कोंकणी
विश्वकोश

खंड
२

(ट ते फ)

गोवा विश्वविद्यालय, ताळगांव-गोंय

कोंकणी विश्वकोश

खंड दुसरो

(ट ते फ)

संपादक

डॉ. तानाजी हळर्णकार

गोवा विश्वविद्यालय, ताळगांव - गोंय

१९९७

उजवाडावपी :
गोवा विश्वविद्यालय
ताळगांव-गोंय
४०३ ००२

छापणावळ :
लेट्राकॉम
शांतिनगर, फोंडें - गोंय.
फोन नं. ३१४२४२

पयलें उजवाडावप : १९९७

कोंकणी विश्वकोश संपादक मंडळ

मनोगत

कोंकणी विश्वकोशाचो हो दुसरो खंड हांव व्हड अभिमानान तुमच्या मुखार दवरतां.

थळाव्या भाशांची उदरगत हें सगळ्याच विद्यापिठांचें कर्तव्य जावन आसा. कोंकणी भाशेचो विकास करप हो उद्देश गोवा विद्यापिठान सुरवेकसावन नदरेमुखार दवरला. कोंकणी - अध्यापन, कोंकणी - संशोधन आनी कोंकणी ग्रंथ-निर्मिती हो वावर गोवा विद्यापिठांत चालू आसा. विद्यापिठीय थराचेर असो वावर करपी गोवा विद्यापीठ हें संवसारांतलें एकूच विद्यापीठ आसा.

कोंकणी संदर्भ ग्रंथाची गरज लक्षांत घेवन, गोवा विद्यापिठान तीन खंडी कोंकणी विश्वकोशाचो प्रकल्प हातांत घेतलो. विद्वानावांगडाच सामान्य कोंकणी मनशाक ताचे निजाचे भाशेंतल्यान ताका संवसाराची वळख करून दिवपाक कोंकणी विश्वकोशाचो खूब आदार जावं येता. जाका आपली भास सोडून हेर भासो येनात, ताचेखातीर अशे थळावे भाशेंतलो विश्वकोश म्हणजे गिन्यानाचें भांडार जावन आसा. कोंकणी विश्वकोश हें भांडार कोंकणी मनशाखातीर आयज उक्तें करता.

तीन खंड हे विश्वकोशाखातीर तशे उणेच. आख्ख्या संवसाराचें गिन्यान तीन खंडांनी आस्पावप कठीणूच. पूण संपादक मंडळान व्हडा कश्टान आनी जतनायेन संवसाराचें गिन्यान तीन खंडांनी आटापून घेवपाचें काम बेसबरें केलां. निकतीच वयर सरूंक लागिल्ले कोंकणी भाशेंतलो विश्वकोश निर्माण करप हो भोव जोखमीचो वावर. अशा वावराखातीर कश्टांवांगडाच त्यागाची भावना आसप गरजेचें. कोंकणी विश्वकोशाच्या संपादक मंडळाच्या कश्टांतल्यान आनी त्यागांतल्यान कोशाची निर्मिती जावंक पावल्या. तेखातीर हांव संपादक मंडळाचें, सल्लागार मंडळाचें आनी हेर संबंदितांचें अभिनंदन करतां.

ह्या खंडाफाटोफाट तिसरो खंड तुमचे मुखार रोकडोच दवरपाचो आमी संकल्प सोडला. तोय पुरो करून कोंकणीकडची आमची लागणूक कांय अंशान पुरी करूंक सोदतां.

पयल्या खंडाप्रमाणूच ह्याय खंडाचें तुमचे कडल्यान उत्स्फूर्त स्वागत जातलें अशी आस्त बाळगितां.

गोवा विद्यापीठ
ताळगांव - गोंय.
३० ऑक्टोबर १९९७.

- डॉ. बाळकृष्ण सोंदे
उपकुलगुरू

पयलीं उतरां

कोंकणी विश्वकोशाच्या दुसऱ्या खंडाचो प्रकाशन-योग येता ही कोंकणी विश्वाखातीर खोसदेणी गजाल. कोंकणी विश्वकोशाची संकल्पना, व्याप्ती, मांडावळ, शुद्धलेखन, परिभास आनी रचणूक हे संबंदीं पयल्या खंडाचे प्रस्तावनेंत सविस्तर म्हायती आयल्या. तिची पुनुरुक्ती हांगा करपाची गरज दिसना.

ह्या दुसऱ्या खंडांत सुमार तेराशें पन्नास नोंदींचो आस्पाव जाला. ह्या खंडाखातीर आंखिल्ल्या एक हजार पानांची मर्यादा ताणीं सोंपयल्या. तेखातीर सुर्वेक थारायल्ल्या प्रमाण, ह्या खंडांत 'ट' ते 'म' ह्या आद्याक्षरांनी सुरू जावपी नोंदींचो आस्पाव जावंक पावलोना. नोंदींचो आंकडो आनी पानांची मर्यादा हांचें कोश्टक सादपाखातीर ह्या खंडांत 'ट' न सुरू करून 'फ' मेरेनच थांबचें पडलां. तिसरो खंड 'ब' ते 'ज्ञ' असो आसतलो. पयल्या खंडाप्रमाणूच ह्या खंडांत चित्रां, नकाशे, तक्ते अशे मजकुराक पूरक संदर्भ दिवप जालां. जंय जाय थंय विज्ञानीक म्हायती वांगडा संस्कृतीक संदर्भ दिवपाची पयल्या खंडाची परंपरा दुसऱ्या खंडांतूय दवरल्या.

विश्वकोश-निर्मिती ही एक कठीण अशी आनी वेळ, श्रम, वित्त खर्चूपी निर्मिती. सगळ्याच भाशांतल्या विश्वकोशांचो हो असो अणभव आसा. कोंकणी विश्वकोश ताका आडवाद ना. अशे तरेचो हो कोंकणींतलो पयलोच प्रयोग जाल्ल्यान, कोंकणी विश्वकोशाचें काम आनीकूय कठीण जालां. अशा वावराखातीर जाय आसलें तें मनीस बळ, साहित्य आनी यंत्रणा हांची कोंकणींत उणीव आसा. ताचोय परिणाम कोशाचे निर्मितीचेर जावप सभावीक जालां.

विश्वकोशाची निर्मिती ही हजार हाती निर्मिती. विशयाची निवड, नोंदींची रचणूक, मजकूर पुंजावप, तपासप, ताचें संपादन करप, प्रुफां काडप, तीं तपासप, मजकूर छापप, कोशाची बांदणी करप अशा विविध आंगी प्रक्रियेंतल्यान कोश-निर्मिती घडटा. हे प्रक्रियेंतल्या खंयच्याय एका पेण्यार, खंयच्याय एका घटकाचो दोळो चुकोवन चुको उरपाची शक्यताय न्हयकारूंक येना. कोंकणी विश्वकोश हेर भाशांतल्या कोशांपरस वेगळो नाशिल्ल्यान, कोंकणी विश्वकोश बिनचूक जाला अशें हड्डयार हात मारून सांगूंक जांवचें ना.

पयल्या खंडाप्रमाण ह्याय खंडाखातीर आमकां भारतीय आनी परकी भाशेंतल्या विश्वकोशांचें तशेंच संदर्भ ग्रंथांचें रीण घेवचें लागलां. मराठी विश्वकोश, हिंदी विश्वकोश, भारतीय संस्कृतीकोश, मराठी ज्ञानकोश, भारतीय समाजविज्ञान कोश, Encyclopaedia Britannica, Encyclopaedia of Social Sciences, Encyclopaedia of Religion, Encyclopaedia of Philosophy, Encyclopaedia of International Sports, Stateman's Year Book, World Book Encyclopaedia आनी हेर संदर्भ ग्रंथांचो ह्या कोशाक आदार मेळ्ळा.

कोंकणी विश्वकोश निर्मिती ही संपादकाखातीर सत्त्वपरिक्षा आसली, तरी ते परिक्षेंत पास जावपाक जायत्या जाणांचो आदार मेळ्ळा. विश्वकोशाचें हें धोणू उबारपाक जायत्या वांगड्यांनी आपलो हात लायला. गोवा विद्यापिठाचे माजी-आजी उपकुलगुरू, कुलसचिव, सल्लागार मंडळाचे वांगडी, नोंद-लेखक, नोंद-समिक्षक, चित्रकार, संपादक मंडळाचे वांगडी, छापणावळ संबंदीत व्यक्ती हांचें मोलादीक योगदान घडलां.

सगळ्यांचें रीण माथ्यार घेवन हो दुसरो खंड लोकार्पण करतां. तशें करतना कोंकणी विश्वांत, कोंकणी विश्वकोशाच्या रुपांत एक अप्रुपाचें योगदान म्हज्या हातांतल्यान घडूंक पावलें हें समाधान आसा. तिसऱ्या खंडाचें आव्हान स्विकारपाक हे समाधान उपेगी पडटलें असो भरवंसो दिसता.

गोवा विद्यापीठ,
आश्विन कृ. चतुर्दस
(दिवाळी).
बिरेस्तार, ३० ऑक्टोबर १९९७.

डॉ. तानाजी हळर्णकार
संपादक.

कोंकणी विश्वकोश

खंड दुसरो

लेखक, अणकारपी, समीक्षक, नियाळ करपी आनी चित्रकार

श्री. अभिषेकी महादेव, मंगेशी, म्हाड्डोळ - गोंय.

डॉ. अवदी पुर्णानंद, एम्. बी. बी. एस्.; डी. पी. बी.; एम्. डी. (पॅथो आनी बॅक्टे), एम्. डी. (फॉरेन्सिक मॅडिसीन); प्राध्यापक, फॉरेन्सिक मॅडिसीन ॲण्ड टॅक्सिकोलॉजी, गोंय वैजकी म्हाविद्यालय, बांबोळी.

प्रा. अस्नोडकार परेश पै, अभियांत्रिकी म्हाविद्यालय, फर्मागुडी.

डॉ. आझावेदो कार्मो, डॉन बोस्को स्कुलाकडेन, पणजी.

श्री. आनंदन एन. एन., एम्. ए.; एम्. फिल्; प्राध्यापक, सनातन धर्म कॉलेज, सनातन पुरम्, अलेची.

श्रीमती आमोणकार सुधा, एम्. ए.; मुख्याध्यापिका, न्यु गोवा हायस्कूल, म्हापशें - गोंय.

श्रीमती आरसेंकर शकुंतला, आल्त पर्वरी.

डॉ. आल्मेदा मॅथ्यू एस. जे., एम्. ए.; पीएच्. डी., संचालक, टॉमस स्टीवन्स कोंकणी केंद्र, मिरामार-पणजी.

डॉ. कवडी नरेश, एम्. ए.; पीएच्. डी.; निवृत्त प्राध्यापक, श्रीमती पार्वतीबाई चौगुले कॉलेज ऑफ आर्टस ॲण्ड सायन्स, मडगांव.

श्री. कामत प्रकाश, पत्रकार, पणजी.

श्री. कामत श्रीकृष्ण उपेन्द्रराव, एम्. एससी., प्राध्यापक, गणित विभाग, धेंपे कॉलेज, मिरामार - पणजी.

श्री. कार्दोझ फेलिसीयो, मडगांव.

डॉ. कुंकळीकार प्रकाश, पणजी.

डॉ. कुरूप के. के. एन., कॅलीकट-केरळ.

श्री. केळकार एन. आर., खोर्ली-म्हापशें.

डॉ. कोमरपंत सोमनाथ, मराठी विभाग, गोवा विद्यापीठ.

श्रीमती खरंगटे माया, पेड-मडगांव.

श्री. खांडेपारकार प्रकाश, इंजिनीयर, पणजी.

डॉ. गनीहार एस. आर., एम्. एससी.; जीवनशास्त्र विभाग, धेंपे कॉलेज, मिरामार, पणजी-गोंय.

श्री. गांवकर विश्राम, एम्. एससी. (शेती), सहाय्यक शेती अधिकारी, भारतीय शेती संशोधन मंडळ, ओल्ड गोवा.

श्री. गावडे कृष्णा, चित्रकार, अन्साभाट-म्हापशें.

श्री. गावणेकार माणिकराव, एम्. ए.; एम्. एड.; निवृत्त मुख्याध्यापक, श्रीमती हिराबाई तळावलीकर हायस्कूल, साकोर्डे - गोंय.

श्रीमती गोमस् बर्रनाडेट, मिरामार-पणजी.

श्री. घाग दत्तादास, नरसोबाची वाडी संस्थान, महाराष्ट्र.

श्री. घाणेकार दामोदर, पणजी.

डॉ. घाणेकार सिताकांत, पणजी.

प्रा. चोडणकर छाया, हिंदी विभाग, गोवा विद्यापीठ.

श्री. जोग आत्माराम, निवृत्त पोलीस अधिकारी, पणजी.

डॉ. जोशी अशोक, विभाग प्रमुख, इंग्लीश विभाग, गोवा विद्यापीठ.

श्री. जोशी लक्ष्मीकांत मधुसुदन, १५ मोरया अपार्टमेट, पाटिल कॉलनी, लेन न. १ कॉलेज रोड नासिक - महाराष्ट्र.

डॉ. डिसोझा चंद्रलेखा, कोंकणी विभाग, गोवा विद्यापीठ.

डॉ. तडकोडकर सु. म., मराठी विभाग, गोवा विद्यापीठ.

डॉ. तळावलीकर विजय, एम्.डी. (मुंबय); डी.जी.ओ.; डी.एफ्.पी.; (सी.पी.एस्); एफ्.आय्.सी.एम.; सांताक्रुझ-गोंय.

श्री. तेली महेश, चित्रकार, म्हापशें.

श्री. तेली शिवदास, चित्रकार, म्हापशें.

श्री. तोणसेकर एम. पी., जीवशास्त्र विभाग, गोवा विद्यापीठ.

ॲड. थळी अमोल, बी. कॉम.; एल्.एल्. बी.

श्री. थळी मुकेश, आकाशवाणी, पणजी.

ॲड. थळी सुहास, पणजी.

डॉ. देसाय कस्तुरी, पी. इ. एस्. कॉलेज, फर्मागुडी.

श्री. देसाय यादवेंद्र एन्., भारतीय शेती संशोधन मंडळ, ओल्ड गोवा.

डॉ. धुमे एन्. एस्., करंजाळे-पणजी.

धेंपो उद्योग समुह, धेंपो हाऊस, कांपाल-पणजी.

प्रा. नागवेंकर हरिश्चंद्र, एम्. ए. (अर्थशास्त्र); उपप्राचार्य, एम्. ई. एस्. कॉलेज ऑफ आर्टस ॲण्ड सायन्स, झुवारी नगर.

प्रा. नाडकर्णी एस्. एस्., पणजी.

डॉ. नायक चंद्रकांत, राश्ट्रीय सागरी विज्ञान संशोधन केंद्र, दोना पावल.

श्रीमती नायक जयंती, बी. ए., लोकवेदांतली पदविका, संशोधन सहाय्यक, गोवा कोंकणी अकादमी, पणजी.

श्री. नायक पुंडलिक, लेखक, वळवय.

प्रि. नारिंग्रेकर चंद्रशेखर, संगित म्हाविद्यालय, पणजी.

श्री. नावेलकार विठ्ठल, ग्रंथपाल, गोवा विद्यापीठ.

श्री. पंडित माधव, मडगांव.

श्री. परब गंगाराम, मिरझालवाडो-पेडणें.

प्रा. पर्येकार प्रकाश, वाळपय-सत्तरी.

डॉ. पांडे ए. के., वाराणसी.

डॉ. पागी नयना, आल्तीन-पणजी.

डॉ. पाटील आनंद, इंग्लीश विभाग, गोवा विद्यापीठ.

श्री. परोब चंद्रकांत डी., शारिरीक शिक्षण संचालक, धेंपे कॉलेज, मिरामार.

श्री. प्रियोळकार अरूण, खोर्ले-इलास.

डॉ. फडके श्री. शं., चौगुले कॉलेज, मडगांव.

प्रा. फडते प्रेमानंद, एम.एस्सी.; बी.एड.; श्री दामोदर ज्यु. कॉलेज ऑफ सायन्स, मडगांव.

प्रा. फडते सदानंद, बांदोडें-फोंडें.

डॉ. फेर्नादीश बेलिंदा, फ्रँच विभाग, गोवा विद्यापीठ.

श्री. बर्वे रमेश स., आकाशवाणी, आल्तीन-पणजी.

श्री. बार्रेटो लुर्डीनो, कला अकादमी, पणजी.

डॉ. बुडकुले किरण, इंग्लीश विभाग, गोवा विद्यापीठ.

डॉ. बोरकार अवधुत, मडकय-गोंय.

श्री. बोरकार दिलीप, एम.ए., शिक्षक आनी लेखक.

श्री. बोरकार लक्ष्मीदास, पत्रकार, प्रभादेवी-मुंबय.

श्री. बोरूडे एस्. जी., सिंधदुर्ग-महाराष्ट्र.

श्री. ब्रागांझा मिंगेल, एम.एस्.सी. (शेती), गार्डन सुपरिटेंडंट, गोवा विद्यापीठ, ताळगांव.

श्री. ब्रागांझा विन्सेंट, चित्रकार, म्हापशें.

डॉ. भट अनंत राम, एम.ए., पीएच.डी. शिक्षक, प्रियोळ, म्हाड्डोळ-गोंय.

श्री. भांगी शांता, मडगांव.

श्री. भुस्कुटे माधव, बी.एच.एम.एस.; बी.ए. (साहित्य विशारद); एम.ए. (संस्कृत); एम.फिल. (संस्कृत); एन.डी.; डी.मॅग.; होरा विशारद, योग आनी आयुर्वेद पदविका.

डॉ. भोंसुले दामोदर, सांताक्रूज-गोंय.

श्री. मणेरकार दिनेश रामनाथ, दत्तवाडी-सांगें.

श्री. मांद्रेकार दादू, लेखक, मांद्रें-पेडणें.

डॉ. मालवीय एच. के., पशुचिकित्सक, पशुसंवर्धन खातें, कुर्टी-फोंडें.

डॉ. मिश्रा जी. एन., प्राचार्य, धेंपे कॉलेज, मिरामार.

डॉ. मिश्रा बी. डी., हिंदी विभाग, गोवा विद्यापीठ.

श्री. मिस्त्री खोजेस्टा पी., समाचार मार्ग, मुंबय.

प्रा. मेहता शैलेंद्र, फा. आग्नेल कॉलेज, पिलार.

श्री. मोये अजीत, सांताक्रूज-गोंय.

श्री. म्हांबरो अ. ना., एम.ए. अभिलेखागार, टाटा सेंट्रल आर्कायव्हज, मुंबय.

डॉ. रातावोली पद्मनाभ, फार्माकोलॉजी, गोवा वैजकी म्हाविद्यालय, बांबोळी.

प्रो. राधाकृष्ण एल्., शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर.

श्री. राव कृष्णा एस. एम., एम.ए.; बी. एड.; शिक्षक, वास्को-गोंय.

डॉ. राव दयानंद मंगेश, गोवा वैजकी म्हाविद्यालय, पणजी.

श्रीमती राव देशपांडे कमलादेवी, वास्को.

श्री. राव एस्. जे., आल्तीनो-पणजी.

डॉ. लवंदे जयकृष्ण द., पर्वरी-गोंय.

डॉ. लवंदे दुर्गा जयकृष्ण, पर्वरी-गोंय.

श्री. वझे वा. ल., संस्कृत काव्यतीर्थ, बांदोडें-फोंडें-गोंय.

डॉ. वडेर पी. बी., अध्यापक, मळा-पणजी.

डॉ. वागळे ए. एम., सांतइनेझ-पणजी.

डॉ. वालावलीकार व्हाय. एस., गणित विभाग, गोवा विद्यापीठ.

प्रा. वेरेंकार श्याम, चौगुले कॉलेज, मडगांव.

श्री. वेरेंकार विद्यादत्त, कुसमणें-केपें.

श्री. वेळुस्कार रमेश, शिक्षक, पाळें शिरदोन-गोंय.

डॉ. शर्मा रोहिताश्व, हिंदी विभाग, गोवा विद्यापीठ.

प्रा. शेख जी. एम. ए., चौगुले कॉलेज, मडगांव.

प्रा. सबनीस सचिन, सरकारी महाविद्यालय, पेडणें-गोंय.

डॉ. सरदेसाय मलबाराव, संगीत तज्ञ, सावयवेरें-फोंडें.

प्रा. सरदेसाय माधवी, कोंकणी विभाग, गोवा विद्यापीठ.

डॉ. सावंत वासुदेव, मराठी विभाग, गोवा विद्यापीठ.

प्रा. सिंगबाळ दिगंबर, सरकारी कला विद्यालय, पणजी.

डॉ. सिंगबाळ एस. व्हाए. एस., राश्ट्रिय सागरी विज्ञान संशोधन केंद्र, दोना पावल.

श्री. सुरसुरे पंढरीनाथ, व्हडलें मळ-काकोडें-कुडचडें.

श्री. सैल महाबळेश्वर, लेखक, करमणें-गोंय.

डॉ. हळर्णकार आनंद, एम.बी.बी.एस.; बांदोडें - गोंय.

डॉ. हेबळेकार अरूण, एम.एस्.सी.; पीएच.डी.; प्राचार्य, पी.इ.एस. कॉलेज ऑफ आर्टस अ‍ॅण्ड सायन्स, फर्मागुडी-फोंडें-गोंय.

डॉ. हेगडे राजेंद्र, मानसोपचार तज्ञ, मडगांव-गोंय.

डॉ. हेदे अनंत, मडगांव-गोंय.

कोंकणी विश्वकोशांत वापरिल्ल्या संक्षेपांची वळेरी

इ.स.	इसवी सन
इ.स.प.	इसवी सना पयलीं
किग्रॅ.	किलोग्रॅम
किमी.	किलोमीटर
कों.वि.सं.मं.	कोंकणी विश्वकोश संपादक मंडळ
चौ.किमी.	चौरस किलोमीटर
चौ.सेंमी.	चौरस सेंटिमीटर
मिमी.	मिलिमीटर
मी.	मीटर
सॅ.	सेल्सिअस तापमान
सेंमी.	सेंटिमीटर

ह्या खंडांत आयिल्ले नकाशे हे अधिकृत नकाशे न्हय. ते नकाशे म्हळ्यार मूळ नकाशाच्यो सदळ आकृतायो जावन आसात.

कोंकणी विश्वकोश

खंड दुसरो

टंकलेखन : एकसारक्या दिसपी अक्षरांनी छापिल्लेभशेन जाच्या आदारान बरोवपाक येता अशें यंत्र. अशेतरेचीं चडशीं यंत्रां ३०x३५x२५ सेंमी. ह्या आकारमानाचीं आसतात. हें यंत्र बरोवपाच्या मेजाचेर दवरपाक मेळटा. तशेंच बरेंचशें हातबरप ह्या यंत्रान कमी वेळांत टंकलिखीत करपाक जाता आनी त्या मजकुराच्यो ४-६ प्रती एकेच खेपेक काडपाक येतात. ह्या यंत्राच्या आदारान तक्ते, कोश्टकांय टंकलिखीत करूं येतात. जर चड प्रती जाय जाल्यार मजकुराचो कोरीव फर्मा (स्टेन्सील) काडपाक येता. ह्या यंत्राचे जायते प्रकार आसात. आयच्या काळांत शासकीय, वेवसायीक आनी उद्येगीक मळांनी हें यंत्र कार्यालयांनी खूब गरजेचें जालां.

इतिहास आनी विकास - हॅन्री मिल ह्या अभियंत्यान एकस्व (पेटंट) घेतिल्लें पयलें टंकलेखन यंत्र १७१४ त तयार केलें. ह्या यंत्राची चड म्हायती मेळना. पूण तें वांकडें तिकडें आनी वापरपाक जड आशिल्लें. ह्या उपरांतच्या काळांत जर्मनी, फ्रान्स, इटली, ऑस्ट्रीया ह्या देशांनीय आदिम स्वरुपाचीं यंत्रां तयार करपांत आयलीं. ते उपरांत १८२९ त डिट्रॉइट हांगाच्या विल्यम ऑस्टिन बर्ट हाणें 'टायपोग्राफर' नांवाचें यंत्र तयार केलें. हें यंत्रय वांकडे तिकडेंच आशिल्लें आनी तातूंत शाईचो दाट थर वापरिल्लो. ह्या शाईच्या थराचेर टंक दामून छापताले. १८३३ त मार्से हांगाच्या प्रोजियन हाणें हाताच्या बोटांनी वापरपाचो मुद्राफळो आशिल्लें यंत्र तयार केलें. कागदाची गुंडाळी परत-परत वापरपाक येवपासारकें यंत्र १८५० त जॉन फेअरबँक हाणें तयार केलें. त्याच वर्सा ऑलिव्हर एडी हाणें पियानोसारको मुद्राफळो आनी शाईचें फीत आशिल्लें यंत्र तयार केलें. १८६८ त क्रिस्टोफर लेथम शोल्झ, कार्लोस ग्लिडन आनी सॅम्युएल सूले ह्या अमेरिकन यंत्रज्ञांनी बेगीन टंकलेखन करपाचें यंत्र तयार केलें. सुर्वेचें यंत्र वांकडें तिकडें आशिल्लें, तरीपूण उपरांत तातूंत बऱ्योच सुदारणा करपांत आयल्यो. १८७३ त डेन्समोर हाचेवतीन फिलो रेमिंग्टन हाचेकडेन ह्या यंत्राच्या उत्पादनाविशीं करार केलो आनी १८७४ त रेमिंग्टन नांवाचें यंत्र बाजारांत आयलें. ह्या यंत्रांत खास अश्या कांय घटकांचो पयलेच खेप वापर करपांत आयिल्लो. ते म्हळ्यार - १) वळीतलें अंतर सादपी आनी कागद फुडें व्हरपी रूळ. २) अक्षर छापल्या उपरांत रूळ जाय तितको फुडें धुकलपी सुटका प्रयुक्ती. ३) दर एका टंक यंत्रांत एका बिंदूचेर आपटतले अशे तरेच्या टंक कुडक्यांची मांडणी. ४) टंक कुडक्यांचें तरफांच्या आनी तारांच्या आदारान चलप आनी ५) मुद्राफळ्या दयल्या अक्षरांच्यो सुवाती, ज्यो आजूनमेरेन तश्योच आसात. ह्या यंत्रांत टंक कुडक्यांचेर एकेच तरेचीं म्हळ्यार व्हडलीं (कॅपीटल) अक्षरां आशिल्लीं आनी सगलो मजकूर ह्या अक्षरांनीच छापताले. पूण ते उपरांत रेमिंग्टन कंपनीन व्हडलीं आनी ल्हान (कॅपीटल आनी स्मॉल) अक्षरां छापपाची सोय अक्षर-बदल प्रयुक्ती वापरून केली. ह्या प्रकाराचें यंत्र रे कंपनीत रेमिंग्टन-२ ह्या नांवान १८७८ त बाजारांत हाडलें.

बॉस्टन हांगाच्या जे.बी. हॅमंड हाणें तयार केल्लें 'आयडियल' टंकलेखन यंत्र १८८४ त बाजारांत आयलें. ह्या यंत्रांतलो मुद्राफळो अर्दवर्तुळाकार आशिल्लो. हातूंत वेग-वेगळे प्रकारचे टंक वापरपाची सोय आशिल्ल्यान ताका चड मागणी आशिल्ली.

इ.स. १८९२ त टॉमस ऑलिव्हर हाणें टंकलेखन दिसतलें अशें यंत्र तयार केलें. १८९३ त फ्रँट्स वॅगनर हाणेंय अशेंच यंत्र तयार केलें. हें यंत्र आनी ताचें एकस्व जॉन टी. अंडरवुड हाणें विकतें घेतलें आनी अंडरवुड टायपरायटर कंपनीची १८९५ त स्थापणूक जाली. एल. सी. स्मिथ अँड ब्रदर्स हे कंपनीन तयार केल्ल्या 'स्मिथ प्रिमियर' ह्या टंकलेखन यंत्रांत दोन मुद्राफळे आसात आनी तातूंतलो एक कॅपीटल अक्षरांखातीर आनी दुसरो स्मॉल अक्षरांखातीर आशिल्लो. अशा तरेच्या बटणांचो आंकडो दुपेटीन आशिल्लीं मूद्राफळ्यांचीं यंत्रांय बाजारांत आयलीं. हीं यंत्रां आनी रेमिंग्टन-२ हीं यंत्रां बाजारांत थोडे दीस गाजलीं. १९०२ वर्सा स्मिथ कंपनीन तयार केल्ल्या यंत्रांत कॅपीटल अक्षरांखातीर खास येवजणेचो आस्पाव केल्लो. १९०० वर्सा उपरांत ए. बी. हेस आनी एल्. सी. मेयर्स हाणीं टंकलेखन यंत्रांत बऱ्योच सुदारणा केल्यो आनी १९०६ त एक नवें टंकलेखन यंत्र तयार केलें. १९०८त सायलेंट रायटिंग मशीन कंपनीन जायत्या वर्सांच्या प्रयोगांउपरांत नॉइजलेस (आवाज न करपी) टंकलेखन यंत्र तयार केलें. 'नॉइजलेस' हें फकत वेपारी नांव आशिल्लें. हेर यंत्रांप्रमाण हाचोय थोडोसो आवाज येतालोच. १९२९ त जेम्स रँड हाणें रेमिंग्टन-रँड इनकॉर्पोरेशन ह्या नांवान स्थापन जाल्ले कंपनीखातीर आवाज करिना अशा यंत्राचें एकस्व घेतलें. पूण हें यंत्र चड गाजलें ना आनी ताचो वापरय चड जायनाशिल्लो. १९१४ त वुडस्टॉक टंकलेखन यंत्र बाजारांत आयलें. आर. सी. ॲलन कॉर्पोरेशनान ताचें उत्पादन करपाक सुरवात केली हेखेरीज जॉर्ज योस्ट, फ्रँट्स वॅगनर आनी एच. एल्. वॅगनर हाणीं १८८५ त तयार केल्लें 'कॅलिग्राफ' यंत्र, १८८१ त ल्युशेन क्रँडल हाणें तयार केल्लें 'प्रिटींग मशीन' अशीं वेगवेगळ्या तरेचीं यंत्रां जायत्या जाणांनी तयार केलीं. पूण तीं चड काळ तिगलीं ना. तशेंच युरोपीय कंपन्यांनीय जायत्या प्रकारचीं टंकलेखन यंत्रां तयार केलीं. तातूंतल्यो आयच्या काळांत म्हत्वाच्यो आशिल्ल्यो कंपन्यो म्हळ्यार इटालींतली अंडरवुड-ऑलिव्हेत्ती, जर्मनींतली ऑलिंपिया, ॲडलर, ऑप्टिमा आनी ट्रायंफ तशेंच स्वीडनांतली फॅसिट.

इ.स. १९०० च्या पयलीं पोर्टेबल (सोंपेपणी खंयय व्हरपाक येवपासारकें) टंकलेखन यंत्र तयार करपाचे यत्न सुरू जाले. १९१२ त

कॉरोना कंपनीन अशा यंत्राची प्रतिकृती तयार केली. हे उपरांत रेमिंग्टन-रँड, स्मिथ-कॉरोना, अंडरवुड-इलियट-फिशर आनी रॉयल ह्या चार कंपन्यांनी पोर्टेबल यंत्रांचें उत्पादन करपाक सुरवात केली. पोर्टेबल यंत्रांत अशेतरेन सुदारणा जायत गेल्यो आनी चडश्यो सगळ्यो कंपन्यो अशीं यंत्रां तयार करपाक लागल्यो.

१८७२ त टॉमस एडिसन हाका विजेच्या टंकलेखन यंत्राचें एकस्व दिलें. पूण खरेपणी विजेच्या शक्तीचो उपेग टंकलेखन यंत्राखातीर विसाव्या शेंकड्याच्या सुरवातीच्या-काळांत जालो. ब्लिकेन्सडर्फर टायपरायटर कंपनीन १९०२ त आनी मर्सिडीज ह्या जर्मन उत्पादकांनी १९२१ त विजेचें टंकलेखन यंत्र बाजारांत हाडलें. वुडस्टॉक कंपनीचें विजेचें यंत्र आनी नॉर्थईस्ट इलेक्ट्रिक कंपनीचें 'इलेक्ट्रोमॅटिक' हें यंत्र १९२० उपरांतच्या दशकांत बाजारांत आयलें. १९३२ त इलेक्ट्रोमॅटिक यंत्राचे हक्क इंटरनॅशनल बिझिनेस मशीन्स (आयबीएम) कॉर्पोरेशनान विकते घेतले आनी आयबीएम इलेक्ट्रोमॅटिक ह्या नांवान तें बाजारांत हाडलें. दुसऱ्या म्हाझुजापयलीं अशा विजेच्या यंत्रांक चड मागणी नाशिल्ली. पूण दुसऱ्या म्हाझुजाउपरांत ह्या यंत्रांत बऱ्योच सुदारणा जाल्यो आनी अशा यंत्रांची मागणी वाडली. १९४७ त अंडरवुड कंपनीचें आनी १९४८ त रेमिंग्टन-रँड कंपनीचें, १९५० त रॉयल कंपनीचें आनी १९५३ त आर. सी. ॲलन कंपनीचें अर्द विजेचें यंत्र, १९५४ त स्मिथ-कॉरोनाचें आनी १९६१ त आयबीएम चें 'सिलेक्ट्रिक' हीं यंत्रां बाजारांत आयलीं. पोर्टेबल विजेचें यंत्र १९५६ त आयबीएमान तयार केलें.

वेपारी मळाचेर बेगीन टंकलेखन करपी आनी हातान मूळ टंकलिखीत केल्ल्या सारक्यो प्रती तयार करपी यंत्राची चडानचड गरज पडपाक लागली. स्वयंचलीत पियानोसारकी मूलभूत कार्यपद्दत आशिल्लें 'हूवन' स्वयंचलीत टंकलेखन यंत्र बेगीन टंकलेखनाखातीर पयलेच खेप वापरांत आयलें. हें यंत्र जड आशिल्लें आनी कालांतरान ताचो वापर कमी जालो. १९२७ त 'ऑटोटायपिस्ट' हें शुल्झ फ्लेयर यंत्र पियानो कंपनीन तयार केलें. हाची सुदारिल्ली आवृती अमेरिकन ऑटोमेटीक टायपरायटर कंपनीन तयार केली. फ्लेक्झोरायटर नांवाचें स्वयंचलीत यंत्र लश्कराखातीर दुसऱ्या म्हाझुजांत तयार केलें. आतां ताचो हेर मळांचेरय उपेग जाता. १९३५ त फ्रँक कार्लसन हाणें बुराक आशिल्ले फितीखातीर निर्वात तत्त्वाचो उपेग करून 'रोबो टायपर' नांवाचें स्वयंचलीत यंत्र तयार केलें. १९६० त 'रॉयल टायपर' नांवाचें स्वयंचलीत यंत्र बाजारांत आयलें. ह्या यंत्राचेर एक मनीस १२५ पानां टंकलिखीत करपाक शकतालो.

सदच्या कार्यालयीन कामाखेरीज हेर मळांचेरूय टंकलेखन यंत्राचो आनी ताच्या तत्त्वाचेर आदारिल्ल्या हेर यंत्रांचो उपेग करतात. गणितीय कामां करपी, हिशोबाचीं कामां करून तीं टंकलिखीत करपी असल्या प्रकारचीं यंत्रां टंकलेखन यंत्राच्या तत्त्वाचेरच तयार करपांत आयलीं. अशा यंत्राच्या सोदाक लागून टंकलेखन यंत्राची आनी कॉम्प्युटराची सांगड घालप शक्य जालें. 'पेपर टेप पंच अँड रीडर' हें हेच पद्दतीचें एक यंत्र. विजेच्या टंकलेखन तत्त्वाचेर आदारिल्ल्या टेलेक्स दूरमूद्रक (टेलिप्रिंटर) सारकिल्लीं यंत्रां आयज वापरांत आसात. मोनोटायप, लायनोटायप हीं यंत्रां १९५० वर्साउपरांत व्हड प्रमाणांत वापरांत येवपाक लागलीं.

वयर दिल्ली सगळी म्हायती रोमन लिपींतल्या टंकलेखन यंत्राची जावन आसा आनी ह्याच यंत्राची सगळ्यांत चड निर्मिती जाता. पूण कांय देशांनी प्रादेशिक गरजेप्रमाण टंकलेखन यंत्रां तयार केल्यांत.

देवनागरी टंकलेखन यंत्रां खरेपणी खंयच्या वर्सा वापरांत आयलीं हें सांगप शक्य जाय ना. १९३२ वर्साच्या अदमासाक एके जर्मन कंपनीन पुण्याच्या अनाथ विद्यार्थी गृहाच्या शं. रा. दाते हाचे मागणेवयल्यान एक देवनागरी टंकलेखन यंत्र तयार केल्लें. दुसऱ्या म्हाझुजाउपरांत अमेरीकेंतल्या वुडस्टॉक कंपनीन १९४८ वर्सा लखनौच्या एका मनशाचे मागणेवयल्यान देवनागरी लिपीतलीं यंत्रां व्हड प्रमाणांत तयार केल्लीं. पूण तांकां मागणी नाशिल्ल्यान तातूंतलीं चडशीं यंत्रां परत रोमन लिपींत रुपांतरीत केलीं. ऑलिंपिया हे कंपनीन १९५०-५१ च्या अदमासाक कांय देवनागरी यंत्रां बाजारांत हाडलीं. रेमिंग्टन कंपनीनय अशीं यंत्रां तयार करपाक सुरवात केली. गोदरेज कंपनीन १९६२ वर्सा केंद्र सरकार पुरस्कृत देवनागरी टंकलेखन यंत्राची नमुनो आवृत्ती जर्मनींतल्या ऑप्टीमा कंपनीच्या आदारान तयार केली आनी १९६८-६९ वर्सा तांचें व्हड उत्पादन सुरू केलें. तरीपूण ह्या यंत्राक व्हडलीशी मागणी नाशिल्ली. १९७५ वर्सासावन मात केंद्र सरकारान सगळ्या कार्यालयांनी देवनागरी टंकलेखन यंत्र दवरपाची सक्ती केली आनी हाकालागून मागणी वाडली. भारतांत तमीळ, तेलुगू, कन्नड, गुजराती, बंगाली, गुरूमुखी ह्या लिपयांतलीं टंकलेखन यंत्रां आसात. चडश्या राज्य सरकारांनी प्रमाणीत मुद्राफळो तयार केल्ल्यान यंत्रांचें उत्पादन करप सोंपें जालां. रसायनशास्त्र, गणित सारकिल्ल्या विशयांनी परत-परत येवपी कुरवो, घातमूल कुरवो, रसायनीक कुरवो हांच्या सकट अशा विशयांतलो मजकूर टंकलिखीत करपाक येवंचो देखून अशीं यंत्रां तयार करपांत आयलीं.

अठराव्या शेंकड्याच्या शेवटाक आनी एकुणिसाव्या शेंकड्याचे सुर्वेक कुड्डुया मनशांक वापरपाक येवपासारकें टंकलेखन यंत्र तयार करपाचे यत्न जाले. उठाव आशिल्लीं अक्षरां छापपी एक यंत्र १८५६ त ए. ई. बीच हाणें तयार केलें. पूण ताचेर टंकलेखन खूब सवकास जातालें आनी तातूंत अशीर फितीचेरच छपाय जाताली. देखून तें प्रायोगिक अवस्थेंतच उरलें. १८३४ त ब्रेल लिपयेंत सुदारणा जाल्या उपरांत तिचेर आदारिल्लीं टंकलेखन यंत्रां तयार करपाचे यत्न जाले. १८६२ त तयार केल्लें मार्टिन टंकलेखन यंत्र ब्रेल लिपीचेर आदारिल्लें आशिल्लें. हेर यंत्रांपरस हीं यंत्रां वेगळीं आशिल्लीं. १९५० तल्या मॅट्रिक्स मॉडेल एफ १२२१ ह्या यंत्रांत फकत सात बटण आसून स टिंबांनी बसयल्ली ब्रेल लिपी ताचेर टंकलिखीत करपाक जाता. १९७२त अमेरिकेंत पर्किन्स ब्रेलर नांवाचें यंत्र तयार केलें. ह्या यंत्रावेली मापकपट्टी मात ब्रेल लिपीचीच आसता आनी हाकालागून कुड्डुया मनशाक कागदाची कड समजपाक शकता. जपानांतल्या शिंजिरो मात्सुई हाणें एकेच खेप हेर यंत्रांप्रमाण टंकलिखीत मजकूर आनी ब्रेल लिपींतलो तोच मजकूर टंकलिखीत करपाक शकपी यंत्र तयार केलें. हाकालागून अशा यंत्रान टंकलिखीत केल्लो मजकूर ब्रेल लिपी जाणा आशिल्लो वाचपाक शकतालो. भारतांत कुड्डुयांखातीर ब्रेल पद्दतीचीं यंत्रां आजून तयार करूंक नात.

सगळे तरेच्या कचेऱ्यांनी आयज टंकलेखकाक आनी टंकलेखन यंत्राक सुमाराभायर म्हत्व फाव जालां. टंकलेखन यंत्राक लागून खुबशें कागदी काम सोंपे जाता आनी हाकालागून मनशाचे कश्ट आनी वेळ वाटवता. टंकलेखन यंत्राच्या वाड्ट्या उपेगाकलागून टंकलेखन शाळा, वेवसायीक म्हाविद्यालयां, धंदेशिक्षण शाळा सारकिल्ल्या शैक्षणिक संस्थांनी भर

पडल्या. कांय देशांनी तर प्राथमिक शिक्षणांत लेगीत टंकलेखीत यंत्राचे फायदे आनी टंकलेखन यंत्राची शिकप्यांक वळख करून दिवपाची तजवीज केल्ली आसा.

आधुनीक टंकलेखन यंत्राचे ल्हान-व्हड मेळून जायते भाग आसतात. यंत्राच्या दर्शनी भागांत कीबोर्ड आसून तातूंत ए टु झेड (रोमी टंकलेखन) वा अ ते ज्ञ (देवनागरी टंकलेखन) नांवां धारण केल्ले बटण आसतात. तेभायर ० ते ९ आंकडे, पुर्णविराम, स्वल्पविराम, अर्दविराम, प्रस्नचिन्न, उद्गार चिन्न, अधीक-वजा आनी हेर गणिती चिन्नां, कंस तशेंच मात्रा, अनुस्वार, उकार, तोपी (देवनागरी टंकलेखन) हे बटण आसतात. बटण आनी बटणावेलें अक्षर-आंकडो-चिन्न प्रतीत करपी टंक (टायप) हांकां जोडपी एक दांडी आसता. बटण दामलो की संबंदीत टंकाचो दाब यंत्राच्या वयल्या भागांत आशिल्ल्या रबरी रुळाचेर पडटा. टंक आनी रबरी रूळ हांचेमदीं रुळाक गुठलायल्ल्या कागदाचेर टंक आपटतना ताचे दांडयेक शायेचें सुती फीत (ribbon) सांपडटा आशिल्ल्यान कागदाचेर बटणावेलीं अक्षरां उठ्टात. बटणाच्या मान्याकणकणी कागदासयत रूळ दावेवटेन फुडेंफुडें सरकून एक वळ सोंपपाक आसा म्हळ्यार खुणेखातीर घांट वाजता. हाचेउपरांत दावेवटेन रूळ फिरोवपाची एक कळ आसा तिचो वापर करप जाता. टंकाच्या मान्याकणकणी रूळ दावेवटेन सरकता देखून अक्षराफाटल्यान अक्षर एका थरावीक अंतराचेर टंकलिखीत जाता आसलें तरी अक्षर टंकलिखीत जायनासतना रूळ दावेवटेन सरकपाखातीर दर्शनी भागाचे सकलेवटेन खाशेले पट्टेची वेवस्था केल्ली आसा. बटनाच्या जाग्यार ही पट्टी दामली की अक्षर टंकलिखीत जायनासतना रूळ दावेवटेन सरकता. बटन वा पट्टेभायर रूळ फाटीफुडें हालोवपाची तजवीज रुळाच्या दोनूय तोकांनी केल्ली आसा. रोमी टंकलेखनावेळार कॅपीटल आनी स्मॉल अक्षरां एकाच बटणावरवीं टंकलिखीत करपाची खाशेली वेवस्था आसा. ह्या मुखेल भागांवांगडाच कागद सदळ करपाची तरफ, कागद दामून धरपाची सरी, शाईचें सुती फीत घोळोवपाची कळ, समास निश्चीत करपाचो बटण, रूळ फाटींफुडें घोळोवपाचो बटण अशी साबार वेवस्था टंकलेखन यंत्रांत केल्ली आसा. हे सगळे भाग पत्रो आनी प्लास्टीक हांचेपसून तयार केल्ल्या खोक्यांत वेवस्थीत बसयल्ले आसतात.

विजेचे टंकलेखन यंत्र, हातान चलयतात त्या यंत्राभशेनूच आसता. पूण हातूंत टंक उखलून ताचेवेलें चिन्न कागदार छापपाची क्रिया मात विजेचे शक्तीन जाता. ह्या यंत्रांत खंयचीय क्रिया करतलो जाल्यार चिन्नाचे बटण दामपाक जाय. पूण हेखातीर हेर यंत्रांइतकी शक्त लागना. बटण दामलो की कॅम-तरफ खिळयेभोंवतणी घुंवता आनी तिचें तोंक विजेच्या मोटरान कायम गतीन घुंवपी रुळाच्या संपर्कांत येता. रुळ आनी तोंक हांच्या घर्शणाकलागून कॅम-तरफ सकलेवटेन घुंवता. ती घुंवता आसतना तिका जोडिल्ले सरयेकलागून टंकाचें तोंक वोड्टा. टंक तरफ खिळयेभोंवतणी घुंवता आनी तिच्या दुसऱ्या तोंकाक आशिल्लें टंकावेलें चिन्न कागदाचेर आपटून उठ्टा. ही क्रिया रोखडीच जावंची म्हणून तरफांनी कांय स्प्रिंगांची तजवीज केल्ली आसता. चिन्न आपटले की कॅमाकलागून तोंकासकट कॅम-तरफ आपल्या मूळ जाग्यार येता. ह्या यंत्राचें खाशेलेपण म्हळ्यार सगळ्या चिन्नांचेर सारको नेट पडिल्ल्यान छापप एकसारकें जाता आनी ह्या यंत्राचेर काम करपी मनशाक चड शक्त खर्च करची पडना देखून काम बेगीन जाता.

बेगीन आनी बरें टंकलेखन करपाचे नदरेन खंयच्या बोटान मुद्राफळ्यावेलीं खंयचीं बटणां दामची हाचो अभ्यास करून एक खाशेली पद्‌दत निश्चीत केल्ली आसा. हे पद्‌दतीन टंकलेखन करपाची संवंय जाली जाल्यार टंकलेखकाक फकत मजकुराचेरच लक्ष दवरून मुद्राफळ्याकडेन पळय नासतना टंकलेखन करप शक्य जाता. हे पद्‌दतीक 'स्पर्श पद्‌दत' अशें म्हण्टात. बऱ्यापैकी काम करपी टंकलेखकाक ही पद्‌दत आपणावपाची गरज आसता. टंकलेखनाचो वेग वाडोवपाक टंकलेखकान सतत टंकलेखन करचें पडटा.

१९३० वर्सामेरेन टंकलेखन यंत्रां भारतांत आयात करताले. ते उपरांत परदेशांतल्यान यंत्राचे सुटे भाग मागोवन यंत्रां तयार करपाक लागले. १९५० वर्सा उपरांत गोदरेज कंपनीन यंत्रां तयार करपाचें काम हातांत घेतलें.१९५४-५५ त खंयच्याय दुसऱ्या देशाचो आदार घेनासतना भारतीय तंत्रज्ञांनी तयार केल्लें टंकलेखन यंत्र बाजारांत आयलें. गोदरेज कंपनीच्या भारतीय उत्पादनाक लागून आनी सरकाराच्या आयात धोरणाकलागून शेवटाक रेमिंग्टन आनी हाल्डा ह्या कंपन्यांकय भारतांतच टंकलेखन यंत्रां तयार करचीं पडलीं. सध्या ह्योच तीनय कंपन्यो भारतांत टंकलेखन यंत्रां व्हड प्रमाणाचेर तयार करतात. १९७४ उपरांत आनीक चार कारखान्यांक टंकलेखन यंत्रां तयार करपाची परवानगी मेळ्ळी. मुंबय, कलकत्ता, दिल्ली आनी चेन्नई हांगा टंकलेखन यंत्राचे कारखाने आसात. भारताची सद्याची वर्साची गरज १०,००० यंत्रांची आसा. भारतांत रोमन, देवनागरी आनी हेर भारतीय लिप्यांतलीं टंकलेखन यंत्रां तयार करतात. सरकारी संरक्षक धोरणाप्रमाण परदेशी टंकलेखन यंत्रां आयात करपाचेर बंदी आसा. फकत निर्यातदार कंपन्यांक आपल्या वापराखातीर खास परवाने घेवन विजेचीं टंकलेखन यंत्रां आयात करपाक जातात. भारतांतल्यानय कांय प्रमाणांत टंकलेखन यंत्राची निर्यात जाता. भारतांतल्यान मलेशिया, अस्तंत कोरिया, फिलिपीन्स, मध्य उदेंती देश, नेपाळ, बांगलादेश आदी देशांनी टंकलेखन यंत्रांची निर्यात जाता.

– कों. वि. सं. मं.

टंड्रा : वर्सांतल्यान एकदां तरी ज्या प्रदेशाचें तापमान ०° सॅ. ते १०° सॅ. मेरेन आसता त्या प्रदेशाक 'टंड्रा' अशें म्हण्टात. टंड्रा प्रदेश चड करून तीन सुवातींनी मेळटात. आर्क्टिक टंड्रा, आल्पायन टंड्रा आनी अंट्रार्क्टिकाचो टंड्रा प्रदेश. उत्तर-ध्रूव प्रदेशालागसारचो भाग आर्क्टिक टंड्रा म्हूण वळखतात. हो सगळ्यांत मुखेल आसून अंटार्क्टिकाचो टंड्रा प्रदेश ल्हान आसा. समशीतोश्ण कटीबंधांतल्या पर्वत प्रदेशांतले तरूरेशेपरस उंचावयल्या प्रदेशाक 'आल्पायन टंड्रा' म्हण्टात. धर्तरेचो धावो वांटो टंड्रा प्रदेशान व्यापला.

उत्तर अमेरिकेंतलो ६०° उत्तरे पलतडचो भाग, युरेशियांतलो ७०' उत्तरे पलतडचो भाग, उदेंत सायबेरियांतलो ६०° उत्तरे पलतडचो कॅमचॅटका लागसारचो भाग आर्क्टिक टंड्रांत आस्पावता. आर्क्टिक टंड्राच्या प्रदेशांत अदीं-मदीं तळीं, न्हंयो, दलदली आनी झाडां-झुडपांचे आनी तणाचे पटे दिसतात. ह्या भागांत बर्फ पडप आनी वितळप ह्यो दोनूय क्रिया चलतात. ह्या भागाचें खाशेलपण म्हळ्यार जमनीचो सकयलो भाग सदांच शेंकेल्लो आसता. हे शेंकेल्ले जमनीक लागून ध्रूव प्रदेश आनी तैगा प्रदेश हे एकमेकांपासून वेगळे जाल्यात. स्थळाप्रमाण १० मीटरांपसून

६१० मीटर खोलायेमेरेनची जमीन शेंकेल्ली आसता. गिमाच्या दिसांनी १५ ते ३० सेंमी. खोलायेमेरेन जमीन वितळटा.

आर्क्टिक टंड्रांत वाऱ्याची गती वराक ८ ते १६ किमी. आसता आनी आल्पायन टंड्रांत ती वराक १२० ते २०० किमी. मेरेन आसता. आर्क्टिक टंड्रांत दीस आनी रातीची लांबाय खूब व्हड वा खूब ल्हान आसता. तशी आल्पायन टंड्रांत नासता. आल्पायन टंड्रा हो उंचायेवयलो प्रदेश आशिल्ल्यान थंय कार्बन डाय-ऑक्सायडाचें प्रमाण उणें आसता.

१० सॅ.ची समतापरेशा(Isotherm) ही टंड्रा प्रदेशाच्या विषुववृत्ताकडल्या भागाची शीम आनी ०° सॅ. ही ध्रुवाकडल्या भागाची शीम. टंड्राच्या ध्रुवीय पडंग भागांत, गिमांतलें तापमान ५° सॅ. आसता आनी शियाळ्यांत तें -३२°सॅ मेरेन वता. पावसाचें वर्सुकी सरासरी प्रमाण ३८ सेंमी. आसता. हातूंतलो दोन तृतीयांश पावस गिमाच्या दिसांनी पडटा. दर्यादेगेवयले प्रदेश चड थंड आनी धुक्यान भरिल्ले आसतात. गिमांत, बाष्पीभवनाक लागून मळब कुपाळ आसता, पूण शियाळ्यांत तें नितळ आसता. वर्सांतल्या एक ते चार म्हयन्यांच्या काळांत ह्या भागाक सूर्यप्रकाश मेळटा. उरिल्ल्या आठ म्हयन्यांमदीं हांगा संधिप्रकाश, ध्रुवीय प्रकाश आनी काळोख आसता. हाका लागून थयंचे वनस्पतीचे वाडीचेर परिणाम जाता. शियाळ्याचो काळ ८-१० म्हयन्यांचो आसता. ह्या दिसांनी ६४ ते १९१ सेंमी. मेरेन हीम पडटा.

हांगाची वनस्पती जीण बर्फाचेर आदारिल्ली आसता, म्हळ्यार बर्फाचें आच्छादन, बर्फ वितळपाचो काळ हांकां अणसरून थंयची वनस्पत जाता. गवताळ टंड्रा, शैवाल टंड्रा आनी पडंग टंड्रा अशे वनस्पतीचे नदरेन तीन भाग जातात. गिमांत बर्फाचो थर वितळटा. डबकीं वा तळ्यांनी उदक सांठवता आनी दलदल तयार जाता. टंड्राचे दक्षिण शिमेचेर खूब तळीं मेळटात. तळीं आनी न्हंयांच्या देगांचेर, जंय जमीन बरी आसा अश्या सुवातींनी लव्हाळी, वाळुंज, तण, कड्डण, सूर्यफुलां, बीच, विलो, बिलबेरी, क्लाउडबॅरी हेसारकी वनस्पत जाता. चडशी वनस्पत झुपक्या-झुपक्यांनी जाता. उत्तरेवटेन शेळो, दगडफूल हे सारकी वनस्पत मेळटा. सादारणपणान वनस्पतींचो रंग पाचवो-पुडीकोराचो आसता. आर्क्टिक यूरोप आनी उत्तर अमेरिकेंतल्या टंड्राचो भाग गवताळ टंड्राचो आसा. तेखातीर ताचो उपेग रेनडियराखातीर करतात. ध्रुवालागसार पडंग टंड्रा आसा. गिमाच्या तीन म्हयन्यांनी हांगाची ॲकोनायट, येरॅनिअम, फॉरगॅट मी नॉट हे सारकी वनस्पत रंगयाळ्या फुलांनी भरिल्ली आसता. उंचेल्या प्रदेशांत उण्या प्रमाणांत वनस्पत जाता.

ह्या प्रदेशांनी तरातरांची मोनजात पळोवंक मेळटा. टंड्रांतली वनस्पत आनी मोनजात हांच्यो जाती उण्यो आसात, पूण तांची संख्या व्हड आसा. सोंशे, कोले, लांडगे, वांस्वेलां, लॅमिंग हे प्राणी ह्या भागांत मेळटात. रेनडियर, कॅरिबू, कस्तुरी वृषभ (musk ox) हे व्हड प्राणी तण खातात. रेनडियर आनी कॅरिबू हे आपल्या घट्ट खुरांनी बर्फ कोरांतून ताचेपोंदचें दगडफूल, शेळो हेसारकी वनस्पत खातात. चड करून रेनडियर उत्तर युरोपांत मेळटात. उत्तर आनी अस्तंत आलास्कांत रेनडियरांचें मास, लोक अन्न म्हूण वापरतात. फिनलँड, नॉर्वे, स्विडन, कोला द्वीपकल्प ह्या भागांनी रेनडियराक खूब म्हत्व आसा. दर्यादेगांचेर धव्या रंगाचीं ध्रुवीय वांस्वेलां मेळटात.

नुस्तें हें थंयच्या लोकांचें आनी मोनजातीचें मुखेल अन्न आसा. रानमाजर, घुबड, पाणबदक आनी कुकडां हे पक्षी ह्या प्रदेशांत आसात. तशेंच मूस आनी जळारां हांगा व्हड प्रमाणांत आसून मनशांक आनी जनावरांक तांचो खूब त्रास जाता. थंयचे बारीक जीव आनी कोळी तांबड्या, काळ्या रंगाचे आसतात. कांय बेबे शियाच्या दिसांनी स्वताक खूब तेंपामेरेन चिखलांत पुरून घेवन रावतात. अंटार्क्टिकाच्या भागांत पॅंग्वीन पक्षी आसात. आल्पायन टंड्रांतल्यो रानमेंढऱ्यो, आयबॅक्स, शॅमॉय हे प्राणी आनी बरेचशे पक्षी शियाळ्यांत उणे उंचायेच्या प्रदेशांत स्थलांतर करतात.

मानवी जीण – ॲस्किमो हे टंड्रांतले मुखेल आसून उत्तर अमेरिका आनी ग्रिनलँडाच्या दर्यादेगेवयल्या भागांत तांच्यो वसणुको आसात. लोकसंख्येची घनताय दर चौखण किमी.क एक वा एकूय नासता. युरेशियाच्या टंड्राच्या भागांत लॅप, सॅमॉयड आनी हेर गोऱ्यो जमाती चडकरून उत्तरवाहिनी न्हंयांच्या देगांचेर वसणूक करून रावतात. रेनडियराचे कळप पोसप, शिकार करप, नुस्तेंमारी हे तांचे मुखेल वेवसाय आसात. तशेंच ते लाकुडतोडपाचोय वेवसाय करतात. हालींच्या काळांत खाणींचो सोद, ध्रुव प्रदेशावयल्यान वचपी लागींचे विमानमार्ग, हवामान निरिक्षण, वेपारी म्हाल आनी शस्त्रास्त्रां हांचे येरादारीक लागून टंड्रा प्रदेशांतल्या लोकांचो हेर लोकांकडे संबंद येवंक लागिल्ल्यान तांचे जिणेंत खूब बदल जावंक लागल्यात.

– कों. वि. सं. मं.

ट : 'ट' वर्गांतलो पयलो वर्ण आनी देवनागरी वर्णमाळेंतलें इकरावें व्यंजन. ह्या वर्णाची पयली अवस्था अशोकाच्या गिरनार लेखांत (इ. स. पयलीं ३रें शतमान) दुसरी अवस्था क्षत्रपवंशी रूद्रदामन हाच्या गिरनारच्या लेखांत (इ. स. चें २ रें शतमान) आनी तिसरी अवस्था समुद्रगुप्ताच्या अलाहाबादच्या स्तंभलेखांत (इ. स. चें ४थें शतमान) हातूंत मेळटा.

ट च्या रुपाचो विकासक्रम

वर्णोध्दारतंत्रांत ह्या वर्णाचें स्त्रीरुपी ध्यान अशें दिलां –

मालतीपुष्पवर्णाभां पूर्णचन्द्रनिभेक्षणाम् ।
दशबाहुसमायुक्तां सर्वालङ्कारसंयुताम् ।।
परमोक्षप्रदां नित्यां सदा स्मेरमुखीं पराम्।
एवं ध्यात्वा ब्रह्मरूपां तन्मन्त्रं दशधा जपेत् ।।

अर्थ – मालती पुष्पाच्या रंगाप्रमाण कांती आशिल्ले, चंद्राप्रमाण दोळे आशिल्ले, धा भुजां आशिल्लें, सगळ्या अलंकारांनी भूषित, मोक्षप्रद, सदांच हांसकुरें अशें श्रेश्ठ आनी ब्रह्मरूप टकारमुर्तीचें ध्यान करून, तिच्या मंत्राचो धा खेपे जप करचो.

मुर्धा हें 'ट' चें उच्चारणस्थान.

– कों. वि. सं. मं.

टका : हो एक कापडलेख. पैंगीणच्या बेताळ देवाच्या संग्रहांत आशिल्ल्या काळ्या रंगाच्या ह्या कापडलेखाचेर हळदुवसार केसरी रंगाच्या तीन ओळींचो लेख बरयल्लो आसा आनी लेखाच्या सकयल्या भागांत बेताळ देवाच्यो आनी हेर देवांच्यो आकृत्यो काडिल्ल्यो आसात. पैंगीणच्या बेताळ देवळांत आशिल्ल्या ह्या कापड लेखांतल्यो ओळी अशो आसात -

पयली ओळ - श्री गडि खांब गडिचा मेडा गडि अंक टंक सुंक चवरगादि गादियेवर पडगादि दावु पाछावु मलरावु स्थापना चारि सोन्याच्या वाटियेवरि रुपेचा गोळा बावन्न ब्रदांचा वाट परिमळा उत्धरती पांचशें सातियां.

दुसरी ओळ - श्री महिमा काळी गादी पांढरी साती तिही भुवीची उपरि सुवर्णाचा कलश गुत्ती मसराटि गजाणन बेतुराणा बोलावून आणिला माणिकेंस खांब घातला बारा रायांचा झुंजार बारा राय खांडिवे खांडेस्थळी के.

तिसरी ओळ - ले तेरावे राज्याचा अंकणा घडि येक सिंह भैरपाळ शरणांगता रक्षपाळ आले गेले यांचा प्रतिपाळ अुलंघुनि धाडिला बळि आश्रमाचा आनला पोटिचे देती पण पाठिचे राखती शरणांगता वज्रपंजरा शके १७४५ सु.

टक्याची मिरवणूक दर तीन वर्सांनी काडटात आनी हे मिरवणुकीवरवीं पैंगीण, लोलयें आनी खरेगाळी ह्या वाठारांतल्या देव -देवतांक फुडल्या वर्सा जावपी गड्यां जात्रेचें आमंत्रण दिवप जाता.

बेताळाचो भार आयिल्लो मनीस भाराक आवश्यक अशे कपडे, फुलां आनी हातांत तरसाद घेवन मिरवणुकीचे फुडें आसता आनी ताच्या फाटल्यान तरंगां, सत्री आनी संबंदीत कामकरी महाजन मंडळी वाद्यांचे संगतीन फाटल्यान चलतात. दरेका गांवांत टक्याचें आनी बरोबरचे मंडळीचो येवकार, मानपान आनी टक्याचें वाचन जाता.

- कों. वि. सं. मं.

टपाल : मनशांमदीं संपर्क दवरपाखातीर निर्माण केल्ली संदेशवाहक यंत्रणा. एक मनीस जेन्ना दुसऱ्या मनशाकडेन खर्च, वेळ आनी अंतर ह्या गजालीं खातीर प्रत्यक्षांत संपर्क दवरूंक शकना तेन्ना हे यंत्रणेचो सर्रास उपेग करतात. टपाल सेवेचो संदेश हाडपाक तसोच वस्तू वा जिन्नस हाडपाकूय उपेग करतात. हे यंत्रणेची सोंपी सुविधा तशी सवाय सेवा ह्या गुणांक लागून टपाल सेवा आयच्या युगांत मनशामनशांमदीं, देशादेशांमदीं आनी राश्ट्राराश्ट्रांमदीं संपर्क दवरपाचें म्हत्वाचें साधन जालां. संवसारांतल्या सगळ्याच देशांनी टपाल वेवस्था ही सरकारी नियंत्रणाखाल आसता आनी ती सरकार चलयता.

चार हजार वर्सां पयली बेबिलोनियन संस्कृतायेंत मातयेच्या कैलार (मातयेचे मडकेचें वा कुंडल्याचें पोंद) अक्षराचे छाप करून तीं कैलां संदेश म्हूण एका गांवांतल्यान दुसऱ्या गांवांत पावयताले. घटमूट दादले हीं कैलां व्हरताले. मुखार ह्या कामाक घोड्याचो उपेग जावंक लागलो. दोन हजार वर्सांआदीं चीनांत रिले टपाल वेवस्था चलताली. त्या त्या सुवातींनी नेमिल्ले दादले थरावीक अंतर धांवून वचून मुखावयल्या मनशाकडेन हातांतलें टपाल पावयताले. पोशिल्ल्या पारव्यां वरवीं संदेश पावोवपाची पद्दत संवसारांत जायत्या वाठारांनी अस्तित्वांत आशिल्ली आनी कांयकडेन अजुनूय ही पद्दत चलता.

टपाल कचेरी ह्या अर्थान पोस्ट हें उत्तर फ्रेंच भाशेंतल्या Poste ह्या उतरावयल्यान आयलां. इ. स. १४०० वर्सा इकराव्या लुईन फ्रांसांत आधुनीक टपाल वेवस्था सुरू केली. पूण तेन्ना ती न्यायालयां, सरकारी अधिकारी हांचीं कागदपत्रांच हाड-व्हर करताली. तरी आधुनिक टपाल वेवस्था युरोपांतूच सुरू जाली. सुरवेक टपालाचो दर हो अंतराप्रमाण आसतालो. केन्ना हें भाडें टपाल धाडटल्याकडच्यान जाल्यार केन्ना तें जाका पावचें आसा ताचेकडल्यान वसुल करताले. सद्याची, देशांत सगळेकडेन एकूच दर आशिल्ली, टपाल पद्दत इंग्लडांत १८३७ वर्सा सुरू जाली. टपालाचेर दसवपाची तिकेट १८४० वर्सा इंग्लंडांतूच छापली आनी ती त्याच वर्सा उपेगांत हाडली. ताचेवयल्यान टपाल हाताळपाचें काम बरेंच सोंपें जालें.

१७६७त ब्रिटीश काळांत लॉर्ड क्लायव्ह हाणें इंग्लंडासारकीच टपाल वेवस्था भारतांत सुरू केली. पूण ती सुरवातेक सरकारी कागदापत्रांपुरतीच मर्यादीत आशिल्ली. १७७४ वर्सासावन सरकारी टपालावांगडा थोड्या प्रमाणांत खाजगी पत्रांय वचूंक लागलीं. १८३७त सावन इस्ट इंडिया कंपनीन टपालसेवेची व्याप्ती वाडयली आनी व्हड व्हड वाठारांनी टपाल सेवा सुरू केली. इस्ट इंडिया कंपनीकडल्यान भारताचो राज्यकारभार ब्रिटीश सरकारान आपल्या हातांत घेतकच टपाल सेवेक एक व्यापक स्वरूप मेळ्ळें आनी पुराय भारतभर नेमान टपालसेवा सुरू जाली.

इस्ट इंडिया कंपनीच्या काळांत १८८२ मेरेन पोस्टाचे तिकेटीचेर 'इस्ट इंडिया पोस्टेज' अशें छापताले. पूण ब्रिटीश सरकाराच्या काळांत तिकेटीचेर 'इंडिया पोस्टेज' अशें छापूंक लागले. सुरवातेक ह्यो तिकेटी इंग्लाडांतूच छापताले. पूण पयल्या म्हाझुजाउपरांत टपाल खात्याचो व्याप वाडलो. पोस्टाच्यो तिकेटी, कार्डां, पाकिटां भारतांतूच छापचेली गरज दिसूंक लागली आनी तेखातीर १९२६ वर्सा नासिकाक सरकारी सुरक्षा छापखानो सुरू जालो.

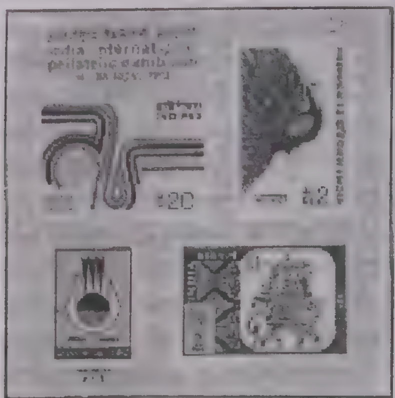
(Universal Postal Union) - संवसारांतल्या राश्ट्राराश्ट्रांमदीं टपालाची देवघेव सुरक्षीतपणान जावंची म्हूण संवसारीक टपाल संघटना(Universal Postal Union) हे संघटनेची स्थापना जाल्ली आसा. तिची मुखेल कचेरी स्वित्झर्लंडांत बर्न ह्या शारांत आसा. १८७४ वर्सा संवसारांतल्या कांय मुखेल राश्ट्रांनी बर्नाक एक बसका घेतली. हालूंत युरोपांतल्या साबार राश्ट्रांचे तशेंच अमेरिका, इजिप्त मेळून वट्ट बावीस राश्ट्रांचे प्रतिनिधी हजर आशिल्ले. हे बर्न सभेन संघटनेची व्याप्ती आनी उद्देश थारायल्ले आनी १ जुलय १८७५ ह्या दिसा 'जनरल पोस्टल युनियनाची' स्थापना जाली. रोखडीच ताची वांगडी संख्या वाडत गेली आनी १८७८ वर्सा ताचें नांव बदलून 'युनिव्हर्सल पोस्टल युनियन' अशें केलें. सद्या संवसारांतली सगळी राश्ट्रां ताचे वांगडी आसात. हे संस्थेचीं मुखेल कामां अशीं : (१) राश्ट्राराश्ट्रांमदलो टपालाचो देवघेव वेव्हार नीट दवरप (२) आंतरराश्ट्रीय टपालाच्या दरांत एकसुत्रीपण दवरप (३) टपालांतल्या वस्तूंची वर्गवारी थारावप (४) गिरायकांक लुकसाण-भरपाय मेळोवन दिवप (५) राश्ट्राराश्ट्रांमदल्या टपाल येरादारीच्या खर्चाचो समतोल राखप

भारतांतल्या टपाल खात्याची घडण - भारताच्या टपाल वेवस्थेचो मुखेल 'महानिदेशक टपाल'. हाचें मुखेल कार्यालय नवी दिल्लीक आसा. सादारणपणान दर एका राज्यांत एक टपाल मंडळ(Postal circle) आसता ह्या एक टपाल मंडळाचो मुखेल पोस्ट मास्टर जनरल आसा. दर एक

टपाल

टपाल मंडळांत सादारणपणान जिल्ह्याच्या आवाठांत एक विभाग Postal Division आसता. विभागाच्या दर्जाप्रमाण ताचो मुखेल अधिक्षक वा प्रबर अधिक्षक (Superintendent/ Senior Superitendent) आसता. विभागाच्यो सगळ्यो टपाल कचेऱ्यो ताच्या थेट नियंत्रणाखाला आसतात. टपाल कचेरेंत प्रधान टपाल कचेरी (Head Post Office), उपटपाल कचेरी (Sub Post Office), शाखा टपाल कचेरी (Branch Post Office) अशो तीन तरा आसतात. उपटपाल कचेरी आनी शाखा टपाल कचेरी कामकाजाच्या आनी पयशांचे हिशोबाचें बाबतींत प्रधान टपाल कचेरेक बांदिल्ली आसता. व्हड व्हड शारांनी, जंय मंडळ कार्यालय (Circle Office) आसता, थंयच्या प्रधान टपाल कचेरेक 'जनरल पोस्ट ऑफिस' म्हण्टात. जनरल पोस्ट ऑफिसाक, प्रशासनाचे बाबतींत प्रधान टपाल कचेरे परस चड अधिकार दिल्ले आसतात.

थंय तांची परती जिल्हो, शहर अशी बारीक वांटणी जाता. हीं अशीं वांटणी केल्लीं पत्रांचीं बंडलां साकांत भरून रेल्वेन, विमानान, मेल मोटारीन वा बसीन त्या त्या शारांत, जिल्ह्यांत, भागांत धाडटात. थंय तांची टपाल कचेरी प्रमाण वांटणी जाता. हे वांटणेच्या निमण्या पोंतार, घरांघरांनी वचून पत्रां वांटपाचें काम पोस्टमन करता. परदेशांत वचपाचें टपाल वा परदेशांतल्यान येवपाचें टपाल 'विदेश टपाल सेवे' वरवीं (Foreign Post Office) वता आनी येता. ही विदेश टपाल सेवा भारतांतलीं अंतरराश्ट्रीय विमानतळां, बंदरां हांकां जोडून आसा. टपाल कार्यालयांतल्यान टपाल पावोवपाभायर मनी ऑर्डरी धाडपाची सुविधा आसता. हे वेवस्थे वरवीं भारतांतल्या खंयच्याय भागांत पयशे धाडून दिवं येतात. पोस्टमन हे पयशे दारांत व्हरून पावयता. मनीऑर्डरीचो हिशोब राखूंक थरावीक वाठार आस्पाविल्ल्या लेखा तपासणी कार्यालयाची (Audit offices) वेवस्था केल्ली

दर एका विभागांत (Division) दोन, तीन वा केन्नाय चार उपविभाग (Sub Division) आसतात. ह्या दर एका उपविभागांत एकेक निरिक्षक (Inspector) नेमिल्लो आसता. टपाल कचेऱ्यांचें काम सुरळीतपणान आनी प्रामाणिकपणान जावंचें म्हूण तो नदर दवरता. कचेऱ्यांक भेट दिवप, तपासणी करप हें ताचें मुखेल काम. पोस्टमन वर्ग ताच्या हाताखाला आसता.

टपाल हाताळपाची पद्दत – टपाल कचेरी मुखार वा भौशीक मळार उब्यो केल्ल्या टपाल पेटयांनी लोकांनी घाल्लीं पत्रां, थारायिल्ल्या वेळार टपाल कचेरींत एकठांय करतात. टपाल कचेरींत तीं सारकीं मांडून तिचेर ते टपाल कचेरेंच्या नांवाचो आनी तारखेचो शिक्को मारतात. वांगडाच ताचेर मारिल्ली टपाल तिकीट रद्द करतात. उपरांत टपाल कचेरेंत तांची मुळावी वांटणी (Sorting) जाता. ही वांटणी व्हड व्हड शारांपुरती आनी भागांपुरती मर्यादीत आसता. उपरांत अशी वांटणी केल्लीं पत्रांचीं बंडलां जिल्ह्याच्या वा विभागाच्या वांटणी कार्यालयांत (Sorting Office) धाडटात.

आस्रा. तेचप्रमाण टपाल बचत येवजणे खाला पयशे घेवन ते जुरासयत परत करपाची वेवस्था आसा. तारायंत्रावरवीं तारो (संदेशवाहन) धाडपाची सोय मुखेल टपाल कचेऱ्यांनी उपलब्ध आसा. मोल येणें (value payable) पद्दतीन टपालावरवीं वस्तू मागोवं येतात. तांचें मोलय टपाल कार्यालयावतीन फारीक करूं येता. परदेशांत ही पद्दत बरीच घोळ्ळ्या. पूण भारतांत ही पद्दत चड करून पुस्तकां मागोवपापुरती मर्यादीत आसा.

मोलादीक कागदपत्रां, पार्सलां धाडटना तीं रजीस्टर करपाची सुविधा टपाल कार्यालयांत आसा. जाय जाल्यार तांचो विमोय उतरावं येता. हे सुविधेवरवीं पत्रांक, पार्सलांक संरक्षण मेळटा.

१९११ वर्सा भारतांत विमानावरवीं टपाल पावोवपाची (Air mail) सुविधा सुरू जाली. १५ ऑगस्ट १९७२ ह्या दिसासावन पिनकोड पद्दत लागू जाली. १ एप्रिल १९८६ ह्या दिसा जलद टपाल(speed post) सुविधा सुरू जाली. सरकारी टपाल सेवेवांगडा, समांतर अशी खाजगी टपाल सेवा (पत्रां,पार्सलां पुरती मर्यादीत) आयज मुखेल शारांनी चलता.

सुरवेक गोंयचो पोस्टाचो वेव्हार पुर्तुगालापुरतोच मर्यादीत आशिल्लो. तोय सामको अनियमीत आनी सुदारिल्ले पद्दतीन न्हय. सरकारी अधिकारी आनी सैनीक हांचेंच टपाल बोटीन येतालें आनी धाडटाले. १८११ मेरेन पोस्टाचें कार्यालय पोरण्या गोंयांत आशिल्लें. उपरांत तें पणजे हाडलें. १८५० त ब्रिटिशांच्या आदारान गोंयांत आधुनिक आनी नेमान टपाल सेवा सुरू जाली. फुडें गोंयच्या मुखेल गांवांनी टपाल कार्यालयां उक्तीं जालीं.

सद्या गोंयांत २ प्रधान टपाल कार्यालयां, १०२ उप टपाल कार्यालयां आनी १३४ शाखा कार्यालयां आसात. गोंय विभागाचे प्रवर अधीक्षक जांचें कार्यालय पणजे आसा तें पुराय गोंयच्या पोस्टाच्या वेव्हाराचेर नियंत्रण दवरता.

- महाबळेश्वर सैल

टमाट : (मराठी : टोमॅटो, वेलवांगी; हिंदी : टमाटर, विलायती बैंगन; गुजराती : विलायती वेंगण; लॅटीन : लायकोपर्सिकॉम एसकुलॅण्टम मिल; कूळ : सोलोनेसी).

जायतीं वर्सां जगपी आनी लागवडींतलें फकत एक वर्सभर जगपी झाड. ह्या झाडाचें रोंप ल्हान आसतना सोडमूळ(Taproot) आसता. पुनर्लावणी करतना ह्या मुळाजाग्यार खोडाचे सकयले वटेन ॲडवॅण्टेशीयस पाळां येतात. व्हडल्या झाडाचीं असलीं पाळां ३ ते ५ फूट जमनीसरपट लांब वता. झाडाचें मुखेल एक खोड आसून ताकाच खांदयो येतात. तें सुरवातेक १-२ फूट मेरेन उबें आसता आनी मागीर बागवता. झाडाची लांबाय ३ ते ४ फूट आनी जाडाय १ते१ १/२ इंच आसता. खोड सुरवातेक नाजूक, केसाळ आसता. उपरांत तें वातड जाता. खांदयांची लांबाय १ ते १ १/२ फूट आसता. पानां ४ ते ५ सेंमी. लांब आनी २ ते ३ सेंमी. रूंद आसतात. ह्या झाडाक ४ ते १२ हळदुवीं लांबपी फुलां आसतात. फळां ५ ते ६ सेंमी. लांब आनी ४ ते ५ सेंमी. रूंद, लांबट, वाटकुळीं वा तांतया आकाराचीं आसतात. ताचो रंग तांबडो वा हळदुवो आसता. भितल्लो भाग मांसाळ आसून तांतूत बारीक बियो आसतात.

हिच्या वन्य जातीचें मूळ स्थान दक्षिण अमेरिकेंतल्या पेरु-एक्वादोर, बोलिविया वाठारांत आसून लागवडीतले प्रकार मॅक्सिको आनी द. अमेरिकेंत अस्तित्वांत आयले आसूंक जाय. मॅक्सिकोंतल्यान सोळाव्या शतमानांत ही वनस्पत युरोपांत व्हेली अशें म्हण्टात. भारतांत ही वनस्पत पुर्तुगेजांनी हाडली. सद्या संवसारांतल्या सगळ्या वाठारांनी ही वनस्पत लागवडीखाला आसा. बटाट आनी कणगां हांचे फाटोफाट टमाट हें संवसारांतलें भाजीपाल्याचें म्हत्वाचें पीक. टमाटाच्या उत्पादनांत अमेरिकेचो पयलो नंबर लागता. जगांतलें टमाटाचें १ तृतीयांश उत्पादन थंय जाता. भारतांत १९०० वर्साच्या सुमाराक टमाटाची व्हड प्रमाणांत लागवड सुरू जाली.

टमाटाचे खावपाचे मुखेल दोन प्रकार अशे - एसकुलॅण्टम आनी पिंपीनेली फोलियम(Pimpinelli Follium). ते भायर पुसा अर्ली ड्वॉर्फ(Pusa early Dwarf), पुसा रुबी (Pusa rubi), मारग्लोव, पुसा गौरव, अरका शितल, बेस्ट ऑफ ऑल आनी सिओक्स (Sioux). हालीं टमाटाच्यो रुपाली, वैशाली, रश्मी ह्या सारक्यो संकरीत जाती प्रसारीत जाल्यात.

टमाट हें उश्ण हवामानाचें पीक. ताका सरासरी तापमान २१° ते ३२° सें. आसूंक जाय. पूण १८° ते २७° सें. तापमानांत ह्या पिकाची लागवड जावंक शकता. भारतांत खंयच्या ना खंयच्या वाठारांत वर्सभर हें पीक लागवडीखाला आसता. ह्या पिकाक माती आनी रेंव (loamy) आशिल्ली जमीन बरी मानवता. चर्ण्यार टमाटाचीं रोंपां तयार करून उपरांत तीं शेतांत रोयतात. टमाटाचीं वर्साक दोन-तीन पिकां घेंव येतात. तांकां १०५ ते १३५ दिसांचो काळ लागता. बियांचें प्रमाण दर हॅक्टरीं ४०० ते ५०० ग्राम लागता. ७.५ ते १० सेंमी. उंचायेचीं आनी घट्ट खोडाचीं रोंपां शेतांत लायतात. दोन ओळींनी आनी दोन रोंपांमदीं ७५x४५ सेंमी. अंतर दवरूंक जाय. हॅक्टरी २० टन शेणखत आनी ११० किलो नत्र, १०० किलो स्फुरद, ६० किलो पालाश दिवंचें पडटा. ह्या झाडाक फावो तितलेंच उदक दिवंचें पडटा. तशेंच झाडाक बडयेचो आदार दिवंचो पडटा.

टमाटाचें हॅक्टरी १६,००० ते २४,००० किलो उत्पन्न येता. हें एक भाजीपाल्याचें म्हत्वाचें पीक. तें एक संरक्षक जेवण म्हूण घेतात. हाचेभायर टमाटापासून सूप, सालाद, लोणचें, कॅचप, सॉस तयार करतात.

टमाटाच्या झाडार फळां पोखरपी कीड इपीलाचना बिटल(Epilachana beetle) ह्यो मुखेल किडी पडटात. ताचेखातीर ४०० मिली. क्विनोलफॉस, २५० लिटर उदकांत घालून फवारचें. मोझेक वा चुड्डो मुड्डो, मर, भुरी हे रोग ह्या झाडाक लागतात. झोझेक वा मर हे रोग टमाटाच्या झाडाक लागल्यार २५० मिली. डायमाथोएट २५० लि. उदकांत घालून फवारचें भुरी ह्या रोगाखातीर ७५० ग्राम वेटेवलं सल्फर २५० लि. उदकांत घालून फवारचें.

गोंयांत टमाट बक्टेरियल विल्ट तशेंच ब्रॉन्झ विल्ट नांवाच्या रोगांक बळी पडटा. देखून चड प्रमाणांत पीक येना. वैशाली, कर्नाटक, हायब्रीड ह्यो टमाटाच्यो संकरीत जाती. हाचे दर हॅक्टरी लागपी बियाणांचें प्रमाण १२५ ते २०० ग्राम इतलें आसता. पिकावळ तयार जावपाचो तेंप ११० ते ११५ दीस आनी दर हॅक्टरी उत्पन्न ७५,००० ते ८७,५०० किलो आसता. टमाट ही पुश्टीक खाण दिवपी भाजी आसा, जातूंत जीवनसत्वां आनी खनिजांचें प्रमाण भरपूर आसता.`

- यादवेंद्र देसाय

टॅक्सास : अमेरिकेच्या दक्षिण-मध्य भागांतलें दुसरें व्हड राज्य

क्षेत्रफळ ६,९२,४०२ चौ. किमी. विस्तार २५° ५१' उत्तर ते ३६° ३०' उत्तर आनी ९३°३१' अस्तंत ते १०६°३८' अस्तंत. हाचे आग्नेयेक मॅक्सिकोचें आखात आनी नैर्ऋत्येक मॅक्सिको, अस्तंतेक न्यू मेक्सिको, उत्तरेक ओक्लाहोमा, ईशान्येक आरकॅन्सॉ आनी उदेंतेक लुइझियाना हीं राज्यां आसात. उदेंतेच्या सगल्या उत्तर शिमांचेर रॅड न्हंय, लुइझियॅना शिमेची सु. ६६% सुवात सॅबीन न्हंय, नैर्ऋत्य शिमेचेर रीओ ग्रॅंड न्हंय आनी आग्नेयेक मॅक्झिकोचें आखात अशी राज्याची चडशी शीम उदकान रेवडायल्ली आसा. ऑस्टिन ही ह्या राज्याची राजधानी.

भूंयवर्णन - उथळ तशीच रेंवट जमीन, दोंगुल्लयो, दोंगर, पर्वत, सडे अशे विंगड-विंगड भूंयप्रकार ह्या राज्यांत सांपडटात. हो प्रदेश आग्नयेच्या मॅक्सिको आखातासावन पावंड्यापावंड्यांनी वायव्येक आनी अस्तंतेक चडत गेला. आखाती देगांचेर ११५ मी. उंचायेचीं, ४० ते ८० किमी. रुंदायेचीं सखल रेवंट मळां आसून कांयकडेन रेंवट जमनी आसात. नैर्ऋत्येक 'ट्रान्स पेकस' हो पेकस न्हंयेपलतडचो वाठार, तणांनी तसोच वसू पडिल्लो, राज्यांतलो सगळ्यांत उंचायेचो वाठार. ह्या वाठारांत ग्वादालूप, डेव्हिस आनी चीसस हे तीन सगळ्यांत उंचेले पर्वत आसात. टॅक्सासांत सॅबीन, नेचिस, ट्रिनिटी, ब्रझस, कोलोरॅडो आनी ग्वादालूप ह्यो म्हत्वाच्यो न्हंयो आसात. मेक्सिकोच्या आखातावयली दर्यादेग सु. ९६२ किमी. आसा.

राज्याचे दक्षिण-उत्तर आनी उंचसखल आशिल्ले भूंयेक लागून हांगा हवामानाचे विंगड विंगड प्रकार मेळटात. उत्तर वाठारांत उश्ण गीम, खूब तेंप कडक शिंयाळो, दर्यादेगांच्या वाठारांनी उश्ण गीम आनी सादारण शिंयाळो आसता. अस्तंत वाठारांत पावसाचें प्रमाण सु. २५ सेंमी., उदेंत वाठारांत सु. १२५ सेंमी. इतलें आसता. राज्याचें सादारण तापमान उण्यांत उणें ९.४° सॅ. ते चडांत चड ३०.६° सॅ. आसता. वर्सुकी पावस ८२.२ सेंमी. पडटा.

प्रेअरी ही हांगाची मुखेल वनस्पत. पाइन, पीकान हांचे सारकीं कांय झाडां तेचपरी विंगड विंगड जातींचीं रानफुलां थंय सांपडटात. तरेकवार हरणां, चानयो, सोंशे, कायोट, कोले, रानमेंढरां, आर्माडिल्लो ही मोनजात थंय आसा.

इतिहास आनी राज्यवेवस्था - कॅडो, कॉमांशे आनी हेर रॅड इंडियन आदिवासी जमातींचो हो प्रदेश. १६८२त स्पॅनियार्डांनी आयच्या एल् पॅसोलागीं यरलेता गांवांत आपलो राबितो केल्लो. सु. १६८५ त फ्रॅंचांनी ला सालने मॅटगॉर्ड गांवांत आपल्या लुइझियाना वसणुकेची स्थापणूक केली. पूण फ्रॅंच रिगतले ह्या भंयान स्पॅनियार्डांनी उपरांतल्या काळांत जायतीं धर्मकेंद्रां आनी किल्ले बांदले. अमेरिकेन १८०१ त लुइझियानाचो एक वांटो म्हूण टॅक्सासाचेर आपलो हक्क आसा असो दावो केल्लो. पूण स्पेनान तें न्हयकारलें. १८२१ त मॅक्सिको जेन्ना स्वंतत्र जालो तेन्ना हजारांनी अँग्लो-अमेरिकन शेतकामती टॅक्सासांत रिगूंक लागले. टॅक्सासाची लोकसंख्या नेटान वाडटाशी पळोवन मॅक्सिकन सरकारान स्थलांतराचेर खर बंधनां घालीं. हाका लागून टॅक्सासच्या लोकांनी आपली स्वतंत्रताय जाहीर केली. पूण नव्या टॅक्सास प्रजासत्ताकाचो सॅम ह्युस्टन हो पयलो अध्यक्ष जालो. पूण अमेरिकेच्या संयुक्त संस्थानांक जोडपाची टॅक्सासाची धडपड चालूच आशिल्ली. उपरांत २९ डिसेंबर १८४५ दिसा टॅक्सास हें अमेरिकेच्या संयुक्त संस्थानाचें एक राज्य म्हूण अस्तित्वांत आयलें. राज्याच्या कारभाराची देखरेख दोन वर्सांखातीर राज्यपाल आनी ताचें कार्यकारी मंडळ करतात. राज्याच्या सिनेटांत ३१ आनी प्रतिनिधी घरांत १५० वांगडी आसतात. सिनेटर चार वर्सांखातीर आनी प्रतिनिधी दोन वर्सांखातीर वेंचून काडिल्ले आसतात. टॅक्सासाचे अमेरिकेचे काँग्रेसींत २ सिनेटर आनी २४ प्रतिनिधी आसात.

अर्थीक स्थिती - राज्यांतल्या श्रमीक लोकांमदले फकत १६% लोक शेतकी उद्देगांत आसात. पीकॉन, जोंधळो, गंव, मको, ओट, बार्ली, तांदूळ, मोसंबी, चकोतरा, बटाट ही थंयची मुखेल पिकावळ. गोरवां आनी मेंढरां हांचेंय उत्पन्न हेर राज्यांपरस चड आसा. शेतवडीच्या मळाचेर जाल्ली उदरगत, यंत्रांचो वापर, नव्या बियाणांचो उपेग हाका लागून पिकावळींत बरीच वाड जाल्या.

सैमीक तेलांचें उत्पादन ह्या राज्यांत म्हत्वाचें थारलां. तेल काडून ताचें शुध्दीकरण करप आनी उद्देगीक मळार ताचो उपेग करप हो ह्या राज्यांतलो मुखेल उद्देग. कारखान्यांनी १४% लोक काम करतात. थंयचें मुखेल उत्पादन म्हळ्यार रासायनिक द्रव्यां, प्रक्रिया केल्ले अन्नपदार्थ, तेला निवळीकरण, तेलखण यंत्रसामुग्री, विमानां आनी मेकळे भाग, धातू निवळीकरण हांचें आसा. थंयचे ८०% लोक शारांनी रावतात. निग्रोंचें प्रमाण १३% आनी चिकॅनो १५% आसात. शिक्षणीक मळार उदरगत जायत आसा. मुळावें शिक्षण सक्तीचें आसून, गोऱ्या आनी काळ्या लोकांच्या वेगळ्या शाळांचो आंकडो उणो जायत आसा. ह्यूस्टन हें थंयचें सगळ्यांत व्हड शार आनी ऑस्टिन ही राज्याची राजधानी.

- कों. वि. सं. मं.

टॅटम, एडवर्ड लॉरी : (जल्म : १४ डिसेंबर १९०९, बोल्डर - कॉलॉराडो; मरण : ५ नोव्हेंबर १९७५, न्यूयॉर्क).

नामनेचो जीवविज्ञानीक, जीवरसायनशास्त्रज्ञ आनी आनुवंशिकीतज्ञ. ताचें शिक्षण शिकागो आनी विस्कॉन्सिन ह्या विद्यापिठांनी जालें. १९३१ त ताणें रसायनशास्त्राची ए.बी. आनी १९३२ त सुक्ष्मजीवविज्ञानाची एम्. एस्. ह्यो पदव्यो मेळयल्यो. सुक्ष्मजीवांचें पोशण आनी चयापचय ह्या विशयाचेर प्रबंध बरोवन ताणें १९३४ त पीएच.डी. मेळयली. ते उपरांत हॉलंडांतल्या उत्रेक्त विद्यापिठांत ताणें कांय तेंप संशोधन केलें. हॉलंडासावन परत येतकच ताणें स्टॅनफर्ड विद्यापिठाच्या जीवविज्ञान, वनस्पती विज्ञान, सुक्ष्मजीवविज्ञान आनी जीवरसायनशास्त्र ह्या विभागांनी काम करतकच (१९३७-४५), येल विद्यापिठांत पयलीं वनस्पतीविज्ञानाचो सहाय्यक प्राध्यापक आनी उपरांत सुक्ष्मजीवविज्ञानाचो प्राध्यापक (१९४५-४६) ताणें काम केलें. फुडें तो स्टॅनफर्ड विद्यापिठांत जीवविज्ञानाचो प्राध्यापक म्हूण परत आयलो (१९४८-५७) आनी १९५७ वर्सासावन ताणें रॉकफेलर इन्स्टिटयूट फॉर मॅडिकल रिसर्च हे संस्थेंत काम केलें.

टॅटम हाणें सुक्ष्मजंतू, यिस्ट आनी बुरशी हांच्या पोशण गरजांचेर अनुहरित उत्परिवर्तनांच्या जावपी परिणामांविशीं मुळावें संशोधन करून रेणवीय आनुवंशिकी ह्या जीवविज्ञानाचे शाखेची बुन्याद घालपाक मदत केली. स्टॅनफर्ड विद्यापिठांत काम करता आसतना टेटम आनी बिडल हाणें पयलीं 'ड्रॉसोफिला मॅलॅनोगॅस्टर' ह्या फळमुसाचेर आनी उपरांत 'न्युरो स्पोरा क्रासा' हे पावावयले बुरशीचेर संशोधन केलें. ताचेवयल्यान सगळ्यो जीवरसायनीक प्रक्रिया अखेरेक जनुकांच्या (genes) वरवीं नियंत्रीत

जातात. ह्यो सगळ्यो प्रक्रिया रसायनीक विक्रियामाळांच्या रुपांत मांडूं येतात. दरेक विक्रिया फकत एकाच जनुकावरवीं नियंत्रित जाता आनी एकाच जनुकांतल्या उत्परिवर्तनाक लागून कोशिकेच्या फकत एकाच रसायनीक विक्रिया घडोवन हाडपाचे तांकीचेर परिणाम जाता, हे म्हत्वाचे निश्कर्श ताणें काडले.

'न्युरोस्पोरा क्रासा' हे बुरशी वयल्या संशोधना वरवीं टेटम आनी ताच्या वांगड्यांनी प्रस्थापीत केलें तें अशें : जेन्ना एकादऱ्या जननीक उत्परिवर्तनाक लागून एकाद्रे खाशेले रसायनीक विक्रियेचेर परिणाम हाडपी ॲनझायम बदलिल्लें आसता वा ना जाल्लें आसता. अशे तरेन ताणें दरेक जनुक खंयच्या तरी प्रकारान एका खाशेल्या ॲन्झायमाची रचणूक निर्धारीत करता अशें दाखोवन जीवरसायनीक आनुवंशिकीची बुन्याद घाली. साद्या अकार्बनी द्रव्यांत हे बुरशीची वाड करपाखातीर बायोटीन गरजेचें आसता, होय सोद ताणें लायलो. आनुवंशिकींतल्या ताच्या मोलादीक कार्याखातीर ताका १९५८ चो वैजकी वा शरीरक्रियाविज्ञानाचो नोबॅल पुरस्कार जी. डब्ल्यू. बिड्ल आनी जे. लेंडरबर्ग हाचे वांगडा वांटून मेळ्ळो.

- कों. वि. सं. मं.

टॅनिस : पेल्ल(Ball) आनी रॅकेट(Racket) हांच्या आदारान स्वबळाचेर खेळपाक येवपी एक विदेशी खेळ. इकराव्या शतमानांत फ्रान्स देशांत आश्रम वा मठांनी रावपी मठवासी 'ज्यू द पाम' (Jeu de Paume) नांवाचो एक खेळ खेळटाले. आयच्या टॅनिस खेळाचो हो मूळ खेळ. हो खेळ खास करून मठ वा आश्रमांतल्या बंद खेळामैदानार जातालो. पंदराव्या शतमानांत इटालियन पाद्री आंतोनियु द स्कालो (Antonio de Scalo) हाणें हो खेळ खेळूंक पयले फावट रॅकेट प्रचारांत हाडलें अशें मानतात. १७९३त उजवाडाक आयिल्ल्या स्पोर्टींग मॅगेझीन ह्या इंग्लीश पत्रांत ह्या खेळाचो उकत्या मैदानावयलो खेळ (Outdoor Game) म्हणून उल्लेख आयला. ८० वर्सां उपरांत उजवाडाक आयिल्ल्या 'बूक ऑफ गेम्स ॲण्ड स्पोर्टस्' हातूंत ह्या खेळाक लॉंग टॅनिस (Long Tennis) म्हणून पाचारला. वेल्स (Wales) देशांतल्या नॅण्टक्लावड(Nant Clwyd) गांवांत मेजर वॉल्टर क्लॉपटॉन विंगफिल्ड (Major Walter Clopton Wingfield) हाणें आयज खेळपाक येवपी लॉन टॅनिस खेळाची बुन्याद घाली. देखून ताका 'लॉन टॅनिस खेळाचो मूळ पुरूस' मानतात. व्हिक्टोरिया राणयेच्या काळांत हो खेळ खूब नांवारुपाक आयलो. लॉन टॅनिस खेळाचो पयलो वयलो सामनो अमेरिकेंत डॉ. जेम्स ड्वायट (Dr. James D'wight) आनी एफ. आर. सीयर्स (F. R. Sears) हांचे मजगतीं जालो.

हो खेळ दादलो आनी बायल ह्या दोनूय वर्गांनी एकोडी, दोट्टी आनी मिश्र दोट्टी अशा तीन गटांनी खेळटात.

नेम आनी पद्दत - कुरू-बायलो जिखपी खेळगडो मैदानाची खंयची बाजू घेवप आनी खेळ पयलीं कोणे सुरू करप हें थारायता. उपरांत दोनूय खेळगडे एकमेकांआड आपआपल्या चौखणांतल्या एका खास जाग्यार, चड करून कोनांत, समांतर रेशेंत तिरकस उबे रावतात. एक खेळगडो आपले खासा शैलींत, पेल्लाचेर रॅकेटाचो फटको दिवन खेळ सुरवात करता. ताका सर्व्हीस (Service) म्हण्टात. हो फटको खेळपाच्यो दोन संदी खेळगड्याक मेळटात. दोनूय संदी वगडायतकच ही संद विरुद्ध खेळपी खेळगडयाक मेळटा. वांगडा एक उपगूण मेळटा. दर एका उपगुणा फाटल्यान नव्यान पयलो फटको (Service) खेळचो पडटा. जर खेळाक सुरवात करपी खेळगड्याचो फटको जाळयेवल्यान अचूक वचून विरुद्ध खेळप्याच्या आंगाक, रॅकेटाक वा हेर कसलेय वस्तीक लागून ताच्या चौखणाच्या शिमेभायर गेलो वा ताणें परतिल्लो फटको जाळयेक वा हेर कसलेय वस्तूक लागून ताच्याच चौखणांत उरलो तर खेळ सुरवात करपी खेळगड्याक एक उपगूण मेळटा. खेळ चालू आसतना एक फटको खेळपाक रॅकेट आनी पेल्लाचो एकापरस चड फावट संबंद आयलो वा पेल्ल दुसऱ्या खेळगड्याच्या चौखणांत आसतना फटको मारपाचो यत्न केलो जाल्यार विरोधी खेळगड्याक एक उपगूण मेळटा. जर रॅकेट शेंवटून पेल्ल मारपाचो यत्न केलो वा शेंवटिल्लें रॅकेट दुसऱ्या खेळगड्याच्या चौखणांत पडल्यारय विरोधी खेळगड्याक एक उपगूण मेळटा.

गूण मेजणी - टॅनिस खेळांतल्या दर एका उपगुणाक १५,३०,४० अशे संख्येन मेजतात. तीन उपगूण जोडटकच खेळगड्याक एक पूर्ण गूण मेळटा. दोनूय खेळगड्यांमदीं उपगुणांची बरोबरी जाल्यार ड्यूस(Deuce) म्हण्टात. अशा वेळार दोन चडावत उपगूण जोडपी, एक पूर्ण गूण जोडटा. स गूण पयले जोडपी, खेळाचें षटक (Set) जिखता. षटक जिखपी आनी हारपी, हांचे मदीं दोन गुणांचो फरक आसचो पडटा वा खेळ फुडें चालू उरता. सद्या अशा वेळार टायब्रेकर ही पद्दत आपणावन निकाल दितात. अशे तरेन खेळ दोन ते पांच षटकांमेरेन चलता. चड षटकां जिखपी खेळगडी जैतीवंत थारता.

टॅनिस खेळांतले कांय म्हत्वाचे फटके अशे :-

सर्व्हीस : एके खास शैलींत, रॅकेटाचो पेल्लाचेर दिल्लो नेटाचो फटको, जो जाळयेवल्यान अचूक वचून दुसरे वटेन चौखणांत पडटा. खेळाची सुरवात ह्याच फटक्यान जाता.

बॅक हॅण्ड ड्रायव्ह (Back hand drive) - पुराय दावे वटेंतल्यान उजवे वटेन घुंवत मारिल्लो फटको, जाका लागून पेल्ल चड वेळ रॅकेटाचेर उरता.

वॉली (Volley) - जाळयेसावन आठ फूट अंतरार रावन पेल्लाचेर मारिल्ले हलके फटके जे खूब उणे उंचायेवयल्यान वतात.

स्मॅश (Smash) - जाळये म्हऱ्यांत लागीं वचत, पेल्लाचेर मारिल्लो नेटाचो फटको.

चॉप (Chop)- पेल्लाचेर एके कुशीन मारिल्लो फटको जाका लागून पेल्ल फिरकी घेत दुसऱ्या चौखणांत वता.

लॉब (Lob) - पेल्ल वाऱ्यांत खूब उंचायेर मारप, जाका लागून दुसरे वटेन खेळपी खेळगडी जाळयेसावन पयस वता.

खेळामैदान - टॅनिस खेळाचें मुखेल खेळामळ (Court) माती, शिमीट वा तणाचें आच्छादन (Cover) घालून तयार करतात. बंदिस्त खेळामैदाना वयलें खेळामळ लाकूड, नायलॉन वा रबर वापरूनूय तयार करतात. खेळामळाची लांबाय २३.७७ मीटर (७८ फूट), रुंदाय १०.९७ मीटर (३६ फूट). दोट्टी सामन्यांत दोनूय वटेनची रुंदाय १.३७ मीटर (४ फूट ६ इंच) इतली वाडयतात. टॅनिसाचें खेळामळ दोन सारक्या चौखणांत वांटिल्लें आसता. दोनूय वटेन जाळी ते सर्व्हीस करपाची शीम हांचे मजगतीं दोन सारके चौकोन आंखिल्ले आसतात. तांची लांबाय ६.४० मीटर (२१ फूट) आनी रूंदाय ०.९१ मीटर (३ फूट) आसता.

पेल्ल - रबराचो आसून ताका चड करून लां गुटलायिलें आसता. पेल्लाचो आकार ६.३५ ते ६.६७ सेंमी. (२^१/२ - २^१/२ इंच) इतलो आसून वजन ५६.७० ते ५८.५० ग्राम (२-२^१/१६ औंस) इतलें आसता.

रंग - धवो वा हळदुवो.

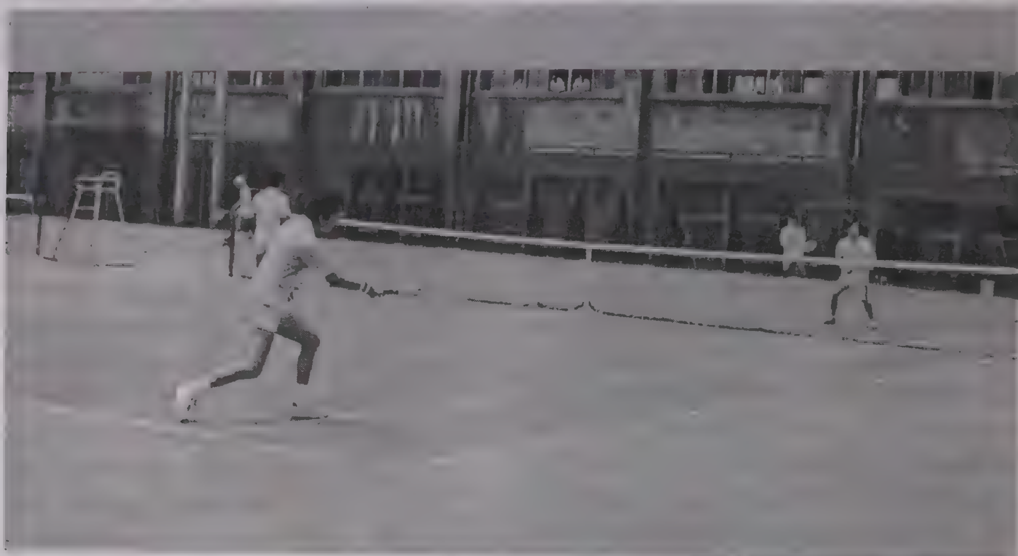
रॅकेट - लांबाय ८१.२८ सेंमी. (३२ इंच), रुंदाय ३१.७५ सेंमी. (१२^१/२ इंच) आसता. रॅकेटाची जाळी नायलॉन वा त्या सारक्या सुतान गुंथिल्ली आसता. रॅकेटाची जाळी सादारणपणान ३९.३ सेंमी. (१५^१/२ इंच) लांब आनी २९.२१ सेंमी.- (११^१/२ इंच) रूंद आसता. वजन ३६८.५५ ते ३९६.९० ग्राम (१३-१४ औंस).

खेळामळावयली मदली जाळी - जाळयेच्या दोनय कुशींची आनी दोनूय खांब्यांची उंचाय १.०७ मीटर (३ फूट ६ इंच) तर मध्य बिंदू ०.९१ मीटर (३ फूट) आसता.

इनामां - टॅनिस खेळगड्याक रोख इनामाभायर अर्जून पुरस्कार आनी पद्मश्री सारके भोवमान फावो जाल्यात. विजय अमृतराज हाका १९८३ वर्सा पद्मश्री हो भोवमान मेळ्ळो. रमेश कृष्णनाक १९८०-८१ वर्सा अर्जून पुरस्कार फावो जालो. निरुपमा मंकड हिका ७८-७९ वर्सा अर्जून पुरस्कार मेळिल्लो.

शिक्षण - चेन्नईतली ब्रिटानिया अमृतराज ही संस्था सद्या भारतांत नवे-नवे टॅनिस खेळगडे घडोवपाचो वावर करता.

आशिया खंडांत भारताभायर चीन, जपान, दक्षिण आनी उत्तर कोरिया, इझ्रायलांत हो खेळ खूब नांवारुपाक आयला. भारतीय खेळगड्यांनी ह्या खेळांत मेळयिल्लें यश खूब मर्यादीत आसा. १९७९ आनी १९९० वर्सा ज्युनियर विंबल्डन सर्तीचें वस्तादपण रमेश कृष्णन आनी लियॅण्डर पायश हांकां मेळळें. १९९१ वर्सा ज्युनियर अमेरिकन उकते

टॅनिस खेळामैदान

नांवजते खेळगडे - टॅनिस खेळांतल्या नांवाजिल्ल्या भारतीय खेळगड्यांमदीं रामनाथ कृष्णन, प्रेमजितलाल, जयदीप मुखर्जी, विजय आनी आनंद अमृतराज, रमेश कृष्णन, लियण्डर पायश, निरूपमा मंकड जाल्यार विदेशी खेळागड्यांमदीं बिली जीन किंग, मार्टिना नवरातिलोवा, स्टॅफी ग्राफ, क्रिस एव्हर्ट, मोनिका सेलेस, बियॉर्न बॉर्ग, इव्हान लँडल, बोरिस बॅकर, आर्थर ॲश, जिमी कॉनर्स, स्टिफन एडबर्ग हांचो आस्पाव जाता.

खेळासर्ती - देशी खेळासर्तीमदीं स. राजेंद्र प्रसाद करंड सिनीयर नॅशनल टॅनिस चॅम्पियनशीप तर विदेशी खेळासर्तीमदीं विंबल्डन करंड, अमेरिकन उकती, फ्रेंच उकती आनी ऑस्ट्रेलियन करंड ह्यो मुखेल सर्ती आसात. ह्यो चार सर्ती एका वर्सांत (जानेवारी-डिसेंबर) जिखपी खेळगड्यान ग्रॅण्ड स्लॅम केलो अशें मानतात. राश्ट्रांमजगतीं जावपी सर्ती डेव्हीस करंड (दादल्यांखातीर) आनी फॅडरेशन करंड (बायलांखातीर) ह्यो आसात.

सर्तीचे वस्तादपणय पायस हाकाच मेळ्ळें. १९५४ वर्साचें ज्युनियर विंबल्डन वस्तादपण रामनाथ कृष्णन हाणें जोडिल्लें.

गोंयांत आयजमेरेन ह्या खेळाविशीं व्हडलिशी दखल घेतिल्ली दिश्टी पडना. देखून देशपांवड्याचेर गोंयचो एकूय खेळगडो पाविल्लो दिसना.

– पंढरीनाथ श्री. सुरसुरे

टॅनिसन, आल्फ्रॅड :

(जल्म : ६ ऑगस्ट १८०९, समर्झबी, लिंकनशार; मरण: ६ ऑक्टोबर १८९२, ॲल्डवर्थ).

नामनेचो इंग्लीश कवी. सुरवातीचें शिकप लाउथाक घेतकच केंब्रीजच्या ट्रिनिटी कॉलेजांत ताणें प्रवेश घेतलो. पूण अर्थीक परिस्थिती बरी नाशिल्ल्यान पदवी घेवचे पयलींच ताका शिक्षण सोडचें पडलें (१८३१). ताका भुरगेपणासावन कविता बरोवपाची आवड आशिल्ली. ट्रिनिटी कॉलेजांत शिकता आसतनाच कविता लेखनाखातीर ताका 'चॅन्सलर्स गोल्ड मॅडल' मेळिल्लें.

Poems Chiefly Lyrical (१८३०) हो ताचो पयलो कवितांझेलो. १८३२ त Poems हो ताचो दुसरो कवितांझेलो उजवाडाक आयलो. १८३३ त आर्थर हॅलम हो ताचो जिवाभावाचो इश्ट मरतकच तो खूब निर्शेलो. तीन भावांचें मानसिक दुयेंस, प्रेम फळादीक जावपाक लागिल्लो कळाव, अर्थीक संकश्टां अशा वेगवेगळ्या आडमेळ्यांक तोंड दिता आसतना ताच्या काव्यलेखनांत मात्तूय खंड पडलोना. आदर्श नायकाची व्हिक्टोरियन युगांतली संकल्पना दाखोवपी 'युलिसीस' हे कवितेची रचना ताणें ह्याच काळांत केली. १८४२ तPoems ह्याच नांवाचे दोन कवितांझेले उजवाडाक आयले. ह्या काव्यझेल्यां उपरांत कवी म्हणून ताची नामना खूब वाडली. १८५० त उजवाडायल्ल्या 'ईन मॅमोरियम....' हे विलापिका माळेक व्हड यश मेळ्ळें. इंग्लंडची राणी व्हिक्टोरिया हिचोय ताका पालव मेळ्ळो. १८५० त ताका इंग्लडचो राजकवी केलो. उपरांतचे ताचे म्हत्वाचे बरपावळींत 'मॉड' (१८५५) ही कविता, 'द आयडियल्स ऑफ द किंग' (१८५९) ही काव्यमाळ, 'ईनक आर्डन' (१८६४) हें कथाकाव्य, 'बॅकेट' हें नाटक हांचो आस्पाव जाता. भावकविता, कथाकाव्यां, चिंतनिका, पदां, नाट्यगितां अशे कवितेचे वेगवेगळे प्रकार ताणें केळयले.

नादमधुर शब्द आनी भावना खरपणान परगटावपाचें कसब हीं टॅनिसनाचे भावकवितेचीं खाशेलपणां आसात. त्या काळांतलें शास्त्र आनी धर्मकल्पना हांच्यांतले संघर्श, कर्तव्यां आनी हक्क हांचेविशीं तयार जाल्ल्यो जाणविकायो, दादलो-बायल समानताय कल्पना ह्या सगळ्या गजालींचें चित्रण ताचे कवितेंत आयलां. विशुध्द भावकवीची भुमिका सोडून कवितेंतल्यान त्या काळांत रूचपि असो उच्च मध्यम वर्गीय उपदेश टॅनिसनान केलो, अशी टिका ताचेर जाली. कांय समीक्षकांनी जाल्यार श्रेश्ठ कवी म्हूण ताची सुवातय न्हयकारली. पूण फुडें मात ताचे कवितेचें विस्तारान पुनर्मुल्यांकन जालें आनी टी. एस्. एलियट सारक्या नामनेच्या समीक्षकानय ताची तुस्त केली. व्हिक्टोरियन युगांतले इंग्लीश कवितेचो मुखेल प्रतिनिधी म्हणून ताका वळखतात.

- कों. वि. सं. म.

टॅसिटस, पाब्लियस कॉर्नेलियस :

(जल्म : इ.स. ५५/५६; मरण : इ.स. १२०).

नामनेचो रोमन इतिहासकार. ताचे वैयक्तिक जीणेविशीं चडशी म्हायती मेळना. पूण ताची बरपावळ आनी हेर सुत्रांकडल्यान तो इ. स. ५५ त जल्मल्लो असो अदमास करूं येता. तो धाकल्या प्लिनीचो इश्ट आनी नियसं ज्युलियस ॲग्रिकॉला ह्या ब्रिटीश शासकाचो जांवय आसलो अशी म्हायती मेळटा. फुडें ताणें आपल्या मांवाचें 'लायफ ऑफ ॲग्रिकॉला' हें चरित्र बरयलें.

टॅसिटसाचीं कांय म्हत्वाचीं पुस्तकां अशीं आसात - १) हिस्टरीस २) दियालॉगुश दी ऑरेटोरिबस ३) द व्हीता जुलाय ॲग्रिकॉला ४) द ओरीजिन ए सितु जर्मेनारेम ५) ॲनल्झ.

ताचें सगळ्यांत पयलें पुस्तक 'दियालॉगुश दी ऑरेटोरिबस' हें इ.स. ७९-८१ वर्सा बरयल्लें आसूंक जाय. ह्या पुस्तकाचे शैलीचेर सॅनेंकापरस सिसॅरोचो छाप दिसता. हाका लागून ताचेर क्विंटिलियनाचो प्रभाव जाणवल्ल्यान लिप्सियसान 'दियालॉगुश' हें पुस्तक क्विंटिलियनाचें अशें मानलां. पूण खुबश्या पुराव्यांवयल्यान टॅसिटस होच त्या पुस्तकाचो लेखक म्हणून सिद्द जाता. ताच्या ग्रंथांतल्या उल्लेखांवरवीं ताणें रोमन शासन काळांत कांय म्हत्वाच्या अधिकारपदांचेर काम केल्लें अशें दिसता. डॉमिनिशयनच्या राज्यांत चार वर्सांमेरेन दंडनायक म्हणून वावुरले उपरांत ताणें न्यायप्रतिनिधी म्हणून कार्य केलां अशें समजता. रोमन साम्राज्यांतल्या आशियाई विभागाचो तो मुखेल प्रांत अधिकारीय जाल्लो.

डॉमिनिशनयनाच्या राजकारभाराचीं १५ वर्सां टॅसिटसान निश्क्रीय जावन सारलीं. उपरांत इ.स. ९८त ताचीं 'ॲग्रिकॉला' आनी 'जर्मेनिया' हीं दोन पुस्तकां उजवाडा आयलीं. जर्मेनिया हो ग्रंथ जर्मनीचे भुगोलिक स्थितीचेर तशेंच त्या काळांतले लोकजीणेचो समाजीक आनी संस्कृतीक म्हायती दिवपी एक प्रबंध. रोमन सम्राटांच्या मनस्वी कारभाराचेर ताणें खर टिका केल्या. ताचें बरप, चिकित्सक आनी खूब परिणाम सादपी आशिल्लें. ताच्या लिखाणाची शास्त्रशुद्ध पद्दत आनी ओडलायणी शैली हांकां लागून इतिहास लिखाणांत ताची सुवात घट आसली तरी तो पूर्वग्रह आनी पक्षपात हांचेपासून पुरायपणान मेकळो नाशिल्लो.

'हिस्ट्रीस' आनी 'ॲनल्झ' ह्या ग्रंथांत टॅसिटसाचे लेखनकलेची झलक मेळटा. टॅसिटसाकडेन मनाचे खोल उमाळे उकतावपाची प्रतिभा आशिल्ली. तेखातीर तो इतिहास बरयतना विशाल घडणुकांचे फाटभुंयेचो नियाळ करून बारीक विस्कटावणी करूंक पावलो. ताच्या पुराय लिखाणाचो इंग्लिशींत अणकार जाल्लो आसा.

- डॉ. किरण बुडकुले

टॅस्ट ट्यूब बेबी :

ज्या जोडप्याक शारिरीक संबंद दवरून वा सैमीक पद्दतीन भुरगीं जायनात अशा जोडप्यांखातीरExtra corporeal fertilisation अशी एक पद्दत वापरतात. हातूंत पुल्लिंगी आनी स्त्रिलिंगी बियाणांची एकी बायलेच्या आंगाभायर घडोवन हाडटात आनी उपरांत हीं एकठांय केल्लीं बिजां बायलेच्या गर्भाशयांत स्थापीत करतात. हातूंतल्यान जी संतत जाता ते संततीक टॅस्ट ट्यूब बेबी म्हण्टात. सादारणपणान अशे गर्भधारणेचे पद्दतीक टॅस्ट ट्यूब बेबी म्हणप जाता. हेच पद्दतीक वैजकी शास्त्रांत In vitro fertilisation अशें म्हण्टात.

हें पद्दतीवरवीं उपचार करपी फकत १५% ते २५% बायलांक भुरगीं जावंक शकतात. तशेंच हातूंत खूब वेळ आनी पयसोय खर्च जाता. ताका लागून संवसारांतलीं थोडींच राश्ट्रां हे पद्दतीचो वापर करतात. ह्या कामाक यश मेळपाकय खूब वेळ लागता. जायते यत्न करून गुरवारपण आयलें जाल्यार लेगीत कांय खेपे गर्भपात जावन सगळे यत्न फुकट वचपाची शक्यताय आसता. ह्यो सगळ्यो गजाली लक्षांत घेवन आनी त्यो पेशंटाक समजावन मागीरच ही येवजण हातांत घेवंची पडटा.

ही पद्दत जेन्ना वापरतात तीं कारणां अशीं आसतात -

१) धातूंत शुक्रजंतूचें (Sperm) प्रमाण वा संख्या खुबूच उणी आसत वा शुक्रजंतूंत कसलेंय व्यंग आसत वा तांची हालचाल सारकी नासत जाल्यार.

२) बायलेच्या आंगांत पुल्लिंगी आनी स्त्रिलिंगी बियाणांची एकी जावपाची जी नळी आसता तिका अंडवाहिनी (Fallopian tube) अशें म्हण्टात. ही नळी केन्ना केन्ना इबाडटा वा ती बंद जाल्ली आसता. कांय खेपे ऑपरेशन करून लेगीत ती सारकी जावपाची शक्यताय आसना.

३) कांय जोडप्यांचे बाबतीत सगळे तपास करून लेगीत भुरगीं

जायनात जावपाचें कारण मेळना. हाका अकारणीक वांझपण (Idiopathic Infertility) अशें म्हण्टात. अशा पेशंटाक एक निमाणो उपाय म्हणून ही पद्दत वापरतात.

ही पद्दत वापरचे आदीं त्या जोडप्याक कांय तपास करून घेवंचे पडटात, ते अशे - १) धातूचो तपास (Sperm analysis). २) क्ष-किरण वापरून बायलेच्या आंगांतली अंडवाहिनी बंद आसत जाल्यार पळोवप. (३) दुर्बिण वापरून बायलेच्या आंगांतली अवयवांची परिक्षा करप. (Laproscopy).

हो उपाय करचे आदीं ही पद्दत वापरून भुरगीं जातलींच अशें खात्रीन कोणाकच सांगपाक येना. जे बायलेचेर हो उपाय करपाचो आसता तिका Ultrasonography ह्या यंत्राचो वापर करून तपासचें पडटा. ह्या यंत्रावरवीं ते बायलेच्या पोटांतले सगळे अवयव दिश्टी पडटात. तातूंत जे अंडकोश (Ovary) आसतात तांची पळोवणी करून तातूंतल्यान जे रजोगोल(Follicle) आसता तांचो विकास जावन तांचीं अंडीं (Ovum) तयार जातात काय ना हें कळटा.

म्हयन्याची पाळी येवन वतकच सुमार १४ दिसांनी हें अंडें तयार जाता. जर तें सैमीक पद्दतीन तयार जालेंना जाल्यार ते बायलेक clomiphene नांवाचें एक वखद दिवन तांची वाड घडोवन हाडटात. अशीं वखदां जेन्ना दितात तेन्ना एकाच वेळार खूब रजोगोल तयार जातात आनी दरेकांतल्यान एक अंडें तयार जाता. हाचे भायर Human chorionic Gonadotrophin (HCG) Human Menopausal Gonadotrophin (HMG) हीं वखदा दिवन लेगीत खूब अंडीं तयार करपाक येतात.

Ultrasonography ह्या यंत्राचो वापर करून त्या अंड्याचो आकार मेजपाक येता. जेन्ना एक अंडें १८ ते २० मि.मी. इतकें व्हड जाता, तेन्ना Laproscopy करून पोटांत दुर्बीण घालून अंडकोशांतलें उदक अंड्यासकट ओडून भायर काडटात आनी एका टॅस्ट ट्युबांत घालून तातूंत Culture Medicu नांवाचो एक पदार्थ घालतात. ताका लागून त्या अंड्यांचो विकास जाता आनी तीं परिपक्व जातात. सुक्ष्मदर्शक यंत्रान त्या अंड्यांचें निरिक्षण करतात. तेचवांगडा दादल्याकडल्यान रेत (Semen) मेळोवन तो Phosphate buffer ह्या पदार्थांत घालतात आनी केंद्रोत्सरित्र (Centrifuge) करतात. उपरांत ती त्या टॅस्ट ट्युबांत घालतात.

टॅस्ट ट्युबांत अंडें आनी रेत (Semen) आशिल्ल्या शुक्रजंतूची एकी जाता. २४ वरां उपरांत तें अंडें सुक्ष्मदर्शकान पळयल्यार ताची विभागणी जातना दिसता. त्या अंड्याची एका पेशीपसून दोन, दोनांच्यो चार आनी चारांच्यो आठ पेशी अशी विभागणी जाता. जेन्ना आठ पेशी आशिल्लें अंडे (8 celled stage) तयार जाता तेन्ना तें परत काडून बायलेच्या गर्भाशयांत दवरतात.

इतले त्रास घेवन तयार जाल्ले हें भुरगें गर्भपात जावन फुकट वचचें न्हय देखून जतनाय घेवंची पडटा. ती अशी - १) ते बायलेक न्हिदोवन दवरप २) गर्भाशय सुस्त करपाचीं वखदां दिवप (Uterine relaxants) ३) गर्भाशयांत भुरगें वाडचें देखून Progesterone हीं वखदां दिवप ४) गर्भ वाडटा काय ना हेंultrasound वापरून पळोवप, वा मुताची तपासणी करून HCG ह्या हॉरमोनाची तपासणी करप वा रगतांतल्या हॉरमोनाची तपासणी करप.

ही पद्दत यशस्वी जाली जाल्यार गर्भ वाडून ताचें भुरगें कशें जाता हें ultrasound वापरून पळोवंक मेळटा.

- डॉ. विजय तळावलीकार

टांकणखार : (Borax) एक खनीज. ताचें सुत्र (formula) अशें $Na_2B_4O_7.10\ H_2O$. ताचें नांव 'सोडीयम टॅट्राबोरेट डेकाहायड्रेट (Sodium tetraborate decahydrate). तो कं वचेवरी चकचकीत आसून रंगान धवोफुल्ल आसता आनी ताची रूच गोडसार आसता. टांकणखार हें नांव संस्कृतांतल्या टंकण शब्दावयल्यान घेतलां. इंग्लीश नांव बोरॅक्स हें 'बराक' ह्या अरबी शब्दावयल्यान घेतलां. बराक म्हळ्यार चकचकप.

चार हजार वर्सां आदीं बॅबिलोनियन लोक भांगराच्या कामांत तिबेटांतल्यान हाडिल्लो टांकणखार वापरताले. पुर्विल्ल्या काळांत, इजिप्ती लोक मडीं बाळगून दवरपाखातीर टांकणखार वापरताले. चीनी आनी अरब लोकय टांकणखाराचो उपेग करताले. सुश्रुतसंहिता ह्या वैजकी पुस्तकांत टांकणखाराचो उल्लेख मेळटा. तेराव्या शतमानांत मार्को पोलो हाणें युरोपांत टांकणखार पावयल्लो.

'टिंकॅल'(Tincal) ह्या खनिजांत ५५% टांकणखार आसता. टिंकॅलाचे साठें तिबेट, श्रीलंका आनी कॅलिफोर्नियाच्या सुकून पडिल्ल्या तळ्यांनी आसतात. इटली, अमेरिका, चिली, पेरू, कॅनडा, चीन, जर्मनी, सिरिया, तुर्कस्तान, रशिया ह्या देशांनी टांकणखार मेळसारके खनिजाचे ल्हान-व्हड सांठे आसात. हे सांठे वापरून थोड्या प्रमाणांत टांकणखाराचें उत्पादन जाल्लें आसा. भारतांतल्या काश्मिरांत टांकणखाराचे सांठे आसात. राजस्थानाच्या सांबर तळ्याच्या उदकांत ०.५ प्रमाणांत टांकणखार आसा. जाल्यार काठेवाडांतल्या लिमडीचे मातयेंत टांकणखार मेळटा.

आदल्या काळांत भारतांत टांकणखार नितळ करून निर्गत करपाचो उद्देग जातालो. हालीं तेंपार अमेरिका संवसारभर टांकणखार पावयता. कोलमनायट(Colemanite), टिंकॅल आनी कर्नायट (Kernite) ह्या खनिजांपासून टांकणखार तयार करूंक मेळटा. पूण तो चडसो कर्नायट ह्या खनिजापसुनूच तयार करतात. खाणींतल्यान टांकणखाराचें खनिज काडून ताचो पिठो करतात. B^2O^3 बोरॉन ट्रायोक्साईड (Boron Trioxide) चें खरखरीत प्रमाण आशिल्ला खनिजांचे पिठे भरसून B_2O_3 चें जाय तितलेंच प्रमाण आशिल्ली भरसण उदकांत घोळयतात. हें उदक तापयतकच टांकणखार आनी हेर रसायनां विरतात. जाल्यार फातर आनी माती तशीच उरता ती गाळून काडटात. टांकणखार आनी हेर रसायनां विरगळिल्लें खदूळ उदक आटयतकच खदूळसाण हाडपी गाळ पोंदाक बसता तो गाळून वेगळो केलो म्हण्टकच टांकणखार घोळिल्लें नितळ उदक मेळटा. हातूंतल्यान उपरांत टांकणखाराचे स्फटीक (Crystals) मेळटात आनी ते नितळ करतात.

सर्ल तळयेच्या उदकांत आशिल्लो टांकणखार काडपाच्यो दोन पद्दती आसात त्यो अशो - उदक आटोवपाची पद्दत आनी कार्बोनेशन पद्दत. उदक आटोवपाचे पद्दतींत (Crystalisation) तळयेचें फावो तितलें टांकणखार आशिल्लें उदक आटयतकच तातूंत आशिल्लें मीठ, सोडियम सल्फेट, सोडियम कार्बोनेट, स्फटीक जावन वेगळें जाता. उपरांत उरिल्लें उदक आनीक थंड करतकच टांकणखाराचे स्फटीक तयार जातात.

कार्बोनेशन पद्दतींत 'कार्बन डायॉक्सायड' हो वायू उदकांत सोडटकच उदकांत आशिल्लें सोडियम कार्बोनेट, सोडियम बायकार्बोनेट

जावन वेगळो जाता. उपरांत उदकांतलो टांकणखार वयर सांगला तेच पद्दतीन काडटात.

टांकणखार तापयतकच तातूंतलें उदक उडटा. मागीर कडलो की तो कंवचेभाशेन नितळ जाता. हातूंत धातूचें ऑक्सायड विरतात आनी धातूप्रमाण तांकां रंग येता. प्रयोगशाळेंत धातू तपासपाक टांकणखार मणी (Borax bead test) हाचो उपेग करतात. टांकणखार उदकांत विरता. टांकणखार घोळयल्लें उदक आल्कालायन आसता आनी ताचो पिएच (pH) सुमार ९.२ इतलो आसता.

टांकणखार सोल्डरींग, वॅल्डींग आनी ब्रेझींग करतना Flux म्हणून वापरतात. धातूचो पृश्ठभाग नितळ करपाखातीर वापरतात. टांकणखार घालून तयार केल्ली कंवची तापोवन रोकडीच न्हिवयली जाल्यार लेगीत फुटना म्हणून कंवची तयार करपाक टांकणखार वापरतात. चीनी मातयेचीं आयदनां आनी तिजुलें गुळगुळीत आनी चकचकीत करपाक टांकणखार उपकारता. तेभायर फस्कां, शाबू, कागद, चामडें, सारें, वखदां आदी तयार करपाच्या उद्देगांनीय वापरतात. भारतांतले टांकणखाराचे सांठे सोंपेपणान काडपाक मेळनात देखून भारत टांकणखाराची गरज आयात करून भागयता.

- प्रा. प्रेमानंद गो. फडते

टांचणी : कागद, कपडे वा हेर वस्तू एकठांय टांचून दवरपाखातीर वापरांत येवपी, एके वटेन कांट्याभशेन तीक्ष्ण तोंक आनी दुसरे वटेन धडयल्ली वाटकुळी बसकट, गुळगुळीत तकली आशिल्लो कडक सरयेचो कुडको.

खूब पुर्विल्ल्या काळांत कापडासारके पदार्थ एकठांय बांदून दवरपाखातीर भूमध्य दर्याचे उदेंत देगेवयल्या देशांत टांचणेचो उपेग जातालो. त्या काळांत वल्कलांचे आनी पांगरुणांचे भाग एकामेकांक जोडपाखातीर झाडांचे कांटे आनी नुस्त्यांचीं हाडां हांचो उपेग करताले. कांय काळाउपरांत कांश्याची सरी वापरांत येवंक लागतकच ते सरयेपसून टांचण्यो तयार करपाक लागले.

इजिप्तांतल्या थडग्यांत ३,००० वर्सांआदल्यो कांय धातूच्यो मोलादीक टांचण्यो सांपडल्यात. रोमन लोक धातूच्यो टांचण्यो वापरताले आनी तांचे तकलेर रत्नांचे खडे बसयताले. १८२३ मेरेन टांचण्यो तयार करपाचें काम हातांनीच करताले. टांचण्यो तयार करपाचें यंत्र १८२४ त लॅम्युएल रायट ह्या अमेरिकन यांत्रिकान तयार केलें. ताणें इंग्लंडांत वचून ताचें 'पेटंट' मेळयलें. तेन्ना सावन यांत्रिक पद्दतीन टांचण्यो तयार करपाक सुरवात जाली. सद्या टांचणी तयार करपाखातीर पितुळची वा तिख्याची नरम सरी वापरतात.

सद्या टांचण्यो स्वयंचलीत यंत्रांचेर व्हडा प्रमाणांत तयार करतात. ताका लागून तांचें मोलूय उणेंच आसता. टांचण्यांक कळम येवंची न्हय म्हणून पितूळच्या टांचण्यांचेर कलय मारतात आनी तिख्याच्या टांचण्यांचेर निकॅलाचो लेप मारतात.

सामान्य टांचण्यो बारीक सरयेच्यो म्हळ्यार ०.५ ते ०.७५ मि.मी. व्यासाच्यो आसतात. तांची लांबाय १ सेंमी. सावन ५ सेंमी. मेरेन आसता. कपड्याक तोपिल्ल्या टांचण्यांचीं उक्तीं तोंकां आंगाक तोपून जखम जावपाची शक्यताय आसता. देखून जखमेचेर बांदिल्ले पट्टेखातीर वा ल्हान भुरग्यांच्या कपड्याचेर बसोवपा खातीर सुरक्षित जातीची टांचणी वापरतात. हे टांचणेचें तोंक एके खांचींत दवरतात. हे टाचणेक हूक अशें म्हण्टात. असले तरेची टांचणी न्यूयॉर्कच्या वॉल्टर हंट ह्या यांत्रिकान १८४९त तयार केली.

बायलो केसांत फुलां माळपाखातीर रंगीत वा प्लास्टीकच्यो वा धातूच्यो टांचण्यो वापरतात. तांकां लीग वा आंकडो अशें म्हण्टात. असल्या टांचण्याचे वेगवेगळे प्रकार आसात.

रेखाचित्रां वा नकाशो काडटना आरेखन-कागद चित्रकलेच्या फळ्यार धरून दवरचे पडटात. तेखातीर वापरपाच्यो टांचण्यो सामक्यो मोटव्यो आसतात.

भारतांत टांचण्यो तयार करपाचे कितलेशेच कारखाने आसात. तातूंतल्या कांय म्हालाची विदेशांत निर्यातूय जाता. टांचण्यांचो उपेग खूबकडेन जाता आसलो तरी तांचो चडांत चड उपेग कार्यालयांनी जाता.

- कों. वि. सं. मं.

टांझानिया : उदेंत आफ्रिकेंतलें टांगानिका आनी पेंबासयत झांझिबार जुंवो मेळून २६ एप्रिल, १९६४ दिसा हें जोड प्रजासत्ताक अस्तित्त्वांत आयलें आनी २९ ऑक्टोबर दिसा ताचें 'टांझानिया' अशें नामकरण जालें. हाचो विस्तार १° दक्षिण ते ११° ४५' दक्षिण आनी २९° २१' उदेंत ते ४०° २५' उदेंत, दक्षिण-उत्तर सुमार १,१८४ किमी., उदेंत-अस्तंत सुमार १,२१६ किमी. आसून क्षेत्रफळ ९,४५,०८७ चौ. किमी. आसा. हातूंतलें सुमार ५९,०६५ चौ.किमी. उदकाखाला आसा. झांझिबार जुंव्याचें क्षेत्रफळ सुमार १,६५८ चौ. किमी आसून पेंबा जुंव्याचें सुमार ९८४ चौ. किमी. आसा. मुखेल भूंय आनी हे जुंवे हांचे मजगतीं सुमार ३६ किमी. रुंदायेची खाडी आसा. हांचे दक्षिणेवटेन आशिल्ल्या सुमार ५१८ चौ. किमी. माफिआ जुंव्याचो टांझानियांतूच आस्पाव जाता. टांझानिया ह्या संयुक्त प्रजासत्ताकाची लोकसंख्या २८,८००,००० (१९९१) इतली आसा.

टांझानियाचें उत्तरेक केनया आनी युगांडा आसून व्हिक्टोरिया तळ्याचो अर्दो भाग टांझानियांत आसा. उदेंतेक हिंदी म्हासागर आसून दक्षिणेक मोझांबीक - टांझानिया शिमेचेर रुवुया न्हंय आसा. नैर्ऋत्येक झांबिया आनी मालावी आसा. अस्तंतेक अर्दें टांगानिका तळें टांझानियाचें आसून ताचे पलतडीं झाईरे आनी वायव्येक र्‍वांडा, बुरुंडी आसा. डोडोमा ही टांझानियाची नवी राजधानी आसून दारेसलाम ही पोरणी राजधानी आशिल्ली.

टांगानिका हे मुखेल भुंयेची उंचाय सुमार ३३० मीटर आसा. हो प्रदेश सड्याचो आनी दोंगराळ आसून सगळ्यांत ऊंच असो भुंयेचो भाग सुमार १,००० ते १,५०० मीटर ऊंच आसा. किलोमांजारो हो आफ्रिकेंतलो सगळ्यांत ऊंच दोंगर आसून ताची उंचाय ५,८९५ मीटर इतली आसा. हो दोंगर देशाचे ईशान्येक केनयाचे शिमेलागसार आसून ताचे अस्तंतेक ४,५६५ मीटर उंचायेचो म्वेरू पर्वत आसा. लागसारच अंगोरॉंगोरो (Ngorongoro) हें ज्वालामुखीचें तोंड आसा. किलिमांजारोचे अस्तंतेक आनी नेट्रॉन तळ्याचे दक्षिणेक ऑल डॉइन्यो लेंगाई हो हांगाचो एकूच जागृत ज्वालामुखी आसा. वायव्य-आग्नेय दिशेन पारे आनी ऊसांबारा पर्वत आसून दारेसलामाचे अस्तंतेक सुमार २०० किमी. उलुगुरू आनी ताचे

अस्तंतेक रुबेहॉर्न पर्वत आसा. हांचे उत्तरेक उकागुरू पर्वत आसून सामके दक्षिणेक न्यासा तळ्या लागसार किपेनगेरे आनी लिविंगस्टन पर्वत आसात. हांचे अस्तंतेक एम्बेया आनी रुंग्वे पर्वत आसून तांचे वायव्येक टांगानिका आनी रुक्का तळ्यां मदीं उफिपा सडो आसा. चडशे अस्तंत, आग्नेय आनी ईशान्य भाग दोंगराळ आसात. झांझिबारांतलो प्रवाह उत्तरेकडेन आनी अस्तंतेकडेन व्हांवता. पेंबा जुंव्याचेरूय ल्हान-ल्हान प्रवाह आसात. मुखेल भुंयेवयली सगल्यांत व्हडली न्हंय रुफिजी चडशा सगल्या दक्षिण भागाक उदक पावयता आनी हिंदी म्हासागराक मेळटा. किलिमांजारोंत उगम पाविल्ल्यान विरगळपी बर्फाचें उदक मेळपी पक्गानी, वामी, रुवू, रुवुमा, ग्रेट रुआहा, बेंकुरू ह्यो न्हंयोय हिंदी म्हासागराक मेळटात. कागेरा आनी हेर ल्हान न्हंयो व्हिक्टोरिया तळ्याक मेळटात. व्हिक्टोरिया, टांगानिका आनी न्यासा ह्या तळयां भाशेन रुक्का, इयासी, नेट्रोन, मान्यारा आनी हेर ल्हान तळीं देशांत आसात.

उत्तरेकडल्या आनी ईशान्येकडल्या सड्यावयल्या प्रदेशांनी सुपीक माती आसा. मध्य पठाराचेर आमी दक्षिणेकडेन वालुकाश्माचेर आनी स्फटिकी खडपांचेर नापीक, आम्ल, जंगली माती मेळटा. झांझिबारांत मातयेचे धा आनी पेंबात आठ प्रकार आसात.

मार्च ते सप्टेंबर म्हयन्यांमदीं थंय आग्नेयेकडल्यान हिंदी म्हासागरावयल्यान आर्द्र वारें येता. दर्यादेगे लागसार चडांत चड तापमान ३२° सॅ. आनी उंचेल्या प्रदेशांत उण्यांत उणें तापमान २०° सॅ. मेरेन आसता. उत्तरेकडेन पावस मार्च ते मे आनी ऑक्टोबर ते डिसेंबर असो दोन फावटी पडटा जाल्यार दक्षिणेकडेन तो एकदांच डिसेंबर ते एप्रिलामदीं पडटा.सकयल्या भागांत कठीण लाकडाचीं आनी दोंगराळ भागांत मोव लाकडाचीं झाडां आसात. मुखेल भुंयेचेर तण हीच मुखेल वनस्पत मेळटा.

मुखेल भुंयेचेर तरातरांचे खूब प्राणी आसात. हत्ती, गेंडो, रेडो, शींव, बिबळो, तरस, रानटी सुणो, बिबटो, झेब्रा, जिराफ, तरातरांचीं हरणां, चितळ, सांबर आसून कांय प्रमाणांत चिंपांझीय आसात. हेर माकडां खूब आसात. न्हंयांनी, तळ्यांनी हिप्पो आनी मानगीं आसात. सुकण्यांच्यो हजारांनी जाती आसात.

इतिहास - झांझिबारा मेरेनचो उदेंत आफ्रिकेची दर्यादेग इ.स. पयलीं सातव्या शेंकड्यांत औसान ह्या अरबी राजाच्या अधिकाराखाला आशिल्ली. पयल्या शेंकड्यांत ताचेर हिम्यरायट मुखेल्याची सत्ता आशिल्ली. सातव्या शेंकड्यांत महमद पैगंबराच्या मरणा उपरांतचे बंडाळींतले निर्वासीत आफ्रिकेचे दर्यादेगेर वचून रावले. उपरांतच्या पांच-स शेंकड्यांनी थंय अरबी आनी थळावे बांटू भाशीक लोक हांच्या संकरांतल्यान स्वाहिली लोक आनी स्वाहिली भास निर्माण जाली. णवव्या-धाव्या शेंकड्यांनी थंय इस्लामाचो प्रभाव वाडलो. चडशे लोक सुन्नी पंथीय आशिल्ले.

१४९८ चे वास्को द गामाचें भोंवडेउपरांत पुर्तुगेज आयले आनी तांणी १५८९ वर्सा मालिंदी आनी मोम्बासाच्या राजाकडेन सत्ता दिली. ताणें १६३१ वर्सा बंड करून पुर्तुगेजांची कत्तल केली. पुर्तुगेजांनी परतून मोम्बासा घेतलें. १६९८ वर्सा ओमानच्या इबादींनी मोझांबीकाचे उत्तरेकडसून पुर्तुगेजांक धांवडावन घाले.

१८२२ वर्सा अल् बू सैद हाच्या काळांत झांझिबार आनी पेंबा एकठांय आयले. ओमानच्या ह्या सुलतानान झंझिबार ही आपली राजधानी केली. अरबांची मक्तेदारी मोडून ताणें अमेरिका आनी ब्रिटन हांचेकडेन वेपारी कबलात केली.

पुर्तुगेज आनी अरब हांच्या गुलामांच्या वेपारांचें पेंबा हें मुखेल केंद्र आशिल्लें. ताणें झांझिबार आनी पेंबांत लवंगांचे लागवडीक सुरवात केली. दरेका मळेवाल्यान एका माडावांगडा लवंगांचे तीन रोंपे लावुंकूच जाय, ना जाल्यार मळो जप्त जातलो असो कायदो केलो. १८६६ वर्सा झांझिबाराच्या सुलतानान दारेसलामाची स्थापणूक केली.

१८८४-८५ वर्सा कार्ल पीटर्स हाणें टांगानिकांतल्या मुखेल्यांकडेन तहनामे करून थंय जर्मन प्रभुत्व स्थापलें आनी १८८६ वर्सा फ्रान्स, जर्मनी आनी ब्रिटन हांणी झांझिबारच्या सुलतानाकडेन फकत १६ किमी. रुंदायेची किनारपट्टी दवरली. १८९० वर्सा जर्मनीन सुलताना कडल्यान किनारपट्टी विकती घेवन टांगानिका आनी र्‍वांडा बुरूंडी हांचो मेळून जर्मन उदेंत आफ्रिका हो प्रदेश केलो. त्याच वेळार ब्रिटिशांनी झांझिबार आनी पेंबा हो आपलो संरक्षीत प्रदेश केलो. जर्मनांनी गुलामांचो वेपार बंद करून मळे, लोहमार्ग, वसाहती केल्यो. पयल्या म्हाझुजांत थंयच्या जर्मनांनी गनिमी काव्यान ब्रिटिशांक झूज दिवन सगळो प्रदेश उध्वस्त केलो. उपरांत राश्ट्रसंघाचो महादिश्ट प्रदेश म्हणून तो ब्रिटिशांकडेन आयलो.

१९२६ वर्सा टांगानिकाचें विधिमंडळ अस्तित्वांत आयलें, पूण १९४५ वर्सा मेरेन तातूंत आफ्रिकी लोकांक सुवात नाशिल्ली. १९५१त कार्यकारी मंडळाचेर पयल्या आफ्रिकी सभासदाची नेमणूक जाली. १९५८-६० वर्साच्या वेंचणुकांनी टांगानिका आफ्रिकन नॅशनल युनियन (टानु) पक्षान ७१ तल्यो ७० सुवाती जिखल्यो आनी सप्टेंबर १९६० वर्सा ज्युलियस न्येरेरे प्रधानमंत्री जालो. डिसेंबर १९६१ वर्सा टांगानिका स्वतंत्र जालो आनी एका वर्सान तो प्रजासत्ताक जातकच न्येरेरे हो पयलो अध्यक्ष जालो.

झांझिबार आनी पेंबाचें मेळून १९५६ वर्सा झांझिबारांत कायदो काउन्सील जाल्लें. जून १९६३ वर्सा झांझिबाराक अंतर्गत स्वायत्तताय मेळ्ळी आनी डिसेंबर १९६३ वर्सा तें पुराय जालें. एप्रिल १९६४ वर्सा टांगानिका आनी झांझिबार हांचें संयुक्त प्रजासत्ताक स्थापन जालें. डिसेंबर १९६७ वर्सा केनया आनी युगांडा हांचेवांगडा टांझानिया इस्ट आफ्रिकन कम्युनिटीचो वांगडी जालो. १९७२ वर्सा झांझिबाराचो अध्यक्ष आनी टांझानियाचो पयलो उपाध्यक्ष शेख अबीद करुमे हाची हत्या जातकच आफ्रो शिराझी पक्षाचो अबूद जुंबे हो अध्यक्ष जालो.

१९६५ च्या संविधानाप्रमाण राज्याचो आनी शासनाचो जो मुखेल अध्यक्ष असता तोच सेनामुखेलूय असता. तोच दोन उपाध्यक्षांची नेमणूक करता. पयलो उपाध्यक्ष झांझिबाराचो अध्यक्ष आसता आनी दुसरो उपाध्यक्ष राश्ट्रीय विधिमंडळांतल्यान वेंचिल्लो आसून तो त्या मंडळांचो फुडारी आनी मुखेल प्रधान आसता. अध्यक्षान नेमणूक केल्ले मंत्री आनी उपाध्यक्ष हांचें मंत्रिमंडळ जाता आनी अध्यक्ष हो ताचोय अध्यक्ष जाता. विधिमंडळाचे परवानगीबगर अध्यक्षाक कायदो करूंक मेळना. झांझिबाराचें वेगळें विधिमंडळ आनी कार्यकारी मंडळ आसा. राज्यकारभारा खातीर टांझानियाचे २० विभाग केल्ले आसात. राश्ट्रीय विधिमंडळांत नॅशनल ॲसॅम्ब्ली आनी मुखेल भुंयेचे १२० निर्वाचीत वांगडी, टांगानिका आनी झांझिबारांत नेमणूक केल्ले १० वांगडी, विंगड विंगड राश्ट्रीय संस्थांनी सुचयल्ल्या राश्ट्रीय विधिमंडळान वेंचिल्ले १५ वांगडी, २० विभागीय आयुक्त, झांझिबार क्रांतिकारी मंडळाचे ३२ मेरेन वांगडी आनी

झांझिबाराच्या अध्यक्षांचे परवानगेन अध्यक्षान नेमणूक केल्ले झांझिबाराचे २० मेरेन वांगडी आसतात.

थळाव्या शासनाखातीर टांगानिकाचे १७ आनी झांझिबार आनी पेंबा हांचे ३ विभाग केल्ले आसात. नगरपालिका, नगरमंडळां आनी जिल्हे वा प्रादेशिक मंडळ हांचेकडेन थळावें शासन आसता. थळावे कर, परवाने, अनुदान हांचेर ह्या मंडळांचो कारभार चलता. मुळावें शिक्षण, शेती, बाजार, जंगल, पशुसेवा, भलायकी, उदका-पुरवण आनी थळावें दळणवळण हें सगळें हीं मंडळां पळयतात.

न्यायालयांचेर पयल्या, दुसऱ्या आनी तिसऱ्या वर्गांचे न्यायाधीश आसतात आनी तांकां दिवाणी तशेंच फौजदारी अधिकार आसतात. ते कारभारी अधिकारीय आसूं येतात. उच्च न्यायालयांत आनी इस्ट आफ्रिकन अपील कोर्टाकडेन अपील करूं येता. झांझिबार आनी पेंबांत मुस्लिम न्यायालयां, लग्न, घटस्फोट, वारसो हक्क हांकां न्याय दितात.

अर्थीक स्थिती - वाख, काजू आनी लवंगां हांचे संवसारीक पुरवणेचो व्हड वांटो ह्या देशाकडेन आसा. टांझानिया शिलिंग हें थंयचें अधिकृत चलन. टांझानिया हो शेतकी देश आसून ९०% लोक शेतीवडीचेर आदारून आसतात. मको, तांदूळ, ज्वारी हीं थंयचीं मुखेल अन्नपिकां आसात. झांझिबार आनी पेंबांत तांदूळ, केळीं, कडुण, मको आनी ज्वारी हीं मुखेल अन्नपिकां आसात. दोनूय जुंव्यांचेर नाल्ल हें म्हत्वाचें पीक आसा. दूद, मास, कातडें ह्या रुपांनी राश्ट्रीय संपत्तेंत मोलादीक भर पडटा. न्हंयो, तळीं, दर्या हांची नुस्त्यासंपत्तीय खूब आसा.

टांझानियाचो सुमार १२% प्रदेश रानाखाला आसा. मॉहोगनी, पोडोकॉर्पस, कापराचीं झाडां, सागवान हे म्हत्वाचे रूख आसात. दक्षिणेंकडेन आनी व्हिक्टोरिया तळ्यांचे उदेंतेक भांगर मेळटा. ज्वालामुखींच्या फोंडांनी हिरे मेळटात. अस्तंत भागांत कथील आनी टंगस्टॅन आसा. मध्य आनी उदेंत भागांत अभ्रक आसा. दक्षिण भागांत शिंशें, तांबें, रुपें आनी भांगर मेळटा. नैर्ऋत्य भागांत कोळसो आनी लोखण हांचे व्हड सांठे आसात. चुनखडक, जिप्सम, मीठ, केओलीन, फॉस्फेट हे किनारी आनी तळ्यांच्या प्रदेशांनी मेळटात. कांय सुवातींनी टांझानायट आनी हेर मोलादीक खडे मेळटात.

पान्गानी न्हंयेवयलें हाले आनी पानगानी फॉल्स ४१,२०० किवॅ. चीं जलविद्युत्केंद्रां आनी दारेसलामचे ३०,४०० किवॅ. चीं दोन औश्णिक केंद्रां हीं दारेसलाम हांगा आनी मोरोगोरो हांकां वीजपुरवण करतात. किडाटू हें २०० मेवॅ. उत्पादनाचें नवें केंद्र. टॅनझॅम ह्या १,७२८ किमी. च्या तेलनळावरवीं झांबियाक खनीज पदार्थ निर्यात जातात.

दारेसलामांत अन्नपदार्थ, मद्यां, कापड, जोतीं, तेलशुध्दी, रबर, शिमीट, मोटारीचे भाग जोडप; टांगांत वाखाचो दोर, फर्निचर, अन्नप्रक्रिया, सारी; आरुशा आनी मोशी गांवांनी अन्नपदार्थ, पेया, कापड आनी फर्निचर; म्वांझांत अन्नपदार्थ, पेयां आनी कापड हे उद्देग चलतात. उद्देगीक उत्पादनाचो ९५% भाग देशांतल्या देशांतूच खपता. झांझिबारांत पोतयो, राजू, शाबू, शिंपल्यो, हतयादांत आनी एबनीवयलें नक्षीकाम, धातूकाम हे उद्देग आसात. तशेंच ॲल्युमिनियमाचीं आयदनां, विटो आनी नळे, रासायनिक पदार्थ, शेंदऱ्यो, कंवच्यो, खिळे, कातडी सामान, रंग, कॉंक्रीट, वस्त्ऱ्यांचीं पातीं, रबराच्यो वस्तू, धातूच्या पत्र्याच्यो वस्तू, किटकनाशकां ह्या वस्तूंची निर्मिती जाता.

१९६६ वर्सा इस्ट आफ्रिकन करन्सी बोर्डाबदला बँक ऑफ टांझानियाची स्थापणूक जाली १९६७ वर्सा सगल्या बँकांचें राश्ट्रीयीकरण जालें. उपरांत नॅशनल बँक ऑफ कॉमर्स, पिपल्स बँक, रूरल डॅव्हलपमेंट बँक, इन्वेस्टमँट बँक आनी टांझानिया हाउसींग बँक ह्यो बँको आयल्यो. ध नॅशनल इन्शुरन्स कंपनी, ध नॅशनल प्रोव्हिडंट फंड, ध टांझानिया पोस्ट ऑफिस, सेविंग्स बँक, ध पर्मनंट हाउसींग अँड फायनान्स कंपनी, ध टांझानिका डव्हॅलपमँट फायनान्स कंपनी, ध नॅशनल को-ऑपरेटीव्ह बँक, ध नॅशनल डव्हॅलपमँट क्रॅडीट एजन्सी आनी नॅशनल लॉटरीस हांचेवरवीं अर्थीक गरजो भागोवप जाता. सगळे कर मध्यवर्ती सरकार वसूल करता.

१९६७ वर्सासावन भौशीक क्षेत्राचें म्हत्व एकदम वाडलें. बँको, आयात -निर्यात कंपन्यो, गिरण्यो आनी अन्न-उत्पादनाचे वेवसाय हांचें राश्ट्रीयीकरण करपाची कार्यावळ नेटान सुरू जाली. १९७०-७१ वर्सा टांझानियाचें राश्ट्रीय विकास म्हामंडळ, पर्यटन म्हामंडळ, शेती आनी अन्न म्हामंडळ, च्या प्राधिकरण, वीजपुरवण कंपनी, वेपार म्हामंडळ हांचेर व्हड भांडवली खर्च केलो.

टांगानिका स्वतंत्र जातकच १९६१ वर्सा तिचें इस्ट आफ्रिका कॉमन सर्व्हिसीस ऑर्गनायझेशन हातूंत रुपांतर जालें. १९६७ वर्सा केनया, युगांडा आनी टांझानिया हांच्या मुखेल्यांची, कांपाला शारांत एक कबलात जाली आनी इस्ट आफ्रिकन कम्युनिटी ही संघटणा अस्तित्वांत आयली. हे संघटनेचीं पांच मंडळां आसात. कॉमन मार्केट काउन्सील, कम्युनिकेशन्स काउन्सील, इकॉनॉमीक कन्सल्टेटीव्ह अँड प्लॅनिंग काउन्सील, फायनान्स काउन्सील आनी रिसर्च अँड सोशल काउन्सील. रेल्वे, बंदरां, विमानमार्ग आनी पोस्ट-टेलिकम्युनिकेशन्स हांचीं म्हामंडळां एका संचालक मंडळाच्या नियंत्रणाखाला वेपारी तत्त्वाचेर कार्य करतात.

टांगानिका आनी व्हिक्टोरिया तळ्यांतल्यान जावपी उदकायेरादारीक लागून केनया, युगांडा, झाईरे, बुरंडी आनी झांबिया ह्या देशांकडेन संपर्क जोडूंक मेळटा. दारेसलाम हें मुखेल बंदर आसून टांगा आनी मटवारा (मिकींदानी) हीं बंदरां अनुक्रमान चड करून वाख आनी काजू हांचे निर्याती खातीर आसात. म्वांझा हें व्हिक्टोरिया तळ्यांतलें बंदर आसा.

ईस्ट आफ्रिकन ॲरवेस कॉर्पोरेशना वतीन राश्ट्रीय आनी आंतरराश्ट्रीय हवाई येरादारी जाता. दारेसलामांत मुखेल आंतरराश्ट्रीय विमानतळ आसून १९७१ त किलीमांजारोंत आनी १९७३ त पेंबावर आंतरराश्ट्रीय विमानतळ बांदल्यात. देशांत सुमार २० विमानतळ आनी सुमार २०० धांवपट्ट्यो आसात. झांझिबाराक एक विमानतळ आसा.

लोक आनी समाजजीण - इ.स. पयलीं १००० च्या अदमासाक बुरूंगी, गॉरॉवा, इराक आनी अंबुगू हे कुशायटिक इथिओपियांतल्यान येवन हांगाचे सडव्यावयले प्रदेश आनी गांवांत पातळ्ळे. फुडल्या शेंकड्यांत अस्तंतेकडल्यान आनी नैर्ऋत्येकडल्यान आयिल्ले बांटू भाशीक चडशे शेती करपी आनी लोखणी हत्यारां वापरपी आशिल्ले. ल्हव ल्हव करून तांच्यो चालीरिती, समाजवेवस्था आनी भाशा स्थिरावल्यो. सुकुम, न्याम्वेझी, हेहेत न्याकुसा, हाया चग्गा, गोगो, हा, अन्गोनी, न्याकुसू, याओ अशे विंगड विंगड टोळयांचे लोक हांगा आसात. लुओ, टाटोगा आनी मसाई ह्या नायलोटिकांचो वेगळोच गट आसा. ह्या मूळच्या आफ्रिकी लोकांवांगडा हांगा आशियाई आनी युरोपी लोक आसात. आशियाई लोकांभितर इस्माइली, बोहरा, शीख, पंजाबी, जैन आनी गोंयकार आसात. हातूंत

इंग्लीश भाशीक चड आसात. तशेंच जर्मन, स्कँडिनेव्हियन, इटालियन आनी ग्रीक आसात. अरब ही एक वेगळीच अल्पसंख्य जमात आसा.

भास – इंग्लीश आनी किऊंगुजा (अभिजात स्वाहिली) ह्यो अधिकृत भाशा आसात. स्वाहिली ही दर्यादेगे वयल्या भागांत जल्माक आयली आनी अस्तंतेवटेन पातळत गेली आनी लोकांची मुखेल भास जाली. मुळांत ती एक बांटू भास. तिच्यांत अरबी, इंग्लीश, हिंदी आनी पुर्तुगेज उतरां खूब आसात. ९५% लोक बांटू भास उलयतात. हे भाशेच्यो शंबरा परस चड बोली आसात. किसुकुमा, किन्याम्वेझ्ी, किमाकोंडे, किहाया, किचग्गा, किगोगो, किहा, किहेहे, किन्याक्युसा आनी किलुगुरू ह्यो तातूंतल्यो मुखेल. मसाई, टाटोगा आनी लुओ लोक नायलॉटीक भास उलयतात. इराक्क, गॉरॉवा, अलावा, अन्गोम्विया आनी अंबुगू हे कुशायटीक भास उलयतात. सांदावे आनी हाड्झा हे दक्षिण आफ्रिकेंतल्या बुशमॅन आनी हॉटेंटॉत हांच्यो खोयसान वा क्लिक भाशा उलयतात. आशियाई लोक गुजराती, हिंदी, पंजाबी उलयतात जाल्यार गोंयकार कोंकणी उलयतात.

थळाव्या बांटू लोकांभितर पेंबा जुंव्याचेर पेंबा आनी झांझिबार हाडिमू आनी टुंबाटू आसात. धाव्या शेंकड्यांत आयिल्ल्या पर्शियनांक तांणी आस्पावन घेतले. हे आनी कांय गुलामांचे वंशज स्वताक शिराझी म्हण्टात.

ह्या जुंव्याचेर स्वाहिली हीच मुखेल भास आसा. किपेंबा, किहडिम् आनी किटुंबाटू ह्यो बांटूभाशा उलयतात. बोलीभाशा खूब आसात. आशियाई लोक गुजराती, कच्छी आनी हिंदी उलयतात. शाळांनी इंग्लीश भास शिकयतात.

ह्यां देशांतलीं चडशीं दिसाळीं स्वाहिली 'टार्नु' चें मुखपत्र 'ऊहुस' आनी 'अन्गुरुमो' हीं तातूंतलीं मुखेल. 'स्टँडर्ड टांझानिया' हें इंग्लीश खबरांपत्र. 'संडे न्यूस' हें ताचेंच सातोळें. 'नॅशनलिस्ट' हेंय एक इंग्लीश दिसाळें. 'यंग आफ्रिका' हें गुजराती सातोळें आसून पंचवीसांवयर म्हयनाळीं आसात. झांझिबारांत 'अदल इन्साफ' इंग्लीश आनी स्वाहिली आनी 'डेली कमर्शियल रिपोर्ट' इंग्लीश स्वाहिली, गुजराती आनी अरबी भाशांनीं सातोळींय आसात.

टांगांत टांगा मॅमोरियल लायब्ररी, दारेसलामी टॅक्निकल इन्स्टिटयूट लायब्ररी आनी युनिव्हर्सिटी कॉलेजीची लायब्ररी हीं मुखेल ग्रंथालयां आसात. दारेसलामाची कम्युनिटी सँटर फ्री लायब्ररी सबंद देशांत पोस्टान पुस्तकां वाचपाखातीर पावयता. अमेरिकेच्या म्हायती खात्याचेंय ग्रंथालय आसा. दारेसलामांतल्या नॅशनल म्युझीयम ऑफ टांझानियांत तांत्रिक, पुरातत्त्वीय, इतिहासीय, भूशास्त्रीय आनी सैमीक इतिहास हांचे विभाग आसात. डोडोमांत भूशास्त्रीय संग्रहालय आसा. झांझिबारांत पीस मॅमोरीयल संग्रहालय आनी ग्रंथालय आसा. थंय झांझिबार आनी पेंबा हांचे वंश, इतिहास, उद्‌देग, सैमीक इतिहास हांचे विभाग आसात.

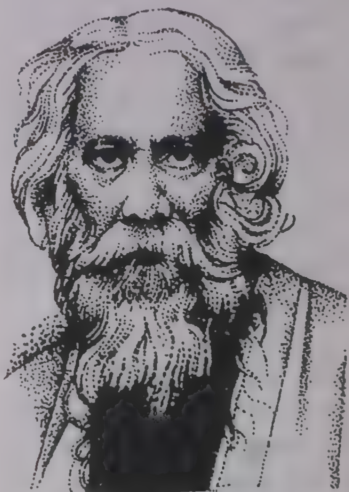
चीन, भारत, अरबस्तान आनी उपरांत युरोप ह्या देशांकडेन आयिल्ल्या संबंदांचे परिणाम हांगा दिसून येतात. हांगाची स्वाहिली भास आफ्रिकेच्या खूब व्हड प्रदेशांत पातळ्ळ्या. झांझिबार हांगाच्यो लाकडी अरबी संदुको आनी उत्कृश्ट कोरांतिल्लीं जडावाचीं दारां प्रसिद्ध आशिल्लीं. पांटले, शेंदन्यो विणप, आयदनां, चामड्याच्यो वस्तू, धोल आनी वाद्यां तयार करप ह्यो दीसपट्टया वेव्हाराच्यो कला आसात. दरेका जमातीचे खाशेले नाच आनी लोककथा आसतात. टांझानियांत फूटबॉल, क्रिकेट, मैदानी आनी मर्दानी खेळ, कसरती, टॅनिस, पेंवप, नुस्तें धरप हे खेळांचे प्रकार लोकप्रिय आसात.

गोंबेंत चिम्पांझी पळोवंक मेळटात. अंगोरॉंगोरो उद्यानांतलें व्हडलें ज्वालामुखीचें तोंड, किलीमांजारो आनी म्वेरू पर्वताचीं तेमकां, व्हिक्टोरिया आनी टांगानिका तळीं हीं सैमीक सोबीतकायेखातीर प्रसिद्ध आसात. पर्यटकांखातीर गिर्यारोहण, शिकार, नुस्तेमारी हांच्यो सोयी करतात. दारेसलामांत टांझानिया पर्यटन महामंडळाची कचेरी आसा.

– कों. वि. सं. मं.

टागोर, रवींद्रनाथ : (जल्म : ७ मे १८६१, कलकत्ता; मरण : ७ ऑगस्ट १९४१, कलकत्ता).

विश्वविख्यात कवी, कलावंत, शिक्षणतज्ञ आनी तत्त्वचिंतक. ताचे आवयचें नांव शारदादेवी आनी बापायचें नांव देवेंद्रनाथ. रवींद्रनाथ हें चवदा भुरग्यांतलें तेरावें अपत्य. टागोर हें आडनांव ठाकूर ह्या बंगाली नांवाचो इंग्लीश अपभ्रंश. देवेंद्रनाथ व्हड विद्वान, गिरेस्त आनी समाज सुदारक. तशेंच तो ब्राह्मो समाजाचो अनुयायी आशिल्लो.

रवींद्रनाथ सात वर्सांचो आसतना ताचे आवयक मरण आयलें. तिचे फाटल्यान रवींद्रनाथाच्या व्हडल्या भावाची बायल कादंबरीदेवी हिणें आवयचे मायेन ताचो सांबाळ केलो. तिणेंच ताच्या काव्यलिखाणाक प्रोत्साहन दिलें. १८८३ वर्सा रॉय चौधरी हाचे इकरा वर्साची भवतारिणी हे चलयेकडेन रवींद्रनाथाचें लग्न जालें. तिका खास शिकप नाशिल्ल्यान रवींद्रनाथान तिका स्वता जावन संस्कृत, बंगाली, इंग्लीश शिकयली.

रवींद्रनाथ ल्हानपणासावन सैमाचो मोगी आशिल्ल्यान ताका शारांतले जिणेपरस गांवगिऱ्या वाठारांतलें वातावरण चड मानवतालें. ताच्या शिक्षणाखातीर खाजगी शिक्षकाची नेमणूक केल्ली. कांय काळ घराच अभ्यास करतकच कलकत्त्याच्या 'ओरिएंटल सेमिनार' हे शाळेंत ताचें नांव घालें. हे शाळेचे वर्सुकी परिक्षेंत तो बंगाली विशयांत पयलो आयलो. ताचे शालेय हुशारीची इतलीच नोंद मेळटा. फुडें 'बेंगॉल अकादमी' हे अँग्लोइंडियन शाळेंत तो वतालो. पूण तातूंत ताचें मन रमलेंना. त्याच वर्सा ताणें कविता करपाक सुरवात केली. १८७८ वर्सा तो म्हाविद्यालयीन शिक्षणाखातीर इंग्लंडाक गेलो. पूण तें शिक्षण पुराय करिनासतना १८८० वर्सा तो कलकत्त्याक परतलो. इंग्लंडांतल्या त्या राबित्यांत ताणें इंग्लीश भास आनी अस्तंती संगिताची बरीच वळख करून घेतली.

रवींद्रनाथाचो पयलो काव्यांझेलो 'संध्याराग' ह्या नांवान उजवाडा आयलो; तेन्ना ताची पिराय वीस वर्सांची आशिल्ली. ह्या पयल्या झेल्यानच

ताचे अलौकीक प्रतिभेची रसिकांक जाण आयली. रवींद्रनाथान आपलीं दोन पुस्तकां कादंबरीदेवीक ओंपल्यांत. १९१२ वर्सा रवींद्रनाथान आपल्यो कविता इंग्लिशींत अणकारपाक सुरवात केली. १०३ अणकारीत कवितांच्या झेल्याक ताणें 'साँग ऑफ रिंग्स' हें नांव दिलें. फुडें 'गितांजली' ह्या नांवानूय त्या झेल्याक खूब नामना मेळ्ळी. गितांजलीचीं हातबरपां घेवन तो इंग्लंडाक गेलो. थंय ताणें आपलो हो काव्यांझेलो रोथेन्स्टिन ह्या कलावंताक वाचपाक दिलो. रोथेन्स्टिन हाणें एझरा पाऊंड, सिंक्लॅर, सी. एफ. ॲंड्रयूस ह्या आपल्या साहित्यीक इश्टांक आपोवणें दिलें. तेन्ना जमिल्ल्या व्हड साहित्यिकांसामकार यीट्स हाणें 'गितांजली' च्या इंग्लीश अणकाराचें वाचप केलें. त्या कवितांतल्या दैवी गुणांनी सगळे साहित्यीक भारावन गेले.

'गितांजली' चो इंग्लीश अणकार १९१२ वर्सा उजवाडाक आयलो आनी १९१३ वर्सा रवींद्रनाथाक नोबॅल पुरस्कार फावो जालो. उपरांत कलकत्ता विद्यापिठान ताका 'डॉक्टर ऑफ लिटरेचर' ही पदवी दिली. ब्रिटीश सरकारान सम्राट पंचम जॉर्ज हाच्या जल्मदिसा रवींद्रनाथाक 'सर' (नायट हूड) हो किताब दिलो. फुडें १९१९ वर्सा पंजाबांतल्या अमृतसर शारांत जालियनवाला बागेंत जनरल डायर हाणें फारपेट करून शेंकड्यांनी निरपराध लोकांचे जीव घेतले. तेन्ना रवींद्रनाथान ह्या अमानुश हत्याकांडाचो निशेध म्हणून हो किताब परत केलो.

रवींद्रनाथाचे महात्मा गांधीकडेन बरे संबंद आशिल्ले, पूण गांधीजीचे असहकार चळवळीक ताचो विरोध आशिल्लो. १९३२ वर्सा हरिजनांक स्वतंत्र मतदारसंघ दिवपाक विरोध करपाखातीर महात्मा गांधीन प्राणांतिक उपास सुरू केलो. तेन्ना रवींद्रनाथान ताका उपास करूं नाका असो तेलेग्राम केलो. पूण तो मेळचेपयलींच गांधीजीन उपास सुरू केल्लो.

शिक्षणसंस्था कशो आसच्यो हेविशीं रवींद्रनाथाच्यो कांय खास कल्पना आशिल्ल्यो. तीं ध्येयां थारावन ताणें 'शांतिनिकेतन' आनी 'विश्वभारती' ह्या संस्कृतीक आनी शिक्षणीक संस्थांची स्थापणूक केली. संवसारांतले नामनेचे विद्वान ह्या संस्थांनी रावन वताले. 'भांगराचो दिवो हें आमचें ध्येय नासून उजवाड दिवपी दिवो हें आमचें उद्दिश्ट आसा' अशे मार्मिक आनी काव्यमय भाशेंत आपलो हेत सांगून रवींद्रनाथान 'विश्वभारती' ची स्थापणूक केली.

१९३६ वर्सा पंचात्तर वर्सांची पिराय आसतना रवींद्रनाथ 'विश्वभारती' खातीर निधी एकठांय करपाचे भोंवडेर गेलो. तेन्ना हे पिरायेचेर ताका ही दगदग सोंसची पडटा म्हणून गांधीजीक खूब वायट दिसलें. गांधीजीन स्वता साठ हजार रुपयांचो निधी एकठांय करून रवींद्रनाथाचे सुवादीन केलो. फुडें भारत स्वतंत्र जातकच पयलो प्रधानमंत्री जवाहरलाल नेहरू हाणें रोखडेंच 'विश्वभारती' हें केंद्रीय विद्यापीठ म्हणून आपणावपाचो कायदो संमत करून घेतलो.

रवींद्रनाथ विश्वाचो म्हान तत्त्वज्ञानी कवी आशिल्लो. तसोच कथाकार, नाटककार, चित्रकार, शिक्षणतज्ञ, समाजसुदारक, देशभक्त, मानवतावादी, संगीततज्ञ आशिल्लो. ताणें प्रचलित केल्लें 'रवींद्र संगीत' ही भारतीय संगिताक ताणें दिल्ली अमोल देण. 'जनगणमन अधिनायक' हें ताचेंच पद स्वतंत्र भारतान राश्ट्रगीत म्हणून आपणायलें.

रवींद्रनाथ निमाणेमेरेन आपल्या कार्यांत मग्न रावलो. सप्टेंबर १९३७ त, तो दुयेंत पडलो, पुण भलायकी मातशी सुदारतकच ताणें 'विश्व परिचय' हें ल्हान पुस्तक बरयलें. १९३८ त ताणें बंगाली भाशेंत एक पुस्तक बरयलें.

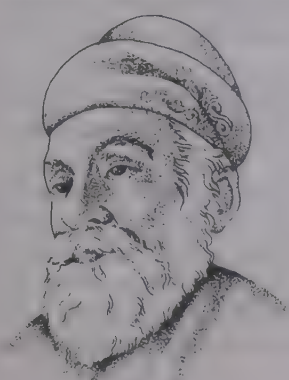
ऑगस्ट १९४० त ऑक्सफर्ड विद्यापिठान रवींद्रनाथाक डॉक्टरेट पदवी दिली.

ताचीं हेर पुस्तकां अशीं आसाता. बनफूल (१८८०) खंडकाव्य; शैशव-संगीत (१८८४) कवितासंग्रह; कविकाहिनी (१८७८) काव्यनाट्य; युरोप प्रवासीर पत्र (१८८१); भग्नहृद्य (१८८१) नाट्यकाव्य; वल्मिकी प्रतिभा (१८८१) संगितिका; संध्या संगीत (१८८२); प्रभात संगीत (१८८२), शैशव संगीत, छबि ओ गान (१८८४), कडि ओ कोमल (१८८६), जीवनस्मृती (१९१२) कविता संग्रह; प्रकृतीर प्रतिशोध (१८८४) नाटिका; रविच्छाया (१८८५) गीतसंग्रह; मानसी (१८९०) कवितासंग्रह; मायार खेला (१८८८) संगीतिका; राजा ओ रानी (१८८९) नाटक; विर्सजन (१८९०), शेनार तरी (१९८४), पंचभुतेर डायरी (पंचभुत-१८९७), कथा ओ काहिनी (१९०८), नैवेद्य (१९०२), चोखेर बाली (१९०३) कांदबरी; चिरकुमार सभा (१९२६) विनादी नाटक, नौकाडुबी (१९०६) कांदंबरी, गोरा (१९१०) कांदबरी; राजा (१९१०), डाकघर (१९१२) नाटक; बलाका (१९१६) कवितासंग्रह; चतुरंग (१९१६), घरे बायरे (१९१६) कादंबऱ्यो; मुक्तधारा (१९२२), रक्तकरवी (१९२४) नाटकां; पुनश्च (१९३२) कवितासंग्रह; चित्रांगदा (१८९२), श्यामा (१९३९) नृत्यनाटक, ताशेर देश (१९३३), छेलेबेला (१९४०), जन्मदिने (१९४१) कवितासंग्रह.

- डॉ. नरेश कवडी

टाटा घराणें : संवसारीक नामनेचें भारतीय वेपारी घराणें. भारतांत लोखण आनी तिख्याच्या उद्देगाची बुन्याद घालपांत तशेंच, कापडगिरण आनी जलविद्युत् प्रकल्प उबारून भारताच्या उद्देगीक मळार उदरगत घडोवन हाडपांत ह्या घराण्याचो मोलाचो वांटो आसा. टाटा उद्देगसमुहाचो संस्थापक जमशेटजी नसरवानजी, ताचे दोन पूत सर दोराबजी आनी सर रतनजी आनी पुतणयो जहांगीर रतनजी दादाभाई (जे. आर.डी.) हे ह्या घराण्याक उंचेले तेंगशेर पावोवपी म्हत्वाचे खांबे.

जमशेटजी नसरवानजी - (जल्म : ३ मार्च १८३९, नवसारी गुजरात; मरण : १९ मे १९०४, जर्मनी). ताचो जल्म एका पारशी घराण्यांत जालो. ताचें घराणें मूळचें नवसारीचें. ताच्या बापायन पुरयताचो वेवसाय सोडून धंदो सुरू केल्लो. जमशेटजीचें मूळावे शिक्षण नवसारीक जालें. उपरांत उंचेले शिक्षण घेवंक तो

मुबंय गेलो. १८५८ वर्सा तो एलफिन्स्टन म्हाविद्यालयांतल्यान 'ग्रीन स्कॉलर' म्हणून उत्तीर्ण जालो. विद्यार्थी काळांतच ताचें हिराबाई दावू हिचेकडेन लग्न जालें. तांकां दोराब आनी रतन हे दोन चले जाले. १८५९ वर्सा ताणें आपल्या बापायच्या वेवसायांत लक्ष घालें. उपरांत तो हाँगकाँग गेलो आनी थंय ताणें बापायचे कंपनीचो फांटो उक्तो केलो. उपरांत दोन भागीदारांक घेवन 'जमशेटजी अर्देशीर ॲण्ड कंपनी' सुरू केली. १८६३ वर्सा ताणें ही कंपनी बंद करून हेर दोन कंपन्यो भागीदारींत सुरू केल्यो आनी आयात निर्यातीचो धंदो चालू दवरलो. १८६५ वर्सा यंत्रविद्येचें गिन्यान मेळोवपाखातीर तो इंग्लंडाक गेलो. थंयसावन येवन १८६९ वर्सा ताणें मुबंय एक ल्हानशी तेलाची गिरण घेवन ते सुवातींत 'आलेक्झांड्रा मिल' ही कपड्यागिरण सुरू केली आनी उदद्‌गाच्या मळार पयलें पावल दवरलें. कांय काळ इंग्लंडाक वचून ताणें कपड्यांच्या गिरणींचो अभ्यास केलो. १८७४ वर्सा तो मुंबय आयलो. फुडें १ जानेवारी १८७७ वर्सा ताणें नागपूरांत 'ॲम्प्रेस मिल्स' ही कपड्यागिरण सुरू केली.

१८६६ वर्सा जमशेटजीन मुंबयंत कुर्ल्याच्या वाठारांतली एक पोरणी कपड्यागिरण विकती घेवन तिच्यांत फावोते बदल करून थंय 'स्वदेशी मिल्स' ही गिरण सुरू केली. १९०३ वर्सा ताणें अहमदाबादेक 'ॲडवान्स मिल्स' ही गिरण सुरू केली. त्याच वर्सा ताणें 'ताजमहाल पॅलेस' हें हॉटेल सुरू केलें.

देशाची उदरगत करपाचे नदरेन ताणें जायत्यो येवजणो आंखल्यो. तेभायर प्रयोगय केले. कापसाची लागवड, रेस्माची निर्मिती, फळांची लागवड आनी निर्यात, परकी देशांतल्या वेपाराखातीर बोटींची कंपनी सुरू करप अशो कितलेशोच येवजण्यो ताणें तयार केल्यो. हातूंतल्यो तीन म्हत्त्वाच्यो येवजण्यो म्हळ्यार (१) तिख्या कारखानो (२) उदकापसून वीज निर्माण करप (३) शास्त्रीय तशेंच तंत्रीक मळाचेर संशोधन करपी संस्था स्थापप. ह्यो तीनय येवजण्यो ताच्या मरणाउपरांत ताच्या पुतांनी अंमलांत हाडल्यो. तिख्या कारखानो त्यावेळावयल्या मयुरभंज संस्थानांतल्या (सद्याच्या बिहार राज्यांत) साकची ह्या वाठारांत 'टाटा आयर्न ॲण्ड स्टील कंपनी' ह्या नावान १९०७ वर्सा सुरू जालो. फुडें सरकारान साकीचें नांव बदलून ताका जमशेटपूर नांव दिलें.

जमशेटजीन उदकापसून वीज निर्माण करपाची येवजण गोंयच्या दूदसागराचें उदक वापरून करची केल्ली. पूण फुडें ताच्या मरणा उपरांत महाराष्ट्रांतल्या अस्तंत घाटांत लोणावळ्या लागसार १९१० वर्सा ही येवजण त्याच्या पुतांनी 'टाटा हायड्रो इलॅक्ट्रीक पावर सप्लाय कंपनी' ह्या नांवान सुरू केली.

जमशेटजीची तिसरी येवजण 'इंडियन इन्स्टिटयूट ऑफ सायन्स' १९०९ वर्सा बेंगळूरांत सुरू जाली. जमशेटजीन आपले इस्टेटीचो अर्दो वांटो हे संस्थेखातीर दवरलो.

उद्‌देगीक मळार तंत्रीक आनी कामगारांच्या हिताचे नदरेन ताणें व्हड पावल उबारलें. १८८७त ताणें 'टाटा सन्स लिमिटेड' हे संस्थेची स्थापना करून तिचेकडेन आपल्या सगळ्या कंपन्यांचें वेवस्थापन सोंपयलें. हे संस्थेचें ८५% भांडवल टाटा घराण्यान उबारिल्ल्या धर्मादाय न्यासाचे मालकीचें आशिल्ल्यान टाटा उदद्‌ग समुहांतल्या वेगवेगळ्या उदद्‌गांक आनी संस्थांक जावपी फायदे न्यासाकडेन म्हणजेच जनतेकडेन पावोवप जाता.

युरोप, अमेरिका, कॅनडा, अस्तंत आशिया आनी जपान ह्या देशांची भोंवडी करून, थंयच्या तंत्रगिन्यानाचो अभ्यास करून भारतीय वेपार आनी उद्‌देगाच्या मळार उदरगत घडोवन हाडपांत मोलादीक वावर केलो. ताणें मुंबयंत कांय क्लब सुरू केल्ले. थंय नेमान वचप, वाचन आनी चिंतन करप, इस्पिको, बुद्धिबळ, फाशांचो खेळ खेळप, घोड्याचेर रपेट करप हे ताचे कांय छंद आशिल्ले. पिरायेच्या पांसश्ठाव्या वर्सा ताका अस्तंत जर्मनी (नाउहाइम) नगरांत मरण आयलें. ताची कूड लंडनाक व्हरून थंय पारशी धर्माप्रमाण ताचेर निमाणे संस्कार जाले. ताचे उपरांत सर दोराबजी आनी सर रतनजी ह्या ताच्या दोन भुरग्यांनी बापायची परंपरा फुडें व्हेल्ली.

- अ. ना. म्हांबरो

सर दोराबजी जमशेटजी टाटा : (जल्म : २७ ऑगस्ट १८५९, मुंबय; मरण : ३ जून १९३२, जर्मनी).

जमशेटजीचो व्हडलो पूत. पिरायेच्या सोळाव्या वर्सा तो शिक्षण घेवंक युरोपाक गेलो. १८७६ त तो भारतांत आयलो आनी मुंबयच्या सेंट झेवियर म्हाविद्यालयांतल्यान बी. ए. जालो. ताका खेळाची आनी तातूंतले तातूंत क्रिकेटीची चड आवड आशिल्ली. ताकाच लागून मुंबयंत ताणें जायत्यो व्यायामशाळा सुरू केल्यो. बापायच्या कापसाच्या धंद्याचो विस्तार करून ताणें देशांतल्या मुखेल शारांनी ताचे फांटे उगडले. टाटा लोखण आनी तिख्या कारखानो, जमशेटपूर; बेंगळूरची भारतीय विज्ञान संस्था आनी लोणावळाची 'टाटा इलेक्ट्रीक कंपनीस' ह्यो कंपन्यो सुरू करपांत ताणें फुडाकार घेतिल्लो. भारताचें उद्‌देगीकरण करपाचे नदरेन बापायन म्हळ्यार जमशेटजीन सुचयल्ल्या येवजण्यांक ताणें मूर्त रूप दिलें. १९३२ वर्सा ताणें रक्तार्बुद विशींच्या रोगाचें संशोधन करपाक आनी ह्या संशोधनाक आदार दिवपाखातीर आपले मेहेरबाई हे बायलेचे यादीक 'लेडी टाटा मेमोरियल ट्रस्ट' स्थापन केलो. शिक्षणाविशीं तेचपरी अभियांत्रिकी आनी वैजकी संशोधन हातूंन ताका चड आस्था आशिल्ली. ताणें बायलांच्या शिक्षणाखातीर तशेंच केंब्रिज विद्यापिठांतल्या अभियांत्रिकी विभागांतल्या प्रयोगशाळेच्या साधनसामुग्री खातीर अर्थीक पालव दिलो.जिणेचे निमाणेकडेन ताणें आपली सगळी आस्पत आपल्या नांवान उबारिल्ल्या सर दोराबजी टाटा ट्रस्ट ह्या न्यासाक भौशीक कार्याखातीर दिली. १९१० वर्सा ब्रिटीश सरकारान ताका सर हो किताब दिलो. १९१५त भारतीय उद्देगीक परिशदेचो आनी १९१८त नेमिल्ल्या भारतीय उद्देगीक आयोगाचो तो वांगडी आशिल्लो.

सर रतनजी जमशेटजी टाटा : (जल्म :२० जानेवारी १८८१ मुंबय; मरण : ५ सप्टेंबर १९१८, कॉर्नवॉल, इंग्लंड).

जमशेटजीचो दुसरो पूत. टाटा लोखण आनी तिख्या कारखानो स्थापन करपांत ताचोय मोलादीक हातभार आशिल्लो. बुद्धिमत्तेकडेन आनी कला विशयांत ताका चड आस्था आशिल्ली. पाटलीपुत्रा लागसारचे एके पुरातत्त्वीय संशोधन मोहिमेखातीर तेचपरी महात्मा गांधीक दक्षिण आफ्रिकेच्या दौऱ्याखातीर आनी भारत सेवक समाजाक ताणें अर्थीक आदार दिल्लो. गरिबी आनी तदनुपंगिक समजीक अडचणीच्या अभ्यासाखातीर ताणें 'लंडन स्कूल ऑफ इकॉनॉसमिक्स ॲड पॉलिटिक्स' हे संस्थेंत एक रतन टाटा निधी आनी अध्यासन स्थापन केलें. ताका सर

हो भोवमान मेळिल्लो. पिरायेच्या ४७ व्या वर्सा ताका मरण आयलें. मरणाउपरांत ताणें जमयल्लो कलावस्तुसंग्रह 'प्रिन्स ऑफ वेल्स' वस्तुसंग्रहालयाक दिलो. तशेंच ताची सगळी आस्पत ताच्या नांवान उबारिल्लया 'सर रतन टाटा ट्रस्ट' ह्या न्यासाकडेन दिली.

जहांगीर रतनजी दादाभाई टाटा (जे. आर. डी. टाटा) :

(जल्मः२९ जुलय १९०४; मरण : १९९४).

जमशेटजीच्या चुलत भावाचो चलो. १९२२ त तो टाटा सन्स लि. हातूंत सहाय्यक म्हणून आशिल्लो. १९२६ त तो एक संचालक जालो. १९३८त तो टाटा उद्देगाचो अध्यक्ष जालो. भारतीय विज्ञान संस्थेचे विधीसभेचोय तो अध्यक्ष आशिल्लो. भारतांत विमानचालकाचो परवानो मेळोवपी तो पयलो मानकरी आशिल्लो. ३ मे १९३० दिसा ताणें इंग्लंडाक एकट्यान विमान उड्डाण केलें. ताचेच प्रेरणेन १९३२ वर्सा टाटा सन्स लि. चो एक विभाग म्हणून टाटा ॲरलायन्सची स्थापना जाली. १९४६त स्थापन जाल्ल्या ॲर इंडिया लिमीटेडचो आनी १९४८ त स्थापिल्ल्या ॲर इंडिया इंटरनॅशनल लिमिटेडचो तो अध्यक्ष आशिल्लो. हाचेभायर नागरी हवाई येरादारीच्या राश्ट्रीयीकरणापासून ॲर इंडिया इंटरनॅशनल निगमाचो तो अध्यक्ष आशिल्लो. तेचपरी भारतीय अणूउर्जा आयोग, केंद्रीय सल्लागारी उद्देग परिशद, राश्ट्रीय अनुप्रयुक्त अर्थशास्त्र संशोधन परिशद हांचो तो वांगडी आशिल्लो. नॅशनल सँटर फॉर ध परफॉर्मिंग आर्टस आनी टाटा एनर्जी रिसर्च इन्स्टिटयूटचो तो अध्यक्ष आशिल्लो. मिलवॉकी (विस्कॉन्सिन) हांगाच्या 'नॅशनल असोसिएशन ऑफ फोरमन' हे संस्थेन १९५३ त इंटरनॅशनल मॅनेजमेंट मॅन म्हणून फ्रान्स सरकारान आनी ऑफिसर ऑफ लिजन ऑफ ऑनर म्हणून ताचो भोवमान केलो. भारत सरकारान ताका पद्मविभूषण हो किताब दिलो. मद्रास मॅनेजमँट असोसिएशनान ताका १९६९ वर्सा बिझनेस लिडरशिप पुरस्कार दिलो.

१९४४ वर्सा ताणें आपल्या नांवाचो एक न्यास सुरू केलो. भारतीय उद्देगधंद्यांची आदली स्थिती, तांच्यो गरजो आनी उद्देगधंद्यांची आशिल्ली स्थिती लक्षांत घेवन, तांची जाण दवरून उद्देगधंद्यांनी जाता तितली उदरगत घडोवन हाडपाची नदर दवरली.

टाटा उद्देगसमूह हो देशांतल्या मुखेल उद्देगसमुहांतलो एक. ह्या समुहान सुरू केल्ले देशांत आनी देशाभायर ६० वयर उद्देग सद्या चालू आसात. ह्या समुहांत कापड-वस्त्रां, तिखें, लोखण, वीज, शेती आवतां, रेल्वेडबे, इंजिनां, डिझेल ट्रक आनी हेर जड सामुग्री, रसायनां, शिमीट, खावपाचीं तेलां, शाबू, प्रसाधन वस्तू, मनोरंजनात्मक आनी इलेक्ट्रॉनीक उपकरणां आदी वेगवेगळ्या प्रकारांचें उत्पादन जाता. हाचेभायर पर्यटन उद्देग, हॉटेल उद्देग आनी विमान वेवस्था आदी मळांरय ताका यश मेळ्ळें. हाचेभायर भलायकी, समाजशास्त्र, तंत्र आनी विज्ञान कला आनी हेर मळांकडेन संबंदीत अश्यो जायत्यो संस्था आसात. धर्मादाय आनी दुर्बळांक पालव दिवपी कांय ट्रस्ट आसात. टाटा उद्देगसमुहाची सद्याची आस्पत ७,६०० कोटी रुपया इतली आसा. उद्देगसमुहाच्या कारखान्यांत सादारण २,५०,००० लोक वावुरतात.

टाटा न्यास - १) जे. एन. टाटा एण्डावमेंट फॉर हायर एज्युकेशनः स्थापणूक १८९२. वावर : समाजांतल्या हुशार पूण गरजेवंत भुरग्यांक उण्या कळंतरान अर्थीक आदार दिवन मानव्यविद्या, विधी, वैजकी आनी अभियांत्रिकी ह्या विशयांनी खाशेलें प्राविण्य मेळोवपाक इंग्लंड, अमेरिका आदी देशांनी धाडप.

२) सर रतन टाटा ट्रस्ट : स्थापणूक १९१८. वावर : हातूंत शिक्षण वैजकी साहाय्य, सैमीक आपदग्रस्तांखातीर मदत, समाजीक आनी उद्देगीक कल्याणकार्य, लोकोपयोगी सेवा उद्देगांक आदार हांचो आस्पाव जाता. ह्या ट्रस्टान जमशेटपूरच्या राश्ट्रीय धातूविज्ञान प्रयोगशाळेचे स्थापनेखातीर आदार दिला.

३) लेडी मेहेरबाई डी. टाटा एज्युकेशन ट्रस्टः स्थापणूक १९३२. वावरः हो सर दोराबजी हाणें आपले बायलेचे यादी खातीर स्थापन केल्लो ट्रस्ट. पदवीधर बायलांक परदेशांत वचून समाजीक वावराचो अभ्यास करपाक मेळचो देखून शिश्यवृत्त्यो दितात.

४) लेडी टाटा मेमोरियल ट्रस्ट : स्थापणूक १९३२. वावर : सर दोराबजी टाटा हाणें आपले बायलेचे यादीक दवरिल्लो ट्रस्ट. हातूंतल्यान रक्तार्बुदाविशींच्या संशोधनार्थ आंतराश्ट्रीय आनी भारतीय संशोधकाक पुरस्कार दितात.

५) सर दोराबजी टाटा ट्रस्ट : स्थापणूक १९३२. वावर : सैमीक अरिश्टांपसून राखण, गिन्यानाच्या सगळ्या फांट्यांतल्या चड करून वैजकी आनी उद्देगीक तशेंच विज्ञानाविशींच्या शाखेंतल्या संशोधनाक आदार आनी शिक्षणसंस्थांक आदार आनी विद्यार्थ्यांक शिश्यवृत्त्यो अशे ह्या न्यासाचे मुखेल हेत आसात. टाटा न्यासांत हो न्यास सगल्यांत व्हड आसून राश्ट्रीय म्हत्वाच्या नव्या संस्थांची स्थापणूक करप आनी कांय काळा उपरांत त्यो संस्था राश्ट्राकडेन दिवप हें ह्या न्यासाचे तत्त्व. स्थापणुकेपसून आतांमेरेन ह्या न्यासान सुमार ६.२८ कोटी रुपयांचो विनियोग केलो. ह्या न्यासान संस्था उबारल्यात त्यो ह्यो - १) टाटा मॅमोरियल सेंटर : हातूंत टाटा मॅमोरियल हॉस्पिटल आनी भारतीय कर्करोग संशोधन केन्द्र ह्यो दोन संस्था आसात.

२) टाटा समाजीक विज्ञान संस्थाः (टाटा इन्स्टिटयूट ऑफ सोशल सायन्स) : समाजीक कार्यकर्त्यांक प्रगत प्रशिक्षण दिवपी भारतांतली एक प्रवर्तक संस्था. हिची स्थापणूक १९३६ त जाली. हे संस्थेंत कामगार कल्याण आनी उद्देगीक संबंद, आदिवासी कल्याण आनी नागरी समूह विकास ह्या सारक्या समाजीक विज्ञानांतर्गत उप-शाखांचें शिक्षण दिता आसतना विद्यार्थ्यांक संस्थेन चलयिल्ल्या ग्रामीण आनी नागरी कल्याण केंद्रांत क्षेत्राभ्यास करपाची संद मेळटा.

३) टाटा मौलिक संशोधन संस्थाः (टाटा इन्स्टिटयूट ऑफ फंडामँटल रिसर्च) : १९४५त मुंबय सरकाराच्या सहकारान भौतिकी, गणित आनी आनुषांगिक विज्ञानां हांच्या प्रगत अभ्यासाखातीर स्थापिल्ली संस्था. १९५६त भारत सरकार, महाराष्ट्र राज्य सरकार आनी सर दोराबजी टाटा ट्रस्ट हांच्या निपक्षीय करारावरवीं अणुकेंद्रीय विज्ञान आनी गणित हांच्या प्रगत अभ्यासाचें आनी मौलिक संशोधनाचें राश्ट्रीय केंद्र म्हणून ही संस्था वळखतात.

४) टाटा ब्लड बँक अँड ट्रॉन्सफ्यूजन सर्व्हीस : जे. जे. हॉस्पिटल, मुंबय हे सुवातेर सर दोराबजी आनी सर रतन टाटा ट्रस्ट हे बोन न्यास आनी महाराष्ट्र राज्य सरकार हांच्या सहकार्यान मुंबय शाराखातीर रक्त पेढी सेवा व्हड प्रमाणांत सुरू जाली.

५) ग्रामीण कल्याण मंडळ : (रुरल वॅल्फेर बोर्ड) महाराष्ट्र आनी

गुजरात राज्यांतल्या वेंचीक खेडे गांवांतल्या कल्याण आनी विकासाविशींच्या येवजणांची कारवाय.

६) नॅशनल सॅंटर फॉर द परफॉर्मिंग आर्ट्स, मुंबय : स्थापणूक १९६६. वावर : अभिजात, पारंपरिक आनी समकालीन कलांचें शास्त्रीय संशोधन केंद्र. हें साद्य करपाखातीर शाळा, प्रेक्षागृहां, ग्रंथालयां, वस्तू संग्रहालयां, कलामंदिरां आदी स्थापणूक करप हो ह्या न्यासाचो मुखेल उद्देश.

७) होमी भाभा फॅलोशिप काउन्सील : स्थापणूक १९६७. वावर : होमी जे भाभा हांचे यादीक टाटा ट्रस्ट आनी फोर्ड प्रतिश्ठान हांच्या संयुक्त यत्नांतल्यान ह्या न्यासाची स्थापणूक जाली. वेगवेगळीं शास्त्रां आनी मानव्यविद्या हाचेखातीर होमी भाभा अधिछात्रवृत्त्यो आसात. शास्त्राज्ञ, अभियंते, वास्तूशिल्पज्ञ, शिक्षणवेत्ते, लेखक, कलाकार आदी समाजाच्या सगल्या थरांतल्या बऱ्या उमेदवारांक ह्यो अधिछात्रवृत्यो दितात.

- कों. वि. सं. मं.

टायग्रिस : नैऋत्य आशियांतले युफ्रेटीस हे न्हंयेचे जोडयेची, तिचे उदेंते कडली नामनेची न्हंय. तिची लांबाय सुमार १,९०० किमी. आग्नेय तुर्कस्तानांत कुर्दिस्तानाच्या दोंगरांत आशिल्ल्या एका तळ्यांतल्यान भायर सरून डिकल ह्या नांवान आग्नेयेकडेन दियार्बा सावन वचून चिझरेसावन सुमार ५० किमी. अंतरावयल्यान सिरियाचे शिमेवयल्यान वता. फुडें फायस खाबूर हे सुवातेर ती इराकांत शिरता. थंय टायग्रिस ह्या नांवान मोसूल, अल् फता, तिक्रित, समारा, बगदाद, अल् अमारा ह्या वाठारांतल्यान कुर्नाक येता. थंय तिका युफ्रेटीस ही न्हंय मेळटा. उपरांत तांचो संयुक्त प्रवाह शट अल् अरब ह्या नांवान बसरा आनी इराणाचे शिमेर आशिल्ल्या खुर्रामशहर, आबादान सावन वचून फाओ गांवांत इराणाच्या आखाताक मेळटा.

हे न्हंयेक चिझरेसावन लागसारच अल खाबूर, मोसूल आनी तिक्रीत हांच्या दरम्यान इराकी कुर्दिस्तानांतल्यान आयिल्ल्यो ग्रेट झॅब आनी लिटल झॅब ह्यो आनी अधायम, बगदादाक दियाला, तशेंच खुर्रामशहराक कारून ह्यो उपन्हंयो दावेवटेनच्यान मेळटात. कूट सावन तिका बांद आशिल्ल्यान शट अल् घर्राक हो तिचो चड उदकाचो फांटो युफ्रेटीस न्हंयेक मेळटा. थंय अल् हम्मार हो दलदली वाठार आसा. थंय मैदानी वाठारांत तळीं आनी खुबूच दलदली आसात.

पुर्विल्ली ॲसिरिया आनी बेबिलोनिया ही संस्कृती आशिल्लीं निनेव्ह, कालाख सेल्युशिया, टेसिफॉन, आशुर ह्या शारांचे अवशेश टायग्रिस आनी युफ्रेटीस न्हंयांच्या देगांनी मेळटात.

गिमा दिसांनी दोंगरी वाठारांतलो बर्फ वितळून ह्या न्हंयांक हुंवार येता. युफ्रिटीसापरस टायग्रिस चड उदक हाडटा आनी ती मोडणामोडणांनी तशीच नेटान व्हांवता. डिजला ह्या तिच्या अरबी नांवाचो अर्थ 'बाण'. टायग्रिस आनी युफ्रेटीस मेळून हुंवाराच्या वेळार १,७५,००० क्युसॅक उदक व्हरतात आनी दर दिसा ३,००,००,००० टन गाळ हाडून मैदानांत पातळायतात. ह्या पिकाळ वाठारांत उणो पावस पडिल्ल्यान पुर्विल्ल्या काळासावन खारजांनी उदकापुरवण जाता. टायग्रिस आनी तिच्या उपन्हंयांचेर जायतीं धरणां आनी खारजां आसात. समारा धरणाचें चड उदक अस्तंतेकडेन थार्थार द्रोणीकडे येता. हांगा शिंपणावळ आनी हुंवारनियंत्रण हांचेखातीर व्हड प्रकल्प बांदला. बसराक सुरू जाल्ल्या त्रिभूज वाठारांत टायग्रिस, युफ्रेटीस आनी तांच्या फांटयांक खारजांनी एकामेकांक जोडल्यात. समारा उपरांतचो टायग्रिसचो वाठार चड उश्ण (४९° सॅ.) आनी सुके हवेचो आशिल्ल्यान थंय शिंपणावळीक चड म्हत्व आसा. तेखातीर ह्या वाठारांत न्हंयांच्या हुंवारांचेरच आदारून रावचें पडटा. हांगा खाजूर, गंव, भरडीं धान्यां, तांदूळ, कापूस आदीचें पीक जाता. मोसूलमेरेन खाजराचें भरपूर पीक मेळटा आनी पुराय जगाक इराकच खाजूर पावयता. टायग्रिसच्या देगणांत बोकड्यो, मेंढरां, गोरवां, घोडे, गाढवां, ऊंट आदीचे कळप पाळप हो पुर्विल्ल्या काळासावनचो धंदो जावन रावला. हालीं तेंपार ह्या वाठारांत खनीज तेलाचे सांठे मेळ्ळ्यात.

हे न्हंयेचेर बसरा मेरेन तेलवाहक बोटी येतात. बसरा ते बगदाद टायग्रिसाचेर उथळ उदकांत चलपी बोटी येतात. 'कलाक' ह्या थळाव्या तराफ्यांवयल्यान कांय प्रमाणांत येरादारी जाता.

- कों. वि. सं. मं.

टायडे, वामनराव तानाजी : (जल्म : १ नोव्हेंबर १९१९, पडाळसे, यवल जळगांव).

सुटकेझुजारी. ताणें मराठी मुळाव्या यत्तां मेरेन शिक्षण घेतलें. तो प्रजा सोशलिस्ट पक्षाचो वांगडी आशिल्लो. उपरांत तो जनता पक्षाचो वांगडी जालो. १५ ऑगस्ट १९५५ दिसा काणकुंबीच्यान गोंयांत येवन, ताणें सुर्ला सत्याग्रहांत वांटो घेतलो. तेन्ना पुर्तुगेज पोलिसांनी ताका धरलो, खूब मार दिलो आनी दोन दीस बंदखणींत दवरलो. महाराष्ट्र सरकारान सन्मानपत्र दिवन ताचो भोवमान केलो.

- कों. वि. सं. मं.

टायफॉयड : साल्मोनॅला टायफाय (Salmonella typhi) ह्या नांवाच्या आनी तत्सदृश जंतूंच्या वंशाक लागून जावपी खर रोगाक टायफॉयड फिवर वा दिसांचो जोर अशें म्हण्टात. हाकाच मधुरा, संततज्वर, विषमज्वर अशींय नांवां असात. साल्मोनेला टायफाय हे जीव अन्न-उदक हांचेवांगडा पोटांत वतात. ल्हान आंतकड्यांक तशेंच लागशिल्ल्या लसिका गांठींक (Lymph-nodes) लागण जावन सवकासायेन दिसान दीस सगळी कूडभर पातळटात.

हो रोग सगळ्या देशांनी चड-उण्या प्रमाणांत मेळटा. गिमाच्या दिसांनी ह्या जोराची लागण चड प्रमाणाचेर जाता. खंयचेय पिरायेच्या मनशाक हो जोर येवं येता. पूण तरनाट्या आनी ल्हान भुरग्यांभितर ह्या जोराचें प्रमाण चड आसता. उश्ण हवामानाच्या देशांनी हाची लागण चड प्रमाणाचेर जाता. सुदारिल्ल्या देशांनी हाचें प्रमाण खूब उणें आसता. देखीक - इंग्लंडांत जोराचें प्रमाण १,०००,००० लोकसंख्येक एक प्रमाण आसता. अशा सुदारिल्ल्या राश्ट्रांनी जोराची लागण, चड करून भायल्या देशांतल्यान आयिल्ल्या लोकांकडल्यान उप्रासता. तशेंच आफ्रिका, आशिया, लॅटीन अमेरिका, पॅसिफीक म्हासागरांतल्या कांय जुंव्यांचेर ह्या जोराचें प्रमाण १,००,००० लोकसंख्येक १०० ते १५०० इतलें आसता. भारतांत हेंच प्रमाण १,००,००० लोकसंख्येक १०२ ते २२१९ इतलें आसता.

ह्या दुयेंसाचो वसो प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्षपणान येवं येता. दुयेंत मनशाची सेवा करतना ताच्या पजडाकडेन(faeces) संबंद आयिल्ल्यान प्रत्यक्ष वसो येवंक शकता. अन्न, उदक, दूद, फळां, भाजयो दुशीत आसल्यार आनी त्यो नितळ धुवन वापरल्योनात वा उकडिनासतना खाल्यार हें दुयेंस अप्रत्यक्षपणान जावं येता. दर्याखाणांतल्यान देखीक - तिसऱ्यो, खुबे, शिनाण्यो हातूंतल्यान ह्या दुयेंसाचो वसो येवंक शकता. नितळसाण राखपी राश्ट्रांनी हें दुयेंस चडशे खेपे अन्न, उदक, दूद हाताळपी रोगवाहकां कडल्यान पातळटा.

रोगजंतू आंतकड्यांतल्यान रगतांत पावतात. अशा वेळार तकली, आंग दुखता. खूब थंडी खावन येता. भूक उणी जाता. ३-४ दिसांउपरांत रोगजंतू ल्हान आंतकड्यानी वचून स्थिरावतात, तेन्ना आंतकड्यांक सूज येता. हाका लागून दुयेंत मनशाच्या पोटांत दुखूंक लागता. आंतकड्यांक भितरल्यान घाय (ulcers)पडटात आनी रोखडे पेखुनूय येतात. पोटांतल्या कांय लसीका गांठींक (lymph nodes) सूज येता. प्लीहा (spleen) तशेंच फिग्द (liver) हांकांय मातशी सूज येता. जोराचो सुरवातीचो काळ (incubation) १०-१४ दीस आसूं येता.

लक्षणां - टायफॉयड ह्या दुयेंसांत आंगांत सवकासायेन जोर भरत आसता. सुरवातेक ३-४ दीस मेरेन जोर सकाळीं उणो असता. सांजवेळां चडत वता आनी रातीकडेन खुबूच वाडटा. जोराची वाड जायता वता. जोर दिसानदीस वाडत आसता. पयले ७-८ दीस पांय, आंग, तकली खूब दुखता. रात-दीस दोळे धांपून येतात. केन्नाकेन्नाय सुकी खांक येवन नाकांतल्यान रगत पडटा. खुबशे फावटीं पोटांत दुखता. पोटांत सुकता वा अतिसारूय जाता. ल्हान भुरग्यांक मात चडशे खेपे ओंकारे तशेंच अतिसार जावप हें सुरवातीचें मुखेल लक्षण. सादो जोर आसता तेन्ना काळीज बेगीन चलता म्हणून नाडयेचे थेके (Pulse) वाडटात. पूण टायफॉयड जोरांत नाडी जोराच्या मानान खूब उणे गतीन चलता. रगत तपासणेंत रगताच्या धव्या पेशींची संख्या हेर जोराच्या मानान उणी आसता. ७-८ दिसांउपरांत पोट, फाट, तोंड, मान, हड्डें ह्या भागांचेर बारीक तांबसो पुळेर येता आनी तो २-३ दिसांभितर आपशींच वता. ह्याच दिसांनी प्लीहा, फिग्द सुजिल्ल्यान पोट फुगता, चड करून पोटाचे उजवे वटेन दुखता आनी पातळ परसाकडेन जाता. ह्या दोन सप्तकांभितर रोग्याचेर योग्य ते उपचार जालेनात जाल्यार पिडेस्ताची साबुद्द वता. अशा वेळार पिडेस्त मरपाचीय शक्यताय आसता. तिसऱ्या सप्तकांत, आंतकड्यांनी उप्राशिल्ल्या घायांतल्यान घातक प्रमाणांत रगत व्हांवता वा घायाचे सुवातेर बुराक पडटा. केन्नाकेन्नाय कांयच वखदां घेना आसतना तिसऱ्या सप्तका उपरांत जोर वचूं येता. पूण कांय म्हयन्यांनी वा वर्साउपरांत हो जोर परतून येवं येता.

सालमोनॅला पॅराटायफॉयड ह्या जोराचीं लक्षणां टायफॉयडाभाशेनूच आसतात. पूण हातूंत जोर ल्हव-ल्हव करून वाडचेबदला अतिसारावांगडा अकस्मात येता आनी तीन सप्तकांभितर वता. वैजकी तपासणी केलेबगर टायफॉयड आनी पॅराटायफॉयड जोर वळखूंक मेळना. ह्या जोरांत पॅराटायफाय ए, बी आनी सी अशे तीन तरांचे जंतू आसतात. टायफॉयडांत जावपी रक्तस्त्राव आनी आंतकड्यांक पडपी घायांसारके घातक उपद्रव ह्या रोगांत चडशे मेळनात.

टायफॉयड जोरांत दोन सप्तकांच्या काळा उपरांत आंतकड्यांच्या घायांतल्यान अकस्मात घातक प्रमाणान, संडासावटेन रक्तस्त्राव जाता. ताका लागून आंगांतलें रगताचें प्रमाण खूब उणें जाता. तेन्ना रक्तदाब उणो जावन रोग्याचें काळीज कलकलता. अशा वेळार खूब अशक्तपण जाणवता दोळ्यांचेर काळोख येवन घुंवळ आयिल्लेभाशेन जाता, खूब घाम येता, आंग धवें आनी थंड पडत वता. रोगी जाण्टो आसल्यार ताच्या मर्णाची शक्यताय चड आसता. आंतकड्यांक बुराक जाल्लो आसल्यार, पोटांत भितर रक्तस्त्राव जाता आनी पोट फुगून खूब दुखता. गुरवार बायलेक टायफॉयड येत जाल्यार ५०% प्रमाणांत गर्भपात जाता वा भुरगें पोटांत मरता वा भुरग्याची पुराय वाड जायना. तशेंच भुरग्याक श्वासनलिकादाह (Bronchitis), न्युमोनिया, काळजाचें दुयेंस (Myocarditis), कामीण अशा तरांचीं दुयेंसां जावं येतात. ५ ते ७ वर्सां सकयले पिरायेच्या भुरग्याक मारून येवपाची शक्यताय आसता.

निदान - पयल्या सप्तकांत सुक्ष्मजंतू संवर्धन पद्दतीन(Blood culture) रगत तपासून ह्या रोग्यांचें निदान करूं येता. दुसऱ्या सप्तकांत 'विडाल' (Widal Test) नांवाची रगत तपासणी करून रोगाचें निश्चीत निदान करूं येता. चडशे वैज निदान करपाक 'विडाल' पद्दतूच वापरतात. सादे रगत तपासणेंत धव्या रगता-पेशींचो उणाव दिसून येता. आंतकड्यांतल्यान रक्तस्त्राव जालो वा आंतकडेक बुराक पडल्यार 'बचाव उपचार पद्दत' (Conservative treatment) वापरतात. रगताशिरेंतल्यान सुक्ष्मरोगजंतुनाशक द्रवउपचार(fluid therapy) रक्तसंक्रमण(Blood transfusion) सारके वैजकी उपाय करतात. अशा वेळार शस्त्रक्रिये सारकिले उपचार करिनात कारण ते चड घातक जावपाची शक्यताय आसता.

सुरवेक ह्या दुयेंसाचेर, सुक्ष्मरोगजंतुनाशक (Antibiotic) वखदांतलें क्लोरांफॅनिकॉल(chloramphenicol) हें वखद सोदून काडलें. आयज लेगीत हें वखद वापरतात. पूण रगताचेर ह्या वखदाचे कांय वायट परिणाम जावं येतात. हाचे उपरांत जायतीं हेर वखदां तयार जालीं. देखीक - कोट्रायमॉक्साझोल(Co-Trimoxazole). हें वखद चड करून पॅराटायफॉयड रोगाचेर चड गुणकारी आसा. ह्या वखदाचे वायट परिणामय खूब उणे आसात. क्विनोलीन(Quinoline) जातीचीं सीप्रोफ्लोक्सासीन(Ciprofloxacin), पी-फ्लोक्सासीन (P-floxacin), ओ-फ्लोक्सासीन (O-floxacin) ही नवीं वखदां चड गुणकारी आसून तांचे वायट परिणाम जायनात. ह्या वखदांचो उपचार १० दीस घेतात.

वासीन (लस) - मोनोवेलंट ॲण्टीटायफॉयड वासीन (Monovalent Antityphoid Vaccine) हें सालमोनॅला टायफाय ह्या मृत सुक्ष्म जंतूपसून तयार केल्लें वासीन भारत धरून थोड्याच देशांनी वापरतात. ०.५ मिलि. (ml). मात्रेंत ४ ते ६ सप्तकांच्या अदमासान एक इंजॅक्शन (कातीपोंदा) अशीं पयलीं दोन इंजॅक्शनां दितात. हाका लागून ३ वर्सांमेरेन टायफॉयड जावपाची भिरांत उणी आसता. गरजेप्रमाण उपरांत दर ३ वर्सांनी एक फावट हें वासीन करून घेवंक जाय. वयलेवयर फकत टायफॉयडाचो वसो येवपी देशांतल्या लोकांनी वा अशा वाठारांत रावंक आयिल्ल्या नागरिकांनी वा भोंवडेकारांनी हें वासीन मुजरत करून घेवंक जाय.

तोंडांत घेवपाचें जिवें वासीन (Live oral vaccine) स्वीस आनी अमेरीकेच्या विज्ञानकारांनी सोदून काडलां आनी चीनी तशेंच इजिप्त सारकेल्या देशांनी ह्या वासिनाचो उपेग करून पळयला. जर्मनींत हें वासीन व्हड प्रमाणाचेर वापरतात. ह्या वासिनाची रोगनिवारण शक्त खूब व्हड

काळ आसा. कांय सप्तकांच्या अंतरान ३ मात्रा पिवपाक दिल्यार हाचो गूण ३ वर्सांमेरेन उरता. हालीं हें वासीन भारतांतूय मेळटा.

हो जोर येवन वतकच दूयेंत मनशाची चड जतनाय घेवंची पडटा. रोगी अशक्त जाल्यान चलतना, कसलीय हालचाल करतना वा आहार घेतना ताका खूब सांबाळचो पडटा. ताका पचपाक ल्हव पूण पुश्टीक अन्न पातळ रुपांत दिवप चड गरजेचें आसता. देखीक - फळांचो रोस, गोड खीर, दूद, सूप, पेज आनी हेर. एकदां हो रोग येवन वतकच चड करून तो परतून जायना. पूण एकाद्रे व्यक्तीक दोन-तीन खेपे टायफॉयड जाल्याचींय उदाहरणां आसात. अशक्तपण, चड कश्ट हांकां लागुनूय ह्या रोगाचें प्रमाण चड असता. कांय रोग्यांभितर जोर परतुपाची शक्यताय आसता. पयलींच अशक्त जाल्ल्या रोग्याचो जोर परतलो जाल्यार तो चड भिरांकूळ जाता. अशा वेळार रोग्याक केन्ना केन्नाय मरण लेगीत येता.

दुयेंत मनशाक बरी नितळ हवा खेळटा अशे कुडींत सुशेगाद न्हिदोवन दवरचो. ताका कसलेच तरेचो त्रास वा कश्ट जावंचे न्हय म्हूणन जतनाय घेवंची. दीसपट्टें आंग पुसून घेवप, गरज पडल्यार ताका कुडींतल्यान भायर व्हरचेपरस थंयच मुतपाक वा संडासाक तस्त दिवचें. अशें केल्यान दुयेंत मनशाक शारिरीक कश्ट जायनासतना सुसेग मेळटा. तशेंच ताच्या आहारांत 'ब' जीवनसत्व चड प्रमाणांत वापरचें. ह्या दुयेंसापसून जतनाय घेवपाखातीर सदांच उदक खतखतावन पियेवंचें. जेवण-खाण धांपून दवरचें. घराभोंवतणचो वाठार नितळ दवरचो. जात्रा, वसतीघरां, खानावळी वा झुजामळांचेर ह्या रोगाचें प्रमाण चड आसता.

खूब लोग एकाच वेळार एकठांय आशिल्ल्यान वसो येवपाचो संभव चड आसता. अशा सुवातींनी नितळसाणेची चड जतनाय घेवप शक्य नासता. पूण अशा वेळार वयर उल्लेख केला, तसलें एकाद्रें वासीन करून घेतल्यार ह्या दुयेंसापासून राखण जावं येतां.

- डॉ. आनंद हळर्णकार

टाळ : एक घन वाद्य. दोन पितुळचे कुडके घेवन तांकां खोलगट वा दोण्याचो आकार दिल्लो आसता. ह्या कुडक्यांमदीं थोडोसो उंचवटो आसता. ह्या उंचवटयाचे मदीं बुराक करून तातूंत दोरी गुंथतात आनी उंचवट्या भितल्ले वटेन दोरयेची गांठ मारतात. हे दोन कुडके दोन हातांनी घेवन तांचो एकामेकांचेर आघात करून ताल धरतात. केन्नाकेन्नाय टाळ एका हातांत घेवनय वाजयतात. ह्या वाद्याचो उपेग देवळांत भजन, किर्तन आदी प्रसंगां वेळार वा आरत्यां वेळार ताल धरूंक करतात.

- कों. वि. सं. मं.

टाळेबंदी : उद्देगीक मळार मालकाचे हितसंबंद राखपी एक उपाय. उद्देगीक मळार कामगार तशेंच मालक हांच्या हितसंबंदांत जेन्ना तंटो निर्माण जाता, तेन्ना निमाणो उपाय म्हूणन कामगार संपाचो आदार घेतात आनी मालक टाळेबंदीचो आदार घेता. टाळेबंदी म्हळ्यार आस्थापनाच्या दाराक टाळें म्हळ्यार कुलूप, लावन काम बंद दवरप. उद्देगीक कलह कायदो १९४७ च्या प्रमाण कामगारांक कामार येवपापसून आडावन धरपाची तरतूद आसा. जेन्ना कामगार आनी मालक हांचे तडजोडींतल्यान समाधानी असो तोडगो भायर सरना तेन्ना कामगारांनी केल्ल्या संपाक जाप म्हूणन वा संपाच्या काळांत हिंसात्मक कर्तुपां जालीं वा जावपाचीं आसात अशें दिसलें जाल्यार अशा वेळार आस्थापनाचे सुरक्षीततायेचे नदरेन टाळेबंदी जाहीर करप जाता.

संपांत तशेंच टाळेबंदींत कामगारांचें आनी मालकाचें दोगांयचें नुकसान जावन अर्थीक आनी समाजीक परिस्थीती इबाडटा. ही नुकसानी लक्षांत घेवन कामगार तशेंच मालक ह्या अतिरेकी उपायांकडेन पावचे न्हय म्हूणन आनी दोगांयमदीं समंजस संबंद प्रस्थापीत करपाचे हेर कायदेशीर उपाय आसात. तेखातीर कामगार न्यायालय, उद्देगीक न्यायालय, चौकशी न्यायालय हांची तरतूद केल्या. १९४७, १९५३ आनी १९८४ च्या उद्देगीक कलह कायद्याप्रमाण ह्या न्यायालयांनी चलपी तंट्यासंबंदींचे निर्णय लागचेपयलीं संप वा टाळेबंदी बेकायदेशीर थारता. तशेंच थरावीक मुदत दिनासतना अकस्मात केल्लो संप वा टाळेबंदी बेकायदेशीर थारता. तशेंच कांय भौशीक गरजेच्यो सेवा (वैजकी, येरादारी आदी) दिवपी वा वस्तू (वखदां, गरजेचीं अन्यधान्यां) करपी आस्थापनांतल्या संपाक वा टाळेबंदीक उद्देगीक कलह कायद्यावरवी बंदी घालू येता. झूज आनी आणिबाणी सारकिल्या राश्ट्रीय अरिश्टांच्या काळांत संप तशेंच ताळेबंदीचेर कायद्यान बंदी घाल्ली आसा.

- कों. वि. सं. मं.

टॉड, सर आलेक्झांडर रॉबर्टस : (जल्म : २ ऑक्टोबर १९०७, ग्लासगो).

नामनेचो ब्रिटीश जीवरसायनशास्त्रज्ञ. ग्लासगो विद्यापिठांतल्यान बी. एस्सी. पदवी मेळयतकच ताणें जर्मनींतल्या फ्रँकफुर्ट विद्यापिठांतल्यान १९३१ त पीएच.डी. पदवी मेळयली. उपरांत ऑक्सफर्ड विद्यापिठांत शिकप घेतकच १९३४ त तो एडिंबरो विद्यापिठांत गेलो. थंय तो दोन वर्सां रसायन शास्त्राचो व्याख्यातो आशिल्लो. १९३६-३८ ह्या काळांत ताणें लंडनच्या लिस्टर इन्स्टिटयूट ऑफ प्रिव्हेंटिव मॅडिसीन हे संस्थेंत् संशोधन केलें. उपरांत तो १९३८-४४ ह्या काळांत मँचेस्टर विद्यापिठांत आनी १९४४-६३ त केंब्रिज विद्यापिठांत रसायनशास्त्राचो प्राध्यापक आशिल्लो. १९६३ त तो क्रायस्ट म्हाविद्यालयाचो मास्टर जालो. दुसऱ्या म्हाझुजांत ताणें कितल्याशाच सरकारी प्रकल्पांक पालव दिलो. १९५२-६४ त तो ब्रिटीश सरकाराच्या विज्ञानीक धोरणाविशींच्या सल्लागार मंडळाचो अध्यक्ष आशिल्लो.

कार्बनी रसायनशास्त्रांत उपेगांत आशिल्ल्या तंत्रांचो उपेग करून सैमीक न्युक्लिईक अम्लांच्या घटक न्युक्लायडांचें संश्लेशण करपांत टॉड हाणें यश मेळयलें. ताच्या रेणवीय संरचनेचो प्रत्यक्ष पुरावोच ताणें सादर केलो. हाचेफुडलो पांवडो म्हूणन ताणें प्रत्यक्ष न्यूक्लिईक अम्लांचे रचणुकेविशीं विचार करून तातूंतल्या फॉस्फेट बंधाची सुवात निश्चीत करपाचो यत्न केलो. उपरांत उतकांत (tissues) सांपडपी आनी को-एंझायमांचें कार्य करपी न्युक्लायडांचे रचणुकेकडेन ताणें लक्ष दिलें आनी ॲडिनोसीन डायफॉस्फेट (ADP) आनी ॲडिनोसीन ट्रायफॉस्फेट (ATP) ह्या न्युक्लिओटायडांची रचणूक सिद्ध केली. १९४९ त ताणें (ATP) चें संश्लेशण केलें. ते उपरांत फ्लाविन ॲडनीन डायन्युक्लिओटाइड (FAD) ह्या ऑक्सिजनाचो उपेग करपाखातीर लागपी को-एंझायमाची रचणूक (१९५४) आनी युरिडीन डाय-फॉस्फेट ग्लुकोज (UDFG) ह्या सगल्या पेशींनी सांडपाची को-एंझायमाची रचणूक (१९५६) ताणें सोदून काडली

आनी ताचें संश्लेशण केलें. १९५५त ताणें $ब_{१२}$ जीवनसत्वाची रचणूक निश्चीत केली.

न्युक्लिओसायडां, न्युक्लिओटाइडां आनी न्युक्लिओटायड को-एंझायमां हांची संरचना संश्लेशण तशेंच तांचेकडेन संबंदीत आशिल्ले फॉस्फोरिलीकरणा विशींचे प्रस्न हांचेविशीं केल्ल्या वावराखातीर ताका १९५७ चो रसायनशास्त्राचो नोबेल पुरस्कार मेळ्ळो. न्युक्लिईक अम्लांचें जैव कार्य आनी भौतिक संरचना समजुपाखातीर ताच्या ह्या कार्याचो खूब उपेग जालो.

१९५४त ब्रिटीश सरकारान ताका 'नायट' हो किताब दिलो. १९४२त लंडनचे रॉयल सोसायटीचो सदस्य म्हणून ताची निवड जाली. १९५५त, अमेरिकेचे नॅशनल ॲकॅडेमी ऑफ सायन्सीसचो परदेशी सदस्य म्हणून ताची निवड जाली.

- कों. वि. सं. मं.

टॉमॉनागा, शिन-इ चिरो : (जल्म : ३१ मार्च १९०६, टोकयो; मरण : ८ जुलय १९७९, टोकयो).

नामनेचो जपानी भौतिकशास्त्रज्ञ. १९२९त क्योटो विद्यापिठांतल्यान आणवीय भौतिकी ह्या विशयांतली पदवी मेळयतकच ताणें काजूरो टोमाकी प्रयोगशाळेंत हीडकी युकावा हाचेवांगडा सहाय्यक म्हणून तीन वर्सां काम केलें. १९३२त टोकयोच्या सायन्स रिसर्च इन्स्टिटयूट हे संस्थेंत ताची बदली जावन थंय योशिओ निशिना हाच्या मार्गदर्शनाखाल ताणें संशोधन केलें. १९३७-३९ ह्या काळांत ताणें लायपसिक (जर्मनी) विद्यापिठांत डब्ल्यू. के. हायझेनबेर्क हाच्या मार्गदर्शनाखाल संशोधन केलें. १९३९-४०त इन्स्टिटयूट ऑफ फिजीकल अँड केमिकल रिसर्च, टोकयो हांगा सहाय्यक, टोकयो बुनरिका विद्यापिठांत १९४०त व्याख्यातो आनी १९४१ त प्राध्यापक म्हणून ताची नेमणूक जाली. १९४९-५० ह्या काळांत ताणें इन्स्टिटयूट ऑफ ॲडवान्स स्टडी, प्रिन्स्टन (अमेरिका) हे सुवातेर अध्यापन केलें. ताणें १९४९-६९ ह्या काळांत टोकयो युनिव्हर्सिटी ऑफ एज्युकेशन हातूंत भौतिकशास्त्राचो प्राध्यापक म्हणून काम केलें. ह्याच विद्यापिठाचो १९५६-६२त ह्या काळांत तो अध्यक्ष आशिल्लो. १९६३-६९त ताणें इन्स्टिटयूट ऑफ ऑप्टिकल रिसर्च हे संस्थेचो संचालक म्हणून काम पळयलें. १९६३-६९त तो जपान सायन्स काउन्सिलाचो अध्यक्ष आशिल्लो.

टॉमॉनागा हाचे पुंज विद्युत् गतिविशींचे सुदारीत सिद्धांत सापेक्षताय सिद्धांताकडेन सुसंगत आसून ते प्रयोगाचे कसवटणेक खरे थारतात. मुलकणांत परस्परक्रिया जाल्यार तांचें द्रवमान आनी विद्युत्भार हातूंत जावपी बदलांचें गणित करपांत येवपी आडखळी टॉमॉनामा हाच्या संशोधनाक लागून पयस जाल्यो. न्यूट्रॉनाविशींच्या सिद्धांतावयल्या ताच्या निबंधाक लागून पुंज गतिकीय आनी मासा आनी कोटानी हांच्या पालवान केल्ल्या संशोधनाक लागून विद्युत् चुंबकत्व ह्या विशयांत ताणें मोलादीक भर घाली.

१९६५ वर्साचो भौतिकशास्त्र विशयाखातीर आशिल्लो नोबेल पुरस्कार पुंज विद्युत् गतिकींतल्या संशोधनाखातीर ताका अमेरिकन भौतिकशास्त्रज्ञ आर. एफ.फायनमन आनी जे. एस. श्विंग्गर हांचे वांगडा वांटून मेळ्ळो. ताका जपान अकादेमीचो पुरस्कार (१९४८), ऑर्डर ऑफ कल्चर (१९५२) आनी लमनॉसॉव्ह पदक (रशिया, १९६४) हे भोवमान फावो जाल्यात. इंग्लिशींत अणकारीत जाल्लोQuantum mechanism हो ताचो ग्रंथ लोकप्रिय जाला.

- कों. वि. सं. मं.

टॉयन्बी, आर्नल्ड जोसेफ : (जल्म : १४ एप्रिल १८८९, लंडन; मरण : २२ ऑक्टोबर १९७५).

नामनेचो इतिहास लेखक आनी इतिहासाचो एक व्हड भाश्यकार. नामनेचो अर्थशास्त्रज्ञ आर्नल्ड टॉयन्बी हाचो तो पुतणयो. विंचेस्टर आनी बेल्यल म्हाविद्यालयांत आपलें शिक्षण पुराय करतकच तो ऑक्सफर्ड विद्यापिठांत संशोधन अधिछात्र म्हूण काम करूंक लागलो. १९१२ ते १९५५ ह्या काळांत ताणें अध्यापक संशोधक आनी इंग्लंडच्या परराष्ट्र व्यवहार विभागांतलो अधिकारी अश्या मळार काम केलें. १९१९ ते १९२४ मेरेन तो लंडन विद्यापिठांत आधुनिक ग्रीक भास आनी इतिहास हे विशय शिकयतालो. १९२५ त तो 'रॉयल इन्स्टिटयूट ऑफ इंटरनॅशनल अफेअर्स' हे संस्थेचो संचालक जालो. त्याचवेळार लंडन स्कूल ऑफ इकॉनॉमिक्स हे संस्थेंत आंतरराश्ट्रीय इतिहास ह्या विशयाचो संशोधन प्राध्यापक म्हूण अध्यापन आनी संशोधन करूंक लागलो. उपरांत १९५० ते १९५४ ह्या काळांत ताणें अमेरिकेच्या संयुक्त संस्थानांत अभ्यागत व्याख्याता म्हूण काम केलें. १९५६ त अमेरिकेकडल्यान 'ए चॅम्पीयन ऑफ ऑनर' म्हूण ताचो भोवमान करपांत आयलो. मँचेस्टर गार्डियन ह्या इंग्लंडांतल्या नामनेच्या नेमाळ्याचो प्रतिनीधी म्हूण ताणें कांय काळ काम केलें. पयल्या म्हाझुजा उपरांतच्या पॅरिस हांगाचे शांतता परिशदेक इंग्लंडचो प्रतिनिधी म्हूण तो हाजीर आशिल्लो.

ग्रीस आनी तुर्कस्थानांतल्या अडचणीं विशीं टॉयन्बीन इ.स. १९२२ त एक ग्रंथ बरयल्लो. पूण ताचें मुखेल कार्य म्हळ्यार 'अ स्टडी ऑफ हिस्ट्री' ह्या १२ खंडांच्या ग्रंथाचें लिखाण. ह्या ग्रंथांत ताणें संवसाराचो इतिहास बरयला. तशेंच इतिहासाचें तत्त्वज्ञानय मांडिल्लें आसा.

ह्या ग्रंथांत टॉयन्बीच्या विचारांचें मुखेल सूत्र अशें आसा. इतिहासाचो अभ्यास फकत एकाद्र्या राश्ट्राच्या वा देशाच्या संदर्भांत करप चूक आसा. इतिहासाचो मूळ अभ्यास विशय संस्कृती आसचो. ताच्या मतान जगांत अश्यो एकवीस संस्कृती वा समाज जावन गेले. परिस्थितीन त्या संस्कृतींक दिलें आव्हान आनी ताका तोंड दिवपाखातीर थंयच्या समाजान केल्लो यत्न हातूंतल्यान प्रत्येक संस्कृतीचो इतिहास घडत वता. ह्या आव्हानांक तोंड दिवपाचें आनी नवनिर्मितीचें कार्य एकाद्र्या पंगडाकडल्यान जाता आनी हो पंगड चडसो धर्मीक प्रवृतीचो आसता वा अंतःप्रेरित शक्तीक लागून कार्य करता. समाजांतले सर्वसामान्य लोक ह्या गटाचें फुडारपण मानतात.

टॉयन्बीन आनीक एक सर्वसामान्य निश्कर्श काडला तो हो - ताच्या मतान सगळ्यो संस्कृती चार अवस्थांतल्यान वतात. सगळ्या संस्कृतींचो बारीकसाणीन विचार केल्यार अशें दिसता की, दरेक संस्कृती ही एके थरावीक शिमेमेरेन उदरगत करता. कांय काळाउपरांत तिचे अधोगतीक सुरवात जाता आनी उपरांत तिचो न्हास सुरू जाता आनी निमाणें केन्नाय भितरले घुसखोरीक लागून वा केन्ना भायल्या घुरयांक लागून ती संस्कृती नश्ट जाता. ताणें कल्पिल्ल्या २१ संस्कृतींक असले अवस्थेंतल्यान वचचें पडलें हें दाखोवपाचो ताणें यत्न केला.

टॉयन्बीच्या सिद्धांताचेर जायत्याजाणांनी आक्षेप काडले. ताच्या लिखाणांत तपशिलांच्यो चुको मेळटात, तेचपरी आपलो सिद्धांत सिद्ध करपाखातीर ताका फाव तशे पुरावे मेळ्ळे नात अशेंय मत कांय इतिहासकारांनी मांडलें. 'अ स्टडी ऑफ हिस्टरी' ह्या पुस्तकाभायर टॉयन्बीन आनीकय कांय पुस्तकां बरयलीं. नॅशनॅलिटी अँड वॉर (१९१५), द वेस्टर्न क्वेश्चन इन ग्रीस अँड टर्की (१९२२), ग्रीक हिस्ट्रॉरिकल थॉट (१९२४), ग्रीक सिव्हिलायझेशन अँड कॅरेक्टर (१९२४), सर्व्हे ऑफ इंटरनॅशनल अफेअर्स (१९२३-३७), जर्नी टू चायना (१९३१), ब्रिटीश कॉमनवेल्थ रिलेशन्स (१९३४), वॉर अँड सिव्हिलायझेशन (१९५१), द वर्ल्ड अँड द वेस्ट (१९५३), ॲन हिस्टॉरिकल ॲप्रोच टू रिलीजन (१९५६) ,द चॅलेंज ऑफ अवर टाइम (१९६६) हे ताचे कांय नामनेचे ग्रंथ.

प्राध्यापक पदावेल्यान निवृत्त जातकच ताणें आपलें उरिल्लें जिवीत पुरायपणान लेखनकार्याक ओपलें. १९६० उपरांत ताणें आपली वैचारीक भुमिका बदलली. विश्वधर्म होच एक संवसारीक एकचाराचो मार्ग आसा हें मत ताणें ॲन हिस्टोरिकल ॲप्रोच टू रिलीजन ह्या ग्रंथांत मांडलें. टॉयन्बीन मांडिल्ल्या इतिहासीक निश्कर्शांतले कांय मुद्दे जरी विवाद्य आसले, तरी एका विशिश्ट क्षेत्रापुरतोच इतिहासाचो अभ्यास मर्यादित करून घेवपी आर्विल्ल्या इतिहासकारांक ताचो हो वावर प्रेरणा दिवपी आसा.

– कों. वि. सं. मं.

टॉरोंटो : कॅनडांतलें दुसऱ्या क्रमांकाचें शार आनी ताच्या ऑंटॅरिओ प्रांताची राजधानी. लोकसंख्या ६, १२, २८९ (१९८६). ऑंटॅरिओ तळ्याचे उत्तर देगेर डिट्रॉइटाचे इशान्येक ३६४ किमी. अंतराचेर आनी ओटावाचे नैर्ऋत्येक ३६८ किमी. अंतराचेर हें शार वसलां. टॉरोंटो म्हळ्यार ह्यूरन भारतीय भाशेंत ताचो अर्थ एकठांय मेळपाचो जागो असो जाता. टॉरोंटो आयलंड नांवाच्या रेंवेंच्या आकाराच्या बांदाफाटल्यान सुमार ५ चौ.किमी. आवांठाचें टॉरोंटो हें सुरक्षीत अशें सैमीक बंदर. बांदाच्या दोनूय वटांनी कॉंक्रिटान बांदून काडिल्ल्या खारजांतल्यान ह्या बंदरांत वचूंक मेळटा. 'सेंट लॉरेन्स सी वे' हाचेखातीर दर्यावर्दी बोटीक ह्या बंदराचो बरो उपेग जाता. बांदाचेर उद्यानां, खेळामैदानां आनी विमानतळ आसा. ऑंटॅरिओ तळ्याच्या समुद्र पांवड्या सावन सुमार ८२ मी. उंचायेचे देगेसावन सुमार २०० मी. उंचायेमेरेन चडटेचेर सुमार १०४ चौ. किमी. भुंयेवाठारार टॉरोंटो शार वसलां. ह्या शाराचे उदेंतकडल्यान डॉन आनी अस्तंतेकडल्यान हंबर ह्यो न्हंयो व्हांवतात.

१७९३त ब्रिटीश गव्हर्नर सिम्को हाणें अपर कॅनडाची राजधानी म्हणून ह्या शाराची स्थापना केल्ली. पूण ताचे आदीं १७४९ त सावन फ्रॅंचांनी थंय किल्लो बांदून थळाव्या लोकांकडेन फर आदींच्या वेपाराक सुरवात केल्ली. १७५९ त ब्रिटिशांनी हें ठाणें जिखलें, तेन्ना फ्रॅंचांनीच किल्लो नश्ट करून उडयलो. सिम्को हाणें ह्या शाराचें नांव यार्क दवरिल्लें. १८१२ च्या झुजांत संयुक्त संस्थानांच्या फौजांनी ह्या शारांत उजो लायलो. नॅपोलियन झुजाउपरांतच्या काळांत जायते लोक ब्रिटनांतल्यान थंय रावपाक आयले. १८३४ त यॉर्क शार परतें टॉरोंटो म्हणून नामनेक पावलें. १९४९ त थंय उजो लागून सेंट जेम्स कॅथेड्रल, सेंट लॉरेन्स मार्केट आनी हेर जायत्यो इमारती तशेंच गुदांव नश्ट जाले. १८५०त थंय ग्रॅंड ट्रंक आनी ग्रेट वॅस्टर्न रेल्वे आयली. संयुक्त संस्थानांकडेन वेपारांत मेळिल्ल्या कांय सवलतीं खातीर ह्या वाठारांतले वनस्पती संपत्तीचो उपेग आनी शेतकी वाड केल्ल्यान ह्या शाराची नेटान उदरगत जायत गेली. फुडें ह्या शाराक राजकीय, अर्थीक, वेपारी आनी शिक्षणीक नदरेन खूब म्हत्व आयलें.

जानेवारींत आनी फेब्रुवारींत थंयचें हवामान खुबूच थंड आसता. थंय बर्फय खूब पडटा. जानेवारीचें तापमान ५.५° सॅ. जाल्यार जुलय-ऑगस्टाचें तापमान ३०° सॅ. आसता आनी हवामान दमट आसता. वर्सुकी पावस सरासरी ७८ सेंमी. आसता. शाराक नायगारा आनी थळाव्या जलविद्युत् केंद्रांतल्यान वीजपुरवण जाता.

शाराचे मदीं सुमार १६ हॅक्टरांची राणयेची बाग (क्वीन्स पार्क) आसा. तातूंत लोकसभेची आनी टॉरोंटो विश्वविद्यालयाची इमारत आसा. सेंट लॉरेन्स हॉल, न्यू सेंट जेम्स चर्च, सेंट पॉल ॲंग्लिकन चर्च, टिमाथी इटन मॅमोरियल चर्च, रॉयल बॅंक ऑफ कॅनडा, युनियन स्टेशन कॅनडियन पॅसिफीक रेल्वे आदींच्यो व्हड आनी सोबीत इमारती ह्या शारांत आसात. टॉरोंटो डॉमिनियन सॅंटर आनी कॉमर्स कोर्ट ह्या पन्नास माळ्यांपरसय चड माळ्यो आशिल्ल्या इमारतींत कार्यालयां आनी बॅंको आसात. सिटी हॉल, सायन्स सॅंटर, स्कारबरो कॉलेज, मॅसी कॉलेज, व्हिक्टोरिया, यार्क आनी हेर विद्यापिठीय इमारती तशेंच हेर वेपारी आनी उद्येगीक इमारती पळोवपासारक्यो आसात.

१९३०त ह्या शारांत भोंवतणचे १२ गांव आनी ताच्यो नगरपालिका आस्पावन घेतिल्ल्यो. १९६७त नगरपालिकांची संख्या स चेर हाडली. सद्या शाराचो कारभार टॉरोंटो महानगरपालिका पळेता. शारांत बस, ट्राम, भुंयारी मार्ग, रेल्वे आदी येरादारीच्यो सगळ्यो सोयी आसून ६०० किमी. रस्त्यांवयल्या ९०० ठिकाणांचें येरादारी नियंत्रण गणकयंत्राचे वतीन जाता. शाराच्या मदल्या भागा सावन अस्तंतेक २७ किमी. अंतराचेर टॉरोंटो आंतरराश्ट्रीय विमानतळ आसा.

कापड, मास, अन्नपदार्थ, पेयां, विजेचीं उपकरणां, यंत्रां, लोखंडी सामान, विमान, कागदां, रसायनां आदीं उद्देगधंद्याचें हें एक व्हड केंद्र. कॅनडांतल्या जनावरांची ही एक मुखेल बाजारपेठ. थंयसल्लो शॅर बाजार संवसारांतल्या खाणींच्या शॅरांचो सगळ्यांत व्हड बाजार आसा.

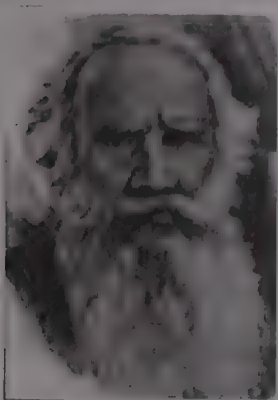
कॅनडांतल्या प्रकाशन वेवसायाचें हें एक व्हड केंद्र आसा. ह्या शारांत संवसारीक नामनेच्यो सिंफनी वाद्यवृंद आनी संगीत संस्था आसात. थंय तीन व्हड आनी हेर जायतीं नाटकाघरां आसून, वस्तुसंग्रहालय, ग्रंथालयां आसात. तशेंच, सायन्स सॅंटरात जायतीं कल्पीत, चलपी मुर्तकां दवरल्यांत. कॅनडांतलें नॅशनल एक्झिबिशन हें एक संवसारांतलें व्हड प्रदर्शन दर वर्सा थंय भरता. हांगासल्ले यॉट क्लब, रोइंग क्लब, स्केटींग क्लब हांची नामना आसून थंयचे बेस बॉल आनी बर्फावयलो हॉकी हे खेळ पळोवंक मेळटात. मॅपल लीफ स्टेडियम आनी मॅपल लीफ गार्डन्सांत खूब गर्दी जमता.

टॉरोंटो हें एक व्हड विभागीय पर्यटन केन्द्र आसून शिकार, नुस्तेमारी, उदकाभोवंडी, बर्फावयलो खेळ, अल्गॉंक्वियन पार्क, नायगारा धबधबो आदी पळोवपासारकीं थळां थंय आसात.

– कों. वि. सं. मं.

टॉलस्टॉय, लिओ : (जल्म : २८ ऑगस्ट १८२८, यास्नया पल्याना-तूला प्रांत; मरण : २० नोव्हेंबर, १९१०).

नामनेचो रशियन कादंबरीकार. ताचो जल्म एका गिरेस्त सरदार घराण्यांत जालो. ताच्या बापायचें नांव निकोलस इल्यीच आनी आवयचें नांव मेरी वॉलॉनस्की आशिल्लें. पांच भावांतलो लिओ चवथो भुरगो. लिओचे बायलेचें नांव सोफी बर्स.

कॅझन विद्यापिठांत १८४४ ते १८४७ मेरेन शिक्षण जातकच ताणें कॉकेशस नगरांत सैन्यांत नोकरी धरली. क्रिमियन झुजांत सिव्हॅस्तपोलाच्या झगड्यांत वांटो घेतलो.

शिकप आनी शिक्षणशास्त्र हाचेवयलीं आपलीं मतां प्रत्यक्षांत हाडपाखातीर टॉलस्टॉयान यास्नया पॉल्याना गांवांत १८४९ वर्सा शेतकामत्यांच्या भुरग्यांखातीर शाळा काडली. तशेंच, 'यास्नया पॉल्याना ' ह्या नेमाळ्यांत बरेच लेख बरयले.

ताचे आपजिणेच्या ग्रंथत्रयीचो पयलो वांटो द्येत्स्त्व (चायल्डहूड) ही १८५२त उजवाडायल्ली टॉलस्टॉयाची पयली लेखनकृती. उपरांत १८५४ त ओत्रोचित्स्त्व (बॉयहूड) आनी १८५६ त यूनस्त् (यूथ) असो दुसरो आनी तिसरो वांटो उजवाडायलो. तशेंच उत्रो पमेश्शिका (मॉर्निंग ऑफ ए लँडलॉर्ड) ह्या पयलींच्या बरपांतूय ताणें चड करून साद्या मनशाची जीण आनी सरदार- जमीनदार हांचेकडेन जावपी ताचो संघर्श चितारपाचेरूच चड भर दिला. क्रिमियन झुजांत ताणें स्वता वांटो घेतिल्ल्यान आपल्या सिवास्तोपल्स्कीये रस्काझी (सिव्हॅस्तपोल स्टोरीस) हातूंत त्या झुजाचें वर्णन बरोवपाक ताका चड आदार मेळ्ळो. १८६३ वर्सा बरयल्ले ताचे कझाकी (कॉसेक्स) हे कादंबरींतूय हेंच खाशेलपण दिसता.

१८६३ ते १८६९ ह्या काळांत टॉलस्टॉयान, नेपोलियनाकडेन जाल्ल्या झुजाचे फाटभुंयेवयली आपली राश्ट्रीय म्हत्वाची कादंबरी व्हय्ना इ मीर् (वॉर अँड पीस) बरयली. हातूंत १८०५ ते १८२५ ह्या इतिहासीक नदरेन म्हत्वाच्या काळांतल्या रशियन मनशाचें चित्र पितारलां. उंचेल्या लोकांचो अहम्, सुवार्थ, नीच वृत्ती आनी सामन्य जनतेचो देशाभिमान खर पणान जाणवता.

१८७५ ते १८७७ ह्या काळांत ताणें 'टॉलस्टॉय ॲना केरनिना' ही कादंबरी बरयली. सरदार घराण्यांत जल्मल्ल्या पूण महत्वाकांक्षी आनी वैयक्तिक अहंभावान पोखरिल्ल्या उच्चभ्रू समाजाच्या ढोंगी नीतीमत्तेआड, झूजपी ॲना हे रशियन बायलेची काणी हे कादंबरेंत आसा. एक आवय आनी एक मोगिका ह्या नात्यांक लागून तिच्या मनांत जावपी झुजाचें मन हालोवपी चित्र ताणें जशाक तशें पितारलां.

ताची तिसरी म्हत्वाची कादंबरी वस्क्रिसेनिये (रॅझरॅक्शन) ही १८९९ वर्सा उजवाडा आयली. हातूंत विचारीक गोंदळ आसलो तरी वास्तव चितारपी ती एक अप्रतीम नमुनो जावन रावल्या. कठोर आनी घृणास्पद अशा समाजीक आनी नैतिक न्यायपद्दतीकडेन जोडिल्ल्या मुळाव्या प्रस्नांक हातूंत सुटावे करपाचो यत्न टॉलस्टॉयान केला.

ताच्यो हेर म्हत्वाच्यो साहित्यकृती म्हळ्यार स्मेर्त इवाना इलिचा (डॅथ ऑफ इवान इलिच), क्रेश्तसरोवा सनाता (द क्रायट्सर सोनाता), हाजी मुरात आनी पोस्लि बाला (आफ्टर ध बॉल).

१८८६ वर्सा व्लास्त तमी (द पॉवर ऑफ डार्कनॅस) हें नाटक ताणें बरयलें. १८९० वर्सा उजवाडायल्ली 'प्लदी प्रस्विश्शेनिया' (ध फ्रुटस ऑफ एनलायटनमँट) ही साहित्यकृती बरयतकच १९०० वर्सा ताणें झिवोय त्रूप् (ध लिव्हींग कॉर्प्स) हें नाटक बरयलें.

टॉलस्टॉय तत्त्वज्ञ आशिल्लो. ताचीं शांततायवादी ध्येयां गांधीजीच्या शांतिपूर्ण असहकार आनी सत्याग्रह ह्या कल्पनांकडेन लागशिल्लीं आसात. रशियांतल्या अधिकृत धर्मपिठाकडेन टॉलस्टॉयाचे झगडें ताच्या वेगळ्या धर्मासंबंदीच्या कल्पनांक लागुनूच जाल्लें. पोथीनिश्ठ धर्मांतल्या कडकपणाक ताचो विरोध आसलो. धर्मीक कलेक तो चड मानतालो. ताचे भुमिकेचें प्रतिपादन 'वॉट ईझ आर्ट' ह्या प्रबंधांत मेळटा. १९०१ त ताका धर्मपिठान धर्माभायरो केलो.

टॉलस्टोयाचे कलेन रशियन वाङ्मयीन इतिहासांत एक यूग निर्माण केलां. ताकाच लागून लॅनिन हाणें टॉलस्टॉयाक 'रशियन क्रांतीचो हारसो' अशें म्हळां आसतलें. १९०५ ते १९१७ मेरेनच्या काळांत रशियेंत घडिल्ल्या घडणुकांचीं समाजीक कारणां समजूंक आमकां टॉलस्टॉयाच्या बरपाची मदत जाता.

एकुणिसाव्या शेंकड्यांतल्या जगांतल्या दरेक म्हान लेखकाचेर टॉलस्टॉयाचे बुद्धिमत्तेचो प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष परिणाम जाला. रशिया आनी रशियेभायल्या सगळ्या लेखकांक टॉलस्टॉयाची शिकवण आनी मार्गदर्शन मेळ्ळां. १० नोव्हेंबर १९१० दिसा टॉलस्टॉयान आपले जहागिरीचो त्याग केलो आनी तो ना जालो. ह्या ना जावपा फाटल्यान ताच्या लग्नाचे जिणेविशींचें तीव्र वैफल्य आशिल्लें. तेच अवस्थेंत ताका, लीओ टॉलस्टॉय नांव दिल्ल्या अस्तपोक ह्या रेल्वे स्थानकाचेर अकस्मात दुयेंत जावन मरण आयलें.

- डॉ. किरण बुडकुले

टॉलेमी : (इसवी सन सुमार ९०-१६९).

नामनेचो ग्रीक ज्योतीशशास्त्रज्ञ आनी गणिततज्ञ. ताचें लॅटीन नांव क्लॉडियस टॉलेमस. कांय जाणांच्या मताप्रमाण ताचो जल्म ॲलेक्झांड्रिया (इजिप्त) गांवांत जालो जाल्यार कांय जाणांच्या मताप्रमाण तो नायल न्हंयेवयल्या टॉलेमेयस हेर्मी गांवांत जल्मलो. ॲलेक्झांड्रिया लागसारच्या देवळाचे एके गच्चेर ताची वेधशाळा आशिल्ली. ताच्या जिविताविशीं आनी कालखंडाविशींची निश्चीत म्हायती मेळना. पूण ताच्या वावराविशींची म्हायती मात पुर्विल्ल्या ज्योतीशशास्त्रज्ञां कडल्यान मेळटा.

Megal Syntaxis Tes Astronomias हें ताचें म्हत्वाचे पुस्तक आसून तातूंत पुर्विल्ल्या ग्रीक ज्योतीशशास्त्रज्ञांच्या वावराची म्हायती दिल्या. हें पुस्तक अरबांनी युरोपांत Almagist ह्या नांवान हाडलें. मध्ययुगांत हेंच ज्योतिशशास्त्राचें पाठ्यपुस्तक अशें मानताले. ताचे वट्ट १३ खंड आसात

टिटो (जॉझिप ब्रोझ)

तातूंत विश्व रचणुकेची कल्पना, चंद्र, गिरे, सूर्य, गिराणां, गोलीय त्रिकोणमिती नक्षत्रांची वळेरी आनी हेर म्हायती आस्पावता.

गोल पूण थीर अशी पृथ्वी विश्वाचे मदीं आसून चंद्र, गिरे, सूर्य, नक्षत्रां हीं तिचेभोंवतणीं वाटकुळ्या कक्षांत घुंवत आसतात. हो टॉलेमीचो भुमध्य सिद्धांत आशिल्लो. कोपर्निकसान आपलो सूर्यमध्य सिध्दांत मांडलो तेमेरेन सुमार १,५०० वर्सां टॉलेमीचो सिद्धांतच सर्वमान्य आशिल्लो.

हिपार्कस हाच्या ८५० नक्षत्रांचे वळेरेवयल्यान टॉलेमी हाणें उत्तर खगोलांतल्या १,०२२ नक्षत्रांची-वळेरी केल्ली. ताचो उपेग मध्ययुगांत सगल्याक जातालो. टॉलेमी हो पयल्या पांवड्याचो भुमितीशास्त्रज्ञ आशिल्लो. Harmonics ह्या ताच्या पुस्तकांत ताणें ग्रीक गणिताचो आनी त्रिकोणमितीचो विस्तार दिला. प्रतल भुमितींतलो वाटकुळाविशींचो सिद्धांत टॉलेमी सिद्धांत म्हणून नामनेक पावला. ताणें भुमितीचेर दोन आनी यामिकीचेर तीन पुस्तकां बरयल्यांत.

ताणें भुगोलाक शास्त्राचें स्वरूप दिलें. Geographike Hyphegesis (भुगोलशास्त्राचो मार्गदर्शक) हें ताचें इतिहासीक म्हत्वाचें पुस्तक पंदराव्या शतमानामेरेन भुगोलाचें अधिकृत पुस्तक अशें मानताले. तातूंत पृथ्वीचें वर्णन, देश, खंड तशेंच अक्षांश - रेखाशांसयत ८,००० थळांची वळेरी दिल्या. तातूंत जगाचो एक आनी हेर २६ नकाशे आसात. ताका लागून हो पयलो ॲटलास आनी टॉलेमी हे मानचित्रण कलेचे संस्थापक थरतात.

Tetrabiblos हें ताचें फलज्योतीशावयलें पुस्तक पाठ्यपुस्तक म्हणून वापरताले. Optics ह्या ताच्या पुस्तकांत उजवाडाच्या आविश्कारांची म्हायती आसा. ताणें संगिताचेरHarmonica हो तीन खंडांचो ग्रंथ बरयल्लो.

टॉलेमी हाच्या भोवमानाखातीर चंद्रावयल्या एका व्हडल्या तटान रेवडायल्ल्या मळाक ताचें 'टॉलेमियस' हें नांव दवरलां.

- कों. वि. सं. मं.

टिटो (जॉझिप ब्रोझ) : (जल्म : २५ मे १८९२ कुमरोवाट्स, क्रोएशिया).

युगोस्लाविया प्रजासत्ताक संघराज्याचो पयलो अध्यक्ष. ताचें मुळावें नांव जॉझिप ब्रोझ. ताचो जल्म एका शेतकामती कुटुंबांत जाल्ल्यान ताचें शिक्षणय चड जावंक नाशिल्लें. सिसाक नगरांत कुलपां तयार करपाच्या एका कारखान्यांत तो काम करतालो. मुखार ताणें धातूकामगार म्हणून काम केलें. ह्या तेंपार ताणें भूगोल, इतिहास, भाशा आनी हेर विशयांचो अभ्यास केलो. ताका शास्त्रीय ग्रंथ, धाडशी विरांच्यो कथा, इतिहास वाचपाचो नाद आशिल्लो. मुखार तो कामगार संघटनांनी वांटो घेवपाक लागलो आनी उपरांत तो सोशल डॅमॉक्रॅटिक पक्षाचो वांगडी जालो. पिरायेच्या एकविसाव्या वर्सा तो झाग्रेबच्या सैन्यांत भरती जालो. पयल्या म्हाझुजांत ऑस्ट्रोहंगेरीचे वटेन झगडटना तो जखमी जालो आनी ताका रशियन सैनिकांनी अटक केली (मार्च १९१५). हे घडणुकेक लागून ताच्यांत खूब बदल जालो. १९१७ त सुटके उपरांत पेट्रग्राडांत ताणें केरेस्की सरकाराआड बोल्शेव्हिकांनी केल्ल्या निदर्शनांत वांटो घेतिल्ल्यान ताका फिनलंडाक पळून वचचें पडलें. पूण पेट्रग्राडाक परत आयल्या उपरांत ताका परत अटक केली. तो बंदखणींतल्यान पळून वचून ऑम्स्क नगरांत राश्ट्रीय तांबड्या पथकाचो वांगडी जालो. उपरांत थंयच पोलका नांवाचे एके रशियन चलयेकडेन तो लग्न जालो.

१९२०त तो आपल्या मायदेशांत आयलो. तेन्ना युगोस्लाव्हियाक स्वातंत्र्य मेळिल्लें. हांगा आयल्या उपरांत रोकडोच तो युगोस्लाव कम्युनिस्ट पक्षाचो वांगडी जालो. पक्षाचेर बंदी घाल्ल्यान आनी ताच्या कार्यकर्त्यांक अटक जाल्ल्यान ताका झाग्रेब सोडून वचचें पडलें. १९२८ त ताका अटक जाली आनी पांच वर्सां बंदखणींत उरलो. १९३४ त बंदखणींतल्यान सुटले उपरांत ताका युगोस्लाव कम्युनिस्ट पक्षाचे मध्यवर्ती समितीचेर वेंचून काडलो. त्याच वर्सा तो मॉस्कोक गेलो. ताणें बॉल्शेविक पक्षाच्या इतिहासाचें अनुकरण केलें. १९३७ त तो युगोस्लाव कम्युनिस्ट पक्षाचो सरचिटणीस जालो. पयलीं ताणें व्हिएनांत आशिल्लें पक्षाचें कार्यालय युगोस्लाव्हियांत हाडलें आनी थळाव्या लोकांक विश्वासांत घेवन पक्ष संघटना घट केली.

१९४१त नाझी सैन्यान युगोस्लाव्हिया घेतलें आनी रशियेचेर घुरी घाली. तेन्ना ताणें टिटो हें नांव घेवन गनिमी पंगड संघटीत केलो आनी विंगडविंगड वंशांच्या आनी धर्मांच्या लोकांक एकठांय हाडून ॲण्टी-फॅसिस्ट नॅशनल लिबरेशन समितिची स्थापणूक केली. ह्या सुमाराक ताच्या व्हड कर्तृत्वाक लागून ताका १९४३त मार्शल ही पदवी दिली. एकसारकीं चार वर्सां झुजले उपरांत निमाणें २० ऑक्टोबर १९४४ दिसा युगोस्लाव्हियाची सुटका करपाक ताका यश आयलें. उपरांत ७ मार्च १९४५ ह्या दिसा तो युगोस्लाव्हियाचो प्रधानमंत्री जालो. १९४६ त ताणें रशियेचे धर्तीचेर आदारील्लें नवें संविधान तयार केलें.

सत्तेर आयल्या उपरांत ताणें खाजगीं उद्देगधद्यांचें राश्ट्रीयकरण आनी रीतसर अर्थवेवस्थेक सुरवात केली. १९४६ आनी १९४७ वर्सा वॉरसॉ, प्राग, सोफिया, बुडापेस्त, बूखारेस्ट शारांनी वचून ताणें स्टालिनाच्या चेपणाखाला येनासतना उभयपक्षी इश्टागतीच्यो आनी एकामेकांक आदार करपाच्यो कबलाती केल्यो. टिटो स्वतंत्र धोरणान वागता म्हणून १९४८त स्टालिन आनी हेर कम्युनिस्ट फुडाऱ्यांनी ताचेआड बंड करून युगोस्लाव्हियाक कॉमिनफॉम मदल्यान काडून उडयलो. टिटोक ताच्या पक्षाचें आनी जनतेचें पुराय फाटबळ मेळिल्लें. ताका लागून रशियेच्या चेपणाक ताणें यशस्वीपणान तोंड दिलें. रशियेन चेकोस्लोव्हाकियाचेर केल्ल्या आक्रमणाचोय ताणें खर उतरांनी निशेध केल्लो. रशियेच्या चेपणाखाल येवन हे कॉमिनफॉर्मांत आस्पाव आशिल्ल्या हेर देशांनीय युगोस्लाव्हियाचेर बंदी घाल्ली. ह्या वेळार अमेरिकेन ताका आदार दिल्लो. १९५३ त ताणें ग्रेट ब्रिटन, ब्रह्मदेश, भारत, इजिप्त ह्या देशांक मेळून तांचेकडेन इश्टागतीचे संबंद जोडले. जवाहरलाल नेहरू आनी नासेर हांच्या सहकारान ताणें तटस्थ राश्ट्रांचो एक पंगड करून अलिप्ततायवादी परराश्ट्रीय धोरणाचो पुरस्कार केलो. ७ एप्रिल १९५३ दिसा ताणें नवें संविधान तयार केलें. १९६३त ताणें अमेरिकेक भेट दिली. साम्राज्यवादाक विरोध आनी विकसनशील राश्ट्रांक आदार करप हें ताचें धोरण आशिल्लें. रशिया आनी युगोस्लाव्हिया हांचे संबंद सुदारले उपरांत १९५५त क्रुश्चेव हाणें बॅलग्रेडाक आनी टिटोन मॉस्कोक भेट दिली.

ताणें कामगारांचें हीत राखचेखातीर व्हड उद्देगधंद्यांनी कामगार समित्यो नेमल्यो. युगोस्लाव्हियांत सगळ्या मळांचेर उदरगत घडोवन हाडपाक ताणें म्हत्वाचो आदार दिलो. निवृत्त जावपाची इत्सा आसून लेगीत १९६१ त ताका परत सवे फावट अध्यक्षपदाचेर वेंचून हाडलो. भारतांत ताका १९७१ त जवाहरलाल नेहरू आंतरराश्ट्रीय सामंजस्याचो पुरस्कार

भेटोवन ताचो भोवमान केलो.

- कों. वि. सं. मं.

टिनबर्जेन, निकोलस : (जल्म : १५ एप्रिल १९०७, ध हेग).

नामनेचो ब्रिटीश प्राणीविज्ञानीक. ताचें शिक्षण विएन्ना आनी येल विद्यापिठांनी जालें १९३२त ताणें लायडन विद्यापिठाची पदवी मेळयली. एक वर्स आर्क्टिक प्रदेशांत रावले उपरांत तो लायडन विद्यापिठांत व्याख्यातो म्हणून लागलो. दुसऱ्या म्हाझुजामेरेन तो थंयच आशिल्लो आनी तेन्ना वर्सभर (१९३८) ताणें फ्रिश हाचेवांगडा कार्य केलें. म्हाझुजाच्या काळांत तो जर्मनांचो कैदी आशिल्लो. ते उपरांत १९४७ मेरेन तो लायडन विद्यापिठांत प्रायोगिक प्राणिविज्ञानाचो प्राध्यापक आनी प्राणिविज्ञान विभागाचो मुखेल आशिल्लो १९४९त मोनजातीचे वागणुकेविशींचो विभाग उबारपाखातीर तो ऑक्सफर्ड विद्यापिठांत गेलो आनी १९६६ सावन थंय प्राध्यापक म्हणून काम करूंक लागलो.

गांधीलमूस घराकडेन परततना मार्ग कसो सोदतात, हाचो सविस्तर अभ्यास ताणें केल्लो. उपरांत ताणें मुसांच्या समाजीक एकचाराचेर आनी कुरवांचें संशोधन केलें. ताका लागून कुरवांचें प्रणयाराधन आनी मैथुना वेळावयलें वर्तन हाचेविशींचे म्हत्वाचे निश्कर्श ताणें काडले. टिनबर्जेन हाणें अशेंय दाखयलें, शिकून आयिल्लें वर्तन हें सहजप्रवृत्त वर्तनाइतलेंच म्हत्वाचें आसता. परभक्षी आनी भक्ष्य हांच्यांतल्या आंतरक्रियांचो ताणें खाशेलो अभ्यास केलो आनी कांय निश्कर्श काडले, ते अशे : मोनजातीक आपले जातीचे जीव मारप पसंत आसना. खास करून जेन्ना भक्ष्याच्या मुखामळावयलो भाव शरणांगतीचो आसता, तेन्ना भक्षी भक्ष्याक मारपापसून परावृत जाता. हेरांच्यो आनी स्वताच्यो कल्पना तपासून पळोवपाखातीर ताणें नव्यो सुटसुटीत पद्दती सोदून काडल्यो, हें ताचें म्हत्वाचें कार्य जावन आसा.

सैमीक स्थितींत मोनजातीचे वागणुकेचो अभ्यास करपी शास्त्रांत म्हळ्यार वर्तनशास्त्रांत ताणें मोलादीक सुदारणा करून वर्तनशास्त्रांत उदरगत घडोवन हाडली. व्यक्तिगत आनी समाजीक वर्तनांच्या तरांचें संघटण आनी त्यो सोदून काडिल्लेखातीर ताका कार्ल फ्रिश आनी कॉनरॅड लॉरेन्ट्स हांचेवांगडा १९७३ वर्साचो वैजकी आनी शरीरक्रियाविज्ञान विशयाखातीर आशिल्लो नोबॅल पुरस्कार फावो जालो. ताणें बरयल्लीं कांय पुस्तकां अशीं - Eskimo Land (१९३५), The Study of Instinct (१९५१), Social Behaviour in Animals (१९५३), Curious Naturalists (१९५९), Animal Behaviour (१९६५), Signals for Survival (१९७०), The Animal in its world (१९७२).

- कों. वि. सं. मं.

टिनबर्जेन यान : (जल्म : १२ एप्रिल १९०३, ध हेग).

नामनेचो डच अर्थशास्त्रज्ञ आनी अर्थशास्त्रांतल्या पयल्या नोबॅल पुरस्काराचो सहविजेतो. ताणें १९२९त लंडन विद्यापिठाची डॉक्टरेट मेळयली. १९२९ त टायन योहाना डे विट हिचेकडेन ताचें लग्न जालें. १९२९ - ३६ तशेंच १९३८ - ४५ ह्या काळांत ध हेग हांगाच्या डच सरकाराच्या 'सैंट्रल ब्युरो ऑफ स्टॅटिस्टिक्स' हातूंत ताणें काम केलें. १९३६-३८ ह्या काळांत राष्ट्रसंघांत ताणें वेपारचक्र संशोधन तज्ञ म्हणून कार्य केलें. १९४५-५५ ह्या काळांत ध हेग हांगाच्या 'सैंट्रल प्लॅनिंग ब्युरो' चो तो संचालक आशिल्लो. १९३३ सावन तो 'रॉटरडॅम स्कूल ऑफ इकॉनॉमिक्स' हे संस्थेंत विकास नियोजनाचो प्राध्यापक आशिल्लो. संयुक्त राष्ट्रांचे समाजीक उदरगत संशोधन संस्थेचो तो अध्यक्ष आशिल्लो. १९५५ सावन वेगवेगळ्या देशांचीं सरकारां आनी आंतरराश्ट्रीय संघटना हांचो सल्लागार म्हणून ताणें कार्य केलें.

टिनबर्जेनान अर्थमितींत मोलाची भर घाल्या. १९३०-३५ च्या सुमाराक ताणें समस्त (Aggregative) अर्थवेवस्थेच्या प्रथिमानांविशीं लेख उजवाडायले. तातूंत अनेकवर्णी गतिक समीकरणांचो वापर केला. त्या उपरांतच्या लेखांत अशा अर्थवेवस्थांचो सांख्यिकीय पद्दतीन अभ्यास केलो. नेदर्लंड्सची अर्थवेवस्था हें टिनबर्जेनान उजवाडायल्लें पयलें पुराय प्रतिमान. हें प्रतिमान खूब घुस्पागोदळाचें आसून तातूंत २७ समीकरणां आनी ५० परस चड चलपदांचो आस्पाव आशिल्लो. तातूंत डच अर्थवेवस्थेचीं विंगड विंगड खाशेलपणां सांगिल्लीं. त्या प्रतिमानाक लागून संशोधकांक अर्थीक समस्यांचें निराकरण करपी वेगवेगळ्या मार्गांचें मुल्यमापन तशेंच थोड्या काळांतलीं विश्लेशणां करप सोंपें जालें. ताचो उपेग राजकीय आनी अर्थीक नियोजन क्षेत्रांनी करप शक्य जालें.

टिनबर्जेन राश्ट्रसंघाचो अर्थसल्लागार आसतना ताणें अमेरिकेच्या संयुक्त संस्थानांचे अर्थवेवस्थेचें प्रतिमान तयार केलें. ताचें हें कार्य म्हळ्यार फुडें जगभर व्हडा प्रमाणांत तयार जावपी प्रतिमानांची बुन्याद आनी मुखेल प्रेरणा थारली. फुडें विकसीत जाल्ल्या वेपारचक्र सिध्दांताखातीर तशेंच अर्थीक स्थिरीकरण पद्दतींखातीर आधारी साहित्य त्या प्रतिमानाच्या अभ्यासाक लागून तयार जालें.

दुसऱ्या म्हाझुजाउपरांत डच शासनान नियोजन, अर्थसंकल्पन आनी अर्थनीत हांचेविशींचीं धोरणां थारायतना टिनबर्जेनच्या अर्थमितीय प्रतिमानांचो उपेग केलो. अर्थीक नियोजनाच्या संदर्भात अर्थमितीय प्रतिमानांचो वापर करतना टिनबर्जेनच्या ज्या म्हत्वाच्या संकल्पनांचो उपेग जालो, तातूंत लक्ष्यां (Targets) आनी साधनां (Instruments) ह्यो संकल्पना म्हत्वाच्यो आसात. टिनबर्जेनान ह्याच संकल्पनांचो वापर अर्दविकसीत देशांखातीर विकास प्रतिमानां तयार करपाखातीर केलो.

वेपारचक्रांचें गणितीय विश्लेशण, उत्पन्न वांट्याचो सिद्धांत, अर्थीक उदरगत सिद्धांत ह्या विशयांचेर टिनबर्जेन हाणें म्हत्वाचें बरप केलां. अर्थीक प्रक्रियांखातीर वेव्हारीक प्रतीमानां विकसीत केल्ल्याच्या मोलादीक वावराखातीर ताका १९६९ वर्साचो अर्थशास्त्र विशयाखातीर आशिल्लो नोबॅल पुरस्कार फ्रिश राग्नार हाचेवांगडा वांटून मेळ्ळो.

ताणें बरयल्लीं कांय पुस्तकां अशीं – On the theory of Economic Policy (१९५२), Economic Policy : Principles and design (१९५६), Selected Papers (१९५९), Development planning (१९६८).

- कों. वि. सं. मं.

टिपऱ्यो : एक खेळाचें साधन. बारा ते चवदा इंच लांबायेच्यो लाकडाच्यो बडयो कांतून गोल करतात. हांचीं तोंकां तासून अशीर करतात. तांकां टिपऱ्यो म्हण्टात. ह्यो रंगयतात आनी तांकां रंगीत गोंडे बांदतात. फेर धरून नाचतना ताल धरपाखातीरय ह्या टिपऱ्यांचो उपेग जाता.

खूब पुर्विल्लो हो टिपऱ्यांचो खेळ, श्रीकृष्ण गोपींवांगडा खेळिल्ल्यांचीं

वर्णनां आसात. महाराष्ट्रांतल्या संतांनी कृष्णाचे टिपरेचेर अभंग वा पदां रचल्यांत.

ह्या खेळांत धा-बारा वा चड जाण वांटो घेवंक शकतात. नाचतना आपले दावे उजवे वटेंतल्या नाचप्यांच्या टिपऱ्यांचेर आपली टिपरी मारतात. कांय खेपे खेळचे पयलीं दोन-दोन नाचपी एकमेकांसामकार उबे रावतात आनी एकमेकांच्या टिपऱ्यांचेर टिपरी मारतात आनी नाचतात. ह्या नाचाच्यो विंगडविंगड गती आसून, ह्यो करतना तशींच वेगळीं वेगळीं पदां म्हण्टात. ह्या नाचाक व्हड झांज आनी धोलक्याची साथ आसता. कांय खेपे टिपऱ्यांच्या नाचावांगडा नाचपी गोफूय विण्टात.

- कों. वि. सं. मं.

टिपू सुलतान : (जल्म : २० नोव्हेंबर १७५०, देवगहळ्ळी, बेंगळूर, कर्नाटक; मरण : ४ मे १७९९, श्रीरंगपट्टण).

म्हैसूरचो एक नामनेचो पराक्रमी राजा. ताचें पुराय नांव शाह बहाद्दर फत्ते अलीखान. संत टिपू मस्तान औलियाचे कृपेन ताचो जल्म जाल्लो. टिपू म्हळ्यार कन्नड भाशेंत वाघ. टिपूच्या स्वभावावयल्यान ताका हें नांव मेळ्ळें आसूंक जाय.

हैदर अलीचो हो पयलो चलो. ताच्या भुरगेपणांतली व्हडलीशी म्हायती मेळना. ताणें मौलवीकडल्यान पारंपरीक शिक्षण घेतलें. तशेंच गाझीखान ह्या अधिकाऱ्याच्या मार्गदर्शनाखाल लस्करी शिक्षण घेतलें.

सुरवातेचीं कांय वर्सां तो हैदरावांगडा झुजांत वांटो घेतालो. तेचपरी स्वतंत्र रित्याय ताणें झुजां केल्लीं. १७७१ त ताणें मराठ्यांचे सेनेवांगडा झूज केलें. १७८१ त सेनापती कर्नल बेली आनी कर्नल ब्रॅथवेट हे दोगूय ताचेर चाल करून आयिल्ले आसतना ताणें दोगांकय हारोवन तांकां बंदी केले. १७८२ त हैदर अलीक मरण येतकच तो म्हैसूरचे गादयेर आयलो.

पयलीं सावन ताची फ्रॅंचांकडेन इश्टागत आशिल्ली. तांच्या आदारान ताणें आपले सेनेक आर्विलें रूप दिवपाचो यत्न केल्लो. जेन्ना इंग्रज सेनापती ॲर कूट हाणें टिपूचेर हल्लो केलो तेन्ना फ्रॅंच सेनापती बुसी हाणें टिपूक पालव दिलो. सालबायचे कबलातीप्रमाण हैदर अलीन इंग्लिशांचो जो वाठार घेतिल्लो तो परत करचो अशें थारयलें. पूण टिपूक ही गजाल मान्य नाशिल्ल्यान ताणीं टिपूचो बीदनूर हो वाठार घेतलो. तें पळोवन टिपून जनरल मॅथ्यूक धरलो. तेन्ना १७८४त इंग्लिशांक मंगळूरची शांततेची कबलात करची पडली. त्याच वर्सा टिपून नरगुंद आनी कित्तूर ह्या संस्थानांचेर हल्लो करून थंयचे किल्ले घेतले.

ताची ही वाडटी सत्ता पळोवन नाना फडणीस निजामाक वचून मेळ्ळो. ताणीं दोगांयनी टिपूचेर हल्लो करून ताचीं जायतीं ठाणीं हस्तगत केलीं. सावनेर गांवांत ताचें व्हड झूज जालें. तातूंत यश मेळपाक नानान मॅलेट हाका मेळून इंग्लिशांचो पालव मागपाचें थारायलें. तेन्ना १७८७त टिपून मराठयांवांगडा कबलात करून ताका ४८ रुपया खंडणी आनी गजेंद्रगड, बादामी, नरगुंद, कित्तूर हे किल्ले मराठयांक दिवप, अदवानी संस्थान निजामाक दिवप आनी सावनेरकरांचो वाठार ताका परत करप हें थारलें. फुडें मराठ्यांचें सैन्य कर्नाटकांतल्यान वतकच टिपून कित्तूरचो किल्लो परतो हस्तगत केलो.

कॉर्नवालिसान मराठे आनी निजाम हांचेकडेन इश्टागतीची कबलात करून १७९० त टिपूचेर घुरी घाली. टिपून व्हड धिरान ह्या झुजाक तोंड दिवपाचो यत्न केलो. पूण तातूंत ताका व्हडलेंशें यश मेळ्ळें ना. तेन्ना ताणें २३ फेब्रुवारी १७९२ ह्या दिसा श्रीरंगपट्टणांत कबलात केली. तेप्रमाण ताचो अर्दो वाठार आनी तीन कोटी रुपया लुकसाण भरपाय दिवपाचें थारलें. तशेंच ही भरपाय जायमेरेन ताचे दोन भुरगे इंग्लिशांकडेन ओलिस दवरचे पडले. ह्या अपमानास्पद कबलातीक लागून ताका खुबूच तिडक आयली आनी ते तिडकीन ताणें इराण, तुर्कस्तान आनी नेपोलियन हांचेकडेन मेळ घडोवन आपलें दालें घटमूट करपाचो यत्न केलो.

ताणें कांय फ्रॅंच पलटणीय आपले नोकरेंत दवरल्यो. ताच्या ह्या करण्यांविशीं लॉर्ड वॅलस्लीन ताका जाब विचारलो तेन्ना ताणें तें कानामनार घेतलें ना. तेन्ना वॅलस्लीन निजामाकडेन कबलात केली आनी १७९९ त इंग्लिशांनी टिपूआड झूज उबारलें. वॅलस्लीन ताचीं कुर्ग, मळवळ्ळी सारकीं कांय ठाणीं हस्तगत केलीं. फुडें श्रीरंगपट्टणाक ताणीं घेराव घालो. थंय टिपून जिवांत जीव आसमेरेन मोट्या धिरान झूज दिलें. निमाणें गुळी लागून ताका मरण आयलें.

उपरांत इंग्लिशांनी थंय लुटालूट करून टिपूचें एक कोटी स लाख रुपये उत्पन्नाचें राज्य घेतलें. तातूंतलो कांय वांटो ताणीं निजामाक दिलो आनी कांय वांटो मूळच्या चामराज वोडेयर हाच्या वंशजाक दिलो. टिपूच्या भुरग्यांक आनी सोयऱ्यांक २४,००० होनांचो मुलूख लावन दिलो. फुडें वेल्लूरच्या बंडांत टिपूच्या भुरग्यांचो हात आसा अशें सांगून इंग्लिशांनी तांची जहागीर खालसा केली आनी ताचें पुराय राज्य घेतलें.

टिपूच्या घरगुती जिविताविशीं थोडी भोव म्हायती मेळटा. ताका दोन बायलो आनी जायतीं भुरगीं आशिल्लीं. तातूंत १२ चले आशिल्ले. त्या काळांतल्या दक्षिण भारतांतल्या राजकर्त्यामदीं टिपू सुलतान हो एकूच राजा आपलें जिवीत भर सतत इंग्लिशांक विरोध करीत रावलो. इंग्लीश लेखकांच्या मतान टिपू हो धर्मीक, दुश्ट आनी अविश्वासू आशिल्लो. पूण ताचो राजकारभार आनी धैर्य पळेल्यार ताचेवयल्या कांय आरोपांचो दुबाव येता. ताच्या दरबारांत जायते हिंदू उंचेल्या स्थानांचेर आशिल्ले. ताणें आपल्या राज्यकारभारांत चोख वेवस्था दवरून प्रांतांचीं नांवां बदलून घेतिल्लीं. स्वताचीं नवीं मापां, वजनां आनी नाणीं तयार केल्लीं. तशेंच स्वताची कालगणना सुरू करून ताणें तातुंतलीं वर्सां आनी म्हयने हांकां नवीं नांवां दिलीं.

मुलकी आनी लश्करी खात्यांनी ताणें जायत्यो सुदारणा घडोवन हाडल्यो. ताका कुशळटाय आनी साहित्याची आवड आशिल्ली. फार्सी, मराठी, उर्दू आनी कन्नड ह्यो भासो ताका येताल्यो. ताणें धाव्या

शतमानासावन ताच्या काळामेरेनच्यो जायत्यो कलाकुसरीच्यो वस्तू, हातबरपांतले ग्रंथ, कुराणाचे अणकार, तवारिखा आदी साहित्य एकठांय केल्लें. सद्या हो संग्रह लंडन, चेन्नई आनी कलकत्ता शारांनी आसा. टिपून 'फर्मान बनाम अलीराजा' आनी 'फतह-उल्-मुजाहिदैनत' ह्या नांवांचे ग्रंथ बरयल्ले अशे म्हण्टात. ताणें आपल्या नांवान खुतबापठण करपाची चाल सुरू केल्ली.

- कों. वि. सं. मं.

टिसेलियस, आर्ने विल्हेम काउरिन : (जल्म : १० ऑगस्ट १९०२, स्टाकहॉम; मरण : २९ ऑक्टोबर १९१७, उप्साला).

नामनेचो स्विडीश जीवरसायनशास्त्रज्ञ. ताचें उचेलें शिक्षण उप्साला विद्यापिठांत जालें. १९३० त ताणें रसायनशास्त्रांतली डॉक्टरेट मेळयली. उप्साला विद्यापिठांतूच ताणें टी. स्व्हेड्बॅरी हाचो मदतनीस म्हणून १९२५-३२ ह्या काळांत काम केलें आनी १९३०-३८ त तो रसायनशास्त्राचो व्याख्यातोय आशिल्लो. १९३४-३५त ताणें अमेरिकेंतल्या प्रिन्स्टन विद्यापिठांतले इन्स्टिटयूट ऑफ ॲडव्हान्सड स्टडीज हे संस्थेंत संशोधन केलें. १९३७ त उप्साला विद्यापिठांत परत वतकच ताका जीवरसायनशास्त्राचो प्राध्यापक नेमलो आनी ताच्या विभागाखातीर स्वतंत्र संस्था स्थापन केली. टिसेलियस हाच्या फुडारपणाखाल हे संस्थेन जीवरसायनशास्त्रांत उपेगी थारपी कितल्याशाच पद्दतींचो विकास केलो आनी तातूंत सुदारणाय केल्यो.

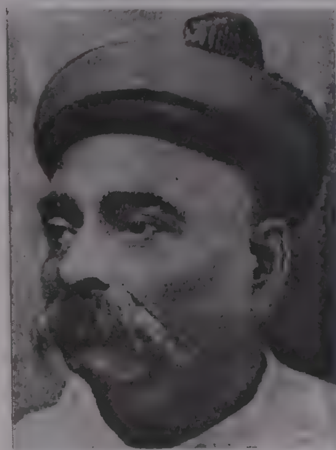
टिसेलियस हाचें सुरवातीचें कार्य विद्युत् संचारणाविशींचें आशिल्लें.ज्या वेळार व्हडले रेणू द्रवांत हुमकळपी अवस्थेंत आसतात, त्या वेळार तांचेर विद्युत् भार आसता आनी विद्युत् क्षेत्राचे दिशेप्रमाण ते मार्गक्रमण करतात. ह्या मार्गक्रमणाची गती रेणूंच्या वस्तूमानाचेर आदारून आसता. डॉक्टरेट पदवेखांतीर सादर केल्ल्या प्रबंधांत ताणें प्रथिनांच्या विद्युत् संचारणाच्या अभ्यासाखातीर उपेगी आशिल्ले पद्दतीची विस्कटावणी केल्ली. हे पद्दतीन पदार्थांचे रेणू वेगळे करपावांगडाच तांचें मेजपूय करूं येता. हे पद्दतीचो उपेग ताणें आनी ताच्या वांगड्यांनी रक्तरसांतल्या प्रथिनांचो अभ्यास करपाखातीर, तशेंच जीवरसायनशास्त्रांतल्यो हेर समस्या सोडवपाखातीर केलो.

जीवरसायनशास्त्रांत ही पद्दत खूब म्हत्वाची थरल्या. पूण कांय जैव रेणू हे विद्युत् संचारण पद्दतीक फावोसो प्रतीसाद दिनात. हेखातीर ताणें वेचीक अधिशोशण पद्दत वापरली. हे पद्दतीन रेणू शुद्ध अवस्थेंत मेळोवं येतात. तेखातीर ताणें वर्णलेखन पद्दतीचो खासा अभ्यास केलो. ही पद्दत प्रथिनांच्या विश्लेशणाखातीर उपेगी पडटा. ॲमिनो आम्लां, पॅप्टायडां, शर्करा हांच्या संशोधना खातीर ताणें ही पद्दत वापरली. विद्युत् संचारण आनी अधिशोशण विश्लेशण हांचेविशीं ताणें केल्ल्या संशोधनाखातीर आनी खास करून रक्तरसांतल्या प्रथिनांच्या जटिल स्वरूपाविशीं ताणें लायिल्ल्या सोदाखातीर टिसेलियस हाका १९४८ वर्साचो रसायनशास्त्राखातीर आशिल्लो नोबॅल पुरस्कार फावो जालो.

दुसऱ्या म्हाझुजाउपरांत टिसेलियस हाणें स्विडनांतल्या विज्ञानीक संशोधनाची पुनर्घटना करपाचो मोलादीक वापर केलो. स्विडीश कर्करोग संस्थेचे संशोधन समितीचो१९५१-५५त तो अध्यक्ष आशिल्लो. १९४७त तो नोबॅल फाउंडेशनाचो उपाध्यक्ष आनी १९६० त अध्यक्ष जालो. १९४६ सावन ताणें रसायनशास्त्राचे नोबॅल समितीचेर वांगडी म्हणून काम केलें.

- कों. वि. सं. मं.

टिळक, लोकमान्य बाळ गंगाधर : (जल्म : २३ जुलय, १८५६ चिखली, रत्नागिरी, महाराष्ट्र; मरण : १ ऑगस्ट १९२०).

भारतीय स्वातंत्र्यसंग्रामाच्या इतिहासांतलो श्रेश्ठ फुडारी, खर राश्ट्रवादी, देशभक्त, नामनेचो संशोधक, गणिती आनी भारतीय तत्त्वज्ञानाचो भाश्यकार. ताचें मूळ नांव केशव. पूण बाळ ह्या नांवानूच ताका वळखताले. ताच्या बापायचें नांव गंगाधरपंत आनी आवयचें नांव पार्वतीबाई. गंगाधरपंत पुण्यांत,मराठी शाळेंत शिक्षकाची नोकरी करतालो. बाळ गंगाधर टिळकाचें परंपरीक संस्कृत अध्ययन घरांतूच जालें. १८६६ वर्सा गंगाधरपंताची बदली पुण्याक जाली. ताका लागून टिळक आपल्या आवय-बापायवांगडा पुण्याक आयलो. पुण्याक येतकच थोड्याच दिसांनी टिळकाचे आवयक मरण आयलें आनी गंगाधरपंताची परतून ठाण्याक बदली जाली. पूण टिळक पुण्यांत रावनूच १९७२ वर्सा मॅट्रिकेची परीक्षा पास जालो. ताचेपयलीं १८७१ वर्सा, कोंकणांतल्या लाडघार गांवच्या बल्लाळ कुटुंबांतले सत्यभामाबाईकडेन ताचें लग्न जालें. तिचें कुळारचें नांव तापीबाई टिळकाक तीन धुवो आनी तीन पूत अशीं स अपत्यां जालीं.

१८७३ वर्सा टिळकान डॅक्कन कॉलेजांत प्रवेश घेतलो आनी १८७६ वर्सा बी.ए. ची परिक्षा गणित विशय घेवन पयल्या वर्गांत पास जालो. बी.ए. जातकच ताणें कायद्याचो अभ्यास करून १८७९ वर्सा तो एलएल.बी. ची परिक्षा पास जालो.

गंगाधरपंताचो संस्कृताचो व्यासंग आनी अध्यापन वेवसायाक लागून, ल्हानपणांतूच टिळकाच्या मनाचेर हिंदू आचार-विचारांचे खोलायेन संस्कार जाल्ले. फुडें डॅक्कन कॉलेजांत शिकतना गोपाळ गणेश आगरकर हाचेकडेन ताची इश्टागत जाली. मिल आनी स्पॅन्सर ह्या अस्तंती विचारवंतांचो ह्या दोगांयचेर खूब प्रभाव पडलो. आपले भोंवतणचे परिस्थितीचो, समाजाचे आनी देशाचे अवस्थेचो गंभीरपणान ते विचार करूंक लागले. न्या. रानडे हाणें विंगड विंगड समाजीक संस्था निर्माण करून समाज जागृतायेचें कार्य चलयल्लें, ताका लागून टिळक आनी आगरकराचो आपलो देश परकी राजसत्तेसावन मुक्त करूंक जाय हो विचार पक्को जालो. ते खातीर आपल्या समाजाक योग्य तरेन शिकोवंक जाय, परकी सरकारच्या शिक्षणसंस्थांनी तसलें शिक्षण मेळचेंना, देखून

पयलीं शिक्षणसंस्था सुरू करपाक जाय ह्या हेतान ताणीं कार्याक सुरवात केली.

१ जानेवारी १८८० दिसा, पुण्यांत विष्णुशास्त्री चिपळुणकार हाच्या फुडारपणाखाला ताणें 'न्यू इंग्लीश स्कूल' ह्या विद्यालयाची स्थापणूक केली. शाळा कॉलेजांनी घेवपाच्या शिक्षणावांगडा, भायल्या व्हड समाजाक लेगीत शिक्षण दिवन जागृत करप गरजेचें हे जाणविकायेन, आगरकराक घेवन टिळकान १८८१ वर्सा मराठींतल्यान 'केसरी' आनी इंग्लिशींतल्यान 'मराठा' हीं खबरांपत्रां सुरू केलीं. आगरकर 'केसरी' चो आनी टिळक 'मराठा' चो संपादक आशिल्लो. नेमाळ्यांवतीन लोकशिक्षण, राजकीय जागृताय आनी शासकीय अन्यायाचो प्रतिकार हें ताचें इतिहासीक कार्य हांगासावन सुरू जालें. सुरवातेकूच ताणीं, कोल्हापूरच्या छत्रपतींच्या वारसाचेर ब्रिटीश रेसिडेंट आनी त्या संस्थानाचे कांय अधिकारी मेळून करपी अन्यायाक वाचा फोडपाचें कार्य ह्या दिसाळ्यांतल्यान केलें. हातूंत उजवाडा आयिल्ल्या लेखांनी बदनामी जाली म्हणून दिवाण माधवराव बर्वे हाणें टिळक, आगरकराचेर फिर्याद केली. दोगांयकूय चार म्हयन्यांची ख्यास्त जावन डोंगरीचे बंदखणींत दवरले. २६ ऑक्टोबर १८८२ दिसा तांचीं सुटका जाली.

१८८२ वर्सा विष्णुशास्त्रीक मरण आयलें. मजगतच्या काळांत टिळक आनी आगरकराचे वैचारीक मतभेद जाले. पयलीं समाजीक सुदारणा करपाचो आगरकराचो आग्रो टिळकाक मान्य नाशिल्लो. ताका आपली सगळी शक्त रायकीय जागृतायेचेर आनी ब्रिटीश सत्तेआडच्या उठावाचेर केंद्रीत करपाची आशिल्ली. स्वाभिमान, उमेद, स्वराज्यनिश्ठा होच राश्ट्राचो खरो आत्मो वा जीव आशिल्ल्यान थंय समाजीक सुदारणा आसताच, अशें टिळकाचें मत आशिल्लें. राश्ट्राची समाजीक उदरगत जावंची न्हय अशें टिळकाचें म्हणणें नाशिल्लें, पूण ती राजकीय उदरगतीन आनी स्वाभिमानान जावंक जाय अशें टिळकाक दिसतालें. आगरकराची भुमिका हाचे सामकी उरफाटी आशिल्ली. समाजीक सुदारणेबगर देश स्वातंत्र्याक पात्र जावंचो ना, देखून पयलीं समाजांतल्यो चाली-रिती, अज्ञान, अंधश्रद्धा, पाप-पुण्याच्यो कल्पना ह्या पाशांतल्यान मुक्त जावंक जाय, जातीभेद उरूंक जायना,अशें आगरकराचें मत आशिल्लें. परकी सरकारान लोकमताची पर्वा करिनासतना सुदारणेखातीर योग्य ते कायदे करूंक जाय अशेंय आगरकराचें म्हणणें आशिल्लें जाल्यार आमची सुदारणा आमीच करतले, परकी सत्तेची धवळाधवळ आमच्या समाजीक वा धर्मीक गजालींनी जावंची न्हय. पूण लोकमत अनुकूल आसून, धर्मवचनांविशीं तडजोड जाता जाल्यार असलो कायदो करपाक टिळकाक मान्य आशिल्लें.

१८८४ वर्सा वॅडरबर्न, वर्ड्स्वर्थ, मंडलिक, तेलंग, दांडेकर, य.मो. केळकर, भांडारकर हांच्या आदारान टिळक - आगरकरान डॅक्कन एज्युकेशन सोसायटीची स्थापणूक केली. १८८५ वर्सा हे संस्थेवतीन फर्ग्युसन म्हाविद्यालयाची स्थापणूक केली. टिळक गणित आनी संस्कृत विशय शिकयतालो. फुडें संस्थेच्या धोरणांविशीं टिळकाचे मतभेद जाले आनी ताणें राजिनामो दिलो. उपरांत राजकारण हेंच आपलें कार्यक्षेत्र थरोवन, केसरी आनी मराठा ह्या पत्रांचो संपादक ह्या नात्यान कामाक सुरवात केली.

केसरी आनी मराठा हातूंत तेजिश्ट अशे लेख बरोवन तशेंच प्रसंग अनुरूप अशीं भाशणां दिवन, ताणें प्रभावीपणान लोकजागृतायेचें कार्य केलें. ब्रिटीश सरकाराच्या राज्यकारभारांतले दोश आनी अन्याय हांचेर दिसाळ्यांतल्यान टिका करून ताणें कायद्याची शीम पयलीं सांबाळ्ळी. प्रांतिक परिशदो आनी कॉंग्रेसीच्या कार्यांत वांटो घेवन ताचें स्वरूप जहाल राश्ट्रवादी केलें. जनतेच्या मनांत देशाभिमान आनी स्वातंत्र्यप्रेम चेतावन, स्वातंत्र्याखातीर संघर्श करपाक लोकांक तयार करपाचो यत्न केलो. 'स्वराज्य हो म्हजो जल्मसिद्ध हक्क आनी हांव तो मेळयतलोंच' हे भुमिकेमेरेन लोकांक व्हरपाच्या कार्याचो टिळकाचो मुखेल हेतू आशिल्लो.

डॅक्कन एज्युकेशन संस्था सोडटकच १८९०-९७ ह्या काळांत टिळकान कितलीशींच विंगड विंगड कार्यां केलीं. देखीक - १) संमतिवयाच्या कायद्याक विरोध २) ग्रामण्य प्रकरण ३) रमाबाईचें शारदासदन ४) हिंदु-मुसलमान लोकांभितर उप्रासतले दंगे सोडोवन लोकजागृताय करप भौशीक समाजकार्य आनी हेर. लोकजागृतायेचीं साधनां म्हणून गणपती आनी शिवजयंती ह्या उत्सवांक भौशीक रूप दिवपाची कल्पना मुखार आयली. राश्ट्रीय जागृताय करप, स्वातंत्र्याकांक्षा वाडोवप, म्हापुरसांचें स्मरण करप आनी धर्म-संस्कृती हांचें ज्ञान सामान्य लोकांक करून दिवप हें ह्या उत्सवांचे मुखेल हेत टिळकान केसरी नेमाळ्यांत उजवाडायले.

१८९४ वर्सा मुंबयच्या विश्वविद्यालयाच्या सिनेटाचेर टिळकाची नेमणूक जाली. ह्याच वर्सा ताणें, आय. सी. एस. ची परीक्षा इंग्लंडाभाशेन भारतांतूय घेवची असो सरकाराक अर्ज केलो. १८९५ वर्सा टिळक मुंबय लेजिस्लेटिव्ह काउन्सिलाचेर वेंचून आयलो. त्याच वर्सा पुण्यांतली नामनेची सभा आपल्या हातांत घेतली आनी हे सभेच्या तीन म्हयनाळ्यांत 'डिसँट्रलायझेशन ऑफ फायनान्स' हो लेख विस्तारान बरयलो. १८९६ वर्सा दुकळ आनी प्लेग ह्या दुर्येसांच्यो धामी अशीं दोन संकश्टां पुणें आनी महाराष्ट्रांतल्या कांय जिल्ह्यांचेर आयलीं. दुकळ निवारणाखातीर सरकाराचे कांयच यत्न नाशिल्ले. पूण प्लेगाची धाम निवारण करपाच्या निमतान ब्रिटीश झुजारी घराघरांनी वचून अत्याचार करपाक लागले. त्या वेळार टिळकान एके वटेन दुकळ निवारणाचें कार्य आनी दुसरे वटेन सरकाराचेर खर टिका करपाक सुरवात केली. फॅमिन रिलीफ कोड ह्या कायद्याक धरून सरकाराक ताच्या कर्तव्याची जाणविकाय दिवन, ब्रिटीश सैनिकांक शिटकावणी दिली. लोकांकूय आपल्या न्याय गाराण्यांची दाद मागून घेवपाक आवाहन केलें. दुकळ पिडेस्त लोकांखातीर सवाय धान्याचीं दुकानां, भौशीक दवाखाने सुरू केले. ब्रिटीश शासनाक टिळकाचो विरोध जाणवपाक लागलो. तो मोडून काडपाच्या हेतान १८९८ वर्सा 'केसरी' तले लेख उचांबळाय निर्माण करपी आशिल्ल्याचें निमित्त करून टिळकाचेर राजद्रोहाचो खटलो भरलो. ब्रिटीश न्यायालयान टिळकाक दोशी थारायलो आनी ख्यास्त फर्मायली. ६ सप्टेंबर १८९८ वर्सा टिळकाची सुटका जाली. टिळकान दुकळांत आनी प्लेगाचे धामींत केल्ली लोकसेवा, ताची निर्भय वागणूक, ताची विद्वता, विंगड विंगड चळवळींवतीन लोकसंग्रह करपाचें सामर्थ्य अशा कितल्याशाच गुणांखातीर लोकांनी आनी कार्यकर्त्यांनी टिळकाक 'लोकमान्य' ही पदवी दिली. तेन्नासावन टिळकाचो उल्लेख सगळेकडेन लोकमान्य टिळक असोच जावपाक लागलो.

१८८९ वर्सासावन, अखिल भारतीय राश्ट्रीय कॉंग्रेस हे संस्थेकडेन टिळकाचो संबंद आयलो. ४ जुलय १८९९ ह्या दिसा 'पुनश्च हरिः ॐ।' हो केसरींत अग्रलेख बरयलो. टिळकान लॉर्ड कर्झनाचे कारकीर्दीचेर, ताणें

शिक्षण संस्थांचेर लादिल्ल्या बंधनांचेर खर टिका केली. ह्या अदमासाक, ताईमहाराज प्रकरणांत फटीची गवाय आनी फटीचो दस्तऐवज सादर केलो असो आरोप जाल्ल्यान टिळकाक खूब मनस्ताप सोंसचो पडलो. पूण उपरांत ताचोच विजय जालो.

२० जुलय १९०५ दिसा लॉर्ड कर्झन हाणें बंगालची फाळणी जाहीर करतकच सगळो देश उचांबळीत जालो आनी उग्र आंदोलन सुरू जालें. टिळकान बंगालांतले चळवळींक फाटबळ दिलें आनी स्वदेशी, बहिश्कार, राश्ट्रीय शिक्षण आनी स्वराज्य हांचो पुरस्कार केलो. ही फाळणी आडची चळवळ दिसानदीस खर जायत आसतनाच हेवटेन राश्ट्रीयसभेंत नेमस्त आनी जहाल हांचेमदीं मतभेद जाले आनी हे संस्थेंत फूट पडली. हे फाटाफुटी उपरांत टिळकान 'देशाचे दुर्दैव' आनी 'हे उपाय टिकाऊ नाहीत' हे 'केसरी' त दोन अग्रलेख बरयले. ताका लागून टिळकाक २४ जून १९०८ ह्या दिसा मुंबयंत परतून राजद्रोहाच्या आरोपाखाल अटक करून ताचेर खटलो भरलो. ज्युरींत सात इंग्रज आनी दोन हिंदी मनीस आशिल्ले. सात आड दोन मतांनी, ज्युरीन टिळकाक दोशी थारावन स वर्सां काळ्या पाण्याची आनी रू. १००० दंड भरपाची ख्यास्त फर्मायली. काळ्या पाण्याची ख्यास्त दिवपाखातीर टिळकाक ब्रह्मदेशांतले मंडालेचे बंदखणींत दवरलो. ही ख्यास्त भोगता आसतनाच १९१२ वर्सा टिळकाची बायल सत्यभामेक मरण आयलें. ह्याच काळांत ताणें 'गीतारहस्य' हो मोलादीक ग्रंथ बरयलो. उपरांत १५ जून १९१४ दिसा टिळकाची सुटका जाली.

कशे तरेची राज्यवेवस्था योग्य थारतली, हेविशीं विस्कटावणी करून 'हिंदी स्वराज्यसंघ' ह्या विशयाचेर १९१५ वर्सा टिळकान चार लेख बरयले. १९१५ वर्सा ॲनी बेझंट हिणें मद्रासाक होमरूल लीग हे संस्थेची स्थापणूक केल्ली. १ मे १९१६ दिसा होमरूल लिग वा 'हिंदी स्वराज्यसंघ' टिळकान बेळगांवां सुरू केली. होमरुलची चळवळ टिळकान आनी बेझंटबाईन जोडयां चलयली. १९१६ वर्सा लखनौ शारांत जाल्ल्या काँग्रेस अधिवेशनाच्या वेळार टिळक परतून काँग्रेसींत गेलो. ह्याच आधिवेशनांत टिळकाच्या यत्नांक लागून काँग्रेस लीग कबलात जाली आनी काँग्रेस लीग संयुक्त अधिवेशन जावन स्वराज्याचे मागणेचो थाराव एकमतान मंजूर जालो. मार्च, १९१८ त टिळक, होमरूल लीगाचें शिश्टमंडळ घेवन इंग्लंडाक गेलो. मजगतीं, जून १९१६ त, पिरायेचीं ६० वर्सां पुराय केल्लेखातीर एका व्हड सुवाळ्यांत टिळकाक एका लाखाची थैली भेटयली. ती टिळकान राश्ट्रकार्याखातीर वापरपाची घोशणा केली.

सर व्हॅलेंटायन चिरोल हाच्या 'इंडियन अनरॅस्ट' ह्या १९१५ वर्सा उजवाडायल्ल्या ग्रंथाविशीं टिळकान अब्रुनुकसाणीची फिर्याद केल्ली. तिचो फेब्रुवारी १९१९ त टिळकाआड निकाल लागलो. ह्या खटल्यांत टिळकाक खूब नुकसान जालें. पूण ह्याच ग्रंथान 'फादर ऑफ इंडियन अनरॅस्ट' (भारतीय असंतोशाचो जनक) हें मानादीक नांव मेळोवन दिलें.

१० जून १९१८ दिसा, गव्हर्नरांनी मुंबयंत, झूज परिशद घेतली तेन्ना थंय टिळक हाजीर आशिल्लो. लॉर्ड विलिंग्टन हाणें आपल्या प्रास्ताविक भाशणांत होमरूल मागण्यांचेर टिका करतकच टिळकान भाशण केलें आनी म्हळें हिंदुस्थानाचेर केन्नाय आक्रमण जालें जाल्यार हिंदी लोक देहत्याग करतले पूण स्वराज्य, स्वदेश आनी संरक्षण हांची साखळी केन्नाच मोडचेनात. विलिंग्टन हाणें टिळकाक थांबयलो, त्यावेळार टिळकान सभात्याग केलो.

उपरांत होमरूल लीगाचे पुणें-परिशदेंत थारायल्लेप्रमाण लो. टिळकान काँग्रेस डॅमॉक्रॅटीक पक्षाची स्थापणूक केली. काँग्रेसीकडेन एकनिश्ठ रावप आनी लोकशायेचेर श्रद्धा आसप, ह्या दोन तत्त्वांचेर हो पक्ष आदारिल्लो. टिळकान ह्या पक्षाची राजकीय भुमिका, २० एप्रिल १९२० दिसा ताणें उजवाडायल्ल्या जाहीरनाम्यांत दिल्या. भारतान राश्ट्रकुलांत रावचें, लोहमार्गाचें राश्ट्रीयीकरण जावचें, भाशावार प्रांतांची रचणूक करची, शेतकामगारांचें उण्यांत उणें वेतन थारावचें अशो सुचवण्यो त्या जाहीरनाम्यांत आसात.

राजकीय कार्यावांगडाच टिळकाचीं समाजीक कार्यांय चालू आशिल्लीं. सुरत काँग्रेसी उपरांत ताणें सोन्या बंदीची चळवळ सुरु केली. ताचेर लेख बरोवन व्याख्यानांय दिलीं. 'पैसाफंड' ही संस्था चालीक लावन समाजीक हिताखातीर लाखांनी रुपयांचो निधी एकठांयलो. टिळकान आपलें चडशें लिखाण 'केसरी' आनी 'मराठा' ह्या नेमाळ्यांतल्यानच केलें. ताचें स्फुटलिखाण खूब थोडें आसा. संस्कृत आनी इंग्लीश वाङ्मयाचो टिळकान खोलायेन अभ्यास केल्लो. ह्या विशयांचो ताचो व्यासंग खूब व्हड आशिल्लो. भारतीय तत्त्वज्ञान हो ताचो आवडीचो विशय. राजकीय क्षेत्रांत काम करतना, वेळ मेळटा तेन्ना बंदखणींत लेगीत टिळकान कांय ग्रंथ बरयले. ताचे चडशे ग्रंथ संशोधन करून बरयल्ले आसात. 'गीतारहस्य', 'ओरायन', 'आर्क्टिक होम इन ध वेदास' आनी 'वेदांगज्योतिष' हे ताचे कांय मुखेल ग्रंथ आसात.

टिळकाच्या 'श्रीमद्‌भगवद्‌गीतारहस्य' वा 'कर्मयोगशास्त्र' ह्या ग्रंथांत ताणें गीतेचें स्वतंत्रपणान पारायण करून ताका गीतेचो जो बोध जालो, ताची विस्कटावणी केल्या. १८९२ चे लंडनचे ओरिएंटल परिशदेखातीर टिळकान 'ओरायन' हो संशोधनात्मक प्रबंध बरयलो. हातूंत ताणें वेदाचो कालनिर्णय हो विशय हाताळ्ळा. मॅक्स म्युलरान जो वेदांचो काळ थारायला तो भाशीक संशोधनाचेर थारायल्ल्यान तो सारको न्हय अशें टिळकाचें मत आशिल्लें. तेखातीर टिळकान दैवतशास्त्र, भाशाशास्त्र, संहिता आनी ब्राह्मणे हातूंतले ज्योतिशशास्त्रा विशींचे सगळे संदर्भ एकठांय करून ज्योतिशाच्या गणितान वेदांचो काळ सुमार इ.स. पयलीं ४५०० वर्सां हो थारायलो. 'आर्क्टिक होम इन ध वेदास' ह्या ताच्या येरवड्याचे बंदखणींत बरयल्ल्या ग्रंथांत ताणें आर्यांचें मूळस्थान हें उत्तर ध्रुवाच्या प्रदेशांतच आसूंक जाय अशें वेदांतल्या ऋचांच्या आदारान मांडलां. हो ग्रंथ १९०३ वर्सा उजवाडा आयला.

- कों. वि. सं. मं

टी.बी. (क्षयरोग / बारीक जोर) : एक वशाचो रोग. तो चड करून मनशाच्या पुलमांवांनी जाता. पूण कुडीच्या खंयच्याय अवयवाक तो जावंक शकता. आमच्या देशाच्या भौशीक भलायकेच्या मळावेल्या रोगांतलो हो एक मुखेल रोग जावन आसा.

खूब पुर्विल्ल्या काळासावन मनशाक हो रोग पिडीत आयला. इ. स आदीं ५००० वर्सां पयलीं लेगीत ह्या दुयेंसाची पिडा मनशाक जाल्ली हाचे पुरावे इतिहासांत मेळटात

१८८२ वर्सा रॉबर्ट कॉख ह्या शास्त्रज्ञान सोद लायलो, की हो दुयेंस एका खाशेल्या जंतूक लागून जाता. ताणें ताचें नांव 'ट्युबरक्यूल बेसिलस

टी.बी. (क्षयरोग / बारीक जोर)

अशें दवरलें. देखून ह्या दुयेंसाक 'ट्युबरक्युलोसिस' (टी. बी.) अशें म्हण्टात. ह्या जंतूचें पुराय नांव 'मायकोबॅक्टीरियम ट्युबरक्युलोसिस' आसून, तो सामको ल्हान आसता. सूक्ष्मदर्शक यंत्रानूच ताका पळोवं येता.

हो रोग खंयचेय पिरायेच्या मनशाक जावंक शकता. दादल्यांभितर ह्या रोगाचें प्रमाण बायलांपरस मातशें चड आसता (३:१). भुरग्यांक योग्यवेळार ह्या दुयेंसाचें वखद पडलेंना जाल्यार जंतू तांच्या रगतांत पातळून भयंकर परिणाम जावं येतात. अर्थीक दुर्बळकायेक लागून कुपोशण जाता अशा मनशांक आनी बुरशेपणान रावपी लोकांक, तशेंच वारें खेळनाशिल्ल्या घरांनी रावतल्या लोकांक ह्या रोगाची बादा चड बेगीन जाता.

पुलमांवांत टी. बी. जाल्ल्या मनशाचे थुकयेंत हे जंतू आसूंक शकतात. असो टी. बी. जाल्लो मनीस जेन्ना खांकता वा शिंकता तेन्ना हे जंतू थुकयेच्या फवाऱ्या वांगडा भायर येतात आनी थुकयेचे बारीक-बारीक थेंब धुल्लावांगडा वाऱ्यान पातळटात. तशेंच ते म्हन्यांत आशिल्ल्या निरोगी मनशाच्या स्वासा वांगडा ताच्या पुलमांवांत वतात. अशा मनशाक टी.बी. जावपाची शक्यताय आसता.

टी. बी. चे जंतू जाच्या जाच्या पुलमांवांत वतात तांकां सगळ्यांकूच हो रोग जाताच अशें ना. कारण, चडशा लोकांभितर ह्या रोगाआड झगडपाची सैमीक शक्त आसता.

हो रोग जनावरांकूय, चड करून गाय, म्हस हांकांय जावंक शकता. निरोगी मनशान अशा टी. बी. जाल्ल्या जनावराचें दूद पिल्यार हो रोग ताच्या आंतकड्यांक, पोटाक आनी मानेचे गांठीक जावपाची शक्यताय आसता. भारतांतले लोक दूद तापोवन पियेतात आशिल्ल्यान दुदांत जंतू आसल्यारूय ते मरतात. देखून असले तरेचो टी. बी. भारतांत खूब उण्या प्रमाणांत जाता.

सुरवातीचे अवस्थेंत ह्या दुयेंसाचीं लक्षणां सामकीं सादीं आसतात आनी उपरांत तीं वाडत वतात. सुरवेक भूक उणी लागप, वजन उणें जावप, पुरो जावप, सदांचे संवयेचीं कामां करप नाका जावप आनी सांजवेळचो जोर येवप हीं लक्षणां जातात. तशेंच सुरवेक ल्हव ल्हव सुकी खांक येवंक लागता. उपरांत मातेर आशिल्ली थुकी येता वा केन्ना केन्नाय थुकयेंतल्यान रगतूय पडटा. तेचपरी छातयेंत दुखप, खरस येवप, आवाज घोगरो जावप अशींय लक्षणां दिसूंक लागतात.

ह्या रोगाचें निदान लावपाचे दोन मुखेल उपाय अशे - १) थुकयेची तपासणी करप. २) छातयेची क्ष-किरणांनी(Chest X-ray) तपासणी करप. ल्हान भुरग्यांक कातीक इंजॅक्शन तोपून ह्या रोगाचें निदान करतात. इंजॅक्शन तोपून करपाचे हे परिक्षेक 'ट्युबरक्युलिन टॅस्ट' म्हण्टात. इंजॅक्शन करून जातकच त्या जाग्यार सूज आयली जाल्यार त्या भुरग्याक टी. बी. ची लागण जाल्या अशें समजतात. टी. बी. जाल्ल्या अवयवाचो बारीक कुडको काडून केल्ले तपासणेक 'बायॉप्सी' (Biopsy) म्हण्टात. टी. बी. क लागून कुडीच्या खंयच्याय भागांत उदक जाल्यार (effusion) तें काडून ताची तपासणी करतात.

कुडीच्या हेर अवयवांकूय टी. बी. जावंक शकता. मान, खांको आनी जांगेंत टी. बी. ची गांठ येता. ही गांठ मोटी जावन फुट्टा आनी तातूंतल्यान मातेर भायर येता. हाडां, सांदे आनी कण्याकूय हो रोग जाता. मेंदू वा मेंदवाच्या पड्ड्याक तशेंच काळजाच्या पडड्याकूय हो रोग जाता. हाचेभायर मूत्रपींड, आंतकड्यो, कात, दोळे हांकांय टी. बी. जाता.

१९४४ वर्सासावन ह्या रोगाचेर लागू पडटात अशा बऱ्या वखदांचो सोद लागला. ताका लागून हें दूयेंस निवळूंक शकता. पयलीं हीं वखदां सेगीत देड ते दोन वर्सां घेवचीं पडटालीं. पूण फाटल्या १५ वर्सासावन चड बेगीन गूण दिवपी वखदां तयार केल्ल्यान रोगी मनीस स म्हयन्यांच्या वखदान निवळटा. पूण हांगा एक जतनाय घेवंची पडटा. हीं वखदां चुकनासतना दोतोर सांगता तितले तेंप घेवंक जाय. तशेंच, दुयेंत मनशान घरच्यांपसून कुशीन रावपाची गरज ना.सद्या हेंय कळून आयलां की, रोग्याक निवळपाक खास पुश्टीक आहाराची वा ताका हॉस्पिटलांत घालपाची कांयच गरज ना. स म्हयन्यांच्या वखदाच्या कोर्साक शॉट कोर्स किमोथॅरपी म्हण्टात.

हो रोग आशिल्ल्या मनशान घेवपाची जतनाय अशी - सेगीत दोन ते तीन सप्तकां खांक येवपी मनशान तशेंच खांकता आसतना रगत पडपी मनशान मात्तूय दुर्लक्ष करिनासतना दोतोराकडेन आपली तपासणी करून घेवंक जाय. टी. बी. च्या रोग्यान खांकतना तोंडाचेर वा नाकाचेर लेंस वा कपडो धरूंक जाय, म्हणजे जंतूची पसरण उणी जाता. रोग्याची थुकी एका बंद आयदनांत एकठांय करून ती लासून उडोवंची वा जमनींत फोंड काडून पुरची. बी. सी. जी. चें वासीन केल्यार ह्या दुयेंसाआड मनशाची प्रतिकारशक्त वाडटा. लस दिल्लया भुरग्याक हो रोग जायना आनी जाल्यारूय उण्या प्रमाणांत जाता. देखून, ल्हान पिरायेचेर आनी जल्मा उपरांत जाता तितले बेगीन हें वासीन करपाक जाय.

ह्या रोगाचेर वेळार उपाय जालेनात जाल्यार ताचे वायट परिणाम जातात. पुलमांवांपसून कुडीच्या दुसऱ्या भागांत टी. बी. चे जंतू रिगूंक शकतात. रगतांत हे जंतू रिगल्यार रोग्याक मरण पसून येवंक शकता. हो रोग मेंदवांत रिगल्यार मेंदूचो टी.बी. वा मेंदवाच्या पड्ड्याचो टी.बी. (Meningitis) जाता आनी आरी (Paralysis) सारकें दुयेंस तरणाटे पिरायेचेर जावंक शकता. आंतकड्यांनी हो रोग पावल्यार आंतकड्यो बंद जावन वायट परिणाम जाता आनी रोग्याक मरण येवं येता. मुत्रपिंडांत टी.बी. पसरल्यार मूत तयार जावपाचें काम बंद जावन मरण येवंक शकता. हाडांक वा फाटिच्या कण्याक हो रोग लागल्यार दोनूय पांय निकामी जावंक शकतात. काळजाक सूज येवन वा दोनूय पुलमांव सामके इबाडून मरण येता. खोंकलेंतसून चड रगत पडल्यार बेगीन मरण येवंक शकता. टी.बी. चें दुयेंस फुडें दिल्लया मनशांक जावपाची शक्यताय चड आसता. विडी वा सिगार ओडपी, सोरो पियेवपी मनीस, गोडें मुताचो रोगी, कांय उद्देगीक धुल्लाक लागून पुलमांवांचें दुयेंस जाल्लो रोगी, तरेतरेच्या कॅन्सराचे रोगी, मादक वखदां घेवपी, एड्स ह्या दुयेंसाचे रोगी, मानसिक रोगान त्राशिल्ले रोगी, स्टॅरॉयड नांवाच्या वखदाचेर खूब तेंप आशिल्लो रोगी. गुरवार बायलांक वा बाळंतिणीक हो रोग जावपाची शक्यताय चड आसता.

आशियांतल्या आनी आफ्रिकेंतल्या सगळ्या राश्ट्रांनी ह्या रोगाचें प्रमाण बरेंच आसा. अमेरिका-युरोपांत ह्या रोगाचें प्रमाण सामकें उणें जायत गेलां. गांवांनी आनी शारांनी ह्या रोगाचें प्रमाण सारकेंच आसता. झोपडपट्टींत, ल्हान घर, वारें ना घोळपी घरांनी तशेंच अर्थीक दुबळतायेच्या लोकांभितर ह्या रोगाचें प्रमाण चड वाडटा. सारकें जेवणखाण आनी पुश्टीक आहार घेनाशिल्ल्या मनशांभितर ह्या रोगाची लागण बेगीन जाता.

संशोधन : नॅशनल सॅम्पल सर्व्हे (National Sample Survey) भारतीय

वैजकी अनुसंधान परिशदेन १९५५ ते १९५८ ह्या काळांत पुराय भारतांत वेगवेगळ्या वाठारांनी केला. ह्या सर्वेक्षणावरवीं भारतांतल्या ह्या दूयेंसाचें खरें आनी सारकें स्वरूप मेळ्ळें.

हेर कांय म्हत्वाचे सर्वे अशे : तुमकुर सर्वे (राजनारायण १९६३), मदनापल्ली सर्वे (फ्रिमोट मोलार १९६०), बंगळूर सर्वे (एन. टी. आय. १९७४), दिल्ली सर्वे (पामरा १९७३), तमीळनाडुच्या चिंगलपूट तालुक्यांत १९६८ ते १९७५ ह्या काळांत व्हडली ट्रायल घडोवन हाडली. हाका 'ट्युबरक्युलोसीस प्रिव्हेंन्शन ट्रायल' अशें म्हण्टात.

फुडल्या कांय संस्थांनी टी. बी. रोगाचेर विज्ञानाचे अत्याधुनीक उदरगतीचे नदरेन संशोधन चालू आसा. Chest & Heart Association, इंग्लंड; British Medical Research Council, इंग्लंड; American Thoracic Society; (WHO) संवसारीक भलायली संस्था, भारतीय वैजकी अनुसंधान परिशद (ICMR); नॅशनल ट्युबरक्युलोसीस इन्स्टिटयूट, बेंगळूर (NTI); ट्युबरक्युलोसीस रिसर्च सँटर, मद्रास (TRC); इंटरनॅशनल युनियन अगेन्स्ट ट्युबरक्युलोसीस, (IUAT); टी.बी. असोसिएशन ऑफ इंडिया - हाची स्थापणूक १९३९ वर्सा जाली आनी हे संस्थेवतीन दर राज्यांत टी.बी. असोसिएशनाची स्थापणूक जाल्या.

आज संवसारांत सुमार दोन कोटी टी.बी. जाल्ले रोगी आसात. तातूंतले चडशे थुकयेंतल्यान टी. बी. चे जंतू भायर उडयतात. हातूंत दर वर्सा सुमार ३५ लाख नव्या रोग्यांची भर पडटा. तशेंच दर वर्सा सुमार ३० लाख लोक ह्या रोगाक लागून मरतात.

भारतांत सुमार एक कोटी लोक टी. बी. चे रोगी आसात. हातूंत २० ते २५ लाख लोक थुकयेवरवीं टी. बी. चे जंतू भायर उडोवपी आसात. दर वर्सा पांच लाख लोक ह्या रोगाक लागून मरतात. प्रतिकार शक्त खर आशिल्ल्यान टी. बी. ची लागण लागना. पूण जांच्या आंगांत हो रोग बळावना अशा मनशांचें प्रमाण भारतांत ४०% आसा. दर हजार लोकांभितर २० लोक टी.बी. चे रोगी आसात. हातूंतले ४ ते ५ रोगी थुकयेंत जंतू आशिल्ले आसात. दर वर्सा हो रोग नव्यान जावपी लोकांचें प्रमाण दर हजार मनशाफाटल्यान १ ते ३ इतलें आसा. ह्या रोगान मरपी लोकांचें प्रमाण १९६४ वर्सा लाखांत शंबर आशिल्लें, आतां तें ६० ते ८० आसा. हेंच प्रमाण फुडारिल्ल्या देशांनी दर एका लाखांत १ ते २ आसा.

भारतांत व्हड प्रमाणांत जावपी ह्या रोगाचेर आळाबंदा घालपाक सरकारान १९५९ वर्सा बेंगळुरांत नॅशनल ट्युबरक्युलोसीस इन्स्टिटयूटाची स्थापणूक केली. हे संस्थेन दर जिल्ह्यांत District T.B. Control Programme १९६२ वर्सा सावन सुरू केलो. ह्या कार्यक्रमांत भौशीक भलायकेचे संस्थेवरवीं रोग सोदून काडपाचें तांकां वखदां पावावेपाचें आनी रोगाक प्रतिबंध करपाचें, बी. सी. जी. लस तोपपाचें आनी हेर सेवा खेडेगांवांनी पावोवपाचीं कामां आस्पावतात.

भारतांत सगळी वेवस्था आसून लेगीत ह्या रोगाचेर पुराय नियंत्रण हाडप शक्य जावंक ना. हाचें मुखेल कारण म्हळ्यार देशाचे अर्थीक परिस्थितीक लागून फावो तितलीं साधनां मेळनात. हो रोग पुराय निरंत्रणात आयिल्ले देश म्हळ्यार नॅदरलॅंड्स, नॉर्वे आनी मिनेसोटा राज्य (अमेरिका). गोंयांत टी.बी. रोगाचें प्रमाण सोदून काडपाक आजून मेरेन कसलीच पळोवणी जावंक ना. पूण जो थोडो भोव अभ्यास जाला ताचेवरवीं अशें समजलां की गोंयांत ह्या रोगाचें प्रमाण राष्ट्रीय प्रमाणा इतलेंच आसा.

गोंय राज्यांत National T.B. Control Programme चो एक वेगळो फांटो आनी District T.B. Control Programme आसा. तशेंच गोंयचें State T.B. Association आसा.

- डॉ. दुर्गा लवंदे

टेंगसे, केशव महादेव : (जल्म : २२ जुलय, १९२९, लोलयें - काणकोण).

सुटकेझुजारी. ताणें मुळावें शिक्षण मराठींतल्यान घेतलें. १९५५-५६ ह्या काळांत तो 'नॅशनल कॉंग्रेस गोवा' हे संघटणेचो वांगडी आशिल्लो. उपरांत तो गोंय सुटके सैन्याचो वांगडी जालो. तो सत्याग्रह्यांक मार्गदर्शन करतालो. तेचपरी भूंयगत घातकी वावरांनी वांटो घेतालो. १५ जुलय १९५६ ह्या दिसा काणकोणच्या सुपानगुडी पोलीस ठाण्याचेर हल्लो करपांत ताणें वांटो घेतिल्लो. १८ ऑक्टोबर १९५६ ह्या दिसा पैंगीण पुलाचेर ताणें स्फोट घडोवन हाडलो. १९ फेब्रुवारी १९५७ ह्या दिसा शिरगांव मिनाखणीचेर दुसरे फावट हल्लो केलो. सप्टेंबर १९५७ त पोलिसांनी ताका धरलो आनी बंदखणींत घालो. बंदखणींतल्यान सुट्टकच तो परत भूंयगत वावरांनी वांटो घेवंक लागलो. १९ मार्च १९५८ ह्या दिसा सुपानगुडी पोलीस ठाण्यालागसार ताणें स्फोट घडोवन हाडलो. १५ ऑगस्ट १९७२ दिसा भारत सरकारान ताम्रपत्र दिवन ताचो भोवमान केलो.

- कों. वि. सं. मं.

टेंगसे, केशव सदाशिव : (जल्म : १९२६, पैंगीण, काणकोण; मरण : १९५७).

सुटकेझुजारी. सदाशिवभट हो ताचो बापूय. पैंगीणी देवळांत भट म्हणून काम करताना टेंगसे केशव भूंयगत कार्यकर्त्यांक आलाशिरो दितालो. तशेंच तांकां तांचीं हत्यारां आनी दारूगुळो सुरक्षीत थळार लिपोवपाक आदार दितालो.

उपरांत तो आझाद गोमन्तक दलाचो वांगडी जालो. १९५०च्या मध्याक नगर हवेलीक स्वतंत्र्यताय मेळ्ळे उपरांत थंयच्यान तडीपार जावन आयिल्लो पुलीस जेरोमिनू बार्रेतु राश्ट्रवाद्यांचो छळ करतालो.

सप्टेंबर १९५६ त जेरोमिनु बार्रेतान जबरदस्तीन रामाच्या देवळांत भितर सरून, देवळाचो पुजारी पुरुषोत्तम आचार्याक अटक केली.

ताचेफाटल्यान रोकडेंच भूंयगत कार्यकर्त्यांनी, अर्दफोंड्यांत जेरोमिनु बार्रेताचे असभ्य वागणुकेखातीर ताच्या घराचेर धाड घाली आनी १७ सप्टेंबर १९५६ दिसा ताका गुळी घालून मारलो.

दुसऱ्या दिसा हे घडणुकीचो दुबावीत म्हणून टेंगसेक अटक केली. ताका आनी पुरुषोत्तमाक इतले मारले की तांकां थोड्याच दिसांनी बंदखणींतच मरण आयलें.

गोंय सरकारान मरणोत्तर पुरस्कार दिवन १८ जून १९८६ दिसा ताचो भोवमान केला.

- कों. वि. सं. मं

टेंबेस्वामी : (जल्म : १८५४, माणगांव, रत्नागिरी; मरण : १९१४, गुजरात).

टेके, चांगदेव बळवंत

आर्विल्ल्या काळांतलो एक दत्तोपासक सत्पुरूश आनी नामनेचो वेदांचो अभ्यासक. ताचें पुराय नांव वासुदेव गणेश टेंबे वा टेंभे. 'वासुदेवानंद सरस्वती' ह्या नांवानूय ताका वळखतात. ताचें मुळावें शिक्षण, ताचो आजो हरिभट्ट हाच्या हाताखाल जालें. उपरांत विंगड विंगड शाळांतल्यान ताणें संस्कृत विशयाचें अध्ययन केलें. ल्हानपणांतसावन ताका वेदांच्या अध्ययनाची आवड आशिल्ली.

पिरायेच्या एकोणिसाव्या वर्सा, अन्नपूर्णा नांवाचे चलयेवांगडा ताचें लग्न जालें. नरसोबावाडीक गेल्लेकडेन गोविंदस्वामी ह्या सत्पुरूशाच्या मार्गदर्शनाखाल ताणें दत्तोपासना सुरु केली. फुडें ताका परतून परतून दत्तात्रयाचे साक्षात्कार जावंक लागले आनी प्रत्यक्ष दत्तात्रयानूच ताका मंत्रोपदेश दिलो अशें म्हण्टात. थंयच ताणें योगाभ्यास सुरु केलो.

१८८२ वर्सा ताणें 'चांद्रायण' हें व्रत केलें. उपरांत माणगांवां ताणें दत्तात्रयाचें देवूळ बांदलें आनी थंयच तो मौनव्रतान रावपाक लागलो. अशीं ताणें सात वर्सां दत्तोपासना केली.

१८८९ वर्सा, बायलेक घेवन तीर्थयात्रेक वचपाक भायर सरलो. १८९१ वर्सा यात्रा करता आसतानाच ताचे बायलेक मरण आयलें. मरणाच्या तेराव्या दिसा ताणें संन्यास घेतलो आनी परतून तीर्थयात्रेक सुरवात केली.

तो जंय रावतालो, थंय पुराणां-प्रवचनां सांगून लोकांभितर धर्माची जागृताय हाडपाचो यत्न करतालो. ताणें विंगड विंगड सुवातांनी दत्तमुर्तींची प्रतिशठापना केल्या.

दत्त उपासनेच्या प्रचारावांगडा ताणें कांय ग्रंथांचीय निर्मिती केली. ताचे कांय ग्रंथ संस्कृत आनी मराठी भाशेंत आसात. 'श्रीदत्तलीलामृताब्धिसार' (१९०३), 'दत्तमालावर्णांकित माघमाहात्म्य' (१९०४), 'कुमारशिक्षा' (१९०९), 'प्राकृत मननसार' (१९१०), 'श्रीदत्तमाहात्म्य' (१९११), 'स्त्रीशिक्षा आनी स्त्रीगीते' (१९२१), अज्ञानतिमिरदीपक (१९२६) हे ताचे कांय म्हत्वाचे ग्रंथ आसात.

गुजरात राज्यांत गरुडेश्वर गांवांत ताका मरण आयलें. थंयच ताची समाधी आसा. थंय दत्त-पादुकांचीय स्थापणूक केल्या. दर वर्सा थंय ताची पुण्यतिथी मनयतात.

- कों. वि. सं. मं.

टेके, चांगदेव बळवंत : (जल्म : १६ डिसेंबर १९२९, वाडी, कोपरगांव).

सुटकेझुजारी. ताणें मराठी माध्यमिक मेरेन शिक्षण घेतलें. तो सोशलिस्ट पक्षाचो वांगडी आशिल्लो. १५ ऑगस्ट १९५५ ह्या दिसा काणकुंभीच्यान गोंयांत येवन सूर्ला ताणें सत्याग्रहांत वांटो घेतलो. १९५२-१९७७ ह्या काळांत तो वाडी ग्रामपंचायतीचो सरपंच आशिल्लो. उपरांत तो कोपरगांव पंचायत समितीचो आनी अहमदनगर जिल्हो परिशदेचो वांगडी जालो. महाराष्ट्र सरकारान सन्मानपत्र दिवन ताचो भोवमान केला.

- कों. वि. सं. मं.

टेबल - टॅनिस : (पळेयात टॅनिस).

टेमिन, हॉवर्ड मार्टिन : (जल्म : १० डिसेंबर १९३४, फिलाडेल्फिया).

नामनेचो अमेरिकन शास्त्रज्ञ. ताचें शिक्षण स्वार्थमोर म्हाविद्यालयांत जालें. उपरांत ताणें कॅलिफॉर्निया इन्स्टिटयूट ऑफ टॅक्नॉलॉजींत दलबेक्को हाच्या हातासकयल डॉक्टरेटच्या प्रबंधाचें काम केलें (१९५५-५९). थंयच ताणें आपलें अर्बुद-विशाणूवयलें संशोधन सुरू केलें. उपरांत तो मॅक ऑर्डल मॅमोरियल लॅबोरेटरींत अर्बुदविज्ञान आनी अर्बुद संशोधनाचो प्राध्यापक जालो.

आरएनए अर्बुद-विशाणूक लागून कर्करोग कसो जाता, हाचेविशींचो अभ्यास हें ताचें म्हत्वाचें कार्य. १९६४ वर्सा ताणें फुडली शक्यताय सुचयली - पयलीं विशाणूजन्य आरएनएची डीएनएंत नक्कल जाता आनी उपरांत तिचें पोशक पेशीजन्य डीएनएंत संकलन जाता. खेरीज, डिएनएची उपरांत आरएनएंत नक्कल जाता, अशेंय ताचें मत आसा. पूण ही क्रिया परती जायना म्हळ्यार एकोडी आशिल्ल्यान चडशा जीवविज्ञानिकांक मान्य जाली ना. पूण मे १९७० त टेमिन आनी बाल्टिमोर हांणी स्वतंत्रपणान रिव्हर्स ट्रान्सक्रिप्टेज ह्या एंझायमाचो सोद लायलो. ताका लागून परते क्रियेचें म्हळ्यार जननिक वृत्त फुडें कशें वता वा डीएनएंतल्यान आरएनएंत वचूंक शकता, अशें दाखोवपांत ते यशस्वी जाले. हें मत पयलींच्या सिध्दांताआड आसा. कारण, जननिक वृत्त न्युक्लिईक आम्ल (डीएनए) ते न्युक्लिईक आम्ल (आरएनए) ते प्रथीन अशें वता; असो पयलींचो सिध्दांत आशिल्लो. पूण टेमिन आनी बाल्टिमोर हांच्या मतान हें वृत्त प्रथीन ते न्यूक्लिईक आम्ल अशें वता.

पोशक पेशींतली जननिक सामग्री आनी अर्बुद -विशाणू हांच्यांतल्या आंतर-क्रियांविशीं ताणें लायिल्ल्या सोदांखातीर रेनातो दलबेक्को, डेव्हिड बाल्टिमोर आनी टेमिन हांकां १९७५ वर्साचो शरीरक्रियाविज्ञान आनी वैजकी विशयाखातीर आशिल्लो नोबॅल पुरस्कार फावो जालो. ह्या तिगांच्याय मोलादीक वावराक लागून मनशाक जावपी थरावीक अर्बुदाक कारण आसपी विशाणू सोदून काडपाची शक्यताय निर्माण जाल्या आनी अशे तरेचो अभ्यास करपाचें खाशेलें तंत्र तयार जालां.

- कों. वि. सं. मं.

टेलिप्रिंटर : (पळेयात तारायंत्रविद्या).

टेलिफोन : संपर्क माध्यमाचें एक साधन. ह्या साधनावरवीं लांब अंतरावयल्यान एकामेकांकडेन नीट संभाशण करप शक्य जाता. ध्वनी तरंगाचें विद्युत् तरंगांत रुपांतर आनी विद्युत् तरंगाचें पर्थून ध्वनी तरंगांत रुपांतर ह्या तत्त्वाचेर टेलिफोनाची मांडणी केल्ली आसा.

अलेक्झांडर ग्रॅहम बेल ह्या अमेरिकेंत स्थायिक जाल्ल्या स्कॉटिश शास्त्रज्ञान ७ मार्च १८७६ ह्या दिसा टेलिफोनाचें पेटंट दिलें. बेल हाका टेलिफोनाचो जनक म्हणून वळखतात आसले तरी ताचे आदीं सी. जी. पेज (१८३७), सी. बुर्सेल (१८५४), फिलिप रायस (जर्मन -१८६१), चार्लीस व्हीटस्टोन (१८२०), मायकल फेरडे (१८३१), ॲलिशा ग्रे (१८७२) आनी हेर शास्त्रज्ञांनी टेलिफोनाचे यंत्रणेक सुचक अशे तंत्रीक सोद लायले. बेल हाच्या उपरांतय टेलिफोनाच्या वेगवेगळ्या आंगांचेर नवीं नवीं संशोधनां जाल्यांत.

संदेश दितल्याच्या भाशणाचे ध्वनीतरंग प्रक्षेपकाचेर (Transmitter)

आदळटात. प्रक्षेपकाच्या कंपनांतल्यान ह्या ध्वनी तरंगांचें तशाच प्रकारच्या विद्युत् तरंगांत रुपांतर जाता. हे विद्युत् तरंग दुसरे वटेनच्या ग्राही (Receiver) साधना मेरेन पावोवपाचें काम वाहक तारो करतात. विद्युत् तरंग ग्राही साधनांचेर आदळले म्हण्टकच ताचें परतून ध्वनी तरंगांत रुपांतर जाता. अशे तरेन संदेश दिवप्याचें भाशण संदेश घेतल्याक जशाक तशें आयकूंक येता. सुर्वेक प्रत्येक टेलिफोनाक प्रक्षेपक आनी ग्राही हें एकच उपकरण आशिल्लें. पूण तें गैरसोयीचें जाल्ल्यान प्रक्षेपक आनी ग्राही खातीर दोन वेगळीं उपकरणां वापरांत आयलीं (१८९०). सद्या एकाच हात संचांत (Hand Set) प्रक्षेपक आनी ग्राही एकेच भुजेत बसयल्ले आसात (१९३०). सुर्वेक फोनाचे नंबर फोनाची चकती (dial) घुवंडावन लावप जातालें. सद्याच्या फोनाक नंबरांचे बटन आसात आनी बटन दामून (Push Button) नंबर लायतात.

संदेश आगमनाची खूण म्हणून घंटानादाची सोय टेलिफोनात केल्ली आसा आनी हातसंच ज्या घोडयाचेर दवरतात ताच्या मूळाकडेन घंटा नाद जावपाची यंत्रणा बसयल्ली आसता.

दूरध्वनी विनिमय ह्या मध्यवर्ती जुळणी केंद्रावरवीं संदेश वाहन, संदेश विभाजन आनी संबंदीत घटकांचेर नियंत्रण दवरप जाता. इंटरनॅशनल टेलिकॉम्युनिकेशन युनियन हे आंतरराश्ट्रीय संघटणेवरवीं आंतरराश्ट्रीय दूरध्वनी संदेश वहनाचें कार्य चलता.

कृत्रिम उपग्रहांच्या आदारान दूरध्वनी यंत्रणेंत कितल्योश्योच सुदारणा जावन आवाजा वांगडाच चित्रांय (व्हिडियो फोन) दिसपाची सोय १९७०त अमेरिकेंत जाली. तेचप्रमाण संदेशवाहक तारांबगर(Wireless) टेलिफोनाचो सोद लागिल्लो आसा. आपोआप संदेश नोंदणी (Message Print) जावपाची सोय उपलब्ध जाल्ली आसा. हाचेच वांगडा फॅक्स (fax), टेलेक्स (Telex) सारक्यो सुविधाय हे यंत्रणे मार्फत उपलब्ध आसात. सेल्युलर फोन (Cellular Phone) ही अशी एक बिनतारी संदेश यंत्रणा. फिरतें जुळणी केंद्र (मोबायल स्वीचींग सॅंटर) हे यंत्रणेवरवीं सेल्यूलर फोन यंत्रणेच्या घटकांमदीं (Cells) संबंद जोडून संदेश प्रक्षेपण आनी ग्रहण सर्वसादारण दूरध्वनी यंत्रणे मार्फत करप जाता. प्रवासांत सेल्यूलर फोन खूब उपेगी पडटा.

- कों. वि. सं. मं.

टोकियो : टोकियो उपसागराच्या तोंकार वशिल्ली जपानाची राजधानी. तशेंच तें जपानाचें अर्थीक, राजकीय आनी संस्कृतीक केंद्र. लोकसंख्येंत संवसारांतलें सगळ्यांत व्हड शार. सुरवातेक हाका इदो वा येदो अशें म्हण्टाले. १९६८ त जेन्ना हें बादशहाचें निवासथळ आनी जपानाची राजधानी म्हणून जाहीर केलें तेन्ना हाका टोकियो (उदेंत राजधानी) अशें नांव दिलें.

टोकियो आनी व्हड टोकियो अशे हाचे दोन वांटे केल्यात. व्हड टोकियो हें संवसारांतलें सगळ्यांत व्हड शार आसून ताचें क्षेत्रफळ सु. २,१४१ चौ. किमी. लोकसंख्या (मध्यवर्ती विभाग) ८,५५४ (१९८५). व्हड टोकियो शारांत २३विभाग, ९ उद्देगीक वसणुको, २५ उपनगरां, १४ गांवगिरे वाठार आनी प्रशांत म्हासागरांतल्या कांय जुंव्यांचो आस्पाव जाता. जपानाचे वट्ट लोकसंख्येचोय सु. एक-दशांश वांटो ह्या शारांत रावता आशिल्ल्यान जपानी जिवीतांचें एक माणकुलें रूप थंय पळोवपाक मेळटा. टोकियो शाराचो संवसारांतल्या आधुनीक शारांमदीं आस्पाव जाता. उजो, भूंयकाप आनी दुसऱ्या म्हाझुजाक लागून ह्या शाराचो खूब फावटीं नाश जाल्लो पूण जपानान ताची परत परत उबारणी केली.

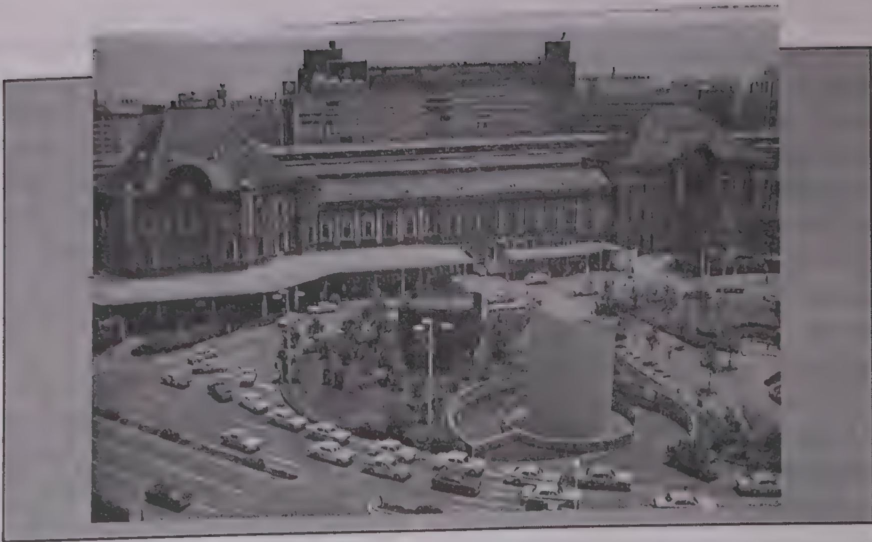
टोकियो शाराची सजावट बेस बरी केल्ली आसा. खूब रूंद आनी नितळ रस्ते, विंगड विंगड शासकीय आनी वेपारी कंपनीच्यो व्हड इमारती, व्हड-व्हड कारखाने, सोबीत आनी व्हड नाटयघरां, विश्रांतीघरां, वस्तू संग्रहालयां आनी उद्यानां सगळ्याक दिश्टी पडटात. भोंवडेकारांचो आनी मोटारींचो गजगज, भुंयारी आनी जमनीवयल्या लोहमार्गाचें जाळें, गिरायकांचे गर्देन भरिल्लीं व्हड-व्हड दुकानां असलीं धांवपळींचीं दृश्यां थंय चारूय दिशांनी पळोवपाक मेळटात.

ह्या व्हड शाराचें हवामान मोसमी प्रकाराचें आसून गिमाच्या दिसांनी ताचें तापमान सु. २६.४° सें. आनी शिंयाळ्यांत तें साप थंड म्हळ्यार ३.७° सें. इतलें आसता. वर्सुकी सरासरी पावस १५६.२ सेंमी. इतलो पडटा. जानेवरी ते मार्च मेरेन जायते फावटीं थंय हिमवर्शाव जाता. थंयची वस्ती खूब दाट.

टोकियोंत आस्पाविल्ल्या एडो गांवाचो उल्लेख बाराव्या शेंकड्यांतल्या कागदपत्रांत सांपडटा, पूण टोकियोच्या खऱ्या इतिहासाची सुरवात १४५७ वर्सा सावन जाता. १ एप्रिल १४५७ दिसा ओटा डोकान नांवाच्या एका सेनापतीन एडो नांवाचो किल्लो सूमिद न्हंयेच्यामुखार बांदिल्लो. सतराव्या शेंकड्याचे सुरवातेक ईयाशू टोकुगावा नांवाच्या शोगुणान थंय आपलें मुखेल ठाणें दवरिल्लें. तेन्नासावन ह्या शाराची नेटान उदरगत जावपाक लागली. टोकुगावा कुटुंबाकडेनूच जपानाचें शासन आशिल्ल्यान क्योटोला ही तांची राजधानी आशिल्ली. तरी पूण टोकियोचो विकास जायत रावलो.

१८६८ त सम्राट मुट्शुहिटो ह्या मेजीवंशी राजान एडोलाक राजधानी हाडून ताका टोकियो (आदली राजधानी) हें नांव दिलें. फाटल्या १०० वर्सांमदीं टोकियोन, जपानाचेर आयिल्ल्या साबार प्रसंगांक तोंड दिलें. १९२३ त जाल्ल्या भूंयकापांत आनी तेवरवीं लागिल्ल्या उज्याक लागून सुमार एक लाख लोक मेले. शारांतल्यो खूब इमारती नश्ट जाल्यो. उपरांतचे पिळगेन शाराची परत उबारणी केली. दुसऱ्या म्हाझुजांत जाल्ल्या बॉम हल्ल्यांत ह्या शाराचो २५५ चौ. किमी. भाग उध्वस्त जाल्लो आनी सु. २,५०,००० नागरीक मेल्ले. वट्ट आठ लाख इमारती नश्ट जाल्ल्यो. पूण झुजाउपरांत टोकियोची परत उबारणी नेटान जाली. आज टोकियोचो आस्पाव संवसारांतल्या आधुनीक शारांमदीं जाता.

जलद गतीन वाड जावपी ह्या शाराच्या विकासाक नियोजन मेळचें म्हणून मूळ शारा भोंवतणीं ५० किमी. क्षेत्रांत एक व्हड वाटकूळ कल्पून टोकियो स्थानका भोंवतणीं १५ किमी. चो एक पटो, ताचे भायर १० किमी. रूंद पाचवो पटो आनी ताचे भोंवतणीं २०.२५ किमी. चें व्हड क्षेत्र अशे तीन वांटे केल्यात. पयल्या क्षेत्रांत बांधकामांसंबंदी कडक नेम घाल्ले आसून तिगून रावपी घरांच्या बांधकामांकडेन चड म्हत्व दिलां. सुमार ७५% घरांच्या बांधकामांत लाकूड वापरतात; लोखण आनी कॉंक्रीट हांचोय चडांत चड उपेग हालीच्या तेंपार करतात. पाचवो पटो शेतां, बागबगीचे, उद्यानां हांचे खातीर राखून दवरिल्ल्यान थंय आकर्शीत अशें गांवगिरें वातावरण निर्माण जालां. हाच्या भायलो पटो नवे उद्येगीक वसणुकेच्या विस्ताराखातीर राखून दवरला.

टोकियो रेल्वे स्टेशन

टोकियोक आंतरराश्ट्रीय शार अशेंय म्हण्टात. थंयच्या हानेडा विमानतळाचेर दिसाक सुमार ३५०-४०० विमानांची आनी वर्साक सु. ७,४००,००० भोंवडेकारांची यो-वच जाता. हो विमानतळ रडारासारक्या आधुनीक यंत्रांनी सज्ज आसून, हालीं दर्या पुरून ताचो विस्तार केला. टोकियोचे लोहमार्गूय खूब फुडारिल्ले आसात. फांत्यार ४.१५ सावन रातच्या १२ मेरेन हांगा गाडयांची यो-वच आसता.

१९०६ त बांदिल्लें टोकियोचें बंदर त्या मानान खूब ल्हान. पूण जपानाचे आयात-निर्याती खातीर मुखेलपणान योकोहामा बंदराचो उपेग जाता. मारूनौची विभाग म्हळ्यार टोकियोच्यो बँको, विमो, वेपार आनी शासनाच्या वेव्हारांचें केंद्र. जपानाचें आकाशवाणी आनी दूरचित्रवाणी केंद्र मारुनौचीक आसा. टोकियो टावर शाराची सोबीतकाय वाडयता. हो टावर ३३३ मी. ऊंच. ह्या टावराचेर जपानाचें आकाशवाणी केंद्र आनी दूरचित्रवाणी केंद्र आसा. टोकियो शारांत शेंकड्यांनी उपवनां आनी टोकियो नॅशनल म्युझियम, नॅशनल म्युझियम ऑफ मॉडर्न आर्ट, मट्रोपॉलिटन फायन आर्ट गॅलरी, नॅशनल सायन्स म्युझियमा सारकीं साबार नामनेचीं संग्रहालयां आसात.

टोकियो हें जपानाचें एक नामनेचें उद्देगीक शार. पोलाद, तारवां बांदणी, रेल्वेचे म्हाल व्हरपी डबे हांचेसारकी अवजड कारखानदारी तशेंच हलक्या आनी मध्यम आकारांचे कारखानेय बरेच आसात. अचूक यंत्रसाधनां, वैजकी उपकरणां, विजेचीं ल्हान-व्हड यंत्रां, कपडयाच्यो गिरणी, रबराच्यो वस्तू, खेळणीं, खाद्यपदार्थ अशें विंगड विंगड उत्पादन थंयच्या कारखान्यांनी जाता. शेतवड आनी नुस्तेमारी हेय टोकियोचे म्हत्वाचे उद्देग.

टोकियो हें जपानाचें मुखेल संस्कृतीक आनी शिक्षणीक केंद्र. जपानांतल्या ४६५ विद्यापिठांतलीं १४६ विद्यापिठां टोकियोंत आसात. टोकियोच्या प्रशासना खातीर एक राज्यपाल, कार्यकारी आयोग, ताचीं विंगड विंगड मंडळां आनी १२० वांगडयांचें विधीमंडळ आसा. राज्यपालाची वेंचणूक दर चार वर्सांनी जाता.

वेंचून आयिल्ले वांगडी तांच्यांतलो अध्यक्ष आनी उपाध्यक्ष वेंचून काडटात. विधीमंडळाच्यो बसका वर्सांतल्यान चार फावटी जाता.

– कों. वि. सं. मं.

टोगो : अस्तंत आफ्रिकेच्या गिनीच्या आखातावयलें एक स्वतंत्र प्रजासत्ताक. क्षेत्रफळ ५६,७८५ चौ. किमी. आसा. लोकसंख्या ३९,००,००० (१९९४). विस्तार ६°१०′ ते ११°५′ उत्तर आनी १°७५′ उदेंत ते ०°२५′ उदेंत. हाची उत्तर -दक्षिण लांबाय ५१२ किमी. आनी रुंदाय १४४ किमी. आसा. हाचे अस्तंतेक घाना, उत्तरेक अपर व्होल्टा, उदेंतेक दाहोमी आनी दक्षिणेक गिनीचें आखात आसा.

भूंयवर्णन : टोगोच्या मदल्या वाठारांत घानांतल्या आक्कापीम दोंगुल्लयांसावन, दाहोमींतल्या आटाकोरा दोंगरा मेरेन गेल्ली शेन डू टोगो ही सरासरी ७०० मी. उंचायेची दोंगरावळ नैर्ऋत्य – ईशान्येक गेल्या. ह्या दोंगरावळींतलें सगळ्यांत उंच तेमक पिक बौमान हें ९८३ मी. उंचायेचें आसा. ह्या दोंगुल्यांचे उत्तरेक आनी अस्तंतेक ओटी ही व्होल्टाची उपन्हंय व्हांवता.

ओटी न्हंयेचे उत्तरेक ओटी वालुकाश्म सडो हो सावाना तणाचो वाठार. सामके वायव्येक ग्रॅनायट आनी नीस हांचो ऊंच प्रदेश आसा. मदल्या दोंगुल्लयांचे दक्षिणेक सु. ४३० मी. उंचायेचो सड्याचो प्रदेश आसा आनी थंयच्यान मोनो आनी तिच्यो उपन्हंयो आनी ए, ओगू, हाहो आनी सीओ व्हांवतात.

हवामान, वनस्पत आनी मोनजात : टोगोचे दक्षिणेक एप्रिल ते जुलय आनी ऑक्टोबर ते नोव्हेंबर असो दोन फावटीं पावस पडटा. दर्यादेगेलागच्या वाठारांनी सगळ्यांत उणो ६० ते ९० सेंमी. पावस पडटा. दर्यादेगेसावन सु. १०५ किमी. भितर पालीमे वाठारांत सगळ्यांत चड पावस पडटा. बाकीच्या काळांत उश्ण, सुकें, धुल्लान भरिल्लें हरमॅटन वारें मारता. थंयचें सरासरी हवामान २६° सॅ. आस्सता. ऑगस्टांत दोंगरी वाठारांनी सगळ्यांत उणें २०° सॅ. तापमान आसता. जाल्यार उत्तरेक मार्च-एप्रिल

यन्यांत सगळ्यांत चड ३३° सें. तापमान आसता.

न्हयेच्या देणगांनी आनी नैर्ऋत्येकडच्या चड पावस पडपी वाठारांनी ट रानां आसात. दाट रानांचे कांय प्रदेश मदल्या दोंगरी वाठारांनी ंपडटात. कांय कडेन सावाना तरेची वनस्पत सांपडटा. पावसाळ्यांत देश पाचवोचार जाता जाल्यार गिमांत जळींमळीं ल्हान-ल्हान झोंपां सतात. दाट रानांतल्यान घट लाकूड, दीख आनी पामाचें उत्पन्न मेळटा.

रानांनी विंगड विंगड प्रकारची मोनजात मेळटा. उत्तरेक हत्ती, शींव, बटे दिश्टी पडटा. न्हंयेंत गेंडे, हिप्पोपोटॅमस आनी मानगीं बऱ्याच माणांत आसात. दर्यादेगेलागच्या रेंवाळ प्रदेशांत विंगड विंगड जातींचे ोरोप आनी शेडु आसात. थंय तरेकवार सवर्णीय दिश्टी पडटात.

इतिहास : बाराव्या ते चौदाव्या शेंकड्यांत नायजराच्या देगणांतल्यान व लोक टोगोलँडाक आयले आसूं येत अशें इतिहासकारांचें मत आसा. ध्या टोगोंत आनी लागींच्या घाना देशांत ह्या लोकांची संख्या चड आसा. दराव्या ते सोळाव्या शेंकड्यांत पुर्तुगेज लोक थंय आयले आनी तांणी ंय गुलामांचो वेपार सुरू केलो. गुलामांच्या आदारान तांणी दर्यादेगांच्या ाठारांनी माड, मको हांचीं पिकां काडपाक सुरवात केली. ते ह्या पिकांचो उपेग आपल्या बोटीवयल्या खलाशां खातीर करताले. उपरांत १६२६ त फ्रेंच लोक थंय पावले आनी तांणी ग्रान्द पोपो आनी पेतित पोपा ह्या गांवांनी आपलो राबितो केल्लो. पूण थंयच्या लोकांनी तांकां खर विरोध केल्लो. १८५६त जर्मन लोक ग्रान्द पोपो आयले. १८८० उपरांत तांणी बरोच प्रदेश आपल्या शेकातळा घेतलो. जर्मनांनी आपली राजधानी सुरवातेक बागुदाक मागीर झेबे आनी १८९७ लॉमेक व्हेली. जर्मनांनी उत्तरेकडचोय प्रदेश घेवन थंय रस्ते आनी रेल्वे मार्ग बांदले. ह्या काळांत अर्थीक आनी समाजीक उदरगतीक सुरवात जावपाक लागिल्ली. पूण पयल्या म्हाझुजाउपरांत टोगो फ्रेंच आनी ब्रिटिशांच्या हातांत आयलें. १९२२त राश्ट्रसंघाचो महादिश्ट प्रदेश म्हणून हो प्रदेश फ्रेंच आनी ब्रिटिशांचे सुवादीन केलो. दुसऱ्या म्हाझुजा उपरांत ब्रिटीश आनी फ्रेंच हांचेकडेन टोगोलँड संयुक्त राश्ट्रांचो विश्वस्त प्रदेश म्हणून आयलो. २८ एप्रिल १९५८त संयुक्त राश्ट्रांचे देखरेखीखाला नव्यो वेंचणुको घेतल्यो. हातूंत राश्ट्रीय संयुक्त संघाक जैत मेळ्ळें. तांणी पुराय स्वतंत्रतायेची मागणी केली. २७ एप्रिल १९६० त टोगोक पुराय स्वातंत्र्य मेळ्ळें. १३ जानेवारी १९६३ दिसा ऑलिंपोची हत्या जाली आनी उपरांत निकोलास गृनिट्झकी राश्ट्राध्यक्ष जालो. ३ जानेवारी १९६७ दिसा लोक एटिएन्ने इयाडेमा हांच्या फुडारपणाखाला लश्करी क्रांती जावन, इयाडेमा राश्ट्राध्यक्ष जालो.

अर्थीक स्थिती : शेतवड हो टोगोचो मुखेल वेवसाय जावन रावला. ४२.२% जमीन शेताखातीर लायक आसा. शेतजमीन तितलीशी पिकाळ नाशिल्लयान थंयच्या शेतकामत्यांक आपल्या शेताखातीर गोरवां पोसप, कुकडां पोसप, नुस्तेमारी आनी हेर वेवसायांचो आदार घेवंचो पडटा. कोको, काफी, ताडतेल, ताडगर, खोबरें, भिकणां हीं थंयचीं म्हत्वाचीं पिकां आसात. माड, काफी, कोको, कोला, कापूस हांचे व्हड मळे आसात.

टोगोंत नुस्तेमारीचोय वेवसाय नेटान चलता. न्हंयांतल्यान नुस्तें पारंपारीक पद्दतीन मारतात. टोगोची ९.५% भूंय रानांनी आशिल्ल्यान रानांतली पिकावळूय हांगाचे अर्थीक स्थितीक फाटबळ दिता.

टोगोंत खनीज संपत्ती भरपूर आसा. थंय फॉस्फेट, क्रोमीयम, लोखण, बॉक्सायट, तेल, युरेनियम, भांगर, हिरे, रुटायल, मँगनीज मेळटा.

टोगोंतले म्हत्वाचे उद्येगधंदे म्हळ्यार तापिओका, स्टार्च, ताडतेल काडपाचे कारखाने, शेंदऱ्यो आनी मातयेचीं आयदनां करप, कांय प्रमाणांत लोखणाच्यो वस्तू तयार करप हे वेवसाय चलतात. पूण टोगोंत व्हड उद्येगधंद्यांची अजून वाड जावंक ना. थंय यंत्रांची चडशी आयात जाता.

येरादारी आनी संचारण : १९८२ मेरेन टोगोंत ५२५ किमी. लांबायेचे रेल्वे मार्ग आशिल्ले. लॉमेसावन पालीमेमेरेन कोको खातीर, आनेचोमेरेन खोबऱ्या खातीर आनी ब्लीटामेरेन कापसाखातीर अशे मुखेल रेल्वे मार्ग आशिल्ले. १९८४ मेरेन थंय ७,८५० किमी. लांबायेचे रस्ते आशिल्ले. लॉमेंत आंतरराश्ट्रीय विमानतळ आसा. लॉमे हें टोगोचें मुखेल बंदर.

लोक आनी समाजजीण : १९९४ मेरेन टोगोची लोकसंख्या ३,९००,००० आसा. थंय सु. तीस वांशिक पंगडांचे लोक आसात. लोकसंख्येंतले सुमार २०% एवी, १३% काब्री, ११% वात्यी, ६% नाउडेबा, ५.८% मिना, कोटोकोली ५%, मोवा ५% आनी हेर ३१% आसात. बरेच लोक अस्तंत आफ्रिकेच्या हेर भागांतल्यान आयल्यात. टोगोंतले थळावे लोक उत्तर आनी नैर्ऋत्य वाठारांत रावतात. एवी हे संख्येन चड आसून ते चवदाव्या ते सोळाव्या शेंकड्यांत नायजेरियासावन आयिल्ले. आक्पोसो, आडेले, आहलो हे मध्य टोगोंत रावतात. डागोंबा, चाकोसी, आन्याना, केपेले हे घाना आनी आयवटी कोस्टासावन आयले. टेम, मुर्मा, मॉसी ह्यो अपर व्होल्टासावन आयल्यो. ह्यो जमाती निग्रोवंशी आसात आनी त्यो टोंगोच्या मदल्या आनी दक्षिण वाठारांत रावतात.

थंयची अधिकृत सरकारी भास फ्रेंच. थंयच्यो विंगड विंगड जमाती आपआपली खाशेली भास उलयतात. दक्षिणेक चडशी एवी लोकांची भास वापरतात. थंयचीं चडशीं वर्तमानपत्रां फ्रेंच भाशेंत छापतात. पूण वेपार आनी हेर कामां खातीर फ्रेंच आनी इंग्लिशीचो वापर करतात. टवी, हाऊसा, गुरु, मोरे, तेम, कोबे, क्वा, ह्यो थंयच्यो कांय बोली.

– कों. वि. सं. मं.

टोळ : ओरथॉप्टेडा गणांतलो लोकस्टिडी (ॲक्रिडिडी) कुळांतलो टोळ हो एक मुखेल उपद्रवी किडो. व्हड संख्येची जननक्षमताय आनी लांब पल्ल्याची भोंवडे क्षमताय आशिल्लो, हो एक आंतरराश्ट्रीय असो उपद्रवी मुल्यांचो किडो. व्हड संख्येच्या भिऱ्यान येवन पिकावळीचेर धाड घालपी हो किडो पिकावळीचो आनी झाडापेडांचो एक व्हड दुस्मान.

टोळाचें इंग्लीश नांव 'लोकस्ट'. लॅटीन भाशेंत हाचो अर्थ 'जळिल्ली जमीन' असो जाता. टोळधाड पडले उपरांत जमनीची अवतिकाय जाळिल्ले जमनीभशेन जाता हें ह्या उतरावयल्यान सूचीत जाता. व्हड आकाराच्या टोळाक लोकस्ट आनी ल्हान आकाराच्या टोळाक ग्रासहॉपर म्हण्टात.

पोरणे बरपावळींत टोळधाडीन जाल्ल्या लुकसाणीचें वर्णन मेळटा. बायबलांतय टोळाचो उल्लेख मेळटा. टोळधाडीचे लुकसाणीपसून पिकाचें संरक्षण जावचें म्हणून देवाकडेन प्रार्थना केल्ल्याचो उल्लेख मेळटा. व्हड संख्येन आयिल्ल्या मनशाकडसून जावपी उपद्रवी घुरयेक टोळधाड हो वाक्यप्रचार वापरांत आसा.

टोळाची वाड तीन अवस्थांनी जाता – १) तांतयां २) बीन पांखांचे पिले ३) पांखांचे टोळ. सुमार तीन ते स म्हयन्यांच्या काळांत मादी ३०० ते

टयुनिशिया

५०० तांतयां जमनीच्या बुराकांत घालता. १२ ते १४ दिसांच्या काळांत बीन पांखांची पिलां भायर सरतात. तीं चार सप्तकांच्या काळांत पांच फावटीं कात सोडले उपरांत टोळ अवस्थेंत पावतात.

एकलेपणाची आनी भिन्याची अशो टोळयो संचार करपाच्यो दोन प्रवृत्ती दिसतात. एकलेपणाचे अवस्थेंतल्या टोळाचो रंग, आकार हो कांय प्रमाणांत भिन्यांतल्या टोळाच्या रंगापरस आनी आकारापरस वेगळो आसता. एकलेपणांतले अवस्थेंतले टोळ हे कांय प्रमाणांत सुस्त, निरुपद्रवी जाल्यार भिन्यांतले अवस्थेंतले टोळ हे अस्थीर आनी उपद्रवी आसतात. एकलेपणाची प्रवृत्ती आनी भिन्यांची प्रवृत्ती ह्यो तशो सामक्यो एकामेकांपसून तुटिल्लयो दोन अवस्था म्हणूंक मेळच्योनात. एकलेपणाची प्रवृत्ती आशिल्ल्या टोळाचे संख्येंत वाड जाली आनी सरभोंवतणच्या परिसराचो बादाकादी संपर्क जालो जाल्यार एकलेपणाचे प्रवृत्तींतल्या टोळाचें रूपांतर भिन्यांचे प्रवृत्तींत जाता.

भिन्याचे प्रवृत्तींतल्या टोळांची भोंवडी ही त्या वाठाराखातीर एक व्हड अशी उपद्रवी भोंवडी थारता. जे सुवातेर टोळधाड पडटा ते सुवातेवयली पुराय वनस्पत नश्ट जाता. लाखाच्या आंकडयांत, एका दिसाक सुमार ४० किमी. ह्या हिशोबान, सुमार ८०० चौ. किमी. च्या व्यापान हें भिरें वाटेर आडवीं आयिल्ल्या झाडांपेडांचीं आनी पिकांचीं पानां खावन उडयता. दर एक टोळ सुमार दोन ग्राम अन्न खाता.

जशें जशें वत खर जाता, तसो तसो टोळधाडीचो वेग उणो जाता. टोळ भोवतेक रातच्या वेळार झाडाच्या मुळांनी सुसेग घेता.

टोळधाडीचें नियंत्रण : सरकोफेजडी कुळांतले मूस, भुंगुल्ले, हुंदीर, चानयो, जिवाणीं, शेड्डे, पाली, शेवणीं हांचे सारकिल्ले जीव टोळांचीं तांतयां तशेंच टोळ खावन सैमीक अशें नियंत्रण टोळांचेर दवरतात. तेभायर टोळांच्या अशा खाशेल्या रोगांनी टोळांचेर नियंत्रण उरता.

जमीन नांगरून टोळांचीं तांतयां नश्ट करप, टोळांचीं पिलां उदकांत बुडोवप, धुंवर आनी उज्याच्या आदारान टोळ नश्ट करप, कीटकनाशकांचो वापर करप हे कांय मानव निर्मीत नियंत्रण उपाय आसात. १९४५ त इंग्लंडांत टोळ नियंत्रण संशोधन केंद्र सुरू केलें. टोळधाडीचें सर्वेक्षण, तिचें अनुमान, तिचेसंबंदीं लोकांमदीं जागृताय आनी नियंत्रणासंबंदीं मार्गदर्शन हीं ह्या केंद्राचीं मुखेल उद्दिश्टां. १९६० त अशेच तरेचो एक प्रकल्प संयुक्त राश्ट्रांच्या खास निधींतल्यान् रेंवटी टोळांखातीर सुरू जालो.

उपेग : टोळ हे मुळांत उपद्रवी आसले तरीय तांचोय कांय प्रमाणांत उपेग जाता. नुस्तें गरोवपाच्या कामांत हांयस म्हणून तांचो वापर करतात. कुकडां आनी हेर पाळीव शेवणीं आनी बीन पाळीव शेवण्यांचें टोळ हें मुखेल अन्न. कांय देशांतले लोक टोळांचो अन्न म्हणून उपेग करतात.

सर्वसादारणपणान प्रौढ टोळाचो रंग हळदुवो-करडो आसता आनी लांबाय सुमार ४६ ते ६० मिमी. आसता. धडापरस तकली मोटी आसता आनी टोळाच्या आकारमानान दोळेय मोटे आसतात. पांयांच्यो दोन जोडयो आसल्यो तरीय उडपाखातीर फाटले जोडयेचो उपेग जाता. टोळाचें वजन सुमार दोन ग्राम आसता.

- कों. वि. सं. मं.

टयुनिशिया : (अरबी अल् - जम्हूरिया अत् - तुनिसिया). आफ्रिकेचे उत्तर देगेवयलें ल्हानशेंच अरब मुसलमानी प्रजासत्ताक. क्षेत्रफळ १,६४,१५० चौ. किमी. लोकसंख्या ८६,००,००० (१९९१). विस्तार २९° ५४′ उत्तर ते ३७° २१′ उत्तर आनी ७° ३३′ उदेंत ते ११° ३८′ उदेंत. ह्या देशाचें दक्षिण-उत्तर चडांत चड अंतर ७२० किमी. आनी उदेंत-अस्तंत ३२० किमी. ह्या देशाक १२०० किमी. लांबायेची दर्यादेग लाबल्या. हाचे उत्तरेक आनी उदेंतेक भूमध्य दर्या, आग्नयेक लिबिया, नैर्ऋत्येक आनी अस्तंतेक अल्जेरिया आसा. उत्तर देगेर ट्यूनिसाचें आखात आसून उदेंत देगेर हाम्मामेतचें आखात आनी गॅबेसचें आखात आसा. गॅबेसच्या आखातांत जेर्बा, केर्केना आनी शेर्गुई हे जुंवे आसात. टयुनिसच्या आनी हाम्मामेतच्या आखाताकडच्या लॅप बॉन व्दीपकल्पालागसार झेंब्रा आनी उत्तर देंगेपसून काय अंतराचेर ला गालीट हे ल्हान जुंवे आसात. राजधानी टयुनिस.

मोरक्को - अल्जेरियाकडल्यान आयिल्ल्यो ॲटलास पर्वताच्या टेल ॲटलास आनी सहारा ॲटलास ह्यो दोन टयुनिशियांतल्यो मुखेल दोंगरावळी. अल्जेरियाचे शिमेकडल्यो तेबेसा वळींतल्यो काफ अश - शनाबी वा जेवेल चंबी (१५४४ मी.) आनी टयूनिसचे नैर्ऋत्येक सुमार ४८ किमी. चेर आशिल्लें जेबेल झागवान (१२९५ मी.) हीं तातूंतलीं मुखेल तेमकां. वायव्येकडेन क्रूमीरी आनी उत्तर देगेकडेन मोगोद पर्वत आसात. ॲटलासच्या दोनूय शाखांमदल्यान टयुनिशियाची मुखेल न्हंय मेजेर्दा इशान्येकडेन व्हांवत वचून टयुनिसच्या आखातांत भूमध्य दर्याक मेळटा. मेजेर्दाचें देगण पुर्विल्ल्या तळ्याचे द्रोणीत, गाळ साचून निर्माण जालें आशिल्ल्यान रोमन काळासावन ताची धान्याचे कोठार म्हणून नामना आसा. ह्या सगळ्या दोंगराळ वाठाराक डॉरसेल म्हण्टात. ताचे दक्षिणेक २०० ते ५०० मी. उंचायेचो पठारी स्टेप तणाचो वाठार आसून ताचे दक्षिणेक सखल तणाचो वाठार आसा. ते उपरांत दक्षिणेक शॉट ह्या खाऱ्या तळ्याचो अंतर्गत उदका येरादारीचो वाठार आसा.

टयुनिशियाचें हवामान सादारण भूमध्य सागरी म्हळ्यार सौम्य आनी आर्द शियाळें, गरम आनी सुको गीम अशें आसता. सुमार वर्सभर अस्थिर अस्तंती वारें व्हांवता. पूण केन्ना केन्नाय दक्षिणेकडल्या सहारांतल्यान सिरोको हें सामकेंच उश्ण आनी सुकें वारें येता. हांकां टयुनिशियांत शेहेली म्हण्टात. तांकां लागून झाडां सगळीं सुकून वतात. दर्या लागीं आशिल्ल्यान हांगाच्या तापमानाचेर परिणाम जाल्लो दिश्टी पडटा. देगेवयल्या सूस वाठारांत जानेवारीचें किमान सरासरी तापमान ७° सॅ. आनी ऑगस्टांतलें कमाल सरासरी तापमान ३२° सॅ. आसता. हांगाचो शियाळो किमान ६.६° सॅ. आनी कमाल १८.३° सॅ. आनी सरासरी तापमान ११.१° सॅ. आसता. गिमांत तें किमान १८.३° सॅ. कमाल ३३.९° सॅ. आनी सरासरी २६.१° सॅ. आसता.

हांगा पावस सादारणपणान ऑक्टोबर ते मे ह्या म्हयन्यांत पडटा आसलो तरी, चडसो पावस नोव्हेंबर ते फेब्रुवारी ह्याच काळांत पडटा.

टयुनिशियाचे उत्तरेकडल्या दोंगराळ वाठारांत आनी क्रूमीरी वाठारांत दाट रानां आसात. तातूंत बुचाचो ओक, चीड, थूया, अलेप्पो, पाइन, जेतून, जुजवे, गम आदीं झाडां आसात. हाचेभायर नेचे, आल्फा, एस्पार्टो हीं तणां तशेंच खाजूर, ऑलिव्ह, द्राक्ष, लिंबू हीं फळां आसात.

हांगाच्या रानांत रानदुकरां, तणाच्या वाठारांत ल्हान प्राणी, वांस्वेलां, प्लोव्हर, चित्ते, तरस, कोले, कुरंग आदी मोनजात मेळटा. हांगा विंचू खुबूच आसात. तेचपरी नागाच्यो, शिंगाचो व्हायपर ह्यो जाती मेळटात. हांगा

वेगवेगळ्यातरेचे पक्षीय खूब आसात. हांगाच्या दर्यांत ताल्ले, टयूना आदी नुस्ते भरपूर मेळटा.

टयुनिशियांतले मूळचे लोक बर्बर. इ.स. आदी बाराव्या शतमानांत फिनशियन लोकांनी उटिकाची वसणूक केली. जाल्यार इ.स. आदी णव्या शतमानांत टायरच्या वसाहतवाल्यांनी टयुनिसा लागसार कार्थेजची वसणूक केली. उपरांत बर्बर आनी कार्थेजचो संकर जालो. रोमाबरोबरच्या तिसऱ्या प्यूनिक झुजांत कार्थेज हरले आनी थंय रोमन, व्हँडाल आनी बायझंटिन हाच्यो एकाफाटोफाट एक अश्यो सत्ता आयल्यो.

फुडें चवथ्या शतमानांत हांगा क्रिस्ती धर्माचो प्रसार जालो. पूण सव्या आनी सातव्या शतमानांत बायझंटिनाचे कारकिर्दीत धर्मीक वाद विवाद वाडले. सातव्या शतमानांत अरबांनी हांगा घुरी घालून केरवाँ हें शार स्थापन केलें. मोरोक्को, अल्जेरिया, टयुनिशिया आनी लिबिया ह्या अस्तंत्या अरबी राश्ट्रांचो एकचार दाखोवपी 'मागरिब' वाठारांतलें हें पयलें शार. इ.स. ८०० त इब्राहिम इब्न अल अगलब हाणें आपलें हांगा राजघराणें स्थापन केलें. इकराव्या शतमानांत कैरोच्या खलिफान मागारिबचेर दुसरी अरब घुरी घाली. ११३५ त सिसिली घेवन नॉर्मनांनी दर्यादेगेर सत्ता स्थापन केली. पूण मोरोक्कोच्या अल्मोहेदांनी ११५९ त टयुनिशियाचेर जैत मेळोवन मागारिब वाठार आपल्या शेकाखाल हाडलो.

टयुनिशियाच्या राज्यपालान १२२८ त स्वातंत्र हाफसिद घराणें स्थापन केलें. ह्या घराण्याच्या ३०० वर्सांचे कारकिर्दीत इस्लामी कला आनी संस्कृतीक बरी पोसवण मेळ्ळी. तशेंच हांगा झैतून (मशीद) विद्यापिठाची स्थापना जाली. १५७४ त तुर्कांनी स्पॅनीश लोकांक टयुनिशियांतल्यान धावंडावन घाले. सतराव्या शतमानाच्या मधेकाक तुर्की सुलतानान नेमिल्ल्या 'बे'ची सत्ता टयुनिशियांत आयली.

१८५७ त मुहंमद बे हाणें मुसलमान आनी बिगरमुसलमान हांची कायदेशीर समानता आनी तांकां राखण जाहीर केली आनी ताच्या उपरांतच्या सादिक बेन मुस्लीम बेची निरंकूश सत्ता संपुश्टांत हाडपी संविधान चालीक लायलें. १८८१ त फ्रेंच टयुनिशियांत रिगले. ताणीं सगळी सत्ता आपल्या हातांत घेतली. सादिक बे फकत नांवापुरतोच राजा उरलो. युरोपियांक सगळे तरेच्यो सवलती आनी हक्क मेळटाले. पूण टयुनिशियनांक ते न्हयकारप जाताले. अश्यावेळार राश्ट्रीय चळवळींचीं चिन्नां दिसूंक लागलीं. पयल्या म्हाझुजाउपरांत १९१९ त शेख अब्द अल अझिझ तालवी हाच्या फुडारपणाखाल पॅरिसचे शांतता परिशदेंत टयुनिशियाचे स्वायत्ततेची मागणी करपी शिश्टमंडळ गेलें. पूण ताची थंय दाद लागली ना. तालबीन दस्तूर (संविधान) पक्ष काडलो. १९३४त तालबीच्या फुडारपणाखाल पोरनो दस्तूर पक्ष आनी हबीब बुर्गीबच्या फुडारपणाखाल हितैषी, आधुनिकतावादी नवो दस्तूर पक्ष अशे दोन पक्ष जाले. दुसऱ्या म्हाझुजांतल्या फ्रांसाच्या हारी उपरांत मार्शल पेनॉच्या व्हिशी शासनाकडेन टयुनिशियाची सत्ता आयली. पूण फुडें १९४३त अमेरिकेच्या आनी ब्रिटनच्या सैनिकांनी आफ्रिकेंतल्या जर्मनांक धावंडावन घालून टयुनिशियांत परत फ्रेंच सत्ता हाडली.

दुसऱ्या म्हाझुजाउपरांत हबीब बुर्गीबचो नवो दस्तूर पक्ष आनी टयुनिशियाची कामगार चळवळ हांकां नेट आयलो. १९५०-५१त नव दस्तूर पक्ष आनी फ्रेंच सत्ताधारी हांच्यांत एकी जावन मुहंमद चेनिक ह्या मवाळ राश्ट्रीय फुडाऱ्याच्या फुडारपणाखाल नवें शासन सिद्ध जालें. पूण ह्या शासनाचो तिगाव चड तेंप उरलो ना. टयुनिशियन फुडाऱ्यांनी संयुक्त राश्ट्रामुखार हो प्रस्न दवरलो, तेन्ना फ्रेंच अधिकाऱ्यांनी पंतप्रधान चेनिक बुर्गीब आनी हेर फुडाऱ्यांक अटक केली. ताकालागून राश्ट्रीयवाद्यांनी सशस्त्र उठाव केलो. ३१ जुलय १९५४ दिसा फ्रांसाचो मुखेल प्रधान पिएर मेंदेझ-फ्रांस हाणें टयुनिशियाक येवन टयुनिशियांक पुराय अंतर्गत स्वायत्ता जाहिर केली. १९५६ त फ्रांसान मोरक्कोक स्वातंत्र दिलें. तेन्ना टयुनिशियाक स्वातंत्र दिले बगर गत्यंतर नाशिल्लें. २० मार्च १९५६ दिसा टयुनिशिया पुराय स्वतंत्र जालो आनी बुर्गीब हो मुखेल प्रधान जालो. २५ मार्च १९५६ दिसा घटना समिती निर्वाचीत जावन, २५ जुलय १९५७ दिसा लामीन बेक पदच्युत केलें. टयुनिशियाचें प्रचासत्ताक उदघोशित केलें आनी हबीब बुर्गीब हाका राश्ट्रप्रमुख म्हणून वेंचून काडलो. २३ जुलय १९५६ दिसा टयुनिशिया संयुक्त राश्ट्रांचो सदस्य जालो. १ जून १९५९ दिसा नवें संविधान चालीत आयलें आनी १९५९ च्या वेंचणुकांत बुर्गीब अध्यक्ष म्हणून वेंचून आयलो. नवे निधर्मी कायदे, बायलांक मतदानाचो अधिकार, बहुपत्नीकत्वाचेर बंदी, आदी सुदारणा जाल्यो. देशाचो अध्यक्ष हो राज्याचो आनी शासनाचो मुखेल आसून तो सेनामुखेलीय आसता. खरी कार्यकारी सत्ता अध्यक्षाच्याच हातांत आसता. मंत्रीमंडळांत १५ मंत्री आनी ७ राज्यसचिव आसतात. देशाचो कारभार मंत्रिमंडळ करता. ताची एकसदनी लोकसभा १०१ वांगड्यांची आसता. तांची आनी अध्यक्षाची वेंचणूक प्रत्यक्ष सार्वत्रिक आनी गुप्तमतदानान दर पांच वर्सांनी एकाच वेळार जाता.

कारभाराखातीर देशाचे १३ विलायत (गव्हनारेट) हे विभाग केल्यात आनी दरेक विलायतचो मुखेल 'बाली' (गव्हर्नर) आसता. विलायतेचे विभाग मुतामदीयात (Delegation) आसून त्या दरेकाचो मुखेल मुतामद आसता. ताच्यायपरस ल्हान विभाग म्हळ्यार शेखत आनी कम्यून हांगा आदल्या पांवड्यार आशिल्ली शरियत आनी रबिनिक न्यायालयां रद्द करून नवीं निधर्मी न्यायालयां स्थापन जाल्लीं आसात. तीं प्राथमिक, अपील आनी उच्च ह्या तीन पांवड्यांचेर आसतात.

अर्थीक स्थितीः टयुनिशिया हो चडसो शेतीचेर आदारिल्लो देश आसा. शेतीच्या उत्पन्नांत गंव, बार्ली, ऑलिव्हचें तेल, लिंबू, संत्रां, मोसंबी, खाजूर, साकर , बीट, द्राक्षां हांचेपसून तयार केल्लीं मद्यां हीं मुखेल पिकां आसात. हाचेभायर जर्दाळू, पेअर, सफरचंद, पीच, प्लम, अंजीर,डाळिंब, बदाम, शॅडॉक, पिस्ते, एस्पार्टो तण, मेथी आनी बूच हांचेंय बऱ्याच प्रमाणांत उत्पन मेळटा. शेती वेवसायाभायर हांगा मोनजात पोसप नुस्तेमारी आनी रानांतल्यान इमारती खातीर लाकूड काडप, तशेंच रेल्वेखातीर आनी जळणाखातीर लाकूड काडप हे वेवसाय चलतात.

टयुनिशियांत रानां, शेतां, फळबागो, ऑलिव्ह तेल, नुस्तें हांच्या उत्पादनावेल्यो प्रक्रिया, कापड आनी कपडे, बांदकाम साहित्य, घरगुती सामान, सारें हांचे कारखाने आसात. हांगाच्या टयुनिस स्फाक्स ह्या शारांत सुपर फॉस्फेट, हायपर फॉस्फेट, शिंशें, शिमीट हांचे कारखाने आसात. देशाक लागपी तंबाखूच्या सगळ्या पदार्थांचें उत्पादन हांगाच्या एका शासकीय कारखान्यांत जाता. हाचेभायर कॅसरीन हांगा सेल्युलोजचो, ग्रॅबाल्या हांगा द्राक्षांचो आनी संत्र्यांच्या रसाचो, बेझा हांगा साकरेचो, बीझर्ट हांगा तेलशुद्धीकरण, मेग्रीन हांगा संगमरवरी कामाचे कारखाने आसात. हांचेभायर फळां, भाजीपालो, नुस्तें आदी डबोबंद करप, पीठाच्यो

गिरण्यो, शाबू, सिगरेट, सोरो, ॲल्युमिनीयमचीं आयदनां, जोतीं, आदींचे ल्हान-व्हड कारखाने आसात, तशेंच गालीचे तांब्यावेलें नक्षीकाम, कातड्याचो वस्तू, जोतीं, भरतकाम, मातयेचीं आयदनां, जडजवाहीर आदींचे हातवेवसाय आदल्या तेंपासावन चालू आसात. पर्यटन वेवस्था हो हांगाचो एक म्हत्वाचो उद्येग आसा.

ट्युनिशियन कामगारांची सर्वसादारण संघटणा आसून तिची स्थापना १९४६त जाली. तेभायर शेतकरी, विद्यार्थी, कारागीर, वेपारी आनी बायलांची अश्यो संघटणा आसून तेवीस विभागीय संघटणा आसात.

दिनार हें हांगाचें अधिकृत चलन आसा. ट्युनिशियन बँकिंग कंपनी, फ्रँको ट्युनिशियन आनी किंग अँड लोन कंपनी तशेंच नॅशनल ॲग्रिकल्चरल बँक ह्यो उद्येगधंद्यांच्या आनी शेतकीचे उदरगतींत हातभार लायतात. ट्युनिस हें हांगाचें मुखेल वेपारी आनी वितरण केंद्र आसून थंय बँको, आयात-निर्यात कार्यालयां तशेंच खाणी आनी हेर उद्येगधंद्यांचीं कार्यालयां आसात. स्फाक्स हें ऑलिव्ह तेल आनी फॉस्फेट हांच्या निर्यातीचें आनी बीझर्ट हें धान्य आनी ऑलिव्ह तेल हांचें केंद्र आसा. अमेरीका, इटली, अस्तंत जर्मनी, ब्रिटन, पोलंड, रशिया, यूगोस्लाव्हिया आदी विदेशी देशांकडे ट्युनिशियाचो वेपार चलता.

अल्जेरिया आनी मोरक्को ह्या देशांकडेन रेल्वेमार्गान तशेंच रस्त्यान आनी ट्रिपोली (लिबिया) आनी कैरो हांचेकडेन रस्त्यान ट्युनिशिया जोडिल्लें आसा. देशांतले सगळे वाठार रेल्वेमार्गान आनी रस्त्यांनी मुखेल शारांक जोडिल्ले आसात. १९८४ मेरेन हांगा २६,२०० किमी. लांबायेचे रस्ते आशिल्ले. तातूंत ११,००० किमी. लांबायेचे मुखेल रस्ते आशिल्ले. १९८६ मेरेन हांगा २,१७५ किमी. लांबायेचे रेल्वेमार्ग आशिल्ले. तातूंतले २१ किमी. लांबायेचे विद्युत् रेल्वेमार्ग आशिल्ले. ट्युनिस ॲर ही हांगाची राश्ट्रीय हवाई सेवा आसून हांगा पांच आंतरराश्ट्रीय विमानतळ आसात. हातूंत ट्युनिस - कार्थेज हो मुखेल आंतरराश्ट्रीय विमानतळ आसा. ट्युनिस, ला गुलेर, बीझर्ट, सूस, स्फाक्स आनी गॅबेस हीं ह्या देशांतलीं मुखेल बंदरां आसात. ला साकीरा हें हांगाचें म्हत्वाचें तेलाचें बंदर आसा.

लोक आनी समाजजीण : ट्यूनिशियांतले चडशे लोक हे भूमध्यसामुद्रिक कॉकेसाइड वंशाचे आसून तातूंत दक्षिणेकडल्या निग्रॉइडांची भरसण जाल्ली दिसता. हांगाच्या मूळ बर्बर लोकांचो फिनीशियन, हिब्रू, ग्रीक, रोमन, व्हँडाल, बायझंटिन, अरब, स्पेनांतलो मूर, तुर्क हांच्या संबंदांतल्यान आयचो समाज तयार जाल्लो आसा. हांगाची लोकसंख्या ८,६०,००० (१९९०). १९९६ वर्सा हांगाच्यो शिक्षणसंस्था राश्ट्रीय मंत्रालयाचे देखरेखी खाल हाडपांत आयल्यो.त्याच वर्सा २०८ स्वतंत्र पुराणिक शाळांचें राश्ट्रीयकरण जालें आनी धर्मीक तशेंच भौशिक शिक्षणामदलो भेदभाव सदांखातीर नश्ट जालो. सद्या हांगा मुळावें ते उच्च माध्यमिक आनी विद्यापिठीय शिक्षण फुकट दिवपाची वेवस्था केल्या. ह्या देशांत सगळ्या प्रकारच्या शिक्षणाची सोय आसा.

हांगाची अधिकृत भास अरबी. पूण हो देश बरोच तेंप फ्रँचांच्या चेपणाखाल आशिल्ल्यान फ्रँच भाशेचोय प्रभाव हांगा खूब प्रमाणांत दिसता. शास्त्रीय स्वरुपाच्या लिखाणांत तशेंच वेव्हारांत जरी फ्रँच भाशेचो उपेग सगळेकडेन करपांत आयलो, तरी ललित साहित्यांत अरबीचो प्रभाव चड आशिल्ल्याचें दिसून येता. 'अल फ्रिक' हें हांगाचें नेमाळें साहित्यीक नदरेन म्हत्वाचें आसा. हांगाचीं फिरतीं वाचनालयां देशांत सगळेकडेन पुस्तकां आनी चित्रपट पावयतात. ट्युनिसच्या राश्ट्रीय ग्रंथालयांत पौर्वात्य हातबरपांचो संग्रह आसा. बार्दो, सूस, मौनस्तिर, स्फाक्स, कार्थेज आदी थळांनी म्हत्वाचीं वस्तूसंग्रहालयां आसात.

हांगाच्या अरबी आनी फ्रँच ह्या दोनूय भासांतल्यान दिसाळीं उजवाडाक येतात. तेभायर कामगार संघटणा, युवक संघटणा, वेपार, सांख्यकी, समाज आनी संस्कृती प्रक्षेपण, राखण, बायलांचे प्रस्न, उद्देगधंदे आदी विशयांवेलीं जायतीं नेमाळीं उजवाडाक येतात. ट्युनिशियांत फुटबॉल, पेंवप आनी मुश्टियुध्द हे क्रीडाप्रकार चड लोकप्रिय आसात.

पर्यटन हो ट्युनिशियांतलो राश्ट्रीय वेवसाय जाल्लो आसा. ट्युनिसाकडच्या बार्दो हांगाच्या वस्तुसंग्रहालयांतले कार्थेजी आनी रोमन काळांतले अवशेश, रोमन मोझेइकचे संग्रह, सूस वस्तूसंग्रहालयांतले इ.स. आदी सव्या शतमानापसून इ.स. ६व्या शतमानामेरेन वास्तूशिल्पाचे नमुने एल. जेम (थायसद्रस) हांगाचो आखाडो, कलॉसियम, दुग्गा हांगाचीं देवळां, कार्थेजचें तळें, गाफ्सा हांगाचें रोमन न्हाणीघर, हुजेर आनी जेरीव्ह हांगाच्या मशिदीची कला, गॅबसेचे मशिदीतली मूर कला, ट्युनिसचो सुगंधी द्रव्यांचो बाजार हीं भोंवडेंकारांचीं मुखेल आकर्शणां आसात.

– कों. वि. सं. मं.

ट्रॉटस्की, लीअन :

(जल्म : ७ नोव्हेंबर १८७९ ज्यानोव्हक, रशिया; मरण : २१ ऑगस्ट १९४०).

रशियन क्रांतिकारक फुडारी. ताचें खरें नांव ब्रानस्टीन. क्रांतिकार्या खातीर संघटणेचे पद्दतीप्रमाण धारण केल्ल्या ट्रॉटस्की नांवांन ताणें मुखार नामना जोडली. ह्या नामनेच्या रशियन क्रांतीकाराचो जल्म रशियेंत एका सामान्य शेतकामत्याच्या कुटुंबांत जालो. ताचें उच्च शिक्षण कीव्ह विद्यापिठांत जालें. शिक्षण काबार जातकूच ताणें क्रांतिकारक आंदोलनांत वांटो घेतलो. १८८९ ते १९०२ मेरेनचो काळ ताका बंदखणींत आनी देशाभायर काडचो पडलो. सुरवेक, म्हळ्यार १९०३ च्या सुमाराक तो लॅबिनाचो विरोधक आशिल्लो. लॅनिन बोल्शेविक गटाचो मुखेली आशिल्लो आनी ट्रॉटस्की मेन्शेविक गटांत आशिल्लो. पूण लॅनिन लंडनाक आशिल्लो तेन्ना ट्रॉटस्कीक आपोवन हाडून ताका इस्क्रा ह्या खबरांपत्राच्या संपादक मंडळाचेर नेमलो. ताणें केल्ल्या लिखाणाक लागून क्रांतिवादी येवजणांक नेट आयिल्लो. १९०५ त सेंट पिटर्सबर्गांत जाल्ले राज्यक्रांतीचो फुडारी आशिल्ल्यान ताका परत बंदखणींत घालो. बंदखणींत कांय दीस काडले उपरांत तो परत युरोपांत गेलो. ताणें विएन्नाच्यान प्रावदा नांवाचें खबरापत्र सुरू केलें.

पयल्या म्हाझुजाच्या तेंपार तो परदेशांतूच रावलो. परदेशी भोंवडेंत ताचे साबार फावटीं लॅनिनाकडेन संबंद आयले. ह्या काळांत तांचे भितल्ले मतभेद सोंपले. फेब्रुवारी १९१७त रशियेंत परत उठाव जालो. पूण तोय अपेशी थारलो. पयल्या म्हाझुजाक नेट आयिल्लो आसतना लॅनिन रशियेंत आयिल्लो. ह्या झुजाक लागून उपासमारीन त्राशिल्ले आनी जिविताचेर उठिल्ले शेतकामती सैनीक हांची स्थिती सुदारपाचे नदरेन कायंच करूंक शकनाशिल्लें केरेन्स्कीचें लोकशायी शासन हे परिस्थितीचो फायदो घेवन क्रांतिकारक उठावाचे तयारेक लागिल्लें. जुस्त ह्याच वेळार ट्रॉटस्की रशियेंत आयलो. तो येनाफुडें बॉल्शेविक पक्षांत वचून लॅनिनाचो सहकारी जालो. नोव्हेंबर १९१७ तले यशस्वी क्रांती फाटल्यान जी व्हड संघटणा

उबी आशिल्ली आनी जें सेनादल सज्ज केल्लें तातूंत लॅनिन हाचे वांगडा ट्रॉट्स्कीनूय कार्य केल्लें. एक कुशळ संघटक आनी हुशार सेनानायक म्हणून क्रांतिकाळांत ताचें नांव खूब गाजलें. लॅनिनान ताचे गूण वळखून आनी ताका सांबाळून घेवन, ताचेकडल्यान खूब म्हत्वाचीं कामां करून घेतलीं. परराश्ट्रसंबंद आनी झूज ह्या खात्यांचो मुखेल अधिकारी म्हणून नव्या साम्यवादी शासनांत ताणें रॅड सेना उबारपाचें मोलादीक काम केलें. रॅड सेना आनी व्हायट सेना हांचे भितर यादवी झूज सुरु जालें तेन्ना ट्रॉट्स्कीन रॅड सेनेचें सेनापतीपद सांबाळून व्हायट सेनेचो नाश केलो. हाका लागून लॅनिनासकयल बोल्शेविक पक्षांत ताका मानाची सुवात मेळ्ळी.

लॅनिनाच्या मरणाउपरांत ताचे आनी स्टालिनाचे मतभेद वाडत गेले आनी दोगांय भितर सत्तासर्त जाली. सातत्यशील आंतरराश्ट्रीय क्रांती हीच खरी समाजवादी क्रांती जावंक शकता, अशें ट्रॉट्स्कीचें मत आशिल्लें. पूण स्टालिनाक तें मान्य नाशिल्लें. हातूंत स्टालिन यसस्वी जालो. ताणें ट्रॉट्स्कीक रशियेंतल्यान धांवडावन घालो. तो ज्या देशांत वतालो थंय ताका स्टालीनाचे वांगडी त्रास दिवपाक लागले. निमाणेकडेन तो मॅक्झिकोंत वचून रावलो. पूण १९४०त स्टालिनाच्या हस्तकान ताची हत्या केली. रशियेंत ताच्या भुरग्यांकूय स्टालिनान मारून उडयलीं. टॅररिझम अँड कम्युनिझम (१९२०), लेनिन (१९२५), लिटरेचर अँड रॅव्होल्युशन (१९२५), हिस्टरी ऑफ द रशियन रॅव्होल्युशन, स्टालिन स्कूल ऑफ फॉल्सिफिकेशन (१९३७) आनी हेर ग्रंथ ट्रॉट्स्कीन बरयले. ताचें माय लायफ (१९३०) हें आत्मचरित्र प्रसिध्द आसा. क्रांती काळांतूय ताणें खूब लिखाण करून रशियन जनतेक झाराआड उठाव करपाक उत्तेजीत केल्ली. पूण पक्षाचे संघटणेचेर नियंत्रण दवरपाक मात ताका केन्नाच यश आयलें ना.

ट्रॉट्स्कीवाद : लॅनिनाच्या मरणाउपरांत साम्यवादी क्रांतीच्या धोरणासंबंदांत ट्रॉट्स्की आनी स्टालिन हांचे भितल्ले मतभेद वाडत गेले. अर्थीक कार्यक्रम, पक्षाची संघटणा आनी परराश्ट्र धोरण ह्या तिनूय मळांचेर तांचे संघर्श वाडत गेले. निमाणेकडेन स्टालिनान ट्रॉट्स्कीक रशियेंतल्यान शिमे भायरो केलो. ह्या संघर्शाच्या काळांत ट्रॉट्स्कीन रशियेचें धोरण आनी संवसारीक क्रांती हांचेविशीं जे आपले विचार मांडले, तांकां 'ट्रॉट्स्कीवाद' अशें म्हण्टात.

१९२४त लॅनिनाच्या मरणाउपरांत, अस्तंत युरोपांतल्या कम्युनिश्ट पक्षांचें अपेश रशियन फुडाऱ्यांच्या लक्षांत आयिल्लें. संवसारीक क्रांती घडोवन हाडप त्या वेळार तरी शक्य नाशिल्लें. हाची पुराय जाणीव स्टालिनाक आशिल्ली. ताका लागून ताणें 'एकाच देशांत समाजवाद' अशें धोरण घोशीत केल्लें. रशियेन आपल्या देशांतली क्रांती चड घट्ट करून संवसारीक कामगारांक ताचे विशीं ओड वाडटली अशी समाज रचणूक निर्माण करची अशी आनी मागीर त्या देशांतल्या कामगारांक क्रांतीखातीर तयार करचे अशी स्टालिनाची भुमिका आशिल्ली. पूण ट्रॉट्स्कीक ही भुमिका मान्य नाशिल्ली. ताच्या मतान क्रांतीचें वातावरण हेर देशांनीय पातळून तें तापत दवरपाचें काम रशियेन करचें. ताचेखातीर हेर देशांतल्या कम्युनिस्ट पक्षांक फावो तो आदार करचो, थंयच्या कामगारांक क्रांतीखातीर प्रोत्साहन दिवन मार्क्सवादाचें संवसारीक कामगार क्रांतीचें सपन साकार करचें. ह्या दोनूय विरोधी विचारांचेर रशियेच्या कम्युनिस्ट पक्षांत भासाभास जावपाक लागली. मुळाव्या पक्ष केंद्रासावन, पॉलिटब्युरोमेरेन सगळ्या पांवड्यांचेर ह्या वादान सतावन सोडिल्लें. एकसारको तीन वर्सां तो संघर्श चालूच उरलो. ऑक्टोबर १९२६ आनी १९२७ ह्या दोन खेपे भरिल्ल्या चौदाव्या आनी पंदराव्या पक्षपरिशदांनी स्टालीनाचे समितीच्या निर्णयाक मान्यताय दिली. ताका लागून ट्रॉट्स्कीवादाची रशियान कम्युनिश्ट पक्षांत हार जाली.

ट्रॉस्टस्की उपरांत ट्रॉटस्कीवाद म्हळ्यार संवसारीक क्रांतीची विचारसरणी चालूच रावली. १९४८त पॅरिसांत भरिल्ल्या संवसारांतल्या साबार कम्युनिस्ट पक्षांच्या मेळाव्यांत स्टालिना आड विरोध उक्तावन ट्रॉटस्कीवादाक तेंको दिल्लो. दुसऱ्या म्हाझुजाउपरांत दक्षिण आनी आग्नेय आशियांतल्या श्रीलंका, इंडोनेशिया, मलाया, ब्रह्मदेश आनी हेर देशांनी ट्रॉटस्कीवाद मानपी कम्युनिस्ट पक्षांची स्थापणूक जाली.

- कों. वि. सं. मं.

'ठ' : ट वर्गांतलो दुसरो वर्ण आनी देवनागरी वर्णमाळेंतलें बारावें व्यंजन. संस्कृत भाशेंत 'ठ' शब्दाचे शिव, महाध्वनी, चंद्रमंडल, वर्तुळ अशे जायते अर्थ आसात.

ह्या वर्णाची पयली अवस्था अशोकाच्या दिल्लीच्या शिवालिक स्तंभावयल्या लेखांत दिसता. दुसरी आनी तिसरी अवस्था इ.स. च्या ११ व्या शेंकड्यांतल्या उज्जयिनीच्या लेखांत मेळटा. तन्त्रोध्दारतंत्रांत हे वर्णदेवतेची स्त्रीरूपांत कल्पना करून, तिचें ध्यान अशें सांगला -

पूर्णचन्द्रप्रभां देवीं विकसत्पङ्कजेक्षणाम् ।
सुन्दरीं षोडशभुजां धर्मकामार्थमोक्षदाम्।
एवं ध्यात्वा ब्रह्मरुपां तन्मन्त्रं दशधा जपेत् ॥

अर्थ - चंद्राप्रमाण कांतिमती, विकसत्कमलनयना, सौंदर्यवती, सोळा भुजांची, धर्म, अर्थ, काम आनी मोक्ष हे पुरुशार्थ मेळोवन दिवपी अशें ब्रह्मरुपा 'ठ' देवीचें ध्यान करून तिच्या मंत्राचो धा खेपे जप करचो.

ठ च्या रुपाचो विकासक्रम.

- कों. वि. सं. मं.

ठक्कर, अमृतलाल विठ्ठलदास

ठक्कर, अमृतलाल विठ्ठलदास : (जल्म : २९ नोव्हेंबर, १८६९, भावनगर, गुजरात; मरण : १९ जानेवारी, १९५१).

गुजरातांतलो एक म्हान समाजसुदारक. 'ठक्करबाप्पा' ह्या नांवानूच ताका चड वळखताले. ताचो बापूय विठ्ठलदास. तो भावनगरांतलो वेपारी आशिल्लो. इ. स. १९०० वर्सा पडिल्ल्या भिरांकूळ दुकळांत विठ्ठलदास हाणें समाजाची खूब सेवा केली. दुकळांत सापडिल्ल्यांखातीर आदार निधी उबारलो. तेन्नासावन ठक्करबाप्पाक गरिबांखातीर कश्ट करपाची प्रेरणा आपल्या बापायकडल्यान मेळ्ळी.

मॅट्रिकेचे परिक्षेंत ठक्करबाप्पा पयलो आयलो. १८९० वर्सा तो

पुण्याच्या अभियांत्रिकी म्हाविद्यालयांतल्यान एल. सी. ई. पास जालो. पुण्यांत आसतना ना. गोपाळ कृष्ण गोखले आनी न्या. महादेव गोविंद रानडे हांचो ताचेर खूब प्रभाव पडलो. बाप्पाचे लोहाना जमातींत बालविवाहाची चाल आशिल्ल्यान भुरगेपणांतूच ताचें लग्न जालें.

उपरांत ताणें वढवाण आनी पोरबंदर ह्या संस्थानांनी (१८९१-९९), उदेंत आफ्रिकेंतल्या युगांडा रेल्वेंत (१८९९-१९०२) आनी सांगली संस्थानांत (१९०४-१९०५) अभियंतो म्हणून काम केलें. तशेंच १९०३ वर्सा सांगली नगरपालिकेंत आनी १९०६-१९०७ च्या काळांत मुंबय नगरपालिकेंत ताणें काम केलें. तो मुंबयचे पालिकेंत काम करता आसतना अस्पृश्य जातींतल्या लोकांकडेन ताचें लक्ष गेलें आनी तांच्या उध्दाराखातीर तो काम करूंक लागलो. १९१४ वर्सा नोकरी सोडून तो 'भारत सेवक समाजा'चो वांगडी जालो.

आसाम, उत्तर प्रदेश, प. बंगाल, गुजरात आनी ओरिसा ह्या राज्यांनी वचून ताणें दुकळ-निवारणाचें कार्य केलें. 'मुंबय लेजिस्लेटिव्ह काउन्सील' हातूंत सक्तीच्या मुळाव्या शिक्षणाविशींचें विधेयक सादर करपाक ताणें खूब त्रास घेतलो. टाटा आयर्न आनी स्टील कंपनींत जमशेटपूर कामगार कल्याणाचें काम संघटीत करपाखातीर सोसायटीन इ.स. १९१८ वर्सा बाप्पाचीच नेमणूक केली. ताणें कामगारांक योग्य दरान वस्तू मेळपाखातीर एक येवजण तयार केली.

ओरिसांत आसतना ताणें पंचमहाल जिल्ह्यांतल्या भिल्लांची जीण लागींच्यान पळयली. तेन्नासावन ताणें आदिवासींचे उदरगतीखातीर आपल्या कामाक सुरवात केली. भिरा खेरी गांवांत एक आश्रम काडून अस्पृश्यांच्या कुटुंबांक प्रवेश मेळोवन दिलो. ताणें 'भिल्ल सेवा मंडळ' हाची १९२२ वर्सा दाहोद गांवांत आनी 'अंत्यज सेवा मंडळ' हांची स्थापणूक केली. भिल्ल समाजांतलें अज्ञान आनी तांचेर जावपी अन्याय पयस करपाखातीर ताणें खूब कश्ट घेतले. अस्पृश्यांखातीर बांयो आनी भंग्यांखातीर धर्मशाळा बांदपाखातीर ताणें फुडाकार घेतलो .जातीय निवाड्यांतले अस्पृश्यांचे स्वतंत्र मतदारसंघ रद्द जावंचे म्हणून महात्मा गांधीन केल्ले चळवळींत ठक्करबाप्पाचो मुखेल वांटो आशिल्लो. महात्मा गांधीचे विनवणेक लागून इ. स. १९३२ वर्सा तो 'हरिजन सेवा संघा'चो चिटणीस जालो.

१९३७ वर्सा काँग्रेसची मंत्रिमंडळां सत्तेर आयलीं, तेन्ना विंगड विंगड प्रांतांतले हरिजन, आदिवासी ह्या मागाशिल्ल्या लोकांची पळोवणी करपाचें कार्य ठक्करबाप्पाक मेळ्ळें, तें ताणें व्हड कसबान पुराय केलें. फुडें १९५० वर्सा ताणें महात्मा गांधीवांगडा देशभर भोंवडी केली. ते भोंवडेंत ताणें सगळ्या आदिवासी लोकांची म्हायती एकठांयली. हे म्हायतीच्या आदाराचेरूच उपरांत, आदिवासींच्या कल्याणाविशींचे कायदे तयार केले.

ताणें 'आदिवासी सेवा मंडळा'ची स्थापणूक केली. ताचे जिणेचीं मुखेल कार्यक्षेत्रां म्हळ्यार हरिजन आनी आदिवासी लोकांचें कल्याण तशेंच हुंवार, दुकळ पडिल्ल्या वाठारांनी वचून काम करप हीं आसात. ह्या कामांनीच ताणें आपली सगळी जीण सारली. समाजाची सेवा आनी तिचे विशींचें संशोधन हांचेविशीं ताणें स्वताची अणभव सिध्द पद्दत तयार केली. 'भारतांतले आदिवासी' (Tribes of India) हें ताचें पुस्तक इ.स. १९५० वर्सा उजवाडा आयलें.

- कों. वि. सं. मं.

ठग : वाटमारी करून पोट भरपी लोकांचो एक समाज. हो शब्द 'स्थग' ह्या संस्कृत शब्दावयल्यान आयला आसूं येता. लोकांक नागोवपी, लुटपी असो ह्या शब्दाचो अर्थ जाता. हातूंत हिंदू आनी मुसलमान लोकांचो आस्पाव आसता.

ह्या लोकांचीं कामां गुपीतपणान चलतात. तांची एक सांकेतिक भास आसता. साधू, संन्यासी, वेपारी अशे भेस करून ते टोळयांनी भोंवतात आनी गिरेस्त लोकांक फटोवन तांकां नागयतात.

गळफास हें ठगांचें हुकमी हत्यार. गळफांसावरवीं लोकांक मारून तेच तांचीं मडीं पुरतात. ह्या ठग लोकांचो समाज खूब पुर्विल्लो आसून तांचे उत्पत्तीविशीं एक दंतकथा आसा ती अशी :-

पुर्विल्ल्या काळांत रक्तबीज नांवाचो नरमासभक्षक एक महादैत्य आशिल्लो. काली मातेन झूज करून ताची गोमटी उडयली. पूण ताच्या रगताच्या थेंब्याथेंब्यांतल्यान एक एक नवो दैत्य तयार जावपाक लागलो. तांकां मारता तशे तशे तांच्या रगतांतल्यान नवे दैत्य तयार जावपाक लागले. तेन्ना काली माता थकली. तिका घाम आयलो. तिच्या घामांतल्यान दोन वीर निर्माण जाले. तांकां देवीन एक एक लेंस दिलो आनी रगत सांडनासतना त्या दैत्यांक काबार करपाक सांगलें. तांणी त्या दैत्यांक लेंसाचो फांस गळ्याक घालून मारले. उपरांत देवीन तांकां वर दिलो की तुमच्या वंशजांनी वाटमारी करून प्रवाशांक मारचे आनी तांचेकडल्यो मोलादीक वस्ती काडून घेवन आपलें पोट भरचें. ठग आपणाक ह्या विरांचे वंशज समजतात.

कांय ठग लोक वाल्मिकीक आपलो पूर्वज मानतात. कारण वाल्मिकी हो वाल्या कोळी आसतना ठग आशिल्लो अशी तांची भावना आसा.

ठग लोक काली देवीक भजतात. ह्या लोकांचो मुखेली एका शुभ दिसा, फोंड खणपाखातीर लागपी एक कुदळ तयार करता आनी सोमार, मंगळार आनी शुक्रारा तिची पुजा करता.

आपूण वापरता ती कुदळ देवीचे शक्तीन भरल्या अशें ते मानतात. खून करतना आपूण कितेंय पाप करतां अशें तांकां केन्नाच दिसना. पूण तशें केल्ल्यान देवीक बळी दिवन संतुश्ट केल्ल्याचें समाधान तांकां मेळटा. बायलांक ते केन्नाच मारिनात, पूण तांका ते गुलाम म्हणून विकतात.

शूभ-अशूभ शकुनांचेर ठग लोकांचो खूब विस्वास आसता.

वाटमारी करपाक वचचे पयलीं ते देवीकडल्यान प्रसाद घेतात. घुघूम झाडाचेर बशिल्लें आसतना रडलें जाल्यार तें शूभ आनी उडटना रडलें जाल्यार ते अशूभ मानतात. गाढवाच्या रडपांत, तशेंच तांचे उजवे-दावे वटेन येवपातूय तांचे शुभाशुभ संकेत आसतात. वाटमारीचे मोहिमेचेर वतकच सगळ्यांत पयलीं मेळिल्ल्या ब्राह्मण, झाडूवालो, तेली, कुड्डो, थोंटो, फकीर, नर्तकी, मेस्त, गंगेची कावड घेवन वचपी हांची हत्या करिनात. वाघ हें कालिमातेचें वाहन मानून ते वाघाचीय शिकार करिनात. ठगांच्या कुटुंबांतली कोणूय बायल बाळंत जाल्यार, कोणाचेंय लग्न जाल्यार, पांच वर्सांपरस व्हडलो कोणूय मेल्यार, घोडो, माजर, सुणो, गोरवां वियेल्यार, कोणाचीय सुंता जाल्यार ते मोहिमेचेर वचनात.

टोळयेंत काम करपी दरेका ठगाक वेगळें नांव आसता. तांच्यांत बरें गोड उलोवन भूल घालपीय लोक आसतात. मारपाखातीर वेंचिल्ले सुवातेक बेला म्हण्टात. गळफांस लावपी मनशाक भुर्तोत आनी पांय ओडपी मनशाक शम्सीआ म्हण्टात. नव्या ठगाक कबुला वा ढायरो आनी सराइत ठगाक

बर्का म्हण्टात.

संघटीत अशा स्वरुपाचो, ठगांचो वेवसाय आतां लार्गी लार्गी सोंपला अशें म्हणूं येता. सुरवातेक इंग्लिशांनी आनी उपरांत भारत सरकारान अशा वेवसाया आड कडक कायदे आनी तितलीच कडक ख्यास्त करून अशा वेवसायांचेर बंदी हाडली. आधुनीक जीवन पद्दत विचारसरणी, विज्ञानीक विकास आनी शिक्षण प्रसाराच्या माध्यमांवरवीं अशा वेवसायांचेर आपशीच बंधना पडूंक लागिल्ल्यान ठगपणाचो वेवसाय नश्ट जावप अपरिहार्य जालें.

- कों. वि. सं. मं.

ठाकूर : महाराष्ट्रांतली एक मुखेल जमात. पंजाब आनी काश्मीर ह्या राज्यांनी आशिल्ल्या कांय जातिंकूय ठाकूर अशें नांव आसा. ठाकूर लोकांत हिंदू, मुसलमान, शीख आनी बौध्द ह्या धर्मांचे लोक भोवसंख्येन आसात. हातूंतल्या कांय लोकांक ठक्कर अशेंय म्हण्टात. राजस्थानांतले राजपूत सरदार स्वताक ठाकूर म्हणोवन घेतात.

सुलतान मुहंमदाच्या आक्रमणांनी बेजार जावन गुजराताचे ठक्कर रानांत पळून गेले. तांचे वांगडा हेर कांय लोकूय गेले. त्या सगळ्यांक उपरांत ठाकूर म्हणूंक लागले अशें डॉ. विल्सन हाचें मत आसा.

उत्तर भारतांतले एके क्षत्रिय जातिकूय ठाकूर अशें म्हण्टात.

महाराष्ट्रांतली ठाकूर जमात चड करून उत्तर कोंकणांतल्या कुलाबा आनी ठाणें जिल्ह्यांनी आसा. तशेंच पुणें, अहमदनगर, नासिक ह्या जिल्ह्यांनीय ठाकुरांची वसती आसा. नासिक जिल्ह्याचे अस्तंतेकडल्या दोंगराळ वाठारांत ठाकूर लोकांची मूळ वसती आशिल्ली. तांच्यांत दोन उपजाती आसात. क-ठाकूर आनी म-ठाकूर. कोंकणांतल्यान आयिल्ले क-ठाकूर आनी महालदेशांतल्यान आयिल्ले म-ठाकूर. तांच्या उलोवपांत परतून परतून क आनी म हे वर्ण येतात, ताका लागून तांकां तशीं नांवां मेळ्ळ्यांत, अशें म्हण्टात.

ठाकूरांचे वस्तीक ठाकूरवाडी म्हण्टात. तांची खोपटी ल्हान आसता. ल्हानशी एक रांदचीकूड आनी दुसरी व्हड कूड अशे घराचे दोन भाग आसतात. घरांतूच गोरवां बांदपाखातीर वेगळी सुवात आसता.

रांदपाखातीर ते लोक मातयेचीं आयदनां वापरतात. नाचणें, वरयां तांदूळ हांची भाकरी तशेंच शीत, दाळ आनी हेर कडुण हें तांचें नित्याचें अन्न आसता. तेचप्रमाण उडीद, तूर आनी कुळीद तांकां खूब आवडटात. भाकरेवांगडा ते सुकें नुस्तें भाजून खातात.

चडशे ठाकूर लोक मराठी भास उलयतात.

ठाकुरांच्यो बायलो धोंपरामेरेन न्हेसतात आनी पोलको घालतात, पूण पदर घेनात. दादले लंगोट आनी बंडी असो भेस करतात. हालीं दादले गांवांभायर वतना पुडवें वा पायजमो घालतात. बायलो हाताचेर, कपलाचेर, पोल्यांचेर पाडून घेतात. गळेसर आनी जोडवीं हीं तांचीं सौभाग्याचीं चिन्नां आसतात. तशेंच रुप्याच्योय वस्ती त्यो वापरतात.

ठाकूर लोक भवानी, शंकर, पार्वती, हनुमान, कान्होबा, खंडेराव, वाघ्या, हिरवा, मुंजो, बेताळ, वीर ह्या देवतांक भजतात. ह्या सगळ्या देवांभितर ते हनुमान आनी शंकर ह्या देवांक चड श्रेश्ठ मानतात. तशेंच ते भुतांखेतांकूय भजतात. भूतबाधा जाल्यार ते भगताकडल्यान उपचार करून घेतात.

दिवाळेची परब क-ठाकूर उमेदीन मनयतात. होळी, गोकुळाश्टम, वाघबारस ह्या परबांक म-ठाकूर नाच करतात. ज्येश्ठ उमाशेक तांचो नाचाचो मोसम सुरू जाता आनी आश्विन उमाशेक सोंपता. नाचतना ते पदां म्हण्टात. केन्ना केन्नाय नाचाच्या पदांनी प्रस्न-जापो जातात आनी ते दोन-दोन दीस चलतात. नाचाच्या निमाणें शंकर-पार्वती, विष्णू, पृथ्वीमाता, चंद्र-सूर्य आनी प्रेक्षक हांकां नमन करतात. परबे वेळार ते आपलीं घरां रोजांच्या फुलांनी रंगयतात. तांचीं वाद्यां ते स्वताच तयार करतात. तारफा हें तांचें मुखेल वाद्य आसता.

आवळी, घुगरे, वाघ, धुमाळ, गवते, वयाळ हीं आनी हेर कांय कुळां ते आपलीं आडनांवां म्हणून वापरतात.

वयांत येतकच ते चले-चलयांचीं लग्नां करतात. व्हंकलेचें मोल दिवन लग्न जाता. वधूमुल्याच्या बदलाक भावी जांवय व्हंकलेगेर शेताचेर काम करता. आते-मामे भावंडांत लग्नां जातात. विधवेकडेन लग्न जावं येता.

म-ठाकूरांचीं लग्नां ब्राह्मण करता आनी क-ठाकूरांचीं लग्नां पुजारी करता. चली पसंत जातकच साकरपुडो करतात, ताका सुपारी फोडप अशें म्हण्टात. सादारणपणान मार्गशीर्ष आनी माघ ह्या म्हयन्यांनी तांगेर लग्नां करतात.

हळद लावप आनी तेलवण हे क-ठाकुरांच्या लग्नांतले मुखेल विधी आसतात. तेलवणाच्या वेळार एक बायल लग्नाचीं पदां म्हण्टा. त्या पदांक 'धवळे' म्हण्टात.

ब्राह्मणान लायिल्लें लग्न, पाटाचें लग्न, उदकाचो हांडो माथ्यार घेवन बायल घरांत येता आनी घरांतल्या दादल्याकडेन लग्न जाता तें लग्न, प्रेमविवाह, चलयेच्या हातांतलें कांकण घेवन केल्लें लग्न अशे ठाकुरांच्या लग्नाचे जायते प्रकार आसात. लग्न जातकच न्हवरो वेगळें घर बांदून आवय-बापायपसून कुशीक रावता. घोवा-बायलेचें पटलेंना जाल्यार तीं घटस्फोट घेतात. तेखातीर ठाकूर पंचायत आपयतात.

ठाकूर लोकांत जमात भरोवन न्याय दिवपाची चाल आसा. पयलीं गांवाची, मागीर पंचक्रोशीची, उपरांत १४ गांवांची, २१ गांवांची आनी निमाणी ८१ गांवांची जमात भरता. ८१ गांवांची जमात सगळ्यांत श्रेश्ठ. तिणें न्याय दितकच फुडें अपील ना. जमातीचे सभेंत पंचमंडळी उलयता. जमातीचेर सगळ्या ठाकुरांची श्रध्दा आसता.

म-ठाकूर मडीं पुरतात. क-ठाकूर मेल्ल्या मनशाचे वा ताच्या सोयऱ्यांचे इत्सेप्रमाण केन्नाकेन्नाय मडीं लासतात. पावसाळ्यांत मात पुरतात. चडशे संस्कार हिंदूंभाशेनूच करतात. क-ठाकूर मडें पुरिल्ल्या जाग्यार एक फातर पुरतात. ताचेर बायल वा दादल्याची आकृती काडटात. ताका 'वीरगळ' अशें म्हण्टात. म-ठाकूर सातव्या वा धाव्या दिसा क्रिया करतात. त्या दिसा खाशेल्या देवांची पुजा करतात. तेराव्या दिसा ठाकूरवाडींतले सगळे लोक लागींचे तळयेर वचून थंय खाड करून न्हातात.

ठाकूर जमातींत दादल्यान कश्टांचीं कामां करप आनी पयशांचो वेव्हार, बाजार हीं कामां करप अशी वांटणी केल्ली आसा.

शेती हो ठाकुरांचो मुखेल वेवसाय आसा. तेचप्रमाण नुस्तेमारी आनी दिसवड्याचींय कामां ते करतात. नासणें, वरयो हीं पिकां ते पिकयतात. शेतीचें काम मंगळारा दिसा सुरू करिनात. पेरणे पयलीं क-ठाकूर देवाक कोंबो बळी दितात.

- कों. वि. सं. मं

ठाणें (शार) : महाराष्ट्र राज्याच्या ठाणें जिल्ह्याचें मुखेल थळ. लोकसंख्या ३,८९,००० (१९८१). आग्रा आनी हैदराबाद वचपी म्हामार्गार, उल्हास न्हंयेचे खाडयेर अस्तंतेकडेन हें शार वसलां. आदीं हें एक नामनेचें बंदर आशिल्लें. मुंबय-ठाणें हो सुमार ३२ किमी. चो भारतांतलो पयलो रेल्वेमार्ग ठाण्याक १८५३ त सुरू जालो. आदल्या तेंपार शिलाहार, बिंब, यादव ह्या राज्यकर्त्यांनी हांगा राज्य केलां. बिंबाचें सैनिकी ठाणें हांगा आशिल्लें आनी ताका स्थानक म्हण्टाले. स्थानक ही अपरांत वाठाराची राजधानी आशिल्ली. स्थानकावयल्यानच ह्या वाठाराक ठाणें नांव पडलें अशें म्हण्टात. १३१८त मुबारक खलजी हाणें ह्या थळाचेर जैत मेळयलें. १५३२त पुर्तुगेजांनी तें आपल्या ताब्यांत घेतलें. तांणी हांगा भुईकोट किल्लो बांदलो. १७३७त मराठ्यांनी ह्या किल्ल्याचेर जैत मेळयलें. १७७४त इंग्लिशांनी तो परतो आपल्या ताब्यांत मेळयलो. १९४७त हो वाठार स्वतंत्र भारतांत आयलो. त्रिंबकजी डेंगळे हाका ह्याच किल्ल्यांत बंदखणींत दवरिल्लो. थंयच्यान मोटे युक्तीन ताणें पळ काडिल्लो. सद्या ह्या किल्ल्याचो उपेग बंदखण म्हणून करतात. ठाण्यासावन सुमार १.६ किमी. अंतराचेर नौपाडाक मनोरुग्णालय आसा. ह्या शारांत बऱ्यांत बरें सुती कापड, कागद, रंग, वस्त्ऱ्याचीं पातीं, विजेचीं आनी धातूचीं उपकरणां, वखदां, लाकडी खेळणीं, गरम कपडे, लोखणी सामान आनी यंत्रां, रेडिओ आदी वस्तू करपाचे कारखाने आसात. तेभायर मराठी ग्रंथ संग्रहालय, पोरणे तळें, कौपीनेश्वराचें देवूळ, रुग्णालयां, माध्यमिक शाळा, एक तंत्रीक विद्यालय, म्हाविद्यालय आनी महाराष्ट्र राज्य मार्ग परिवहन म्हामंडळाचें विभागीय कार्यालय आसा. हांगा केल्ल्या उत्खननांत मध्ययुगांतल्यो मुर्ती, देवळां आनी ताम्रपटय मेळ्ळ्यात.

– कों. वि. सं. मं.

ठाण्यावयलो दिवो : धर्मीक संबंद आशिल्लो दिवो. हिंदू घरांनी, घराचे मध्यवर्ती सुवातीचेर दिवो लावपाची पारंपारीक पद्दत आसा. हो दिवो अशे सुवातेर लायतात, जंयसून हाचो उजवाड सगळेकडेन फांकूंक पावता. आदले घरांचे मांडावळींत चौकी मध्यवर्ती सुवातेर आशिल्ल्यान हो दिवो भौतेक करून चौकाच्या दारांत लावपाची पद्दत आसताली. हो दिवो सादारणपणान तीनसांजचे कातरीर लावपाची प्रथा आसा. पूण घरांत धर्मीक सुवाळो आसल्यार हो दिवो त्या सुवाळ्याच्या वेळारय लायतात. आदले मुस्तींत घरांत उजवाड येवजणेची सोय सहजतेन उपलब्ध नाशिल्ल्यान एकाच दिव्यान भागोवपाचे येवजणेंतल्यान ह्या मध्यवर्ती दिव्याची कल्पना आयली आसूं येता.

ठाणें हो शब्द ठाण, स्थान वा ठिकाण हाचे वयल्यान आयला. हिंदींत स्थानाक थाना अशें म्हण्टात. वण्टींत वा खांब्यांत चुडो भरिल्ले बायलेच्या हाताच्या आकाराची लाकडी खुंटी आसता. ते खुंटयेक धातूची बरी दाट सरपळी आनी सरपळेच्या सकल्या पोंताक पांच वा ताचेपरस चड वातींचो दिवो आसता, हाकाच लामणदिवो म्हण्टात. जे सरपळेक हो दिवो हुमकळटा ते सरपळेक आंगभर नक्षीकाम आसता आनी दिव्याचें मालें सरभोंवतणीं घुंवपाची वेवस्था आसता.

आयच्या काळांत विजेच्या दिव्यांची सोय जावन लेगीत भौतेक हिंदूंच्या घरांनी ठाण्यावयलो दिवो लावपाची पद्दत आसा. ताका फूल, कुकूम घालपाची पद्दत आसा. हो दिवो फूक मारून वा हाताच्या वाऱ्यान पालोवंचो न्हय, जाल्यार तेल सोंपतकच तो आपशींच पालोवंचो असो संकेत आसा.

आदल्या काळांत चार रस्ते जंय एकठांय जातात त्या चौकाक वा गांवांतल्या तशेंच शारांतल्या कांय मुखेल सुवातींक आनी पोलीस वा सरकारी कचेऱ्यांक ठाणें म्हणपाची चाल आशिल्ली. लोकांचे सेवेखातीर असल्या सुवातींनी रातीच्या वेळार दिवे लावपाची वेवस्था करताले. ह्याय दिव्याक ठाण्यावयलो दिवो म्हण्टाले. कांयकडेन ठाण्यावयल्या दिव्याक देहली दीप म्हण्टात. देहली म्हळ्यार हुमरो. हुमऱ्याकडेन लायिल्लो दिवो म्हळ्यार देहली दीप. हुमऱ्याकडेन लायिल्ल्यान ताचो उजवाड दुसऱ्या कुडींतय फांकूंक पावता.

देवाकुडींतलो दिवो, तुळशीकडलो दिवो, लग्नावेळावयलो शकुनी दिवो, घरप्रवेशाच्या वेळार स्थापन केल्लो वास्तू दिवो हांचेभाशेनूच ठाण्यावयल्या दिव्याक हिंदू संस्कृतींत व्हड धर्मीक म्हत्व प्राप्त जालां.

– वा. ल. वझे

ठुमरी : उत्तर भारतीय संगितांतलो हो एक गानप्रकार. हो एक खाशेलो प्रकार आसून जनपदांत ठुमरेक म्हत्वाची सुवात आसा. शृंगार रसप्रधान आशिल्ले ठुमरेंत स्वर, शब्द आनी भाव हांचो सोबीत मेळ दिसता. ताका लागून काव्यांतलो भाव स्वरांच्या माध्यमान उक्तावन काव्यांतली मध्यवर्ती कल्पना सांगपी गानप्रकार म्हळ्यारूच ठुमरी.

'ठुमरी' हो शब्द 'ठुमक' ह्या शब्दावयल्यान तयार जाला. ठुमक हो शब्द नृत्याकडेन संबंदीत आसून ताचो अर्थ पदन्यास असो आसा. ताका लागून 'ठुमरी'चो अर्थ लेगीत 'नाचावांगडा म्हण्टात तें पद' असोच जाता.

श्रीकृष्णाचे रासलीलेचो हे ठुमरीकडेन संबंद येता. रासलीलेच्या नाचावांगडा म्हण्टात तें पद ठुमरेचे धर्तीचें आसुंये. ताका लागून ठुमरीच्या उगमाचो संबंद हो रासलीलेकडेन आसुंये अशें मानतात. नृत्याक लागून ठुमरेक अदीक चालना मेळ्ळी आसतली. उत्तर भारतांतल्या लोकसंगीतांतलें 'चाचर' वा 'चर्चरी' गीत आनी ठुमरी हातूंत खूब साम्य आसा. हाका लागून लोकसंगीताचें अधिश्ठान ठुमरेक मेळ्ळिलें दिसता.

१७ व्या शेंकडयांत ठुमरी म्हणप जाताली असो उल्लेख 'रागदर्पण' ग्रंथांत मेळटा. १८व्या शेंकड्यासावन १९व्या शेंकड्यामेरेन ठुमरेची रचणूक म्हळ्यार नृत्य-अभिनयासयत गानप्रयोग असोय उल्लेख मेळटा. पूण १९व्या शेंकड्याच्या मध्याउपरांतूच ठुमरेचो प्रचार आनी उदरगत जावन संगीत क्षेत्रांत तिका मान्यताय आनी प्रतिश्ठा मेळ्ळी. ह्या काळांतलो लखनौचो बादशाह वाजिदअली शाह हाच्या संगीत, नृत्य प्रेमाक लागून 'ठुमरी' गायन विकसीत जालें. ताचो गुरू उस्ताद सादिक अली हाणें ठुमरी गायन प्रचारांत हाडलें. लखनौसावन ठुमरी नामनेक पावली. उस्ताद

सादिक अली हाणें खूब शिश्य तयार केले आनी ठुमरेचो प्रसार केलो.

वेश्या वेवसाय करपी नर्तकींनी ठुमरी गावपाक सुरू केल्ल्यान तिच्या प्रचाराक खुबूच हातभार लागलो. सितारीचेर वाजोवप जाताली ती रजाखानी गत, ही उस्ताद गुलाम रजा हाणें प्रचारांत हाडिल्ली. त्या काळची त्रितालाचे मध्यलयींत गावप जाताली तीय ठुमरीच म्हणपाचें मानप जालां.

उपरांत ठुमरीच्यो दोन शैली प्रचारांत आयल्यो -

पयली नृत्यप्रधान आसून तिका 'बोलबाँटकी ठुमरी' म्हण्टात आनी दुसरी गायनप्रधान आसून तिका 'बोलबनाव की ठुमरी' अशें म्हण्टात. बोलबनावाचे ठुमरेचेर लखनौचे उदेंतेकडलो अवध, बनारस आनी लागसारच्या वाठारांतल्या लोकसंगिताचो आनी संस्कृतायेचो प्रभाव पडून आनीक एक वेगळी शैली तयार जाली. तिका 'बनारसी ठुमरी' (पुरब शैली) म्हण्टात. ताका लागून बोलबनाव ठुमरीच्यो दोन शैली, लखनवी ठुमरी आनी बनारसी ठुमरी तयार जाल्यो. लखनवी ठुमरीचेर नबाबी संस्कार आनी लखनौ तशेंच लागसारचे भाशेचो आनी संस्कृतायेचो प्रभाव पडला. उपरांत उस्ताद बडे गुलाम अली आनी अलीबख्श खाँ हांणी 'पंजाबी ठुमरी' प्रचारांत हाडली.

ठुमरीची संहिता ही ब्रज, अवधी, भोजपूरी, लखनवी आनी कांय उर्दू भाशेंत रचिल्ली आसा. रचनेच्या पयल्या भागाक टेक आनी दुसऱ्या भागाक अंतरो म्हण्टात.

बोलबाँटकी ठुमरी नृत्यावांगडा ह्या नाचाच्या आंगान म्हणपाची आशिल्ल्यान तिची रचणूक लयकारीक अनुकूल अशीच आसता.

बोलबनावची ठुमरी बोलबाँट ठुमरेपरस ल्हान आसता. ती आळोवन, नटोवन म्हण्टात.

बोलबनावाचे लखनवी ठुमरेंत लखनौ तशेंच लागसारचे भाशेचो छाप दिसता. तशेंच तिचेर गझल, टप्पो हांचोय प्रभाव दिसता. पूण बनारसी ठुमरीचेर भोजपूरी, अवधी आनी लागसारचे संस्कृतायेचो तेच भशेन चैती, कजरी, झूमर ह्या लोकसंगिताचो प्रभाव दिसता.

पंजाबी ठुमरेचेर पंजाबी लोकसंगिताचो प्रभाव आसा.

ठुमरी म्हण्टना रागशुध्दतेपरस भाव परगटावपाचेर चड म्हत्व आसता. ताका लागून सौंदर्यवृध्दीखातीर मूळ रागांत दुसऱ्या रागांचीय भरसण करतात. विलंबीत वा मध्यलयींत ठुमरी सुरू करून पयली ओळ परत परत आळोवन अंतरो म्हण्टात आनी अंतऱ्याची पयली ओळ द्रुत सुरू करून नटोवन म्हणून सोंपयतात. तेन्ना तबल्याचेर लग्गी वाजयतात. ठुमरी म्हण्टना साथीक सारंगी वाजयतात.

बोलबाँटकी ठुमरी गंभीर राग सोडून हेर रागांनी म्हण्टात. बोलबनाव ठुमरी चड करून पहाडी, मांड, झिंझोटी, खमाज, सिंधुरा, सिंध भैरवी, काफी, भैरवी, तिलक कामोद, गारा, तिलंग, जोगीया, देस, पिलू, जंगला, कालींगडा ह्या रागांनी म्हण्टात. ठुमरेखातीर त्रिताल, दीपचंदी, दादरा, केहरवा ह्या तालांचो उपेग करतात.

नृत्यावांगडा बोलबाँटकी ठुमरी प्रचलीत आसून बोलबनावचे ठुमरींत लखनवी ठुमरी आनी बनारसी ठुमरी प्रचलीत आसात. हातूंत बनारसी ठुमरी चड प्रचारांत आसा. लखनवी ठुमरी बनारसी ठुमरेंतूच आस्पाविल्लेभाशेन आसा.

तशीच उस्ताद बडे गुलाम अलीची पंजाबी ठुमरी खूब उणी प्रचारांत आसा. राजस्थानी लोकसंगिताचो प्रभाव आशिल्ली राजस्थानी ठुमरी होय एक प्रकार त्या वाठारांत प्रचारांत आसा. किराणा घराण्याच्या गायकांनी ठुमरी ही ख्याल आंगान गावन प्रचलीत केली.

ठुमरीचे आद्य प्रचारक उस्ताद सादिक अली आनी नवाब वाजिदअली शाह हे उंचेल्या पांवड्याचे ठुमरी गायक आनी रचनाकार जावन गेले.

सादिक अलीचे शिश्य कथ्थक नर्तक बिंदादीन महाराज, भैया गणपतराव हेय नामनेचे ठुमरी गायक आशिल्ले. तांचे शिश्य उस्ताद मौजुद्दीनखाँ तशेंच ठुमरीचे प्रवर्तक म्हणून जांचीं नांवां घेतात ते पं. जगदीप मिश्र, बडे रामदासजी, पं. भोलानाथ भट्ट, मलिकाजान, गोहरजान, रसूलनबाई, किराना घराण्याचे उ. अब्दुल करीम खाँ, सिध्देश्वरी देवी तेचप्रमाण अच्छन महाराज, शंभू महाराज, लच्छू महाराज हे नामनेचे ठुमरी गायक जावन गेले.

पंजाबी ठुमरेचे प्रवर्तक उ. बडे गुलाम अली, अलीबख्श खाँ हांचीं नांवां ठुमरी गायकेंत खूब गाजल्यांत.

आयज गिरीजादेवी, निर्मला अरूण, शोभा गुर्टू, जगदीश प्रसाद हे गायक-गायिका ठुमरी गावपाक मुखार आसात. तेचप्रमाण सितारादेवी, गोपीकृष्ण, दुर्गालाल, बिरजू महाराज हे नृत्यकार ठुमरेचे जाणकार आसात.

- चंद्रशेखर नारिंग्रेकर

डंडिया नृत्य : राजस्थानांतलो एक नाच. हो नाच दादले करतात. पंदरा-वीस दादले तरातरांचो भेस करून दोनूय हातांनी लांब बडयो घेवन वाटकुळांत उबे रावतात. वाटकुळांत मदीं आठ-धा गावपी आनी तांचेवांगडा धोल, घुंगूर हीं वाद्यां वाजोवपी लोक बसतात.

धोलाच्या तालार डंडिया नाचाक सुरवात जाता. नाचाक नेट येवंचो म्हणून मदीं बशिल्ले लोक 'हो, हो' असो प्रोत्साहन दिवपी आवाज करतात. नाचपी, नाचतना आपल्या हातांतल्यो बडयो मारून आवाज करतात.

खूब पुर्विल्लो असो हो नाच राजस्थानांत, खेड्यांनी तशेंच व्हड-व्हड नगरांनी लेगीत करतात. ऋतूचो बदल जातना जाल्ली उमेद ह्या नाचांतल्यान प्रगट जाता.

- कों. वि. सं. मं.

ड : 'ट' वर्गांतलो तिसरो वर्ण आनी देवनागरी वर्णमाळेंतलें तेरावें व्यंजन. हाची पयली अवस्था अशोकाच्या गिरनार शिलालेखांत, दुसरी क्षत्रपवंशी रुद्रदामनाच्या गिरनारलेखांत (इ.स. दुसरें शतमान), तिसरी समुद्रगुप्ताच्या प्रयागच्या खांब्यावयल्या लेखांत (इ.स. चें चवथें शतमान) आनी चवथी अबूचो परमार राजा धारावर्ष हाच्या काळांतल्या उडिया लेखांत (इ.स. १२०८) मेळटा.

'ड' च्या रुपाचो विकासक्रम.

डच सत्ता (भारतांतली)

वर्णोध्दारतंत्रांत हाचें स्त्रीरुपी ध्यानाचें वर्णन अशें केलां -

जपासिन्दूरसङ्काशां वराभयकरां पराम् ।
त्रिनेत्रां वरदां नित्यां परमोक्षप्रदायिनीम्
एवं ध्यात्वा ब्रह्मरुपां तन्मन्त्रं दशधा जपेत् ॥

अर्थ - जास्वंद आनी शेंदूर हांचे कांतीची, वर आनी अभय दिवपी, श्रेश्ठ, तीन दोळ्यांची वरदायिनी, मोक्षदायिनी आनी ब्रह्मरुप अशें ड देवतेचें ध्यान करून तिच्या मंत्राचो धा खेपे जप करचो.

'ड' चे उच्चारणस्थान मुर्धा.

- कों. वि. सं. मं.

डच सत्ता (भारतांतली) : सोळाव्या शतमानाचे सुरवातेक वास्को-द-गामा हाणें युरोपांतल्यान भारतांत येवपी जलमार्गाचो सोद लायलो आनी हिंदुस्थानांतल्यान युरोपांत वचपी म्हालाचे पुर्तुगेज मक्तेदार जाले. सुरवातेक तांकां हातूंत खूब फायदो जालो. डच लोक पुर्तूगेजांचे मध्यस्तीन आपल्या जहाजांतल्यान लिस्बनाक वचपी आशियांतलो म्हाल युरोपांत व्हरताले. ताका लागून डचांपरस पुर्तूगेजांकच चड फायदो जातालो. देखून १५८९ उपरांत डच लोक भारतांत येवपाक मार्ग सोदूंक लागले.

१५७९ ते १५९६ मेरेन लिनस्कोटेन, कार्नीलियस, हैटमन आनी हेरांच्या मार्गदर्शनाखाल ते भारतांत आयले. १६०१ मेरेन डच लोकांनी साबार भोंवड्यो केल्यो. १६०२त तांणी 'युनायटेड डच इस्ट इंडिया कंपनीची' स्थापणूक केली. हे कंपनीचेर डच पार्लमेंटाची देखरेख आसताली. कंपनीचो हिशोब दवरपाचें कामय डच सरकाराकडेनच आसतालें. डच सरकारान हे कंपनीक उदेंतेकडल्या राश्ट्रांकडेन वेपार करपाचो पुराय मक्तो दिल्लो. कांय काळांतच हे कंपनीन खूब भांडवल जमयलें. १६०५ वर्सा डच लोकांनी मच्छलीपट्टणाक आपली पयली वखार घाली. उपरांत तांणी सुरत, चिनसुरा कासीम बझार, पाटण, नेगापटम्, कोचीन आनी हेरकडेनय वखारी घाल्यो. वेंगुर्ल्यांत वखार चालू करून तांणी थंय एक किल्लोय बांदलो. ह्यो वखारी आनी डच सरकारामदीं पत्रवेव्हार जातालो. हो पत्रवेव्हार इतिहासीक साधनां म्हणून म्हत्वाचो आसा.

भारत आनी सामके अस्तंतेक आशिल्ल्या देशांकडेन डच लोकांनी वेपारी येरादारी सुरू केली. ते नीळ, अफू, तांदूळ आनी हेर म्हालाची भारतांतल्यान निर्यात करताले. १६७४त डच लोकांनी फ्रेंच लोकांचेर हार घालून तांकां मच्छलीपट्टणच्यान धांवडावन घाले. डच लोक फकत वेपाराच्या उद्देशान भारतांत आयिल्ले. तांकां राज्याची हाव नाशिल्ली. वेपारांत मेळपी पयशांचेरूच ते धादोशी आशिल्ले. युरोपांत डच आनी फ्रेंच हांच्यांत सुरवातेक सावन दुस्मानपण आशिल्लें. युरोपांत डच आनी फ्रेंच हांचेभितर झुजां जाल्यार तांचो परिणाम आपशींच भारतांतल्या डच आनी फ्रेंच हालचालींचेर जातालो.

१६७४त फ्रेंच लोक गोवळकोंड्याच्या सुलतानाकडेन झगडटा आसतना डच लोकांनी सुलतानाक आदार दिलो. फ्रेंच आनी मराठे हांचे संबंद सदांच बरे आशिल्ले. पूण फ्रेंचांआड कारस्थानां रचून डच लोकांनी मराठ्यांक आपलेवटेन घुंवडावपाचे खूब यत्न केले. डचांक वेपारी सवलती मेळच्यो म्हणून तांचो वकील हर्बट द यागार हो, शिवाजी कर्नाटकाचे मोहिमेचेर आसतना १६७७त ताका मेळ्ळो. शिवाजीकडल्यान ताणें कांय सवलती मेळयल्यो. १६९३त ताणें पाँडिचेरी मराठ्यांकडल्यान विकती घेतली. पूण १६९९त ताणें ती फ्रेंचांक परत दिली. डच आनी ब्रिटन हांचे संबंद १६१८ सावन इबाडिल्ले. १६७२-७४त डच लोकांनी सुरत ते मुंबयमेरेन चलपी ब्रिटिशांच्या वेपारांत आडमेळीं हाडलीं. १६९८त चिनसुराच्या डच अधिकाऱ्यांनी अजीमुश्शा हाचेकडेन ब्रिटिशांक मेळपी वेपारी सवलतींप्रमाण सवलती मागिल्ल्यो. १७५९ मेरेन डच आनी ब्रिटीश हांच्यांत वेपारी सर्त चालूच आशिल्ली. बंगालांत जाल्ली ब्रिटिशांची भरभराट डचांच्या मनाक खुपताली. म्हणून तांणी ब्रिटिशांआड आशिल्ल्या नवाबाक १७५९त आदार दिल्लो. तेउपरांत ब्रिटीश आनी डच हांच्यांत जाल्ल्या झुजांत डच लोकांचो पराभव जालो. तेचपरीन डच लोकांनी थळाव्या लोकांच्या कारभारांत केन्नाच आडमेळीं हाडलीं नात. फ्रेंच आनी चड करून ब्रिटिशांची सत्ता भारतांत घट जाले उपरांत डच लोकांचो शेक उणो जायत गेलो. तांणी हेरांभशेन आपली वेपारी पद्दत बदलली ना. हाका लागून कांय तेंपा उपरांत तांच्या हातांत आशिल्ली वेपारी सत्ताय गेली.

- कों. वि. सं. मं.

डन जॉन : (जल्म : १५७२, लंडन; मरण : ३१ मार्च १६३१, लंडन).

एक नामनेचो इंग्लीश कवी. लंडनच्या एका कॅथलिक कुटुंबांत जल्मल्ल्या जॉनाचें ऑक्सफर्डाक मॅट्रीक मेरेन शिक्षण जालें. उपरांत 'लिंकन्स इन' हे संस्थेंत ताणें कायद्याचो अभ्यास केलो. कॅथलिक आनी प्रॉटॅस्टंट ह्या धर्मपंथांचो अभ्यास करून ताणें अँग्लिकन हो धर्मपंथ आपणायलो. कांय काळ सर टॉमस एगरटन ह्या उच्च शासकीय अधिकाऱ्याचो चिटणीस म्हणून ताणें काम केलें. पूण एगरटनच्या नात्यांतले ॲन पूर हिचेकडेन मोग करून गुपीतपणान लग्न जाल्ल्यान ताका बंदखण भोगची पडली. १६१५ वर्सा तो धर्मोपदेशक जालो आनी १६२१ सावन सेंट पॉल कॅथेड्रलचो डीन म्हणून काम केलें.

इंग्लीश कवितेच्या इतिहासांतल्या मिमांसक (मॅटाफिझिकल) काव्य-संप्रदायाचो प्रर्वतक म्हणून डन हाका मानाची सुवात आसा. मनशाची अधोगती, विनाशी शरीर आनी हांचे मजगतींचो धर्मावयलो भावार्थ हे विशींच्यो संकल्पना ताचे कवितेंत दिसतात. विश्वाचे निर्मितीविशींचो एक नवो अर्थ ताणें विज्ञानावरवीं सांगपाचो यत्न केला. दीसपट्ट्या अणभवांतल्यान जल्माक आयिल्ल्या ताच्या कवितांनी विश्वात्मकता दिसून येता. विज्ञान, धर्मशास्त्र आनी हेर विशय, प्रेम, परमेश्वर, मरण ह्या सारकिल्ल्या संकल्पनांचो भायल्यान विचित्र दिसपी पूण बुध्दीनिश्ट असो मेळ ताच्या कवितांनी दिसता. ताचें कवितेचें हें स्वरूप पळोवन सॅम्युएल जॉन्सन हाणें ताका मॅटाफिझिकल हें विशेशण लायलें.

डन हाणें आपल्या प्रेमकवितांतल्यान इंग्लीश प्रेमकवितेंतलें पारंपारीक अशें अलंकारी रूप न्हयकारून नाट्यमय शैली आपणायली. ताची कविता बुध्दीनिश्ठ आसली तरी ताचे कवितेंत भावानुभव दिसता. टी. एस. एलियट आनी डब्ल्यू. बी. येट्स हांणी डनाच्या काव्याचें मार्मिक पुनर्मूल्यांकन करून ताच्या काव्याचें म्हत्व दाखोवन दिलां. डन हाणें धर्माविशींय लिखाण केलां. ताचें चडशें साहित्य ताच्या मरणा उपरांत उजवाडा आयलें.

रोमन कॅथलिकांक चर्चनिश्ठेचो सोपूत घेवपाक आवाहन करपी 'स्युडो-मार्टीन' हो ताचो ग्रंथ १६१० वर्सा उजवाडा आयलो. त्याच वर्सा

ऑक्सफर्ड विद्यापिठान ताका एम. ए. ही पदवी दिवन ताचो भोवमान केलो. ...र हर्बर्ट जे. सी. ग्रीअर्सन हाणें ताची कविता २ खंडांनी संपादल्या (१९१२).

- कों. वि. सं. मं.

डफ : एक चामड्याचें वाद्य. दफ ह्या अरबी उतरावयल्यान हो शब्द आयलो आसूं येता. पाव इंच दाटायेची, चार इंच रुंद आनी सुमार दोन फूट लांब अशे तरेन एक फळी वाटकुळी बागयतात.उपरांत तिचीं दोनूय तोंकां एकमेकांक धरून घट्ट बसयतात. मागीर धातूच्या वाटकुळ्या कांकणाच्या आदारान ह्या बागयिल्ले फळयेच्या एका तोंडार चामडें ताणून बसयतात.

खणखणीत आवाज येवंचो म्हणून डफ वाजोवंच्या वेळार तो उज्यार शेकयतात. वाजयतना एका हातान हड्ड्याक तेंकून धरून दुसऱ्या हातान वाजयतात.

दक्षिण भारतांत डफाक थंबत्ती म्हण्टात. तशेंच नेपाळांत दंफू, चेन्नईंत खंजिरी, डिंडिम अशींय नांवां आसात.

भारतांत सगळ्याक जरी डफाचो वापर करतात तरी मथुरा-वृंदावनांत ताचो खास प्रचार आसा. पोवाडो, लावणी ह्या गायन प्रकारांत डफाचो मुखेलपणान वापर जाता. तमाशांतूय डफाची साथ आसता.

- कों. वि. सं. मं.

डफला : एक जमात. भारताच्या अरुणाचल प्रदेशांतले हे जमातीचें मूळ नांव निशांग वा निसी. पूण 'डफला' ह्या नांवानूच तांकां वळखतात. सुबनसिरी न्हंयेचे देगेवयल्या दोंगराळ वाठारांत ह्या लोकांची चड वसती आसा.

डफला लोक आपल्याक आबोतेनी नांवाच्या एका दादल्याचे वंशज मानतात. हिमालयाचे उदेंतेकडल्या सुपुंग नांवाच्या गांवांत आपलें मूळ वास्तव्य आशिल्लें आनी थंयसावन ते आसामांतल्या दोंगराळ वाठारांत आयले अशें समजतात.

डफला लोक पयलींसावन लूटमार करपी म्हणून प्रसिध्द आशिल्ले. आसामांतल्या आहोम लोकांचेर हल्लो करून तांकां लुट्टाले. तशेंच लागसारच्या हेर प्रदेशांनीय हल्ले करून तांकां मारताले. इ.स. १८३५त तांणी मैदानी प्रदेशांतल्या लोकांचेर हल्लो केलो. तेन्ना त्या प्रदेशांत येवपाक इंग्लिशांनी तांचेर बंदी घाली.

डफलांचे दोन वर्ग आसात. तातूंतल्या एका वर्गांतल्या लोकांचें मुखामळ वाटकुळें आनी चेपटें, नाक रुंद आनी चेपटें, पोल्यांचीं हाडां वयर आयिल्लीं, पिंगसो रंग आनी आंखूड बांधाचे आसतात. दुसऱ्या वर्गाचे लोक लांबट तोंडाचे, सरळ नाकाचे, खोलगट दोळे आनी तांबश्या रंगाचे आसून ऊंच आसतात. ह्या दोनूय वर्गांतल्या लोकांचे शारिरीक बांदावळींत अशें वेगळेपण आसलें तरी सगळे डफला लोक बळिश्ट हाडांचे आनी सोबीत आसतात. हे लोक पॅलिओ-मंगोलायड वंशाचे आसात.

डफला लोक पयलीं लोकर आनी झाडांच्यो साली वस्त्र म्हणून वापरताले. पूण हालीं ते कपडे वापरतात. डफला दादले कमराक लुंगी गुठलावन वयर कांबळ पांगुरतात. माथ्यार जिरेटोपाभाशेन धनेश सुकण्याचीं पिसां लायिल्लें शिरस्त्राण घेतात. गळ्यांत धव्या, तांबड्या, निळ्या आनी पाचव्या रंगांच्यो मणिमाळो घालतात. बायलो लेंगो घालून वयर कांबळ पांगुरतात. कमराक वेतान विणिल्लो पटो बांदतात. गळ्यांत धातूंची कड्याकड्यांची सरपळी घालतात. डफलांच्या प्रदेशांत कापूस खूब जाता, ताका लागून ते सुती तशेंच वल्कली अशीं दोनूय वस्त्रां वापरतात.

डफला लोकांचीं घरां एकमेकांक तेंकून नासतात. दरेका घराक एक व्हड आंगण आसता. तांचें घर म्हळ्यार लांकडी ओंडक्यांचेर उबारिल्लें एक व्हड दालन. त्या घराची रुंदाय ६ ते ७ मीटर आसता. पूण लांबाय चड आसता. एका घरांत धा परस चड कुटुंबां रावतात. घराच्यो वण्टी शेंदऱ्यांच्यो आनी जमीन ताशिल्ल्या कोंड्यांची आसता. घराचें पाखें केळीच्या पानांचें वा कोंड्यांच्या सुकिल्ले पालयेचें आसता.

डफला लोक झूम पद्दतीन शेती करतात. शिकार करप, नुस्तें मारप हे तांचे आवडटे वेवसाय. मको आनी शीत तांचें मुखेल अन्न, पूण मास, कंदमुळां आनी कोंड्यांचे कोंबूय ते खातात. तांदळांपसून तयार केल्लो सोरो तांकां खूब आवडटा. हो सोरो ते सदांच घरांतच तयार करतात.

आने डुइनी वा सूर्यमाता हे देवतेक ते भजतात. तिचे कृपेनूच मनशाक संतत आनी संपत मेळटा अशी तांची समजूत आसा. तिका ते 'मिथून' म्हळ्यार एके तरेचे रानटी गायेचो बळी दितात.

डफला लोकांत पुरयताक खूब मान आसता. धर्मीक विधी तशेंच जल्म, मरण, बळी ह्या प्रसंगांचेरूय तांकां पुरयताची गरज आसता. व्रतां, जप करून हें पद कोणाकूय घेवपाक मेळटा.

आवय-बापूय आपल्या भुरग्यांचीं लग्नां थारायतात. एकाच कुळांत वा गोत्रांत लग्न जायना. लग्नांत, न्हवऱ्यान व्हंकलेचें मोल दिवचें पडटा. तें वर्सुकी, स म्हयन्यांनी अशें हप्त्यांनीय दिवपाक मेळटा. कांय डफला तरणाटे आपल्या भावी मांवाम्हऱ्यांत दोन वर्सां काम करतात आनी उपरांत ताचे धुवेवांगडा लग्न जातात. डफला लोक मावशेकडेन लग्न जातात. पूण आतेभयणीकडेन जायनात. डफला दादलो खूब बायलो करता. कुटुंबांत न्हवरो, ताच्यो बायलो आनी लग्न जावंक नाशिल्लीं भुरगीं इतले लोक रावतात. चले वयांत येतकच कपलाचेर केंसांचो आंबाडो बांदतात. ताका 'पोडुम' अशें म्हण्टात.

बाळंत जातकच दुसऱ्या दिसा पुरयत भुरग्याक नांव दवरता. चलयेक म्हयन्याउपरांत लेगीत नांव दवरतात. बारशाच्या दुसऱ्या दिसा सोयऱ्या-धायऱ्यांक सोरो दितात वा जेवणूय घालतात.

मेल्ल्या मनशाम्हऱ्यांत सोन्याचो तांबयो आनी शीत दवरतात. उपरांत ताका उखलून घरालागसार पुरतात. पुरपाच्या जाग्यार कोंडे आनी लाकडांचें सरण करून तें, पानां आनी बळी दिल्ल्या जनावरांच्या शिंगांनी सजयतात. सांजवेळा तेच सुवातेर अग्नी पेटोवन, थंय अन्न आनी सोरो दवरतात.

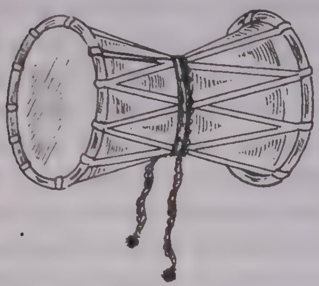
कळकी आनी वेत तांच्या प्रदेशांत खूब प्रमाणांत आशिल्ल्यान डफला

लोक तांच्यो विंगड विंगड वस्तू तयार करतात. आयदनां, थाळयो, तरातरांचीं हत्यारां ते कोंड्यापसून तयार करतात. चामड्याच्यो ते पोतयो करतात.

- कों. वि. सं. मं.

डमरू : एक चामड्याचें वाद्य. डमरू हें शब्दब्रह्माचें प्रतीक. शिवान तांडव नृत्याच्या वेळार ह्या वाद्याची निर्मिती केली अशें म्हण्टात. शिवाच्या डमरू नादांतल्यान महेश्वरसुत्रां उद्‌भवलीं अशें मानतात.

संगितशास्त्रांतल्या तालांचें उगमस्थान डमरूच्या नादांत आसा, अशें संगितशास्त्रज्ञांचें मत आसा. चामड्याचीं सगळीं वाद्यां डमरुंतल्यानूच उत्क्रांत जालीं आसुंये अशें कांय जाणकारांचें मत आसा. उदुक्कू, निदुक्कू, बुद्‌बुदक हीं डमरुचींच हेर रुपां आसात.

कापालिक शैवांच्या हातांत डमरू आसता. भैरवाचे उपासक आशिल्ले महाराष्ट्रांतले भराडी दाव्या हातांत डमरू धरून उजव्या हाताच्या बोटान ते वाजयतात. नेपाळांत डमरूचे (डंफू) साथीन करपी एक नाच आसा, ताका 'डंफूनृत्य' म्हण्टात.

डमरूचें लक्षण संगित रत्नाकरांत दिलां तें अशें -

वितस्तिमात्रदैर्घ्य : स्यादष्टाङ्‌गुलमुखद्वयः ।
यो यस्य मण्डलीयुक्ते मुंखे बध्दे च चर्मणा ।
त्रिवलीवत्क्षाममध्यो निबध्दः सूत्रदोरकै : ।
मध्ये च गाटतां नीतावश्चन्यौ वादनाय च ॥
भवेतां प्रान्तसंलग्नसनुन्मदनगोलकैः ।
असौ डमरुको मध्ये धृत्वा हस्तद्वयेन च ॥
डधवर्णो वादनीयः प्रोक्तो ज्ञिःशङ्‌कसूरिणा ।
अन्यैः कखंरटा वर्णाः प्रोक्ता डमरूकेऽधिकाः ॥

अर्थ - वेंतभर लांब आशिल्ल्या ह्या वाद्याच्या तोंडाचो व्यास दोनूय वटांनी आठ-आठ आंगळां आसता. दोनूय गोलाकार तोंडांचेर लोखणी कडीं बसोवन तांचेर चामडें ताणून बसयल्लें आसता. डमरुचो मध्यभाग अशीर आसता. दोनूय तोंडांचेर चडयिल्ल्या चामड्याच्या कडांतल्यान ओंवून घेतिल्ल्या सुताचे दोरयेच्या वेड्यांक मध्यभागार दुसरे एके दोरयेन आंवळून बांदिल्लो आसता. मध्यभागाचेर दोन लांबत्यो दोरयो बांदून तांच्या तोंकांक माती आनी मेण हांचे गुळे बांदतात. अशा ह्या डमरूचो अशीर भाग हातांत धरून 'डघ' वर्ण वाजोवंचो अशें निःशंक पूर्वाचार्यान म्हळां. 'कख' वा 'रट' अशे वर्ण वाजोवंचे अशेंय कांय जाणांचें मत आसा.

- कों. वि. सं. मं.

डहाणुकर, प्रफुल्ला : (जल्म : १९३४, बांदोडें - फोंडें).

नामनेची गोंयकार चित्रकार. तिचें आदलें पुराय नांव प्रफुल्ला सुब्राय जोशी. पिरायेच्या चवथ्या वर्सा शिक्षणाखातीर तिका मुंबय धाडली मुंबयच्या शारदा इंग्लीश हायस्कुलांत तिणें मॅट्रीक मेरेन शिक्षण घेतलें उपरांत १९५०त तिणें जे. जे. स्कूल ऑफ आर्टांत कलेचें शिक्षण घेतलें ही कला आत्मसात करपाक तिका शंकर पळशीकर ह्या शिक्षकाचें मोलादीक मार्गदर्शन मेळ्ळें. १९५४ वर्सा तिणें आर्ट स्कुलांतलें शिक्षण पुराय केलें आनी त्याच वर्सा तिका भांगरापदक मेळ्ळें.

पदविका हातांत पडले उपरांत तिणें मुंबयंतच आर्ट सोसायटींत आपल्या चित्रांचें प्रदर्शन घडोवन हाडलें. ह्या प्रदर्शनावेळार तिका रुप्या पदक मेळ्ळें. १९६० वर्सा तिका फ्रँच सरकाराची मुद्राचित्रकलेची शिश्यवृत्ती मेळ्ळी. शिश्यवृत्ती घेवन ती फ्रांसाक गेली. फ्रांसांतले 'एकोल द वो आर्ट्स अँड ओटलियर' हांगा तिणें ग्राफिक आर्टाचें शिक्षण घेतलें. १९६१ वर्सा फ्रांसांत तिणें आपल्या रंगीत चित्रांचें प्रदर्शन घडोवन हाडलें. उपरांत हंगेरी, स्वित्झर्लंड, जर्मनी, ऑस्ट्रेलिया आनी जपानांत जाल्ल्या प्रदर्शनांनी तिणें वांटो घेतलो. भारतांत मुंबयची गॅलरी ऑफ मॉडर्न आर्ट, दिल्लीची ललीत कला अकादमी, मुंबयचें प्रिन्स ऑफ वेल्स म्युझियम, नागपूरचें केंद्रीय म्युझियम आनी हेर साबार सुवातींनी भरिल्ल्या प्रदर्शनांनी तिणें आपलीं चित्रां प्रदर्शीत केलीं.

तिणें धातूकलेची आनी मृत्तिकाकलेचीय साधना केली. तशेंच जायत्या माध्यमांच्या आदारान 'कोलाज' ह्या प्रकारांत मोडपी वण्टीचित्रां तिणें तयार केल्ल्यांत. चित्रकलेंतल्या जायत्या माध्यमांतल्या सिरॅमिक ह्या माध्यमाचेर तिचो खास अभ्यास आसा. ती लाकूड, कंवची, ॲल्युमिनियम हांचो मिश्रप्रयोग करून वण्टीचित्रां करता.

१९६९ वर्सा दिलीप डहाणूकर हाचेकडेन तिचें लग्न जालें. तिका नाटक, टेबलटॅनिस, सतार, भरतकाम आनी शास्त्रीय संगित हांची आवड आसा.

- कों. वि. सं. मं.

डॅनीश भास : डॅन्मार्काची राजभास. हेर बोलीभाशांवांगडा ती स्कँडिनॅव्हियन ह्या जर्मन भाशासमुहाच्या फांटयाची भास. हे भाशेंतलीं चडांत चड उतरां इंग्लीश आनी जर्मन उतरावळीकडेन जुळपासारकीं आसात. नॉर्वेजियन, स्विडिश आनी आयसलँडिक ह्योय ह्याच फांटयांतल्यो भासो आसात. हातूंतल्या नार्वेजियन आनी स्विडिश ह्या दोनूय भाशांकडेन डॅनीशीचें चड साम्य आसा. हातूंतय डॅनीश आनी नॉर्वेजियन ह्या भासांनी इतलें साम्य आसा की तांकां डॅनो-नोर्वेजियन ह्या नांवान वळखप जाता. तेराव्या शतमानासावन अठराव्या शतमानामेरेन डॅनीश हीच नॉर्वेची धर्मीक आनी साहित्यीक भास आशिल्ली. फुडें मात रिक्समोल ही डॅनीश आनी स्विडिश हांचेकडेन सारकेपण आशिल्ली लोकभाशा नॉर्वेंत रूढ जाली. डॅनीश भाशिकांची संख्या सुमार पन्नास लाखां वयर आसा.

ध्वनी विचार : स्वर - आ, इ, ई, ए, ऍ, ओ, ऑ.

व्यजनां - स्फोटक - क, ग, त, द, ब.
घर्शक - थ, फ, व, स, झ, ह.
अनुनासिक - म, न.
कंपक - र.
पार्श्विक - ल.
अर्धस्वर - य, व.

डॅनीश भास रोमी लिपीचो उपेग करता. c, q, w, x, z, हीं अक्षरां फकत परकी शब्दांतूच वापरप जातात. j हें अक्षर 'य' च्या उच्चाराखातीर वापरतात. d हें अक्षर शब्दाच्या निमाणें l, n, r, t उपरांत आयल्यार ताचो उच्चार जायना. तशेंच ते s, t आदी खंयय आयल्यार अनुच्चारीत आसता. तशेंच एकावयवी शब्दांत स्वराउपरांत येवपी g हें अक्षरय अनुच्चारीत आसता.

व्याकरण : नाम - नामांत दोन लिंगां आसात : सामान्य आनी नपुसक. तशेंच दोन वचनां आसात. नामा आदीं निर्गुण (निश्चित आनी अनिश्चित) विशेशण येता. नामाचें भोववचन खंयचोच प्रत्यय लागनासतना e,वा er हो प्रत्यय लागून वा स्वरविकार जाता. प्रथमा, द्वितिया आनी षश्ठी ह्यो तीन विभक्ती आसात.

विशेशण - विशेशणां नामाच्या लिंगवचनाप्रमाण बदलतात.

सर्वनाम - सर्वनामां लिंग, वचनाप्रमाण बदलतात. तांचीं षश्ठीचीं रुपां मात विशेशणाप्रमाण वागतात.

क्रियापदां - क्रियापदाचें रूप सर्व पुरुषी एकूच आसता. कांय क्रियापदां सौम्य (नेमान) आनी कांय खर (अनेमान) असो फरक आसा.

- कों. वि. सं. मं.

डॅनीश साहित्य : आर्विल्ले भाशेचें ख्रिस्तआदीं २०० वर्सा डॅन्मार्कांत घोळणुकेंत आशिल्ल्या, इंडो-जर्मनींत मेळटा. डॅनीश भाशेचें सुर्वेचें लिखीत रूप इ. स. २०० च्या सुमाराक प्रचलीत आशिल्ले रुनीक लिखावटींत दिसता. हे लिखावटीची लिपी कॉमन जर्मेनीक लिपीक लागशिल्ली आसा. इ. स. ५०० सुमाराक स्कॅंडिनेव्हिया जर्मनी पसून पयसावली आनी ९०० च्या दरम्यान डॅनमार्क आनी स्विडनांत भाशीक बदल घडून आयले अशें दिसता.

डॅनीश भाशेंतलीं मुळावीं हातबरपां १३व्या शतमानांतलीं. हीं चड करून प्रादेशिक कायद्याविशीं आसून तीं पुर्विल्ल्या मौखिक न्यायपद्दतींतल्यान लिखीत रुपांत आयल्यांत. जायत्या बोली भाशांनी आशिल्ल्या ह्या हातबरपांवयल्यान बोलीभाशांचें वेगळेपण स्पश्टपणान दिसता. ह्या बोली भाशांमदली ज्युटलॅंडीक ही चड सुदारिल्ली दिसता जाल्यार स्कॅंडिनॅव्हियन उण्यांत उणे बदल दाखयता. फुडें ह्या बोलीभाशांमदल्या झीलंड (Zealand) ह्या मध्यवर्ती प्रदेशाची बोलीभास आनी कॉपॅनहागॅन ह्या राजपाटणाची बोलीभास हाणीं डॅनीश भाशेच्या प्रमाणीकरणाक फाटबळ दिलें.

डॅनीश हातबरपांमदीं वॉल्डेमर दुसरो हाणें सुरू केल्लो आनी व्हायबोर्गच्या बिशप गनरान लिपीबद्द केल्लो ज्युटलॅंडिक कायदो सरस आसा.

रीम क्रॉनीक (रायम क्रॉनिकल) ही नितीकथात्मक इतिहासीक कृती डॅनीश भाशेंतली पयली छापिल्ली साहित्यकृती. डॅनमार्काच्या साहित्याचीं पाळां नॉर्वेजियन आनी आयसलॅंडीक मौखिक काव्य, तशेंच तातूंत दिसपी कॉमन जर्मन अँग्लोसॅक्सन आनी स्कॅंडिनॅव्हियन जीवनमुल्यां आनी समाजीक नदर हातूंत दिश्टी पडटा. हें सुरवेचें साहित्य जायत्या तेंपामेरेन लातीं (Latin) च्या शेकाखाल चेपिल्लें. उपरांत ताचेर जर्मन, फ्रांसेझ आनी इंग्लीश भाशांचोय प्रभाव पडलो.

रुनीक काळ (८५०-१०५०) - पुर्विल्लें डॅनीश साहित्य रुनीक अक्षरांनी फातरांनी कोरांतिल्लें मेळटा. हीं खडपांतलीं बरपां म्हळ्यार व्हायकिंगाचीं यादस्तिकां. हे बरपावळींत पुर्विल्लें डॅनीश वीररस काव्य आनी जिवीत हांचें नकसूद चित्र दिसता.

मध्ययुगीन काळ (१०५०-१५००) - ह्या काळांत लातीं ही इगर्जेची सर्वमान्य भास जाल्ल्यान रुनीक साहित्याचेर प्रभाव पडलो आनी नेमाळीं तशेंच संतांचीं चरित्रां अशें तरेचें लातीं साहित्य निर्मप जालें. हातूंत ऐलनॉथ ह्या इंग्लीश भिक्षून बरयल्लें 'द लिजंड ऑफ सेंट कान्यूट' हें मुखेल बरप आसा.

११५५-१२२७ मेरेन डॅन्मार्काच्या राजकीय कारभाराक बरेंच म्हत्व आयिल्लें. ताका लागून पुराय दक्षिण बाल्टिक देगेचेर शेक गाजोवपी राजवट म्हणून डॅन्मार्काची तुस्त करपी इतिहासीक बरपां निर्माण जालीं. ह्या काळार म्हापप्रतापी झुजारी आनी राज्यकर्तो ॲबसालॉम हाचे प्रेरणेखाल स्वेंड आगेनसेन ह्या बरोवप्यान अ शॉर्ट हिस्टोरिया रुगून देनीये कॉम्पेन्डीओसा बरयली. पूण त्या काळावयली सगळ्यांत व्हड साहित्यकृती म्हळ्यार सॅक्सो ग्रामाटीकस हाची स वांट्यांनी बरयल्ली जेस्ता दानोरूम (११८०-१२१९). ह्याच तेंपार हेक्सामेरो (6 days) ही संवसार निर्मणेचेर आदारित म्हत्वाकांक्षी लातीं काव्यकृती ॲंडर्स सुनेसन हाचेवरवीं जल्माक आयली. ह्या काव्यांतल्यान सुनेसनाचे अभ्यासू वृत्तीचे आनी ताच्या गिन्यानाच्या आवांठाचें दर्शन घडटा. तेचपरीं त्या काळांतलीं युरोपी शिक्षण केंद्रां आनी तांचें स्वरूप हांचीय विस्तारान म्हायती मेळटा.

पूण डॅनीश साहित्याचें सगळ्यांत गिरेस्त दायज हें डॅनीश भाशेंतलें कथानक काव्य, वा बॅलडस (वीर गीतां). हातबरपावळींत आशिल्ल्यो ह्यो बॅलडस १५९१त ॲंडर्स सॉरेनसेन वॅडेल हाणें संग्रहीत करून छापल्यो. हांचो उगम नृत्यगितां आनी नॉर्डिक म्हाकाव्यां हांच्या संगमांतल्यान जाल्लो दिसता.

डॅन्मार्कांत रिफॉर्मेशनाचो प्रभाव पयलीं पडलो आनी उपरांत रॅनासेंस (प्रबोधन) ह्या कला आनी अभिजात साहित्याचे नवनिर्मितीक सुरवात जाली. त्या काळांतलें चडशें साहित्य रोमी कॅथोलीक पंथ आनी सुदारणावादी हांचे मदल्या संघर्शाचेर केंद्रीत जाल्लें दिसता. ह्याच काळार छापणावळीची कला उदरगतीक पावली आनी Polemic pamphlets, व्यंगात्मक लेखन आनी जर्मन साहित्याचेर आदारीत बरप हांकां ओतो आयलो. ह्या काळावयल्या बरपांत पॉल हॅलजेसेन हाचें द स्कीबी क्रॉनिका आनी ताचो लुथरियन प्रतिस्पर्धी हॅन्स हौसेन हाचो लोकप्रिय असो सेर्मांवांचो संग्रह हीं म्हत्वाचीं आसात. तशेंच, पयलो लुथरियन बिशप पेडेर पालादियस हाचें त्या काळांतलें जिविताचें जिवें चित्र दाखोवपी व्हिजीता तसवॉग हें पुस्तक म्हत्वाचें.

ह्या काळांत भाशेचे नदरेन पळेल्यार क्रिस्टीअर्न पेडरसन हाणें केल्लो संपादकीय वावर उल्लेख करपासारको. ताणें सॅक्सो ह्या पुस्तकांत जायतें मध्ययुगीन साहित्य संपादीत केलां. तशेंच बायबल अणकारपाचो व्हड वावर करून डॅनीश साहित्याचे उदरगतींत मोलादीक योगदान दिलें. त्या काळावयले नामनेचे कवी म्हळ्यार लुथरीयन, भजनां मायभाशेंत बरोवपी हॅन्स थॉमसन आनी नीज प्रतिभावंत गीतिकाव्य बरोवपी हॅन्स क्रिस्टेन्सेन स्थेव्ही.

१७व्या शतमानांत ल्हव ल्हव शिक्षणाचो प्रसार आनी गिन्यानाचो हावेस वाडिल्ल्यान लोकांची बौध्दिक विशयाकडेन ओड जाली आनी कवितेक चंवर आयलो. सुरवेक ग्रीक रोमी साहित्याचे फ्रांसेझ, जर्मन

कृतींवरवीं अनुकरण केल्ल्यो कृती चड दिसतात. सॉरेम तेरकेलसेन हाणें मांगी (bucolic) कविता डॅनीश साहित्यांत हाडली.

ह्या काळांतली आनीक एक म्हत्वाची गजाल म्हळ्यार १६६६त अँडर्स बोर्डिंग हाणें रेन दानुरुके मेर्कुरियसची स्थापना करून पत्रकारितेचें मुळावण घालें. गद्याचे नदरेन हो काळ यादी-लेखन (Memories)चो जावन रावला.

१७००-१७५० हें खरेपणीं होलबर्गयूग म्हणप जाता. कारण ह्याच काळांत प्रो. जोहान लुडविग होलबर्ग हो डॅनीश साहित्याचो जल्मदातो उदयाक आयलो. ताच्यो सुखात्मिका मोलियॅराचे शैलीन बरयल्ल्यो आसताल्यो. ताचेवरवीं डॅनीश नाटक उदरगतीक पावलें आनी रॉयल थिएटर ऑफ कॉपेनहागेन ची स्थापना जाली. होलबर्गान राश्ट्रीय साहित्याचो गाभो समृद्ध केलो. होलबर्गाचे नाट्यकृतीचो इंग्लीश अणकार ओ. जे. कॅम्पबॅल आनी फ्रॅड्रीक शँक हाणीं १९१४त केलो. 'नीक क्रिन्स जर्नी अंडरवर्ल्ड' ही गलिव्हर्स ट्रॅव्हल्साचेर आदारिल्ली साहित्यकृती, हॉलबर्गाची सगळ्यांत नामनेची कृती. १७१९ ते २० चे मजगतीं ताणें होमर विर्जिलचें अनुकरण करून (Mock epic) पिटर पियस हें विडंबन काव्य बरयलें.

१७५०-१८०० ह्या काळांत बुध्दी आनी भावना हांचेमदल्या संघर्शाचें साहित्यीक मळार परीवर्तन जाल्लें दिसता. जोहान नोर्डाल्ह ब्रुन हाचें झरीन (१७७१) आनी नॉर्वेजियन बरोवपी हर्मन वॅसल्स हाची लव्ह विदाऊट स्टॉकिंग्स ही Travestic mock tragedy. ह्याच काळार आनीक एक नॉर्वेजियन क्रिस्टीयन ब्रोमाँ तुहीन हाणें ज्यो ज्याक रुसो तशेंच पोप आनी थॉमसन ह्या लेखकांचे शैलीन बरप केलें. पूण ह्या शतमानांतलो व्हड प्रतिभावंत कवी म्हळ्यार जोहानिस वॉल्ड. ताणें 'कॉन्ग क्रिस्टीयन' हें डॅनीश राजगीत बरयलां. ताचें नातें ह्या युगांतल्या सगळ्या म्हत्वाच्या सांस्कृतिक तशेंच बौध्दिक विचारधारांकडेन जुळिल्लें. बौध्दिक पातळेर तो उदबोधन लागीं आशिल्लो जाल्यार भावनीक नदरेन ताचो कल जर्मन पुनरुज्जीवनाकडेन आशिल्लो. हाचेभायर धर्मगुरू बापायकडल्यान ताका भक्तीवादाचोय वारसो मेळिल्लो. हाका लागून डॅन्मार्कांत इवॉल्डावरवींच पूर्वस्वच्छंदतावाद पावलो अशें म्हणप समा जातलें. ताच्या गितिकाव्यांत स्वच्छंदतावाद उदात्त करुणेचें दर्शन घडटा. पूण इवॉल्हाच्या उपरांत कविता व्हडलीशी फुलूंक पावली ना.

ह्या तेंपार नूड लीन्ह राहबेक ह्या म्हत्वाच्या बरोवप्यांचीं जायतीं जर्मन अनुकरण करपी नाटकां उजवाडा आयलीं. ह्या काळांतली गुल्डोआन्सेन (१७९३) ही ऑलफ क्रिस्टिअन ओलफसेन हाची नाट्यकृती नांव घेवपासारकी आसा. पिटर अॅन्ड्रीआस हेयबर्ग हो एक नामनेचो सुखात्मिका (Satire) बरोवपी लेखक ह्याच काळांत जावन गेलो. पूण कवितेचो वारसो अठराव्या शतमानांत व्हरपी ह्या काळावयलो म्हत्वाचो हुतहुतो, प्रतिभावंत आनी ओडलायणो लेखक म्हळ्यार जेम्स बॅगन्सन. ताच्या विनोदी काणयांचेर आनी भावनाप्रधान प्रवासवर्णनांचेर लॉरेंस स्टर्न आनी एडवर्ड यंग हाचो प्रभाव दिसता.

स्वच्छंदतावाद (१८००-१८७०) - इवॉल्ड आनी बॅगन्सन हांणी डॅनीश साहित्यांत स्वच्छंदतावाद केळयलो. हाची प्रेरणा गटेच्या जर्मन काव्यांतल्यान शीलर आनी जेना हांच्या स्वच्छंदतावादांतल्यान, तशेंच कॉंट आनी शेलींग हांच्या तत्त्वगिन्यानांतल्यान दिसता. हाचेभायर नॉर्वेजियन तत्त्वचिंतक हेन्रीक स्टेफन्स हाच्या कोपेनहागेनच्या व्याख्यानांतल्यान डॅनीश साहित्यांत स्वच्छंदतावादाचो प्रसार जालो.

उपरांतचो काळ डॅनीश साहित्याचो सुवर्णयूग मानतात आनी ह्या सुवर्णयुगाचो उद्गातो ऑक्लेंश्लांगर हो व्हड साहित्यीक. ताचे प्रतिभेची गवाय गुल्डहोर्नेन (१८०२) हे काव्यकृतींत तशेंच सॅनॅत हान्साफ्टेन-स्पील (१८०३) ह्या उपहासात्मक बरपांत अल्लादीन (१८०५) ह्या गीतनाट्यांत आनी हाकोमा जार्ल (१८०७) हे शोकान्तिकेंत मेळटा. १८२९त ताका लुड गांवांत नॉर्डिक काव्यसम्राट म्हणून भोवमान मेळ्ळो. ह्या युगांतले हेर नामनेचे साहित्यीक अशे - बेनार्ड सॅव्हॅरीन इन्नेमान ताचें निरागस भावात्मक काव्य आनी इतिहासीक नवलिकांची नामना आसा. जोहानीस कार्टस्टेन ह्या कवीची मर्दानी गीतिकाव्याखातीर जाल्यार आादोल्फ विल्हेल्म श्चेक हॉन स्टाफेल्डद हाची एकसुऱ्या, उन्मुक्त चंवरपी स्वच्छंदता वादाखातीर नामना आसा. पूण निकोलाय फ्रेडरिक सेव्हेरिन गुन्डटविग ह्या साहित्यिकान ह्या लोकांच्या मनार खर छाप घाल्या. ताच्या काव्याचो आनी कल्पनेचो हेतू पुस्तकी गिन्यानाखातीरच नाशिल्लो जाल्यार जिविताची शिकवण दिवंचेखातीर आशिल्लो, ताचे हे विचारसरणेक फुडें 'गुन्डटविग्यानिज्म' अशें नांव पडलें.

१८२५च्या सुमाराक तरणाट्या स्वच्छंदतावाद्यां मदीं पी. ए. हेयबर्गाचो पूत जोहान लुडविग हाचो आस्पाव आशिल्लो. ताच्या वॉदेवील (Vaudevilles) ह्या स्वच्छंद नाटकांनी तशेंच अॅल्हेरहॉज (अॅल्हज हील (१८२८) ह्या राश्ट्रीय उत्सवी नाटकांनी मोग, परंपरा आनी कलात्मकताय दिसता. ताणें वेगवेगळीं तासां आशिल्ल्या कलात्मक रुपाचो कवितेंत पुरस्कार केल्लो दिसता.

पोल मोलेराच्या उर्वेस्त आनी विनोदी चित्रणांतल्यान डॅनीश निसर्ग आनी विद्यार्थी विश्व हांचें सुयोग्य रूप दिसता. तेचपरी स्टान स्टीन्सेनाच्या जुडलँड हाणें शेतकामत्यांच्या दुखेस्त जिविताचेर उजवाड घालपी कथा कवितेंतल्यान वास्तववादाचो नदरेंत भरसारको प्रभाव दिसता. क्रिस्टीयन विन्थराच्या प्रेमकाव्यांत ट्राउबेडोरच्या झिलँड वाठाराचें वर्णन केल्लें दिसतपोल मोलेराच्या उर्वेस्त आनी विनोदी चित्रणांतल्यान डॅनीश निसर्ग आनी विद्यार्थी विश्व हांचें सुयोग्य रूप दिसता. तेचपरी स्टान स्टीन्सेनाच्या जुडलँड हाणें शेतकामत्यांच्या दुखेस्त जिविताचेर उजवाड घालपी कथा कवितेंतल्यान वास्तववादाचो नदरेंत भरसारको प्रभाव दिसता. क्रिस्टीयन विन्थराच्या प्रेमकाव्यांत ट्राउबेडोरच्या झिलँड वाठाराचें वर्णन केल्लें दिसता. गीतिकाव्याचे हेर नामनेचे बरोवपी आसात. लुडविग ब्रॉडटचर, एमील आरेस्ट्रुप आनी फ्रेडरिक पालुदान-मुल्येर.

पूण डॅनीश साहित्याच्या सुवर्णयुगाचो शिल्पकार जावपाचो मान आंतरराश्ट्रीय नामना जोडिल्ल्या प्रतिभावंत परिकथा बरोवपी हान्स क्रिस्टीयन अँडरसन आनी जिवीतवादाचो पुरस्कार करपी तत्त्वचिंतक सारेन कर्कगार्द हांकां मेळ्ळो. आपल्या जिवीतविशयक तत्त्वगिन्यानांत कर्कगार्दान व्यक्तिगत जापसालदारकेचेर भर दिला आनी मनशाची नितीक आनी धर्मीक उदरगत जावपाक भंय आनी आत्मपरिक्षण हांचो उपेग सुचयला. सुरवेच्या काळांत ताच्या तत्त्वगिन्यानाक व्हडलोसो तेंको मेळ्ळोना, पूण फुडें विसाव्या शतमानाच्या तिसऱ्या दशकांत संवसारभर ताचो वेगवेगळ्या रुपांनी प्रभाव दिसलो. स्वच्छंदतावादाचो अस्त जाता म्हळ्यार १८४०च्या सुमाराक एके नवे लोकशायवादी पिळगेन समाजीक-राजकीय

बदलाची सुलूस डॅनीश साहित्यांत दाखयली. मेयर गोल्डस्मीटझ हाणें केवलवादाचें म्हत्व उणें केलें. ताच्या कोरसारेन ह्या विनोदी दिसाळ्यांतल्यान आनी कार्ल प्लागच्या गितांतल्यान विद्यार्थी चळवळीक तेंको दिलो आनी श्लेस्विग झुजांतल्या विरांक तशेंच संविधानाक आर्गां ओंपली. साहित्यांत क्रिस्टीयन हॉस्ट्रप हाणें हेयबर्गाची वेवसायीक नाटकांची परंपरा चालू दवरली. उपरांत हॅन्स इगॅड शॅक हाचे फॅंटेस्टर्न हे नवलिकेंवरवी स्वच्छंदवादी स्वनरंजनाक प्रतिकार करपी युग उदेलें.

निसर्गवाद - (१८७०-१९००) - १८७० सावन डॅनीश साहित्यांत निसर्गवाद आयलो. जोर्ग ब्रॅन्डीस ह्या युरोपभर नामना जोडपी समिक्षकाचो हातूंत मोलाचो वांटो आसा. १८६४त प्रशिया-ऑस्ट्रियाकडल्या झुजांत हारले उपरांत डॅनीश संस्कृतीच्या पुनरुज्जीवनाक ताणें चालना दिली आनी युरोपांत प्रचलीत आशिल्लयो नव्यो जाणविकायो आनी विचारांक डॅनीश साहित्यांत हाडले. जॉन स्टयुअर्ट मिल आनी परीस कम्युन (१८७१) हांचे समाज तत्त्वीक प्रेरणेन आनी तँ आनी सांत बव्ह हाच्या साहित्यीक प्रभावाखाल तशेंच कॉम्तेच्या सकारात्मकवाद तशेंच फ्यअरबॅफाचो निरीश्वरवाद हांचेर आदारून ब्रॅन्डीसान मुक्त विचार आनी मेकळी, चौकस, वास्तवताय हांची गुडी उबारली.

ह्या काळावयले नामनेचे साहित्यीक म्हळ्यार - सुरवेक क्रांतीकारी विचारांचो पूण उपरांत मतपरिवर्तन जाल्लो गीतकार होल्गर ड्रॅकमन, जेंस पिटर जाकोब्सन हो नवलकथाकार आनी किर्तीवंत नॉर्वेजियन नाटककार हॅन्रीक इब्सेन तशेंच ब्युओर्नसेन ब्युओर्नसन आनी ऑगस्ट स्ट्रींटबर्ग. हांचे भायर एडवर्ड ब्रॅन्डीस हो जॉर्ग ब्रॅन्डीसाचो भाव हाणें नाटयसमिक्षेच्या मळार मोलादीक वावर केलो.

जॉग ब्रॅन्डीसावरवीं डॅनीश साहित्यांत वास्तववादाची पोसवण जाली. ताच्या फांकिवंत अशा डॅन मोदेर्न जेनेमब्रुडस डेअन्ड (मेन करंटस इन नायनटीन्थ सेंच्युरी लिटरेचर) ह्या ग्रंथावरवीं ताणें बुध्दीवाद्यांच्या फुडले पिळगेंत दिशा दाखयली.

पोन्तापिदेन हाच्या धगधगपी मानवी समाजचित्रणावरवीं १८९०तय निसर्गवाद फुडें वाटचाल करत रावलो. ताच्यो दी ॲन्चाण्टेड लॅंड (१८९१-९५), लकी पॅर (१८९८-१९००) आनी नोबॅल पुरस्कार फावो जाल्ली द किंगडम ऑफ द डेड (१९१२-१६) ह्यो म्हत्वाच्यो नवलिका.

हर्मन बॅंग हाच्या नवलिका, कथांनी आनी विनोदी प्रभंजनकार गुस्ताव्ह विएड हाणीं वास्तववादाची परंपरा फुडें व्हेली. पूण फुडें ब्रॅन्डीस नित्स्झेच्या प्रभावाखाल पावले उपरांत मात डॅनीश साहित्यांतले हें यूग आंतरगामी आनी आध्यत्मिक जालें. फ्रॅंच कवी बोदेलेअर व्हेर्लेन आनी फ्रॅंच फॉंद सिक्ल हाच्या प्रभावान जोहानीस जॉर्गेनसन आनी सोफर क्लाऊसेन हाणीं गीतिकाव्याचे पुनरुज्जीवन केलें.

विसाव्या शतमानांतलो निसर्गवाद आनी नव-स्वच्छंदतावाद - ह्या काळांत साहित्यीक चळवळींत मध्यमवर्गावांगडा शेतकार कामगारय फुडें सरले आनी ताका लागून डॅनीश साहित्यांत निसर्गावाद परत आयलो. पूण ह्या वेळार ताची नदर समाजाभिमुख आशिल्ली.

ग्रुण्डटविगाच्या प्रभावाखाल आयिल्ल्या साहित्यीकांमदीं जाकोब क्नुडसेन हार्जे हो म्हत्वाचो लेखक आसा. हाचेभायर शेतीविशीच्या दृश्टीकोनाखातीर जोहान जोल्डोर्ग आनी जेप आक्जी हांचो उल्लेख करपासारको आसा. जेप आक्सी आनी थोजर लार्सन ह्या जुटलॅंडीक कवींनी विनोदाची लय आशिल्लें म्होंवाळ निसर्गकवितेत डॅनीश साहित्यांत भर घाली. ह्याच काळांत मार्टीन ॲंडरसन नेक्सो हाच्या नवलिकांची माळ उजवाडा आयली. हातूंत पेलीरो ब्रेरेन (१९०६-१०), दित्ते मॅनेस्केबार्न (१९१७-२१) आनी मुखेल म्हळ्यार हेर संगळ्यांचेर मात करपी नेवसोचें यादीलेखन 'अंडर द ओपन स्काय' (अमेरिकेक १९३८त उजवाडा आयली) हांचो आस्पाव जाता.

१९२०-३०च्या सुमाराक समाजाभिमुख बरोवप्यांचे पिळगेंत आस्पावपी साहित्यीकांमदीं मोवाळ वृत्तीचो बरोवपी लेक पिश्चर आनी क्नुथ बॅंकर आनी खर वृत्तीचे (जहाल) साम्यवादी लेखक हॅराल्ड हेर्दाल, हाऊस कर्क तशेंच हाऊस शेराफिग हांचो उल्लेख करप म्हत्वाचें थरता.

उपरांतच्या काळांतलो लेखक जोहानीस विल्हेल्म जेन्सेन हाची देन गोस्टीस्क रॅनासॅन्स (१९०१) ही कृती म्हत्वाची. ताचे 'देन लॉंज रेजसे' (द लॉंग जर्नी १९०८-१९२२) हे नवलिकेक १९४४ वर्साचो नोबॅल पुरस्कार फावो जाल्लो. ताच्यो हेर कांय नामनेच्यो नवलिका अशो - मादाम दोरा (१९०४), ह्युले (१९०५) ह्या काळांतले हेर कांय नामनेचे गदय लेखक हॅराल्द किद्दे, कारीन मिकायलिस आनी कविता बरोवपी हॅराल बर्गस्टेंड्र आनी वीर वाल्देमार रोरदाम.

हाचे फुडले साहित्यीकांचे पिळगेर जोहानीस व्हीजेन्सर हाचो प्रभाव चड दिसता आनी तांचेमदीं टॉम क्रिस्टेन्सेन हाचो प्रामुख्यान आस्पाव जाता. पयल्या म्हाझुजाक लागून निर्शेल्ल्या क्रिस्टोन्सनाची शैली जर्मन अभिव्यक्तीवादाक लागशिल्ली दिसता. जाकुब पालुदान हाच्या नवलिकांनी झुगाकाळा वयलें आध्यात्मिक भांकरूटपण दिसता.

१९३०त समाजिक निसर्गवादाक प्रतिक्रिया म्हणून डॅनीश साहित्यांत नव-स्वच्छंदतावाद वयर सरलो. हाचे पडबींब नीस पिटरसन हाच्या कथांनी आनी गीतिकाव्यांनी दिसता. ताका ताच्या सॉंदाल माजोर्निस गादे (१९३१) आनी स्पील्दन माअेल्क (स्वील्ट मिल्क १९१४) ह्या नवलिकांक लागून ताका आंतरराश्ट्रिय नामना मेळोवन दिली. ह्या काळांतली उल्लेख करपासारकी आनीक एक लेखिका म्हळ्यार इसाक दिनेसेन. तिच्यो आऊड ऑफ आफ्रिका आनी विन्टर्स टेल्स (१९४३) ह्यो नामनेच्यो कृती. ह्याच काळांत सुमार एका शतमाना उपरांत डॅनीश नाटक नांवारुपाक आयलें. हातूंत गतिशील प्रतिभावंत नाटककार काज मुन्क हाची 'ॲन आयडियलिस्ट (१९२८) आनी ऑर्डेट (१९३२), इब्बेसेन (१९४२), फॉर कानेय (१९४३) हीं नाटकां उल्लेख करपासारकीं आसात.

१९४० उपरांतय निसर्गवादाआड साहित्यीक प्रतिक्रिया चालू उरली. हाका लागून कल्पनाशक्त आनी प्रतीकवाद हांकां नव्यान भार आयलो. हे नदरेन मार्टीन आल्फ्रेड हॅन्सेन हाची 'लायके लींज', क्रिस्टोफर (१९४५) ह्यो नवलिका आनी जोहानीस व्ही जेन्सर हाच्यो तोर्नेबुस्केन (१९४५) ह्यो साहित्यकृती म्हत्वाच्यो.

हाचेभायर हेर म्हत्वाचे लेखक अशे आसात - जॅल्ड आवेल (आना सोफी हेडविग -१९३९) नाटककार, सी. ई. सोया आनी कवी नीस पिटरसेन, तोने दितलेव्हसेन आनी मोरटेन नीअेलसेन.

फाटल्या ८ ते ९ शतमानांतली डॅनीश भास आनी साहित्य हांचीं खाशेलपणा म्हळ्यार ताचेमदीं ठळकपणान दिसपी विनोद आनी ल्हान वाठारांत घोळूनूय अदींमदीं संवसारीक पांवड्यार सन्मान जोडपी कलाकृतीची निर्मणी. पूण हेभायर डॅनीश साहित्यान सरसकट युरोपियन परंपरेभायर वचून आपलो खासा छाप दवरपी असो गूण दाखयलोना पूण जरी विनोदगर्भ साहित्याक लागून डॅनीश भाशेची नामना वाडली

आनी ताचें श्रेय होलीबर्ग आनी कर्कगार्दा सारकिल्ल्या म्हारथींक फावो जालें तरी ताचें मूळ मात आर्विल्ले मनीसकुळयेच्या मनीसपणापसून पयसावल्ले परिस्थितींत सांपडटलें.

– डॉ. किरण बुडकुले

डॅन्मार्क : डॅन्मार्क हें स्कॅंडिनेव्हियन राष्ट्रांमदलें एक सगळ्यांत ल्हान राष्ट्र आसून, युरोपाचे उत्तरेक उत्तर दर्या आनी बाल्टीक दर्या हांचे मदीं ताचो आस्पाव जाता. डॅन्मार्क हो एक संविधानिक राजशाहीचो देश. क्षेत्रफळ ४३,०७४ चौ. किमी. लोकसंख्या ५२,००,००० (१९९४). विस्तार ५४°३३′ उत्तर ते ५७°४५′ उत्तर आनी ८°४′ उदेंत ते १५°१२′ उदेंत इतलो आसा. हातूंत जटलॅंड द्वीपकल्पाचो सुमार ३०,०९५ चौ. किमी. प्रदेश आनी उदेंतेक फ्यून, लॉलान, झीलॅंड, ॲल्स, ॲर, टॉसिंग, लांगलॅन, साम्स, फाल्स्टर, बॉव, आर्मेयर, बॉर्नहाल्म आनी अस्तंतेची फान, रम आनी हेर ४८२ जुंव्यांचो सुमार ५,००० चौ. किमी. प्रदेश आसा. ग्रीनलॅंड, हो संवसारांतलो सगळ्यांत व्हड जुंवो आनी फाअरो जुंवो, हेय संविधानिक राजशाही डॅन्मार्काचे भाग. द्वीपकल्प आनी जुंवे ह्या भूंयस्वरुपाक लागून डॅन्मार्काक खूब व्हड (७,४०० किमी.) दर्यादेग लाबिल्ली आसा. कोपनहेगन ही देशाची राजधानी.

भूंयवर्णन : डॅन्मार्क हो भूस्तरावयलो हिमयुगीन हालचालींनी चतुर्थक काळांत तयार जाल्लो देश आसून देशाचो भूंयभाग चडट्या देंवत्यांचो. हांगाची चडशी जमीन सपाट. जटलॅंड हांगाची ईजर बाव्हनहॉज ही सगळ्यांत उंचेली दोंगुल्ली आसा. डॅन्मार्काची दर्यातळासावन सरासरी उंचाय फकत ३० मी. जटलॅंडाचे अस्तंत दर्यादेगेवयली निसुम फ्योर्डमेरेन उदेंतेक व्हीबॉर वयल्यान दक्षिण शिमेवयली फ्लेंझबर्ग ही शीम सुमार स लाख वर्सांपयलीं सुरू जाल्ले निमाणे हिमानीक्रियेची शीम. उत्तर बॉर्नहॉल्माक स्विडनाक आशिल्लया तळपांप्रमाण ग्रॅनायटाचीं तळपां आसात. डॅन्मार्काच्या हेर वाठारांनी चुनखडयेचीं खडपां, हिमयुगीन पीट लिग्नायट हांचोय आस्पाव जाता. डॅन्मार्काचें भूपृश्ठ आनी जमीन हांची घडण हिमयुगांत आनी ताचे उपरांत जाल्ली आसात. जटलॅंडाचे अस्तंत दर्यादेगेर चिबडरान आनी रेंवट दोंगुल्ल्यो आसात. उदेंतेकडेन आनी उत्तरेक पिकाळ ल्हानल्हान मळां आनी दोंगुल्ल्यो आसात. डॅन्मार्काचो कांय भाग चड करून रिब आनी ट्युबॉरन हो जटलॅंडाचो भाग, तसोच लॉलान जुंव्याचो दक्षिण भाग दर्यातळापरस सकयल आशिल्ल्यान हांगाची दर्यादेग व्हांवून वचची न्हय म्हणून ती बांदून काडल्या.

डॅन्मार्कांत ल्हान ल्हान न्हंयो, झरी आनी तळयो आसात. गूदनॉ ही हांगाची सगळ्यांत व्हड न्हंय (१५० किमी.)

उदेंतेकडेन आशिल्ले जुंवे एकमेकासावन आनी जटलॅंडासावन दर्याच्या पट्ट्यानी वेगळे जाल्ले आसात. तांकां द ग्रेट बॅल्ट, द लिट्ल बॅल्ट आनी लांगलॅनाचो बॅल्ट अशें म्हण्टात. स्विडनाचें दक्षिण तोंक आनी झीलंड जुंवो हाचे मदीं उरसुंद उपसागर आसा.

हवामान – डॅन्मार्काचें हवामान समशीतोश्ण आसा. हांगा उदेंत युरोप, आर्क्टिक आनी ॲटलांटिका सावन विंगड विंगड वाऱ्याचे लोट येतात आनी हाका लागून हांगाची हवा एकसारकी बदलत आसता. अस्तंत देगेवयल्यान वचपी उत्तर अटलांटीक वाऱ्याक लागून शिंयाळ्यांत हांगा मातसो फायदो जाता. जानेवारी-फेब्रुवारी तेंपार सरासरी तापमान ०.१° सें. आसता. जुलय म्हयन्यांतलें सरासरी तापमान १६° सें. आसता. ह्या देशांत सादारणपणान अस्तंती वारें व्हांवता आशिल्ल्यान आनी संबंद देशांभोंवतणी उदक आशिल्ल्यान दिसाच्या आनी रातच्या तापमानांत चडसो फरक जाणवना. वर्सुकी पावस सरासरी ४० ते ८० सेंमी. इतलो पडटा. केन्ना केन्ना हांगा हिमूय पडटा.

वनस्पत आनी मोनजात – देशाचो सुमार १०% प्रदेश रानातळा आसा. फर, बीच, स्प्रूस, लार्च, पायन, ओक, ॲश, रॅड, आल्डर, पॉप्लर, एल्म, मॅपल ही हांगाची म्हत्वाची रुखावळ. हांगा लागींलागीं चवदाशें जातिंचीं फुलझाडां आसात. रानटी आनी हिंस्त्र मोनजात डॅन्मार्कांत चडशी सांपडना. सोंसो, मृग, बिज्जू, बॅजर, चानी, मार्टिन ही मोनजात हांगा चड प्रमाणांत सांपडटा. हांगाचो धवो मिंक प्रसिध्द आसा. सुमार ३५० प्रकारांची सवणीं हांगा पळोवपाक मेळटात. हांगा नुस्तेंय खूब मेळटा.

इतिहास – डॅन्मार्कांत सांपडिल्ल्या अवशेशांवयल्यान सुमार ११ हजार वर्सां पयलीं हांगा नुस्तें मारून आनी शिकार करून आपलो राबितो करपी समाज आशिल्लो अशें समजता. इ. स. पयलीं दोन ते तीन शेंकडे सिंब्री आनी ट्यू टॉनी टोळयो हांगा रावताल्यो. ताणीं साबार युरोपीय देशांक सतावन सोडिल्ले. इ. स. पयलीं १०२च्या सुमाराक रोमन सैन्यान तांचेर हार घाल्ली. पूण डॅन्मार्कांतल्या विंगड विंगड टोळयांचें हेर युरोपी देशांचेर आक्रमण चालूच आशिल्लें. जटलॅंडाच्या जूट आनी ॲंगल्स टोळयांनी इंग्लंडाचेर घुरी घालून हांगाच्या कांय भागांनी ताणीं वसणुकांची थापणूक केल्ली. मध्ययुगाचे सुरवातेक सावन व्हायकिंग टोळयांनी संबंद युरोपांत धुमशण कांडिल्लें. तांचो तळ झीलंडामदल्या ट्रेलबॉर्य गांवांत आशिल्लो. थंयच्यानूच फ्रान्स आनी इंग्लंडाचेर ते आक्रमणां करताले. ह्या व्हायकिंगाचो त्रास सोंसूं नजो जावन इंग्लंडाच्या ऑल्फ्रेड द ग्रेट हाणें ८७८त वेडमोराचे कबलातींत लंडन चेस्टरचे उदेंतेकडचो मुलूख तांकां दिल्लो. ताकाच डॅनलॉ म्हळ्यार डॅन लोकांचो प्रांत असो इंग्लंडाच्या इतिहासांत उल्लेख मेळटा.

डॅन्मार्काचो राजा गॉर्म द ओल्ड हाणें ९०० ते ९४० मेरेन राज्य केलें. ताचो चलो हॅराल्ड ब्लूटूथ हाणें नॉर्वेचेर जैत मेळोवन थंयच्या लोकांक बाटोवन तांकां क्रिस्तांव केले. हॅरॉल्डाचो नातू कान्यूट हाणें डॅन्मार्क, स्विडन, नॉर्वे, इंग्लंड, वेल्श, स्कॉटलॅंड, हेब्रायड्स, ऑर्कनी आनी शेटलॅंड जुंवे, दक्षिण स्विडन आनी एस्ट्रोनिया अशा व्हड साम्राज्याजेर राज्य केलें. हाच्या तेंपार इंग्लीश आनी डॅन लोकांचे संबंद सुदारिल्ले. पूण ताच्या मरणाउपरांत हें व्हड साम्राज्य डळमळीत जायत गेलें.

राजा वॉल्देमोर द ग्रेट हाच्या काळासावन डॅन्मार्काचे स्लाव्हवंशीय वेंड जमातीकडेन बाल्टीक दर्यालागशिल्ल्या मुलुखाचेर आपलो ताबो मेळोवपाखातीर संघर्श सुरू जालो. हाचो नातू वॉल्देमार दुसरो हाणें १२१९त लिंडानीसाच्या झुजांत वेंडांचो पराभव करून उत्तर जर्मनींतलो चडसो मुलूख आपल्या शेकातळा हाडलो. ह्या झुजांत कांय दैवी चमत्कारान डॅन्मार्काक आपलो राश्ट्रध्वज लाबलो, हाका लागून लिंडानीसाच्या जैताक डॅन्मार्काच्या इतिहासांत म्हत्वाची सुवात आसा. ह्याच काळांत नुस्तेमारी, नौकानयन आनी शेतवडीच्या मळार खूब उदरगत जाल्ली. उपरांत उत्तर जर्मनींतल्या राजांनी डॅन्मार्काच्या शेकातळा आशिल्लो मुलूख परत घेतलो आती डॅन्मार्काचेरूय आपलो शेक दवरलो. पूण जटलॅंडाच्या लोकांनी चवथ्या वॉल्देमाराच्या मुखेलपणासकल जर्मन लोकांक धावंडावन घाले.

डॅन्मार्काच्या इतिहासांतलो तेरावो शेंकडो रक्तखेव, यादवी झूज आनी अत्याचारान भरिल्लो आसा. पूण राजा वॉल्देमार चवथो हाच्या एकसारक्या यत्नांक लागून ही परिस्थिती सुदारली. ताणें बाल्टिकाच्या मुखार आपलो शेक बसयलो. जर्मन संस्थानीक आनी हॅन्सिॲटिक संघ हांच्या संयुक्त सैन्याचो पराभव केलो. देशाभितरूय ताका खूब विरोध जाल्ले, पूण ताणें ते सगळे मोडून उडयले. १३७५त ताका मरण आयलें.

वॉल्देमार हाका चलो नाशिल्ल्यान मरणाउपरांत ताची चली मार्गारॅट हिचो चलो ओलाफ गादयेर आयलो. अशे रितीन ओलाफ नॉर्वे आनी डॅन्मार्क ह्या दोनूय देशांचो राजा जालो. पूण १२८७त ओलाफ हाका लोकडेंच मरण आयिल्ल्या कारणान मार्गारॅट दोनूय राज्यांचे गादयेर आयली. तिचेच यत्नांक लागून १३९७त कलमाराची कबलात जावन स्विडन, नॉर्वे आनी डॅन्मार्क एकेच राजवटीखाला आयले. पूण फुडें १५२३त स्विडन स्वतंत्र जालो, नॉर्वे १८१४ मेरेन डॅन्मार्काच्या नियंत्रणा सकयलूच उरलो.

अठराव्या शेंकड्याचे निमाणेकडेन, धान्य आनी हेर शेतकी उत्पादन आयात करपी इंग्लंड हो मुखेल देश आशिल्लो. फ्रँच राज्य क्रांतीच्या तेंपार आनी नेपोलियनाचे राजवटींत शेतकी उत्पादनाचे दरेंत खूब वाड जाल्ली. हाचो लाब डॅन्मार्काच्या शेतकामत्यांकूच जाल्लो. नेपोलियन आनी इंग्लंड हांच्या मदल्या संघर्शात डॅन्मार्क सुरवातेक तटस्थ राविल्लो. पूण दर्यावयल्या दर एका तारवाच्या तपासणेच्या हक्कावयल्यान इंग्लंडाचो साबार युरोपीय देशांकडेन वाद सुरू जाल्लो. तेन्ना डॅन्मार्कूय तटस्थ राश्ट्रांच्या संघाक मेळून ताणें इंग्लंडाचो खर विरोध केल्लो. पूण १८०१त बाल्टिकाच्या नावीक झुजांत इंग्लंडान डॅन्मार्काच्या आरमाराचो बरोच नाश केल्लो. मुखार १८०७त डॅन्मार्कान नेपोलियनाच्या म्हाद्वीपीय नितीक विरोध करपाखातीर इंग्लंडाक आदार करचो, हे ब्रिटिशांचे मागणेक डॅनीश सरकारान विरोध केल्लो, म्हणून इंग्लीश आरमारान कॉपॅनहागेनाचेर नाळींचो मारो करून पुराय डॅनीश आरमार जप्त केल्लें. हाचो परिणाम म्हळ्यार डॅन्मार्काक नेपोलियनाचो आदार घेवंचो पडलो. पूण नेपोलियनाचो पुराय पराभव जालो तेन्ना डॅन्मार्काकूय खूब नुकसान जाल्लें. नॉर्वेचेर चारशें वर्सां आशल्लो शेकूय तांच्या हातांतल्यान गेलो.

एकुणिसाव्या शेंकड्याच्या दुसऱ्या अर्दांत श्लेस्विग - होलस्टाईनाच्या प्रस्नावयल्यान डॅन्मार्काचो प्रशिया-ऑस्ट्रियाकडेन संघर्श जालो. हातूंत जटलँड द्विपकल्पाचे शिमेकडचो प्रांतूय डॅन्मार्काच्या हातांतल्यान गेलो. पूण झुजाउपरांत भौशीक मत घेवन उत्तर श्लेस्विग प्रांताचो पस्त डॅन्मार्कांत आस्पाव केलो. पयल्या म्हाझुजांत डॅन्मार्क तटस्थ राविल्लो. पूण जर्मनीच्या यू-बोट पाणबुडयांच्या झुजाक लागून डॅन्मार्काचे आयात-निर्यातीचेर खूब वायट परिणाम जाल्ले. दुसऱ्या म्हाझुजांतूय डॅन्मार्क तटस्थ राविल्लो. पूण ९ एप्रिल १९४० दिसा हिटलरान सगळ्यो कबलाती मोडून डॅन्मार्काचेर धुरी घालून कांय वरांनीच सबंद डॅन्मार्क ताणें आपल्या शेकातळा हाडलो. झुज चालू आसतना डॅन्मार्काचे सगळे साधनसामुग्रीचो जर्मन लश्करान जाय तसो उपेग करून घेतिल्लो. पूण स्वातंत्र्यमोगी डॅन जनतेन भूंयगत चळवळ उबारून जर्मन सैन्याक त्रास दिवपाक सुरवात केली. मे १९४५त दोस्त सैन्यान जर्मन सैन्याक धावंडावन घालें आनी डॅन्मार्क परत स्वतंत्र जालो.

झुजाउपरांतच्या काळांत आंतरराश्ट्रीय सहकार्याचें धोरण आपणावन डॅन्मार्काक संयुक्त राश्ट्र संघटनेचें वांगडीपण मेळोवपाक यश आयलें. १९४८त फेअरो जुंव्यांक स्वराज्य दिलें. शंभर वर्सांचें तटस्थ रावपाचें धोरण सोडून १९४९त डॅन्मार्क नाटो (NATO) संघटनेचो संस्थापक घटक जालो. १९५२त नॉर्डिक काउन्सिलाची स्थापणूक करून सगळ्या स्कॅंडिनेव्हियन देशांभितर सांस्कृतिक विकास आनी भावकी निर्माण करपाचें नदरेन डॅन्मार्कान फुडाकार घेतिल्लो. ह्या देशांभितर अर्थीक सहकार्याखातीर जकातमुक्तीची कबलात जावन, स्कॅंडिनेव्हियन देशांतल्या नागरिकांक पासपोर्ट नासतना एकामेकांच्या देशांत भोंवपाक मेळटा.

राज्यवेवस्था - डॅन्मार्कांत संविधानिक राजेशाही आसा. डॅन्मार्काचो राजा ल्यूथर प्रणीत प्रॉटेस्टंट पंथाचोच आसूंक जाय. कायद्यावरवीं व्हडलो राजकुंवर गादयेचो वारस आसता. राजाक चलो नासल्यार १९४३च्या कायद्यावरवीं चलयेकूय गादी मेळपाक जाता.

सद्या चालींत आशिल्लो डॅन्मार्काचो राजकारभार ५ जून १९५३च्या संविधानाचेर आदारीत आसा. राजा - राणी संविधनात्मक मुखेली आसून तो संसदेंतल्या चड मत मेळिल्ल्या पक्ष मुखेल्यांची म्हामंत्रीपदाचेर नियुक्ती करता. डॅन्मार्काचें विधीमंडळ एक गृही आसून ताका फोल्केटिंग म्हण्टात. ताचे १७९सभासद आसतात. फोल्केटिंगाचें अधिवेशन दर वर्सा ऑक्टोबराच्या पयल्या मंगळारा सावन सुरू जाता. फोल्केटिंगाची वेंचणूक दर चार वर्सांनी जाता. सरकाराआड अविस्वासाचो थाराव जाल्यार मुदतीपयलीं वेंचणुको घेवपाक मेळटात. हांगा भोव पक्ष पद्दत अस्तित्वांत आसा. तातूंतले सोशल डॅमोक्रॅट्स, प्रोग्रेस पक्ष, रेडिकल लॅफ्ट, लिबरल,कॉंझर्वेटिव्ह, सॅंटर डॅमॉक्रट्स, सोशॅलिस्ट पिपल्स पार्टी, क्रिश्चन पिपल्स पार्टी, कम्युनिस्ट, सिंगल टॅक्स पार्टी हे मुखेल पक्ष आसात. साबार पक्ष आशिल्ल्यान हांगा सदांच संयुक्त मंत्रिमंडळ अस्तित्वांत आसता. थळाव्या प्रशासनाखातीर डॅन्मार्कांत १४ परगणे आनी २७७ नगरपालिका .आसात. तांचो कारभार लोकांनी नियुक्त केल्ली जिल्हो काउन्सिल सांबाळटा. तांचेर राजान नेमिल्लो राज्यपाल आसता. शाराचो कारभार लोकानियुक्त थळावीं मंडळां चलयतात. कोपॅनहागेनाखातीर ५५ सदस्यांचें लोकांनी नियुक्त केल्लें मंडळ आनी त्या मंडळांत आठ वर्सांखातीर नेमिल्ल्या ११ जाणांचें कार्यकारी मंडळ आसता.

देशाची राखणेवेवस्था १९८२च्या संरक्षण कायद्याचेर आदारिल्ली आसा. संरक्षण मुखेली हो भूदल, नौदल आनी वायूदल ह्या तिनूय दलांचो मुखेली आसता. तातूंत संरक्षण मुखेली आनी तांचे अधिकारी, डॅनीश ऑपरेशनल फोर्सेसाचो मुखेली आनी तिनूय दलांचो मुखेली आसता. संविधानाप्रमाण दर एका नागरिकाक राश्ट्रीय संरक्षणांत वांटो घेवंचो पडटा. ही सक्तीची सैनिकी सेवा णव म्हयन्यांची आसून १९ ते २५ वर्सां पिरायेच्या सगळ्या तरणाट्यांक सैनिकी शिक्षण दितात.

अर्थीक स्थिती - आदल्या काळासावन डॅन्मार्काची अर्थवेवस्था शेतवडीचेय आदारिल्ली आसा. दुसऱ्या म्हाझुजामेरेन डॅन्मार्क हो गरीब शेतकामत्यांचो देश आशिल्लो. फकत १/५ जमीन शेतवडीतळा आशिल्ली आनी पिकावळ काडपाची पद्दतय पोरणीच आशिल्ली. असले परिस्थितींत दुसऱ्या म्हाझुजांत एक तृतीयांश भूंय आनी दोन पंचमांश लोक डॅन्मार्क देशासावन वेगळे जाले. अमेरिकेंतल्यान युरोपांत खूब प्रमाणांत धान्य आयात जावपाक लागलें आनी हे सर्तींत डॅन्मार्क खूब फाटीं उरलो. तेन्ना डॅन्मार्काच्या शेतकामत्यांनी धान्याची उपज उणी करून मोनजातीखातीर तण, बीट आनी हेर उत्पादनूय वाडयलें. शेतांत यांत्रिक पद्दत आपणावन तशेंच बऱ्या प्रकारांचें सारें, सुदारिल्लें बियाणें, शास्त्रीय लागवड पद्दती

आदी उपायांनी डॅन्मार्कान आपल्या शेतांत व्हड क्रांती घडोवन हाडिल्ली. शासनानूय खाशेल्यो येवजण्यो आंखून हे शेतवड क्रांतीचो नेट वाडयलो. तशेंच शेतकामत्यांची संघटना, व्हडा प्रमाणांत यंत्र सामुग्रीचो वापर, नवें बियाणें, सारें, शेतवडी म्हाल विकपाची सहकारी वेवस्था तशेंच, मुखेलपणान पशुधनाक आनी दूद वेवसायाचेर भर दिल्ल्या कारणान शेतवड मळार हो देश खूब फुडारिल्लो आसा.

बार्ली हें हांगाचें मुखेल पीक. तशेंच गंव, राय, ओट, बटाट, ज्वारी आनी बीट हीं हांगाचीं म्हत्वाचीं पिकां. डॅन्मार्कांत पशुपालन आनी दूदवेवसाय हांकां हालींच्या तेंपार चड म्हत्व दितात. हो वेवसाय मुखेलपणान सहकारी तत्त्वाचेर उबारिल्लो आसून आर्विल्ल्या तंत्राच्या वापराक लागून ताणें संवसारांत नामना जोडल्या. मास, लोणी, चीज, तांतयां, बेकन, हॅम आनी हेर मोनजातीसावन मेळपी पदार्थ डॅन्मार्काकसावन निर्यात जातात.

नुस्त्याच्या वेवसायांतूय डॅन्मार्क बरोच फुडारिल्लो आसा. दर्यांतलें नुस्तें यांत्रिक बोटींनी धरतात आनी हातूंतलें चडशें निर्यात जाता.

दुसऱ्या म्हाझुजाउपरांत डॅन्मार्कांत उद्देग धंद्याची वाड नेटान जाली. हांगा कारखाने आनी उद्देगधंदे देशांत सगळेकडेन पातळिल्ले आसात. खाद्यपदार्थांचे कारखाने ल्हान ल्हान शारांनी शेतांच्या मजगतीं वा लागींच उबारल्यात. फाटल्या कांय वर्सांसावन नुस्तें आनी मास उत्पादन धंद्यांत खूब वाड जाल्ली आसा. शेतवड म्हाल प्रकियेच्या कारखान्यांत तंबाकू पदार्थांच्या कारखान्यांनी चड लोक वावुरतात. कोपनहागेन, ओदन्से, ऑलबॉर्ग आनी हेर शारांनी रसायनीक पदार्थ, अभियंत्रीकी, शिमीट, डिझल इंजिनां, चीनी मातयेचीं आयदनां, कपड्याच्यो गिरणी आनी हेर कारखाने हांगा आसात.

तारवां बांदप हो डॅन्मार्काचो एक मुखेल वेवसाय. हांगा खनिजांचे सांठे साप उण्या प्रमाणांत आशिल्ल्यान लोखण, बीड, पोलाद, कोळसो आनी हेर कच्चो म्हाल आयात करचो पडटा. डॅन्मार्कांत कारखाने इंधननिर्मित विजेचेर चलतात. हांगा लघुउद्योग धंद्यांक खूब म्हत्व आसा.

डॅन्मार्काचो देशांभितल्लो वेपार ल्हान ल्हान दुकानांतल्यान चलता. आंतरराश्ट्रीय वेपार प्रदर्शनां दर वर्सा कोपनहागेनांत भरतात. शेतवड म्हाल, बेकन, हॅम, चीज, तांतयां, मास आनी नुस्तें ह्या खाद्यपदार्थांची हांगच्यान निर्यात जाता. रासायनिक सारें, लोखण, पोलाद, कोळसो, रबर, खनिज तेल, मोटारी, लोकर, कापूस, गंव, काफी आनी तंबाकू ह्या पदार्थांची व्हडा प्रमाणांत आयात जाता. आयात-निर्यात वेपार मुखेलपाणान ब्रिटन, जर्मनी, अमेरिका, नॉर्वे, स्विडन, बेल्जीयम, फिनलंड, फ्रांस, स्वित्झर्लंड हांचेकडेन जाता. क्रोन हें डॅन्मार्काचें अधिकृत चलन आसा.

येरादारी आनी संचारण – दुसऱ्या म्हाझुजांत जाल्लें नुकसान भरून काडून डॅन्मार्क आतां येरादारी मळाचेर खूब फुडारिल्लो देश आसून ह्या मळार इंग्लंड, नॉर्वे हांच्या सारक्या देशांकडेन ताची सर्त चालू आसा. वेपारी तारूं येरादारीच्या मळार डॅन्मार्क मुखेल देशांमदलो एक. झीलंड आनी फ्यून, झीलंड आनी स्विडन हांचे भितर यो-वच करपाक फेरीबोटींची वेवस्था आसा. देशाभितल्ली हवाई येरादारी डॅनीश ॲर लायन्सावरवीं चलता. कोपनहागेन लागशिल्ल्या कास्टरूप विमानतळावयल्यान आंतरराश्ट्रीय हवाई येरादारी जाता. देशांतली डाकघर वेवस्था सरकारी मालकेची आसा. पूण दूरध्वनी वेवस्था खाजगी मालकेची आसा. आकाशवाणी आनी दूरचित्रवाणी ही डॅन्मार्क रेडिओ ह्या शासकीय नियंत्रणासकल आसा. हांगा उजवाडाक येवपी ५२ दिसाळीं आसात.

लोक आनी समाजजीण – १९९४ वर्सा डॅन्मार्काची लोकसंख्या ५२,००,००० इतली आशिल्ली. डॅन्मार्काचे लोक ट्युटॉनीक वंशाचे आसून तांची भाशा डॅनीश. ते चडशे स्कँडियेव्हियन आसून ९८०४ लोक डॅन्मार्कांतूच जल्मल्ले आसात. सादारणपणान ते गोऱ्या रंगाचे, निळे दोळे आनी तांचे केंस तांबसार आसतात. ९८% लोक ल्यूथ्रप्रणीत प्रॉटेस्टंट पंथाचे आसात. पूण हांगा संविधानान धर्मीक स्वातंत्र्य दिलें आसा. हांगा कांय प्रमाणांत ज्यू, रोमन, कॅथलीक, मेथडिस्ट, बॅप्टिसरा आनी हेर पंथांचे लोक आसात. डॅन्मार्काचे वट्ट लोकसंख्येंतले सुमार ४५% लोक जटलॅंडांत रावतात आनी उरिल्ले हेर भागांनी रावतात. हांगाच्या नागरिकांचे राहणीमान खूब उंचेलें. तांची रावपाची पद्दत आधुनीकशी दिसली तरी तातूंत पारंपरीक रितींचीय भरसण जाल्ली आसा. तांचो भेस हेर युरोपीय देशांतल्या नागरिकांभाशेनूच आसता. गांवगिऱ्या वाठारांनी मात केन्ना केन्नाय आदले रंगीत कपडे घातिल्ले लोक दिश्टी पडटात. वेपारी लोक तांच्या खाशेल्या भेसावयल्यान वळखुपाक येतात. हांगा लोकांची वस्ती साप पातळ आसून चारूय दिशांनी आधुनीक पद्दतीचीं घरां पळोवपाक मेळटात. शारांभायर व्हड व्हड वसणुको, बागो हे डॅन्मार्काचें खाशेलपण. जण एका कुटुंबाक बागेंत ल्हान ल्हान वाफे दिल्ले आसतात. हांगा जण एका स्वतंत्र घराक तेंकून ल्हानशी बाग आसता. डॅनीश घरातलें फर्निचर सादें पूण सुंदर आसता. 'स्मॉरे ब्रॉड' हो सँडविचासारकिलो पदार्थ चड लोकप्रिय. सुंगटां, ताल्ले, ईल, बांगडे हें तांचें रुचीचें नुस्तें. हेर युरोपीय देशांवांगडा ते आर्विल्ल्या काळांत वावुरतात पूण ताणीं आपणाल्यो कांय खाशेल्यो चालिरिती तशोच जतनायेन दवरल्यात.

नाताळ, इस्टर, नवें वर्स, राजा-राणयेचो वाडदीस, ५ जूनाचो घटनादिन हे सुटयेचे आनी उत्सवाचे दीस व्हडा उमेदीन मनयतात. दुसऱ्या म्हाझुजाउपरांत ५ मे चो मुक्तिदीस व्हडा दबाज्यान मनयतात. डॅन्मार्कांत खेळामळावयल्या खेळांची खूब आवड आसा. शाळा-कॉलेजींनी विद्यार्थी विंगड विंगड शास्त्रीय व्यायामप्रकार शिकतात. सॉकर, टॅनिस, बॅडमिंटन, पेंवप, व्हडीं ताणप, बर्फावयले खेळ, सायकलींनी भोंवप आनी वनसंचार हे तांचे आवडीचे खेळ.

शिक्षण – डॅन्मार्कांत ९९% लोक साक्षर आसात. चडशा नागरिकांक माध्यमिक शाळेमेरेनचें शिक्षण मेळिल्लें आसता. ७ ते१६ वर्सां पिरायेच्या भुरग्यांक फुकट शिक्षण मेळटा. हांगा मुळावें ते उच्च शिक्षणामेरेनची वेवस्था आत्सा. हांगा खाजगी शाळाय खूब आसून नगरपालिका वा शासन ताचीं तपासणी करता. हांचे खेरीज हांगा लोकशाळा, शेतकी अभ्यासक्रम, गृह-अर्थ शाळा. तंत्रीक शाळा, वेपारी शाळा हांचीय वेवस्था आसा.

भाशा आनी साहित्य – 'डॅनीश' ही इंडो-युरोपीय भाशा कुटुंबाच्या जर्मानिक शाखेच्या स्कँडिनेव्हियन गटाची भाशा ही डॅन्मार्काची भाशा.

९०० ते ११०० काळा मेरेनचें आदलें डॅनीश साहित्य आजुनूय पळोवपाक मेळटा. मध्ययुगांत सॅकसो ग्रमॉटिक्स ह्या डॅनीश इतिहासकारान बरयल्लो Gestu Donorum हो डॅन्मार्काचो ११८५ मेरेनचो इतिहास खूब प्रसिध्द आसा. ह्या काळांतलीं स्तोत्रां, विरगितां आयजूय उपलब्ध आसात. सोळाव्या शेंकड्यासावन डॅनीश भाशेंत विंगड विंगड प्रकारांचें नाटयलेखन जावपाक लागलें. आंडाम गॉट लॅाब अलेनश्रुअगर हो एकुणिसाव्या शेंकड्यांत डॅनीश साहित्यांतलो स्वच्छंदतावादी संप्रदायाचो

खेली आशिल्लो. हॅन्विक पॉनटॉपिडान् कार्ल गेल्लेरूप, युहानेस येन्सन ा तिगांकूय साहित्याचे नोबॅल पुरस्कार मेळ्ळ्यात.

कलाकुसर - डॅन्मार्काचे वास्तूकलेंत युरोपीय देशांतल्यो विंगड विंगड ौलिंच्यो इमारती पळोवपाक मेळटात. व्हायकिंग काळांतले बायझंटिन ौलींतले कालुनबॉर्गची पांच मनोऱ्यांची इगर्ज, गांवगिऱ्या वाठारांतल्यो ॉथिक पद्दतीच्यो ल्हान ल्हान इगर्जो, कोपनहागेनाच्या 'अवर सेव्हिअर्स' र्चीतली जर्मन बर्रोक शैली, अठराव्या शेंकड्यांतली पॅलेडियन शैलीचे ाजवाडे हे खूब प्रसिध्द आसात. क्लॉउअंस बर्ग, हॅन्स ब्रुगमान, आडाय ॉन ड्युरेन, मार्टीन बुसर्ट हे सोळाव्या शेंकड्यांतले व्हड शिल्पज्ञ आशिल्ले. सतराव्या शेंकड्यांत डच शिल्पज्ञांनी डॅन्मार्कांत व्हड कामगिरी केल्ली. जे. एफ. साली हो अठराव्या शेंकड्यांतलो व्हड शिल्पकार, बॅर्टेल टुर्व्हाल्सन ह्या डॅन्मार्काच्या सगळ्यांत व्हड शिल्पकारान संवसारांत नामना जोडिल्ली. मोगेन्झ बॉगिल्ड, रॉबर्ट थाकॉप्सन, एरिक टॉमसन, गुन्नार वेस्टमन हे हालींच्या तेंपावयले नावाजिल्ले डॅनीश शिल्पकार. अठराव्या शेंकड्यांत डॅनीश कला अकादमी आनी 'रॉयल डॅनीश ॲकॅडमी ऑफ फायन आर्ट्स' हांची थापणूक जाली. युलयेन्स आनी एन. ए. आबिलगार हे ह्या काळांतले नामनेचे चित्रकार आशिल्ले. क्रिस्तोफर विल्हेल्म एकर्सबर्ग ह्या एकुणिसाव्या शेंकड्यांतल्या चित्रकाराक डॅनीश चित्रकलेचो जनक अशें मानतात.

थिओगेर फिलीप्सेन ह्या चित्रकारासावन डॅन्मार्काच्या नव्या पिळग्यांच्या चित्रकारांची सुरवात जाली. पी. एस. क्रड्अर, ॲना ॲंकर, विल्हेल्म हामेरशॉय, आयनार नील्सन, पीटर हानसेन, युहानेस लार्सन, कार्ल बोव्हिन, एजलर बिले, एजिल आकॉप्सन हे हालींच्या तेंपावयले नामनेची डॅनीश चित्रकार.

डॅन्मार्कांत पर्यटनाक खूब वाव आसून वर्साक लाखांनी परदेशी भोंवडेकार देशाक भेट दितात. कोपनहागेन, ऑर्हूस, ओदेन्से, ऑलबॉर्ग, एस्बीअर्ग, रॉनर्स आनी हॉर्सेन्स हीं डॅन्मार्कांतलीं व्हड शारां.

- कों. वि. सं. मं.

डॅन्यूब : युरोपांतल्या व्होल्गा हे न्हंयेचे फाटोफाट दुसऱ्या क्रमाकांची एक व्हड न्हंय. तिची लांबाय सुमार २८५० किमी. आनी जलवाहनक्षेत्र सुमार ८१६,००० चौ. किमी. ही न्हंय अस्तंत जर्मनींत उगम पावून युरोपाच्या आठ देशांतल्यान व्हांवत वचून काळ्या दर्याक मेळटा. हिचीं पुर्विल्लीं नांवां डॅन्यूबीअस आनी इस्टर अशीं आसून अस्तंत जर्मनींत आनी ऑस्ट्रियांत तिका डानाऊ, चेकोस्लोव्हाकियांत डुनाय, हंगेरींत डुनॉ, युगोस्लाव्हियांत आनी बल्गेरियांत डुनोव्ह, रुमानियांत डूनर्या आनी रशियांत डुनाइ म्हण्टात.

अस्तंत जर्मनीच्या ब्लॅक फॉरेस्ट दोंगराच्या उदेंत उतारावयल्या ब्रेग आनी ब्रीगाख तशेंच हेर कांय उगमप्रवाह डोगाउ-ए-शिंगन हे सुवातेर एकठांय येवन डॅन्यूब न्हंय सुरू जाता. थंयसावन ही न्हंय उल्मवेल्यान ईशान्येकडेन रेगेन्झबर्गाक येता. ह्या वाठारांतल्या चुनखडकांत कांय उदक झिरपून थंयसावन ऱ्हायनच्या देगणांत वता. थंयच्यान आग्नेयेकडल्या रूंद, पिकाळ आनी सपाट मैदानांतल्यान ती ऑस्ट्रियाचे शिमेवयल्या पासौ गांवांत येता. थंयच्यान लिंट्स आनी व्हिएन्नावयल्यान ती चेकोस्लोव्हाकिया ब्रात्यिस्लाव्हा गांवांत येवन उपरांत हंगेरियन गेट निदरींतल्यान हंगेरिच्या ल्हान मैदानांत देवता. थंय तिचो वेग उणो जावन तिच्या पात्रांत गाळ आनी फातर सांचतात. अशे फातर सांचून थंय ल्हान व्हड जुंवे तयार जाल्यात. थंय जायती दलदलय तयार जाल्या. थंयच्यान डॅन्यूब न्हंय व्हीशेग्राटाचे निदरींतल्यान वचून सरळ दक्षिणेकडेन घुंवता आनी हंगेरीच्या व्हड मैदानांतल्यान बुडापेस्टावयल्यान वचून उदेंतेकडेन घुंवता. युगोस्लाव्हियाचे बेलग्रेड शार हुंपून ती रुमानियाचे आयर्न गेट हे निदरींतल्यान भितर सरता. थंयच्यान ही न्हंय सुमार ४८०किमी. उदेंतेकडेन आनी रुमानिया तशेंच बल्गेरिया हांचे शिमेवयल्यान वता. हे न्हंयेचें पात्र सद्या ४४ ते १९२० मीटर रूंद, १.७ ते १० मी. खोल आसून तिचो वेग वराक १.६ ते ४ किमी. आसता. चेर्नाव्हाड गांवांत ही न्हंय उत्तरेकडेन घुंवता आनी गलात्सी गांवांत परती उदेंतेकडेन वता. टुल्या गांवांत तिचो ४,३१६ चौ. किमी. विस्ताराचो त्रिभूज वाठार सुरू जाता. त्रिभूज वाठार पिकाळ आसून थंय लागवडी आनी ओकाचीं रानां जाल्लीं आसात. थंयच्या लव्हाळ्यापसून कागद आनी तंतू तयार करतात.

डॅन्यूब न्हंयेक सुमार ३०० उपन्हंयो आसात. तातूंतल्यो दावेकडेन मेळपी आल्टम्यूल, नाप, मोरावा, व्हा, न्यित्रा, हरॉन, टिस, ऑल्ट, आर्जेस सीरेट, प्रूट आनी उजवेकडल्यान मेळपी इलर, लेख, ईझार, इन, एन्स, लॉइतॉ, राबा, द्रावा साव्हा, मोराव्हा, ईस्कर ह्यो मुखेल आसात.

वेपारी न्हंय येरादारीखातीर डॅन्यूब न्हंयेचें चड म्हत्व आसा. पासौ आनी लिंटस गांवांनी धरणां आनी बांद बांदून न्हंय येरादारी सोंपी केल्या. डॅन्यूब न्हंयेचेर रशियाची इस्मायल आनी ऱ्येनयी, रुमानियाची गलात्सी, ब्राईला, जुर्जू, बल्गेरियाची रुसे आनी लॉम, युगोस्लाव्हियाचें बेलग्रेड, हंगेरीचें डुनॉऊईव्हारोश आनी बुडापेस्ट, चेकोस्लोव्हाकियाचीं कॉमॉर्ना आनी ब्रात्यिस्लाव्हा, ऑस्ट्रियाचीं व्हिएना आनी लिंट्स आनी अस्तंत जर्मनीचें रेगेन्झबर्ग अशी वेपारी बंदरां आसात.

जलविद्युत् उत्पादनाखातीर आनी उदकाशिंपणावळी खातीर हे न्हंयेचो उपेग करतात. हे न्हंयेचेर जर्दाप धरण आनी आयर्न गेट जलशक्तीकेंद्र हो रुमानिया आनी युगोस्लाव्हिया हाणीं उबारिल्लो सगळ्यांत व्हड प्रकल्प आसा. चेकोस्लोव्हाकिया, हंगेरी, रुमानिया आनी बल्गेरिया हाणीय कांय प्रकल्प उबारल्यात. विएना, बुडापेस्ट, बेलग्रेड, रुसे आनी हेर जायतेकडेन हे न्हंयेचो उद्देगीक कामाखातीर उपेग करतात. पूण शारांतलो नाका आशिल्लो उद्देगीक म्हाल, सारीं, चिखोल आनी गटाराचें उदक हे न्हंयेत सोडिल्ल्यान जगांतल्या प्रदुशीत न्हंयांतली तीय एक जाल्या. तशें जाल्ल्यान हे न्हंयेंत नुस्तें उरना आनी ताचो परिणाम नुस्तेंउद्येगाचेर जाता.

रोमन साम्राज्यासारक्या घटमूट साम्राज्याची शीम, देगेवयल्या घटमूट दुरगाची संरक्षक फळी आनी तांच्या आदारान तयार जाल्ल्यो वसाहती हांचेखातीर डॅन्यूब न्हंयेक इतिहासांत खूब म्हत्व मेळ्ळें. इ. स. आदीं सातव्या शतमानांत ग्रीकांनी तिच्या सकयल्या भागाक इस्टेर हें नांव दिलें. हॅप्सबर्ग घराण्यान हे न्हंयेचें उदका येरादारीखातीर म्हत्व जाणलें. १८३० सावन वेपारी उदकामार्ग म्हणून हे न्हंयेक म्हत्व मेळ्ळें. १९२१ आनी १९२३त ग्रेट ब्रिटन, इटली, बेल्जियम, ग्रीस आनी हे न्हंयेक प्रत्यक्षांत संबंद आशिल्लीं राश्ट्रां हाणीं डॅन्यूब कायदो मान्य केल्ल्यान उल्मसावन काळ्या दर्यामिरेन उदका येरादारीचेर देखरेख आनी अधिकार दवरपी विस्तृत अधिकाराचो डॅन्यूब आयोग स्थापन जालो. दुसऱ्या

म्हाझुजांत मुक्त आंतरराश्ट्रीय उदाका येरादारी बंद जाली. १९४८त रशियेचे सुचोवणेन डॅन्यूबाकडेन प्रत्यक्ष संबदीत राश्ट्रांचो आस्पाव आशिल्लो नवो डॅन्यूब आयोग स्थापन जालो. ब्रिटन, फ्रान्स आनी अमेरिका हाणीं हे कबलातीचेर निशाण्यो करूंक नात.

न्हायन-मेन-डॅन्यूब ह्या कालव्यान पुराय युरोपांत उदकायेरादारीची बरी सोय जाल्या. डॅन्यूब, ओडर आनी एल्ब ह्यो न्हंयो कालव्यांनी आनी व्हिश्चला-बग-नीपर उदकामार्गाकडेन जोडून डॅन्युबा वयली येरादारी सरळ उत्तर दर्यामेरेन आनी ब्राल्टिक दर्यामेरेन पावोवपाची येवजण आसा.

- कों. वि. सं. मं.

डांगी भास : गुजरातांतल्या डांग जिल्ह्यांतली एक भास. ही भास अहिराणी भाशेकडेन संलग्न अशी आसा. द्विभाशीक मुंबय राज्याच्या विभाजना उपरांत डांग ह्या प्रदेशाचो गुजरात राज्यांत आस्पाव केलो. ह्या प्रदेशाचे उत्तरेक बडोदा जिल्हो, अस्तंतेक सुरत जिल्हो, दक्षिणेक नासिक जिल्हो आनी उदेंतेक खानदेश आसा. डांगच्या प्रदेशांत उलयतात ते भाशेक 'डांगी' हें नांव आसा.

हे भाशेच्या स्वरुपाविशीं विद्वानांभितर मतभेद आसात. कांय विद्वानांच्या मताप्रमाण, ही भास मराठीची पोटभास, जाल्यार कांय विद्वानांच्या मतान, ती स्वतंत्र भास आसून, तिचो मराठी आनी गुजराती हातूंतले खंयचेच भाशेकडेन संबंद ना. संबंद आसलोच जाल्यार तो भिल्ली भाशेकडेन आसा. ही भास गुजरात आनी महाराष्ट्र ह्या दोनूय प्रदेशांच्या शिमेवयल्या प्रदेशांतल्या लोकांची बोली भास आशिल्ल्यान, ह्या दोनूय भाशांचीं खाशेलपणां डांगी भाशेंत आयल्यांत.

खानदेशासावन, डांग प्रदेशांतल्यान गुजरातेंत वतना कसलोच भाशीक बदल जाणवना. हाकाच लागून, कांय अभ्यासकांच्या मतान डांगी बोली ही खानदेशी आनी गुजरातेंतली संक्रमक बोली आसात. तेखातीर गुजराती आनी मराठी ह्या दोनूय भाशांकडेन, डांगी भाशेचें खूब सारकेपण आसा.

डांगी भाशिक लोकांची संख्या १९६१चे जनगणनेप्रमाण ६०.५८४ आशिल्ली.

डांगी भाशेंतल्या एका गिताचो नमुनो -

काय काय महिनी आली होळी ।
फाल्गुन महिनी आली होळी ग ।
काय काय दिवशी आली होळी ।
सोमवार दिवशी आली होळी ग ।
काय काय भेट लेशी होळी ग ।
खावा भेट लेशी होळी ग ।
फाफर भेट लेशी होळी ग ।
खोबर भेट लेशी होळी ग ।

डांगी उतारो - तवळ तेना वडील पोंसा खेतमा व्हता. तो घर-कडे येवाले लागला तदळ त्याले काई वाजा व नाच ऐकु आना.

अणकार - त्या वेळार ताचो व्हडलो पूत शेतांत आशिल्लो. तो घराकडेन येवपाक लागलो तेन्ना ताका कांय पदां आनी नाच आयकुपाक आयले.

- कों. वि. सं. मं.

डानी, उत्तम कृष्णाजी : (जल्म : २५ नोव्हेंबर, १९३४, कामतवडे - नासिक).

सुटकेझुजारी. तो सोशलिस्ट पार्टीचो वांगडी आशिल्लो. उपरांत तो जनता पार्टीचो वांगडी जालो. २५ जून १९५५ ह्या दिसा गोडसे हाच्या फुडारपणाखाल इब्रामपूर पेडण्यां जाल्ल्या सत्याग्रहांत ताणें वांटो घेतिल्लो. तेन्ना पोलिसांनी केल्ल्या फारपेटांत ताका बरीच दुखापत जाल्ली. उपरांत २३ दीस बंदखणींत दवरून ताका सोडलो. पेठ तालुक्यांतल्या जनता पार्टीचे शाखेचो तशेंच पेठ तालुक्यांतले आंगनवाडी सभेचो तो चिटणीस आशिल्लो. १९८९त महाराष्ट्र सरकारान सन्मानपत्र दिवन ताचो भोवमान केलो.

- कों. वि. सं. मं.

डाम, हेन्रीक कार्ल पिटर : (जल्म : २१ फेब्रुवारी १८९५, कोपनहेगन; मरण : २४ एप्रिल १९७६, कोपनहेगन).

नामनेचो डॅनीश जीवरसायनशास्त्रज्ञ. कोपनहेगनच्या पालिटॅक्निक इन्स्टिट्युटांत १९२०त ताणें रसायनशास्त्राची पदवी मेळयली. कोपनहेगन विद्यपिठाच्या शरीरक्रियाविज्ञान विभागांत ताणें १९२३त प्रवेश घेतलो आनी १९२८ सावन त्याच विद्यापिठाच्या जीवरसायनशास्त्र विभागांत तो काम करूंक लागलो. अमेरिकन स्कॅंडिनेव्हियन फाउंडेशनावरवीं १९४०त तो कॅनडांत आनी अमेरिकेच्या संयुक्त संस्थानांत व्याख्यानां दिवपाखातीर गेलो आनी १९४६ मेरेन थंयच रावलो. अमेरिकेंतल्या आपल्या राबित्यांत ताणें रॉचेस्टर विद्यापिठांत (१९४२-४५) वरिश्ठ संशोधक म्हणून आनी न्यूर्याकच्या रॉकफेलर इन्स्टिट्यूट ऑफ मॅडिकल रिसर्च हे संस्थेंत (१९४५-४६) सहकारी वांगडी म्हणून काम केलें. डॅनीश फॅट रिसर्च इन्स्टिट्युटाच्या जीवरसायनशास्त्र विभागांचो मुखेल म्हणून १९५६-६३ ह्या काळांत ताणें काम केलें.

के जीवनसत्वाविशींचें संशोधनकार्य ताणें १९२९ सावन कोपनहेगनांत आनी ई जीवनसत्वाविशींचें कार्य १९३७ सावन कोपनहेगन आनी अमेरिकेंत केलें. पित्ताश्मरीविशीं (Gallstone) ताणें कोपनहेगनांत १९५१ सावन संशोधन सुरू केलें.

कोंबयांच्या पिलांक कॉलेस्टॅरॉल विरयत खावड दिल्यार तांच्यांत रक्तस्त्राव जावप तशेंच रक्तक्लथन (रगत गोठपाची क्रिया) बेगीन ना जावप हीं लक्षणां डाम हाका दिसून आयिल्लीं; पूण हीं लक्षणां कॉलेस्टॉरॉलाचे न्युनतेक लागून नासून एका वसा-विद्राव्य जीवनसत्त्वाक लागून उप्रासतात, अशें डाम हाणें सिध्द केलें. ह्या जीवनसत्वाक फुडें १९३५त के जीवनसत्व अशें नांव पडलें. रक्तस्त्रावाची प्रवृत्ती आशिल्ल्या मनशाच्या दुयेंसांतल्या के जीवनसत्वाच्या वावराविशींय डाम हाणें संशोधन केलें. स्टॅरॉलां, के आनी ई जीवनसत्वां ह्या विशयावयले ताचे कितलेशेच लेख उजवाडाक आयल्यात. के जीवनसत्त्वाचो स्रोद लायिल्लेखातीर ताका १९४३ वर्साचो वैजकी आनी शरिरक्रियाविज्ञान ह्या विशयाखातीर आशिल्लो नोबॅल पुरस्कार ई. ए. डॉयझी हाचे वांगडा वांटून मेळ्ळो.

- कों. वि. सं. मं.

डायना : रोमी देवांच्या चोम्यांतली एक देवी. तिका मुळांत वनदेवता

मानताले. ग्रीक देवी आर्टेमिस आनी डायना ह्यो एकच आशिल्ल्याचें मानतात. डायना (आर्टेमिस) ही ज्यूपिटर (झ्यूस) आनी लेटोना (लेटो) हांची चली आनी अपोलोची जुंवळी भयण. ती सात्वीक कुमारी आसून तिका वनदेवी आनी पारधदेवी मानताले. सुफलतेकडेन तिचो लागशिल्लो संबंद आशिल्ल्यान बायलो आपल्याक गर्भ उरचो तशेंच बाळंटेर सुरळीत जावंचो आनी जल्मल्ल्या नव्या बाळकाक राखण मेळची म्हणून तिची उपासना करतात.

डायनाचे उपासनेचे लॅटीन लिगांत अरिशीआ आनी ॲव्हन्टायन अशे दोन मुखेल संप्रदाय आसात. रोमाचे दक्षिणेक अरिशीआ लागसार नेमी तळ्याचे देगेर 'डायना नेमोरोन्सिस' म्हळ्यार वनदेवी डायना नांवाचें तिचें मुखेल केंद्र आशिल्लें. लॅटीन लिगामदलें तें सगळ्यांचेंच मुखेल उपासनाकेंद्र आशिल्ल्यान ताका राजकीय नदरेनय म्हत्व आशिल्लें. व्हर्बीयस हो वीरदेव तशेंच ईजीरिया ही देवी ह्या गौण देवांवांगडा डायनाचीय थंय उपासना जाताली. सुरवातीक लॅटीन लिगांत रोमचो आस्पाव नाशिल्लो. पूण फुडें रोमाकडेन लॅटीन लिगाचें फुडारपण येतकच डायनाचो उपासनासंप्रदाय रोमांतय आयलो. रोमांतल्या ॲव्हन्टायन दोंगुल्लेचेर एका रानांत डायनाचें देवूळ बांदलां. १३ ऑगस्ट हो तिचे परबेचो मुखेल दीस. ह्या दिसा बायलो तिची पुजा करतात. अरिशीआच्या तिच्या देवळांतय बायलो तिका फुलां ओंपतात. तेचपरी हातांत दिवो आनी मशाल घेवन मिरवणुकीन थंय वचून आपलो नवस पावयतात. डायनाचे उपासनेक सुरवातेक आंकवार आनी उपरांत सौभाग्यवती बायलांक म्हत्व प्राप्त जालें. पूण अरिशीआचो तिचो पुरयत मात मुक्त जाल्लो दादलो गुलामच आसतालो. डायना ही सकयल्ल्या वर्गाची चड करून गुलामांची राखण देवता मानताले. देखून १३ ऑगस्ट ह्या दिसा जावपी तिचे परबे दिसा सगळ्या गुलामांक सुटी दिताले. आदल्या गुलाम पुरयताचो नव्या गुलामान वध केलो म्हण्टकच चालीप्रमाण तो तिचो नवो पुरयत जातालो. धर्मीक खेळांवेळार रोमांत ॲव्हन्टायन-डायनाची आनी अपोलोची एकठांय उपासना करप जाताली.

आर्टेमिस हे सोबीत देवीची, चंद्रदेवता, पारधदेवता, वनदेवता आनी मातृदेवता वा आदिमाता ह्या स्वरुपांनीय उपासना करताले. अशिया मायनर वाठारांत आशिल्लें तिचें देवूळ संवसारांतल्या सात पुर्विल्ल्या अजापांतलें एक अजाप अशी ताची नामना आसा. हातांत मशाल वा धोणू, फाटीचेर बाणांचो भातो आनी म्हऱ्यांत एक हरण वा शिकारी सुणो अशीं तिचीं सुंदर शिल्पां आसात.

- कों. वि. सं. मं.

डायनोसॉर : मध्यजीव महाकल्पांत (सुमार २३ ते ९ कोटी वर्सांआदल्या काळांतले) अस्तित्वांत आशिल्ले पृश्ठवंशी सरीसृप (फाटीचो कणो आशिल्ले सरपटपी) प्राणी. हे प्राणी मध्यजीव महाकल्पांत उदयाक आयले. थंय तांचो विकास आनी प्रसार जालो आनी त्याच म्हाकल्पाच्या निमाणें ते निर्वंश जाले. डायनोसॉर ह्या ग्रीक शब्दाचो अर्थ भिरांकूळ शेड्डो असो आसून सुरवातीक मेळिल्ल्या तांच्या व्हड सांगाड्यां वयल्यान तांकां तें नांव दिलां. पूण हे सगळेच व्हड आशिल्ले अशें ना. तांच्यांत कोंबये पिलायेदोय आकार आशिल्लो आनी ते वेगवेगळ्या वाठारांत रावंक शकताले. सरीसृपांच्या आर्कोसॉरिया ह्या महागणांत डायनोसॉरांचो आस्पाव जाता.

तज्ञ लोक डायनोसॉराची उत्पत्ती अशी मांडटात - उत्तर कारबॉनिफेरस (सुमार ३१ कोटी वर्सांआदल्या) काळांत अस्तित्वांत आशिल्ल्या लॅबिरिंथोडोंट ह्या उभयचरांचो क्रमविकास जावन कॉटिलासॉर हो सरीसृप प्राण्यांचो मूळ पुर्वज तयार जालो. ताचेपसून फुडें कांसव, सस्तन सरीसृप आनी थेकोडाँट निर्माण जाले आनी थेकोडाँटांसावन डायनोसॉर निर्माण जाले. ऑर्निथोसूचस हो एक प्राणी थेकोडाँटावरीच आशिल्लो आनी ताच्या सर्वसादारण देहाची घडण आनी शरिररचना हाची छाप डायनोसॉराच्या देहांत स्पश्टपणान दिसता. देखून थेकोडाँट हे डायनोसॉरांचे पुर्वज आसात अशें मानतात.

डायनोसॉराचे पांय सरळ उबे आसून ताका लागून ताचो देह जमनीपसून वयर उखलिल्लो आसता आनी ताचीं पावलांय लांब लांब अंतराचेर पडटात. ताचें हेंच खाशेलपण ताका आर्कोसॉर आनी हेर सरीसृप प्राण्यांपसून वेगळायता.

डायनोसॉराचे सॉरिशिया आनी ऑर्निथिशिया हे दोन गण आर्कोसॉरिया महागणांत पडटात.

सॉरिशिया आनी ऑर्निथिशिया हातूंत दोन पांयांचे आनी चार पांयांचे प्राणी आशिल्ले. द्विपादाचे फाटले पांय लांब, बळिश्ट आनी भरगच्च जाल्यार फुडले पांय आंखूड आसताले. तांची शेंपडी लांब आनी जड आशिल्ल्यान सांगाड्यांतल्या ज्या भागाक फाटले पांय सांधिल्ले आसतात त्या भागांतल्या हाडांचेर (श्रोणि-अस्थी) हे प्राणी आपल्या देहाचो फुडलो भाग तोलून धरूंक शकताले. तांच्यो श्रोणी-अस्थी आनी फाटीचो कणो हे घट्टपणान जोडिल्ले आसताले. चतुष्पाद डायनोसॉर व्हड आनी जड देहाचे आसताले. ताचे सगळेच पांय आंखूड, भरीव आनी घट आसताले. सॉरिशिया आनी ऑर्निथिशिया ह्या डायनोसॉरांतलें वेगळेपण तांच्या श्रोणी-अस्थींचे रचणुकेवयल्यान करतात. सॉरिशिया म्हळ्यार सरीसृप श्रोणी आनी ऑर्निथिशिया म्हळ्यार सुकण्यांची श्रोणी. ह्या गणांतल्या डायनोसॉराच्यो श्रोणी-अस्थी सुकण्यांच्या श्रोणी-अस्थींवरी जोडिल्ल्यो आसतात. सॉरिशियनांचे दांत हेर सरीसृपांवरी सादे रचणुकेचे आनी तीक्ष्ण आसून हे दांत जबड्याचे कडेन पुराय जबडोभर आसतात. ऑर्निथिशियाक फुडले दांत नासतात. तांकां पक्षावरी चोंच आसता.

सॉरिशिया - ह्या गणांत शाकाहारी आनी मासाहारी ह्या दोनूय प्रकारांचे डायनोसॉर येतात. द्विपाद सॉरिशियनाचे पांय सुकण्यांच्या पांयांवरी आसतात. तांकां 'थेरोपोडा' अशें नांव दितात. उत्तर ट्रायसिक काळांत दोन तरेचे थेरोपोडा मेळटात. सील्युरोसॉरिया आनी कार्नोसॉरिया

अ) सील्युरोसॉरिया - उत्तर ट्रायसिक ते उत्तर क्रिटेशस काळांत

ल्हान आकाराचे द्विपाद प्राणी मेळ्ळ्यात. सुरवातीकच सांपडिल्ल्या ह्या प्राण्यांमदीं सिलोफिसिस हो मुखेल प्राणी मेळटा. ताच्या शरिराचे जायते सांगाडे उत्तर अमेरिकेंत आनी न्यू मेक्सिकोच्या उत्तर भागांत मेळ्ळ्यात. तो २.५ मी. लांब, उण्या वजनाचो आनी चपळ आशिल्लो. ह्या प्रकारांतलो कॉम्सॉग्नेथस हो ल्हान आकाराचो प्राणी बव्हेरियांतल्या उत्तर जुरासिक काळांत तडागांचे देगेर रावतालो. हातूंतलोच आनीक एक प्रकार म्हळ्यार स्ट्रुथिओमायमस. ताच्या शरिराची सामान्य रचना चडशी द्विपाद डायनोसॉरावरी आशिल्ली. ह्या प्रकाराच्या प्राण्यांक 'ऑस्ट्रिच डायनोसॉर' हें नांव दितात. हाका ऑर्निथोमायमस अशेंय म्हण्टात. तो क्रिटेशस काळांत (सुमार १४ ते ९ कोटी वर्सांआदीं) अस्तित्वांत आशिल्लो.

ब) कार्नोसॉरिया - स्कॉटलंडांत ऑर्निथोसूचस हाचेवांगडा व्हड आनी भिरांकूळ असो कार्नोसॉर नांवांचो थेरोपॉड अस्तित्वांत आशिल्लो. ताची कवटी व्हड आनी घट आशिल्ली, मान आनी फुडले पांय आंखूड आशिल्ले. ताचें वजन तोलून धरपाखातीर फाटले पांय भरीव आनी रूंद आशिल्ले. ऑर्निथोसूचस हो ४ मी. लांब आसून ताच्या हाताक पांच बोटां आशिल्लीं. उत्तर जुरासिक काळांत उत्तर अमेरिकेंत ॲल्लोसॉरस नांवाचो ११ मी. लांबायेचो प्राणी मेळ्ळो. थंयच मेळिल्लो सेरॅटोसॉरस हो ॲल्लोसॉरसा परस अर्दान आशिल्लो प्राणी. ताच्या नाकार एक शींग आशिल्लें. थेरोपॉडांतलो सगळ्यांत व्हड डायनोसॉर म्हळ्यार टायरॅनोसॉरस. तो सुमार ६.५ मी. ऊंच आशिल्लो.

सगळ्यांत भयंकर व्हड अशे डायनोसॉर हे चतुष्पाद सॉरिशियन आशिल्ले. ह्या प्राण्यांक सॉरोपोडा ह्या नांवान वळखतात. ट्रायसिक काळांत प्रोसॉरोपोडा ह्या मूळ प्रकारावांगडा सॉरोपोडा मेळून सॉरोपोडामॉर्फा हो उपगण तयार जाला.

सॉरोपोडोमॉर्फा - हे लांब, भरीव आनी घटमूट पांय आशिल्ले सॉरिशियन प्राणी थेरोपोडाआदीं उदयाक आयले. प्रोसॉरोपोडा - ह्या प्राण्यांमदीं शाकाहारी आनी मासाहारी दोनय प्रकारांचे आसुंये. पूण चड करून तांच्या सांगाड्यांत तीक्ष्ण दांत मेळूंक नात. प्लॅटिओसॉरसाचे आनी हेर प्रोसॉरोपोडाचे दांत चेपटे आशिल्ले. उत्तर ट्रायसिक फातरांनी जर्मनींत ६ मी. लांबायेचो प्लॅटिओसोरस हो प्राणी मेळिल्लो. तेभायर हेर वाठारांतले प्रोसॉरोपोडा अशे - चीनांतलो ल्युफेंगासॉरस, उत्तर अमेरिकेंतलो ॲचिसॉरस. हे चडशे शाकाहारींत मोडटात. मासाहारींत युरोपांतलो पॅलिओसॉरस, आफ्रिकेंतलो ग्रायपोनिक्स आनी चीनांतलो सिनोसॉरस हांचो आस्पाव जाता.

सॉरोपोडा - सगळ्या चतुष्पाद प्राण्यांमदीं ह्या उपगणांतलो डायनोसॉर सगळ्यांत व्हड आशिल्लो. पूण ताचे प्रकार मात खुबूच उणे आसात.. जुरासिक काळांतल्या फातरांनी हे प्राणी अमेरिकेंतल्या वायोमिंग आनी उटा ह्या राज्यांनी तशेंच उदेंत आफ्रिकेंत तांचे जायते नमुने मेळटात. तांची मान लांब आनी कवटी ल्हान आसताली. हातूंत ब्रॅकिओसॉराचे फुडले पांय फाटल्या पांयांपरस लांब आशिल्ले. हो सॉरोपोडांत सगळ्यांत व्हड प्राणी आसून तो उत्तर जुरासिक आनी उदेंत क्रिटेशस काळांतल्या फातरांनी उदेंत आफ्रिकेंत टेंडागुरू गांवांत उत्तर अमेरिकेच्या अस्तंत भागांतल्या मॉरिसनांत मेळ्ळा. बर्लिन विद्यापिठाच्या संग्रहालयांत ताचो सांगाडो आसा. हाच्या हाडापरसय व्हड आनी रूंद अशी हेर ब्रॅकिओसॉरसाचीं हाडां मेळ्ळ्यांत. तांचे फुडले पांय फाटल्या पांयांपरस लांब आशिल्ले. ताचे शरीर रचणुके वयल्यान तो खोल उदकांत रावतालो अशें दिसता. तो सुमाराभायर ऊंच आशिल्लो आनी ताची उंचाय ३० मी. परसय चड आशिल्ली.

सॉरोपॉडांतले ब्रॅांटोसॉरस आनी डिप्लोडोकस ह्या दोन डायनासॉराचे सांगाडे जायत्या संग्रहालयांनी आसात. डिप्लोडोकस सुमार २९ मी. लांबायेचो जाल्यार ब्रॅांटोसॉरस ताचेपरस मातसो उणे लांबायेचो आनी चड रूंद. ह्या प्रकारांतल्या सगळ्याच प्राण्यांची शरीररचना अशी आसताली - भक्कम देह, फाटले पांय चड करून जड आनी टणक अशे, ल्हान तकली, आंखूड आनी अशक्त जबडो, दुर्बळ अशे दांत. हाचे वयल्यान हे प्राणी उदकांतली वनस्पती खावन रावताले अशें अनुमान काडटात. ह्या प्रकारचे सॉरोपोड चड करून दलदलींत, तळ्यांत वा न्हंयेत रावताले.

उत्तर अमेरिकेंत फातरांनी मेळिल्लो डिप्लोडोकस सुमार ३० मी. लांब आशिल्लो. कॅमेरासॉरस हो डिप्लोडोकसापरसय ल्हान प्राणी. ब्रॅकिओसॉरस आनी चीनांतलो हेलोपस हेय कॅमेरासॉरसा भशेन प्राणी आशिल्ले. दक्षिण अमेरिकेंत अंटार्क्टोसॉरसाची पुनर्रचित कवटी मेळिल्ली.

ऑर्निथिशिया - ह्या गणांतले प्राणी शाकाहारी आशिल्ले. सॉरिशिया गणांतल्या प्राण्यांपरस हांचो खुबशा गजालींनी क्रमविकास जाल्लो आसा. जुरासिक काळांत तेचपरी क्रिटेशच आनी उत्तर ट्रायासिक (सुमार २१.५ ते २० कोटी वर्सांआदल्या) काळांतय द. आफ्रिका, चीन, आर्जेंटिना आनी नोव्हास्कोशा ह्या सुवातींनी ते अस्तित्वांत आशिल्ले. ह्या गणांत विचित्र दिसपी वेगवेगळे डायनोसॉर आशिल्ले. देखीक - डकबिलावरी रचणूक आशिल्लो डायनोसॉर. कांय जाणांचें शरीर चिलखती जाल्यार कांय जाणांच्या आंगार धारदार तीक्ष्ण अशे संरक्षक कांटे. कांय जाणांक शिंगां आशिल्लीं. ह्या गणांत १) द्विपाद ऑर्निथोपॉड वा सुकण्यांच्या पांयांवरी आशिल्ले डायनोसॉर २) चतुष्पाद स्टेगोसॉर ३) चिलखती देह आशिल्ले ॲंकिलोसॉर ४) सेराटॉप्सिशियन वा शिंगां आशिल्ले डायनोसॉर ५) हाडांच्या उंचवटयांनी युक्त तकली आशिल्ले पॅचिसेफॅलोसॉरस हे प्राणी येतात. ह्या प्राण्यांच्या तोंडाच्या फुडल्या भागांत शिंगाच्या आकाराची चोंच तयार जाल्ली. हे चोंचीभितर पूर्व - हन्वस्थी आनी सकयल्या जबड्यांत खाशेलें अशें मध्यस्थ हाड आसतालें. जबड्याचे भितल्लेवटेन चाकवाच्या पात्यावरी तीक्ष्ण दांत आशिल्ले.

द्विपाद ऑर्निथोपॉड - हांची शरीररचना मासाहारी थेरोपॉडावरी आशिल्ली. दक्षिण अफ्रिकेंत हेटरोडॉंटो - सॉरसाचो ल्हान सांगाडो मेळ्ळा. जांकां पूर्व - हन्वस्थी दांत आशिल्ले अशे ऑर्निथोपॉड, हिप्सिलोफोडॉन आनी थेस्केलॉसॉरस मध्यजीव महाकल्पाच्या निमाणेमेरेन अस्तित्वांत आशिल्ले. ऑर्निथिशियन डायनोसॉरांचे विचित्र आनी वेगवेगळे प्रकार कसलेंच खाशेलेपण नाशिल्ल्या कॅम्प्टोसॉरसापसून निर्माण जाले अशें समजतात. कॅम्प्टोसॉरसावरी दुसरो ऑर्निथिशियन डायनोसॉर इग्वानोडॉन. ह्या प्राण्याच्या हाताच्या आखाण्या जाग्यार खिळ्यावरी कांटो आसतालो. हांचेवरीच आनीक एक व्हड द्विपाद प्राणी म्हळ्यार ॲनाटासॉरस. हाका ट्रॅकोडॉन ह्याय नांवांन वळखतात. ताच्या तोंडाचो फुडलो भाग बदकाचे चोंची वरी आसतालो. ताच्या जबड्यांत २,००० मेरेन दांत आशिल्ले. ॲनाटासॉरसावरीच हेर जायते डकबिल आशिल्ले.

स्टेगोसॉर - हे चिलखती देह आशिल्ले डायनोसॉर चतुष्पाद आशिल्ले. हांचे खाशेलपण म्हळ्यार फाटीच्या मध्यार तकलेसावन शेंपटेमेरेन वचपी चकत्याच्यो दोन रांगो आसताल्यो. ह्यो त्रिकोणी आकाराच्यो आनी तीक्ष्ण आसताल्यो. ताचे शेंपटेच्या तोंकार खिळ्यावरी चार मोटे कांटे आसताले.

इंग्लंडांतलो स्केलिडॉसॉरस, उत्तर अमेरिकेंतल्या स्टेगोसॉरस आनी त्रिकोणी चकत्यांपरस चड कांटे आशिल्लो आफ्रिकेंतलो हे केन्ट्रुरासॉरस हे ह्याच वंशांतले प्राणी.

अँकिलोसॉर – हाच्या शरिराचेर हाडामासाच्या चकत्यांचें आवरण आसतालें. ह्या प्रकाराच्या डायनोसॉरांत इंग्लंडांतलो ´हायलिओसॉरस हाचोय आस्पाव जाता. अमेरिकेंतल्या कॅन्झस राज्यांत मेळिल्ले सिल्व्हिसॉरस हो अँकिलोसॉर आनी स्टेगोसॉर हांचेमदलो दुवो.

सेराटॉप्सियन - हो शिंगां आशिल्लो आनी सगळ्यांत निमाणो उदयाक आयिल्ल्या डायनोसॉरांतलो एक प्रकार आशिल्लो. ह्या चतुष्पाद प्राण्याक ल्हान मान, ल्हान शेंपटी आनी पोपटावरी चोंच आशिल्ली. तशेंच ताका लांबशी तकली आसताली. ताचे मानेपसून फाटले वटेन वाडिल्ल्या हाडाची झालर आसताली. अशा प्रकारचो पयलो सेराटॉप्सियन म्हळ्यार प्रोटोसेराटॉप्स. हे प्राणी तांतयां घालताले. ह्या प्रकारापसून सेराटॉप्सियनाचे हेर प्रकार निर्माण जाले. क्रमविकासाक लागून तांच्या आकारांत वाड जावन तांकां व्हड भिरांकूळ अशीं शिंगां आयलीं. उत्तर अमेरिकेंतल्या मोनोक्लोनिअसाच्या नाकार एक शींग जाल्यार ट्रायसेराटॉप्साक तीन व्हड शिंगां आशिल्लीं. पॅचिरायनॉसॉरसाचे तकलेक फुडल्या भागांत एकच उंचवटो आशिल्लो. सेराटॉप्सियना फकत उत्तर क्रिटेशस काळांत अस्तित्वांत आशिल्ले पूण थोड्याच काळांत तांचो बरोच क्रमविकास जाल्लो आसा.

पॅचिसेफॅलोसॉरस – हातूंतलो स्टेगोसॉरस हो एक ल्हान आनी विचित्र डायनोसॉर. हांचेकडेन संबंदीत आशिल्ल्या उत्तर अमेरिकन डायनोसॉरांचे आकार ताचेपरस दुपटेन आशिल्ले.

भारतांतले डायनोसॉर - भारतांत उत्तर क्रिटेशस काळांत लॅमेटा माळेच्या फातरांत जबलपूर (मध्य प्रदेश) आनी पिजदुरा (चंद्रपूर जिल्हो, महाराष्ट्र) ह्या सुवातींचेर डायनोसॉराचे जिवाश्म मेळ्ळ्यात. हांगा स्टेगोसॉरिया आनी सील्युरोसॉरियांचे जिवाश्म मेळ्ळ्यात. तांचे जे जिवाश्म सांपडल्यात तांचेवयल्यान डायनोसॉराचे अंटार्क्टोसॉरस, टायटॅनोसॉरस, इंडोसॉरस, लॅमेटोसॉरस, जबलपोरिया, लाप्लाटासॉरस, मेगॅलोसॉरस हे वंश आशिल्ले अशें दिसून येता.

मध्यजीव महाकल्पांतल्या निमाण्या काळांत डायनोसॉराचे चडशे प्रकार अस्तित्वांत आशिल्ले. पूण त्या काळाच्या निमाणें ते पुराय तरेन ना जाले. तापमानांतले बदल, रोग पातळप, तांचीं तांतयां हेर प्राण्यांनी खावप ह्या कारणांक लागून तांचो अंत जालो अशें दिसता. क्रिटेशस काळांत पर्वत निमार्ण जावपाची प्रकियाय सुरू जाल्ली. ते जंय रावताले थंय उंचाय आयली, वातावरणांत बदल घडले, ते ज्यो वनस्पती खावन जगताले त्योय ना जाल्यो. ताका लागून शाकाहारी डायनोसॉर उणे जाले. हाचो परिणाम म्हळ्यार शाकाहारी डायनोसॉर खावपी मासाहारी डायनोसॉर उणे जाले अशी म्हायती मेळटा. तरी पूण डायनोसॉर पुरायतरेन निर्वंश जावपाचें समाधानकारक उत्तर मेळना.

- कों. वि. सं. मं.

डायबिटीस (गोडेंमूत) :

रगतांत इनसुलीन नांवाचे हॉरमोन उणें जावन तेपसून रगतांतलें साकरेचें प्रमाण वाडप आनी ताकालागून मुतांतल्यान साकर वचप, हाका गोडेंमूत (diabeties) अशें म्हण्टात. हें दुयेंस खूब पुर्विल्लें आसून हजारांनी वर्सां आदीं सुश्रृत नांवाच्या वैद्यान गोड्यामुताची म्हायती आपल्या लिखाणांत दिल्ली.

संस्कृत वा कोंकणी भाशेंत गोड्यामुताचो अर्थ फकत मुतांत साकर आशिल्ल्यान तें गोड लागता असोच जाता. इंग्लिशींत डायबिटीस हो शब्द मुतूंक परत परत जाता हाच्यावयल्यान आयिल्लो आसा.

गोडेंमूत चड करून अनुवंशीक आसता ताका लागून एकाच घराण्यांत जायत्या लोकांभितर हें दुयेंस दिसून येता. आमच्या आंगांत अग्निपिंड (Pancreas) नांवाचो एक अवयव आसता. तातूंत थोड्योशो खाशेल्यो पेशी आसतात. तातूंतल्यान इनसुलीन हो हॉरमोन तयार जावन रगतांत मिसळटा. इनसुलीन रगतांतली साकर प्रमाणशीर दवरता. जाका गोडेंमुताचें आसता, ताच्या रगतांत एकतर इनसुलीनाचें प्रमाण उणें जाता वा इनसुलीन आसुनूय तें जायतशें काम करीना. हाचेभायर अग्निपिंड हो अवयव दुसरें कसलेंच दुयेंस जावन इबाडत जाल्यारय रगतांतलें इनसुलीन उणें जाता आनी ताका लागून गोडेंमूत जावंक शकता. देखीक - अग्निपिंडशोथ, अग्निपिंड कॅन्सर आदी.

गोडेंमूत हें भोवतेक दोन तरांचें आसता. पयलें ल्हान भुरग्याचें गोडेंमूत जाका ल्हान पिरायेचेर जावपी गोडेंमूत अशें म्हण्टात. हातूंत रगतांतलें इनसुलीनाचें प्रमाण सामकें उणें जाता आनी इनसुलीन भायल्यान दिल्याबगर गोडेंमूत आटोक्यांत येना. दुसरें म्हळ्यार जाणट्यांक जाता तें गोडेंमूत. जाका जाण्ट्याचें वा 'मॅच्युरिटी ऑन सेट डायबेटीस' अशें म्हण्टात. तांच्या रगतांत इनसुलीन आसता पूण तें फाव तशें काम करिना आनी असल्या गोड्यामुताक भायल्यान इनसुलीन दिवपाची गरज आसता.

गोडेंमूत जावप म्हळ्यार ताका खास अशीं लक्षणां आसूंक जाय अशें नासता. पूण रगतांतली साकर अकस्मात वाडिल्ली आसली तर मुतूंक परते परते जाता, मुताचें प्रमाण वाडटा, तान चड लागता, भूक चड लागता आनी तरी आसतना वजन खुबशें कमी जाता. जायत्यावेळा दुसरीं कसलींय दुयेंसां जातकच ताच्या बरोबर रगतांतलें साकरेचें प्रमाण वाडूंक शकता आनी तेन्ना त्या दुयेंसावांगडा गोड्यामुताचीं अशीं खास लक्षणां उरनात. देखीक - काळजाचो आताक, शस्त्रक्रिया, अपघात, बाळंतेर आदी.

रगतांत साकर चड आसतकच जायत्या तरांचे जंतू आटोक्याभायर आंगांत भितर सरूंक शकतात आनी ताका लागून तरेतरेचीं दुयेसां जावंक शकतात.

गोड्यामुताचेर दोन तरांनी उपचार करूं येतात. एक जेवणाखाणाचेर ताबो दवरून आनी दुसरो वखदांनी. पयलो उपाय जेवणा खाणाचेर ताबो दवरपाचो आनी साकर तशेंच गोड पदार्थ खावपाचे बंद करपाचे, वजन चड आसल्यार तें देंवोंवपाचें, तांदूळ, गंव आनी तेलकट पदार्थ कमी करपाचे. अशें करून लेगीत रगतांतली साकर देंवना जाली जाल्यार मागीर वखदां घेवचीं पडटात. गोड्यामुताचेर वखदां म्हळ्यार इनसुलीन इंजेक्शनां वा गुळयो. जांच्या रगतांत इनसुलीन मातय नासता ताका भायल्यान इनसुलीन इंजेक्शन दिवंचें पडटा आनी तें दिल्याबगर तांची साकर देवूंकच शकना. इनसुलीन हें दोन तरांचें आसता. एके तरेच्या इनसुलीनाचो साकरेचेर रोखडोच परिणाम जाता. तर दुसरे तरेच्या इनसुलीनाचो साकरेचेर परिणाम जावंक वेळ लागता. पूण ताचो परिणामय चड वेळ उरता. दोनय इनसुलीनांचो मेळ घडोवन उपेग करतात जाण्टेपणांतल्या गोड्यामुताचेर भोवतेक करून गुळयो लागू पडटात

असल्यो गुळयो दोन तरांच्यो आसतात.

एकेतरेच्या गुळयांनी अग्निपिंडातलें इनसुलीन तयार जावपाचें प्रमाण वाडटा. ताका लागून साकर देंवता. दुसरे तरेच्या गुळयांनी रगतांतलें साकरेचें प्रमाण देवंक लागता. जायत्यावेळार एके तरेच्यो गुळयो लागनाजाल्यार दोनूय तरांच्यो गुळयो एकाच बरोबर घेवंच्यो पडटात. जेवणा-खाणाची जतनाय, गुळयो वा इनसुलीन हातूंतलें जें किते लागता तें दोतोराच्या सल्लयान सदांच चालू दवरूंक जाय कारण गोडेंमूत हें सादारणपणान सामकें बरें अशें जायना.

गोडेंमूत हें दुयेंस बाकीच्या दुयेंसां सारकें जंतूपसून न जाल्ल्यान हाचेर विशेश खबरदारी अशी घेवपासारकी नासता. पूण जाच्या घराण्यांत गोडेंमूत आसता त्या घराण्यांतल्या जाण्टया लोकांनी दर वर्सा रगताची तपासणी करून घेतल्यार बरी. तशेंच जेवणा–खाणाचेर आनी वजनाचेर ताबो दवरूंक जाय. गोड्या मुतान रगतांतली साकर वाडटा पूण फकत साकर वाडिल्ल्यान तशें नुकसान जायना. खूब वर्सां गोडेंमूत आसतकच ताचे पसून आंगांत वायट परिणाम घडटात आनी ते घडटकच परत पयलींभशेन सारके जायनात.

रगतांत साकर जर एकदम खूब वाडली वा वखदां घेता आसतन अकस्मात उणी जाली तर दुयेंत मनीस बेशुद्ध जावं येता आनी अशी स्थिती घातक जावं येता. दोळ्यांचे शिरेचेर परिणाम जावन नदर कमी जाता आनी कुड्डेपण येवंक शकता. गोडेंमूत जाल्ल्या मनशाक मोतीबिंदू जावपाची शक्यताय आसता. गोड्यामुताक लागून रगत व्हरपी शिरांक दूयेंस जावन काळजाक, मेंदवाक आदी अवयवांक रगत उणे प्रमाणांत पावन काळजाचो आताक, आर मारप ह्या सारकीं दुयेंसां जावं येतात. हाता पायांचे नर्व्ह ल्हवल्हव इबाडून चलप कठीण जांव येता.

जगार सगळेकडेन गोड्यामुताचें दुयेंस दिश्टी पडटा. सादारणपणान ह्या दुयेंसाचें प्रमाण दोन ते तीन टप्पे आसतात. पूण अस्तंत देशांपरस भारतांत हें प्रमाण इल्लें चड दिसून येता. पांच ते धा टक्के लोकांक गोड्यामुताचें दुयेंस आसूं येता अशें खुबश्या लोकांचे मत आसा. तशेंच गोंयांतय गोड्यामुताचें प्रमाण तितलेंच आसूंये. चड करून जाण्टया लोकांत पन्नाशी जातकच ह्या दुयेसाचें प्रमाण वाडटा आनी ते पिरायेचेर सर्वसादारण २०% ते ३०% लोकांभितर गोडेंमूत मेळूंक शकता.

- डॉ. जी. के. सालेलकार

डायस, आयवन : घाना, टोगो, बेमीन (वॅस्ट आफ्रिका) ह्या राश्ट्रांतलो आपोस्तोलीक प्रो-न्युन्सीओ. तो मूळचो वेळसांव साश्टीचो. १९५८ वर्सा तो धर्मप्रचारक जालो आनी १९८२ वर्सा तो आर्चबिशप जालो. चीन आफ्रिकन राश्ट्रांच्या दुतावासांकडेन संलग्न आशिल्ल्या व्हॅटिकन राजनितीक दळांत ताणें सक्रिय वावर केलो.

- कों. वि. सं. मं.

डायस, आलेक्स : (जल्म : कळंगूट)

पोर्टब्लॅरचो पयलो बिशप. पिलारचे 'ऑल इंडिया मिशन सेमिनारी' हातूंत ताणें धर्मीक शिक्षण घेतलें. १९६९ वर्सा तो पाद्री जालो. पिलार संस्थेचो तो वांगडी आशिल्लो. १९८५ वर्सा तो बिशप जालो. अंदमान आनी निकोबार जुंव्यावयल्या नव्यान उबारणी केल्ल्या पोर्टब्लॅर डायोसीसचो तो कार्यकारी वांगडी आशिल्लो.

- कों. वि. सं. मं.

डायस ज्योकीं : (जल्म : १२ मे १९२०, कुंकळ्ळी, साश्ट).

गोंयचो सुटकेझुजारी. बापायचें नांव फ्रांसिस झेवियर डायस. ताणें बी. ए., एलएल. बी. मेरेन शिक्षण घेतलें. विद्यार्थी जीवनापसून ताणें भारतीय स्वातंत्र चळवळींत वांटो घेतलो, विद्यार्थी जिवीतांत ताका जायतेखेपे कादयेंत वचचें पडलें. ताचो 'प्रजामंडळा' कडेन लागींचो संबंद आसलो. तो गोवन यूथ लिगाचो १९४३ ते १९६१, संस्था विसर्जीत जायमेरेन अध्यक्ष आसलो. डॉ. जुलियांव मिनेझीस हाच्या 'गोमन्तक' ह्या इंग्लीश साताळ्याचो तो सहसंपादक आसलो. ताणें लोकांमदीं राजकीय जागृताय हाडूंक सभा घेतल्यो आनी मिरवणुको काडल्यो.

पुण्याक तो महात्मा गांधीच्या सहवासांत आयलो आनी गोंयच्या स्वातंत्र्य लढ्याखातीर तांचेकडल्यान ताणें आशिर्वाद घेतलो. १९४६ त तो बेर्ता मिनेझिसावांगडा पंडित नेहरूक मेळ्ळो आनी ताचेकडल्यान गोंयासंबंदान निवेदन घेतलें, जाका देशभर प्रसिध्दी मेळ्ळी.

डॉ. टी. बी. कुन्ह्याक 'गोंयाभितर नागरी स्वातंत्र्य' ह्या विशयाचेर उलोवप दिवपाक आपयले जें उलोवप उपरांत गोवन यूथ लिगान छापलें.

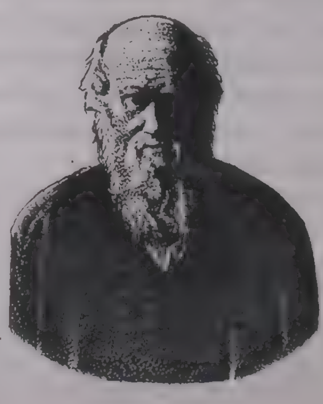
- कों. वि. सं. मं.

डायस, व्हिसेंत दु रूझारियु : (जल्म : राय; मरण : १८४२).

गोंयचो धर्मप्रचारक. सुरवातेक तो गोंयच्या सेंट फिलीप नेरी चे प्रवचन सभेंत वावर करूंक लागलो. उपरांत ताणें श्रीलंकेक धर्मप्रचारक म्हणून जायतीं वर्सां वावर केलो. फुडें १८३३ ते १८३७ ह्या काळांत तो थंयचो व्हिकार जनरल जालो. १८३७त ताका पोप ग्रॅगरी सोळावो हाणें श्रीलंकेचो पयलो व्हिकार आपोस्तोलीक म्हणून नेमलो.

- कों. वि. सं. मं.

डार्विन, चार्ल्स रॉबर्ट : (जल्म : १२ फेब्रुवारी १८०९, श्रीवस्बरी, इंग्लंड; मरण : १९ एप्रिल १८८२, डाऊन).

नामनेचो इंग्लीश सैम शास्त्रज्ञ. ताच्या बापायचें नांव रॉबर्ट डार्विन आनी आवयचें नांव सुसान डार्विन. चार्ल्स हो तांचो पांचवो भुरगो. ताचो बापूय रॉबर्ट हो नामनेचो दोतोर आसलो आनी आजो इरॅस्मस डार्विन होय फांकिवंत शास्त्रज्ञ

आसलो. ताचे चार पूत व्हड शास्त्रज्ञ जाले. जार्ज हो खगोलशास्त्रज्ञ आनी गणिती आसलो. फ्रांसिस वनस्पतीशास्त्रज्ञ आसलो. लिओनार्ड संततीशास्त्रज्ञ जाल्यार होर्स नागरी अभियंतो आसलो.

चार्ल्स डार्विन हाका भुरगेपणासावन सैम आवडटालो. पिरायेच्या आठव्या वर्सा ताची आवय भायर पडली. उपरांत भयणीन ताका ल्हानाचो व्हड केलो. पिरायेच्या णवव्या वर्सा ताचें श्रीवस्‌बरी हायस्कुलांत नांव घालें. ताची शिक्षणांतली उदरगत तितली नेटाची नासली पूण तो इंग्लीश भाशेचो बरे रितीन उपेग करूंक शिकलो, जे वरवीं तो शेक्सपियर आनी मिल्टनाच्या साहित्याचो खूब आनंद घेवंक शकलो. सन १८२५त ताणें वैजकीच्या शिक्षणाखातीर एडिंनबरो विद्यापिठांत प्रवेश घेतलो. १८२८ त ताणें ख्रिस्त कॉलेज केंब्रिजांत ब्रिटीश परंपरेचें (Anglican order) शिकप घेवंचें ह्या हेतान नांव घालें. ते भायर ताणें वनस्पतीशास्त्र शिकचें ह्या हेतान जॉन स्टीव्हन्स हॅनस्लोच्या अभ्यास क्रमांतय प्रवेश घेतलो आनी किडे जमोवपाक सुरवात केली. ताच्या ह्या कामांक खूब नामना मेळ्ळी. १८३१त तो पदवीधर जालो. विलीयम पेलेचें पुस्तक 'नॅचरल थिऑलोजी' (Natural Theology) डॉर्विनाचेर बरोच प्रभाव घालून गेलें. ह्या विशयाचेर केंब्रिज विद्यापिठांत ताणें केल्लें अध्ययन ताका जिवितांत खूब मोलाचें थारलें.

एडिंबरोंत सैममोगी म्हणून नामना मेळयिल्ल्याचो ताका जिवितांत खूब फायदो जालो. हेन्सलोचे शिफारशीवयल्यान आरमार खात्याच्या एच. एम. एस. 'बीगल' ह्या सर्वेक्षण करपाक भायर सरिल्ल्या तारवाचेर सैमशास्त्रज्ञ म्हणून ताची नेमणूक जाली. २७ डिसेंबर १८३१ ते २ ऑक्टोबर १८३६ हे पांच वर्सांचे भोंवडेंत ताणें सैमांतल्या जिव्या वस्तूंचें निरिक्षण केलें. प्राणी, वनस्पत, खडप हांचो चत्रायेन अभ्यास करून ताणें तांचे जायते नमुने एकठांय केले. तांच्या विंगड विंगड जातींतलो फरक आनी वेगवेगळे सैमीक परिस्थितीकडेन एकरूप जावपाखातीर सजीव वस्तूंनी जाल्ले शारिरिक आनी क्रियाविज्ञानीक बदल हांच्या निरिक्षणाच्या आदारान ताणें कांय कल्पना निश्चित करपाक सुरवात केली. खास करून प्राचीन वनस्पतीच्या कांय जीवाश्मां संबंदान विचार करून भूतकाळ आनी वर्तमानकाळांतले जातीच्या परस्पर संबंदांचें ताका आकलन जावपाक लागलें. भोंवडें वयल्यान परततकच ताणें आपणाकडेन आशिल्ली म्हायती, संग्रह आनी जातीच्या परस्पर संबंदांच्या कल्पनांचो जीवविज्ञानाचे उदरगतीखातीर उक्तेपणान वापर केलो. आपल्या पांच वर्सांचे भोंवडेंत ताणें द. अमेरिका, ॲटलांटिक म्हासागरांतले जुंवे, न्युझिलॅंड, ऑस्ट्रेलिया, गालपॅगस जुंवे, केप ऑफ गूड होप, टास्मेनिया, सेंट हेलेना ह्या जाग्यांक भेटी दिवून थंयच्या सैमाचो लागींसावन अभ्यास केलो.

सन १८३३-५८ ह्या पंचवीस वर्सांच्या कालखंडांत चार्ल्स डार्विन हाणें सैमाचें निरिक्षण आनी संशोधन करून अस्तित्वांत आशिल्ल्या जिवांच्या जातींचे उत्पत्तीसंबंदान आपलो सिद्धांत तयार केलो. पूण त्याच काळांत मलायांत संशोधन करपी आल्फ्रॅड रसेल वॅसल ह्या सैमशास्त्रज्ञान जीवनाचे सर्तींत 'सैमीक निवड' जावन योग्यतमांचो चड काळ तिगून उरतात अशें सांगलें. वॅसलान आपलो निबंद डार्विना कडेन ताचें मत पळोवपाक धाडून दिलो. आपल्या सारकेच विचार वॅसलान मांडिल्ले पळोवन डार्विन अजापलो. पूण चार्ल्स लायल जोसेफ, डाल्टन हुकर हांणी डार्विनाक ह्या संशोधनाचें श्रेय दोगांकूय वचपाक जाय अशें सांगलें. ते प्रमाण फुडलीं दोन वर्सां एकठांय कार्य करून दोगांनीय आपले निश्कर्श लिन्नाएल सोसायटीमुखार मांडले. तांच्या ह्या संशोधनाचेर शास्त्रज्ञांनी भासाभास करून 'सैमीक निवडीन जावपी जातींचो उगम' हे मूळ कल्पनेक मान्यताय दिली आनी हातूंतल्यान 'ओरिजीन ऑफ स्पिशीस' म्हळ्यार उत्क्रांतीशास्त्रप्रणालीचो जल्म जालो.

डार्विनाची उत्क्रांतीशास्त्राची प्रणाली - अतिप्राचीन आनी आधुनीक वनस्पत आनी जीव हांच्या जायत्या जातींचें निरीक्षण करतकच, सैमांत फकत एकच मूल स्वरूप विंगड विंगड आकारांनी, वातावरणाक अनुकूल अशा स्वरूपांत दिसता आसुंये अशें ताचें मत जालें. विंगड विंगड वातावरणांनी अनुकूल अशी रचना आनी गूण ह्या वनस्पतींक आनी प्राणिमात्राक कशे मेळटात? हें कुवाडें डार्विनाक सुटनासलें. नामनेचो अर्थशास्त्रज्ञ टी. आर. मालथस हाचो 'एसे ऑन द प्रिन्सिपल ऑफ पॉप्युलेशन' ह्या लेखाच्या वाचना उपरांत ताचो हो प्रस्न सुटलो. मालथसच्या मतान जगपाखातीर जाय आशिल्ल्या साधनांच्या कितल्या तरी पटींनी जीव जल्माक आयले आसले तरी जगपाची साधना मेळोवपाक एक तर तांकां एकमेकांचो पालव घेवंचो पडटलो वा सर्त तरी करची पडटली.

जगपाखातीर धडपड करप ही गजाल सभावीकच आसा. अशा वातावरणांत जर खंयचेय जातीक वा खंयच्याय प्राण्याक वातावरणाक अनुकूल अशें शारिरीक आंग वा शक्त आसल्यार ते जातींचे वा प्राण्याचें सर्तींतलें जैत थरिल्लेंच आसता. जगपाखातीर धडपड करप ह्या तत्त्वाचो आदार घेवन डार्विन सांगता, प्राणिमात्रांची चलिल्ली धडपड वातावरणाकडेन मेळटें-जुळटें घेवपाखातीर आशिल्ल्यान वातावरणाकडेन जुळोवन घेवपी कसलोय गूण म्हत्वाचो थारता आनी त्या गुणाक सांबाळपाची प्रवृत्ती निर्माण जाता. अशा गुणांचें सैमाकडल्यान सांबाळप जाता आनी ते गूण प्राप्त जाल्ल्या जीवमात्रांची जगपाखातीर वेंचणूक जाता. जे जीव वातावरणांत स्वताक जुळोवन घेवपाक असमर्थ थरतात त्या प्राणिमात्रांच्यो जाती नश्ट जातात. अशे तरेन नव्या नव्या जातींची आनी उपजातींची उदरगत घडत रावता.

मनशाची उदरगत ह्याच तत्त्वांतल्यान घडल्या आसून, धर्मीक संस्था आनी हेरांच्यो मनशां बद्दलच्यो कल्पना कसलीच मुळावी बसका नाशिल्ल्यो आसात अशें ताणें भर दिवन सांगलें. हेर जीव मात्रांमदीं दिसून येवपी मूळ प्रेरणा आनी मनशां भितर दिसून येवपी विचारशीलतेचो खास गूण ह्या दोगांयभितर परस्पर विरोध आसपाचें कारण ना, तेच परी सैमाचे नेम आनी मनशाच्या नैतिक भावनांक आदार थरिल्ली सहानुभूती आनी पालव हीं तत्त्वां 'जीवनाखातीर धडपड' करपाक उपेगी थरतात अशेंय ताणें सांगलें.

ह्या उत्क्रांतीतत्त्वाचेर खर टिका जाली. पूण इंग्लंडाचो जुलियन हक्सली, अमेरिकेचो एसा ग्रे आनी जर्मनीचो एर्न्स्ट हेकेल ह्या शास्त्रज्ञांनी तिका आपलो पुराय तेंको परगटायलो आनी थोडी निवळपां करून हें तत्त्व सर्वमान्य जालें.

वयल्या तत्त्वाचेर आदारिल्लो 'ऑरिजिन ऑफ स्पिशीस' हो ग्रंथ २४ नोव्हेंबर, १८५९ दिसा उजवाडाक आयलो.

वनस्पत, मोनजात आनी मनीसजात हे सगळे जीव प्राचीन अशा साद्या जीवासावन निर्माण जाले. जसो जसो काळ गेलो तशे तशे हे क्रमा क्रमान विकसीत जायत गेले आनी आयचे स्थितीक पावले. म्हणजेच सगळे जीव हे परिवर्तनीय आसतात हो डार्विनाचो सिद्धांत ताणें सकयल

दिल्या ग्रंथांनी बरो विस्कटावन सांगिल्लो आसा. ह्या सिद्धांताचीं वेगवेगळीं तत्त्वां फावो त्या पुराव्यांसयत तांणी ह्या ग्रंथांत मांडल्यांत. तातूंत - १) ऑन द मुव्हमेंट्स अँड हॅबिट्स ऑफ क्लाइंबिंग प्लांट्स (१८६१) २) ऑन द व्हेरियस कन्ट्रायव्हन्सीस बाय वीच ब्रिटीश अँड फॉरेन ऑर्किड्स आर फर्टिलायज्ड बाय इन्सॅक्ट्स (१८६२) ३) द व्हेरिएशन ऑफ अॅनिमल्स अँड प्लांट्स अँडर डोमेस्टिकेशन (१८६८) ४) द डिसेंट ऑफ मॅन अँड सिलेक्शन इन रिलेशन टू सॅक्स (१८७१) ५) द एक्सप्रेशन ऑफ द इमोशन्स इन मॅन अँड ॲनिमल्स (१८७२) ६) इन्सेक्टिव्हॉरस प्लांट्स (१८७५) ७) द इफॅक्टस ऑफ क्रॉस अँड सॅल्फ फर्टिलायझेशन इन द व्हॅजिटेबल किंग्डम (१८७६) ८) द डिफरंट फॉर्म्स ऑफ फ्लॉवर्स ऑन प्लांटस ऑफ द सेम स्पिशीस (१८७७) ९) द पावर ऑफ मुव्हमेंट इन प्लांटस (१८८०) १०) द फॉर्मेशन ऑफ व्हॅजिटेबल मोल्ड थ्रु दी ॲक्शन ऑफ वर्म्स (१८८१) हे ग्रंथ आस्पावल्यात. ते भायर पाख्याची कृत्रीम रितीन केल्ली प्रजोत्पादनाची म्हायतीय ताणें संकलीत केली आनी संवसारांतल्या शिंपली जलचरासंबंदी (बारनॅकल) चार पुस्तिकाय उजवाडाक हाडल्यात.

डार्विन लंडनांतल्या भूविज्ञान मंडळाचो चिटणीस म्हणून १८३८ ते १८४४ मेरेन आसलो. १८३९त रॉयल सोसायटीचो वांगडी म्हणून तो वेंचून आयलो.

डार्विनाचे उत्क्रांतीशास्त्राचे प्रणालीक लागून शास्त्रज्ञ आनी लोकांची जीवनाकडेन पळोवपाची नदर बदलली. वनस्पत आनी प्राणी हांच्या वर्गीकरणाचें तत्त्व चलणुकेंत हाडपाक डार्विनाचो वयलो सिद्धांत कारण जालो. ग्रेगॉर मॅंडला सारक्या शास्त्रज्ञाच्या संशोधनाचेरय डार्विनाचो व्हड प्रभाव पडला. आधुनीक युगांत कोशिका विज्ञान आनी आनुवंशिकी हातूंत जाल्ल्या संशोधनाक लागून डार्विन हाच्या सिद्धांतांतय थोडोभोव फरक पडिल्लो जाणवता.

- पंढरीनाथ श्री. सुरसुरे

डाल्टन जॉन : (जल्म : ६ सप्टेंबर १७६६, ईगल्सफिल्ड (कंबर्लंड); मरण : २७ जुलय १८४४, मँचेस्टर).

नामनेचो इंग्लीश रसायनशास्त्रज्ञ आनी भौतीकशास्त्रज्ञ. अणुसिद्धांताचो जनक म्हणून हाका वळखतात. तो मँचेस्टरच्या न्यू कॉलेजांत गणित आनी भौतिकशास्त्राचो प्राध्यापक आशिल्लो (१७९३-९९). मँचेस्टरच्या लिटररी अँड फिलॉसॉफिकल सोसायटीचो वांगडी जातकच १७९३त रंग-कुड्डेपणाचो (Colour blindness) ताणें सोद लायलो. तेविशींची फोडणिशी ताणें विस्तारान सोसायटीमुखार मांडली. तो स्वताच रंगकुड्डो आशिल्लो. तांबड्या आनी पाचव्या रंगांमदीं भेद करूंक येवप ना, ह्या दोशाक 'डाल्टनिझम' अशें म्हण्टात.

वायूंच्या गुणधर्मांविशीं ताणें केल्लो वावर खूब मोलादीक आसा. शास्त्र हे नदरेन वातावरणविज्ञानाची ताणेंच बुन्याद घाली. वायूंची उदकांतली विद्राव्यता (Solubility) आनी तांचे हेर गूणधर्म हे ज्या वेगवेगळ्या मुळाव्या कणांसावन वायू तयार जाल्यात, त्या कणांचीं वजनां आनी संख्या हांचेर आदारून आसतात, अशें अनुमान ताणें काडलें. 'New System of Chemical Philosophy' (१८०८-२७) ह्या आपल्या पुस्तकांत ताणें आपले सिद्धांत विस्तारान दिल्यात. अणू हे अविभाज्य आनी अविनाशी आसात आनी खंयच्याय एका मूलद्रव्याचे सगळे अणू एकसारके आसतात, अशें ताचें मत आशिल्लें. संयुगांतल्या अणूंचे संख्येप्रमाण संयुगांचें वर्गीकरण करपाची पद्दतय ताणें तयार केल्ली. डाल्टनाचे कांय अदमास चुकीचे आशिल्ले अशें फुडें सिध्द जालें. पूण ताचो अणुसिध्दांत आनी अणुभाराची कल्पना म्हत्वाची आशिल्ल्यान तिका लागून रसायनशास्त्रांत क्रांती घडून आयली.

१७८७त ताणें वातावरणीय निरिक्षणांची नोंद दवरपाक सुरवात केली. अशो सुमार दोन लाख नोंदी एकठांय करतकच तांचेर आदारीत Meteorological Observations and Essays हो ग्रंथ ताणें १७९३त उजवाडायलो.

रॉयल सोसायटीन १८२२त वांगडी म्हणून ताची वेंचणूक केली आनी १८२५त अणुसिद्धांताखातीर सोसायटी वरवीं ताका भोवमानाचें पदक दिलें. एडिंबरो, बर्लिन, म्यूनिक आनी मॉस्कोच्या शास्त्रीय संस्थांचोय तो वांगडी आशिल्लो.

- कों. वि. सं. मं.

डाळींब : (मराठी : डाळिंब; हिंदी : अनार; गुजराती : दादाम; कन्नड : डाळिंबद हण्णु; संस्कृत : दाडिम, वल्क, रक्तबीजपुष्प; इंग्लीश : पोमग्रॅनेट; लॅटीन : प्युनिका ग्रॅनॅटम; कूळ : प्युनिकेसी).

ही वनस्पत ५ ते १० मी. ऊंच वाडटा. पानां सादीं २ ते ८ सेंमी. लांब, एकामेकांसामकार झुपक्यांनी येतात. तरणीं आसतना पानां तांबशीं आसतात जाल्यार जून जातकच पाचवीं जातात. फुलां एकसुरीं, जोडयेन वा घोंसांनी येतात. तीं व्हड आनी तांबडीगूंज आसतात.

डाळिंबाचो उगम इराण, अफगाणिस्तान, बलुचिस्तान ह्या देशांनी जाला म्हणपाची नोंद आसा. स्पेन, मोरोक्को, इजिप्त, इराण, अफगाणिस्तान, बलुचिस्तान, मॅक्सिको, अमेरिका आनी उ. अमेरिकेंतल्या फ्लॉरिडा आनी कॅलिफॉर्निया ह्या देशांनी डाळिंबाची व्हडा प्रमाणांत लागवड जाता. भारतांत महाराष्ट्र, आंध्रप्रदेश, उत्तर प्रदेश, हिमाचल प्रदेश, तमीळनाडू आनी कर्नाटक राज्यांनी डाळिंबाची लागवड करतात.

डाळिंबाचे जायते प्रकार आसात. तातूंतले कांय म्हत्वाचे अशे आसात - आळंदी, बेदाना, धोलका, काबुल, खंडाहारी, पेपर रोल, पूना स्पॅनीश रबी, वेलाडु. डाळिंबाच्यो कांय सुदारीत जाती आसात, त्यो अशो - गणेश, मस्कत, ज्योती, जी-१३७, जी. के. व्ही. के.-१, कोईमुत्तूर - १, पी-२३, पी-२६.

डाळिंबाची लागवड सुक्या हवामानांत बरी जाता. ह्या पिकाक मध्यम काळी जमीन मानवता. डाळिंबाची लागवड बियांपसून करपाक जाता, पूण कलमापसून लागवड केल्यार उत्पन्न चड आनी बेगीन मेळटा. लागवड करपाखातीर ५ x ५ मी. अंतराचेर ६०x६०x६० सेंमी. लांब, रूंद आनी खोल नेमां मारतात. हीं नेमां शेणखत वा कंपोस्ट आनी अर्दकिलो सुपर फॉस्फेट घालून भरून घेतात. नेमांनी बी.एच.सी. हें वखद घालतात. उपरांत त्या नेमांनी मदीं डाळिंबाचें रोंप वा कलमां लायतात. लागवड जून वा ऑक्टोबर म्हयन्यांत करतात. गिमा दिसांनी झाडाक आठ दिसांनी एकदां उदक दितात. पांच वर्सां आनी ताचे परस चड पिरायेच्या डाळिंबाच्या झाडाक ६२५ ग्रॅ. नत्र, २५० ग्रॅम स्फुरद आनी २५० ग्रॅ. पालाश दितात.

फळाची साल मातशी हळदुवी जाली की फळ काडपाक तयार जालें अशें समजुचें. एका झाडा पसून सरासरीं १०० ते १५० फळां मेळटात. डाळिंबाचें झाड २० ते ३० वर्सां मेरेन उत्पन्न दिता.

डाळिंबाच्या पिकाक जायत्या तरांच्यो किडी आनी रोग लागतात. फळ पोखरपी कीड, साल खावपी कीड, खोडकिडो, फूलकिडो, कोळी, धवोमूस, काळो भिकूण ह्या किडींपसून चड नुकसान जाता. पानांवयले थिपके आनी फळां कुसप हे दोन म्हत्वाचे रोग डाळिंबाच्या पिकाचें नुकसान करतात.

डाळिंब हें गोड, पुश्टीक आनी वखदी फळ. जेवल्या उपरांत मुखशुध्दी खातीर ह्या फळाचो उपेग जाता. डाळिंबाच्या झाडाचीं फळां, फुलां, पानां, साल, मूळ ह्या भागांचो वखदी उपेग जाता. फळांनी चड प्रमाणांत 'क' जीवनसत्व आसता. खोंकलेचेर फळाचे सालीचो रस वापरतात. तेचपरी फळाची साल अतीसार आनी मोडशी हांचेर उपेगी पडटा. फुलांचो रस घेतल्यार ओकारो थांबता. डाळींब हें शक्त दिवपी, वजन वाडोवपी, दोळ्यांक थंडाय दिवपी अशें फळ. फुलांच्या रंगाचो कपडयांक रंग दिवपाक वापर करतात.

- विश्राम गांवकार

डॉइझी, एडवर्ड ॲडेलबर्ट : (जल्म : १३ नोव्हेंबर १८९३, ह्यूम - इलिनॉय).

अमेरिकन जीवरसायनशास्त्रज्ञ. ताणें इलिनॉय विद्यापिठाच्यो ए. बी. (१९१४) आनी एम्. एस्. (१९१६) ह्यो पदव्यो मेळयल्यो. उपरांत पयल्या म्हाझुजांत सैन्यांत नोकरी केली आनी १९२०त हार्व्हर्ड विद्यापिठाची पीएच.डी. पदवी मेळयली. १९१९-२९ ह्या काळांत ताणें वॉशिंग्टन विद्यापिठाच्या स्कूल ऑफ मेडिसिनाच्या जीवरसायनशास्त्र विभागांत निर्देशक सहाय्यक आनी सहयोगी प्राध्यापक म्हणून काम केलें. फुडें तो सेंट लुईस विद्यापिठाच्या स्कूल ऑफ मेडिसिनांत जीवरसायनशास्त्राचो प्राध्यापक आनी विभाग मुखेली जालो (१९२४). १९५१त ताची विशेशीत सेवा प्राध्यापक म्हणून निवड जाली.

एडगर ॲलन हाचेवांगडा ताणें हुंदराच्या ऋतुचक्राचें नियमन करपी अंडाशयांतल्या संबंदीत अशा घटकांचो अभ्यास केलो. तातूंतल्यानूच ताणें स्टेरॉयडांतलो इस्ट्रोन हो हॉरमोन स्फटिक रुपांत पयलेच खेपे १९२९त वेगळो केलो. उपरांत ताणें इस्ट्रिऑल आनी इस्ट्राडिऑल - १७ बीटा हीं संबदीत संयुगांय वेगळीं केलीं. फुडें हीं संयुगां वा तांचेकडेन लागींचे संबंद आशिल्ले अनुजात बायलांच्या लैंगिक रोगांवयल्या उपचारांत व्हडा प्रमाणांत वापरपाक लागले. डॉइझी आनी ताच्या वांगडयांनी वनस्पतीसावन के -१ आनी सुक्ष्मजंतूसावन के -२ हीं जीवनसत्वां शुद्ध स्वरुपांत वेगळीं केलीं, तशेंच के -१ जीवनसत्व १९३९त कृत्रीम रितीन तयार केलें. डॉइझी हाणें इन्सुलीन, प्रतीजैव पदार्थ, हॉरमोनां आनी पित्ताम्ल हांचो चयापचय ह्या विशयांतूय संशोधन केलां.

के -१ जीवनसत्व शुद्ध स्वरुपांत कृत्रीम रितीन तयार करून ताचे वखदी गूण सिद्ध केल्लेखातीर ताका १९४३चो वैजकी आनी शरिरक्रियाविज्ञान ह्या विशयाखातीर आशिल्लो नोबॅल पुरस्कार हेन्रीक डाम हाचेवांगडा वांटून मेळ्ळो.

- कों. वि. सं. मं.

डॉझ, चार्ल्स गेट्स : (जल्म : २७ ऑगस्ट १८६५, मॅरीएट-ओहायओ; मरण : २३ एप्रिल १९५१, एव्हॅनस्टन-इलिनॉय).

अमेरिकन मुत्सद्दी, उपराश्ट्राध्यक्ष आनी शांततायेच्या नोबॅल पुरस्काराचो जैतिवंत. मॅरीएट म्हाविद्यालयांतल्यान एम्. ए. (१८८७) जातकच फुडें ताणें कायद्याचो अभ्यास केलो आनी कांय वर्सां नेब्रॅस्का राज्यांतल्या लिंकन नगरांत वकीली केली (१८९४). उपरांत ताणें वेगवेगळे गॅस आनी इलेक्ट्रीक कंपन्यांच्या वेवसायांत पदार्पण केलें. १८९६त ताणें मॅकिन्लीचे अध्यक्षीय वेंचणुकेचे प्रचार मोहिमेंत वांटो घेतलो आनी तेउपरांत ताची म्हालेखापरीक्षक म्हणून नेमणूक जाली (१८९७-१९०१). फुडें सॅंट्रल स्टेट कंपनी काडून तो बॅंकिंगाच्या वेवसायांत पडलो आनी एके बॅंकेचो संचालक जालो.

पयल्या म्हाझुजावेळार ताका मेजराची बडटी मेळ्ळी. पूण जनरल जॉन जे परशिंगान ताका झुजा साहित्याची पुरवण करपाचें काम दिलें. तें ताणें चोखपणान केलें. ताका लागून ताका ब्रिगेडियर जनरल हो किताब मेळ्ळो. १९२१त तो अर्थसंकल्पाच्या कार्यालयांत संचालक जालो. ताणें सरकारी दुडवांचो नश्टखर्च उणो करून कितल्योशोच सुदारणा केल्यो. ताका लागून १९२३-२४त हानीपुर्ती समितीचो मुखेल म्हणून ताची नेमणूक जाली. झुजा उपरांतचे जर्मनीची अर्थवेवस्थेची पुनर्रचणूक करपाखातीर ताणें एक येवजण मांडली. ती 'डॉझ येवजण' ह्या नांवान नामनेक पावल्या. ह्या मोलादीक वावराखातीर ताका ऑस्टिन चेंबरलेना वांगडा १९२५ चो नोबॅल पुरस्कार मेळ्ळो. त्याच वर्सा अमेरिकेचो उपाध्यक्ष म्हणून तो वेंचून आयलो. पूण तातूंत ताका व्हडलोसो रस नाशिल्लो.

१९२९त ताची हर्बर्ट हूव्हरान परराश्ट्र वकील (राजदूत) म्हणून इंग्लंडांत नेमणूक केली. १९३२त रिकन्स्ट्रक्शन फायनान्स कॉर्पोरेशनाचो अध्यक्ष म्हणून ताची निवड जाली. उरिल्ल्या जिवितांत ताणें बॅंकिंग आनी हेर धंद्यांनी चड लक्ष घालें. ताणें बरयल्लीं कांय पुस्तकां अशीं - Notes as Vice President (१९३५), A Journal of Reparations (१९३९), Journal as Ambassador to Great Britain (१९३९).

- कों. वि. सं. मं.

डॉमिनिकन प्रजासत्ताक : (रिपब्लीक डॅमिनिकान) ॲटलांटिक आनी कॅरिबीयन हांचेमदल्या हिस्पॅनीओला जुंव्याचो उंदेतेकडचो ६७%

डॉमिनिकन प्रजासत्ताक

वांटो रेवडावपी प्रजासत्ताक. क्षेत्रफळ ४८,४४२ चौ. किमी. विस्तार १७°३६' उत्तर ते १९°५६' उत्तर आनी ६८°१९' अस्तंत ते ७२° अस्तंत. उदेंत-अस्तंत लांबाय सुमार ३८२ किमी. आनी दक्षिण-उत्तर रुंदाय सुमार २७० किमी. सांतो दोमिंगो ही देशाची राजधानी. ह्या देशाचे दक्षिणेक कॅरिबियन दर्या, उदेंतेक मोना पॅसेज आनी ताचे पलतडी प्वॅर्त रिको जुंवो, उत्तरेक ॲटलांटिक म्हासागर आनी अस्तंतेक हैती हें निग्रो राष्ट्र आसा.

भूंयवर्णन : – देशाच्या मदल्यान वायव्य-आग्नेय वचपी कॉर्डिलेरा हे पर्वतावळीतले सँट्रल पीको द्वार्ते ही ३,१७५ मी. उंचायेची पर्वततेंगशी हांगाची सगळ्यांत उंच तेंगशी. उत्तर दर्यादेगेर कॉर्डिलेरा सेप्टेंट्रिओनाल पर्वतावळ आसून तिची चुनखडीची खर देंवती आनी कॉर्डिलेरा सँट्रल पायन रूख आशिल्ल्या उत्तर देंवत्यांचो म्यानचो सीबाऊ हो देशाचो सगळ्यांत म्हत्वाचो सखल सुपीक वाठार आसा. ह्यां वाठारांतल्यान याके देल नॉर्ते ही न्हंय वायव्येकसावन व्हांवत वचून मोंटे क्रीस्तीलागीं ॲटलांटीक म्हासागराक मेळटा. यूना ही न्हंय उदेंतेक सामाना उपसागराक मेळटा. ओसामा ही उदेंतेकडची न्हंय दक्षिणेकडेन सांतो दोमिंगो लागीं कॅरिबियन दर्याक मेळटा. ईशान्येकडच्या वाठारांत कॉर्डिलेरा ओऱ्येंताल ही उण्या उंचायेची पर्वतावळ आसा आनी हाचे आग्नेयेक सखल प्रदेश आसा. नैर्ऋत्य वाठारांत सीएरा दे नेबा आनी सीएरा दे बाओरूको ह्यो ल्हान दोंगरावळी आसून तांचेमदीं क्यूल दे साक हो चड सखल पडंग प्रदेश आसून तातूंत एन्रीकीयो हें ५२० चौ. किमी. विस्ताराचे दर्याथळाखाला ४५ मी. खोलायेचें खारें तळें आसा. ह्या प्रदेशाचे उदेंतेक सँट्रल कॉर्डिलेराचे दक्षिणेक सावन आयिल्ली याके दॅल सूर ही न्हंय आसून ती नेबा उपसागराक मेळटा.

हवामान : डॉमिनिकन प्रजासत्ताक सबंद उशणकटिबंधांत आसलें तरी हांगाचें हवामान उंचाये प्रमाण बदलता. पर्वतांचो प्रदेश आनी वर्सूयभर व्हांवपी ईशान्य वेपारी वाऱ्याक लागून हांगाचें सरासरी तापमान २५° सॅ. आसता. पर्वताचेर उंचाये प्रमाण तापमान उणे जायत गेलें तरी तें ३° सॅ. खाला वचना. सरासरी पावस २५० सेंमी. आसून ईशान्य वाठारांत तो चड पडटा. ऑगस्ट ते ऑक्टोबरांत जावपी उशणकटिबंधीय चक्रीवादळांचें संकट मात देशांत सदांच आसता.

वनस्पत आनी मोनजात : चड ओलसाणीच्या वाठारांत पाचवीं रानां आनी दोंगराच्या देंवत्यांचेर पायन आनी मोहोगॉनी हांचीं रानां आसात. सखल मळांच्या प्रदेशांत सॅव्हाना प्रकाराचें तण आसा. रेंवट वाठारांत काटयांचीं झोपां, निवडुंग आनी हेर रेंवटी प्रदेशांत जावपी वनस्पत सांपडटा. दोंगरी वाठारांनी रानडुकर आनी जुटिया दिश्टी पडटात. मूळची रानटी मोनजात चड नासली तरी सुरवातेक स्पॅनीश लोकांनी हाडिल्लीं गोरवां आनी मेंढरां तणाच्या आनी रानांच्या प्रदेशांत सुटून वचून तीं आतां रानटी जाल्यांत. बदकां, पारवे, बकीं आनी हेर सवण्यांचे चोंबे दिश्टी पडटात. दर्यांत बांगडे, मुलेट, बोनिटो, स्नॅपर आनी हेर नुस्तें खूब प्रमाणांत सांपडटा.

इतिहास आनी राज्यवेवस्था : ह्या प्रदेशांत पयलीं कॅरिब ह्या हेडपी आनी झूजपी आदीवासींचो राबितो आशिल्लो. हाचेवयल्यानूच ह्या प्रदेशाक कॅरिबियन हें नांव पडलें. ह्या जुंव्याक पयलीं कीसकेया हें नांव आशिल्लें. कीसकेया म्हळ्यार 'सगळे भूंयेची आवय'. कॅरिबा उपरांत आवाराक हे शांततायमोगी, मुर्तिची पुजा करपी आनी शेती करपी लोक हांगा आयले. मुखार १४९२त कोलंबस चुकून ह्या जुंव्याचेर पावलो आनी स्पेनाच्या नांवान तो आपल्या शेकातळा दवरून ताणें ह्या जुंव्याक हिस्पॅनीओला हें नांव दिलें. पूण हांगाच्या सांतो दोमिंगो ह्या शाराचो सोद कोलंबसाचो भाव बार्थोलोमिओ हाणें १४९४त लायलो. हें अमेरिकेंतलें सगळ्यांत लागींचें शार अशें मानतात. पूण १७९५त युरोपांतल्या फ्रँच-स्पॅनीश झुजाक लागून सांतो दोमिंगो कांय तेंप फ्रँचांच्या, जाल्यार १८०१ ते १८०४ मेरेन हैतीच्या आनी परत १८०५ ते १८०९ मेरेन फ्रँचांच्या शेकातळा आशिल्लो. १८०८त डॉमिनिकन लोकांनी जनजुआन सांचेझ रोमी रेझर हाच्या फुडारपणाखाला फ्रँच सैन्याआड झूज उबारून सांतो दोमिंगो शार आपल्या हातांत घेतलें. ह्या पालो हिंकादो झुजाउपरांत फ्रँचांचो हांगाचो शेक उणो जावपाक लागलो. अशे परिस्थितींत ग्रेट ब्रिटनाच्या आदारान ही वसणूक परत स्पेनाच्या शेकातळा आयली. १८२१त डॉमिनिकनाची स्वतंत्रताय जाहीर केली. पूण १८२२त हैतीन डॉमिनिकनांचेर जैत मेळोवन १८४४ मेरेन तो आपल्या शेकातळा दवरलो. ह्या तेंपार हैतीच्या निग्रोंनी सांतो दोमिंगो 'आफ्रिकन' करपाचे खूब यत्न केले, पूण ते फळाक आयलेनात. १८४४ उपरांतचें स्वातंत्र्य ग्रेट ब्रिटन आनी फ्रांस हांच्या आदारान मेळ्ळें. ह्या काळांतलें इबाडिल्ले स्थितीचें फुडारपण सांताना आनी बाएस ह्या दोन मुखेल्यांनी चलयलें. पूण ह्या दोगांकूय देशाचे सुरक्षिततेची खात्री नाशिल्ल्यान १८६१त ताणीं परत स्पेनाचें आधिपत्य आपणायलें. पूण तें खूब तेंप तिगलें ना. हवान पाब्लो द्वार्ते हाणें १८६५त बंड केलें आनी देश परत स्वतंत्र जालो. १८७०त बाएस अधिकारार आसतना सांतो दोमिंगाचो अ. सं. सं. त आस्पाव करचो असो थाराव ताणें संसदेकडच्यान मान्य करून घेतलो. पूण ताका अ. सं. सं. न मान्यताय दिली ना. १८८२ ते १८९९ मेरेन अशा ह्या हुकूमशाहान उपाट खर्च केल्ल्यान देश रिणांत बुडलो. १९०५त रीण फारीक जावचें आनी अर्थीक मळार उदरगत जावंची म्हणून अर्थीक वेवस्था अ. सं. सं. कडेन सोंपयली. पूण १९१६ ते १९२४ मेरेन अ. सं. सं. न देश आपल्या शेकातळा दवरलो. अर्थीक आनी राजकीय थिरायेक लागून ह्या काळांत रस्ते, शाळा, दवाखाने आनी हेर मळांचेर उदरगत जाली. १९२४त राजकीय गुलामी सोंपली. १९३०त जनरल राफाएल लेओनिथास त्रुहीयो मोलीना राष्ट्रपती जालो आनी १९६१त ताचो खून जाय मेरेन हांगा कितलेशेच राष्ट्रपती जावन गेले. पूण खरो हुकूमशहा तोच आशिल्लो. डिसेंबर १९६२त डॉमिनिकन प्रजासत्ताकांत वेंचणूक जावन हवान बॉस राष्ट्रपती म्हणून वेंचून आयलो. पूण ताचे आड १९६३त बंड जालें. १९६५त हांगा यादवी झूज चलतालें, शेवटाक अमेरिकन राष्ट्रसंघ आनी संयुक्त राष्ट्रांचे देखरेखी खाला १९६६त वेंचणूक जावन हवाकीन बालागेर राष्ट्रपती म्हणून वेंचून आयलो. १९७० आनी १९७४त तो परत वेंचून आयलो.

१९६६च्या संविधानावरवीं राष्ट्रपती हो राष्ट्रशासक आसून तो आपलें मंत्रिमंडळ थारायता. २७ वांगडयांचें राज्यमंडळ आनी ७४ वांगडयांचें प्रतिनिधीमंडळ अशी दोन सदनी संसद आसा आनी राष्ट्रपती वांगडाच हांचीय वेंचणूक सार्वत्रिक मतान चार वर्सांखातीर जाता.

अर्थीक स्थिती – त्रुहिओ अधिकारार येवंचे पयलीं देश रिणांत बुडिल्लो. पूण त्रुहिओ अधिकारार आयले उपरांत अर्थीक मळार ल्हव ल्हव उदरगत जावपाक लागली. शेतवड हो हांगाचो मुखेल वेवसाय. सुमार ९,६२०

किमी. जमीन लागवडी खाला आसा. तांदूळ, मको, कणगां, कसावा, डो, भूंयमूग, टमाट हीं हांगाचीं म्हत्वाचीं पिकां. तशींच साकर, काफी, कू, कोको हीं हांगाचीं मुखेल नगदी पिकां. केळीं, मोसंबी आनी हेर फळावळ कांय प्रमाणांत जाता. आग्नेय आनी उदेंत वाठारांत उंसाचे मळे आसात. फकत ह्याच वाठारांनी आधुनिकीकरण आनी यंत्रांचो र करतात. पशुपालन वेवसायाकूय हांगा म्हत्व आसा. गोरवां, मेंढरां, रां, घोडे, कुकडांक लागून बरीच येणावळ मेळटा. रानांतलीय पिकावळ आसा. हांगाची सुमार १८.८% जमीन रानांतळा आसून मोहोगनी, न, लॉगवूड आनी हेर घट लाकडाचें उत्पन्न येता.

लोखण, जिप्सम, निकॅल, बॉक्सायट हीं म्हत्वाचीं खनिजां आसात. जि तेल, रुपें, भांगर, युरेनियम, कोबाल्ट, शिंशें हीं खनिजां उण्या णांत मेळटात. निर्यातीचे नदरेन साकर कारखाने आनी बॉक्सायटाच्यो णी हे म्हत्वाचे उद्देग आसात. थळावे गरजे पुरते कपडे, कंवच्यांचें मान, धातू सामान, चामड्याचो वस्तू, शाबू, मेणवाती, दोरयो, लाकडाच्यो तू, रंग, सोरो, अन्नप्रक्रिया, शिमीट आनी हेर कारखाने आसात.

रेल्वे मार्गांची वाड चडशी जावंक ना. सगळ्या म्हत्वाच्या गांवांनी ी आनी विमानांची येरादारी आसा. दोन चित्रवाणी आनी १२० काशवाणी केंद्रां आसात.

लोक आनी समाजजीण - सुरवातेक हांगा कॅरीब ह्या आदिवासी कांची वस्ती आशिल्ली. स्पॅनीश येवचे पयलीं देशांत आरावाक ह्या डियन जमातींचो राबितो आशिल्लो. पूण जुलूम आनी दुयेंसांक लागून जमात सोंपली. स्पॅनीश वसाहत ल्हान आशिल्ल्यान आनी हेर युरोपी कांक १८व्या शेंकड्या मेरेन हांगा येवपाची बंदी आशिल्ल्यान कामगार णून निग्रो गुलामांक हाडपाक लागले. उपरांत स्पॅनीश आनी निग्रो यांत भरसण जावन एक नवोच समाज निर्माण जालो. हांगा स्पॅनीश, ग्रो, मिस्तीस आनी हेर युरोपीय लोक तशेंच साप उणे थळावे आरावाक डियन लोक अशे लोकसंखेचे विभाग पळोवंक मेळटात. कॅथलीक धर्म राजधर्म आशिल्लो. कॅथलीक धर्माचे सगळे सण आनी उत्सव हांगा ज्यान मनयतात. उदकांतले खेळ आनी कोबयांचें झूज ही तांची वडीची करमणूक. सॉकर, व्हॉलिबॉल, बास्केटबॉल, बेसबॉल हे तांचे वडीचे खेळ.

स्पॅनीश ही हांगाची अधिकृत भास. हे भाशेंतले कांय नांवाजिल्ले खक डॉमिनिकन आसात. राजकारणी ह्वान बॉस साहित्यीक आसून मिरोझी हो एक इतिहास तज्ञ. मान्वेल द जिझस काव्हान प्रसिध्द दंबरीकार. निरक्षरतेचें प्रमाण उणे जायत आसा. सांता दोमिंगो, तीएगो, सॅन क्रिस्तोबल, ला व्हेगा, बारावोना, आस्वा, द्वार्ते, प्वेर्तो ाता, सांचेझ, एल् सेबो हीं व्हड आनी प्रसिध्द शारां आसात.

- कों. वि. सं. मं.

डॉयल, आर्थर कॉनन : (जल्म : २२ मे १८५९, एडीबरो, स्कॉटलँड; मरण : ७ जुलय १९३०, क्रोबोरोग, ससॅक्स).

आध्यात्मवादाविशीं तळमळ आशिल्लो एक नामनेचो ब्रिटीश लेखक. टोन हर्स्ट ह्या लँकाशायरच्या आनी फेल्डकर्क ह्या ऑस्ट्रेलियांतल्या जुईत म्हाविद्यालयांतल्यान ताणें आपलें शिक्षण घेतलें. फुडें १८८५त णें एडींबरो विश्वविद्यालयांतल्यान एम.डी. ही पदवी घेतली. सुरवेक ताणें बोटीचो दोतोर म्हणून एक-दोन भोंवड्यो केल्यो. उपरांत साउथ सी, इंग्लंड हे सुवातेर आपलो वैजकी वेवसाय सुरू केलो.

१८८५त ताणें एक गुन्यांव अन्वेशक नवलकाणी 'अ स्टडी ईन स्कार्लेट' बरोवपाक सुरवात केली. ताच्या मुखेल पात्राचें नांव सुरवेक शॅरींगफोर्ड होम्स अशें आशिल्लें. पूण उपरांत डॉयलान ताका शेरलॉक होम्स हें नांव दिलें. ह्याच नांवान डॉयल फुडें साहित्यविश्वांतलो नामनेचो गुन्यांव अन्वेशक म्हणून अजरंवर जालो. होम्सावांगडा ताचो '२२१, बी बेकर स्ट्रीट, लंडन' हो नामोय नामनेक पावलो. होम्सावांगडाच ताचो साथीदार डॉ. वॉटसन ह्या पात्राचीय नामना आशिल्ली. फुडें वॉर्ड आनी लॉक हांचेवतीन 'बिटनस ॲन्युअल' ह्या वर्सुकी अंकांत १८८७ वर्सा 'अ स्टडी इन स्कार्लेट' उजवाडा आयली.

५६ लघुकथा आनी 'द सायन् ऑफ फोर' (१८९०), 'द हाउण्ड ऑफ द बास्करव्हिले' (१९०२) आनी 'द व्हॅली ऑफ फियर' (१९१५) ह्या ताच्या हेर तीन नवलकाणयांनी वाचप्यांमुखार येत रावलो. पूण फुडें फुडें डॉयलाक ताची तिडक येवंक लागली आनी म्हणून १८९३त ताणें होम्साक (कथेवरवीं) स्वीत्झलॅंडाक रॅचनबॅक धबधब्यांत बुडोवन मारलो. पूण होम्साच्या बरें मागप्यांमदीं हाका लागून बरीच निर्शेवणी आयली. देखून डॉयलाक 'द हाउण्ड ऑफ बास्करव्हिले' (१९०२) हे नवलकाणयेंत ताका परत जितो करचो पडलो. उपरांत ताणें आनीकय होम्सकथा बरयल्यो. ताची निमणी होम्सकथा म्हळ्यार 'द बेसबूक ऑफ शेरलॉक होम्स' ही १९२७ त उजवाडा आयली.

डॉयलान गुन्यांव अन्वेशक नवलकाणयांभायर हेर बरेंच बरप केलां. ताणें जायतीं नाटकां आनी प्रणयकथा बरयल्यात. १९०२ वर्सा ताका सर ही भोवमानाची उपाधी दिवन ब्रिटीश सरकारान ताका सरदारकी (नायट्हूड) फावो केली. ताणें बोअर झुजावेळार ब्रिटीश राजसत्तेचो वावर केल्लो. ह्या झुजावेळार तो नागरी वैज म्हणून भरती जाल्लो. तेभायर ब्रिटीश राजनितीची ताणें फाटराखणय केल्ली.

१९१७ वर्सा ताका आध्यात्मिक प्रेरणा मेळ्ळी. हातूंतल्यानूच ताची आध्यात्मिक भोंवडी सुरू जाली आनी ताणें लॅक्चरां दिवपाचें काम सुरू केलें. तातूंतल्यान ताणें १९२६त 'स्पिरीच्युआलीस' ही साहित्यकृती उजवाडा हाडली.

- डॉ. किरण बुडकुले

डॉल्फिन : स्तनिवर्गाच्या सिटॅसिया गणांतल्या डेल्फिनिडी कुळांतलो एक प्राणी.

हे प्राणी दर्यांत रावतात. पूण कांय गोड्या उदकांतय (तळीं, न्हंयो) रावपी आसात. डॉल्फिनाच्यो जायत्यो जाती आसात. तातूंत सामान्य डॉल्फिन ही एकच जात संवसारांतल्या सगळ्या दर्यांनी मेळटा.

सामान्य डॉल्फिन - ह्या प्राण्याचें शास्त्रीय नांव डेल्फिनस डेल्फिस. उशण आनी समशितोशण दर्यांत हाचें प्रमाण चड आसता. केन्ना केन्नाय उत्तरेकडल्या थंड दर्यांतय तो मेळटा. हाचें आंग सडपातळ आसून तकली धरून शरिराची लांबाय १.५ ते २.५ मी. आसता. चोंच १५ सेंमी. लांब आनी तोंकाची आसता. एका खोल खोबणीत ती कपलापसून स्पश्टपणान वेगळी जाल्ली दिसता. जबड्यांचेर भरपूर दांत आसतात फ्लिपर म्हळ्यार पोटाकडले पाखे सुमार ०.३ मी. लांब आसतात आनी फाटीवयल्या पाख्याची उंचाय सुमार ०.६ मी. आसता आनी शेप्याची

रुंदाय सादारणपणान ०.५ मी. आसता. ताचें वजन ७५ किलां मेरेन आसता. ताच्या दोळ्यांभोंवतणीं काळीं वलयां आसतात. ह्या वलयांपसून एक काळो पट्टो मुस्कटामेरेन गेल्लो दिसता. ताका नाकाचो एकच बुराक आसता. फाटीचो रंग पुडी कोराचो वा काळो जाल्यार पोटाचो रंग धवो आसता. दोनूय वटेन करडे, हळदुवे वा धव्या रंगाचे पटे आसतात. हिंदी

म्हासागरांतल्या तशेंच मलेशियाच्या दर्यांतल्या सामान्य डॉल्फिनाची फाट काळपट करड्या रंगाची आसता आनी सकयल्ली पोटाकडली वट लेव करड्या रंगाची आसता.

शरिरांतले उशणतेचेर ताबो दवरपाखातीर देवमाशाक कातीपोंदा जसो 'ब्लबर'चो दाट थर आसता तसो ह्याय प्राण्याक आसता (ब्लबर - चरबी आनी तेल). तांकां तीक्ष्ण कान आसतात. तोंडांतल्यान वेगवेगळे आवाज काडून हे प्राणी एकमेकांकडेन संपर्क दवरतात. तेचपरी ते शिळोणी घालूंक शकतात. हे प्राणी सादारणपणान वराक ४ ते ६ नॉट वेगान धांवतात. तशेंच, वराक ३० नॉट वेगान धावपाचें बळ तांच्यांत आसता. सामान्य डॉल्फिनाची वृत्ती बरीच खेळकर आसता. दर्यांत तारवां भोंवतणीं उडयो मारतना आनी खेळटना ते दिश्टी पडटात. नुस्तें तशेंच सेफॅलोपॉड प्राणी म्हळ्यार तांचें जेवण.

शिंया दिसांच्या मध्यारसावन ते उज्यादिसांमेरेन तांचो पिलां काडपाचो काळ. तांचो गाबणेचो तेंप सुमार णव म्हयन्यांचो आसता आनी मादी दर खेपे एकाच पिलाक जल्म दिता. वियेतकच उस्वास घेवपाखातीर मादी पिलाक उदकाचे वयर घेवन येता. उपरांत एका वराच्या अंतरान मादी उदकाभितरच पिलाच्या तोंडांत दूद सोडटा. ताका चोखून दूद पिवंक येता. सामान्य डॉल्फिन सुण्या परसय हुशार आसता आनी शिकयल्ल्यो गजाली तो रोखडोच शिकता. हो प्राणी निरूपद्रवी आसून मनशाकडेन तो इश्टागतीन वागूंक शकता.

गंगा डॉल्फिन - गोड्या उदकांतले डॉल्फिन सद्या दक्षिण आशियांतल्या आनी दक्षिण अमेरिकेंतल्या न्हंयांनी मेळटात. भारतांत गंगा आनी ब्रह्मपुत्रा तशेंच तांच्या उपन्हंयांनी हे डॉल्फिन मेळटात. उत्तर भारतांतले लोक हाका सुसू म्हण्टात. कारण हो प्राणी तोंडांतल्यान एका प्रकारचो 'सुसू' असो आवाज काडीत आसता. ताचें शास्त्रीय नांव प्लॅटानिस्टा गँजेटिका अशें आसा. तकलेसकट हाची लांबाय २-३ मी. आसता. मादी नरापरस व्हड आसता. ताची चोंच चेपटी आनी १८ ते २१ सेंमी. लांब आसता. कपल चोंची फाटल्यान सरळ उबें आसता. दर जबड्यांत ५४-६४ दांत आसतात. पोटाकडले पाखे सादारणपणान त्रिकोणी आसतात. दोळ्यांचो आकार चण्यायेदो ल्हान आसून तातूंत भींग आसता. नाकाचो बुराक लांब आसता. शेप्याचीं पांखां आडवीं आसतात आनी तांची रुंदाय ४५ सेंमी. आसता. फाटीचो रंग काळोकिट्ट आसता जाल्यार पोट मात्शें फिकें आसता. ताच्या शरिराचे वयलेवटेन सादारणपणान मर्दी मासाचो व आसता.

ह्या प्राण्याचे ल्हान ल्हान पंगड दिसतात. एका पंगडांत ३ ते प्राणी आसतात. दर दोन तीन मिनटांनी उस्वास घेवपाखातीर हे प्र उदका वयर येतात. न्हंयेच्या तळाक आशिल्ल्या चिखलांत आपली च खुपसून तातूंत आशिल्ले प्राणी, क्रस्टेशियन आनी नुस्तें ते खात चिखलाच्या उदकांत राविल्ल्यान तांकां व्हडलेशें दिश्टीय पडना.

मादी ८-९ म्हयन्यांच्या गर्भविधी उपरांत एप्रिल ते जुलय ह्या म्हयन् दर खेपे एकाच पिलाक जल्म दिता. हाचें मास खातात. ताच्या शरि मेळपी तेल दिव्याखातीर वापरतात. ह्या तेलांत वखदी गूण आसात मानतात. संधिवाताचेर ह्या तेलाचें मालीश करतात. तेचपरी श येवपाखातीर फाटीक आनी कमराक हें तेल चोळटात.

– कों. वि. सं.

डिकेन्स, चार्ल्स : (जल्म : ७ फेब्रुवारी १८१२, लँडपोर्ट (पोर्टस्म मरण : ९ जून १८७०, गॅडस हिल).

नामनेचो इंग्लीश कादंबरीकार. मुळांत नाजूक, प्रगल्भ आनी कल् आशिल्ल्या चार्ल्साचें भुरगेंपण चॅटहॅम नगरांत खुशालकायेंत गेलें. उपर ताचो घराबो लंडनाक गेलो. थंय ताका गरिबीक लागून खुबूच त्रास सोंसचे पडले. १९२४त जेन्ना ताच्या बापायक रीणकारी म्हणून बंदखणींत घालो तेन्ना ताका ल्हान पिरायेचेर कश्टांचीं कामां करून दीस काडचे पडले. तशेंच समाजीक अप्रतिश्ठा आनी निराशा सोंसची पडली. हाचो परिणाम ताच्या शिक्षणाचेरय जालो.

कांय प्रमाणांत शिक्षण घेतले उपरांत ताणें नोकरी धरली. फुडें ता चिकाटेन टंकलेखन शिकून 'द सन' आनी 'मिरर ऑफ पार्लमेंट' ह नेमाळ्यांनी वार्ताहर म्हणून काम केलें. ह्याच तेंपार ताणें लंडनांत पळेल्ल जिविताचेर आदारित ल्हान ल्हान शब्दचित्रां बरोवंक सुरवात केल चिमटावपी विनोदी भास आनी बारीकसाणीन तेळपी नदर हांकां लागू ताच्या ह्या चित्रणांक रोखडीच नामना मेळ्ळी. १९३६त 'स्केचीस ऑ बॉझ' हें ताचें पयलें पुस्तक उजवाडा आयलें. त्याच काळांत विनो बरपाची माळ सुरू जाल्ली. डिकन्साची नवलिका 'पिकविक पेपर्स' उजवा आयली आनी ताका सुमाराभायर नामना मेळ्ळी. ह्याच काळांत ता कॅथरीन हॉगार्थ हे चलयेकडेन लग्न जालें. पूण ताणें तिचेवांगडा १ वर्सांच संवसार केलो.

पिकविक पेपर्स उपरांत ताचे साहित्यनिर्मणेक नवो चंवर आयलो. ा फाटोफाट एक अशो पांच नवलिका तशेंच विगड विंगड कथा, ंद, रंगमाचयेखातीर साहित्य आनी साबार नाताल पुस्तकां ताणें यली. तातूंतलें 'अ क्रिसमस कॅरल' ही संवसारीक पावंड्यावयली हित्यकृती. ताच्यो हेर उल्लेख करपासारक्यो कादंबऱ्यो अशो - ऑलिव्हर वेस्ट (१८३७-३९), निकोलस निकलबी (१८३८-३९), द ओल्ड रिऑसिटी शॉप (१८४०-४१), बार्नबी रज् (१८४०-४१), डॉबी ड सन (१८४६-४८), डेवीड कॉपरफिल्ड (१८५० - आत्मकथात्मक लिका), ब्लीक हाऊस (१८५२-५३), हार्ड टायम (१८५४), लिटल रिट (१८५५-५७), अ टेल ऑफ टू सिटीस (१८५९), ग्रेट स्पेक्टेशन (१८६०-६१), अवर म्युच्युअल फ्रेंड (१८६४-६५). तेभायर ची द मिस्टरी ऑफ अँडविन ड्रूड ही नवलिका अर्दकुटी उरली.

ताच्या लिखाणांतल्यान तत्कालीन समाजीक परिस्थिती, नितीमुल्यां शेंच व्यक्ती आनी समाज हांचे मदली तफावत नदरेंत भरता. वाचप्याच्या वविश्वाचेर पकड दवरप हें डिकन्साच्या येसाचें मूळ. ताचें साहित्यीक श्व आनी नीज जीण हांचेमदीं लागशिल्लें नातें आसा. ओडलायणी ली, पिकाळ प्रतिकात्मक भास आनी संवसाराचें बारिक निरिक्षण तूंतल्यान जें रसरशीत व्हांवतें अणभव विश्व तो उबें करता, ताका ळ ना. निखटे कथावस्तुचे घटसाणीचेर आदन दवरी नासतना पुराय हित्यकृतींतल्यान एक जिनसी आशय घनता पातळावपांत डिकन्साचो त धरपी थोडेच लेखक आसताले.

ताचीं नितिमुल्यां खुबशीं किरिस्तांव धर्माच्या पारंपारीक मुल्यांकडेन तें जोडपी आशिल्लीं. सकयल्या थरांतल्या मनशांचें प्रतिनिधीत्व करचे रस तो व्हिटोरियन मध्यमवर्गीयांचो प्रतिनिधी आशिल्लो. आपले नाट्यमय शेन आनी नदरेंत भरसारकें प्रतीक दरेका बरपांत केळोवन ताणें आपले हित्य कृतीक खाशेली तांक आनी संरचनात्मक एकवट मेळोवन दिला.

- डॉ. किरण बुडकुले

डिझरेली, बेंजामिन : (जल्म : २१ डिसेंबर १८०४, लंडन; रण : १९ एप्रिल १८८१, ह्युअंडन).

इंग्लंडाचो एक नामनेचो पंतप्रधान आनी मुत्सद्दी. इंग्लीश साहित्यांत कादंबरीकार म्हणुनूय ताची नामना आसा. ताचो बापूय आयझाक डिझरेली हो नामनेचो समीक्षक आनी इतिहासकार आशिल्लो. ताचो ग्रंथसंग्रह खूब व्हड आशिल्लो. ज्यू म्हणून आपल्या भुरग्यांक त्रास जावंचो न्हंय देखून ताणें पुराय घराण्यासयत किरिस्तांव धर्म आपणायलो. बेंजामिनान घरचे घराच ग्रंथ संग्रहाचो फायदो घेवन आपलें गिन्यान वाडयलें. फुडें ताणें कायद्याचो अभ्यास करून कांय दीस वकिलीय चलयली. कांय काळ ताणें 'मरे' हे नामनेचे प्रकाशन कंपनीवतीन एक वर्तमानपत्र चलयलें. उपरांत ताणें 'व्हिव्हियन ग्रे' (१८२६) नांवाची कादंबरी बरयली. तिचेर खूब टिका जाली. तिका कंटाळून तो १८२८-३१ ह्या काळांत भोवंडेक गेलो. ह्याच सुमाराक ताणें 'द यंग ड्यूक' (१८३१), 'द प्रेझेंट क्रायसिक एक्झामिण्ड' (१८३१), 'व्हॉट ईझ ही?' (१८३३), 'व्हिंडिकेशन ऑफ द ब्रिटीश कॉन्स्टिट्युशन' (१८३५), 'कॉंटारीनी फ्लेमिंग' (१८३२) आदी पुस्तकां बरयलीं. ताचीं कांय उल्लेख करपासारकीं पुस्तकां अशीं - व्हिव्हियन ग्रे (१८२६), व्हेनिशिया (१८३७), हेन्रिटा टॅंपल (१८३७), कॉनिंग्ज्बी (१८४४), सिबिल (१८४५). उपरांत तो राजकारणांत पडलो. पयल्यो कांय वेंचणुको हारून १८३७त तो टोरी पक्षावतीन पार्लमेंटांत वेंचून आयलो. ह्याच वर्सा तो आपले परस १२ वर्सांनी व्हड आशिल्ल्या विनडम ल्युईस हे बायलेकडेन लग्न जालो.

राजसत्ता घट आसची आनी धर्मीक राजकारणांत मानाची सुवात मेळची अशें ताचें मत आशिल्लें. १८५२त तो टोरी पक्षाचो मुखेली म्हणून कॉमन्सांत वेंचून आयलो. त्याच वर्सा ताका लॉर्ड डर्बी हाच्या मंत्रीमंडळांत अर्थ मंत्र्याची सुवात मेळ्ळी. १८६०त तो प्रधानमंत्री जालो. पूण कांय तेंपाभितर ताचो पक्ष वेंचणुकेंत हारलो. काळांतरान टोरी पक्षाचें मताधिक्य आशिल्ले संसदेंत तो प्रधानमंत्री जालो. १८७६ वर्सा राणयेन ताका १८७६ अर्ल ऑफ बिकन्सफिल्ड ह्या नांवाचें उमरावपद दिलें. आपले १८७४ - ८० हे कारकिर्दींत ताणें जायतीं म्हत्वाचीं विधेयकां मान्य करून घेतलीं. तातूंतलें १८७४ फॅक्टरी अधिनियम आनी १८७८ची गरिबांखातीर केल्ल्या कायद्यांतली दुरुस्ती हें म्हत्वाचें विधेयक आशिल्लें. तेभायर ताणें सुएझ कानालाचेर ब्रिटनाचो अधिकार उरचो देखून इजिप्ताच्या खेदिवा कडल्यान भरपूर शॅर्स विकते घेतले; व्हिक्टोरिया राणयेक भारताची सम्राज्ञी हो किताब दिलो. रशियेन भारताचे वायव्येकडेन बळिश्ट जावंचें न्हय देखून फावो ते उपाय घेतले आनी प्रिन्स बिस्मार्कच्या आदारान बर्लिन परिशदेंत वांटो घेवन भोवमानान तह घडोवन हाडलो.

राजकारणांत ताणें जायत्यो सुदारणा केल्यो.आर्विल्ल्या कन्झर्वेटीव पक्षाची निर्मिती ताणेंच केल्ली.

फुडें १८८०चे सार्वत्रिक वेंचणुकेंत ताचो पक्ष हारलो. ग्लॅडस्टनच्या हातांत सुत्रां दिवन तो १८८०त ह्युअंडनाक रावपाक गेलो आनी थंयच स्वासनलिकेच्या दाहान ताका मरण आयलें.

- कों. वि. सं. मं

डिझनी लँड : अमेरिकेंतल्या कॅलिफोर्निया राज्यांतल्या ॲनाहीम नगरांत आशिल्लें एक अद्‌भुत नगर. लॉस अँजेलीसाचे आग्नेयेक सुमार ३५ किमी. अंतराचेर हें नगर आसा. १९५५त नामनेचो व्यंगचित्रपट निर्मातो वॉल्ट डिझ्नी हाणें हें नगर उबारिल्लें. ह्या नगराचें क्षेत्रफळ ६४.७५ हॅक्टर आसा. हांगा अप्रूप आनी धाडसी कथांतल्यान वर्णन केल्लीं काल्पनीक थळां आनी मनीस साकार केल्यात. ह्या नगराचे मुखेल विभाग अशे आसात - 'फाल्यांची नगरी' हातूंत भविश्यांतल्या जगाची

झलक दाखयल्ली आसा. तेभायर एका रुळार चलपी उज्यागाडी, अंतराळवीर, उज्याबाण, संवसारांतले सगळे वेळ एकदम दाखोवपी घड्याळ, आर्विल्ल्या इमारतींच्यो प्रतीकृती हांगा आसात. दुसऱ्या अप्रूप नगरांत परीकथा आनी जादूकथा हांचेर आदारिल्लीं चित्रां आसात. न्हिदिल्ले राजकन्येच्या राजवाड्याची व्हड प्रतिकृती, युरोपांतल्या आल्प्स दोंगराचे मॅंटरहॉर्न तेंगशेचो सुमार ४५ मी. उंचायेचो नमुनो आनी ते तेंगशेर वचपी भुरग्यांची उज्यागाडी आदी मुखेल आकर्शणां ह्या विभागांत आसात. 'धाडशी नगर' हें हातूंतली रानटी मोनजातीची वस्ती आशिल्लें दाट रान. ह्या रानांतल्यान न्हंयेची भोंवडी, दर्यातले पाणबुडयेची भोंवडी आनी युरोपी भुरग्यांक आवडपी पौर्वात्य जगांतल्यो प्रतिकृती डिझ्नी लॅंडांत आसात. 'सीमाप्रांतनगरी' हातूंत अस्तंत अमेरिकेंतल्या धाडशी घोडेस्वारांचीं आनी भारतीय विरांच्या झुजाचीं चित्रां उबीं केल्यांत. रेंवटांतल्यान आनी रंगीत उजवाडाच्या व्होवरींतल्यान भोंवपाची तजवीजय हांगा आसा. मार्क ट्वेन हे पोरणे तरेचे बोटींतल्यान आनी फकत तराफ्यावयल्यानय हांगा उदकाभोंवडी करपाक मेळटा.

ह्या नगरांत विश्रामघरां आनी खाणावळी आसात. हांगा येवंक लॉस ॲंजलीस साकून आनी दक्षिण कॅलिफोर्नियांतल्या हेर शारांतल्यान बस, उज्यागाडी, विमानां हांची तजवीज केल्या.

- कों. वि. सं. मं.

डिनीस, जुलियो : (जल्म : १८३८; मरण : १८७१).

हो नामनेचो पुर्तुगेज नवलिकाकार. जोकीं गिल्लेर्मे गोमीश ताचें टोपणनांव. तो ऑपरटो ह्या ब्रिटिशांची वसणूक आशिल्ल्या वाठारांत रावतालो. हाका लागून ताचेर रिचर्डसन, गोल्डस्मीथ, जेन ऑस्टीन ह्या ब्रिटीश तशेंच फ्रॅंच बालझाक (Balzac) ह्या लेखकांचो प्रभाव पडलो.

जुलियो डिनीसान 'उमा फामिलीय इंग्लेझ' (Uma Familia Inglesa), अ मोरगदिन्ह्य दुश कानवियासीस (A Morgadinha dos canviasis), अश पुपिलश दु सिन्ह्योर रैतोर (As Pupilas da Senhor Reitor) आनी फिदालगुश द् काझ मावरिस्का ह्यो नवलिका बरयल्यात. सेरोंयश दा प्रोविन्सीय (Seroes da Provincia) नांवांच्यो धाकट्यो काणयो तशेंच कांय कविताय ताणें बरयल्यात.

जाणकारांनी ताचे नवलिकेविशीं बरयतना म्हळां 'कुटूंब वेवस्थे संबंदान भाश्य करपी, वा समाजीक विशयाचें प्रतिनिधित्व करपी, अशो ताच्यो नवलिका आसतात'.

- कार्मु आझावेदु

डिप्रॅस्ड क्लासीस मिशन : ऑक्टोबर १९०६त, विठ्ठल रामजी शिंदे हाणें अस्पृश्यांच्या उद्धाराचें कार्य व्हडा प्रमाणांत कायम स्वरुपांत आनी संस्थात्मक पद्दतीन जावंचें, हे खातीर पयलो व्हड वावर केलो. तातूंतल्यानूच 'डिप्रॅस्ड क्लासीस मिशन' (भारतीय निराश्रित सहाय्यकारी मंडळी) ही संस्था स्थापन जाली. अस्पृश्यांचो उद्धार हें स्पृश्य समाजाचें एक नैतिक कर्तव्य अशी हे संस्थेची मूळ भावना आसली.

हिंदू समाजांतली अस्पृश्यतायेची प्रथा ही एक अमानुश आनी अन्यायी प्रकार आसा. अस्पृश्य म्हणून थारायल्ल्यो जमाती खूब हीन आनी दीन अवस्थेंत शेंकड्यांनी वर्सां जियेताल्यो, हो इतिहास वादातीत आसा. हातूंत किदें तरी चूक आसा हाची जाणविकाय स्पृश्य आनी अस्पृश्य ह्या लोकांकूय, हांगा ब्रिटिशांची सत्ता थिरावतकच खऱ्या अर्थान जाली. सुरवातीच्या काळांत वेगवेगळ्या प्रांतांतल्या कितल्याशाच विचारवंतांनी हे विशीं सहानुभुती परगटायिल्ली दिसता. पूण अस्पृश्यांची स्थिती सुदारपाचे नदरेन प्रत्यक्ष कृती महाराष्ट्रांत ज्योतीराव फुले हाणीं १८५०च्या सुमाराक केली. अस्पृश्यांच्या भुरग्यांखातीर न्हय तर चलयांखातीरूय ताणें शाळा सुरू केल्यो आनी आपल्या घराकडलो हौद अस्पृश्यांखातीर उक्तो केलो. पूण हे यत्न वैयक्तीक स्वरुपाचे आनी देखुनूच अपुरे आशिल्ले. चड संघटीत आनी संस्थात्मक स्वरुपाच्या तजविजांची गरज आशिल्ली. हे गरजेंतल्यान हे संस्थेची निर्मिती जाली.

हे संस्थेचे हेत स्पश्ट करतना अस्पृश्यांक बरी वागणूक दिवंची, तांकां शिक्षण मेळचें, तांकां शिक्षण-कामधंदे दिवन तांची अर्थीक परिस्थिती सुदारची आनी तांचे संस्कृतीक उन्नतीखातीर गरजेचे ते सगळे उपक्रम हातांत घेवंचे अशें सांगलें. वर्स - दोन वर्सांतूच संस्थेच्या कामाचो व्याप खूब वाडून मुंबयसावन दक्षिणेंत चेन्नईमेरेन तर उत्तरेंत इंदूरामेरेन एकूण चवदा फाट्यांच्यो चोवीस शाळा आनी पांच वसतीघरां स्थापन जालीं. तातूंत इकराशें विद्यार्थी शिकताले आनी ५५ शिक्षक आशिल्ले. प्रार्थना समाजान हे संस्थेक खूब सक्रीय पालव दिलो.

१९१२त पुण्याक डॉ. भांडारकर हाचे अध्यक्षतायेखाला हे संस्थेवरवीं पयली व्हड अस्पृश्यताय निवारण परिशद भरिल्ली. डॉ. कुर्लकोटी आनी इचलकरंजीचे संस्थानीक अशा उच्चवर्णीय समजांतल्या मुखेल व्यक्तींनी हे परिशदेंत वांटो घेतिल्लो. म्हार, मांग, चामार, भंगी हांचेप्रमाणूच हिंदूंतले ब्राह्मण, मराठा आदी जातींचे लोक आनी तेचप्रमाण किरिस्तांव आनी मुसलमानूय ह्या अधिवेशनांत सामील जाल्ल्यान ताका एक वेगळें म्हत्व प्राप्त जालें. तेउपरांत १९१८त मुंबय बडोद्याचो नरेश सयाजीराव गायकवाड हाचे अध्यक्षतायेखाला डिप्रॅस्ड क्लासीस मिशनाचे वतीन अखील भारतीय अस्पृश्यताय निवारण परिशद भरिल्ली. त्या वेळार लोकमान्य टिळक, ॲनी बेझंट, महात्मा गांधी आदी कितलेशेच मानादीक फुडारी हजर आशिल्ले. अस्पृश्यताय मोडून काडपाच्या प्रतिज्ञापत्रकाचेर ह्या वेळार भोवतेक सगळ्या नामनेच्या लोकांच्यो निशाण्यो घेतल्यो. लोकमान्य टिळक मात ह्या वेळार फाटीं सरलो. ताणें पत्रकाचेर निशाणी करिनासतना हो प्रस्न राश्ट्रीय कॉंग्रेसीन हातांत घेवंचो, असो थाराव हे परिशदेंत स्वताच मांडलो. १९२०च्या कॉंग्रेसच्या अधिवेशनांत महात्मा गांधीच्या फुडाकारान अस्पृश्यताय निवारणाच्या वावराक कॉंग्रेसीचो तेंको मेळ्ळो.

डिप्रॅस्ड क्लासीस मिशनांत अस्पृश्यांखातीर वावर करपी पदाधिकारी चडशे सगळे स्पृश्य समाजांतलेच आशिल्ले.

कितल्याशाच थळाव्या समित्यांचेर अस्पृश्य वांगडी मुद्दम घेतले आनी हे फुडें अस्पृश्यांच्या उद्धाराचें काम अस्पृश्यांनी स्वताच फुडाकार घेवन करचें असो मिशनाचो प्रवर्तक कर्मवीर विठ्ठल रामजी शिंदे हाणें जाहीर उलो मारलो. ब्रिटीश शासनाची सहानुभुतीशून्यता, राश्ट्रीय कॉंग्रेसींतले मतभेद तांतूतल्यान त्या कार्याच्या संदर्भांत दिसपी निश्क्रियता आनी खुद्द अस्पृश्य समाजांतले गैरसमज हाका लागून कर्मविराची खुबदा निर्शेवणी जाली. १९२३त ताणें मिशनाच्या कामाचे सक्रिय जापसालदारकेंतल्यान स्वताक मुक्त करून घेतिल्लें दिसलें. पूण ताची कार्याविशींची तळमळ उणी जाली, असो मात हाचो अर्थ न्हय.

१९३०त डॉ. बाबासाहेब आंबेडकराच्या फुडारपणाखाला ह्या

मेशनाकडेन संबंद नाशिल्ली डिप्रॅस्ड क्लासीस कॉंग्रेस भरली. अस्पृश्यांक डॉ. आंबेडकराच्या रुपान नवें फुडारपण मेळिल्लें. समाजीक आनी राजकीय गांवड्यार तो चड खर कार्यक्रम घेवन काम करूंक लागिल्ल्यान अस्पृश्य समाज ताचेकडेन ओडपाक लागलो. ते उपरांत डिप्रॅस्ड क्लासीस मिशन ही अस्पृश्यांच्या उद्धाराच्या कार्यक्षेत्रांतली बुन्यादी अशी संस्था ल्हव ल्हव फकत नांवापुरती उरली. १९३३त मिशनाचो पुणें फांटो दलीत फुडाऱ्यांच्या ताब्यांत दिवन कर्मवीर शिंदे फकत विश्वस्त म्हणून उरलो. मुंबय आनी पुण्या भायर, मिशनाचे फांटे आनी शाळा सातारा, महाबळेश्वर, दापोली, मंगळूर, चेन्नई, हुबळी, अकोला, अमरावती, भावनगर आनी इंदूर शारांनी जाल्यो.

- कों. वि. सं. मं.

डिमॉस्थिनीझ : (३८४ - ३२२ इ. स. पयलीं). संवसारीक नामनेचो वक्तो आनी मुत्सद्दी. ॲथेन्सांतल्या एका गिरेस्त घराब्यांत ताचो जल्म जालो. ताच्या भुरगेपणांतूच ताचो बापूय भायर पडलो. बापायची आस्पत हेरांनी लुबाडली म्हणून तांचेआड फियार्द करपाच्या निमतान ताणें कायद्याचो खोलायेन अभ्यास केलो. ताणें वक्तृत्व कलाय आत्मसात केल्ली. न्यायालयांत तो जिखलो खरो, पूण संपत्तीचो सामको थोडो वांटो ताका परत मेळ्ळो. न्यायालयीन उलोवपांखातीर ताची सगळ्याक नामना जाली. खटल्यांखातीर उलोवपां बरोवन दिवपाचीं कामां ताका मेळपाक लागलीं. त्या काळांत न्यायालयांत दर एकल्याक आपली बाजू स्वताच मांडची पडटाली. आपलीं उलोवपां दुसऱ्या कोणाकडल्यानूय बरोवन घेवपाक मेकळीक आसली. पिरायेच्या तिसाव्या वर्सामेरेन डिमॉस्थिनीझान होच वेवसाय करतकच तो राजकारणांत पडलो.

ॲथेन्सांतली लोकशाय आनी ॲथेन्साचें स्वातंत्र्य हांचेखातीर तो सदांच वावुरलो. डिमॉस्थिनीझाचें राजकीय जिवीत सुरू जालें, तेन्ना मॅसिडोनियाचो राजा दुसरो फिलीप हाणें ग्रीसांतलीं शारां ल्हव ल्हव मॅसिडोनियन सत्तेखाला हाडपाक सुरवात केल्ली. फुडें ॲथेन्साचें स्वातंत्र्यूय ताणें हातासलें. तेन्ना मॅसिडोनियन सत्तेआड ॲथेनियनांमदीं जागृताय घडोवन हाडपाचें आनी तांचेमदीं स्वातंत्र्याची इत्सा चेतोवपाचें म्हत्वाचें काम डिमॉस्थिनीझान केलें. दुसऱ्या फिलिपा आड ताणें दिल्ल्या उलोवपांक 'फिलिपिक्स' ह्या नांवान वळखतात. दुसऱ्या फिलिपाच्या मरणाउपरांत सत्तेर आयिल्ल्या अलेक्झांडरान डिमॉस्थिनीझाक आपले सुवादीन करचो, अशी मागणी केल्ली. पूण ॲथेनियनांचे खासा विनंतीक लागून ती फाटीं घेतली.

टेसिफॉन नांवाच्या एका ॲथेनियन नागरिकान डिमॉस्थिनीझाक भांगरा पदक दिवन ताचो भोवमान करचो, अशी सुचोवणी केल्ली. डिमॉस्थिनीझाचो प्रतिस्पर्धी वक्तो एस्किनीझ हाणें तिचेआड पवित्रो घेवन तें प्रकरण न्यायालयांत व्हेलें. ह्या संदर्भांत आपली बाजू मांडपाखातीर डिमॉस्थिनीझान केल्लें 'On the crown' (इ. स. प. ३३०) हें उलोवप श्रेश्ठ अशें मानतात. तेउपरांत कांय वर्सांनी ताचेर पयशांचे अफरातफरीचो आरोप जालो. दंडाची आनी बंदखणीची ख्यास्त जाली. बंदखणींतल्यान पळून वचून ताणें अज्ञातवास घेतलो. इ. स. प. ३२३त अलेक्झांडराक मरण येतकच ताका ॲथेन्सांत हाडलो. ताच्या दंडाची रक्कम भरपाखातीर निधी उबारलो. पूण ॲलेक्झांडराचो सेनापती ॲंटिपाटर हाणें डिमॉस्थिनीझ आनी हेर व्यक्तींची मागणी केल्ल्यान तो ॲथेन्सांतल्यान पळ्ळो आनी वीख घेवन ताणें आत्महत्या केली. ताच्या उलोवपांचीं संपादीत हातबरपां ॲलेक्झांड्रियाच्या नामनेच्या ग्रंथालयांत दवरल्यांत. डिमॉस्थिनीझाच्या उलोवपांतल्यान ताची देशभक्ती आनी तळमळ दिसता.

- कों. वि. सं. मं.

डिरॅक, पॉल एड्रिअन मॉरिस : (जल्म : ८ ऑगस्ट १९०२, ब्रिस्टॉल, इंग्लंड; मरण : २१ ऑक्टोबर १९८४, तल्लहसी - अमेरिका). नामनेचो ब्रिटीश गणितीय भौतिकशास्त्रज्ञ. ब्रिस्टल विद्यापिठाची बी. एस्सी. (१९२१) आनी केंब्रिज विद्यापिठाची पीएच्. डी. (१९२६) ह्यो पदव्यो मेळयतकच ताणें अमेरिकेंतल्या व्हिस्कॉन्सिन आनी मिशिगन (१९२९) आनी प्रिन्स्टन (१९३१) ह्या विद्यापिठांनी अभ्यागत व्याख्यातो म्हणून काम केलें. परत येतकच ताची केंब्रिज विद्यापिठांत गणिताचो प्राध्यापक म्हणून १९३२त नेमणूक जाली. १९४७-४८त आनी परत १९५८-५९त ताणें प्रिन्स्टन इन्स्टिट्यूट ऑफ ॲडवान्स्ड स्टडिस हे संस्थेंत काम केलें.

विद्यार्थी दशेंत आसतना ताणें १९२६त तरंगयामिकीचो एक वेगळो प्रकार सोदून काडून सैद्धांतिक भौतिकींत मोलादीक भर घाली, पूण ताचे आदीं सुमार तीन म्हयने होच सोद जर्मनींत मास्क वोर्न आनी पी. योर्डान हाणें लायिल्लो. पूण तांचेपरस डिरॅक हाची पद्दत चड व्यापक आनी तर्कशुद्ध आशिल्ली. पुंजयामिकीक सापेक्षताय सिद्धांताची जोड दिवन ताणें इलेक्ट्रॉनाचें पुराय विवरण चार तरंग समीकरणांनी करूं येता, ही अभिनव क्रांतिकारक कल्पना मांडली. ह्या समीकरणांवयल्यान इलेक्ट्रॉनांची परिवलन गती काडूं येता हे परिवलन गतीचो सोद पयलींच लागिल्लो. ह्या समीकरणांचें आनीक एक खाशेलपण म्हळ्यार तांचेवयल्यान इलेक्ट्रॉनांक ऋण ऊर्जा स्थिती आसतात, असो क्रांतीकारक निश्कर्श येता. हे ऋण ऊर्जा स्थितीचो पयलीं कांयच बोध जायना. फुडें एका निबंदांत डिरॅक हाणें अशी कल्पना मांडली की हे ऋण ऊर्जा स्थितींत एकाद्री पोकळी तयार जाल्यार ती घन भारयुक्त इलेक्ट्रॉनाचे म्हळ्यार पॉझिट्रॉनाचे गुणधर्म दाखयतली. फुडें १९३२त सी. डी. ॲंडरसन हाणें ह्या पॉझिट्रॉनाचो सोदूय लायलो.

ते उपरांत डिरॅक हाणें इलेक्ट्रॉन आनी ताच्या वर्गांतल्या कणांक लागू पडपी सांख्यिकी सोदून काडली. तेचप्रमाण प्रारणाचो पूंज सिद्धांत ताणें मांडलो. ताच्या मताप्रमाण सैमाचे नेम आमकां द्रव्याच्या गुणधर्मांमदल्या कांय विभागांचीच म्हायती दितात, पूण ताचेवयल्यान आमकां खाशेल्या आविश्काराचें पुराय चित्र मनाफुडें हाडूंक जायना.

पुंजयामिकींतल्या वावराखातीर आनी खास करून ताच्या इलेक्ट्रॉन सिद्धांताखातीर डिरॅक हाका १९३३ वर्साचो भौतिकशास्त्राखातीर आशिल्लो नोबॅल पुरस्कार एर्व्हीन श्रोडिंजर हाचेवांगडा वांटून मेळ्ळो. सिद्धांतिक भौतिकींतली ताची सुवात खूब उंचेली आसा. Principles of Quantum Mechanic's (१९३०) हो ताचो ग्रंथ बरोच लोकप्रिय जालो.

- कों. वि. सं. मं.

डिसेंबर : ग्रेगरियन पंचांगांतलो बारावो (निमाणो) म्हयनो. पोरण्या रोमी पंचागांत हो धावो म्हयनो आशिल्लो. धा (देसेम) ह्या अर्थाच्या लॅटीन

शब्दावयल्यान डिसेंबर हें नांव पडलें. ॲंग्लोसॅक्सन लोक ह्या म्हयन्याक मिडविंटर वा यूल हे परबेच्या नांवावयल्यान 'यूल मन्थ' म्हण्टाले.

ह्या म्हयन्याचे पंचवीस तारखेक किरिस्तांवांची 'ख्रिसमस' वा 'नाताल' ही परब मनयतात. २२ डिसेंबर ह्या दिसा दक्षिणायन सोंपता आनी सूर्य संस्तभी आसता. सुरवातेक ह्या म्हयन्याचे एकुणतीस दीस आशिल्ले, उपरांत तीस दीस जाले. फुडें ऑगस्ट म्हयन्याचे जशे तीस दिसांचे एकतीस दीस जाले, तशेंच डिसेंबर म्हयन्याचेय एकतीस दीस थरयले. ह्या म्हयन्यांत १५ तारखेक सूर्य धनू राशींत प्रवेश करता.

- कों. वि. सं. मं.

डिस्ट्रिब्युशन ऑफ वॅल्थ

डिस्ट्रिब्युशन ऑफ वॅल्थ : एक अर्थशास्त्रावयलो ग्रंथ. जॉन बेट्स् क्लार्क (१८४७-१९३८) ह्या बुदवंत अमेरिकन अर्थशास्त्रज्ञान १८९९त हो ग्रंथ बरयलो. ताणें अर्थशास्त्रीय सिद्धांतांविशीं कितलींशींच पुस्तकां बरयलीं. तातूंत ताचो हो ग्रंथ विशेश गाजलो.

जॉन बेट्स् क्लार्क हाणें शिक्षण घेतकच कार्लटन स्मिथ आनी ॲमहर्स्ड ह्या अमेरिकेंतल्या नामनेच्या कॉलेजांत प्राध्यपकाचें काम केलें. निमाणचीं काय वर्सां तो कोलंबिया विद्यापिठांत अध्यापनाचें काम करतालो. १९२३त, तो अध्यापन क्षेत्रांतल्यान निवृत्त जालो. फुडलें सगळें जिवीत ताणें ग्रंथ बरोवपांत घालयलें.

'डिस्ट्रीब्युशन ऑफ वॅल्थ' ह्या ग्रंथांत क्लार्कान सनातनवादयांचे नदरेचेर टिका केल्या. ताच्या मतान अर्थीक वेव्हारांत आर्थिकेतर नदर म्हत्वाची आसता. सनातनवादयांनी ताचेकडेन आडनदर केली. समाज ही एक सजीव कोटी आसा आनी ते नदरेन समाजाच्या अर्थीक वेव्हारांकडेन पळोवंक जाय. 'अर्थीक मानव', 'सर्ती' हांचेविशींचे विस्कटावणेंत सनातन वादयांनी समाजाविशींचे नैतीक नदरेचो विचार केलो ना, अशें सांगून क्लार्कान ह्या ग्रंथांत सनातनवादयांच्या अर्थशास्त्रीय संकल्पनांचेर खर टिका केल्या. मजुरी आनी व्याज हीं दोनूय उत्पादन तांकीक लागून निर्माण जातात, हो ताचो विचार त्या काळांत तरी प्रस्थापीत विचारांआड बंडखोरी करपी थारलो. तशेंच, सीमान्त उत्पादन तांकीची कल्पना आनी सीमान्त वापर सिद्धान्ताचो उल्लेख ह्या विचारांक लागून प्रस्तुत पुस्तकाक खाशेलें म्हत्त्व आयलें.

स्थायी (Static) अर्थीक परिस्थितींत उत्पादक घटकांक मेळपी तांचो वांटो तांचे सीमान्त उत्पादन तांकीच्या आटापाइतलो आसता आनी ही प्रकिया सैमीक नेमान नियंत्रीत केल्ली आसता, अशें एका वाक्यांत ह्या ग्रंथाचें सार नामनेचो अर्थशास्त्रज्ञ हॅवे हाणें मांडलां.

'डिस्ट्रीब्युशन ऑफ वॅल्थ' - ए थियरी ऑफ वेजीस, इंटरॅस्ट ॲंड प्रॉफिट्स' अशें क्लार्काच्या ह्या ग्रंथाचें पुराय नांव आसा. ह्या ग्रंथांत मौलक सिद्धांत मांडचेपयलीं क्लार्कान आनुशंगीक आदारी गजालींची व्हडा जतनायेन निवड केल्या. १) खाजगी म्हालवज २) व्यक्तीस्वातंत्र्य ३) योग्य त्या क्षेत्रांत मर्यादीत सरकारी हस्तक्षेप ४) मोबदल्याचे अपेक्षेन निर्माण जावपी श्रमभांडवलाची गतीशीलता आनी ५) स्वताच्यो वस्तुनिश्ठ गरजो तृप्त करपाची मनशाची इत्सा. ह्या त्या काळांतल्या अर्थशास्त्रीय विचारप्रणालीकडेन संबंदीत आशिल्ल्या गृहीत तत्त्वांचे बरोबरीनूच ताणें तीन सुत्रांक म्हत्त्व दिलें, तीं तीन सुत्रां अशीं - १) समाज ही एक जीवकोटी (Organism) आसा. २) अर्थशास्त्रांत गतीमान आनी स्थितीमान विश्लेशणांतले भेद लक्षणीय आसतात. ३) अर्थशास्त्रीय नेमांचें प्रामाण्य समाजाचे मान्यतायेचेर आदारून आसता. क्लार्काचीं हीं तत्त्वांच ताच्या विचारांची वेगळी दिका दाखोवपी आसात. तशेंच हातूंतल्यान ताचेर आशिल्ल्या जर्मन इतिहासीक संप्रदायाचो प्रभाव आनी नैतिक नदरेचें म्हत्त्व स्पश्टपणान दिसता.

प्रा. क्लार्काक अर्थशास्त्रीय प्रस्नांचे नैतिकतेविशीं खूब आस्था दिसताली आनी तातूंतल्यानूच ताका हे ग्रंथनिर्मितीखातीर प्रेरणा मेळ्ळी, अशें म्हण्टात. आपल्या ग्रंथाचे सुरवातेकूच उत्पादकांनी केल्लें पुराय उत्पादन तांच्या पदरांत पडटा काय ना, हें पळोवप नैतिक नदरेन खूब म्हत्वाचें, असो आपलो हो ग्रंथ बरोवपाफाटलो हेत आशिल्ल्याचें तो सांगता. हाचेवयल्यान हें स्पश्ट जाता की, क्लार्काची विभाजनमीमांसा म्हळ्यार समाजीक न्यायाच्या प्रस्नांची विस्काटावणी करचेलो एक यत्न आशिल्लो. हे भुमिकेंत वस्तुस्थिती आनी आदर्श हीं निमाणें एकूच आसात, अशें आपणें सिद्ध केलें, असो ताचो समज आशिल्लो.

सुरवातिकूच प्रा. क्लार्क अर्थशास्त्राचे तीन विभाग सांगता - पयल्या विभागांत भौशीक, सार्वकालिक आनी संवसारीक स्वरुपाचे नेम सांगता, जाल्यार उरिल्ल्या दोन भागांनी तो समाजाचे अर्थीक घडणुकेविशीं विस्कटावणी करता. पयली विस्कटावणी स्थितीमान स्वरुपाची. दुसरी गतीमान स्वरुपाची आसा. प्रा. क्लार्काचें स्वताचें विभाजनाचें स्पश्टीकरण हें स्थितीमान स्वरुपाचें आसा.

हें क्लार्काचें स्पश्टीकरण चार मुळाव्या गृहीत तत्त्वांचेर आदारिल्लें आसा. १) उण्या जावपी वापराचो सिद्धान्त. २) उत्पादन उण्या जावपी प्रतीफलाच्या नेमाप्रमाण जायत आसता. ३) वस्तू दोन तरांच्यो आसतात- अ) चालू उपभोगाच्यो आनी ब) भविश्यकाळांतल्या उत्पादनाक सहाय्य करपी. स्थितीशील अर्थीक परिस्थितींत ह्या दुसऱ्या प्रकाराच्या वस्तूंची (म्हळ्यार भांडवलाची) पुरवण उणी चड जायना. ४) उत्पादन आनी उपभोग हांकां दोगांकूय सीमान्त तत्त्व लागू जाता.

हे गृहीत परिस्थितींतले सर्तीक लागून उत्पादक घटकांचे वांटप अशे तरेन आपोआप जायत आसता की, तातूंत कसलोच बदल करप फायद्याचे जावचें ना. कारण सर्तीचे परिस्थितींत प्रत्येक घटकाचें हें वांटप सीमान्त बिंदूमेरेन जाल्लें आसतलें आनी थंय त्या सीमान्त परिणामांचें आय (Income) आनी ताचो व्यय (expenditure) सारकेच आसतात. ताचो एक परिणाम वाडयलो वा उणो केलो जाल्यार ताचेपसून मेळपी उत्पन्न (आय) तेखातीर जावपी व्ययापरस उणें जातलें. देखून उत्पादक असो बदल करचोना. हें तत्त्व अशेंच सगळ्या उत्पादक घटकांक लागू जाता.

हे सुवातेर कश्टाच्या आनी मजुरीच्या संदर्भांत एक कठीण प्रस्न असो पडटा, की सीमान्त कामगाराची मजुरी आनी उत्पादन जर सारकें आसता, जाल्यार उत्पादनाक उण्या जायत वचपी प्रतीफलाचो सिद्धांत लागू जायत आशिल्ल्यान सीमान्तपूर्व कामगारांसावन ताका अदीक उत्पन्न मेळटा आनी सगळ्यांची मजुरी सारकी आशिल्ल्यान ह्या सीमान्तपूर्व कामगारांसावन कारखानदाराक चड (surplus) मेळटा. ही कामगारांची पिळवणूक आसा.

हाचेर क्लार्काचें म्हणणें अशें, उत्पादन हें फकत कामगारांसावन मेळत नासून तें भांडवल आनी कश्टाच्या प्रमाणशीर संयोगान आनी पालवान मेळत आसता. दुसरें अशें की उदाहरणा खातीर म्हणून आमी अमूक एक कामगार 'सीमान्त' अशें गृहीत धरतात आनी हें ताचें उत्पादन,

अशे म्हळें तरी प्रत्यक्षांत ते खाशेले परिस्थितींत दरेका कामगाराचें उत्पादन तितलेंच आसता. हाका क्लार्क समतुश्टीचें तत्त्व (Principle of Indifference) म्हण्टात. म्हळ्यार खाशेलो कामगार न्हय, जाल्यार खाशेली उत्पादकता, ताच्या मुळाकडेन आशिल्ल्यान हाका खाशेलो उत्पादकता सिद्धांत (Specific productivity theory) म्हण्टात. हाचेफुडलो पांवडो म्हळ्यार स्थितीशील परिस्थितींत सीमान्त उत्पादना इतलो मोबदलो मेळत आसता. देखून स्थितीशील परिस्थितींत फायदो शून्य आसता. तो फकत गतीमान परिस्थितींतूच उत्पन्न जावंक शकता.

भांडवलाविशींचे प्रा. क्लार्क हाचे विचारूय नवे आसात. तो भांडवलाचे १) उत्पादक वस्तू आनी २) उत्पादक धनाचो अमूर्त / सांठो (abstract quantum of productive wealth) अशे दोन वांटे करता. पयल्या प्रकाराचें भांडवल उत्पादन-प्रक्रियेंत ना जाता. पूण दुसरें स्थायी स्वरुपाचें आसता.

क्लार्क भूंयेक एक तरेचें भांडवलूच मानता. ताच्या मतान मर्यादीत पुरवण आनी गुणभिन्नता हीं खाशेलपणां हेर घटकांतूय (देखीक - कश्टांत) दिसून येतात. तशेंच खंड हो भुंयेसारको हेर घटकांसावनूच मेळटा आनी व्याज हें उपभोग वर्जनाक (Abstinence) लागून निर्माण जायत आसलें तरी ताचो तर भांडवलाच्या सीमान्त उत्पादकतेप्रमाण थारता आसता.

ह्या प्रमाण सगळ्या घटकांचें उत्पन्न ताचे सीमान्त उत्पादकतेन थारत आसून त्या सगळ्यांची बेरीज स्थितीशील परिस्थितींत उत्पादीत वस्तूच्या मोलाइतली आसता आनी देखून थंय फायद्याक सुवात ना. क्लार्काच्या मतान, गतीमान परिस्थितींत पांच कारणांक लागून फायदो उप्रासता - १) भांडवल संग्रह २) लोकसंख्या ३) तंत्रीक प्रगती ४) प्रगत वेवस्थापन आनी ५) आवडी निवडी, फॅशन्स हातूंतले बदल.

प्रा. क्लार्काच्या ह्या विभाजन सिद्धांतांत कितल्याशाच जाणांनी खूब दोश दाखयल्यात. प्रो. टॉसिगान घटकांची खाशेली उत्पादकता काल्पनिक आसा अशें म्हळां, जाल्यार कितल्याशाच जाणांनी प्रा. क्लार्काचे विस्कटावणेंत आयिल्लो नैतिक सूर अयोग्य अशें दिसता. ताणें भांडवलाचें भांडवली वस्तू आनी भांडवली धन हें केल्लें वर्गीकरण आनी ताचो केल्लो उपेग हाचेर कांय जाणांनी आक्षेप घेतला. टॉसिंग सोडल्यार हेर चडशा सगळ्या अमेरिकन लेखकांनी प्रा. क्लार्काच्या विचारांची फाटपुरवण केल्ली दिसून येता. ताणें आपले विस्काटावणेंत खाशेली उत्पादकता (Specific Productivity) हाडून मार्क्साच्या शोशण सिद्धांताक दिल्ली जाप कितल्याशा जाणांक पटली ना. तांणी प्रा. क्लार्काचेर 'स्थितीशीलवादी' आशिल्ल्याचो आरोप केला.

'डिस्ट्रीब्युशन ऑफ वॅल्थ' हो ग्रंथ उजवाडा येतकच ताचेर अनुकूल-प्रतिकूल अशी खूब टिका जाली. ग्रंथांतल्या सिद्धांतांचें फावो तें मुल्यमापन कांय दशकांउपरांत जालें. पोरणे सीमान्त उत्पादकतेचे संकल्पनेक स्वरूप दिवन आनी तिका विभाजन प्रक्रियेंत मध्यवर्ती सुवात दिवन वैयक्तिक घटक आनी सगळे एकत्रित घटक हांच्या उत्पन्नांची फोडणिशी करपाचें मोलादीक कार्य क्लार्कान ह्या ग्रंथावरवी केलें. तेचवांगडा ताणें सीमान्त उत्पादकताय आनी सीमान्त उपेग हांचो मेळ सादून, सेवन, उत्पादन आनी विभाजन हातूंत सुसूत्रताय हाडली आनी हे सगळे एके सादे गणिती पद्दतीन मांडिल्ल्यान ही विस्कटावणी बरीच बळिश्ट जाल्या, अशें ब्रिटीश अर्थशास्त्रज्ञांनी म्हळां.

ह्या पुस्तकाक लागून प्रा. क्लार्क हाका अमेरिकन सीमान्तवादाचो मुखेल म्हणयारो (प्रवक्तो) अशें मानतात.

- कों. वि. सं. मं.

डि डयूव्हे, क्रिश्चन आर् :

(जल्म : २ ऑक्टोबर १९१७, थेम्स - डिट्टन, इंग्लंड).

नामनेचो बेल्जियन वैज. बेल्जियमांतली लूव्ही विद्यपिठाची वैजकीची पदवी (१९४१) मेळयतकच ताणें स्नातकोत्तर पदवी (१९४६) मेळयतकच ताणें कांय काळ स्टॉकहोमच्या नोबॅल इन्स्टिट्युटांत आनी वॉशिंग्टन विद्यापिठाच्या कार्ल कोरी इन्स्टिट्युटांत संशोधन केलें. उपरांत तो लूव्ही विद्यापिठांत परत आयलो आनी फुडें थंय कोशिकाविज्ञानाचो प्राध्यापक जालो. १९६२त ताणें अशेच तरेचें अर्दवेळ काम रॉकफॅलर विद्यापिठांतूय केलें.

क्लोड हाणें केंद्रोत्सारक उपकरणा वरवीं कोशिकेंतले घटक वेगळे केले आनी इलॅक्ट्रॉन सुक्ष्मदर्शकान कोशिकेचो सविस्तर अभ्यास केलो आनी उपरांत डी डयूव्हे आनी पॅलेड हाणें क्लोड हाच्या तंत्रांत सुदारणा केल्यो आनी सूत्रकणिका, सुक्ष्मकाय, रिबोसोम, पेरॉक्सिसोम आनी लायसोझोम हे कोशिकेच्या घटकांच्यो व्याख्या निश्चित करून तांचीं कार्यां खंयचीं, हें तपासून पळेलें. अशे तरेन ह्या तिगांयच्या कार्याक लागून कोशिकांत विशेशीत अशे कितलेशेच घटक वा ग्रॅनेल्स आसून ते फुडलें कार्य करूंक शकतात, हें दिसलें. पोशक द्रव्याचें पचन, कोशिकेंत जावपी नुकसान भरून काडप, कोशिकाद्रव्याचें संश्लेशण, चयापचयाचें नियंत्रण आनी कोशिकेच्या बाह्य पटलाचेर हल्लो करपी जंतूंचो नाश करप. कोशिकांतल्या दोशपूर्ण कार्याक लागून उप्रासपी कितल्याशाच रोगांवयले उपाय सोदपाखातीर हे म्हायतीचो उपेग करतात.

१९५५त डी डयूव्हे हाणें कोशिकाद्रव्यांत लायसोझोम आसतात, हें सोदून काडलें. लायसोझोम वेगवेगळ्या आकारांचे आसून ते मोनजात आनी वनस्पती हांच्या सगळ्या तरांच्या कोशिकांनी दिसतात. पचन तंत्राप्रमाण कार्य करपी कोशिकेन भितर घेतिल्ल्या सगळ्या तरांच्या द्रव्याचें ल्हान घटकांनी रुपांतर करपाची तांक आशिल्लें एंझायम लायसोझोमांत आशिल्ल्याचें ताणें दाखोवन दिलें. तशेंच विखाळ थारपी रेणू लायसोझोमांक लागून नश्ट जातात. लायसोझोमांचो उणाव वा दोश हाका लागून ग्लायकोजेनॉसीस आनी टेक्सास हे रोग जातात. हे खेरीज कोशिकेच्या क्रियाप्रवणतेच्यो पद्दती, तशेंच लायसोझोम आनी पेरॉक्सिझोम हांची एंझायमी प्रवणता सोदप, गोडेमुतांत इन्सुलीन आनी ग्लुकागॉनाचे क्रियेविशींच्या कार्बोहायड्रेट चपापचयाविशींचें संशोधन हें कार्य ताणें केलां.

कोशिका (पेशी) विज्ञानांत मोलादीक भर घाली म्हणून ताका आल्बर्ट क्लोड आनी जॉर्ज एमील पॅलेड हांचे वांगडा १९७४ वर्साचो वैजकी आनी शरीरक्रियाविज्ञानाचो नोबॅल पुरस्कार फावो जालो. Glucose and insulin in diabetes (१९४५) हें पुस्तक ताणें बरयलां.

- कों. वि. सं. मं.

डील्स, ओटो पाऊल हेरमान :

(जल्म : २३ जानेवारी १८७६, हँबर्ग; मरण : ७ मार्च १९५४, कील).

नामनेचो जर्मन रसायनशास्त्रज्ञ. डायन ह्या म्हत्वाच्या कार्बनी संयुगांच्या संश्लेशणाविशीं केल्ल्या संशोधनाखातीर ताका १९५०वर्साचो

रसायनशास्त्राचो नोबॅल पुरस्कार कूर्ट आल्टर हाचे वांगडा वांटून मेळ्ळो. ताचें शिकप बर्लिन विद्यापिठांत जालें. थंयच एमील फिशर ह्या नामनेच्या रसायनशास्त्रज्ञाच्या मार्गदर्शनाखाल संशोधन करून ताणें १८९९त पीएच.डी. मेळयली. थंयच्याच इन्स्टिटयूट ऑफ कॅमिस्ट्री हे संस्थेंत ताणें सहाय्यक म्हणून प्रवेश केलो आनी १९०६त प्राध्यापक आनी १९१३त तो विभाग मुखेल जालो. १९१५ त तो बर्लिन विद्यापिठांत प्राध्यापक जालो.

१९१६त, तो कील विद्यापिठांतल्या इन्स्टिटयूट ऑफ कॅमिस्ट्रीचो संचालक जालो. १९४५त, तो ह्या पदावयल्यान निवृत्त जालो.

१९०६ त, ताणें कार्बन सब-ऑक्सायड ह्या खाशेल्या आनी क्रियाशील वायूचें संश्लेशण केलें आनी ताचे गुणधर्म आनी रसायनीक संरचना हांचो अभ्यास केल्लो. धातू रुपांतल्या सिलिनियमाचो उपेग करून संतृप्त (saturated) कार्बनी संयुगांतल्यान हायड्रोजन काडून घेवपाची नियंत्रीत पद्दत ताणें सोदून काडली.

डायन संश्लेशण हें डिल्स हाणें केल्लें म्हत्वाचें संशोधन. डायन संयुगांत दोन कार्बन अणू द्विबंधयुक्त आसून ते एका एकेरी बंधान विभागिल्ले आसतात. कितल्याशाच कार्बनी संयुगांच्या संश्लेशणांत ह्या संयुगांचो उपेग केलो आनी ताचेवयल्यान संश्लेशीत पदार्थाच्यो रेणवीय रचणुको समजप सोपें जालें. ही संश्लेशण विक्रिया डिल्स आनी तांचे वांगडी कूर्ट आल्डर हांणी विकसीत केल्ली म्हणून आतां तिका डिल्स-आल्डर विक्रिया ह्या नांवान वळखतात. रसायनीक तंत्रविद्येंत हे विक्रियेक लागून खूब उदरगत जाली.

१९३१ त ताका ॲडॉल्फ बेयर पदक फावो जालें. १९४६त ताका ख्रिश्चन आल्ब्रेख्त विद्यापिठाची भोवमानाची डॉक्टरेट पदवी फावो जाली. Einfuhrung in die Organische Chemie (१९०७) ह्या ताच्या पाठ्यपुस्तकाचो कितल्योशोच आवृत्त्यो उजवाडाक आयल्यात.

– कों. वि. सं. मं.

डुकले, माधव चंद्रोबा : (जल्म : १८२५, कळंगूट, गोंय; मरण: १८८५).

पुर्विल्ल्या मराठी कवितेचो संपादक आनी प्रकाशक. ताचें पुराय नांव माधव चंद्रोबा डुकले. मुंबय ताचो वखदां विकपाचो आनी छायाचित्रणाचो धंदो आशिल्लो.

१८६० वर्सा ताणें पुर्विल्ल्या कवींच्या कवितांचें 'सर्वसंग्रह' हें म्हयनाळें सुरू केलें. पुर्विल्ल्या कवींच्यो साहित्यकृती उजवाडावन भास निवळावपाच्या हेतान सर्वसंग्रहाचो वावर चलतालो. ह्या मासिकाच्या संपादनांत ताका नवनीतकार परशुराम (तात्या) गोडबोले, बाळ यज्ञेश्वर पाध्ये आनी ताचो भाव अनंत चंद्रोबा हांचें सहकार्य मेळ्ळें. पुर्विल्ल्या कवींच्यो मराठी कविता छापतना विरामचिन्नांचो उपेग करपाची चाल सर्वसंग्रहान सुरू केली. पुर्विल्ले मराठीची वळख करून दिता आसतना त्या कवितांचो अभ्यास करपाची गोडी ह्या मासिकान निर्माण केली. ह्या मासिकांत आर्याभारत, मंत्रभागवत, मादालसोपाख्यान, ब्रह्मोत्तरखंड आदी मोरोपंताचीं काव्यां, तशेंच मुक्तेश्वरी भारताचीं तीन पर्वां आदी कवितांचो आस्पाव जाता.

माधव चंद्रोबान संपादीत केल्ल्या ग्रंथांत नामदेवकृत बालक्रीडा, अभंग (१८६२), तुकारामकृत अभंग (१८६६), मुक्तेश्वर विराट पर्व (१८६७), रामदासकृत अभंग (१८६८) हांचो आस्पाव आसा. कृष्णशास्त्री पेंडसे, आवासकर हांच्या आदारान ताणें शब्दरत्नाकर वा संस्कृत आनी प्राकृत शब्दकोश (१८७०) तयार केलो. त्याकाळांतल्या संस्कृत - प्राकृत कोशांत हो शब्दकोश सगळ्यांत व्हडलो. वैजकी शास्त्रांतल्या पारिभाशीक शब्दांची विस्कटावणी ह्या कोशांत विस्तारान केल्या.

– कों. वि. शं. मं.

डुरखायम, एमिल : (जल्म : इ. स. १८५८; मरण : १५ नोव्हेंबर १९१७).

नामनेचो समाजशास्त्रज्ञ. हाचो जल्म एका ज्यू घराण्यांत जालो. १८८२त ताणें आपलें शिक्षण पुराय केलें आनी इ. स. १८८७ मेरेन ताणें शिक्षक म्हणून काम केलें. त्याच काळांत ताणें अर्थशास्त्र, समुह मानसशास्त्र आनी सांस्कृतिक मानवशास्त्र ह्या विशयांचो अभ्यास केलो. उपरांत पॅरिस विद्यापिठांत समाजशास्त्र आनी शिक्षणशास्त्राचो प्राध्यापक म्हणून ताची नेमणूक जाली. पॅरिस विद्यापिठान ताका डॉक्टरेटची पदवी दिवन भोवमान केलो. ताणें इ. स. १८९८त लॅनी सोशियॉलॉजिकल हें नेमाळें सुरू केलें. फ्रॅंच समाजीक विचारांच्या इतिहासांत नामनेचो समाजशास्त्रज्ञ कॉम्त हाचो उत्तराधिकारी म्हणून डुरखयम हाचो उल्लेख करतात.

डुरखायम हाणें पद्दतीशास्त्र, समाजीक सत्य, सामुहिक प्रतिनिधित्व, समाजीक श्रमविभाजन, धर्माविशींचे सिद्धान्त, आत्महत्येविशींचे सिद्धान्त हे विशीं विचार मांडले. पद्दतीशास्त्र (Methodology) ताच्या मतान वस्तूंचो अभ्यास हो अणभवांचेर आदारिल्लो आसता आनी शास्त्राची वृत्ती अणभवाक मान्य करपी आसची. तेचपरी सहभागी विचलन हाकाय म्हत्व दिवंक जाय. पद्दतीशास्त्रांत समाजीक वास्तवाक (Social fact) म्हत्वाची सुवात आसा अशें तो मानता.

समाजीक वास्तव : समाजांतल्या मनशांत जेन्ना आंतरक्रिया (Interaction) सुरू जातात तेन्ना त्या त्या मनशाचे गुणविशेश हे फकत त्या मनशाचे उरनात. अशे आंतरक्रियेचे परिस्थितींत समाजीक सिद्धान्त उगम पावतात. देखून डुरखायम फुडें म्हणटा, समाजशास्त्र म्हळ्यार समाजीक वास्तवाचो, सत्याचो अभ्यास.

सामुहिक प्रतिनिधित्व : ही संकल्पना समाजीक वास्तवाचे संकल्पनेंतल्यान सहज तयार जाता. ताच्या मतान जेन्ना एक पंगड कसलेंय काम करता तेन्ना तातूंत एक प्रकारची एकता आसता. सगळ्यांचें लक्ष एके विशिश्ट वस्तूचेर केंद्रीत जाल्लें आसता. ह्या पंगडांतले मनीस सारकेच भावनेच्या प्रवाहांतल्यान वतात म्हणजेच तांकां सामुहिक जाणीव आसता. विशिश्ट समाजांत त्या त्या मनशांनी निर्माण केल्ले जायते भाव, भावना, कल्पना आसतात आनी मनीस तातूंत वांटो घेता. हांकाच तो सामुहिक प्रतिनिधित्व म्हण्टा. ताका लागून डुरखायमच्या मतान समाजशास्त्र म्हळ्यार सामुहिक प्रतिनिधित्वाचें शास्त्र.

समाजीक श्रमविभाजन : समाजाच्या सुखाचेर मनशाचें सुख आदारून आशिल्ल्यान सादारणपणान सदांच उत्पादन वाडिचोच विचार समाजांत जायत रावता. डुरखायमच्या मतान समाजांतल्या भौतीक - नैतिक बदलांक लागून श्रमविभाजन गरजचें, हाका लोकसंख्येची वाडय कारणीभूत आसा. जिणेविशीं संघर्श वाडिल्ल्यान श्रमविभाजनाची उदरगत जायत गेली

शेंच यांत्रिक एकताय उणी जावन सैंद्रिय एकता प्रधान जायत गेली. ाच्या मतान श्रमविभाजन आनी समाजीक विघटन ह्यो वेगवेगळ्यो जाली विघटणाचें स्वरूप समाजांत दुख्ख तयार करता जाल्यार मविभाजन समाजांत उदरगत घडयता. श्रमविभाजनाबगर समाजाचे रगतीची कल्पना करूंक येता.

धर्माविशींचे सिद्धांत : ताणें 'एलिमेंटरी फॉर्म्स ऑफ द रिलिजस ायफ' (धर्मीक जिणेविशींचो मुळावो आविश्कार) ह्या ग्रंथांत आपले र्माविशींचे विचार मांडल्यात. धर्माची उत्पत्ती, ताचें स्वरुप, समाजीक जेणेचेर ताचो परिणाम आदीविशीं बरीच मूलभूत आनी विस्तृत भासाभास ाणें ह्या ग्रंथावरवीं केल्ली आसा. ताणें समाजाविशींचीं धर्माचीं चार ुखेल कार्यां सांगल्यांत -

१) समाजीक शिस्तीविशींचें कार्य

२) समाजांत एकात्मताय दवरपाचें कार्य

३) समाजांत जोम उत्पन्न करपी कार्य

४) दैवी शक्तीकडेन संबंद दवरपी कार्य.

डुरखायमच्या मतान मरणाकलागून वैयक्तिक तशेंच सामुहिक नुकसान ावन नाजाल्लें समाजांतलें समतोलपण परत जाग्यार हाडपाचें व्हड ाम धर्म करता. हाकाच लागून मनशाच्या अस्तित्वाक अर्थ मेळोवन ेता.

आत्महत्येचो सिद्धांत : डुरखायमच्या मतान आत्मघात ही फकत क समाजीक घडणूक आनी ती उपयुक्तवादाक लागून सामूहिक जीणेंत यार जावपी विघटणांतल्यान जाता. आत्महत्या आनी समाजांत एकजूट ासप हीं एकमेकांचेर आदारून आसता. तो फुडें म्हणटा, आत्मकेंद्रीत, मुहकेंद्रीत आनी मुल्यांवयलो विश्वास जेन्ना ना जाता तेन्ना आत्महत्येची वस्था येता.

एकुणिसाव्या आनी विसाव्या शतमानांतल्या समाजशास्त्राच्या विचार वाहांक जोडपी डुरखायम हो म्हत्वाचो दुवो. ताणें आपल्या विचारांवरवीं ुद्ध समाजीक घटकांचें म्हत्व, समाजीक स्पश्टीकरणाखातीर कितलें हत्वाचें आसा तें सांगपाचो यत्न केला.

- कों. वि. सं. मं.

डेल, हॅन्री हॅलेट : (जल्म : ९ जून १८७५, लंडन; मरण : २३ जुलय १९६८, केंब्रिज).

नामनेचो ब्रिटीश शरीरक्रियाविज्ञानीक. कॅंब्रिज विद्यापीठ आनी सेंट बारथॉलोम्यू रुग्णालयांत ताचें शिक्षण जालें. तो १८९७ त एम्. ए. आनी १९०३त एम्. डी. जालो. वेलकाम फिजिऑलॉजिकल लॅबोरेटरीत वखदीक्रियातज्ञ म्हणून काम करता आसतना राय धान्यावयल्या अरगट ह्या कवकाची रसायनीक रचणूक आनी शरीरावयले परिणाम हांचेविशीं संशोधन करता आसताना हिस्टामिनाचो शस्त्रक्रिये वेळार येवपी अवसाद हाच्या संशोधनांत ताणें लक्ष घालें. रोखडोच ताका 'ॲसिटीलकोलीन' ह्या नव्या पदार्थाचो सोद लागलो आनी हो पदार्थ आनी तंत्रिका आवेग हांचो संबंदूय ताच्या लक्षांत आयलो.

प्राणेशा तंत्रिकेंतल्यान (मेंदवांतल्यान वचपी धावे मज्जेंतल्या) संवेगाक लागून एक रसायनीक पदार्थ उत्पन्न जाता अशें ऑटो लव्ही हाणें १९२०त सिद्ध केलें. हो पदार्थ ॲसिटीलकोलिना सारकोच आशिल्ल्याचें डेल हाच्या लक्षांत येतकच ताणें आनी ताच्या वांगडयांनी तंत्रिका आवेगाक लागून ॲसिटीलकोलिनाचो स्त्राव जाता आनी ह्या स्त्रावाक लागून तंत्रिका संयोजनांतल्यान संवेदना पावयतात हें सिद्ध केलें.

लंडन हांगाच्या नॅशनल इन्स्टिटयूट फॉर मेडिकल रिसर्च हे संस्थेचो संचालक म्हणून ताणें १९२८-४२त काम केलें. ते आदीं ताणें ब्रिटीश मॅडिकल रिसर्च काउन्सिलच्या जीवरसायनशास्त्र आनी वखदीक्रियाविज्ञान ह्या विभागाचो मुखेल म्हणून काम केल्लें (१९१४).

तंत्रिका आवेग प्रेशणातल्या रसायनीक वावराखातीरच्या संशोधनाखातीर १९३६ वर्साचो नोबॅल पुरस्कार ताका ऑटो लव्ही हाचेवांगडा वांटून मेळ्ळो.

रॉयल सोसायटी, ब्रिटीश असोसिएशन फॉर ॲडव्हान्समेंट ऑफ सायन्स आनी रॉयल सोसायटी ऑफ मॅडीसीन ह्या संस्थांचो तो अध्यक्ष आशिल्लो. दुसऱ्या म्हाझुजांत तो ब्रिटीश मंत्रीमंडळाचे विज्ञानीक सल्लागार समितीचो आनी अणुऊर्जा सल्लागार समितीचो वांगडी आशिल्लो. नायट किताब (१९३२), ऑर्डर ऑफ मॅरीट (१९४४) आनी हेर जायते भोवमान ताका मेळ्ळे.

Adventures in Physiology (१९५३) आनी An Autumn Gleaning (१९५४) हें ग्रंथ ताणें बरयले.

- कों. वि. सं. मं.

डे, विष्णु : (जल्म : १८ जुलय १९०९, कलकत्ता; मरण : १९८३).

भारतीय ज्ञानपीठ पुरस्कार विजेतो तसोच नामनेचो बंगाली कवी. ताच्या बापायचें नांव अबिनाशचंद्र. तो बंगाली आनी इंग्लीश साहित्याचो विद्वान आशिल्लो.

विष्णुबाबू, कलकत्ता विद्यापिठांतल्यांन इंग्लीश विशय घेवन एम. ए. जालो. उपरांत ताणें कलकत्तेच्या सेंट पॉल्स, रिपन प्रेजिडॅन्सी आनी मौलाना आझाद ह्या महाविद्यालयांतल्यान इंग्लिशीचो प्राध्यापक म्हणून काम केलें.

विष्णुबाबून खूब लिखाण केलें. ताचे कवितेंत उदेंती तशेच अस्तंती संस्कृतायांचो प्रभाव दिसता. ताणें आपले कवितेंत लोकगितांतल्या आनी लोकसंगितांतल्या खाशेलपणाचो व्हड कुशळटायेन उपेग केला. ताची चिंतनशील वृत्ती, संवसारीक साहित्य, कला, धर्म, तत्त्वज्ञान, विज्ञान ह्या विशयांचो अभ्यास, प्रतिभेची उपजत देणगी, वैश्विक आनी मानवतावादी नदर ताचे कवितेंत दिसता. ताच्या उल्लेख करपासारक्या कृतींचीं नांवां अशीं आसात -

काव्यांझेले - उर्वशी ओ आर्टेमिस (१९३३), चोराबालि (१९३७), पूर्वलेख (१९४१), सातभाई चंपा (१९४५), संद्वीपेर चर (१९४७), अन्विष्ट (१९५०), नाम रेखेछि कोमल गांधार (१९५३), आलेख (१९५८), तुमि शुधु पँचीशै बैशाख (१९५८), स्मृतिसत्ता भविष्यत् (१९६१), सेई अंधकार चाई (१९६६), रुशति पंचारशति (१९६७), संवाद मूलत काव्य (१९६९), इतिहासे ट्रॅजिक उल्लासे (१९७०). तशेंच ताणें संवसारांतल्या सुमार साठ कवींच्यो वेंचीक कविता बंगाली भाशेंत अणकारीत केल्यात. तातूंतल्या कांय कवितांचे स झेले आयजमेरेन उजवाडा आयल्यात. तांचीं नांवां अशीं आसात - इलिएटेर कविता,

समुद्रेर मौन (१९४५), कॅरमेल डॉल (१९४६), हे विदेशी फूल (१९५७), माओ त्से तुंगेर कविता (१९५८), आफ्रिकाय एशियाय मुरली मृदंगेर तूर्ये (१९७०).

निबंधसंग्रह आनी समिक्षा लेखसंग्रह - रुचि ओ प्रगति (१९४६), साहित्येर भविष्यत् (१९५२), एलोमेलो जीवन ओ शिल्प-साहित्य (१९५८), साहित्येर देश - विदेश (१९६३), रबींद्रनाथ ओ शितपसाहित्ये आधुनिकतार समस्या (१९६६), मायकेल रबींद्रनाथ ओ अन्यान्य जिज्ञासा (१९६७). ताणें आठ - धा ग्रंथ इंग्लिशींतल्यान बरयल्यात. तातूंतले कांय उल्लेख करपासारके ग्रंथ आसात ते अशे - बँगाल पेंटर्स टेस्टिमनी (१९५०), ॲन इण्ट्रोडक्शन टू जेमिनी रॉय (१९५३), इंडिया ॲंड मॉडर्न आर्ट (१९५७), पेंटिंग्स ऑफ रबींद्रनाथ टागोर (१९६४), इन द सन ॲंड द रेन (सौंदर्यशास्त्रावयलो निबंद, १९७२).

विष्णुबाबूंचेर कांय प्रमाणांत टी. एस. एलियट, एझरा पाऊंड ह्या अस्तंती कवींचो प्रभाव पडिल्लो दिसता.

सोबीतकाय, धर्म, मोग ह्या मुल्यांचो पुनर्विचार, शारिरीक कामवासनांचे आपणावप आनी तांची निर्भय अभिव्यक्ती, नव्या युगांतली जिणेच्या कलहाची भीशणटाय विंगड विंगड संस्कृतायांचे प्रवाह आनी तातूंतल्या तत्त्वांचें आकलन, फ्रॉयड, यूंग ह्या मानसशास्त्रज्ञांचें दर्शन, मार्क्सवादी तत्त्वज्ञान ह्या आंगांनी ताची कविता जल्माक आयल्या.

ताच्या 'स्मृतिसत्ता भविष्यत्' ह्या काव्यझेल्याक १९६५ वर्सा साहित्य अकादमीचो पुरस्कार मेळ्ळो. १९७१ वर्सा ह्याच पुस्तकाक भारतीय ज्ञानपिठाचो पुरस्कार फावो जालो. १९६८ वार्सा ताका सोव्हिएत लॅंड नेहरू पुरस्कार मेळ्ळो.

रबींद्रनाथ टागोर हाचे उपरांत सगळ्यांत श्रेश्ठ बंगाली कवी म्हणून बंगाली साहित्यांत विष्णुबाबूंक म्हत्वाची सुवात आसा.

- कों. वि. सं. मं.

डेव्हिस किंग्सले : (जल्म : इ. स. १९०८).

नामनेचो अमेरिकन समाजशास्त्रज्ञ. ताणें माध्यमिक शिक्षण पुराय जातकच अमेरिकेंतल्या टॅक्सास विद्यापिठांत तत्त्वगिन्यान, अर्थशास्त्र आनी समाजशास्त्र हे विशय घेवन पदवी परीक्षा दिली. उपरांत तो टॅलकॉट पारसन्स ह्या नामनेच्या समाजशास्त्रज्ञाच्या मार्गदर्शनाखाल समाजशास्त्रीय सिद्धांताचो अभ्यास करूंक लागलो. १९३७त ताणें पीएच.डी.ची पदवी मेळयली. इ. स. १९३७ - ४४ ह्या काळांत ताका सोशल सायन्सीस रिसर्च काउन्सील हे संस्थेंत फॅलोशिप मेळ्ळी. डेव्हिसच्या निबंदाचे सुरवातेचे विशय आनी ताची विवेचन पद्दत ही पारसन्सच्या विचारसरणेन प्रभावीत जाल्ली दिश्टी पडटा. डेव्हिसाच्या ह्युमन सोसायटी (मानवी समाज) ह्या पुस्तकाक पयल्या पांवड्याचें क्रमीक पुस्तक म्हणून नामना मेळ्ळी. डेव्हिस आनी ताच्या वांगड्यांनी संवसारांतल्या मुखेल शारांविशीं आंकडेवारी आनी म्हायती एकठांय केली. सुरवातेक ताका १९७१त कॅलिफॉर्निया विद्यापिठांत आनी उपरांत बर्कले विद्यापिठांत समाजशास्त्राचो प्राध्यापक म्हणून नेमिल्लो. कांय काळ ताणें 'अमेरिकन सोशिऑलॉजिकल असोसिएशन' चो अध्यक्ष म्हणून काम केल्लें. तेचपरी पॉप्युलेशन असोसिएशन ऑफ अमेरिका हे संस्थेचो तो अध्यक्ष आशिल्लो. इ. स. १९५१त ताणें पॉप्युलेशन ऑफ इंडिया ॲंड पाकिस्तान ' हो ग्रंथ उजवाडा हाडलो. तातूंत भारत आनी पाकिस्तान ह्या देशांतल्या लोकसंख्येविशीं तपशिलान म्हायती दिल्या. जल्म-मरण, स्थलांतर हाचेविशीं सगळेवटेन ताणें विश्लेशण केल्लें आसा. तशेंच ह्या ग्रंथांत जाती, धर्म, शिक्षण, साक्षरताय, भारतीय शारांचें खाशेलपण आनी लोक संख्यात्मक धोरण आदी विशयांची म्हायती आसा. इ.स. १९६२त ताणें 'इंडियन अर्बन फ्युचर' हो भारतांतल्या शाराची उदरगत आनी नागरी जीण हे विशींचो ग्रंथ बरयलो.

लोकसंख्या विकसीत आनी विकसिनशील शारां आनी तांचे प्रस्न, हे ताच्या अभ्यासाचे खाशेले विशय आसून ह्या सगळ्या विशयांचेर ताणें सुमार पंचवीस पुस्तकां बरयल्यांत. समाजशास्त्रज्ञ, लोकसंख्या शास्त्रज्ञ, शिक्षणतज्ञ, नागरी जिणेंतल्या अडचणींचें विश्लेशण करपी विशेशज्ञ अशा वेगवेगळ्या आंगांखातीर डॅव्हिसाची नामना आसा.

- कों. वि. सं. मं.

डेव्ही, सर हॅंफ्री : (जल्म : १७ डिसेंबर १७७८, पेंझॅन्स, कॉर्नवॉल; मरण : २९ मे १८२९, जिनिव्हा).

नामनेचो इंग्लीश रसायनशास्त्रज्ञ. खाणींतलो 'सुरक्षा दिवो' (Safety Lamp) आनी पोटॅशियम आनी सोडियम हीं मुलद्रव्यां हांचो ताणें सोद लायलो. ताचें शिकप पेंझॅन्स आनी ट्रुरो नगरांनी जालें. १७९५त ताणें पेंझॅन्स शस्त्रचिकित्सक आनी वखदां विकपी जे. बी. बॉर्ल्स हांचेकडेन उमेदवारी करपाक सुरवात केली. १७९७त ताणें रसायनशास्त्राचो अभ्यास सुरू केलो. १७९८त तो टॉमस बेडोझ हाच्या क्लिफ्टनच्या मॅडिकल न्युमॅटिक इन्स्टिट्युशनांत सहाय्यक जालो आनी ताणें वेगवेगळ्या वायूंच्या श्वसनाक लागून जावपी परिणामांविशीं प्रयोग केले. 'Researches, Chemical and Philosophical, Chiefly Concerning Nitrous Oxide' (१८००) ह्या ताच्या पुस्तकाक खुबूच नामना मेळ्ळी. ताका लागून लंडनांत नव्यानूच स्थापन जाल्ल्या रॉयल इन्स्टिट्युशनांत रसायनशास्त्राचो व्याख्यातो म्हणून ताका आपोवन व्हेलो. उलोवप बरें आशिल्ल्यान तो व्याख्यातो म्हणून रोखडोच लोकप्रिय जालो.

१८०३ त ताची रॉयल सोसायटीचो वांगडी म्हणून निवड जाली. १८०२त आनी ते उपरांत १८१२ मेरेन दर वर्सा ताणें कृषी मंडळा मुखार कृषी रसायनशास्त्राविशीं व्याख्यानां दिलीं आनी त्या व्याख्यानांचेर आदारिल्लो Elements of Agricultural Chemistry (१९१३) हो ग्रंथ बरयलो.

सगळ्या विद्युत् घटांचे कार्य रसायनीक विक्रियेक लागून चलता आनी विरुद्ध विद्युत् भार आशिल्ल्या पदार्थांचो संयोग जाता, असो निश्कर्ष ताणें काडिल्लो. ताचेवयल्यान सगळ्या पदार्थांचें विद्युत् विश्लेशण करून तांचें मुलद्रव्यांच्या स्वरुपांत विघटन करप शक्य आसा, अशें मत ताणें मांडलें. On Some Chemical Ageacies of Electricity ह्या १८०६त दिल्ल्या म्हत्वाच्या व्याख्यानाखातीर ताका इन्स्टिटचूट ऑफ फ्रान्सचें बोनापार्ट इनाम फावो जालें.

१८०७ त ताणें क्षारांसावन सोडियम आनी पोटॅशियम वेगळें केलें आनी १८०८त कॅल्शियम, स्ट्रॉंशियम, बेरियम आनी मॅग्नेशियम हीं मूलद्रव्यां वेगळीं केलीं. ताणें बोरॉन, हायड्रोजन टेल्युरायड आनी हायड्रोजन फॉस्फायड हांचोय सोद लायलो. क्लोरीनाचें मूलद्रव्यात्मक स्वरूप प्रस्थापीत करून ताका 'क्लोरीन' हें नांव डेव्हीन दिलें.

१८१३त ताणें आयोडीन हें मूलद्रव्य आसा, अशें सिद्ध केलें. विद्युत् घट, कातडी कमावप आनी खनिज विश्लेशण ह्या वावराखातीर १८०५त ताका रॉयल सोसायटीचें कॉप्ली पदक मेळ्ळें आनी १८०७ त तो ते सोसायटीचो सचीव जालो. १८१३-१५ ह्या काळांत ज्वालामुखीविशीं अभ्यास करपाखातीर डेव्ही आनी मायकल फॅराडे हांणी युरोपांत भोंवडी केली. थंयसावन परत येतकच तांणी कोळशाचे खाणींत आसपी वायूक लागून जावपी स्फोटांचो अभ्यास केलो आनी अशा वायूचें अस्तित्व दाखोवपी सुरक्षा दिव्याचो सोद लायलो. तो दिवो तांच्याच नांवान वळखतात. ह्या वावराखातीर तांकां रॉयल सोसायटीचीं भांगराचीं आनी रम्फर्ड पदकां मेळ्ळीं. १८१२त ताका 'नायट' किताब मेळ्ळो. १८१८त ताका बॅरोनेट केलो. १८२०त रॉयल सोसायटीचो अध्यक्ष जातकच ताणें १८२७ मेरेन थंय काम केलें. विद्युत् आनी रसायनीक बदलांचे संबंद ह्या विशयावयल्या व्याख्यानाखातीर ताका रॉयल सोसायटीचें पदक दिलें. ताच्याच नांवान डैव्ही पदकूय सुरू केलें.

ताणे बरयल्ले ग्रंथ अशे - Elements of Chemical Philosophy (१८१२), On the safety lamp for Coal Miners (१८१८), Salmonia or days of fly fishing (१८२८), Consolations in travel (१८३०). ताचें सगळें लिखाण फुडें जॉन डेव्ही ह्या त्याच्या भावान णव खंडांनी उजवाडायलें.

– कों. वि. सं. मं.

डोंगरे, नामदेव तुकाराम : (जल्म : ५ जुलय १९२४, रायपूर, चंदवाड, नासिक).

सुटकेझुजारी. ताणें मराठी प्राथमिक मेरेन शिक्षण घेतलें. तो सोशलिस्ट पार्टीचो वांगडी आशिल्लो. १५ ऑगस्ट १९५५ ह्या दिसा कणकुंबीच्यान गोंयची शीम हुपून ताणें सुर्ला जाल्ल्या सत्याग्रहांत वांटो घेतिल्लो. महाराष्ट्र सरकारान सन्मानपत्र दिवन ताचो भोवमान केला.

– कों. वि. सं. मं.

डोग्री भास : ही भास पंजाबाचे उत्तर दिशेक आनी काश्मीराचे दक्षिणेक जम्मूच्या दोंगराळ प्रदेशांत उलयतात. संस्कृत उतर 'दुर्गर', प्राकृत 'दुग्गर' हांचेपसून डोग्रा हें नांव आयलां आसुंये. हे भाशेचें पंजाबी भाशेकडेन खूब सारकेपण आसा. ते खातीर ग्रिअर्सन हाणें डोग्रीक पंजाबीची पोटभास मानल्या. पूण सिद्धेश्वर वर्मा हाच्या मतान ती एक स्वतंत्र भास. डोग्री भास टाकरी लिपीचो उपेग करता. हे लिपीक टाकरी, टक्करी वा टॉंकरी अशींय नांवां आसात. टक्क नांवाच्या आदिवासी लोकांवयल्यान हें नांव पडलां.

चड करून जम्मू भागांतली भास प्रमाण समजतात. हे भाशेचें व्याकरण पंजाबीक खूब लागीं आसा. नामांचीं सामन्यरुपां आनी कांय शब्दयोगी अव्यय हातुंतूच मुखेल फरक आसा.

ध्वनिवेवस्था - स्वर - अ, आ, इ, उ, ए, ओ.

व्यंजनां - क, ख, ग, घ, ङ, च, छ, ज, झ, ट,
ठ, ड, ढ, ण, त, थ, द, ध, न, प,
फ, ब, भ, म, य, र, ल, व, स, ह.

'ज' आनी 'य' तशेंच 'ब' आनी 'व' हांचेखातीर दरेकीं एकूच चिन्न आसा. फार्सीतल्यान आयिल्लो 'श' दाखोवपाखातीर 'छ' हेंच अक्षर वापरतात.

नाम - नामां पुल्लिंगी वा स्त्रीलिंगी आसतात. एकवचन आनी भोववचन तशेंच मूळरूप आनी सामन्यरूप हीं वेगळीं आसतात.

सर्वनाम - आऊं, मैं, में, 'हांव' - अस 'आमी'; तूं, 'तू' - तुस 'तुमी'; ओ, ओह, 'तो - ती - ते' ओ, ओह 'ते - त्यो - ती'.

क्रियापद - सादारणपणान इंडो - आर्यन भाशांभाशेन आसता. 'आसा' चीं रुपां लागून वेगवेगळीं कालदर्शक रुपां तयार जातात.

ही भास शौरसेनी प्राकृत भाशेपसून तयार जाली अशें कांय भाशाशास्त्रज्ञ मानतात. पूण हे भाशेचेर खश आनी दरद ह्या भाशांचोय थोडो प्रभाव दिसता.

- कों. वि. सं. मं.

डोग्री साहित्य : डोग्री साहित्याक, लोकसाहित्याची व्हड परंपरा आसा. तातूंत विरकथा, अद्‌भुत कथा आनी नितीकथा आसात. पूण आर्विल्ल्या डोग्री साहित्याची सुरवात स्वातंत्र्या उपरांतच्या काळांत जाली.

महाराजा रणविरसिंह हाच्या काळांत डोग्री भाशेक आनी टाकरी लिपीक राजाश्रय फावो जालो. पूण सरकारी कामाबगर हेर लिखाणाखातीर तिचो उपेग जाल्लो दिसना. डोग्रीचें कांय प्राचीन साहित्य टाकरी लिपींत मेळटा. लिलावती ह्या संस्कृत गणितग्रंथाचें डोग्री रुपांतर पळयल्ल्याचो उल्लेख डॉ. बुल्हर हाणें केला. तशेंच कांय प्राचीन डोग्री शिलालेख आनी बायबलाचो डोग्री अणकारूय मेळ्ळा.

सुरवातीच्या काळांतलें आर्विल्लें डोग्री साहित्य म्हळ्यार दत्तू, लक्खू, गंगाराम, रामधन हांच्यो गीत-काव्यरचना आसात. हरदत्त हाचे 'डोग्री भजनमाला' (२ खंड) हिचेपसून डोग्री साहित्याची सुरवात विसाव्या शेंकड्याच्या तिसऱ्या दशकामेरेन फाटल्यान व्हरूं येता. ताचे पयलीं १८१८ वर्सा सेरामपूर मिशनान 'नव्या करारा'चो तशेंच कांय 'गॉस्पॅल्सा'चे आनी हेर ख्रिस्ती ग्रंथांचे डोग्रींत अणकार केल्ले. प्रा. गौरीशंकर हाणें भगवद्‌गीतेचे डोग्रीत गद्य आनी पंडीत गौरीशंकर हाणें पद्य अणकार केल्ले. १९४४-४५ वर्साच्या अदमासाक जम्मूचे 'डोग्री संस्थेन' फुडाकार घेवन डोग्री साहित्याची चळवळ सुरू केली.डोग्री भास लोकप्रिय करप, तिची इतिहासीक आनी साहित्यीक परंपरा निर्माण करप, लोकसाहित्याचें संकलन करून तें उजवाडावप तशेंच हेर भाशांतल्या म्हत्वाच्या ग्रंथांचे डोग्री अणकार आनी नवी साहित्य - निर्मिती करप हे तांचे मुखेल हेत आशिल्ले. ह्याच उद्दिश्टांनी स्वातंत्र्या उपरांतचे डोग्री साहित्याचे यत्न प्रभावीत जाल्यात.

१९४५ वर्सा दिनूभाई पंत हाचो 'गुत्तलुन' हो काव्यझेलो उजवाडा आयलो आनी डोग्रींत काव्यरचना करपाची कवींक उर्बा मेळ्ळी. डोग्री साहित्य - इतिहासांतली ही एक म्हत्वाची घडणूक आसा. ह्या काव्यझेल्यांतली 'शहर पेहलो गे' ही पयली कविता जम्मूंतल्या घराघरांनी पावली. 'मंगु दी छबिल' हो ताचो दुसरो काव्यग्रंथ म्हळ्यार एक दीर्घकाव्य. १९४७ वर्सा ताणें 'वीर गुलाब' हें काव्य 'बार' म्हळ्यार पारंपारिक वीरगितांचे धर्तेचेर बरयलां. 'पहला फुल्ल' हो बी. पी. साठे हाचो कथांझेलो डोग्रींतलो पयलोच कथांझेलो. आपल्या ह्या कथांनी ताणें गांवगिरे जिणेचें चित्रण चितारलां. १९४९ वर्सा 'जागो दुग्गर' हो डोग्रींतल्या बारा कवींच्या वेंचीक कवितांचो तशेंच डोग्री लोकगितांचो झेलो.

१९५०-६० ह्या धा वर्सांचो काळ हो डोग्री साहित्याच्या विस्ताराचो

काळ म्हणून वळखतात. 'नमी चेतना' डोग्रींतलें पयलें म्हयन्यालें सुरू जालें. डोग्री कविता आनी डोग्री लोकसाहित्यावयले लेख विंगड विंगड संस्थांच्या वर्सुकी अंकांतल्यान उजवाडाक येवंक लागले. दुनी चंद हाचो डोग्री लोकगितांवयले समिक्षेवयलो दर्जेदार लेखांचो झेलो आनी 'ब्रह्मानंद संकीर्तन' हो ग्रंथ पब्लिकेशन डिपार्टमैंटान उजवाडायलो. ह्याच काळांत गीतेचे आनीक दोन पद्य - अणकार, पाच कथांझेले, आठ लोकगितांचे आनी लोककथांझेले, तीन नाटकां हें साहित्य उजवाडा आयलें. जम्मूसावन 'एक हो राजा' हो डोग्री लोककथांझेलो आनी जित्तोची कथा 'अमर कथा' ह्या नांवान उजवाडा आयली.

१९५६ वर्सा जम्मू आनी कांग्रा सावन सुशीला कलाथिआचो 'खारे मिट्ठे अथ्रूँ' आनी एम्. एस्. रंधावाचो 'फोक सॉंग्स ऑफ कांग्रा' हे दोन लोकगितांझेले उजवाडा आयले. ह्याच काळांत बन्सीलाल गुप्ताचो 'डोग्री लोककथा' हो झेलो उजवाडा आयलो. १९६० वर्सा हिमाचल प्रदेश सरकारान लोकप्रिय अशा वेंचीक ८७ गितांचो एक संग्रह उजवाडायलो.

जम्मू आनी काश्मीर अकादमीन (जे. के. ॲकॅडमी) स्वातंत्र्या उपरांतच्या काळासावन १९५९ वर्सा मेरेन रचिल्ल्या डोग्री काव्याचीं पांच संकलनां १९५९ वर्सा 'डोग्री पोएट्स अँड देर पोएट्री' हे माळेंत उजवाडायलीं. तातूंत दरेका कवीची वळख, देवनागरी लिपींत ताची रचणूक आनी तिचो हिंदी अणकार आसा. 'निहारिका' ह्या पयल्या संकलनांत दत्तू, हरदत्त ह्या सुरवेच्या णव कवींच्यो रचना आसात. 'अरूणिमा' ह्या दुसऱ्या संकलनांत रघुनाथ सिंग संन्याल, किशन समैलपुरी आनी परमानंद अलमस्त ह्या तीन ज्येश्ठ कवींच्यो कविता आसात. 'प्रातःकिरण' ह्या संकलनांत दिनू भाई पंत, रामनाथ शास्त्री आनी शंभूनाथ ह्या कवींच्यो रचना आसात. चवथें संकलन 'मागधूलि'. हातूंत यश शर्मा, ओमकार सिंग आवारा आनी तारा समैलपुरी ह्या नवोदीत कवींच्यो दर्जेदार रचना आसात.

धर्मीक प्रकारच्या डोग्री साहित्यांत गीतेचे आनीक दोन पद्य अणकार, वेदान्ताचेर पांच पदांझेले, कांग्राच्या मेजर ब्रिजलाल हाच्या स्तोत्रांचे तीन झेले, सत्यनारायण व्रतकथा हांचो आस्पाव जाता. ब्रह्मानंद स्वामी हाची हातूंत म्हत्वाची रचना आसा.

१९६०-७० ह्या धा वर्सांच्या काळांत डोग्री काव्याचे सुमार १०० ल्हान-व्हड काव्यग्रंथ उजवाडा आयले. ह्या काळांत शंभूनाथ, वेद पाल दीप, परमानंद अलमस्त, पद्मा आनी मधुकर हांचो दरेकल्याचो एकेक संग्रह उजवाडा आयलो. रामनाथ शास्त्री हाची काव्यानिमिर्ती भरपूर आसून गुणवत्तेनूय बरी आसा. नव्या कवीं भितर रामलाल शर्मा, चरण सिंग, नरसिंग देव जंवाल, मोहनलाल सपोलिया, शिवदीप, पीयूष गुलेरी आनी गौतम व्यथित हांचे दरेकल्याचो एक वा दोन संग्रह उजवाडा आयल्यात. ह्या धा वर्सांनी 'गझल' रचना खूब लोकप्रिय जाली. चडशा कवींनी आपली रचना गझल प्रकारांत केली. वेद पाल आनी नरसिंग देव (एन. डी.) जंवाल हाणीं आपले गझल संग्रह उजवाडायले. वेद पाल दीप ह्या गझलकाराक भोवमानान 'डोग्रीचो गालीब' म्हण्टात. शंभूनाथ हाणें 'डोग्री रामायण' बरोवन डोग्री काव्यांत मोलाची भर घाल्या. परमानंद अलमस्त हाचें 'एक बूंदैगी तरसाई पैंछी' (नागरी लिपींत) आनी 'सुनक' (फार्सी लिपींत) हे संग्रह आसात. मधुकर हाचो 'दोला कूं थप्पेआ' हो दर्जेदार संग्रह आसा.

पीयूष गुलेरी हाचो 'मेरा देश म्हाचल' हो संग्रह आनी गौतम व्यथित हाचो 'चेते' (१९६९) हे संग्रह लोकागितांचे धर्तेचेर आसात. पद्मा हिच्या 'मेरी कविता मेरे गीत' ह्या संग्रहाक १९७१ वर्साचो साहित्य अकादमी पुरस्कार लाबला.

आर. एन. शास्त्री हाचो 'धरती दा दिन' (१९७१), ओ. पी. शर्मा हाचो 'तन्दान' आनी एन्. डी. जंवाल हाचो 'कोराज' हे हालींचे दर्जेदार काव्यझेले आसात. जयदेव किरण हाचो 'पथ्थरो-रे-मन्हु', रिखी भारद्वाज हाचो 'कूंजन द कूक' हेय उल्लेख करपासारके झेले आसात. जम्मूच्या दोंगराळ प्रदेशांतल्या धा कवी आनी एक कवयित्री हांचो 'धारें दे अले' हो हालींचो कविता, गीत आनी गझलांचो संग्रह.

कृष्ण समैलपुरी हाचो 'मेरियाँ डोग्री गझलाँ' आनी अश्विनी मंगोत्राचो खुबतियाँ' हे गझलसंग्रह तशेंच जीतेंद्र उधमपुरी हाचो 'चाननी' हो काव्यझेलो उल्लेखनीय आसात.

१९५०-६० ह्या धा वर्सांनी डोग्री कथा-कादंबरी-नाटक हांची खूब बरी उदरगत जाली. ह्या काळांत सात कथालेखकांचे पाच कथांझेले उजवाडा आयले. धरमचंद प्रशांत हाणें डोग्री आख्यायिका आनी लोकसाहित्यांतल्या विशयांचेर आदारीत कथा बरयल्यो. ललिता मेहता, कविरत्न हाणीं गांवगिऱ्या बायलांचे जिणेचेर कथा बरयल्यो. रामकुमार अब्रोल, मदन मोहन शर्मा आनी नरेंद्र खजुरिया हांणीय बरें कथालिखाण केलें. वेद राही हाच्या कथांनी मानवतावाद, मानसशास्त्रीय दृश्टिकोन आनी आकर्शक रचनातंत्र दिसतात. मदन मोहन हो डोग्रींतलो श्रेश्ठ कथाकार आसून 'दुध, लहू ते जहर' हो ताच्या पांच उत्कृश्ट कथांचो संग्रह खूब म्हत्त्वाचो आसा. एन्. डी. जंवाल, वत्स विकल, शिवकुमार शर्मा, चंचल शर्मा, ओ.पी. शर्मा, बंधू शर्मा हाणीं नवे डोग्री कथेचें आनी नव्या कथाकारांच्या पंगडाचें फुडारपण केलें. नरेंद्र खजुरिया हाच्या 'नील अंबर काले बादल' ह्या कथांझेल्याक साहित्य अकादमीचो पुरस्कार मरणा उपरांत मेळ्ळो (१९७०). ओ. पी. शर्मा हाचे 'सुक्का बारूद' (१९७१) आनी 'लोक गै लोक' (१९७१) हे कथाझेले आनी ओम् गोस्वामी हाचे 'नैन्ह ते पोते' (१९७१) आनी 'हाशिये हे नोट्स' हे कथांझेले खाशेले आसात. रामनाथ शास्त्री हाचो 'बदनामी दी छन' आनी बंधू शर्मा हाचो 'परशामे' हे कथाझेले उल्लेख करपासारके आसात.

नरेंद्र खजुरिया, मदन मोहन, वेद राही ह्या तीन कादंबरीकारांनी डोग्री कादंबरी लिखाणाक सुरवात केली. नरेंद्र खजुरियाची 'शानो', मदन मोहन हाची 'धाराँ ते धूराँ' आनी वेद राही हाची 'हार बेरि ते पत्तन' ह्यो त्यो तीन कादंबऱ्यो आसात. वत्स विकल हाचे 'फूल्ल बिना डाली' हे कादंबरीक १९७२ वर्साचो साहित्य अकादमी पुरस्कार फावो जाला. पिशोरीलाल गुप्ता हाची 'जिस ऐल्लइ न्हेरा पेयि गया' आनी शकुंतला शर्माची 'बद-सीस' ह्यो हालींच्यो कादंबऱ्यो आसात.

रामनाथ शास्त्री हाचें 'बारोबारी' आनी डी. सी. प्रशांत हाचें 'देव जनम' हीं नभोनाटयां खूब गाजलीं. रामनाथ शास्त्री, दिनू भाई पंत आनी रामकुमार अब्रोल हाणीं संयुक्तपणान 'नमा ग्रान' आनी वेद राही हाणें 'धारें दे अथ्रूँ' हीं स्वतंत्र नाटकां बरयलीं. १९६०-७० ह्या काळांतली दिनू भाई पंत हाचें 'सरपंच' आनी रामकुमार अब्रोल हाचें 'देहरी' हीं दोन नाटकां म्हत्वाचीं आसात. प्रेमचंद हाचे मूळ हिंदी कथेचें 'देहरी' हें नाट्यरुपांतर. ह्या धा वर्सांनी सुमार तीस एकांकिका आनी नभोनाटयां बरोवप जालीं. 'एक जनम होर' हो मदन मोहन हाच्या पांच वेंचीक एकांकिकांचो संग्रह आसून 'जनावर' हें ताचें रंगमाचयेखातीर बरयल्लें

ावी नाटक.

'रेखा', जे. के. अकादमीचें तीन्हयनाळें 'शिराझ', 'नभी चेतना' ह्या माळ्यांनी डोग्री गद्य-लिखाणाक खूब हातभार लायला. 'डोग्री ाहित्यदर्पण' हो १९६७ वर्सा जम्मूंत भरिल्लया पयल्या डोग्री लेखकांचे रिशदेंत वाचिल्लया निबंदांचो संग्रह आसा.

लक्ष्मीनारायण हाचो 'साहित्य चर्चा' हो ग्रंथूय म्हत्वाचो आसा. चंचल र्मा आनी चंपा शर्मा हाणीं 'डोग्री काव्यचर्चा' हो समिक्षाग्रंथ बरयलो. शेंच विश्वनाथ खजुरिया हाचो 'सप्तक' हो दुसरो निबंदसंग्रह उल्लेख रपासारको आसा.

डोग्री पत्रकार मुल्क राज अरफ हाणें लाला हंसराज हाचें चरित्र रोवन डोग्री चरित्र लिखाणाचें मुळावण घालें. तशेंच, डोग्री साहित्यांत गौंवडेवर्णन, यादी आनी हेर स्फूट लिखाण जालां. बाल साहित्यांत नरेंद्र ाजुरिया हाचो 'रोचक कहानियाँ' हो कथांझेलो आनी 'अस भाग जगाने ाले आन' हो एकांकिका संग्रह उल्लेखनीय आसात. आर्विल्लया भारतीय भाशांतले तेच भाशेन संस्कृत, प्राकृत, इंग्लीश, रशियन आनी ह्या भाशांतल्यो कांय ग्रंथांचे डोग्रींत अणकार जाल्यात.

जे. के. अकादमीन डोग्री लोकगितांचे स आनी लोककथांचे चार संग्रह उजवाडायल्यात. डॉ. करणसिंग हाणें 'शॅडो अँड सनलायट' हो डोग्री लोकगितांचो संग्रह इंग्लिशींत उजवाडायला. जे. के. अकादमीन ५०० डोग्री म्हणी तशेंच ६,००० डोग्री वाक्प्रचारांचो कोश उजवाडायला. ह्या दोनूय कोशांचें संकलन आनी संपादन तारा समैलपुरी हाणें केलां.

- कों. वि. सं. मं.

डोमाक, गेरहार्ट : (जल्म : ३० ऑक्टोबर १८९५, लागो ब्रांडनबुर्क; मरण : २४ एप्रिल १९६४, बरबर्ग - अस्तंत जर्मनी).

जर्मन विकृतीविज्ञानीक आनी सुक्ष्मजंतूविज्ञानिक. कील विद्यापिठांत शिक्षण घेता आसतना पयलें म्हाझूज सुरू जाल्ल्यान ताणें सैन्यांत नोकरी धरली. फुडें झुजा उपरांत १९२१त ताणें एम. डी. पदवी मेळयली. कांय काळ ई. होपेझायलर ह्या रसायनशास्त्रज्ञाचो सहाय्यक म्हणून काम करतकच १९२४त तो ग्रायफ्सव्हाल्ट विद्यापिठांत विकृतीविज्ञानाचो प्रपाठक जालो. फुडल्या वर्सा म्युन्स्टरचे विकृतीविज्ञानिक संस्थेंत सामान्य विकृतीविज्ञान आनी विकृतीविज्ञानीक शरीर ह्या विशयांचो प्राध्यापक म्हणून ताची नेमणूक जाली. १९२७त आय्. जी. फार्बेन इंडस्ट्री (वापर) ह्या रंजक तयार करपी कंपनीच्या व्हुपर्टाल-एल्बफेल्ट हांगाच्या प्रायोगिक विकृतीविज्ञान आनी सुक्ष्मजंतूविज्ञान ह्या विशयांच्या प्रयोगशाळेचो तो संचालक जालो. फुडें १९५८त तो परत म्युन्स्टराक प्राध्यापक जालो.

नव्या रंजकांविशीं रसायनचिकित्सेचे नदरेन संशोधन करता आसतना डोमाक हाच्या वांगड्यांनी एक नवें संयुग तयार केलें आनी ह्या संयुगाक ताणें 'प्रॉन्टोसील सब्रम' अशें नांव दिलें. हें सल्फॉनामायडयुक्त संयुग हुंदरांतल्या मालागोलाणू (स्पेट्रोकॉकस) जंतूसंसर्गाचेर प्रभावी आशिल्ल्याचें आनी तें उणें विखाळ आशिल्ल्याचे कितलेशेच प्रयोग करतकच डोमाक हाच्या लक्षांत आयलें. हें संयुग ताणें स्वताचे चलयेक टांचणी तोपिल्ल्यान जाल्ल्या खर मालागोलाणू जंतूसंसर्गाचेर यशस्वी रितीन उपचाराखातीर वापरलें. ह्या सोदाची वाच्यता मात १९३५ मेरेन करूंक नाशिल्ली. वैजकी शास्त्रांत ह्या सोदाक लागून रसायनचिकित्सेचें यूग सुरू जालें. डोमाक हाच्या सोदाक लागून न्युमोनिया, बाळंत रोग, कातीचे विकार आदी भयांकृत दुयेंसांच्या प्रागनुमानांत व्हडलो बदल घडून आयलो. डोमाक हाणें कर्करोग आनी क्षयरोग हांचेरूय रसायनचिकित्सेचे नदरेन संशोधन केलां.

प्रॉन्टोसील ह्या पयल्याच सुक्ष्मजंतू विरोधी सल्फा वखदाच्या सोदा खातीर ताका वैजकी आनी शरीरक्रियाविज्ञान ह्या विशयाचो १९३९ वर्साचो नोबॅल पुरस्कार फावो जालो. पूण नाझी सत्ताधाऱ्यांनी डोमाक हाका हो पुरस्कार स्वताच न्हयकारिल्ल्याचें पत्र बरोवपाक भाग पाडलो. फुडें १९७४त डोमाक हाका नोबॅल भांगरा पदक दिलें, पूण पुरस्काराची रक्कम नोबॅल फाउंडेशनाक परत केल्ली आशिल्ल्यान ती ताका मेळूंक शकलीना. ताका आनीकूय जायतें भोवमान फावो जाल्यात.

- कों. वि. सं. मं.

ढ : 'ट' वर्गांतलो चवथो वर्ण आनी देवनागरी वर्णमाळेंतलें चवदावें व्यंजन. देवनागरी लिपीचे वर्णमाळेंतलें 'ढ' हें एकूच अक्षर अशें आसा, जें आपल्या मूळ स्वरुपांतूच आजुनूय कायम आसा. फकत ताच्या माथ्यावयलो भाग मूळच्या अक्षरा परस चड बागिल्लो आसा.

कामधेनू तंत्रांत ढकाराचें स्वरूप आसा तें अशें -

ढकारं परमाराध्यं या स्वयं कुण्डली परा ।
पञ्चदेवात्मकं वर्णं पञ्चप्राणमयं सदा ॥
सदा त्रिगुणसंयुक्तं आत्मादितत्त्वसंयुतम् ।
रक्तविद्युल्लताकारं ढकारं प्रणमाम्यहम् ॥

अर्थ - 'ढ' वर्णाची आराधना करची. तो स्वता परा कुंडली आसा. 'ढ' हो पंचदेवात्मक आनी पंचप्राणमय आसा. तातूंत तीनूय गूण आसून तो आत्मा आदी तत्त्वांनी युक्त आसा. तांबडे विजेचो आकार आशिल्लया ढकाराक हांव नमस्कार करतां.

'ढ' चो विकासक्रम असो आसा -

मूर्धा हें 'ढ' चें उच्चारणस्थान आसा.

- कों. वि. सं. मं.

ढाक्का : बांगला देशाची राजधानी. लोकसंख्या ३४,४०,१४७ (१९८१). ह्या वाठारांत भरपूर ढाकाचीं (पळसाचीं) झाडां आशिल्ल्यान वा ढाकेश्वरी हे देवीच्या नांवावयल्यान ह्या गांवाक ढाका (डाक्का) हें नांव पडलां आसूये अशें म्हण्टात. १६०८ ते १६३९ आनी १६६० ते १७०४ मेरेन हें शार मुसलमानांच्या बंगाल सुभ्याची राजधानी आशिलें. त्या काळांत दर्यावयल्या वेपाराक लागून ह्या शाराची खूब नामना आशिल्ली आनी तेच खातीर इंग्लीश, फ्रेंच आनी डच वेपारी हांगा येताले. १७६५त ह्या शाराचेर ब्रिटिशांचो शेक आयलो. १७०५त हांगाची राजधानी मुर्शिदाबादेक गेल्ल्यान ढाक्काचें म्हत्व उणें जालें. पूण १९०५ ते १९१२ ह्या काळांत उदेंत बंगाल आनी आसामाची राजधानी हांगा आयिल्ल्यान ह्या शाराक परतें म्हत्व आयलें. १९४७त उदेंत बंगालाची आनी १९५६त

उदेंत पाकिस्तानाची राजधानी जाल्ल्यान ह्या शाराची खुबूच उदरगत जायत गेली. फुडें १९७१त ढाक्का बांगलादेशाची राजधानी जाली. ह्या शाराचो वाठार पिकाळ आशिल्ल्यान हांगा तांदूळ, ताग, तेलबियो, ऊंस, कापड आदी उत्पन्नाची व्हड बाजारपेठ आसा. ह्या शाराचे तीन भाग पडटात. दाट वस्ती आशिल्लें अशीर रस्त्यांचें पोरणें ढाक्का, आर्विल्ले वस्तीचें आनी रूंद रस्त्यांचें रमणा तशेंच फाळणी उपरांतचो आनी कारखान्यांचो वाठार अशे तीन भाग जातात. हांगाचीं शिंपल्यांचीं कांकणां आनी हेर अलंकार तशेंच भांगर आनी रुप्यावयलें नाजूक नक्षीकाम हांची नामना आसा. हांगासल्ल्या ल्हान व्हड कारखान्यांतल्यान रसायनां, रबर, कांचसामान, फस्कां, बर्फ, विजेचें सामान आदी वेगवेगळ्या वस्तूंचें उत्पादन जाता. ह्या शारांत तागाचे आनी कापसाचे गठ्ठे बांदपाचे कारखाने, अन्न प्रक्रिया, तांदूळ, तेलगिरण्यो, कापडगिरण्यो, रेल्वेयंत्र सामुग्रीची निर्मिती, कातडी कमोवप आदी तरेकवार कारखाने आशिल्ल्यान बांगलादेशाचें तें एक मुखेल केंद्र जालां. हांगाचें जामदानी (बऱ्या प्रकारचें मलमल), भरतकाम, रेशीम, जडजवाहीर हांची खूब नामना आसा. दक्षिणेकडेन १६ किमी. अंतराचेर आशिल्लें नारायणगंज हें हांगाचें आयात निर्यातीचे बंदर. पुर्विल्ल्या काळासावन हांगाचे मलमलीक संवसारीक नामना आसा. एकुणिसाव्या शतमानांत यंत्रनिर्मित ब्रिटीश कापडाकडेन सर्त जाल्ल्यान मलमलाच्या धंद्याक व्हडलेंशें म्हत्व उरलेंना.

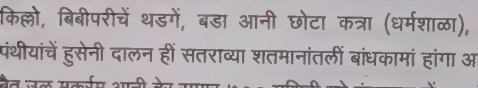
बांगलादेशांतलें हें एक मुखेल शिक्षणीक केंद्र. १९२१त स्थापन जाल्लें ढाक्का विद्यापीठ हांगा आसा. ताका जोडिल्लीं शासकीय म्हाविद्यालयां, स्थापत्य आनी तंत्रिकी विद्यापीठ, वैजकी म्हाविद्यालयां, अणुकेंद्रीय प्रशिक्षण आनी संशोधन केंद्र, ग्रंथालय, शेतकी आनी ताग संशोधन केंद्र आदी जायत्यो शिक्षणीक संस्था हांगा आसात.

हांगा ढाकेश्वराचें हिंदू देवूळ, पुर्तुगेजांची तेजगांव इगर्ज, लालबाग किल्लो, बिबीपरीचें थडगें, बडा आनी छोटा कत्रा (धर्मशाळा), शिया पंथीयांचें हुसेनी दालन हीं सतराव्या शतमानांतलीं बांधकामां हांगा आसात. बैत उल् मुकर्रम आनी हेर सुमार ७०० मशिदी ह्यो पंदराव्या शेंकड्यांतल्यो आसात. हांगा कांय ब्रह्मी आनी थाई धर्मीक स्थानां शारांत आसात.

– कों. वि. सं. मं.

ण : 'ट' वर्गांतलो पांचवों वर्ण आनी देवनागरी वर्णमाळेंतलें पंदरावें व्यंजन. ह्या अक्षराचें पयलें रूप अशोकाच्या शिलालेखांत आसा. दुसरें रूप इ.स.च्या पयल्या आनी दुसऱ्या शेंकड्यांतल्या कुशानवंशी राजांच्या वेळावयल्या मथुरा, सारनाथ, चारगांव हांगाच्या लेखांत आसा. दुसऱ्या पसूनच तिसरें रूप तयार जालें. चवथें रूप इ. स. ५३२च्या सुमाराक राजा यशोधर्मा हाचे कारकिर्दीतल्या मंदसौरच्या लेखांत मेळटा. पांचवे रूप जपानांतल्या होर्युजीच्या मठांत मेळिल्ल्या 'उष्णीषविजयधारिणी' ह्या ग्रंथांत आनी पुर्विल्ल्या हातबरपांत मेळटा.

'ण' च्या रुपाचो विकासक्रम असो आसा -

'ण' च्या अक्षरविकासांतलें निमाणचें रूप हें दक्षिणेकडले नागरी लिपींतूच प्रचलीत आसून हेर कडले नागरी लिपींत सवें रूप रूढ आसा.

वर्णोध्दारतंत्रांत हाचें स्त्रीरुपी ध्यान अशें सांगलां -

ध्यानमस्य णकारास्य प्रवक्ष्यामि च तच्छृणु ।
द्विभुजां वरदां रम्यां भक्ताभीष्टप्रदायिनीम् ॥
राजीवलोचनां नित्यां धर्मकामार्थमोक्षदाम् ।
एवं ध्यात्वा ब्रह्मरुपां तन्मंन्त्रं दशधा जपेत् ॥

अर्थ - 'ण' ह्या वर्णाचें ध्यान हांव सांगता तें आयक. हे देवतेक दोन हात आसात. ती सोबीत आनी वरदात्री आसून भक्तांक मागिल्ल्यो वस्ती दिता. तिचे दोळे कमळाचे आसून ती चतुर्विध पुरूषार्थांची प्राप्ती करून दिता. अशे तरेन ब्रह्मरूप 'ण' चें ध्यान करून धा खेपे तिचो जप करचो.

मूर्धा हें हाचें उच्चारणस्थान आसा.

– कों. वि. सं. मं.

तंजावर : तमीळनाडू राज्यांतल्या ह्याच नांवाच्या जिल्ह्याचें आनी तालुक्याचें मुखेल थळ. लोकसंख्या ४५,२६,७०९ (१९९१). हें शार दक्षिण रेल्वेच्या मद्रास - तिरुचिरापल्ली ह्या फांट्यावयलें प्रस्थानक आनी रस्त्याचें केंद्र आसून मद्रासाचे नैर्ऋत्येक ३५१ किमी. अंतराचेर तुतिकोरिनसावन ३६१ किमी. आनी कुंभकोणम्सावन ३९ किमी. अंतराचेर कावेरी न्हंयेचे देगेर वसलां. एक सांस्कृतिक केंद्र आनी पर्यटन थळ म्हणून ह्या शाराची नामना आसा. हाचें क्षेत्रफळ ३,६०३ चौ. किमी. आसा.

तंजावर ह्या नांवाविशीं पुराणांत एक कथा आसा ती अशी : तंजण नांवाचो एक राक्षस हांगा रावन हांगाच्या लोकांक खूब त्रास दितालो. देव आनी राक्षसांचें जेन्ना झूज जालें तेन्ना विष्णून नीलमेघ पेरूमाळ हाचें रूप घेवन ताका जिवो मारलो. मरतना ताणें देवाक विनंती केली, आपूण ज्या स्थानार रावतालों ताका आपलें नांव दिवंचें. तेचपरी पवित्र क्षेत्र म्हणून ताची नामना जावंची. विष्णून ताची मागणी मान्य केली. तेन्नासावन ह्या थळाक तंजावर (तंजपूर ह्या संस्कृत शब्दाचें तमीळ रुपांतर) हें नांव मेळ्ळें.

इ. स. च्या णवव्या शतमानांत विजयालय चोळ हाणें मुत्तरैयर वंशाच्या राजाकडल्यान तंजावराचेर जैत मेळयलें आनी थंय आपली राजधानी स्थापली. चोळ राजवंशान हांगा सुमार ४०० वर्सां राज्य केलें. पूण त्या वंशांतल्या राजेंद्र चोळ हाणें आपली राजधानी गगैकोंडचोळपुरमाक व्हेली. फुडें इ. स. १५४९ मेरेन तंजावराचेर पांड्य वंशाचें राज्य चलतालें. उपरांत विजयनगर राज्यांतलो एक सेनापती शिवप्पा नायक हाणें तंजावराक स्वतंत्र राज्य स्थापलें. इ. स. १६७३ मेरेन हें राज्य चललें. १६७४त शहाजी राजाचो पूत व्यंकोजी भोंसले हाणें थंय आपली सत्ता स्थापली. १८५५ मेरेन हांगा भोंसल्यांचें राज्य आशिल्लें. उपरांत तें इंग्लीशांचे सत्तेखाल गेलें.

हांगा सुमार ७४ देवळां आसून तातूंतल्या बृहदीश्वराच्या देवळाची चड नामना आसा. चोळ वंशांतलो राजा राजराज (पयलो) हाणें इ. स.१०१०त हें देवूळ बांदलें. द्रवीड शिल्प शैलीची ही एक बरी देख. ह्या देवळाचे दोन भाग जातात. भितल्ल्या भागांत मुखेल देवूळ आसून ताचे गर्भकूड, अर्दमंडप, महामंडप, स्थापनामंडप, नृत्यमंडप आनी वाद्यमंडप अशे भाग जातात. गर्भघराचेर १९० फूट उंचायेचें १३ मजली विमान आसा. ह्या विमानाचेर अखंड वज्रपाशाणाचें घुमटाकृती शिखर आनी

वर तांब्याचो कळस आसा. देवळाचे गर्भकुडींत एक व्हड शिवलिंग सून एका कोनशाक नटराजाची सुंदर मूर्त आसा. ह्या देवळाचेर एक लालेख कोरांतिल्लो आसा जाका इतिहासीक नदरेन खूब म्हत्व आसा. ा आशिल्लीं शिवगंगा, तळें, विजयानगर किल्लो, सरफोजीचो राजवाडो नी सरस्वती महाल ग्रंथालय हीं थळां पळोवपासारकीं आसात. हांगा शिल्ल्या ग्रंथालयांत वेगवेगळ्या विशयांवयले आनी वेगवेगळ्या भासांतले नार ३०,००० ग्रंथ आसात. नाटक, संगीत आदी कलांचेंय हें एक ड केंद्र. हांगासल्लें रस्मी आनी सुती परंपरीक हातमागावयलें कापड, गरा आनी रुप्यावयलें नक्षीकाम, धातूकाम, गालिचे आदींची भारतभर मना आसा. हांगां शाबू, सुवासीक द्रव्यां आनी वाद्यां (विणा) तयार रप, आदी वेगवेगळे वेवसाय चलतात.

तंजावरच्या भोंसले घराण्यांत सरफोजी (इ. स. १७९८ - १८३२) ांवाचो व्हड राजा जावन गेलो, ताचें भुरगेपण एका विद्वान मिशनरीच्या हवासांत गेल्यान ताका इंग्लीश, गणीत, इतिहास, भुगोल आदी विशयांचो भ्यास जालो. तेचपरी ताका अस्तंती शिक्षणाविशीं आवड निर्माण जाली. ाणें आपल्या राज्यांत शिक्षणाचो प्रसार केलो आनी जायत्या पंडितांक स्कृत ग्रंथ, काव्यां आनी नाटकां रचपाक स्फूर्त दिल्ली. सरफोजीक ायत्या भाशांचें ज्ञान आशिल्लें तशेंच वैजकी, ज्योतिशशास्त्राचीय विद्या ाका अवगत आशिल्ली. तंजावरच्या राजवाड्यांत सरस्पती महाल नांवाचें ं नामनेचें ग्रंथालय आसा तें सरफोजीनच तयार केलें. ताणें वेगवेगळ्यो ाळा स्थापन केल्ल्यो तशेंच वेगवेगळीं पाठ्यपुस्तकां बरयल्लीं आनी ांवांत एक छापखानोय सुरू केल्लो. सरफोजीन बृहदीश्वर देवळांतल्या ाकाराचे वण्टीचेर जगांतलो सगल्यांत व्हड असो एक शिलालेख कोरांतून दवरला. ताचीं ११० छापी पानां जाल्यांत. त्या शिलालेखांत सरफोजीच्या चेटणिसान भोंसले घराण्याचो पुराय इतिहास मराठी भाशेंत बरोवन दवरला. सरफोजीच्या राजवाड्यांत सुंदर मुर्ती, चित्रां, कलाकुसरीच्यो ेर जायत्यो वस्तू हांचो संग्रह केला. त्या राजवाड्यांतलो संगीतमहाल सरफोजीनच बांदिल्लो आसून ध्वनीशास्त्राक धरूनूच ताची रचना केल्ली आसा.

- कों. वि. सं. मं.

तंत्रविद्या : विद्येची एक शाखा. प्रचलीत अर्थान, उद्देशान आनी व्याप्तीन एक वा अनेक तांत्रिक विज्ञानाची शाखा. तंत्र म्हणजे पध्दत वा प्रणाली आनी विद्या म्हणजे पध्दतशीर अभ्यास आनी शिस्तबध्द सोद. खंयचेय एके शाखेत ज्ञात आशिल्लें गिन्यान, हाताकडेन अशिल्ली सामुग्री हांचो आदार घेवन गरजे नुसार मुखावयली नवी निर्मिती करपाची प्रक्रिया.

इंग्लीश भाशेंत हे विद्येक टॅक्नोलॉजी (Technology) म्हण्टात. टॅक्नोलॉजी हें उतर (Techne Logos) ह्या मूळ ग्रीक उतरावेल्यान आयलां. Techne म्हणजे कसब, पद्दत आनी लोगोस म्हणजे शब्द, भाश्य. टॅक्नोलॉगोस म्हणजे कसबाचेर केल्लो विचार.

तंत्रविद्या ही आधुनिक अर्थान मुखेलपणान यांत्रिकरण विद्या आसा. हे विद्येंत मनशाच्या अर्थीक आनी भौतिक वेव्हाराकडेन संबंदीत अशा विज्ञान शाखेंतल्या नवे मांडावळीचो, सोद, कल्पनांचो, नवनिर्मितीचो आस्पाव जाता.

इतिहास : तंत्रविद्येचो इतिहास हो गिन्यानाच्या दर एका मळावेलो तांत्रिक निर्मितीचो चडश्या क्रमांकाचो आलेख अशें म्हणू येता. ह्या आलेखांत कांय गजालींचे बाबतींत सुरवातीचो बिंदू थेट पुरातन काळांत मेळटा तर कांय गजालींचे बाबतींत तो उपरांतच्या काळांत मेळटा. तंत्रविद्येंत आस्पावपी घटकांचो आवांठ खूब व्हड आशिल्ल्यान सगळ्याच घटकांचो इतिहास दिवप शक्य ना. पुराय इतिहास सदळपणान चार कालखंडांनी वांटून घालूं येता. ते कालखंड अशे :

(१) पुरातन काळ वा इतिहासपूर्व काळ (अश्मयुग ००० - ३००० ख्रि. आदीं)

(२) मध्ययुग (इ. स. ५०० - १५००)

(३) उद्येगीक क्रांतीयुग (१७५० - १९००)

(४) विसावें शतमान

१) पुरातन कालखंड : पुरातन कालखंडाचें (पाशाणयुग) पुराश्मयुग आनी नवाश्म युग अशे दोन वांटे करूं येतात. ह्या कालखंडांतल्या इतिहासांत फातर, धातू (तांबें, काशें, लोखंड) हांचो सोद आनी उपेग, उज्याची निर्मिती आनी उपेग, जनावरांचें पाळप आनी उपेग, प्राथमिक गरजेच्या आयुधांची निर्मिती, शेती, प्राथमिक स्वरूपाची घर बांदावळ, हांचे तंत्रविद्येचो उगम जालो. तातूंतल्या तातूंत नवाश्म युगांत तो चड जालो.

२) मध्ययुग : नवप्रवर्तन (Innovation) ही ह्या कालखंडाची प्रेरक शक्ती जावन आसा. मजुरा जाग्यार घोड्यांचो वापर, उदक (पाणचक्की) आनी वारो (पवनचक्की) हांच्या सामर्थ्याचो उपेग, शाबणाची निर्मिती, दारूगुळ्याची निर्मिती, समुद्री प्रवासाचीं साधनां, घड्याळाची निर्मिती, स्टीम इंजीन, खनीज प्रक्रिया, रसायनशास्त्र हांची तंत्रविद्येंत भर पडली. ह्याच कालखंडांत पाश्चिमात्य जगांत जाल्लें प्रबोधन (Renaaissance) हें तंत्रविद्येक पूरक थारलें.

३) उद्देगीक क्रांतीयुग (१७५० - १९००) : उद्देगीक क्रांतीन तिची गरज म्हणून तंत्रविद्येंतय क्रांती घडोवन हाडली. उद्देगीक क्रांती १८ व्या शेंकड्याच्या दुसऱ्या अर्दांत, सुरवातेक इंग्लंडांत सुरू जावन मागीर संवसारभर पातळिल्लीं आसली आनी तिणें तंत्रविद्येचे क्रांतीक चालना दिल्ली आसली तरी उद्देगीक क्रांती आनी तंत्रविद्या क्रांती ह्या दोनांचींय मुळां आदल्या कालखंडांत रुजिल्लीं दिसतात. उद्देगीक क्रांतीच्या मानून घेतिल्ल्या कालखंडांत ह्या दोनूय क्रांतींक गती मेळून तांचो विकास नेटान जालो.

ह्या कालखंडातलें विशेश योगदान म्हळ्यार विद्युत् शक्तीचो वापर, खनिज तेलाचो वापर,लोखण आनी तिख्याच्या उद्येगांत कोळशाचो वापर, कापड उद्येगांतली सुदारणा, पूल बांदावळींत नवे प्रयोग, आगगाडयेचे येरादारीची सुरवात, टेलेग्राफ आनी टेलेफोनांचे सोद आनी वैजकी सुविधांत सुदारणा.

४) विसावें शतमान (१९०० - १९४५) : विमान सेवा, रॉकेट आनी आंतरग्रह भ्रमण, इलेक्ट्रॉनीक, अणुऊर्जा, एंटिबायोटिक्स, कीटक नाशकां आनी हांच्या वरवीं निर्माण जाल्ले कल्पनेभायले समाजीक राजकी पर्यावरणीक प्रश्न.

तंत्रविद्येचो इतिहास म्हणजे आदिमानवापसून वर्तमानकालीन मानवामेरेन आपली परिस्थिती सुदारून मानवान आपली जीण चड सुखी करपाचे नदरेन केल्ल्या यत्नांचोच इतिहास जावन आसा. ह्या

हजारांनी वर्सांच्या काळांत आनी धर्तरेवेल्या भूभागांत तंत्रविद्येंत जाल्ले उदरगतीचो आढावो घेवप ही एक अशक्यच गजाल. हाका मुखेल अडचण म्हणजे हालींच्या दोन - तीनशें वर्सांच्या काळाआदीं केल्ल्या यत्नांची म्हायती मेळना. पूण पुर्विल्ल्या काळांतल्या होवऱ्यांतल्या चित्रांनी आनी उत्खननांत सांपडिल्ल्यो वस्तू हांच्यावेल्यान थोडीशी म्हायती मेळटा. ह्या काळांत जी थोडी म्हायती मेळटा ती चड करून अ. युरोप, उ. अमेरिका, ईजिप्त आनी आशिया हांगासल्ल्या उत्खनन आनी संशोधनाचेर आदारिल्ली आसा.

पुर्विल्ल्या मानवाक आपली परिस्थिती सुदारपाखातीर सैमीक अवलोकन, आपली बुध्दी, कल्पकता आनी फातराचीं ल्हान - व्हड सैमीक रीतीन तयार केल्लीं हत्यारां इतलींच साधनां उपलब्ध आशिल्लीं. ज्वालामुखी, रानांत पेटिल्लो उजो जांव दोन लाकडाच्या कुडक्यांच्या घर्शणान तयार केल्ल्या उज्याचो मासाचेर जावपी परिणाम अवलोकनान ताका कळ्ळो आनी मागीर आपले बुध्दीन खावपाचें मांस भाजपाखातीर ताणें उज्याचो उपेग केलो. आपली राखण करपाखातीर ताणें बडयेचो आदार घेतलो. होय ताचे उदरगतीचो एक पांवडो जावन आसा.

त्या काळांतल्या समाजाच्या स्वरुपाचो आनी त्या समाजांत उत्पन्न जाल्ली तंत्रविद्या हांचो दाट संबंद आसा म्हणपाचें उत्खननांत सांपडिल्ल्या वेगवेगळ्या वस्तूंवेल्यान दिसून येता.

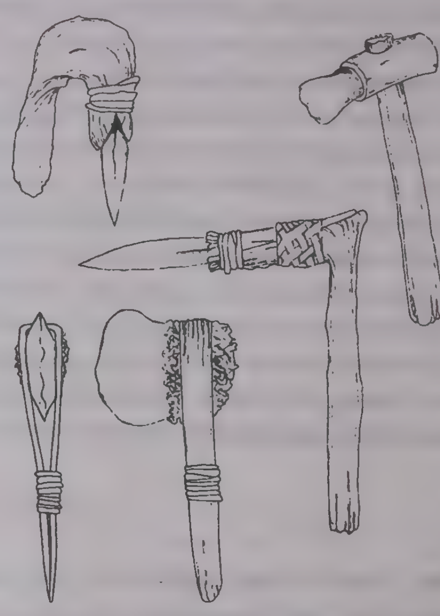
पुर्विल्ल्या भारतांत, तंत्रविद्या आनी अभियांत्रिकी हांची म्हायती मेळटा. पुर्विल्ल्या साहित्यांत विमानां, मळबांतल्यान वचपी रथ हांचो उल्लेख सांपडटा. ताच्यावेल्यान ह्या गजालींचें गिन्यान मनशाक अशिल्लें अशें दिसता. पूण हाचो निश्चीत पुरावो जांव तपशील मेळना. स्थापत्य अभियांत्रिकी आनी ते संबंदीत तंत्रविद्या हांच्या पोरन्या अस्तित्वाविशीं मात दुबाव ना. पोरन्या शारांच्या उत्खननांत उदकापुरवणेचे कालवे, आंखिल्ले रस्ते, रस्त्याच्ये कडेचें गटार सारकिल्ल्यो गजाली सांपडिल्ल्यान संबंदीत तंत्रविद्येचो पुरावो मेळटा. तशेंच विंगड विंगड तरेचे किल्ले, होंवऱ्यो, इमारती हांच्या बांदपाची अखंडीत परंपरा आशिल्ल्याचेंय दिसून येता. धातू गाळप, सूत काडप आनी कपडे विणप ह्यो गजालीय पयलींपसून भारतीयांक खबर आशिल्ल्यो आनी हीं तंत्रांय बरीच विकसीत जाल्लीं आशिल्लीं. वेगवेगळ्या तरेचे कपडे आनी प्रतिमावर्धक भिंगांची भारत परकी देशांत निर्यातय करतालो. पूण त्या त्या तंत्रांत नवे सोद लागून उदरगत मात जायत रावली ना.

भारतीय तंत्रविद्येची चडशी म्हायती मेळना. अमूक एक क्रिया केल्ल्यान ताचे जे परिणाम जातात तेविशीं ग्रंथांनी म्हायती मेळटा. पूण तातूंत वापरिल्ल्या तंत्राविशीं म्हायती मेळना. पुर्विल्ल्या काळांतल्या (ख्रि. आ. सु. २५०० ते उपरांत) भारतांतले तंत्रविद्येचे अशे वांटे घालूं येतात. १) अन्नविशयक तंत्रां - शेती, पशुपालन, नुस्तेमारी, शिकार, अन्न तयार करप. २) हस्तकला आनी धंदे आनी ३) शरीराचें सौंदर्यवर्धन, संगीत आनी ललीत कला.

आधुनिक अर्थाची यंत्रसंबंदीत तंत्रविद्या पुर्विल्ल्या काळांत भारतांत आशिल्ली म्हणपाचे उल्लेख सांपडटात. कौटिलीय अर्थशास्त्र (इ. स. आ. चवथो शेंकडो) ह्या ग्रंथांत एक आयुधागार नांवाचें स्वतंत्र प्रकरण आसा. तातूंत झुजांत वापरपाच्या थीर आनी चल अशा दोन तरेच्या यंत्रांची म्हायती दिल्ली आसा. झुजाक उपेगी पडपी यंत्रांशिवाय कालमापनाचीं, ताऱ्यांचे वेध घेवपाचीं, कळसूत्री खेळणीं सारकिल्ल्या यंत्रांची म्हायती वेगवेगळ्या ग्रंथांनी मेळटा.

भारतांत यंत्र आनी तंत्रविद्येची परंपरा खूब काळ चालू आशिल्ल आनी ते विद्येचेर खुबशे ग्रंथय निर्माण जाल्ले आसुंये. पूण उपरांतच हजार - बाराशें वर्सांच्या काळांत (अस्तंते तंत्रविद्येच्या संपर्कांत येमेरेन भारतीय संस्कृतायेंत खुबशे बदल घडून आयले. हाका लागून तंत्रविद्येच परंपरा बरोच काळमेरेन खंडीत जाली.

इतिहासपूर्व काळांत मनीस रानटी अवस्थेंत रावतालो. आपली स्थिती सुदारपाखातीर फुडें ताणें लाकूड, फातर, हाडां, कातडी, कोंडे, मा[illegible] हांचो उपेग केलो. पूण आपल्या कामाखातीर फातराचीं हत्यारां करपा[illegible] शिकपाक मात लाखांनी वर्सां लागलीं. उत्खननांत अशीं हत्यारां सांपडल्यां आनी हाच्यावेल्यानच ह्या काळाक पुराश्मयुग म्हण्टात. सुरवातेचीं फातराचीं हत्यारां जाय तशा आकाराच्या गुळगुळीत फातराचे दोन भाग करून केल्लीं आसतालीं. हीं सामकीं प्राथमिक स्वरुपाचीं हत्यारां आशिल्लीं. हीं हत्यारां चवथ्या कल्पाच्या (सु. ६ लाख वर्सांपयलींपसूनच्या काळाच्या पयल्या सु. एक तृतीयांश काळामेरेन तशींच वापरताले.

फातराचीं हत्यारां

ह्या प्राथमिक खडबडीत हत्यारांचो फुडलो पांवडो उत्तर आफ्रिका, युरोप आनी अस्तंत आशिया ह्या भागांत सांपडिल्ल्या हत्यारांवेल्यान दिसून येता. ह्या हत्यारांनी तंत्रविद्येचे नदरेन प्रगती जाल्ली दिसता.

नवाश्मयुग हो काळ म्हळ्यार ख्रि. आ. सु. १०,००० वर्सांपयलींचो काळ. ह्या काळांत तंत्रीक आनी समाजीक बदल घडून येवन उत्तर भागांतल्या कांय प्रदेशांनी पशुपालन आनी शेती वेवसाय हांचो विकास जालो. शेती आनी पशुपालन साध्य जाल्ल्यान नवाश्मयुगीन मनशाच्या जिवीतांत क्रांती घडून आयली. धान्याच्या चड पिकाक लागून तें साठोवपाखातीर कडे (गुदाम) तयार जाले. तशेंच धान्याचें पीठ करपाखातीर वांटपाचीं साधनां तयार जालीं. रोटयो करपाखातीर चूल आनी तवो आयलो. धान्याचें किण्वन करून सोरो काडपय सुरू जालें. पुराश्मयुगांतलीं खेडीं वचून त्या जाग्यार रस्त्याचे कडेक बांदिल्लीं घरां

ाशिल्लीं व्हडलीं खेडीं अस्तित्वांत आयलीं. वस्त्रां विणप सुरू जालें आनी ातयेचीं आयदनां तयार करून तीं भाजपाकय सुरवात जाली. ह्यो ागळ्यो तंत्रीक सुदारणा पळयल्यार नवाश्मयुगाच्या शेवटाक मनशान ंत्रविद्येंत बरीच प्रगती केल्ली दिसता.

ख्रि. पयलीं. सु. ४५०० वर्सांपयलीं ब्रॉंझयुग सुरू जालें. ताचे अवशेश चड करून अस्तंत आशियांत (टायग्रिस - युफ्रेटीस खोरीं - बॅबिलोनिया) सांपडले आनी ताचेवेल्यान तंत्रविद्येंत नवे सोद लागून बरीच प्रगती जाल्ली म्हणपाचें दिसता. ह्या सोदांभितर ६ सोद चड म्हत्वाचे आसात. ते म्हळ्यार १) तांबें आनी ताचो कथिलाकडेन जाल्लो मिश्रधातू - कांशें (ब्रॉंझ) २) बैल, गाढव, घोडो हांचे शक्तीचो उपेग ३) चाकांची वाहनां ४) होडयेक लावपाचें शीड ५) घुंवतें चाक आनी ६) विटो. तांबें आनी कांशें हे धातू घडोवन तांचे पत्रे, ल्हान कुडके, हत्यारां आनी हेर वस्तू करपाक येतात म्हणपाचें मनशाक समजलें. ख्रि. पयलीं सु. ३,००० वर्सांपयलीं बैल जुंपिल्लो लांकडी नांगर वापरांत आयिल्लो. नांगर आनी ताका बैल जुंपपाक येता ह्या सोदाक लागून पयलींची कुडक्यांची शेती वचून त्या जाग्यार व्हडल्या कुणग्यांची पद्दत आयली.

ब्रॉंझयुगांत तंत्रज्ञान, कुशळताय आनी कसब हांची गरज आशिल्ले धातू गाळप, ओतकाम, विणप, कुंभारकाम सारकिल्ले धंदे सुरू जाले. पयलीची शेताचेर आदारिल्ली समाजरचणूक वचून वेपार आनी तंत्रविद्येचेर आदारिल्लें उत्पादन हांचेर आदारिल्ली समाजरचणूक अस्तित्वांत आयली. लोकांच्या तंत्रज्ञांनात आनी समाजीक, अर्थीक आनी राजकीय जिवितांत जाल्ल्या महत्वाच्या बदलांनी शारांक जल्म दिलो. हाका लागून व्हडलीं अभियांत्रिकीय कामां हातांत घेवप शक्य जालें. ह्यो घडामोडी टायग्रिस - युफ्रेटीस आनी नायल न्हंयांच्या देगणांनी घडल्यो.

पुराणकाळांत न्हंयांच्या देगांनीच संस्कृताय उदयाक आयली. देखीक - सिंधू न्हंयच्या आश्रयान सिंधू संस्कृताय आनी नायलच्या देगांचेर ईजिप्ती संस्कृताय. हेचप्रमाण टायग्रिस - युफ्रेटीस न्हंयांच्या देगणांनीय बॅबिलोनी संस्कृती ब्रॉंझयुगाच्या उत्तरार्धांत जल्माक आयली. शेताखातीर आनी सदच्या वापराखातीर उदक मेळोवपाक बांद, धरणां, कानाल बांदपांत आयले. लिपीय अस्तित्वांत आयली. वेपाराखातीर प्रमाण वजनां आनी मापां तशेंच तागडी वापरांत आयली. शेतकामत्यांक पंचांग जाल्यार अभियंत्यांक सर्वेक्षणाचीं साधनां आनी बांदावळीची पद्दत जाय आसली. हेखातीर अभियंत्याक क्षेत्रफळ, घनफळ आनी कोन समजुपाखातीर गणिताची गरज लागली. हाकालागून मुलभूत शास्त्रांक सुरवात जाली.

ह्या काळांत उच्च दर्जाची कारागिरीय सुरू जाली. तेचप्रमाण कुशळ अशे शिल्पकार आनी कुंभार आदीं सगल्या प्रकारचे कारागीर अस्तित्वांत आयले. ह्या देगणांनी खुबशीं शारांय वसलीं आनी तातूंत बॅबिलोन आनी अर हीं मुखेल शारां आशिल्लीं. हीं सगळीं शारां म्हणजे स्वतंत्र राज्यांच आशिल्लीं आनी तांचेमदीं सदांच झुजां जातालीं. हेखातीर शारांभोंवतणी ताणीं व्हडल्यो वण्टी बांदिल्ल्यो. बॅबिलोनभोंवतणची वणत नेबुकॅड्नेझर (ख्रि. प. ६०५ - ५३२) ह्या राजाचे कारकिर्दींत बांदिल्ली.

नायल देगणांत विकसीत जाल्ल्या तंत्राचें आनी संस्कृतीचें स्वरूप टायग्रिस - युफ्रेटीस देगणांपरस सामकेंवेगळें आशिल्लें. नवाश्मयुगापसून नायल देगणांनी मनशाचो राबितो आशिल्लो. शेताखातीर ताणीं संघटीत जलसिंचनाची वेवस्था केल्ली. ब्रॉंझयुगांत न्हंयेचेर व्हडले बांद घालपाक ताणीं सुरवात केली. ख्रि. प. २,००० पसून ईजिप्ती लोकांनी न्हंयेदेगेपसून पयसुल्ल्या शेतांक उदक मेळचें म्हण कानाल, धरणां आनी व्हडले जलाशय बांदले. सबंद खेड्याभोंवतणी व्हडल्यो वण्टीय उबारिल्ल्यो. ल्हान - व्हड स्तूप आनी थडगींय बांदपांत आयलीं. तांचो खुबसो अंतर्गत वेपार नायल न्हंयेतल्यान व्हड्यांनी जातालो. व्हडीं जांव जहाजां लांकडाचीं आसतालीं. दुसरो रॅमसीझ (ख्रि. प. सु. १,३०४ - १,२३७) ह्या राजाचीं ४०० जहाजां आशिल्लीं. कला आनी हस्तकला हांचेर आदारिल्ले धंदे अर्थवेवस्थेंत म्हत्वाचे जाल्ले. ईजिप्ती लोकांनी दिसाचे आनी रातचे तास कळपाखातीर उपकरणां तयार केल्लीं. तशेंच दिसाखातीर ढोबळ रचणुकेचें सूर्याचे सावळेचें घड्याळ तयार केल्लें. उदकाच्या घड्याळाचोय ते वापर करताले.

ग्रीक आनी हेलेनिस्टिक संस्कृतायेंतय तंत्रज्ञान विकसीत जाल्लें. हांगाच्या लोकांनी गणित, ज्योतीश सारकिल्ल्या सिध्दांतीक शास्त्रांकडेन चड लक्ष दिलें. वास्तुकला आनी शिल्पकलेसारक्या ललीत कलांकडेनय तांचो कल आशिल्लो. ग्रीक संस्कृताय ख्रि. आ. सव्या शेंकड्यांत जल्माक आयली आनी रोमन लोकांनी इ. स. च्या दुसऱ्या शेंकड्यांत जेन्ना घुरी घालून तो देश जिखलो तेन्ना अस्ताक पावली.

ग्रीकांनी तंत्रविद्येंत जी भर घाली तातूंत लोखणाच्या वस्तूंचो आसपाव जाता. तशेंच तरफेसारखे घटक वापरून सोरो तयार करपाखातीर द्राक्षांचो रोस काडपाचें यांत्रिक साधन तांचेकडेन आशिल्लें. तांचें जहाज बांधणीचें तंत्र ईजिप्ती लोकांपरस बरेंच प्रगत आशिल्लें.

ख्रि. प. ३०० पसून ते इ. स. ३०० मेरेन सु. ६०० वर्सांच्या काळांत हेलेनिस्टिक समाजाची उदरगत जाली. तंत्रविद्येचे प्रगतींत ताणीं म्हत्वाचो हातभार लायलो. ॲलेक्झांड्रियाच्या अभियंत्यांनी उदक उसपुपाखातीर वेगवेगळीं तंत्रां वापरांत हाडलीं. तशेंच झुजाचीं नवीं साधनांय तयार केलीं. सर्वेक्षणांतलें अंतर मेजपाखातीर सायक्लॉमीटर ह्या उपकरणाचो ते उपेग करताले. हॅलेनिस्टिक अभियंत्यांनी सिध्दांतीक नदरेन प्रगत स्वरूपाच्या यांत्रिक गतीचो अभ्यास केलो. तशेंच तरफ, चाक आनी आस, कप्पी, पाचर आनी स्क्रू ह्या सादद्या यंत्रांतलो यांत्रिक लाव काडपाखातीर सिध्दांतीक पद्दत सोदून काडली. ताणीं त्यावेळार मांडिल्ले सिध्दांत फुडले कांय शेंकडे तंत्रविद्येच्या विकासाक उपेगी थारले. देखून हेलेनिस्टिक तंत्रविद्येक तंत्रविद्येच्या विकासाच्या इतिहासांत म्हत्वाची सुवात आसा.

रोमन लोकांनी व्हडलीं देवळां, थडगीं जांव संरक्षक वण्टी बांदूंक ना. तर ताणीं व्हडले राजवाडे, न्हाणी घरां, क्रिडाघरां, धान्याचे गुदांव, पूल, रस्ते, गटारां ह्यो गजाली बांदल्यो. ह्यो गजाली बांदतना रोमन लोकांनी कल्पकता दाखयली. तशेंच बांदकामांत नवें तंत्र आनी कल्पना हाडल्यो. ताणीं बांदिल्ल्यो जलवाहिन्यो आनी रस्ते हांचीं तंत्रां आनी कामाच्यो पद्दती अठराव्या शेंकड्यांत लेगीत वापरताले.

चीनांत फू सी, शन नूंग आनी हुआंगती हांकां तंत्रविद्येचे प्रथमावस्थेचें प्रतीक मानतात. हुआंगती हाणें नाणी पाडलीं. तशेंच थंय जायतीं व्हडलीं व्हडलीं बांदकामां जातालीं आनी शेतीय चलताली. ह्या तीन तंत्रज्ञा उपरांत स्या (ख्रि. प. एकविसावें ते ख्रि. प. सोळावें शतमान), शांग (ख्रि. प. सोळावें ते ख्रि. प. अकरावें शतमान) आनी अस्तंतेचो जौ (ख्रि. प. अकरावें शतमान ते ख्रि. प. ७७१) आनी उदेंतेचो जौ (ख्रि. प ७२० ते ख्रि. प. २४९) ह्या इतिहासीक राज्यकर्त्या घराण्यांनी तंत्रविद्येंत मोलाची भर घाली.

चीनांत तंत्रविद्येच्या मळार जायत्यो नोंद जावपासारक्यो गजाली

घडल्यो. पयली म्हळ्यार थंय नाण्यांचो प्रसार जालो. ७०,००० परसय चड लोकवस्तीचीं शारां वसलीं. चीनांतलीं सुरवातेचीं ज्योतीश शास्त्रीय उपकरणां म्हणजे छायास्तंभ आनी फर्मापट्टी. तशेंच दट्टो आशिल्लो एक द्विक्रिय पद्दतीचो भातो वापरांत आयलो. लोखणी सरपळ्यांचे आनी एकेच कमानीचे फातरांचे पूल बांदपांत आयले. नारा काळांत (इ. स. ७५६) शोसॉइन ह्या नांवाचो खूब व्हड आनी नामनेचो लांकडी प्रासाद बांदलो. तालूंत चीन आनी हेर आशियाई देशांतल्यान हाडिल्ल्यो मोलादीक कलाकुसरीच्या वस्तूंचो संग्रह अशिल्लो. लोखणाची झोतपट्टीय ते वापरताले. तशेंच शेतीविज्ञान, वैजकी, झुजांतले डावपेंच, वास्तुशिल्प सारकिल्ल्या विशयांचेर ह्या काळांत ग्रंथरचणूक जाली. छंग त्सु (१४०३ - २४) ह्या बादशहान पेकिंगच्या भायर 'व्हडल्ये घांटेचो मठ' बांदलो.

आधुनीक काळांत जपान हो जरी तंत्रविद्येंत मुखार आसा तरी पुरातन काळांतल्या तंत्रविद्येची कांयच म्हायती मेळना. आग्नेय आशियांतल्या हेर देशांतल्या तंत्रज्ञानाचीय हीच गत आसा.

पदार्थावेल्या संस्कारान जर पदार्थाच्या भितरल्ले रचणूकें त बदल जातात जाल्यार तो संस्कार रासायनीक जातीचो आसता आनी अशा संस्काराकडेन संबंदीत आशिल्ली तंत्रविद्या म्हणजेच रसायनी तंत्रविद्या. धातुकांपसून बीड, लोखण, पोलाद तयार करतना धातुकांत अंतर्गत बदल जातात म्हणून हे विधी रसायनी तंत्रविद्येंत मोडटात.

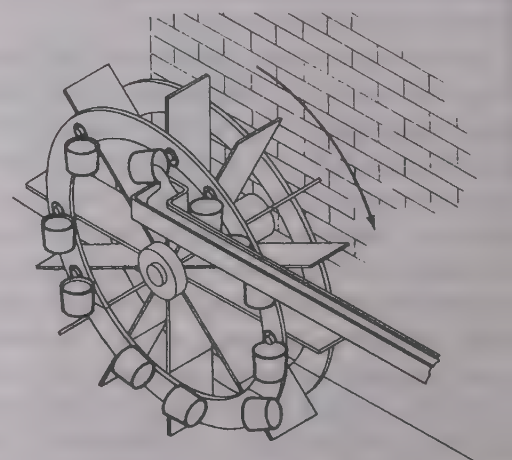
१८५३ मेरेन इंग्लंड आनी हेर युरोपीय देशांनी पोलाद तयार करपाखातीर पोरनीच पध्दत वापरताले. पूण १८५४त हेन्री बेसेमर हाणें नवी पध्दत सुरू केली. बेसेमर हाची पोलाद तयार करपाची पध्दत कमी वेळांत पूराय जावपी आनी सामकी थोडया खर्चाची आशिल्ल्यान ती सगळ्या देशांनी वापरांत आयली. १८५६त फ्रीड्रिख सीमेन्स ह्या जर्मन तंत्रज्ञान भट्टी (ओपन हार्थ) तयार केली. हाका लागून जहाजबांदणी, रूळमार्गी डब्यांची बांदणी, घरबांदणी, कारखान्यांची बांदणी, पूल बांदणी सारकिल्ल्या जायत्या उद्येगांनी सुदारणा जाली.

इ. स. १८६० उपरांत जर्मनी आनी फ्रान्स ह्या देशांनी रसायन उद्येगांतल्या जायत्या धंद्यांक सुरवात जाली. डब्ल्यू. एच्. पर्किन ह्या तंत्रज्ञान १८५६ वर्सा 'मोव्ह' ह्या डांबरापसून कृत्रिम ॲनिलीन रंजकद्रव्य तयार केलें. स्फोटक द्रव्याच्या उत्पादनांत व्हड क्रांती जाली. तशेंच वखदांचे आनी छायाचित्रणाखातीर लागपी शुध्द रसायनां, अल्कोहॉलां, सुगंधी द्रव्यां, गुंगी हाडपी रसायनां अशे जायते पदार्थ तयार करपाचे नवे उद्येग सुरू जाले. रसायनशास्त्रांतले प्रगतीक लागून कागद, कंवची, शिमीट, चिनी मातयेचीं आयदनां, शाबू, विटो, रबर, कातडीं, फस्कां सारकिल्ल्या धंद्यांनी सुदारणा करपांत आयल्यो. हाका लागून तंत्रविद्येचें म्हत्व सगल्यांक पटलें.

नेटान व्हांवपी उदकाचो उपेग दातें फिरोवपाक जाता म्हणपाचो सोद पयलीं ग्रीकांनी लायलो. युरोपभर हे पाणचक्कीचो उपेग धान्य दळपाखातीर करताले. उपरांत यंत्रां चलोवपाखातीरय तिचो उपेग करपांत आयलो. सुरवातेचे पाणचक्केक नॉर्स चक्की म्हण्टाले. वाफ इंजिनाचो विकास जल टरबायनाच्या पयलीं जालो आनी हाका लागून वेगवेगळ्या उद्येगांनी चडशी यांत्रिक शक्त वापरपाची लोकांत आवड निर्माण जाली. १८३२त फूर्नेशँ हाणें एक ५० अंशचें टरबायन तयार केलें आनी तेखातीर ताका पेटंट मेळ्ळें. जल टरबायनांत हालीं जाल्ली प्रगती म्हणजे पॉल डेरिएझ ह्या अभियंत्यान तयार केल्लें मिश्र प्रवाहाचें टरबायन (१९५६) जावन आसा.

इ. स. ४०० च्या सुमाराक तिबेट आनी चीनांत वाऱ्यान घुंवपी प्रार्थनाचक्रां आशिल्लीं. तीं पवनचक्कीवरीच आशिल्लीं. हॉलंडांत पवनचक्क्यो वापरपाक तेराव्या शेंकड्यांत सुरवात जाली. पीठ दळपाच्या गिरण्यांविशी मात खास अशी म्हायती मेळना. ह्यो गिरण्यो हेर गिरण्यांवांगडा अठराव्या शेंकड्यांत वापरांत आयल्यो.

उदक उसपुपाखातीर टॉमस सेव्हरी हाणें वाफेचेर चलपी एका साधनाचें १६९८त पेटंट घेतलें. १८३०त रिचर्ड रॉबर्ट्स हाणें रंधायंत्र (प्लेनिंग यंत्र) तयार केलें. तशेंच १८९० च्या सुमाराक तयार केल्ले बेलिस - मार्कॉम इंजिन आनी १९०८त तयार केल्लें एकदिश इंजिन हें इंजिनाच्या विकासांतले कांय मुखेल टप्पे आसात. वाफ टरबायनाचे तंत्रविद्येक एकोणिसाव्या शेंकड्याच्या उत्तरार्धाक सुरवात जाली. ह्या संशोधनांत द लाव्हा ल ह्या स्वीडीश अभियंत्याचें नांव मुखेलपणान घेतात. ताणें १८८४ त तयार केल्ल्या यंत्राक उद्येगीक नदरेन चड म्हत्व प्राप्त जालें. ह्याचवेळार शास्त्रज्ञ अंतर्ज्वलन - इंजिन तयार करपाचे खटपटीक लागले. एत्येन लन्वार (१८२२ - १९००) ह्या फ्रँच शास्त्रज्ञान द्विक्रिया वाफ इंजिनासारकें दिसपी एक इंजिन तयार केलें. ह्या वावरांत रॉबर्ट स्ट्रीट (इंजिन १७९४), विल्यम सेसिल (१८२०), सॅम्युएल ब्राउन (१८२३), डब्ल्यू. एल्. रायट (१८३३), एम्. ह्यूजन (१८६२) आनी अल्फॉंस ब्यू द रोचस ह्या संशोधकांनी महत्वाचें काम केलां. अंतर्ज्वलन इंजिनाच्या इतिहासांत ओटो हाचें वायू इंजिन युगप्रवर्तक थारलें.

उदकाची लाठ

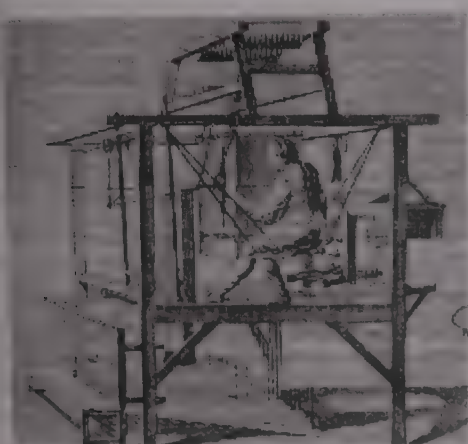
वायू इंजिनाक फाव जाल्लें यश पळोवन गोटलीप डायमलर आनी व्हिल्हेल्म मायबाख हाणीं १८८३त पेट्रोलाचेर चलपी इंजिन तयार केलें. तशेंच डायमलर आनी कार्ल बेंट्स ह्या दोगांनीय स्वतंत्रपणान हीं इंजिनां बसयल्ल्यो मोटारगाडयोय तयार केल्यो. तेउपरांत तातूंत जायत्यो सुदारणा जाल्यो आनी ह्या सुदारणांक लागून पेट्रोल इंजिनाक मानाचें स्थान फाव जालें. पयलें तेल इंजिन मात व्हिएन्ना हांगाच्या जे. हॉक हाणें १८७३त तयार केलें. १८९०त ह्याच इंजिनांत सुदारणा करून एकक्रिया पद्दतीची ओटो आवर्तनाची आवृत्ती काडपांत आयली. डेंट आनी प्रीस्टमन हाणीं

ळून १८८६त जड खनिज तेलाचें बाश्प वापरपी इंजिनाचें पेटंट तलें. हाचे उपरांत कँबेल, ग्रांब, हॉर्नस्बी, क्रॉस्ली हाणीं तातूंत कांय सुदारणा करून नवीं इंजिनां तयार केलीं आनी तातूंतल्या कांय इंजिनाक बरेंच यश फाव जालें. वायू टरबायन तयार करपाच्या यत्नांक ह्या शेंकड्याचे सुरवातेक सुरवात जाली. फ्रान्सांतल्या आर्. आर्मेनगँड आनी सी. लमेल हाणीं पयलें यशस्वी वायू टरबायन १९०३त तयार केलें. तशेंच फ्रँक व्हिटल ह्या इंग्लीश अभियंत्यान १९३०च्या सुमाराक विमानाखातीर लागपी एक जेट प्रचालन इंजिन विकसीत केलें. ह्या कामांत हेर शास्त्रज्ञांचोय हातभार लागिल्लो.

इटलींतलो बर्तोला दे नोव्हाते (सु. १४१० - ७५) हो युरोप खंडांतलो पयलो स्थापत्यजल अभियंतो आशिल्लो. लिओनार्दो दा व्हींची (१४५२ - १५१९) हो इटलींतलो दुसरो एक व्हड शास्त्रज्ञ. ताणें कानस तयार करपाचें आनी आटे पाडपाचें यंत्र तयार केलें. आतां वापरांत आशिल्लीं पुस्तकां छापपाची कला जर्मन तंत्रज्ञ योहान गुटेनबेर्क (सु. १३९८ - १४६८) हाणें सोदून काडली. हे कलेच्या सोदाक खूब म्हत्व आसा कारण ह्या सोदाक लागून तंत्रज्ञानाच्याच न्हय तर सगल्या तरेच्या गिन्यानाच्या प्रसाराक युगप्रवर्तक अशी सुरवात जाली. योहान फूस्ट आनी पेटर शफर हांचे भागींत गूटेनबेर्क हाणें मेंझ हांगा १४५०त एक छापखानो सुरू केलो. त्या काळांतलो संघटीत असो पुस्तकां छापपाचो हो एकच छापखानो आशिल्लो.

उत्तर हॉलंडाक स्वातंत्र्य मेळ्ळ्याउपरांत सोळाव्या शेंकड्याच्या उत्तरार्धांत आनी सतराव्या शेंकड्याच्या पुर्वार्धांत डच अभियंत्यांनी केल्ली कामगिरीय उल्लेखनीय आसा. १५४० - १६९० ह्या काळांत ताणीं सु. १,७८,००० हेक्टर जमीन महासागर आनी भितरलो दर्या हांच्यापसून मेळयली. तशेंच ताणीं जायते बांद आनी कानाल बांदले.

पुर्विल्ल्या काळांत भारत, ईजिप्त, बॅबिलोनिया आनी हेर देशांनी कांतप आनी विणप ह्यो कला खबर आशिल्ल्यो. सूत कांतपाचें सगळ्यांत

हातमाग

पोरने साधन म्हणजे चाती जांव टकळी. हाच्याफुडें चौदाव्या शेंकड्यांत चरखो आयलो. सूत कांतपाच्या कामांत आनीक एक म्हत्वाचो सोद लागलो तो म्हणजे जेम्स हार्ग्रीव्हज हाची कताई जेनी (१७६४). फुडें सॅम्युएल क्रॉम्प्टन हाणें ह्या जेनीच्या कार्यांत सुदारणा करून एक नव्या प्रकारचें यंत्र तयार केलें (१७७४ - ७९) आनी ताका म्यूल अशें नांव दिलें. पूण आतां तें यंत्र वापरांत ना. कापड विणपाखातीर पयलीं हातमाग वापरताले. ह्या मागांत अठराव्या शेंकड्यांत यांत्रिकीकरण जालें. लीआँ हांगाच्या झोझेफ मारी जकार्ड (झाकार) हिणें नक्षीच्या मागांच्या स्वयंचालनाचो सोद १८०१त लायलो. पूण रिचर्ड रॉबर्ट्स हाणें १८२० च्या सुमाराक तयार केल्लो यंत्रमाग मात वापरांत आयलो. तशेंच विल्यम ली हाणें १५८९त विणकामाचें यंत्र तयार केलें.

वाफ इंजीन, पेट्रोल इंजीन हांचो सोद लागल्या उपरांत जमीन, उदक आनी मळब हातूंतलो परिवहन - संचार शक्य जालो. जलद परिवहनाक लागून उद्योगीक शारां वसलीं आनी खेडेगावांतल्या लोकांचें शाराकडेन स्थलांतर जालें. भारतांत पयलींपसून रस्ते आशिल्ले. आधुनीक शिमीट काँक्रीटाचे आनी काळ्या घट्ट पृश्ठभागाचे डांबरी रस्ते मात गाडयांक लागून विसाव्या शेंकड्यांत जगभर जाले. जमनीवेल्या वाहनांत चाकां लायिल्ले गाडयेक पयलो मान फाव जाता. ही गाडी ब्राँझयुगांत मेसोपोटेमियांत जल्माक आयली आसुंये. ताचेपयलीं झुजांत आनी गिरेस्तांचें जांव राजांचें सामान्य वाहन म्हणून रथ वापरताले.

रस्त्यावेल्या यांत्रिक वाहनांत मोटारगाडयांक खूब महत्वाचें स्थान आसा. इ. स. १८२५ उपरांत हीं यांत्रिक वाहनां वापरांत आयलीं. सु. १८३० पसून वाफेचेर चलपी गाडयो तयार करपाक सुरवात जाली. भारतांतय मुंबय पोर्ट ट्रस्ट आनी माझगाव डॉक हांचे वाफेचे मालट्रक १८३०च्या सुमाराक मुंबयत चालू आशिल्ले. १८८० उपरांत तेल इंजिन येतकच उपरांत खूब जड वाफगाडयांचो जागो पेट्रोल इंजिनाचेर चलपी मोटारींनी घेवपाक सुरवात केलो. हाचेपयलीं १८१८त सायकलीचो जल्म जालो आनी आधुनीक स्वरुपाची पयली सिंगर सायकल बाजारांत आयली.

जर्मनींतल्या मॅनहिम हांगाच्या कार्ल बेंट्स हाणें एक पेट्रोल इंजीन स्वतंत्रपणान तयार केलें (१८८५) आनी ताची एक तिचाकी मोटारगाडी तयार केली. उपरांत हीच गाडी ताणें चार चाकी केली. पूण बाकीची सगली रचणूक आदल्यावरीच आशिल्ली (१८९३). ही गाडी यशस्वी थारली आनी फुडलीं ७-८ वर्सां अशे तरेच्यो शेंकड्यांनी गाडयो खपल्यो. कार्ल बेंट्स हो आधुनीक मोटारगाडयेचो जनक जावन आसा. १८८९त चार चाकांच्यो गाडयो कारखान्यांत तयार जावपाक लागल्यो. इ. स. १९०० उपरांत आयजलेगीत मोटारगाडयेंत सुदारणा जायत आसात.

जॉर्ज स्टीफन्सन (१७८१ - १८४८) हाका रूळमार्गाचें आनी रूळमार्गी इंजिनाचें जनकत्व दितात. लिव्हरपूल आनी मँचेस्टर ही पयली माल आनी प्रवासी हांची रूळमार्गी गाडी जावन आसा. ती १८३०त सुरू जाली. १८४०त परत लंडन - बर्मिंगहॅम आनी लंडन ब्रिस्टल हे मुखेल मार्ग सुरू जाले. टॉमस, रसेल, क्रॉम्प्टन (१८१६ - ८८) आनी जॉन हॅजवेल (१८६१) हाणींय रूळमार्गी इंजिनाचे निर्मणेंत हातभार लायलो

पुर्विल्ल्या काळांत, ब्राँझयुगांत, ख्रि. आ. काळांत आनी युरोपांतय होडीं वापरताले. पंदराव्या शेंकड्यांत तांकां कॅरॅक म्हण्टाले. १५५०त गॅलीऑन नावाची तारवाची एक जात वापरांत आयली. सतराव्या शेंकड्यांत व्हड प्रमाणांत तारवां बांदपाक सुरवात जाली. १८४०त क्लिपर नांवांची तारवां जल्माक आयलीं. ही उत्क्रांती अमेरिका आनी इंग्लंडांत जाताली

जेम्स वॅट हाणें वाफेचें इंजिन तयार केलें. ते उपरांत ब्रिटीश आरमारांत १८२२ पसून वाफ इंजिनाचेर चलपी तारवांचो आसपाव केल्लो. कोळशाची व्हर-हाड करपाखातीर दर्यांत 'बार्क' नावांचीं ल्हान तारवां वापरताले. विसाव्या शेंकड्याचे सुर्वेक अशे तरेच्या 'बार्कां'चो सगलेकडेन वापर जातालो. ते उपरांत स्कूनर जातीचीं तारवां आयलीं. १८२२ स्ट्रॅफर्ड शारांतल्या कारखान्यांत तयार केल्ले भाग टेम्स न्हंयेचेर जोडून पयली वाफ बोट तयार करपांत आयली. हाचेफुडें १८२९त बर्कनहॅड (इंग्लंड) हांगा कॉर्नेल लेअर्ड नांवाची व्हडली कंपनी लोखणाचीं तारवां बांदपाक लागली. एफ्. पी. स्मिथ आनी जे. एरिकसन ह्या दोगांकय १८३६त मळसूत्री प्रचलकाचीं एकस्वां मेळ्ळीं. आय्. के. ब्रनेल हाणें 'ग्रेट ब्रिटन' हें पयलें लोखणाचें प्रचालक आशिल्लें व्हडलें तारूं इंग्लंड - अमेरिका प्रवासाखातीर बांदलें. तशेंच आल्फ्रेड होल्ट, प्येअर बूगेअर, टॉमस लेंग, विल्यम फेअरबेअर्न, ग्लासगोचे डब्ल्यू. जे. एम्. रँगकिन आनी जॉन विल्किन्सन हाणींय जलवाहनां तयार करपाखातीर म्हत्वाचो वावर केला. १८७७त ब्रिटीश नौदलान 'आयरिस' आनी 'मर्क्युरी' ह्यो दोन बोटी बांदल्यो. पूण पयली नांव घेवपासारखी पोलादी बोट १,७७७ टनी 'रोटोमहाना' ही आशिल्ली. ही बोट विल्यम डेनी हाणें बांदिल्ली.

तंत्रविद्येच्या मळार जे म्हत्वाचे खुबशे सोद लागिल्ले तातूंत हवाई वाहनांचोय आस्पाव जाता. १८९७त अशें वातयान मळबांत सोडपाचे यत्न निश्फळ जाल्याउपरांत ग्राफ (काउंट) फेर्दिनांद फोन त्सेपेलीन (झेपेलीन, १८३८-१९१७) ह्या शास्त्रज्ञान २ जुलय १९०० दिसा कॉन्स्टन्स तळ्यावेल्यान (बोडन से वेल्यान) यशस्वी उड्डाण केलें. ते उपरांत ऑरव्हिल रायट हो आपल्या विमानांतल्यान १७ डिसेंबर १९०३ ह्या दिसा फकत १२ सेकंदांत ३५-३६ मी. अंतर उडत गेलो. ही घडणूक खूब म्हत्वाची जावन आसा. हे घडणुके उपरांत रायट भावंडांनी १९०८त जेन्ना नवें विमान तयार केलें तेन्ना तांच्या कार्याक अमेरिकेंत आनी युरोपांतय प्रसिध्दी आनी मान्यता फाव जाली. फ्रान्सांतय विमान तयार करपाचे स्वतंत्र यत्न सुरू जाले. हातूंत ब्राझिली वैमानीक आलबे अरतू सँनतूझ द्यूमाँ बंधू आनी ताचे वांगडी ल्वी ब्लेर्यो हे मुखेल जावन आसात. तशेंच सी. ए. लिंडबर्ग हाणें २०-२१ मे १९२७ दिसा एकटयान अटलांटिक महासागर हुंपलो.

सद्याच्या काळांत तर जेट विमानांनी दिल्ली - मुंबय ते न्यूयॉर्कमेरेन सु. १५,००० किमि. चो प्रवास ३०० परस चड मनीस आनी माल घेवन १५-१६ वरांनी करपाक येता इतली प्रगती हवाई वाहनांच्या मळार जाल्ली आसा.

पुर्विल्ल्या काळांत लेगीत मनशाक देवाण-घेवाण करपाखातीर वजनांची गरज पडटाली. तेखातीर सुरवातेक दांडयेचे काटे प्रचारांत आयले. ईजिप्तांतलो पोरनो काटो नाकदा हांगाच्या एका थडग्यांत सांपडला. तशेंच जनावरां आनी शेवर्णीं हांचीं रुपां आशिल्लो फातराच्या वजनांचो संचय सांपडला. सतराव्या शेंकड्याच्या शेवटाक स्प्रिंगकाटे तयार केले आसुंये. १६९४त अशे कांटे प्रचारांत आशिल्ले. ताच्या उपरांत व्हर्नियर व्यासमापक, सूक्ष्ममापक, व्हर्नियर कोनमापक सारकिल्लीं उपरकणां कारखानदारांनी तयार केलीं. अशेतरेचीं उपकरणां सोदून काडपांत गॅसकोइन, रॉबर्ट हूक, हेन्री मॉडस्ले, जो झेफ व्हिटवर्थ, जे. एल्. पामर, याकोप आम्सलर, सी. ई. योहानसन हाणीं म्हत्वाचें काम केलां. आंरी पीटो हाणें वायूच्या जांव दव्याच्या प्रवाहाचो वेग मेजपाचें उपकरण १७३२त सोदून काडलें. ते उपरांत बूरदाँ (बोर्डन) दाबमापक उपकरणाचो सोद लागलो. एकोणिसाव्या शेंकड्यांत इंजिनाची शक्त मेजपाखातीर प्रॉनी शक्तिमापक हें एक नवें साधन तयार करपांत आयलें. ह्या यंत्राचो सोद बॅरन रीश द प्रॉनी हाणें १८३३ त लायलो.

विद्युत् अभियांत्रिकीची सुरवात मात १८२५-५० ह्या काळांत जाली. सतराव्या आनी अठराव्या शेंकड्यांतल्या शास्त्रज्ञांनी विजेच्या भाराचे कांय गुणधर्म पारखिल्ले. ओटो फोन गेरिक हाणें अशे विजेची पुरवण करपी यंत्र १६६०त सोदून काडलें. फ्रान्सिस हॉक्स्वी आनी स्टीव्हेन ग्रे, जॉन कँटन, आलेस्सांद्रो व्होल्टा आनी अब्राहम बेनेट हाणींय ह्या यंत्रांत कांय सुदारणा करपाखातीर म्हत्वाचे सोद लायले. पीटर व्हान मसेनब्रूक (१६९२-१७६१) हाणें 'लायडन बरणी'चो (विद्युत् भार साठोवपी साधन) सोद लायलो. १८७८त आर्. एल. जी. प्लांते हाणें गरजेप्रमाण वापरूंक येता अशा वीज साठोवपी घटाचो सोद लायलो. १८३१त मायकेल फॅराडे हाणें विद्युतीय आनी चुंबकीय मळांवेल्या अन्योन्य क्रियांचो उपेग करून यांत्रिक गती तयार केली. १८३२त पॅरिस हांगा ईपॉलीट पीक्सी हाणें विद्युत् चुंबकीय जनित्र तयार केलें. मागीर सॅक्सटन, लायपसिकचे ई. श्टन्हेर, डॅनीश अभियंतो सोरेन होर्थ आनी जायत्या हेर शास्त्रज्ञांनी अशातरेचीं यंत्रां तयार केलीं. आन्तॉन्यो पाचिनॉत्ती हाणें १८६०त पयलो एकदिश डायनामो तयार केलो. १८९३त जॉर्ज वेस्टिंगहाउस हाणें नायगारा धबधब्याचेर जलशक्तिकेंद्रांत प्रत्यावर्ती जनित्रां वापरलीं. एस्. झेड्. फेरांटी (१८६४-१९३०) हाणें लंडनच्या वीज पुरवठ्याखातीर डेटफर्ड हांगा शक्तिकेंद्र १८८९त बांदलें.

विजेचे दिवे तयार करपांत टॉमस एडिसन (१८४७-१९३१) हो अमेरीकी संशोधक मुखार आशिल्लो. ताच्या पयल्या दिव्यांत ताणें कोंड्याचो कार्बनीकृत तंतू वापरिल्लो आनी तो निर्वात कंवचेच्या गुळ्यांत घाल्लो. ताचो हो दिवो २१ ऑक्टोबर १८७९ दिसा तयार जालो. ताच्या उपरांत १८९८त ऑस्मियमाच्या तंतूचे, विसाव्या शेंकड्याचे सुरवातेक टँटॅलमाच्या तंतूचे आनी शेवटाक १९११त टंगस्टनाच्या तंतूचे दिवे प्रचारांत आयले.

विद्युतीय जांव विद्युत् चुंबकीय तरंगांचो सोद लागल्या उपरांत तांच्या उपेगाचो सोद करपी गूल्येल्मो मार्कोनी (१८७४-१९३७) हो पयलो शास्त्रज्ञ. १८९७ च्या मे म्हयन्यांत रेडीओन पांच किमी. पयस संकेत धाडपांत ताका यश फाव जालें. १९१० मेरेन सबंद अटलांटिक महासागर रेडिओ संदेश प्रेशणाच्या टप्प्यांत आयिल्लो आनी बोटींचेरय रेडिओ संदेशवहन वापरपांत येतालें.

हर्ट्झ हाच्या विद्युत् चुंबकीय तरंगांच्या सोदाउपरांत १९०४ च्या सुमाराक जॉन अॅब्रोज फ्लेमिंग हाणें एडिसन परिणामाचो उपेग करून पयली द्विप्रस्थी तापायनिक नलिका तयार केली. तशेंच १९२० उपरांत सार्वत्रिक रेडिओ प्रेशण सुरू जालें. १९२७त दूरचित्रवाणी प्रायोगिक तरेन अवतरली. हातूंतल्यानच फुडें इलेक्ट्रॉन सूक्ष्मदर्शक, इलेक्ट्रॉनीय प्रयुक्तींच्या आदारान यंत्रांचें नियंत्रण, संगणक, सूक्ष्मतरंग दूरध्वनी सारकिल्लीं यंत्रां आधुनीक काळांत वापरांत आयलीं आनी १९४८त ट्रँझिस्टरय तयार केलो.

आधुनीक काळांत तंत्रविद्येची प्रगती सगळ्या दिकांनी जावपाक लागल्या. रशियेन ४ ऑक्टोबर १९५७ दिसा पयलो कृत्रीम उपग्रह अवकाशांत सोडून अवकाश युगांत पावल दवरलें. उशणता संक्रमणाच्या

ाचेरय यांत्रिक अभियंत्यांनी म्हत्वाचें काम केलां. ह्या काळांतले तंत्रविद्येक नीक एक म्हत्वाचें यश फाव जालें तें म्हळ्यार अणुकेंद्रीय विक्रियकांची बारणी आनी तांच्या अणुकेंद्रीय भंजनाकलागून निर्माण जावपी उश्णतेचो ज उत्पादनाखातीर केल्लो उपेग हें जावन आसा. अशे तरेचीं संयंत्रां टन, अमेरिका सारकिल्या देशांनी बांदल्यांत. अशें पयलें संयंत्र इंग्लंडांत ल्डर हॉल हांगा १९५७त तयार जालें. १९६० मेरेन हे पद्दतीचो तार जावन जर्मनी, रशिया, फ्रान्स, इटली, जपान, भारत ह्या देशांनीय शीं संयंत्रां उबारपाक सुरवात जाली. अमेरिकेंत तर अणुशक्तीचेर लपी पाणबुड्योय बांदल्यात.

अवकाशयान

वैजकी मळारय आयज जायते नवे नवे सोद लागल्यात. नवीं नवीं वखदां आनी यंत्रांच्या सोदाक लागून व्हड व्हड दुयेसांलेगीत बरीं जावपाक लागल्यांत.

परिणाम : तंत्रविद्येन मनशाच्यो गरजो भागोवपाखातीर खूब सुविधा निर्माण केल्यो. ह्या सुविधांवरवीं मनशान आपली सर्वांगी उदरगत साधून घेतली. फातरापसून सुरवात करून तंत्रविद्येन मनशाच्या हातांत इलेक्ट्रॉनीक हाडून दिलो. झाडाच्या पानांच्या खोपीचो आलाशिरो घेवपी मनशाक पंचतारांकीत राबित्याची सोय करून दिली. मनात येता तें भोगपाचो तंत्रविद्येन मनशाक वर दिलो.

तंत्रविद्या जशी जशी विकसीत जायत गेली तशी तशी तिची गरज म्हणून आनी परिणाम म्हणून मनशाच्या वेव्हारांत क्रांतीकारी बदल जालो. तंत्रविद्येन मनशाच्या हातांत वेगवेगळ्या तरेच्यो शक्ती दिल्यो. ह्या शक्तींचो विधायक कामाखातीर उपेग जातनाच विध्वंसक कामाखातीर उपेग करप जालो. अणुशक्तीचो अणुबाँबाखातीर उपेग करून संवसारांत दोन म्हाझुजां घडलीं. आयचे घडयेक बऱ्याच राष्ट्रांकडेन जीं संहारत्मक अस्त्रां आसात तीं तंत्रविद्येची देणगी आसा.

लोकसंख्येची वाड करपाक तशेंच तिचें नियंत्रण करपाक तंत्रविद्येन हातभार लायला. वैजकी मळार जाल्लो विकास, अन्न धान्याच्या बाबतींत जाल्ली सुदारणा, हुंवार, भूंयकांप, रोगराई आनी हेर सैमीक अवर्शणाचें केल्लें नियंत्रण, हाका लागून मरण प्रमाण उणें जावन लोक संख्येंत भर पडत आसा. हेच तंत्रविद्येच्या आदारान दुसरेवटेन कुटुंब नियोजन जाता आशिल्ल्यान लोकसंख्येचेर नियंत्रण पडटा.

शारीकरण ही एक तंत्रविद्येची उपनिर्मिती, जंय तंत्रिकरणाचो वेग वाडला. शारिकरणातल्यान समाजीक मांडावळीक बादा हाडल्या. समाजीक रचणूक आनी समाजीक संबंद हातूंत बरे तशे वायट बदल घडोवन हाडल्यात.

तांत्रिक कारणान पर्यावरणांत बादा हाडून समाजांत स्वास्थ्याचो प्रश्न निर्माण केला. तंत्रविद्येवरवीं व्हड व्हड सोद लावन मनशाखातीर केल्ल्या सुविधांचो लाव घेवपाखातीर जें एक समाजीक, मानसीक आनी पर्यावरणीय स्वास्थ्य लागता तेंच तांत्रिकरणांतल्यान नश्ट जाल्ल्यान तंत्रविद्या हो वर काय शाप हाचेर सद्या बुदवंतांची भासाभास चालू आसा.

- कों. वि. सं. मं.

पूरक नोंद : तांत्रिक शिक्षण
: ताम्रपाशाणयुग

तंत्रशास्त्र : अध्यात्म गिन्यानाचो वा तत्त्वगिन्यानाचो विस्तार करपी शास्त्र. तत्त्व आनी मंत्र हांणी युक्त अशा व्यापक अर्थांचो विस्तार करपी आनी साधकांचें, साधनेचे वरवीं परित्राण करपी जें शास्त्र आसा, ताका तंत्र अशें म्हण्टात. देवतेच्या रूप - गुण - कर्माचें चिंतन - मनन, देवताविशींच्या मंत्रांचो उपदेश, मंत्रांची संयोजना हांची जातूंत म्हायती आसता, ताका तंत्र अशें म्हण्टात. व्यापक अर्थान सांगपाचें जाल्यार शास्त्र, सिध्दांत, अनुष्ठान, विज्ञान ह्यो गजाली जातूंत सांगल्यात, ताका तंत्र अशें म्हण्टात. तंत्राक आगम अशें दुसरें नांव आसा.

तंत्रशास्त्रांत तंत्रांचे फुडले तीन विभाग सांगल्यात.

(१) आगम : सृश्ट, प्रलय, देवतापुजा, पुरश्चरण, षट्कर्मसाधन आनी चतुर्विध ध्यानयोग हांचें वर्णन आशिल्ल्या ग्रंथांक आगम अशें म्हण्टात.

(२) यामल : सृश्टीतत्त्व, ज्योतिश, नित्यकृत्य, क्रम, सूत्र, वर्णभेद आनी युगधर्म हांचो विचार जातूंत केला, त्या ग्रंथांक यामल अशें म्हण्टात.

(३) तंत्र : सृश्ट, लय, मंत्र - यंत्रनिर्णय, तीर्थ, आश्रमधर्म, कल्प, ज्योतिश, व्रत, शौचाशौच, दादल्या - बायलांचें लक्षण, राज - दान - युगधर्म, वेव्हार, अध्यात्म, स्नानविधी, भू - भूतशुध्दी, प्राणायाम, न्यास, जप, तर्पण, पुजा, दीक्षा, अभिशेक, प्रायश्चित, चक्रपुजा, मुद्रा ह्या गजालींचें वर्णन ज्या ग्रंथांत आसा, तांकां तंत्र अशें म्हण्टात.

क्रिया हें तंत्रांचें खाशेलपण. वेदीक ग्रंथांत सांगिल्ल्या ज्ञानाचें क्रियात्मक रूप प्रगट करप, हो तंत्रांचो हेत. वेगवेगळ्या साधनांवरवीं देवता आनी सैमीक शक्ती हांकां होरावप, योगावरवीं भितल्ल्या शिवशक्तींचें मिलन घडोवन हाडप आनी मनशाच्या जिवात्म्याचेर वेगवेगळे संस्कार करून ताका दिव्य भावाचे अवस्थेंत व्हरून अद्वैतरूप आत्मज्ञानाचो साक्षात्कार घडोवप, हो तंत्रांचो हेत.

वैदीक काळांत यज्ञयागां वांगडा तंत्रीक पद्दतीय प्रचारांत आशिल्ल्यो, अशें म्हण्टात. छांदोग्यांतली मधुविद्या ही तंत्रीक रहस्यात्मकूच आसा

भारतांत अध्यात्मीक मळार तंत्रमार्गान म्हत्वाची सुवात मेळयल्या.

कांय तंत्रीक आचार ऋग्वेद काळांतूय रूढ आशिल्ले, अशें जाणकारांचें मत आसा. अथर्व वेदाचो आनी तंत्राचो संबंद सामको लागींचो आसा. भारतीय झुजाउपरांतच्या आनी बुध्दा पयलींच्या अशा सुमार दोन हजार वर्सांच्या काळांत भारतांत तंत्रधर्म सगल्याक चलतालो. महाभारताच्या शांतीपर्वांतूय तंत्रीक परिभाशा वापरिल्ली दिसता. मध्ययुगांतल्या धर्मीक साहित्यावयल्यान कळटा, तंत्रांक अवैदीक मानपाची प्रथा आशिल्ली. पूण फुडें भौसांत तांचो प्रसार वाडिल्ल्यान ब्राह्मणांनीय तांचो स्विकार करून तांचें म्हत्व वाडयलें.

तंत्रशास्त्र हें वेगवेगळ्या लोकवेदांचें, देव - देवतांचें आनी लोकप्रचलीत अनुश्ठानांचें विकसीत रूप. मध्ययुगांत हो लोकधर्म सगल्याक पातळ्ळो आनी चडशा संप्रदायांनी ताचो स्विकार केलो. वैदिकांचे संध्येंतूय तंत्रीक प्रक्रिया आयल्यो. ल्हव ल्हव तंत्रीक साधना तयार जाल्यो. तंत्रीक साधनेंत वेळोवेळ विदेशी आचारांचोय प्रभाव पडलो, अशें दिसता. हो विदेशी प्रभाव इ. स. आठव्या ते बाराव्या शतमानांचे मजगतीं पडलो आसूंक जाय. कारण त्या काळांत चीन, तिबेट, मोंगोलिया, गांधार, ह्या देशांकडेन भारताचें दळणवळण चलतालें.

तंत्रसाहित्य हें खूब पुर्विल्लें, विशाल आनी व्यापक. ॲव्हॅलॉन हाच्या मताप्रमाण तंत्रग्रंथांचो आंकडो एक लाखापरस चड आशिल्लो. वाराही तंत्राच्या मताप्रमाण देव, ब्रह्म आनी पाताळ ह्या तीन लोकांमदीं तंत्राचे णव लाख श्लोक आसून, भारतांत एक लाख आसात. ॲव्हॅलॉनच्या मताकडेन हें मत जुळटा. कांय तंत्रग्रंथ खुबूच पोरणे म्हळ्यार इ. स. पयल्या शतमानांतले आसात. कांय गुप्तकालीन लिपींत बरयल्ले आसात. दक्षिण भारतांतल्या शैव आगमांचो उल्लेख पल्लव राजांच्या सव्या शतमानांतल्या शिलालेखांत आसा. बौध्द तंत्रांचो आंकडो बरोच व्हडलो आसून, तातूंतलीं कितलींशींच इ. स. पयल्या शतमानांतलीं आसात. सातव्या आठव्या शतमानांनीं कितलींशींच बौध्द तंत्रां तयार जालीं. इ. स. च्या आठव्या शतमानांत गुप्त लिपींत बरयल्लो 'श्वासतंत्रसंहिता' नांवाचो एक ग्रंथ नेपाळांत सांपडलो.

उपनिषदां, सुत्रां, मूलतंत्रां, सारग्रंथ, विधी - विधानसंग्रह, विवरणात्मक ग्रंथ आनी स्वतंत्र प्रबंध अशे तंत्रांचे वेगवेगळे प्रकार आसात. शैव, शाक्त आनी वैष्णव ह्या पंथांचीं बरींच तांत्रिक उपनिषदां उपलब्ध आसात. कितल्याशाच तांत्रिक ग्रंथांची रचना बंगालांत जाली. बंगाली तांत्रिकांनी तंत्रमार्गांतल्यान अनैतिक वामाचार सोडले आनी तांत्रिक विधींक नवो अर्थ प्राप्त करून दिलो.

शैव, शाक्त, गाणपत्य, सौर, वैष्णव ह्या विंगड विंगड संप्रदायांच्यो तांत्रिक देवता वेगवेगळ्यो आसात. शैव तंत्रांत आदिनाथ महाकाल हो मुखेल. गाणपत्य तंत्रांत महागणपती, विरिगणपती, शक्तीगणपती, विद्यागणपती, हरिद्रागणेश, उच्छिष्ट गणेश, लक्ष्मी विनायक, हेरंब, वक्रतुंड, एकदंत, महोदर, गजानन, लंबोदर, विकट आनी विघ्नराज ह्या गणपतीच्या रूपांची उपासना चलता. सौर तांत्रिक देवतांमदीं व्हडलीशी विविधताय ना. चंद्र, मार्तंडभैरव आनी अग्नी हे तीन देव सुर्याकडेन संबंदीत आसात. वैष्णव तंत्रांत विष्णूचे कितलेशेच अवतार आनी जायतीं रूपां ह्यो देवता थारल्यात. लक्ष्मीवासुदेव वा लक्ष्मीनारायण हें वैष्णव तंत्रांतलें विष्णूचें मुखेल रूप. शाक्त तंत्रांत विद्या आनी नित्या अशे देवतांचे दोन मुखेल प्रकार मानल्यात. शाक्त तंत्रांत कालीचे कितलेशेच भेद आनी रूपां सांगल्यांत. वेगवेगळ्या आधिभौतिक आनी आध्यात्मि[क] शक्तींचे प्राप्तीखातीर शक्तीदेवतेच्या ह्या रुपांची उपासना करतात.

जैन तंत्रां - जैन तांत्रिक शक्तीसिध्दांत मानतात. दरेक पदार्थांत शक्[ती] आसा आनी आत्मो अक्षय आनी अनंत शक्तीचो कोश आसा. देव - देवते[चें] ध्यान केल्यार ती देवता मूर्तरूप जाता आनी मागीर ते मुर्तींतल्या[न] शक्तीचो प्रवाह उत्पन्न जाता, अशें जैन तांत्रिकांचें मत आसा. जै[न] तांत्रिकांनी मनशाचे मानसिक शक्तींची विस्कटावणी करून तंत्रसाध[ने] वरवीं त्यो शक्ती विकसीत करपाचेर भर दिला.

भक्ती, आचार क्षेत्रांतलें गुरूचें माहात्म्य, मंत्र, बीज, कुंडलिनीयो[ग] मुद्रा, उत्सव ह्यो गजाली हेर तंत्रांप्रमाणूच जैन तंत्रांतूय आसात. जै[न] तंत्रांत पंच मकार दिवंचे प्रयोग मात वर्ज्य मानला.

जैन तंत्राचें पुर्विल्लेंपण पार्श्वनाथाच्या काळाइतलें पोरणें. जै[न] मंत्रसाधकांत पार्श्वनाथाचे पुजेक खूब म्हत्व आसा. भद्रबाहू हो तंत्रसाधनेच्य[ा] आद्याचार्यांतलो एक अशें मानतात. इ. स. तिसऱ्या शेंकड्यासावन इकराव्य[ा] शेंकड्यामेरेन मानवदेवसूरी, वादिवैताल शांतीसूरी, सिध्दसेन दिवाकर मानतुंगसूरी, हरिभद्रसूरी, सीलगुणसूरी, बाणभट्टिसूरी, वीरमणी, शांतीसूरि आनी सुराचार्य ह्या जैन तंत्राचार्यांनी मंत्रविद्येचो प्रसार केलो.

इ. स. च्या इकराव्या शेंकड्याउपरांत यशोभद्रसूरी, अभयदेव, वीराचार्य, जिनदत्त, वादिदेव, मलयगिरी, सागरचंद्र, धर्मघोष, पूर्णकलशगणी, जिनप्रभ, मेरूतुंगसूरी, जिनचंद्र, शांतीचंद्र, यशोविजय, मेघाविजय, वीरविजय हे जैन मंत्रज्ञ जावन गेले. आर्विल्ल्या काळांत मोहनलाल, शांतीविजय आनी जयसिंहपूरी हीं नांवां उल्लेख करपासारकी आसात.

जैन तांत्रिकांचे सगले बीजमंत्र 'ह' ह्या अक्षरान सुरू जातात. तांच्या सगल्या मंत्रांमदीं 'परमेष्ठीमंत्र' हो पवित्र अशें मानतात. जैनांच्यो तांत्रिक देवता अश्योः सरस्वती, अंबिका, कुबेरा, पद्मावती, सिध्दार्यिका, इंद्राणी, विधिप्रभा, अक्षुप्ता आनी चक्रेश्वरी.

बौध्द तंत्रां : स्वतः गौतम बुध्द हो तांत्रिक तत्त्वांचो पुरस्कार करपी आशिल्लो, अशें डॉ. विनयतोष भट्टाचार्य हाणें म्हळां. तत्त्व संग्रहाचो कर्तो शांतरक्षित आनी टिकाकार कमलशील हाणें बुध्दाक स्पश्टपणान तंत्रप्रवर्तक अशें म्हळां.

इसवी सनाच्या सुरवातीच्या काळांतूच बौध्द साहित्यांत तांत्रिक तत्त्वांची चर्चा सुरू जाल्ली दिसता. बौध्द तंत्रमार्गाच्या वेगवेगळ्या आंगांची विस्कटावणी करपी पयलो म्हत्वाचो ग्रंथ म्हळ्यार 'मंजूश्रीमूलकल्प'. हो ग्रंथ शाक्यमुनी आनी मंजूश्री हांच्या संवादांतल्यान प्रगट जाला. तातूंत, मंत्रसाधना, यक्षयक्षिणी, साधनेंतलें बायलेचें म्हत्व, मुद्रा, मंडल, अभिशेक, अभिचार ह्या गजालींची विस्कटावणी आयल्या. बौध्द तंत्राचेर सुरवातीक सावन शैव प्रभाव आशिल्लो. बौध्द तांत्रिकांनी विष्णू आनी रुद्र ह्या दोन देवांचो स्विकार केला. इ. स. चवथ्या शतमानापयलीं 'तथागतगुह्यकतंत्र' वा 'गुह्यसमाजतंत्र' हो आनीक एक म्हत्वाचो तांत्रिक ग्रंथ तयार जालो. ह्या ग्रंथांत शुन्यवाद आनी विज्ञान हांच्याा अधिष्ठानाचेर तांत्रिक बौध्दमताचें स्वरूप उकतायलां. हे उपरांत कितल्याशाच शास्त्रकारांनी तंत्रसाधनेचेर शेंकड्यांनी ग्रंथ बरयले.

बौध्द तंत्रां संस्कृत भाशेंतूच रचल्यांत. हिंदू तंत्रां जशीं शिवोक्त समजतात. तशीं बौध्द तंत्रां बुध्दोक्त अशें समजतात. मुखेल बौध्द तंत्रांचीं नांवां अशीं - प्रमोदमहायुग, परमार्थसेवा, पिंडीक्रम, संपुटोद्भव, हेवज,

दकपाल, संबर वा संबरोदय, वाराही वा वाराहीकल्प, योगांबर किनीजाल, शक्लयमारी, कृष्णयमारी, पीतयमारी, रक्तयमारी, ामयमारी, क्रियासंग्रह, क्रियाक्रंद, क्रियासागर, क्रियाकल्पद्रुम, क्रियार्णव, भिधानोत्तर, क्रियासमुच्चय, साधनमाला, साधनसमुच्चय, साधनसंग्रह, धनरत्न, साधनपरीक्षा, साधनकल्पलता, तत्त्वज्ञान, ज्ञानसिध्दी, ध्रसिध्दी, उद्यान, नागार्जुन, योगपीठ, पीठावतार, कालवीर वा चंडरोषण, व्रवीर, वज्रसत्त्व, मरीची, तारा, वज्रधातू, विमलप्रभा, माणिककर्णिका, लोक्यविजय, संपुट, मर्मकालिका, कुरुकुल्ला, भूतडामर, कालचक्र, गिनी, योगिनीसंचार, योगिनीजाल, योगांबरपीठ, उड्डामर, वसुंधरासाधन, रात्म, डाकार्णव, क्रियासार, यमांतक, मंजुश्री, तंत्रसमुच्चय, क्रियावसंत, ग्रीव, संकीर्ण, नामसंगीती, मायाजाल, अमृतकर्णिकानामसंगीती, द्धोत्पादनामसंगीती, ज्ञानोदय, वसंततिलक, निष्पन्नयोगांबर आनी हाकाल.

तंत्रशास्त्र हें मुळांत एक साधनशास्त्र. तंत्रांतूय कितलेशेच संप्रदाय सात. तांचे आचारपध्दतींतूय बरेंच वेगळेपण आसा. पूण सगल्या प्रदायांनी प्रत्यक्ष साधनेक म्हत्व दिलां. साधकाक पयली गरज लागता गुरूची. गुरू हें दीक्षेचें मूळ, दीक्षा हें मंत्राचें मूळ, मंत्र हे देवतेचें मूळ नी देवता हें सिध्दीचें मूळ अशी ही परंपरा आसा. हे परंपरेंत गुरू यलो येता, गुरू हो योगमार्गी, साक्षात्कारी आनी आपलें बळगें शिश्याक वपी योग्यतायेचो आसूंक फावो. तंत्रशास्त्र सांगता, शिश्यान गुरूक श्वरस्वरूप मानचो आनी तो ईश्वरी शक्तीचो प्रतिनिधी आसा, अशें मजुचें. गुरू ज्या मंत्राची दीक्षा दिता, त्या मंत्राच्या जपान इश्ट देवतेची सध्दी जाता.

तंत्रमार्गांत साधकाचे पशुभाव, वीरभाव आनी दिव्यभाव अशे तीन ाव मानल्यात. जे जीव अज्ञानी आसतात आनी जांकां अद्वैतज्ञानाची ांयच खबर आसना, ते अवस्थेक पशुभाव अशें म्हण्टात. ज्या जिवाक द्वैतज्ञानाचो थोडोभोव साक्षात्कार जाला, ताका वीरभाव प्राप्त जाला शें म्हण्टात. वीरभाव मेळोवन साधना करतकच द्वैतभाव पयस जाता. ागीर तो साधक उपास्यदेवतेच्या अस्तित्वांत आपलें अस्तित्व विलीन रता. हे अवस्थेक दिव्यभाव अशें म्हळां.

तंत्रशास्त्रांत सांगिल्ले सात आचार अशे - वेदाचार, वैष्णवचार, शैवाचार, क्षिणाचार, वामाचार, सिध्दांताचार आनी कौलाचार. तांत्रिक साधना रूंक सोदतल्या साधकाक पयलीं गुरूकडल्यान मंत्रदीक्षा घेवंची पडटा. त्रसाधनेंत दीक्षा ही एक म्हत्वाची गजाल. दीक्षेबगर मंत्रजप, पुजा, ोमहवन ह्यो सगल्यो गजाली निर्फळ थारतात. शिश्याच्या अंतरांत क्तीपात जातकच ताका निर्वाणदीक्षेचो अधिकार प्राप्त जाता. हातूंत ुरू शिश्याक शिवपदाच्या पांवड्यार पावयता. आगमग्रंथांत वट्ट इकरा कारच्यो दीक्षा सांगल्यात. त्यो अश्यो - कला, एकतत्त्व, त्रितत्त्व, पंचतत्त्व, वतत्त्व, छत्तीसतत्त्व, पद, मंत्र, वर्ण, भुवन आनी केवलभुवन.

तंत्रशास्त्रांत सोरो (मद्य), मांस, नुस्तें (मीन), मुद्रा आनी मैथुन ह्या ांच प्रकारांक पंच मकार वा पंच तत्त्वां अशें म्हण्टात. हे पंच मकार उपेगांत हाडून इश्ट देवतेची तांत्रिक पुजा करचेली आसता. वाममार्गी शाक्त आपले पुजेंत पंच मकारांचो उपेग करतात. दक्षिणमार्गी तो करिनात. ंच मकार हे एकांतांत व्यक्तीगत रुपान आनी चक्रांत सामुदायिक रुपान उपेगांत हाडटात. 'चक्रपुजा' हो तांत्रिक साधनेंतलो एक म्हत्वाचो विधी. ुनव, संक्रांत, चतुर्दस, अश्टम ह्या रातींकडेन सामुहिक रुपान ही पुजा करतात.

तंत्रसाहित्यांत जांणी मोलाची भर घाली आनी जे तंत्राचार्य म्हणून तांत्रिक संप्रदायांत नामनेक पावले, त्या मुखेल आचार्यांचीं आनी तांच्या ग्रंथांचीं नांवां अशीं : गौडपादाचार्य (सुभगोदयस्तुती आनी श्रीविद्यारत्नसूत्र), लक्ष्मणदेशिक (शारदातिलक, ताराप्रदीप), शंकराचार्य (प्रपंचसार, सौंदर्यलहरी), पृथ्वीधराचार्य (भुवनेश्वरी रहस्य), चरणस्वामी (श्रीविद्यार्थदीपिका, प्रपंचसारसंग्रह), राघवभट्ट (शारदातिलकाचेर टिका), पुण्यानंद (कामकलाविलास), अमृतानंदनाथ (सौभाग्यसुभगोदय), सुंदराचार्य (ललितार्चनचंद्रिका), विद्यानंदनाथ (शिवार्चनचंद्रिका, क्रमरत्नावली), सर्वानंदनाथ (सर्वोल्लासतंत्र), ब्रह्मानंद (शाक्तानंदतरंगिणी आनी तारारहस्य), पूर्णानंद (श्रीतत्त्वचिंतामणी, श्यामारहस्य), गोरक्ष (महार्थमंजरी, परास्तोत्र, पादुकोदय), सुभगानंद (षोडशनित्या), प्रकाशानंद (विद्योपास्तिमहानिधी), कृष्णानंद (तंत्रसार), महीधर (पंचमहोदधी), गौडीय शंकर (तारारहस्यवृत्ती आनी शिवार्चनमाहात्म्य), भास्करराय (सौभाग्यभास्कर, सौभाग्यचंद्रोदय), प्रेमनिधी (दीपप्रकाश आनी कांय टिकाग्रंथ), उमानंद (हृदयामृत आनी नित्योत्सवनिबंध), रामेश्वर (सौभाग्योदय), शंकरानंद (सुंदरीमहोदय), अप्पय्य दीक्षित (सौभाग्यकल्पद्रुम), देवनाथ ठाकूर (सप्तकौमुदी, मंत्रकौमुदी, तंत्रकौमुदी), ग्रीवानेंद्र (प्रपंचसारसंग्रह), रघुनाथ तर्कवागीश (आगमतर्कविलास), यदुनाथ चक्रवर्ती (पंचरत्नाकर आनी आगमकल्पकता), नरसिंह ठाकूर (ताराभक्ती सुधार्णव), गोविंदन्यायवागीश (मंत्रार्थदीपिका), काशीनाथ तर्कालंकार वा शिवानंद (श्यामासपर्याविधी, तंत्रराजटीका, तंत्रसिध्दांतकौमुदी, मंत्रराजसमुच्चय).

- कों. वि. सं. मं.

तंत्रिका तंत्र (Nervous system) : जिवांच्या भोंवतणच्या पर्यावरणांत जे बदल घडटात तांचेकडेन जुळोवन घेवंक लावंक शक्त दिवपी कुडी भितरलें, संपर्क सादपाचें मज्जातंतुचें एक जाळें. जिवांच्यो साद्यो जाती सोडल्यो जाल्यार चड करून सगळ्या जिवांत विशिश्ट मांडणी आशिल्लें अशें एक तंत्रिका तंत्र आसता.

ज्या जिवांक फाटिच्या कण्याचें हाड नासता, तांच्या तंत्रिका तंत्राची मांडणी एक सादें मज्ञातंतुचें जाळें धरून तें एक बरे तरेन आखिल्लें आनी मज्ञातंतुच्या दोरयांनी घडिल्लें तंत्र आनी एक मुळावो मेंदू (Primitive Brain) अशें आसूं येता.

मनीस जातींत आनी फाटीच्या कण्याचें हाड आशिल्ल्या जिवांत तंत्रिका तंत्र हें तीन घटकांनी घडिल्लें आसता.

१) मेंदू (Brain)

२) मेरूरज्जू (Spinal Cord)

३) मज्जातंतू (Nerves)

मनशाचें तंत्रिका तंत्र चड करून ताचो वाड जाल्लो मेंदू ताका हेर प्राण्यांपसून वेगळायता. तशें पळोवंक गेल्यार मनशाचो मेंदू हो एका किचकटिच्या संगणकावरी चलता. जो मनशाक उलोवंक, तरेकवार प्रस्न सोडोवंक आनी नव्यो गजाली निर्मूंक हातभार लायता.

तंत्रिका तंत्र हें मनशाचे कुडींत आपल्यो अशो खाशेल्यो वाटो निर्मिता जांचे वरवीं एके व्यक्तिचे भोंवतणी जें कितें घडटा ताची म्हायती मेंदवामेरेन पावंक सोपें जाता. मेंदू मागीर वेगळ्या वाटांनी आपल्यो शिटकावण्यो

तंत्रिका तंत्र

मनशाच्या तरेकवार स्नायू मेरेन धाडटा जांकां लागून मनशाची कूड ते म्हायतीक दाद दिता.

मनशाचें तंत्रिका तंत्र भितरल्या घडामोडींचेरूय देखरेख दवरपाचें काम करता. देखीक - स्वास घेवप, पचन जावप, काळजाच्या ठेक्याची लय, व्यक्तिच्यो हालचाली, संवेदन शक्त, विचार आनी मानसिक स्थिती, ह्यो सगळ्यो भितरल्यो घडामोडी मनशाच्या तंत्रिका तंत्राक लागुनच बरे तरेन जावंक पावतात.

तंत्रिका तंत्रांचीं कामां : तंत्रिका तंत्र मनशाचे कुडींत जायतीं म्हत्वाचीं कामां करता. तातुंतलीं चड म्हत्वाचीं अशीं आसात :

(१) तंत्रिका तंत्र भायल्या पर्यावरणांत घडिल्ल्या घडामोडींची म्हायती घेता, तांची चिकित्सा करता आनी तातुंतल्यानूच मागीर दिश्टी पडप, दूख बादप, असले तरेच्यो संवेदना तयार जातात.

(२) तें मुखावयले म्हायतिची चिकित्सा करूंक फाटले म्हायतीची याद तयार करता आनी आपल्यांत सांठोवन दवरता.

(३) तें कुडिच्या वेगवेगळ्या भागां मजगती संदेशाच्या रुपान म्हायती पावोपाचें काम करता.

(४) तंत्रिका तंत्र स्नायुंची आनी ग्रंथिंची काम करपाची शक्त वाडयता वा उणीय करता. हें जें वाडोवप आनी उणें करप आसता तें जी म्हायती ताका मेळटा ताचेर अवलंबून आसता.

(५) तें आमचे कुडींत घडपी घडामोडी संबंदान म्हायती मेळयता आनी तातुंतल्या अवयवांची काम करपाची लय बरेतरेन राखता.

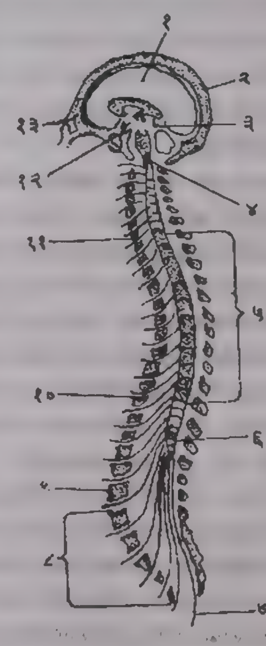
(६) ज्ञानेंद्रियांनी धाडिल्ल्या म्हायतिच्या आदारान तें आमकां दिश्टी पडूंक, वास घेवंक, रूच घेवंक, आयकूंक आनी वस्तू सासपून पळोवंक हातभार लायता. हीं ज्ञानेंद्रियां म्हळ्यार : दोळे, कान, नाक, जीभ आनी कुडिची कात. हांचे वतीन जीं आमकां म्हायती मेळटा तिचें गिन्यान ह्या तंत्रिका तंत्रापसूनच आमकां जाता.

मनशाचें तंत्रिका तंत्र हें मेजूंक लेगीत जावचें ना इतल्या ताच्या खाशेल्या पेशिंनी घडिल्लें आसता. ह्या पेशींक तंत्रिका कोशिका (Nerve cell) अशें म्हण्टात. तंत्रिका तंतु (Nerve fibres) आशिल्ल्या आनी पळोवंक दोरयांवरी दिसपी कवळ्यांक मज्जातंतू अशें म्हण्टात. हे मज्जातंतू मनशाचे कुडींत कितलेशाच वाटांचें एके तरेचें जाळेंच विणिल्लेवरी विणटात. ह्यो वाटो मनशाचे कुडींत बरेच गतीन म्हायती पावोवपाचें काम करतात.

खंयच्याय प्रसंगावेळार मनशाची जी एक प्रतिक्रिया जाता ती फकत एक खिणाभितर जाता. पूण ती तशी जावंक तंत्रिका तंत्रांत जायत्यो घडामोडी घडच्यो पडटात. देखीक - जेन्ना मनशाची नदर एका वागाचेर पडटा तेन्ना तो ताका पळेनाफुडे थंयच्यान पळटा. ताच्या तंत्रिका तंत्रांत असल्यो कसल्यो घडामोडी घडिल्ल्यान मनीस एका खिणान थंयचो पसार जाता?

खाशेल्यो तंत्रिका कोशिका जांकां आमी भायली म्हायती मेळोवपी तंत्रिका कोशिका अशें म्हण्टात, त्यो पेशी, मनशाच्या कानात, दोळ्यांत, आनी ताच्या कुडिच्या हेर म्हायती मेळोवपाच्या इंद्रियांनी आसतात. ह्या पेशींक मनशाचे भोंवतणी ज्यो घडणुको घडटात तांची जाणविकाय जाता. देखीक - जेन्ना मनीस वाघाक पळेता तेन्ना ताच्या दोळ्यांतल्या म्हायती मेळोवपी तंत्रिका कोशिकांक एके तरेची शिटकावणी मेळटा आनी त्यो जाग्यो जातात. तांकां जाल्ली ही जाणविकाय त्यो मागीर तांच्या तंत्रिका तंतूक कळयतात आनी ताचे मार्फत मेंदवाक धाडटात. ही जी म्हायती तांच्याकडल्यान मेंदवाक पावता तिका तंत्रिका कोशिकांकडल्या गेल्लो संदेश अशें म्हण्टात. ह्या संदेशाची गती सेकंदाक १ ते ९० मीट इतली आसूं येता. वाघाक जेन्ना आमी पळेतात तेन्ना आमच्या दोळ्या आसपी म्हायती मेळोवपी तंत्रिका कोशिका वाघाचेर आपटून आयिल्ल सूर्य किर्णांक दाद दितात आनी तांचें संदेशांत रुपांतर करतात. हे संदे मागीर मेंदवात आनी मेरूरज्जूंत आसपी जुळोवणी करपी तंत्रिका कोशि आनी संवेदनाच्यो तंत्रिका कोशिका (Sensory Neurons) मार्फत भोंवतात मेंदवांत आसपी तंत्रिका कोशिका ह्या संदेशाचो स्विकार करतात. तां चिकित्सा करतात. तांचो अर्थ लायतात आनी मुखार कसलीं पावल उबारपाचीं तें थारायतात. वाघ पळेल्ल्याचो जो संदेश मेळटा ताचो अ 'धोको' असो लागता. मनशाचो मेंदू संदेशाच्या रुपान रोखडीच आपल शिटकावणी धाडटा. 'धांव!' मागीर हो संदेश हालचाली करपी तंत्रि कोशिकांमार्फत भोंवता. ह्या तंत्रिका कोशिकांक (Motor Neurons) अ म्हण्टात. ह्यो तंत्रिका कोशिका मेंदवाकडले संदेश स्नायू आनी ग्रंथी ह अवयवांच्या पेशिंकडेन पावयतात. तांकां परिणाम घडोवपी तंत्रिका कोशि अशें म्हण्टात. ह्यो तंत्रिका कोशिका मेंदवाकडल्यान आयिल्ल्यो शिटकावण व्हरपाचें काम करतात. अशे तरेन पायांचो स्नायू ह्या शिटकावण्या दाद दिता आनी वाघाक पळेनाफुडें थंयचो धावता. ताचेच वांगडा मे आपले संदेश कुडिच्या हेर तरेकवार भागांनी धाडटा. देखीक - पायांच स्नायूंक चड प्रमाणांत रगताची पुरवण करूंक चड गतीन काम करपा संदेश काळजाक धाडटा.

मनशाचें तंत्रिका तंत्र हें तीन मुखेल भागांनी घडिल्लें आसताः केंद्री तंत्रिका तंत्र (Central Nervous System), भोंवतणचें तंत्रिका तंत्र (Perifer Nervous System) आनी स्वायत्त तंत्रिका तंत्र (Autonomic Nervou System) ह्या दर भागांचीं कामां वेगवेगळीं आसतात.

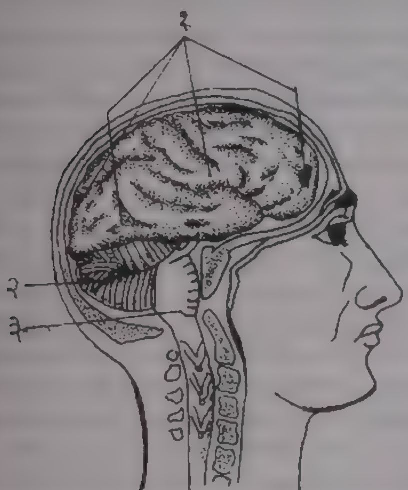
मनशाचें तंत्रिका तंत्र

मनशाचें तंत्रिक तंत्रः १. मेंदू २ कवटी ३. तृती नेत्र पिंड ४ परानुकंपी तंत्रिव तंत्र (मस्तिष्की विभाग) ५. अनुकं तंत्रिका तंत्र ६ परानुकंपी (त्रिव विभाग) ७ अनुत्रिक तंत्रिकामू ८. त्रिकास्थी ९ पाचवो कटी कशेरुक १० बारावो वक्षी कशेरुक ११ सातवो ग्रैव कशेरुव (मानेतलो) १२ पोषग्रंथी १३. ललाटास्थी.

केंद्रीय तंत्रिका तंत्र हें एका मुखेल स्वीचबोर्डावरी काम करता म्हणजे पुराय तंत्रिका तंत्राच्या घडामोडींचेर आपलें नियंत्रण आनी संपर्क वरपाचें काम करता. केंद्रीय तंत्रिका तंत्र हें दोन अवयवांनी घडिल्लें आसता : मेंदू (Brain) आनी मेरुरज्जू (Spinal Cord). मेंदू हो एक चड केचकटीचो आनी गूढ असो अवयव आसता. ताका तीन मुखेल भाग आसतात. अंत्यमस्तिष्क (cerebrum), निमिस्तिष्क (cerebellum) आनी मेंदवाचे खोड (Brain Stem).

अंत्यमस्तिष्क : (Cerebrum) मेंदवाचो ८५% भाग हो अंत्यमस्तिष्कापसून घडिल्लो आसता. हो भाग मेंदवाच्या निमिस्तिष्क आनी मेंदवाचें खोड ह्या भागांवयर आसता आनी तांकां पुरायतरेन घेरता. हेर प्राण्यांपरस मनशाच्या मेंदवाच्या ह्या भागाची वाड चड प्रमाणांत जाल्ली आशिल्ल्यान ताका विचार करून पावलां उबारपी प्राणी अशें म्हण्टात, म्हणजे (Rational Animal). तो जें कितें आयकता, पळेता, रुच घेता, वास घेता, वस्त सांसपिता, ताची ताका मेंदवाच्या ह्या भागांतच जाणविकाय जाता. बरें कितें, वायट कितें, तें ताका ह्याच भागांत कळटा. तेभायर तो विचार करूंक शकता, भाशेचो वापर करूंक शकता, बरी-वायट गजाल ताच्या मनाचेर परिणाम करूंक शकता.

मेंदवाचो अंत्यमस्तिष्क हो भाग मनशाचें गिन्यान मेळोवपाचें एक केंद्रच कशे आसता.

मेंदू : १. अंत्यमस्तिष्क २. निमिस्तिष्क ३. मेंदवाचें खोड

निमिस्तिष्क (cerebellum) : हो मेंदवाचो फाटलो आनी पोंदचो भाग. हाचो आंवांठ एके मोसंबेयेदो आसता. मेंदवाचो हो भाग मातसोसो मेंदवाच्या खोडावयर आसता. तो कुडिचो तोल सांबाळपाचें काम करता आनी ज्ञानेंद्रियांमार्फत जी म्हायती मेळटा तिचेकडेन स्नायुंच्या हालचालिंचो मेळ जुळयता.

मेंदवाचें खोड : हो भाग मनशाचे तकलेचे कवटे पोंदा मेरुरज्जूकडेन जोडिल्लो आसता. ह्या मेंदवाच्या खोडांतल्यो तंत्रिका कोशिका आसतात त्यो ज्ञानेंद्रियांकडल्यान आयिल्ली म्हायती पावोवपाचें काम करतात. तशेंच मनशाचे कुडींत आपले आपुणूच घडपी घडामोडींचेर नियंत्रण दवरतात. देखीक - तोल, रगताचो दाब, स्वासोस्वास आनी काळजाचे ठेके.

मेरुरज्जू हो मानेकडल्यान २/३ इतलो फाटिच्या कण्यात सकयल देवपी, तंत्रिका कोशिकाचो एक केबलच कसो आसता. ल्हान ल्हान मणया असल्या हाडांनी घडिल्लो हो फाटिचो कणो मेरुरज्जूंक चोंयवटेन घेरता आनी ताका बरेतरेन सांबाळटा. ह्या मेरुरज्जूत आसपी कांय वांटो मेंदवाकडल्यान आयिल्ल्यो फर्मावण्यो, हालचाली घडोवपी तंत्रिका कोशिकांक कळयतात आनी कांय वाटो इंद्रियांकडल्यान मेळिल्ली म्हायती (Sensory information) मेंदवाकडेन व्हरपाचें काम करता.

भोंवतणचें तंत्रिका तंत्र (Peripheral Nervous System) : हें केंद्रीय तंत्रिका तंत्र आनी कुडीचे हेर भाग हांचे मजगती संदेश व्हरपाचें काम करता. हे तंत्रिका तंत्र मेंदवांतल्यान भायर सरपी मज्जातंतुच्या १२ जोडयांनी आनी मेरुरज्जुंतल्यान भायर सरपी मज्जातंतुच्या ३१ जोडयांनी तयार जाल्ले आसतात. ह्यो मेंदवाच्यो आनी मेरुरज्जूच्यो मज्जातंतू कुडिंतल्यो म्हायती मेळोवपी तंत्रिका कोशिका आनी हालचाल घडोवपी तंत्रिका कोशिका हांचेकडेन आनी तांचेकडल्यान म्हायती व्हरपाचें काम करतात.

स्वायत्त तंत्रिका तंत्र (Autonomic Nervous System): हें तंत्रिका तंत्र म्हळ्यार भोंवतणच्या तंत्रिका तंत्राचो एक खाशेलो भाग. स्वायत्त तंत्रिका तंत्र हें मनशाचे कुडींत आपले आपूण घडपी ज्यो क्रिया आसतात (Involuntary functions). देखीक - स्वास घेवपा - सोडपाची क्रिया, पचन जावपाची क्रिया हांचेर मेंदवाक मंद पडूंक दिनासतना नियंत्रण दवरपाचें काम करता, जाका लागून कुडिभितरलें पर्यावरण एकसारकें उरूंक सोपें जाता. स्वायत्त तंत्रिका तंत्राक अनुकंपी तंत्रिका तंत्र (Sympathetic Nervous System) आनी परानुकंपी (Parasympathetic Nervous System) अशे दोन भाग आसतात.

अनुकंपी तंत्रिका तंत्र हें ऐनवेळार उप्रासपी कुडिच्यो गरजो भागोवपाचें काम करता. देखीक : जेन्ना कुडिवयलो कामाचो ताण वाडटा वा तिका कसल्याय आकांताच्या प्रसंगाक तोंड दिवचें पडटा तेन्ना अनुकंपी तंत्रिका हें मनशाच्या काळजाच्या ठेक्यांची लय वाडयता. स्नायूंक आलायतें रगत धाडपाचें काम करता आनी दोळ्यांतल्यान उजवाड भितर सोडपी बुराकाचो घेर वाडयता.

परानुकंपी तंत्रिका तंत्र हें सरासरी अनुकंपी तंत्रिका तंत्र कामां करता ताचे उरफाटीं कामां करता. देखीकः परानुकंपी तंत्रिका तंत्र हें मनशाच्या काळजाच्या ठेक्यांची लय देंवयता, स्नायुंतलें रगत कोठ्याकडेन (Stomuch) आनी आंतकड्यांकडेन (intestine) वळयता, आनी दोळ्यांतल्या उजवाड भितर सोडपाच्या बुराकांचो घेर देंवयता. ह्या दोनय तंत्रिका तंत्रांमदलो कामाचो तोल आनी संतुलन केंद्रीय तंत्रिका तंत्रच सांबाळटा.

तंत्रिका कोशिकांचे भाग : तंत्रिका कोशिका (Neuron) ही मनशाच्या पुराय तंत्रिका तंत्राचो मुखेल घटक आसता. एके तंत्रिका कोशिकेक मुळावे तीन भाग आसतात : (१) पेशी (cell body) (२) एकोड्या आनी लांब प्रवधीच्या म्हणजे वाडिच्या रुपान भायर सरिल्लें आंग (Axon) (३) एकापरस चड आनी मोटव्या प्रवधींच्या म्हणजे वाडिच्या रुपान भायर सरिल्लीं आंगां (Dendrites) तेभायर पुराय पेशी भोंवतणी एक आवरण आसता, जें तिका चोंयवटेन घेरता.

तंत्रिका तंत्र

तंत्रिका कोशिकेची पेशी : हे पेशीचो आकार एका बॉलावरी आनी तिची रुंदाय ०.०२५ मिमी. इतली आसता. ही पेशी म्हळ्यार तंत्रिका तंत्राचे संदेश घेवपाचें आनी धाडपाचें एक केंद्र कशें आसता. तेभायर हे पेशीचेर प्रथिनां तयार करपाची आनी पुराय तंत्रिका कोशिकेची बरेतरेन वाड जावपाखातीर शक्त पुरोवपाची जापसालदारकी आसता.

चडशो तंत्रिका कोशिकांच्यो ह्यो पेशी केंद्रीय तंत्रिका तंत्रांतच आसतात, जंय भायल्यान आयिल्ले संदेश तिच्या आंगांत भरसतात आनी भायर वचपी संदेश तयार जातात. केंद्रीय तंत्रिका तंत्र भायर आसपी तंत्रिका कोशिकांच्यो कांय पेशी ह्यो चोम्यांनी एकठांय जाल्ल्यो आसतात. ह्या चोम्यांक तंत्रिका तंत्राच्यो खाशेल्यो गांठी अशें म्हण्टात. हातूंतल्यो ब्यांतल्यो बऱ्यो गांठी ह्यो स्वायत्त तंत्रिका तंत्रांत आसतात. तंत्रिका कोशिकाच्या पेशीच्या आंगाचो भायर सरिल्लो लांब आनी एकोडो प्रवर्ध .(Process) म्हणजे Axon. ह्या प्रवर्धाचे वाडीक तंत्रिका तंत्राचे तंतू वा तंत्रिका तंतू अशेंय म्हण्टात (Nerve fibre). ह्या प्रवर्धाचें खाशेलें काम आसता संदेश व्हरपाचें. तंत्रिका कोशिकेच्या ह्या लांब प्रवर्धांक जायते फांटे आसू येतात. जाचेवरवीं तो १,००० तरी तंत्रिका कोशिकांकडेन आपलो संबंद जुळोवंक शकता.

केंद्रीय तंत्रिका तंत्रांत आसपी चडशा ह्या प्रवर्धांची लांबाय १ मिमी. इतली आसता. पूण भोंवतणच्या तंत्रिका तंत्रांत आसपी जायते प्रवर्ध लांब आसतात आनी कांय बरेच लांब आसतात. देखीकः मेरू रज्जूकडल्यान पांयांच्या स्नायूंकडेन वचपी कांय प्रवर्ध ७५ ते १०० सेंमी. इतले लांब आसूं येतात.

मज्जातंतू म्हळ्यार तंत्रिका कोशिकांच्या ह्या प्रवर्धांचो एकठांय जावन जाल्लो भायल्यान सारको एके दोरयेवरी दिसपी एक कवळोच आसता. जे मज्जातंतू हालचाल करपी तंत्रिका कोशिकांच्या तंत्रिका तंतूपसून तयार जाल्ले आसतात, तांकां हालचाल घडोवपी मज्जातंतू (Motor Nerves) अशें म्हण्टात. जे मज्जातंतू ज्ञानेंद्रियांकडल्यान म्हायती हाडपी तंत्रिका कोशिकांच्या तंत्रिका तंतूपसून तयार जाल्ले आसतात तांकां संवेदनाचे मज्जातंतू अशें म्हण्टात (Sensory Nerves). पूण कांय मज्जातंतूंत हालचाल करपी आनी म्हायती हाडपी अशे दोनय तरांचे तंतू आसतात.

हो जो तंत्रिका कोशिकेचे पेशिच्या भागांतल्यान भायर सरपी एकोडो आनी लांब प्रवर्ध आसता ताचे भोंवतणी एक धवसार रंगाचें, विशिश्ट अशे एके चरबेपसून तयार जाल्लें आवरण आसता. ताका मायेलीन ह्या नांवान वळखतात. हें मायोलीन ह्या प्रवर्धांतल्यान वचपी संदेशाची गती वाडोवंक हातभार लायता. तंत्रिका तंत्राक जीं दोन गोबरा रंगाचीं आनी धव्या रंगाचीं अशीं दोन आंगां आसतात तीं मायेलिनाक लागून वेगळ्या रंगाचीं दिसतात. गोबरा रंगाचें आंग हें मायेलिनाचें आवरण आशिल्ल्या तंत्रिका कोशिकांच्या लांब प्रवर्धांनी आनी तंत्रिका कोशिकांच्या पेशिनीं घडिल्लें आसता. धव्या रंगाचें आंग हें चड करून मायेलिनाचें आवरण आशिल्ल्या तंत्रिका कोशिकांच्या लांब प्रवर्धांनी घडिल्लें आसता.

मायेलीन हो चरबी आशिल्लो पदार्थ भोंवतणच्या तंत्रिका तंत्रात आसपी Schiwan नांवांच्या पेशींपसून तयार जायत आसता. ह्या पेशींक आदार करपी वा तेंको दिवपी पेशी (Supporting cell) अशें म्हण्टात. ह्यो पेशी चड करून तंत्रिका कोशिकांच्या लांब प्रवर्धां भोंवतणी आसतात. केंद्रीय तंत्रिका तंत्रातल्या आदार करपी पेशींक ग्लीआ (Glia) पेशी अशा नांवान वळखतात. आनी ह्योय ह्या तंत्रांत मायेलीन तयार करपाचें काम करतात. तंत्रिका कोशिकाचे, पेशीच्या आंगाचे भायर सरिल्ले एका परस चड अशे मोटवे प्रवर्ध (dendrites) हे प्रवर्ध भायर सरतनाच तांकां फांटे फुट्टात आनी ते एका झाडाच्या मुळावरी आकार घेतात. चडशा तंत्रिका कोशिकांच्या पेशींक इतले हे मुखेल मोटवे प्रवर्ध आसतात. जे दोन ते तीन पटिनी तरी एकोड्या आनी लांब प्रवर्धांपरस दाट आसतात. तंत्रिका कोशिकांच्यो पेशी आनी तिच्या मोटव्या प्रवर्धांचीं तोंकां हांचेमदीं ०.५ मिमी. इतलें अंतर आसता. तंत्रिका कोशिकांच्या ह्या मोटव्या प्रवर्धांचें खाशेलें काम म्हळ्यार, दुसऱ्या तंत्रिका कोशिकेच्या लांब प्रवर्धांकडसून संदेश घेवपाचें आसता. मोटवे प्रवर्ध आनी लांब प्रवर्ध एकामेकांक सामके तेकनात. चडकरून तांचेभितर एक अशीर अशी मेकळी सुवात आसता. जातुंतल्यान एके तंत्रिका कोशिकेकडल्यान आयिल्लो संदेश दुसरे तंत्रिका कोशिकेंत पावता. जे सुवातेर एक तंत्रिका कोशिका दुसरे तंत्रिका कोशिकेक आपलो संदेश कळयता ताका जुळोवणी अशें म्हण्टात. हे जुळवणेक Sinapse म्हण्टात आनी जुळोवणी जाता थंय आसपी अशीर सुवातेक Synaptic Cleff अशें म्हण्टात.

संदेश घोळपाच्यो वाटो : तंत्रिका तंत्राचें चडशें काम हें तंत्रिका कोशिकांमदीं आसपी तांच्या वाटांचेर अवलंबून आसता. ह्या वाटांक तंत्रिका तंत्रांत घोळपी संदेशाच्यो वाटो (pathways) अशें म्हण्टात. ह्यो वाटो म्हळ्यार तंत्रिका तंत्राचे सरक्यूटस् कशे आसतात. म्हणुनूच ताका Neural circuits अशें म्हण्टात. रिफ्लॅक्स ही एक तंत्रिका तंत्रांतल्या सादया सरक्युटाची देख. कसलेय चिथावणेक आपले आपुणूच आनी इत्सेभायर मेळिल्ले जापेक रिफ्लॅक्स अशें म्हण्टात. ही जी रिफ्लॅक्साची क्रिया आसता तातुंतले संदेश हे सादे वाटेवयल्यान वचपी संदेश आसतात. म्हणजे फकत मेंदू रज्जूकडेन वचपी संदेश आसतात. ते मेंदवामेरेन पावनात. रिफ्लेक्स ह्या प्रकारांत गिन्यान मेळोवपी तंत्रिका कोशिकांकडल्यान (receptors) आयिल्लो एक संदेश, मेंदू रज्जूकडेन वता आनी तातूंतल्यान भायर सरून परिणाम दाखोवपी तंत्रिका कोशिकांकडेन परतो येता. ह्या पेशींक effectors म्हण्टात. हाका लागून ह्या दोनय जातींच्या पेशींमदीं एके तरेची सांगड (link) उरता. देखीक - धोंपराचे वाटये सकयले सुवातेर जर चिरपूट मारलें जाल्यार खिणांत थंयचे स्नायू आवुळिल्लेवरी जातात. आनी ताका लागून गिन्यान मेळोवपी तंत्रिका कोशिका संदेश तयार करूंक जाग्यो जातात, हो संदेश संवेदनाच्या तंत्रिका कोशिकेच्या लांब प्रवर्धांतल्यान मेंदू रज्जूकडेन वता आनी थंयचे जुळवणेमार्फत (Synapse) हालचाल घडोवपी तंत्रिका कोशिकेंत पावता. थंय दुसरो एक संदेश तयार जाता जो हालचाल घडोवपी तंत्रिका कोशिकेच्या लांब प्रवर्धांतल्यान परत आवळुपी स्नायूंत येता. ह्या संदेशाक लागून स्नायुच्यो पेशी आंवुंळटात आनी पाय उसळटा.

कांय रिफ्लॅक्स हे चड किचकटिचेय आसतात. ते उण्यांत उणे एके तंत्रिका कोशिकेक संवेदनाची आनी हालचाल घडोवपी तंत्रिका कोशिकांमदीं घुस्पायतात. हे तिसरे तंत्रिका कोशिकेक Association Neuron अशें म्हण्टात. जी आपले परीन जायत्या किचकटीच्या तंत्रिका वाटांकडेन जोडिल्ली आसता. जातुंतल्यो कांय वाटो मेंदवामेरेन पावंक शकता.

दुखीचे चिथावणेपसून पेल्यान सरप (Painful Sensation) हातूंत सर्रास घडपी पूण किचकटीचो असो रिफ्लेक्स घुस्पल्लो आसता. देखीक - जेन्ना कोणायचोय पांय एका तोंकाळ वस्तूचेर पडटा तेन्ना ते घडणुकेक रोखडीच मेळपी जाप म्हळ्यार तो थंयचो पाय उबारता. हाका भर

ह्णून वयर सांगिल्ल्यो Association नांवांच्यो पेशी दुसऱ्या पांयांच्या नायुंक जाग्यो करतात आनी ताका लागून मनीस आपलो तोल सांबाळूंक ावता. तेभायर मेंदवाक एकामेकांभितर तेंकोवपी तंत्रिका तंत्राच्यो वाटोय नाग्यो जावंक शकतात. जाका लागून ते व्यक्तीक कितें घडलां तें ळटा.

पूर्विल्ले शास्त्रज्ञ तंत्रिका कोशिकांतल्यान घोळपी संदेशाची तुळा वेजेच्या प्रवाहाकडेन करताले. तांच्या मताप्रमाण हे संदेश विजेच्या वाहावरी मज्जातंतुतल्यान एकसारके घोळत आसतात. १९०० वर्साच्या मुमाराक ह्या मळार काम करपी तज्ञांक अशें दिसून आयलें की, तंत्रिका कोशिकेंत आनी तिच्या भोंवतणच्या पातळ द्रवांत आसपी कांय अणुंचीं वेगवेगळीं प्रमाणां तंत्रिका कोशिकेच्या आंगांत विजेवरी शक्त निर्मुंक कारणिभूत आसतात. हे शक्तीक potential electrical charges अशें म्हण्टात. मागीर अशें दिसून आयलें की, तंत्रिका कोशिकेचे पेशी भोंवतणी आसपी आवरणाक बारीक बुराक आसतात जे कांय वस्तुकच तातूंतल्यान भितर सोडटात. हांचेवयल्यान शास्त्रज्ञांनी असो एक सिध्दांत काडलो, तंत्रिका कोशिकेतल्यान घोळपी संदेश ही एक तंत्रिका कोशिकेच्या आवरणाचें नियंत्रण आशिल्ली वीज - रसायनीक (Electro - chemical) क्रिया आसा.

१९३० वर्सा शास्त्रज्ञांनी तंत्रिका कोशिकेंतल्यान भोंवपी संदेशांचो आवरणी सिध्दांत (Membrane Theory of Nerve Conduction) शिकपाचीं तंत्रां सोदून काडलीं. ह्या सिध्दांतांची थोडक्यात चिकित्सा अशी आसा : एके तंत्रिका कोशिकेच्या भायल्या आवरणांत आसपी खाशेले प्रथिनांचे कण हे ताचेर आसपी बुराक धांपपाचेर आनी उक्ते करपाचेर नियंत्रण दवरपाचें काम करतात. जेन्ना एके तंत्रिका कोशिकेची पेशी सुशेग घेता तेन्ना तिचे भोंवतणी आसपी आवरण तंत्रिका कोशिकेंत सोडियम ह्या अणुंचें प्रमाण बरेंच उणें दवरता. तशेंच पोटेशियम आनी हेर वजाबाकीचें चिन्न आशिल्ल्या अणुंचें प्रमाण वाडिल्लें दवरता. अणुंच्या ह्या वेगवेगळ्या प्रमाणांक लागून तंत्रिका कोशिका भायलेपरस भितरल्यान वजाबाकीचें चिन्न आशिल्ल्या अणुंनी भरिल्लें उरता आनी ताका लागून तिच्या आवरणाच्या आंगांत विजेवरी शक्त निर्माण जाता. हाका आवरणाचें (Polarization) अशें म्हण्टात. हाकालागून आवरणाच्या दोनय वटांनी उरपी अदीक उणे विजेचे स्थितीक (Resting Potential) अशें म्हण्टात.

जर एके तंत्रिक कोशिकेक चिथावणी मेळ्ळी जाल्यार तिच्या आवरणाच्या बुराकांची स्थिती वेगळी जाता आनी हाका लागून ताची Resting Potential बदलता. भायल्या चिथावण्यांक लागून आवरणाचे बुराक उक्ते जातात आनी सोडियमच्या अणूंक पेशींत भितर सरूंक हातभार लायतात. ह्या अणुंच्या वाडिल्ल्या प्रमाणांक लागून पेशी 'डिपोलारायजड' जाता. जेन्ना एक चिथावणी पेशीक हे स्थितींत पावयता तेन्ना ते तंत्रिका कोशिकेक 'फायर' अशें म्हण्टात. तंत्रिका कोशिकेचें हें जें पेटप आसता तीच तातूंत भितर संदेश तयार जावपाची सुरवात आसता. ही जी चिथावणी आसता तिका अमुकच एक ताकद आसची पडटा; जिका तंत्रिका कोशिका पेटपाची थ्रेंसहोल्ड व्होल्टेज (Threshold Voltage) अशें म्हण्टात.

अमुकच एके तंत्रिका कोशिकेकडसून आयिल्ल्या सगळ्या संदेशाचो आंवाठ आनी ते उरपाचो वेळ सारकोच आसता. मागीर ती तंत्रिका कोशिका पेटोवपी चिथावणी केदीय व्हड आसूं. हांगां एक गजाल मतीत धरची पडटा आनी ती म्हळ्यार तंत्रिका कोशिका पेटपाक जी शक्त लागता ती चडांत चड आसची पडटा. ना जाल्यार ती पेटनासतना उरता. संदेश तयार जावपाचो आंकडो आनी चिथावणी मेळिल्ल्या तंत्रिका कोशिकांच्या तंतुचो आंकडो हाचेवयल्यान मेंदू एके चिथावणेची शक्त सोदून काडूंक शकता.

तंत्रिका कोशिकेच्या लांब प्रवर्धांतल्यान वचपी संदेश : तंत्रिका कोशिकेच्या एका लांब आनी एकोडया प्रवर्धाकूच तंत्रिकासूत अशें म्हण्टात. हें सूत भितरल्यान एके तरेच्या पातळ द्रवान भरिल्लें आसता, जें द्रव प्रवाहाच्या रूपान तातूंत भितर तयार जाल्ले विजेक एके सुवातेवयल्यान दुसरे सुवातेर व्हरपाक हातभार लायता. जेन्ना तंत्रिका कोशिकेच्या ह्या प्रवर्धांत वा तंतूंत एके अमुकच सुवातेर 'डिपोलारायजेशन' हो प्रकार जाता तेन्ना तो प्रकार ह्या लांब प्रवर्धांत वा तंतूंत आशिल्ल्या द्रवांतल्यान तिच्या म्हऱ्यांतल्या सुवातिंनी पावता आनी अशेतरेन अख्ख्या तंतूंत पातळटा. ह्या डिपोलारायजेशनच्या ल्हाराक हालचालीची शक्त म्हळ्यार (Action potential) अशें म्हण्टात.

जेन्ना तंत्रिका कोशिकेच्या लांब आनी एकोडया प्रवर्धाक भायल्यान मायेलीन हें चरबेचें आवरण नासता तेन्ना तातूंतल्यान वचपी संदेश मदीं तुटनासतना एकसारको मुखार वचत रावता. पूण जे तंत्रिका कोशिकेच्या लांब प्रवर्धाक भायल्यान मायेलिनाचें आवरण आसता तातूंत तयार जाल्लो संदेश एक सारको मुखार वचत रावना. तो कुडक्या कुडक्यांनी तयार जाता. हाचें फाटलें कारण म्हळ्यार हें मायेलिनाचें आवरण मदीं मदीं एक सारकें तुटिल्लें आसता. मायेलिनाच्या ह्या तुटिल्ल्या सुवातींक Nodes of Ranvier अशें म्हण्टात. हाका लागून तंत्रिका कोशिकेच्या असल्या प्रवर्धांत संदेश एके सुवातेवेल्यान दुसरे सुवातीचेर उडक्यो मारिल्लेवरी मारून मुखार वता.

दोन तंत्रिका कोशिकांमदले जुळोवणेक Sinapse अशें म्हण्टात. जंय तंत्रिका कोशिकांच्या प्रवर्धांचो एकामेकांकडेन संबंद येता थंय हे प्रवर्ध एकामेकांक सामकेच तेंकिल्ले नासतात. तांचेभितर एक अशीर अशी मेकळी सुवात उरता. जातुंतल्यान एके तंत्रिका कोशिकेंतलो संदेश दुसरे तंत्रिका कोशिकेंत पावता पूण तो तसो पावतलो जाल्यार कांय रसायनीक द्रवांची गरज लागता. नाजाल्यार तो तसो पावंक शकना. ह्या द्रवांक 'न्युरोट्रांस्मिटरस्' म्हळ्यार तंत्रिका तंत्रांतलो संदेश पावोवपी द्रवां अशें म्हण्टात. जेन्ना एक संदेश तंत्रिका कोशिकेच्या लांब प्रवर्धाच्या पोंतार पावता तेन्ना तंत्रिका कोशिकांमदीं जी अशीर सुवात आसता ते सुवातेंत रसायनिक द्रव तयार जाता. हें रासायनिक द्रव दुसरे तंत्रिका कोशिकेच्या मोटव्या प्रवर्धाकडेन वता आनी तंत्रिका कोशिकेच्या मुखेल पेशी भोंवतणी जें आवरण आसता ताचे वयले बुराक उक्ते करता आनी मागीर तातूंतल्यान अणु भितर सरतात आनी हाका लागून थंय एके तरेची संदेश मुखार व्हरपाची शक्त तयार जाता, जिका Post Synaptic Potential अशें म्हण्टात. ही तयार जावपी शक्त संदेशाक चिथावणी दिवपी आसता वा ताका आडावपी आसता. जी चिथावणी दिवपी आसता ती तंत्रिका कोशिकेच्या एकोडया आनी लांब प्रवर्धांत पातळटा आनी अशे तरेन संदेश मुखार वचत रावता जी शक्त संदेशाक आडावपी आसता ती ताका मुखार वचूंक दिना.

- डॉ. अनंत हेदे

पूरक नोंद : तकली आनी तकलेच्यो पिडा.

तंपुरान कुचिक्कुट्टन : (जल्म : १८६४ कोडंगल्लूर, केरळ; मरण : १९०८).

केरळांतलो एक कवी. ताचें खरें नांव रामवर्मा आशिल्लें. पूण आवय - बापूय ताका अपुरबायेन कुचिक्कुटन अशें म्हण्टाले. फुडें तो केरळव्यास ह्या नांवान नामनेक पावलो.

संस्कृत पंडीत, कला - शास्त्र ह्या विशयांनी निपूण अशा कोडंगल्लूरच्या राजघराण्यांत तंपुरानचो जल्म जालो. ताचो मामा व्हड विद्वान आशिल्लो. ताचेकडल्यान ल्हानपणांतूच तंपुरानान तर्कशास्त्र, व्याकरण, अलंकार, काव्य - नाटक ह्या विशयांचें शिक्षण घेतलें.

ताणें संस्कृत आनी मळ्याळम् ह्या भाशांनी वट्ट ५० पुस्तकां बरयलीं. स्यमन्तकम्, सीतास्वयंवरम् हीं नाटकां ताणें बरयलीं. संस्कृत शब्द वापरिनासतना ताणें मळ्याळम् भाशेंत दक्षयागम्, तुप्पलकोलांपी हीं काव्यां रचलीं हें ताचें खाशेलपण. ताणें बरयल्ली हेर बरपावळ तशेंच काव्यांय खूब आसात. महाभारताचो ताणें केल्लो वृत्तानुवृत्त अणकार हो ताचो म्हत्वाचो ग्रंथ. हो अणकार ताणें ८७४ दिसांनी पुराय केलो. हाकाच लागुन ताका 'केरळव्यास' ही उपाधी मेळ्ळी.

ताका इतिहासाचीय खूब आवड आशिल्ली. ताणें केरळ नांवाचें एक इतिहासिक काव्य बरोवपाक सुरवात केल्ली. पूण ताका मरण आयिल्ल्यान तें काव्य अर्देंच उरलें. ह्या काव्यांत ताणें केरळचे उत्पत्तीसावन शंकराचार्याच्या अवतारामेरेनचो इतिहास बरोवपाक घेतिल्लो.

तंपुरान एक बरो गद्य लेखकूय आशिल्लो. रसिकरंजिनी नांवाच्या एका मासिकाचो तो संपादक अशिल्लो. बुध्दिबळ हो ताचो आवडटो खेळ खेळटना कविता रचपाची ताका सवंय आशिल्ली.

- कों. वि. सं. मं.

तंबाकू : (मराठी : तंबाखू; हिंदी, गुजराती, बंगाली : तमाकू; कन्नडः होगेसोप्पू; इंग्लीश : टोबॅको; लॅटीन : निकोटियाना टाबॅकम आनी निकोटियाना रस्टिका; कूळ : सोलॅनसी).

हे वनस्पतीचे मुखेल दोन प्रकार आसात. १) निकोटियाना टाबॅकम २) निकोटियाना रस्टिका. टाबॅकम ह्या प्रकारच्या तंबाकूचें रोंप एक वर्सभर जगता, १-३ मी. वाडटा. ताचीं पानां सुमार १ मी. लांबायेचीं आसतात. ह्या रोंपाक लेव तांबडीं वा धवीं फुलां येतात आनी १५.२० मिमी. व्यासाचीं वाटकुळीं फळां येतात. रस्टिका प्रकारच्या तंबाकूचें रोंप ०.५ ते १.५ मी. ऊंच वाडटा. पानांची लांबाय ३० सेंमि. जाल्यार रुंदाय २० सेंमी. आसता. फुलां हळडुवीं १.२ ते १.५ सेंमी. लांब, फळ वाटकुळें ७.१६ मिमी. व्यासाचें, भितल्ल्यो बियो ०.७ ते १.१मिमी. व्यासाच्यो आनी तपकिरी रंगाच्यो आसतात.

तज्ञांच्या मतान तंबाकूचो उगम अमेरिकेक जाला आसूंक जाय. बाराव्या शेंकडयांत आशिया खंडांत तंबाकूचो वापर करताले म्हणपाचे उल्लेख सांपडटात. भारतांत तंबाकू आदल्या तेंपार सावन पिकयतात. रामायणासारक्या पुराणीक ग्रंथांनी तंबाकूचो उल्लेख मेळटा. पूण भारतांत पुर्तुगेज लोकांनी ह्या पिकाचो व्हड प्रमाणांत प्रसार केलो. चीन, अमेरिका, इंडोनेशिया, तुर्कस्थान, बल्गेरिया, ब्राझील, रशिया, आर्जेण्टीना, थायलँड, फिलिपिन्स ह्या देशांनी तंबाकूची लागवड मोट्या प्रमाणांत करतात. भारतांत आंध्र प्रदेश, उत्तर प्रदेश, ओरिसा, कर्नाटक, गुजरात, महाराष्ट्र, अस्तंत बंगाल, ह्या राज्यांनी तंबाकूची व्हड प्रमाणांत लागवड जाता.

तयार केल्ल्या तंबाकूचे कांय प्रकार आसात ते अशे : सिगार तंबाकू, जत्ती (जाती) तंबाकू, मोतीहारी तंबाकू, हुक्का तंबाकू, विडी तंबाकू आनी खावपाचो तंबाकू. तंबाकूच्यो कितल्योशोच जाती आसात त्यो ह्यो : बोहरी (बोन्हरी), चुरीया, कवनिया (कोन्निया), देशला, पुरबी, नाकी (नोकी), काका (कक्का), घोरा, गिद्री, गोभी, पचकड (पुचक्कड).

तंबाकूचे लागवडीक सरासरी २७° सॅ. तापमानाची गरज आसता. हें तापमान ३५° सॅ. परस चड आसल्यार पानां करपतात आनी उत्पन्नाचेर परिणाम जाता. तंबाकूच्या त्या त्या प्रकाराचेर जमनीची निवड करतात. देखीक - विडी तंबाकूखातीर हलकी जमीन चलता, जाल्यार सिगार तंबाकूची लागवड करपाखातीर सुपीक जमनीची गरज आसता.

तंबाकूची लागवड बियांपसून करतात आनी हॅक्टराक ५०० ग्राम बीं पुरो जाता. सुरवातेक गांदी वाफ्याचेर रोंपये किल्लून काडटात आनी उपरांत ५०-६० दिसांनी शेतांत लायतात. रोंप लावंचे पयलीं जमीन नांगरून तातूंत हॅक्टराक ७० (बैल) गाडयो शेणखत भरशितात. वेगवेगळ्या राज्यांनी तंबाकू लावपाचो काळ वेगवेगळो आसता. चडशा राज्यांनी सप्टेंबर - ऑक्टोबर ह्या तेंपार लागवड करतात. जाल्यार कांय राज्यांनी जानेवारी म्हयन्यांत लागवड करतात. रोंप लावपाखातीर १×१ मी. अंतराचेर १०-१५ सेंमी. खोल फोंडकुलां मारतात. विडी तंबाकूची लागवड २०×२० सेंमी. अंतराचेर करतात. रोंपांमदली नडणी वेळोवेळ काडची पडटा. तशेंच, तंबाकूच्या प्रकाराचेर साऱ्याची गरज थारता. सादारणपणान हॅक्टराक २५ कि. नत्र, ५० कि. स्फुरद आनी २५ कि. पलाश इतलें सारें दिवंचें पडटा.

विडी तंबाकूक तयार जावपाक सुमार १४० दीस लागतात, जाल्यार चिरूट तंबाकू ९०-१०० दिसांनी तयार जाता. तंबाकूचें उत्पन्न हें जातीचेर आदारून आसता. सरासरी हॅक्टेरी १००० ते १५०० किलो तंबाकूचें उत्पन्न मेळटा. तंबाकूचीं पानां जशीं जशीं सुकतात तशीं तशीं तीं काडटात. तंबाकूचीं पानां काडटकच तांचेर वेगवेगळ्यो प्रक्रिया करून तरेकवार तंबाकू तयार करतात.

तंबाकूच्या पिकाक रोग आनी किडीचो बरोच त्रास जाता. 'मर', पानांवयले थिपके, पिठ्याचितो हे कांय म्हत्वाचे रोग तंबाकूचें लुकसाण करतात. चड करून सुकुंडो, खोडकिडो ह्या दोन किडींची तंबाकूक लागण जाता.

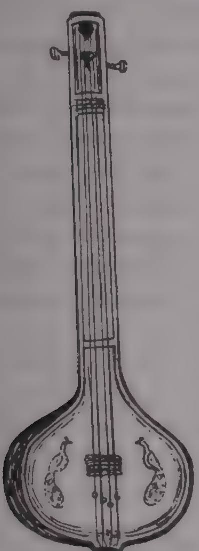
भारतांत सात लाख लोक तंबाकूची लागवड करतात आनी पांच लाख लोक तंबाकूचेर प्रक्रिया करपाच्या कामांत आसात. सुमार तीस लाख लोक तंबाकूपसून वेगवेगळे पदार्थ तयार करतात, हातूंतले २० लाख लोक विडी कामगार आसात. तंबाकूचो वापर सिगार, विडी, चिरूट, हुक्को, चिलीम हातूंत करतात. खावपाच्या पानांनीय कांय लोक तंबाकूचो वापर करतात. दांत घांसपाखातीरय तंबाकूचो वापर करतात. तंबाकूच्या उदकाचो कीडनाशक म्हणून वापर करतात. बियांपसून तेल काडटात आनी हें तेल खावपाक वा रंग तयार करपाक वापरतात. तेल काडून जी पेंड उरता ती गोरवांक खावड म्हणून वापरतात. तशीच, ही पेण शेताक सारें म्हणून वापरतात.

तंबाकूंत 'निकोटीन' हो विखारी पदार्थ आसता; ताका लागून तंबाकू खावप जावं ओडप हें भलायकेक अपायकारक आसता.

- विश्राम गांवकार

ोरो : एक तंतुवाद्य. भारतीय संगीतपद्दतींत गायन वादनांत ारस्वराखातीर ह्या वाद्याचो उपेग करतात. 'तुंब' वा 'तुंबरू' ह्या दापसून तंबोरो हें नांव आयलां आसुंये. ताका 'तानपुरा', 'तंबुरा' हीं नांवांय आसात. पुर्विल्ल्या ग्रंथांत ह्या वाद्याक 'तुंबरू वीणा' अशें नांव ल्ले आसा. णव्या शतमाना उपरांत हें वाद्य वापरांत आयलां आसुंये.

वाद्याचे मुखेल भाग अशे - तंबोऱ्याचे बसकेक कोरीव लाकडी ःकुळें अर्द (तंजावर पद्दत) वा कापिल्लो अर्दो दुदी (मिरज पद्दत) सता. ताचेर फुगीर ध्वनीरंध्रां आशिल्ली लाकडी पाटी म्हळ्यार नादपट सता. हे बसकेक पोकळ लाकडी दांडी बसयतात. हे दांडयेची एक सपाट आसता. दांडयेच्या वयल्या तोंकाकडेन सरयो बसोवपाखातीर तीदंताच्यो दोन अटी एक एक बोट अंतराचेर बसयतात. दांडयेच्या ल्या तोंकाकडेन तारो लावपाखातीर दोन खुंटयो बसयतात; हाका डाच्यो खुंटयो म्हण्टात. दांडयेच्या दोनूय वटांनी तशेच तरेची आनीक खुंटी बसयतात. तातूंतले एकेक पंचमाची आनी दुसरेक खर्जाची ी म्हण्टात. बसकेच्या मध्यभागार हस्तिदंती वा रक्तचंदनाचीं दोन ां ऊंच आनी तीन बोटां रूंद अशी एक घोडी आसता. हे घोडयेक यो बसोवपाखातीर खांची आसतात. बसकेच्या मुळांत मदीं चार बोटां ब आनी बोटभर रूंद अशी तारदान नांवाची हस्तदंती पट्टी बसयतात.

हे पट्टेक चार बुराक आसतात, तातूंत मणयांच्या आदारान सरयो गुंथून त्यो घोडयेवयल्यान दांडयेच्या तोंकाक आशिल्ले अटींत परत गुंथून त्या खुंट्यांक गुठलायतात.

तंबोऱ्याक चार सरयो आसतात. तातूंतल्या मदल्या दोन सरयांक जोडाच्यो सरयो म्हण्टात. त्यो तिख्याच्यो आसून सारकेच रूंदायेच्यो आसतात. तांचो आवाज गोड येवंचो ून घोडयेचेर सरयेसकयल थोडो पिंजिल्लो कापूस घालतात. ताका हारी अशें म्हण्टात. दरेक सरयेचे बसकेचेर एक एक मणी गुंथिल्लो सता. तो तारदान आनी घोडयेमदीं सकयल - वयर करतकच स्वर य तसो चड उणो करूं येता. तंजावर प्रकाराच्या तंबोऱ्यांत सोंप्या रमेलनाखातीर सरकटपी घोडीय वापरतात.

तंबोरो उबो वा आडवो दवरून वाजयतात. वादक्रमाप्रमाण पयली ी पंचमाची, पंचमवर्ज्य रागाखातीर मध्यमाची वा निषादाची आसता. ारी आनी तिसरी षड्जाची आनी चवथी मंद्र-षड्जाची आसता. मदल्या बोटान पयली सरी आनी तर्जनीन बाकीच्यो सरयो छेडटात. मिरज, रामपूर, लखनौ, तंजावर, थिरूवनंथपुरम, म्हैसूर हीं ह्या वाद्याचीं मुखेल निर्मिती केंद्रां.

गायकाक स्वरांची साथ दिवपाक ह्या वाद्याचो बरो उपेग जाता. कांय गायक बांबूच्या वा नाल्लाच्या ल्हान कुडक्यान सरयो दांबून वीणेवरी तंबोरो वाजयतात. दक्षिण भारतांत अशा वाद्याक 'कोट्टू वाद्यम' वा 'बालसरस्वती' म्हण्टात.

ल्हान तंबोऱ्याक तंबोरी अशें म्हण्टात. सात तारी, आठ तारी आनी आपोआप वाजपी स्ववादीत तंबोरो हीं तंबोऱ्याचीं आर्विल्लीं रूपां आसात.

- कों. वि. सं. मं.

त : 'त' वर्गांतलो पयलो वर्ण आनी देवनागरी वर्णमाळेंतलें सोळावें व्यंजन. ह्या अक्षराचें पयलें रूप अशोकाच्या शिलालेखांत (इ. स. प. तिसरो शेंकडो), दुसरें रूप भट्टिप्रोलूच्या स्तुपावयल्या लेखांत (इ. स. प. दुसरो शेंकडो) आनी तिसरें रूप चंबा राज्यांतल्या सराहाक मेळिल्ले प्रशस्तींत (इ. स. चो धावो शेंकडो) मेळटा.

'त' च्या रूपाचो विकासक्रम असो आसा -

वर्णोध्दारतंत्रांत हाचें स्त्रीरूपी ध्यान अशें सांगलां -

चार भुजां, थंड, महामोक्षप्रद, सदांच सोळा वर्सांची, तांबडें वस्त्र आनी तरातरांचे अलंकार धारण करपी आसून सगळ्यो सिध्दिप्रद अशे तकाररूपी देवतेचें ध्यान करून तिच्या मंत्राचो धा खेपे जप करचो अशें सांगलां.

'त' हो दंत्य वर्ण.

- कों. वि. सं. मं.

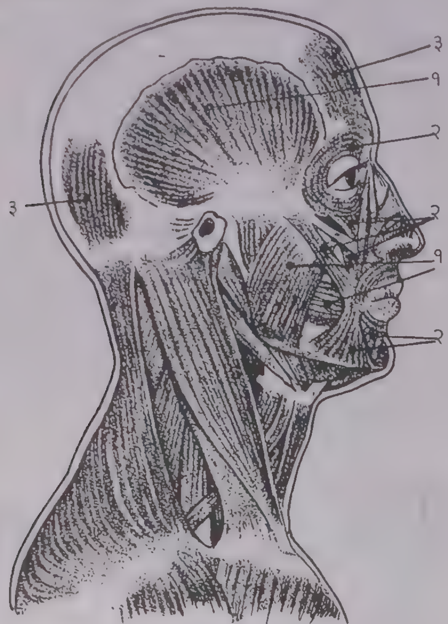
तकली आनी तकलेच्यो पिडा : कुडीच्या ज्या भागांत मेंदू, तोंड आनी मुखेल ज्ञानेंद्रियां म्हळ्यार दोळे, कान, नाक, जीब हे अवयव आसतात, त्या भागाक तकली म्हण्टात. मनीस धरून जे प्राणी दोन पायांचेर चलतात, तांची तकली ही कुडीचे सामके वयले सुवातेर आसता. जे प्राणी चार पायांचेर चलतात तांची तकली कुडीचे फुडें आसता. कांय जीव, देखीक - अमीबा आनी कांय प्राणी देखीक - नक्षत्राच्या आकाराचें नुस्तें म्हळ्यार 'स्टार फीश' हांकां तकली नासता.

तकलेची कवटी ही बऱ्याच हाडांनी घडिल्ली आसता. कवटेचे दोन भाग आसतात : चेऱ्याचो भाग म्हणजे 'फेस' (Face) आनी तकलेचो वयलो मेंदवाक सांबाळपी भाग म्हणजे क्रॅनियम (cranium). चड करून तकलेची कवटी ही वयर सांगल्या तशी हाडांनी घडिल्ली आसता. पूण कांय प्राण्यांत देखीक - देवमासो, ती विशिश्ट अशा पेशीं पसून घडिल्ली आसता. ह्या पेशींक कारटिलेजिच्यो पेशी अशें म्हण्टात. तलके वयलो आनी फाटलो भाग जे कातींत धांपिल्लो आसता ते कातीक स्काप (Scalp)

तकली आनी तकलेच्यो पिडा

अशें म्हण्टात.

तकली, फाटीचो कणो, गळ्याभोवतणचें हाड आनी भुजाचीं पातीं हांकां एका खाशेल्या अशा स्नायूंच्या तंत्रान जोडिल्लें आसता. हे स्नायू तकलेच्या हालचालींचेर नियंत्रण दवरतात. ऑक्सिपिटल नांवाच्या हाडा पासून तकलेचो फाटलो भाग तयार जाता. हो भाग फाटीच्या कण्याच्या

मनशाचे तकलेच्या आनी मानेचे कुशीचे स्नायू : १. चर्वणाचे स्नायू २. तोंडावयले भाव दाखोवपी स्नायू ३. शिरोवल्काचे स्नायू.

वयल्या तोंकार बशिल्लो आसता आनी थंय तो एक सांदो तयार करता. जाका लागून तकली घुवूंक शकता. तकलेच्या आकाराक लागून चडसो ताचो भार हो ऑक्सिपिटल हाडामुखार उरता. पूण मानेच्या स्नायूंक लागूनच ती आपले सुवातेर नीट उबी उरूंक शकता. जेन्ना कोणाकय लकणी येता तेन्ना हे स्नायू सदळ पडटात आनी ताका लागून तकली मुखार लवंडता. तकलेचीं हेर व्हड हाडां अशीं आसात : परायटल (parietal) वयलें कुशीनचें, फ्रंटल (frontal) मुखावेलें, टॅम्पोरल (temporal) कुशीनचें पोंदचे, स्फॅनॉयड (sphenoid) आनी ऍथमॉयड (ethmoid) पोंदचीं हांडां.

मनीस जल्मता तेन्ना ताचे तकलेचो आंवाठ ताचे कुडीच्या आंवाठा मानान बरोच व्हड दिसता. तेन्ना कुडिची लांबाय, कुडीचे अख्खे लांबायेच्या आठव्या वांट्यायेदी आसता. तकलेचो आकार आनी आंवाठ हो मनशाकणकणी बदलता. सरासरी तकलेच्या मेंदवाक आस्पावन घेवपी भागाची भितरली पोकळसाण ही १.४०० क्युबीक सेंमी. इतली आसता. मनशाची/प्राण्याची बुध्द ही तकलेच्या आकाराचेर थारता अशें ना.

मेंदू हो मनशाचे तकलेंतलो एक चड म्हत्वाचो अवयव. तंत्रिका तंत्र (nervous system) यंत्रणेवरवीं जिवाच्या सगळ्या हालचालींचेर मेंदवाचें नियंत्रण उरता, तेचपरी तेच यंत्रणेवरवीं मेंदवाक सगळ्या हालचालींचे संदेश मेळटात. मेळिल्ल्या संदेशाची चिकित्सा करून मेंदू निर्णय घेता आनी तंत्रिका तंत्र यंत्रणेवरवीं त्या त्या अवयवांक सुचवण्यो, आज्ञा दिता

मनशाचो मेंदू हो गुलाबी, गोबरा रंगाचो जेलीवरी आंग आशिल्लो, बॉलाच्या आकाराचो वांटकुळो असो अवयव आसता. ताचें भायलें आंग जायत्या अशा वांकड्या तिकड्या उंचवट्यांनी आनी खंचिनी भरिल्लें आसता. एका, जाल्ल्या भुरग्याच्या मेंदवाचें वजन ०.५ किलो इतलें आसता. जेन्ना तें भुरगें ६ वर्सांचें जाता तेन्ना ताच्या मेंदवाचें वजन १. किलो इतले जाता. मेंदवाच्यो चडशो पेशी ह्यो भुरगें जल्मता तेन्नासावन आसतात. उपरांत ताचें जाल्ले वाडीक लागुनूच मेंदवाचें वजन वाडटा ह्या स वर्सांच्या काळांतच भुरगें चड प्रमाणान शिकता आनी वागपाच्यो नव्यो नव्यो रिती आपणायता.

मेंदवाचें आंग हें दोन तरेच्या पेशींनी घडिल्लें आसता. तंत्रिका कोशिका हो तंत्रिका तंत्राचो मुळावो घटक आसता. जो वीज रसायनीक अ आपले खाशेले रितीन तंत्रिका तंत्राच्या भागांकडेन संबंद दवरता. पुर जावपी तंत्रिका कोशिका पेशींक Neuroglia वा Glia अशें म्हण्टात.

मेंदवाचेर पातळिल्लें, रगताची पुरवण करपी शिरांचें जाळें मेंदवा भरपूर प्रमाणांत प्राणवायू आनी अन्नांतल्या मुळाव्या घटकांची पुरव करता. मनशाच्या मेंदवाचें वजन हें ताचे कुडिच्या दोन टक्के वज इतलें आसता. पूण जेन्ना मनीस सुशेग घेता तेन्ना ताची कूड प्राणवायू वापरता ताचे वीस टक्के इतलो प्राणवायू एकटो मेंदू वापरत मेंदू प्राणवायू बगर फकत तीन ते पांच मिनटा इतलो वेळ मेरेन त धरून रावंक शकता. हाचेपरस चड वेळ गेलो जाल्यार ताका मार ब येता.

मेंदू हो मेरूरज्जुच्या वयल्या तोंकाकडेन आसता. तंत्रिका कोशिकांपस तयार जाल्लो हो मेरूरज्जू केबलावरी आसता जो मानेकडल्यान २ इतलो फाटिच्या कण्यांत सकयल मेरेन देंवता. मेरूरज्जू हो केंद्री तंत्रिका तंत्रांतलो असो अवयव जो मेंदू आनी कुडिचे हेर भाग हांचे म संदेश पावोवपाचें काम करता. तेच वांगडा मेंदवांतल्यान भायर सर मज्जातंतूच्यो बारा जोडयो मेंदवाक सरळ, कुडिच्या कांय भागांक जोडटा

मेंदवाच्यो पेशी ह्यो विजेच्यो शिटकावण्यो तयार करतात आनी त खाशेल्या वाटांवयल्यान एके पेशीकडल्यान दुसरे पेशीकडेन धाडटा ह्या वाटांक circuits अशें म्हण्टात. संगणकावरी हे विजेचे 'सरक्यूट म्हायती घेतात, तिचेर जायत्यो क्रिया करतात आनी त्यो सांठयता हाचेभायर मेंदू रसायनीक क्रियांचो आदार घेवन विजेवरी शिटकावण दिता, जें संगणक करना. मेंदवाची काम करपाची शक्त ही जायत किचकटींच्या मेंदवाच्या पेशी मार्फत तयार जाल्ल्या रसायनीक वस्तुं अवलंबून आसता.

जायत्या मळावेले शास्त्रज्ञ एका बरोबर मेंदवाची रचना, ताची क करपाची तरा आनी ताची रसायनीक घडण हांचेर काम करतात. तांच्या काम करपाच्या मळाक तंत्रिका विज्ञान वा तंत्रिका जीवशास्त्र अ म्हण्टात. ह्या शास्त्रांक लागून मेंदवा संबंदिची म्हायती उत्ती जा पावता. पूण तरी आसतना अजुनय मेंदवाची खूब म्हायती उत्ती जावप आसा. शास्त्रज्ञांक अजुनय मेंदू कसो चलता तें पुराय तरेन होलमूंक

मेंदवाचे भाग : मेंदवाक तीन भाग आसतात : (१) अंत्यमस्ति (cerebrum) (२) निमिस्तिष्क (cerebellum) (३) मेंदवाचें खोड (br stem). हो दर एक भाग तंत्रिका कोशिकांनी आनी तांकां आदार कर ग्लिया नांवाच्या पेशिंनी तयार जाल्लो आसता.

अंत्यमस्तिष्क (cerebrum) : मनशाच्या मेंदवाच्या वजनाच्या पंचायशीं …शत इतलें वजन हें एकट्या अंत्यमस्तिष्काचें आसता. मेंदवाच्या ह्या …गाक आसपी भायल्या थराक मेंदवांचें कॉर्टेक्स (brain cortex) अशें …टात. हो थर तंत्रिका कोशिकांच्या पेशिंनी तयार जाल्लो आसता. …यमस्तिष्काच्या ह्या थरासकयलो भाग तंत्रिका सुतांनी तयार जाल्लो …सता. हातूंतली कांय सुतां अंत्यमस्तिष्काच्या कॉरटॅक्स ह्या थराक …कहीं आसतात. जाल्यार हेर सुतां कॉरटॅक्स, निमिस्तिष्काक मेंदवाच्या …डाक आनी मेंदू रज्जूक तेंकयतात. कॉरटॅक्स ह्या भागाक खूब दोडी …सतात आनी ताका लागून ताचें पुराय आंग दोडींनी आनी खांचिनीं …रेल्लेवरी दिसता. ह्या कॉरटॅक्साचेर आशिल्ल्या भागांक संवेदनाचे …रटॅक्स अशें म्हण्टात. हो भाग ज्ञानेंद्रियांसंबंदीत काम करता. तेचपरी …र्श आनी हुनसाण ह्या संवेदनाचे संदेश ह्याच भागांत येतात. …रटॅक्साच्या दुसऱ्या भागांक हालचालीचे भाग अशें म्हण्टात. ह्या …गांतल्यान जे संदेश वतात ते स्नायुंच्या हालचालींचेर नियंत्रण दवरतात. … कॉरटॅक्साच्या सगळ्यांत व्हडल्या भागाक जुळवणेचो भाग म्हण्टात …sociation cortex). हो भाग म्हायतीची चिकित्सा करता आनी ती …यती आपल्यांत सांठोवन दवरता. जाका लागून मनीस विचार करूंक …कता, उलोवंक शकता आनी ताका याद उरता. एक बरीच खोल अशी …च (fissure), अंत्यमस्तिष्काचीं दोन अर्दां करता. उजवें अर्द आनी दावें …. हीं दोनय अर्दां आपले भितर तंत्रिका सुताच्या कवळ्यांनी जोडिल्लीं …सतात. तातूंतल्या मोट्या कवळ्याचें नांव कोर्पस कॅलोसम (Corpus …losum). अंत्यमस्तिष्काच्या ह्या दर एका अर्दाक सेरेब्रल हॅमिस्फीअर … म्हण्टात. ह्या दर एका अर्दाचे आपले भितर चार भाग जाल्ले …सतात. ह्या दर एका भागाक 'लोब' (Lobe) म्हणटात. तांचीं नांवां …तीं आसात. (१) मुखावयलो भाग (Frontal lobe) (२) कुशिनचो सकयलो … (temporal lobe) (३) मदलो वयलो भाग (parietal lobe) (४) फाटलो … (occipital lobe). ह्या दर एका भागाक तो जे कवटेच्या हाडासकयल … त्या हाडाचेंच नांव पडिल्लें आसता. अंत्यमस्तिष्काच्या कॉरटॅक्स ह्या …चेर आशिल्ल्यो खांची ह्यो दर एका भागाच्यो शिमोच आसतात. …तूंतल्यो दोन मुखेल खांची म्हळ्यार : मध्यवर्ती खांच (Central fissure) …नी कुशींतली खांच (Lateral fissure).

निमिस्तिष्क (Cerebellum) : हो भाग मनशाचो तोल, ताचें आसन …पाची रीत आनी हालचालींचीं संतुळां राखता. हो भाग मेंदवाच्या …टल्या भागासकयल आसता. हाकाय उजवें आनी दावें अशीं दोन अर्दां …सतात. हीं दोनय अर्दां आपलेभितर एका बोटाच्या आकारावरी दिसपी …गान जोडिल्लीं आसून, ह्या भागाक व्हरमीस (vermis) म्हण्टात. तंत्रिका …शाच्यो वाटो निमिस्तिष्काचें उजवें अर्द अंत्यमस्तिष्काच्या दाव्या अर्दाक …नी कुडिच्या उजव्या अर्दाक जोडटा. तशेंच निमिस्तिष्काच्या दाव्या …कडल्यान आयिल्ल्यो वाटो, अंत्यमस्तिष्काच्या उजव्या अर्दांत वतात …नी कुडिच्या दाव्या अर्दांत वतात.

मेंदवाचें खोड (brain stem) : हो एक देंठावरी दिसपी मेंदवाचो भाग …ता. तो अंत्यमस्तिष्काक मेरू रज्जूकडेन जोडटा. ह्या खोडाच्या तळाच्या …गाक 'मेड्युला ओब्लाँगेटा' (Medulla oblongata) अशें म्हण्टात. ह्या …गांत मनशाचो उस्वास, काळजाच्या ठेक्यांची लय आनी कुडिच्यो हेर …या चलोवपी जागे आसतात.

अंत्यमस्तिष्क आनी मनशाचे कुडी मजगती मुखेल संवेदनाच्यो आनी हालचाल करपाच्यो वाटो मेंदवाच्या ह्या भागांत एके वटेतल्यान दुसरे वटेन येतात. अंत्यमस्तिष्काचें अर्द हें कुडिच्या दुसऱ्या अर्दाचेर नियंत्रण दवरपाचें काम करता. मेड्युला हाचेवयर मेंदवाच्या खोडाचो दुसरो भाग आसता जाका पोन्स (Pons) म्हण्टात. हो निमिस्तिष्काचीं दोनय अर्दां आपले भितर जोडटा. ह्या भागांत जे तंत्रिका तंतू आसतात ते निमिस्तिष्क आनी अंत्यमस्तिष्क ह्या अवयवांक जोडटात. ह्या भागावयर मनशाच्या मेंदवाचो मदलो भाग आसता जाका मीडब्रेन (Midbrain) म्हण्टात. हांगा आशिल्लीं तंत्रिका तंत्राचीं केंद्रां दोळ्यांचे हालचालीचेर आनी तातूंत आसपी प्युपील ह्या बुराकांचेर नियंत्रण दवरतात. मेंदवाच्या खोडाच्या वयल्या पोंतार दोन भाग आसतात : थॅलॅमस आनी हायपोथालामस. थॅलॅमसाक दोन भाग आसतात : एक मेंदवाच्या खोडाचे उजवे वटेन जाल्यार दुसरो भाग दावे वटेन आसता. हो दर एक थॅलॅमसाचो भाग कुडिच्या तरेकवार भागांकडसून आयिल्ले तंत्रिका संदेश घेवपाचें काम करता आनी थंयच्यान मागीर ताका अंत्यमस्तिष्काच्या भायल्या थराकडेन त्या त्या सुवातींनी धाडटा. तशेंच थॅलॅमस हो भाग मेंदवाच्या एका भागाकडल्यान दुसऱ्या भागाकडेन संदेश धाडपाचें काम करता. हायपोथालामस हो भाग कुडीचें तापमान, भूक आनी भितरली स्थिती हांचेर नियंत्रण दवरता आनी तेभायर पिचुयटरी (Pituitary) हे मुखेल ग्रंथिचेरूय आपलें नियंत्रण दवरता.

रेटिक्युलर (Reticular) नांवाच्या तंत्रिक तंतूपसून तयार जाल्लें एक जाळें मेंदवाच्या खोडांत खोल भितर आसता. तें मेंदवाची सादूरतायेची पातळी थारायता. मेंदवाच्या खोडांतल्यान जे संवेदनाचे संदेश वतात ते ह्या रेटिक्युलर जाळ्यांक चिथायतात. जे आपले परीन अंत्यमस्तिष्काचें काम करपाचे शक्तीक चालना दितात आनी जागरुक दवरता.

मेंदवाच्यो पेशी : मनशाच्या मेंदवाक १० ते १०० कोटी इतल्यो तंत्रिका कोशिका आसतात. ताचेभायर कितल्योश्योच 'ग्लिया' नांवाच्यो पेशी आसतात. तंत्रिक कोशिका संदेश धाडपाचें काम करतात आनी ग्लिया ह्यो पेशी तंत्रिका कोशिकां भोंवतणी आसून तांकां आदार दिवपाचें काम करतात. तेभायर ग्लिया पेशी आनिकय खुबशीं कामां करतात. देखीक - कांय ग्लिया पेशी पिडा जाल्ल्या तंत्रिका कोशिकांक ना करतात आनी ताका लागून मेंदवाक कसलीच बादा जावंक पावना.

हेर पेशीवरींच तंत्रिका कोशिका भोंवतणी एक पातळ अशें आवरण आसता. तें तंत्रिक संदेश व्हरपाचें खाशेलें अशें आवरण आसता. दर एके तंत्रिका कोशिकेक एक मुखेल पेशी आसता आनी नळयेच्या आकारावरी दिसपी तिच्या आंगातल्यान भायर सरपी एक लांब प्रवर्ध आसता. ताका …त म्हण्टात, तशेंच तांकां तंत्रिका तंतू (Nerve fibre) म्हणूनय वळखतात. हें सूत तंत्रिका कोशिकेचे मुखेल पेशीकडल्या हेर तंत्रिका कोशिकांत संदेश व्हरपाचें काम करतात. तंत्रिका कोशिकेचे मुखेल पेशींतल्यान फाट्यांनी भायर सरपी मोटव्या प्रवर्धांक डॅंड्रायटस (dendrites) अशें म्हण्टात. हीं सुतां दुसरे तंत्रिका कोशिकेच्या लांब सुताकडल्यान येवपी संदेश घेतात आनी मुखेल पेशीक धाडटात. जे सुवातेर एके तंत्रिका कोशिकेचो खंयचोय फांटो आपलो तंत्रिका संदेश दुसरे तंत्रिका कोशिकेच्या फाट्यांक धाडटा ते सुवातेक सिनॅप्स (Sinapse) अशें म्हण्टात. दर एक तंत्रिका कोशिका, हजार भर तरी हेर तंत्रिका कोशिकांकडेन सिनॅप्सीस घडयतात. तंत्रिका कोशिकेच्या लांब सुताभोंवतणी चरबी आशिल्ल्या पदार्थाचें एक आवरण आसता जाका 'मायेलीन' (Myelin) म्हणटात. ह्या आवरणाक लागूनच तंत्रिका तंतूतलो संदेश बरेतरेन घोळूंक पावता.

मायेलिनाचो रंग धवो आसता आनी ताचें आवरण आशिल्ल्या लांब तंतूक लागूनच तंत्रिका तंत्राचें धवें आंग तयार जाता. तंत्रिका तंत्राच्यो मुखेल पेशी आनी मायेलिनाचें आवरण नाशिल्ल्या लांब सुतांक लागून मेंदवाचें गोबरा रंगाचें आंग तयार जाता. अंत्यमस्तिष्काचो जो भायलो थर आसता तो चडकरून गोबरा रंगाच्या आंगान तयार जाल्लो आसता आनी उरिल्लो चडसो भाग धव्या आंगान तयार जाल्लो आसता.

कवटेच्या वयल्या भागाचीं म्हणजे क्रॅनियमाचीं घटसार आनी दाटसार हाडां मेंदवाक भायलो कसलोच मार लागूंक दिनात. तशेंच भितरल्यान मेंदवा भोंवतणीं तीन आवरणां आसतात जीं मेंदवाक बरे तरेन सांबाळटात आनी ताका कसलीच दुखापत जावंक दिनात. ह्या आवरणांक 'मेनिंजीस'(Meninges) म्हण्टात. सगळ्यांत भायल्या आवरणाक 'ड्युरामाटेंर' (Duromater) म्हण्टात. हें आवरण कवटेच्या हाडाच्या भितरल्या आंगाक धरून आसता. मदलें जें आवरण आसता ताका ऍराक्नॉयड (Arachnoid) अशें म्हण्टात. तें पातळ आसता आनी ड्युरामाटेर ह्या आवरणापोंदा आसता. सगळ्यांत भितरल्या आनी मेंदवाक तेंकून आसपी आवरणाक पियामाटेंर (Piamater) म्हण्टात. हें आवरण मेंदवाच्या भायल्या आंगां भोंवतणी आनी ताका तेंकून आसता. तशेंच तें पुरायतरेन मेंदवाक धांपता. तें मेंदवाच्या भायल्या आंगांक आशिल्ल्या खांचिनी लेगीत भितर वता. मेंदवाच्या आवरणातच अंत्यमस्तिष्काच्या भायल्या आंगांक (cortex) रगताची पुरवण करपी आनी थंयच्यान हाडपी शिरो आसतात.

पियामाटेर आनी ऍराक्नॉयड ह्या आवरणां मजगती एक पातळसार अशें द्रव आसता. जाका अंत्यमस्तिष्क आनी मेरूरज्जूंत घोळपी द्रव्याक 'सॅरॅब्रॉ स्पायनल फ्लुयड' अशें म्हण्टात. ह्या द्रवाक लागून हीं दोनय आवरणां एकामेकांक घश्टूंक पावनात. हें द्रव मेंदवाक भोंवतणच्या घट हाडांपसून मार लागूंक दिना आनी मेंदवाक बसपी मार आपल्या आंगांत ओडून घेता.

मेंदवाक भितरल्यान ४ पोकळ सुवाती आसतात. तांकां मेंदवाचे 'व्हेंट्रिकल्स' अशें म्हण्टात. ह्या पोकळ सुवातिंनी ज्यो पेशी आसतात त्योच हे 'सेरेब्रो स्पायनल' हें द्रव तयार करतात. हें उपरांत ल्हान ल्हान उक्त्या सुवातींतल्यान 'पियामाटेर' आनी 'ऍराक्नॉयड' ह्या आवरणांमदी पावता आनी एराक्नॉयड ह्या आवरणांत आसपी बारीक शिरांतल्यान रगतांत पावतात.

रगताची पुरवण करपी शिरो कुडिच्या खंयच्याय अवयवांत पावतात तेन्ना त्यो फांट्यांनी बारीक जायत वतात. ह्या फांट्यांक 'कॅपिलरीस' (Capillaries) म्हण्टात. जेन्ना रगत ह्या बारीक फाट्यांतल्यान घोळूंक लागता तेन्ना रगतांतल्यो गरजेच्यो वस्तू ह्या बारीक शिरांच्या पातळ वण्टीतल्यान भायर सरतात, आनी अवयवांच्या पेशींनी पावतात. ज्या पेशींपसून ह्या शिरांच्यो वण्टी घडिल्ल्यो आसतात तांचे मदले सुवातींतल्यान भायर सरतात. अशें मेदवांत जावंक पावना. हांगां कॅपिलरीस नांवाच्यो रक्तवाहिनी रगताची पुरवण करतात तांच्यो पेशी इतल्यो गच्च आसतात, जाका लागून रगतांतल्या मोटया कणांक सोपेपणी मेंदवाच्या पेशींत वचूंक मेळना, आनी ताका लागून मेंदवाच्या पेशींक मार बसूंक पावना, जे हेर अवयवांनी घडटा. पूण खरेंपणान मेंदवाक मोटया कणांची गरज आसता. पूण हे जर कण जशातशे मेंदवाच्या पेशिंनी पावले जाल्यार मेंदवाक मार बसूं येता. तेखातीर ह्या बारीक शिरांच्या वण्टींत एँजायमं नांवाचें जे पदार्थ आसतात ते ह्या मोटया कणांक तांच्या वण्टीतल्या- वचूंक दिनात आनी ताका लागून मेंदवाच्या रगतांतल्या मोटया कणांपसू- मार बसूंक पावना.

मेंदवाचें काम : मेंदू कशेतरेन चलता हें शिकूंक शास्त्रज्ञांनी जायत्य रिती सोदून काडल्यो आनी हेखातीर तांकां जनावरांच्या मेंदवाचो उपे करचो पडलो. हाचेवेल्यान तांकां मेंदवाचे वेगवेगळे भाग कशे तरे चलतात तें कळ्ळें. मनशाचो मेंदू हो एक भोव नाजूक असो अवय जाल्ल्यान तो कसो चलता हें शिकूंक शास्त्रज्ञांक बरेच त्रास पडूं लागले. तरी शास्त्रज्ञांनी पिडेस्तांच्या मेंदवाचो अभ्यास करून सरास मनशाचो मेंदू कसो चलता हें सोदून काडलें. मेंदू कसो चलता पळोवंक शस्त्रक्रिया करपी दोतोरांनी ती करतना मेंदवाच्या कॉरटॅक ह्या भायल्या थराचेर विजेच्या चिथावण्याचो उपेग केलो.

शस्त्रक्रिया करपी दोतोरांक अशें दिसून आयलें की, अंत्यमस्तिष्का जीं दोन गोलार्दां (hemispheres) आसतात, तांचेरूच अंत्यमस्तिष्का काम करपाची शक्त अवलंबून आसता. उजवें गोलार्द आपलीं लागिह कामां करता आनी दावें गोलार्द आपलीं लागिल्लीं कामां करता. का शस्त्रक्रिया करपी दोतोर मोल्लुकेची पिडा निवळावंक अंत्यमस्तिष्काच दोनय गोलार्दांक जोडपी 'कॉरपसकॅलोसम' हो भाग कापून उडयता आनी हाकालागून ह्या दोनूय गोलार्दां मदलो संबंद तुटिल्लेवरी जात जांच्या मेंदवाचीं दोनय गोलार्दां वेगळीं केल्लीं आसतात ते पिडेस्त अ सुचयतात. दावें गोलार्द मनशाचे भाशेचो वापर करपाचेर,, गणितशा आनी लॉजीक हांचेर नियंत्रण दवरता. उजवें गोलार्द संगीताकडेन क चेरे वळखप, किचकटिच्यो दिसपाच्यो रिती आनी मानसिक भाव उक्तावपाचेर नियंत्रण दवरता.

संवेदनांचे संदेश घेवप आनी ताचो अर्थ लावप हें अंत्यमस्तिष्काच भायल्या थराचें म्हणजे कॉरटॅक्स ह्या भागाचें काम आसता. कुडि वेगवेगळे भाग आपले संदेश 'थॅलमस' ह्या भागांकडेन धाडटात मागीर तांकां अंत्यमस्तिष्काच्या भायल्या थराचेर आसपी त्या त्या केंद्राक वचपाच्या मार्गाक लायता.

अंत्यमस्तिष्काच्या भायल्या थराचेर संवेदनाची एक खाशेली सुव आसता, तिका सॉमेस्टेटीक भाग (Somestetic area) अशें म्हण्टात. भागांत जे संदेश पावतात तांचो अर्थ तो कुडीची संवेदना, देखीक - स्प आनी हुनसाण असो लायता. ही सुवात दर गोलार्दाच्या 'परायटल' भागाचेर मद्यवर्ती खांचीक तेंकून आसता. सॉमेस्टॅटीक कॉरटॅक्साचो एक भाग कुडिच्या खाशेल्या भागांकडल्यान आयिल्ले संदेश घेवप आनी ताचो अर्थ लावपाचें काम करता.

अंत्यमस्तिष्काचे हेर भाग पळोवपाच्या, आयकुपाच्या, रूचिच्या आ वास घेवपाच्या संवेदनाचे संदेश घेतात. दोळ्यांकडल्यान येवपी सं थेट ऑक्सिपिटल भागांत आसपी दिश्टी पडपाच्या कॉरटॅक्सांत वता टॅंपोरल भागाच्यो कांय सुवाती कानाकडल्यान आयिल्ले संदेश घेता रूच कळपाची सुवात ही कुशिनचे खांचीत खोल अशी पुरिल्ली आस वास घेवपाची सुवात ही फ्रंटल भागाच्या कुशिंनी आसता.

अंत्यमस्तिष्काचे वेगवेगळे भाग ज्ञानेंद्रियांकडल्यान आयिल्ल्या तंत्रि संदेशाचो अर्थ लावपाचें काम करता. देखीक - दिश्टी पडप, आवा रूच आनी वास.

जेन्ना रिफ्लेक्स ही क्रिया जाता तेन्ना तातूंत मदीं मेंदू येना. जे

क व्यक्ती तापिल्ल्या स्टोवाक हात लायता तेन्ना, दूख बादपी संदेश रूरज्जूकडेन पावता जो रोकडोच परत हात पेल्यान काडपाचो संदेश नायूंक धाडटा. पूण अंत्यमस्तिष्क आमकां कळपी वा ना कळपी ालचालींचेर नियंत्रण दवरता. अंत्यमस्तिष्कांत खोल भितर खाशेले ात्रिका कोशिकांचे चोंबे आसतात. तांकां गँग्लिया (Ganglia) वा तळाचीं न्द्रां (basal nucleus) म्हण्टात. हीं तळाचीं केंद्रां, चलप वा खावप असले रिच्या भाना विरयत जावपी हालचालींचेर नियंत्रण दवरतात. मेंदवाच्या ब्रोडाचेर आसपी कांय सुवाती ह्यो कुडिचे इत्सेचें नियंत्रण नाशिल्ल्या नायुंचेर देखरेख दवरतात. देखीक - कोठ्याच्या, आंतकड्यांच्या आनी शेरांच्या स्नायुंचेर.

अंत्यमस्तिष्काचो भायलो थर आनी निमिस्तिष्क हे अवयव वांगडाच इत्सेप्रमाण जावपी हालचालींचेर नियंत्रण दवरतात. अंत्यमस्तिष्काच्या दर एका अर्दाचेर आसपी हालचालींचे कॉरटॅक्स बरोवपाक वा बोल उडोवपाक ज्यो हालचाली करूंक स्नायुंची गरज लागता तांकां तंत्रिका संदेश धाडटात. हे कॉरटॅक्स अंत्यमस्तिष्काच्या मुखावेल्या भागाचेर आसता. हालचाल करपी कॉरटॅक्साचो दर एक भाग कुडिच्या एका खाशेल्या भागाच्या हालचालींचेर नियंत्रण दवरता. व्हड भाग जे आसतात ते चड गुंतागुंतीच्या हालचालींचेर नियंत्रण दवरतात. ताचेवेलो आनीक एक व्हड भाग ओंठाचे आनी जिबेचे उलयतना जाल्ले हालचालींचेर नियंत्रण दवरता. ल्हान भाग हे सादे हालचालींचेर देखरेख दवरतात. देखीक : फाटिच्यो आनी भुजाच्यो हालचाली. कुडिच्या भागांनी वचपी व्हड हालचालींच्यो वाटो ह्यो मेंदवाच्या खोडांतल्यान वतना एकेवटेनच्यो दुसरे वटेन गेल्यान अंत्यमस्तिष्काच्या दाव्या अर्दाचे हालचालींचे कॉरटॅक्स कुडिच्या उजव्या अर्दाच्या हालचालींचेर नियंत्रण दवरता, तशेंच उजवे हालचालींचे कॉरटॅक्स हे कुडिचे दावे वटेनच्या हालचालींचेर नियंत्रण दवरतात. ९०% परस चड लोक हे उजव्या हातान काम करपी वा बरोवपी आसतात. कारण दावे हालचालींचे कॉरटॅक्स जाचें नियंत्रण उजव्या हाताचेर आसता ताचेर चड प्रमाणांत आसतात.

मेंदवाचो निमिस्तिष्क जो भाग आसता तो हालचालींचे कॉरटॅक्स ज्या स्नायूंक संदेश दिता तांचे भितर संतुळा राखपाचें काम करता. जेन्ना हालचालींचे कॉरटॅक्स कुडिच्या खंयच्याय एका भागाक काम करपा संबंदान फर्मावणी धाडटा तेन्ना तंत्रिका संदेश निमिस्तिष्काक जाग्यो करतात आनी ताका लागून कुडिच्या ह्या भागांतले संदेश कशेतरेन काम करपाचें तें कळयतात. निमिस्तिष्क ह्या हालचालींच्यो ज्यो हालचाली जावंक जाय ताचेकडेन तुळा करता आनी मागीर हालचालींच्या कॉरटॅक्साक त्यो सारक्यो करपासंबदांन सुचवण्यो दिता. हाका लागून कुडिच्यो हालचाली सारक्यो चलतात काय ना हें निमिस्तिष्काक कळटा.

मनीस जी भास उलयता तातूंत मेंदवाचे जायते भाग आपले परीन काम करतात. दिश्टी पडपाच्या आनी आयकुपाच्या केंद्राक लागून आमकां बरयिल्लीं वा उलयल्लीं उतरा कळटात. अंत्यमस्तिष्काचे हालचालींचे कॉरटॅक्स आनी निमिस्तिष्क हे भाग ओंठाच्या, जिबेच्या आनी उलोवपाच्या हेर अवयवांच्या खाशेल्या हालचालींक संदेश धाडटात. तेभायर आनी दोन कॉरटॅक्साच्यो सुवाती जांकां जुळोवपाच्यो सुवाती म्हण्टात. त्योय भाशेचो वापर करपांत खुबूच गरजेच्यो आसतात. ह्यो सुवाती अंत्यमस्तिष्काच्या टॅम्पॉरल भागाचेर आनी फ्रॉन्टल भागाचेर आसतात. टॅम्पॉरल भागाचेर आसतात तांकां व्हरनीक्स आनी फ्रॉन्टल भागाचेर आसतात तांकां 'ब्रोकास' ह्या नांवांन वळखतात. चडशा उजव्या हातांनी बरोवपी लोकांच्यो भाशा उलोवपाच्यो सुवाती ह्यो अंत्यमस्तिष्काच्या दाव्या अर्दांत आसतात, जे लोक दाव्या हातांनी बरोवपी आसतात तातूंतल्या ७०% लोकांच्यो भाशेच्यो सुवाती अंत्यमस्तिष्काच्या दाव्या अर्दाचेरच आसतात. जे लोक दाव्या हातांनी बरोवपी आसतात तातुंतल्या १५% लोकांच्यो ह्यो सुवाती अंत्यमस्तिष्काच्या उजव्या अर्दान आसतात आनी १५% ह्यो अंत्यमस्तिष्काच्या दोनय अर्दांनी आसतात.

जेन्ना आमी एक उतर आयकतात तेन्ना 'व्हरनीक्स' नांवाची सुवात ह्या उतराच्या आवाजाचो अर्थ लायता. जेन्ना मनीस एक उतर वाचता तेन्ना मेंदवाचेर आसपी कोनाच्या आकाराची दोड 'Angular Gyrus' दिश्टी पडपी उतराचें ताका संबंदीत आवाजांत रुपांतर करता जाचो व्हरनीक्स हो भाग अर्थ लायता. व्हरनीक्साक लागूनच मनीस जें उलयता ताचीं वाक्यां तयार जातात. ब्रोकास नांवाच्यो सुवाती ह्यो एक उतर उलोवपाक ज्यो स्नायुंच्यो हालचाली लागतात ताची म्हायती दितात. ही म्हायती हालचालींच्या कॉरटॅक्साकडेन वता, जे हालचालींक संदेश दितात.

कूड जीं तरेकवार कामां करता तांचीं केंद्रां मेंदवाच्या खोडाचेर आसतात. जीं तंत्रिका केंद्रां मेड्युला ह्या भागाचेर आसतात. तीं कुडिचीं कामां देखीक - उस्वास घेवप, काळजाचे ठेके आनी रगत घोळोवप हांचेर नियंत्रण दवरतात. मेंदवाच्या खोडाचेर आसपी हेर सुवाती ह्यो गिळपाचेर, कोठ्याच्या आनी आंत्तकड्याच्या हालचालींचेर नियंत्रण दवरतात. तशेंच हायपोथॅलामस ह्या भागाचेर आसपी तंत्रिका केंद्रां कुडिच्या कांय कामांचेर नियंत्रण दवरतात. देखीक - कांय केंद्रां मनशाच्या आंगांत कितलें उदक आसचें तें थारायतात. कुडिच्या तरेकवार भागांनी आसपी कांय तंत्रिका कोशिका, उदकाचे पातळेत जाल्ले बदल सोदून काडटात आनी ती म्हायती हायपोथॅलामस ह्या भागाक धाडटात. उदकाची पातळी चड उणी आसल्यार हायपोथॅलामस तानेची संवेदना तयार करता. ताका लागून मनशाक उदक पिवपाची इत्सा तयार जाता. हाचेबरोबर हायपोथॅलामस मुत्रपिंडाक संदेश धाडटा जाका लागून, जें कुडितलें उदक मुताच्या रूपान भायर धाडटात ताचें प्रमाण उणें जाता. जेन्ना उदकाची पातळी वयर वता तेन्ना हायपोथॅलामसाकडल्यान गेल्ले संदेश तान लागूंक दिनात आनी मुत्रपींड जें उदक गाळटा ताचें प्रमाण वाडयता. हायपोथॅलामसाचेर जीं हेर केंद्रां आसतात तीं ह्याच सिध्दांतावेल्यान भुकेचेर आनी कुडिच्या तापमानाचेर नियंत्रण दवरपाचें काम करतात.

पेशींपसून तयार जाल्लो देंठावरी दिसपी एक भाग, हायपोथॅलामस हाका पिचुयटरी नांवाची जी मुखेल ग्रंथी आसता तिका तेंकयता. हायपोथॅलामस हो हे ग्रंथीचेर आपलें नियंत्रण दवरता आनी ताका लागून ही ग्रंथी 'हारमोन्स' (hormones) नांवांचीं द्रवां तयार करून रगतांत सोडटा. हीं द्रवां मनशाचे कुडीत जायतीं कामां करता, तातूंत चड म्हत्वाचें आसता मनशाचे वाडिचें प्रमाण थारावपाचें.

मनीस ज्यो मानसीक भावना अणभवता तातूंत मेंदवाचे तशेंच कुडिच्या हेर अवयवांचे भाग त्यो जावंक दिवंक कारणीभूत आसतात. मेंदवाचेर आसपी कांय भागांचो एक चोंबो म्हळ्यार 'लिंबीक तंत्र'. तें मनशाच्यो मानसिक भावना तयार करूंक खुबूच गरजेचें अशें काम करतात. ह्या तंत्रांत मेंदवाच्या टॅम्पोरल भागाच्यो कांय सुवाती आनी हायपोथॅलामस आनी थालामस हांचे कांय भाग आस्पावतात.

मानसिक भावना ह्यो ज्ञानेंद्रियांकडल्यान आयिल्ले संदेश वा मेंदवाच्या

तकली आनी तकलेच्यो पिडा

भायल्या थरांत (कॉरटॅक्सांत) तयार जाल्ल्या विचारांपसून उपरासूंक शकतात. हे संदेश लिंबीक तंत्राच्या वेगवेगळ्या भागांक चिथावणी दितात जे मनाक सुख मेळपासारक्यो भावना निर्मितात. देखीक - खोस जावप, मोग दिसप तशेंच कांय संदेश ह्या तंत्राच्या सुवातींक चिथावण्यो दितात, जांकां लागून मनशाक तिडक वा भिरांत दिसूंक लागता.

विचार करप आनी याद धरप ह्यो गजाली बऱ्याच गुंतागुंतीच्या क्रियांचेर अवलंबून आसतात. अजून मेरेन शास्त्रज्ञांक हाचेर मुळावीच म्हायती मेळ्ळ्या. विचार करपाची जी क्रिया आसता हातूंत मेंदवाचे जुळोवणेचे कॉरटॅक्स आनी हेर भाग आस्पावतात. ह्या भागांक लागून मेंदू यादींत दवरिल्ली म्हायती आनी ज्ञानेंद्रियाकडल्यान मेळिल्ली म्हायती एक करता. कांय गजालीं वयल्यान अशें दिसून येता की, यादी आसतात त्यो मेंदवांत नवे सरक्यूटस तयार जाल्ल्यान वा पयलीं आशिल्ल्या त्या सरक्युटसांत बदल जाल्ल्यान घडटात. ह्यो ज्यो क्रिया आसात त्यो सिनॅप्सींत बदल जाल्ल्यान जातात. म्हणजेच जे सुवातेर तंत्रिका कोशिकेंतलो एक संदेश दुसरे तंत्रिका कोशिकेंत वता ते सुवातेर हे बदल थंय आसपी ग्लुकोप्रोटीनस वा हेर कण आपल्या नियंत्रणाखाल दवरतात.

मेंदवाची रसायनीक घडण : हेर पेशींनी जशो घुस्पावळीच्यो रसायनीक क्रिया घडटात, तशोच त्यो मेंदवाच्या तंत्रिका कोशिकांनी घडटात. कांय रसायनीक क्रिया ह्यो फकत तंत्रिका कोशिकां भितर आनी तांचे मजगतीं घडटात. एक तंत्रिका संदेश ही एक वीज. रसायनीक क्रिया आसता, जिचें नियंत्रण तंत्रिका कोशिकेच्या आवरणाचेर अवलंबून आसता. हे क्रियेंत वीज आशिल्ले 'सोडियम आनी पॉटेशियम, हांचे अणू (ions) भाग घेतात. ह्या आवरणाक बुराक आसतात आनी ते तंत्रिका कोशिकेभितल्ल्या आनी भायल्या पातळ द्रवांत आसपी, ह्या अणुंचें प्रमाण वेगवेगळें दवरपाचें काम करता. तेचपरी हें आवरण आपल्याक जाय त्याच अणूंक भितर घेता, आनी पेशिंतल्यान भायर सोडटा. ताका लागून एक विजेवरी संदेश तयार जावन तंत्रिका कोशिकेंतल्यान घोळूंक लागता.

कांय न्युरोट्रान्समिटरस नांवांच्या रसायनीक पदार्थाक लागून एक तंत्रिका संदेश तंत्रिका कोशिकेच्या लांब तंतूतल्यान दुसरे तंत्रिका कोशिकेच्या मोटव्या तंतूंनी वता. एक संदेश दोन तंत्रिका कोशिकांमदीं आसपी अशीर सुवातेंतल्यान फकत विजेवरी शक्तीचेर अवलंबून वचूंक शकना. हे खातीर जेन्ना एक संदेश एक्सॉन ह्या लांब सुताच्या तोंकार पावता तेन्ना तो न्युरोट्रान्समीटर ह्या पेशींपसून तयार जाल्ल्या कणांची निर्मिती करता. हे कण दोन तंत्रिका कोशिकांमदीं आसपी अशीर सुवातेंतल्यान भितर सरतात आनी मोटव्या तंतूंचेर आसपी 'रिसॅप्टरस' नांवांच्या सुवातींचेर हल्लो करतात. ही कृती दोन तरांनी घेवपी तंत्रिका कोशिकेचे विजेचे हालचालींत बदल घडयता. कांय टान्समिटरस तंत्रिका कोशिकेक चिथायतात आनी तातुंतल्यान एक तंत्रिका संदेश तयार जाता. जाल्यार दुसरे, तंत्रिका कोशिकेक संदेश तयार करूंक दिनात. मेंदू तरेकवार रसायनीक पदार्थ तयार करता. जांचो न्युरोट्रान्समिटर म्हणून उपेग जाता. हातुंतले सर्रास प्रमाणान तयार जावपी न्युरोट्रान्समीटर अशे आसात : आसेटीलकोलीन (Acetylcholine), डॉपामीन (Dopamine), नॉरआड्रेनालीन (Noradrenaline) आनी सेरोटोनीन (Serotonin). हे रसायनीक पदार्थ अख्ख्या मेंदवांत पातळिल्ले नासतात. ते मेंदवाच्या खाशेल्या सुवातिंनी आसतात. देखीक - तंत्रिका कोशिकेचे पेशींत आसपी 'डॉपामीन' हे रसायनीक पदार्थ मदल्या मेंदवात आसतात. ह्या पेशींचे लांब तंतू म्हळ्यार एक्सॉनस हे अंत्यमस्तिष्काच्या मदीं आसपी 'कोरपस स्ट्रायेटम' हे सुवातींत ताच्या मुखावेल्या भागांत आनी हेर सुवातिंनी पावतात. मनशाच्यो मानसीक भावना आनी घुस्पावळीच्या हालचालींचेर डोपामिनाच्यो वाटो नियंत्रण दवरतात. १९७० वर्सां शास्त्रज्ञांनी असो सोद लायलो की, 'मॉरफीन' आनी ताचेकडेन संबंद आसपी वखदां मेंदवाच्या कांय सुवातिंनी आसपी रिसॅप्टरस ह्या पेशींचेर हल्लो करून दूख देंवयतात. हाचेवेल्यान अशें दिसून येता, मेंदू हो आपूण जावन दूख देंवोंवपाचे पदार्थ तयार करता, जे कांय रिसॅप्टरस नांवाच्या पेशींचेर हल्लो करतात. एँडोरफीनस् (endorphins) आनी एंकेफॅलीनस (enkephelins) हे दोन तरेचे न्युरोट्रान्समीटरस् ह्या रिसॅप्टरांक जोडिल्ले आसात.

मेंदवाचें रसायनीक शास्त्र आनी मानसीक पिडा : मेंदवाची काम करपाची शक्त ही ह्या न्युरोट्रान्समीटरस हाचे काम करपाचे शक्तीचेर अवलंबून आसता. जेन्ना हे ट्रान्समीटरस मेंदवांत चड प्रमाणांत तयार जातात वा तांचो उणाव भासता तेन्नाच मनशाक विचार करपा संबंदान, ताचे वागणुके संबंदान गंभीर बादा जावंक शकता. देखीक - शास्त्रज्ञांनी केल्ल्या अभ्यासावयल्यान ह्या रसायनीक पदार्थाचे असमतोलतायेक लागुनूच मनशाक तरेकवार मानसीक पिडा जावंक शकतात. स्किजोफ्रेनिया (schizophrenia) हे मानसीक पिडेंत मनशाच्या मेंदवांत वेगळेतरेन हे पदार्थ तयार जातात, जाका लागून नाशिल्ल्योच वस्तू दिसूंक लागतात आनी तांचे आवाज आयकूंक येतात. तशेंच ह्या पदार्थांच्या उण्या अदीक प्रमाणाक लागून पिशेपणाची पिडा जडूंक शकता. ही पिडा जाली जाल्यार मनशाक आलटून पालटून खोशेचे आनी निरशेणेचे झटके येतात. कांय जाणांच्या मताप्रमाण डोपामीन, नॉरआड्रेनालीन आनी सेरोटोनीन हे रसायनीक पदार्थ मेंदवांत चड प्रमाणांत तयार जाल्ल्यान मनशाक निरशेणी येवंक शकता वा पिशेपणाची पिडा जडूंक शकता.

मानसिक पिडा निवळावंक ह्या विशयांतले तज्ञ दोतोर वखदांचो उपेग करतात, जीं मेंदवाची रसायनीक घडण बरेतरेन राखूंक हातभार लायतात. देखीक - स्किजोफ्रेनिया ही मानसिक पिडा निवळावंक जीं ट्रांक्विलायसरस (tranquilizers) जातींतलीं वखदां वापरतात तीं मेंदवाचेर आसपी डॉपामिनाचें रिसेप्टरस आडावन धरतात. जीं वखदां सर्रास प्रमाणान डिप्रेशन ही मानसीक पिडा निवळावंक वापरतात तीं, जंय दोन तंत्रिका कोशिका आपले भितर मेळटात थंय डोपामीन, नॉरआड्रेनालीन आनी सेरोटोनीन हाचें प्रमाण वाडयतात. कांय वखदां घेतकूच मनशाक बरें दिसता, ताच्या मनावयलो ताण देंवता, चिंता उणी जाता. हें सगळें मेंदवाचे रसायनीक घडणेंत बदल जाल्ल्यान जाता. देखीक : आंफेटामीनस (Amphetamines) हे जातीतलीं वखदां मनशाची मानसिक शक्त वाडयता, जाकालागून मेंदवाच्यो पेशी चड प्रमाणांत 'डोपामीन' तयार करतात. चड प्रमाणांत आंफेटामीनस हीं वखदां घेतल्यार मनशाची मानसीक स्थिती इबाडूंक शकता. हालुसिनोजेनीक (halucinogenic) ह्या जातींतल्या वखदांक लागून मनशाच्या ज्ञानेंद्रियांचेर, विचार करपी शक्तीचेर वायट परिणाम जाता. देखीक - हीं वखदां अशी : मेस्कालीन, प्सिलोसिबीन आनी एल्. एस. आय. (लायसरजीक एसीड डायएथिलामायड हीं वखदां ताचे रचणुकेक लागून तीं न्युरोट्रान्समीटरस हांचे भशेन दिसतात).

तकलेच्यो पिडा : मनशाच्या मेंदवाक तीन तरांनी बादा जावंक शकता.

१) ताका भायल्यान बशिल्लो मार.

२) ताका तरेकवार कारणांक लागून जाल्ल्यो पिडा.

३) बडीक लागून जाल्ल्यो पिडा (Hereditary).

मेंदवाक जी बादा जाता तिची गंभिरताय ती कसल्या कारणाक ागून जाता, ताचे परस ती खंयचे सुवातेक जाल्या ताचेर अवलंबून ासता. ज्यो पिडा मेंदवाच्यो पेशी इबाडून उडयतात त्यो चड खर ासतात. एक फावट इबाडिल्ल्यो पेशी परत जाग्यार येवंक बरेंच कठीण ासता. पूण कांय वेळा ज्यो बऱ्यो पेशी आसतात त्यो इबाडिल्ले पेशिचें ाम करतात.

आर्विल्ल्या काळांत तपासणी करपाची आधुनीक साधनां आनी तंत्रां ायिल्ल्यान दोतोरांक मेंदवाच्या पिडांची वा ताका जाल्ल्यो हेर बादा ांची परिक्षा जाता तितले बेगीन आनी सोपेपणान करूंक मेळटा. देखीक इलॅक्ट्रोएन्सेफालोग्राम (electroencephalogram, E.E.G.) हें उपकरण ेंदवाच्यो तातुंतल्यान वीज घोळपाच्यो रिती नोंद करता. हाका लागून ेंदू कसो चलता तें कळटा.

कॉम्प्युटरायझड टॉमॉग्राफी वा सि. टी. स्कॅन हातूंत तरेतरेच्या कोनांतल्यान मेंदवाचे 'ऍक्स रे' काडटात आनी एक संगणक ताची चिकित्सा करून फावो तें मेंदवाचें पडबींब टि. व्ही. च्या पड्ड्याचेर येता.

तेभायर 'मॅग्नेटीक रिसोनंस इमेजींग' (M.R.I) ह्या आधुनीक तंत्राचो हालीसराक उपेग करतात. हातूंत लोहचुंबकाचें मळ (Megnetic field) आनी रेडियो जातींतलीं ल्हारां (Radio waves) मेंदवाच्या भागाचें पडबींब दाखोवंक हातभार लायतात.

तकली उसळप : हो मनीस जातीक सर्रासपणान पिडपी एक प्रकार आसा. तकली उसळपाची पिडा ही सौम्य धरून खर मेरेन जावंक शकता. तशेंच ती एका वरापरस उणी धरून ते कांय दीस मेरेन तशीच उरूं येता.

तकलेक बशिल्लो मार, तकलेचे ताणिल्ले स्नायू वा तकलेच्या कातींतल्या उसळपी शिरांक लागून मनशाची तकली उसळूं येता.

दोळ्यांचेर पडिल्लो ताण (strain), जोर येवप, 'सायनस' ह्या तकलेच्या भागांक जंतूपासून जाल्ली बादा वा ऍलरजी ह्या तरेकवार कारणांक लागुनय मनशाची तकली उसळूं शकता.

मेंदवांत वाडपी गाठ 'ट्युमर' वा हेर, ताका जाल्ल्या कसल्याय पिडाक लागून मनशाची तकली उसळूंक शकता. पूण ही कारणां सर्रास प्रमाणान जावपासारकीं नासतात.

तकली उसळप हें दोन तरांचें आसूं येता.

१) ऍक्यूट (Acute) २) क्रॉनीक (Chronic)

ऍक्यूट : ह्या प्रकारांत तकली मदींच केन्नाय उसळटा, आनी उसळ्ळी जाल्यारय ती थोडो वेळमेरेन उरता आनी आपले आपूण थांबता. हेखातीर पिडेस्ताक दोतोरा म्हन्यांत वचपाची गरज पडना. फकत कांय वेळ मेरेन विसव घेतल्यार ती थांबूक शकता.

क्रॉनीक : ह्या प्रकारांत तकली परत परत उसळूंक शकता आनी ती एक फावट उसळूंक लागल्यार चड-वेळ मेरेन उरता.

दोन पिडांक लागून मनशाची तकली परत परत उसळूंक शकता. १) मायग्रेन (Migraine), २) टॅन्शन हेडेक, मानसीक ताणाक लागून उसळपी तकली.

मायग्रेन : हातूंत मनशाची तकली चड खर प्रमाणांत उसळूं येता. तशेंच ताका ओकूंक आयिल्लेवरी दिसता. कांय खेपे ओंकारेय येतात. ही पिडा चड करून तकलेंतल्यो रगताची पुरवण करपी शिरो ताणिल्ल्यान आनी सुजिल्ल्यान जाता. कांय लोकांक चॉकलेट आनी चीज, ह्यो वस्तू खातकच मायग्रेनाचो झटको येवंक शकता. 'मायग्रेन' ही मदीं मदीं उचकुपी अशी एक त्रासदायक पिडा. तिची दूख एक एक फावट खुबूच खर आसता. कांय जाणांक ही पिडा सप्तकांतल्यान दोन फावटी जावं येता, पूण कांय जाणांक ती कांय म्हयने धरून तीं कांय वर्सां मेरेनच्या अंतरान जाता. चडशा जाणांक मायग्रेन ही थरावीक पद्दतीन जाता. तकली उसळूंक लागचे पयलीं पिडेस्ताक आपले नदरे मुखार काजुले चकचकिल्लेवरी वा काळे थिपके दिशिल्लेवरी जाता. कांय जाणांच्या दोळ्यांतल्यान दुकां येतात आनी नदर धुंवसार जाता. एक एक फावट खंयचेय एके वटेनचे हातपाय मुयेल्लेवरी जातात. हें सगळें जाल्या उपरांत तकली एके अमुकूच सुवातेर उसळूंक लागता आनी पिडेस्ताक ओंकूक आयिल्लेवरी दिसता.

दोतोर ही पिडा उणी करूंक जीं तरेकवार वखदां दिता ताका लागून रगताची पुरवण करपी शिरांक आयिल्ली सूज देंवता.

मानसिक ताणाक लागून उसळपी तकली Tention Headache : जायत्या जाणांक मानसीक ताणाक लागून तकली उसळटा. जेन्ना मनशाच्या मनाचेर कसल्याय कारणाक लागून ताण वाडटा वा ताका खूब पुरो जावन ताचे कुडिवयलो ताण वाडिल्लो आसता तेन्ना तकलेचे स्नायू आंवुळटात जाका लागून मनशाची तकली उसळटा. हांगा तकली उसळपाची दूख ही चड करून तकलेचे फाटलेवटेनच्यान आनी मानेच्या भागांत उपरासता. चडशी मानसीक ताणाक लागून उसळपी तकली ही दूख काडपाच्या गुळयांनी उणी जाता.

मनशाचे तकलेक बशिल्लो मार (Head injury) : पन्नास वर्सां पिराये सकयल्या लोकांक मेंदवाक बादा जावपाचें मुखेल कारण आसता तांचे तकलेक बशिल्लो मार.

जेन्ना तकलेक कसल्याय कारणाक लागून मार लागता तेन्ना त्या माराचे तिव्रतायेप्रमाण तिका उणी अदीक दुखापत जावंक शकता. जेन्ना मार सौम्य आसता तेन्ना तिका जी दुखापत जाता ती कायमच्या स्वरूपाची नासता. पिडेस्ताची तात्पुरती साबूद वचून तो त्या मारांतल्यान पुरायपणान निवळूंक शकता. पूण जेन्ना लागिल्लो मार चड खर आसता तेन्ना तो चड भितर मेरेन पावन मेंदवाची वाट लागूं येता. हो प्रकार चड गंभीर आसता. रोकडोच उपाय जालो ना जाल्यार पिडेस्त आपलो जीव वगडावंक शकता. हाचें मुखेल कारण आसता मेंदवात वा ताच्या भोंवतणच्या आवरणां मदीं आसपी सुवातींनी जाल्लो रक्तस्त्राव म्हणजेच हेमोरेज (Hemorrage). हें सांकळपी रगत ऑपरेशन करून रोकडेंच भायर काडलें ना जाल्यार ताचो दाब मेंदवाचेर पडून ताचेर आसपी तरेकवार केंद्रां निकामी जावंक शकतात आनी मनशाची भलायकी सामकीच इबाडूंक शकता.

भुरगें जावचे पयलीं, जातना वा रोकडेंच जाल्या उपरांत जर ताचे तकलेक मार बसलो जाल्यार ताचे कुडिचो खंयचोय एक भाग लुळो पडूं येता. ह्या प्रकाराक सॅरॅब्रल पॉल्सी (Cerebral palsy) म्हण्टात. मेंदवाक मार लागून लुळे पडपाचे खूब तरांचे प्रकार आसतात, जातूंत मनशाच्या स्नायुंचो हालचालींवयलो ताबो सुटिल्लो आसता.

तकली आनी तकलेच्यो पिडा

स्ट्रोक : ही मनशाच्या मेंदवाक सर्रासपणान जावपी एक खर पिडा आसा. ही पिडा मनशाच्या मेंदवाच्या खंयच्याय भागाक रगताची पुरवण करपी शीर तुटिल्ल्यान जाता. ताका लागून ज्या भागाक ती जाता, थंयच्यो तंत्रिका कोशिका मरतात आनी ताका लागून हे भाग जीं मनशाचे कुडिचीं कामां करतात ताचे वयलें तांचें नियंत्रण तुटून मनशाची कूड जशी चलूंक जाय आशिल्ली तशी चलना. आनी तो अपंगूळ जावन पडटा.

जांकां ही पिडा जाता तांचें चड करून, कुडिचें एक अर्द धरता, तो भाग स्नायुंची हालचाल जायनासतना सामकोच लुळो पडटा. हेर लक्षणां अशीं आसतात : पिडेस्ताक उलयतना त्रास जावप आनी तो जें कितें उलयता तें समजूक कठीण जावप. चडशे स्ट्रोक हे रगताची पुरवण करपी शिरांक मार बशिल्ल्यान जातात. हाचे फाटलीं कारणां अशीं : वाडिल्लो रगताचो दाब म्हळ्यार हायपरटॅन्शन (Hypertension) आनी शिरो घटसार जावप म्हळ्यार आरटेरोस्क्लेरोसीस (Arterosclerosis).

ज्या पिडेस्तांक स्ट्रॉकाचो झटको खर प्रमाणांत आयिल्लो आसता ताका मरण येवंक शकता. पूण बरेंचशे पिडेस्त हे पिडेंतल्यान पुराय तरेन न्हय जाल्यार थोड्या प्रमाणांत तरी निवळटात.

मेंदवांत वाडपी गांठी (ब्रेन ट्युमरस) : ट्यूमर म्हळ्यार मेंदवांत वाडपी एक गांठ. जिका लागून मेंदवाक खर प्रमाणांत मार बसूं येता. हे पिडेचे परिणाम मेंदवांत वाडपी तिच्या आवाठाचेर आनी ती मेंदवाच्या खंयच्या भागाक जाल्या ताचेर अवलंबून आसता. मेंदवांत वाडपी ही गांठ जे सुवातेर वाडटा थंयच्यो आनी आपले भोंवतणच्यो तंत्रिका कोशिका इबाडून उडोवंक शकता. जशी जशी ही गांठ वाडत वता तसो तसो तिचो दाब हेर भागांचेर पडून तांची काम करपाची शक्त जायत्या प्रमाणांत उणी जावंक शकता.

हे पिडेचीं लक्षणां अशीं आसतात : तकली उसळप, मारून येवप, चड प्रमाणांत न्हीद येवप, मनशाच्या व्यक्तिमत्वांत बदल जावप, समजुपाची शक्त देंवप आनी उलयतासतना आडखळ जावप.

ह्यो गांठी दोन तरांच्यो आसतात : बऱ्यो (benign) आनी वायट मॉलिग्नंट (Malignant). मेंदवांत वाडपी गांठी ह्यो बरे जातींतल्यो आसल्यार पिडेस्त ऑपरेशन करून निवळूं येता. पूण त्यो जर कॅन्सराक लागून जाल्यो आसत जाल्यार, असल्या पिडेस्तांक ऑपरेशना वांगडाच वखदां आनी रेडियेशन थेरापी (Radiation therapy) असले तरेचे उपाय करतात.

मेंदवाक वायट जंतूंपसून जाल्ल्यो पिडा (Infection Diseases): बॅक्टेरिया आनी व्हायरसीस ह्या जंतूंपसून जाल्ल्या जायत्या पिडांक लागून मेंदवाक बादा जावं येता. हातुंतल्यो सर्रासपणान जावपी म्हत्वाच्यो पिडा अशो : 'एन्सेफलायटीस' (Encephaletis) आनी मेनिंजायटीस (Meningitis). ह्यो पिडा वयर सांगल्यात त्या जंतूंपसून जातात.

एन्सेफलायटीस ही पिडा जाल्यार मेंदवाक सूज येता. मेनिंजायटीस ही पिडा जाल्यार मेंदू आनी मेंदू रज्जू भोंवतणी आसपी आवरणाक सूज येता. ह्यो दोनय पिडा बऱ्योच खर आशिल्ल्यान तांचेर रोखडोच उपाय जालो नाजाल्यार पिडेस्त हाताभायर वचूंक शकता. ताकालागून ज्या जंतूक लागून ही पिडा जाल्या तें पळोवन ते जंतू ना करून उडोवपी अँटिबायोटिक्स वखदां दितात आनी फाव ते हेर उपाय करतात. चड करून ऐन्सेफलायटीस ही पिडा व्हायरस ह्या जंतूंपसून जाल्ल्या कारणान तिका अँटिबायोटिक्स वखदां लागू पडनात. ह्यो पिडा चड करून ल्हान भुरग्यांक जातात. जायतीं पिडेस्त भुरगीं हातूंतल्यान निवळूंक पावनात आनी निवळ्ळ्यारय फुडाराक तांचे कुडीक कसलोय दोश उरूं येता. व तीं सामकींच अपंगूळ जावन पडूं येतात.

कोरेया : (Chorea) ही ६ ते १५ वर्सां पिरायेच्या भुरग्यांक जावपी एक मेंदवाची पिडा. ही पिडा चड करून 'रेवमेटीक फिव्हर' हे पिडे वांगडा जाता. तांचो दोगांयचो जंतू एकूच आसता.

पोलियोमायलायटीस : (Polyomylitis) ही आनीक एक मेंदवाक आनी मेंदू रज्जूक जावपी व्हायरस जातींतली पिडा आसा. हे पिडेक आडावपी वासिनां सोदून काडिल्लीं आसात. हीय पिडा ल्हान भुरग्यांकच जाता आनी ती तांकां जाल्यार तांचे कुडिचो खंयचोय भाग स्नायुंची काम करपाची शक्त उणी जाल्ल्यान लुळो जावन निकामी जांव येता. हाका लागून भुरग्यांक फुडाराक अपंगूळपण येता. ही पिडा व्हायरस जंतूपसून जाल्ल्यान तिचेर अमुकच एक वखद ना. पिडेस्ताक तो जीं लक्षणां दाखयता ते प्रमाण उपाय करतात. हातूंत चड म्हत्व आसता तें फिजियोथेरपी ह्या उपायाक. जाका लागून स्नायुंची शक्त वाडूंक शकता.

जीन्सांपसून जाल्ली मेंदवाक बादा : मनशाचे बडिचे मूळ घटक जीनस (genes) हे आपले वांगडा मेंदवाची वाड जावपाच्यो सुचवण्यो व्हरतात. ह्यो सुचवण्यो खुबूच गुंतागुंतीच्यो आसतात आनी ताका लागून कांय फावटी खूब चुकोच घडूं येतात. जांकां लागून मेंदवाचे रचनेंत आनी काम करपाचे पद्दतींत गंभीर दोश निर्माण जांव येतात. तशेंच तांकां कसलीय बादा जावं येता.

कांय भुरगीं जल्मतनाच सारको वाड जायनाशिल्लो मेंदू घेवन जल्मतात. तांकां मेंटली रिटारडेड (mentally retarded) अशें म्हण्टात. हीं भुरगीं जेन्ना आवयच्या पोटांत वाडटात तेन्ना तांच्या जिनसाचे रचनेंत कसलीय तरी चूक आसता. ताका लागून मेंदवाची जाय तशी वाड जाल्ली नासता. देखीक : डावन सिंड्रोम (Down Syndrome) ह्या प्रकारांत 'क्रोमोसोम' चड आसतात. पेशिंच्या कैंद्रीय बिंदूंत (Nucleous) जीनस आंगांत आशिल्ल्या घटकांक क्रोमोसोमस म्हण्टात. ह्या आलायत्या क्रोमोसोमांक लागून मनशाच्या मेंदवाची वाड सारकी जायनासतना उरता. ते भायर कुडीक कांय दोश जातात. कांय भुरग्यांक जल्मतनाच तांच्या मेंदवाक चड प्रमाणांत बादा जाल्ली आसता. हो प्रकार अनुवंशीक आसता. ह्या प्रकारांत एन्जायम (enzyme) नांवाच्या द्रवाची उणीव आसता. ह्या पदार्थाक लागून आमी जें कितें खातात ताचो उपेग जावंक पावता. देखीक – ज्या भुरग्यांच्या मुतांतल्यान फिनायल किटोन्स (Phenyl Ketones) हो रसायनीक पदार्थ वता तो तांच्या रगतांत एन्जायम ह्या द्रवाची उणीव आशिल्ल्यान वता. हें एन्जायम आमिनोएसीड ह्या पदार्थांचें परिवर्तन करता. पूण जेन्ना भुरग्याच्या आंगांत ताची मूळचीच उणीव आसता तेन्ना हें परिवर्तन जावंक पावना आनी फेनिलानीन ह्या आमायनोएसीडाचें प्रमाण रगतांत वाडटा. जाका लागून मेंदवाच्या पेशींक मार बसता. असल्या भुरग्यांक हो अमायनोएसीड उणो आशिल्लें अन्न दिलें जाल्यार तांकां ही मेंदवाक जावपी बादा जावंक पावना.

मेंदवाच्यो हेर पिडा : हातूंत तीन पिडा आस्पावतात. (१) एपिलेप्सी - मोल्लुकेची पिडा (२) मल्टीपल स्क्लेरोसीस (३) पारकिन्सन डिसीस.

एपिलेप्सी - मोल्लुकेची पिडा : ही पिडा जाल्यार मनशाक मारून येता. हाचे फाटलें कारण मेंदवाच्या एका भागांतल्यान तंत्रिका कोशिकांनी सदां तयार जातात. ताचे परस वेगळेतरेन तयार जाल्ले तंत्रिका संदेश - नरव्हइम्पल्सीस (Nerve impulses). असल्या पिडेस्तांक जें मारून येता

…ा लागून मनशाचें नियंत्रण नाशिल्ल्या स्नायुंच्यो हालचाली जातात. …ो मनशाची शाबूद वता. हो मारून येवपाचो प्रकार दोतोर तरेकवार …दां दिवन निवळायता वा उणो करता.

मल्टिपल स्क्लेरोसीस (Multiple Sclerosis) : मेंदवांत आनी मेंदू रज्जूंत …पी कांय तंत्रिका कोशिकांच्या एक्सोन नांवाच्या लांब प्रवर्धांचें मायेलिनाचें …रण ना जाल्लें आसता. तेन्ना हो प्रकार घडटा. हें आवरण ना …ल्यान ते सारके तंत्रिका संदेश व्हरूंक पावनात.

…हे पिडेचीं लक्षणां तीं मेंदवाच्या खंयच्या भागाक जाल्या ताचेर …लबून आसता. हीं लक्षणां सर्रासपणान अशीं आसतात. कसलीय …त दोट्टी दिसप (double vision), तोल सारको उरप ना, खंयचोय हात …पाय लुळो पडप. कांय वखदांनी हीं लक्षणां उणी जांव येतात. पूण ही …डा एक फावट जातकच ती पुरायपणान केन्नाच निवळूंक शकना.

पारकिनसनस डिसीस (Parkinson's disease) : ही पिडा जाल्यार …शाची हालचाल सवकसायेन जाता. ताचे स्नायू आंवळून येवन घट …ल्लेवरी जातात आनी तांकां कडकडो येत रावता.

…ही पिडा 'डोपामीन' ह्या न्युरोट्रान्समिटराच्या तंत्रिका वाटांची वाट …गिल्ल्यान जाता. हाचेर उपाय म्हळ्यार 'डोपामीन' हें द्रव गुळयांच्या …पान पिडेस्तांक दिवप. हाका लागून मेंदवांत उणें जाल्लें डोपामिनाचें …माण भरून येता आनी हे पिडेच्या लक्षणांक आळो बसता. पूण चड …त्वाचें म्हळ्यार ही पिडा पुराय प्रमाणान निवळूंक शकना.

मेंदवाच्यो अनुवंशीक पिडा : कांय मनशांक मानसीक पिडा ही …नुवंशीकतायेक लागूनय जाता. देखीक - कितलेशाच स्किजोफ्रेनीक …ावय - बापायच्या भुरग्यांक ही पिडा जातनाच (बडिंतल्यान) येवं येता. …शेंच पिशेपणा आनी डिप्रेशन ह्योय मानसीक पिडा बडिच्योच आसूं …तात.

अनुवंशीकतायेक लागून मेंदवाचे रसायनीक घडणेंत मुळचेच …प्रासिल्ल्या दोशाक लागून अशे तरेच्यो मानसीक पिडा जावंक शकता. …शास्त्रज्ञ अजुनय ह्या मळार आपलो अभ्यास करीत आसात.

१९७० वर्सा 'जिनेटिक्स' (Genetics) ह्या मळाचेर काम करपी शास्त्रज्ञांनी एका जिवितांतल्यान खाशेले 'जीनस' अदीक उणें करपाचें …तंत्र सोदून काडलें. जाका लागून मेंदवाक जाल्ल्यो अनुवंशीक पिडा निवळावपाचे नवे नवे उपाय येवंक शकतात.

- डॉ. अनंत हेदे

पूरक नोंद : तंत्रिका तंत्र.

तण

तण : (संस्कृत : तृण; कन्नड : हुळ्ळू; इंग्लीश : ग्रासीस; कूळ : ग्रॅमिनी).

विविधरूपी आनी विविधगुणी पूण एके जातकुळये सकल येवपी वनस्पतीखातीर दिल्लें सामुदायिक नांव. 'तृण' ह्या संस्कृत नांवापसून तण हो शब्द आयला. हातूंत अन्नधान्याची पिकावळ दिवपी वनस्पत आनी ह्याच कुळांत बसपी हेर वनस्पतींचो आसपाव जाता. हे वनस्पतीचो ग्रॅमिनेलीझ ह्या गणांत आस्पाव जाल्लो आसून तिका 'तण' ह्या नांवान वळखतात. ही वनस्पत जगभर पातळिल्ली आसा. उश्ण आनी समशीतोश्ण कटिबंधांत ती चड करून मेळटा. एक वा चड वर्सां जगपी हे वनस्पतीच्यो सुमार ५,००० वयर जाती आसात. इंग्लीशींत 'ग्रासीस' हे संज्ञेंत केन्नाकेन्नाय सायपेरेसी आनी जुंकेसी ह्या कुळांतल्या कांय जातींचो आसपाव करतात. चडांत चड ६,००० मिटर मेरेन उंचायेच्या प्रदेशांत तण वाडटा. तणाचे दोन मुखेल प्रकार आसात - लागवड केल्लें तण आनी आपशींच जाल्लें तण. तण वाडपाचे भुगोलीक सुवातेवयल्यान तणाक रेंवटी तण, उदकी तण, दोंगरी तण, शेतकी तण अशे तणाचे प्रकार करूं येतात.

हाचेच जोडयेक झाडाचेर जावपी तणाक बेनल्ल तण म्हण्टात.

तणाच्या उपेगाच्या संदर्भांत तणाचे प्रकार करूं येतात ते अशे - १) अन्नधान्याचीं तणां - भात, गंव, जोंधळो, ज्वारी, वरी, राय, मको, नाचणो हांचे सारकिल्लीं अन्नधान्यां त्या त्या तणांपसून तयार जातात.

२) चाऱ्याचीं तणां - हरवण, चार, गजराज, कुसळी हे सारकेलीं फक्त मोनजातीचे खावडीखातीर उपेगाक येवपी तणां आसात.

३) रोसाचीं तणां - अ) उशी कांडो - उशीकांड्याच्या रोसापसून साकर आनी गोडासारके पदार्थ तयार जातात.

आ) वाळो, गंजन, रोशा सारकिल्या तणांपसून वासाचीं अत्तरां तयार करतात.

४) बांदकामाक उपयुक्त तण - कोंडे, वेळू सारकिल्ली वनस्पत बांदकामाक उपेग पडटा.

५) सोबेचीं तणां - घरामुखार, खेळामैदानांचेर तशेंच बागांनी थंयचो परिसर सोबोवपाचे नदरेन उणे उंचायेचें तण रोयतात.

६) वखदी तणां - हरयाळी, गंजन सारकेलीं तणां वखदांखातीर वापरतात.

वयर दिल्ल्या प्रकारांभायर तेल (मको), कागद (ऊंस, कोंडो), शाबू (मको), शेंदऱ्यो (ल्हवो), सान्नी ह्या वस्तूंखातीर तणाचो उपेग करतात.

वयर दिल्ले वेगवेगळे तणांचे प्रकार हे वनस्पतशास्त्राचे नदरेन तण हे वनस्पतीखाला येतात आसले तरी तण ही संज्ञा भोव करून लागवडीखाला आशिल्ल्या वनस्पतीवांगडा वाडपी. आपशींच वयर सरिल्ल्या वनस्पतीकूच लावप जाता.

- कों. वि. सं. मं.

तत्त्वगिन्यान

तत्त्वगिन्यान : 'फिलॉसफी' हें उतर दोन उतरांपसून निर्माण जालां. फिलो (Love) वा प्रेम आनी सोफिया (Wisdom) वा विवेक, म्हणून व्युत्पत्तीचे अनुसार फिलॉसफीचो अर्थ आसा, विवेकाविशीं अनुराग वा प्रेम. भारतीय भाशेंत हाकाच 'दर्शनशास्त्र' वा 'तत्त्वज्ञान' अशें म्हण्टात. हांगा विवेक म्हळ्यार फकत ज्ञान न्हय तर ज्ञानाची समीक्षा.

दर्शनशास्त्र वा तत्त्वज्ञान हांच्या मतितार्थासंबंदीं मतभेद आसात. एका मता प्रमाण हें वैज्ञानिक ज्ञानाचें संश्लेशण वा समन्वयन. भौतिकशास्त्र, रसायनशास्त्र, प्राणिशास्त्र ह्या शास्त्रांतलें प्रत्येक शास्त्र प्रकृतीच्या एकाद्या विशिश्ट आंगाचें सखोल अध्ययन करता. प्रत्येक विज्ञानांतल्यान प्राप्त जाल्लें सत्य सिमीत आसता, हें हाचेवयल्यान स्पश्ट जाता. हाचेच बरोबर केन्ना केन्ना दोन विज्ञानांवरवीं प्राप्त जाल्लीं सत्यां एकमेकांक विरोधी आसतात. विभिन्न विज्ञानांचे सिद्धांत आनी परिणाम हांचेमदीं सामंजस्य स्थापीत करप आनी पारंपारिक विरोधांक पयस करप हें तत्त्वज्ञानाचें काम. ह्या मताच्या टीकाकाराच्या म्हणण्या प्रमाण, वैज्ञानिक सगळ्या सिद्धांतांचें समन्वयन करप पुराय अशक्य आसा. म्हणून तत्त्वज्ञान

विज्ञानांतल्यान प्राप्त जाल्ल्या सिद्धांतांचें अध्ययन न्हय हें स्पश्ट जाता.

दुसऱ्या एका मताप्रमाण तत्त्वज्ञान, विज्ञानाच्यो स्वयंसिध्दी वा पूर्वमान्य भौतिक तथ्यांचें अध्ययन करता. द्रव्य, गूण, कारण, संबंद, अवकाश, साम्य ह्या अवधारणांक प्रत्येक विज्ञान स्वयंसिध्द मानता. ह्या आदारभूत अवधारणांचें अध्ययन कसलेंय विज्ञान करिना, म्हणून ताचें अध्ययन करपाखातीर तत्त्वज्ञानाचे जल्म जालो. रसेल आनी अमेरिकन नवयथार्थवाद्यांचें म्हणणें आसा, तत्त्वज्ञान म्हळ्यार फकत विज्ञानाच्या मुलभूत सिद्धांताचें अध्ययन. ह्या अर्थान तत्त्वज्ञान म्हळ्यार फकत समीक्षा वा आन्वीक्षिकी.

रशला भशेनूच दुसरो आनी एक तत्त्ववेत्तो अलेक्झांडराचें म्हणणें आसा, विज्ञान आनी तत्त्वज्ञान हांचेभितर प्रयुक्त आशिल्ल्यो पद्दती एकूच आसात. दोनूय विश्लेशणाचो मार्ग ग्रहण करतात. विज्ञान आनी तत्त्वज्ञानाभितर फरक करपाचोच जाल्यार, तांचे वर्ण्य विशय वेगळे आसात. तत्त्वज्ञानाचें कथ्य सर्वसामान्य आसता, देखीक - अस्तित्वाचें कारण, अवकाश, कारण, द्रव्य इत्यादिचें चरमस्वरूप. हांचे विरूध्द वैज्ञानिक कथ्य विशिश्ट स्वरुपाचे आसतात. तत्त्वज्ञानाचे विशय अनुभवातीत आसतात. पूण वैज्ञानीक अनुभवाश्रित आसतात.

तत्त्वज्ञानाच्या ह्या अवधारणांत विज्ञान आनी तत्त्वज्ञान हातूंतलें अंतर स्पश्ट जायना. चडशा तत्त्ववेत्त्यां प्रमाण तत्त्वज्ञान आनी विज्ञान हीं दोन भिन्न प्रकारचीं ज्ञानां न्हय, जाल्यार ते ज्ञानाचे दोन स्तर आसात. जर ही गजाल मानली जाल्यार तत्त्वज्ञान निरर्थक थरता. तत्त्वज्ञानाच्या सामान्य अनुमानांचें तथाकथित तार्किक विश्लेशण विज्ञानावरवींच करू येता, हें ताचें कारण. तत्त्वज्ञान सत्तामीमांसा आसूनपसून तें विज्ञान आसा, हें फकाण अशें अलेक्झांडर म्हण्टा. तत्त्वज्ञान एकाच वेळार सत्तामीमांसा आनी विज्ञान आसूंक शकना. विज्ञान मूर्त तथ्यां आनी तत्त्वज्ञान अमूर्त अवधारणांचें ज्ञान आसा.

काण्ट सारक्या कांय विद्वानांप्रमाण तत्त्वज्ञान म्हळ्यार अनुभवाची सैध्दांतिक व्याख्या. ताचे प्रमाण ईश्वर, आत्मो, स्वतंत्रता, अमरत्व, द्रव्य ह्यो अनुभवातीत आशिल्लो अवधारणा तत्त्वज्ञानाची ज्ञेय अनुमानां जावंक शकनात. म्हणून तत्त्वज्ञान फकत इंद्रियजन्य अनुभवांच्या सार्वभौम आकारांची तार्किक व्याख्या जावन आसा. ह्या अवधारणांभितरूय विज्ञान आनी तत्त्वज्ञान हांचे भितर गोंदळ जाता. जर तत्त्वज्ञान अनुभवाची तार्किक व्याख्या वा ताच्या सार्वभौम आनी आवश्यक आकारांचो फकत सोद आसा जाल्यार तें विज्ञानापसून वेगळें जावंक शकना. विज्ञानाच्या निमण्या अवधारणांचो सोद विज्ञाना भितरूय घेवं येता. हाचे खातीर तत्त्वज्ञानासारकिल्या विशिश्ट ज्ञानाची गरज ना.

तार्किक वस्तुस्थितीवादी (Logical Positivists) सांगतात - तत्त्वज्ञान विज्ञानाच्या कथनांची तार्कीक व्याख्या जावन आसा. हातूंत फकत विज्ञानांत प्रयुक्त कथनांचे अर्थ स्पश्ट करून दाखयल्यात. अनुभवांकडेन कसलो संबंद आसा तें दाखयलां. हांचे प्रमाण कथनाचे दोन प्रकार आसात - निकषणीय (Verifiable) आनी अनिकषणीय (Unverifiable). निकषणीय कथनाचो हे स्वीकार करतात पूण अनिकषणीय कथनाक फकाण म्हण्टात.

हे मतप्रणालीचे टिकाकार म्हण्टात, जर तत्त्वज्ञान फकत वैज्ञानिक अवधारणा आनी कथनांची व्याख्या आसा, जाल्यार तिका कांयच अर्थ ना. तर्कशास्त्राचेर हें काम सोपोंव येता. विज्ञानाच्या क्षेत्रांतूय अशें कार्य करूं येता. फुडल्या काळार तत्त्वज्ञानाच्या जाग्यार फकत तात्विक दृश्टिकोन तितलो उरतलो, अशी मोरिस श्लिकान भविश्यवाणीय केल्या.

ए. जे. एअर हांचेसारकिले तर्कसंमत वस्तुस्थितीवाद्यां भशे‑ विटगेनस्टाइन, ऑस्टिन आदि तार्किक विश्लेशणवादी म्हण्टात. तत्त्वज्ञा‑ फकत भाशेचें तार्किक विश्लेशण जावन आसा. भाशेंत प्रयुक्त कथन‑ शब्दांची व्याख्या करप, तांचे अर्थ आनी परस्पर संबंद स्पश्ट करप ह‑ तत्त्वज्ञानाचीं कामां जावन आसात. जर वाक्य आनी शब्द वस्तुस्थिती‑ वर्णन करतात वा वेव्हारांत प्रयुक्त जातात जाल्यार ते सार्थक थरतात तत्त्वज्ञान म्हळ्यार फकत भाशेची समीक्षा, शब्द, अवधारणा आनी वाक्यां‑ तार्किक स्पश्टिकरण तत्त्वज्ञानाचें काम जावन आसा.

हे नदरेंतल्यान पळयलें जाल्यार तत्त्वज्ञान म्हळ्यार लागीं लाग‑ व्याकरणूच कशें जालां. चड बरें आनी परिपूर्ण सुवेवस्थित व्याकरणाव‑ संवर्धित केल्यार तत्त्वज्ञानाची गरज ना.

ह्या सगळ्या दृश्टिकोनांपसून वेगळी, तत्त्वज्ञानाची जी सामान्‍‑ अवधारणा शेंकड्यांनी वर्सांपसून चलत आयल्या, ती अशी आसा‑ तत्त्वज्ञान सत्ता, तत्त्व वा अनुभवातीत तथ्यांची मीमांसा जावन आसा‑ तत्त्वज्ञानांत सत्य वा सत्तेची अवधारणा करतात आनी ताका सत्ताभार‑ वा असत्यापसून वेगळें करतात. ह्या अर्थान तत्त्वज्ञान, तत्त्वदर्शन व‑ सत्तामीमांसा जावन आसा. भारतीय तत्त्वज्ञानांत तत्त्वज्ञानाक ह्याच अर्थान‑ 'दर्शन' वा निमणे सत्तेचें ज्ञान अशें म्हळां. 'दर्शना' परस उच्चतम ज्ञान‑ आशिल्ल्या ज्ञानाक लागून निश्रेयस वा मोक्ष प्राप्ती जाता. 'यदभ्युदयिक‑ जैव निःश्रेयसिकमेव च । सुखं साधयितुं मार्गं दर्शयेत् दध्दि दर्शनम् ॥'

तत्त्वज्ञानाच्या उपरोल्लोखित विभिन्न अवधाराणांच्या परीक्षणांतल्यान‑ अशी म्हायती मेळटा, तत्त्वज्ञानाचे दोन पक्ष आनी दोन कार्यां आसात‑ हाचो प्रथम पक्ष सत्तात्मक आसा. ह्या पक्षांत दर्शनशास्त्र परम सत्तेची‑ परिकल्पना करता. सत्ता म्हळ्यार किदें? तत्त्व एक आसा काय अनेक? जगत म्हळ्यार किदें? ताची उत्पत्ती कशी जाली? ताचो शेवट किदें? आत्मो म्हळ्यार किदें? जीवन म्हळ्यार किदें? मरण म्हळ्यार किदें? अनुभूत जगत हीय एक मात्र सत्ता आसा काय ताचे भायर आनीक किदें‑ आसा? ह्या तरेचे जायते प्रस्न तत्त्वज्ञानांत उपरासूंक शकतात आनी‑ तांच्यो जापोय सुचोवंक येतात.

तत्त्वज्ञानाचो दुसरो पक्ष असत्तात्मक आसा. हातूंत सान्त अणभव‑ आनी ताचे भितर येवपी दर एक तथ्यांचें विश्लेशणात्मक अध्ययन करू‑ येता. ज्ञानमीमांसा, नीतीशास्त्र, सौंदर्यशास्त्र, तर्कशास्त्र, मूल्यमीमांसा‑ समाजदर्शन, भाशादर्शन, तशेंच व्याकरण, अणभव, कला, राज्य‑ राजनीती, कायदो, पदार्थ, मन आदी तत्त्वज्ञान शास्त्राचे विभिन्न‑ असत्ताशास्त्रीय पक्ष आसात.

तत्त्वज्ञान, हें एके तरेन विश्लेशणात्मक, संश्लेशणात्मक अशें कठीण‑ ज्ञान वा विवेक जावन आसा. हाचो उद्देश विचार वा ज्ञानांत सुवेवस्था‑ स्थापीत करप होच आसा. मनीस हो ज्ञानप्रधान प्राणी. ज्ञान मेळोवप हो‑ ताचो मुखेल सभाव. ज्ञान विकासशील आसता, सामान्य अणभव, विज्ञान‑ आनी तत्त्वज्ञान हे ताचे विभिन्न स्तर आसात.

सामान्य अणभव प्रत्यक्षाश्रित आसतात. जांचे भितर आमकां तथ्यां‑ वा वास्तुंचें इंद्रियज्ञान मेळटा. पूण मुखेल करून सामान्य अणभवांत‑ विरोधाभासाक आमकां तोंड दिवंचें पडटा. जेन्ना आमी वस्तुंचे गूण, संबंद आनी विंगड विंगड विरोधाभासाच्या संदर्भान योग्य रीतीन विचार करूंक लागतात, तेन्ना आमचें ज्ञान वैज्ञानिक जाता. उपरांत वैज्ञानिक

...भितरूय आमकां आडखळी येवंक लागतात. हाचे भायर दर एक ...ान एका शिमित आंगाचें ज्ञान दिता. केन्ना केन्ना दोन विज्ञानांचे ... दांत एक दुसऱ्याचें खंडन करतात. हाचे वांगडा खंयच्याय विज्ञानाक ...य तथ्य हें आसुंकूच शकना.

...ह्या सगळ्यांचेर, फुडें वचून जेन्ना आमी विचार करूंक लागतात, ...ा आमी तत्त्वज्ञानाच्या मळार पावतात. तत्त्वज्ञानांत आमकां सामान्य ...भव आनी विज्ञान जगाच्या विरोधाभासांची परिक्षा करपाचो यत्न ...तात. हातूंत सगळे तरेच्या ज्ञानाची समीक्षा आनी संश्लेशण केल्लें ...वेंक मेळटा. तत्त्वज्ञानाच्या मळार आमी सुवेवस्थित वैचारीक बैठक ...ार करतात. हातूंत पुराय सत्तेर विचार करपांत येता.

तात्त्विक दृश्टिकोन संश्लेशणात्मक, संरचनात्मक आनी पुराय आसता. ...चज्ञान म्हळ्यार फकत ज्ञानाची एक प्रणाली न्हय, जाल्यार ती एक ...ज्ञासा. हें सत्तेचें वर्णनय न्हय. जाल्यार ताचो दिश्टावोय आसा. ...चज्ञान ही जिणेची एक पद्दतूय आसा.

तत्त्वज्ञानाचो उद्‌भव विंगड विंगड तरांतल्यान जाता. प्लेटोच्या ...णण्याप्रमाण तत्त्वज्ञान आश्चर्यभावांतल्यान निर्माण जाता. ग्रीक विचारवंत ...नी वैदिक ऋषी सैमाचे अजापीत तशेंच रहस्यात्मक तत्त्वांची जिज्ञासा ...रीत तत्त्ववेत्ते जाले. अजापाची अनुभूती आनी जिज्ञासा, समीक्षात्मक ...चार प्रकियेक जल्म दिता. उपरांत तीच तात्त्विक ज्ञानांत परावर्तित ...ाता.

वैज्ञानिक जन जागरणाचें उपरांत बेकन, डेकार्त आनी काण्ट आदी ...द्वानांनी दुबावांतूच तत्त्वज्ञानाची सुरवात मानली. अणभव आनी ज्ञानाचे ...ंगड विंगड स्तरांवयले विरोधाभास दुबाव उत्पन्न करतात. ते गहन ...चार करूंक लागतात. हेच गहन विचार बुध्दिवादी तत्त्वज्ञानाक जल्म ...ेतात.

जीण आनी संवसाराच्या वेव्हारीक समस्यांच्या समाधानाचो यत्नूय ...त्वज्ञानाची फाटभूंय आसा. भारतीय तत्त्वज्ञानाचीं बुन्यादीतत्त्वां वेव्हारीक ...मस्यांकडेनूच जोडल्यांत. अस्तंती तत्त्वज्ञानाचो मानवतावादूय अशेच ...रेतीन जल्माक आयला.

मनीस हो विचारशील प्राणी म्हणून ताची जल्मजात विचारप्रवृत्ती ...ाका विवेक आनी ज्ञान प्राप्त करपाखातीर आदार करता. हेच भशेन ...शुध्द गणिताभशेन शुध्द तत्त्वज्ञानाचो जल्म जाता. सॉक्रेटिसाचें तत्त्वज्ञान ...अशेच तरेन निमार्ण जालें. विवेक बुध्दींत अणभव आनी बौध्दिक ज्ञानाच्या ...तत्त्वांवांगडा जीवनाच्या उंचेल्या मुल्यांचो परीक्षक जाता.

ह्या तत्त्वज्ञानाचो मुखेल उद्देश 'आत्मानं विध्दि वस्तुजगत्' आनी आत्मतत्त्वाच्या सगळ्या प्रकारांत ज्ञानाचें मुल्यांकन करप विवेक बुध्दिचें काम जावन आसा.

आध्यात्मिक जिज्ञासा, तत्त्वज्ञानाचो दुसरो एक स्त्रोत जावन आसा. जीण आनी जिणेंत भरिल्लीं दुख्खां आनी त्रास पळोवन मनशाचें मन खंती जाता आनी तातूंतल्यान सुटका करून घेवपाखातीर तो वाटो सोदता. भारतीय तत्त्वज्ञान, चड करून जैन आनी बौध्द तत्त्वज्ञानाचो जल्म हातूंतल्यानच जालां. मुक्ती दिवप हो तत्त्वज्ञानाचो मुखेल उद्देश जावन आसा.

विचार करप हो मनशाचो जल्मजात सहज गूण आसा आनी विचार करप हेंच एक तत्त्वज्ञान म्हळ्यार जाता. म्हणून मनीस तत्त्वज्ञानाबगर जियेवंक शकना. 'का वार्ता किमाश्चय कः पन्थाः कश्य मोदते' सामान्य जिणेंत तत्त्वज्ञानाचे मौलीक प्रस्न आसात. हाच्योच जापो सोदप मनशाच्या पिंडाक गरजेचें जावन आसा.

प्रत्येक व्यक्तिचें स्वताचें अशें एक तत्त्वज्ञान आसता. जीवन, जगत, द्रव्य, समाज, आत्मो, ईश्वर, सृश्ट, योग्य, अयोग्य, कुटूंब, राज्य, कर्तव्याकर्तव्य, मरण, सौंदर्य, कला आदीविशीं दर एक व्यक्ती कसली ना कसली कल्पना वा दृश्टिकोन दवरता. तेंच ताचें तत्त्वज्ञान आसता. ह्या सामान्य अर्थान तत्त्वज्ञान समिक्षात्मक जावंक शकना.

सामान्य असमिक्षात्मक जीवन दर्शनाक चड तर्कसंगत आनी सुसंगत करप श्रेश्ठ तत्त्ववेत्त्याचें काम जावन आसा. सुवेवस्थित तत्त्वज्ञानांत तरा तरांचे वाद-विवादांक तर्कप्रतिश्ठित करूं येता. ताका लागून जायते तरांच्या तत्त्वज्ञान प्रणालिंचो जल्म जालो. भौतिकवाद, प्रकृतिवाद, विज्ञानवाद, तार्किकवाद, वस्तुस्थितीवाद, अस्तित्ववाद, बुध्दिवाद, मानवतावाद, भाशाविज्ञानवाद, अध्यात्मवाद आनी आत्मवाद आदी तत्त्वज्ञानाचे कांय मुखेल प्रकार आसात.

तत्त्वमीमांसा वा सत्ताशास्त्र, ज्ञानमीमांसा, मूल्यमीमांसा, कलादर्शन, समाजदर्शन, राजनीतीदर्शन, कानुनदर्शन, इतिहास दर्शन, विज्ञानदर्शन, तर्कशास्त्रदर्शन, धर्मदर्शन, शिक्षादर्शन, मनोविज्ञान दर्शन, नीतीदर्शन, मानवदर्शन हे दर्शनशास्त्र वा तत्त्वज्ञानाचे कांय फांटे आसात.

भारतीय तत्त्वज्ञान : जगत आनी जिवीत हातूंतल्यो कठीण समस्या सोडोवपाचो यत्न करपाखातीर भारतीय तत्त्वज्ञानाचो जल्म आनी विकास जालो. पूण एक मात खरें, हो यत्न म्हळ्यार फकत एक बौध्दिक वितंडवाद उरनासतना जिवीताचें एक वेगळावंक शकनाशिल्लें आंग जालां. दुख्खी जिणेंतल्यान भायर सरून सूख वा निःश्रेयसाची प्राप्ती करून घेवप होच ताचो मुखेल उद्देश. भारतीय तत्त्वज्ञान म्हळ्यार तत्त्वमीमांसे वांगडाच एक जीवन पद्दत आनी अध्यात्मीक दृश्टीकोन आसा. 'सुखं साधयितुं मार्ग दर्शयेत् तद्विदर्शनम्।'

वैदिक तत्त्वज्ञान - सगळ्यो भारतीय तत्त्वज्ञान प्रणाली खंयच्या ना खंयच्या तरी रुपान वेदांकडेन संबंदीत आसात. 'विद' धातूपसून निमार्ण जाल्ल्या वेद उतराचो अर्थ आसा ज्ञान. ज्या उतरांनी आनी उक्तींनी सत्याचे ज्ञान भरलां, ताका 'वेद' अशें म्हळां. ग्रंथबध्द जांवचे पयलीं हजारांनी वर्सां पयलीं शिश्य गुरू कडल्यान आयकून वेद मेळयताले. हाचेच खातीर वेदांक श्रुति म्हण्टात. वेदांक श्रुति म्हणपाचें दुसरें कारण म्हळ्यार ऋषींनी ऋचा आनी मंत्रांक आपल्या अंतर्मनांतल्यान श्रवण करून मेळयले. हेच खातीर वेदांक अपौरुषेय अशें म्हण्टात. वेद स्वताच उजवाडाक आयले आनी ते सदां सत्य तशेंच अजरंवर आसात. वेदांची रचना मनशान करूंक ना आनी देवानूय करूंक ना अशें म्हण्टात. ऋषी वैदिक मंत्रांचे फकत द्रश्टे आसात. मंत्रस्य द्रष्टारः इति ऋषयः। पूण कांय जाण वेदांचो निर्माती ईश्वर मानतात. जाल्यार कांय लोक ताका मनशाची निर्मणी म्हण्टात.

वेदव्यासाक मंत्रांचो संकलन करपी अशें म्हण्टात. वेद चार आसात, ते म्हळ्यार - ऋग्वेद, यजुर्वेद, सामवेद आनी अथर्ववेद. पयल्या तीन वेदांक 'वेदत्रयी' म्हण्टात. परंपरावादी ह्या तीन वेदांकूच शुध्द वेद मानतात. चवथ्या वेदांत तंत्र आनी आर्येतर तत्त्वांचो आस्पाव आशिल्ल्यान चवथ्या वेदाक शुध्द मानिनात.

दर एका वेदाचे चार वांटे आसात. मंत्र वा संहिता, ब्राह्मण, आरण्यक

आनी उपनिषद वा वेदांत. कांय लोक फकत पयल्या दोन वाट्यांकूच वेद मानतात. मंत्रब्राह्मणपोर्वेदनामधेयम् । ऋक्, यजुर, साम आनी अथर्व संहिता क्रमशः होता, उद्गाता, अध्वर्य आनी ब्रह्मा ह्या चार तरांच्या पुरयता खातीर आसतात. होता देवांक मंत्रांनी आव्हान करता, उद्गाता मंत्रलयीन गायता, अध्वर्य यज्ञांच्या नियमांचें संपादन करता आनी ब्रह्मा पुराय यज्ञाचें संचालन करता.

ब्राह्मण गद्यात्मक आस्स. हातूंत कर्मकांडाचे नेम आसात. आरण्यकाय गद्यांत आसात. पूण हातूंत तत्त्वज्ञानाचें चिंतन केल्लें मेळटा. हे मंत्र कर्मकांड आनी पुराय यज्ञाच्या फाटल्यान आशिल्लया तत्त्वांचें चिंतन आसा. ब्राह्मणाच्या निमाण्या वांट्याक 'उपनिषद' म्हण्टात. वेदांचें सार आशिल्ल्यान ताका 'वेदांतूय' म्हण्टात. वेदांच्या पयल्या दोन वांट्याक 'कर्मकांड' आनी निमाण्या दोन वांट्याक 'ज्ञानकांड' म्हण्टात.

ऋग्वेद पुर्विल्लो ग्रंथ आसा. हातूंत धा मंडळांनी मेळून १०१७ मंत्र आसात. हातूंत बहुईश्वरवादाचें प्रतिपादन केलां. सैमाच्या दर एका पक्षाच्या फाटल्यान ताच्या नियामकाच्या रुपान एक देव मानला. जशें सूर्य, अग्नी, पृथ्वी, वरूण, मित्र, अदिती, विष्णु, पुषाण, अश्विन, रूद्र, पर्जन्य, मरूत, उप, उषा, धातृ, विधातृ, विश्वकर्मा, प्रजापति, श्रध्दा, मन्यु आदी देवूय आसात. पूण ते अमुर्त स्वरुपांत आसात.

वेदांत अनेकईश्वरवाद, एकेश्वरवाद आनी अव्दैतवाद हांचो क्रमिक विकास जाल्लो पळोवंक मेळटा. ऋषींच्या मनांत विचार आयले, जर प्रकृतिचीं विभिन्न तत्त्वां एका नेमान बांदल्यांत आनी एका देवान नियंत्रीत केल्यांत. तशेंच सगळे देवूक एका देवान नियंत्रीत केल्ले आसूंक जाय. अशे तरेन एक देव आनी एके सत्तेची कल्पना केली. 'एकं सद्विप्रा बहुधा वदन्ति।' चड करून पुरुषसूक्त आनी नारदीयसूक्त हे विशीं संकेत करता. 'पुरूष ए वेदम सर्वं यदभूतमं यच्च भावम्।

सैमाचे एकरूपतेक ऋषींनी 'ऋत्' म्हळां आनी ताकाय नैतिक एकरूपतेचो न्याय म्हळां. ऋत् फकत भोवतीक अवधारण ना, जाल्यार नैतिक, आध्यात्मिक, वेवस्थेचो प्रत्यय हातूंत मेळटा. दर एक जड-अजड पदार्थ जिचें पालन करता अशी ही एक सनातन वेवस्था आसा. सगळे देव हे वेवस्थेचें पालन आनी रक्षण करतात. अग्निक ऋताचो सारथी (ऋतस्य धूर्षऽम) आनी संरक्षक (ऋतस्य गोपा) म्हळां. ह्याच अर्थान उषेक ऋजावरी म्हळां. शुभ आनी सत्याची इत्सा दवरप्यांक ऋजाचें पालन करचें पडटा. जे तशें करीनात ते अनृताचे दिकेन वतात. सर्ग आनी पृथ्वी ऋजाचे आवय बापूय आसात.

ह्याच ऋजाचे अवधारणेंतल्यान एक देव, एक सत्ता आनी कर्माच्यो अवधारणा निमार्ण जातात. ऋजाच्या अनुरूप केल्लें कर्म शुभ आसता. ताचे उरफाटें केल्यार मात अशुभ जाता. शुभ कर्माचें फळ शुभ आसता. अशुभ कर्माचें फळ अशुभ आसता. वेदांत ब्रह्मचर्य, गृहस्थ, वानप्रस्थ आनी संन्यासाश्रम, धर्म, अर्थ, काम, मोक्ष हे चार पुरुशार्थ तशेंच ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य आनी शुद्र ह्या चार वर्णांचो उल्लेख मेळटा.

उपनिषद : वैदिक तत्त्वज्ञानाचो उंचेलो बिंदू ताचो निमणो वांटो म्हळ्यार उपनिषदां. वेदांचे निमाणेकडेन आनी तातूंतले निश्कर्श आनी सार आशिल्ल्यान तांकां वेदांत म्हण्टात. उपनिषद् (उप+नि+षद्) हाचो शाब्दीक अर्थ आसा, शिश्यान गुरूच्या म्हन्यांत ध्यानस्थ बसप. अशें बशिल्ल्यान मेळिल्लें ज्ञान आनी ज्या ग्रंथांनी असलें ज्ञान आसा ताका उपनिषद् अशें म्हळां. ह्या ज्ञानाक ब्रह्मविद्या, गुह्यविद्या आनी रहस्यविद्या म्हळां.

मुक्तिकोपनिषदां प्रमाण उपनिषदांची संख्या १०८ आसा. ता ईश, केन, कठ, मुण्डक, माण्डुक्य, प्रश्न, श्वेताश्वतर, तैत्तिरेय, ऐत छान्दोग्य मुखेल आसात. ह्या उपनिषदां प्रमाण वेदांत ज्ञानक कर्मकांडापरस चड श्रेश्ठ.

उपनिषदांचे प्रमाण ब्रह्म सर्वोच्च सत्ता आसा. ब्रह्म 'वृह' धातूसा तयार जाल्ल्यान एक क्रियाशील, विकासशील सत्तेचें द्योतक आ जातूंतल्यान सगळे पदार्थ भायर सरतात. जांचेर आदारून आसा अ जातूंतच परत ही सत्ता, 'यतो इमानि भूतानि जायन्ते,' 'येन जात जीवन्ति यत्प्रणि जमिरूविशन्ति, तद् ब्रह्म।' ब्रह्म विकासाचे पांच आ वा कोश आसात. अथ, प्राण, मन, विज्ञान आनी आनन्द. ब्रह सच्चिदानन्द आनी अनन्त म्हळां. म्हणूनच ब्रह्माचें सामान्यपणान ज जावंक शकना. हें फकत ब्रह्मविद्या, गुह्यविद्या, अध्यात्म वा ब्रह्मानु विशद करून सांगूंक शकतात.

ब्रह्माच्या विषयांत उपनिषदांत दोन तरांचें कथन केल्लें मेळटा. एक निगुर्ण श्रुति आनी दुसऱ्याक सगुण श्रुति म्हण्टात. निगुर्ण श्रुतिंत ब्रह निराकार, निर्गुण आदी आनी सगुण श्रुतिंत ताका साकार आनी स अशें म्हळां. शंकराचार्या सारकेल्या पयल्या पांवड्याच्या विद्वानांक अ रामानुज, वल्लभ, मध्व आदी दुसऱ्या पावंड्याच्या विद्वानांक चड म दिवन अव्दैत आनी सेश्वर दर्शनाची संरचना केल्या. ताचेबरोबरच म्हळां, निगुर्ण आनी सगुण हे एकेच सत्तेचीं दोन विभिन्न रुपां आस

ब्रह्माक 'आत्मा' अशेंय म्हण्टात. बृहदारण्यका प्रमाण सग परिवर्तनशील पदार्थाचो अपरिवर्तनशील आदार म्हळ्यार आत्मो. जा स्वप्न आनी सुष्टी अवस्थांत आत्मोच अणभवांचो आदार आसा अ ताचे अपर अनुभवातीतूच आसा. माण्डुक्यांत तांकां क्रमशः वैश्य, तेज प्राज्ञ आनी तुरीय म्हळां. ओऽम् हाचोय निर्देश करता, छान्दोग्यांत प्रजाप इन्द्राक आनी विरोचनाक हेंच सांगपाचें थारायिल्लें. बृहदारण्य याज्ञवल्क्यान आपली बायल मैत्रेयी आनी कंठांत यमान नाचिके सांगलां, ह्या आत्म्याचें ज्ञान जांवक शकना. किद्याखातीर हो आत् दर एकल्याच्या ज्ञानाचो ज्ञातो आसा.

होच आत्मो जेन्ना देह धारण करता तेन्ना ताका जीव म्हण्ट बुडकुल्यांत जशें उदक आसता तसो कुडींत जीव आसता. जीव शर इंद्रीय, बुध्दि आनी मन हांचेपसून वेगळो असो तांचो नियंतो स्व आसा.

उपनिषदांत जगताची सत्ता आपणायल्या. हिका ब्रह्माची आभ सृश्ट वा विकास म्हळां. हो 'माये'चो अनिवार्य असो परिणाम आ माया हें उतर लागींलागीं सगळ्या उपनिषदांत एक तर ब्रह्मरुपी श वा जीवाच्छादिका अज्ञानाच्या अर्थान भरिल्ली आसा. ब्रह्माचें आव आनी असताचो ताचेवयलो विक्षेप ही ताचीं दोन कामां सांगल्यांत.

मायेच्या बंधनान दुख्ख आनी ताचे नाशातल्यान मुक्तताय मेळ मुक्ती दोन प्रकारांची आसता. जीवनमुक्ती वा विदेहमुक्ती. जीवा ब्रह्माकडेन संबंद स्थापप म्हळ्यार मुक्ती.

भगवद्गीतेंतलें तत्त्वज्ञान - उपनिषद, भगवद्गीता आनी ब्रह्मसुत्र प्रस्थानयत्री म्हळां. श्रीमद् भगवद्गीता वेदव्यास रचीत महाभारता एक वांटो. कुरूक्षेत्राच्या युध्दमळार अर्जून युध्दाची निरर्थकतेविशीं चिं करून श्रीकृष्णाक कर्तव्या खातीर प्रस्न करता. ताका युध्दाक प्र

रपाखातीर ताचो सारथी आशिल्लो श्रीकृष्ण ताका उपदेश करता, तेंच तेतलें तत्त्वज्ञान.

भगवद्गीतेंत तत्त्वमीमांसा, नीतिशास्त्र, धर्मदर्शन तशेंच समाजदर्शनाचे द्धांत आसात. हातूंत वैदिक यज्ञ, औपनिषदिक सत्ताशास्त्र, भागवताची र्मिकता, सांख्यांचें द्वैत तशेंच योगदर्शनाचे गहनमनोविज्ञान ह्या सगळ्यांचे पूर्व समन्वय आसा.

गीतेचे तत्त्वमीमांसेंत परमसत्ता अव्यक्त, अगम्य आनी गूढ आसा. ाची परा आनी अपरा अशीं दोन रुपां आसात. ही ब्रह्म आनी ईश्वर ासात. ही वैश्विक तशेंच विश्वातीत आसात. ईश्वराकूच विष्णु म्हळां, ो स्त्रष्टा, मर्तो आनी संहारकर्तो आसा. ईश्वर संवसाराची सृश्ट, ालन आनी संहार 'माया' हे शक्तीच्या आदारान करता. ईश्वराचो पिंड ळ्यार संवसाराचें उपादान कारण आशिल्ली प्रकृती. ताचींच परा आनी परा रुपां, जातूंतल्यानूच क्रमशः जीव आनी जड सृष्ट जाता, जीव क्षर आनी क्षेत्रज्ञ आसा. जड पदार्थ क्षर आनी क्षेत्र आसा. ईश्वर क्षर ानी अक्षराच्या वयर आसा. प्रकृतीचें सत्व, रजस आनी तमस हे तीन ्ण सगळे जीव आनी भौतीक पदार्थांक प्रभावीत करतात. ईश्वर ताच्या यर गुणातीत आसा.

ईश्वरान साकार रूप घेवन धर्तरेचेर येवप म्हळ्यार अवतार. कृष्ण ईश्वर वा विष्णुचो अवतार आसा. धर्माची पुर्नप्रतिष्ठा आनी अधर्माचो ाश करप हेच त्या अवताराचे उद्देश आसले. ईश्वर सगळ्यांच्या काळजांत आसता.

आत्मो हें ईश्वराचेंच रूप आनी जीव हो ताचोच एक वांटो. ईश्वर आत्माच्या रुपांत प्रत्येक जीवाभितर आसता. जीव सुखदुख्खाचो कर्तो आसा. आत्मो सुखदूख, जीवनमरण हांचेपसून पयस रावता. म्हळ्यार तो जिणेचो फकत साक्षी उरता. तो अनादी आनी अनंत आसा. तो अजर, अमर आनी चिरंतन म्हळ्यार अजरंवर आसा. जशे आमी पोरन्या लुगटाचो त्याग करून नवें लुगट आंगार चडयतात, तसोच आत्मो जीर्ण कुडीचो त्याग करून पुनर्जल्म घेता.

गीतेप्रमाणे जग सत्य आसा. संवसाराची निर्मणी मूळ प्रकृतींतल्यान ईश्वराचे प्रेरणेन योगमायेन जाता. प्रकृती उपादान तर देव जगताचें कारण आसा. पूण प्रकृती सावन ईश्वराचो सभाव जाल्ल्यान ईश्वर म्हळ्यारूच संवसाराचें एकूच कारण जावन आसा.

लोभ, मोह, आसक्ती ह्या सकयल्ल्या पांवड्यांच्या गुणांक लागून भौतिक जीण दुख्खान भरल्या. मनीस ह्या गुणांपसून पयस वचून आनी आपल्या भितल्ले दैवी शक्तीक जागोवन देवाची प्राप्ती करूंक शकता. हाचेखातीर तीन मार्ग आसात - ज्ञानमार्ग, भक्तिमार्ग आनी कर्ममार्ग. जण एकलो आपल्या सभावाप्रमाण हातूंतल्या एकाचो वा सगळ्यांचो बरोबर उपेग करूंक शकता. जाका लागून मनीस अनासक्त भावान ्वूक शकता. अशे तरेन हे तीन योग आसात. हांचेच आदारान मनीस स्थितप्रज्ञता वा ब्रह्माची प्राप्ती करूंक शकता. फकत कर्मत्याग करचो न्हय जाल्यार कर्मसंन्यास वा कर्मयोग, ईश्वराकडेन पुराय रितीन आत्मसमर्पण आनी ब्रह्मज्ञान कैवल्य ह्यो वाटो म्हळ्यारूच मोक्षाची अचूक साधना आसात.

ब्रह्मसूत्र दर्शन - बादरायणान रचिल्लें ब्रह्मसूत्र प्रस्थानत्रयीचो तिसरो खांबो आसा अशें म्हण्टात. हो बादरायण म्हळ्यार महाभारताचो कर्तो व्यासमुनी ब्रह्मसूत्र औपनिषदिक दर्शनांक सूत्र रुपान मांडटा. हो वेदांतल्या ज्ञानकांडाक म्हत्व दिता. हाकाच वेदान्तसूत्र म्हळां. हातूंतलें पयलें सूत्र 'अथातो ब्रह्म जिज्ञासा' हाचें स्वरूप आनी उद्देश स्पश्ट करता. हातूंत प्रकृती हेंच संवसाराचें कारण. हें सांख्य मत सबळ खंडन करून, ब्रह्म हेंच जगताचें निमित्त आनी उपादान कारण आसा अशें सिध्द केलां. उपनिषदांतलें पुराय तत्त्वदर्शन हांकां मान्य आसा.

सगळ्या भारतीय तत्त्वज्ञान प्रणालींचें स्त्रोत सकारात्मक वा नकारात्मक रुपांत प्रस्थानत्रयींत आसा. हे नदरेंतल्यान पळयल्यार भारतीय तत्त्वज्ञानांत आस्तिक आनी नास्तिक अशे दोन प्रवाह पळोवंक मेळटात. पयलो वेद आनी प्रस्थानत्रयीक प्रामाणिक मानता जाल्यार दुसरो ताचें खंडन करून स्वतंत्र तत्त्वज्ञान मांडटा. पयल्यान न्याय-वैशेषिक, सांख्ययोग, पूर्व आनी उत्तर मीमांसा येता जाल्यार दुसऱ्यांत चार्वाक, जैन आनी बौध्द तत्त्वज्ञान येता.

चार्वाक तत्त्वज्ञान - फकत चार्वाक तत्त्वज्ञान तितलेंच भौतिकवादी तत्त्वज्ञान आसा. हाचो प्रवर्तक बृहस्पती आशिल्लो. चार्वाक (चारू+वाक) भौतिकवादी तत्त्वज्ञान म्होंवाळ उलोवपी आशिल्लो म्हणून ताका तशें म्हळां. जो आपल्या वचनांत रावता तो चर्व + वाक् असो चार्वाकाचो दुसरो अर्थ आसा. कांय विद्वानांच्या म्हणण्याप्रमाण चार्वाक नांवाचो एक ऋषी आसलो, तो म्होंवाळ उलोवपी पूण दिल्लें वचन केन्नाच न पाळपी आशिल्लो.

चार्वाकाचे ज्ञानमीमांसेंत फकत प्रत्यक्ष प्रमाण मान्य केलां. अनुमान, उपमान, शब्द हीं सगळीं प्रमाणां ताणें अवैध मानल्यांत आनी प्रत्यक्षाचेर आदारून आशिल्ल्यान स्वतंत्र प्रमाणूय ताणें दिवंक ना. अनुमानाखातीर गरज आशिल्ली व्याप्ती संदिग्ध आसता. उपमान अनुमानाचीच एक तरा, तर श्रृति ज्ञान अविश्वसनीय आसता.

चार्वाकाचे तत्त्वमिमांसेंत भौतिक पदार्थूच म्हळ्यार म्हत्वाची गजाल आनी ती चार परमाणूंचें समन्वित रूप आसा. पृथ्वी, जल, वायु, अग्नी हीं तीं चार तत्त्वां आसात. हीं चार तत्त्वां अनादी अनंत आसून तीं एकठांय आशिल्ल्यान दरेका पदार्थाची निर्मिती जाता. चेतना लेगीत हाचेंच एक रूप.

देह, इंद्रिय, प्राण, मस्तिष्क आनी आत्मो हांका चार्वाक तत्त्वज्ञांनी मानला. मर्णा उपरांत आत्म्याचें अस्तित्व उरना. सर्ग आनी नरकाची कल्पना म्हळ्यार मूर्खपणा. पाप आनी पुण्यांत कांयच भेद ना. ईश्वराची संकल्पना लेगीत फटीची, ह्या संवसाराक सोडून भायर वा पयस दिसपी कांयच न्हय. प्रत्यक्ष दिसपी दरेक गजाल वा पदार्थ खरो. सूख आनी दूख हीं जीणेचीं मुखेल सत्यां. म्हत्वाच्या सर्वदर्शन संग्रहाप्रमाण चार्वाकाच्या मतान दूख ना करप आनी सूख मेळोवप हातूंत पुरुषार्थ आसा. 'यावज्जीवेत् सुखं जीवेत्, ऋणं कृत्वा धृतं पिवेत । भस्मीभूतस्य देहस्य कृतः पुनरागनम्॥ हें चार्वाकाचें नीतिशास्त्र व्यक्तिवादी सुखवाद आसा आनी ताची तत्त्वमीमांसा भौतीकवादी यथार्थवाद आसा, हें तत्त्वज्ञान वेदकाळासावन चालू आसा. उशास्ति, बुदिल आदि भौतिकवाद्यांचो उल्लेख वेदांसावन आसा, हें तत्त्वज्ञानान वेदांक विरोध केल्लो, दिसून येता.

जैनदर्शन - विजेता अशें अर्थाच्या 'जिन' शब्दासावन जैन शब्द तयार जाला. राग, द्वेश, माया, मोह, आदिनी आपल्या मूळच्या स्वभावाचेर जो जैत मेळयता ताका जीन म्हण्टात. मगध देशाचो क्षत्रिय राजकुवंर आशिल्ल्या वर्धमान महावीराक ही उपाधी मेळिल्ली. महावीराचे पयलीं २३ तीर्थंकर जावन गेले. तातूंतलो पयलो ऋषभदेव. हाका जैन तत्त्वज्ञानाचो

प्रणेतो मानतात. जैन मत वेद काळांचेय पयलीचें अशें मानतात. फुडाराक हाचे श्वेतांबर आनी दिगंबर अशें दोन संप्रदाय निर्माण जाले.

मति, श्रृति, अवधि, मनःपर्याय आनी केवल अशे जैन ज्ञानमीमांसेंत ज्ञानाचे पांच प्रकार मानल्यात. मति हें इंद्रियजन्य ज्ञान, जशें प्रत्यक्ष स्मृति, प्रत्यभिज्ञा आदि आनी श्रृति तिर्थकरांची आसता. अवधि म्हळ्यार पयसुल्लो वाठार वा काळाच्या वस्तूंचें ज्ञान. फकत देश काळाचे शीमेत पुराय ज्ञान आसा. हेर अत्तिद्रिंय आसात. प्रमाण आनी नय हे हेर नदरेंतल्यान ज्ञानाचे दोन प्रकार आसात. पयले वस्तूंचें तथावत ज्ञान जाल्यार दुसरे एके तरेन मेळिल्लें वस्तूंचें ज्ञान. नैगमनय, वेव्हार नय, ऋजुसूत्रनय, शब्दनय, समामिरूढ नय तशेंच एवमूलनय आदि नयांचे प्रकार आसात.

ह्या तत्त्वज्ञानांत जायत्यो सत्ता आसात. संवसार आनी ताचे पदार्थ सत्य आसात, म्हणून जैन दर्शन अनेकतावादी आनी यथार्थवादी आसा. तांचे प्रमाण दरेका पदार्थाचे वेगवेगळे पक्ष आनी जायते गूण आसतात. 'अनंन्त धर्मात्मकं रुपं वस्तु। ह्या सिद्धांताक अनेकान्तववाद म्हळां. दर एक पदार्थ द्रव्य, गूण आनी प्रकाशाचें समन्वित रूप आसा, जैन जीव आनी अजीवाक मानतात.

जायते गूण आनी पक्ष आशिल्ल्या खंयच्याय पदार्थाचें सम्यक वर्णन करपाखातीर सातमंगीनय वा सत्यवादाचो प्रयोग करचो पडटा. आसा, ना, आसा आनी नाय, अव्यक्त आसा, आसा आनी अव्यक्तय आसा, ना आनी अवक्तय आसा, नाय आनी अव्यक्तय आसा हें सात नय सातमंगी नयांत येतात. हांचेर पूर्वस्यादाचो प्रयोग जाता. हाचो अर्थ जाता - एकदृश्टिकोणांतल्यान वा कदाचित.

जैन तत्त्वज्ञान, ईश्वराचे सत्तेक मानीना. अहिंसा, सदाचार, औदार्य, स्वार्थत्याग, तप, नियम, संयम आदि हाची नीतिशास्त्राची मुखेल तत्त्वां आसात. सम्यक् आस्था, सम्यक् ज्ञान आनी सम्यक् आचार हीं ताचीं त्रिरत्नां. हांकां पाळो दिल्यारूच 'मोक्ष' म्हळ्यार 'कैवल्य' प्राप्त जाता. मुक्त जीव मुदग्लांसावन पयस जावन सिद्ध लोकांत पावता.

बौद्धदर्शन - बौद्धदर्शनाचे प्रवर्तक कपिलवस्तुचे राजकुंवर गौतमसिद्धार्थ शाक्यमुनी (ज. ५६६ इ. स. प.; मरण ४८४ इ. स. प.) आसात. राजवैभवाचो त्याग करून गौतमान व्हड तपश्चर्या केली. बोधीगयेत पिंपळाच्या रुखातळा ताका ज्ञानप्राप्ती जाली आनी तो भगवान बुद्ध जालो.

बुद्धान आपलें तत्त्वज्ञान मौखिक रुपान दिलें. ताच्या मर्णाउपरांत ताच्या मता विशीं वाद उप्रासलो आनी स्थवीरवादी आनी महासांघिक अशे दोन संप्रदाय तातूंतल्यान निर्माण जाले. उपरांत पयल्या वर्गांतल्यान ११ आनी दुसऱ्यांतल्यान ९ वर्ग तयार जाले. ह्या वीस वर्गांक हिनयान म्हळां. तर ताचेभायर आनीक एक वर्ग जो तयार जालो तो स्वताक महायान म्हणून घेवपाक लागलो. हीनयानान पाली जाल्यार महायानान संस्कृत भास आपणायली. फुडें तत्त्वज्ञानाचे नदरेन आनीक जायते वर्ग तयार जाले. हिनयानी आशिल्ले सवास्तिवाद्यांचे दोन पंगड जाले. वैभाशिक आनी सौभान्तिक हे दोनूय यथार्थवादी आसात. पूण पयल्याच्या मता प्रमाण ज्ञेय वस्तूचें साक्षात ज्ञान जाता आनी दुसऱ्याच्या मताप्रमाण ज्ञेय पदार्थाचें ज्ञान अनुमानाच्या माध्यमांतल्यान घडटा. योगाचार वा विज्ञानवाद तत्त्वज्ञानाचे प्रणेते वसुबंधु आनी ताचो भाव असंग हे आसात. ते हिंदू ब्राह्मण आशिल्ले, मागीर हीनयानी महायानी जाले. 'योगाचार भूमी' आनी 'महायानसम्परिग्रह' हे असंगाचे जाल्यार अभिधम्मकोश तशेंच 'विज्ञानिमात्र त्रिशिका' हे वसुबंधुचे व्हड ग्रंथ जावन आसात. तांचे प्रमाण विज्ञानूच सत्य आसा. ते योगाचेरूच भार दितात. वर्णन करूंक शकना अशे विचार वा विज्ञान फकत शून्य किंमतीचे आसा, अशें ते म्हण्टात. विज्ञानाचे भायर कांयच ना. महायानाच्या दुसऱ्या तत्त्वज्ञान मताक माध्यमिक म्हण्टात. हाचो प्रवर्तक नागार्जुन हो आशिल्लो. ह्या मताक 'शून्यवाद' अशेंय म्हण्टात. ताचे मताप्रमाण निमाणी सत्ता शून्य आसा. तिकाय भूततथता अशेंय म्हळां. हाचेविशीं कांयच सांगूक जायना, पूण हीच सगळ्यांत उंचेली सत्ता अशें म्हण्टात.

बुद्धाचे मोलादीक विचार तीन सिद्धातांमदीं आस्पावतात - १) चार आर्य सत्यां २) अष्ट श्रेश्ठ मार्ग आनी ३) प्रतीयसमुपाद. चार आर्य सत्यं म्हळ्यार दुख्ख, दुख्ख समुदय, दुख्ख निरोध आनी गामिनी मार्ग. दुख्ख म्हळ्यार निरोधाच्या आठ पदाचो मार्ग. तीं पदां म्हळ्यार सम्यक्दृश्टि, सम्यक् संकल्प, सम्यक् वाक्, सम्यक् कर्मान्त, आजीव, व्यायाम, स्मृति आनी समाधी शील, समाधी आनी प्रज्ञा हीं ह्या मार्गाचीं मुखेल तत्त्वं जावन आसात.

दुख्खान भरिल्ले जीणेची उत्पत्ती आनी निमाणी प्रक्रिया समजावन सांगल्या. त्या सिद्धांतांक प्रतीत्यसमुत्पाद अशें म्हण्टात. हातूंत बारा दु[illegible] आसात. देखून ताका 'द्वादश निदान' म्हण्टात. हाका भवचक्र, संवसारचक्र, धर्मचक्र वा जल्ममरणचक्र अशेंय म्हण्टात. हो कारणभावाचो सिध्दांत हाचे बारा दुवे अशे आसात - अविद्या, संस्कार, विज्ञान, नाम-रूप, षडायतन, स्पर्श, वेदना, तृष्णा, उपादान, भव, जातिया जल्म आनी जरामरण.

बौध्द तत्त्वज्ञानात आनीकूय म्हत्वाचे सिद्धांत आसात. क्षणभंगुरवाद, अनन्तावाद, वानैरात्म्यवाद आनी कर्मवाद. खंयचोय पदार्थ अजरंवर ना. दरेक पदार्थ खीणभराच्या अस्तित्वांत येता. आत्मोय अचल, आजर व अमर न्हय. आत्मो म्हळ्यार एकाद्र्या दिव्याच्या खीणबर पेटिल्ले ज्योतीभशेन, तो क्षणिक प्रवाहमान चेतना. मनीस म्हळ्यार फकत तत्त्वांचो एकसंघ. मरणाउपरांत तो विस्कटावता. तो परत दुसरो जल्म घेना. ताचे फकत कर्म आनी संस्कार उरतात. ते परत संघाताच्या रुपान एकठावतात. दुख्खान भरिल्ल्या संवसारातल्यान भायर सरप म्हळ्यार निब्बान वा निर्वाण. ईश्वर नांवाची कसलीच सत्ता अस्तित्वांत ना. बुध्दान तत्त्वमीमांसीय प्रस्नाचेर मोने पण पाळ्ळां. ताचो उद्देश मनीस जीणेंत भरिल्ल्या दुख्खाचें कारण आनी ताचे निवारण सोदपाचो आशिल्लो. परवल बौध्द तत्त्वमीमांसीय समस्यांचें निरसन करपाखातीर ताणें बरेच यत्न केले.

बौध्द तत्त्वज्ञान भारताभायर तिबेट, चीन, जपान, कोरिया, ब्रह्मदेश, हिंदचीन, श्रीलंका आदी देशांत फुल्लें, फळ्ळें पूण भारतांत तें बावल्लें. चडांत चड तें बुध्द विहारांमदींच उरलें.

सांख्यदर्शन -'साख्य' शब्द 'संख्ये'तल्यान निर्माण जाला. सम्यक्ज्ञान आनी गणना अशे ताचे दोन अर्थ आसात. पयल्या अर्थान हें तत्त्वज्ञान प्रकृती आनी पुरूष हांच्या वेगळेपणाच्या ज्ञानाक म्हत्व दिता आनी दुसऱ्या अर्थान सत्तात्मक पदार्थांची संख्या ह्या तत्त्वज्ञानाचो मुकूटमणी जावन आसा. ह्या तत्त्वज्ञानाप्रमाण एकूण पदार्थ २५ आसात. हातूंत पुरूष आनी प्रकृती स्वतंत्र आसात. हेर पदार्थ हाचेच संयोगांतल्यान तयार जाल्यात.

ह्या तत्वज्ञानाचे प्रवर्तक कपिलमुनी आशिल्ले. आसुरी, पंचशिख, ईश्वरकृष्ण, विज्ञानभिक्षु, गौडपाद, वाचस्पति मिश्र, नारायण तीर्थ हे हेर सांख्य दार्शनिक. सांख्य प्रवचनसूत्र आनी तत्त्वसमास (कपिल), सांख्यकारिका (ईश्वर कृष्ण), सांख्यतत्त्वकौमुदी (वाचस्पती मिश्र) हे ह्य मुखेल ग्रंथ जावन आसात.

सांख्य सत्कार्यवाद मांडटा. दुदांत जे प्रमाण घंय जमता, तशें कार्य परिणाम कारणाभितर शक्य रुपान वर्तमानांत अस्तित्वांत रावता, हेखातीर हाका परिणामवाद अशेंय म्हळां. हाचेखातीर ते खूब तर्कूय तात. 'असद्‌कारणात् उपादानग्रहणात् सर्वसंभवाभावा शक्तस्य शक्य करणात्।' जाचे भितर पुराय संवसार अव्यक्त रुपान हाजीर आसता, प्रकृती स्वयंभू आसा. तिच्या अस्तित्वाखातीर पांच तर्क दिल्यात - भेदाना परिणामात् समन्वयात् कार्यतः प्रवृत्तेश्च । कारण कार्य विभागात् अविभागाद्म वैश्वरुपस्या' प्रकृतिची तीन तत्त्वां सत्व, रज आनी तमस हीं आसात. हांकां गूण अशेंय म्हण्टात. हे सुखदूख आनी निर्शेणेचे जनक जावन आसात. प्रकृतिभितरूच जगाची उत्पत्ती, विकास आनी लय जाता. सगळें पुरुषाच्या बरेपणाखातीरूच जाता.

पुरूष जेन्ना प्रकृतिचे संपर्कांत येता, तेन्ना प्रकृतिंत चलनवलन निर्माण जाता. म्हणून पुरुष हो संवसाराचो निमित्तकारण आसा. पुरूष शुध्द चेतन आनी सत्ता आसा. तो निष्क्रिय, अमर आनी अपरिवर्तनशील आसा. पुरुष खूब आसात, मात प्रकृति एकूच आसा. ती जड आनी क्रियाशील आसता.

सांख्याचीं २५ तत्त्वां फुडें दिल्ले प्रमाण - पुरूष, प्रकृती, महत्, अहंकार, मनस (६+१०), पांच ज्ञानेंद्रियां (११+१५), पांच कर्मेंद्रियां (१६-२०), पांच तन्मात्रा (२१-२५), पांच महाभूतां.

संवसारांत तीन तरांचीं दुख्खां आसात. आध्यात्मिक, आश्विभौतिक आनी आश्विदैविक. ह्या तीन गुणांचीं कारणां आसात - अविवेक दुख्खाचें कारण तर विवेक मुक्तीचें. प्रकृतिसावन वेगळो 'कैवल्य' हे ज्ञान गुणांसावन वयस वचून तो मेळयता. सांख्या पुनर्जल्माचेर विस्वास दवरतात. पयली सांख्य ईश्वरवादी आशिल्ले. उपरांत ते निरिश्वरवादी जाले.

योगदर्शन - 'योग' हें उतर 'युजिर' वा 'युज्' धातूंतल्यान तयार जालां. 'जोडप' वा 'ध्यान लावप' असो ताचो अर्थ. योग्य शास्त्राचो प्रणेतो पतंजली आनी ताचो मूळग्रंथ 'योगसूत्र'. ताचे चार वाठार आसात - समाधीपाद, साधना पाद, विभूतिपाद आनी कैवल्यपाद. पतंजली योगांत योगाक 'राजयोग' अशेंय म्हळां.

योग मनाच्या विकारांक आडायता. 'योगस्तु चित्तवृत्ति निरोधः। चित्त हो प्रकृतिचो पयलो विकास. हातूंत बुध्दी, अहंकार आनी मनस हांचो आस्पाव जाता. वस्तूंच्या संपर्कांत येतकच चित्त ताचें रूप धारण करता. हाकाच चित्तवृत्ती म्हण्टात. चित्तांत सत्वाची प्रबळताय जातकच पुरुष बुध्दीन पडबिंबित जावन ते वृत्तीक आपलेंच रूप समजता आनी होच भाव ताच्या दुख्खाचें कारण थारता. जातूंत पुरुष आपले मौलिक पळोवंक शकता असो वास्तविक मोक्ष म्हळ्यार चित्तवृत्तीचो निरोध.

चित्तवृत्ती पांच आसात - प्रमाण, विपर्यय, विकल्प, निद्रा आनी स्मृती. हांकां लागून पांच तरांचे क्लेश जातात. - अविद्या, अस्मिता, राग, द्वेश आनी अभिनिवेश. चित्ताच्यो पांच अवस्था आसात. ताकाच चित्तभूमी अशें म्हण्टात. क्षिपृ, मूढ, विक्षिप्त, एकाग्र आनी निरूध्द. चित्तान सत्व, रजस आनी तमस अशे तीन गूण आसतात. तांचें अस्तित्व आनी प्रबळतेप्रमाण तीन तरांचीं चित्तां आसतात - प्रख्य, प्रवृत्ती आनी स्थिती.

चित्तवृत्तीच्या नियंत्रणाखातीर योग तत्त्वज्ञानान अष्टांग योग आसा. तो फुडें दिल्ले प्रमाण - यम (अहिंसा, सत्य, अस्तेय, ब्रह्मचर्य, अपरिग्रह), नियम (शौच, संतोष, तप, स्वाधाय, ईश्वर प्रणिधान), आसन, प्राणायाम (पूरक, कुंभक, रेचक), प्रत्याशर, धारणा, ध्यान आनी समाधी. समाधीचे दोन प्रकार आसात - सबीज वा संप्रसात आनी निर्बिज्य वा असंप्रसात. पयल्याचे परत चार प्रकार - सवितक, सविचार, सानंद आनी सास्मिता. तर दुसऱ्याचे दोन प्रकार आसात - भाव प्रत्यय आनी उपाय प्रत्यय.

योगाभ्यासांत आठ सिध्दी प्राप्त जातात. १) आणिमा २) लघिमा ३) महिमा ४) प्राप्ती ५) प्रकाम्य ६) वशित्व ७) एषित्व ८) यंत्रकामवशयित्व. पूण योगाचो उद्देश सिध्दी मेळोवपाखातीर न्हय, तर मोक्ष मेळोवपाचो आसा. योग विद्येन ईश्वराची सत्ता साधनांच्या रुपांत आपणायता. ईश्वर योगांत येवपी आडखळी पैस करून साधकाची मदत करता. ईश्वर सगळ्या त्रासां-पिडां सावन मुक्त असो एक खाशेलो पुरूष आसा. ईश्वर प्रणिधानान सिध्दी मेळटा. वेद ज्ञानशक्तीचो क्रमबध्द विकास आनी प्रकृती पुरुषाचो संयोग, योग ईश्वराचे अस्तित्वाचो सूचक आसा. सांख्याचे पुराय तत्त्वमीमांसेक आपणायल्यार कळटा की योग हो ताचो वेव्हारीक वांटो आसा.

न्यायतत्त्वज्ञान - न्याय तत्त्वज्ञानाक प्रमाणशास्त्र, हेतुविद्या, वादविद्या, अन्विक्षी अशेंय म्हण्टात. हें चड करून तर्कशास्त्र आनी ज्ञानमीमांसा आसा. ह्या तत्त्वज्ञानाचो संस्थापक गौतम वा अक्षपाद आसा. हाचो मोलादीक ग्रंथ 'व्यायसूत्र' हो आसा. हाचेरूच वात्सायनान न्यायभाश्य बरयलां. न्यायवार्तिक (उधोत्कर), तात्पर्यटीका (वाचस्पती मिश्र), न्याय कुसुमांजली (उदयन) आनी न्यायमंजरी (जयंत) हे हेर मुखेल ग्रंथ जावन आसात. फुडाराक नव्यन्यायाचें संवर्धन जालें. हातूंतलो मंगेश उपाध्यायाचो मुखेल ग्रंथ 'तत्त्वचिंतामणी' होय येता. वासुदेव, रघुनाथ, मथुरानाथ, जगदीश आनी गदाधर नव्य न्यायाचे मुखेल विद्वान आसात. न्यायाचे ज्ञान मीमांसेत ज्ञानाचे दोन प्रकार सांगल्यात - लौकीक आनी अलौकीक. अलौकीक ज्ञानाचे तीन प्रकार आसात - सामान्यलक्षण, ज्ञानलक्षण आनी योगज. लौकीक ज्ञान दोन तरांचें आसा. बाह्य आनी आभ्यंतर. आभ्यंतर ज्ञान मना वटयां मेळटा. बाह्यज्ञानाचे पांच स्त्रोत तशेच प्रकार आसात - त्राक्षुष, श्रोतज, घ्राणज, रसज आनी त्वक्.

ज्ञानाची चार प्रमाणां आसात - प्रत्यक्ष, अनुमान, उपमान आनी शब्द. 'इंद्रियार्थ - सन्निकर्षजन्यं ज्ञान प्रत्यक्षम्!' हाचे दोन प्रकार आनी अवस्था आसात. निर्विकल्पक आनी सविकल्पक. अनुमान हेर ज्ञानान मेळटा. हातूंत तीन पदां आसात - साध्य, पक्ष आनी हेतू. हेतुचें पक्षांत रावप म्हळ्यार पक्षधर्मता. हेतू सदांच साध्यावांगडा मेळप म्हळ्यार व्याप्ती. व्याप्ती खाशेले पक्षधर्मतेची परामर्शक आसता. परामर्शाच्या ज्ञानान उत्पन्न ज्ञान अनुमान आसा. अनुमान दोन तरांचें आसता - स्वार्थानुमान आनी परार्थानुमान. परार्थानुमानान पांच कथनां आसात - प्रतिज्ञा, हेतू, उदाहरण, उपनय आनी निगमन. व्याप्तेप्रमाण अनुमानाचे तीन प्रकार थारायल्यात - पूर्णवत्, शेषवत् आनी सामान्यतोश्ट. व्याप्तीक प्राप्त करपाच्या विधीप्रमाण अनुमानाचे तीन प्रकार आसतात - असिध्द (आश्रयासिध्द, स्वरुपासिध्द, व्यापत्वासिध्द), सव्याभिचार (सादारण, असादारण, अनुपसंहारी), सत्‌प्रतिपक्ष, बाधित आनी विरुध्द.

उपमान, संज्ञा आनी संज्ञीच्या संबंदाच्या ज्ञानान मेळटा. शब्द वा आप्त प्रमाण दोन तरांचे आसतात - दृष्टार्थ आनी अदृष्टार्थ. स्तोतांप्रमाण शब्द दोन प्रकारचे आसतात - लौकीक आनी अलौकीक.

न्याय ईश्वराचे सत्तेक मानता आनी ते खातीर प्रमाण दिता - 'कार्यायोजन घृत्पादेः पदात् प्रत्ययतः श्रुतेः। वाक्यात संख्याविशेषाच्च साध्यो विश्वविदव्ययः॥' ईश्वर सर्वगुण संपन्न, स्त्रष्टो, भर्तो आनी कर्तो आसात. न्यायदर्शन आत्माच्या बहुत्वाक मानता. आत्मो अणुस्वरूप आनी सनातन आसा. तशेंच ही चेतना दुखासुखाचो आदार आसा. न्यायदर्शनाक कारणभावाचो सिध्दांत असत्कार्यवाद म्हण्टात. हाका 'आरंभवाद' अशेंय म्हण्टात. हाचे प्रमाण परिणाम वा कार्य आपल्या कारणान पयलीं सावन विद्यमान नासता. दरेक परिणाम नवो आसता. कारणां तीन तरांचीं आसात - समवायी, असमवायी आनी निमित्त. न्यायतत्त्वज्ञान, अनेकतावादी आनी यथार्थवादी आसा.

वैशेशिक तत्त्वज्ञान - वैशेशिक तत्त्वज्ञान पदार्थाच्या 'विशेशत्वा'चेर भर दिता. हें यथार्थवादी, परमाणुवादी आनी अनेकतावादी आसा. हाचो प्रवर्तक कणाद, कणमुज, कणमुक, उलूक, औलुक्य वा कश्यप हे आसात. अन्न एकठांय करून खावपी म्हणून कणाद हें नांव ताका पडलें. ताचो ग्रंथ कणाद. ताचेर प्रशस्तपादान पदार्थधर्मसंग्रह नांवाचें भाश्य बरयलां. उदयन् आनी श्रीधर हे हेर वैशेशिक विद्वान जावन आसात.

वैशेशिक न्यायाचे ज्ञानमीमांसेक मानून प्रत्यक्ष अनुमान, उपमान, आर्षज्ञान, स्मृति आदि प्रमाणांक आपणायतात. शब्दाक अनुमानाचो प्रकार मानतात. संशय, विपर्यय, अजध्यव्यसाय हांकां अवैध म्हण्टात. हांच्या तत्त्वमीमांसेंत सत्तेक पदार्थांत वर्गीकृत करतात. पद वा शब्दाच्या निर्दिश्टाक पदार्थ म्हण्टात. जे ज्ञेय आनी अभिधेय आसात ते पदार्थ आसात. पदार्थाचे दोन प्रकार आसात - भाव आनी अभाव. भाव पदार्थ ६ तरांचे आसात - द्रव्य, गूण, कर्म, सामान्य, समवाय आनी विशेश. द्रव्यां णव आसात - पृथ्वी, जल, अग्नी, वायू, आकाश, काळ, दिक्, आत्मो आनी मनस. सुगंध, स्वाद, रंग, स्पर्श आनी शब्द. पयल्या पांच द्रव्यांत क्रमशः खाशेले गूण आसात. आत्मे जायते आसात आनी ते एकमेकांसावन स्वतंत्र आसात. चेतना आत्म्याचो आकस्मिक गूण आसा. इत्सा आनी यत्न हे लेगीत ताचे गूण आसात. मन हें अंतर इंद्रिय. आत्मो सोडून हेर सगळीं द्रव्यां भौतिक, सगळीं द्रव्यां सनातन आसात. तांचीं जोड द्रव्यां विनाशशील आसात.

गूण द्रव्याजित आसतात. ते आत्मानिश्ठ नासतात. गूण भौतिक आनी अभौतिक आसतात. गूण चोवीस आसात - रूप, रस, गंध, स्पर्श, शब्द, संख्या, गुरूत्व, विभागत्व, संयोग, वियोग, परत्व, अपरत्व, बुध्दी, सुख-दुख्ख, इत्सा, द्वेश, यत्न, धर्म, अधर्म, परिमाण, पृथकत्व, द्रवत्व, स्नेह, संस्कार. कर्मां पाच प्रकारचीं आसात - उत्क्षेपण, अवक्षेपण, आकुंचन, प्रसारण आनी गमन. भोवतेक चडशे सामान्य पदार्थांत मेळपी पदार्थ आसात. मनुष्यत्वाभशेन तो नित्य आसा. सामान्याचे तीन प्रकार आसात - परा, अपरा आनी परापरा. खाशेल्या सगळ्या पदार्थांचो व्यावर्तक पदार्थ आसा. तो सध्दीचो, खूब आनी वेगळावपाक जायना असो आसा. दोन अवियोग्य पदार्थांच्या संबंदाक समवाय म्हण्टात. देखीक - जशें वस्त्र आनी ताचे धागे. अभाव निशेधात्मक आसा. ताचे चार प्रकार आसात - प्रागभाव, प्रध्वंसाभाव, अन्योन्याभाव आनी अंत्यताभाव.

वैशेशिक परमाणुवादी आसात. पृथ्वी, जल, वायू आनी अग्नी हांचेसावन सगळे पदार्थ जाल्यात. हे ईश्वराक एक पुरूष विशेशाच्या रुपान मानतात ईश्वर परमाणुभितर स्पंदन तयार करून सृश्ट जल्माक घालता. हे कर्म सिध्दांताक मानतात आनी अज्ञानाचो काळोख पैस जातकच मोक्ष मेळटा अशें म्हण्टात.

पूर्वमीमांसा - मीमांसेचो अर्थ आसा 'पूज्यविचार'. आदल्या तेंपार वैदिक कर्मकांडाचे व्याख्येक मीमांसा म्हणिल्लें पळोवंक मेळटा. ह्यावेळार मीमांसेचो अर्थ आसा समीक्षात्मक गवेषता. मीमांसेचे दोन प्रकार आसात - पूर्वमीमांसा आनी उत्तरमीमांसा. पूर्वमीमांसा, वेदाच्या पयल्या दोन वांट्याक म्हत्व दिता आनी तातूंतल्या कर्मकांडाच्या नेमांची व्याख्या करता. जैमिनीचो 'जैमिनीसूत्र' हो हाचेवेयलो मोलादीक ग्रंथ आसा. हो वेदांतल्या धर्माक म्हत्व दिता. हें यथार्थवादी आनी निरिश्वरवादी तत्त्वज्ञान आसा.

शबरान जैमिनीसूत्रार भाश्य बरयलें. कुमारिल भट्टानूय ताचेर भाश्य केलें. ताचे तीन वांटे आसात - श्लोकवार्तिक, तत्रवार्तिक आनी टुपटिका मंडनमिश्राचे 'विधिविवेक' आनी 'मीमांसानुक्रमणी', वाचस्पती मिश्राचे 'न्यायकणिका' हे चड प्रसिध्द ग्रंथ जावन आसात. सुचरित मिश्र, सोमेश्वरभट्ट, पार्थसारथी मिश्र, वेकर दिक्षीत हे हेर विद्वान आसात. हे कुमारिलाचे आसात. प्रभाकरान शबर भाश्यार बृहति ग्रंथ बरयलो. ताचेर मलिकनाथान भाश्य बरयलें. कुमारिल आनी प्रभाकर हांचे खेरीज मीमांसेचो आनीक एक तिसरोय संप्रदाय आसा. ताचो फुडारी मुरारी.

जैमिनीन तीन प्रमाणां मानलीं - प्रत्यक्ष, अनुमान आनी शब्द. प्रभाकर हे तीन खेरीज उपमान आनी अर्थापत्ती हेय प्रमाणांक मानता. कुमारिल वयल्या पांचावांगडाच अनुपलब्धीकूय प्रमाण मानता. ताचे म्हणण्याप्रमाण ज्ञान, आत्मो आनी मन हांचे संयोगांतल्यान निर्माण जाता.

मीमांसा शब्द प्रमाणाक चड म्हत्व दिता. हाचे दोन प्रकार आसात पौरुषेय आनी अपौरुषेय. पयल्याक आत्मवाक्य आनी दुसऱ्याक वेदवाक्य म्हण्टात. पयलें अनुमानाश्रित आसा आनी दुसरें स्वता वैध आसा. वेदांची रचना देव वा मनशांकडल्यान जावंकना. ते स्वप्रकाशित आसात. तातूंत विधिवाद आनी अर्थवाद दोनूय आसात. वर्ण आनी शब्द नित्य आसात शब्दार्थूय नित्य आसात. वैधज्ञान अर्थक्रियाकारी आसता.

प्रभाकर स्वता प्रमाण्य आनी अख्यातिवादाचो समर्थक आसा. पूण कुमारिल परतः प्रामाण्यवाद आनी विपरीतवादाचो समर्थक आसा प्रभाकराचे मीमांसेत ज्ञान सदांच वैध आसता. कुमारिल हें मानीना प्रभाकर त्रिपुटिवादाचो समर्थक जाल्यार कुमारिल ज्ञानतावादाचो समर्थक आसा.

मीमांसादर्शनांत आत्मो, कूड, इंद्रिय, मन, बुध्द हांचे सावन वेगळी आशिल्ली एक सत्ता अशें म्हळां. आत्मे जायते आसतात. ते नित्य, सर्वगत विभु, व्यापक आनी द्रव्य आसात. आत्मोच ज्ञातो, कर्तो, भोक्तो आसा म्हणूनच आत्मो 'जड' आसा. पूण कुमारिलाच्या मताप्रमाण आत्मो पुरायतरेन 'जड' ना. चेतना हाचो एक परिणाम आसा आनी ज्ञान एक क्रिया आसा. मीमांसक अनेकश्वरवादाचे समर्थक आसात. जैमिनीन ईश्वराविशीं मोनेपण धरलां. मीमांसेत धर्माचेर चड भर दितात. जैमिनीच्या मताप्रमाण धर्म मनशाक क्रियाशिल करता. 'चोदनात्मक्षणोऽर्थो धर्मः' कर्मां तीन तरेची आसतात - आवश्यक, वैकल्पिक आनी वर्जित.

मीमांसा तत्त्वज्ञान यथार्थवादी आनी अनेकवादी आसा. हाचेप्रमाण जगत् सत्य आसा. सवंसाराची सृश्ट जायना आनी पुराय विनाशूय

… ना. प्रभाकराच्या मताप्रमाण पदार्थ सात आसात - द्रव्य, गूण, कर्म, …न्य, समवाय, शक्ती, सादृश्य. कुमारिल हाचे खेरीज अभावाकृय, …र्थ मानता. मीमांसकांच्या मतांप्रमाण संवसारीक सुखासावन मेकळेपण …वप म्हळ्यारूच मोक्ष. कुमारिल ब्रह्मप्राप्तीक मोक्ष म्हण्टा. हाची प्राप्ती … आनी ज्ञानाच्या संयोगान जाता.

उत्तरमीमांसा - उपनिषद्, गीता, ब्रह्मसूत्र आनी ताचेर बरयल्लीं …ळीं भाश्यां म्हळ्यार उत्तरमीमांसा दर्शन. हातूंत वेदांच्या ज्ञानकांडाक …व दिलां. हाचे पयले तत्त्वज्ञानी आचार्य गौडपाद आसात. हाचे ग्रंथाचे … 'मांडुक्यकारिका' हे शंकराचार्यांचे गुरू गोविंद हांचे गुरू आशिल्ले. …दृकच उपनिषदावयले भाश्य आशिल्ले. मांडुक्यकारिका, अद्वैत आनी …जातिवादाचे प्रतिवादन करता. संवसार ही एक माया अशें मत हांगा …णून येता.

कैवलाद्वैत तत्त्वज्ञान - केवलाद्वैताचे प्रतिपादन शंकराचार्याचो जल्म …स. ६८०न केरळ प्रांतांतल्या कोचीन लागसार आशिल्ल्या कालडी …वांत जालो. ताका ३२ वर्सांचे पिरायेचेर मरण आयलें. ताचे मताप्रमाण …ज्ञान अबाधित आसता. प्रत्यक्ष, अनुमान आनी श्रुति प्रमाण आसात. …ह्म वा आत्मो ही निमाणी सत्ता. हे अद्वैत, चित्स्वरुप, निर्गुण, निर्विशेश …ासता. माया हाका सगूण सविशेश वा वेत्या ईश्वराचे रुपान भासयता. … ईश्वर वेव्हारीक नदरेंतल्यान सृष्टो, भर्तो आनी संहारकर्तो आसा. …रमार्थिक नदरेंतल्यान मात ब्रह्म ही एकमात्र सत्ता आसा.

आत्म्याच्या अस्तित्वाक विरोध जावंक शकना. दुबाव, निशेध, …त्मास्तित्व हाची प्राक्कल्पना करता. 'यः एव यस्य निराकर्ता तदेव …स्य स्वरूपम्।' खंयचीच वस्तू निरात्मक आसना. 'जगतो मूलमात्मास्ति' …आत्म्याचें स्वरुप चेतना आसा. विशयाच्या रुपान आत्मो ज्ञेय न्हय. …आत्मो, कर्तो, भोक्तो न्हय, तो फकत केवळ साक्षी. जागृत, स्वप्न, …सुश्रुति हातूंतूय आत्मोच मूलाधार आसता. हाचेखेरीज तो 'तूरीय' लेगीत …आसा. हाचें वर्णन फकत 'नेतिनेति' अशें आसा. आत्मोच म्हळ्यार 'ब्रह्म जीवो ब्रह्मैव ना परः। तत्त्वमासि'। आत्मो सच्चिदानंद आसा.

आत्म्याचें संकुचित रूप अनात्म्याच्या संयोगान जाता. ताकाच जीव अशें म्हण्टात. जीवाचो आत्मांश चेतना आसा. ती साक्षी आसा आनी अनात्मांश अंतःकरण आसा. तें पंचमहाभूतांसावन तयार जाल्ल्या कारणान भौतिक आसा. जीव कर्तो आनी भोक्तो आसा. अविद्येन बंधन आनी विद्येन मोक्ष मेळटा. मोक्षांत जीव आत्म्यान लीन जाता.

आत्मो-अनात्म्याचे भेदाक न समजप म्हळ्यार अध्यात्म. हें अध्यात्म म्हळ्यार अविद्येचो परिणाम. अविद्येचें वैश्व रूप माया. माया सत् ना आनी असत् लेगीत ना. 'ना सद्रुपा न सद्रूपा माया नैवोमयात्मिका। सदसदभ्यामनिर्वाच्या मिथ्याभूता सनातनी। हाचीं दोन कार्यां आसात - आवरण आनी विक्षेप माया जड आसा. विवर्ताच्या रुपात हाची वेव्हारीक सत्ता आसा. हाचो आदार ब्रह्म आसा. हीं अभ्यासरुपां आनी विज्ञाननिरस्पा आसा.

सत्तेचे तीन स्थर आसात - स्वप्न, वेव्हार आनी परमार्थ. देखीक - वेव्हारिक नदरेंतल्यान स्वप्नाची सत्ता असत तशेंच पारमार्थिक सत्तेचें ज्ञान जातकच वेव्हारीक जगताची सत्ता असत् जाता. म्हणून वेव्हारीक नदरेतल्यान जगत सत्य पूण परमार्थीक नदरेंतल्यान असत्य आसा. ईश्वर जगताचो स्त्रश्टो आसा. परमार्थिक नदरेंतल्यान जें कितें आसा तें सगळें ब्रह्माचें फकत विवर्त आसा. माया आनी अविद्येच्या नाशान ज्ञान मेळटा. ताकाच मोक्ष म्हण्टात. ज्ञान आसल्यार मोक्ष मेळटा. ज्ञानाखातीर कर्मकांड, भुमिका तयार जाता.

विशिश्टाद्वैत तत्त्वज्ञान - विशिश्टाद्वैताचे प्रर्वतक रामानुजांचो जल्म तमीळनाडूंत इ.स. १०१७त जालो. तर श्रीरंगमांत इ.स. ११३७ त ताका मरण आयलें. यादव प्रकाश, यमुनाचार्य आनी महापुर्ण हे ताचे गुरू आशिल्ले. श्रीभाश्य, गिताभाश्य, वेदांतसार, वेदांतदीप, गद्यमय, वेदांत संग्रह हे ताचे ग्रंथ. ह्या संप्रदायांतले हेर तत्त्वज्ञानी आनी तांचे ग्रंथ फुडें दिल्ले प्रमाण - सुदर्शनसुरी (श्रुमप्रकाशिका), वेंकटनाथ वा वेदांतदेशिक (तत्त्वटीका, न्यायसिध्दांजल, षट्दूषणी), मेघनादारि (नयद्युमणि), लोकाचार्य (तत्त्वत्रय) आनी श्रीनिवास (यतींद्रमतदीपिका). हांचे दोन संप्रदाय वेदगलाई आनी तेंगलाई. हांचे प्रर्वतक वेंकटनाथ आनी लोकाचार्य हे आसात.

विशिश्टाद्वैतान ज्ञानाचीं तीन प्रमाणां आसात - प्रत्यक्ष, अनुमान आनी श्रुति. प्रत्यक्ष, निर्विकल्प आनी साविकल्प आसता. सगळे ज्ञात आनी ज्ञेय सविशेश आसतात. श्रुति प्रमाणात रामानुज प्रस्थानत्रयी वांगडाच पंचरात्र आगमाकूय मानता. हे कर्म - ज्ञान - भक्तिच्या चोम्याकूय मानतात. हांच्या मताप्रमाण वेदांचे कर्म आनी ज्ञानकांड एक दुसऱ्याक पूरक आसा.

हांच्या मताप्रमाण ज्ञाता आनी ज्ञानात भेद आसता. खंयचोय पदार्थ द्रव्य आनी गूण दोनूय आसूंक शकना. ज्ञान द्रव्य आनी गूण दोनूय आसा. ज्ञान 'जड'य ना आनी 'चेतन'य ना. तें 'अजड' आसा. ज्ञान स्वप्रकाशक आसा. हातूंत स्वचेतना नासता. आत्मान स्वचेतना आसता. दर एक ज्ञान आपूण स्वता वैध आसता. रामानुज सत्ख्याति वा यथार्थ ख्यातीक मानता. भ्रांति एक अपूर्ण ज्ञान आसा. अर्थक्रियाकारित्व वैध ज्ञानाचें सूचक आसात.

विशिश्टाद्वैतान पूर्ण भेद आनी पूर्ण अभेद लटीक थरता. जीण आनी जड ईश्वराचे गूण आसात. मोक्षानूय आत्माचें अस्तित्व आसता. रामानुज तत्त्वत्रयाची संकल्पना मांडटात. अचित, आत्मे आनी ईश्वर सनातन सत्ता आसात. हातूंत अपृथक सिध्दीचो संबंद आसता. ईश्वर सर्व स्वतंत्र आसा. हेर सत्ता ईश्वराधिन आसतात. ईश्वर चिदाचिद् विशिश्ट आसा. 'सर्वचेतनाचेतनमृर्तस्यशरिरम्!' तातूंत स्वगत भेद आसात, पूण स्वजातीय वा विजातीय भेद नात. देवूच संवसाराचें निमित्त आनी उपादान कारण आसा. तो पूर्णपुरुष, सच्चिदानंद, सत्यं, शिवम्, सुंदरम् आनी कर्मात्रो स्वामी आसा. ताच्यो दोन अवस्था आसात - कारणावस्था आनी कार्यावस्था. तो अविकारी आसुनूय विकाराक जल्म दिता. ताची कूड अप्राकृत आसा. शुद्ध सन्वातल्यान निर्मणी जावन वैकुंठ ताची, राबितो सुवात आसा. ताचे शक्तीचे नांव लक्ष्मी आसा. ताचे पांच आकार आसा - विश्वात्मा (अंतर्यामी), नारायण वा परव्युशकार. व्युह चार आसात - वासुदेव, संकर्षण, प्रद्युम्न आनी अनिरूध्द, अवतार वा विभव आनी अर्यावतार (मूर्ती).

आत्मे खूब आसात आनी ते देवाचे कुडीचे गूण आसात. ते द्रव्य आसात. ते सनातन आनी कर्माधीन आसात. आत्मो अणुस्वरूप, अविकारी आनी पूर्ण आसा. तो कर्तो, ज्ञातो, भोक्तो आसा. मोक्षावस्थेंत आत्मो खूब ज्ञान आनी खोशेचो अणभव घेता. आत्म्याचे तीन प्रकार आसात - नित्यमुक्त (शेष, गरूड आनी लक्ष्मी), मुक्त आनी बध्द (देव, मनीस, पशु आनी अचल), अज्ञान आनी कर्म बंधनाची कारणां आसा. भक्ती, प्रपत्ती आनी ज्ञान हीं मोक्षाचीं साधनां आसात. शरणागती स तरांची आसता. रामानुज जिवनमुक्ती मानिना.

अचित पदार्थ आनी संवसार सत आसा. अचिताचीं तीन रुपां आसात - प्रकृति वा मिश्रतत्त्व, नित्यविभुति वा शुध्दतत्त्व, काळ वा तत्त्वशून्य. प्रकृतिन सत्व, रजस आनी तमस हे तीन गूण आसात. जगत् ह्या ब्रह्माचो परिणाम हाका ब्रह्म परिणामवाद अशें म्हण्टात. जगत् म्हळ्यार ब्रह्माची लिला आनी ती ताचे सुवादीन आसा. रामानुज शंकराचार्याचे मायावादाचें खंडन करपाखातीर ताचेर सात आक्षेप घेतात. ताका सप्तानुपपत्ती अशें म्हण्टात.

द्वैतवेदांत दर्शन - मध्वार्चाय प्रस्थानत्रयीची व्याख्या करून यर्थाथवादी आनी अनेकतावादी द्वैत दर्शनाची प्रतिश्ठापना करता. मध्वाचार्य, आनंदतिर्थ वा पूर्ण प्रज्ञाचो जल्म कर्नाटकांत उडपी शाराचे लागसार रजतपीठ गांवांत इ.स. ११९९त जालो. ताणें ३७ ग्रंथांची रचना केल्या. तातूंत ब्रह्मसूत्रभाष्य, अणुव्याख्यान, भागवत तात्पर्य निर्णय, महाभारत तात्पर्य निर्णय, विष्णुतत्त्वनिर्णय, तत्त्वोद्योत हे चड मुखेल जावन आसात.

हेर विद्वान आनी तांचे ग्रंथ फुडें दिल्ले प्रमाण - जयतीर्थ (तत्त्वसंख्यानटीका, तत्त्वविवेकटीका, तत्त्वोद्योत, विष्णुतत्त्वनिर्णय, मायावाद खंडणटीका, प्रमाणलक्षणटीका वा ज्ञायकल्पलता, कथालक्षणटीका, कर्मनिर्णय टीका, न्याससुधा, न्यायविवर्णटीका, षड्प्रश्नउपनिषदभाष्यटीका, वादावली, ऋग्भाष्यटीका, गिताभाष्यप्रमेयदिपीका, गीतातात्पर्यन्यायदीपिका, प्रमाणपध्दती, पद्यमाला, अध्यात्मतरंगिणी आदी), विष्णुदास (वादरत्नावली), व्यासतीर्थ (नायामृत, तर्कतांडव, चंद्रीका, मंदारमंजरी, भेदोज्जीवन आदी णव ग्रंथ), विजयींद्रतीर्थ (१०४ ग्रंथ), वादिराज (१०४ ग्रंथ), नारायणाचार्य (३ ग्रंथ), सत्यनाथयति (१२ ग्रंथ) आदी.

द्वैतावेदांताचे स्त्रोता प्रस्थानत्रयी, पंचरात्र, महाभारत तशेंच मूळरामायण हें आसा. हातूंत मायावाद, विवर्तवाद, ब्रह्मपरिणामवाद, निगुर्णतत्त्वांचें खंडन करून पंचभेद सिध्दांताकडसून द्वैताचें मंडन केलां. दर एक पदार्थ एक तर सद आसा ना जाल्यार असद्. प्रमिती विषयत्व, देशकाळ संबंधित्व, आनी अर्थक्रियाकरित्व हे सत्तेचे तीन मापदंड आसात. द्रव्य, गूण, कर्म, सामान्य, विशेष विशिश्ट, अंशी-शक्ती, साद्दश्य, आनी अभाव हीं धा आसात. द्रव्यां वीस आसात. विष्णू , लक्ष्मी, जीव, देश काल, प्रकृती, आठ विकार, ब्रह्मांड, अविद्या वर्ण, तिमिर, वासना आनी प्रतिबिंब.

द्वैत वेदांतान भेद आनी पराधीनत्त्वाचे सिद्धांत म्हत्वपूर्ण आसात. भेद पांच आसात ईश्वर, जीव, ईश्वर जड, जीव-चड, जीव - जीव, जड-जड. दरेक पदार्थ ईश्वराचे सुवादीन आसात. ताचे चार व्यूह-वासुदेव, प्रद्युम्न अनिरुद्ध संकर्षण आनी आठ काम आसात. माया ईश्वराची अचित्य शक्ती जावन आसा.

जीव खूब आनी अणुप्रमाण आसात. सत्, चित् आनंद हाचे गूण आसात. ईश्वर जीवांच्या मदीं बिंब, पडबिंबाचो संबंध आसा. जीव तीन तरांचे आसात. सत्व - प्रधान (देव, ऋशी) रजसप्रधान (नित्यसंसारी), तमस्प्रधान. निमाणचे दोन मोक्षाधिकारी नात. जगता सत्य आसा. ब्रह्मताचें निमित्त आनी प्रकृती उपादान कारण आसा. पराधीन विशेश प्राप्तींतल्यान जगत् प्रकृतींतल्यान ईश्वराची उर्बा मेळोवन विकसित जाता.

अज्ञान बंधनाचें कारण आसा अविद्या जीवाच्छदिका आनी परमाच्छदिका आसता. भक्तींतल्यान देवाची कृपा प्राप्त करून मोक्ष मेळटा. मोक्षावस्थेंत लेगीत जीव ईश्वरासावन वेगळो आसता. सालोक्य, सामिप्य, सारुण्य आनी सायुज्य हे मोक्षाचे चार स्थर आसात.

द्वैतवेदांताच्या यर्थार्थवादी ज्ञानमीमांसेत साक्षी प्रत्यक्षाक खूब म्हत्व दिलां. हातूंत ज्ञान ज्ञेयाचेर आदारून आसता. ज्ञेय आनी ज्ञान विशेश आसता. मनाचे वृत्तीक लागून ज्ञान मेळटा. प्रत्यक्ष, अनुमान आनी शब्द तीन अणुप्रमाणां आसात. केवलप्रमाण वैधज्ञान आसा. मध्व स्वतः प्रामाण्यवाद आनी अभिनव ना जाल्यार ख्यातिवादाचे समर्थक आसात. शुद्धाद्वैतदर्शन - हाचो प्रवर्तक वल्लभाचार्य आसात. ताचो जल्म इ. स. १४७९त जालो. वल्लभाचे दोन ग्रंथ प्रसिद्ध आसात. अणुभाष्य आनी सुबोधिनी. ताचो पूत विठ्ठलनाथान विद्वान मंडन बरयलें. पुरुषोत्तम (भाष्यप्रकाश) गोपेश्वर (रश्मि, सुवर्णसूत्र) गिरिधर (शुद्धाद्वैतमार्तंड) बालकृष्ण भट्ट (प्रमेयरत्नार्णव) हे हेर विद्वान आनी तांचे ग्रंथ जावन आसात.

शुद्धादद्वैताक रुद्रसंप्रदाय वा पुष्टिमार्ग अशेंय म्हण्टात. हांचे मताप्रमाणे ब्रह्म शुद्धसत्ता आसा. तिची शक्ती माया, जगत ब्रह्माचो अविकृत विकार आसा. हाका अविकृत परिकामवाद अशेंय म्हण्टात. ब्रह्मांत सजातीय विजातीय वा स्वगतभेद आसनात. ते जगताचे समवायी आनी निमित्त कारण आसा. ब्रह्मांचीं तीन रुपां आसात. पूर्ण पुरुषोत्तम् (श्री कृष्ण) अक्षर ब्रह्म आनी अंतर्यामी. ब्रह्मा, विष्णु, शिव ताचे गुणावतार ईश्वराचे अप्राकृत गूण आसात.

जीण आनी ब्रह्म दोनूय एकूच आसात. जीवांत ईश्वरीय गूण शिमित आसात. जीव अणुस्वरूप आसूनय व्यापी आसा. जीव दोन प्रकारचे आसात. संवसार (जग) आनी जगतापरस वेगळो, जगतमायेन स्वप्न आनी संवसार अविद्येन, माया ब्रह्मांत आनी अविद्या जीवांत आसता पयलें सत्य आनी दुसरें असत्य आसा. मायेचे दोन प्रकार आसात विद्यामाया आनी अविद्यामाया. पयली मोक्षदायिनी आनी दुसरी बंधनदायिनी आसा.

अविद्येचेय दोन प्रकार आसात. सधोमुक्ती आनी क्रममुक्ती. सालोक्य सामीप्य, सारुष्य आनी सायुजय, हे मोक्षाचे चार स्थर आसात. कृष्णभक्ती आनी पुष्टिमार्गान सायुजय मुक्ती मेळूंक पावता.

द्वैताद्वैत दर्शन - द्वैताद्वैत वा भेदाभेद. इसवासनक संप्रदायाचे तत्त्वज्ञान आसा, ह्या तत्त्वज्ञानाचो प्रवर्तक निंबार्काचार्य, निंबादित्य, निंबार्क वा नियमानंद आसा. हें चोदाव्या शेकड्यांत पैठण लागसार तेलगू ब्राह्मणाच्या कुटूंबांत जल्माक आयिल्लें. उपरांत ताणीं जल्मभर वज्रभूमीत राबितो केलो. वेदांत परिजातसौरभ, दशश्लोकी, श्रीकृष्ण स्तवराज आनी मध्वमुखमर्दन, हे तांचे ग्रंथ आसात. श्री निवास (वेंकट कौस्तुभ) केशवकाश्मिरी, (कौस्तुभप्रभा), पुरुषोत्तम वेदांन्तरत्न मंजुषा श्रृत्यंतसु (द्रुम) माधवमुकुंद (परपक्षगिरिव्रज वा इदिसंचय हे हेर तत्त्वज्ञानी आनी तांचे ग्रंथ आसात.

ह्या तत्त्वज्ञानांत रामनुजीय तत्त्वज्ञानाक मान्य करून ताचेर संशोधन केलां. हातूंत द्वैत आनी अद्वैत दोगांकूय सत्य मानलां. चित्त आनी अचित इश्वराची कूड नासून पराधीन द्रव्य आसा. निंबार्क ईश्वराचो आत्मो आनी कूड हांचे मदें वेगळेपण मानीना.

अचिंत्यभेदाभेद - हांचे प्रवर्तक बंगालांतलें चैतन्य महाप्रभु (१४८५ - १५३३) हे आसून ते माध्वतत्त्वज्ञान मान्य करतात. ताणें ग्रंथरचना करूंक ना, ताचो शिश्य रुपगोस्वामीन उज्वलनीलमणी आनी भक्तीरसामृतसिंधु हांची रचना केली. जीव गोस्वामी (षट्संदर्भ सर्वसंवादिनी

देव विद्याभूषण (गोविंदभाष्य) हे हेर तत्त्वज्ञानी आनी तांचे मुखेल ग्रंथ ासात. हातूंत श्रीकृष्णाक ब्रह्माचो अवतार आनी कृष्ण भक्तीक मोक्षाचें ान मानलां. राधाकृष्णाची आल्हादिनी शक्ती आसात.

शाक्तदर्शन - शक्ती, उमा, लक्ष्मी, राधा, पार्वती, सरस्वती, दुर्गा, ंडी, त्रिपुरसुंदरी, राजराजेश्वरी, ललिता कूंडलिनी, सावित्री हांका गर्भ आनी विश्वाच्या मातेच्या स्वरुपांत सगळ्यांत उंचेली सत्ता प्रदान ्या. हीच शक्ती सृष्टी पालन आनी संहार ब्रह्मा, विष्णू आनी ाकडल्यान करून घेता. शक्तीचीं दोन रुपां आसात. विद्या वा शक्ती आनी अविद्या वा मायाशक्ती. जीव तीन प्रकारचे आसतात. ीर, दिव्य, वेदाचार, वैष्णवाचार, शेवाचार, दक्षिणाचार, वामाचार, द्धांताचार तशेंच कौलाचार. शाक्त साधनेचे सात प्रकार आसात. पयले न जे कर्ममार्ग, भक्तीमार्ग आनी ज्ञानमार्ग आसात, ते पशू - जीवांखातीर सात. दक्षिणाचार आनी वामाचार वीर जीवांखातीर आसात. निमाणे न दिव्यात्मांखातीर आसात. वामाचाराचे पंचमकार आसात. मत्स्य, देरा, मैथुन, मास मुद्रा, ह्या सगळ्यांखातीर गुरुची गरज आसता. ह्या ाय वेवस्थेंत स्थुलांतल्यान सूक्ष्माकडेन वचपाचें आसता आनी निमाणेकडेन ाव आनी शक्तीच्या एकवटाचो साक्षात्कार जाता होच तंत्रसाधनेचो खेल उद्देश जावन आसा.

शैवदर्शन - रुद्र शंकर, महादेव ह्या नांवांनी जाका वळखतात तो ाव ह्या तत्त्वज्ञानात परमतत्त्व आसा. पशुपती, नीलकंठ, शंभु, शितीकंठ ी ताचीं हेर नांवां. वेदांतूय शैवदर्शन पळोवंक मेळटा. वेदांचे भशेनूच ागमाचे भोवमान करतात. नकुलीश - पाशुपत, शैव प्रत्यभिज्ञा, रसेश्वर, : शैवदर्शनाचे चार फांटे. शैवाचे दोन फांटे - वीरशैव वा शक्तीविशिष्टा ्त आनी शैवसिद्धांत, वीर शैवाक लिंगायत अशेंय म्हण्टात. कालामुख ानी कापालिक हे हेर संप्रदाय जावन आसात.

शैवदर्शनांत शिवाक सगळ्या जीवांचो आत्मो म्हण्टात. शक्ती ही शेवाची प्राकट्य. शिव-आत्म्यान अभिन्नत्त्व आसा. पूण ते विसरायेर ननशाक दुख्ख भोगना. शिवभक्तिन मोक्ष मेळटा. पशु (आत्मा), पती (शिव) आनी पाश (बंधन) सत्य आसा. शिव स्वरुपतः पशु आनी पाशाचें निमित्त कारण आसा आनी शक्ती माध्यमांतल्यान उपादान कारण आसा. माया शक्ती सावन ३६ तत्त्वां तयार जातात. हींच संवसार पाशाची रचना करतात. पयले अवस्थेंत माया शुद्ध माया आसा, तातूंतल्यानूच शिव तत्व, शक्ति तत्त्वां हांची निर्मणी जाता. अशुद्ध मायेन प्रकृतीमाया निर्माण जाता. ती २४ तत्त्वांक निर्माण करता. आत्म्याची मुक्ती होच सृष्टीचो उद्देश जावन आसा.

समकालीन भारतीय तत्त्वज्ञान - समकालीन भारतीय तत्त्वज्ञान, भारतीय आनी अस्तंत तत्त्वज्ञानाचो समन्वय करपाचो यत्न करता. हातूंत वैष्व आनी विष्वातीत तत्त्वांक सत्य मानतात आनी अंतरज्ञानावांगडाच अणभव आनी विज्ञानीक पद्दतींक म्हत्त्व दिता. ते जीणेक दुख्खान भरिल्ली मानतात. पूण ताका भ्रांती मानीनात, सत्य मानतात. जीण आनी जगत् अध्यात्मक उदरगतीची एक अवस्था आसा अशें ते मानतात. दुख्खातल्यान मुक्ती मेळोवप होच तांचो उद्देश आसा. ह्या तत्त्वज्ञानाक एक नदर एक जीणे पद्दत मानतात. तशेंच पारंपारीक कर्म, पुनर्जल्म अमरत्त्व आदी अवधारणांकूय आपणायतात. जगताची सत्यताय, समानताय, अद्वैत मानव व्यक्तीत्वाची समग्रता, मानवता, मानव स्वतंत्रता सहजज्ञान आनी बुद्धीवादाचेर समकालीन तत्त्वज्ञान चड भर दिता.

स्वामी विवेकानंद, रवींद्रनाथ टागोर, मानवेंद्रनाथ रॉय, अरविंद घोष, कालिचंद भट्टाचार्य, लो. टिळक, म. गांधी, हाणीं भारतीय तत्वज्ञानांत आपलेपरी योगदान दिलां.

- गोरखनाथ मिश्र

तत्त्वबोधिनी सभा : देवेंद्रनाथ ठाकूर हाणें स्थापन केल्ली एक धर्मीक संस्था. इ. स. १८३९त आपल्या पिरायेच्या बाविसाव्या वर्सा देवेंद्रनाथान तत्त्वरंजनी सभा ह्या नांवान हे संस्थेची स्थापना केल्ली. उपनिषदांतल्या गिन्यानाचो प्रसार करप आनी धर्मजिज्ञासा वाडची ह्या हेतान ही संस्था स्थापन जाल्ली. दर सप्तकांत आनी दर म्हयन्यांत हे संस्थेची सभा भरताली. संस्थेच्या पयल्या वांगड्यांमदीं देवेंद्रनाथाचो भाव आनी सोयरे अशे घरचेच धा तरणाटे आशिल्ले. पूण फुडें दोनच वर्सांनी वांगड्यांची संख्या पांचशांवयर गेली. बंगालांतले कांय राजे - महाराजे, जमीनदार आनी जायते विद्वानय हे संस्थेचे वांगडी जाले. फुडें हे संस्थेची उदरगत जातकच देवेंद्रनाथान तिचें आचार्यपद पंडीत रामचंद्र विद्यावागीश हाचेकडेन दिलें आनी ताचेच सुचवणेवयल्यान संस्थेचें नांव तत्त्वबोधिनी सभा अशें दवरलें. पंडित रामचंद्र हो आचार्यपिठावयल्यान प्रवचनां करतालो. प्रवचनाचे सुर्वेक तो तत्त्वबोधिनी सभेच्या तत्त्वगिन्यानाचो आपरोस आशिल्लो श्लोक म्हण्टालो तो असो -

रूपं रूपविवर्जितस्य भवतो ध्यानेन यद् वर्णितम् ।
स्तुत्या निर्वचनीयताखिलगुरो दूरीकृता यन्मया ॥
व्यापित्वं च विनाशितं भगवतो यत्तीर्थयात्रादिना ।
क्षन्तव्यं जगदीश तद्विकलतादोषत्रयं मत्कृतम् ॥

अर्थ - भगवन्, अरूप असो जो तूं, त्या तुज्या रुपाचें हांवें ध्यानाच्या मिषान वर्णन केलें. (तेचप्रमाण) हे सर्वगुरो, तुजी तोखणाय करून हावें तुज्या अनिर्वचनीयतेक बादा हाडली. तीर्थयात्रा करून तुज्या सर्वव्यापित्वाचीय हानी केली. एकूण म्हज्या हातांतल्यान घडिल्ल्या ह्या तीन गुन्यांवांखातीर हे जगदीशा म्हाका भोगशी.

हे संस्थेंत एक वैदिक शाळाय सुरू केल्ली. अक्षयकुमार दत्त हो थंय शिकोवपाचें काम करतालो. हे संस्थेची उदरगत चालू आसतना ब्राह्मो समाजाचो संस्थापक राजा राममोहन रॉय हो देवेंद्रनाथाच्या बापायचो इश्ट आनी वांगडी आशिल्लो. देवेंद्रनाथाचें शिकपय राममोहन रॉय हाचे शाळेंत जाल्लें. ह्या लागसल्ल्या संबंदाक लागून राममोहन रॉय हाच्या नांवाविशीं देवेंद्रनाथाच्या मनांत आदर आशिल्लो. ताणें स्थापन केल्ले हे संस्थेची ही अवस्था पळोवन देवेंद्रनाथान १८४२त तत्त्वबोधिनी सभा ब्राह्मो समाजांत विलीन करून समाजाचें फुडारपण आपलेकडेन घेतलें आनी ब्राह्मो समाजाची पुनर्रचणूक केली.

- कों. वि. सं. मं.

तत्त्वमीमांसा : प्रत्येक विज्ञान/विशय/विचार आपलें अनुमान काडटना कांय मूलभूत संकल्पना गृहीत धरता. ह्या संकल्पनाच्या खरें - फटपणासंबंदीं चर्चा करीनासतना ताका गृहीत धरून तांच्या आदाराचेर आपले सिध्दांत मांडटात. देखीक : सैमीक घडणुकांमदीं कार्यकारण संबंद आसता. एक गजाल घडली की सैमीक नेमानुसार ताचे संबंदीत दुसरी घडणूक घडटा. हो संकेत सर्वमान्य धरून विज्ञानाचें दर एक शास्त्र आपले

विचार मांडटा. गिन्यानाच्या सगळ्या शाखांक आदारभूत आशिल्ल्या अशा गृहीत मूलभूत संकल्पनांची चिकित्सा करपाचें काम तत्त्वमीमांसा करता. ॲरिस्टॉटल हाणें अशा विशयांचो उल्लेख आदितत्त्वज्ञान वा ईश्वरविद्या असो केला. संवसारीक घडणुकांच्या कार्यकारण संबंदीत अशें हे शास्त्र आशिल्ल्यान ताका आदिशास्त्र म्हणप जाता.

अस्तंते तत्त्वगिन्यानी पार्मेनिडिझ (इ. स. आदी ५ वें शतमान) हाणें तत्त्वमीमांसक विचार पयलें फावट मांडिल्ले मेळटात. ताच्या मताप्रमाण प्रत्यक्षांत आसप आनी आसा अशें भासप अश्यो दोन तरा आसतात. आसा अशें भासता तें अजीबात नासता अशें म्हणूंक मेळना कारण, भासपा पुरतें तरी ताचें अस्तित्व जाणवता. स्पिनोझा (१६३२-७७), हेगेल (१७००-१८३१), ब्रॅडली (१८४६-१९२४) हांणी अशेच तरेची वस्तुमीमांसा केल्या.

ल्युसिपस (इ.स.आ. सु. ४५०) आनी डीमॉक्रिटस इ. स. आ. सु. ४६० हांचो परमाणुवाद, ॲनॅक्सॅगोरस (इ. स. आ. सु. ५००) हाचें तत्त्वगिन्यान, लायप्निटस (इ.स.१६४७-१६१६) हाचो पूर्णेकवाद (मॉनॅडिझम), ईलीआचा झीनो (इ.स.आ. सु. ४९०) हाचो विरोधाभास आनी रसेलव्हिटगेन्स्टाइन हाचो तर्किक परिणामुवाद हातूंत अस्तित्वाचे अंतीम घटक आशिल्लो बहुसत्तावादी विचार आयला.

प्लेटो (इ.स. आदी ४२८-३४८) हाणें सत हें इंद्रियगोचर नासून तें बुध्दिग्राह्ये आसता अशे विचार मांडले. ताच्या मताप्रमाण इंद्रियगोचर वस्तू परिपूर्ण नासतात. सगळ्या वस्तुंचीं रूपां हीं सर्वोच्च आनी स्वयंसिध्द अशा अंतिम सत्य रुपापसून निष्पन्न जातात.

प्लेटो, कुडीपसून वेगळ्या आशिल्ल्या आत्म्याची संकल्पना मांडटा. भौतिक वस्तू परप्रेरीत आनी आत्मो स्वयंप्रेरीत आसून तो हेर वस्तूंक गतीमान करता. हाचेवेल्यान आत्मो हो भौतिकवस्तुच्या आदीं अस्तित्वांत आयला आसुंये असो तर्क ताणें मांडला.

ॲरिस्टॉटलच्या मता प्रमाण दर एक अस्तित्व हें आकारीत द्रव्य आसता. ह्या द्रव्याचो आकार वा रूप हें ताचें सत्व आसता. हें सत्व त्या अस्तित्वाचे गूण दाखयता. ह्या गुणांक ॲरिस्टॉटल धर्म म्हण्टात. जे गूण सत्वाभायर आसतात तांकां तो उपाधी म्हण्टा.

प्लोटायनस (इ. स. २०५-७०), पॉर्फिरी (इ.स. सु. २३२-३०४) हाणें पार्मेन्युडीझच्या एकतावादी तत्त्वमीमांसाची फाट पुरवण केली.

रने देकार्त (१५९६-१६५०) ह्या फ्रेंच तत्त्वगिन्यानीन प्रतिभान हो सिध्दांत मांडलो. बुध्दीक वा विवेकशक्तीक घडपी स सत्यदर्शना हीं ताच्या सिध्दांताची बुन्याद. प्रतिभानाचेर आदारिल्ल्या संशयातीत विधानापसून सुरवात करून ताच्यापसून अनिर्वायपणान निष्पन्न जावपी विधानांची पावंड्या पावंड्यार निगमन करप देकार्ताची गिन्यानाची रीत आसली. इंद्रिय अणभवाच्या आदाराच्या ज्ञानापरस विवेक आनी बुध्द हांकां मान्य जाल्लें ज्ञान हें खरेंलें ज्ञान असो विवेकवादी विचार देकार्तान मांडलो.

बारुक्त स्पिनोझा हाच्या मताप्रमाण ईश्वर हें एक द्रव्य आसून हेर सगळ्यो वस्तू ह्या ईश्वर द्रव्यापसून अनिवार्यपणान निर्माण जाल्ल्यो आसतात. हांगा स्पिनोझात ईश्वराक निसर्गाच्या रूपांत पळयल्लो दिसता.

लायप्निटस स्वायत्त द्रव्याची (मॉनॅड)ची कल्पना मांडटा. ईश्वर परस्पर जुळपी अवस्था आशिल्ल्या मॉनॅडची निवड करून तांकां अस्तित्व दिता. दरेक मॉनॅडाक स्वतंत्र अस्तित्व आसतनाच दर एका मॉनॅडाचो संबंद हेर मॉनॅडाकडेन उरिल्ल्यान मॉनॅडाचें विश्व नियमबध्द आसता.

जॉन लॉक (१६३२-१७१४), जॉर्ज बर्क्ली (१६८५-१७५३), डेवि[illegible] ह्यूम (१७११-७६), इमॅन्युएल कांट (१७२४-१८०४) हांण[illegible] अणभववादाची कल्पना मुखार हाडली. अणभव होच सगळ्या प्रमा[illegible] ज्ञानाचो उगम आसा आनी कल्पना, वेदनकल्पना (Idea of Sensatio[illegible] हांचे मार्फत मनीस ज्ञानार्जन करूंक पावता.

योहान गोटलीप फिक्टे (१७६२-१८१४) हो विशयी वा अहम् ह[illegible] एकमेव मूलतत्त्व आसा अशें मानता. ताचो हो अहम्, स्वायत्त आ[illegible] क्रियाशील आसा. फ्रीड्रिख व्हिल्हेल्म शेलिंग (१७७५-१८५४) हा[illegible] तत्त्वमीमांसेची व्याख्या करतना एकात्मतेच्या तत्त्वज्ञानाचो पुरस्कार केल[illegible] ताच्या मताप्रमाण विशय आनी विशयी, सैम आनी चैतन्य ह्या द्वं[illegible] पलतडीं आशिल्लें हें एकात्मतत्त्व आसा. ह्या एकात्मतत्त्वाचे वेगवेग[illegible] आविश्कार म्हळ्यार हीं द्वंद्वां आसात.

निसर्ग विज्ञानाचो उदय आनी विकास जाल्या उपरांत, मनीस धरू[illegible] सगळ्या विश्वाची एकसंघ अशी व्यवस्था लावपी वैज्ञानीक गिन्याना[illegible] आधारिल्ली जडवादी तत्वमीमांसा निर्माण करपाचे यत्न ई. एच्. हेक[illegible] (१८३४-१९१९) आनी एल्. बूख्नर (१८२४-९९) हांणी केलो.

हर्बट स्पेन्सर (१८२०-१९०३) हाणें डार्विनाच्या उत्क्रांतीवादा[illegible] संदर्भ घेवन पुराय विश्वाची उत्क्रांती एका अनिर्वाय नेमाक धरून जा[illegible] अशें सांगपी तत्त्वमीमांसेचो पुरस्कार करून तिका नितीशास्त्राची जो[illegible] दिली.

बर्ट्रंड रसेल (१८७२-१९७०) आनी लूडविग व्हिटगेन्स्टाइन (१८८[illegible] १९५१) हांणी तर्कीक परमाणुवादाचो आदार घेवन आकारीक तर्कशास्त्रा[illegible] पुनर्रचणूक केली. विश्व म्हळ्यार अनुरूप वस्तुस्थितीचो घोस आस[illegible] अनुरूप वस्तुस्थितीचें तिचे घटक वस्तुस्थितींत विश्लेशण करूंक ये[illegible] कारण अनुरूप वस्तुस्थिती ही घटक वस्तुस्थितीपसून निर्माण जाल[illegible] नासून ती घटकांपसून निर्माण जाल्ली आसता.

– कों. वि. सं.

तप : देह, मन आनी इंद्रीय हांकां क्लेश दिवन जें कठीण तें सा[illegible] करून घेवपाचो धर्मीक अधिश्ठान आशिल्लो एक उपाय. तपाची व्याख[illegible] अशी आसा – 'तपति तापयति वा' म्हळ्यार जें तापता वा तापयता [illegible] तप. यज्ञ, दान आनी तप हीं भारतीय संस्कृतीचीं तीन मुखेल आं[illegible] तपाच्या उज्यांत तापलेबगर मनशाची जीण नितळ जायना आनी कामनां[illegible] सिध्दीय तपाबगर जायना अशें सांगलां.

उपास, ध्यानधारणा, इंद्रियांचेर संयम, जप, यात्रा हें सगलें कश्टकार[illegible] आचरण करप म्हळ्यार तप. तप हे कल्पनेचो संबंद चतुर्विध पुरुश[illegible] आनी चार आश्रम हांचेकडेन आसा. चारूय वेदांनी आनी ब्राह्मण – ग्रंथ[illegible] तपाविशीं खूब उणे उल्लेख मेळटात. तपाचो सांठो जितलो व्हड तित[illegible] मनशाक उंचेली सुवात प्राप्त जाता अशें अथर्ववेदांत म्हळां.

चड काळ कश्ट सोंसून कसलेंय सत्कर्म करप, असोय तपाचो अ[illegible] आसा. कसलेंय ज्ञान प्राप्त करून घेवपापासत आत्मशुध्दी करप म्हळ्यार तप; ब्रह्मज्ञानाखातीर तपाची गरज पुर्विल्ल्या उपनिषदांनी सांगल[illegible] देखीक, स्वाध्याय आनी प्रवचन म्हळ्यार तप, अनशन म्हळ्यार तप[illegible] दम, शांती, सत्य, अध्ययन, दान, यज्ञ, उपासना म्हळ्यारूय तप, अ[illegible]

निषदांनी म्हळां. 'छांदोग्य उपनिषदां' त वानप्रस्थ हो रानांत तप पाचो आश्रम अशें म्हळां. तपाक लागून ब्रह्माचें ज्ञान मेळटा, तप हेंच ब्र अशें तैत्तिरीय उपनिषदांत म्हळां. भगवद्‌गीतेंत तपाचे कायिक, चिक आनी मानसिक तशेंच सात्त्विक, राजस आनी तामस अशे भेद ल्यात. तप ह्या शब्दाचो प्रायश्चीत असोय अर्थ धर्मशास्त्रांत सांगला. पान म्हळ्यार प्रायश्चितान पाप ना जाता अशें धर्मसुत्रांनी सांगलां. ापापल्या वर्णाश्रमधर्माचें पालन हेंच तप, अशें मनुस्मृतींत म्हळां. पापाचें रूप जशें आसत, तेप्रमाण एका दिसासावन एका वर्सामेरेन तप करचें शें गौतम धर्मसुत्रांत म्हळां.

व्यासाच्या प्रचंड तपांतल्यान त्या काळांतल्या सगल्या वाङ्‌मयाचो ग्रह जालो. शिव, बुध्द, नरनारायण, भगीरथ, अर्जून, हांचे जिणेंत पाचेंच सामर्थ्य दिसता. तीन पिळग्यांच्या तपाउपरांत भगीरथान गंगा थ्वीचेर हाडली. पुराणवाङ्‌मयात देव, दानव, मनीस हे सगलेच तप रतना दिसतात. विश्वामित्रान लेगीत खर तप करून 'ब्रह्मर्षी' ही पाधी मेळयल्ली.

विश्वसृश्टीची रचणूक करपाखातीर भगवान विष्णून ब्रह्मदेवाक उत्पन्न रून ताका तसो आदेश दिलो, पूण सृश्टीची रचणूक कशी करची तेंच ह्मदेवाक समजना जालें. तेखातीर तो भगवंताक शरण गेलो. भगवंतान ाका तप करपाक सांगलें. ताणें शंबर वर्सां कठीण तप करून सृश्ट र्मिली. शिवाक प्रसन्न करून घेवपापासत पार्वतीन लेगीत तप केल्लें.

तपान असाध्य तें साध्य जाल्ल्यान, सामान्य मनीस लेगीत कामनांचे र्तीखातीर आपापले परीन तप करता. एक वा दोनूय हात वयर धरून अखंड उबें रावप, एका पांयाचेर उबें रावप, सतत जागें रावप, मौन धरप, चलत रावप, दंडवत घालीत तीर्थयात्रा करप अशे तरेचीं खर तपां पयलींच्या काळांत लोक करताले. अन्नाचेर नियंत्रण दवरप हें तपाचें म्हत्वाचें आंग मानताले. तेखातीर कांय तपस्वी फकत उदक पियेवन वा उपाशीच रावताले. आयज लेगीत असले तपस्वी भारताच्या कांय वाठारांनी चड करून तीर्थक्षेत्रांनी, दोंगरी गुहांनी तप करतना दिसतात.

आदल्या जल्मांतलीं कर्मां तप करून नश्ट करचीं अशें बौध्द धर्मांत सांगलां. पूण तप करप बुध्दाक मान्य नाशिल्लें. तपस्येंतले आत्मक्लेश आनी उपास हेसारके देहदंडाचे मार्ग ताका अतिरेकी दिसताले. तपाविशींचो ताचो स्वताचो अणभवूय उरफाटोच आशिल्लो. सुर्वेक ज्ञान मेळोवपापासत ताणें तपाचोच मार्ग आपणायल्लो. पूण खर तप करून ताचो देह हाडकुळो आनी सामको अशक्त जालो. उपरांत ताका दिसलें असल्या आत्मकोशांनी ज्ञान मेळचें ना. हाचेपरस ज्ञानप्राप्तीचो वेगळो असो मार्ग आसूंक जाय असो विचार करून ताणें पयलीं आरोग्य सुदारलें आनी किण्ण सुवातेर चिंतनाचो मार्ग आपणायलो. तातूंतल्यानूच तो बुध्द जालो. नैतिक आचरण, ध्यान आनी अंतर्मूख जावप ह्यो गजाली मनशाक उच्च ध्येयाचेर व्हरतात, अशें बुध्दान संयुक्त निकायांत सांगलां.

जैन धर्मांत मात असल्या शारिरीक क्लेशांक चड म्हत्व दिलां. संचित कर्म नश्ट करप हाका जैन धर्मांत कर्मनिर्जरा अशें म्हळां आनी कर्मनिर्जरेचें मुखेल साधन तप मानलां. जैन धर्मान तपाचे बाह्य आनी अभ्यंतर अशे दोन भेद केल्यात.

ग्रीक लोकांभितर अध्याय आनी तप ह्यो कल्पना घट जाल्ल्यो. ग्रीक क्रिस्तांव (Eastern Orthodox Church) इगर्ज हातुंतूय ह्यो कल्पना आसात. रोमन कॅथॉलीक इगर्ज आनी प्रॉटेस्टंट इगर्ज हातूंत पापाची कबुली (कन्फॅशन) दिवन तेविशीं पश्चाताप उक्तावन चूक मागप आनी योग्य प्रायश्चीत घेवप, ह्या स्वरूपांत तपाची कल्पना ख्रिस्ती धर्मांत आसा.

- कों. वि. सं. मं.

तबलें : भारतीय संगितांत साथसंगतीखातीर आनी स्वतंत्र वादनाखातीर उपेगाक पडपी एक तालवाद्यांची जोडी. उजव्या हातान वाजयतात त्या वाद्याक 'तबलें' म्हण्टात आनी दाव्या हातान वाजयतात त्या वाद्याक 'डग्गो' म्हण्टात. डग्याचो उपेग 'खर्ज' आवाज काडपाखातीर आनी तबल्याचो उपेग उंचेलो आवाज काडपाखातीर करतात.

तबलें ह्या वाद्याचें मूळ 'तब्ल' ह्या वाद्यांत आसुंये अशें म्हण्टात. इब्न खुर्दाद बिह ह्या इतिहासकाराच्या मतान ताचे निर्मितीचो मान 'तबल बी लमक' ह्या अरबी कलाकाराक फावता. हें वाद्य मोगलांनी भारतांत हाडलें अशें म्हण्टात. १२९६ ते १३१६ ह्या सुमाराक मृदंग पखवाजावरी 'तींत' (शाई) उपेगांत येतकच तबल्यांत म्हत्वाच्यो सुदारणा जाल्यो. 'ख्याल' आनी टप्प्यासारक्या संगीत रचणुकांवांगडा साथी खातीर ताचे उपेग जावंक लागले. स्वरबध्द गायकी, वादन आनी कथ्थक नाचाक तबल्याच्या ठेक्याची आनी लयेची गरज आसता. तबल्याचें सुदारणेचें श्रेय चडशें अमीर खुसरौक फाव जाता. ह्या वाद्याचो मूळ जनक म्हणून सुधारखाँ धाडी हाचेंय नांव घेतात. पूण ते विशीं फाव तो पुरावो मेळना.

खैर, शिशें, बाभूळ, चींच आदी झाडांच्या लांकडापसून तबलें तयार करतात.

तोंडाकडेन मात्शें अशीर आशिल्लें, नळकांडयेच्या आकाराचें लांकूड घेवन भितल्ले वटेन कोंरातून घेतात. 'डग्गो' तांब्याचो, पितुळचो वा केन्नाय मातयेचो आसून घुमटा आकृतेचो आसता. आनी ताचें तोंड तबल्याच्या आकारापरस रूंद आसता. डग्याच्या आनी तबल्याच्या तोंडार बोकडयाचें चामडें ताणून बसयतात. ह्या चामड्या भोंवतणी दोट्टी देग (चाट) लायतात. ताचेवयर चामड्याचे वादयेची विणिल्ली कड लायतात ह्या सगळ्यांक मेळून 'पुडी' म्हण्टात. तबल्याच्या आनी डग्याच्या पुड्याच्या मदल्या भागार तींत (लोखणाचो कीस, काळें तींत, भात हांचें मिश्रण) घोंटून वाटंकुळो थर दितात. पुड्यांतल्यान विणिल्ली वादी तळाच्या कड्यांतल्यान तोंडा भोंवतणीं ओडून घेतात. तबल्याचे वादयेंत जे लांकडी फाळके (गठ्ठे) घालतात, ते जाय तेन्ना सकयल - वयर करून आनी विणयेचे कडेचेर तुतयो मारून गायन - वादनाच्या स्वराकडेन ताचो सूर मेळयतात.

वादन शैलीप्रमाण तबल्यांचीं वेगवेगळीं घराणीं थारायल्लीं आसात. तातूंतलें 'दिल्ली' हें पुर्विल्लें घराणें 'बंद बाज' आनी 'खुला बाज' ह्यो ह्या घराण्याच्यो मूळ संकल्पना आसात. 'बंद बाज' वा 'चाँटी का बाज' ह्या प्रकारांत चाट आनी तिंतावयलो आघात स्वतंत्र बोटांनी करतात. दिल्ली, अजराडा, बनारस, हीं ह्या प्रकारांतलीं घराणीं आसात. 'खुला बाज' वा 'पुरब बाज' (दिल्लीचे उदेंतेकडलीं घराणीं) प्रकारांत चाट आनी तींत हांचे मदल्या भागार (लवेचेर) हाताच्या तळव्यान वा बोटां एकठांय हाडून आघात करतात. ताचेर पखवाजाचे वादन शैलीची सया दिसून येता. सणसणीत आवाज हें ताचें खाशेलेपण. लखनौ, फरूखाबाद, मेरठ आनी पंजाब हीं ह्या प्रकारांतलीं घराणीं आसात.

दिल्ली घराण्याचो उस्ताद नथ्थूखाँ, गामेखाँ, अजराड्याचो उस्ताद हबीब उद्दीनखाँ, लखनौचो वाजिद हुसेनखाँ, फरुखाबादचो उस्ताद मुनीरखाँ, अहमदजान थिरकवा, अमीर हुसेनखाँ, बनारसचो पंडीत रामसहाय, बिरु मिश्र, पंडीत सामताप्रसाद मिश्र, पंजाबचो उस्ताद कादिर बक्ष अशे कांय नामनेचे तबलावादक आसात. अल्लारखाँ ह्या नामनेच्या तबलावादकाचो चलो झाकीर हुसेन खाँ हाणें सद्या तबला वादनांत आंतरराश्ट्रीय नामना मेळयल्या.

हिंदुस्तानी शास्त्रीय संगीत, उपशास्त्रीय संगीताचें साथी वाद्य म्हणून तबल्याचो मुखेलपणान उपेग जाता. तेभायर तबल्याचें स्वतंत्र अशें वाद्य संगीतय जाता.

– कों. वि. सं. मं.

तमाशा : महाराष्ट्रांतलो लोकनाट्याचो एक प्रकार. तमाशा करून दाखयतात तांकां तमासगीर म्हण्टात. तमाशांत सात-आठ कलावंत आसतात. ह्या कलावंतांच्या संचाक फड म्हण्टात. फडाच्या मुखेल्याक सरदार वा नायक म्हण्टात. सरदार म्हळ्यार तमाशांतल्या सगळ्या नाट्यदर्शनाचो मुखेल नायक म्हणजे सूत्रधार आसता. तो तोंडी संवाद - पदां वांगडाच वाद्यां वाजोवपांतूय कुशळ आसता. ताचेबरोबर बायलेचो भेस केल्लो नाचो वा नाची, तशेंच विदुषक, धोलकें आनी तुणतुणें वाजोवपी साथी आनी फाटल्यान उबे रावन 'जी जी, जी ग जी जी र जी' हे लावणींतले सूर ओडपी सुरत्ये वा झीलकरी हे सगले फडांतल्या सरदाराचे सांगाती आसतात.

तमाशाचे खेळ गावांतल्या जात्रांनी, ऊरूच्या वेळार वा होळये सारक्या उत्सवांनी जातात. तमाशाक रंगमाचयेची, पड्ड्यांची वा नेपथ्याची गरज नासता. खंयचेय उंचेले सुवातेर वा मैदानाचेर तमाशा करतात.

तमाशा हें अरबी उतर आसून, प्रेक्षणीय असो ताचो अर्थ जाता. तमाशा संस्थेच्या शिल्पकारांक आशिल्ली 'शाहीर' ही संज्ञा लेगीत मूळ शायर वा शाहर ह्या अरबी उतरापसून जाल्या. तमाशा संस्थेचें आनी तिच्या शिल्पकारांचें नांव अरबी आशिल्ल्यान ही संस्था मुसलमानांच्या प्रभावांतल्यान आयल्या अशें कांय विद्वानांचें मत आसा. तमाशाची परंपरा उत्तर पेशवाईच्या काळापरस चड पोरणी आसुंये, अशें तातूंतल्या लावणी वाङ्मयावयल्यान जाणवता. पूण लोकांच्या धर्मीक आनी समाजीक जिणकडेन प्रत्यक्ष संबंद नासून फक्त मनोरंजनाचे नदरेन, पयशे घेवन खेळपी गोंधळ, ललित, दशावतारी खेळ, भेदिकांचे ताफे सारकिले तमाशाच्या सभावाक लागीं पडटात. अशें मनोरंजन करपी लोककला प्रकार हेपयलींच अस्तित्वांत आसुंये अशें कांय जाणकारांचें मत आसा. पूण चड करून उत्तर पेशवाईंत सवाई माधवराव आनी दुसरो बाजीराव हांचे कारकीर्दींत तमासगीर शाहिरांक राजाश्रय मेळिल्ल्यान तमाशाचो चड उत्कर्श जालो. रामजोशी, अनंत फंदी, होनाजी बाळा, सगनभाऊ, प्रभाकर आनी परशुराम हे मुखेल शाहीर ह्याच काळांत गाजले.

पेशव्यांच्या काळांतल्या तमाशाक धोलकीचो तमाशा अशें म्हण्टाले. कवनां करपी शाहिरूच चड करून तमाशाचो फड काडटालो. त्या काळांत तमाशाचो मुखेल भर नाचगाण्याचेर आशिल्लो. सरदार, सोंगाडे आनी नाचो ह्या तिगांयचेर तमाशाचें येस आदारिल्लें. गण, गौळण, लावण्यो, कवनां आनी मुजरो हीं पेशव्यांच्या काळांतलीं तमाशाचीं पांच आंगां आशिल्लीं. हालींच्या तमाशांनी ह्या पांचूय आंगांवांगडा निमाणें 'वग' नांवाचो नाट्यप्रकार करतात.

गण : गण म्हळ्यार गणपतीचीं पदां. तमाशाचो आरंभ गणान जाता. पयलीं धोलकीं आनी तुणतुणें वाजोवपी हेर साथीदारांसयत लोकांमुखार येवन गण गायतात. खुबशा शाहिरांनी गण रचल्यात. गणेशान, गीतरचनेक आनी गीतगायनाक उर्बा दिवची आनी कार्यावळीक यस मेळोवन दिवचें असो ह्या गणगायनाचो हेत आसता.

गौळण : गणाउपरांत गौळणी म्हण्टात. गौळणी म्हळ्यार गोपी आनी कृष्ण हांच्या लीलांविशींचीं पदां. अशो गौळणी संतांनीय रचल्यात. तमाशांत ह्यो गौळणी अभिनय करून संवादांसयत गायतात. धंय - दूद घेवन राधा आनी तिच्यो इश्टिणी मथुरेच्या बाजाराक वतना कृष्ण आनी ताचे सांगाती तांकां वाटेंत आडायतात. तांचेकडेन धंय - दूद मागून तांकां सतायतात. उपरांत कृष्णाचो प्रतिनिधी पेंदो आनी राधेची प्रतिनिधी मावशीबाय हांच्या विनोदी संवादांनी हे कार्यावळीक चड रंग चडटा.

लावण्यो : गौळणी उपरांत विंगड विंगड प्रकारांची, चड करून

ारीक लावण्यांनी कार्यावळ जाता. ह्यो लावण्यो गायतना नाचो वा वी लावणेंतल्या आशयाक आपल्या उत्तान अभिनयान उठाव दिता. ीत लावणेच्या नांवाखाला नाटक - सिनेमांतलीं लोकप्रिय शृंगारीक ताय गायतात. आयच्या तमाशांत संगीत लावणी, रंगबाजी आनी क्कड अशोय लावण्यो आसतात. रंगबाजी म्हळ्यार उत्तान शृंगाराचें र्न करपी लावणी. त्यो गायतना नाचपी जे तरेचो अभिनय करता. तो ान स्वरूपाचो आसता. छक्कड म्हळ्यार नाट्यगीतांच्या वा जोडगितांच्या रूपाची लावणी. पठ्ठे बापूराव हाणें अशी छक्कड रचना खूब केल्या.

वग : वग म्हळ्यार एके तरेचें नाटकूच. हालींच्या तमाशांनी वग हें माशाचे मुखेल आंग जावन रावलां. चड करून वगाचे सुरवातीची मेका सांगपाखातीर खाशेली लावणीय आसता. अशी ही लावणी निवेदना शेन वापरतात. वगांतले कांय संवाद गद्यांत आनी कांय संवाद पद्यांत ासतात. ह्या गद्य संवादांक 'बतावणी' वा 'सपातनी' म्हण्टात. ह्या वग ाट्याचो आरंभ एकुणिसाव्या शेंकड्याच्या उत्तरार्धांत जालो. इ. स. ८६५ वर्सा उमाजी सावळजकर आनी ताचो सांगाती बाबाजी मांग ाणी 'मोहना - बटाव' हो पयलो वग रचलो. उपरांत पठ्ठे बापुरावाच्या मेठ्ठाराणी' ह्या वगाक खूब नामना मेळ्ळी. तांचे उपरांत अर्जुना ाघोलीकर, दगडू साळी, भाऊ फक्कड, उत्तमराव मोहित हांच्याय गांक खूब नामना मेळ्ळी. स्वातंत्र्याउपरांतच्या काळांतल्या तमाशाक ोकनाट्याची प्रतिश्ठा लाबली. पु. ल. देशपांडे, ग. दि. माडगूळकर, यंकटेश माडगूळकर, शंकर पाटील, वसंत बापट, वसंत सबनीस, ह्या ामनेच्या साहित्यिकांनी वगनाट्यां बरयल्यांत. ह्या आधुनीक वगांनी, ालंत समाजीक - राजकीय वेवस्थेचेर व्यंगात्मक टिका केल्ली दिसता.

मुजरो : नाटकांतल्या भरतवाक्या भाशेन, मुजरो हो तमाशाच्या नेमाणो गायतात. हातूंत विंगड विंगड शाहिरांक तशेंच साधू, संत, अवलिये, बैरागी हांकां वंदन करून तांचो आशिर्वाद मागतात. हालीं हो मुजऱ्याचो प्रकार बंद जाला. पूण १९२० उपरांत ह्या मुजऱ्याचेर नाटकांतले नांदीचो प्रभाव पडून तो तमाशाचे सुरवातीक म्हणपाक लागले. तेखातीर पयलीं गण आनी उपरांत मानकऱ्यांक मानाचो मुजरो करपाची चाल सुरू जाली.

संगीतबारी : उत्तर हिंदुस्थानी जलशाचे पद्दतीचो एक नवो प्रकार, १९३० उपरांतच्या काळांत विदर्भ मराठवाड्यांतल्यान येवन तमाशांत भरसलो. ह्या नव्या प्रकाराचें नांव 'संगीतबारी'. मुळांत हो तमाशा नासून दोबारणी - कोल्हाटणी हांचो नाच. तबलें, पेटी, वारांवाचो त्रिकोण ह्या वाद्यांचे साथीचेर पोरण्यो - नव्यो लावण्यो, पदां आनी हालींच्या सिनेमांतलीं पदां नाचून गावप, अशें हे संगीतबारीचें मूळ स्वरूप. धोलकीबारींत वग आनी नाट्य म्हत्वाचें आसून, संगीतबारींत नाच आनी मादक लावणी गायनाक म्हत्व आसता. संगीतबारीचें मूळ उत्तर हिंदुस्थानांतले दरबारी नर्तिकेचे प्रथेंत आशिल्ल्यान, विदर्भ, मराठवाड्यांत तिका चड नामना आसा. थंय संगीतबारीक 'संगीत जलसा' ह्या नांवानूय पाचारतात. कौसल्या कोपरगावकर, लीला आनी कला येवलेकर, हिरा सातारकर, शेवंती जेजुरीकर, यमुना वाईकर, अनुसया कवठेकर, छबू नगरकर, कमल आनी सुलोचना पातुर्डेकर हांच्या संगीतवाऱ्यांक खूब नामना मेळ्ळ्या.

तमाशांत दौलतजादा नांवाचो अश्लील असो एक प्रकार आशिल्लो. दौलतजादा म्हळ्यार तमाशा पळोवपी लोकांमदलो कोणूय एक मनीस हातात पयशाचें एकाद्रें नाणें घेवन तें नाचीक दिवपाक येवप आनी तें घेवपापसत ती मुखार येतकच तिच्या खंयच्याय आंगाक हात लावन, आपली आवडीची लावणी म्हणपाक लावप. अशे तरेच्या प्रकारांक लागून स्वातंत्र्या उपरांतच्या काळांत तमाशाचेर बंदी घाली. पूण लोकनाट्यांतली गोडसाण आनी बळगें हांचेर विचार करून मुंबय सरकारान १९४८ वर्सा 'तमाशा सुदार समिती'ची स्थापणूक केली. हे समितीवतीन तमाशांतल्या अश्लील चाळ्यांक आळो घालून, तातूंत सुदारणां घडोवन हाडपाचें थारायलें. उपरांत १९५५ वर्सा 'महाराष्ट्र तमाशा परिशद' ही संस्था स्थापन केली. तमाशाचो उपेग समाजीक आनी राजकीय प्रचाराखातीर जावपाक लागलो. दर वर्सा तमाशा महोत्सव आयोजीत करून, शासनान तमाशा कलावंतांक खूब प्रोत्साहन दिलें. २५ - २६ जून १९५५ ह्या दिसा पुण्याक महाराष्ट्र तमाशा परिशदेचें पयलें अधिवेशन भरलें. १९५६ वर्सा दुसरें अधिवेशन, १९५७ वर्सा तिसरें आनी १९५८ वर्सा चवथें अधिवेशन अशीं दर वर्सा परिशदेचीं अधिवेशनां जायत रावलीं. पूण १९५८ वर्साच मुंबयच्या कांय तमाशाफड मालकांनी आपली एक वेगळी संघटणा करून 'मुंबय राज्य तमाशा परिशद' स्थापन केली. पूण एकाच राज्यांत दोन परिशदो आसप योग्य न्हय ह्या विचारान, त्या काळांतलो मंत्री नाशिकराव तिरपुडे हाणें दोनय परिशदांतल्या कार्यकर्त्यांक एकठांय हाडून 'मराठी तमाशा परिशदे'ची स्थापणूक केली. राज्य शासनान १९५७ वर्सासावन मुंबय राज्य तमाशा महोत्सव सुरू करून तमाशा सर्तीय आयोजीत केल्यो. तमाशाच्या खेळाखातीर 'बी' थिएटर चलोवपाक परवाने दिले. तमाशाच्या खेळावयलो करमणूक कर माफ केलो. नामनेच्या तमाशा कलाकारांक राष्ट्रपतीपदक दिवन भोवमान केलो. भाऊ बापू (मांग) नारायणगावकर आनी दादू इंदुरीकर हे १९६१ आनी १९७४ वर्सा हो मान मेळिल्ले दोन मानकरी. शासनावतीन दर वर्सा तमाशा कलाकारांक मानधन मेळपाक लागलें. हालीं महाराष्ट्र शासनावतीन तमाशा प्रशिक्षण शिबिरां घेतात.

तमाशा ह्या विशयाचेर मराठी सिनेमा काडप जालां. तशें हेर मराठी सिनेमांनीय तमाशा हो लोकनाट्य प्रकार दाखयतात. कांय मराठी सिनेमा तमाशाप्रमाण आसून तातूंत ह्या लोकनाट्याचो खुबूच प्रमाणांत आस्पाव जाल्लो दिसता.

- कों. वि. सं. मं.

तमीळनाडू : भारतीय द्विपकल्पाच्या आग्नेय वाठारांतलें राज्य. नाडू म्हळ्यार देश. तमीळ भास उलोवप्यांचो देश म्हणून ह्या वाठाराक तमीळनाडू म्हणूंक लागले. राज्याचो आवांठ १,३०,०५८ चौ. किमी. लोकसंख्या ५,५६,३८,३१८ (१९९१). विस्तार ८°४′ उत्तर ते १३°५०′ उत्तर आनी ७६° उदेंत ते ८०°२१′ उदेंत. राज्याचे अस्तंतेक केरळ राज्य, उत्तरेक आंध्र प्रदेश आनी कर्नाटक राज्य, उदेंतेक बंगालचो उपसागर आनी दक्षिणेक हिंदी महासागर आसा.

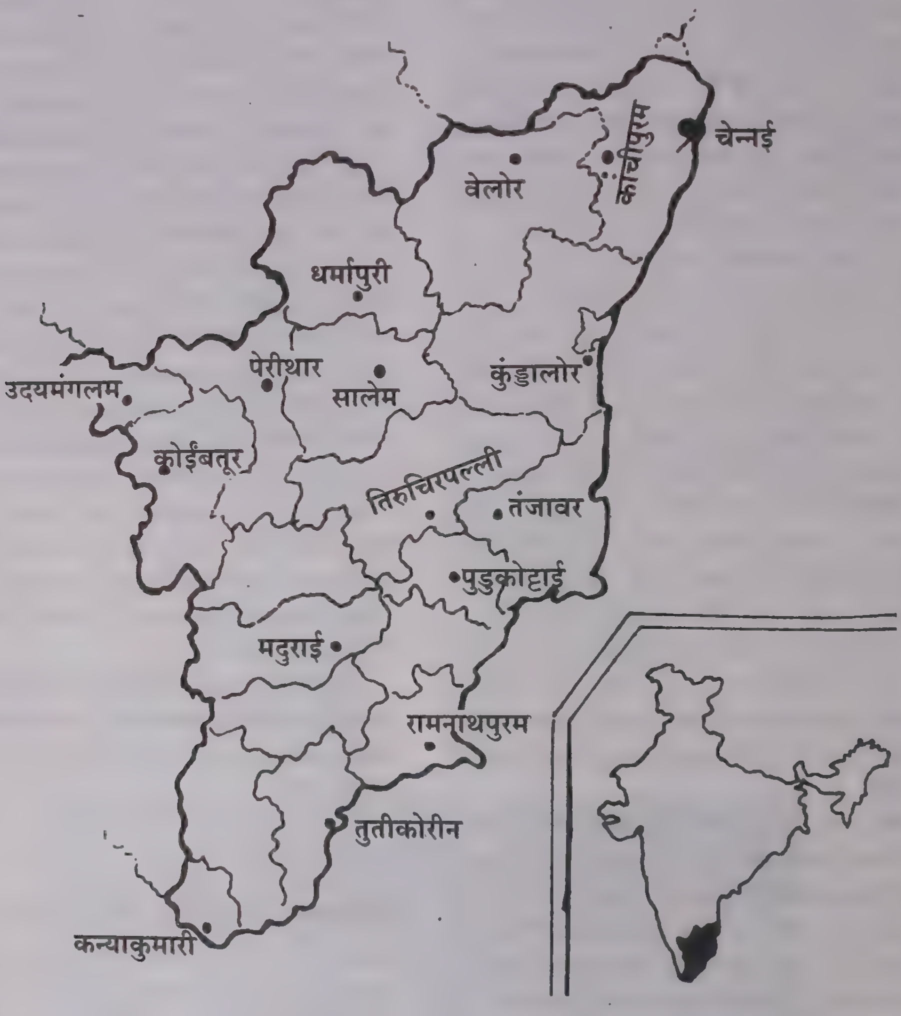
भूंयवर्णन : राज्याचे, उदेंतेकडलो मैदानी प्रदेश आनी अस्तंतेचो पठारी, दोंगराळ प्रदेश अशे दोन भाग पडटात. राज्याचे उदेंतेकडली दर्यादेग बरीच लांब आसा. पूण त्या मानान बंदरां मात थोडींच आसात मद्रासाची नामनेची मरीना वेळ हांगाच आसा. महाबलीपुर, तंजावरचो कांय वाठार समुद्रांत बुडिल्ल्याचो पुरावो मेळटा. थोड्या वाठारांनी न्हंयच्या तोंडाचेर रेंवेच्यो वणटी तयार जाल्ल्यो दिसतात. रामेश्वर द्वीप हें ताचेच

तमीळनाडू

उदाहरण. मानारचें आखात आनी पाल्कची सामुद्रधुनी हांचेभितर ल्हान ल्हान द्विपां तयार जाल्यांत. धनुष्यकोडी आनी श्रीलंकेचें तलाई मानार हांकां जोडपी शेकानशेन फातरांची रांक, म्हळ्यारूच रामाचो सेतू. ताका ॲडम्स ब्रीज अशेंय नांव आसा. रामनाथपुरम् आनी तिरुनेलवेली जिल्ह्यांनी सु. ३० ते ६५ मी. उंचायेचे ल्हान रेंवेचे दोंगर जाल्ले दिश्टी पडटात, जांकां 'तेरी' म्हण्टात.

मी.), कलरायन आनी पछिमलई ह्यो दोंगुल्ल्यो आसात. पलनी दोंगुल्लेचे उदेंतेक वैगईच्या दोनूय वटांनी आंदीपट्टी आनी वरुषनाड ह्यो दोंगुल्ल्यो आसात.

जमीन : तमीळनाडूच्या मैदानी वाठाराचो चडसो भाग न्हंयांनी व्हांवून हाडिल्ल्या गाळान तयार जाला. कावेरी न्हंयेच्या त्रिभुज प्रदेशांतली जमीन सुपीक गाळाची. उत्तर भागांत रेंव आनी गाळ भरशिल्ली लोम

न्हंयो : अस्तंतेकडल्या दोंगराळ वाठारांतल्यान आयिल्ल्यो पालार, पोन्नाइय्यार (पेन्नार), कावेरी, वैगई आनी ताम्रपर्णी ह्यो मुखेल न्हंयो मैदानी वाठारांतल्यान उदेंतेकडेन व्हांवतात. तेभायर चेयूर, मोयार, भवानी, अमरावती, चित्तार, नोयिल, कूम, कोट्टेलियार आदी न्हंयो ह्या राज्यांत आसात आनी तांचेर येरादारी चलता. पुलिकत तळ्याचो दक्षिण वाठार ह्या राज्यांत येता.

दोंगर : तमिळनाडूचे अस्तंत शिमेचेर उत्तरेक निलगिरी पर्वत आसा. निलगिरीची दोडाबेट्टा तेंगशी २६३७ मी. उंचायेची आसा. हांगा पालघाट, अन्नमलाई, एलाचल हे दोंगर आसून पलनी दोंगुल्ल्यो हो तातूंतलोच एक उदेंतेकडलो फांटो तेभायर जावाडीं (१,१६० मी.), शेवराय (१६४७

प्रकाराची माती मेळटा. राज्याच्या मदल्या वाठारांत तांबडी माती मेळटा. मदुराई, रामनाथपुरम् आनी तिरुनेलवेली जिल्ह्यांनी काळी माती जाल्यार चिंगलपुट, तंजावर आदी वाठारांनी लॅटरायट - जांभा फातराची माती मेळटा.

हवामान : विषुववृत्तापसून फकत सुमार ८८० ते १,५५० किमी. पयस आशिल्ल्या वाठारांत हवामान उश्ण आसता. गिमांत, मे म्हयन्यांत, सरासरी तापमान २१° सॅ. आसता आनी चडांत चड ४३° सॅ. मेरेन जाता. शियांत जानेवारी म्हयन्यांत् सरासरी तापमान २४° सॅ. आनी उण्यांत उणें १८° सॅ. आसता.

वर्सांक पावस सरासरी ७० सेंमी. ते १५० सेंमी. आसता. ह्या

ःरेगेवयल्या वाठारांत ऑक्टोबर, नोव्हेंबर आनी डिसेंबर म्हयन्यांनी ाा चड पडटा. एप्रील आनी मे म्हयन्यांनीय थोडो पावस पडटा. ाच आंबे तयार जातात, देखून ह्या पावसाक 'आंब्यां पावस' म्हण्टात. ाराळ प्रदेशांत चड करून निलगिरी दोंगराच्या वाठारांत १०० ते ० सेमी. परसय चड पावस पडटा. तमिळनाडू दोंगराचेर ८० सेंमी. ायार पालघाट दरये लागसारच्या प्रदेशांत १२० सेमि. पावस पडटा. ाथपुरम् आनी तिरुनेलवेली ह्या जिल्ह्यांनी पावसाचें प्रमाण सामकें आसता.

वनस्पत आनी मोनजात : १९८० - ८१ वर्सा राज्यांत २१,८९,१९१ किमी. इतलो वाठार रानाखाला आशिल्लो. हांगाच्या दोंगराळ वाठारांत ा रानां आसात. सायल, रोझवूड, निलगिरी आनी चंदनाचे रूख ा चड आसात. कोईमत्तूर आनी निलगिरी दोंगराळ वाठारांत सायलाचीं रानां आनी कोंड्यांच्यो आळी आसात. हाचेभायर नेली, एली, स्ती, माड, सुपारी, ताड, आंबो, पणस, वड, पिंपळ आदी झाडां ्यांत आसात. दर्यादेगेवयल्या वाठारांनी माड आनी ताडाचीं झाडां तात. कांयकडेन बाभळ आनी कांटेरी वनस्पतूय मेळटा.

रानांत हत्ती, गवो, हरण, बिबटो वाग, वांस्वेल, रानदुकर, सांबर ाळीं रानटी जनावरां आसात. तांचेखातीर मदुमलयाक अभयारण्य खून दवरलां. तशेंच कावेरी त्रिभूज वाठारांत कॅलिमियराक ासुकण्यांक रावपाक खाशेली सोय केल्या. थंय स्थलांतर करपी ाक पक्षी येतात. गिंडी हांगाच्या राजभवनांत काळवीट, चितळ आनी ा जनावरांखातीर खाशेली सुवात केल्या. पुलिकत तळ्यांत स्थलांतर रपी हंसक, बकीं, बदकां, करकोच आदी सुकणीं पळोवंक मेळटात. ा धवो आयबॅक्स, क्राक, स्पूनबिल, उकते चोंचीचो बलाक, पाणबुडो, ाळो, पाणकावळो आदी सवणीं मेळटात. तेभायर हेर भारतीय मोनजात ा आसा.

इतिहास : धर्तरेवयली ही पोरण्यांत पोरणी भूंय अशें मानतात. तिहासकारांच्या मतान मनीस संस्कृतायेचो जल्म हांगाच जाला आसूंक ाय. पोरण्यांतले पोरणे इतिहासीक अवशेश हांगा मेळटात. इ. स. ार्दी ३,००,००० वर्सांपयलीं हांगा मनशांची वस्ती आशिल्ली आनी ते ातरांचीं आयुधां वापरताले. त्या काळांत तेन्ना हातकुराड संस्कृती ाशिल्ली अशें रॉबर्ट ब्रूस फूट ह्या संशोधकाचें मत आसा. इ. स. आर्दी ७००० च्या सुमाराक हांगाचो मनीस बरोच सुदारिल्लो आनी तो धान्य पेकयतालो. इ. स. आर्दी १००० वर्सांच्या सुमाराक आर्य दक्षिणेंत ायले अशें म्हण्टात. रामायण आनी महाभारत ह्या काळांत मदुराईंत ांड्यांचें राज्य आशिल्लें अशेंय मत आसा. अगस्त्य ऋषीक तमीळ साहित्यांत ूब मान आसा. दक्षिणेक वेल्लूर न्हंयेमेरेन पांड्य घराण्याचें राज्य आशिल्लें. उत्तरेक चोल घराण्याचें आनी अस्तंतेक चेर घराण्याचें राज्य आशिल्लें. हीं तिनूय द्रवीड घराणीं आशिल्लीं.

पयल्या ते तिसऱ्या शतमानांत १९०त करिकाल ह्या चोल राजान आपलें राज्य वाडयलें आनी तोंडमंडलम् हो प्रदेश घेतलो. तेचपरी पांड्य आनी चेर राजांक हारयले. तिसऱ्या शतमानामेरेन चोल, चेर आनी पांड्य राज्यां गिरेस्त आशिल्लीं. तेन्नाच पल्लव घराण्यान कांजीवरमाक राज्याची स्थापणूक केली. कांय पल्लव राजांक विद्या आनी शिल्पकलेची आवड आशिल्ली आनी ते सगळ्या धर्मांच्या लोकांविशीं आदर बाळगिताले. सव्या शतमानांत कळभ्र जमातींतल्या अच्युतविक्कन्त आनी उपरांत कुरुवन ह्या राजांनी सत्तेर येतकच पल्लवांची राजसत्ता ना केली. ह्या राजांनी हिंदूंचीं देवळां लेगीत नश्ट केलीं. फुडें पांड्य, पल्लव आनी बादामीचो चालुक्य हांणी परतो राज्यकारभार जाग्यार हाडलो. मागीर तमीळ प्रदेश पांड्य आनी पल्लव घराण्यांभितर वांटून गेलो. पल्लव राजांनी संगीत, चित्रकला, स्थापत्यकला हातूंत खूब वाड केली. महाबलीपूर आनी कांजीवरम् हीं देवळां त्याच काळांतलीं आसात. ह्या राजांची सत्ता ८१५ मेरेन आशिल्ली.

चोल राजा आदित्य पयलो हाणें पल्लव राजा अपराजित हाका हारोवन दक्षिण अर्काटचो प्रदेश चोल सत्येखाल घेतलो. पयलो परांतक हाणें (९०७ - ९५५) चोल राज्याचो विस्तार केलो. ताणें पांड्य राजाक हारोवन मदुराईचें राज्य हस्तगत केलें. राष्ट्रकुट तिसरो कृष्ण हाणें चोल राजाक हारयलो (९४९). पूण ताच्या मरणाउपरांत राज्याक घटसाण नाशिल्ली. मागीर चोल राजांनी राष्ट्रकुट आनी पांड्य राजांक हारोवन तांचे प्रदेश परत जिखून घेतले. पांड्य राज्य चोल राज्याक जोडटकच पयलो राजराजान गंगासावन म्हैसूर आनी बेल्लारी आनी चालुक्याकडल्यान कांय प्रदेश जिखून घेतलें आनी चोल राज्य घट केलें. ताणें चेर नावीक दलाक हारयले आनी श्रीलंकेचो उत्तरेकडलो वाठार मालदीव जुंवे जिखून घेतले. ताणेंच तंजावरचें बृहदीश्वर देवूळ बांदलें. पयलो राजराज हाचे कारकीर्दीसावन तमीळ प्रदेशाचो खरो इतिहास सुरू जालो. १२७९ मेरेन तमीळनाडूचेर चोल राजांची सत्ता आशिल्ली. १२५८त सुंदर पांड्य हाणें चोल राजाक आनी १२६४त होयसळ राजांक हारयले. पांड्य राजांभितर राजा जटावर्मन सुंदर पांड्य आनी ताचो पूत मारवर्मन कुलशेखर हांणी पांड्य राज्याचो विस्तार केलो. उपरांत कुलशेखरच्या पुतांमदीं राज्याखातीर झगडीं जालीं. तातूंत सुंदर पांड्य राजान दिल्लीच्या मलीक काफूराचो पालव घेतलो. मलीक काफूरान दक्षिणेकडचीं शारां लुटलीं. कांय वर्सांनी घियासुद्दीन तुघलकाचो पूत मुहम्मद बीन तुघलक हाणें घुरी घालून मदुराईंत मुसलमानांचें राज्य स्थापलें. १३३४ ते १३७८ मेरेन मदुराईंत मुसलमानांचें राज्य आशिल्लें. ह्या काळांत हिंदूंचो खूब तरांनी छळ जालो. देवळांचो विध्वंस जालो. ह्या वेळार पांड्य राजांनी सुलतानाक विरोध करपाचो अयशस्वी यत्न केलो. चवदाव्या शेंकड्यांत तमीळ देशाचे उत्तरेकडल्या प्रदेशांत पांड्यांचें राज्य आशिल्लें. सुलतानाची सत्ता चालू आसतनाच विजयनगरच्या हिंदू राज्याची स्थापना जाली. बुक्करायाचो पूत कुमार कंपन हाणें १३७० त सुलतानाक हारयलो. १३७८त मदुराई प्रदेश विजयनगर राज्याक जोडलो. दुसऱ्या हरिहरच्या राज्यांत विजयनगरचें राज्य दक्षिण हिंदुस्थानांत बरेंच पातळिल्लें.

१५६५त तालिकोटच्या झुजांत विजयनगरची हार जाली आनी जिंजी, तंजावर, मदुराई हांगाच्या नायक राजांनी आपल्या स्वतंत्र अस्तित्वाची घोशणा केली. उपरांत नायक राजांभितर सदांच झुजां जातालीं. १६६२त मदुराईच्या चोक्कनाथान तंजावरच्या विजयराघव नायकाक हारयलो. फुडें विजयराघवाच्या पुताक गादयेर बसोवपाखातीर ताच्या वांगड्यांनी सुलतानाचो आदार घेतलो. ताचेपयलीं शहाजी दक्षिणेंत गेल्लो आनी ताणें तुंगभद्रेचे दक्षिणेकडलो वाठार हस्तगत केलो. फुडें तंजावरच्या अळगिरीक धावंडावपाक आदिलशाही सुलतानान शिवाजीचो भाव व्यंकोजी हाका धाडलो. ताणें तंजावरचो किल्लो घेतलो आनी सुलतान मरतकच ताचें राज्य हस्तगत केलें (१६७६). १६७७त शिवाजीन

कर्नाटकांत घुरी घाली आनी जिंजी तशेंच ताचे भोंवतणचो वाठार घेतलो. १६९८ मेरेन हो वाठार मराठ्यांकडेन आशिल्लो. १६९८त मोगलांनी जिंजी आनी भोंवतणचो वाठार घेतलो. हांगाचो कारभार अर्काटचो नबाब पळेतालो. १७४०त मराठ्यांनी कर्नाटकाचेर घुरी घाली. तांणी चंदासाहेबाक अटक केली. पूण १७४३त निजामुल्मुल्क हाणें घुरी घाली आनी ताणें अन्वरुद्दीन खानाक अर्काटचो नवाब केलो. १७४४त नबाबाच्या जाग्याखातीर मुहम्मद अली आनी चंदासाहेब हांचेमदीं वाद जावंक लागलो. ताचो फायदो चेन्नईचे देगेर वसाहत करून राविल्ल्या इंग्लीश आनी फ्रँच लोकांनी घेतलो आनी तांचेमदीं दोन झुजां जालीं. १७४४ ते १७४८ काळांत चालू आशिल्लें कर्नाटकाचें झूज युरोपांत १७४८त जाल्ल्या एक्स-ला-शपेलचे कबलातीन थांबलें आनी मद्रास इंग्लिशांकडेन गेलें. उपरांत १७४९त सुरू जाल्लें दुसरें झूज १७५४त थांबलें आनी १७६३त पॅरीसाक जाल्ले कबलातीन फकत पाँडिचेरी फ्रँचांक मेळ्ळी. फुडें इंग्लीश, हैदर अली आनी टिपू हांचेभितर जाल्ल्या झुजांत इंग्लिशांनी कर्नाटकाचो प्रदेश हस्तगत केलो. १८५५ मेरेन इंग्लिशांनी आपलो शेक सगळेकडेन पातळायलो.

तमीळनाडूंत भारताच्या स्वातंत्र्याखातीर सुर्वेक होमरूल चळवळ जाली आनी उपरांत राजकी आंदोलनां जावंक सुरवात जाली. हे चळवळींत सगल्या लोकांनी वांटो घेतिल्लो. ब्रिटीश सरकाराआड सगळ्या रयतांनीं बंड केल्लें. २०व्या शतमानांत हांगा लोकमान्य टिळक आनी महात्मा गांधीन सुटकेखातीर चळवळ सुरू केल्ली.

राज्यवेवस्था : ब्रिटीशांच्या काळांत मद्रास प्रेसिडॅन्सी ह्या नांवान वळखतल्या मद्रास प्रदेशांत केरळ, कर्नाटक आनी आंध्र प्रदेश ह्या राज्यांतले प्रदेश आसपावताले. पूण स्वतंत्रताय मेळटकूच आंध्रांत भाशेप्रमाण प्रदेश जावंचे म्हणून चळवळ सुरू जाली. पोट्टी श्रीरामलू हाणें आमरण उपास सुरू केलो आनी १९५३त आंध्र राज्य मद्रासापसून वेगळें जालें. १९५६ कायदद्याप्रमाण भोंवतणच्या तीन राज्यांतले तमीळ भास उलोवपी वाठार एकठांय करून मद्रास राज्य स्थापन जालें. फुडें १४ जानेवारी १९६९ दिसा ताचें तमीळनाडू अशें नांव दवरलें.

भारतीय संघराज्याचें तमिळनाडू हें एक घटक राज्य. राश्ट्रपती राज्यपाल नेमता आनी ताची मान्यताय घेवन मंत्रीमंडळाच्या पालवान मुख्यमंत्री राज्यकारभार पळेता. मंत्रीमंडळ विधीमंडळाक जापसालदार आसता. विधीमंडळाचे दोन भाग आसतात. विधानसभेचे २३५ वांगडी आसतात आनी विधानपरिशदेचे ६२ वांगडी आसतात. राज्यांतल्यान लोकसभेचे ३९ आनी राज्यसभेचे १८ खासदार वेंचतात. तमीळनाडूंत द्रवीड कळघम, द्रवीड मुन्नेत्र कळघम, अण्णा द्रवीड मुनेत्रा कळघम कम्युनिस्ट, फॉरवर्ड ब्लॉक अशे जायते राजकी पक्ष आसात.

राज्यकारभार सुरळीत चलपाखातीर राज्याचे १४ म्हाल केल्यात. १९७४त पुदुकोट्टई ह्या आनीक एका म्हालाची निर्मिती जाली. राज्यांत ८४ नगरपालिका आनी एक म्हानगरपालिका आसा. सद्या त्रिसुत्र पंचायत पद्दत चालू केल्या. मद्रास ही तमीळनाडूची राजधानी आसून तमीळ ही ताची राज्यकारभाराची भास.

अर्थीक स्थिती : राज्यांतले वट्ट जमनींतली ४९% जमीन पिकावळीखाल आसा. शेतवडीचे नदरेन हांगा जाय तितलो पावस पडनाशिल्ल्यान शेतकी पिकावळीखाल आशिल्ले ४१% जमनीक उदकापुरवण करतात. वर्सांतल्यान रब्बी आनी खरीप हीं भाताचीं दोन पिकां काडटात. तंजावर, चिंगलपुट आनी दक्षिण अर्काट ह्या म्हाल चड प्रमाणांत शेतीचें पीक काडटात. तांदूळ, कापूस, तंबाकू, ऊ भिकणां आनी काफी हीं हांगाचीं मुखेल पिकां आसून हांगा भरड धान्य जातात. कोईमुत्तूराक भारत सरकारान ऊंस संशोधन केंद्राची स्थाप केल्या. उदका पुरवणेखाल आशिल्ल्या भागांत मद्रास, द. अर्का तिरुनेलवेली आनी कोईमुत्तूराक ऊसाचें पीक चड काडटात. तंबाकू हांगाचें नगदी पीक. सिगरेट तयार करपाखातीर उच्च प्रतीचो तं हांगा पिकयतात. कोईमुत्तूर, मदुराई आनी तिरुचिरापल्ली ह्या म्हाल तंबाकूचें पीक चड येता. बेदसिंदूराक सिगरेट आनी चिरूट करप कारखानो आसा. कापसाच्या उत्पादनांत हें म्हत्वाचें राज्य मानता उच्च प्रतीचो कापूस हांगा पिकता. रामनाथपुरम्, मदुराई, सेल तिरुनेलवेली आनी तिरुचिरापल्ली ह्या म्हालांत कापसाचें पीक चड काडट दोंगराळ भागांत निलगिरी पर्वताची काफयेच्या मळ्यांखातीर नाम आसा. हांगा च्या, रबर हांचेंय उत्पादन काडटात. तेलबियो लागवडीख जितली जमीन येता तातूंतले ५% जमनींत तिळांची लागवड करता तर ८४% जमीन भिकणांचे लागवडीखाल येता. तेभायर ज्वारी, बाज हरभरो, सांसवां, गोड, मिरसांगो, सूंठ, हळद, केळी, वेलदोडे, सुप हांचेंय पीक म्हत्वाचें आसा. हांगा बरे जातीच्यो गायो आनी बैल मेळट हांगाचे बारगुर आनी कोंगायम बैल फामाद आसात. मुऱ्हा जाती म्हशी पैदास करपाचें केंद्र अलमढी गांवांत स्थापन जालां. वेवसायाखातीर कोईमुत्तूर, कोडईकानल, मदुराई, चेन्नई, कन्याकुमा तिरुचिरापल्ली, तंजावर आनी चिदंबरम् हांगा केंद्रां स्थापन जाल्य मद्रासाक पशुवैद्यक म्हाविद्यालय आसा.

राज्यांत जाय तितलो पावस पडनाशिल्ल्यान न्हंयो आनी तळीं हां उदका पुरवणेखातीर वापर करतात. पयलींच्या काळांत न्हंयेचेर बां बांदताले. हांगाचीं मनशान बांदिल्लीं तळीं खाशेलीं. राज्यांत चड खारजांवरवीं उदका पुरवण जाता. तेखातीर मेत्तूर धरण येवजण, पेरिय बांद येवजण, लोअर भवानी येवजणअशो येवजण्यो आंखल्यात.

खनीजसंपत्ती : राज्यांत जायत्या प्रकारचे खनीज पदार्थ मेळटा मॅग्नेसायटच्या उत्पादनांत भारतांत ह्या राज्याचो पयलो नंबर लाग आनी ताचें एकूण ९०% उत्पन्न तमीळनाडूंतल्यान मेळटा. सेलम म्हाल उच्च प्रतीचें मॅग्नेसायट तशेंच लोखण धातूचे सांठेय खूब आसा तिरुचिरापल्ली, द. अर्काट, निलगिरी, एरोड ह्या भागांत लोहधातू मेळटा. जिप्समच्या उत्पादनांत भारतांत ह्या राज्याक म्हत्व आस कोईमुत्तूर, तिरुनेलवेली, तिरुचिरापल्ली हे जिल्हे ह्या उत्पादनांत म्हत्व आसात. राज्याचे उदेंत दर्यादेगेचेर मीठ तयार करपाचो वेवसाय चल मिठाचें वर्साक सरासरी उत्पन्न ७ लाख टन इतलें आसा. सेलम जिल्ह्य बॉक्सायट, तिरुचिलावल्लीक फॉस्फेट, नेयवेलीक कोळशाचे सांठे आसात. तेभायर हांगा क्रोमायट, फॅल्डस्पार, क्वॉर्ट्झ, डॉलोमायट, वैदु कुरविंद, जस्त, अभ्रक, भांगर, ग्राफायट, पायरायट, स्टिअरायट आ खनिजां कांय प्रमाणांत मेळटात. दर्याचे देगेर रेंवेंत मोनाझायट अणुशक्तीक उपेगी पडपी खनीज मेळटा. महावलकुरिचे लागसल्ले रें इल्मॅनायट हें खनीज मेळटा.

जलवीज शक्तीच्या उत्पादनांत ह्या राज्याचो देशांत दुसरो क्रमां लागता. राज्यांत जलवीज शक्त निर्माण करपी १७ केंद्रां आसात, औश्णिक शक्त निर्माण करपी ३ केंद्रां आसात. चिंगलपुट म्हाल

कमाक आण्वीक शक्ती निर्माण करपी केंद्र आसा.

राज्याक १,००० किमी. दर्यादेग आसा आनी दर्यादेगे वाठारांत ग्रा वेवसायाक चड म्हत्व आसा. हांगा नुस्तें मारपी ४०२ गांव ात. नुस्तें राखून दवरपी थंड घरां आनी प्रशिक्षण केंद्रां आसात.

राज्यांत जायते उद्देग चलतात. तातूंत सुती वस्त्र, साकर, शिमीट ो यंत्रीक हे मुखेल उद्देग आसात. राज्यांत साबार लुगटा गिरण्यो ात. कोईमुत्तूर, मद्रास आनी मदुराईक गिरण्यो चड आसात. हांगाचें मागावयलें लुगट प्रसिद्ध आसा. मद्रासाक कृत्रीम धागे तयार करतात. मुत्तूर, सेलम, निलगिरी, तिरुनेलवेलीक रेस्माचें उत्पादन करतात. र अर्काट, द. अर्काट, तिरुचिरापल्ली आनी मदुराई हांगा साकर रखाने आसात. सद्या सुमार ४,७९,१६५ मे. टन साकर तयार ा देशांत शिमीट तयार करपाक तमीळनाडूचो दुसरो क्रमांक लागता. मुत्तूर, मदुक्कराई, तिरुचिरापल्ली, तिरुनेलवेली ह्या नगरांनी शिमीटाचे रखाने आसात. रामनाथपुरम्, चिंगलपुट, तिरुनेलवेली आनी उत्तर र्काटाक फस्कांचे कारखाने आसात. तेभायर चेन्नई , कोईमुत्तूर आनी राईक लां कापड, कोईमुत्तूराक कवंची, चेन्नई आनी सेलमाक वनस्पती , मेत्तूर आनी चेन्नईक रसायनीक पदार्थ, मद्रासाक मोटार गाडयो नी कोईमुत्तूराक साकर तयार करपाचे कारखाने आसात. तशेंच रीं, चिरूट, सिगरेट, रबर, चामडया उद्देग, कागद, कापड गिरण्यांचीं त्रं, पंप, ट्रॅक्टर, टायर, ट्यूब, विटो, नळे, रेशीम हेय उद्देग वाडत सात. हेभायर सार्वजनीक क्षेत्रांत नेयवेली लिग्नायट, इंटीग्रल कवंची क्टरी, हाय प्रॅशर बॉयलर प्लांट, हिंदुस्थान फोटो फिल्म कारखानो, दुस्थान टेलिप्रिंटर्स, मद्रास रिफायनरीस, मद्रास फर्टिलायझर्स, जड हनां, संरक्षण सामग्री, शस्त्रक्रिया उपकरण कारखानो, सेलम स्टील ांट असले जायते कारखाने थंय आसात. ह्या राज्यांतल्यान चामडया ामान, सुती कापड, सूत, च्या, काफी, मसाले, मोटार आदी वस्तू र्यात जातात.

पर्यटन : राज्यांत इतिहासीक, धर्मीक, शिक्षणीक, उद्देगीक तशेंच मीक स्थळां खूब आशिल्ल्यान पर्यटनाक खूब म्हत्व आसा. हांगा कतलीशींच देवळां आनी गोपुरां आसात. पल्लव काळावयलें कांचीपुरम् गांचें कैलास देवूळ पळोवपासारकें आसा. महाबलीपूरमाक सातव्या - ाठव्या शतमानांतल्यो सुंदर हौंवरी पळोवंक मेळटात. मदुराई, रामेश्वर, न्याकुमारी, धनुष्कोडी अशा एका म्हत्वाच्या थळांची पर्यटनाखातीर ामना आसा. निलगिरी, कुन्नुर, कोडईकानल, ऊटकमंड (ऊटी) अशीं ंड हवेचीं ठिकाणांय आसात. पर्यटनाकलागून हांगा सवलती सुविधा नेर्माण जाल्यात.

येरादार : राज्यांत वट्ट १,२१,३५२ किमी. लांबायेचे रस्ते आसात. तातूंत ६८,९६२ किमी. पक्के रस्ते, ७८,४६३ किमी. मोटारीचे रस्ते आसात. हातूंत १,८५५ किमी. राश्ट्रीय मार्ग आसात. राज्यमार्ग १,७२९ किमी. आसात. म्हालांतले रस्ते १३,८६४ किमी. आसात. नगरपालिका आनी भौशीक बांदकाम खात्याकडचे रस्ते ७,६१५ किमी. आसात. मद्रास आनी तुतिकोरीन हीं भारतांतलीं व्हडलीं बंदरां तशेंच कडलोर, नागापट्टणम्, रामेश्वर, पांबन, किलाकराई हीं ल्हान बंदरां. आंध्र आनी तमीळनाडू ह्या राज्यांतल्यान बकिंगहॅम खारजांतल्यान उदका येरादारी करतात. चेन्नईक दक्षिण रेल्वेचें मुखेल कार्यालय आसा. मद्रासाक मीनाबक्कम हो आंतरराश्ट्रीय विमानतळ आसा. तेभायर तिरुचिरापल्ली, कोईमुत्तूर, मदुराई, रामनाड, तंजावर, वेळ्ळूर हांगाय विमानतळ आसात. कोईमुत्तूर, चेन्नईक विमानउड्डाण करपी संस्था आसात.

लोक आनी समजजीण : राज्याची लोकसंख्या ५,५६,३८,३१८ (१९९१). ह्या राज्यांत दर १००० दादल्यां फाटल्यान बायलांचें प्रमाण ९०४ इतलें आसा. लोकसंख्येची दाटाय दर चौ. किमी.क ४२८ आसा. उद्देगधंद्यांत वाड जाल्ल्यान शारांत लोकसंख्येचें प्रमाण ३०.२६ टक्क्यांमेरेन वाडलां. बायलांपरस दादल्यांमदीं बरपाक्षराचें प्रमाण चड आसा. राज्यांत जैन, बौध्द, हिंदू, क्रिस्तांव, मुसलमान, शीख अशे जायते धर्माचे लोक रावतात. आदल्या तेंपार हांगाचे थळावे लोक भूतप्रेत, वनस्पत, नाग हांची पुजा करताले. तंत्र-मंत्र हाचेर तांचो विस्वास आशिल्लो. जनावरांचो बळी देवामुखार दिताले. ते शिवाची पुजा करतात आनी हांगा शिवलिंग पुजेक चड म्हत्व आसा. राज्यांत मक्कळ, देवर आनी नकरर ह्यो तीन मुखेल जमाती आसात. मक्कळ म्हळ्यार शुध्द द्रवीड, देवर म्हळ्यार आर्य ब्राह्मण आनी नकरर म्हळ्यार रानांत रावपी आदिवासी लोक. तोड, मखर, कुरुंब, काणिक्कर, उरळी, माडिग ह्यो आदिवासी जमाती हांगा आसात. शारांनी आनी गांवांतल्या रावपाचे पद्दतींमदीं वेगळेपण आसता. खेडयांतल्या घरांचें पाखें तण, पालो, वाली, कोंडे धरून तयार करतात जाल्यार घराच्यो वण्टी लांकूड, विटो आनी माती भरसून करतात. शारांतलीं घरां शिमीट आनी कॉंक्रिटाचीं आसतात. हांगाच्या लोकांच्या जेवणांत तांदूळ, उडीद, ज्वारी, बाजरी, मको, तोर हे पदार्थ आसतात. चडशा लोकांचो शेती वेवसाय आशिल्ल्यान रावपाची तरा सादी आसता. दादले धव्या कपडयाची लुंगी आनी सदरो घालतात जाल्यार बायलो हातमागार विणिल्ल्यो साडयो आनी घागरो पोलको घालतात.

राज्यांतलो मुखेल सण 'पोंगळ' हो मकर संक्रांतीचो सण तीन दीस चलता. शेतकामत्यांक ह्या सणाचें चड म्हत्व आसता. शेतांतलें पीक घरांत येतकच तें वापरचे आदीं ताचो निवेद्य दाखयतात. घराघरांनी सूर्य, वायू आनी वास्तूदेव हांची पुजा करतात. देवाक तांदूळ, गोड आनी दूद हांचेपसून तयार केल्ली खीर (पायस) दाखयतात. दुसऱ्या दिसा सत्यलक्ष्मीची आनी तिसऱ्या दिसा गोरवांची पुजा करतात. सांजवेळा गाय, बैल, हांकां सजोवन तांची मिरवणूक काडटात. वैकुंठ एकादशी हो हांगाचो दुसरो मुखेल उत्सव मागशीर्श म्हयन्यांत शुध्द एकादशीक जाता. भगवान विष्णु एका असुराचो नायनाट करपाखातीर वैकुंठासावन धर्तरेचेर अवतार घेता म्हणून हे एकादशीक वैकुंठ एकादस वा मुक्कोडी एकादस म्हण्टात. त्या दिसा हांगाचे लोक श्रीरंगम्ची यात्रा करतात. तेभायर हांगा तिरुकल्याणम्, गजपर्व, कोलुवू ह्योय परबो मनयतात. तिरुकल्याणम हो देवाच्या लग्नाचो सुवाळो. गजपर्व हो ऐरावताचो उत्सव ते कार्तिकांत करतात. कोलुवू हो नवरात्रांत येवपी बायलांचो उत्सव.

तमीळनाडू राज्यांत संगीत आनी नाच ह्यो कला आदल्या तेंपार सावन आसात. 'भरतनाट्यम' हो हांगाचो मुखेल अभिजात नाचाचो प्रकार. तशेंच कुरवंजी हो हांगाचो परंपरीक नाचाचो प्रकार. यामिनी कृष्णमूर्ती, कमला लक्ष्मण, पद्मिनी, रागिणी, हेमामालिनी, ललिता, वैजयंतीमाला आनी कनका ह्यो थंयच्यो नामनेच्यो भरतनाट्यम् नाच करपी. संगीतांत ह्या राज्यान बरीच प्रगती केल्या. त्यागराज, मुथ्थुस्वामी दिक्षीतर, श्यामशास्त्री अशे व्हड संगीतकार जावन गेल्यात. वाद्य संगितांत दक्षिणी वीणा ह्या तंतूवाद्याक खाशेलें म्हत्व आसा. तेभायर घटम्,

तमीळनाडू

नागस्वरम्, मृदंगम् हीं हांगासल्लीं खाशेलीं वाद्यां.

हांगा रंगभुंयेकूय व्हड परंपरा आसा. परंपरीक 'भागवत मेळा' हो हांगा पयलींपसून चलत आयला. पुराणीक आनी राजकीय प्रचारात्मक नाटकां हें नाट्यसाहित्याचें खाशेलपण. टी. के. शण्मगम्, एम्. जी. रामचंद्रन्, शिवाजी गणेशन् हे हांगाचे नामनेचे आद्य नट.

१९१७ सावन चित्रपट वेवसायाक मद्रासांत सुरवात जाली. 'कीचकवध', 'भीष्मप्रतिज्ञा' हीं पयलीं चलचित्रां. 'कालीदास' हें चलचित्र १९३१त मुंबय तयार जालें. संगीत आनी नाच हें तमीळ चलचित्राचें मुखेल आकर्शण. १९४८ सावन तमीळ निर्मात्यांनी हिंदी चलचित्रां काडपाक सुरवात केली. मॉर्डन थियेटर्स, जेमिनी स्टुडिओस, अशो कितल्योश्योच चलचित्र संस्था स्थापन जाल्यो. पुराय भारतांत जीं चलचित्र तयार जातात तातूंत ४६% चलचित्रां चेन्नईत जातात. एम्. एस्. सुब्बुलक्ष्मी, बी. सरोजा, त्यागराज भागवतर, एस्. डी. सुब्बुलक्ष्मी हे हांगाचे गाजिल्ले आद्य कलाकार.

जेल्लिक्कट्टु वा मजुविराट्टु हो धाडसी खेळ अजुनूय गांवांनी खेळटात. भुजिल्ल्या, पुश्ट, रागीट बैलाच्या शिंगांक रंगीत वस्त्र वा नोटी बांदप आनी त्यो काडून हाडप ही मुखेल मोख. ह्या खेळांत जिवाक धोको आसता. धाडशी तरणाटेच हो खेळ खेळूंक शकतात.

तमीळनाडूंतले वास्तुकलेक खूब पोरनी परंपरा आसा. द्रवीड, वेसर आनी नागर ह्यो तीन मुखेल वास्तूशैली आसात. हांगाचीं देवळां, गोपुरां, राजवाडे हांचेर द्रविडी शैलीचो प्रभाव दिसता. महाबलीपुर, कांचीपुरम् ह्या नगरांतल्यो वास्तू हेच शैलींत घडयल्यात.

पुर्विल्ल्या काळासावन तमीळनाडूंत चित्रकलेक बरेंच म्हत्व दिल्लें दिसता. पुर्विल्ल्या साहित्यांत आनी वास्तूकलेंत चित्रकलेचीं उदाहरणां दिसतात. पुर्विल्ल्या राजांनी तांगेल्या म्हालांत आनी देवळांच्या वण्टींचेर सोबीत चित्रां काडून घेतिल्लीं. पल्लव नरेश महेंद्र वर्मनाच्या काळांतलीं वण्टींचेर पितारिल्लीं चित्रां महाबलीपुर, सित्तन्नवासलाक पळोवंक मेळटात. विजयानगर शैलींतल्यान काडिल्लीं चित्रां कांचीपुरम् एकांबरनाथ देवळाच्या खांब्यांचेर पळोवंक मेळटात.

आर्विल्ले भारतीय चित्रकलेंत 'मद्रास स्कूल ऑफ आर्ट्स' ही संस्था नामनेची. चित्रकारांमदीं एस्. राव, कुमारिल स्वामी आनी के. सी. एस्. पणीक्कुर हे नामनेचे आद्य चित्रकार आसात. डी. पी. रॉयचौधरी हाणें चित्रकलेंत मोलादीक वावर केला.

तमीळनाडूची मूर्तकलेची पयलींच्या काळासावन प्रगती जायत आयल्या. द्रविडी शैलींतल्यान महाबलीपुरम हांगाचो रथ, विरुपाक्ष देवूळ, देवळांत वणटीचेर कोरांतिल्ल्यो मुर्ती, हत्ती आनी राक्षस हांच्योय मुर्ती पळोवपासारक्यो आसात. वेल्लोर मदुराय, विजयानगर आनी रामेश्वर देवळांत दक्षिणी शिल्पकलेचे नमुने पळोवंक मेळटात.

शिक्षण पद्दत आनी प्रसार : हांगा प्राथमिक शिक्षण सक्तीचें केलां. ६ ते १४ वर्सां पिरायेच्या भुरग्यांक शिक्षण फुकट आसा. सरकारान हांगा शिक्षणाच्यो सोयी सवलती खूब केल्यात. पूर्व मुळाव्या, मुळाव्या आनी माध्यमिक शाळांनी लाखांनी भुरगीं शिकतात. हांगा उच्च माध्यमिक शाळा, केंद्रीय शाळा, अँग्लो इंडियन शाळा, कृशी विद्यालयां, तंत्रीक शिक्षण संस्था, अभियांत्रिकी म्हाविद्यालय, कलाविद्यालय, दंत विद्यालयां आसात.

राज्यांत ७२ दिसाळीं, १२५ म्हयनाळीं, ८४ सप्ताळीं १२ वर्सुकी नेमाळीं आसात. 'ध हिंदू', 'ध इंडियन एक्सप्रॅस', 'ध मेल' हीं इंग्ल[illegible] जाल्यार 'थांती दिना मलार', 'दिनमणि', 'नवमणि', 'स्वदेशाभिम[illegible] हीं तमीळ दिसाळीं आसात.

भास आनी साहित्य : जगांतल्या पुर्विल्ल्या भाशांमदीं तमीळ भाशे[illegible] आसपाव जाता. द्रवीड भाशांमदीं ही एक प्रगत आनी समृध्द भास. मद्रास सावन कन्याकुमारीमेरेन पातळ्ळ्या. श्रीलंका, मियानमा[illegible] मोरिशसाकूय तमीळ भाशीक लोक आसात. इरुल, कसुव, कोरव, कैका[illegible] आनी बरंगडी ह्यो तमीळीच्यो पांच बोली. तमीळ भाशेचीं शेंतमीळ आ[illegible] कोडुनतमीळ अशीं दोन रुपां आसात. शेंतमीळ ही साहित्यीक भ[illegible] जाल्यार कोडुनतमीळ ही लोकभास.

तमीळ लिपीचें कोळएकुत्तु आनी वट्टेळुतु अशे दोन प्रकार आसा[illegible] कोळएकुत्तु ही सरळ ओळींत काडटात जाल्यार वट्टेळुतु ही वाटकु[illegible] आसता. तमीळ वर्णमालेंत १२ स्वर आनी १८ व्यंजनां आसतात. सुम[illegible] ३,००० वर्सांपयलीं हे भाशेंतल्यान काव्य बरोवंक सुरवात जाली जाव[illegible] तमीळ वाङ्मयाची इयल म्हळ्यार साहित्य, इशै म्हळ्यार संगीत आ[illegible] नाटकम् म्हळ्यार नाट्य अशीं तीन आंगां आसात. संत तिरुवळ्ळु[illegible] हाका तमीळ साहित्यांत व्हड मान आसा. ताणें तिरुक्कुरळ हो तमी[illegible] काव्यग्रंथ बरयला. तमीळ साहित्यांत शिलप्पधिकारम् हें एक म्हाका[illegible] आसा. मणिमेखलै, तिरुत्तक्कदेवरकृत जीवक - चिंतामणि, वळयाप[illegible] आनी कुंडलकेशी ह्या काव्यग्रंथांची नामना आसा. व्हड तमीळ कवी कं[illegible] हाणें कंब रामायण हें महाकाव्य बरयलें. आर्विल्ल्या साहित्यांत सुब्रह्मण[illegible] भारती ह्या कवीक म्हत्वाचें स्थान आसा. ताणें 'देशीय गीतगळ'[illegible] राष्ट्रीय महाकाव्य बरयलां. सद्या तमीळ भाशेंत खूब ग्रंथ बरयल्ले आसा[illegible] आरुमुग नावलर, नागनाथ, पंडितर, दामोदरम् पिळ्ळै, डॉ. स्वामिन[illegible] अय्यर, वेदनायकम् पिळ्ळै, चक्रवर्ती राजगोपालाचारी, पुदुमैप्पित्तन्, [illegible] प. राजगोपालन्, रंगनाथ, डॉ. राधाकृष्णन आनी कल्की (आर्. कृष्णमु[illegible] आदींचें साहित्य लोकप्रिय आसा.

रॉबर्ट डी. नोबिलिबस ह्या किरिस्तांव धर्मगुरून तमीळ भा[illegible] 'दुषणाधिकारम्' आनी 'आत्मनिर्माणम्' नांवाचे दोन ग्रंथ बरयले. रॅव[illegible] बेस्कीं ह्या धर्मगुरून भुरग्यांखातीर 'अविवेकपूर्ण गुरू' नांवाचें पुस्त[illegible] बरयलें. तांडवराय मुदलियार हाणें पंचतंत्राचो तमीळ भाशेंत अणव[illegible] केलो. तमीळ भाशेंत 'प्रताप मुदलियार चरित्रम्' ही पयली कादंब[illegible] वेदनायकम् पिळ्ळै हाणें बरयली. सुंदरम् पिळ्ळै ह्या लेखक[illegible] 'मनोन्मणियम' हें नाटक बरयलें. तेउपरांतच्या नाटकांत नारायणशार[illegible] हाचें 'भोजराज चरितम्', संबंद मुदलियार हाचीं लिलावती, सुलोचना[illegible] नाटकां नामनेचीं आसात. तमीळ भाशेंत विश्वकोशय आयिल्लो आसा[illegible]

म्हत्वाचीं थळां : तमीळनाडू राज्यांत इतिहासीक, धर्मीक, शिक्षणी[illegible] उद्देगीक तशेंच सैमीक अशीं म्हत्वाचीं थळां खूब आसात. जिंजी हांगा[illegible] किल्लो प्रसिध्द आसा. हांगा बांदिल्लो तट ७०० वर्सां पयलींचो आर[illegible] विजयनगरच्या साम्राज्यांत ताका खुबूच म्हत्व आशिल्लें. उत्तर अक[illegible] म्हालांत पलार न्हंयचे देगेर वेल्लूर हें थळ आसा. हांगा भोंवतणीं [illegible] तट आसा आनी तटाभितर चलंधरेश्वराचें व्हडलें देवूळ आस[illegible] तिरुचिरापल्लीकय तसोच एक तट आसा आनी तो २७३ फूट उंचायेच[illegible] दोंगरार बांदला. महाबलीपुरमाक सातव्या - आठव्या शेंकड्यांतल्यो हॉव[illegible] पळोवंक मेळटात. तशेंच पल्लव काळांतलो दीपस्तंभ थंय पळोवंक मेळ[illegible] कांची, तंजावर, कुंभकोणमाक दर बारा वर्सांनी कुंभमेळ भरता. हां[illegible]

…तीथ' हें नामनेचें तीर्थस्थान आसा. चिदंबरम्, तिरुवन्नामलईचीं …मंदिरां पळोवपासारकीं आसात. मदुराई, रामेश्वर, कन्याकुमारी हीं …नेचीं धर्मस्थळां आसात. निलगिरी, कुन्नूर, कोडईकानल, ऊटकमंड …टी) हीं थंड हवेचीं ओडलायणीं थळां हांगा पर्यटन खात्यान सगल्यो वेधा निर्माण केल्यात.

- माणिकराव राम नायक गावणेकार

…मीळ भास : तमीळ भास ही द्रवीड भास परिवारांतली सगल्यांत …ड विकसीत आनी समृध्द भास. इ. स. पयलीं कितल्याशाच शेंकड्यांपसून …भाशेचें सुसंस्कृत आनी सुवेवस्थीत अशें रूप मेळटा. तमीळ भाशेचे …ह्मी लिपींतले शिलालेख इ. स. पयलीं तिसऱ्या शेंकड्यासावन आनी …मीळ लिपींतले शिलालेख क्रिस्ता उपरांतच्या सव्या शेंकड्यासावन …पलब्ध आसात. हे भाशेचें सगल्यांत पोरणें साहित्य 'संघम्' ह्या नांवान …सेध्द आसा.

१९८१ वर्साचे जनगणनेप्रमाण तमीळ भाशिकांची वट्ट संख्या …७५,९२,७९४ इतली आशिल्ली. उत्तर श्रीलंकेंत तमीळ भास चडशा …कांची आवयभास. कितलेशेच तमीळ उलोवपी लोक पयलींच्या काळांत …रिशस, फिजी जुंवे, वॅस्ट इंडीज, दक्षिण आफ्रिका, मलाया ह्या प्रदेशांनी …जुरी करपाखातीर वचून स्थायीक जाल्यात. हे नदरेन भारतांतली एक …तरराश्ट्रीय दर्ज्याची भास म्हूणन तमीळ भाशेचो उल्लेख करूं येता.

इरूल, कसुव, कोरव, कैकाडी आनी वरगंडी ह्यो तमीळीच्यो पांच …ली. शेन् आनी कोडुन अशीं तमीळ प्रमाण भाशेचीं दोन रुपां आसात. …तूंतलें पयलें रूप साहित्याचें माध्यम आसून, दुसरें लोकांच्या नित्याच्या …परांत आसा.

व्याकरण - व्हड आनी ल्हान अशे नामांचे दोन वर्ग आसात. व्हड वर्ग …उयर/तिणै) हातूंत देव, मनीस हांचो आसपाव जाता. ल्हान वर्ग (अल्/ …तिणै). ताका लागून तातूंत पुल्लिंग आनी स्त्रीलिंग अशे भाग आसात. अल्/तिणै ह्या ल्हान वर्गांत निर्जीव पदार्थ, मनीस सोडून हेर प्राणी, झाडां, कल्पना, गूण हांचो आसपाव आसून ह्या सगल्यांचें एकच अशें नपुसकलिंग आसता.

न्, अन् वा आन् हे पुल्लिंगी नामांचें एकवचन दाखयतात. 'ळ्', 'अळ्', 'आळ्', 'इ' वा 'ऐ' हे स्त्रीलिंगी एकवचन दाखयतात. दु वा अदु नपुसकलिंग दाखयतात. अवन् 'तो', अवळ् 'ती', अदु 'ते', मगन् 'चलो', मगळ् 'चली' आनी हेर ज्या नामांच्या शेवटाक हे प्रत्यय येनात, तांचें लिंग ताच्या अर्थावयल्यानूच समजून घेवंचें पडटा. उयर्/तिणै ह्या व्हडल्या वर्गांतल्या नामांचें भोववचन र्, अर् वा कळ् (गळ्, हळ्) हे प्रत्यय लावन जाता. न् वा ळ् निमाणें आशिल्ल्या नामांक र् वा अर् हो प्रत्यय लागता. हेर नामांक र्, अर् वा कळ् हे प्रत्यय लागतात. दु निमाणें आशिल्ल्या नपुसकलिंगी नामांचें भोववचन हो दु काडून उडोवन वा ताचेबदला न वा वै हो प्रत्यय लावन जाता. हेर नपुसकलिंगी नामांक कळ् हो प्रत्यय लागता.

हातूंत आठ विभक्ती आसात. तांचे प्रत्यय अशे - प्रथमा - शुन्य, द्वितीया - ऐ; तृतीया - आल्; चतुर्थी - उक्कु, उक्काग; पंचमी - इल्, इलिरुदु, इनिंदु, ओदु; षश्टी - उडैय, इन्, अदु; सप्तमी - इल्, इदत्तिल्; संबोधन - ए. हे प्रत्यय सगळ्या नामांक एकवचनांत वा भोववचनांत लागतात. सगले विभक्तिप्रत्यय स्वरादी आशिल्ल्यान ते नामांक लायतना कांय खास संधिनेम पाळचे पडटात.

सर्वनामां -

	एकवचन	भोववचन
पयलो पुरूश	नान् 'हांव'	नांगळ 'आमी'
		नाम् 'तुमी'
दुसरो पुरूश	नी 'तू'	नींगळ् 'तुमी'
		नीर् 'तुमी'
तिसरो पुरूश	अवन् 'तो'	अवर, अवर्गळ्, 'ते', 'त्यो'
	अवळ् 'ती'	
	अदु 'ते'	अवै, अवैगळ्, अदुगळ 'ती'

संख्यावाचक : पयले धा आंकडे अशे आसात - ओन्रु 'एक', इरंडु 'दोन', मूनरु 'तीन', नालु 'चार', अइंदु 'पांच', आरु 'स', एडु 'सात', एट्टु 'आठ', ओनबदु 'णव', पत्तु 'धा'. ह्या संख्यावाचकांक 'आम्' वा 'आवदु' हो प्रत्यय लावन क्रमवाचक विशेशण मेळटा. पूण ओन्रु 'एक' हाचें क्रमवाचक, मुदल्, मुदल् - आम् वा मुदल् - आवदु जाता. फाटल्यान दशकवाचक शब्द आयल्यार तें 'ओराम' अशें जाता. मुप्पदु 'तीस', मुपत्तोराम 'एकतीस.'

क्रियापदांत वर्तमान, भूत आनी भविश्य अशे तीन मुखेल काळ आसात. वर्तमानकाळाचें कालवाचक चिन्न किर्, भूतकाळाचें त् आनी भविश्यकाळाचें प्प् अशें आसा. ह्या सगल्यांचें नकारवाचक रूप एकूच जाता; तें धातूक खंयचेंच चिन्न लायनासतना एकदम प्रत्यय लावन सिद्द जाता. हें प्रत्यय अशे आसात.

	एकवचन	भोववचन
पयलो पुरूश	एन्, अल्, अन्	ओम्, अम्, आम्, एम्
दुसरो पुरूश	आय्, इ	ईर्, ईर्गळ्
तिसरो पुरूश	पु. आन्	
	स्त्री. आळ्	आर्, आर्गळ्
	न. आदु	अ, अदुगळ्
	रू, इत्तु उम्	उम्

धातूच्या तुबन्त रुपाक इळ्ळै हें नकारवाचक लावन तें सर्वनामांवांगडा चलयल्ल्यान सगळ्या काळांचें, सगल्या पुरूशांचें आनी सगल्या वचनांचें नकारवाचक जाता.

धातूपसून विशेशणात्मक, नामात्मक, अव्ययात्मक आनी नकारवाचक धातुसाधित प्रत्यय लावन मेळटात. एकवचनाक उम् वा उंगळ् हो प्रत्यय लावन अनेकवचनी रूप तयार जाता.

कांय शब्दयोगी अव्यय अशे आसात. उडन् - 'सयत', आग - 'का', पोरुट्टु - निमित्तम् - 'खातीर', पुडम् - 'भायर', मुन् - 'पयलीं', पिन् - 'उपरांत' आनी हेर.

हय वा ना अशी जाप आसपी प्रस्न सामान्य विधानाउपरांत 'आ' हें प्रस्नार्थक दवरून जाता. दुबाव उक्तावपाचो आसल्यार आ च्या बदला 'ओ' येता.

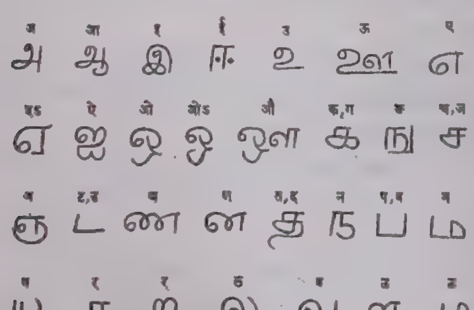
तमीळ लिपी - तमीळ लिपी ही पुर्विल्ले ब्राह्मी लिपीचे एके खाशेले दाक्षिणात्य शैलीपसून तयार जाल्या. पूण तातूंतलीं, आपणाल्या भाशीक वेव्हाराक गरजेचीं अशींच चिन्नां तमीळ भाशेन घेतल्यांत.

तमीळ साहित्य

तमीळ लिपींत अ, आ, इ, ई, उ, ऊ, ए, (ऱ्हस्व आनी दीर्घ), ओ (ऱ्हस्व आनी दीर्घ), ऐ, औ अशे बारा स्वर आसात. तशींच, क, ङ, च, ञ, ट, ण, त, न, प, म, य, र, ल, व, ड़, ळ, ऴ, न हीं अठरा व्यंजनां आसून अठरा वर्ण आसात. तमीळींत आनिकूय उच्चार आसात. जेप्रमाण च, ज हीं अक्षरां दरेकीं दोन ध्वनी उकतायतात तेचभाशेन कांय तमीळ अक्षरांचेंय आसा. पूण तमीळभाशेंत अक्षर आनी उच्चार हांचे संबंद चड नेमबद्द अशे आसात. तमीळ स्वरांविशीं अशें खास कांय ना. फकत ए आनी ओ हे स्वर ऱ्हस्व आनी दीर्घ आसतात हें मतींत दवरूंक जाय. फकत व्यंजन दाखोवपाचें आसल्यार व्यंजनाच्या चिन्नाचेर वयर एक टींब दितात. देखीक, क्रम - कंरम (तमीळ), पक्को - पकंको (तमीळ). हे पद्दतीक लागून तमीळभाशेचें संयुक्त व्यंजन बरोवप चड सोपें जालें. हें भाशेंत ख, ग, घ, छ, ज हीं अक्षरचिन्नां तशेंच ह हें व्यंजन ना. पूण ऩ, ऴ, ऱ हीं नवीं चिन्नां आसात. तेखातीर 'गार' आनी 'घार' हे शब्द तमीळींत 'कार' अशेच बरयतात. तशेंच 'शिका' आनी 'शिखा' हे शब्द 'चिका' अशे बरोवन तांचो उच्चार 'चिगा', 'शिगा' वा 'सिगा' असो करतात.

तमीळीचेर संस्कृताचो प्रभाव पडपाक लागतकच वर्णांचे मर्यादेक लागून संस्कृत शब्दांचें लिखाण करप कठीण जावपाक लागलें, तेखातीर ग्रंथ नांवाची एक नवी लिपी तयार केली. ही लिपी आकार - प्रकारांत द्रवीड भाशांच्या लिपींभाशेन आसली तरी उच्चारण आनी क्रम हेविशीं ती नागरी लिपीक धरून आसा. पूण तमीळ साहित्यक्षेत्रांत ही लिपी प्रचलीत जावंक शकलिना. फकत धर्मीक ग्रंथांचेंच लिखाण हे लिपींत जावंक लागलें. हे लिपींतल्यानूच ज, स, ष, ह हे चार वर्ण आर्विल्ले तमीळ लिपींत आयल्यात.

तमीळ लिपी : तमीळ लिपींत, देवनागरी लिपींतले अनुस्वार आनी विसर्ग नात. तेच भाशेन तमीळींतलें ऱ्हस्व 'ए' (ॲ) आनी ऱ्हस्व 'ओ' हे स्वर देवनागरी लिपींत नात. तमीळ भाशेंत स्वराक 'उयिर् ॲळुतुक्कळ' म्हण्टात. व्यंजनाक 'मॅय् ॲळुतुक्कळ' म्हण्टात. तमीळ लिपींत 'ळ', 'ऴ' हे दोन वर्ण आसात. 'ऱ' चो उच्चार सामान्य 'र' परस चड खर आसता. तमीळ भाशेंत जोडाक्षरां नात. देखीक, स्त हें अक्षर बरोवपाचें आसल्यार 'स' च्या माथ्यार टींब दिवन 'स' चे फुडें 'त' हें अक्षर बरयतात.

तमीळ वर्णमाळ

पल्लव, चोळ, उदेंतेकडले चालुक्य तशेंच राष्ट्रकूट राजा हांच्या लेखांतल्यान तमीळ लिपी दिसता. सातव्या शेंकड्यासावन तमीळ लिपींतले लेख मेळटात. पल्लववंशी राजा परमेश्वरवर्मन् हाचो कुरमाक मेळिल्ले तांब्यापटो तशेंच नंदिवर्मन् हाच्या कशाकुडी आनी उदयेंदिरम् दानपत्रांत निमाणो मजकूर तमीळ लिपींत आसा. ह्या दानपत्रांतलें तमीळ लिपी मोडण तिच्या हेर द्रवीडी भाशांपरस वेगळें आसा.

- कों. वि. सं.

तमीळ साहित्य : तमीळ ही द्रवीडी भाशांतली खूब पोरणी भा... हे भाशेच्या साहित्याचो इतिहासूय खूब पोरणो आनी व्हड आसा. ... साहित्यांत व्याकरण, छंद, अलंकार, ज्योतीश, आयुर्वेद, खगोलशास्... रसायन, संगीत, शिल्पकला अशा कितल्याशाच विशयांचेर ग्रंथनिर्मि... जाल्या. तातूंत धर्म, नीत, झूज आनी प्रेम ह्या चारूय आंगांचो आसप... जाता. पुर्विल्लें तमीळ साहित्य हें चडशें पद्यमय आसा.

इसवी सनापयलीं पांचशें ते सशें वर्सांपयलीं वा ताचेपयलीं लेगी... तमीळ भाशेच्या साहित्याक आरंभ जालो आसूं येता अशें कांय अभ्यासक... मत आसा. पुर्विल्ल्या तमीळ विद्वानांनी साहित्याची इयल (काव्य), इ... (संगीत) आनी नाटकम् अशीं तीन आंगां मानिल्लीं. पूण हातूंतल्या इय... ह्याच आंगाचे ग्रंथ उपलब्ध आसात. तमीळ साहित्याचे सामान्यपण... कालखंड मानल्यात ते अशे -

(१) संघम् काल - सनापयलीं ५०० वर्सांपयलीं ते इ. स. ... दुसऱ्या शेंकड्यामेरेनचो काळ.

(२) महाकाव्यकाल - इ. स. च्या दुसऱ्या शेंकड्यासावन स... शेंकड्याचे सुरवातीमेरेन.

(३) भक्तिकाल - सव्या शेंकड्यासावन आठव्या शेंकड्यामेरेन.

(४) कंबनकाल - णवव्या शेंकड्यासावन चवदाव्या शेंकड्यामेरे...

(५) मध्यकाल - चवदाव्या शेंकड्यासावन अठराव्या शेंकड्यामेरे...

(६) आर्विल्लो काळ - एकुणिसाव्या शेंकड्यासावन चालू काळामेरे...

संघम्काल - साहित्यनिर्मितीक उर्बा दिवन, निर्माण जाल्लें साहि... वाङ्मयीन कसोटयांचेर पारखून पळोवपाखातीर पांड्य राज... सुचोवणेप्रमाण एका कवीमंडळाची (संघम्) दक्षिण मथुरेंत स्थापण... जाली. ह्या कवीमंडळाचें नांव 'तलैच्चंगम्' (पयलें संघम्) अशें आशि... हाचे ५४६ वांगडी आशिल्ले. ह्या संघमामुखार ४४४९ कवींनी आपाप... रचणुको परिक्षेखातीर धाडल्यो. ह्या संघाक ८६ राजांनी आश्रय दि... तातूंतले ७ राजा कवी आशिल्ले. 'अगत्तियम्' हो ह्या संघमाचो प्रमाण... व्याकरणग्रंथ आशिल्लो. हो ग्रंथ अगस्त्य मुनीन रचिल्ल्याचें सांगतात.

दुसरो संघम् 'इडैच्चंगम्' हाची स्थापणूक इ. स. पयलीं ४०० व... जाली. ह्या संघाचे ५६ वांगडी आशिल्ले. ह्या संघमाकडेन ३६... कवींनी आपलीं काव्यां धाडलीं. ह्या संघाक ५६ राजांनी आश्रय दि... तेन्ना ५ राजा स्वता कवी आशिल्ले. मापुराणम्, इशैनुणुक्कम्, भूतपुरा... हे ग्रंथ ह्या संघमाचे मुखेल आशिल्ले.

इ. स. पयलीं सुमार १५० वर्सांच्या अदमासाक उत्तर मदु... तिसऱ्या संघमाची स्थापणूक जाली. ह्या संघाचे ४६ वांगडी आशि... नक्कीरर, शिरूमेदावियार हे कवी संघांत मुखेल आशिल्ले. नक्कीरर... ह्या संघाचो अध्यक्ष आशिल्लो. ह्या संघाच्या काळांत ४४९ कवि... आपल्यो रचणुको संघाकडेन धाडिल्ल्यो. हो काल तमीळ साहित्य... नदरेन खूब म्हत्वाचो आशिल्लो. ह्या काळांतलें काव्य, प्रेम, भक्ती, ...

…ी वीरताय ह्या भावनांनी भरिल्लें आसून ह्या काळांतलें चडशें काव्य …ा उपलब्ध ना. डॉ. स्वामिनाथ अय्यर हाणें खूब कश्ट घेवन ह्या …ांतले एट्टुतोगै, पत्तुप्पाट्टू आनी पदिनेण्कीलकणक्कू हे तीन ग्रंथ …वाडा हाडल्यात.

एट्टुतोगै - हातूंत कलित्तोगै, परिपाडल, ऐंगुरुनूरू, पदिट्रपुत्तू, …नानूरू, पुरनानूरू, नट्रिणै आनी कुरूंतोगै अशे आठ संग्रहग्रंथ आसात.

पत्तुप्पाट्टू - हातूंत धा दीर्घ कवितांचो झेलो आसा. तांचीं नांवां अशीं …सात - पोरुनरार्टुप्पडै, पट्टिनप्पालै, मुल्लैप्पाट्टू, पेरूम्पाणर्रुप्पडै, …र्पाणार्रुप्पडै, नेडुनलवाडै, कुरिंजिप्पाट्टू, मदुरैक्कांजी, मलैपडुकडाम् …नी तिरुमुरुगार्रुप्पडै.

तमीळनाडूतले शैव लोक ह्या पत्तुप्पाट्टू ग्रंथाक धर्मग्रंथ मानतात.

पदिनेण्कीलकणक्कू - हो अठरा सूक्तिग्रंथांचो झेलो. हातूंतल्यो चडश्यो …ी संस्कृत सुभाशितांभाशेन आसात. ह्या झेल्यांतलो अठरावो ग्रंथ …रुक्कुरळ' हो आसून तो तिरुवळ्ळुवर हाणें रचला. हो विश्वविख्यात …ो ग्रंथ, तमीळ साहित्यांतलो तशेंच जगांतलो एक उत्कृश्ट नितीग्रंथ …शें मानतात. ह्या ग्रंथांत १,३३० द्विपद्या म्हळ्यार दोन ओळींचीं पद्यां …सात. भारतांतल्या तशेंच युरोपांतल्या चडशा सगल्या मुखेल भाशांनी …ा ग्रंथाचे अणकार जाल्यात.

महाकाव्यकाल - इ.स. च्या पयल्या - दुसऱ्या शेंकड्यातूच तमीळनाडूंत …न आनी बौध्द हे दोनूय धर्म आशिल्ले. इ. स. च्या सव्या शेंकड्याचे …माणेमेरेन ह्या दोनूय धर्मांचो तमीळनाडूंत नेट आशिल्लो. ह्या काळांत …न - बौध्दांनी तमीळ भाशेंत खूब ग्रंथरचना केली. संघम् काळांतूच ह्या …ोनूय धर्मांचें वाङ्मय निर्माण जातालें तें सव्या शेंकड्यामेरेन खूब वाडलें. …खून कांय संशोधक ह्या काळाक जैन - बौध्दकाल अशेंय म्हण्टात. ह्या …ाळांत तांणी चडशी म्हाकाव्यांची निर्मिती केली. शिलप्पधिकारम्, …णिमेखलै, जीवकचिंतामणी, वळयापती आनी कुंडलकेशी अशीं त्या …हाकाव्यांचीं नांवां आसात. ह्याच काळांत कांय लघुकाव्यांय तयार जालीं.

शिलप्पधिकारम् हें नाट्यमय शैलीन बरयल्लें सर्वांगसुंदर म्हाकाव्य …ासा. इळंगो अडिगळ हाणें हें काव्य रचलां. हातूंत कोवलन नांवाचो …क वणिक्पुत्र आनी कण्णकी नांवाची ताची बायल हांची कथा आसा. …णिमेखलै हें महाकाव्य शिलप्पधिकारम्चोच उत्तरार्ध आसा. हातूंत कोवलन …ाका माधवी नांवाचे गणिकेपसून जाल्ले मणिमेखला हे नायिकेची कथा …ासा. हें काव्य शित्तलै शात्तनार हाणें बरयलां. जीवक चिंतामणी हें …्हाकाव्य तिरुतक्कदेवर ह्या जैन महाकवीन रचलां. ह्या काव्यांत जीवक …नावाच्या राजकुमाराचें चरित्र आसा. वलयापती आनी कुंडलकेशी हीं दोन महाकाव्यां उपलब्ध नात. ह्या काळांत 'पेरुंकदै' नांवाचें आनीक एक महाकाव्य रचलां. हातूंत उदयनाची कथा आसा. ह्या महाकाव्याचो चडसो वाटो नश्ट जाला. पूण जो सद्या उपलब्ध आसा. ताच्योच पंक्ती सोळा …जार आशिल्ल्यान ह्या काव्याच्या विस्ताराची कल्पना येवं येता.

नीलकेशी, चूडामणि, यशोधरकाव्यम्, नागकुमारकवियम्, उदयणन् आनी कदै हीं ह्या काळांतलीं लघुकाव्यां आसात. हीं काव्यांय जैन - बौध्दानीच रचल्यांत. मदुरेंतल्या विद्यापीठान ज्या तमीळ जैन ग्रंथांक मान्यताय दिल्या तातूंतल्या कांय ग्रंथांचीं नांवां अशीं आसात - नालडियार, नन्मणीक्कदीकयी, इनियवईनर्पतु, इन्ननर्पतु, करनर्पतु, कुरळ आनी पलमोली.

भक्तिकाल - शिव आनी विष्णू हांचे भक्तीचेर ह्या काळांत खूब काव्यग्रंथ रचल्यात. तमीळनाडूंतल्या शिवभक्तांक नायन्मार अशें म्हण्टात. हे संख्येन त्रेसठ आशिल्ले. तातूंतले मणिक्कवाचकर, ज्ञानसंबंधर, अप्पर आनी सुंदरर हे चौग जाण मुखेल आशिल्ले. मणिक्कवाचकर हो पांड्य राजांचो अमात्य आशिल्लो. पूण उपरांत ताणें ह्या अधिकारपदाचो त्याग करून शैव धर्माच्या प्रचाराक आपली जीण ओंपली. 'तिरुवाचकम्' हो ताचो पदांझेलो आसा.

अप्पर, सुंदरर आनी ज्ञानसंबंधर हांच्या काव्यझेल्याक 'तेवारम' अशें नांव आसा. मेयकंडदेव हाणें इ. स. च्या बाराव्या शेंकड्यांत, शैव सिध्दांतांची विस्कटावणी करपी ग्रंथ 'शिवज्ञानबोधम्' बरयलो आनी शैव मताक दार्शनिक अशें स्वरूप मेळोवन दिलें. तेखातीर ताका भोवमानान 'तमीळ व्यास' अशें म्हण्टात.

तमीळनाडूंतल्या वैष्णव भक्तांक 'आळवार' अशें म्हण्टात. आळवार म्हळ्यार भगवंताचो साक्षात्कार जाल्लो गिन्यानी संत आसून ते संख्येन बारा आसात. श्रीविष्णू हें ह्या आळवारांचें आराध्य दैवत. तमीळ भाशेंत ताका पेरुमळ म्हण्टात. ह्या आळवारांनी विष्णुभक्तीचेर हजारांनी पदां रचून आनी गावन तमीळनाडूंतल्या लोकांक प्रेमधर्माची शिकवण दिली. हाकाच लागून हे आळवार संत थंयच्या लोकांचे देव जाले. तांच्या गितांच्या झेल्याक 'नालायिर दिव्यप्रबंधम्' अशें नांव आसा. इ. स. च्या १० व्या शेंकड्यांत नाथमुनी ह्या एका वैष्णवाचार्यान हो झेलो तयार करपाचें काम केलें. रामानुजाचार्य हो ह्याच नाथमुनीचो पण्टू. उपनिषदांतलो वैष्णव धर्म आनी आळवारांचो शरणागतिप्रधान भक्तिमार्ग हांचो मेळ करून रामानुजाचार्यान आपल्या विशिष्टाद्वैतमताची स्थापणूक केली.

कंबनकाळ - म्हाकवी कंबन हाणें तमीळ भाशेंत वाल्मिकी रामायणाच्या आदाराचेर रामायणाची रचणूक केली. हें रामायण कंबरामायण ह्या नांवान प्रसिध्द आसा. कंबनाचे हे रचणुकेक लागून त्या काळांतल्या हेर कवींनी ताका 'कविचक्रवर्ती' अशें म्हळां. तमीळ आनी संस्कृत ह्या दोनूय काव्यशैलींचो मेळ हें कंबनाचें खाशेलपण. फुडल्या तीन - चार शेंकड्यांनी जे कवी आनी साहित्यकार जाले, त्या सगल्यांचेर कंबनाचो छाप दिसता. तेखातीर ह्या काळाक कंबनकाल अशें विद्वानांनी नांव दिलां. कंबनाच्याच काळांतलो एक नामनेचो कवी पुगलेंदू हाणें नळवेण्बा नांवाचें ४२४ कवितांचें एक लघुकाव्य रचलां. तें महाभारतांतल्या नलोपाख्यानाचेर आदारिल्लें आसा. कंबनकाळांतल्या काव्यग्रंथांनी पेरियपुराणम् ह्या ग्रंथाक एक खाशेली सुवात आसा. शेक्कीळार नांवाच्या एका कवीन तें रचलां. ह्या काव्यांत कवीन त्रेसठ नायन्मार कवींचीं चरित्रां वर्णिल्यांत. ह्याच काळांतलो आनीक एक नामनेचो ग्रंथ म्हळ्यार 'कंदपुराणम्.' हो ग्रंथ कच्चियप्प शिवाचार्य हाणें रचला. ह्या पुराणांत सुब्रह्मण्यमाचें चरित्र आसून, तमीळनाडूंत हो ग्रंथ धर्मीक म्हणून मान्यतायेक पावला. इ. स. च्या धाव्या शेंकड्यांत शयंगोंडार ह्या कवीन कलिंगत्तुपरणि नांवाचें खंडकाव्य रचलां. हें काव्य कुलोत्तुंग चोळाच्या वर्णनाचेर आसा.

ह्याच काळांत कांचीलागसार रावपी वामन नांवाच्या एका जैन मुनीन मेरुमंदारपुराणम् ह्या ग्रंथाची रचणूक केली. ताणें काव्य, नीत, व्याकरण, निघंटू अशा विशयांचेर ग्रंथांचें लिखाण केलें. थाप्पिलक्कणम्, वीरशोलियम्, नेमिनाथम्, नान्नूल अशीं ताच्या हेर ग्रंथांचीं नांवां आसात.

मध्यकाल - ह्या काळांत टिकाग्रंथांचेर चड बरोवप जालें. इलाम्बुरणर, परिमेलगर, नच्चिनार्किनियर, परियवाच्चन पिळ्ळै ह्या टिकाकार पंडितांनी ह्या काळांत खूब लिखाण केलें. चवदाव्या शेंकड्याउपरांत तमीळनाडूंत

तमीळ साहित्य

व्हड प्रमाणाचेर राजकीय घडामोडी जाल्यो. त्या काळांत सिध्द कवींचो एक नवो संप्रदाय निर्माण जालो. सिध्द ह्या नांवान वळखुपी हे कवी संख्येन अठरा आसून ते हिंदू तशेच बौध्द आनी जैनूय आशिल्ले. तातूंतल्या तिरूमूलर, शिववाक्कियर, पट्टिनत्तार, भद्रगिरियर पाम्फट्टिसिध्दर, पंबही आनी इदलकट्टू हांची चड नामना आशिल्ली. शैवासिध्दान्त, शिवज्ञानबोधम्, कैवल्यनवनीतम् हे तांचे कांय नांवाजते ग्रंथ.

अठराव्या शेंकड्याचे सुर्वेचो नामनेचो संत तायुमानवर. हो अद्वैतवादी आनी विश्वप्रेमाचो प्रचारक असो कवी आशिल्लो. ह्याच शेंकड्यांत फादर बेस्की ह्या एका विदेशी कवीन तमीळ भाशेचें खोलायेन अध्ययन करून 'तेंबावाणी' नांवाचें एक म्हाकाव्य रचून तातूंत येशू क्रिस्ताची जिणेकथा बरयली. त्या काळांत कांय हेर मिशनऱ्यांनी लेगीत तमीळ साहित्याचो विकास केला. वीरमामुनिवर ह्या पाद्रीन परमार्थ गुरुकथै नांवाच्यो हास्यकथा बरयल्यो. भारतीय भाशांभितर सगल्यांत पयलीं तमीळ भाशेंत बायबलाचो अणकार जालो. रॉबर्ट द नेबिली ह्या रोमन कॅथॉलिक मिशनऱ्यान मदुरेंत रावन क्रिस्तांव धर्माचीं बरींचशीं पुस्तकां तमीळ भाशेंत बरयलीं. रॅव. सीजबेस हो जेझुईत मिशनरी सतराव्या शेंकड्यांत भारतांत येवन ताणें तमीळ भाशेचो आनी वाङ्मयाचो खोलायेन अभ्यास करून, तमीळ भाशेंत तेवीस ग्रंथ बरयले अशें सांगतात. मुसलमान कवींनीय तमीळनाडूंत बरेंचशें लिखाण केलां. तांचे चडशे ग्रंथ धर्माविशींचे आसून आइर्मसल, सिरकीर्तनम्, पेनपुत्तिमलै, वैत्तियरातकम् अशीं तांचीं नांवां आसात.

तमीळ दार्शनिक ग्रंथांनी जग, ईश्वर, आत्मो, मन, इंद्रियां हे विशय संस्कृत ग्रंथांक अणसरून बरयल्यात. तर्कशास्त्र, अतींद्रीयविज्ञान आनी नितीशास्त्र ह्या विशयांचेरूय तमीळ भाशेंत ग्रंथ आसात. तर्कसंगकिरकम् हो ग्रंथ संस्कृत तर्कशास्त्रावयल्यान अणकारला. नितीशास्त्राच्या ग्रंथांनी कुरळ हो ग्रंथ सगल्यांत श्रेश्ठ आसून, नीतिचूडामणी, गोविंदशतकम्, कुमारेशशतकम् अशे कितलेशेच ग्रंथ तमीळ भाशेंत निर्माण जाल्यात.

तमीळ साहित्यांत वैद्यक शास्त्राचेरूय बरेच ग्रंथ आसात. वैद्यकशास्त्र हो तमीळनाडूंतल्या लोकांचो आवडटो विशय. डॉ. ग्रीन हाणें ११७ तमीळ वैद्यकग्रंथांची यादी उजवाडायल्या.

अगस्त्य ऋशीन तमीळ भाशेंतलें पयलें व्याकरण बरयलें अशें म्हण्टात. पूण तें सद्या उपलब्ध ना. ताचो शिश्य तोळकाप्पियर हाणें बरयल्लें तोळकाप्पियम् नांवाचें व्याकरण मात उपलब्ध आसा. पवनंती हाचें नंदुल नांवाचें व्याकरणूय उपलब्ध आसून तातूंत ४६२ सुत्रां आसात.

शूळामणिनिघंटू हे तमीळ शब्दकोश इ. स. च्या णवव्या शेंकड्यांत गुणभद्राचो शिश्य मंडलपुरूश हाणें तयार केलो. तमीळ भाशेंतलीं कांय पुराणां, सगल्यांत पोरण्या संस्कृत पुराणांपरसूय पोरणीं आसात. स्कंद पुराणाचो एक वांटो 'सूतसंहिता' आनी 'भागवत' हीं पुराणां तमीळ भाशेंत खूब पयलीं अणकारल्यांत. तमीळ भारत हो ग्रंथ संघम्‌काळांतलो. सुंदरमूर्ती हाणें बरयल्लो 'त्रेसष्टसंतचरित्रां' हो ग्रंथ पुराण अशें मानतात. पुराणसागर नांवाचो एक जैन ग्रंथ इ. स. च्या ११ व्या शेंकड्याच्या अदमासाक रचला. बाराव्या शेंकड्यांत कुलोत्तुंग चोळाचे कारकिर्दीत एका कवीन अष्टादशपुराण नांवाचो ग्रंथ बरयलो.

आर्विल्लो काळ :- एकुणिसाव्या शेंकड्याचे सुर्वेक तमीळ भाशेंत बरींच ल्हान - व्हड काव्यां निर्माण जालीं. कांय नाटकांचेंय बरोवप जालें. ह्या काळांत कांय संस्कृत ग्रंथांचे अणकारूय जाले. रामलिंग स्वामिगळ, वेदनायवन् पिळ्ळै आनी कृष्ण पिळ्ळै हे एकुणिसाव्या शेंकड्यांतले प्रतिभासंपन्न अशे कवी. रामलिंग स्वामिगळ हो भक्तीमार्गी संत. ताणें आपल्या हजारांनी गितांतल्यान विश्वप्रेमाचो आनी भूतदयेचो उपदेश केला. 'तिरुअरुळ्पा' म्हळ्यार कृपागीत ह्या नांवान ताचो काव्य झेल आसा. ताच्या ह्या काव्याक खूब नामना मेळ्ळी. ताचो हो काव्य झेल लोकांनी नवो वेद म्हणून आपणायला.

ह्याच शेंकड्यांत मीनाक्षीसुंदरम् पिळ्ळै आनी गोपालकृष्ण भारती नांवाचे दोन व्हड कवी जावन गेले. पिळ्ळै हो कवी तसोच ग्रंथकार. ताणें सोळा स्थलपुराणां आनी बत्तीस हेर वाङ्मयीन ग्रंथ बरयल्यात. ताणें आपले काव्यरचनेन आनी गद्य लिखाणान तमिळ साहित्यांत मोलादीक भर घाल्या. गोपालकृष्ण भारती हाणें 'नंदनचरित्रम्' हें काव्य बरयलें. हरिजन संत नंदनार हाच्या चरित्राचेर हें काव्य आसा.

डॉ. स्वामिनाथ अय्यर आनी वेदनायकम् पिळ्ळै हे मीनाक्षीसुंदरम् पिळ्ळेचे शिष्य. पेण्मतिमालै, नीतिनुल आनी सर्वसमय किर्तनै हे वेदनायकम् पिळ्ळै हाचे मोलादीक काव्य झेले आसात. रक्षण्ययात्रिकम् हें एच. ए. कृष्ण पिळ्ळै हाणें जॉन बन्यनच्या 'पिल्ग्रिम्स प्रोग्रॅस'चो अणकार केला. ताची दुसरी रचणूक रक्षण्यमनोहरम् ही आसून तिच्यांत भक्तिगीत आसात.

मुरुगदासस्वामी वा दंडपाणिस्वामी हाणें आपल्या पुलवरपुराणम् हातूंत कांय तमीळ कवींचीं पद्यमय चरित्रां बरयल्यांत. तिरूवरंग - तिरूवायिरम् आनी तिरूमगळ अंदादि हे ताचे हेर काव्यझेले आसात. आरुमुखनावलर, नागनाथपंडितर, दामोदरम् पिळ्ळै ह्या लंकेतल्या जाणकारांनीय ग्रंथ रचून तमीळ भाशेचे उदरगतीक खूब हातभार लायला. सूर्यनारायण शास्त्री, राजम् अय्यर आनी माधवय्या हांची ह्या काळांतले खांपे लेखक म्हणून नामना आसा.

आर्विल्ले कवितेच्या क्षेत्रांत सुंदरम् पिळै आनी कृष्ण पिळ्ळै हांची नांवां सगल्यांत पयलीं आसून तांचे उपरांत सुब्रह्मण्यम् भारती ह्या राष्ट्रभक्त कवीचें नांव येता. हाणें आपले काव्य रचनेन तमीळ कवितेचें नवें युग सुरू केलें. सुब्रह्मण्यम् भारती हाका तमीळींतल्या बाह्यसाहित्याचोय जनक मानतात. 'पापापाटु' हें ताचें काव्य शाळकरी भुरग्यांचें आवडटें असें काव्य. 'पांचाली शपथम्' हें ताचें लघुमहाकाव्य आसून 'कुयिलपाट्टु', 'कण्णन् पाट्टु' हीं काव्यांय लोकप्रिय आसात.

सुब्रह्मण्यम् भारती हाचे परंपरेंत देशिक विनायकम् पिळ्ळै, भारतीदासन्, नामक्कल रामलिंगम् पिळ्ळै, शुध्दानंद भारती अशे नामनेचे कवी निर्माण जाले.

नामक्कळ रामलिंगम् पिळ्ळै हो गांधीवादी आदर्श मानपी कवी जाल्यार, राय चोक्कलिंगम् हाणें गांधीजीचे जिणेचेर आनी शिकवणेचेर कविता बरयल्यात. असलांबीगै अम्माळ हाणेंय गांधीजीचेर 'गांधी पुराणम्' (खंड) काव्य बरयलां. शुध्दानंद भारती हाणें बरींचशीं काव्यां रचून तमीळ साहित्यांत भर घाल्या. तातूंतलें ताचें 'भारत शक्ति महाकाव्यम्' हें नामनेचें काव्य आसा. तिरू वि. कल्याणसुंदरम् मुदलियार, स्वामी विकलानंदर हे नामनेचे कवी. एम. डी. एस. योगी हो उत्स्फूर्त कवी आसून 'मारिया माग्दालिन' आनी 'अगळीगै' हे ताचे दोन म्हत्वाचे काव्यझेले आसात. पेरियस्वामी तूरन् हो सोंपे आनी प्रभावी शैलीचेर प्रभुत्व आशिल्लो कवी तशेंच अळ वल्लियप्पा हो बालगीतकार आसून कि. वा. जगन्नाथन्, वाणीदासन्, कंबदासन्, कृष्णदासन्, मुदियरासन्, इळंतिरैयन्, तंगवेलन्, कुयिलन्, तुरैवन्, सुरबी, तमीळ अळगन, इलन् कंबनप्रभृती हे कवी

...ल्या विशयांचेर काव्य - लिखाण करतात.

गद्य - एकुणिसाव्या शेंकड्याच्या उत्तरार्धांत गद्यलिखाणाची गरज ...वूक लागिल्ल्यान नेमाळ्यांतल्यान, धर्मीक ग्रंथांतल्यान, ...पुस्तकांतल्यान गद्यलिखाणाचो वापर जावंक लागलो. १८४० वर्साचे ...सावन व्हड प्रमाणाचेर गद्यग्रंथ - लिखाण निर्माण जावंक लागलें. ...मुग नावलर हाणें 'पेरियपुराणम्' ह्या शैव महाकाव्याचो गद्य अणकार ... तशेंच धर्मीक विशयांचेर ताणें तमीळींत ग्रंथ बरयले. ताणें तमीळींत ...पुस्तकांय सगल्यांत पयलीं बरयलीं.

...वेदनायकम् पिळ्ळै हाणें सोंपे शैलींत आपल्यो कादंबऱ्यो बरयल्यो. ...डब्ल्यू. दामोदरम् पिळ्ळै हाणें 'तोलकाप्पियम्', 'वीरचोलियम्' आनी ...मणि' हे प्राचीन ग्रंथ संपादीत करून तांकां टिपटिपण्यो जोडल्यो. ...जी. सूर्यनारायणशास्त्री हाणें 'मतिवाणन्' नांवाची कादंबरी बरयली. ...डॉ. स्वामिनाथ अय्यर हाणें गद्यशैलींत खूब ग्रंथ बरयले. पूण आपलो ...मीनाक्षीसुंदरम् पिळ्ळै हाचें चरित्र आनी आत्मचरित्र हे ताचे म्हत्वाचे ...आसात.

...स्वामी वेदाचलम् वा मरैमलै अडिगळ हो शुध्द तमीळ गद्याचो पुरस्कर्तो ...शेल्लो. टी. सेलवकेशवराय मुदलियार हाच्या कंबन आनी तिरूवळ्ळुवर ...बयल्या समिक्षाग्रंथांचो मुजरत उल्लेख करचो पडटा. तिरु वि. ...ल्याणसुंदरम् मुदलियार हाणें तमीळ गद्याक आकर्शक अशें रूप दिलें. ...चें 'तिरु वि. क. वाळ्क्कैक्कुरिप्पुक्कळ' हें आत्मचरित्र खाशेलें आसा. ...एक उत्कृश्ट संपादक, राजकारणी आनी प्रभावी वक्तो आशिल्लो. ...ण्णिन पेरुमै अल्लतु वाळ्कैत्तुणै' म्हळ्यार 'बायलांचें व्हडपण' तशेंच ...रुक्कुरळच्या सुर्वेच्या कांय प्रकरणांवयलें विस्तारान केल्लें भाश्य हे ...चे ग्रंथ मुजरत उल्लेख करपासारके आसात.. राजाजी हाचे महाभारत ...नी रामायण ह्या ग्रंथांक खूब नामना मेळ्ळ्या.

आर्विल्ल्या काळांतल्या लेखकांनी वृत्तपत्रकार म्हणून लिखाणाच्या ...ळार पावल घालें आनी उपरांत तांकां निबंदकार, कादंबरीकार आनी ...घुकथाकार म्हणून नामना मेळ्ळी. अशा लेखकांभितर 'कल्की' (आर्. ...ष्णमूर्ती) हांची सुवात म्हत्त्वाची आसा. ताच्यो 'शिवगामियिन् शपथम्', ...पार्थिवन् कणवू', 'मोगिनी - तीवु', आनी 'पेन्नियिन शेलवन्' ह्यो ...तिहासीक स्वरुपाच्यो कादंबऱ्यो आसात. तेचभाशेन ताच्यो 'कलवनीन ...कादली', 'शोलै मलै इळवरशी', आनी 'अलै ओशै' ह्योय ताच्यो कादंबऱ्यो ...उचेले प्रतीच्यो मानतात. ताचे हेच अलै ओशै हे कादंबरीक १९५६ वर्सा ...साहित्य अकादमी पुरस्कार फावो जाला. जगवीर पांडयन् आनी शुध्दानंद भारती हांणीय खूब प्रमाणांत गद्य लिखाण केलां. नामक्कळ रामलिंगम् पिळ्ळै ह्या कवीन लेगीत गद्य लिखाण केलां. ताणें बरयल्लें आत्मचरित्र उल्लेख करपासारकें आसा.

तमीळ समीक्षेच्या क्षेत्रांत आर्. पी. सेतू पिळ्ळै, ए. श्रीनिवास राघवन्, डॉ. ए. सी. चेट्टियार, ए. एस. ज्ञानसंबंधन्, रघुनाथन्, टी. पी. मीनाक्षीसुंदरम् पिळ्ळै, कि. वा. जगन्नाथन्, भास्कर तोंडैमान, एम्. वरदराजन् आनी अव्वै सु. दोरैस्वामी पिळ्ळै हांचो उल्लेख करप चड गरजेचें. आर्. पी. सेतू पिळ्ळै हाणें 'शिलप्पधिकारम्' आनी 'तिरुक्कुरल' ह्या ग्रंथांवयलें समिक्षेवयलें लिखाण तमीळ समिक्षेंतली म्हत्वाची भर म्हणची पडटली.

ए. के. चेट्टियार आनी एस्. एम्. लक्ष्मण चेट्टियार हाणें भोंवडेवर्णनां बरयल्यांत. एस्. एम्. लक्ष्मण चेट्टियार हो एक बरो समिक्षकूय आसा.

वी. स्वामिनाथ शर्मा, डॉ. राजमणिक्कम् पिळ्ळै, एन्. एस्. कंदय्य पिळ्ळै, के. अप्पादुरै पिळ्ळै, ए. के. परंधामनार, पी. एन्. अप्पुस्वामी, टी. पी. नवनीतकृष्णन्, मु. अरुणाचलम्, पेरियस्वामी तूरन्, एम्. आर. एम्. अब्दुल रहीम ह्या लेखकांनी इतिहास, चरित्र, विज्ञान, मानसशास्त्र, कुक्कुटपालन, उद्यानविज्ञान, शेतकी, शिवणकला, राज्यशास्त्र, अर्थशास्त्र, सहकार, भलायकी, शिक्षण अशा विंगड विंगड विशयांचेर लिखाण केलां.

कथा - 'मंगयारक्करसियिन कादल मुदलिय कथैगळ्' हो वी. वी. एस्. अय्यर हाचो ह्या शेंकड्याचे सुर्वेचो कथांझेलो आसा. माधवैया ह्या एका म्हयनाळ्याच्या संपादकान खूब कथा बरयल्यात. पुदुमैप्पित्तन ह्या प्रतिभासंपन्न अशा लेखकान शंबरांवयर लघुकथा बरयल्यात. के. पी. राजगोपालन्, कल्की, रामैया हेय नामनेचे कथालेखक आसात. तेचप्रमाण एन्. पिच्चैमूर्ती, देवन, अरू रामनाथन्, ति. ज. रामनाथन्, विंधन्, राधा मणालन्, मायावी, जयकांतन्, अकिलन, कि. वा. जगन्नाथन् ह्या लेखकांनी हेर तमीळ साहित्यावांगडा व्हड प्रमाणांत कथा - लिखाणूय केलां.

कादंबरी - तमीळींत कादंबरी लिखाणाची सुरवात वेदनायकम् पिळ्ळै हाणें केली. 'प्रताप मुदलियार चरित्रम्' आनी 'सुगुण सुंदरी' ह्यो ताच्यो कादंबऱ्यो खूब लोकप्रिय जाल्यो. ए. माधवैया हाची 'पद्मावती', बी. आर. राजम् अय्यर हाची 'कमलांबाळ', सरवण पिळ्ळै हाची 'मोहनांगि', सरसलोचन चेट्टियार हाची 'सरसांगी' ह्यो उल्लेख करपासारक्यो कादंबऱ्यो आसात. आर्णी कुप्पुसामी मुदलियार, वदुवूर दुरैसामी अय्यंगार आनी वी. एम्. कोदैनायगी हांणी खूब कादंबऱ्यो बरयल्यात. जगसिप्पियन् हाची 'पतिनिकोट्टम्'; शांडिल्यन् हाच्यो 'यवनराणी', 'नागदीपम्', 'कडलपुरा (५ वांटे); मणिशेखरन् हाची 'ओरुकोडियिल इर्मलर्कळ'; एल्. आर्. वि. हाची 'मधुलरुम् वंडुम् ह्यो नामनेच्यो इतिहासीक कादंबऱ्यो आसात. वी. रामस्वामी अय्यंगार, सी. एन्. अण्णादुरै, लक्ष्मी, अकिलन् (पेरुंगळूर वैद्यलिंगम् पिळ्ळै), के. एन्. सुब्रह्मण्यम्, सोमू, रघुनाथन्, सुकी, विंधन्, अनुत्तमा, राधा मणालन्, एम्. वरदराजन्, जीव, पार्थसारथी आनी पिळ्ळै विल्लालन्, गोमती स्वामिनाथन् ह्या लेखकांनी समाजीक विशयांचेर कादंबरी - लिखाण केलां.

नाटक - नामनेचे कवी आनी विद्वानांनी आपलें लक्ष्य फकत अभिजात साहित्याचेरूच केंद्रीत केलें आनी ताका लागून फकत सामान्य दर्ज्याच्या लेखकांनीच ही तमीळ नाटयपरंपरा फुडें चलयली. एकुणिसाव्या शेंकड्याच्या दुसऱ्या अर्दांत मात अस्तंती लोकांकडेन संपर्क आयिल्ल्यान कांय प्रतिभासंपन्न व्यक्तींनी स्फूर्त घेवन रंगमाचयेक नवो जल्म दिलो. ह्या व्यक्तींभितर शंकरदास स्वामिगळ, पोम्मल संबंद मुदलियार, सुंदरम् पिळ्ळै आनी सूर्यनारायण शास्त्रियार हांचो आसपाव जाता.

शंकरदास स्वामिगळ हो संन्यासी आशिल्लो. ताणें सगल्या भारतभर भोंवडी करून नाट्यसंस्थांच्यो संघटणा उबारल्यो आनी वेवसायीक कलाकारांक उत्तेजन, उर्बा दिवन संगीत नाटकां बरयलीं. पोम्मल संबंद मुदलियार हाणेंय नाट्यकलेंत आपली चडशी जीण सोंपयली. ताणें सुमार ८५ नाटकां बरोवन कांय नाटकांचे जैतवंत प्रयोगूय केले. ताच्या नाटकांनी 'सभापति' हें विनोदी नाटक उत्कृश्ट. ताचेंच 'मनोहरा' हेंय नाटक दर्जेदार आसा. सुंदरम् पिळ्ळै हाणें शेक्सपिअरच्या नाटकांच्या धर्तेचेर बरयल्लें 'मनोन्मणियम्' ह्या नाटकाक तमीळींत अभिजात नाटकाचो दर्जो फावो जाला. ताच्या ह्या नाटकाचीं जायतीं रुपांतरां आनी प्रयोग जाल्यात. समिक्षक, कवी आनी नाटककार सूर्यनारायण शास्त्रियार हाणें,

तमीळ साहित्य

तमीळ नाटकाची उदरगत घडोवन हाडपाखातीर खूब यत्न केले. ताणें रुपवति, कलावति आनी माणविजयम् हीं नाटकां तशेंच नाट्यकलेचेर समिक्षक लिखाण केलां. तशेंच 'नाटक इयल' हे एके नाट्यकलेचेरूय ताणें एक व्याकरणात्मक ग्रंथ बरयला. टी. लक्ष्मण पिळ्ळै हाची 'विळ नाटकम्' आनी 'रविवर्मा' हीं नामनेचीं नाटकां बरयल्यांत.

आर्विल्ल्या नाटककारांभितर एस. डी. सुंदरम्, पी. कण्णन्, सी. एन्. अण्णादुरै, कोत्तमंगलम् सुब्बू, श्रीधर, ए. पी. नागराजन् हांचो उल्लेख करचो पडटलो. हातूंतले कांय नाटककार उपरांत चित्रपटांखातीर लिखाण करूंक लागले.

बंगाली, मराठी आनी हेर भाशांतल्यो उत्कृश्ट कथा-कादंबऱ्यो आनी नाटकांचेय तमीळ भाशेंत अणकार जाल्यात. अशा तमीळ भाशेंत अणकार करपी लेखकांभितर का. श्री. श्रीनिवासाचार्य, ता. ना. सुब्रह्मण्यम्, एम्. एल्. सबरीराजन्, ए. के. जयरामन् हांचो व्हड वांटो आसा.

स्वातंत्र्याउपरांतचो काळ : स्वातंत्र्या उपरांत लोकशाय मुल्यांचो विकास आनी शिक्षणाचो विस्तार जाल्ल्यान तमीळ साहित्याचो आशय आनी अभिव्यक्ती हातूंत मुळावे बदल घडले. स्वातंत्र्यापयलीं तमीळ ललीत साहित्याचो आशय उच्च समाजापुरतोच शिमीत आशिल्लो तो स्वातंत्र्या उपरांत ल्हव ल्हव करून समाजाचे सगले थर तमीळ साहित्याचे विशय जाले. अभिव्यक्तीचे बाबतिंतूय नवी जाणीव आयली.

काव्य - आर्विल्ल्या तमीळ काव्याचें मुळावण सुब्रह्मण्यम भारती हाणें घालें. कल्याणसुंदरम् हाणें 'अगवल' छंदांत आपली काव्यरचना केली. भारतीदासन् हाणें 'मेल कुमिळिगळ' हें काव्य तशेंच 'कुरिंजी - तिट्टु', 'इरंड वीडु', 'कुडुंब विळक्कु' ह्या आपल्या काव्यांनी लोकशाय, शिक्षण, प्रेम आनी कर्तव्याची जाणविकाय हांचो पुरस्कार केला. ताणें आपल्या गितांतल्यान मजूर, विणकार, कामगार हांचीं चित्रणां चित्रायल्यांत. भारतीदासन् हाच्याच संप्रदायांत वाणीदासन्, सुब्बू रत्नन् दासन् (सुरदा), मुडी अरसन् हांचो आसपाव जाता. मुडी अरसन् हाणें मणिमेखलै ह्या म्हाकाव्याचेर आदारित 'पूंगोडि' हें नवें कथाकाव्य बरयलें.

देशिकविनायकम् पिळ्ळै हाणें कांय गितांचे तशेंच बालगितांचे तमीळ अणकार केल्यात. शुध्दानंद भारती हाणें 'भारत महाशक्ति काव्यम्' नांवाचें बृहत् काव्य बरयलें. नामक्कळ कविज्ञर हो तमीळनाडूचो राजकवी तशेंच पेरियस्वामी तूरन् हो नामनेचो कवी.

कवी, कादंबरीकार, कथाकार आनी भोंवडेवर्णनकार सोमू वा एम्. पी. सोमसुंदरम् हाका ताच्या 'इळवेनिल' ह्या काव्यझेल्याक तमीळनाडू सरकाराचो पुरस्कार फावो जाला. शुध्दानंद योगी हाचो 'मनिदनैप्पादुवेन' हो काव्यग्रंथ उल्लेखनीय आसा. उपरांत योगी, चित्रपटांखातीर गितां बरोवंक लागलो. तिरुल्लोक सीताराम हाचें 'गंधर्व गणम्' हें काव्य उत्कृश्ट आसा.

ए. श्रीनिवास राघवन् हो एक बरो अणकारपी, समिक्षक, वक्तो आनी कवी. ताच्या 'वळ्ळैप्परावै' ह्या काव्यझेल्याक १९६८ वर्सा साहित्य अकादेमी पुरस्कार मेळ्ळा. के. स्वामीनाथन्, रा. श्री. देशिकन्, हांणीय तमीळ साहित्यांत मोलादीक भर घाल्या.

तुरैवन्, सेंतामरै, आर्. अय्यस्वामी ह्या कवींनी आकाशवाणीखातीर काव्यरचना केल्या. जीव, रघुनाथन्, पट्टुकोडै कल्याणसुंदरम्, के. सी. अरुणाचलम् ह्या कवींचो साम्यवादी विचारसरणीच्या कवींभितर आसपाव जाता. रघुनाथन् हाणें कांय रशियन कविता तमीळ भाशेंत अणकारल्यात.

कण्णदासन् हो म्हत्वाचो कवी आसून, प्रसन्न लय, गेयता आनी ता रचनेचें प्रभुत्त्व हीं ताच्या काव्याचीं खाशेलपणां आसात. चित्रपटांखातीर ताणें गितां बरयल्यांत. संघम् काळांतल्या कांय गितांचो ताणें आधि तमीळ भाशेंत अणकार केला. 'मांगनि' सारकीं कांय कथाकाव्यांय ता बरयल्यांत.

नव्या दमाच्या कवींभितर सालै इलंतिरैयन, राजेंद्रन्, इळंपरि शक्ति-क्कनल, एलिलमुदवन्, सिर्पी हांचो आसपाव जाता. राजेंद्रन् हा काव्य-रचनेक तमीळनाडू सरकाराचो पुरस्कार फावो जाला. सिर्पी हा 'सिरित्त मुत्तुक्कळ' हें कथाकाव्य खाशेलो उल्लेख करपासारकें. उळुंदुर शण्मुगम् हाणें संगीतरचनेखातीर कांय गितां बरयलीं. तशें चित्रपटांखातीरूय ताणें गितांचें लिखाण केलां. कोत्तमंगलम् सुब्बू हा 'विळ्ळुप्पाड' गितां प्रसिध्द आसात तशेंय बोलीभाशेंत कथाकाव्यां बरोवपाक सुब्बूची नामना आसा. ताच्या 'गांधीमहान कदै' ह्या काव्याक खूब नाम मेळ्ळ्या. विंदन् होय एक नामनेचो कथा - कादंबरीकार.

तमीळनाडूचो माजी मुख्यमंत्री करुणानिधी हाणें राजकीय प्रचाराखातीर कवी संमेलनांतल्यान कविता म्हणपी कवींचो एक पंगड तयार केल्ल कवी संमेलनांनी कविता म्हणपी कवींभितर कि. वा. जगन्नाथ अमृतलिंगम्, राजेंद्रन्, मुरूगू सुंदरम्, मुडी अरसन्, श्रीमती सौंदर कैलासम्, पेरियन्नन्, एस. एस. एम. सुंदरम्प्रभृती ह्या कवींचो आसप जाता. करुणानिधी हाच्योय कवी संमेलनांतल्यो कांय कविता उजवा आयल्यात.

संवसारीक साहित्याच्या आनी हेर भाशांच्या साहित्याच्या संपर्का लागून तमीळ साहित्यांत नवे नवे प्रयोग जावंक लागले. पुदुमैप्पित्त आनी कु. प. राजगोपालन् हाणें काव्यरचनेचे विंगड विंगड प्रयोग केल सुब्रह्मण्यमभारती हाणें वेदांतलो कांय वांटो तमीळींत अणकार करत मुक्तछंदाचो सगल्यांत पयलीं वापर केलो. उपरांत तूरन् आनी हे कवींनीय भारतीचें अनुकरण करून मुक्तछंदाचो वापर करपाक सुरव केली. पिच्चैमूर्ती वा 'भिक्षु' हाणेंय मुक्तछंदाचो उपेग केलो. भिक्षूच कवितांचे 'काट्टु वाट्टु' आनी 'वळित्तुनै' हे झेले उल्लेखनीय आसा टी. एस. वेणुगोपालन् हाणें आपल्या 'कोडैवयल' ह्या झेल्यांत मुक्तछंदा वापर केला. तशेंच वैदीश्वरन् हाचो 'उदयनिळल', कामराजन् हा 'कुरूप्पु मलरगळ' हे काव्यझेले मुक्तछंदात आसात. 'पुदुक्कुरळगळ' ह काव्यसंकलनांत चोवीस कवींच्यो त्रेसठ काव्यरचना आसात. मि राजेंद्र हाच्या 'कनुवुगळ + करप्नैगळ = काडितंगळ' हो अशेच तरेन बरयल

कथा - वी. वी. एस. अय्यर हाच्या कथांसावन आर्विल्ले तमी लघुकथेची सुरवात मानतात. लघुकथा लोकप्रिय करून हेरांक प्रायोगि कथा बरोवंक उर्बा दिवपाचें श्रेय मात कादंबरीकार कल्की हाका फा जाता. राजाजी हाच्या कथांतल्यान गरीब आनी दलीत लोकांचे जिणे चित्रण दिसता. पुदुमैप्पित्तन् होय तमीळींतलो एक श्रेश्ठ कथाकार. विंद हो श्रमिक कथाकार आसून ताणें आपल्या कथांनी नागरी तशेंच गांवगि समाजाचें चित्रण केलां. 'मणिक्कोडि' ह्या नेमाळ्यान कलात्म जाणविकायेच्या नव्या कथाकारांचो पंगड फुडें हाडलो. ह्या पंगडांतले अलगिरिसामी, चिदंबर सुब्रह्मण्यम्, सी. एस्. चेलप्पा, क. ना. सुब्रह्मण्य पी. एस्. रामैय्या, रघुनाथन् आनी पिच्चैमूर्ती हे उल्लेखनीय कथाक आसात. आर्विल्लें जिणेचित्रण, कथातंत्राची जाण आनी प्रायोगिकताय ह्या पंगडाचीं खाशेलपणां आसात.

…जी. अलगिरीसामी ०हाच्या 'अणबलिप्पु' ह्या कथाझेल्याक १९७० …साहित्य अकादेमी पुरस्कार मरणाउपरांत मेळ्ळो. ह्या कथाकारान … नाटकांय बरयल्यांत. कि. वा. जगन्नाथन् हो 'कलैमंगल' चो …दक आनी कथाकार आसा. अकिलन् हाणें पद्यमयबोधकथा आनी …ककथा बरयल्यात. टी. जानकीरामन् हाची 'वेयिल' ही कथा उत्कृश्ट …ा ल स. रामामदम् हाणें आपल्यो कथा पुराणांचे शैलींत बरयल्यात. …रम् रामस्वामी हाणें नागरकोयल हे बोलीभाशेंत आपल्यो कथा …रल्यात. टी. एन. सुब्रह्मण्यम् हाणें इतिहासीक कथा बरयल्यात. …. चूडामणी हे कथालेखिकेन विंगड विंगड भावनिक अवस्थांचें चित्रण …ल्या कथांनी चितरायलां. वह्नी - क्कण्णन् हो एक नामनेचो कलाकार …सून परांगुसम्, अशोक मित्रन्, नकुलन् हे नवे पिळगेचे कथाकार …सात.

तमीळनाडूचो सर्गेस्त मुखेलमंत्री, द्र. मु. क. चो फुडारी अण्णादुरै …ने साहित्य हें समाजीक परिवर्तनाचें साधन मानून आपल्यो कथा …यल्यो. तशेंच ताणें कांय कादंबऱ्योय बरयल्यात. जयकांतन् हाणें …म्यवादी भुमिकेंतल्यान 'ओरु पिडीसोरू', 'ब्रह्मोपेदेसम्', 'विरुदुगळ', …रिसकु पो' ह्यो कथा बरयल्यो.

माधवैया ह्या कथाकारा फाटल्यान नटेशशास्त्री, पोन्नुसामी पिळ्ळै, …डेतै विशालाक्षी अम्माळ हे कादंबरीकार फुडें आयले. बडुवूर दुरैसामी …यगार, कोडैनायकी अम्माळ, अरणी कुप्पुस्वामी मुदलियार हांणी हेर …शांतल्या कादंबऱ्यांचीं तमीळ भाशेंत रुपांतरां आनी अणकार केल्यात.

फाटल्या पन्नास वर्सांसावन नारण दुरैक्कण्णन् कादंबरी लिखाण …रता. 'तरंगिनी' ही राजकी कादंबरी तशेंच 'उयिरोविअम्' अशा ताच्या …दंबऱ्यांक खूब नामना मेळ्ळ्या. उयिरोविअम् हे ताचे कादंबरीचें नाट्य …पांतरूय जालां. दुरैक्कण्णन् हाचे भशेन डॉ. एम्. वरदराजन् ह्या …ध्यापकान स्वातंत्र्यापयलींच्या काळासावन लिखाण केलां. ताचे 'अगळ …ळक्कु' हे कादंबरीक १९६१ वर्साचो साहित्य अकादेमी पुरस्कार …ावो जाला. वरदराजन् हाची स्फूर्त घेवन कादंबरी बरोवपाच्या …खकांभितर के. राजवेलू, पुनुकुंड्रन हांचोय आस्पाव जाता.

अकिलन् हाणें चडशो इतिहासीक कादंबऱ्यो बरयल्यात. ताचे 'वें. …यिन मैंदन' हे कादंबरीक १९६३ वर्साचो साहित्य अकादेमी पुरस्कार …ावो जाला. 'कथा विळी', 'पावै विळक्कु', 'पुतीय वेळ्ळम्' ह्यो ताच्यो …कादंबऱ्यो खूब गाजल्यात. ताच्या कांय कादंबऱ्यांचो हेर भारतीय भासांनी …शेच परकीय भासांनी अणकार जाला. अकिलन् हाका - १९७६ वर्साचो भारतीय ज्ञानपीठ पुरस्कार फावो जाला. ना. पार्थसारथी हाणें …समुदाय विदि' हे कादंबरीक १९७१ वर्साचो साहित्य अकादेमी पुरस्कार फावो जाला. कुरिंजी मलार, कबाडपुरम् ह्यो ताच्यो हेर कादंबऱ्यो आसात. टी. जानकीरामन् हो एक जैतिवंत कादंबरीकार आसून ताचे '…ोह मूल' हे कादंबरीक खूब नामना मेळ्ळी. चिदंबर सुब्रह्मण्यम् हाची 'इदय नादम्', सी. एस्. चेलप्पा हाची 'जीवनांशम्' तशेंच महर्षी हाच्यो उल्लेखनीय कादंबऱ्यो आसात. का. ना. सुब्रह्मण्यम् हो समीक्षक तसोच कादबरीकार. ताच्यो 'ओरु नाल', 'पुइत्तेक' ह्यो कादंबऱ्यो आसात.

तमीळींत प्रादेशिक कादंबऱ्योय आसात. आर् - शण्मुग सुंदरम् हाणें कोईमतूर प्रदेशाचे फाटभुंयेचेर बरयल्ली 'नागम्माळ' ही एक उत्कृश्ट कादंबरी. अशे तरेच्यो ताच्यो आनिकूय कादंबऱ्यो आसात. जेसुदासन् हाच्या कादंबऱ्यांनी गुन्यांवकारी वृत्तीचें स्पश्ट चित्रण दिसून येता. नीलम्पद्मनाभन् हाची 'तलैमुरैगळ' ही खाशेली कादंबरी. रामस्वामी हाणें आपले 'ओरू पुलियमरत्तिन् कदै' हे कादंबरेंत नागरकोईल वाठारांतल्या बदलपी राजकी, समाजीक आनी अर्थीक जिणेचें चित्रण केलां. हेर प्रदेशांच्या फाटभुंयेचेरूय ताणें कादंबऱ्यो बरयल्यात. राजम् कृष्णन् हाणें निलगिरींतल्या बडुगांचे जिणेचेर 'कुरिंजी - त्तेन' आनी गोंय मुक्ती आंदोलनाचे फाटभुंयेचेर 'वळै - क - करम्' ह्यो येसस्वी कादंबऱ्यो बरयल्यो. एम. कण्णन् हाच्या 'पेण दैवम्' आनी हेर कादंबऱ्यांनी कुटुंबीक जिणेचें चित्रण दिसता. लक्ष्मी, गौरी, अम्माळ, आर. चुडामणी, अनुत्तमा आनी आर्वी हांच्योय कुटुंबीक जिणेवयल्यो कादंबऱ्यो उल्लेखनीय आसात. रघुनाथन् हाचे 'पनमुम् पसियुम्' हे गाजिल्ले कादंबरींत दलितांचे जिणेचें दर्शन घडटा. हे कादंबरीचे चॅक तशेंच हेर उर्देंत युरोपीय भाशांनीय अणकार जाल्यात. सेलवराज हाची 'मरमुम् सरगुम्' ही कादंबरी कलात्मक आसा. शांडित्यन् हाणें व्हड अशो इतिहासीक कादंबऱ्यो बरयल्यात. अरु रामनाथन् हाची 'वीर पांडियन् मनैवी' (५ खंड) ही अशेच तरेची कादंबरी. विक्रमन् हाचे 'नंदिपुस्तु नायकी' हे कादंबरेंत कारैकाल आदित्य चोल हाच्या मरणाउपरांतच्यो घडणुको आसात. जगसिर्पियन् हाणें समाजीक तशेंच हेर प्रकारच्यो कादंबऱ्यो बरयल्यात. नेडुमारन् हाची 'पांडिमा देवी' ही इतिहासीक कादंबरी उल्लेखनीय आसा. जयकांतन हाणें कांय कादंबऱ्यो आनी कथा बरयल्यात. ताच्यो 'पॅरिसकु पो', 'ओरू नडिकै नाडगम् पार्किराळ' आनी 'सील मनिदरगल' ह्यो म्हत्वाच्यो कादंबऱ्यो. 'सील मनिदरगल' हे ताचे कादंबरेक १९७२ वर्सा साहित्य अकादेमी पुरस्कार फावो जालो.

नाटक - रामनाथन् हाचीं राजराजन्, शक्ती, कृष्णस्वामी हाचें कट्टेबोम्मन् हीं नाटकां आनी शिवगामियिन् शपथम् सारक्या कादंबऱ्यांचीं नाट्य रुपांतरा तमीळींत चड लोकप्रिय आसात. टी. के. शण्मुगम् हाणें 'उयिरोवियम्' सारक्या समाजीक कादंबऱ्यांचीं नाट्य रूपांतरां रंगमाचयेर हाडलीं. तेचभाशेन नवाब राजमाणिक्कम् आनी मनोहरन् हांच्या नाटक मंडळ्यांचो उल्लेख करप गरजेचो. सहस्त्रनामम् हाचे 'सेवा स्टेज' हे नाट्यसंस्थेन 'मण्णिक्कोडि' संप्रदायाच्या पी. एस. रामैय्या हाचीं 'तेरोट्टिइन् मगन्' सारकीं नाटकां बरोवन रंगमाचयेर हाडलीं. हेर नाटककारांचीं सर्वर सुंदरम्, मेजर चंद्रकांत हीं नाटकां उल्लेखनीय आसात. अण्णादुरै हाणें 'ओरि खु', 'नीदि देवन मयक्कम्, वेलैक्करी, नल्ल तंबी अशीं नाटकां बरोवन तातूंत भुमिकाय केल्यात. एम. आर. राधा हाणें स्वता बरयल्लें 'रत्तक्कनिर' हें नाटक माचयेर हाडून तातूंत स्वता कामूय केलें. डॉ. करुणानिधी हाचें 'कागितप्पू' हें नाटक वेंचणूक प्रचाराखातीर बरयलां. हालींच डॉ. ज्ञानमूर्ती तशेंच इंदिरा पार्थसारथी हांचीं नाटकां रंगमाचयेर येतात.

समिक्षा : स्वातंत्र्या उपरांतची तमीळ साहित्य समिक्षा आपलें पारंपरिकपण सोडून साहित्यकृतीची साक्षेपी चिकित्सा करपाचेर भर दिल्लो दिश्टी पडटा. आर्विल्ल्या साहित्याची अभिरुची लक्षांत घेवन आशय, आकृतीबंध आनी तंत्र तशेंच साहित्यीक प्रवाहांचे बदल लक्षांत घेवन वास्तवनिश्ठ आनी समाजीक संदर्भांचें भान दवरून केल्ली समिक्षा दिश्टी पडटा. ह्या काळांतले तमीळ साहित्य समिक्षेंत वी. वी. एस्. अय्यर हाची सुवात म्हत्वाची. पुदुमैप्पित्तन् हाणें नव्या कथा - कादंबरीच्या आकलनाची कांय म्हत्त्वाचीं सुत्रां आपले समिक्षेंत सांगल्यांत. मरैमलै अडिगळ हाणें पुर्विल्ल्या भाष्यकारांच्या दास्याआड बंडखोरी करून पुर्विल्ल्या ग्रंथांच्या

नव्या भाष्यांची आनी अर्थविवरणांची शक्यताय उक्तायल्या. तिरू. वि. क. हाणें तिरुवळ्ळुवरचे कृतीचेर समिक्षा बरोवन उदार नदरेन तमीळ साहित्याकडेन पळोपाचें आपलें मत उकतायलें. एस. वैयापुरीपिळै हाणें संवसारीक साहित्याचें भान दवरून, इतिहासीक नदरेंतल्यान आपलें समिक्षा लिखाण केलां. डॉ. आर्. पी. सेतू पिळ्ळै हाच्या 'तमीळ इन्बम्' ह्या समिक्षा ग्रंथाक १९५५ वर्सा साहित्य अकादेमी पुरस्कार फावो जाला. ताणें आपले आकर्शक शैलींत कंबन, तिरुवळ्ळुवर आनी इळंगो अडिगळ हांची बरी वळख करून दिल्या. डॉ. नवलर सोमसुंदर भारती हाच्या तिरूवळ्ळुवर, कंबन, दशरथ आनी तोल्काप्पियम हांचेवयल्या समिक्षा लेखांतल्यान नवी नदर दिसता. आर्. राघव अय्यंगार हाणें संघम काळांतल्या साहित्याचेर अभ्यासपूर्ण ग्रंथ बरोवन त्या काळांतल्या साहित्याचेर नवो उजवाड घाला. कि. वा. जगन्नाथन् हाका ताच्या 'वीरर उलगम्' ह्या समिक्षा ग्रंथाखातीर १९६७ वर्सा साहित्य अकादेमीचो पुरस्कार फावो जाला. डॉ. एम्. वरदराजन् हाणें अकनान् हातूंतल्या एका गिताचेर 'ओवच्चैदी' हो समिक्षाग्रंथ बरयला. डॉ. टी. पी. मीनाक्षीसुंदरम् हाणें शिलप्पधिकारम्, तिरूक्कुरळ, पेरियपुराणम् ह्या ग्रंथांचेर समिक्षा बरयल्यात. मार्गबंधू शर्मा हाणें 'शिलप्पधिकारम्' हाचेर नवे नदरेंतल्यान टिका केल्या. ए. श्रीनिवास राघवन् हाणें कंबनाचेर अभ्यासपूर्ण समिक्षाग्रंथ बरयला. प्रा. रामकृष्णन हाणें कंबन आनी मिल्टन हांची अभ्यासात्मक तुळा करून एक दर्जेदार ग्रंथ बरयला. र. श्री. देशिकन हाचे समिक्षेंत संवसारीक संदर्भ दिसतात. प्रा. ए. एस. ज्ञानसंबंधम् हाणें कंब रामायणांतल्या व्यक्तींचो चिकित्सक अभ्यास करून एक ग्रंथ बरयला आनी 'पेरियपुराणम्' हाचेरूय ताचो एक ग्रंथ आसा. ए. एस. ज्ञानसंबंधम्, एम. वरदराजन् आनी रघुनाथन्, क. ना. सुब्रह्मण्यम् हांणी कलासमिक्षेचेर म्हत्वाचें ग्रंथलिखाण केलां. क. ना. सुब्रह्मण्यम् हाचो आधुनीक साहित्याचेरूय एक दर्जेदार समिक्षाग्रंथ आसा. मुनुशिवम् हाचो कंब रामायणावयलो 'अशोक वनम्', डॉ. एम्. दुरै रंगस्वामी हाचो 'अन्बुनेरी', डॉ. व्ही. एस्. पी. मणिक्कम् हाचो 'तमीळ - कादल', डॉ. गोविंदस्वामी आनी रामनाथन् हांचे भारतीदासन् हाचेवयले अभ्यासपूर्ण ग्रंथ चड म्हत्वाचे आसात. तशेंच अण्णांचो कंबनच्या काव्यावयलो 'कंब रसम्', टी. के. शण्मुघम् हाचो तमीळ नाटकांवयलो ग्रंथ, क. अप्पादुरै हाची 'तिरूक्कुरळ' हाचेवयली समिक्षा, के. कोदंडपाणी पिळ्ळै हाचो 'नेडुनल वादै' हाचेवयलो समिक्षाग्रंथ, डॉ. इळंतरयन् हाची आर्विल्ल्या तमीळ काव्यावयली आनी लघुकथांवयली विस्कटावणी, जयकांतन् हाणें अभ्यास करून विंगड विंगड ग्रंथांक बरयल्ल्यो प्रस्तावना तेच भाशेन राजाजी हाचे तिरुक्कुरळ आनी तिरुमंतिरम् हांचेवयल्या ग्रंथांचो मुजरत उल्लेख करूंक जाय. म. पो. शिवज्ञानम् हाच्या 'वल्ललार कंड ओरुमैप्पाडु' ह्या ग्रंथाक १९६६ वर्सा अकादेमीचो पुरस्कार फावो जाला. ताच्या ह्या ग्रंथांत संत रामलिंग हाचो काळ, ताचें व्यक्तिमत्व आनी कर्तृत्व हांचो परामर्श आसा.

चरित्रां : तमीळ साहित्यांत चरित्रांचेरूय दर्जेदार अशें लिखाण जालां. बरणीधरन् हाणें 'अरुणाचल महिमै', 'पूनित पयनम्' हे चरित्रग्रंथ बरयल्यात. पी. एस. आचार्य हाणें बरयल्लें रामानुजांचें चरित्र 'श्री रामानुजर' हाका १९६५ वर्साचो साहित्य अकादेमी पुरस्कार फावो जाला. राजाजी हाच्या 'चक्रवर्ति तिरूमंगन्' ह्या ग्रंथाक १९५८ वर्सा साहित्य अकादेमी पुरस्कार तशेंच ताच्या 'रामकृष्ण उपनिषद' हाका तमीळनाडू सरकाराचो पुरस्कार फावो जाला. ताचे 'व्यासर विरुंदु' हो ग्रंथ आनी 'रामायण', 'महाभारत' हांच्यो तमीळ गद्य आवृत्त्यो उल्लेखनी[illegible] आसात. गणपती हाणें मीरा, शारदामणी देवी हांचीं चरित्रां बरयल्या[illegible] कृपानंद वारिय हाच्या ग्रंथांत भक्तिसाहित्याची विस्कटावणी आसा.

आर्विल्ल्या काळांत तमीळ साहित्यांत विंगड विंगड साहित्य विशयांचे[illegible] लिखाण जालां. तातूंतलें मुखेल साहित्य अशें आसा. शेषाद्रिनाथन्, [illegible] एन्. अप्पुस्वामी, प्रा. ई. टी. राजेश्वरी, डॉ. सुब्बू रेड्डियार. प्रा. तिरुज्ञा[illegible] संबंधम्, प्रा. माणिक्कम्, प्रा. विश्वनाथन् हांणी भौतिक विज्ञानांचेर तमीळ[illegible] उत्कृश्ट लिखाण केलां. मानसशास्त्राचेर डॉ. टी. ई. शण्मुघम्, तु[illegible] आनी चुडामणी हांणी बरयलां जाल्यार डॉ. निवासन् आनी हेरा[illegible] वनस्पतीविज्ञानाच्या साहित्यांत भर घाल्या. गणेशन् आनी हेरा[illegible] अभियांत्रिकी विशयाचेर आनी डॉ. वेंकटस्वामी हाणें वैजकीचेर दर्जे[illegible] लिखाण केल्लें आसा. जी. आर. दामोदरन् हाच्या संपादनाख[illegible] 'कलैक्कतिर' हें विज्ञानाचें तमीळ नेमाळें चलता.

भुरग्यांचें साहित्य : तमीळ साहित्यांत, भुरग्यांविशीं खास अ[illegible] साहित्य निर्मिती जावंक ना तरी हालीं कांय नेमाळ्यांवरवीं भुरग्या[illegible] साहित्य उजवाडा येता. अशा ह्या नेमाळ्यांनी बोधकथा, परीकथ[illegible] पुराणांतल्या कथांचो आसपाव जाता. वलिअप्पा, देशिक विनायकम् पिळ्[illegible] हांणी भुरग्यांखातीर उत्कृश्ट अशीं गितां बरयल्यांत. भुरग्यांच्या पदां[illegible] भारतीदासन् हाचो 'इलैनर इळकिक्यम्' हो पदां - झेलो आसा. ते[illegible] भाशेन तूरन्, ती. ज. रघुनाथन्, सरस्वती रामनाथ, आर्वी, पूवन्न[illegible] वैगोविंदन्, चुडामणी, तंगमणी, तुविलन्, अळमवेलन्, राजम्, अ. [illegible] नटराजन्, तमिळवेनम्, वल्लिअप्पा, तंबी हांणी भुरग्यांखातीर काण[illegible] बरयल्यात. तमीळ अकादेमीचें भुरग्यांखातीर विश्वकोशाचें काम च[illegible] आसा.

आत्मचरित्र : स्वातंत्र्या पयलींच्या काळांतलीं डॉ. यू. व्ही. स्वामिन[illegible] अय्यर हाचें एन्. चरितिरम्, तिरु वि. क. हाचें 'वाल्कै - क्कुरिप्पुक[illegible]' हीं उल्लेखनीय आत्मचरित्रां. कविज्ञार कन्नदासन् हाचीं 'वनवासम्' आ[illegible] 'मनवासम्' हीं दोनूय तमीळींतलीं म्हत्वाचीं आत्मचरित्रां.

भोंवडेवर्णन : तमीळींत तिरु वि. क., ए, एम्. परमशिवानंदम्, के. चेट्टियार, सोमले शुध्दानंद भारती, कल्की, देवन, एन् [illegible] सुंदरवडिवेलू, मणियन्, टी. के. शुण्मुघम् हांणी परदेशांतलीं भोंवडेव[illegible] बरयल्यांत. मी. प. सोमसुंदरम् हाच्या 'अक्करै चीमियिल' ह्या इंग्लंड[illegible] भोंवडेवर्णनाचेर बरयल्ल्या ग्रंथाक १९६२ वर्साचो साहित्य अकाद[illegible] पुरस्कार फावो जाला. आर. वेंकटरामन् हाकाय ताचे रशि[illegible] भोंवडेवर्णनाखातीर सोव्हिएत लँड पुरस्कार मेळ्ळा.

– कों. वि. सं.

तय : (पळेयात तिरोदस).

तरंगां : कोंकणांतल्या ग्रामदेवतांचें प्रतीक. हें तयार करपाखा[illegible] चार ते पांच हात लांबायेचो लांकडाचो वाटकुळो खांबो घेवन ताका पु[illegible] वा कापड गुठलायतात आनी ताच्या माथ्यार, धातूपसून तयार के[illegible] देवीचें मुखें, हात वा कळस बसयतात. ह्या खांब्याकूच तरंग म्हण्ट[illegible] कोंकणांतल्या जायत्या ग्रामदेवतांचीं अशीं तरंगां दसऱ्या दिसा नाचय[illegible] वाजयतगाजयत कळंबाच्या झाडाखाला व्हरतात आनी थंय कळंबास[illegible]

…ी पुजा करतात. उपरांत थवय आनी मडवळ हातांत सुरो घेवन …ले रे भले' अशें म्हणत ओणवो रावन ताका प्रदक्षिणा घालतात.

तरंग घेवपी मनीस भगत, गुरव, म्हालो, मडवळ, भंडारी वा थवय हांच्यांतले एके जातीचो आसता. ताका मोड म्हण्टात. ताच्या आंगांत त्या त्या देवाचो संचार जाता. हाका अवसर येवप म्हण्टात. ते लोकांचे भूतबादेचेर उपाय सांगतात. प्रसादाच्या रुपान 'कौल' दितात.

…नाथ आनी पावनाई ह्या दोन देवतांच्या तरंगांमदीं अंतरपाट धरून …लाश्टकां म्हण्टात, हाका शिवलग्न अशें नांव आसा. गोंयांत भोवतेक …ळांनी दसऱ्याक तरंगांची मिरवणूक काडटात. पेडणें, काणकोणचीं …रंगां प्रसिध्द आसात.

- कों. वि. सं. मं.

…रणतारण : शीखांचें एक तीर्थस्थळ आशिल्लें तळें. तरणतारण …ल्यार भवसागर तरून व्हरपी एक तराफो. हें तळें अमृतसर वाठारांत …सा. इ. स. १५९०त गुरू रामदासाच्या भौवमानार्थ पांचवो गुरू …र्जुनदेव हाणें हें तळें बांदलें. हाची लांबाय ९९९ फूट आनी रुंदाय …९० फूट. ह्या तळ्याचे देगेर अर्जुनदेवाचें एक देवूळ आसा. रणजितसिंग …ाणें हें तळें मुखावयलेवटेन तांब्यान नटयलां आनी ताचेर नक्षीकाम …लां. इ. स. १५९६त अर्जुनदेवान ह्याच नांवाचें हांगा एक शार वसयलां.

ह्या तळ्याच्या उदकान रोग बरे जातात अशी शीखांची श्रध्दा आसा. …ा तिर्थांत न्हावपाखातीर वैशाख म्हयन्यांत हांगा जात्रा भरता. तळ्यामदीं …क गुरुद्वारा आसा.

- कों. वि. सं. मं.

…रवाड : केरळ वाठारांत नायर लोकांचीं मातृसत्ताक पद्दतीन …लपी जीं कुटुंबां आसात, तांकां तरवाड अशें म्हणटात. तरवाडांतली …गलीं मनशां एकेच बायलेचे वंशज आसतात. तरवाडाचे आस्पतीची …ांटणी करिनात. तरवाडांतलो सगल्यांत ज्येश्ठ दादलो कुटुंबाचो कारभार …लयता आनी ताका कारणरान अशें म्हण्टात. तो पुराय आस्पतीचो …श्वस्त म्हणून काम पळेता. तरवाडांतल्या दरेका मनशाच्या पालन - …ोशणाची जापसालदारकी ताचेर आसता. तशेंच सगल्यांक योग्य ती …शिस्त लावप, वायट वागणुकेबद्दल ख्यास्त करप होय अधिकार ताका …आसता. देखून सगले ताका मान दितात आनी ताचो सगल्यांचेर शेक आसता. तरवाडची रावपाची रचणूक ताच्या पसाऱ्याक जाय तशी आसता. तातूंतलीं घरां किल्ल्यावरी आवांठान व्हड आसतात. घराभोंवतणीं आंगण, पोरसूं, आवारांत तळें, देवूळ, गोठो, कोठार आदी गजाली आसतात. देखून दरेक घर स्वयंपूर्ण अशें आसता. घरांत जायतीं सालां आनी कुडी आसून मदीं पुर्वजांची पुजा करपाखातीर एक कूड राखून दवरतात.

हांगाच्या भुरग्यांक जाणट्याकडल्यान नैतिक आनी वेव्हारीक शिक्षण मेळटा. तांकां पुस्तकी शिक्षण दिवपाक एक शिक्षक नेमिल्लो आसता. कुटुंबांतल्या दरेका मनशाक तो संस्कृत आनी मल्याळम ह्यो भासो शिकयता. चलयांकय तांचें 'ताळिकेट्टुकल्याणम' जायसर अशे तरेचें शिक्षण दितात.

ताळिकेट्टुकल्याणम हो नायर जातींतलो एक चलयांचो संस्कार. चली वयांत येवंचे आदीं तिच्या गळ्यांत भांगराची ताळी (दावलावरी एक प्रकार) बांदप हो मुखेल विधी आसता. ताळी बांदपाखातीर एक चलो वेंचून काडटात. ताका मलवालन अशें म्हण्टात. ताची पत्रिका चलयेचे पत्रिकेकडेन जुळप गरजेचें आसता. तो गांवांतल्या प्रतिश्ठीत मनशांमुखार चलयेच्या गळ्यांत ताळी बांदता. ह्या संस्काराक लग्नविधीच समजतात. ताका लागून ताळी बांदपी मलवालनाकडेन तिचें घोवाचें नातें जुळटा अशें मानतात. फुडें ती चली वयांत येतकच तिका ताचेकडेन लग्न जावंचें पडटा वा दुसऱ्या दादल्याकडेन लग्न जावपाची इत्सा जाल्यार ताची परवानगी घेवची पडटा. कांयकडेन ताळिकेट्टुकल्याणम सुवाळ्यांत चवथ्या दिसा त्या दोगांयचो संबंध तोडपाचो विधी करतात. उपरांत ती चली आपले पसंतीच्या तरणाट्याकडेन लग्न करूंक मेकळी जाता (संबंधम). संबंधम जातकच लेगीत ती आपल्या घोवागेर वचनासतना घोवच तांगेर रावंक येता. अशें जाल्ल्यान तरवाडचो पसारो वाडत वता. देखून सगल्यांची मान्यताय घेवन तरवाडाचे ल्हान ल्हान भाग करपाची चाल तयार जाली. ह्या कुटुंबांत बायल आनी तिचीं भुरगींबाळां येदेंच कुटुंब आसता. हाका तावझी अशें म्हणटात. मूळ तरवाडचे पुराय नेम हाका लागतात.

स्वतंत्र भारतांत ही मातृसत्ताक कुटुंब पद्दत सद्या नश्ट जायत चल्ल्या.

- कों. वि. सं. मं.

तरस : मांस खावपी प्राणी. कूळ हायनिडी. हायनिडी कुळांत हायना आनी क्रोक्युटा हे दोन वंश आस्पावतात. तरसाच्यो वट्ट तीन जाती आसात - आंगार पटे आशिल्लो तरस, पुडी कोराचो तरस आनी थिपके आशिल्लो तरस. पटे आशिल्लो तरस नैर्ऋत्य आशियेंत मेळटा, जाल्यार पुडी कोराचो तरस दक्षिण आफ्रिकेंतल्या ऱ्होडेशिया आनी मोझँबिकाचे उत्तरेक मेळटा आनी थिपके आशिल्लो तरस आफ्रिकेंत सहारा रेंवटाचे दक्षिणेक मेळटा. भारतांत फकत पटे आशिल्लो तरस मेळटा. ताचें शास्त्रीय नांव हायना हायना अशें आसा. ताची लांबाय सुमार १५० सेंमी., शेंपडी ४६ सेंमी., उंचाय ९० सेंमी. आनी वजन सुमार ३०.५४ किग्रॅ. आसता. भारतीय तरसाचो रंग भुरकट हळडुवो वा गोबराकोराचो आसता आनी केंस भुरभुरीत आसतात. मानेवयले केंस लांब आनी दाट आशिल्ल्यान आयाळीभशेन दिसतात. तोंड काळें आनी सुण्यावरीच आसता. कान सदां सरळ उबे आसतात. तोंडाचो जबडो इतलो घट आसता की वाग आनी शींव हांचेकडेन फोडूंक जायना असलीं हाडां तो सहज फोडटा तोंड, पांय आनी नाखटां सुण्यावरीच आसतात. पूण दांतांची बसका

माजराच्या कुळांतले मोनजातीवरी आसता. ताचें हड्डें रूंद आसून फाटीचो भाग अशीर आनी देंवत गेल्यान ताका कुबड आशिल्लेभाशेन दिसता. ताचे फुडले पांय फाटल्या पायांपरस घट आनी लांब आसतात. फाटले पांय आंखूड आनी अशक्त आसून धांवता आसतना ताचीं धोंपरां एकामेकांचेर घांसतात आनी फाटले पांय सरकटत व्हेल्लेभाशेन दिसतात. ताचे शेंपडेपोंदा एक वासाची गांठ आसून तातूंतल्यान तो एकेतरेचो फवारो सोडटा.

तळ्यालागसल्ले वा दोंगराचे खांचींत वा व्हड फातराआड तो रावता. केन्ना केन्नां सायाळी ह्या जनावरान केल्ल्या बिळांतय तो रावता. तो निशाचर आसून एकलो वा जोडयेन भोंवता. मेल्ले आनी कुशिल्ले प्राणी ही ताची मुखेल खावड. तो चड करून अशक्त प्राणी मारून खाता. कुशिल्लें मांस मेळना जाल्यार तो बोकड्यो मेंढरां आनी सुणीं मारून खाता. ताका कुशिल्लें मास खावपाची संवय आशिल्ल्यान ताका रानाचो आरोग्यरक्षक म्हळां. कांय तरस फिसकारतात जाल्यार कांय तरसांचो आवाज मनशाच्या हांसपाभाशेन आसता.

मादी तरसाक चड करून २-४ पिलां जातात. पिलांच्या आंगार स्पश्ट काळे पटे आसतात. पूण व्हड जातकच हे पटे अस्पश्ट अशे जातात.

पुडी कोराच्या तरसाचें शास्त्रीय नांव हायना. ब्रुनिया आनी थिपके आशिल्ल्या तरसाचें शास्त्रीय नांव क्रोक्युटा क्रोक्युटा. आफ्रिकेंतले तरस सदांच कळपान शिकार करतात आनी बैलासारक्या व्हड प्राण्याचेर लेगीत हल्लो करतात. शींव आनी वाघ ह्या सारकिल्या जनावरांक, तांच्या उतारवयांत, पिडापीड करपाक लेगीत तरस फाटीं रावना.

- कों. वि. सं. मं.

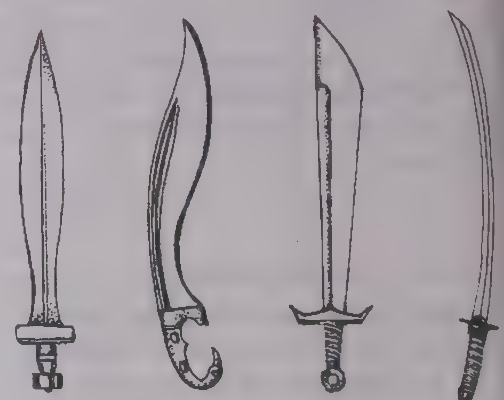
तरसाद : एक पुर्विल्लें परंपरीक शस्त्र. धनुर्वेदांत शस्त्रांचें जें विभाजन केलां, तातूंत तरसाद ही अमुक्त म्हळ्यार हातांत धरून झुजपाच्या, शस्त्रांत पडटा. आदल्या काळांत सैनीक द्वंद्व झुजाखातीर तरसादीचो वापर करताले. दुस्मानाचे तरसादिचे वार स्वताचे तरसादीचेर घेवन वा ते वार चुकोवन स्वताची राखण करपाची चाल आशिल्ली. पातें आनी मूठ हे तरसादीचे मुखेल भाग. सुरवातीच्या काळांत पात्याचो आकार कणेरीच्या पानांभाशेन आशिल्ल्यान पात्याक पान अशेंय म्हण्टाले. सादारणपणान पात्यावयल्यानूच तरसादीचें वर्गीकरण करतात. मुठीचेय जायते प्रकार दिसतात. पात्याच्या आकारावयल्यान झुजांत तरसाद कशेतरेन वापरांत येताली हें कळटा.

अश्मयुगांतल्या धारेच्या फातरी आयुधांपसून तरसादीचो उगम जालो. महाभारताच्या शांतिपर्वांत बह्यान याग केलो, तेन्ना 'अशना' ह्या कमळासारके उल्केंतल्यान तरसादीचो जल्म जालो, अशें भीष्म सांगता. गदा, कुराड, गोफीण, धोणू, भालो असो शस्त्रांचो विकास जायत गेलो आनी तातूंतल्यानूच तरसाद प्रचारांत आयली अशें म्हण्टात.

सुमेर, भारत, पॅलेस्टायन ह्या वाठारांत क्रिस्त तीन हजार वर्सां आदीं वा ताचेपयलीं ४० सेंमी. लांबायेच्यो मोटव्यो तरसादी वापरताले. तांबें, कांशें हांच्यो पाती आनी हाडाच्यो वा धातूच्यो मुठी बसोवन तरसादी करताले. हर्डोइ, बिठूर, हैदराबादच्या उत्खननांत हडप्पा संस्कृतायेंतल्यो तरसादी मेळ्ळ्यात. फोर्ट मनरोंत इ.स.आदीं १,२०० काळांतली तरसाद मेळ्ळ्या.

वैदिक आनी हेर वाङ्मयांनी तरसादीक करवाल, असि, निस्त्रिंश, चंद्रहास, खड्ग, मंडलाग्र, असियष्टि अशीं नांवां मेळटात. आर्विल्ल्या काळांत वाठार वा खाशेल्या मनशावयल्यान तरसादी वळखतात. भरहुताच्या शिल्पकामांत शुंग काळांतल्यो तरसादी पळोवंक मेळटात. कुशाणकाळांत अशीर, सरळ आनी त्रिकोणी तोंकाच्यो तशेंच कणेरीच्या पानांवरी पात्याच्यो तरसादी आशिल्ल्यो. गुप्तकाळांत 'खंडा' तरसादी चलणुकेंत आयल्यो. मदल्या युगांतल्यो अशीर समांतर पूण सरळ आनी दुधारी पात्याच्यो सादच्यो मुठी आशिल्ल्यो तरसादी आदिचनल्लूर, अमरावती, नागार्जुनकोंडा, अजिंठा, वेरूळ, भुवनेश्वर, बादामी ह्या सुवातींवयल्या शिल्पांनी आनी चित्रांनी दिश्टी पडटात.

वाकाटक काळांतल्यो रूंद पात्याच्यो तशेंच खुरपी पात्याच्यो तरसादी अजिंठा-वेरूळच्या शिल्पांनी दिश्टी पडटात. मुठयेकडेन अशीर आनी तोंकाकडेन रूंद पातें आशिल्ले 'कोपीस' तरसादीचो नमुनो जावा-सुमात्राच्या देवळाच्या शिल्पांनी आसा.

तेराव्या आनी चवदाव्या शेंकड्यांसावन भारतांत इराणी आनी तुर्की तरसादी येवंक लागल्यो. 'आईन-ई-अकबरी' हातूंत ह्या तरसादींचें वर्णन दिल्यात. स्पेन, इटली, जर्मनींत तयार जाल्लीं पातीं घेवन मराठ्यांनी तांकां हिंदू पद्दतींच्यो लवंगी, डेरेदार आनी खोपडी ह्यो मुठी बसयल्यो. 'पट्टा', 'सकेला' वा 'धूप' आनी 'किरच' ह्यो मराठ्यांनी तयार केल्ल्या तरसादी.

सुरवातेक ते दमास्कनी आनी इराणी आनी उपरांत हिंदुस्थानी पद्दतीचीं पातें करूंक लागले. हेर तरसादींपरस 'पट्टा' ह्या प्रकाराक चड खाशेलपण आसा. शिवाजीच्या संदर्भांत आयिल्ली भवानी तरसाद ही 'पट्टा' हे पद्दतीन आसूंक जाय अशें अस्तंतेंतल्या जाणकारांचें मत आसा.

कर्नाटकांत 'आद्य-कट्टी' नांवाची कोयतेसारकेंपातें आशिल्ली तरसाद दिश्टी पडटा. टिपू सुलतानाचे सैनीक 'आद्य-कट्टी' ही तरसाद वापरताले. नेपाळांत खंडा, कोश आनी कुकरी ह्यो तरसादी चलणुकेंत आसात. नागा आनी आसामी लोक तरसादीक 'डाव' म्हण्टात. भारतांत तरसादीच्या पातें आनी मूठ हांचेर कलाकुसर आनी नक्षीकाम करताले. तेचपरी पात्याचेर कुराणांतलीं वचनां, दोळे, कमळां आदी चित्रां कोरांतताले.

जपानांत तरसादीक 'डाईशी' म्हण्टात. तिचे 'वाकिझाशी' आनी …टाना' अशे दोन प्रकार आसात. जर्मनी, स्पेन आनी इटलींत 'वायकिंग', …निशियन', 'सेबर', 'रेपियर', 'फलशियन' आनी 'कटलास' अशो स…रांच्यो तरसादी करताले.

तरसादी दवरपाक धातूचें वा चामड्याचें म्यान आसता. हें म्यान …राक बांदपाक कातडी पट्टो आसता. हिंदू धर्मांत 'खंडा', 'खुखरी' सारक्या शस्त्रांची पूजा करपाची चाल आसा. चडशा सगळ्या धर्मांनी …नी समाजांनी तरसादीक अजुनूय संस्कृतीक म्हत्व दितात.

आर्मा, तुबकां, पिस्तुलां आदी चलणुकेंत आयिल्ल्यान तरसादीचो …र उणो जावंक लागलो. पयल्या म्हाझुजांत फकत जपानांतूच तरसादीचो …पर केल्लो. सद्या परंपरा राखपाखातीर तशेंच लश्करी आनी पुलीस …वलनाखातीर तेचपरीन राश्ट्रीय कार्यावळीं वेळार सैनीक, पुलीस आनी …धिकारी तरसादी वापरतात. लश्करी आनी पुलीस प्रबोधिनी शिक्षणांत …येलो क्रमांक मेळिल्ल्या विद्यार्थ्याक 'सन्मान तलवार' दिवपाची चाल …सा इतिहासीक नाटकांनी, धार नाशिल्ल्या फटीच्या तलवारींचो वापर …रतात

- कों. वि. सं. मं.

…र्कशास्त्र : युक्तीवादाच्या आदारान प्रमाण अनुमानांची निर्मिती …रपाचें शास्त्र. खंयचेंय विधान करतलो जाल्यार ताका स्वीकृत अंशा …ादारविधानांची गरज लागता. तर्कशास्त्रांत आदार विधानां हीं बुन्यादी …धानां आसतात आनी ह्या विधानांवरवीं जें विधान करप जाता ताका …नुमान वा निश्कर्श म्हण्टात. एकदां आदार विधान स्विकारलें की, …ाचेर आदारीत असो निश्कर्श स्विकारचो पडटा. आदारविधानां, अनुमानां, …ांचो परस्पर संबंद, तांचेमदले भेद, दोश आनी तांचें वर्गीकरण हे …क्रियेक तर्कशास्त्र म्हण्टात.

तर्कशास्त्राचे परंपरीक अशे दोन मुखेल फांटे आसात - (१) निगामी …आकारीक) तर्कशास्त्र (२) विगामी तर्कशास्त्र. ॲरिस्टोटल प्रणीत …र्कशास्त्र निगामी आसलें आनी तें १७ व्या शतमानामेरेन चललें. १७ …या शतमानाउपरांत विगामी तर्कशास्त्राचो उदय जालो. विगामी …र्कशास्त्रांत भर घालपी तर्कशास्त्रज्ञ म्हळ्यार - फ्रांसीस बेकन (१५६१-…१६२६), गॅलिलीओ गॅलिली (१५६४-१६४२), रॉबर्ट बॉयल (१६२७-…९१), न्युटन (१६४२-१७२७), डेविड ह्यूम (१७११-७६), विल्यम …र्शल (१७३८-१८२२), विल्यम ह्युएल (१७९४-१८६८) आनी जॉन …स्टयुअर्ट मिल (१८०६-७६), सी. एस. पर्स (१८३९-१९१४), जे. …एम. केन्स (१८८३-१९४६), रुडॉल्फ कारनॅप (१८९१- ?), कार्ल …पॉपर (१९०२- ?).

निगामी तर्कशास्त्र : निगामी तर्कशास्त्राप्रमाण निर्माण केल्ल्या विधानाचो निश्कर्श सत्य म्हणून सिध्द करतलो जाल्यार तो आदार विधानाच्या सत्यावयल्यान जावंचो लागता. म्हणजेच निश्कर्शाचीं आदारविधानां खरीं आसलीं तरी तोच खरो आसचोच पडटा. हाका तर्कसंगत म्हण्टात. देखीक : ताणें आपली इस्टेट भुरग्यांक वांटली - आदारविधान, ताका भुरगीं आसात - निश्कर्श.

आदारविधानां खरीं आसलीं आनी निश्कर्श फट आसा असो मानलो जाल्यार तर्कदोश निर्माण जाता. देखीक : 'अ' न 'ब' चो सल्लो घेतलो - आदारविधान, 'अ' 'ब' परस ल्हान - निश्कर्श.

'अ' न 'ब' चो सल्लो घेतलो हें जरी आदारविधान खरें आसलें तरी 'अ' हो 'ब' परस ल्हान आसा हें अनुमान खरेंच आसतलें अशें म्हणूंक जावचें ना. कारण व्हड मनीस ल्हान मनशाचो सल्लो घेवपाची शक्यताय आसा.

विगामी तर्कशास्त्र : खंयचे एके गजालीचें निरिक्षण हें आदारविधान धरुन ताच्या आदारार त्या प्रकारच्या सगळ्या पळयल्ल्या, ना पळयल्ल्या, अणभविल्ल्या, ना अणभविल्ल्या गजालींचेर विधान करप ह्या युक्तीवादाक विगामी तर्कशास्त्र म्हण्टात. हातूंत आदारविधान सत्य आसूं येता. पूण निश्कर्श तर्किक नदरेन असत्य आसपाची शक्यताय आसा. आदारविधानः देखीक - गोंयांत म्हाका मेळिल्लीं मनशां सुशेगाद स्वभावाचीं आसलीं. निश्कर्श - गोंयचीं सगळीं मनशां सुशेगाद स्वभावाचीं.

निगामी तर्कशास्त्राचे नदरेन ह्या निश्कर्शान तर्कदोश मेळपाची शक्यताय आशिल्ल्यान हें विधान विगामी तर्कशास्त्राप्रमाण दुबावाचें थारता.

विज्ञानीक सोदाचे बाबतींत, शास्त्रज्ञ विगामी तर्कशास्त्राचो आदार घेता. अमूक एका प्रकारच्या गुणाच्या सगळ्याच गजालींचो प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष अभ्यास करप वास्तवांत शक्य जायना. अशा वेळार वास्तवांत शक्य जाल्ल्या अभ्यासाच्या आदाराचेर सार्वत्रिक निश्कर्श काडप जाता आनी ताकाच विज्ञानीक सोद म्हणप जाता. हो निश्कर्श सगळ्या गजालींचे बाबतींत आनी सगळ्या परिस्थितींनी खरो आसतलो म्हणपाची खात्री दिवंक जावंची ना. कांय गजालींचे बाबतींत हो निश्कर्श सगळ्याच परिस्थितींनी खरो आसूं येता. तो खरो केन्ना आनी फट केन्ना धरचो हाची जाप विगामी तर्कशास्त्रांत मेळना आनी म्हणून डेविड ह्यूम धरून ताचे उपरांतच्या सगळ्याच तत्त्ववेत्त्यांनी तर्कशास्त्राच्या ह्या फांट्याचें आपआपलेपरीन विवेचन केल्लें आसा.

अणभवाच्या आदाराचेर सार्वत्रिक असो निसर्ग नियम करप आनी तो सिध्द करून दाखोवपय शक्य ना अशें ताचें मत आसलें. जॉन स्टयुअर्ट मील हाणें कार्यकारणभाव आनी अणभव हांची सांगड घालपाचो यत्न केला. मीलाच्या म्हणण्याप्रमाण अमूक एक अशी गजाल घडली की तिची प्रतिक्रिया म्हणून दुसरी गजाल आडखळी विणें घडटा असो अणभव आसा. हाचो अर्थ असो, पयलीं घडिल्ली गजाल ही दुसरे गजालीचें कारण. एके परिस्थितींत जें घडटा तें खंयच्यातरी विशिश्ट नेमांक धरून तसलेच दुसरे परिस्थितींत घडटा. हाका मील हाणें निसर्गस्वरुपतेचें तत्त्व म्हळां. हाकाच विज्ञानीक विगमन म्हण्टात. तेच रितीचो पूण मातसो वेगळे तरेचो विचार जे. एस्. केन्स आनी सी. डी. बॉण्ड हांणी 'मर्यादीत स्वतंत्र विविधतेचें तत्त्व' ह्या सिध्दान्ताखाल मांडला. ह्या सिध्दान्ताप्रमाण वस्तूंनी वा घटनांनी कितलेशेच गुणधर्म आसले तरी तांचेमदीं सारकेपणाचें खंय तरी एक तत्त्व उरता. हें सारकेपण सोदून तांच्या संयोगांतल्यान जो निश्कर्श काडप जातलो, तो सार्वत्रिक मान्य जातलो.

जे. निकोट, जी. एस्. हेनरायट, रुडॉल्फ कारनेप, सी. एस्. पॅस, एच. रायसेनबर्क हांचेसारक्या तत्त्ववेत्त्यांनी विगामी तर्कशास्त्रावरवीं काडिल्लो निश्कर्श हो खात्रीचो नासता, जाल्यार संभाव्य (जावं येता असो) मानप आनी पुराव्याच्या प्रमाणांत तो खात्रीचे लागीं पावता अशें समजप.

- कों. वि. सं. मं

तर्खडकर, दादोबा पांडुरंग : (जल्म : ९ मे १८१४ मुंबय; मरण : १७ ऑक्टोबर १८८२, मुंबय).

इंग्लिशींतलो नामनेचो मराठी व्याकरणकार, ग्रंथकार आनी धर्मसुदारक. ताणें मुळावें शिक्षण घराच बापायकडेन, तशेंच खासगी शाळेंतल्यान घेतलें. फुडलें माध्यमिक शिक्षण 'बॉम्बे नेटिव्ह एज्युकेशन सोसायटीचे शाळेंत जालें. १८३५त ताची एल्फिन्स्टन इन्स्टिट्युटांत शिक्षक म्हणून नेमणूक जाली. १८४१ ते ४६ मेरेन सुरतेचे इंग्लीश शाळेंत शिक्षक म्हणून ताणें काम केलें.

सुरतेचे शाळेंत दुर्गाराम मंछाराम हो वांगडी ताका मेळ्ळो. ह्या दोगांयनी मेळून 'मानवधर्मसभा' (१८४४) स्थापन केली. हे सभेवतीन तांणी लोकांच्या विरोधाक भियेनासतना अंधश्रध्दा निर्मुलनाचो आनी विवेकजागृतीचो वावर केलो. इ. स. १८४४ तो ज्ञानप्रसारक मंडळाचो अध्यक्ष जालो. फुडें ३१ जुलय १८४९ दिसा ताणें मुंबयंत परमहंस सभेची स्थापना केली.

१८३५ ते १८८० ह्या काळांत ताणें शिक्षक, अधिक्षक, उपजिल्हाधिकारी आदी वेगवेगळ्या पदांचेर काम केलां. निवृत्ती उपरांत कांय काळ तो ओरिएंटल ट्रान्स्लेटरच्या पदार आशिल्लो. ताका इंग्लीश, संस्कृत, पर्शियन आनी गुजराती भाशांचें ज्ञान आशिल्लें. संस्कृत आनी इंग्लीश भाशांच्या व्याकरणांचो ताणें खोलायेन अभ्यास केलो. मराठी भाशेच्या रूपविचाराची स्वतंत्र प्रज्ञेन वेवस्था लावन ताणें १८३६ त 'मराठी भाशेचें व्याकरण' उजवाडाक हाडलें. ह्या पुस्तका भायर ताचीं उजवाडाक आयिल्लीं हेर पुस्तकां अशीं आसात - विधवेच्या लग्नाचें समर्थन करपी संस्कृत निबंध : 'विद्यवाश्रू मार्जन', इंग्लीश व्याकरणाची पूर्वपीठिका (१८६०), मराठी आनी गुजराती नकाशाचें पुस्तक (१८६३), मोरोपंताच्या केकावलीवेली गद्य टीका (१८६५), जगद्वासी आर्य ह्या टोपण नांवान धर्मसुत्रार बरयल्लो धर्मविवेचन हो ग्रंथ (१८६८), पारमहंसिक ब्राह्मधर्म (१८८०), शिशुबोध (१८८४) (मरणा उपरांत उजवाडाक आयलो).

ताणें १८४६ मेरेन बरोवन दवरिल्ली आपजीण, प्रा. अनंत काकबा प्रियोळकार हाणें संपादीत करून उजवाडाक हाडली. नामनेचो स्विडीश तत्त्वगिन्यानी स्वीडनबॉर्ग हाच्या ग्रंथाचेर ताणें बरयल्ल्या 'अ हिंदू जंटलमन्स रिफ्लॅक्शन्स रिस्पॅक्टिंग ध वर्क्स ऑफ़ एमानुएल स्वीडनबार्ग (१८७८) ह्या ग्रंथाक युरोपांत खुबूच नामना मेळ्ळी. ताच्या साहित्यांत सादेंपण आनी विचारप्रवर्तकताय दिसता. ताचें मराठी व्याकरणाविशींचें काम सुमाराभायर म्हत्वाचें आसून तातूंतल्यानच मराठी गद्याक प्रमाण रूप मेळिल्लें आसा. ह्या पुस्तकाच्यो जायत्यो आवृत्त्यो उजवाडाक आयल्यात. ह्या ग्रंथाखातीरच ताका 'मराठी भाशेचो पाणिनी' म्हणून वळखतात.

इ. स. १८५७ च्या सुटके चळवळीच्या काळांत अहंमदनगराक आसतना ताणें भिल्लांचो फुडारी पटाजी नाईक हाचें बंड मोडून काडपाक खुबूच आदार दिल्लो. देखून सरकारान ताका रावबहादूर हो किताब दिलो. ताणें सुरतेक स्थापन केल्ली मानवधर्म सभा आनी मुंबय स्थापन केल्ली परमहंस सभा हांचीं तत्त्वां अशीं आशिल्लीं - ईश्वर हो एक, सगळ्या मनशांची जात एक, मनीस जातीचो धर्म एक, मनशाची पात्रताय ही ताच्या गुणांनी थारता, विवेकाक अनुसरून काम करूंक जाय, ईश्वराचेर भक्ती करची आनी सगळ्यांक बरो मार्ग शिकोवंचो.

मराठी ज्ञान प्रसारक सभा, मुंबय विद्यापीठ, पुनर्विवाह सभा, बॉम्बे असोसिएशन आदी संस्थांच्या वावरांतय ताचो म्हत्वाचो वांटो आसा.

- कों. वि. सं. म

तर्पण : 'तृप' म्हळ्यार संतुश्ट करप. ह्या धातूवयल्यान हो शब्द निर्माण जाला. देखून तर्पण म्हळ्यार संतुश्ट करप. अथर्ववेदांत अशें म्हळां 'देवर्षिपितृमनुष्याणां जलाञलिदानेन तृप्तिसम्पादनम्' 'तृप्त्या तर्पयति' हाचो अर्थ देव, ऋषी, पितर वा मनीस हांकां उदकान संतुश्ट करप वा तृप्त करप. हें उदक दिता आसतना एका हाताच्या पोशांतल्यान उदक दिवप. अशें उदक दिल्यार ताका तर्पण अशें म्हण्टात. ऋग्वेदांत 'तृप्ती' असो शब्द 'उदक' ह्या अर्थान आयला.

पञ्चाङ्गअनुष्ठानांत जप, होम, तर्पण, मार्जन, ब्राह्मण संतर्पण अशे पांच विधी सांगल्यात. ह्या पञ्चाङ्गअनुष्ठानांत तर्पण विधी करतात. तशेंच ब्रह्मयज्ञ, स्नान, श्राध्द, होम ह्या कार्यांनीय तर्पण हो विधी 'अंगभूत' म्हणून करतात.

तर्पण विधी करपाचो मूळ उद्देश असो सांगतात – मनीस जल्म हो एकुचदां फावो जाता. ह्या जल्माचें सार्थक जावंचें म्हणून आपल्या हातांतल्यान सदांच बरें कार्य जावंक जाय. हाका लागून आपणाक बरी गती मेळटा, अशें शास्त्र सांगता. देव, ऋषी आनी मेल्ल्या जाणट्यांची आपणाक सदांच याद उरूंक जाय. तशेंच आपल्या पिळग्यांकडल्यान आयिल्ल्या देवाचो, गुरुजनांचो आनी कुळांतल्या जाण्ट्या मनशांचो आपणाक सदांच अभिमान आसूंक जाय. देव, ऋषी हांचेवांगडाच मेल्ल्या जाणट्याचे उपकार, उण्यांत उणे फाटल्या तीन पिळग्यांमेरेन तरी जाणूंक जाय. ही उपकार जाणपाची जबाबदारी दरेका मनशाचेर आसा आनी ही जाण राखपाखातीर शास्त्रान मनशाक तर्पण हो विधी सांगला.

मनशान तर्पण हो विधी सदांच करपाचो आसता. तेखातीर 'ब्रह्मयज्ञ' नांवाचो विधी नित्यकर्मांत सांगला. ह्या विधीचें निमाणें तर्पण हो विधी नित्याखातीर करतात. तर्पण करतना उदक घेवन तर्पण करप अशें सांगलां. हाचो उद्देश असो आसूं येता की, आपले मेल्ले जाणटे हे चड करून निर्जल वाठारांत रावतात. देखून तांकां हांगासून उदक दिल्यार ते तृप्त जातात.

हो विधी न्हंयचेर करप अशें बौधायनगृह्यसुत्रांत म्हळां --

स्त्रवन्तीष्वनिरुध्दासु त्रयो वर्णा द्विजातयः ।
प्रातरुत्थाय कुर्वीरन् देवर्षिपितृतर्पणम् ॥

तर्पण हो विधी सकाळफुडें करप. आडावंक नाशिल्ल्या आनी व्हावपी न्हंयचेर तर्पण करचें. ब्राह्मण, क्षत्रिय आनी वैश्य ह्या त्रैवर्णिकांनी तर्पण करूंकूच जाय अशें बौधायन सांगता.

देव, ऋषी आनी पितर हांकां हाताच्या खंयच्या भागावयल्यान उदक दिवचें ताचे नेम सांगल्यात - उजव्या हाताच्या बोटाच्या फुडल्या भागांतल्यान (देवतिर्थान) देवांक उदक दिवप. अनामिका, कनिश्ठिका हांच्या मुळांतल्यान ऋषींक उदक दिवप (ऋषीतीर्थ). तर्जनी आनी आंगठो हांच्या मदल्यान पितरांक उदक दिवप (पितृतीर्थ). तर्पणाक कुश वा दर्भाची गरज लागता. देवांक कुश वा दर्भाच्या फुडल्या तोंकान, कुश वा दर्भाच्या मदल्या भागांतसून ऋषींक जाल्यार पितरांक कुश वा दर्भ दोडून घेवन तोंकांतल्यान उदक सोडप अशें सांगलां. देवांक एक, ऋषींक दोन आनी पितरांक तीन

…' दिवंक सांगल्यांत. जाल्यार बायलांक एक अर्घ्य. जानवें सदांच … खांद्यार आसता. ताका 'सव्य' म्हण्टात, तें उजव्या खांदार आसल्यार … 'अपसव्य' म्हण्टात आनी माळेवरी गळ्यांत लांबयल्यार ताका …ित' अशें म्हण्टात. देवांचें तर्पण सव्यान, ऋषीचें निवितान जाल्यार …ांचे अपसव्यान तर्पण करतात. देव तर्पणांत आनी ऋषी तर्पणांत …कडेन तोंड करून जाल्यार पितृतर्पणांत दक्षिणेकडेन तोंड करून … करतात.

ब्रह्मयज्ञांत तीळ घेवन तर्पण करप अशें सांगलां. पूण घरांत जर …यज्ञ केलो जाल्यार तातूंत तीळ वापरचे न्हय अशें धर्मसिंधुकार …तात. ब्रह्मयज्ञांग तर्पण करपाचें जाल्यार उदक घेवनूच करप. आपल्या …तले भुरगे नाशिल्ले जाण्टे मेल्यार तांकां आपलें वस्त्र भिजोवन तें … पिळून तें उदक दिवप अशें शास्त्रांत सांगलां.

- माधव गोविंद भुस्कुटे

…शें : (मराठी : काकडी, खिरा; कन्नडः सवटी काई; संस्कृतः …लता; इंग्लीश : क्युकंबर; लॅटीन : कुकुमिस सातिवुस; कूळ : …र्बिटेसी).

… ही वाल मूळची उत्तर भारतांतली आसून भारतांत ती सुमार ३,००० …सावन लागवडीखाल आसा. क्रिस्ताआदीं २०० वर्सांसावन चीनांत लागवडीखाल आशिल्ली. उपरांत ती हेर वाठारांत पातळ्ळी. गर्किन हो …श्याचो आनीक एक प्रकार. भारतांत तवश्याच्यो जायत्यो जाती आसात. … रिवरा तशेंच शितल ह्यो तवश्याच्यो सुदारीत जाती.

…रेवाळ तशेंच जड जमनींत आनी १८°-१४° सॅ. तापमानांत हें पीक …येता. ह्या पिकाची दोन पद्दतींनी लागवड करतात. एक आळें …द्दतीन. हातूंत एका आळ्यांत खूब बियो घालतात. दुसरे पद्दतीन …नीचेर मेर करून तिच्या दोनूय वटांनी वा एकेवटेन लागवड करतात. …वायंगणे पीक जानेवारी-फेब्रुवारी जाल्यार पावसाळ्यांत जून-जुलयांत …शाचें पीक लायतात. गोंयांत फकत पावसाळी हंगामांत तवशाचें पीक …ात. हॅक्टरी सुमार २.५ किग्रॅ. बीं लागता. तवशाची वाल जमनीर …ळावपाक दितात. लागवडीसावन देड पावणेदोन म्हयन्यांनी फळां …डपाक तयार जातात. वाल चड वाडचे आदीं आनी पिकचे आदीं …डटात. हॅक्टरी सरासरी ८-१० हजार किग्रॅ. उत्पन्न येवंक शकता. …दारीत जाती वापरल्यार २५-३० हजार किग्रॅ. उत्पन्न मेळपाक शकता.

…कवकवीत आनी तरण्या तवशाक गोंयांत पिपरी म्हण्टात. गोंयांत …रगुती पद्दतीन तवशाची लागवड करतात.

तवशें तरणें आसतना धवसार पाचवें वा हळदुवसार आसता आनी …न फळ तांबूस पिंगशें आसता. चेन्नईकडल्या 'मुंडोसा' प्रकाराचेर …रीक कांटे आसतात.

तवशांत सगळ्या तरांचीं जीवनसत्वां आसतात. बियो थंड आनी …ष्टीक आसून तांतूत हळदुवसार तेल आसता. तरणें तवशें (पिपरी) …ावपाक उपेगी पडटा. तवशापसून तवसळी, कोशंबीर करतात. जून …वश्याचो अन्न पदार्थांत उपेग करतात.

तवश्याक मर, केवडा, डाउनी मायल्ड्यू, भूरी, कोनीय टिक्का, …ोझेक हे रोग आनी किडी लागतात.

- कों. वि. सं. मं.

तस्बीह : मुसलमानांची जपमाळ. भारत, पाकिस्तान आनी इराण ह्या देशांतले मुसलमान लोक सादारणपणान ९९ मणयांची जपमाळ उपेगांत हाडटात. हे माळेचे एकसारके तीन मणी, आकार आनी रंगान दुसऱ्यांपरस वेगळे आसतात. हिंदू ज्या मणयाक सुमेरु म्हण्टात ताका मुसलमान इमाम म्हण्टात. कांय जपमाळो १०१ वा ३३ मणयांच्यो आसतात. तस्बीहच्या आदारान जप केल्यार पुण्याय मेळटा आनी पापाचो नाश जाता असो मुसलमानांचो भावार्थ आसा.

हे माळेंतले मणी जायत्या पदार्थांपसून तयार करतात, तरी लांकडाचे मणीच वापरपाची सर्रास चाल आसा. मक्काचे मातयेच्या मणयांची तस्बीह पुण्यायेची मानतात.

हाज यात्रेखातीर वचपी लोक मणयांखातीर मक्केंतली माती मुखेलपणान हाडटात. शिया पंथी लोक कर्बलांतले मातयेक चड म्हत्व दितात. हाचे भायर, भांगेचें बीं, उंटाचीं हाडां, खाजराच्यो बियो, मोलादीक पाशाण हांच्याय मणयांची तस्बीह करतात. अरबस्थानांत पुर्विल्ल्या काळासावन अशे तरेची जपमाळ वापरपाची चाल आसा.

दर दिसा, दर एका घरांत दर एक मनीस ही माळ घेवन देवाचो जप 'अल्ला हो अकबर' असो करता.

- कों. वि. सं. मं.

तहारा : इस्लाम धर्मांतलें शुद्धिविधान. वेगवेगळ्या कारणांक लागून सोवळेपणाक आयिल्ली बादा पयस करपाक मुसलमान लोक जे विधी करतात, तांकां दरेकाक वेगवेगळीं नांवां आसात. पूण सगळ्या विधींक मेळून तहारा म्हण्टात. मासिक पाळी, मेल्ल्या मनशाक स्पर्श करप आदी गजालींखातीर मुसलमानांमदीं न्हाण गरजेचें मानलां. शुक्राराक वा परबे दिसा नमाज पडचे आदीं न्हावंचें पडटा. न्हाणाक घुस्ल अशें म्हण्टात.

दर एका दिसाचो नमाज पडपाखातीर तोंड आनी हातपांय धुंवचे पडटात, ताका वजू म्हण्टात. उदकाचो उणाव आसल्यार रेंव वा माती हांणीं वजू केल्यार जाता. ह्या वजूक तय्यम्मूम म्हण्टात. जिस्वाक म्हळ्यार दांत धुवप. प्रार्थनेच्यावेळार पांयांत जोतीं आसल्यार जातात, पूण तीं निवळ आसूंक जाय असो नेम आसा. तांचे निवळसाणीक मसह म्हण्टात. आयदनां, कपडे आदी वस्तू निवळ करपाचे क्रियेक तथीर अशें नांव आसा.

- कों. वि. सं. मं.

तळावलीकार, मधुकर गणेश : (जल्म : ११ एप्रिल १९३१, कुंकळ्ळी - सालसेत).

सुटकेझुजारी. तो 'आझाद गोमंतक दल' संघटणेचो वांगडी आसलो. पत्रकां लावप, वांटप, बेळगांव दल संघटणेच्या वावुरप्यांक पुर्तुगेज सरकाराविशीं खबरो पावोवप असलीं कामां तो करतालो. १३ एप्रिल १९५५ ह्या दिसा कुंकळ्ळी पोलीस ठाण्याचेर धाड घालपांत ताचो वांटो आसा. २३ एप्रिल १९५५ ह्या दिसा पोलिसांनी ताका धरलो आनी तीन वर्सां खर बंदखणीची ख्यास्त दिली. बंदखणींत ताका खूब त्रासांक तोंड दिवचें पडलें. तेभायर ताका एकांतवासांत दवरिल्लो. भारत सरकारान ताम्रपत्र दिवन ताचो भोवमान केलो.

- कों. वि. सं. मं.

तळी : नाल्ल, तांदूळ आनी विडो घालून भरिल्लें ताट. मूळ 'थाली' ह्या उतरावयल्यान 'तळी' हें उतर आयलां. जेवणाचे वेगवेगळे प्रकार वाडून सजयल्ल्या ताटाक 'थाळी' म्हण्टात. तळी हें खऱ्या अर्थान दारांत आयिल्ल्या गड्यांखातीर मानाचें ताट आसता. पूण ह्या ताटांतलें जेवण शिजयल्लें नासून, जेवणाखातीर लागपी तो 'शिधो' आसता. गोंयांत कांय सुवातींनी 'तळी' ह्या उतराबदला 'तळय' अशेंय उच्चारतात.

आदल्या काळांत समाजांतल्या वेगवेगळ्या घटकांकडल्यान मेळपी सेवा-चाकरेचें मोल आयचे भशेन पयशांच्या माध्यमांतल्यान मेजपाची चाल नाशिल्ली. तर तांदूळ सारकिल्लें धान्य आनी नाल्लासारकेलीं फळां दिवन तांचे सेवेची भरपाय करप जातालें. जात-धर्माचें वर्चस्व मानपाचो तो काळ. त्या काळांत, संस्कृतीच्या त्या राखणदारांक, सगळ्याच लोकांगेर शिजयल्लें अन्न घेवपाची मान्यताय आसताली अशें ना. देखून तांकां शिजयल्ल्या अन्नाबदला जेवो (शिधो) दिवपाची चाल सुरू जाली. कार्यावळीक सुरवात करचे आदीं हो शिधो एका ताटांत घालून तांच्या म्हऱ्यांत दवरताले आनी कार्यावळ सोंपल्या उपरांत तो घेवन ते वताले. वतना शिध्यांतले मूठभर तांदूळ घरार वडोवन वा घरकान्नीच्या माथ्यार वडोवन त्या घराची भरभराट जावं असो आशीर्वाद दिताले.

गोंय, कोंकण, महाराष्ट्र ह्या वाठारांनी 'तळी' दवरपाची चाल आसा. गोंयांत खास करून शिगम्याच्या उत्सवाक तळी दवरिल्ली दिसता. शिगम्याचे पुनवेदिसा मेळ दर घरा दारांत वचून कांय वेळ 'चौरंगी' गावन नाचता. तालगडी, गोफ, काकाड्यां नाच अशे जायते प्रकार सादर केल्याउपरांत खेळे घरचे घरकान्नीक तळी हाडपाखातीर विनवणी करतात.

> 'तळी हाड बाये
> आसवत,
> आयावपण नांदू तुजें
> सासवत!'

खेळयांनी ह्यो वळी गायतकच घरची घरकान्न तळी घेवन येता आनी दारांत एका पाटार ती दवरता. तशे खेळे खोशी जावन गायतात,

> 'तळी हाडली आयांनी
> उखल्ली खेळयांनी,
> तिचें घर भरूं रे
> सुरय तांदळांनी!'

गीताच्या ह्या कडव्याउपरांत खेळे 'आरत' नाचयतात आनी उपरांत तळीचें सामान काडून घेवन फुडले वाटेक लागतात.

तळीचें गीत गांवांकणकणी आनी समाजाकणकणी बदलिल्लें दिसता पूण भितरलो आशय मात तोच आसता. ह्या गीताची आनीक एक देख मेळटा ती अशी -

> 'तळी दिल्ल्या कुळा धनत राख
> तळी दिली आयांनी
> उखल्ली खेळयांनी
> तुजें घर शेंसव आमी
> तीळ तांदळांनी!'

बनवड आनी गड्यांखातीरूय तळी दवरतात. दिश्ट काडपाखातीर आयिल्ल्या म्हार वा गांवकाराकूय तळी दितात. नवो म्हूर्तमणी घेतना आनी कान तोंपतना शेटीक, चूडो भरतना काकणकाराक, न्हवऱ्याची भिशी मारतना म्हाल्याक, सवो बांदतना मडवळाक, गणपतीची मूर्त घेतना मुर्तिकाराक तळी दवरपाची चाल आसा.

महाराष्ट्रांत खंडोबा देवाक तळी दितात. ह्या प्रकाराक थंय 'तळी भरप' अशें म्हण्टात. चंपाषष्टी, माघी, चैत्री आनी पुनव ह्या तिथींक खंडोबाक तळी भरतात. देशस्थ ब्राह्मण, मराठे तशेंच खंडोबाक कुळदेव मानपी हेर जातींतले लोकूय खंडोबाक तळी भरतात.

हो विधी करपावेळार एक तळी तयार करून पयलीं तयार केल्ल्या एका कळसा म्हऱ्यांत दवरतात. उपरांत त्या कळसाची पुजा करतात आनी ती तळी घेवन कळसा भोंवतणी तीन वेळां ओंवाळटात. खंडोबाचे तेज आशिल्ल्या त्या कळसावयलो नाल्ल उपरांत पांच जाण उखलून काडटात आनी तळयेंत दवरतात. उपरांत सगळे जाण ती तळी भावार्थान कपलाक तेंकयतात. ह्या वेळार 'येळकोट घे!', 'येळकोट घे!' असो व्हडा-व्हडान उच्चार करतात. अशें तीन फावट करतकच तो नाल्ल फोडून ताची कातली थंय जमिल्ल्या लोकांक प्रसाद म्हणून वांटटात.

सादारणपणान तळी दोन नाल्लांची आसता, पूण कांयकडेन तळयेंत पांच नाल्लूय दवरतात. आंगवण करून पांच नाल्लूय दवरपाची चाल आसा. तांदूळ आपल्याक जाय तितके एक पड, शेर अशे दवरतात. विड्याचेर आपल्याक तांकता ते पयशे आनी गोड वा साकर दवरून हळद-कुकूम दवरतात.

– जयंती नायक

तळें : सादारणपणान सैमीक वा कृत्रिम रितीन जमनीच्या खोल भागांत एकठायिल्ल्या उदकाक तळें म्हण्टात. भोवतेक तळ्यांचे कांठ विशेश करून कृत्रीम रितीन केल्ल्या तळ्यांचे कांठ आकर्शक पदद्तीन बांदून घेतात. सरोवर आनी बांय हांचे मदल्या आकाराच्या ह्या उदका सांठ्याक प्रदेशा प्रमाण, आकाराप्रमाण, उपेगाप्रमाण वेगवेगळीं नांवां दिल्लीं आसात. देखीक - तळीं, ताल, तालाब, नडाग, पुष्करणी, वापी, वापिका. उदका पुरवण (पियेवपाक आनी रोवपाक), धर्मीक कार्या सोबीतकाय, न्हाण-धूण, अशा जायत्या कारणांखातीर आदींसावन तळ्यांचो उपेग जाल्लो आसा.

आदल्या काळार सावन देवळां, ताज महाल, व्हडलीं शारां, निर्माण करतना जायत्या कारणां खातीर वांगडा तळींय बांदिल्लीं पळोवंक मेळटात. जहांगीर तशेंच शहाजहान आनी हेर मुसलमान राजकर्त्यांनी बांदिल्लीं तळीं हांची नामना आसा. मदुराईच्या मिनाक्षी मंदिरांतल्या भांगरा कमळांच्या तळ्यांची नामना आसा. करमळेचें तळें हें गोंयचें नामनेचें सैमीक तळें. तशेंच गोंयच्या आदल्या सैमीक तळ्यांची कृत्रीम तरेन सोबाय करून एक पर्यटन केंद्र म्हणून ताका म्हत्व आयलां. गोंयच्या भोवतेक व्हड देवळां मुखार तळी बांदिल्ली पळोवंक मेळटा. हे तळयेचो उपेग 'सांगोड' ह्या उत्सवा खातीर मुखेलपणान जाता आसलो, तरी थळावे लोक तिचो न्हावपा धुवपाखातीरय वापर करतात.

– कों. वि. सं. मं.

तक्षक -१ : एक नाग. हो कश्यप आनी कद्रू हांचो पूत. सुतलांतल्या क्रोधवश नांवाच्या नागांच्या पंगडाचो मुखेली. हाका अश्वसेन आनी श्रुतसेन

… दोन पूत आशिल्ले. अर्जुनान जेन्ना खांडववनाक उजो लायलो तेन्ना … तक्षकाच्या परिवारांतले बरेच जाण लासून मेले. तक्षक पळून वचपांत …स्वी जालो. फुडें तक्षकान अर्जुनाचो पूत परिक्षीत राजाक जिवो …लो परिक्षीताचो पूत जन्मेजय हाका ही गजाल कळटकच ताका …काची आनी ताच्या पुराय नागकुळाविशीं तिडक आयली. ताणें तक्षक …चो नाश करपाखातीर सर्पसत्र सुरू केलें. हातूंत सोरपाचीं अठरा … नश्ट जालीं. जेन्ना उज्यांत आहुती म्हणून पडपाची तक्षकाची पाळी …ली तेन्ना इंद्रान ताका वाटावपाचो यत्न केलो. हें जन्मेजयाक कळटकच … ब्राह्मणांक इंद्रासकट तक्षकाक आवाहन करपाक सांगलें. ब्राह्मणांनी … आवाहन केलें. इंद्रासकट तक्षकाची आहुती यज्ञांत पडपाचो प्रसंग …लो तेन्ना आस्तिक ऋषीची आवय मनसा हे नाग जमातींतले …लेकडेन हें सर्पसत्र थांबोवपाची विनंती सर्प जमातीन केली. मनसेचो … आस्तिक हाणें यज्ञाच्या माटवांत वचून आपल्या प्रभावी भाशणान …मेजयाचें मन जिकून ताचेकडल्यान सर्पसत्र थांबोवपाचो वर मागून …लो. जन्मेजयान सर्पसत्र थांबयलें तो दीस नंदिवर्धिनी नांवाचे पंचमीचो …शेल्लो. देखुनूच ही पंचम नागांक आवडटा अशें भविश्य आनी ब्रह्म ह्या …णांनी सांगलां. काश्मीरांतली वितस्ता न्हंय (झेलम) हें तक्षकाचें …स्थान (पद्मपुराण). काश्मीरांतल्या जेवन गांवालागसार आशिल्ल्या …ल्यादेगेर अजुनूय तक्षकाची पुजा करपाची चाल आसा.

- कों. वि. सं. मं.

…क्षक -२ : पुर्विल्ल्या भारतांतली एक जात. हिका तक्षन अशेंय …ण्टात. पणिनीच्या अष्टाध्यायांत हिचो उल्लेख सुतारकाम करपी एक …त असो मेळटा. तक्षन म्हळ्यार लांकडां तासपी. कुलिश वा परशू हें …चें हत्यार आशिल्लें. वैदीक साहित्यांत हें काम करतल्यांचे जायते …ल्लेख आयल्यात. राजप्रासाद आनी राजसभाघर आदी म्हत्वाच्या वास्तूंचें …कडी काम हे लोक करताले. पातंजल महाभाश्यांत तक्षन हो शुद्र …नी लोहाराचे योग्यतायेचो मानला. हाका यज्ञ करपाचो अधिकार ना. …शनाच्या मतान ही संकरज जात. ब्राह्मण बायल आनी सूचिक दादलो …च्या संबंदांतल्यान ही जात निर्माण जाली अशें ताणें म्हळां.

- कों. वि. सं. मं.

…क्षशिला : पुर्विल्ल्या भारतांतलें नामनेचें वेपारी शार आनी विद्या…केंद्र. सद्या हें थळ पाकिस्तानांत आसून रावळपिंडीचे वायव्येक सुमार …५ किमी. अंतराचेर आसा. आतां हांगा फकत पुर्विल्ले बौध्द अवशेश …सात. पोरण्या साहित्यांत विद्येचें केंद्र म्हणून जरी ह्या वाठाराची …यती मेळ्ळी तरी ह्या पुर्विल्ल्या विद्यापिठाचे उल्लेख करपासारके अवशेश … नेमकें तें थळ अजून मेळूंक ना.

बौध्द जातकांत तक्षशिलेचो गांधार देशाची राजधानी म्हणून उल्लेख …ळटा. कैकयीपूत भरत हाणें तक्षशिला नगर वसयलें. ताका तक्ष हें …आपल्या पुताचें नांव दिलें. तक्षशिलेर रघुवंशी राजांचें राज्य कितलो तेंप …आसलें हाचो निश्चीत उल्लेख मेळना. भारतीय झुजाउपरांत परिक्षीताच्या …वशजांनी हांगा कांय काळ राज्य केलें आनी जन्मेजयान सर्पसत्र हांगाच …केल्लें असो उल्लेख महाभारतांत मेळटा. गौतम बुध्दाच्या काळांत हांगाचो राजा पुक्कुसाती हाणें मगधराजा बिंबिसाराकडेन राजदूत धाडिल्लो. सन आदी सव्या शेंकड्यांत इराणाचो शासक कुरुष हाणें ह्या वाठाराचेर धुरी घालून तें हस्तगत केलें. ताच्या वंशजांनी सुमार दोनशें वर्सां हांगा राज्य केलें आसूंक जाय. सिकंदराच्या काळांत तक्षशिला हें व्हड आनी समृध्द अशें नगर आशिल्लें अशें स्ट्रॅबो ह्या इतिहासकारान म्हळां. सिकंदराचे धुरये वेळार हांगा जो राजा आशिल्लो ताचो ग्रीकांनी बॅसिलियस वा टक्सिलीन असो उल्लेख केला. फुडें चंद्रगुप्त मौर्यान सिकंदराच्या सैनीक प्रतिनिधीक हारोवन तक्षशिलेचेर ताबो मेळयलो आनी आपल्या प्रांताची राजधानी केली. चंद्रगुप्ता उपरांत बिंदुसार, सुसीम, अशोक, आनी कुशाण ह्या ताच्या वंशांतल्या राजांनी तक्षशिलेचेर राज्य केलें. मौर्य साम्राज्या उपरांत ह्या वाठाराचेर इंडो-बॅक्ट्रियन, सिंथियन आनी कुशाण आदी राजकर्त्यांनी तक्षशिलेचेर अधिकार गाजयलो. शक-कुशाणाच्या काळांत ह्या वाठाराची आनी हांगाच्या विद्याकेंद्राची अवनती सुरू जाली. फुडें इ. स. पांचव्या शतमानांत हूणांनी तक्षशिला नश्ट करून उडयली. चीनी भोंवडेकार फाहियान आनी युआन च्वांग हांणी ह्या थळाक भेट दिल्ली तेन्ना हें शार पुराय नश्ट जाल्लें.

तक्षशिला नगरावांगडाच हांगाच्या विद्यापिठाची नामना आसा. संवसारांतल्या खंयच्याय राश्ट्राच्या इतिहासांत ह्या विद्यापिठासारकें१००० - १२०० वर्सां तिगिल्लें हेर खंयचेंच विद्यापीठ दाखोवंक मेळना असो उल्लेख मेळटा. म्हणुनूच ह्या विद्यापिठाक आद्य आनी श्रेश्ठ विद्यापीठ म्हण्टात. वेगवेगळ्या शास्त्रांनी पारंगत अशे विद्वान ह्या विद्यापिठांत ज्ञानदानाचो वावर करताले. देखुनूच ह्या विद्यापिठांत विद्यार्थ्यांची रीग लागताली. दर शिक्षक म्हळ्यार एक स्वतंत्र संस्थाच आसताली. एका शिक्षकाच्या हाताखाल सुमार ५०० विद्यार्थी आसताले असो उल्लेख जातकांत मेळटा. विद्यार्थ्यांच्या जेवणाची आनी रावपाची वेवस्था विद्यापिठाच्या वसतीघरांतूच आसताली. गिरेस्त विद्यार्थी पुराय शिक्षणाखातीर १,००० भांगराचीं नाणीं शुल्क म्हणून दिताले. गरीब विद्यार्थी दिसांचे गुरुच्या घरा रावन तांचीं कामां करताले आनी रातचें फुकट शिक्षण घेताले. कांय विद्यार्थी शिकप पुराय जाले उपरांत पयशे मेळोवन गुरुदक्षिणा दिताले.

१६-१७ वर्सां पिरायेच्या भुरग्यांची प्रवेशपरिक्षा घेतले उपरांत ताका ह्या विद्यापिठांत प्रवेश मेळटालो. शिक्षणाचो काळ सादारणपणान ७-८ वर्सां आसतालो. आर्य चाणक्य आनी आयुर्वेदाचार्य जीवक हाणीं जायतीं वर्सां हांगा शिकोवपाचें काम केल्लें. पाणिनी आनी कौटिल्य हाणीं हांगाच शिक्षण घेतिल्लें असो उल्लेख मेळटा. ह्या विद्यापिठांत वैजकी, धनुर्विद्या, वेद, व्याकरण, तत्त्वगिन्यान, वास्तूशास्त्र आदी मुखेल विशय शिकयताले. तेभायर शस्त्रक्रिया, झुजातंत्र, ज्योतीश, शेतकीविज्ञान, वाणिज्य, लेखाशास्त्र, संगीत, नाच, चित्रकला हेय विशय ह्या विद्यापिठाच्या शिक्षणक्रमांत आशिल्ले. हजार - बाराशें वर्सांमदीं ह्या प्रदेशाचेर ज्या ज्या राजवटींनी राज्य केल्लें तांचो हांगाच्या अभ्यासक्रमाचेर आनी भाशेचेर उण्या-अदीक प्रमाणांत परिणाम जाल्लो.

१९१३-३४ आनी १९४४-४५ ह्या वर्सांनी तक्षशिलाचे पुर्विल्ले वस्तीची दोन फावटीं उत्खननां जालीं. तातूंत इ. स. आदीं पांचवें शतमान ते इ. स. चें दुसरें - तिसरें शतमान ह्या काळांतल्या संस्कृतीक जिविताची माहिती मेळटा. पयलें उत्खनन सर जॉन मार्शल हाणें केलें आनी उपरांतचें अमलानंद घोष हाणें केलें.

सगळ्यांत पोरणी वस्ती इ. स. आदीं पांचवें तें इ. स. आदीं दुसरें

शतमान ह्या काळांतली आसून ती भीर दोंगुल्यांनी मेळ्ळी. तातूंत अशें दिसलें की हांगाच्या घरांची बांदणी जरी ओबड-धोबड आसली तरी त्या काळांतले लोक सुसंपन्न आशिल्ले. तांच्या घरांचीं छपरां लाकडी वांशांचेर उबारिनासतना एकाचेर एक फातर दवरून केल्ल्या खांब्यांचेर केल्लीं दिसतात. घराच्यो वण्टीय फातरांनीच बांदिल्ल्यो दिसल्यो. हांगाचे लोक कलात्मक नदरेन सोबीत अशो तरेतरेच्यो भांगराच्यो वस्ती वापरताले. ह्या वस्तींचो काल कांय आहत नाणीं तशेंच ॲलेक्झांडर (सिकंदर) आनी फिलीप ॲरिडिअस हांच्या नाण्यांवयल्यान निश्चीत करूं येता.

ह्या उपरांतची दुसरी वस्ती सिर्कापांत इ. स. आदीं दुसरें - पयलें शतमान ते इ. स. चें दुसरें शतमान ह्या काळांत जाली. ही वस्ती भीर दोंगुल्यांसावन वेगळी आसा. ह्या काळांत शाराभोंवतणीं फातरी (कोट) दुरीग आशिल्लें. ह्या दुरगाक चौकोनी बुरूज आशिल्लो. हांगा राजवाड्याचे अवशेशय मेळ्ळ्यात. तेचपरी हांगा कांय विहारय मेळ्ळ्यात. तेभायर भांगराच्यो वस्तू, ग्रीक सोन्याचीं आयदनां, इंडो-ग्रीक, इंडो-सिंथियन, इंडो - पर्शियन आनी कुशाण काळांतलीं नाणीं तशेंच हेर वस्तू मेळ्ळ्यात.

सिरसूख ही इ. स. दुसरें ते पांचवें शतक ह्या काळांतली तिसरी म्हत्वाची वस्ती. मर्यादीत उत्खननान ह्या वस्तीचें पुराय स्वरूप जाय तशें ज्ञात जावंक ना. पूण त्या काळांत तक्षशिले भोंवतणीं फातरांचे कोट आनी अर्दवाटकुळाकृतीचे बुरूज आशिल्ले हें दिसता. हूणांनी इ. स. पांचव्या शतमानांत हे वस्तीचो नाश केलो.

हेभायर धर्मराजिक ह्या नांवान वळखुपांत येवपी स्तूप उत्खनित केला. ताचें स्वरूप पळोवन तो कुशाण काळांतलो आसूंक जाय अशें जायत्या पुरातत्त्ववेत्त्यांचें मत आसा. सिरसूखा लागसार अशोकाचो पूत कुणाल हाच्या काळांतलो स्तूप आनी विहार मेळ्ळा. जाऊलियन, मोहरा मोरादू नगरांनी शिल्पां आनी विहार मेळ्ळ्यात. सिर्कापा लागसल्ल्या जांदिअलाक ग्रीक पद्दतीन बांदिल्ल्या देवळाचे अवशेश मेळ्ळ्यात.

तक्षशिलेच्या उत्खननांत बौध्द धर्माकडेन संबंदीत आशिल्ल्यो जायत्यो वास्तू आनी गांधार शैलींतलीं शिल्पां मेळ्ळ्यांत. भीर दोंगुल्यां लागसार पुरातत्तवीय संग्रहालय आसून थंय पुर्विल्ल्यो वस्तू दवरल्यात.

- कों. वि. सं. मं.

ताऊस : एक तंतूवाद्य. ताऊस म्हळ्यार मोर, हें उतर मूळ अरबी भाशेंतलें. ताऊस हें सतारीभाशेन वाद्य आसून ताच्या तळाक लाकडी मोर बसयतात. ह्या मोराचे फाटीर कातड्यान नटयल्ली एक चवकोनी पेटी आसता. तिच्या मध्यकाक एक घोडी आसता. तिचे लागसारच दुसरी एक घोडी आसता. पेटयेचेर एक दांडी आसता. खुंटयो, अट, पड्डे, आदी वेवस्था सतारीवरीच आसता. ताऊसाक मुखेल चार सरयो आसतात. तातूंतल्यान सा, प, सा, म, अशे स्वर मेळटात. तर्फांखातीर सतारींत जशो उजवेवटेन रेजा दिवन तातूंत इकरा खुंट्यो बसयल्ल्यो आसतात तशो हातुंतूय आसतात. सरयो आनी तर्फा जुळोवपाची पद्दतय सतारीवरीच आसता. पूण वाजोवपांत मात वेगळेपण आसता. घोड्याच्या केंसांनी ताणून घेतिल्ली धनुकली घेवन ताऊस वाजयतात. ह्या धनुकलीची लांबाय सुमार पावणेदोन फूट आसता. ह्या वाद्यांत वीस पड्डे आसतात. हें वाद्य स्वतंत्रपणान वाजयतात.

- कों. वि. सं. मं.

तांगसा : एक जमात. अरुणाचल प्रदेशांतले भारत - ब्रह्मदेश शीमेचेर ह्या लोकांची वसती आसा.

ब्रह्मदेशाचे उदेंतेकडेन आशिल्ल्या मसोई सिन्रापुम नांवाच्या एका दोंगरार एके अतिमानवी शक्तीपसून आपली उत्पत्ती जाली अशें ते सांगतात. तेचप्रमाण आपूण मूळचे ब्रह्मदेशा (मियानमार) पलतडचे आसून थंयसावन आसामांत आयले अशेंय ते सांगतात.

तांगसा ह्या शब्दाचो अर्थ दोंगरी लोक असो आसा. हे जमातींत खूब उपजमाती आसात. तातूंतल्यो लुंगचांग, योगली, मोसांग, रोन्-रांग, खेमसिंग, मोकलुम, लोंगफी, सन्के, लुंग्री ह्यो मुखेल. ह्यो सगल्यो जमाती तिराप आनी नामचिकच्या देगणांनी रावतात.

तांगसा लोकांमदीं एकठांय कुटुंबपद्दत आसता. दरेका दांपत्याक घरांत एक स्वतंत्र कूड आसता. सगल्यांक काम करचें पडटा. फांतोडेर उठून बायलो भात कांडटात. उपरांत उदक हाडप, रांदप-जेवणां जातकच शेतांत वतात आनी सांजवेळार भाजीपालो, जळोव घेवन घरा येतात. घरा येतकच परत जेवणां करून जेवतात आनी सगळीं कामां जातकच शेकोटी पेटोवन बसतात. रातचे उसरां न्हिदपाक वतात.

तांगसांची एक स्वतंत्र बोलीभास आसा. पूण तांकां हिंदी आनी असमिया ह्यो भासोय उलोवपाक येतात. हालीं ते आपल्या भुरग्यांक शाळेंत घालतात.

तांचीं घरां चवकोनी आसून घराच्यो वण्टी कोंड्यांपसून तयार करतात. घरांत तीन मुखेल कुडी आसतात. सगळ्यांत पयले कुडींत रेडे, दुकरां आनी हेर जनावरांच्यो कवट्यो लायिल्ल्यो आसतात. ही कूड सोयऱ्यांखातीर दवरतात. मदल्या सालाचे खूब वांटे करतात. ताका लागून दरेकल्याक स्वतंत्र कूड मेळटा. हाका तेंकून सोंपो आसता. थंय कड्डण कांडपाचीं वानां, उखळां आसतात. भितल्ले वटेन रांदचीकूड आसता.

आंकवार चलयांखातीर खास अशें वेगळें शयनघर गांवांत आसता. गांवांत जेन्ना आंकवार चलयो चड आसतात तेन्ना हें सामुदायिक शयनघर बांदतात.

तांगसा लोक मध्यम बांद्याचे आनी बळिश्ट आसतात. चडशा लोकांचो वर्ण हळदुवो - गोरो आसता. कांय लोक सावळ्या वर्णाचेय आसतात. तांगसा तरणाटे चले चलयो रंगरंगयाळे कपडे वापरतात. बायलो कमराभोंवतणीं धोंपरासकयल मेरेन काळो कपडो गुठलायतात. ब्लाऊज घालून वयल्यान उपरणें घेतात. दादल्या-बायलांक अलंकारांची खूब आवड आसता. दादले तांब्याचे सरयेंत रंगीत मणी ओंवून कानांत घालतात. बायलो कानांतलीं आनी गळ्यांत मणयांच्यो माळो घालतात. नाण्यांच्यो आनी पवनांची गळसरी तांकां चड आवडटा. त्यो धातूचीं कांकणां घालतात आनी पांयांत मणी बांदतात.

तांगसा लोक एका श्रेश्ठ देवाचें अस्तित्व मानतात. ताका ते सिकिअ प्रा वा रांग काऊ हावा अशींय नांवां दितात. तांच्यांत सूर्यपुजेक खूब म्हत्व आसा. वत आनी पावस ह्या दोगांयखातीर ते सूर्यपुजा करतात. तांगसा हे जडप्राणवादी आसून लोंग्जुम हो पावस दिवपी, आनी शेत पिकोवपी देव, रंग्फी हो अग्निदेव आनी यंग्बन हाका रानांचो देव मानतात. पुरयताक तांगसा लोक खूब मानतात. तशेंच तांचेमदीं देवऋषी आसतात. रोगपिडा बरी करप हें तांचें मुखेल काम आसता.

तांगसा लोकांमदीं खूब गोत्रां आनी कुळां आसात. एकाच कुळांत

...ांत लग्नां जायनात. पिरायेंत येतकच भुरग्यांचीं लग्नां करतात. ...ल्या भावाचे विधवा बायलेकडेन लग्न करपाची चाल आसा.

बिंगड बिंगड पोटजमातींची लग्नपद्दत वेगळी आसता. लग्नसुवाळो ...ारपणान तीन दीस चलता. पयल्या दिसा न्हवरो आपल्या सोयऱ्यांसयत ...लेगेर वचून तिच्या आवय-बापायक भेट म्हणून एक डुकर आनी ...ो दिता, आनी व्हंकलेक घेवन आपल्या घरा येता. दुसऱ्या दिसा ...्याचीं आवय-बापूय, व्हंकल-न्हवऱ्याक घेवन, व्हंकलेच्या घरा वतात ...ी तिच्या आवय-बापायक देज म्हणून शंबर रुपया आनी एक रेडो ...पाची चाल आसा. त्याच दिसा व्हंकलेचो बापूय व्हंकल - न्हवऱ्याच्या ...ांत कांकण बांदता. सांजवेळा न्हवऱ्यावटेनचे सगळे लोक नव्या ...त्यासयत घरा येतात. तिसऱ्या दिसा परतून व्हंकल-न्हवरो व्हंकलेगेर ...न रावतात आनी जेवन परत वतात.

हे लोक मडीं पुरतात. कांय पोटजमातींमदीं मडीं लासपाचीय चाल ...ा. मडें पुरचेपयलीं कोंबो मारून तो तांदळांवांगडा शिजयतात आनी ...ा आयदनांत घालून भायर खांब्याक बांदतात. योग्ली जमातींत मेल्ल्या ...शाच्यो सगळ्यो वस्ती भायर खांब्याक बांदपाची चाल आसा. मेल्ल्या ...शाखातीर घरामुखार थडें बांदतात. तीन ते सात दीस सुतक पाळटात.

तांगसा लोकांक नाच खूब आवडटा. शेतासंबंदी अशे तांचे तीन ...सव आसतात. भात पेरचेपयलीं, भात पिकून तयार जातकच आनी ...णेपयलीं अशे ते उत्सव मनयतात. बिहू हो उत्सवूय ते उमेदीन ...यतात. त्या वेळार लग्नां जुळयतात.

तांगसा हे कुशल कारागीर आसून ते तरातरांचें वेतकाम, लाकडाचें ...रीवकाम आनी कपडयाचेर रंगीत नक्षीचें वीणकाम करतात. बायलो ...तकामांत निपूण आसतात.

तांगसांचो मुखेल वेवसाय शेती आसून भात हें तांचें मुखेल अन्न. ते ...ा पद्दतीची शेती करतात. सकाळीं सूर्य उदेवंचेपयलीं आनी रातचो ...ं अस्ताक वचचे पयलीं ते शीत - भाजी अशें जेवण जेवतात. मदल्या ...ार उकडिल्ले बटाट, कणगां, मक्याचीं कणसां वा ल्हायो खातात. ...डांचें आनी डुकराचें मास तांकां खूब आवडटा. रेड्याचें आनी माकडाचेंय ...स ते खातात. तांदळापसून तयार केल्लो सोरो ते आवडीन पियेतात. ...ूय जेवणांउपरांत आनी मदीं-मदींय ते खूब च्या पियेतात. तांकां ...ूचें तशेंच तंबाकूच्यो विडयो ओडपाचेंय व्यसन आसता.

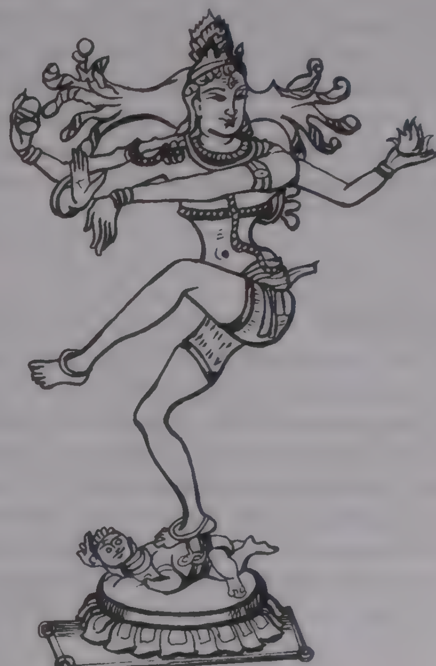
तांगसा लोक हिशोब दवरपांत कुशळ आसतात. कोंडयांच्या कापट्यांचीं ...ीं थरावीक संख्येन एकमेकांत गुंथतात आनी एक सरपळीशी तयार ...रतात. दरेक कडें हें नाण्याचें रुपक आसता. उदारीचेर कसलीय ...रेदी केली जाल्यार, दुकानदार आनी हेर प्रतिश्ठीत नागरिकांमुखार, ...कत घेवपी मनीस, कोंडयांच्या कडयांची सरपळी करता आनी आपल्या ...ांत लायता. हप्त्यान पयशे फारीक करतकच तितलीं कडीं काडून ...सता. सगलें रीण पावतकच सरपळीय सोंपता. अशो कितल्योशोच ...रपळ्यो तांगसांच्या घरांत वण्टींचेर लांबतात.

- कों. वि. सं. मं.

...ांडव नृत्य : एक पुर्विल्लो नृत्यप्रकार. हो दादल्यांचो नाच आसून ...महादेवान प्रवर्तीत केलो, असो परंपरीक समज आसा. संगीतरत्नाकरांत ...डवनृत्याची उत्पत्ती सांगल्या ती अशी -

प्रयोगमुध्दतं स्मृत्वा स्वप्रयुक्तं ततो हरः ।
तण्डुना स्वगणाग्रण्या भरताय व्यदीदृशत् ॥
लास्यमस्याग्रतः प्रीत्या पार्वत्या समदीदृशत् ।
बुध्द्वाय ताण्डवं तण्डोर्मर्त्येभ्यो मुनयोऽवदन् ॥

अर्थ - उपरांत शिवान आपणें पयलीं केल्ल्या उध्दत नाचाचो उगडास करून तें आपल्या गणांत श्रेश्ठ आशिल्ल्या तंडूकडल्यान भरतमुनीक दाखयलें. तशेंच लास्य हें नृत्य पार्वतीकडल्यान व्हडा आवडीन भरतामुखार करून दाखयलें. तंडून करून दाखयलें तें तांडव, अशें जाणून भरत आनी हेर मुनींनी तें नृत्य मनशांक शिकयलें.

तांडव म्हळ्यार शिवान रागान आनी सांवार येवन केल्लें नृत्य असो रुढार्थ जाला. आनंद कुमारस्वामी हाच्या मताप्रमाण देव आनी दैत्य अशे दोन अंश जांच्यांत आशिल्ले, अशा एका अनार्य देवापसून तांडव नृत्याची उत्पत्ती जाली.

भरतान नाचाचे 'उध्दत' आनी 'मसृण' अशे दोन विभाग कल्पिल्यात. उध्दत म्हळ्यारूच तांडव आनी मसृण म्हळ्यार लास्य. ह्या दोन नृत्य प्रकारांतल्यानूच उध्दत वा तांडव नृत्य आनी मसृण वा लास्य नृत्य अशे दोन नृत्यप्रकार निर्माण जाले अशी विस्कटावणी अभिनव गुप्तान केल्या लास्य नृत्यांतल्यान भाण, प्रहसन, वीथी आनी तांडव नृत्यांतल्यान समवकार, डिम, व्यायोग हे नृत्यप्रकार निर्माण जाले अशें मानतात. लास्य प्रकारांत शृंगार रस आसता जाल्यार तांडव नृत्यांत वीर, रौद्र, भयानक आनी बिभत्स ह्या रसांक प्राधान्य आसता.

भारतीय संस्कृती कोशांत तांडव नृत्याचे सात प्रकार सांगल्यात, ते अशे - १) आनंद तांडव २) संध्यातांडव ३) कालिकातांडव ४) त्रिपुरतांडव

५) गौरीतांडव ६) संहारतांडव आनी ७) उमातांडव. हे सातूय प्रकार शिवाक आवडटाले अशें सांगतात.

भारतांत प्रचलीत आशिल्ले सगळे नाच-परंपरेंत तांडवाचें आंग अस्तित्वांत आसा. मणिपूरी नाचांतले सगळे प्रकार म्हळ्यार तांडव शैलींतलेच नाच. कथ्थक नाचांत शिव आनी काली ह्या नाचांतले कांय तोडे तांडव शैलींत आसात. कथकली नाचांत लास्यांपरस तांडव शैली चड परिपूर्ण जाल्या. कथकली नाचांतूय कथानक कसलेंय आसूं, तातूंत तांडव शैलीचें नृत्य हो एक अविभाज्य घटक आसता. दक्षिणेंत प्रचलित आशिल्ल्या नटनदि वाद्य रजनम ह्या ग्रंथांत तांडवाचे बारा प्रकार वर्णिल्ले आसात, ते अशे - आनंद, संध्या,शृंगार, त्रिपुर, औध्दव, मुनी, भुजंग, संहार, उग्गीर, भूत, शुध्द आनी प्रलय. उत्तरेकडेन प्रचलित आशिल्ले परंपरेप्रमाण फकत शिवान म्हळ्यार एकाच नर्तकान केल्ले नाच (सोलो) पाच आसात ते अशे - आनंद, संध्या, कलिका, त्रिपुर आनी संहार. हाचे भायर गौरी तांडव आनी उमा तांडव हे पार्वती वांगडा केल्ले युगल तांडव नाच. आठ वा धा भुजांच्यो शिवाच्यो तांडव नृत्यांतल्यो मुर्ती घारापुरी, वेरूळ, भुवनेश्वरच्या शिल्पसंभारांत दिसतात. उत्पत्ती, स्थिती, संहार, तिरोभव आनी अनुग्रह ह्यो देवांच्यो पांच अवस्था शिव तांडवांत परगटायतात.

- कों. वि. सं. मं.

तांत्रिक शिक्षण : विज्ञानाचो वेव्हारीक उपेग करून समाजाक उपेगी पडटा, अशा वेवसायांचें तंत्रगिन्यान दिवपी शिक्षणाक तांत्रिक शिक्षण अशें म्हण्टात. देशाचे अर्थवेवस्थेंत उद्येगधंद्यांतल्या उत्पादनाक म्हत्व आसता. उत्पादनाचो पांवडो बरो दवरल्यार आनी उत्पादनाचो वेग वाडयल्यार आर्विल्ल्या उत्पादन तंत्राचो उपेग करचो पडटा. आर्विल्ल्या उत्पादन तंत्रांत कामगार मात प्रशिक्षीत आसचो पडटा. विंगड विंगड वेवसायाचें तंत्रगिन्यान ताका खबर आसूंक फावोच. पूण तेभायर विज्ञान आनी तांत्रिक फाटयांतलीं मुळावीं तत्त्वां हांची जाण आसची पडटा. उद्येगधंद्यांत सादारणपणान तीन पांवड्यांवयल्या तंत्रज्ञांची गरज आसता. ते तीन पांवडे अशे आसात - १) कुशळ कामगार २) पर्यवेक्षक ३) उत्पादन तज्ञ ४) अभिकल्पक आनी ५) वेवस्थापन तज्ञ.

इतिहास : उत्खननांत पुर्विल्ल्या संस्कृतायांचे जे अवशेश मेळ्ळ्यात, तांचेवयल्यान आदल्या काळांत मनशान नौकानयन, धातूविज्ञान, वास्तुशास्त्र, स्थापत्यशास्त्र आनी हेर विशयांनी उदरगत केल्ल्याचें जाणवता. मदल्या युगांतल्यो इमारती, खारजां, बंदरां हांचेवयल्यानूय हे प्रगतीची पारख जाता. त्या काळांतल्यो साधनसामुग्री आनी हेर सोयीसुविधा मतींत घेतल्यार तंत्रज्ञांनी केल्लीं कामां तुस्त करपासारकीं आसात. त्या काळांतल्या तंत्रज्ञांक आनी कारागिरांक विज्ञानाच्या मुळाव्या तंत्रांची जाण आशिल्ली काय किदें, हें निश्चीतपणान सांगूं नजो. घडये, गुरू - शिश्य परंपरेंतल्यान गिन्यानाचो प्रसार जातालो आसुंये. उमेदवारी पद्दतीन शिक्षणाचो प्रसार जातालो. प्रगतीचो वेग जरी संथ आसलो, तरी तातूंतल्यान त्या काळांतली गरज सहज भागताली. अस्तंतेकडल्या देशांत नेटान सुरू जाल्लो विज्ञानाचो प्रसार आनी अठराव्या शतमानांतली उद्येगीक क्रांती हांकां लागून यंत्रांचो वापर सुरू जालो. तरेकतरेचीं यंत्रां चलोवपाखातीर कामगारांचो उणाव व्हडा संख्येन जाणवूंक लागलो आनी उमेदवारी पद्दत उणी जावन संस्थांतर्गत शिक्षणाची पद्दत सुरू जाली.

अस्तंती देश : जर्मनी आनी फ्रांस ह्या देशांनी संस्थात्मक शिक्षण क्रमान १७६५ आनी १७७५त सुरू जालें. फ्रांसांत १७६६त ज्ञां रुदॉल्फ पेरँ हाणें एकोल द पॉलिटॅक्निक स्थापन करून अभियांत्रिकी शिक्षणाची बुन्याद घाली, देखून पेरँ हाका अभियांत्रिकी शिक्षणाचो आद्य संस्थापक मानतात. १८०२त अमेरिकेंत वॅस्ट पॉयंट ह्या गांवांत यूएस्. मिलीटरी ॲकॅडमी स्थापन जाली. संस्थेंतल्यान भायर पडिल्ले अभियंते लस्करांत आनी नागरी शासनाखातीर उपेगा येताले. इंग्लंडांतली पयली संस्था १८२३त स्थापन जाली. ल्हव ल्हव यांत्रिक उदरगत जावंक लागली तशी युरोपांत अठराव्या शतमानाचे अखेरेक आनी अमेरिकेंत एकुणिसाव्या शतमानाचे सुर्वेक तांत्रिक शिक्षणाक विज्ञानीक बसका आसूंक जाय, अशी गरज दिसूंक लागली. देखून ह्या शिक्षणांत विज्ञान, गणित आनी तंत्रविद्येंतलीं मुळावीं तत्त्वां हांचो आसपाव केलो.

१८४५-६० ह्या काळांत अमेरिकेंत हार्वर्ड, मिशीगन, यॅल, कोलंबिया हीं विद्यापिठां स्थापन जालीं. १८६२ सावन विद्यापिठांचो आंकडोय बरोच वाडलो. तांत्रिक संस्था आनी अभियांत्रिकी महाविद्यालयां लेगीत वाडूंक लागलीं. १९३१त 'सोसायटी फॉर ध प्रमोशन ऑफ इंजिनिअरींग एज्युकेशन' हे संस्थेन उजवाडायल्ल्या एका अहवालाक लागून तांत्रिक शिक्षणाक एक योग्य बुन्याद आनी पांवडो आसपाची गरज आसा, हे कल्पनेक चालना मेळ्ळी. ह्या अहवालाक लागून तशेंच विज्ञानीक आनी अभियांत्रिकी उद्येगांनी बेगोबेग जावपी वाडीक लागून प्रशिक्षीत तंत्रज्ञांची गरज, लश्करी तंत्रज्ञांची वाडटी गरज, तांत्रिक शिक्षणांतल्यान तयार जायत आशिल्ली वाडटी ग्रंथसंपत्ती ह्या कारणांक लागून अमेरिकेंत तांत्रिक शिक्षणाची रोखडीच वाड जाली. दुसऱ्या म्हाझुजाच्या काळांत आनी तेउपरांत तांत्रिक क्षेत्रांतलें संशोधन बरेंच वाडलें. पदव्युत्तर शिक्षणाचीय तजवीज जाली. अवकाशयानाकडेन संबंदीत उपकरणांच्या संशोधनाक लागून विद्यापिठीय शिक्षणांतल्या पदव्युत्तर अभ्यासक्रमांत पूरक आनी पोशक अशे बदल जाले.

एकुणिसाव्या शतमानामेरेन कुशळ कारागिरांचें शिक्षण उमेदवारी पद्दतीन दिताले. प्राथमिक आनी माध्यमिक शाळांतल्यान वेवसायीक शिक्षणाची सुरवात जर्मनींत १८७०त जाली. अमेरिकेंत १८७५त राश्ट्रीय पांवड्याचेर एक वेवसायीक शिक्षण विभाग स्थापन केल्लो; पूण १९१[illegible] च्या स्मिथ - ह्यूज कायद्याउपरांत व्हडा प्रमाणांत वेवसायीक शिक्षणाक मान्यताय मेळ्ळी. कारखान्यांतल्यान उमेदवारी करून शिकपी कामगारांचें नियंत्रण उमेदवारी कायद्याप्रमाण करतात.

भारत : पुर्विल्ल्या काळांत आनी मध्ययुगांत भारतांत हेर देशांइतकी प्रगती जावंक नाशिल्ली. ताचीं उदाहरणां विंगड विंगड आदल्या काळांतले अवशेश, अजिंठा - वेरुळासारकीं लेणीं, इमारती, किल्ले, वस्त्र - उद्येग हांचेपसून मेळटात. पूण त्या काळांत लिखीत साहित्य मेळनाशिल्ल्यान तंत्रगिन्यानाचे विज्ञानीक फाटभुंयेसंबंदीं कळूंक मार्ग ना. ब्रिटीशांचे मुस्तींत पक्क्या म्हालाक बाजारपेठ मेळोवन दिवपा नदरेन थळाव्या उद्येगधंद्यांक राजकी फाटबळ मेळ्ळेंना आनी कालांतरान थळावे उद्येगधंदे अस्ताक गेले.

एकुणिसाव्या शेंकड्याच्या दुसऱ्या अर्दांत अशे परिस्थितींतूय कांय उद्येगपतींनी कापडा गिरण्यो, यंत्रां तयार करपाचे कारखाने आनी तिख कारखाने सुरू केले. तातूंत लागपी तंत्रज्ञांचें शिक्षण कारखान्यांत दिवपाचे

स्था आशिल्ली. राजकी फुडारी देशांत उद्येगधंदे स्थापन करपाविशीं नी तेसारकिल्यो तांत्रिक शिक्षणाच्यो सोयी मेळोवन दिवपाखातीर रुमळीन वावुरताले. पूण ब्रिटीश राज्यकर्त्यांपसून तांकां प्रतिसाद मेळ्ळोना. वेगळ्यो रेल्वे कंपन्यो तशेंच झुजांत लागपी साहित्य तयार करपी रखाने, तांकां लागपी कर्मचारी वर्ग त्या त्या कारखान्यांत शिक्षण वन तयार करताले. स्थापत्य विभागांतल्या विंगड विंगड पांवड्यावयल्या र्मचाऱ्यांक शिक्षण दिवपाखातीर १८४७-५८ चे मजगतीं वर्ग उक्ते ले. कांय तेंपान तांचें रुपांतर अभियांत्रिकी म्हाविद्यालयांनी जालें. डकी (१८४७), पुणें (१८५४), कलकत्ता (१८५६) आनी चेन्नई १८५८) ह्या नगरांनी अभियांत्रिकी म्हाविद्यालयां सुरू जालीं आनी तीं ळाव्या विद्यापिठांक संलग्न केलीं.

ते उपरांत १८८७ त मुंबयंत व्हिक्टोरिया ज्युबिली टॅक्निकल न्स्टिटयूट सुरू जालें. तातूंत सुर्वेक पदविका शिक्षण दिताले आनी ९४७त पदवी परिक्षेचें शिक्षण सुरू केलें. १९०७ वर्सा बेंगळुरांत डियन इन्स्टिटयूट ऑफ सायन्सच्या पदव्युत्तर शिक्षणाची वेवस्था जाली. ९१७त बनारस विद्यापिठाची स्थापणूक जाली आनी तातूंत विंगड गड विशयांतलें तांत्रिक शिक्षण मेळूंक लागलें. इंडियन स्कूल ऑफ ायस, हार्टकोर्ट बटलर टॅक्निकल इन्स्टिटयूट, रसायनीक तंत्रविद्येचो ुबय विद्यापिठांतलो विभाग ह्यो संस्था १९२१-३४ ह्या काळांत सुरू ाल्यो. त्या काळांत भारतांत उच्च शिक्षणाची वेवस्था नाशिल्ली. देखून ंग्लंड, जर्मनी, अमेरिका ह्या राश्ट्रांनी वचून शिक्षण घेवंचें पडटालें. १९०५-०७ ह्या काळांत सरकारी खर्चान ११३ तंत्रज्ञांक इंग्लंडांत शेक्षण दिलें.

१९४७ त भारत सरकारान पयलेच खेपे सायंटिफिक मॅनपावर समिती नेमली. ते समितीन फुडल्या धा वर्सांक लागपी विज्ञानीक आनी तांत्रिक मनीसबळाचे अदमास तयार केले. ताका अनुसरून तांत्रिक संस्थांची वाड करपाचें थारायलें. १९६० मेरेन पदविका आनी पदवी शिक्षण दिवपी संस्थांची आनिकूय वाड जाली. केंद्र सरकारान उच्च शिक्षणाखातीर चार तांत्रिक संस्था स्थापन करपाची येवजण तयार करपाखातीर १९४६त एक खास समिती नेमिल्ली. हे समितीचे शिफारसीप्रमाण खरगपूर (१९५१), मुंबय (१९५८), कानपूर आनी मद्रास (१९५९) आनी नवी दिल्ली (१९६१) ह्या सुवातींनी इंडियन इन्स्टिटयूट ऑफ टॅक्नोलॉजी (आय.आय.टी) ह्यो पांच संस्था स्थापन जाल्यो. ह्या संस्थांक अस्तंतेकडल्या देशांकडल्यान अर्थीक पालव मेळ्ळो. १९६० उपरांतच्या फुडल्या काळांत पदव्युत्तर शिक्षणाची तजवीज नेटान जाली.

स्वातंत्र्या उपरांतच्या काळांत खाशेल्या विशयाचें उंचेलें शिक्षण घेवपाखातीर जायत्या तंत्रज्ञांक भारत सरकारचे शिश्यवृत्तीन अस्तंतेकडल्या देशांनी धाडले. सद्या तंत्रविद्येंतल्या कितल्याशाच खाशेल्या क्षेत्रांनी उंचेलें आनी पदव्युत्तर शिक्षण घेवपाची सुविधा आसा. राश्ट्रीय पांवड्यार स्थापन जाल्यो साबार संशोधन संस्था आनी प्रयोगशाळा तांत्रिक संशोधनाक चालना दिवपाक मोलादीक योगदान दीत आसात.

दुसऱ्या म्हाझुजांत लश्कराक लागपी कुशळ कामगारांचो आंकडो बरोच व्हड आशिल्लो आनी तेखातीर त्या काळांतल्या तांत्रिक संस्थांनी विंगड विंगड वेवसायांचें शिक्षण दिवपाखातीर केंद्रां स्थापन केलीं. झूज सोपतकच लश्करांतल्यान तांकां व्हडा प्रमाणांत उणे केले. तांचे पुनर्वसणुकेखातीर वयल्या केंद्रांचो उपेग केलो. शिवराव समितीचे शिफारसीप्रमाण १९५६ उपरांत ह्या संस्थांचें रुपांतर कुशळ कामगार तयार करपी संस्थांनी केलें. कुशळ वेवसाय शिक्षणाचें नियंत्रण भारत सरकारान आपलेकडेन दवरलें. तशेंच उद्येगीक प्रशिक्षण संस्थांचो दीसपट्टो कारभार राज्य सरकारांकडेन सोंपयलो. राश्ट्रीय पांवड्यार वेवसाय शिक्षणाखातीर 'National Council of Training in Vocational Trades ही समिती स्थापन केली. ही समिती राश्ट्रीय पांवड्यार परिक्षा घेता. अभ्यासक्रमाचो पांवडोय हीच समिती निश्चीत करता. दर एक राज्यांत अशी समिती आसा. थळाव्या प्रस्नांची विस्कटावणी करून राश्ट्रीय समितीक शिफारसी करपाचें काम हे समितीकडेन आसा.

कुशल कामगारांक शिक्षण दिवपाखातीर उमेदवारी कायदो १९६१त संमत केलो आनी १९६३त तो चलणुकेंत आयलो. हे येवजणेंतलो शिक्षणक्रम आंखपाखातीर राश्ट्रीय पांवड्यार आनी दरेका राज्य पांवड्यार सल्लागार आसतात. उद्येगीक प्रशिक्षण संस्थांतलें शिक्षण आनी उमेदवारी कायद्यावरवीं दिल्लें शिक्षण हातूंत मेळ सादला.

गोंय : गोंय मुक्तीउपरांत गोंयांत शिक्षणाच्या मळार ल्हव ल्हव प्रगती जायत गेली. तांत्रिक शिक्षणाची गरज भागोवपाखातीर सरकारान कांय उपक्रम हातांत घेतले. १४ एप्रिल १९६७ वर्सा पणजे आल्तिन्यार सरकारी तंत्रनिकेतन सुरू केलें. आयज हे संस्थेचो बरोच विस्तार जाला आनी तातूंत उद्येगीक इलॅक्ट्रॉनीक्स, कम्प्युटर आनी हेर आर्विल्ल्या विशयांचें पदविका शिक्षण मेळटा. ३ जुलय १९६७ वर्सा फर्मागुडयेर गोंय अभियांत्रिकी म्हाविद्यालय स्थापन जालें. आर्किटेक्चर म्हाविद्यालय लेगीत सुरू जालें आनी गोंयच्या विद्यार्थ्यांक तांत्रिक शिक्षणाखातीरच्यो सुविधा उपलब्ध जाल्यो. सरकारी उद्येगीक प्रशिक्षण केंद्रां (ITI) गोंयच्या साबार वाठारांनी सुरू केल्यांत आनी तातूंतल्यान विंगड विंगड खाशेल्या वावराखातीरचें प्रशिक्षण घेतिल्ले उमेदवार तयार जायत आसात. वास्को बोट बांदावळीचें म्हाविद्यालय आसा. तेभायर गोंयांत हेर मान्यतायप्राप्त खाजगी संस्थांवरवीय वेगवेगळ्या फांटयांचें तांत्रिक शिक्षण मेळटा.

गोंय उच्च माध्यमिक शिक्षण मंडळान इकरावी आनी बारावी मेरेन कांय विशयांखातीर वेवसायीक तांत्रिक शिक्षणाचे अभ्यासक्रम सुरू केल्यात. विज्ञान आनी तंत्रगिन्यानाच्या मळार नेटान उदरगत जायत आसा आनी ह्या कलांक अनुसरून तांत्रिक शिक्षणावटेन गोंयकार विद्यार्थी गेल्लो दिसता.

तरेकवार पांवड्यांवयलें तांत्रिक शिक्षण :

१) कुशळ कारागीर : कुशळ कामगारांच्या शिक्षणक्रमांत खाशेले फिशालकायेची गरज आसता. तशेंच संबंदीत गणित, विज्ञान आनी मानव्यविद्या ह्या विशयांचेंय गिन्यान गरजेचें आसता. उद्येगीक प्रशिक्षण संस्थांतलें शिक्षण ह्या सदरांत आस्पावता. आर्विल्लेकरणाक लागून जशे बदल जातात तशे ह्या वेवसायांनीय बदल जातात. हे शिक्षणक्रम एक वा दोन वर्सांचे आसतात. कांय वेवसायांखातीर णववी पास जाल्ले आनी चडशा वेवसायांखातीर धावी पास जाल्ल्या विद्यार्थ्यांक प्रवेश दितात. उमेदवारी कायद्याखाला तांकां कारखान्यांत काम करूंक मेळटा. कुशळ कामगार जावपाखातीर उमेदवारी कायदयाप्रमाण कारखान्यांत उमेदवार म्हणुनूय भरती जावं येता. हो अभ्यासक्रम तीन वा चार वर्सांचो आसता उद्येगीक प्रशिक्षण संस्थांतल्या प्रशिक्षकांक प्रशिक्षण दिवपाखातीर मुंबय, कलकत्ता, चेन्नई, कानपूर, लुधियाना, नवी दिल्ली आनी हैदराबादेंत

संस्था आसात.

२) **पर्यवेक्षक :** पर्यवेक्षकांचें कार्य उत्पादन वा अभिकल्पक तंत्रज्ञ आनी कारागीर हांचेमदीं मेळ सादपाचें आसता. अभियंत्याच्या कल्पनांक कारागिरांवरवीं मूर्त स्वरूप दिवपाचें कार्य तो करता. हातूंत कसल्याय खाशेल्या वेवसायांतली फिशालकाय अपेक्षीत नासता, पूण हातासकयल्या कामगारांच्या वेवसायांचें सर्वसादारण गिन्यान आसचें पडटा. विज्ञान, गणित, तांत्रिक मूलतत्त्वां हांचो हाच्या अभ्यासक्रमांत आस्पाव केल्लो आसता. सुर्वेक स्थापत्य, विद्युत् आनी यांत्रिकी ह्या फांट्यांनी शिक्षण उपलब्ध जाता. पूण विंगड विंगड क्षेत्रांनी कारखाने सुरू जाल्ल्यान त्या फांट्यांतल्या पर्यवेक्षकांची गरज उपरासूंक लागली. इलॅक्ट्रॉनिक्स, धातूविज्ञान, वास्तुशास्त्र, रसायनीक उत्पादनशास्त्र, हॉटेलां आनी आहारविद्या, मुद्रणकला अशा वेगवेगळ्या फांट्यांनी पदविका आसात. पदविका घेतकच खाशेल्या उपशाखेंतलें गिन्यान प्राप्त करून घेवपाखातीर उत्पादन अभियांत्रिकी, स्वयंचल अभियांत्रिकी अशा उपशाखांनी शिक्षणाची वेवस्था आसा.

पदविका परीक्षा पास जाल्ल्या तंत्रज्ञांत प्रत्यक्ष कामाच्या अणभवाचो उणाव आसता. कारखान्यांत कांय दीस प्रत्यक्ष काम करतकच हो उणाव भरून येता. व्हडल्यो उद्येगसंस्था अशा कामाचो अणभव दिवपाखातीर स्वतंत्र वेवस्था करतात. उमेदवारी कायद्याखाल विद्यावेतन दिवन प्रत्यक्ष कामाचो अणभव मेळोवं येता.

३) **उंचेल्या पांवड्यावयले तंत्रज्ञ :** हातूंत उत्पादन तज्ञ, अभिकल्पक, वेवस्थापन तज्ञ, संशोधक हांचो आस्पाव जाता. वेगवेगळ्या शास्त्रांतली पदवी वा पदव्युत्तर शिक्षणक्रम घेतिल्ल्या तंत्रज्ञांचोय आस्स्पाव जाता. पदवी शिक्षणक्रमांत विज्ञान, तांत्रिक विद्या हांचीं मूलतत्त्वां आनी गणीत ह्या विशयांचेर भर दितात. हातूंत मानव्यविद्या फांट्यांतले विशयूय आस्पावतात. उत्पादन तंत्रांत बदल जायत आसता आनी नव्या नव्या क्षेत्रांनी उत्पादन सुरू जाता, तशी अभ्यासक्रमाच्या शाखा-उपशाखांचे संख्येंत वाड जाता.

तांत्रिक म्हाविद्यालयां पांच तरांचीं आसात - १) इंडियन इन्स्टिटयूट ऑफ टॅक्नोलॉजी, बिर्ला इन्स्टिटयूट ऑफ टॅक्नोलॉजी अँड सायन्स (बेंगळूर) ह्यो स्वायत्त संस्था आसून तांकां विद्यापिठाची श्रेणी लोकसभेच्या कायद्यावरवीं दितात. २) प्रादेशीक अभियांत्रिकी म्हाविद्यालयां : हीं म्हाविद्यालयां स्वायत्त संस्था आसून थळाव्या विद्यापिठाक संलग्न आसतात. ३) राज्य सरकार आनी खाजगी संस्थांनी चलयल्लीं हीं म्हाविद्यालयां थळाव्या विद्यापिठाक संलग्न आसतात. ४) स्वतंत्र विद्यापीठ : रूडकी विद्यापिठांत अभियांत्रिकी पदवी परिक्षांचें शिक्षण दितात. ५) विद्यापिठांतलो स्वतंत्र विभाग : देखीक मुंबय विद्यापिठाचें डिपार्टमेंट ऑफ कॅमिकल टॅक्नोलॉजी, नागपूर विद्यापिठाचें लक्ष्मीनारायण इंन्स्टिटयूट ऑफ टॅक्नोलॉजी.

पदव्युत्तर शिक्षण आनी संशोधन : भारतांतल्यो पांच इंडियन इन्स्टिटयूट ऑफ टॅक्नोलॉजी ह्यो संस्था, इंडियन इन्स्टिटयूट ऑफ सायन्स, बिर्ला इन्स्टिटयूट ऑफ टॅक्नॉलॉजी अँड सायन्स, तशेंच राष्ट्रीय प्रयोगशाळा संस्था देखीक - सँट्रल बिल्डींग रिसर्च इन्स्टिटयूट, सँट्रल मॅकनिकल इंजिनियरींग रिसर्च इन्स्टिटयूट, सँट्रल पब्लीक हॅल्थ इंजिनियरींग इन्स्टिटयूट ह्या संस्थांनी पदव्युत्तर शिक्षणाची आनी संशोधनाची वेवस्था जाली. १९६० वर्सापयलीं उच्च शिक्षणाखातीर अस्तंती देशांचेर पातयेवन रावचें पडटालें, पूण १९७० मेरेन भारतांत ३२ शाखा-उपशाखांनी पदव्युत्तर शिक्षणाची तजवीज जाली. हेर म्हाविद्यालयांतल्यानूय पदव्युत्तर शिक्षणाची तजवीज केल्या. व्हड उद्येग समुहांतल्यान उदरगत आनी संशोधन विभाग काडिल्ल्यान संशोधकांक बरी संद मेळ्ळ्या.

तांत्रिक शिक्षणाचो अध्यापक वर्ग उंचेलें शिक्षण घेतिल्लो आनी प्रत्यक्ष कामाचो अणभव आशिल्लो आसूंक जाय. तंत्रगिन्यानाचे प्रगतीवांगडा अध्यापकांनी आपलें गिन्यान अद्ययावत् दवरचें पडटा. तशेंच शिक्षणाच्या अद्ययावत् पद्दतींचें गिन्यान आसप गरजेचें आसता. अशा अध्यापकांखातीर प्रशिक्षण संस्था, पुणें, भोपाळ, चंदीगड, मद्रास आनी कलकत्ता शारांनी आसात. प्रगत देशांतल्या गिन्यानाचो आनी संशोधनाचोय लाव भारतांतल्या साबार संस्थांक जाता.

तांत्रिक शिक्षणाचो पांवडो उच्च राखपाखातीर तशेंच शिक्षणीक समन्वय सादपाखातीर भारतांत राष्ट्रीय पांवड्याचेर ऑल इंडिया इन्स्टिटयूट ऑफ टॅक्निकल एज्युकेशन ही समिती आसा. तातूंत उद्येगीक संघटणा, केंद्र सरकार आनी राज्य सरकार हांचे प्रतिनिधी आसतात. नमुनेदार शिक्षणक्रम तयार करून पदविका आनी पदवी परिक्षांचो पांवडो एकसारको दवरपाची जापसालदारकी हे समितीचेर आसता. नव्या फांट्यांनी अभ्यासक्रम सुरू करपाचें कामूय हे समितीकडेन आसा.

- मुकेश थळी

पूरक नोंद : तंत्रविद्या.

तांदूळ : (पळेयात भात).

तांबडो दर्या :

पुर्विल्लो - सायनस अरेबिकस, एरीथ्रीअन दर्या, रूब्रम दर्या; अरबी-अल् बहर अल् अहमर (बहर अल् हेजॅझ). सुएझ सावन बाब-एल्-मांदेब दर्यादेगेमेरेन २,१०० किमी. लांबायेचो हिंदी म्हासागराचो एक म्हत्वाचो फांटो. हाचे उदेंतेक अरबस्तानाचे जुंवे आनी अस्तंतेक ईशान्य - आफ्रिका आसून एडनच्या आखातान तो अरबी दर्याक जोडला. क्षेत्रफळ सुमार ४,३८,००० चौ. किमी. चडांत चड रुंदाय ३२२ किमी. सरासरी रुंदाय २९० किमी. आनी चडांत चड खोलाय २,९२० मी. हाची चडशी खोलाय आनी रुंदाय मदल्या भागांत आसून तो उत्तरेक आनी दक्षिणेक उथळ आनी अरूंद आसा. उदेंत दर्यादेगेवयलो कामारान, अस्तंत दर्यादेगेवयलो ओम एल् केतेफ, झूला (आनेस्ले) आनी दोखना हे मुखेल उपसागर आसात. अस्तंत भागांत स्वॅकिन जुंवे आनी दालॅक जुंवे, उदेंत भागांत फारासान जुंवे, मदल्या भागांत झेबिरगेट जुंवो, सामके दक्षिणेक झुफार आनी हानीश जुंवे आनी बाब-एल्-मांदेब दर्याधुनींत पेरिम जुंवो आसा. ह्या जुंव्यांमदले कांय जुंवे खडपांचे आसून दालॅक जुंव्यांचे दक्षिणेक जागृत ज्वालामुखींचो चोंबो आसा. जेबेल तिएरचेर मृत ज्वालामुखी आसा. केन्ना केन्नाय उदकाचो पृष्ठभाग दर्याच्या शेळ्यान भरिल्लो आसता. ताका लागून पयसुल्ल्यान दर्याच्या उदकाचो रंग निळ्या -पाचव्या रंगा सुवातेर तांबडो पुडीकोराचो दिसता. ताचेवयल्यान हाका 'तांबडो दर्या' अशें नांव पडलां.

हाचे वायव्येक ३३८ किमी. लांबायेचें, २२.५ किमी. रुंदायेचें आनी ५५ ते ६४ मी. खोलायेचें रूंद दर्यादेगेवयल्या मळाचें सुएझाचें आखात

ईशान्येचें अकाबाचें आखात १९० किमी. लांब, १६२ किमी. रुंदायेचें आनी १,६७५ मी. मेरेन खोल आसा. बाब-एल्-मांदेब दर्याधुनी ३२ किमी. रूंद आसून हिंदी म्हासागरांतल्यान एडनच्या आखातावरवीं तांबड्या दर्यांत वचपाखातीर प्रवेशदार आसा.

...देंत आफ्रिकेंतल्यान अस्तंत आशियेंत वचपी व्हडल्या देगणांचो ...भाग तांबड्या दर्यान व्यापला. ताच्या दोनूय कडांच्या प्रदेशांची ...सुमार २,००० मी. आसा. तांबड्या दर्याचें पात्र भुंयेचे हालचालीक ...तयार जालां. ही हालचाल अजुनूय जायत आसा, हें ज्वालामुखी ...भूंयकांप हांचेवयल्यान दिसता.

...आदिनूतन काळांत सुमार पांच कोटी वर्सांपयलीं आफ्रिका खंड ...स्तानांतल्यान वेगळे जावंक लागले. ऑलिगोसीन काळांत साडेतीन ...वर्सांपयलीं सुएझ आखाताची निर्मिती जाली आनी तांबड्या दर्याचे ...कडलो भाग मध्यनूतन काळांत अडेज कोटी वर्सांपयलीं तयार .... अकाबाचें आखात आनी तांबड्या दर्याचो दक्षिण भाग ३० ते ४० ...वर्सांपयलीं तयार जालो अशें म्हण्टात.

...ह्या दर्यांत २,१७० मी. खोलायेचीं 'अटलांटिस सॅकंड डीप' आनी ...२० मी. खोलायेचीं 'डिस्कवरी ग्रीप' हीं देगणां आसात. तांबड्या ...न विंगड विंगड खनीज संपत्ती आसा. दर्या लागसारचे देस तेल ...वायू हांचें उत्खनन करीत आसात. बाष्पीभवन करून मीठ, जिप्सम, ...मायट हांचेय सांठे तयार करतात. लोखण, जस्त, तांबें, शिशें, रुपें ...धातूंचेय सांठे सांपडटात. दर्याच्या तळाक मोलादीक धातूंच्या ...सायडांचे रुपांतरीत खडपांचे थर आसात. तांबड्या दर्यांत वेगवेगळ्या ...वे प्राणी आसात. दर्याच्या १,९५० मी. सकयल हून, खाऱ्या उदकाचे ...आसात. 'अटलांटिस सॅकंड डीप' हातूंत उदकाचें तापमान ६०°सें. ...ता. तातूंत ऑक्सिजन ना. अशे तरेचे उदकाचे सांठे 'डिस्कवरी ...' आनी 'चेन डीप' हातुंतूय आसात.

तांबड्या दर्यांत पावसाचें प्रमाण उणेंच म्हळ्यार सरासरी तापमान ...र २५° ते २८° सें. आसता. गिमाच्या दिसांनी आर्द्रतेचें प्रमाण खूब ...आसता. अस्तंती वा इजिप्ती ह्या नांवाचें वारें शिंया दिसांनी नेटान ...ता. ताच्या वांगडा खुबदां धुकें आनी रेंवय व्हांवत येता. जून ते ...स्ट मेरेन उत्तरेकडल्यान ईशान्य वारें येता. खुबदां बाब-एल्-मांदेब ...हें वारें येता. सप्टेंबर सावन दक्षिणेकडल्यान आनी आग्नेयेकडल्यान ...येता. तांबड्या दर्याक एकय न्हंय येवन मेळना.

इ. स. प. सुमार १,००० सावन भारताकडेन वचपी उदका ...दारीचो मार्ग म्हणून हाचो उपेग जातालो. बगदादचो खलीफा हारून ...रशीद हाणें भूमध्य दर्या आनी तांबडो दर्या हांचेमदीं एक खोल ...रीज आसूंक जाय, अशी पयली सुचोवणी इ. स. प. ८००त केल्ली. ...निमाणें फेर्दिनांद मारी द लेसेप्स हाणें १८६९त सुएझ खारीज ...य करून तांबडो आनी भूमध्य दर्या जोडले.

तांबडो दर्या उदका येरादारीखातीर कठीण आसून ताचे उत्तरेकडले ...र सैमीक बंदरां उणीं आसात. खडपां, रेंवेचीं वादळां, उदकाचे ...नियमीत प्रवाह हांकां लागून उदका येरादारी करप धोक्याचेंच आसता. ...ड्या दर्याच्या अस्तंत देगेर सुएझ, पोर्ट सुदान, मसावा, आसाब, ...र, स्वॅकिन, बेलूल आनी उदेंत देगेर अकाबा, जेद्दा, होडेडा, ॲल ..., मोखा, येन्बो हीं म्हत्वाचीं बंदरां आनी शारां आसात.

- कों. वि. सं. मं.

तांबा, श्रीधर रामा : (जल्म : २१ जून १९२३, पणजी, तिसवाडी).

गोंयचो सुटकेझुजारी. ताणें लिसेंवाच्या सातव्या वर्सामेरेन शिक्षण घेतलें. तेचपरी कायदयाची परिक्षा दिली. गोंयच्या राश्ट्रवाद्यांचे तो खंयचेच राजकीय संस्थेंत नाशिल्लो तरी सुटकेझुजारी शिरुभाऊ लिमये, मोहन रानडे, दासू चाफडकर, शंभू पालकार, कृष्णनाथ भट, प्रभाकर वैद्य ह्या मनशांक बंदखणींत सवलती मेळच्यो देखून ताणें अप्रत्यक्षपणान वावर केलो. हाका लागून पुर्तुगेज अधिकाऱ्यांच्या मनांत ताचेविशीं दुबाव उपरासलो.

७ ऑक्टोबर १९५७ ह्या दिसा पोलिसांनी ताका अटक केलो. तशेंच ताच्या घराचेर धाड घालून थंयचीं राश्ट्रीय पत्रकां जप्त केलीं. हेग न्यायालयांत वापरपाखातीर, दादरा आनी नगरहवेली संबंदींच्या कागदपत्रांची एक प्रत ताणें भारत सरकाराक दिली असो ताचेर आरोप दवरलो. बेळगांवच्यान वितरावणी जावपी Voz de liberdade (Voice of liberty) ह्या रेडिओखातीर गोंयच्यो राजकी आनी अर्थीक खबरो पावयल्यो होय ताचेर आरोप आशिल्लो. एप्रिल १९५९ ह्या दिसा ताका प्रादेशिक लस्करी न्यायालयामुखार उबो करून, तीन वर्सां बंदखणीची ख्यास्त फर्मायली. ऑगस्ट १९६० ह्या काळांत बंदखणींतल्यान ताची सुटका जाली. भारत सरकारान ताम्रपत्र दिवन ताचो भोवमान केलो.

- कों. वि. सं. मं.

तांबूलसंक्रांती व्रत : बायलांचें एक व्रत. ह्या व्रतांत वर्सभर दरेका म्हयन्यांतल्या संक्रांतिच्या दिसा रातचो ब्राह्मणाक विडो खावपाक दितात. उद्यापनाच्या दिसा ब्राह्मण दांपत्याची पुजा करून ताका भांगराचें कमलाकार पानपूड, आडकातर, चुनो सुपारेखातीर डबयो आनी विड्याचें साहित्य दान करतात. हें व्रत केल्यार सौभाग्य, समृध्दी, घोव आनी पूत हांचेसकट दीर्घायुश्य आदी मेळटा अशी ह्या व्रताची फलप्राप्ती सांगल्या.

मकरसंक्रमणाच्या दिसा ह्या तांबूलदानाचें (विड्याचें) चड म्हत्व सांगलां. हो विडो बत्तीस पानांचो करतात. उद्यापनाच्या दिसा रातच्या पयल्या प्रहरांत गणपती, लक्ष्मीनारायण, उमामहेश्वर, ब्रह्मासावित्री, मदनरती आनी लोकपाल हांची पुजा करून तशेंच होमहवन करून पांच वा सात ब्राह्मण दांपत्यांक जेवण दितात आनी उपरांत शक्य जाता तेप्रमाण ताका विड्याच्या साहित्यान भरिल्लीं भांगराचीं, रुप्याचीं वा पितूळचीं आयदनां दान करतात.

- कों. वि. सं. मं.

तांबें : एक धातू. रंग तांबडो. तांब्याचो अणुभार (Atomic Weight) ६३.५४६ आनी अणुक्रमांक (Atomic number) २९.

नवाश्मयुगी मनशान इ. स. पयलीं सुमार ८००० वर्सांच्या अदमासाक सगळ्यांत पयलीं तांब्याचो सोद लायलो आनी फातराबदला तांब्याचो वापर केलो. शुध्द स्वरुपांतल्या ह्या तांब्यापसून तांणी तुतये, सुरयो, चाकू असलीं हत्यारां आनी उपरांत आयदनां तयार करप जालीं. इ. स. पयलीं ६००० च्या अदमासाक उज्याचेर तापयल्यार तांबें विरगळटा आनी जाय तो आकार दिवपाक मेळटा असो सोद लागलो. हातूंतल्यान धातुकापसून धातू गाळपाचे प्रक्रियेक म्हळ्यार धातुविज्ञानाक आरंभ जालो.

इजिप्तांत तांब्याविशींच्यो खूब सुदारणा जाल्यो. इ. स. पयलीं ५००० च्या अदमासाक, इजिप्तांत मेल्ल्या मनशांवांगडा तांब्याचीं शस्त्रां आनी हत्यारां दवरताले अशी नोंद मेळटा. इ. स. पयलीं ३००० च्या अदमासाक स्नेफ्रू ह्या राजांनी सिनई द्वीपकल्पांत तांब्याच्यो खाणी सुरू केल्यो हेविशींचे पुरावे आसात. ह्या काळांतूच पयलीं कांशें (Bronze) तयार करप जालें.

इ. स. पयलीं ३००० च्या अदमासाक सायप्रस जुंव्याचेर व्हड प्रमाणांत तांबें तयार जातालें. ह्या जुंव्यावयल्यानूच रोमन साम्राज्याक तांब्याची पुरवण जाताली. सायप्रसांतल्यान येवपी ह्या धातुद्रव्याक des Cyprium अशें म्हण्टाले. उपरांत ताचें Cyprium हें ल्हान रूप जालें आनी ह्या नांवाचो अपभ्रंश जावन Cyprum हें ताका नांव पडलें. ह्या शब्दांतलीं पयलीं दोन अक्षरां घेवन ह्या धातूचो रसायनीक संकेत 'Cu' तयार जालें. इ. स. पयलीं २५०० च्या अदमासाक चीनांत तांब्याचो वापर जातालो असो उल्लेख शू चिंग हाच्या म्हाकाव्यांत मेळटा.

भारतांत ऋग्वेदाच्या काळासावन तांबें वापरप जाता. ह्या धातूच्या तांबड्या रंगाक लागून संस्कृतांत ताका 'ताम्र' अशें म्हळां. वखद म्हणून तांब्याचो उपेग करताले असो आयुर्वेदांत उल्लेख मेळटा.

तांबें धर्तरेचेर धा लाखांमदीं ४.५ भाग इतलें आसता जाल्यार दर्याच्या उदकांत तें धा लाखांमदीं १ ते २५ भाग आसता. सगल्या जिवांभितर तांबें आसता. मनशाचे कुडींत सुमार १०० मिलीग्राम तांबें आसता. शरिरांतल्या स्नायूंनी, फिग्दांत आनी मेंदवांत तांबें आसता.

धातुरुपांत मेळोवपाचे नदरेन तांबें सल्फायड धातुकाच्या, ऑक्सायड धातुकाच्या आनी शुध्द स्वरुपांत मेळटा. शुध्द स्वरुपांतलें तांबें (९९.९%) अमेरिकेंतल्या मिशिगन आनी लेक सुपीरिअर सरोवराच्या देगांचेर व्हड प्रमाणाचेर आनी कॉर्नवाल, सायबीरिया, उरल, ऑस्ट्रेलिया, चिली, इटली, स्विडन ह्या देशांनी उण्या प्रमाणांत मेळटा. कॅल्कोसायट (Copper glance), कोबेलायट, कॅल्कोपायरायट, बोर्नायट, एनार्जायट, टेट्राहेड्रायट ह्या सल्फायड स्वरुपाच्या धातुकांनी आनी क्युप्रायट, टेनोरायट, मॅलॅकोनायट, मॅलाकायट, ॲझुरायट ह्या ऑक्सायड स्वरुपाच्या धातुकांनी तांबें मेळटा.

अमेरिकेच्या संयुक्त संस्थानांच्या रॉकी पर्वत आनी ग्रेट बेसीन ह्या विभागांनी, पेरू आनी चिलींतल्या ॲंडीज पर्वताच्या अस्तंत भागांत, झाईरे (बेल्जियन कॉंगो) आनी उत्तर झिम्बाब्वे आनी मिशिगनाचो उत्तर भाग आनी कॅनडा ह्या चार विभागांनी जगांतले ९०% ताब्याचें सांठे आसात. चूकिकामाता (चिली) हे सुवातेर सगळ्यांत चड तांब्याचे सांठे आसात. आलास्का, चीन, रशिया, ऑस्ट्रेलिया, उत्तर आनी दक्षिण अमेरिकेचो उरिल्लो भाग आनी आफ्रिका ह्या प्रदेशांतल्या तांब्याच्या सांठ्यांतल्यान जगाची तांब्याची गरज भागोवप जाताली. भारतांत तांब्याचे सांठे राजस्थानांतल्या झंझुनू आनी अल्वार जिल्ह्यांनी आसात. सिक्कीम राज्यांतल्या रंगपो वाठारांतूय तांबें मेळ्ळां.

दोना पावलाचे गोंयचे राश्ट्रीय समुद्रविज्ञान संस्थेन हिंद म्हासागरांत १९८१ वर्सा तांबें, निकॅल (Nickel), कोबाल्ट (Cobalt), मॅंगनीज (Manganese) आनी लोखण आशिल्ले गुळे (Nodules) खूब प्रमाणांत आसा म्हणपाचें सोदून काडलां. भारतांत तांब्याचे हेर मुखेल सांठे बिहार, मध्य प्रदेश, आंध्र प्रदेश आनी कर्नाटकांत आसात. गुजरात, पंजाब आनी उत्तर प्रदेशांतूय तांब्याचे थोडे सांठे आसात.

तांबें १०८३° सॅ. तापमानांत कडटा आनी २३२३° सॅ. तापमानांत उकळटा. तांबें आम्लांत विरगळना. पूण ऑक्सिडी आम्लांनी तें रोखडें विरगळटा. हवेंत, आमोनिया आनी आमोनियम लवणांत तांबें विरगळटा तशेंच तें सोडियम आनी पोटॅशियम सायनायडांत विरगळटा. सर्वसामान्य हवेंत तांब्याचेर ऑक्सायडाचो काळसो थर तयार जाता. खारे हवें क्लोरायडाचो थर तयार जाता. हवेंत तांबें तापयल्यार ताचेर का[illegible] ऑक्सायडांचे (Cu_2O, CuO) थर जातात. खूब वेळ तापयल्यार CuO ऑक्सायड तयार जाता. हवेंत तांबें जळना पूण तें ऑक्सिजन - हायड्रो[illegible] हांच्यांत जळटा. ऑक्सिजन, नायट्रोजन, कार्बन डाय-ऑक्सायड, सल्फ[illegible] डायऑक्सायड असले वायू वितळिल्ल्या तांब्यांत विरगळटात.

धातूंभितर तांबें हो म्हत्वाचो धातू विद्युत् जनित्रां आनी चलि[illegible] (मोटारी), विद्युत् संवाहक सरयो, केबली, वारांव, मोटार गाडयेत[illegible] उपकरणां, स्फोटक पदार्थ, रेडिओ, दूरचित्रवाणी, घड्याळी, तरातरा[illegible] आयदनां हातूंत तांबें वा तांबें भरशिल्लो मिश्र धातू वापरतात. का[illegible] पितूळ सारके मिश्रधातू तांब्यापसून तयार करतात. भांगर-रुपें हे धा[illegible] मोव आशिल्ल्यान, तांचे अलंकार करतना ते घट जावपाखातीर उण[illegible] प्रमाणांत तातूंत तांबें भरशितात. कांय देशांनी नाणीं तयार करपाखातीं हेर धातूंवांगडा तांबें वापरतात. तांबी (Copper T) ह्या संतती नियमनाच[illegible] उपकरणाखातीर तांबें वापरतात.

तांब्याचें उत्पादन - तांब्याच्या खनिजाप्रमाण, तांबें तयार करपा[illegible] पद्दत आसता.

१) गंधक आशिल्लें खनीज (From Sulphide Ores) - ह्या खनिजा[illegible] तांबें चड प्रमाणांत म्हळ्यार ४% वयर आसत जाल्यार तें खनीज कडो[illegible] तांबें काडटात. ह्या खनिजांत ४% परस उणें तांबें आसत जाल्[illegible] जलधातू सोद पद्दतीन (Hydrometallurgy) तांबें काडटात.

कडोवपाच्यो पद्दती : (१) खाणींतल्यान काडिल्लें खनीज गिरण[illegible] घालून बारीक पिठो करतात. ह्या पिठ्यांतली निरुपयोगी माती (gang[illegible] कुशीक काडून, उरिल्ल्या पिठ्यांत उदक आनी हेर रसायनां घाल[illegible] आनी तें वारो दिवन धवळटात. अशें करतकच फेंस येता. नाका आशि[illegible] माती (gangue) उदकापोंदा बसता. उदकावयल्या फेंसांतल्या खनि[illegible] ९५% परस चड तांबें आसता. हो खनीज पिठो भट्टेंत भाजले उप[illegible] (Roasting) तातूंतले आर्सेनिक (Arsenic) आनी ॲन्टीमनी (Antimo[illegible] उडून वता. भाजिल्लें खनीज उपरांत कोळसो आनी रेंव भरसून व्ह[illegible] भट्टेंत घालून कडयतात. उपरांत फेर्रस ऑक्सायडाचें मळांत रुप[illegible] जाता. हो मळ वयर एकठांय जातकच कुशीक काडटात आनी क[illegible] सल्फायड आनी फेर्रस सल्फायड हांचें मिश्रण मेळटा. ह्याच मिश्रण[illegible] मॅट अशें म्हण्टात. हें कडयल्लें 'मॅट' (matte) दुसरे भट्टेंत घा[illegible] ताचेर प्रक्रिया करतात. अशें करतकच कडिल्लो धातू म्हळ्यार [illegible] भट्टेपोंदा सकयल पडटा. कडयल्लें तांबें रेंवेंच्या सांच्यांनी (S[illegible] Maulds) घालतात. रेंवेंच्या सांच्यांत कडिल्ल्या तांब्यांतलो स[illegible] डायॉक्सायड वायू भायर वता आनी तांबें ९८% शुध्द जाता.

२) अ) जलधातू सोद पद्दत (Hydrometallurgy) - उण्या प्रमा[illegible] आशिल्ल्या खनिजाची रास (सुमार १,००,००० टन) सुमार वर[illegible] उदकांत भिजोवन दवरतात आनी तातूंत वारो सोडटात अशें केल्[illegible] कॉपर सल्फायडाचें (Copper sulphide) कॉपर सल्फेट (Copper sulph[illegible] जाता. कॉपर सल्फेट विरगळटा आनी ताचें पाचवें उदक राशी[illegible] पाझरता. तें उदक क्रॅंकिटाच्या टांकयांनी एकठांय करतात. खनि[illegible]

ार पुराय. प्रक्रिया जावंक सुमार एक वर्स लागता. कॉपर सल्फेट ठेल्ल्या पाचव्या उदकांत उपरांत पोरणें लोखण (iron scrap) घालून वेगळे काडटात. वेगळें काडिल्लें तांबें उपरांत सुकोवन, कडोवन करतात.

) गंधक नाशिल्लें खनीज (From Non-Sulphide Ores) - खनिजाचो पिठो करून ताचे वयल्यान उदकाची धार सोडटात. नाका ल्ली ल्हव माती (lighter gangue) धुवून वता आनी खनिजाचे जड पोंदाक बसतात. हें खनीज उपरांत तापयतात आनी ताचें 'कॉपर सायड' तयार जाता. हें कॉपर ऑक्सायड, कोळसो आनी हेर नांवांगडा भरसून खोर्नांत तापयतकीच ताचें तांबें जाता.

उदकापोंदाक बशिल्ल्या जड खनिजांतल्यान तांबें काडपाची आनीक पद्दत आसा. हे पद्दतींत जड खनीज पातळ सल्फ्युरीक आम्लांत ed Sulphuric Acid) विरगळायतात आनी इलॅक्ट्रोलिसीस करून वा णाचो पिठो घालून तांबें काडटात.

अशे पद्दतींनी तयार केल्लें तांबें शुध्द नासता. तेखातीर तें ट्रोलिसीस करून नितळ करतात. अशे तरेचें तांबें सुमार १००% आसता.

भारतीय उद्येग - १९२४ वर्सा तांबें तयार करपाखातीर भारतांत यन कॉपर कॉर्पोरेशन लिमिटेड ही संस्था स्थापन जाली. हे संस्थेचो भांडर (सिंगभूम) हांगा कारखानो आसा. १९२८ वर्सा ह्या खान्यांतल्यान तांब्याच्या उत्पादनाक सुरवात जाली. सप्टेंबर १९७२ हो कारखानो हिंदुस्थान कॉपर लिमिटेडचे सुवादीन करप जालो. संस्था १९६७ वर्सा कलकत्ता हांगां स्थापन जाली. हे संस्थेवतीन कॉपर प्रॉजेक्ट, इंडियन कॉपर कॉम्प्लॅक्स, राखा कॉपर प्रॉजेक्ट, नगुंडाला लॅड - कॉपर प्रॉजेक्ट, दरिबा कॉपर प्रॉजेक्ट आनी माळंजखंड र प्रॉजेक्ट हे प्रकल्प सुरू आसात. खेत्री प्रकल्प फ्रान्स आनी फिनलंड देशाच्या आदारान उबारला. ह्या प्रकल्पाची उत्पादन क्षमताय ,००० टन तांबें तयार करपाइतली आसा. इंडियन कॉपर कॉम्प्लॅक्साचे न बिहारांतल्या घाटसीला हांगा उत्पादन सुरू आसा. ह्या कारखान्याची ादन क्षमताय १३,००० टन आसून ती २०,००० टनांमेरेन ोवपाची आसा. राखा कॉपर प्रॉजेक्ट हो बिहारांत, अग्निगुंडाला लॅड ॉपर प्रॉजेक्ट आंध्र प्रदेशांत, दरिबा कॉपर प्रॉजेक्ट राजस्थानांत सून माळंजखंड कॉपर प्रॉजेक्ट हो मध्य प्रदेशांत आसा.

इ. स. १९३९ मेरेन भारतांतल्यान कांशें, पितूळ आनी तांबें हांच्या ार उडोवपाच्या म्हालाची निर्यात जाताली. पूण उपरांत ताचेपसून यम तांबें देशांतूच तयार जावपाक लागलें. मुंबय आनी कलकत्ता हांगा तरेचे व्हड कारखाने आसात. तशेंच जयपूर, मेरठ, मिर्झापूर आनी तसाक ल्हान कारखाने आसात. भारतांतल्या तांब्याच्या वापराभितर ार ४५ - ५०% तांबें विद्युत उद्येगांनी, सुमार १२% तांबें विंगड गड मिश्रधातू तयार करपाखातीर आनी उरिल्लें तांबें हेर उद्येगांनी रप जाता.

एप्रिल १९९० मेरेन भारतांत ५०,६०,४२५ मॅट्रीक टन तांबें ार केलां.

गोंयांत तांब्याच्यो खाणी वा तांबें तयार करपाचे कारखाने नात. पूण ब्याच्यो वस्तू करपाचे उद्येग आसात. ह्या उद्येगांनी तांब्याचीं आनी तूळचीं आयदनां, दिवल्यो, टाळ आनी हेर सोबेच्यो वस्तू तयार करपाचो वावर चलता. गोंयांत दिवचले तयार करतात त्या दिवल्यांक खूब मागणी आसता.

– प्रा. प्रेमानंद गो. फडते

पूरक नोंद : ताम्रपाशाणयुग.

तांबे, भास्कर रामचंद्र :

(जल्म : २७ ऑक्टोबर १८७३, मुगावली, ग्वाल्हेर; मरण : ७ डिसेंबर १९४१, ग्वाल्हेर).

नामनेचो मराठी कवी. ताचो मूळ गांव रत्नागिरी जिल्ह्यांतलो खेटकुई. ताचे पुर्वज पेशवाईंत गोविंदपंत बुंदेले हाचेवांगडा उत्तर हिंदुस्थानांत गेले. तांच्या कर्तुबाखातीर बुंदेलखंडांतलो कुढोण हो गांव तांकां जहागीर म्हणून फावो जालो.

ताचें शिक्षण मुगावली, झांशी आनी देवास नगरांनी जालें. १८९३त तो अलाहाबाद विश्वविद्यालयाचे मॅट्रिकेचे परिक्षेंत पयल्या वर्गांत पास जालो. घरचे गरीब परिस्थितीक लागून ताका उंचेलें शिक्षण घेवंक मेळ्ळें ना. पूण आपल्या व्यासंगान आनी प्रतिभेन मराठींतलो एक व्हड कवी म्हणून ताणें नामना जोडली.

१९०९ ते १९११ मेरेन तेन्नाच्या मध्य भारतांतल्या ल्हान-व्हड संस्थानांनी ताणें खुबशीं जापसालदारकेचीं कामां केलीं. १९११ ते १९१४ मेरेन पिपलोदा नगरांत दिवाण म्हणून ताणें काम पळेलें. प्रतापगडाक तो पोलीस सुपरिंटॅंडॅन्ट आनी न्यायाधीश आशिल्लो. प्रतापगडाक आसतनाच, १९२० वर्सा ताचो पयलो कवितांझेलो उजवाडा आयलो. १९२१ वर्सा ताणें अजमेराक ग्वाल्हेरच्या, सरदारांच्या भुरग्यांचो पालक म्हणून काम केलें. थंय तो दोन वर्सां उरलो. ह्या काळांत ताचे प्रतिभेक नवो चंवर आयलो. १९२३ वर्सा तो श्योपुर - बडोद्याक अधिकार पदाचेर आशिल्लो. थंयसावन ग्वाल्हेराक Registrar of Examinations ह्या पदाचेर ताची नेमणूक जाली.

१९२६ वर्सा इंदूराक पयलें मध्यभारतीय मराठी कवीसंमेलन जालें, ताची येजमानकी तांबेन चलयली. १९३२ वर्सा कोल्हापूराक भरिल्ल्या साहित्य संमेलनाखाला जाल्ल्या कवी संमेलनाचें येजमानपद तांबेक फावो जालें. १९३४ वर्सा तांबेचो 'साठी सुवाळो' महाराष्ट्रांत आनी महाराष्ट्राभायर व्हड दबाज्यान मनयलो. १९३५ वर्सा 'तांबे वाङदीस मंडळा'न 'तांबे - व्यक्ति आणि कला' हें पुस्तक उजवाडा हाडलें. १९३७ वर्सा तांबे निवृत्त जालो. ग्वाल्हेरच्या संस्थानिकांनी ताका 'राजकवी' ही पदवी दिली.

तांबे हाची समग्र कविता वा. गो. मायदेव (१९२०), दि. गं. केळकर (अज्ञातवासी - १९२७) आनी डॉ. माधवराव पटवर्धन (१९३५) हाणीं संपादीत केली.

भा. रा. तांबे प्रतिभावंत आशिल्लो. संस्कृत, इंग्लीश काव्य, नाटक, समिक्षा आनी तत्त्वगिन्यान हांचें ताणें वाचन, मनन आनी चिंतन केलें. विद्यार्थी दशेंत आसतना, भग्वद गीता ताच्या नित्याच्या पठणांत आसताली. कपिलाच्या सांख्यदर्शनाचो ताणें अभ्यास केलो. तशेंच ताणें मिल, कांट, शॉपेन हॉवर ह्या अस्तंती तत्त्वचिंतकांचो आनी स्पॅन्सर, डार्विन हांच्या ग्रंथांचो अभ्यास केलो. अजमेराक आसतना ताणें उपनिषदांचोय अभ्यास केलो.

तांबेन १८९१ ते १९४१ ह्या पन्नास वर्सांच्या काळांत सुमार २२५

कविता बरयल्यो. तातूंत प्रेमकविता, सैमाच्यो कविता, चिंतनशील कविता, बालगितां हांचो आस्पाव जाता. ताची काव्य रचणूक गीतकाव्यात्मक आसा. ताचें प्रेम-कवितेंत, प्रियकर आनी प्रेयसी हांचे भावजिणेचो विकास दिसता. ताचे जिणेचे संगतीन ही कविता उपरासली आनी वाडली. हे कवितेंत आपल्या प्रपंचांतले मोगाळ सहचारिणीच्या सांगातांतले खीण ताणें शब्दरुपाक हाडले. ताणें प्रेमकवितेंत मोगी मनशाच्या अंतस्करणातले सगल्या तरांचे उमाळे आनी भावावस्था रंगयल्यात. आत्मतृप्ती आनी उदात्त भावना आशिल्ल्यो प्रेमकविता बरोवन ताणें मराठी प्रेमकवितेंत आपलें खाशेलपण दाखयलां.

भा. रा. तांबे हाच्या कवितांचेर ताचे जीवनदृश्टीचो परिणाम जाल्लो दिसता. भारतीय तत्त्वगिन्यान आनी साहित्यशास्त्र हांचोय ताचेर प्रभाव आशिल्लो. जिवीत आनंदान भरलां. ह्या तत्त्वाचेर ताची श्रध्दा आशिल्ली. परमेश्वराच्या शक्तीच्या विलासांतल्यान जिविताची निर्मणी जाल्ल्यान काव्य, सैम, बायल आनी प्रेम ह्या सगळ्यांत परमेश्वराचे शक्तीचो आस्पाव आसता अशें ताका दिसता.

ताणें कांय नाटचगितांय बरयल्यांत. मराठी कवितेच्या संवसारांत ताच्या 'सहज तुझी हालचाल', 'रिकामे मधुघट', 'घट भरे प्रवाहीं बुडबुडनी', 'मरणात खरोखर जग जगते', 'नववधू प्रिया मी बावरते', 'जन पळभर म्हणतील हाय हाय' ह्या कवितांक म्हत्वाची सुवात आसा. ताणें चालीक लायिल्लो गीतसंप्रदाय हाका तांबे संप्रदाय म्हणुनूय वळखतात.

– डॉ. सोमनाथ कोमरपंत

तांबोळी : एक जात. तांबूल ह्या संस्कृत उतरावयल्यान तांबोळी हें उतर आयलां. हे लोक विड्याचीं पानां विकपाचो वेवसाय करतात. हे लोक भारतांत सगळ्या वाठारांनी दिश्टी पडटात. महाराष्ट्रांतल्या तांबोळ्यांमदीं लिंगायत, मराठा आनी मुसलमान अशे तीन पोटभेद आसात. अशें सांगतात की, शंबर सवायशें वर्सांआदीं हे लोक गुजरात आनी पंजाब ह्या वाठारांतल्यान महाराष्ट्रांत आयले. नागवेलीचीं पानां विकप आनी गोरवां पोसप हे तांचे मुखेल धंदे. तांचेमदीं कांय जाण अजुनूय गुजराती भास उलयतात आनी गुजराती भेस करतात. ते आपलीं धर्मीक कृत्यां ब्राह्मण आनी जंगम पुरयताकडल्यान करतात.

राजस्थानांतल्या तांबोळ्यांमदीं चौरासी, पनगरिया, महोबिया, जैस्वार, गंगपारी आनी परदेसी अशे पोटभेद आसात. तांचेमदीं बालविवाहाची पद्दत आसा. जातींतल्या कोणाय तरणाट्यान खंयचेय चलयेक फूस लावन तिचेकडेन तो लग्न जालो जाल्यार त्या लग्नाचो दंड म्हणून म्हालो ते चलयेच्या केंसांचो एक आगळ, खंयच्या तरी एका तळ्याचे देगेर कापता. चलयेक त्या दिसा उपास करचो पडटा. तिच्या कुटुंबाकडल्यान त्या दिसा ते जातीक मेजवानी मेळटा.

हे जातींत भुरग्याचो बारसो सव्या वा बाराव्या दिसा करतात. तांचेमदीं नागपंचमीक नागाचे पुजेक चड म्हत्व आसा. तेविशीं एक कथा प्रचलीत आसा ती अशी - पुर्विल्ल्या काळांत धर्तरेचेर विड्याचें पान नाशिल्लें. पांडवांनी जेन्ना हस्तिनापुरांत अश्वमेध यज्ञ केल्लो तेन्ना तांकां विड्याचें पान जाय आशिल्लें. देखून पांडवांनी तें हाडपाक आपलो दूत, वसुकीक, हे नागाचे राणयेकडेन पाताळांत धाडलो. तिणें आपले करंगळीचो थोडो भाग कापून दिलो. धर्तरेचेर हाडून ताणें तो भुंयेंत पुरलो. तेन्ना तातूंतल्यान नागवेल आयली. तेन्नाच्यान विड्यांच्या पानांचे वेलीक नागवेल अशें ना[illegible] पडलें. बराई जातीचो असो समज आसा की तांबोळ्यांक नाग केन्ना[illegible] चाबना.

– कों. वि. सं. म[illegible]

तांब्यापटो : जाचेर लिखाण कोरांतिल्लें आसता तो तांब्यापटो. पुर्विल्ल्[illegible] काळासावन भारतांत कोरीव लेखांखातीर खुबशा प्रमाणांत तांबें हो धा[illegible] वापरांत हाडिल्लो दिसता. कोरीव ताम्रलेखांक ताम्र, ताम्रपट, ताम्रपत्र[illegible] ताम्रशासन अशीं नांवां आसून ताचे दोन ते पांच चौखण फुटांमेर[illegible] वेगवेगळे आकार मेळटात. सादारणपणान तांब्यापटचाचेर राजाज्ञा [illegible] दानपत्रां कोरांतून दवरपाची चाल आशिल्ली. पूण कांयकडेन व्हड व्ह[illegible] ग्रंथ तांब्यापटचाचेर कोरांतिल्ले दिसतात. अशें सांगतात की, बौध्दां[illegible] कांय धर्मग्रंथ आनी सायणभाश्य तांब्यापटयांचेर कोरांतिल्लें आशिल्[illegible] एक स्मारक वा यादस्तीक म्हणुनूय तांब्यापटचाची निर्मिती जाल्ली दिसत[illegible] मौर्य काळांत राजाज्ञा तांब्यापटयांवरवीं करपाची चाल आशिल्ली. सोहगौरा (जि. गोरखपूर) नगरांतल्या तांब्यापटचावयल्यान कळटा.

तांब्यालेख एका पानाचे तेचपरी जायत्या पानांचेय आसतात. पानां[illegible] संख्या, कोरांतपाचो जो मजकूर आसता ताच्या उण्याअदीक प्रमाणाचे[illegible] आदारून आसता. इ. स. ७४० तलो पल्लववंशी नंदिवर्मा हाचो ले[illegible] इकरा पानांचो आसा. लंडन विद्यापिठाच्या संग्रहालयांत दवरिल्[illegible] राजराजेंद्र चोळाचो एक तांब्यापटो एकवीस पानांचो आसा. पानां[illegible] संख्या एकापरस चड आसल्यार तीं पानां एका गांचाक गुंथतात आ[illegible] गांचाचेर अधिकृतिदर्शक राजमुद्रेचो छाप आसता. हे राजमुद्रेचो ते[illegible] राजवटीचें चिन्न वा लांछन (देखीक - शींव, वाग, गरूड, बैल आद[illegible] आसतालो. केन्ना केन्नाय लेखाचें अधिकृतपण राजाचे सयेन 'स्वहस्त[illegible] असो शब्द कोरांतून दाखयतात. इ. स. १२७२तल्या पैठण[illegible] तांब्यापटचाच्या गांचाचेर एक गरूडमूर्त आसा. चडशे सगळे तांब्याप[illegible] दानपत्रांच्या स्वरुपाचे आसून स्मारकपर तांब्यापटचाची संख्या उ[illegible] आसा.

तांब्यापटो चड करून धारेच्या शस्त्रान कोरांतिल्लो आसता. पू[illegible] केन्ना केन्ना तांब्यापटचाचेर तिंतान बरयल्लें लिखाणय मेळटा. भोजरा[illegible] शिलाहारान शके १११३त गोविंदभट्ट पटवर्धन हाका दिल्ल्[illegible] तांब्यापटचाची, तीन वेगवेगळ्या तांब्यापटयांचेर लाखेच्या तिंतान बरयल्[illegible] एक प्रतिकृती राजापूर (रत्नागिरी) गांवांत आसा. पुर्विल्ल्या इतिहासा[illegible] विस्वासाचीं साधनां म्हणून तांब्यापटचाक चड म्हत्व आसा.

– कों. वि. सं. [illegible]

ताक : धंय धवळून लोणी काडटकच उरता तो पदार्थ. लोणयाच[illegible] उत्पादनांत हो उपपदार्थ म्हणून मेळटा. लोणयाच्या उत्पादनाखातीर ज[illegible] गोडी साय (मलई) वापरत जाल्यार ताकाचें संघटन साय नाशिल्ल्[illegible] दुदावरी जाता, पूण आंबट साय वापरल्यार मात ताकांत लॅक्टीक आम्[illegible] (आंबसाण) चड आसता. धंय धवळटाना तातूंत उदक घालचें पडट[illegible] तेखातीर ताक धवळून लोणी काडलें म्हण्टकच पातळशें ताक उरत[illegible] ताजें ताक रुचीन आंबसार लागता आनी ताका एक प्रकारची रुच[illegible] येता. शेळें ताक चड आंबट जाता, ताची रूच कडवट जाता आ[illegible]

टसो वास मारता. ताकापूसन ताकाची कडी, मठ्ठा असले पदार्थ तात वा ताक निकटें पियेतात. ताकाच्या दर १०० ग्रामांत ९७.५% क, ०.८% प्रथिनां, १.१% मगज, ०.५% हेर कार्बोहायड्रेट, ३० कॅल्शियम; ३० मिग्रॅ. फॉस्फरस; ०.८ मिग्रॅ. लोखण आसून ापसून १५ कॅलरी ऊर्जा मेळटा.

उत्तर अमेरिकेंत १९०० मेरेन ताकाचो उपेग दुकरांक लावपाखातीर ताले. पूण फुडें ताकांतल्या आरोग्यदायक आनी पुश्टीक गुणधर्मांखातीर क लोकप्रिय पेय जालें. अमेरिकेचीं संयुक्त संस्थानां आनी कॅनडांत प्रमाणांत ताक बाटलेंत वा खोक्यांत सीलबंद करून हॉटेलां, दुकानां शीतपेयगृहांनी विकूंक दवरतात. कांयकडेन साय नाशिल्ल्या दुदांत प्रकारचे सुक्ष्मजंतू घालून तें आंबोवंक दवरतात. हें ताक सदच्या ापरस दाट आसता.

आयुर्वेदांत ताकाचे उदक घाल्ले आनी उदक घालूंक नाशिल्ले, तशेंच आशिल्ले आनी लोणी नाशिल्ले अशे प्रकार सांगल्यात. ताकाचे ान्य गूण अशे आसात - गोड, आंबट, तोरट, उश्ण, पथ्यकर आनी धातूक हितकर.

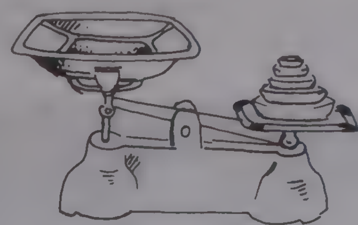
कों. वि. सं. मं.

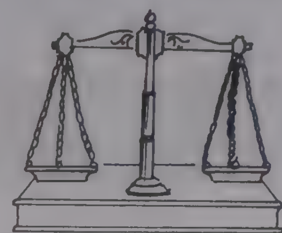
गडी : पदार्थांचें वजन जोखपाचें साधन. वजन दाखोवपी दर्शकाचो ार कांट्यासारको आशिल्ल्यान तागडेक 'कांटो' अशेंय म्हण्टात. डेंत एके घट्ट धातूचे दांडयेक बरोबर मदीं हातान धरपाची वा ळावन दवरपाची वेवस्था आसता. दांडयेच्या मध्यासावन सारक्या राचेर आशिल्ल्या दोनूय तोंकांक दोन सारक्या वजनाचीं दालीं लायिल्लीं तात. जे वस्तूचें वजन करपाचें आसता ती एका दाल्यांत घालून या दाल्यांत प्रमाणीत वजनां घालतात आनी तागडेची दांडी ाजसमांतर (बरोबर आडवी) जायमेरेन (वा दांडयेच्या मध्यार एक चो ल्हान कांटो तिका काटकोनांत आसल्यार, म्हळ्यार बरोबर उबो मेरेन) ती वस्त उणी करतात.

तुळाभार ह्या धर्मीक विधींत, मनशाक एका दाल्यांत आनी सम णांतले आंगयल्ले जिन्नस दुसऱ्या दाल्यांत घालून मनशाचें वजन तात. एक दालें आशिल्ल्यो तागड्योय वेव्हारांत आसात. देखीक - ग काटो.

दांडयेचे तागडेचे समभूज आनी विशमभूज अशे दोन प्रकार आसून नी, बाजारांतल्या सदच्या वेव्हारांत समभूज जातीची तागडी वापरतात. र तरेची तागडी म्हालगाडयेन, बोटीन धाडपाच्या व्हडल्या वज्याच्या ाखातीर वापरतात.

इतिहास : तागडी ही पुर्विल्ल्या काळासावन प्रचारांत आसा. इ. स. ७००० ते ५००० वर्सांसावन ती इजिप्तांत वापरांत आशिल्ली, आदार मेळटा. मोहेंजोदाडो, हडप्पा ह्या संस्कृतायांच्या काळांत वैदीक काळांतय तागडी वापरांत आशिल्ली, अशें दिसून आयलां. तापयलीच्या काळांतले कांय शेंकडे ती जगांतल्या चडशा देशांनी रात आशिल्ली, अशें म्हण्टात. पुर्विल्ल्या काळासावन चलत आयिल्ले भूज तागडेंत म्हत्वाच्यो अशो सुदारणा पयलीं अठराव्या शेंकड्यांत फ ब्लॅक ह्या रसायनशास्त्रज्ञान केल्यो. इ. स. प. ४०० वर्सांपयलीं मभूज तागडी तयार केल्ली. ताका 'बिस्मार' अशें म्हण्टाले. हाकाच फुडें 'डॅनीश स्टील यार्ड' अशें म्हणूंक लागले. ह्या तागड्यांचीं चित्रां भारतांतल्या इ. स. प. ३०० वर्सां ह्या काळांतल्या नाण्यांचेर सांपडल्यांत. विसाव्या शतमानाचे सुरवातीच्या काळामेरेन ती भारतांत वापरताले; पूण हे तागडेसावन व्हडलीशीं बिनचूक वजनां करप जायनासलें.

पदार्थांचीं वजनां १ मायक्रोग्राम (=$१०^{-६}$ ग्रा.) मेरेन चुकनासतना करपी तागडेक सूक्ष्ममापक तागडी अशें म्हण्टात. गुरुत्वाकर्शण आनी चुंबकीय क्षेत्र हांचें मापन करपाखातीर खास परिपिडन तागड्यो वापरतात. आदल्यातेंपार धान्याचे जीनस पडी-पायल्यांनी (लांकडी मापां) जाल्यार तेला सारकिले पातळ जिनस शेरांनी (धातुचीं मापां) मापताले - जोखताले. सद्याच्या काळांत सगलेच तरेचे जिनस तागडेर जोखप जाता.

वेव्हारांत आनी वेपारांत वेगवेगळ्या सुवातींनी विंगड विंगड पदार्थांचीं वजनां करचीं पडटात. भांगर-रुप्या सारकिल्या मोलादीक वस्तूंच्या वजनाखातीर चड बिनचूक आनी संवेदनशील तागड्यो वापरप गरजेचें आसता. जळवाचें लांकूड, कोळसो हांचेसारकिल्या पदार्थांच्या वजनाखातीर चड वजन तोलूंक शकपी पूण कमी संवेदनशील तागडी वापरची पडटा. तोलपाच्या वस्तूंच्या प्रकाराप्रमाण खंयचे क्षमतेची तागडी वापरची, हें चडशा सगल्या देशांनी कायद्यान निश्चीत करून दिल्लें आसा. तागडी आनी वजनाचें मूल्य निश्चीत करपाची आनी ताचेर देखरेख दवरपाची सरकारी यंत्रणा आसता.

- कों. वि. सं. मं.

ताजमहाल : संवसारीक नामना मेळिल्ली, शहाजहान राजान बांदिल्ली एक कबर. ही वास्तू आग्रा शारापसून तीन मैलांचेर यमुनेचे देगेर आसा

ताटयो

इ. स. १६३१ वर्साचे सुर्वेक मोगल सम्राट शहाजहान हाची बेगम अर्जुमंदबानू वा मुमताजमहाल हिका मरण आयलें. तिचें एक यादस्तीक बांदचें, अशें शहाजहानान थारायलें आनी आग्न्याचे दक्षिणेक राजा जयसिंगाचे मालकीचो जागो विकतो घेवन थंय मुमताजाचें दफन केलें आनी ताजमहालाची ही इमारत बांदली. हे इमारतीच्या बांदकामाक २०,००० लोक २२ वर्सां काम करताले. त्या काळांत, ताजमहालाक ६ कोटी रुपया खर्च आयलो, अशी म्हायती बादशहानाम्यांतल्यान मेळटा.

यमुनेच्या कांठार, उदकाच्या प्रवाहाक काटकोनांत ५७९.१२ मीटर ×३०४.८० मीटर दक्षिण - उत्तर असो चवकोन आसा. तातूंत मदल्या ३०४.८० मीटर × ३०४.८० मीटर चवकोनांत बाग, तिरांवयल्या १३७.१६ मीटर × ३०४.८० मीटर ह्या चवकोनांत मदीं ताजमहाल आनी ताच्या दोनूय कुशींनी 'मशीद' आनी 'जवाब' ह्यो दोन इमारती आसात. दुसरे वटेंतलो १३७.१६ मीटर × ३०४.८० मीटर ह्या चवकोनांत प्रवेशदार, चौक, पडव्यो आनी बाजार आसा.

सरभोंवतणीं तांबड्या फातरांनी बांदिल्ली ऊंच वणत आसा. फुडल्या प्रवेशदारांतल्यान भितर वतकच चौकांतल्यान दावे वटेन गेल्यार, ताजमहाला मुखावयले व्हडले बागेचें प्रवेशदार दिश्टी पडटा. ह्या प्रवेशदाराचे चवकटींतल्यानच पुराय ताजमहाल दिश्टी पडटा. ह्या तांबड्या फातरांनी बांदिल्ल्या प्रवेशदारांतले कमानीभोंवतणीं धव्या संगमरवरी अक्षरांनी कुराणांतले आयते कोरांतल्यात. बागेंत मदीं धांवत्या उदकाचो प्रवाह दवरला. प्रवेशदारासावन महालामेरेन रस्त्याच्या दोनूय वटांनी सुरुचीं झाडां आनी पाचवेंचार तण आसा. उदेंत - अस्तंत आनी उत्तर - दक्षिण मध्यरेशांचेर कारंजीं आनी व्हांवत्या उदकाचे पाट आसात. अस्तंती वांटांच्या तोंकांचेर वण्टींतलीं प्रवेशदारां आसात. बागेचे मदीं मातसो ऊंच धव्या संगमरवराचो चौथरो, तातूंत तळें, सामकार रूंद तांबड्या फातरांचो चौथरो, ताचेर दोनूय वटांनी दोन इमारती आनी तांचेमदीं एका ऊंच धव्या संगमरवरी चौथऱ्याचेर ताजमहाल आसा. ह्या चौथऱ्याचें क्षेत्रफळ ९५.४० मीटर × ९५.४० मीटर आनी ६.७० मीटर इतली आसा.

ताजमहालाची वास्तू ५६.७० मीटर घनचवकोन चार दिशांच्या चार मुखेल वटांनी २८ मीटर उंचायेचीं प्रवेशदारां आनी कोनशांनी घुमट आशिल्ल्यो चार सत्र्यो आसात. हे वास्तूभितर मदीं फकत दर्शनाखातीर दोन कबरी आसात, पूण मुखेल कबरी तळघरांत आसात. ताजमहालाच्या मुखेल घुमटाचो आवांठ १७.६७ मी. आनी उंचाय २२.५५ मी. मुखे पृश्ठभागांचेर संगमरवर कोरांतून भितर रंगीत खडे आनी कोरीव जाळ बसयल्यात. ह्यो जाळयो अशे तरेन बसयल्यात, की भायलो उजव सहजतायेन भितर येता.

हे इमारतीचो नमुनो कोणें तयार केलो हाचेविशीं बरेच वाद आसा तेविशीं जेरोनिमू, वेरोनेव, ऑस्टिन, द बोर्दो, उस्ताद इंफादी, उस्ता अहमद लाहोरी आनी हेर जायत्या जाणांचीं नांवां घेतात. हाचेवेल्यान नमुनो देशी तशेंच विदेशी कलाकारांनी तयार केला असो तर्क का जाता. हिंदू शिल्पशास्त्राच्या सिध्दांतांचें पालन करून ही निर्मिती केल मदीं व्हड घुमट, घुमटाच्या मुळाकडेन कमळाच्यो पाकळ्यो आनी शिखरा त्रिशूळ आसा.

संवसारभरच्या पर्यटकांखातीर, ताजमहाल एक खाशेलें आकर्ष जावन आसा.

– कों. वि. सं.

ताटयो : एक भारतीय मैदानी खेळ. कसलोच खर्च करिनासता सपाट अशे जमनीर खेळपाचो एक खेळ. हो खेळ चडसो महाराष्ट्र आ गोंयांत खेळिल्लो दिसता. महाराष्ट्रांत ह्या खेळाक 'आट्यापाट्या' जाल गोंयांत 'मीठ फाळणी आनी ताटयो' अशें म्हण्टात.

ह्या खेळाच्या मैदानांत २३ फूट १ इंच लांबाय आनी १३ इंच रुं आशिल्ल्यो णव आडव्यो ताटयो आंखतात. तांचे मदोमद ८९ फूट लां आनी १३ इंच रुंदाय आशिल्ली उबी ताटी आसता. दोन आड ताटयांमदलें अंतर ११ फुटांचें आसता. जंयसून खेळ सुरू जात पयले ताटयेक चांबार ताटी वा कपाळ ताटी म्हण्टात आनी नि ताटयेक लोक ताटी वा मिठा ताटी म्हण्टात. मदले उबे ताटयेक ताटी, मृदंग ताटी वा दांड ताटी म्हण्टात. णव आडव्यो ताटयो आनी उबी ताटी हांचेपसून सोळा खण निर्माण जातात. ताटयांचे सरभोंव धा फुटांची मेकळी सुवात खेळगड्यांचे घोळणुकेखातीर दवरपाची आस हो खेळ दरेकी णव गडी आशिल्ल्या दोन पंगडांमदीं खेळटात.

पयली ताटी सोडून उरिल्ल्या आठ ताटयांचेर एकाच पंगडांतले खेळगडे (राखणे) उबे रावतात. णवो खेळगडो मदले उबे ताट रावून राखण करता. विरोधी पंगडांतल्या णव खेळगड्यांनी ताटयो करून, निमाणे ताटये भायर वचपाचो प्रयत्न करूंक जाय ताटयेवयल्या राखण्यांनी तांकां ताटयो हुंपपापसून आडावंक जाय. ता हुंपपाचें काम करतले खेळगडे ताटी रक्षकांक फुसलावन ताटी हुंप जाल्यार त्याच वेळार ताटीरक्षक ताटयेचे शिमेभितरच रावन तांकां हुंपूंक ना दिवपाचें काम करता. अशें करतना एके ताटयेवयले प्रतीस्पर्धी ताटयेच्या एका तोंकासावन दुसऱ्या तोंकामेरेन चपळायेन शिटूकसाणेन फेरयो घालतात आनी संद मेळटा तेन्ना खेळगडे हुंपतात वा ताटी राखणो ताका ताटी हुंपपाच्या यत्नांत आसतना ह स्पर्श करता. स्पर्श जाल्लो खेळगडो बाद जाता. मदले ताटये दांडरक्षक ताटी राखण्याच्या प्रतिस्पर्ध्याचे हिकमतीक बादा हाडून आ पंगडांतल्या खेळगड्याक मदत करता. मदले ताटयेर मेळिल्ल्या प्रति खेळगड्याक बाद करपाचो अधिकार दांडरक्षकाक आसता. तशेंच राखणो उबी ताटीभर खंयचेय सुवातेर फाटल्यान तशें फुडें गडी

ऊ शकता. पूण ताटी राखणो मात प्रतिस्पर्धी खेळगड्याक फकत यानच बाद करूंक शकता. प्रतिस्पर्धी खेळगडो ताटये फाटल्यान उपरात ताका बाद करपाचो अधिकार उरना. तशेंच ताटी राखण्याचो बाद करतना पांय ताटयेभायर पडूंक फावोना. पयले ताटयेसावन ताटयो हुंपून, आक्रमण करपी पंगडान थारायल्ल्या वेळांत, वचचें उपरांत णवय ताटयो परतून हुंपून सुरवातीचे पयले ताटयेकडेन अशी तांचेकडल्यान अपेक्षा आसता. तांची ही अपेक्षा सफल जावंक ना अशें ताटयो रक्षकांचें काम आसता.

ा खेळांत सगळ्या णवय खेळगड्यांनी णवय ताटयो हुंपपाची ना आक्रमक पंगडांतलो एक खेळगडो लेगीत णवय ताटयो हुंपून तरीय अर्दी फेरी जाली अशें जाता. मागीर ह्या खेळगड्यान मात ाचेर आडावन धरिल्ल्या आपल्या पंगडांचो खेळगडी आशिल्ल्या ामदल्या खणांत प्रवेश करचो पडटा. हाका लोण वा मीठ दिवप म्हण्टात. णवय ताटयो हुंपून गेल्लो खेळगडो मीठ हाडूंक गेला अशें ात. मीठ हाडपी खेळगडो वा ताचेकडल्यान हेर वांगड्यांक लोण वा दिता आनी अशे तरेन एका कडसून दुसऱ्याकडेन मीठ दीत खंयचोय खेळगडो लेगीत पयली ताटी (कपाल ताटी) हुंपूंक पावलो की, एक वा लोण पुराय जाता. लोण पुराय जावपाक सगळ्याच खेळगड्यांनी ताटयेमेरेन येवपाची गरज ना. पूण दरेका खेळगड्याक मात लोण ात मेळिल्ल्या खेळगड्याची भेट तो आशिल्ल्या खणांत जावंक जाय. ीठ घेवन वचपी खेळगड्याक आडावपाचें आनी जाका मीठ पावोवपाचें ताका कोंडींत धरपाचें काम ताटी राखणो करता. हे कोंडीक वा कूड म्हण्टात. कूड हो ह्या खेळांतलो निर्णायक आनी कठीण डावपेंच, दोनय पंगडाखातीर आसता. आक्रमक पंगड मीठ हाडपाक ची जालो जाल्यार त्या पंगडाक एक डाव मेळून परतून तो आक्रमण ाक भायर सरता. जर आक्रमक पंगडांतलो एक लेगीत खेळगडो जावंचेपयलीं बाद जालो जाल्यार राखणो पंगड आक्रमण करता, बाद जाल्लो आक्रमक पंगड राखणो जाता. आक्रमक पंगडाच्या ल्या खेळगड्यांक मीठ पावचेपयलींच जर आक्रमक खेळगड्यान ी ताटी हुंपली जाल्यार मीठ कुसयलें अशें म्हण्टात आनी अशे तरेन मक पंगड डाव हारता.

१९१४ त पुण्याच्या डॅक्कन जिमखान्यान ह्या खेळाचे अधिकृत अशे करून अखिल भारतीय सर्ती सुरू केल्यो. १९१८त बडोद्याच्या हिंद य जिमखान्यान आनी १९३५त अखिल महाराष्ट्र शारिरीक शिक्षण ान ह्या खेळाक आधुनीक रुपकार दिलो. ह्या खेळाक दर पंगडाक ीं ७ मिनटांचे तीन डाव मेळटात. हुंपिल्ल्या ताटयांची संख्या मीठ ांत मेळिल्लें पुराय येस हाचेर गूण मेजप जातात.

ैयक्तीक चपळाय आनी शिटूकसाण, सांघीक कुशळटाय हांचें गिन्यान य प्रशिक्षण ह्या खेळावरवीं मेळटा. हांचेच जोडयेक मनोरंजन आनी ाम हांचो लाव जाता. खेळावरवीं मेळपी ह्या गुणांचो खेळगड्याक ॉल, हॅंडबॉल, बास्केटबॉल, हॉकी सारकिल्ल्या खेळांनी फायदो . एका तेंपार विशेश करून गांवगिऱ्या वाठारांनी खुबूच लोकप्रिय ल्लो हो मैदानी खेळ, नागरी आनी विदेशी खेळांच्या आक्रमणाक न हेर गांवठी खेळांसारकोच आतां फाटीं पडला.

- चंद्रकांत पोरोब

ताड : (मराठी : ताड; हिंदी : ताड; गुजराती : ताड; कन्नड : तालिमर, ताळमेर; संस्कृत : ताल; इंग्लीश : पामिरा पाम, फॅन पाम; लॅटीन : बोरसॅस फ्लॅबेलिफर; कूळ : पामी).

हें झाड माड, सुपारी, खाजूर आदींच्या कुळांतलें आसून तें सरासरी १४-२० मी. ऊंच वाडटा. ताची चडांत चड उंचाय ३० मी. आसूं येता. ह्या झाडाक खांदयो नासतात. फकत तेंगशेर फॅना आकाराचीं ३०-४० पानां आसतात. नर आनी मादी झाडां वेगवेगळीं आसतात.

हें झाड मूळ आफ्रिका खंडांतलें आसून श्रीलंका आनी ब्रह्मदेशांत (मियानमारांत) ह्या झाडाची लागवड करतात. भारतांत बंगाल, बिहार, तमीळनाडू ह्या राज्यांनी ताडाची लागवड आसा. गोंयांत हीं झाडां फकत थोडेकडेन पळोवंक मेळटात.

ताडाची लागवड बियांपसून करतात. ताडाच्या झाडापोंदा बियो पडून ज्यो रोंपयो किल्लतात, त्योच रोंपयो नवे लागवडीखातीर वापरतात. ताडापसून मेळपी मुखेल उत्पन्न सूर. ताडाची पोय कापून तिका बुडकुलो लावन माडाभाशेन सूर काडटात. हे सुरीचो निरो (ताडी) म्हणून एक प्रकारचें पेय तयार करतात. हे सुरीपसून गोडय तयार करतात. दक्षिणेक फेब्रुवारी ते मे ह्या काळांत सूर चड मेळटा जाल्यार मुंबयंत नोव्हेंबर - डिसेंबर ह्या काळांत सूर चड मेळटा. शिंया दिसांनी सुरीक बरी गोडसाण आसता. ताडाची सूर काडपाक सरकाराचे परवानगीची गरज आसता.

२५-३० वर्सां पिरायेचीं झाडां सूर काडपाक वापरतात. ६० वर्सांमेरेन ह्या झाडाची सूर मेळटा. बरी रेंवट जमीन आसल्यार झाडाक १५ वर्सां पिरायेचेर सूर मेळटा. तीन वर्सां सेगीत सूर काडले उपरांत झाडाक एक वर्स सूर काडीनासतना विसव दितात. एका झाडापसून दिसाक सरासरी २ लिटर सूर मेळटा. ताडाच्या नर झाडापरस मादी झाडापसून सूर चड मेळटा.

सुरीपसून विनेगर, गोड आनी निरो तयार करतात. निऱ्यांत 'ब' जीवनसत्व आसता. तशेंच जायते वखदी गूण आशिल्ल्यान तो आरोग्याक बरो पडटा. कामगार लोक थकवो कमी करपाक रातच्या वेळार निरो घेतात. पानांच्या देठांपसून सान्न तयार करतात. तशेंच पानांच्यो खोपी शिंवपाक, शेंदऱ्यो आनी खोंटले तयार करपाक वापर जाता. कांडाचें लांकूड घट आसता आनी ताचे वांशे तयार करतात.

ताडाक रोग आनी किडींचो व्हडलोसो त्रास जायना. गेणो भुंगुल्लो, सोणयो भुंगुल्लो, काळे तकलेचो सुकुंडो ह्या किडींपसून तशेंच शिवडी कुसप ह्या रोगांपसून थोडोसो त्रास जावं येता.

- विश्राम गांवकर

ताडपत्र : खूब पुर्विल्लें एक बरोवपाचें साधन. ताडपत्र हें ताड झाडाच्या पानांपसून तयार करताले. हीं झाडां चड करून उदेंत आनी दक्षिण भारतांत आसात.

ताडाचीं पानां एक ते चार इंच लांबायेचीं कापून पयलीं तीं वतांत सुकोवप. उपरांत उदकांत शिजोवन परतून वतांत सुकोवप. पानां सुकतकच शंख वा हेर कसलीय गुळगुळीत वस्त घेवन तीं पानां घोंटून सुळसुळीत करप. उपरांत त्यां पानांचेर शायेन बरोवप. पूण अशीं शायेन बरयल्ली अक्षरां तिगून उरनात म्हणून लोखणाचे सरयेन पानां कोरांतून त्या अक्षरांनी शाई भरपाची चाल सुरू जाली. अशा ह्या पानांक मदीं बुराक

करून, वयर-सकयल फळयो दवरून एकठांय बांदताले.

ताडपत्रांचेर पोथी बरोवपाचे पद्दतींतल्यानूच भारतीय लेखनविद्येंतले चडशे शब्द तयार जाल्यात. ग्रंथविभागाखातीर वापरतात ते स्कंध, कांड, शाखा, वल्ली हे शब्द झाडां-वालींकडेन संबंदीत अशे आसात. संस्कृत उतर 'ग्रंथ' म्हळ्यार एकठांय बांदप. पानां ओंवून तीं एकठांय बांदप हाचेवयल्यान 'ग्रंथ' हो शब्द तयार जालो. लिखाण, लेखणी हे शब्द लिख् म्हळ्यार कोरांतप् हाचेवयल्यान तयार जावन, ते ताडपत्राचेर कोरांतून बरोवपाचे पद्दतींतल्यान वापरांत आयल्यात.

पाशुपताचार्य रामेश्वरध्वजकृत कुसुमांजलिटीका आनी प्रबोधसिध्दी ह्या ताडपत्रांचेर बरयल्ल्या ग्रंथांचीं हातबरपां अनुक्रमान इसवी सनाच्या पयल्या आनी दुसऱ्या शेंकड्यांतलीं आसात. दुसऱ्या आनी तिसऱ्या शेंकड्यांतल्यो कांय पोथयो काश्मीरांत मेळ्ळ्यात. तातूंतल्यो कांय पोथयो भांगराच्या अक्षरांच्यो आशिल्ल्यो आनी तांच्या फळयांचेर सोबीत चित्रां आशिल्लीं, अशें तेविशींच्या पौराणिक उल्लेखांवयल्यान दिसता. इ. सनाच्या सातव्या शेंकड्या उपरांतचीं बरींचशीं ताडपत्रावयलीं हातबरपां उपलब्ध जाल्यांत. भारताच्या भोवतेक सगळ्या राज्यांनी, पुराणतत्त्व आनी पुराभिलेख कार्यालयांच्या मार्गदर्शनाखाला ताडपत्राचें जतन करप जालां. ह्या ताडपत्रांवरवीं, समाजाच्या इतिहासाचेर उजवाड घालूंक मदत जाता.

– कों. वि. सं. मं.

तात्या टोपे : (जल्म : १८१४, मरण : १८ एप्रिल १८५९).

ब्रिटिशांआड झूज दिवपी १८५७ च्या उठावांतलो एक नामनेचो सेनानी. ताचें पुराय नांव रामचंद्र पांडुरंग भट (येवलेकर). तात्या टोपे ह्या नांवाविशीं वेगवेगळीं मतां आसात. बाजीराव पेशवा हाणें ताका बरी मोलादीक अशी तोपी दिल्ली. कांय दीस ताणें इस्ट इंडिया कंपनीच्या तोफखान्यार काम केल्लें तेन्नाच्यान ताका हें नांव मेळ्ळें अशेंय एक मत आसा. सुर्वेक तो पेशव्यांकडेन तोफखान्यार नोकरेक आशिल्लो. ताणें सुमार ३० वर्सां मध्य भारतांत जायत्या संस्थानिकांकडेन तोफखान्यार काम केलें. फुडें तो ब्रह्मवर्ताक नानासाहेब पेशव्याकडेन नोकरेक आशिल्लो.

ताणें १८५७ त सैन्य एकठांय करून नानासाहेब आनी लक्ष्मीबाई हांच्या आदारान जायतेकडेन ब्रिटिशांआड झूज दिलें आनी कांय म्हत्वाचीं थळां जिखलीं. १८५७चो उठाव मेरठ, दिल्ली, लाहोर, आग्रा, झांशी, ग्वाल्हेर आदी थळांनी पातळ्ळो. ह्या उठावांत ताणें नानासाहेब पेशव्याक पुराय आदार दिवन ताचेवांगडा वाराणसी, अलाहाबादेक भोंवडी केली. जून १८५७त जनरल हॅवलॉक हाणें कानपूराक वेश्टण घालें. तेन्ना ताणें म्हत्वाचो वावर केलो. पूण १९ जुलय १८५७त मात ताका रावसाहेब आनी ज्वालाप्रसाद हांचेवांगडा हार घेवंची पडली, तेन्ना तो अयोध्येक गेलो. ताणें कानपूराचेर हल्लो करपाक विठूर गांवांत तळ घालो. पूण तेन्नाच १६ जुलय १८५७त हॅवलॉक हाणें विठूराचेर घुरी घाली. हातूंत तात्या आनी ताच्या वांगड्यांनी भरपूर यत्न करूनूय ब्रिटिशांक जैत मेळ्ळें. फुडें शिंद्यांचें सैन्य आपले वटेन मेळोवन घेवपाखातीर तात्या आनी रावसाहेब ग्वाल्हेराक गेले. नोव्हेंबर १८५७ च्या झुजांत तात्यान कानपुराचेर हल्लो करून जनरल विनडॅमाक हारयलो. पूण थोड्याच दिसांनी सर कोलिन कँबल हाणें अकस्मात परतो हल्लो करून तात्याचेर जैत मेळयलें.

त्याच सुमाराक सर ह्यू रोझ हाच्या फुडारपणाखाल ब्रिटिशांनी झांशी २२ मार्च १८५८ ह्या दिसा वेश्टण घालें. तेन्ना तात्या, झांशीची रा लक्ष्मीबाईच्या आदाराक गेलो. पूण तातूंत ताका व्हडलेशें येस मेळ्ळें न फुडें तात्या, लक्ष्मीबाई आनी रावसाहेब हांणी एकठांय येवन ग्वाल्हेरा घुरी घाली आनी तें हातासलें. पूण ह्या झुजांत लक्ष्मीबाईक मरण आय तात्यान गनिमी काव्यान ब्रिटिशांक नाकापुरो करून सोडले. ब्रिटिश सुमार वर्सभर ताका धरपाचो यत्न केलो. हे धांवपळींत २१ जून १८ ते ९ ऑक्टोबर १८५८ मेरेन जावरा, अलीपूर, राजगढ, इसाग चंदेरीचीं झुजां तात्यान जिखलीं. फुडें १० ऑक्टोबर १८५८ दि मंग्रोलीक मात ताका हार घेवंची पडली. इतले मजगतीं ब्रिटीश त पाळटेर आशिल्लेच. नागपूर, मंदसोर, झिरापूर साकून तो कोटा संस्थान नाहरगढाक गेलो. १३ जानेवारी १८५९ ह्या दिसा इंद्रगढाक त फिरोजशहाची भेट घेतली. फिरोजशहा आनी तात्या देवासाक राव थंय ब्रिटीशांनी धाड घाली. तात्या थंयसावन सरदार मानसिंग हा आलाशिऱ्याक गेलो. पूण मानसिंगान ताचो विश्वासघात केल्ल्यान जन मीड हाणें तात्याक बंदिस्त केलो. ताका सुर्वेक सिप्रीक व्हेलो. सतत ह मेळुनूय तात्यान धीर सोडलोना. निमाणें १८ एप्रिल १८५९ ह्या दि तात्याक गोळार चडयलो.

– कों. वि. सं.

तान : कुडींतलें उदकाचें प्रमाण उणें जाल्ल्यान मनशाक वा मोनजा जावपी एक संवेदना. ही एक सैमीक रितीन जावपी प्रक्रिया.

मनशाचे कुडीक दर दिसा २५०० घनसेंमी. उदक लागता. हातूं सुमार ५०% उदक जेवणांतल्यान मेळटा. सुमार १०% अ पचनक्रियेंतल्यान निर्माण जाता आनी उरिल्लें ४०% उदक हें दूद, च काफी सारकिल्या पातळ पदार्थांतल्यान मेळटा. मनशाचे वा मोनजा कुडींत उदकाचो समतोल आसप ही सैमीक गरज. मूत, घाम ह्या मु घटकांच्या रुपांत कुडींतलें उदक भायर पडटा. तेभायर पातळ परसाक ओंकारे, लासपांतल्यान जाल्ले घाय आनी मूत तशेंच घामा संबंदीत दु सारकिल्या साबार कारणांक लागून कुडींतलें उदक भायर वता. कुडीं उदकाचें प्रमाण उणें जाल्ल्यान तान लागता. मनशाचे कुडींतलें उ जेन्ना उणें जाता तेन्ना ताचे कुडींतल्यो पेशी आंवळून येतात. ह्या बदल मेंदवाक जाणीव करून दिवपी एक खाशेली रचणूक कुडींत कार्य कर ते रचणुकेवरवीं मनशाक जाणविकाय जाता हें जरी खरें आसलें, तर रचणुकेवांगडाच मेंदवाच्या पेशींनीय जे बदल घडटात ताचो परि म्हणून रोखडीच तानेची संवेदना जागी जाता. जेन्ना उदक पिये मेळना, तशेंच मुतांतल्यान वा गरमेच्या दिसांनी घामांतल्यान कुडीं उदक भायर वता तेन्नाय तानेची संवेदना जाता. पूण पातळ परसाक जावप ह्या सारकिल्या दुयेंसांनी सुर्वेक खूब तान लागता, पूण उप जेन्ना कुडींतलें उदक आनी क्षार (salt) उणें जाता तेन्ना चड क तानेची जाणविकाय जायना. हाचेवयल्यान, जेन्ना तान लागता त कुडींतलें उदकाचें प्रमाण उणें जालां हें कळटा. पूण जर तान लागली जाल्यार उदकाचें प्रमाण थीर आसता अशें म्हणूंक जावंचें ना.

विज्ञानीक प्रयोगांवरवीं मनशाच्या मेंदवाचो अंध:श्चेतक भाग तान संवेदनेविशीं जागरूक आसता आनी थंयच्यान तानेची जाणविकाय नि

...ा, हें सिध्द जालां. मेंदवाचो हो भाग जर यंत्राच्या आदारान नश्ट ...ा जाल्यार तानेची संवेदना काबार जाता. तशेंच, जर मेंदवांतले ...विशीं सुचोवणी दिवपी भागाक बारीक सुवयेंतल्यान विद्युत ल्हाराउदेशीं ...जीत करीत जाल्यार त्या जनावराक खूब तान लागता.

अध:श्चेतक (Hypothalamus) ह्या भागाक जर कसलेंय दुयेंस जालें ...ल्यार वा गांठ जाल्यार तानेविशींचें संतुलन इबाडटा. अँटी डायुरेटीक ...idiuretic) हॉर्मोन या मुत्रविरोधी संप्रेरक नांवाचो एक कार्य उत्तेजक ...स्त्राव मुत्रपिंडाचेर नदर दवरता. अंतःस्त्राव हाचेर अध:श्चेतक ...ाचेंय नियंत्रण आसता. हाका लागून खूब उदक पियेतकूच ह्या ...स्त्रावाचे संहति प्रवणता (concentration/gradient) उणें जाता. हाचो ...णाम म्हणून मुत्रपिंडांतल्यान उदक ओडून घेवपाचो वावर सुरू जाता ...नी मुताच्या रूपान उदक कुडीभायर वता. सादारणपणान सुमार १ ...लि. मूत मिनटाक तयार जाता. पूण कुडींत जर उदकाचें प्रमाण चड ...सलें जाल्यार एका मिनटाक १६ मि.लि. मेरेन मूत तयार जाता. ...ायबेटीस इंसिपिडस (गोडेंमूत) ह्या दुयेंसाक लागून दिसाक २४ ...टरांमेरेन मूत कुडींतल्यान भायर वचूंक शकता. हें दुयेंस जाल्या ...शाक खूब तान लागता. गोड्यामुताचें दुयेंस आशिल्ल्याकय खूब तान ...गता तशेंच खूब मुतूंक जाता.

तान ही चड करून कोशिकांचें उदक सुकल्यार, प्रमाणापरस कुडींत ...ठ चड आसल्यार लागता. तानेची संवेदना ही भितल्ल्यान निर्माण ...ता आसली तरी भोवतेक खेपे तान लागता तेन्ना ताळो सुकून येता. ...ा कांय फावटीं मनीस भियेता. तेन्ना तानेची भितल्ली संवेदना जालेबगरय ...ळो सुकता. अशा वेळार ते व्यक्तीक उदक पियेवपाची इत्सा जाता. ...णून तान ही शारिरीक तशी मानसीक संवेदना जाणवली तरी तिचो ...रिलो संबंद कुडीच्या उदकाच्या प्रमाणांतल्या बदलाकडेन येता. कांय ...ाद्यां घेतलीं म्हण्टकच तान लागता. तशेंच मनशान चड कश्टांचें काम ...ल्यारय ताका तान लागता. पोटांत फाव तितलें उदक गेलें म्हण्टकच ...ठर फुगता आनी थंयच्या तंत्रिकांवरवीं अध:श्चेतकांत संवेदना पावता. ...का लागून आनीक उदक पिवपाची क्रिया बंद करपाची इत्सा जाता. ...ण उदकाचें प्रमाण कमी जालें म्हण्टकच उदक पिवपाची इत्सा निर्माण ...ाता

\- डॉ. दयानंद राव

तानसेन : (जल्म : १५३२, बेहट, ग्वाल्हेर; मरण : २६ एप्रिल ...५८९, ग्वाल्हेर).

एक म्हान भारतीय गायक. संगीतक्षेत्रांत तानसेनाविशीं बरींच अजापां ...ानी दंतकथा आसात. त्या मानान ताचें अधिकृत चरित्र अशें खंयच ...ळना. तानसेनाचें मूळ नांव 'रामतनू.' पूण ताका तन्ना मिश्र ह्या ...ावानूय वळखताले. ताचो बापूय मकरंद पांडे गौड ब्राह्मण आसून ...संस्कृत पंडीत आनी उत्तम गायक आशिल्लो. ताका लागून भुरगेपणासावन ...ानसेनाक गायनाची गोडी लागली.

हरिदासस्वामी वृंदावनांत रावतालो. ताचेकडेन तानसेनान बारा वर्सां ...ायन शिकून प्राविण्य मेळयलें. उपरांत तो ग्वाल्हेरचो राजा मानसिंह ...हाच्या दरबारांत गायक म्हणून रावलो. थंय ताका गायक म्हणून खूब ...नामना मेळ्ळी. उपरांत ताणें रीवाचो राजा रामचंद्र बाघेला हाच्या दरबारांत गायक म्हणून काम केलें. पिरायेच्या पन्नास वर्सांमेरेन ताणें ह्या दरबारांत काम केलें. उपरांत तो अकबराच्या दरबारांत आयलो. तानसेनाच्या संगितांतलें प्राविण्य पळोवन अकबरान ताका आपल्या दरबारांतल्या णव रत्नांमदीं सुवात दिली. अकबराच्या दरबारांत वचचे पयलीं, एक बरो गायक म्हणून तानसेनाची नामना जाल्ली. अकबरान ताका खास सन्मान करून 'संगीतसम्राट तानसेन' असो ताचो भोवमान केलो. फुडें तानसेन संगीत क्षेत्रांतलो एक चमत्कार म्हणून नामनेक पावलो.

तानसेनाक दोन बायलो आशिल्ल्यो. एक हिंदू आनी दुसरी मुसलमान. सुरतसेन, सरतसेन आनी सरस्वती हीं हिंदू बायलेचीं भुरगीं आनी तानतरंगखाँ, बिलासखाँ हीं मुसलमान बायलेचीं भुरगीं आशिल्लीं. सगल्या भुरग्यांक संगीतकलेचें बऱ्यांतलें बरें गिन्यान आशिल्लें. तातूंत बिलासखाँ हो खुबूच बुध्दीमान गायक आशिल्लो.

तानसेन कवीय अशिल्लो. ताणें स्वता खूब धृपदां बरयल्यांत. धृपदशैलींतल्या गायनाखातीर ताणें हिंदी भाशेंत शेंकड्यांनी पदां बरयल्यांत. तशेंच 'संगितकार' आनी 'रागमाला' हे संगिताविशींचे दोन ग्रंथ बरयल्यात. 'रागकल्पद्रुम' ह्या ग्रंथांत तानसेनान रचिल्ले खूब धृपद आसात. तांची पद्यरचना ब्रज भाशेंत आसा.

तानसेनान स्वता नव्या रागांचीय निर्मिती केल्या. 'मियाँ की तोडी', 'मियाँ की मल्हार', 'दरबारी कानडा', 'मियाँ की सारंग' ह्या रागांचो तातूंत आस्पाव जाता. दीपक राग गावन अग्नी प्रज्वलीत करप, मल्हार रागान पावस हाडप, तोडी रागान हरणांक आपोवप, तनरिरिचो प्रसंग, रानटी जनावरांक भुलोवप, दुयेंत आशिल्ल्यांक बरे करप अशे अजापभरीत चमत्कार आनी आख्यायिका ताच्या नांवार आसात. नामनेचो वैशणव संत गोविंदस्वामी आनी बैजू - बावरा हांचेवांगडाय तानसेनाच्यो कांय आख्यायिका आसात. तेचप्रमाण संत सूरदास आनी पंडीत जगन्नाथराम हे म्हान संत लेगीत तानसेनाच्या सहवासांत आयिल्ले अशें मानतात.

तानसेनाक भैरव रागान खाशेली सिध्दी प्राप्त जाल्ली. नायक गोपालाच्या वंशांतले एके बायलेन हो भैरव ताका शिकयल्लो अशें मानतात. तशेंच 'दरबारी कानडा' हो राग तो खाशेले शैलीन गायतालो देखून दरबारी हो राग तानसेनाचो राग म्हणून वळखतात.

तानसेनाचें आनीक एक खाशेलपण म्हळ्यार 'खाब' नांवाचें एक वाद्य ताणें सोदून काडलें. तें वाद्य तानसेन खुबूच कुशळतायेन वाजयतालो. पूण दरबारी गायक म्हणुनूच ताका चड नामना मेळ्ळी. संगिताचे नदरेन तानसेनाची धृपद गायकी ही 'गौडी', 'गोहरबानी' म्हणून वळखतात.

तानसेनाची समाधी ग्वाल्हेराक फकीर मुहमद घौस हाचे कबरी म्हऱ्यांत बांदल्या. थंय दर वर्सा तानसेनाचे पुण्यतिथीक जलसो भरता आनी नामनेचे गायक - वादक तातूंत वांटो घेतात.

\- शकुंतल आरसेकार

तापमापन : दोन वस्तू एकामेकांक दसोवन दवरल्यो जाल्यार तांचेमदीं उश्णता व्हांवपाची दिका जे राशीवेल्यान निश्चित जाता, ताका तापमान अशें म्हण्टात. तापमान मेजतात त्या साधनाक तापमापक आनी तें मेजपी शास्त्राक तापमापन अशें म्हण्टात.

पदार्थाचें तापमान वाडयलें जाल्यार ताच्या कांय भौतीक गुणधर्मांनी बदल जातात. देखीक द्रवांचें घनफळ वाडप, वायूंचो दाब वा घनफळ

वाडप, धातूच्या सरयांचो विद्युत् दाब वाडप आदी. तापमानाप्रमाण कांय भौतीक गुणधर्मांचो तापमापकांत चड प्रमाणाचेर उपेग केल्लो आसता, ते गुणधर्म अशे - १) द्रवाचें घनफळ २) वायुचो दाब आनी घनफळ ३) धातुचो विद्युत् रोध (resistance) ४) तपयुग्म (Thermocouple) आसल्यार तातूंत उप्रासपी विद्युत् चालक प्रेरणा ५) द्रवांचो बाश्पदाब ६) चुंबकीय प्रणवता.

निमाणच्या दोन गुणधर्मांचो उपेग खास करून नीच तापमान मेजपाखातीर करतात, वेगवेगळ्या पांवड्याच्या तापमानांच्या मेजपाखातीर वेगवेगळ्या तत्त्वांचेर आदारिल्ले तापमापक तयार करतात.

तापमानाचे तीन मापक्रम (scales) आसात - १) फॅरेनहाइट २) सेल्सिअस ३) रोमर. १९४८ वर्सा जाल्ल्या आंतरराश्ट्रीय वजनां आनी मापां समितीचे परिशदेंतल्या थारावपाप्रमाण आदीं ज्या मापक्रमांक सेंटिग्रेड म्हण्टाले, ताका सेल्सिअस अशें म्हणूक लागले.

हातूंतलो सेल्सिअस तापक्रम शास्त्रीय मापनाखातीर जगभर वापरतात आनी भारतात वेव्हारीक वापराखातीर कायद्यान ताका मान्यताय मेळ्ळ्या. फॅरेनहाइट तापक्रम इंग्लीश भाशीक देशांत वापरतात. जोरमापकांत आनी अभियांत्रिकींत तो अजूनय कांय सुवातींनी वापरतात. रोमर तापक्रम मात व्हडलोसो वापरांत ना. ह्या तीनूय तापक्रमांत बर्फबिंदू आनी बाश्पबिंदू हे दोन थीर बिंदू कल्पिल्यात आनी तांच्यांतल्या तापमान अंतराक मूलांतर अशें म्हण्टात. वयर सांगिल्ल्या तीन तापक्रमांत ह्या मूलांतराचे अनुक्रमान १८०, १०० आनी ८० सारके मात्र केल्ले आसून दरेक वांट्याक अंश अशें म्हण्टात.

तापमापकांत वापरिल्ल्या द्रव्याक तापमापकीय द्रव्य (पारो, आल्कोहॉल आदी) अशें म्हण्टात. खंयच्याय पदार्थाचें एकाद्रच्या तापमापकावरवीं मेळपी तापमान हें त्या तापमापकांत वापरिल्ल्या तापमापकीय द्रवाच्या ऊश्मीय गुणधर्मांचेर पातयेवन आसता. ताका लागून एकाच पदार्थाचें तापमान वेगवेगळे तरेच्या तापमापकांकडच्यान वेगवेगळें दाखयतात, म्हणून त्या पदार्थाचें खरें तापमान मेळूंक शकना. हाका लागून दृश्य निरपेक्ष तापमान कशें काडूं येता, हेविशीं शास्त्रज्ञांमदीं विचार सुरू जालो.

अशे तरेचो निरपेक्ष तापक्रम पयलीं केल्वीन (१८२४-१९०७) हाणे सिध्दांतीक रितीन प्रस्थापीत केलो. ऊश्मागतिकीय सिध्दांताचेर आदारिल्ल्या निकोलस सादी कार्नो (१७९८-१८३८) हाच्या आदर्श इंजिनाचेर हो तापक्रम आदारिल्लो आसा. शास्त्रीय नदरेन हो तापक्रम आदर्श आसा, पूण कार्नो हाचें इंजीन प्रत्यक्षांत उपलब्ध ना. देखून ताचेवरवीं सारकी मोजणी जायना. वायुतापमापकावरवीं मेळपी तापमानांय तंतोतंत आसनात. वेव्हारांत वापरपाक वेगवेगळ्या तापमापकांची निर्मिती केल्या. वेगवेगळ्या गजालींखातीर ते ते तापमापक वापरतात. उज्या धगाचें तापमान मेजपाक खाशेलो तापमापक वापरतात.

हवामान, पावस, हांचे अदमास थारावपाक वातावरणातल्या वेगवेगळ्या उंचायेवयल्या थरांचीं तापमानां मेजप गरजेचें आसता. तेखातीर बोमाडे (baloon) वा रॉकेट हाच्या पालवान तापमापक वयर सोडून ताचेवरवीं नोंद जाल्लीं तापमानां रेडिओ संदेश वाहकावरवीं धर्तरेर धाडटात. खासा कक्षेंत धर्तरेभोंवतणी घुंवपी कृत्रीम उपग्र्यांचो वेग थंयच्या वातावरणाच्या घर्शणाक लागून कितलो उणो जाता, तें धर्तरेवेल्यान निरीक्षण करून काडूं येता. ताचेवेल्यान थंयचे हवेची घनता आनी घनतेवयल्यान थंयचें तापमानूय काडटात. आवाजाचो वायूंतलो वेग वायुच्या निरपेक्ष तापमानाच्या वर्गमुळाच्या सम प्रमाणांत आसता. उंचेल्या वातावरणांतल्या आवाजा वेगाचें मेजप करून ताचेवेल्यान वातावरणाच्या वेगवेगळ्या थरांतलें सरास तापमान काडूं येता. तेखातीर हातबाँबाची एक माळ रॉकेटावरवीं ऊ प्रक्षेपीत करतात. खाशेले उंचायेर एक एक बाँब आपोआप उडचो, अश तजवीज आसता. ह्या बाँब स्फोटांचे आवाज धर्तरेर पावपाखातीर लाग कालखंड मेजून ताचेवयल्यान आवाजा-वेग काडटात. मागीर ह्या आवाज वेगावयल्यान त्या त्या थरांतलें सरासरी तापमान काडटात.

पावस, दर्यावर्दी जीवसृश्ट हांचो अभ्यास करताना दर्याच्या वेगवेगळ खोलायेवयल्या थरांचीं तापमानां-मेजप गरजेचें आसता. हेखातीर थर्मिस्ट आवाजा-वेग, आदी पद्दतींचो उपेग जाताच; तेखेरीज उरफाटें उरप तापमापक हें एक खाशेलें साधन तयार केलां. फाव ते खोलायेर पावतक हो तापमापक परतो जाता. मागीर नळयेंत चडिल्लो पारो वेगळो जाव एके सुवातेर सांठयतात. ताचें वस्तुमान मेजून ताचेवयल्यान तापमा काडूं येता.

मळबांतलीं नक्षत्रां, गिरे आनी धुमकेतू हांचीं तापमानां मेजपाखाती वर्णपटीय पद्दत वापरतात.

– मुकेश थळ

तापी : अस्तंत भारतांतली एक नामनेची न्हंय. लांबाय ७०२ किमी हिचें उदका येरादारी क्षेत्र सुमार ६५,३०० चौ. किमी. भारताच्य दख्खन पठारावयल्यान व्हांवपी हेर न्हंयो जरी उदेंतेवटेन व्हांवपी आसल्य तरी तापी आनी नर्मदा ह्यो न्हंयो मात अस्तंतेकडेन व्हांवतात. मध्य प्रदेशांतल्या बेतूल जिल्ह्याच्या पठारी वाठारांत मूलताई (मूळतापी)च्यान तापी हे न्हंयेचो उगम जाता अशें मानतात. पूण तिचो खरो उगम थंयसावन सुमार ३ किमी. अंतराचेर आसा. ही न्हंय मध्य प्रदेश, महाराष्ट्र आनी गुजरात ह्या राज्यांतल्यान व्हांवता. ही न्हंय सुर्वेक सपाट प्रदेशांतल्या व्हांवन कांय अंतर फुडें वतकच ती उत्तरेक कालीभीतचे दोंगर आनी दक्षिणेक गाविलगड मेळघाट रांगेची शाखा हांचेमदल्यान खोल उताराच्य फातराळ देगणांत देंवता. थंयच्यान अस्तंतेकडेन थोडें अंतर वचून ती नैर्ऋत्येवटेन घुंवता आनी महाराष्ट्राच्या अमरावती जिल्ह्याचे उत्तर शिमेवयल्यान सु. ४८ किमी. व्हांवत वता. थंयसावन ती फुडें मध्य प्रदेशाच्या खांडवा जिल्ह्यांतल्यान निमाड वाठारांतल्यान बऱ्हाणपूराव वता. उपरांत थंयसावन महाराष्ट्राच्या जळगांव जिल्ह्यांत भितर सरून ती भुसावळच्यान परत अस्तंतेकडेन व्हांवता. हांगा रेल्वे पुलाच्या दोनूय वटांनी तिचेर ल्हान-ल्हान उदकाचे घसघशे आसात. थंयच्यान जळगांव आनी धुळें जिल्ह्याच्या सुपीक वाठारांतल्यान वचून ही न्हंय नंदुरबार आनी तळोदे ह्या गुजरातच्या अशीर मार्गान वता आनी फुडें अशीर फातरट मार्गान सडो देंवून सुरत जिल्ह्याच्या सपाट वाठारांत येता. थंय मांडवीवयल्यान फुडें वतकच वाघेच्या लागसार राजपीपला दोंगुल्ल्यांक मोडणां घेत - घेत ही सुरतेक येता. हांगाच्यान ती सुमार ८ किमी. अंतराचेर खंबायताच्या आखाताक मेळटा. निमाण्या भागाक तिच्या पात्रांत कांय जुंवे तयार जाल्यात.

तापी न्हंयेच्यो म्हत्वाच्यो उपन्हंयो म्हळ्यार - दक्षिणेकडल्यान येवपी पुर्णा, वाघूर, गिरणा, बोरी आनी पांझरा. हातूंत पूर्णा ही म्हत्वाची उपन्हंय उत्तरेकडल्यान गाविलगडच्या दोंगरांतल्यान अमरावती, अकोला,

ढाणा ह्या जिल्ह्यांतल्यान वचून चांगदेव गांवांत तापीक मेळटा. जायते ाट तापी - पूर्णा देगण असोय उल्लेख मेळटा. तिच्यो गिरणा, बोरी, ारा, बोराई ह्यो उपन्हंयो अस्तंतेकडल्यान सह्याद्रीच्या उत्तर ारातल्यान येतात. गुजरातेंतल्यान राजपीपला दोंगुल्यांतल्यान आयिल्ली ली ही एकच म्हत्वाची उपन्हंय तापीक उजवेकडल्यान मेळटा.

तापीच्या भोंवतणच्या वाठारांत चड करून ज्वारी, कापूस, तेलबियो, डुणा आनी भात हांचें पीक जाता. तापी न्हंयेच्या दक्षिणेकडल्या न्हंयेच्या देगणांत काळे मातयेचो खोल थर आशिल्ल्यान खानदेश - राडचो नामनेचो कापूस उत्पादक वाठार तयार जालो. तापी देगणांतल्या नांत इमारती लाकूड, कोंडे आदी उत्पन्न मेळटा. तेचपरी थंय वाग, ण, रानुदुकर, तरस, कोलो आदी मोनजात, सुकणीं आनी सोरोपूय ळटात. सुरतेक तापी न्हंयेचेर बंदर आसा पूण तें गाळान भरून यिल्ल्यान ताचो व्हड प्रमाणांत उपेग जायना. तापी देगणांतल्या धुळें, ळगांव, भुसावळ, अकोला, अमरावती आदी शारांतल्यान राष्ट्रीय म्हामार्ग ात

तापी देगणांत उदक शिंपणावळीची गरज आशिल्ल्यान तापीच्या पन्हंयांचेर जायते शिंपणावळ प्रकल्प जाल्यात. गुजरातांत सुरतेसावन ० किमी. अंतराचेर उकाईक तापी न्हंयेचेर धरण बांदून उदक शिंपणावळ ानी जलविद्युत् उत्पादन केलां. उकाईचे अस्तंतेक तापीचेर बांद घाला.

धर्मीक म्हत्व : हिंदू पुराणांत तापी न्हंयेचो तपती, ताप्ती, तापिका ानी तापिनी असो उल्लेख मेळटा. सूर्यान आपलो दाह उणो करपाक ही हंय निर्माण केली असो उल्लेख महाभारतांत मेळटा. तिचें लग्न संवरण ाजावागडा जालें. कुरू वंशाचो संस्थापक कुरू हो तिचो पूत असोय ल्लेख मेळटा. तापीचे देगेर सुमार १०८ तीर्थक्षेत्रां आसात. तातूंत र्णा संगमालागसारचें चांगदेव आनी गुजरातांतलें बोथान हांची चड ामना आसा. तापी न्हंयेचो जल्म आषाढ शुध्द सप्तमीक जालो अशें ापी महात्म्यांत म्हळां. दर वर्सा ह्या दिसा तापीचो जल्मोत्सव मनोवपाची ाल तापीचे देगेवयल्या क्षेत्रांनी चलता.

- कों. वि. सं. मं.

ताबूत (ताजिया) : इस्लामांतल्या शिया पंथाच्या लोकांचे शोकप्रदर्शन. कुराणांत 'ताजिया' वा 'ताबूत' सोडून 'इझीन' हें रूप मेळटा. आदल्या तेंपार हें शोकप्रदर्शन इमाम हुसेनाच्या हौतात्म्या निमतान ताचे कबरी लागसार आनी घराय करताले. सद्या चड करून हुसेनाच्या करबला हागा आशिल्ले कबरीची प्रतिकृती करून मोहरमाच्या उत्सवांत धा दीस ताबूत बसयतात. शिया पंथाचे लोक आपले ऐपती प्रमाण रुपें, हस्तीदंत, चंदन, शिंशें, कंवची, कोंडे, कागद आदींचो वापर करून ताबूत करतात. चड मोलाचे ताबूत विसर्जन करीनासतना जायतीं वर्सां दवरतात. पूण सादे कोंडे आनी कागद वापरून तयार केल्ले ताबूत निमाण्या दिसा दफन करून विसर्जीत करतात. ह्या उत्सवाखातीर गिरेस्त लोक घुमटा - वरी "इमाम बारा" तयार करून हारशे, बोंदेरां, झुंबर, उंची कापड आदींनी सजयतात. तातुंतूच एका कोनशाक वणटीवटेन मक्केकडेन तोंड करून ताबूताची स्थापना करतात. ताबूताकडेन हुसेनाचीं शस्त्रां, कपडे, खावपाचे पदार्थ दवरतात. दिवे लावन ताबूत सजयतात. ताबूताकडेन एक सोंपो तयार करून ताचेर मौलवी 'मज्लिस' नांवाचो भाग धर्मग्रंथांतल्यान वाचून दाखयतात.

मज्लिस म्हळ्यार शोकसभा. ताचेउपरांत सदांच सकाळ सांजवेळ मर्सिए (शोकगितां) म्हण्टात. ह्या गायना उपरांत हसन - हुसेन हाच्या नांवान सगळेजाण हड्डें बडोवन आकांत करतात.

निमाण्या दिसा सगल्या ताबूतांची मिरवणूक वता. मिरवणुकेंत एकलो हसन हुसेनाच्या हौतात्म्य प्रसंगाचें दुखेस्त वर्णन वाचीत चलता. निमाणें मिरवणूक कबरस्तानांत व्हरून थंय ताबूताचें दफन करतात आनी सगले निमाणे संस्कार पुराय करतात. भारतांत कांयकडेन ताबूत उदकांत विसर्जीत करपाची चाल आसा. लोक घरा येतकच आपले तांकीप्रमाण दानधर्म करतात.

ताजिया वा ताबूत हें शोकनाट्य हुसेनाचे हत्ये उपरांत धाव्या दिसा आशुरा सणाक (मोहरम म्हयन्याची धा तारीख) वेगवेगळ्या प्रकारांनी जाता. हुसेनाच्या घोड्याची, ताचे चलयेचे (फातिमा) वरातीची, ताचे अंत्ययात्रेची, आदी मिरवणुको चड करून त्या दिसा काडटात. ताबूत वातानियाची सध्याची विकसीत स्वरुपांतली प्रथा ही हालींच्या काळांतली. शिया पंथाचे तातर (तार्तर) लोक ताबूतांक कासिमाचें (इमाम हसनाचो चलो) लग्नाघर मानतात.

- कों. वि. सं. मं.

ताबूल फळें : घरांत बसून खेळपाचो खेळ. खूब पुर्विल्ल्या काळासावन हो खेळ कोंकणांत खेळटात. पयलीं जेन्ना ल्हान पिरायेचेर चलयांचीं लग्नां जातालीं तेन्ना कांय खेळपाचीं साधनां दिवपाची रीत आशिल्ली. तशेंच चवथीच्या पयल्या वज्यावेळारय खेळाचीं साधनां धाडटालीं. तातूंत मुखेल करून ताबूल फळें हो खेळ आसतालो. आदल्या तेंपार घराघरांनी ताबूल फळें आसतालेंच. ल्हानापसून व्हडामेरेन सगलेच हो खेळ आवडीन खेळटाले. मेकळो वेळ खर्चुपाचो हो एक बरो खेळ आसलो.

ह्या खेळाक ताबूल फळें, दोन रंगांच्यो बारा - बारा (सगल्यो चोवीस) घुलो आनी चार ताबलां अशें साहित्य लागता. ताबुल फळें सादारण १२ इंच लांब आनी ६ इंच रूंद आसता. ताबलां ८ इंच लांब, १/२ इंच रूंद आनी १/४ इंच दाट आसतात. ताचेर बारा-बारा खणांचे चार भाग दाखयल्ले आसतात. ताच्या कडांनी नक्षीकाम चित्रीत केल्लें आसता. ताबलां चड करून लाकडांची आसतात. केन्ना केन्नाय कोंड्याच्या कामींचींय ताबलां करतात. कोंड्याच्या कामींचीं ताबलां केल्यार एक फायदो आसता तो म्हळ्यार तांचे एके वटेनच्यान पाचवो रंग (कोंड्याचो रंग) आनी दुसरे वटेनच्यान तासून गुळगुळीत केल्ल्यान धवसार रंग येता. ताका दोन आंगांचें वेगळेंपण दाखोवपाखातीर ताबलां रंगोवचीं पडनात.

ह्या खेळांत गूण मेजपाची तरा अशी आसा. चारय ताबलांचेर एकेवटेन दोनूय तोंकांकडेन दोन दोन फुलयो जाल्यार दुसरेवटेन एक एक फुली आसता. दोन फुलयो आशिल्लीं चारय ताबलां पडलीं जाल्यार बारा गूण मेळटात. एक फुली आशिल्लीं चारय ताबलां पडलीं जाल्यार आठ गूण मेळटात. दोन फुलयो आशिल्लें एक ताबूल आनी १ फुली आशिल्लीं तीन ताबलां पडलीं जाल्यार तीन गूण आनी दोन फुलयो आशिल्लीं दोन आनी एक फुली आशिल्लीं दोन ताबलां पडलीं जाल्यार दोन गूण धरतात. दोन फुलयो आशिल्लीं तीन आनी एक फुली आशिल्लें एक ताबूल पडले

जाल्यार दोन गूण धरतात आनी ताका ताबूल पडलें अशें म्हण्टात. ह्या ताबलाचें विशेश म्हळ्यार हाका पडिल्ले दोन गूण, एक एक अशे विभागून मेजूंक मेळटात. जाल्यार वयर सांगिल्ले बाकीचे गूण एकवटीतपणान सलग मेजचे पडटात. ताबलाचें आनीक एक खाशेलपण म्हळ्यार ताबूल पडलेबगर गूण मेजपाक सुरवात करूंक मेळना.

हो खेळ दर वटेन एक वा दोन खेळगडे आशिल्ल्या अशा दोन पंगडांमदीं खेळटात. खेळ खेळचे पयलीं दोनय पंगडांमदीं ताबूल फळें दवरतात. दर एका पंगडान आपल्यो घुलो आपआपले वटेंतल्या खणांत एकामेकांचे विरुध्द दिशेन लायतात. मागीर चारय ताबलां मुठींत घेवन तांचीं पोंतां जमनीर आपटून आपणाक जाय तशे गूण मेळोवपाच्या उद्देशांन ताबलां एक - दोन फावटीं हवेंत उडोवन जिखतात आनी मागीर तीं जमनीर उडयतात. खेळाचे चालीक सुरवात जातली आनी घुलो खणाभायर काडटलो जाल्यार पयलीं ताबूल पडूंक जाय. पयलें ताबूल पड म्हणसर मेळिल्ले गूण धरूंक मेळनात.

ताबूल पडटकच घूल उजोवप जाता आनी उजयल्ली घुलच खणाभायर पडली की उपरांत दर एका दावाचे गूण जमेक धरतात. डावाक जर फकत दोन (दोगां) आनी तीन (तिगां) गूण पडले जाल्यार ताबलां विरोधी पंगडाकडेन वता. पूण ताबूल बारा आनी आठ अशे गूण पडल्यार मात त्याच खेळगड्याक आनीक एक डाव खेळपाची संद मेळटा.

खणाभायर आयिल्ल्यो घुलो सकयल्यान वयर अशीं पंगडाच्या अर्दांतलीं बारा गोटां (खण) चडटा आनी दुसऱ्या पंगडाच्या अर्दांतल्या बाराय गोटांनी देंवता. सकयल्या गोटांतल्यान मागीर जशे जशे गूण पडटात आनी संद मेळटा तशो तशो त्यो घुलो विरोधी पंगडाच्या घुलांच्या खणांत रिगतात. आनी क्रमाक्रमान विरोधी पंगडाच्यो घुलो बाद करता. विरोधी पंगडाची घूल वाटेर आडवी आयली जाल्यार पडिल्ल्या गुणांचे संख्येप्रमाण ती बाद करूंक मेळटा.

ह्या खेळांत आपली घूल मारूंक दिवप ना आनी दुसऱ्याची घूल मारप हाकाच चड म्हत्व आसा. देखून खेळ लायतना बारीकसाणीन लावंचो पडटा. अशे तरेन दुसऱ्या पंगडाच्यो घुलो जाता तितल्यो मारप आनी आपल्यो घुलो ताच्या घरांत रिगोवप. पटावयल्यो घुलो सोंपतकच दुसऱ्याच्या घरांत रिगयल्ल्यो घुलो घेवन खेळ चालू दवरप. अशा वेळार जर दुसऱ्या पंगडाच्यो घुलो ताच्या घरांतच आसत जाल्यार त्यो सडसडीत मारून मुखार वचूंक मेळटा. म्हणून सदांच दुसऱ्या गटाच्यो घुलो आपल्या घरांत रिगतात तेन्ना जागो रिकामो करून भायर सरप गरजेचें आसता. निमाणें ज्या गटाच्यो घुलो पटार उरतात तो गट जिखता.

आर्विल्ल्या काळांत सगळ्याच देशी खेळांकडली लोकांची ओड उणी जाल्ली पळोवंक मेळटा. तेभायर आर्विल्ल्या काळांतल्या तंत्रगिन्यानान तयार केल्ल्या नव्या खेळांची चड ओड आयचे पिळगेक आशिल्लयान पारंपारीक खेळांच्या प्रकाराकडेन एक काळाभायलो प्रकार अशे नदरेन पळोवप जाता. हाकाच लागून एका काळार घराघरांनी आसपी ताबूल फळें सद्याच्या काळांत दिसनाशें जालां.

- माया खरंगटे

ताम्रदीक्षा : एक संस्कार. बंगालांतल्या रामाई पंडिताच्या वंशांत, मुजीवरी हो संस्कार करतात. बारा ते पंदरा वर्सां पिरायेच्या चल्याचेर हो संस्कार करतात. सुर्वेक चल्याचें मुंडण करून उपरांत गणेसपु… घटस्थापना, आभ्युदयिक श्राध्द आनी पंचशतहोम आदी कृत्यां करता… हें सगळें करतकच तो बटू ब्राह्मण सुदृश जाता. उपरांत ताका बंगालांत… छत्तीस प्रकारच्या नीच जातींचें पुरयतपण करपाचो आनी धर्मदेवते… पुजा करपाचो अधिकार मेळटा.

- कों. वि. सं.

ताम्रपाशाणयूग : मनशाच्या सांस्कृतिक इतिहासांत नवाश्मयु… उपरांत आयिल्लो सांस्कृतिक कालखंड. तांब्याचो सोद लागतकच ता… वापर सुरू जालो, तरी पाशाणाचीं ल्हान आकाराचीं शस्त्रां मनशा… वापरांत दवरलींच. म्हणून ह्या काळाक ताम्रपाशाणयूग अशें नांव पडल… ताम्रपाशाणयुगाची सुरवात जगांतल्या वेगवेगळ्या वाठारांनी वेगवेगळ… काळांत जाली. ताम्रपाशणयुगाचो काळ इ. स. प. सातवें सहस्त्र… इतलो फाटल्यान व्हरतात. जाल्यार ग्रीस, मेसोपोटेमिया, इजिप्त ह… वाठारांत इ. स. प. तिसरें सहस्त्रक, उदेंत युरोपांत इ. स. प. तिस… सहस्त्रकाळाचो मध्यकाळ, इंग्लंडांत इ. स. प. सुमार १९००, भारतां… इ. स. प. २५००, जाल्यार चीनांत इ. स. प. सुमार १८०० ह… काळांत ताम्रपाशाणयुगांतली संस्कृताय प्रचलीत आशिल्ली, अशें दिसू… आयलां.

कच्चें तांबें ठोकून ताचेपसून ल्हान - व्हड वस्तू तयार करपाची कल… ॲनातोलियांत आनी इराणांत सुमार सात हजार वर्सांपयलीं प्रचली… आशिल्ली. तांबें शुध्द करप आनी सांच्यांत घालून वस्तू तयार करप ह… प्रक्रिया सुमेर आनी इजिप्तांत तिसऱ्या सहस्त्रकाचे अखेरेक रूढ जाल्य… अशें म्हण्टात.

पुर्विल्ल्या काळांत सैमीक तांबें खूबकडेन उपलब्ध आशिल्लें. इजिप्त… आशिया मायनर, मेसोपोटेमिया, पॅलेस्टायन, डॅन्यूबचें देगण आन… राजस्थान (भारत) ह्या वाठारांनी तांबें सांपडिल्ल्यान, थंयच्या लोकांन… ताचो उपेग करून घेतलो. हे सांठे सोंपतकच खनीज मिश्रीत तांब्या… सांठे सोदचे पडले. खनीज तांबें उश्णतेवरवीं शुध्द करून घेवपाचें तं… ताका लागून आत्मसात करचें पडलें. ह्या तंत्राचो वापर इ. स. प… ३००० च्या सुमाराक अस्तंत आशियांतले लोक करताले.

इजिप्तांतले बॅदारियन आनी अम्रेशियन संस्कृतायांचे लोक पाशाण… हत्यारांवांगडाच तांब्याच्यो ल्हान नळ्यो आनी नुस्तें धरपाचे गरे वापरताले… ह्यो वस्तू सैमीक तांब्यापसून तयार करताले. खनीज तांबें शुध्द करपा… गिन्यान ह्या लोकांक नाशिल्लें. हाचे उरफाटें, मेसोपोटेमियांत टेल हलाप… आनी ओबेदचे ताम्रपाशाण संस्कृतायेचे लोक शुध्द तांब्याचे मणी आनी… नुस्तें धरपाचे गरे वापरताले. स्यूसा (इराण)चे लोक कुराडी, हारश… आनी सुयो हांचेसारक्यो प्रगत तंत्राच्यो वस्तू तयार करताले. इजिप्ताचे… फाराओ राजा सिनाय रेंवटांतल्यान तांबें मागयताले जाल्यार ॲसिरियन… लोक तें ॲनातोलियांतल्यान हाडटाले. युरोपांत इ. स. प. १६००… सावन खनीज तांब्याच्या खणींचो वापर जावपाक लागलो.

ताम्रपाशाणयुगांत वेपार वाडलो, तसो धातूकामांत फिशालकाय… मेळयल्ल्यांचो वर्ग तयार जालो. तांबट लोक अन्न उत्पादनाच्या कामांत… वांटो घेनासतना धातूविद्येंतूच फिशालकाय मेळोवंक लागले. कालांतरान… अशा तांबटांचे पंगड तयार जाले. त्या काळांतल्या समाजाक अशा…

ज्ञांखातीर धान्याचें उत्पादन करचें पडटालें. ज्या वाठारांतल्यान कच्चें हाडून ह्या तांबटांक वेगवेगळ्यो वस्तू तयार करपाक दिताले त्या रांतल्या लोकांकूय तांब्या बदला धान्य दिवचें पडटालें. देखून धान्याचें ादन वाडोवचें पडलें. हे गरजेंतल्यान ताम्रपाशाणयुगांत नांगराचो ी चक्राचो सोद लागलो. नांगराक लागून जमनीची लागवड करप जाले आनी चक्राक लागून येरादारी बेगीन जावपाक लागली. ताका ून ताम्रपाशाणयुगांत, नगरांचो उदय जालो, मनशाचे जिणेंत थिराय ाली आनी वेगवेगळ्या कलांचो उगम जालो. ग्रीसांतली मायसिमीयन कृताय आनी इजीअन जुंव्यांतली सायक्लॅडीक संस्कृताय हांचेवयल्यान पाशाणयुगांतले संस्कृतायेचें नागरीकरण दिसून येता. भारतांतली ू संस्कृताय ताम्रपाशाणयुगांतच आस्पावता.

भारतीय उपखंडांत सिंध, पंजाब, राजस्थान, गुजरात, मध्य प्रदेश ी प्रदेशांनी ताम्रपाशाणयुगांतले सिंधू वा हडप्पा संस्कृतायेचे पुरावे ळ्यात सिंधांत कोटदिजी, राजस्थानांत कालिबंगा, गुजरातांत लोथल नी पंजाबांत रुपड हीं ह्या संस्कृतायांचीं म्हत्वाचीं थळां आसात.

भारतांत मध्य प्रदेश, गुजरात, महाराष्ट्र, कर्नाटक, उत्तर प्रदेश, ाब आनी काश्मीर ह्या वाठारांनी ताम्रपाशाण संस्कृतायेच्या लोकांचो बेतो आशिल्लो अशे पुरावे मेळ्ळ्यात. काळीं आनी तांबडीं मातयेचीं त्रां, मातयेचीं घरां आनी तांब्याचें शुध्दीकरण करून तेपासून वस्तू ार करपाची कला हें खाशेलपण आशिल्ली राजस्थानांतली बनास वा हाड संस्कृताय; वाटकुळीं वा चवकोनी घरां, तांब्याच्यो कुराडी वा रसादी, गंव, उडीद आदी धान्यांची लागवड हें खाशेलपण आशिल्ली य प्रदेशांतली माळवा संस्कृताय; वाडग्यांच्या आनी कळशांच्या आकारांचीं पात्रां, दर्यांतल्या घुलांचीं आनी तांब्याचीं हत्यारां, गंव आनी बार्ली ची लागवड हें खाशेलपण आशिल्ली महाराष्ट्राची जोर्वे संस्कृताय; ह्यो गळ्यो संस्कृतायो ताम्रपाशाणयुगांतल्यो. इ. स. प. १००० च्या सुमाराक ा संस्कृतायांचो नाश जालो. ह्याच सुमाराक भारतांत लोखणाचो वापर रू जालो.

- को. वि. सं. मं.

रक नोंद : तंत्रविद्या.

ायखिळो : (मराठी : टाकळा, तरोटा; हिंदी : चाकुंदा; कन्नड : रग्गोसी, तगचे; संस्कृत : चक्रमर्द, दद्रुघ्न; इंग्लीश : फेटिड कॅसिया, सेकल सेन्ना; लॅटीन : कॅसिया नोरा; कूळ : लेग्युमिनोजी).

ही सांगो येवपी आनी वर्सभर जियेवपी ल्हान वनस्पत, रस्त्याचे कडेक वा पडंग जाग्यांनी आपशींच किल्लल्ली दिश्टी पडटा. उश्ण कटिबधातल्या भारत, पाकिस्तान आनी श्रीलंका ह्या देशांनी ती सामान्यपणान दिश्टी पडटा. ही वनस्पत सुमार ०.५ ते १०५ सेंमि. लांब आनी तिचो घेर सुमार १.५ - २ सेंमि. रूंद आसता. सप्टेंबर ते डिसेंबर म्हयन्यांमदीं ल्हान, हळदुवीं फुलां फुलतात. सांगो १२-१५ सेंमि. लांब; दर एके सांगेंत सुमार १०-२० बियो आसतात. मुळांचेर गांठी आसतात आनी ह्यो गांठी जमनींत नत्र सांठयतात. गोंयांत ही वनस्पत पावसा दिसांनी जळींमळीं किल्लता. तायखिळ्याची खास अशी लागवड कोणूच करिना, वा ताची जतनाय घेवपाचीय गरज आसना. एक प्रकारची नडणी म्हणून हे वनस्पतीकडेन पळेतात. २.५ ते ३ म्हयन्यांनी रोंपयांक फुलां येतात आनी सांगो जावपाक लागतात. ह्यो सांगो सुकतात आनी त्यो फुटून तातूंतल्यो बियो भायर पडटात. हें बीं जमनींत तशेंच उरता आनी दुसऱ्या पावसाळ्यांत तें किल्लून येता.

तायखिळ्याच्या पानांची भाजी पुश्टीक आसता. ही भाजी खाल्यार पोटाचे विकार निवळटात. पाचव्या पालेभाजयांनी जीं जीवनसत्वां आनी खनिजां आसतात तीं हे भाजयेंत आसतात. तायखिळ्यांत लोखणाचें प्रमाणूय बरें आसता. तायखिळ्याच्यो बियो रंग तयार करपाखातीर वापरतात. गोरवांचे खावडींतूय बियांचो वापर करतात. पोटांतल्या विकाराचेर जो कसाय करतात तातूंत तायखिळ्याच्या सुकिल्ल्या बियांचो उपेग करतात.

गोंयांत पावसादिसांनी जायते लोक तायखिळ्याची भाजी करून खातात. तायखिळ्याचीं तरणीं पानां, कांदो, सोय, पणसाचीं भिकणां घालून गोंयांत जायत्या घरांनी तायखिळ्याची भाजी करतात.

आदल्या काळांत गोंयांत दिवाळे आदल्या दिसा तायखिळ्याच्या सांगांतल्यो बियो काडून त्यो वांटून उटण्याच्या जाग्यार लावपाची चाल आशिल्ली. गोंयांत कांय लोक मुतूंक साफ जावंचें म्हणून तायखिळ्या बियांची च्या करून घेतात.

- विश्राम गांवकार

तार: न्हंय येरादारीचें एक साधन. न्हंयेच्या दोनय देगांचेर रावपी लोकांची आनी तांच्या सामानाची हाड - व्हर करपाखातीर जो पनेळ वा व्हडें वापरतात ताका तार म्हण्टात. ही तार हातांनी तांडपाची आसता. आनी जो मनीस हो पनेळ वा व्हडें तांडटा ताका तारयो म्हण्टात. जे सुवातीचेर ही येरादारी चलता ते न्हंयेचे देगेच्या दोनयकडच्या सुवातींकय तार (तारीकडे तारीची सुवात) म्हणप जाता. न्हंयेच्या उदकाचो लोट आनी येरादारी करपी लोकांच्या प्रमाणानुसार कांयकडेन एका व्हड्या जाग्यार दोन व्हड्यांचो सांगड वापरतात. एकोडो पनेळ आसता तेन्ना, जतनाय म्हणून उलांडीचो उपेग करतात.

तार हे येरादारीची मालकी ही भोवतेककडेन गांवाची भौशीक मालकी आसता. थरावीक पयशांच्या मोबदल्यांत थारावीक काळाखातीर तार चलोवपाचो करार (पावणी) करप जाता. रिवाजाप्रमाण लोकांकडल्यान येरादारीची फी म्हणून थारावीक पयशे वा धान्य/सेवा घेवप जाता.

न्हंयेचो आस्पाव आशिल्ल्या वाठारांतलें तार हें एक खूब पुर्विल्ले उपेगी अशें साधन. गोंयांत भोवतेक सगल्या न्हंयांचेर थरावीक अंतराचेर तारीची येरादारी चलता. हालींच्या काळांत फेरीबोट हे यांत्रिक येरादारीचे वेवस्थेक लागून तार ही वेवस्था उणी जायत आसा. जंय फेरीबोटीची वेवस्था जावंक ना थंय आजय तारीक म्हत्वाची सुवात आसा.

- कों. वि. सं. मं.

तारापूर : भारतांतल्या पयल्या अणुशक्ती वीजकेंद्राचें ठिकाण

हें ठाणें जिल्ह्याच्या पाळघर तालुक्यांत माहीमचे उत्तरेक २५ किमी अंतराचेर आसा. हांगासल्लें अणुशक्ती वीजकेंद्र १ एप्रिल १९६९ वर्सा सुरू केलें. ह्या अणुवीज केंद्रांतले नाका आशिल्ले पदार्थ जमनीपोंदच्या खोल नळांतल्यान पयस व्हरून दर्यांत सोडिल्ल्यान प्रदुशणाचो कसलोच धोको निर्माण जावंक ना. हांगासल्ली वीज महाराष्ट्र आनी गुजरात

राज्यां वापरतात.

हो गांव म्हळ्यार कोंकणांतलें खाडयेच्या मुळावयलें थंड अशें एक खेडें. भात शेती आनी नुस्तेमारी हो हांगासल्ल्या लोकांचो मुखेल उद्येग.

चिंचणी - तारापूर खाडयेच्या दक्षिण दर्यादेगेवयलें हें एक ल्हानशें बंदर. ह्या बंदरांतल्यान नुस्तें आनी लाकडाची निर्यात जाता. ज़ाल्यार मीठ, साकर, पेट्रोल हे पदार्थ आयात करतात. खाडयेचे उत्तरेकडले दर्यादेगेर आशिल्ले चिंचणीकें लागून हे सुवातेक चिंचणी - तारापूर ह्या जोड नांवानूय वळखतात.

थंय पारशी लोक व्हडा संख्येन रावतात आनी तांचें एक देवूळ आसा. तशेंच थंय एक पोरणो किल्लोय आसा. चिमाजी अप्पा हाणें हो किल्लो १७३९ वर्सा जिखून दर्यावटेनचे देगेक कडक बंदोबस्त केल्लो.

- को. वि. सं. मं.

तारापोरवाला इराच जहांगीर सोराबजी : (जल्म : १८८४; मरण : १५ जानेवारी १९५६).

भारतीय भाशाशास्त्रज्ञ. हाणें भाशा विशयांत (इंग्लीश - संस्कृत) मुंबय विद्यापिठाची पदवी घेतली. १९०४ वर्सा तो इंग्लंडाक गेलो आनी १९०९ वर्सा बॅरिस्टरची परिक्षा पास जालो. ताणें युरोपाक वचून फ्रेंच आनी जर्मन भाशांचो अभ्यास केलो. १९१३त ताणें 'कौटिल्याचें अर्थशास्त्र' ह्या विशयाचेर बुट्सबर्ग विद्यापिठाची डॉक्टरेट मेळयली. केंब्रिजाक ताणें अरबी आनी इराणी भाशांचो अभ्यास केलो. भारतांत परत येतकच पयलीं कलकत्ता विद्यापिठांत आनी उपरांत मुंबयच्या कामा इन्स्टिट्युटांत अध्यापन केलें.

'लिंग्विस्टीक सोसायटी ऑफ इंडिया' हे संस्थेचो तो संस्थापक वांगडी आशिल्लो. कांय काळ तो हे संस्थेचो अध्यक्ष आशिल्लो. अखिल भारतीय प्राच्यविद्या परिशदेचो तो कांय काळ शाखाध्यक्ष आशिल्लो.

ताणें बरयल्ले नामनेचे ग्रंथ अशे - सिलॅक्शन्स फ्रॉम अवेस्ता अँड ओल्ड पर्शियन (१९२२), द रिलिजन ऑफ जरयुश्त्र (१९२६), द गाथाज ऑफ जरथुश्त्र (१९४७), सिलॅक्शन फ्रॉम क्लासिकल गुजराती लिटरेचर एलिमेंटस ऑफ द सायन्स ऑफ लँग्वेज (१९५१).

'डॅक्कन कॉलेज रिसर्च इन्स्टिटयूट' हे संस्थेन ताच्या उगडासाक तारापोरवाला मेमोरियल वॉल्युम (जानेवारी १९५८) हो खंड उजवाडा हाडला. तशेंच, इंडियन लिंग्विस्टीक्सचो तारापोरवाला मेमोरियल (१९५७) उजवाडा हाडलो.

- कों. वि. सं. मं.

ताराबाई : (जल्म : १६७५; मरण : ९ डिसेंबर १७६१).

कोल्हापूरच्या छत्रपतीचे गादयेची संस्थापिका आनी शिवाजी महाराजाची सून. तिच्या बापायचें नांव हंबीरराव मोहिते. १६८३ - ८४ च्या सुमाराक ती राजारामाकडेन लग्न जाली. मोगलांनी रायगडाक घेराव घालतकच ५ एप्रिल १६८९ दिसा तिणें राजारामावांगडा रायगड किल्लो सोडलो. फुडें रामचंद्र नीलकंठाचे येवजणेप्रमाण मोगलांक चुकयत विशालगड आनी हेर गडांचेर ती कांय वर्सां रावली. थंय रामचंद्राकडल्यान तिका मुलकी आनी लस्करी वेव्हाराची म्हायती मेळ्ळी. १६९४ त ताराबाई, राजसबाई आनी अंबिकाबाई हांचे सयत जिंजीक पावली. ९ जून १६९६ दिसा ताराबाईक चलो जालो आनी ताचें नांव शिवाजी दवरलें. राजा जिंजीच्यान सुट्टकच ताराबाई आनी तिचे सोयरे जुल्फिकारखाना हातांत सापडले. ताणें तांकां मोगली सैन्यांतल्या शिर्के आनी मोहिते सरदारां सुवादीन केलीं. ताणीं ताराबाई आनी तिच्या सोयऱ्यांक महाराष्ट्र पावयलीं. २ मार्च, १७०० दिसा राजारामाक मरण आयलें. ताचेउप ताराबाईचे राजकीय कारकिर्दीक सुरवात जाली. तेन्नाच शाहू मुसलमान कैदेंत आशिल्लो. हाचो फायदो घेवन ताराबाई छत्रपतीचे गादयेर आपल चल्याचो हक्क सांगूंक लागली. पूण रामचंद्रपंत शाहूवटेन आशिल अशावेळार तिणें परशुराम त्रिंबक आनी शंकराजी नारायण हांकां आपलेक ओडून शिवाजीची मूज करून घेतली आनी विशाळगडार ताचो राज्याभि केलो. ती आपल्या चल्याच्या नांवान राज्यकारभार पळेताली. सैन्याधिक नेमून तिणें औरंगजेबाकडेन झूज दिवंक सुरवात केली. १७०५त मराठ्य पन्हाळा मुसलमानांकडल्यान घेतलो आनी तिणें फुडें तीच आपली राजधा केली. मदल्या काळांत तिणें औरंगजेबाकडेन उलोवणीं करून चल्याखाती मनसब आनी दक्षिणेचे देशमुखीखातीर मागणी केली. पूण हातूंत ति येस मेळ्ळें ना. तेन्ना तिणें मुसलमानांकडेन आपलें झूज चालू दवर दर एका गडाचेर वचून ती स्वता आपूण सगळी पळोवणी करतात १७००-०७ मेरेन मुसलमानांनी घेतिल्ले चडशे गड ताराबाईच्या सैन्य परत मेळयले. फुडें औरंगजेबाच्या मरणाउपरांत शाहूची सुटका जातव शाहू आनी ताराबाई हांचेमदीं वारसाहक्का खातीर वाद सुरू जालो. ऑक्टोबर १७०७ ह्या दिसा खेड-कड्साक तांचेमदीं झूज ज ताराबाईच्या ताब्यांत आशिल्ले गड शाहून घेतले. तशेंच बाळा विश्वनाथान ताराबाईच्या पक्षांतले चंद्रसेन जाधव, उदाजी चव्हाण, कान्हो आंग्रे खटावकर आदी सरदारांक आपले वटेन ओडले. १७१४त राजस हिणें आपलो चलो संभाजी हाका पन्हाळ्याक छत्रपतीचे गादयेर बसो ताराबाई आनी तिचो चलो शिवाजी हांकां बंदी केलीं. १७२७त शिवा बंदखणींतच मेलो. उपरांत ताराबाई पेशव्यांचे मध्यस्थीन शाहूक व मेळ्ळी. १७४९ मेरेन तिचे आनी शाहूचे संबंद बरे आशिल्ले.

शाहूच्या मरणाउपरांत बाळाजी बाजीरावान रामराजाक साता गादयेर बसयलो. तेन्ना ताका आपल्या हाताखाला दवरून सगळी स तिणें आपल्या हातांत घेवपाचो यत्न केलो. पूण रामराजा पेशव्या मताप्रमाण वागता तें पळोवन तो खरो वारस न्हय अशें जाहीर क ताका त्रास दिवंक लागली आनी १७५०त ताका तिणें बंदी के दामाजी गायकवाड आनी नासिरजंग निजाम हांच्या आदारान ि साताऱ्याचो कारभार आपल्या हातांत घेवन पेशव्याकडेन झूज सुरू के निमाणें तिका पेशव्याक शरण वचचें पडलें. १७६१त तिका म आयलें. ताराबाई हुशार, राजकारणी आनी कारस्थानी आशिल्ली. स्वत हेर दवरून ती आपलेआड पक्षांतली म्हायती काडटाली. तिचे खरें क १७००-०७ ह्या काळांत दिसून येता.

- कों. वि. सं.

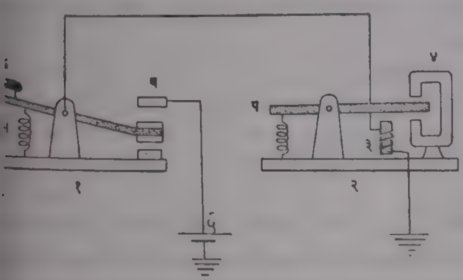
तारायंत्रविद्या : मनशाचे जिणेंत जशी जशी उदरगत जायत ग तशी तशी एकामेकांपसून पयस आशिल्ल्यो दोन संस्था वा व्यक्ति संपर्क सादपाखातीर नवे उपाय सोदून काडपाची गरज निर्माण जा हेच गरजेंतल्यान तारायंत्रविद्या ही एक पोरणी, पूण कार्यक्षम अ

ः। जल्माक आयली.

रयेंतल्यान विद्युत् प्रवाह सोडलो जाल्यार तिचेभोंवतणीं चुंबकीय ायार जाता हो एक म्हत्वाचो सोद एच. सी. आर्स्टेड हाणें १८२० ायलो. सरयेच्या वेटाळ्यांमदीं चुंबकीय सुची दवरून सरयेंतल्यान श विद्युत् प्रवाह (direct current) सोडलो जाल्यार सुची विचलीत . तिच्या विचलनाचें मुल्य विद्युत् प्रवाहाच्या मुल्याच्या समप्रमाणांत ता. इतिसहासांतल्या पयल्या तारायंत्रान हो परिणाम वापरिल्लो. व्या सगल्या वटांनी इंग्लीश मुळाक्षरां बरयल्लीं आसतालीं. विद्युत् ाचें प्रमाण बदलून चुंबकीय सुचीचें विचलन नियंत्रीत जातालें आनी दिशा जाय त्या अक्षराकडेन घुंवताली. विद्युत् घटमाळेचे एके वटेन ोय सूची यंत्र दवरून एक सादी अशी संदेशवाहन येवजण तयार ली. हे यंत्रणेंत आशिल्ल्यो दोन उणिवो म्हळ्यार संदेश धाडटना जावप आनी संदेशाचो वेग सामको उणो आसप. हांकां लागून ही त चड लोकप्रिय जालिना.

१८२३ ह्या वर्सा विल्यम स्टर्जन हाणें एक सोद लायलो. तो म्हळ्यार ़वाहक वेटाळ्यांत मोव लोखणाचो (soft iron) कुडको दवरल्यार, एके व्हड शक्तीच्या चुंबकांत रुपांतर जाता आनी विद्युत् प्रवाह यल्यार तातूंतलें चुंबकत्व नश्ट जाता. ह्या तत्त्वाचेर आदारीत एकदली nplex) तारायंत्र पद्दत निर्माण जाली.

एकदली तारायंत्र पद्दत (simplex system) - हे पद्दतींत, आकृतींत ़यल्लेप्रमाण दरेका स्थानका म्हन्यांत एके विशिश्ट तरेची विद्युत् ाह नियंत्रक चावी आनी एक संदेश ग्राही आसता. 'स' ही स्प्रींग शेल्ल्यान चावयेचे सादारण अवस्थेंत विद्युत् मंडल पूर्ण जायना. 'क' जाग्यार दाब दिल्यार मंडलांतल्यान विद्युत् प्रवाह व्हांवंक लागता.

ादली तारायंत्र : १. विद्युत् प्रवाह नियंत्रक चावी
२. विद्युत् ग्राही स्थानक
३. विद्युत् चुंबक
४. ऐरण ५. विद्युत् घटमाळ.

ाच प्रवाह दुसऱ्या स्थानकाच्या ग्राही (Receiver) यंत्रांतल्यान व्हांवता, खातीर विद्युत् चुंबक उत्तेजीत जाता. 'प' हे लोखणाचे पट्टेक तो बक आपलेकडेन नेटान आकर्शीत करता. अशें जाल्ल्यान ती पट्टी कयले ऐरणीचेर तुतयाभाशेन आपटता. चावयेवयलो दाब काडिनाफुडें ाह परतून थांबता. चुंबकाचें चुंबकत्व नश्ट जाता आनी पट्टेक स्प्रींग ाशिल्ल्यान ऐरणीच्या वयल्या भागाक आपटता. आपटपाच्या ह्या दोन ायांचे 'कड्ड' आनी 'कट्ट' अशे दोन विशिश्ट आवाज जातात. ह्या ावाजांच्या काळांतलो फरक दाखोवपाखातीर तांकां 'प्रास' (dash) आनी 'टींब' (dot) अशीं नांवां आसात. हे संकेत वापरून अमेरिकन अभियंतो सॅम्युयल मोर्स हाणें सांकेतिक भास (Morse code) तयार केली.

मोर्स हाची सांकेतिक लिपी :

मूळाक्षरे	मॉर्स यांची संकेत मूळाक्षरे	मूळाक्षरे	मॉर्स यांची संकेत मूळाक्षरे
A	• —	U	• • —
B	— • • •	V	• • • —
C	— • — •	W	• — —
D	— • •	X	— • • —
E	•	Y	— • — —
F	• • — •	Z	— — • •
G	— — •	1	• — — — —
H	• • • •	2	• • — — —
I	• •	3	• • • — —
J	• — — —	4	• • • • —
K	— • —	5	• • • • •
L	• — • •	6	— • • • •
M	— —	7	— — • • •
N	— •	8	— — — • •
O	— — —	9	— — — — •
P	• — — •	10	— — — — —
Q	— — • —	पूर्णविराम	• — • — • —
R	• — •	स्वल्पविराम	— — • • — —
S	• • •	प्रश्न चिन्ह	• • — — • •
T	—	उद्गार चिन्ह	• — • • — •

हे एकदली यंत्रणेंत खंयचेंय एक स्थानक एकाच वेळार संकेत धाडप वा घेवप हातूंतली एकूच क्रिया करपाक शकता. अमेरिकेच्या वॉशिंग्टन आनी बॉल्टिमोर ह्या शारांनी मोर्स हाणें ही संदेश वाहन येवजण प्रस्थापीत करून २५ मे, १८४४ ह्या दिसा चालीक लायली.

द्विदली (duplex) आनी बहुदली तारायंत्र येवजण - हे येवजणेंत खंयच्याय एका स्थानकावयल्यान एकाच वेळार संकेत धाडप आनी संकेत घेवप, ह्यो दोनूय क्रिया घडूंक शकतात. तशेंच एकाच वेळार एकेच दिशेन दोन संकेत धाडप शक्य जाता. द्विप्रवाही (double current) आशिल्ली ही पद्दत थॉमस एडिसन हाणें द्विदली एकप्रवाही येवजणेंत मिश्रीत करून एके नवे पद्दतीचो सोद लायलो. आर्विल्ल्या काळांत एकदिश विद्युत दाबान चालू जावपी एकप्रवाही वा द्विप्रवाही एकदली पद्दतूच चड वापरांत आसा. आमचे एकप्रवाही पद्दतींत मात जमनीबदला सरी वापरतात.

द्विदली येवजणेंत दोन स्थानकांमदलें अंतर वाडिल्ल्यान, तांकां जोडपाच्या सरयांचीय लांबाय वाडटा आनी हाका लागून विद्युत प्रवाह उणो जायत वता. अशें जाल्ल्यान संकेत बरोबर पावना. हेखातीर पयस अशिल्ल्या स्थानकांमदीं अभिचालित्र (repeater) वापरतात. संदेशांची संख्या वाडोवपाखातीर एडिसन हाणें चतुर्दली येवजणेचो सोद लायलो

हेच येवजणेचें उपरांत बहुदली येवजणेंत रुपांतर जालें.

तारायंत्र संकेत लिपी - 'प्रास' आनी 'टींब' हांचेर आदारीत जी मोर्स लिपी आशिल्ली ती सादारणपणान १९३० वर्सामेरेन वापरांत आशिल्ली. यांत्रिक तारायंत्रां उपेगांत येतकच पांच वा सात एककांचेर आदारीत नव्यो संकेत लिपयो वापरांत आयल्यो. हेखातीर संदेश धाडपाचो वेग वाडलो आनी चुकोय उण्यो जाल्यो. संदेश कागदाचे पट्टेचेर चिन्नांच्या रुपांत बरयतात.

केबलाचो वापर - दोन स्थानकांमदीं संपर्क सादपाखातीर जमनीचेर खांबे पुरून तांचेवयल्यान सरयो ओडटात. पूण अपघात वा हेर कारणांक लागून त्यो तुटूंक शकतात. हालींच्या तेंपार दर्यांत केबल घालून संपर्क सादपाची पद्दत वापरतात. देखीक - भारत आनी इंग्लंड हांचेमदीं सिमॅन्स हे जर्मन कंपनीन १८६८ वर्साच्या अदमासाक केबल दर्यांत घाली. अशे एके केबलींत कितल्योशोच सरयो आसतात. तांबें वा ॲल्युमिनियम हांचेपसून ह्यो सरयो तयार करतात.

बहुदली तारायंत्र - उच्च कंप्रतेच्या (frequency)संवह प्रवाहांत उणे कंप्रतेचो संकेत प्रवाह मेळोवन ताचें परमप्रसर विरुपण (Amplitude Modulation) करतात. कांय प्रगत देशांनी परमप्रसर विरुपणाच्या बदला चड कार्यक्षम अशे कंप्रता विरुपण वापरतात. बहुदली पद्दतींत कितलेशेच परमप्रसर (वा कंप्रता) विरुपीत संदेश एकेच केबलीवयल्यान एकाच वेळार धाडटात. दरेका स्थानकाची एक थारोवन दिल्ली कंप्रता आसता. विद्युत् चाळण (filter) वापरून तो स्थानक ताचेखातीर आशिल्लो संदेश ओडून घेता आनी यांत्रिकाच्या आदारान कागदाचे पट्टेचेर बरयता. ह्या संदेशाचें विसंकेतन करून निमाणें तो इंग्लीश मुळाक्षरांनी बरयतात.

टेलिप्रिंटर (दूरमुद्रक) - संकेत ग्राहीनूच संदेशाचें विसंकेतन करून सरळ इंग्लीश मुळाक्षरांनी टंकलिखाण करप शक्य जावचें म्हणून ई. ई. क्लायनश्मिट हाणें १९२० वर्सा असो यत्न केलो आनी तेन्नाच ह्या टेलिप्रिंटराचो सोद लागलो. ह्या यंत्रांत कर्मचाऱ्यान यंत्राम्हऱ्यांत रावपाची गरज नासता. संदेश येतकच हें यंत्र आपसुकूच चालू जाता आनी संकेताचें विसंकेतन करून छापील स्वरुपांत कागदाचेर उमटायता. संदेश येवपाचो बंद जातकच हें यंत्र आपसुकूच बंद जाता. टॅलॅक्स हे आंतरराश्ट्रीय स्वयंचलीत सेवा येवजणेवतीन सरळ संकेत धाडप आनी घेवप शक्य जालां. हेखातीर पाच एककांचेर आदारीत अशी संकेत लिपी वापरतात आनी तिचो वेग मिनटाक ६० ते १०० उतरां इतलो आसूंक शकता. बिनतारी संदेशवाहक (Wireless Communication) ही वेवस्था बहुदली तारायंत्राभाशेनूच आसा. पूण हातूंत विद्युत् उर्जा एका स्थानकापसून दुसऱ्या स्थानकामेरेन सरी वा केबल हांच्या आदारान वचना. तेखातीर वातावरणांत तिचें प्रेषण (Radiation) जावपाचे नदरेन संवह तरंगाची कंप्रता (रेडिओ कंप्रतेइतली वा चड) आसची पडटा. हेखातीर ०.१ मेगाहर्ट्झ (MHz)हे कंप्रतेचे तरंग वापरतात. हे तरंग वयर वचून आयनांबराचेर (Ionosphere) परावर्तीत जावन पृथ्वीवयल्या दुसऱ्या लांब अंतरावयल्या स्थानकामेरेन वतात. ३०० मेगाहर्ट्झ हे कंप्रतेचे तरंग वापरल्यार ते एका स्थानकापसून दुसऱ्या स्थानकामेरेन सरळ ओळींत प्रसारीत (Line of Sight Transmission) जावन थेट संपर्क जोडटात. अशे रितीन संवह तरंगाचे (अंतर्गत संदेशासकट) परमप्रसर विरुपण वा कंप्रता विरुपण करून आकाशकाचे (Antenna)वतीन प्रेषण करतात. ही उर्जा सरळ ओळींत वता (वा आयनांक आपटून परत येता), दुसऱ्या स्थानकाचेर आशिल्लो ग्राही आकाशक हे तरंग ओडून घेता. तांचें विर्ध (demodulation) करून तातूंतलो संकेत स्वयंचलीत टंकलेखन यंत्रा धाडटा. अशे तरेन संकेत मूळ स्वरुपांतूच कागदाचेर छापून मेळटा.

- परेश पै अस्नोडका

तारी, दामोदर ऊर्फ बाबनी पुरुषोत्तम : (जल्म : १ जानेवारी १९३२, वळवय, फोंडें).

सुटकेझुजारी. ताणें लिसेंवाचें दुसरें वर्स तशेंच एस.एस.सी. मेरे शिक्षण घेतलें. १९४६ वर्सा सावन तो 'नॅशनल काँग्रेस गोवा' हे संघटणे वांगडी आशिल्लो. उपरांत तो 'आझाद गोमंतक दल' संघटणेचो वांग जालो. २७ मार्च, १९५५ ह्या दिसा सचिवालयांत टायम-बॉम दवरपा ताणें रोहिदास तारीक पालव दिलो. २७ मे १९५५ ह्या दिसा हळदो पोलीस ठाण्याचेर हल्लो करता आसतना जखमी जाल्ल्या दल संघटणेच वावुरप्यांक ताणें आदार दिलो. ३० जून १९५५ ह्या दिसा पाॅल मिनाखाणीचेर आनी ५ फेब्रुवारी १९५६ ह्या दिसा चांदेल पोली ठाण्याचेर हल्लो करपांत ताणें वांटो घेतिल्लो. ३१ जुलय १९५६ ह दिसा माशेल, तोंकार बसीर स्फोट घडोवन हाडपाक ताचो हात आशिल्ल ताचे गैरहाजेरींत प्रादेशिक लस्करी न्यायालयान ताका २९ डिसेंब १९५६ ह्या दिसा २४ वर्सां बंदखणीची ख्यास्त फर्मायली. १२ ऑगस १९५६ ह्या दिसा पिसुर्ले मिनाखाणीचेर हल्लो करून थंयची यंत्र ताणें इबाडून उडयली. १९ फेब्रुवारी, १९५७ ह्या दिसा ताणें शिरगां मिनाखाणीचेर हल्लो केलो. व्हाळशी दिवचले ताणें लस्करी जिपीचे स्फोट घडोवन हाडलो. पोलिसांनी ताच्या घराचेर धाड घाली आनी ता रायफल आनी हेर वस्तू जप्त केल्यो. तशेंच, ताच्या बापायक धरू ताचोय छळ केलो. भारत सरकारान ताम्रपत्र दिवन ताचो भोवमा केलो.

- कों. वि. सं. मं

तारो : (पळेयात नखेत्र).

तार्तर : (तातर, तातार, तार्तार).

मध्य आशियेंतली एक मध्ययुगांतल हेडगी जमात. उदेंत मंगोलिया आनी अस्तंत मॅंचुरियांतल्यान आयिल्ल्य तार्तरांच्या पंगडांनी चंगीझखानाच्या नातवाच्या फुडारपणाखाल १२३७ हंगेरींत प्रवेश घेवन उदेंत युरोपाचो चडसो वाठार व्यापलो. ताका इतिहासां 'गोल्डन होर्ड' अशें नांव आसा. तांणी हातशिल्ल्या युरेशियेच्या वाठारा 'तार्तरी' वा 'तातरी' म्हण्टाले. हो वाठार ३५° उत्तर ते ५५° उत्तर मजगतीं अस्तंतेक रशियेच्या मुखेल शारांसावन उदेंतेक पॅसिफीकामेरे पातळिल्लो. चवदाव्या शेंकड्यांत तार्तरांनी सुन्नी मुसलमान पंथ आपणायले चंगीझखानाचें साम्राज्य सोंपतकच युरोपीय तार्तरी वा ल्हान तार्त म्हळ्यार गोल्डन होर्डच्या ताब्यांतलो प्रदेश आनी आशियाई तार्तरी व व्हडलो तार्तरी म्हळ्यार सायबेरिया आनी मध्य आशिया अशे वळखता निमाणें ल्हान तार्तरी हें नांव क्रिमियाच्या खानाच्या वाठारामेरेनूच मर्यादी उरलें. पयलींच्या काळासावन तार्तर लोकांनी लाकूड, मृत्तिकाशिल्प कपडे, धातू हांचे कलाकुसरीखातीर आनी वेपाराखातीर नामना जोडिल्ली अठराव्या आनी एकुणिसाव्या शेंकड्यांत तांणी रशियन साम्राज्यांत म्हत्वाच

न मेळयली.

वडशे तार्तर लोक रशियेंत रावतात. ते ज्या प्रदेशांत रावतात, ते ीक 'तातरिया' वा 'तातरस्तान' अशें म्हण्टात.

वडशा तार्तरांनी ब्रॉंझ युगापयलीं वोल्गा देगणांत वस्ती केली. धाव्या राव्या शेंकड्यामेरेन थंय ब्यूल्गारांचें राज्य आशिल्लें. फुडें सोळाव्या ड्यामेरेन मंगोलांचो शेक आशिल्लो. १५५२त रशियेच्या आयवान न द टॅरिबल) चवथो हाणें हो प्रदेश जिखलो. १९२०त तार्तर त्त प्रजासत्ताक तयार जालें.

हो वाठार चडसो सपाट. ताच्या अस्तंत भागांतल्यान व्होल्गा न्हंय, र - दक्षिण दिशेन व्हांवत वता आनी तिची सगल्यांत व्हडली उपन्हंय । ही चडशा भागांतल्यान उदेंत - अस्तंत दिशेवटेन वता. व्होल्गाचे तेकडलो वाठार २३५ मी. मेरेन आनी उदेंतेकडलो वाठार उरल राचे तेंगशेकडेन ऊंच जायत वता; आग्नेयेकडेन तो बुगुल्मा - बेल्यिब्ये राकडेन ३४३ मी. मेरेन चडत वता. व्ह्याट्का, स्व्हीयाग आनी गया ह्यो कामाच्यो मुखेल उपन्हंयो आसात.

चडसो सगळो वाठार स्टॅप शेतां आनी रान विभागांत आसा. सुमार % वाठारांत रानां आसात. खनीज तेलां, उद्येगधंदे आनी शेतकाम र थंयची अर्थवेवस्था आदारून आसा. १९४३त तेलाची पयली बांय तकच उद्येगधंदयांची नेटान वाड जाली. आल्मित्येफ्स्क सावन तेकडेन आनी अस्तंतेकडेन तेलनळ वतात. मिन्नीबायेव्हो नगरांत ोक वायूचें उत्पादन जाता. अस्फाल्ट, जिप्सम, ॲलॅबॅस्टर, फ्लोरिडिन, स्फोरायट, गंधक, तांबें आनी चुनखडी, लिग्नायट आनी पीट हीं नेजां ल्हान - व्हड प्रमाणांत सांपडटात. कझॅन आनी मेंडेल्येफ्स्क हीं ायनी उद्येगांचीं केंद्रां आसात. व्होल्गा देगेवयल्या कझॅन, झिल्येनडॉल्स्क, स्तॉपल शारांनी शेतकामाचीं अवजारां, वैजकी उपकरणां, घड्याळी, ल्लेखन यंत्रां हांचे अभियांत्रिकी कारखाने आसात. ममादिशाक कागदाचे ाग आसात. शेती उत्पादनांत गंव, मको, बार्ली, कड्डणां, बटाट, रचंदां, भाजीपालो आनी हेर फळां हांचो आस्पाव जाता. गोरवां तप आनी म्हॉवाचे मूस पोसप हे थंयचे म्हत्वाचे उद्येग. लाकूड, दकाम साहित्य, कापड, अन्न, वाहनां, कातडी कमोवप, हे उद्येग थंय उत आसात.

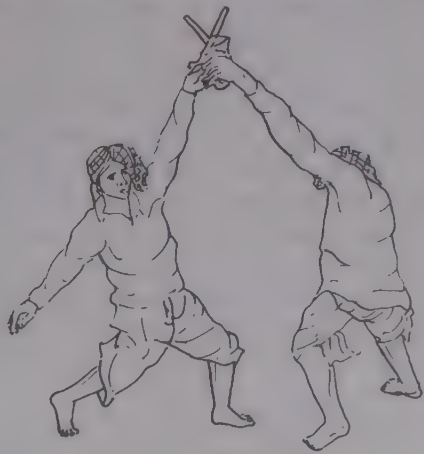
कझॅन राजधानीखेरीज बुगुल्मा, आल्मित्येफ्स्क, चीस्तॉपल, झिल्येन डॉल्स्क, यिलाबूगा, अग्रिस हीं थंयचीं मुखेल शारां. तार्तर ही थंयची स.

- कों. वि. सं. मं.

ालगडी : शिगम्या वेळार जावपी एक लोकनाच. वाद्याच्या तालाच्या क्यार नाचपी (गडे) नाचतात म्हणून ह्या लोकांनाचाक तालगडी अशें ण्टात. सामान्यपणान ह्या नाचाक तालगडी खेळप अशें म्हण्टात.

घुमट, कांसाळें, समेळ, धोल आनी कांय कडेन शेनाय आनी सूर्त ह्या द्यांची साथ आनी 'जोत' ह्या गीत प्रकाराची लय ह्या नाचाक मेळटा. ाकर्शक असो भेस केल्ले खेळगडे गायन वादनाच्या तालाचेर कामेकांकडेन संबंद दवरपी पदन्यास, हालचाली, हस्तमुद्रा हांचेवरवीं क वांटकुळो गीत-नाच करतात. 'जोत' ह्या गितांचो विशय पुराणकथा, ळाव्या देवदेवतांचो संदर्भ असो आसता.

श्रीरंग तालगडी, श्रीरंग ताल हो ताल पुराय नाचभर चलता. शिगम्याच्या दिसांनी नमना उपरांत दर दिसा सांजेचे गडे, वाठारांतले परंपरेन थारायल्ल्या अशा शिगम्या मांडार देवळा सामकार आनी कांय प्रतिश्ठितांच्या घरामुखार तालगडी खेळटात. तालगडी खेळपी पंगडाचो तळी दिवन भोवमान करतात. हे तळयेंत येजमान एक ते पांच नाल्ल, तांदूळ, विडो, साकर वा गोड आनी उदकाची कळशी मांडार दवरतात. हो पंगड तळयेची सामुग्री एकठांय करता आनी उपरांत ताचो वापर पंगडाच्या गांवांतल्या भौशीक उत्सवाखातीर करप जाता.

गोंयांत साश्ट, बारदेस आनी तिसवाडी हे म्हाल सोडले जाल्यार हेर सगळ्या म्हालांनी तालगडी खेळप जाता. फोंडें आनी काणकोण म्हालांत तालगडीचो जोश चड आसता. फोंडे म्हालांतले तालगडी-मेळ दर वर्सा म्हाड्डोळचे श्री म्हाळसा देवीचे भेटेक वाजत-गाजयत वतात. हालीं सावनूच गोंय सरकाराच्या पर्यटन विभागावतीन राज्य पांवड्याचेर तालगडी सर्त आयोजीत जाता.

- कों. वि. सं. मं.

ताल-विचार : भारतीय संगितांत 'लय' ही संगिताचो प्राण मानतात. लय हें संगिताचें कालमापन आनी ते लयीचे परिमाण म्हळ्यार ताल. ताका लागून ताल हो भारतीय संगितांतूच न्हय तर वैश्विक संगितांतूय म्हत्वाचो घटक. अमरकोशांत ताल म्हळ्यार 'ताल : कालक्रियामानम्' अशें म्हळां. गीत, वाद्य आनी नाच हांचे क्रियेचे गतीचें नियमीत प्रमाण जाच्या योगान दाखयतात. ताका ताल अशें म्हण्टात. 'ताल' हो शब्द, 'तल' म्हळ्यार प्रतिश्ठा, थिराय ह्या धातूपसून तयार जाला. तालाच्या दरेक हेश्शयाक 'मात्रा' म्हण्टात. 'मा' हो संस्कृत शब्द मेजपाची क्रिया दाखयता. जायत्यो मात्रा मेळून ताल जाता. पुर्विल्ल्या तालशास्त्राच्या नेमाप्रमाण पांच लघू अक्षरांच्या शब्दाक 'मात्रा' म्हण्टात. एक, दोन, तीन आनी अशा हेर मात्रांच्या उच्चारणान नियमीत अशा काळाचो परिच्छेद दाखोवप म्हळ्यार ताल, अशें मधू नांवाच्या ग्रंथकारान तालाची व्याख्या केल्या. हाचोच अर्थ थरावीक काळाच्या अंतरान आनी दोनूय हातांच्या संयोगान जी ताळी दितात, तिकाय ताल अशें म्हण्टात.

शिवाच्या नृत्याक तांडव आनी गौरीच्या नृत्याक लास्य अशें नांव आसा. तांडव आनी लास्य हांचीं सुरवातेचीं अक्षरां घेवन ताल हो शब्द जाला, अशें संगितशास्त्रांत म्हळां. ताल शब्दाचो अर्थ कांय जाण शिवशक्ती (ता = शिव, ल = शक्ती) अशेंय मानतात. काल आनी मान (प्रमाण) ह्या दोगांयच्या योगान ताल उत्पन्न जाता.

ताल ज्या बोलांनी वाजोवन सादर करतात, त्या सगळ्या बोलांक मेळून, त्या तालाचो 'थेको' म्हण्टात.

पुर्विल्ल्या काळासावन लघू, गुरु, प्लुत, द्रुत आनी अणुद्रुत ह्या पांच मात्रांचेर ताल आदारिल्लो आसा. हाचेवयल्यानूय तालाची उत्पत्ती छंदासावन जाली आसुंये अशें दिसता.

'दक्षिण भारतांतल्या सालगसूडक नांवाच्या एका प्रबंधांत ध्रुवा, मठ्य, झंपा, अड्‌ड, त्रिपुट, रुपक आनी एकताल अशे सात ताल दिल्यात. पूण थंयच्या संगिताक हे ताल पावनाशिल्ले. तेखातीर तालांतलें दरेक आंग तिप्पट, चवपट, पांचपट, सपट आनी णवपट करून सात तालांचे पस्तीस ताल केले. पूण तशें केल्ल्यान अर्दमात्रा आसपी आंगांक तीन, पांच हांणी गुणल्यार ११/२, २१/२ अशी अर्दवट संख्या येवंक लागली. असली अर्दी संख्या तालांत दाखोवपाक मेळना. उपरांत ही अडचण पयसावपाखातीर अर्दमात्रांक तीन ह्या विशम अंकान गुणपाबदला तांकां चारांनी गुणपाची चाल सुरू जाली. हीच पद्‌दत दक्षिण भारतांत चालू आसा.

तालाचे धा प्राण आसात, ते अशे -

काल : क्षण, लव, कला, त्रुटी वा अनुद्रुत, द्रुत, लघू, गुरु, प्लुत, काकपाद हांचेवतीन कालाची गणना करतात. तशेंच अनुद्रुत, द्रुत, लघू, गुरु, प्लुत आनी काकपाद हांचेवतीन तालांतल्या कालाची गणना करतात. लघू अक्षराचो काल एक मात्रा मानला. ताचेवयल्यान अनुद्रुत - १/४ मात्राकाल, द्रुत - १/२ मात्राकाल, गुरु=२ मात्राकाल, प्लुत=३ मात्राकाल आनी काकपाद=४ मात्राकाल अशे मानल्यात.

आंग : तालांत कालमापनाखातीर अनुद्रुत, द्रुत, द्रुतविराम, लघू, गुरू हीं जीं प्रमाणां वापरल्यांत, तांकां आंग अशें नांव आसा.

क्रिया : तालांतली खरी शक्त क्रियेंत आसा. क्रियेचे, सशब्द आनी निःशब्द अशे दोन प्रकार आसात. सशब्द क्रियेचे ध्रुवा=चुटकी वाजोवप, शंपा=उजव्या हातान आघात करप, ताल=दावो हात उंच करून आघात करप आनी सन्निपात=ताळी वाजोवप अशे चार भेद आसात. निःशब्द क्रियेचेय आवाप, निष्क्राम, विक्षेप आनी प्रवेश अशे चार भेद जातात. हात वयर उखलप, बोटां सोडप-आंवुळप.

मार्ग : चित्र, वार्त्तिक आनी दक्षिण अशे मार्गाचे तीन प्रकार भरतान दिल्यात. चित्रमार्गांत कलेच्यो दोन मात्रा, वार्त्तिमार्गांत चार मात्रा आनी दक्षिणमार्गांत आठ मात्रा मानल्यात.

जाती : त्र्यक्ष आनी चतुरस्त्र अशो तालाच्यो दोन जाती आसात. लघूचो जो अक्षरकाल वा मात्राकाल, ताका जाती अशें म्हण्टात.

कला : कला म्हळ्यार भाग. कला हें एका कालप्रमाणाचें नांव. आदिकालांत चच्चत्पूट, चाचपूट, षट्‌पितापुत्रक अशे पांच ताल आशिल्ले. उपरांत त्या दरेका तालाचें आंग दुप्पट, चवपट, आठपट अशें करून नवे ताल केले.

ग्रह : गिताची सुरवात आनी तालाची सुरवात हीं दोनूय एकाच वेळार वा फाटींफुडें जावप, हाका ग्रह अशें नांव आसा. गीत आनी ताल एकाच वेळार सुरू जाल्यार ताका अतीतग्रह आनी गिताआदीं ताल सु[...] जाल्यार ताका अनागतग्रह अशें म्हण्टात.

लय : दोन क्रियांतल्या अवकाशाक लय अशें नांव आसा. विलंबी[त] मध्य आनी द्रुत अशे लयीचे तीन प्रकार आसात.

यती : द्रुत, मध्य आनी विलंबीत ह्या तीन लयींचो गितांत [...] सादप, हाका यती अशें म्हण्टात. यतीचे समा, स्त्रोतोगता आनी गोपु[च्छा] अशे तीन प्रकार आसात.

प्रस्तार : विंगड विंगड रुपांनी तालाच्या आंगांची जी कल्पना करता[त] तिका प्रस्तार अशें म्हण्टात.

'गानं तालेन धार्यते' म्हळ्यार गायन हें तालाचेर आदारिल्लें आस[ा] अशें भरतान म्हळां. शाङ्‌र्गदेवान देशी तालांची संख्या १२० मानल्य[ा] कांय जाणांच्या मतान ती २२४ जाल्यार कांय जाण ती १०८ मानता[त] ह्या १०८ तालांतल्या कांय मुखेल तालांचीं नांवां अशीं आसात - चच्चत्पुट[म्] चाचपुटम्, षट्‌पितापुत्रकम्, उध्दट्टम्, आदिताल, दर्पणताल, चच्चर[ी] सिंहलीला, कंदर्प, सिंहविक्रम, श्रीरंग, रतिलीला, परिक्रम, गजलील[ा] त्रिभिन्न, राजचूडामणी, राजताल, हंसनाद, जयमंगल आनी हेर.

सद्याच्या हिंदुस्थानी संगितांत त्रिताल, झपताल, रुपकताल, दादर[ा] धमार, केरवा, झूमरा, दीपचंदी हे ताल प्रचलित आसात. कर्नाट[क] संगितांत ध्रुवताल, मठ्यताल, रूपकताल, झंपाताल, त्रिपुटताल अड्‌डताल आनी एकताल हे ताल प्रचारांत आसात.

भारतीय संगितांत ताल वाद्यां म्हणून तबलें, पखवाज, मृदंग [...] वाद्यां आसात जाल्यार मुदंगम्, घटम् हीं तालवादयां दक्षिण भारती[य] संगितांत प्रचलीत आसात.

पुर्विल्ल्या काळांत तालासंबंदीचे जायते ग्रंथ निर्माण जाल्ले. भरता[चें] नाट्यशास्त्र, आदिभरतम्, दत्तिलम्, भरतार्णवम्, संगीतरत्नाकर[,] तालसमुद्र ह्या ग्रंथांनीय तालाविशीं म्हायती मेळटा. तमीळ भाशेंतू[य] तालाविशीं जायते ग्रंथ आसात. भरताच्या नाट्यशास्त्रांतल्या ता[ल] अध्यायांतले चच्चत्पुटवी हे पुर्विल्ले ताल, १०८ ताल आनी ध्रुव बी सा[त] सालगसूडक ताल हांचे उल्लेख आसात. पूण तातूंत १०८ तालांचीं नां[वां] वा विस्कटावणी ना. दत्तिलम् ह्या ग्रंथांत नाट्यशास्त्रांतलीच विस्कटावण थोडेभितर दिल्या. संगितरत्नाकरांत नाट्यशास्त्र, आदिभरतम् आनी हे[र] संगिताविशींचे ग्रंथ हातूंतली माहिती एकठांय करून एक तालाध्या[य] बरयला. आदिभरतम् आनी भरतार्णवम् ह्या ग्रंथांनी मेळपी १०८ तालां[चीं] नांवां सारकींच आसात.

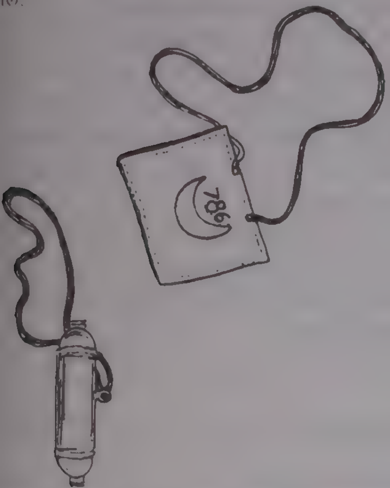
- चंद्रशेखर नारिंग्रेक[र]

तावज :

तांत्रिक संदर्भ आशिल्ली, अलंकारासदृश्य अशी प्रतिकात्म[क] वस्त. तावज हें उतर अरबी उतर ताविज्ञ हाचेवयल्यान आयलां. मराठी[ंत] ताविजाक ताईत म्हण्टात आनी हो शब्द ताई आनी एतु (राखण) ह[्या] दोन कन्नड शब्दांवयल्यान तयार जाला. फातर, धातू, लाकूड आ[दी] वस्तूंसावन तावज करतात. पुर्विल्ल्या काळासावन भुतां - खेतांपसून [...] अदृश्य शक्तींपसून राखण जावंची, ह्या हेतान तावज गळ्यांत, दंडार [...] कमराक बांदपाची चाल आसा. तावज तयार करतना कांयकडेन मंत्रांचो उपेग करतात. तावजाचो संबंद जादूविद्येकडेन आसा. शक्त, बुध्द, विद्[या] धन, विजय आनी सिध्दी हांचे प्राप्तीखातीर तावज उपेगी पडटा अस[ें]

…ज आसा.

आदिम काळांत ताविजाचे दोन वर्ग आसले, व्यक्तिपरक आनी सामान्य. …्या वर्गांतलो तावीज भायल्या शक्तींपासून मनशाची राखण करपी …ी शक्ती दिवपी आसले, हे तावीज मनीस आंगार घालतालो. दुसरो …ज घर-दार, जनावरां, शेतां-बागांची राखण करपाक, घरांचेर- शेतांचेर …ताले.

पुराणवस्तू संशोधनांत जायत्या तरांचे तावज दिश्टी पडटात. …र्ववेदात तावज ह्या अर्थान 'मणी' हो शब्द वापरला. खादिरमणी …र रुखापसून केल्लो), पर्णमणी (पळस रुखापसून केल्लो), केशमणी, …ण्यमणी अशीं नांवां वेदांत मेळटात. जे वस्तूचो मणी करपाचो आसता, … वस्तू जळोवन, तिच्या गोबराभोंवतणीं लाख गुठलावन, ताची गुळी …रून भांगराचे पेटयेंत दवरतात आनी त्यावेळार अथर्ववेदांतले मंत्र …णपाचे आसतात, अशें अथर्ववेदांत सांगलां.

तावज हो शंख, शिंपी, मोती, शींग, दांत, नाखूट आदी वस्तूंचोय …रतात. कांय खेपे कसल्याय जनावराचो अवशेश तावज म्हणून बांदतात. …ल्यार ह्या जनावराचो गूण तावज घालपी मनशांत येता, असो समज …सा. वचत थंय येस मेळचें, भलायकी बरी उरची, धन मेळचें हेखातीर …विजाचो उपेग करतात. पूण चड करून तावज भुतांखेतांपसून आनी …ताच्या रागापसून राखण मेळची, कोणाची वायट नदर लागची न्हय …खातीर वापरतात.

कागदार वा भूर्जपत्रार मंत्र बरोवन तो एके धातूचे पेटयेंत दवरून हो …ावज गळ्यांत बांदूक दितात. कुराणांतलीं वचनां कागदार बरोवन तो …ागद एके रुप्याचे पेटयेंत दवरून ती गळ्यांत बांदपाची चाल मुसलमान …र्मांत आसा.

इजिप्तांतल्या पुर्विल्ल्या समाजांत तावज बांदपाची चाल आशिल्ली. …हुदी, ग्रीक आनी रोमन ह्या लोकांमदींय ही पद्दत आशिल्ली. …मेरिकेंतल्या मोकोव्ही ह्या आदिवासी लोकांमदीं हरणाचे खूर दंडार वा …तार बांदपाची चाल आसा.

चिटी-दोरे हो तावजाचोच एक प्रकार, एका थरावीक म्हुर्ताचेर …गवेगळ्या रंगांचे दोरे घेवन तांकां गांठी मारून चिटी-दोरे तयार करतात.

- कों. वि. सं. मं.

ताश्कंद : रशियन संघराज्यांतल्या उझबेकिस्तान प्रजासत्ताकाची राजधानी. मध्य आशियांतल्या खुष्कीच्या वेपारी मार्गाचेर वशिल्लें हें एक पुर्विल्लें व्हड शार सिरदर्या न्हंयेच्या चिरचिक हे उपन्हंयेचेर आसा. आठव्या ते इकराव्या शतमानांतल्या अरब सत्तेउपरांत हांगा मंगोल, उझबेक, कझाक, कोकंद आदी खानती (खानाच्या ताब्यांतलो वाठार) जाल्यो. १८६५त हें शार रशियेन घेतलें. १९१७त सोव्हिएत सत्ता येतकच हें शार सुर्वेक तुर्किस्तान स्वायत्त प्रजासत्ताकाची राजधानी आशिल्लें. उपरांत १९३०त समरकंदा बदला उझबेक प्रजासत्ताकाची ताश्कंद ही राजधानी जाली.

ट्रान्स-कॅस्पियन हो रेल्वेमार्ग ह्या शारांतल्यान गेल्यान ताका खुबूच नामना मेळ्ळी. हें एक व्हड उद्येगीक केंद्र आसून हांगा शेताचीं अवजारां, खणयंत्रां, रेडिओ, विजेच्यो सरयो आनी उपकरणां, रसायनां, फर्निचर, कातडी सामान, मातयेचीं आयदनां, अन्नपदार्थ हांचे व्हड कारखाने आनी पिठागिरण, कापडगिरण, कापूस पिंजप, सोरो, डबेबंद पदार्थ, मास, तंबाकू आदी वेगवेगळे उद्योग हांगा चलतात. चिरचिक न्हंयेचेर धरण बांदून शारांत जायतीं खारजां आनी वीज हाडल्या. शारांत विद्यापीठ, उद्येगीक, वैजकी, शेतकी आनी शिक्षक प्रशिक्षण म्हाविद्यालयां, उझबेक शास्त्र अकादमी, राश्ट्रीय ग्रंथालय, इतिहासीक संग्रहालय, नाटकघर आदी जायत्यो शिक्षणीक आनी संस्कृतीक संस्था हांगा आसात. १० जानेवारी १९६६त भारत आनी पाकिस्तान हांचेमदीं जाल्लो 'ताश्कंद करार' ह्याच शारांत जालो. तेन्नाच स्वतंत्र भारताचो दुसरो प्रधानमंत्री लालबहादूर शास्त्री हाका ह्याच शारांत अकस्मात मरण आयलें.

- कों. वि. सं. मं.

ताश्कंद कबलात : भारत आनी पाकिस्तान हांचेमजगतीं रशियेंतल्या ताश्कंद शारांत १० जानेवारी १९६६ दिसा जाल्ली कबलात. भारतावयल्या पाकिस्तानी घुरयेक लागून ५ ऑगस्ट ते २३ सप्टेंबर, १९६५ मेरेन जाल्लें झूज हे कबलातीन सोंपलें. भारताचे तेन्नाचे प्रधानमंत्री लालबहादूर शास्त्री आनी पाकिस्तानचे राष्ट्रपती अयुब खान हांचे मजगतीं सोव्हिएत प्रधानमंत्री कोसिजिन हांचे मध्यस्थीन ४ जानेवारी १९६६ सावन वाटाघाटी जावन १० जानेवारीक णव कलमी कबलातीचेर दोनूय फुडाऱ्यांनी निशाण्यो केल्यो.

हे कबलातीवरवीं दोनूय देशांनी (१) संयुक्त राश्ट्र - सनदेप्रमाण एकामेकांकडेन बरे शेजारसंबंद निर्माण करपाची आनी एकामेकांआड सैन्यबळाचो उपेग करिनासतना, एकामेकांमदल्यो धुस्पटी शांततायेन सोडोवपाची हमी दिली. (२) २५ फेब्रुवारी, १९६६ च्या भितर आपापलीं सैन्यां ५ ऑगस्ट, १९६५ दिसा आशिल्ले सुवातेर परत घेवपाचें मान्य केलें.

कबलातींतलीं हेर कलमां फुडलेप्रमाण - (३) एकामेकांच्या भितरल्या कारभारांत धवळाधवळ करप ना. (४) एकामेकांआडच्या प्रचाराक आळाबंदा हाडप. (५) एकामेकांचे राजदूत परत स्थानापन्न करून १९६१ चे व्हिएन्ना कबलातीप्रमाण तांचे सुरक्षीततायेची वेवस्था करप. (६) एकामेकांमदले अर्थीक आनी वेपारी संबंद, दळणवळण आनी सांस्कृतिक दिवप-घेवप पुनरुज्जीवन करप आनी अस्तित्वांत आशिल्ली कबलात चालीक लावप. (७) झुजांतल्या बंद्यांची अदलाबदल करप. (८) दोनूय

तासो

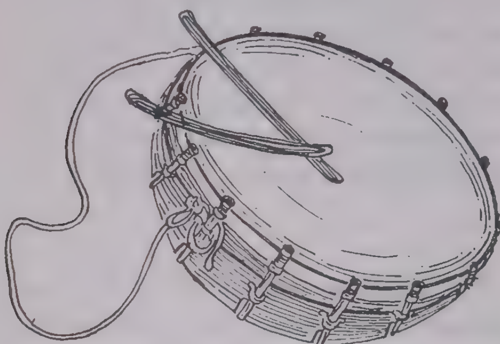
देशांतल्या लोकांक व्हडा संख्येन देशत्याग करचो पडचोना अशी परिस्थिती तयार करप आनी झूजकाळांत दोनूय देशांनी एकामेकांची आस्पत आनी संपत्त ताब्यांत घेतिल्ली आसल्यार, ती परत करपाखातीर वाटाघाटी करप. (९) अती उंचेल्या आनी हेर पांवड्यावयल्या हितसंबंदाच्या प्रस्नाचेर वेळोवेळ विचार करप.

हे कबलाती उपरांत भारताचे प्रधानमंत्री लालबहादूर शास्त्री हाका ताश्कंदांतूच काळजा आताकान मरण आयलें.

– कों. वि. सं. मं.

तासो : गोंयचें एक लोकवाद्य. पुर्विल्ल्या काळासावन हें वाद्य गोंयांत घोळणुकेंत आसा अशें दिसता. कारण गोंयांतल्या पंचवाद्यांतलें तासो हें मुखेल वाद्य. पोरण्या चित्रांनी आनी शिल्पांनी तासो वाजोवप्याचें चित्र वा ताची आकृती पळोवपाक मेळटा.

तासो हें पांटलो वा कायलीच्या आकाराचें तांब्याचें वा पितळेचें वाद्य आसता. कांय ताशे पितूळ - तांबे अशा मिश्र धातूपसून तयार करतात. अशे तरेच्या ताशाक 'गंगाजमनी तासो' अशें म्हण्टात.

ताशाची पुडी (तोंड) बोकडेच्या चामड्यान सादयतात. वेताच्या आंटयार चाप बसोवन दोरयेन चामडें सादयतात. आतांचे ताशे लोखणी पट्टेच्या आटयान सादयतात. लोखणाचे पट्टेक लागून ताका स्क्रू लावपाक मेळटात. चावयेच्या आदारान ताशा भोंवतणचे स्क्रू आंवुळटात आनी आवाजाची पट्टी थारायतात. हे स्क्रू उणेंच ते बारा आनी चडूच ते अठरा मेरेन आसतात. वाजोवपी आपले खोशयेप्रमाण हे स्क्रू बसोवन घेतात. ताशाचो व्यास एक फूट ते सवाय फूट इतलो आसता.

दोनूय हातांनी हातभर लांबायेच्यो दोन वेताच्यो बडयो घेवन हें वाद्य वाजयतात. तासो चडसो गळ्यांत घालून वाजयतात. भारतीय तालशास्त्रांतले सगळे ताल ताशाचेर वाजोवं येतात. ताशाचें वादन एकेरी केन्नाच आसना. ताचे बोल धोलकें ह्या वाद्यान पुराय जातात. वांगडा शेनाय, सूर्त आनी कांसाळें हीं वाद्यांय आसतात. धोलकें, शेनाय, सूर्त, कांसाळें वाजोवपी वादक वेगळे आसतात. पंचवाद्य मेळांत तासो हें मुखेल वाद्य आसता. तासो, शेनाय वाद्याक साथ करता पूण तासो आनी ताचीं सांगाती वाद्यां नासतना फकत शेनाय वाजली जाल्यार ताका रंग येना.

तबल्यार येवपी बोल ताशाचेर येतात. धोलकें आनी तासो ह्या दोगांचोय आवाज एकमेकांत भरसतकच शास्त्रीय ठेको,- मुखडो आयकल्लेवरी दिसता.

ताशाच्या आवाजाची सुरवात 'त' करून जाता. तासो चडूच कड[illegible] आसलो जाल्यार तो 'क' कार भासता. तासो वाजयतना, सरपट काड[illegible] आसतना तीर किटतक, धीरिकिट तक वा चौपट, आठपट लयेच[illegible] वेळार 'टर्रर' असो बरो आवाज येता. वेताच्यो बडयो एके खाशेले तरे[illegible] ताशाच्या कांठार मारतात आनी आवाज काडटात.

गोंयांत गांवगिऱ्या वाठारांनी ग्रामदेवतेचे जात्रेसारक्या उत्सवा वेळा[illegible] समाजीक म्हत्वाच्या कार्या वेळार वा लग्न, मूज सारक्या मंगलकार[illegible] प्रसंगां वेळार जें पंचवाद्य मेळाचें वादन जाता तातूंत ताशाचो आस्प[illegible] आसता. गोंयांत शिगम्याच्या वाजपांत विशेश करून मेळाच्या वाजप[illegible] तासो हें एक मुखेल वाद्य आसता. मेळांत उणे ते दोन तरी ताशे, धो[illegible] आनी कांसाळें आसता.

गोंयच्या जात्रांनी जंय रथोत्सव जाता, थंय रथाचें नाचोवप [illegible] मुखेलपणान ताशाच्या तालार चलता. मंगल कार्या वेळार ताशाचें सौ[illegible] वादन आसता. जाल्यार जात्रे वेळार आनी शिगम्यांतल्या मेळांनी रौ[illegible] रसांतलें वादन आसता.

– कों. वि. सं. [illegible]

तास्सो तोरकातो : (जल्म : ११ मार्च १५४४, सॉरेंतॉ; मरण [illegible] २५ एप्रिल १५९५, रोम).

इटालियन म्हाकवी. ताच्या बापायचें नांव बेरनार्दो आशिल्लें. तास[illegible] तोरकातोक कवी म्हणून खूब नामना मेळिल्ली.

पॅडचुआ आनी बोलोन्ह्यांत ताणें कायदो, तत्त्वगिन्यान आ[illegible] अलंकारशास्त्र ह्या विशयांचो अभ्यास केलो. पॅडचुआंत आसतनाच ता[illegible] रिनाल्दो (१५६२) हें आपलें पयलें महाकाव्य बरयलें.

१५६५त तो कार्डिनल लुईजी देश्त हाचेकडेन फॅरारांत नोकर[illegible] लागलो. उपरांत तो फॅराराचो ड्यूक आफोन्सो दुसरो हाच्या आलाशिऱ्या[illegible] रावलो. हांगा आसतनाच दरबाराचे मनरिझवणे खातीर ताणें आमींता [illegible] गोपनाटक (Pastural drama) बरयलें. उपरांत १५८१ वर्सा त[illegible] जेरूसलेम लिबेराता हें आपलें नामनेचें म्हाकाव्य पुराय केलें. १५७५[illegible] पयल्या धर्मझुजा वेळार गॉडफ्री ऑफ बुयाँ हाणें जेरूसलेम कशे जिख[illegible] हो ताचो विशय आशिल्लो. पूण तें प्रकाशीत करचे पयलीं ताणें क[illegible] जाणकारांक वाचपाक दिलें. तांचेकडल्यान ह्या म्हाकाव्याचेर खर टि[illegible] जाली आनी ही टिका ताका सोंसलीना. ताका पिशेपणाचे झटके येवप[illegible] लागले. ताणें एका चाकराक सुरयेन तोपलो म्हणून ताका बंदख[illegible] भोगची पडली. थंयचो सुट्टकच वो सॉरेंतॉंत भयणीगेर रावलो. १५[illegible] वर्सा तो परतो फॅराराक आयलो. उपरांत तो इटलीभर भोंवत राव[illegible] ह्याच काळांत ताणें तोरीस्मोंदो ही शोकात्मिका पुराय केली. जेरूसल[illegible] लिबेराताचेर जाल्ली टिका ताका याद आशिल्लीच. तें मतींत दवर[illegible] ताणें तें म्हाकाव्य जेरुसलेम कॉन्किस्ताता ह्या नांवान परत बरो[illegible] काडलें. पूण तें निरूपयोगी थारलें. १५९४ वर्सा तास्सो रोमाक आयल[illegible] थंय ताचो व्हड भोवमान जावपाचो आशिल्लो. पूण ताचे पयलींच तो दु[illegible] पडलो आनी तातुंतूच ताका मरण आयलें.

प्रभोधन काळाचो अस्त आनी प्रतिरेफॉर्मेशनाचो भार हांच्या काळांत तास्सो हो कवी. ताणें एके वटेन सर्जनशील प्रेरणा घेवन उत्स्[illegible]

ाश्कार करचेली ओड आनी दुसरे वटेन कलासाहित्याक काटेकोर ाी बांदून घालपी शक्ती हांचेमदली वांट सोदचेलो यत्न केलो.

क्रिस्ती धर्मझूज हो ताचो विशय आसलो तरीय ताचे हाताळणेंत ंदतायवादी प्रवृत्ती दिसता. 'जेरुसलेम लिबरेटेड' ह्या ताच्या ाव्यांत ताणें ॲरिस्टॉटलाच्या नेमांचें पालन करूंक ना. तातूंत ताणें तीं उपकथानकां हाडलीं आनी तीं भावगेय पद्दतीन मांडलीं. तास्सोच्या म्हाकाव्याविशीं त्या काळांतल्या समिक्षकांचें व्हडलेशें बरें मत नाशिलें. ा इटलीच्या व्हड म्हाकाव्यांत ताचो आस्पाव जाता.

तास्सोन २,००० भावकविता बरयल्यात. आधुनीक कवितांचीं कांय ोलपणां तातूंत आयज समिक्षकांक मेळ्ळ्यांत. फ्रेंच प्रतीकवादाचीं पूर्व ाय ताच्या कवितांनी आसात. ते नदरेन तांचें परत मोलावण चालू ा.

- डॉ. किरण बुडकुले

कव्हिल : (१८०५-१८५९). एकुणिसाव्या शतमानांतलो नामनेचो राज्यशास्त्रज्ञ आनी इतिहासकार. ताचें पुराय नांव ॲलेक्सीद ंव्हिल. 'अमेरिकेंतली लोकशाय' १८३५-४० (Democracy in erica) आनी 'पोरणी राजवट आनी फ्रेंच राज्यक्रांती' १८५६ (The regime and the French Revolution) हे ताचे दोन ग्रंथ लोकप्रिय ते.

तॉकव्हिल हो उदारमतवादी सामन्तशायेचो पुरस्कर्तो आशिल्लो. पूण सामन्तशाय तिगची ना, लोकशायेचे वावटळींत ती रोखडीच नानपश्चात ाली हाची ताका खात्री आसली. जुलय १८३०त फ्रांसाचे क्रांतीउपरांत फिलिपी हो 'नागरीक राजा' अधिकाराचेर आयलो. तॉकव्हिल पयलींचे ाीं राजवटीचो तो चाहतो आशिल्ल्यान ताचें हे नवे राजवटीकडेन सूत ाळेंना. ब्रिटनांतल्या सनदशीर राजेशायीचें स्वरूप ना जावन समाजीक ातेच्या वातावरणांत फ्रांसान प्रवेश केला, हाचेविशीं तॉकव्हिलाची खात्री ाी, म्हणून ताणें आपलो इश्ट बोमॉन्त हाचेवांगडा अमेरिकेंतले ख्यास्त ाी बंदखण पद्दतीचो अभ्यास करपाखातीर १८३१-३२त त्या देशाची ाडी केली. णव म्हयन्यांचे हे भोंवडेचेर आदारीत ताणें 'अमेरिकेंतली ाकशाय' हो ग्रंथ बरयलो.

अमेरिकेवयल्या ह्या ग्रंथान तॉकव्हिलाक फ्रेंच ॲकॅडमी आनी विद्वानांच्या संस्थांचें मानादीक वांगडीपद मेळोवन दिलें. ह्या ग्रंथाच्यो युरोपांतल्या ावेगळ्या देशांनी आवृत्ती आयल्यो. इंग्लंडांत ताका १८३५त बुदवंतांनी ाकार दिलो. जॉन स्टुअर्ट मिल हाचेकडेन, ताका लागून, तो संवाद दूंक शकलो.

तॉकव्हिल १८३९ सावन फ्रेंच संसदेच्या लोकनियुक्त सभाघराचो ाडी म्हणून खूब खेपे वेंचून आयलो. बंदखणींतल्यो सुदारणा, गुलामगिरी, ाहतवादी धोरण आदी विशयांवेल्या सभाघराचे समितीच्या म्हणयाऱ्याचें ाम ताणें केलें. पूण बरें उलोवपाचें व्हडलेशें कसब नाशिल्ल्यान आनी ाजकारणांतल्या गजालींची तडजोड करपाची वृत्ती नाशिल्ल्यान तो ाष्ट्रीय राजकारणांत चड येस मेळोवंक शकलोना.

पॅरीसांतल्या उद्येगीक कामगारांचे समाजवादी क्रांतीची (१९४८) ालूस तॉकव्हिलाक पयलींसावनूच लागिल्ली. ताका लागून फ्रांसांतल्या ादारमतवादी सनदशीर लोकशायेक धोको निर्माण जाला, अशें मत ताणें हे क्रांतीपयलींच केल्लें. ताचेपयलीं सामन्तशाय आनी लोकशाय हांच्या समन्वयाक ताणें तेंको दिल्लो आसलो, तरी निमाणें फळादीक जावंक नाशिल्ल्या ह्या राजकीय बदलांक लागून १८४९त तॉकव्हिलाक म्हत्वाचीं राजकीय पदां भुशोवप शक्य जालें. घटना समितीचो वांगडी म्हणून ताणें दोनदां वेंचणूक जिखली. घटना तयार करपी समितीचो तो वांगडी जालो आनी ॲसॅंब्लीचो उपाध्यक्ष जालो. तशेंच, विदेश मंत्री म्हणून ताची नेमणूक जाल्ली. ऑक्टोबर १८४९त लुई नेपोलियन राश्ट्राध्यक्ष जातकच ताणें तॉकव्हिलाक विदेश मंत्रीपदावयल्यान काडलो. लुई - नेपोलियनाच्या धोरणांक विरोध केल्ल्यान तॉकव्हिलाचीं सगळीं पदां काडून घेतलीं, तशेंच ताका बंदखणींत घालो.

जिविताच्या निमाण्या पर्वांत तॉकव्हिलान 'पोरणी राजवट आनी फ्रेंच राज्यक्रांती' ह्या विशयाक अनुसरून व्यक्ती स्वातंत्र्य आनी समता हांच्या एकामेकाविशींच्या संबंदांचेर आपल्या विचारांचो परत उच्चार केलो. ह्या ग्रंथावरवीं ताका परत युरोपांत प्रसिध्दी मेळ्ळी. सत्तेचें केंद्रीकरण आनी दुसरेवटेन लोकशायकरण ह्या दोन प्रवृत्तींचो परिणाम म्हणून व्यक्तीस्वातंत्र्याचो संकोच जाल्लो दिसता. लोकमतांक अवास्तव म्हत्व मेळ्ळां. समाजाचें दृढीकरण जाता. मनीस क्षीण आनी दुबळो जाता. तॉकव्हिलान युरोपीय आनी अमेरिकन समाजांतली सत्ता उद्देगीकरण, स्तरीकरण आनी लोकसमूह संस्कृताय ह्या क्षेत्रांतल्या प्रवृत्तींचो अभ्यास केलो.

नोकरशाय हें आर्विल्ले राज्यसंस्थेंतल्या सत्तेच्या केंद्रीकरणाचें एक मुखेल साधन आसता, अशें तॉकव्हिल मानता. लोकशायकरणाक लागून नोकरशाय चड बळिश्ट जाता. मध्ययुगीन समाजांतली समाजीक श्रेणी (hierarchy) प्रदेशीकताय आनी स्थानिकताय सोंपिल्ल्यान सत्तेचें केंद्रीकरण वाडटा आनी राजकीय केंद्रीकरणाक नेट येता. ताका लागून समाजीक समानीकरणाची प्रक्रिया वाडटा. क्रांती, सकयल्या वर्गाची भुमिका, साक्षरतायेचो पांवडो आनी झुजां हांकां लागून नोकरशायकरणाची प्रक्रिया खोल मूळ धरता. नोकरशायेच्या वर्चस्वाक लागून सर्वाधिकारशायेचो धोको उपरासता, अशी शिटकावणी तॉकव्हिलान दिल्या.

भोवमताचो जुलूम (Tyranny of majority) आर्विल्ल्या युगांत वेगवेगळ्या कारणांक लागून वाडटा. लोकशायीकरणाच्या मुळाव्या प्रवृत्तींक लागून, तशेंच लोकमताच्या आर्विल्ल्या युगांतल्या म्हत्वाक लागून भोवमताचो जुलूम वाडटा, अशें तॉकव्हिल मानता. लोकशायेंतल्या लोकमताचे थिरायेक लागून राज्यक्रांतीच न्हय जाल्यार बौध्दीक स्वातंत्र्यूय अशक्य जाता, अशें ताचें म्हणणें आशिल्लें. लोकशायेच्या ह्या आर्विल्ल्या युगांत व्यक्तीस्वातंत्र्य तिगोवपाचें आसल्यार स्वायत्त संस्था, बळिश्ट थळावीं शासनां, स्वमताचो आग्रो धरपी कायदेतज्ञ आनी हेर वेवसायीक शासनसंस्थांतले सत्तेचें विभाजन ह्यो तजवीजो गरजेच्यो आसतात, अशें तॉकव्हिल हाणें सांगिल्लें.

उद्येगीक युगांत अमेरिकेंत अर्थीक मंदीन मदीं मदीं अर्थवेवस्था इबाडटा. तिचें मूळ शेतकारांच्या मनांत वेपाऱ्यांचे बरोबरीन समाजीक पांवडो मेळचो, हे वस्तुस्थितींत लिपलां, अशी एक उपपत्ती तॉकव्हिल हाणें मांडली. ताणें अमेरिकेंतली नागरी समानताय, स्वयंसेवी संस्था आनी संघटणांचें प्राबल्य, थळाव्या शासनसंस्थांची स्वायत्तताय आनी घटनेन स्थापन केल्ल्या शासनसंस्थांतल्या अनुस्यूत सत्तेचें विभाजन ह्या राजकीय खाशेलपणांचो उल्लेख केलो.

तॉकव्हिलाच्या राजकीय विचारांचो प्रभाव ताच्या मरणा उपरांत अमेरिकेंतल्या विचारवंतांचेर जालोच. जाल्यार ताच्या समाजशास्त्रीय विचारांचो प्रभाव फ्रांस, जर्मनी आदी युरोपी देशांतल्या समाजशास्त्रांचेर जालो. फ्रांसाचे राजवेवस्थेंतलो उणाव, तेचप्रमाण ब्रिटनातलें तिचें खाशेलपण तॉकव्हिलान आपले बरपावळींतल्यान दाखयलां. अमेरिकेंतले वेवस्थेविशींय तॉकव्हिलान बारीकसाणीन निरिक्षण करून आपलीं मतां उक्तायल्यांत.

– कों. वि. सं. मं.

तिक्कन्न : (जल्म : इ.स. सु. १२२०; मरण : इ.स. सु. १२९०).

नामनेचो तेलुगू कवी. तो गौतमगोत्री आनी आपस्तंबसुत्री ब्राह्मण आशिल्लो. व्युत्पन्न पंडीत आनी कवी म्हणून ताच्या घराण्याची नामना आशिल्ली. ताचे आवयचें नांव अन्नांबा आनी बापायचें नांव कोमन्न. तिक्कन्न संस्कृत आनी तेलुगू भाशांचो पंडीत आशिल्लोच तेभायर विनयी, न्यायी चारित्र्यवान म्हणून ताची नामना आशिल्ली. नेळ्ळूरा लागसार आशिल्ल्या हरिहरनाथांच्या देवळाकडेन तो रावतालो. नेळ्ळूरचो राजा मनुमसिध्दी हाचेकडेन ताचो सबंद आयलो. ताची सुमाराभायली प्रतिभा आनी असामान्य बुध्दिमत्ता पळोवन ताणें ताका आलाशिरो दिलो. ताचे राज्यसभेंत तो मंत्री, सेनापती आनी राजकवी ह्या तीन पदांचेर आशिल्लो. एक फावटीं नेळ्ळूराचेर संकश्ट आयिल्लें आसतना ताणें वरंगळच्या काकतीय नृपती गणपतिदेव हाका आपलें काव्य गावन दाखोवन आपल्या आश्रयदात्याचेर आयिल्ल्या संकश्टापसून सोडोवपाक सैनिकी पालव मेळयलो. ताणें एक फावट सोमयाग केल्लो देखून ताका 'तिक्कन्न सोमयाजी' म्हणुनूय वळखताले. एक फावट हनुमकोंडा गांवांत गणपती काकतीय हाच्या फुडारपणाखाल एक वादसभा भरिल्ली. तिक्कन्नान हे सभेंत वांटो घेवन जैन आनी बौध्द पंडितांक हारयले आनी वैदिक धर्माचें व्हडपण सिध्द करून दाखयलें.

'निर्वचनोत्तर रामायण' ही ताची पयली रचना. हे रचनेंतल्या 'सीताचरित्र' ह्या भागांत ताच्या असामान्य कवित्वाचीं मुळां स्पश्ट दिसतात. हो ग्रंथ ताणें रामायणाच्या उत्तरकांडाचेर आदारून बरयला. उत्तरकांडाचेर तेलुगूंत रचना करपी तिक्कन्न हो पयलो कवी. ताणें हो ग्रंथ मनुमसिध्दीक ओंपला. 'आंध्र महाभारत' ह्या नांवान बरयल्ली महाभारताचीं निमाणीं पंदरा वर्सां हीच ताची मुखेल आनी म्हत्वाची रचना. तिक्कन्ना आदीं म्हाकवी नन्नय्या हाणें महाभारताच्या वनपर्वाच्या पुर्वार्धामेरेन ग्रंथरचना केल्ली. तिक्कन्नान आंध्र महाभारताचीं चार ते अठरा हीं पंदरा पर्वां रचून नन्नय्याचें अपूर्ण महाभारत पुराय केलें. हे रचनेंतलीं पंदरा पर्वां ताणें बरयल्ल्यान त्या ग्रंथाचें पुराय श्रेय ताकाच मेळ्ळें. देखुनूच ताका 'आंध्रव्यास' म्हण्टात. तशेंच ताका 'कविब्रह्म' आनी 'उभयकविमित्र' अशींय नांवां ताका आसात.

तिक्कनाचें आंध्रमहाभारत म्हळ्यार व्यासाच्या महाभारताचो फकत तेलुगू अणकार न्हय. हे रचनेंत ताची स्वताची खाशेली अशी प्रतिभा पावला कणकणीं दिसता. ताणें आपले रचनेंत चड करून देशी छंदाचोच उपेग केला. मूळ ग्रंथांतलीं सामान्य उपाख्यानां ताणें घेवंकना. पूण वेदांताचें विवेचन मात संक्षेपान केलां. द्रोणाचें पांडवप्रेम, कर्णाची राजभक्ती, शकुनीचें धूर्तपण, अर्जुनाचो पराक्रम, अभिमन्यूचो व्यूहभेद आदी भाग उल्लेख करपासारके आसात. मंत्रीपदाचे आनी शिश्टायेचे अण[...] आशिल्ल्यान कृष्णाचें वर्णन ताणें प्रभावीपणान केलां. जायतेकडेन [...] ग्रंथापरसूय ताची रचना सरस आशिल्ल्यान तिक्कन्नाच्या महाभारत[...] तेलुगू साहित्यांत स्थान मेळ्ळां. रचनेंतलें नाट्य, मानवी सभ्य गिर[...] आनी भाशेंवयलें असामान्य प्रभुत्व हे तीन विशेश गूण ताच्या महाभारत[...] दिसतात.

निर्वचनोत्तर रामायण आनी आंध्रमहाभारत हांचेभायर कविसार्व[...] छंद वा कविवाग्बंध, विजयसेन आनी कृष्णशतक ह्या ग्रंथांची रचना त[...] केली.

तिक्कन्नाच्या महाभारताचेरय ताचीं हातबरपां, भाश्यां, विवरणां अ[...] भरपूर साहित्य उपलब्ध आसा. के. व्ही. रामकोटीशास्त्री, [...] लक्ष्मीनारायणराव, सी. वीरभद्रराव आनी के. व्यासमूर्तीप्रभृत[...] तिक्कन्नावयले अभ्यासपूर्ण ग्रंथ उल्लेख करपासारके आसात. तिक्कन्ना[...] काळांतल्या आनी ताचे उपरांतच्या कवींचेर तिक्कन्नाचो खुबूच प्र[...] पडिल्लो दिसता. नन्नय्याचें अपूर्ण वनपर्व तिक्कन्ना उपरांत सुमार श[...] वर्सांनी एर्राप्रेगडान पुराय केलें. सुमार तीन वर्सांच्या काळांत आंध्रमहाभा[...] ग्रंथ तीन महाकवींचो हातभार लागून पुराय जालें. पूण तातूंतलो च[...] चड वांटो तिक्कन्नाचो आसा.

– कों. वि. सं.[...]

तिखी : (मराठी : दालचिनी, दारुचिनी; कन्नड : लवंगे ह[...] संस्कृत : तमालपत्र, गुडत्वक; इंग्लीश : सीलोन सिनॅमॉन, सिनॅमॉन [...] लॅटीन : सिनॅमोमम झेलॅनिकम; कूळ : लॉरेसी).

सदांच पाचवेंचार उरपी हें झाड ७-१० मी. ऊंच वाडटा. त[...] उंचाय चडांत चड २० मी. लेगीत जावं येता. पानां १०-१८ सेंमी. [...] आसतात आनी तांकां भायलेवटेन तिकतीकसाण मारता. पानाक 'तमाल[...] म्हण्टात. जानेवारी म्हयन्यांत झाडाक फुलां येतात आनी जुलय, ऑग[...] म्हयन्यांत फळां तयार जातात. फळां जांबळांभाशेन आसतात.

हे वनस्पतीचो उगम श्रीलंकेंत जालो असो उल्लेख मेळटा. श्रील[...] ह्या पिकाची लागवड व्हड प्रमाणांत जाता. तेभायर सेशॅल्स, ब्राझी[...] जामायका ह्या देशांनी तिखयेची लागवड करतात. भारतांत केरळ त[...] कर्नाटक आनी महाराष्ट्र राज्याचे दर्यादेगेवयल्या वाठारांनी तिख[...] लागवड करतात. गोंयांत तिखयेची खासा अशी लागवड करिन[...] भाटांनी आनी कुळागरांनी थोडींभोव झाडां लायिल्लीं दिसतात.

तिखयेचे दोन प्रकार आसात - रानांतली तिखी आनी रोवप[...] तिखी. तिखयेच्यो खास अशो सुदारीत जाती विकसीत जावंक न[...] खंयचेय जमनींत तिखयेचें पीक येवपाक शकता. रेंवट जमनींत थो[...] प्रमाणांत सेंद्रीय सारें भरसून तिखी लायल्यार तिखयेचें उत्पन्न [...] मेळटा. जमनीची प्रत आनी हवामान हांचेर तिखयेची प्रत अवल[...] आसता.

तिखयेची लागवड बियांपसून करतात. गुठी, कलम लावनूय तिख[...] लागवड करूं येता. फळां पिकतकच तातूंतल्यो बियो काडून सुकय[...] आनी त्यो प्लास्टीकच्या पोतयांनी किल्लत घालतात. २-३ सप्तव[...] बियो किल्लून येतात. ४-१२ म्हयने पिरायेच्यो रोंपयो ६०×६०×६०[...] लांब, रूंद आनी खोल ४×४ मी. अंतराचेर नेमां मारून लायतात.

…ाक चड करून शेणखत, कंपोस्ट ह्यासारक्या सान्यांचो वापर करतात. …ाक चड करून भाटांनी आनी कुळागरांनी मिश्रपीक म्हणून लायतात.

तिखयेच्या कांडाचे सालीक तिखी म्हण्टात आनी तिचो मसाल्यांत …ग करतात. झाडाची उंचाय आनी कांडाची दाटसाण ३-५ सेंमी. …कच झाड जमनीपसून ३० सेंमी. उंचायेचेर कापतात. ह्या कापिल्ल्या …ाची साल काडून ती सुकयतात. ही साल उपरांत तिखी म्हणून …रतात. झाड कापले उपरांत जो ३० सेंमी. भाग उरता त्या भागाक …१ फुटवे येतात. हे फुटवे व्हड जातात. ह्या फुटव्यांपसून दोन - तीन …ांनी परत तिखी काडूंक मेळटा. तिखयेची साल काडपाचें काम …टोबर - नोव्हेंबर ह्या म्हयन्यांनी करतात. तिखयेचे सालीपसून आनी …ांपसून तेल काडटात. पानांतल्या तेलांत ७८ प्रतीशत युजॅनॉल जाल्यार …ींतल्या तेलांत ७०-८५ प्रतीशत सिनॅमिक आल्डिहायड आसता.

तिखयेचे सालीचो उपेग मसाल्याचे पदार्थ करपा वेळार करतात. …खयेचीं पानां (तमालपत्र) पुलावाखातीर वापरतात. तिखयेची साल …ी पानां वेगवेगळीं तेलां आनी वखदां तयार करपाक वापरतात. शाबू …नी चॉकलेटी तयार करपाकूय ह्या तेलाचो वापर करतात.

तिखयेक रोग वा किडींची व्हडलीशी लागण जायना.

– विश्राम गांवकार

…तर : फेजिॲनिडी कुळांतलें एक सुकणें. हाका तितिर अशेंय …टात. ह्या सुकण्याच्यो तीन जाती भारतांत मेळटात, त्यो म्हळ्यार …डो, काळो आनी रंगीत. ह्या तीन जातींमदीं करड्या रंगाचो तितर …रतांतल्या सगळ्या वाठारांनी दिश्टी पडटा. पूण काळो तितर फकत …र भारतांत आनी आसामांत मेळटा जाल्यार रंगीत तितर मलबार … सोडल्यार पुराय दक्षिणेंत मेळटा. हाका लागून करड्या रंगाचो …तर म्हणजेच सर्वसादारण तितर अशें समीकरण जालां.

करड्या तितराचें शास्त्रीय नांव फ्रॅंकोलायनस पॉंडिसेरिॲनस. मेकळ्या …नी सुक्या वाठारांतल्या दाट तणांत वा कांटयांच्या झोंपांनी तो रावता.

तो चडसो गांवगिऱ्या वाठारा लागसार वा शेताच्या लागसार दिश्टी पडटा. हें सादारण मध्यम आकाराचें कोंबये भशेन गुबगुबीत सुकणें. ताचे फाटीचो रंग करडो तपकिरी आसून ताचेर तांबशा रंगाची सया मारता. पोटा कडलो भाग …ळदुवसार आसून ताचेर काळसार पुडी कोराच्यो, वांकड्यो-तिकड्यो …ोळी आसतात. शेपडी मोटवी आनी काळसार तांबशा रंगाची आसता. …ळो तांबूस हळदुवो आसून ताचे भोंवतणी अर्द वाटकुळो काळो बारीक …टो आसता. ताची चोंच काळी आनी पांय तांबशे आसतात. नर आनी मादी हांचेमदीं व्हडलोसो फरक आसना.

ताच्या प्रजननाचो काळ थरावीक आसता. झोंपांनी जमीन खणून ल्हानसो फोंड मारून तातूंत तण घालून मादी घोंटेर तयार करता. ह्या घोंटेरांत मादी ४-८ लेव हळदुवीं वा धवीं तांतयां घालता. ह्या पक्षाचे थवे आपलें भक्ष्य सोदीत भोंवत आसतात. भोंवता आसतना ते नाखटांनी जमीन खणून मातयेंत भक्ष्य सोदतात. धान्य, बीं, वाळटी, तोळ, मुयो आनी हेर किडे हें तांचें भक्ष्य. तांकां हटकिल्यार ते रोखडेच तणांनी वचून लिपतात. हें एकदम वेगान धांवपी आनी वेगान उडपी सुकणें. पूण तें चड लांब उडूंक शकना. जायत्या लोकांक ह्या सुकण्याचो आवाज आवडटा. देखून ताका पांजऱ्यांनी पोसतात. तेचपरी हें सुकणें झगडपी आशिल्ल्यान ताचीं झुजांय लायतात.

– कों. वि. सं. मं.

तिबेट : भारताचे उत्तरेकडलो एक देश. हो हिमालयाच्या उत्तर भागाचेर, मध्य आशियेच्या एका सड्याचेर वसला. प्राचीन भारतीय वाङ्मयांत ह्या देशाचो उल्लेख खूब खेपे आयला. महाभारतांत हाका 'उत्तरकुरू' जाल्यार आर्यविद्यासुधाकर ह्या ग्रंथांत ताका 'त्रिविष्टप' म्हळा. तिबेट हो त्रिविष्टपाचोच अपभ्रंश. ह्या देशाक किन्नर खंड, किंपुरूष खंड, स्वर्गभूमि अशींय हेर नांवां आसात. तिबेटांतले लोक आपल्या देशाक पो, बोद वा भोट अशें म्हण्टात आनी आपणाक बोदपा वा भोपा अशें म्हण्टात. तिबेटाचें तिबेटी नांव बोद, मोंगोलियन 'थुबेत', चीनी 'तुफान', थायी 'तिबेट' आनी अरबी 'तुब्बत'.

तिबेटाच्या सड्याची समुद्रसपाटेसावन उंचाय ४,२५० मीटर आसून, ताचें क्षेत्रफळ २० लाख चौ. किमी. आसा. तिबेटाचो चडसो भाग दोंगरावळींचो आसा. तिबेटाचे उदेंतेक चीन, अस्तंतेक काश्मीर, दक्षिणेक नेपाळ, भूतान आनी सिक्कीम आनी उत्तरेक चीनी तुर्कस्थान आसा. संवसारांतल्या चडशा म्हत्वाच्या न्हंयांचें उगमस्थान ह्या सड्याचेर आसा. सिंधू, सतलज, त्सांगपो (ब्रह्मपुत्रा), काली, गंधक, कोसी, इरावती, सॅल्वीन, मेकाँग, यांगत्सी आनी ह्वांग हो ह्यो न्हंयो ह्याच सड्याचेर सुरू जातात. तिबेटी लोक सिंधूक सेंग्गे खबाब म्हळ्यार शींव मुखोद्भूत, सतलजाक ग्लांगचेन खबाब म्हळ्यार गज मुखोद्भूत, शिमेलागसार भारतांत उगम पाविल्ले गंगेक र्मान्या म्हळ्यार मयूर मुखोद्भूत आनी ब्रह्मपुत्रेक र्तामचोग खबाब म्हळ्यार अश्व मुखोद्भूत म्हण्टात.

तिबेटाचो आग्नेय, दक्षिण आनी नैऋत्येवटेनचो सुमार अर्दो भाग म्हळ्यार चीनाचो तिबेट हो आयचो सित्सांग नांवाचो अस्तंतेकडलो स्वायत्त शीमविभाग. ताचें क्षेत्रफळ १२,२१,७०० चौ. किमी. आसून ताचो विस्तार सुमार २७° उत्तर ते ३७° उत्तर आनी ७८° उदेंत ते १०३° उदेंत इतलो जाता. ताचे उत्तरेक चीनाचो सिंक्यांग - ऊईगुर स्वायत्त विभाग, ईशान्येक चिंगहाई, उदेंतेक सेचवान प्रांत, आग्नेयेक युनान प्रांत आनी अस्तंतेक तशेंच दक्षिणेक भारत, नेपाळ, भूतान आनी ब्रह्मदेश हांच्यो शिमो आसात. भारताच्या जम्मू - काश्मीर, हिमाचल प्रदेश, उत्तर प्रदेश, सिक्कीम आनी अरुणाचल प्रदेश ह्या राज्यांच्यो शिमो तिबेटाक लागून आसात. १९५१ वर्सा पयलीं तिबेट हो स्वतंत्र देश आशिल्लो आनी ताचेर दलाय लामांची सत्ता आशिल्ली.

भुगोलीक नदरेन तिबेटाचे तीन मुखेल भाग जातात -

१) उत्तरेकडलो चांगटांग प्रदेश

२) दक्षिणेकडलें त्सांगपो देगण.

३) उदेंत आनी आग्नेय वटेनचो खाम विभाग.

उत्तरेकडलो चांगटांग वा ब्यांगथांग हो सरासरी ४,६०० मी. उंचायेचो पसरट आनी रूक्ष पठारी प्रदेश. ताचे उत्तरेक कुनलुन पर्वत आसून तातूंत उलूमुझ्ता हें ७,७२४ मीटर उंचायेचें तेमक आसा. ह्या सडयाचेर न्हंयो नात. पूण खाऱ्या उदकाचीं तळीं आसात. तातूंतलें 'नामत्सो' वा 'तेंग्रीनॉर' हें २,४७० चौ. किमी. हें मुखेल. कांयकडेन हून उदकाचेय झरे आसात. दक्षिण वाठारांत सिंधू न्हंयेचो उगम आसा आनी अस्तंत शिमेवयल्यान काश्मीरांतल्यान काराकोरम आनी लडाख श्रेणींचे फांटे आयल्यात. त्या भागांत गार्टोक हें शार आसा. तिबेटांत झिलिंग, यारब्रॉग्यू तशींच हेर कांय म्हत्वाचीं तळीं आसात. चांगटांग हो प्रदेश उदेंतेक ३,६०० मिटरांमेरेन देंवत गेला.

त्सांगपो देगण सगळ्यांत चड प्रगत आसून तातुंतूच ल्हासा ही राजधानी आनी शिगात्से, ग्यांगत्से हीं मुखेल शारां तशेंच मानस सरोवर आनी राक्षसताल हीं सरोवरां आसात. हाचे दक्षिण दिकेक हिमालयाची सगळ्यांत ऊंच रांक आसून तातूंत तिबेट, नेपाळ शिमेचेर जगांतलें सगळ्यांत उंचेलें तेमक माऊंट एव्हरॅस्ट (८,८४७.६ मीटर) आनी हेर तेमकां ७,००० मी. परस चड उंचायेचीं आसात. ह्या देगणाचे अस्तंतेक सतलजाचें देगण आसा. त्सांगपो (ब्रह्मपुत्रा) हिचो मानस सरोवरा लागसार उगम जावन सुमार १,५०० किमी. उदेंतेक हिमालयाक समांतर व्हांवत वचून उपरांत ती दक्षिणेकडेन भारतांत देंवता. हें देगण सुमार ३,६०० मीटर उंचायेचेर आसा. हांगाची जमीन पिकावळीखातीर बरी आशिल्ल्यान त्सांगपो न्हंयेचो शिंपणावळीखातीर बरो उपेग जाता. तिबेटांतल्या लोकांची चडशी वसणूक ह्याच भागांत आसा. त्सांगपो देगणाचे उत्तरेक कैलास दोंगरावळ आसून भितर ६,७१४ मीटर उंचायेचें कैलास तेमक आसा. हें हिंदू तशेंच बौध्द धर्मीय पवित्र मानतात.

उदेंत आनी आग्नेयेवटेनच्या खाम विभागांत खम्पा लोक रावतात. हाच्या उत्तर भागाक चामडो म्हण्टात. थंय 'चामडो' हें शार आसा. ह्या प्रदेशांत देर्जे गांवांत लामांचो व्हड मठ आसा.

ऊंच दोंगरावळी, तातूंत देगणां, ऊंच सडे, न्हंयो तशेंच गोड आनी खाऱ्या उदकाचीं तळीं हीं तिबेटाचे भुयेचीं खाशेलपणां.

तिबेटांत मे ते सप्टेंबरमेरेन गीम आसता. हांगाचें तापमान ३२°सॅ. मेरेन वता. ऑक्टोबर ते एप्रिलमेरेन शिंयाळो आसून तेन्ना उण्यांत उणें तापमान -४४° सॅ. मेरेन देंवता. रातीचें गिमाच्या दिसांनी लेगीत उदक शेंकेता. भारतीय मॉन्सुनाक लागून त्सांगपो आनी खाम भागांत पावस पडटा. ल्हासाक १५७ सेंमी. पावस पडटा. आग्नेय भागांत तो ४०० सेंमी. मेरेन पडटा. चांगटांग भागांत पावसाचें प्रमाण २० सेंमी. परस उणें आसता. पूण थंय खूब थंडी आनी वारें मारता. ऊंच सुवातींनी बर्फूय पडटा. हिमालयांत हिमरेशा सुमार ४,८७५ मीटर आनी उत्तरेकडेन सुमार ६,१०० मीटर उंचायेचेर आसता. दक्षिण आनी आग्नेय भागांत हवा बरी सूखदिणी आसता. सरासरी पावस ४५ सेंमी. मेरेन पडटा.

सतलज देगण, चुंबी देगण आनी खाम विभागांत दाट रानां आसात. तशेंच दक्षिण आनी उदेंत ह्या दोंगराळ भागांत दाट रानां आसात. तातूंत विलो, प्लर, ज्युनिपर, यू, सायप्रस, पायन, बर्च, अक्रोड, फर, ओक, साग, कोंडो, एल्म, बाभूळ आनी तसलेच तरेचीं कांट्यांचीं झाडां, च्याचीं झुडपां हे रूख; क्षुपे, नील पॉपी तशेंच हेर रानवटी फुलझाडां आ[...] मॅग्नोलिया कमळ, पॅन्सी, डेझी, गुलाब, ऑर्किड, ओलिएंडर, ऱ्हॅडोडॅड्रॉ[...] ॲस्टर हीं फुलझाडां खूब आसात.

उदकाम्हन्यांत जावपी तांबड्या फुलांचें ओंबू हें झाड आसा. ख्रेस[...] ह्या भक्कम झाडापसून वाडग्या सारकिलीं आयदनां करतात. ग्लां[...] ह्या विलो जातीच्या झाडापसून पांटले विणटात. हांगा जनावरांय र[...] आसात. याक, किआंग म्हळ्यार रानगाढव, रानरेडो, रानदुकर, रानमेंढ[...] रानबोकड्यो, कुरंग, काळवीट, हरणां, कस्तुरी मृग, वांस्वेल, बि[...] लांडगे, खोकड, तरस, वाघ, लांगूर, वानर, सायाळ, कोले, बीझ[...] मार्टिन, लिंक्स हीं जनावरां तशेंच सोरोप, विंचू, शेड्डो, सोंसो, घु[...] हेय आसात. ट्राउट, कॅटफिश हें नुस्तें, बेबो, कुल्ली, कांसव आनी ऑ[...] हेय प्राणी हांगा मेळटात.

हांगाचे टॅरियर आनी तिबेटन मॅस्टिफ हे सुणे प्रसिध्द आसात. [...] करून मॅस्टिफ हो रागीट आनी क्रूर सुणो शिकारेखातीर वापरत[...] गरूड, गीद, घुघूम, रानकोंबयो, टार्मिगन, कोगूळ, महोका, मैना, रॉबि[...] पारवे, ससाणो, डोमकावळो, चिमणी, कावळो, नायटिंगेल, गल, [...] बदक, हंस, शेल्डरॅक, सिर्नेमनटील, सिंगण्या हीं सुकणीं आसात. ब्या[...] हें बदकायेदें कुड्डें सुकणें तशेंच शेतांतलो मॉर्स डेन्स हें गोबराको[...] ल्हान सुकणें आड्डून शेतांतले लावणेची सुलूस दिता.

इतिहास - क्रिस्ता पयलींच्या काळांतलो तिबेटाचो चडसो कां[...] इतिहास मेळना. पूण तिबेटी दंतकथांवयल्यान तो थोडोसो समज[...] इसवी सनापयलीं पयल्या शेंकड्यांत मगध देशाच्या एका राजपु[...] तिबेटांत वचून आपलें राज्य स्थापलें आनी ताच्या ३२ वंशजांनी [...] राज्य केलें, अशी एक कथा आसा. कोसल देशाचो राजा प्रसेनजि[...] हाचो एक वंशज तिबेटाचेर राज्य करतालो अशीय एक कथा ति[...] ग्रंथांनी मेळटा. दुसऱ्या एका ग्रंथांत वत्स देशाचो राजा उदयन [...] वंशज तिबेटाचेर राज्य करतालो असो उल्लेख आसा. दंतकथेप्र[...] तिबेटांतलो पयलो मनीस, माकड आनी राक्षीण हांच्या संकरांतल[...] निर्माण जालो. चीनी इतिवृत्तकार तिबेटांतल्या कांय हेडग्या टोळ[...] उल्लेख करतात. ह्या टोळयांक चिॲंग म्हण्टाले. इ. स. पयलीं २[...] च्या अदमासाक तिबेटाचेर हे चिॲंग जमातीचें वर्चस्व आशिल्लें. [...] चीनाचे ईशान्येकडले कांय मुलूख आपल्या ताब्यांत घेवन, बॉन नां[...] सैमपुजेचेर आदारीत एक धर्म प्रसारांत हाडलो. हे लोक भुतांखेता[...] मानताले. हे जमातीन आपल्या राज्याच्यो शिमो हिमालयाच्या मुळाकस[...] कोकोनार सरोवरामेरेन वाडयल्यो. हातूंतलो एक 'पुग्याल' नांवाचो म[...] तिबेटाचो पयलो राजा आसुंये, अशें तिबेटी दंतकथा सांगतात. पूण [...] धर्माच्या इतिहासाप्रमाण न्यात्रीत्सेन पो (न्यात्रीसेनपो) होच इतिहा[...] नदरेन पयलो राजा. तो भारतांतल्या मगध (बिहार) प्रदेशांतलो[...] प्रसेनजित ह्या कोसल वंशीय घराण्यांतलो आसुंये, अशें एक मत अ[...] ताच्या काळांत खूब सुदारणा जाल्यो. उपरांत इ. स. च्या च[...] शेंकड्यांत तिबेट हें एक सत्तासंपन्न राष्ट्र जालें. हातूंतल्या पय[...] सत्तावीस राजांचे कारकिर्दीविशीं चडशी म्हायती मेळना. पूण अठ्ठाविस[...] राजा वेळार तिबेटांत बौध्द धर्मग्रंथ आयले आनी तेन्नासावन थंय [...] धर्माचो प्रसार जालो. बत्तिसावो राजा सॉंगत्सेन गाम्पो, हाणें राज[...] विस्तार केलो आनी बौध्द धर्माच्या अध्ययनाखातीर आपल्या एक मंत्र[...] हिंदुस्थानांत धाडलो. ताच्याच काळांत तिबेटांत बौध्दमठ, जोखां[...]

नेचें देवूळ आनी पोताला राजवाडो हांच्या बांदकामाक सुरवात जाली. चीनाचेर घुरी घाली आनी थंयचे राजकन्येवांगडा तो लग्न जालो. नेपाळी राजकन्येकडेनूय तो लग्न जाल्लो. चीनी राजकन्येन ले वांगडा बुध्दाच्यो मुर्ती हाडल्यो आनी देवळां बांदलीं. ह्याच राजान सा नगर वसयलें. काश्मिराचो राजा ललितादित्य हाणें तिबेटाचेर री करून अस्तंत तिबेटाचो लडाखासयत बरोचसो भाग आपल्या याक जोडलो. त्यावेळार काश्मिरांतल्यान बरेचशे बौध्द पंडीत चाराखातीर तिबेटांत गेले. उपरांतच्या २०० वर्सांनी तिबेटांत खूबशे क्रमी राजा जावन गेले. चीनावांगडा तांचीं सदांच झगडीं चालूच शिल्लीं. इ. स. च्या ११ व्या शेंकड्यांत भारतीय बौध्द पंडितांनी टाचेर आपलें धर्मीक वर्चस्व स्थापलें. इ. स. १२५० च्या अदमासाक ाच्या कुबलायखानान उदेंत तिबेट घेतलें. पूण उपरांत ताणें बौध्द ची दीक्षा घेतली आनी सगळ्या तिबेटाचेर शाक्य वंशांतल्या बौध्द ंूंची सत्ता मान्य केली. इ. स. १३४५ मेरेन आपलें वर्चस्व तिगयलें. उपरांत तिबेटी धर्मगुरूंनी थंयची राजकीय सत्ता आपल्या हातांत ली

पंदराव्या शेंकड्यांत तिबेटाचेर परतून मोंगोलियाचें वर्चस्व प्रस्थापीत लें. मोंगोलियाचो एक राजपूत आल्तनखान हाणें सोनाम ग्यात्सो ह्या माक 'ता' वा 'दलाई' हो किताब दिलो. मंगोलियन भाशेंत 'गिन्यानाचो सागर' असो ह्या शब्दाचो अर्थ जाता. गुस्त्रीखान ह्या मंगोल सेनापतीन ६४२ वर्सा तिबेटाचेर पुराय स्वामित्व प्रस्थापीत करून दलाई लामाक र्ममुखेल म्हणून मान्यताय दिली. चीनाच्या मंगोल आनी मांचू वंशीय जांनी बौध्द धर्म आपणायलो. ते दलाई लामाक आपलो धर्मगुरू मानताले.

उपरांतचे कितलेशेच दलाई लामा अल्पायुषी थारले. निमाणें इ. स. ७१८ वर्सा चीनान स्वताचे पसंतीच्या दलाई लामाक गादयेर बसोवन नी अंबन लोकांची ताच्या कारभाराचेर नियंत्रण दवरपाखातीर नेमणूक ली. इ. स. १७५० वर्सा तिबेटी लोक आनी चीनी अंबन हांचो व्हड ग्राम जालो. ह्या वेळार चीनाच्या सम्राटान सैन्य धाडून तिबेटाचेर पली सत्ता घट केली. इ. स. १७९२ वर्सा नेपाळी गुरखा सैन्यान बेटाचेर घुरी घाली त्या वेळार चीनाच्या सैन्यानूच तिबेटाची राखण ली. तेमेरेन इस्ट इंडिया कंपनीन तिबेटाकडेन व्हड वेपार सुरू केल्लो. ूण इंग्लिशांचे उर्बेनूच नेपाळान तिबेटाचेर स्वारी केली, हे समजुतीन बेटान हिंदुस्थानाकडले आपले सगळे वेव्हार बंद केले. उपरांत जम्मूचो जा गुलाबसिंग हाचो सेनापती झोरावरसिंग हाणें इ. स. १८४१ वर्सा तिबेटाचेर स्वारी करून थंयचे खूबशे किल्ले जिखले. इंग्लीश सरकारान तिबेटाकडेन वेपारी संबंद दवरपाखातीर खूब यत्न केले. पूण लामांनी ाका कांयच प्रतिसाद दिलोना. निमाणें हिंदुस्थानाचो व्हायसरॉय लॉर्ड र्झन हाणें इ. स. १९०३ वर्सा वेपारी आनी लश्करी अशें एक मिशन तिबटांत धाडलें. पूण लामा सरकारान ताचीय दखल घेतलीना. तेन्ना मिशनान सरळ ल्हासाचेर चाल केली. दलाई लामा भियेवन चीनांत पळून गेलो. उपरांत ब्रिटिशांनी लामाच्या अधिकाऱ्यांक आपल्याक जाय तशी कबलात करपाक लायली. पूण रशिया आनी चीन हांकां हें मानवलेंना. तेखातीर हे कबलातीची अंमलबजावणी केन्नाच जालिना. उरफाटें, इ. स. १९०६ वर्सा भारत सरकारान चीनाकडेन एक कबलात करून तिबेटाचेर चीनाची सत्ता मान्य केली. उपरांत इ. स. १९०९ वर्सा दलाई लामा ल्हासाक परतून आयलो. इ. स. १९१० वर्सा चीनान व्हड सैन्य धाडून तिबेटाचेर आपली सत्ता प्रस्थापीत केली तेन्ना दलाई लामा थंयसावन पळून भारतांत आयलो आनी दोन वर्सां रावलो. इतले मजगतीं, म्हळ्यार १९१२ वर्सा तिबेटी लोकांनी चीनी लोकांक हारोवन तांकां धांवडावन घाले. पूण तिबेटाचो उदेंत भाग आशिल्लो खाम हो प्रदेश मात चीनान सोडलोना. जून १९१२त दलाई लामा ल्हासाक परतलो आनी ताणें स्वातंत्र्याची घोशणा केली. इ. स. १९१४ वर्सा सिमलाक भारत, चीन आनी तिबेट हांचे शिमेविशीं एक कबलात जाली. तातूंत तिबेट आनी भारत ह्या देशांमदली शीम थरयली. हिकाच 'मॅकमोहन' ह्या नांवान वळखतात. हे कबलातीचेर चीनाच्या प्रतिनिधीची सय आसून लेगीत चीनाच्या सरकारान उपरांत ती कबलात न्हयकारली. तेउपरांत, तिबेट बळकावपाचे चीनान खूब यत्न केले. पूण ताचो कांयच उपेग जालोना. इ. स. १९३३ वर्सा १३ वो दलाई लामा मरतकच १९४० वर्सा एका पांच वर्सांच्या भुरग्याक दलाई लामा म्हणून गादयेर बसयलो. ताचें राज्य इ. स. १९५० मेरेन चालूच अशिल्लें. इ. स. १९४९त चीनाचेर साम्यवादी पक्षाची सत्ता प्रस्थापीत जाली आनी त्या सरकारान तिबेटूय आपल्या चपक्यांत घेवपाचें थरयलें. ऑक्टोबर १९५०त चीनी सैन्यान तिबेटाचेर आक्रमण सुरू केलें आनी एका वर्साभितर चीनान पुराय तिबेट बळकावन थंय आपली सत्ता स्थापन केली आनी तिबेटी सरकाराक एक १७ कलमी करार मान्य करपाक लायलो. त्या करारांत तिबेटाक अंतर्गत स्वायत्तताय आनी धर्मीक स्वतंत्रताय दिल्ली. तशेंच चीनान, तिबेटांत कांय सुदारणाय घडोवन हाडल्यो. हे नवे राजवटींत तिबेटांतली संस्कृताय, वंश, धर्म आनी तांचे अनुयायी हांचेर हावळ आयली. १९५६ वर्सा तिबेटाच्या स्वायत्त राज्यकारभाराविशीं पूर्वतयारी करपाखातीर चीनान एक समिती नेमली. तिचो मुखेल म्हणून दलाई लामाची नेमणूक जाली. चीनी लश्कराचे हालचालीचे नदरेन बरेचशे मार्ग बांदले. तिबेटी जनतेन ह्या चीनी वर्चस्वाक खूब विरोध केलो. ह्या उठावाक १९५८ वर्सा खर रूप आयलें. कितल्याश्याच तिबेटी तरणाट्यांक चीनांत व्हेले आनी चीनी सैनीक तिबेटांत घुसले. निमाणें ल्हासा हे राजधानींतूच बंडाचो उठाव जालो. चीनी सरकारान दलाई लामाक अटक करपाचो यत्न केलो तेन्ना तो आपल्या कांय अनुयायांसयत १७ मार्च, १९५९ दिसा भारताच्या आलाशिऱ्याक आयलो. ताका लागून चीनान तिबेटी सरकार बरखास्त केलें आनी एक स्वतंत्र समिती स्थापन करून तिणें अध्यक्षपद पंचेन लामाक दिलें. तिबेटांत चीनी लस्करी हुकूमशाय येतकच तांणी मठाची सत्ता नश्ट करून खाजगी मालमत्ता जप्त केली. लश्करी भरती सक्तीची करून, भायल्या राश्ट्रांकडेन आशिल्लो संपर्क पुराय तोडून उडयलो. खंयच्याच परकी मनशाक तिबेटांत वचपाक बंदी घाली आनी सक्तीचें काम आनी शेतकाम हांचेर भर दिलो. १९६१-६२ वर्सा तिबेटांत दुकळ पडलो. खूबशे तिबेटी लोक भारतांत आयले. भारतान दलाई लामाक राजकीय आलाशिरो दिलो म्हणून चीन-भारत संबंद इबाडले आनी उपरांत १९६२ वर्सा चीनान भारताचेर आक्रमण केलें. १९६६-६७ वर्सा चीनांत संस्कृतीक क्रांतीक सुरवात जाली. तिबेट हो चीनाचो एक स्वायत्त भाग अशें जाहीर करून चीनान १९६९-७१ ह्या काळांत एक स्वतंत्र स्थानिक स्वराज्य समितीची स्थापणूक केली.

राजकीय स्थिती - तेराव्या शेंकड्यामेरेन तिबेटांत राजेशाय आशिल्ली पूण उपरांत थंय पारंपारिक शासनवेवस्था आयली. पूण १९५९ वर्सा चवदावो दलाई लामा हद्दपार जावन भारतांत आयलो आनी चीनाचो

तिबेटावयलो शेक सुरू जालो. उपरांत तिबेट हो चीनाचोच एक स्वायत्त विभाग मानून ताची वेगळी प्रशासनवेवस्था निर्माण जाली. परंपरेप्रमाण सत्ताधारी दलाई लामाक मरण येतकच दुसऱ्या दलाई लामाक वेंचून काडटाले. तो अज्ञान आसत जाल्यार ताचेवतीन व्हड लामांतलो एक लामा रिजंट म्हणून सगळ्या देशाचो कारभार पळयतालो. सज्ञान जातकच दलाई लामा राज्यकारभार चलोवपाखातीर दोन प्रधानमंत्र्यांची नेमणूक करतालो. हातूंतलो एक धर्मगुरु आनी दुसरो सामान्य प्रशासक आसतालो. तांकां सिलॉन म्हण्टात. प्रधानमंत्र्यांच्या आदाराक चार जाणांचें एक मंत्रीमंडळ आसतालें. ताका 'कशाग' म्हण्टात. दीसपट्ट्या कारभाराखातीर सचिवालय आसतालें आनी सचिवांवतीन सगळी प्रशासन वेवस्था चलताली. धर्मीक वेव्हारांखातीर 'यिगत्सांग' नांवाचें एक स्वतंत्र मंडळ आसतालें. दोन राश्ट्रीय सभांतल्या 'त्सोंग्दू' हे एके सभेंत सुमार ३५० वांगडी आसताले आनी दुसरे सभेंत, पयले सभेंतल्यान वेंचून काडिल्ले ६० वांगडी आसताले. मंत्रीमंडळांतले चार मंत्री सगळ्या विशयांची मांडणी करून, कायदयाचो मसुदो तयार करताले आनी उपरांत संमतीखातीर दलाई लामाकडेन दिताले. तशेंच, आनीक दोन शासकीय मंडळां आशिल्लीं. तातूंतलें एक मंडळ सगळे धर्मीक वेव्हार आनी मठांची वेवस्था पळयतालें आनी दुसरे मंडळ नागरी प्रशासन वेवस्था पळयतालें. ह्या मंडळांक अनुक्रमान 'द्रुंग - यिग चेनमो' आनी 'त्सेपॉन' म्हण्टाले. खूबदां राजकीय म्हत्वाच्या घडामोडींचेर हांच्यो संयुक्त बसका जाताल्यो.

मुखेल पुरयत आनी चार लामांचें एक मंडळ धर्मीक बाबींची सगळी वेवस्था आनी कारभार पळयतालें. मुखेल पुरयत दलाई लामाच्या खाजगी खजिन्याचो मुखेल आसतालो. तिबेटांत न्यायालय संस्था नाशिल्लीच. खंयचोय खटलो खंयच्याय अधिकाऱ्याकडेन दिताले. म्हत्वाचो वाद खंयचेय समितीकडे दिवप जातालें.

१९६५ वर्सासावन तिबेट हो चीनाचोय एक स्वायत्त विभाग मानून ताचो कारभार एके क्रांतिकारी समितीवतीन चलता. स्थानिक कम्युनिस्ट पक्षाचो फुडारी आनी तिबेटाचो मुखेल लश्करी अधिकारी हे समितीचो मुखेल अधिकारी आसता. ल्हासा नगरपालिका मर्यादा (शिर) आनी पांच खाशेले जिल्हे (च्यूॲनच्यू), ताचे परतून सत्तर उपविभाग (स्यन) केल्ले आसात.

अर्थीक स्थिती - शेती आनी पशुपालन हे हांगाचे मुखेल वेवसाय. याक, मेंढरां, घोडे आनी खेचरां, दोन मदारींचे ऊंट हे प्राणी पोसतात. म्हाल येरादारीक खेचर, याक आनी ऊंट हे प्राणी म्हत्वाचे आसात. मास, दूद, लोणी, केंस, कातडी आनी शेण हांचे विंगड विंगड उपेग जातात. सिंधू, सतलज, त्सांगपो हांच्या आनी उदेंतकडल्या खाम प्रदेशाच्या देगणांनी शेती जाता. कांय खेपे वर्सांतल्यान दोन दोन पिकां घेतात. जव, सातू, राय, बकव्हीट, भरड धान्यां, घेवडो, अंबाडी, सांसवां हीं मुखेल पिकां आसात. तशेंच भाजीपालो, गाजर, बटाट, वाटाणे, कोबी, मुळो, कांदो, लसूण, सलगम, टमाट, सॉलीट, सॅलरी, चिबूड, मींट, एगप्लँट हांचें उत्पन्न येता. आग्नेय वाठारांत थोडें भात पिकता. च्या, साकर आनी तांदूळ हे पदार्थ आयात करचे पडटात. फळांच्या उत्पादनांत पीच, अक्रोड, सफरचंद, जरदाळू, केळीं हीं मुखेल फळां आसात.

'त्सांबा' हें ह्या लोकांचें मुखेल अन्न. जवाच्या लाहीपिठांत च्या आनी लोणी तशेंच तूप, चीज, दूद, तरातरांच्यो भाजयो, फळां आनी कंद घालून हें तयार करतात. 'त्सांबा' वांगडा याक, बोकड्यो, मेंढरां, दुकरां आनी कोंबयांच्या मासाचोय तांच्या अन्नांत आस्पाव जाता. खूब [illegible] लोक तांदूळ वापरतात.

च्या आनी बार्लीपसून केल्लें 'चांग' हें मद्य तांचें मुखेल पेय. वि[illegible] रंगोवप, मुर्तीकाम, धातूकाम, गालीचे विणप, कातडी कमोवप, आयद[illegible] तयार करप, भांगरा-रुप्याची कारागिरी, थवयकाम, शिवणकाम, उजव[illegible] तयार करप हे हांगाचे पोरणे वेवसाय. ल्हासाक जलविद्युत् केंद्र आ[illegible] शिगात्सेक विद्युत् केंद्र आसा.

आतां तिबेटांत चीनी चलन चालू आसा आनी चीनाकडेनूच वे[illegible] चलता. १९५४ वर्सा ल्हासा ते सेचवान हो २,८८० किमी. लांबाय म्हामार्ग पुराय जाला. तशेंच, चिंगहाईकडेन वचपी म्हामार्ग आनी मोटार मार्ग तयार जाल्यात. कोकोनार देगणांतल्यान चिंगहाई प्रांताकडे मानस सरोवर मार्गान सिंधूच्या देगणाकडेन आनी चुंबी देगणांतल्या जेलपला आनी नथुला खिंडीवटेन सिक्कीमाकडेन वचपीय मार्ग आसा. १९५६ वर्सासावन ल्हासा - पीकिंग विमानमार्ग सुरू जालो. चिंगह[illegible] प्रांतांतलीं जंगजोकडेन विमानां वतात. चामडो, शिगात्से, डिंग्री आ[illegible] गार्टोक हांगा लश्करी विमानतळ जाल्यात.

१९५९ वर्सा सुमार ८५,००० लोकांनी दलाई लामावांगडा भारत आनी नेपाळांत स्थलांतर केलें. थंयचे लोक मंगोलियन वंशाचे आस[illegible] अस्तंत वाठारांतले लोक मोटवे आनी उदेंत भागांतले लांब आसात. क[illegible] तिबेटी लोक भूतान, नेपाळ, सिक्कीम तशेंच गढवाल, कुलू, लाहूल स्पिती आनी लडाख भागांनी आसात.

चीनी सत्तेपयलीं तिबेटी समाजाचे लामा म्हळ्यार धर्मगुरू, उच्चवर्ण सरदार आनी शेतकार भौजनवर्ग अशे तीन मुखेल भाग आशिल्ले. ला[illegible] वा धर्मगुरू जावप हें भोवमानाचें मानताले. ल्हासांत अर्दे लोक धर्मगु[illegible] आशिल्ले. धर्मगुरू ब्रह्मचारी आसतात.

हेडगे मेंढपाळ, याकाच्या केंसांच्या तंबूंनी रावतात. सामान्य लोकां[illegible] घरां मातयेचीं आसतात. घरांक जनेलांबदला ल्हान बुराक दवरून तां[illegible] तेलकट कागद दसयतात. गिरेस्तांच्या घरांभोंवतणीं दुरीग आसता तशें चडशीं घरां २ वा ३ मजली आसतात. बायलो खाशेले पद्दतीचें शिरस्त्रा[illegible] वापरतात. शेतकामती लोक मेंढराच्या कातड्याचे कपडे वापरता[illegible] गिरेस्त लोक रस्मी कपडे वापरतात.

तिबेटी लोकांचे कुटूंबसंस्थेंत एकपत्नीत्व आनी एकपतित्व आस[illegible] तरी बहुपतित्व आनी बहुपत्नीत्व ह्यो दोन पद्दतीय कांयकडेन मा[illegible] आसल्यो. मालमत्तेचे हक्क सांबाळप म्हत्वाचें मानप जातालें. तेखाती कांय खेपे बापूय आनी पूत एकेच बायलेकडेन लग्न जाताले. च[illegible] नाशिल्ल्या घरांतल्यो सगळ्यो भयणी एकाच दादल्यावांगडा लग्न जाताल[illegible] वा व्हडल्या भावाची बायल ही आपसुकूच हेर भावांची बायल जाताली.

समाजांतलो लामा आनी एक ज्योतिशी खंयचेंय लग्न येसस्वी जात[illegible] वा ना हें थारायताले. लग्नाचो करार जावन तो अधिकृत रितीन मा[illegible] जातकच न्हवऱ्याच्या घराचेर व्हंकलेचे लोक प्रार्थनेचें निशाण बांदताले अशें केल्ल्यान व्हंकलेचो नव्या घरांतलो समान हक्क प्रस्थापीत जातालो.

तिबेटी लोकांचें मडें न्हंयेंत सोडून दिताले. जमल्यार ताचें दह[illegible] करताले. पूण पूज्य लामांचे देह सांबाळून दवरताले. पूण चडशा लोकांचीं मडीं पारशी लोकांभाशेन गिदांचे सुवादीन करताले. अशा सुवातींक '[illegible] - तोर' म्हण्टाले.

पयलींच्या काळांत फकत लामांक आनी उंचेल्या वर्गाकूच शिक्षा[illegible]

…क मेळटालें. लामा जावपी भुरग्यांक पिरायेच्या सातव्या वर्साचेर … व्हरताले. १९५९ वर्सा उपरांत चीनी सरकारान हेरांखातीर …णाची सुविधा निर्माण केली. १९५९ वर्सा चडशे सगळे मठ बंद … तातूतले कांय मठ १९७२ वर्सा परतून सुरू केले. तशोच शाळाय … केल्यो.

…तेबेटी जिणेंत भारतीय आनी चीनी संस्कृतायेचो मेळ दिश्टी पडटा. …या चित्रांनी आनी शिल्पांनी बुध्दप्रतिमा चड प्रमाणांत दिसतात. …र्मितीत आनी बुध्दमंदिरांनी भारतीय कलेचो विकास दिसता. ल्हासाचे …वेर गान-डेन, से-रा आनी ड्रे-पुंग हे तीन व्हड मठ प्रसिध्द आसात. …व्या वास्तुशिल्पांभितर 'पोताला' ह्या दलाई लामा निवासाचें शिल्प …मन भुलोवणें आसून संवसारीक वास्तुशिल्पांभितर ही एक लक्षणीय … आसा. धोल, घांट, तुतान्यो आनी बॅग पायप हीं तांची मुखेल … खाशेल्या प्रसंगाचेर म्हळ्यार स्वागत, लग्न, मरण अशा वेळांचेर …त्याचें प्रतीक म्हणून लोकरीचो धवो गळ्यापटो दितात. बऱ्या भाग्याचें … म्हणून घराच्या पाख्याचेर, तंबूचेर, दोंगराचेर प्रार्थनाध्वज बांदतात. … आनी संगीत हातूंतल्यान पुर्विल्ल्यो दंतकथा, इतिहासीक घडणुकांचें … जाता. उत्सवा वेळार लोकांगितां, लोकनाट्य खूब दीस चलता. …चे सुर्वेक तशेंच बुध्दाचें जिणेवयले प्रसंग हांचेर उत्सव आदारिल्ले …तात. देवतांचीं विंगड विंगड रुपां तशेंच हावभाव दाखोवपी गार … चाम हे लामांचे नाचाचे प्रकार आसात. धर्मश्रध्देवांगडा हे लोक …न, अपशकून, भुतांखेतां आनी हेर भ्रामक समजुतींचेर तांचो भावार्थ …ा.

…बौध्द धर्मापयलीं तिबेटांत बॉन हो आदीम धर्म आशिल्लो. सद्याच्या …ळांत, थंय चडशे लोक महायान बौध्दधर्मी आसात. इकराव्या शेंकड्यांत …तीय पंडीत 'आतिष' हाणें तिबेटी बौध्द धर्मांत खूब बदल सुचयले. … धर्मगुरूक लामा म्हण्टात. दलाई लामा हो धर्ममुखेल आशिल्लो. … बुध्दाचो वा अवलोकितेश्वराचो अवतार मानताले.

… तिबेटी भाशेचें ब्राह्मी भाशेकडेन खूब सारकेपण आसून ती इंडो - … समुहांतली एकाक्षरी आनी स्वराधिष्ठित आसा. मुळाक्षरां सातव्या …ड्यांत संस्कृतावयल्यान घेतल्यांत. १९६० वर्सासावन तिबेटाचेर …ी भास लादल्या.

- कों. वि. सं. मं.

…बेटी रामायण : तिबेटी भाशेंतलें रामायण. भारताभायर रामकथा …लावपाचें काम बौध्दांनी केल्लें. तिबेटांत इ. स. आठव्या आनी णवव्या …मानांतल्यो रामायणाच्यो जायत्यो हातबरपांच्यो प्रती मेळ्ळ्यात. वाल्मिकी …ायणापरस तिबेटी रामायणाची कथा वेगळी आसा. तातूंत सीता ही …णाचे पट्टराणयेची धूव आसून तिची जल्मपत्रिका बापायक अशूभ …शिल्ल्यान तिका दर्यांत उडयली अशें सांगलां. तशेंच दशरथाक दोनूच …णयो आशिल्ल्यो. तातूंतले धाकटे राणयेच्या पोटांत स्वता विष्णुन जल्म …लो आनी ताका रामन अशें नांव मेळ्ळें. व्हडले राणयेच्या पोटांत …णु पुतान जल्म घेतलो आनी ताका लक्ष्मण अशें म्हणूंक लागले. ह्या …न पुतांमदीं कोणाक राज्य दिवंचें असो दशरथाक प्रस्न पडलो. रामान …क्ष्मणाक राज्य दिवंक लायलें आनी तो तप करूंक रानांत गेलो. …र्तिल्यान वयर काडिल्ली सीता वा लिलावती नांवाची एक चली थंयच्या शेतकामत्यांनी रामाक दिली आनी तिचेकडेन लग्न जावपाक विनयलें. राम तिचेकडेन लग्न जालो आनी उपरांत तिका घेवन अयोध्येंत वचून आपलें राज्य केलें. ह्या रामायणांतलो रावण सीतेचें हरण करता, पूण तिच्या आंगाक स्पर्श करिना. उपरांत रामालो सीतेचो सोद, वानरांकडेन इश्टागत आदी रावण वधा मेरेनच्यो घडणुको वाल्मिकीवरीच वर्णन केल्ल्यो आसात. ह्या रामायणांत रावणाचो आखाणो हें ताचें मर्मस्थान आशिल्ल्याचें सांगलां. फुडें रजकाचें उलोवणें आयकून राम सीतेचो त्याग करता. पूण ताचे आदींच सीता बाळंत जावन तिगेर लव - कुशाचो जल्म जाता अशें सांगलां. ह्या तिबेटी रामायणाचेर गुणभद्राचें उत्तर पुराण आनी बृहत्कथा हांचो खुबसो प्रभाव दिश्टी पडटा.

- कों. वि. सं. मं.

तिबो : कुकूम, गंध, बुको, काजळा सारकिल्लें कपलार केल्लें आभुशण. भारताचे संस्कृतीक परंपरेंत तिब्याक खुबूच म्हत्व आसा. पुजा संस्कार आनी मंगलकार्यां आदी सुवाळ्यां वेळार येजमानाच्या कपलार कुकमाचो तिबो लावन ताचेर अक्षता दसयतात. धर्मीक कार्याचे सुरवातेक आनी कार्य सोंपतकच निरोप घेतना पुरयत येजमानाच्या कपलार तिबो लायता. भाऊबिजे दिसा भयण भावाच्या कपलाक तिबो लायता आनी ताका उंवाळटा. सोबायेखातीरय कपलाचेर तिबो लावपाची चाल आसा. जादूविद्येंत वशीकरणाखातीर विशिश्ट द्रव्याचो तिबो लायतात. पुजेवेळार देवाक चंदनाचो, केशराचो वा कुकमाचो तिबो लायतात. आदल्या तेंपार गोरोचन, हरताळ आनी मनशीळ आदी द्रव्यांचो तिबो लावपाची चाल आशिल्ली. शैव आनी वैश्णव संप्रदायांतले लोक संप्रदाय चिन्न म्हणून विशिश्ट तरेचो तिबो लायताले. हे तिबे कस्तुरी, कुकूम, चंदन, गंगेंतली माती, तुळशीच्या मुळांतली माती, साधूच्या पांयांपोंदची माती, गोपीचंदन, तुळशीकाश्ठ, गोरोचन, रोयणीची माती आदी द्रव्यांचे आसताले. शरिराचेर बारा जाग्यांचेर हो तिबो लावपाचो आसता. श्राध्द, यज्ञ, जप, होम, वैश्वदेव आनी देवपुजा आदी कामां करता आसतना सुरवातेक भस्म लावन घेवंचें आनी देवाची पुजा आनी म्हानिवेद्य जातकच उपरांत चंदनाचो तिबो लावप अशें सांगलां. पंथाप्रमाण तिब्याचे आकार आनी रंग थारतात. शैवपंथी आडवो जाल्यार शाक्तपंथी वाटकुळो तिबो लायतात. वैश्णव, कबीरपंथी लोक उबो जाल्यार कांय जाण चंद्राकृती, सुर्याकृती, नागाकृती अशे आपआपल्या पंथांचे, घराण्यांचे संदर्भ धरून तिबे लायतात. ल्हान भुरग्यांक कोणाची नदर लागची न्हय म्हणून काजळाचो तिबो (तीट) लावपाची चाल आसा.

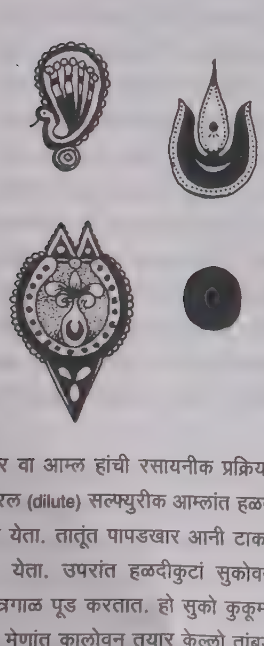
कुकूम : एक सौभाग्यचिन्न, सौंदर्यप्रसाधन आनी पुजेविधींतलो एक गरजेचोच मंगल पदार्थ. होय तिब्याचोच एक प्रकार. चड करून हिंदू कुमारिका आनी सौभाग्यवती बायलो कुकमाचो वापर करतात. कुकूम कपलाचेर तशेंच केंसांच्या भांगामदीं घालपाची चाल आसा. कुकूम ह्या संस्कृत शब्दावयल्यान कुकूम हो शब्द आयला. मूळ शब्दाचो अर्थ 'केशर' असो आसा. कुकूम लावपाची चाल केन्ना सुरू जाली हाचेविशीं सारकी म्हायती मेळना. पूण पोरण्या साहित्यांत ती चाल महाभारतांत अस्तित्वांत आशिल्ली असो उल्लेख मेळटा.

कांय जाणांच्या मतान ही चाल आर्यांची, जाल्यार कांय लोक आर्यांनी ही चाल हेरां कडल्यान घेतली अशें मानतात. कांय लोक हे चालीचो

संबंद पशुबळीकडेन लायतात. पशूक मारून ताच्या रगताचो तिबो नवे व्हंकलेक लावन घरांत प्रवेश करपाची चाल एका वेळार दक्षिणेंतल्या लोकांमदीं आशिल्ली. हे प्रथेचें रुपांतर कालांतरान कुकूम लावपाचे प्रथेंत जालें आसूं येता.

सातव्या - आठव्या शतमाना उपरांतच्या साहित्यांत कुकमाचे उल्लेख व्हड प्रमाणांत मेळटात. तंत्र साहित्यांत कुकमाच्या तिब्याक खुबूच म्हत्व दिलां. हिंदू धर्मांत आनी हिंदू संस्कृतायेंत कुकमाक सौभाग्यचिन्न म्हणून सुमाराभायर म्हत्व आसा. हिंदू बायलो ताका सौभाग्य लेणें मानतात. देवपुजा, लग्नसुवाळो, मूज आदी विधींनी कुकमाचो वापर म्हत्वाचो आनी मंगलकारक मानला. मंगलकार्या वेळार वा देवपुजेवेळार जोंधळ्यांक वा तांदळांक कुकूम लावन अक्षता तयार करतात. नवे वस्तूक कुकूम घालून उपरांत ती वापरतात. आदल्या तेंपार व्हॉवळीक-पत्रिकेक कुकूम लावपाची चाल आशिल्ली. तेचपरी घरांत आयिल्ले सवायशीण बायलेक ती भायर वचच्या वेळार, ती आनी घरची सवायशीण बायल कुकमाची देवाणघेवाण करतात. न्हवऱ्या - व्हंकलेक कुकूम लावपाची चाल पारशी लोकांमदींय आसा. हिंदू धर्मांत घोव मेल्यार, ताचे अंतिमक्रिये वेळार ताचे बायलेच्या कपलावयलो कुकमाचो तिबो बळयां पुसतात. विधवा बायलेक तिबो लावपाचो अधिकार उरना म्हणून कपलाची सोबा सांबाळपाखातीर, ती हय - न्हयशी बारीक काळी तिकली लायता. कांय विधवा बायलो कपलार पाडून घेतात. आतांच्या आधुनीक काळांत विधवा बायलो कुकमाचो तिबो लायतात.

वेगवेगळ्या वाठारांनी आनी समाजांनी कुकूम लावपाच्यो वेगवेगळ्यो पद्दती रूढ आसात. तेचपरी आवडीप्रमाण कुकमाच्या आकारांनी वेगवेगळे प्रकार दिसतात. सादी तिकली, अर्दचंद्राकृती आकार, आडवी चिरी, उबी चिरी, चंद्रबिंबावरी वाटकुळो कुकूम अशे तरेकवार प्रकार आसात.

सुको कुकूम (पिंजर) आनी ओलो कुकूम (वासाचें गंध) अशे कुकमाचे दोन प्रकार आसात. हळदीचेर क्षार वा आम्ल हांची रसायनीक प्रक्रिया करून कुकूम तयार करतात. विरल (dilute) सल्फ्युरीक आम्लांत हळदीकुटां भिजत दवरल्यार तांबडो रंग येता. तातूंत पापडखार आनी टाकणखार भरशिल्यार गाड तांबडो रंग येता. उपरांत हळदीकुटां सुकोवन दळटात आनी चोळून तांची वस्त्रगाळ पूड करतात. हो सुको कुकूम.

मेणांत कालोवन तयार केल्लो तांबडो कुकूम आनी गोमाच्या द्रव्यांत रंग वापरून केल्लो कुकूम अशे ओल्या कुकमाचे दोन प्रकार आसात. मेणांत कालयल्ल्या कुकमांत केन्ना केन्ना हिंगूळ वा शेंदूर आदी विखारी द्रव्यां वापरतात. ताका लागून कातीचेर वायट परिणाम जावपाचो भंय आसता. दुसरे तरेचो कुकूम तयार करतना हून उदकांत डॅक्स्ट्रीन भरसून खळ तयार करतात आनी तातूंत उदकांत विरगळपी इओझीन रंग वा तत्सम तांबडो रंग भरशितात. खळ इबाडचो न्हय देखून ता[त] कांय प्रमाणांत संरक्षक द्रव्यां घालतात. हें मिश्रण थंड जातकच ता[त] सुगंधी द्रव्यां घालतात. तांबड्या रंगाच्या कुकमाभायर काळे, जांब[ळे] पाचवे आनी वेगवेगळ्या रंगांचे कुकूम म्हणून वापरांत येवपी पद[ार्थ] ओल्या वा पेन्सिलीच्या रुपांत बाजारांत मेळटात.

हळदीकुटां, पापडखार आनी सवागी हांच्या विशिश्ट मिश्रणापस[ून] कुकूम तयार करपाची एक सोंपी पद्दत आसा. हालींच्या तेंपार तांबड[्या] रंगावांगडाच बायलो वेगवेगळ्या रंगांचें गंध वापरतात. तेभायर आ[तां] कुकमाच्या जाग्यार रेडीमेड अशो वेगवेगळ्या आकारांच्यो तशोच रंगांच[्यो] कागदी आनी प्लास्टीकच्यो तिकल्यो बाजारांत मेळटात.

– कों. वि. सं.

तियात्र : (पळेयात कोंकणी साहित्य).

तिरुकल्याणम :

तमीळनाडू राज्यांतली एक परब. तमीळ भाश[ेंत] लग्नाक कल्याण अशें उतर आसा. तिरुकल्याणम ही शिव आनी पार्वतीच[्या] लग्नाची परब. दक्षिणेंतल्या जायत्या शिवाच्या देवळांनी विशिश्ट तिथी[क] हो उत्सव जाता. रामेश्वराक आशाढ कृष्ण अश्टमीसावन श्रावण शु[द्ध] पंचमीमेरेन ही परब चलता.

श्रावण शुध्द चवथी दिसा पार्वतीची मुर्ती तिच्या देवळांतल्यान रामकुं[डाचेर] तिर्थाचेर व्हरतात आनी थंय एका माटवांत तिका दवरतात. पार्वती थ[ंय] तपाक बसता असो समज आसा. थंय भाविकांची गर्दी जमिल्ली आसत[ा.] उपास करपी जायत्यो बायलो पार्वतीमुखार केळीचीं पानां मांडून तांच[ेर] तिचेखातीर फळां मांडटात. तांचे भोंवतणीं फुलांची रांगोळी काडटा[त] आनी धूपदीप लायतात. त्याच दिसा मध्यानेच्या सुमाराक तपस्वि[नी] पार्वतीक मेळपाक शिवय देवळांतल्यान भायर सरता. भांगराच्या नंद[ीचेर] विराजमान जाल्ली शिवाची उत्सवमुर्ती पालखेंतल्यान मिरवणुकीन वाज[त] गाजत रामकुंडाकडेन वता. हे मिरवणुकेंत मदल्या भागाक नटयल[्ली] हती आसता. मिरवणुकेचे फाटल्यान ब्राह्मण चार वेदांचे मंत्रघोष कर[ीत] वतात. तांचे फाटल्यान टाळ आनी फिडल हांच्या तालार तेवारम गाव[पी] भजनी मेळे चलतात.

नागपंचमीच्या दिसा दनपरां रामनाथपुरमच्या वेपाऱ्यांवतीन एक ब्राह्[मण] पार्वतीखातीर रस्मी वस्त्रां आनी मंगळसूत्र घेवन हतयावयल्यान देवळ[ाक] येता. देवळाच्या उदेंत दाराक लागून आशिल्लो लग्नामाटव फुलां[नी] सजयतात. उपरांत गोरज म्हुर्ताचेर भाविकांचे उपस्थितींत शिव – पार्वत[ीचें] लग्न लायतात. फुडें चार दिसांनी शिव पार्वतीवांगडा एक मैल अंतरा[र] आशिल्ले गंधमादन दोंगुल्लेचेर वता.

तमीळनाडूंतल्या कांय देवळांनी हो उत्सव आठ-णव दीस चलत[ा.] परबेचे सुरवातेक मुखेल पुरयत अष्टदिक्पालांची स्थापना करता आ[नी] गुढी लावन ताची पुजा करता. उपरांत मंत्र म्हणून होम-हवन करता[त.] दरेका दिसा वेगवेगळ्या देवतांच्या मुर्तींची मिरवणूक काडटात. निमाण[े] दिसा एके व्हड सजयिल्ले माचयेर शिव-पार्वतीच्यो मुर्ती दवरून तांचेमुख[ार] करमणुकीचे कार्यक्रम करतात. ही परब जातकच दिकपालांचें विसर्ज[न] करून गुढी देंवयतात. दुसऱ्या दिसा देवदासींच्या नाचाचो खास कार्यक्र[म] जाता.

– कों. वि. सं.

तिरुचिरापल्ली (त्रिचनापल्ली-त्रिची) : तमीळनाडू राज्याच्या तिरुचिरापल्ली जिल्ह्याचें ठाणें. धर्मीक, इतिहासीक, उद्येगीक आनी शिक्षणीक नदरेन म्हत्वाचें शार. लोकसंख्या ४१,१४,३२३ (१९९१). कावेरीच्या त्रिभुज प्रदेशाच्या मदीं तंजावरचे अस्तंतेक सुमार ५६ किमी. अंतरावयलें व्हड रेल्वेमार्ग प्रस्थानक आनी महामार्ग स्थानक. इ. स. ...वें शतमान ते सतराव्या शतमानामेरेन हें शार चोल, पल्लव, नायक आनी विजयानगर राज्यांची राजधानी आशिल्लें. उपरांत १९ व्या शतमानामेरेन मुसलमान, मराठे, फ्रँच आनी इंग्लीश हांचे सत्तेचें मुखेल ... आशिल्लें. हांगाचें खाशेलपण म्हळ्यार शाराच्या मदीं आशिल्लो सु. ... मी. उंचायेचो एक व्हड फातर आनी ताचेवयलो इतिहासीक नामनेचो ...ो. ह्या किल्ल्यांत मोडके स्थितींत हजार खांबे आशिल्लो मंटप, ...परस उंचायेवयले शंबर खांबे आनी शिवाचें मातृभुतेश्वर देवूळ. ...परी सामकें वयर आशिल्लें गणपतीचें देवूळ पळोवपासारकें आसा. ...र वचपाक त्याच फातरापसून सोंपणां खणिल्लीं आसून शिवाच्या ...ळांतलें लिंगय त्याच फातरापसून केलां. देवळावयल्या घुमटाक भांगराचो ...त दिला. सगळ्यांत वयर आशिल्ल्या 'उच्ची पिलैयार कोइल' ह्या ...पतीच्या देवळाकडल्यान शाराचो पुराय वाठार दिसता. ह्याच फातराचेर ...लवांच्या काळांत कोरिल्लीं दोन व्हांवरींतलीं देवळां आसात. ह्या ...तराच्या मुळसांत तेप्पाकुलम हें तळें आसा. हाचेभायर ह्या शारांत ...यस्टचर्च, क्लायव रावतालो तें घर, सेंट जोसेफ कॉलेज आदी ...ोवपासारकीं थळां आसात.

शाराचे भोंवतणीं पिकपी तांदूळ, ऊंस, खावंचीं पानां, तंबाकू, धान्यां ...दींची बाजारपेठ आसा. हांगा परंपरीक हातमागावयले कापडउद्येग, ...लादीक खडे, शेंदऱ्यो, चिरूट आदींचे उद्येग चलतात. तेभायर विद्युत् ...ां, बॉयलर, रेल्वे इंजीन कर्मशाळा सारके आर्विल्ले उद्येगय हांगा ...लतात. हांगा चेन्नई विद्यापिठाक जोडिल्लीं आठ म्हाविद्यालयां आसून ... जायत्यो शिक्षणीक संस्था आसात.

शाराचे उत्तरेक ५ किमी. अंतराचेर कावेरीच्या दोन प्रवाहांमदल्या ...यार श्रीरंगमाक रंगनाथाचें नामनेचें देवूळ आसा. हें भारतांतलें एक ...ल देवूळ आसून दर वर्सा चतुर्दशीक हांगा व्हड जात्रा भरता. ...रंगमच्या सकल इकराव्या शतमानांत चोल राजान कावेरी न्हंयेचेर ...देल्लो बांद अजून पळोवंक मेळटा. तिरुचिरापल्लीक दक्षिण कैलास ...य म्हण्टात.

- कों. वि. सं. मं.

तिरुपती : आंध्र प्रदेश राज्यांतल्या चित्तूर जिल्ह्याच्या चंद्रगिरी ...लांतलें हिंदूंचें एक मुखेल तीर्थक्षेत्र. पाकाल रेल्वे जंक्शनाचें तिरुपती ...एक स्टेशन. शारांतल्यान एक मैल पयस शेषाचल पर्वताचेर व्यंकटेश्वराचें ...ूळ आसा. देखून ताका 'शेषाचलम' अशेंय म्हण्टात. ह्या पर्वताच्यो ...त मुखेल तेंगश्यो आसात. वेंकटेश्वराच्या देवळाखातीर ह्या पर्वताक ...कटाचल ह्याय नांवान वळखतात. दक्षिणेंत हो पर्वत तिरुमलय ह्या ...नांवान प्रसिध्द आसा. स्कंद पुराणांत वेंकटाद्रि महात्म्यांत ताचें विवरण ...शें मेळटा -

एक फावट विष्णु अंतःपुरांत रमेवांगडा क्रीडा करतालो आनी शेषनाग ...रवठ्यार राखण करतालो. ह्याच वेळार वायून अंतःपुरांत वचपाचो यत्न केलो, तेन्ना शेषनागान ताका आडायलो. पूण वायू कांयच आयकनासतना भितर वचूंक आपल्या बळग्याचो उपेग करूंक लागलो. दोगांयमदीं खूब वाद जालो. बोवाळ आयकून विष्णु भायर आयलो. वादाचें कारण आयकून ताणें शेषाक सांगलें, 'संवसारांत सगळ्यां परस बळिश्ट वायूच.' तेन्ना शेषान म्हळें, 'आमच्या दोगांयमदीं कोण बळिश्ट आसा ताचें प्रमाण घेयात'. जम्बु न्हंयेच्या तटार वेंकटगिरि आसा, ताका हांव वेटाळें घालून रावतां. जर म्हाका थंयच्यान हालोवंक वायूक येस मेळ्ळें जाल्यार तोच सगळ्यांत बळिश्ट थारतलो.

शेषान वेंकटगिरि पर्वताक वेटाळो घालतकच वायून आपल्या प्रचंड वेगान शेषनागाक पन्नास हजार योजन पयस, दक्षिण समुद्रांतल्यान

बत्तीस योजन उत्तरेक, उदेंत दर्याच्या अस्तंत भागाच्या सुवर्णमुखी न्हंयेच्या दाव्या भागांत उडयलो. शेषनागाचें आंग छिन्नविछिन्न जालें. शेषनाग स्वताची हार मानून लजेन विष्णुदेवाचें ध्यान करूंक लागलो. विष्णु प्रसन्न जातकच ताणें वर मागलो 'जेप्रमाण तुमी म्हज्या कुण्डलार वैकुंठांत विराजमान आसतात तेप्रमाण वेंकटस्थित शैलरुप म्हज्या आंगार सदांच निवास करचो'. विष्णुन तथास्तू म्हणून शेषाचलाचेर राबितो केलो. तो वेंकटगिरी पर्वताचेर आसा म्हणून ताका वेंकटेश वा व्यंकटपती अशेंय म्हण्टात.

ब्रह्मपुराणांत वेंकटेश महात्म्यांत असो उल्लेख मेळटा : एक फावट नारद धर्तरेचेर भोंवन उपरांत वेंकटनाथा (विष्णु) म्हऱ्यांत गेलो. तेन्ना ताणें सांगलें, गंगेसावन एक हजार कोस दक्षिण आनी उदेंत दर्यासावन २५ कोस अस्तंतेक सुंदर पर्वत आसा. तेन्ना विष्णुन म्हळें, 'कलियुगांत चोलराजपुत्र चक्रवर्ती कडल्यान प्रस्थापीत जावन हांव थंय रावतलों.'

वराह पुराणांत उल्लेख आसा तो असो, त्रेतायुगांत श्री रामचंद्र

तिरोदस

जेन्ना लंकेक वतालो तेन्ना आपल्या पंगडासयत ताणें शेषाचल पर्वताचेर आशिल्ल्या स्वामीतिर्थांत न्हाण घेतलें. ह्या पुराणाच्या एकेचाळिसाव्या अध्यायांत असो उल्लेख आसा, पांडवान आपल्या वनवासाच्या वेळार ह्या पर्वतार एका वर्समिरेन निवास केल्लो. ज्या तिर्थाचे देगेर ते राविल्ले ताचें नांव पांडवतीर्थ.

हांगा मेळिल्ल्या शिलालेखांत सगळ्यांत पुर्विल्लो शिलालेख इ. स. ७९० चो आसा. चोल, पांड्य, पल्लव आनी तुळुव ह्या दक्षिणेंतल्या मुखेल घराण्यांचे राजा वेंकटेशाचे भक्त आशिल्ले. तांणी ह्या स्थळाच्या वैभवांत जायत्या तरांनी भर घाल्ल्याचे पुरावे मेळटात. सुंदर पांड्यान इ. स. १२६२त वेंकटेशाच्या देवळावयल्या कळसाक भांगराचो वर्ख काडलो. वीरनरसिंह यादवराय हाणें आपली भांगरावांगडा तुळा करून त्या भांगराच्यो देवाक वस्ती घाल्यो. कृष्णदेवराय हाणें वेंकटेशाक भांगरा अभिशेक केल्लो. हालींच्या काळांत नागपूरचो श्रीमंत रघुजी भोंसलो हाणें हांगा देवाची सतत पुजा जावंची ही वेवस्था करून देवाक पाचूचो एक मोलादीक खडो दिलो. इ. स. १८४३त इंग्लिशांनी ह्या देवस्थानाची वेवस्था हांगाच्या हाथीरामजी महंतांच्या मठाकडेन सोंपयल्ली. पूण ताच्या कारभारांत फुडें अंधाधुंदी दिसून आयिल्ल्यान इ. स. १९३३त मद्रास सरकारान एक कायदो करून तिरुपती खातीर एका स्वतंत्र देवस्थान समितीची स्थापना केली. ते समितीचो मुखेल म्हणून एका सरकारी कमिशनराची नेमणूक केली. इ. स. १९५१ सावन 'तिरुमल तिरुपती देवस्थानम' ह्या नांवाची विश्वस्त संस्था देवस्थानाचो कारभार पळोवंक लागली. हे संस्थेंतलो कार्यकारी अधिकारी सरकारच नियुक्त करता.

वेंकटेशाच्या देवळाच्या गाभाऱ्यावयलें विमान पुरायेन भांगराचें आसा. ताका आनंदनिलयम अशें म्हण्टात. ह्या देवळाचें तोंड उदेंतेवटेन आसा आनी ताचे भोंवतणीं तीन प्राकार आसात. पयल्या प्राकाराचें नांव 'संवंगीप्रदक्षिणम'. ऊंच गोपूर आशिल्ल्या महादारांतल्यान भितर वतकच कृष्णदेवराय, वेंकटपतिराय आनी अच्युतराय ह्या तुळुव राजाचे पुतळे आसात. ह्याच प्राकारांत अकबराचो मंत्री तोडरमल आनी ताचे बायलेचे पुतळे आसात. तेचपरी भांगराचो ऊंच ध्वजस्तंभ आसा. पयल्या प्राकाराभितर 'विमानप्रदक्षिणम' नांवाच्या दुसऱ्या प्राकारांत पाकशाळा, यागशाळा, कल्याणमंडप, देवाचीं वाहनां दवरपाच्यो कुडी, तेभायर योगनरसिंह, वरदराज, रामानुज, सेनाधिपती आनी गरूड हांचीं देवळां आसात. सगळ्यांत भितल्ल्या प्राकाराक वैकुंठप्रदक्षिणम अशें नांव आसून तो फकत वैकुंठ एकादशीच्या दिसा उगडटात. हांगासल्ल्यान देवळांत वचपाक भांगराच्या पत्र्याचें दार आसा.

देवळांत वेंकटेशाची मूर्त उबी आसून तिची उंचाय २१३ सेंमी. आसा. तिच्या उजव्या हातांत चक्र, दुसरो हात भुंयेवटेन, दाव्या हातांत शंख आनी कमळ आसा. मुर्तीच्या मस्तकाचेर आशिल्ली जटा आनी खांदार आशिल्लो नागबंध पळोवन संशोधकांच्या मतान हें आदलें एक शिवस्थान आसा. फुडें रामानुजांनी हे मुर्तीक शंख आनी चक्रान सुसोबीत करून भांगराचे हात लावन घेतले. कलोतुंग चोलचो पूत तोंगमन हाणें ह्या देवळाची स्थापना केली. मुर्तीच्या आंगार सदांच सुमार साडेसाठ मण वजनाच्यो हिऱ्याच्यो आनी भांगराच्यो वस्ती आसतात. हांगा सदांच सुमार ६,००० यात्रीक येतात. सप्टेंबर - ऑक्टोबरांत आश्विन पुनवेक ब्रह्मोत्सव यात्रेक लाखांनी लोक येतात. देवाक दिवपाचें धन वा हेर वस्ती घालपाक गाभाऱ्यामुखार आशिल्ल्या रंगमंडपांत एक 'हुंडी' (हांडी) दवरिल्ली आसता.

भांगरा - रुप्याच्यो वस्ती तशेंच नोटी, नाण्यांच्या रुपान भावीक लोक हे हुंडेंत देवाच्या नांवान दान करतात. हे हुंडेतल्या दानाची म्हायती दानी मनशाबगर हेर कोणाक कळना.

हांगाच्या कल्याणकुट्टमंडपांत कांय भावीक दादले-बायलो मुंडण करून केंस वेंकटेश्वराक ओंपतात. देवस्थानाचें वर्साचें उत्पन्न दोन कोटी परस चड आसता. तातूंतल्यानच देवस्थान, यात्रिकांची वेवस्था, धर्मशाळा, श्रीवेंकटेश विद्यापीठ मुळावी आनी माध्यमिक शाळा, गोशाळा, संस्कृत पाठशाळा, प्रकाशन, मुद्रणसंस्था, हॉस्पिटल, फार्मास आदी भौशीक कामां करतात.

तिरुपती हो गांव तिरुमलयच्या मुळांत वसला आनी थंयची जनसंख्या खूब उणी. गांवांत जायतीं देवळां आसात. तातूंतलें गोविंदराजाचें देवूळ बरेंच प्रसिध्द आसा. थंयच लागसार सहस्त्र स्तंभ मंडप आसा, ताचें शिल्पकाम उत्कृश्ट आसा. ग्रॅनायटाच्या स्तंभार मुर्ती कोरांतून काडिल्ल्यो आसा. चंद्रचोल राजान बांदून घेतिल्लो फातराचो रथ आसा.

तिरुमलय पर्वताच्या वेगवेगळ्या वाठारांनी वझरे आनी जलाशय आसात. स्वामीतीर्थ, आकाशगंगा, पाप विनाशिनी, पांडव-तीर्थ, वैकुंठतीर्थ, जाबालीतीर्थ आनी गोगर्भतीर्थ हीं नामनेचीं तिर्थां आसात.

वेंकटेशाच्या देवळाभायर एक पुर्विल्लें वराहस्वामीचें देवूळ आसा. विष्णु सुरवातेक आदिवराहाच्या रुपान हांगा प्रकट जालो असो पुराणांत उल्लेख आसा, देखुनूच वेंकटेशाच्या दर्शनाआदीं वराहस्वामीचें दर्शन घेवपाची चाल आसा. तिरुचानूराक वेंकटेशाची बायल पद्मावती हिचें देवूळ आसा. ह्या देवळालागसार पद्मतळें आसा.

हांगाचो मुखेल उत्सव आश्विन म्हयन्यांत १० दीस चलता. उत्सवाच्या पांचव्या दिसा गरुडोत्सव आनी धाव्या दिसा नारायण वनात पद्मावतीवांगडा कल्याणोत्सव जाता.

– रोहितेश श[illegible]

तिरोदस : शुक्ल वा कृष्ण पक्षांतली तेरावी तीथ. धर्मशास्त्रां तिरोदशीचीं जायतीं व्रतां सांगल्यांत. हेमाद्रीन तिरोदशीचें ध्यान अ[illegible] सांगलां - तिरोदस ही गोरी असून, धनुष्यबाण घेवन मानग्याचेर बसल्[illegible]

– कों. वि. सं. [illegible]

तिलकव्रत : चैत्र शुद्ध पाडव्या दिसा हें व्रत करपाचें आसता. तेखातीर न्हंयचे देगेर, तळ्यादेगेर वा घरांत वासाळ द्रव्यान विष्णु[illegible] आकृती काडटात आनी ताची पुजा करतात. उपरांत ताका वस्त्र अ[illegible] त्या ऋतूंत उपलब्ध आशिल्लीं फळां ओंपतात. उपरांत मंत्र म्हणून ता[illegible] प्रार्थना करतात. तो मंत्र असो –

भगवंस्त्वत्प्रसादेन वर्षं क्षेमामिहास्तु मे ।
संवत्सरोपसर्गा मे विलयं यान्त्वशेषतः ॥

अर्थ - हे भगवान, तुजे कृपेन म्हजें वर्स सुखाचें वचूं आनी वर्सांत[illegible] सगळीं संकश्टां नश्ट जावं.

उपरांत कपलार चंदनाचो तिबो लायतात. बायल वा दादलो कोणा[illegible] हें व्रत करूंक मेळटा. ह्या व्रताची कथा अशी - शत्रुंजय नांवाचो [illegible]

ा आशिल्लो. ताका चित्रलेखा नांवाची बायल आशिल्ली. तिणें तिलकव्रत ल्लें. ताका लागून राजाक मारपाच्या हेतून जो दुस्मान येतालो तो लेखाच्या कपलावयल्या तिब्याच्या प्रभावान ताचो इश्ट जातालो. एक ाट राजाक हतयान उडयलो आनी राजा मरणाधडेर पावलो. तेन्ना ो जीव व्हरपाखातीर यमदूत आयले. पूण राजाम्हन्यांत बशिल्ले ़लेखाच्या कपलावयलो तिबो पळेतकच ते भियेले आनी पळून गेले.

- कों. वि. सं. मं.

वरेंकार, प्रभाकर काशिनाथ : (जल्म : २ नोव्हेंबर ३५, म्हापशें).

गोंयचो सुटकेझुजारी. ताणें माध्यमिक शिक्षण मराठींतल्यान घेतलें. 'नॅशनल काँग्रेस गोवा' हे संघटनेचो वांगडी आशिल्लो. १९५४ वर्सासावन केझुजारी बाळा काकोडकार हाच्या फुडारपणाखाल तो वावर करतालो. कां लावप, तिरंगी बावटे लावप, चोरयां बसका घेवप, लोकांक याग्रहांत वांटो घेवंक स्फूर्त दिवप असलीं कामां तो करतालो. २६ नेवारी १९५५ ह्या दिसा ताणें सत्याग्रहांत वांटो घेतलो. पोलिसांनी का धरलो आनी पांच वर्सांखातीर बंदखणींत दवरलो. १९७२त भारत कारान ताम्रपत्र दिवन ताचो भोवमान केलो.

- कों. वि. सं. मं.

वळ : कडयेचो एक प्रकार. गोंयांत मुखेल जेवण जाले उपरांत माणें इल्लें शीत भिजोवपाखातीर कडयांचे दोन प्रकार करतात. नाल्लाचो स घालून केल्ली कडी (रोसा कडी) आनी नाल्ल घालिनासताना केल्ली डी (फुटी कडी). हे फुटे कडयेक तिवळ म्हण्टात. ह्यो दोनय कडयो रवणेखातीर घेवपाची चाल आसा. ह्या कडयांनी हींग, मीठ, सोलां लतात. देखून ह्यो कडयो मनशाक जिरवण जावपाक मदत करतात. रवणेवांगडाच ह्या कडयांचो मुखशुध्दीखातीर उपेग जाता. संवसारभर ो जिरवणेचे आनी मुखशुध्दीचे प्रकार घेवपाची चाल आसा.

दुगदुगीत हूनशें इल्लें उदक घेवन तातूंत भिंडांचीं सोलां भिजत लतात उपरांत फावो ते प्रमाणांत मीठ, हींग, हरव्यो मिरसांगो, हरवी थमीर घालून सोलांचो रांप ये म्हणसर हे सगळे पदार्थ उदकांत रतात. कांय कडेन तिवळांत लशणीचो वापर करतात. भिंडा सोलां ळनात जाल्यार तांचे बदला आमसोलां वा वटमा सोलांचो वापर वळाखातीर करतात.

लग्नां आनी सणापरबांच्या वेळार जेवण चड करून जड आसता. शा जेवणा वेळार जिरवणे खातीर म्हूण निमाणेकडेन तिवळ वाडपाची ल सर्रासपणान गोंयांत चलता. हेर वेळार लेगीत जिरवणेचें वखद णून सोंपल्या जेवणार तिवळ वा कडी घेतात. तिवळ करपाची पद्दत मकी सोंपी आनी उण्या वेळाची आशिल्ल्यान गरजे वेळार जेन्ना वेळ णो आसता तेन्ना तिवळ करून वाडटात.

तिवळ हो उण्या खर्चाचो पदार्थ आशिल्ल्यान तो समाजांतल्या सगळ्या यडयावयल्या लोकांगेर करतात.

- सुधा आमोणकार

तिवारी, बबनराव नंदराम : (जल्म : १८ जुलय १९२०, सावरगांव-येवला महाराष्ट्र).

सुटकेझुजारी. ताणें इंग्लीश प्राथमिक मेरेन शिक्षण घेतलें. तो सोशलिस्ट पक्षाचो वांगडी आशिल्लो. उपरांत तो जनता पक्षाचो वांगडी जालो. १९५२ वर्सा संयुक्त महाराष्ट्राखातीर मुबंय जाल्या सत्याग्रहांत ताणें वांटो घेतिल्लो. ७ ऑगस्ट १९५५ ह्या दिसा सावंतवाडीच्यान गोंयांत येवन वेळग्यां सत्याग्रहांत ताणें वांटो घेतलो देखून पोलिसांनी ताका धरून खूब मार दिलो. १९६०-१९६५ आनी १९८०-१९८५ ह्या काळांत तो सावरगांव ग्रामपंचायतीचो वांगडी म्हणून वेंचून आयलो. १९१८ वर्सा महाराष्ट्र सरकारान सन्मानपत्र दिवन ताचो भोवमान केलो.

- कों. वि. सं. मं.

तिसऱ्यो : मोलुस्का (लबलबीत) संघांतल्या फाटीकणो नाशिल्ल्या प्राण्याचो एक वर्ग. ह्या वर्गांत तिसरी, खुबो, कुणय, काळूं, शिनाण्यो, म्हाणयो, म्हेनी, काली ह्या सारकिल्ल्या, शिंपयांचें कवच धारण करपी, दर्यांत तशेंच गोड्या उदकांत रावपी प्राण्यांचो आस्पाव जाता. मोलुस्का संघाच्या आनीक एका वर्गाखाल घुलो, कोंगे, सारकिले शंखधारी प्राणी येतात. तांचो राबितो चडसो उथळ दर्यांतल्या दर्यादेगेच्या, न्हंयेच्या तडीच्या चिखलांत वा रेवेंत आसता. हातूंतले कांय प्राणी, लाकूड वा दोरी ह्या सारकिल्या वस्तूंक दसून अधांतरी राविल्ले दिसतात.

दोन शिंपयां मदले सुरक्षित पोकळेंत ह्या प्राण्याचें मोव अशें शरीर धांपिल्लें आसता. ह्यो दोन शिंपयो (करपां, म्हेनी) खोलाय आशिल्ल्या भागाकडेन भायल्यान एका विशिश्ट पदार्थान एकामेकांक जोडिल्ल्यो आसतात. अन्न वा उदक घेवपाखातीर वा हेर खंयच्याय कारणा खातीर प्राण्याक जेन्ना शिंपयो उकत्यो करच्यो पडटात तेन्ना ह्या विशिश्ट भागाचो वापर जोडयासारको जाता. ह्यो शिंपयो सादारणपणान तीन थरी आसतात. भायलो थर तपकिरी, पाचवो, गोबरो काळसर रंगाचो आनी शंखद्रव्यांच्या पदार्थापसून निर्माण जाल्लो आसता. हाचे पोंदचो थर कॅल्सायटच्या पदार्थापसून घडिल्लो आसता. तिसरो आनी सगळ्यांत भितल्लो थर गुळगुळीत आनी मोतयावरी चकचकीत आसता आनी तो कार्बनी पदार्थाच्या पातळ पड्ड्याचो आसता.

ह्या वर्गांतले भोवतेक प्राणी शिंपयांभितर आशिल्ल्या पांयांसारक्या अवयवाच्या आदारान एका जाग्यावयल्यान दुसऱ्या जाग्याचेर वचूंक शकतात. पूण काळूं, शिनाणी, काली सारकिले खडपां वा हेर खंयच्याय आदाराक दसून रावपी प्राणी मात अचल आसतात. ह्या प्राण्यांक तकली नासली तरी शरिराच्या मध्यभागाचोर तोंड आसता. ह्या तोंडावरवीं स्पर्श, ज्ञान, सोद, धरप, दसप ह्यो क्रिया करप जाता. उदकावांगडा येवपी बारीक अशा अन्नकणांचेर आनी प्राणवायूचेर तांच्या शरिराचें पोशण जाता. तोंड, काळीज, पोट, गुदद्वार हे आंतररचनेवरवी ह्या प्राण्याचें जिवीतकार्य चलता.

ह्या वर्गांतले भोवतेक प्राणी एकलिंगी आसतात. कांय मेजकेच उभयलिंगी आसतात. कांय जाणांचे बाबतींत लिंगबदल घडटा. भोवतेक आपले अंडाणू आनी शुक्राणू शरिराभायर उदकांतले जमनीर दवरतात आनी थंयच तांचें प्रजनन घडटा.

मनशाचें अन्न म्हूण ह्या प्राण्याचो उपेग जाता. तेभायर कांय प्रकारच्या

प्राण्यांपसून मोतयांची पैदास जाता. शिंपयांचेर प्रक्रिया करून चुनो तयार करतात. रंगीत सोबीत अशा शिंपयांपसून सोबेच्यो आनी सजावटीच्यो वस्तू तयार करतात. शिंपयांपसून सैमीक प्रक्रियेवरवीं चुनखडपां तयार जातात.

– कों. वि. सं. मं.

तिसवाडी : तिसवाडी हो एक मध्य गोंयचो तालुको. आदल्या काळांत ताका तालुक्याच्या जाग्यार महाल म्हण्टाले. राश्ट्रकुटांचे कारकिर्दीत नांवांमुखार प्रदेशांतल्या गांवांचे, वसतींचे, विभागांचे (महसूल, राजकीय) संख्येचो आंकडो घालपाची पद्दत आशिल्ली. तेप्रमाण तिसवाडी म्हळ्यार तीस वाडींचो म्हणजेच गांवांचो वाठार अशें म्हणप जालें. वाठारामुखावयलो आंकडो हो खंयच्या संदर्भाचो निर्देशक आसा हाचेसंबंदी जाणकारांमदीं मतभेद आसले तरी खंयच्याय एका तरी घटकाच्या संदर्भांत हो आंकडो दिवप जाला इतलें खरें.

तिसवाडीचे उत्तरेक बार्देस आनी दिवचल तालुके, उदेंतेक फोंडें, दक्षिणेक जुवारी न्हंय आनी अस्तंतेक अरबी दर्या आसा. उत्तरेक आशिल्ल्या बार्देस तालुक्यापासून तिसवाडी तालुक्याक मांडवी न्हंय वेगळी करता जाल्यार दक्षिणेक आशिल्ल्या मुरगांव तालुक्याक जुवारी न्हंय वेगळी करता. तिसवाडी तालुक्याचें क्षेत्रफळ १९७.९ चौ. किमी. सरभोंवतणीं जुवारी तशेंच मांडवी न्हंयांनी वेढील्लो हो प्रदेश म्हळ्यार एक व्हडलो जुंवो. चंद्रपूर ही कदंब काळांतली आदली राजधानी सोडल्यार उपरांतच्यो गोंयच्या प्रशासकांच्यो राजधानी ह्याच तालुक्यांत जाल्ल्यो मेळटात. इ.स. १०५२ त कदंब राजांनी आपली राजधानी चंद्रपूरासावन गोपकपट्टण वा गोवापुरी (आयचें व्हडलें गोंय) ह्या गांवांत हाडली. इ.स. १४८० वर्साच्या अदमासाक गोंय, आदिलशाही सत्तेखाल आयलें. विजापूरच्या युसूफ आदिलशाहान एला (पोरणें गोंय) आपली राजधानी निर्माण केली असो अदमास आसा. फुडें इ.स. १५१० त पुर्तुगेजांचे सत्तेखाला गोंय आयलें. इ.स. १९४३ त प्लेगाचे धामीक लागून पुर्तुगेजांनी आपली राजधानी पणजे वसयली. मुक्त गोंयची राजधानी तीच उरली. मांडवी आनी जुवारी न्हंयांक लागून तिसवाडी प्रदेशाक सागरी वेपाराचें म्हत्व फाव जालें.

गोंयची राजधानी आशिल्लें पणजी हें तिसवाडींतलें मुखेल शार. मांडवी न्हंयेचे देगेर वाशिल्ल्या ह्या सोबीत शारांत गोंयचें प्रशासकीय कार्यालय आनी विधानसभा आशिल्लें सचिवालय, कला आनी संस्कृतीचें संवर्धन करपी कला अकादमी, पुराभिलेख संग्रहालय, सँट्रल लायब्ररी, सरस्वती मंदिर लायब्ररी, आकाशवाणी आनी दूरदर्शन केंद्र, आझाद मैदानावयलें हुतात्मा स्मारक, महालक्ष्मी मंदिर, हनुमान मंदिर आनी मॅरी इम्यॅक्युलेट इगर्ज आसा. पणजेक तेंकुनूच आशिल्ल्या ताळगांव सड्याचेर गोवा विद्यापीठ, दोनापावलाची राश्ट्रीय समुद्र विज्ञान संस्था, काबु राजभवन (राज्यपाल निवास), बांबोळेचो राजीव गांधी मॅडिकल कॉम्प्लॅक्स ह्यो मुखेल संस्था आसात.

पोरणें गोंय हे गोंयचे आदले राजधानींत आशिल्ली स कॅथॅड्रल इगर्ज, बों जेजू इगर्ज, सेंट कायतान इगर्ज, ब्रह्मपुरीचें गोंमतेश्वर देवालय, पुरातत्त्व वस्तुसंग्रहालय, राश्ट्रीय कृषि-विज्ञान संशोधन केंद्र हीं पर्यटनाचे नदरेन म्हत्वाचीं थळां आसात. तशेंच धुळेर (सांता मोनिका) चो सिबा गायगी हो कारखानो, खोर्लेची उद्देगीक वसाहत हे ह्या तालुक्यांतले दोन उद्देगीक प्रकल्प. पिलारच्या सड्याचेर आशिल्ली सायबिणीची इगर्ज आनी मठ, करमळेचें तळें, चोडणेचें पक्षी अभयारण्य हींय कांय पळोवपासारकी थळां आसात.

दोंगरेवयलो शिगमो-इंत्रूज, पाळेंचो जागर, शिरदोनचें पेजे फेस्त, दिवाडेचें बोंदेरां फेस्त हे ह्या तालुक्यांतले कांय लोककला प्रकार आसात.

नाल्ल, मीठ, नुस्तें, तांदूळ, काजू आनी पर्यटन संबंदीत वेवसाय ही ह्या तालुक्यांतलीं उत्पन्नां आसात.

– कों. वि. सं. मं.

तिळवे, शांबा पुंडलिक : (जल्म : १५ जून १९३७ किर्लपाल सांगें).

सुटकेझुजारी. ताणें प्राथमिक शिक्षण मराठींतल्यान घेतलें. तो 'आझाद गोमंतक दल' संघटनेचो वांगडी आशिल्लो. गांवच्या लोकांक सुटकेझुजांत वांटो घेवंक स्फूर्त दिवपाचो वावर तो करतालो. १३ डिसेंबर १९५६ ह्या दिसा पोलिसांनी ताका धरलो. ताका १८ म्हयने बंदखणींत दवरलो. १९७२ त भारत सरकारान ताम्रपत्र दिवन ताचो भोवमान केलो.

– कों. वि. सं. मं.

तीट : गंधावरी कपलाक लावपाचो काळो पदार्थ. ल्हान भुरग्यांक दिश्ट लागची न्हय देखून न्हाणयले उपरांत ताच्या पोल्याक आनी कपलार तिटीचो ल्हानसो तिबो लावपाची चाल आसा. तांदूळ वा हेर धान्य जळोवन ताचेपसून तीट तयार करतात. बाभळीच्यो सांगो सुकोवन ताच्या पिठ्यापसून तीट तयार करतात. गोंयांत चड करून पणटी पेटत दवरून तीन खुरांचेर वयर सपाट आयदन दवरतात. दिव्याच्या झोताची काजळी त्या सपाट आयदनाक लागता. ही काजळी उपरांत एंडेलान वा खोबरेल तेलान कालयतात आनी ताची तीट मागीर भुरग्यांक लायतात. मनशाच्या आंगाक तिबो, तीट, गंध, तेल, भस्म, उटणें सारके पदार्थ लावपाची प्रथा आसा. प्रसंगाप्रमाण ताका धर्मीक आदार दिवप जाता आसलो, तरी तांच्या उपेगा फाटल्यान वैजकी आदार आसपाची शक्यताय न्हयकारूंक जावंचिना. ह्या पदार्थाच्या आरोग्यवर्धक गुणांखातीर तांचो वापर जावपाची शक्यताय आसा.

– कों. वि. सं. मं.

पूरक नोंद - तिबो.

तीथ : 'तनोति विस्तारयति चन्द्रकलाम्, तन्यते चन्द्रकलया इति वा' चंद्रकलेची वाड करता ती, वा चंद्रकलेन जिचो विस्तार जाता, ती तीथ, अशी तिथीची व्याख्या आसा. चिंतामणी ह्या ग्रंथांत तिथीची आनीक एक व्याख्या आसा ती अशी -

आदित्याद् विप्रकृष्टस्तु भागद्वादशकं यदा ।
चन्द्रमाः स्यात्तदा राम तिथिरित्यभिधीयते ॥

अर्थ - सुर्यापसून बारा अंश पयस वचपाक चंद्राक जितलो काळ लागता, तितल्या काळाक हे रामा, तीथ अशें म्हण्टात.

तीथ म्हळ्यार चांद्रमानाचो दीस वा चांद्रमासाचो तिसावो वांटो. तीथ ह्या शब्दाचो उल्लेख वेदकाळांत वा ब्राह्मणकाळांत मेळना. कारण त्या

त लोकांक तीथ खबर नाशिल्ली. एका सुर्योदयासावन दुसऱ्या ऱ्यामेरेन एक दीस जाता, इतलेंच तांकां खबर आशिल्लें. पूण जेन्ना ाङ्मय सुरू जालें तेन्नासावन तिथी ह्या शब्दाचो उल्लेख मेळटा. ाङ्मयाक सुरवात जातकच खगोलशास्त्र, ज्योतिशशास्त्र, ारमयूख, मुहूर्त चिंतामणी अशे ग्रंथ तयार जाले आनी तातूंत तीथ ब्द आयलो.

ुनवेसावन पुनवेमेरेन वा उमाशेसावन उमाशेमेरेनची अवस्था येवपाक क २९.५३०५८८ दीस लागतात. हाका एक म्हयनो अशें नांव . म्हयन्याचो तिसावो वांटो म्हळ्यार तीथ. दुसरे भाशेन सांगपाचें ार नक्षत्रचक्रांतल्यान सुर्याभोंवतणीं ३६०°ची भोंवडी पुराय करपाक क २९.५३०५८८ दीस लागतात. तातूंतलो १२° (३६०°, १/३० २°) वांटो पुराय करपाक ताका जो काळ लागता, ताका तीथ ात.

आमच्या पंचांगांतल्या दिसाची सुरवात सुर्योदया वांगडा जाता तसोच वारूय सुर्योदयाकूच सुरू जाता. त्या वेळार जी तीथ चालू आसता, त्या सबंद दिसाची तीथ मानतात. एका म्हयन्याच्यो तीस तिथी तात - पाडवो, बी, तय, चवथ, पंचम, सश्ट, सप्तम, अश्टम, नम, , एकादस, दुवादस, तिरोदस, चतुर्दस आनी पुनव अशीं तांची आसात. उपरांत परतून पाडवो ते चतुर्दस ह्यो तिथी येतात आनी वी तीथ ती उमास. दरेक तीथ ही कितल्यो घटका आनी कितलीं आसता, तें पंचांगांत बरयिल्लें आसता. तिथींची वृद्धी आनी क्षय त आसता. देखीक बिरेस्तारा अश्टम ही तीथ सुर्योदयासावन ५७ का २ पळां आसा. म्हळ्यार इंग्लीश पद्दतीप्रमाण ती शुक्रारा डेमेरेन आसा. ताचेउपरांत नम लागता, ती शेनवारा सकाळीं सुर्योदया ांत १ घटीका २० पळांमेरेन आसा. म्हळ्यार शुक्रार आनी शेनवार दोनूय दिसांनी नम हीच तीथ आयली. अशा वेळार नमीची वृध्दी ी अशें म्हण्टात. वाडिल्ली ही तीथ वारांक लागता (बिरेस्तार, शुक्रार शेनवार). देखून तिका ' त्र्यहस्पृक् ' अशें नांव आसा. अशेच तरेन खेपे तिथीचो क्षय जाता. देखीक - वद्य तिरोदस ही तीथ बुधवारा दयासावन १ घटिका १२ पळांमेरेन आसा. म्हळ्यार सुर्योदयाच्या र तिरोदस चालू आसा. तेखातीर त्या दिसाची तीथ तिरोदस हीच ी. सुर्योदया उपरांत १ घटिका १२ पळांनी चतुर्दस लागता, ती रा ५५ घटिका २८ पळांनी म्हळ्यार इंग्लीश पद्दतीप्रमाण बिरेस्तारा डेर, सुर्योदयापयलीं सोंपता. ते उपरांत उमास लागता. ती ताराच्या सुर्योदया वेळारूय लागिल्ली आसता. म्हणून बिरेस्ताराची उमास थारता. सुर्योदयाची जी तीथ तीच त्या सबंद दिसाची तीथ ेमाप्रमाण बुधवारा चतुर्दस आसून लेगीत त्या दिसा तिरोदस मानतात चतुर्दशीचो क्षय जालो अशें म्हण्टात.

तिशशास्त्रांत दर एके तिथीचो एकेक स्वामी मानला. तेविशींचो क असो -

> तिथीशावग्निकौ गौरी गणेशोऽहिर्गुहो रविः ।
> शिवो दुर्गान्तको विश्वे हरिः कामः शिवः शशी ॥

अर्थ - पाडवो-अग्नी, बी-ब्रह्मा, तय-गौरी, चवथ-गणपती, पंचम-ाप, सश्ट-गुह, सप्तम-रवी, अश्टम-शिव, नम-दुर्गा, दसम-यम, दस-विश्वेदेव, दुवादस-विष्णु, तिरोदस-काम, चतुर्दस-शिव आनी पुनव ी उमास - पितर हे तिथींचे स्वामी आसात.

तशेंच दरेक तिथीक आनीक एक वेगळें नांव आसा. शुक्ल पक्षांतलो पाडवो ते पंचम, सश्ट ते दसम, आनी एकादस ते पुनव ह्या गटांतल्या पांच तिथींक अनुक्रमान नंदा, भद्रा, जया रिक्ता आनी पूर्णा अशीं नांवां आसात. तातूंतल्यो पयल्यो पांच अशुभ, दुसऱ्यो पांच मध्यम आनी तिसऱ्यो पांच शुभ मानतात. कृष्ण पक्षांतल्या तिथींकूय अनुक्रमान त्योच संज्ञा आसात. पूण तातूंतलें पयलें पंचक शुभ, दुसरें मध्यम आनी तिसरें अशुभ मानतात. शुक्रारा नंदा, बुधवारा भद्रा, मंगळारा जया, शेनवारा रिक्ता आनी बिरेस्तारा पूर्णा तिथी आयल्यार त्यो सिद्धिप्रद जातात, अशें मानतात.

'तिथी' चेर केल्ले उपास, व्रतां हीं चड फळादीक थारतात. चंद्राचेर, ताचे कलेचेर तिथीची क्षय-वृद्धि जाल्ल्यान, जिवीत मनीस, मोनजात, झाडां-झुडपां तशेंच सगळ्या जिवांचेर तिथींचो वायट-बरो परिणाम जाता अशें विज्ञानान सिद्ध केलां. दर्याचीं ल्हारां येवप, सुकती-भरती जावप हें लेगीत तिथींचेरूच आदारून आसता. थरावीक तिथीचेर थरावीक वेळार सुकती-भरती जाता हें गणित थरिल्लें आसता.

नंदा तिथीचेर घर घेवप, घराची दुरुस्ती करप असलीं शुभकार्यां करतात. भद्रा तिथीचेर लग्न, भोंवडी, जया तिथीचेर गाडयो (वाहनां) घेवप, लोखणी हत्यारां घेवप, रिक्त तिथीचेर कोर्टाचीं कामां; पूर्णा तिथीचेर शांतिकर्म, संस्कार करचे अशीं कामां सांगल्यांत.

- माधव गोविंद भुस्कुटे

तीर्थ - १ :

मूळ धातू 'तृ' म्हळ्यार तारप. 'तीर्यते अनेन इति।' म्हळ्यार जाच्या योगान तरून वचप जाता, तें तीर्थ. 'तरति पापादिकं यस्मात्।' म्हळ्यार जाका लागून पापकर्मांतल्यान मेकळीक जाता, तें तीर्थ.

'निपानागमययोस्तीर्थमृषिजुष्टे जले गुरौ ।' म्हळ्यार उदकाची सुवात, आगमशास्त्र, ऋषींनी सेवन केल्लें जल, स्थल आनी गुरू इतले तीर्थ ह्या शब्दाचे अर्थ आसात. 'तीर्थं योनौ जलावतारे च' योनी म्हळ्यार जलाशयालागसारचें अरत्निमात्र (कोंपरासून मदल्या बोटाच्या तोकामेरेनचें माप) स्थान आनी जंय घाट आसा असो उदकाचो प्रवाह म्हळ्यार तीर्थ. वेदपारंगत ब्राह्मणाकूय मनून तीर्थ म्हळां.

कर्मभूंय, धर्मस्थान, धर्मकृत्य हांकांय कांयकडेन तीर्थ अशें म्हळां. 'तीर्थरूपा हि साधवः' म्हळ्यार संतसज्जन हे तीर्थरूप आसतात, अशेंय म्हण्टात. स्कंद पुराणांत तीर्थ शब्दाचो अर्थ मातसो विस्तारान सांगला, तो असो -

> आश्रयाः सन्मुनीन्द्राणां देवानां च तथा प्रिये ।
> भूमिभागाः पर्वताः स्युस्तत्कीर्त्यं तीर्थमित्युत ॥

अर्थ - हे प्रिये, मुनिश्रेश्ठ आनी देव हांचीं निवासस्थानां, भूंयवाठार आनी पर्वत हांकां तीर्थ अशें म्हणचें.

नितीशास्त्रांतल्या श्लोकाप्रमाण, राजाच्या मंत्रिप्रभृती अठरा अधिकाऱ्यांक तीर्थ म्हळां, ते अशे - मंत्री, पुरयत, युवराज, राजा, द्वारपाल, राजाचो खाजगी कारभारी, बंदखणीचो अधिकारी, समाहर्तो म्हळ्यार धन एकठांय करपी, कृत्य आनी अकृत्य खंयचें तें थारावन तेप्रमाण येवजण करपी, सेनाधिकारी, नगराध्यक्ष, खाणी, कारखाने हांची निर्मिती करपी, धर्माध्यक्ष, सभाध्यक्ष, दंडधारक, दुर्गपाल, सीमापाल आनी अरण्यपाल ह्या अठरा जाणांक तीर्थ म्हणचे. कौटिल्यानूय हीं

अठरा तिर्थां सांगल्यांत. महामात्यपदाक ताणें मुखेल तीर्थ म्हळां.

भूंय, उदक आनी तेज हांच्या अद्‌भुत प्रभावाक लागून आनी ऋषि - मुनींच्या निवासांक लागून तिर्थांक पुण्यकारक म्हळां.

मत्स्य पुराणांत साडेतीन कोटी तिर्थां सांगल्यांत, ब्रह्म पुराणांत तीं साठ कोटी हजार आनी साठ कोटी शेंकडे इतलीं सांगल्यांत. कृतयुगांत पुष्कर, त्रेतायुगांत नैमिषारण्य आनी द्वापरयुगांत कुरूक्षेत्र हीं श्रेश्ठ तिर्थां आसात. कलियुगांत, गंगेचो श्रेश्ठ तीर्थ म्हणून आश्रय करचो अशें पद्म पुराणांत म्हळां.

तिर्थांचे विंगड विंगड प्रकार आसात, ते अशे - जंगम, मानस आनी स्थावर. ब्राह्मण हे जंगमतीर्थ; सत्य, क्षमा, इंद्रियनिग्रह, दान, दम, संतोष, ब्रह्मचर्य, भूतदया, आर्जव, ज्ञान आनी धैर्य हीं मानसतिर्थां. भुयेवयले पर्वत, रानां, उदकाच्यो सुवाती, न्हंयो हीं स्थावर तिर्थां.

स्थावर वा भौम हांचे आनीक चार प्रकार मानल्यात -

१) धर्मतीर्थ - लोकांभितर धर्म पालनाची ओड निर्माण जावंची म्हणून जे सुवातेर धर्म, निती, सदाचार हांचें शिक्षण दितात आनी प्रचार करतात, अशी सुवात.

२) अर्थतीर्थ - न्हंयेचे देगेर आनी तांच्या संगमाचेर जंय वेपारधंदो व्हड प्रमाणाचेर चलता, अशी सुवात.

३) कामतीर्थ - जंय विगंड विंगड कलांची उपासना जाता आनी तरातरांच्यो कलात्मक वस्तू तयार जातात, अशी सुवात.

४) मोक्षतीर्थ - विद्या, ज्ञान आनी अध्यात्म हांचीं पिठां जंय आसात, तीं क्षेत्रां.

ब्रह्म पुराणांत तिर्थांचे विंगड विंगड चार प्रकार मानल्यात ते अशे-

१) दैव - गोदावरी, तुंगभद्रा, गंगा, काशी, पुष्कर, प्रयाग हीं सगळीं दैव तिर्थां (देवान निर्मिल्लीं) आसात.

२) आसुर - गया हें असुरनिर्मित तीर्थ.

३) आर्ष - प्रभास, नरनारायण, बदरिकाश्रम हीं तिर्थां आर्ष म्हळ्यार ऋषिनिर्मीत.

४) मानुष - अंबरीष, मनू, पुरू हीं राजांनी निर्माण केल्लीं मानुष तिर्थां.

५) पद्म पुराणांत लाक्षणिक अर्थान गुरू, आवय, बापूय, घोव, बायल हांकांय तिर्थां म्हळां. गुरू हो आपल्या शिश्याचो अज्ञानरुपी काळोख पयस करता, देखून शिश्याक हो तीर्थरूप आसता. आवय-बापूय, आपल्या भुरग्यांचें बरें जावंचें म्हणून यत्न करतात, तेखातीर भुरग्यांक तीं दोगांय तीर्थरूप जातात. बायलेक घोव हो सगळ्या तिर्थांचे सुवातेर आसा. घोवाचें सदांच बरें जावंचें म्हणून यत्न करपी बायल आनी सगल्या ज्ञानगुणांनी संपन्न अशी सदाचरणी पतिव्रता ही. सगळ्यांक तिर्थाचे सुवातेर आसा. अशी पतिव्रता ज्या घरांत आसा, त्या घराकूय तिर्थाची योग्यताय फावो जाता. भागवत पुराणांत भगवद्‌भक्तांकूय तीर्थ म्हळां.

कांय अनादितिर्थां आसात. तीं केन्नासावन पवित्र मानल्यांत तें कळना. काळाच्या ओगांत कांय तिर्थां नवीं तयार जातात, जाल्यार कांय तिर्थांचें म्हत्व उणें जाता. कांय तिर्थांचीं नांवां उरतात पूण त्या थळांची वळख मेळना.

- वा. ल. वझे

तीर्थ - २ : देवाचो अनुग्रह प्राप्त जावंच्या उद्देशान केल्लें पवित्र जलप्राशन. प्रासंगीक पुजा-अर्चा सोंपली म्हण्टकच, देवाचो अनुग्रह म्हण प्रसाद (फूल, निवेद्य) आनी तीर्थ (निखटें उदक, वा दूद, म्हेंव, तु साकर, धंय हांचें मिश्रण म्हळ्यार पंचामृत, पंचगव्य) प्राशन करपा चाल आसा.

दर एका देवळांत देवाक पांयां पडूंक वचपी भाविकाक तीर्थप्र दिवपाची प्रथा आसा. देवाच्या अभिशेकाखातीर जें उदक वापरप ज त्या उदकाचो तीर्थ म्हणून बऱ्याच देवळांनी उपेग करप जाता. देवळ गर्भकुडीच्या मुखेल दरवट्याभायर प्रसादाचें तबक आनी तिर्थाचें पंच हेखातीर दवरिल्लें आसता.

तीर्थक्षेत्राक भेट दिवपी भावीक लोक आपल्या घरच्यांखा तीर्थक्षेत्राकडचें उदक तीर्थ म्हणून घरा हाडटात. मरणाधडेर पावि मनशाच्या तोंडांत तुळशीपानां वांगडा तीर्थ घालपाची प्रथा आसा.

- कों. वि. सं.

पूरक नोंद : तीर्थयात्रा.

तीर्थंकर : एक जैन संज्ञा. जैन आनी बौद्ध धर्मांत जायते धर्मसंस्थ मानिल्ले आसात. अशा युगपुरुशांक जैन धर्मांत तीर्थंकर अशी आसा. तीर्थंकर उत व्याख्या अशी आसा - धर्म करोति प्रकटयति तीर्थंकरः। (तीर्थ म्हळ्यार आनी ताचें प्रकटीक करता तो तीर्थंकर) वा संसारसागरो येन तत्ती तीर्थं करोतीति तीर्थं (जाचे वरवीं संसार तरून वचूंक येता तें आनी तीर्थ उत्पन्न करप

तीर्थंकर). हाचेवयल्यान तीर्थंकर म्हळ्यार धर्माध्यक्ष, जैन संघप्र मोक्षाची वाट दाखोवपी असो जाता. तीर्थंकराक 'जिन' इंद्रियांचेर मेळोवपी, अर्हत्, सर्वज्ञ, वीतराग, केवली अशीं नांवां आसात. तीर्थंक जिन हे उपमेवयल्यान तांच्या धर्माक जैन अशें नांव मेळ्ळें.

तीर्थंकर हे चतुर्विध संघाची स्थापना करतात. तीर्थंकर गर्भांत तेन्ना ताचे आवयक सोळा तरांचीं सपनां पडटात अशें सांगतात. तातूंत बैल, शींव, लक्ष्मी, फुलांची माळ, हती, पुराय चंद्रीम, उदेतो सूर्य, भांगराचे दोन कलश आदी चवदा गजालींचो आस्पाव आसता. तीर्थंकर जल्माक येवचे आदीं कुबेर त्या नगराचेर स म्हयने रत्नांचो पावस घालता. तो जल्माक येतकच इंद्र आपल्या कुटुंबासयत धर्तरेचेर येता आनी ताका घेवन

र्थंताचेर वता. थंय ताचेर सगळे देव अभिशेक करून ताका परत
म्हन्यांत हाडून पावयतात. तीर्थंकराचे वट्ट जिणेंत पांच तरांचे
जातात. तांकां पंचकल्याणक अशें नांव आसा. गर्भकल्याणक,
कल्याणक, दीक्षाकल्याणक, केवलज्ञानकल्याणक आनी
ाकल्याणक अशीं तांचीं नांवां आसात.

ीर्थंकराक केवलज्ञान प्राप्त जातकच तो जेन्ना धर्मोपदेश करूंक
तेन्ना देव थंय येवन एका दिव्य सभामंटपाची रचणूक करता असो
र्श आसा. ह्या सभामंडपाक चारूय वटांनी चार दारां आसतात.
दारामुखार एक व्हड मानस्तंभ उबारिल्लो आसता. देव, देवी,
साध्वी आदीच्यो बारा तरांच्यो परीशदो मानल्यात. तीर्थंकर अशोक
खाला शींवासनार बसून आपले दिव्य वाणीन उपदेश करतात.
वेळार ताचें तोंड चारूय दिशेवटेन दिसता अशें समजप जाता.

जैनांनी तीर्थंकरांक देवापरसय व्हड मानल्यात. जायते देव - देवता,
क्षिणी तीर्थंकरांचे सेवक शरीरक्षक मानल्यात. तीर्थंकरा भोंवतणीं
सभा आसून तातूंत गणधर, मुनी, कलावासी, देवी, आर्यिका आनी
ो, भवनवासी देवी, ज्योतिशवासी देवी, इंद्रासयत कल्पवासी देवी,
ासयत भवनवासी देवी, इंद्रासयत व्यंतरवासी देव, मनीस आदी
ात.

भूत, वर्तमान आनी भविश्य ह्या तिनूय काळांत दरेकी चोवीस तीर्थंकरांचें
तत्व मानून घेतलां. जंबुद्वीपाच्या भरतक्षेत्रांतल्या चोवीस तीर्थंकरांचें
विवरण तिलोयपण्णत्तीत दिल्लें आसा. भारताच्या वर्तमान काळांतल्या
ीस तीर्थंकरांमदीं ऋषभदेव हो पयलो जाल्यार महावीर हो निमाणो
ल्यार चोविसावो तीर्थंकर. ह्या चोवीस तीर्थंकरांविशीं जैन ग्रंथांत
यती दिल्ली आसा. हे चोवीस तीर्थंकर अशे - १) ऋषभ वा आदिनाथ
अजितनाथ ३) संभवनाथ ४) अभिनंदननाथ ५) सुमतिनाथ ६)
प्रभ ७) सुपार्श्वनाथ ८) चंद्रप्रभ ९) पुष्पदंत १०) शीतलनाथ ११)
ासनाथ १२) वासुपूज्य १३) विमलनाथ १४) अनंतनाथ १५) धर्मनाथ
) शांतिनाथ १७) कुंथुनाथ १८) अरहनाथ १९) मल्लीनाथ २०)
नसुव्रतनाथ २१) नमिनाथ २२) नेमीनाथ २३) पार्श्वनाथ २४) महावीर
वर्धमान.

सगळ्या तीर्थंकरांचो जल्म उदेंत भारताच्या नगरांतल्या क्षत्रीय कुळांत
ी राजवंशात जालो असो उल्लेख मेळटा. तीर्थंकर ७ आनी २३ हे
वंशीय जाल्यार १५,१६ आनी १७ हे कुरुवंशांत जल्मल्ले. महावीर
नाथ कुळांत आनी हेर सगळे क्षत्रीय कुळांत जल्मले असो उल्लेख
टा. ह्या चोवीस तीर्थंकरांतले ऋषभ, नेमी, पार्श्व आनी महावीर हे
इतिहासीक मनीस आशिल्ले असोय उल्लेख मेळटा.

तीर्थंकरांच्यो मुर्ती : सायप्रस जुंव्यांत अलाशियाच्या उत्खननांत इ.स.
र्वी १२५० काळांतली आदिनाथाची पंचधातूची मूर्त मेळ्ळ्या. भारतांत
यतेकडेन तीर्थंकरांच्यो मुर्ती मेळटात. श्वेतांबर आनी दिगंबर ह्या
प्रभेदाप्रमाण तीर्थंकरांच्या मुर्तींतूय फरक पडिल्लो आसा. श्वेतांबरांच्यो
ीं वस्त्रां आनी अलंकार घाल्ल्यो आसात जाल्यार दिगंबराच्या मुर्तीचेर
त्र आनी अलंकार दिश्टी पडनात. मुर्तीचे सकयले बसकेर त्या त्या
र्थंकरांची चिन्नां कोरातिल्लीं आसात. कांय मुर्ती शींवासन आनी प्रभावळ
चेसकट मेळ्ळ्यात. अबुच्या पहाडाचेर (दोंगराचेर) आदिनाथ देवळांत
ादिनाथाची सुमार ४०३१किग्रॅ. (१०८मण) वजनाची पद्मासनांतली
र्त आसा. ती मूर्त पंचधातुची आसून तिची उंचाय सुमार २.५ मी.

आसा. पाटण्यालागसारच्या राजगृह हे सुवातेवयली ऋषभनाथ आनी
नेमिनाथ हांच्यो मुर्ती तशेंच बांकुरा लागसारच्या देऊळभिडाची पार्श्वनाथाची
मूर्त पळोवपासारकी आसा.

- कों. वि. सं. मं.

तीर्थयात्रा : पवित्र थळांक दिल्ली धर्मीक भेट. थरावीक सुवातींनी देव अदृश रुपांनी वावुरता हे लोक भावनेंतल्यान, तीर्थयात्रेचो उगम जालो आसुंये. देवाचें दर्शन, न्हाण, श्राध्द, पुजा तशेंच हेतुपुर्तीखातीर केल्लें दान, आंगवण सारकिलीं धर्मीक कार्यां, थरावीक अशा पवित्र सुवातींचेर केल्यार चड पुण्य फल मेळटा अशी भावना आसा. ह्या वा आनीक खंयच्याय उद्देशान अशा धर्मीक थळांक भेट दिवपाचे भोंवडेक तीर्थयात्रा म्हण्टात. जगांतल्या दर एका धर्माप्रमाण धर्तरेवयलीं कांय खाशेलीं थळां पवित्र मानतात. ह्यां थळांक तीर्थक्षेत्रां म्हण्टात. दर एक धर्माच्या धर्मगुरुंनी आप आपल्या अनुयायांखातीर अशा तीर्थक्षेत्रांची शिफारस केल्ली आसा. खंयच्याय उद्देशान तीर्थयात्रा करप जाली तरी पाप-निवारण आनी पुण्य - संचय हे तीर्थयात्रेफाटले दोन मुखेल उद्देश आसतात.

तीर्थ म्हळ्यार तारक. 'तरति पापादिकं यस्मात्' म्हळ्यार जाचेवरवीं मनीस पापांतल्यान पेंवन वता तें तीर्थ. अमरकोशांत तीर्थ शब्दाचे जे अर्थ दिल्यात ते अशे - उदक आशिल्ली सुवात, आगमशास्त्र, ऋषींच्या आश्रयांची सुवात. हे भायर देवांचीं निवासस्थानां, पवित्र भूंय-वाठार हांकां स्कंदपुराणांत तिर्थां म्हळ्यांत. वेगवेगळ्या ग्रंथांनी तीर्थ ह्या शब्दाची उपमा वेगवेगळ्या घटकांक दिल्ली आसली तरी सादारणपणान तीर्थ म्हळ्यार पवित्र उदक अशेंच मानतात आनी भोवतेक सगळ्या तीर्थक्षेत्रांचो संबंद ह्या पवित्र उदकाकडेन, ह्या ना त्या रुपांत येता.

हिंदूंच्या मतान, सैमांत देवताशक्त वावरत आसता. ताका लागून दोंगर, न्हंयो, दर्या, रानां, रूख हांकां हिंदू धर्मांत तीर्थक्षेत्राचें स्वरुप प्राप्त जालां. उदकांत पवित्र करपाचो गुणधर्म आशिल्ल्यान, न्हाण घेतकच पाप आनी पिडा ना जातात, हे समजुतीन जलतिर्थांक म्हत्व येता. देव, देवांचे अवतार वा प्रेषित हांच्या वास्तव्याक लागून आनी चमत्कारांक लागून पावन जाल्लीं थळां तीर्थक्षेत्रां जाल्यांत. अशा सुवातींनी उपास्य देवतांच्या मुर्तींची स्थापणूक करतात. देवळां, समाधी, स्तूप, कबरी, दर्गे ह्यो पवित्र वास्तू तयार जातात. ह्या सुवातींनी पवित्र शक्तिचें वास्तव्य आसता अशें मानतात. विशिश्ट देवता वा एकाद्रे व्यक्तीचो आत्मो, थंय सुक्ष्म रुपांत वावुरता आनी थंय वता ताचेर ताची कृपा जाता असो समज आसा.

दर एका भावार्थी मनशाक आपले जिणेंत एकदां तरी तीर्थयात्रा घडची अशें दिसता. ती जालिना जाल्यार आपल्या हातांतल्यान घडिल्ल्या ल्हान-व्हड पातकांचें निवारण जावचेंना आनी आपल्याक सर्ग वा मोक्ष मेळचोना अशी ताची भावना आसता. तिर्थाचेर वचून पितरांचें श्राध्द केलेंना जाल्यार तांचो उध्दार जायना असोय एक समज आसा. भारत देशांत हजारांनी तिर्थां आसात. त्या सगळ्यांची यात्रा करप कोणाकूच शक्य ना. पूण चडशे लोक काशी - रामेश्वर, चार धामां, बारा ज्योतिर्लिंगां आनी सात पुऱ्यांची यात्रा करतात. हिंदू धर्मांत जायते धर्मपंथ आसले तरी त्या सगळ्यांनी तीर्थयात्रेक चड प्राधान्य दिलां. तीर्थक्षेत्रांतलें धर्मीक वातावरण, विद्वान आनी साधूमनीस हांचें दर्शन, थंयचे नेम, त्या त्या

तीर्थयात्रा

सुवातीनी घडिल्ल्या पुराणीक घडणुकांचें संस्मरण, हांकां लागून तीर्थयात्रेक एक आध्यात्मिक स्वरूप प्राप्त जालां.

हिंदू धर्मात चारूय आश्रमांतले लोक, ब्राह्मण आनी हेर उच्चवर्णीय लोक, बायलो, शूद्र, संकरांतल्यान जल्मल्ले, वर्णबाह्य, चांडाळ, म्लेंछ, पिडेखोर, पापी ह्या सगळ्यांक तीर्थयात्रेचो अधिकार आसा. यज्ञ, तीन रिणां, कुटुंबाची उपजिविका हीं कर्तव्यां पुराय केलिनात जाल्यार मात हो अधिकार मेळना, अशेंय मत आसा. आवय-बापायच्या मरणा उपरांत एका वर्सामेरेन आनी बायल गुरवार आसल्यार तीर्थयात्रेक वचचें न्हय अशें हे संबदीचें शास्त्र सांगता.

यात्रेक वचपाचो दीस थारतकच, ताच्या आदल्या दिसा एकुच जेवण जेवचें. दुसऱ्या दिसा मुंडण करून उपास करचो. ताचेपयलीं यात्रेकऱ्यान आपल्या सगळ्या इंद्रियांचेर संयम राखूंक जाय. खंयच्या तिर्थाक वचपाचें, तो संकल्प करतकच गणपती, ग्रह आनी इश्ट देवतांची पांच वा सोळा उपचारांनी पुजा करची. पार्वणश्राध्द करतकच उण्यांत उण्या तीन ब्राह्मणांचो वा पुरयतांचो भोवमान करचो. उपरांत यात्रेकऱ्याचो भेस घालून गांवाक वा आपल्या घराक प्रदक्षिणा घालची. तीर्थयात्रा पुराय करून घरा पावतकच सोयऱ्या-धायऱ्यांक आनी शेजाऱ्या-पाजाऱ्यांक 'म्हामनी' (जेवण) घालपाची प्रथा आसा.

तिर्थाचे सुवातेर न्हावप खूब म्हत्वाचें मानतात. मनशांचीं पापां ताच्या केंसांनी उरतात अशी समजूत आशिल्ल्यान तीर्थक्षेत्राचेर कांय दादले आनी बायलो आपखोशयेन मुंडण करतात. सवायशीण बायलेच्या केंसांचे दोन आगळ कापून सांकेतीक मुंडण करपाची तरतुद आसा. पितरांचें तर्पण, पींडदान आनी श्राद्ध हांकां तिर्थांत खूब म्हत्व आसता.

तीर्थयात्रेक लागून यज्ञाइतकें वा चड फळ मेळटा अशी समजूत आसा. यज्ञ यागाच्यो विधी करप आनी ताचेर जावपी खर्च सोंसप सादारण मनशाचे कुवती भायली गजाल जावन पडटा. सामान्य मनशाक परवडपी असो मोक्षप्राप्तीचो उपाय म्हणून तीर्थयात्रा हो यज्ञ-यागाक पर्याय थारता. महाभारत, काशीखंड, प्रयागमाहात्म्य, गयामाहात्म्य, गंगामहात्म्य सारकिल्या पुराणांनी तीर्थयात्रेच्या माहाम्त्याचीं वर्णनां मेळटात. परशुराम, राम, बलराम, अर्जून ह्या पुराणकाळांतल्या व्यक्तींच्यो तशेंच शंकराचार्य, वल्लभाचार्य, चैतन्य, रामदास ह्या इतिसकाळांतल्या व्यक्तींच्यो तीर्थयात्रा प्रसिध्द आसात.

तीर्थयात्रा केल्यार सगळ्या जल्मांतलीं पापां सोंपतात. सगळ्या पिळग्यांचो उद्दार जाता, अशो कल्पना आसात. यात्रेक लागून पाप्यांचें पाप सोंपता आनी पुण्यवंतांचें पुण्य वाडटा. पांयांनी भोवंडी केल्यार चड पुण्य मेळटा. संयमी, अहंकारहीन, अल्पसंतुश्ट, सत्यवचनी आनी व्रतनिश्ठ अशे व्यक्तीक पुराय फळ मेळटा. पूण वाहनां वापरल्यार अर्दें, सत्री आनी पादुका हांकां लागून अर्दें, वेपारान तीन-चवथय आनी प्रतिग्रहांक लागून सगळें पुण्य ना जाता. कोणाय मनशान आवय, बापूय, भाव, इश्ट आनी गुरू हांकां दोळ्यांमुखार दवरून न्हाण घेतल्यार ते ते व्यक्तीक एक-बारांश पुण्य मेळटा. धर्मशाळा, पाणपोय, अन्नाची सोय असल्या मार्गांनी यात्रेकरूची सोय करपी व्यक्तीक एक-चवथय पुण्य मेळटा. हेखातीर कांय धनीक लोक, पुण्यफळाचे अपेक्षेन, तीर्थक्षेत्राचे सुवातेर, यात्रेकऱ्यांखातीर फुकट जेवण-खाणाची तशेंच रावपाची वेवस्था करता.

तिर्थांचे जशे प्रकार आसतात तशेच तीर्थयात्रांचेय सात्विक, राजस आनी तामस अशे प्रकार आसात.

तीर्थविवेचनांत संख्येकूय म्हत्व आसा – प्रयाग, काशी आनी ग
हांचे यात्रेक त्रिस्थळी यात्रा म्हण्टात. जगन्नाथपुरी, रामेश्वर, द्वार
आनी बद्रीकेदार हीं चार नामनेंची धामां; काशी, कांची, मायापुरी (हरद्वार
अयोध्या, द्वारावती (द्वारका), मथुरा आनी अवंतिका (उज्जैन वा उज्जयि
ह्या सात क्षेत्रांक हिंदू मोक्षदायक सप्तपुऱ्यो मानतात. तशेंच अष्टविनाय
१० भास्करक्षेत्रां, १२ ज्योतिर्लिंगां, १४ प्रयाग, ५१ शक्तिपिठां,
सिद्धक्षेत्रां, ८४ गंगा, १०८ शैव आनी १०८ वैष्णव दिव्यदेश, देवी
१०८ स्थानां प्रसिद्ध आसात.

कांय खाशेलीं नक्षत्रां आनी गिरे हांचो जेन्ना योग जाता, तेन्ना क
क्षेत्रांनी कुंभमेळ, माघमेळ अशे मेळे भरतात. तेन्ना त्या त्या क्षेत्रांत
जलाशयांतल्यान गंगा गुपीत रूपांत वावूरता असो समज आसा. अ
मेळ्यांनी घडिल्लें न्हाण पुण्यकारी समजतात. गिराणाच्या वेळार ती
केल्लें न्हाण पुण्यकारक मानतात.

संस्कृतीक-समाजीक संदर्भ : पुण्य-फल, मोक्ष आदी प्राप्तीच्या उद्देश
तीर्थयात्रेचें प्रयोजन जाता आसलें तरी तिचेपसून कांय संस्कृतीक-समाज
फायदेय आपसुकूच घडिल्ले दिसतात. समाजीक समता, समाजीक एकच
भुगोलीक अभ्यास, आध्यात्मिक गिन्यान, मनाशांती, संवसारदर्शन
सारकिल्या गजालींचो तीर्थयात्रा करतल्याक आपशींच योग घडटा.

आदल्या काळांत, येरादारीची आनी अन्न निवाऱ्याची व्हडलीशी
नासतना लेगीत भावीक लोक व्हड कश्टांचे अशे तीर्थयात्रेचे सं
करून ते पुराय करताले. आयच्या काळांत सगळ्यो सुविधा हाताक
आसून लेगीत, लोकांचो तीर्थक्षेत्रावयलो भावार्थ कमी जाल्ल्यान, तीर्थय
आदले प्रमाण घडना.

संवसारांतलीं नामनेचीं तीर्थक्षेत्रां : हिंदू तीर्थक्षेत्रां :

त्रिस्थळी यात्रा : प्रयाग, काशी आनी गया ह्या तीन तिर्थांचे त्रिस
यात्रेक पुण्यकारक मानतात. प्रयागाक गंगा, यमुना आनी सरस्वती
त्रिवेणी संगम जाता. माघ म्हयन्यांत, त्रिवेणी संगमाचेर न्हावप ख
पुण्यकारक मानलां. काशी ही सात पुऱ्यांतली पयली आसून, हां
विश्वेश्वर बारा ज्योतिर्लिंगांतलो एक. काशीची पंचक्रोशी हें पवित्र स्
पितृश्राध्दाखातीर गया हें क्षेत्र खूब प्रसिद्ध आसा. हांगाचो बोधि
बौद्धांचो आसलो, तरी हिंदू लोक लेगीत ताका पवित्र मानतात.

चार धामांची यात्रा : बद्रीनाथ, द्वारका, जगन्नाथपुरी आनी रा
हीं भारताच्या चार तोकांनी आशिल्लीं चार म्हत्वाचीं धामां.

बद्रीनाथ – बद्रीनाथ हें धाम हिमालयांत आसा. अलकनंदा न
देगेवयल्या मंदिरांत शाळिग्राम शिळेची नारायणाची मूर्त आसा
बद्रीनाथ. थंयच ब्रह्मकपाल नांवाचो एक व्हड खडप आसा, ते सु
श्राद्ध करतात. ह्या क्षेत्रांत नरनारायणान तप केल्लें अशें मानतात.

द्वारका – द्वारका ही अस्तंतेक, दर्यादेगेक गोमतीचेर आसा. भ
श्रीकृष्णाचे हे नगरींत, रणछोडजीचें देवूळ हें मुखेल स्थान आसा
देवळाकडल्यानच द्वारकेचे प्रदक्षिणेक सुरवात जाता. ह्या देवळाचे उ
शारदामठ आसून, लागसारूच वल्लभाचार्याचीय बैठक आसा.

जगन्नाथपुरी – उदेंतेक ओरिसांतले दर्यादेगेर जगन्नाथ
पुरुषोत्तमतीर्थ हें धाम आसा. जगन्नाथमंदिरांत जातीभेद मानि
हांगासावन शिताचो महाप्रसाद सुकोवन गांवागावांनी व्हरतात.
पुनवेच्या दिसा न्हावप पुण्यकाराक मानतात. हांगाच्या म्हत्वाच्या

वांभितर, आषाढ शु. द्वितीयेक चालू जावपी रथयात्रेची परब म्हत्वाची ता. इंद्रद्युम्न कुंडाचे देगेर एका माटवांत आठ दीसमेरेन गुंडीचायात्रा ता.

रामेश्वर - रामेश्वर हें दक्षिणेक दर्यादेगेर आशिल्लें धाम बारा तेर्लिंगातलेंच एक. हांगा श्राद्ध, पींडदान, भांगराच्या धनुष्याचें दान ात. तशेंच थंय रेंवेचें लिंग करून ताची पुजा करतात. यात्रेकरी ासावन रेंवेचें सेतुमाधवलिंग आपलेवांगडा व्हरून तें प्रयागतिर्थांत ा सोडटात. काशी रामेश्वराची यात्रा ही हिंदूंची सगळ्यांत म्हत्वाची ा मानल्या.

दिवपी सात पुऱ्यो : काशी, कांची, मायापुरी (हरद्वार), अयोध्या, ावती (द्वारका), मथुरा आनी अवंतिका (उज्जैन वा उज्ञयिनी) ह्या पुऱ्यांतल्यो काशी आनी द्वारका हांचें वर्णन वयर आयलां. कांची हें णेतलें नामनेचें वैष्णव क्षेत्र, शैव क्षेत्र आनी शाक्त क्षेत्र आसा. मायापुरी द्वार) ही हिमालयांतल्या मायापुरी, हरद्वार, कनखल, ज्वालापूर आनी गोडा हीं पांच तिर्थां मेळून हरद्वार म्हण्टात. अयोध्या ही रामाची धानी. पयल्या आनी चवथ्या तीर्थकरांचें जल्मस्थान आशिल्ल्यान हें चेंय पवित्र क्षेत्र. कृष्णपुजा आनी भागवत धर्म हांचें मथुरा हें केंद्र. रेच्या वाठारांत १२ रानां आनी २४ उपवनां हांचो उल्लेख मेळटा. जन हें मुखेल. लागसारूच गोवर्धन पर्वत आनी गोकुळ हीं पवित्रस्थानां ात. अवंतिकेक महाकालेश्वर आशिल्ल्यान हें बारा ज्योतिर्लिंगांतलें मानतात. तशेंच हें शक्तिपीठ लेगीत आसा.

शिवलिंगां खूब आसात, पूण तांतूतलीं बाराच लिंगां मुखेल आसून, ांच ज्योतिर्लींगां म्हळां. तीं अशीं आसात — सोमनाथ, विश्वेश्वर, श्वर, महाकालेश्वर, मल्लिकार्जुन, ओंकार आनी अमलेश्वर, केदारनाथ, ाशंकर, त्र्यंबकेश्वर, वैद्यनाथ वा वैजनाथ, नागनाथ वा नागेश, घृष्णेश्वर. हेर कांय शैव क्षेत्रां आसात, तीं अशीं - सूर्य म्हळ्यार शिवच, अशें तात, तेखातीर ओरिसांतली कोणार्कच्या सुर्यमंदिरासारकीं देवळां हीं मंदिरांच. सौराष्ट्रांतलें सोमनाथ आनी बंगालांतलें चंद्रनाथ हीं शिवाचीं रुपां आसात. नेपाळांतलें पशुपतिनाथ महादेव हें यजमानमुर्तीचें तीर्थ. कांची गावांत एकाम्रेश्वर हें क्षितिलिंग, श्रीरंगनाथासावन लागीच आशिल्लें केश्वर हें अप्-लिंग, अरुणाचलांत तेजोलिंग, काळहस्तीश्वराक वायुलिंग ी चिदंबरमाक आकाशलिंग आसा. तशेंच हिमालयांत कैलास, काश्मीरांत रनाथ, उत्तर प्रदेशांत गढमुक्तेश्वर आनी उत्तरकाशी, नेपाळांत तिनाथ, गुजरातांत हाटकेश्वर आनी अश्विनी कुमारेश्वर, महाराष्ट्रांत ावरशिंगणापूर आनी महाबळेश्वर, कोल्हापूरचो-जोतिबा, दक्षिणेंत ावरण, गोकर्ण महाबळेश्वर, मध्यार्जुनक्षेत्र, तिरुवारूर, तंजावर, ानेलवेली, तेनकाशी हीं मुखेल शैव क्षेत्रां आसात. महाराष्ट्रांत पुण्याक ुरी आनी सातान्यांत पालीचो खंडोबा हींय शिवाचींच रुपां.

शक्तिपिठां : देशांत वट्ट १०८ देवीचीं स्थानां सांगतात. देवीचीं शक्तिपिठां आसात अशी कल्पना आसा. दक्षाच्या यज्ञांत अपमान ल्ल्यान सतीन प्राणाचो त्याग केलो. ताका लागून दुखेस्त शंकर ीचे मडें आपल्या खांदार घेवन नाच करीत त्रैलोक्यांत भोंवपाक ालो. हें पळोवन विष्णुन आपल्या चक्रान सतीच्या देहाचे कुडके करून देशाच्या विंगड विंगड वाठारांनी उडयले. हे कुडके आनी तिचे हेर ंकार ५१ सुवातींनी पडले. थंय दरेक सुवातेर एक एक शक्त आनी एक भैरव आसात. ते ते सुवातेक उपरांत शक्तिपीठ म्हणूंक लागले. तातूंतलीं कांय मुखेल शक्तिपिठां अशीं - कामाख्या, कामाक्षी, कन्याकुमारी, काली, महालक्ष्मी, काशी, वृंदावन, श्रीशैलम्, पंचवटी, प्रभास, उज्जयिनी, पुष्कर, मानस सरोवर, प्रयाग, जगन्नाथपुरी, अमरकंटक, पशुपतिनाथ आनी कुरुक्षेत्र.

महाराष्ट्रांतले देवीची 'औट' म्हळ्यार साडेतीन स्थानां नामनेचीं आसात. तीं अशीं - मातापूरची (माहूर) रेणुका, तुळजापूरची भवानी, आंबेजोगाईची योगेश्वरी आनी कोल्हापूरची महालक्ष्मी (अर्दें पीठ) हीं देवीचीं साडेतीन पिठां मानतात.

मदुरा हें दक्षिणेतलें म्हत्वाचें तीर्थक्षेत्र आसून थंय मीनाक्षीचें व्हड देवूळ आसा. म्हैसूरचें चामुंडादेवीचें म्हळ्यार महीषासुरमर्दिनीचें देवूळ प्रसिद्ध आसा. गोंयची शांतादुर्गा आनी सौंदत्ती, धारवाडची रेणुका म्हळ्यारच यल्लमा, ह्यो देवीच्यो कांय हेर सुवाती आसात.

गणपतिक्षेत्रां : महाराष्ट्रांतलें अष्टविनायक; प्रयागाचो ॐकार गणपती आनी काशीचो दुंढीराज वा धुंडीराज गणपति; यवतमाळ जिल्ह्यांतलें कळंबचें चिंतामणिक्षेत्र आनी अदोषचें शमी विघ्नेश; नर्मदेचे देगेर पारिनेर हें मंगलमूर्ती क्षेत्र; परभणी जिल्ह्यांत, गंगामसलेचें भालचंद्रगणेश क्षेत्र; औरंगाबाद जिल्ह्यांत, राक्षसभुवनचें विज्ञानगणेश क्षेत्र; तेलंगणांत विजयपूरचो गणेश; वेरुळचो लक्षविनायक; पाचोऱ्यालागसार पद्मालयचो सहस्त्रार्जुनाचो उपास्य गणेश; जालन्यालागसार नामलगावचो गणपती; औरंगाबाद जिल्ह्यांत, राजूर हांगाचो गणपती; कावेरीचे देगेर कुंभकोणम्चो श्वेत-विघ्नेश्वर तीर्थ; कुलाबा जिल्ह्यांत मुरुडचो गणेश; रत्नागिरी जिल्ह्यांत गणपतीपुळे हीं गणपतीचीं नामनेचीं क्षेत्रां आसात. तशेंच कुलाबा जिल्ह्यांतलो टिटवाळा आनी कर्नाटक राज्यांत इडगुंजी, कुरुडमळे, शिर्शी आनी शिराळी ह्या क्षेत्रांनी गणपतीचीं स्थानां आसात.

दत्त संप्रदायाचीं तीर्थक्षेत्रां : पुराणांनी दत्ताचें शयनस्थान म्हणून वर्णिल्ल्या माहूर गांवांत चांगदेव राऊळ हाका साक्षात्कार जाल्लो अशें म्हण्टात. गिरनार पर्वताच्या (सौराष्ट्र) शिखराचेर दत्तोपासनेचें एक पुर्विल्लें केंद्र आसा. दत्ताचो अवतार म्हणून मानिल्ल्या नरसिंह सरस्वतीचें जल्मस्थान अकोला जिल्ह्यांत, कारंजे गांवांत श्रीगुरूच्या पादुकांची स्थापना केल्या. कृष्णादेगेर सांगलींत, औदुंबर गांवांत एक फावट नरसिंह सरस्वती चातुर्मासाक बशिल्ल्यान ही सुवात पवित्र मानतात. कृष्णा आनी पंचगंगा हांच्या संगमाचेर, कोल्हापूरांत नरसोबाची वाडी गांवांत नरसिंह सरस्वती बारा वर्सां राविल्लो. हांगाच कृष्णेच्या घाटाचेर दत्ताच्या, 'मनोहर पादुकांचें' देवूळ आसा. भीमा आनी अमरजा हांच्या संगमाचेर गुलबर्गांत गाणगापूराक नरसिंह सरस्वतीचें तेवीस वर्सां वास्तव्य आशिल्लें. हांगाच्या पादुकांक 'निर्गुण पादुका' म्हण्टात. तशेंच नेपाळांतलें भटगांव, दक्षिणेंतलें बाबा बुढण, पांचाळेश्वर, प्रवरादेगेवयलें जोर्वे, चित्रकूटा लागसारचो अनुसूया दोंगर आनी ताचेवयलें दत्त जल्मस्थान, ब्रह्मावर्तचें ध्रुवस्थान, माणिकप्रभूचें माणिकनगर, अक्कलकोटकार स्वामीचें अक्कलकोट, वासुदेवानंद सरस्वतीचें गरुडेश्वर, रत्नागिरी जिल्ह्यांतलीं हुमणाबाद आनी माणगांव हींय नामनेचीं स्थानां आसात.

कांय मुखेल वैष्णव क्षेत्रां : मुरादाबादेंत संभल गांवांत भगवान कल्कीचो अवतार जातलो अशें मानतात. नेपाळांतलें वाराहक्षेत्र वा कोकामुख हें कोसी न्हंयेचे देगेवयलें नामनेचें क्षेत्र. गुजरातेंत डाकोर हांगाचें रणछोडजीचें देवूळ, आंध्र प्रदेशांतल्या तिरूपतीचो बालाजी, म्हैसुरालागसार श्रीरंपट्टम् हांगाची नारायणाची मूर्त, मेलूकोटे वा यादवगिरी हें दक्षिणेंतल्या

तीर्थयात्रा

चार मुखेल वैष्णव क्षेत्रांतलें एक. सिंहाचलमाक वाराह लक्ष्मीनृसिंहाचें देवूळ विजयवाडयांतल्या पनानृसिंह गांवांत लक्ष्मीनृसिंहाचें देवूळ, चेन्नईलागसार तिरूवळ्ळुर गांवांत वरदाराजाचें व्हड देवूळ, तशेंच विष्णुकांचीक विष्णुचीं १८ देवळां आसात. श्रीरंगम् हाका भुंयेवयलें वैकुंठधाम मानतात. थिरूवनंतपुरमाक पद्मनाभाचें, जनार्दन गांवांत जनार्दनाचें आनी श्रीविल्लीपुत्तुराक श्रीरंगनाथाचें देवूळ आसा. उत्तरेक वैष्णवीदेवी, देवप्रयाग, विंध्याचल, देवी पाटण हीं म्हत्वांचीं क्षेत्रां आसात. पंजाबांत अंबाला जिल्ह्यांत पृथूदक हें म्हत्वाचें क्षेत्र आसून थंय श्राध्द करपापसत हजारांनी यात्रेकरी येतात. कुरूक्षेत्र, चित्रकूट हीं पवित्र क्षेत्रां, उदेंतेक सीतामढी आनी मुझफरपूर जिल्ह्यांतलें जनकपूर हीं स्थानां, गयेलागसार बराबर हें तीर्थक्षेत्र, मध्य प्रदेशांत शबरीनारायण आनी महाराष्ट्रांत, नागपूर जिल्ह्यांतलें रामटेक, रत्नागिरींतलें परशुरामक्षेत्र, वाई हीं नामनेचीं वैष्णव क्षेत्रां आसात. अस्तंत भारतांत, लोहागर्ल, एकलिंगजी, सिध्दपूर, शामळजी, अंबाजी हीं नामनेचीं क्षेत्रां आसात. दक्षिण भारतांत शियाळी, मन्नारगुडी, कुंभकोणम्, नंजनगुड, बेलूर, हंपी, हरिहर हीं क्षेत्रां आसात.

नाथ संप्रदायाचीं क्षेत्रां : गोरखपूर हें सगळ्यांत म्हत्वाचें स्थान. पंजाबांतलें श्रीगोरखटिल्ला, बलुचिस्तानांतलें देवी हिंगलज हें म्हत्वाचें तीर्थ मानतात. होशियारपूर जिल्ह्यांतलें श्री गोरख डिब्बी आनी कपुरथळा हीं स्थानां पवित्र मानतात. नेपाळांत काठमांडूंत मत्स्येंद्रनाथाचें देवूळ आसा. गिरनार पर्वताचेर गोरखनाथाच्यो धुनी आनी पादुको आसात. महाराष्ट्रांतल्या त्र्यंबकेश्वराच्या त्र्यंबकमठांत कुंभमेळ्याच्या वेळार नाथ पंथाच्या बाराय फांटयाचे जोगी एकठांय येतात. महाराष्ट्रांत पांडुधूनी, पैठण, गंभीरमठ, बत्तीस शिराळे, वृध्देश्वर, आळंदी लागसार आशिल्लें अडबंगनाथमंदिर आनी सासवड लागसार दिवेघाट हीं स्थळां तेच भशेन प्रयाग, अयोध्या, त्र्यंबकेश्वर, द्वारका, हरिद्वार, बद्रीनाथ ह्या थळांची नाथपंथी योगी लेगीत यात्रा करतात. तेचप्रमाण शिव, भैरव आनी शक्ती हांच्या देवळांनीय ते वतात.

चैतन्य संप्रदायाचीं तीर्थक्षेत्रां : नडिया जिल्ह्यांत, नवद्वीप गांवांत चैतन्य महाप्रभूचे जिणेंतल्यो घडणुको घडल्यो. देखून ताचे यादीक धामेश्वर, सोनार गौरांग, शचीमाता-विष्णुप्रिया देवूळ हीं स्थानां आसात. वृंदावन हेंय संप्रदायाचें मुखेल केंद्र आशिल्लें. जगन्नाथपुरीक संप्रदायाचे जायते मठ आसात.

महानुभावांचीं तीर्थक्षेत्रां : महानुभाव पंथाचो संस्थापक चक्रधर हाणें आपल्या अनुयायांक, खंयच्याच क्षेत्राक वा मठांत वचचें न्हय अशी आज्ञा दिल्ली. पूण चक्रधरान ज्या देवळांनी, मठांनी वा व्होंवरींनी वास्तव्य केल्लें, त्यो सगळ्यो सुवाती, ताचे अनुयायी पूज्य मानतात. ह्यो सगळ्यो सुवाती 'ओटे' ह्या स्वरूपांत आसात. चांगदेव राऊळाची जल्मसुवात फलटण, राबित्याची सुवात माहूर आनी गोविंदप्रभूची राबित्याची सुवात ऋद्धिपुर हीं स्थानां पवित्र मानतात. तशेंच पठण, वेरूळ गोदावरीचे देगेवयलें डोंबेगाव आनी बेलापूर हीं थळां पवित्र मानतात. आपेगाव, बीड, त्र्यंबक, जोगेश्वरी, मढ, पिंपरी, अरणगाव, भिंगार, रामदास ह्या सुवातींनी ओटे आसात.

वारकरी संप्रदायाचीं तीर्थक्षेत्रां : पंढरपूर हें ह्या संप्रदायाचें म्हत्वाचें तीर्थक्षेत्र. इंद्रायणी न्हंयेचे देगेर आळंदीक ज्ञानेश्वराची समाधी आसा. देहूक तुकारामाच्या निर्याणादिसा निमतान फाल्गुन वद्य द्वितीयेक व्हड यात्रा भरता. गोदावरीचे देगेर आशिल्ल्या एकनाथाच्या पैठणाक पय[...] दक्षिण काशी म्हण्टाले. सोलापुरांतलें मंगळवेढे निळोबाचें, पिंपळने[...] निवृत्तिनाथाचें त्र्यंबकेश्वर, सोपानाचें समाधिस्थान सासवड, मुक्ताबाई[...] एदलाबाद, सावता माळ्याचें अरण, गोरा कुभाराचें तेर, कुर्मदासा[...] लऊळ, ज्ञानेश्वरी बरयली तें नेवासे हीं थळां तीर्थक्षेत्रां आसून थंय या[...] भरतात.

सुब्रह्मण्यक्षेत्रां : सुब्रह्मण्याचीं चडशीं देवळां दक्षिण भारतांत आसा[...] तातूंतलीं तिरूप्परंकुन्रम्, तिरूचेंडूर, पळणी, अलगरमलई, स्वामिम[...] आनी तिरूत्तणी हीं स मुखेल देवळां आसात. पळणीचें देवस्थान जा[...] आसून थंयचो देव बालसुब्रह्मण्य ह्या रुपांत नवसाक पावता असो सम[...] आसा.

वीरशैवांचीं क्षेत्रां : बसवकल्याण गांवांत एक देवूळ आसा ता[...] अल्लमप्रभूची बैठक आसा. कारवारांत उळवी हांगा चेन्नबसवाची सम[...] आसा.

कबीर पंथी क्षेत्रां : गोरखपूर जिल्ह्यांतल्या मगहराक कबीर अ[...] ताचो पूत कमाल हांची समाधी आसा. ताका लागून हें तीर्थक्षेत्र जा[...]

समर्थ संप्रदायाचीं क्षेत्रां : समर्थाची जल्मभूंय जांब, कर्मभूंय चा[...] आनी समाधीभूंय सज्जनगड हीं थळां पवित्र मानतात. समर्थान खुबशे [...] स्थापन केले. तांतूत चाफळचो मठ मुखेल मानतात.

हेर मठ : आद्य शंकराचार्यान चार दिशांनी स्थापणूक केल्लीं [...] पिठां वा मठ प्रसिद्ध आसात. बद्रीनाथालागीं ज्योतिर्मठ, जगन्नाथपु[...] गोवधर्नमठ, द्वारकेक शारदामठ आनी शृंगेरीचो शृंगेरीमठ आ[...] रामानुजाचार्य हाणें ७४ पिठांची स्थापणूक केली. अहोबिलक्षेत्रांत[...] अहोबिलमठ, म्हैसूरांतलो परकालमठ, तोताद्रिचो तोताद्रिमठ आनी गोवर्ध[...] गोवर्धनमठ हे कांय मुखेल आसात. भूतपुरी हे ताचे जल्मभूयेंत [...] देवूळ आसा. वल्लभाचार्याचीं हेर सात उपपिठांय आशिल्लीं. तशेंच [...] जंय जंय भागवताचीं पारायणां केलीं थंय तांची 'बैठक' स्थापन ज[...] भारतांत अशो ८४ बैठको आसात.

मध्वाचार्यान उडुपी हे आपले जल्मभुयें लागसार फलिमारू[...] अदमारू, श्रीकृष्णपूर, श्रीपुत्रिका, शीरूर, सोदे, काणियूर आनी पेज[...] ह्या पिठांची स्थापणूक केली. तशेंच ताणें हेरकडेन उपमठांची ले[...] स्थापणूक केली.

हिंदूंचीं विदेशांतलीं तीर्थां : मॉरिशसांत 'परी-तलाव' नांवाचें [...] आसून ताचे देगेर शंकराचें देवूळ आसा. थंय शिवरात्रेक, मकर संक्र[...] जात्रा भरता. इराणांत जायतीं देवळां आनी शिखांच्यो गुरुद्वारा आ[...] जावा, कांबोडिया, बाली ह्या देशांनी जायतीं शिवमंदिरां आसात. अनाम[...] 'भी-सोन' चें भद्रेश्वर देवूळ प्रसिद्ध आसा.

बौद्ध तीर्थक्षेत्रां : महापरिनिर्वाणसुत्रांत, बुद्धाची जल्मभूंय लुं[...] बुद्धाक बोधी प्राप्त जाली ती सुवात-गया, बुद्धान सगळ्यांत प[...] धर्मचक्रप्रवर्तन केलें तें थळ-सारनाथ आनी बुद्धाचें निर्वाणस्थान कुशी[...] हीं चार थळां पवित्र मानतात. बुद्ध धर्मचक्रप्रवर्तना खातीर [...] वर्षावासाखातीर जंय जंय गेलो आनी रावलो, तीं तीं थळां बौ[...] तीर्थरुप मानल्यांत. देखीक - सांकाश्य, श्रावस्ती, राजगृह, कौ[...] वैशाली, मंकुल पर्वत, सुंसुमारगिरी, पारिलेयक, नाला आनी [...] निर्वाणाउपरांत बुद्धाच्यो अस्थी ज्या विंगड विंगड आठ सुवातींनी दव[...] आनी जांचेर स्तूप उबारले अशीं कुशीनगर, वैशाली, कपिलवस्तू, राम[...]

ाढ, राजगृह, बेटद्वारका आनी अल्लकप्प हीं आठ थळां बौद्धांक ाप थारल्यांत. बुद्धाचे चितेंतले कोळशे घेवन पिप्पलीवनांत तांचेर स्तूप बांदलो ती सुवात आनी कुशीनगराक बुद्धाच्यो अस्थी कुभांत ान तांचेर 'कुंभस्तूप' उबारलो ती सुवात, हीं दोनूय थळां बौद्धाचीं ेत्रां.

ार देशांतली बौद्ध तीर्थक्षेत्रां : जपानांत इ. स. च्या सुमार आठव्या क्यांत तीर्थयात्रा सुरू जाल्यो. धाव्या शेंकड्यांतल्या एका राजान े बायलेच्या मरणाउपरांत भिक्षूचो भेस करून मध्य प्रांतांतल्या ान (अवलोकितेश्वर) हे देवतेच्या ३३ देवळांक भेट दिल्ल्याची एक ायिका आसा. धाव्या आनी इकराव्या शेंकड्यांनी जपानी सरदारांनी आनी शिंतो मंदिरांची खूब खेपे यात्रा केल्ली. पंदराव्या शेंकड्यासावन च्या ३३ देवळांची यात्रा खूब लोकप्रिय जाली. पंदराव्या आनी व्या शेंकडयांत तीर्थक्षेत्रांचे सख्येंत खूब वाड जाली. चडशीं तीर्थक्षेत्रां द्ध देवळां आशिल्लीं.

ीलंकेंत कॅंडी हांगा बुध्दाच्या दांताचें नामनेचें देवूळ आसा. ाधापुराक २,२०० वर्सांचो पोरणो बोधिरूख आसून अशोकान ल्या मूळ बोधिरूखाच्या खांदयांपसून तो जाला अशें मानतात.

ह्मदेशांत रंगूनाक आशिल्लो श्वे देगान हो पागोडा म्हत्वाचो मानतात. त गौतमाचे आठ केंस सांबाळून दवरल्यात असो भावार्थ आसा. देशांतले पेगू आनी प्रोमचे पागोडाय खूब प्रसिध्द आसात.

चीनात चार पर्वतांवयली मंदिरां प्रसिद्ध तिर्थां आशिल्लीं. तातूंतलें तेक 'माऊंट ओमी' चेर आशिल्लें बोधिसत्व समंतभद्राचें मंदिर म्हत्वाचें. त हेर खूब तीर्थक्षेत्रां आशिल्लीं आनी भिक्षू तांची यात्रा करताले. यांग प्रांतांतले मठ खूब प्रसिद्ध आशिल्ले.

तिबेटची राजधानी ल्हासा हें म्हत्वाचें थळ आसून हांगा खूब यात्रेकरी ात. हें दलाई लामाचें थळ. पंचेन लामाचें थळ आशिल्लें. ताशी लुंपो एक म्हत्वाचें यात्राकेंद्र मानतात कारण ताशी वा पंचेन लामा हो सत्व अमिताभ हाचो अवतार मानतात.

जैन तीर्थक्षेत्रां : जैन धर्मांत जे, तिर्थांची स्थापणूक करतात तांकां कर म्हण्टात. जैनांचीं तिर्थां भारतभर पातळ्ळ्यांत. जैनांनी सिद्ध आनी अतिशय क्षेत्रां अशे आपल्या क्षेत्रांचे दोन वांटे केल्यात. जंय कराक वा हेर महात्म्यांक निर्वाण वा सिद्धपद प्राप्त जालें तें सिद्धक्षेत्र. ा देवता वा विशिश्ट घडणूक हांकां लागून जीं धर्माचरणाक उपयुक्त ल्यांत, तीं अतिशयक्षेत्रां आसात. अष्टापद संमेदशिखर, मंदारगिरी, नार आनी पावापूर हीं जैनांची पांच मुखेल सिद्ध क्षेत्रां आसून, तीं बर आनी श्वेतांबर ह्या दोनूय पंथांक मान्य आसात. तशेंच कोटिशिला, खा, गुलजारबाग, द्रोणगिरी, रेशंदिगिरी, मुक्तागिरी, गजपंथ, गिरी, मांगी-तुंगी, पावागढ, तारंगा, चूलगिरी, सिद्धवरकूट, सोनागिरी ी चौरासी हींय जैनांचीं सिद्धक्षेत्रां आसात. अयोध्या, रतनपूर, नापूर, कौशांबी, सौरीपूर, वाराणसी, सिंहपूर, चंद्रपूर, श्रावस्ती, केथा, राजगृह, चंपापूर, कुंदलपूर हीं तीर्थंकरांचीं जल्मथळां. तशेंच ग, प्रभास, अहिच्छत्रा, कपिला हीं तीर्थंकरांचीं तपःथळां जैनांनी रूप मानल्यांत. श्रवणबेळगोळ, करकडू, बाबानगर, अंतरिक्ष, भातकुली, री, देवगड, टीकमगढ, खजुराहो, कारंजा, बिजोलिया, केशरिया, महावीर, कुंडलपूर, अबू, अचलगढ, विजापूर, वेरूळ, तवंदी, बदामी, च, वराग, कारकल, मुडबिद्री, बेन्नूर, बेलूर, हळेबीड, खंडगिरी ह्या थळांक जैन धर्माच्या आनी जैन स्थापत्यकलेच्या इतिहासांत खूब म्हत्व आशिल्ल्यान जैन लोक तांकां यात्राथळां मानतात. चांदखेडी, ऊन, पपौरा, पचराई, रामटेक, कालुबा ह्या सुवातींनीय जैन देवळां आशिल्ल्यान तीं‍य जैनांचीं तीर्थक्षेत्रां जाल्यांत.

शीख तीर्थक्षेत्रां : गुरु नानकान आपल्या जपजी ह्या ग्रंथांत ६८ तिर्थांचो उल्लेख केला. तीं सगळीं तिर्थां पौराणिकूच आसात. तशेंच अमृतसर, आनंदपूर, पटनासाहेब आनी नांदेड हे चार मुखेल तख्ते शिखांचीं तीर्थथळां थारल्यांत. तेच भाशेन हिमालयांतलें हेमकुंड, अमृतसरचें तरणतारण सरोवर, बेदरचो नानकझीरा, नानकानासाहेब, पंजासाहेब ह्या हेर थळांक शीख लोक तिर्थां मानतात आनी यात्रा करतात.

इस्लामी तीर्थक्षेत्रां : मक्का, मदिना आनी करबला हीं मुसलमानांचीं मुखेल क्षेत्रां आसून, तीं भारताभायर आसात. दर वर्सा भारतांतले हजारांनी मुसलमान तांचे यात्रेक वतात. भारतांत अजमीरचो ख्वाजा मोइनुद्दिन चिस्ती हाचो मकबरो, गोरखपूर आनी बहिराइचचीं गाजीमियाचीं थळां, मकनपूरची शाहमदार हाची सुवात, दिल्लींतलो निजामुद्दीन अवलियाचो दर्गो, तशेंच पीर, अवलिया, शहीद आनी गाजी हांचे मकबरे आनी दर्गे हीं मुसलमानांचीं यात्राथळां आसात. मुस्लिम संतांच्या समाधीथळांकूय पुण्यक्षेत्र मानून मुसलमान लोक तांची यात्रा करतात.

ख्रिस्ती तीर्थक्षेत्रां : भारतांत दक्षिणेंतली वालांकिणी, चेन्नई लागसारचें मैलापूर आनी गोयांतले बों जेजूस कॅथॅड्रल हीं क्रिस्तांव लोकांची तीर्थक्षेत्रां आसात. मैलापूराक सेंट थॉमस हाची समाधी आनी बों जेजूस हातूंत सेंट फ्रांसिस झेवियर हाचें प्रक्रिया केल्लें शव (मडें) आसा.

धर्मसुदारणा चळवळी उपरांत तीर्थयात्रांचें म्हत्व उणें जाल्लें आसलें तरी मध्ययुगीन क्रिस्तांव लोकांचे जिणेंत तिर्थयात्रांक बरीच म्हत्वाची सुवात आसा. जेजूस क्रिस्ताचे जिणेकडेन संबंदीत अशीं पॅलेस्टायनांतलीं थळां आनी संत, महात्मे हांचीं स्मृतिस्थानां हीं क्रिस्तांव लोकांचीं तीर्थक्षेत्रां जालीं. पॅलेस्टायन, इटली, इंग्लंड, वेल्स, स्कॉटलंड, आयर्लंड, फ्रांस, स्वित्झर्लंड, स्पेन, जर्मनी ह्या राश्ट्रांनी ख्रिस्ती तीर्थक्षेत्रां बरींच आसात.

पॅलेस्टायन - जेरुसलेमाक, हेलेना हे सम्राज्ञीन भेट दिवन खरो खुरीस सोदून काडलो. तेन्नासावन युरोपांतल्या सगळ्या राश्ट्रांतल्यान लोक जेरूसलेमाक येवपाक लागले. जेरूसलेमांत क्रिस्तांव लोकांचीं खूब प्रार्थनाघरां आसात. तशेंच माऊंट ऑलिव्जावयलें गेत्सेमनीचें उद्यान, बेथलेहेमांतली चर्च ऑफ द नेटिविटी आनी नाझारेथांतली चर्च ऑफ द ॲनन्सियेशन हीं थळां पवित्र आसात.

इटली - पोपाची सत्ता निर्माण जाली आनी रोम हें क्रिस्तांव लोकांचें तीर्थक्षेत्र जालें. रोमाक सेंट पिटर आनी सेंट पॉल हांच्या सामाधींक लागून खाशेलें म्हत्व प्राप्त जालें. सेंट फ्रांसिस आनी सेंट क्लॅर हांचेकडेन संबंद आशिल्ल्यान आसीसी हें शार म्हत्वाचें तीर्थक्षेत्र जालें. सिएना हें सेंट कॅथरायनाक लागींचें म्हणून प्रसिद्ध आशिल्लें.

इंग्लंड - इंग्लंडांत जायत्यो पवित्र सुवाती आसात. तांतूतलें सगळ्यांत पोरणें म्हळ्यार ग्लॅस्टनबरी. सेंट जोसेफ, सेंट पॅट्रिक, किंग आर्थर ह्या महात्म्यांच्या वास्तव्याक लागून ह्या थळाक माहात्म्य प्राप्त जालां. कँटरबरीचें सेंट थॉमस अ बेकेट हाचें स्मृतिस्थान खूब पवित्र मानतात. वॉल्सिंगमचें 'अवर लेडी' चें पवित्र थळ, तिच्या दुदाचे कांय थेंब आशिल्ली डबी थंय आशिल्ल्यान हें यात्रेकऱ्यांचें आकर्शण थारलें.

वेल्स - सेंट विनिफ्रेड हाची बांय हें हांगाचें पवित्र स्थान.

स्कॉटलंड - विटहॉर्न हें हांगाचें सगळ्यांत पोरणें तीर्थक्षेत्र. सेंट निनियन हाणें सेंट मार्टिनचे यादीक थंयचें प्रार्थनामंदिर बांदलें. सेंट अँड्र्यूसचें सेंट मेरी ऑफ द रॉक चें पवित्र थळ हें थंयचें आनीक एक नामनेचें क्षेत्र.

आयर्लंड - सेंट पॅट्रिकची पर्गेटरी डाऊन पॅट्रिक, मीथची सेंट जॉनची बांय आनी क्रॅनफिल्ड हीं थंयचीं तीर्थक्षेत्रां आसात.

फ्रान्स - शार्त्र हें फ्रांसातलें मध्ययुगांतलें नामनेचें थळ. आर्विल्ल्या काळांतलीं लुर्दीश, ला सालेत आनी लिसा हीं कांय मुखेल फ्रँच देवळां आसात.

स्विझर्लंड - आयंझीडेल्न हें हांगाचें सगळ्यांत म्हत्वाचें तीर्थ.

स्पेन - हांगाचें सगळ्यांत म्हत्वाचें थळ म्हळ्यार सेंट जेम्साचें देवूळ वा सांत्यांगो द काम्पोस्टेला.

जर्मनी - आखेन हें जर्मनींतलें मुखेल स्थान. मध्ययुगांतलें दुसरें तीर्थ म्हळ्यार ट्रिअर.

ज्यू वा यहुदी तीर्थक्षेत्रां : जेरूसलेम वा पॅलेस्टायन ह्या इझ्रायलांतल्या शाराक ज्यू लोकांची धर्मीक राजधानी मानतात. हांगा खुबशीं पवित्र थळां आसात. हांगाच्या देवळाचे अस्तंते वटेनची वणत, माऊंट झायनावयली डेव्हिडाची कबर, सायमन द जस्ट हाची कबर, अब्राहम, इसाक आनी जेकब हांच्यो हिब्रनांतल्यो कबरी, मैमान वा माइमॉनिडीझ हाची टायबीरियसाची कबर आनी मॅरोनांतल्यो गूढवाद्यांच्यो कबरी हीं हांगाचीं पवित्र थळां आसात. ईजिप्तांत कायरो लागसार दुमूहाक एक नामनेचें सिनॅगॉग आशिल्लें. एकेकदां एकाच मनशाची कबर ज्यू आनी मुसलमान दोगूय जाण पवित्र मानतात. कुर्दिस्तान, मेसोपोटीमिया, पर्शिया, अल्जीरिया, मोरोक्को, पोलंड, गॅलिशिया, व्हालिन्य हांगा ज्यूंच्यो पवित्र कबरी आसात.

पारशी तीर्थां : इराणांतल्यान भारतांत येतकच पारशी लोकांनी पयलीं दीव जुंव्याचेर संजाण गांवांत अग्निमंदिर बांदलें आनी एक अग्निस्तंभ उबारलो. पारशांच्या अग्निमंदिराचे आतश बेहेराम, आतशखाना, अग्यारी हे प्रकार आसात. हांतूतलें आतश बेहेराम हें सगळ्यांत श्रेश्ठ जाल्यार अग्यारी उणे प्रतीचें मानतात. भारतांत वट्ट आठ आतश बेहेराम आसात. तांतूतलो पयलो उदवाडा गांवांत उपरांत नवसारीक बांदलो. मुंबयक चार, सुरतेक दोन आतश बेहेराम बांदले. पूण ह्या थळांक खऱ्या अर्थान पारशांचीं तीर्थक्षेत्रां म्हणूंक येनात. उदवाडा हें एकूच तांचें यात्रेचें थळ.

- कों. वि. सं .म.

पूरक नोंद : तीर्थ.

तीर्थक्षेत्रां : (पळेयात तीर्थयात्रा).

तीळ - १ :

(मराठी : तीळ, हावरी; हिंदी : जिंजली, जिंजिली तील; गुजराती : तल; पंजाबी : तिली; कन्नड : एळ्ळु; संस्कृत: तिल, तिलक; इंग्लीश : सिसॅम, जिंजेली; लॅटिन : सिसॅमम इंडिकम, सि. ओरिएंटेल; कूळ : पेडॅलिएसी).

ही सुमार १ मी. ऊंच आनी सरळ वाडपी वनस्पत. हे वनस्पतीक खांदयो येतात आनी पुराय आंगभर बारीक केंस आसतात. सुमार एक वर्सभर जगपी हे वनस्पतीक सादीं, व्हड, एकामेकांसामकार आनी सादारण केंसाळ पानां येतात. पुराय वनस्पतीचे केंस प्रपिंडयुक्त (चिकट पदार्थ भायर उडोवपी ग्रंथी आशिल्ले) आसतात. पानांच्या कुशींत एकएकलीं खर वासाचीं, धवीं गुलाबी फुलां येतात. बोंड (फळ) लांबशें वाटकुळें, उबें, २.५ सेंमी. लांब चौकोनी आसता. बियो (तीळ) ल्हान (२.५-३ १.५ सेंमी.), चेपटयो, काळ्यो, पुडीकोराच्यो वा धव्यो आसतात. तिळाचो जितलो रंग लेव आसता तितलें तेल चड आनी निवळ आसता अश मानतात.

हे वखदी वनस्पतीचें मूळ स्थान अफ्रिका आसून खूब पुर्विल्ल्या काळांत तें थंयच्यान भारतांत हाडलें अशें म्हण्टात. हडप्पाच्या उत्खननांत मेळिल्ल्या तिळांच्या दाण्यावयल्यान सिंधू देगणांतले पुर्विल्ले संस्कृतींत ती लागवडीखाल आसुंये. आफ्रिकेंतलें ॲबिसिनिया हें तिळाच्या रानटी पुर्वजाचें सुरवातेचें उगमस्थान आसुंये. मध्य भारत, आसाम आनी ब्रह्मदेशाक लागवडींतल्या जातींचो उगम जाला अशें कांय तज्ञ मानतात. तशेंच चीनांतलो मध्य आनी उदेंतेकडलो दोंगराळ वाठार हो लागवडींतल्या जातीचें दुसरें मूळस्थान आसुंये. हाचे भायर आनी दोन मुखेल उगमस्थान म्हळ्यार पंजाब, काश्मीर, पाकिस्तान आनी अफघाणिस्तान आनी दुसरें उगमस्थान इराण आनी तुर्कस्थान. ह्या दोन तरांच्या उगमस्थानांतल्या (पयलो आनी दुसरो) तिळाची वाटचाल दोन मार्गांनी जाली - उदेंतेकडे चीन आनी इंडोचायना सावन जपानाकडेन आनी अस्तंतेकडेन भूमध्य दर्याच्या वाठारांत. भारतांतल्या लागवडींत आशिल्ल्या सगळ्यांत पोरण्या धान्यांत तीळ आसून तैत्तिरीय आनी शोनक संहिताच्या काळासावन ताचो उल्लेख मेळटा. 'होम धान्य' आनी 'पितृतर्पण' असोय ताचो उल्ले आसा. तैल (तेल) हो संस्कृत शब्द 'तिल' ह्या शब्दावयल्यान रूढ जाल

भारतांत तेचपरी चीन, सुदान, मेक्झिको आनी ब्रह्मदेश हे तिळ उत्पादन करपी व्हड देश. तांचे फाटोफाट व्हॅनेझुएला, युगांडा, नायजेरि बलुचिस्तान, पाकिस्तान आनी तुर्कस्थान ह्या देशांनीय ह्या पिकाची उण्या प्रमाणांत लागवड जाता. तेलबियांखाल संवसारांतल्या सगळ पिकांनी वट्ट क्षेत्र आनी उत्पादन हातूंत तिळांचो सवो नंबर लाग वट्ट तेलबियांच्या क्षेत्रांत ५.६ प्रतीशत क्षेत्र आनी ताचेपसून २ प्रतीशत उत्पादन तिळांचें आसा. तिगपाक आनी बरे प्रतीच्या तेलाखा भारतांत भिकणां आनी सांसवां हांचे फाटोफाट तिळांचो नंबर लाग भारतांत उत्तर प्रदेश, राजस्थान, मध्य प्रदेश, आंध्र प्रदेश, तमीळना महाराष्ट्र, गुजरात, ओरिसा आनी कर्नाटक ह्या राज्यांनी तिळांची लाग करतात. गोंयांत २५-३० वर्सांफाटीं तिळाची लागवड मिश्रापिक म्ह करताले. ह्या वर्सांनी गोंयांत तिळांची लागवड केन्नी दिश्टी पडना.

तिळांचे लागवडींतल्या प्रकारांत फुलांचो रंग, बोंडाचो आकार, ट झाडावयली मांडणी, बियांचो रंग, तांचो आकार आनी पेरणेदिस कापणेमेरेनचो काळ हातूंत वेगळेपण दिसता. एकाफाटल्यान एक एकामेका सामकार मांडावळींत पानांचे कुशींत बोंडांची संख्या वेगवेग प्रकारांनी १-३ वा दरेक कुशींत ४-५ मेरेन बोंडां कांय प्रकारांत आस चड करून काळे आनी धवे प्रकारचे तीळ लागवडीखाल आसतात.

निवड आनी संकर पद्दतीन तिळांचे नवे प्रकार निर्माण कर काम भारतांत १९२५ सावन सुरू आसा. थळाव्या प्रकारापरस १ २०० प्रतीशत उत्पन्न दिवपी तिळाच्यो सुमार ३० सुदारीत देशांतल्या वेगवेगळ्या संशोधन केंद्रांनी निर्माण केल्यात. भारतांत सि वंशांतले वट्ट स प्रकार मेळटात तमिळनाडूंत टी. एम. व्ही. - १,

-प्रदेशाखातीर क्र. ४१ आनी ६२-३२; उत्तर प्रदेश टी-१०, १२
-१३; राजस्थान सी-५०; गुजरात मृग-१ आनी पर्वा-१; महाराष्ट्रांत
-१ ह्यो सुदारीत जाती आसात.

त्तर प्रदेश, राजस्थान पंजाब आनी महाराष्ट्राच्या कांय वाठारांनी
क खरीप हंगामांत पावसाच्या उदकार घेतात. जाल्यार आंध्र प्रदेश,
ळनाडू, मध्य प्रदेश, ओरिसांत हें पीक रबी हंगामांत आनी गिमांत
त्ती पीक म्हणून घेतात.

२१° सॅ. वा चड तापमानाच्या हंगामांत हें पीक बरें येता. सपाट
ांत वा दर्याच्या पांवड्यासावन १,२०० मी. उंचाये मेरेनच्या प्रदेशांत
पेकाची लागवड करपाक मेळटा. ह्या पिकाक ५० सेंमी. पावस
ा. जाल्यार सपाट, रेंवट जमनींत हें पीक बरें येता. जमनींत फावो
ओलसाण आसतना बीं उडोवन वा ओळींत २०-३० सेंमी. अंतर
न चरयेंत बीं उडोवन तिळांची लागवड करतात. खरीप पिकाक
उपरांत दोन सप्तकांनी पयलीं कोळपणी करतात. ते उपरांत
तशी दुसरी कोळपणी करतात. जेन्ना तिळांचें स्वतंत्र पीक घेतात
हॅक्टेरीं २० ते २५ किग्रॅ. नत्र पेरणेच्या वेळार दितात. बागायती
ाक मशागती वेळार ६.२५ टन शेणखत आनी उपरांत ३३ किग्रॅ.
दितात. तिळाच्या झाडांक फुलां येवपाचीं बंद जातकच, बोंडां
वीं वा हळदुवीं आसतना झाडां मुळाकडेन कापून घेतात आनी
र व्हरून मांडून दवरतात. उपरांत बोंडां सुकून बियां भायर पडटात.
बियां फाफडून निवळ करतकच निवळ तीळ मेळटात. एक हॅक्टर
तींतल्यान सरासरी २०० कि. बियांचें उत्पन्न मेळटा.

भारतांत तयार जावपी तिळांतले सुमार ७८ प्रतीशत तिळांचें तेल
टात, २० प्रतीशत घरगुती वापराखातीर आनी सुमार २ प्रतीशत
खातीर वापरतात. तिळांचो उपेग खाद्य पदार्थ करपाखातीर वापरतात.
रिका आनी युरोपीय देशांनी तिळाचो उपेग पावाचेर आनी बेकरींत
र जावपी पदार्थांचेर लावपाखातीर करतात. भारतांत तयार जावपी
ांच्या तेलांतलें ८२ प्रतीशत तेल खावपाखातीर वापरतात. तेचपरी
ेगळ्या खास पदार्थांखातीर, वनस्पती तूप करपाक तशेंच शाबू
र्यप्रसाधनां, अत्तर, कीटकनाशकां आनी वखदी वस्तूंचे निर्मितींत
ांचे तेल वापरतात. हें तेल बेगीन इबाडना देखून सुवासीक तेलां
पाखातीर (वासाचीं फुलां तेलांत भिजोवन) हें तेल वापरतात.

हिंदू लोक धर्मीक विधींत तीळ वापरतात. संक्रांतीच्या दिसा तीळगूळ
मेकाक दितात. तेचपरी तिळांचे लाडू करून वांट्टात. तिळांचो
धान्य आनी पितृतर्पण असोय उल्लेख करतात. कारण पितृतर्पणांत
ळ्या तिळांक खुबूच म्हत्व आसा.

मूळकूज, पानांवयले थिपके, सोडकूज आनी मर ह्या मुखेल रोगांची
ाण तिळांक जावं येता.

मूळकूज : हो रोग चड करून जमनीलागसार झाडाच्या खोडार
ता आनी हो खोडाचो भाग मोडून पडटा. मुळांय कुसतात. उपरांत
रोग बोंडार आनी बियांचेर दिसता. ह्या रोगाक आळाबंदा हाडपाक
णे आदीं बियांक पारायुक्त कवकनाशक चोळप, पिकांची फेरपालट
प आदी उपाय आसात.

पानांवयले थिपके : हो रोग सर्कोस्पोरा सिसेमी ह्या कवकाक लागून
ता. पानांचेर थिपके येवन पानां गळटात. हो रोग ना करपाक बीं
चे पयलीं ५३° सॅ. गरम उदकांत एक वर दवरप आनी उपरांत
सुकोवन घेवप हे उपाय आसात. रोग पडटकच कॅप्टन (०.५%), फायटोलन
(०.३%) वा ऑरियोफेजीन हें वखद झाडाचेर फवारल्यार कवकाचेर
आळो बसपाक शकता.

३) खोडकूज : हाका फायटोप्थोरा ब्लायंट अशेंय नांव आसा. ह्या रोगाचें
लक्षण म्हळ्यार खोडाचो जमनीकडलो कांय भाग ओलसार काळो जाता
आनी कांय दिसांनी खोडाचेर काळश्यो रिस्को दिसतात. उपरांत हो रोग
खांदयांर पातळटा. ह्या रोगाचें कवक जमनींतच आसता. देखून तांचेर
प्रभावी असो उपाय ना. शेतांत उदकाचो फावोतो पाझर केल्ल्यान रोगाचें
प्रमाण उणें जाता.

४) मर : हो रोग फ्युजेरियम ऑक्सिस्पोरम फॉर्मा सिसेमी ह्या कवकाक
लागून जाता. हातूंत सुरवातेक पानां हळदुवीं जातात, सुकतात, झाडाची
तेंगशीय सुकता. मुळाचो आनी खोडाचो भितल्लो भाग काळसो जाता. ह्या
रोगाचें कवक जमनींत आशिल्ल्यान रोगप्रतिकारक प्रकारची लागवड
करप होच हाचेर उपाय.

ह्या झाडाच्या पानांचेर तशेंच बोंडांचेर कीड लागता ताका लागून
तिळाचेर १० प्रतीशत बी.एच.सी. वा ५ प्रतीशत डी.डी.टी. मारतात.
हाचेभायर पानां खावपी कीड (अँचेरोन्शिया स्टिक्स), पिटिकादंशुक
(ॲस्फॉंडिलियासिसेमी) हो मूस - हांचोय तिळाक खूब त्रास जाता.

तिळांत ५.८ प्रतीशत उदक, १९.३ प्रतीशत प्रथिनां, ५१ प्रतीशत
तेल, १८ प्रतीशत कार्बोहायड्रेट, १.०० प्रतीशत कॅल्शियम आनी ७
प्रतीशत फॉस्फरस आसता. तातूंत थायामीन (०.००१ प्रतीशत) आनी
निॲसीन (०.००५ प्रतीशत) हीं जीवनसत्वां खुबशा प्रमाणांत आसतात.
तेल काडिल्ल्या बियांनी थायामीन, रिबोफ्लाविन, निकोटिनिक आम्ल,
पॅंटोथिनिक आम्ल, फॉलिक आम्ल, बायोटीन, पिरिडॉक्सीन, इनॉसिटॉल,
कोलीन आदी द्रव्यां आसतात.

हेर खंयच्याय तेलांत नाशिल्ले सिसॅमीन आनी सिसॅमोलीन हे रासायनीक
घटक तिळांच्या तेलांत आसतात. हेर वनस्पतीजन्य तेलां तिगून उरपाखातीर
तातूंत तिळांचे तेल भरशितात.

– कों. वि. सं. मं.

तीळ-२ : शरिराचे कातीचेर सैमीक तरेन उदेल्ल्या काळ्या, करड्या,
पुडीकोराच्या वा तांबड्या रंगाच्या ल्हान वाटकुळसार दागांक तीळ म्हण्टात.
भोवतेक तीळ जल्मजात आसतात जाल्यार कांय तीळ भुरगेपणाच्या
पयल्या काळांत उदेतात. जाण्टेपणांत तीळ उदेवपाचें प्रमाण खूब उणें
आसता. एकदां उदेल्लो तीळ जल्मभर उरता. वाडटे पिराये वांगडा तीळ
ना जावप हें एक दुर्मीळच म्हणूंक जाय. कांय तीळ कातीच्याच थराचेर
सपाट जाल्यार कांय तीळ कातीपरस वयर फुगीर आसतात. कांय तीळ
कातीच्या भायल्या थरामेरेनच उरतात जाल्यार कांय तीळ पोंदच्या
थरामेरेन रिगतात. कांय तीळ सुळसुळीत जाल्यार कांय तीळ खडबडीत
आसतात. कांय तिळांचेर केंसय उदेल्ले दिश्टी पडटात. तिळांचो रंग
आकार कालमानाप्रमाण बदलता.

कातीच्या भितल्ल्या थरांत रिगिल्ल्या तिळांवरवीं कर्करोग जावपाचो
संभव आसता. तशेंच ह्या तिळांचो सुजप, दादड येवप, रगत व्हांवप ह्या
लक्षणांकडेन संबंद येता. उपद्रवी तशेंच सोबीतकाय इबाडपी तीळ
शस्त्रक्रियेवरवीं काडून उडोवपाक मेळटात. तिळाक समाजीक तशेच

धर्मीक संबंद आसतात. मनशाचे कुडीचे सुवातीवयल्यान तिळाचीं बरीं - वायट लक्षणां सांगतात. विशिश्ट अशा अवयवावयलो, विशिश्ट आकाराचो आनी रंगाचो तीळ विशिश्ट अशें शुभकारी, अशुभकारी लक्षण सांगता, असो समज आसा. तीळ हें सोबीतकायेचें लक्षण मानप हें आदीकाळापसून चलत आयलां. बायलेचे खाडकेक तीळ आसप हें सौंदर्याचें लक्षण समजतात. सौंदर्यप्रसाधनान काजळाचे वा काळ्या रंगाचे कृत्रीम तीळ लायतात. मनशाचे कुडीची-वळख दिवपी एक जल्मजात खूण म्हणून तिळाक कायद्यांत म्हत्व दिलां.

- कों. वि. सं. मं.

तुंगभद्रा : दक्षिण भारतांतली एक मुखेल न्हंय आनी कर्नाटक तशेंच आंध्र प्रदेश राज्यांतल्यान व्हांवपी कृष्णा हे न्हंयेची उपन्हंय. तुंगभद्रा न्हंयेची लांबाय सुमार ६४० किमी. कर्नाटक राज्याच्या चिकमंगळूर जिल्ह्यांतले शृंगेरीचे नैर्ऋत्येक सुमार २५ किमी. अंतराचेर सह्याद्रींतल्या वराह दोंगराचेर १,४०० मी. उंचायेवयल्या गंगामूळ सावन तुंग आनी भद्रा ह्या दोन न्हंयांचो उगम जाता. त्यो थंयसावन ईशान्येक सुमार १५० किमी. अंतराचेर कुडलीक एकठांय येवन तुंगभद्रा न्हंय तयार जाता.

तुंगा आनी भद्रा ह्या न्हंयांचो ज्या पर्वतांतल्यान उगम जालो ताका पुराणांत वराह पर्वत म्हळा. धर्तरी बुडटा आसतना तिका आपल्या सुळ्यांनी वयर काडून वराहरुपी भगवंतान हांगा सुसेग घेतलो. म्हणून ह्या पर्वताक वराह पर्वत अशें नांव पडलें. तो हांगा सुसेग घेता आसताना ताच्या दोनूय सुळ्यांतल्यान उदक पाझरूंक लागलें. दाव्या सुळ्यांतल्यान पाझरपी उदकापसून तुंगा आनी उजव्या सुळ्यांतल्यान पाझरपी उदकापसून भद्रा ह्यो न्हंयो तयार जाल्यो अशी पुराणांत कथा आसा.

तुंगा न्हंयेचे देगेर श्रृंगेरी, तीर्थहळ्ळी, शिमोगा हीं थळां आसात. भद्रा न्हंय बाबा बुढण दोंगराच्या मुळसांतल्यान वता. तिचे देगेर बेंकिपूर, भद्रावती हीं थळां आसात. तुंगभद्रा न्हंय फुडें हरिहर, होस्पेट, हंपीसावन ईशान्येकडेन वचून आंध्र प्रदेशाचे शिमेचेर येता. उपरांत सुमार १० किमी. वचून फुडें उदेंतेवटेन व्हांवता. फुडें कर्नाटक - आंध्र शिमेवयल्यान सुमार ५० किमी. वचून आंध्र प्रदेशांत भितर सरता. थंय कुर्नूलचे फुडें संगमेश्वरमाक ती कृष्णेक मेळटा. वरद कुमुद्वती, हरिद्रा , हशेरी, वेदवती ह्यो तुंगभद्रा न्हंयेच्यो मुखेल उपन्हंयो.

तुंगभद्रा न्हंयेचें उदक गोड आशिल्ल्यान 'गंगा स्नान आनी तुंगा पान' अशी म्हण पडल्या. न्हंयेक बांद घालून शेताक उदका पुरवण करपाची पद्दत चड करून दक्षिणेकडेन पुर्विल्ल्या काळासावन प्रचलीत आसा. विसाव्या शतमानाचे सुर्वेक तुंग आनी भद्रा हांचेर मेळून ३८ ल्हान ल्हान बांद आशिल्ले. विजयनगरच्या राजांनी हंपीलागसार तुंगभद्रेचेर जायते बांद घाल्ले. तांतूतले धा बांद ह्या शतमानाचे सुर्वेक चालू आशिल्ले. ब्रिटिशांच्या काळांत कृष्णा-तुंगभद्रा संगमाचेर आलतडीन एका बांदान तुंगभद्रेचें कांय उदक घुंवडावन कुर्नूल-कडप्पा खारजांत सोडिल्लें. आंध्र प्रदेश आनी कर्नाटक हांच्या जोड पालवान तुंगभद्रा प्रकल्पाची येवजण आंखली. कर्नाटक राज्याच्या बेल्लारी जिल्ह्यांत हॉस्पेटपसून सुमार ८ किमी. वयल्या मल्लापुरमाक तुंगभद्रेक २,४४१ मी. लांबायेचें आनी ४९.३३ मी. उंचायेचें धरण बांदिल्लें आसून ताच्या दोनूय वटांनी आशिल्ल्या खारजाचो फायदो सुमार ३.३२ लाख हॅक्टर भुंयेक जावंक जाय अशी येवजा आसा. ह्या दोनूय वटांतल्या आनी मुळसांत आशिल्ल्या विजेच्या घरांतल्या सुमार एक लाख किवॉ. वीज तयार जाता. ह्या प्रकल्पाचें एक खाशेलप म्हळ्यार ह्या धरणाच्या 'पंपा तळे'चें , उदक बोगद्यांतल्यान पलतडी पेन्नार न्हंयेत सोडलां. ह्या प्रकल्पाक लागून रायलसीमा वाठारांत भा कापूस, भिकणां, ऊंस हांचें भरपूर पीक येता.

तुंगभद्रेचो उगम जाला थंयसावन कृष्णा न्हंयेचो संगम जायमेरे हिचे देगेर श्रृंगेरी, तीर्थहळ्ळी, कुडली, हरिहर, हंपी, किष्किंधा (आनेगुंदी) हीं पवित्र थळां आसात. बुद्धाच्या काळांत अशोकान आपल्या धर्मशासनाच चार शिलालेखांचो संच तुंगभद्रेच्या वाठारांत कोरांतून दवरिल्लो. श्रृंगेरी आद्य श्रीशंकराचार्याचो मठ आसा. हंपीलागसार विजयनगराच्या साम्राज्या अवशेश आसात. हिचे देगेर हरिहर हें उद्येगीक केंद्र आसून हॉस्पे कुर्नूल आदी म्हत्वाचीं शारां आसात.

तुंगभद्रा ही भारतीय संस्कृतीची व्हड प्रतिनिधी मानतात. अजुन वेदपाठी लोकांत तुंगभद्रेच्या देगेवयल्या वेदपाठी लोकांचे उच्चार प्रमा मानतात.

- कों. वि. सं.

तुंबरू : एक गंधर्व. हाचें तोंड घोड्याचें आशिल्लें अशी समजूत आस कश्यप आनी प्राधा हांचो हो पूत. मधू आनी माधव (चैत्र आनी वैशाख ह्या दोन म्हयन्यांचो हो अधिपती समजतात. चैत्र म्हयन्यांत हो सुर्यावांग

ताच्या रथां आसता. इंद्र आ कुबेर हां राज्यसभेंतलो ह मुखेल गायक विशिश्ट प्रसंगाचे तो मृत्युलोकांत येतालो. ता बायलेचें नांव रं आसून मनोव आनी सुकेशा ह ताच्यो दोन धुव रंभेचेर त सुमाराभायर मो करतालो देखू कुबेरान ताका श दिवन विराध नावां राकेस केलो. ह राकेसाक उपरां रामाच्या हातान मरण येतकच ताका ताचें मूळ रूप प्राप्त जालें.

भारद्वाज ऋषीचे सांगणेन ताणें भरतामुखार गायन केल्लें. आपल गायनावरवीं ताणें हिरण्यकश्यपूच्या बळग्याचो गौरव केल्लो. ब्रह्मसभे तो नारदावांगडा कृष्णाचे गूण गायतालो. पुर्विल्ल्या साहित्यांतल विठ्ठलवर्णनांतय 'नारद तुंबरू हे । साम गायन करिती' असो उल्ले

... ताची वीणावादक म्हणुनूय नामना आसा. ताचे विणेचें नांव ...ती आशिल्लें. तंबोरो ह्या सद्याच्या वाद्याक ताचेंच नांव मेळ्ळें अशें ...त.

- कों. वि. सं. मं.

...डोजी महाराज :

(जल्म : २९ एप्रिल १९०९, यावली, ...-अमरावती; मरण : १० नोव्हेंबर १९६८, मोझरी, जिल्हो-...वती).

...हाराष्ट्रांतलो एक आर्विल्लो संत, भक्त, कवी आनी समाजसुदारक. ...मूळ नांव माणिक बंडोजी ठाकूर. ठाकूर घराण्याचें कुलदैवत पंढरपूरचो ...बा आशिल्ल्यान ल्हानपणासावन ताका ध्यान, भजन आनी पुजा ... आवड निर्माण जाली. मराठी तिसरी मेरेन शिक्षण जातकच ताणें ... सोडली. अमरावती जिल्ह्यांतल्या वरखेडा गांवांत आजोळा आसतना ... थंयच्या आडकुजी महाराजाक आपलो गुरू केलो. फुडें तो किर्तनां, ...ां हांचेखातीर स्वता कवनां रचतालो. एक दीस ताच्या गुरून ताका ...ड्या' म्हणून उलो केलो आनी म्हळें, 'तुका म्हणे' अशें कितले दीस ...लो? तुकड्या म्हणे अशें म्हण. तेन्ना ताणें 'तुकड्या म्हणे' ह्या ...ान सोंपपी जायते अभंग रचले. देखून ताका तुकडोजी महाराज ...नूच वळखूंक लागले.

...ताच्या कीर्तनांत परमेश्वराविशीं भक्ती, बऱ्या गुणांचो उपदेश, समाजीक ...ताय आदी विशय आस्पावताले. देखुनूच ताका जनता राश्ट्रसंत ... वळखूंक लागली. किर्तनां आनी भजनां हांच्या माध्यमांतल्यान ...जसेवा करप होच ताचो मुखेल हेत आसलो. परंपरेन आयिल्ल्यो ...ट चालीरिती, जाती-धर्मां मदलो भेदभाव, अंधविस्वास आदी ...जघातकी गजालींचेर खर टिका करून परमेश्वराचें खरें रूप तो ...ांमुखार मांडटालो. देखुनूच सगळ्या धर्मांच्या आनी सगळ्या पंथांच्या ...ांमदीं ताचेविशीं एक आदर निर्माण जालो. देशभक्तीचो प्रसार ...पाखातीर ताणें रात दीस कश्ट केले. गांवागांवांनी भोंवन 'गुरुदेव ... मंडळां' स्थापलीं. व्यायामाचें म्हत्व सांगपाखातीर 'आदेशरचना' हो ... बरयलो.

...१९३० वर्सा सत्याग्रहांत वांटो घेवन ताणें राश्ट्रीय विचारांचो पुरस्कार ...ो. गांधीजीसारक्या राश्ट्रीय नेत्यावांगडा ताचो संबंद आयलो. १९३६ ...गांधीजी वांगडा आसतना राजेंद्रबाबू, पं. नेहरु, मौलाना आझाद ...ी नेत्यांकडेन ताची वळख जाली. भारत सेवक सभाजांत ताणें ...ारीलाल नंदाजीवांगडा काम केलें. भरपूर ग्रंथ बरोवन ताणें आपल्या ...चो प्रसार केलो. ताच्या सुमार चाळीस पुस्तकांची नामना आसा. ४१ ...ाय आनी ४,६७५ होवयो आशिल्लो 'ग्रामग्रंथ' हें ताचें नामनेचें ...थ. ताणें हिंदी आनी मराठी ह्या दोनूय भाशांनी काव्यरचना केली. ...४२ चे चळवळींत ताणें वांटो घेतिल्ल्यान कांय वर्सां ताका बंदखण ...ाची पडली. बंदखणींत ताणें 'सुविचारस्मरणी' हो ग्रंथ बरयलो.

...भारताचे सुटके उपरांत ताणें भूंयदान, अश्पृश्योद्धार, जातीनिर्मुलन ...ी वावरांनी चड लक्ष दिलें.

...विश्वधर्म आनी विश्वशती परिशदेखातीर १९५५ त तो जपानाक ...ो. थंय ताच्या भजनान जायत्या अस्तंती आनी उदेंती तत्त्वगिन्यानींचेर ... पडलो. १९६६ त प्रयागाक विश्वहिंदू परिशदेचो तो अध्यक्ष आशिल्लो.

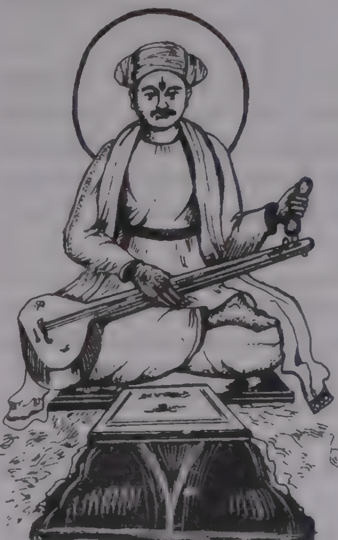
ईश्वराचें ज्ञान करून घेवन व्यक्तिविकास आनी समाज जागृती करूंक जाय अशें ताचें मत आशिल्लें. धर्मीक एकचार घडोवन हाडपाखतीर ताणें जायते यत्न केले. गुरूकुंज आश्रमांत ताका मरण आयलें; थंयच ताची समाधी आसा.

- कों. वि. सं. मं.

तुकाराम :

(जल्म : १६०८, देहू, पुणें; मरणः १६४९).

एक संत कवी. ताचें पुराय नांव तुकाराम वोल्होबा मोरे (आंबिले). ताचो जल्म इंद्रायणी न्हंयेचे देगेर एका प्रतिश्ठीत गिरेस्त घराण्यांत जालो. ताच्या बापायचें नांव वोल्होबा आनी आवयचें नांव कनकाई आशिल्लें. व्हडल्या भावाचें नांव सावजी आनी धाकट्या भावाचें नांव कान्होबा आशिल्लें. स्वता तुकारामान आपल्या अभंगांनी आपले जातीचो उल्लेख वैश्य, वाणी, कुणबी, शुद्र ह्या उतरांनी केला. आपलो वेवसाय वाण्याचो अशेंय ताणें म्हळां. आयज तुकोबाचे वंशज 'मोरे' हें आडनांव लायतात.

तुकाराम तेरा वर्सांचो आसताना, ताच्या जाण्ट्या बापायन सावकारी, वेपार आनी महाजनकी हे सगळे वेव्हार तुकारामाकडेन दिले. तुकाराम सतरा वर्सांचो आसताना ताच्या आवय-बापायक मरण आयलें. ह्या पांच वर्सांच्या काळांत तुकाराभाची दोन लग्नां जालीं. पयली बायल रखमा ही मामाच्याच घरची आशिल्ली, पूण तिका दम्याचें दुयेंस जाल्यान पुण्याच्या अप्पा गुळवे ह्या गिरेस्त मनशाचे चलयेकडेन तुकारामाचें दुसरें लग्न जालें. ह्याच काळांत महाराष्ट्रांत भिरांकूळ दुश्काळ पडून तुकोबाचें खूब नुकसान जालें. ताची पयली बायल, चलो, गोरवां मेलीं. मुळांत विरक्त आशिल्लो तुकाराम संवसाराक विटलो आनी ताणें एकांतवास आपणायलो. ईश्वरप्राप्ती हेंच ताचें ध्येय जालें. एकांतवासांत केशवचैतन्यान तुकारामाक सपनांत येवन 'रामकृष्ण हरी' हो मंत्र दिलो आनी नामदेवान पांडुरंगासयत सपनांत येवन कवित्व करपाचो आदेश दिलो. हाचे उपरांत तुकारामान आपली सगळी जीण समाजप्रबोधनाच्या वावरांत घालयली.

भक्ती ही तुकोबाची जिवीतनिश्ठा आशिल्ली. ईश्वरसाक्षात्कार जावन आत्मज्ञान जावंचेपयलीं आनी उपरांतूय ताणें आमरण भक्तियोगाचें आचरण केलें. ह्या भक्तियोगांत ताणें प्रयत्नवादाचो पुरस्कार केला. ताणें आपल्या

तुघलक घराणें

अभंगांतल्यान दांभिक, भामटे आनी लोकांक फटोवपी लोकांचेर खर टिका केल्या. कितल्याशाच वर्सांसावन ताचे अभंग लोकांच्या तोंडांत घोळत आयल्यात. ज्ञानेश्वर आनी तुकाराम हांणी सांगिल्लो भागवतधर्म महाराष्ट्राच्या समाजीक आनी राश्ट्रीय प्रपंचाक शेंकड्यांनी वर्सां उपेगी थारून लाखांनी लोकांक मनशांती दिवपाक कारणीभूत थारलो. 'ग्यानबा तुकाराम' हो मराठी मनशाचो मंगल मंत्रच जाला.

इ.स. १६४९ वर्सा तुकाराम महाराज आपले कुडीसयत वैकुंठाक गेलो अशी भाविक लोकांची भावना आसा, जाल्यार ताणें उदकांत समाधी घेतली अशें कांय अभ्यासक मानतात. तुकारामाच्या वैकुंठाक गेल्ल्या दिसाक फाल्गुन शुद्ध द्वितीया हे तिथीक 'तुकारामबीज' म्हणून मनयतात.

– डॉ. नरेश कवडी

तुघलक घराणें : हाका तुघलुक अशेंय म्हण्टात. हें मध्ययुगीन हिंदुस्थानांतलें एक मुसलमान घराणें. १३२१ ते १३८८ ह्या काळांत तें दिल्लीच्या तख्ताचेर आशिल्लें. तुघलक घराण्याचो मूळ पुरूश घियासुद्दीन तुघलक हो अलाउद्दीन खिलजीच्या तेंपार भारतांत आयलो. मुखार कुत्बुद्दीन मुबारकशाह हाणें घियासुद्दीन तुघलकाक दिपालपुरचो सुभेदार नेमलो.

अलाउद्दीनच्या मरणाउपरांत ताणें खुसरौखानाचो पराभव करून तुघलक घराण्याची थापणूक केली. ताणें इस्लाम धर्माक धरून राज्य करपाक सुरवात केली. ताणें दिल्लीलागसार तुघलकाबाद नांवाचो किल्लो बांदून त्याच नांवाची नवी राजधानी वसयली. ताणें राज्याचो विस्तार करून साबार प्रकारांचीं लोकांक उपेगी पडपी कामां केलीं, राज्याचें उत्पन्न वाडयलें, ताच्या तेंपावयली म्हत्वाची येवजण म्हळ्यार टपाल येरादारीची वेवस्था. दक्षिणेकडच्या चडशा राज्यांकडेन ताचे संबंद बरे आशिल्ले.

१३२३त ताणें तेलंगणाचेर घुरी घालून तें आपल्या राज्याक जोडलें. १३२५त ताका मरण आयलें. ताचेउपरांत उल्लुघखान (१३२५-५१) गादयेर आयलो. हाकाच मुहम्मद तुघलक म्हणून वळखतात. तो खूब हुशार, बुदवंत पूण तितलोच क्रूर आशिल्लो. गादयेर आयलेउपरांत ताणें आपल्या व्हडल्या भावाक जिवेशीं मारलो. दुसऱ्या वर्सा दक्षिणेंत बंड केल्ल्या बहाउद्दीन गुर्शास्प हाका ताणें हुलपावन मारलो. ताणें राज्यकारभारांत साबार सुदारणा केल्ल्यो. पूण ताच्या लहरी स्वभावाक लागून आनी अतीतायपणाक लागून तो लोकांमदीं अप्रिय जालो. हाका लागून प्रजेमदीं असमाधान आनी बंडखोरी पातळ्ळी.

दक्षिणेंत जावपी बंडांक लागून मुहम्मदाक आपली राजधानी मध्य अशे सुवातेर आसची अशें दिसलें, म्हणून ताणें देवगिरीक दौलताबाद हें नांव दिवन सगळ्यांक थंय वचपाचो हुकूम दिलो. उपरांत कांय म्हयन्यांभितर ताणें आपली राजधानी परत दिल्लीक व्हेली. दौलताबादेक (देवगिरी) आयिल्ल्या लोकांक परत दिल्लीक वचपाचो हुकूम ताणें दिलो. ह्या हुकमाआड जे कोण वागपाक लागले, तांचेकडेन तो क्रूरपणान वागलो. लोक ताचे राजवटीक त्रासून गेले.

मुहम्मदा उपरांत फिरूझशाह (१३५१-८८) गादयेर आयलो. तो हुशार, बुदवंत तसोच म्हॉवाळ सभावाचो आशिल्लो. ताणें खूब समाजीक वावर केलो. साबार गरीब लोकांक आलाशिरो दिलो. ताणें दिल्लीचे दक्षिणेक यमुना न्हंयेचे देगेर फिरोझाबाद हें नवें शार उबारलें. ता[...] मरणा उपरांत तुघलक घराण्याक देंवती कळा लागली. ताच्या उप[...] घियासुद्दीन दुसरो तुघलक, अबू बकर, दुसरो मुहम्मद, सिकंदर आ[...] नासीरूद्दीन मुहम्मद अशे स सुलतान गादयेर आयले. पूण ते पराक्र[...] नाशिल्ले. निमाणो सुलतान मुहम्मद शाहाच्या (१३९४-१४१२) तेंप[...] तैमूरलंग हाणें हिंदुस्थानाचेर घुरी घाली. १४१०त खिज्रखान ह्या सय्य[...] घराण्याच्या संस्थापकान मुहम्मदशाह हाका धरून ताची राजधा[...] फिरोझाबादेक हालयली. मुहम्मदाक १४१२त मरण आयलें आनी ता[...] दरबारांतलो दौलतखान लोदी गादयेर आयलो, पूण ताचो पराभव कर[...] खिज्रखानान आपल्या सय्यद घराण्याची दिल्लीचेर थापणूक केली.

– कों. वि. सं.

तुणतुणें : एक तंतुवाद्य. ह्या वाद्यांतल्यान तुण तुण असो आवाज ये[...] देखून हाका तुणतुणें अशें नांव पडलें. सुमार दोन वेतां उंचायेचें आ[...] वेंतभर आवांठाचें पोकळ लाकडी आयदन घेवन ताचे सकयले व[...] कातडें चडयतात. कातड्याच्या मदल्या भागांतल्यान बारीक सरी व[...] घेतिल्ली आसता. तशेंच, लाकडी आयदनाक कोंड्याची एक तिरक[...] दांडी बसयतात. हे दांडयेच्या वयल्या तोंकाक आशिल्ले खुंटयेक ही स[...] ताणून गुठलायतात. स्वर जाय तसो सकयल वयर करपाखातीर [...] खुंटी पिळून सरयेक चड उणो ताण दितात. दांडी उजव्या हातांत धर[...] त्याच हाताच्या आखाण्याकडल्या बोटान सरयेचेर आघात करून [...] दाव्या हातांत तुणतुणें धरून उजव्या हातांतले काडयेन आघात करून[...] हें वाद्य वाजयतात.

गोंधळी, भुत्यां पोवाडे म्हणपी शाहिर हें वाद्य वापरतात. तमाशांतल[...] पदांक साथ दिवपाखातीर धोलक्यावांगडा तुणतुणें आसता. दक्षिणेंत ह[...] वाद्याक तुंतिण अशें म्हण्टात. यल्लम्मादेवीचे उपासक आशिल्ल्या जोग[...] जोगतिणींच्या हातांत जें चौंडके नांवाचें वाद्य आसता, तेंय एक प्रकार[...] तुणतुणेंच आसता.

– कों. वि. सं.

तुतारी : एक सुषिर (फुंकपाचें) वाद्य, हें पितूळ ह्या धातूपसून त[...] करतात. हाचें एक तोंक ल्हान आनी आंखूड आसून दुसऱ्या तोंका[...] ल्हानसो कर्णो बसयल्लो आसता. ह्या वाद्याची नळी सरळ वा बांकद[...] आसता. हें वाद्य धर्मीक आनी मंगल सुवाळ्या वेळार, मिरवणुकेंत [...] देवालयांत वाजयतात. आदल्या तेंपार झुजांतय ह्या वाद्याचो उपेग करतां[...] हाका ततूरी, तुरही अशींय हेर नांवां आसात. पुराणांत हाचो उल्लेख तु[...] ह्या नांवान मेळटा.

– कों. वि. सं.

तुतिकोरिन : (तमीळ – तुतुक्कुडि). भारतांतल्या धा मुखेल बंदरांत[...] एक. तमीळनाडू राज्यांतल्या चेन्नई फाटोफाट ह्या बंदराचो दुसरो नंब[...] लागता. तमीळनाडू राज्यांतल्या तिरुनेलवेली जिल्ह्यांत, तिरुनेलवेल[...] शाराचे उदेंतेक, मदुराईसावन १२० किमी. अंतराचेर मानारच्या आखाताचेर हें बंदर आसा. मोतयां आनी शंख हांचेखातीर ह्या थळाचे[...] नामना आशिल्ली.

१५४० त पुर्तुगेजांची थंय वसणूक आशिल्ली. १६५८त तें डचांनी ा १७८२ इंग्लिशांनी घेतलें. परत हें शार डच आनी इंग्लिशांकडेन टून पालटून वचून निमाणें १८२५त कायम इंग्लिशांक मेळ्ळें. .६ त थंय नगरपालिकेची स्थापणूक जाली.

१९६० उपरांत हांगाचें सुरक्षीत बंदर खोल केलें. म्हाल सांठोवपाच्यो : नुस्तेमारीच्यो सुविधा वाडयल्यो. हांगाच्यान कापूस, कापसाचे पदार्थ . काफी, कातडी, मिरसांगो, तांदूळ, मीठ, आदी वस्तू निर्यात त. हांगा कापसाच्यो गिरण्यो, मिठागरां, नुस्तेमारी, नुस्तें सुकोवप, । उद्येग चलतात. हांगा क्रिस्तांवांची संख्या चड प्रमाणांत आसा. ई विद्यापिठाक जोडिल्लीं म्हाविद्यालयां हांगा आसात. हें शार देशाच्या र्गाक दक्षिण रेल्वेन जोडिल्लें आसून ताचे लागसार दर्यांत सुमार किमी. अंतराचेर एक दीपगृह आसा.

- कों. वि. सं. मं.

, जयसिंग गंगाराम : (जल्मः ३० ऑगस्ट १९२८, हवेली, · महाराष्ट्र).

सुटकेझुजारी. ताणें मराठी माध्यमिक पांवड्यामेरेन शिक्षण घेतलें. । छोडो चळवळीच्या काळांत तो भूंयगत वावरांनी वांटो घेतालो. री गोवा विमोचन सहाय्यक समितीचो तो वावुरपी वांगडी आशिल्लो. ५ वर्सा ताणें गोंयचे सत्याग्रह चळवळींत वांटो घेतलो. तेन्ना पोलिसांनी । धरलो आनी चार दीस बंदखणींत दवरलो. १९८७ वर्सा महाराष्ट्र ारान सन्मानपत्र दिवन ताचो भोवमान केलो.

- कों. वि. सं. मं.

, राम दशरथ : (जल्मः १० मार्च १९२१, हडपसार, हवेली णें).

सुटकेझुजारी. ताणें शेतकी क्षेत्रांतली पदवी मेळयली. तो सोशलिस्ट यो, प्रजा सोशलिस्ट पक्षाचो, तेचपरी जनता पक्षाचो वांगडी आशिल्लो. ३-५४ ह्या काळांत खाणा-जेवणाचे दरवाडी आड सत्याग्रहांत ताणें घेतिल्लो. १९५३-५६ ह्या काळांत तो पुणें नगरपलिकेचो वांगडी ल्लो. तेन्ना पोलिसांनी ताका धरलो आनी एका म्हयन्याखातीर ाणींत दवरलो. पुणें जिल्ह्यांत तो गोंयचे सुटके चळवळीचो प्रचार ालो, तेचपरी सत्याग्रहींचे दोन पंगड ताणें तयार केल्ले. फुडें १५ स्ट १९५५ह्या दिसा ताणें सत्याग्रहांत वांटो घेतलो देखून ताका सांनी धरलो आनी २४ वरां बंदखणींत दवरलो. महाराष्ट्राचे संयुक्त ळींत ताणें वांटो घेतिल्लो देखून ताका दोन म्हयन्यांखातीर बंदखणींत लो. १९५७-६२ ह्या काळांत तो महाराष्ट्र विधानसभेचो वांगडी ल्लो. ताणें गोंय सुटकेझुजाऱ्यांची अखिल भारतीय संस्था घडोवन ली. सद्या तो 'अखिल भारतीय गोवा स्वांतत्र्य संग्राम सैनिक संघाचो, क्ष आसा. १९८५ वर्सा महाराष्ट्र सरकारान सन्मानपत्र दिवन ताचो ान केलो. उपरांतच्या काळांत तो समाजीक वावर करूंक लागलो.

- कों. वि. सं. मं.

क : लांब पल्ल्याचेर गुळयेचो मारो करपी आर्विल्ल्या काळांतलें एक ळीचे शस्त्र. धातूची गुळी दारूगुळ्याच्या स्फोटान आनी नळयेच्या प्रक्षेपकांतल्यान सोंपेपणी मारपाची तजवीज करपी हें शस्त्र. ताचे सादे यंत्रणेक लागून ताचो वापर अडचणीविणें करूंक मेळटा.

गुळयेचें वजन आनी आकार नळयेची लांबाय आनी तोंडाचो घेर गुळयेच्या माऱ्याची शक्त, आयुधाचें सगळें वजन, लांबाय आनी रुंदाय ह्या सगळ्या घटकांचो विचार करून तुबकाची रचणूक करतात.

कोंड्याचे नळयेंतल्यान दारूचे बाण सोडपी हात नाळींचो उल्लेख चीनांत इकराव्या शेंकड्यापसून मेळटा. बु-जिंग जुंग्-याव आनी वु-बै-जृ ह्या पंदराव्या आनी सोळाव्या चीनी सैनिकी ग्रंथांनी हात नाळींचीं चित्रां आसात.

१३८८ पसून हात नाळींचो वापर युरोपांत केल्लो दिसता. १६ व्या शतमानाचे अखेरेक धातूच्यो कारतूस गुळयो आनी आघात प्रेरीत स्फोटक दारूचो सोद लागलो. उपरांत तुबक आनी तेउपरांतची सुदारक आकृती रायफल हांचे यंत्रणेंत सुदारणा जाली, ताचेउपरांत स्वंयचलीत फारपेट करपी सैनिकी रायफली तयार जावंक लागल्यो. पंदराव्या शतमानाचे अखेरेक पुर्तुगेजांनी ठासणीचीं तुबकां भारतांत हाडलीं. तेच धर्तेर भारतांतल्या राजांनी तुबकां तयार केलीं. अठराव्या शतमानांत बंगालचो सुभेदार मीर कासीम हाणें तयार केल्लीं तुबकां त्या वेळावयल्या इंग्लीश तुबकां परस चड गूणकारी आशिल्लीं.

स्वातंत्र्योत्तर काळांत स्वंयचलीत रायफलांत खुबूच सुदारणा जाली. गुळयेच्या माऱ्याची शक्त, माऱ्याचें अंतर, गुळयेची चक्री चाल, दुर्बिणीची जोड, संगिनाची जोड ह्या सारकिल्या तंत्राचेर संशोधन करून रायफल हें शस्त्र चडांत चड परिपूर्ण केलें.

पिस्तोल आनी रिवॉल्वर हीं आनीक दोन दारुगुळ्याचो मारो करपी तुबकां ह्या शस्त्रप्रकारांतलीं दोन शस्त्रां. इ.स. १५१७ त दक्षिण जर्मनींत, इटलींत पिस्तोलाची निर्मिती जाली आसुंये. १८३६ त सॅम्युएल कोल्ट ह्या अमेरिकन मनशान रिवॉल्वर तयार केलें. हीं शस्त्रां वापरपाक एका हाताचो वापर पुरो जाल्ल्यान अकस्मात जावपी हल्ल्यापसून आत्मसंरक्षण करपाक तशेंच जलद प्रतिकार करपाक हीं शस्त्रां तुबक रायफलचे तुळेन सोंपीं जातात.

तुबकाचो वापर शिकारी, झुजांत सैनिक, तशेंच मुल्की सेवेंत पोलीस करतात. संरक्षणाखातीर नागरीक हें शस्त्र आपणाकडेन दवरतात. अशें शस्त्र बाळगुपाचो परवानो काडचो पडटा.

नेमबाजी स्पर्धेंतय तुबकाचो वापर करतात. ओलिंपीक खेळांत अशो नेमबाजीच्यो सर्ती जातात. तेभायर भारत धरून भोवतेक सगळ्याच राश्ट्रांनी नेमबाजीच्यो सर्ती आयोजीत करतात.

- कों. वि. सं. मं.

तुरो : तकलेक घालपाचें एक आभुशण. तुरो हो फुलां, कागद, शेवण्यांचीं पाखां, जांव प्लास्टीकचो करतात. आदल्या तेंपार राजा, सरदार हांच्या शिरस्त्राणाचेर तुरो लायताले. दरेकाचो तुरो स्वतंत्र आकाराचो आसता. ताका लागून त्या त्या सरदाराची वळख रोखडीच पट्टाली. फुडें शिरस्त्राणांची पद्दत वतकच हो तुरो फुलांच्या हाराचेर, मुकुटाचेर, तोपयेर, फेट्याचेर वा ढालीचेरूय बसोवंक लागले. इतिहासकाळांत तुऱ्याचो राजचिन्नांत आस्पाव जालो. मराठी शाहिरी परंपरेंतले तुरेवाले शाहीर आपल्या डफाचेर लेगीत तुरो लायताले.

- कों. वि. सं. मं.

तुर्कस्थान : अक्षांश - ३६° उत्तर ते ४२° उत्तर; रेखांश २६° उदेंत आनी ४५° उदेंत. राजपाटण - आंकारा, चलन - टर्कीश लिरा, भास - तुर्की. साक्षरताय - ७०%.

क्षेत्रफळ - ७,७९,४५२ चौ. किमी. लोकसंख्या ५,६५,४९,०००. उत्तर गोलार्धांत, आशिया आनी युरोप खंडांक जोडपी मुस्लीम भोवसंख्य सर्वधर्मसमभावी राश्ट्र. ह्या राश्ट्राचे दक्षिणेक मॅडिटेरेनियन, अस्तंतेक एजीयन आनी उत्तरेक काळो दर्या आसा. ते भायर ह्या देशाच्यो शिमो उत्तर-उदेंतेक रशिया, उदेंतेक इराण, दक्षिण उदेंतेक इराक आनी सिरिया, अस्तंतेक ग्रीस आनी उत्तर-अस्तंतेक बल्गेरियाक लागल्यात.

भूंयवर्णन - तुर्कस्थान सात सैमीक विभागांनी वांटून गेलां. काळो दर्या प्रांत, मारमारा प्रांत, एजीयन प्रांत, मॅडिटेरेनियन प्रांत, मध्य अंटोलिया, उदेंत आनी दक्षिण उदेंत प्रांत आनी उत्तर अँटोलियन वाठार. रानां दोंगरांनी भरिल्ली अँटोलियन प्रांताची लांब आनी अशीर शीर काळ्या दर्याक समांतर पातळ्ळ्या. तिणें देशाची १/६ भूंय आडायल्या. ह्या प्रांतांत दोन दोंगररांको आसात. पयली उदेंत दोंगररांक दर्यावेळेक समांतर वता. दुसरी दोंगररांक उणे उंचायेची आसून तातूंत देगणां, उदकाळ वाठार आनी उकतीं मळां शिंपडिल्लीं आसात. मारमारा प्रांत मारमारा दर्याभोंवतणीं पातळ्ळा. तातूंत युरोपांतलो तुर्की वाठार आनी उत्तर अस्तंतेचें अँटोलियन मळ आस्पावलां. ह्या प्रांतांतल्या सगळ्यांत म्हत्वाच्या तेमकाचें नांव युलूडॅग [(uludag) उंचाय, २,५४३ मी.] आसा. लोकांची वस्ती हांगा खूब आसा. ह्या प्रांताच्या अंटोलियन विभागांत उत्तरेक कोकायली आनी कातल्का दोंगराळ वाठार आसात. कसाळ मैदानी वाठार तातूंत उदेंत ते अस्तंत मेरेन आसात. ह्या प्रांतांत थ्रास (Thrace) नांवाचो भूंयभाग आसा. एजीयन (Aegean) प्रांत एजीएन दर्यावेळ ते अस्तंत अँटोलियांतल्या मदल्या भागामेरेन पातळ्ळ्या. ह्या भागांतले दोंगर दर्याक समांतर उदेंत ते अस्तंत मेरेन आसात. गेदीझ (Gediz), कुकूक (Kucuk), मेंदेरीस (Menderes) आनी बाकिरके (Bakircay) हे ह्या प्रांतांतले मैदानी वाठार.

देशाचे दक्षिणेक मॅडिटेरेनियन प्रांत आसा. अस्तंत आनी मध्य तावरूस (Taurus) दोंगर तेचपरी अमानोस (Amanos) दर्यारांक ह्या प्रांतांत आस्पावल्या. पिकावळीक योग्य मैदानी भागूय ह्या वाठारांत आसात. मध्य अँटोलियन प्रांत तुर्कस्थानाच्या मध्यभागाक आसा. हो वाठार दोंगराळ नासलो तरी कांय तेमकां देखीक करदाग (Karadag), करकादाग (Karacadag), हसनदाग (Hasandag) आनी इरसियस (Erciyes) हागां आसात. उदेंत अँटोलियन प्रांत देशाचो सगळ्यांपरस उंचायेर वशिल्लो सगळ्यांत व्हड सैमीक वाठार. हातूंतलो ३/४ वाठार १,५०० - २,००० मी. उंचायेर वसला. ह्या वाठारांत कांय एकोडे दोंगर, पर्वतरांको उदेंत ते अस्तंत मेरेन पातळ्ळ्यात. पयली रांक उत्तरेक आसून तातूंत कोस, कोप आनी अल्ला हू अकबर दोंगर आसात. दुसरी मुझूंर आनी करासू आरास पर्वतरांक ही मध्य तारूस दोंगररांकेचो विस्तार. ह्या रांकेचो आकार धोणवावरी आसा. तिसरी रांक दक्षिण उदेंत तारूस दोंगरांनी घडल्या. ह्या वाठारांत कांय न्हिदिल्ले ज्वालामुखी आसात. देखीक नेमरूत (Nemrut), सुफान (Suphan), तेंद्रूक (Tendurek) आनी तुर्कस्थानांतलें सगळ्यांत व्हड तेमूक माऊंट अग्री[(अरारत) उंचाय ५१६५ मी.)]. मुरात न्हंयेचे देगेक जायते मैदानी वाठार आसात. देखीक मलाझगीर्त (Malazgirt), मूस (Mus), कप्पकूर (Capakcur), उलोवा (Ulova) आनी मलाट्या (Malatya). दक्षिण उदेंत अँटोलिया प्रांतांत जमनीचें सारकेपण ही खास विशेशताय आसली तरी तातूंतल्या उदेंतेकडच्या विभागाचो अस्तंतेकडल्या भागाकडेन आशिल्लो थोडो फरक ठळकपणान दिसता.

न्हंयो - युफरिटस (Euphrates) आनी टायग्रीस (Tigris) ह्यो न्हंयो देशांतल्यान व्हांवत इराकांत वचून एकठांय जातात. देशांतली सगळ्यांत लांब न्हंय किझिलीरमाक (Kizilirmak), येसिलिरमाक (Yesilirmark) आनी सकार्या (Sakarya) ह्यो काळ्या दर्याक मेळटात. सुसुरलूक (Susurluck) बिगा आनी गोनेन ह्यो न्हंयो मार्मारा दर्याक मेळटात. गेदीझ, कुकूक, मेंदीरीस, बुयूक मेंदीरीस आनी मेरीक ह्यो न्हंयो एजीयन दर्याक मेळटात. सिह्यान, सियान (Ceyhan) आनी गोक्सू (Goksu) मॅडिटेरेनियन दर्याक मेळटात.

तळीं - मध्य अँटोलियन प्रांतांत आशिल्लें वान तळें (Van Lake) (३,७१४ चौ. किमी.) देशांत सगळ्यांत व्हड. ह्या प्रांतांतल्या हे तळ्यांमदीं ईर्सक (Ercek), सिल्दीर (Cildir) आनी हजर (Hazar) हांचो आस्पाव जाता. अस्तंत तरस दोंगरमाळेंत बेशीर (Beysehir), इगीरदी (Egirdir) बुर्दूर आनी ॲसीगोलार (Acigoller) हीं म्हत्वाचीं तळीं आसात. मारमारा दर्यालागीं संपका (Sapanca) इज्नीक (Iznik), लूबट (Ulubat) मयास (Manyas), तेरेकोस (Terkos) कुकसीकमीस (Kucukcekimece) बुयूकसीकमीस (Buyukcekmes) हीं तळीं आसात. ८०-९० च्या दशकां धरणाचे बांदावळीक नेट आयिल्ल्यान मनीसनिर्मीत तळीं विंगड विंग सुवातींनी दिश्टी पडटात. देखीक - किबान (Keban), करकाय (Karakaya), अल्तींकाया(Altinkaya), ॲदिगुझेल(Adiguzel), किलीक्का (Kilickaya) काराकोरेन (Karacoren).

दर्या - देशाक तीन वटांनी गिरेस्त दर्यावेळ लाबल्या. उत्तरेच्या काळ्या दर्याची लांबाय १,६९५ किमी. आसून तातूंतल्या उदकाचे खारसाणी प्रमाण १७ प्रतीशत इतलें आसा. दक्षिणेक आशिल्लो मॅडिटेरेनियन द १,५७७ किमी. लांब आसून ताची खारसाण काळ्या दर्याच्या दुपेट आसा. अस्तंतेचो एजीयन दर्या २,८०० किमी. लांब आसा. देशाचे राश्ट्री शिमेभितर मारमारा दर्या ११,३५० चौ. किमी. वाठारांत पातळ्ळा. ता दर्यावेळ सुमार १,००० किमी. इतली जाता.

हवामान - अँटोलियन आनी मेडिटेरेनियन प्रांतांतलो गिमाळो र जाल्यार शिंयाळो कडक आनी पावशी आसता. एजीयन आनी मारम प्रांतांचे दर्यावेळेर सादारण अशेंच वातावरण आसता. काळो द वाठारांतलें तापमान त्या मानान उणें आसता. मध्य अंटोलियन प्रांतांत शि दिसांनी बर्फ पडटा. उदेंत शियाळ्यांत कडक शियाच्या सांगाताक है पडटा. दक्षिण उदेंत अँटोलिया प्रांतांतलो गिमाळो सुको आनी ग जाल्यार शियाळो सर्वसादारण आसता. पावसाचें प्रमाण सरासरी ६२६ मिमी. आसता.

वनस्पत आनी मोनजात - १९८८ वर्साच्या आंकड्याप्रमाण देशांतली २०.२ दशलक्ष हॅक्टर भूंय रानासकयल आसा. सद्या देशांत १०.९ प्रतीशत भुंयेर पातळिल्ल्या रानांत उत्पादन क्षमताय आ रानासकयल चडांतचड भूंय हाडूंक आनी सांबाळून दवरूंक सरका साबार कार्यावळी आंखल्यात आनी ह्या वावरांत सरकाराक यस मेळ १९८८ वर्सा रानावरवीं मेळपी वस्तूंचें वट्ट उत्पादन १,७२,००० जालें. ताचें मोल १७,६६,२५३ दशलक्ष टर्कीश लिरा इतलें जा १९८८ वर्सा ३९,००० टन रानांतल्या लाकडाची निर्गत परदेश

ाते. तिचें मोल ९,८६२ दशलक्ष टर्कीश लिरा इतलें जाता. रानांतल्या वस्तूंचे निर्गतीचें मोल ३०,३४५ दशलक्ष टर्कीश लिरा इतलें जाता. देशांतल्या मुखेल फळफळावळींत ऑलिव्ह, संत्रां, द्राक्षां, लिंबू, रीन, सॅव्हील ऑरेंज, पॅर, सफरचंद आनी चॅरी हांचो आस्पाव जाता. ाळ्या जनावरांचे आंकडयांवळेरेंत देशाची सुवात संवसारांत खूब ली आसा. बोकडी, मेंढरां, गोरवां आनी म्हसरां ही हांगासळ्ळी मुखेल जात. मोनजाती वरवीं मेळपी दूद, तांतीं, लोकर आनी हेर वस्तूंचें मोल ८९ चे अखेरेक ८६,३३,६९३ दशलक्ष टर्कीश लिरा इतलें जाता.

इसवी सनाच्या आठ शतमानांआदीं ' हूण' ही रानवटी जमात ह्या ारांत येवन रावली. संवसाराच्या इतिहासांत घोडे पोसपी आनी घेवन पी ही पयली वयली जमात अशें म्हण्टात. आपल्या घोडदळाचे तांकीचेर न आनी रोमन लोकांपरस ते सरस थारिल्ल्याचे उल्लेख मेळटात. हूणाचे तीसावन इसवी सनाच्या पांचव्या शतमानामेरेन तुर्कस्थानाचो इतिहास को उपलब्ध ना. अल बिरुनी हाणें बरोवन दवरिल्ले नोंदीप्रमाण इसवी आदीं ह्या वाठाराचेर राज्य करपी कुशाण वंशांत ६० राजा जावन . निमाणो राजा लेगटर्मन (Legturnan) हाका कल्हूर (Kalhur) ाच्या ब्राह्मण मंत्र्यान पदाभायरो केलो.

प्रा. मोहमंद हबीब हाणें आपल्या 'Sultan Mahumad of Ghazni' ह्या ंकातले तळटीपेंत वयर उल्लेख जाल्ल्या काळखंडांत जावन गेल्ल्या ी अस्तंत आशिया प्रांतांत राज्य चलोवपी समानीड वंशीय (Samanid) राजांचो उल्लेख केला. तांचीं नांवां अशीं - अब्दूल मलीक बीन नह स. ३४३ ते ३५०), मन्सूर बीन नह (इ.स. ३५० ते ३६५) आनी बीन मन्सूर (इ.स. ३६५ ते ३८७).

सरकारी इतिहासाप्रमाण सव्या शतमानांत (इ.स. ५५२) ह्या वाठारांत न कागन (Bumin Kagan) हाणें गोतूर्क वंशाची बुन्याद घाली. सातव्या मानांत गोतूर्क वंशीय चीन राजवटीच्या शेकातळा आयलें. निमाणें ह्या तल्या 'कुतूल्क' हाणें बंड करून आपलो वाठार स्वतंत्र केलो. ७१६ ाचो पूत बिल्गा कगान(Bilge Kagan) राजा जालो. ताचो भाव कुल्टेजीन ltegin) आनी वझीर टोनी युकूक (Tonyukuk) हांच्या पालवान ७३४ मेरेन राज्य केलें. ह्या वंशियाची राजवट ७४५ मेरेन चलली. त्या युगूर वंशियानी (Uygurs) घाल्ल्या घुरयांनी गोतूर्कांची राजवट ली. वयल्या घडणुकांक लागून एकठांय आशिल्ले तूर्क लोक युगूर आनी जमातीमदीं वांटून गेले. युगूर वंशियाक लागून शेतपिकावळीन गिरेस्त ल्ल्या वाठाराक 'तुर्कस्थान' म्हणून वळखूंक लागले. १२२९ वर्सा ल वंशियांनी युगूराची राजवट सोंपयली खरी, पूण तांचें सांस्कृतिक ी राजकीय खाशेलेपण सासणाचें तिगून उरलें.

आठव्या शतमानांत तूर्क लोकांचो मुस्लीम धर्मीयांवांगडा पयलो वयलो द आयलो. हाका लागून मुस्लीम धर्म तूर्क लोकांमदीं आयलो. सूर्वेक लमांचो प्रभाव ओमयाड (Omayad) वंशियांचे अरबी विचारप्रणालीक ़ेन वाडूंक पावंक ना. मुस्लीम तूर्क आनी इराणी लोकांनी ॲबीसाड baside) राजवंशाच्या मतान ६६१ ते ७५० वर्सा मेरेन संघर्श केलो. परिणाम म्हणून ७५० वर्सा ॲबीसाड राजवंश सत्तेर आयलो. त्या र मुस्लीम तुर्कांनी म्हत्वाच्या सुवातींनी आपले मनीस नेमले. अशे तरेन स्थान इस्लामी विचारसरणेच्या प्रभावसकयल आयलो आनी उपरांत मान धर्मीय जालो. धर्मांतरांची प्रक्रिया धाव्या शतमाना मेरेन अखंडीत न चलली.

कऱ्हाण (Karahans) वंशियांनी ९९० ते १२१२ च्या काळामेरेन तुर्कस्थानाचेर राज्य केलें. ताच्या काळांत चित्र, शिल्प सारक्या कलांची भरभराट जाली. शाळा, पूल आनी मशिदीसारक्या बांदावळींची निर्मणी जाल्ल्यान स्थापत्यकलेची उदरगत जाली. बुहर (Buhara) आनी समरखंड (Semerkand) ह्या सुवातींक ह्या काळांत शिक्षणीक नदरेन म्हत्व मेळ्ळें. तुर्की भाशेची उदरगतीची प्रक्रिया ह्याच काळांत सुरू जाली. युसूफ हज हबीब हाची कुत्‌दग्रू बिलीक (आनंद दिवपी गिन्यान) ही रचना तुर्की साहित्यांत मानाची सुवात जोडून आसा. तिची रचना १०६९-१०७० ह्या काळांत जाली.

सन ९६३ वर्सा गझनवी वंशीय बव्हकुटेकीन (Bevuktekin) हाणें तूर्क प्रांतांत गझनवी नांवाचें मुस्लीम राज्य वसयलें. ९७७ ते १०३० ह्या काळांत ताचो पूत मम्मट हाणें राज्य केलें. ताणें मुस्लीम धर्म प्रसाराचो आवांठ मुल्तान, सिंध आनी पंजाब मेरेन पावयलो. मम्मटाचो पूत मसूद आनी सिलकूक (Selcuk) वंशीय तुग्रूल बे हाचेमदीं १०४० वर्सा ददकिण (Dardanakan) वाठारांत झूज जालें. ह्या झुजांत मसूदाक आपलो व्हड वाठार वगडावंचो पडलो. ११८६ त गझनवी राजसत्ता ओगूझ वंशियांनी पुराय रितीन सोंपयली.

ओगूझ (Oguz) वंशियांनी आपले राजवटीक ॲटोलिया, इराक कॉकेशसाचो दक्षिण भाग, अझरबैझान आनी उत्तर इराण हे भाग जोडले. सिलूक ही ओगूझ वंशियांची पोटशाखा. तुग्रुल बे आनी काग्री (काखीर) मूळ सिलूक राजाचे नातू. तांच्या काळांत सिलूक आनी ओगुझ वंशियांक सिल्जूक म्हणून वळखूंक लागले. गझनवीच्या अस्ताउपरांत म्हान सिल्जूक राजसत्तेची बुन्याद १०४० वर्सा पडली. १०७१ वर्सा तुग्रल बे चो नातू आल्प अर्सलेन १०६३ ते १०७२ काळांत सत्तेर आसलो. बायझांटायन राजसत्ता आनी ताचेमदीं मलाझग्रीत वाठारांत झूज जालें. तातूंत बायझांटायनाक हार खावंची पडली. हाचो परिणाम म्हणून मुस्लीम तुर्क अंटोलियन भागांत रिगले.

१०७१ वर्सा ॲटोलियांत मुस्लिम धर्मप्रसार जालो. दुसरे वटेन तुर्कांनी पुराय अंटोलिया ताब्यांत घेवन ॲटोलियन राज्य वसयलें. हें राज्य सेल्जूक राजसत्तेचो वांटो आसलें. किलीक अर्सलेन इसवी सन ११५३ ते ११९२ मदीं सत्तेचेर आसलो. ताच्या काळांत धर्मीक पिठां आनी शिक्षणीक संस्थानां अस्तित्वांत आयलीं. वैजकी मळारूय सेल्जूक वंशियांनी म्हत्वाचो वावर केलो. दारुश-सिफा (Darush - Shifa) दारूल - अफीइ (Darul - Afiye) आनी दारूल सिन्हा (Darish - Sinha) ह्यो वैजकी संस्था ताच्यो गवाय जावन रावल्यात. १२ व्या आनी १३ व्या शतमानांत पर्शियी संस्कृतीचो प्रभाव ॲटोलियन सेल्जूक राज्यांत वाडलो. कला, धंदो आनी प्रशासन आदी वाठारांत इराणी संस्कृती आनी भास हांचें अस्तित्व ठळकपणान नदरेंत भरूंक लागलें.

सेल्जूक राजसत्तेचो वायट काळ १३०८ वर्सा सुरू जालो. १६ व्या शतमानामेरेन ही सत्ता ल्हान ल्हान राजवटीं भितर वांटून गेली. राजकीय अखंडपणाक गेल्ली बेर निमाणो ओसमनोगूल (Osmonoguls) हाणें पुरयली. ताणें सगळ्या ल्हान राजसत्तांचो नाश करून ॲटोलियांत राजकी एकचार हाडलो. दुसरे वटेन अंकारा - अक्सरे शीमेचे उदेंतेक आशिल्लो मध्य ॲटोलियन वाठार हरझुरूम मेरेन (Erzurum) इलानी जनरल गव्हर्नराच्या प्रशासनासकल १३३६ मेरेन उरलो. इलानचो राजा अबू सैद बहादीर खान हाच्या मरणा उपरांत थंय अंतर्गत बंडाळी जाली. हाचो

परिणाम म्हणून थंय नवी राजसत्ता उदेली. ह्या प्रांतांतल्या केसरी-सिवास (Kayseri -Sivas) भागांत युगूर तुर्कांनी इरेत्ना (Eretne) राजवट हाडली. तेराव्या शतमानाच्या दुसऱ्या अर्दांत ह्याच वाठारांत दुसऱ्या राजवंशान तुर्की कादी बरहटन राज्य घडयलें.

१४ व्या शतमानांत अस्तंत तुर्कींत वशिल्ल्या तुर्कांनी इस्लामी संवसारांत राजकी अखंडीतपण परत मेळोवंचे नदरेन म्हत्वाचो वावर केलो. तुर्की भाशा सहित्यांत म्हत्वाचीं परिवर्तनां ह्याच काळांत आयलीं. १४ ते १५ व्या शतमानांत तुर्की शारांत गांवगिरे लोक आनी हेर वाठारांतले स्थलांतरीत लोक हांची सरभरस जाली. ह्या लोकांनी कारागिरी करपी लोकांचे पंगड घडयले. ताका 'अही' म्हण्टाले. शाराचे उदरगतीपासत वावर करपाचो म्हत्वाचो वांटो ह्या 'अही'नी उखललो.

१४ व्या शतमानांत तूर्क बायझांटायन शिमेर रावपी तुर्की आदिवासींनी बळिश्ट ऑटोमन राजवंशाची थापणूक केली. १४०२ त तामीरलेन (Tamerlane) हाणें हिल्द्रीम बेंझीट (Yildrim Beyazit) हाका हारोवन ऑटोमन साम्राज्याचो विस्तार कांय काळाखातीर आडायलो. १४५३ त फतेह सुलतान मम्मट हाणें हो प्रांत परत जिखून ऑटोमन साम्राज्याचो पुनर्जल्म केलो. ताचे राजवटींत विंगड विंगड धर्मियांमदीं धर्मीक समजिकाय तिगून उरली. आपले लश्करी तांकीच्या बळार ऑटोमनांनी आपलें साम्राज्य सतत वाडयलें. ताच्या राज्यांत उदेंत अँटोलिया, सिरीया आनी इजिप्त, तेचपरी मक्का आनी मदिना हीं पवित्र थळां आस्पावतालीं. सुलतान सुलेमान (१५२० ते ६६) हाची राजवट हो ऑटोमन साम्राज्याचो भरभराटीचो काळ. ताच्या काळांत राज्याच्यो शिमो एके वटेन विएना, दुसरे वटेन बसराचो उपसागर जाल्यार आफ्रिकेंत इथियोपियामेरेन पाविल्ल्यो. १६८३ वर्सा विएनाच्या झुजांत हार घेसर ऑटोमनाक आळाबंद घालप कोणाक जमलेंना.

१६८३ वर्सा उपरांत ऑटोमनाक देंवती कळा लागली. देखून ऑटोमनांनी आपली राजवट वांचोवंक नवीं धोरणां चालीक लायलीं. अस्तंतेची शिक्षण पद्दत आपणायली. दर्या विज्ञान आनी अभियांत्रिकी सारके अभ्यासक्रम तातूंत आस्पावल्ले. १८३९ वर्सा मुस्तफा रशीद पाशा हाणें ट्रान्झामीट सुदारणावादी विचारांची धोशणा केली. तातूंत १७ व्या शतमाना सावन चलपी गजालींक आर्विल्लेंपण हाडपाची गरज परगटायिल्ली. ही धोशणा तत्कालीन नागरी विचारसरणीचें मुळावण मानतात. तातूंत कायद्यामुखार समानताय हें तत्त्व आपणायलां. हाका लागून ऑटोमन साम्राज्यांत समानता आयली. १८७६ वर्सा घटनेंत धर्मजात भेदांविरयत समानताय हें तत्त्व मानून घेतलें. ह्याच काळांत साहित्यीक प्रभावाक लागून घटना, संसद आनी ते तरेचीं उतरां चलणुकेंत आयलीं.

१८६१ ते १८७६ हो अब्दूल हजीज हाचे राजवटीचो काळ. ताच्या काळांत राजकीय घुस्पागोंदळ खूब वाडलो तरीय अस्तंती प्रभाव तिगून उरलो. १८७६ त मितट्ट पाशा (Mithat Pasha) हाच्या फुडारपणाखाल पयली घटना अस्तित्वांत आयली. सुलतान अब्दूल हमीद - II हाणें १८७६ ते १९०९ मेरेन राज्य केलें. १८७७-७८ वर्सा ऑटोमन-रशियी झुजाचें निमित्य करून ताणें संसद बरखास्त केली. ताच्या ह्या कर्तुबाआड विरोधकांनी संघटीत चळवळ चलयली. निमाणें अब्दूल हमीदान दुसरी घटनात्मक सरकारी पद्दत आपणायली. ते वरवीं इत्तांत व्ही तरक्की ह्या पंगडान वेंचणूक लडोवन भोवमत जोडलें. १९०८ त ह्या पंगडान संसदेंत प्रवेश केलो.

१९११-१२ त त्रिपोलीचें झूज आनी १९१२-१३ त बाल्कानाचें झूज तुर्कस्थान हारलो. १९१४ वर्सा तुर्कस्थानाक आपल्या इश्ट राश्ट्रांवांगडा पयल्या संवसारीक म्हाझुजाक तोंड दिवचें पडलें. ह्या झुजांत हार खाल्ल्यान तुर्कस्थान आनी इश्ट राश्ट्रांक ३० ऑक्टोबर १९१८ वर्सा मुद्रो, आर्मीस्टीस कबलातीचेर निशाणी करची पडली. तेवरवीं तुर्कीक आपले दर्यारस्ते जैतीवंत राश्ट्रांच्या तारवांक मेकळे करचे पडले. कबलातीच्या हेर कलमांप्रमाण आपली भूंय व्हड प्रमाणांत दुस्मान राश्ट्रांक दिवंची पडली. १५ मे १९१९ त ग्रीकांनी इजमीर (Izmir) प्रांत बळकायलो. हाची प्रतिक्रिया राश्ट्रभर उदेली. विंगड विंगड पंगडांनी ताचेआड खर संघर्श केलो. पूण ते संघटीत नासले. मुस्ताफा केमाल हाणें ही चळवळ संघटीत करून राश्ट्रीय जनजागरण केलें. ताच्या फुडारपणासकयल तुर्कस्थान पयलें वयलें सुटके झूज लडलो.

२३ एप्रिल १९२० त तुर्कीश ग्रॅण्ड ॲसेंब्लीची थापणूक आंकारा जाली. हे संसदेन तुर्कीचें सुटकेझूज चलोवपाची दायकी आपल्या आंगा घेतली. २६ ऑगस्ट १९२२ चे दुमलूपिनार (Dumlupinar) चें झूज जिखून तुर्कस्थानान इजमीर आपल्या ताब्यांत घेतलें. ९ सप्टेंबर १९२२ ह्या दिसा तुर्कस्थानाक स्वतंत्र करून हें झूज सोंपलें. १ नोव्हेंबर १९२२ त तुर्कींतले सुलतानशाय पुरायतरेन सोंपोवपाचो निर्णय जालो. १७ नोव्हेंबर १९२२ ह्या दिसा निमणो सुलतान वहदीत्तीन (Vahdettin) हाणें एका ब्रिटीश झुजी तारवांतल्यान देश सोडलो. उपरांत ते सुवातेर अब्दूलमेसीत (Abdulmec... दुसरो हाची खलीफा म्हणून वेंचणूक जाली. २४ जुलय १९२३ ह्या दिसा लाउसॅन (Lausanne) शांती कबलातीचेर निशाण्यो जाल्यो. १३ ऑक्टोबर १९२३ त तुर्कस्थानान आंकारा हें आपलें राजपाटण आसतलें म्हण घोशणा केली. २९ ऑक्टोबर १९२३ त तुर्कस्थान प्रजासत्ताक जालें. ... मार्च १९२४ ह्या दिसासावन तुर्कींतली खलिफातशाय पुरायतरेन सोंपोवपाचो निर्णय जालो. प्रजासत्ताक जातकच तुर्कस्थान एक निध... राश्ट्र म्हणून संवसारामुखार आयलें.

राजवेवस्था - राज्याकारभाराची पद्दत - टर्कीश ग्रॅण्ड नॅशनल ॲसेंब्ली ही सगळ्यांत उंचेली संस्था वा संसद. तुर्कस्थान राश्ट्राचे वतीन कार... करपाचे अधिकार घटनेन हे संसदेक दिल्यात. ही संसद ४५० वांगड्यां... आसा. हे वांगडी दर पांच वर्सांनी वेंचून येतात. संसदेचे मुखेल अधिकार अशे - १) अदमास पत्रकाक मान्यताय दिवप. २) झुजाची घोशणा करप. ३) केंद्रीय मंत्रीमंडळ नियंत्रणांत दवरप. ४) कायद्यांत दुरुस्ती करप.

कायदे चालीक लावपाचे अधिकार राश्ट्रपती आनी मंत्रीमंडळ संस्थे... आसतात. ताचेर संसदेचें नियंत्रण आसता. संसद घटनेक जापसालदार आसता. राश्ट्रपती प्रजासत्ताक आनी राश्ट्राचो मुखेली आसता. घटना राखण हें ताचें मुखेल कार्य. राश्ट्रपती दर सात वर्सांनी वेंचून काडटात. ताचे मुखेल अधिकार अशे - १) संसदेची बसका आपोवप २) प्रधानमंत्री नेमप. ३) लश्कराचो वापर करूंक मान्यताय दिवप. ४) आणिबाणी जाहीर करप.

मंत्रीमंडळ संस्था प्रधानमंत्री आनी हेर मंत्री मेळून घडटा. ती संसदेक जापसालदार आसता. प्रधानमंत्री आपल्या मंत्रीमंडळ संस्थेच्या पालवान कायदे चलणुकेंत हाडपाचो वावर करता. भुगोलीक स्थिती, अर्थीक ... आनी भौसाची गरज हे निश्कर्श लावन तुर्कस्थानी केंद्रीय प्रशासन विंगड विंगड प्रांतांत वांटून घालां. प्रत्येक प्रांत दोन जिल्ह्यांचो आसता. थळावे लोकांची गरज भागोवंक थळाव्यो प्रशसकीय संस्था आसता. तांचे वांग...

प्रमाण थळावे लोक वेंचून काडटात. दर पांच वर्सांनी ह्या संस्थांच्यो
ो जातात.

र्ती न्यायसंस्था स्वतंत्र रितीन कारभार चलयता. न्यायसंस्था घटना
मानून आपले निर्णय घेता. खंयचीय संस्था वा व्यक्ती न्यायप्रक्रियेंत
करूंक शकना. न्यायाधिशाक पदावयल्यान काडूंक मेळना. तुर्की
स्था तीन तरांच्यो आसतात. पयली भौशीक न्याय दिवपी
स्था, दुसरी लश्करी न्यायसंस्था आनी तिसरी प्रशासकीय
संस्था, कायदे, वेव्हार आनी गुन्यांव हेविशीं आपले निर्णय दिवन
कंत हाडटा. प्रशासकीय न्यायसंस्था प्रशासकीय प्रस्नांचेर जाल्यार
ी न्यायसंस्था लश्कराकडेन संबदीत प्रस्नांचेर आपलो निवाडो दिता.
र्कस्थानांत भोवपक्षीय वेंचणूक पद्दत आसा. पक्षाचे वांगडी जावंक
र्सां पुराय जावप गरजेचें आसता. राष्ट्रांतले मुखेल पक्ष अशे -
लॅण्ड पार्टी (थापणूक २० मे १९८३), सोशल डॅमोक्रॅटीक पॉपुलिस्ट
(थापणूक २० मे १९८३), टू पाथ पार्टी (थापणूक २३ जून १९८३
भायर मान्यता आशिल्ले १६ पक्ष राजकीय मळार वावुरतात. ८ जुलय
१ वर्सा जाल्ले वेंचणुकेंत मदरलॅण्ड पार्टी २७५ सुवाती जिखून
तान सत्तेर आयली. तुर्कस्थानाचो पयलो राष्ट्रपती जावपाचो मान
फा केमाल आतातुर्क हाचेकडेन वता. ताणें २९ ऑक्टोबर १९२३
नोव्हेंबर १९३८ मेरेन हें पद भोगलें. इस्मत इनोयू(Ismet-Jnonu)
र्कस्थानाचो पयलो प्रधानमंत्री. ताका धा फावट ह्या पदार वेंचून
लो. हो एक विक्रम आसा. तुर्कस्थानाची पयली बायल प्रधानमंत्री
पाचो मान तान्सू सिलर हिचेकडेन वता. ती १३ जून १९९३ ह्या
ह्या पदार वेंचून आयली.

१९६१ वर्सा तुर्कस्थानान आपली घटना पुराय तरेन बदलली. हे
नेवरवीं आज संसदेची नॅशनल ॲसेंब्ली आनी सिनेट अशीं दोन घरां
ात.

अर्थीक स्थिती - १९८९ त वट्ट राष्ट्रीय उत्पादनांत शेतपिकावळीचें
ं १६.६% इतलें आशिल्लें. दुसरे वटेन १९९० त राष्ट्रीय
ावळींतलो ६.६% वांटो शेतपिकावळीचेर खर्च जालो. आयज उद्देगीक
ाक म्हत्व मेळिल्ल्यान आयज शेतकी क्षेत्राचें म्हत्व उणें जालां.

१९८९ त सुमार १ कोटी ६२ लाख टन गंव, ४५ लाख टन सवाद,
लाख टन मक्याचें उत्पादन जालें. मसाल्याच्या वर्गांत मसुरीचें ६ लाख
हजार टन, वाटाणे ६ लाख ८३ हजार टन आनी २ लाख २ हजार
कड्डणाचें उत्पादन जालें. सूर्यफुलासावन मेळपी तेलाचें उत्पादन १२
ख ५० हजार टन इतलें जालें. देशांतले शेतपिकावळीचें वट्ट मोल
६८ वर्साच्या चलनाप्रमाण ५३,९१९ दशलक्ष टर्कीश लिरा इतलें
ता. १९८८ वर्सा अखेरेक देशांत १,५४,४६,२४५ टन पालेभाजयचें
ादन जालें. च्या हें ह्या देशांतलें एक म्हत्वाचें उद्देगीक पीक. सुकिल्ल्या
ानांसावन १,५३,१६० टन तर ताज्या पानासावन ७,५२,६६२ टन
चें उत्पादन जालें. (१९८८).

खनीज संपत - तुर्कस्थानाचे मातयेंत तांबें, बॉक्सायट, लोखण,
नेशियम, बोरोन, मीठ, सोडियम, सल्फेट, खनीज मीठ, बॅरायट
मीटमाती, कोळसो, क्रुड तेल, लिग्नायट हे धातू खास करून
पडटात. तुर्कस्थान आपल्या खनिजांमदल्या क्रूडतेल, दगडी कोळसो,
खण, गंधक, तांबे, पायरायट ह्या धातूंची निर्यात करता जाल्यार
पल्या गरजेखातीर बॉरॉन, मीठ, क्रॉमीयम, बॅरायट, मॅग्नासायट आनी
संगमरवरी फातरांची आयात करता. तुर्कस्थानाच्या चवथ्या पंचवर्सुकी
काळांत ४,१०,०८३ टन खनीज उत्पादन जालें. खनीजाचे निर्याती वरवीं
देशाक ४२,१८९ दशलक्ष टर्कीश लिरा येणावळ मेळ्ळी. जाल्यार
आयातीवरवीं ७,६८,७८८ दशलक्ष टर्कीश लिरा फारीक करचे पडले.

उदकांतली पिकावळ - ७,२०० किमी. लांबायेची दर्यावेळ, १,१७,७१४
किमी. लांबायेच्यो न्हंयो आनी २,०३,००० हॅक्टर सुवातींत आशिल्लीं
सैमीक तळीं तुर्कस्थानाक उदकांतली पिकावळ मेळोवन दितात. दर्यांतलें
८०% नुस्तें - उत्पादन काळ्या दर्यांत जाल्यार १०% मारमारा दर्यांत
जाता. वट्ट नुस्त्या उत्पादनांतलें ७४.५% नुस्तें ताजें वा सुकें करून
विकतात. १९% नुस्तें भाजून वा धुंवर दिवन दवरतात. २२.६% नुस्त्याचें
तेल वा हेर वस्तू तयार करतात. १९८८ त ६७६.७ हजार टन
नुस्त्याउत्पादन जालें. ताचें वट्ट मोल ११,७९,४८८ दशलक्ष टर्कीश लिरा
इतलें जाता. नुस्तें आनी उदकांतल्या हेर वस्तूंची निर्यात हेवरवीं देशाक
७५,६३८ दशलक्ष टर्कीश लिरा इतली येणावळ मेळ्ळी (१९८८).

पर्यटन - दुसऱ्या म्हाझुजा उपरांत हांगा पर्यटनाक म्हत्वाचो धंदो म्हणून
म्हत्व मेळ्ळां. १९८४ सावन तुर्कस्थानाक येवपी पर्यटकांचो आंकडो वाडत
आसा. १९८८ त तुर्कस्थानांत ४१,७२,७५७ पर्यटक आयले तर
२१,१४,७८० देशाभायर पर्यटनाक गेले. ३१ डिसेंबर १९८९ ह्या दिसा
मेरेन पर्यटकांक रावपाखातीर विंगड विंगड हॉटेलांनी ७०,६०३
खोलयांची आनी १,४६,०८३ खाटींची वेवस्था आसली.

बॅंको - अर्थीक मळार बॅंकींग वेव्हाराचो प्रभाव ठळकपणान जाणवता.
भौशिक मळार झिरत (Ziraat) ही बॅंक आघाडेर आसून तिच्या देश-
विदेशांतल्या १२४५ फांट्यांनी १४५२१.७ महापद्म टर्कीश लिरा इतल्यो
ठेवी आसल्यो (१९८९). खाजगी मळार इज बनकासी (Is Bankasi) ही
आघाडेर आसून तिच्या ९४७ फांट्यांनी ८,७७६.४ महापद्म टर्कीश लिरा
इतल्यो ठेवी आसल्यो. विदेशी बॅंकांमदीं ओसमानली (Osmanli) ही बॅंक
पयली आसली. तिच्या ७१ देश - विदेशांतल्या फांट्यांनी ६५७.४ महापद्म
टर्कीश लिरा इतल्यो ठेवी आसल्यो. वयल्या तिनूय मळांचेर वावुरपी मुखेल
बॅंकांच्या ६,५७९ फांट्यांनी ६२,७००.९ महापद्म टर्कीश लिरा इतल्यो
ठेवी आसल्यो.

उद्देगधंदे - राज्यांतल्या मुखेल उद्देगांमदीं मीन, शेतकीवस्तू, नुस्तें,
खेळणीं, सुता गिरणी, लाकडी वस्तू, कागद, बांदावळ, तंत्रीक उपकरणां,
रसायनां हांचो आस्पाव जाता. गृहउपेगी वस्तू उद्देगांमदीं पेय, खाण,
कपडे, लाकडी वस्तू आनी जोतीं हांचो आस्पाव जाता. ह्या उद्देगावरवीं
देशाक १९८७ मेरेन २९,५८४,८९४ दशलक्ष टर्कीश लिरा इतली
येणावळ मेळ्ळी. हेर वेवसायीक उपेगी वस्तू उद्देगांत सोरो, रानांतलें
उत्पादन, कागद, छपाय, प्लास्टीक, रबर, रसायनां, सारीं, पॅट्रोकॅमीकल,
शिमीट, भाजिल्ली माती, कंवची, लोखण आनी तिखें, कातडें आनी लोकर
हांचो आस्पाव जाता. ह्या उद्देगावरवीं १९८७ मेरेन देशाक ३,२४,०७,०१५
दशलक्ष टर्कीश लिरा इतली येणावळ मेळ्ळी. बिनविजेचीं तंत्रीक
उपकरणां, शेतकी वस्तू आनी तंत्रीक वस्तू, विजेचीं उपकरणां, मोटारी,
रेल्वे, गाडी, बोटी, विमानां आदी उद्देगांतल्यान देशाक १९८७ मेरेन
१०,४५१,०४१ दशलक्ष टर्कीश लिरा इतली येणावळ मेळ्ळी.

तुर्की टेलीव्हिजन ५ चॅनलांवयल्यान आपल्या कार्यावळींचें प्रसारण
करता. उपग्रहावयल्यान विदेशी टी. व्ही. कंपन्यांच्यो कार्यावळी दाखोवंक
तुर्की सरकारान मान्यताय दिल्या. बी. बी. सी. (ब्रिटन), सी. एन. एन.

(अमेरिका) रायनो (इटली), रायडू (इटली) प्रो. - ७ (जर्मनी), फिल्मनेट (हॉलंड), स्काय - वन (ब्रिटन) स्कायन्यूस (ब्रिटन) आरटीएल प्लस (लक्झेंम्बर्ग) तेंल आवीव - १ (इस्त्रायल), अण्टेना - २ (फ्रांस) ह्यो कंपनी तुर्कस्थानांत आपल्या कार्यावळींचें प्रसारण करतात.

लोक आनी समाजजीण - तुर्कस्थानाची लोकसंख्या १९९० वर्सा ५,६४,७३,०३५ आशिल्ली. तातूंत वर्सुकी लोकसंख्या वाडीचें प्रमाण २४.८८ इतलें आसा. १,२९,८०,२१५ दादले आनी ५९,०७,१५६ बायलो नोकरी करतात. १९९० त वट्ट लोकसंख्येच्या ५९.०% लोक शारांनी आनी ४१.०% लोक गांवगिऱ्या वाठारांनी रावतात. १९२७ ते १९८५ वर्सा मजगतीं तुर्कस्थानाची लोकसंख्या ३५४% वाडली.

देशांत सगळ्या धर्मांक एक न्याय आसा. देशांतले ९८% लोक मुस्लीम धर्मीय आसात. विसाव्या शतमानांत गतीन बदल घडिल्ल्यान शारांनी ल्हान ल्हान कुटुंबां जल्माक आयल्यांत. गांवगिऱ्या वाठारांनी जोड-कुटुंबां आसात. तांचो मुखेली घरांतलो जाण्टो दादलो आसता. तुर्की कायद्याप्रमाण चलयेची पिराय १५ वर्सां आनी चल्याची १७ वर्सां जालेबगर लग्न जावंक मेळना. गांवगिऱ्या वाठारांत भुरगेपणांत लग्न जावपाचें प्रमाण चड आसा. अस्तंतेच्या प्रभावाक लागून तुर्की दादले आनी बायलो अस्तंतेचे शैलेंतले कपडे घालून वावुरतात. परंपारिक भेस गांवगिऱ्या वाठारापुरतो मर्यादीत आसा.

तुर्की बायलेक दादल्याइतलीच समान वागणूक मेळटा. तुर्की घटनेंत ते विशीं खास कलमां आसात. घोव वा बायले मदीं कोणूय सोडचिटीपासत न्यायालयांत वचूंक शकता.

संगीत - तुर्की लोकसंगीतची परंपरा व्हड आसा. लोकसंगिताच्या प्रसाराखातीर हांगा लोकसंगीत संस्थेची थापणूक जाल्ली आसा. ही संस्था अंदूं ६५ वर्सां पुराय करता. लोक संगितिकेंत 'मेडहा' (Meddah) नांवाचो एक आंकी प्रकार आसा. तातूंत सुत्रधार सगळ्या पात्रांची भुमिका रंगयता. 'करगोझ' (Karagoz) हो सावळेच्या पालवान केल्लो लोककला प्रकार. हातूंत मनीस आनी जनावरांच्यो रंगीत आकृत्यो उजवाडाच्या पालवान प्रदर्शीत करून खेळ करतात. 'ओर्ता ओयून' हो खेळ करगोझ खेळाचें दुसरें रूप. हातूंत कलाकार वांटो घेतात. तुर्की लोकनाच ह्या मूळ अंटोलियन प्रांतांत रावपी लोकांचें मन रिझवणेचें साधन. भुगोलीक आनी थळाव्या बदलांचो परिणाम तुर्की लोकनाचाचेर जाला. तुर्की लोकनाच भावना आनी विचार व्यक्त करतात.

तुर्की शास्त्रीय संगिताची बुन्याद १३६० ते १४५३ ह्या काळांत पडली. १६४० ते १७१२ हो कालखंड शास्त्रीय जडणघडणीचो काळ मानतात. उपशास्त्रीय संगिताचो काळ १८३१ ते १८८५ मेरेन चललो. १८८० ते १९५५ ह्या काळांत 'प्रेम' हो भाव संगितांतल्यान व्यक्त जालो. १९५५ उपरांतचो काळ हो नवसंगिताचो मानतात.

मॅव्हलेवी (Mevlevi) पंथ हो तुर्की सांकेतीक वा गूढ संगिताचो केंद्रबिंदू. बक्तासी (Bektasi), नक्सीबंडी (Naksibendi), हल्वेती (Halveti), उसाकी (Ussaki), सैद गुलसेनी (Said Gulseni) आनी कदीरलर ह्या पंथांनी तुर्की सांकेतीक संगिताची राखण केली. तुर्की संगितांत 'मशीद संगीत' हो प्रकार आसा. ताचें वादन फक्त मशिदींत जाता. १९६० उपरांत अस्तंतेच्या पॉप संगिताच्या वाडट्या प्रभावाक लागून मूळ तुर्की संगिताची रूच इबाडल्या.

हातमाग - तुर्कीच्या हातमागाची सगळ्यांत व्हड भेट म्हळ्यार तुवाले. तुर्कस्थानचे तुवाले आयजूय संवसारांत नावाजते आसात. हेर तुर्की हातमाग वस्तूंमदीं रुमाल, वाले, जमखान, शेंदरी, पांयमोजे, पोती आ[...] कमरपट्टे हांचो आस्पाव जाता. लाकडी कुलेरांवयली कलाकुसर ही आ[...] तुर्की हस्तकला. आयज धातुचीं आयदनां उपेगांत आशिल्ल्यान [...] कलाकुसर ना जायत चलल्या.

चित्रां (प्लास्टीक) - प्लास्टीक चित्रांची संस्कृती हांगा इस्ला[...] आदल्या काळा सावन चलता. इस्लाम काळांत हे कलेंत जायते बदल ज[...] इस्लाम काळांतलीं चित्रां आयज विंगड विंगड मोदींच्या पोरण्या वा[...] कोरांतिल्ल्या शिल्पांत, लुगटाच्या नक्षीकामांत, तिजुल्यांचेर आनी कुरवा[...] रुपांनी अस्तित्वांत आसात. १८८३ त प्लास्टीक चित्रांचें दायज प्रा[...] कला सांबाळून ताचो प्रसार करचे नदरेन 'सनाई नेफिसे मेक्टेबी' संस्थेची थापणूक जाली. फाटल्या १५ वर्सांत तुर्कीन ग्राफीक चित्रक[...] व्हड उदरगत सादिल्ली आसून ताका आंतरराश्ट्रीय मळारूय प्रतिश[...] मेळ्ळ्या. जायराती आनी देखावे करूंक ही कला उपेगांत हाडटात.

चित्रां (रंगीत) - तुर्की आदिवासी इस्लामा आदल्या काळासावन शिंविल्लीं लुगटां, लोखणी बाण, तलवार, बुरनूस आनी लाकडी वस्तू हा[...] रंगीत चित्रां काडटाले. आर्विल्ल्या काळांत रंगीत चित्रकलेची पयली शा[...] बेरी हूॅमायून (Berii Humayun) ह्या नांवान १७९३ त चालू जाली. १९[...] शतमानांत सगळ्या लश्करी आनी नागरी शाळांनी कला शिकोवप[...] लागले. तुर्की चित्रकलेची गिरेस्तकाय इस्तंबूलच्या संग्रहालयांत सांबाळ[...] दवरल्या. सुर्वेच्या चित्रांनी सैम आनी मनीस जीण हे विशय ठळकपणा[...] दिश्टी पडटात.

आर्विल्ले चित्रकलेच्या सुरवातेच्या काळांत ओस्मन नूरी (Osman Nur[...] गिरित्ली हुसेन (Giritlli Huseyin), अहमत बेंद्री (Ahmet Bedri), फ[...] इब्राहिम पाशा, हुस्नू युसूफ, तवफिक पाशा, अहमत पाशा, सुलेमान स[...] बे, सरविली अहमद बे, उस्मान हमदी बे, नुरी पाशा, हुसेन जेकाय पा[...] आनी होका अली रिझा हांचो आस्पाव जाता. तुर्की प्रजासत्ताका उपरां[...] ज्या चित्रकारांनी नांव जोडलें तातूंत रुही अरेल (Ruhi Arel), इब्राहि[...] काली, हिकमत ओनट, असफ आगा, काझीम, हुसैन, हासीम, अह[...] झिया बुलूत, होका अली रिझा, अव्नी लिवीज (Avni Livij) आनी फिह[...] दुरान (Feyhaman Duran) हांचो आस्पाव जाता. वयल्या चित्रकारांच[...] चित्रांनी मूळ तुर्की शैलीचेर अस्तंतेची सया मारता. हाका लागून दो[...] शैलींची भरसण तांच्या चित्रांनी जाल्या. वयल्या चित्रकारांभायर आप[...] स्वतंत्र शैली आपणावपी ग्रूप 'डी' आनी 'येनीलर' (Yeniler) अशे पं[...] आसले. तांची थापणूक अनुक्रमान १९३३ आनी १९४० वर्सा जाल[...] दुसऱ्या म्हाझुजा उपरांत तुर्की चित्रकलेचेर अस्तंती अदृश्य भावविश्वा[...] पडबींब पडलें. हाका लागून तुर्की चित्रकलेंत वयले चित्रशैलींत दोन प्रव[...] भितर सरले. एक - थारिल्ले फास्केंत चित्रनिर्मणी आनी दुसरी कसले[...] बंधन मानिनाशिल्ली मुक्त चित्रनिर्मणी. ह्या काळांत गाजिल्ल्या चित्रकारांभि[...] साबरी बरकल (Sabri Berkel), हलील डिकमन, सिमल बिंगोल (Cem[...] Bingol), सेमसटीन अरेल (Samsettin Arel) हांचो आस्पाव जाता. १९७[...] उपरांत तुर्की चित्रशैलींत विरोधाभास दाखोवपी प्रवाह भितर सर[...] देखीक अखंड आड थळावो (Universal / Local), अदृश्य आड प्रतिमात्म (Abstract / figurative). हाका लागून नव्या मोडणाच्यो नव्यो आर्विल्ल[...] चित्रशैली अस्तित्वांत आयल्यो. जांणी नवे चित्रकलेकडेन जुळोवन घेत[...] ते ह्या प्रवाहांत तिगून उरले. नव्या प्रवाहाचे चित्रकलेंत पांच फांटे फुट[...] ते अशे -

चित्रकार

दृश्य भावाची चित्रकला	:	सब्री बर्कल, अदनन, कोकेर, ओमर उलूक बरहन डोगान्से, इरोल इटी, इराल अनाथर.
दृश्य वा प्रतिकात्मक ित्रकला	:	गुरेल यॉनटन, सुक्रू आयसन, मायल सारे, अहमत ऑसतेम आनी सरहत किराझ.
दृश्य प्रतिकात्मक ित्रकलेक काव्यमय ाभास दिवपी शैली	:	ऑझदिमीर अल्तान, तुरान इरोल ऑरान पेकर, सदन बेझयीस, मुस्ताफा इसीरकस.
ःखंड आनी थळावी शैली	:	ऑस्मन ओरल, इस्मायल अल्तीनोक, हुसेन बिलीसिक, दूरान कराका, काहियान केस किनोक.
यक्त आनी Expressionistic) टेकात्मक दृश्य चित्रकला	:	अल्लातीन अकसॉय, मुस्ताफा अटा, नेसे इरदॉक, मम्मट गुलेरूझ, इर्जीन इनान.

ाण - तुर्कस्थानांत साक्षरतेचें प्रमाण ७०% आसा (१९९१). ३ ९२४ ह्या दिसा संसदेन शिक्षणीक बील मानून घेतलें, ते वरवीं ा शिक्षणसंस्था शिक्षण मंत्रालयाच्या कारभाराखाल येतात. मुळावें घेवपाचो अधिकार दर एका तुर्की नागरीकाक आसा. गरीब क अर्थीक वा हेर पालव दिवपाची वेवस्था सरकारावरवीं जाता. ाक्रम वेंचून आपलो फुडार थारावपाचो अधिकार विद्यार्थ्याक आसा. ाभ्यासक्रमाप्रमाण भुरग्यांक स वर्सां आदीं बालवाडी, ६ ते १४ वर्सां ीं मुळावी शाळा आनी उपरांत हेर शिक्षण अशी वेवस्था केल्या. थेले शिक्षण दिवपी कांय विद्यापिठां अशीं - १) अदना - कुकुरोवा ोठ २) अंकारा - अंकारा विद्यापीठ ३) बील - कँट विद्यापीठ ४) विद्यापीठ ५) इस्तंबूल तंत्रीक विद्यापीठ ६) इरर्जूम - आततूर्क ोठ ७) ट्राब्झोन - ब्लॅक सी विद्यापीठ ८) इज्मीर - सप्टेंबर - ९ ोठ.

देशांत उंचेलें शिकप घेवपी विद्यार्थ्यांचो आंकडो वाडटो आसा. ०-१९९१ मेरेन १९,८४६ विद्यार्थी विदेशांत शिकप घेताले. ांत रावपी तुर्की नागरीकांची ६,१३,६२६ भुरगीं विदेशांत ालीं.

ाशा आनी साहित्य - उरालो-अल्ताईक (Uralo - Altaic) भाशा च्या अल्ताई फांट्यांत तुर्की भाशेचो आस्पाव जाता. तुर्की भाशेचे ासीक नदरेन तीन वांटे करूं येतात. १) पुर्विल्ली तुर्की भास (७ वें ३ वें शतमान) २) मदल्या पांवड्यांवयली तुर्की भास (१४ वें ते २० तमान) आनी आर्विल्ली तुर्की भास (२० व्या शतमाना उपरांत).

आयज जी तुर्की भास लोक उलयतात तिका मदल्या पांवड्यावयले भाशेच्या अस्तंती फांट्याचें आर्विल्लें रूप मानतात. १५ ते २० व्या ानात ऑटोमन राजवटींत, ऑटोमन भाशेच्या प्रभावान तुर्की भास न उरली. तातूंत अरबी आनी फारशी उतरां व्हड प्रमाणांत भरसलीं. भाशेचे उदरगतीची गती थांबली. १९०८ त तुर्कस्थानांत घटनेच्या ाया उपरांत तुर्की भाशेचे उदरगतीखातीर चळवळी जाल्यो. १९२८ ुर्की भाशेचे चळवळीक जैत मेळ्ळें. तेवरवीं तुर्की भाशेन अरबी लिपी ून रोमी लिपी आपणायली. तुर्की भाशेच्या इतिहासांतली ही क्रांतीकारी घडणूक. १९३२ त तुर्की भाशेचें संशोधन आनी उदरगत सादूंक 'तुर्की भाशा संस्थेची' थापणूक जाली. आयज तुर्की भास सगळे विदेशी प्रभाव पचोवन स्वतंत्र आनी गिरेस्त जाल्या.

तुर्की साहित्याचे इतिहासीक नदरेन तीन वांटे करूं येतात. १) इस्लामी करणां पयलींचें साहित्य २) इस्लामीकरणा उपरांतचें साहित्य आनी ३) अस्तंती प्रभावान घडिल्लें साहित्य.

तुर्कस्थानाचें पुर्विल्लें राजपाटण इस्तंबूलांत मख्तब - ए - सुल्तानिया नांवाचें ग्रंथालय आसा. इस्लामी आनी क्रिस्तांव धर्मियांच्या घुरयांनी ताचो खूब विध्वंस जालो. ह्या ग्रंथालयांत अरबी साहित्याच्या विभागांत पुर्विल्ल्या साहित्याविशीं म्हायती दिवपी 'सैर-उल ओकूल' नांवाचो ग्रंथ आशिल्लो. ताचो अर्थ 'काव्यविहार' वा 'साहित्यविहार' असो जाता. ताचे तीन वांटे आसले. पयल्या वांट्यांत इस्लाम धर्मा आदल्या कवींची वळख आनी तांच्या अरबी कवितांचो झेलो आसा. दुसऱ्या वांट्यांत महमदासावन, बाणी उमैय्या घराण्याच्या निमाणे मेरेनच्या कवीची जीण आनी काव्य आनी तिसऱ्या वांट्यांत खलिफा हरून - अल - रशीद हाचे राजवटींत जावन गेल्ल्या कवीची म्हायती आनी काव्य आस्पाविल्लें. आर्विल्ल्या काळांत हो काव्यग्रंथ १८६४ वर्सा जर्मनींत बर्लीनाक उजवाडाक आयलो. ह्या नव्या संकलनांत पुर्विल्ल्या अरबी काव्यांतलो वैदीक भाग गाळिल्लो आसा, अशें प्रा. ओक आपल्या 'इतिहास संशोधनांतल्या घोडचूका' (पान ३२१) ह्या पुस्तकांत म्हण्टा.

तुर्कीच्या सरकारी इतिहासाप्रमाण तुर्कीच्या इस्लामीकरणाआदीं तीन सर्वश्रेश्ठ रचनांची निर्मणी जाली. त्यो रचना अशो - इ.स. ७२० वर्सा टोनीयुकूक हाचेवयली रचना, इ.स. ७३२ वर्सा कुल्टेजीन हाचेवयली रचना आनी इ.स. ७३५ वर्सा बिल्ग कागन हाचेवयली रचना. ११ व्या शतमानांत तुर्कींत जी ऊंच पांवड्याची कविता घडली, तिका 'दिवान कविता' म्हण्टात. तिचें मूळ इस्लामीकरणा आदल्या अरबी साहित्यांत आसा.

इस्लामीकरणा उपरांत तुर्की साहित्यांत दोन प्रवाह आयले. पयल्या प्रवाहांत गिरेस्त आनी शिक्षीत लोकांचे प्रवाह आस्पावतात. दुसऱ्या प्रवाहांत अशिक्षीत वा गांवगिऱ्या लोकांचें तोंडी लोकसाहित्य आस्पावता. तुर्की लोकसाहित्य जें आज तिगून आसा ताचेर इस्लामी समाजरचनेचो, नव्या बदलाचो आनी मध्य आशियांतल्या पारंपारीक साहित्याचो प्रभाव दिसता. तुर्की लोक साहित्यांतलो म्हान कवी म्हणून युनूस अमरी (Yunus Emri) हाका वळखतात. १३ व्या शतमानाचो उत्तरार्ध आनी १४ व्या शतमानाचो पुवार्ध हो ताचो काळ आसलो. तोंडी लोकसाहित्यांतल्या नांवाजिल्ल्या कवींमदीं करकावोग्लान (Karacaoglan), असीक ओमर, इरजुर्रम्लू इमराह (Erzurumlu Emrah), कैसेरेली सेरानी (Kay Serili Seyrani) हांचो आस्पाव जाता.

आर्विल्ल्या तुर्की साहित्यांत फुडल्या साहित्यीक पंगडांनी आपलो प्रभाव तिगोवन दवरलो. तांचीं नांवां अशीं - १) टांझीमट २) सर्वेत - इ - फुनून ३) फक्र-इ-अटी ४) युलुसूल इदबियत (Ulusul edebiyat).

१८६०-८० आनी १८८०-९६ ह्या काळांत टांझीमट साहित्यिकांनी अस्तंती शैलीचें साहित्य रचलें वा अणकारीत केलें. ह्या काळांतल्या मुखेल साहित्यिकांमदीं सिनासी, झिया पाशा, रिकायझदे मम्मट अक्रम आनी अब्दूल हक हमीत हांचो आस्पाव जाता. १८९५ ते १९०० ह्या काळांत सर्वेत - इ - फुनून साहित्यिकांनी तुर्की साहित्यांत फ्रांसेझ साहित्यांतलीं

पात्रां आनी खाशेलपणां हाडपाचो वावर केलो. ताणीं कविता, कथा, नवलिका, नाटकुलीं, टिकात्मक साहित्य आदी प्रांतांत साहित्य रचना केली. तवफीक फ्रिकेत, सिनाप साहेबेतीन, सुलेमान नजीफ, हलीत झिया उसाक्लीगील, मम्मट रौफ, फक्र - इ - अटी पंगड सर्वेत-इ-फुनून पंगडाचें नवें रूप. ह्या पंगडान सोंपे भाशेंत प्रतिमात्मक लेखन करतना 'मोग' ह्या भावाक खास सुवात दिली. ह्या पंगडांतल्या नामनेच्या साहित्यिकांमदीं अहमत हासीम, याकूप काद्री कारोसमनोग्लू आनी रफीक हलीत कारे हांचो आस्पाव जाता.

१९११ ते १९२३ हो राश्ट्रवादी साहित्याचो काळ. तुर्कींतल्या तत्कालीन राश्ट्रवादी चळवळीचें पडबींब त्या काळांतल्या साहित्यांत पडलां. ह्या काळांतले म्हत्वाचे साहित्यीक अशे - झिया गोकल्प, ओमर सयफतीन, मम्मट अमीन अर्दाकूल (Mehmet Emin Yurdakul), युसूफ ओर्तूक, फरूख नजीफ कम्लीबेल, अनीस बहीक कोर्यूरेक.

ओमर सयफतीन हाका तुर्की लघुकथेचो जनक मानतात. ताच्या पुस्तकांच्यो आयजवेर १४४ आवृत्त्यो काडल्यात. कवितेंतलें ताजेपण सोदपी याहया केमाल बैतली हो तुर्कींतलो नामनेचो कवी.

दुसऱ्या म्हाझुजा उपरांत तुर्कींत अस्तंतेचो प्रभाव साहित्यांत पडिल्लो दिसता. ह्या कालखंडांत गाजिल्ल्या कविंमदीं ओरन वेली कनीक हाचो आस्पाव जाता. ताचो 'गरीप' हो झेलो १९४१ वर्सा उजवाडाक आयलो. ताची शैली आपणावपी हेर कवींमदीं असफ हलेट सेलेबी, फझील हुस्नू दग्लारका आनी बसट नेक्टीगिल हांचो आस्पाव जाता.

१९६० च्या अदमासाक बायलांनी आपले साहित्यीक गूण दाखोवंक सुरवात केली. हाका बायलांची साहित्यीक चळवळ म्हणून वळखतात.

१९५०-९० मजगतीं गाजिल्ल्या साहित्यीकांमदीं - हलीद नसरत झोरलू तुना, निहाल अतसीझ, सफिये इरॉल, तारीक दर्सन आतिला इलान, यासर केमाल, तारीक बुग्रा आनी अझीझ नेसीन हांचो आस्पाव जाता.

म्हत्वाचीं स्थळां - इस्तंबूल : दोन खंडांचेर (युरोप/आशिया) वशिल्लें संवसारांतलें एकलें एकसूरें शार. ह्या शाराक 'शेणिल्लें शार' अशेंय म्हण्टात.

अंकारा : तुर्कीचें राजपाटण. म्हत्वाच्यो प्रशासकीय इमारती हांगा आसात.

मलाट्या : सिल्जूक राजवटींतलें इतिहासीक शार. तुर्कींतलें म्हत्वाचें गजबजिल्लें शार.

मूस : सव्या शतमानांत वसयिल्लें शार. हांगा जायत्यो धर्मशाळा आनी मशिदी आसात.

हरान : बायबल ग्रंथांत उल्लेख आयिल्लें पुर्विल्लें शार. येशूचो पुर्वज अब्राहम हाणें हांगा वसती केल्ली अशें म्हण्टात.

अंटालया : तुर्कीचें म्हत्वाचें पर्यटन केंद्र.

- पंढरीनाथ श्री. सुरसुरे

तुर्की भास :

उत्तर दिशेक फिनलंड तें दक्षिणेक तुर्कस्थाना मेरेन आनी अस्तंतेक हंगेरी ते उदेंतेक मंगोलिया, मांचकुओ आनी चीनी तुर्कस्थानामेरेन पातळिल्ल्या उरल-अल्ताइक भाशा चोम्यांतल्या अल्ताइक फांट्याची तुर्की ही सगळ्यांत म्हत्वाची भास.

लिपी - सव्या शेंकड्यांत तुर्कांची एक लिखाण पद्दत आशिल्ली सेमिटिक लिपींतल्यान तयार जाल्ली. हे लिपींत चार स्वरचिन्नां छत्तीस व्यंजनचिन्नां आशिल्लीं. कितल्याशाच तुर्की बोलींनी आपणाय लिपींत जोडाक्षरां मात नाशिल्लीं. बोल्शेव्हिक क्रांती उपरांत रशिया तुर्की बोलींनी रशियन सिरिलिक लिपी वा रोमी लिपी आपणायल नोव्हेंबर १९२८ सावन तुर्की सरकारान आपणाले भाशेक एक रोमी तयार केली. हे लिपींत आठ स्वरचिन्नां आनी एकवीस व्यंजनां आसात तीं अशीं -

आ,	ब,	ज,	च,	द,	ए,	फ,	ग,	घ,	ह,	अ,
a,	b,	c,	g,	d,	e,	f,	g,	ğ,	h,	ı,

झ्य,	क,	स,	श,	त,	उ,	उॅ,	व,	य,	झ
j,	k,	s,	s,	t,	u,	ü,	v,	y,	z

व्याकरण - नामांत लिंगभेद ना, नामाचें मूळ रूप हेंच ताचें प्र एकवचन आसता. ताका 'लार' हो प्रत्यय लावन भोववचन तयार उ नामांत तालव्य स्वर आसल्यार ताका 'लेर' हो प्रत्यय लायतात. दे : आदाम - मनीस, आदाम्‌लार - मनशां, एव् - घर, एव्‌लेर - घरां. तु स विभक्ती आसात - प्रथमा (शून्य), द्वितीया (अ, इ, उ, उॅ), चतुर्थी ए), पंचमी (दन्, देन्), षष्ठी (अन्, इन्, उन्, उॅन्), सप्तमी (दा, स्वरान्त शब्दाउपरांत हेच प्रत्यय द्वितीया (यि), चतुर्थी (या, ये), षष्ठी (नुन्, नुॅन्) अशे आसात.

सर्वनामां अशीं आसात -

	एकवचन	भोववचन
पयलो पुरूश	बेन्	बिझ्
दुसरो पुरूश	सेन्	सिझ्
तिसरो पुरूश	ओ, ओल्	ओनलार

बेनिम्, बिझिम्; सेनिन्, सिझिन्, हीं ताचीं स्वामित्वदर्शक रुपां जा किम् 'कोण', ने 'किदें', हांगि 'खंयचो', नसल 'कसो', काय 'कित हीं प्रस्नवाचक रुपां आसात.

मेक् हो प्रत्यय क्रियारूप दाखयता.

सेव्‌मेक्‌चो वर्तमानकाळ -

	एकवचन	भोववचन
पयलो पुरूश	सेवेरिम्	सेवेरिझ्
दुसरो पुरूश	सेवेर्‌सिन्	सेवेर्‌सिं
तिसरो पुरूश	सेवेर्	सेवेरलेर्

'आसा' ह्या क्रियापदान जेन्ना दोन नामां जोडटात, तेन्ना हें क्रिय तुर्कींत नामाक प्रत्यय लावन उकतायतात. हे प्रत्यय अशे -

	एक वचन	भोववचन
पयलो पुरूश	अम्, इम्, उम्, उॅम्, '(हांव) आसा'	अझ, इझ, उझ, उॅ
दुसरो पुरूश	सन्, सिन्, सुन्, सुॅन्,	सनझ्, सिनिझ्, सु सुॅनुॅझ्.
तिसरो पुरूश	दर्, दिर्, दुर, दुॅर्,	दरलार्, दिरलेर्, दुर्‌लार्, दुॅर्‌लेर्.

आदामम् 'हांव दादलो', आदाम्‌सन्, 'तूं दादलो'.

आज्ञार्थाचे प्रत्यय -

	एकवचन	भोववचन
सरो पुरूश	शून्य	इनझ्
सरो पुरूश	सन् इ	सन्लार् इ

तकाळ आनी संकेतार्थ -

	एकवचन	भोववचन
ग्लो पुरूश	म्	क्
सरो पुरूश	न्	नझ्, इ
सरो पुरूश	शून्य	लार्, लेर्

रेतीदर्शक अव्ययाचो मुखेल प्रत्यय जा (जे) आसा. आधिर - जड, र् जा - जडपणान, बेन् - हांव, बेनजा - म्हज्या मतान, आदाम् - , आदाम्जा - मनीसपणान.

बिर्, २ इकि, ३ उँच्, ४ दर्त्, ५ बेश्, ६ आल्त, ७ येदी, ८ सेकिझ्, कुझ्, १० ओन् हे तुर्कीतले पयले धा अंक आसात.

र्की बोली उलोवपी वाठार खूब व्हड आसून तातूंत गट येतात ते अशे-

. **ईशान्य गट** - रशियांतलें याकूत, मंगोलियाचे शिमेवयलें तुर्क.

. **हाका गट** - मदलें आबाकान, सकयलें आबाकान, हांचे कडलो वाठार आनी कामासिंची.

. **अल्ताई गट** - अल्ताई, तेलेउत, उत्तरेकडलें कुमांद, तार्तर, शोर,

. **उदेंत सायबीरिया गट** - (चुलिम आनी तोबोलचे) तार्तर, बाराबा, ी ओत.

. **व्होल्गा - उरल गट** - कॅझनचें तार्तर, मिशार, तेप्तिआर, ीर, चुवाश.

. **मध्य आशिया गट** - चीन आनी कान्सू वाठारांतलें तुर्क, कझाक, ीझ, उझबेक, रिक्वाचें तुर्क.

. **नैर्ऋत्य गट** - अफघाणिस्तान, इराण आनी तुर्कमेनिस्तानांतलें इराणांतलें आझरबैजान, उत्तर कॉकेशस, बालखुर, कुमिक, पापाख, तुर्कस्तानाचें तुर्क, बेसअरेबियांतलें गागाउस, क्रिमियाचे ीचें तार्तर.

. **हेर** - तुर्कीच्या वाठारांत पातळिल्ल्यो हेर सगळ्यो बोली.

- कों. वि. सं. मं.

साहित्य : सातव्या आनी आठव्या शेंकड्यांतले सायबेरिया आनी लियांत मेळिल्ले तशेंच पुरातन काळांतल्या कोक तुर्की राजांच्या ानान बरयल्ले शिलालेख हे सगळ्यांत पोरणे तुर्की अवशेश. तच्या काळांतलें लिखाण उईगुर लिपींत जालां. तुर्कांनी, इस्लाम धर्म ायतकच, अरबी आनी इराणी वाङ्मयाचो वापर करपाक सुरवात आनी इकराव्या शेंकड्या उपरांत वाङ्मयीन स्वरुपाचें लिखाण क लागलें. युसुफ हाज हाजीब हाचें 'कुतादगू बिलिग' (१०६९) हें बोधाचेर बरयल्लें काव्य उदेंत तुर्कस्थानांतलें वाङ्मयीन स्वरुपांतलें लिखाण. ह्याच काळांतलें अदिब अहमद हाचें 'अतबतुल हकायिक' ारे पुस्तक आसा. उपरांत तुर्की भाशेच्या 'चगताई', 'अझेरी' आनी मानली' ह्या तीन मुखेल शाखांनी वाङ्मय तयार जालें.

गताई वाङ्मय - मध्य आशियांतल्या तुर्कांभितर उदरगतीक पाविल्ली क भास. ही तेराव्या शेंकड्याचे अखेरेक सावन सुरवात जाली. ही भास खाकानिया तुर्की हे भाशेचेर आदारिल्ली आसा.

हेरात, समरकंद ह्या मुखेल केंद्रांवांगडा दिल्ली हें लेगीत हे भाशेचें केंद्र आशिल्लें. अली शिर नेवाई ह्या हे भाशेच्या नामनेच्या प्रतिनिधीन, इराणी संस्कृती आनी भाशा हांच्या प्रभावकाळांत लेगीत तुर्की ही खंयचेच नदरेन फार्सी परस उणी ना हें आपल्या 'मुहाकामतुल लुगतैन' ह्या ग्रंथांत सांगलां, सम्राट बाबरान तुर्कींत कविता आनी 'बाबरनामा' ह्यो यादी बरयल्यो. तशेंच हेर मोगल राजांनीय तुर्की भाशेंत लिखाण केलें. बाबराचो पूत कामरान मिर्झा हाचें 'दिवान' प्रसिद्द आसा. मध्य आशियांतलो अझीझी हाणें काव्यनिर्मीती केली. बैरमखान तशेंच सोळाव्या शेंकड्यांतलो काश्मिरचो राज्यकर्तो मिर्झा हैदर दुघलत हेय तुर्की भाशेचे कवी आशिल्ले. लघुव्याकरणां, शब्दकोशय भारतांत तयार जाले. अझफरी हाचोय एक शब्दकोश आसा. एकुणिसाव्या शेंकड्यांत इन्शा हाणें आपली दीसपटी आनी कांय कविता तुर्की भाशेंत बरयल्यो. १९१७ उपरांत, रशियांतले नवे राजवटीखाला चगताई भाशेची सुवात उझबेक भाशेन घेतली.

आझरी वाङ्मय - तेराव्या - चवदाव्या शेंकड्यांतले हसन ओघलू आनी काझी बुऱ्हानुद्दीन हे आझरी भाशेचे सुरवातीचे प्रतिनिधी आसात. बुऱ्हानुद्दीनच्या 'दिवाना'त 'तुयूग' ह्या खास तुर्की काव्य प्रकाराचो आस्पाव जाता. नेसिमी ह्या 'हुरूफी' पंथाच्या कवीन उर्बेभरीत गझली बरयल्यात. ताका चौदाव्या शेंकड्यांतलो सगळ्यांत श्रेश्ठ कवी मानतात. पंदराव्या शेंकड्यांतलो हबीबी हो म्हत्वाचो कवी आसा. शाह इस्माइल हो इराणाचो राजा तशेंच फुजुली ह्या नामनेच्या तुर्की कवीनूय आझरींत लिखाण केलें. सोळाव्या शेंकड्यांतलो, दिल्ली दरबारांतलो कवी सियानी तेच भाशेन सतराव्या शेंकड्यांतलो नामनेचो इंडो - इराणी कवी साइब हाच्योय हे भाशेंतल्यो कांय गझली आसात.

उस्मानली (ऑटोमन) वाङ्मय - आशिया मायनरच्या सद्याच्या तुर्कस्थानांतल्या तुर्की भाशेची खूब भरभराट जाली. ह्याच देशांत 'ओगूझ' बोली ऑटोमन तुर्कीच्या स्वरुपांत इराणी प्रभावाखाला विकसीत जाली. तिच्यांत 'दीवान एदेबियाती' (दरबारी वाङ्मय) ह्या नांवाचें अभिजात साहित्य निर्माण जालें. लोकसाहित्यूय ह्या काळांत तयार जावंक लागलें. तेराव्या शेंकड्यांतलो नामनेचो सुफी कवी रुमी आनी ताचो पूत सुलतान वल्द हाणेंय तुर्कींत काव्य - लिखाण केलें. ह्याच शय्याद हामझा हाणें गूढकाव्य बरयलें. देहहानी आनी युनुस एमरे हे चौदाव्या शेंकड्यांतले नामनेचे कवी. ह्या काळांत इराणी भाशेचें वर्चस्व आसून लेगीत फोनिया, कस्तमोनू, बुर्सा आनी हेर सुवातींनी तुर्की भास समृध्द जावंक लागली. कितलेंशेंच अरबी आनी फार्सी साहित्य तुर्कींत अणकारीत जालें. गुलशेहरी हाणें 'मनतिकुत तैर', ह्या फार्सी काव्याचो तुर्कींत अणकार केलो. संस्कृतांतल्या पंचतंत्राचोय फार्सी भाशेंतल्यान तुर्की भाशेंत कोणें तरी अणकार केला. अहमदी हो चवदाव्या शेंकड्यांतलो आनीक एक म्हत्वाचो कवी आसा. सुलेमान चेलेबी, शेखी, अहमदपाशा आनी नेजाती हे पंदराव्या शेंकड्यांतले मुखेल कवी. सुलेमान चेलेबीचें 'मेव्लिद' हें काव्य आयज लेगीत तुर्की मुसलमान सोयऱ्यांचे पुण्यतिथी दिसा भावार्थान वाचतात ओरूच बेग आनी आशिक पाशा झादा हांणी इतिहासीक साहित्य निर्मिती करून मोलादीक वावर केलो. 'किर्क वझीर हिकायेलरी' हें सोंपे तुर्की भाशेंत बरयल्लें लोकप्रिय कथासाहित्य. फुजुली, खयाली, बाकी, रुही हे सोळाव्या शेंकड्यांतले कांय नामनेचे कवी. हाकीझाक फार्शीभाशेनूच तुर्कींतूय खूब नामना मेळ्ळी. 'ताजूत आनी तवारीख' हो इतिहासग्रंथ

तुर्की साहित्य

सादेद्दीन इफेंदी हाणें बरयलो. ह्याच काळांत इब्ने केमाल आनी जलाल झादा हे नामनेचे इतिहासकार जावन गेले. मुस्ताफा अली हाणें बरयल्लो 'कुनहुल अखबार' हो ह्या काळांतलो सगळ्यांत म्हत्वाचो इतिहासग्रंथ. आपल्या 'मनाकिबे हुनखराज' ह्या ग्रंथांत ताणें सुलेखन कलावंत आनी पुस्तक बांदणीकार हांचीं चरित्रां दिल्यांत. ह्याच काळांत पिरी रईस आनी सीदी अली रईस हाणीं बरयल्लीं भोंवडेवर्णनां आनी भुगोलीक वर्णनां मेळटात.

सगळ्यांत पयलीं सेही बेग हाणें साहित्याचो इतिहास बरयलो. हाचे उपरांतचें अशे तरेचें लिखाण करपी अहदी, लतीफी आनी आशिक चेलेबी हे आसात. 'कसीदा' हो काव्यप्रकार ताणें 'सबके हिंदी' ह्या नांवान वळखुपी शैलींत बरोवन ह्या काव्य प्रकाराक तुर्की भाशेंत उंचेली सुवात मेळोवन दिली. ताचेच बरोबरचे यहया आनी अल्ताई हांणीं क्रमान गझल आनी मस्नवी हातूंत मोलादीक भर घाली. कराजा ओघलान आनी आशिक उमर हे ह्या काळांतले नामनेचे गायक कवी. कातिब चेलेबी, नश्मा, कोचीबी आनी पेचेवी हे सतराव्या शेंकड्यांतले नामनेचे इतिहासकार. गद्य क्षेत्रांत वैसी आनी नर्गिसी हांची खूब नामना आसा. अठराव्या शेंकड्यांतले नेदीम, सेख गालीब हे नामनेचे गझलकार जावन गेले. कितल्याशाच कवींचे चरीत्रग्रंथ ह्या काळांत सादे, सरळ शैलींत बरयले. एकुणिसाव्या शेंकड्यांत अस्तंत साहित्य सिद्धांतांच्या प्रभावाक लागून ऑटोमन साहित्याचे सुवातेर आर्विल्लें तुर्की साहित्य तयार जालें.

आर्विल्लें साहित्य - एकुणिसाव्या शेंकड्याच्या उत्तरार्धांत शिनासी, झियापाशा आनी नामिक केमाल ह्या साहित्यिकांनी परंपरेन चलत आयिल्ले साहित्य विशय सोडून नवे विशय हाडून तुर्की साहित्यांत आर्विल्लेंपण हाडलें. ह्याच आर्विल्ल्या साहित्यिकांच्या, विसाव्या शेंकड्यांतले दुसरे पिळगेंत एकरेम, अब्दूल हक हमीद हांचो आस्पाव जाता. कांय काळ भारतांत वास्तव्य केल्ल्यान अब्दूल हक हमीद हाणें 'जुहर - ए - हिंदी' आनी 'हिंदूस्थानकी ओदम' हीं काव्यां बरयलीं. आपले मेल्ले बायलेचेर बरयल्ली 'मकबर' ही ताची सगळ्यांत उत्कृश्ट काव्यरचना. एकरेम हाचोय 'मरण' होच काव्याचो मुखेल विशय आशिल्लो. एकरेम हाच्या फुडारपणाखाल 'सरवते फुनुन' ह्या नांवाची साहित्यीक चळवळ 'सरवते फुनुन' नांवाच्या एका वाङ्मयीन नेमाळ्याच्या नांवावयल्यान सुरू जाली. हें चळवळींत तेव्फीक फिकरत, जनाब शहाबुद्दीन आनी जलाल साहिर हे कांय मुखेल साहित्यीक प्रतिनिधी आशिल्ले. तेव्फीक हो गटांतलो सगळ्यांत श्रेश्ठ असो कवी. मुहमद आकिफ, झिया गोकल्प, सालिह झकी, अहमद हाशिम, मुहंमद एमीन, रिझा तेवृफीक, याह्या केमाल हे ह्याच काळांतले नामनेचे कवी. ओरहान सैफी ओरहॉन, फारूक नाफीज, चाम्लीबेल, एनीस बेहिच कोरयुरेक, हालित फेहरी ओझनसोय ह्या कवींचे अक्षरगणवृत्तांचेर प्रभुत्व आशिल्लें.

विसाव्या शेंकड्याच्या पयल्या अर्दांत मुहीब दृरानाज, अहमद हमदी तानपिनार, जाहीर सिदकी तारंजी हाणीं उर्बेभरीत कविता बरयल्यो. नाझिम हिकमत रन हाणें मुक्तकाव्याक आरंभ करून साम्यवादाचो पुरस्कार केलो. नेजीब फाजिल आनी बेहजेट नेजातिगिल हांच्या काव्यांनी जिज्ञासू वृत्ती दिसता.

बेदरी रहमी अय्युब ओगलू, ओरहान वेली कानिक, ओकताय रिफत, जाहित कुलेबी, सलाह बिरसेल हांची दुसऱ्या म्हाझुजा उपरांत एक पिळगी तयार जाली. १९५५ वर्सासावन नववाङ्मयीन प्रवृत्तींची सुरवात जाली. इलहान बर्क, आतिला इलहान, तुरगुत उयर, एदीब जानसेवर, जेम सुरैय्या हाणीं ह्या प्रवृत्तींचेर आदारीत काव्य लिखाण केलें.

शिनासी आनी ताचे वांगडी झियापाशा आनी नामिक केमाल ह तुर्कींत कादंबरी आनी नाटक अशे नवे युरोपी साहित्यप्रकार हा १८६० वर्सासावन शिनासीचे लेख नेमाळ्यांतल्यान उजवाडाक य लागले, तेन्नासावन तुर्की गद्य साहित्याक नवो नेट आयलो. तुर्कींत प 'कारागोझ' नांवाचें छायानाट्य तशेंच 'ओर्ता ओयुनु' नांवाचो उ माटवांत जावपी नाट्यप्रकार आशिल्लो.

शिनासीन 'शायर एव्हलेन मेसी' ह्या नांवाचें पयलें आर्विल्लें न लोकभाशेंत बरयलें. नामिक केमालचें 'वतन' हें पयलें क्रांतिकारक न १८७३ वर्सा माचयेर आयलें. ताचें दुसरें एक इतिहासीक न 'जुलालुद्दीन ख्वारझ्म शाह' हें उर्दूंत अणकारीत जालां. अहमद वे पाशान मोलियेर ह्या फ्रँच नाटककाराचे धर्तेचेर नाटकां बरयलीं. अ हाचें 'अय्यार हमजा' हें नाटकूय मोलियेराच्या त्याच प्रकारांतलें. कामिल पाशा हाणें 'तेलेमाक्' ही तुर्कींतली पयली कादंबरी त्याच फ्रेंच कादंबरीवयल्यान अणकारीत केली. नामिकची 'इन्तिबा तुर्कींतली पयली कादंबरी. १८८९ वर्सा उजवाडा आयिल्ली एक 'अरवा सेवदासी' ही कादंबरी उल्लेख करपासारकी.

हमीद हाणें 'एशबर', 'नेसतेरेम' आनी 'दुखतरे हिंदू फिनते नाटकां बरयलीं. 'दुखतरे हिंदू' ह्या नाटकांत ताणें ब्रिटीशांनी भ केल्ल्या छळवादाचें आनी अत्याचारांचें चित्रण केलां. अहमद मिदहत हाणें युरोपी शैलींत लोकप्रिय कादंबऱ्यो बरयल्यो. हेच शैलीचेर झिया हाणें 'माइ आनी सियाह', 'अशके मामनु' ह्यो दोन क बरयल्यो. ताणें कांय लघुकथाय बरयल्यो. उमर सेयेफेद्दीन हो लेखव भाशेचो पुरस्कर्तो आशिल्लो.

विसाव्या शेंकड्याच्या उत्तरार्धांत याकुब कदरी, रफीक हालिद हालिदे एदिब हाणीं आपल्या कादंबऱ्यानी ॲनातोलीयातले जिणेचें केलां. याकुब कदरी हाच्यो 'किरालिक कोनुक', 'नुरबाबा' आनी ' ह्यो कादंबऱ्यो प्रसिद्ध आसात. हालिदे एदिब हे कादंबरीकार ले आपल्या सुरवातीच्या कादंबऱ्यांतल्यान राश्ट्रवादी चळवळीचें चित्र शिक्षीत बायलांचे प्रस्न हाताळ्ळे. तिणें 'दोनेर - आयना', तशेंच कादंबरी 'क्लाऊन अँड हीझ डॉक्टर' ह्यो कादंबऱ्यो बरयल्यो. रेश हाणें उंचेल्या दर्जाच्यो कादंबऱ्यो बरयल्यो.

कादंबरी प्रकाराचो विस्तार करपांत सबाहद्दीन अली आन फाईक हे मुखेल आसात. सइत फाईकच्या कथाझेल्यांत 'लु आदम', कुम्पानिया', हवुजबाशी' आनी 'आलेम दागिंदावर बिर ह्यो उल्लेख करपासारक्यो आसात. हुसेन रेहमी, ए. एस. हिस उल्लेख करपासारक्यो कादंबऱ्यो बरयल्यो. इहलान टारूस, केमाल ओरहन केमाल, समीम कोजगोझ, जेंगीझ दागजी, यशर केमाल अपायदीन, फकीर बायकुर्त, मेहमूद यकाल हे नवे पिळगेंतले कांय कादंबरीकार. सबोहेद्दीन एय्युब ओगलू आनी सलाह बिरसेल दर्जाचे आर्विल्ले निबंधकार, रुशेन एशरेफ हाची खबरेकार म्हण नुरुल्ला अताच हाची साहित्यसमिक्षक म्हणून नामना आसा. लेखकांभितर अर्जुमंद एकरेम, अझीझ नेसीम हांचो उल्लेख कर

- कों. वि

ुलसीदास गोस्वामी : (१५५४ - १६८०).

क व्हड हिंदी म्हाकवी. ताचे जल्मतिथी संबंदान एकमत नासलें, तरी
जल्मतीथ संवत १५५४, श्रावण कृष्ण तृतीया मानप जाता. ताच्या

जल्मस्थानाविशींय सारकी म्हायती मेळना. ताचें जल्मस्थान राजपूर काय सारो हाचेरूय वाद आसा. ताच्या बापायचें नांव आत्माराम दुबे आनी आवयचें नांव हुलसी आशिल्लें. ताच्या जल्माच्या वेळार ताचे आवयक मर्ण आयलें. ताचो
मूळ नक्षत्राचेर जाल्ल्यान ताच्या बापायन ताचो त्याग केलो. कांय
ांनी ताच्या बापायक मरण आयलें. तुळशीदासाचें खरें नांव रामबोला
ाल्लें. भुरगेपणांत वायट परिस्थिती आयिल्ल्यान तो भोंवत भोंवत सारोंत
रक्षेत्र) पावलो. थंय तो नरहरीदास हाच्या आलाशिऱ्याक रावलो आनी
आपलो गुरू मानलो. ताचेकडल्यान ताणें पयलीं रामकथा आयकली.
रिदासानूच ताका 'तुलसीदास' हें नांव दिलें. देवस्मरण करीत करीत
चित्रकूटाक पावलो. उपरांत रत्नावली नांवाचे चलयेवांगडा ताचें लग्न
. फुडें आपले बायलेच्या उपदेशाक लागून ताका वैराग्य आयलें. अशें
तात की तो आपले बायलेचेर उफाट मोग करतालो आनी ह्या मोगानच
ांची पर्वा करिनासतना तो आपले बायलेक मेळूंक कुळारा गेलो. तेन्ना
तसो आयिल्लो पळोवन तिका राग आयलो आनी तिणें ताका खर
रां सांगली. तिच्या ह्या खर उतरांनी ताचें संवसारांतले मन गेलें आनी
विरक्त जालो. विरक्त जावन भोवंडी करता आसतना तो भक्ती साधनेंत
ीन रावतालो.

तो सत आनी न्याय ह्या मुल्यांचो समर्थक आशिल्लो तशेंच सभावान
आशिल्लो. अंधविश्वास, अनौचित्य आनी आडंबराचो विरोधी आशिल्लो.
निद्वंद्व, निर्भय, त्यागी आनी युगद्रश्टो आशिल्लो. सुखदुख्खाचो अणभव,
डी, सत्संग आनी खूब अभ्यास हांच्या प्रभावांतल्यान ताची जिविताची
र तयार जाल्ली. हे नदरेचो काव्यात्मक अविश्कार ताच्या साहित्यांतल्यान
टी पडटा.

ताणें बरयल्ले १२ म्हत्वाचे ग्रंथ अशे आसात - १) रामचरितमानस २)
वितावली ३) विनयपत्रिका ४) बरवै रामायण ५) दोहावली ६) गीतावली
कृष्णगीतावली ८) जानकीमंगल ९) पार्वतीमंगल १०) रामलला नहछू
) रामाज्ञाप्रस्न १२) बैराग्य संदीपनी.

तुलसीदासान वेद, उपनिषदां, गीता, भारतीय दर्शनां, वाल्मिकी
ायण हांच्या आदारान ताणें आपले विचार लोकांमुखार मांडले.
सीदासान आदर्श गृहस्थधर्माचें, आदर्श कुटूंब वेवस्थेचें चित्र पितारलें.
मनशाची कुटुंबांतलीं आनी समाजांतलीं कर्तव्यां आनी मर्यादा हांचो आदर्श ताणें सांगलो.

तुलसीदासान आपल्या साहित्यांत ब्रज आनी अवधी दोनूय भाशांचो उपेग केला. ताच्या काव्यांत संस्कृत उतरांचो भरपूर उपेग केल्लो दिसता. कवी म्हणून ताका हिंदी साहित्यांत व्हड स्थान आसा. ब-यांतलें बरें प्रबंधकाव्य रचपाची तांक तशेंच उत्कट भावना पदांच्या रुपान उक्तावपाची आत्मनिश्ठा ताच्यांत आशिल्ली. कथेंतलीं मार्मीक आनी रसात्मक सौदर्यं स्थळां वर्णन करपाची ताची कला, प्रसंगाप्रमाण भाशेचें रूप राखपाची तांक, छंद आनी अळंकारांचो जाय थंय उपेग करपांत तुलसीदास खुबूच यशस्वी जाला.

ताचे विद्वत्तेक लागून तत्कालीन बुदवंतांनी ताका 'कलिकाल का वाल्मीकी', 'मोगल काळांतलो सगळ्यांत म्हान पुरूश', 'बुद्धा उपरांतचो सगळ्यांत व्हड लोकनायक' ह्यो पदव्यो दिल्ल्यो.

सवंत १६८० श्रावण, शुक्ल सप्तमीच्या दिसा ताका अस्सीघाटार (काशी) मर्ण आयलें.

- डॉ. अरविन्द पाण्डेय

तुलसीव्रत : एक काम्य व्रत. कार्तिक शुद्ध नमीसावन एकादशीमेरेन तीन दीस हें व्रत करतात. ह्या तीन दिसांमदीं श्री विष्णुची भांगरामूर्त आनी तुळस हांची पुजा करपाची आसता. नमी दिसा श्री विष्णु आनी तूळस हांचें लग्न करप हें ह्या व्रताचें खाशेलपण. हें लग्न करतकच कर्त्याक कन्यादानाचें फळ मेळटा अशें सांगलां. तुळशीवनातच हें व्रत केल्यार चड पुण्यायेचें अशें मानतात. हें व्रत करतकच सौभाग्य, भुरगेंबाळ, आस्पत आनी शिक्षण ह्या गजालींची प्राप्ती जाता. ह्या व्रताची कथा अशी -

कांची नगरांत कनक नांवाचो एक क्षत्रिय रावतालो. ताका किशोरी नांवाची नवसांनी जाल्ली एक चली आशिल्ली. एक दीस तिची पत्रिका पळोवन एका ज्योतिशान सांगलें की, हे चलयेचें जाचेकडेन लग्न जातलें त्या भुरग्याक आंगार वीज पडून मरण येतलें. तें आयकून कनकाक वायट दिसलें आनी ताणें तिका आंकवारच दवरपाचें थारायलें. फुडें एक दीस ब्राह्मणान किशोरीक द्वादशाक्षरी विष्णुमंत्र दिलो. तेचवांगडा सदांच मंत्र जपून तुळशीच्या झाडाची पुजा करप आनी कार्तिक शुद्ध नमीक श्री विष्णु आनी तुळस हांचे लग्न लावप, अशें एक व्रत ताणें तिका सांगलें

तरणे पिरायेचेर किशोरी सुमाराभायर सोबीत दिसताली. एक दीस तिका एका गंध्यान पळेली. ती आपल्याक मेळची देखून ताणें जायते यत्न केले. पूण ताच्या हाताक ती लागली ना. फुडें ताणें कपट कारस्थान करून एके बायलेचो भेस घेतलो आनी तो तिचेकडेन येवन रावलो. त्याच वेळार कांची नगराच्या राजाक मुकुंद नांवाचो एक चलो आशिल्लो आनी तो सुर्याची उपासना करतालो. एक दीस ताची नदर किशोरीचेर गेली. तिची सोबीतकाय पळोवन ताणें तिचेचकडेन लग्न जावपाचें थारयलें. सुर्यान स्वपनांत येवन ताका तिच्या वायट भविश्याविशीं सांगलें. पूण ताणें आपलो हट्ट सोडलोना आनी तिचेकडेन लग्न थारायलें. लग्नादिसा किशोरी आपले कुडींत तुळस आनी विष्णू हांच्या चिंतनांत आशिल्ली. ती राजाची सून जातली म्हणून खंयच्याच दादल्याची तिचेर नदर पडूंक जायना देखून सगळ्या दादल्यांक भायर धाडले. पूण गंधी बायलेच्या भेसांत आशिल्ल्यान थंयच रावंक शकलो. किशोरी आपल्याक मेळना देखून ताका तिडक

आशिल्लीच. ताणें ती लग्नामाटवांत वचचे आदीं एकफावट तिचो हात धरपाचें थारायलें. तेन्नाच भायर मोड आयलें आनी मळबांत जोगलां मारपाक लागलीं. होच वेळ सादून गंधीन तिचो हात धरलो. त्याच खिणाक वीज ताच्या माथ्यार पडून ताका त्या खिणाक मरण आयलें. फुडें व्हड दबाज्यान मुकुंद आनी किशोरीचें लग्न जालें. अशे रीतीन तुळशीव्रताच्या प्रभावान किशोरीचें वैधव्य टळलें.

– कों. वि. सं. मं.

तुळजाभवानी : नामनेची देवी भवानी हिचें एक रूप. हिका त्वरीता, त्वरजा, तुरजा, तुकाई अशीं आनीकय नांवां आसात. त्वरजा वा तुरजा ह्या संस्कृत नांवापसून तुळजा हें नांव जालां आसुये. सुक्रार हो देवीचे उपासनेंतलो म्हत्वाचो वार. तुकाई हें नांव तुक्क म्हळ्यार शुक्र ह्या द्रवीड उतरापसून तयार जालां. देखून 'सुक्राराची देवी' ह्या अर्थान तुकाई हें उतर आयिल्लें दिसता.

तुळजाभवानीचें मुखेल थळ महाराष्ट्रांतल्या उस्मानाबाद जिल्ह्यांतल्या तुळजापूर ह्या गांवांत आसा. ह्या देवळांतली तुळजाभवानीची मूर्त काळ्या पाशाणाचेर उंच शींवासनाचेर उबी आसा. माथ्यार मुकुटाचेर सयोनिलिंग आसून मुकुटापोंदच्यान केसांचे आगळ भायर आयल्यात. ही अश्टभुजादेवी आसून तिच्या हातांत बाण, चक्र, शंख, धणू, पानपात्र आनी राकेसाची शेंडी आदी वस्तू आसात. फाटीर बाणांचो भातो आसा. तिचो उजवो पांय महिषासुराचेर आसून ताचे उजवेकडेन शींव आनी ताचेसकयल मार्कंडेय ऋषी आसा. दावो पांय भुंयेर आसून दोन पायांमदीं तुटिल्ली रेड्याची तकली आसा. ही मुर्त सतराव्या अठराव्या शतमानांतली आसतली अशें अभ्यासकांचें मत आसा.

भारतांत महिषमर्दिनी अष्टभुजेची उपासना पुर्विल्ली आसली तरी तुळजाभवानी ह्या नांवान महाराष्ट्रांत तिची उपासना नेमकी केन्ना सुरू जाली हाची खबर मेळना. इ.स. च्या इकराव्या शतमानांत परमार उपनांवाचें एक राजघराणें कर्नाटकांतल्यान मिथिलेंत गेलें. त्या घराण्यांतल्या हरिसिंहदेव नांवाच्या राजान इ.स. १३२४ त आपली कुलदेवता म्हणून तुळजाभवानीचीं देवळां बांदलीं अशी म्हायती मेळटा. भाटगांव आनी काठमांडूक तुळजाभवानीचीं देवळां आसात. गुरूचरित्र आनी शिवभारत आदी ग्रंथांनी आनी इतिहासीक कागदापत्रांनी तुळजाभवानी आनी तुळजापूरचे इ.स. १३०० च्या उपरांतचे उल्लेख मेळटात.

रावणाचें पारिपत्य करूंक गेल्ल्या रामाक हिणें जैताचो वर दिल्लो देखून हिका रामवरदायिनी अशेंय नांव पडलां अशी कथा एकनाथान भावार्थ रामायणांत दिल्ली आसा.

रामवरदायिनी ही मोरे हांची कुलदेवता. तिचें थळ प्रतापगडाच्या मुळसांत आशिल्ल्या पार ह्या गांवांत आसा. फुडें मोरे हाका हारयतकच शिवाजी महाराजान प्रतापगडाचेर हे देवीची स्थापना केली. अफजलखानाक मारतकच ताणें थंय तिचें देवूळ बांदलें आनी नेपाळांतल्यान गंडकी शिळेची मूर्त हाडून तिची नव्यान प्रतिश्ठापना केली. पुण्यालागसार सिंहगडाच्या मुळसांत कोंढणपूराकय तुकाईचें एक देवूळ आसा.

तुळजाभवानी ही समर्थ रामदासाचीय कुळदेवता आशिल्ली. ताणें तिचेर जायतीं स्तोत्रां रचल्यांत. प्रतापगडाचेर तिची स्थापना रामदासाचेच हस्तूकीं जाली अशें म्हण्टात. महाराष्ट्रांतल्या जायत्या घराण्यांची ही कुलदेवता. महाराष्ट्राचे संस्कृतीक जिणेंत एक प्रेरक शक्त म्हणून ति[...] नामना आसा.

– कों. वि. सं. [...]

तुळस – १ : (मराठी : तुळस; हिंदी, गुजराती, कन्नड, संस्कृ[त] तूर्य, तुलसी; इंग्लीश : सेक्रेड बेझिल, होली बेझिल; लॅटिन : ऑक्सिम[म] सँक्टम; कूळ : लॅबिएटी).

ही वर्सभर जियेवपी वनस्पत भारतांत सगळेकडेन हिंदूंच्या घराच[े] दारांत लायिल्ली दिश्टी पडटा. हिंदू धर्मांत तुळशीक देवी मानल्य[ा] आयुर्वेदांत तुळशीच्या गुणधर्मांचें वर्णन केलां तें अशें – तिखट स्वाद, क[...] प्रमाणांत कडवट, पचपाक हलकी सात्वीक.

तुळस सादारणपणान ३०-७५ सेंमी. ऊंच वाडटा. पानां सा[...] एकमेकांसामकार आनी लांबट आसतात. फुलांक केंसरां अशें म्हण्टा[त] तुळशीचो उगम खंय जालो, हाचो स्पश्ट उल्लेख मेळना. तरी पूण भार[त] हें उगम स्थान आसूंक जाय अशें तज्ञाचें मत आसा.

तुळशीचे दोन मुखेल प्रकार आसात ते अशे –

१. **रामतुळस** – हिका कांयकडेन श्रीतुळस म्हणून वळखतात. हिचीं पा[...] पाचवीं आसतात.

२. **कृष्णतुळस** – हिका श्याम तुळस अशेंय म्हण्टात. हिच्या पानांचो र[...] थोडोसो काळसर आसता. वखदां तयार करतना हेच तुळशीचो वाप[र] करतात.

तुळशीच्यो कितल्योश्योच जाती आसात. जम्मूचे एके संस्थे[न] तुळशीच्या सुमार ५० जातींचो संग्रह केला. हातूंतल्यो कांय म्हत्वाच[्यो] जाती अशो –

रानतुळस – हिका कुठेरक अशेंय म्हण्टात. रक्तदोश, नेत्रदोश, को[...] ह्या रोगांचेर तिचो वापर करतात.

मरूवक – आंगाक जाल्ल्या घायांचेर तशेंच विखारी जीव चाबल्यार तुळशीचो उपेग करतात.

दद्रिहतुळस – ही तुळस बंगाल, नेपाळांत चड प्रमाणांत मेळटा. सु[...] संधीवात हांचेआड तिचो वापर करतात.

बाबीतुळस – ही तुळस पंजाब, बंगालांत मेळटा. पानांचो व[...] लवंगाभाशेन आशिल्ल्यान फोडणी दिवपाक तिचो वापर करतात.

तुकाशमिय – हे जातीची तुळस अस्तंत भारत आनी इराणांत मेळ[टा] ही तुळस कुश्ठरोगाआड वापरतात. क्षेत्रीय अनुसंधान शाळा, जम्मू संस्थेन हालींच एक 'क्लॉसिमम' नांवाची तुळशीची सुदारीत ज[ात] विकसीत केल्या. हे जातींत ५०% युजीनॉल नांवाचें तेल आसता. हें त[ेल] खुबश्या वखदांनी वापरतात.

तुळस खंयचेय जमनींत वाडटा, पूण काळे सुपीक मातयेंत ती बरे त[ऱ्हेन] वाडटा. तुळशीची लागवड बियांपसून करतात. पावसादिसांनी जळीं[...] तुळशीचीं रोंपां किल्लून येतात. हीं रोंपां हुमटावन दुसरेकडेन लावप[ाक] जातात. तुळशीक रोग – किडीची बादा जायना.

तुळशीच्या दरेका भागाचे वखदी उपेग जातात. थंडी, खांक, क[...] तशेंच जोर उणो करपाक तुळशीच्या पानांचो रोस उपेगी पडटा. क[ान] दुखल्यार कानांत तुळशीच्या पानांच्या रोसाचे थेंबे घालतात. तुळशी[चीं] पानां चाबून खाल्यार रगत शुध्द जाता. तशेंच मलेरियाच्या दुशीत तत्त्वा[...]

ाता. तुळशीच्या पानांची च्या पियेल्यार मानसीक ताण उणो जाता. संधीवात, सांध्याचीं दुखणीं ह्या रोगाचेर तुळशीचो उपेग जाता. च्या रोंप्यांतल्यान रातचो लेगीत प्राण वायू भायर येता. हो वायू हवा करता. गर्भाशयाचे बरेचशे रोग तुळशीच्या रोसान बरे जातात. किल्लीं पानां वांटून तांचो लेप कातीक लायल्यार कात नितळ जाता. पा मुमरांचेर हो लेप लायतात.

ळशीपसून तयार केल्लीं कांय वखदां बाजारांत मेळटात तीं अशीं - जमृगांक, तुळशीतेल, सुश्रुत, भावप्रकाश, सुदर्शनवटी, कासामृत, र बॉरोप्लस आनी सरल हे तुळशीपसून तयार केल्ले शाबू मेळटात. र्मकृत्यांत तुळशीचीं पानां आनी कणसां देवाक पवित्र मानल्यांत. धरून बऱ्याच देवांचे पुजेखातीर तुळशीपानांचो उपेग करप जाता. रायण व्रतांत देवाक तुळशीपानांचो अभिशेक घालप जाता. गणांत तुळशीविशीं अशें म्हळां -

मणिकाञ्चनपुष्पाणि तथा मुक्तामयानि च ।

तुलसीदलपत्रस्य कला नार्हन्ति षोडशीम ।

र्थ - भांगराचीं, रत्नाचीं आनी मोतयांचीं फुलां जरी विष्णुक ओंपली ताका तुळशी पानांची सर येवंची ना.

ळशीपानान प्रोक्षण केलेबगर विष्णु निवेदय स्विकारना. तुळशीचें , स्पर्श, ध्यान, नमन, पुजन, रोपण आनी सेवन ह्यो गजाली पातकां करतात. तुळशीच्या पुराय झाडांत देव आसता अशें म्हळां.

तुलसी कानन चैव गृहे यस्यावतिष्ठते ।

तद् गृहं तीर्थभूतं हि नायान्ति यमकिङ्कराः ।

र्थ - ज्या घरा तुळशीचें वन आसा तें घर तिर्थावरी पवित्र. ह्या घरांत त येनात.

ंय तुळशीचें वन आसता त्या वाठारांतली कोसभर जमीन गंगेवरी जाता अशें म्हळां. तुळशीचें पान काडटा आसतना हे निशेध ल्यात - वैधृती, मंगळ, शुक्र हे वार, रातीचीं आनी तिनसांजे तुळशीचीं काडप नासता. तशेंच भश्टांत आसतनाय तुळशीक हात लायनात. तुळस ही दरेका हिंदुच्या घरामुखार आसपी एक पवित्र आनी उपेगी पत. ती विष्णुक प्रिय आसा देखून तिका 'हरीप्रिया' अशेंय म्हण्टात. ीक अमृतोद्भवा, विष्णुवल्लभा अशीं हेर नांवां आसात.

आयुर्वेदाचे नदरेंतल्यान तुळशीच्या पानांक खुबूच म्हत्व आसा. ीच्या केसरांचो काडो करून खांकेआड दितात. तुळशीच्या पानांचो काडून तो म्होंवांतल्यान घेतले उपरांत खोकलेची ठास उणी जाता. वारकरी पंथाच्या लोकामदीं तुळशी पानांची माळ हें वारकरी - प्रतीक. सिद्ध जावपाखातीर तुळशीची माळ गळ्यांत घालप गरजेची आसता. ीकाश्ठमणीमाळ जो गळ्यांत घालता तो अश्वमेध यज्ञाचें फळ प्राप्त ा अशें ब्रह्मवैवर्तपुराणांत सांगलां.

- विश्राम गांवकार

- कों. वि. सं. मं.

स - २ : (वृंदावन) हिंदू घरामुखावयल्या आंगणांत तुळशी वृंदावन चेंच, असो संकेत आसा. एके थाराविक उंचायेच्या पेडाचेर विष्णू आनी देवांच्यो मूर्ती आशिल्लें चड करून चौकोनी आकाराचें वृंदावन यतात. हें वृंदावन पोकळ आसता आनी ते पोकळेंत माती भरून तातूंत तुळशीचें झाड रोयतात.

सणा परबेक रांगोळी काडून तुळशीमुखार दिवो लावपाची पद्दत आसा. तेभायर दिसपट्टें सकाळफुडें न्हाले उपरांत तुळशीवृंदावनांतल्या तुळशी झाडाक उदक घालपाचो चडश्या बायलांचो नेमधर्म आसता. तिनसांजच्या वेळार तुळशीमुखार दिवो लावपाची पद्दत सर्रास हिंदू घरांनी दिसता.

तुळशीवृंदावन

आधुनीक काळांत जाग्याचे अडचणीक लागून घरामुखार फावोसारकें आंगण नासता. तेन्ना आनी भौमाळयांच्या घरांनी रावपाचो प्रसंग येता तेन्ना पक्कें बांदकाम आशिल्लें तुळशी वृंदावन करूंक मेळना. अशा वेळार गॅलरींत वा अशेच तरेचे मेकळे सुवातेर डबो, कास वा तत्सम वस्तुचो उपेग तुळशी वृंदावना खातीर करप जाता.

तुळशीवृंदावनाविशीं जायत्यो पुराणीक आनी लोककथात्मक उत्पत्तीकथा आसात. तातूंतली एक कथा अशी - धर्मध्वज नांवाचो राजा आनी ताची बायल माधवी हांकां सोबीत अशी चली आशिल्ली. तिच्या रुपाक लागून लोक तिका तुळशी म्हण्टाले. तिणें बदरीवनांत विष्णुखातीर तप केलें. तेन्ना ब्रह्मदेव तिका प्रसन्न जालो. तेन्ना तिणें ताका सांगलें ती फाटल्या जल्मांत तुळशी नांवाची गोपी आशिल्ली आनी ती कृष्णाची आवडटी सखी आशिल्ली. एक दीस राधेन तिका श्रीकृष्णावांगडा सहवासाचें सूख घेतना पळेली आनी तिणें तिका मनशाचे योनींत जल्म घेवपाचो शाप दिलो. कृष्णाक हो शाप आयकून वायट दिसलें आनी ताणें तिका मानव जल्मांतय मेळपाचें उतर दिलें. ही खबर आयकून ब्रह्मदेवान तिका सांगलें, ह्या मानव जल्मांत तुका विष्णु मेळटलोच, पूण ते आदीं तुका आदल्या जल्मांत गोप आशिल्ल्या पूण राधेच्या शापाक लागून ह्या जल्मांत दैत्याचो जल्म घेतिल्ल्या शंखचुडाकडेन लग्न जावचें पडटलें. उपरांत ताणें तिका षोडशाखरी राधिकामंत्र दिलो. उपरांत तिका शंखचूड मेळ्ळो. तो गांधर्वविधीन तिचेकडेन लग्न जालो. फुडें तो दैत्य खूब मातलो. ताणें देवांचेर घुरी घाली. देव शंकराकडेन गेले. उपरांत शंकराचें आनी ताचें व्हड झूज जालें. पूण तुळशीच्या पातिव्रत्याक लागून शंखचूड अमर जाल्लो. देखून ताका कशेंच मरण येना जालें. तेन्ना विष्णु कपट करून शंखचूडाचें रूप घेवन तुळशी म्हऱ्यांत आयलो. तिणेंय घोव समजून ताची सेवा केली. पूण रोखडेंच तिका जेन्ना कळ्ळें की, विष्णु तिच्या घोवाचें रूप घेवन आयला तेन्ना तिणें ताका पाशाणरूप जावपाचो

शाप दिलो. तेन्ना विष्णुन तिका सांगलें, हांव मेळचो देखून तुवें तप केलें. ताका लागून शंखचूडाच्या रूपान हांवे तुजेकडेन संबंद दवरलो. हाचेफुडें तुका दिव्य देह मेळटलो. तुज्या ह्या तापिल्ल्या शरिरांतल्यान गंडकी नांवाची न्हंय निर्माण जातली. तुज्या केंसांतल्यान एक झाड येतलें. ताकाय लोक तुळसच म्हण्टले आनी ताची पुजा करतले. तुवें म्हाका पाशाण जावपाचो शाप दिल्ल्यान हांव गंडकीचे देगेर साळीग्राम नांवाचो पाशाण जातलों. म्हजें प्रतीक म्हणून लोक हें पाशाण पुजतले आनी ताचेर तुळशीपानां घालतले. तशेंच शंखचूडाचो शंखाच्या रुपान म्हजे पुजेंत आस्पाव जातलो.

तुळशी महात्म्य - तुळशीचें फकत दर्शनय पापनाशक आसून तिची पुजा मोक्षदायक आसा. तुळस ही वृंदावनांत रावता. ती विष्णुक आवडटा. तुळशीच्या पानांबगर विष्णुचे पुजेक म्हत्व ना.

तुळशीलग्न : तुळशीसंबंदीत एक परब. ह्या दिसा विष्णुचें तुळशीवांगडा सांकेतीक पद्दतीन लग्न लायतात. हाचेविशीं लोक साहित्यांत कथा मेळटा ती अशी - एका गरीब ब्राह्मणाक तुळशी नांवाची काळी चली आशिल्ली. एका भविश्यकारान तिचेविशीं अशें भविश्य सांगलें की, तिका ब्राह्मण न्हवरो मेळचोना. तेन्ना बापायन तिका घरांतल्यान भायर घाली. ती थंयच्यान पंढरपूरांत येवन रावली. थंय तिचें आनी विठ्ठलाचें एकमेकांचेर प्रेम बसलें. रुक्मीणीक हें कळटकच ती तिचो मत्सर करूंक लागली. तें पळोवन तुळशीक वीट आयलो आनी ती सीतेवरवीं भुंयेंत गडप जाली. तेन्नाच विठोबा थंय आयलो. ताणें तिचे केंस धरून तिका वयर काडली. तेन्ना एक काळें झाड वयर आयलें. मानवी तुळशीक दिल्लें वचन विठोबान त्या झाडाकडेन लग्न लावन पुराय केलें. तेन्नाच्यान कार्तिक शुध्द दुवादशीक तुळशीचें लग्न लावपाची चाल सूरू जाली.

तुळशीलग्ना दिसा तुळशीचें वृंदावन आनी ताचे भोंवतणचो जागो झाडून पुसून निवळ करतात. भोवतणीं शेण सारोवन जमीन शुध्द करतात आनी रांगोळी घालतात. वृंदावन वेगवेगळ्या रंगांनी रंगयतात. सकाळींफुडें तुळशीक तेल हळद लायतात. उपरांत तिका अलंकार घालून नटयतात. तुळशीच्या वृंदावनांत शिवडी, जिन्याबडी, चिंचो, आंवाळे हांच्यो ताळयो दवरतात. रोजांच्यो माळो घालून वृंदावन सजयतात. उपरांत पुरयताक आनी आप्तइश्टांक आपोवन सगळ्यांचे उपस्थितींत तुळशीची षोडशोपचार पुजा करतात. ते पुजेचो संकल्प असो - विष्णुप्रबोधनार्थ राधा कार्तिक दामोदर प्रीत्यर्थ तुलशी विवाहाख्यं कर्म करिष्ये।

षोडशोपचार पुजा अभिशेकामेरेन पावतकच तुळशीक दुदाचें स्नान घालून तीनदां तुळशीक प्रदक्षिणा घालून विष्णूक 'जागो जा' अशी प्रार्थना करतात.

निवेद्य समर्पण जाले उपरांत, राधा स्वरुपी तुळस आनी कार्तिक दामोदर विष्णुरुपी बाळकृष्ण हाचें लग्न करतात. घरचो यजमान हातांत आंब्यापानां गुठलावन आनी फुलां गुंथून केल्ली माळ घेवन पाटार उबो रावता. तो आनी तुळस हांचे मदीं अंतरपाट धरतात. जमिल्ल्या लोकांक अक्षता वांट्टात. मंगलाश्टकां म्हणून जातकीच येजमान आपल्या हातांतली माळ तुळशीक अर्पण करता. बाळकृष्णाक तुळशीची माळ आनी तुळशीक फुलांची माळ घालतात. उपरांत आरती जातकच सगळ्यांक फोव, चिरमुल्यो, ऊंस अशी खिरापत वांट्टात. उपरांत सवायशीण बायलो तुळशीची होंट भरतात. तुळशीम्हऱ्यांत जोडवें पेटोवन सौभाग्याची याचना करतात.

तुळशीच्या लग्नाचो हो विधी कार्तिक शुध्द दुवादशीपसून कार्ति पुनवेमेरेन करपाची पद्दत आसा. ह्या चार तिथींनी उत्तरा, भाद्रपदा, रेव आनी आश्विनी नखेत्र जे तिथीक येता तो दीस तुळशीलग्नाक एकदम ब अशें शास्त्र सांगता.

- कों. वि. सं.

- माधव भुस्व

तुळाभार : तुळाभार हें उतर तुळा आनी भार ह्या दोन उतरांप तयार जालां. तुळा म्हळ्यार तागडी आनी भार म्हळ्यार वजन. तागडे एका दाल्यांत मनशाक बसोवप आनी दुसऱ्या दाल्यांत आंगवण के जिन्नस घालून त्या मनशाक जोखप. उपरांत त्या जिनसाचें दान क हाकाच तुळाभार अशें म्हण्टात.

गोंयांतल्या खुबशा देवळांनी तुळाभार करपाची चाल आसा. तुळा करप ही एके तरेची आंगवण. एकाद्रें भुरगें परतून - परतून दुयेंत जाल वा ताची जीतें उरपाची शक्यताय उणी आसल्यार ही आंगवण करत आनी देवळांत तुळाभार करून पावयतात.

तुळाभार करचे पयलीं देवळांतलो पुरयत ज्या मनशाचो तुळा करपाचो आसता, ताचेकडल्यान नवस पावोवपाचें उदक सोडटा अ गणेशपुजा करून घेता. देवळाच्या चौकार एक व्हड तागडी बांदतात तागडेच्या एका दाल्यांत आंगयल्ल्या मनशाक बसयतात आनी जे वस तुळा करपाची आंगवण केल्या ती वस्तू दुसऱ्या दाल्यांत घालतात. वस दालें व्यक्तीच्या दाल्यापरस सकयल येतकच थोडो वेळ तागडी त दवरतात. उपरांत त्या मनशाकडल्यान आंगवण पावयली म्हणून उ सोडटात. ते व्यक्तीक तागडेंतल्यान सकयल देंवोवन गाराणें घाल दुसऱ्या दाल्यांतल्या वस्तुचें पुरयत, सेवेकरी वांटप करून घेतात. मोलाची वस्त आसल्यार ती देवाच्या भांडारांत जमा करतात. चड क नाल्ल, साकर, तांदूळ, तीळ, लोखण ह्यो आंगवणीच्यो वस्तू आसतात वस्तून तुळाभार करपाची आंगवण केल्ली आसता ती ती वस्तू तुळाभा वापरतात.

देवळांनी तुळाभार करपाची जी पद्दत आसा, ती चड क 'तुलापुरूषदान' म्हणून जें दान सांगलां, ताचेवयल्यान सुरू जालें येता. तुलापूरूषदान हें सोळा महादानांतलें एक. भांगर, रुपें वा खंय वस्तू घेवन आपली तुळा करून घेवप आनी ते वस्तुचें दान करप, ह्या महादानाचें स्वरूप. देवळांनी जे तुळाभार करतात, ते पिडा निव करपाचे नदरेन आसात. पूण दुसऱ्यो कांय इत्सा पुराय करपाचे नद तुळाभार करपाची चाल आमच्या इतिहासांत दिसतां.

दरेका जल्मांत कृष्णूच आपलो घोव जावंचो म्हणून सत्यभ श्रीकृष्णाचो तुळाभार केल्लो. पयलींचे राजे, महाराजे आपलो तुळ करून घेवन तें द्रव्य ब्राह्मणांक वांट्टाले. शिवाजी महाराजाचो राज्याभि जाले उपरांत खूब दानर्धम केल्लो. तेन्ना ताची भांगराची तुळा व दानधर्म केल्लो. भारताच्या स्वांतत्र्याच्या झुजांत पयशांचे गरजेक ल रंगुनांत लोकांनी आपलें भांगर घालून नेताजी सुभाषचंद्र हाची तुळा के

कांय लोक आपले जिणेंत मेळिल्ल्या येसाची तोखणाय करून घे तुळाभार करून घेतात.

- डॉ. अनंत राम

ा भास : द्रवीड भाशा चोम्यांतली एक भास. ती कर्नाटक राज्याच्या ॅनरा ह्या दर्या देगेच्या वाठारांत आनी केरळच्या उत्तरेकडल्या रगोड तालुक्यांत उलयतात. १९८१ वर्साचे जनगणने प्रमाण तुळू ंकांची संख्या ११,५६,९५० आशिल्ली. हातूंतले कांय लोक ्टकांत, कांय केरळांत, महाराष्ट्रांत, तमीळनाडूंत आनी बाकीचे ्या हेर वाठारांनी पातळ्ळ्यात.

ादल्या तेंपार तुळू भास बरोवपाखातीर मल्याळम् लिपींतल्यान तयार तुळू लिपीचो उपेग जातालो. हालींच्या काळांत, म्हळ्यार सुमार वर्सांमदीं, ते सुवातेर कन्नड लिपीचो उपेग करतात.

वनिविचार - स्वर : अ, आ, इ, ई, ए (ऱ्हस्व आनी दीर्घ), उ, ऊ, ऱ्हस्व आनी दीर्घ), ॲं (ऱ्हस्व आनी दीर्घ).

यंजनां - क, ग, ङ्, च, ज, ञ; ट, ड, ण; त, द, न; प, ब, म; य, , ळ, व, श, ष, स, ह.

याकरण - नाम : तीन लिंगा आनी दोन वचनां आसात. कांय नामांचें चन जायना. विभक्ती आठ आसात आनी तांचे प्रत्यय अशे आसात-

विभक्ती	एकवचन	भोववचन
प्रथमा	शून्य, अ, ऊ, ए	रु, ळु, कुळु
द्वितीया	न, नु	रे, ळेणु
तृतीया	टा, डा,	लेडा
चतुर्थी	ग, क, गु, कु	रेग
पंचमी	डद, डदु	ळेडदु
षष्ठी	आ, ता, दा,	रे, ळे
सप्तमी	ट, ड, टु, डु	ळेडु
संबोधन	आ, ओ,	रे, ळे

सर्वनाम - सर्वनामां अशीं आसात -

	एकवचन	भोववचन
यलो पुरूश	एन 'हांव'	एंक्ळु 'आमी'
		नावु 'आपूण'
ुसरो पुरुश	इ 'तूं'	निंक्ळु 'तुमी'
	ईर, 'तूं' (आदरार्थी)	
तेसरो पुरूश (पयस)	पु. आये	आक्ळु
	स्त्री. आळ	
	आदरार्थी आर	
	न. आवु	आय्क्ळु
लागीं)	पु. उंब्ये	मूक्ळु (मनीस)
	स्त्री. उंबाळ	
	न. उंदु	उंदेक्ळु (सचेतन)
		नेक्ळु (अचेतन)

प्रस्नवाचक सर्वनामां - एर (पु. स्त्री.) आनी ओवु एकवचन - ओय्क्ळु, ववचन (न.) हीं आसात.

विशेशण - तुळू भाशेंत सिद्ध विशेशणां उणीं आसात. पूण नामाक पिनी आनी आदुप्पुनि लायल्यार हें उणेपण भरून येता. सिद्ध विशेशण ोसा 'नवो' पोसाकुंटु 'नवे कपडे'. साधित विशेशण - बेने 'वेदना' - ेउप्पु 'वेदनाकारक'. पंचमी उपरांत येवपी विशेशण तुळा आनी सप्तमी रांत येवपी विशेशण व्हडपण दाखयता.

क्रियापद - धातूचें रूप जशाकतशें वापरून वा ताका 'ला' हो प्रत्यय लावन आज्ञार्थाचें एकवचन मेळटा. अनेकवचनी 'ले' हो प्रत्यय लागता.

वर्तमान आनी भविश्य हो एकच काळ आसा. काट 'बांध' - ह्या धातूचीं ह्या काळाचीं रूपां अशीं -

	एकवचन	भोववचन
पयलो पुरूश	काट्वे	काट्वो
दुसरो पुरूश	काट्वा	काट्वार
तिसरो पुरूश	पु. काट्वे	काट्वेर
	स्त्रि. काट्वाळ	
	न. काट्टुणु	काट्वो

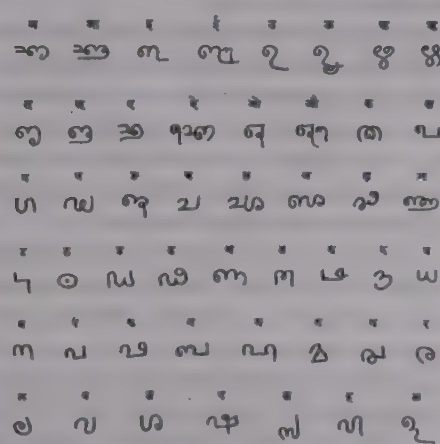
भूतकाळ, पूर्णभूतकाळ आदी काळ अशेच तरेचे प्रत्यय लागून जातात. नकारवाचक रूपां विशिश्ट प्रत्यय लागून जातात.

अव्यय - अव्ययांतय सिद्ध आनी साधित अशे प्रकार आसात - कोडे 'काल'; इनि 'आज'; पेट्टिगे 'रोखडें'; कुडा 'परत'; क्रियापदांक आनी नामांक अद, दाते हे प्रत्यय लावन साधित अव्ययां मेळटात. गुट्टु 'गुपित' - गुट्टुअद 'गुपचूप'; पोर्लु 'सोबीत' - पोर्लुअद 'सोबीत तरेन'.

वाक्यरचणूक - वाक्यरचणूक सादारणपणान हेर भाशां वरीच आसता. कांय उतरां आनी वाक्यां - सोन्ने 'शून्य'; ओंजी 'एक'; एराड 'दोन'; मूजि 'तीन'; नाल 'चार'; आय्न 'पाच'; आजि 'स'; एळ 'सात'; एण्मा 'आठ'; ओरम्बा 'णव'; पोत्तोंजि 'धा'.

कों. वि. सं. मं.

तुळू लिपी : एक दक्षिण भारतीय लिपी. तुळू लिपीची उत्पत्ती ग्रंथ लिपीपसून उत्पन्न जाल्ल्या मल्याळम् लिपीपसून जाली. हे लिपीचो संस्कृत ग्रंथलेखनाखातीर उपेग करताले. दक्षिण कॅनरा आनी मलबार ह्या वाठारांत हे लिपीचो प्रसार जालो.

तुळू वर्णमाळ

आठव्या - णवव्या शतमानाच्या सुमाराक हे लिपीचो प्रसार ह्या वाठारांत जालो आसुंये, अशें जाणकाराचें मत आसा. अस्तंतेकडले ग्रंथ लिपीक

तूप

'चोळग्रंथ' लिपी म्हण्टाले. फुडें हे लिपींत बदल जायत गेलो आनी तिचें तुळू लिपींत रुपांतर जालें. सोळाव्या शतमानामेरेन तुळू आनी मल्याळम लिपी एकच आशिल्ल्यो.

सद्याचे तुळू लिपींत आनी पुर्विल्ले तुळू लिपींत व्हडलोसो फरक मेळना. पंदराव्या - सोळाव्या शतमानासावन तुळू लिपींतलीं हातबरपां मेळटात. मलबारांतलीं हातबरपां वांकडी - तिकडीं बरयल्लीं मेळटात. ह्या हातबरपांचे लिपीक 'आर्य एलत्तु' अशें नांव आशिल्लें. दक्षिण कॅनरांतलीं हातबरपां मात खूब सुंदर आसात. तुळू ही निकतीच वयर सरपी भास आशिल्ल्यान तिचें व्हड साहित्य आजून निर्माण जावंकना. पंदराव्या शतमानांतल्या अळूप राजा कुलशेखर चवथो आळुपेंद्र हाचे शिलालेख तुळू भाशेंत आनी मल्याळम् लिपींत आसात.

- कों. वि. सं. मं.

तूप : लोणी कडयतकच तातूंतलो उदकाचो अंश वचून उरता तो पदार्थ. दुदापसून केल्ल्या हेर खंयच्याय पदार्थापरस तूप चड दीस बरे स्थितींत उरता. म्हणून उश्ण कटिबंधांतल्या देशांत लोणयापरस तुपाचोच वापर चड करतात.

पयलीं दुदाचें धंय करून धंय कचकचावन लोणी काडटात आनी लोणी कडोवन तूप करतात. तूप कडोवपाक सुमार ८०° ते १२५° सॅ. मेरेन तापमान लागता. ११५° सॅ. परस चड तापमानाचेर कडयल्ल्या तुपाक करपट वास येता. अशा प्रकारचें तूप भारतांत कांय थरावीक वाठारांनी वापरतात. १२०° सॅ. तापमान दवरून थोडो वेळ लोणी कडयल्यार तुपांतलें कॅरोटीन आनी 'अ' जीवनसत्व नश्ट जायना आनी तूप रवाळ (खरखरीत) जाता. मंदाग्नीचेर लोणी कडयता आसतना वयर उबिल्लो चिखोल काडून उडयतात. बोमाडे येवपाचे थांबतकच तशेंच एक तरेचो वास येवंक लागतकच आयदन सकयल दवरतात. तुपाचेर तरंगपी पदार्थ तळाक बसतकच तूप निवळून घेतात.

थरावीक बाजारपेठेंत थरावीक प्रकारचें तूप खपता. देखून वेगवेगळे कडच्यान आयिल्लें अर्धा कढाच्या तुपाचेर शुद्धिकरण कारखान्यांत प्रक्रिया करची पडटा. तूप निवळपाक दोन तीन वरां लागतात. ताचें तापमान ६०° सॅ. जातकच तें डब्यांत भरतात. बरें रवाळ तूप जावपाखातीर हे डबे हालूंक दिनात. ४०° सॅ. तापमानाक डब्याच्या कडांनी तुपाचो रवो (खरखरीत) जावंक लागता. उत्तर प्रदेशांत हाथरस गांवांत रवो (खरखरीत) नाशिल्लें आनी दिसपाक मेणाभशेन आशिल्लें तूप तयार करतात.

घरगुती तूप कडयतना तातूंत हळदीचीं पानां घालतात. हालींहालीं अशें दिसून आयलां की दालचीनी, हळद, लवंग, मिरी, जायफळ वा सूंठ हातूंत विरगळपी प्रतिऑक्सिडीकारक पदार्थ आसतात. ताचे लागून तुपाची रूच इबाडना आनी तें चड दीस तिगूंक शकता.

रवाळपण, रंग, स्वरूप हांचो तुपाच्या मोलाचेर परिणाम जाता. गायचें तूप हळदुवें जाल्यार म्हशीचें तूप धवें आसता आनी ताका लेव पाचवी सया मारता. रुचीवयल्यानय तुपाचें मोल थारायतात. म्हशीच्या तुपाक महाराष्ट्र, गुजरात, कर्नाटक, मध्यप्रदेश, पंजाब हरयाना आनी उत्तर प्रदेशांत मागणी आसा. बंगाल, तमीळनाडू, राजस्थानांत गायच्या तुपाक मागणी आसा. बोकडेच्या तुपाक एकेतरेचो वास येता. बोकडी - मेंढ्याचें तूप बाजारांत विकूंक येना. गुजरातांतल्या मेहसाणां जिल्ह्यांत हळदुवें तूप वा बोकडेचें दूद ह्या वेपारी नांवांन वळखतात, तें तूप तयार जाता. तें तू गाय, म्हस, बोकडी आनी मेंढरी हांच्या तुपाची भरसण आसता. त्या तुपा गोडशें करपाक उपेग जाता.

लोणी कडयतकच आयदनाच्या तळाक तांबसो पदार्थ उरता ताका म म्हण्टात. तातूंत उदक १०.१२%, वसो १८.३०% आनी दुदांतले हेर घ पदार्थ ५५.७०% आसतात. मिठाईखातीर तिचो उपेग करतात. प्र प्रत्यक्षांत ती मनशान खावपाक योग्य नासता. ती परती शुद्ध केल्या तिच्यांतलो तुपाचो अंश काडून ती शाबूनिर्मिती खातीर वा जनावरांचें खा म्हणून उपेगी पडटा.

खार सायेच्या लोणयाचें तूप करचे आदीं खारसाण काडून उडयता आनी मागीर तें कडयतात. खाऱ्या लोणयाचें तूप म्हारग पडटा देखून च करून सायच एकदम कडयतात. बिहारांतल्या मोंघीर आनी दरभ जिल्ह्यांनी हे पद्धतीन लोणी कडयतात. गोड सायेपसून केल्ल्या तुपाक दे लोणयापसून कडयल्ल्या तुपाभाशेन विशिश्ट रूच येना देखून साय विरजण लायतात. तेच खातीर धंयापसून लोणी वेगळें जावपाक आद मेळटा आनी तुपूय बरें जाता. सायेचें एकदम तूप करपाचीय एक प टांगानिकांत आसा.

भारत सरकाराच्या १९५४ च्या 'प्रिवॅन्शन ऑफ फूड ॲडल्टरेश रूल्स' ह्या कायद्या प्रमाण तुपांत सादारणपणान उदक ०.३% आ वसाम्लां ३.०% हाचेपरस चड आसूंक जायना. तुपाचो उपेग चड जेवणा खाणाखातीर आनी विशेश करून मिठाय करपा खातीर करता शुध्द तुपांत 'ए', 'डी' आनी 'इ' हीं जिवनसत्वां आसतात. तुपाचे जाय वखदी उपेग आसात. तुपाक धर्मीक म्हत्वय आसा. होम हवन सारकिल्ल धर्मीक कार्यांनी तुपाचो वापर करप जाता. देवा मुखार तुपान भिजि वातीचे दिवे लावपाची खाशेली आंगवण करप जाता. वनस्पती पासून तय केल्ल्या थरावीक तरेच्या तेलाचो रंग, दाटाय आनी कांय प्रमाणांत गुण तुपासारके आसता. जनावरांच्या दुदापसून तयार जावपी तुपाचें प्रम उणें जाल्ल्यान आनी ताचें मोलय चड आशिल्ल्यान जेवणा - खाणाखात खऱ्या तुपाच्या जाग्यार वनस्पतीच्या तूप सदृशी तेलाचो वापर करप जा गांवगिऱ्या वाठारांनी ह्या वनस्पती तेलाक, तूप आनी दुदापसून जाव तुपाक गांवठी तूप म्हण्टात.

आयुर्वेदीक साहित्यांत तुपाविशीं म्हायती मेळटा ती अशी - वेगवेग द्रव्यांच्या संस्कारान हजारांनी कर्मां करपी एक द्रव्य. तूप हें गोड, श शीत, थंड, अग्नीदीपक, कफवर्धक, वातपित्तशामक आसून शुक्रधातू अ दोळे हांकां हिताचें. तेज आवाज, याद, रूप, तरणेंपण, शक्त, ज वाडोवपी, मानसिक दोश निवळावपी आनी शरीर स्निग्ध करपी. त शरिराक हिताचें म्हणून दर दिसा घेवपासारकें हें द्रव्य.

- कों. वि. सं.

तूर : (हिंदी : तुअर, अरहर दाल; गुजराती : तुवेरो, डांगरी; कन : तुवरी; संस्कृतः तुवरिका, तुवरी, आढकी; इंग्लीश : पीजन पी, क पी; लॅटीन : कजानस कजान; कन्नड : इंडिकस. कूळ : लेग्युमिनो उपकूळ पॅपिलिऑनेटी).

हें झाड सादारण १.२ ते ३ मी. उंचायेचें, वर्सभर वा चड वर्सां जग सांगांचें झाड. ताचीं संयुक्त पानां तिनदळी आसून दळां लांबट तोंक

गाड पाचवीं आसून पानां सकयलेवटेन धवसार आनी ल्हाळ ात. फुलां हळदुवीं आसून ऑक्टोबर, डिसेंबर मेरेन तांचो भार ा. सांग ३.८५, १.२ सेंमी. वाटकुळी - चेपटी आसता.

यो ३-५ टणक, गुळगुळीत, वाटकुळसार हळदुव्यो वा धव्यो ात. ह्या झाडाचीं पाळां सरळ जमनींत सकयल वतात. तांची लांबाय .५ मी. आसता आनी मुखेल पाळाक आनीक ल्हान पाळां येतात. सादारणपणान १ - १.५ मी. उंच आसता. ताका कडांनी खांदयो झोपावरी झाड तयार जाता. ह्या पिकाच्या मुळाचेर नायट्रोजनयुक्त आशिल्ल्यान तशेंच मुळां जमनींत खोल वतात देखून जमीन सुदारपा ह्या पिकाचो उपेग करतात.

च्या मूळ स्थानाविशीं निश्चीत म्हायती मेळना, पूण ताचो उगम का खंडांत जालो अशें मानतात. चरकसंहिता (दुसरें शतमान) आनी संहिता (तिसरें शतमान) हातूंत तुरीचो उल्लेख आढकी ह्या नांवान ा. तुवरी ह्या धान्याचो उल्लेख 'मदनविनोद निघंटूत' केल्लो मेळटा. यल्यान हें धान्य मुळचें भारतीय आसुंये अशेंच म्हण्टात.

ा पिकाची लागवड आफ्रिका, अमेरिका, ऑस्ट्रेलिया, हवाई, इस्ट वेस्ट इंडिज जुंवे, भारत आनी उश्ण कटिबंधांतल्या चडशा सगळ्या ी करतात.

ारतांत हरभऱ्या फाटोफाट ह्या कडुणाचो नंबर लागता. तें चड ा उत्तरप्रदेश, मध्यप्रदेश, बिहार, आंध्रप्रदेश, गुजरात, महाराष्ट्र आनी नाडू ह्या राज्यांनी सादारणपणान मिश्रपीक म्हणून घेतात. देशांतल्या णाच्या सगळ्या पिकांचो विचार केल्यार तुरीचो वाठार १०% वयर ा सगळ्या कड्डणांच्या उत्पादनांत तुरीचें सुमार १३% वयर दन जाता.

ुरीच्यो बी. एन.-१, पूसा अगेती, टी-२१, सी ११, पी. टी. ३०१, , बी. डी. एन-२ ह्यो मुखेल जाती आसात.

ूर हें भोववर्सुकी पीक आसा तरी वर्सुकी पीक म्हणुनूय ताची लागवड . हें एकोडें म्हणून वा हेर पिकां वांगडा मिश्र पीक म्हणून घेवं येता. ण प्रदेशांतलें पीक आसून ताका सुकें आनी दमट हवामान लागता. मध्यम ते भारी जमीन लागता. हें मिश्र पीक आसल्यार ताका वेगळी णी करची पडना. पूण एकोडें पीक आसल्यार ताका एकदां नांगरणी न दोनदां कोळपणी करची पडटा. जून - जुलय म्हयन्यांनी ह्या पिकाची ी करतात. हॅक्टरी १२-१५ किलो बीं लागता. दोन ओळींनी ५० - सेंमी. आनी दोन रोपांमदीं २५ ते ३० सेंमी. सुवात दवरतात. एका ार १-२ रोपां लायतात. हें मिक्स पीक म्हणून रोयल्यार मुखेल ्या ४-१० ओळींफाटल्यान तुरीची एक ओळ लायतात. मुखेल पीक टकच जमीन नांगरून तुरीक वाडपाक चालना दितात. बीं पेरपा आदीं रायझोबियम जिवाणू संवर्धक लावचें. हॅक्टरी १२ गाडे शेणखत जावं स्ट, तशेंच २५ किलो नत्र आनी ५० - ७५ किलो स्फुरद दिवचें. ुकोडें पीक आसल्यार हॅक्टरी १५०० ते १८०० किलो आनी मिश्र आसल्यार २०० ते ८०० किलो तुरीचें उत्पन्न येता. तुरीचो उपेग करून जेवणांत वापरतात. हरव्यो सांगो भाजये खातीर, हरवीं पानां झाडाचो पाचवो भाग गोरवांची खावड वा सावळेचें सारें म्हणून ांत हाडटात. सांगांचें कल्ल आनी फुटिल्ल्या दाण्याचो उरिल्लो भाग ांची खावड म्हणून वापरतात. झाडाचीं ताडां पांटले करपाक तशेंच शिवपाक उपेगांत हाडटात.

तुरीक सांगो पोखरपी कीड, सांगावयलो मूस, पानां खावपी कीड ह्यो मुखेल किडी लागतात. तांचेर ७५० मि. ली. एण्डोसल्फेट ३५% ५०० लि. उदकांत घालून एक हॅक्टर सुवातेर फवारचें. मर होय एक मुखेल रोग तुरीक लागता. ताचेर उपाय म्हणून मर रोगाक प्रतिकार करपी सी -११ ही जात लावंची.

तुरींत भरपूर अन्नघटक आसतात. प्रथिनां २४.१%, फेट १.७०%, कार्बोहायड्रेट ६२.९०%, खनिजां दर १०० ग्रामाक, कॅल्शियम १२९ मिग्रॅ, लोखण ५.८० मिग्रॅ, फॉस्फरस २८८ मिग्रॅ, जीवनसत्व दर १०० ग्रामाक बी १ - ०.५० मिग्रॅ, बी २ - ०.१४ मिग्रॅ आनी निओसीन २.३ मिग्रॅ.

तुरीचीं पाळां जमनींत पोंदा वतात देखून जमनीपोंदाची खावड तें झाड खाता. तशेंच तूर हें सांगो दिवपी झाड आशिल्ल्यान ताच्या पाळांक गांठी आसतात. ह्यो गांठी हवेंतलें नत्र घेवन जमनींत सांठोवन दवरतात. देखून ल्हान पाळांचो पिकावळी उपरांत फेरपालट पीक म्हणून तुरीचें पीक घेतात.

- यादवेंद्र देसाय

तूळ : भारतीय राशीचक्रांतली सातवी रास. चित्रा नक्षत्राचे २, स्वाती आनी विशाखा नक्षत्राचे ३ चरण हे राशींत येतात. हे निरयन (संतापचलन मतींत घेनासतना) राशींत सूर्य, १७ ऑक्टोबर ते १६ नोव्हेंबर ह्या काळांत आसता. पयलीं ह्या वाठाराच्या तारकासमुहांत शरत् संपात बिंदू (Meeting Point) आशिल्लो. सूर्य आसतना हांगा दीस आनी रात समसमान आसतात. ताका लागून तूळ (तागडी) हें नांव पडलां आसूं येता. आतां संपात, कन्या राशींत आसा. चीनी ज्योतिशशास्त्रांत तूळ राशीचो संबंद प्रशासनाकडेन जोडला. फलज्योतिशाचे नदरेन हे राशीचो स्वामी शुक्र आसून शनी उच्च आसता. ह्या तारकासमुहाचे शिमेचेर कन्या, वृक, वृश्चिक, भुजंगधारी आनी भुजंग अशें तारकासमूह येतात. हातूंतलो झुबेन एल् गेनुबी हो आल्फा तारो, विशाखा नक्षत्रांतलो मुखेल तारो आनी तो बरोबर क्रांतीवृत्ताचेर येता. हो तारकायुग्म आसा. बिटा म्हळ्यार झुबेन एल् शमाली आनी डॅल्टा हे तारे रुपविकारी (Variable Stars) आसात. हो समूह म्हयन्याचे सुर्वेक मध्यानराती याम्योत्तर वृत्ताचेर येता. तागडी हें हे राशीचें चिन्न.

- कों. वि. सं. मं.

तृतीया : पूर्ण चंद्र बिंबाच्या पंदराव्या वांट्याक तीथ अशें म्हण्टात आनी तिसऱ्या वांट्याक तृतीया. म्हणटकच चंद्रमासांत शुक्ल पक्षांतली तृतीया आनी कृष्ण पक्षांतली तृतीया अशो दोन तृतीया आसतात. हेमाद्रीन तृतीयेचें अशें वर्णन केलां-

तृतीया वृषगा गौरी शूलपात्रधरा मता ।

अर्थ - तृतीया ही बैलाचेर बशिल्ली, गोरी आनी शूळ तशेंच पात्र धारण करपी आसा.

तृतीयेच्या दिसा जल्माक आयिल्लें भुरगें गुणेस्त, परोपकारी, खरें

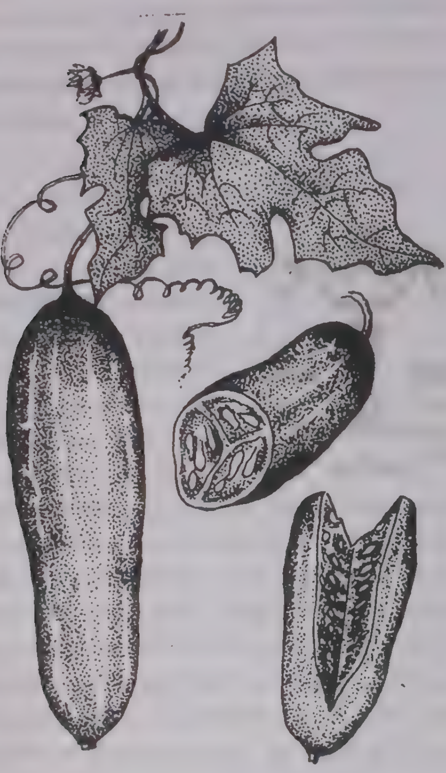
उलोवपी आनी विद्याव्यासंगी आसता अशें कोष्ठीप्रदीपांत म्हळां.

कोंकणींत हे तिथीक तय म्हण्टात.

– कों. वि. सं. मं.

तेंडलें : (मराठी : तोंडले; हिंदी : कांदुरी; गुजराती : घौब, गलेडू; कन्नड : तोंडलेकाई, तोंडलेबळ्ळी; संस्कृत : बिंबा, पीलुपर्णी, तुंडी; इंग्लीश : आयव्ही गोर्ड; लॅटीन : कॉक्सिनिया इंडीका, सिफॅलँड्रा इंडीका; कूळ : कुकर्बिटेसी).

बरींच वर्सां जगपी एक वखदी वेल. हिचो प्रसार भारत, श्रीलंका, मलेशिया आनी आफ्रिकेंतल्या उश्ण वाठारांत आसा. बागो, शेतां आनी

पोरसांनी ही वाल लावन फुडें दर वर्सा तिचीं फळां मेळोवं येतात. रानांतय ही वाल जाता. पूण तिचीं फळां कोडू आसतात. ही वाल माटवाचेर चडयतात. फुलां एकलिंगी, एकदुकीं, धवीं वा हळदुवीं, घांटीवरी आसून ऑगस्ट ते सप्टेंबर म्हयन्यांत येतात.

फळां २.५ ते ५ सेंमी. लांब आनी १.५ ते २.५ सेंमी. जाडायेचीं, लांबट, दोनय वटांतलीं तोंकां अशीर आसतात. तरणीं आसतना हीं फळां पाचवीं आसून तांचेर धव्यो उब्यो ओळी आसतात. ह्या फळांत हळदुव्यो, चेपट्यो आनी लांबट अश्यो जायत्यो बियो आसतात. फळांपसून भाजी करतात. तातूंत जीवनसत्वां आसतात. मुळाची साल सारक आसता. कातीच्या रोगाक भायल्यान हीं पानां वांटून लायतात.

– कों. वि. सं. मं.

तेंडुलकार, काशीनाथ शाणू प्रभू : (जल्म : ६ जून १९३६ वेळगें - दिवचल).

सुटकेझुजारी. ताणें हायस्कूल मेरेनचें शिक्षण मराठी आनी इंग्लिशींतल्या घेतलें. १९४६ – ५६ ह्या काळांत तो 'नॅशनल कॉंग्रेस गोवा' हे संघटनेच वांगडी आशिल्लो. उपरांत तो 'आझाद गोमंतक दल', संघटनेचो वांगड जालो. १९४२ त ताणें नाना पाटील हाच्या फुडारपणाखाल भारती सुटके चळवळींत वांटो घेतलो.

नोव्हेंबर १९४२ त बेळगांवां ताका पोलीसांनी धरलो आनी हिंदुल बंदखणींत णव म्हयने दवरलो. १९४६ वर्सासावन ताणें गोंयचे सुट चळवळींत वावर करूंक सुरवात केली. तेन्ना ताका परतून पोलीसां धरलो, खूब मार दिलो आनी बंदखणींत दवरलो. गांवांनी शिक्षणी उदरगत जावंची म्हणुनूय तो वावर करतालो. गोंयचे सुटके उपरांत कॉंग्रे कमिटीचो सचीव म्हणून तो वावर करतालो. तेभायर तो भारती कम्युनीस्ट पक्षाचो गोंय फांट्याचो सचीव आशिल्लो. १९७२ त भार सरकारान ताम्रपत्र दिवन ताचो भोवमान केलो. १८ जून १९८२ ह्या दि गोंय सरकारान ताचो भोवमान केलो.

– कों. वि. सं.

तेंडुलकार, विजय : (जल्म : ६ जानेवारी १९२८, मुंबय).

नामनेचो लेखक, वृत्तपत्र वेवसायी, अखील भारतीय किर्ती नाटककार. ताणें मुंबय, पुणें आनी कोल्हापुराक शिक्षण घेत भुरगेपणांतच ताचेर घरांतल्या साहित्यप्रेमी वातावरणाचे संस्कार जा बापायच्या पुस्तकांच्या दुकानांत बसून मुद्रितां तपासतनाच साहि आत्मसात करपाचे आनी बरपाचे धडे ताका मेळ्ळे. १९५७ मेरेन पुण्यांत आशिल्लो. फुडें १९६६ पसून तो मुंबय स्थायीक जा दिसाळ्यांखातीर बरप करप आनी संपादन करप हें ताचें सु उपजिविकेचे मुखेल साधन आशिल्लें.

सुर्वेक ताणें उन्हे (१९७१), रातराणी (१९७१), फुगे साबण (१९७४), ह्या सारके स्फुट ललितनिबंधाझेले उजवाडाक हाड काचपात्रे (१९५८), द्वंद (१९६१), मेषपात्रे (१९६५), फुलपार (१९७०) आदी कांय लघुकथाय ताणें बरयल्यो.

१९५५ वर्सा सावन ताणें नाट्यलेखन सुरू केलें. सुर्वेक 'रात्र' एकांकिका बरोवन ताणें आपल्या नाट्यलेखनाक सुरवात केली. ' आणि इतर एकांकिका' हो ताचो पयलो एकांकिका झेलो (१९५ उपरांत ताणें अजगर आणि गंधर्व (१९६६), भेकड आणि इतर एकांकि (१९६९) हे एकांकीझेले आनी पाटलाच्या पोरीचे लगीन (१९६ चिमणा बांधतो बंगला (१९६६), चांभारचौकशीचे नाटक (१९७ मुलांसाठी तीन नाटीका (१९७३) आदी कांय बालनाट्यां बरो उजवाडाक हाडलीं. हाचेभायर ताणें विल्यम्स हाच्या स्ट्रीट कार डिझायर चो 'वासनाचक्र', मोहन राकेश हाच्या आधे अधुरे, गिरीश का हाच्या तुघलकचो ताणें मराठी अणकार केलो. ताणें बरयल्ल्या साम निशांत आनी शांतता ह्या बोलपटांच्या कथांक इनामां मेळ्ळ्यांत.

ताचें पयलें नाटक 'श्रीमंत' (१९५५) हाका खुबूच नामना मेळ उपरांत माणूस नावाचे बेट (१९५६), मधल्या भिंती (१९५८), चिमप घर होतं मेणाचं (१९६०), मी जिंकलो – मी हरलो (१९६३), कावळ्य

(१९६४), सरी ग सरी (१९६४), एक हट्टी मुलगी (१९६७) हीं ां रंगमाचयेर हाडलीं. १९६८ त ताणें 'शांतता कोर्ट चालू आहे' हें रंगमाचयेर हाडून राष्ट्रीय पावंड्यार नामना मेळयली. ह्या ाक कमलादेवी चट्टोपाध्याय इनाम मेळ्ळें आनी भारतीय भाशांनी अणकारूय जाले.

ाचे उपरांत ताणें - अशी पाखरे येती (१९७०), गिधाडे (१९७१), राम बाइंडर (१९७२), घाशीराम कोतवाल (१९७३), दंबद्वीपचा ला (१९७४), भल्याकाका (१९७४) आनी बेबी (१९७६) हीं ां बरयलीं. ताणें सुमार विसांवयर नाटकां बरयल्यांत.

ंडुलकार हो मुळांत वास्तववादी परंपरेचो नाटककार. प्रसंगाप्रमाण बरपावळींत ताणें कल्पनारम्यतेचो वापर केल्लो दिसता. पूण तातूंत वास्तवतेचें दर्शन घडटा. सामान्य लोक धवाडे नोकरेचो वर्ग आनी दुबळे लोक हाचीं सुखदुख्खां ताणें आपले साहित्यकृतींत रल्यांत. दीसपट्टे जिणेंतल्यो जिव्यो घडणुको आपल्या असामान्य ांत माचयेर उब्यो करप हें ताच्या नाट्य लेखनाचें मर्म. ताच्या ांनी मनीस जिणेंतली क्रुरताय, विकृती, कुरुपताय हाचें दर्शन . तातूंत काव्य आनी कारुण्य हांच्यो छटा दिसून येतात. आपल्या ावरवीं तो बरपावळींत नवे नवे प्रयोग करीत आसता.

भारतीय समाजांतलो हिंसाचार ह्या विशयावयल्यान संशोधनाखातीर नेहरू अभ्यासवृत्ती दिल्या. तेभायर ताका जायतीं हेर इनामां ्यात

- कों. वि. सं. मं.

बहादूर : (जल्म : १६२१, अमृतसर - पंजाब; मरण : ११ बर १६७५, दिल्ली).

शिखांचो णववो गुरू. शिखांचो सवो गुरू हरगोविंद हाचो तो सगळ्यांत टो पूत. शिखांचो धावो गुरू गोविंदसिंग हाचो बापूय. ताचे आवयचें नानकी. ताचें मूळ नांव त्यागमल अशें आसलें. तो व्हड जातकच ाद बहादूर जातलो आनी धर्माचे बाबतींत व्हड काम करतलो अशें ा बापायन भविश्य सांगून दवरिल्लें. ताचे वयल्यान फुडें ताचें नांव हादूर जालें.

तो सुंदर, हुशार आनी विद्वान आशिल्लो. पिरायेच्या आठव्या वर्सा रपूरच्या लालचंदजी खत्री हाची चली गुजरी हिचेकडेन ताचें लग्न . बापायच्या मरणाउपरांत तो बकाला ह्या गांवांत वचून विरक्त जिवीत पाक लागलो.

शिखांचो आठवो गुरू हरकिशन हाच्या मरणाउपरांत १६६४ त हादूर हाका णववो गुरू म्हणून गादयेर बसयलो. पूण ताचो भाव मल आनी पोरण्या मसंदांनी (धर्मप्रचारकांनी) हे गादयेखातीर संघर्श केलो. उपरांत तेगबहादूर कांय दीस बकाला हांगा रावन अमृतसराक . थय वतकच ताका कळ्ळें, शीख मसंदांनी थंयच्या हरीमंदिराचो ताबो ला आनी थंय नाका आशिल्लो भ्रश्टाचार चालू आसा. पूण तो तांकां बंदा हाडूंक शकलोना.

उपरात तेगबहादूर आपल्या बापायच्या गांवांत किरतपुसाक गेलो. य ताका मसंदांनी आनी भावांनी खूब त्रास दिलो. तेन्ना ताणें णाखातीर शिवालीक पर्वतमाळेंत एका नगराची वसणूक केली आनी थंय आपली गादी स्थापून तो धर्मप्रचार करपाखातीर भोंवडी करूंक लागलो. हें नगर आनंदपूर ह्या नांवान शिखांचें नामनेचें आनी पवित्र थळ जालें. पाटणाक ताची बायल बाळंत जावन ताका चलो जाल्ल्याची खबर ताका आसामांत कळ्ळी. होच भुरगो शिखांचो धावो आनी निमाणो गुरू गोविंदसिंग.

तेगबहादुरान आसाम ते काश्मीरमेरेन आपल्या धर्माचो प्रसार करून जायत्या हिंदूंक आनी मुसलमानांक शीख धर्माची दिक्षा दिली. ताची ही करणी औरंगजेबाक आवडली ना. ताणें काश्मीरच्या सुभेदाराक थंयच्या सगळ्या हिंदूंक मुसलमान करपाचो आदेश दिलो. अशा वेळार तेगबहादुरान हिंदूंचें फुडारपण केलें. तेन्ना औरंगजेबान ताका आग्राक धरलो आनी दिल्लीक हाडून चांदनी चौकांत ताचो शिरच्छेद केलो. तेन्ना जैना नांवाच्या एका भंग्यान ताची गोमटी उबारून आनंदपूराक हाडली. तेगबहादुराक मारिल्लो त्या जाग्याची 'सीसगंज गुरूद्वारा' म्हणून नामना आसून तें पवित्र मानतात. तेगबहादुराच्या ह्या आत्मबलिदानान पुराय पंजाब खुबळ्ळो. आपलो धर्म आनी स्वाभिमान हांची राखण करपाक जायते शीख तरनाटे फुडें आयले. तेगबहादूर धीरवान आनी हुशार आशिल्लो. पूण तो दयाळू आशिल्लो.

तेगबहादुरान तरेतरेच्या विशयांचेर ११६ पदां रचल्यांत. हीं पदां फुडें गुरु गोविंदसिंगान 'ग्रंथसाहिबात' आस्पावन घेतल्यांत.

- कों. वि. सं. मं.

तेजी : तेजी हो शब्द 'तेजस' ह्या संस्कृत शब्दावयल्यान आयला. तेजस म्हळ्यार प्रखरताय. अर्थीक नदरेन तेजी म्हळ्यार म्हालाच्या वेपारी दरांत जाल्ली जलद वाड आनी हाका अनुसरून वेपारी घडणुको आनी घडामोडी हांच्यांत जाणवपासारकी जाल्ली वाड. अर्थीक क्षेत्रांत म्हालाच्या उत्पादनांत झपाट्यान वाड जावपी काळ आनी हाका लागून उणी जावपी बेकारी आनी उणे जावपी म्हालाचे दर ह्या काळाकूय तेजी म्हण्टात.

एकुणिसाव्या शेंकड्यासावन आनी दुसऱ्या म्हाझुजाचे पयलीं हे चड - उतार वा तेजी - मंदी एका थरावीक अंतरान म्हळ्यार सात-आठ वर्सांनी येताली.

शॅर बाजारांतली तेजी - ज्या वेळार शॅर बाजारांत शॅरांची मागणी वाडटा आनी विक्रेक आशिल्ल्या शॅरांचो उणाव भासता, तेन्ना शॅरांचे दरेंत कल्पनेभायली वाड जाता. हाकाच शॅर मार्केटांतली तेजी म्हण्टात.

फेब्रुवारी १९९२ वर्सा मुंबयच्या स्टॉक मार्केटांत शॅर बाजारांतली इतिहासीक तेजी जाली. मुंबयच्या शॅर बाजारांत दर ५ ते ७ वर्सांनी तेजी येता. पूण १९९२ वर्सा आयिल्ली ही तेजी कृत्रीम तरेन तयार केल्ली आशिल्ली.

मार्केटांत कांय थरावीक कंपन्यांचे शॅर्स व्हड प्रमाणांत विकते घेवन, मार्केटांत तांची बोली सामकी उणी करप. हाका लागून त्या शेरांचे दर वयर वतात. ही प्रक्रिया जेन्ना मोठ्या प्रमाणांत जाता, तेन्ना सगळो शॅर बाजार वयर येता. जर एकेच कंपनीविशीं अशी गजाल घडली जाल्यार ते कंपनीचे शॅर्स तेजींत आसात अशें म्हण्टात. चड करून आपलो नवो इश्यू बाजारांत येतना आपल्या दलालांचे वतीन ही प्रक्रिया घडोवन हाडपी कंपनी आमकां मुंबयच्या स्टॉक मार्केटांत पळोवंक मेळटा.

- दिनेश रा. मणेरकार

तेनसिंग, शेरपा : (जल्म : १९१४, थामी सोला खुंबू, नेपाळ).

पयलो एव्हरॅस्ट जैतीवंत. 'घांग ला' ह्या शेरपा कुटुंबांत ते त्या - चू चे यात्रेक वता आसतना तेनसिंगचो जल्म जालो. तेनसिंग हाचो अर्थ धर्माचो गिरेस्त, सुदैवी अनुयायी असो जाता. हें नांव ताका एका लामान दवरलें. ताचें मूळ नांव नामग्याल वांगडी. थामी हांगा हेर भुरग्यांवांगडा शेतकाम करीत ताचें भुरगेपण गेलें. हेर शेरपांप्रमाणच आपणेंय गिर्यारोहणांत नांव मेळोवचें अशें ताका सदांच दिसतालें. दार्जिलिंगाक वचून लग्न जावन थंय तो स्थायीक जालो.

१९३५ त एरिक शिप्टनचे एव्हरॅस्ट मोहिमेंत वजीं घेवन वचपाची संद ताका मेळ्ळी. 'नॉर्थ कॉल' मेरेन तो सहज गेलो आनी एक उमेदी तरनाटो शेरपा म्हणून ताणें नांव मेळयलें. १९३६ त रटलजचे आनी १९३८ त टिलमनचे एव्हरॅस्ट मोहिमेंतय ताचो आस्पाव जालो. त्याच वर्सा धीटपण, निश्ठा, हुशारी हे खातीर हिमालयन क्लबान दवरिल्लो टायगर हो भोवमानाचो किताब ताका मेळ्ळो. उपरांत तो चित्रळांत तिरिचमिरचे मोहिमेचेर गेलो. दुसऱ्या म्हाझुजाच्या काळांत तो थंय अधिकाऱ्यांचे रांदचेकुडींत काम करतालो. थंय तो बर्फावयल्यान निसरपाचें– स्किईंगचें कसब शिकलो. १९४४ त बायल भायर पडटकच तो दार्जिलिंगाक परत आयलो. तो आंग लाहमू हिचेकडेन दुसरे खेपे लग्न जालो.

तेनसिंगची गरीबी आनी कश्टी जिवीत तशेंच आशिल्लें. १९४६ त तेनसिंगान बंरपूंछ आनी सिक्कीमांतल्या झेमू हिमनदी ह्यो मोहिमो केल्यो. १९४७ त तेनसिंगान आंद्रे रॉकच्या 'स्विस गढवाल' मोहिमेंत वांटो घेवन ६,९४० मी. उंचायेचें केदारनाथ शिखर पार केलें. तेनसिंग आतां शेरपांचो सरदार आशिल्लो. ताणें कांचनजंघा, नेपाळ, हिमालय, बंदरपूंछ, काराकोरम आनी नंदादेवी हांच्या मोहिमांनी वांटो घेतलो. १९५१ चे नंदादेवी फ्रेंच मोहिमेंत ताणें नंदादेवीचें उदेंत शिखर सर केलें.

तेनसिंगान १९५२ त परत एव्हरॅस्टच्या वसंतांतल्या आनी शरदांतल्या स्विस मोहिमांनी वांटो घेतलो. शेरपांचो सरदार म्हणून ताची मागणी वाडत आशिल्ली. २९ मे १९५३ दिसा न्यू झीलंडचो गिर्यारोहक एडमंड हिलरी हाचेवांगडा सकाळीं ११.३० वरांचेर तेनसिंगान एव्हरॅस्ट शिखराचेर पयलें पावल दवरपाचो भोवमान मेळयलो. तेनसिंगान संयुक्त राश्ट्रां, ग्रेट ब्रिटन, नेपाळ आनी भारत हांचे बावटे एव्हरॅस्टाचेर लायले. तेनसिंग आनी हिलरी हांकां सगळ्याक नामना मेळ्ळी. ब्रिटनान 'जॉर्ज पदक', नेपाळान 'नेपाळ-तारा' आनी भारतान 'पद्मभूषण' किताब भेटोवन ताचो भोवमान केलो.

जेम्स रॅम्सी उलमान हाच्या पालवान १९५५ त तेनसिंगान 'टायगर ऑफ ध स्नो' ही आपजीण बरयल्या. गिर्यारोहण करपी मनशांक प्रशिक्षण दिवपाचें काम कांय काळ ताणें केलां.

– कों. वि. सं. मं.

तेनाली रामकृष्ण : (जल्म : सु. १४९५; मरण : सु. १५६५).

एक तेलुगू कवी. ताच्या बापायचें नांव रामय्या आनी आवयचें नांव लक्षम्मा. कृष्णा जिल्ह्यांतलें तेनाली हें ताचें जल्मस्थान. तो शैव आशिल्लो आनी ताचें मूळ नांव रामलिंग अशें आशिल्लें. तरणेपणांत तो व्येंकटपतीराय नांवाच्या राजाकडेन आश्रयाक आशिल्लो. हो राजा वैष्णव पंथीय आशिल्लो. ताची मर्जी संपादन करूंक ताणें वैष्णव पंथ आपणायलो आनी रामकृष्ण हें नांवय घेतलें. तेलुगू, संस्कृत भाशांचो तो पंडीत आशिल्लो. ह्या भाशांनी तो काव्यां रचतालो. तरणेपणांतच ताका कुमारभारती अशें नांव पडिल्लें.

ताणें सुर्वेक 'उद्‌भटाराध्यचरित्रम्' हें शैव प्रबंधकाव्य (महाकाव्य) आनी उपरांत 'पांडुरंग महात्म्यमु' हें वैष्णव प्रबंधकाव्य बरयलें. तेनालिरामा[च्या] काळाविशीं अभ्यासकांमदीं दोन मतां रूढ आसून कांय जाणांच्या मत[ान] तो चंद्रगिरीचो राजा वेंकटपतीराय (१५२५-१६१४) हाच्या दरबार[ांत] जाल्यार कांय जाणांच्या मतान तो कृष्णदेवराय हाच्या दरबारांत [तो] आशिल्लो. विनोदी कथा–कल्पना हांचेखातीर आंध्र प्रदेशांत ताका खू[ब] नामना मेळ्ळी. विनोदाखातीर 'विकटकवी' म्हणुनूय ताची नामना आ[सा]. ताच्या चातुर्यकथांखातीर ताची बिरबलाकडेन तुळा करतात. ताच्या विनो[दी] आशयाच्यो जायत्यो कथा आंध्र प्रदेश, कर्नाटक, केरळ, तमीळ[नाडू] प्रदेशांनीय रूढ आसात. ताच्या पांडुरंगमाहात्म्यमूत पुंडलिका वांगड[ा] निगमशर्मा 'सुशीला' अयुत-नियुत आदी भक्तांच्यो कथा तातूंत आसा[त]. हो ग्रंथ तीर्थक्षेत्राविशीं आसुनूय उच्च अलंकारीक शैली आनी वर्णनप्रधा[नताय] हांकां लागून ताका महाकाव्याची योग्यताय मेळ्ळ्या. 'घटिकाचलमाहात[्म्यमु]' नांवाचें घटिकाचल क्षेत्राचें महात्म्य वर्णन करपी तीन आश्वासांनी र[चिल्लें] ताचें आनीक एक काव्य आसा. नांवाचेर 'कदर्पकेतु विलासमु' आ[नी] 'हरीलिला विलासमु' हींय काव्यां आसात. सांगाताक ताच्यो जाय[त्यो] विनोदी आनी चातुर्यकथा आंध्र प्रदेशांत रूढ आसात. कृष्णदेवराया[च्या] दरबारांत तो अष्टदिग्गजांतलो एक आशिल्लो अशें कांय अभ्यासकांचें मत आ[सा].

– कों. वि. सं.

तेंफळ : (मराठी : तिरफळ, त्रिफळ, चिरफळ, ठेसूळ; हिंदी : ब[द्र]; कन्नड : जुम्मिना, जिम्मिमर; संस्कृत : तिक्ता; लॅटिन : झँथोझाय[लम] ऱ्हेट्सा; कूळ : रुटेसी).

मध्यम आकाराचें कांटेरी झाड. उदेंत आनी अस्तंत भारतांत चडक[रून] दाट रानांत हें झाड आसता. ह्या झाडाचे जून सालीवयले कांटे शंकू [आकाराचे] आसून साल भेगाळ आनी मोव आसता. खांदयो जायत्यो आनी पातळ[ि] आसून तांच्या तोंकाकडेन जायतीं एकाआड एक संयुक्त आनी पिसा[सारकीं] झुपक्यांनी पानां येतात. फुलां एकलिंगी आनी द्विलिंगी, ल्हान, हळ[दुवीं] आसतात. जुलय - ऑक्टोबर म्हयन्यांमदीं हीं फुलां येतात. फळां शु[ष्क] वाटकुळीं, पाचवीं आसून तातूंतल्यो बियो वाटकुळ्यो, जांबळट, का[ळ्यो] आनी चकचकीत आसतात. ह्या झाडाचीं हेर शारिरीक लक्षणां रुटेसी सताप कुळांत वर्णिल्लेप्रमाण आसात. ह्या झाडाचें लाकूड हळदुव[ें] आशिल्ल्यान ताका त्या अर्थाचें वंशवाचक नांव दिल्लें आसा. आसामांत [ह्या] झाडाच्या खोडाचो उपेग करतात. फळांक मिरमिरीत वास येता. त[ांचो] उपेग रांदपांत करतात. तेंफळां घालून केल्ल्या जेवणाच्या पदार्थाक [बरो] वास येता आनी रुचय बरी येता. कांय पदार्थांक तेंफळ घालेबगर रु[च] येना, देखीक खतखतें, नुस्त्याचें सुकें हुमण आदी. फळांतलें तेल व[ासाचें] आसता. जून फळ स्तंभक, उत्तेजक, भूक वाडोवपी आसून संधीवात[ा] म्हौंवावांगडा दितात. मुळाची साल मुत्रपिंडाच्या विकाराचेर उपेगी प[डटा].

– कों. वि. सं.

तेय्यम : केरळांतलो एक धर्मीक लोकनाच. काली ही केरळांत[ल्या] लोकांची कूलदेवी. थंयचे आदिवासी लोक कालीक खोशी करपाखा[तीर] जो नाच करतात ताका कालियाट्टम वा कळियाट्टम अशें म्हण[टात]. कालीवरीच शिव आनी विष्णू हांचेय उपासनेंत ह्या नाचाचो आस्पाव जा[लो]. तशेंच ह्या नाचांत उदरगतय जाली. ह्या सुदारिल्ल्या कळियाट्ट[माक] तेय्याट्टम वा संक्षेपान तेय्यम अशें नांव मेळ्ळें. तेय्यम म्हळ्यार वि[...] तेय्याट्टम नाच करपी लोक हे ताडाच्या पानांच्यो सत्र्यो, शेंदऱ्यो आ[...]

वेणटाले. देखून ह्या नाचाक तेय्यट्टम अशें नांव पडलें अशें म्हण्टात. न, वेलन आनी मलयन ह्या जातींची तेय्यम नाचाखातीर नामना यक्ष, यक्षिणी, भूतपिशाच्च आनी मोनजात हांचो भेस करून हो नाच त. संसर्गीक रोगाची धाम सुरू जातकच तिचेपसून लोकांक त्रास ो न्हय देखून तेय्यम नाच करतात. ह्या वेळार एक नाचपी शेळ्या कोळशांवयल्यान एकशें एक फावट आरतो परतो चलत वता. त ह्या नर्तकाक एक कडें इनाम म्हणून दितात. जाका हें कडें मेळटा पणिक्कर (आज्ञा दिवपी) अशें नांव मेळटा. हो पणिक्कर नाचपी त हेर नाचप्यांक कोळशांचेर लोळपाची आज्ञा दिता.

य्यम नाचपी खळीचे दाट भड्डे कपडे वापरतात. कमराक माडाच्यो यो घागऱ्यावरी गुठळायतात. तकलेक मुकूट घालतात. तोंडाक रंग उग्रताय हाडटात आनी आंगार कंवचेचे अलंकार घालतात. ह्या यांचे वन्यमुर्ती, ग्राममुर्ती आनी उभयमुर्ती अशे तीन प्रकार आसात. ुर्ती नाचपी नाच सुरू जावंचे आदी कोंबयाचें वा बोकड्याचें रगत ात. ग्राममुर्ती सोरो पियेतात आनी उभयमुर्ती रगत आनी सोरो दोनूय ात. ह्या नाचाचीं आंगिक, व्याक्षेपक आनी वाचिक अशीं तीन आंगां त. राग, आशिर्वाद आदीच्यो ज्यो मुद्रा आसात तांकां आंगिक म्हण्टात. चालू आसतना तालाचेर जें पद्यबध्द उलोवप चलता ताका वाचिक त आनी मदीं मदीं ज्वा, ग्वा, हुएय् , हह्ह, हीहीही आदी आवाज टात ताका व्याक्षेपक म्हण्टात. ह्या नाचाक साथ दिवपाक जें वादयाचें प चलता ताचीय पद्दत थारिल्ली आसा.

– कों. वि. सं. मं.

: (पळेयात आळू).

ंग, काशिनाथ त्र्यंबक : (जल्म : ३० ऑगस्ट १८५०, मुंबय, : १ सप्टेंबर १८९३).

खर बुद्धिमत्तेचो पंडीत, प्राच्यविद्या संशोधक, खांपो कायदेतज्ञ, जसुदारक, राजकीय विचारवंत आनी भारतीय काँग्रेस पक्षाचो एक ापक. हाचो जल्म मुंबय हांगा एका मध्यम वर्गांतल्या गोंयकार ण्यांत जालो. ताच्या बापायचें नांव बापुभाई. काशिनाथाच्या बापोलयाक ं नाशिल्ल्यान ताणें काशिनाथाक पोसको घेतलो.

शाळेंत ताचे इंग्लीश आनी संस्कृत हे विशय खूब बरे आशिल्ले. मॅट्रिकेचे ेंत संस्कृत ही दुसरी भास घेवन पास जावपी हो पयलो विद्यार्थी. ताणें एल्फिन्स्टन म्हाविद्यालयांत प्रवेश घेतलो आनी १८६८ वर्सा हास आनी अर्थशास्त्र हे विशय घेवन तो बी.ए. जालो. १८६९ वर्सा संस्कृत आनी इंग्लीश हे विशय घेवन एम. ए. जालो.उपरांत वानदास पुरूषोत्तमदास पुरस्कार' ही सामकी कठीण अशी मानिल्ली ृताची परिक्षाय तो पास जालो. सदांच पयल्या क्रमांकान पास जायत ल्ल्यान ताका जायत्यो शिश्यवृत्त्यो आनी इनामां फावो जालीं. ायेच्या बाविसाव्या वर्सा ताणें एल. एल. बी. ची परिक्षा पास जावन मुंबय कोर्टांत वकिलीच्या वेवसायाक सुरवात केली. मजगतच्या काळांत तो नाथ कानविंदे हाचे पुतळाबेन (अन्नपूर्णाबाई) हे चलयेकडेन लग्न ो. इ. स. १८६७ ते १८७२ ह्या काळांत तो एल्फिन्स्टन विद्यालयाचो फॅलो आशिल्लो. पिरायेच्या विसाव्या वर्सा ताणें आदय राचार्याचें चरित्र बरयलें. एकविसाव्या वर्सा तो मुंबय महानगरपालिकेचो गडी जालो.

डॉ. बेवर हाचो रामायणाविशींचो सिद्धान्त ताणें पिरायेच्या बाविसाव्या वर्सा खोडून काडलो. तशेंच भगवद्‌गीता ही बायबला वयल्यान रचल्या ह्या लेरिंगेरच्या प्रतिपादनाक मुद्यांसयत जाप दिवन ताणें तें मत फट थारायलें.

पिरायेच्या ३२ व्या वर्सा तो १८८२ च्या एज्युकेशन कमिशनाचो अशासकीय वांगडी जालो. ताचे उपरांत दोन वर्सांनी तो मुंबय कायदे मंडळाचो सभासद जालो. ३५ व्या वर्सा ताणें फिरोझशाह मेहता आनी बद्रुद्दिन तय्यबजी हांच्या आदारान बॉम्बे प्रेसिडेन्सी असोसिएशनाची स्थापणूक केली. इ.स. १८८९ वर्सा मुंबय हाय कोर्टाचो न्यायाधीश म्हणून ताची नेमणूक जाली.

हिंदू कायद्यांतल्या सुदारणांचो ताणें पुरस्कार केलो. संमती पिरायेच्या बिलाचोय ताणें नेटान पुरस्कार केल्लो. १५ ते १६ वर्सांमेरेन चलयांचें लग्न जावंचे न्हय अशें ताचें मत आशिल्लें. तो समाजीक सुदारणेचो पुरस्कर्तो आशिल्लो. स्त्रीशिक्षण, विधवाविवाह, स्त्रीविमोचन हे विशीं तो सदांच फुडाकार घेतालो. जातीचीं बंधनां सदळ जावंची अशेंय ताचें मत आशिल्लें.

मुंबय काँग्रेसची स्थापणूक करपाक ताणें फुडाकार घेतलो. १८८५ - ८९ मेरेन तो काँग्रेसीचो चिटणीस आशिल्लो. १८९२ वर्सा ताची मुंबय विश्वविद्यालयाचो कुलगुरू म्हणून नेमणूक जाली. ह्या विद्यापिठाचो तो पयलो भारतीय कुलगुरू.

मराठी, संस्कृत, इंग्लीश ह्या भाशांवांगडाच फ्रेंच, जर्मन ह्यो भाशाय ताका बऱ्यो येताल्यो. कायद्याप्रमाण इतिहास, राज्यशास्त्र, भाशा, साहित्य ह्या विशयांचेरूय ताचो खोलायेन अभ्यास आशिल्लो. संशोधन क्षेत्रांतूय ताणें मोलादीक वावर केला.

न्यायमुर्ती तेलंग हो दादाभाई नौरोजी, डॉ. भाऊ दाजी लाड, विश्वनाथ नारायण मंडलिक हांचे परंपरेंत वाडलो. ताच्या विचारांचेर जॉन स्टुअर्ट मिल, हक्सले आनी चड करून स्पॅन्सर ह्या ब्रिटीश उदारमतवादी विचारवंतांचो प्रभाव पडिल्लो. ताच्या काळांतल्यो विंगड विंगड संस्था आनी चळवळींकडेन तेलंगाचो लागींचो संबंद आशिल्लो. स्टुडंटस् लिटररी ॲण्ड सायण्टिफिक सोसायटीचो, तो इ.स. १८७२ ते १८८९ मेरेन कारभारी आशिल्लो. ह्या काळांत ताणें स्त्रीशिक्षणाच्या कार्याक गती दिली. मुंबय विद्यापिठाच्या सिनेट आनी सिंडीकेटाचो तो कितलीशींच वर्सां वांगडी आशिल्लो. ताणें तयार केल्ल्या अभ्यासक्रमाच्या आराखड्याक विद्यापिठान इ. स. १८९२ वर्सा मान्यताय दिली.

मुंबय महानगरपालिकेच्या कारभारांत सुदारणा करपाच्या कामांत ताणें मुखेलपणान वांटो घेतिल्लो. बॉम्बे असोसिएशन आनी इस्ट इंडिया असोसिएशन मुंबय फांट्याचो तो कितलीशींच वर्सां वांगडी आशिल्लो. हिंदू समाजांतल्यो सगल्यो जाती, उपजाती एकठांय हाडपाच्या हेतान इ. स. १८८८ वर्सा ताणें हिंदु युनियन क्लबाची स्थापणूक केल्ली. समाजांत नव्या विचारांचो प्रसार जावन लोकजागृताय जावंची ह्या हेतून ताणें मुंबय हेमंत व्याख्यानमाळ सुरू केली. मराठी भास आनी वाङ्मय हांचे उदरगतीखातीर ताणें 'महाराष्ट्र भाषा संवर्धक मंडळी' ची स्थापणूक केली. 'शास्त्र व रूढी यांच्याविषयी बलाबल विचार' आनी 'सामाजिक विषयांसंबंधी तडजोड' ह्या धर्मीक सुदारणाविशीं मांडिल्ल्या विचारांचे ताचे मराठी ग्रंथ खूब गाजले. भर्तूहरीची 'नीती व वैराग्य शतके' आनी 'मुद्राराक्षस' नाटक हे ताचे संपादीत ग्रंथ. 'शहाणा नाथन', 'स्थानीक स्वराज्यव्यवस्था' हे ताचे आनीक दोन अणकारीत ग्रंथ आसात. ताचे चडशे ग्रंथ अणकारीत स्वरुपाचे आसात. ताणें इंग्लिशींतूय खूब लिखाण केलां. मॅक्समुल्लरच्या प्राच्य धर्म ग्रंथमाळेंत भगवद्‌गीता आनी अनुगीता हे तेलंग हांणे केल्ले अणकार उजवाडा आयिल्ले. ताचे कांय स्फुट लेख 'जर्नल ऑफ ध रॉयल एशियाटिक

सोसायटी' आनी 'इंडियन अँटिक्वॅरी' ह्या नेमाळ्यांतल्यान उजवाडाक आयलें. ताचीं व्याख्यानां पुस्तक रुपान उजवाडाक आयल्यांत. 'खुला व्यापार की संरक्षण' (१८७७) आनी 'आधी सामाजिक सुधारणा की राजकीय सुधारणा' (१८८५) हीं ताचीं व्याख्यानां खूब गाजलीं.

न्यायमुर्ती तेलंग प्रभावी आनी गोड उलोवपी (वक्तो) आशिल्लो. हिंदू कायदयाचो ताका पुराय अभ्यास आसलो. ताच्या मतान हिंदू कायदयांत जिणेची उदरगत जावपाक तशेंच परिस्थिती वांगडा जमोवन घेवपाक खूब वाव आसा. स्पॅन्सराच्या अज्ञेयवादाकडेन ताचो कल आशिल्लो. आपल्या अल्पायुश्यांत ताणें व्हड वावर करून लोकांचो आत्मविश्वास वाडयलो.

- कों. वि. सं. मं.

तेलंगण : दक्षिण भारतांतलो एक वाठार. ह्या वाठारांत दोंगरार कालेश्वर, श्रीशैलम्, भीमेश्वर (द्राक्षाराम) हीं नामनेचीं शिवतीर्थां आशिल्ल्यान ह्या वाठाराक तेलिंगा-त्रिलिंग अशेंय म्हण्टात. तेलंगण हो ताचो अपभ्रंश आसूंक जाय. हो वाठार तमीळनाडू राज्याचे उत्तर ईशान्येक आनी हैदराबादचे दक्षिणेक आनी उदेंतेक पातळ्ळा. हांगा चड करून तेलुगू भासूच उलयतात. इ.स. पयलीं तिसरें शतमान आनी इ.स. तिसऱ्या शतमानामेरेन बौद्ध धर्मीय आंध्र राजांची सत्ता ह्या वाठाराचेर आशिल्ली. तेचपरी तेलंगण हो बहामनी राज्यांतलो तेलुगू भाशीक प्रदेश आशिल्लो आनी गोदावरी न्हंय ही कलिंग देश आनी तेलंगण हांचे मदली शीम मानताले.

सुर्वेक मुसलमानांनी चेन्नईचे ईशान्येक आशिल्ल्या ह्या तेलुगू भाशीक वाठाराक तेलंगण हें नांव दिलें. पूण कांय खेपे कलिंग देश आनी आंध्र राजांनी जिखिल्लो वाठार हांकां आंध्र अशेंय म्हण्टात. जर्मन प्राच्यविद्यापंडीत कोनरात पॉइटिंगर हाच्या 'पॉइटिंगर कोश्टकांत' कलिंगाचो उल्लेख नासून 'आंद्री इंडी' हे बोलीचो उल्लेख आसा. पूण टॉलेमी आंध्रा सुवातेर कलिंगाचो उल्लेख करता (इ.स. १५०). पुराणांवरीच प्लिनी आनी ह्युएनत्सांग हाच्या प्रवासवर्णनांत कलिंग आनी आंध्र ह्या दोगांयचोय उल्लेख मेळटा.

१८५७ च्या उठावा उपरांत तेलंगणाच्या वाठाराचो हैदराबाद संस्थानांत आस्पाव केलो. तेलंगण वाठाराचें स्वतंत्र राज्य जावंचें देखून चेन्ना रेड्डी प्रभुतीन जायतो यत्न केल्लो. पूण ताका यश मेळ्ळेंना. निमाणें राज्य पुनर्रचणूक समितीचे शिफारशी प्रमाण नोव्हेंबर १९५६ त आंध्र ११ जिल्हे आनी तेलंगण ९ जिल्हे मेळून आंध्र प्रदेश स्थापन जालें. पूण आंध्रा पसून तेलंगणाक वेगळें करून स्वतंत्र तेलंगण राज्य करपाची चळवळ अजुनूय चालू आसा.

- कों. वि. सं. मं.

तेल : द्रव रुपी, घनरुपी आनी अर्द घनरुपी कार्बन संयुगाचो एक वर्ग. द्रवरुपी संयुगाक सर्वसादारणपणान तेलां म्हण्टात आनी जीं अर्द घन वा पुराय घनरुपी आसतात तांकां चरबी म्हण्टात. बुळबुळीत स्पर्शाची जाणीव दिवपी, उदकांत ना विरगळपी पूण थरावीक कार्बनी पदार्थांत विरगळपी अशा गुणधर्माच्या, मोनजातींत तशेंच वनस्पतींत सांपडपी लिपीड ह्या व्यापक वर्गाचो तेलां आनी चरबी हो एक उपविभाग आसा.

लिपीड वर्गाभायरय आनीक दोन तरांचे तेलाचे प्रकार आसात. वाफेच्या रुपान उडपी तेलां आनी खनीज तेलां. चंदनाचें तेल आनी हेर वासाचीं तेलां पयल्या वर्गांत येतात. पेट्रोल, डिझल सारकिलीं तेलां दुसऱ्या वर्गांत येतात. रासायनिक नदरेन दोगांयमदीं फरक नासता. ग्लिसरीन (glycerine) आनी मेदाम्लां (fatty acid) हीं एस्टरां आशिल्ल्यान ताका ग्लीसरायडे (glycerids), म्हण्टात. तेलां शुद्ध रुपान रंगहीन, गंधहीन आनी पारदश आसतात.

तेलां एस्टर वर्गाचीं संयुगां आशिल्ल्यान ताका क्षाराच्या योगान त विच्छेदन (disintegration) जाता. अशे तरेचें विच्छेदन (disintegratio हें उदका वरवीं (जलीय विच्छेदन), आल्कोला वरवीं (आल्कोल विच्छेदन) आनी हायड्रोजनावरवीं (हायड्रोजनीय करण) करतात.

इतिहास : अन्न, जळण, वंगण, रंग आनी वखद म्हणून तेल अ चरबीचो उपेग खूब आदीं सावन मनशाक खबर आसा. ख्रिस्ता अ १४००त इजिप्ताच्या लोकांनी तेलाचो वंगण म्हणून उपेग केल्लयाची मेळटा. होमर हाणें विणकामाक मदत करपी म्हूण तेलाचो उल्लेख के आसा. प्लिनी (इ.स. २३– ७९) हाणें आपल्या हिस्टोरिया नेचरालीस रोमन ग्रंथांत मोव आनी घट साबणाचो उल्लेख केला. सव्वा शेंकड्याप 'टॅम्पेरा' ह्या रंग पद्दतींत तेल आनी चरबी वापरप जाताली. लाकूडकाम संरक्षण थर म्हणूनय तेलाचो वापर खूब आदींसावन जायत आसा.

भारतांत यज्ञाचे आहुतीखातीर तुपाचो वापर करप जाल्लो. आयुर्वे तुपाक एक शक्तीशाली अन्न घटक म्हळा. एंडेलाचो उपेग रेचक (भाय आनी वंगण म्हणून वापरपाची खूब व्हडली परंपरा आसा. चीन, भा ग्रीक, रोमन, ईजिप्शीयन ह्या देशांच्या पुर्विल्ल्या इतिहासांत काडपाखातीर वापरिल्ल्या वान (वायण), घाणो, दाब यंत्रासारकिह आयुधांची म्हायती मेळटा.

तेलां आनी चरबी ही मोनजात (जलचर आनी स्थलचर) अ वनस्पतींपसून मेळटा. उदकांतलें सगळे तरेचें नुस्तें तशेंच कुल्लयो, मान सारके हेर प्राणी हांचे कुडींत तेल आनी चरबेचो अंतर्भाव आस तेचप्रमाण स्थलचर मोनजातींत सगळ्या तरांच्या आनी सगळ्या आकारां ल्हान व्हड जिवांत (जनावरां, पक्षी, जिवाणीं) चरबी मेळटा. एके कुडिंतली चरबी विशिश्ट अवयवांतली चरबी हांचे वांगडाच सर प्राण्याच्या बाबतींत दुदांतली चरबी मेळटा.

वनस्पतीजन्य तेलां आनी चरबी मुखेल करून फळाचो गर अ बियांचो गर हांचेपसून मेळटा. तातूंतल्या तातूंत बियांच्या गरापसून मे तेलां आनी चरबेचें प्रमाण चड आसता. कांय झाडांचें खोड, मूळां, पु हांचेपसून तेल आनी चरबी मेळटा, पूण तांचें प्रमाण साप उणें आस

चरबीयुक्त पदार्थापसून चरबी/तेल काडपाच्यो वेगवेगळ्यो आसात. रेड रिंग (उकळप) हे पद्दतींत भोवतेक प्राणिजन्य पदार्थांतल चरबी-तेल काडटात. घाणो सारकिल्ल्या पिळवटपी यंत्रांत वा तत्सम यंत्रात वनस्पती जन्य पदार्थांपसून चरबी तेल काडटात. कांय पदार्थां बाबतींत विद्रावकान (Solution) केल्ल्या निष्कर्षणावरवीं (Extraction) चरबी काडटात. प्राथमिक अवस्थेंत तेलां, चरबी अशुद्ध आसतात. उप तांचें शुद्धीकरण करप जाता. खावपाचीं तेलां, चरबी शुद्ध केलेबगर वाप जायनात.

हायड्रोजनीकरण ही तेल शुद्धीकरणाची एक मुखेल पद्दत ज आसा. ताचेच जोडयेक विद्रावी उदासिनीकरण (Neutralisati शीतलीकरण (winterisation), ह्यो पद्दती वापरप जातात.

उपेग - तेल आनी चरबी हांचो सगळ्यांत चड उपेग अन्न घटक म्ह जाता. तेल, तूप, लोणी जशाक तशें वा ताचे पसून तयार केल्ले प सर्रासपणान संवसारभरचे लोक वापरतात. दिव्याचें जळण, स उत्पादन, मेणवाती, कापड उत्पादन, कागद उत्पादन, सौंदर्य प्रसा उत्पादनां, रंग उत्पादन, प्लॅस्टिक उत्पादन, रबर उत्पादन, का

न, वखदां उत्पादन, जिवनसत्वां उत्पादन आनी हेर उत्पादनांखातीर
ात. खनीज तेल मुखेलपणान इंधन (fuel) म्हणून वापरतात.

- कों. वि. सं. मं.

, सदानंद उर्फ गुरुदास रघुवीर : (जल्म : १०
ाबर १९३२, दिवचल).

टकेझुजारी. ताणें मुळाव्या थरामेरेनचें शिकप घेतलें. तो नॅशनल
 गोवा हे संघटनेचो वांगडी आशिल्लो. तशेंच राष्ट्रीय पत्रकां वांटपाचें
 तो करतालो. पोलिसांनी ताच्या घराचेर धाड घाल्ली आनी
ळीसंबंदीचें साहित्य जप्त केलें. पोलिसांनी ताका धरलो आनी स
 आग्वाद बंदखणींत दवरलो. १९७४ त भारत सरकारान ताम्रपत्र
 ताचो भोवमान केलो.

- कों. वि. सं. मं.

गू भास : दक्षिणेंतल्या पांच भाशांतली एक भास. लोकसंख्येचे
न आंध्र प्रदेशाची ही तेलुगू भास द्रवीड भाशा चोंम्यांतली पयल्या
ाची भास आसा. भारतांतल्या भाशांनी तेलुगू ही दुसऱ्या क्रमांकाची
 आसून ती हिंदी फाटल्यान आनी बंगाली भाशेचे पयलीं येता. तिचे
ेक तमीळ, अस्तंतेक कन्नड आनी मराठी, उत्तरेक मराठी, हिंदी
 ओडिया ह्यो भासो आसात.

तेलुगू भाशेक आंध्रभास वा 'तेनुगु' अशेंय म्हण्टात. तेनुगू म्हळ्यार
भशेन गोड. विजयनगराच्या कृष्णदेवरायान 'तेलुगू' ही भास सगळ्या
ाशांमदीं गोड अशें म्हळां. तशेंच नामनेचो व्याकरणतज्ञ हॅन्री मॉरिस
 सगळ्या भारतीय भाशांभितर तेलुगूकूच कर्णप्रिय अशें म्हळां. ब्राऊन
स्तंती अभ्यासकान तेलुगूक 'उदेंतेकडली इटलियी' अशी वर्णिल्या.
तेलुगू हो शब्द त्रिलिंगां वयल्यान आयला, अशें विद्यानाथाच्या
रूद्रयशोभूषण ह्या ग्रंथांत म्हळां. त्रिलिंग म्हळ्यार श्रीशैलावरचो
ल्कार्जुन, कालेश्वर आनी द्राक्षाराममांतलें भीमेश्वर हीं तीन लिंगा ज्या
ांत आसात, त्या प्रदेशाक त्रिलिंग अशें नांव आशिल्लें. ह्या त्रिलिंगाचें
ांत तिलिंग आनी तेलिंग हे अपभ्रंश तयार जावन तेलिंग हाचेवयल्यान
ांत तेलुगू हो शब्द आयलो. न आनी ल हांच्या अभेदाक लागून तेनुगु
 तेलुगू अशे दोन अपभ्रंश रूढ जाले.

तेलुगूचे उत्पत्तीविशीं भाशा शास्त्रज्ञांमदीं खूब मतभेद आसात. कांय
ांच्या मतान ही भाशा द्रवीड कुटूंबांतली, पूण कांय अभ्यासक तेलुगूक
 परिवारांतली मानतात.

भारतांतली तेलुगू भाशिकांची संख्या १९८१ चे जनगणने प्रमाण
७,०७,७९७ इतली आसून गोंयांत ही भास ५,५२७ इतले लोक
यताले.

लिखाण आनी उच्चार - तेलुगू भाशेंत अ, आ, इ, ई, उ, ऊ, ऋ, ॠ,
ऌ, ए (ऱ्हस्व आनी दीर्घ), ऐ, ओ (ऱ्हस्व आनी दिर्घ) औ हे सोळा स्वर
ात.

व्यंजनां - क, ख, ग, घ, ङ, च, छ, ज, झ, ञ, ट, ठ, ड, ढ, ण,
थ, द, ध, न, प, फ, ब, भ, म, य, र, ल, व, श, ष, स, ह, ळ अशीं
ीस आसात. तेभायर क्ष आनी ज्ञ हांकांय स्वतंत्र चिन्नां आसात.

स्वरांतले ऋ, ॠ, ऌ हे तत्सम शब्दांच्या लिखाणा पुरतेच आसात. ऌ
 दीर्घ स्वराक ऱ्हस्वदीर्घत्वाच्या तत्त्वाप्रमाण अक्षरमाळेंत फकत सुवात
ा. ऋ चो उच्चार रू असो जाता.

तालव्य स्वर इ आनी ए हे आसून अर्दस्वर 'य' हो च-ज हांचेउपरांत आयल्यार ह्या व्यंजनांचो उच्चार तालव्य जाता (देखीक - चक्र, जय हांचेभाशेन) आनी हेरकडेन दंत्य जाता (देखीक - चणो) हांचेभाशेन जाता. श आनी ष ह्या व्यंजनांचो उच्चार तालव्य म्हळ्यार श भाशेन जाता.

तेलगूंत संयुक्त (जोडाक्षरां) व्यंजनां बरोवपाची पद्दत मात्शी किचकटीची आसा. सादारणपणान उपरांतचें व्यंजन पयलींच्या व्यंजनापोंदा बरयतात देखीक - ट/व

व्याकरण - नाम - नामांमदीं तीन लिंगां आनी दोन वचनां आसात. नामाच्या एकवचनाक लु हो प्रत्यय लायल्यार भोववचन जाता. देखीक– कलमु - लेखणी, कलमुलु - लेखण्यो. पूण कांय खेपे हाका अपवादूय आसात. देखीक - चेयि म्हळ्यार हात (एक) पूण हाताचें भोववचन करतना चेतुलु करचें पडटा.

नामाक विभक्तीप्रत्यय तशेंच शब्दयोगी अव्यय लावन ताची वाक्यांतली सुवात आनी वाक्यांतलो हेर शब्दांकडेन आशिल्लो तांचो संबंद निश्चीत जाता.

सर्वनाम - मुखेल सर्वनामां अशीं आसात -

	एकवचन	भोववचन
पयलो पुरूश	नेनु 'हांव'	मेमु 'आमी'
दुसरो पुरूश	नीवु 'तूं'	मीरू 'तुमी'
तिसरो पुरूश	अतनु / आयन 'तो' / वाडु	वारू 'ते'
	आमे 'ती' / आदि 'ते'	आवि 'त्यो, ती'

क्रियापद - धातूक 'वु' हो प्रत्यय लायल्यार, क्रियारूप जाता. ह्या क्रियारुपाक पुरूश आनी वचनाप्रमाण प्रत्यय लागतात. 'पोवु' ह्या क्रियापदाचीं चालू वर्तमानकाळचीं रुपां अशीं आसात. 'पो' म्हळ्यार 'वच'.

	एकवचन	भोववचन
प. पु.	पोवुचुन्नानु	पोवुचुन्नामु
दु. पु.	पावुचुन्नावु	पोवुचुन्नारू
ति. पु.	पोवुचुन्नादु (पु.)	पोवुचुन्नादु
	पोवुचुन्नादि (स्त्री.न.)	पोवुचुन्नावि

क्रियारुपाक 'मु' हो प्रत्यय लायल्यार आज्ञार्थी एकवचन आनी 'दु' हो प्रत्यय लायतकच भोववचन मेळटा. नकारवाचकाखातीर स्वतंत्र प्रत्यय आसात. 'चुन्नानु' हो प्रत्यय होकारवाचक आसून 'तलेदु' हो नकारवाचक प्रत्यय आसा. देखीक - नेनु पोवुचुन्नानु म्हळ्यार 'हांव वता'. नेनु पोवुतलेदु म्हळ्यार 'हांव वचना'. हय वा ना अशी जाप मेळपी प्रस्नवाचक रुपां क्रियापदाचे निमाणें 'आ' हो प्रत्यय लायिल्यान मेळटा. हेर विधानांनी प्रस्नवाचक अव्ययांचो वा सर्वनामांचो उपेग जाता.

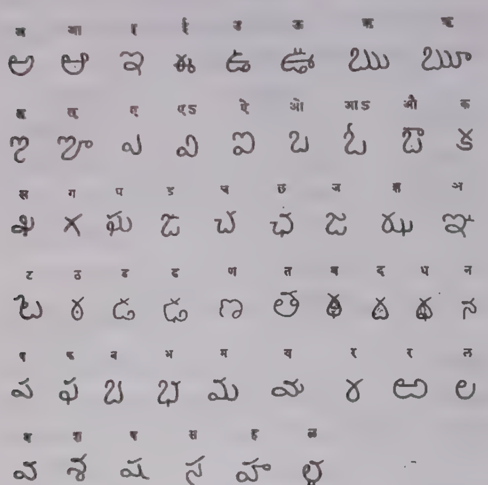
तेलुगूंत संस्कृत उतरां खूब प्रमाणांत मेळटात.

- कों. वि. सं. मं.
- सिस्टा राव

तेलुगू लिपी : तेलुगू वर्णमाळ ही शास्त्रीय आनी पुराय आसा. चडशा सगळ्या ध्वनींखातीर तेलुगूंत लिपीचिन्नां आसात. हे वर्णमाळेंत ए आनी ओ ह्या स्वरांचे ऱ्हस्व आनी दिर्घ अशे दोन उच्चार आसून ह्या दोगांयखातीर स्वतंत्र लिपीचिन्नां आसात. अर्दअनुस्वाराकूय एक वेगळें चिन्न आसा. रकार दोन तरांचे आसात. तातूंतल्या एकाक रेफ आनी दुसऱ्याक

तेलुगू साहित्य

शकटरेफ अशें म्हण्टात. तेलुगू भाशेचे सगळे शब्द स्वरान्त आशिल्ल्यान ही भास संगिताक खूब उपेगी थारल्या. कर्नाटक संगिताच्या सगळ्या वाग्गेयकारांनी हेच भाशेंत आपल्यो कृती रचल्यात. कन्नड लिपीकडेन हे तेलुगू लिपीचें बरेंच सारकेपण आसा. सुमार ४०० वर्सांपयलीं मेरेन तेलुगू आनी कन्नड ह्या दोनूय भाशांची लिपी एकूच आशिल्ली अशें म्हण्टात. तेलुगू ही ब्राह्मीचे दाक्षिणात्य शैलींतल्यान तयार जाल्या. अस्तंतेकडले वनवासीचे कदंब, बदामीचे पयले चालुक्य, उदेंतेकडले वेंगीचे पयले चालुक्य आनी शालंकायन ह्या राजघराण्यांच्या शिलालेखांनी हे लिपीचें पुर्विल्लें रूप मेळटा. दक्षिण भारतांतल्या पुर्विल्ल्या शिलालेखांनी हे लिपीचो वापर केला पूण त्या शिलालेखांची भाशा मात चडशी संस्कृत आसा. इ.स. चो सव्या ते आठव्या शेंकड्यामेरेनचे तेलुगू भाशेंतले सगळ्यांत पोरणे शिलालेख अनंतपूर आनी कडप्पा जिल्ह्यांतले आसून ते तेरेनाडच्या चोळांचे आसात.

तेलुगू वर्णमाळ

इ.स. च्या तेराव्या शेंकड्यासावन तेलुगू आनी कानडी ह्यो दोन लिपी मात्श्या प्रदेशीक भेदाक लागून वेगळ्यो जायत गेल्यो. ह्याच काळांतल्या मंचना नांवाच्या एका तेलुगू कवीन तेलुगू लिपीचो 'आंध्रलिपी' म्हणून उल्लेख केला.

इ.स. एकुणिसाव्या शेंकड्याचे सुर्वेक मुद्रणकलेक सुरवात जातकच ह्या दोनूय लिपींक निश्चीत अशें स्वतंत्र आस्तित्व मेळ्ळें. पूण ताचें उत्पत्तिस्थान एकूच आशिल्ल्यान तशेंच तांच्यांतलो फरक चड जाणवनाशिल्ल्यान ज्या कोणाक हातूंतली एक लिपी वाचूंक येता, ताका दुसरीय लिपी समजूं येता.

- कों. वि. सं. मं.

तेलुगू साहित्य : तेलुगू साहित्याच्या इतिहासाचे सदळपणान कालखंड करूंक येतात ते अशे -

१) अज्ञातकाल (इ.स. पयलीं २५० ते इ.स. १०००)

२) पयलो कालखंड (१००१ ते ११५०)

३) दुसरो कालखंड (११५१ ते १५००)

४) तिसरो कालखंड (१५०१ ते १७००)

५) चवथो कालखंड (१७०१ ते १८५०)

६) आर्विल्लो कालखंड (१८५१ ते १९४७)

७) स्वातंत्र्या उपरांतचो कालखंड (१९४७ उपरांत)

अज्ञातकाल - इ.स. पयलीं तिसऱ्या शेंकड्यांत आंध्रांत बौद्ध धर्मा प्रसार वाडूंक लागलो तेन्ना थंयची प्राकृत भास ही बौद्धांच्या प्रचाराची भ जाली आनी निकतीच स्वतंत्र बोलीभास म्हणून अस्तित्व मेळिल्ले ते भाशेचेरूय हो प्राकृतचो प्रभाव पडलो. इ.स. पयलीं २०० सावन प्राकृ बरयल्ल्या, राजकर्त्यांचीं आज्ञापत्रां, दानपत्रां ह्या लेखांनी आनी 'ग सतसई' सारकिल्या ग्रंथांनीय कांय तेलुगू शब्द मेळटात. रेना चोलकालीन कोरांतिल्ल्या लेखांनी तेलुगू शब्द आयिल्ले. ह्याच वंशात धनंजयाचो 'कोलमल्ला कोरांतिल्लो लेख' हो इ.स. ५७५ तलो पयलो ते लेख. णवव्या शेंकड्या पयलींचे कोरांतिल्ले लेख गद्य आसून गु विजयादित्याचे राजवटींतल्या 'अद्दंकी कोरांतिल्ल्या लेखांत' पयलें ते पद्य आसा. राजाश्रयाक लागून तेलुगूचे उदरगतीक अनुकूल परिस्थि निर्माण जाल्ली अशें दिसता.

पयलो कालखंड - कालखंडाचे सुर्वेक चालुक्य नरेश राजराज हो उ प्रदेशाचेर राज्य करतना नन्नय्यभट्ट हो महाकवी ताचो कुलगुरू आशि राजराजाचे आज्ञेन नन्नय्य हाणें तेलुगू भाशेंत महाभारताचो अणकार के ताचे पयलीं सुमार २५० वर्सां कन्नड महाभारत रचिल्लें. नन्नय्य हो संस्कृ आनी तेलुगूचो पंडीत आशिल्ल्यान ताणें त्या काळांतल्या लोकसाहित्या आदारान संस्कृत आनी देशी शब्दांचो आनी वाक्प्रचारांचो बरो उपेग के पूण सभा आनी अर्दें वनपर्व इतलो अणकार जातनाच ताका मरण आय हो महाभारताचो अर्दोच अणकार लेगीत तेलुगू भाशेंत खूब मोलाद आसा. ताकाच लागून नन्नय्याक तेलुगू भाशेचो आदिकवी ही उप मेळ्ळ्या. कांय विद्वानांच्या मतान 'आंध्रशब्दचिंतामणी' हें तेलुगूचें प व्याकरण नन्नय्यानूच बरयलां. आपल्या 'कुमार संभव' ह्या ग्रंथांत नन्नेच ह्या नन्नय्याच्या काळांतल्या एका कवीन देशी शैली आपणावन वाक्प्र आनी म्हणींचो चड उपेग केला. ह्याच काळांत बेमुलवाडा भीमकवीन रा पांडवीय, शतकंठरामायण आनी नृसिंहपुराण ह्या ग्रंथांची रचना केल

दुसरो कालखंड - नन्नय्यभट्टाचो, महाभारताचो अर्दो अणकार उपर तेराव्या शेंकड्यांत तिक्कन्न सोमयाजी हाणें सुरू केलो. होय एक ते भाशेचो म्हाकवीच. हाका नेल्लोरचो राजा मनुमसिद्धी हाचो आश्रय आशि वनपर्व हें अशुभ पर्व आशिल्ल्यान नन्नय्यभट्टाक मरण आयलें अशी काळांतल्या विद्वानांची समजूत आशिल्ली. तेखातीर तिक्कन्नान तें वनपर्व तशेंच सोडून आपल्या अणकाराक विराटपर्वासावन आरंभ के आनी थारायल्ल्या काळाभितर ताणें महाभारत पुराय केलें. मनुमसिद्ध खोशयेन ताका 'कविब्रह्म' अशी पदवी दिली. उपरांत राजकीय घडणुक लागून तिक्कन्नाक तें अर्दें वनपर्व मात पुराय करूंक मेळ्ळेंना. तें उपरांत इ. स. च्या १४ व्या शेंकड्यांत यर्राप्रगड ह्या कवीन पुराय के ह्या कवीक अन्नवेम्मा रेड्डी ह्या राजाचो आश्रय आशिल्लो. यर्राप्रगडान रचना श्लोकरुपान करीनासतना प्रबंधरुपान केली. तेन्नासावन ता प्रबंधपरमेश्वर अशी पदवी मेळ्ळी. ह्या पुराय तेलुगू महाभारताक ला नन्नय्य, तिक्कन्न आनी यर्राप्रगड हे तीन महाकवी आंध्रांत कवित्रय म्ह वळखूंक लागले. ह्या तिगांयची स्वतंत्र आनी मोलादीक अशी वेग ग्रंथरचना लेगीत आसा. नन्नय्यभट्ट हाणें इंद्रसेनविजयमू आ चामुंडिकाविलासमू हीं काव्यां; तिक्कन्नान निर्वचनोत्तररामाय कविवाग्बंधनमू, विजयसेनमू आनी कृष्णशतकम् हीं काव्यां आनी यर्राप्र

रामायणमू, लक्ष्मीनृसिंहपुराणमू, हरिवंशमू हीं काव्यां रचल्यांत. ाच काळांत रामायणाचोय अणकार जालो. भास्कर हो कवी आनी शिश्य हाणीं सगळ्यांची चंपूपद्दतीन रामकथा बरयली. ह्या रामायणाक र रामायण अशें म्हण्टात. बुद्धरड्डी ह्या कवीन ह्याच कालखंडांत थरामायण' हें रामायण बरयलें.

ानिकूय कांय नामनेचे कवी ह्या कालखंडांत जावन गेले आनी ताणीं भास संपन्न केली. तातूंतलो पालकुरिती सोमनाथ हो बाराव्या ांतलो वीरशैव कवी वरंगळच्या प्रतापरूद्र राजाचो आश्रित आशिल्लो. पंडिताराध्यचरित्रम्' आनी 'बसवपुराणमू' हे दोन ग्रंथ बरोवन वीरशैव ांत लोकप्रिय केलो. ह्या कवीन आपले हे दोनूय ग्रंथ द्विपदा नांवाच्या बरयल्यात.

लुगू साहित्यांत मार्गपरंपरा आनी देशीपरंपरा अशो दोन परंपरा ात. पुराण प्रबंध हें साहित्य मार्गपरंपरेंत येता आनी द्विपदा साहित्य परंपरेंत येता. पालकुरिती सोमनाथ हो देशीपरंपरेचो खांबो मानतात. लुगू भाशेंत शतकसाहित्याचो उगम ह्याच कालखंडांत जालो. च्या चडशा सगळ्या नामनेच्या कवीनी शतककाव्य बरयलां. कांच्या मताप्रमाण तेलुगूंत सुमार अडेज हजार शतककाव्यां ांत. ह्या सगळ्यांत भद्रभूपतीचें सुमतिशतक चड परिचीत आसा.

तिसरो कालखंड - श्रीनाथ ह्या म्हाकवीक ह्या कालखंडाचो मुकुटमणी ात. पल्नाटी वीरचरितम हें ताचें द्विपछंदांत बरयल्लें अमरकाव्य. तशेंच ाटचरित, शालिवाहनसप्तशती, शृंगारनैषध, हरविलासमू, भीमपुराण, खंड हीं ताचीं कांय काव्यां. अन्नमाचार्य हो ह्याच काळांतलो एक नीय कवी. ताणें तिरुपतीच्या व्यंकटेशाची तोखणाय करून ताच्या ीं वर्णन करपी ३२,००० पद्यां बरयल्यांत अशें सांगतात. माचार्याची खाशेली पद्यात्मक रचना आपणावन भागवता सारकिल्या ग्रंथाचो अणकार करपी हाचेफुडलो कवी म्हळ्यार बम्मेर पोतन्न. ा ह्या भागवतांत ३०,००० पद्यां आसात.

ह्याच कालखंडांत कृष्णदेवराय हाची सत्ता गाजताली. दक्षिणेंतले कवी 'आंध्रभोज' म्हण्टात. ताणें संस्कृत भाशेंत कांय काव्यां आनी नाटकां यांत, पूण तेलुगू भाशेंतलें 'आमुक्तमाल्यदा' हें ताचें उल्लेखनीय काव्य . ताच्या दरबारांत आठ कवी आशिल्ले. तांकां अष्टदिग्गज म्हणून रताले. तांचीं नांवां अशीं आसात - अलसानी पेदन्न, नंदी तिमन्न, टी, मदयागारी मलयन्न, रामभद्र, रामराजुभूषणमू, पिंगळी सुरन्न तेन्नाली रामकृष्ण. अलसानी पेदन्न हाणें 'मनुचरित्र' नांवाचें काव्य लें. पेदन्नाचे काव्यगुण पळोवन कृष्णदेवरायान ताका 'आंध्रकवितापितामह' पदवी दिवन ताचो भोवमान केलो. ताचे उपरांत नंदी तिम्मन्नान रेजातापहरण' हें काव्य बरयलें. धूर्जटी हाणें 'कालहस्तीमाहात्म्यमू' हें य आनी एक शतककाव्य बरयलें. मलन्न हाणें 'राजशेखरचरित्र' हे य बरयलें. अय्यल राजू रामभद्र हाणें 'रामाभ्युदयमू' हें काव्य आनी देवरायाच्या 'सकलकथा सारसंग्रह' ह्या संस्कृत पुस्तकाचो अणकार पिंगळी सुरन्न हाणें 'राघवपांडवीयमू' हें दोनअर्थी काव्य बरयलें. ह्या याचो एक अर्थ रामायणाक आनी दुसरो अर्थ महाभारताक लागता. ताचें ळापुर्णोदयमू' हें दुसरें एक व्हड प्रबंधकाव्य आसा. तेन्नाली रामकृष्ण साहित्यकारान 'पांडुरंगमाहात्म्य' आनी 'उद्भटाराध्यचरित्र' अशीं दोन यां बरयलीं. तेन्नालीक 'विकट कवी' अशेंय म्हण्टात.

पिल्ललमर्री पिनवीरभद्र हाणें 'शकुंतला परिणयमु' हो काव्यग्रंथ ्लो. मोल्ल वा मोल्लांबाप्रभृती कवयित्री ह्याच काळांतली. वेमना आनी रामदास वा कंचेर्ल गोपना हाणीं विंगडविंगड विशयांचेर शतककाव्यां रचलीं. शहाजी विजयराघव नायक, चेमकूर वेंकटकवी, रंगाजम्म, त्यागराज हे ह्या कालखंडांतले नामनेचे साहित्यकार आसात.

'यक्षगान' हो नृत्यनाट्यप्रकार ह्याच काळांत रूढ जालो.

चवथो कालखंड - ह्या काळांत कूचिमंची तिम्मकवी हाणें शतक, दंडक आनी प्रबंधकाव्यां वांगडा लक्षणग्रंथ आनी रामायण बरयलें. कंकंटी पापराजू हाणें उत्तररामायण बरयलें. 'आंध्रभाषापर्वमु' नांवाची निघंटूची रचनाय ह्या काळांत जाली. विलासी राजांक संतुश्ट करपाखातीर कूचिमंची जग्ग, आडिदमू सुरकवी, पिंडिप्रोलू लक्ष्मणकवी हाणीं श्रृंगारीक रचना केल्यो. क्षेत्रय्य, त्यागराज आनी लिंगमूर्ती हाणीं भक्तिकाव्य रचलें. ह्या कालखंडाच्या शेवटाक आंध्राचेर इंग्लिशांचो अंमल सुरू जालो. तांचेवांगडा थंय क्रिस्तांव मिशनरीय आयले. तेलुगू पंडितांच्या आदारान ताणीं व्याकरण, छंदःशास्त्र ह्या विशयांचेर ग्रंथ निर्माण केले. नामनेचो कवी वेमन्न हाच्या कवितांचो इंग्लीश अणकार करून ताणीं अस्तंती लोकांक तेलुगू वाङ्मयाची वळख करून दिली. मिशनऱ्यांनी बायबलाचो तेलुगूंत अणकार केलो. पिंगळ यल्लय्य हाणें तेलुगू भाशेंत क्रिस्तचरित्र बरयलां.

आर्विल्लो कालखंड - ह्या देशांत इंग्लीश राजवट थिरावतकच लेगीत परंपरागत तेलुगू साहित्य निमार्ण जायत आशिल्लें. संस्कृत नाटकां तशेंच धर्मीक ग्रंथांचे तेलुगूंत परतून अणकार जाले. श्रीपाद कृष्णमूर्तिशास्त्री हाणें रामायण, महाभारत, भागवताभायर प्रबंध, नाटकां, गद्यग्रंथ मेळून शंबरावयर ग्रंथ बरयले. कंदुकूरी वीरेशलिंगम पंतुलू हाणें कादंबरी, कथा, प्रहसनां, नाटकां, टिका, चरित्र, आत्मचरित्र ह्या विंगडविंगड साहित्यप्रकाराची तेलुगूंत बसका घाली. तिरुपती - वेंकट - कवुलू हाणें ग्रंथरचने वांगडाच शीघ्रकवित्वावरवीं लोकांत काव्याची गोडी निर्माण केली. इंग्लीश कवींचें अनुकरण करून भावकवितेची बसका घाली आनी कथात्मक लघुकाव्य, खंडकाव्य, आत्मनिश्ठ काव्य, सैमीक काव्य आनी गुढकाव्याची निर्मिती केली. गुरजाड वेंकट अप्पाराव आनी रायप्रोलू सुब्बराव हांकां आर्विल्ल्या तेलुगू साहित्याचे जनक मानतात. श्रीरंगम् श्रीनिवासराव हाचो आर्विल्ल्या प्रगतिशील कवींभितर सगळ्यांत पयलीं उल्लेख करचो पडटा.

आर्विल्या काळांत, इंग्लीश शिक्षण, मुद्रणालयां, खबरांपत्रां, नेमाळीं, साहित्यसंस्था, नाट्यसंस्थां हांकां लागून तेलुगू साहित्याचे उदरगतीक खूब वाव मेळ्ळो.

काव्य - एकुणिसाव्या शेंकड्याच्या उत्तरार्धामेरेन तेलुगू साहित्य चडशें पद्यात्मक आशिल्लें. पूण उपरांत हेर आंगांनीय ह्या साहित्याची वाड जाली. नवयुगाचे सुरवेक कांय विद्वान कवी जावन गेले. तातूंत मतुकुमल्ली नृसिंहकवी चड उल्लेखनीय आसा. गिडुगू वेंकट राममूर्ती हाणें सामान्य लोकांचे भाशेंतूच काव्यरचना केली. ह्याच काळांत म्हाकाव्याचेय कांय अणकार जाले. ह्या अणकारप्यांभितर श्रीपाद कृष्णमूर्तिशास्त्री, दासू श्रीरामकवी, गोपीनाथ, वाविलीकोलनू सुब्बाराव,जनमंची शेषाद्री शर्मा हे मुखेल आसात.

विसाव्या शेंकड्याचे सुर्वेक देशांत सुरू जाल्ल्या राजकीय आनी समाजीक आंदोलनांचोय काव्याचेर प्रभाव पडलो. देशजागृताये खातीर आनी अनिश्ट रुढी निवारपाखातीर प्रभावी काव्यां बरोवप जालीं. दिवाकर्ल तिरुपतीशास्त्री आनी चेळ्ळपिळ्ळ वेंकटशास्त्री हे दोन प्रतिभाशाली कवी-इश्टांनी 'तिरुपति वेंकटकवुलू' ह्या जोड नांवान ध्येयवादी काव्याची रचना केली. ह्या दोन कवींक लागून, आंध्रांत 'शतावधान' पद्दत जिती उरून लोकप्रिय जाली. हांच्याच संप्रदायांतले वेलूरी शिवरामशास्त्री, अव्वारी

सुब्रह्मण्यशास्त्री आनी दोमा वेंकटस्वामी गुप्त ह्या कवींकूय खूब नामना मेळ्ळी.

१९२० वर्साच्या अदमासाक तेलुगू कवींचो नवो संप्रदाय निर्माण जालो. ताका 'भावकविता' संप्रदाय अशें नांव मेळ्ळें. रायप्रोलू सुब्बाराव हो ह्या संप्रदायाचो प्रर्वतक. ताच्या काव्यांत प्रेम आनी सौंदर्य हांचीं उदात्त रुपां दिसतात. ओलेटी, पार्वतीशम् आनी बालांत्रम् वेंकटराव हे दोनूय कवी 'वेंकटपार्वतीश्वर' ह्या जोडनांवान वळखतात. अब्बुरी कृष्णराव, देवुलपल्ली वेंकटकृष्णशास्त्री हेय कांय मुखेल कवी आसात. देशभक्ती, सैमीक सौंदर्य, ईश्वरभक्ती, प्रेमभावना अशा विंगड विंगड विशयांचेर काव्य करपी कवींभितर विश्वनाथ सत्यनारायण, पिंगली लक्ष्मीकांतम्, काटुरी वेंकटेश्वरराव, गुर्रम्, जोषुआ, अनंतपंतुलू रामलिंगस्वामी, माधवपेद्दी बुद्दीसुंदररामशास्त्री, तुम्मल सीतारामणूर्ती चौधरी ह्या कवींचो आस्पाव जाता. विश्वनाथ सत्यनारायण हाका १९७१ वर्सा ताच्या 'रामायण कल्पवृक्षमु' काव्याक ज्ञानपीठ पुरस्कार मेळ्ळा. 'अभ्युदयकवी' ह्या नांवान वळखुपी संप्रदायांत, समाज परिवर्तनवादी, मानवतावादी अशे कवी आसून श्रीरंगम् श्रीनिवासराव वा 'श्रीश्री' हो ह्या संप्रदायाचो मुखेल आशिल्लो.

तेलुगूंतल्या कांय खाशेल्या काव्यप्रकारांभितर शतकसाहित्य, गीतसाहित्य, किर्तन, उदाहरण आनी दंडक, भावकविता हांचो आस्पाव जाता. तेलुगू साहित्यांत प्रबंधा फाटल्यान शतकसाहित्याक म्हत्वं दिवप जाता. ताचे विशय स्वतंत्र आसतात. तेलुगूंतली ही शतकपरंपरा एकुणिसाव्या शेंकड्यामेरेन चालू आशिल्ली. गीतसाहित्यांतलीं गितां तीन प्रकारांचीं आसतात - १) श्रमिकगितां, २) वीररस वा हास्यरसयुक्त गितां आनी प्रणयगितां ३) भक्तीगितां. अशा गितांच्यो कार्यावळी अभिनयासयत 'बुर्रकथा' ह्या नांवान खेडेगांवांतल्यान चलतात. राजकीय पक्ष आपल्या प्रचाराखातिरूय ह्या गितांचो उपेग करतात. तेराव्या शेंकड्यासावन तेलुगूंत किर्तनां बरोवपाक सुरवात जाली.

कृष्णकवी हो तेलुगूंतलो पयलो किर्तनकार. पंदराव्या शेंकड्यांतल्या ताळ्ळपाक अन्नमाचार्य हाणें किर्तनाक शास्त्रशुद्ध रूप दिलें. भद्रचलम् रामदास आनी सुब्रह्मण्य हे आनीक दोन म्हत्वाचे किर्तनकार आसात. राधाकृष्णाच्या नांवान अश्लील श्रृंगारवर्णन करपी पदांक 'दास किर्तनां' म्हण्टात. भक्तशिरोमणी त्यागराजाच्या किर्तनांनी साहित्य आनी संगीत हांकां सारकेंच म्हत्व आशिल्ल्यान तांकां 'कृती' अशें नांव आसा. उदाहरण हो काव्यप्रकार फकत तेलुगुंतूच आसा. सोमनाथाचें 'बसवोदाहरण' हें ह्या प्रकाराचें पयलें काव्य.

दंडक होय प्रकार संस्कृतांतल्यान फकत तेलुगूंत आसा. शृगारदंडक आनी प्रकीर्णक म्हळ्यार भोवभाशीक अशेय हातूंत प्रकार आशिल्ले. ७,००० ओळींचें एक दंडक रामायणय तेलुगूंत जालां. गुरजाड वेंकट अप्पाराव आनी रायप्रोलू सुब्बराव हांकां भावकविता काव्यप्रवाहाचे जनक मानतात. मुनिमाणिक्यम् नरसिंहराव, विश्वनाथ सत्यनारायण, अडिवी बापिराजू, शिष्ट्ला उमामहेश्वरराव, श्रीरंगम् श्रीनिवासराव, श्रीरंगम् नारायणबाबू, नारायण रेड्डी, भागवतुल शंकरशास्त्री 'आरूद्र' हाणींय हो काव्यप्रकार हाताळ्ळा.

नाट्य - एकुणिसाव्या शेंकड्याच्या मध्यामेरेन तेलुगूंत नाटक नाशिल्लें. १८७५ वर्सा वाविलाल वासुदेवशास्त्री हाणें ज्युलियस सीझरचें तेलुगूंत रुपांतर केलें आनी एक समाजीक नाटकूय बरयलें. उपरांत तेलुगूंत संस्कृत, बंगाली, हिन्दी आनी शेक्सपिअरचीं नाटकां अणकारलीं.

धर्मावरम् रामकृष्णाचार्य आनी कोलाचलम् श्रीनिवासराव हाणीं पयलीं स्वतंत्र आनी तरांतरांचीं नाटकां बरोवन प्रयोग केले. पानुगंटी लक्ष्मीनरसिंहराव हाणें तीस नाटकां बरयलीं. गुरजाड अप्पाराव, विश्वनाथ सत्यनारायण, आचार्य आत्रेय, शिवराजू वेंकटसुब्बराव 'बुच्चिबाबू' हाणींय दर्जेदार ना[illegible] बरयलीं. १९१० वर्सासावन तेलुगू एकांकिका बरोवपाक सुरवात ज[illegible] तल्लावज्झल शिवशंकरशास्त्री हाणें संगितिकांचो प्रयोग केलो. पी. राजमन्नार, मुद्दुकृष्ण सामिनेनी आनी चलम् हाणीं तेलुगूंतल्यो प[illegible] दर्जाच्यो एकांकिका बरयल्यो. १९४३ उपरांतच्यो एकांकिका वास्तववादी आसात. बुच्चिबाबूंच्या दारिनपोये दानय्य, उमर खय्याम [illegible] शिष्यरक्षिता ह्या एकांकिकांक खूब नामना मेळ्ळी. गंगाधर हाचे 'प्रा[illegible] एकांकिकेक आंध्र नाटक-कला परिशदेचें इनाम फावो जालें. गोराशा[illegible] बुच्चिबाबू, मुनिमाणिक्यम्, गिडलुरी सूर्यम् आनी कृष्णमूर्ती हे ह्या क्षेत्र[illegible] नामनेचे लेखक.

कादंबरी - १८७३ वर्सा कडवल्ली रामचंद्रुडू हाची 'धर्मवती विला[illegible] ही पयली कादंबरी उजवाडा आयली. ताचे हे कादंबरीक तशेंच 'मा[illegible] माधवमु' आनी 'लक्ष्मीसुंदर विजयमु' ह्या कादंबरींक 'चिंतामणि' नेमाळ[illegible] इनामां फावो जाल्यांत १८७८ वर्सा वीरेशलिंगम् पंतुलू हाची 'राजशे[illegible] ही कादंबरी 'विकार ऑफ वेकफिल्ड' च्या आदारान बरयली. नामनेच्या बंगाली कादंबऱ्यांचेय तेलुगू अणकार केले. विश्वनाथ सत्यना[illegible] हाचे 'वेयी पडुगुलु' हे उल्लेखनीय कादंबरेंत समाजीक, धर्मीक [illegible] राजकीय परिस्थितीचें परिणामकारक अशें चित्रण दिसता. नोरी नरसिंह[illegible] हाणें उत्कृश्ट इतिहासीक कादंबऱ्यो बरयल्यात. चिलकमूर्ती लक्ष्मीन[illegible] पंतलू हाणें १८९४ वर्सा 'रामचंद्र विजयमु' आनी उपरांत हेम[illegible] कर्पूरमंजरी, अहल्याबाई, सौंदर्यतिलक, गणपती अशो स्वतंत्र इतिहासीक कादंबऱ्यो बरयल्यो. ह्याच अदमासाक इतिहासीक, समा[illegible] कादंबऱ्यो उजवाडाक आयल्यो. तशेंच इंग्लीश, बंगाली कादंब[illegible] तेलुगूंत अणकार जाले. तातूंत भोगराजू नारायणमूर्ती हाच्यो विमल[illegible] (१९१०) आनी 'अस्तमयमु' (१९१६); वेल्लाळ सुब्बाराव हाची ' [illegible] संयुक्ता' केतवरापू वेंकटशास्त्री हाची 'रायचूरुयद्धमु' आनी दुग[illegible] राघवचंद्रय्या हाची 'विजयनगरसाम्राज्यमु' ह्यो उल्लेखनीय काद[illegible] आसात. गुडिपाटी वेंकटाचलम् हाणें सामाजिक कादंबऱ्यो आनी चिल[illegible] लक्ष्मीनरसिंहम्, मुनिमाणिक्यम्, नरसिंहराव हाणीं विनोदी कादंबऱ्यो ब[illegible]

लघुकथा - लघुकथा हो वाङमयप्रकारूय अस्तंती प्रभावान आ[illegible] मॉपासां, सोमरसॅट मॉम, ओ हॅन्री हांच्या कथांचे अणकार तेलुगूंत जा[illegible] सगळ्यांत पयलीं गुरजाड अप्पाराव हाणें स्वतंत्र कथा बरयल्यो. 'अणिमुत्यालु' हो कथांझेलो प्रसिद्ध आसा. वेलूरी शिवरामशास्त्री पुराणीक आनी समाजीक विशयांचेर कथा बरयल्यात. श्रीपाद सुब्रह्मण्यश[illegible] विश्वनाथ सत्यनारायण, चलम् आनी चिंता दीक्षितुलू ह्या पयल्या श्रे[illegible] कथाकारांसयत हेर तेलुगू कथालेखकांनीय तेलुगू कथावाङमयां[illegible] घातल्या. कविकोंडल वेंकटराव हाणें गांवगिरे जिणेचेर कथा बरय[illegible] अडिवी बापिराजू ,सुरवरम् प्रतापरेड्डी, जमदग्नी हाणीं तेलुगू [illegible] भावप्रधानता दिल्या जाल्यार मुनिमाणिक्यम् नरसिंहराव आनी मोक्[illegible] नरसिंहशास्त्री हाणीं विनोदी कथा बरयल्यात. पालगुम्मी पद्मराज[illegible] 'तुफान' हे कथेक संवसारीक कथासर्तींत दुसरें इनाम फावो [illegible] कोडवटिगंटी कुटुंबराव, बुच्चिबाबू, मल्लादी रामकृष्णशास्त्री हे कांय न[illegible] कथालेखक.

हेर साहित्य - जेझू क्रिश्त, व्हिक्टोरिया राणी तशेंच कांय तेलु[illegible] हांचीं चरित्रां बरोवन वीरेशलिंगम्, पंतलू हाणें चरित्रवाङमयाचें मु[illegible] घालें. हाचेउपरांत देशीविदेशी म्हापुरसांचीं चरित्रां तेलुगूंत बरोवप [illegible]

निबंध, साहित्यसमीक्षा आनी संशोधनात्मक वाङमयाच्या

ीरंगम् हाचेंच सगळ्यांत पयलीं नांव घेवचें पडटा. ताचे निबंध चडशे
ाण आनी समाजसुदारणा ह्या विशयांचेर आसात. 'कोक्कोंड
ानकविकृत विग्रहतंत्रविमर्शनमु' हो ताचो पयलो समीक्षाग्रंथ आसा.
राव नायडू सारकेल्यांनी भाशेतिहास, गद्यवाङमयसमिक्षा आनी
वी आनी काव्यां हांचेविशीं ग्रंथ बरयले. उपरांत खाशेले काव्यप्रकार,
थ उजवाडा आयले. चांगटी शेषय्य हाचो 'आंध्रकवितरंगिणी' हो ग्रंथ
ंडांनी आसा. श्रीमती उटकूरी लक्ष्मीकांतम्मा हिणें फकत आंध्र
ींच्या काव्याचो परामर्श घेतला. तेलुगू भाशा समितीन कांय
ात्मक ग्रंथांक पुरस्कार दिल्यात.

ांध्रसाहित्यवीथुलु, नव्यकवितानीरांजनमु, नेटिकालपुकवित्वमु आनी
ांधविकासवैखरी हे आर्विल्ल्या तेलुगू काव्यावयले नामनेचे समिक्षाग्रंथ
जोन्नलगड्डू सत्यनारायणमूर्ती हाचो 'साहित्ययत्त्वविमर्श' होय एक
ो ग्रंथ.

ल्ल्या काळांत धर्म, गणित, ज्योतिश ह्या विशयांचेर कोशरचना
विसाव्या शेंकड्यांत भाशा, साहित्य, अर्थशास्त्र, तत्त्वज्ञान, विज्ञान
शयांचेरूय तेलुगू कोश तयार जाल्यात. आंध्र सारस्वत परिशद,
भाशा समिती, आंध्र प्रदेश साहित्य अकादमी, आंध्र प्रदेशांतल्या
ठांचे संशोधन विभाग हाणीं साहित्येतिहास, समिक्षा, विशिश्ट कवींचें
, विगडविंगड कोश ह्या प्रकारांनी मोलादीक ग्रंथरचना केल्या.

तंत्र्या उपरांतचो कालखंड - ह्या काळांतल्या साहित्याचेर,
शा राजकीय, समाजीक घडणुकांचो परिणाम जाला. देखीक -
त्याची हत्या, नवी राज्यघटना, आंध्र प्रदेशाची स्थापणूक, आंध्र
लंगण वाठारांतलीं तीन चार आंदोलनां, विश्वनाथ सत्यनारायण
ळिल्लो भारतीय ज्ञानपीठ पुरस्कार, विश्व तेलुगू संमेलन आनी हेर
ा उपरांतच्या तेलुगू साहित्याचो नियाळ ह्या साहित्य प्रकारांनी घेवं येता.

व्य - विश्वनाथ सत्यनारायण हाका 'श्रीरामायण कल्पवृक्षमु' ह्या
व्याखातीर, भारतीय ज्ञानपीठ पुरस्कार फावो जालो. मधुनापंतुलू
रायण शास्त्री हाचो 'आंध्रपुराणम्' होय असोच एक काव्यग्रंथ आसा.
रांत ह्या भावकवितेच्या प्रकाराक फाटीं उडोवन, 'अभ्युदय कविता'
आयली. श्रीरंगम् श्रीनिवासराव हो ह्या प्रकाराचो मुखेल आसून
उमामहेश्वराव आनी रूद्रज्योतिकार श्रीरंगम् नारायणबाबू हाणीं
नवें मोडण दिलें. पट्टाभी, शंकरशास्त्री भागवतुल हाणीं नवे
योग आनी प्रतिकां वापरलीं. अनिशेट्टी, सोमसुंदर, रेंतल, बाळ
टिळक (१९१९-१९६६), कुंदुर्ती एल्चुरी, अब्बूरी वरदराजेश्वरराव
संप्रदायाचे आनीक कांय नामनेचे कवी आसात. ह्या अभ्युदय
स चड खर वृत्ती आनी भाशेचे जे मेजके कवी फुडें आयले, ताणीं
रचयितुल संघम्' स्थापन केलो. दाशरथी हाची कविता लोकप्रिय
ती चड वीररसात्मक आसा. पुनर्नवा, महांध्रोदय हीं ताचीं कांय
ीय काव्यां आसात. सी. नारायणरेड्डी हाणें 'नागार्जुन सागर,
ंतरायलु, ऋतुचक्रम्, मंटलोमानवुडु हीं कथात्मक गेय काव्यां
. भुवनघोषाकार रमणरेड्डी हाणें मुक्त शैली जानपद भाशा आनी
सारकिल्या लोकगितांच्या माध्यमाचो उपेग केला. बोई भीमन्ना
ह्या क्षेत्रांत खूब नामना मेळ्ळ्या.

ा - आर्विल्ली तेलुगू कथेची परंपरा अडिवी बापिराजू ह्या कवि -
रापसून सुरू जाता. 'भोगीरलोय, नागलि, शैलबाला, हिमालयरश्मि'
यो नामनेच्यो कथा आसात. पूण कोडवटिगंटी कुटुंबराव, त्रिपुरनेमी
, बुचिबापू आनी पालगुम्मी पद्मराजू ह्या चौगांकूय तेलुगू कथेच्या
नव्या पर्वाचें श्रेय फावो जाता. आंध्र राज्यस्थापने उपरांत म्हळ्यार १९६०
उपरांतच्या कथांनी, नव्या जीणेमूल्यांचो पुरस्कार करपाची प्रवृत्ती
साहित्यीक रूप घेवंक लागली. अशा कथाकारांमदीं राचकोंडा विश्वनाथशास्त्री,
बाळ गंगाधर टिळक, बलिवाडा कांताराव, कोम्मूरी वेणुगोपालराव,
अवसरम् रामकृष्णराव, मधुरांतकम् राजाराम, मंजुश्री, चलसानी प्रसादराव
ह्या कथाकारांचो आस्पाव जाता. तेलुगू कथा - लेखिकांची संख्याय खूब
व्हड आसा. चड नामनेच्या लेखिकांभितर वासिरेड्डी सीतादेवी, रंगनायकम्मा,
परिमला सोमेश्वर आनी बीनादेवी हांचो आस्पाव जाता.

कादंबरी - १९२० ते १९४० हीं वीस वर्सां अडिवी बापिराजू,
विश्वनाथ सत्यनारायण आनी गुडिपाटी वेंकटाचलम हाणीं गाजयलीं.
उपरांतच्या धा वर्सांनी गोपीचंद, बुचिबाबु, जी वी कृष्णराव आनी राचकोंडा
विश्वनाथशास्त्री हाणीं संज्ञाप्रवाह, मनोविश्लेशण, अस्तित्ववाद ह्या
विशयांनी तेलुगू कादंबरीक अद्ययावत स्वरूप मेळोवन दिलें. स्वातंत्र्यप्राप्ती
उपरांतच्या लेखकांभितर कोडवटिगंटी कुटुंबराव, महीधर राममोहनराव,
उप्पल लक्ष्मणराव हांचीं नांवां उल्लेखनीय आसात. नव्या लेखकांभितर
बलिवाडा कांताराव, आर. एस. सुदर्शनम्, रंधी सोमराजू, कोम्मूरी
वेणुगोपालराव हाणीं मध्यम वर्गीय जिणेचें कलात्मक चित्रण केलां. ह्याच
कालखंडांत पी. श्रीदेवी, वासिरेड्डी सीतादेवी, परिमला सोमेश्वर आनी
रंगनायकम्मा ह्यो नामनेच्यो कादंबरी लेखिका आसात.

व्यक्ती आनी समाज हांच्यांतलो संघर्श खरपणान चितरावपी
कादंबऱ्यांनी पोला प्रगडा सत्यनारायणमूर्ती हाच्या संघम् चेसिन मनिषि,
कौसल्या, दीपशिखो ह्यो कादंबऱ्यो येतात. उदय किरणालु, येडुरोजुला
माजिली, अन्वेषण ह्या पोतुकुची सांबशिवराव हाच्या कादंबऱ्यांनी ह्या खर
सर्तीच्या काळांत जावपी संवेदनाक्षम व्यक्तीची ओडाताण बरे तरेन
चितरायल्या. प्रयोगशील लेखकांभितर 'नविन' हाची 'अंपशय्या' आनी
वड्डेर चंडीदास हाचे 'हिमज्वाला' हे कादंबरेचो उल्लेख जाता.

नाटक - स्वातंत्र्या उपरांत नाटकांवयलो अस्तंती प्रभाव खूब उणो
जालो. नित्याचे सादे - सोंपे भाशेंत सुटसुटीत तीन अंकी नाटकां आनी
एकांकिका बरोवप जाल्यो. प्रजा नाटक मंडळीन १९४५ वर्सा 'मुंदडगू'
आनी उपरांत 'मा भूमी' हीं नाटकां रंगमाचयेर हाडलीं. ह्याच काळांत
'कुरूक्षेत्रम्, रक्तकन्नीर चिंतामणि' हींय नाटकां खूब गाजलीं. आत्रेय हाचें
'एन्. जी. ओ.' हें नाटकूय खूब गाजलें. पालगुम्मी पद्मराजू हाचें 'डॉक्टरला
वृत्तिधर्ममु', बुचिबाबूचें 'दारिना पोये दानय्या', वाविलाल सोमयाजुलू हाचें
'नायकुरालू', विंजमूरी शिवराम हाचीं 'विजयपताका, राजलक्ष्मी, कलोपासना
हीं नाटकां, सोमंची यज्ञन्नाशास्त्री हाचीं 'कल्याणी, न्यायम्, पेद्दामनुष्युलु,
रिहर्सल्स' हीं नाटकां आनी आमनचेर्ल गोपालराव हाचें 'मल्लम्मादेवा उसुरू'
तशेंच कोंडमूडी गोपालरायशर्मा हाचें 'येदुरिता' हें नाटक खुबूच गाजलें.

१९४९ उपरांतच्या नाटककारांभितर डी. व्ही. नरसराजू (नाटकम्),
अवसरला वेंकटनरसू (ज्योतिर्मयी), प्रख्या श्रीराममूर्ती (कालरात्रि, फणी,
मनिषितो मनिषि), कोर्रापाटी गंगाधरम् (गुड्डिलोकम्), रेंट्ल गोपालकृष्ण
(इन्स्पेक्टर जनरल), अवसरला सूर्यराव (पंजरम्), के. व्ही. रमणरेड्डी
(राजीवम्) हे नामनेचे नाटककार. एन्. कृष्णम्माचारी (तेलुगू गड्डा),
शंकरशास्त्री भागवतुल आरुद्र (शालभंजिका), के. व्ही. नरसिंहम्
(उषारागम्) हे कांय उपहासप्रधान आनी संगीतप्रधान नाटककार. १९४९
वर्सा उपरांत राजमन्नार चलम्, नार्ल, मुद्दुकृष्ण, भमिडिपाटी, कामेश्वरराव,
गोराशास्त्री हांच्यो दर्जेदार एकांकिका उजवाडा आयल्यो. मारूतीराव,
रावी कोंडलराव, नंदी रामस्वामी, इनॉक, जॉन्सन हांच्या प्रयोगीक

नाटकांक इनामां मेळ्ळ्यांत.

हेर साहित्य - कोमर्राजू लक्ष्मणराव, मल्लमपल्ली सोमशेखर शर्मा हांचें वैचारीक आनी संशोधनात्मक लिखाण आनी कोराड रामकृष्णराव हाच्या इतिहासीक निबंधाक तेलुगू साहित्याचीं भुशणां मानतात.

समिक्षा क्षेत्रांत कट्टमंची रामलिंगरेड्डी आनी विश्वनाथ सत्यनारायण हांचे ग्रंथ उंचेले प्रतीचे मानतात. खंडवल्ली लक्ष्मीरंजनम्, दिवाकर्ल वेंकटावधानी हांचे साहित्येतिहासावयले ग्रंथ, वेटुरी प्रभाकरशास्त्री आनी सुरवरम् प्रतापरेड्डी हांचे संशोधनात्मक प्रबंध, गॅटी सोमयाजी हाचो 'आंध्रभाषाविकासमु', निडदवोलू वेंकटराव हाचो 'दक्षिणांध्रसाहित्यमु' हे ग्रंथ आनी तेलुगू नाटकांचो विकासक्रम दाखोवपी ग्रंथ ह्या काळांत बरोवप जाले. पानुगंटी लक्ष्मीनरसिंहराव हाच्या 'साक्षी' ह्या लोकप्रिय निबंधझेल्याचो आनी मुट्नुरी कृष्णरावाच्या 'समिक्षा' ह्या निबंधझेल्याचो मुजरत उल्लेख करूंक जाय.

आर्विल्ल्या तेलुगू साहित्याक उर्बा दिवपाचे नदरेन सगळ्यांत उत्कृश्ट कादंबरी, कथांझेलो आनी काव्यांझेलो हांकां दरेकी १,११६ रुपयांचें इनाम दितात. तेलुगू साहित्याक उर्बा दिवन ताचे उदरगतीक हातभार लावपाचें मोलादीक काम खबरांपत्रानीय बरे रितीन केलां. हे नदरेन आंध्र साहित्य परिशद पत्रिका, भारती, परिशोधन, आंध्रपत्रिकाउगादिसंचिकलु, शारदा, कृष्णपत्रिका, सुभाषिणी, विद्यार्थी, आंध्रप्रभा, आंध्रपत्रिका, स्त्रवंती, विशालांध्र हीं नामनेचीं नेमाळीं.

तेलुगू साहित्याचे उदरगतीक कांय साहित्य संस्थांनीय हातभार लायला त्यो अश्यो आसात - आंध्र प्रदेश साहित्य अकादमी, हैदराबाद; तेलुगू भाशा समिती, मद्रास आनी हैदराबाद; आंध्र सारस्वत परिशद, हैदराबाद; लक्ष्मीनारायण परिशोधन मंडली, हैदराबाद; आंध्र रायटर्स असोसिएशन, हैदराबाद; नव्य साहिती समिती, हैदराबाद; विश्वसाहिती, हैदराबाद; आंध्र प्रदेश विद्या परिशद, विजयवाडा; कल्चरल असोसिएशन, अनकापल्ली; साहिती समिती, रेपल्ले आनी हेर.

आंध्र प्रदेश साहित्य अकादमीच्या विद्यमान दर वर्सा दोन विशय थारावन तांचेर ग्रंथ मागयतात. तातूंतल्या उत्कृश्ट दोन ग्रंथांक दरेकी दोन हजार रुपयांचें इनाम भेटयतात. तेलुगू साहित्याच्या अभ्यासाचे नदरेन नामना आशिल्लीं कांय ग्रंथालयां अशीं आसात - आंध्र सारस्वत परिशद ग्रंथालय, काकिनाडा; कृष्णदेवराय आंध्रभाषानिलयम्, हैदराबाद; वेमनाभाषा निलयम्, विजयवाडा आनी हैदराबाद; स्टेट लायब्ररी, हैदराबाद; श्रीवेंकटेश्वर ओरिएंटल मॅन्युस्क्रिप्ट लायब्ररी, तिरुपती तशेंच आंध्र, वेंकटेश्वर, उस्मानिया ह्या विद्यापिठांचीं ग्रंथालयां आसात.

- कों. वि. सं. मं.

तेहरान : इराणाची राजधानी आनी तेहरान प्रांतांतलें मुखेल शार. क्षेत्रफळ १९,११८ चौ. किमी. लोकसंख्या ८,७१९,४८० (१९८६). हें शार कॅस्पियन दर्यासावन सुमार १०० किमी. अंतराचेर दक्षिणेक जाज्रूद आनी काराज न्हंयांमदीं, समुद्रथरासावन १,२०० मी. उंचायेचेर वसलां. कॅस्पियन दर्या आनी हें शार हांचेमदीं एल्बर्झ दोंगर आसा. हांगाचें हवामान निवळ आसता तेन्ना उत्तरेक एल्बर्झ दोंगराच्यो रांको आनी ताचें ५,६७८ मी. उंचायेचें माऊंट डेमॅव्हेंड हें सदांच बर्फान भरिल्लें तेमूक दिसता. हें तेमूक म्हळ्यार एक मृत ज्वालामुखी कोन आसा.

पोरणे पर्शियी भाशेंत तेहरान म्हळ्यार (तेह - ऊबदार, रान - थळ) उबदार थळ असो जाता. उबाळा दिसांनी हांगाचें हवामान २९° सॅ. जाल्यार शिंया दिसांनी हवामान ४° सॅ. आसता. हांगाचें वर्सुकी पावस प्रमाण २० सेंमी. आसता. नोव्हेंबर ते मे ह्या काळांत हांगा पावस पड[illegible] डिसेंबर ते फेब्रुवारी ह्या म्हयन्यांमदीं शारांत बर्फ पडटा. उबाळा दिस[illegible] हांगा हवेंत हुनसाण चड आशिल्ल्यान हांगाचे लोक उत्तरेक १६ कि[illegible] पयस दोंगरांनी आशिल्ल्या शेमीरान ह्या थंड हवेच्या थळांत रावपाक वत[illegible]

तेहरान हें खुबूच पोरणें शार. इ.स. आदीं ३३१ त डरायस तिर[illegible] हाचो फाटलाग करतना ॲलेक्झांडर ध ग्रेट हाचो मुक्काम ह्या शा[illegible] आशिल्लो असो उल्लेख मेळटा. त्या काळांत हो गांव 'रे' ह्या लाग[illegible] राजधानीचें ल्हान उपनगर आशिल्लो. इ.स. १२२० त मोंगोल लोक[illegible] 'रे' शाराचो नाश केलो तेन्ना थंयचे जायते लोक तेहरानाक राव[illegible] आयले. सोळाव्या शतमानांत सफाविद राजवंशाचो शाह तहमास्प प[illegible] हाणें शाराक तटबंदी केली. १७८५ त आगा मुहंमदखान ह्या क[illegible] राजवंश संस्थापकान हें शार जिखलें आनी १७८८ त हांगा राज[illegible] स्थापन केली. तेन्नाच्यान हें शार इराणाची राजधानी आसा. मुहंमद [illegible] हाचे उपरांत फथ अली शाह (१७९७-१८३४) हाणें हांगा बुलीर राजवाडो, मश्जीद-इ-शाह आनी हेर वास्तू उबारून शाराक सोबीत हाडली. फुडें नसिरुद्दीन शहा (१८४८-९६) हाच्या काळांत शा[illegible] विस्तार बरोच वाडिल्लो. फुडें १९२५ उपरांत रेझाशाह पहलवी ह[illegible] काळांत शाराची खुबूच उदरगत जाली. एकुणिसाव्या शेंकड्यांत ह[illegible] वसतीचीय भरपूर वाड जायत गेल्या.

ही इराण देशाची राजधानी आशिल्ल्यान हांगाचो कारभार स[illegible] पळेता. वेंचून आयिल्ल्या तीस वांगड्यांची नगरपालकीय परिशद आसून तांची दर चार वर्सांनी वेंचणूक जाता. ही परिशद महापौर काडटा. महापौर आनी ताचे वांगडी हांचेर नागरी सेवेची जबाबदारी अ[illegible]

ह्या शारांत कपडे, शिमीट, साकर, सिगार, कातडेचें काम, कंव[illegible] वस्तू तेचपरी, वखदां, सौंदर्य प्रसाधनां, मोटारी, खेळणीं आनी 'रे' [illegible] तेलशुद्धीकरण हे मुखेल उद्येग चलतात. पुराय इराण देशांतले सुमार [illegible] उद्येगीक उत्पादन ह्या शारांत जाता.

शारांत १२ वेशी आनी १२ मुखेल रस्ते केंद्रीत जाल्ले आसात. [illegible] चौक, शाह रेझा ॲव्हेन्यू, फिर्दौसी मार्ग हे तीन मुखेल रस्ते आ[illegible] उदेंतेक, दक्षिणेक आनी अस्तंतेक वतात. शाराचे उत्तरेक नवें शार [illegible] दक्षिणेक पोरणें बाजाराचें शार 'सेपाह' चौकाभोंवतणी आसा. [illegible] रेल्वेमार्ग कॅस्पियन दर्या आनी इराकाकडेन वता. तुर्कस्तानांतल्यान ट्रान्स-युरोपियन रेल्वेक जोडिल्लें आसा. भायल्या देशांकडेन देशांतल्या मुखेल शारांकडेन हें शार विमानमार्गान जोडिल्लें आसा. अ[illegible] १० किमी. अंतराचेर मेहराबादाक मुखेल आंतरराश्ट्रीय विमानतळ[illegible] कालेमोर्घी आनी दौशन तापेहा हांगा ल्हान विमानतळ आसात.

हांगाचे लोक इराणी वंशाचे आसून इस्लाम होच हांगाचो मुखे[illegible] हांगा आशिल्ल्या क्रिस्तांव लोकांमदीं ॲसिरियन आनी आर्मेनियन म्हत्वाचे आसून हांगा थोडे यहुदी आनी पार्शी धर्माचे लोक रावतात. ही हांगाची मुखेल भास आसून वेगवेगळ्या पंगडांचे लोक आपआप[illegible] वापरतात.

हें शार शिक्षणीक केंद्र आसून हांगा मुळाव्यो आनी माध्यमि[illegible] आसात. तेभायर शारांत युनिव्हर्सिटी ऑफ तेहरान (१९३५), [illegible] युनिव्हर्सिटी ऑफ इराण आनी आर्च मिहीर इंडस्ट्रियल युनिव्हर्सिटी विद्यापिठां आसात. तेहरान शारांत सेपाह सालार मशीद, बा[illegible] राजवाडो आनी गुलिस्तान राजवाडो ह्यो पळोवपासारक्यो इमारती

११ वस्तू संग्रहालयां आसून पुरातत्त्व संग्रहालयांत स्यूसा आनी
साक उत्खननांत मेळिल्ल्यो वस्तू दवरल्यात. गूलिस्तान
ांतल्या संग्रहालयाची रत्नांखातीर नामना आसा. तातूंत नामनेचें
न' आनी 'नादीरासन' हीं शींवासनां आसात.
ा जायतीं ग्रंथालयां आसून मेली, मालेक हांची नामना आसा. शारांत
, सातोळीं, रेडिओ आनी दूरचित्रवाणी केंद्रां आसात. तेभायर
बागो आनी एक प्राणिसंग्रहालय आसा. १९७४ तले आशियाई
ाच शारांत जाल्ले. २७ नोव्हेंबर ते २ डिसेंबर १९४३ ह्या काळांत
रुझवेल्ट, पंतप्रधान चर्चिल आनी मार्शल स्टालीन हांची म्हत्वाची
जावन हांगा त्रिराश्ट्र जाहिरनामो प्रसूत केल्लो.

- कों. वि. सं. मं.

ीय आरण्यक : कृष्ण यजुर्वेदाच्या तैत्तिरीय शाखेचें आरण्यक.
य ब्राह्मणाच्याच कांय भागांक हें नांव आसा. हाचे धा प्रपाठक
, दरेक प्रपाठकाची कांय अनुवाकांत विभागणी केल्या. पुराय
कांची संख्या १७० आसा. हाच्या सात ते णव ह्या प्रपाठकांक
यपनिषद अशें नांव आसा.
त्तिरीय आरण्यकांत काशी, पांचाल, मत्स्य, कुरुक्षेत्र, खांडव, अहल्या,
प आदींचें वर्णन आसा. हांगा एकेकडेन नरकाचें वर्णन आसा. त्या
तपस्वी मनशाक श्रमण अशें म्हळां. तैत्तिरीय आरण्यकांत जानव्याचो
खेपे उल्लेख आसा तो असो -

प्रसृतो ह वै यज्ञोपवीतिनो यज्ञः ।
यत्किञ्च ब्राह्मणो यज्ञोपवीत्यधीते यजत एव तत् ॥

र्थ - जानवें घालपी मनशाच्या यज्ञाचो प्रसार जाता. जानवें धारण
ब्राह्मण जें कितें अध्ययन करता तो ताचो यज्ञच.
ाचेभायर यज्ञाविशीं बरेच विशय तैत्तिरीय आरण्यकांत आयल्यात.

- कों. वि. सं. मं.

रीय उपनिषद : कृष्ण यजुर्वेदाचे तैत्तिरीय शाखेचें उपनिषद.
उपनिषदाचे तीन मुखेल भाग आसून, तांकां 'वल्ली' अशें म्हण्टात.
शिक्षावल्लींत बारा, दुसऱ्या ब्रह्मानंदवल्लींत णव आनी तिसरे भृगुवल्लींत
नुवाक आसात. शिक्षावल्लींत वेगवेगळ्यो शिक्षा (वर्णोच्चाराचे प्रकार)
ल्यात. ब्रह्मानंदवल्लींत ब्रह्मज्ञान आनी ताचेपसून जावपी आनंद हांचें
आसा. भृगुवल्लींत तेंच गिन्यान संवादरुपान सांगलां.
शिक्षावल्लीच्या तिसऱ्या अनुवाकांत वेदार्थाचे अधिलोक, अधिज्योतिष्य,
विद्य, अधिप्रज आनी अध्यात्म अशे पांच दृश्टीकोन सांगल्यात. पृथिवी,
रेक्ष आनी द्यौ ही अधिलोक नदर. सबंद विश्वांत आनी मनशाच्या
त ह्या तीन लोकांची सत्ता आसा.
अग्नी, आदित्य आनी विद्युत ह्यो तीन ज्योती आसात. अधिविद्य नदर
ब्रह्मविद्येच्या शिकपा आनी शिकोवपाविशीं आसा. अधिप्रज नदर ही
विज्ञानाविशीं आसून आवय, बापूय आनी पूत हें ताचें सूत्र. पांचवी
र ही अध्यात्माविशीं आसा. हाचो संबंध मनशाचे कुडीकडेन आसा.
सदेह हो ब्रह्मांडाचो जुस्ताजुस्त नमुनो. ताकाच थंय पुरूष प्रजापती
म्हळां.
पांचव्या अनुवाकांत वेदविद्येविशीं व्यापक नदर दवरल्या. हातूंत भूः,
:, स्वः आनी महः ह्या चार व्याहृतींची लोकात्मक, देवात्मक, वेदात्मक
ी प्राणात्मक अशी चार तरांनी व्याख्या केल्या.

सव्या अनुवाकांत, कुडींत मनोबळाच्या रुपान रावपी ब्रह्मतत्त्वाची
फोडणिशी केल्या. हीच अमृतशक्त आसून मेंदवाच्या मदल्या भागांत ती
रावता आनी तेंच ब्रह्मज्ञान जावपाचें दार. आठव्या अनुवाकांत ब्रह्मविद्येंतल्या
ओमकाराचें म्हत्व वर्णिलां. पुर्विल्ल्या काळांत शिकप सोंपतकच गुरु
आपल्या शिश्याक जो उपदेश करताले, तो इकराव्या अनुवाकांत दिला.
ब्रह्मानंदवल्लींत ब्रह्माच्या स्वरुपाचें वर्णन केलां, तें अशें -

सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म । यो वेद निहितं गुहायां ।
परमे व्योमन् । सोऽश्नुते सर्वान् कामान् ।

अर्थ - ब्रह्म हें सत्यस्वरुपाचें, गिन्यान स्वरुपाचें आनी अनंत अशें
आसा. सूक्ष्म अशा काळजांत रावपी ब्रह्म जो जाणता, तो ब्रह्माकडेन
एकरूप जावन पूर्णकाम जाता.
हाचेउपरात पंचकोशांचें वर्णन आसा. हाचेफुडें रस हेंय ब्रह्माचें रूप
अशें सांगलां. रसाची प्राप्ती जातकच मनीस खोशी जाता. ह्या रसाचो
आस्वाद घेवप म्हळ्यारूच ब्रह्म जाणप, अशेंय सांगलां.
आत्मानंदाची मीमांसा करतना सांगलां -

यतो वाचो निवर्तन्ते । अप्राप्य मनसा सह ।
आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् । न बिभेति कुतश्चनेति ।

अर्थ - मन आनी वाणी जेमेरेन पावपाचो यत्न करतात आनी तें
मेळना म्हणून परत येतात, अशा त्या आत्मानंदाचो साक्षात्कार जाका
जाता, ताका कसलीच भिरांत उरना.
हाचेउपरांत अन्नाचीय तुस्त केल्या. कारण प्राण हो अन्नाचेर आदारून
आसा. देखून अन्न मेळयात, बरें आनी भरपूर अन्न खायात आनी
अन्नाची निंदा करूं नाकात, असो उपदेश केला.

- कों. वि. सं. मं.

तैत्तिरीय ब्राह्मण : कृष्ण यजुर्वेदाचे तैत्तिरीय शाखेचें ब्राह्मण. हें
बरेंच व्हड आसून तातूंत ३ कांडां, २५ प्रपाठक आनी ३०८ अनुवाक
आसात. हें ब्राह्मण खूब पुर्विल्लें आसून तातूंत छंदोबद्ध भंग आसून,
संहितेंत आयिल्ल्या भंग भागाचीय विस्कटावणी हातूंत केल्या.
हाच्या पयल्या कांडांत अग्न्याधात, गवामयन, वाजपेय, सोम आनी
राजसूय ह्या यागांचें वर्णन आसा. दुसऱ्या कांडांत अग्निहोत्र, उपहोम,
सौत्रामणी ह्या यागांचें आनी बृहस्पतीसव, वैश्यसव आदीं सवांची फोडणीशी
आसा. तिसऱ्या कांडांत पयलीं नक्षत्रेश्टींचें विस्तारान वर्णन आसून,
चवथ्या प्रपाठकांत पुरुषमेधाखातीर लागपी जनावरांचें वर्णन आसा.
पुरुषमेधाचें वर्णन पयलेच खेप हांगा मेळटा. ह्या कांडाच्या धा ते बारा ह्या
निमाणच्या प्रपाठकांक काठक अशें म्हण्टात.
ह्या ब्राह्मणांत सामवेदाक सगळ्यांत श्रेश्ठ वेद अशें मानलां. हातूंत
सगळ्याक वर्णवेवस्थेविशीं आदर उक्तायला. पुराणांत आयिल्ल्या
कितल्याशाच अवतारांच्या कथांचीं बिजां हातूंत सांपडटात. वेदकाळांतल्या
ज्योतिशशास्त्राचीय थोडी माहिती हातूंत आस्पावता. बायल ही दादल्याची
अर्धांगी आनी ती लक्ष्मीरूप आसता, अशें हातूंत सांगलां. बायल नाशिल्ल्या
दादल्याक यज्ञाचो अधिकार ना, अशेंय हातूंत स्पश्ट सांगलां.

- कों. वि. सं. मं.

तैत्तिरीय शाखा : कृष्ण यजुर्वेदाची एक शाखा. तित्तिरी ऋषी हो
हे शाखेचो प्रवर्तक. पाणिनी तशेंच पतंजलीन तित्तिरीचो आनी तांच्या
लोकांचो उल्लेख केला. महाभारतांत हाका वैशंपायनाचो व्हडलो भाव

म्हळां. तशेंच तो युधिष्ठीराच्या दरबारांत आशिल्लो अशेंय सांगलां.

पुराणांत मात सगळेकडेन कृष्ण यजुर्वेदाकच तैत्तिरीय अशें नांव दिलां. हेविशीं विष्णुपुराणांत एक श्लोक आसा तो असो -

यजूंष्यथ विसृष्टानि याज्ञवल्क्येन वै द्विज ।
जगृहुस्तित्तिरा भूत्वा तैत्तिरीयास्तु ते ततः ॥

अर्थ - हे ब्राह्मणा यजुमंत्राचे याज्ञवल्क्यान वमन केलें आनी ताच्या शिश्यांनी तित्तिर पक्षाचें रूप घेवन ताचें ग्रहण केलें. देखून ताका तैत्तिरीय अशें म्हणूक लागले.

मॅक्स म्युलरान, तितरी हो एक ऋषी आसून तो यास्काचो शिश्य आशिल्लो अशें म्हळां. तैत्तिरीयांचो रामायणांत उल्लेख आसा. तैत्तिरीय शाखा कुरुपांचाल देशांत सुरू जाली आनी फुडें ती दक्षिणेंत पातळ्ळी. हे शाखेचे औखेय आनी खांडिकेय अशे दोन भेद आसात. हे शाखेचे संहिता, ब्राह्मण, आरण्यक आनी उपनिषद अशे चारय प्रकारचे ग्रंथ आसात.

- कों. वि. सं. मं.

तैत्तिरीय संहिता :

कृष्ण यजुर्वेदाचे तैत्तिरीय शाखेची संहिता. यजुर्वेदांत तैत्तिरीय हो एक मुखेल पंथ आसून तातूंत ही संहीता शिकयताले अशें ज्ञानकोशांत म्हळां. ही संहिता म्हळ्यार यज्ञसंस्थेंतल्या अध्वर्यू नांवाच्या ऋत्विजाची कर्मदर्शक पोथी. हातूंत ७ कांडा, ४४ प्रपाठक आनी ६५१ अनुवाक आसात. तातूंतल्या विशयांची मांडणी अशी केल्या - पयल्या कांडांत दर्शपूर्णमास, अग्निष्टोम, अग्निहोत्र, अग्न्याधान, राजसूय आदी यज्ञांत लागपी मंत्र दिल्ले आसात. दुसऱ्या कांडांत काम्यपशू आनी काम्येष्टींचें विधान आसा. तिसरें कांड गद्य पद्य आशिल्ल्यान ताका औपानुवाक्य अशें नांव आसा. चवथ्या कांडांत चयनाविशींचे मंत्र आसून, पांचव्यांत ताचें विधान-ब्राह्मण आसा. सव्यांत अहीनयाग आनी अश्वमेध हांचें विधान आसा.

तैत्तिरीय संहितेची भास गद्यरुप आसून ती विस्तृत आनी पुनरुक्तिप्रधान आसा. तैत्तिरीय संहितेत संहिता आनी ब्राह्मण हे ग्रंथ एकामेकांत भरसल्यात.

हातूंत पद्यभागय आसून तो ब्राह्मणांतल्यान घेतला अशें म्हण्टात.

- कों. वि. सं. मं.

तैमूरलंग :

(जल्म : ९ एप्रिल १३३६, कीश (सद्याचें शख्रीश्याप्स); मरण : १९ जानेवारी १४०५, ओत्रार).

आशिया खंडांतलो मध्ययुगांतलो एक म्हान नेतो. पिरायेच्या बाराव्या वर्सासावन ताचे धाडसी जिणेक सुरवात जाली. ताच्या जिविताचीं पयलीं सुमार तीस वर्सां खूब कश्ट, दगदगांत आनी हेडपांत गेलीं. आपली पुराय शक्त लावन ताणें आपल्या सगळ्या दुस्मानांचेर जैत मेळोवन समरकंदाक आपली गादी स्थापन केली. ह्याच काळांत चंगीझखानाच्या वंशजाकडेन नोकरी करता आसतना पिरायेच्या पंचविसाव्या वर्सा तैमूरलंग कांय प्रांतांचो अधिकारी जालो. १३६९त ताणें चगताई मंगोल वंश सोंपोवन समरकंदाचें राज्य मेळयलें. तशेंच इराण, तार्तर, हिंदूस्थान आनी ऑटोमन राज्यांनी ३५ घुरयो घालून २७ राज्यांचेर जैत मेळयलें.

तो खूब प्रतिभावान आनी महत्त्वाकांक्षी आशिल्लो. चंगीझखान आनी ॲलेक्झांडर हांचेभाशेन जग जिकपाची ताची उपाट इत्सा आशिल्ली. ते नदरेन १३७०-९०त ताणें उदेंत तुर्कस्थान आनी इराणांत आक्रमक धोरण धरलें. १३८०त ख्वारिज्म, कॅशगार आनी १३८१ त हेरात जिकलें. १३८२-८५त ताणें उदेंत तुर्कस्तान आनी खोरासान जिकून १३८६-८७ त फार्स, इराक, आझरबैजान आनी आर्मेनियांत आपली सत्ता प्रस्थापीत केली. १३९३-९४ त मेसोपोटेमिया आनी १३९[…] जॉर्जिया घेतलें. हे देश जिकता आसतना किपचाक वंशीय तुर्की तोख्तमिश हाणें खूब विरोध केलो. ह्याच वेळार इराणांतल्या बंडाचो […] बंदोबस्त केलो.

उपरांत तैमूरलंग सुमार १ लाख सैन्य घेवन १३९८त हिंदुस्थान[…] घुरी घालूंक भायर सरलो आनी २४ सप्टेंबरा दिसा ताणें अटका लाग[…] सिंधू न्हंय हुपली. तशेंच उदेंतेकडल्यान दिपालपूर, भटनेर हे किल्ले [...] पानिपता सावन तो दिल्लीक पावलो. ताणें दिल्ली शारांत भयाकृत क[…] करून थंयची अफाट संपत्ती लुटून समरकंदाक व्हेली.

जोर्जिया, बगदाद, ॲनातोलिया आनी बेयझीदच्या बंडाक ल[…] तैमूरलंगाक थंय वचचें पडलें. पिरायेच्या ६३व्या वर्सा ह्या सगळ्[…] बंदोबस्त करून तो परत अस्तंतेकडेन म्हळ्यार सिरीया, बगदाद, ई[…] आनी ऑटोमन तुर्क हांगा गेलो. आशिया मायनरांतल्या ल्हान राजां[…] झुजून ताणें ऑटोमन तुर्कांक हारयले. बगदाद आनी स्मर्ना हांगा सगळ्या मनशांची कत्तल करून तीं शारां लासलीं. १४००त दमास्कस इजिप्ताच्या सुलतानाक हारोवन १४०२ त ताणें बेयझीदाकडेन […] केलें. पिरायेच्या ६९ व्या वर्सा वीस लाख सैन्यासयत तो चीनाचेर […] घालूंक भायर सरलो; पूण वाटेर आसतनाच १४०५त ओत्रार गां[…] ताका मरण आयलें.

एका पांयान लंगडो आशिल्ल्यान ताका तैमूरलंग हें नांव प[…] तशेंच, तो एका हातान पांगळो आशिल्लो अशेंय म्हण्टात. तो खूब धा[…] आनी धूर्त आशिल्लो. विद्वान लोकांवांगडा इतिहास, धर्मशास्त्र, साहि[…] आदी विशयांचेर भासाभास करपाक ताका खूब आवडटालें. विंगड वि[…] कलांची आवड आशिल्ल्यान मध्य आशियांत १४०० च्या सुमाराक त[…] जायत्यो सोबीत वास्तू आनी मशिदी बांदल्यो. ह्या कामाखातीर वेगवेग[…] देशांतल्या कलावंतांची ताणें मदत घेतली.

ताका दोन चले आशिल्ले. शहरूख ह्या ताच्या धाकल्या चल्यान तै[…] लंगाच्या मरणाउपरांत एकसंघ राज्य उरचें असो यत्न केलो. तैमूरलं[…] आपल्या मरणापयलीं राज्याची वांटणी दोन चले आनी नातू हांचे[…] केल्ली. तिमूर वंश सोळाव्या शेंकड्यामेरेन तिगून आशिल्लो.

- कों. वि. सं[…]

तैवान :

एक जुंवो. हो जुंवो चीन देशाचे मुखेल भुंयेपसून सुमार १[…] किमी. अंतराचेर आसा. हाका पोर्तूगीज भाशेंत 'फोर्मोझ्झ' म्हळ्यार सुं[…] म्हण्टात. त्या जुंव्याच्या लागसारचे ल्हान १३ जुंवे, तशेंच पंगहू पेस्कदोरझ हातूंतले ६४ जुंवे, किमॉय गटांतले ४ जुंवे आनी मादझू […] तैवानांत आस्पावतात. हातूंतल्या फक्त तैवान जुंव्याचें क्षेत्रफळ ३५,७[…] चौ. किमी. आसून सगळ्या जुंव्यांसयत हाचें क्षेत्रफळ ३५,९८१ […] किमी. जाता. १९९१ वर्साचे जनगणनेप्रमाण हाची लोकसं[…] २,०४,५४,००० आशिल्ली. हे सगळे जुंवे, ११८°२३' उदेंत १२२°६'२५" उदेंत आनी २१°४५'२५" उत्तर ते २६°९' उत्तर […] पातळ्ळ्यात. फकत तैवान जुंवो २१°५४' उत्तर ते २५°१८ उ[…] आसून ताची दक्षिण - उत्तर लांबाय सुमार ३७६ किमी. आनी उदें[…] अस्तंत रुंदाय सुमार १४४ किमी. आसा.

सद्या तैवानाक 'राश्ट्रीय चीन', 'नॅशनॅलिस्ट चायना'वा 'रिपब्लि[…] ऑफ चायना' ह्या नांवान वळखतात.

भूंयवर्णन - हांगा १८२किमी. लांबायेची जॉश्वे न्हंय सगळ्यांत […]

चडशो सगळ्यो न्हंयो ल्हान आनी उथळ आसात. पावसाळ्यांत यांक हुंवार येतात आनी गिमाच्या दिसांनी त्यो सुकतात. उदेंत ांचेर कांय न्हयांचीं तोंडां आसात. जुंग यांग शानमो पर्वतांची चड उंचाय 'माऊंट मॉरिसन' वा 'यू शान' ह्या सुवातांचेर ३,९९७ आसा. ३,०००मीटरांपरस चड उंचायेचीं खूब तेमकां आसात. वट्ट क्षेत्रफळांतली ३८% भूंय दोंगराळ आसून २५% जमीन दोंगर ाची आसा. दोंगराळ भागांत न्हंयांचे प्रवाह नेटाचे आसून सखल तांचो वेग उणो आसा. ताका लागून हांगा बरींच सुपीक देगणां तैवानांत, टर्शरी कालखंडांत तयार जाल्ले खडक व्हड प्रमाणांत लॅटेरायट आनी लाव्हाचीं खडपांय दोंगराळ भागांत मेळटात. ह्या भूंयकांपाचे ल्हान व्हड धक्के बसत आसतात.

जुंवो कर्कवृत्ताचेर आशिल्ल्यान, गिमाच्या दिसांनी हांगाची उश्णताय च आसता. जून ते सप्टेंबर मेरेन दर्यादिगेवयलें तापमान सुमार सें. आसून हेरकडेन उंचायेप्रमाण उणें जायत वता. जानेवारींत न १५° सें. च्या अदमासाक आसता. शिंयाळ्यांत मध्यवर्ती पर्वतांचेर आसता. मे ते सप्टेंबर म्हयन्यांमदीं नैर्ऋत्य मौसमी वाऱ्यापसून गेचेर १५० सेंमी. पसून भितरल्या वाठारांनी ३०० सेंमी. मेरेन पडटा. दोंगराळ वाठारांनी ७२२.५५ सेंमी. मेरेन पावस पडिल्ल्याची आसा. पॅसिफिक म्हासागराकडल्यान येवपी वाऱ्याक लागून ईशान्य त, शिंयाच्या दिसांनी खूब पावस पडटा.

नस्पत - उश्ण आनी दमट हवा, वोत आनी योग्य त्या पावसाक ४८% भुंयेचेर सैमीक वनस्पत आसून २३ लाख हॅक्टरांत कापूर, आनी चेस्टनट फिकुआ, पंडानू,सायप्रस हे रूख मेळटात. तैवान हो जगांतलो सैमीक कापूर आनी कापूर तेलाचो उत्पादक. थंयच्या ओक आनी सायप्रस हीं झाडां आसात. रानांच्या भितरल्या वाठारांनी, लेगीत मनशांनी आफडूंक फावना असलीं झाडां आसात. सखल ात कोंडो, ताड हीं झाडां आसात. १,८०० ते २,४०० मीटर चेर सॅडर सायप्रस, ज्युनिपर, ऱ्होडोडँड्रॉन, मॅपल, जपानी सॅडर हे ातोश्ण कटीबंधीय रूंद पानांचे रूख आसात. कापराचीं झाडां ६०० ८०० मीटर उंचायेचेर आसतात.

र्यादिगेर खूब नूस्तें मेळटा. माकड, हरण, रानदुकर, वांस्वेल, ढरां, रानमांजर, चित्तो हे रानटी प्राणी आनी महोका, जीवधरपी, फेशर, लार्क हे पक्षी हांगा दिसतात.

तिहास - इसवी सनाच्या सातव्या शेंकड्यांत कांय चिनी लोक झांत आयले आनी उपरांत सुमार १० शेंकड्यांनी मांचुंनी चीनाचेर घालतकच फूक्येन - ग्वंगटुंग प्रांतांतल्यान आयिल्ल्या चीनी लोकांनी झांत वसणुको केल्यो. पूण हांगाचे मूळचे लोक हे मलाया वा शियातल्यान आयले आसुयें अशें एक मत आसा.

१५९० वर्सा पोर्तुगेजांनी आनी तांचे उपरांत स्पॅनीश आनी डचांनी च्या निमतान आपल्यो वखारी फॉर्मोझांत दवरिल्ल्यो. पूण तांकां व्या शेंकड्यांत मांचुंनी धांवडावन घाले. उपरांत १८५८ वर्सा ग आनी गाउश्युंग हीं दोन बंदरां परक्यांक वेपाराखातीर उपलब्ध पूण चीनी-जपानी झुजाउपरांत १८९५ वर्सा हो जुंवो जपानाच्या त गेलो.

दुसऱ्या म्हाझुजा उपरांत तैवानाचेर अमेरिकन विमानांनी भयंकर घाले आनी १९४३चे कायरो परिशदेप्रमाण आनी १९४५चे पॉट्सडॅम शतीप्रमाण तैवान हो चीनाचोच एक प्रांत म्हणून चीनाक दिलो. १९४९ वर्सा चीनांत सगळ्याक साम्यवादी राजवट येतकच चियांग-काय- शेक हाच्या फुडारपणाखाल राश्ट्रीय चीनाचे सरकार हांगा हाडलें.

राज्यवेवस्था - अध्यक्ष हो देशाचो मुखेल आसून उपाध्यक्ष आनी प्रधानमंत्री हे ताचे सहाय्यक आसतात. तैवानांतले राश्ट्रीय आमसभेंत ताची ६ वर्सांखातीर नेमणूक केल्ली आसता. पांच नियामक मंडळां राज्यकारभार पळेतात. ह्या नियामक मंडळाक 'युआन' अशें म्हण्टात. ५ शारां आनी १६ प्रांतांनी, राज्यकारभाराखातीर देशाची विभागणी केल्ली आसता. कायदो-नियंत्रक युआन हें सगळ्यांत मुखेल आसून राज्यकारभार करपी, न्याय दिवपी आनी परिक्षा घेवपी हेर युआन आसतात.

कायद्यान १९ वर्सां पिरायेवयल्या सगळ्या धडधाकट नागरिकांक २ वर्सां सेनादळांत वा ३ वर्सां वायुदळांत वा नौदळांत सक्तीन काम करचें पडटा. सर्वोच्च अधिकारी आशिल्ल्या अध्यक्षान वटहुकूम काडप, कायदेमंडळान मंजूर केल्ल्या विधेयकांक संमती दिवप, सेनेच्या मुखेल्याची जापसालदारी सांबाळप, परराश्ट्रीय धोरण आंखप हीं मुखेल कामां आसात.

१९४७ वर्सा रिपब्लिक ऑफ चायनाची १,४३५ वांगड्यांची राश्ट्रीय सभा वेंचप जाली. १९४८ वर्सा वेंचिल्लें सर्वोच्च विधिमंडळ ४४२ वांगड्यांचें आशिल्लें. ह्या मंडळाची वांगडी संख्या १९७२ वर्सा अनुक्रमान ५३ आनी ५१ नी वाडयली आनी तांची मुदत बेमुदत वाडयली. २३ डिसेंबर १९७२ दिसा नवी राश्ट्रीय सभा वेंचली. हे सभेंत क्वोमिंतांगाक ३८ सुवाती मेळ्ळ्यो आनी त्या दिसा वेंचिल्ले प्रांतिक सभेच्या ७३तल्यो ५९ सुवाती क्वोमिंतांगाक मेळ्ळ्यो.

तैवानांत नवे पद्दतीचें पांयदळ, विमानदळ आनी नौदळ आसा. तैवान सैनिकांक गनिमी कावो आनी घातपातांचें खाशेलें शिक्षण दिवप जाता.

अर्थीक स्थिती - हो देश शेतकीप्रधान आशिल्ल्यान हांगा व्हड प्रमाणांत शेतकामती कुटुंबां आसात. तांदूळ हें हांगाचें मुखेल अन्न आसून भातशेताखाला ६०% जमीन मेळटा. हांगा अस्तंतेवटेन् लाव्हा रसापसून तयार जाल्ल्यो जमनी, तर न्हंयांच्या देगणांनी गाळाच्यो जमनी आसून १५० सेंमी. परस चड पावसाच्या प्रदेशांनी जांभा फातरापसून तयार जाल्ल्यो जमनी आसात. पूण लागवडींतले मर्यादीत जमनींतल्यान वाडटे लोकसंख्येखातीर चडांत चड पीक काडचें पडटा. शक्य आसा थंयसावन तांदळाचीं दोन पिकां घेवचीं पडटात.

सखल प्रदेशांतल्यान गंव, तांदूळ, तंबाकू, ताग आनी सोयाबीन हीं पिकां काडटात. वर्सभर उदकाची पुरवण आशिल्ल्या प्रदेशांतल्यान उंसाचें पीक घेतात तशेंच दोंगर उतरणेचेर मळ्यांतलीं पिकां म्हळ्यार च्या, केळीं, मोसंबी, अनस हीं पिकां घेतात.

तैवानांतली उलाँग च्या खूब प्रसिद्ध आसा. वट्ट लागवडींतली सुमार ६०% जमीन उदका-शिंपणावळीच्या विंगड विंगड येवजणांखाला आसा. शेतांक कोंड्याच्या नळांतल्यान उदक पावयतात. दुकरां, कोंबयो हांची पैदास करून कवक हवाबंद डब्यांतल्यान निर्यात करतात. अनसां हवाबंद डब्यांनी घालप तशेंच कापूर आनी कापराचें तेल तयार करप हे गांवगिरे उद्देगधंदे. कवक शेती हें तैवानाचें एक शेतीचें खाशेलपण आसा.

सरकारान 'कसता ताची जमीन' असो कायदो केला तशेंच साडेसात एकरांपरस चड जमनी कुळांक खंडान दिवपाक मेळना. सरकारी मालकेची जमीन कुळांक खंडान दिवन तीच तांकां हप्त्यान विकती घेवपाचीय तजवीज केल्ली आसा. 'शेतकरी संघा' वतीन शेतकामत्याक सरकारी मदत दितात. हे संघटनेवतीन तांकां रीणां, मालाची विक्री, रासायनिक सारीं आनी बियां, शेताक लागपी अवजारां, जंतुनाशकां आनी उदकापुरवण

हेविशीं आदार मेळटा. प्रात्यक्षिकां दाखोवन शेताविशीचें शिक्षण तांकां दितात.

तैवानांतले बरेचशे खनीज पदार्थ जपानाक निर्यात करतात. तांबें, भांगर आनी रुपें तैवानांत उण्या प्रमाणांत मेळटा. बॉक्सायट, गंधक आनी मीठ हांचे हांगा सांठे आसात. वायव्य तैवानांत खनीज तेल आनी सैमीक वायू मेळटा. नळांच्या आदारान हें तेल आनी वायू उद्देगीक केंद्रांक पावयतात. कीलुंग आनी तैपे हांगा दगडी कोळश्याच्यो खाणी आसात. संगमरवर, चुनखडक, डोलोमायट उदेंत किनाऱ्याचेर मेळटात. फॉस्फरस लोहधातूक, मँगॅनीज, ॲसबेस्टॉस, संगजिरे, कंवची-रेंव आनी हेर कांय खनिजां उण्या प्रमाणांत आसात.

तैवानाचो वेपार चडसो जपान, अमेरिका, अस्तंत जर्मनी, हाँगकाँग, सिंगापूर, मलेशिया, फिलिपिन्स, ग्रेट ब्रिटन ह्या देशांकडेन चलता. एप्रिल १९७४ वर्सा १ स्टर्लिंग पाऊंड = ८९.७३ नवे तैवानी डॉलर आनी १ अमेरिकी डॉलर = ३८ नवे तैवानी डॉलर असो विनिमय दर आशिल्लो.

दळणवळण - तैवानांत १९७३ वर्सा रुंद आनी अशीर अशे ४,३०० किमी. लांबायेचे रेल्वेमार्ग आशिल्ले. ह्याच वर्सासावन विद्युतीकरणाक सुरवात जाली. तैवानांतले अस्तंत दर्यादेगेवयल्यान वचपी कीलुंग - गाउश्युंग रेल्वेमार्ग मुखेल आसून ह्या मार्गाक लागून मुखेल बंदरा, उद्येगीक केंद्रां आनी म्हत्वाचीं शारां जोडल्यांत. रेल्वेमार्ग पॅसिफिक म्हासागराचे दर्यादेगेवयल्या हुआलिएन आनी ताइडुंग हांकां जोडटात. उदका - येरादारी हें तैवानातलें दळणवळणाचें मुखेल साधन. उत्तरेकडलें कीलुंग आनी नैर्ऋत्येकडलें गाउश्युंग हीं तैवानाचीं मुखेल म्हत्वाचीं सैमीक बंदरां. उदेंत दर्यादेगेवयलें हुआलिएन हें तैवानाचें तिसऱ्या क्रमांकाचें आंतरराष्ट्रीय बंदर.

तैपेच्या सुंगशान ह्या उपनगरांत तैवानाचो आंतरराष्ट्रीय विमानतळ आसून तैनान, मागुंग आनी पिंगडुंग हे हेर विमानतळ आसात. 'सिव्हील ॲर ट्रान्सपोर्ट' हे कंपनीवतीन अंतर्गत हवाई येरादारी चलता. तशेंच मानिला, बँकॉक, टोकियो, हाँगकाँग आनी सोल (कोरीया) मेरेन ही येरादारी चलता.

लोक आनी समाजजीण - हांगाचे मूळ लोक मलायी वंशाचे आसात. कांय लोक दक्षिण चीनांतल्यान आयिल्ले आनी स्थलांतरीत लोकांचे वंशज. तैवानांतल्या लोकांचेर दक्षिण चीनांतल्यो चालीरिती दिसतात. चडशे लोक बौद्ध आनी ताओप्रणीत देवतांची उपासना करतात. स्थानिक लोकांच्यो वेगवेगळ्यो देवता आसतात.

भाशा आनी साहित्य - तैवानांत मँडरीन ही मुखेल भास आसून ॲमॉय, स्वॅटो, टाक्का ह्यो बोलीभासोय उलयतात. शासकीय कार्यालयां, न्यायालयां, वेपार आनी प्रशासन मँडरीन भाशा वापरतात. हेच भाशेक अधिकृत भास म्हणून मान्यताय मेळ्ळ्या. तैवानांतल्या शाळांनी हीच भास शिकयतात. हांगा जपानी भाशाय व्हड प्रमाणाचेर वापरप जाता.

शिक्षण - तैवानांत ६ वर्सां पिरायेवयले ८० टक्क्यांपरस चड लोक साक्षर आसात. शिक्षणाची राष्ट्रीय (मुळावी), माध्यमिक आनी उच्च शिक्षण अशा तीन पद्दतींनी विभागणी केल्ली आसून बालोद्यान आनी समाजीक शिक्षण (प्रौढ शिक्षण) हांच्योय सवलती तैवानांत आसात. सप्टेंबर १९६८ वर्सासावन ६ ते १५ वर्सां पिरायेच्या भुरग्यांक ९ वर्सांचें राष्ट्रीय शिक्षण फुकट आनी सक्तीचें आसा. ह्या काळांत सुदारीत विज्ञानाच्या अभ्यासाचेर भर आसून कन्फ्युशस मतप्रणालीचें शिक्षण दितात. तैपेचें राष्ट्रीय तैवान विद्यापीठ (१९२८) आनी तायचुंगचें राष्ट्रीय जुंगशान विद्यापीठ (१९६१) हीं तैवानांतलीं सगळ्यांत व्हड दोन विद्यापिठां.

फुटबॉल हो तैवानी लोकांचो आवडटो खेळ. तैवानांतल्या कला, खेळ, संगित, नाच आनी हेर ललीत कलांचेर चीनी संस्कृतायेचो [illegible] दिसता. हांगा खामसुत्री बावल्यांचो खेळ खूब लोकप्रिय आसा.

म्हत्वाचीं थळां - तैपे ही तैवानाची राजधानी. हेंच तैवानाचे उद्ये[illegible] शैक्षणिक आनी शासकीय केंद्र आसा. थंड हवामानाक लागून पाच[illegible] सैम आनी जगांतलें सगळ्यांत व्हड संग्रह आशिल्लें नॅशनल पॅलेस म्यु[illegible] पळोवपासारकें आसा. तायचुंग हें अस्तंत दर्यादेगेवयलें शेतीमालाचें वेपाराचें मुखेल केंद्र आसून हांगांच राष्ट्रीय जुंगशान विद्यापीठ [illegible] उत्तर दर्यादेगेवयलें ३०० मीटर लांबायेचो धको आशिल्लें किलु[illegible] म्हत्वाचें सैमीक बंदर आसा. गाउश्युंग हे तैवानांतलें एक म्हत्वाचें उद्ये[illegible] ठिकाण आनी दक्षिण किनाऱ्यावयलें एक म्हत्वाचें सैमीक बंदर आ[illegible]

- प्रकाश [illegible]

तोडरमल -१ : (जल्म : १५३५, लाहरपूर - अयोध्या; म[illegible] १० नोव्हेंबर १५८९).

अकबराचो एक नामनेचो अर्थमंत्री. तो खत्री जातीचो आसून टंडन घराब्यांत ताचो जल्म जालो. सुर्वेक तो शेरशाहाकडेन नो[illegible] आशिल्लो. उपरांत १५६१ त अकबराच्या दरबारांत ताका कारकु[illegible] नोकरी मेळ्ळी. पूण ताची बुदवंतकाय पळोवन ताका सैन्यांत [illegible] सुवात दिली. १५६७ त ताणें अयोध्या वाठाराचो सुभेदार शिकंदर हाका हारयलो. फुडें ओडिसा, बंगाल, बिहार, गुजरात आदी वाठारां[illegible] झुजांनी ताणें जैत मेळयलें. इ. स. १५८४ त ताणें बंगालच्या च[illegible] वाठाराचो मोगल साम्राज्यांत आस्पाव केलो. ताचे हे कामगिरीख[illegible] अकबरान ताका राजा ही पदवी दिवन ताका बंगालचो सुभेदार [illegible] पूण ताका चड नांव मेळ्ळें तें ताणे सुरू केल्ले भूंय महसुलाचे पद्द[illegible] लागून. ते पद्दतीचें नांव आशिल्लें असल-इ-जमा- इ. ताणें सुर्वेक [illegible] भुंयेची पळोवणी करून मेजणी केली आनी तिचे तीन वांटे घाले [illegible] खंड थारायले. बंगालांतल्या कायम खंड पद्दतीची सुरवात ताणेंच [illegible] तशेच वहीखातें आनी हुंडीची चाल ताणेंच हाडली. वसूल पद्दती[illegible] ताणें टांकसाळीतय उदरगत घडोवन हाडली. तशेंच मोहरा आनी [illegible] हांचीं नवीं नांणी काडलीं. पुराय महसूल खात्यांत ताणें हिंदी जा[illegible] फार्सी भाशेचो उपेग केलो. प्रमाणीक प्रशासक, बरो सेनानी आनी स्वधर्माभिमानी म्हणून ताची नामना आशिल्ली. ताणें रचिल्ल्यो कांय नी[illegible] कविता हिंदींत उपलब्ध आसात. तशेंच 'तोडरानंद' नांवाचो [illegible] धर्माविशींच्या विश्वकोशरूप ग्रंथाची नामना आसा. नारायण भट्टान [illegible] आनी लोकांच्या आदारान मुसलमानांनी तोडिल्लें काशी विश्वनाथाचें [illegible] परतें बांदलें अशी समजूत आसा.

- कों. वि. सं[illegible]

तोडरमल -२ : (जल्म : १७४०, जयपूर, राजस्थान; म[illegible] १७७२).

राजस्थानांतल्या खंडेलवाल जातींतलो एक जैन पंडीत. ताच्या बा[illegible] नांव जोगीदास अशें आशिल्लें. ताणें संस्कृत आनी प्राकृत ग्रंथांतलें तत्त्वगिन्यान लोकांक समजतलें अशें हिंदी भाशेंत बर[illegible] गोम्मटसारवचनिका हो ताचो सगळ्यांत नामनेचो ग्रंथ. हो ग्रंथ म्ह[illegible] नेमिचंद्राच्या गोम्मटसारावयली टिका. ताचो दुसरो ग्रंथ म्ह[illegible] त्रैलोक्यसारवचनिका. हो एका प्राकृत ग्रंथाचो अणकार. तातूंत [illegible] मताप्रमाण धर्तरेचें आनी खगोलाचें वर्णन दिल्लें आसा. ताणें गुणभद्रस्वा[illegible]

नुशासन नांवाच्या आध्यात्मिक संस्कृत ग्रंथाचो हिंदी अणकारय
ः आसा. हाचेभायर पुरुषार्थसिध्धुपायकी वचनिका आनी
र्थप्रकाशक हे दोन अर्दकुटे ग्रंथ ताच्या नांवाचेर आसात.

- कों. वि. सं. मं.

: : एक आदिवासी जमात. दक्षिण भारतांतल्या, तमीळनाडू
तल्या निलगिरी पर्वताच्या तीन ते पांच हजार फूट उंच सड्याचेर
कांची वसती आसा. तशेंच कुन्नूर आनी उटकमंड ह्या तालुक्यांनी
लोकांची वसती आसा.

डा लोकांचे उत्पत्तीविशीं खूब आख्यायिका आसात. पूण अजून
उत्पत्तीविशीं निश्चीत पुरावो मेळूंकना. कांय तज्ञ लोक तोडांचो संबंद
या ज्यू आनी सुमेरियन संस्कृतीकडेन लायतात.

डा लोकांचे वसणुकेक माड वा 'मांड' म्हण्टात. दरेका मांडांत पांच
खोंपी आसतात. तातूंतली एक गोठ्याक म्हळ्यार दुदाखातीर, एक
क आनी तीन घरांतल्या लोकांक रावपाखातीर आसतात. तांच्यो
कोंड्यांच्यो आसून, तांचेर तणाचें पाखें आसता. खोंपींची लांबाय
अठरा फूट, रुंदाय णव फूट आनी उंचाय धा फूट आसता. तांचो
र अर्दगोलाकार आसून तांकां जनेलां वा दारां नासतात. पूण भितर
खातीर अडेज - तीन फूट ऊंच आनी देड-दोन फूट रूंद अशी एक
आसता. खोंपींत एके वटेन ओटो आसता. ताचेर शेंदरी वा म्हशीचें
डे घालून ते न्हिदतात. दुसरे वटेन जेवण रांदतात.

वपाचे खोंपीपसून मात्शें पयस, तांचें दुग्धालय आसता. ताका 'टी'
त. तातूंत दोन कुडी आसतात. एके कुडींत 'दुददुभते' आनी दुसरे
त 'पाला' हो तांचो पुजारी रावता. पाला ब्रह्मचारी आसून हें व्रत तो
ग वर्सां पाळटा. ताचे वांगडा 'काल्टमोख' म्हणून भुरगो आसता.
त चार उपाध्याय आसतात. वरझाल, कोकवली, कुरपुली आनी
कर फाल. बायलो फकत ताक हाडपाक वा थरावीक वेळारूच
लयांत वतात. हेर वेळार तांकां थंय वचपाक बंदी आसता.

तोडा लोकांच्यो बायलो सुंदर आसून त्यो रंगान तांबशा - गोऱ्या
च्यो आसतात. त्यो केंसांक लोणी लावन फाटीर सोडटात. गळ्यांत
टि नांवाच्या मणयांची माळ, उजव्या दंडांत आनी दाव्या मनगटांत
गाची कडीं, दाव्या हाताच्या बोटांनी पितुळच्यो आनी उजव्या हाताच्या
ांनी रुप्याच्यो मुदयो, कानांतलीं आनी कंवचेचीं वा पितुळचीं कांकणां
अलंकार घालतात. दिव्याचे काजळीन त्यो दाव्या हाताचेर, खांद्याचेर
नी गळ्या सकयल पाडून घेतात. रांदप, भुरग्यांक सांबाळप, उदक
डप तशेंच भात कांडप हीं तांचीं सदांचीं कामां आसतात.

तोडांची एक स्वतंत्र बोली आसून तिचें कन्नड आनी तमीळ भाशांकडेन
म्य आसा.

तोडा दादले गंवाळी वर्णाचे, ऊंच, बळिश्ट आसतात. तांचे तकलेर
ट केंस आसून ते लांब खाड दवरतात. ते कमराक लंगोट आनी
ख्यासावन पांयांमेरेन सगळें आंग 'पुटकुळी' नांवाच्या एका धव्या वस्त्रान
पतात. त्या कपड्याचेर निळ्या, काळ्या आनी तांबड्या सुतान भरतात.

ताकांत शिजयल्लें शीत, गोड घालून केल्ली तांदळाची खीर, ताक,
णी, तूप हें तांच्या सदांच्या जेवणांतले जिन्नस आसतात. तशेंच ते
नांतल्यो पालेभाजयो आनी रानफळां खातात. वर्सांतल्यान एकदां सणा-
रबेक म्हशीच्या रेडकाक बळी दिवन, उपरांत ताचें मास खातात.

तियाकिर्जी आनी ओन ह्यो तोडांच्यो मुखेल देवता. तियाकिर्जी ही
बायल देवता इहलोकाचेर अधिपत्य करता आनी ओन हो दादलो देव
मेल्ल्या लोकांचेर सत्ता चलयता. तेच भाशेन तोडा लोक बेट्टकरस्वामी,
रंगास्वामी, करमदाई, मरिअम्म, श्रीकंठेश्वर, पार्वती ह्या देवांकूय भजतात.

टारथरोल आनी तायवलिओल अशे तोडा लोकांचे दोन भेद आसात.
टारथरोल स्वताक तायवलिओल हांचेपरस उच्च समजतात. आपलेकडेन
बरे प्रतीचीं दुग्धालयां आनी म्हशी आसात अशें ते मानतात. पूण तांच्या
दुग्धालयाचे पुजारी मात तायवलिओल हेच आसतात. तांच्या दोनूय
पोटजातींचीं कांय गोत्रां आसात. एकेच पोटजातींत पूण विंगडविंगड
गोत्रांनी लग्न संबंद जातात. आते-मामे भावंडांचें लग्न प्रशस्त मानतात.

तोडा लोकांचो लग्नसुवाळो सामको सादो आसता. ल्हान पिरायेंतूच
चलयांचीं लग्नां करतात. पूण चली वयांत येवंचेपयलीं ती बापायगेरूच
रावता. ती वयांत येतकच हेर खंयच्याय गोत्रांतल्या चल्याकडेन तिचो
समागम घडोवन हाडटात. चलयेक फुडें जल्मभर दांपत्यसूख मेळचें ह्या
उद्देशान तोडा लोक हो संस्कार करतात. तोडा चलयेचें एका दादल्यावांगडा
लग्न जालें, तरी तिच्या देरांकूय तिचे घोव मानतात. तोडा दादले -
बायलांचे लैंगीक वेव्हार लग्नापुरतेच मर्यादीत नासतात. बायलेक कितल्याय
दादल्यांवांगडा संबंद दवरूं येतात. ताका लागून तिच्या अपत्याचो खरो
बापूय कोण हें समजना. पूण समाजीक नदरेन भुरग्याचो बापूय थारावप
गरजेचें आसता. ताका लागून ते पुरसुटपिमी नांवाचो विधी करतात.

तोडा लोक मडीं लासतात. बायलो आनी दादले हांचेखातीर वेगवेगळ्यो
मसंड्यो आसतात. मरतकच रेडे बळी दिवप गरजेचें मानतात. उपरांत
दादले नाच करतात. मड्यावांगडा गोड, तांदूळ, बड्यो, कोंड्याचीं आयदनां,
धनुश्यबाण, सुरी, ताडपत्री, सत्री ह्यो वस्तीय लासतात. कांय
म्हयन्यांउपरांत दुसरो विधी करतात. तेन्ना ताचे कवटेचो भाग, अस्थी,
केंस हे अवशेश लासतात. ह्या वेळारूय रेडे बळी दितात. उपरांत
समाजांतल्या लोकांक जेवण घालतकच नाच जाता. ते उपरांत येवपी
पुनवे दिसा शुद्दिसंस्कार करतात.

तोडा लोकांची जातपंचायत आसता. लग्न आनी दुदाचो वेवसाय हे
संबंदीचे विधी केन्ना आनी कशे करप हें थारावप हें पंचायतीचें काम आसता.

म्हशी पोसप आनी दूद काडप हो तोडा लोकांचो मुखेल वेवसाय. पूण
जातींतलो मनीस मरत जाल्यार रेडे बळी दिवपाची चाल आसा. ताका
लागून म्हशी आनी रेड्यांचें प्रमाण उणे जायत चललां. तेखातीर सद्या
तोडा लोकांक पहारेकरी,शिपाय असले वेवसाय करचे पडटात.

- कों. वि. सं. मं.

तोणयांमेळ : गोंयांत शिगम्या वेळार जावपी एक लोकनृत्य प्रकार.
तोणयांच्या तालार तालगडी नाचाभाशेन हें नृत्य करतात.

हें नृत्य करतना कमराक कांसाटचाचें धोतर, धवो सदरो आनी
तकलेक तुवाल्याचो 'मुंडासो' असो भेस करतात. गळ्यांत आनी हातांत
आबोल्यांचे झेले घालतात. तशेंच मुंडाशाकूय आबोल्यांचे झेले खोयतात.
पांयांक घुंगरू बांदतात.

नाचता आसतना तोणयां वांगडा घुमट, समेळ, कांसाळें, झांज हांची
साथ आसता. केन्नाय शेनाय आनी सूर्त आसता.

तोणयांमेळ खेळांत आठ नृत्यप्रकार सादर करतात. चौरंग हे पद्दतीन-

'गुरुसी रामराम केलारे गुरू
खेळयाची तोणी दिला मू.

ह्या उतरांनी ह्या नृत्याक सुरवात जाता. उपरांत

'विश्वामित्र शोभे आला
मागतो माझ्या रामाला
घाटावयल्या बायला कोणकोण शिंगा
'म्हादेवा देवळां भांगरा लिंगा ....'
रयबार रयबार मना रे पापी
झितांची झितमार दिना मू
कोलो ननाना सोंगे नवले
कोलो ननानी कोलो ननानी श्री गे नवले

हे सारकीं पुराय अर्थ मेळनाशिल्लीं पदां म्हण्टात. समाजीक चलणुकीचेर उजवाड घालपी वा बकच्छायो करपी गितांय म्हण्टात. पूण चड करून गितांनी रामकृष्ण, रुक्मिणी, पांडुरंग ह्या देवांचो उल्लेख आसता. वाठारांप्रमाण हीं पदां बदलतात.

शिगम्या वेळार देवळाचे मुखावयले सुवातेर वा व्हडा आंगणांत तोणयांमेळ खेळटात. तोणयांमेळांतले गडे वाटकुळेच एकमेकांक फुडो करून उबे रावतात आनी मुखावेल्याचे तोणयेर तोणी मारीत तालगडी सारकेच नाचतात.

हो कठीण असो नृत्यप्रकार आशिल्लया कारणान हालीं तेंपार तोणयांमेळ खेळप उणो जालो. तरी आसतना कांय थोड्या गांवांनी तोणयांमेळ खेळटात. काणकोण आनी पेडणे वाठारांत तोणयांमेळ खेळपी खांपे गडे मेळटात. तोणयांमेळ नृत्य आनी टिपरी, दांडीयारास, गर्बानाच ह्या नृत्यांमदीं सारकेंपण दिसता.

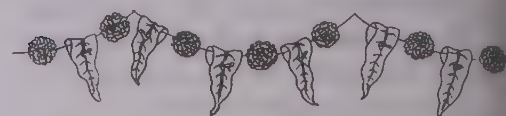
- कों. वि. सं. मं.

तोफ : (पळेयात नाळ).

तोरण : सादारणपणान मंगलकार्य, तेचपरी धर्मीक वा समाजीक सुवाळ्या वेळार माटवाच्या मुखेल दाराचेर आंब्याचीं पानां, फुलांच्यो माळो बांदून जी सजावट करतात ताका तोरण म्हण्टात. तोरण हें मंगलकारक मानतात. संस्कृत साहित्यांत अशा तोरणाचो उल्लेख जायतेकडेन मेळटा. कालिदासाच्या मेघदुतांत इंद्रधनुश्यासारक्या सुंदर तोरणाचो उल्लेख आयला. तोरणा वयल्यान तुकां आपलें घर सारकें वळखूंक येतलें अशें तो मेघाक सांगता -

तन्नागारं धनपतिगृहानुत्तरेणास्मदीयं
दुराल्लक्ष्यं सुरपतिधनुश्चारुणा तोरणेन ।

तोरणाचीच फुडें उदरगत जावन कालांतरान कमानीवरी तोरणां बांदपाची चाल सुरू जाली. शींवासनां, रथ, प्रवेशदारां आदी जाग्यांचेर हीं तोरणां कोरिल्लीं वा बांदिल्लीं मेळटात. हीं तोरणां सोबायेखातीर आसतात. वाटकुळीं अर्दवाटकुळीं, त्रिकोणी, धोणवाकार अशे तांचे तरेकवार प्रकार मेळटात. तोरणां तयार करपाचें तंत्र आनी तांचीं मापां मानसार ह ग्रंथांत सविस्तर दिल्लीं आसात. थंय तोरणांचे चार वर्ग दिल्यात ते अ: - १) पत्र तोरण २) पुश्प तोरण ३) रत्न तोरण ४) चित्र तोरण तोरणांचेर पानां, फुलां, रत्नां, देव, यक्ष, किन्नर, नुस्तें, सोरोप, शी आदींच्यो आकृतायो कोरिल्ल्यो आसतात. हाचेवयल्यानच तांकां तीं ना मेळ्ळ्यांत. दोन खांब्यांचेर तिट्टी कमानी बांदून ताच्या मदल्या जाग्या जाळीदार नक्षी केल्ली आसता. हाका जाळेंतोरण म्हण्टात आनी अ तोरणांचो उल्लेख रामायणांत आसा.

सांची आनी भरहूतच्या स्तूपां भोंवतणीं ज्यो वेदिका आसात, तातू जायतीं तोरणां बांदिल्लीं दिसतात. तांचेर बुद्धाचे जिणेंतले प्रसंग तशे जातकांतल्यो आनी इतिहासांतल्यो घडणुको कोरिल्ल्यो आसात. तातू बुद्धाचे पांय, आसन, बोधिवृक्ष, धर्मचक्र हीं तांचीं प्रतिकां आसात. पूण तांची मूर्त मात खंयच दिसना.

जैन तीर्थकरांचे मुर्ती वयर जी त्रिकोणी कमान आसता तिका तोरणच म्हण्टात. ही दोन खांब्यांचेर आदारिल्ली आसून तिचेर कोरीव काम आसता. ह्या तोरणार सदांच कळस आसता.

आर्विल्ल्या काळांत तरेकवार तोरणांचे प्रकार घराघरांनी सणां-परबे वेळार लायिल्ले दिसतात. तेचपरी हालींसरा वीणकाम केल्लीं तोरणां वापरपाची पद्दतय आयल्या, तांचेच जोडयेक प्लास्टीक तोरणांचोय वापर जाता.

- कों. वि. सं. म

तोरणमाळ : महाराष्ट्रांतल्या धुळे जिल्ह्याच्या अक्राणी तालुक्यांतल थंड हवेचें थळ आनी एक नाथपंथी क्षेत्र. धुळेचे उत्तरेक सुमार १४ किमी. अंतराचेर हें शार आसून शहादे-राणीपूर रस्त्यान हांगा मोटारी वचूंक मेळटा. हो गांव सातपुडा पर्वताच्या सदां पाचवेचार सृश्टीत नटिल्ल दोंगरामाळेंत १,०३६ मी. उंचायेचेर वसला. हांगाचें तापमान ४.४° सें ते १५.५° सॅ. आनी पावस १०१.६ सेंमी. आसता. आदल्या तेंपार हांग मांडू वंशाच्या राज्याची राजधानी आशिल्ली. ह्या दोंगरार व्हड पूण अशी असो सुमार ४१ चौ. किमी. चो सडो आसा. हांगा सोबीत अशें सैमीक यशवंत तळें, देड किमी. अंतराचेर आशिल्ली सीताखाई दरी, प्रतिध्वनी तोंक आदी पळोवपासारकीं थळां हांगा आसात. ह्या दोंगरार गोरखनाथ, पारसनाथ आनी नागार्जुन हांचीं देवळां आसून एक नाथपंथी मठ आसा हांगा दर वर्सा अश्विन म्हयन्यांत जात्रा भरता.

- कों. वि. सं. मं

तोरणवंदना : राजस्थानी लग्नांतलो एक विधी. लग्ना दिसा व्हंकलेच्या घराच्या मुखेल दारार एक लाकडी रंगीत तोरण बांदतात. लग्नाखातीर जेन्ना न्हवरो व्हंकलेगेर येता, तेन्ना तो घरांत प्रवेश करचेआदीं त्या तोरणाचेर तरसादीन सात वार करता. हाका तोरणवंदना वा तोरण मारप अशें म्हण्टात. पुर्विल्ल्या काळांत स्वयंवराखातीर जमिल्ले राज आनी राजकुंवर हांचेमदीं व्हंकलेनिमतान संघर्श जावन तरसादींचे खणखणाट जातालो. ताचें प्रतीक म्हणून तोरणवंदना हो विधी करतात अशें म्हण्टात.

- कों. वि. सं. मं.

ग : (मराठी : पपनस, बंपारा; इंग्लीश : शॅडॉक, पमेलो; लॅटीनः ग्रँडिस, सि. डिकुनामा, सि. मॅक्सिमा; कूळ : रुटेसी).

, लिंबू वंशांतली वनस्पत सुमार ४-५ मी. ऊंच वाडटा. झाडाक -० सेंमी. व्यासाचीं वाटकुळीं फळां लागतात. फळांचें सरासरी सुमार दोन किलो आसता. पांच कील वजनाचीं लेगीत फळां आसूं फळांत तांबशा रंगाचो गर आसता.

वनस्पत मूळ मलेशिया आनी पॉलिनीशिया देशांतली. जावा ह्या ल्यान ती भारतांत आयली असो उल्लेख मेळटा. तोरिंगाची लागवड का, स्पेन, इटली, जपान, अर्जेंटीना, मेक्सिको, ब्राझील, मोरोक्को, ल, इजीप्त ह्या देशांनी करतात. भारतांत ह्या पिकाची व्हडलीशी ड ना. पंजाब, महाराष्ट्र, कर्नाटक, तमीळनाडू ह्या राज्यांनी तोरिंगाची ह थोड्याप्रमाणात करतात. गोंयांत वेपारी तत्त्वाचेर ह्या पिकाची ड केल्ली दिसना. हीं झाडां गोंयच्या कुळागरांनी, भाटांनी आनी नी लायिल्लीं दिसतात.

रतांत ह्या पिकाच्यो सुदारीत अशो जाती विकसीत करूंक ना. पूण शांनी कांय जाती विकसीत करून वापरात आसात त्यो अशो - , फोस्टर, रॉयल, मार्श, थॉम्सन आनी रुबी.

०° ते ३७° सॅ. तापमानांत ह्या पिकाची वाड बरी जाता. चड तंत धुकें आनी थंडी ह्या पिकांक सहन जायना. लागवड करपाखातीर निचऱ्याची आनी सुपीक जमीन वेंचतात. लागवड बियांपसून वा ां लावन करूं येता. जून म्हयन्यांत ६x६मी. अंतराचेर ६०x ६० लांब, रूंद आनी खोल नेमां मारतात. ह्या नेमांनी अर्द किलो फोस्फेट, अर्द किलो स्टेरामील आनी १०० ग्रॅं. बी. एच. सी. घालतात. सारें दिल्यार तोरिंगाचें झाड बरें वाडटा आनी चड दिता. एक वर्स पिरायेच्या झाडाक १०० ग्रॅम नत्र, ५० ग्रॅम स्फुरद ५० ग्रॅम पलाश दिवंचें. हें प्रमाण वर्सान वर्स वाडोवन आठ वर्सां ताचेवयल्या पिरायेच्या झाडाक ८०० ग्रॅम नत्र, ४०० ग्रॅम स्फुरद ४०० ग्रॅम पलाश दिवंचें. तेभायर शेण, कंपोस्ट, ह्या सारक्या सान्याचो वापर करचो. झाडाक थंडे तेंपार आठ दिसांनी एकदां गार गिमातेंपार चार दिसांनी एकदां उदक दितात. सप्टेंबर ते बर ह्या तेंपार फळां तयार जातात. एका झाडापसून सरासरी १०० मेळटात. ह्या झाडाक रोग किडीचो त्रास चड करून जायना. ब डींक्या आनी खैन्या ह्या रोगांची लागण जांवक शकता.

तोरिंगाच्या फळांत अ, ब आनी क हीं जीवनसत्वां आसतात. फळ, ची साल, पानां हांचो बरोचसो वखदी उपेग जाता. पानांचो रस खांकीचेर वापरतात. फळांचो रोस पोटाचे विकार बरे करता. कच मुखशुद्दीखातीर तोरिंगाचो गर खातात. फळाच्या रसापासून , सिरप तयार करतात.

- विश्राम गांवकार

ळकाप्पियम : तमीळ भाशेंतलो एक पुर्विल्लो व्याकरणग्रंथ. अगस्तीचो य तोळकाप्पियर हो ताचो कर्तो. ह्या ग्रंथाचे तीन भाग आसात. ल्या भागांत शब्द आनी ध्वनी हांची भासाभास, दुसऱ्या भागांत शब्दांची ती, शब्दसंधी आनी वाक्यरचना हांचें विवेचन आनी तिसऱ्या भागांत कालीन रीतिरिवाज आनी आचारविचार हांची म्हायती दिल्ली आसा. त ह्या ग्रंथाक व्याकरण शास्त्रावरीच सांस्कृतिक नदरेन म्हत्व मेळ्ळां. उपलब्ध आशिल्ल्या तमीळ साहित्यांतलो हो आद्य ग्रंथ समजतात.

तोळकाप्पियमांत तमीळ आनी संस्कृत भास तेचपरी आर्य आनी द्रवीड संस्कृती हांचो सोबीत मेळ घडून आयला. ह्या ग्रंथाच्या दुसऱ्या भागांत संस्कृत शब्दांक तमीळ भाशेंत आस्पावपाची प्रक्रिया सांगल्या. देखीक अक्षरम् → अक्करम्, वर्त → वर्तई, रूपम् → उरूवम्, क्षणम् → कणळ. तोळक्काप्पियमाच्या तिसऱ्या भागांतले समाजस्थितीचें वर्णन पळेल्यार अशें दिसता, त्या काळांत द्रवीड संस्कृतीन आर्य संस्कृतींतल्या जायत्या सत्वांशांचो स्विकार करून दक्षिणेंत संस्कृती संगमाचो एक आदर्श निर्माण केल्लो. काव्याचे नदरेन ह्या ग्रंथाक सोबीतकाय आसा.

जैन विचारांचोय ह्या ग्रंथाचेर बरोच प्रभाव दिसता.

तातूंतल्यो कांय ओळी अशो -

विरितिरैप्पेरुङ्कडल् अमिलदत्तन्न
ओरुमुदर्कडवुळ्, निर्परवुदुम्, 'तिरुवोडु'
शुर्रम्, तलीई, कुर्रम् नीक्कि
तुन्बम्, तोडरा इन्बम् एयदि,
कूरूत्तलै पनिक्कुम्, आर्रल्, शान रु,
कलिपेरुज्ञ शिरप्पिन् वलिवलि पेरुही,
नन्ररी पुलवर् नाप्पण्
वेनरियोडु विळङ्गि मिकुकम् याम् एनवे.

अर्थ - समुद्रमंथनातल्यान जशें अमृत वयर येता तशें हे सुर्या, तूं दर्यातल्यान वयर येता. हे आदिदेवा आमी तुजी उपासना करतात. आमकां भरपूर आस्पत आनी मोगाळ साबार लोकांचो सुखद सहवास मेळूं. आमकां वायट करण्यांपसून पयस कर, आमकां आनंद मेळूं आनी आमच्या आंगांत अशी शक्त येवं जिचेखातीर आमकां मरणार लेगीत जैत मेळूं. सुज्ञांच्या मेळाव्यांत जैतांच्या मुखामळान बसपाचें भाग्य आमकां मेळूं.

- कों. वि. सं. मं.

त्यागराज : (जल्म : ४ मे १७६७, तिरुवारूर, तंजावर; मरण : ६ जानेवारी १८४७, तिरुवैयारू).

कर्नाटक संगितांतलो एक व्हड रचनाकार, संगिताचार्य आनी गायक.

ताच्या बापायचें नांव रामब्रह्मम आनी आवयचें सीताम्मा. ल्हानपणासावनच

तो तल्लख बुद्धीचो आशिल्लो. तेलुगू आनी संस्कृत भाशांचें ताका बेसबरें गिन्यान आशिल्लें. ल्हानपणांत तो घराच्या वण्टींचेर आपल्यो रचना बरोवन दवरतालो. गुरू सोंटी वेंकटरमणय्या हाचेकडेन ताणें एका वर्साभितर संगिताचें शिक्षण पुराय केलें. तो रामभक्त आनी साधुवृत्तीचो आशिल्लो. तंजावर महाराज दुसरो तुळजाजी (१७६५-८७) हाचे विनवणेप्रमाण रामनमीच्या उत्सवांत ताचो बापूय रामब्रह्म दरबारांत रामायणाचेर प्रवचनां करतालो. तेन्ना तो श्लोकपठण करतालो. ताका अभिजात प्रतिभेची देणगी लाबिल्ली. तेलुगू भाशेंत तो सहजपणान कवनां रचतालो आनी तीं कवनां वेगवेगळ्या रागांनी बसोवन रामामुखार तीं गायतालो. थोड्याच दिसांनी ताची नामना तंजावराच्या राजाच्या कानार पावली. ताणें ताका आपल्या दरबारांत आपयलो. पूण रामभक्तीखातीर ताणें राजाचे विनंतीक न्हयकार दिलो.

फुडें ताचेकडेन गायन शिकपाखातीर जायते शिश्य येवंक लागले. तिरुवैय्यरच्या आपल्या आश्रमांत तो शिश्यांचे कुवतीप्रमाण उदार मनान संगिताचें शिक्षण दिवंक लागलो. गांवांत भोंवन माधुकरी मागून तो आपलो, आपल्या शिश्यगणांचो आनी अतिथींचो चरितार्थ चलयतालो. ताणें आपल्या शिश्यांवांगडा कांची, तिरुपती आदी सगळ्या म्हत्वाच्या तीर्थथळांची पदयात्रा केली.

त्यागराजाचो काळ कर्नाटक संगिताचो भांगरा काळ मानतात. ताका दिव्य आवाजाची देणगी लाबिल्ली. तो कवी, संत आनी तत्त्वज्ञ आशिल्ल्यान ताचे कृतींत बुद्धी, भावना, तत्त्वीक विचार, साहित्यगूण, उत्कट अशे भक्तीभाव, रचनाकौशल्य आनी भाव-राग-ताल हांचो बेस बरो मेळ घडून आयिल्लो दिसता. नादरचनेची सुरवात ताचेपसुनूच जाली अशें म्हणप जाता. रामायणाचो तो एकलो एकसुरो 'वाग्गेयकार' आनी संगितसिद्धांती आसून भजनांचो नवो संप्रदाय (दिव्यनाम किर्तनां आनी उत्सव संप्रदाय किर्तनां) ताचेपसुनूच सुरू जालो. ह्या कारणांखातीरच ताका 'भुलोकनारद' हें नांव मेळ्ळें.

त्यागराजाच्यो कृती ताचे जिणेच्या अणभवांची गवाय दितात. त्यो फक्त संगीत रचनाच न्हय तर तातूंत पावला कणकणीं आध्यात्मिक विचार उकते जातात. देखुनूच तो एक सर्वश्रेश्ठ भक्त आनी संगीततज्ञ कवी म्हणून ताची नामना आसा.

मरणाआदीं ताणें सन्यासाश्रम आपणायल्लो. कावेरी न्हंयेचे देगेर ताचे निमाणे संस्कार जाले. तिरुवैयरूक ताच्या गुरूच्या शेजराच ताची समाधी आसून वर्सांतल्यान दोन खेपे (एप्रिल आनी जानेवारी) व्हड प्रमाणांत त्यागमहाराज महोत्सव मनयतात.

दोनशांपरस चड रागांमदीं त्यागराजाच्यो सुमार १,००० कृती उपलब्ध आसात. 'सोगसुगा मृदंग तालमू' (श्रीरंजनी राग) हे आपले रचनेंत ताणें आदर्श कृतीचें लक्षण दिल्लें आसा. 'प्रल्हादभक्तिविजयम्', 'नौकाचरित्रम्' आनी 'सीतारामविजयम्' ह्या ताच्या संगितीकांची खुबूच नामना आसा.

– कों. वि. सं. मं.

त्राटक : योगविद्येंतली एक क्रिया. हें एके तरेचें ध्यानूच. हाचे आंतर त्राटक आनी बाह्य त्राटक अशे दोन प्रकार आसात. दोगांयचोय उद्देश मनाक एकाग्र करप होच आसा. दोळे बंद करून खंयचेय एके वस्तूचेर मन थीर करप आनी ते वस्तूक आंतरीक नदरेन पळेत रावप, हाका आंतर त्राटक अशें म्हण्टात. मोहिनी विद्येचो अभ्यास करपी साधक आंतर त्राटकांत एका उजवाडबिंदूचेर मन केंद्रीत करतात. योगी मात इश्ट देवतेचेर मन केंद्रीत करपाखातीरूच आंतर त्राटकाचो उपेग करत

खंयच्याय एका भायल्या साधनाचेर नदर थीर दवरून मनाक ए करपाचे क्रियेक बाह्य त्राटक अशें म्हण्टात. बाह्य त्राटकाचें योगशास्त्र लक्षण अशें –

निरीक्षेन्निश्चलदृशा सूक्ष्मलक्ष्यं समाहितः ।
अश्रुसम्पातपर्यन्तमाचार्यैस्त्राटकं स्मृतम् ॥

अर्थ – दोळ्यांतल्यान उदक येसर एकादऱ्या सूक्ष्म लक्ष्याचेर न केंद्रीत करपी क्रियेक आचार्य (बाह्य) त्राटक अशें म्हण्टात.

मनाची शक्त चड करून दोळ्यांवरवीं भायर येता. नदर खंय एके वस्तूचेर थीर केल्ल्यान मनाची शक्त एकठांय जाता आनी नद प्रवाहचुंबकत्व वाडटा. अशे नदरेक वेधक नदर अशें म्हण्टात. त्राटक लागून दोळ्यांचे सगळे रोग पयस जावन आळस आनी हेर विकार प जातात अशें शास्त्रीय विवेचन आसा.

वेधक नदरेक लागून दुसऱ्याच्या मनाची भितल्ली स्थिती जाणूं ये अज्ञात आनी अप्रकट वस्तूंचो सोद लावं येता आनी हेरांक प्रभा करून आपले इत्सेप्रमाण वागूंक लांव येता, अशे कितल्याशाच जाण अणभव आसात.

बाह्य त्राटकांची क्रिया अशी – एक हात लांब आनी एक हात र कागद वा पापेलांव घेवन ताचे मदेगाक रुपयांच्या आकारचें एक वाटकु काडटात. त्या वाटकुळाच्या बरोबर मदीं सांसवायेदी धवी सुवात सो तातूंत हळदुवो रंग भरतात. मागीर हो कागद वण्टीचेर हुंबकळावन त मुखार चार हात अंतराचेर बसतात आनी त्या सांसवायेद्या हळदु बिंदूचेर नदर थीर करतात.

ही क्रीया करपाक सकाळचो वेळ बरो, अशें समजतात. त्रा करून जातकच गुलाबपाण्यान वा ताच्या गाळिल्ल्या उदकान दोळे धुत

– कों. वि. सं.

त्रिचूर (थ्रुसुर) : केरळ राज्यांतल्या त्रिचूर जिल्ह्याचें आनी तालुक्य मुखेल ठाणें. एक पुर्विल्लें तीर्थक्षेत्र. हें शार मलबार देगेर एर्नाकुलम उत्तरेक ६० किमी. चेर वसलां. ह्या शाराचे स्थापनेविशीं जाय आख्यायिका सांगतात. ताची स्थापणूक परशुरामान केली अशें म्हण्टा सामूरी (१७६०), हैदर अली (१७७४) आनी टिपू सुलतान ९१७८ हांणी ह्या शाराचेर घुरी घाल्ली. १७७४त शाराभोंवतणीं तट बांदिल्लो. शारांत रेल्वेस्थानक आशिल्ल्यान वेपारी नदरेन ताका म्हत्व आय हांगा कपडे, लाकूड, उद्येग, विटो, नळे तयार करप आदी उद्येग चलतात. शारांत ॲल्युमिनियम आनी शिमीटाचे कारखाने आसात. हां पुथेनपल्ली इगर्जेची भारतांत नामना आसा.

शाराचे मदीं केरळी शिल्पशैलीचें 'वदकुन्नाथन' नांवाचें नामनेचें शिव देवूळ आसा. ह्या देवळाचो आवांठ बरोच व्हड आसा. देवळाभोंवत फातराचो दुरीग आसून ताका चार गोपुरां आसात. मुखेल देवळाभोंवत हेर जायतीं देवळां आसात आनी सगळ्या देवळांनी लाकडाचेर सुं नक्षीकाम केल्लें दिश्टी पडटा. हांगा सोळाव्या आनी सतराव्या शेंकड्यांत वण्टीपत्रकां पळोवंक मेळटात. वैशाख म्हयन्यांत हांगा 'पूरम' नांव वर्सुकी उत्सव मोटे उमेदीन मनयतात. त्या वेळार हतयावयल्यान मिरवणु काडटात. त्रिचूर हें सिरीयन क्रिस्तांवाचें एक म्हत्वाचें केंद्र मानतात.

– कों. वि. सं.

त्रेदाद आर्मांदु : (जल्मः अस्नोडें, बारदेस).

पाकिस्तानांतल्या लाहोर वाठारांतलो गोंयकार बिशप. १९५० वर्सा ...द्री जालो. १९७३ त ताची बिशप म्हणून नेमणूक जाली. उपरांत ...पले डायोसेझीखातीर वावर करूंक लागलो.

- कों. वि. सं. मं.

त्रेदाद, जुआँव झेवीयर द सौझ : (जल्म : आसगांव).

...क गोंयकार धर्मप्रचारक. तो सुर्वेक डोमनिकन आशिल्लो. १८२२ ... डोमनिकनाचो प्राथर आशिल्लो. उपरांत तो १८३० त धर्मशास्त्राचो ...सर जालो. १८४२ तो मलाकाचो बिशप म्हणून वेंचून आयलो, पूण ... अभिशेक जालोना. उपरांत तो मोझांबीकाचो एपीस्कोपल गव्हर्नर ...लो (१८५६ - १८६४).

- कों. वि. सं. मं.

त्रिपिंडी श्राद्ध : तिर्था जाग्यार (पवित्र क्षेत्रार) पितरांखातीर जें ... करतात ताका त्रिपिंडी श्राद्ध अशें म्हण्टात. आपल्या कुळांतले ...गीक गेल्ले आनी कुळांतल्या लोकांक पिडा दिवपी जे पितर आसतात ... प्रेतत्व वचून तांकां सद्‌गती मेळची देखून त्रिपिंडी करपाची पद्दत ... ताचो विधी असो - सुर्वेक तीर्थांत न्हावन श्राद्धाचो संकल्प करतात, ...ंत महाविष्णूची आनी श्राद्धाखातीर आपयिल्ल्या ब्राह्मणांची श्राद्धविधीन ... करतात. यव, व्रीही आनी तीळ हांचो एकेक पींड तयार करतात. ...पातळावन ताचेर तिळांचें उदक शिंपडायतात आनी पींडदान करतात. ...र साकर, म्हौंव, तूप एकठांय करून घालतात. हाका मधुरत्रय अशें ...तात. बापायच्या आनी आवयच्या वंशांतल्या ज्या मेल्ल्या मनशांची ...र क्रिया जावंक ना, जांकां भुरगीं नाशिल्ल्यान पींडदान करप जालें ...वा जल्मताच जे आधळे पांगळे आशिल्ले अशा पितरांचें प्रेतत्व नश्ट ...न तांकां सद्‌गती मेळपाखातीर तिनूय पींड दिवपाचे आसतात. तातूंत ...त्रय घालून यवपींड दिल्यार पीतरांक सद्‌गती मेळटा.

मधुरत्रय घालून ब्रीहीपींड दिल्यार अंतरिक्षांत आशिल्ल्या पितरांक ...गती मेळटा, जाल्यार धर्तरेचेर क्षुद्र योनींत रावन हेरांक त्रास दिवपी ...रांक मधुरत्रय घालून दिल्ल्या तीळपिंडान सद्‌गती मेळटा अशें सांगलां. ...तीनय पिंडांचेर तिळांचें उदक दितात. मागीर पिंडाची पुजा करून ... दितात. विष्णुखातीर तर्पण करतात. ब्राह्मणाक जेवण दिवन ताका ...णा म्हणून कपडो, आयदन, आयणो आनी जोतें ह्यो वस्तू दितात.

- कों. वि. सं. मं.

त्रिपिटक : बौद्धांच्या पवित्र ग्रंथांक 'त्रिपिटक' अशें म्हण्टात. त्रिपिटक ...ल्यार विनयपिटक, सुत्तपिटक आनी अभिधम्मपिटक अशीं तीन पिटकां ...टारे. ह्या दरेका पिटकांत स्वतंत्र घटक ग्रंथ आसात. 'त्रिपिटक' हें ... बौद्धांच्या सगळ्या पंथ-संप्रदायांक मान्य आसलें, तरी वयर सांगिल्ल्या ... पिटकांतले तांकां अभिप्रेत आशिल्ले घटक ग्रंथ मात एकसारकेनात. ...ी भाशेंत, बौध्द संस्कृतांत तशेंच तिबेटी आनी चीनी भाशांनी त्रिपिटक ...स्तित्वांत आसले, तरी ह्या वेगवेगळ्या त्रिपिटकांतले घटक ग्रंथ ...मेकांकडेन जुळनात.

गौतम बुद्धान आपल्या अनुयायांखातीर घालून दिल्ले नेम, ताचो उपदेश ...ी तत्त्वगिन्यान, तशेंच ताच्या मुखेल शिश्यांनी दिल्ली शिकवण त्रिपिटकांत ...स्पावता. आयज उपलब्ध आशिल्ल्या सगळ्या त्रिपिटकांत पाली त्रिपिटकूच सगळ्यांत पुर्विल्लें अशें मानतात. अभिधम्मपिटकांतलो 'कथावत्थु' नांवाचो ग्रंथ सम्राट अशोकाचे मुस्तींत जाल्ल्या तिसरे धम्मसंगितींत (परिशदेंत) अस्तित्त्वांत आयलो. त्या काळांत अस्तित्त्वांत आशिल्ल्या वेगवेगळ्या बौद्ध सांप्रदायिकांचीं पाखंडी मतां ह्या ग्रंथांत सांगल्यांत. कारण तीं खोडून काडटना विनयपिटक, सुत्तपिटक आनी अभिधम्मपिटक हातूंतल्या कांय ग्रंथांतल्यान उतारे घेतल्यात तशेंच तांचो वा तातूंतल्या विशयांचो उल्लेख केल्लो आसा, हाचेवयल्यान हें दिसून येता.

गौतम बुद्ध हो मनीस योनिंतूच जल्मलो आसून आपल्या स्वताच्या गुणांनी तो उच्च कोटीमेरेन पावलो अशें पाली त्रिपिटकांतल्यान दिसता. ह्या त्रिपिटकांत आस्पाव केल्ली गौतम बुद्धाची शिकवण सादी, सोंपी आनी सामान्य मनशाक सहज आचरणांत हाडपासारखी आसा. बुद्धाचे शिकवणीवांगडाच त्या काळांतल्या उत्तर भारताच्या राजकीय, समाजीक, धर्मीय, अर्थीक परिस्थितीचें चित्रणूय त्रिपिटकांत आयलां. मगध देशाचो बिंबिसार आनी अजातशत्रू, कोसल देशाचो प्रसेनजित, वत्साचो राजा उदयन आनी उज्जैनीचो चंडप्रद्योत हांचेविशींच्यो कथा, त्रिपिटकांत आयल्यात. उत्तरेकडलीं शाक्य, वज्जी, मल्ल ह्या ल्हान लोकराज्यांविशींय म्हायती मेळटा. समाजांत यज्ञसंस्थेचें आनी वर्णभेदाचें जें बंड माजिल्लें ताचेआड बुद्धान आनी ताच्या अनुयायांनी जो आवाज काडिल्लो तो त्रिपिटकांतल्यान उक्तो जाता. त्या काळांत भारतांत अस्तित्त्वांत आशिल्ले वेपारमार्ग आनी अर्थीक वेव्हार त्रिपिटकांतल्यान समजतात. बायलांक दादल्यांसारकेच ध्येयप्राप्तीचे हक्क मेळचे हो विचार, लोकतंत्राच्या तत्त्वाचेर चलयल्ले भिक्षुसंघ, भौजनांचे भाशेंत केल्लो बौद्ध धर्माचो प्रचार आनी तांच्या समान हक्कांविशीं केल्ली जागृताय हांची म्हायती त्रिपिटक ग्रंथांत मेळटा. देखून धर्मीक नदरेनूच न्हय, जाल्यार समाज इतिहासाचे नदरेनूय तांकां म्हत्व आसा.

- कों. वि. सं. मं.

त्रिपुंड्र : तिब्याचोच एक प्रकार. शैवपंथाचे लोक कपलार गंधाच्यो वा भस्माच्यो आडव्यो तीन रांको ओडून तांचे मदीं एक तिबो लायतात ताका त्रिपुंड्र अशें म्हण्टात. ह्या तीन रांकांतली पयली रांक ही ॐ कारांतली 'अ' हो वर्ण, गार्हपत्याग्नी, क्रियाशक्ती, ऋग्वेद आनी प्रातःसवन हाचें प्रतीक आसून महेश्वर ही ताची देवता. दूसरी रांक ॐ कारांतलो 'उ' हो वर्ण, दक्षिणाग्नी, सत्व, अंतरिक्ष, अंतरात्मा, इत्साशक्ती, यजुर्वेद आनी माध्यांदिनसवन हांचें प्रतीक आसून सदाशीव ही ताची देवता. तिसरी रांक ॐ कारांतलो 'म' हो वर्ण, आहवनीयाग्नी, द्युलोक, परमात्मो, ज्ञानशक्ती सामवेद आनी सायंसवन हांचें प्रतीक आसून महादेव ही ताची देवता. ब्रह्मचारी, गृहस्थ, वानप्रस्थ आनी संन्यासी ह्या सगळ्यांक त्रिपुंड्र धारण करपाचो अधिकार आसा. वासूदेवोपनिषदांत त्रिपुंडाक त्रिमूर्ती, तीन व्याहृती, तीन छंद आदीकडेन एकरूप मानल्यात. त्रिपुंड्राच्या महात्म्याविशीं तिथ्यदितत्व ह्या ग्रंथांत एक श्लोक दिला तो आसो -

विना भस्मत्रिपुण्ड्रेण विना रुद्राक्षमालया ।
पुजितोऽपि महादेवो न स्यात्तस्य फलप्रदः ।
तस्मान्मृदापि कर्तव्यं ललाटेऽपि त्रिपुण्ड्रकम् ।

अर्थ - भस्माचो त्रिपुंड्र आनी रुद्राक्षांची माळ धारण करीनासतना शिवाची पुजा केल्यार तिचें फळ मेळना. देखून भस्म शक्य नासल्यार

मातयेचो त्रिपुंड्र कपलाक लावंचो.

त्रिपुंड्र धारण करणाऱ्यांचीं सगळीं पापां नश्ट जातात आनी तो शिवाकडेन एकरूप जाता अशी ताची फलश्रुती सांगल्या.

- कों. वि. सं. मं.

त्रिपुरभैरवी : एक तंत्रीक देवता. धर्म, अर्थ आनी काम ह्या तीन पुरुशार्थांची प्राप्ती करून दिवपी ही देवता मानतात. ही देवता शिवलिंगा मदल्यान भायर आयल्या.कालिकापुराणांत हिचें ध्यान दिलां तें अशें -

चतुर्भुजां_रक्तवर्णां रक्तवस्त्रविभूषिताम् ।
दक्षिणोर्ध्वे स्त्रजं चाधो बिभ्रतीं पुस्तकोत्तमम् ॥
अभयं वामहस्ताभ्यां वरं च दधतीं तथा ।
सहस्त्रसूर्यसङकाशां त्रिनेत्रां गजगामिनीम् ॥
पीनोत्तुङगस्तनयुतां सितप्रेतासनास्थिताम् ।
स्मितप्रभिन्नवदनां सर्वालङकारसंयुताम् ॥
तिसृभिर्मुण्डमालाभिः शिरोवक्षःकटीषु च ।
त्रिगुणं त्रिगुणीभूतैः प्रत्येकं परिभूषिताम् ॥
मदिराघूर्णनयनां रक्तदन्तच्छदद्वयाम् ।
चिन्तयेद् वरदां देवीमेवं त्रिपुरभैरवीम् ॥

अर्थ - चतुर्भुज, तांबड्या वर्णाची, तांबडें कापड न्हेशिल्ली, उजव्या वयल्या हातांत माळ आनी सकयल्या हातांत पुस्तक धारण करपी, दाव्या दोन हातांनी अभय आनी वर दिवपी, सहस्त्र सुर्यावरी तेजिश्ट आशिल्ली, तीन दोळ्यांची गजगामिनी. भरगच्च थानां आशिल्ली, धव्या प्रेतासनाचेर बशिल्ली. हांसपाखातीर तोंड उगडिल्ली, सगळ्या अलंकारांनी नटिल्ली, तकली, हड्डें आनी कमराक मुंडांच्यो तीन माळो धारण करपी, जिचे दोळे मदिरा पियेवन धुंद जाल्यात, जिचे ओंठ तांबडे आसात अशी, भक्तावरदायिनी, त्रिपुरभैरवी हिचें चिंतन करप.

श्रीविद्यार्णवतंत्रांत तिचें वर्णन अर्धचंद्र आनी ब्रह्मा-विष्णु-महेशाच्या मुंडांची माळ धारण करपी अशें केलां.

- कों. वि. सं. मं.

त्रिपुरसुंदरी : एक तंत्रीक देवता. हिच्या नांवार एक पंथ प्रचलीत आसा. ह्या पंथाची दीक्षा घेतकच उप्रांतच त्रिपुरसुंदरीची उपासना करपाक मेळटा अशें त्या पंथाचें मत आसा. ही उपासना तीन प्रकारांनी जाता. देवी महापद्मवनांत शिवाचे मांडयेर बशिल्ली आसा अशी कल्पना करून तिचें ध्यान, पुजा करप हो पयलो प्रकार. श्रीचक्राच्या रुपान देवीची पुजा करप हो दुसरो प्रकार. हाका भावयाग अशें नांव आसा. पंथाच्या तत्त्वगिन्यानाचो अभ्यास करप हो तिसरो प्रकार.

त्रिपुरसुंदरीचीं वेगवेगळीं तीन रुपां आसात. तातूंतलें एक रूप अशें - ती शेंदुरावरी तांबडी, तीन दोळ्यांची आनी चतुर्भुज. तिच्या वयल्या दाव्या हातांत पुष्पधणू आनी सकयल्या हातांत पुस्तक आसा. तशेंच तिच्या उजव्या वयल्या हातांत पंचबाण आनी सकयल्या हातांत अक्षमाला आसा. चार प्रेतांचेर दवरिल्ल्या एका प्रेताचेर ती दोनूय पांय जोडून उबी आसा. तिणें जटाभार धारण केल्लो आसून तातूंत अर्धचंद्र आसा. तिच्या आंगार वस्त्र ना. तिच्या आंगार सगळे अलंकार आसात.

त्रिपुरसुंदरीक कदंबाचें फूल प्रिय आसा.

शंकयाचार्य हो तिचो निश्ठावान भक्त आशिल्लो. ताणें तिचेर त्रिपुरसुंदरी, ललीतापंचरत्न आनी सौंदर्यलहरी हीं स्तोत्रां बरयल्यांत. ताच्या त्रिपुरसुंदरीस्तोत्रांतलो एक श्लोक असो -

कदम्बवनमध्यगां कनकमण्डलोपस्थितां
षडम्बुरुहवासिनीं सततसिध्दसौदामिनीम् ।
विडाम्बितजपारुचिं विकचचन्द्रचुडामणिं
त्रिलोचनकुटुम्बिनीं त्रिपुरसुंदरीमाश्रये ॥

अर्थ - कदंबवनांत वास करपी, भांगराच्या श्रीचक्ररूप मंडला विराजमान जाल्ल्या, षटकमलांत (म्हळ्यार स चक्रांनी) रावपी, सिद्धा अतःकरणान सतत विजेवरी प्रकाश दिवपी, दसणीच्या फुलावरी क आशिल्ले, उज्वल चंद्रिम माथ्यांत धारण करणारी अशे ह्या शिवाचे बायल त्रिपुरसुंदरीदेवीच्या पांयांचो हांव आश्रय घेता.

त्रिपुरसुंदरीन अर्जुनाक धनुर्विद्या शिकयली अशी कथा आसा. आल्म शारांत तिचें एक देवूळ आसा.

- कों. वि. सं

त्रिपुरा - १ : देवीचें एक रूप. त्रिपुरा शब्दाची व्याख्या अशी - 'त्रै धर्मार्थकामान् पुरति पुरतो ददातीति' (धर्म, अर्थ आनी काम ह्या त पुरुषार्थांक जी साध्य करून दिता, ती त्रिपुरा).

त्रिपुरेचीं जायतीं रुपां आसून पुर्विल्ल्या काळांत त्या सगळ्यांची उपार जाताली. त्रिपुरा सुर्वेक कुमारी म्हणून अवतरली आनी उपरांत ि आपली त्रिपुराबाला, त्रिपुरभैरवी आनी त्रिपुरासुंदरी वा त्रिपुरसुंदरी अ तीन रुपांनी विभागणी केली. तेभायर गौरी, रामा, भारती, काली, चंद्रि दुर्गा,भगवती, कात्यायनी, परा, ललीता, षोडशी, श्रीविद्या आदी नां त्रिपुरेचींच आशिल्ल्याचें तंत्रशास्त्रांत सांगलां. तिच्या नांवांचें स्पश्टीक दिलां तें अशें -

ब्राह्मी रौद्री वैष्णवीति शक्तयस्तिस्त्र एव हि ।
पुरं शरीरं यस्यां सा त्रिपुरेति प्रकीर्तिता ॥

अर्थ - ब्राह्मी, रौद्री आनी वैष्णवी ह्यो तीन शक्ती जिचीं पुरीं म्हळ शरिरां आसात तिका त्रिपुरा अशें नांव आसा.

कालिका पुराण आनी त्रिपुरारहस्य ह्या ग्रंथांनी तिच्या वेगवेग रुपांची आनी पुजेच्या प्रकाराची म्हायती दिल्या. सगळ्या रुपांनी भैरव त्रिपुरेचें प्रभावी रूप अशें समजतात. तिची पुजा दाव्या हातान करत तिका तांबडो रंग खूब आवडटा. तांबड्या रंगाची मदिरा, तांबडीं फु तांबडें वस्त्र आनी शेंदूर ह्यो वस्तू तिका आवडटात. ती प्रेताचेर बशि आसून तिच्या हातांत फुलांचें धोणू आनी पास (दोरी) हीं आयुधां आसत

भारतांत जेन्ना तांत्रिकाचें म्हत्त्व आशिल्लें त्या काळांत त्रिपुरभैरव उपासना तांत्रिक पद्दतीन जाताली. चड करून आसाम आनी बंगाल वाठारांत अशे पुजेचो चड प्रचार आशिल्लो. हातूंत सगळ्यात म्हत्त्वा बलिदान. पशुबळी दिवंचेपरस तांत्रिक चड करून नरबळी दि कालिकापुराणांत सांगलां की, देवीक एक नरबळी दिल्यार ती अेक ह वर्सां आनी तीन नरबळी दिल्यार एक लक्ष वर्सांमेरेन संतूश्ट रावता.

उपरांतच्या काळांत चड करून दक्षिण कर्नाटक आनी तमीळनाड वाठारांत, तिची त्रिपुरसुंदरी वा ललिता ह्या स्वरुपांत चड नामना ज

- कों. वि. स

त्रिपुरा - २ : भारताच्या ईशान्य वाठारांतलें एक राज्य. अ १०,४८६ चौ. किमी. लोकसंख्या २०,५३,०५८ (१९८९). वि २२°५६' उत्तर ते २४°३२' उत्तर आनी ११°१०' उदेंत ते

दे॑त. ह्या राज्याचे उत्तर, अस्तंत आनी दक्षिण दिशेक पुराय
ेश व्यापिल्लो आसून फक्त ईशान्य दिकेक भारतांतलीं आसाम
झोराम राज्यां आसात. राजपाटण अगरताळा.

र्णन - ह्या दोंगराळ प्रदेशाच्या उदेंत वाठारांत चार दक्षिणोत्तर
देगणां आनी अस्तंतेवटेन देंवतेचो मैदानी वाठार आसा. सगळ्यांत
डलें धर्मनगर देगण, हें उदेंतेच्या ६०० ते ९०० मी. उंचायेच्या
आनी अस्तंतेच्या ३०० ते ७५० मी. उंचायेच्या सखन ह्या
ळी मजगतीं आसा. ह्या देगणाचे अस्तंतेक आशिल्लें कैलाशहर
१९ किमी. रुंदायेचें आसून तें पुराय राज्यांतल्यान दक्षिणेवटेन
ाचे अस्तंतेच्या लांगतराई दोंगरावळींत सगळ्यांत उंचेलें तेमूक
४५७ मी. आसा. ह्या देगणाचो दक्षिणेकडलो वाठार रानान
आसा जाल्यार उत्तरेकडलो वाठार उकतो आनी थोडो दलदलीचो
कैलाशहर देगणाचे अस्तंतेक कमलपूर देगण आसा. ह्या देगणांत
र ओळींची सगळ्यांत चड उंचाय ४४६ मी. मेरेन आसा. ह्या
दक्षिणेकडलो वाठार रानान व्यापिल्लो आसा. चौथें आनी सगळ्यांत
डेन खोवई देगण आसा. ह्या,देगणाचे अस्तंतेक आशिल्ली देवतमुरा
ी रांक सुमार २५० मी. उंचायेची आसा. सगळ्यांत सपाट भूंय
ा दोंगरावळीचे अस्तंतेक आसा. धर्मनगर देगणांतल्या उत्तरेवटेन
देव आनी जूरी न्हंयो आसात. जूरी न्हंयेचे देगेर धर्मनगर हो
चो गांव आसा. कैलाशहर देगणांतल्यान मनू आनी तिच्यो उपन्हंयो
. मनू न्हंयेचे उजवे देगेर कैलाशहर बाजाराचो गांव आसा. ताचे
कमलपूर देगणांतल्यान उत्तरेकडेन धालाई न्हंय आसा. धालाईचे
ेर कमलपूर गांव आसा. उत्तरेवटेन व्हांवपी खोवई न्हंयेचे उजवे
ोवई गांव आसा. तेभायर राज्यांत गुमती, मेघना, हाओरा ह्योय
ासात. हाओरा न्हंयेचे देगेर समुद्रथरासावन फकत १३ मी.
र अगरताळा राजधानी वसल्या. राज्यांतल्या सखल वाठारांत
ड तळीं आसात. तातूंत रुद्रसागर तळें अगरतळासावन ५३
ंतराचेर आसा.

यांत न्हंयेच्या देगणांतली गाळाच्या वाठारांतली भूंय सुपीक आसा.
भात रान जळून झुमिआ ह्या फिरती शेतीचे पद्दतीन कुशिल्ल्या
उणाव जाल्ल्यान थंयचे मातयेक व्हडलेंशें म्हत्व ना. उण्या दोंगराच्या
ी माती भुसभुशीत आशिल्ल्यान ती उदक सांठोवंक शकना.
तातूंतलीं खनीजां व्हांवन गेल्ल्यान थंयचीय भूंय आम्लीक जाल्या.

मान - त्रिपुरा राज्याचें सादारण तापमान २०° ते ३०° सें.
हवामान समशीतोश्ण आसा. पावसाचें वर्सुकी प्रमाण एप्रिल ते
मेरेन १९० सेंमी. आसता.

पत आनी मोनजात - राज्याचो सुमार ६२% वाठार रानान
आसून तातूंत शाल, गरजन ह्या वनस्पतीं भायर सदां पाचवीं
ाडां, कोंडे आनी तण हांचो आस्पाव जाता. मोनजातींत हत्ती,
गेंडो, वाग, बिबटो, कोलो, वांस्वेल, गवो हे प्राणी मेळटात.

हास - पुराणांत ह्या राज्याचो उल्लेख मेळटा तो असो - चंद्रवंशीय
त द्रुह्युचो चलो बभ्रु हाचो कपिलमुनीन ह्या किरात देशाचो
शेक केलो. त्या वंशाचो पंदरावो राजा 'प्रसेन' हो दशरथाच्या
यज्ञाक गेल्लो. ताचो वंशज दैत्य हो अश्वत्थाम्याकडेन धनुर्विद्या
ताचे उपरांतचो राजा 'त्रिपुर' हाचेंच नांव ह्या राज्याक मेळ्ळें.
त 'त्रिलोचन' हो युधिष्ठिराच्या राजसूय यज्ञाक हजर आशिल्लो
णेंच राजवंशाच्या चवदा कुलदेवतांची स्थापना केली असो उल्लेख
आसा. ह्या राज्याचो बाराव्या शतमानामेरेन कांयच उल्लेख मेळना. तेराव्या
शतमानांत गौरच्या सुलतानान त्रिपुराच्या 'फा' राजाक गादी परत मेळोवन
दिवपाक आदार दिलो आनी 'माणिक्य' ही वंश परंपरेची पदवी दिली.
इतिहास काळांत राज्याचो विस्तार सुंदरबन पसून ब्रह्मदेशामेरेन आनी
सागरापसून कामरुपामेरेन आशिल्लो. तेराव्या, चवदाव्या आनी सतराव्या
शतमानांत त्रिपुराचेर मुसलमानांचे हल्ले जाले. सोळाव्या शतमानांत
विजयमाणिक्य राजान शेजारच्या इस्लामी राज्याचेर घुरी घालून ताचो
खुबसो वाठार जिखिल्लो. अठराव्या शतमानांत मोगलांनी त्रिपुराचो मैदानी
वाठार आपल्या राज्याक जोडलो. १७६५ त बंगालची दिवाणी मेळटकच
इंग्लिशांनी त्रिपुराकडेन राजनैतीक संबंद जोडले आनी थंयचो राजा
आपल्या तंत्रान चलतलो अशी वेवस्था केली.

अठराव्या शतमानाचे अखेरेक वीरचंद्र ह्या राजान प्रागतीक धोरण
सुरू केलें. ताणें १८७९ त गुलामीची आनी १८८८ त सतीची चाल बंद
केली. १९१९ मेरेन मध्यवर्ती ब्रिटीश सत्तेच्या आनी १९३६ मेरेन
इस्टर्न स्टेट्स एजन्सीच्या सत्तेखाल आशिल्लें त्रिपुरा राज्य १९४९ त
स्वतंत्र भारतांत विलीन जालें. सुर्वेक 'पार्ट सी' राज्याचो ताचो दर्जो
१९५७ चे राज्यपुनर्रचनेंत बदलून तो केंद्रशासीत प्रदेश जालो. १९६३
त ताका विधिमंडळ आनी राज्यांतर्गत शासनाधिकार मेळ्ळे. २१ जानेवारी
१९७२ दिसा त्रिपुराक राज्याचो दर्जो फावो जालो.

राजवेवस्था - त्रिपुरा राज्याचे खोवई, सदर, कैलाशहर, धर्मनगर,
सोनामुरा, उदयपूर, बेलोनिया, साब्रूम, कमलपूर, अमरपूर अशे धा
उपविभाग आसात. हातूंत ३ जिल्हे, ४४ तहसील आनी ६ शारां आसात.
राज्याची सत्ता राज्यपाल आनी मंत्रीमंडळ हांचेकडेन आसता.

ह्या राज्यांतल्यान लोकसभेखातीर दोन आनी राज्यसभेखातीर एक
अशे वांगडी वेंचतात. त्रिपुरा राज्याचेर आसाम राज्याच्या उच्च न्यायालयाचो
अधिकार चलता. तिसरे पांचवर्सुकी येवजणेच्या काळांत त्रिपुरांत पंचायत
राज्य मंडळ स्थापन केलें. हांगा ३०४ पंचायतींनी १,४३६ गांवांचो
आस्पाव जाता. हांगा ४४८ ग्रामपंचायती आनी १३४ न्याय पंचायती आसात.

अर्थीक आनी समाजीक स्थिती - राज्याचो रानान व्यापिल्लो भाग
दक्षिणेकडल्या दोंगराळ वाठारांत आसून शेती उत्तरेकडल्या आनी
अस्तंतेकडल्या मैदानी वाठारांत जाता. हांगा गाळाची जमीन आशिल्ल्यान
आनी भरपूर पावस पडिल्ल्यान भात हें मुखेल पीक आसा. लागवडीच्या
वट्ट क्षेत्राची ८३% भूंय भातासकयल आसा. राज्यांत तांदूळ, दाळ, ताग,
कापूस, सांसवां, बटाट, तीळ, ऊंस, तंबाकू आनी च्या हीं मुखेल पिकां
जातात. मोनजातींत बोकड्यो, म्हशी, गाय, दुकरां, घोडे, कुकडां आदींचो
आस्पाव जाता. तेभायर राज्य सरकारान जायते कार्यक्रम हातांत घेतल्यात
ते अशे - झुमिआ शेती पद्दतीन वनस्पतीचो आनी भुंयेच्या जावपी
लुकसाणाचेर आळो घालप, पाचव्या आनी रसायनीक सान्याची पुरवण
करप, शेताखाल चड जमीन हाडप, कूप नलिका आनी हेर शिंपणी
येवजणांनी रब्बी आनी खरीप दोनूय पिकां शक्य करप, च्याचे मळे आनी
फळांचें उत्पादन वाडोवपाक आदार दिवप.

राज्यांत हातमाग, वीणकाम, पांटले विणप, रेशीम पैदास करप हे
कुटिरउद्येग चलतात. ल्हान उद्येगांमदीं लाकूड कापपाच्यो गिरण्यो, विटांचे
कारखाने, फळां डब्यांत बंद करप आदींचो आस्पाव जाता.

शासनान सुतगिरण, प्लायवुडाचो कारखानो, रान आनी शेती
उद्देगांखातीर केंद्रां हांची येवजण आंखल्या.

राज्यांतल्या सहकार क्षेत्रांत राज्यसहकारी आनी भूतारण बँक, सेवा

आनी भोव उद्देशी हांच्यो सोसायटी, विणकार सोसायटी, तेभायर वेगवेगळ्यो वेवसायीक शेती, खरेदी, विक्री गिरायक हांच्यो संस्था आसात.

उदयपूर आनी अरुंधतीनगरांत उद्येगीक वसणुको आसून तातूंत लोहारकाम, थवय काम हे मुखेल उद्येग चलतात. अगरताळा, अंबासा, खोवई, धर्मनगर, कैलाशहर, उदयपूर, बोगाफा ह्या नगरांनी २८६ किवॉ. क्षमतेची डिझेल निर्मीत वीज उत्पादन केंद्रां आसात. तेभायर गुमती जलविद्यूत् प्रकल्प आसा.

देशाचे मुखेल भुंयेक आनी ह्या राज्याक जोडपी आसाम - अगरताळा हो म्हामार्ग हांगा आसा. रेल्वेमार्गान धर्मनगर हें एकच थळ आसामांतल्या कलकालिघाट स्थानकाक जोडलां. दळणवळणाच्या अडचणींक लागून विमान येरादारीक हांगा खूब म्हत्व आसा. अगरताळा हांगा विमानतळ आसा. अगरताळा, कैलाशहर आनी कमलपूराक हवाई सेवा आसात.

लोक आनी समाजजीण - राज्यांत हिंदू, मुसलमान, क्रिस्तांव आनी बौद्ध धर्माचे लोक रावतात. हांगा अनुसुचीत जाती जमातींचे सुमार ४१.३४% लोक रावतात.

हांगा चकमा, हलम, मोग, गारो, लुशाई ह्यो जमाती शेजारच्या आसाम दोंगुल्लयांतल्यान आयिल्ल्यो आसात. हांगाचे मूळचे त्रिपूरी लोक मंगोलियन वंशाचे आसून ब्रह्मी आराकानच्या मृंग लोकांतले आसात. तांचेमदीं पुराण, जमातिआ, नवातिआ आनी रियांग अशे समाजीक वर्ग आसात. तांचेमदीं बालविवाह ना, काडीमोड आनी विधवांचें लग्न मान्य आसा. ते मडीं लासतात.

सुर्वेक सावन शेजारच्या बांगला देशांतले लोक हांगा स्थलांतर करीत आसात. १९४१ च्या हिंसक दंगली उपरांत हिंदुंचो एक चोमोच त्रिपुरांत आयलो आनी फाळणेउपरांत निर्वासितांचें प्रमाण खुबूच वाडलें.

त्रिपुरांत भौशीक भलायकेखातीर रुग्णालयां, आरोग्यकेंद्रां, वखदालयां, रोग उपचार केंद्रां आनी कुटूंब येवजण केंद्रां जनतेक वैजकी सेवा दितात.

त्रिपुरा राज्याची मुखेल भास बंगाली, काकवोराक आनी मणिपूरी. दोंगुल्लेच्या वाठारांतल्यो वेगवेगळ्यो जमाती आपआपल्यो वेगवेगळ्यो भासो उलयतात. अगरताळा सावन णव बंगाली दिसाळीं उजवाडाक येतात. हांगा शाळा, माध्यमिक विद्यालय, वेवसायीक प्रौढशिक्षण केंद्र, मानव्य, विज्ञान, वैजकी, अभियांत्रिकी, संगीत आदीचीं म्हाविद्यालयां आसात.

कोंडे, वेतां आनी तण हांचेपासून वस्तू तयार करप, वेगवेगळ्या तरेचीं मातयेचीं आयदनां करप, हातमागाचेर सोबीत कापडां विणप आदी वेवसायांनी हांगाच्या लोकांची कला दिश्टी पडटा. तशेंच वेगवेगळ्या जमातींच्या नाचांवरवीं तांच्या लोककलांचें दर्शन घडटा.

ह्या प्रदेशांतल्या पळोवपासारक्या थळांमदीं अगरताळा सावन ८ किमी. अंतराचेर पुर्विल्ल्या देवळांतल्यो चतुदर्श देवता, बारी राजवंशाच्या कुलदेवतांचे अश्टधातूंचे पुर्विल्ले १४ मुखवटे, ५३ किमी. अंतराचेर आशिल्ल्या रुद्रसागर तळ्यांतलो भव्य निरमहाल, ११६ किमी. चेर गुमातीच्या उगमस्थानाचेर आशिल्लो डमबर धबधबो, माताबारी वा त्रिपुरसुंदर देवीचें पीठस्थान, फातरांत कोरांतिल्ल्यो व्हड मुर्ती आशिल्लें उनाकोटी तीर्थ हांचो आस्पाव आसा.

- कों. वि. सं. मं.

त्रिपुरी पुनव : हें कार्तिकी पुनवेचें नांव आसा. त्रिपुरी राक्षसाकडेन संबंद आयिल्ल्यान तिका त्रिपुरी पुनव अशें नांव पडलें. ह्या नांवासंबंदीची कथा व्रतराजांत आयल्या ती अशी - त्रिपुर नांवाचो एक असुर आशिल्लो. ताणें प्रयाग तीर्थाचेर एक लाख वर्सां तप केलें. त्या तपान ताका ब्रह्म प्रसन्न जालो. तेन्ना ताणें ब्रह्मदेवाकडेन वर मागलो की देव, मन निशाचर, बायल वा पिडा हांचेपसून आपल्याक अभय आसचें. ब्रह्मदे 'तथास्तु' म्हळें. त्या वरान त्रिपुराक माज चडलो. तो सगळ्या त्रैलोक त्रास दिवंक लागलो. ताच्या त्रासांक कंटाळून सगळे देव शंकराक श गेले. शंकरान त्रिपुरावांगडा झूज करून कार्तिक पुनवे दिसा ताका मार लोकांनी दीप पेटोवन खोस उक्तायली. लिंगपुराण, पद्मपुराण, मत्स्यपु शिवपुराण आनी महाभारतांत ही कथा वेगळेतरेन आयल्या.

मत्स्यावतारूय हेच पुनवेक जालो. देवस्थानांतल्यो दीपमाळ दिसा पेटयतात. न्हंयेत दिवे पेटोवन सोडटात.

'त्रिपुरज्वलनव्रत' नांवाचें एक व्रत ह्या दिसा करतात.

उत्तर प्रदेशांत हो दीस स्कंदजयंती म्हणून मनयतात आनी त्या स्कंदमुर्तीची पुजा करतात. कार्तिकी पुनवेक कृत्तिका नक्षत्र आस स्कंदाचें दर्शन घेवपी, धनवान आनी वेदपारंगत जाता अशें म्हण दक्षिणेंत ह्या दिसा कृत्तिकामहोत्सव नांवाचो उत्सव मनयतात.

शिवामुखार दिवे पेटोवप, दीपपात्रां दान दिवप, शिवाची पुजा हो ह्या व्रताचो विधी आसता.

- कों. वि. स

त्रिभुवन : हिंदू धर्माची एक पुराणीक कल्पना. हिंदू धर्माचे पुरा कल्पनेप्रमाण आख्खो संवसार तीन लोकांमदीं विभागून गेला. धर्तरेच मृत्यूलोक, धर्तरेच्या वयर आशिल्लो सर्गलोक आनी धर्तरेपोंदा आ पाताळ लोक. सर्गलोका वांगडाच पापी लोकांखातीर नरकलोक कल्पना त्रिभुवनांत आस्पावता.

सर्गलोक हो देव आनी देवासंबंदीत यक्ष, किन्नर अप्सरा वसती मानल्या. मृत्यूलोकांतलो पुण्यवंत मनीस सर्गार आनी पापी नर्कांत पावता अशी कल्पना आसा. सर्ग हो सोबीत आनी सुखासमाध भरिल्लो लोक आसून थंय रावप्यांक जाण्टेपण वा मरण येना अ सदांच चिरतरूण उरतात. सगळे तरांचें वैभव आनी सूख भोगपा अशी सर्गाची कल्पना केल्या. हाचे उरफाटें सगळ्या दुख्खाचें कश्टांचें आगर अशी नरकाची कल्पना केल्या.

पाताळलोकांत राक्षस, दानव, नाग सारकिल्ल्या लोकांचो सांगला. हांगाय सर्गा सारकींच सगळीं सुखां भोगूंक मेळटात.

वामन अवतारांत संबोदीत केल्लो बळी राजा पाताळाचेर राज्य अशें समजतात. अतल, नितल, पितल, गभस्तीमान, त्तल, सुतल पाताळ अशीं वट्ट सात पाताळां आसात.

एका सकयल एक आशिल्ल्या ह्या सात पाताळांनी म हाटकेश्वरशिव, बळीराजा, दानवेंद्रमय, काद्रवेयसर्पगण, कद्रुपुत नागलोक हांची वसती आशिल्ल्याचें मानलां.

मृत्युलोक ही कर्मभूंय मानल्या. हांगाच्या कर्माप्रमाण परलो फळ मेळटा अशी कल्पना आसा. सर्ग आनी पाताळ हांचे तुळेन मृ हो उण्या दर्जाचो मानप जाला. सर्ग आनी पाताळांतल्या रहिवाशां वायट वागणुकेखातीर ख्यास्त म्हणून मृत्यलोकांत जल्म घेवपा मेळिल्ल्याच्यो कितल्याशोच देखी पुराणांत मेळटात.

सर्ग-नरक, मृत्यू आनी पाताळ ह्या तीन लोकांभायर सात कल्पनाय जाल्ली आसा. भूर्लोक, भूवर्लोक, स्वर्लोक, महर्लोक, ज तपोलोक आनी सत्यलोक वा ब्रह्मलोक अशे हे लोक आसून जीव

ातय लोकांतल्यान वचचें पडटा आनी निमाणो सत्यलोक प्राप्त
की तो जीव जल्ममरणाच्या चक्रांतल्यान मुक्त जाता.
रिभायर म्हणजेच मृत्युलोकाभायर आनी विश्वां (परलोक) आसा.
मना चडशा धर्मांनी मेळटा. धर्मानुसार तांचीं नांवां आनी व्याप्ती
तांचो कारभार आनी कार्यां वेगळीं आसलीं तरी इहलोकावांगडा
ाचे कल्पनेफाटलो मतीतार्थ एक दिसता.

- कों. वि. सं. मं.

नोंद : १. नरक २. पाताळ ३. सर्ग.

र्ती : ब्रह्मा, विष्णु, महेश ह्या तीन देवांचे संयुक्त मुर्तीक त्रिमूर्ती
हण्टात त्रिमूर्तीची कल्पना गुणनिर्देशकाचें प्रतीक म्हणून मुखार

ी आसू येता. त्रिमूर्तीतले तीन देव म्हळ्यार रज, सत्व आनी तम
णांचो संगम दाखयता (मैत्रायणी उपनिषद ५.५). तशेंच त्रिमूर्तीवरवीं
ची उत्पत्ती, स्थिती आनी लय ह्या तीन अवस्थांचीं प्रतीकां मानप
. तेचवांगडा उत्पादक (ब्रह्मा), संरक्षक (विष्णु) आनी संहारक
) हीं प्रजापतीचीं तीन रुपां आसात (महाभारत वनपर्व २७२.४६१)
ें रूप आदिकाळा पसून त्रिगुणात्मक मानप जालां आनी हाका
ा भारतीय संस्कृतींत तीन ह्या अंकाक चड म्हत्व मेळ्ळां. त्रिलोक,
त्रिरिणां, त्रिमार्ग अशा त्रिकांनी विश्व व्यापलां अशी भारतीय
तीची धारणा आसा. रजोगुणी ब्रह्मा, तामसी शिव आनी सात्वीक
अशी त्रिगुणात्मक प्रजापतीची त्रिमूर्ती फाटली कल्पना उपनिषदाच्या
त तशेंच पुराणाच्या काळांत विकसीत जाल्ली आसली तरी हे कल्पनेचें
दकाळांतय मेळटा. ऋगवेदांतली एक ऋचा अशी आसा -

सुर्यो नो दिवस्पातु वातो अन्तरिक्षात् ।
अग्निर्नः पार्थिवेभ्यः ।

र्थ - मळबांतल्यान सूर्य, अंतराळांतल्यान वायू आनी धर्तरेवयलो
आमचें रक्षण करून हे ऋचेवरवीं तीन गूणधारी देवांक एकत्रीतपणान
मारप जाला तें त्रिमूर्तीचें प्रतीक अशें समजतात.

द्ध धर्मांत महायन पंथांत मंजुश्री, अवलोकितेश्वर आनी वज्रपाणी
त्रिमूर्ती मानल्या. क्रिस्तांव धर्मांतली 'ट्रिनिटी' ह्या धर्मसिद्धांताफाटली
ना हिंदू आनी बौद्ध धर्माचे कल्पनेपरस वेगळी जाणवता. ट्रिनिटीचे
नेंत बापूय (परमेश्वर), पूत (जेजूस क्रिश्त) आनी पवित्र आत्मो
(होली घोस्ट) मेळून अविभक्त अशें एक देवत्व मानप जालां. पूण ही कल्पना त्रिमूर्तीच्या रुपांत मूर्त स्वरुपांत ना. धर्मीक संकल्पना दृश्य रुपांत हाडप जाता. मुर्तीकला आनी चित्रकला ह्या माध्यमांवरवीं धर्मीक आनी संस्कृतीक संकल्पना मूर्त स्वरुपांत हाडपाचो वावर खूब आदींसावन चलता. त्रिमूर्तीचीं पुराणांतली कल्पना मुर्तीकलेंत तशीच चित्रकलेंत आयली. त्रिमूर्तीची शिल्पां तशींच चित्रा भारतांत खूबकडेन मेळटात. वेगवेगळ्या सांप्रदायांप्रमाण आनी भावार्थाप्रमाण त्रिमूर्तीमदल्या खंयचेय एके देवतेक मुखेल मानप जालां. शैव सांप्रदायी शिवाक जाल्यार वैष्णव सांप्रदायी विष्णुक मुखेल मानतात. मुखेल मानिल्ली देवता मदीं दवरून हेर दोन देवतांक तिचे दावे - उजवे कुशीक दवरतात. वेरुळच्या कैलास लेण्यांतल्या लंकेश्वर मंदिरांतल्या त्रिमूर्तींत शिवाची प्रतीमा मदीं आसून तिचे उजवेवटेन विष्णु आनी दावेवाटेन ब्रह्मा हांच्यो प्रतिमा आसात. राजस्थानांतल्या चित्तोडगडार मेळिल्ले त्रिमूर्तीक मदीं विष्णु तर दाव्याक ब्रह्मा आनी शिव आसा. दक्षिणेंत तिरुहोट्टीयूर शिल्पांत शिव मदीं उबो आसून ताच्या कमराच्या भागांतल्यान दोनय वटयां ब्रह्मा आनी विष्णु हांच्यो मुर्ती भायर आयिल्ल्यो आसात.

नागलपुरमच्या शिल्पांत विष्णुची मुर्ती मदी आसून दाव्यान ब्रह्मदेव आनी उजव्यान शिव हांच्यो मुर्ती विष्णूच्या कमरेच्या भागांतल्यान भायर आयिल्ल्यो दाखयतात. विष्णुचो अवतार मानिल्लो दत्तात्रेय ही ब्रह्मा, विष्णु, महेश ह्या देवतांची दत्तसंप्रदायांतली एक लोकप्रिय त्रिमूर्ती.

- कों. वि. सं. मं.

त्रिलोक : (पळेयात त्रिभुवन).

त्रिविक्रम : (तीन विक्रम : आक्रमणां जाचीं असो) विष्णुचें एक रूप. विष्णुच्या चोवीस नामांनी हाचो आस्पाव आसा. तीन खेपे धर्तरेक आपल्या ताब्यांत घेतिल्ल्या विष्णुचो उल्लेख ऋगवेदांत आयला तो असो -

त्रिर्देवः पृथिवीमेष एतां वि चक्रमे शतर्चसं महित्वा ।
प्र विष्णुरस्तु तवसस्तवीयान् त्वेषं ह्यस्य स्थविरस्य नाम ॥
वि चक्रमे पृथिवीमेष एतां क्षेत्राय विष्णुर्मनुषे दशस्यन् ।
ध्रुवासो अस्य कीरयो जनास उरुक्षितिं सुजनिमा चकार ॥

अर्थ - शेंकड्यांनी ज्वालामुखींनी वेश्टिल्ले हे धर्तरेचेर ह्या देवान आपल्या महिम्यान तीन फावट आक्रमण केलें. देखून ज्यो ज्यो विभूती प्रभावशाली आसात तातूंत विष्णुच चड प्रभावशाली थारला. ताका लागून ह्या पुराण पुरुशाचें नांव तशेंच प्रखर आसा. मनशांक रावपाखातीर आनी शेतीकामाखातीर (धर्तरी योग्य जावंची देखून) विष्णुन हे धर्तरेचेर तीन फावट आक्रमण केलें. त्या योगान ताचे उद्यमशील भक्तजन निश्चींत जाले. पवित्र किर्तीच्या विष्णुन तांचीं निवासस्थानां प्रशस्त केलीं.

कांय अभ्यासकांच्या मतान सुर्याचो उदेंत, मध्यान आनी अस्त ह्या तीन अवस्थांचें हें वर्णन आसा. ऋगवेदांत उल्लेख केल्ल्या ह्या त्रिविक्रमरुपी विष्णुवयल्यानच पुराणांतले वामन कथेचो उगम जाला. दोन पावलांनी सर्ग आनी धर्तरी व्यापून, तिसऱ्या पावलान बळीक पाताळांत घाडपी वामनाच्या विराट रुपाचीं जायतीं वर्णनां पुराणांत मेळटात. देखून, वायू पुराणांत त्रिविक्रमाक ब्रह्मपुरुषोत्तम अशें म्हळां. वैखानस आगमात त्रिविक्रम मुर्तीची विस्तारान म्हायती दिल्या.

भारतांत त्रिविक्रमाच्यो जायत्यो पुर्विल्ल्यो मुर्ती आस्तित्वांत आसात महाबलिपुरमची मुर्ती वैखानस आगमांतल्या वर्णनावरी आसा. थंयचे मुर्तीक आठ हात आसून एक पांय सर्ग व्यापपाक उबो जाल्लो आसा. बदामीच्या

आनी वेरूळच्या लेण्यांतय सुंदर त्रिविक्रममुर्ती आसात. खानदेशांत शेंदुर्णी (जळगांव) ह्या गांवांत तीन फूट उंचायेची काळ्या पाशाणाची त्रिविक्रमाची एक मूर्त जमनींत मेळ्ळ्या. ही मूर्त खुबूच सुंदर आसा.

– कों. वि. सं. मं.

त्रिविक्रम व्रत : एक काम्य व्रत. हाचे वेगवेगळे पर्याय आसात. ते अशे - १) कार्तिक, मार्गशीर्ष आनी पौष ह्या तीन म्हयन्यांनी विष्णु आनी सूर्य हांची पुजा करप असो हो विधी. ह्या व्रतांत एकूच वेळ जेवतात आनी दुसऱ्या वेळाचें जेवण ब्राह्मणाक वाडटात. हें व्रत तीन वर्सा करतात. हें व्रत केल्यार त्रिविध तापांचो नाश जाता. २) खंयच्याय म्हयन्यांत शुद्ध तृतियेक ह्या व्रताची सुरवात करतात. त्रिविक्रम आनी लक्ष्मी हांची पुजा आनी 'त्रिविक्रमाय नमः' ह्या मंत्रान होम करप असो ताचो विधी आसा. हें व्रत तीन वा बारा वर्सा मेरेन करतात. ह्या व्रतापसून भलायकी आनी धन मेळटा. ३) जेष्ठ शुद्ध द्वितीयेक उपास आनी तृतियेक सकाळीं अग्नीची पुजा आनी सांजवेळची सुर्याची पुजा करून उपरांत रान्नीची आनी विष्णुच्या तीन पावलांची पुजा करतात. हें व्रत एका वर्सामेरेन करतात. हे व्रत केल्यार विष्णुलोकाची प्राप्ती जाता. ४) मार्गशीर्ष शुद्ध नमीक सुरवात करून तीन दीस आनी तीन राती उपास आनी वासुदेवाची पुजा करप. दरेका म्हयन्यांत दोन फावट अशीं १०० त्रिरात्रव्रतां करपाक चार वर्सा आनी दोन अदीक म्हयने लागतात. हें व्रत केल्यार सर्गप्राप्ती जाता.

– कों. वि. सं. मं.

त्रिवेंद्रम : (पळेयात थिरुअनंतपुरम्).

त्रिवेदी, जिनाभाय जगन्नाथ : (जल्म : १३ नोव्हेंबर १९१४, भिमपूर दमण; मरण : ४ सप्टेंबर १९७६).

सुटकेझुजारी. ताणें विद्यालयीन मेरेनचें शिक्षण गुजरातींतल्यान घेतलें. तो 'आझाद गोमंतक दल' संघटनेचो वांगडी आसलो. सुटके चळवळीच्या कामांत तो तिरंगी बावटे लावप, शिमेवयल्या क्रांतीवीरांक पोर्तुगीजांच्यो राजकीय खबरो पावोवप असलीं कामां करतालो. पोलिसांनी ताका धरलो आनी पांच वर्सा बंदखणींत दवरलो. भारत सरकारान ताम्रपत्र दिवन ताचो भोवमान केलो.

– कों. वि. सं. मं.

त्रिशूळ : एक पुर्विल्ले आयूध. हाका लांब दांडो आनी फुडें तीन तोंकां आसतात. हें शिवाचें धोणू अशें मानतात. त्वष्टयान सुर्याचें वैष्णव तेज कानशींन घासून त्रिशूळ तयार केलो, अशें मत्स्य आनी विष्णु पुराणांत सांगलां. त्रिशूळ हें खूब प्रभावी आयूध आसून तें पयलीं नेटान घुंवडावन प्रतिस्पर्ध्याच्या आंगांत रोमतात, असो उल्लेख वाल्मिकी रामायणांत आसा.

एक प्रतीक म्हणून त्रिशूळ वापरतात. कितल्याशाच देवांच्या हातांत त्रिशूळ आसता. शैव तंत्रांत त्रिशूळाक म्हत्वाची सुवात आसा. मोहेंजोदाडोच्या उत्खननांत त्रिशूळ सांपडला. त्रिशूळ हो तीन ज्वाळा आशिल्ल्या उज्यासारको दिसता आशिल्ल्यान ताचो ब्रह्ममूलाकडेन संबंद जोडटात.

बौद्धांच्या त्रिरत्न आनी बोधिवृक्ष ह्या प्रतीकांचे त्रिशुळाकडेन साम्य आसा. भरतहूत, सांची आनी अमरावती हांगाच्या बौद्ध शिल्पांनी खांब्यांचेर त्रिशूळ कोरांतिल्ले आसात. जुन्नर, भाजे, बेडसे, कुडा आनी कार्ले हांगाच्या लेण्यांतूय त्रिशूळ हें चिन्न सांपडटा.

रांचीचे अस्तंतेक टांगीनाथ ह्या शैव क्षेत्रांत एक व्हडलो लोखा[ंडी] त्रिशूळ आसा. ताचे मदलें तोंक मोडून पडलां. त्या मोडिल्ल्या तोक[ाचें] वजनूच सुमार तीन मण आसा. उदेंतेकडल्या कितल्याशाच देशा[ंनी] पयलींच्या काळांत आयूध आनी प्रतीक म्हणून त्रिशुळाचो वापर करता[त].

– कों. वि. सं. [मं.]

त्रिशूळदान : एक तरेचें दान. सत्पात्र ब्राह्मणाक दान स्विकारपाखा[तीर] आपोवन कांय कारणांक लागून ताका दान दिनासतना धाडप हें एक [...] पाप समजप जाता. हें पाप केल्ल्याक पोटखण्याचे खूब त्रास जातात अ[सो] समज आसा. हें पाप भोगपाखातीर त्रिशूळदान करतात. हें दान कृ[ष्ण] पक्षांतली अश्टमी वा चतुदर्शी ह्या दिसा करपाचें आसता.

ते खातीर भांगराचो एक त्रिशूळ तयार करतात. तांब्याच्या आयद[नांत] तीळ भरून तें आयदन दान दिवप्याचे बोमलेर दवरतात. उपरांत ता[चेर] ह्या त्रिशुळाची स्थापना करतात. शिवपंचाक्षरी मंत्रान, रुद्रसुक्तान [आनी] 'त्रिशूलाय नमः' ह्या मंत्रान त्रिशूळाची पुजा करतात. उपरांत कच[...] विरुपाक्षाच्या भांगराप्रतिमेची स्थापना करून तिचीय पुजा करतात. इ[...] जातकच ब्राह्मण त्या त्रिशुळाचें दान करता. त्या वेळार जो दान[...] म्हण्टात तो असो -

> भगवन भगनेत्रघ्न दक्षयज्ञप्रमर्दन ।
> तवायुधप्रदानेन पापं नश्यतु शङ्कर ॥
> येन दग्धं क्षणार्धेन त्रिपुरं सुरदुर्जयम् ।
> तेन पाशुपतेनाशु मन शूलं विनाशय ॥

अर्थ – इंद्राचो नाश करपी आनी दक्षयज्ञाचो विध्वंस करपी भग[वान] शंकर, तुज्या आयुधाच्या दानान म्हजें पाप नश्ट जावं. ज्या पाशुपता[स्त्रान] देवांकय अजिंक्य थारिल्लीं त्रिपुरां खिणांत जळयलीं, त्या त्रिशुळा[न] म्हज्या पोटांतल्या (पोटखण्याचो) शुलाचो नाश कर अशी प्रार्थना [करून] ब्राह्मणाक जेवण आनी दक्षिणा दिवन दानाचो विधी सोंपयतात.

– कों. वि. स[ं. मं.]

त्रेतायुग : (पळेयात युग).

त्र्यंबकेश्वर : नासिक जिल्ह्यांतलें नामनेचें तीर्थक्षेत्र. नासिकाचे नैऋ[त्येक] सुमार २९ किमी. अंतराचेर ब्रह्मगिरी दोंगराच्या मुळसांत हें शार व[सलां.] त्र्यंबकेश्वर हें बारा ज्योतिर्लिंगांतलें एक. ह्या क्षेत्राचे उत्पत्ती विशीं पुरा[णकथा] अशी आसा – एक फावट ब्रह्मदेवाच्या मनांत आयलें, की आपूण सृश्ट[ीचो...] आशिल्ल्यान शिवमहिमा कितें तो आपल्याक खबर आसा. हें [...] कळटकच ताणेंय मान्य केलें की, आपणें खूब वर्सा तप केलें पूण आप[णाक] अजून शिवाचें ज्ञान जालें ना. अखेर ताणीं दोगांयनी थारायलें [...] ब्रह्मदेवान शिवाच्या मस्तकाचो सोद लावप आनी विष्णून ताच्या पा[यांचो...] पूण ह्या कामांत तांकां यश मेळ्ळें ना. तेन्ना ब्रह्मदेवान कवाश्याचें [...] फूल आनी गाय तयार करून तांची फटीची गवाय आपले वटेन [...] केली आनी देवलोकांत वचून आपल्याक शिवाच्या मस्तकाचो सोद [...] आनी आपणें ताचो दुदान अभिशेक केला आनी कवाश्याच्या फुला[न...] केली अशें सांगलें. तें आयकून इंद्राक दुबाव आयलो आनी तो [...] म्हऱ्यांत गेलो. शिव ब्रह्मदेवाचें कारस्थान वळखलो आनी ताणें [...] स्त्राप दिलो. भूंयलोकार तुजी कोणूच पुजा करचो ना. शिवान ह्या [...] कवाशाच्या फुलाकूय आपले पुजेखातीर निशिद्द मानलें आनी [...] सांगलें, ज्या तोंडान तुवें फट मारली तें तुजें तोंड सदांच [...]

शाप आयकून ब्रह्मदेवाक राग आयलो आनी ताणें शिवाक परत दिलो, तूं भुंयेचेर दोंगर जावन रावतलो. थोड्या वेळान ब्रह्मदेव ...ालो आनी ताणें शिवाची आपल्याचेर कृपा जावंचे खातीर ताची ...ाय केली. तें आयकून शिव प्रसन्न जालो. ताणें भुंयचेर दोंगराचें ...तलें आनी ताचें नांव ब्रह्मदेवावयल्यान ब्रह्मगिरी अशें दवरलें. ...ारीच्या मुळसांत त्र्यंबकेश्वराचें देवूळ आसा.

...ग्रगिरी दोंगराचेर किल्लो आसून गोदावरी न्हंयेचो उगम ह्याच ...तल्यान जाला. सद्याचें त्र्यंबकेश्वराचें देवूळ बालाजी बाजीराव ...न बांदलां. देवळाभोंवतणी फातरांचो तट आसून ताचो आवांठ ७७ X ६६.४५ मी. आसा. ह्या देवळांतलें शिवलिंग शाळुंकेचे आसून तातूंतल्यान सतत उदक झिरपता. शिवलिंगाखातीर भांगराचें ...डांचें मुखें आनी रत्नजडीत किरीट आसा. देवळाचें तोंड उदेंतेवटेन ह्या देवळाभोंवतणी श्रीकृष्ण, परशुराम, लक्ष्मीनारायण आदिंचीं आसात. हांगा कुशवर्त हें तीर्थकूंड आसा. ब्रह्मगिरीचे देंवतेचेर ...थाचो त्र्यंबकमठ आसा. दर बारा वर्सांनी कुंभमेळ भरता तेन्ना ...नाथ पंथाचे जोगी एकठांय येतात.

...८६६ पसून हांगा नगरपालिका आसा. मुळाव्यो, माध्यमिक, वेदशाळा, ...शाळा आसात कार्तिकांतली त्रिपुरी पुनव, पौश वद्य एकादशीची ...नाथाची पुण्यतिथी आनी माघांतली महाशिवरात ह्या दिसांनी हांगा ...भरतात.

- कों. वि. सं. मं.

...चीं दुखणीं : स्वास - उस्वासकारी (Respiratory) अवयवांक ...तूंची लागण जावन उपरासलेल्या दुखण्यांक थंडेचीं दुखणीं म्हण्टात. ...डेच्या दुखण्यांमदीं दोन मुखेल प्रकार आसात -

...वास-उस्वासकारी वयल्या अवयवांचीं दुखणीं (Upper Respiratory ...tions URI) आनी २) स्वास-उस्वासकारी सकयल्या अवयवांचीं ...णीं (Lower Respiratory Tract Infections LRTI)

...ाक, ताळो, गळो हांचीं दुखणीं पयल्या प्रकारांत जाल्यार स्वास-...साची नळी आनी फुफुसां हांचीं दुखणीं दुसऱ्या प्रकारांत मोडटात. ...ादी थंडी हें स्वास-उस्वासकारी वयल्या अवयवांचें दुखणें सगळ्या ...यांमदीं चड प्रमाणांत जावपी दुखणें आसा. थंडी दर एकाक हें दुखणें ...ना केन्ना जाताच. भिण्णां फुलप, कांटेल, कान व्हांवप हीं स्वास-...सकारी वयल्या अवयवांचीं हेर दुखणीं आसात.

स्वास-उस्वासकारी सकयल्या अवयवांचीं दुखणीं हीं मातशीं खर आनी ...क धोक्याचीं आसतात. हातूंत प्लिवमोनी, कोंकें, क्रू आनी ब्रोंकीत हीं ...णीं आस्पावतात.

थंडेचीं दुखणीं सगळ्यांकच जावं येतात. पूण तांची चड बादा भुरग्यांक ... कुपोशणान दुबळीं जाल्ल्या भुरग्यांक जाल्यार हीं दुखणीं खर जावं ... थंडेचीं दुखणीं हें भुरग्यांच्या मरणाचें एक मुखेल कारण. स्वास-...ासकारी वयल्या अवयवांचीं दुखणीं चड करून पावसाच्या दिसांनी ...ात आनी स्वास-उस्वासकारी सकयल्या अवयवांचीं दुखणीं शियाच्या ...नी जातात.

थंडेचीं दुखणीं वायरस आनी बॅक्टेरिया जातीच्या रोगजंतूंपासून ...ात. वायरस जातीचे रोगजंतू, सादी थंडी आनी कोंकें ह्या दुखण्यांक ...सालदार आसतात. फकत सादी थंडी हें दुखणें सुमार १०० ...गळ्या तरांच्या वायरसांक लागून जाता. कोंकें(Bronchiolitis) हें ल्हान भुरग्यांचें दुखणें Respiratory syncitial virus ह्या रोगजंतूंची लागण जावन जाता. भिण्णां फुलप, कान व्हांवप, क्रू, प्लिवमोनी आनी ब्रोंकीत हीं दुखणीं बॅक्टेरिया जातीच्या रोगजंतू पसून जातात. Streptococcus, Pneumococcus, H influenza ह्या जातींचे बॅक्टेरिया ह्या दुखण्यांक जापसालदार आसात.

थंडेचे रोगजंतू दुखणेंकाराच्या स्वास-उस्वासावरवीं पातळटात म्हणून गर्दी आशिल्ले सुवातेर हीं दुखणीं पातळपाचो चड भंय आसता. बसी, शाळेंतले वर्ग, सिनेमाघरां ह्यो सुवाती थंडेचीं दुखणीं पाताळावपाक खूब जापसालदार जातात. जे लोक विडी-सिगार ओडटात तांकां आनी तांच्या लागींच्या घरच्यांक ब्रोंकीत, प्लिवमोनी सारकीं दुखणीं चड प्रमाणांत जातात. रांदनीलागीं उरपी बायलांकय धुंवराक लागून थंडेच्या दुखण्यांचो भंय चड आसता. वारो घोळनाशिल्ल्या घरांनी रावपी लोकांमदीं ह्या दुखण्यांचें प्रमाण चड आसता.

थंडेच्या दुखण्यांचीं लक्षणां दुखण्यांप्रमाण तरेकवार आसतात. सादे थंडेंत नाक व्हांवप वा चोंदप, खांक येवप, जोर येवप हीं लक्षणां दिसतात.

भिण्णां फुलतकच खर जोर येता. भुरग्याचो ताळो दुखता आनी ताका गिळपाक त्रास जातात. भिण्णां सुजून मोटीं जातात. भिण्णांचेर धवे ठिपके दिसतात. कांटेलांत भिण्णांचेर मळकट धवसो दाग दिसता.

सायनसाच्या (Sinusitis) दुखण्यांत तकली दुखता. नाकांत घाण वास आनी पाचवो-हळदुवो शेमूड येवपाचीय शक्यताय आसा.

क्रू हें दुखणें भुरग्यांचें. हातूंत स्वास भितर घेतना घरघराचो आवाज येता आनी स्वास भितर ओडटना भुरग्याक खूब त्रास जातात. ह्या दुखण्यांत जिवाक भंय आसता.

प्लिवमोनींत खांक, उबस आनी जोर हीं दुखणीं जातात. ह्या दुखण्यांत स्वास-उस्वास उथळ पूण चड गतीन जाता. हें दुखणें खर जाल्यार भुरग्याक उदक पियेवपाक त्रास जातात. ताच्या रगतांत प्राणवायूचें प्रमाण उणें जावन तें निळें पडटा. स्वास-उस्वासाक त्रास जाल्यार भुरग्याच्यो कुशी तोंपतात. कोंकें ह्या दुखण्यांत भुरग्याक दम्याभाशेन उबस येता आनी उस्वास सोडटना कोंकों असो आवाज येता. कोंकें चड जाल्यार उस्वास सोडटना कुशी तोंपतात.

थंडेच्या दुखण्याचेर तरेकवार वखदां आसात. सादे थंडेक वखदांची कांयच गरज आसना. ती आपशींच दोन वा तीन दिसांभितर बरी जाता. थंडी सुकूंक जायना म्हणून उदक मात सदचेपरस चड पियेवंक जाय. प्लिवमोनी, क्रू, भिण्णां फुलप ह्या दुखण्यांनी ॲण्टिबायोटीक ह्या बॅक्टेरिया ना करपी वखदांची गरज आसता.

प्लिवमोनींत ॲण्टिबायोटीक वखदां, दुखण्याची पारखण जातकच बेगीन सुरू करूंक जाय. वखदां दिवपाक कळाव केल्यार भुरग्याच्या जिवाक भंय आसता. हीं वखदां उणींच दोन सप्तकांमेरेन भुरग्याक दिवंक जाय. संवसारीक भलायकी संस्थेन सुचयल्ले प्रमाण स्वास-उस्वासाची गती वाडिल्ल्या दर भुरग्याकCotrimaxazole वा Ampicillin हीं ॲण्टिबायोटीक वखदां दिवंक जाय. अशें केल्यार प्लिवमोनीच्या दुखण्याक आळाबंद येता.

भिण्णां फुलतकच 'पेनिसिलीन' ह्या ॲण्टिबायोटिकाची गरज आसता. भिण्णांचेर उपाय वेळार जाले नात जाल्यार संधिवात आनी मूत्रपिंडाचीं दुखणीं जावंक शकतात. कांटेल ह्या दुखण्यांत Antidiphthric serum आनी पेनिसिलीन हीं वखदां घेवचीं पडटात.

थंडेच्या दुखण्यांत ॲण्टिबायोटीका वांगडाच पारासेतामोल (Paracetamol) हीं वखदां जोर देंवोवपाक घेवंक जाय. मिठाच्या उदकाचे थेंबे नाकांत घाल्यार नाक चोंदपाचें बंद जाता.

थंडेचीं दुखणीं आडावपाक हे उपाय केल्यार बरे –

१. वेळार वासिनां केल्यार कांटेल आनी हुरहुन्याचीं दुखणीं टाळपाक येतात. ग्रीप आनी साद्या थंडेचेरय आतां वासिनां आयल्यांत.

२. घराचीं दारां जनेलां उकतीं दवरून वारो खेळटो दवरूंक जाय.

३. विडी - सिगार ओडूंक जायना. तशेंच धुंवराविरयेत रांदनी वापरप बरें.

४. थंडेच्या दिसांनी गर्दी टाळप, थंडी जाल्ल्या भुरग्याक शाळेंत धाडप ना. अशें थंडेचीं दुखणीं पातळनात.

५. थंडी जाल्ल्या मनशान खोकतना नाक आनी तोंड लेंसान धांपूंक जाय. तशेंच ताणें जळामळा थुकपाक जायना.

६. भुरग्याक थंड हवेंत व्हरपाक जायना.

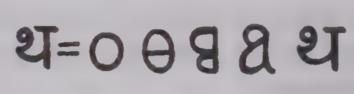
- डॉ. ए. जी. बोरकार

थ : त वर्गांतलो दुसरो वर्ण आनी देवनागरी वर्णमाळेंतलें सतरावें व्यंजन. ह्या अक्षराच्यो पांच अवस्था आसात. पयली अवस्था अशोकाच्या गिरनारच्या शिलालेखांत, दुसरी आनी तिसरी राजा यशोधर्म्याच्या मंदसोर शिलालेखांत (इ. स. ५३२) आनी चवथी लल्ल, भोज आनी उदयादित्य हांच्या अनुक्रमान देवल (इ.स. ९९२), धार (इ. स. चो इकरावो शेंकडो) आनी उज्जैन (इ.स. चो इकरावो शेंकडो) ह्या नगरांतल्या लेखांनी मेळटा. हांचेफुडली अवस्था म्हळ्यार ह्या वर्णाचें सद्याचें रूप.

वर्णोध्दारतंत्रांत हाचें स्त्रीरुपी ध्यान वर्णिलां तें अशें —

नीलवर्णां त्रिनयनां षड्भुजां वरदां पराम् ।
पीतवस्त्रपरीधानां सदा सिध्दिप्रदायिनीम् ॥
एवं ध्यात्वा थकारं तु तन्मन्त्रं दशधा जपेत् ॥

अर्थ - निळ्या वर्णाची, तीन दोळ्यांची, स भुजांची, वरदायिनी, श्रेश्ठ, हळदुवें, वस्त्र न्हेसपी आनी सदांच सिध्दी दिवपी अशे 'थ' देवतेचें ध्यान करून तिच्या मंत्राचो धा खेपे जप करचो.

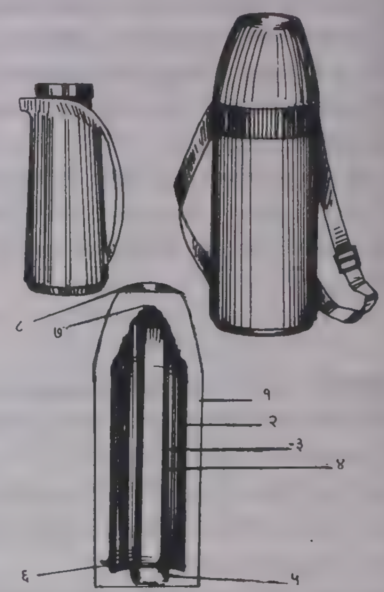
थ च्या रुपाचो विकासक्रम.

- कों. वि. सं. मं.

थर्मास : थंड वा हून पदार्थ, तांचें तापमान व्हडलेंशें बदलूंक दिना आसतना, सांठोवन दवरपी पात्र. द्रवरूप ऑक्सिजन सांठोवन दवरपाखातीर फावो तें पात्र सोदून काडपाच्या यत्नांतल्यान जेम्स देवार (ड्यूअर) ह्या स्कॉटिश शास्त्रज्ञान १८९२ च्या सुमाराक ह्या पात्राचो सोद लायलो म्हणून ताका देवार पात्र अशेंय म्हण्टात. 'थर्मास बॉटल' वा 'व्हॅक्यूम फ्लास्क' ह्या वेपारी नांवान तें बाजारांत मेळटा.

संवहन (Conduction), संनयन (Convection) वा प्रारण (Radiation) ह्या तीन तरांच्या क्रियांनी उश्णतेचें संक्रमण (transference) जावंक शकता. पयल्या दोन क्रियांखातीर वास्तव माध्यमाची गरज आसता. तेन्ना वास्तव माध्यम काडून उडयल्यार संवहन आनी संनयन ह्यो क्रिया बंद जातल्यो. दुसरी गजाल म्हळ्यार चकचकीत पृश्ठभागापसून जावपी उश्णतेच्या प्रारणाचें प्रमाण उणें आसता. ह्या दोन तत्त्वांचो उपेग थर्मास पात्राचे रचणुकेंत करतात.

ह्या पात्रांतलो मुखेल भाग म्हळ्यार एक कंवचेची (वा धातूची) दोट्टी बाटली. पातळ कंवचेच्यो दोन सारक्या आकाराच्यो बाटल्यो एकामित एक अशो बसयतात. ह्या दोन बाटल्यांनी थोडें (सुमार २ मि.मी.) अं आसून तांच्या मदल्या भागांतली हवा पंपा वरवीं काडून उडयतात. देखुन ह्या साधनाक निर्वात (Vaccum) पात्र अशेंय म्हण्टात. हाका लाग बाटलेच्या कडांतल्यान जावपी संवहन आनी संनयन सामकें उणें जात ह्या बाटल्यांच्या पृश्ठभागाचेर पारो वा रुप्याचो वर्ख लावन ताचे पृश्ठभा चकचकीत केल्ले आसतात. ताका लागून उश्णतेच्या प्रारणाचें प्रमाण सामकें उणें जाता. अशे तरेन बाटलेच्या भितरल्यान भायर वा भायल्य भितर जावपी उश्णताय संक्रमण उणें जाल्ल्यान भितर दवरिल्ल्या (थ वा उश्ण) पदार्थाचें तापमान सुमार ८-१० वरांमेरेन तरी सादारणशें थ रावंक शकता.

१) भायले धातुचें / प्लास्टीकचें पात्र २) भायली कंवचेची बाटली ३) नि (पोकळी) ४) भितरली कंवचेची बाटली ५) धक्को शोषक ६) हवा काड उपरांत बंद केल्लें तोंड ७) बूच ८) धांपणें.

ही बाटली पातळ कंवचेची आशिल्ल्यान किदयाकय आपटून फु न्हय म्हणून ती पत्र्याच्या वा प्लास्टीकच्या आयदनांत बसयल्ली आस बाटलेच्या तळासकयल वा गळ्याभोंवतणीं रबरीचे वा प्लास्टीकचे ध सोंसपी (Shock absorbers) बसयल्ले आसतात. बाटलेचें तोंड प्लास्टी एके गुडेन बंद करून ताचे वयल्यान डब्याच्या तोंडार बसपी धुंवडाव धांपणें आसता. ह्या धांपण्याचो उपेग पेय पियेवपाखातीर कपासारको येता. खूबदां गुडी आनी धापणें म्हणून प्लास्टीकाचो एक ज्यादा कप उ दवरिल्लो आसता. हे सगळे रचणुकेक लागून गुडेंतल्यान जावपी उश्ण संक्रमण उणें जावपाक मदत जाता. इतली जतनाय घेवन ले उश्णतायेचें जें थोडेंभोव संक्रमण जाता, तें चडशें हे गुडेंतल्यानूच ज

१९४२ चे आदीं थर्मासांची भारतांत आयात जाताली. १९४ 'व्हिक्टरी फ्लास्क लि.' हो पयलो थर्मास कारखानो मुंबय सुरू ज १९५५ त चेन्नई आनी उपरांत हेरकडेनय थर्मास निर्मिती सुरू ज आतां थर्मासांची आयात बंद जाल्ली आसून भारतांतल्यान रशिया, ब्रि

फ्रान्स, अस्तंत जर्मनी, पोलंड, हंगेरी, युगोस्लाविया, अस्तंत ..., मध्यउदेंत आशियांतले देश, श्रीलंका, फिलिपिन्स, हाँगकाँग, ... आदी देशांक थर्मासांची निर्यात जाता. आतां वेगवेगळ्या ...तले आनी पदार्थांच्या प्रकाराप्रमाण रचिल्ले थर्मास मेळटात. च्या, ... उदक, झेल, आयसफ्रूट, जेवणा सारकिले पदार्थ दवरपाक ...चो चड उपेग जाता.

– कों. वि. सं. मं.

..., सुर्यकांत विठ्ठल : (जल्मः २९ जुलय १९२९, हणजुणें-...; मरण : ११ जुलय १९८९).

...टकेझुजारी. ताणें मॅट्रीक मेरेन शिक्षण घेतलें. नॅशनल काँग्रेस गोंय ...चो तो वांगडी आशिल्लो आनी १९४६ वर्सासावन तो राजकीय ...नी वांटो घेवंक लागलो. २८ ऑक्टोबर १९४६ ह्या दिसा ताणें ... वाठारांत सत्याग्रहांत वांटो घेतलो. पोलिसांनी ताका धरलो, ...गींत घालो आनी सुमार धा दिसांनी सोडलो. तरी ताणें भूंयगत ...नी वांटो घेवपाचें चालूच दवरलें.

...गस्ट १९५४त ताका कुळें रेल्वे स्थानकाचेर परतो धरलो आनी ...स पणजे पोलीस ठाण्यांत दवरलो. उपरांत तो पिटर आल्वारीश ... मार्गदर्शनाखाल बेळगांवां सुटकेझुजाचो वावर करूंक लागलो. तो ...वच्यान पत्रिका तशेंच पत्रकां गोंयांत हाडून तांचो प्रसार करपाचें ... करतालो. तरणाटयांमदीं सुटकेझुजाविशीं उर्बा हाडून तांकां ...ग्रहांत वांटो घेवंक लायतालो.

... २६ जानेवारी १९५५ ह्या दिसा ताका बाळा काकोडकार हाचे ...गडा परतो धरलो. ताका प्रादेशिक लस्करी न्यायालयामुखार उबो ...रून धा वर्सां बंदखणीची ख्यास्त फर्मायली. ऑगस्ट १९५९ वर्सा ...ताची बंदखणींतल्यान सुटका जाली. १९७२ त भारत सरकारान ...त्र दिवन ताचो भोवमान केलो.

– कों. वि. सं. मं.

...लंड : आग्नेय आशियेंतलो एक देश. क्षेत्रफळ ५,४२,३७३ चौ. ... लोकसंख्या ५६, ९००,००० (१९९१). विस्तार ६° ते २०° ... आनी ९७° ते १०६° उदेंत. दक्षिण-उत्तर लांबाय १,५०० किमी. ...रुंदाय ८३० किमी. १९३९ पयलीं हाचें नांव 'सायाम' अशें आशिल्लें. ...लंडाचे अस्तंत आनी वायव्येक मियानमार, उदेंतेक आनी ईशान्येक ...स, आग्नेयेक ख्मेर आनी दक्षिणेक थायलंडाचें आखात आसा.

भूंयवर्णन – थायलंडाचे अस्तंतेवटेन, दोंगरी वाठार आसा आनी ताची ... उत्तरेक वाडत वता. उदेंतेक खोराताचो सडो आसा आनी मदीं चाऊ ... देशांतले मुखेल न्हंयेचीं सखल मळां आसात. भूंय रचणुकेचे नदरेन ...चे चार वांटे केल्यात.

१. उत्तरेकडचो पर्वतांचो वाठार
२. मदलीं मळां
३. खोरात सडो
४. तेनासरीम थायलंड.

उत्तरेच्या दोंगरी वाठारांनी घडयो पडिल्ले पर्वत आसात, तांची रचणूक ...रणपणान दक्षिण-उत्तर आसा. दोई इंतानॉन हें हांगाचें सगळ्यांत उंचेलें तेमूक. मदलें मळ वा मेनामचें देगण हो थांयलंडचो सगळ्यांत म्हत्वाचो वाठार. खोराताच्या सड्याची अस्तंत आनी दक्षिण देग दाट रानांची आसा. दक्षिणेकडचो तेनासरीम वाठार साप अशीर आसा.

थायलंडाचो मान्सून हवामान प्रदेशांत आस्पाव जाता. मार्च ते मे गीम आनी जून ते ऑक्टोबर काळांत पावस पडटा आनी नोव्हेंबर ते मार्च शिंयाळो आसता. तापमान २४° ते ३०° सें. इतलें आसता. वर्सुकी पावस ८० सेंमी. ते ४०० सेंमी. पडटा.

थायलंडाची ६०% भूंय रानांनी भरल्या. हांगा मान्सून तरेचें रान आसून चड पावस पडपी वाठारांनी सदां पाचवीं उरपी झाडां मेळटात. मुखेल म्हत्वाच्या झाडांनी साग, यंग, शोरिया, रोझवूड, आयर्नवूड, एबनी स्तन आनी कोंडे हांचो आस्पाव जाता. तातूंतलें साग हें चड म्हत्वाचें आसून तें अस्तंत आनी उत्तरेच्या दोंगरी वाठारांत आसा. रानटी मोनजातींचे विंगड विंगड प्रकार हांगा आसात. धव्या हतयाखातीर ह्या देशाची आदल्या तेंपारसावन नामना आसा. हांगा वाघ बिबटे, वांस्वेलां, हरणां, रानदुकर, वानर, मानगीं ही मोनजात चड प्रमाणांत सांपडटा.

इतिहास – इ. स. प. सव्या शेंकड्यांत, चीनी लोकांनी आपल्या इतिहासांत मागाशिल्ले जमातीचो उल्लेख केला. ते लोक 'थाई' आशिल्ले अशें आधुनिक इतिहासकारांचें मत आसा. थाई लोक सुमार एक हजार वर्सांपयलीं चीनांतल्यान भायर सरून दक्षिण आनी अस्तंत दिशांनी इंडोचीन द्वीपकल्पाच्या उत्तर वाठारांत आपलो राबितो करून रावले. थाई हे सखल वाठारांतले लोक आसून तांचीं घरां न्हंयेच्या देगांनी आनी तांची अर्थवेवस्था न्हंयांचेर आदारिल्ली आसताली. थाई लोक जेन्ना आग्नेय आशियेंत रावपाक लागले, तेन्ना तांचेकडेन समाजीक एकचार, राजकीय वेवस्था आनी शिस्त हे गूण आशिल्ले. थाई लोकांचे बखरींवरवीं थाई लोकांनी तेराव्या शेंकड्याच्या सुमाराक उत्तर मियानमार, चीनाचो युनान प्रांत, भारतांतलें आसाम राज्य आनी थायलंडाक ल्हान ल्हान राज्यां आशिल्लीं म्हणपाचें समजता.

तेराव्या शेंकड्यांत थायलंडांत दोन मुखेल राज्यां निर्माण जालीं. सुखोथाई राज्य आनी चीआंगमाई राज्य. इंडो-चीन द्विकल्पी प्रदेशांतल्या मॉन लोकांसावन थायांनी बौद्ध धर्म आपणायलो.

सोळाव्या शेंकड्यांत आशिये कडेन येवपी मार्ग पोर्तुगीजांनी सोदले उपरांत थायलंडाक, पोर्तुगेज, डच, ब्रिटीश आनी फ्रँच वेपाऱ्यांची आनी धर्मप्रचारकांची वाड जावपाक लागली. १६०८ आनी १६१२ त डचांनी आनी ब्रिटिशांनी अयथ्थया शारांत वेपार केंद्रां उबारिल्लीं. १६५७त फ्रा नाराई हो गादयेर आयलो आनी ताणें ब्रिटीश आनी डचांचो शेक उणो जावंचो म्हणून फ्रँचावांगडा राजकीय संबंद घट केले. पूण १६८८ त फ्रँचाआड बंड जावन फ्रँचाक थायलंडासावन धांवडावन घाले.

एकुणिसाव्या शेंकड्याचे सुर्वेक थायलंडाचो चीनाकडेन वेपार वाडिल्ल्यान चीनी लोकांचेंय प्रमाण वाडत गेलें. एकुणिसाव्या शेंकड्याच्या दुसऱ्या अर्दकासावन युरोपी राश्ट्रांचो वेपार वाडलो. ह्याच काळांत राजा चुलालंगकर्ण हाणें युरोप आनी अमेरिके चे कायदे तशेंच चालीरिती आपणावन देशाची अर्थीक आनी राजकीय वेवस्था सुदारली.

थायलंडांत २४ जून १९३२ मेरेन राजेशाय आशिल्ली. त्याच दिसा लश्करी अधिकाऱ्यांनी सत्ता आपल्या हातांत घेतली आनी २७ जून ह्या दिसा हंगामी संविधान कायदो चालीक लायलो. १९७४ ह्या वर्साच्या संविधाना प्रमाण देशांतल्या ३० वर्सां जाल्ल्या जण एकल्याक मत दिवपाचो

अधिकार पावता. हांगा संविधानात्मक राजशाय आसा. संसदेची 'नॅशनल ॲसेंब्ली' आनी 'हाउस ऑफ रिप्रेझेंटेटिव्ह' अशीं दोन सभाघरां आसात. हाऊस ऑफ रिप्रेझेंटेटिव्हच्या भौमत मेळिल्लया पक्षाच्या नेत्याची राजा पंतप्रधान म्हणून नेमणूक करता.

अर्थीक स्थिती - थायलंड हो शेतवडीर चड भर दिवपी देश आनी वट्ट लोकसंख्येचे ८५% लोक शेतवड उद्येगांत आसात. तांदूळ हें म्हत्वाचें पीक. मको, केनाफ, ताग, ऊंस, तंबाकू, रबर हांचेंय बरेंच पीक हांगा येता. हांगा पशुपालनाकय म्हत्व आसा. हांगा रबरीचे खूब मळे आसात.

दुसऱ्या म्हाझुजाउपरांत हांगाच्या उद्येगधंद्यांत खूब वाड जाली. हांगा शेतामळ, रानांतलें उत्पन्न आनी खनिजां हांचेर प्रक्रिया करपी उद्येग म्हत्वाचे जाल्यात. तशेंच भाताच्यो गिरणी, साकर, लाकडी सामान, सिगरेट, ताग गिरणी, शिमीट हे उद्येग हांगा आसात. सगळ्यांत व्हड उद्येग म्हळ्यार थाई ऑयल कॉर्पोरेशनान बांदिल्लो तेल निवळीकरण कारखानो. १९६५ त फायरस्टोन कंपनीन टायरांचो व्हड कारखानो सुरू केला.

कॅसिटरायंट आनी बूलफ्रॅम हीं थायलंडांतली चड म्हत्वाचीं खनिजां. जस्ताच्या संवसारीक उत्पादनांत थायलंडाचो तिसरो क्रमांक लागता. जस्ताच्या खाणींच्या वाठारांत शिंशेंय मेळटा. दक्षिण थायलंडाक थोड्या प्रमाणांत कोळसो मेळटा आनी उत्तरेक लिग्नायटाची एक खाण आसा. हांचेभायर रुपें, भांगर, हिरे, पाचू, लोखण, तांबें, मॉलिब्डॅनम, मँगनीझ, झिरकॉन, चुनखडी आनी संगमरवर हीं कांय प्रमाणांत मेळपी हेर खनीजां आसात.

बाट हें थायलंडांतलें कायदेशीर चलन. आदल्या तेंपार ताका टिकाल अशें म्हण्टाले. सतांग हें ल्हान नाणें आसून १०० सतांग म्हळ्यार एक बाट जाता. चलनाखातीर निकॅल, तांबें, जस्त, ब्राँझ ह्या धातूंचो उपेग करतात १/२, १,५,१०,२०,२५,५० सतांग आनी १ बाट अशीं नाणी पाडटात. १९०२ वर्सा सावन कागदी चलनाक सुरवात जाली आनी ५० सतांग आनी १,५,१०,२०, १००, ५०० बाटांच्यो नोटी प्रचारांत आसात.

थायलंडांत १९४२च्या कायद्याप्रमाण बँक ऑफ थायलंड हे मध्यवर्ती बँकेची स्थापना जाली.

ह्या देशाचे येरादारीचे वेवस्थेंत पुरायपणान उदरगत जायत आसा. १९८५ मेरेन हांगा १,५६,७७६ किमी. लांबायेचे रस्ते आशिल्ले आनी १९८६ मेरेन ३,७३५ किमी. लांबायेचे रेल्वे मार्ग आशिल्ले. बँकॉक, चियांग क्ये फ्युकेट आनी हातथाई शारांनी आंतरराष्ट्रीय विमानतळां आसात. देशाभितरली उदकांतली येरादारी न्हंयांतल्यान आनी खारजां वरवीं जाता. देशांत २२ बंदरां आसून तातूंतलें तातूंत बँकोक हें सगळ्यांत व्हड बंदर. हांगा उजवाडाक येवपी २२ दिसाळीं आसात. तातूंतलीं १३ थाई भाशेंत, चार इंग्लीश आनी १२ चीनी.

लोक आनी समाजजीण - १९९१ मेरेन थायलंडाची लोकसंख्या ५,६९,००,००० आसून वट्ट लोकसंख्येंतले चडशे चीनी आनी आग्नेय आशियाई मोंगोलियी वंशाचे भरस जाल्ले आसून धर्म, संस्कृती आनी भास हे नदरेन एकजीव जाल्ले आसात. थायलंडांत इतिहास, भास, धर्म, चालीरिती हे नदरेंतल्यान ३० वंशीक पंगड आसात. तातूंत थाईचे तीन मुखेल, तीन ह्याच पंगडासावन तयार जाल्ले उपपंगड आनी उरिल्ले हेर पंगड आसात. मुखेल पंगडांत थाई (सायाम), उदेंत थाई (लाओस) आ[...] उत्तरेकडले थाई अशे आसून उपपंगडांमदीं पुथाई, शान आनी ल[...] आसात. जाल्यार हेर पंगडांमदीं चीनी, भारतीय, मलायी, कांबोडि[...] कुई, कालेउंग, मोन, व्हिएतनामी (अन्नामी) कारेन हांचो आस्पाव जा[...] देशांत बौध्द, इस्लाम, कन्फ्युशियीन, क्रिस्तांव शीख अशा विंगड वि[...] धर्मांचे लोक रावतात. हांगाच्या ९०% लोकांचो आशिल्लो बौध्द धर्म [...] राष्ट्रीय धर्म.

थाई भास ही देशाची अधिकृत भास. थाई लिपींत ३९ स्वर आनी [...] व्यंजनां आसून तीं दावे वटेंतल्यान उजवेकडेन बरयतात. राज्यकारभा[...] इंग्लिशीचो बरोच उपेग करतात. देशांत शिक्षणाचो प्रसार वाडोवपाखा[...] चड प्रमाणांत यत्न चलतात.

म्हत्वाचीं थळां - वेगवेगळीं देवळां, राजवाडे, पागोडा हांचेखा[...] थायलंडाची नामना आसा. बँकोकाच्या राजप्रासादाक संवसारीक नाम[...] आसा. हांगाचें बँकॉक हें शार देशांतलें म्हत्वाचें म्हानगर आसून वेप[...] कला, ललीत कला, तशेंच शिक्षणीक आनी संस्कृतीक केंद्र म्हणून त[...] नामना आसा. हांगा ३०० वयर बौध्द मठ आसात.

चीआंगमाई हें बँकॉक उपरांत देशांतलें दुसऱ्या क्रमांकाचें शार आ[...] धर्मीक, अर्थीक, संस्कृतीक, शिक्षणीक आनी येरादारीचे नदरेन उ[...] थायलंडाचें म्हत्वाचें शार. ह्या शाराक उत्तरेकडलें गुलाब (रोझ ऑफ नॉर्थ) म्हणून वळखप जाता. थाई हातउद्योगाचें केंद्र म्हणुनूय चीआंगमा[...] नामना आसा. 'वाट फ्रा धाद डोई सूथेप' हो बौध्दमठ थायलंडांत[...] नामनेच्या तीर्थस्थानांतलें एक मानतात. हांचेभायर नाखोन रातचा[...] तशेंच लापांग हींय शारां म्हत्वाचीं आसात.

- कों. वि. सं.

थारू एक आदिवासी जमात. उत्तर प्रदेशांतल्या नैनिताल जिल्ह्यां[...] तराई नांवाच्या वाठारांत ह्या लोकांची चड वसती आसा. तशेंच बिहार [...] नेपाळ ह्या प्रदेशांनीय हे लोक आसात. नेपाळांत ह्या लोकांक सवर्ण [...] मानतात. कांय थारू लोकांचे बोली भाशेंत थार ह्या शब्दाचो अर्थ ज[...] मनीस असो जाता. ताचेवयल्यानूच थारू हें नांव आयलां आसूं येत[...]

थारू लोक मोंगोलियन वंशाचे आसात. तांचो वर्ण गंवाच्या रं[...] आसून, मोटें नाक, बारीक दोळे, रूंद पोले, रेखीव पातकड्यो अशें [...] मुखामळ आसून ते बळिश्ट आसतात.

थारू जमातीचे उच्च आनी कनिश्ठ अशे दोन वर्ग आसात. ह्या व[...] वर्गांनी पांच-स पोटजाती आसात. बथा, बिर्तिया, बद्‌वैत, दहैत, मह[...] रावत ह्यो उच्च वर्गांतल्यो पोटजाती आसून बुक्सा, खुंका, रजिया, [...] जुगिया आनी डंग्रा हीं कनिश्ठ वर्गांतल्या उपजातींचीं नांवां आसा[...]

थारू जमातींत पितृसत्ताक कुटूंबपद्दत आसा. कुटुंबाचे आस्प[...] घरांतल्या सगळ्या दादल्यांचो सारको हक्क आसता. बायलांक [...] आस्पतीचो वांटो मेळना. वारसाहक्का विशींचीं सगळीं झगडीं खास पं[...] सोडयता.

घर बांदचे पयलीं थारू लोक त्या जाग्याचेर होम-हवन, देव-देव[...] करतात. घरामुखार व्हड आंगण आसून तातूंत गोठो, पाणघर आनी दे[...] ओटो आसता. ते वण्टींचेर हती, हेर जनावंरा, अशीं चित्रां रंगयत[...]

थारू लोक थारूहाटी नांवाची एक बोली उलयतात. ती हिंदी, [...]

. कनौजी आनी व्रज ह्या भाशांच्या मिश्रणान तयार जाल्ली आसून
शेक ती खूब लागीं आसा.

रू दादले पुडवें, जाकीट वा सदरो आनी टोपी असो भेस करतात.
काळो घागरो आनी पोलको घालतात, माथ्याक काळो कपडो
वतात. सुदारिल्ल्यो थारू बायलो हालीं साडी न्हेसपाक लागल्यात.
रू बायलांक अलंकारांची खूब आवड आसून, शक्य जाल्यार त्यो
र रुप्याच्यो वस्ती घालतात. दादले-बायलो आंगार पाडून घेतात.
दूळ हें थारू लोकांचें मुखेल अन्न आसून, सगळ्या तरांचें मास,
फळां-मुळां थारू लोक खातात. सोरो पियेवपाचीय तांकां खूब आवड.
मारंभांत थारू लोक सोन्याचेर खूब खर्च करतात.

तपिशाच्च ह्यो दुश्ट शक्ती, पितरांचे आत्मे आनी भूमसेन हांकां
यांचे बळी दिवन संतुश्ट करप हो थारू लोकांचो मुखेल धर्म.
ासींची अचेतन पुजा, हिंदूची दैवतपुजा, मुसलमानांचे पीर, शिखांचे
क ह्या सगळ्यांचेर तांची श्रध्दा आशिल्ल्यान नेमको खंयचो धर्म ते
ायतात हें समजना.

ारू लोकांमदीं, ल्हान पिरायेचेरूय भुरग्यांचीं लग्नां थारायतात. तेन्ना
रेचो बापूय न्हवऱ्याच्या कपलाक हळद आनी तांदूळ लायता.
ाचो बापूय सगळ्यांक सोरो, मास आनी मिठाय वांट्टा. ते राती नाच-
ाचो कार्यक्रम जाता. ह्या सुवाळ्याक 'दिखनौरी' म्हण्टात. कोणेंय हो
चो करार मोडल्यार ताका नुकसान भरपाय दिवंची पडटा. भुरगीं
ांत येतकच तांचें लग्न करतात. चड करून माघ म्हयन्यांतल्या
तारा वा आयतारा लग्न करतात. हो सुवाळो खूब दीस चलता. तातूंत
ळद, जेवणावळ, केळवण, नाच-पदां अशी कार्यावळ जाता. निमाणें
याकडले लोक व्हंकलेगेर वतात आनी सप्तपदी हो विधी करतात आनी
सुवाळो सोंपता. विधवा-विवाह, देरावांगडा, मेवणेवांगडा लग्न
पाक मेळटा. बायलेकडल्यान न्हवऱ्याक घटस्फोट मेळटा. दादले वा
ो हांची एकमेकांत वा जमाती भायल्या मनशाकडेन दाट इश्टागत
ा. अशी इश्टागत धर्मीक पद्दतीन मनयतात.

पयल्या बाळंटेराखातीर बायलेक कुळारा धाडीनासतना घराच
तात. पांच दीस सुवेर पाळटात. सव्या दिसा 'छट्टी' सुवाळो करतात,
सगळे जाण न्हावन शुध्द जातात. ह्या सुवाळ्याक सगळे गांवकार
तात. त्या दिसा तांकां नुस्त्याचें जेवण वाडटात. उपरांत सगळे जाल्ल्या
याक भेटी दितात.

पयलींच्या काळांत थारू लोक मडें पुरताले. पूण हालीं ते लासतात.
न भुरगें बाळंतीण वा अपघातान, रोगान मेल्ल्या मनशाक मात पुरतात.
थी बुडकुल्यांत घालून गांवचे शिमेर पुरतात वा न्हंयेंत सोडटात. धा
न सुतक पाळटात. ते धा दीस मृतात्म्याक अन्न दितात.

पयलींच्या काळांत शिकार करप, नुस्तें धरप आनी गोरवां पोसप तशेंच
ांतलीं कंदमुळां, फळां एकठांय करप हे थारू लोकांचे वेवसाय आशिल्ले.
ी ते सुदारिल्ले पद्धतीन शेती करून वायंगणें आनी सर्दें अशीं दोनूय
कां काडटात. तांदूळ, ज्वारी, गंव, मसूर, मको आनी हेर कडुणां तशेंच
दे, बटाट, सुरण, भाजयो, ताग हांचींय ते बरे तरेन पिकां काडटात.
ताचे मालकीची थोडी तरी जमीन आसप ते मानचें समजतात.

थारू लोक होळयेची परब व्हड दबाज्यान मनयतात. आषाढ म्हयन्यांत
षाढी ही परब करतात. तेन्ना भूमसेनाक गोड आनी तुपाचो निवेद्य
खोवन कोंबो वा बोकडो बळी दितात. त्या दिसा सगळे लोक उपास
करतात आनी घरांतल्या देवांखातीर होमहवन करतात. कार्तिक म्हयन्यांत
नवेंच पिकिल्ल्या भाताचे पदार्थ घरांतल्या देवांक आनी पितरांक ओंपतात.
हे विधीक 'औंथ' म्हण्टात. दिवाळेच्या दिसा थारू लोक 'वर्षी' नांवाचो विधी
करतात हें मेल्ल्यांचें वर्सुकी श्राध्द आसता.

'थारूहा' हो तांचो जातीय नाच. नाचाच्या वेळार दादले, बायलांचो
भेस करतात आनी सगळे अलंकार घालतात.

थारू लोकांच्या दरेका गांवांत 'प्रधान' हो मुखेल अधिकारी आसता.
ताचो अधिकार वंशपरंपरेन चलता. तेच भाशेन 'भरार' नांवाचो एक
दादलो दर एका गांवांत आसता. ताच्या आंगांत दैवी शक्त आसता, असो
समज आसा. गांवांतलें कसलेंय धर्मीक कार्य, समाजीक वा कुटुंबीक कार्य
भरार करता. देवतांची पुजा, भुताखेतांचें निवारण, जादू आनी रोगांचें
निर्मुलन हीं सगळीं कार्यां भरार आपल्या मंत्रसामर्थ्यान करता. गुरूच्या
मार्गदर्शनाखाल कठोर व्रतां पाळून भराराक ही मंत्रविद्या मेळोवंची पडटा.
दरेका कुटुंबाकडल्यान ताका थरावीक तांदूळ मेळटात.

थारू लोक रसीक आनी कलाकुसरेंत कुशळ आसतात. थारू
बायलो होळयेच्या दिसाच नाच करतात.

- कों. वि. सं. मं.

थाळी नाच हाका थरिया नाच अशेंय म्हण्टात. हो नाच जौनसार
बावर, गढवाल, कुमांऊ, हिमाचल प्रदेश आदी वाठारांनी करतात. हो
दादले-बायलांनी नाचपाचो नाच. दादले धोल, तुतारी, डमरू आदी वाद्यां
वाजयतात आनी बायलो हाताच्या बोटार थाळयो धरून त्यो घुंवडायत-
घुंवडायत नाचतात. नाचतना पदांय म्हण्टात. कांय खेपे बायलो थाळयेर
पांय दवरून नाच करतात.

– कों. वि. सं. मं.

थॉमसन, सर जॉर्ज पॅजेट : (जल्म : ३ मे १८९२, केंब्रीज
- इंग्लंड; मरण : १० सप्टेंबर १९७५, केंब्रीज).

नामनेचो ब्रिटीश भौतिकशास्त्रज्ञ. नामनेचो भौतिकशास्त्रज्ञ जे.जे.
थॉमसन हाचो तो पूत. ताचें शिक्षण ट्रिनिटी कॉलेजांत जालें. १९१३ त
पदवी मेळयतकच कांय काळ ताणें बापायच्या मार्गदर्शनाखाल संशोधन
केलें. पयल्या म्हाझुजांत फ्रांसांत आघाडीचेर काम करतकच ताणें
फार्नबरोंत वायुगतिकीचेर संशोधन केलें. १९१७-१८ त अमेरिकेंत गेल्ले
ब्रिटीश झूज समितीचो तो वांगडी आशिल्लो. थंय ताणें आर. ए. मिलिकन
ह्या शास्त्रज्ञाच्या हातासकयल संशोधन केलें. ब्रिटीश झूज सोंपतकच ताणें
केंब्रिजाक परत संशोधन सुरू केलें आनी त्याच वेळार कॉर्पस ख्रिस्ती
कॉलेजांत १९२२ मेरेन अध्यापन केलें. फुडें ॲबर्डीन विद्यापिठांत
(१९२२-३०) आनी लंडन विद्यापिठाच्या इंपिरीयल कॉलेजांत (१९३०-
५२) तो भौतिकशास्त्राचो प्राध्यापक आशिल्लो. दुसऱ्या म्हाझुजांत तो परत
फार्न बरोक संशोधनाखातीर गेलो आनी त्याच वेळार पयले ब्रिटीश
अणुउर्जा समितीच्या अध्यक्षपदाचेर ताची नेमणूक जाली. १९४२ त हवाई
खात्याच्या सल्लागार पदाचेर ताची नेमणूक जाली. ब्रिटीश अणुउर्जा
मंडळावरवीं औशिणक अणुकेंद्रीय प्रक्रियांविशीं चलिल्ल्या संशोधनाचो तो
सल्लागार आशिल्लो. संयुक्त राश्ट्रांच्या अणुउर्जा मंडळांतल्या ब्रिटीश
शिश्टमंडळाचोय तो वांगडी आशिल्लो.

थॉमसन, सर जोझेफ जॉन

ॲबर्डीनाक आसतना थॉमसन हाणें धातूच्या सामक्या पातळ पट्ट्यांतल्यान वचपी इलेक्ट्रॉनांचो अभ्यास करपाखातीर कितलेशेच प्रयोग केले आनी त्या आदारान इलेक्ट्रॉनांचें कणात्मक आनी तरंगीय अशें दोट्टी स्वरूप प्रस्थापीत केलें. ह्या प्रयोगांत इलेक्ट्रॉनांच्या विवर्तनाखातीर (diffraction) ताणें वापरिल्लें तंत्र घन पदार्थांच्या पृश्ठभागांचो अभ्यास करपाखातीर खूब उपेगी थारलां.

मुक्त इलेक्ट्रॉनांच्या कणात्मक वर्तनावांगडाच ताका तरंगांचेय गूणर्धम आसतात, अशें प्रत्यक्ष प्रायोगिक पद्दतीन ताणें सिद्ध केलें. सी. जे. डेव्हिसन हाणें स्वंतत्रपणान होच निश्कर्श काडिल्लो.

पूण तेखातीर ताणें वेगळें तंत्र वापरिल्लें. ह्या मोलादीक वावराखातीर थॉमसन आनी डेव्हिसन हांकां १९३७ वर्साचो भौतिकशास्त्राचो नोबॅल पुरस्कार वांटून फावो जालो. १९४३ त, ताका नायट हो किताब फावो जालो. ताका ह्यूज (१९३६) आनी रॉयल (१९४९) हीं पदकां फावो जाल्यांत.

ताणें बरयल्लीं कांय पुस्तकां अशीं -Applied Aerodynamics (१९१९), The Atom (१९३०), A Foreseeable Future (१९५५), The Inspiration of Science (१९६१)

- कों. वि. सं. मं.

थॉमसन, सर जोझेफ जॉन : (जल्मः १८ डिसेंबर १८५६, चीटम हील-मँचेस्टर; मरण ३० ऑगस्ट १९४०, केंब्रीज).

नामनेचो ब्रिटीश भौतिकशास्त्रज्ञ. ताचें शिक्षण ओवेन्स कॉलेज (मँचेस्टर) आनी ट्रिनिटी कॉलेजांत (केंब्रिज) जालें. तो केंब्रिज विद्यापिठांत प्रायोगिक भौतिकशास्त्राचो प्राध्यापक (१८८४-१९१९) आनी ट्रिनिटी कॉलेजाचो 'मास्टर' (१९१८-४०) आशिल्लो. लंडनच्या रॉयल इन्स्टिट्युटाचोय भौतिकशास्त्राचो तो मानादीक प्राध्यापक आशिल्लो.

वाटकुळ्या घुंवपी आट्यांविशीं १८८३त बरयल्ल्या लेखाखातीर ताका ॲडम्स इनामाचो भोवमान फावो जालो. सुर्वेक ताणें वायूंतल्या विद्युत् संवहनाविशीं संशोधन केलें. १८९५ त क्ष-किरणांचो सोद लागतकच थॉमसन हाणें ॲर्नेस्ट रूदरफोर्ड हाचेवांगडा क्ष-किरणांच्या सान्निध्याक लागून वायूंचे संवाहकतेंत जावपी बदलांविशीं संशोधन केलें. ते उपरांत ऋण किरणांविशीं प्रयोग करून हे किरण ऋण विद्युत् भारित कणांचे जाल्ले आसात अशें ताणें सिद्ध केलें. १८९७ त ताणें ह्या कणांचो विद्युत्‌भार (e) आनी ताचें द्रव्यमान (m) हांचे गुणोत्तर मेजलें. विल्सन बाश्प कोठयेचो उपेग करून ह्या कणाचो विद्युत् भार ताणें मेजलो. हाचेवयल्यान अणूपरसूय ल्हान कण अस्तित्वांत आसात, हो म्हत्वाचो निश्कर्श ताणें काडलो. धन किरणांवरवीं वेगवेगळ्या मूलद्रव्यांचे समस्थानिक वळखुपाची एक पद्दत ताणें सोदून काडली आनी तिका लागून द्रव्यमान वर्णपटविज्ञान ही भौतिकीची नवी शाखा निर्माण जाली. हे पद्दतीचो वापर करून किरणोत्सर्गी नाशिल्ल्या समस्थानिकाचें अस्तित्व थॉमसन हाणें पयलीं सिद्ध केलें.

१८८४-१९१८ ह्या काळांत थॉमसन कॅव्हेंडिश प्रयोगशाळेचो मुखेल आशिल्लो आनी ताच्या मार्गदर्शना सकयल ही प्रयोगशाळा भौतिकशास्त्राच्या संशोधनाचें एक संवसारीक केंद्र म्हणून नांवारूपाक आयली. वायूंच्या विद्युत् संहवनाविशीं केल्ल्या म्हत्वाच्या सैध्दांतिक आनी प्रयोगिक कार्याखातीर ताका १९०६ वर्सा भौतिकशास्त्राचो नोबॅल पुरस्कार फा जालो. ब्रिटीश सरकारान ताका नायट (१९०८) आनी 'ऑर्डर ऑ मॅरिट' हे किताब भेटयले. ताका आनिकूय कांय पदकां आनी भोवमा फावो जाल्यात. ताणें वट्ट तेरा ग्रंथ बरयल्यात. तातूंतले कांय नामनेचे ग्र अशे - Notes on recent researches in electricity and magnetis (१८९३), A textbook of Physics (जे. एच. पॉयटिंग हाचेवांगडा, ४ ख Elements of the Mathematical Theory of electricity and magnetis (१८९५) आनी Conduction of electricity through gases (१९०३)

- कों. वि. स

थिऑसॉफिकल सोसायटी : एक धर्मीक चळवळ. हे चळवळी सुरवात अमेरिकेंत जाली पूण तिचो विस्तार भारतांत जालो. थिऑसॉ हो शब्द थिऑस म्हळ्यार ईश्वर आनी सोफिया म्हळ्यार गिन्यान ह्या द ग्रीक शब्दांच्या संयोगान तयार जावन, ताचो अर्थ गूढविद्या वा ब्रह्मवि असो आसा. श्रीमती हेलेना पेट्रोव्हना ब्लॅव्हॅट्स्की हे रशियन बायल तिबेटाच्या अज्ञात वाठारांत रावपी कांय आचार्यांकडल्यान धर्मज्ञान मेळ आनी गुरूच्या आदेशा वयल्यान त्या ज्ञानाचो प्रसार करपाखातीर जग भोंवडेक सुरवात केली. तिबेटांतल्यान तिणें कायरो, पॅरीस ह्या क्रम भोंवडी करीत १८७४ वर्सा ती अमेरिकेंत गेली. तेन्ना अमेरिकेंत अतीं ज्ञान आनी गूढविद्या हेविशीं खाशेलो वाद चालू आशिल्लो. कर्नल हॅन्री स्टी ऑल्कॉट नांवाच्या एका अमेरिकी मनशान हेविशीं खोलायेन संशो करून 'People from the other world' ह्या नांवाचें एक पुस् उजवाडायल्लें. ब्लॅव्हॅट्स्कीन ऑल्कॉटाची भेट घेवन आपले विच ताचेमुखार मांडले. त्या विचारांनी ऑल्कॉट प्रभावीत जालो आनी गूढवि संशोधन आनी प्रसार करपापसत त्या दोगांयनी मेळून न्यूयॉर्कांत नोव्हेंबर १८७५ ह्या दिसा थिऑसॉफिकल सोसायटी हे संस्थेची स्थापण केली. ऑल्कॉट हो ते सोसायटीचो अध्यक्ष आनी ब्लॅव्हॅट्स्की कार्य जाली. सुरवातीच्या काळांत, ब्लॅव्हट्स्कीच्या घरांतूच सोसायटी वांगड्यांची बसका जाताली. तेन्ना दयानंद सरस्वती हांचेकडेन पत्रव्य जालो आनी सोसायटी तशेंच आर्यसमाज हांच्या सहकारान वैदिक ज्ञान पुनरुद्धार आनी प्रसार करचो अशी येवजण थारली, पूण सोसायटी अ समाज हांचो सहकार फक्त दोनूच वर्सां तिगलो. ह्याच अदमासा ब्लॅव्हॅट्स्की हिका तिबेटांतल्या महात्म्यांचो, भारताक आपलें कार्य मानचें असो गुपीत आदेश मेळ्ळो. त्या आदेशाप्रमाण ब्लॅव्हट्स्की अ ऑल्कॉट हीं दोगांय १६ फेब्रुवारी १८७९ दिसा मुंबय आयलीं. थंय सत्कार सुवाळ्यांत ऑल्कॉट हाणें शिक्षण सुदारणा आनी संस्कृत विद पुनरुद्धार अशी दोट्टी कार्यावळ लोकांमुखार मांडली. वर्सभरांत तीं दो श्रीलंकेत गेलीं. थंय तांणी बौध्द धर्म आपणावन, पुर्विल्ल्या बौध्द धर्मा ग्रंथांचो आनी विचारांचो पुनरुद्धार करपाचो यत्न केलो.

इ. स. १८८२ वर्सा संस्थेचें कार्यालय मुंबयसावन चेन्नईलाग अड्यार नगरांत व्हेलें. थंयच १८ डिसेंबर १८९० दिसा थिऑसॉफि सोसायटीच्या, भारतांतल्या राश्ट्रीय फांट्याची स्थापणूक जाली. इ. १८९५ वर्सा राश्ट्रीय फांट्याचें कार्यालय वाराणसीक गेलें. मू ठाकरसी हो हे राश्ट्रीय फांट्याचो पयलो भारतीय वांगडी आशिल्लो. वर्सांनी ब्लॅव्हॅट्स्की इंग्लडाक गेली. थंय १८८८ वर्सा तिणें 'सि डॉक्ट्रीन' नांवाचो ग्रंथ बरयलो. अस्तंती जगाक पुर्विल्ल्या काळांत

...चें गुपीत प्राप्त करून दिवपाच्या हेतान बरयल्ल्या ह्या ग्रंथान डॉ. ...झंट सामकी प्रभावीत जाली आनी ब्लॅव्हेट्स्कीची शिश्या जाली. ...डनांत ब्लॅव्हॅट्स्कीक खूब शिश्य मेळ्ळे. ती आपल्या शिश्यांक गुपीत ...चे सिद्धांत शिकोवंक लागली. हिमालयांत अदृश्यपणान वावुरपी ...र्याकडेन आपल्या शिश्याचो साक्षात संबंद प्रस्थापीत करप, हो तिचो ...शिल्लो. ब्लॅव्हट्स्कीन सुरू केल्ले हे गूढवादी विचारधारेक थिऑसॉफीची ... विचारधारा अशें म्हण्टात.

...ॅव्हॅट्स्कीन आपल्या मरणामेरेन म्हळ्यार १८९१ मेरेन हे गूढ ...चे फुडारपण केलें. तिच्या मरणाउपरांत तो आधिकार ॲनी बेझंटाक ... १८९६ वर्सा ती थिऑसॉफिकल सोसायटीची अध्यक्ष जाली. हे ...चे फांटे ५५ विंगड विंगड देशांनी स्थापन जाल्ले आसून तिचे ३५ ...वयर वांगडी आसात..

... साधनेची दिक्षा घेवपापसत दरेका वांगड्याक दोन व्रतां पाळचीं ...त. थिऑसॉफीच्या सिद्धान्ताक पाळो दिवन प्रसार करप आनी ...भवनांत प्राप्त जाल्लें गिन्यान गुपीत दवरप. अशा वेळार दरेका ...ड्याक एका धर्माचार्याच्या चित्राची एक प्रत दितात. त्या चित्रासामकार ... साधकान आपलें चित्त एकाग्र करपाचें आसता.

...ुरवातेक सोसायटीचो हेत 'विश्वाक संचलीत करपी नेमांचें गिन्यान ...रप' हो आशिल्लो. पूण उपरांत १८७५ सावन १८९६ मेरेनच्या ...ात सोसायटीच्या हेतांनी खूब बदल जाले. इ. स. १८९६ वर्सा मात ... कायम स्वरूप मेळ्ळें, तें अशें.

१. जात, धर्म, लींग, वर्ण ह्या सगळ्या भेदांक पयसावन सार्वभौम ...स्थापना करप.

२ विंगड विंगड धर्म, दर्शनां आनी विज्ञान हांच्या अध्ययनाक उत्तेजन ...., तौलनिक अध्ययनांतल्यान मुळावें एकत्व सोदून काडप.

३. सृश्टीच्या अज्ञात नेमांचें आनी मनशाचे अंतःस्थ शक्तीचें संशोधन ....

सत्याचो सोद ही सोसायटीची मूलभूत आनी मुखेल मोख आसून, शांती ...चो मूलभूत मंत्र. 'सत्यान्नास्ति परो धर्मः।' म्हळ्यार सत्यापरस श्रेश्ठ ... हेर धर्म ना हें तिचें घोशवाक्य.

मनशाचो कर्मभार ल्हव करपाखातीर वावरप हीच सोसायटीच्या ...ड्यांची साधना मानतात. व्यक्तिगत मोक्षाचेर वा निर्वाणाचेर भर दिना ...तना, सोसायटी समाजसेवेक चड म्हत्व दिता. हे सोसायटींत दर ...ल्याक विचारांचें पुराय स्वातंत्र्य आसा. दर एकल्यान विवेकबुद्द वापरून ...च्या उद्दिश्टांचें परीक्षण करचें आनी जें बरें दिसता तेंच आपणावन ... तें सोडून दिवंचें अशी संस्थेची अपेक्षा आसता.

. कर्नल ऑल्कॉट, ॲनी बेझंट, अरुंडेल, सी. जिनराजदास, नीलकंठन ...ाम हे आजवेर सोसायटीचे जावन गेल्ले अध्यक्ष.

- कों. वि. सं. मं.

...ओरेल, आक्सल हूगो तेऑडॉर : (जल्मः ६ जुलय ...०३, लिनकोयपिंग - स्विडन; मरणः १८ ऑगस्ट १९८२).

...नामनेचो स्विडीश जीवरसायनशास्त्रज्ञ. १९२१ त शालान्त परीक्षा ... जातकच कॅरोलिन्स्का इन्स्टिट्युटांत वैजकी शिक्षण घेवन १९२४ ...ाणें पदवी मेळयली. तेउपरांत तो कांय म्हयने पाश्चर इन्स्टिट्युटांत प्राध्यापक आशिल्लो. नामनेचो सुक्ष्मजंतूशास्त्रज्ञ एल. सी. ए. कालमेट हाच्या मार्गदर्शनाखाला ताणें सूक्ष्मजंतूशास्त्राचो अभ्यास केलो. १९३० त ताणें 'रक्तरसांतलीं लिपिडां' ह्या विशयाचेर प्रबंध बरोवन स्टॉकहोम विद्यापिठाची एम. डी. पदवी मेळयली. ताचेपयलीं ई. हॅमरस्टीन हाचेकडेन शिकता आसतना १९२६ त ताणें रक्तरसांतल्या लिपोप्रथिनांचो सोद लावन ताचें वर्णनूय केल्लें.

मदीं थोडो तेंप ताणें खाजगी वैजकी वेवसाय केलो, पूण पोलिओन दुयेंत पडिल्ल्यान तो अपंग जालो आनी तेउपरांत ताणें पुराय वेळ संशोधन कार्य करपाचें थारायलें. १९३२ त मायोग्लोबिन स्फटिकी स्वरुपांत मेळोवपी तो पयलो शास्त्रज्ञ. ताणें ह्या पदार्थाच्या वर्णिल्ल्या गूणधर्मांत ऑक्सिजन आनी कार्बन मोनॉक्सायड हांचे बरोबरच्यो विक्रिया, चुंबकीय गूणधर्म आनी रेणूभार हांचो आस्पाव आशिल्लो.

१९३२-३३ ह्या काळांत तो अप्साला विद्यापिठांत काम करतालो आनी तेचवांगडा तो बर्लीन-डालेमाक रॉकफॅलर फेलो आशिल्लो. थंय ओटो वॉरबर्ग हाचेवांगडा कार्य करता आसतना ऑक्सिडीकारक एन्झायमांकडेन ताचें लक्ष गेलें. फुडें तोच विशय ताच्या संशोधनाचें क्षेत्र जालो. स्विडनाक परततकच तो कॅरोलिन्स्का इन्स्टिट्युटांत काम करूंक लागलो. १९३६ त नव्यान स्थापिल्ल्या नोबॅल मॅडिकल इन्स्टिट्युटाच्या जीवरसायनशास्त्र विभागाचो तो मुखेल जालो.

ताणें 'यलो एन्झायम' हें त्या गटांतलें पयलें एन्झायम १९३३त घरगुती उपकरणां वापरून वेगळें करपांत येस मेळयलें. ते उपरांतच्या संशोधन कार्यांत ताणें तांचे प्रथीन आनी प्रथीनविरयत अशे भाग केले. प्रत्येक भाग स्वतंत्र वापरल्यार तो पुराय अक्रिय आशिल्ल्याचें पूण तांची भरसण केल्यार तो एन्झायम क्रियाशील आशिल्ल्याचें म्हळ्यार जिव्या कोशिकांक ऑक्सिजन वापरपाक मदत करपी आशिल्ल्याचें ताणें सिद्ध केलें. ताचेवेल्यान हे दोन भाग क्रियाशीलते खातीर एकामेकांचेर आदारून आशिल्ल्याचें सिद्ध जालें. अशेच तरेचे प्रयोग ताणें हेर ऑक्सिडीकारक एन्झायमांचेर केले. ह्या ताच्या मोलादीक वावराखातीर ताका १९५५ वर्साचो शरीरक्रिया आनी वैजीकीखातीर आशिल्लो नोबॅल पुरस्कार फावो जालो.

- कों. वि. सं. मं.

थिटे, बाजीराव बाबुराव : (जल्मः २ ऑगस्ट १९२५, बोरसार, कर्नाटक, औरंगाबाद).

सुटकेझुजारी. ताणें मराठी माध्यमिक मेरेन शिक्षण घेतलें. तो सोशलिस्ट पक्षाचो वांगडी आशिल्लो. १५ ऑगस्ट १९५५ ह्या दिसा कणकुंभीसावन गोंयांत येवन ताणें सुर्ला सत्याग्रहांत वांटो घेतिल्लो. महाराष्ट्र सरकारान सन्मानपत्र दिवन ताचो भोवमान केलो.

– कों. वि. सं. मं.

थिमय्या, कोदेंदर सुबय्या : (जल्म : ३१ मार्च १९०६, कूर्ग, कर्नाटक; मरण : १८ डिसेंबर १९६५, सायप्रस).

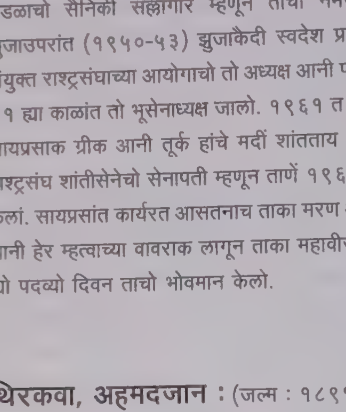
भारताचो आदलो सरसेनापती. ताणें शालेय शिक्षण बेंगळुरांत आनी डेहराडूनांतल्या राश्ट्रीय सैनिकी विद्यालयांत मुळावें लश्करी शिक्षण घेतलें. उपरांत इंग्लंडच्या शाही सैनिकी म्हाविद्यालयांत शिक्षण घेतकच

१९२६ वर्सा हैदराबाद पांयदळ रेजिमेंटांत राजादिश्ट अधिकारी म्हणून ताची नेमणूक जाली. १९३५ त ताचे नीना करिअप्पा हे चलयेकडेन लग्न जालें. १९३६-३९ ह्या काळांत ताणें मलायांत मोलादीक कामगिरी केली. १९४१ वर्सा ताणे कॉलेजीचो शिक्षणक्रम पुराय केलो. दुसऱ्या म्हाझुजांत आराकान मोहिमेंत ३६ व्या पांयदळ ब्रिगेडीचो तो पयलो ब्रिगेडियर आशिल्लो. ताच्या हाताखाला लें. कर्नल, शं. पां. पाटील थोरात आनी लि. प्र. उर्फ बोगी सेन हे दोन पांयदळ अधिकारी आशिल्ले. सप्टेंबर १९४५ त जपानाकडल्यान लश्करी शरणांगती स्विकारपाच्या वेळार हिंदुस्थानी सेनेचो तो प्रतिनिधी आशिल्लो. १९४६ त तो जपानांत २६८ हे ब्रिगेडीचो मुख्याधिपती आशिल्लो. १९४७ चे फाळणी उपरांत ताणें निर्वासितांच्या पुनर्वसन वावरांत म्हत्वाची कामगिरी केली. १९४८ त काश्मीरांतल्या आक्रमकांक हारोवपी भारतीय सेनेचो तो मुखेली आशिल्लो. १९५०-५१ ह्या काळांत तो राश्ट्रीय सैनिकी प्रबोधिनीचो समादेशक (कमांडंट) आशिल्लो. १९५१-५२ ह्या काळांत संयुक्त राश्ट्रांतल्या भारतीय प्रतिनिधी मंडळाचो सैनिकी सल्लागार म्हणून ताची नेमणूक जाली. कोरियी झुजाउपरांत (१९५०-५३) झुजाकैदी स्वदेश प्रत्यावर्तन कार्याखातीर संयुक्त राश्ट्रसंघाच्या आयोगाचो तो अध्यक्ष आनी पंच आशिल्लो. १९५७-६१ ह्या काळांत तो भूसेनाध्यक्ष जालो. १९६१ त तो निवृत्त जालो. फुडें सायप्रसाक ग्रीक आनी तूर्क हांचे मदीं शांतताय राखपाखातीर संयुक्त राश्ट्रसंघ शांतीसेनेचो सेनापती म्हणून ताणें १९६४ ते मरणामेरेन काम केलां. सायप्रसांत कार्यरत आसतनाच ताका मरण आयलें. ताच्या सैनिकी आनी हेर म्हत्वाच्या वावराक लागून ताका महावीर चक्र आनी पद्मभूषण ह्यो पदव्यो दिवन ताचो भोवमान केलो.

– कों. वि. सं. मं.

थिरकवा, अहमदजान : (जल्म : १८९१, मुरादाबाद; मरण : १३ जानेवारी १९७६, लखनौ).

नामनेचो भारतीय तबलावादक. ताच्या जल्माच्या वर्साविशीं मतभेद आसात. तो तबल्या चेर थिरकथिरक असो द्रुतलयीन आनी स्वच्छ तरेन बोल वाजयतालो देखून कालेखाँ हाणें ताका 'थिरकवा' (तिरखवा) हें नांव दिलें. ताणें संगिताचे मुळावे धडे आपलो बापूय नामनेचो सारंगीवादक उस्ताद हुसेनबक्ष तशेंच उस्ताद शेरखाँ आनी फैयाजखाँ हांचेकडेन घेतले. फुडें उस्ताद मुनीरखाँच्या हाताखाल ताणें सुमार २५ वर्सां तबलावादनाच्यो वेगवेगळ्यो बारीकसाणी आनी शैली आत्मसात केल्यो. १९२८ त तो भास्करबुवा बखले वांगडा महाराष्ट्रांत गेलो. सुमा धा वर्सां तो गंधर्व नाटक मंडळींत आशिल्लो. बाल गंर्धवाच्या नाट्यगिता तोच साथ दितालो. कांय काळ तो रामपूराच्या नवाबाकडेन आशिल्ल लखनौच्या भातखंडे संगीत विद्यालयांत तो तबलावादनाचो प्राध्याप आशिल्लो. १९७१ सावन ताणें मुंबयच्या नॅशनल सॅंटर ऑफ परफॉर आर्ट्स, हातूंतल्या तबल्याच्या विद्यार्थ्यांक मार्गदर्शन केलें.

उस्ताद थिरकवान आपल्या वेगवेगळ्या लयकारींवरवीं आनी दि पूरब, अजराडा फरुखाबाद आदि तरेकवार घराण्यांच्या वादन शैलो तबल्या-डग्ग्याच्या एकसंघ वादनाक लागून तबल्याक मैफलींत गवया म्हत्वाची सुवात मेळोवन दिली. स्वतंत्र तबलावादनाच्यो मैफली करप चाल ताणें घाली आनी तातूंतल्यान ह्या वाद्याक प्रतिश्ठा मेळोवन दि ताचे शिश्य जगन्नाथबुवा पुरोहित, लालजी गोखले, निखिल घ नारायण जोशी आदिंची नामना आसा. ताका संगीत नाटक अकादम हिंदूस्तानी वादनांतलें इनाम (१९५४), राश्ट्रपती इनाम, पद्मभू (१९७०) आदी भोवमान मेळ्ळे. ताच्या तबला वादनावयलो लघुप प्रदर्शीत जाला.

– कों. वि. सं.

थिरुअनंतपुरम (त्रिवेन्द्रम) : आदल्या त्रावणकोर संस्थान आनी सद्याच्या केरळ राज्याची राजधानी. लोकसंख्या २९,३८,५ (१९९१). मलाबार देगेचेर मुंबयचे आग्नेयेक १२५५ किमी. अंतरा कोचीन सावन २२० किमी. आनी कन्याकुमारीसावन ८५ कि अंतराचेर, दर्यादेगेसावन ३ किमी. भितर आनी समुद्रथरासावन ७६ उंचायेमेरेन हें शार वसलां. शाराचें हवामान उश्ण आनी दमट आ वर्साक सरासरी पावस १८० सेंमी. पडटा.

थिरुअनंतपुरम म्हणजेच अनंताचें पवित्र नगर. हांगा पद्मनाभस्वा (विष्णु) नामनेचें देवूळ आसा. हें देवूळ म्हळ्यार द्रविड वास्तूकलेचो उ नमुनो आसा. ह्या देवळाक सात मजली गोपुरां आसून ३६८ कोरां फातरी खांबे आसात. मूळ थिरुअनंतपुरम हें नांव फाटीं पडून मध काळांत त्रिवेन्द्रम म्हणून ह्या शाराचें नांव फुडें आयलें. उपरांत फ त्रिवेन्द्रम वचून थिरुअनंतपुरम हें नांव अधिकृतपणान केरळ सरक वापरांत हाडलें. महाभारतांत ह्या थळाचो उल्लेख आसा. जायत्या पुरा ह्या क्षेत्राच्यो कथा दिल्ल्यो आसात. तातूंतली एक कथा अशी –

पुर्विल्ल्या काळांत हांगा अनंतवन नांवाचें एक रान आशिल्लें. र पुलया नांवाचे आदिवासी लोक रावताले. थंयसावन लागींच एका श दिवाकर नांवाचो विष्णु भक्त रावतालो ताचेर खोशी जावन विष्णु बाळ रूप घेवन तागेर रावंक लागलो. कांय दिसांनी तो भुरगो अंतर्धान पा वतां वतां ताणें दिवाकराक सांगलें, 'म्हजें दर्शन घेवपाचें आस अनंतवनांत यो.' आपल्या घरा खासा देवच रावतालो हें कळटकच सोद घेवपाक दिवाकर अनंतवनांत गेलो. थंय एका कनकझाडाखाल बाळकाचें रूप घेवन प्रगट जालो आनी एक पुलया बायल ताका न कट्टेंतल्यान तांदळाची खीर लायताली. दिवाकर जेन्ना थंय पावलो तो भुरगो कनकझाडाचे घोलींत वतना दिसलो आनी तो भितर व तें झाड मोडून पडलें. त्या मोडून पडिल्ल्या झाडाच्या जाग्यार दिवाक स कोस लांब अशी व्हड शेषशायीची मूर्त दिसली. दिवाकरान ते व्हड

[...] घेतलें आनी ताका ल्हान रूप घेवपाची विनंती केली. दिवाकराक [...]ग्यार त्या विराट रुपाचें दर्शन घडलें थंयच ताणें व्हड देवूळ बांदलें [...] त्या देवळांत मोडून पडिल्ल्या झाडाच्या लाकडाची मूर्त करून तिची [...]ा केली. काळांतरान तें देवूळ आनी लाकडी मूर्त जीर्ण जातकच [...]९ त आतां आशिल्लें व्हड देवूळ बांदलें. इ.स. ११६५ तल्या [ले]खांत ह्या जीर्णोद्धाराचो उल्लेख मेळटा.

देवूळ व्हड आसून ताचें प्रवेशदार उदेंतेकडेन आसा. गाभारो काळ्या [...]नी बांदला आनी तातूंत शेषशायी विष्णुची व्हड मूर्त आसून गाभाऱ्या [...]च तीन दारां आसात. दाव्या दारांतल्यान मुर्तीचें तोंड, मदल्या [...]ल्यान मुर्तीचें मदलें आंग आनी उजव्या दारांतल्यान ताच्या पांयांचें [...] जाता. ह्या देवळांतल्या लांकडावयल्या कोरीव कामाची तशेंच [...]या गोपुरांची खूब नामना आसा. तेभायर फातरावयल्या कोरीव [...]ा रामायणांतले आनी महाभारतांतले प्रसंग कोरांतल्यात. हें देवूळ [...]र द्रविड वास्तुकलेचो उत्तम नमुनो आसा. ह्या देवळाक सात मजली [...] आसून ३६८ कोरांतिल्ले फातरी खांबे आसात.

[...]ा शारांत काथ्याच्यो वस्तू तयार करप, टिटेनियम, खोबरें, शाबू, [...] वस्तू, कागद, सुती आनी रस्मी कापड, धातू आदीचे उद्देग चलतात. [...]त केरळ विद्यापीठ, महाराजा विधी म्हाविद्यालय, शिक्षक प्रशिक्षण [...]द्यालय, तंत्रीक म्हाविद्यालय, वैजकी म्हाविद्यालय, अभियांत्रिकी [...]द्यालय आदी शिक्षणीक संस्था आसात. हांगासल्ल्यान जायतीं नेमाळीं [...]ाडा येतात. तातूंतलें 'केरळ कौमुदी' हें नामनेचें दिसाळें. तेभायर [...]त वेधशाळा आसा.

[...]त्रेंवेंद्रम हें रेल्वेमार्गाचें केंद्र आसून शेनकोट्टा खिंडींतल्यान अस्तंत [...]र येवपी दक्षिण फांटयाचें दक्षिणेकडलें तोंक. तेभायर हें शार पक्क्या [...]ांनी जोडिल्लें आसा. विमान येरादारीचें हें केंद्र आसून शंकूमुधमाक [...]नतळ आसा. आदल्या तेंपार हें शार संस्थानाची राजधानी आशिल्ल्यान [...]चो पोरनो राजवाडो पळोवपासारको आसा. तेभायर वस्तूसंग्रहालय, [...]ना, व्हिक्टोरिया ज्युबिली हॉल, प्राणिसंग्रहालय, मत्स्यालय आनी हेर [...]तीं पळोवपासारकीं थळां आसात.

- कों. वि. सं. मं.

[थु]की : थुकी (नुथी) तोंडांतले लाळीचे अंश. रंगविरयत पातळ असो हो [प]दार्थ, तोंडाच्या सरभोंवतणीं आशिल्ल्या लाळीग्रंथींतल्यान तयार [जा]ता. ह्या पदार्थांत उदक, म्युकस (Mucus), प्रथिनां (Proteins), खनीज [क्षा]र (Mineral salts) आनी पचनकारी टायालीन (Ptyalin) आनी माल्टेझ [(Ma]ltase) नांवाचीं एन्झायमां आसतात. लाळग्रंथींतल्यान दर दिसा [स]रासरी १२०० ते १५०० मी. लिटर लाळ निर्माण जाता. तोंड ओलें [क]रप, अन्नांत भरसून तें गिळपाक योग्य अशें गळगळीत करप, [पच]नकारी एन्झायमांवरवीं अन्न पचोवपाक मदत करप, सडसडीत [उल]ोवपाक मदत करप, हीं लाळीचीं मुखेल कामां आसात. तेभायर, [कुडी]ंतल्या उदकाचें प्रमाण समतोल दवरपाकूय लाळीची मदत जाता. [...]गा कुडीतल्या उदकाचें प्रमाण उणें जाता आनी लाळीच्यो ग्रंथपेशी सुक्यो [पड]टात तेन्ना त्या जिवाक उदक पियेवपाची इत्सा निर्माण जावन तो जीव [उद]क पियेता.

अन्नाचे कण, मृत पेशी, जंतू सारकिल्या दांतांक पिडपी घटकांक नश्ट करून दांतांचें संरक्षण करता. तशेंच शिंशें (Lead), पारो (Mercury), सोमाळ (Arsenic), युरिया सारके भलायकेक अपायकारक जावपी घटक लाळेंतल्यान भायर वतात.

थुकी ही अपवित्र मानतात, ताका लागून कोणाचेंय उश्टें खावपाक मनाय करतात. घरांत थुकप ना तशेंच थुकयेचेर पांय पडप अरिश्टकारक आसता. हीन वर्णाच्या मनशान उच्च वर्णीय मनशाचेर थुकप हें म्हापाप आसून राजान अशा मनशाचे ओंठ कापून उडोवंचे अशें मनुस्मृतींत सांगलां. खंयचेय वस्तूचे दिशेन थुकप हें पाप मानलां. पारशी लोक न्हंयेत वा उज्यांत केन्नाच थुकनात. कांय लोक देवपुजा करतना तोंडार कपडो बांदतात. वस्तूंत दैवी सामर्थ्य आसता, ते वस्तूचेर थुकल्यार, थुकपी मनशाचेर संकटां येतात असो समज आसा. भूतबादा जाल्ल्या मनशाचेर थुकल्यार, थुकपी मनशाक भूतबादा जावपाची शक्यताय आसता.

थुकयेचो बरोय परिणाम जावंक शकता ही कल्पना खूबकडेन आसा. थुकयेक लागून गर्भ धरिल्ल्याची दंतकथा पुराणांत आसा. अग्नी उदकांत थुकलो तेन्ना एकत, द्वित आनी त्रित हांचो जल्म जालो अशी पुराणांत कथा आसा. बंगालांतल्या छापोता जातीच्या लोकांचो असो समज आसा की शिवान विड्याचें पान चाबून उडयलें तातूंतल्यान आपलो मूळ पुरूस तयार जालो. नोस्तू नांवाची देवता उदकांतल्या कमळांचेर आनी झाडांचेर थुकली, तेखातीर थंय जमीन तयार जाली अशी कथा गारो लोकांमदीं आसा.

अवतारी पुरसाची थुकी ही खुबूच प्रभावी मानतात. जेजूस क्रिस्त एक फावट दर्यांत थुकलो तेन्ना ते थुकयेपसून अेक नुस्तें तयार जालें अशी कथा आसा. मातंग देवीचो अवतार मानिल्ली बायल आंगाचेर थुकली जाल्यार शरीर शुद्ध जाता अशी तमीळनाडूंत समजूत आसा.

इडापिडा टळची आनी नदर लागची न्हय देखून तेल वा उदक हातूंत थुकी भरसून ल्हान भुरग्याच्या आंगाक लावपाची प्रथा जायतेकडेन आसा. भुरगें चलतना पडलें जाल्यार थंयची माती काडून ती त्या भुरग्याच्या भोंवतणीं ओंवाळटात आनी ती माती उडोवन ताचेर थुकूंक सांगतात. चेटूक, जादू हांचेपसून राखण जावंची देखून आपल्या वा दुसऱ्याच्या आंगार थुकपाची चाल कांय कडेन आसा. भुतांखेतां पसून राखण मेळची देखून बाप्तिस्माच्या विधींत क्रिस्तांव पाद्री भुरग्याच्या कानाक आनी नाकापुडयेक थुकी लायतात. केंस वळयतकच जी जठा येता ती उडयता आसतना तिचेर थुकतात. अशें केल्यार केंस बेगीन येतात आनी लांब जातात असो समज आसा.

तमीळनाडूंत उत्सवा वेळार देवाचो रथ हालना जाल्यार ताच्या चक्रार ताडी-एंडेल हांचो घोंट भरून घेवन उडोवपाची चाल आसा. मंत्रतंत्रांतय थुकयेचो बरोच उपेग करतात. दुस्मानपण वा तिटकारो उक्तावपाक दुस्मानाच्या तोंडाचेर थुकप वा ताका उद्देशून भायर थुकपाची संवय कांय जाणांक आसा. हाचेय वांगडा लाळीचे वैजकी उपेग खूब म्हत्वाचे आसात.

- कों. वि. सं. मं.

- डॉ. पुर्णानंद अवदी

थेचर मार्गारेट (हिल्डा) : (जल्म : ऑक्टोबर, १९२५).

ब्रिटनाची पयली बायल प्रधानमंत्री आनी संवसारांतली चवथी प्रधानमंत्री म्हूण सेगीत तीन खेपो वेंचून येवपी ती ब्रिटनांतली पयली

प्रधानमंत्री, तशेच प्रधानमंत्री पदाचेर चड काळ तिगून रावपी ती ब्रिटनाची पयली प्रधानमंत्री. मार्गारेट मध्यम वर्गांत जल्माक आयली. तिचो बापूय भुसारी म्हालाचो वेपारी आशिल्लो. ऑक्सफर्ड विश्व विद्यालयांत रसायन शास्त्राची पदवी मेळयल्या उपरांत तिणें १९५१ मेरेन रसायनशास्त्र सशोधक म्हणून वावर केला. उपरांत कांय वर्सां कर जाणकार (Tax Specialist) म्हणून वावर केलो. तशेंच निवृत्तीवेतन मंत्रीमंडळांत कनिश्ट हुद्यार ती कामाक आशिल्ली. प्रधानमंत्री एडवर्ड हिअथच्या मंत्रीमंडळांत तिका शिक्षणमंत्री पद दिल्लें.

हिअथच्या उपरांत ती कंझर्व्हेटीव्ह पक्षाची अध्यक्षा जाली. १९७९ त जाल्ले ब्रिटनचे वेंचणुकेंत कंझर्व्हेटीव्ह पक्षाक भोवमत मेळून ती ब्रिटनाची प्रधानमंत्री जाली. १९८१ त फॉकलँड जुंव्याक लागून अर्जेंटीना आड तिणें आपणायल्ले भुमिकेक लागून तिका खूब प्रसिद्धी मेळ्ळी. ताका लागून १९८३ त जाल्ले वेंचणुकेंत ती पर्थून वेंचून आयली आनी १९८७ तले वेंचणुकेंतूय कंझर्व्हेटीव्ह पक्षाक भोवमत मेळून ती तिसरे खेपेक ब्रिटनाची प्रधानमंत्री जाली. २२ नोव्हेंबर १९९० दिसा तिच्या मंत्रीमंडळांतल्या कांय वांगड्यांनी तिचेर अविस्वास थाराव मांडिल्ल्यान तिका प्रधानमंत्रीपदाचो तशेंच कंझर्व्हेटीव्ह पक्षाची अध्यक्ष म्हणून राजीनामो दिवंचो पडलो.

ब्रिटनाचो माजी प्रधानमंत्री विंस्टन चर्चील हाचो नातू विंस्टन हाणें मार्गारेट थेचरान आपणायल्ल्या राजकीय आनी अर्थीक तत्त्वगिन्यानाक 'थेचरीसम' अशें म्हळां. फॉकलँड जुंव्याक लागून तिणें अर्जेंटिना आड आनी देशांत विरोधकां आड आपणायल्ले भूमिकेक लागून तिका ब्रिटनच्या इतिहासांत पोलादी बायल (Iron lady) म्हणून नामना मेळ्ळ्या. प्रधानमंत्री जाल्या उपरांत तिणें ब्रिटनांत पातळिल्ली समाजवादी वाचा बंद केली. उद्देगीक क्षेत्रांत आडमेळीं हाडपी साबार कामगार संघटना मोडून उडोवन ब्रिटीश टॅलिकॉम, ब्रिटीश गॅस, ब्रिटीश ॲरवेज, ब्रिटिश ऑयल, येरादारी, विद्युत् पुरवण हांचें खाजगीकरण करून ब्रिटनाची अर्थीक स्थिती भक्कम केली.

- कों. वि. सं. मं.

थेम्स : हिका टॅमेसिस, टॅमेसा ह्या नांवांनीय वळखतात. लंडनांतल्यान व्हांवपी इंग्लंडाची ही मुखेल न्हंय. लांबाय ३३८ किमी., उदक व्हांवपी क्षेत्र १३,६५० चौ. किमी, ग्लुसेस्टरशायर परगण्यांतल्या कॉटसवोल्ड दोंगुल्ल्यांत थेम्सहेड आनी सेव्हन स्प्रिंग्स चर्न आनी आयसिस न्हंयांच्या प्रवाहांनी हे न्हंयेचो उगम जाता. थंयसावन णव परगण्यांच्या शिमांवयल्यान उदेंतेकडेन व्हांवत वचून ध नॉअर हे थेम्स खाडींतल्यान ती दर्याक मेळटा. गॉरिंग गॅप खिंडींतल्यान दोंगुल्ल्यांचे ओळींतल्यान ती ऑक्सफर्डाक येता. तिचेवयले देंवतेचेर ऑक्सफर्ड, ॲबिंग्डन, वॉलिंगफर्ड, रेडिंग, मार्लो, मेडनहेड, विंझर, स्टेन्झ, किंग्स्टन हीं शारां आसात. थेम्सच्या देगणांत जुरासिक, मेसोझोईक, इओसीन काळांतली रेंव, माती, चून्या फातर आदी जायते थर मेळटात. तशेंच दोन लाख वर्सांआदली एके चलयेची कवटी, नवपाशाण युगांतलीं आयदनां, इतिहासाआदल्या पोरण्या काळांतले जनावरांचे अवशेश आदी म्हत्वाच्यो वस्तू ह्या देगणांत मेळ्ळ्यात. कोल्न, विंडरश, ईव्हनलोड, चार्वेल, टेम, केनेट, वे, मेडवे ह्यो थेम्साच्यो मुखेल उपन्हंयो.

हे न्हंयेदेगेवयली सोबीतकाय पळोवपासारकी आसून हेन्ली, ऑक्सफर्ड आनी केंब्रीजाक जावपी वर्सुकी व्हड्यां सर्तींची खूब नामना आसा. लंडनसावन फुडें थेम्स न्हंयेचेर गुदांव, कोठारां आनी शीतघरां बांदि[illegible] आसात. हांगा कारखाने आनी उद्देगीक इमारतीय आसात. टिलब[illegible] दर्यांतलीं तारवां येतात. ऑक्सफर्डाक हे न्हंयेची रूंदाय ४६ मी. टेडिंग्टनाक ७६ मी. लंडन ब्रिजा लागसार २४४ मी. ग्रेव्हझेंड हांगा ६[illegible] मी. आनी नोअर लागसार ८.८ किमी. आसा. न्हंयेचेर रस्त्याचे आ[illegible] रेल्वेमार्गाचे जायते पूल आसात. न्हंयेपोंदा बोगदेय आसात. हे न्हंयेचो [illegible] उगम जाता त्या वाठारासावन टेडिंग्टन मेरेन थेम्साची उदका वांटा[illegible] उदकाचो वापर, प्रदुशण, नुस्त्या उद्देग, हुंवारावयलें नियंत्रण, प्रवाहमा[illegible] संरक्षण आदी नियंत्रण १८५७ सावन 'थेम्स कॉन्झर्व्हन्सी बोर्ड' प[illegible] १९६३ सावन हांगा प्रदुशणाआड खर उपाय करपाची वेवस्था आखल[illegible] लंडनाक ६८% उदका पुरवण थेम्स न्हंय करता. ग्रँड जंक्शन आनी [illegible] युनियन खारजां वरवीं मिडलँड हांगाचीं कारखानदारीचीं शारां जोडल्या[illegible] लंडनाच्या टावर ब्रिजासावन दर्यामेरेनची थेम्स न्हंय म्हळ्यार संवसारा[illegible] म्हत्वाचो वेपारउपेगी उदकामार्ग आसा.

- कों. वि. सं[illegible]

थेरीआट्टम : एक लोकनाच. हो नाच केरळांत ग्रामदेवाक होरावपाखा[illegible] करतात. ह्या नाचावेळार नाचप्याच्या आंगांत देव येता अशी भाव[illegible] आशिल्ल्यान ग्रामदेवाच्या उत्सवाच्या जायत्या दीस आदीं नर्तक [illegible] उपास आनी प्रार्थना करून स्वताक पवित्र दवरतात. ज्या देवाचो उत्[illegible] आसता ताचें देवूळ सजयतात. रातच्या वेळार दिवे पेटोवन रोशण[illegible] करतात. केन्नाकेन्नाय मशालींची मिरवणुकूय काडटात. ग्रामदेवते[illegible] उत्सवाची 'थीरा' ह्या नांवान नामना आसा.

थेरीआट्टम हो उत्सव दोन ते चार दिसांमेरेन चलता. ह्या नाच[illegible] लालित्यापरस प्रभावीपणाचेर चड भर दिता आशिल्ल्यान नर्तकाचो [illegible] चित्रविचित्र आसता. नर्तक आपल्या माथ्यार तांबडो आनी भांगराकोर रंगयल्लो एक व्हड मुकूट चडयता. तोंडार, हातार आनी हेर उक[illegible] अवयवांचेर विचित्र नक्षी काडटा. दंडाक भांगराचो बाजूबंद, हात[illegible] भांगराचें कडें, कमराक एक रूंद पटो बांदता आनी रंगीत कपड्या[illegible] घागरो न्हेसता. हे लोक विरन कंदारन चामुंडी, भगवती, थमपुरती आ[illegible] ग्रामदेवतांचीं उग्र अशीं रुपां घेतात. हीं रुपां घेवपी विशिश्ट ल[illegible] आसतात. तांकां पेरूवन्नन आनी मलायार म्हण्टात. ह्या लोक[illegible] ग्रामवेवस्थेंत खाशेले अधिकार आसतात.

हो नाच केन्ना एकल्याचो जाल्यार केन्ना दोग जाणांचो आसता. ता[illegible] धोलाची साथ आसता. नाचाची गती ल्हव-ल्हव वाडत वता अ[illegible] ताचेवांगडा धोलाचो आवाजय चडत वता. नाचपी अदिंमदीं नाचप[illegible] थांबलो की गावपी लोक नाचाचो विशय आशिल्ले पुराणकथेचें गा[illegible] करतात.

नर्तक खूब वेळ नाचत रावता आनी तातुंतूच गुल्ल जाता. तेन्ना ता[illegible] आंगांत देव आयला अशें समजून ताका उच्चासनाचेर बसयतात. ते[illegible] ताच्या तोंडातल्यान आयिल्ले शब्द हे देवाचेच शब्द असो लोकांचो स[illegible] आसता. देखून भावीक लोक ताका आपल्या भविश्याविशीं प्रस्न विचार[illegible] आनी ते सुटावे करपाक उपाय विचारून घेतात. आंगांत अवसर येत[illegible] देवत्व प्राप्त जावप आनी देवत्व प्राप्त जाल्ल्या मनशाकडल्यान लोक[illegible]

ाप, भविश्याविशीं प्रस्न विचारप हो प्रकार भोवतेक सगळ्या
चड उण्या प्रमाणांत दिसता. गोंयांतूय अशे तरेचो आंगांत अवसर
मनशाकडसून कौल मागपाचे आनी भविश्याविशीं विचारणा
प्रकार गांवागांवांनी सर्रास चलतात.

- कों. वि. सं. मं.

था : एक बौद्ध ग्रंथ. थेरी म्हळ्यार जाण्टी, अणभवी आनी
अशी बायल. बौद्ध साहित्यांत हालींचे भिक्षुणीक ही संज्ञा लायतात.
ह्या ग्रंथांत अशा ७३ थेरींच्यो ५२२ गाथा एकवटीत केल्यात.
गाथांची शैली काव्यमय आसा.

गाथांची रचणूक करपी ह्यो थेरी बुध्दाच्यो शिश्या आशिल्ल्यो.
सगळ्यांत व्हड थेरी बुद्धाची मावशी महाप्रजापती गौतमी.
राजाच्या मरणाउपरांत बुद्धान तिका भिक्षुणी जावपाची परवानगी
चे वांगडा पांचशें शाक्य बायलांनी दीक्षा घेतली. उपरांत बौद्ध
ंच तांचो स्वतंत्र पंगड जालो. फुडें संवसाराक विटिल्ल्यो जायत्यो
या पंगडाच्यो वांगडी जाल्यो. तातूंतल्या कांय भिक्षुणींनी आपले
भव आनी बुद्धाकडेन संपर्क येतकच आपल्याक मेळिल्ली परमशांती
न मांडल्या.

च्या पांचव्या शतमानांत धम्मपालान परमत्थदीपनी ह्या नांवाची
टीका बरयल्या आनी तातूंत पुराय थेरीच्यो चरित्रकाणयो दिल्ल्यो
हाचेवयल्यान ह्या थेरीच्या वैराग्याची फाटभूंय कळून येता. हे
णे प्रपंचाक विटून, कोण मोगाच्या विरहाच्या दुख्खान जाल्यार
णांनी घोवाचे वागणुकेक विटून बुद्धाचो आदार घेतलो. कांय जाणीं
संन्यासी घोवाचें अनुकरण करपाक ह्या पंगडाच्यो वांगडी जाल्यो.
ळ्यो थेरी स्वताक 'बुद्धाच्या काळजांतल्यान निर्माण जाल्ल्यो धुवो'
धीता बुद्धस्स) अशें समजतात.

पाली ही नामनेची गणिकाय फुडें थेरी जाली. तिणें आपल्या
ची काणी ज्या दोन गाथांनी उकतायल्या त्यो गाथा अश्यो -

कालका भमरवण्णसदिसा वेल्लितग्गा मम मुद्धजा अहुं ।
ते जराय साणवाकसदिसा सच्चवदिवचनम नञ्थथा ॥
यासितो व सुरभिकरण्डको पुप्फपूरं ममुत्तमङगभू ।
तं जराय ससलोमगन्धिकं सच्चवादिवचनम' नञ्ञथा ॥

(थेरीगाथा २५२-२५३)

र्थ - म्हजे कोंगरे केंस भुंग्यावरी काळे आशिल्ले, ते आतां
पणाक लागून तागावरी धवे जाल्यात. सत्यवादी बुद्धाचें म्हणणें
खरें थारलें. फुलांनी नटिल्लें म्हजें माथें वासाच्या फुलांच्या
वरी दिसतालें. आयज ताका म्हातारपणाक लागून सोंशांच्या
री घाण येता.

सगळ्या गाथांमदीं भिक्षुणीच्या अंतस्करणांतल्यान व्यक्त जावपी
दिसता. पूण त्या उद्वेगावांगडाच परमशांतीचो मंद परमळूय दिसता.
गळ्या भिक्षुणींनी आपल्या स्वताच्या अणभवांतल्यान ह्यो गाथा
यो आशिल्ल्यान त्यो शुद्ध भावकाव्याचे पातळेचेर पावल्यात. फक्त
साहित्यांतच न्हय जाल्यार सगळ्या भारतीय साहित्यांत थेरीगाथांक
भेतल्ले सोबीतकायेक लागून उंचेली सुवात प्राप्त जाल्या.

- कों. वि. सं. मं.

दंडकारण्य : दक्षिणेंतलो एक पुर्विल्लो रानवटी प्रदेश. हो वाठार विंध्य पर्वतासावन कृष्णा न्हंयेमेरेन पातळिल्लो. ह्या वाठाराविशीं रामायणांत कथा आसा ती अशी. इक्ष्वाकूचो दंड नांवाचो सगळ्यांत धाकलो पूत ह्या वाठाराचेर राज्य करतालो. ताचो गुरू शुक्राचार्य हो थंयच आश्रमांत रावतालो. एकदां शुक्राचार्याचे अरजा नांवाचे चलयेविशीं दंड हाका कामइत्सा जाली आनी ताणें तिचेर आगळीक केली. शुक्राचार्यान दंडाक शाप दिवन ताच्या राज्याचें अरण्यांत रुपांतर केलें. ह्या वाठारांत पयलीं दंडाचें राज्य आशिल्लें म्हणून हाका दंडकारण्य अशें नांव पडलें.

रामायणांत दंडकारण्याविशीं जायतीं वर्णनां मेळटात. रामान वनवासांतलो कांय काळ हांगा घालयल्लो. आनी राक्षसांक जिवे मारिल्ले. राम दंडकारण्यांत आसतनाय रावणान सीतेक उबारून व्हेल्ली. राम - रावण झुजा वेळार ह्या अरण्यांतल्या वानरांनी रामांक आदार केल्लो.

हें अरण्य गोदावरी न्हंयेमेरेन पातळिल्लें अशें महाभारतांत म्हळां. (सभा. ३०. वन ८५). बलराम तीर्थयात्रेक गेल्लो तेन्ना ताणें ह्या अरण्याक भेट दिल्याचो उल्लेख मेळटा. पद्म पुराणांतल्या पवित्र तिर्थांचे वळेरेंत दंडकारण्याचो आस्पाव जाता. तुळजापूरच्या काटी गांवांतल्या एका विठ्ठलाच्या देवळांत आशिल्ल्या यादव काळांतल्या शिलालेखांत दंडकारण्याचो उल्लेख आसा.

- कों. वि. सं. मं.

दंडनीती : एक विद्या. राजान राज्य कशें चलोवचें हाचें शास्त्र. 'दण्डनीतिं चार्थशास्त्ररूपामर्थयोगक्षेमोपदेशिनीम्' (= दंडनीती म्हळ्यार अर्थशास्त्ररूप म्हळ्यारूच अर्थ आनी योगक्षेम हांचे प्राप्तीचो उपदेश करपी विद्या), अशें कुल्लूकभट्ट म्हण्टा. ह्या शब्दाची निरुक्ती अशीः

दण्डेन नीयते चेदं दण्डं नयति वा पुनः ।
दण्डनीतिरिति ख्याता त्रील्लोकानतिवर्तते ॥

अर्थ - दंडाच्या बळार रयतेक फावत्या मार्गान व्हरप आनी शासन वेवस्था बरेतरेन राखप म्हळ्यार दंडनीती. दंडनीती ही त्रैलोक्याच्याय फुडली म्हळ्यार त्रैलोक्याक व्यापून उरपी आसा.

महाभारताच्या शांतिपर्वांतल्या राजधर्म प्रकरणांत दंडनीतीचो विस्तारान विचार केला. त्या काळांत राजाचें मुखेल कर्तव्य म्हळ्यार प्रजेक पाळो आनी न्याय दिवप अशें मानताले. राजाच्या अधिकाराक दंड अशें म्हण्टाले. प्रजापतीन रयतेचे राखणेखातीर दंडाची निर्मिती केली आनी तो अधिकार क्षत्रियांकच दिलो, अशें महाभारतांत म्हळां. दंडाचो फाव ते तरेन उपेग केल्यार धर्म, अर्थ आनी काम हांची उदरगत जाता. बरे बुध्दीन आनी राग द्वेष विरयत हो दंड उपेगांत हाडप अशें म्हळां. महाभारतांतले दंडनीतींत अमात्य, राश्ट्र, दुर्ग, बल आनी कोश ह्या पांच वर्गांचीं लक्षणां; सगळे तरेचे गुपीत विचार; संधिविचार; परराज्याचेर घुरी; सैन्याचीं आठ आंगां; दुस्मान, इश्ट आनी उदासीन हांचीं लक्षणां, तरेकवार व्यूह, वेगवेगळीं झूजतंत्रां, दुस्मानाक भियेवपाचे, तांच्यांत दुस्मानपण तयार करपाचे प्रकार, मित्रराश्ट्राचे उदरगतीखातीर यत्न, नोकरांचो पगार आनी राजकारणाविशीं पुराय विशयांचो आस्पाव आसा.

दंडनीतीक लागून चारूय वर्णांचे लोक आपआपलीं कर्तव्यां योग्य तरेन करतात आनी अधर्मापसून पयस रावतात. राजा जेन्ना दंडनीतीक धरून वागता तेन्ना कृतयुग तयार जाता अशें भीष्मान म्हळां. दंडनीतीबगर

जग चलचें ना थंय अंदाधुंदी मात्तली, अशें हनुमंतान भीमाक सांगलां.
- कों. वि. सं. मं.

दंडवते, मधु रामचंद्र : (जल्म : २१ जानेवारी १९२४, अहमदनगर - महाराष्ट्र).

भारताचो सुटकेझुजारी. ताणें एम्. एस्. सी. मेरेन शिक्षण घेतलें. १९४२ तल्या 'भारत छोडो' आंदोलनांतलो तो वावुरपी वांगडी आशिल्लो. १९४८त तो प्रजा सोशलिस्ट पार्टीचो वांगडी जालो आनी रोखडोच तो पार्टीच्या महाराष्ट्र राज्य फांट्याचो अध्यक्ष जालो. उपरांत तो अखिल भारतीय प्रजा सोशलिस्ट पार्टीचो जोडसचीव म्हणून वेंचून आयलो. फुडें प्रजा सोशलिस्ट पार्टी आनी समाजवादी सोशलिस्ट पार्टी एकठांय येवन सोशलिस्ट पार्टी तयार जातकच तो ते पार्टीचो सरचिटणीस जालो.

गोंयचे सुटके चळवळीच्या काळांत आपलो तेंको दिवंक तो १,२०० सत्याग्रह्यांचो पंगड घेवन गोंयांत येवंक भायर सरलो. पूण तेन्नाच मुंबय सरकारान सत्याग्रहाचेर बंदी हाडिल्ल्यान ताच्या सत्याग्रह्यांच्या पंगडाक बेळगांवच्यान सावंतवाडी वचचें पडलें. थंय येरादारीचे तशेंच हेर आडखळींक तोंड दिवंचें पडिल्ल्यान ताका १५ ऑगस्ट १९५५ ह्या थारायल्ल्या दिसा सत्याग्रह करूंक मेळ्ळो ना. ताका लागून फकत ९३ सत्याग्रह्यांचो पंगड वेंचून तो १६ ऑगस्ट १९५५ ह्या दिसा नेताडेंच्यान गोंयांत आयलो. तेन्ना पुर्तुगेज पोलिसांनी धरून ताका साबुद्द वच म्हणसर मार घालो. तशेंच ताचें हाड मोडिल्ल्या कारणान ताका स्ट्रॅचराचेर घालून भारताचे शिमेर दवरलो. उपरांतच्या काळांत तो महाराष्ट्राचे संयुक्त चळवळीखातीर तेचपरी १९६९-७१ ह्या काळांत तो महाराष्ट्र विधानसभेचो वांगडी आशिल्लो. १९७१ वर्सा तो राजापूरसावन प्रजा सोशलिस्ट पार्टीचे वतीन लोकसभेखातीर वेंचून आयलो. तेन्नासावन तो लोकसभेखातीर ह्याच मतदारसंघाचें प्रतिनिधित्व करतालो. आणिबाणीच्या काळांत 'मिसा' (MISA) खाला ताका अटक जाली आनी १८ म्हयने तो बंदखणींत उरलो.

जनता सरकाराच्या काळांत मोरारजी देसायाच्या फुडारपणाखाला १९७७त ताका केंद्रीय रेल्वेमंत्रीपद मेळ्ळें. १९८० आनी १९८५ तल्या वेंचणुकांनी तो लोकसभेखातीर जनता पार्टीचो उमेदवार म्हणून वेंचून आयलो. लोकसभेंतल्या ताच्या अभ्यासपूर्ण वावरावरवीं ताणें एक संसदपटू म्हणून नामना जोडल्या.

१८ जून १९८७ ह्या 'गोंय क्रांती दिसा' गोंय सरकारान मा दिवन ताचो भोवमान केलो. १९८९ तल्या वेंचणुकांनी तो जनता द उमेदवार म्हणून परत राजापूर मतदारसंघांतल्यान वेंचून आयलो. वि प्रताप सिंग हाच्या फुडारपणाखाला राष्ट्रीय सरकाराचो तो केंद्रीय अ आशिल्लो.

भौतिकी विज्ञानाचो तो एक बुदवंत विद्यार्थी आशिल्लो आनी अणुकेंद्रीय भौतिकींत चड आवड आशिल्ली. १९७१ मेरेन मुंबय, सि कॉलेज ऑफ आर्ट ॲण्ड सायन्स हे कॉलेजींत तो उपप्राचार्य भौतिकी विभागाचो मुखेली आशिल्लो. ताका वाचनाची तशेंच बरो खूब आवड आसा. ताचीं कांय पुस्तकां उजवाडा आयल्यांत. ता कांय पुस्तकां अशीं - गांधीजीस इम्पॅक्ट ऑन सोशलिस्ट थिंकि डिकेडस ऑफ इंडियन कम्युनिझम; काश्मीर ॲण्ड मार्क्स ॲण्ड
- कों. वि. स

दंडी : (सुमार ६०० ते ७५०).

नामनेचो संस्कृत कवी, गद्य कथाकार आनी साहित्यशास्त्रज्ञ. वी आनी गौरी हे ताचे आवय - बापूय. ल्हानपणांतूच बापूय भायर पडिल ताका कांची हो आपलो गांव सोडून भोंवचें पडलें. हे भोंवडेंत ताणे भारतांतलीं कितलींशींच थळां पळेलीं. ह्या काळांत ताणें भौशीक जि लागसारच्यान पळेलें आनी शास्त्रांचोय खोलायेन अभ्यास केलो. जिवि मातशी थिराय येतकच कांचींत राजाश्रय मेळोवन तो स्थायीक आनी साहित्यीक गुणवत्तेक लागून नामनेक पावलो. ताचे बरपावळीं कांय शब्दप्रयोगां वयल्यान आनी उल्लेखांवयल्यान तो दाक्षिणात्य अ ताचो राजदरबारांकडेन लागींचो संबंद आशिल्लो, हें कळटा.

राजशेखरान दंडीच्या तीन प्रबंधांचो उल्लेख केला. तातूंतले 'काव्या आनी 'दशकुमारचरित' हे दोन मुखेल ग्रंथ उपलब्ध आस 'अवन्तिसुंदरीकथा' हो दंडीचो तिसरो प्रबंध अशें कांय जाणकारांचें दंडीच्या 'काव्यादर्श' ह्या ग्रंथाक संस्कृत साहित्यांत म्हत्वाची स आसा. हातूंत ३६० श्लोक आसून ताचे तीन परिच्छेद आसात. प परिच्छेदांत काव्याची व्याख्या करून ताचे गद्य, पद्य आनी मिश्र अशे विभाग सांगल्यात. महाकाव्याची व्याख्या करून जातकच आख्या आनी कथा हे गद्य काव्याचे प्रकार सांगून तातूंत मुळावो फरक ना, अशें म्हळां. संस्कृत, प्राकृत, अपभ्रंश आनी मिश्र अशे साहि चार भाग सांगतकच वैदर्भी आनी गौडी हे भाशाशैलीचे प्रकार काव्याचे धा गूण हांची विस्कटावणी केल्या. प्रतिभा, विद्वत्ता आनी कश्ट ह्या गुणांक लागून कवित्व शक्त प्राप्त जाता अशें म्हळां. दु परिच्छेदांत अलंकारांची व्याख्या करतकच पस्तीस अलंकारांचीं ल देखीं सयत दिल्यांत. तिसऱ्या परिच्छेदांत यमकांविशीं विस्तारान फोडी करतकच चित्रबंधांच्यो व्याख्या आनी देखी सांगून, प्रहलिकेचे प्रकार आनी दोशांचे धा प्रकार वर्णिल्यात.

संस्कृत गद्यांत बरयल्ल्या 'दशकुमारचरित' ह्या दंडीच्या ग्रंथांत धा कुमारांच्या धाडशी जिविताची अप्रूप कथा वर्णिल्या. ह्या ग्रंथाचे भाग आसात. दोनूय भाग मेळून २१ उच्छ्वास आसात. हातूं पयल्या भागांतली सुरवातीची ५ उच्छ्वासांची पूर्वपीठिका आनी दु भागांतली निमाणची ८ उच्छ्वासांची उत्तरपीठिका फाटल्यान कोणें

ाक जोडल्या, अशे जाणकारांचें मत आसा. ह्या ग्रंथांतल्या धा : कुमारांक देशाटन करता आसतना आयिल्ले विचित्र अणभव निमतान दंडीन कपट, धाडस, चोरी, जादू, चमत्कार, द्यूत, गूज, खून, भोग आनी वेगवेगळ्या गजालींचें चित्रण ह्या ग्रंथांत ंडीची नदर वास्तववादी आसून, ताणें समाजाच्या सगल्या थरांचें पाणीन निरिक्षण केल्लें अशें ताच्या वेगवेगळ्या प्रसंगांच्या ल्यान दिसता. दंडीन हो ग्रंथ वैदर्भी शैलींत बरयला.

तीय जिविताचें आगळें वेगळें दर्शन घडोवपी साहित्यीक म्हणून संस्कृत साहित्यांत मानाची सुवात आसा.

- कों. वि. सं. मं.

: दुसऱ्यांच्या जिवार जियेवपी एक जीव. ते चड करून मनशाच्या ऱ्या आंतकड्यांनी आसतात. देखून तांकां आंतकड्यांतले दंत म्हणटात. आस्केरिस, ऑक्सियुरिस, ऑंकिलोस्टोम, ट्रिचुरीस अं हीं तांची शास्त्रीय नांवां. तांच्या आकारावयल्यान तांचीं नांवां ात. वाटकुळे दंत, सुती दंत, गांच दंत, चेपटे दंत हे सगले डा ह्या शास्त्रीय वर्गांतले जीव.

ंसारांतल्या सगळ्या देशांतल्या लोकांक चड करून ल्हान भुरग्यांक ातात. तांचें चड वा उणें प्रमाण भोंवतणचो दुशीत वा निवळ वाठार दर एकल्यान आपले कुडीची नितळसाण राखपाचेर आसा.

ाची लागण जाल्ल्या मनशाच्या परसाकडल्यान दंतांचीं तांतयां जमनीचे मातयेंत पडले उपरांत थंय तांची वाड जाता. मागीर ती माती वा धुल्ल लागिल्लो भाजीपालो, फळां वा हेर खाणजेवण पेयां सारकीं निवळ करिनासतना वा शिजयनासतना खाल्यार, तीं ल्ली दंताचीं तांतयां वा पिलां परत मनशाच्या पोटांत पावतात आनी डे रगताच्या पेशींनी वाडून तांच्यो किडी मनशाच्या आंतकड्यांनी करतात. अशे तरेन विंगड विंगड दंतांच्या रोगांची लागण भुरग्याक जाणट्यांक जावंक शकता.

तांच्या रोगाचें निदान वा खात्री करूंक मनशाचें परसाकडेन तपासचें तातूंत थोड्या प्रकारचे दंत दोळ्यांनी दिसतात जाल्यार हेर ा तांतयां आनी पिलां मायक्रोस्कोप ह्या सुक्षीमदर्शक यंत्रांतल्यान जाल्यार ती दिसूंक शकतात.

ंतांच्या रोगाची मुखेल लक्षणां : भूक उणी, चड लागप, पोटांत वा घांस मारून येवप, पिरायेप्रमाण कुडीची वाड सारकी जावप न्हिदेंत दांत करकरावप वा मुतप, आंग तापप, ओंकारे येवप, च्या पोंताक वा परसाकडचे नाडयेकडेन खाज सुटप, खोंकली . पोट फुगप, पातळ परसाकडेन जावप आदी लक्षणां दंतांची जात तांचें चड - उणें आंतकड्यांतलें प्रमाण हांचेर आसता.

ाटकुळे दंत (Roundworms) : हे जमनींतल्या गांयडोळां भाशेन तात. ताची मादी सुमार ३० सेंमी. लांब आनी नर १६ सेंमी. लांब ता ह्या दंताचीं तांतयां दुशीत जेवणखाण आनी उदकांतल्यान ाच्या पोटांत पावून ल्हान आंतकड्यांनी तांचीं पिलां भायर सरतात. ंत तीं रगतांतल्यान फुफुसां, स्वास आनी जेवणाच्या नळयांतसून आंतकड्यांनी वचून थंय तांची सारकी वाड जाता. ह्या दंताखातीर करून ल्हान भुरग्यांक आस्केरिस हो रोग जावंक शकता.

सुती दंत (Threadworms) : हे दंत सुताभाशेन धव्या बारीक कुडक्यावरी दिसतात. तांची मादी सुमार ३ मिमी. लांब आसता. हे दंत व्हडल्या आंतकड्यांनी रावून ताची मादी परसाकडचे नाडयेकडेन तांतयां घालता. उपरांत थंय खाज सुट्टा. जायते फावट खरपीतना तीं तांतयां बोटाच्या नाखटांनी शिरकतात आनी जेवणाखाणा वांगडा तीं पोटांत वतात. उपरांत आंतकड्यांनी तीं फुट्टात आनी तातूंतल्यान पिलां भायर सरतात. ऑक्सियुरिॲसिस नांवाचो ह्या दंताचो रोग भुरग्यांक तसोच जाणट्यांक जाता.

गांच दंत (Hookworms) : हे ल्हान गांचांभाशेन दंत. ताची मादी सुमार ९ मिमि. लांब जाल्यार नराची लांबाय तिचेपरस मातशी उणी आसता. ह्या दंताचें तोंड गांचावरी वळिल्लें आसून, तांतल्या चार दातांनी ते ल्हान आंतकड्यांक हुमकळटात आनी मनशाचें रगत चिंवूंक लागतात. तेखातीर मनशाक ॲनिमियाची धवसाण दिसता आनी ताका ऑकिलोस्टोमीयाझीस हो रोग जाता.

चेपटे दंत (Tapeworms) : हे दंत चेपट्या फिताभाशेन आसून ताची मादी सुमार ५० मिमी. लांब जाल्यार नराची लांबाय सुमार ४० मिमी. आसता. ते व्हडल्या आंतकड्यांनी रावतात. ताच्या तांतयांची वाड गोरवां, दुकर वा नुस्तें हांचेवरवीं जाता. मास आनी नुस्तें सारकेंशिजयनासतना खाल्यार दंताचे किडे पोटांत पावतात आनी ट्रिचुरीस - ट्रिचुरिऑसिस हो रोग जाता.

आतां दंतांआड जायतीं वखदां आयल्यांत. पूण दंतांची लागण लागची न्हय म्हणून जण एकल्यान आपले कुडीची, भोंवतणच्या वाठाराची तशेंच खावपाच्या आनी पियेवपाच्या वस्तूंची सारकी नितळसाण राखूंक जाय.

- दामोदर भौंसुले

दंतकथा : लोककथेचो एक प्रकार. ही संज्ञा थळाव्या वा इतिहासीक आख्यायिकांक लायतात. संस्कृत वा प्राकृत साहित्यांत मात ही संज्ञा मेळना. मराठी साहित्यांत श्रीधरस्वामी नाझरेकरान तिचो उल्लेख असो केला -

> जैमिनीअश्वमेघ पाहोन । कथा त्याच कथिल्या संपूर्ण ।
> वाउग्या दंतकथा ऐकोन । नाहीं लिहिल्या ग्रंथीं या ।
> (पांडवप्रताप ६३.४६)

जांकां लिखीत आनी प्रतिशठीत ग्रंथाचो आदार ना अशो तोंडान चलत आयिल्ल्यो कथा म्हळ्यार दंतकथा. संस्कृतांत वार्ता ह्या अर्थान उदंत असो शब्द आसा : देखीक 'कान्तोदन्तः सुहृदुपगतः सङगमात्किञ्चिदूनः ।' (= बायलांक सुहृदांनी सांगिल्ल्या तांच्या घोवांची खबर प्रत्यक्ष भेटीपरस कांय प्रमाणांत उणी दिसता.) ह्या मेघदुतांतले ओळींत हो शब्द वापरला. ह्या शब्दावयल्यान उदंतकथा म्हळ्यार तोंडांतल्यान चलत आयिल्ली कथा असो अर्थ आयला आसूंक जाय. ह्या शब्दांतलो 'उ' वचून दंतकथा हो शब्द जाला आसूंक जाय.

अभ्यासकांनी दंतकथेचे दोन वर्ग केल्यात -

(१) प्रसृत दंतकथा : जैमिनिभारतांत आस्पाव जाल्ली चंद्रहास कथा हें प्रसृत कथेचें एक बरें उदाहरण. ही कथा संवसारांतल्या सगल्या वाठारांनी पातळ्ळ्या. तशेंच, भारतांतली हंसकन्या कथाय संवसारभर पातळ्ळ्या. (२) थळाव्यो कथा : हे कथेचे चार मुखेल वर्ग अशे :

इतिहासीक व्यक्तिंचो आनी घडणुकांचो संबंद सांगपी कथा (२) स्थळाच्यो आख्यायिका (३) पुरिल्ल्या धनाविशींच्यो कथा. (४) भुताच्यो, झपाटिल्ल्या घराच्यो आनी झाडाच्यो आख्यायिका थळाव्या दंतकथांतल्या कांय कथांची त्या त्या गांवांतूच नामना आसता. जाल्यार कांय कथा वाठारभर पातळिल्ल्यो आसतात.

लोकसाहित्य विशारदांच्या मतान दंतकथा म्हळ्यार विपर्यस्त वा असंबध्द आनी चडसो विस्मृत असो इतिहास. दंतकथेंत इतिहासाचो धागो कांय प्रमाणांत आसताच, दंतकथेचो उगम वस्तुस्थितींत आसलो तरी ते वस्तुस्थितीक ज़िवेपण येवंचें देखून जे व्यक्तिकडेन तिचो संबंद आसता ते व्यक्तिक देवतेचें स्वरूप दिवपाचो परंपरीक यत्न जाता. देखुनूच जायते फावट दंतकथा आनी दैवतकथा हातूंतलें वेगळेपण थरोवप कठीण जाता. परशुराम, वामनावतार, बळिराजा, राम, कृष्ण हांच्या इतिहासाचें अशेंच दंतकथांतल्यान दैवतकथांत रुपांतर जालें. आबाजी सोनदेवान कल्याणच्या सुभेदाराची सून धरून हाडटकच छत्रपती शिवाजीन तिचो आवयवरी भोवमान करून तिका परत धाडली हीय एक दंतकथाच. पूण हे कथेंतल्यान मात शिवाजी महाराजाची परक्या बायलांक पळोवपाची पवित्र नदर जाणवता, हें इतिहासीक सत्य. देखुनूच अशा दंतकथांचो इतिहास रचणुकेंत कांय शिमेमेरेनूच उपेग जावंक शकता.

- कों. वि. सं. मं.

पूरक नोंद : लोककथा.

द : वर्णमाळेंतलें अठरावें व्यंजन आनी त वर्गांतलो तिसरो वर्ण. 'द' च्या विकासाच्यो सगळ्यो सात अवस्था आसात. पयली अवस्था अशोकाच्या गिरनारच्या लेखांत, दुसरी पभोसाच्या लेखांत (क्रिस्तापयलीं पयलो शेंकडो), तिसरी महाक्षत्रप शोडास हाच्या काळांतल्या मथुरेंतल्या जैन लेखांत, चवथी मथुरेच्या कुशाणकालीन लेखांत (इ. स. चो पयलो - दुसरो शेंकडो), पांचवी राजा यशोधर्म्याच्या काळांतल्या मंदसोरच्या लेखांत (इ. स. ५३२) आनी सवी जपानांतल्या होर्युजीच्या मठांत मेळिल्ल्या ताडपत्रांवयल्या 'उष्णीषविजयधारी' ह्या ग्रंथाच्या निमाणेकडेन दिल्ले पुराय वर्णमाळेंत (इ. स. सवो शेंकडो) मेळटा. ह्या वर्णाची निमाणची अवस्था पयले अवस्थेच्या सामकी उरफाटी जाल्या. हो दंत्य वर्ण.

'द' चो विकासक्रम असो जाला -

वर्णोध्दार तंत्रांत हाचें स्त्रीरुपी ध्यान सांगलां. तें अशें -

ध्यानमस्य दकारस्य वक्ष्यते शृणु पार्वति ।
चतुर्भुजां पीतवस्त्रां नवयौवनसंस्थिताम् ।
अनेकरत्नघटितहारनू पुरशोभिताम् ।
एवं ध्यात्वा दकारं तु तन्मन्त्रं दशधा जपेत् ।

अर्थ - हे पार्वती, हांव दकाराचें ध्यान सांगतां तें आयक. चार भुजांची, हळदुवें वस्त्र न्हेशिल्ली, नवयौवना, जायत्या तरांच्या रत्नांनी मठयल्ले हार घाल्ली अशें द वर्णाचे देवतेचें ध्यान करून तिच्या मंत्राचो जप धा खेपे करचो.

- कों. वि. सं. मं.

दक्खिनी भास आनी साहित्य : ही भास दक्षिण भा आकाराक येवन, दक्षिणेंतल्या भाशांचेच तिचेर चड संस्कार जाले. ते तिका दक्खिनी हिंदी वा फकत दक्खिनी हें नांव मेळ्ळें. दक्खिनी हें हिंदीचेंच एक प्रदेशीक रूप आसलें, तरी हे भाशेक स्वतंत्र भ प्रतिश्ठा लाबल्या.

दक्खिनी भाशेचो इतिहास पळेल्यार, हे भाशेचे तीन कालीं दिसतात. हे भाशेचें सुरवातीचें रूप अपभ्रंशान प्रभावीत आ मुसलमानांच्या आक्रमणा उपरांत सुमार शंबर - देडशें वर्सां द भास फकत घरगुती बोलीभाशेच्या स्वरुपांत तिगून उरली. हे दा भाशेचें दुसरें रूप. फुडें चवदाव्या शेंकड्याचे निमाणेकडेन मुस राज्यकर्त्यांच्या आलाशिऱ्यान हे भाशेक परतून साहित्यीक प्रतिश्ठा ल मराठी, कन्नड आनी तेलुगू ह्या स्थानिक भाशांवांगडाच अरबी - फ भाशांचोय, दक्खिनी भाशेचेर प्रभाव पडला. हें दक्खिनी भाशेचे आनी पुराय विकसीत अशें रूप. भाशेचे नदरेन दक्खिनीची घ आनी साहित्यीक अशीं दोन रुपां दिसतात. घरगुती बोलीभाशेचेर स्थ भाशांचो चड प्रभाव दिसता. औरंगाबाद - देवगिरीचे दक्खिनी भा मराठी भाशेचो जाल्यार गुलबर्गा - विजापूराक कन्नड भाशेचो चड आसा. गोवळकोंडा आनी हैदराबाद ह्या वाठारांतले दक्खिनी भा तेलुगू भाशेची सया दिसता. साहित्यीक नदरेन विजापूर गोवळकोंडाची शैली चड परिष्कृत आसा.

दक्खिनीचो उदय दक्षिणेंत मुसलमान येवंचे पयलीं जालो. सुर दक्खिनी कवितेचें लिखाण देवनागरी लिपींत जातालें, तरीय मुस लोकांनी ही भाशा आपणायतकच तिची लिपी अरबी - फारसी दक्खिनी भास उलोवपी चडशे हिंदूच आशिल्ले आनी ज्या लोकांनी नव मुसलमानी धर्म आपणायल्लो अशेय लोक खूब आशिल्ले. पूण मुस हे जेते आशिल्ले आनी तांचे शासन - वेवस्थेंत मुल्ला - मौलवींचें प्रस्थ आशिल्ल्यान दक्खिनी भाशेची लिपी देवनागरी सोडून फार अरबी, चड करून फारसी जाली. बहामनी काळासावन दक्खिनी भा सगळे ग्रंथ फारसी लिपींत बरयल्ले आसात. फारसींत बरयल्ल्या श लिखीत रूप एक जाता आनी उच्चारिल्लें रूप वेगळेंच जाता. देख 'से' ह्या शब्दाचो उच्चार 'सीन' असो जाता. तशेंच 'तोय' ह्या श उच्चार 'ते' असो जाता. हिंदी बोलीभाशेंतले अ, आ, इ, ई, उ, (ऱ्हस्व ए), ए, ओॅ (ऱ्हस्व ओ), ऐ, ओ, औ हे सगळे स्वर दकि आसात. हिंदी बोलीभाशेंतलीं सगळीं व्यंजनां दक्खिनींत आसून, फ - अरबीचीं ख, ज, ग, फ हींय व्यंजनां आसात. दक्खिनी भाशेंत तशेंच विदेशी शब्दांचो संकर खूबकडेन दिसता.

गोवळकोंड्याच्या कुतूबशाहीच्या काळांत गुजराती लोक द पावले आनी तांणी दक्खिनी भास आपणावन, हे भाशेंत ग्रंथरचना तेखातीर दक्खिनी भाशेचेर गुजराती भाशेचे संस्काररूय दिसतात. गु लोकांच्या ह्या संपर्काक लागून दक्खिनी भाशेक 'गुजरी' अशें नांवूय मेळिल्लें. मराठी, कन्नड आनी तेलुगू ह्या भाशांनी दक्खि दक्खिनीपण मेळोवन दिलां.

दक्खिनी साहित्याची निर्मिती करपी ग्रंथकार चडशे मुस आशिल्ले. तांचो अरबी - फारसीचो व्यासंग आशिल्लो आनी तांणी र खुबशे दक्खिनी ग्रंथ फारसी ग्रंथांचे अणकार आशिल्ले. तेखातीर द

फारसी - अरबी शब्दांची आवक कांय प्रमाणांत जाली.

ाशे संस्कृत शब्द दक्खिनी भाशेंत तत्सम स्वरुपांत मेळटात. - अंबर, अखंड, अवतार, उत्तम, मास, छंद, दानी, सेवक, देह,

दाच्या मदलें 'ह' केन्ना केन्ना शेणटा. चड करून धातूच्या रुपांत ल्या 'ह'चो उच्चार केन्ना केन्नाय फुडल्या अक्षरांत मेळटा. देखीक (कहता), ठैरते (ठहरते), पैछान कर (पहचान कर).

यचे खडी बोलींत आनी दक्खिनींत म्हत्वाचो फरक क्रियापदांचो हिंदीच्या कर्मणी प्रयोगांत क्रियापदाचें लींग-वचन कर्माप्रमाण बदलता, र दक्खिनींत तें कर्त्याप्रमाणच उरता. दक्खिनींत क्रियापदाचीं ान्त रुपां याकारान्त वापरतात. देखीक - जान्या (जाना), बोल्या पहचान्या (पहचाना), देख्या (देखा). हिंदींतल्या 'ही' ह्या शब्दयोगी जाग्यार 'च' ह्या मराठी शब्दयोगी अव्ययाचो वापर हें दक्खिनी एक व्यवच्छेदक लक्षण मानतात.

क्खिनी साहित्य : इ. स. १३५० ते १७५० हो काळ दक्खिनी ाचे नदरेन म्हत्वाचो काळ थरला. ह्या चार शेंकड्यांच्या काळांत, ावाजत्या कवींनी हे भाशेची उदरगत केली, त्या उपासकांभितर ी कवी, मुसलमान राज्यकर्ते, सुफी प्रचारक तशेंच हिंदू संत ले

वाजा बंदानेवाज (१३१८ - १४२३) हो दक्खिनीचो आद्य कवी ात. इ. स. १३९८ वर्सा अंयशीं वर्सांचो जाण्टो कवी दक्षिणेंत ाबादेक आयलो. ताणें फारसी आनी दक्खिनी ह्या दोनूय भाशांनी रयले. ताचें 'चक्कीनामा' हें काव्य तशेंच मेराजनामा आनी से: हे दोन आद्य ग्रंथ दक्खिनी भाशेंत आसात. बंदानेवाज हाचो शाह मीराँजी हो पंदराव्या शेंकड्यांतलो नामनेचो दक्खिनी ग्रंथकार. खुशनाम, खुशनब्ज आनी शहादतुल् - हकीकत हे तीन काव्यग्रंथ शाहमर्गू बुकुलुब आनी सबरस हे दोन गद्यग्रंथ रचले. अशरफ, ज, बुरहानुद्दीन जानम आनी शाह अली हे सोळाव्या शेंकड्यांतले चे ग्रंथकार. ह्या काळांत सुफी संतांभाशेनूच हिंदू संतांनीय दक्खिनी को केल्यात. ह्या संतांभितर संत एकनाथाक म्हत्वाची सुवात आसा. खुबशीं पदां, भारुडां आनी हिंदू - तूर्क संवादाभाशेन स्फुटां दक्खिनींत ात

तराव्या शेंकड्याचे सुरवातीक वजही नांवाच्या कवीन दक्खिनींत साहित्य निर्मिल्लें. ताची सुरवातीची काव्य रचना उपलब्ध ना. ा ग्रंथ संभारांतले दोनूच ग्रंथ उपलब्ध आसात. एक कुतुबमुश्तरी दुसरो सबरस. कुतुबमुश्तरी ह्या काव्यग्रंथांत युवराज मुहंमद कुली ुशहा आनी बंगालची राजकुमारी मुश्तरी हांची काल्पनीक मोगाची आसा. ताचो सबरस हो गद्यग्रंथ म्हळ्यार दक्खिनीचें पयलें गद्यकाव्य. रचणूक इ. स. १६३५ वर्सा जाली. हो ग्रंथ वजहीन फताहीच्या व दिल' ह्या फारसी ग्रंथाच्या आदारान बरयला. पूण ताणें तसो ख मात करूंक ना. वजहीक दक्खिनीचो खूब अभिमान आशिल्लो. काळांतल्या दक्खिनी साहित्यिकांचेर वजहीन खाशेलो प्रभाव यला. वजहीचो आश्रयदातो मुहंमद कुली कुतुबशहा (१५६४ - १२) होय एक कवीच आशिल्लो.

मुहमद कुली कुतुबशहा आनी वजही हांचे उपरांत दक्खिनींत हेर कवी जावन गेले. गौवासी हो तांचेमदलो सगळ्यांत श्रेश्ठ कवी मानतात. ह्याच काळांत सनअती, खुशनूद, मुकीमी, कुतुबी हे कवी जावन गेले. सतराव्या शेंकड्याच्या उत्तरार्धांत नस्त्रती, मीराँजी खुदानुमा, तगई, गुलामअली, इश्रती जईफी, मुहंमद अमीन, वज्दी हे कवी जावन गेले. नस्त्रती हो ह्या काळांतलो सगळ्यांत श्रेश्ठ कवी. एके तरेन हो दक्खिनीचो निमाणचो श्रेश्ठ कवी मानतात.

वली औरंगाबादी वा वली दक्खनी (इ. स. १६८२-१७३०) हो दक्खिनीचो निमाणचो कवी आनी उर्दूचो पयलो कवी. अहमदाबादचो सुफी साधू वजीहउद्दीन गुजराती हो ताचो गुरू. वली औरंगाबादी, औरंगजेबाच्या काळांत दिल्लीक गेलो, ताच्या दक्खिनी गजलांनी दिल्लींतले कवी मग्न जाले आनी तांणी दक्खिनी आपणायली. हाका लागून दक्खिनींत फारसी - अरबी शब्दांचें प्रमाण खूब वाडलें. हाचो परिणाम दक्खिनीचें स्वत्व ना जावन, तिचें हें फारसी प्रभावीत रूप उपरांत उर्दू ह्या नांवान वळखूंक लागले.

वली उपरांत दक्खिनीचें साहित्य उर्दू साहित्यांत लुप्त जालें आनी दक्खिनी ही दक्षिणेंतल्या कांय लोकांची चड करून मुसलमान लोकांची फकत बोलीभास उरली.

- कों. वि. सं. मं.

दख्म : पारशी लोकांच्या मड्यांची विलेवाट लावपाखातीर एक फातराचो व्हड असो बुरूज उबारतात ताका दख्म अशें म्हण्टात. हो बुरूज लोकवस्तीसावन पयस अशे सुवातेर बांदतात.

हो दख्म वाटकुळो आसता. ५-६ मीटर उंचायेच्या ह्या बुरुजाचे भितरले वटेन वाटकुळीं तीन सोंपणां आसतात. ज्या फातराचेर मडें दवरतात, ताका 'पावी' अशें म्हण्टात. सोंपणाचे पयले ओळींत दादल्यांचीं, दुसरे ओळींत बायलांचीं आनी तिसरे ओळींत भुरग्यांचीं मडीं विधिपूर्वक दवरतात. दख्माचे मदीं एक फरशी बसयल्लो फोंड आसता, ताका 'भंडार' अशें म्हण्टात.

पृथ्वी, जल, वायू आनी अग्नी ह्या जिणेक पोषक आशिल्ल्या दिवपी मूलतत्त्वांची शुध्दताय मेल्ले कुडीच्या संसर्गान नश्ट जावंची न्हय म्हणून धर्मीक आदेशाप्रमाण पारशी लोक दक्ष आसतात. तेखातीर निमाणे सगळे संस्कार करून मेल्ली कूड गिदांक खावपाक दिवन नश्ट करतात. मड्याचें मास गिदांनी खातकच उरिल्ल्यो अस्थी आनी हेर कितेंय उरता तें सगलें भंडारांत पडटा. ह्या भंडाराक भितरल्यान चार दिशांनी चार पाट काडून ते जमनींत बांदून काडिल्ल्या बांयांक जोडटात. ह्यो बांयो फरशांनी बांदून काडिल्ल्यो आसतात. भंडारांत भरपूर कोळशे आनी रेंव आशिल्ल्यान खर वताक लागून हातूंत पडिल्ल्यो अस्थी मातयेभरवण जातात.

- कों. वि. सं. मं.

दत्त संप्रदाय : दत्तात्रेयाचे उपासनेचो संप्रदाय. दत्तात्रेयाक उपास्य दैवत मानपी लोकांचो धर्मपंथ. पंदराव्या शेंकड्याच्या पुर्वार्धांत नरसिंह सरस्वती नांवाचे एंके विभूतीन ह्या संप्रदायाची स्थापणूक केली.

दत्तात्रेय हो अवधूत जोगी आसा म्हणून नाथ संप्रदायांतूय ताची उपासना जाता. ताचे वयल्यान नाथ संप्रदायाक 'अवधूत पंथ' अशें म्हण्टात. नाथ संप्रदायांत दत्त आनी गोरखनाथ हांच्या संबंदांविशींच्यो

अद्‌भुत कथा आसात.

महानुभाव संप्रदाय होय दत्त संप्रदायूच. ताची परंपरा दत्तात्रेय - चांगदेव राऊळ - गुंडम राऊळ - चक्रधर अशी आसा. 'या मार्गासि श्रादत्तात्रेयप्रभु आदिकारण' अशें चक्रधरानूच म्हळां. महानुभावांच्या पंचकृष्णांत दत्तात्रेयाचो आस्पाव जाता. पूण तांचो दत्तात्रेय हो विष्णुचो वा देवतात्रयीचो अवतार नासून, साक्षात परब्रह्माचो अवतार आसा. कारण तांच्या मतान ब्रह्मा - विष्णू - महेश ह्यो गौण देवता. तांचो दत्त हो एकमुखी आनी चार भुजांचो. तो परब्रह्माचो अवतार. सूत्रपाठ, लीलाचरित्र ह्या महानुभाव ग्रंथांनी लेगीत दत्तमाहात्म्य वर्णिलां. महाराष्ट्रांतल्या, वारकरी संप्रदायाच्या संतांनी दत्तात्रेयाविशीं आदर उत्तायला. आनंद संप्रदायाचो आदिगुरू दत्तात्रेय आशिल्ल्यान ताका दत्त संप्रदायूच म्हण्टात. समर्थाकूय दत्तान दर्शन दिल्ल्याची कथा सांप्रदायिक ग्रंथांनी मेळटा. चैतन्य संप्रदायांतलो आद्य सत्पुरूष राघव चैतन्य हाणें गिरनाराचेर तप करून दत्तात्रेयाची कृपा मेळयल्ली. ताणें आपल्या 'ज्ञानसागर' नांवाच्या ग्रंथांत दत्तोपासनेचो प्रचार केला.

श्रीपाद श्रीवल्लभ हो साधू दत्तात्रेयाचो इतिहासकाळांतलो पयलो अवतार मानतात. नरसिंह सरस्वती हो दुसरो अवतार. पयलींसावन दत्तोपासना चालू आशिल्ली पूण नरसिंह सरस्वतीच्या प्रभावाक लागुनूच हाका संप्रदायाचें रूप मेळ्ळें. नरसिंह सरस्वतीच्या महासमाधी उपरांत एक शेंकड्याभितर महाराष्ट्रांत दत्तसंप्रदायाचो प्रभाव खूब वाडलो. इ. स. च्या सोळाव्या शेंकड्यांत जनार्दनस्वामी, एकनाथ आनी दासोपंत हे त्रिमुर्तीन दत्तभक्तीचो आश्रय करून दत्तोपासनेची परंपरा चड समृध्द केली. उपरांत मुक्तेश्वर, निरंजन रघुनाथ, नारायण महाराज जालवणकार, माणिक प्रभू, अक्कलकोटकर स्वामी, वासुदेवानंद सरस्वती, पंतमहाराज बाळेकुंद्रीकर, विष्णुदास, दीक्षितस्वामी अशे कितलेशेच दत्तभक्त जावन गेले. आयज लेगीत दत्तोपासनेची परंपरा चलोवपी कांय सत्पुरूष विद्यमान आसात.

दत्त संप्रदायाचो उपास्य आशिल्लो दत्तात्रेय हो एक योगी आशिल्ल्यान दत्तोपासनेंत योगाक चड म्हत्व आसा. चांगदेव राउळासावन सगले म्हान दत्तोपासक योगी आशिल्ले. दत्त हो गुरूदेव. ताची उपासना गुरूस्वरुपांतूच करपाची आसता. 'श्रीगुरुदत्त' वा 'गुरुदेवदत्त' हो ताचो जयघोश. दत्त संप्रदायांत दरेका दत्तसाक्षात्कारी आनी दत्तावतारी सत्पुरुषाच्या नांवान स्वतंत्र अशो सांप्रदायिक परंपरा आसात. माणिकप्रभूचो 'सकलमतसंप्रदाय', पंत महाराजाचो 'अवधूत संप्रदाय', अक्कलकोटकर स्वामीचो विधिनिशेधातींत असो साधनामार्ग, वासुदेवानंद सरस्वती आनी नारायण महाराज केडगावकर हांच्यो वर्णाश्रमोचित कर्माचेर भर दिवपी परंपरा. हे प्रवाह आयज लेगीत दत्त संप्रदायाचे कक्षेंत चालू आसात.

दत्तात्रेय हें समन्वयाचें प्रतीक. ताका लागून दत्त संप्रदायांत शैव आनी वैशणव परंपरांचो मेळ आसा. तसोच, हिंदू - मुसलमानांच्या मेळाचोय यत्न जाला. ह्या यत्नांचो मूळ आरंभ नरसिंह सरस्वतीच्या चरित्रांत जाल्लो दिसता. उपरांत जर्नादनस्वामी आनी एकनाथ हाणींय दत्तोपासनेचे फाटभुंयेचेर हिंदू - मुसलमानांच्या मेळाचो यत्न केला.

'दत्तप्रबोध' आनी 'दत्तमाहात्म्य' ह्या ग्रंथांनी दत्त संप्रदायाचें तत्त्वगिन्यान आयलां. 'गुरुचरित्र' हो ग्रंथ संप्रदायाच्या आचारधर्माची विस्कटावणी करता. तशेंच 'अवधूतगीता', 'जीवन्मुक्तगीता' आनी 'गुरुगीता' ह्या ग्रंथांनी संप्रदायाच्या सिध्दान्ताचें विवरण मेळटा.

दत्त संप्रदायांत ध्यानाखातीर दत्तात्रेयाचें सगुणरूप आपणायल्लें आस[illegible] तरी पुजेखातीर मुर्तीबदला पादुका प्रशस्त मानल्यात.

औदुंबर, वाडी आनी गाणगापूर ह्या तिनूय सुवातींनी दत्तात्रेया[illegible] पादुका आसात.

माहूर, पांचाळेश्वर, औदुंबर, अक्कलकोट, नरसोबाची वा[illegible] गाणगापूर, लाडकारंजे, कुरगुड्डी, गिरनार हीं दत्तसांप्रदायिकांची मुख[illegible] क्षेत्रां आसात.

- कों. वि. सं.

पूरक नोंद : त्रिमूर्ती, दत्तात्रेय.

दत्तात्रेय : एक देव. तो ऋषी अत्री आनी अनुसूया हांचो पु[illegible] महाभारतांत ताका अत्रिपुत्र म्हणिनासतना 'अत्रिवंशज' अशें म्ह[illegible] सादारणपणान ताका विष्णुचो अवतार मानतात. मार्कंडेय पुराणावयल्[illegible] तो शाक्त तांत्रिक देव आसुंये. त्रिपुरारहस्यांत तो मदिरा आनी मदिर[illegible] हांचे सांगाता दिसता. वेद, कर्मकांड आनी चातुर्वर्ण्य हांचें विष[illegible] दत्तावतारांत पुनरुज्जीवन केलां अशें ब्रह्मपुराणांत म्हळां. भागवत[illegible]

सांगिल्ले अवधुतांचे चोवीस गुरू फुडें दत्तात्रेयाचे गुरू म्हणून वळ[illegible] लागले. शांडिल्योपनिषद, जाबालदर्शनोपनिषद आनी दत्तात्रेयोपनि[illegible] हातुंतूय दत्तात्रेयाचें माहात्म्य आयलां. ताच्या जल्माविशीं पुराणांत आयिल[illegible] कथांविशीं एक नांवाजिल्ली कथा अशी -

नारदान केल्ले अनुसूयेच्या सतीत्वाचे तोखणायेन ब्रह्मा - विष[illegible] महेश हांच्यो बायलो उमा - रमा - सावित्री हांच्या मनांत अनुसूये[illegible] द्वेश निर्माण जालो. ताणीं आपल्या घोवांक भेस बदलून अनुसूयेकडे[illegible]

आश्रमांत अत्रि ऋषी नाशिल्लो. अनुसूयेन तांकां जेवन वचपाक पूण सत्वहरण करपाचे इत्सेन आयिल्ल्यान ताणीं अनुसूयेक अट 'तूं विवस्त्र जावन आमकां वाडशी जाल्यारच आमी जेवतले.' येन ती अट मान्य केली आनी घोवाचें नांव घेवन देवांचेर तीर्थ ायले. तेबरोबर तिनूय देवांचीं ल्हान भुरगीं जालीं आनी अनुसूयेन र जावन आवयचे मायेन तांकां लायलें.

मा, रमा आनी सावित्री आपआपल्या घोवांची वाट पळोवन थकल्यो तांका सोदीत अत्रि ऋषीच्या आश्रमांत पावल्यो, तेन्ना तांकां आपल्या ीं ल्हान भुरगीं जाल्याचें दिसलें आनी तांकां खूब दुख्ख जालें. ती दशा पळोवन अनुसूयेन देवांक तांचीं पयलींचीं रुपां दिलीं. त अनुसूयेच्या सत्वसाक्षात्कारान अजापीत जाल्ल्या देवांनी तिचे ुसार जल्म घेवन, तिका विष्णुच्या अंशान दत्त, शिवाच्या अंशान । आनी ब्रह्मदेवाच्या अंशान सोम (चंद्र) अशे तीन पूत जाले.

त्तात्रेयाचे अवतार - दत्तात्रेयान विंगड विंगड वेळार घेतिल्ले अवतार । तिथी अशो - १. योगिराज (कार्तिक शु. १५), २. अत्रिवरद र्तिक कृ. १), ३. दत्तात्रेय (कार्तिक कृ. २), ४. कालाग्निशमन शीर्ष शु. १४), ५. योगिजनवल्लभ (मार्गशीर्ष शु. १५), ६. विश्वंभर (पौष शु. १५), ७. सिध्दराज (माघ शु. १५), ८. ज्ञानसागर ल्गुन शु. १०), ९. विश्वंभर (चैत्र शु. १५), १०. मायामुक्त (वैशाख १५), ११. मायायुक्त (ज्येष्ठ शु. १३), १२. आदिगुरू (आषाढ शु.), १३. शिवरूप (श्रावण शु. ८), १४. देवदेव (भाद्रपद शु. १४), . दिगंबर (आश्विन शु. १५), १६. कृष्णश्यामकमलनयन (कार्तिक १२). ह्या सोळा अवतारांच्यो कथा सांगपी संस्कृत ग्रंथ दत्तात्रेयषोडशावतारा:', श्रीवासुदेवानंद सरस्वती हाणें बरयला.

दासोपंत, श्रीपाद श्रीवल्लभ, नरसिंह सरस्वती, अक्कलकोटकर ी आनी माणिक प्रभू ह्या सत्पुरुषांकय दत्तात्रेयाचेच अवतार मानतात.

दत्तात्रेयाच्या स्वरुपाविशीं विंगडविंगड वर्णनां मेळटात. एकमुखी ी चार भुजांचो, एकमुखी आनी दोन भुजांचो आसून मांडयेर लक्ष्मी, ुखी आनी स भुजांचो आनी हेर. तीन मुखां आनी स भुजां आशिल्लें ाचें स्वरूप मात पुर्विल्ल्या साहित्यांत खंयच मेळना. इ. स. १००० सुमाराक ब्रह्मा, विष्णू आनी महेश हांच्या अंशात्मक स्वरुपांत त्रेयाची उपासना जावंक लागली आनी तेंच स्वरूप आजय चलता. त्रिमुख - षड्भुज दत्तात्रेया फाटल्यान एक गाय आनी कुशींनी चार ी आसात. गाय हें धर्तरेचें जाल्यार चार सुणे चार वेदांचीं प्रतिकां नतात. औदुंबराच्या झाडापोंदा दत्तात्रेय आसता हे समजुतीन तें झाड त्र मानतात.

दत्तात्रेयाचे शिश्य : सहस्त्रार्जुन कार्तवीर्य, भार्गव परशुराम, यदु, र्क, आयु आनी प्रल्हाद हे दत्तात्रेयाचे पौराणिक शिश्य. हे सगले श्य क्षत्रिय आसून 'अवधूतोपनिषद' आनी 'जाबालदर्शनोपनिषद' ह्या ा उपनिषदांनी 'सांकृती' नांवाच्या आनीक एका योगसाधना करपी ह्मण शिश्याचोय उल्लेख आसा.

दत्तात्रेयाविशीं नाथ, महानुभाव, वारकरी आनी समर्थ ह्या चारूय प्रदायांनी नितान्त आदर आनी श्रध्दाभाव आसा. दत्तात्रेय हो योग ानी तंत्र ह्या क्षेत्रांतलो आचार्य वा योगीराज मानतात. ताच्या ासकांभितर मुसलमानांकय स्थान आसा. अवधूतगीता, गुरोपास्तिपध्दति आनी परशुरामकल्पसूत्रम् हे ग्रंथ दत्तप्रणीत मानल्यात.

दत्तात्रेयाचे एकाक्षरी, षडाक्षरी, अष्टाक्षरी, द्वादशाक्षरी, षोडशाक्षरी, अनुष्टुभ मंत्र आसून 'दत्तगायत्री' नांवाचो मंत्र असो आसा -

दत्तात्रेयाय विद्महे । योगीश्वराय धीमहि ।
तन्नो दत्तः प्रचोदयात् ।

ह्या मंत्राचो ऋषी शबर, छंद गायत्री आनी देवता दत्तात्रेय आसा.

दत्तात्रेयाची उपासना दक्षिणेंत चड करून महाराष्ट्रांत व्हड प्रमाणांत आयजूय चलता. नासिक, पंढरपूर, मिरज, पुण्याक एकमुखी षड्भुज दत्ताचीं देवळां आसात. माहूर, पांचाळेश्वर आनी कोल्हापूर हीं दत्तात्रेयाचीं शक्तिपिठां मानतात.

- कों. वि. सं. मं.

दधीचि : एक वैदिक ऋषी. दध्यंच, दधीच, दध्यंग, दध्यच अशींय हाचीं नांवां मेळटात. हो स्वायंभुव मन्वंतरांत जल्मलो. ताच्या आवय - बापायचें नांव अथर्वण आनी चित्ती वा शांती अशें आशिल्लें अशें भागवत पुराणांत मेळटा. ब्रह्मांड पुराणांत हाचो जल्म वैवस्वत मन्वंतरांत जाल्याचें सांगून ताका च्यवन आनी सुकन्या हांचो पूत अशें म्हळां. दधीचिन शंकराचे कृपेन वज्रास्थित्व, अदीनत्व आनी अवध्यत्व ह्यो गजाली मेळयल्ल्यो. क्षुप आनी दधीचि ह्या दोगांय भितर ब्राह्मण श्रेश्ठ काय क्षत्रिय श्रेश्ठ असो वाद जालो तेन्ना तातूंत दधीचि हारलो. दधीचि हो ब्राह्मणश्रेश्ठत्वाचो पुरस्कर्तो आशिल्लो. कांय काळाउपरांत दधीचिन आपलें मत सिध्द केलें.

अथर्वकुळांतलो म्हणून 'दध्यञ्च आथर्वण' ह्या नांवानूय दधीचिचो उल्लेख मेळटा. ऋग्वेदांत दधीचिचे खूब उल्लेख आयल्यात. दधीचिचो संबंद सोमाकडेन आसुंये अशें बेर्गेनीचें मत आसा जाल्यार मॅक्डॉनल्ड हाच्या मताप्रमाण दधीचि हो मुळांत अग्नीच्या विद्युत्‌रुपाचो प्रतिनिधी आसुंये.

मानवरुपांत दधीचि हो अथर्व्याचो पूत असो उल्लेख णवव्या आनी धाव्या मंडलांत येता. हो द्रश्टो आसून, अग्नी प्रज्वलित करपी (पुरयत) आशिल्लो अशें ऋग्वेदांत म्हळां. दध्यंच हाचो अर्थ मधुमिश्रित सोमरस असो आशिल्ल्याचो कांय अभ्यासक मानतात.

इंद्रान दधीचिक प्रवर्ग्यविद्या आनी मधुविद्या अशो दोन विद्या शिकयल्यो आनी त्यो दुसऱ्या कोणाकूय शिकयल्यार तुजी तकली कापून उडयतलों अशें सांगलें. पूण ही गजाल अश्वींक समजली. मधुविद्या शिकपाक मेळची अशी इत्सा जाल्ल्यान त्या हेतान अश्विनीकुमार दधीचिकडेन आयले. दधीचिन तांकां इंद्राची अट सांगली. अश्वींनीन तातूंतल्यान एक मार्ग काडलो. ताणीं दधीचिक सांगलें. 'आमी तुजें मस्तक तोडून ते सुवातेर घोड्याचें मस्तक लायतात, त्या अश्वमुखान तूं आमकां विद्या शिकय.' दधीचिन तें मान्य केलें. अश्वींनी थरयल्लेप्रमाण करतकच, दधीचिन तांकां मधुविद्या शिकयली. उपरांत ही गजाल इंद्राक समजली. इंद्र थंय आयलो आनी ताणें दधीचिचें अश्वमस्तक तोडून उडयलें. फाटोफाट थंय अश्वी आयले आनी ताणीं दधीचिचें मानवमस्तक परतून ताच्या धडाक जोडलें. ही कथा ऋग्वेदांत आनी तैत्तिरीय ब्राह्मणांत आयल्या.

देवासूर झुजांत वृत्रासुराच्या वधाखातीर दधीचिन आपलीं हाडां इंद्राक दिलीं आनी त्या हाडांचीं शस्त्रां करून इंद्रान वृत्रासुराक मारलो अशी कथा देवी भागवतांत आसा. दधीचिच्या अस्थिदानाची कथा पुराणांनी

आयल्या.

दधीचिचो आश्रम सरस्वतीचे देगेर आशिल्लो, अशें महाभारतांत सांगलां आनी तो गंगेदेगेर आशिल्लो, अशें ब्रह्मपुराणांत म्हळां. दधीचिक अश्वशिर नांवाचें ब्रह्मकवच आनी नारायणकवच आशिल्लें. मत्स्य आनी वायू ह्या पुराणांच्या मतान दधीचि हो भार्गव गोत्रांतलो मंत्रकार आशिल्लो.

– कों. वि. सं. मं.

दमण आनी दीव : भारताचो एक केंद्रशासीत प्रदेश. दमण ह्या म्हालाचो आस्पाव गुजरात राज्याच्या दक्षिण देगेर जाता. जाल्यार दीव हो कॅम्बे आखातांत आशिल्लो एक सुपुल्लोसो जुंवो. दमण म्हालाचो विस्तार अक्षांश २०°२१′ ५५″ ते २०° २८′ ३८″ उत्तर आनी रेखांश ७२° ४८′ १८″ ते ७२°५४′ १६″ उदेंत. क्षेत्रफळ ७२ चौ. किमी. दीव जुंव्याचो विस्तार अक्षांश २०° ४०′५५″ ते २०° ४४′ ३२″ उत्तर आनी रेखांश ७०°५२′१७″ ते ७१°००′२९″ उदेंत. क्षेत्रफळ ४० चौ. किमी. अशे रितीन दमण आनी दीव केंद्रशासीत प्रदेशाचें पुराय क्षेत्रफळ ११२ चौ किमी. जाता. दमण म्हालाक अस्तंतेकडेन कॅम्बे आखात वेश्टिता. ताचे दक्षिणेक कालें न्हंय व्हांवता, जाल्यार ताचे उत्तरेक भगवान न्हंय आसून उदेंतेक गुजरात राज्य आसा. दीव हो जुंवो दमण म्हालाचे वायव्येक सुमार १९२ किमी. पयस आसा. १९६१त गोंय, दमण आनी दीव हे वेगवेगळे भूंयभाग पुर्तुगेजांच्या शेकांतल्यान मुक्त जावन, त्या तिनूय प्रदेशांक मेळून केंद्रशासीत प्रदेशाचो दर्जो मेळिल्लो. पूण १९८७त गोंयांक घटक राज्याचो दर्जो मेळिल्ल्यान फकत दमण आनी दीव हे केंद्रशासीत प्रदेश म्हणून उरले. दमण ही ह्या केंद्रशासीत प्रदेशाची राजधानी.

भूंयवर्णन : भूंयरचणुकेचे नदरेन दमण हो दक्षीण गुजराताचोच एक ल्हानसो भाग. सह्याद्री पर्वत आनी अरबी दर्या हांचेमदलो हो सपाट आनी दोंगरी प्रदेश अस्तंतेक देंवत गेला. सह्याद्री पर्वताचे कांय फांटे हांगा पाविल्ले आसून मदींमदीं कांय ल्हान ल्हान तेमकांय दिश्टी पडटात. हीं ल्हान ल्हान तेमकां सोडल्यार दमण म्हाल हो सपाटसो आसा. दीव जुंवो उदेंत - अस्तंत सुमार ११ किमी. लांब आनी दक्षिण - उत्तर सुमार ३ किमी. रूंद आसा. ह्या जुंव्याचेर कांयकडेन ३१ मी. मेरेन उंचायेच्यो कांय दोंगुल्ल्यो दिश्टी पडटात. जुंव्याच्या दक्षिण कांठार सिकताश्म फातरी सुळके आसून, ताच्या मुळसांतलें उदक चड खोल आसा. दमण म्हालाचे उत्तर शिमेर भगवान न्हंय, दक्षिण शिमेर कालें न्हंय आनी म्हालाच्या मध्य भागांतल्यान दमणगंगा ही न्हंय व्हांवता. दमण म्हालांतली गाळाची रेंवट - ओलीशी जमीन पिकाळ आसा. दीव जुंव्याचेर निकृश्ट माती आसा.

हवामान : ह्या केंद्रशासीत प्रदेशाचें हवामान दमट, शितळ आनी सूखदिणें आसता. हांगाचें हवामान मुखेलपणान चार ऋतूंनी विभागिल्लें आसा. गीम (मार्च ते मे), पावसाळो (जून ते सप्टेंबर), पावसा उपरांतचो ऋतू [Post Monsoon(ऑक्टोबर ते नोव्हेंबर)] आनी शियाळो (डिसेंबर ते फेब्रुवारी). सादारणपणान जूनाच्या दुसऱ्या सप्तकासावन हांगा पावस पडपाक लागता आनी उपरांत तो सप्टेंबर मेरेन पडत आसता. हांगा पडपी वर्सुकी पावसाचें प्रमाण सरासरी २०६ सेंमी. इतलें आसा. चडसो पावस जुलय म्हयन्यांत पडटा (४५%.) हांगाचें तापमान चडांत चड २६° सॅ. ते ३४° सॅ. इतलें आनी उण्यांत उणें १५°सॅ. ते ७ इतलें आसता. सादारणपणान ऋतूंप्रमाण हांगाचें तापमान बदलत राव वर्सूयभर हांगा खूब वारें आसून मे म्हयन्याचे निमाणेकडेन नैऋत्य सावन वादळी वारें व्हांवता.

वनस्पत आनी मोनजात : दमण आनी दीव प्रदेशाचे जमनिचो चड उपेग तरेकवार पिकां काडचेखातीर करतात. हांगाथंय दिश्टी पड ल्हान ल्हान झोंपां सोडल्यार हांगा व्हडलीशी रुखावळ दिसना. दर्यादेग रेंवट प्रदेशांत जावपी वनस्पत हांगाथंय दिश्टी पडटा. हांगा तणां खूब प्रकार आसात. सायल, वेळू, खैर, गुग्मुळ हे रूख हांगा थोड्या प्रमाणांत आसात.

दमण आनी दीव ह्या केंद्रशासीत प्रदेशाक व्हड दर्यादेग लाबिल्ल्या हांगाच्या दर्यांत आनी न्हंयांनी विंगड विंगड प्रकारचें नुस्तें मेळटा. हांगा दोंगर आनी रानां नाशिल्ल्यान रानटी मोनजात व्हडलीशी दिश्टी पडना. विखाळे आनी सादे अशा वेगवेगळ्या प्रकारचे सोरोप आसात. तरेकवार सुकण्यांचे प्रकारूय खूब आसात. स्थलांतरीत सुकण्यांचे प्रचंड चड करून शियाळ्यांत पळोवपाक मेळटात.

इतिहास : दमण आनी दीव ह्या केंद्रशासीत प्रदेशांतल्या दमण म्हालाचो आस्पाव गुजरात राज्यांतल्या सुरत जिल्ल्याचे दक्षिणेक जा इ. स. प. दुसऱ्या शेंकडयासावन ते इ. स. च्या तेराव्या शेंकड्यामेरेन 'लता' ह्या नांवान प्रसिद्ध आशिल्ल्या देशाचो भाग आशिल्लो. लता अपरान्त वा कोंकण विशय हाचो सातवो विभाग. सौराष्ट्रांतल्या गिरनार भागांत सांपडिल्ल्या सम्राट अशोक हाच्या आज्ञापत्रकावयल्यान इ. स. प. च्या तिसऱ्या आनी दुसऱ्या शेंकड्यांनी हांगा मौर्य घराण्याचो शे चलतालो असो समज आसा. इ. स. प. च्या पयल्या शेंकड्यांत शा घराण्याचो आनी क्रिस्ता उपरांतच्या पयल्या चार शेंकड्यांनी गुजरातावांग दमण प्रदेशाचेरूय क्षत्रपांचो शेक चलतालो. क्षत्रपांचे राजवटीक देंव कळा लागले उपरांत तांचेच सेनापती अभिरास हांणी दमणाचेर स गाजयली.

दमण आनी भोंवतणच्या कांय वाठारांनी सांपडिल्लीं नाणीं आ फातरीपटचांवयल्यान पांचव्या शेंकड्याच्या सुमाराक हांगा त्रिकुटा शेक चलतालो अशें कळटा. मुखार हो प्रदेश महीशमती हांगाच्या कला घराण्याच्या शेकातळा गेलो. ६०९ ते ७४७ मेरेन बदामीचे चालु हाणीं दमणाचेर राज्य केलें, जाल्यार ७५७ ते ९७३ मेरेन राष्ट्रकूटा ह्या म्हालाचेर शेक गाजयलो. कल्याणीचो चालुक्य तयलपा दुसरो ह ९७३त राष्ट्रकूटांचेर हार घालून दमणाचेर आपलो शेक बसयलो. उपर लता देशाची देखरेख करचेखातीर ताच्याच नात्यांतलो बाराप्पा (द्वारा चालुक्य हाची नेमणूक केली. बाराप्पा हो लता देशाचो राजा आशिल अशें हेमचंद्र हाणें म्हळां. निम्बार्क चालुक्य हाच्या तेंपार लता देशाचो विस्तार जाल्लो. नंदीपूर ही ताची राजधानी आशिल्ली. १०४२त गोंय कदंब राजा शाशथादेव दुसरो हाणें दमणा लागशिल्लो लता देश कांय भाग हाताशिल्लो. पूण वत्सराजा हाणें तो परत मेळयलो.

गुजरातचे चालुक्य आपल्या मोकासदारांवरवीं लता देशाचेर स चलयताले. पूण चालुक्यांचो शेक उणो जालेउपरांत देवगीरीच्या यादव लता देशाची सत्ता मेळयली. लता मंडलाच्या दक्षिणेकडच्या भाग दमण प्रदेशाचो आस्पाव जातालो. लता देशाची सत्ता काबीज केलेउपर दमण प्रदेशूय यादवांनी आपल्या साम्राज्याक जोडलो. तेराव्या शेंकड्या

…मुसलमान सुलतानान राजस्थानाचेर ताबो मेळयले उपरांत … हो उदयपूरचो राजपूत दक्षिणेक आयलो. ताणें १२६२त दमणा …त्या अशेरी ह्या दोंगरी वाठारांत आपली सत्ता स्थापीत केली. हो … परांत रामनगर ह्या नांवान प्रसिद्द जालो. रामसिंगाचो चलो … (१२९५-१३३५), उपरांत पुरंदरशाह (१३३५-१३६०), … (१२६०-१३९१), आनी गोपूशाह (१३९१-१४३२) हांचे …खाला रामनगराची खूब भरभराट जाली. ह्या तेंपार दिल्ली, …आनी दक्खनाचे सुलतान आपल्या राज्याचो विस्तार दक्षिणेवटयां …धुस्पल्ल्यान, दमण म्हालाचेर तशेंच सुरत ते माहीम मेरेनच्या … रामनगरच्या राजांचो शेक आसलो. १४६५त मुहंमद शाह …णे पर्नेरा आनी दमण किल्ले हातासून तांची देखरेख करचेखातीर …ह हाका आपलो मांडलीक नेमलो. जगतशाह उपरांत नारनशाह …गाणेकडेन धरमशाह दुसरो हाणें १५३१ मेरेन हांगा सत्ता … ह्या साठ वर्सांच्या काळांत रामनगर हें लहानशें राज्य तिनूय …मुसलमान राजांनी रेवडायल्लें. पूण तांणी रामनगरच्या राजांक …लोना.

…गेजांनी १५१०त गोंय हातासलें. उपरांत आपलो वेपार …खातीर ते अस्तंत दर्यादेगांनी आशिल्ले म्हत्वाचे प्रदेश घेत रावले. …त ताणीं बळजबरेन दमण प्रदेश हाताशिल्लो. पूण रामनगरचो …जयदेव हाणें पुर्तुगेजांकडेन कबलात करून, दमण बंदराचे सगले …रत मेळयले. उपरांत १५६१त गोंयचो गव्हर्नर कोंस्तान्तिनु द … हाणें दमण प्रदेशाचेर व्हड सैन्य धाडून दमण म्हाल परतून …च्या शेकातळा हाडलो. मुखार १९६१ मेरेन हांगा तांचीच सत्ता …ली.

…व . कॅम्बे आखाताच्या मुखार आशिल्ल्या गुजरात राज्याच्या सौराष्ट्र …ाचे दक्षिणेक दीव जुंव्याचो आस्पाव जाता. पुर्विल्ल्या काळांत … प्रदेशाची दर्यादेग दीव जुंवो, जुनागड जिल्ह्याचो चोर्वाद आनी …ी जिल्ह्याच्या जाफेराबाद प्रदेशांक मेळून नाघेर अशें म्हण्टाले. …या काळासावन हांगा दाट लोकवस्ती आशिल्ली आनी शेतवड हो …मुखेल वेवसाय आशिल्लो. तांबड्या दर्यांत आशिल्ल्या देशांकडेन, …आखात आनी कांय आफ्रिकी देशांकडेन तांचे वेपारी संबंद आशिल्ले. …हाभारत ग्रंथाप्रमाण, कुकूदमिनाच्या काळांत श्रीकृष्णाच्या …पणाखाला यादव लोक मथुरेसावन सौराष्ट्रांत आयले. हांगा …उपरांत ताणीं आपली कुशासथली ही पोरणी राजधानी परतून …न तिका 'द्वारका' हें नवें नांव दिलें.

…रतांत फकत दीव जुंव्याचेर जालंदर दैत्याचें देवूळ आसा. हांगा … आयिल्ले परंपरेवरवीं 'सत्ययुगांत' दीव प्रदेश 'जालंदर क्षेत्र' … प्रसिद्ध आशिल्लो अशें सांगतात. कांय थळाव्या लोकांच्या मतान …द्र हें दीव प्रदेशाचें पुराणीक नांव आशिल्लें.

…इ. स. प. चवथ्या आनी तिसऱ्या शेंकड्यांत ह्या प्रदेशाचेर मौर्यांचो …चलतालो. युकरेटिडेस् (इ. स. प. १७१-१५०), मनेंदर (इ. स. …१५-९०) आनी अॅपोलोटस् दुसरो (इ. स. प. पयलो शेंकडो) ह्या …ग्रीक राजांचीं हांगा नाणीं सांपडिल्ल्यान इ. स. प. हांगा इंडो - …राजाचो शेक चलतालो हें सिद्ध जाता. इंडो - ग्रीक राजांउपरांत हो … गुप्तांचे राजवटीखाला आयलो. गुप्त राजवट दुबळी पडली तेन्ना …व सेनापती भट्टार्क मैत्रक हाणें सौराष्ट्रांत स्वतंत्र राज्याची थापणूक केली. दीव प्रदेशावांगडा सबंद सौराष्ट्र प्रदेशाचेर ताचो शेक ७८८ मेरेन उरलो. मैत्रकांउपरांत ह्या प्रदेशाचेर चावडा आनी चालुक्य घराण्यांनी आपलो शेक चलयलो. मुखार १२२५त मेवारसावन द्वारकेक तीर्थयात्रा करपाच्या निमतान राजपुतांची राथोड ही टोळी सौराष्ट्रांत रिगली. त्या वेळार हांगा आशिल्ल्या चावडांक हारोवन राथोड लोकांनी ह्या प्रदेशाचेर आपलो शेक बसयलो. मुखार १२९७त निमणो राजपूत करणदेव हाका हारोवन अल्लाउद्दीन खिलजी हाणें सौराष्ट्राचेर आपलो शेक बसयलो. अशेतरेन१२९७ सावन सौराष्ट्र आनी दीव जुंव्याचेर मुसलमानी राजवट सुरू जाली. मुखार १२९७ सावन ते १४०६ मेरेन हांगा दिल्लीच्या सुलतानांची राजवट आशिल्ली. १४०६त मुजाफर खान हाणें दीव जुंव्याचेर घुरी घालून हो जुंवो आपल्या ताब्यांत घेतलो. उपरांत हांगा १५३१ मेरेन गुजरात सुलतानांचीच सत्ता आशिल्ली.

पुर्तुगीज गवर्नर आल्बुकेर्क, हो १५१३त अॅडना सावन गोंयांत येतना, दीव जुंव्याचें राजकीय आनी लश्करी म्हत्व जाणून तो जुंवो घेवपाचो बेत ताणें आंखिल्लो. पूण त्या वेळार ताचेकडेन सैन्यबळ साप्प उणें आशिल्ल्यान ताका आपलो बेत रद्द करचो पडलो. १५१८त दियोगु लोपीश हाका दीव जुंवो घेवपाखातीर राजकीय हुकूम आशिल्लो म्हणून दियोगान एका फाटल्यान एक घुरयो घालून हो जुंवो घेवपाचे खूब यत्न केले. पूण ताका येस मेळ्ळेंना. १५२६ सावन गुजरात प्रदेशाचेर आनी दीव जुंव्याचेर बहादूर शाह हाचो शेक आशिल्लो. १५३५त मोगल सम्राट हुमायून हाणें गुजरात प्रदेशाचेर घुरी घाली, तेन्ना सुर्वेक बहादूर शहान आनी उपरांत हुमायून हाणेंय पुर्तुगेजांचो आदार मागलो. ताच्या बदलाक दोनूय सम्राटांनी पुर्तुगेजांक दीव जुंवो दिवपाचें मान्य केल्लें. त्या वेळार दीव प्रदेशाचेर बहादूर शहाचो ताबो आशिल्ल्यान, पुर्तुगेजांनी बहादूर शहाक आदार दिलो. ५ ऑक्टोबर १५३५ दिसा बहादूर शहा आनी पुर्तुगेजांभितर कबलात जावन, पुर्तुगेजांक दीव जुंव्याचेर वखार उबारपाक परवानगी मेळ्ळी. पुर्तुगेजांनी शहाक हुमायूनाआड झगडपाखातीर २५० सैनीक आनी ५० घोड्यांची पुरवण केल्ली. बहादूर शहा उपरांत ताचो मेवणो गुजराताचो नवो सुलतान जालो. मुखार डिसेंबर १५३७त गुजराताचो सुलतान आनी इजिप्ताचो सुलतान एकठांय येवन तांणी दीव जुंव्यावयलो पुर्तुगेजांचो किल्लो घेतलो. १५४६त पुर्तुगेज आनी गुजरात शहा हांचेमदीं वाद निर्माण जालो. पुर्तुगेज सैन्य आनी शहा हांचेमदीं झूज जावन, पुर्तुगेजांनी दीव जुंव्याचेर पुरायपणान ताबो मेळयलो. उपरांत दीवाचो कारभार पुर्तुगेजांची वसणूक आशिल्ल्या गोंयासावन चलपाक लागलो. अशे रितीन १९६१ मेरेन दमण आनी दीव प्रदेश तांच्या शेकतळा उरले. १९६१त गोंय, दमण आनी दीव पुर्तुगेजांच्या शेकातळा सावन मुक्त जाले. उपरांत तांचो केंद्रशासीत प्रदेश म्हणून भारतांत आस्पाव जालो. पूण ३० मे, १९८७त गोंयांक घटक राज्याचो पांवडो मेळ्ळे उपरांत दमण आनी दीव मेळून (दादरा नगर हवेली सयत) भारताचो वेगळो केंद्रशासीत प्रदेश जालो.

राज्यवेवस्था : दमण आनी दीव हे भारतीय संघराज्याचे केंद्रशासीत घटक प्रदेश आसात. भारताचे ५७ वे संविधान दुरुस्तेप्रमाण दमण आनी दीव प्रदेश गोंय राज्यासावन वेगळे जावन, तांकां स्वतंत्र केंद्रशासीत घटक प्रदेशाचो दर्जो मेळ्ळा. दमण आनी दीव हांचे उपविभाग नात जिल्ल्याधिकारी हो दमण प्रदेशाचो प्रशासक जाल्यार सिवील अॅडमिनीस्ट्रेटर हो दीव प्रदेशाचो प्रशासक आसा.

अर्थीक स्थिती : शेतवड आनी नुस्तेमारी हो हांगाचो मुखेल वेवसाय. दमणाक सुमार ६२% जाल्यार दीव जुंव्याचेर ५०% लोक शेतकी वेवसायांत घुस्पल्यात. पूण पिकां काडपाची पद्दत अजून मागाशिल्लीच आसा. शेतकी जमीन ल्हान ल्हान वांट्यांनी विभागिल्ल्यान, हांगा शेतवडीच्या मळार यंत्रांचो व्हडलोसो उपेग जायना. हांगाची चडशी जमीन सपाट आनी पिकाळ आशिल्ल्यान, शेतकी उत्पादन बरें मेळटा. हांगाच्या वेगवेगळ्या वाठारांनी वेगवेगळीं पिकां काडटात. हांगा शिंपणावळ प्रकल्पाची वेवस्था नाशिल्ल्यान, पिकां घेवंपाखातीर पुरायपणान पावसाचेर आदारून रावचें पडटा. चड पावस पडपी वाठारांनी तांदूळ आनी भाजीपालो बरो जाता. तांदूळ, गंव, ज्वारी, बाजरी, कड्डण, कांदे, बटाट, टमाट, मिरसांग आनी हेर फळफळावळ हांगा पिकता.

दमण आनी दीव ह्या प्रदेशांक व्हड दर्यादेग लाबिल्ल्यान हांगा उदकांतली पिकावळ व्हड प्रमाणांत मेळटा. नुस्तेमारी धंद्याक हांगा खूब म्हत्व आसा. नुस्तेमारींत बऱ्याच प्रमाणांत यांत्रिकीकरणाचो वापर जाता. हांगा बांगडे, विस्वण, शार्क, ईल, लॉबस्टर, सुंगटां, कालवां, हॅडॉक ह्या सारकिलें नुस्तें खूब प्रमाणांत मेळटा. नुस्त्याची निर्यात करप जाता. पशूधनांत गोरवां, मेंढरां आनी कुकडांचो आस्पाव जाता. प्लायवूड, फस्कां, ब्लेडी, सिलिका जॅल आनी हेर वस्तू तयार करपाचे ल्हान ल्हान कारखाने आसात. पर्यटन हो हांगाचो नेटान वाडपी उद्येग. जंपोरे आनी देवक हीं दमणांतलीं म्हत्वाचीं पर्यटन थळां जाल्यार पानिकोट हें दीव जुंव्यावयलें मुखेल पर्यटन थळ.

लोक आनी समाजजीण : १९९१ चे जनगणनेप्रमाण दमण आनी दीव ह्या केंद्रशासीत प्रदेशांची लोकसंख्या १,०१,४३९ इतली आशिल्ली. दर चौ. किमी.क ९०६ लोक अशें प्रमाण आसा, जाल्यार दर १,००० दादल्यां फाटल्यान ९७२ बायलांचो आस्पाव जाता. लोकसंख्या वाडीचें प्रमाण २८.४३ (१९८१ - ९१). साक्षरतायेचें प्रमाण ७३.५८% इतलें आसा. ह्या केंद्रशासीत प्रदेशांतली मुखेल संपर्काच्यो आनी उलोवपाच्यो भासो गुजराती आनी मराठी. हांगा हिन्दू लोकांचें प्रमाण चड आसा. मुसलमान, क्रिस्तांव, शीख, जैन आनी हेर धर्मांचेय लोक हांगा आसात. धोबीया, हालपाती, नायकाडा, सिदी आनी वारली ह्यो आदिवासी जमाती हांगा आसात.

- कों. वि. सं. मं.

दमो : फुफुसांची एक पिडा. हातूंत बारीक स्वासनळयांचें अकस्मात आकुंचन जाता आनी सुस्कार घेवपाक त्रास पडटात. तशेंच, सुस्कारावांगडा पिल्लूक मारिल्लेवरी आवाज येता आनी रगतांतलें प्राणवायूचें प्रमाण उणें जाता.

कारणां : कांय प्रमाणांत दमो हो वशाचो रोग आसा. वाडवडिलांक दमो आसल्यार फुडले पिळगेक तो जावपाची चड शक्यताय आसता. पूण कसल्या तरी वस्तूचे ॲलर्जीतल्यानय दमो जाता. जेवणाखाणाच्या जिनसांची, वखदांची, धुल्लाची, फुलांतल्या परागाची वा हवेंत आशिल्ल्या कसलेय तरेच्या कणांची, वासांची आसूं येता. हे ॲलर्जीक लागून पिडेस्ताच्या शरिरांत हिस्तामीन (Histamine) आनी ॲसेटिलकोलिन, (acetylcholin) एक़दम वाडटा आनी अकस्मात स्वासनळयांच्या स्नायुंचें आकुंचन जाता. तशेंच, श्लेष्म पटलाक (mucous membrane) सूज येता आनी श्वासनळयांच्या ग्रंथींचो स्त्राव भायर वचपाक आडखळ जाल्य… वारें फुफुसांत भायर भितर खेळपाक त्रास जाता.

दम्याची उबस मानसीक कारणान, तेचपरी धुंवर वा स्वासयंत्रण… सादे थंडेसारके, पिडेन लेगीत येवंक शकता. दमो जाल्ल्या मनश… चड करून दादल्याक, ॲक्झेमा सारको कातीचो रोग वा आंगार फ… येवंक शकता.

लक्षणां : दमो वर्साच्या खंयच्याय म्हयन्यांत जावंक शकता. पूण… करून झाडार फुलां फुलतात तशेंच हवेंत थंडाय आसता त्या म्हयन… दम्याचो त्रास जाल्ल्या मनशांची संख्या वाडिल्ली दिसता. दमो हो… भुरगीं ते जाण्टे पिरायेच्या मनशाकूय जावंक शकता. पूण चड करू… भुरगेपणांतच जाता.

संवसारांतल्या सगळ्या जाती जमातींतल्या लोकांक दमो … तशेंच दर्याचे पातळेचेर ते ऊंच दोंगरामाथ्यार रावपी लोकांकय … पूण रावपाची सुवात बदलली जाल्यार, त्या जाग्यार आशिल्ले ॲ… जावपाचे वस्तूचो संबंद तुट्टा आनी रोग्याक दम्याचे उबशीपसून मु… मेळूंक शकता.

चड उंचायेचेर हवा विरळ आसता. ताका लागून थंय ॲलर्जी … वस्तूचें प्रमाणय उणें आसता देखून ६,००० फूट उंचायेवयल्या ठिक… दम्याचे उबशीचें प्रमाण उणें आसता. दम्याची उबस केन्ना येतली… नेम नासता. पूण चड करून रातचें न्हिदले उपरांत वा फांतोडे… येवंक सुरवात जाता. तेन्ना रोग्याक हड्ड्यांत घुस्मटिल्ले भाशेन … तशेंच, हड्ड्यांत फुगासांव जाता आनी हुस्कार भितर घेवपाक… भायर सोडपाक खूब त्रास पडटात. हुस्कारावांगडा एके तरेचो पि… मारिल्लेवरी आवाज येता आनी खांकून खांकून इल्लेंशें धरकल… येतकच रोग्याच्या जिवाक बरें दिसता.

दमेकारी उबस येतकच तायट उबो बसता. आपल्या दोनूय … कोंपर आसात त्या जाग्यार घट्ट लावन हुस्कार घेवपाच्या सं… स्नायुंचो उपयोग करून सोंपेपणान उस्वास घेवंक सोदता. अशा… ताचें तोंड धवें पडटा, ताच्या जिवाक खूब त्रास पडटात, ता… लागता, दोळे भायर आयिल्लेवरी दिसतात. तशेंच, ताच्या कपला… गळ्यार घाम दिसता. अशा वेळार ताचे ओंठय काळेनिळे पडूंक श…

दमेकाराक आयिल्ली उबस कांय वेळच आसूंक शकता. तशेंच … वरां वा दिसाचे दिसूय ती उरूंक शकता. उबशी वेळार पिडे… स्नायुंचेर पडिल्ल्या ताणान ताका पुरो जाता. जाण्ट्या मनशापरस… भुरगीं दम्याचे उबशीपसून बरीं तग मारतात. चड करून ल्हान भु… दमो तरणेपणांत वता.

जतनाय आनी उपाय : दमो जावंचो न्हय जाल्यार जी ॲ… वस्तू ताका कारणीभूत आसता ती वस्तू सोदून काडूंक जाय. पू… करून ही वस्त खंयची हें सोदून काडपाक खूब त्रास पडटात. … दम्याची उबस केन्ना येता, ती कितलो वेळ उरता, खंयच्या जा… वस्तूकडेन पावतकच येता हाची बारीक खबर काडची पडटा. … डॉक्टराकडल्यान तपासून घेवप, गरज पडल्यार क्ष-किरण काडप, … तपासणी करप अशी जतनाय घेवंची लागता. तेभायर केन्ना… कातीचेर ॲलर्जीसंबंदी टॅस्ट करून घेवंची पडटा.

दम्याची उबस कारणीभूत आशिल्ले ॲलर्जीचे वस्तूचो सोद ल… पिडेस्ताक ते वस्तूपसून ॲलर्जीमुक्त करपाक इंजॅक्शनां दिवंक म…

ीक कारणां वा आनीक कसल्योय पिडा आसल्यार तांचेर ्चो पडटा.

जाणांचे बाबतींत एके वस्तूची ॲलर्जी नासता. ती तरेकवार ासता आनी तांकां लागून पिडेस्ताक ॲलर्जीमुक्त करप हें खुबूच ासता. केन्ना केन्नाय खंयचे वस्तूपसून ॲलर्जी जाल्या हें लेगीत मार्ग नासता.

क जी वस्तू कारणीभूत आसता तिचेपसून पिडेस्ताक पयस ती उबस चुकोवं येता. उबस आयलीच जाल्यार वखदां तशेंच ेवपाक मदत करपी मशिनांचो आदार घेवंचो पडटा.

नळयांच्या स्नायुंचें आकुंचन उणें करून सुस्कार भायर भितर सोंपें जावंचें देखून आतां थेवोफिलीन (Theophilin) ॲड्रेनालीन n) आनी अमायनोफिलीन हीं वखदां दितात. कांय वेळार स्टॅरॉयड हाचो उपेग करचो पडटा.

पंपाच्या आदारान वखदांचो फवारो तोंडांत मारपाची तजवीज ा फवाऱ्यावरवीं दम्याचे त्रास उणे जातात.

ची उबस खर जाल्यार वखदांभायर, हॉस्पिटलांत इण्टॅन्सीव ट (खर जतनाय विभाग) हातूंत यंत्रयुक्त हुस्कार करपाच्या ाचो गरजेप्रमाण वापर करप जाता.

- डॉ. पुर्णानंद अवदी

द सरस्वती : (जल्म : १८२४, टंकारा गुजरात; मरण : क्टोबर १८८३, अजमेर).

ोसाव्या शेंकड्यांतलो मुखेल धर्मसुदारक, वैदीक धर्माचो पुरस्कर्तो ार्य समाजाचो संस्थापक.

मूळ नांव मूळशंकर. ताणें बरयल्ले आपजिणेचे टिपणेवयल्यान ताचो जल्म काठेवाडींतल्या एका गिरेस्त ब्राह्मण घराण्यांत जालो, अशें समजता. पूण ताच्या आवय-बापायविशीं मात तातूंत कांयच उल्लेख मेळनात. चरित्रकार देवेंद्रनाथ मुखोपाध्याय हाच्या मतान दयानंद सरस्वतीच्या बापायचें नांव करशंजी लालजी आनी आवयचें नांव अमृता बेन अशें आशिल्लें. ताचो बापूय र आशिल्लो. तशेंच तो लोकांक रिणां दिवन कळंतर घेतालो. राण्यांत दयानंद सरस्वतीन जल्म घेतलो तें घराणें कर्मठ आशिल्लें ताचो बापूय शिवाचो भक्त आशिल्लो.

रायेच्या पांचव्या वर्साच दयानंद सरस्वतीन संस्कृत ग्रंथांचो अभ्यास करपाक सुरवात केली. आठव्या वर्सा मूज जातकच ताणें वेदांचो अभ्यास सुरू केलो. पिरायेच्या चवदाव्या वर्सा ताणें वेदांचेर आनी खास करून यजुर्वेदाचेर प्रभुत्व मेळयलें.

एक फावट शंकराचे पिंडीचेर एक हुंदीर भोंवतना ताणें पळयलो आनी ताचो मुर्तीपुजेवयलो विस्वास उडलो. ताच्या विचारांत बदल जालो. सत्याच्या सोदाखातीर १८४५त ताणें घर सोडलें. ताणें पुराय देशाची भोंवडी केली आनी जायत्या शास्त्रांचें गिन्यान मेळयलें. पुर्णानंद नांवाच्या स्वामीपसून ताणें संन्यास धर्माची दिक्षा घेतली आनी 'दयानंद सरस्वती' हें नांव धारण केलें.

१८६०त मथुरेंत बिरजानंद स्वामीचें शिश्यत्व ताणें आपणायलें. ताचेकडेन तो तीन वर्सां आशिल्लो. ताणें हिंदू धर्मग्रंथांचो, मुखेल करून वेदांचो, खोलायेन अभ्यास केल्लो. वैदिक ग्रंथांतूच सगळ्या गिन्यानाचो उगम आसा हाचेर ताचो विस्वास बसलो. तो मुर्तीपुजा आनी हिंदू धर्मांतल्या कर्मकांडा आड आशिल्लो. वैदिक हिंदू धर्माचें पुनरुज्जीवन करचें अशें ताणें थारायलें. बुध्दा पयलींचो हिंदू धर्म होच खरो धर्म अशें ताचें मत आशिल्लें.

दयानंद सरस्वतीन जातीभेदाक, कर्मठपणाक, धर्मांतराक विरोध केलो. जे कोण क्रिस्तांव वा मुसलमान धर्मांनी गेल्ले, तांच्या शुध्दीकरणाचो वावर ताणें सुरू केलो. ब्रिटीश लोक भारतीयांक अपमानकारक वागणूक दितात तें पळोवन ताका राग येतालो. राश्ट्रीय जागृतायेक आनी व्यक्तीचे उदरगतीक बऱ्या धर्माचें शिकप गरजेचें हें वळखून ताणें शिक्षण प्रचाराच्या वावराक सुरवात केली. राश्ट्रीय एकचार वाडीक लागचो म्हणून ताणें हिंदी भाशेचो पुरस्कार केलो. वैदिक हिंदू धर्म मानचो, वेदांचो अभ्यास करचो, मुर्तीपुजा करची न्हय, जातीभेद मानचो न्हय अशी शिकवण ताणें दिली.

आपल्या विचारांक मूर्तरूप दिवपाखातीर ताणें १० एप्रिल १८७५ ह्या दिसा 'आर्य समाज' ह्या पंथाची स्थापणूक केली. ह्या समाजांतल्या लोकांनी वायट परंपरेक विरोध करून शिक्षणाचो प्रसार करचो हो हेत आसलो. आपल्या वैदिक धर्मविचारांचो प्रचार करपाखातीर ताणें उत्तर प्रदेश, राजस्थान, पंजाब, बिहार, मध्य प्रदेश आदी वाठारांनी भोंवडी केली आनी हिंदी भाशेंत व्याखानां दिवन धर्मजागृताय केली. आर्य समाजाचे वतीन ताणें वैदिक शाळा सुरू केल्यो, फिरोझपूराक अनाथाश्रम सुरू केलो. वेगवेगळेकडेन आर्य समाजाचे फांटे निर्माण केले. आर्य समाजाचो प्रचार परदेशांतूय जावंचो, भारतांतल्या अनाथ आनी गरीब लोकांक शिक्षण आनी आदार मेळचो ह्या हेतान ताणें उदेपूराक 'परोपकारिणी सभा' नांवाची आनीक एक संघटना सुरू केली.

आर्य समाजाच्या प्रचाराखातीर ताणें कांय ग्रंथ बरयले. ताचो सगळ्यांत म्हत्वाचो ग्रंथ म्हळ्यार 'सत्यार्थप्रकाश'. हातूंत ताणें वेदांतलें मोलादीक गिन्यान हिंदी भाशेंतल्यान मांडलें. तेभायर ताणें 'संस्कारविधि', 'पंचमहायज्ञविधि', 'गोकरुणानिधि' आदी ग्रंथ बरयले. ह्या ग्रंथांनी ताणें शुध्द वैदिक धर्माचें स्वरूप, रुढींचो आनी कुड्ड्या विस्वासांचो निशेध, बायलांक आनी शुद्रांक शिक्षणाचो लाव आदी म्हत्वाच्या विशयांचेर भर दिलो.

१८८३ वर्सा तो जोधपूराक गेलो. थंयच्या संस्थानिकांचो ताचेर विस्वास बसलो. पूण संस्थानिकांच्या लागशिल्ल्यांक दयानंद सरस्वतीची शिकवण मानवली ना. तांणीच ताचेर विखाचो प्रयोग केलो अशें म्हण्टात.

दयाराम

एकुणिसाव्या शेंकड्यांत भारतीयांची अस्मिताय जागोवपाखातीर ज्या व्हड मनशांनी यत्न केले, तातूंत दयानंदाचो आस्पाव जाता. समाज सुदारणे वांगडाच ताणें लोकांमदीं राष्ट्रीय भावना जागोवपाचो मोलाचो वावर केलो.

- दिलीप बोरकार

दयाराम : (जल्म : १७६७, चांदोद; मरण : ९ फेब्रुवारी १८५२).

एक गुजराती संत क़वी. गुजराती भक्ती काव्य परंपरेंतलो निमाणो कवी म्हणून ताची नामना आसा. ताच्या बापायचें नांव प्रभुराम आनी आवयचें राजकुंवर. ल्हानपणांतच ताचें गंगा नांवाचे चलयेकडेन लग्न थरिल्लें. पूण लग्न जावंचे पयलींच तिका मरण आयलें. त्याच सुमाराक ताच्या आवय-बापायकूय मरण आयिल्ल्यान ताणें आपलें भुरगेपण चांदोदाकच सारलें. भुरगेपणांत तो खुबूच मस्तो आशिल्लो. फुडें केशवानंद नांवाच्या संन्याश्याचो ताका आलाशिरो मेळ्ळो आनी ताचे वागणुकेंत बदल जालो.

सुर्वेक ताणें केशवानंदा कडल्यान आनी उपरांत डाकोरच्या इच्छाराम भट नांवाच्या पंडिताकडल्यान वैश्णव मताची दिक्षा घेतली. ताचें मूळ नांव दयाशंकर अशें आशिल्लें, पूण वैश्णव मताची दिक्षा घेतले उपरांत ताणें दयाराम हें नांव घेतलें. फुडें पिरायेच्या चाळीस वर्सांमेरेन ताणें भारतांत जायत्यो भोंवड्यो केल्यो. हे भोंवडेंत ताका वल्लभलाल नांवाचो एक संत मेळ्ळो. ताणें ताका पुष्टीमार्गाची दिक्षा दिली. मारवाडी, ब्रज, मराठी, पंजाबी, बिहारी, सिंधी, उर्दू, संस्कृत आदी भाशांचें ज्ञान ताका आशिल्लें आनी तातूंत ताणें काव्यरचनाय केल्ली आसा.

चांदोदच्यान तो डभोईक वचून रावलो. तो दिसपाक सुंदर आशिल्लो आनी ताचें व्यक्तिमत्व प्रभावी आशिल्लें. ताका आवाजाची आनी प्रतिभेची देणगी मुळांतच लाबिल्ली. तो रसीक आशिल्लो आनी विलासी वृत्तीन रावतालो. ताचे जिणेंत रतनबाई नांवाची बालविधवा आयिल्ली. तिचेकडेन आशिल्ले ताचे संबंद निमाणेमेरेन तिगून आशिल्ले. तो सगळ्याच बाबतींनी मुक्त जिवीत जगलो. एक कृष्ण सोडल्यार ताणें कोणामुखारच तकली बागयली ना.

ताणें वेगवेगळ्या भारतीय भाशांनी भरपूर ग्रंथनिर्मिती केल्या. ताच्या ल्हान-व्हड काव्यग्रंथांची संख्या सुमार ७५ आसा. ताणें पुष्टीमार्गाचे सिध्दांत स्पश्ट करपी वल्लभनो परिवार, चौरासी वैष्णवनु, ढोळ, भक्तिपोषण, रसिकवल्लभ, सतसैया आदी ग्रंथ बरयले. तशेंच अजामिलाख्यान, वक्त्रासुराख्यान, सत्यभामाख्यान, ओखाहरण, दशमलीला, रासपंचाध्यायी हे पुराणीक ग्रंथ ताणें बरयले. तेभायर ताणें नरसिंह मेहतानी हुंडी, षडऋतुवर्णन, नीतिभक्तिनां पदो, गरबीसंग्रह हेय ग्रंथ बरयल्यात.

राधा-कृष्णाच्या मोगाचेर ताणें शेंकड्यांनी गितां रचल्यांत. तांकां गरबी गितां अशें म्हण्टात. ताच्या ह्या गरबी लिखाणावयल्यानच ताका गरबीसम्राट अशेंय म्हण्टाले. तेभायर ताणें कृष्णभक्तीचेर हजारांनी पदां रचल्यांत. तातूंत बोधपर गितां, कृष्णकीर्तनपर तिथो, बारमासी, प्रार्थना आदी स्फूटकाव्यांचो आस्पाव आसा. गुजरातचे संस्कृतीक जिणेंत ताच्या गरबींक सुमाराभायलें स्थान प्राप्त जालां.

कन्हैयालाल मुन्शी हाणें दयारामाक भक्तकवी म्हणिनासतना ताका 'प्रेमकवी' म्हळा. दयारामाचे रचणुकेंतल्यान ताचें भक्तापरस कवी प्रेमी म्हणुनूच चड स्पश्टपणान दर्शन घडटा.

- कों. वि

दरद : एक जमात. काश्मीर राज्याच्या वायव्य वाठारांत ह्या लो वस्ती आसा. देखून ह्या वाठाराक दरदिस्तान अशें म्हण्टात. पु आनी राजतरंगिणींत दरद वा दारद ह्या नांवान जमातीचो मेळटा. टॉलेमी सारक्या अस्तंती ग्रंथकारांनी ह्या लोकांचो उल्लेख आसा. ताचेवयल्यान ही जमात पुर्विल्ल्या काळासावन भारतांत अशें दिसता. कांय पंडितांच्या मतान हे लोक अनार्य वंशाचे आसुंये. तांकां पुर्विल्ल्या काळांत पिशाच अशें नांव आशिल्लें. पूण पंडितांच्या मतान ते मूळ आर्य वंशाचेच. महाभारतांत तांकां पर्व म्हणिल्लें आसून ते भारतीय झुजांत कौरवांवटेन झुजले अशेंय आर्यांची एक शाखा इराणांत वसली. कालांतरान तांच्यांतल्यो जमाती भारतांत आयल्यो तातूंतले कांय लोक चित्रळ पर्वताव हिमालयाच्या दक्षिण वाठारांत रिगले आनी ल्हव ल्हव करून न्हंयेच्या देगणांत स्थायीक जाले. ह्या लोकांक सद्या दरद ह्या वळखतात.

हे लोक आर्यांवरी घटमूट आनी गोरेगोमटे आसून तांचे केस दोळे घारशे आनी नाक सरळ आसता. ते आदीं क्षत्रीय आशिल्ल उपनयन आदी क्रिया नश्ट जातकच ते शुद्र जाले अशें मनू म्हण

हे लोक निर्भय आसून तांकां लाचारी जीण मात आवडना. त कश्ट करपाची आवड आसा. अन्यायाक तोंड दिवपाक ते सदांच आसतात. पिजाम, सदरो आनी पातळ तोपी असो तांचो भेस अ जोतीं चामड्याचे दोरयेन धोंपरांमेरेन वयर बांदतात.

रोनु, शीन, यशकुन, क्रोमेन आनी डूम ह्यो तिच्यो उपशाखा अ हातूंत रोनू आनी शीन ह्या शाखांचे लोक उच्च मानतात. ज यशकून ही उपशाखा लोक उण्या दर्जाची समजतात. क्रोमेन लो आनी अनार्य लोकांच्या संस्कारांक लागून उत्पन्न जाले अशें मा डूम ही सगळ्यांत हलकी जमात. दरदिस्तानांतले चडशे लोक मुस जाल्यात. तांचेभितर शिया, सुन्नी आनी मुलाही अशे तीन पंथ अ हुंजा वाठारांत अलीइलाही नांवाचो आनीक एक पंथ आसा. हेर लोक हिंदू आसात. मध्य लडाखांतय कांय दरद लोक मेळट बौध्दधर्मी. ते लामाक आपलो गुरू मानतात. तांकां तांदळांचो द्राक्षांचो सोरो आवडटा. सगळे दरद लोक गायेक अपवित्र मान गायचें मांस, दूद, तूप, शेण आदी पदार्थांचो उपेग करिनात जातीचे दरद कोंबयेक अपवित्र मानतात.

हे लोक ईद, नौरोज, आदी परबो मनयतात. शिन - ओ (वर्साची सुरवात) ही तांची सगळ्यांत व्हड परब. ही परब बा चलता. तांकां शिकारेची आनी कुस्तीची खुबूच आवड आसा.

दरद लोकांमदीं लग्न थरोवपाखातीर चल्याचो बापूय च बापायगेर वता आनी ताका कपडो, सोरो आनी एक व्हड चा दिता. चलयेच्या बापायन ह्यो वस्तू घेतल्यार तांचें लग्न जात व्हंकलेच्याघरा जाता. त्यावेळार सगळे जाण ओळींत बसतात. न्ह दावे वटेन व्हंकल बसता. उपरांत मुल्ला प्रार्थना म्हण्टा आनी

उपरांत नाचाचो कार्यक्रम जाता. व्हंकलेक घेवन न्हवरो घरा ...नी तिच्या हड्ड्याक बाणाण स्पर्श करता आनी तो बाण उडयता. ...न दरद लोकांमदीं भुरगें जल्माक येतकच ताचो बापूय वा मुल्ला ...कानांत बांग दिता. धाव्या दिसा भुरग्याक नांव दवरतात. ...ाव्या दिसा बाळंटिणीक शुध्द करून घेतात.

...ोक मडें पुरतात. कांय वर्सां आदीं मुसलमान दरद मडीं लासताले ...ायज लेगीत कांयकडेन मडीं पुरतकच त्या जाग्यार उजो पेटोवपाची ...ासा. मरणा उपरांत तीन दिसांनी लोकांक भाकरी आनी तूप ...

...दिस्तानांत आदीं ल्हान ल्हान गणराज्यां आशिल्लीं. तातूंत कांय ...यां पांच, सात गांवाची मेळून आसतालीं. जाल्यार कांय एका ...तींच आसतालीं. ह्या गणराज्याचो कारभार सिगास नांवाचे ...वतीन करताले. सगळे दादले जनसभेचे वांगडी आसताले. बायलांक ... सुवात नाशिल्ली.

...रतांत मुसलमानी सत्ता स्थापन जातकच हीं गणराज्यां परतंत्र ... मोगल वंशाची सत्ता नश्ट जातकच कांय काळ हांगा स्वतंत्र ...लतालीं. पूण फुडें शीख लोकांनी हो प्रदेश जिकून ताचो काश्मीरांत ... केलो.

- कों. वि. सं. मं.

...: मुसलमान साधूंचे समाधीक दर्गो अशें म्हण्टात. भारतांत मुसलमान ... हिंदू लोकूय तांच्या दर्शनाक वतात. ख्वाजा मुईनुद्दीन चिश्ती ...र), ख्वाजा कुत्ब अल्-दीन बख्तियार काकी (कुतूबमिनारा लागसार), ... अल्-दीन अवलिया (दिल्ली), सय्यद बुन्हान अल्-दीन (आंध्र), ...अल्-दीन महमूद (चिराग-ई-दिल्ली), मुहंमद गिसूद-राज (गुलबर्ग), ...लीम (फतेपूर सिक्री) हे चिश्ती साधूंचे दर्गे प्रसिध्द आसात. ...दीं पंथांत शेख जलाल अल्-दीन तब्रीझी (बंगाल), बुन्हान अल् - ...कुत्ब-ई-आलम) आनी मुहंमद शाह आलम (गुजरात) हांचीय नामना ... अब्दुल कादीर जीलानी हो भारतांत केन्नाच पावलोना. पूण ताचीं ...ारतांत (लुधियाना) दिश्टी पडटात. सय्यद महमूद (ऊंछ) आनी ...ल-दीन (औरंगाबाद) हांच्योय कबरी म्हत्वाच्यो आसात. ग्वाल्हेरची ... घौसाची, अहमदाबादेक वाजीह अल्-दीन, मेरठाक शाहा पीर ...ो शत्तारींच्यो कबरी आसात.

...र्द जमीरान साहिबा हे संतिणीची समाधी फिरोजपूराक आसा. ह्या ... दर्ग्यांवांगडाच, मुसलमानांचे वस्तींत ल्हान-व्हड असो एक तरी ...आसता आनी थंय वर्सुकी उत्सव जाता. ह्या दर्ग्यांक काशिधाचे ...धवे कोंबे, साकर, वेलदोडे, मातयेचे घोडे, ल्हान पाळणें, कपडे, ...दार्थ, बोकडे दितात. तांचे उरूस म्हळ्यार ईश्वर आनी भक्त ...संयोग मानतात. थंय त्या संतांनी उपास केल्ले अशें सांगतात. ...वंशज वा नियुक्त केल्ले प्रतिनिधी तांची देखरेख करतात. कांय ...ड आसात. वहाबी पंथाच्या मुसलमानांक दर्ग्याची पुजा, म्हणजेच ...ी पुजा मान्य नासून ते देवाकडेन सरळ संबंद प्रस्थापीत करप ...त

- कों. वि. सं. मं.

नोद : कब्र.

दर्भ : यज्ञ, श्राध्द आदी धर्मीक कृत्यांनी वापरपाचें एक तण. न्हाण, दान, जप, तप, स्वाध्याय, पितृकर्म आनी संध्यावंदन आदी कर्मां दर्भ हातांत घेवन म्हणजेच दर्भाचें पवित्रक बोटांत घालून करचें, म्हणजे केल्ल्या धर्मीक कार्याचें फळ मेळटा अशें आन्हिकसारांत सांगलां. पवित्रक हें सादारणपणान ४ वा २ दर्भांचें करतात. शांतीकर्माखातीर ३ दर्भांचें आनी पुश्टीक कर्माखातीर ५ दर्भांचें पवित्रक योग्य मानलां. श्राध्दा वेळार करपाच्या कृत्यांत किरवंटीक लायिल्ल्या आनी जानव्याक बांदिल्ल्या दर्भाकय पवित्रक अशेंच म्हण्टात. दर्भाची उत्पत्ती कशी जाली हेविशीं अथर्ववेदांत अशें सांगलां -

यत्समुद्रों अभ्यक्रन्दत् पर्जन्यो विद्युता सह ।
ततो हिरण्ययो बिन्दुस्ततों दर्भो अजायत ।
(अथर्ववेद)

अर्थ - दर्यान जी गर्जना केली वा पावसान जोगलां सकट जो गडगडाट केलो, तातूंतल्यान भांगराचो थेंब सकयल पडलो आनी ह्या थेंबापसून दर्भाची उत्पत्ती जाली.

अथर्ववेदांत दर्भाक अनुसरून १९.३२ आनी १९.३३ अशीं दोन पुराय सुक्तां आसात. दर्भ हातांत बांदल्यार पिराय वाडटा अशी कल्पना तातूंत मांडिल्ली आसा.

- कों. वि. सं. मं.

दर्या आनी दर्याविज्ञान : खाऱ्या उदकाचो प्रचंड असो जलाशय. उदक, जमीन आनी बर्फ ह्या तीन भुगोलीक घटकांनी धर्तरेची फाट व्यापिल्ली आसा. सुमार ७१% धर्तरेची सुवात ज्या खाऱ्या उदकान व्यापिल्ली आसा ती सुवात म्हणजे दर्या. जमीन आनी उदक हांचें सरासरी प्रमाण घेतलें जाल्यार दक्षिण गोलार्दांतलें उदक आनी जमीन हांचें प्रमाण ५:१ इतलें आसा जाल्यार उत्तर गोलार्दांतलें हेंच प्रमाण ३:२ इतलें आसा. जमनीचे तुळेन उदकान व्यापिल्ले धर्तरेची सुवात लक्षांत घेतल्यार ही धर्तरी म्हळ्यार एक व्हडलो दर्या आनी खंड म्हळ्यार थंयचे जुंवे म्हणपाइतलें हें प्रमाण आसा. ह्या अफाट दर्याचें वट्ट - क्षेत्रफळ ३६.२ कोटी चौ. किमी., वट्ट घनफळ १३.५ कोटी अब्ज घ. मी., सरासरी खोलाय ३७२९ मीटर आनी सरासरी तापमान ३.९° सॅ. इतलो आसा.

भुगोलीक सोयीखातीर दर्याची म्हासागर, सागर (समुद्र), अशी विभागणी केल्या. राजकीय सोयीखातीर अशा विभागांच्यो शिमो थरयल्यात. ॲटलांटिक, प्रशांत महासागर, हिंदी, आर्क्टीक-ॲंटार्क्टीक हे मुखेल म्हासागर म्हणून मान्यताय पावल्यात. हातूंत प्रशांत महासागर हो सगळ्यांत व्हड आसून ताचें क्षेत्रफळ धर्तरेच्या सुमार १/३ क्षेत्रफळापरस चड आसा. हो सगळ्यांत खोल. आर्क्टीक - ॲंटार्क्टीक हो सगळ्यांत ल्हान. दर्याचें स्वरूप, ताचीं भौतिकी आनी रसायनीक खाशेलपणां, तातूंतलें अभिसरण आनी प्रवाह, थंयची जीवसृश्ट आनी ताच्या हेर घटकांच्या सर्वांगी अभ्यासाक दर्याविज्ञान म्हण्टात.

दर्याविज्ञान हो विज्ञानाचो एक फांटो. हाचेवरवीं आमी दर्याविशींच्या प्रस्नांचेर अभ्यास करतात. हातूंत दर्याची घडण, उदकाचे गूणधर्म, दर्यांत मेळपी तरातरांचे जीव, वनस्पत, नुस्तें तशेंच फातर, खडपां, रेंव आनी हेर जायते विशय आस्पावतात. कमांडर मॅथ्यूऊ फॉंटेन मॉरी

(Commonder Mathew Fountain Moury) ह्या अमेरिकी नावीक दळाच्या विज्ञानिकान १८४० ते १८५० ह्या काळांत केल्ल्या वावराक लागून दर्याविज्ञानाच्या अभ्यासाक विज्ञानीक रूप मेळपाक पावलें. हेखातीर कमांडर मॉरी हाका Father of Oceanography म्हण्टात.

दर्याविज्ञानाचो अभ्यास करतना विज्ञानाच्या हेर कांय फांट्यांचो पालव घेवंचो पडटा. हाका लागून दर्याविज्ञान हो एक आंतरशास्त्रीय (interdisciplinary) विशय जाता. विज्ञानांच्या हेर फांट्यांच्या पालवान दर्याविज्ञानाचो अभ्यास केल्ल्यान, दर्याविज्ञानाचेय कांय फांटे तयार जाल्यात. हातूंतले कांय-मुखेल फांटे अशे :

१) भौतिकशास्त्रीय दर्याविज्ञान (Physical Oceanography) २) रसायनीक दर्याविज्ञान (Chemical Oceanography) ३) जीवशास्त्रीय दर्याविज्ञान (Biological Oceanography) ४) भूशास्त्रीय दर्याविज्ञान (Geological Oceanography).

दर्यांतलें पर्यावरण - दर्यांतल्या पर्यावरणाचो पसर खूब व्हड प्रमाणांत आडवो - उबो लागीं लागीं सगळोच उदकापोंदा आसा. दर्याचे दोन मुखेल भाग आसात - १) नितलस्थ (Benthic) आनी म्हासागरी (Pelagic). नितलस्थ भागांत सगळ्या दर्यातळाचो आस्पाव जाता आनी म्हासागरी भागांत तळावयल्या उदकाचो आस्पाव जाता.

नितलस्थ (Benthic) ह्या भागाचे तीन वाठार आसात. १) सागरतटी (Littoral) २) उपसागरतटी (Sub-littoral) आनी खोल दर्या (deep Sea).

१) सागरतटी वाठार (Littoral) - दर्याच्या देगांक भरती आनी सुकतेच्यो खुणो आसतात. ह्या दोन खुणांमदल्या वाठाराक सागरतटी वाठार अशें म्हण्टात. ह्य वाठारांतल्या खडपाळ दर्यादेगेचे तीन वाठार आसात.

(अ) ल्हारांचे थेंबे शिंवरपी वाठार (Wave splash zone) - ह्या वाठारांत खूब उण्या प्रमाणांत दर्या उदकाची पुरवण जाता. हो वाठार चडसो वातावरणाक उकतो आसता. ह्या वाठारांत खडपाळ वेळेर कोंगे (Snails), कालवां (Barnacles) आनी पाचवो शेळो (green algae). मेळटा.

(ब) बुडिल्लो वाठार (Submerged zone) - हो वाठार सदांच भरतेवेळार बुडिल्लो आसता. ह्या वाठारांत कुल्ल्यो (Crabs), खुबे (clams), शेळो (green algae) आनी कोंगे (snails) मेळटात.

(क) उकतो वाठार (Exposed zone) - हे दोन तरांचे आसतात. एक सुकते वेळार उकतो जाता आनी दुसरो चड करून पुनवेचो वा वाडटे चंद्रकळेच्या वेळार (Crescent phase of moon) उकतो जाता.

(२) सबलिटोरल वाठार (Sub-littoral) - दर्यादेगेवयली सुकते वेळावयली सुवात आनी भूंयखंडाचो वाठार (Continental Shelf) हांचेमदल्या दर्यातळाची सुवात ह्या वाठारांत आस्पावता. भूंयखंडांच्या खणांची देग सारकी दिसना आसत जाल्यार २०० मीटर खोल मेरेनची सुवात ह्या वाठारांत आस्पावता.

(३) खोल दर्याचो वाठार - भूंयखंडाच्या खणां सकयली सुवात जी नितलस्थ (Benthic) भागांत आस्पावता ती सुवात खोल दर्याचो वाठार घडयता. २०० मिटर खोलायेचे सुवातेपसून दर्याच्या तळामेरेनचे सुवाते मेरेन हो वाठार आस्पावता. ह्या वाठाराचे तीन भाग जातात. सगळ्यांत वयलो गभीर प्रदेश (bathyal zone), वितलीय वाठार (abyssal zone) आनी पोंदचो (Hadal zone). गभीर प्रदेश (Bathyal zone) हो भूंयखंडाच्या खणांपसून २०० मी. खोल आसा. हो प्रदेश सबलिटोरल वाठार आनी खोल दर्या हांचेमदीं येता. २,००० मीटर ते ३,००० मी[...] खोलायेमेरेनच्या वाठाराक वितलीय वाठार (Abyssal zone) म्हण[...] ह्या वाठारांत खोल दर्याची सगल्यांत चड सुवात आस्पावता. सु[...] ८२% सुवात ह्या वाठारांत येता. ह्या वाठाराफुडलो वाठार म्हळ[...] ६,००० मीटरांपरस चड खोलायेसावन दर्यातळामेरेनचो (Hadal zo[...] आसा. हातूंत १.२% दर्याची सुवात येता. सुर्याचो प्रकाश गभीर प्रदेशा[...] पावता. तेखातीर वितलीय आनी (Hadal) वाठारांत प्रकाशसंश्ले[...] (Photosynthesis) ची प्रक्रिया जाता.

म्हासागरी (Pelagic) वाठार - नितलस्थ वाठारा वयर आ[...] सगळें उदक ह्या वाठारांत आस्पावता. दर्यांतली सगळ्यांत व्हड [...] (habitat) ह्या वाठारांत आसता. ह्या वाठाराचे दोन आडवे (horizont[...] भाग जातात. वेळेकडलो भाग (inshore province, Neretic) आनी उ[...] दर्याचो भाग - (open Sea-Oceanic) भूंयखंडाच्या खणावयलें उद[...] वेळेपसून पयस (off shore) सुमार २०० मीटर खोल आसता, त[...] वेळेकडल्या भागांत आस्पावता. हो भाग सगळ्यांत चड खदूळ (turbu[...] आसता. हाका लागून सुर्याचीं किरणां उदकांतल्यान वचूंक शकनात[...] भागांत नायट्रेट (Nitrates), सल्फेट (Sulphate), फॉस्फेट (Phospha[...] सिलिकेटस (Silicates) सारकीं वनस्पतीचीं खादयां खूब प्रमाणांत मेळ[...] उकत्या दर्याच्या भागांत २०० मीटरांपरस चड खोल आशिल्लें [...] आस्पावता. ह्या भागांतलें उदक चड करून निळ्या रंगाचें आनी आ[...] दिसपी (transparent) आसता.

उकत्या दर्याचे (Oceanic) उब्यान (vertically) पांच वांटे जातात[...] एपिपॅलाजीक (Epipelagic) वयल्या तळापसून (Surface) २०० मीटर[...] ब) मेसोपॅलाजीक (Mesopelagic) २०० मी. ते १,००० मी. मेरेन [...] आसता. क) बाथीपॅलाजीक (Bathy pelagic) - १००० मीटर ते ४[...] मी. ड) एबिसोपॅलाजीक (Abysopelogic) ४००० मीटर ते ६००[...] इ) हेडोपॅलाजीक (hadopelagic) ६००० मीटर ते तळामेरेन.

दर्याविज्ञानाचे फांटे -

(I) **भौतिकशास्त्रीय दर्याविज्ञान (Physical Oceanography)** [...] फांट्यांत उदकाचे गतीचेर अभ्यास करप जाता. उदकाचे गती[...] भुंयेवयलें हवामान आदारून आसता. भौतिकशास्त्रीय दर्याविज्ञान[...] हवामानांतले बदल, दर्यादेगांच्या तापमानांतले बदल, उजवाड, [...] हेर शक्तींचें (Energy) उदकांतल्यान वचप, हवा आनी दर्यामदले[...] ह्या विशयांचो ह्या फांट्यांत अभ्यास जाता. उदकाची खारसाण (Sa[...] आनी दाब (Pressure) हांचोय अभ्यास ह्या फांट्यावरवीं जाता.

दर्याविज्ञानाच्या अभ्यासांत तापमान हो म्हत्वाचो घटक. तापम[...] दर्यांतले जीव आनी तांची वागणूक आदारून आसता. तापमाना[...] दर्यांत जीव आनी वनस्पत हांची सारकी वाड आनी वांटणी [...] पावता. दर्यांतले जिणेक उजवाड हो आनीक एक म्हत्वाचो अस[...] आनी तांचे भोवतणचो अभ्यास करपी शास्त्रीय घटक (ecological f[...] उजवाड मेळपाचीं मुखेल साधनां म्हळ्यार सूर्य, चंद्र, नखेत्रां [...] दर्यांतल्या जिवांचो पर्जळ (luminiscence of organisms). हातूंत [...] सगळ्यांत चड म्हत्वाचो. सुर्याच्या उजवाडापसून दर्यांतली वनस्पत [...] खाण तयार करता. दर्यांत वचपी सुर्याचो उजवाड उदक ओडू[...] आनी उबेच्या रुपान बदल करता. हाका लागून खोल उदकां[...] आसता. दर्याउदकाचेर पडपी उजवाडाचो कांय वांटो आपटून[...]

...र आयिल्ल्या उजवाडाचो तिसरो वांटो एका मीटराचे खोलायेन ... चवथय फुडल्या ५ मीटरांभितर वता. फकत धावो वांटो १० ... खोलायेमेरेन वचूंक शकता. ह्या कारणांक लागून दर्यांतल्या ...ाचे तीन वाठार केल्ले आसात-

...प्रकाशसंश्लेषण वाठार (Emphatic or Photosynthesis zone) - ...० ते ५० मीटर खोल उजवाड वचूंक शकता. ब) मंद प्रकाशी ...ysphotic zone). हांगा खूब उणो उजवाड पावता. क) ॲफोटीक ...Aphotic zone) हांगा कांयच उजवाड पावंक शकना.

...उदकाचें खाशेलपण म्हळ्यार ताची खारसाण. दर्याउदकांत ७३ ...elements) आसतात. पूण हातूंतले फकत ६ चड प्रमाणांत ...त. सोडियम क्लोरायड ८५% आसता. तशेंच मॅग्नेशियम, ...म, पोटेशियम, स्ट्रॉंशियम, क्लोरायड, सल्फेट आनी हेर मिठां ...त.

...ता भोंवतणच्या उदकांतली खारसाण जाग्या जाग्यार बदलत ... अरबी समुद्रांत उदकाची खारसाण ३६% ते ३६.५% इतली ... बंगालच्या उपसागरांत येवपी गोड्या उदकाच्यो न्हंयो, अरबी ...येवपी न्हंयांपरस चड आशिल्ल्यान बंगालच्या उपसागरांत खारसाण ...उणी म्हळ्यार ३३.३४% इतली आसता. खारसाणीचो बदल ...चे तांकीचेर दर्यांतले जीव आनी वनस्पतींचो राबितो आसता.

...ांतले जीव आनी वनस्पत दोन तरांची आसता. जे जीव आनी ... उण्या प्रमाणांत खारसाणींतले बदल सोंसूंक शकतात तांका ...लायन (stenoholine) म्हण्टात. चड करून उकतो दर्या आनी ...दर्यात जीव मेळटात. खारसाणींत व्हड प्रमाणांत जाल्लो बदल ...ची तांक आशिल्ल्या जीव वा वनस्पतींक युरीहेलायन (Eurihaline) ...त. चडशे असले जीव दर्यादेगांचेर आनी खाडयांनी मेळटात.

...) **रसायनीक दर्याविज्ञान (Chemical Oceanography)** - ह्या ...वरवीं उदकांत जावपी रसायनीक प्रक्रियेचेर तशेंच उदकांत आनी ...ळाक मेळपी घटकांचेर (elements) अभ्यास करतात. दर्याचें उदक ...र अकार्बनी (inorganic), कार्बनी (organic) आनी विरगळिल्लो ...रणांतलो वायू हांचें मिश्रण आसता. प्राणवायू (oxygen) हो दर्यांतले ...चो म्हत्वाचो असो घटक. हो वातावरणांतल्यान येता वा ...राश्लेशणा वतीन निर्माण जाता. उदकाच्या अभिसरणान हो वायू ...याक पातळटा आनी चडशा जैव क्रियांनी तो वापरप जाता. पूण ...ा समुद्रासारक्या कांय भागांनी हो वायू मेळना. अशा सुवातींनी ...क्सिजिवी म्हळ्यार ह्या वायूबगर जगपी बारीक जीव मेळटात.

...ार्बन डाय-ऑक्सायड हो वनस्पतींखातीर एक म्हत्वाचो घटक. ...ो कार्बन-डायऑक्सायड भोंवतणच्या वातावरणांतल्यान मेळटा. खोल ... जंय प्रकाशसंश्लेषण (Photosynthesis) जावपाक शकना थंय ...सून कार्बनी (organic) जिनस कुशिल्ल्यान कार्बन डाय-ऑक्सायड ... जाता. उदकांत हो कार्बन डाय-ऑक्सायड शोशीत अवस्थेंत वा ...ार्बोनेटांमदीं चड प्रमाणांत आसून तो केन्नाच उणो पडना. तशेंच ...यम, मॅग्नेशियम, पोटेशियम, कॅल्शियम, क्लोरायड, सल्फेट, ...कार्बोनेट, ब्रोमायड, फ्लोरायड आनी बोरेट हीं दर्या उदकांतलीं ... मिठां. तेच भाशेन फॉस्फेट, नायट्रेट आनी सिलिकेट हीं उण्या ...ांत मेळपी मिठां उदकांत खाण तयार करपाखातीर उपेगी पडटात. ... खाद्यां (Nutrients) म्हण्टात. दर्याउदकाच्या प्रदुशणाचेर रसायनीक दर्याविज्ञानांत अभ्यास करप जाता. उदकांत मेळपी घटकांच्या प्रमाणांत वाड जातकच प्रदूशण जाता.

म्हासागराची म्हायती

नांव	सरासरी खोलाय (मी.)	क्षेत्रफळ (चौ. मी)
प्रशांत	४१८८	१६६२४००००
अटलांटिक	३७३६	८६६६००००
इंडियन	३८७२	७३४३००००
आर्क्टिक्ट	-	१३२३००००
मुखेल समुद्र		
साउथ चायना समुद्र	१२००	२९७४६००
कॅरिबियन समुद्र	२४००	२७५३०००
मॅडिटेरिनियन समुद्र	१४८५	२५०३०००
बेअरिंग समुद्र	१४००	२२६८१८०
मेक्सिको आखात	१५००	१५४२९८५
ओखोट्स्क समुद्र	८४०	१५२७५७०
ईस्ट चायना समुद्र	१८०	१२४९१५०
हडसन उपसमुद्र	१२०	१२३२३००
जपान समुद्र	१३७०	१००७५००
अंदमान समुद्र	८६५	७९७७०.०
नॉर्थ समुद्र	९०	५७५३००
ब्लॅक समुद्र	११००	४६१९८०
रॅड समुद्र	४९०	४३७७००

- डॉ. एस. वाय. एस. सिंगबाळ

दलबेक्को, रेनातो : (जल्म : २२ फेब्रुवारी १९१४, कांतानझारो - इटली).

अमेरिकन विशाणुशास्त्रज्ञ. तूरिन विश्वविद्यालयाची पदवी मेळयतकच १९४०-४६ मेरेन त्याच विद्यापिठांत तो विकृतीविज्ञानाचो सहाय्यक प्राध्यापक जालो. १९४७त तो प्रायोगिक भ्रूणविज्ञानाचो प्राध्यापक आशिल्लो. त्याच वर्सा ताणें अमेरिकेंत स्थलांतर केलें. थंय तो १९४७-१९४९ मेरेन इंडियाना विद्यापिठाच्या सूक्ष्मजंतूशास्त्र विभागांत संशोधन सहाय्यक आनी तेउपरांत कॅलिफॉर्निया इन्स्टिटयूट ऑफ टॅक्नोलॉजींत १९४९-५२ मेरेन वडील फॅलो आशिल्लो. तेच संस्थेंत १९५२-६३ मेरेन तो पयलीं सहाय्यक प्राध्यापक आनी उपरांत प्राध्यापक जालो.

इंडियाना विद्यापिठांत आसतना एल्. ई. लुर्या ह्या नोबॅल पुरस्कार जैतीवंत शास्त्रज्ञावांगडा सूक्ष्मजंतूंवयल्या अतीसूक्ष्म विशाणूंचो (viruses) अभ्यास करपाची संद ताका मेळ्ळी. तेउपरांत कॅलिफॉर्निया इन्स्टिटयूट ऑफ टॅक्नोलॉजींत आसतना ताणें 'प्लेक टॅक्निक' ह्या नांवान वळखुपी डीएनए विशाणू मेजपाचें जलद तंत्र सोदून काडलें. तेउपरांत रोखडोच आरएनए विशाणू मेजपाचें तंत्रय सांपडलें. १९६३त तो कॅलिफोर्नियांतल्या साल्क इन्स्टिटयूट फॉर बायॉलॉजिकल स्टडिज हे संस्थेंत वडील फेलो म्हूण काम करूंक लागलो. थंय ताणें विशाणूशास्त्राचो अभ्यास करपाखातीर

प्रयोगशाळा स्थापन केली. हे प्रयोगशाळेंत कांय वांगड्यांच्या पालवान ताणे विशाणुजन्य कर्करोगाच्या संशोधनाखातीर उपेगी अशी परीक्षा - नळी पध्दत तयार केली. पयल्या उत्परिवर्तनक्षम विशाणूक लागून जावपी अर्बुदाचें उत्पादन ताणें केलें.

टेमिन हाणें दलबेक्को हाच्या मार्गदर्शनाखाल डॉक्टरेट पदवेखातीर संशोधन केल्लें (१९५५-५९) आनी साल्क इन्स्टिटयूटचे प्रयोगशाळेंत दलबेक्को आसतना बॉल्टिमोरूय थंयच काम करतालो. दलबेक्को हाच्या संशोधनाक लागून हेर दोगांयच्या संशोधनाची बुन्याद पडली. टेमिन हाणें आपलें लक्ष आरएनेए विशाणूचेर केंद्रीत केल्लें जाल्यार बॉल्टिमोर हाणें बालपक्षाघाताच्या विशाणूंच्या विस्कटावणेक सुरवात केल्ली. बॉल्टिमोर हाणें आरएनए विशाणूंच्या कणातल्यान रिवर्स ट्रान्सक्रिप्टेज नांवाचें एन्जायम सोदून काडलें. टेमिन हाचें संशोधन हेच दिशेन चालू आशिल्लें. ह्या एन्झायमाक लागून आरएनए अर्बुद-विशाणू आपल्यो डीएनए प्रतीकृती स्वताय तयार करूंक शकतात असो तांचो सिध्दांत आशिल्लो.

ह्या तिगांयच्या स्वतंत्र संशोधनाक लागून अर्बुद विशाणूशास्त्रांत मोलाची भर पडली. अर्बुद विशाणू आनी कोशिकांतल्या जननिक सामग्री हांच्यांतले अन्योन्यक्रियेचेर हाका लागून नवो उजवाड पडलो. तांच्या ह्या वावराखातीर दलबेक्को, टेमिन आनी बॉल्टिमोर ह्या तिनूय शास्त्रज्ञांक १९७५ वर्साचो शरीरक्रियाविज्ञान आनी वैजकी विशयाखातीर अशिल्लो नोबॅल पुरस्कार वांटून मेळ्ळो.

१९५१ उपरांत दलबेक्को हाणें आपलें सगळें लक्ष जनावरांच्या विशाणूशास्त्राकडेन केंद्रीत केल्लें. ताणें विश्वाणूशास्त्रांत परिमाणात्मक पद्दतींचो उपेग केल्ल्यान फुडली उदरगत सोंपी जाली. मोनजातींच्या कितल्याशाच कर्करोगांक अर्बुद विशाणू कारण आशिल्ल्याचें ताणें प्रस्थापीत केलां. ताका लागून मनशाच्या कर्करोगाकूच विशाणू कारण आसतात काय ना, हें तपासून पळोवपा नदरेन फाटभूंय तयार जाल्या. सप्टेंबर १९७२ सावन तो लंडनांत इंपेरियल कॅन्सर रिसर्च फंड लॅबोरेटरींत काम करता. ताका आनीक कितलेशेच भोवमान फावो जाल्यात.

- कों. वि. सं. मं.

दलवाई, हमीद : (जल्म : २२ सप्टेंबर १९३२, चिपळूण, कोंकण; मरण : ३ मे १९७७).

विसाव्या शेंकड्यांतल्या मुसलमान प्रबोधनाचो प्रतिनिधी. मुसलमान समाजान मागाशिल्ल्यो समाजीक आनी धर्मीक कल्पना सोडून दिवन आपली उदरगत करून घेवंची म्हणून जीणभर 'एकला चलो रे' पद्दतीन झगडपी सुधारक. एका गरीब, मध्यम वर्गीय मुसलमान कुटुंबांत ताचो जल्म जालो. ताचो बापूय मुस्लिम लीग पक्षाचो स्थानिक फुडारी आशिल्लो. दलवाईचें माध्यमिक शिक्षण ताच्या गांवांतूच जालें. अर्थीक परिस्थितीक लागून म्हाविद्यालयाचो अभ्यासक्रम ताका पुराय करूंक मेळ्ळोना. पूण इतिहास आनी समाजशास्त्र ह्या विशयांचो ताणें खोलायेन अभ्यास केलो. संवसारीक जापसालदारकेक लागून मुंबयंत ताका कितल्योशोच नोकऱ्यो करच्यो पडल्यो.

शाळेंत आसतनाच तो राश्ट्र सेवा दलाचो कार्यकर्तो जालो. समाजवादी पक्षाचो फुडारी डॉ. राममनोहर लोहिया हाच्या विचारांचो दलवाईचेर खूब प्रभाव पडलो. ताका लागून दलवाई समाजवादी पक्षाचोय कार्यकर्तो जालो. पूण राजकीय क्षेत्रांत ताका राजकीय फुडाऱ्यांचो वायट अ आयिल्ल्यान ताणें राजकीय क्षेत्र सोडलें आनी १९६७ वर्सासावन समाजीक कार्याक आरंभ केलो. १९७० वर्सा ताणें 'मुस्लिम सत्यश मंडळा'ची स्थापणूक केली.

ह्या मंडळाचे दोन हेत आशिल्ले. १) स्वातंत्र्य, व्यक्तीची प्रति आनी समाजीक समता हांच्या आदारान मुसलमान समाजाची पुन करप आनी २) मुसलमान आनी हेर लोकांमदीं धर्मनिरपेक्ष रा चौकटींत समतेच्या आदाराचेर सुसंवाद घडोवन हाडप. सुर्वेक हे फकत महाराष्ट्रांतल्या कांय मुखेल शारांनीच चलतालें. पूण एका वर्स ह्या मंडळाक तरणाट्यांचें बळगें मेळ्ळें. मुसलमान समाजांतले पद्दतीक लागून मुसलमान बायलांचेर जो अन्याय जाता, ताची जाणवि कांय तरणाट्यांक जाली.

मुसलमान धर्मांतल्यो वायट चालीरिती आनी काळाभायऱ्यो अ हांचेर खर टिका केल्ल्यान, इस्लामी संघटनाच न्हय, जाल्यार सग क्षेत्रांतल्या मुसलमान लोकांकडल्यान ताका विरोध जालो. ह्या खर विरो जुमानी नासतना दलवाईन आपल्या निश्ठावंत कार्यकर्त्यांसयत मुसल समाजाक ह्या धर्मनिरपेक्ष राज्यांत तांचीं कर्तव्यां आनी जापसालदारक जाणविकाय करून दिली. परंपरांच्या आनी धर्मग्रंथांच्या बंधनांनी घुस पडिल्ल्या मुसलमान समाजांत सुदारणा घडोवन हाडपाविशीं ताची तळ आशिल्ली. तेंच ताणें आपलें जिवीतकार्य मानिल्लें.

डिसेंबर १९७१ वर्सा, दलवाईचे अध्यक्षतेखाला सुदारणा मुसलमान समाजाची पयली परिशद भरिल्ली, तेन्ना दलवाईन, मुसल सत्यशोधक मंडळाचीं उद्दिश्टां आनी फुडल्या कार्याविशीं महायती प्रतिनि दिली. डिसेंबर १९७३ वर्सा कोल्हापुरांत मुसलमान शिक्षण परि भरिल्ली. त्या वेळार, महाराष्ट्रांतल्या मुसलमान विद्यार्थ्यांनी उर्दू शाळेब मराठी माध्यमाच्या शाळांतल्यानूच शिक्षण घेवंचें, तशें केल्ल्यान नोक मेळपाक बरें जातलें, असो ते परिशदेंत थाराव केल्लो. तेच भ 'वक्फ' हे निधीचो उपेग मुसलमान विद्यार्थ्यांक तंत्रीक शिक्षण दिवपा करचो आनी मदरसांच्या अभ्यासक्रमांत सुदारणा करून ताका धर्मनि स्वरूप दिवंचें अशेंय थारावांत सुचयल्लें.

नोव्हेंबर १९७५त, पुण्यांत ताणें तलाकपिडीत मुसलमान बाय परिशद घेतिल्ली. भारतीय घटनेच्या ४४ व्या कलमाप्रमाण ध विचार करिनासतना सगळे भारतीय जनतेक समान नागरी कायदो करचो अशी मागणी दलवाईन हे परिशदेंत केली. मुसलमान समा कुटुंबयेवजणेचो प्रसार करपाचो मोलादीक वावर दलवाईच्या मुसल सत्यशोधक मंडळान केलो.

मुसलमानांनी काळाभायऱ्यो धर्माज्ञा पाळचेपरस बुध्दिवाद विज्ञानीक नदर वापरप चड फायदयाचें अशें ताणें सांगलें. मानवी हीं धर्मीक मुल्यांपरसूय व्हड आशिल्ल्याची जाणविकाय दलवाईक आशि

कांय धर्मकोल्ली लोकांनी दलवाईच्या वावराक सतत विरोध के पूण विशाल ध्येयवादाचेर दलवाईची नदर कायम आशिल्ल्यान विरोध टिकेन वा हल्ल्यांनी तो फाटीं सरलोना. ताणें भारतभर भोंवडी आनी सगळ्या थरांतल्या मुसलमान लोकांक मेळून आपली सुदारणा नदर तांकां समजावन दिली.

दलवाई मराठींतलो एक बरो लेखक आशिल्लो. ताच्या 'इंध कादंबरीक महाराष्ट्र शासनाचें इनाम फावो जाल्लें. आपल्या हेर लघुक

कणच्या गरीब शेतकारांचें चित्र बरे तरेन चितरायलां.

- कों. वि. सं. मं.

ा : वेपारी दिवपा-घेवपांत दोन वा चड मनशांमदीं मध्यस्थी 'दलाल' म्हण्टात. मध्यस्थी करपाखातीर ताका जें मोल मेळटा लाली म्हण्टात. मालकाचे वतीन म्हालाचो वा मालमत्तेचो दिवपा वो वेव्हार करून, दलालावतीन बाजाराक एक गरजेची सुविधा

शा सगळ्या बाजारांनी दलाल ही संस्था आसताच. चड करून म्हालाचें दिवप - घेवप, आयात - निर्यात वेपार, भांगर, रुपें आनी लन बाजार, येरादारी, विमो वेवसाय, रोखेबाजार आदी जायत्या ळांचेर दलाल ही संस्था वेपारी वेव्हार करूंक आदार दितात. ची अध्यावत म्हायती, बाजारभावाचें गिन्यान, म्हालाची पारख, त्राचो अभ्यास, वेपाऱ्याचे उलाढालीची आनी अर्थीक स्थितीची म्हायती आदींच्या आदारान दलाल आपलें काम करता. ताचे पाऱ्यांचे संबंद एकामेकांच्या विस्वासाचेर आदारिल्ले आसतात. चे मध्यस्थीक लागून घेवप्याचो आनी दिवप्याचो जायतो वेळ ास वांचता. ताका लागून जावपी फायदो हो दलालीच्या मानान शेंच पटींनी चड आशिल्ल्यान व्हड व्हड बाजारांनी दलाल ही एक ी संस्था जावन रावल्या.

यच्या युगांत खाशेलेकरणाक म्हत्व आशिल्ल्यान दलालां भितरय वेव्हाराचे दलाल आनी विक्री वेव्हाराचे दलाल अशी विभागणी

- कों. वि. सं. मं.

त पँथर : दलीत म्हळ्यार अर्थीक तशेंच समाजीक नदरेन र आशिल्ले लोक. आनी पँथर म्हळ्यार बिबटो (वागाची एक समाजांत दलीत लोकांनी आपले हक्क बिबट्याप्रमाण आक्रमक हातासूंक जाय, ह्या विचारांतल्यान निर्माण जाल्लो दलितांमदल्या आनी जुवान अशा समाजीक अन्यायाआड संताप उक्तावपी एक

ॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हाच्या मरणाउपरांत रिपब्लीकन पक्ष फुटलो तातूंतल्या एका गटान दलीत पँथरची स्थापना केली. अमेरिकेंतल्या पँथरचे धर्तेर आनी मद्रासांतल्या रामस्वामी नायकर हाचे चळवळीची घेवन हो नवो गट मुखार आयलो. ह्या गटाक राजा ढाले, नामदेव ळ, भाई संगारे हांचे सारकिल्ले साहित्यीक पिंडाचे फुडारी मेळ्ळे. या जातींक प्राधान्य दिवपी प्रस्थापीत समाजवेवस्था आनी अर्थवेवस्था, धर्म आनी तांतूतलीं भेदभावाचीं तत्त्वां, तशेंच, मतलबी राजकारण . दलीत पँथरांनी आक्रमक अशी टिका केली. उपकाराचे भावनेन त जें पडटा ताचेर दलितांनी समाधानी रावनासतना अर्थीक, राजकीय संस्कृतीक मळांवयल्या नियंत्रण शक्तींमदीं म्हत्वाची सुवात घेवप लीत पँथरची मोख आसली.

सुर्वेच्या काळांत ही संघटना राजकीय, समाजीक आनी धर्मीक मळांचेर लो छाप काडूंक पावली तरी, सुर्वेचो नेट मुखार उरलोना. सर्वसादारण तांमदलो एक गट दलीत पँथरचे जहाल भुमिकेक लागून दलीत पँथरचे स्थापणुके सावनच दलीत पँथरापसून पयस रावलो. फुडें मार्क्सवादी उदारमतवादाचो पुरस्कार करपी खासा दलीत पँथरांतलोच एक गट कुशीक सरलो आनी दलीत पँथरांत दोन गट पडले. रिपब्लीकन पक्ष हो दलितांचो राजकीय पक्ष. पँथरांकडेन एक प्रतिस्पर्धी संघटना म्हणून पळोवंक लागिल्ल्यान ताका सतत विरोध करीत आसलो.

व्हड संख्येन आशिल्ल्या पिडीत अशा मागाशिल्ल्या समाजाच्या आशा-आकांक्षांची पुर्ती हें ध्येय मुखार दवरून फुडें सरिल्ली ही संघटना, अंतर्गत तशेंच बहिस्त विरोधाक लागून आनी समर्थ अशें फुडारपण ना मेळिल्ल्यान अपेक्षीत येस जोडूंक शकली ना आसली तरी सुशिक्षीत अशा दलीत समाजाक हे संघटनेचें आकर्शण निर्माण जालें हें न्हयकारूंक जावचें ना. एक समाजीक अशी राजकीय शक्त म्हणून हे संघटनेन हेर राजकीय आनी समाजीक संघटनांचें लक्ष ओडून घेतलें.

- कों. वि. सं. मं.

दलित साहित्य : दलित साहित्य म्हळ्यार खूब काळ ग्रंथीक संस्कृतीसावन (Literary Culture) पयस दवरिल्ल्या आनी धर्मीक-समाजीक-अर्थीक बंधनांनी घुस्पल्ल्या, नव्यान जाग आयिल्ल्या मनाचो सामुहिक हुंदको-आक्रोश, किळांच, स्फुरण आसा. आधुनीक भारतांतली प्रबोधन युगांतली समता, स्वातंत्र्य, भावपण, लोकशाय आनीं हेर मोलांचो हो एक परिणाम. स्वातंत्र्या उपरांतच्या काळांत भारतीय घटनेन मांडिल्ल्या मानवी हक्कांची सदन वाङ्मयीन दिशेन कार्यान्वित करपाचो हो एक यत्न आसा. दलीत साहित्यनिर्मिती ही शुध्द साहित्यीक स्वरुपाची घटना नाशिल्ल्यान आनी हे घडणुके फाटल्यान समाजीक-राजकीय-धर्मीक-अर्थीक संस्कृतीक स्वरूपाचे, परिवर्तनाचे ल्हान-व्हड विंगड विंगड प्रवाह कार्यरत जाल्ल्या कारणान 'दलीत साहित्य' हे संज्ञेविशीं एक खाशेली अशी व्याख्या ना. जण एकलो ह्या साहित्याची व्याख्या आपआपल्या मनाप्रमाण करता. दलीत (Downtrodden) म्हळ्यार विंगड विंगड प्रकारांच्या मानवी हक्कांसावन, सुविधांसावन खूब काळ पयस राविल्लो एक भारतीय मानवी चोंबो. मुखेलपणान ही धारणा कल्पून, तांच्या आदाराचेर ह्या चोंब्याच्या विमोचनाचे (emancipation) मार्ग सुचोवपी जें साहित्य आसा, ताका सादारणपणान दलीत साहित्य अशें मानतात.

ह्या साहित्याचे एक प्रवर्तक डॉ. म. ना. वानखेडे हाणें 'दलीत साहित्य' म्हळ्यार दलीत लेखकांनी दलितांच्या संदर्भांत निर्माण केल्लें प्रक्षोभक, विद्रोही साहित्य, अशी दलीत साहित्याची व्याख्या केल्ली आसा. दलितांनी म्हळ्यार पयलींच्या अस्पृश्यांनी–दलीत जाणविकायेंतल्यान निर्माण केल्लें जें साहित्य, तें दलीत साहित्य. ही व्याख्याच चड प्रमाणांत चालंत आसा. हाका लागून दलीत वर्गांत जल्म जाल्ल्या 'ग्रेस' सारकिल्ल्या कवीची कविता दलीत थारना. हिंदू धर्म परंपरेप्रमाण जे अस्पृश्य वर्गांत जल्माक आयिल्ले आसात आनी आधुनीक प्रबोधनयुगान प्राप्त जाल्ल्या आत्मभानांतल्यान जे दलीत जिणेची मांडावळ करतात, ते दलीत लेखक आनी ताणीं निर्माण केल्लें साहित्य म्हळ्यार 'दलीत साहित्य'. मानवतावादी मोलांचें वितरण, अस्तित्वांत आशिल्ले विशम जीणवेवस्थेची तिडक, हे वेवस्थेक न्हयकार दिवप वा तिचेआड विरोधी भुमिका घेवन उठप, हें ह्या साहित्याचें खाशेलेपण.

आदल्या काळांत लेगीत दलीत जिणेविशीं दलितांनी बरयल्लें आसा;

दवरणें

पूण तातूंत हीं आतांचीं मतां नात. आयचें दलितांचें लिखाण हें तांकां आयिल्ल्या नव्या आत्मभानांतल्यान जल्माक येता. परंपरेन न्हयकारिल्ले ग्रंथीक संस्कृतीचे ते आयज उपासक जाल्यात. मौखिक परंपरेकडच्यान लिखीत परंपरेकडेन घुंवत आसात, तातूंतल्या नव्यापणाचे उमाळे आनी उस्वास ते मांडटात. तांची ही निर्मिती तांचे नवे जाणविकायेचें, अस्मितायेचें प्रतीक जालां. आत्मविश्कार, आत्मप्रदर्शन, आत्मविसर्जन, आत्मसोद, आत्मशुध्दी, अन्यायाविशींची प्रतिक्रिया, बंडखोरी, निशेध वा न्हयकार हीं ह्या साहित्याचीं प्रयोजनां आसात. 'लिटरेचर ऑफ ॲक्शन' अशेंय ह्या साहित्याक म्हण्टात. एकेकडेन हें साहित्य दलितेतरांकडेन पयसुल्ल्यान, दुस्वासान पळयता, तांचेकडेन दुस्मानपण मांडटा जाल्यार दुसरेकडेन तांचेकडेन संवादूय सादूंक सोदतात.

दलीत साहित्य-निर्मिती ही ब्रिटीश राजवटींत सुरू जाल्ल्या प्रबोधनयुगाचें फळ. सर्वंकश स्वरूपाचें समताधिश्टित जीण-परिवर्तन हो तांचो मुखेल हेत. तें दलीत जिणेंतल्या विंगड विंगड दुख्खानुभवांचेर लक्ष केंद्रीत करता. तें घटनाप्रधान आनी शोकसंतप्त स्वरुपाचें आसा. दीसपट्ट्यो गरजो भागोवंच्या नेटार रंजीस (पिडीत) आशिल्ल्या ह्या लोकांक जिणेंतले सुकुमारतेकडेन लक्ष दिवपाक वेळ ना. वेदना-व्यथांनी ही जीण करपल्ली आसा. हौस, मजा आनी हेर गजालींक हांगा थारो ना. अन्न-वस्त्र-आलाशिरो हे तांचे साततत्याचे आनी थळावे प्रस्न आसात. गांवाचे शिमेभायर जनावरांपाश्ट जीण जगपी मनशांच्यो शोककाणयो, आक्रोश-आक्रंदनांनी हें साहित्य भरिल्लें आसा. डॉ. आंबेडकर हाणें आपल्या अनुयायांवांगडा १९५६त धर्मांतर केलें. तांणी बौध्द धर्म आपणायलो. तेन्नासावन दलीत साहित्यनिर्मितीक चड नेट आयलो. दलीत पँथर चळवळीन हें साहित्य सगळ्या दिशांनी फांकोवपाचो यत्न केलो.

भारताक मेळिल्लें स्वातंत्र्य, ह्या स्वातंत्र्यान आपणायल्ली नवी घटना, हे घटनेन सगळ्या भारतीयांक दिल्ले समान हक्क, अस्पृश्यताय पालन हाका कायदयान गुन्यांव थरोवप आनी दलितेतरांनी जाणवल्ली अस्पृश्यताय पालनांतलें वेगळेपण, ह्या सगळ्यांचो मेळ दलीत साहित्य निर्माण करपाक प्रेरक थरलो.

– कों. वि. सं. मं.

दवरणें : माथ्यावयलें वजें आपले आपुणूच दवरपाची सुवात. आदल्या काळांत चडसो प्रवास पांयांनीच जातालो, तेन्ना माथ्यावयलें वजें वाटेर मदीं मदीं दवरून विसव घेवंचो पडटालो. अशा वेळार माथ्यावयलें वजें देंवोवपाक दुसरो मनीस मेळटालोच अशें नासतालें. ताका लागून आपले आपुणूच वजें दवरपाखातीर वाटेर थरावीक अंतराचेर दवरणें उबारताले.

सादारणशें मनशाच्या भुजांचे उंचायेचें फातरांचें चवकोनी बांदकाम अशें दवरण्याचें स्वरूप आसतालें. माथ्यार वजें आशिल्लो मनीस मातसो बागोवन वज्याची एक कड दवरण्याचेर थारायतालो आनी मागीर दोनय हातांनी तें वजें दवरण्याचेर सरकट्टाले. विसव घेतले उपरांत परतून वजें माथ्यार घेता आसतना असोच बागोवन वज्याची एक कड माथ्यार घेताले आनी मागीर दोनूय हातांनी ओडून पुराय वजें माथ्यार सरकयतालो.

हें दवरणें दानशूर लोक कोणाचें तरी यादस्तीक म्हणून उबारताले. वा भौशीक संस्था लोकांचे सुविधेखातीर दवरण्याची वेवस्था करताले. पाणपोई सारकेंच दवरणें हें एक पुण्यकर्म मानप जातालें.

येरादारीची मुबलक सुविधा आशिल्ल्यान आयच्या काळांत दवरण्यांची गरज नाशिल्ल्यान ल्हव - ल्हव करून हीं दवरणीं भूतक[...] गेल्यांत.

– कों. वि. [...]

दशावतार : विष्णुचे धा अवतार. वायटाचो नाश, सज्जनाची र[...] आनी धर्माची स्थापना हेखातीर परमेश्वर युगायुगांनी वेगवेगळे अ[...] घेता, अशें भगवद्गीतेंत म्हळां. वेगवेगळ्या संदर्भांनी आनी वेगवे[...] युगांनी, श्री विष्णु देवान वेगवेगळ्या धा नांवांनी अवतार घेतले, हे[...] धर्माचे अवतार कल्पनेप्रमाण मानप जालां. पूण शिव, गणपती, आदी देवतांनी अवतार घेतिल्ल्याच्यो कथा पुराणांत आसात. वि[...]

धा अवतारांतले मत्स्य, कूर्म, वराह, वामन, परशुराम ह्या अवत[...] कथामुळां वेदीक साहित्यांत मेळटात. पुराणांनी विष्णूचे मुखेल धा अ[...] मानल्यात. पूण भागवत पुराणांत विष्णुचे चोवीस अवतारय सांग[...] विष्णुन हे अवतार कित्याखातीर घेतले आनी ते खंयचे तिथीक घे[...] तांची माहिती अशी :

१) मत्स्य : शंखासुराक मारपाखातीर आनी प्रलय काळांत [...] राखपाखातीर - चैत्र शुध्द तय.

२) कूर्म : देव आनी दैत्य समुद्रमंथन करता आसतना र[...] वापरिल्लो मंदार पर्वत फाटीचेर तोलून धरपाखातीर - वैशाख पु[...]

३) वराह : हिरण्यक्ष राक्षसाक मारून उदकांत बुडपी धर्तरेक[...] काडपाक - भाद्रपद शुध्द तय.

४) नरसिंह : हिरण्यकश्यपूक मारपाखातीर - वैशाख शुध्द च[...]

५) वामन : बळी राजाक पातळांत धाडून धर्तरेची राखण कर[...] भाद्रपद शुध्द दुवादस.

६) परशुराम : सहस्त्रार्जुन कार्तवीर्याक मारपाखातीर आनी क्षत्रियांचो मस्ती निवळावपाखातीर - वैशाख शुध्द तय.

७) राम : रावणासारक्या राक्षसांचो नाश करपाक - चैत्र शुध[...]

८) कृष्ण : कंसासारक्या दुश्टाचो नाश करपाखातीर - श्राव[...] अश्टम.

...बुध्द : यज्ञीय हिंसेचो अतिरेक थांबोवन सत्य आनी अहिंसा हांचो ...रपाखातीर - आश्विन शुध्द दसम.

...) कल्की : म्लेंच्छादी दुश्टशक्तींचो नाश करून धर्मस्थापना ...तीर चालू (कली) युगाच्या निमाणें श्रावण शुध्द सश्टी दिसा हो ... जातलो अशें कल्की पुराणांत सांगलां.

...वताराची ही कल्पना उत्क्रांतिवादाचेर आदारिल्ली आसा अशेंय ... आसा. ॲनी बेझंट हिणें आपल्या 'अवतारान' (१९२५) ह्या ... अवतारांप्रमाण वेगवेगळीं युगां मानिल्लीं आसात. गीत गोविंदकार ... श्रीकृष्ण हो श्रेश्ठ देव मानून ताचे धा अवतार सांगल्यात. ...दला तो बलराम हो आठवो अवतार मानता.

...वतार नांवाचें एक व्रतय सांगिल्लें आसा. हें एक काम्य व्रत ... विष्णू पुराणाप्रमाण ह्या व्रताची सुरवात मार्गशीर्ष शुध्द दुवादशीक ...ी आसता. भविश्य पुराणांत भाद्रपद शुध्द दसम हो सुरवातीचो ...ांगला. दरेका म्हयन्यांत हेच तिथीक दशावताराचे मुर्तीची पुजा ...तिका खाद्यपदार्थांचो निवेद्य दाखोवपाची चाल आसा. ह्या पदार्थांची ... तीस आसता. हातूंतले धा देवाक, धा ब्राह्मणाक आनी धा स्वताक ...त. असो क्रम धा वर्सांमेरेन पाळटात.

- कों. वि. सं. मं.

...नोंद : अवतार.

...वतारी नाटकां : लोकनाट्याचो एक प्रकार. हो उत्सव ...ी पुनवेसावन चैत्र म्हयन्यामेरेन चलता. गोंय, कोंकण आनी ...ट्रांत दशावतारी नाटकां चड प्रचलीत आसात. दशावतारी नाटकाचो ...स खूब पुर्विल्लो आसून तो इ. स. सातव्या शेंकड्यामेरेन पावता. ... जाणांच्या मताप्रमाण इ. स. सातव्या शेंकड्यांत विष्णुपूरच्या ...राजान दशावतारी खेळाची चाल सुरू केल्ली. कर्नाटकांतलें यक्षगान ...चे मूळ रूप आसून हातूंतल्यान दशावतारी नाटकाचो उदेव जालो ...म्हण्टात. रामदासाच्या दासबोधांत दशावतारी खेळाचो उल्लेख ... फुडें इ. स. १७२८त श्यामजी नाईक काळे हाणें हो दशावतारी ...कर्नाटकांतल्यान कोंकणांत हाडलो अशें म्हण्टात. ताचो पयलो ... अडिवरे ह्या गांवांत महाकाली देवीमुखार जालो. थंयच्यान ताचो ... पुराय कोंकणांत आनी गोंयांत जालो असो उल्लेख 'आडिक्याची ...ाली' ह्या चिं. कृ. दीक्षित हाच्या पुस्तकांत मेळटा.

...शावतारी नाट्य करपी लोक चड करून देवळी जातीचे आसतात. ...वतांच्या उपासकांतले लिंगायत आनी गुरव हेय दशावतारी नाट्य ...ात. तांकां दशांत्री वा खेळये अशें म्हण्टात. ह्या लोकनाट्यांत ...च्या धा अवतारांचें नाट्यरूप दर्शन घडयतात. हाचेवयल्यान ताका ...तारी नाटक अशें नांव पडलां. ह्या नाटकांतल्या पात्रांचो अभिनय, ...आदी प्रकार परंपरागत स्वरुपाचे आसतात. सुत्रधार कथासूत्र ...चालू दवरता आनी पात्रां कथेच्या अनुरोधान उलयतात. नाटकांतले ... लिखीत नाशिल्ल्यान भितरलीं पात्रां उलोवपांत स्वातंत्र्य घेतात. ...ाट्याक मृदंग आनी पेटी हांची साथ आसता. ग्रामदेवतेच्या देवळामुखार ...ांत माटोव घालून हें नाट्य करतात. रंगमाचयेर पात्रां येवंचेआदीं ... मनशा येवन पड्डो धरतात आनी पात्राचो प्रवेश जातकच तो ...टात. हो मध्यान रातीर सुरू जावन सकाळमेरेन चलता.

सुर्वेक सुत्रधार रंगमाचयेर येवन गणपती-सरस्वतीक याद करपी कवन म्हण्टा. तें सोंपतकच ऋध्दिसिध्दीसयत गणपती रंगमाचयेर येता. ताचे फाटोफाट सरस्वती येता आनी सुत्रधाराक आशिर्वाद दिवन वता. उपरांत प्रत्यक्ष खेळाक सुरवात जाता. ह्या खेळांत सुर्वेक मत्स्यावतार आख्यानांतलो शंखासुराचो प्रसंग दाखयतात. हातूंत शंखासुराचें भाशण खुबूच विनोदी आसता. ताचे संवाद हे कोंकणी-मराठी अशे संमिश्र आसतात. शब्दांच्यो कोटी करप हें शंखासूर ह्या पात्राचें खाशेलेपण दशावतार नाटकाचें एक आकर्शण आसता. उपरांत थंय विष्णु येवन दोगांयचें झूज सुरू जाता. निमाणें शंखासुराक मारतकच मत्स्यावतार सोंपता. उपरांत कूर्म आनी वराह ह्या अवतारांचीं फकत सवंगांच दाखयतात. उपरांतच्या नरसिंह अवतारापसून मात खेळाक बरो नेट येता. हातूंत हिरण्यकश्यपू, कयाधू, प्रल्हाद, भालदार आनी नरसिंह हीं पांच पात्रां आसतात. गोंयांत दशावतारी खेळांत मत्स्यावतारा उपरांत कृष्णावतार सुरू जाता. नरसिंहावतारा उपरांत वामनावतारांत फकत वामन आनी बळी हीं दोनच पात्रां दाखयतात. ताचे उपरांत परशुरामाचो फकत उल्लेखच करतात. राम आनी कृष्ण ह्या दोन अवतारांतले मात बरेचशे मनोरंजक अशे कथाभाग दाखयतात. दशावताराचे प्रसंग सोंपतकच खेळये उषा-अनिरुध्द वा द्रौपदी स्वयंवर आदी पुराणीक आख्यानाचेर नाटक करतात. दीस उदेवंक लागतकच हें नाटक सोंपता आनी उपरांत राधा-कृष्णाची फुगडी-नाच जावन धंयकालो जाता. देखून हाका दशावतारी कालो अशेंय म्हण्टात.

तळकोंकणांतल्या दशावतारी खेळाचें स्वरूप हाचेपरस थोडें वेगळें आसता. ह्या प्रकारांत नाटक सुरू जावंचे आदीं पड्ड्या फाटल्यान 'धुमाळ' म्हळ्यार गायन जातालें. उपरांत मंगलाचरण आनी गणपती - सरस्वतीचो प्रवेश जातालो. फुडें ब्रह्मदेवाचो प्रवेश, शंखासुराचें वेदचौर्य आनी विष्णुकडल्यान ताचें परिपत्य आदी कथाभाग जातालो. उपरांत गोपी - कृष्णाच्यो लिला दाखयताले. निमाणें पुराणीक कथेचें आख्यान आसतालें. हें कथानक चार - पांच प्रवेशांत विभागिल्लें आसतालें. देवांचे, दानवांचे आनी बायलांचे अशे वेगवेगळे प्रवेश आसताले. रंगमाचयेर देव-दानव, राजा-राकेस हांच्या झुजांचीं दृश्यां दाखयताले. मृदंग आनी टाळ हांच्या आवाजान हें झूज जातालें. उपरांत राकेस हारतकच धंयहांडो फोडून धंयकालो जातालो.

गौळणकालो जातकच नाटकांतलें स्त्रीभेस धारण केल्लें पात्र हातांत आरती घेवन ती प्रेक्षकांमदीं फिरयतालें. जात्रेंतलें नाटक गौळण काल्यान सोंपिल्ल्यान हाका धंयकालो अशेंय म्हण्टाले. अजुनूय गोंयांत धंयकाल्याची चाल आसा. धंयकाल्याची सुरवात दनपारच्या दोन-तीन वरांचेर जाता आनी दशावतारी खेळ रातचो करतात.

देवांचें आनी राकेसांचें झूज हें दशावतारी खेळांतलें आनीक एक खाशेलेपण. ताचें भिरांकूळ अशें रूप अल्लदुर्रच्यो किळंच्यो आनी तबलें, टाळ हांचो आवाज, हांकां लागून ह्या नाटकांक 'तागड्थोम' (ताकडधोम) वा 'अल्लदुर्र'चीं नाटकां अशें म्हण्टाले.

- कों. वि. सं. मं.

दसण : (मराठी : जास्वंदी; हिंदी : जासुम, गुन्हाल; गुजराती : जसुंद, जसुबा; कन्नड : दसवला, दाशाळ; संस्कृत : जपा, अरुणा,

पद्मचारिणी; इंग्लीश : शू-फ्लॉवर, चायना रोझ; लॅटीन : हिबिस्कस, रोझा - सायनेन्सिस; कूळ : माल्वेसी).

वर्सातले बाराय म्हयने फुलां दिवपी, खूब वर्सां जियेवपी आनी सदांच पाचवेंचार उरपी हें झोंप सादारण १ ते २.५ मी. ऊंच वाडटा. पानां सादीं, फुलां मोटीं आनी लांब देंठांचीं, फुलांचो आकार फुनेलासारको आनी ४ - ६ इंच व्यासाचीं आसतात. तांबडो, गुलाबी, धवो, हळदुवो, किरमिजी, जांबळो अशा विविध रंगांचीं आनी आकारांचीं फुलां जातात. दसण ही मूळ चीन देशांतली अशे उल्लेख मेळटात. पूण आतां ही वनस्पत संवसारांतल्या सगळ्या देशांनी पळोवंक मेळटा. भौशीक बागांनी तशेंच घराच्या पोरसांनी ही वनस्पत दिश्टी पडटा.

दशणीचे कांय मुखेल प्रकार आसात ते अशे :

गोंड्याची दसण : हो दशणीचो प्रकार मूळ आफ्रिका देशांतलो, पूण हालीं तेंपार आमच्या देशांतल्या पोरसांनी लायिल्लो दिसता.

निळी दसण : ही जात मूळची चीनांतली आसून सद्या सगळ्याक लायिल्ली दिसता.

चीनी कंदील : ही मूळ दक्षिण अमेरिकेंतली दसण, सुमार ३ मी. ऊंच वाडटा. हेभायर आनीक कितल्याशाच प्रकारांच्यो आनी जातींच्यो दशणी संकर करून विकसीत केल्यात.

दसण फकत फुलांचें आनी सोबेचें झाड. ह्या झाडाक फळां जायनात. हालींच संकर करून विकसीत केल्ल्यो कांय ओडलायण्यो, फुलांच्या दशणीच्यो जाती आसात त्यो अशो : ब्ल्यू बर्ड, स्ट्रॉंग ब्ल्यू कोयलेस्ट, डीप ब्ल्यू, हमाबो आरडनस.

दशणीची लागवड कलमांपसून करतात. ९ - १२ इंच लांबायेच्यो खांदयो लावन नवी लागवड करतात.

पोरसांनी हीं झाडां चड करून वंयेक लायिल्लीं दिश्टी पडटात. मोटवे जातीच्यो दशणी कुंड्यांनी रोयतात. दसण कसलेय जमनींत लावपाक जाता. पूण सुपीक जमनींत दशणीची बरी वाड जाता.

दशणीक रोग वा किडींची बादा व्हडलीशी जायना. फुलां कुसप हो रोग केन्नाकेन्नाय जावं येता.

दशणीचीं फुलां, मुळां, साल ह्या भागांचे वेगवेगळे उपेग आसात. तांबडे दशणीचीं फुलां गणपतीक घालतात. दशणीचीं फुलां काळ्या बुटाक चिड्डून घांसल्यार बरी चकचकसाण येता. तेचखातीर दसणीक इंग्लिशीन शू-फ्लावर अशें म्हण्टात. फुलांपसून जो तांबडो रंग मेळटा तो खावपाचे पदार्थ तयार क़रपाखातीर वापरतात. जोर आयिल्ल्या मनशाक फुलांच्यो पाकळ्यो थंड उदकांत बुडोवन काडिल्लो अर्क पियेवपाक दितात. तशेंच सूज आयिल्ल्या जाग्यार फुलां चोळ्ळ्यार सूज देंवता. दशणीच्या मुळांचो रोस कफाच्या विकाराचेर वापरतात. झाडाचे सालीपसून धागे तयार करतात. कांयकडेन ह्या फुलांचो खावपाखातीर (सार, लोणचें) उपेग करतात.

- विश्राम गांवकार

दसरो : हिंदूंचो एक म्हत्वाचो सण. आश्विन शुध्द दसम हे तिथीक दसरो वा विजयादशमी ह्या नांवान वळखतात. दुस्मानावांगडा झुजांत मेळिल्ल्या जैताची खोशी मनोवप हो ह्या उत्सवाफाटलो संदर्भ आसा. आश्विन शुध्द प्रतिपदेसावन नमी मेरेन णव राती (नवरात्र) जातकच हो दीस येता. ह्या उत्सवाची म्हायती मार्कंडेय पुराणांत आनी दुसऱ्या पुराणांनी मेळटा ती अशी : पुर्विल्ल्या काळांत महिषासूर नांवाचो आशिल्लो. सगळ्या देवांचेर ताणें जैत जोडिल्लें आनी ताका ताका मस्ती मारिल्ली. निमाणें ब्रह्मा, विष्णु आनी महेष हाणीं आ शक्तीच्या वंशापसून आयुधां धारण केल्लीं शक्तीदेवी निर्माण केली महिषासूराचो नाश करपाक धाडली. हे शक्तीदेवीन णव दीस भि झूज करून धाव्या दिसा महिषासूराक मारलो आनी सग संकटांतल्यान मुक्त केले. तेन्नाच्यान हे शक्तीदेवीक महिषासूर म्हण्टात. हें झूज आश्विन शुध्द प्रतिपदेसावन शुध्द नमीमेरेन च ह्या णव रातींक तिणें शुंभ, निशुंभ, रक्तबीज अशा हेर राक्षसांचो केल्लो आनी धाव्या दिसा महिषासूराचेर जैत जोडलें. देखून ह्या दि विजयादशमी म्हण्टात आनी उमेदीन हो दीस मनयतात.

ह्या दिसाविशीं हेर म्हायती मेळटा ती अशी : ह्याच दिसा रावणाचेर जैत जोडपाक प्रस्थान केल्लें. ह्याच दिसा अर्जूनान अज्ञा सोंपोवन शमीच्या झाडार दवरिल्लीं आपलीं अस्त्रां काडिल्लीं.

ह्या दिसा शिमोल्लंघन, शमीपुजन, अपराजितापुजन आनी शस्त्र हीं कृत्यां करतात. पुर्विल्ल्या काळांत अपराण्हकालांत गांवचे शिमे ईशान्य दिशेक शिमोल्लंघनाखातीर वताले आनी जंय शमी वा आप झाड दिसता थंय थांबून त्या झाडाची पुजा करताले. शमीच्या झाड अपराजिता देवीची मूर्त काडून तिची पुजा करताले. अपराजिता म्ह दुर्गा आसून तें तिच्या रागीट रुपाचें एक प्रतीक. ह्या दिसा राजा, सरदार आपलीं शस्त्रां निवळ करून तांची पुजा करताले. तांचे शेतकार, कारागीर आपआपलीं अवजारां, हत्यारां आनी यंत्रां हांची करताले. ह्या दिसा भांगर (आपट्याचीं पानां) वांटपाचीय प्रथा आशि हेविशीं एक पुराणकथा आसा ती अशी - कौत्स ह्या याचकाक दि चवदा कोटी भांगराच्यो मुद्रा हाडपाखातीर रघुराजान कुबेराचेर घाली. तें पळोवन कुबेर भियेलो आनी ताणें धर्तरेवयल्या शमीच्या झाडाचेर भांगर ओतलें. तेन्ना रघुराजान फावो तितलें भांगर कौत्साक दिलें आनी उरिल्लें आपले प्रजेक वांटलें. त्या दिसा आयजमेरेन दसऱ्या दिसा भांगर म्हणून आपट्याचीं वा शमीचीं दिवपाची चाल आसा.

दसरो हो भारतांतलो सार्वत्रीक सण आसून सगळ्या जातींतले हो सण पाळटात. उत्तर भारतांत ह्या दिसाक आगळेंच म्हत्व आस दिसा ते रामायणांतले कांय प्रसंग घेवन रामलिला सादर करतात रावणाच्या पुतळ्याचें दहन करतात. कुलू देगणांतले लोक रघुनाथ ह्या देवाचो उत्सव ह्या दिसा मनयतात. तमीळनाडूंतूय द आयूध पुजा करतात. महाराष्ट्रांत ह्या दिसा शिमोल्लंघन करून आप पुजा करतात आनी उपरांत ताचीं पानां भांगर म्हणून एकामेकांक म्हैसूरच्या दसऱ्याचीय एक आगळीच नामना आसा. चंडी देवी दिसा महिषासूराक म्हैसूरा लागसारच मारलो अशी दंतकथा थंय ह्या दिसा थंय व्हड मिरवणूक काडटात. राजस्थानांत ह्या दिसा लोक आपल्या गुरूचें दर्शन घेवंक वतात आनी शमीची पुजा क ठाकूर बायलो ह्या दिसा दसऱ्याचो नाच करतात.

गोंयचो दसरो : गोंयांत हो उत्सव भोवतेक सगळ्याच ल्हा देवळांनी मनयतात. देवाची पालखेंत मिरवणूक काडून गांवचे व्हरतात, जाका शिमोल्लंघन म्हण्टात. थंय मागीर आपट्याच्या

रून ताचीं पानां एकामेकांक वांटून सदित्सा दितात. हाका 'भांगर अशें म्हण्टात. कांयकडेन, विशेश करून पेडण्यां, आमोण्यां, ा दसरो वेगळे पद्दतीन आनी मोठ्या प्रमाणार जाता. भार ाच्या खांदचावयलीं तरंगां हें हांगाचें खाशेलपण. दसऱ्याक कौल ो पद्दत कांयकडेन आसा. बरेच कडेन दसऱ्या दिसा कोंबे, ाचो बळी दिवपाची पद्दत चालू आसा. तशेंच कांयकडेन लक अशें शस्त्रपुजन करप जाता.

- म. कृ. अभिषेकी

- कों. वि. सं. मं.

: वेदकाळांतलो एक मानवसमूह. यास्क, सायणाचार्य आनी मनू ा शब्दाची व्याख्या अशी केल्या -

स्युर्दस्यच्च क्षयार्थादुपदस्यन्त्यस्मिन् रसा उपदासयन्ति कर्माणि'। र्थ - दस्यू हो शब्द दस् = नाश करप ह्या क्षयार्थक धातूवयल्यान लो आसून, दस्यू हे रसांची हानी आनी कर्माचो विध्वंस करतात. तींत सांगलां की ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य आनी शुद्र हांच्यांतल्यो कांय क्रियालोपा सारक्या गजालींक लागून चातुर्वर्ण्यांतल्यान भायर ो, अशे जातीचे म्लेंच्छ भास उलोवपी आनी आर्यभास उलोवपी जे ते सगले दस्यू. ऐतरेय ब्राह्मणांत (७.१८) म्हळां की चडशे दस्यू मित्रासावन उत्पन्न जाल्यात. अंध्र, पुंड्र, शबर, पुलिंद, मूतिब अशीं नांवां थंय दिल्यांत.

स्यू शब्द ऋग्वेदांत खूब सुवातींनी आयला. सामान्यपणान ताचो मनशाचो दुस्मान असो जाता. ऋग्वेदांत दस्यूंक खूब विशेशणां लीं दिसतात. लुडबे उलोवपी आनी विरोधी भास उलोवपी अशें विशेशण लायलां. इंद्राक जाणें मारलो, तो वत्र दस्यू (दास) ल्याचें म्हळां. वृत्राचो अहीकडेन संबंद आशिल्लो. अही म्हळ्यार ताचेवयल्यान दस्यू हे नागवंशी आसूंक जाय, अशें कांय जाणांचें आसा. शिश्नदेव आनी मूरदेव हीं ताचीं ऋग्वेदांतलीं आनीक दोन णां.

अव्रत (व्रतांचें आचरण न करपी), अयज्वान (यज्ञ न करपी), अकर्मन् न करपी), अदेवयु (देवांविशीं उदासीन वा देवनिंदा करपी) हीं हेर विशेशणां आसात. हीं विशेशणां आर्य आनी दस्यू हांचेमदलो क भेद दाखयतात, अशें म्हण्टात. ह्या दस्यूंचो इंद्रान पराभव वा वध , अशें ऋग्वेदांत म्हळां.

कीथ आनी मॅक्डॉनेल हाणीं दस्यू ही अतीमानवी योनी आशिल्ली तर्क केला. दस्यू हे मायावी आशिल्ले, अशा उल्लेखांचो आदार कांय जाणांनी दस्यू म्हळ्यार आर्यांच्याच मदले जादुगिरी करपी, वे वा चेटकी लोक आशिल्ले, अशें म्हळां.

दस्यू हे कोण आशिल्ले, हें निश्चीतपणान सांगप कठिणूच जालां. ीं सिंधू संस्कृताय निर्माण केली, ते लोक म्हळ्यार दस्यू अशें मत प्र. रा. देशमुख हाणीं ऋग्वेदांतल्या कांय उल्लेखांचो आदार घेवन . मोहेंजोदडो आनी हडप्पांतल्या उत्खननांत जीं भोंवतणीं खंदक ी तटबंदी आशिल्लीं नगरां मेळिल्लीं, तीं ह्या दस्यू लोकांनीच उबारिल्लीं. शारां इंद्रान नश्ट केलीं म्हळ्यारूच इंद्राक सर्वश्रेश्ठ देव मानपी ांनी नश्ट केलीं, अशें श्री. देशमुख हाणें फुडें म्हळां.

पुराणांनी आभीर आनी म्लेंच्छ हांकां दस्यू अशें म्हळां. वायू पुराणांत दस्यूंचो धर्मूय सांगला. ययातीन दस्यूंचेर नियंत्रण दवरिल्लें, अशें ब्रह्मांड पुराणांत सांगलां. कृष्ण निजधामाक वतकच ताच्या सोळा हजार बायलांक घेवन अर्जून हस्तिनापूराक वता आसतना वाटेंत त्या सगळ्या बायलांचो दस्यूंनी अपहार केलो. दस्यूचें मुखेल शस्त्र सोटो हें आशिल्लें. तशेंच ते गायांची हत्या करताले अशेंय वायू पुराणांत सांगलां. दस्यू म्हळ्यार आर्यांपयलींच्या भारतांत वशिल्ले आनी जांची संस्कृताय त्या काळांत वैदिक आर्यांचे संस्कृतायेपरस उंचेली आशिल्ली, अशे द्रवीड लोक आशिल्ले अशेंय कांय संशोधकांचें मत आसा.

- कों. वि. सं. मं.

दहशतवाद : दहशत (अराजक) निर्माण करपी मानसीक प्रवृत्ती. एके खाशेले तत्त्वप्रणालींतल्या एका पंथान आपणायिल्ली आचारप्रणाली. दहशतवाद हो तसो खऱ्या अर्थान वाद वा तत्त्वप्रणाली न्हय. तत्त्वीक नदरेन अराज्यवादाच्या एका फांट्याचो तो कृतीरूप आविश्कार.

राजकीय, अर्थीक आनी केन्नाकेन्ना धर्मीक उद्दिश्टां सादपाखातीर संघटीतपणान हिंसात्मक मार्गान, समाजांत भंय निर्माण करतात, तेन्ना ताका 'दहशतवाद' अशें म्हण्टात.

क्रांतीच्या काळांत, चळवळींत वा संपासारकिल्या एकवटीत उठावांत, जहाल मताचो गट आक्रमक पद्दतीन, प्रस्थापीत यंत्रणा उमथून वा संबंदीत लोकांचेर हल्लो करून एके तरेचो भंय निर्माण करता. ह्या भंयाचो आदार घेवन हो गट फुडें आपलें अपेक्षीत उद्दिश्ट साध्य करपाच्या वावराक लागता. अशा वेळार समाजांत शस्त्राचो धाक दाखोवन, दहशत पातळावन, आपलें म्हत्व दाखोवन दिवपाचो दहशतवादी गटाचो यत्न आसता. देशांतल्या मुखेल व्यक्तींचेर हल्ले करप, तांचे खून करप, मालमत्ता काबार करप वा इबाड करप, ह्या सगळ्या गजालींचो आस्पाव दहशतवादी कृत्यांनी जाता. दहशतवादाचें मूळ अराज्यवाद्यांच्या अराजकांत मेळटा. शासन आनी ताचे कायदे हे सभावीक जिणेक नसाय आसून, कायद्यांसयत शासन उमथून उडोवंक जाय अशी अराज्यवाद्यांची धारणा आसता. अराज्यवादाच्या म्यिखायल बकुन्यिन ह्या रशियी भाश्यकारान पयलीं 'कृतीन प्रचार' हें सुत्र मांडलें. भंय आनी दहशत तयार जातलीं अशीं कृत्यां करून समाजाची उदरगत वा राज्यक्रांती घडोवन हाडची, असो ह्या सुत्राचो अर्थ आसा.

दहशतवाद हो नश्टकारी आसलो तरी संवसारांतल्या मुखेल उलथापालथींत ताचो उपेग सगळ्या थरांनी जाल्लो दिसता. वैयक्तीक तशेंच भौशीक वा राश्ट्रीय उद्दिश्ट पुर्ततेखातीर एक खात्रेचो तसोच जलद परिणाम दिवपी उपाय म्हणून ताचो आदार घेतिल्लो आसा. भौशीक वा राश्ट्रीय उद्दिश्ट पुर्ततेखातीर केल्ल्या दहशतवादाचें समर्थनय जालां.

एकुणिसाव्या शेंकड्याचे निमाणेकडेन भारतीय राजकारणांत हें दहशतवादाचें वा सशस्त्र क्रांतीवादाचें राजकारण जल्माक आयलें. हिंदुस्थानांत बंगालाचे फाळणे वेळार (इ. स. १९०५) दहशतवादाचो वापर केलो. त्या वेळार दहशतवादाक चड वाव मेळ्ळो. अरविंद घोष हाचो भाव बारिंद्रकुमार घोष आनी विवेकानंदाचो भाव भूपेंद्रनाथ दत्त हाणीं १९०५-०६ वर्सा बंगाली तरण्याट्यांभितर ह्या सशस्त्र क्रांतीवादाचो

प्रसार केलो. ह्याच सुमाराक महाराष्ट्रांत नासिकाक वि. दा. सावरकर हाणे 'अभिनव भारत' हे संस्थेची स्थापणूक करून तरणाट्यांक सशस्त्र क्रांतीवादाची दिक्षा दिवपाक सुरवात केली. १८९७ वर्सा पुण्याक दामोदर चाफेकर हाणें थंयचो कमिशनर रँड हाचो खून केलो. रशिया आनी इटलींत, चड करून इटलींतल्या मॅझिनी, गॅरिबाल्डी हांच्या उदाहरणावयल्यान स्फूर्त घेवन दहशतवादी तरणाट्यांनी गुपीत संघटना काडल्यो. नाझी जर्मनी आनी फॅसिस्ट इटली हीं दोनूय राजकीय दहशतवादी कारकिर्दीचीं उदाहरणां. हीं सरकारां आपल्या कायद्यांची अंमलबजावणी करतालींचे पूण सरकारी धोरणाक विरोध जावंचो न्हय इतली दहशतय ताणीं निर्माण केल्ली.

पयल्या म्हाझुजा वेळार युरोप-अमेरिकेंतूय भारतीयांनी अशा क्रांतीकारक संस्थांची स्थापणूक केल्ली. लाला हरदयाळ हाणें अमेरिकेंत हिंदी क्रांतीकारकांच्या 'गदर' पक्षाची स्थापणूक केली. १९११ वर्सा लॉर्ड हार्डिंग हो दिल्लींत येतना मिरवणुकीचेर जाल्लो बॉमस्फोट, कलकत्त्याच्या माणिकांतलो बॉमस्फोट, चितगाँग शस्त्रागाराचेर घाल्लो दरोडो, नासिकांतल्या कलॅक्टर जॅक्सन हाचो खून, लाहोरांत जाल्लो सॉंडर्सचो खून, तशेंच भगतसिंग, सुखदेव, राजगुरू हाणीं मध्यवर्ती विधीमंडळांत घाल्लो बॉम हीं सगळीं दहशतवादी तरणाट्यांनी गाजयिल्लीं कृत्यां. तांच्यांतलें गोळार गेल्ले खुदिराम बोस, भगतसिंग, सुखदेव, राजगुरू, चंद्रशेखर आझाद हांकां सुटकेझुजांतल्या इतिहासांतले राष्ट्रवीर म्हणून वळखतात. फुडें महात्मा गांधी हाणें पुरस्कृत केल्ल्या निशस्त्र प्रतिकाराच्या प्रभावाखाला भारतीय स्वातंत्र्य चळवळींत, दहशतवादाचें प्रमाण खुबूच उणें जालें. फुडल्या काळांत येवपी संघर्शाची सरकाराक वा समाजाक जाण करून दिवप हो दहशतवादाचो एक म्हत्वाचो हेत आसता. उकत्या प्रचाराक जंय परवानगी नासता, खाशेल्या उद्दिश्टांखातीर झगडपी झुजारी व्यक्तींची संख्या जेन्ना उणी आसता वा तांचें बळगें उणें पडटा थंय दहशतवाद वाडटा. गेल्ली सत्ता परतून मेळोवपाखातीर केन्नाकेन्नाय ताचो वापर करतात. दोनय तरांनी पुराय वेगळीं वेगळीं आशिल्ल्या शासन पद्दतींच्या फाटीराख्यांमदलो संघर्शूय दहशतवादी कृत्यांक जल्म दिता. फकत सत्ताधारी गटाकूच न्हय जाल्यार जनसामान्य जनतेकय दहशतवाद दाखोवंक सोदता की, प्रस्थापीत सत्ता आतां सुरक्षीत उरूंक ना. तिकाय कोणें तरी आव्हान दिलां. दहशतवादाच्या डावपेचांत दहशतवादी कृत्यांची दखल घेतली ना जाल्यार दहशतवाद निरुपयोगी थारता.

सरकारान दाखयल्ली जबरदस्ती आनी दहशतवाद हातूंत फरक आसा. सरकाराचो धाक कायद्याचे अंमलबजावणे खातीर आसा अशें दाखयता. पूण दहशतवादांत कायदो उकतेपणीं पांयांखाला माड्डिल्लो दिसता. सरकाराचें नितीधैर्य उणें करपाखातीर क्रांती वा प्रतिक्रांतीचे दिशेन पावल घालपाखातीर विरोधक दहशतवादाचें शस्त्र वापरतात. जमावाकडल्यान जावपी बेकायदेशीर सशस्त्र उठाव आनी दहशतवाद हांचें लागींचें नातें आसा, कारण दोगांयकडल्यान जबरदस्तीन विध्वंस घडोवप जाता. पूण उठाव वा बंड हें चडशे खेपे पयलीं थरयल्लें नासता. पूर्व तयारी करिनासतनाच तें घडटा. हाचे उरफाटें, दहशतवाद हो पूर्वनियोजीत आसता. झूंडशाय ही एक अशीच अराजक निर्माण करपी समुह-प्रवृत्ती. झूंडशाय भोवतेक करून दहशतवादाचो आदार घेता.

दहशतवाद हो खात्रीचो आनी जलद परिणाम दिवपी उपाय आसलो तरी मानवतावादी नदरेंतल्यान तो विध्वंसी आनी म्हणून तिरस्करणी थारता. म्हणून अहिंसात्मक चळवळीचेर भरवंसो दवरून आशि… महात्मा गांधी सारकिल्या शांतीप्रीय फुडाऱ्यांनी ताचो निशेध केलो

हालीं पंजाबांत खलिस्तानाचे मागणेखातीर आनी काश्मीरांत स्व… कश्मीराखातीर दहशतवादी तंत्राचो जो वापर करप चलला, ता… शांतीप्रिय समाजाकडल्यान निशेध जाता.

– कों. वि. सं

दळवी, जयवंत द्वारकानाथ :

(जल्म : १४ ऑगस्ट १९… आरवली; मरण : १६ सप्टेंबर १९९४, बोरिवली – मुंबई.)

नामनेचो मराठी साहित्यीक. सिंधुदुर्ग (महाराष्ट्र) जिल्ह्यांतल्या … तालुक्यांत आरवली हांगा ताचे मूळ घराणें. ताणें कोंकणांतल्या शिरो… गांवांत इंग्लीश पांचवी मेरेनचें शिक्षण घेतलें. पिरायेच्या सोळाव्या… तो मुंबय गेलो. थंय इंजिनियरींगचें शिक्षण अदर्यार सोडून ताणें … विद्यापिठाची मानसशास्त्र ह्या विशयांत एम्. ए. पदवी मेळयली.

१९४४ ते १९५१ ह्या काळांत ताणें सुर्वेक 'दैनिक प्रभात' … उपरांत 'दैनिक लोकमान्य' ह्या दिसाळ्यांत उपसंपादक आनी खबरां… म्हणून नोकरी केली. १९५१ सावन मुंबयच्या 'यु. एस्. इन्फ… सर्व्हिस' हातूंत तो नोकरी करूंक लागलो. निमाणें हेच संस्थेत 'मु… प्रकाशन अधिकारी' ह्या पदाचेर आसतना १९७६त ताणें निवृत्ती घे… ह्या पदार आसतना अमेरिकन साहित्याचो मराठी अणकार करून घेव… कार्यक्रमात ताणें जबर फुडाकार घेतिल्लो. ताची बायल उमा ज… दळवी, चलो गिरीश आनी चली शुभांगी नेरुरकर असो ताचो घ… आसा.

जयवंत दळवी हाच्या साहित्यीक वावराची सुरवात कथाबरपान ज… 'दातार मास्तर' ही ताची पयली व्यक्तिचित्रात्मक कथा १९… साप्ताहिक 'नवाकाळ'त उजवाडाक आयली, १९६० मेरेन तो प… कथाच बरयतालो. १९६३त ताची 'चक्र' ही कादंबरी उजवाडा आ… आनी मराठी साहित्याच्या मळार लेखक म्हणून ताका मान्यताय मे… १९७० उपरांत तो नाट्य लेखनाकडेन वळलो. फुडें नाट्य लेखन… ताका सुमाराभायर नामना आनी लोकप्रियता मेळ्ळी. कथा, का… आनी नाटक ह्या साहित्य प्रकारावांगडाच विनोदी बरपांतय ताणें अ… नांव दवरलां. ताचीं ६० परसय चड पुस्तकां उजवाडाक आयल… ताचीं उजवाडा आयिल्लीं पुस्तकां अशीं आसात :

(१) कथासंग्रह : गहिंवर (१९५६), एदीन (१९५८), जळ… मासा (१९६१), फक्त पुरुष (१९६३), आश्रम (१९६४), रुकि… (१९६५), स्पर्श (१९७४), स्वप्नरेखा (१९८२), सुखदुःखाच्यां… (१९८२), निराळा (१९८४), स्त्री पर्व (१९८६), घर कौलारू (१९… वेचक जयवंत दळवी (१९८७), सांजरात (१९८८), सोनाली (१९… श्रीकांत (१९८९).

(२) कादंबऱ्यो : 'चक्र' (१९६३), सारे प्रवासी घडीचे (१९… स्वगत (१९७०), महानंदा (१९७०), अर्धांग (१९७७), वे… (१९७८), 'सावल्या आणि प्रवाह' (दोन कादंबऱ्यो एकठांय – १९… धर्मानंद (१९८०), आल्बम (१९८३), अधांतरी (१९८३), श्रीमंगल… आणि कंपनी (१९८३), ऋणानुबंध (१९८४), कहाणी (१९८४), सु…

...), 'चक्रव्युह' (१९९३).

नाटकां : सभ्य ग्रहस्थ हो (१९७३), संध्या छाया (१९७४), ... (१९७७), सुर्यास्त (१९७८), महासागर (१९८०), दुर्गी ...) सावित्री (१९८२), पुरुष (१९८३), मालवणी सौभद्र ...), मुक्ता (१९८५), पर्याय (१९८५), किनारा (१९८७), हरी ...गो (१९८७), स्पर्श (१९८७), कालचक्र (१९८८), नाती गोती ...१), अपूर्णांक (१९९४), संसारगाथा (१९९४).

...) **विनोदी लेखन** : फजितवाडा (१९६१), मिशी उतरून देईन ...५), कशासाठी पोटासाठी (१९६५), विक्षिप्त कथा (१९७२), ... कथा (१९७४), सरमिसळ (१९८०), गंमतीच्या गोष्टी (१९८३), ...ग (१९९४).

...) **एकांकिका** : 'कावळे आणि इतर एकांकिका' (१९६०).

...) **भोंवडेवर्णन** : 'लोक आनी लौकिक' (१९८५).

...) **आपजीण** : 'आत्मचरित्राशिवाय' (१९९५).

...चे हेर साहित्य अशें आसा : 'निवडक ठणठणपाळ' (१९६९), ...त्री ठणठणपाळ' (१९८९), 'साहित्यीक गप्पा (१९८६), परममित्र ...४), अलाणे फलाणे (१९९४).

...ाणें संपादित केल्ली बरपावळ : पु. ल. एक साठवण (१९७९), 'द ... ऑफ जयवंत दळवी' हें दळवी हाच्या कांय वेंचीक साहित्याचें ...न, संपादक सुभाष भेंडे (१९९५).

...यवंत दळवी हाच्या साहित्याचेर जायते हिंदी - मराठी चित्रपट ... दूरदर्शन माळोय प्रसारीत जाल्यात. ताचे हिंदी चित्रपट : चक्र, ...दा, रावसाहेब, पुरुष, हे आसून हातूंत 'रावसाहेब' ह्या चित्रपटाक ...राष्ट्रीय पुरस्कार फाव जाला. ताच्या महानंदा आनी पुढचं पाऊल ...तेन मराठी चित्रपटांक तशेंच 'चक्र' ह्या हिंदी चित्रपटाक राश्ट्रीय ...षिकां फाव जाल्यांत.

...चेत्रपटांवांगडाच आव्हान, अधांतरी, हसरतें आनी सावल्यो ह्यो ताच्या ...त्याचेर आदारीत दूरदर्शन माळो प्रसारीत जाल्यात.

...ाच्या साहित्याक जायते पुरस्कार आनी भोवमान मेळ्ळ्यात. हे ...कार अशे आसात; महाराष्ट्र राज्य पुरस्कार, चक्र (१९६४), रुक्मिणी ...६५), सारे प्रवासी घडीचे (१९६६), स्पर्श (१९७४), संध्या छाया ...७५).

...ऱ्या नाट्य लेखनाखातीर 'नाट्यदर्पण' पुरस्कार : बॅरिस्टर, ...सागर, सूर्यास्त, पुरुष, कालचक्र, दमाणी पुरस्कार (१९९१), ...गौरव पुरस्कार (१९९४), राम गणेश गडकरी पुरस्कार (१९९४), ...कण मराठी साहित्य परिशदेवतीन 'कोंकण भूषण साहित्य पुरस्कार' ...९४) हे पुरस्कार ताका फावो झाल्यात.

...दळवी हाच्या साहित्याचे हिंदी, गुजराती, कानडी, तमिळ, तेलुगू ...नी इंग्लीश भासांतल्यान अणकार जाल्यात.

...जयवंत दळवी हाणें कथा, कादंबरी, नाटक आनी विनोद ह्या चारय ...हेत्यीक मळार आपली अशी खास छाप तयार केली. चक्र आनी ...गत ह्यो कादंबऱ्यो, बॅरीस्टर, पुरुष, संध्या छाया हीं नाटकां आनी ...ठणपाळ ह्या नांवान मराठी साहित्य विश्वाचेर मार्मीक आनी मिष्कील ...पणी करपी विनोदी लेखन हीं जयवंत दळवी हाणें मराठी साहित्याक ...ल्ली मोलादीक देगणी.

- डॉ. वासुदेव सावंत

दक्ष : प्रजोत्पत्ती करपी पुर्विल्लो ऋषी. कश्यप, मरीची, अत्री, भृगू, ऋतू आदी ऋषीप्रमाण दक्ष होय एक प्रजापतीच. हाचेभायर ताचो उल्लेख विश्वेदेव, आदित्य, आनी मनू असोय करतात. दरेका युगाचे स्वतंत्र मनू आनी स्वतंत्र दक्ष मानिल्ले आसात. दक्ष अदितीपसून जल्मलो आनी अदितीचो जल्म दक्षापसून जालो अशें ऋग्वेदांत म्हळां. पूण यास्कान हाजेर विरोध परगटायला.

दक्षाची उत्पत्ती ब्रह्मदेवाच्या आखाण्यापसून जाली अशें विष्णुपुराणांत म्हळां. पूण ताच्या जल्माविशीं वेगवेगळ्या तरांच्यो कथा पुराणांत मेळटात. दक्ष हो प्राचेतसाचो चलो आसून ताणें आपल्या मनापसून सृश्ट निर्माण केली. ताणें स्वायंभुव मनूच्या प्रसूती नांवाचे चलयेकडेन लग्न केलें. तिचेपसून ताका सोळा चलयो जाल्यो. तातूंतल्यो तेरा ताणें धर्मप्रजापतीक दिल्यो. उरिल्ल्या तिनांतली स्वाहा अग्नीक, स्वधा अग्निष्वात्त पितरांक आनी सती ही शिवाक दिली. ब्रह्मदेवाच्या दाव्या आखाण्यापसून जल्मल्ली चली ही ताची दुसरी बायल. तिचेपसून ताका पांचशें चलयो जाल्यो. ताचेपसून फुडें प्रजा निर्माण जाली, अशें हें कथाचें सार आसा.

ब्रह्मदेवाच्या एका यज्ञांत शिवान दक्षाचो अपमान केलो. देखून मांव - जांवयामदीं वांकडेपण आयलें. फुडें दक्षान आपल्या बृहस्पतीसव नांवाच्या यज्ञांत शिवाक आपोवणें दिलेंना. आकाशसंचारी देवाकडल्यान सतीक यज्ञाची बातमी कळटकच ती शिवगणां वांगडा एकलीच यज्ञमंडपांत आयली. थंय तिचो अपमान जालो. देखून तिणें यज्ञाग्नींत जीव दिलो. हें कळटकच शिवान आपले जटेपसून वीरभद्र आनी भद्रकाली हांकां उत्पन्न करून तांचेकडल्यान दक्षयज्ञाचो विध्वंस करून दक्षाक जिवो मारून घेतलो. तेन्ना सगले देव आनी ऋषी शिवाक शरण गेले. शिवाचे कृपेन ब्रह्मदेवान एका बोकडाचें तोंड दक्षाच्या धडाक जोडलें आनी ताका जितो केलो.

दक्ष ह्या नांवाचो एक धर्मशास्त्रकार आसा. ताच्या नांवाचेर दक्षस्मृती नांवाचो ग्रंथ मेळटा. ही स्मृती खूब खूब पोरणी. कारण याज्ञवल्क्यानय दक्षाचो उल्लेख केला. हातूंत सात अध्याय आनी २२० श्लोक आसात. हातूंत चार आश्रम द्विविध ब्रह्मचर्य, द्विजांचीं नित्यकर्मां, आश्रमधर्म, जननाशौच, मृताशौच, षडंगयोग, णव गोपनीय आनी णव घोषणीय कृत्यां दान ना दिवपाच्यो वस्तू गृहिणीधर्म, भिक्षूकव्य आदी विशयांचीं वर्णनां आसात.

दक्ष ह्या नांवाचो एक पुर्विल्लो समाज आशिल्लो. ताचें राज्य वायव्येकडल्या आनी उत्तरेकडल्या देशांनी आशिल्लें अशें पणिनी सांगता. पाणिनीकय दाक्षिपूत अशें म्हण्टात.

- कों. वि. सं. मं.

दक्षणां : धर्मकृत्त्यां (यज्ञ, होम, हवन) करपी पुरयताक दिल्लो मोबदलो. सद्या हो दुडवांच्या रुपान दितात आसलो तरी एका काळार तो भांगर, गाय, बैल, घोडो, बोकडो, धान्य, वस्त्र सारकिल्ल्या वस्तूंच्या रुपान दिवप जातालें. आयच्या काळांत दक्षणेचो संदर्भ मोबदल्यापुरतो उरला आसलो तरी वैदिक आनी पुराणकाळांत दक्षणेक धर्मीक अधिष्ठान आसलें. दक्षणा दिलेबगर धर्मीक कार्य पुराय जायना अशें ऐतरेय ब्राह्मणांत म्हळां.

यज्ञोऽदक्षिणो रिष्यति तस्मादाहुः
दातव्यैव यज्ञे दक्षिणा भवत्यल्पिकापि । (ऐतरेय ब्राह्मण ६.३५)

अर्थ - दक्षणेबगर यज्ञ सफल जायना म्हणून उणी आसली तरी दक्षणा ही दिवंकच जाय. ब्रह्मवैवर्त पुराणांत ताचेफुडें वचून अशें सांगलां की, दक्षणा दिली ना, उणी दिली जाल्यार येजमान पातकी जाता आनी ताच्यो कितल्योशोच पिळग्यो नरकांत पडटात.

दक्ष म्हणजे पूर्ण, जें पुराय जाल्लें नासता तें पुराय जावपाक जें दिवप जाता ताका दक्षणा म्हण्टात अशें निरुक्त ग्रंथांत सांगलां.

'यज्ञादिसम्पादकतदन्त विहितदानम्'

अर्थ - यज्ञा सारकिल्या कृत्याचें फळ मेळचें म्हणून निमाणेकडेन दिवपी दानाक दक्षणा म्हण्टात.

वैदिक काळांत यज्ञांनी दक्षणा म्हणून भोवतेक करून गायो दिवपाची प्रथा आशिल्ली. यज्ञांतल्या माटवांत ह्या गायांनी यज्ञवेदीक प्रदक्षणा काडपाची आसताली. फुडें 'प्र' गळून दक्षणा हें नामकरण सगळ्याच तरांच्या मोबदल्याक पडलें आसुंये असोय एक विचार आसा.

दक्षणा आनी दान हांचेमदीं व्हडलोसो फरक करूंक येना आसलो तरी सगळ्याच दानांक मोबदल्याचो संदर्भ लावंक मेळचोना. खूबदां दान हें सत्पात्र मनशाक, ताचे कडसून कसल्याच कामाची अपेक्षा धरिनासतना दिवप जाता. दान जशें ना मागप्यांक दिवप जाता तशें तें याचकाकय दिवप जाता. दक्षणा मात धर्मकृत्य करतल्याकच दिवप जाता. दानाचें स्वरूप भेटीचें आसता जाल्यार दक्षिणेचें स्वरूप बिदागीचें आसता. दानाफाटल्यान धर्मीक संदर्भावांगडाच समाजीक कर्तव्याची जाणविकाय आसता. दक्षणेचें प्रयोजन धर्मीक स्वरुपाचें आसता.

दक्षणेचो पुरयताचे बिदागीकडेन लागींचो संबंद आशिल्ल्यान पुरयतांनी दक्षिणा ही यज्ञाची बायल आशिल्ल्याची कल्पना केली, आनी तांचेविशीं अशी कथा निर्माण केली.

एक फावट देवांनी व्हड यज्ञ केलो. पूण ताचें फळ तांकां मेळ्ळेंना. तेन्ना ते ब्रह्मदेवाक शरण गेले. तेन्ना ब्रह्मदेवान नारायणाचें ध्यान केलें. नारायणान लक्ष्मीच्या देहापसून दक्षणा नांवाची बायल उत्पन्न करून ब्रह्मदेवाक दिली. ताणें ती यज्ञरुपी मनशाक समर्पण केली. यज्ञमनशान तिचो बायल म्हणून स्विकार केलो. तेउपरांत तिका फल नांवाचो पूत जालो आनी ताका लागून देवांचे सगळें मनोरथ पूर्ण जाले. (देवी भागवत .४५)

दक्षणा ही रुची आनी आकुती ह्या दांपत्याची चली आनी सुयज्ञापसून तिका तुषित नांवाचे १२ पूत जाले अशीय एक कथा आसा.

यज्ञ हो दक्षणेंचो भाव अशीय कल्पना आसा. पूण तो विष्णूचो अवतार आशिल्ल्यान तिचो भाव आसुनूय तो दक्षणेकडेन लग्न जालो. (भागवत पुराण ४.१)

दक्षणेक प्रजापतीची धूव आनी बारा यामदेवांची आवय अशें म्हळां.

- कों. वि. सं. मं.

दक्षिण आफ्रिका प्रजासत्ताक : (रिपब्लीक ऑफ साऊथ आफ्रिका).

आफ्रिका खंडाच्या दक्षिण पोंतार आशिल्लो एक सार्वभौम प्रजासत्ताक देश. विस्तार २२° ७' दक्षिण ते ३४° ५२' दक्षिण आनी १६° २९' उदेंत ते ३२° ५६' उदेंत इतलो आसून ताचें क्षेत्रफळ १२,२१,०४२ चौ. किमी. इतलें आसा. लोकसंख्या ४०,८००,००० (१९९१). ताची उत्तर - दक्षिण आनी उदेंत - अस्तंत लांबाय लागींलागीं सारकीच (सु. १,६०० किमी.) ताचे वायव्य दिशेक नामिबिया (नैर्ऋत्य आफ्रि... उत्तरेक बोट्स्वाना आनी ऱ्होडेशिया, ईशान्येक मोसांबीक आनी स्वाझी... आग्नेय आनी दक्षिणेक हिंदी म्हासागर जाल्यार अस्तंतेक आनी दक्षि... ॲटलांटिक म्हासागर आसा. देशाचीं वेगळींवेगळीं तीन राजपाटणां आ... केप टावन् - संसदीय, प्रिटोरिया - प्रशासकीय आनी ब्लुमफॉ... न्यायीक.

भूंयवर्णन : भूंयविज्ञानीक नदरेन दक्षिण आफ्रिकेक सगळ्यांत ... अशीं तळपां आसात. ह्या देशाचो चडसो भाग सड्यार आसून... एस्कार्पमेंट हे ल्हानशे दर्या देगेसावन तो वेगळो जाल्लो आसा... सड्यावयल्या प्रदेशाची सरासरी उंचाय १,२००ते १,५०० मी. ... आसा. देशाचे उदेंतेक आशिल्लो ड्रेकन्सबर्ग हो सगळ्यांत उंचेलो... आसून ताची उंचाय ३,३५३ मी. परस चड आसा. तबाना एंतलेन... हें ह्या पर्वतामदलें सगळ्यांत उंचेले तेमूक (३,४८२ मी.). हो... लावाच्या खूब थरांपसून तयार जाल्लो आसा. अस्तंतेक सड्याची ... सुमार १,८०० मी. इतली आसा. उत्तर मध्य ब्रह्मदेशांत आशि... कालाहाटीच्या रेंवट देगणाचो कांय सखल भाग ह्या देशांत मो... दक्षिणेक सड्याची कड आनी दर्यादेगांमदीं सोंपणांचे मंच सांपड... तांकां ग्रेट कारू आनी लिटल कारू अशें म्हटणत. दक्षिण दर्यादेगेचें... साप अशीर आनी ऊंच-सकल आसा. उदेंत दर्यादेगेर नाताळ प्र... मळ आसा. पूण अस्तंत देगेर ५० ते १२० किमी. रुंदायेचो ... रेंवट प्रदेश आसा. दक्षिणेच्या पोंतार आशिल्ल्या दोंगरा ओळींनी... आगुल्ल्यश आनी केप ऑफ गूड होप हीं भूशिरां निर्माण जाल्लीं आ...

हांगा पावस खूब उणो आनी नेमान पडनाशिल्ल्यान उदका येराद... फावो अशी एकूय न्हंय ना. अस्तंत वाहिनी ऑरेंज न्हंय ही सग... व्हड न्हंय आसून, तिची लांबी सुमार २,१७६ किमी. आसा. व्हॉल... कॅलेडॉन हे तिचे मुखेल फांटे आसात. गिमाच्या दिसांनी ह्या न्हंयांत... साप उणें उदक व्हांवता. लिंपोपो ही देशाच्या उत्तर वाठारांत... व्हांवपी मुखेल न्हंय. तिची लांबाय सुमार १,७७० किमी. आसून, ... देशांतली दुसरी व्हड न्हंय. ड्रेकन्सबर्गचे वायव्य देंवतेचेर उगम ... ही न्हंय ईशान्येक बोट्स्वाना, ऱ्होडेशिया आनी दक्षिण आफ्रिका... शिमेवयल्यान व्हांवत वचून मुखार मोसांबीका मदल्यान हिंदी म्हासा... मेळटा. ऑलिफंट, मारिको आनी सँड रिवर हे लिंपोपो न्हंयेचे ... फांटे. हेर सड्यावयल्या प्रदेशांत उगम पावपी न्हंयो मोटव्यो आनी ... आसून त्यो नेटान व्हांवत वचून दर्याक मेळटात.

हवामान : देशाचो उत्तर भाग सोडल्यार हेर सगळ्या प्रदे... समशितोश्ण कटिबंदांत आस्पाव जाता. उत्तर भाग मकरवृत्ता... आशिल्ल्यान त्या भागांतलें हवामान उश्ण आसता. गिमाच्या दि... उश्णताय मातशी चड आसून, तापमान २१° ते २४° मेरेन आ... शिंयाळो ऊबदार आसून भितरल्या पठारी पप्रदेशांनी तापमान ... परस उणें आसता. कांय वाठारांनी तें ४° सॅ. मेरेन आसता. गि... दिसांनी देशाच्या चडशा भागांतलें हवामान सुकें च आसता. ते... देशाच्या चडशा भागांनी गिमाच्या दिसांनी पावस पडटा. पावसाचें सर... प्रमाण ४४. सेंमी. इतलें आसा. पूण सगळेकडेन पावस एकस... पडना. नाताल दर्यादेगांनी आनी ड्रेकन्सबर्ग सड्याच्या वाठारांनी सर... पावस १५० सेंमी. परस चड पडटा. पूण नैर्ऋत्येक आशिल्ल्या

सरासरी २५ सेंमी. इतलो पावस पडटा. साबार वाठारांनी ान पडनाशिल्ल्यान, शेतवडीचेरूय ताचो वायट परिणाम जाता.

वत आनी मोनजात : हांगाचीं रानां पातळ आसलीं तरी ल्या २०० मुखेल वनस्पती समुहांतल्यो सुमार १४० वनस्पतींच्यो देशांत सांपडटात. तशेंच, तांच्यो १,६०० चे वयर उपजाती उदेतेकडेन आशिल्लो ऊंच सड्याचो प्रदेश हो ह्या देशांतलो बरो तणाचो प्रदेश आसून देशाच्या हेर प्रदेशांनी सुमार ५०० ाचे प्रकार आसात. उंचायेप्रमाण तांचे 'हाय वॅल्ड' आनी 'लो ो विभाग केल्ले आसात. अस्तंत दिशेक आशिल्ल्या कारू क ते देड मीटर मेरेन लांबायेची मरुस्थली (रुक्षतळझुडुप) झाडां पां सांपडटात. ट्रांस्वाल, नाताळ दर्यादेगांनी, लो वॅल्डांत सावाना णाची मळां आसात.

गव्या शेंकड्यांत जेन्ना युरोपी वसणूकवादी हांगा पावले, त्या ागा साबार जातींची मोनजात आशिल्ली. तातूंत शींव, वाग, त्ती., कोले, हिप्पोपोटॅमस, काळविट, रानरेडे हांचो आस्पाव हेर देशांप्रमाण आयज मोनजातीचें प्रमाण हांगाय खूब उणें उरिल्ले मोनजातीची जतनाय घेवपाखातीर दक्षिण आफ्रिका न साबार अभयारण्यां उबारल्यांत. अद्दो राश्ट्रीय उद्यान तीर आनी बॅटेबाक राश्ट्रीय उद्यान बिबट्यांखातीर प्रसिद्ध आसा. ०० परस चड प्रकारांचीं सवणीं आनी सुमार २०० प्रकारांचे तशेंच सादे सोरोपूय आसात.

हास : युरोपी वसणूक सुरू जावंचे पयलीं दक्षिण आफ्रिकेंत हॉटेंटॉट ह्या थळाव्या लोकांचो राबितो आशिल्लो. वेपाराच्या भारतांत येवपाखातीर उदकामार्गाचो सोद लायतां लायतां, मेव दीयश ह्या पुर्तुगेज तारवट्यान केप ऑफ गूड होप भूशिराचो यलो. डच वेपाऱ्यांचो उदेंत देशांकडेन वेपार वाडलो तशें ताणींय मार्गावयलें मुखेल ठाणें म्हणून १६४१त केपाक एक किल्लो . डच इस्ट इंडिया कंपनीन ह्या प्रदेशांत १६५२ सावन वसणूक सुरवात केली. १७९५ मेरेन सुमार १५,००० डच लोकांचो आफ्रिकेंत राबितो आशिल्लो. हातूंत चड करून कंपनीच्या ्यान निवृत्त जाल्ल्या अधिकाऱ्यांचो आस्पाव आशिल्लो. मुखार जेनॉट्स, जर्मन, मलाया तशेंच मोसांबीक, उदेंत आनी अस्तंत सावन हाडिल्ल्या गुलामांची भर पडली.

आनी जर्मन वसणुकांक थिराय आयले उपरांत ताणीं हांगाची भूंय लागवडीखाला हाडली. हांगाचे मातयेक आनी हवामानाक शी पिकां घेवपाक सुरवात केली. हातूंत गंव, द्राक्षां आनी लिंबू ांचोय आस्पाव आशिल्लो. हांगा तणाचीं व्हड मळां आशिल्ल्यान ोरवां आनी मेंढरांय पोसपाक सुरवात केली. मुखार ल्हव - ल्हव तांचे वसणुकेचो विस्तार उत्तरेकडेन आनी अस्तंतेकडेन जालो. डच आनी जर्मन वसणूकवाद्यांच्या वंशजांक उपरांत आफ्रिकेतर म्हणून वळखुपाक लागले. ब्रिटीश लोकांचो भारताकडेन वेपार ाले उपरांत उदकामार्गांतलें म्हत्वाचे. ठाणें म्हणून १८०६त ताणीं वन हातासलें. ब्रिटीशांनी हांगा वसणूक करपाक सुरवात केल्या ताणीं नातालांत ऊंसाचे मळे उबारले. ह्या मळ्यांनी वावुरपाखातीर साबार भारतीयांक थंय व्हेल्ले.

टीश लोकांचो हांगा शेक वाडपाक लागलो आनी तांचे वसणुकेचो विस्तार जावपाक लागलो, तेन्ना ते आनी 'बोर' (डच वसणूककार) लोकांभितर झगडीं जावपाक लागलीं. १८३६त बोर लोक तांची मुळावी सुवात सोडून ते उदेंतेकडच्या सड्याच्या भागाचेर वचून रावले. हे घडणुकेक दक्षिण आफ्रिकेच्या इतिहासांत 'म्हाप्रस्थान' अशें म्हण्टात. बोर आनी ब्रिटीश हांचेमदल्या झगड्यांक लागून दक्षिण आफ्रिकेंत व्हाल न्हंयेचे उत्तरेक ट्रांसवाल आनी दक्षिणेक ऑरेंज फ्री स्टेट अशीं दोन बोर प्रजासत्ताक राज्यां अस्तित्वांत आयलीं. एकुणिसाव्या शेंकड्याच्या दुसऱ्या अर्दांत हांगा हिऱ्यांचो आनी भांगराचो सोद लागिल्ल्यान ह्या देशाच्या इतिहासाक वेगळें मोडण लागलें. हिरे आनी भांगराखाणींत भांडवल लावन रोखडेच गिरेस्त जावंचे हे आशेन वेगवेगळ्या प्रदेशांतल्यान हजारांनी लोक हांगा आयले. भांगराची खाण बोरांच्या प्रदेशांत आशिल्ली. पूण तें काडपाखातीर तांचेकडेन भांडवल आनी कुशळ कामगार नाशिल्ले. हाका लागून ताणीं ब्रिटीश भांडवल तशेंच कामगार हांकां आपल्या वाठारांत येवपाक दिले. हेखातीर ब्रिटीशांक खूब कर भरचो पडटालो. तेचपरी बोर लोकांनी तांकां ह्या प्रदेशाचें नागरिकत्वूय न्हयकारिल्लें. हाचो परिणाम म्हणून १९१०त व्हड बोर झूज जावन त्याच वर्सा हेरीनिनिंग कबलातीवरवीं ब्रिटीश साम्राज्याभितर दक्षिण आफ्रिका संघराज्य निर्माण जालें.

दुसऱ्या म्हाझुजा उपरांत आफ्रिका खंडांतल्या साबार देशांक स्वातंत्र्य मेळ्ळें, पूण ह्याच तेंपार गोऱ्या लोकांनी द. आफ्रिकेंत आपणायल्ल्या वर्णदुस्वाशी धोरणाचेर टिका जावपाक लागली. ह्याच कारणावयल्यान इंग्लंड आनी दक्षिण आफ्रिका हांचेमदीं मतभेद जावन ३१ मे, १९६१ दिसा हो देश 'ब्रिटीश कॉमनवॅल्थ' मदल्यान भायर सरून प्रजासत्ताक देश जालो.

देशाक प्रजासत्ताक हो दर्जो मेळ्ळे उपरांत अल्पसंख्येंत आशिल्ल्या गोऱ्या लोकांच्या सरकारान वर्णदुस्वाशी (Apartheid) धोरण आनीक खर केलें. १९७१ ल्या 'बांटू होमलॅंड्स कॉंस्टिट्युशन ॲक्ट' ह्या कायद्यावरवीं ट्रान्सकेई, बॉफूथाट्स्वाना, वेंदा आनी सिस्केई ह्या वंशीक गटांक स्वयंशासन दिल्लें. हेर मुखेल वंशीक गटांकूय कांय प्रशासकी सवलती दिल्ल्यो. १९९०त वर्णदुस्वाशी धोरणांत बदल जावन ह्या वर्सासावन हांगाच्या काळ्या लोकांक कांय प्रशासकी सवलती मेळपाक लागल्यो. ह्याच वर्सा 'आफ्रिकन नॅशनल कॉंग्रेस' ह्या काळ्या लोकांच्या पक्षाचेर घाल्ली बंदी काडून तांचो मुखेली नॅल्सन मांडेला हाची २७ वर्सांचे राजकीय बंदिवासांतल्यान सुटका केली.

१९९२-९३त नॅल्सन मांडेलाच्या फुडारपणाखालचो आफ्रिकन नॅशनल कॉंग्रेस पक्ष आनी झुलू इन्कारथा पक्ष हांचेमदीं तंटे जायत रावले. डिसेंबर १९९३त तात्पुरती राजघटना तयार करून, एप्रिल ९४त भोववंशी सरकार स्थापनेचे वटेन पावल घालें. एप्रिल ९४ तले वेंचणुकेंत आ. नॅ. कॉं. भौमत मेळून १० मेक नॅल्सन मांडेला हो पयलो काळो मनीस अध्यक्ष जावन, दक्षिण आफ्रिका हें काळ्या लोकांचें नवें राज्य घडलें.

राजकीय स्थिती : नॅल्सन मांडेला हो दक्षिण आफ्रिकेचो राश्ट्राध्यक्ष जावंचे पयलीं गोऱ्या लोकांच्या व्हडपणाचेर आदारून देशाचे कायदे केल्ले. पूण नॅल्सन मांडेला हो द. आफ्रिका प्रजासत्ताकाचो अध्यक्ष जालेउपरांत देशाच्या सगळ्या नागरिकांक राजकीय नदरेन समान हक्क मेळ्ळ्यात.

देशाचो राज्यकारभार संसदी पद्दतीन चलता. अध्यक्ष, हाऊस

ऑफ ॲसेंब्ली, हाऊस ऑफ रिप्रेझेण्टेटिव्ह, आनी हाऊस ऑफ डेलिगेट्स मेळून संसद तयार जाता. अध्यक्ष हो प्रजासत्ताकाचो मुखेली आसून सिनेट आनी ॲसेंब्लीचे वांगडी एकठांय येवन ताका पांच वर्सांखातीर वेचून काडटात. सिनेट आनी ॲसेंब्ली हांच्यो सभा घडोवन हाडपाचे, स्थगीत करपाचे वा बरखास्त करपाचे सगले अधिकार राश्ट्राध्यक्षाक आसात. वर्सातल्यान उण्यांत उणें एकदां तरी ताणें दोगांयची बसका घडोवन हाडूंक जाय अशें घटनात्मक बंधन आसा. सिनेट हें वरिश्ठ सभाघर आसून तातूंत ५४ वांगडी आसात. तातूंतल्या १० वांगड्यांची नेमणूक राश्ट्राध्यक्ष करता.

(एप्रिल १९९४त काळ्या लोकांचें सरकार सत्तेर आयले उपरांतचे बदल हांगा दिवंक मेळूंक नात.)

न्याय : हांगाची न्यायवेवस्था मुखेलपणान रोमन - डच तत्त्वांचेर आदारिल्ली आसा. सुप्रीम कोर्ट हें देशाचें सर्वोच्च न्यायालय आसून ताचे अपेलेट डिविजन आनी प्रॉविन्शियल डिविजन अशे दोन भाग आसात. अपेलेट डिविजन हो भाग मुखेल न्यायाधीश आनी राश्ट्राध्यक्ष खाशेल्या खटल्यांखातीर जितल्या न्यायाधिशांची नेमणूक करता तितल्यांचोच मेळून तयार जाता. हें देशांतलें सर्वोच्च न्यायपीठ, पूण ताची निर्मिती आनी कार्यक्षेत्र फावो तेन्नाच थारता. प्रोव्हिन्शियल डिव्हिजन हो सुप्रीम कोर्टाचो दुसरो वांटो आसून ते सगळ्या प्रांतांनी आस्पावल्यात.

संरक्षण : दक्षिण आफ्रिका देशाची संरक्षण वेवस्था पर्मनंट फोर्स, सिटिझन फोर्स आनी कमांडो ऑर्गनायझेशन हातूंत विभागिल्ली आसा. पर्मनंट फोर्स हातूंत कायम स्वरुपाचे अधिकारी तशेंच सैनीक, भूंयदळ, नौदळ आनी विमानदळ हातूंतले लोक आसतात. शांततायेच्या काळांत पुराय संरक्षण दळ प्रशिक्षीत करपाची जापसालदारकी ह्या विभागाची आसता. पर्मनंट फोर्स तशेंच सिटिझन फोर्स हातूंत भूंयदळ, नौदळ आनी विमानदळ हांचो आस्पाव जाता, पूण कमांडो दळांत फकत भूंयदळ आनी विमानदळ हातूंतले लोक आसतात. देशाभितल्ल्या संरक्षणाखातीर पोलीस यंत्रणा आसा.

अर्थीक स्थिती : दुसऱ्या म्हाझुजा उपरांत दक्षिण आफ्रिका हो देश अर्थीक मळाचेर खूब फुडारिल्लो आसून, उत्पादनाचे बाबींत ह्या देशान नेटान यत्न केल्लो आसा. शेतवड, मीन (खाणकाम) आनी उत्पादन हांचेर देशाची अर्थीक स्थिती आदारिल्ली आसा.

शेतवड : देशांत शेतवडीक चड म्हत्व आसा. हांगाची जमीन पिकाळ आसा, पूण हवामानाची उणी साथ आनी जमीन ऊंच - सकल आशिल्ल्यान शेतवडीचें क्षेत्र मर्यादीत उरलां. देशांत सरासरी फकत १८ इंच इतलोच पावस पडटा. देशाचें चडशें हवामान समशीतोश्ण आशिल्ल्यान हांगा पडपी पावस लागवडीखातीर साप उणो पडटा. कृत्रीम उदका पुरवणूय मर्यादीत आसा. ह्या सगळ्या अडचणींक लागून शेतकी उत्पादनाचो वांटो, देशाच्या वट्ट उत्पादनांत फकत ७% इतलो आसता. देशांतल्या वट्ट कामगारांतले सुमार ३०% कामगार शेतवडींत वावुरतात. हाका लागून ह्या वेवसायाक हांगा म्हत्व आसा. मको हें हांगाचें म्हत्वाचें पीक. गंव, ऊंस, भिकणां, कड्डण, लिंबू जातीचीं फळां, द्राक्षां, तंबाकू हीं पिकांय म्हत्वाचीं आसात. गोरवां, बोकडां, कुकडां तशेंच दुकरां पोसपाचो वेवसायूय दिसानदीस वाडत आसा. रानांपसून मेळपी येणावळूय देशाचे अर्थीक वेवस्थेक हातभार लायता.

खनीज उत्पादन : देशांत तरेकवार खनिजांचे व्हड सांठे आसात. भांगर आनी हिऱ्यांभायर हेर ७० तरांचीं खनिजां हांगा सांपड... भांगर आनी हिरे हांच्या उत्पादनांत ह्या देशाचो पयलो क्रमांक ... हेर खनिजांभितर तांबें, लोखण, मँगनिझ, ॲस्बेस्टोस, क्रोम... बेरीलीयम, ॲंटिमनी, लात आनी प्लॅटिनम हांचो आस्पाव जाता.

उद्येग : उद्येग-धंद्याच्या मळार हो देश खूब फुडारिल्लो ... १९८० ते १९९० ह्या काळांत उद्येग-धंदे खूब भरभराटीक ... उद्येग - धंद्यासावन मेळपी येणावळीचो वट्ट राश्ट्रीय उत्पादना... वांटो आसता. जोहानिसबर्ग, केप टाव्न, पोर्ट एलिझाबॅथ आन... लंडन हे देशांतले म्हत्वाचे उद्येगीक प्रदेश आसात. पोलाद, ... गाडयांचे मेकळे भाग, यंत्रसामुग्री, रसायनां, कपडो, शिमीट, ... अन्नप्रक्रिया, जोतीं, तारवां आनी विमान बांदणी हांचो उद्येगीक ... आस्पाव जाता. गाडयांचे मेकळे भाग, कपडो, रसायनां, लोखण, ... आनी अन्नप्रक्रिया उद्येगांनी सद्या नेटान वाड जायत आसा. ... गुंतवणूक व्हडा प्रमाणांत जायत आशिल्ल्यान, उद्येग - धंद्यांत ... जाल्ली आसा.

भांगर, रुपें, लोकर, लोखण आनी फळांची निर्यात जाता ... अन्नपदार्थ, पेयां, तंबाकू, रसायनां, खनीज तेल हांची आयात ... दक्षिण आफ्रिका, बोट्स्वाना, लेसोथो आनी स्वाझीलॅंड हे देश ... जकात संघाचे वांगडी आसून आयात - निर्यात एकठांयूच जाता.

रॅंड हें देशाचें चलन आसून १०० सॅंट मेळून १ रॅंड जाता. अर्धे ... १/२, १, २ सॅंटांची कांश्याचीं नाणीं आसात, जाल्यार १, २, ... आनी २० रॅंडांच्यो नोटी आसात. 'साऊथ आफ्रिकन रिझर्व बँ... देशाची मध्यवर्ती बँक आसून नोट प्रचालनाधिकार आनी चलनी... नितीचे कारवायेचे सगळे अधिकार तिचेकडेन आसात. हिचेभायर हेर साबार वेपारी आनी बचत बँको आसात.

येरादारी आनी संचारण : हांगाच्यो न्हंयो अशीर, उथळ आ... सकल आशिल्ल्यान देशाभितर उदका येरादारी जावंक शकना. ... आनी शारांक जोडपी रेल्वे मार्ग आनी रस्त्यांचीं जाळीं मात साबा... पातळ्ळ्यांत. जण एक राज्य आपआपल्या रेल्वेमार्गाचेर देखरेख ... रस्त्यावयल्यान जावपी येरादारीचेंय प्रमाण बरेंच व्हडलें आसा. ... हाडपा - व्हरपांत रेल्वेभितर कोळशाचो चवथो वांटो, हेर खनीज ... तिसरो वांटो आनी शेतकी म्हालाचो आठवो वांटो आसता. डर्ब... टावन, पोर्ट एलिझाबॅथ आनी इस्ट लंडन हीं हांगाचीं मुखेल... आयात - निर्यातीचे सगळे वेव्हार चडशे ह्या बंदरांतल्यान जातात. आफ्रिकन ॲरवेस ही हांगाची विमान येरादारी सांबाळपी ... जोहानिसबर्गा लागशिल्लो जान स्मट्स, केप टावनांतलो डी. एफ... आनी डर्बानांतलो लुई बोथा हे हांगाचे आंतरराश्ट्रीय विमानतळ. दे... एके सुवातेसावन दुसरेकडेन वचपाखातिरूय विमान येरादारी वेवस्था आसा.

टेलिफोन आनी टपाल सेवा खूब फुडारिल्ल्यो आसात. साऊथ ... ब्रॉडकास्टिंग ही हांगाची निमसरकारी आकाशवाणी यंत्रणा. वेग... आकाशवाणी केंद्रांतल्यान इंग्लीश आनी आफ्रिकी भाशेंतल्यान ... कार्यावळी प्रसारीत जातात. दक्षिण आफ्रिकेंत, दूरचित्रवाणीची जानेवारी १९७३ सावन सुरू जाली.

लोक आनी समाजजीण : हांगाचो समाज सादारणपणे ... वंशीक गटांमदीं विभागिल्लो आसा. दरेका गटाची भाशेवयल्या...

...वयल्यान मुखार आनिकूय विभागणी केल्ली आसा. जे कोण ...रे कातीचे म्हणून हेरांसावन वेगळे राविल्ले आसात, तांची ...र (बोर) आनी ब्रिटीश लोक अशी विभागणी जाल्ली आसा. ...र हे मुखेलपणान डच आनी फ्रेंच आनी कांय प्रमाणांत जर्मन ...गज आसून ते आफ्रिकान्स भास उलयतात. ब्रिटीश गोरेकातीचे ...लेश भास उलयतात. गोरे लोकसंख्येंत ६०% आफ्रिकानेर ...गव जाता

...भायर हेर विंगड विंगड वंशीक गटांचेंय वितरण असमान ...फ्रिकी वा बांटू, मिश्रवर्णी आनी आशियी हे हेर मुखेल गट ...शाचे वट्ट लोकसंख्येंत ७०% आफ्रिकी लोक आसात. तांची ... नेटान वाडत आसा. ऑरेंज फ्री स्टेट सोडल्यार उरिल्ल्या ...नी बांटू लोकांचें प्रमाण चड आसा. पूण तांचें राहणीमान साप्प ... दर्ज्याचें. काळे लोक भोवसंख्येन आसले तरी देशाचें चडशें ...धंद्यांचे धनीपण आनी राजकीय सत्ता गोऱ्या लोकांच्या हातांतूच ...गो आसा. पुण नॅल्सन मांडेला हाच्या फुडारपणाखाला "आफ्रिकन ...ॉग्रेस" पक्ष सत्तेर येतसावन ही परिस्थिती बदलत आसा. सद्या ...लोकांक साबार सवलती आनी अधिकार मेळ्ळ्यात. पूण आयज ...ऱ्या लोकांचें राहणीमान देशांतल्या हेर गटांपरस बरें आसा. ... स्टेट ह्या घटक राज्यांत फकत गोऱ्याच लोकांचो राबितो

...ायर थळाव्या आफ्रिकी लोकांमदीं बुशमॅन आनी हॉटेंटॉट हांचोय ...ाता. देशांतल्या आफ्रिकी गटांत संस्कृतीक आनी वंशीक नदरेन ...ठेपण दिश्टी पडटा. तशेंच, ते वेगवेगळ्या भागांनी शिंवरून ... उत्तर आनी उदेंत भागांनी तांचें प्रमाण चड आसा. बांटूंभितर ...लू, सोथो, त्स्वाना, त्सोंगा, स्वाझी, व्हेंडिया, बेचूआना, मॅतबीली ... वेगवेगळ्यो जाती आनी जमाती आस्पावल्यात. नवी जीण ...ो आशेन काळे लोक व्हडा प्रमाणांत शारांनी वतात. कांय ...ाळ्या लोकांखातीर वेगळे दवरल्यात. पूण चडशे आफ्रिकी लोक ...व रावतात. जाल्यार साबार लोक गोऱ्या लोकांच्या मळ्यांनी वा ...ानी वावुरतात.

...ण जाल्ल्या लोकांमदीं मलाया आनी आफ्रिकी गुलाम तशेंच ...आनी गोऱ्या लोकांचे वंशज आसून ते भोव भाशीक आसात. ...याई हो देशांतलो सगळ्यांत ल्हान वंशीक गट. तो मुखेलपणान ...गतांत दिश्टी पडटा. हांगा तांचो राबितो १८६० उपरांत सुरू ...ब्रिटीश लोकांनी नातालांतल्या आपल्या ऊंसाच्या मळ्यांनी ...ातीर भारतीय लोकांक व्हेल्ले. उपरांत तांचो समुदाय वाडत ...यज हांगाचे वट्ट लोकसंख्येंत तांचें प्रमाण ३% वयर आसा. ...ले साबार लोक सद्या वेपारी, मळ्यांची शेतवड करपी, उद्योगपती ...ीक कामगार म्हणून वावुरतात.

... : इंग्लीश आनी आफ्रिकान्स ह्यो देशाच्यो अधिकृत शासकीय ...ासात. आफ्रिकान्स ही सतराव्या शेंकड्यांत डच भाशेसावन ...ल्ली आसून चडशा गोऱ्या आनी भरसण जाल्ल्या लोकांची ती ... हेर गोरे लोक इंग्लीश भाशेचो वापर करतात. थळावे आफ्रिकी ...पल्याआपल्या वाठारांतली भास उलयतात. खोसा, झुलू, पेडी, ...त्स्वाना, त्सोगां, स्वाझी, व्हेंडीया ह्यो मुखेल आफ्रिकी भासो

शिक्षण : स्वतंत्र जावंचे पयलीं दक्षिण आफ्रिकेंत सात ते सोळा वर्सां पिरायेच्या गोऱ्या लोकांक शिक्षण फुकट आनी सक्तीचें आशिल्लें. पूण स्वातंत्र्य मेळटकच, गोरे आनी काळे असो भेद करिनासतना शिक्षणाच्यो सवलती सगळ्यांक उकत्यो जाल्यात.

म्हत्वाचीं थळां : जोहानिसबर्ग हें देशांतलें सगळ्यांत व्हड शार. हें शार भांगराचे खाणींक लागून प्रसिद्द आसा. हांगा तीन विमानतळ, विद्यापिठां, वेधशाळा तशेंच व्हड व्हड कारखाने, खाणी आनी वेपारी कंपन्योय आसात. जर्मिस्टनाक भांगर शुध्द करपाचो सगळ्यांत व्हडलो कारखानो आसा. केप टावन ही देशाची संसदीय राजधानी आसून तें एक व्हड बंदरूय बी. सोबीत बागो आनी मळे आशिल्लें डर्बान हें शार हिंदी म्हासागरावयलें म्हत्वाचें बंदर. तशेंच तें म्हत्वाचें उद्येगीक आनी वेपारी केंद्र आसून थंय आंतरराश्ट्रीय विमानतळ आसा. प्रिटोरिया ही देशाची प्रशासकीय राजधानी. ब्लुमफॉंटेन ही देशाची न्यायीक राजधानी. इस्ट लंडन हें म्हत्वाचें शार तशेंच नुस्तेंमारी बंदर.

– कों. वि. सं. मं.

दक्षिण ट्रॅप :

दक्षिण ट्रॅप : अस्तंत भारतांतल्या ज्वालामुखी - खडपांचे एके लांब-रूंद राशीचें नांव. ताका डॅक्कन ट्रॅप अशेंय म्हण्टात. क्रिटेशस काळाच्या शेवटाक भारतीय द्वीपकलपाच्या विस्तृत क्षेत्राचेर भेगी उद्‌गिरणां वटेंतल्यान लावा भायर पडपाक लागलो आनी उपरांत खूब तेंप अशीं उद्‌गिरणां केन्नाकेन्नाय जायत रावलीं. हाचो परिणाम म्हळ्यार ज्वालामुखी खडपांचो हो व्हड सडो तयार जाला. ताका लागून हांगाचे पयलींचे सगळे शैलसमूह ताच्या तळाक लागून ह्या भागाचें पयलींचें स्वरूप नश्ट जालें. तशेंच, सुरत-भडोचा लागचो थर आनी नर्मदा देगणांतलो गाळ सोडल्यार दक्षिण ट्रॅपाचेर उपरांतच्या काळांतलो शैलसमूह सांपडना. आर्कियन शैल समूह सोडल्यार दक्षिण ट्रॅप हो द्वीपकल्पांतलो सगळ्यांत व्हड शैलसमूह. झीज जावन तयार जाल्ल्यो दक्षिण ट्रॅपाच्यो दोंगुल्ल्यो सपाट माथ्याच्यो आसून तांच्यो देगो उब्यो आसतात आनी हाका लागून हे थर व्हड व्हड सोंपणांप्रमाण दिसतात. म्हणून सोंपणां ह्या अर्थाच्या स्विडीश उतरावयल्यान हे राशीक ट्रॅप हें नांव पडलां. भारतीय द्वीपकल्पाच्या दख्खन भागांत ही रास आसा म्हणून डब्ल्यू. एच. सायक्स हाणें तिका डॅक्कन ट्रॅप हें नांव दिलां.

हो शैलसमूह सुमार ५ लाख १८ हजार चौ. किमी. इतलो पयस पातळ्ळा. तो महाराष्ट्र, गुजरात, मध्य प्रदेश, कर्नाटक आनी आंध्र प्रदेश ह्या राज्यांनी पातळिल्लो आसा. मुंबय ते अमरकंटक आनी बेळगांव ते गुणा असो ताचो आडवो-उबो विस्तार जाल्लो आसा. अस्तंतेक अरबी दर्या, दक्षिणेक बेळगांवमेरेन, आग्नेयेक राजमहेंद्रीमेरेन, उदेंतेक अमरकंटक, सरगुजा, जशपूरमेरेन आनी वायव्येक कच्छामेरेन ताच्यो शिमो आसात.

दक्षिण ट्रॅपाची दाटाय दर जाग्यार वेगळीवेगळी सांपडटा. मुंबयकडेन ताची दाटाय ३.२५० मी. परस चड आसून ती उदेंतेकडेन उणी उणी जायत वता. बेळगांवां ६०० ते ८०० मी. अमरकंटकाक १५० ते २०० मी, सरगुजाक १०० ते १२५ मी., राजमहेंद्रीक ३० ते ६०मी., सिंधांत ३० ते ६० मी. आनी कच्छाक ८०० मी. दाटाय आसा. भुसालागीं केल्ल्या सुमार ४०० मी. खोल लावाचें २९ थर सांपडल्यात. कांयकडेन लावाच्या दोन थरांनी गाळाचे थर सांपडटात,

तांकां अंतरा-ट्रॅपी थर अशें म्हण्टात.

दक्षिण ट्रॅपामदल्या खडपांचें संघटना सगळेकडेन लागीं लागीं एकसारकें सापडटा. ऑजायट बासाल्ट हें हातूंतलें सगळ्यांत सामान्य खडप. ह्या खडपांचें सरासरी वि. गु. २.५८ ते ३.०३ इतलें आसता. पूण रंग आनी घडण हातूंत वेगळेंपण दिश्टी पडटा. कड्डो दाट पाचवो रंग हो ताचो सगळ्यांत चड सांपडपी रंग. काळ्या वा हेर रंगांचीं खडपांय हांगा सांपडटात. कांयकडेन तांबड्या वा जांबळ्या रंगाचींय खडपां दिश्टी पडटात. भुसावळलागच्या वेधनांत लुईस एल्. फेरमॉर हाणें केल्या वर्णनांत हें २.९१ वि. गु. चें बासाल्ट खडप आनी लॅब्रॅडोरायट आनी एन्स्ट्रॅटायट ऑजायट हीं तातूंतलीं गरजेचीं खनिजां. ह्या दोन खनिजांसावन ह्या खडपाचो मुखेल भाग तयार जाला आनी तांचे मदल्या भागांत कंवची आसता. ह्या तिनूय घटकांचें प्रमाण जाग्याकणकणीं बदलत आसता. मॅग्नेटायट आनी लोह धातू हीं हातूंतलीं सामान्य खनिजां आसून केन्नाकेन्नाय ॲपेटायट, इल्मॅनायट ल्युकॉक्झीन क्वॉर्ट्झ हीं खनिजांय सांपडटात. ऑजायट बासाल्ट हें हातूंतलें सामान्य खडप आसलें तरी सिलिकाचें प्रमाण चड आशिल्लें म्हळ्यार सिकीत वा सिलिकाचें प्रमाण उणें आशिल्लींय खडपां दिश्टी पडटात. पावागड आनी गिरनार दोंगुल्ल्यांच्या भागांत डायोरायट - मॉंझोनायट आनी ऑलिव्हीन गॅब्रो सांपडटात. मुंबयलागच्या वाठारांनी रायोलायट, ग्रॅनोफायर, ट्रॅकायट, ॲंडेसायट, फेल्सायट आनी ओशनायट हीं खडपां बासाल्टाचे जोडयेन सांपडटात. लावाच्या थरांभितर चड करून गोबर, कोळशे आनी पाचवी माती हांचे थर सांपडटात. गोबर आनी टफ हांचे थर दक्षिण ट्रॅपांतल्यान एकसारके वांटल्यात. पूण तळभागांत ते उणे जायत गेल्यात. दक्षिण ट्रॅपाचेर तयार जाल्ले जांभा खडपूय दिश्टी पडटा.

लावाच्या प्रवाहांक लागून न्हंयांच्यो वाटो आडावल्यो आनी तांचीं तळीं जालीं अशें मानतात. उपरांत पयल्या आनी दुसऱ्या उद्गिरणांच्या मदल्या शांत काळांत बेबे, नुस्तें आनी उदकांतल्यो हेर मोनजाती तयार जाल्यो. तशेंच भोंवतणचे जमनीचेर पाम, फूलझाडां आनी हेर वनस्पत वाडली. रेब्याच्या वाठारांनी डायनोसॉर आनी देगांनी कांसवांचेंय प्रमाण खूब वाडलें. मुखार हीं तळीं गाळांनी भरपाक लागलीं आनी उपरांत दुसरें उद्गिरण जालें आनी गाळाच्या थरांचेर लावाच्या थराचें धांपण पडलें. अशे तरेन दोन लावा प्रवाहांनी सांपडपी पातळ आनी उण्या विस्ताराच्या गाळाच्या थरांक 'अंतरा-ट्रॅपी थर' अशें म्हण्टात. अंतरा-ट्रॅपी थर दक्षिण ट्रॅपांत जळींमळीं दिश्टी पडटात. उत्तर आनी उदेंत ट्रॅपांनी ते थर व्हड प्रमाणांत सांपडटात. हांच्यांत मेळपी जीवाश्मांवयल्यान त्या काळाचो भूंयविज्ञानीक इतिहास, तशेंच मोनजात आनी वनस्पत हांची म्हायती मेळटा.

दक्षिण ट्रॅपाच्या क्षेत्रांत कांयकडेन दोन लावा थरांमदीं सांपडपी तांबड्या रंगाचे मातयेभाशेन पातळ थर सांपडटा, ताका रॅड बॉल अशें म्हण्टात. पुणें, सातारा, अहमदनगर, नासिक, औरंगाबाद आनी हेर जिल्ह्यांनी हे रॅड बॉलांचे थर सांपडटात. दक्षिण ट्रॅपाचे पिरायेसंबंदान कांय जाणकारांनी मतां आनी अदमास मांडल्यात. ताणीं हांगाच्या जीवाश्मांचो अभ्यास करून दक्षिण ट्रॅप क्रिटेशउपरांत आनी इओसीनपयलीं तयार जाला अशें अनुमान काडलां.

अर्थीक नदरेंतल्यानूय ह्या खडपाक खूब म्हत्व आसा. हें खडप घट आनी तिगपी आशिल्ल्यान ताचो उपेग पूल, धरणां, घरां, देवळां, घाट आनी अशा हेर बांदकामांखातीर जाता. बॉसाल्ट फातराची खडी रूळांसकल घालपाखातीर, रस्त्याखातीर आनी कॉंक्रिटांत वापर[...] खडप कातोवन ताच्यो मुर्तीय तयार करतात. महाराष्ट्रांतलीं अजिंठा, कार्ले, भाजे, घारापुरी आनी हेर प्रसिद्ध लेणीं ह्याच [...] कांतयल्लीं आसात. ह्या खडपासावन तयार जावपी जांभो, बांदकाम[...] आनी बॉक्सायट ॲल्युमिनियम मेळोवपाखातीर वापरतात. दया[...] कांय भागांतली इल्मेनायट आशिल्ली रेंव टिटॅनियम ऑ[...] मेळोवपाखातीर वापरतात. ह्या खडपांसावन तयार जाल्ली जमीन [...] आनी वलसाण तिगून दवरपी आसता.

- कों. वि

दक्षिण येमेन : (पळेयात येमेन).

दक्षिणायन : दक्षिण दिशेकडेन वा दक्षिण गोलार्दांत सुर्या[...] (आगमन) ज्या काळांत जाता त्या काळाक दक्षिणायन अशें म्[...] आषाढ ते पौष (२३ जून ते २२ डिसेंबर) म्हयन्यांमेरेन ह[...] आसता. क्रांतिवृत्त खगोलीय विषुववृत्ताक छेदील्ल्यान सूर्य विषु[...] केन्ना उत्तरेक जाल्यार केन्ना दक्षिणेक आसता. सुर्याचें उत्त[...] येवपाचें २२ जूनाक सोंपता. ह्या दिसा सूर्य विषुववृत्तापसून चडांत चड पयस म्हळ्यार उत्तर संस्तंभी (विष्टंभी) आसता. त्या[...] सुर्याची क्रांती विषुववृत्तासावन चडांत चड सुमार २३ १/२° [...] उपरांत सूर्य दक्षिणेकडेन वचपाक सुरू जाता. सुर्याच्या ह्या दक्षि[...] वचपाक दक्षिणायन अशें म्हण्टात. २२ डिसेंबर मेरेन सुर्याचें दक्षि[...] वचप चालू आसता, म्हळ्यार सूर्य दक्षिण संस्तंभी (अवष्टंभी) चालू आसता म्हणून सायन कर्कसंक्रांतीसावन ते सायन मकर सं[...] काळ हो दक्षिणायनाचो काळ. दक्षिणायनांत खंयच्याय थरावी[...] थरावीक वाठारांत सूर्य जे सुवातेर उदेता, ते सुवातेचे दक्षिणे[...] तेउपरांतच्या दिसा उदेता. दक्षिण गोलार्दांत ह्या काळांत दीस व[...] आनी राती ल्हान-ल्हान जायत वतात आनी उत्तर गोलार्दांत दीस ल्हान आनी रात व्हड-व्हड जायत वतात. हिंदू धर्माप्रमाण दक्षिण[...] काळ हो उत्तरायणाच्या कामापरस उणो शुभ समजतात, का[...] काळांत देव न्हिदिल्ले आसतात आनी तेखातीर मार्गांत सगळ्याक[...] आसता अशी समजूत आसा.

कर्कसंक्रांत ही आषाढ म्हयन्यांत आनी मकर संक्रांत ही पौषा[...] दक्षिणायनाचो मार्ग हो पितृयाण म्हळ्यार जिवांक पितृलोकांत[...] अशें मानतात. ताका धूम्रादी मार्ग अशेंय म्हण्टात. दक्षिणायनां[...] मनीस धूम्रादी मार्गान चंद्रलोकांत वता आनी थंय पुण्यांश भो[...] परतून मृत्यूलोकांत येता अशें गीतेंत म्हळां. पितृयाण मार्ग [...] आसलो तरी तो मोक्षप्रद नासता, असो हाचो अर्थ. तेखातीर [...] इत्सा करपी लोक देहत्यागाखातीर उत्तरायणाचो काळ पसंत [...] ताका अर्चिरादी मार्ग अशें नांव आसा. दक्षिणायनांत, झुजांत जाल्लो भीष्म आपल्याक दक्षिणायनांत मरण येवंक फावोना दक्षिणायन सोंप म्हणसर शरपंजरी पडून रावलो अशी महाभारत[...] आसा.

मकर संक्रांतीभाशेन कर्क संक्रांतीकूय म्हळ्यार दक्षिणायनाच्या[...]

…थांचेर न्हावप, दान, श्राध्द करप हीं धर्मीक कृत्यां करचीं अशें …तशेंच दक्षिणायनांत कसल्याय व्रताचें उद्यापन वा कसलेय …संस्कार करचे न्हय अशेंय म्हळां.

…णायनाविशीं विष्णू पुराणांत एक श्लोक दिला तो असो-

अयनस्योत्तरस्यादौ मकरं याति भास्कर : ।
राशिं कर्कटकं प्राप्य कुरुते दक्षिणायनम् ॥

… - सूर्य मकर राशींत वतकच उत्तरायण सुरू जाता आनी तो …शीत वतकच दक्षिणायन सुरू जाता.

- कों. वि. सं. मं.

…यात्रा : (पळेयात मिठाचो सत्याग्रह).

…कर, गोपाल नीलकंठ : (जल्म : ८ जुलय १९१६, …ा, अमरावती.)

…दंबरी, कथा, चरित्रां, लघुनिबंध असलें साहित्य बरोवपी एक …सांचो मराठी लेखक. परतवाडा आनी नागपूरांत चवथी यत्तेमेरेन …जातकच पिरायेच्या तेराव्या वर्सा दांडेकरान घर सोडलें.

…य काळ राष्ट्रीय आंदोलनांत वावर केलो. पूण आंदोलन सोंपतकच …डगे महाराजांचें शिश्यत्व आपणायलें. बाबाचो शिश्य आनी अनुयायी …यान ताणें गांवागांवांनी वचून किर्तनां करपाक सुरवात केली. …रीच्या अभ्यासाखातीर तो आळंदीक आयलो. पूण मजगतीं …गरच्या सत्याग्रहांत वांटो घेतिल्ल्यान, कांय काळ ताका बंदखण …पडली. सुटके उपरांत परतून ताणे अध्ययनांत लक्ष घालें. …रीचो अभ्यास आनी संस्कृतांतल्यान वेदान्ताची वळख करून …सत तो धुळेंच्या श्रीधरशास्त्री पाठक हाचेकडेन वचून रावलो. ह्या …आज्ञेवयल्यान ताणें नर्मदेची पायांनी परीक्रमा सुरू केली. पूण …डिल्ल्यान सात - आठ म्हयन्यांनीच ताका हो उपक्रम सोडचो …उपरांत तो परतून श्रीधरशास्त्री पाठकाकडेन अध्ययन करपाक …

…र वर्सां ताणें राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघांत वावर केलो. उपरांत …स, श्रीकृष्ण आनी मनू हांचीं चरित्रां 'आमचे राष्ट्रगुरू' ह्या नांवान …रयलीं.

…९४५ वर्सा नामजोशी घराण्यांतले विमल नामजोशी हिचेकडेन …न जालें. १९४६ वर्सा पंडीत सातावळेकराच्या आपोवण्या वयल्यान …थाक गेलो. थंय 'पुरुषार्थ हें मराठी आनी 'वैदिक धर्म' ह्या हिंदी …ांनी संपादक म्हणून ताची नेमणूक जाली.

…, संस्कृती, पुराण, इतिहास ह्या विंगड विंगड विशयांचेर तशेंच …कादंबरी, चरित्र ह्या साहित्य प्रकारांचेर ताणें शंबरावयर पुस्तकां …यांत.

…या दार उघड', 'हरहर महादेव', 'दर्याभवानी', 'झुंजारमाची', 'हे …ची इच्छा' ह्या कादंबऱ्यांनी ताणें शिवकालाचें आनी शिवकालीन …तीचें दर्शन घडयलां. ताणें जगन्नाथ पंडिताचे आनी गीतगोविंदकार …गाचे प्रणयजिणेचेर 'जगन्नाथपंडित' आनी 'पद्मा' ह्यो कादंबऱ्यो …यात.

…डोनी हंस चालला' (१९६२) आनी 'अजून नाही जागे गोकुळ' (१९६३) ह्यो ताच्या नल - दमयंती आनी श्रीकृष्ण-कुब्जा हांचे जिणेचेर बरयल्ल्यो कादंबऱ्यो आसात.

'बिंदूची कथा' (१९४७) हे ताचे कादंबरेन, ताच्या कादंबरी लिखाणाक आरंभ जालो. ताच्यो 'शितू' (१९५५), 'पडघवली' (१९५६), 'कुणा एकाची भ्रमणगाथा' (१९५७), 'माचीवरला बुधा' (१९५८), 'मृण्मयी' (१९७०) आनी 'मोगरा फुलला' (१९७५) ह्यो कादंबऱ्यो कलात्मक नदरेन म्हत्वाच्यो आसात.

'पवनाकाठचा धोंडी', 'पूर्णामायची लेकरं', 'शितू', 'पडघवली' आनी 'माचीवरला बुधा' ह्यो ताच्यो प्रदेशीक कादंबऱ्यो आसात. 'मृण्मयी' आनी 'मोगरा फुलला' ह्यो दोनूय कादंबऱ्यो ज्ञानेश्वराविशीं आसात.

भाक्रा-नांगल धरणाची येवजण आनी बांदावळ ह्या विशयाचेर ताणें 'आम्ही भगीरथाचे पुत्र' (१९५९) ही कादंबरी बरयल्या. 'संत गाडगेमहाराजांचे चरित्र' (१९७६) आनी 'स्मरणगाथा' (१९७६) हें ताणें स्वताचें आत्मचरित्र बरयलें. ताचे 'स्मरणगाथे' क १९७६ वर्साची उत्कृश्ट मराठी साहित्यकृती म्हणून साहित्य अकादमीचें इनाम फावो जालां.

भारतीय वेदान्ताचे आनी संतसाहित्याचे संस्कार ताच्या लिखाणांतल्यान दिसतात. गांवगिरी जीण आनी थंयचे संस्कृतीचोय ताणें बारीकसाणीन अभ्यास केला. लिखाण - वाचन हे दांडेकराचे छंद. तेच भाशेन शिवाजीच्या काळांतले किल्ले पळोवपाचो आनी छायाचित्रणाचोय ताका छंद. तातूंतल्यानूच ताणें 'दुर्गदर्शन' हें पुस्तक बरयल्लें.

द्वारकापिठाच्या शंकराचार्यान 'साहित्यवाचस्पती' ही पदवी दिवन १९६५ वर्सा दांडेकराचो भोवमान केलो. तळेगांव - दाभाडेचे नगरपालिकेवतीन ताका 'नगरभूषण' ही पदवी फावो जाली. १९७६ वर्सा वाई नगरपालिकेवतीन ताचो सत्कार जालो.

- कों. वि. सं. मं.

दांत : तोंडांतल्या वयल्या आनी सकयल्या जबडयांच्या हाडांत रोमून बशिल्ले, अन्न चाबपाचे अवयव. हे अवयव अन्न चाबपाचें मुखेल काम करतात. तशेंच उलोवपाच्या कामांतय ते आदार करतात. दातांक लागून मुखामळाक सोबा येता. अन्न चाबप हें पचनक्रियेंतलें पयलें काम. चाबून बारीक जाल्ल्या अन्नांत थुकयेंतलो पाचक रस मेळटकच पचनक्रिया सुरू जाता. अन्नांतल्या स्टार्च घटकाचें पचन तोंडातच सुरू जाता.

उच्चार स्पश्ट करपाक दांताचो आदार जाता. त, थ, द, ध, न हीं उत्तरां दांताबगर उच्चारूंक जायनात. ताकालागून ह्या अक्षरांक दांतये अक्षरां म्हण्टात. दांत आनी जीब हांच्या मेळानच ही अक्षरां उच्चारप जातात.

कांय मोनजातीप्रमाण मनशाक जल्मतनाच दांत आसनात. तांकां दोन फावट दांत येतात. (१) ल्हानपणात ६ म्हयने ते २ वर्सांमेरेन आनी ६ ते २० वर्सांमेरेन. सुर्वेच्या दांतांक दुदाचे दांत म्हण्टात. मागीर येवपी दांतांक 'कायम दांत' म्हण्टात.

दुदाच्या दांतांची संख्या २० जाल्यार कायम दांतांची संख्या २८ ते ३२ आसता. दुदाचे दांत ६ वर्सां ते १२ वर्सांमेरेन पडटात आनी कायम दांत येता.

दांतांची वेगवेगळीं कामां आसतात. त्या कामाक फाव तशे दांताचे

आकार घडिल्ले आसतात. जबड्यांतल्या सुवातेवयल्यान दांतांचे चार पंगड अशे -

(१) फुडले दांत - ८ दांत (दर जबड्याक चार दांत)

(२) सुळे - ४ दांत (दर जबड्याक दोन दांत)

(३) फुडल्यो दाढो - ८ दांत (दर जबड्याक ४ दांत)
(हे दांत ल्हान भुरग्यांक आसनात).

(४) फाटल्यो दाढो - १२ दांत (दर जबड्याक ६ दांत एके वटेन तीन)

फुडल्या दांतांक धार-आसता, जाल्यार सुळ्यांक तोंक. हे दांत अन्न पिंजून तांचे कुडकें काडपाक उपेगी पडटा. दाढांच्या माथ्यार उंचवटे आनी फोंडकुलां आसतात. दाढयो अन्न चाबतात.

दांत येवपाचे क्रम -

गर्भावस्थेतच भुरग्याच्या जबड्यांत दांत तयार आसतात. पूण ते भायर सरतात ६ म्हयन्या उपरांत. तांचो येवपाचो क्रम असो :

	दुदाचे दांत		कायम दांत	
	वयले	सकयले	वयले	सकयले
फुडले	७ म्हयने	६ म्हयने	७-८ वर्सां	६-७ वर्सां
सुळे	१८ म्हयने	१७ म्हयने	११-१२ वर्सां	९-१० वर्सां
फुडल्यो दाढो				
पयली	–	–	१०-१२ वर्सां	१०-११ वर्सां
दुसरी	–	–	११-१२ वर्सां	१०-११ वर्सां
फाटल्यो दाढो				
पयली	१४ म्हयने	१२ म्हयने	६-७ वर्सां	६-७ वर्सां
दुसरी	२४ म्हयने	२० म्हयने	१२-१३ वर्सां	११-१३ वर्सां
तिसरी	२४ म्हयने	२० म्हयने	१७-२१ वर्सां	१७-२१ वर्सां

दुदाचे आनी कायम दांत गर्भावस्थेंतच घाडिल्ले आसतात. जेन्ना दुदाचे दांत भायर सरतात तेन्ना ताच्या मुळांपोंदा जबड्यांत कायम दांत आसतात. भुरगो जेन्ना ६-७ वर्सांचो जाता तेन्ना दुदाच्या दातांचीं मुळां ताची कूड शोषून घेता. दुदाचो दांत मागीर सदळ जातात आनी हालूंक लागतात. ताच्या मुळांचो जागो कायम दांत घेता आनी सवकास दुदाच्या दांतांक सकयल लोटता. दुदाचो दांत पडटकच कांय म्हयन्यां उपरांत कायम दांत भायर सरता. दुदाचो दात कांय कारणांक लागून काडचो पडल्यार कायम दांत सारको येना. ताची भायर सरपाची वाट चुकता आनी तो एखाद्रो वांकडो तिकडो भायर सरता.

दांत आमचे कुडीचे सगळ्यांत घट अवयव. तांची घडण सादारण हाडांभशेन आसता. ते कॅल्शियम, मॅग्नेजियम आनी फॉस्फरस ह्या खनिजांनी घडिल्ले आसतात. दांतांचे दोन मुखेल भाग हे : (१) मूळ (Root) (२) तेंगशी (Crown).

मूळ : हे मावेभितर जबड्यांत रोमून दांतांक घट आदार दिता. तेंगशी - दांताचो दर्शनी भाग, तेंगशेचो वयलो भाग जो अन्न चाबता ताका दन्तमाथें म्हण्टात. दांतांच्या विंगड विंगड कामांप्रमाण दन्तमाथ्याचो आकार विंगड विंगड आसता.

फुडले दांत, सुळे आनी फुडल्यो दाढो, हांका एकूच मूळ आसता. जाल्यार फाटल्या दाढांक ३ वा ४ मुळां लेगीत आसता. दर दांत तीन मुखेल आवरणांनी घडिल्लो आसता. (१) दन्तवल्क (Enamel) (२) दन्तधातू (दन्तीन, (Dentine) आनी (३) दन्तगर (Pulp). दन्तवल्क (Enamel) : हो दांताचो भायलो भाग. हो भाग पारदर्श आसून तातूतल दन्तधातू दिसता. दन्तवल्काची जाडी कांय मीमी. आसून ताची घ कॅल्शियम फ्लुराइड, कॅल्शीयम, हायड्रोक्सी फॉस्फेट हांच्या स्फटिका घडिल्लो आसता. जाण्टयापणांत दन्तवल्क झरता आनी दन्तधातू उ जाता. अशें जाल्यान हुनसाण, थंडी, दांताक लागतकच सणसण मार दन्तवल्क दांताच्या तेंगशेरच आसता. दांताच्या मुळार आशिल आवरणाक सिमेंटम म्हण्टात.

दन्तधातु : (Dentine) दन्तधातु हो दांताचो मुखेल घट भाग. दा घटसाण दन्तधातूपसून आसता. हो भाग दांतांभितर सगळ्याक पातळ आसता. हाची घडण वयर दिल्ल्या खनिजांपसूनच आसता.

दन्तगर : (Pulp) दन्तधातुमदीं दन्तगरांत रगतशिरो आनी मज्जा आसतात. दन्तगर दातांच्या हेर भागाक खनिजां आनी हेर अन्नपुर करता. दन्तगराचो वयलो भाग मातसो फुगिल्लो आसता. ताका दन्तगर अशें म्हण्टात. दन्तगरकक्षाक (Pulp chamber) दोन बारीक नळय जबड्याकडेन जोडिल्लो आसता. दांतांच्या दर मुळांतल्यान ह्यो न येवन दन्तागरकक्षामेरेन पावतात. ह्या नळयांनी रगताशिरो आनी मज्जा दांतांत भितर सरतात. ह्या नळयांक मूळ नलिका (Root Canal) म्हण्टात.

दांतांची जतनाय : दांतांची जतनाय बरी घेतल्यार तांचीं च दुखणीं टाळूंक येतात. बरी जतनाय घेवपाखातीर दांतांक पुश्टीक अ नितळसाण आनी नेमान तपासणी ह्यो तीन गजाली लक्षात दव जाय. पुश्टीक अन्न-दांतांची वाड बरी जावपाक पुश्टीक अन्नाची ग आसता. जेवणात अन्नाचे पुराय घटक आनी कॅल्शियम, मॅग्नेजियम खनीजां आसूंक जाय. दांत बरे उरपाक जेवणाखाणांत गोड जिन्न प्रमाण उणें आसूंक जाय. गोड जिन्नस दांताक चिकटल्यार तांचे ए एक आम्ल तयार जाता. हें आम्ल दन्तवल्क विरघळायता. दन्तवल्क एकदां बुराक जातकच तो भितर मेरेन पावता. जेवणांत पालेभा ताजींफळां, दूद हांचो आस्पाव आसूंक जाय. गोडशीं, शितपेयां, पिपरां चॉकलेटी असले जिन्नस जेवणात आसचे न्हय.

दांतांची नितळसाण : दांतांचीं दुखणीं पयस दवरपाक दांत नितळ राखूंक जाय. दांत बरे उरतले जाल्यार दांतांमदीं अन्नकण उ फावना. दांत निवळ दवरपाक ह्यो गजाली नेमान करूंक जाय. जेवणखाणा उपरांत घोट घेवंक जाय. (२) दांत ब्रशान निवळ कर जाय. (३) दांत बारीक दोरयेन नितळ करूंक जाय.

कितेंय खातकच दांत घोट घेवन नितळ करप गरजेचें. घोट घेत तोंडात उरिल्ले अन्नकण भायर सरतात. दांतांच्या खांचीमदीं रि अन्नकण काडपाक मात हेर उपायांची गरज आसता:

दांत ब्रशान घांसप - दांत नितळ करपाक ब्रशान घासप हो एक उपाय. पयलीं आनी आतांय गांवांनी कांय लोक आंब्याच्या वा का पानाचे चिवणेन वा कोळसो घेवन बोटांनी दांत घासतात. पूण उपायांनी दांत सारके निवळ जायनात. उत्तर भारतात दांत घास कडुलिंबाचो देंठ वापरतात. देंठान घाशिल्ले दांत ब्रशान घाशिल्ले जातात. कडुलिंबांतलीं जंतूनाशक द्रव्यां दांत निवळ करपाक अ करतात अशें कांय दंतवैज म्हण्टात. दांत निवळ करपाचो ब्रश आसचो. पूण तो फांकतकच वापरूंक जायना.

दांतांची पेश्ट - ल्हान भुरग्यांक फ्लुरायड आशिल्ली दांताची

…ग्टयांक हेर पेस्ट वापरूंक जाता. दांत घासतना दांत फुडल्यान …टल्यान घासूंक जाय तर दाढो फाटल्यान फुडल्यान आनी …य घासूंक जाय.

…**घासपाची रीत** : वयले आनी सकयले दांत घासतना ब्रश … सुमार ३०° कोनान धरपाचो. ब्रशाचे केंस मावेवटेन आसूंक …त नितळ करपाक ह्यो गजाली करपाक जाय -

ब्रशाचो दाणो घुवंडावन दात निवळ करचे.

दांत भितल्ल्यान तेच रितीन निवळ करचे.

दाढो घासतना दाढो वयल्यानूय घासूंक जाय. दाढांच्या माथ्यार …या फोंडकुलांनी अन्नकण उरपाची शक्यताय चड आसता. दाढयो … निवळ करपाक ब्रश वांकडो धरून फाटी फुडें करूंक जाय.

दांतांवांगडा जीबय घासून नितळ करूंक जाय. जीब ब्रशान वा … निवळ करूंक जाता.

…**ने वापरून नितळ करप** - एक बारीक दोरी बोटाक गुटलावन …खाचीत घालून वयर - सकयल करूंक जाय. दोरयेवांगडा … भायर येतात.

…**ांची नेमान तपासणी** : ल्हान भुरग्यांक नेमान दंतवैजागेर व्हरूंक …यली दांत तपासणी दुदाचे सगळे दांत येतकच करूंक जाय. …रांत दर मनशान स म्हयन्याक एकदां दंत वैजाक मेळूंक जाय. … दांत किडेल्या वा ना हें तपासता. दांत कशे ब्रश करप हें …ा. आनी एखाद्रे दांताक फ्लुरायड लायता. तोंडाच्या कॅन्सराचें …नेदान जावपाक हे तपासणेचो खूब आदार जाता.

…**ाचो रोग आनी ताचेर उपचार** : दांतांचे मुखेल रोग अशे … (१) दांत किडेवप (२) दांतांच्या मुळाकुशीक दुखाणू येवप (३) … सकयल्या दांतांचो मेळ आसप ना. (४) तोंडाचो कॅन्सर.

…**त किडेवप** : हें दुखणें खूब पातळिल्लें आसा. पयलीं हें दुखणें कमी …त आशिल्लें. जश्यो जश्यो अन्नरिती बदलत गेल्यो तशें तशें हें … वाडत गेलें. भुरग्यांमदीं किडिल्ल्या दांताचें प्रमाण चड करून …ल्या भुरग्यांमदीं ४०% आसा हें भुरग्यांचे तपासणेवेल्यान कळटा. …त किडेवप म्हळ्यार दांताक बुराक जाता. ह्या दुखण्याक Caries …ण्टात. दांतांची नितळसाण नासप हें ह्या दुखण्याचें मुखेल कारण. …जेवणाचे रीतीचें ह्या दुखण्याकडेन खूब लागीचें नातें आसता. …ह्या जिनसांत गोड-चिकट जिन्नस चड आसल्यार हें दुखणें चड … पावता. कांय दंतवैजांच्या मताप्रमाण ह्या दुखण्याचें मूळ अनुवंशीक … गोड जिन्नस दांताक चिकटून बसतात. ह्या जिनसांचेर बॅक्टेरिया …े सूक्ष्म जंतू प्रक्रिया करून एक तरेचें आम्ल तयार करतात. हें … दांतांक भोव वायट. तें दंतवल्काक बुराक घालता. दंतवल्काक …ान नाशिल्ल्यान ह्या दुखण्याचें निदान बेगीन कळना. बुराक चड … पावतकच दांत दुखप, सारकिली लक्षणां दिसतात.

…**डेल्ल्या दांताचेर उपचार** - कीड लागिल्ल्या दांताचेर दंतवैज खूब … उपचार करतात. तातूंतले मुखेल उपचार अशे आसात (१) दांत … (२) मूळ नलिका उपचार (Root Canal treatment) (३) दांताचेर … घालप (Crowning) (४) दांत काडप.

…**ांत भरप** : दंत वैज पयलीं किडिल्लो भाग काडून उडयतात. ह्या …क लायटीचो ड्रील वा पांयाच्या पेडलाची ड्रील वापरतात. भरपाचें …न दांतांत उरपाखातीर ड्रिलानच दांतांतल्या बुराकांत एक कड तयार करतात. मागीर दांत पुरायेन भरतात. दांत भरपाचें सामान रुपें, पारस, तांबें, आनी पत्रो हाचें मिश्रण आसता. फुडल्या दांताक मॅचीग रंगाचें Acrylic वा रॅक्सीन वापरतात.

मूळ नलिका उपचार : दांताचो बुराक दन्तगर मेरेन पावतकच दंत वैज हो उपचार करता. ह्या उपचाराक पयलीं दन्तगर काडून उडयतात. मागीर दन्तवैज मूळ नलिकेंत बारीक सरयो घालून मूळापोंदचो दुखाणुंतलो पूं काडटा. दांत निर्जंतूक जातकच दांत सदचे भशेन भरता वा ताका टोपणें घालता.

दांतांचेर टोपणें घालप (Crowning) : दांताची तेंगशी चड इबाडटकच हो उपचार करतात. दांताचेर टोपणें घालपाक दांताक पयली तयार करप ताचे तेंगशेचो वयलो कुडको आनी दोनूय कुशी ड्रिलान कापप. मागीर वयल्या आनी कुशीच्या दांताकडेन मेळ बसता तशें माप घेवन दांतांक टोपणें बसयतात. टोपणें भांगर, रुपें वा रॅक्सीनांचें करतात.

दांत काडप : बाकीचे उपाय जायनात तेन्नाच दंत वैज दांत काडटात. दांत काडचे पयलीं भेरोवपाचें इंजक्शन दितात आनी गावये सारकें हत्यार वापरून दांत मूळासयत हुमटावन काडटात. मावेची जखम पेकतकच कृत्रीम दांत बसोवंक जातात. एक वा दोन दांत काडिल्ले आसल्यार हे दांत कायम जाग्यार बसोवंक जाता. अशें करपाक कुशीच्या दांताचो आदार घेवचो लागता. असल्या उपचारांक पूल (Bridge) अशें म्हण्टात. चड वा सगळे दांत काडचे पडल्यार दांताचें माप घेवन दांताची कवळी तयार करूंक जाता. ही कवळी प्लास्टीकच्या सांच्यार घडयल्ली आसता आनी जाय तेन्ना घालूंक वा काडूंक मेळटा.

दांतांचो मेळ जमप ना : (Malocclusion) दर मनशाचे वयले दांत मातशे फुडें आसतात. ताच्यो वयल्यो आनी सकयल्यो दाढो एकामेकांक मेळटात. अन्न चाबपाक दाढांचो मेळ जमपाक जाय. सुमार ५ - १०% लोकांमदीं हो मेळ आसना. ताचे एखाद्रे वयले दांत चड फुडें वा फाटीं आसतात. अशें जातकच दाढयेक दाढ मेळना आनी चाबडावपाची क्रिया सारकी जायना.

दांतांचो मेळ ना जावपाचीं मुखेल कारणां अनुवंशीकता, दांत वांकडे तिकडे येवप, भुरग्यापणांत आंगठो चोखपाची सवंय हीं आसात.

अन्न चाबडावपाक आडखळ जाल्ल्यान दांतांचो मेळ जाग्यार हाडूंक जाय अशें दंतवैज सांगतात. दांतांचो मेळ फाव तसो करपाक बारीक प्लेटिनमच्यो सरयो वापरतात. ताका ब्रॅसीस (Braces) अशें म्हण्टात. ह्यो सरयो बसोवंचे पयलीं एखाद्रे गर्दी करपी फाटी फुडें आशिल्ले १-२ दांत काडचे पडटात.

ब्रॅसीस दोन तरांनी घालतात. जोखाच्या एका प्लास्टीक सांच्याक बसोवन हो सांचो तोंडात घालतात. हो, सरयो काडपाक येवपाचो प्रकार. दर म्हयन्याक ह्यो सरयो दंतवैज आंवुळटा. कांय दंतवैज सरयो दांतांक धाकटुल्या ब्रॅकेटांनी घट बसयतात. दर म्हयन्या कणकणी त्यो इल्ल्यो इल्ल्यो आंवुळटात. वर्सा दोनवर्सां भितर भायर सरिल्ले दांत भितर येतात. दांतांचो मेळ जातकच सरयो काडटात.

तोंडाचो कॅन्सर : तोंडाचो कॅन्सर हो एक मुखेल कॅन्सर जावन आसा. तंबाकू, चुनो खावप, दांत गालाक घासत रावप हीं कॅन्सराची कारणां जांव येतात.

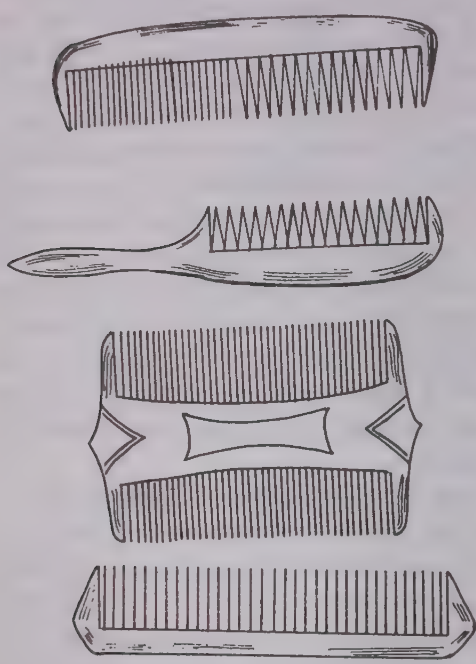
हो कॅन्सर जावंचे पयलीं गालार भितल्ले वटेन एखाद्रो गालाचो भाग धवसो पडटा आनी दादून येता. ह्या दांगांक लॅब्कोप्लेकिया म्हणटात. हें

सुरवेचें लक्षण दिश्टी पडल्यार कॅन्सराचेर उपचार बेगीन जावन तो पुराय बरो जाता. दांतांची नेमान तपासणी आनी दांतांची बरी जतनाय घेतल्यार हो कॅन्सर पयस करूं येता.

- डॉ. ए. जी. बोरकार

पूरक नोंद - कॅन्सर.

दांतोणी (फणी) : केंस वळोवपाचें एक साधन. भारतीय बायलो वेदकाळासावन दांतोण्यांचो उपेग करताल्यो अशें दिसता. संस्कृतांत फणयेक 'कंकनी' वा 'प्रसाधनी' अशें म्हळां. अथर्ववेदांत शंबर दांतांच्या दांतोणेचो उल्लेख आयला. तशेंच रामायण, शिशुपालवध आदी ग्रंथांतय दांतोणेचे उल्लेख आयिल्ले आसात. मोहेंजोदाडो, तक्षशिला, नेवासे, नासिक आदीकडेन जाल्ल्या उत्खननांत जायत्यो हस्तदंती दांतोण्यो मेळ्ळ्यात. ह्या दांतोण्यांचेर वेगवेगळे तरेचें कोरीव काम केल्लें दिसता.

इजिप्तांतले लोक हस्तीदंत आनी बॉक्सवुडाच्यो दांतोण्यो वापरताले. ग्रीक आनी रोमन लोकय बॉक्सबुडाच्यो दांतोण्यो वापरताले. स्वित्झर्लंडांतल्या तळ्या लागसार लाकूड, हाडां आनी शिंगां हांचेपासून तयार केल्ल्या दांतोण्यांचे पुर्विल्ले नमुने मेळ्ळ्यात. आदल्या काळांत श्रीमंत बायलो भांगराच्यो, रुप्याच्यो वा कांसवाच्या कट्ट्याच्यो दांतोण्यो वापरताले. इतिहासीक काळांत महाराष्ट्रांत पितूळच्यो दांतोण्यो वापरताले असो उल्लेख मेळटा. हे दांतोणेक हारसोय जोडिल्लो आसतालो.

दांतोण्यो चवकोनी, अर्दवाटकुळ्यो वा लांबशो चवकोनी आसतात. कांय दांतोण्यांचे अर्दे दांत बारीक आनी खुबूच लागीं लागीं आसतात, जाल्यार अर्दे दांत मातशे मोटे आनी चड अंतराचेर आसतात. दोनूय वटांनी वा एकेच वटेन दांत आशिल्ल्यो दांतोण्योय आसात. दांतोण्या उपेग दादले-बायलो दोगांय करतात देखून, दोगांच्याय केंसांक फ सारक्यो वेगळ्यो दांतोण्यो आसतात. माथ्यांतल्यो उयो काडपाक त माथे नितळ राखपाक खाशेल्यो दांतोण्यो तयार करतात. हाली ते लाकूड, हस्तीदंत, शींग, कांसवाचें कट्टें, धातू, इंडिया रबर, सेल्युलॉ आनी हेर प्लास्टीक पदार्थांपसून दांतोण्यो तयार करतात. आक सारकेच दांतोण्यांचे रंगय विंगड विंगड आसतात.

दांतोण्यो करपाखातीर सादारणपणान ८ सेंमी. लांब, ५ सेंमी आनी ५ मीमी. दाट पट्टी तयार करतात आनी तातूंतल्या दोन उरफा वटांनी कानशीन घांसून दोनय वटांनी तोंकाकडेन देंवती दितात भागांत पातळ खरवतीन चिरो घालून दांत तयार करतात. बरे प्रती दांतोण्यो तयार करपाखातीर शिंगाचो उपेग करतात. दांतोण्या आकाराच्यो मुद्रा आनी पंच तयार करून एके रूंद पट्टेंतल्यान खेपेंत दोन दांतोण्यो तयार करतात. इंडिया रबरीच्या दांतोण्यांचे आकाराप्रमाण घडयतात आनी उपरांत व्हल्कनीकरणान दांतो टणकपणा हाडटात. प्लास्टीकचो उपेग सुरू जातकच व्हड कारखा आतां यंत्रीक ओतकाम पद्दतीन सगळ्या तरांच्यो दांतोण्यो तयार करत सद्याच्या काळांत प्लास्टीकच्या दांतोण्यांचीच नामना आसा.

मध्य प्रदेशांतल्या आदिवासी लोकांमदीं दांतोणी हें मोगाचें प्र समजतात. कांयकडेन आदिवासी तरणाटी दोन-चार दांतोण्यो आप आंबाड्यांत खोवन दवरता. ताचेवयल्यान हे तरणाटेक कितल्या चल मागणी आयल्या तें कळटा. कांय आदिवासी लोकांमदीं दांतोणी हें सौभा लक्षण मानिल्ल्यान सवायशिणी बायलो आपल्या केंसांतल्यान दां काडिनात. कुकी आदिवासींमदीं मेल्ल्या मनशाची दांतोणी ताचेवांग पुरपाची चाल आसा.

दांतोणी हें सौंदर्यप्रसाधनाचें साधन आशिल्ल्यान सौभाग्य वायण वस्तूंमदीं तिचो आस्पाव आसा. गोंयांत कांयकडेन लग्नांत व्हं सासूमांयन व्हंकलेक रुप्याफणी दिवपाची चाल आसा.

- कों. वि. सं

दांतोळ्यो : भुरग्यांक दांत-दाढयो फुट्टकच करपाचो अन्नग्रह सुवाळो. एका बऱ्याशा म्हुर्तार, दांतोळ्यांच्या भुरग्याक सजोवन सो धायऱ्यांच्या आनी शेजारच्या भुरग्यांचे उपस्थितींत ओंवाळणी क भुरग्याचे तकलेवयल्यान दांतोळ्यो घालतात. दांतोळ्यो म्हळ्यार कापां, वडे, चिरमुल्यो, चणे अशे दांतांक घटाय दिवपी पदार्थ. हे मागीर त्या भुरग्याक आनी जमिल्ल्या भुरग्यांबाळांक वांटप जात पदार्थ चड करून आजोळच्यान (आवयचे आवयन) तयार करून.ह असो संकेत आसा.

वाडदिसाचे धर्तेचो हो दांतोळ्याचो प्रकार भोवतेककडेन दांत उपरांतच्या पयल्या वाडदिसा करप जाता. निकत्याच फुटिल्ल्या द खावपाची संवय करून ताका फावो तो व्यायाम घडचो असो उद्दे सुवाळ्या फाटल्यान आसुंये.

- माया ख

दाको : (पळेयात द्राक्ष).

जनार्दन देवराम : (जल्म : २८ ऑगस्ट १९३२, हवेली, पुणें).

झुजारी. ताणें मुळाव्या पांवड्यामेरेन शिक्षण घेतलें. तो 'सोशलिस्ट ञा सोशालिस्ट पार्टी, जनता पार्टी आनी सद्या भारतीय जनता वांगडी जालो. १५ ऑगस्ट १९५५ ह्या दिसा सूर्ला जाल्ल्या त ताणें वांटो घेतिल्लो. तेन्ना पुर्तुगेज पोलिसांनी केल्ल्या त ताका खूब दुखापत जाल्ली. महाराष्ट्र सरकारान ताम्रपत्र चो भोवमान केला.

- कों. वि. सं. मं.

, विष्णु महादेव : (जल्म : १० ऑक्टोबर १९३१, रायगड - महाराष्ट्र).

झुजारी. ताणें एस.एस.सी. मेरेन शिक्षण घेतलें. १८ मे १९५५ सेनापती बापट हाच्या फुडारपणाखाल गोंयचे शिमेर जाल्ल्या त ताणें वांटो घेतिल्लो. तेन्ना जाल्ल्या पोलिसांच्या मारपेटांत य मोडिल्लो. पोलिसांनी ताका १५ दीस बंदखणींत दवरलो. वर्सा महाराष्ट्र सरकारान सन्मानपत्र दिवन ताचो भोवमान

- कों. वि. सं. मं.

आनी नगर हवेली : एक केंद्रशासीत प्रदेश. आवाठ. वी किमी. विस्तार २०° १०' उत्तर ते २०° ६०' उत्तर आनी देंत ते ७३° ३०' उदेंत. हो वाठार मुंबयचे उत्तरेक सुमार २०० आनी भारताचे अस्तंत देगेसावन २० ते ५० किमी. पयस आसा. तरेक आनी उदेंतेक गुजरात राज्याचो बलसाड जिल्हो तशेंच आनी अस्तंतेक महाराष्ट्र राज्याचो ठाणें जिल्हो आसा. हांगाच्या वाठारांत तीन आनी नगर हवेली वाठारांत ६९ खेडीं आसात. सा हें हांगाचें प्रशासन केंद्र.

वर्णन : राज्याचो ईशान्य, उदेंत आनी दक्षिण वाठार दोंगराळ जाल्यार मध्य आनी अस्तंत वाठार त्या मानान सपाट आसा. गा ही एकच न्हंय राज्यांतल्यान आग्नेय वायव्य दिशेन व्हांवता.

मान : पावसाळ्यांत नैर्ऋत्य वाऱ्यापसून सुमार ७० दिसांमदीं १७५ सेंमी. पावस पडटा. हांगाचें तापमान सरासरी चडांत चड अंश सैं. आनी उण्यांत उणें २० अंश सैं. मेरेन आसता. ह्या चो सुमार ४१.५% वाठार रानांनी भरिल्लो आसा. तातूंत सायल, शिशें, शिवण, कोंडे, चंदन अशे तरेची वनस्पत मेळटा. हांगाच्या वांस्वेल, कोलो, लांडगो, दुकर, साळ आनी हेर रानटी प्राणी . तेचपरी शेवणीं, किडे आनी तरातरांचीं जिवाणींय हांगा आसात.

तिहास : मराठ्यांच्या आरमारान पुर्तुगेजांचीं कांय आरमारां लुटलीं. भरपाय करपाखातीर ११ जानेवारी १७८० दिसा एक कबलात . तेप्रमाण नगर हवेली वाठारांतले ७२ गांव खंडणी म्हणून ाकडल्यान पुर्तुगेजांक मेळ्ळे. तेन्नासावन दमण वाठारापसून मदल्या ११ किमी. रुंदायेचो वाठार पुर्तुगीजांकडेनच उरलो. १८३३त र्दो पेरेझ दा सिल्व ह्या गोंयकारान पुर्तुगालच्या राजाकडल्यान क म्हणून मान्यताय मेळयली. पूण पुर्तुगेजांक हें मानवलेंना. ताणीं अठराच दिसांभितर ताका गोंयांतल्यान धांवडायलो. तेन्ना ताणें दमणाक कारभार सुरू करून दमण आनी दीवाक दादरा आनी नगर हवेलीचेर दोन वर्सां आपलो शेक गाजयलो. उपरांत आपवावुरपी आनी आरमार जमोवन दा सिल्व हाणें गोंयांत सत्ता मेळोवपाचो यत्न केलो. पूण ताका येस मेळ्ळेंना. उपरांत हो वाठार परत पुर्तुगेजांकडेन गेलो. भारत स्वतंत्र जातकच पुर्तुगेज व्याप्त वाठारांत स्वतंत्रतायेची चळवळ सुरू जाली. दादरा आनी नगर हवेली लागसारच्या दमणांतली पुर्तुगेज सत्ता केंद्रासावन पयसावल्ल्याचो फायदो घेवन दादरांतल्या 'युनायटेड फ्रंट ऑफ गोअन्स' ह्या पक्षाचो फुडारी फ्रांसिस माश्कारेन्य, वामन देसाय हांच्या फुडारपणाखाल लोकांचो आदार घेवन २१ जुलय १९५४ ह्या दिसा दादरा स्वतंत्र केलो. उपरांत इंडेपँडँट युनायटेड पार्टी, गोवा पिपल्स पार्टी, आझाद गोमंतक दल, आर.एस.एस. हांच्या आदारान २ ऑगस्ट १९५४ ह्या दिसा नगर हवेली स्वतंत्र केली. थंय सैन्य धाडपाचो आपल्याक हक्क आसा अशें म्हणून पुर्तुगालान हेगच्या आंतरराश्ट्रीय न्यायालयाकडेन मागणी केली. पूण न्यायालयान ही मागणी भायर मारली. दादरा नगर हवेली स्वतंत्र जातकच ह्या स्वायत्त प्रदेशाचो कारभार थंयच्या लोकांनी वेंचून काडिल्लो प्रशासक पळेतालो. आपा करमळकार हाणें पयलो प्रशासक म्हणून काम केलें. १९६१ वर्सा सातवो संघ राज्यांतलो प्रदेश म्हणून दादरा नगर हवेलीक मान्यताय मेळ्ळी.

राज्यवेवस्था : हांगा लोकसभेचेर एक वांगडी लोक वेंचून काडून धाडटात. प्रदेशाचो भितरलो कारभार एक प्रशासक पळयता. ताका सल्लो दिवपाक २१ वांगड्यांची वयल्या पांवड्याची पंचायत आसता. हांगाची न्यायवेवस्था मुंबय वरिश्ट न्यायालयाच्या अधिकारांत येता. सिल्वासाक दिवाणी जिल्लो आनी सत्र न्यायालयां आसात. सिल्वासा हें हांगाचें मुखेल शासकीय आनी वेपारी थळ.

अर्थीक स्थिती : शेती हो ह्या प्रदेशांतलो मुखेल वेवसाय. हांगाचो कांय वाठार चिकणमाती मुक्त आसा. उत्तर आनी दक्षिण वाठारांतली जमीन घोळटे शेतीखातीर उथळ आनी मुरुममिश्रीत जाल्या. पूण तातूंत ओलसाण आशिल्ल्यान पिकां बरीं येतात. भात आनी नाचणें हीं हांगाचीं मुखेल पिकां. हांगाची शेती मुखेलपणान पावसाचेर आदारून आसता. तेलबियो आनी ऊंस हांचेंच पीक हांगा काडटात. गंवाचें रबी पीक काडटात. राज्यांत वट्ट २,६२६ हॅक्टर जमीन पडंग आसा जाल्यार वट्ट २४,३०० हॅक्टर जमीन शेतासकयल आसा. हांगा व्हड उदका येवजण ना. गुजरातच्या दमणगंगा प्रकल्पाचो ह्या प्रदेशाक लाव जाता. खान्वेल आनी बिंद्राबेनाक तशेंच तिग्रा, खेर्डी, खडोली, तिनोदा, खान्वेल बिंद्राबेन आनी दादराक उपसां उदका येवजण आसा.

ह्या वाठारांत गोरवांचो दवाखानो, दोन उपचार केंद्रां, पशुसंवर्धन केंद्र, कुक्कूटपालन केंद्र, गोबर वायू केंद्र आसात.

ह्या वाठारांत खनिजां चडशीं मेळटात. सिल्वासा लागीं पिपरिया उद्देगीक वसणुकींत ५६ उद्देगीक केंद्रां आसात. तातूंत मोटारीचे मेकळे भाग, जंतूनाशकां, अभियांत्रिकी वस्तू, हातकागद, कापडी आनी नायलॉन फितां, दोर, फोम, रबरीच्यो वस्तू, शाबू, रसायनीक पदार्थ, कमयल्लें चामडें, नळे, कपडे हांचें सुमार ३२५ ल्हान - व्हड उद्देग चलताले. तशेंच ११८ मध्यम प्रतीचे उद्देग चलतात.

ह्या प्रदेशांतले रस्ते हेंच येरादारीचें मुखेल माध्यम. ह्या राज्याक आपली अशी येरादारी येवजण ना. गुजरात आनी महाराष्ट्र हांचे येरादारीचो

लाव हें राज्य घेता. हांगा रेल्वेचें सगळ्यांत लागींचें स्टेशन म्हळ्यार वापी. तें सिल्वासावन १८ किमी. अंतराचेर आसा. मुंबय ते अहमदाबाद वचपी रेल्वेलायन वापीक जोडल्या.

लोक आनी समाजजीण : ह्या प्रदेशाची लोकसंख्या १,३८,५४२ (१९९१). हांगा सगळ्या धर्मांचे लोक रावतात. हांगा ८७% आदिवासी आसात. तातूंत ९५.८३% हिंदू, २.५८% क्रिस्तांव, १% मुसलमान, १.१% बौध्द, ०.४१% जैन आनी ०.०३% हेर धर्माचे लोक रावतात. तशेंच ०.०५% लोकांच्या धर्माची नोंद ना. हांगाचे लोक गुजराती, वारली, मराठी, धोडिया, कोंकणी, हिंदी ह्यो भासो उलयतात.

सण आनी उत्सव : हिंदू, क्रिस्तांव आनी मुसलमान लोक त्या - त्या धर्माचे सगळे सण मनयतात. वारली आनी कोंकना आदिवासी 'बरश' ह्या नांवान दिवाळी मनयतात. 'अरख्य व्रिज' हो सण कोंकना आदिवासी मनयतात. हातूंत बायलोच चड वांटो घेतात. वारली, कोंकना, कोली आदिवासी, भाव हो सण मनयतात. लुवणे पयलीं आनी मागीर ग्रामदेवीची (कालीमातेची) पुजा करतात.

शिक्षण : हांगा बरपाक्षरीचें प्रमाण ३९.४५% आसा. तातूंत दादल्यांचें प्रमाण ५२.०७% आनी बायलांचें प्रमाण २६.१०% आसा. हांगा गुजराती आनी मराठी मुळाव्यो शाळा, अनुदान घेवपी मिशनरी शाळा, माध्यमिक शाळा, आश्रम शाळा आसात. आदिवासींखातीर शिश्यवृत्त्यो आसात. सिल्वासा आनी नरोलीक वाचपघरां आसात.

म्हत्वाचीं स्थळां : हांगाचें वनविहार हें पळोवपासारकें थळ. खानवेलाक साकरतोड न्हंयेचे देगेर एक सैमीक बाग तयार केल्या. चोंयवटेन रान आनी शेतां आसात. तेभायर आदिवासी संस्कृतीक संग्रहालय बांदलां. न्हंयेचे देगेर वैदाविहार ही बाग बांदल्या. तेभायर यूथ हॉस्टेल, रिक्रिएशन केंद्रां, सैमीक नदरेन सुंदर अशे जागे पर्यटकांक ओड लायतात.

– माणिकराव राम नायक गावणेकार

दादू दयाळ : (जल्म : इ. स. १५४४, अहमदाबाद, गुजरात; मरण : इ. स. १६०३ नरान्याचे गुहेंत, सांभर राजस्थान).

दादू पंथाचो प्रवर्तक. समाजसुदारक, धर्मसुदारक आनी रहस्यवादी कवी. ताचे जातीविशीं विद्वानांचे खूब मतभेद आसात. त्या काळांतलो मुसलमान इतिहासकार मुहसन फनी हाणें ताका मुसलमान धुनिया म्हळां. संत रज्जब ताका 'धुनी गर्ये उत्पन्नो' म्हळ्यार धुनिया बायलेच्या पोटांत जल्मल्लो अशें म्हण्टा. बंगालांतल्या बाऊलांच्या पदांनी ताचें मूळ नांव दाऊद आशिल्ल्याचें मेळटा. कांय जाण ताका मुसलमान समजतात जाल्यार कांय जाणांच्या मतान तो लोदीराम नांवाच्या ब्राह्मणाचो पूत आशिल्लो. तशेंच ताका गरीबदास, मिस्किनदास हे दोन पूत आनी नानाबाई, माताबाई ह्यो धुवो आशिल्ल्यो.

पिरायेच्या अठराव्या वर्सा बाबा बुड्ढन वा वृध्दानंद नांवाच्या साधवाकडल्यान ताका गुरुपदेश मेळ्ळो. उपरांत ताणें तीर्थयात्रेच्या निमतान भारतभर भोंवडी केली. हे भोंवडेंत ताणें साधवाच्यो भेटी घेवन खूब अणभव घेतलो. भोंवडी सोंपतकच तो सांभराक रावपाक लागलो. ह्या काळांत ताणें 'ब्रह्मसंप्रदाय' नांवाच्या नव्या संप्रदायाची स्थापणूक केली. स वर्सां सांभराक रावतकच तो आमेराक रावपाक लागलो.

आमेराक इ. स. १५८६ वर्सा अकबर बादशहा ताका मेळपाक आयलो आनी ताणें दादूवांगडा चाळीस दीसमेरेन अध्यात्माचेर [चर्चा] केली अशें सांगतात.

दादूची शिश्यपरंपरा व्हड आशिल्ली. जे सुवातेर हो सत्संग चल[ता] ताका 'अलख दरीबा' म्हण्टाले. ताच्या संप्रदायाक 'ब्रह्म संप्रदाय', 'प[रब्रह्म] संप्रदाय', उपरांत 'दादू संप्रदाय' वा 'दादू पंथ' अशीं नांवां पडलीं. [त्या] काळांत हो पंथ खूब लोकप्रिय आशिल्लो. ह्या पंथांत रज्जब, सुंदर[दास], गरीबदास, जनगोपाल, जगजीवन अशे नामनेचे साधक जावन [गेले]. सुमार शंबर वर्सांनी ह्या पंथाचे जायते उपपंथ जाले.

दादून सुमार वीस हजार पदां आनी साखी बरयल्ल्यो; पूण थोडी रचणूक आयज उपलब्ध आसा. 'अनभैवाणी' आनी 'कायावे[ल]' ताच्या काव्याचीं दोन संकलनां उजवाडायल्लीं आसात. ताचे [शिश्य] संतदास आनी जगन्नाथदास हाणीं 'हरडे वाणी' नांवाचें संकलन [तयार] केल्लें.

दादूची वाणी कबीराचे वाणीभाशेन विवेकनिश्ठ विचारांनी [भरिल्ली] पारमार्थिक उच्च अणभवांची आसा. ताचे साधनेंत वैशणवांची आ[...] योग्यांचो चित्तवृत्तिनिरोध, सुफींचें प्रेम आनी साधवांच्या शब्दयोगाचो [...] आसा. आत्मसमर्पणाची भावना, प्रपंचाचें मिथ्यात्व, सामान्य सं[...] जिवांची बध्दता, गुरू आनी गोविंद हांचो एकवट, परब्रह्माची भक्ती [...] ताच्या विरहाचें दुख्ख दादूच्या काव्यांत दिसता. कबीराचे वा[णींत] आत्मप्रत्ययाची खरसाण आसा. पूण दादूचे वाणींत आत्मसमर्प[णाची] भावना जाणवता.

उत्तर भारतांतले निर्गूण उपासनेचे परंपरेंत कबीरावांगडा दा[दूचें] नांव घेतात. हिंदू आनी मुसलमान हांच्या एकवटाखातीर ताणें खूब [...] केले.

आमेराक दादून चवदा वर्सां वास्तव्य केलें. थंय दादूपंथाचो मु[...] 'दादूद्वारा' आसा. तातूंत दादूच्यो पादुको, कपडे, केंस आनी दु[...] भिक्षापात्र आसा. थंय दादूचे पुण्यतिथी निमतान दर वर्सा फाल्गुन [...] चवथ ते पुनवमेरेन व्हड जात्रा भरता.

– कों. वि. स[...]

दादू पंथ : उत्तर भारतांतलो एक धर्मपंथ. एक निर्गुणोपासक संप्र[दाय]. दादू दयाळ हो ह्या संप्रदायाचो संस्थापक आशिल्लो. इ. स. १५[...] वर्सा राजस्थानांतल्या सांभर हांगा ह्या पंथाची स्थापणूक जाली, [अशें] परशुराम चतुर्वेदी हाचें मत आसा. ह्या संप्रदायाचें मूळ नांव ब्रह्म संप्र[दाय] वा परब्रह्म संप्रदाय अशें आशिल्लें. ताचो 'सहज मार्ग' ह्या नांव[ान] उल्लेख मेळटा.

हट्टान इंद्रियदमन करपी योगमार्ग आनी सगूण उपासनेचो भक्ती[मार्ग] ह्या दोगांय मदलो मार्ग दादून आपणायला. ताकाच सहजमार्ग म्ह[ण्टात]. हातूंत जपाक चड प्राधान्य आसा. ह्या पंथाच्या अनुयायांभितर हिंदू[...] मुसलमानूय आसात.

मरणा उपरांतचे मुक्तीचेर ह्या पंथाचो विस्वास ना. प्रेम आनी [...] हांचेर ताचो चड भर आसा. सहज, समर्पण, स्मरण आनी सेवा ह्या [...] तत्त्वांचेर ह्या पंथाची उबारणी जाल्या.

दादून जीं तत्त्वां आपणायलीं, तीं ताच्या कांय शिश्यांनी पा[ळ्ळीं] नात. ताका लागून ह्या पंथांत आनीक उपपंथ तयार जाले. [...]

विचार मांडले; पूण ताच्या शिश्यांनी दादूचींच देवळां उबारलीं. र्माचेर टिका केली. पूण फुडें द्विजांनीच वाणी वाचची असो जालो.

थान रामाक श्रेश्ठ मानला; पूण तो दशरथी राम नासून परब्रह्म ब्रह्माची उपासना 'सत्राम' ह्या जपान जाता. व्रतां करप, ज्ञा करप, तीर्थयात्रा, जातीभेद ह्या गजालींक ह्या पंथान विरोध

ांथांत दोन मुखेल भेद आसात - १) गृहस्थ आनी २) साधू. परत तीन भेद आसात - १) उत्तरगढी - हे वैजकी करतात. स्त्र-अध्ययन, अध्यापन आनी भजन हें तांचें खाशेलपण आसता. - हे बैरागी आसून सदांच भोंवत आसतात.

ादीं दोन भेद आसात - १) नागा : हे सादीं आनी उणीं वस्त्रां ते शस्त्रधारी आसून शस्त्रविद्येंत कुशळ आसतात. ह्या उपपंथाचो हळ्यार पयलो सुंदरदास.

वेरक्त : हे भिक्षा मागतात. गृहस्थांक धर्मोपदेश करतात. भगवीं रण करून भोंवत आसतात.

थी समाज साधू आनी सेवक अशा दोन वर्गांनी विभागला. साधू ाळटात आनी मठांत रावून वा यात्रा करीत जगतात. साधवांच्या क स्मरणी आसता आनी तोंडान ते 'सत्तराम' असो जप करतात. गृहस्थाश्रम आपणायतात.

पंथाचें भरपूर साहित्य आसा. दादूच्या १५२ शिश्यांतल्या ५२ 'दादूद्वार' म्हण्टात. ह्या पंथाचे अनुयायी उत्तर भारतांत खूब तांच्यो स्वतंत्र पाठशाळा आसात.

- कों. वि. सं. मं.

ी कोंडदेव : (जल्म : १५७७; मरण : ७ मार्च १६४७). ाजी आनी शिवाजीचो एक लागींचो असो विस्वासू आनी कर्तबगार . तो ब्राह्मण आशिल्लो. शहाजीकडेन आशिल्ल्या देशमूखी ल्या मलठणचो तो कुलकर्णी आशिल्लो. शहाजीन आपल्या पुणें ीचो कारभारी म्हणून ताची नेमणूक केली. ताचेपयलीं विजापूरच्या शहाचो सुभेदार म्हणून तो काम पळयतालो.

ाजीन ताची जिजाबाई आनी शिवाजी हांचेवांगडा पुण्यालागसार ी वेवस्था केल्ली. शिवाजीच्या शिक्षणाची जापसालदारकी ताचेर ेल्ली. ताणें शिवाजीक झुजाचें तशेंच राजनितीशास्त्राचें शिक्षण

ोजी हाणें कारभारी म्हणून सुत्रां हातांत घेवंचे पयलीं पुणें रीची स्थिती सामकी वायट अशिल्ली. विजापूरी सरदार रायाराव णे लासून उडयल्लें तेन्ना शेत कसोवपी लोक पळून गेल्ले.

दोजी हाणें पळून गेल्ल्या लोकांक परत आफोवन हाडले आनी परत शेत कसोवपाक उर्बा दिली. पुणें वाठाराचे सुरक्षिततायेची री वेवस्था केली. देशमुखींतलीं झगडीं मिटोवन तांचो एकवट हाडून स्वराज्याच्या वावराक आदार दिलो. शिवाजीचो पालक स्वराज्याच्या सुर्वेच्या काळांतलो शिवाजीचो एक मार्गदर्शक म्हणून ांच्या इतिहासांत ताची आगळी अशी सुवात आसा.

- कों. वि. सं. मं.

दान : 'दा' ह्या मूळ संस्कृत धातूवयल्यान दान शब्द जाला. दानाच्यो कांय व्याख्या आसात त्यो अशो - (१) 'मूल्यग्रहण' विना स्वस्वत्वध्वंसपरस्वत्वजनक : 'त्याग' म्हळ्यार वस्तूचें मोल घेना आसतना ताचेवयलो आपलो मालकीहक्क ना करून थंय दुसऱ्याची मालकी तयार करप. अशा प्रकारच्या त्यागाक दान म्हण्टात. (२) 'अर्थानामुदिते पात्रे श्रध्दया प्रतिपादनमं । दानमित्यभिनिर्दिष्टं' म्हळ्यार योग्य व्यक्तीक श्रध्देन द्रव्य ह्या सारक्यो वस्तू दिवप हाका दान म्हण्टात. (३) 'दानं नाम न्यायर्जितस्य धनधान्यादे : श्रध्दया अर्थिभ्यः प्रदानम्' - न्यायान मेळिल्लें धनधान्य आदी वस्तू गरजवंतांक दिवप हाका दान अशें म्हण्टात (शांडिल्योपनिषद). दान दिवपी, दान घेवपी, श्रध्दा, धर्मयुक्त, दिवपाची वस्तू, देश आनी काळ अशीं दानांचीं स आंगां आसात. कूर्म पुराणांत दानाचे चार प्रकार सांगल्यात ते अशे - (१) नित्य - कसल्याच फळाचो उद्देश मनांत धरिनासतना दर दिसा कांय प्रमाणांत जें दान दितात तें नित्य; (२) नैमित्तिक - पापाचो नाश जावंचो म्हणून वा प्रायश्चीत घेवपाच्या उद्देशान जें दान दितात तें नैमित्तिक; (३) काम्य - भुरगें, आस्पत, जैत वा सर्ग आदी गजाली मेळपाखातीर जें दान दितात तें काम्य; (४) विमल - देवाचे खोशयेखातीर धर्मयुक्त मनान आनी बुद्दीन जें दान दितात तें विमल.

गरूड पुराणांत दानाचे कायीक, वाचीक आनी मानसीक अशे तीन प्रकार सांगल्यात. स्वताच्या वजनाइतलें भांगर - रुपें दिवप हें (तुलादान) कायीक, संकश्टांत सांपडिल्ल्या मनशाक अभय दिवप हें वाचीक आनी स्वता मंत्र बी विद्या मेळोवन तिचें अनुश्ठान करून दुसऱ्याक ते विद्येचें फळ मेळोवन दिवप हे मानसीक दान.

गीतेंत दानाचे तीन प्रकार सांगल्यात. जें दान कर्त्यव्य म्हणून वा परत दिवपाच्या उद्देशान करिनासतना देश, काळ आनी पात्र हांकां दितात तें सात्विक दान. ह्या ना त्या प्रकारान परत फळ मेळपाच्या उद्देशान वा मनांत विशिश्ट फळाचो उद्देश धरून वा मनाक त्रास दिवन दिल्लें दान हें राजस. अपवित्र थळ, खंयच्याय वेळार, अयोग्य मनशांक, सत्कार करिनासतना, वायट बुद्दीन जें दान दितात तें तामस.

जैन ग्रंथांत पात्र, करुणा, सम आनी अन्वय अशे दानाचे चार प्रकार सांगल्यात. योग्य मनशाक दिल्ल्या दानाक पात्र म्हण्टात. दीन - दुबळ्यांक दिल्ल्या दानाक करूणा म्हण्टात. आपल्या धर्मांतल्या लोकांक दिल्लें दान हें सम आनी आपली आस्पत आपल्या उत्तराधिकाऱ्याकडेन सोंपोवप हें अन्वयदान. तेभायर आहारदान, वखददान, मुनींक धर्मीक उकरणाचें दान, तांकां रावपाखातीर वसतीदान, ज्ञानदान आनी अभयदान हीं दानां जैनांनी व्हड मानल्यांत.

दान करपाच्या द्रव्याचे तीन भेद सांगल्यात. शुक्ल, मिश्रीत आनी कृष्ण. शास्त्र, तप, याग, परंपरा, पराक्रम आनी शिश्य हांचेपसून मेळिल्लें द्रव्य हें शुक्ल व्याज, शेती आनी वाणिज्य हांचेपसून मेळिल्लें द्रव्य हें मिश्रित आनी सेवा, द्युत आनी चोरी हांचेपसून मेळिल्लें द्रव्य हाका कृष्ण म्हळां. शुक्ल द्रव्याचें दान केल्यार सूख, मिश्रीत द्रव्याच्या दानान सुख - दुख्ख आनी कृष्ण द्रव्याच्या दानान दुख्ख मेळटा असो समज आसा.

दानांत महादान, लघुदान आनी सामान्य दान अशे तीन भाग सांगल्यात. महादानां १६ तरेचीं आसात. तातूंत तुलादान (भांगर-रुपें) हाका चड म्हत्व दिलां. गुप्तदान नांवाचोय एक प्रकार रुढ आसा.

घेतल्याक द्रव्याची कल्पना दिना आसतना दान दिवप हाका गुप्तदान म्हण्टात. सगळ्या दानांमदीं अन्नदान आनी विद्यादान हांकां श्रेश्ठ समजतात. विशिश्ट कामाची पुर्ती जावपाखातीर तशेंच वेगवेगळीं संकश्टां आनी रोग हांचें निवारण करपाखातीरय वेगवेगळ्या प्रकारांचीं दानां करतात. कांयकडेन नवग्रहांची पिडा पयस करपाखातीर त्या त्या ग्रहांचीं खाशेलीं दानां करूंक सांगतात.

दान दिवपी आनी दान घेवपी मेळून दानाचो वेव्हार घडटा. दान दितना दिवप्याक जशी योग्यताय आसची पडटा तशीच पात्रताय दान घेतल्याकडेनय आसची पडटा. तपस्वी, वेद आनी शास्त्र हांची जाण आशिल्लो, तशेंच शास्त्रांत सांगिल्ल्या आचरणान वागपी मनीस दानाक पात्र समजतात. हातूंत गुरूक पयलें स्थान प्राप्त जाता. ताचेउपरांत विद्या, गूण आनी पिराय हांचेप्रमाण पात्रताय मानतात. तेउपरांत ब्राह्मणाक दिल्लें दान स गुणांनी, क्षत्रियाक तीन गुणांनी, वैश्याक दोन गुणांनी आनी शुद्राक सामान्य फळ दिवपी अशें म्हळां. अन्न आनी वस्त्र हांचें दान दिता आसतना योग्य पात्रताय पळोवपाची गरज आसता.

वेदोत्तर काळांत क्षत्रिय राजांचे बाबतींत दाना फाटल्यान पराक्रमाची प्रेरणा दिसता. सुर्वेक जैत मेळोवन कराच्या रुपान धन मेळोवप आनी उपरांत यज्ञ करून तें धन ऋषींक आनी गरजवंतांक दान दिवप अशा वृत्तीच्या राजांचो उल्लेख पुराणांनी मेळटा. हरिश्चंद, दधीची, शिबी आदींची नामना आसा. रघुराजान विश्वजित यज्ञ करून सर्वस्वाचें दान केल्ल्याची कथा कालिदासान रघुवंशांत सांगल्या. कर्ण हो दानवीर आशिल्लो अशी महाभारतांत ताची नामना आसा.

दान हे संकल्पने फाटल्यान धर्मीक संदर्भावांगडाच समाजीक आनी अर्थीक संदर्भ आसा. दानाफाटले परोपकारी भावनेंत पुण्याचो तसो मानवतेचो विचार आसा. हाका लागून सगळ्याच धर्मांनी दान प्रवृत्तीचें समर्थन केलां. आपणाकडेन आसा ताचो कांय वांटो दुसऱ्यांक दिवन दुसऱ्याची गरज भागोवपांतल्यान समाजीक समतेची भावना आसा. महर्षी विनोबा भावे हाणें मुखार हाडिल्ले ग्रामदानाचे कल्पनेफाटल्यान समाज हिताची भावना आशिल्ल्यान ती येसस्वी जावंक पावली.

दानाचें म्हत्व लक्षांत घेवन आदींसावन शासनान ताची दखल घेतिल्ली आसा आनी ताचेसंबंदीं कायदे केल्ले आसात. भारतीय कायदद्याप्रमाण संपत्ती हस्तांतरण अधिनियम कलम १२२ ते १३० दानां दिवपा-घेवपा संबंदी स्पश्टीकरण दिता. दानांत दिल्ले संपत्तीवयल्या आयकरांत सूट दिवपाची वेवस्था कायदद्यांत आसा.

- कों. वि. सं. मं.

दानव : असुरांमदलो एक वर्ग. दनू नांवाचे कश्यपाचे बायलेपसून हांची उत्पत्ती जाली. देखून हांकां दानव अशें म्हळां. ऋग्वेदांत हो शब्द आयला आनी तातूंत वृत्ताक दानव अशें म्हळां. दानव हे दृढनिश्चयी, धाडशी, निर्दय आनी मंत्रविद्येंत प्रवीण आशिल्ले. तांकां तप करपाची आवड आशिल्ली. कितल्याशाच दानवांनी दीर्घ काळ खर तप करून ब्रह्मदेवा कडल्यान आनी शिवा कडल्यान वर जोडल्यात. ते यज्ञाक विरोध करताले. पूण तांच्यांतल्या कांय दानवांनी मानवधर्म आपणायल्लो, अशें वायूपुराणांत म्हळां. भागवत पुराणांत रसातळ हो दानवांचो प्रदेश आशिल्ल्याचें आनी थंयच्या श्वेत पर्वताचेर तांचो राबितो आशिल्ल्याचें सांगलां. दानव हे विष्णुद्वेश्टे आशिल्ले अशेंय म्हळां. मुखेल दान[व] नांवां महाभारतांत दिल्यांत, तीं अशीं - बली, शाल्व, दीर्घजिह्व, दु[...] खर, हिरण्यकशिपू, इल्वल, मधू, कैटभ, मद, महिष, मय, नरक, [...] प्रल्हाद, पुलोमा, राहू, तारक, विविन्ध्यु, वृत्र आदी. भागवतांत [...] आंकडो ६१ सांगून, तातूंतल्या मुखेल दानवांची वळेरी दिल्या, ती [...] - द्विमूर्धा, शंबर, अरिष्ट, हयग्रीव, विभावसू, अयोमुख, शंकुशिरा, स्व[...] कपिल, अरूण, पुलोमा, वृषपर्वा, एकचक्र, तापन, धूम्रकेश, विरू[...] विप्रचित्ती आनी दुर्जय.

रावणाची भयण कुंभनसी ही मधू नांवाच्या एका दानवाकडेन [...] जाल्ली. पूण रावणाचें आनी दानवांचें वैर आशिल्लें, अशें दिसता [...] हे रामाचे पक्षपाती आनी रावणाचें वायट चिंतपी आशिल्ले. लक्ष्म[...] इंद्रजिताचो वध करतकच दानव खोशी जाले. रावणान रामाक [...] दिल्ले, तें पळोवन तांकां खूब वायट दिसलें. रावणाचो वध जातक[...] खूब खोशी जाले. राम परत आपल्या विष्णुरुपाक वतकच दान[...] उपाट खोस जाली अशें वाल्मिकी रामायणांत सांगलां.

असूर, राकेस, दानव हे मूळचे वेगवेगळे लोकसमाज आशिल्ले [...] फुडें तांच्यांतलो भेद पयस जावन हे सगळे शब्द एकाच अर्थान वाप[...] लागले. दानव हे दोंगरी आसूं येत, अशें कांय जाणकारांचें म्हणणें [...]

- कों. वि. स[...]

दान्तश, ज्युलियु : (जल्म : १९ मे १८७६, लागुश आल्ग[...] मरण : १९६२, लिस्बन).

पुर्तुगीज नाटककार आनी कादंबरीकार. तो वेवसायान दो[...] आशिल्लो. लिस्बनाचे विज्ञान अकादेमीचो तो वांगडी आशिल्लो, नाटककार, कादंबरीकार म्हणून ताका चड नामना मेळ्ळी. पूण [...] आपले साहित्य सेवेची सुरवात मात काव्य बरपान केली. 'नादा' (१८[...] इंग्लीश नांव) ह्या नांवान ताच्यो कविता संग्रहीत केल्यात. 'अ सैय कार्दिआयश' (१९०२, इंग्लीश नांव ध कार्डिनल्स सपर) ह्या ता[...] नाटकाक संवसारीक नामना मेळ्ळी. १९६८ मेरेन ताच्यो ५० आवृ[...] आयल्यो. 'ऊ सॅरांव नश लारांझ्यैरश (१९०४, इंग्लीश नांव ॲन इवि[...] इन ध ऑरेंज ग्रुव), पासु द व्हैरूश (१९०३, इंग्लीश नांव पॅलेस [...] व्हैरूश) हीं हेर उल्लेख करपासारकीं नाटकां. 'अ सॅव्हॅरा' (१९[...] इंग्लीश नांव ध सिनीअर) ही ताची इतिहासीक कादंबरी. विस[...] शतमानाच्या पयल्या भागांत स्वच्छंदतायवादी नदरेंतल्यान इतिहा[...] रस घेवपाची जी प्रवृत्ती पुर्तुगीज साहित्यांत परगटावप जाली [...] दान्तश हो एक उल्लेख करपासारको प्रतिनिधी.

- कों. वि. सं.

दान्ते, आलिगेरी : (जल्म : १२६५, फ्लॉरॅन्स, इटली; मर[...] १४ सप्टेंबर १३२१ राव्हेना).

संवसारीक नामनेचो इटलियी म्हाकवी. ताचो जल्म एका गि[...] घराण्यांत जालो. ताचे पिरायेच्या सव्या वर्सा ताचे आवयक आनी बार[...] वर्सां बापायक मरण आयलें. उपरांत सवती आवयन ताचो सांबाळ के[...] तो णव वर्सांचो आसतना तो ताच्या बापायवांगडा एके मेजवानीक गेल्लेव[...] ताणें येजमानाची बियाट्रिस नांवाची सुंदर ल्हान चली पळयली [...]

सलें तिच्या रुपान परमेश्वरी सौंदर्यकल्पनाच ह्या जगांत साकार
भासा. ही बियाट्रिस फुडें ताच्या सगळ्या काव्याची स्फुर्तीदाती
ाणे तिचेर 'डिवायन कॉमेडी' हें तीन खंडांचें म्हाकाव्य बरयलें.
१२८३त गेमा डोनाटी हे चलये वांगडा ताचें लग्न जालें.
रॅन्साचे इगर्जेचे एके शाळेंत तशेंच बोलोन्या विद्यापिठांत ताणें
शेकप पुराय केलें. उपरांत ताणें लॅटिनांतल्या अभिजात ग्रंथांचो
केलो. धर्मशास्त्र, तत्त्वगिन्यान, तशेंच त्या काळांतल्या
शयक ग्रंथांचोय ताणें बारीकसाणीन अभ्यास केलो. फ्लॉरॅन्सांतलो
न आनी मुत्सद्दी बुनेतो लातीनी हाचेकडेन ताणें साहित्यशास्त्राचो
केलो. त्या काळांतल्या फ्लॉरॅन्सांतल्या संपन्न आनी संस्कृतीक
ाचो आनी ग्वोदो काव्हालकांती सारक्या कवींचो ताच्या साहित्यीक
त्वाचेर प्रभाव पडिल्लो दिसता. ताचो 'व्हीता नूओव्हा' (सुमार
इंग्लीश नांव न्यू लायफ) हो ताचो पयलो कवितांझेलो ताणें
कांतीक ओंपला.

ाच्या आयुश्यांत तीन म्हत्वाच्यो घडणुको घडल्यो. त्यो म्हळ्यार
ा दैवी सोबीतकायेचो अविश्कार मानतालो त्या बियाट्रिसाक
ा चोविसाव्या वर्सा मरण आयलें. इ. स. १३०२त ताका
तल्यान शिमेभायर घालो आनी ज्या सम्राट हॅन्रीकडल्यान दान्तेक
ाक परत वचपाच्या संदर्भांत आशा आशिल्ली ताची हार जाली.
त ब्रियाट्रिसाच्या मरणाचो ताका खर धक्को बशिल्लो तरी तिका
न ताणें निमाणे मेरेन कविता बरयल्यो. तिच्या मरणाउपरांत तो
न शाराच्या राजकारणांत पडलो. त्यावेळार त्या शारांत खेल्फ
सत्ता चलताली आनी गिबेलिन पक्षाच्या लोकांक शारांतल्यान
डलें. ग्वेल्फ पक्षांत 'व्हायट्स' आनी 'ब्लॅक्स' अशे दोन गट
. दान्ते व्हायट्स गटांत आशिल्लो. राजकीय वावर करता आसतना
ा वाठारांतल्या जायत्या समित्यांचेर काम केलें. फुडें ह्या दोन
ा संघर्श वाडून 'ब्लक्स' ह्या गटाक जैत मेळ्ळें. तेन्ना दान्तेचेर
२) हद्दपार जावपाचो प्रसंग आयलो. ही ख्यास्त फर्मावप जाली
ो पोप आठवो बॉनिफेस हाचेकडेन गेल्ल्या शिश्टमंडळावांगडा
आशिल्लो. फुडें तो गरिबी आनी एकसुरेपण हांचेकडेन झूज दीत
ा आशिल्लो.

डवायन कॉमेडी' हें म्हाकाव्य ताणें आपल्या हद्दपारीच्या काळांत
. ह्या म्हाकाव्यांत ताणें आत्मो मरणाउपरांत कसो भोंवडी करता
निमाणें देवपण मेळयता हाचें नाट्यमय आनी काव्यात्मक तरेन
केलां. हातूंतल्या पयल्या 'इन्फर्नी' ह्या खंडांत ताणें रोमन म्हाकवी
आत्म्याचो मार्गदर्शक जाल्ल्याचें दाखयलां. 'पर्गेटरिओ' ह्या दुसऱ्या
बियाट्रिस आत्म्याचें मार्गदर्शक जाल्ल्याचें दाखयलां. 'पंराडिसो'
सण्या खंडांत संत बर्नार्ड आत्म्याचो मार्गदर्शक जाला अशें दाखयलां.
न खंडांचें वाचन जाले उपरांत, निमाणेकडेन, वाचकाक समजता
ी तीनय लोकांतल्यान प्रवास करपी आत्मो हो बियाट्रिसाचो आसून
न सें देवत्वाक पावता. मानवी आत्म्याची मुक्ती जावन तो देवत्वाक
पावता हें दाखोवपी ह्या रुपकात्मक म्हाकाव्याक नैतिक, धर्मीक
आध्यात्मिक पांवडे आशिल्ल्यान क्रिस्तांव धर्मियांचे नदरेन हो खूब
ो काव्यग्रंथ

ा काव्यग्रंथाभायर ताणें १२९५ च्या सुमाराक 'व्हीता नओव्हा' (द
ायफ) हो गद्यपद्यात्मक दरबार वाङ्मय परंपरेंतलो ग्रंथ बरयलो.
हाचेभायर अज्ञातवासांत आसतना ताणें 'द व्हल्गारी इलोक्वेंतीआ' ग्रंथ
बरयलो. सुमार १३०४ - १३०७ ह्या काळांत ताणें स्वताच्या काव्याविशीं
तत्वचिंतनात्मक भाश्य करपी 'इल कोन्व्हीव्हीओ' हो ग्रंथ बरयलो. सुमार
१३१२ - १३ ह्या काळांत ताणें मोनार्कीआ हो ग्रंथ बरयलो.

आपले संघर्शमय जिणेंत, चड करून दोन दशकांचे हद्दपारींत ताणें संवेदनशील काव्यमनान आनी तत्वगिन्यानाचे समंजस तशेच विशाल नदरेन जिविताचे सोद घेवन मानवी मनाचो तळ सोदपाचो यत्न केला.

- अशोक कृष्णाजी जोशी

दाभोळ : रत्नागिरी जिल्ह्याच्या दापोली तालुक्यांतलें एक म्हत्वाचें बंदर. दापोलीचे दक्षिणेक सु. २५ किमी. अंतराचेर आनी दर्यावेळेसावन ३.२ किमी. भितर वाशिष्ठी न्हंयेचे उजवे देगेचेर हें बंदर वसलां. हांगा आशिल्लें दाभ्य जंगल वा दाभिलेश्वर ह्या नांवावयल्यान हाका दाभोळ हें नांव पडलां आसूंक जाय. आग्नेय दिशेक १८५ किमी. अंतराचेर आशिल्लें, कराड हें हाचें लागींचें रेल्वे स्टेशन. हें बंदर दापोलीक रस्त्यान जोडलां जाल्यार मुंबयक उदकामार्गान जोडलां. ह्या बंदरांत तीन दीपगृह आसात.

१३१२ वर्सा मलिक काफूर हाणें हें बंदर उद्ध्वस्त केल्लें. युसूफ आदिलशहाच्या काळांत दाभोळ हें विजापूर राज्यांतलें मुखेल ठिकाण आशिल्लें. १६६०त शिवाजी महाराजान हो वाठार जिखलो. शिवाजीन हाचें आरमारी केंद्र केलें आनी मुलकी खात्यांत दाभोळ हो सुभा केलो.

१४ ते १६ व्या शेंकड्यामेरेन तांबड्या दर्याचे देगेवयल्या बंदरांकडेन हाचो व्हडा प्रमाणांत वेपार चलतालो. सध्याक हांगासावन चडशी सुपारेची निर्यात जाता. कापड विणप हो हांगाचो मुखेल उद्येग. ह्याच वाठारांत, आतां भारतांतलो एक व्हड वीज-निर्मितीचो प्रकल्प सुरू जावपाचो आसा.

- कों. वि. सं. मं.

दाभोळकार, नामदेव दत्ता : (जल्म : २५ ऑगस्ट १९४०, हणजुणें).

गोंयचो सुटकेझुजारी. गोंयच्या नॅशनल काँग्रेसीचो तो वांगडी आसलो. २६ जानेवारी १९५५क शांबा पालयेकाराच्या मुखेलपणाखाला हणजुणां ताणें सत्याग्रही चळवळींत वांटो घेतलो. ताका लागून ताका धा वर्सां आग्वादाक बंदखण भोगची पडली.

केंद्र सरकारान ताम्रपत्र दिवन ताचो भोवमान केला.

- कों. वि. सं. मं.

दाम : एक पोरणें नाणें. द्रम्म ह्या संस्कृत उतरावयल्यान दाम हो शब्द आयला. द्रम्म म्हळ्यार भांगर वा भांगराचें नाणें. फुडें ताचो अपभ्रंश जावन भांगरनाणें वा पयसो-आडको असो ताचो अर्थ जालो.

मध्ययुगांत द्रम्म नांवाचें नांव वापरांत आशिल्लें. कालांतरान दाम हें तांब्याचें ल्हानशें नाणें तयार जालें. अकबराच्या वेळार दामाचें वजन १ तोळो, ८ मासे आनी ७ रती इतलें आशिल्लें. ४० दामांचो एक रुपया जातालो. त्या वेळार सरकारी वसुली दामांनी मेजताले.

२६ कवड्यो = १ दमडी = ३ दाम आनी २० दमड्यो = १ आणो अशें कोश्टक आसलें.

- कों. वि. सं. मं

दामले, मोरो केशव : (जल्म : ७ नोव्हेंबर १८६८ मालगुंड, जिल्हो रत्नागिरी; मरण : ३० एप्रिल १९१३).

नामनेचो मराठी व्याकरणकार. कवी केशवसूत आनी पत्रकार सी.के. दामले हांचो भाव. ताचो बापूय केशव विठ्ठल प्राथमिक शिक्षक आशिल्लो. ताचें शालेय शिक्षण दाभोळ, बडोदे आनी अमरावतीक जालें. फुडें डॅक्कन कॉलेजांत १८९२त बी.ए. करून १८९४ वर्सा तत्त्वज्ञान विशय घेवन एम्. ए. पदवी घेतली. कॉलेजांत तो दक्षिणा फॅलो आशिल्लो. १८९४ ते १९०८ मेरेन उज्जैनच्या माधव कॉलेजांत तत्त्वज्ञानाचो प्राध्यापक आशिल्लो. फुडें नागपूरच्या नीलसिटी हायस्कुलांत पर्यवेक्षक (सुपरवायझर) जालो.

पूर्वकालीन वैयाकरणांच्या मतांचो चिकित्सक नदरेन अभ्यास करून ताणें मराठी व्याकरणाची पुनर्रचणूक करपाचो यत्न केलो. १९०४ वर्सा जाल्ले शुध्दलेखन परिशदेंत ताणें वांटो घेतिल्लो. 'शुध्दलेखन सुधारणा' वा 'सरकारी बंडावा' (१९०५) ह्या पुस्तकांनी ताणें मराठी व्याकरणाविशीं सडेतोड मतां उकतायल्यांत. व्याकरणाच्या मळार ताणें केल्ल्या वावराक लागून ताका मराठी व्याकरणकारांमदीं मानाची सुवात फावो जाता.

ताणें 'ग्रंथमाला' ह्या नेमाळ्यांत बरयल्ल्या लेखांतल्यान ताची 'विचारभ्रमण' आनी 'आधुनिक असंतोष' (एडमंड बर्ककृत प्रेझेंट डिस्कंटॅंटाचो अणकार) हीं पुस्तकां तयार जालीं. 'न्यायशास्त्रे' (निगमन) (१८९६) आनी 'न्यायशास्त्र पुस्तक दुसरे' (विगमन) (१९०२) हीं तर्कशास्त्राविशींचीं ताणें बरयिल्लीं पुस्तकां बडोदे सरकारान उजवाडाक हाडिल्लीं.

- कों. वि. सं. मं.

दामाजीपंत : (जल्म : १४ वो शेंकडो).

एक मराठी संत. बीदरच्या राज्यांत, सोलापूर जिल्ह्यांतल्या मंगळवेढे गांवांत बादशहाच्या दरबारांत तो कमाविसदार (ठाणेदार) आशिल्लो. दुर्गादेवीचो दुश्काळ म्हण्टात तो ह्याच काळांत पडिल्लो. ह्या दुश्काळांत दामाजीन सरकाराचे गुदांव लुटून गरिबांक वांटले. तेन्ना बादशहाक राग आयलो. ताणें दामाजीक एका म्हयन्याभितर लुटिल्ल्या म्हालाची रक्कम सरकारी खजिन्यांत भरपाक सांगलें. दामाजीक तें शक्य नाशिल्लें. त्या वेळार मंगळवेढ्याच्या विठ्या म्हारान आपलेकडलें सगळें द्रव्य एकठांय करून सरकाराची सगळी रक्कम भरली आनी दामाजीच्या नांवान पावती घेतली. ह्या प्रसंगाचेर दामाजीपंतान एक पदूय बरयलां.

दामाजीपंत विठ्ठलाचो भक्त आशिल्ल्यान विठ्ठलान विठ्या म्हाराच्या भेसांत, बिदराक वचून सगली रक्कम भरली आनी दामाजीवयलें संकश्ट पयस केलें अशी कथा भक्तविजयांत आसा.

बिदरच्या किल्ल्यांत आनी गांवचे एके वेशींत कुरवो आसात. त्यो विठ्या म्हाराच्या पावलांच्यो अशें समजतात. दामाजीच्या चरित्रांतलीं कोठारां लुटप हे म्हत्वाचे घडणुकेची याद म्हणून दर वर्सा हे सुवातेर बिदराक दामाजीचो उत्सव मनयतात.

मंगळवेढ्याक दामाजीची समाधी आसा. थंय दर वर्सा वैशाखांतले पुनवेक दामाजीची पुण्यतीथ मनयतात.

- कों. वि. सं. मं.

दामोदर न्हंय : बिहार आनी अस्तंत बंगाल राज्यांतल्या प्रदेशांतल्य व्हांवपी गंगा न्हंयेची उपन्हंय. हे न्हंयेची लांबाय सुमार ६२५ कि आसून तिचें उदकवाहन क्षेत्र २०,७०० चौ. किमी. आसा. छोटा नाग सड्यांतल्या रांची सड्याचेर आनी दर्याथरासावन सुमार ६१० उंचायेचेर हिचो उगम जाता. तिचो दुसरो उगमप्रवाह हजारी जिल्ह्यांतल्या बालुमाथ गांवाचे दक्षिणेक सुमार ३ किमी. वयल्यान तो पयल्या मुखेल प्रवाहाक सु. २० किमी.चेर मेळटा.

सुर्वेक दामोदर न्हंय सु. ४२ किमी. दोंगरी भागांतल्यान व्हां उपरांत ती सड्यावयल्या विभंग द्रोणींतल्यान करणपुरा आनी राम कोळशाक्षेत्रांतल्यान सु. ७५ किमी. उदेंतेक गेले उपरांत ईशान्येक सुमार २३ किमी. वचून परत उदेंतेक व्हांवंक लागता. गोमिया, कोन जमुनिया आनी हेर प्रवाह तिका दोनूय वटांनी मेळटात. राणी कोळशाच्या क्षेत्रांत अस्तंत भागांत तिका सगळ्यांत म्हत्वाची बराक व्हड उपन्हंय मेळटा. उपरांत बरद्वान आनी हुगळी जिल्ह्यांतल्यान व ती कलकत्त्याचे नैर्ऋत्येक ५६ किमी. वयल्या फाल्टा गांवांत हुगळी गंगेच्या फांट्याक मेळटा.

सुर्वेक सु. २०० किमी. भागांत न्हंयेच्या प्रवाहाचो उतार दर कि क १.९ मीटर, उपरांतच्या सुमार १६० किमी. भागांत दर किमी ०.५७ मी. आनी निमाण्या सुमार १५० किमी. भागांत तो दर किमी फकत ०.१९ मी. जाता. हाका लागून सुर्वेच्या भागांत दामोदर खूब नेटान व्हांवता. मुखार उतार उणो आशिल्ल्यान तिचो नेटूय जायत वता. मुखार नेट उणो जाल्ल्यान न्हंयेंत आनी कडांनी सांठवता. निमाण्या भागांत प्रदेश खूब सपाट आशिल्ल्यान प्रवाहाक फुटून त्या प्रदेशाक त्रिभूज प्रदेशाचें स्वरूप लाबलां.

दामोदर देगणांत पडपी पावसाचें सगळें उदक हे न्हंयेक तिच्या उपन्हंयांक मेळटा. हाका लागून पावसाच्या दिसांनी ही उपाट भरून व्हांवता. हें सगळें उदक आसानसोल लागच्या भागांतल्यान मुखार वता आनी बरद्वान आनी हुगळी जिल्ह्यांच्या स प्रदेशांनी एकदम पातळटा. दामोदर न्हंयेच्या हुंवारांनी तिच्या लागी प्रदेशाचें खूब नुकसान केलां. कांय वेळार दामोदराचें उदक दक्षिणेक पातळून रूपनारायण न्हंयेकूय मेळटा. १७७०त पुराक लागून बर शाराचो पुराय विध्वंस जाल्लो. एकुणिसाव्या शेंकड्यांतूय साबार हुंवा लागून खूब नुकसान जाल्लें. भारत स्वतंत्र जालेउपरांत हुंवाराचेर निय दवरपाखातीर वीज उत्पादन, येरादारी आनी हेर गजालींखातीर दा देगण निगमाची थापणूक केल्या.

- कों. वि. सं

दामोदर व्हॅली कॉर्पोरेशन : अस्तंत बंगाल आनी बि राज्यांमदल्या दामोदर न्हंयेच्या देगणांनी भोवउद्देशी उदरगत करचेप स्थापन केल्लें कॉर्पोरेशन. अमेरिकेंतल्या टेनिसी व्हॅली कॉर्पोरेशनची घेवन भारत सरकारान १४ जुलय १९४८ दिसा दामोदर व्हॅली कॉर्पो स्थापलें.

ह्या कॉर्पोरेशनाकडेन कामां करपाक दिल्लीं तीं अशीं - १) ध उबारून शिंपणावळीची वेवस्था करप. २) हुंवाराचें नियंत्रण करप दामोदर न्हंयेचो आनी तिच्या फांट्यांचो उदकामार्ग म्हणून वापर

ा तयार करून तिची पुरवण करप. ५) दामोदर न्हंयेच्या देगणांत लागवड करप आनी जमनीची ताप थांबोवप ६) देगणांतल्या भानी उद्‌देगांचो सांबाळ करप.

! नियंत्रण, शिंपणावळ आनी वीज निर्मिती अशी मोख दवरून नान तिलैया, मैथॉन, पानयेत आनी कानोराक धरणां उबारल्यांत. र्गापूराक ६९२ मी. लांब आनी ११.५८ मी. उंचायेचो बांद कॉर्पोरेशनान उबारिल्लीं चारूय धरणां बिहार राज्यांत आसात. निर्मितीखातीर तिलैया, मैथॉन आनी पानयेताक जल विद्युत ारल्यांत आनी बोकारो, दुर्गापूर, चंद्रपूराक उश्णीक विद्युत केंद्रां ात.

ांक लागून निर्माण जाल्ल्या तळ्यांनी गाळ सांचून धरणांची उणी जावंची न्हय म्हणून कॉर्पोरेशन जतनाय घेता. तेपासत धूप कमी करपाच्या उद्देशान जंगलाची लागवड केल्या.

कॉर्पोरेशनाच्या वावराक लागून दामोदर देगणांतल्या न्हंयांक उदक आसता. तशेंच, दुर्गापूराक आशिल्ल्या बांदाक लागून णची जमीन भिजता आशिल्ल्यान ती लागवडीखातीर उपेगांत

वटेनच्या १३६.८ किमी. लांबायेच्या खारजाक लागून नाच्यो कोळशाच्यो खाणी उदका मार्गान कलकत्त्याक जोडल्यात.

– कों. वि. सं. मं.

दर संस्थान : दक्षीण गोंयांतल्या जांबावली गांवांत हे देवस्थान

दामोदर हें श्री विष्णुचें एक नांव. पूण मुळांत तें शिवलींग आसा. ताचे म्हाजन मात वैष्णव आसात. श्री दामोदर हें दैवत मूळचें मडगांवचें. ख्रिस्तीकरणापयलीं दामोदराचें देवूळ मडगांवच्या म्हाड्डवाडींत आशिल्लें. बाटाबाटीच्या काळांत १५६७ च्या अदमासाक मडगांवसावन दामोदराच्या लिंगाचो वयले वटेनचो कुडको कुशावती न्हंयेचे देगेर जांबावली

श्री दामोदर

व्हरून ताची थंय विधीसयत स्थापना केली. दामोदराच्या लिंगाचे वागडाच श्री रामनाथ, श्री लक्ष्मीनारायण, श्री महाकाली, श्री श्री चामुंडेश्वरी आदी परिवार दैवतांचीय स्थापना करपांत आयली. ९०२ वर्सा मूळ देवळाचो जिर्णोद्धार करून पुराय देवळाक नळ्या र तांब्यापत्रे बसयले. फुडें १९७२ वर्सा ह्या देवळाची आधुनीक पद्दतीची पुनर्रचणूक करपांत आयली.

ह्या देवस्थानांतले शिगमो, दसरो, कार्तीक पुनव हे मुखेल उत्सव आसून हेर धर्मीक सण-परबोय हांगां मनयतात. वैशाख पुनवेक हांगा वसंतपुजा जाता. आश्विन शु. १ सावन हांगा नवरात्रोत्सव जावन दसमी दिसा व्हड दबाजान दसरो मनयतात. पुनवे दिसा ग्राम पुरसाचो अवसर येता. तो तापिल्ल्या तेलांतले वडे काडून म्हाजनाच्या हातार प्रसाद म्हणून दिता. फाल्गुन शु. सप्तमीक मंगळारा दिसा गुलाल जाता. हो शिगमोत्सव आठ दीस ह्या देवालयांत चलता. हो उत्सव गोंय भर प्रसिद्द आसून गोंयभरचे आनी खास करून मडगांवचे लोक ह्या गुलालोत्सवाक व्हडा संख्येन हजेरी लायतात. अन्नसंतर्पण हें दामोदराच्या उत्सवाचें खाशेलपण आसून दर उत्सवाक हजारांनी भावीक ह्या अन्नसंतर्पणाचो प्रसाद म्हणून लाव घेतात.

दर सोमाराक ह्या देवालयांत रातची दामोदराची पालखी काडटात. तशेंच श्रावणी सोमाराकय हांगा व्हड उत्सव जाता. ह्या देवस्थानाचे गौड सारस्वत, वैष्णव, कौशिक, काश्यप, भारद्वाज आनी वत्स गोत्राचे म्हाजन आसात.

श्री दामोदर साल (मडगांव) - १८८४ वर्सा मडगांवांत पडिल्ले भिरांकूळ धामीच्या प्रसंगावेळार जांबावलेच्या देवळांतल्यान ग्राम रक्षणाखातीर प्रसाद म्हणून नाल्ल हाडपांत आयलो. ह्या नाल्लाची प्रतिश्ठापना श्री नरसिंह दामोदर नायक हाचे घराचे एके कुडींत करपांत आयली. फुडें १९१०त हेच कुडींत दामोदराची मूर्त बसोवप जालें. सद्या श्री दामोदर साल (मडगांव) म्हणून ही सुवात वळखुपांत येता.

- कों. वि. सं. मं.

दारा शुकोह : (जल्म : इ. स. १६१५; मरण : इ. स. १६५९).

शहाजहान बादशहाचो व्हडलो पूत. शहाजहानाचो आपल्या पुताचेर खूब मोग आशिल्लो. दाराक राजकारणाचो केन्नाच अणभव मेळ्ळोना. तशेंच, इ. स. १६५२ तली कंदाहारची मोहीम सोडल्यार ताका युध्दकलेचेंय व्हडलेंशें शिक्षण मेळ्ळेंना. ताका हिंदू धर्माविशीं ओड आशिल्ली. पूण औरंगजेब हिंदू धर्माचो दुस्वास करतालो, हेखातीर त्या दोगांयभितर दुस्मानकाय आशिल्ली.

इ. स. १६५७त शहाजहान दुयेंत पडलो तेन्ना सगळी सत्ता दाराकडेन आशिल्ली. बापायचें हें सगळें साम्राज्य बळकावपाखातीर औरंगजेब, मुराद आनी शुजा हे तिगूय भाव दाराच्या विरुध्द उठले. समुगडार दारा आनी औरंगजेब हांचें झूज जावन दारा हारलो. एक दीस फितुरी करून औरंगजेबान ताका धरलो आनी ३० जून १६५९ ह्या दिसा खवासपूरचे बंदखणींत ताका हाल करून जिवो मारलो.

सुर्वेक सावन दाराक विंगड विंगड धर्मांकडेन आस्था आशिल्ली. ताणें यहुदी, क्रिस्तांव आनी वेदीक वाङ्मयाचो ते नदरेन अभ्यास केल्लो. काशी, प्रयाग ह्या क्षेत्रांतल्या पंडितांकडेन ताचो सतत संबंद चालू आशिल्लो. काशीक रावपी नामनेचो पंडीत कवींद्र सरस्वती हाचो ताका खूब सांगात मेळ्ळो. पंडितराज जगन्नाथ हाचोय ताका सांगात मेळ्ळो. हाचेकडेन दारान गीता आनी उपनिषदांचें अध्ययन केल्लें. ताणें सुफी पंथाच्या तत्त्वज्ञानाचोय अभ्यास केल्लो.

हिंदू साधू बाबालाल हाका दारा आपलो गुरू मानतालो. हिंदू धर्माचें

रहस्य जाणपाखातीर बाबालालावांगडा केल्ली भासाभास 'नादिरूल नुकात' ह्या ताच्या ग्रंथांत आस्पावल्या. काशीतल्या पंडितांच्या आदारान दारान उपनिषदां आनी भगवद्गीता हांचो फार्सींत अणकार केलो. हेर पंडितांकडल्यान ताणें योगवासिष्ठ आनी प्रबोधचंद्रोदय ह्या ग्रंथांचो अणकार करून घेतलो. दारान केल्लो उपनिषदांचो अणकार 'सिर्रि अकबर' ह्या नांवान उजवाडा आयला. हातूंत पन्नास उपनिषदांचो आस्पाव जाता. ताणें आनिकूय कांय ल्हान-व्हड ग्रंथ बरयल्यात. तातूंतलो ताणें इ. स. १६५५ च्या अदमासाक बरयल्लो 'मज्मुअल बहरैन' हो ग्रंथ सगळ्यांत म्हत्वाचो आनी स्वतंत्र असो आसा. ह्या ग्रंथाचो संस्कृत भाशेंतूय अणकार जाल्लो आसून ताचें नांव 'समुद्रसंगम' अशें आसा.

साधुसज्जनां वांगडा तत्त्वचिंतन करपांत आनी कविपंडितां वांगडा काव्यशास्त्रविनोद करपांतूच ताणें आपली चडशी जीण खर्चिली. बापायचो प्रतिनिधी म्हणून राज्यकारभार पळयतना लेगीत दाराचें मन राज्यवैभवाच्या उपभोगांत घुसपलेंना. ताच्या काळांतले हिंदी संत ताका खरो साधक मानतात.

- कों. वि. सं. मं.

दार्जिलिंग : अस्तंत बंगाल राज्यांतल्या दार्जिलिंग जिल्ह्याचें मुखेल थळ. सोबीतकायेखातीर आनी थंड हवेखातीर ह्या थळाची नामना आसा. कलकत्त्याचे उत्तरेक सुमार ४९१ किमी. अंतराचेर लोअर हिमालयांत दर्याचे पातळेसावन सुमार २,१०० मीटर उंचायेचेर हें शार वसलां. हांगा चडांत चड २६.७ अंश सॅ. आनी उण्यांत उणें -१.१° सॅ. इतलें तापमान आसता. वर्सुकी सरासरी पावस सुमार ३,१०० मीमी. पडटा. कांय दीस हांगा बर्फ पडटा. १८३५त ब्रिटीशांनी हें शार सिक्कीमाच्या राजाकडल्यान घेतलें. ब्रिटीशांनी हांगा जायती उदरगत घडोवन हाडली. १८९७त शाराक भूंयकांपाची बादा जाल्यान आनी १८९९ वर्सा चक्री वादळाक लागून ह्या शाराचें बरेंच लुकसाण जालें. १८५० वर्सासावन हांगा नगरपालिका सुरू जाली.

रस्ते, रेल्वे मार्ग आनी हवाई मार्ग हाणीं हें शार मुखेल शारांक जोडिल्लें आसा. फराक्का ह्या पुलाखातीर रेल्वे मार्ग आनी रस्त्यान कलकत्त्यासावन दार्जिलिंग मेरेनची येरादारी सुलभ जाल्या.

ह्या शारांत च्याचे मळे आसून च्या, पालेभाज्यो, नारंगां, बटाट ह्या वस्तूंची हांगासल्यान मुखेल निर्यात जाता. तशेंच, चीनी मातयेचीं आयदनां, माळेचे मणी, पोंवळीं, पितूळचें सामान आदी जायत्या वस्तूंचो हांगा वेपार चलता. हांगा प्लायवुडाचे कारखानेय आसात. १९६२त सुरू जाल्लें 'नॉर्थ बॅंगॉल' विश्वविद्यालय हांगा आसा. जिल्ह्याच्या पांवड्यावयलीं सगळीं शासकीय कार्यालयां हांगा आसात. तशेंच, हांगा येवपी भोंवडेकारांक रावपाखातीर अस्तंते पद्दतीचीं जायतीं विश्रांतीघरां आसात.

चारूय वटांनी दोंगरांनी आनी रानांनी व्यापिल्लें हें सोबीत शार भारतांतल्या तशेंच भारताभायल्या भोंवडेकारांखातीर एक आकर्शक थळ. हांगाचें लॉयड वनस्पती उद्यान, इतिहासीक वस्तूसंग्रहालय, चित्तरंजनदास हाची वास्तू, आदी जायतीं पळोवपा सारकीं थळां हांगा आसात. २,१८२ मी. उंचायेचें 'ऑब्झर्वेटरी हिल' ही हांगासल्ली सगळ्यांत उंचेली सुवात. उत्तरेक ७४ किमी. अंतराचेर सदांच बर्फान भरिल्लें कांचनजंगा आनी एवरॅस्ट तेंगश्यो टायगरहिल वयल्यान पळोवंक मेळटात.

बर्च दोंगुल्ली, सेन्याल तळें, भुतिया बस्तीवेलीं बुध्द दे[illegible] पळोवपासारकीं आसून बर्च दोंगुल्लेचेर सैमीक उद्यान आनी गिर्या[illegible] शिक्षणकेंद्र आसा.

- कों. वि. सं[illegible]

दाल्गाद, मॉंसिन्योर सेबाश्तियांव रोदोल्फु : (ज[illegible] ८ मे १८५५, आसगांव, बारदेस - गोंय; मरण : ४ एप्रिल १९[illegible] लिस्बन).

भाशापंडीत आनी शब्दकोशकार. मॉंसिन्योर सेबास्तियांव हाचो[illegible] आसगांवच्या देसाय घराण्यांत जाल्लो. आम्ब्रोसियु लुईश दाल्गादु [illegible] तो दुसरो पूत. ताचे आवयचें नांव डी रोझा फ्लोरिंदा द सौझ[illegible] बापूय आम्ब्रोसियु हो एक ल्हानसो भाटकार आशिल्लो पूण ताका [illegible] पोसपाची खूब आवड आशिल्ली . ह्या गोरवां उदेशींच तो सेबाश्ति[illegible] आनी आपल्या हेर तीन पुतांकूय उंचेलें शिक्षण दिवपाक शकलो. सेबाश्ति[illegible] हाचे दोग भाव म्हळ्यार, जेलासियु आनी पॅट्रासिनीयु हे दोतोर आ[illegible] तर एदुआर्द हो आदवोगाद आशिल्लो.

सेबाश्तियांव हाचें मुळावें आनी माध्यमिक शिक्षण म्हापशें श[illegible] जालें. थंय ताणें पुर्तुगेज, फ्रॅंच आनी लातीं भाशांचो अभ्यास केलो[illegible] तत्त्वगिन्यान हो ताचो मुखेल विशय आशिल्लो. मुखार धर्मीक शि[illegible] घेवपाखातीर तो राशोल सेमीनारींत गेलो. थंयूय ताका घसघशीत मेळ्ळें. १८८१त तो धर्मोपदेशक (पाद्री) जालो. ताणें आपलें पयलें [illegible] मोंत द गिरींच्या कपेलांत सांगलें. राशोलचे सेमीनारींत आसतन[illegible] कोंकणीखातीर खूब वावुरलो. उपरांत तो रोमाक गेलो. थंय ताणें ध[illegible] आनी रोमन कायदो ह्या विशयांत डॉक्टरेट घेतली. पोपान ताका 'मॉंसि[illegible]' ही पदवी दिली. १८८४त तो लिस्बनाक गेलो. थंयसावन १८८[illegible] राजाचो मिशनरी म्हणून भारतांत आयलो. भारतांत आयले उ[illegible] इगर्जेच्या न्यायालयाचो न्यायाधीश, सेमीनारी आनी शाळांचो इन्स्प[illegible] आनी उपरांत राशोलचे सेमीनारींत 'पवित्र ग्रंथाचो' आनी धर्मीक न्या[illegible] प्राध्यापक म्हणून ताची नेमणूक जाली. श्रीलंका, बंगाल, होनावर [illegible] सावंतवाडीक विकार जनरल म्हणून ताणें वावर केलो.

राजाचो मिशनरी म्हणून भारतांत आयले उपरांत, भारताच्या राज्यांनी तशेंच कांय देशांनीय ताणें विकार जनरल म्हणून वावर [illegible] हाका लागून ताका थंयची भास शिकपाची संद मेळ्ळी. सिंहली, मल्य[illegible] बंगाली, कन्नड, मराठी, संस्कृत आनी खास करून कोंकणी ह्या भा[illegible] ताणें रीतसर अभ्यास केलो. उदेंती आनी अस्तंती अशो पन्नास [illegible] ताका येताल्यो अशें म्हण्टात. संस्कृत आनी कोंकणी हांचो तुलन[illegible] अभ्यास करून ह्या दोन भाशांमदीं खूब सारकेपण आसा हें ताणें दा[illegible] दिलें.

गोंयांत आयले उपरांत ताका धर्मप्रवचन कोंकणी उतरांनी दि[illegible] खूब त्रास जावपाक लागले. हाका लागून ताणें फाविल्ल्या वेळांत क[illegible] - पुर्तुगेज शब्दकोश रचपाचें थरयलें. १८९३त ताणें कोंकणी - पु[illegible] शब्दकोश (दिसियोनारियु कोंकानी-पुर्तुगेझ) उजवाडायलो. [illegible] लिस्बनाक वचून ताणें १९०४त 'पुर्तुगेझ-कोंकणी शब्दकोश' (दिसियो[illegible] पुर्तुगेझ-कोंकानी) उजवाडाक हाडलो. १९०७ साला ताका पुर्तुगा[illegible] विज्ञान अकादमीचें वांगडीपण आनी साहित्यांतली डॉक्टरेट मे[illegible]

२२ ह्या तेंपार ताणें लिस्बन विद्यापिठांत संस्कृताचो प्राध्यापक ाम केलें. १८९७त 'हितोपदेश' आनी १९१६त 'नलदमयंती' गेज अणकार ताणें उजवाडाक हाडले. पुर्तुगेज शब्दांचो आशियी ाो प्रभाव (इंफ्लुयॅन्सिय दु वॉकाबुलारियु पुर्तुगेज अँ लिंग्वश तेकश) (१९१३), आनी ग्लोसारियु लुझो - आसियातीकश हे ादीक ग्रंथ. ह्या ग्रंथांत तो पुर्तुगेज भाशेंत रिगिल्ल्या साडेपांच ाशियी उतरांचो अर्थ सांगता. 'कोंकणी ओपारींचो झेलो' ह्या ताणें २,००० ओपारी तांच्या अर्थांसयत दिल्यात. ताचें पुर्तुगेज रयल्लें कोंकणी भाशेचे व्याकरण (१९२२) हें हाताळें (Manuscript) लायब्रींत (आदले बिब्लिऑर्तेक नासिऑनाल) आसा.

- कों. वि. सं. मं.

चित्तरंजन : (जल्म : ५ नोव्हेंबर १८७०, कलकत्ता; मरण जून १९२५, दार्जिलिंग).

रतीय स्वातंत्र्य चळवळींतलो मुखेल बंगाली फुडारी, नामनेचो पंडीत आनी प्रभावी वक्तो. ताचें मूळ घराणें, बांगला देशांतल्या ढंयेचे देगेर आशिल्ल्या विक्रमपूर जिल्ह्यांतल्या तेलिरबाग ह्या ाले.

वो आजो काशीश्वरदास वकील आशिल्लो. ताचे तिनूय चले, नोहन, दुर्गा मोहन आनी भूबन मोहन वकील आशिल्ले. चित्तरंजन न मोहन आनी निस्तरणीदेवी हांचो चलो.

रायेच्या णवव्या वर्सा चित्तरंजनाक शाळेंत घालो. १८८६ वर्सा तो ता विद्यापिठाची शालांत परीक्षा पास जालो. उपरांत ताणें प्रेसिडॅन्सी ात प्रवेश घेतलो. साहित्याची ताका चड ओड आशिल्ली. बंगाली । ताका खूब अभिमान आसलो. विद्यापीठ पांवड्याचेर बंगाली भास भास म्हणून दवरची, हेखातीर ताणें खूब यत्न केले. कीट्स, ब्रावनिंग हे इंग्लीश कवी आनी रवींद्रनाथ टागोर, बंकिमचंद्र हे बंगाली कवी ताचे आवडटे साहित्यीक आसले.

८९० वर्सा चित्तरंजन आय.सी.एस. ही परिक्षा दिवपाखातीर ाक गेलो. १८९३ वर्सा ताणें आय.सी.एस. ची परिक्षा दिली. त्या ४२ जाणांची निवड जावपाची आशिल्ली. चित्तरंजनाचो क्रमांक ो लागलो आनी ताची निवड जाली ना. उपरांत ताणें बॅरिस्टरकेचो स करपाखातीर इनर टॅंपलांत प्रवेश घेतलो आनी १८९३ वर्सा तो टर जालो. भारतांत परत येतकच कलकत्ता उच्च न्यायालयांत जनान वकिलीचो वेवसाय सुरू केलो. चित्तरंजनाचो बापूय निवृत्त ल्यान, व्हड कुटूंब आनी रीण हाका लागून घरची परिस्थिती खूब ोची जाल्ली. ह्याच काळांत 'मालंच' (१८९५) हो पयलो भावगितांचो चित्तरंजनान उजवाडायलो.

१८९७ वर्सा वासंतीदेवी हिचेकडेन चित्तरंजनाचें लग्न जालें. ताका चलो आनी दोन चलयो आशिल्ल्यो.

वकिलींत चित्तरंजनाचो जम बसता आसतनाच वंगभंगाची चळवळ जाली. अरविंद घोष आनी कांय तरणाटे हांचेर खटलो जालो ीपूर बॉमकेस' म्हणून हो खटलो गाजलो. अरविंदाकडेन पयशे उणे ल्ल्यान चित्तरंजनान आपली घोड्यांगाडी विकून खटलो चलयलो १९०८ वर्सा अरविंदबाबूची सुटका जाली. तेन्नासावन चित्तरंजनाक बरो वकील म्हणून मामना मेळपाक लागली. तेउपरांत डुमरॉन खटलो, दिल्ली कट, अमृतबझार पत्रिका, अब्रू नुकसानीचो खटलो ह्या गाजिल्ल्या खटल्यांचें काम ताणें पळयलें.

'अनुशीलन समिती' हे क्रांतिकारी संघटनेचो तो वांगडी आशिल्लो. बिपिनचंद्र पाल आनी अरविंद घोष हांचेवांगडा चित्तरंजनान बंगालचे फाळणीआड काम केलें. १९१७ वर्सा प्रांतीक परिशदेचो तो अध्यक्ष जालो. १९१८ वर्सा मॉंटेग्यू - चेम्सफर्ड सुदारणांक ताणें विरोध केलो. कलकत्त्याच्या १९२० वर्साच्या कॉंग्रेस अधिवेशनांत ताणें गांधीचे असहकार चळवळीक सुर्वेक विरोध केलो, पूण उपरांत नागपूर कॉंग्रेसींत तो पुराय गांधीवादी जालो. वकिली सोडून, ताणें आपलें घरदार, आस्पत कॉंग्रेसीक म्हळ्यार देशाक अर्पण केली. तेन्नासावन चित्तरंजनाक 'देशबंधू' ह्या नांवान वळखूंक लागले.

१९२१ वर्सा अहमदाबाद आनी १९२२ वर्सा गयाच्या कॉंग्रेस अधिवेशनांचो अध्यक्ष म्हणून ताची निवड जाली. प्रिन्स ऑफ वेल्साचे भेटीचेर बहिश्कार घालचो, म्हणून ताणें चळवळ केली; ताका लागून चित्तरंजनाक स म्हयने बंदखण भोगची पडली. तेखातीर अहमदाबादच्या कॉंग्रेस अधिवेशनाक ताका हजर रावंक मेळ्ळेंना. १९२४ - २५ ह्या वर्सा तो कलकत्ता महानगरपालिकेचो महापौर आशिल्लो.

चित्तरंजनान हिंदू-मुसलमान एकचाराखातीर खूब यत्न केले आनी १९२३ वर्सा हिंदू-मुसलमान कंबलात घडोवन हाडली.

'मालंच' ह्या कवितांझेल्या उपरांत ताणें 'माला', 'सागर संगीत', 'किशोर-किशोरी' आनी 'अन्तर्यामी' हे कवितांझेले उजवाडायले. १९१४ वर्सा 'नारायण' नांवाचें साहित्याविशींचें म्हयनाळें ताणें सुरू केलें. १९२२ वर्सा 'बांगलार कथा' हें सांजदिसाळें, १९२३ वर्सा स्वराज्य पक्षाचें मुखपत्र 'फॉरवर्ड' हें दिसाळें आनी १९२४ वर्सा कलकत्ता म्हापालिकेचो महापौर आसतनां 'म्युनिसिपल गॅझेट' हें पालिका मुखपत्र ताणें सुरू केलें.

जातीयता आनी अस्पृश्यताय ताका मान्य नासली. बायलांक पुराय स्वातंत्र्य, बायलांचें शिक्षण, विधवा लग्नां आनी आंतरजातीय लग्नां हांचो प्रचार जावंचो म्हणून ताणें खूब यत्न केले. ताणें सूतकताईचो प्रसार केलो आनी परदेशी म्हालाचेर बहिश्कार घालो.

कामाचो ताण पडिल्ल्यान, सुसेग घेवपाक गेल्लेकडेन दार्जिलिंगाक, काळजांच्या आताकान ताका मरण आयलें. ताच्या घरांत (भोवनीपूर बंगल्यांत) 'चित्तरंजन सेवासदन' नांवाचें रुग्णालय स्थापन केलां.

- कों. वि. सं. मं.

दास-दासी : 'दासः कर्मकरः' दास म्हळ्यार आपल्या धनयाचें काम करपी अंसो अर्थ यास्कान दिला. ज्या अनार्यांक वैदिक आर्यांनी जिखून आपली सेवा करपाक लायली तांकां ते दास म्हणूंक लागले.

मनूच्या काळामेरेन दासांचे विंगड विंगड प्रकार निर्माण जाले. मनून सात तरांचे दास सांगल्यात. ते अशे -

> ध्वजाहृतो भक्तदासो गृहजः क्रीतदत्त्रिमौ ।
> पैत्रिको दण्डदासश्च सप्तैते दासयोनयः ॥

अर्थ - झुजांत अटक केल्लो, पोट भरपाखातीर सेवा करपी, घरांत उत्पन्न जालो (दासीपुत्र), धन दिवन विकतो घेतिल्लो, धाणाक दवरून

घेतिल्लो, वारसो हक्क म्हणून मेळिल्लो आनी न्यायालयांत जाल्लो दंड भरपाखातीर दास्य आपणायिल्लो, अशे सात प्रकारचे दास आसात.

पाणिनीन क्रीत आनी परिक्रीत अशे दोन प्रकारांचे दास सांगल्यात. घेतिल्ली कसलीय रक्कम पावमेरेन ताच्या घरा चाकरी करपी तो क्रीत आनी थरावीक मुदतीखातीर कामाक दवरिल्लो तो परिक्रीत दास.

दासींचे चार प्रकार सांगल्यात ते अशे - देवदासी, ब्रह्मदासी, स्वतंत्र दासी आनी शुद्र दासी. देवदासी आनी ब्रह्मदासी हांकां क्षत्रीय बायलांचो दर्जो आसतालो. स्वतंत्र दासी म्हळ्यार वेश्या आनी कश्टांचें तशेंच कसलेंय हेर काम करपी तिका शुद्र दासी मानताले.

घरांतले मालकिणीची वा कोणाय राणयेची सेवा करपी परिचारिकांकूय दासीच म्हण्टाले. पुर्विल्ल्या काळांत गिरेस्त तशेंच राजे-म्हाराजांच्या लग्ना वेळार न्हवऱ्याक दास-दासी आंदण म्हणून दिवपाची चाल आशिल्ली. तशेंच कोणाय ब्राह्मणाक दासी दान दिवपाची प्रथा आशिल्ली.

दास-दासींचीं कामां हीं धनयाचो समाजीक दर्जो, दास वा दासीची बुद्दिमत्ता, तांचीं काम करपाची तांक हांचेर आदारिल्लीं आसतालीं. कटाहक नांवाचो एक दास आपल्या धनयागेर भांडारी म्हणून हुद्द्याचेर आशिल्लो.

घरांत जेवण तयार करप, ताट-पाट दवरप, धनी जेवतना ताका वारो घालप, ताच्या हातापांयांचेर उदक घालप, पीकदाणी धुवप, धनयाचे कपडे काडप-घालप, ताचे भलायकेकडेन लक्ष दिवप हींय कामां दास-दासींक करचीं पडटालीं.

दास-दासींक कसलेच कायदेशीर हक्क वा सवलती नासताल्यो. तेखातीर ते पुराय आपल्या धनयाचेर आदारिल्ले आसताले. कांय धनी आपल्या दासांक मायेन वागयताले पूण कांय जाण वायट वागणूक दिताले असोय उल्लेख कांय कथांतल्यान मेळटा.

धर्मशास्त्रांत दासी ह्या उतराचो अर्थ गुलाम नासून रतिसुखाखातीर विकती घेतिल्ली बायल असो आसा.

पाणिनीन अष्टाध्यायींत 'दासीभार' असो शब्द वापरला. त्या शब्दाचो अर्थ दासीच्या बाळंटेराची वेवस्था करप, तिच्या भुरग्याचो सांबाळ करप असो जाता. कारण घरांत दवरिल्ले दासीची संतत ही चड करून तिच्या धनयाचीच आसताली. तेखातीर तिची सगळी जबाबदारी धनयाचेर आसताली.

- कों. वि. सं.मं.

दासबोध : समर्थ रामदासाचो एक मुखेल ग्रंथ. समर्थ रामदास हो एक म्हत्वाचो संत कवी. हाणें लोकांक बोध करपाखातीर ग्रंथरचना केल्ली. तातूंतलो 'दासबोध' हो म्हत्वाचो काव्यग्रंथ. इतिहासाचार्य राजवाडे हाच्या मतान ह्या ग्रंथाचें स्वरूप पद्याचें. रामदासाची कवितेची व्याख्या विशाळ. ताच्या मतान जें जें प्रतिभासंपन्न तें कवित्वासकयल येता. कवित्वाचें ताणें धीट, धीटपाठ आनी कवित्व हे तीन प्रकार सांगल्यात. ताणें म्हळां -

> जेणें ज्ञान हे प्रबळे । जणें वृत्ती हे मावळे
> जणें भक्तिमार्ग कळे । या नांव कवित्व

दासबोधाची ओवीसंख्या ७,७५१ आसा. ह्या ग्रंथांत वट्ट २० दशक आसून दरेका दशकांत धा समास आसात. हो ग्रंथ केन्ना आनी खंय रचलो हाचेविशीं म्हायती मेळना. दासबोधांत धर्मीक नदरेन अ... जाल्ल्या समाजाक जागो करपाचो यत्न केला, तशेंच शिश्यांक ... उपदेश केला. दासबोधांत पयलें दशक स्तवननाम आसा. तेभायर मु... लक्षणां, सगुण परिक्षा, नवविद्याभक्ति, विवेक वैराग्य, प्रकृतिपु... आत्मदशक, अशीं म्हत्वाचीं दशकां आसात. लेखनाची प्रक्रिया, ... गुणांचें विवरण, करंटलक्षण, बुध्दिवाद, राजकारण अशे खूब ... विशय तातूंत आयल्यात.

रामदासान दासबोधांतल्यान मनीसकुळयेक दाखयल्लो मा... विश्वजनांचे उदरगतीचो मार्ग. पुर्वजांच्या पावलार पावल दवरून ताणें हो मार्ग सांगलो तरी ताचे प्रज्ञेचें आनी समाजचिंतनाचें बळ फाटल्यान आसा. ताणें सांगिल्लो परमार्थाचो मार्ग प्रपंच्यावेगळो ... ताणें म्हळां -

> 'संसारत्याग न करिता । प्रपंचउपाधी न सांडिता
> जनांमध्ये सार्थकता । विचारेचि होय'

ताणें प्रपंचाची निंदाय केल्या पूण तो निंद्य प्रपंच म्हळ्यार परमार्था... पयसावल्लो प्रपंच. जो विरक्ती आपणायता ताचे प्रपंचाचे सगळे स... पूर्ण जातात. ताच्या मुखांत सरस्वती वावुरता. धिटायेची निर्मणी ... परमार्थाच्या योगान प्रपंच जोडचो आसता, वाडोवंचो आसता. नरदेह मायारुपी, खिणयाळो. पूण ताचें सासणाचें म्हत्व परमार्थाचे नद... दिसता. परमार्थाची खण मनीसदेहांतच आसता. देहांतच देव आ... आनी विवेकाची थाकाय घेवन देवाक आपल्या सामकारा हाडपी ... आसता, अशें मनीस जिविताचें मर्म दासबोध सांगता.

दासबोधांत देवधर्माचे चलत आयिल्ले अराजक ना करून देवकारण स्थापना करप हें रामदासान आपल्या जिविताचें ध्येय मानलां. असाम... मनशान समाजसाधना कशी करची हें दासबोधांत सांगलां. जो जाणांचें अंतस्करण राखता, विद्येची संपत्ती जोडटा, आघात सोस... दुसऱ्याक कसलीय पिडा जावंची न्हय अशे तरेचो विवेक सगळ्... शिकयता ताचीच भूमंडलाचेर सत्ता चलता. रामदासाच्या मतान हें ... राजकारण.

लौकीक वेव्हाराचेंय ताणें लक्तुबायेन विवेचन केलां. तागेल्या प्रपंच विज्ञानांत विविधताय आसा. दासबोधांत वेदान्ताचें निरुपण आ... पूण तें समजूंक त्या मानान सोंपें. हो ग्रंथ वक्तृत्वाचे गूण घेवन आय... तातूंतलो आशय घट. गिन्यान, कर्म, भक्ती आनी वेव्हाराचें फावो... मार्गदर्शन तातूंत आसा. मनांतल्या खूबशा दुबावांचें निवारण क... भक्तीचो, वैराग्याचो, मोक्षाचो, आत्मगिन्यानाचो उपदेश करप हो ग्रंथाचो मुखेल हेत. ह्या हेताच्या निमतान कवित्व, चातुर्य, राजकार... गुरुत्व, आनी शिश्यत्व अशे खूबशे विशय तातूंत आयल्यात. मोक्षद... हो मुखेल हेत, उपदेश हें मुखेल साधन आनी मुमुक्षा हें मुखेल फळ. ... ह्या ग्रंथाची तीन फांटयांची घटना. आत्म्याक जेन्ना मनीसदेह प्र... जाता तेन्ना ताच्या तापत्रयाक आरंभ जाता. जल्मासावन मरणामेरेन तापत्रय ताका सोंसचे पडटात ताचें खोलायेन आनी विस्तारान व... रामदासान दासबोधाच्या तिसऱ्या दशकांत केलां. ह्या तापत्रयाचें का... म्हळ्यार त्रिगुणात्मक माया. संवसाराच्या मोहाक आनी बंधनाक ला... मनशाक आपूण कोण हाचो विसर पडटा हाचीं वर्णनां दासबोधांत आस... सिध्द आनी साधक हाणीं बंधनांत आशिल्ल्या जिवांची उदरगत क... करची हाचें निरुपण दासबोधांत आसा. ह्या निरुपणांत समाज...

…चे तीन मार्ग सांगल्यात. नितीस्थापना, धर्मस्थापना आनी …ना. निंदा, दुस्वास, अनिती, भ्रश्टाचार, कपट, कलह, पाखंड, … दुराशा हांचें धांपण आत्म्याच्या खऱ्या रुपाचेर गच्च बशिल्लें …तें काडून उडोवप हें नितीचें काम. अज्ञानी लोकांक परमार्थ …दिवपाखातीर धर्मस्थापना गरजेची. धर्म म्हळ्यार परमेश्वराची … आनी तोच खरो भक्तीमार्ग. रामदासाच्या मतान उपासना …न हीं एकूच. कर्म आनी ज्ञान हांचो संगम भक्तींत जाता अशें …णे.

…दासाच्या दासबोधांत कवित्वशक्तीशाली सुचकता ना. पूण विचारांची …य आसा. प्रचितीची तांक आसा. तो स्पश्ट उलयता, भाशेच्या …ची ताका गरज भासना. ताची नदर वास्तववादी, वेव्हारनितीचें … ताणें सांगलां - गिन्यान मेळोवप, अध्ययन, वाचन आनी लेखन …करप हो ताचे नदरेन श्रेयाचो मार्ग. तागेलो हो उपदेश आयच्या … लागू जाता. यत्न, प्रत्यय आनी प्रबोध ह्या मुल्यांचेर रामदासान …तल्यान भर दिल्लो आसा. ताणें संतान केल्ल्या उपदेशाक …्या पांवड्यार हाडलो. प्रयत्नवादाचो पुरस्कार केलो. परंपरेन …यिल्ल्या आध्यात्मिक जिविताच्या प्रणालीन ऐहिक जीवनमुल्यांचो … घालपाचो मोलादीक वावर रामदासान ह्या काळांत केलो. …ळयेक आपूण कोण हें दाखोवन दिवपी आनी समाजाखातीर …ओपपाक लावपी दासबोध हो म्हत्वाचो ग्रंथ.

- डॉ. सोमनाथ कोमरपंत

…री : दक्षिण भारतांतली एक भीक मागपी जात. हिकाच ताडन …सरें नांव आसा. हे लोक चड करून वैश्णव पंथाचे आसात. पूण …दासरी लिंगायत शैव पंथाचे आसात. तांचे उत्पत्तीची कथा अशी : …तीचो एक श्रीमंत मनीस आशिल्लो. ताका भुरगेंबाळ नाशिल्लें. … ताणें देवाक आंगवण केली, म्हाका पूत जाल्यार हांव तो देवाचे …ओंपतलों. फुडें ताका चले जाले. तातूंतल्या एकाचें नांव ताणें … दवरलें आनी ताका देवाचे सेवेक ओंपलो. दासनान आपलो …ी वयलो पुराय हक्क सोडलो. देखून ताची भुरगींय फुडें भीक … आपलो निर्वाह करूंक लागलीं. दासरी हे दासनाचेच वंशज. ताचे …, जनप्प, पल्ली, वल्लुव, गंगेड्ड् आनी गोल्ल अशे स पोटभेद … तांचेमदीं परस्पर रोटी-बेटी वेव्हार जायनात.

…रूपती आनी हेर कांय देवस्थानांनी दासरीचे गुरू आसतात. जायते …ोक तांचेकडल्यान तप्तमुद्रा घेतात आनी दासरी जातात. ते पदां … गांवागांवांनी भोंवन भीक मागतात. तांचेमदले कांय जाण नंदीबैल … भोंवतात. कांय वेळार प्रेतयात्रे वेळार म्हणपाचीं पदां म्हणपाक …. अनंतपूरांतले दासरी आपल्या आगमनाची सुचोवणी करपी शंख, …वपाखातीर एक तासो, एक लामणदिवो, खांदार दवरिल्लें एक …ब्यें वा तांब्याचें आयदन आनी गळ्यांत मारुतीची प्रतिमा दवरतात. …तेरूपती, तिरूत्तणी आदी नामनेच्या वाठारांतल्या जात्रांवेळार वैश्णव …री एकठांय जमतात आनी जातींच्या समाजीक प्रस्नाचो विचार …ात. कर्नुल वाठारांत जेन्ना खंयचीय दासरी चली बसवेश्वराची … जाता तेन्ना तिका देवाक ओंपिनासतना तिचें लग्न करतात. तेन्ना …ली आनी एक ऊंच दिवो हांकां हारांत गुंथतात. उपरांत मामा वा तिचो नियोजीत न्हवरो तिका तातूंतल्यान सोडयता.

विशाखापट्टणमचे दासरी स्वताक शंखू दासरी अशें म्हणोवन घेतात. विरांचे पोवाडे गावपाखातीर तांची नामना आसा. कांय दासरी वैश्णव गुरूचे सेवक म्हणून काम करतात. ते आपल्या गुरूचें उश्टें प्रसाद म्हणून खातात. ताका लागून पुराय रोगाचें निवारण जाता; भुरगीं नाशिल्ल्यांक भुरगीं जातात अशी तांची समजूत आसा.

कांय दासरींच्या आंगांत देव येता त्यावेळार ते स्वताक दागून, भाजून घेतात. कांय दासरी आपल्या दोनूय गालांतल्यान रुप्याची वा हेर धातुची सरी आरपार घालतात. कांय लोक गालांक कायमचेच बुराक घालून घेतात.

- कों. वि. सं. मं.

दासोपंत : (जल्म : इ. स. १५५१; मरण : इ. स. १६१५).

एकनाथाच्या लागसल्लो आनी नाथपंचकांतलो एक म्हत्वाचो संतकवी. बेदरच्या बहामनी राज्यांतल्या नारायणपेठ ह्या गांवांत देशपांडे ह्या घराण्यांत ताचो जल्म जालो. ताच्या बापायचें नांव दिगंबरपंत आनी आवयचें नांव पार्वतीबाय. सोळाव्या वर्सा ताचें लग्न जालें. त्याच वर्सा व्हड दुकळ पडिल्लो. त्या वेळार बादशाही रसद ताचेकडल्यान वेळार पावूंक नाशिल्ल्यान बादशहान दासोपंताक ओलीस म्हणून दवरलो. तरी दिगंबरपंत थारिल्ली रक्कम वेळार दिवंक शकलोना. पूण निमाण्या दिसा दत्ताजी पाडेवार नांवाच्या मनशान ती रक्कम भरून दासोपंताक सोडयलो. दत्ताजी पाडेवार हो साक्षात दत्तात्रय आशिल्लो अशी आख्यायिका सांगतात. बादशहा कडल्यान बंदखण भोगून आयिल्ल्या दिसासावन ताची वृत्ती विरक्त जाली. एके रातीं कोणाक संगिनासतना तो घर सोडून गेलो. हिलालपूर, डाकोळगी, प्रेमपूर, नंदिग्राम, राक्षसभूवन आदी गांवांनी ताणें कांय काळ वास्तव्य केलें. तो दत्तात्रयाचो उपासक आशिल्लो. उपरांत तो आंबेजोगाईक बरोच तेंप आशिल्लो.

इतले म्हणसर ताका घर सोडल्यार बारा वर्सां जावन गेल्लीं. त्या काळांत जे बायलेच्या घोवाचो १२ वर्सां थाव लागना तिणें सौभाग्यचिन्नां काडून विधवापण आपणावपाची चाल आशिल्ली. तेप्रमाण तो विधी करपाक दिगंबरपंत सुनेक घेवन आंबेजोगाई लागसार आशिल्ल्या वाणा संगमाचेर आयिल्लो. थंय तांकां दासोपंत मेळ्ळो. फुडें निमाणेमेरेन तो आपल्या कुटुंबावांगडा आंबेजोगाईकच रावलो.

आंबेजोगाईक रावन ताणें भरपूर ग्रंथरचना केली. थंयच्या ताच्या घरांत मेळिल्ल्या हातबरपां वयल्यान ताणें बरयल्ल्या संस्कृत - मराठी ग्रंथांची संख्या सुमार ५० चेर पावता. गीतेचेर ताणें ५-६ टिका बरयल्यात. तातूंत 'गीतार्णव' ही सगळ्यांत म्हत्वाची टिका. तिची ओवीसंख्या सुमार सवाय लाख आसा. सादी, सोंपी आनी रसाळ भास हें तिचें खाशेलपण. ताणें जायत्या मनोरंजक कथांचोय तातूंत आस्पाव केला. हे विस्तृत टिकेभायर गीतेचो नेमको भावार्थ सांगपाखातीर ताणें 'गीतार्थबोधचंद्रिका' ही गीतेचेर टिका बरयली. ताच्या हेर उल्लेख करपासारक्या ग्रंथरचनांनी पदार्णव, ग्रंथराज, पंचीकरण हांचो आस्पाव जाता. हातूंतलें पंचीकरण हें १,६०० ओव्यांचें प्रकरण ताणें अडेज हात रूंद आनी चोवीस हात लांब अशा एका पासोडीचेर बरयलां. 'पदार्णवांत' वेगवेगळ्या जातिवृत्तांतलीं भावपूर्ण आनी मधूर अशीं सवाय लाख पदां आस्पावल्यांत.

दिंडी :

ताच्या 'गीतार्णव' आनी 'पदार्णव' हांचो खुबूच थोडो वांटो सद्या छापील रुपांत मेळटा. पदार्णवांतलीं १३९४ पदां 'महाराष्ट्र सारस्वत' ह्या मासिकांत उजवाडाक आयल्यांत. गीतार्णवाचो पयलो, दुसरो, बारावो आनी तेराव्याचो कांय वांटो हे अध्याय 'महाराष्ट्र - कवि' ह्या मासिकांत उजवाडाक आयिल्ले. मराठवाडा साहित्य परिशदेन दासोपंताच्या पासोडावयल्यो ओवयो उजवाडाक हाडल्यात.

- कों. वि. सं. मं.

दिंडी : रस्त्यार जोवपी एक भजनी प्रकार. पालखेफुडल्यान पावली घालीत, भजन करीत वचपी भजनी लोकांच्या चोम्याक दिंडी म्हण्टात. दर एके दिंडेची एक पालखी आसता आनी ते पालखेंत एका संताची प्रतिमा आसता. पालखेंत जाची प्रतिमा आसता त्या संताचें वा दिंडी काडटल्याचें नांव ते दिंडेक दितात. नेमान ह्यो दिंड्यो भायर सरत आशिल्ल्यान हे दिंडेंत वांटो घेवपी भाविकांक वारकरी म्हण्टात.

दिंडेंत वाजयतात तें 'दिंडी' नांवाचें विणेसारकें वाद्य हाचेवयल्यान दिंडी हो शब्द आयला अशें म्हण्टात. दिंडी हाचो अर्थ ल्हानसो दरवाजो असोय जाता. दिंडेंत वांटो घेतले उपरांत स्वर्गाचें दार उक्तें जाता अशी दिंडेंत सामील जावपा फाटल्यान समजूत आसा. दिंडेंत बायलो तशीं भुरगीं आसतात. ताळ, मृदंग वाजयत, संतांचे अभंग आनी गवळणी गायत, अर्दीमदीं पावली मारीत वारकऱ्यांची दिंडी मुखार वचत रावता. बरेच वारकरी नित्यनेमान दिंडेंत वाटो घेवपी आसतात आनी असो वांटो घेवप हें ते एका नवसाप्रमाण पाळटात.

महाराष्ट्रांत, दर वर्सा, आषाढी आनी कार्तिकी एकादशीक अशो बऱ्योच दिंड्यो पंढरपूराक विठोबाच्या दर्शनाक वतात.

गोंयांत दिंडे सारकेच कांय भजनी प्रकार आसात. भजनी सप्ताहांनी, विशेश करून नागेशीं, वास्को आनी हेर सुवातींचेर भजनी दिंड्यो भायर सरतात. सप्ताचे दर एके रातीं वा निमाणे रातीं देवाचे मुर्तीची वा पुराणीक संदर्भ दिवपी देखाव्यांची मिरवणूक काडटात. ह्या मुर्ती देखाव्या मुखार वाजयत गायत आनी पावली मारीत भजनी लोक ही मिरवणूक देवळाच्या प्राकारांत तशी देवळालागसार भोंवताडे काडून काडटात. मडगांवां कार्तिकी तिरोदशीक जावपी दिंडी गोंयांत प्रसिध्द आसा. हरी मंदिरासावन ही दिंडी भायर सरता आनी नाचत-गायत, वाजयत विठ्ठल मंदिराकडेन वचून हरी मंदिराकडेन परतता. हे दिंडेक धरूनूच उत्सवाचो एक भाग म्हणून नामनेच्या गायकांच्यो मैफली जातात. मैफलींचें आयोजन हो दिंडेंतलो उपरांतचो आस्पाव आसूं येता.

- कों. वि. सं. मं.

दिका : एक मानून घेतिल्ली दर्शक कल्पना. दिकेची व्याख्या अशी - 'दिशति अवकाशं ददाति इति' - अवकाश दिता ती दिशा. उदेंत, अस्तंत, दक्षिण आनी उत्तर ह्यो मुखेल दिका. भुंयेवयले खंयचेय सुवातेच्या संदर्भांत दुसरी सुवात थारावपाखातीर उपेगी पडपी संकल्पना. चड करून सूर्य जे दिकेक उदेता ती उदेंत आनी अस्ताक वता ती अस्तंत. उदेंतेकडेन तोंड करून उबो रावतकच उजवेकडली दक्षिण आनी दावेकडली उत्तर. अशो चार दिशा मुखेल दिशा अशें मानतात. हांचेमदीं आग्नेय, नैर्ऋत्य, वायव्य, ईशान्य वा अनुक्रमान दपू, दप, उप आनी उपू अशो उपदिशा मानतात. हांचेयमदीं आनीक आठ आनी आनीक उपदिशा मानून सर्वेक्षणांत, नौकानयनांत बत्तीस दिका मानतात आग्नेय ह्या अश्टदिकांचे जोडयेक त्या ठिकाणाचें खस्वस्तिक दा ऊर्ध्व आनी ताचेबरोबर उरफाटे वटेनची ती अधः मेळून धा मानल्यात.

उत्तरायण आनी दक्षिणायन हांकां लागून क्षितिजावयली सूर्य उद सुवात सुमार ४७° बदलता. ताका लागून सूर्य उदेता ती उदे म्हणप समा न्हय. २१ मार्च वा २३ सप्टेंबर ह्या दिसा दिसाच्या सूर्य विषुववृत्ताचेर सारको खस्वस्तिकी येता देखून ह्या तारखा उदेता ती क्षितिजावयली सुवात सारकी उदेंत दिका दाखयता. तारखांखातीर रावनासतना खंयचेय सुवातेर वर्सांतल्या खंयच्या सुर्योदयाची सुवात सारकी उदेंत बिंदूचे कितली उत्तरेक वा आसा हाचेवयल्यान गणितान लेगीत उदेंतबिंदू थारावंक येता.

तशेंच चुंबकसुचीच्या आदारान पयलीं उत्तर आनी ताचेवयल्या दिका थारोवप चड सोंपें. पूण चुंबकसुची पृथ्वीचो चुंबकीय ध्रूव दाख चुंबकीय ध्रुवांचें स्थान बदलत आसता तेखातीर हे पद्दतीन पृथ उत्तर ध्रुवाकडली दिका म्हळ्यारूच भुगोलीक उत्तर दिका था मेळना. भारतीय क्षेत्रमापन स्थलनिर्देशक (SOI) नकाशांत भुग आनी चुंबकीय उत्तर दिकांतल्या नकासो तयार केल्या वेळाचो आनी तातूंत बदल जावपाचो योग दिल्लो आसता. ताचेवयल्यान भुग उत्तर दिका चुंबकसुचीच्या आदारानूय थारावं येता.

खंयचेय सुवातेर भुगोलीक उत्तर दिका आनीक एके सोंपे थारावं येता ती अशी - माध्यान्न सूर्य खस्वस्तिकी येना त्या दिसा सुवातेर क्षितीजसमांतर पातळेक काटकोन करपी एक खांबो उबा माध्यान्नापयलीं ताचे सावळेचें तोंक जंय येतलें थंय कुरू करची. ही आनी खांब्याचो तळमध्य इतले त्रिज्येन खांब्याभोंवतणीं एक वा करचें. माध्यान्ना उपरांत खांब्याचे सावळेचें तोंक परतून ह्या वाटकु लागतकच थंय कुरू करची. उपरांत खांब्याच्या तळमध्याक वाट वयल्यो दोनूय कुरवो जोडपी ओळींमदलो कोन दुभागचो. हो दुभा थंयची दक्षिण - उत्तर दिका दाखयता.

उत्तर गोलार्दांत रातच्या वेळार ध्रूव नखेत्रा वयल्यान लेगीत दिका थारावं येता.

उत्तर दिका ०° मानून तिचेपसून सव्य (Clockwise) दिकेन ठाणे जे दिकेक आसत थंयमेरेन कोन मेजून थंयची दिका सां मेळटा. तेच भाशेन उदेंत दिका म्हळ्यार ९०°, अस्तंत म्हळ्यार २ आग्नेय म्हळ्यार १३५° अशें समजता.

आयन्स्टायनाच्या मताप्रमाण ह्या विश्वांत खंयचीच वस्त थीर सगळ्या वस्तूंक गती आशिल्ल्यान, खंयचेच वस्तूंची निरपेक्ष गती थ कठीण. ताका लागून विश्वांत आमी समजतात तशी दिका ना. सू दिकेक उदेता ती उदेंत आनी अस्ताक वता ती अस्तंत अशें मानतात, पूण तें वास्तव सत्य न्हय. पृथ्वी स्वताभोंवतणीं भोंवत आशिल उदेंत - अस्तंत हो भ्रम उत्पन्न जाता. सुर्याक उदेंत ना आनी अस् ना. सूर्य जर मध्यानेर येनाफुडें पृथ्वी घुंवपाची थांबत जाल्यार जातलें? उदेंत - अस्तंत ह्यो दिका ना जातल्यो आनी तांचेर आदारि दक्षिण आनी उत्तर ह्योय दिका नश्ट जातल्यो. तेच भाशेन खंयचेय पृथ्वी घुंवपाची थांबल्यार सगळेकडेन काळोख जातलो. मळबांतले

मारके दिसत उरतले आनी दिकांचो वेव्हार सोंपतलो. तेखातीर वेव्हारात आमचो वेव्हार येसस्वी जाता म्हणून त्यो फकत ; त्यो खरेपणीं अस्तित्वांत ना अशें आयन्स्टायनाचें मत.

- कों. वि. सं. मं.

ळ : दिकांची राखण करपी देव. उदेंत दिशेसयत आठ दिकांचे णदेव आसात ते अशे - उदेंत - इंद्र, आग्नेय - अग्नी, दक्षिण र्ऋत्य - निर्ऋती, अस्तंत - वरूण, वायव्य - मरूत, उत्तर - शान्य - ईशान.

पुराणांत चार मुखेल दिकांचे संरक्षक म्हणून सुधर्मा, शंखपाल, आनी हिरण्यरोमा अशीं नांवां दिल्लीं आसून, गृहबलींत ताका करतात अशें सांगलां. संस्कृत म्हाकाव्यांत दिक्पालाचे परत ल्लेख येतात.

णांत आनी तंत्रग्रंथांत आठ दिक्पालांचीं ध्यानां अशीं आसात : - दोन भुजांचो, हळदुव्या वर्णाचो, ऐरावताचेर बशिल्लो वज्र तन धारण करपी (२) यम - सावळो, रेड्यार बशिल्लो, दंड ल धारण करपी (३) वरूण - गोरो, दोन भुजांचो, मानग्याचेर जाल्लो, नागपाश आनी शंख धारण करपी (४) कुबेर - हळदुव्या दोन भुजांचो, नरवाहनाचेर बशिल्लो अंकूश आनी गदा धारण (५) अग्नी - तांबड्या वर्णाचो, बोकडार बशिल्लो, सृचा आनी धारण करपी (६) निर्ऋती - निळ्या वर्णाचो राकेसांचो स्वामी, र बशिल्लो, खड्ग आनी सोटो धारण करपी (७) वायू - हरणाचेर ो, वातपूट धारण करपी (८) ईशान्य - निळकंठ, सोरपांचें जानवें जटेंत अर्दचंद्र आनी हातांत कपाल आनी त्रिशूल धारण करपी. स्कृत बौध्द ग्रंथांत धृतराष्ट्र (उदेंत), विरुढक (दक्षिण), विरुपाक्ष) आनी वैश्रवण (उत्तर) अशे चार मुखेल दिकांचे चार दिक्पाल . तांकां चतुर्महाराज म्हळां. तेभायर बौध्दाच्या वज्रयान पंथांत दिका धरून धा दिकांचे वेगळे दश दिक्पाल मानल्यात. योगावलींत ताचीं वेगवेगळी रुपां वर्णिल्यांत ताच्यो दिका अशो - मांतक - उदेंत (२) प्रज्ञांतक - दक्षिण (३) पद्मांतक - अस्तंत (४) तक - उत्तर (५) टक्किराज - आग्नेय (६) नीलदंड - नैर्ऋत्य (७) ल - वायव्य (८) अचल - ईशान्य (९) उष्णीव - ऊर्ध्व (१०) ाज - अधर. हे सगळे तीन तोंडांचे आनी सोळा हातांचे आसात. तूंतले यमांतक, टक्किराज, नीलदंड, महाबल, अचल आनी सुंभराज र्ण निळो आसून, प्रज्ञांतकाचो धवो, पद्मांतकाचो तांबडो, विघ्नांतकाचो आनी उष्णीवाचो हळदुवो आसा. ह्या सगळ्यांनी आपल्या दोन हातांनी आपआपले शक्तीक वेंगायल्ली आसून तांच्या उरिल्ल्या हातांनीं वेगवेगळीं आयुधां आसात तीं अशीं : यमांतक - काळे द्गर, खड्ग, मणी आनी कमळ; प्रज्ञांतक - वज्रांकित शुभ्रदंड, र, मणी आनी कमळ; पद्मांतक - तांबडें कमळ, तलवार, मणी चक्र; विघ्नांतक - कराल वज्र, तलवार, मणी आनी कमळ; राज - निळो दंड, खड्ग, मणी आनी कमळ; निलदंड - निळो दंड, ग, मणी आनी कमळ, महाबल - त्रिशूल, तलवार, मणी आनी ; अचल - खड्ग, वज्र, मणी आनी कमळ; सुंभराज - वज्र, खड्ग, आनी कमळ.

दिगंबर जैनांनी आठय दिक्पाल आसात अशें मानलां. पूण श्वेतांबर जैनांनी मात आठ दिक्पालांभायर आकाशलोकांचो ब्रह्मा आनी पाताळ लोकांचो नाग अशा आनीक दोगांची भर घालून तांची संख्या धा केली. जैनांच्या धा दिक्पालांचो मूळ आदार गोभिलगृह्य सुत्रांत मेळटा. तातूंत इंद्र (उदेंत), वायू (आग्नेय), यम (दक्षिण), पितर (नैर्ऋत्य), वरूण (अस्तंत), महाराज (वायव्य), सोम (उत्तर), महेंद्र (ईशान्य), वासुकी (पाताळ) आनी ब्रह्म (मळब) अशे धा दिक्पाल दिल्ले आसात.

बदामीच्या होंवरींतल्या पाख्यार आठ दिक्पाल कोरांतिल्ले आसात. तशेंच गंजिगट्टी (जि. धारवाड) गांवांत एक व्हड दिक्पाल उबो आसा. नासकांतल्या सिन्नर वाठारांतल्या गोंदेश्वर देवळाच्या पाख्यार आठ दिक्पाल कोरांतिल्ले आसात. खजुराहोच्या देवळांतलें आठ दिक्पालांचें शिल्प पळोवपासारकें आसा.

- कों. वि. सं. मं.

दिक्पालिका : दिकांची राखण करपी बौध्द देवता. ह्यो स देवता आसात. निष्पन्नयोगावली आनी साधनमाला ह्या ग्रंथांनी तांचें वर्णन दिलां तें अशें : (१) वज्रांकुशीः गोरी, एका तोंडाची, दोन भुजांची आनी दाव्या हातांत धवो अंकूश धारण करपी. तिची रक्षित दिका उदेंत. (२) वज्रपाशी : हळदुव्या वर्णाची, एका तोंडाची, दोन भुजां आशिल्ली आनी दाव्या हातांत पाश धारण करपी, दिका दक्षिण. (३) वज्रस्फोटा : तांबडया वर्णाची, एका तोंडाची, दोन भुजां आशिल्ली, उजव्या हातांत वज्राची सरपळी धारण करपी, दिका अस्तंत. (४) वज्रघंटा : पाचव्या वर्णाची, एका तोंडाची, दोन भुजां आशिल्ली उजव्या हातांत वज्रघंटा धारण करपी, दिका उत्तर. (५) उष्णविजया : धव्या वर्णाची, एका तोंडाची, दोन भुजांची आनी उजव्या हातांत चक्र धारण करपी, दिका ऊर्ध्व. (६) सुंभा : निळ्या वर्णाची, एका तोंडाची, दोन भुजांची आनी उजव्या हातांत नागपाश धारण करपी, तिची दिका अधर.

ह्या सगळ्यांची दाव्या हाताची तर्जनी ऊंच केल्ली आसता. उरिल्ल्या चार उपदिशांच्यो देवता म्हणून पुष्पा, धुपा, दीपा आनी गंधा अशीं चार नांवां मेळटात.

- कों. वि. सं. मं.

दिगंबर पंथ : जैन धर्मांतलो एक मुखेल पंथ. चंद्रगुप्त मौर्याच्या वेळार मगधांत दुकळ पडलो. तेन्ना भद्रबाहु ह्या आचार्याच्या फुडारपणाखाल १२ हजार जैन अनुयायी दक्षिणेंत गेले. जे लोक मगधांतच रावले तांचें फुडारपण स्थूलभद्र हाणें केलें. ताणें एक परिशद घेवन जैन धर्मांत कांय सुदारणा करपाचो निर्णय घेतलो. उपरांत भद्रबाहु दक्षिणेंतल्यान मगधांत येतकच ताणें नवे निर्णय मान्य केलेनात. ह्या मतभेदांतल्यान श्वेतांबर आनी दिगंबर अशे दोन मुखेल पंथ तयार जाले. ह्या दोन पंथांतलें वेगळेपण इ. स. च्या पयल्या शतमानांत स्पश्टपणान दिसलें आनी उपरांत ताका खर स्वरूप आयलें.

दिगंबर शब्दाचो अर्थ 'दिशा हेंच जाचें वस्त्र', म्हणजेच नागडो असो जाता. मूळचे जैन हे दिगंबरच आशिल्ले. स्थूलभद्राचे अनुयायी धवें वस्त्र घालूंक लागले. म्हणून तांकां श्वेतांबर म्हणूंक लागले.

दिगंबर आनी श्वेतांबर पंथांतले मुखेल भेद अशे - दिगंबर जैन

तीर्थकारांच्यो मुर्ती वस्त्रांभुषणांनी सजयनासतना उकत्योच दवरतात. श्वेतांबर जैन मुर्तीक सजयतात. दिगंबर सोळा सर्ग आनी शंबर महासम्राट मानतात. पूण श्वेतांबर बारा सर्ग आनी चवसठ इंद्र मानतात. दिगंबर पंथाचे लोक एके वेळेचें अन्न-उदक घेतात, तशेंच, उबे रावन आयदनाचो उपेग करिनासतना ते अन्न खातात. श्वेतांबर साधू आयदनांचो उपेग करतात. बायलांक संन्यास घेवपाक जरी मेळ्ळो तरी तांकां फकत ज्ञान आनी मोक्ष मेळप शक्य ना अशें दिगंबर मानतात. श्वेतांबर जैनांक जे ४५ आगम मान्य आसात ते दिगंबरांक मान्य नात. दिगंबरांच्या मतान आगम साहित्य नश्ट जालें. श्वेतांबरांचें जें आगम साहित्य म्हणून मानतात तें अर्धमागधी भाशेंत बरयल्लें आसा. दिगंबरांच्या मतान पुर्विल्लें साहित्य शौरसेनी भाशेंत आशिल्लें. गौतम गणधरान आगम ग्रंथ रचलो अशें ते समजतात. दिगंबर पंथांत षटखंडागम, कषायप्राभृत, मूलाचार, भगवती आराधना, प्रवचनसार, पंचास्तिकाय आदी उपरांतच्या आचार्यांनी रचिल्ले वा एकठांय केल्ले ग्रंथ आगमसदृश आनी प्रमाणभूत मानतात. श्वेतांबर आनी दिगंबर हांच्या दोनय प्रकारांच्या आगमांनी गिन्यानी नदरेन व्हडलोसो फरक ना. जीव, अजीव, पाप - पुण्य, कर्म, पुनर्जल्म, ज्ञानाची भासाभास, मोक्षाचें व्हडपण आदी गजालींविशीं दोनय पंथांमदीं सारकेच विचार आसात. कांय आचारांच्या आनी संस्कारांच्या बाबतींत मात फरक आसा.

जैन संघांत भगवान महावीरा उपरांत इंद्रभूर्ता गौतम, सुधर्मा आनी जंबूस्वामीमेरेनची परंपरा दोनय पंथ मानतात. पूण तेउपरांतची आचार्यपरंपरा मात दोनय पंथांनी वेगवेगळी आसा. दिगंबरांच्या मतान जंबूस्वामी उपरांत विष्णु, नंदी, अपराजित, गोवर्धन आनी भद्रबाहू नांवाचे पांच श्रुतकेवली जावन गेले. श्वेतांबर परंपरेंत प्रभव, शय्यंभव यशोभद्र, संभूतविजय आनी भद्रबाहू हे श्रुतकेवली मानतात. महावीर निर्वाणाच्या ६०९ वर्साउंपरांत म्हळ्यार इ.स. ८३त रथवीरपूर हांगां शिवभूतीन बोटिक मताची म्हळ्यार दिगंबर मताची स्थापना केली असो उल्लेख मेळटा.

भारतांत रावपी जैन धर्मीय लोकांतली दिगंबराची वस्ती चड करून महाराष्ट्र, कर्नाटक आनी तमीळनाडूक जाल्यार श्वेतांबरांची वस्ती चड करून गुजरात आनी राजस्थानांत मेळटा.

थळ आनी आचारांच्या वेगळेपणाक लागून दिगंबर साधवांमदीं वेगवेगळे पंगड जाल्यात. तांतूत मूल, नंदि, सेन आदी पंगडांची नामना आसा. ह्या संघांतय ल्हान-व्हड गट तयार जाल्यात आनी ते गण आनी गच्छ ह्या नांवान वळखुपाक येतात. जैन साधवांचे आचार चड करून दिगंबर साधवांचे आचार खुबूच खर आसात. दिगंबर पंथाचे आदर्श साधू नागडे आसतात. तांचेकडे मोरापिसांचो कुंचो आनी शास्त्रग्रंथ ह्यो वस्तू आसतात. दिसांतल्यान ते एकाच वेळचें अन्न घेतात. पयलीं रानांत रावपी साधू आतां गांवांतल्या देवळांत वा मठांत रावतात. कांय साधू वस्त्रां घालपीय आसात. तांकां क्षुल्लक म्हण्टात. दिगंबरांतल्या जायत्या पोटजातींतले लोक वस्त्रां घालपी आनी मठांत रावपी भट्टारकांक गुरू मानतात.

- कों. वि. सं. मं.

दिग्गज : आठ दिकांचो भार घेवपी आठ हती. आठ दिकांक आठ हती आपल्या मस्तकांचेर धर्तरेचो भार घेतात अशी पुराणीक कल्पना आसा. तांच्या नांवाचो श्लोक असो आसा -

ऐरावतः पुण्डरीको वामनः कुमुदोऽञ्जनः ।
पुष्पदन्तः सार्वभौमः सुप्रतीकश्च दिग्गजाः ॥

अर्थ - ऐरावत, पुंडरीक, वामन, कुमुद, अंजन, पुष्पदंत, सार्वभौ[म], सुप्रतीक हे आठ दिग्गज.

सुरवातेक हांची संख्या चारूच म्हळ्यार मुखेल दिकांकडेन संबंध आशिल्ली. वाल्मिकी रामायणांत पुर्वेचो विरुपाक्ष, दक्षिणेचो महा[पद्म], अस्तंतेचो सौमनस आनी उत्तरेचो भद्र अशीं चार दिग्गजांची ना[वां] दिल्यांत. हातूंतल्या कोणेंय जर आपली तकली हालयली जाल्यार भूयं[कांप] जातलो अशी समजूत आशिल्ली. धर्तरेची थिराय हांचेर आदारि[ल्ली] आशिल्ल्यान देव, दानव, राक्षस, पिशाच्च, सुकणीं, नाग हे सग[ळे] दिग्गजांची पुजा करताले अशें रामायणांत म्हळां.

आयचे हती हे ह्या अश्ट दिग्गजांचे वंशज अशें समजतात. खंय[च्या] प्रकारचे हती खंयच्या दिग्गजासावन निर्माण जाले, हेविशीं खूब समजु[ती] उत्तर भारतांत रूढ आसात.

- कों. वि. स[ं. मं.]

'दिनकर' रामधारी सिंह : (जल्म : २३ सप्टेंबर १९०[८], सिमरिया, मोंघीर, बिहार; मरण : २४ एप्रिल १९७४).

हिंदींतलो नामनेचो कवी आनी लेखक. ताच्या बापायचें नांव [रवि] सिंह आनी आवयचें नांव मानसादेवी आशिल्लें. व्हडल्या भावाचें ना[ंव] वसंत आनी धाकल्या भावाचें नांव सत्यनारायण आशिल्लें. दिनकर [दोन] वर्सांचो आसतनाच ताच्या बापायक मरण आयलें आनी संवसारा[चो] सगळो भार ताचे आवयचेर पडलो. ल्हान पिरायेचेरूच श्यामा देवी चलयेकडेन दिनकराचें लग्न जालें आनी रामसेवक, केदारनाथ हे दो[न] चले आनी विनिता, विभा ह्यो चलयो जाल्यो.

दिनकराचें मुळावें शिक्षण गांवचे शाळेंतूच जालें. १९२८ वर्सा [तो] हायस्कुलाची परिक्षा, हिंदीचो सर्वश्रेश्ठ विद्यार्थी म्हणून पास जालो आ[नी] ताका 'भूदेव पदक' फावो जालें. इतिहास विशय घेवन बी.ए. जातक[च] १९३३-३४ वर्सा शिक्षक म्हणून ताणें काम केलें. कांय दीस हेडमास्[तर] म्हणून काम करतकच तो सबरजिस्ट्रार जालो. १९४८त सरका[री] नोकरी सोडटकच बिहार सरकाराच्या प्रचार विभागांत ताणें उपनिर्देश[क] म्हणून काम केलें. ही सरकारी नोकरी सोडून तो मुझफरपूरच[े] म्हाविद्यालयांत हिंदी विभागाचो मुखेल जालो (१९५०-५२). पूण रोखडी ताची कॉंग्रेस पक्षावतीन राज्यसभेंत वांगडी म्हणून नियुक्ती जाली (१९५[२]-६३). खासदारपद सोंपतकच कांय दीस भागलपूर विश्वविद्यालया[चो] उपकुलपती म्हणून ताणें काम केलें (१९६४-६५). १९६५-१९७[१] मेरेन तो केंद्रीय गृह मंत्रालयाचो हिंदी भाशा सल्लागार आशिल्लो. तशें[च] चित्रपट पारितोषिक समिती, संगीत नाटक अकादमी, साहित्य अकाद[मी], आकाशवाणीची राश्ट्रीय सल्लागार समिती ह्या समित्यांचो वांगडी म्हणून ताणें काम केलें.

कवी दिनकर हाका जिवितांत खूब कश्ट, दगदग सोंसचे पडिल्ल्या[न] ताचे अणभव आनी उत्फर्के ताच्या कवितांतल्यान प्रकट जाल्यात. ता[च्या] कवितेंतली भास शुध्द गांवगिरी आसा. स्वतंत्रतायेचे चळवळींतूय ता[णें] अप्रत्यक्षपणान वांटो आशिल्लो. ताच्या कांय कवितांतल्यान ही राश्ट्रभक[्ती] दिश्टी पडटा. साहित्याप्रमाण राजकारण, संस्कृती आनी इतिहास ह[े]

…य ताका ओड आशिल्ली. ताच्या कांय कवितांतल्यान हें स्पश्ट …

… कवितेची उदरगत करपाखातीर दिनकर हाणें खूब मोलाचें … ताणें हिंदी कवितेक एक खाशेली सुवात मेळोवन दिल्या.

… कांय काव्यग्रंथ अशे आसात - १. प्रबन्ध काव्य - प्रणभंग …), कुरुक्षेत्र (१९४६), रश्मिरथी (१९५२), उर्वशी (१९६१). … क काव्यसंग्रह - बारदोली सत्याग्रह, रेणुका (१९३६), हुंकार …), रसवंती (१९४०), द्वंद्वगीत (१९४०), सामधेनी (१९४७), …१९४७), इतिहास के आँसू (१९५१), धूप और धुआँ (१९५१), … (१९५४), चक्रवाल (१९५६), कविश्री (१९५६), सीपी और …(१९५७), नए सुभाषित (१९५७), परशुराम की प्रतीक्षा (१९६२), …की आंखें (१९६४), कोयला और कवित्व (१९६४).

…क्षात्मक निबंद-संग्रह - मिट्टी की ओर (१९४६), काव्य की … (१९५८), पंत, प्रसाद और मैथिलीशरण (१९५८), शुध्द … की खोज (१९६६), साहित्यमुखी (१९६८), राष्ट्रभाषा आंदोलन …धीजी (१९६८). निबंदांझेले - अर्धनारीश्वर (१९५२), रेती के …१९५४), वणुवन - (१९५८), वट - पीपल (१९६१), आद्युनि …१९७३).

…कृति - हमारी सांस्कृतिक एकता (१९५४), राष्ट्रभाषा और … एकता (१९५५), संस्कृति के चार अध्याय (१९५६), धर्म, …ा और विज्ञान (१९५९).

…थासंग्रह - उजली आग (१९५६) भुरग्यांचें साहित्य - धूप छाँह …७), चित्तौर का साका (१९४९), मिर्च का मजा (१९५१), …का ब्याह (१९५५), भारत की सांस्कृतिक कहानी (१९५५) हेर …र - देश - विदेश (१९५७), लोकदेव नेहरू (१९६५).

…नकराच्या साहित्यांतल्यान ताचें अश्टतासांचें व्यक्तिमत्व जाणवता. …ोलंड, फ्रांस, इंग्लंड, स्वित्झर्लंड, रशिया, चीन आदी देशांक भेटी …ो. ताका बरेच राजकीय आनी समाजीक भोवमान फावो जाल्ले. …य अकादमी पुरस्कार (१९५९), पद्मभूषण (१९५९), डी.लिट. …२) आनी ज्ञानपीठ पुरस्कार (१९७२) ह्या म्हत्वाच्या पुरस्कारांचो …व जाता.

- बी. डी. मिश्रा

…र : पुर्विल्लें भारतीय नाणें. हें भांगराचें आसून ६२ (गुंजो) …चें आशिल्लें. पुर्विल्ल्या काळांत अस्तंत भारतांतल्या बंदरांचो …कडेन वेपारी संबंद आशिल्लो. तेखातीर देनेरियस हें रोमी नाणें …ी भारतांत येतालें. चंद्रगुप्त दुसरो हाणें इसवी सनाच्या पांचव्या …ग्याचे सुर्वेक शकांक हारोवन अस्तंत भारतांत आपली सत्ता हाडली, … ताका ह्या रोमी नाण्याची वळख जाली.

…ाणें ह्याच आकाराचें आनी वजनाचें स्वतंत्र नाणें प्रचारांत हाडलें. …र हें नांव मूळ देनेरियस ह्या रोमी नांवावयल्यान आयलां.

…सम्राट हर्ष हाणें, आपलो संगीत गुरू कनक हाका एक लाख दिनार …गा म्हणून दिल्ल्याचो उल्लेख राजतरंगिणींत आयला. कांय मध्यपूर्व …ी उत्तर आफ्रिकेच्या देशांतलें दिनार हें सद्याचें चलनी नाणें.

- कों. वि. सं. मं.

दिनीश, ज्युलियु : (जल्म : १४ नोव्हेंबर १८३९, पोर्तु; मरण : १२ सप्टेंबर १८७१, पुर्तुगाल).

एक नामनेचो पुर्तुगेज कादंबरीकार, कवी आनी नाटककार. अर्वाचीन पुर्तुगेजांचो एक व्हड कादंबरीकार म्हणून ताची नामना आसा.

वैजकीची पदवी घेतले उपरांत ताणें पोर्तु वैजकी शाळेंत शिक्षक म्हणून कांय तेंप काम केलें. पूण ताच्या रगतांत टी.बी. सांपडिल्ल्यान ताका ह्या पदाचो राजिनामो दिवंचो पडलो. पोर्तु वैजकी शाळेंत वावुरतना ताणें कांय कथा बरयल्ल्यो, त्यो पोर्तुच्या खबरांपत्रांतल्यान उजवाडाक आयिल्ल्यो.

फुडें शिक्षकाचे नोकरेक सोडचीट दिले उपरांत तो सुसेग घेवपाक म्हणून ओवार नगरांत गेलो. त्या तेंपार ताणें अश पुपिलश दु सिन्योर रेयतोर (१८५७) (Pupils of the dean) ही आपली प्रसिद्द कादंबरी बरयली. हातूंत ताणें आपल्या देशांतले समाजजिणेचें आनी वेगवेगळ्या देखाव्यांचें सादें पूण ओडलायण्या शब्दांनी वर्णन केलां. उपरांत ताणें 'उम फामिलिया इंग्लेझ' (An English family) १८६८ ही कादंबरी उजवाडाक हाडली. हे कादंबरेंत ताणें पोर्तु प्रदेशांतल्या इंग्लीश लोकांचे जिवीत शैलीचेर उजवाड घाल्लो. ताणें बरयल्ल्यो कविता आनी नाटकां ताच्या मरणाउपरांत उजवाडा आयिल्लीं. पूण अश पुपिलश दु सिन्योर रेयतोर हे कादंबरेक लागून ताका खूब नामना मेळ्ळी. ताच्या कादंबऱ्यांच्या कल्पनांचो विलासी आनी वास्तववादी मांडावळींत आस्पाव जाता. ताच्या लिखाणांतल्यान ताचें सादेपण, उजू चलणूक तशेंच ताचो आपल्या देशाचेर आनी पुर्तुगेज लोकांचेर आशिल्लो मोग दिश्टी पडटा.

- कों. वि. सं. मं.

दिलरुबा : एक तंतूवाद्य. सतार आनी सारंगी मेळून हें वाद्य जालां. हें तयार करपाखातीर एक लांबट चवकोनी ओंडको घेतात. हो ओंडको ६ इंच रूंदायेचो आसता. ताचेर कातडें ताणून बसयिल्लें आसता. ह्या कातड्याचेर घोडी आसता आनी घोडयेचेर चार मुखेल सरयो ताणून बसयतात. हेभायर ताका आनीक बावीस सरयो बसयतात. ओंडक्याक एके वटेन अदर्या चंद्रिमाचो आकार दिल्लो आसता. दिलरुबाची लांबाय सुमार तीन फूट आसता. सतारी वरीच ह्याय वाद्याक एकुणीस पड्डे आसतात. दिलरुबा वाजोवपाखातीर गज वापरतात.

- कों. वि. सं. मं.

दिल्ली : भारताचें राजपाटण आनी ताचे भोंवतणचें राज्य. हें राज्य भारताचे उत्तरेक वसलां. क्षेत्रफळ १,४८३ चौ. किमी. लोकसंख्या ९,३७०,४७५ (१९९१). भास - हिंदी, पंजाबी आनी उर्दू. साक्षरताय - ७६.०९%. विस्तार - २८° २३′ उत्तर ते २८° ५५′ उत्तर आनी ७६° ५१′ उदेंत ते ७७° २१′ उदेंत. हाचे उत्तरेक आनी अस्तंतेक रोहटक हे जिल्हे, उदेंतेक उत्तर प्रदेश राज्याचे मेरठ आनी बुलंदशहर जिल्हे आसात आनी दक्षिणेक हरयाना राज्याचो गुरगांव जिल्हो आसा.

भूंयवर्णन : दिल्लीचे उत्तरेक हिमालयाचो दोंगरी वाठार उदेंत - अस्तंत पातळ्ळा. हाचो अस्तंत भाग रेंवट आसून यमुनेच्या गाळान तयार जाल्लो ह्या प्रदेशाचो उत्तरेचो आनी उदेंतेचो चडसो भाग सपाट आसा. मध्यभाग फातराळ आनी पडंग आसून ताची उंचाय सुमार २००मी.

दिल्ली

मेरेन आसा. हांचे मदल्यान अरवली दोंगरांच्यो पयस-पयस पातळिल्ल्या ओळींचो एक उणे उंचायेचो फांटो गुरगांव जिल्ह्यांतल्यान सरून आग्नेयेकडच्यान ईशान्येकडेन यमुनेचे देगेमेरेन देंवत वता. अरवलीचो दुसरो फांटो प्रदेशाच्या दक्षिण भागांत उदेंतेकडेन वचून परत गुरगांव जिल्ह्यांत मोडिल्लो आसा. ह्यो दक्षिण वाठारांतल्यो दोंगुल्ल्यो वा दोंगर अलवर संहतीच्या स्फटीकजन्य फातरांसावन तयार जाल्ले आसात. यमुनादेगेच्या 'खादर' भागांतली गाळाची माती (रेंवट) ईशान्येकडल्या उंचावयल्या खादर भागांतली चिकटमाती पूण पिकाळ आनी नजफ्फश आनी फतेपुरबेरी कडची सकल 'डाबर' भूंय हे हांगाचे मातयेचे मुखेल प्रकार आसात. ह्या प्रदेशांत कंकर, चुनखडी आनी घरां बांदपाक उपेगी पडपी फातर मेळटात. उदेंत भागांतल्यान उत्तर दक्षिण दिशेन व्हांवपी यमुना ही एकूच न्हंय ह्या राज्यांत आसा.

हांगाचें हवामान वेगळ्या स्वरूपाचें. गीम आनी शिंयाळो हांच्या तापमानांत बरोच फरक जाणवता. गिमाच्या दिसांनी तापमान ३७.८° ते ४०.६° सें. इतलें आसता. केन्ना केन्ना तें ४३.३° सें. मेरेन वता. शिंयाळ्यांत तें ७.२ ते १०° सें. इतलें आसता. वर्सुकी सरासरी पावस ७५ सेंमी. इतलो पडटा. जून ते सप्टेंबर ह्या काळांत चड पावस पडटा. हांगाचीं रानां लागीं लागीं काबार जाल्लीं आसात. प्रदेशाचो फकत १,००० हॅक्टर भागूच रानांतळा उरिल्लो आसा. वनमहोत्सव येवजणेसकयल मुद्दम रूख लावन रानां वाडोवपाचे यत्न सरकार करीत आसा. हांगाचीं रानां पातळ आशिल्ल्यान मोनजातीचें प्रमाण साप उणें. हांगाच्या रानांनी कोले, लांडगे, हरणां, रानदुकर आनी हेर मोनजाती सांपडटात.

इतिहास - आज 'पुराना किला' म्हणून प्रसिद्द आशिल्ल्या जाग्यार इ. स. पयलीं सु. पंदराव्या शेंकड्यांत पांडवांची इंद्रप्रस्थ राजधानी आशिल्ली असो परंपरागत समज आसा. हांगा पुर्विल्ल्या काळाचे कांयच अवशेश सांपडनात. पूण आख्यायिकांवरवीं हें एक व्हड शार आशिल्लें अशें कळटा. ते उपरांत क्रिस्तापयलीं पयल्या शेंकड्यांत दिलू राजान कुतूब मिनारालागीं पयले खेपे दिल्ली शार वसयलें. १०२० वर्सा तोमरराजा अनंगपालान सूर्यकुंडाची आपली राजधानी दिल्लीक हाडली. तोमर वंशियांनी हांगा लालकोट ह्या नव्या नगरांत साबार देवळां, अनंगताल हें तळें आनी आयज लेगीत प्रसिद्द आशिल्लो लोहस्तंभ उबारलो. चौहानवंशीय पृथ्वीराजान राजधानीचो विस्तार चार पटींनी वाडयलो. पृथ्वीराज हो दिल्लीचेर राज्य करपी निमाणो हिंदू राजा आशिल्लो. ताणें हांगा कांय सोबीत देवळां बांदलीं आनी ऊंच स्तंभूय उबारलो. ताणें ह्या शारा भोंवतणीं ऊंच परकोट बांदून रायपिठोरा किल्लो बांदलो. ११९३त मुहम्मद घोरीन पृथ्वीराजाक मारून दिल्लीची हिंदू सत्ता काबार केली. घोरीचो सेनापती कुत्बुद्दीन ऐबक हाणें दिल्लीची सुलतानी करून गुलाम वंशाची स्थापणूक केली.

पृथ्वीराजान बांदिल्लीं देवळां मोडून 'कुव्वतुल इस्लाम' ही व्हड मशीद बांदली आनी स्तंभाच्या जाग्यार ७२.५६ मी. उंचायेचो कुतूबमिनार उबो केलो. गुलाम वंशाफाटल्यान खिलजी हांगा आयले. खिलजी घराण्यांतल्या अलाउद्दीन हाणें तेराव्या शेंकड्यांत सिरीक नवी राजधानी बांदली. चवदाव्या शेंकड्यांत तुघलक सत्तेर आयले. घियासुद्दीन तुघलक हाणें तुघलकाबाद, मुहम्मदान जहाँपनाह आनी फिरूझशाहान फिरोझाबाद अशो तीन वेगळ्यो वेगळ्यो राजधानी बांदल्यो. १३९८त तैमूरलंग हाणें दिल्लीचेर घुरी घालून सबंद दिल्ली लुटली आनी एक लाख नागरि[कांची] कत्तल केली. तेउपरांत सुमार अर्दो शेंकडो तरी दिल्ली सय्य[दांच्या] शेकातळा आशिल्ली. पूण ते रीतसर राजकारभार करूंक शकल[े नात.] १४५१त सय्यदांक हारोवन लोदी वंशियांनी आपली राजधानी आ[ग्राक] व्हेली.

१५२६त बाबरान पानीपताच्या झुजांत इब्राहीम लोदी हाका [हारोवन] मोगल वंशाची थापणूक केली. ताचो पूत हुमायून हाणें इंद्रप्रस्[थाच्या] जाग्यार दिनेपनाह ही नवी राजधानी बांदपाक सुरवात केली; पूण बा[...]

लाल किल्लो

काबार जावंचे पयलीं शेरशाह सूर हाणें ताका धांवडावन ह्या जाग्या[र] शार बांदलें. हुमायून शेरशहा मेल्या उपरांत आपलें राज्य परत मेळ[यलें.] ताचे उपरांत अकबर हाणें आपली राजधानी आग्रा आनी फत्तेपूर सि[क्रीक] दवरली आनी जहांगीर हाणें लाहोराक आपली राजधानी दवरली. [...] शाहाजहानान फिरोजाबादेक नवी राजधानी बांदली. आयजूय ती [...] शार म्हणून प्रसिद्द आसा. औरंगजेबा फाटल्यान मोगल साम्रा[ज्याचे] ल्हान-ल्हान कुडके जावपाक लागले. १७३९त नादिरशाहान [...] १७५७त अहमदशाह दुर्रानी हाणीं दिल्ली लुटली. १७७१त मराठ[्यांनी] शाह आलम हाका दिल्लीचे गादयेर बसोवन दिल्लीचो कब्जो घे[तलो.] १८०३त इंग्लिशांचो सेनापती लेक हाणें मराठ्यांक हारोवन इस्ट इं[डिया] कंपनीकडेन दिल्ली सोंपयली.

१८५७त बंडवाल्यांची सत्ता कांय दीस दिल्लीचेर आशिल्ली. १८५८त इंग्लिशांनी दिल्ली परत घेतली. १९११त हिंदुस्तानाची राज[धानी] कलकत्त्यासावन दिल्लीक व्हरपाची घोशणा राजा जॉर्ज पांचवो[ान] केली. दिल्ली शाराक राजधानीचो दर्जो मेळ्ळे उपरांत हांगा भोव उद[्देग] जावपाक लागली.

देशाच्यो चारूय दिशा लोह आनी राजमार्गांनी दिल्लीक जो[डल्यात.] नवी दिल्ली राजधानीखातीर रायसीना ह्या सड्याचेर सर एडविन ल[ुटयेन्स] हाणें आंखिल्ले येवजणेचें काम सोंपले उपरांत हांगाच्यान राज्यका[रभार] चलोवपाक सुरवात जाली. १९४७त ब्रिटीश सत्ता सोंपले उपरांत [दिल्ली] हीच स्वतंत्र भारताची राजधानी जाली.

राज्यवेवस्था - १ नोव्हेंबर १९५६ सावन दिल्लीचो 'केंद्रश[ासीत] प्रदेशां' चे वळेरींत आस्पाव केलो. मे १९६६त लोकसभा आनी राज्[यसभा] हाणीं पास केल्ल्या विधेयकावरवीं णव सप्टेंबर १९६६ दिसा दि[ल्लीत] नव्या प्रकारचो राज्यकारभार सुरू जालो. दिल्लीच्या ह्या केंद्रश[ासीत] राज्यांत वेंचून दिल्ल्या ६१ वांगड्यांची एक म्हानगरी परिशद आ[सा.] परिशदेंतले पांच वांगडी राश्ट्रपतीन नेमिल्ले आसताले. गृहमंत्र[्याच्या] सल्ल्याप्रमाण राश्ट्रपतीन नेमिल्लो नायब राज्यपाल सगळ्या कारभा[राचो ...]

रतालो. ताका पालव दिवपाक चार कारभारी वांगड्यांचें एक
तालें. ह्या वांगड्यांची नियुक्ती गृहमंत्र्याचे बुद्दीन राश्ट्रपती
ातूंतलो एक वांगडी मुखेल कारभारी परिशद वांगडी आनी
न कारभारी वांगडी आसतालो.

ारी परिशदेचो मुखेल संचालक हो मंडळाचो अध्यक्ष आसतालो.
ाल्यान राज्यसभेंत तीन आनी लोकसभेंत सात वांगडी वेंचून
डिसेंबर १९९१त, संविधानाचे ७४ वे दुरुस्तीक धरून ७०
नी ७ मंत्री गण आशिल्ली विधानसभा, ह्या राश्ट्रीय राजधानी
प्रदेशाखातीर निर्माण केली. तेन्नासावन दिल्ली ह्या केंद्रशासीत
कारभार मुखेलमंत्र्याच्या फुडारपणाखाला विधानसभेच्या
वरवीं चलता. ५ सप्टेंबर १९६६ दिसा पास जाल्या
नीं ह्या राज्यांत उच्च न्यायालयाची स्थापणूक जाली. ७ एप्रिल
ेसा दिल्लींत म्हानगरपालिकेची स्थापणूक जाली. तातूंत १०६
सतात.

च्या केंद्रशासीत प्रदेशांत दिल्ली म्हानगरपालिका, नवी दिल्ली
कीय समिती आनी दिल्ली कँटोनमँट मंडळ अशे तीन थळावे
विभाग आसात.

स्थिती : शारीकरणाचे प्रक्रियेंतल्यान, हांगाची लागवडीची
सानदीस उणी जायत वता. तांदूळ, गंव, ज्वारी, मको, बाजरी,
ापूस, सांसवां, तेलबियां, ऊंस, मिरसांग हीं हांगा पिकतात.
ड असो एकूय शिंपणावळ प्रकल्प ना. ल्हान ल्हान शिंपणावळ
ानी ल्हान न्हंयांसावन शेतांक उदक मेळटा. लागवडीखाला
ाणी आसली तरी शेतांत यंत्रां लायिल्ल्यान पिकां व्हडा प्रमाणांत
ागल्यांत. हांगाचे शेतकार आतां भाजीपालो, फळफळावळ, दूद
कुकडां पोसप हांचेर चड भर दिवपाक लागल्यात. आज दिल्लींत
लो खूब प्रमाणांत पिकता. गंवाचेंय पीक व्हडा प्रमाणांत येवपाक
गंव पिकोवपाक आयज दिल्लीचो भारतांत दुसरो क्रमांक लागता.

जामा मशीद

ल्ली आनी नवी दिल्ली हें आधुनीक शार आज उत्तर भारतांतलें
ात व्हड वेपारी केंद्र. उद्योगधंद्यांच्या मळारूय हांगा बरीच उदरगत
. १९४७ वर्सा सावन सरकार उद्योगधंद्याच्या मळार भर दीत
ब्लेडी तयार करप, पोलाद ओतकाम, वखदां, रसायनां, रंग,
ीनीक वस्तू, विद्युत् उपकरणां, टेलिव्हिजन, रेडिओ आनी तांचे
भाग, सायकली आनी तांचे मेकळे भाग, रबराच्यो वस्तू,
ाकाच्यो वस्तू, मोटारींचे मेकळे भाग, सुक्ष्म उपकरणां, सुती आनी
कपड्याच्यो गिरणी, वनस्पती तुपाच्यो गिरणी, तांबें आनी पितूळचीं
नां करपाचे कारखाने हांगा सुरू जाल्यात. जोतीं, चामड्याच्यो
वस्तू, कंवचेच्यो वस्तू, घड्याळी, केबल तयार करपी आनी हेर वस्तू
करपी कारखाने हांगा आसात.

दिल्ली प्रशासनान राजधानी भोंवतणीं ग्रामीण उद्येगीक वसाहत
उबारपाची एक म्हत्वाची येवजण आंखिल्ली आसून अलीपूर कांझावला,
नजफगढ, नांगलोई जाट आनी पालाम ह्या पांच खेड्यांतल्यो उद्येगीक
वसाहती सगळ्यांत व्हड आसात. दिल्ली प्रदेशांतल्या ल्हान सान उद्येगांनी
हस्तीदंतकाम, भांगर आनी रुपें हाचें भरतकाम आनी नक्षीकाम आनी
सोबीत तांब्यापितूळचीं आयदनां करप आनी हेरांचो आस्पाव जाता.

येरादारी आनी संचारण : दिल्ली प्रशासनाचें केंद्र आशिल्ल्यान
देशाच्या चारूय दिशांनी तिनूय प्रकारांची म्हळ्यार लोहमार्ग, राजमार्ग
आनी हवाई मार्गांनी येरादारी एकसारकी चालूच आसता. पुर्विल्ल्या
काळासावन ह्या राज्याक म्हत्व आशिल्ल्यान ह्या शाराचो हे नदरेन खूब
विकास जाल्लो आसा. मध्य युगांत आनी चड करून मोगल काळांत
येरादारीच्या मळार भारतांतल्या हेर राज्यांपरस दिल्ली शारांत खूब
उदरगत जाल्ली. एकुणिसाव्या शेंकड्याच्या अर्दाक सावनूच दिल्लीचो
संबंद लोहमार्गांनी आनी राज्यमार्गांनी देशाच्या चारूय दिशांनी जोडपाक
सुरवात जाल्ली.

१९१२त ब्रिटीश सरकारान हिंदुस्थानाची राजधानी कलकत्त्यासावन
दिल्लीक हाडली आनी तेन्नासावन ब्रिटीश येरादारी मळार चड भर
दिवपाक लागले. पांच राश्ट्रीय म्हामार्ग दिल्लीकसावन वतात. हांगा रेल्वे
मार्गांचें जाळें आसून कलकत्ता, मुंबय आनी चेन्नई ह्या भारतांतल्या
मुखेल शारांक दिल्ली शार रुंदमापी रेल्वे रूळांनी जोडिल्लें आसा. हांगा
दोन विमानतळ आसून 'इंदिरा गांधी इंटरनॅशनल ॲरपोर्ट' हो आंतरराश्ट्रीय
विमानतळ आसा आनी पालाम हो देशाभितल्ले येरादारीची वेवस्था
सांबाळटा.

आकाशवाणीचें मुखेल कार्यालय आनी दूरध्वनी यंत्रणेचें सगळ्यांत
व्हड कार्यालय दिल्लीक आसा. हांगा उजवाडाक येवपी १२ मुखेल
दिसाळीं आनी ६० मुखेल नेमाळीं आसात. तांच्यो भासो मुखेलपणान
इंग्लीश, हिंदी, उर्दू वा पंजाबी आसात.

लोक आनी समाजजीण : १९९१ चे जनगणनेप्रमाण १,४८३ चौ.
किमी. क्षेत्रांत ९३,७०,४७५ लोक रावतात. दर चौ. किमी. ६,१३९
लोक अशें प्रमाण आसा. दर १,००० दादल्यां फाटल्यान ८३० बायलो
हांगा आसात. लोकसंख्या वाडीचें प्रमाण ७६.०९% आसून, इंग्लीश,
हिंदी, उर्दू आनी पंजाबी ह्यो हांगाच्यो मुखेल संपर्काच्यो आनी उलोवपाच्यो
भासो आसात.

दिल्लींत ८१.६% लोक हिंदू आसात. उरिल्ले चडशे मुसलमान.
तांचो राजकीय आनी भौशीक जिणेचेर व्हड प्रभाव पडला. शीख, जैन,
क्रिस्तांव, बौध्द ह्याय धर्मांचे लोक हांगा आसात. भारतांतल्या सगळ्या
धर्मांचो प्रभाव हांगा पडला.

वैदिक धर्मासावन आयजमेरेनच्या सगळ्या धर्मांचें चित्र हांगा पळोवपाक
मेळटा. हांगाचे गांवगिरे आनी नागरी जिणेंत खूब फरक आसा. गांवच्या
लोकांची रावपाची, खावपाची आनी न्हेसपाची पद्दत सादी. सादारण
लोक फातर वा विटांच्या घरांनी रावतात. कांय लोक मातयेच्या घरांनी
रावतात. हिंदू आनी हेर धर्मांच्या लोकांभितर घरां, भेस आनी जेवणखाण
हातूंत व्हडलोसो फरक ना. शारांतल्या दादल्या-बायलांचेर आर्विल्या
भेसांचो प्रभाव पडला. शारांतल्यो बायलो भौशीक जिणेंत बरोच वांटो

घेतात.

रक्षाबंधन, दसरो, दिवाळी आनी होळी हे चार सण राज्यांतले चारूय वर्णांचे लोक व्हड उमेदीन मनयतात.

मुसलमान लोक ईद - ऊल - फित्र, इद - ऊल - जुहा, मीलाद - उन नबी मनयतात. किरिस्तांव लोक जेझू क्रिस्ताचो जल्मदीस मनयतात. जैन लोक महावीर जयंती, बौध्द लोक बुध्द पुनव आनी शीख लोक गुरुनानक जयंती व्हडा दबाज्यान मनयतात.

हांगा सध्या शिक्षणाचो प्रसार नेटान चल्ला. १४ वर्सां मेरेनच्या भुरग्यांक मुळावें शिक्षण फुकट केलां. सगळ्या लोकांक बऱ्या दर्ज्याचें शिकप आनी शिकपाची एकसारकी संद मेळची म्हणून सरकार यत्न करता. हांगाचीं मुखेल विश्वविद्यालयां म्हळ्यार दिल्ली विश्वविद्यालय, जवाहरलाल नेहरू विश्वविद्यालय, जामिया मिलिया इस्लामीया, ऑल इंडिया इन्स्टिट्यूट ऑफ मॅडिकल सायन्सीस, इंडियन ॲग्रीकल्चर रिसर्च इन्स्टिट्यूट, इंडियन इन्स्टिट्यूट ऑफ टॅक्नोलॉजी, जामियाँ हमदर्द विश्वविद्यालय आनी इंदिरा गांधी राष्ट्रीय मुक्त विश्वविद्यालय.

भारतांतल्यो साबार म्हत्वाच्यो शास्त्रीय आनी शिक्षणीक संस्था तेभायर संशोधन संस्था आनी प्रयोगशाळा दिल्लींत आसात. तातूंत राष्ट्रीय विज्ञान अकादमी, विज्ञानीक आनी उद्देगीक अनुसंधान परिशद, राष्ट्रीय भौतिकी प्रयोगशाळा, राष्ट्रीय संरक्षण म्हाविद्यालय, भारतीय मानक संस्था, भारतीय इतिहास संशोधन परिशद, भारतीय वैद्यक अनुसंधान परिशद, राष्ट्रीय कुटुंब येवजण संस्था, राष्ट्रीय उद्देगीक विकास निगम. राष्ट्रीय साहित्य अकादेमी, संगीत अकादमी, नॅशनल बूक ट्रस्ट आनी हेर संस्था आसात. चित्र, शिल्प, नृत्य, नाट्य, संगीत आनी हेर आधुनीक कलांचो खूब विकास जाला. पारंपारिक खेळ फाटीं पडल्यात आनी लोकाक सॉकर, हॉकी, क्रिकेट आनी बुद्दीबळ ह्या खेळांची आवड निर्माण जाल्या.

पर्यटन : पुर्विल्ल्या काळासावन ते आयजमेरेन दिल्ली शाराक म्हत्व लाबिल्ल्यान हें शार गिरेस्त आनी सोबीत वास्तुकलेन भरिल्लें आसा. दोनूय दिल्ली, म्हळ्यार आदले दिल्ली नगरीचे इतिहासीक अवशेश आनी नवे दिल्लीच्या शासकीय वैभवाची संवसारांत नामना आशिल्ल्यान देशांतल्यान आनी परदेशांतल्यान येवपी पर्यटकांची व्हड गर्दी जाता. हाका लागून पर्यटन वेवसायाक दिल्लींत नेट आयला. दिल्ली प्रशासनान दिल्ली पर्यटन विकास निगमाची स्थापणूक केल्ली आसून ह्या निगमान आंतरराष्ट्रीय पर्यटकांची रावपाची आनी जेवणाखाणाची बरेरितीन वेवस्था जावंची म्हणून एक येवजण आंखल्या. राष्ट्रपती भवन, मोगल उद्यान, संसद भवन, चांदनी चौक, लाल किला, जामा मशीद, रायबत, राजघाट, शांतीवन, विजयघाट, पुराना किला (इंद्रप्रस्थ), कुतूबमिनार, इंडिया गेट, बिर्ला मंदीर, बहाई टॅंपल हीं खासा दिल्ली शारांत आशिल्लीं पर्यटन स्थळां. तेभायर आग्रा हें ताज महाल आशिल्लें शार, श्रीकृष्णाची मथुरा, तुगलकाबाद, सुरजकूंड, लक्ष्मी नारायणाचें देवूळ, सुलतानपूरचें तळें हीं अशींच आनीक कांय पर्यटन स्थळां आसात.

- कों. वि. सं. मं.

दिवकर, यशवंत ऊर्फ महाबळेश्वर शिवराम : (जल्म : १३ मे १९२५ म्हापशें).

सुटकेझुजारी. १९५२-६१ ह्या काळांत तो 'आझाद गोमंतक दल' हे संघटणेचो वांगडी आशिल्लो आनी भूंयगत राष्ट्रीय वावर क… पुर्तुगेज पोलिसांनी ताका तीन फावटीं धरलो. तो वट्ट चार वर्सां ब… उरलो. भारत सरकारान ताम्रपत्र दिवन ताचो भोवमान केला.

- कों. वि…

दिवचल : गोंय राज्याच्या वट्ट इकरा म्हालांतलो एक … म्हाल. क्षेत्रफळ २३३.४ चौ. किमी. अक्षवृत्तीय विस्तार १५… १५" उत्तर आनी ७५° ५६'४५" उदेंत. दिवचल म्हालाचे … सत्तरी म्हाल, उत्तर दिशेक महाराष्ट्र राज्याची शीम, दक्षिणेक … म्हाल आनी अस्तंतेक बारदेस आनी तिसवाडी म्हालांचो आस्पाव … १९९१चे जनगणनेप्रमाण दिवचल म्हालाची लोकसंख्या ८४,५१३ … हातूंत ४३,४३४ दादले आनी ४१,०७९ बायलांचो आस्पाव … आदल्या काळांत ह्या म्हालाक भतग्राम ह्या नांवान वळखताले.

भूंयवर्णन : दिवचल म्हालाची चडशी भूंय दोंगर-दोंगुल्ल्यांनी … जंगलांनी भरिल्ली आसा. उसगांवची म्हादय न्हंय, सांखळेची … न्हंय, दिवचलची दिवचल न्हंय आनी साळची साळ न्हंय ह… तालुक्यांतल्यो महत्वाच्यो न्हंयो. ह्या तालुक्यांतले साळ, मेणकुरे … साळ न्हंयेचे देगेर वशिल्ले आसात.

इतिहास : दिवचल शारांत आनी तालुक्यांत सांपडिल्ल्यो … वास्तू, किल्ल्यांचे अवशेश, देवळां, शिलालेख, धोली आनी हेर … पुर्विल्ल्या इतिहासाचे पुरावे दितात. बुध्दाउपरांत आनी अशोकाप… काळांत गोंयांत जैन धर्माचो प्रसार जाल्लो हें दिवचल तालुक्… कोठंबी गांवांत सांपडिल्ले जैन तिर्थंकाराचे पोरणे मुर्तेवयल्यान व… इ. स. प. १००० वर्सांचें पाशाणांत कांतयल्लें सुर्लाचें सिध्दे… देवूळ, लामगांवच्यो बुध्द धर्माच्यो हिनयान पंथांतल्यो भिक्षूंच्यो … पांचशें वर्सांपयलीचें कांसरपाल संस्थान, हरवळेंच्या शिवलिंगाचेर आ… शिलालेख, पोरणे संस्कृतायेचें दर्शन घडोवपी कौडिण्यपूर (कुडणे… गजाली दिवचलच्या पुर्विल्ल्या इतिहासाचें दायज आसात.

गोंयचे उत्तरेक पेडण्यां केशव नायक आनी केशव प्रभू, कु… लखम सावंत आनी भतग्रामांत रवळू शणै ह्या देसायांचीं ल्हान… राज्यां आशिल्लीं. ते विजापूरकरांचे मांडलीक आशिल्ले.

१६६९त शिवाजीन दिवचल शार विजापूरच्या सुलतानाक… घेतलें. दिवचले आसतना शिवाजीन सप्तकोटेश्वर ह्या नांवेंच्या दे… जीर्णोध्दार केल्ल्याचो उल्लेख आसा.

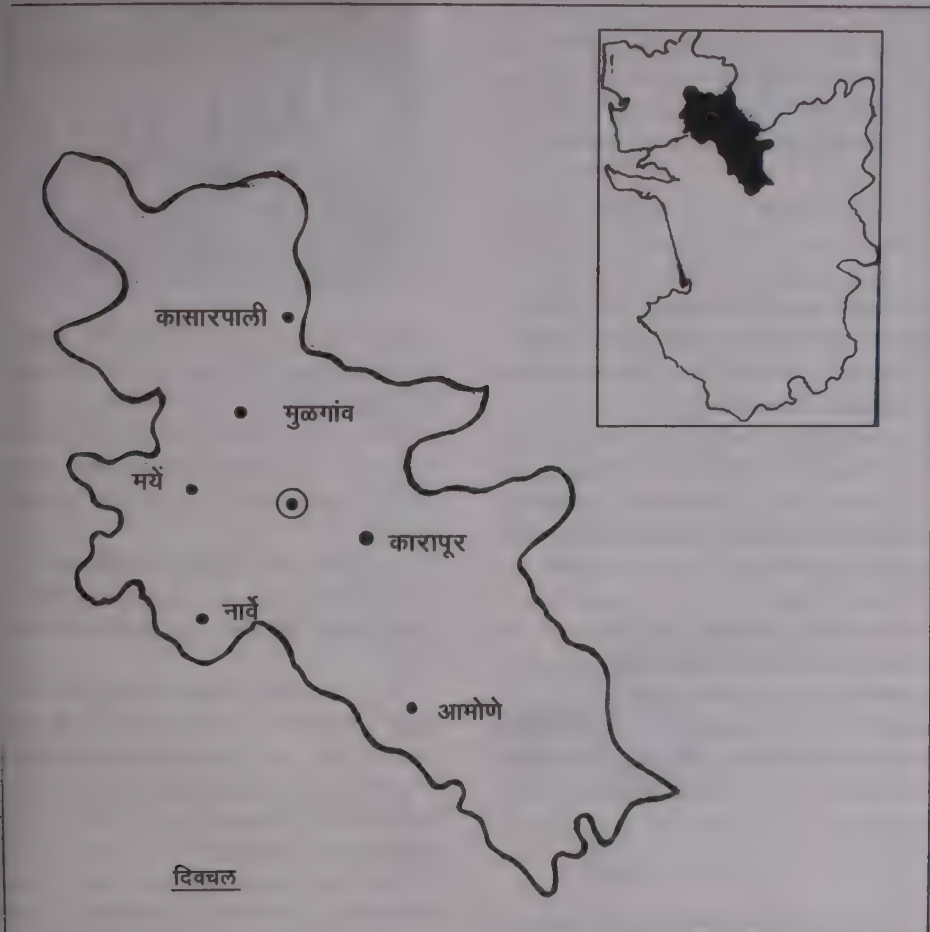
पुर्तुगेजांनी गोंय प्रांत इ. स. १५१०त विजापूरचे सत्तेक… जिखून घेतिल्लो. १५४३ मेरेन पुर्तुगेजांनी तिसवाडी, बारदेस … साश्टी हे वाठार आपले सत्तेखाला हाडले. फोंडें ताणीं पेशव्यांक… १७६२त घेतलें. १७६४त सौंदेंचो राजा आनी पुर्तुगेजांभितर क… जावन सांगें, केपें आनी काणकोण हे वाठार घेतले. तशेंच पेडणें, … आनी दिवचल हेय वाठार घेतले. पेडणें, सत्तरी आनी दिवचल हे … तांकां झुजांतल्यान तशेंच कबलातींतल्यान १७८१त सावंतवा… भोसल्यांकडच्यान मेळ्ळे. नव्यो काबिजादी म्हणून ह्या वाठारांचो … जातालो.

गोंयच्या सुटकेझुजांत दिवचल म्हालांतल्या साबार लोकांनी … घेतिल्लो. १९४६त मयेंच्या देवळाची सुवात पुर्तुगेज सरकारान…

ढून मयेंच्या लोकांनी पुर्तुगेजांआड व्हड चळवळ उबारिल्ली. नीक विश्वनाथ लवंदे हाच्या मार्गदर्शनाखाला मयेंच्या नी ११ डिसेंबर १९४६त 'नांगर सत्याग्रह' केलो. गोंयाभायल्या क गोंयांत धाडपाक भारत सरकारान बंदी घालेउपरांत तो डून उडोवपाखातीर १८ मे १९५५ दिसा नानासाहेब गोरे पती बापट हांच्या फुडारपणाखाला लाडफ्यां (दिवचल) सत्याग्रह जालो.

लागून बरे दीस आयल्यात. काजूगर आनी काजुचो सोरो काडपाचो धंदो नेटान चलता.

दिवचल तालुक्यांतल्या उद्देग धंद्यांचो विचार केल्यार खाण वेवसायाक चड म्हत्व आसा हें मतींत येता. ह्या उद्देगान फाटलीं कांय वर्सांसावन गोंयचे अर्थवेवस्थेक सांवरून धरल्या. ह्या तालुक्यांत कांय गांव सोडल्यार सगळ्या गांवांनी मिनाखाणी आसात. दिवचल, पाळी, वेळगें, सूर्ल, आमोणें, नावेली, कुडणें, पिळगांव, मयें, शिरगांव, कांसरपाल

चल तालुक्यांत एक नगरपालिका आनी अठरा पंचायती आसात. तालुक्याची पाळी, दिवचल आनी मयें अशी तीन विधानसभा संघांमदीं विभागणी केल्ली आसा.

र्थीक स्थिती : शेतवड हो दिवचल म्हालांतल्या लोकांचो मुखेल तरी खाण वेवसाय आनी काजू प्रक्रिया उद्देग हांकांय खूब आसा. भात हें हांगाचें मुखेल पीक. कांदे, नाचणें, तोर, कुळीद, दो हींय पिकां हांगा गिमाच्या दिसांनी काडटात. पूण खण याच्या वायट परिणामांक लागून पिकांचें प्रमाण उणें जायत आसा. , नाल्ल, काजू ह्या सारकिल्या पिकांक बागायतदार संस्थांक

ह्या गांवांनी हो वेवसाय चलता. हांगाच्या खाणींनी मुखेलपणान लोखणाचे सांठे आसात. दिवचलच्या ६० टक्क्यांपरस चड कुटुंबाचो उदरनिर्वाह ह्या उद्देगाचेर आदारिल्लो आसा.

बऱ्याच प्रकारच्या कलाकुसरी संबंदींचे वेवसाय हांगा चलतात. मेस्तकाम, भांगर, रुपें, लोखण हांचें धातूकाम, पितूळचें धातूकाम, चामड्याचें काम, कुमारकाम ह्या ल्हान-ल्हान उद्देगांकूय हांगा म्हत्व प्राप्त जाल्लें आसा.

शिरगांवचे लईराई देवीची जात्रा, साळचो गड्यांचो उत्सव, बोर्डेची घोडेमोडणी, आमोणेचो दसरो, अडवलपालचे शर्वाणी देवीचो दिवजोत्सव,

मयेंची देवीची जात्रा, दिवचलचो नवो सोमार हे हांगाचे कांय मुखेल उत्सव.

दिवचले आनी सांखळे मुसलमान धर्माचे लोक कांय प्रमाणांत आसात. क्रिस्तांव धर्माचेय कांय लोक हांगा आसात. ह्या लोकांचे धर्मीक उत्सव हांगा जातात.

चित्रकार, नाटक कलाकार, गायक, पेटी आनी तबला वादक, रांगोळीकार, शिल्पकार, किर्तनकार हाणीं दिवचल म्हालाक नामना मेळोवन दिल्या. गोंयचो भजन सम्राट सर्गेस्त मनोहरबुवा शिरगांवकार हो शिरगांवचो. गायक म्हणून नामना जोडिल्लो अजीत कडकडे हो दिवचलचो. स. बाबा कापडी हाणें महाराष्ट्रांत चित्रकार आनी गायक म्हणून नामना मेळयल्ली. मुक्तीपयलींच्या काळांतूय नाट्यकलेची परंपरा राखपी नाट्यलेखक, पेटीवादक आनी कलाकार सर्गेस्त सखाराम बर्वे हो मूळ दिवचलचो.

नाना शिरगांवकार हो गोंयचो एक बरो पेटीवादक आनी गायक. रांगोळी चित्रकार अर्जून परब, नाट्यकलेंत 'मोयोबाब' ह्या नांवान वळखल्लो कृष्णा लक्ष्मण मोये, मुर्तीकार दत्ताराम पाटकार, राश्ट्रीय किर्तनकार उध्दवबुवा जावडेकार, चित्रकार झिलू हरमलकार, तबला वादक वामन पिळगांवकार हे दिवचल तालुक्यांतले नांवाजिल्ले कलाकार. साहित्य - इतिहास - संशोधनाच्या मळार डॉ. पांडुरंग पिसुर्लेंकार आनी वामन वर्दे वालावलकार ऊर्फ शणै गोंयबाब हांचो वावर तोखणायेचो आसा.

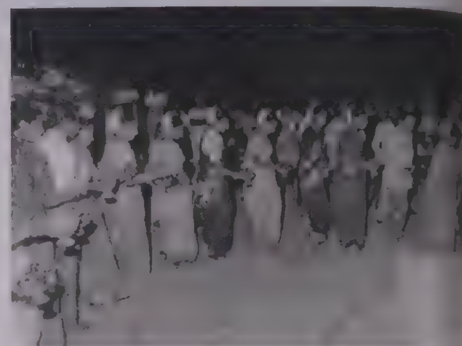
शिक्षण : शिक्षणाच्या मळार हांगा खूब उदरगत जाल्या. १९९१ चे जनगणनेप्रमाण दिवचल म्हालाची लोकसंख्या ८४,५१३ आसून तातूंतले ५७,४५६ लोक साक्षर आसात. ह्या म्हालांत सद्या ९६ सरकारी आनी स खाजगी मुळाव्यो शाळा आसात. हांगा ११ सरकारी पूर्व माध्यमिक आनी दोन खाजगी पूर्व माध्यमिक शाळा, १७ खाजगी माध्यमिक शाळा आसात. उच्च माध्यमिक शिक्षण दिवपी फकत चार शाळा ह्या तालुक्यांत आसात. दिवचल तालुक्यांत सांखळे हांगा सरकारी म्हाविद्यालय आनी दिवचले खाजगी म्हाविद्यालय आसा. विज्ञान, कला आनी वाणिज्य फांट्यांनी पदवीमेरेनच्या शिक्षणाची सुविधा हांगा आसा.

म्हत्वाचीं थळां : मयेंचें तळें, हरवळेंचो धबधबो, सांखळेचें दत्तमंदीर, नार्वेचें सप्तकोटेश्वर देवूळ, शिरगांवचें लईराईचें देवूळ आनी कांसरपालचें कालिका देवूळ तशेंच चोडणेचें (तिसवाडी) सुकण्यांचें अभयारण्य पळोवपासारकीं आसात.

- कों. वि. सं. मं.

दिवजां : 'दिवज' ह्या मूळ उतरावयल्यान 'दिवजां' हें उतर घडलां. दिवज म्हळ्यार एक खाशेले तरेचो दिवो. ह्या दिव्याक चारूय कुशींनी चार आनी मदीं एक अशो पांच वांटकुळ्यो पणट्यो बसोवन मालें केल्लें आसता. ह्या पणट्यांक वाती घालूंक खास अशी चोंच केल्ली नासता. मालें आनी दिव्यांची बसका हांचे मदलो भाग बारीक आसून दिवज ह्या जाग्यार मुठीन धरतात. पुर्विल्लें दिवज मातयेचेंच आसतालें. आज पितूळ - स्टिलाचेंय दिवज पळोवंक मेळटा.

जे जात्रेक अशे तरेचीं खूब दिवजां पेटयतात ते जात्रेक 'दिवजांची जात्रा' वा निखटीं 'दिवजां' अशें म्हण्टात. गोंयांत दिवजां जायनात असो एकूय म्हाल मेळचोना. जशीं व्हडल्या देवळांनी दिवजां जातात तशींच धाकल्याय देवळांनी दिवजां जातात. गुरव, नायक, गावडे, मडवळ, म्हार, चामार, म्हाले, मेस्त, कुमार अशा सगळ्या आपआपल्या मूळ गांवांनी आपआपल्या कुळदेवाक वा कुळपुरसाक पेटोवपाचो अधिकार आसता. ज्या गांवांत कुळपुरसाचीं दिवजां थंय फकत तांच्या वंशजांकच दिवजां पेटोवपाचो मान मेळटा.

दिवो हें तेजाचें वा अग्नीचेंच एक रूप. जैत मेळोवन आ विरांक दिवे उंवाळून घरांत भितर घेवपाची भारतीय संस्कृती आसा. ह्याच संदर्भांतल्यान दिवाळे दिसा नरकासुराची प्रतिमा घरांत भितर सरतल्या दादल्याक, तशेंच शिगम्याकडेन गांव खेळ परततल्या विरांक आरत उंवाळून घरांत भितर घेतात. गोंयच्या द जातल्या दिवजांच्या उत्सवा फाटल्यान अशीच भावना आसा दुबाव ना.

जात्रा म्हळ्यार जैताचो उत्सव. ह्या जैताच्या उत्सवांत देवा पेटोवन उंवाळणी करपाची चाल जाल्ल्या उपरांत हीं दिवजां जात्रांचें आकर्शण थरील्ल्यान त्या जात्रांक 'दिवजांची जात्रा' अ पडलें.

गोंयांत अशे तरेच्यो दिवजांच्यो जात्रा खूब आसात. तांतु मोरजी, चोपडें, मांद्रें, पार्शे, धारगळ, कोरगांव, शिवोली, ह आगरवाडो, सोनसाय ह्या गांवच्या जात्रांचीं दिवजां चड प्रसिद्द अ

ह्यो सगळ्यो जात्रा एकाच दिसा म्हळ्यार मान्नी उमाशे दिसा जातात आनी तेच रातीन सोंपतात. हे एके रातीं गोंयांत बारा वेग गांवांनी दिवजांची जात्रा आसता.

हेभायर पाड्डें गांवांत चंद्रनाथ पर्वतार चैत्र पुनवे दिसा रातचीं दिवजां आसतात. बोरी गांवांत नवदुर्गेच्या देवळाकडेन वद्य पाडव्या दिसा दनपारचीं दिवजां जातात. गावणें गांवांत पुर्वचा देवळांत कार्तिक पुनवे दिसा, श्रीस्थळ - काणकोण गांवांत फाल्गु सश्टी दिसा फांतोडेर, माशेलांत मान्नी पुनवे दिसा रातचीं, कु सांगें गांवांत कार्तिक पुनवे दिसा रातचीं जाल्यार दिवचले आमोणें कार्तिक वद्य चर्तुदशी दिसा दिसाचीं दिवजां जातात. हेभायर कपिल कर्ला, अडवलपाल, मडकय, ह्याय गांवांनी दिवजां जातात, जांकां नामना आसा.

दिवजांची भोंवर मूळ पुरसाच्या जाग्यावयल्यान सुरू जावन दैवताच्या देवळाचे पांच-सात अशे थरावीक भोंवताडे काडून बि जाता, जाल्यार कांयकडेंन मुखेल दैवताच्या देवळांत सुरवात ज

ळ घरवंयेकडेन येवन विसर्जित करतात. वाटेर मेळटल्या ल्हान-
ल्या देवांची उंवाळणी करपाची आसता.

ां मुखेलपणान सवायशीण बायलो पेटयता आसल्यो तरी
न कुमारिका चलयांनीय दिवजां पेटोवपाची चाल आसा. कांय
गांवचो म्हालो, म्हार, मडवळ, कुमार, गुरव, मेस्त हाणींय
टोवपाचीं आसतात. कांय घराण्यांनी नव्या लग्न जाल्या जोडप्यान
बांदून जोडयेन दिवज पेटोवपाची चाल आसा. गांठवला निमतान
दिवज जोडप्यान उंवाळ्ळें तरी उपरांतचें दिवज फकत बायलेनच
ची रीत भोवतेककडेन आसा.

त सुवेर-सुतक आसल्यार दिवज पेटोवंक मेळना. तशेंच भश्टे
वा बाळंत जावन तीन म्हयने जावंचे आदीं बांळतणीन दिवज
जायना.

दिसा दिवज पेटोवपाचें आसता त्या दिसा ते बायलेन दीसभर
रावपाचें आसता. कांय वेळार ती आदल्या दिसासाकून व्रतस्थ
तशेंच निखटो फळाहार घेता.

ज पेटोवपी बायलेन सगळो शिरंगार करपाचो आसता. तशेंच
लंकार आपले परंपरीक पद्दतीचो करपाचो आसता.

लें दिवज पेटोवपाचो मान कोणाक दिवंचो हें परंपरेन थरिल्लें
कांयकडेन वेळीप - गुरव दिवज पेटोवन आपूण दिवजाकान्नीच्या
दवरता. बायलो आपआपल्या मानाप्रमाण उब्यो रावन एके हारीन,
दिवज घेवन उकत्या पांयांनी देवळाचे भोंवताडे काडटात, वा ज्या
ाची उंवाळणी करपाची आसता थंय वतात. हातांत दिवजां घेवन
या बायलांक पळयल्यार दिव्यांची एक लांबची लांब माळूच चलता
दिसता. देवळांत भितर सरतकच भट-गुरव दिवजाकान्नीच्या हातांतलें
घेवन देवाक उंवाळटा आनी परतें दिता. कांयकडेन बायलो
देवाक उंवाळटात.

व्हंकलेक पयल्या वर्सा दिवजांक लागता तो सगळो साज -
र, फळावळ, तेल, दिवज, सगळें कुळारच्यान धाडपाची चाल
अंदूचें दिवज दुसऱ्या वर्सा वापरूंक जाता.

वजां पेटोवन घरा येतकच आपल्या शेजारा-पाजारा तशेंच सोयऱ्या-
ागेर वचून दिवजांचें उरता तें तेल जाणटया मनशांच्या माथ्यार
तांचे आशिर्वाद घेवपाची चाल आसा. उपरांत तिणें आयाव आसासर
र्सा दिवज पेटोवंक जाय. कांय अडचणीक लागून खंयच्याय वर्सा
दिवज पेटोवंक मेळ्ळेंना जाल्यार तिच्या घोवान तें पेटोवंक जाता.
गांवांनी अशी चालच आसा. तशेंच, एकदां दिवज पेटयलें म्हण्टकच
या जाग्यार पावमेरेन वात पालोवंक जायना अशें मानतात. देखून,
खूब सांबाळचें पडटा. तेल सोंपून मदींच वात पालोवंची न्हय
दिवजांकान्नी तेलाचो तांबयो वांगडाच घेवन भोंवतात.

का काळार गोंयांत दिवजांचो मान आशिल्ल्या घराण्यांत आपले
क लग्न करून दिवपांत लोक भुशण मानताले.

ुमारिकांनी दिवजां पेटोवपाची ज्या घराण्यांनी चाल आसा, तांगेर
ांतल्या ह्या विधीक एका संस्काराचेंच रूप मेळिल्लें आसा. कुमारिकेन
न्हाण येवंचे पयलीं हें दिवज पेटोवपाचें आसता. ताका 'दिवज
' अशेंय म्हण्टात. तें एकूच वर्सा पेटयतात. ह्या वेळार तिका पयले
ट कापड न्हेसयतात आनी व्हंकलेवरी शिरंगारतात. दिवजांखातीर
पी सगळो साज-शिरंगार आनी दिवज-फळावळ मामान धाडपाची
आसता. तशेंच, मामान भाचयेक खांद्यार घेवन तिचें दिवज आपणें
हातांत घेवन भोवपाचें आसता.

कुमारिकांनी दिवज पेटोवपाची जांगेर चाल आसा अशा घराण्यांनी
दिवज पेटोवंचे पयलीं चलयांक न्हाण येत जाल्यार एका काळार तांच्या
घरांचेर बहिश्कार घालप जातालें. आजय अशा चलयांचीं लग्नां घडून
येवप कठीण जाता. तीं 'देवाक पडनात' अशें मानतात.

दर वर्सा आपल्याक वर्सावळीचें दिवज पेटोवंक मेळचें अशें बायलेक
दिसता. ह्या दिवजांत एके तरेचो समाजीक मान ती अणभवता आनी
देवाच्या व्रताचोय थंय अंश दिसता. अशें आसलें तरी आधुनीक काळांत
दिवजांफाटल्यान आदली भावना दिसना जाल्या. विशेश करून नवी
पिळगी दिवजांकडेन एक भोगावळ म्हणून पळयता वा अभिमान
बाळगुपासारकी गजाल ना अशें समजता. नवे पिळगेंतल्यो, विशेश करून
शिक्षीत बायलो, हातांत पेट्टें दिवज घेवन देवळाक भोंवताडे काडप
उणेपणाचें समजतात.

– जयंती नायक

दिवड

दिवड : (विभाग : पृष्ठवंशी; वर्ग : सरपट; गण : स्क्युमेटा, कूळ : कोलब्रेडो, जाती : टायास आनी प्रजाती : म्युकोसस. शास्त्रीय नांव : टायास म्युकोसस).

दिवड हो बीन विखारी सोरोप भारतांत सगळेकडेन दिश्टी पडटा. श्रीलंका, अफघाणिस्तान, बलुचिस्तान, तुर्की, मियानमार, मलेशिया, इंडो-चीन, दक्षिण चीन आनी उदेंतेकडच्या हेर वाठारांनी तशेंच अंदमान जुंव्याचेरूय तो मेळटा.

दिसाचो भोंवपी हो सोरोप, भिजूड आसून तो चड करून सपाट प्रदेशांनी दिश्टी पडटा. केन्ना केन्नाय तो चड उंचायेचेर लेगीत मेळटा. दिवड हो खंयचेय स्थितींत दिश्टी पडपी सदांचोच सोरोप. तो शेतवडी लागसार आशिल्ल्या घरां भोंवतणीं चड मेळटा. तो खंयच्याय रुखाचेर सहज चडूंक शकता. सादारणपणान नर दिवडाची लांबाय सुमार २,२५० मी. मी. आसून शेंपडी ५५०मी. मी. आसता. मादी नरापरस मातशी मोटवी आसता. तिची लांबाय सुमार १,८०० मीमी. इतली आसता.

दिवडाचे रंग वेगळेवेगळे आसतात. पूण भारतांत सांपडपी चडशे दिवड पुडी कोराचे, काळसर पाचवे, हळदुवे वा तांबशा कोराचे आसतात. फाटीचीं मुखावयलीं खवळां एकाच कोराचीं आसतात. फाटल्या भागार काळे - धवे पटे आसतात. ओंठांच्या देगांनी आनी मानेभोंवतणचीं खवळां काळीं आसतात. पोट धवशें वा हळदुवसार आसता.

दोळे व्हड आनी वाटकुळे आसतात. ते सदांच चकचकतात. तकली आनी मान हांचो फरक स्पश्टपणान जाणवता. ताची तकली त्रिकोनी आसून ती मानेपरस मोटी आसता. नाकाच्यो पुडयोय व्हड आसतात. वयर आनी सकयल मेळून सु. २०-२४ दांत आसतात.

दिवड हो मास खावपी प्राणी आसून हुंदीर, घूस, बेबो ही ताची मुखेल खावड. तो रुखाचेर चडून सवणीं आनी तांचीं तांतयांय खाता. दिवडाक तांतयांचो खूब घोस्त. हाका लागून साबार खेपे तो कुकडांच्या घुडांत मेळटा.

गीम हो ताचो फळपाचो तेंप. दिवड हो तांतयां घालपी प्राणी आसून, तो फावटीक ६ ते १४ तांतयां घालता. पावसाळ्यांत पिलां तांतयां फोडून भायर येतात.

दिवड जाता तितली मनशाची जाग टाळटा. मनशाची जाग नासता थंय तो मेकळेपणान भोंवत आसता. तो धोलींनी, खांचींनी आनी झिलींनी लिपून रावता. दिवड हें एक शिटूक जिवाणें. ताच्या धांवपांत सुमाराभायली गती, पेंवपांत नेट आनी झाडाचेर चडपांत कळाशी आसता. तो भिजूड सोरोप आसलो तरी, कोणूय ताका धरीत जाल्यार तो रोखडोच ताका चाबता. भक्ष वा दुस्मान ताचेर हल्लो करीत जाल्यार तो तांकां आपले शेंपडेचें वेश्टण घालून तांचे आड झुजता. दिवडाविशीं साबार समजुती घोळटात.

हुंदीर आनी घुशी हें ताचें मुखेल खाण आशिल्ल्यान, अननस वा हेर फळांच्या मळ्यांनी ताका मुद्दम सोडटात. इंडो - चीन आनी भारतांतल्या कांय जमातींचे लोक दिवडाचें मास व्हडा उमेदीन खातात. दिवडासावन मनशाक कसलोच धोको ना आनी तो फायदेशीर प्राणी आशिल्ल्यान भारत सरकार ही जात सांबाळून दवरपाखातीर खूब यत्न करता. कांय प्रदेशांनी दिवड मारप हो गुन्यांव थरता. हाचेखातीर गुन्यांवकारी मनशाक दंड फारीक करचो पडटा.

- डॉ. एस. आर. गनिहार

दिवाकर : (जल्म : १८ जानेवारी १८८९, पुणें; मरण : १ ऑक्टोबर १९३१, पुणें).

मराठी साहित्यांत 'नाट्यछटा' ह्या नाट्यप्रकाराक म्हत्वाची सुवात मेळोवन दिवपी लेखक.

दिवाकराच्या बापायचें नांव गोविंद बळवंत दिवाकर. पोसको दितकच दिवाकराचें नांव शंकर काशिनाथ गर्गे जालें. पूण 'दिवाकर' ह्या नांवानूच ताणें आपली वाङ्मय निर्मिती केली.

दिवाकराचें मुळावें आनी माध्यमिक शिक्षण पुण्याक जालें. १९०८ वर्सा तो स्कूल फायनल ही मॅट्रिकेबरोबरची परिक्षा पास जालो.

सुरवातेक कारकून म्हणून पोलीस खात्यांत ताणें नोकरी केली. फुडें १९१२ सावन ताणें डिप्रेस्ड क्लासीस मिशनच्या सँट्रल प्रायमरी स्कुलांत शिक्षक म्हणून नोकरी करतकच १९१६ वर्सासावन पुण्याच्या नूतन मराठी विद्यालयांत शिक्षक म्हणून काम केलें.

१९१० वर्सा फर्ग्युसन कॉलेजांतलो इंग्लिशीचो प्राध्यापक वासुदेवराव पटवर्धन हाचेकडेन वळख जायतपसून दिवाकराचे वाङ्मयीन जिणेक सुरवात जाली. शॅली, बायरन, वर्ड्‌सवर्थ हांच्या काव्याचो अभ्यास आनी टॉलस्टॉय, इब्सेन, गॉल्झवर्दी, मेटरलिंक, हाउप्टमान ह्या युरोपी लेखकांच्या साहित्याचें दिवाकरान वाचन केलें. वाचना वांगडाच वाङ्मयाची करपाकूय ताका आवडटाली. शेक्सपियर आनी ब्राउनिंग हांचो दिवाकर बरोच प्रभाव पडलो. ब्राउनिंगाच्या नाट्यात्मक एकभाशीत (ड्रॅमॅ मॉनॉलॉग) ह्या नाट्यप्रकारा वयल्यान दिवाकराक नाट्यछटा बरोव प्रेरणा मेळ्ळी, आनी १९११ वर्सा आपली 'महासर्प' ही पयली नाट्य बरयली. १९११ ते १९३१ ह्या काळांत वट्ट ५१ नाट्यछटा बरयल्यो.

'महासर्प' हे पयलेच नाट्यछटेंत दिवाकर मनशाच्या क्रौर्या दुश्ट, विखयाळ्या मानपी महासर्पाक निसर्गाचेर अत्याचार करू अशें सांगता. 'एका हलवायाचे दुकान', 'ए! फारच बोवा!', 'म्हा इतुका न...', 'कार्टर्या! अजून कसे तुला जगातले ज्ञान नाही', नाट्यछटांतल्यान दिवाकरान मनशाच्या सभावांतलो विरोधाभास दाखय

उलोवपी पात्रांचे अंतरंग उण्या उतरांनी उक्तावप आनी तातूंतल जिविताचेर मार्मिक भाश्य करपाचें सामर्थ्य ताच्या नाट्यछटांनी आ 'पंत मेले राव चढले', 'फाटलेला पतंग', 'वर्ड्‌सवर्थचे फुलपाखरू ताच्यो नाट्यछटा ते नदरेन उल्लेख करपासारक्यो आसात.

तशेंच 'भरचौकांत', 'मी माझ्याशीं', 'कारकून', 'ऐट करू नका 'असे केल्याशिवाय जगात भागत नाही', 'कारण चरित्र लिहायचे अ 'तेवढेच ज्ञान प्रकाशात।', 'चिंगी महिन्याची झाली नाही तोच ताच्यो नाट्यछटा लेगीत खूब गाजल्यो.

दिवाकरान ब्राउनिंगाच्या ल्हान नाट्यगितांचो आदर्श आपलेमु दवरून मराठी भाशेंत नाट्यछटा बरयल्यो तरी आशयाक आप अणभवाची आनी जिविताच्या तत्त्वज्ञानाची जोड दिवन नाट्यपूर्ण रि आशय उक्तायला. ताच्या नाट्यछटांतल्यान तत्कालीन समाजजिणे तासां व्यक्त जाल्यांत. हलवाई, मसंडेंतल्या शेणयांचो वेपारी, व सुदारक, हेडक्लार्क, नट, शिक्षक, बुद्दिवादी, चिंगीची भोळी आ सावकार, विधवा, कारकून, तरणाटो, आपले मेल्ले धुवेची इस्टेट खाव सोदपी म्हातारो ह्यो व्यक्ती पिंतारतना ताची भास, सभाव, ख्या उतरावळ, म्हणी हांचो दिवाकरान ज्युस्ताजुस्त उपेग केला. हा लागून नाट्यछटा म्हळ्यार दिवाकर अशें समीकरण मराठी साहि जावन गेलां.

– प्रल्हाद

दिवाणी कायदो : अंतर्गत राज्यकारभारासंबंदीच्या कायद्याचो वर्ग. रोमन आनी जर्मन परंपरांच्या प्रभावाक लागून युरोप खंडां कायद्यांचे नेम तयार केले, तांकां सुरवातीक सादारणपणान 'दि कायदे' अशें म्हण्टाले. ह्या कायद्यांची घडण धर्मोपदेशकांविशीं जहांगिरी विशींच्या आनी हेर थळाव्या संस्कारांविशींच्या प्रभावांत जाल्ली.

अकराव्या ते पंदराव्या शेंकड्या मजगतीं इंग्लंडच्या कायद्य रोमन कायद्याचो खूबच प्रभाव पडिल्लो. सोळाव्या शेंकड्यांतल्या र कायद्यांच्या जाणकारांचो इंग्लंडचे राजा आनी हेर उंचेल्या पांवड अधिकारी प्रशासनाखातीर सदांच पालव घेताले. तातूंतल्यानूच दि कायद्याची निर्मिती जाली.

रोमन कायद्यांचो 'ज्युस सिव्हिले' नांवाचो जो भाग आसा,

करपाखातीर इंग्लिशीत Civil Law हो शब्दप्रयोग वापरतात. ायदयाचे 'ज्युस सिव्हिले' आनी 'ज्युस जेंटियम' अशे दोन भाग तातूंतले 'ज्युस सिव्हिले' नेम फकत रोम शारांतल्या नागरिकांक रोमन लोकांक लागू आशिल्ले. रोमन साम्राज्यांतल्या रोमन ेर लोकांक 'ज्युस जेंटिअम' हे कायदयाचे नेम लागू आशिल्ले. व्हिलेचो आस्पाव आशिल्ल्या रोमन कायदे पद्दतीचो प्रभाव या कितल्याशाच देशांच्या आर्विल्ले कार्यपध्दतीचेर पडला. अशा गतीं इंग्लंड आनी ब्रिटीश साम्राज्यांतले देश सोडल्यार युरोप मेरिकेंतल्या चडशा देशांचो तेचप्रमाण आफ्रिकेंतल्या कांय देशांचो जाता. ह्या देशांचे कार्यपद्दतीचेर दिवाणी कायदयाचो व्हड प्रभाव दिसून येता.

ाणी कायदो हो शब्दप्रयोग खुबदां आंतरराश्ट्रीय कायदयापरस हे नदरेन म्हळ्यार देशांतले भितरले कायदे पद्दतीचो निदर्शक वापरतात. कितल्याशाच देशांत ख्यास्तीचे विशय सोडून हेर ा विशयांचें व्यापक अशें संहितीकरण (Codification) केलां. त्या करणाचो उल्लेख लेगीत 'दिवाणी कायदो' म्हणून करतात. अशे नागरिकत्व, लग्न, घटस्फोट, संपत्ती दिवप आनी घेवप आदी ा विशींच्यो विंगड विंगड तजवीजो केल्ल्यो आसात. देखीक - ्या बॅबिलोनियांत हामुराबीची संहिता आशिल्ली. रोमांत नेयनाची संहिता आशिल्ली. फ्रांसांत नेपोलियनाची संहिता आशिल्ली. ांत भागीदारी, वस्तू विकप, दर्या विमो आदी विशयांचेर संहिता ली. ब्रिटीश हिंदुस्थानांत वा भारतांत दिवाणी वा फौजदारी, प्रक्रिया, दिवपाचे नेम, संपत्तीचें हस्तांतरण, पुरावो, हिंदू लग्नां, आदी ळ्या विशयांचेर नेम थारायल्ले.

श्ट्रांतल्या अंतर्गत कायदयाचे (Common Law) पद्दतीप्रमाण दोन जातात. फौजदारी (Criminal) वा ख्यास्तीविशींचो कायदो आनी ी (Civil) कायदो. फौजदारी आनी दिवाणी ह्या विभागांतल्या यांच्या भेदाचो उगम तर्कशास्त्रांत नासून वैचारीक अपघात, योगायोग परंपरा हांचेर आदारिल्लो आशिल्ल्यान दिवाणी आनी फौजदारी यांतलो फरक कळटा. पूण तांची शास्त्रशुध्द व्याख्या मांडप तशें कठीण आसा.

ादारणपणान ज्या मुखेल कायद्याचो भंग ख्यास्त दिवपासारको तेविशीं नुकसान भरपाय, घटस्फोट, फेरस्थापना (restitution), सन (eviction) आनी हेर पद्दतींनी उपाययेवजण करूं येता, अशा ाक 'दिवाणी कायदो अशें म्हण्टात. दिवाणी कायदयाप्रमाण ानभरपाय दिवपाचो हुकूम चालीक लायतना मुद्दम आडखळी वा ताका विरोध करप, हें कर्तूप दिवाणी कायदयाप्रमाण ख्यास्त ाक पात्र थारता.

ेगवेगळ्या कायदेतज्ञांनी कायदयाच्या दिवाणी आनी फौजदारी अशा भागांतलो भेद दाखोवपी विंगड विंगड व्याख्या दिल्ल्यो आसल्यो तर्कशास्त्राच्या कसाप्रमाण तातूंतल्यो सगळ्योच व्याख्या पुराय आसात, म्हणप समा न्हय. देखून वयर दिल्ली व्याख्या सदळपणान दिल्ली ा

दिवाणी आनी फौजदारी ह्या कायदयाच्या दोन विभागांतल्या भेदाचो व न्यायालयां आनी प्रक्रिया कायदयाचेर पडिल्लो दिसून येता. देखीक ाश्ट्रकुलातल्या कांय देशांत सकयल्या पांवड्यावेल्या न्यायालयांत दिवाणी न्यायालय आनी फौजदारी न्यायालय तशेंच व्यास्त प्रक्रिये विशींचो कायदो आनी दिवाणी प्रक्रिये विशींचो कायदो असो भेद केल्लो दिसून येता.

गोंयांत पुर्तुगेज Civil - Code अस्तित्वांत आसा. ह्या कायदयाप्रमाण लग्न जावप, घटस्फोट घेवप, मृत्युपत्रां, वारसदारीचे हक्क, भुरगें पोसकें घेवप, मालमत्तेचें संयुक्तीकरण, मालमत्ता विकपाक वा ताचो विलो लावपाक बंदी ह्या संबंदान वेगवेगळ्यो तजविजो केल्ल्यो आसात. गोंयच्या ह्या दिवाणी नेमांत आनी भारतांतल्या हेर राज्यांतल्या दिवाणी कायदयांत खूबच भेद आसा. गोंयच्या दिवाणी कायदयाचें हेंच तर खाशेलपण जावन आसा.

- ॲड्. सुहास थळी

दिवाळी : हिंदूंची एक परब. हाका दिव्याउत्सव अशेंय म्हणप जाता. पुराय भारतांत हो सण मनयतात. आश्विन वद्य त्रयोदशीसावन कार्तिक शुध्द द्वितीयेमेरेन सलग पांच दीस वेगवेगळ्यो खोसदिण्यो धर्मीक घडणुको घडिल्ल्यो आशिल्ल्यान उमेद उक्तावपाच्या उद्देशान दिवे लावन हो सण मनोवप जाता, देखूनूच ह्या सणाक दिवाळी ह्या नांवान वळखतात.

आर्यकाळापसून ह्या सणाक सुरवात जाली अशें म्हण्टात. आर्य लोकांमदीं पार्वण, आश्वयुजी आनी आग्रहायनी हे तीन यज्ञ करताले. ह्या तीनय यज्ञांचें एकठांय रुपांतर जावन हो उत्सव सुरू जालो. पार्वण यज्ञ म्हळ्यार पाकयज्ञ. हो पितरांखातीर आसतालो; आश्वयुजी हो यज्ञ इंद्र आनी ऋषीदेवता हांकां संबोदून करताले. तेचपरी आग्रहायनी हो यज्ञ संवत्सर समाजीक उद्देशान आसतालो. संवत्सर म्हळ्यार वर्स. वर्स सोंपतकच जो यज्ञ करतात. ताका अग्र+हायन= आग्रहायनी अशें म्हण्टात.

कांय लोकांच्या मतान, चवदा वर्सांचो वनवास सोंपोवन राम सीतेवांगडा ह्या दिसा अयोध्येक परत आयिल्लो. त्या दिसाच्या आनंदानिमतान अयोध्येंतल्या लोकांनी दिव्यांउत्सव केलो आनी तेन्नाच्यान दर वर्सा हो उत्सव जावंक लागलो. हाचेआदीं पुर्विल्ल्या काळांत हे परबेक वेगवेगळ्या नांवांनी वळखताले. इ. स. १ ते ४०० ह्या काळांत, ही परब 'यक्षरात्री' ह्या नांवान वळखताले. वात्सायनान आपल्या कामसुत्रांत हें नांव वापरिल्ल्याचे उल्लेख मेळटात. ह्याच काळांत हे परबेक 'माहितांनी' हेंय नांव वापरिल्ल्याचे कांय उल्लेख त्या काळांतल्या ग्रंथांनी मेळटात. इ. स. ६०० च्या सुमाराक ह्या सणाक 'दीप प्रतिपदुत्सव' अशें म्हण्टाले. त्या वेळार ह्या सणाक द्युत खेळपाची प्रथा आशिल्ली. इ. स. ८०० च्या सुमाराक काश्मीरांत आनी हेरकडेन ह्या सणाक 'दीपमाला' अशें म्हण्टाले. नीलमत पुराणांत हो उल्लेख आसून तातूंत ह्या सणाचें विस्तारान वर्णन केल्लें आसा. सोमदेव सूरि (इ. स. ९४९) हाणें बरयल्ल्या 'यशस्तिलक चम्पू' नांवाच्या ग्रंथांत दिवाळेचीं वर्णनां केल्लीं मेळटात. इ. स. १०००त भारतांत आयिल्ल्या सिध्द आल्बुरेनी ऊर्फ अबूरहन ह्या विद्वानाच्या इतिहासीक विवेचनांत तेचपरी १११६ च्या सुमाराक बरयल्ल्या 'आकाश भैरव' 'कल्प' तशेंच त्या काळांतल्या शिलालेखांत दिवाळेचो उल्लेख मेळटा.

बाराव्या शतमानांत जावन गेल्ल्या महानुभाव पंथाचो संस्थापक चक्रधर हाच्या शिश्यांनी बरयल्ल्या 'लीळा चरित्र' ह्या ग्रंथांत, दिवाळेच्या 'तैलाभंगस्नान' आनी उंवाळणेच्या सुवाळ्याचें वर्णन आसा. हाचेभायर

ज्ञानेश्वरीत तेचपरी ताचे आदल्या मराठी महानुभावी गद्य आनी पद्य साहित्यांत ह्या सणाचीं पुरायेन वर्णनां मेळटात.

मोगल काळांत मुसलमानी प्रशासक तशेंच मुसलमान लोक देशव्यापी परबेंत सामील जातालें. ह्या काळांतलो नामनेचो इतिहासकार अबुल फाजल हाणें बरयल्ल्या 'ऐन-ई-अकबरी' ह्या नामनेच्या इतिहासीक ग्रंथांत हो सण देशांत सगळ्यांत व्हड सण मानताले अशें बरोवन दवरलां.

पुराणांत दिवाळेविशीं कथा आसा ती अशी - पुर्विल्ल्या काळांत बळी नांवाचो राजा खुबूच बळिश्ट जाल्लो. ताणें पुराय धर्तरेचेर आनी सर्गाचेर जैत मेळयल्लें. ताचो प्रतिकार करपाक, विष्णुन वामनाचें रुप घेतलें आनी ताचेकडेन त्रिपादभूंयेचें दान मागलें. बळी राजान तें मान्य करतकच विष्णुन दोन पावलांनी धर्तरी आनी सर्ग व्यापलो आनी तिसरें पावल बळीच्या सांगणेवयल्यान ताच्याच मस्तकार दवरून ताका पाताळांत धाडलो. हें सगळें आश्विन वद्य त्रयोदशी ते उमाशे मेरेन घडलें. उपरांत वामनान बळीक वर मागूक सांगलें. तेन्ना बळीन असो वर मागलो, 'जो कोण हे तीन दीस यमप्रीत्यर्थ दीपदान करतलो ताका यमयातना भोगच्यो पडच्योनात. ताच्या घरांत सदांच लक्ष्मीचो वास आसतलो'. तेन्ना वामनान तथास्तू म्हळें. तेन्नाच्यान वेगवेगळेकडेन पणत्यो पेटोवन, मळबांत आकाशदिवे चडोवन दिपोत्सव मनोवपाची चाल सुरू जाली.

आगम काळांत आश्विन उमाशेक महावीर ह्या निमाण्या तिर्थंकराचें निर्वाण जालें. ह्या दिसा जैनपंथीय लोक जीनेश्वराची पुजा करून दिव्यां उत्सव मनयतात. ह्या दिसासावन जैन लोकांचें 'वीर - निर्वाण - संवत' हें वर्स सुरू जाता.

इतिहासीक काळांत, सम्राट अशोकाच्या जैताकडेनय ह्या उत्सवाचो संबंद लायिल्ल्याचो उल्लेख मेळटा.

आश्विन वद्य चतुर्दशीसावन कार्तिक शुध्द प्रतिपदेमेरेन तीन दिसांक दिवाळी अशी संज्ञा आसा, अशें भविश्योत्तर पुराणांत सांगलां. ह्या तीन दिसांमदीं स्वाती नक्षत्र युक्त जो दीस आसा तो चड पुण्यकारक अशें म्हळां. दिवाळेक कौमुदी महोत्सव अशेंय म्हळां. कु म्हळ्यार धर्तरी आनी मुद् म्हळ्यार खोशी जावप. धर्तरेवयल्या लोकांक आनंद दिवपी जो उत्सव तो कौमुदी महोत्सव अशी व्याख्या आसा. ह्या उत्सवांत कुमुद म्हळ्यार उदकांत फुलपी कमळ हें बळीक ओंपपाची चाल आसा.

ह्या सणाक धर्मीक म्हत्वा वांगडाच समाजीक म्हत्व आसा. ह्या वेळार नवें धान्य तयार जाल्लें आसता, देखून हो शेतीविशींचो खोशयेचो उत्सव अशेंय म्हणप जाता. धनत्रयोदशी, नरक चतुर्दशी, लक्ष्मीपुजन, बलीप्रतीपदा आनी यमद्वितीया म्हळ्यार भावबीज ह्या पांच दिसांचें म्हत्व सांगपी जायत्यो कथा पुराणांत मेळटात. धनत्रयोदशीच्या आदल्या दिसा गोवत्स द्वादशी आसता, हाका 'वसूबारस' अशेंय म्हण्टात. ह्या दिसा सवायशिणी बायलो गायेची पुजा करतात. आश्विन वद्य तिरोदशीक 'धनत्रयोदशी' म्हण्टात. ह्या दिसा यमराजान आपल्या दुताक 'ह्या दिसा जो दीपदान करतलो ताका अपमरण येवंचें ना' अशें सांगिल्ल्याची कथा आसा. देखून ह्या दिसा दीसभर उपास करून सांजेच्या वेळार विष्णु - लक्ष्मी - कुबेर, गणेश, धन आनी द्रव्यनिधी हांचें पुजन करतात. ह्याच दिसा आयुर्वेदाचो प्रवर्तक धन्वन्तरी हाचो जल्म जाल्लो अशीय कथा आसा. वैज लोक ह्याच दिसा ताचो जल्मदीस मनयतात.

आश्विन वद्य चतुर्दशीक नरकचतुर्दशी अशें म्हण्टात. ह्या दिसा त्रैलोक्याचेर घुरी घालपी आनी सुमार १६,००० चलयांक बंदी करपी नरकासूर ह्या राकेसाक कृष्णान जिवो मारलो. मरतना नरकासु श्रीकृष्णाकडेन असो वर मागलो की जो कोण ह्या दिसा मंगलस् करतलो ताका नरकाची पिडा जावंची ना. श्रीकृष्णान तसो वर दि देखून त्या दिसा सुर्योदय जावंचे आदीं आंगाक तेल लावन उपरांत उ लावन हून उदकान न्हातात, हाका मंगलस्नान म्हण्टात. मंगलस् जाले उपरांत दिवे लावन आनंदोत्सव मनयतात. ह्या दिसा बा आपल्या घोवाक उंवाळटात. कांय कडेन उंवाळणी जाले उपरांत का फोडून जिबेक लावपाची चाल आसा. सत्यभामेन (श्रीकृष्णाची बा श्रीकृष्णाच्या आदारान नरकासुराक मारलो अशीय एक कथा आस

आश्विन उमाशेक लक्ष्मीपूजन करपाची चाल आसा. पुराणांत सांगला, ह्या दिसा लक्ष्मी सगळेकडेन भोंवता. जंय निवळसाण सोबीत रसीकताय दिसता तशेंच ज्या घरांत चारित्र्यवान, कर्तव्यदक्ष, स धर्मनिश्ठ, देवभक्त, क्षमाशील दादले आनी पतिव्रता बायलो रावतात लक्ष्मी वास करता.

देखून ह्या दिसा सांजेच्या वेळार थरावीक म्हुर्ताचेर लक्ष्मी कुबे पुजा करतात. चौरंगाचेर अक्षदांचें अश्टदल कमळ काडून ताचेर लक्ष मुर्तीची स्थापना करतात.

> नमस्ते सर्व देवानां वरदासि हरेःप्रिया
> या गतिस्त्वत्प्रपन्नानां सा मे स्यातव दर्शनात ॥

हो मंत्र म्हणून लक्ष्मीची पुजा करतात. लक्ष्मीचे मुर्तीचे कुशीक कुबे प्रतिमा दवरून -

> धनदाय नमस्तुभ्यं निधिपद्माधिपाय च ।
> भवन्तु त्वत्प्रसादेन धनधान्यदिसम्पदः ॥

हो मंत्र म्हणून पुजा करतात. उपरांत ह्या देवांक लवंगां, वे साकर घाल्ल्या गायच्या दुदाच्या खव्याचो निवेद्य दाखयतात. ल्ह चिरमुल्यो लक्ष्मीक अर्पण करतात आनी उपरांत सगळ्यांक वांट्टात दिसा वेपारी लोक लक्ष्मीपुजेवांगडा आपले वेपारी सामुग्रेची, लेख शाय, हिशोबाची चोपडी हांचीय पुजा करतात. कांय वेपारी लोक आपलो वर्सारंभ अशें मानतात.

कार्तिक शुध्द प्रतिपदा हिका बलिप्रतिपदा अशें नांव आसा दिसासावन विक्रम संवत्सराक सुरवात जाता. देखून हाका दि पाडवो अशेंय म्हण्टात. हिंदूंच्या साडेतीन शुभ म्हुर्तांतलो हो अर्दो म ह्या दिसा सकाळींच सगळे लोक अभ्यंग स्नान करतात. बायलो आप घोवाक उंवाळटात. नवे कपडे घालून देवळांत वतात आनी उप एकामेकांगेर वचून नव्या वर्साचीं आनी दिवाळेचीं परबीं दितात. ह दिसा गोवर्धन पुजा करतात. गोठ्यांत शेणाचो पर्वत करतात. शे गोकूळ करतात, ताची पुजा करतात. ह्या दिसा गोठ्यांतल्या गोरव पुजा करून तांकां पोळे खावंक घालतात. हो दिवाळेचो मुखेल मानतात.

कार्तिक शुध्द द्वितियेक भावबीज हें नांव आसा. हिका यमद्वि अशेंय म्हण्टात. ह्या दिसा यम आपले भयणीगेर गेल्लेकडेन तिणें त उंवाळिल्लो आनी आनंद उक्तायल्लो. तेन्नाच्यान भयणीन भाव उंवाळपाची चाल सुरू जाली.

दिवाळी हो म्हत्वाचो सण आशिल्ल्यान तो मोटे उमेदीन मन जाता. ह्या दिसा घरांघरांनी आकाशदिवे लायतात, पणट्यो पेट दिव्यांची आरास करतात. शिव, विष्णु, राम वा पितर हांचेखातीर

ो आश्विन शुध्द एकादस ते कार्तिक शुध्द एकादस मेरेन
ाल आसा. वेगवेगळीं गोडशीं आनी फराळ करून आप्तइश्टांक

ल्या वेगवेगळ्या वाठारांनी हो उत्सव वेगवेगळ्या तरांनी
देसता. पंजाबांतले लोक रामराज्याभिशेकाचे यादीक दिवाळेचो
यतात. उत्तरेंतय पांच दिसांची दिवाळी आसता. थंय लक्ष्मीन
मारलो आनी श्रीविष्णुन महाबळीक पाताळांत गाडलो देखून
मनयतात. उत्तरेंतले वैष्णव श्रीरामान रावणाचो नाश केलो.
ाळी मनयतात. थंय अशीय एक दंतकथा आसा की कृष्णान
क मारतकच ताका असो वर दिलो की ताच्या मर्णानिमतान
दीपोत्सव मनोवप जातलो आनी त्या वेळार लोकांच्या हेंय
तलें की, वायट प्रवृत्ती बरी न्हय. नरकासुराची हत्त्या सत्यभामेन
थंय समजूत आसा. थंय पयल्या दिसा म्हळ्यार तिरोदशी
ीपुजा आसता.
ंत दोनच दीस हो सण मनयतात. नरकासूर हो धर्तरेपसून
आयला असो थंय समज आसा. थंय ह्या दिसा सूर्य उदेवंचे
वप म्हळ्यार पुण्यकारक मानतात. तमीळनाडूंत कांय लोक ह्या
देवंचेआदीं दोन फावटीं न्हावन घेतात. आंध्र प्रदेशांत लोक
एक माचण बांदून, ताचेर पणट्यो लायतात आनी बायलो
ून रातभर लक्ष्मीच्या येवकाराचीं पदां म्हण्टात. कार्तीक शुध्द
देसा म्हळ्यार बलिप्रतिपदेक बळीराजाचे यादीक बळीची प्रतिमा
रून गोठ्यांत दवरतात. आनी तिची पुजा करतात. गाय -
ग लावन माळो घालून सजयतात. कांयकडेन दिवाळे दिसा
ेवन नाचपाची चाल आसा.
ाष्ट्रांत कांयकडेन नरकचतुदर्शी दिसा नरकासुराची शेणाची
करून तिचेर घरांतलो सगळो कोयर ओततात आनी ते राशीर
तो दवरतात. जो मनीस हें करता ताका इनाम दितात.
दिसा कर्नाटकांत शक्तीचे खेळ खेळटात. राजस्थानांत दिवाळी
जाता तशीच जाता. पूण ताचेभायर 'हरड'ची पुजा करून
ज्योत वा प्रकाश) कडेसंबंदीत नांवाचें एक लोककाव्य थंयची
जनता गायता. पुराय राजस्थानांत आनी माळव्यांत ही
नाची चाल आसा. एके व्हड पणटेन तिळाच्या तेलांत कापसाची
ून ती पणटी सजयतात. आनी लक्ष्मीपुजे उपरांत त्या दिव्याची
रतात. उपरांत एका कोंड्यार वा चेपटे बडयेर हो दिवो दवरून
परिचीत लोकांकडेन घेवन वतात. राजस्थानांत कांयकडेन
प्रतिपदे दिसा बैलांक उंवाळपाची चाल आसा.
ाळ हें हिंदू राश्ट्र आशिल्ल्यान थंयूय दिवाळी मनोवप जाता.
थंय यमपंचक, तिहार वा स्वान्ति नाखा म्हण्टात. यम ह्या
आपली भयण यमुना हिच्या घरा गेल्लो आनी पांच दीस तिगेर
ो म्हणून हे परबेक यमपंचक अशें म्हण्टात. पूण परबेच्या पयल्या
ावळ्यांची पुजा करतात. देखून ह्या दिसाक काक तिहार अशें
. तिसऱ्या दिसा लक्ष्मीपूजन आनी चवथ्या दिसा लोक कृष्णाची
ैलांची पुजा करतात. नेपाळांतले नेवार जातीचे लोक ह्या दिसाक
ा' म्हणून वळखतात. हो दीस नव्या वर्साचो दीस म्हणून मनयतात.
च्या दुसऱ्या दिसा दादले 'देऊंसी' (शुभशकून) नांवाची परब
ात. भाऊबीजे दिसा नेपाळांत भाई टीका वा किजा पुजा मनयतात.

सिंध प्रांतांतले लोक दिवाळे दिसा हातांत मशाली घेवन गांवाभायर वचून लोकनृत्य करून आपली दिवाळी मनयतात. शारांतले लोक नव्या वेपाराक वा नवें खाते बरोवपाक ह्याच दिसा सुरवात करतात.

बंगालांत लक्ष्मीच्या जाग्यार कालीमातेची पुजा करतात. तरणाट्यो चलयो त्या दिसा न्हंयेत दिवे सोडटात. भावबिजेक बंगालांत भातृद्वितीया म्हण्टात. बंगालच्या नडिया जिल्ह्यांतल्या बिरही गांवांत त्या दिसा भातृद्वितीया जात्रा भरता. भाऊबिजे दिसा भरपी ही एकसुरी जात्रा.

ओरिसांत रातच्यो दीपमाळो लावन दिवाळी मनयतात. पूण हो दीस श्राध्दाचो दीस म्हणुनूय मनयतात आनी त्या दिसा पुजेचें श्राध्द करतात. आंध्र प्रदेशांत नरकचतुदर्शी दिसा फांतोडेर अभ्यंगस्नान करतात. दिवाळे दिसा थंय अतिरसालु वा अरिसेलु नांवाचें गोडाचें गोडशें करतात.

हैदराबादेक कृष्णकथा आनी बळिराजा, वामन हांची कथा चड प्रचलीत आसा. ह्या दिसा थंय रेड्यांचें वा म्हशींचें झूज लावपाची प्रथा आसा. अमृतसराक दिवाळी मनोवपाक शीखांनी आपलो सवो गुरू हरगोविंद सिंहाच्या काळापसून सुरवात केली. ताणें ग्वाल्हेरच्या किल्ल्यांत ५२ राजांची राखण करून जैत मेळयल्लें आनी अमृतसराक आयलो. त्या दिसा सगळ्या लोकांनी नगरांत दिवे लावन ताका येवकार दिलो. तो दीस दिवाळेचो आशिल्ल्यान शीखय तेन्नाच्यान दिवाळी मनोवंक लागले.

गुजरातांत द्वादशीसावन दिवाळेक सुरवात जाता. ह्या दिसाक 'वाद्यपारान' अशें म्हण्टात. ह्या दिसा वागाच्या चित्राची रांगोळी घालप हें तांचें खाशेलपण आसता. चतुदर्शी दिसा दरेक बायलेन दोळ्यांत काजळ घालप अशी थंय चाल आसा. ह्या दिसा सगळीं भुरगीं एकठांय जावन 'सपरे पर दहाडे सबरस' अशें म्हणीत मीठ विकूंक भोवतात. दरेका घरांतलो लोक नव्या वर्साचो शुभशकून मानून तांचेकडलें मीठ विकतें घेतात. हे पद्दतीक 'मेरमे' म्हण्टात.

म्हैसुरांत दिवाळे दिसा लोक आपलें घर वेगवेगळे तरेन आनी कलापूर्ण रितीन सजयतात. दिवाळे दिसा फांतोडेर बायलो दादल्यांक आनी भुरग्यांक पाटाचेर बसोवन कृष्णान नरकासुराचेर कशें जैत मेळयलें हाचें वर्णन करपी पदां म्हणीत तांच्या आंगाक उटणें लायतात. न्हावपाचो कार्यक्रम जातकच मागीर उंवाळपाचो कार्यक्रम जाता. थंय न्हावपाच्या कार्यक्रमाक गंगास्नानाइतलें म्हत्व आसा.

हिमाचल प्रदेशांत दिवाळे दिसा आंगण निवळ करून ताका शेण, माती आनी गोलू (धवी माती) लावन सारयतात. उपरांत आंगणांत काळे आनी तांबडे मातयेन वाटकुळे चवकोनी माटव (आकृत्यो) काडटात. तातूंत वेलबुट्टी वा पशुपक्षांची चित्रां काडटात. सूर्य अस्ताक वचच्या वेळार त्या चवकोनी माटवाचेर लाकडी पाट दवरून ताचेर पणट्यो लावन ते दिवे पितरांक अर्पण करतात. उपरांत हे दिवे घरांत सगळेकडेन दवरतात. उपरांत गोडशें वांटप, आशिर्वाद घेवप, 'द्योद्यालिये द्यो' गीत गायत, नाचप हे कार्यक्रम जातात. ह्याच दिसा नवान्न लायतात, जुगार खेळून फुडलें वर्स कशें वतलें हाचो अदमास काडटात. बायलो ओलिया (ल्हान ल्हान आयदनां) धवे मातयेन रंगोवन तांचेर चित्र काडून ताची पुजा करतात. फुडें दोन दिसां उपरांत आपले मानिल्ले भयणीकडेन अदलाबदल करतात.

मध्य भारतांत दिवाळेचे सगळे दीस हेरकडेन मनयतात तशेच मनयतात. पूण दुसऱ्या दिसा गोरधन (गोवर्धन) पुजा करतात. आपल्या गोरवांच्या आंगाक आनी शिंगांक तेल लायतात. तांकां पाचवें तण, तेल

आनी गोड खावपाक दितात.

माळव्यांतले भिल्ल आदिवासी हे गोरवांमुखार 'हैड' गायतात. घराच्या आंगणांत शेणान गोरधनाचीं चित्रां काडटात आनी थंय दिवो लावन दवरतात. ह्यो आकृत्यो गोरवांनी आपल्या पांयांनी माडोवप शुभशकून मानतात. बायलांखातीर हो सौभाग्याचो दीस आसता. अहीर जातीचे लोक गावन आनी नाचून ही परब मनयतात.

उत्तर प्रदेशांतल्या दोंगराळ वाठारांत गोमातेची पुजा करपाची चाल आसा. ह्या वाठारांतले लोक शाक्त आशिल्ल्यान ते ते शक्तीची उपासना करतात आनी देखून दिवाळे दिसा देवीची पुजा करून तिका पशूबळी ओंपतात.

बिहारा लागसार दिवाळेच्या दुसऱ्या दिसा म्हळ्यार प्रतिपदेक 'गोधन'चें व्रत करतात. भोजपूर वाठारांत ह्या दिसा शेणान मनशाची आकृती करून ताच्या हड्ड्यार वीट दवरतात. उपरांत बायलो मुसळ घेवन हे आकृतेक कुट्टात.

भारतांतल्या हेर वाठारांप्रमाण गोंयांतय दिवाळेची परब चड दबाज्यान मनयतात. दिवाळेचे आदले रातीं नरकासूर वधाची कार्यावळ गांवागांवांनी करतात. नरकासुराच्यो व्हड व्हड प्रतिमा तयार करून त्यो रस्त्यावयल्यान नाचयत व्हरतात. नरकासुरावांगडाच कृष्णाची प्रतिमाय तयार करतात. पूण कृष्णाची प्रतिमा नरकासुराचे प्रतिमे परस ल्हान आसता. आदीं कृष्णाचे प्रतिमेमुखार भजन-गायना सारकिल्यो भक्तीपर कार्यावळी जाताल्यो. आतां भजन धरून सगळ्या तरांच्या (भारतीय तशेंच अस्तंती) गायन वादनाच्यो आनी नृत्य नाटकाच्यो कार्यावळी आयोजीत करतात. हांचेच जोडयेक सद्या नरकासुराची प्रतिमा तयार करपाच्यो सर्तीय जातात. समाजीक संस्था ह्यो सर्ती पुरस्कृत करतात. ही कार्यावळ रातभर चलता आनी सकाळीं झिळमिळत्यार नरकासुराक उजो पेटोवन ताचो वध करतात. उपरांत घर तशें घराभोवतणीं पणटयो पेटयतात. आकाशदिवे लायतात. उपरांत न्हावन धुवन काट्टां फोडपाचो कार्यक्रम जालो की, घराघरांनी गोड गोड खावपाचो बेत जाता. ह्या खाणांत चडशे फोवांचे पदार्थ आसतात. लोक एकामेकांगेर वचून गोड गोड खावन इश्टागत दाखयतात. घरांतलीं सगळीं मनशां तशेंच शेजारी पांवळेभायर दवरिल्लीं काट्टां पांयाच्या आखाण्यान फोडटात. आनी उपरांत काट्टाच्या कोडू गराचो ल्हानसो कुडको जिबेर दवरतात. काट्टां फोडले उपरांत घरांत भितर सरचेपयलीं घरांतली सवायशीण बायल वा नवी व्हंकल काट्टां फोडटल्याच्या पांयार उदक घालता. पिंजरीचें उदक (रांट) पडग्यांत घेवन तातूंत तांचें रूप प्रतिबिंबीत करतात. उपरांत पीठ आनी हळद हांच्यो गुळयो करून त्यो काट्टां फोडटल्या भोंवतणी उंवाळून दोन दिशांनी उडयतात. उपरांत तांकां आरतीन उंवाळटात. ह्या वेळार दादले बायलांक उंवाळणी घालतात. कांयकडेन अशी उंवाळणी करिनासतना एक दिवो पेटयतात. जमिल्ले दादले दिव्याक अभिवादन करतात आनी दिव्या पोंदच्या ताटांत उंवाळणी घालतात. कारीट हें कोडू फळ नरकासुराचें प्रतीक समजप जाता आनी ताची कोडसाण चाखले उपरांत, म्हणजे, ताचो वध केले उपरांत येसवंताची उंवाळणी जाता आनी गोडधोड खावपांत ह्या येसाचें जैत मनोवप जाता.

हेरकडले सारकेंच गोंयांतय लक्ष्मी पुजन जाता. पसरकार आनी हेर वेपारी, वेवसायीक आनी कांय घरांनीय लक्ष्मीपुजन करपाची चाल आसा. लक्ष्मीपुजनांत चिरमुल्यो वांट्टात. पाडवो आनी भाऊबीज हे दिवाळे संबंदांचे उत्सव गोंयांत थोड्याभोव प्रमाणांत जातात.

- माधव गोविंद

- कों. वि

दिवे : तेल, तूप, चरबी, कोळसो, वायू आनी विद्युत् ऊर्जा सा पदार्थांच्या आदारान कृत्रीमपणान उजवाड निर्माण करपाचे एक चूड, मशाल, कांकाडो, पण्टी, दिवटी, दिवली, माड, लामणदिवो, चिमणी, कंदील, पॅट्रोलमॅक्स, बल्ब, ट्यूब, बॅटरेदिवो अशे दिव्याचे प्रकार आसात.

सूर्य आनी अग्नी हांचें प्रतीक आशिल्ल्या दिव्याक हिंदू धा सगळ्याच धर्मांत पवित्र अशी खाशेली सुवात आसा. दर एके दिव्याची गरज आसता. हिंदू धर्मांतलो लामणदिवो, शकून दिवो, किरिस्तांव आनी ज्यू धर्मांतल्यो मेणवाती; मुसलमान धर्मांतलो धर्मीक दिव्यांचीं कांय उदाहरणां आसात.

इ. स. आदीं सुमार ७०,००० वर्सांआदीं अश्मयुगांत दिव्या लागिल्लो आनी तो फातरांत कोरांतिल्लो आसून ताच्या खोल चरबी वा शेवाळे वा तत्सम भिजपी पदार्थ वापरून ते भिजयता उल्लेख मेळटा. तशेंच वेगवेगळेकडेन जाल्ल्या जायत्या उत्ख शिंपल्यांचे, ॲलेबॅस्टर (एक प्रकारचें मोव खनीज, धातू आनी हांच्या आयदनांक शिंपल्यांचो आकार दिवन केल्ले दिवे, मातयेचे, कांश्याचे, दिवे मेळ्ळ्यात.

उपरांतच्या काळांत दिव्यांत सुदारणा जायत गेल्ल्याचे उल्लेख इ. स. सुमार १२५०त कंवचेचे दिवे वापरांत आशिल्ल्याचो मेळटा. सतराव्या शतमानांत मध्यपूर्व वाठारांत आनी ज कालमापनाखातीर दिव्याचो उपेग करताले.

इ. स. चे सुर्वेक सावन वातीचो उपेग आनी धंदो करताले उल्लेख युरोपी इतिहासावयल्यान मेळटा. आफ्रिकेंतले आदिवासी तेलबियो मातयेच्या आयदनांत घालून जळटाले. इ. स. १० सुमाराक ह्यो वाती फ्लॅक्साच्या दोरयांक डांबर आनी मेण लावन आसताल्यो. उपरांतच्या काळांत रश झाडाचे जोरवे चरबेंत बुडोवन करताले. पूण मागीर हलक्या लाकडाचे कुडके चरबी वा म्होंवा मु मेणांत बुडोवन वापरपाक लागले. अठराव्या शतमानांत स्पर्मासेटी (स्प ह्या नुस्त्याचे तकलेंतल्या तेलांतलो घनपदार्थ) हो पदार्थ वापरांत लागलो. पूण १८२३त स्टिअरीन हें रसायन आनी १८५०-६ काळांत खनीज तेलापसून काडिल्लें मेण (पॅराफीन) ताका लागून मेण खुबूच सुदारणा जाली.

एड्रिॲटिक दर्यादेगेर मेळिल्ल्या खनीज तेलाचो वापर दिव्यांत करताले असो इ. स. ५० तल्या रोमी शास्त्रज्ञ प्लिनी हाचो उ मेळटा. तेराव्या शतमानांत दिव्याखातीर खनीज तेलाचो उपेग केल्ल पुरावो मेळटा. इ. स. १८५०-५१ ह्या काळांत कोळशाच्या ऊर्ध्वप काडिल्लें कॅरोसीन तेल वापरपी दिव्यांचे जायते प्रकार प्रचारांत अ फुडें १८५९त कॅरोसिनाचो सोद लागतकच हेंच तेल दिव्याखातीं आनी सवायूय अशें दिसलें. उपरांतच्या काळांत नव्यो नव्यो सुद जाल्ले दिवे प्रचारांत येवंक लागले.

वायूचे दिवे : क्रिस्ताच्या जायत्या शतमानां आदीं उजवाडा ख

ा उपेग करताले. जमनींत ५००-५५० मी. सकयल आशिल्लो
चे नळयेंतल्यान वयर हाडून उजवाडाखातीर ताचो वापर
परांत १७९२त विल्यम मर्डॉक हाणें उजवाडाखातीर
वायूचो उपेग केल्लो उल्लेख मेळटा. १८१३त लंडनांत
८त पॅरिसांत वायूदिव्याचो प्रसार जालो. इ. स. १८२०-
काळांत दिव्यांत जायत्या तरांच्यो सुदारणा जावन ज्वालक
१८५५त बन्सेन ज्वालक आनी १८७९त सग-अरगँड
चे सोद लागले. १९०० पसून जोतीबगर पूण प्रदीप्त
न मेळपी वायूचो प्रकाश रूढ जालो. १८९३ तल्यान
वायूचो उपेग दिव्यां खातीर करूंक लागले. उपरांत
ा दिव्यांखातीर पिंटस वायूचो सोद लायलो. पूण फुडें विजेच्या
काशाची कल्पना रूढ जातकच ल्हवूल्हवू वायू वापरपाचें
जायत गेलें. अमेरिकेंत १९११ पसून वायू जाग्यार विजेचो
क लागले.

: रामायण, महाभारत आदी पुर्विल्ल्या ग्रंथांनी भांगराच्या
ंच्या दिव्यांचो उल्लेख मेळटा. मोहें-जा-दडोच्या उत्खननांत
र्ीं ३७००-३५०० ह्या काळांतले हुमकळावपाचे मातयेचे दिवे

या - सतराव्या शतमानांनी दक्षिण भारतांत पितूळ वा कांश्याचे
दिवे वापरताले असो उल्लेख मेळटा. हातूंत दिव्याच्या आकाराचे
कार आसून तातूंत २५० पण्टयांचे प्रकार आसात. उत्तर
या दिव्यांचेर मोगल काळाचो परिणाम जाल्लो दिसता. हे दिवे
आसून तांचेर भुमितीक आकृत्यो कापून तयार केल्ल्यो आसताल्यो.
च्या वयल्या भागांक मनोऱ्याचो वा घुमटाचो आकार आसतालो.
खातीर वापरिल्ल्या जळणाच्या स्वरुपाप्रमाण दिव्यांचे तीन मुखेल
ात - १) तेलाचे दिवे २) वायूचे दिवे आनी ३) विजेचे दिवे.
त सादारणपणान मशाल, पण्टी, निरांजन, दिवली ह्या सारक्यांचो
जाता. हातूंत वनस्पतीजन्य, प्राणिजन्य वा खनीज तेलाचोय
रूं येता. वायू दिव्यांखातीर चड करून सैमीक वायू, कोल गॅस
वायू) गोबर वायू आदींचो उपेग करतात.

चे दिवे : विजेचे जायत्या प्रकाराचे दिवे आसात. हातूंत घराखातीर
कंवचेच्या फुग्यांचे) दिवे वा नळयेचे अनुस्फुरक दिवे, उद्देगीक
धन कार्यांत वापरिल्ले प्रज्योत दिवे, छायाचित्रां घेवपाखातीर
स्फूर दीप, जायरातीच्या नळयांचे निऑन दिवे, फ्लड लायट,
ळ आनी रेल्वेखातीर वापरिल्ले झोत दिवे हांचो आस्पाव जाता.

- कों. वि. सं. मं.

नदर : सामान्य मनशाचे नदरेक ना दिसपी, अशें पळोवपी
श्रीकृष्णान अर्जूनाक आपलें विश्वरूप दाखोवपा वेळार म्हळां,
विश्वरूप तुका तुज्या चर्मचक्षुंनी (आसा ती नदर) पळोवंक येवंचें
ून हांव तुका दिव्य चक्षू (दिव्य नदर) दितां'. संजय हो हस्तिनापूरांत
ट्राम्हऱ्यांत बसून कुरूक्षेत्रावयल्या भारतीय झुजाच्यो घडणुको
ालो आनी ताचें वर्णन धृतराष्ट्राक सांगतालो. होय एक दिव्य
ेच प्रभाव. ही दिव्य नदर श्रीकृष्णानूच संजयाक दिल्ली. योगशास्त्रांत
य नदरेचें विवेचन दिलां तें अशें - दरेक मनशाच्या मस्तकांत तीन
दोळे आसतात. तातूंतले दोन उकते आनी एक सदांच धांपिल्लो आसता.
ह्या गुपीत आशिल्ल्या दोळ्याक गिन्यानी लोक दिव्य नदर वा योगीशिवनेत्र
म्हण्टात. शिव हो तीन दोळ्यांचो, शिवाक कपलाचेर एक दोळो आसता
अशें पुराणांत म्हळां. पूण हो तिसरो दोळो फकत शिवाकच नासून दरेका
मनशाक आसता, अशें योगविद्येंत सांगलां. विशिश्ट साधना करून योगी
दिव्यनदर वापरूंक शकता. तशेंच तातूंतल्यान उदक वा उजो भायर
उडोवंक मेळटा, कारण ही नदर म्हळ्यार पंचतत्त्वांची मुखेल सुवात
आसता अशें योगी मानतात.

मनशाच्या दाव्या आनी उजव्या दोळ्यांत अनुक्रमान शक्ती आनी
काळ हांची वसणूक आसता. तिसऱ्या शिव दोळ्यांत ब्रह्माचो निवास
आसता. शक्ती, काळ आनी ब्रह्म ह्या तिगांयचीय जी संयुक्त अवस्था तेंच
परमेश्वराचें रूप. दाव्या दोळ्याचो संबंद चंद्रमंडलाकडेन, उजव्याचो
सूर्यमंडलाकडेन आनी शिवनेत्राचो ब्रह्ममंडलाकडेन आसता. दाव्यापसून
क्रिया, उजव्यापसून इत्सा आनी शिवनेत्रापसून विचार हांची उत्पत्ती
जाता अशें दोळ्यांचें योगीक तत्त्व सांगलां.

दरेका शरिराक तिसरी नदर आसताच अशें योगविद्या मानता.
मनशाक न्हीद लागता तेन्ना ताचे दोन दोळे धांपतात. अशा वेळार तो जें
सपन पळयता तें दिव्य नदरेच्या प्रकाशाक लागून. मनाकडेन दर्शनशक्ती
आसना, देखुनूच सपन मनाक दिसता हें फट. तें तिसऱ्या धांपिल्ल्या,
गुपीत दोळ्याक दिसता.

पद्मासन घालून बसप, जीब ताळूक लावप, भ्रमध्यासावन दोन आंगळां
वयले वटेन लक्ष केंद्रीत करप आनी शिवमंत्राचो उपांशु जप करीत
शिवाचें ध्यान करप. अशी ही साधना खर जातकच दिव्य नदरेचें उन्मीलन
जाता.

जाची दिव्यनदर उक्ती जाता ताका संवसारांतल्यो सगळ्यो घडणुको
बशिल्ल्या जाग्यार दिसूंक लागतात. तेचपरी ताका दुसऱ्याच्या मनांतलेंय
दिसूंक शकता असो विश्वास करप जाता.

दिव्य नदरेक वर्तमानांतल्योच न्हय जाल्यार भविश्य काळांतल्यो
घडणुकोय दिसूंक लागतात. ताकाच लागून साधकाचे मन ल्हवू - ल्हवू
करून अंतर्मूख जावन एकाग्र जाता. तेचपरी ताची जीणय उदात्त जाता.

- कों. वि. सं. मं.

दिश्ट काडप : कोणाय एका मनशाची नदर पापी वा विकारी
आसता आनी ती जाचेर पडटा ते व्यक्तीक, जिवाक वा वस्तीक बादिकार
जाता असो समज आसा. हाकाच नदर लागप, नदर बादप वा दिश्टबादा
जावप अशें म्हण्टात. दिश्ट लागिल्ल्या मनशाची भलायकी इबाडप,
ल्हान भुरग्याचें अन्न बंद जावप वा एकसारकें रडूंक लागप, गाय -
म्हशीचें दूद आटप, झाडाचीं फळां गळप अशीं दिश्टीबादेचीं लक्षणां
समजप जातात. अथर्ववेदांत अशे बादिकारी नदरेक 'घोरमचक्षू' (वायट
नदर) अशें म्हळां. तातूंतले तातूंत ल्हान भुरगीं, न्हवरो-व्हंकल, दूद
दितलीं जनावरां, फळांनी गच्च भरिल्लीं झाडां, बांदकामांतल्यो वास्तू,
तरतरपी वेव्हार आनी हेर मोलादीक वस्तूंक नदर चड प्रमाणांत लागता
असो समज आसा.

जित्या मनशाचे नदरेवांगडाच मेल्ल्या मनशाचीय (भुतां - खेतांचीय)
नदर लागता अशेंय कांय समज लोकांमदीं आसात.

दिश्ट काडपाचे वेगवेगळे प्रकार आसात आनी ते दिश्ट जाल्ल्या व्यक्ती वा वस्तूप्रमाण थरतात. काळो हो अशूभ रंग दिश्टी बादेक उपाय म्हणून वापरतात. ल्हान भुरग्याक काजळ लावप, गळ्यांत काळो दोरो घालप, काळ्या कापडाचो कुडको वा बावलें करून हाताक बांदप. वेपारी लोक दिश्ट जावंची न्हय देखून मिरसांग आनी लिंबू हांची माळ करून दारांत हुमकळायतात. झाडाक दिश्ट लागची न्हय देखून झाडाक गोरवां शिंगां, सान्न वा जोत्याल्हाण बांदपाची प्रथा सर्रास चलता. मीठ, मिरसांग, फटकी, केंस, पिंजर, सारकिल्या पदार्थांची, नळ्याचेर उज्या कोळशांत आहुती दिवन ताच्या धुंवरांत दिश्ट बादा जाल्ल्या मनशाची उंवाळणी करप आनी तो नळो व्हरून तीन रस्त्यांचेर दवरपाची चाल गांवगिन्या वाठारांनी सर्रास दिश्टी पडटा.

नाल्ल, रांट (पिंजरीचें उदक), शिता उंडी, ह्या सारकिल्या वस्तूंच्या आदारानूय दिश्ट काडपाची चाल आसा. कांयकडेन जाण्टी बायल वा दादले, घाडी, भगत, मांत्रीक सारकिल्ले मध्यस्त दिश्ट काडपाचे सोपस्कार करतात.

दिश्ट बादा जावंची न्हय देखून अथर्ववेदांत कांय मंत्र दिल्ले आसात ते अशे -

शप्तारमेतु शपथो यः सुहार्त्तेन नः सह ।
चक्षुर्मन्त्रस्य, दुर्हार्दः पृष्टीरपि शृणीमसि ॥
(अथर्वः२.७.५)

अर्थ - शाप दिवप्याकडेन ताचो शाप परत वचूं. जो सौहार्दान युक्त आसा, ताचेकडेन आमची इश्टागत जावं. जे नदरेन वायट कुरवो करतात आनी जे आपसांत झगडीं निर्माण करतात. तांच्यो बरी लेगीत आमी मोडून उडयतात.

आर्विल्ल्या विज्ञानीक काळांत दिश्ट काडपाची प्रथा पातळ जायत गेल्ली आसली तरी, गांवगिन्या वाठारांतली ही प्रथा पुरायपणान वचूंकना.

- माया खरंगटे

दिक्षा : दिक्षा ह्या शब्दाची उत्पत्ती 'दा' आनी 'क्षि' ह्या अक्षरांचो संकेतीक अर्थ घेवन जाल्ली आसा. 'दा' (ज्ञान दिवप) आनी 'क्षि' (कर्म वासनांचो नाश करप). खंयचेंय कार्य सुरू करचेआदीं वा मंत्रोपदेश घेवंचेआदीं त्या कार्याखातीर फावो तो अधिकार मेळोवन घेवपाखातीर करपाचो एक विधी. धर्मीक कार्य करचेआदीं जी दिक्षा घेतात तिचो उल्लेख वेदीक साहित्यांत मेळटा. वेदांत यज्ञधर्माक म्हत्व दिलां. देखून खंयचोय यज्ञ करचेआदीं येजमानान (यज्ञ करप्यान) दिक्षा घेवंची पडटा. वेदांतल्या यज्ञांत सोमयाग हो एक म्हत्वाचो याग. येजमान आनी ताची घरकान्न हीं दोगांय दिक्षा घेतात. 'दीक्षणीयेष्टि' नांवाचो यज्ञ जातकच येजमानाक दिक्षा दितात. दिक्षा सोंपसर ताणें ज्यो वस्तू वापरपाच्यो आसतात त्यो ताका दितात. ही दिक्षा घेतकच येजमानान आनी ताचे घरकान्नीन फकत गायचें दूद पियेवपाचें आसता. तशेंच यज्ञ सोंपसर तांकां जायते नेम पाळचे पडटात. आवय-बापाय सावन मेळटा तो पयलो जल्म. उपनयन संस्कारांपसून मेळटा तो दुसरो जल्म आनी यज्ञदिक्षेन मेळटा तो तिसरो जल्म अशें सांगतात.

संन्यास घेता आसतना तो दिक्षेच्या सुवाळ्यानच घेतात. त्या वेळार मनशाक आध्यात्मिक वा मोक्ष मेळोवपाच्या मार्गांत नवो जल्म मेळटा अशें सांगतात. मुक्ती मेळोवप हो दिक्षेचो मुखेल हेत आशिल्ल्यान वै शैव, शाक्त तंत्रां हातूंत दिक्षेक म्हत्वाची सुवात आसा. एकदा घेतकच तिचो त्याग करूंक मेळना. आगमोक्त दिक्षेचे कलादिक्षा, तत्त्व पददिक्षा सारके बारा प्रकार सांगल्यात. तंत्रीक दिक्षेंत मंत्रोच्चाराक म्हत्व दिलां. अशे तरेचे दिक्षेक विशिश्ट तीथ, वार, नखेत्र, म्हयना म्हूर्त सांगल्यात. ही दिक्षा आध्यात्मिक साधनेंत उंचेलो पांवडो फिशालकाय मेळयल्ल्या म्हान गुरूकडल्यान घेवपाची आसता घेतल्याक गुरूची कृपा आनी बळगें आपोआप मेळटा अशें म्हण

मंत्रोपदेश घेवपाआदींचो संस्कार ह्या अर्थान उपनयन संस्का एक दिक्षाच मानल्या. ह्यावेळार बटूक गायत्रीमंत्राचो उपदेश दि अशें मानतात, त्या वेळार ताचो पुनर्जल्म जाता, देखून ताका 'द्वि नांव मेळ्ळां. संन्यास होय गुरूकडल्यान दिक्षेसयत घेवंचो आसता तंत्रांत दिक्षा आसा. तातूंत 'पब्बज्ञा' (प्रव्रज्या) आनी उपसंपदा हे संस्कार आसात. पारशी धर्मांतलो नवजोत हो एक दिक्षासम इस्लामी धर्मांतलो 'सुंता' आनी क्रिस्तांव धर्मांतलो 'बातिझ्मा' हो दिक्षाविधीच. क्रिस्तांव धर्मांत मनशाप्रमाण वस्तुकूय पवित्र करपाचः आसता.

दिक्षा घेतिल्ल्या मनशाक, समाजीक, कुटुंबीक, धर्मीक संदर्भात थ नेम आनी संकेत पाळचे लागतात. दिक्षेचो उद्देश मोक्षप्राप्ती आशि सगळ्याच संप्रदायांनी दिक्षेक आपल्या आचरणांत म्हत्व दिल्लें दिश्टी

- कों. वि

दीन-ए-इलाही : सम्राट अकबरान पुरस्कृत केल्लो धर्मसं सगळ्या धर्मांतल्या मुखेल आदर्श तत्त्वांचो मेळ घालून मोगल बा अकबरान 'दीन-ए-ईलाही' ह्या धर्मसंप्रदायाची स्थापणूक केली म्हळ्यार धर्म आनी इलाही म्हळ्यार परमेश्वर. देवाचो धर्म असो अर्थ जाता. ताका 'तौहीदे इलाही' (एकेश्वरी धर्म) अशेंय म्हण्टात. १ वर्सा स्थापणूक केल्ल्या पंथाक लागून अकबराचे समाजीक आध्यात्मिक विचार कळटात. धर्मतत्त्वांचो अवलंब समाजीक सु जावपाखातीर जावंचो अशी अकबराची इत्सा आशिल्ली. ईश्वर धर्मपारायणां, दूरदर्शित्व, दयाबुध्द ह्यो भावना ह्या पंथा फाटल्यान अ

हिंदू धर्म आनी इस्लाम धर्मांतल्या मुखेल तत्त्वांखेरीज जैन ध अहिंसा तत्त्व, सुफी पंथांतलो आत्मशुध्दीचो सिध्दांत, क्रिस्तांव ध संयम हीं तत्त्वां अकबरान लोकांच्या मनाचेर लादपाचो यत्न दुश्कृत्यां, राग करप ना, सौम्यत्व, मद्य पिवपाचेर बंदी, घातकी कृ त्याग, धर्माची निश्ठा बाळगप, भक्ती, शाणेपण, मार्दव, दया धर्माचीं खाशेलपणां कुराणांत मेळटात. दानधर्म, विधवाविवाह प्रोत्साहन दिवप, बालविवाह, रक्तसंबंदितांमदलें लग्न, सती व चालीक बंदी घालून ताणें समाज सुदारणेची बसका घाली. हिंदू ध सुर्योपासना ताणें स्वतःच्या आचरणांत आपणायली.

विंगड विंगड धर्मशास्त्रांनी आशिल्लो भेद आनी तातूंतल्यान संघर्श हांकां लागून समाजाचें एकचारपण काबार जाता, हें पळ ताणें सर्वसंग्राहक अशा 'दीन-ए-इलाही' धर्मतत्त्वाची स्थापणूक के

सगळ्या धर्मांतल्या सद्‌गुणी तत्त्वांचो आस्पाव आनी दुर्गुणी त त्याग हें ह्या पंथाचें स्वरूप आसा.

...रान धर्माक नवे नेम आनी बऱ्या संस्कारांची जोड दिली. हिंदू ...ळमान धर्मांतलीं समाजीक तत्त्वां, शिल्पकला, धर्मीक कल्पना ...जीक चालीरिती हांचें संतुलन अकबरान ह्या संप्रदायाक लागून ...ा धर्मीक समन्वयाच्या विचारांक, त्या काळांतल्या तशेंच ...ा कडव्या इस्लाम धर्मियांनी विरोध केलो. अकबराचेर खूब ...ो. अकबरा वांगडाच, हो धर्मपंथ काबार जालो. कांय आर्विल्या ...विचारवंतांनी 'दीन-ए-इलाही' हो नवो धर्मपंथ मानिनासतना, ...लाम धर्माचोच सुदारक पंथ अशें म्हळां. पूण कडव्या धर्मवादी ... लोकांक तें मान्य ना.

... बिरबल हाणें हो पंथ आपणायलो, पूण मानसिंग आनी ...स हाणीं ताका विरोध केलो.

- कों. वि. सं. मं.

... : लांब अंतरावेल्यान दिसपी तेजस्वी दिवो दवरपाखातीर ... दर्यादेगेवयलो मनोरो वा उंचायेवयलो आच्छादीत जागो. ...न वचपी तारवांक मार्गदर्शन करपाखातीर वेगवेगळ्या आकाराचीं ...बांदतात आनी ताचे भायले वण्टीर विशिश्ट पद्धतीन रंगीत पटे ... जांकां लागून दीपगृहां दिसाचींय पयसुल्ल्या अंतरावेल्यान ...सतात. दीपग्रहाचो आकार आनी रंगीत पटे पळोवन दीपगृहाचें नांव आनी ताची सुवात लक्षांत येता. रातच्या वेळार दीपगृहाचे सगळ्यांत वयले माळयेर बसयल्ल्या दिव्याचो उजवाड कांय थारावीक सेकंदांनी दिसता आनी कांय थारावीक सेकंदांनी बंद जाता. दरेका दीपगृहाचो उजवाड दिसपाचो आनी ना जावपाचो काळ दुसऱ्या दीपगृहा परस वेगळो आसता. ताका लागून हो उजवाड दिसपाचो आनी ना...चो काळ म्हळ्यार अणभवी तांडेलाक दीपगृहाची वळख पट्टा. ...ल्यान दीपगृहाचो जागो एके फावटीं कळटकच तारवाक आपल्याक ...रपाचें आसा तें थारोवंक मेळटा.

...राव्या शतमानांत दीपगृहाखातीर लाकडाची वा कोळशाची रास ... उजवाड तयार करताले. १९ व्या शतमानाचे सुर्वेक स्वीस ...लो एमे अरगँड हाणें तेल जळोवन उजवाड केलो. हातूंत समकेंद्री ... आनी वांटकुळ्यो वाती आशिल्ल्यो. विसाव्या शतमानाच्या पयल्या दशमानांत आर्थर किटसन हाणें तयार केल्ल्या ज्वालकाचो उपेग करपी दिवे वापरांत येवंक लागले. ह्या दिव्यापसून अरगँड दिव्यापरस तीन पटींनी चड उजवाड मेळूंक लागलो. फुडें १९२१त ह्याच तत्त्वाचेर चलपी पूण सादे रचणुकेचो एक ज्वालक डेविड हूड हाणें तयार केलो. सद्याच्या काळांत जंय विजेची शक्त वापरप शक्य ना अशा दीपगृहांखातीर सुदारीत वायुजाळयेवांगडा हूड हाचो पेट्रोलियम बाष्प ज्वालक वापरतात. हाचे उपरांत ॲसिटिलीन वायुचे दिवे आयले आनी ताच्या उपरांत विजेचे दिवे प्रचारांत आयले. जंय विजेची पुरवण जायना थंय अजुनय सिलिंडरांनी दाबाखाल दवरिल्ल्या ॲसिटिलीन वायू जळोवपी दिवे आनी ताचे वांगडा निल्स गुस्ताव डालेन हाणें सोदून काडिल्ली चकचक यंत्रणा वापरतात.

सुर्वेच्या काळांत रातची दर्यांत भोंवडी करता आसतना, देगेची जमीन, फातर दिसपाखातीर ऊंच जाग्यार लाकडाच्या जाळाचो वा पेटिल्ल्या कोळशांचे राशीचो उपेग करताले. भारतांत खुबशा ल्हान बंदरांनी जकात (कस्टम्स) कचेऱ्यांतल्यान तांबडे दिवे लावपाची पद्धत आसा. तेचपरी गोदींत शिरपाच्या जाग्यार ऊंच खांब्यार फकत पेत्रोलाचे दिवे लायताले.

उपरांतच्या काळांत चड कार्यक्षम अशा प्रजोत दिव्याचो (कार्बनाच्या दोन विद्युत आग्रांतले खांचींतल्यान विद्युत प्रवाह वता आसतना प्रखर जोत उत्पन्न करपी) सोद लागलो. अशे दिवे आता जायत्या दीपगृहांनी वापरतात. ६० सेंमी. व्यासाच्या झॅनॉनाच्या दिव्यांतल्यान देड कोटी कँडलाइतलो प्रखर उजवाड मेळूंक शकता आनी ताचेखातीर २.५ कि. वॉ. विद्युत शक्ती लागता. दिव्यांपसून उत्पन्न जाल्लो सगळो उजवाड इश्ट दिशेंत एकठांय हाडपाक परावर्तक (प्रकाश किरण परत धाडपी कॅटॉप्ट्रिक), प्रणमनी (प्रकाश किरणाची दिशा बदलपी), भींग (डायॉप्ट्रिक) वा ऑग्यूस्तीन फ्रेनेल हाणें सोदून काडिल्लो परावर्तक आनी प्रणमनी लोलक तशेंच प्रणमनी भींग बसयल्लो पांजरो (कॅटॉडायॉप्ट्रिक) अशे तीन प्रकार वापरूंक येतात.

दीपगृहाचे सादारणपणान पांच प्रकार जातात. १) दर्यावयल्यान भोंवडी करतना दर्यावेळ दिसपाखातीर : हे दिवे चड करून जमनीर आसतात. आनी ते खूब पयसुल्ल्यान दिसतले हाची वेवस्था करतात. (२) धोक्याचे दिवे : दर्यादेगेवयले फातर वा हेर आडखळी दाखोवपी. (३) दर्यादेगेवयल्या नौका नयनांचीं दीपगृहां : ही वेपारी तारवांक एका बंदरातल्यान दुसऱ्या बंदरात वचपाखातीर मार्गनिर्देशक म्हणून बांदतात. (४) दिव्यांची रांक : हातूंत सादारणपणान एका फाटल्यान एक अशे वेगवेगळ्या उंचायेचेर कांय अंतराचेर दोन दिवे आसतात. ताका लागून सुरक्षीत मार्गाची दिशा दाखोवप जाता. हे दिवे चड करून स्वयंचलीत आसतात आनी चड करून न्हंय, खाडी आनी बंदराकडेन येवपाच्या मार्गार दाखयतात. (५) बंदराची शीम दाखोवपी दिवे.

महाराष्ट्राचे दर्यादेगेर दमण सावन मुंबय मेरेन १५ दीपगृहां आसात. तेभायर मुंबय बंदरांत ३१, आलिबागे लागसार २, चौलाक १, जंजिऱ्याकडेन ७, दाभोळ वाठारांत ६, जयगडाक ५, रत्नागिरीकडेन ५, राजापूर लागसार २, विजय दुर्गाकडेन १, देवगडाकडेन २, मालवण, वेंगुर्ले वाठारांत ५ आनी गोंयांत १० दीपगृहां आसात. हातुंतलीं संवसारीक येरादारीखातीर १८ उपेगांत आसात. जाल्यार हेर थळावे वा प्रादेशिक येरादारी खातीर बांदल्यांतिं.

दीपगृहांत वापरिल्ल्या दिव्याच्या उजवाडाचे पांच प्रकार जातात. (१) थीर उजवाड (२) चकचकपी उजवाड (३) चकचक समुह उजवाड,

(४) आंच्छादीत उजवाड (५) आच्छादीत समुह उजवाड.

दीपगृहाच्या दिव्यांचेर व्हड व्हड दर्यासुकणीं झोपय मारपाची शक्यताय आसता. ताका लागून दिव्याची कंवची फुटची न्हय देखून दिव्या भोंवतणीं घटमूट जाळी बसयतात. दीपगृहाचेर वेगवेगळ्या तरांची यंत्रणा बसोवन वेगवेगळ्या तरांचो उजवाड पडपाची येवजण करतात. एका प्रकारांत उजवाड एकठांय करपाची यंत्रणा दवरतात आनी दिव्याची जोत थारावीक काळा उपरांत वाडोवपाची आनी परत पेटोवपाची एक यंत्रीक वेवस्था करतात. दुसऱ्या प्रकारांत जोत थीर दवरतात आनी एकठांय हाडपाची यंत्रणा ताचे भोंवतणीं घुंवडायतात.

दीपगृह चड करून उंचेले दोंगुल्लेचेर वा तुटिल्ल्या ऊंच कड्याच्या माथ्यार बांदतात. वादळां आनी मोडांतल्यान तिगून उरची म्हूण दीपगृहाची बांदणी वांटकुळी वा अश्टकोनी तशेंच वयर अशीर आनी सकयल रूंद दवरतात. इमारतीचे वयले माळयेर दिवो बसयतात आनी ताचेर सत्रेवरी पांखें घालतात. दीपगृह जायत्या माळयांचें आसूं येता. दीपगृहाचे सकयले माळयेपसून वयरमेरेन वचपाखातीर भितल्ले वटेन मुळसुदी पद्धतीचीं सोंपणां बांदिल्लीं आसतात. विद्युत् शक्ती उत्पन्न करपाचें यंत्र आनी डिझेल इंजीन चड करून स्वतंत्र बांदिल्ल्या लागसारच्या घरांत दवरतात. आनी सरयांच्या आदारान विद्युत प्रवाह दिव्यामेरेन व्हरतात. अस्तंती देशांतलें सगळ्यांत पोरणें दीपगृह इजिप्तांतल्या ॲलेक्झांड्रिया लागसल्ल्या द्वीप कल्पार टॉलेमी हाणें इ. स. प. ८० च्या सुमाराक बांदलें. पुर्विल्ल्या काळांतल्या बांदकामांतल्या सात अजापांमदीं हाचो आस्पाव जाता. ताच्या फॅरॉस ह्या नांवावेल्यान दीपगृह बांदपाच्या विशेश उद्देगाक फॅरॉलॉजी म्हणपाची चाल आसा. हें दीपगृह संगमरवरी फातरापसून बांदिल्लें आनी ताची उंचाय १२० मी. आशिल्ली. तेराव्या शतमानात तें भूयकांप जावन कोसळ्ळें.

जंय दीपगृह बांदपाखातीर बरो जागो मेळना थंय वा थळावे परिस्थितीक लागून दीपगृह बांदपाक शक्य जायना थंय स्वतंत्र व्हडें उबें करतात आनी ह्या व्हड्याच्या खांब्याचेर शक्य तितले व्हड शक्तीचो दिवो दवरतात. व्हडें हालता आसतना दिवो हालचो न्हय देखून दिवो दवरपाक विशेश तरेची यंत्रीक बसका वापरतात. तांडेलाक दर्याचे वाटेसंबंदी मार्गदर्शन करपाखातीर दर्यांत कांय बोंयाचेर दिव्याची सोय केल्ली आसता. हीं दिव्यांचीं बोंयीं रातच्या वेळार तांडेलाक मार्ग दाखयतात.

भारतांतल्या दीपगृहाची शासन व्यवस्था पळोवपाखातीर तीन विभाग केल्यात. संवसारीक येरादारीक उपेगा पडपी दीपगृहां, केंद्र सरकाराच्या नियंत्रणाखाल आसतात. दर्यादेगेवयलीं सामान्य दीपगृहां राज्य सरकाराच्या आनी थळाव्या बंदरांतलीं दीपगृहां पोर्ट ट्रस्टाच्या नियंत्रणाखाल आसतात. भारतांतल्या ५,००० किमी. दर्यादेगेर केंद्र सरकाराच्या नियंत्रणाखाल सुमार ३१४ दीपगृहां आनी ८ दीप नौका आसात. दीपगृहांची बांदावळ, वाड आनी सुदारणा करपाखातीर केंद्र सरकाराक सल्लो दिवपी एक समिती आसून तिच्यो सुचोवण्यो कार्यान्वित करपाची जबाबदारी दीपगृहाच्या महासंचालकाकडेन आसता. महासंचालकाच्या हाताखाल पोर्ट ब्लॅर (अंदमान), कलकत्ता, चेन्नई, पणजी, मुंबई आनी जामनगर ह्या स ठिकाणांची दीपगृह कार्यालयां आसात. ह्या खात्याचो खर्च चलोवपाखातीर १९२७च्या भारत दीपगृह अधिनियमाप्रमाण दरेका बंदरात येवपी तारवाकडल्यान वसुली करतात.

– कों. वि. सं. मं.

दीपवंश : एक बौध्द ग्रंथ. हो पाली भाशेंत आसा. हातूंत लंके बौध्द धर्माचो इतिहास सांगपाच्या निमतान महासेन राजाच्या काळाम (इ. स. ३२५-३५२) लंकेचो पुर्विल्लो इतिहास सांगला. बुद्ध आपल्या अश्टकथांत हाचे संदर्भ घेतल्यात. हाचेवयल्यान ३५२ ते ह्या काळांत ह्या ग्रंथाची रचना जाली असो अदमास काडटात.

सिंहली अश्टकथांतल्या इतिहासीक अंशाच्या आदारावरवीं ह्या ग्र रचणूक जाली. हातूंत सुर्वेक बुध्दाच्या तीन लंकायात्रांची खबर फुडें तीनय बौध्द संगितींचो इतिहास नोंद केला. ह्या बौध्द संगिती सिंहली राजवंशाचो इतिहासय हातूंत दिला. चड करून लाट राजकुंवर विजय हाणें लंकेंत भारतीय उपनिवेशाची स्थापना कशी आनी तो लंकेचो पयलो राजा कसो जालो हाची विस्तारान खबर ग्रंथांत आसा. तृतीय बौध्द संगितींउपरांत बौध्द धर्माच्या प्रचाराख अशोकाचो पूत महेंद्र आनी धुव संघमित्रा हीं दोगांय लंकेंत गेलीं. विजयाचो वंशज तिस्स हो लंकें त राज्य करतालो. ताणें बौध्द आपणावन त्या धर्माच्या प्रसाराखातीर कसो यत्न केलो हाची खबर ग्रंथांत मेळटा. ताचेफुडें तिस्साच्या काळाउपरांत द्रवीडांनी लंकेचेर घाल्ली, ते घुरयेक तोंड दिवपाखातीर दुट्ठगामणी राजान केले ताणें बांदिल्ले महास्तुपादी स्तूप, ताच्या वंशांतल्या वट्ठगामणीन घेतिल्लें त्रिपिटकांचे लेखन आदी म्हत्वाच्या घटनांची खबर दिवन, मह राजाचे कारकिर्दीच्या शेवटाकडेन हो इतिहास सोंपयलो.

भाशेचे नदरेन आनी रचणुकेचे नदरेन तो ग्रंथ परिपूर्ण ना. लंकेचो पुर्विल्लो इतिहास जाणून घेवपाचे नदरेन ह्या ग्रंथांच्या तोलामा दुसरें साधन ना. लंकेचो राजा धातुसेन (इ. स. चें पांचवें शतमान) एका वर्सुकी उत्सवांत ह्या ग्रंथाचें पठण करून ताका राश्ट्रीय मेळोवन दिलो.

– कों. वि. स

दीस : सामान्यपणान एका सुर्योदयासावन दुसऱ्या सुर्योदयामेरे काळाक दीस म्हण्टात. हातूंत दीस आनी रात ह्या दोगांयचो आ आसता. पुर्विल्ल्या काळांत यज्ञयागाखातीर हेच पद्धतीन दीस मेजत म्हणून ताका 'सावन दीस' म्हण्टाले. पूण सूक्ष्म अवलोकनाचे नदरेन उदेवपाचो आनी अस्ताक वचपाचो हे दोनूय खीण सोयीचे नाशिल पुर्विल्ल्या गणितशास्त्रांत दनपार ते दनपार वा मध्यानरात ते मध्यान मेरेन एक दीस मानपाची प्रथा निर्माण जाली. अशा दिसाक सौर म्हण्टात. पूण हो काळ सदांच सारको आसता अशें ना. सूर्यमार्ग धर्त विषुववृत्ताकडेन कलिल्लो आसता. तेखातीर भूगोलाच्या विषुववृत्ताचेर काल्पनिक सूर्य स्थापून ताचे सरासरी गतीन दिसाचो जो काळ था ताका 'मध्यम-सौर' दीस म्हण्टात. सामान्यपणान दीस २४ वरांनी वांट

धर्तरेक आपले भोंवतणीं एके फावटीं घुंवपाक लागपी काळाक म्हण्टात. हो काळ खंयच्याय पयसुल्ल्या अवकाशांतल्या पदार्थाच्या दिशेच्या संदर्भांत मेजतात आनी तेप्रमाण दृश्य, माध्य, नाक्षत्र सांपातिक दीस अशे प्रकार आसात. माध्य नाक्षत्र दिसाभितर सौरदिसाचीं २३ वरां ५६ मिनटां आनी ४.०९०५४ सेकंद जात

तशेच हेर प्रकारचेय दीस आसात. चंद्राक याम्योत्तरवृत्त फाटो दोन फावटीं हुंपपाखातीर लागपी काळाक 'चांद्रदीस' म्हण्टात.

ादीस ८२१/२° रेखावृत्त आनी २३° ११' उत्तर अक्षवृत्त ह्या
मध्यरातीसावन सुरू जाता आनी उपरांतचे मध्यरातीक सोंपता.
ागवट एक तारो मध्यमंडळांत दिसले उपरांत परतून तो थंयच
जो काळ लागता ताका 'नाक्षत्र दीस' म्हण्टात. पूण खंयचोय
मंडळांत दिसपाची वेळ दर दिसा थोडी थोडी बदलत वता
ातीर तो तारो क्रमान सकाळीं, दनपारां, सांजवेळार आनी
य दिसता. परतून त्याच वेळार मध्य मंडळांत येवपाक ताका
ा वर्साचो काळ लागता. तेखातीर नक्षत्रावयल्यान दीस मेजप
गैरसोयीचें थारता. हेखातीर ज्योतिशशास्त्रांत फकत सूक्ष्म
ाखातीर नक्षत्र पद्दत वापरतात. पंचांगाची रचणूक करतना
दिसूच प्रमाण मानून तेप्रमाण घटिका, पळां ह्या कालमानाचें
ल्ले आसता.

ी सौरदिसाचो उल्लेख मेळना. पूण 'अष्टका' म्हळ्यार वद्य
रात हो शब्द आसा. चीनी, पुर्विल्ले ग्रीक, ज्यू आनी मुसलमान
सुर्यास्त ते सुर्यास्त, जाल्यार बॅबिलोनियी, सिरियी, पर्शियी
र्वल्ले ग्रीक सुर्योदय ते सुर्योदय असो दीस मानतात. ग्रेगरियी
न्या म्हयन्याच्या खंयच्याय दिसाक कॅलेंडर दीस म्हण्टात. कांय
ास्त्रीय कामांखातीर पंचांगाबदला फकत दीस मेजप सोंपें आसता.
- ज्युलियी दीस. हो एके दनपारेसावन दुसरे दनपारे मेरेन
. स. पयलीं ४७१३ च्या १ जानेवारीसावन मेजतात. देखीक
ारी १९५८ म्हळ्यार २४,३६,२०५ ज्युलियी दीस जाता.

र्चो तिच्या अक्षाभोंवतणीं घुंवपाचो वेग, तशेंच सूर्य आनी धर्तरी
में अंतर आनी सूर्यमार्गाचो विषुववृत्ताचे पातळेकडेन आसपी कोन
त आसतात. ताका लागून सगळ्या प्रकारांच्या दिसांचो काळ
हे बदल तीन प्रकारांचे आसतात.

मी : भरती-सुकती आनी वाऱ्याक लागून हो बदल जाता. तेखातीर
ो दीस हो जुलयांतल्या दिसापरस ०.००१ सेकंदान व्हड आसता.
परत परत जायत आसता.

ेयमित : धर्तरेचो गाभो आनी हेर आवरणां हांच्यांतल्या आंतरक्रियांक
हो बदल जाता आसुंये. ह्या बदलाक लागून दिसाची लांबाय
०.००४ सेकंदामेरेन चड-उणी जाता. हो बदल कांय वर्सांच

र्घकालीन : चड करून दर्यांतले भरते-सुकतेक लागून जावपी
हालचालींनी तळाक जें उदकाचें घर्शण जाता, त्या घर्शणाक
हो बदल जाता. ह्या बदलाक लागून १०० वर्सांमदीं दिसाची
०.००१ ते ०.००२ सेकंदान वाडटा.

र्याच्या उजवाडाक लागून धर्तरेचो जो अर्दो भाग उजवाडांत आसता
दीस आनी उरिल्ल्या अर्दा भागाचेर काळोख आसता ताचेर रात
. हे दोनूय भाग एकमेकांसावन पयस करपी वाटकुळाक प्रकाशवृत्त
. धर्तरी वाटकुळी आशिल्ल्यान ती आपणा भोंवतणीं अस्तंतेकडल्यान
कडेन घुंवत आशिल्ल्यान तिचो उजवाडांतलो भाग उपरांत (क्रमशः)
ांत आनी काळखांतलो भाग उपरांत उजवाडांत येत आसता.

र्याी उदेवंचेपयलीं थोडो वेळ आनी अस्ताक वतकच थोडो वेळ जो
ड आसता, ताका 'संधिप्रकाश' म्हण्टात. सूर्य क्षितिजापोंदा सुमार
आसता तेमेरेन संधिप्रकाश दिसता. विषुववृत्तापसून जितलो पयस
तितलो संधिप्रकाश चड काळामेरेन मेळटा. ४८ १/२° उत्तर अक्षवृत्त
ते उत्तर ध्रुववृत्त आनी ४८ १/२° दक्षिण अक्षवृत्त ते उत्तर ध्रुववृत्त ह्या
भागांत गिमाच्या मदल्या अदमासाक कांय काळ रातभर संधिप्रकाश
आसता.

धर्तरेच्या परिवलनाचो (Rotation) आस तिचे सुर्याभोंवतणचे कक्षेचे
पातळेकडेन ६६ १/२ ° चो कोन करून कलिल्लो आसता आनी ताचो
रोख सतत एकेके दिशेवटेन म्हळ्यार ध्रुवताऱ्याकडेन आसता. आसाच्या
ह्या कलण्याक लागून केन्ना केन्नाय धर्तरेचो उत्तर ध्रूव सुर्याकडेन कलिल्लो
आसता जाल्यार केन्ना दक्षिण ध्रूव. २१ मार्च आनी २३ सप्टेंबर ह्या
तारखांक धर्तरेचो खंयचोच ध्रूव सुर्याकडेन कलिल्लो नासता. ह्या वेळार
प्रकाशवृत्त दोनूय ध्रुवांतल्यान वता आनी ताका लागून दरेक अक्षवृत्ताचे
सारके दोन भाग जातात. तेखातीर धर्तरेवयली खंयचीय सुवात चोवीस
वरांभितर अर्दो वेळ उजवाडांत आनी अर्दो वेळ काळखांत आसता,
देखून ह्या तारखांक धर्तरेचेर, सगळ्याक दीस आनी रात सारकीच
आसता. २१ मार्च ते २१ जून मेरेन उत्तर ध्रूव सुर्याकडेन चडांत चड
कलत वता. २१ जून ह्या दिसा तो सुर्याकडेन चडांत चड कलिल्लो
आसता. २१ जून ते २३ सप्टेंबरमेरेन ताचो सुर्याकडलो कल उणो
जायत वता आनी २३ सप्टेंबरा दिसा २१ मार्चा भाशेनूच दोनूय ध्रूव
सारकेच कलिल्ले आसतात. २१ मार्च ते २३ सप्टेंबर ह्या काळांत
विषुववृत्त सोडल्यार खंयच्याय अक्षवृत्ताचे प्रकाशवृत्ताक लागून दोन भाग
जातात. उत्तर गोलार्दांतल्या अक्षवृत्तांचो व्हडलो भाग सुर्याच्या उजवाडांत
आसता आनी दक्षिण गोलार्दांतल्या अक्षवृत्तांचो ल्हान भाग सुर्याच्या
उजवाडांत आसता. हेखातीर ह्या काळांत उत्तर गोलार्दांत रातीपरस
दीस व्हड आसता आनी दक्षिण गोलार्दांत दिसा परस रात व्हड आसता.
दीस आनी रात हांच्यांतलो फरक विषुववृत्तासावन ध्रुवाकडेन वाडत
वता. उत्तर गोलार्दांतले खंयचेय सुवातेचेर २१ जूनाक वर्सांतलो
व्हडल्यांतलो व्हड दीस आसता आनी दक्षिण गोलार्दांतले खंयचेय सुवातेचेर
ल्हानांतलो ल्हान दीस आसता. ह्या दिसा उत्तर ध्रुववृत्त आनी ताचे
पलतडचो ध्रुवप्रदेश पुराय सूर्यप्रकाशांत आशिल्ल्यान थंय २४ वरां दिसूच
आसता; रात नासता. तशेंच, दक्षिण ध्रुववृत्त आनी ताचे पलतडच्या
पुराय ध्रुवप्रदेशांत सुर्याचो उजवाड पावना, तेखातीर थंय २४ वरां रातूच
आसता. २१ मार्च ते २१ जून ह्या काळांत उत्तर गोलार्दांत सगळेकडेन
दीस वाडत वता आनी दक्षिण गोलार्दांत सगळेकडेन तो उणो जायत
वता. उपरांत २३ सप्टेंबरामेरेन उत्तर गोलार्दांतलो दीस ल्हान जायत
वता आनी दक्षिण गोलार्दांतलो दीस व्हड जायत वता. २३ सप्टेंबराक
परतून दीस आनी रात सारकीच जाता. उपरांत २२ डिसेंबरामेरेन
दक्षिण गोलार्दांतलो दीस वाडत वता आनी उत्तर गोलार्दांतलो ल्हान
जाता. २२ डिसेंबराक दक्षिण गोलार्दांत सगळ्यांत व्हडलो दीस आनी
उत्तर गोलार्दांत सगळ्यांत ल्हान दीस आसता. ताचेउपरांत २१ मार्च
मेरेन दक्षिण गोलार्दांतलो दीस ल्हान जायत वता आनी उत्तर गोलार्दांतलो
व्हड जायत वता आनी २१ मार्चाक परतून सगळेकडेन दीस आनी रात
सारकी जाता. प्रकाशवृत्ताक लागून विषुववृत्ताचे मात सारके दोन भाग
जाल्ल्यान थंय दीस आनी रात सारकीच आसता. ध्रुवांपसून ध्रूववृत्तांमेरेन
मात सुर्याचो उजवाड मेळपाचो वा ना मेळपाचो काळ २१ मार्च ते २३
सप्टेंबर आनी २३ सप्टेंबर ते २१ मार्च ह्या काळांत २४ वरांपरस चड
आसता आनी तो ध्रुवांकडेन वाडत वता. उत्तर ध्रुवाचेर २१ मार्च ते २३
सप्टेंबर आनी दक्षिण ध्रुवाचेर २३ सप्टेंबर ते २१ मार्च ह्या काळांत

सुर्याचो उजवाड आसता. २४ वरां वा चड काळ सूर्य दिसपी प्रदेशांत हेर सुवातींनी म्हळ्यार ६६ १/२° उत्तर ते ६६ १/२° दक्षिण हांचे मजगतच्या प्रदेशांत जेन्ना मध्यानरात आसता तेन्ना लेगीत मळबांत सूर्य आसताच, अशा प्रदेशाक 'मध्यानरातीच्या सुर्याचो प्रदेश' अशें म्हण्टात. नॉर्वेसारक्या ज्या देशांचो वाठार ध्रूवप्रदेशांत आसा, त्या देशांतल्या सुवातींनी उमेदी भोंवडेकार मुजरत वतात.

पुर्विल्ल्या काळासावन, दिसाची वांटणी करपाच्यो खूब पद्दती प्रचलीत आशिल्ल्यो. संस्कृतांत दीस ह्या शब्दाक अह हो प्रतिशब्द आसा. ऋग्वेदांत रातीक कृष्ण अह आनी दिसाक अर्जून अह अशें म्हळां. उदेंतेसावन अस्तामेरेन दिसाचे पुर्वाह्न आनी अपराह्न अशे दोन भाग केल्यात जाल्यार कांयकडेन फांतोड, दनपार आनी सांजवेळ अशी वांटणी केल्या. बारा वरांच्या दिसाची फांतोड, संगव, मध्यान, अपरान्न, सायान्न, सायं अशे पांच वांटे करपाचीय प्रथा आशिल्ली. हो दरेक विभाग तीन म्हुर्तांचो आसता. १ मूर्त म्हळ्यार २ घटिका, स्मृतींनी दिसाचे आठ भाग मानल्यात. कौटिल्यान लेगीत दीस आनी रात हांचे दरेकीं आठ भाग कल्पिल्यात.

- कों. वि. सं. मं.

दीक्षित, शंकर बाळकृष्ण :

(जल्म : २०-२१ जुलय १८५३, मुरुड, रत्नागिरी; मरण : २७ एप्रिल १८९८, पुणें).

नामनेचो ज्योतिर्गणिती आनी भारतीय ज्योतिशशास्त्राचो इतिहासकार. वैशंपायन ह्या आडनांवाच्या एका चितपावन घराण्यांत ताचो जल्म जालो. पूण शंकररावाच्या जाण्टेल्यांनी यज्ञ केल्यान ह्या घराण्याक दीक्षित ह्याच नांवान वळखतात. ताचें मुळावें शिक्षण मुरुडाक जालें. ह्याच काळांत ताणें घराच अमरकोश पाठ करून, काव्य, व्याकरण ह्या संस्कृत आनी वैदिक विशयांचो मुळावो अभ्यास पुराय केलो. १८७० वर्सा ताणें पुण्याच्या ट्रेनिंग कॉलेजांत प्रवेश घेतलो. ह्या अभ्यासावांगडा ताणें मॅट्रिकेचोय अभ्यास केलो आनी १८७४ वर्सा तो मॅट्रिकेची परिक्षा पास जालो. ट्रॅनिंगाचे परिक्षेंत ताणें पयल्या दर्ज्याचें सर्टिफिकेट घेतलें.

फुडें ताणें अध्यापन होच वेवसाय म्हूणन आपणायलो. १८७४ ते १८८९ ह्या काळांत ताणें रेवदंडा, ठाणें आनी बार्शी हांगा मुख्याध्यापक म्हूणन काम केलें. उपरांत धुळ्याक ट्रेनिंग कॉलेजांत शिक्षक म्हूणन काम करतकच ताची खूब नामना जाली आनी १८९४ वर्सा पुणें ट्रेनिंग कॉलेजांत ताची बदली जाली.

मुळांत ताका गणिताची आवड. रेवदंड्याक आसतना ताणें विसाजी लेले हाचे ज्योतिशशास्त्रावयले लेख वाचिल्ले. हाका लागून ताका ज्योतिशशास्त्राविशीं ओड निर्माण जाली. धुळे, पुणें हांगाच्या वास्तव्यांत ताणें ज्योतिशशास्त्र आनी गणित हांचो तपशीलवार अभ्यास करून भारतीय ज्योतिशशास्त्रांतल्या विंगड विंगड सिध्दांताची म्हायती करून घेतली. हेखातीर ताणें पांचशांपरस चड संस्कृत ग्रंथांचो अभ्यास केल्याचें समजता. अशा पुर्विल्ल्या भारतीय ग्रंथांवयल्या उल्लेखांवयल्यान ताणें कांय ग्रंथांचे काळ थारायल्यात. देखीक - शतपथ ब्राह्मणांतले एके ऋचेच्या आदारान ताणें त्या ग्रंथाचो काळ इ. स. पयलीं ३००० वर्सां, तशेंच वेदांगज्योतिशाचो काळ इ. स. पयलीं १४०० वर्सां असो थारायलो. तशेंच वैदिक काळांत खंयच्यो ज्योतिशशास्त्रीय गजाली खबर आशिल्ल्यो, त्योय ताणें सप्रमाण दाखोवन दिल्यो. ग्रीक आनी भारतीय ज्योतिशशास्त्रीय विचारांचे तुळेन अभ्यास करून भारतीय ज्योतिशशास्त्र हें स्वतं[...] आनी संशोधन हांचेवतीन उदरगतीक पाविल्लें शास्त्र आसा, हे सिध्द करून दाखयलें. पंचांग सोदपाचें शास्त्र, नक्षत्रसंख्या आनी अक[...] हें भारतीयांनीच जगाक दिलें, हे ताणें दाखोवन दिलें. तशेंच, राशी, हे मूळ भारतीय न्हय, अशेंय ताचें मत आसा. फलज्योतिशाचेर [...] चडसो विस्वास नाशिल्लो पूण तो ताचेर विचार करतालो.

खोलायेन केल्ल्या अभ्यासावरवीं ज्योतिशशास्त्राच्या मळार दी[...] हाणें बरीच नामना जोडली. डॉ. फ्लीट सारकिलो नामनेचो इं[...] जाणकार ताचेकडल्यान मार्गदर्शन घेतालो. दीक्षिताच्या पालवानूय 'इंडियन कॅलेंडर' हो इतिहासीक संशोधनात्मक ग्रंथ बरयलो. ह्या [...] पंचांगांविशींच्या आनी कालगणनेच्या सगळ्या गजालींची विस्कट[...] केल्या 'गुप्तास इन्स्क्रिप्शन' हो ग्रंथ बरोवपाकूय फ्लीट हाका, दीक्षि[...] खूब आदार केलो.

दीक्षितान विद्यार्थिबुध्दिवर्धिनी (१८७६), 'सृष्टचमत्कार' (१८[...] आनी 'सोपपत्तिक अंकगणित' (१८९७) हीं तीन पुस्तकां शाळ[...] विद्यार्थ्यांखातीर बरयलीं. ताचें 'धर्ममीमांसा' (१८९५ - ९७) हे पु[...] मॅक्स म्यूलराच्या गिफर्ड - व्याख्यानांचो अणकार. ताच्या 'भारत[...] भूवर्णन' ह्या पुस्तकांत ताणें वेद, पुराणां आनी हेर पुर्विल्ल्या ग्रंथ[...] आदारान पुर्विल्ल्या थळांची खाशेली म्हायती दिल्या. 'ज्योतिर्विल[...] 'रात्रीच्या दोन घटका मौज' आनी 'अंतरिक्षांतून फेरफटका' अशी नांवां धारण करपी पुस्तकांत, ताणें मळबांतल्या ताऱ्यांची-गिऱ्यांची म्हा[...] सादे-सोपें भाशेंत दिल्या. 'भारतीय ज्योतिशशास्त्र' (१८९७) हो [...] संवसारीक नामनेचो ग्रंथ. ह्या ग्रंथांत ताणें, वेदकाळासावन भार[...] ज्योतिशशास्त्राची उदरगत कशी कशी जायत गेली, ताचो इति[...] सगळे मूळ ग्रंथ खोलायेन अभ्यासून मांडला.

ह्या ग्रंथाची सुदारीत आनी आर्विल्ली म्हायती आशिल्ली आवृत्ती [...] पूत रामचंद्र दीक्षित हाणें १९४८ वर्सा उजवाडायली. ह्या ग्रंथांत पंचांगशोधन आनी तेविशींचीं मतां हांची विस्तारान विस्कटावणी के[...] तशेंच हें शास्त्र फकत भारतीयांनीच विकसीत करून जगाक दिल्ल[...] सिद्धांत सप्रमाण मांडला. ताच्या ह्या कार्याक लागून जायत्या यु[...] पंडितांनी, भारतीय विद्येच्या क्षेत्रांत, मांडिल्ल्या सिध्दांताचो अर्थ बदल[...] ह्या ताच्या कार्यांक लागून वेदांचे प्राचीनतेविशीं युरोपीयांचे दुबाव ले[...] पयस जाले. ग्रीक ज्योतिश आनी भारतीय ज्योतिश हातूंत खंयच सारकें नाशिल्ल्यान 'ज्योतिशाचीं मूळ तत्त्वां ग्रीसांतल्यान हिंदुस्थानांत आय[...] हें थिबो हाचें मत बरोबर ना, हें ताणें स्पशटपणान दाखोवन दिलें. टॉ[...] पयलींच्या वासिष्ठ सिध्दांतांत अंशाचे साठ वांटे मेळटात, हें दाख[...] दिवन 'टॉलेमीसावन हिंदूंक ज्योतिशाचें सर्वस्व मेळ्ळें' हें बर्जेचें प्रतिप[...] फट थारायलें.

दीक्षित हाणें 'इंडियन अँटिक्केरी एपिग्राफिका इंदिका', 'शालापत्र[...] आनी 'ज्योतिषकल्पतरू' ह्या म्हयनाळ्यांनीं आनी 'नेटिव ओपिनयन' दिसाळ्यांतूय विंगड विंगड शास्त्रीय विशयांचेर लेख बरयल्ले.

दीक्षिताचें हें कार्य भारतीय ज्योतिशांतूच न्हय, जाल्यार भार[...] आनी अस्तंती विद्येच्या क्षेत्रांतूय अजरंवर उरलें. दीक्षिताचे ग्रंथ वाचपाप[...] कांय अस्तंती पंडीत मराठी भास शिकले. परिपूर्णताय आनी मुद[...] थीक कशें जुस्ताजुस्त बरोवप हें दीक्षिताचें खाशेलपण आसा.

- कों. वि. सं.

१ समखुरी प्राणीगणांतलें सगळ्यांत व्हड जनावर. वर्गीकरण : र्डाटा (पृष्ठवंशी); जात : मामालिया (दूद दिवपी); वर्ग : टायला; कूळ : सुईडे (रवंथ न करपी); जिनस : सुस लिन. रीर मोटसार, पांय मोटवे, दाट कात, मोटवे आनी खरखरीत ज हालचाल करपी लांबतें तोंड, ल्हान शेंपडी. भारतांतलो कर ही ल्हान आकाराची मोनजात. हो दुकर चडसो काळ्या नी वेगवेगळ्या आकारांचो आसता. दुकराक वट्ट ४२ दांत दुकराचीं हाडां घट आशिल्ल्यान ते नेटान धपको दिवन सादी ढूक शकतात. दुकराक घाम येना. ताका लागून हवेंतल्या चो ताचेर रोखडोच परिणाम जाता. ताका म्हशीवरी चिखलांत डटा. तशेंच ताका माती खणून बुराक करपाची संवय आसता.

ल्ल्या दुकरांची पैदास ही मूळच्या दोन जातींमदली आनी आतांचो कर (सुस दॉमॅस्तिकस) हो हजार वर्सांआदीं सावन ल्हव-ल्हव विकासाक लागून जाला. सुमार २.५-३ कोटी वर्सांआदले 'पॅलिओकेरीस' हे प्राणी म्हळ्यार सुइडी कुळांतल्या प्राण्याचे लप जाता. मायोसीन कल्पांत (२ ते १.२ कोटी वर्सांपयलींच्या तांचो नाश जावंचेआदीं भारत आनी आफ्रिका ह्या वाठारांत ार जाल्लो. सद्याक अस्तित्वांत आशिल्ल्या मनशाळिल्ल्या दुकरा पुर्वज मायोसीन कल्पाच्या निमाणें युरोपांत आशिल्ले. आनी कल्पांत ताचो आशिया खंडांत प्रसार जालो. युरोपांतलो रानटी स स्क्रोफा) आनी चीन, जपान तशेंच उदेंत आशियांतलो रानटी स व्हितॅतस - सुस इंदिकस) हाचेपसून संवसारांतल्यो दुकराच्यो रानटी जाती तेचपरी आर्विल्ल्यो मनशाळिल्ल्यो जाती निर्माण

ल्या काळांत ग्रीसांत दुकराक आगळेंच म्हत्व आशिल्लें. डिमीटर देवता दुकराक पवित्र मानता. इजिप्तांत ओसायरिस ह्या देवाच्या वर्सांतल्यान एक दीस दुकराचें मास खाताले. उत्तर युरोपांत ेसांनी दुकर मारून खाताले आनी ताचीं हाडां, बिंयां वांगडा पुरून दवरताले. न्यू गिनींत दुकरांक अजुनूय पवित्र मानतात. देशांतल्या दुकराचो कळप सुदारपाक आदार जाता अशा ो प्रतिमा पुजप जाताल्यो.

ीपुराण ह्या ग्रंथांत तिसऱ्या अवतारांत विष्णुन वराहाचो म्हळ्यार अवतार घेतिल्ल्याचो उल्लेख मेळटा. भारतांतल्या पुर्विल्ल्या ास्त्रांतल्या 'राजवल्लभ' नांवाच्या ग्रंथांत, दुकराचें मास वातहारक, आनी बद्धमूत्र करपी, जाल्यार रजनिघंटु ग्रंथांत तें वीर्यवृध्दी प्रसो उल्लेख मेळटा.

स. १५००त स्पेन, इंग्लंड आनी हेर देशांतल्या लोकांनी अमेरिकेंत वसणुको करच्या वेळार दुकरांकय आपले वांगडा व्हेलीं. सुणीं आनी भाले हांच्या आदारान घोड्याचेर बसून दुकराची शिकार करपाची चाल जायत्या देशांनीं आशिल्ली.

संवसारांतल्या सगळ्या देशांनी दुकर दिश्टी पडटा. तातूंत चीन देशांत दुकराचें प्रमाण सगळ्यांत चड आसा. भारतांत जरी दुकर सगळ्या वाठारांनी मेळटा तरी दुकरांचे प्रमाण उत्तर प्रदेशांत सगळ्यांत चड आसा. बिहार, आंध्र प्रदेश, तमीळनाडू, आसाम, मध्य प्रदेश, कर्नाटक आनी गोंय ह्या प्रदेशांनी दुकरां दिश्टी पडटात.

दुकराच्यो सगळ्यो आर्विल्ल्यो जाती चड करून इंग्लंड आनी युरोपांतच तयार जाल्यात. इंग्लंड आनी अमेरिका ह्या देशांतल्यान सुदारीत जातींच्या दुकरांची आयात करून त्या त्या देशांनीं आनीकय खाशेल्यो जाती तयार जाल्यात. ह्यो परदेशी जाती अशो - बर्कशायर : इंग्लंडांतले सुदारिल्ले जातींत ही जात सगळ्यांत पयलीं (२) व्हड धवे यॉर्कशायर : इंग्लंडांतल्या यॉर्कशायर परगण्यांतली ही जात. चड करून इंग्लंड, ऑस्ट्रेलिया आनी न्यूझीलंड ह्या देशांतल्यान भारतांत हे जातीच्या दुकरांची आयात करतात. (३) मध्यम धवे यॉर्कशायर : व्हड आनी ल्हान धवे यॉर्कशायर हांच्या संकरान इंग्लंडांत तयार जाल्ली ही जात. (४) लँड्रेस : ही जात मूळची स्वित्झरलंडांतली. मध्य आनी उदेंत युरोपांतल्या स्विडन, डॅन्मार्क आनी जर्मनी ह्या देशांनीं हे जातीचीं दुकरां मेळटात. (५) हॅंपशायर : अठराव्या शतमानाचे सुर्वेक इंग्लंडांतल्यान वेसेक्स सॅडलबॅक हे जातीच्या दुकरांची आयात करून अमेरिकेंत ही जात निर्यात करप जाल्या. (६) टॅमवर्थ : हे जातीचीं दुकरां ऑस्ट्रेलिया, कॅनडा, न्यूझीलंडांत मेळटात. (७) पोलंड चीनी - चिनाज : पॉलीश आनी व्हड चायना हे जातीच्या संकरांतल्यान १८३५ - ७० ह्या काळांत ही जात बटलर आनी बॉरन ह्या परगण्यांत निर्माण केली. (८) स्पॉटेड स्वायन : अमेरिकेंतल्या इंडियाना राज्यांतल्या थिपके आशिल्ल्या थळाव्या दुकरांकडेन पोलंड, चायना आनी इंग्लंडांतल्या इ. स. १९१४त आयात केल्ल्या ग्लाउसॅस्टर हे जातीच्या संकरान ही जात निर्माण केली. (९) ड्यू रॉक : अमेरिकेंत न्यूयॉर्कांतल्या ओल्ड ड्यू रॉक आनी न्यू जर्सीतल्या रॅड जर्सी हे जातीच्या संकरान ही जात तयार केली. मको खावन जियेवपी हीं दुकरां आर्जेंटिना, कॅनडा, चिली युरुग्वाय ह्या देशांनी मेळटात. (१०) कॅंटोनीस : दक्षिण चीनांतल्या काळ्या - धव्या रंगाची ही दुकरांची जात. हाचेभायर उश्ण हवामानाच्या आशियांत चीनी, मलायी तेचपरी बाली सुंबा, फिलिपिन्सांतली इलोकॅनो हीं काळीं - धवीं दुकरां आनी जलजाल तशेंच बर्कशायर हांच्या संकरापसून तयार जाल्ल्या बर्कशाला ह्यो जाती आसात.

भारतांतल्यो जाती : (१) भारतीय रानटी दुकर (सुस स्क्रोफा क्रिस्टॅटस) : भारतांतल्या रानटी वाठारांनी हो प्राणी सगळेकडेन दिश्टी पडटा. (२) ठेगू (सुस सॅलव्हॅनियस) हे जातीचीं दुकरां नेपाळ, भूतान आनी आसामाकडल्या हिमालयाच्या मुळसांत आशिल्ल्या दाट रानांनीं दिश्टी पडटात. (३) देशी : जायत्या वर्सांसावन रानांतलीं रानटी दुकरां ल्हव-ल्हव करून मनशाळून ही जात निर्माण जाल्या. हाचेभायर भायल्या देशांतल्या सुदारीत जातींच्या दुकरांची आयात करून तांचे थळावे जातीच्या दुकरांकडेन संकर करून सुदारीत जाती पैदा करपाचे यत्न चालू आसात. हे प्रकार चडशे उत्तर प्रदेशांतल्या आग्रा, मेरठ, इटा, मेनपुरी, फरुखाबाद, मुझफरनगर ह्या वाठारांनी तेचपरी पंजाब, दिल्ली ह्या राज्यांनी चालू आसात. भारतांतले दुकराचे परकीय प्रकार अशे - लार्ड योर्कशायर,

मिडय यॉर्कशायर, लँडरेस, सॅंडलबॅक हॅम्पशायर आनी टॅमवर्थ.

पाळीव मोनजातींत दुकर ही सगळ्यांत चड प्रजनन करपी मोनजात. ते दर विताक ६-१२ पिलांक जल्म दितात. ८ ते १० म्हयन्यांनी नर आनी मादीची पुराय वाड जाता. मादी म्हळ्यार दुकन्न दर २१ दिसांनी माजार येता, हो माज ४०-६५ वरां उरता. दुकराचो संयोग २० मिनटां वा इल्लो अदीक वेळ जाता. दुकन्न दुसऱ्या वा तिसऱ्या दिसा नराकडेन संयोग करता. गाबणी जालिना जाल्यार परत तीन सप्तकां उपरांत मादी माजार येता. दुकन्नीचो गाबणकाळ ११२-११५ दीस आसता. जाण्टे दुकन्नीचो गाबणकाल नवे दुकन्नीपरस चड उरता. स म्हयन्यांनी दुकराचें पील ६० ते ७० कील वजनाचें जाता आनी दोन वर्सांनी दुकराचें पील १५० ते २०० कील वजनाचें जाता.

दुकराक सारकी खावड, नितळ, सुकें तशेंच हवेशीर घर आसपाक जाय. दुकराच्या घराचें तापमान एकसारकें आसपाक जाय. दुकन्नीक पिलांक चिड्डुपाची तशेंच पिलांक खावपाची संवय आसता. हे संवयेक लागून पिलांक वांचोवंक दुकरीण वियेवपाच्या जाग्यार गार्ड रेल दवरपाक जाय. पिलांक आवयकडेन दोन म्हयने दवरून मागीर तांकां पयस करपाक जाय. दुकरांचो जागो ऊंच आसपाक जाय. गाय, म्हस आनी मेंढरांपरस दुकर तंतुयुक्त अन्न चड पचोवंक शकता. उरिल्लें अन्न, धोण (शिताचो निवळ), उपेग नाशिल्ली भाजी, पेंड आनी उश्टवारो हांचेर दुकर पोसता.

उपेग : दुकरापसून पोर्क, बॅकन, हॅम सॉसेज, लार्ड (दुकराची चरबी) हांकां देशांत तशेंच परदेशांत मागणी आसा. दुकराचे कातीचो उपेग चामड्याच्यो वस्तू करपाक जाता. दुकरापसून मेळटा त्या साऱ्याचो उपेग मातयेंत वा नुस्त्याच्या तळ्यांत करपाक जाता. तशेंच दुकरांच्या केंसांपसून ब्रश तयार करतात.

भारतांत दुकरांचें मास खातल्यांचो आंकडो खूब उणो. तरी गांवगिऱ्या वाठारांनी आनी ल्हान शारांनी तांकां पोसतात. तीं गांवांतली घाण आनी उश्टें खावन आपली उपजिविका करता आशिल्ल्यान, गांवगिऱ्या वाठारांनी जंय संडासाची सुविधा नासता वा कोयराचो विलो करपाची सारकी वेवस्था नासता. थंय दुकरांचो बरो उपेग जाता.

रोग आनी उपाय : दुकराचें सामान्य तापमान १०१.२ कॅ. (३८° सॅ.) ते १०२.५° कॅ. (३९° सॅ.) आसता. दुकराची कात निस्तेज तशीच खरखरीत आसल्यार हें रोगाचें लक्षण आसूं येता. खरखरीत केंस दिसून आयल्यार दुकराक वल्या वा दमट वातावरणांत दवरपाक जाय. दुकराक आंगाभायल्या किटाणूंची तशेंच पोटांतल्या दंतांची लागण जावंक शकता. आंगाभायल्या किटाणूंमदीं मँज, लिखो तेचपरी पोटांतल्या दंतांमदीं वेगवेगळ्या प्रकारचे दंत आसूंक शकतात. दुकरांक जावपी रोगांमदीं 'हॉग कॉलरा' (दुकाराचो जोर), स्वायन पॉक्स (लाळेचो रोग), स्वायन प्लेग, स्वायन एरीसिपेलस ब्रुसलॉसिस, अँथ्रेक्स, पोस्ट पारटयुरीएंट फिवर (विता उपरांतचो जोर) आनी पिलांक रक्तक्षय हे रोग जावंक शकतात. दुकरांचो जोर, लाळेचो रोग आनी अँथेक्रेस ह्या रोगाची लस तोपून घेवंची पडटा. दुकराच्या पिलांक जावपी रक्तक्षय पयस दवरपाक लोहयुक्त वखद आंगांत भितर सोडपाक जाय. तशेंच लोहखनीज वखदां तोंडांतल्यान घेवंक दिवंक जाय. हीं वखदां ३ दिसांचेर तशेंच १४ दिसांचेर दिवपाक जाय. दुकन्नीक वियेतकच जोर येत जाल्यार अँटिबायोटिक्साचीं इंजेक्शनां दिवंक जाय.

हेर मोनजातीपरस खाल्ले खावडीपसून दुकर चड मास उत्पन्न क… शकता. दुकर थायामीन नांवाचें विटामीन चड तयार करूंक श… हाचेभायर नायसिन, रिबोफ्लावीन आनी लोहखनीज हांचें प्रमाणय … तयार करूंक शकता.

– डॉ. हृदयेशकुमार मा…

दुकळ : अन्नाचो व्हड प्रमाणांत उणाव जावन उपासमारीची परि… व्हड वाठारांत आनी दीर्घकाळाखातीर निर्माण जाता तेन्ना ते परिस्थि… दुकळाची परिस्थिती म्हण्टात. दुकळ हो सैम निर्मीत तसो मानव नि… आसता. पावसाचें आवर्शण (उणो पावस), तशेंच पावसाची अती… (बुडटी), वादळ, भूंयकांप, टोळधाड हीं सैम निर्मीत कारणां. म्हा… राजकीय आनी अर्थीक उलथापालथ, सांठेबाजी, नफेबाजी आनी सत्त… हातूंतल्यान निर्माण जावपी अडेचो अन्नधान्य उणाव, कृत्रीम भाव… शासनाची निश्क्रियताय, येरादारीचो उणाव ही मानव निर्मीत का… सैम निर्मीत दुकळांत धान्य उत्पादनाचेर आवर्शण पडिल्ल्यान सरा… सगळ्या लोकांची उपासमार जावन लोकावांगडाच जनावरांचीय … जाता. उपासमारांनी लाखांनी लोक मेल्ल्याचीं उदाहरणां मेळटात. आ… काळांत सैम निर्मीत दुकळावांगडाच मानव निर्मीत दुकळय प… लागल्यात. मानव निर्मीत दुकळांत बेकारी, म्हारगाय हांकां लागून बाज… धान्य उपलब्ध आसुनूय तें विकतें घेवपाची ऐपत नाशिल्लेच दुक… भकीक पडटात. सर्वसादारण गिरेस्त मनशाचेर अशा दुकळाचो व्हड… परिणाम जायना.

भारतांत ऋग्वेद आनी अथर्ववेदांत दुकळाचो उल्लेख मेळटा. त… दुकळाचो उल्लेख बायबलांतय मेळटा. आदल्या काळांतल्या दुकळ… सविस्तर नोंदी जाल्ल्यो नासल्यो तरी दुकळाची परिस्थिती खूब आदीस… निर्माण जायत आसा. भारतांत मध्ययुगीन कांळांतलो पयलो दु… १२९१ वर्सा पडलो. अकबर बादशहाच्या काळांत १५५३, १५… आनी १५८३ असो तीन खेपे दुकळ पडलो. ताचे उपरांत इस्ट इं… कंपनीचें राज्य सुरू जायमेरेन हिंदुस्थानाच्या वेगवेगळ्या वाठारांनी स… ११ दुकळ पडले. १८६०-१९०८ ह्या काळांत २० फावटीं दुकळ… परिस्थिती निर्माण जाली. पुराय भारतभर असो एकाच वेळार दु… पडलो नासलो तरी देशाच्या दर एका वाठारान केन्ना ना केन्ना दुकळ अणभवला. ह्या दुकळाचें प्रमाण दर पांच वर्सांनी एक अशें अ… आनी हें प्रमाण १९२४ मेरेन चललें. उपरांत मात असो नेमान येनास… परिस्थितीक धरून दुकळ येत रावलो. १९४३त जाल्लो बंगालचो दु… १९६५-१९६६त जाल्लो आंध्र, कर्नाटक, महाराष्ट्र, ओरिसा, राजस्थ… मध्य प्रदेश, पंजाब राज्यांतलो दुकळ, १९७२-७३त जाल्लो … वाठारांतलो दुकळ हे भारतांतले मुखेल अशे दुकळ.

भारतांत पडिल्ल्या दुकळाचीं कारणां म्हळ्यार बेभरवंशी पावस अ… हवामान, बुडटी आनी आवर्शण, धान्य उत्पादनाची मागाशिल्ली पद… येरादारीचीं उणीं साधनां आनी वाडटी लोकसंख्या.

दुकळ निवारण : दुकळ हें सैमीक आवर्शण जाल्ल्यान अ… अन्नधान्याची तूट ही दुकळाची मुखेल समस्या जाल्ल्यान दुक… परिस्थितीचेर सुर्वेक सावन उपाय जायत आयल्यात. पुरुमेंताच्या धान… उपेग करप, अन्नछत्र घालप, धान्याच्या खंडांत सूट दिवप ह्या सारी…

…स्वरुपाचे थळावे अशे उपाय आदीं करप जाताले. १८७६ - …भारतांत पडिल्ल्या भिरांकूळ दुकळाक लागून १८८०त दोन …गडी आशिल्लें सर रिचर्ड स्टिची हाचे अध्यक्षतायेखाला पयलें …मेशन नेमप जालें. ह्या कमिशनान सादर केल्ल्या अहवालांत …स्त वाठारांत प्रशासनान घेवपाची जतनाय, दुकळ पडचो न्हय …रपाचो फुडाराची तजवीज आनी फाटल्या १५-२० वर्सांतल्या … दुकळाचो इतिहास हांचो आस्पाव जाता. पयल्या फॅमिन … केल्ल्या सुचोवण्यांक धरून दुकळा संबंदींची आचारसंहिता …न तातूंत दुकळी कामां निर्माण करप, जाण्टे, अपंगूळ हांकां …न दिवप, जमीन मालकांक तगाई रिणां दिवप, दुकळ पिडेस्त …या धान्यखंडांत सूट दिवप, अन्नधान्याचे देवघेवीचेर नियंत्रण …नी दुकळ निवारण निधी उबारप ह्या कलमांचो आस्पाव जालो. …रादारी, शिंपणावळी सारकिल्यो अन्नधान्यासंबंदीत शिफारसी …ल्यो. ह्यो सुचोवण्यो आनी शिफारशींच्या आदारान सरकारान …दुकळासंबंदीचे नेम तयार केले. १८९८त दुसरें फॅमिन कमिशन …लें. पयल्या कमिशनान केल्ले शिफारसीवरवीं सुचयल्या …ा प्रमाणांत दुसऱ्या कमिशनान वाड सुचयली. १८९९-१९०० …त पडिल्ल्या दुकळा उपरांत सरकारान १९०१त तिसरें कमिशन …ा कमिशनाच्यो शिफारसी पयल्या दोन कमिशनांच्या शिफारसींक …गो आसल्यो. १९४३ सालांत पडिल्ल्या भिरांकूळ दुकळाउपरांत …न एक दुकळ आयोग नेमलो. ह्या आयोगान संरक्षणात्मक आनी …मक अशे दोन तरांचे उपाय सुचयले. संरक्षणात्मक उपायांनी …कमिशनान केल्ल्या शिफारशींचो पुर्नउल्लेख आसलो. प्रतिबंधात्मक … शिंपणावळ, वनीकरण, सवलतीच्या दरान रिणां आनी येरादारेंत … हांचो आस्पाव आसलो. भारताच्या स्वातंत्र्या उपरांत १९६५ - … दोन वर्सांच्या दुकळांत दुकळ पिडेस्त राज्याखातीर मार्गदर्शक …चोवप जालें. भौशीक वितरण वेवस्थेचेर भर दिवन सवाय …न्याची पुरवण करपा संबंदीं तेन्ना विचार जालो.

…७२-७३ ह्या काळांत पडिल्ल्या दुकळांत दुकळी रोजगार आनी …न्नधान्य वांटपाची कार्यावळ हातांत घेतनाच भौशीक आरोग्य, …त्पादन, पियेवपाचें उदक हांचेर लक्ष दवरप जालें. हाचे फुडें …-८१, १९८६-८७ वर्सा पडिल्ल्या दुकळांत ग्रामीण रोजगार … ग्रामीण पोशण येवजण, ग्रामीण उदका पुरवण येवजण आनी …भलायकी सांबाळप येवजण हांचेर भर दिवप जालें.

– कों. वि. सं. मं.

… : हातूंत काळो दुदी, कोंकण दुदी आनी तांबडो दुदी अशे तीन …आसात.

…ळो दुदी : (मराठी : काळा भोपळा; हिंदी : सीताफल, सफारी … कद्दू, मीठा कद्दू, काली दूधी, पीला कोहडा; इंग्लीश : …, स्क्वोश, रॅड गुॅर्ड, रॅड पंपकिन, मस्क मेलन, मेलन पंपकिन, …कॅनडा क्रूक नेक, विंटर क्रूक नेक; लॅटिन : कुकुर्बिटा मोशाटा; … कुकुर्बिटेसी).

… वर्सभर जगपी, दुसऱ्याच्या आदारान वयर चडपी वाल. पानां …खडीत आसून तांचेर चडशे धवशे वा रंगीत थिपके आसतात. पानांच्या देंठार मोव केंस आसतात. फळांचो देंठ वाटकुळो आनी खोल आसून फळाक जोडिल्ल्या जाग्यार ते पातळिल्ले आसतात. फळांनी चड करून दोन प्रकार दिसतात. एका प्रकारांत तीं कांय प्रमाणांत गुळगुळीत आनी लांबट वाटकुळीं आसतात. जाल्यार दुसऱ्या प्रकारांत तीं खांची खांची आशिल्लीं आनी वाटकुळीं वा बसकीं आसतात. तरणीं आसतना हीं फळां गाड पाचवीं आनी पिकतकच तांचे भायलेवटेन पाचव्या निळ्या रंगाचें नाजूक आवरण आसता. गराचो रंग हळदुवो वा काळपट जांबळो आसता. बियो सपाट आनी करड्या वा तपकिरी रंगाच्यो आसून तांची देग बियांच्या रंगापरस वेगळ्या रंगाची आसता.

ह्या पिकाक उश्ण हवामान लागता. भरपूर आर्द्रता आनी सौम्य तापमान आशिल्ल्या वाठारांत हें पीक बरें येता. ह्या पिकाक खंयचीय पूण बरी निचऱ्याची जमीन मानवता. वालीचीं मुळां जमनीच्या वयल्या भागांत वाडपी आनी पसरपी आसतात. पावसाळी पिकाची लागवड जून - जुलय म्हयन्यांनी जाल्यार वायंगण्या पिकाची लागवड जानेवारी-मार्च म्हयन्यांनी करतात. नांगरून बरे भुसभुशीत केल्ले जमनींत ८० सेंमी. व्यासाचीं वाटकुळीं आळीं खणून, तातूंत भरपूर शेणखत घालून दरेका आळ्यांत ३-४ बियो लायतात. वायंगणी पिकाक गरजेप्रमाण ४-५ वा ८-१० दिसांनी उदक दितात. ह्या पिकाक हॅक्टेरीं ८० कील नायट्रोजन (दोन हप्त्यांनी) ५० कील फॉस्फरस आनी तितलेंच पॉटॅश दितात. बीं लायतकच तीन ते चार म्हयन्यांनी हे दुदी तयार जातात. ताचेउपरांत दोन म्हयन्यांमेरेन फळां मेळत रावतात. फळां काडटना देंठाचो कांय भाग दवरून काडटात. हीं फळां ४-६ म्हयने तिगतात. पावसाळी पिकाचें हॅक्टरी उत्पादन १३,७०० - १८,८०० कील आनी वायंगणी पिकाचें उत्पादन ६५०० - ७५०० कील आसता. काळो दुदी मुखेलपणान शाकेखातीर वापरतात.

फळाचो सुकिल्लो गर थुकयेंतल्यान येवपी रगत आनी फुफुसांतल्यान जावपी रक्तस्त्राव हांचेर गुणकारी थरता. फळाक लागून आशिल्ल्या देंठाचो भाग सुकोवन उदकांत शिजोवन विखारी जिवान दंश केल्ल्या जाग्यार लायल्यार बरें.

ह्या पिकाक भुरी, तंतुभुरी, मर आनी वायरसजन्य रोग जातात. भुरीखातीर गंधकाचो आनी तंतुभुरीखातीर ताम्रयुक्त कवकनाशकांचो वापर करतात. ह्या पिकाक पैंगीळ आनी मूस ह्यो किडी लागतात. पैंगीळाखातीर १% लिडेनाची पावडर आनी मुसाक लागून मॅलॅथिऑन फवारतात.

कोंकण दुदी : (मराठी : दुधी भोपळा; हिंदी : कद्दू, तुमरी, लौकी; गुजराती : दुधी, तुंबडा; कन्नड : हळगुंबळा; संस्कृत : तुंबक, कटुतुंबी; इंग्लीश : बॉटल गुर्ड, कॅलबश गुर्ड, कॅलबश क्युकंबर; लॅटीन : लॅजिनेरिया सायसेरेरिया, ल्युकॅंथा ; कूळ : कुकुर्बिटेसी).

हे कॅंसाळ वालींत आनी काराथें, तवशें हांच्या वालींनीं शारिरीक लक्षणां सारकींच आसतात. हाचीं फुलां धवीं आनी एकलिंगी आसून फळां सादारणपणान लांबट बाटलेवरी वा वाटकुळीं चेंबुवरी आसतात. फळांची लांबाय १.८ सेंमी. मेरेन आनी वजन ९ किलांमेरेन आसता. फळांचो रंग लेव पाचवो आसून साल सुळसुळीत आसता. फळां पिकतकच साल धवी जाता. बी धवी, १.६ ते ८ सेमी लांब आनी गुळगुळीत. फळांतलो गर मोव आनी खावपाक मेळटा असो आसून ताची भाजी, खीर वा हालवो करतात.

ही वाल मूळची आफ्रिकेंतली आसून तिचीं फळां दर्याच्या उदकावांगडा

व्हांवत वचून अमेरिका खंडांत पावली अशें मानतात. इ. स. आदीं ७०००-५५०० ह्या काळांतले मॅक्सिकोचे होंवरींतल्यान कोंकण दुदयाचे अवशेश मेळ्ळ्यात. इ. स. आदीं ३५००-३००० ह्या काळांतल्या इजिप्तांतल्या थड्यांत ह्या दुदयाचे सालीचे अवशेश मेळ्ळ्यात. ॲबिसिनिया, मोलकाझ जुंवे आनी भारत (मलबार, डेहराडून) ह्या सुवातींचेर ही वाल रानटी अवस्थेंत दिसता. सद्या अमेरिका, ऑस्ट्रेलिया, चीन आनी भारतांत ही वाल सगळेकडेन लागवडीखाला आसा.

लागवडीखाला आशिल्ले आनी रानटी अशे कोंकण दुदयाचे दोन मुखेल प्रकार आसात. रानटी फळां कोडू आसतात. लागवडींतल्या प्रकारांत वेगवेगळ्या जमनींखातीर आनी हवामानांखातीर जायत्यो सुदारीत जाती उपलब्ध आसात. त्यो अशो - (१) पुसा समर प्रॉलिफिक लाँग : फळां ४०-५० सेंमी. लांब आनी २०-२५ सेंमी. घेराचीं आसतात. दरेके वालीक १०-१५ फळां धरतात. हॅक्टेरी उत्पादन १२,००० कील मेळटा (२) पुसा समर प्रॉलिफिक राऊंड : फळां पाचवीं, वाटकुळीं आनी १५-१८ सेंमी. घेराचीं (३) पुसा मेघदूत : फळां लांब आनी लेव पाचवीं, हॅक्टेरी २५,००० कील उत्पादन मेळटा. (४) पुसा खरसाईः फळां ३८-४५ सेंमी. लांब (५) पंजाब वाटकुळीं : हीं फळां वाटकुळीं आसून हॅक्टरी उत्पादन १७,५०० कील मेळटा (६) पंजाब लांब : पावसाळी पीक हॅक्टेरी उत्पादन २०,००० कील (७) पुसा मांजरी : फळां वाटकुळीं, लेव हळदुवीं हॅक्टरी उत्पादन २५,३०० कील.

हें चड करून गिमांत रोवपाचें पीक. हें पीक कसलेय तरेचे जमनींत येता. पूण बरे निचऱ्याचे आनी भरपूर सारें आशिल्ले जमनींत उत्पन्न बरें येता. हाची सादारणपणान वर्सांतल्यान दोन खेपे ऑक्टोबर ते मार्च आनी मार्च ते जुलय मेरेन पीक घेतात. गिमांत चड करून वाटकुळ्या फळाची आनी पावसांत चड करून लांब फळाची लागवड करतात. सुर्वेक वाफ्यांत रोंपे तयार करून वा १.५-२ सेंमी. अंतराचेर नेमां मारून तातूंत सारें घालून एका जाग्यार ४-५ बियो लायतात. गिमांत रोयिल्ली ही वाल चड करून जमनीचेरूच वाडयतात. पूण पावसांत ही वाल माटवार वा घरार चडयतात. लागवडीसावन दोन-अडेज म्हयन्यांनी भाजयेखातीर तरणीं फळां काडूंक सुरवात करतात. फुडें २-४ म्हयन्यांमेरेन तोडणीचें काम चालू आसता. फळां जून जातकच गरांत सूत जाता आनी सुकता. बियो घट्ट जातात. दरेके वालीक ०.५-१.५ कील वजनाचीं १०-१५ फळां येतात.

हीं फळां रेचक, मुत्रल, कफ, पित्तशामक आसून चड ता[...] उसळ्ळ्यार बियांचें तेल लायतात. पानां रेचक आसून साकर घा[...] कामणीचेर दितात.

कोंकण दुदयाक करपा, फळकूज आनी केवडा हे रोग जा[...] करपा हो रोग कोलेटॉट्रिकम लॅजेनेरियम आनी फळकूज रोग पिथि[...] ॲफानिडारमेटम त्या कवकाक लागून जाता.

ह्या रोगांचेर बोर्डो मिश्रण फवारल्यार रोगांक आळाबंदा [...] कोंकण दुदयाक तांबडो पैंगीळ, फळमाशी ह्या किडींपासून चड[...] जातात. पिकार ०.६५% लिंडेन हॅक्टेरी २०-२५ कील ह्या प्रमा[...] फवारतात. तेभायर पिकार मॅलॅथिऑन हें कीटकनाशक फवारतात.

ह्या फळांत ९३.३% उदक, ०.२% प्रथिनां, ०.१% स्निग्ध [...] २.९% कार्बोहायड्रेट, ग्लुकोज, फ्रुक्टोज ह्यो साकरी ब आनी क जीवन[...] आसतात. सुकिल्ल्या कोंकणदुदयाचो उपेग उदक दवरपाखातीर [...] नळयो, तुताऱ्यो आनी तपकिरीच्यो डबयो तयार करपाखातीर क[...] सतार, बीन सारकीं तंतुवाद्यां करपाखातीरय तांचो उपेग करतात.

तांबडो दुदी : (मराठी : लाल भोपळा; हिंदी : कद्दू, बिला[...] कद्दू; इंग्लीश : कॉमन गुर्ड, स्क्वॉश गुर्ड, यॅलो गुर्ड, स्पॅनिश गुर्ड[...] गुर्ड, ट्रू स्क्वॉश, विंटर स्क्वॉश, ग्रेट पंपकिन, मेलन पंपकिन, पंपकिन; लॅटिन : कुकुर्बिटा, मॅक्झिमा; कूळ : कुकुर्बिटेसी).

ही जमनीर सरपटत वचपी, नाजाल्यार घरार वा माटवार व[...] वाल. तिचें खोड लांबशें वाटकुळें केंसाळ आसून ताचेर मोटीं, न[...] एकाआड एक वाटकुळीं वा मूत्रपिंडावरी पानां आसून तळाकडे[...] काळजा आकाराचीं आसतात. तांची देग दांतेरी आसता. पानांच[...] पानांच्याच लांबायेचे आसतात. पुं. पुश्पां आनी स्त्री पुश्पां व्हड[...] वालीचेर पूण स्वतंत्रपणान वाडपी हळदुवीं आनी घांटीच्या आक[...] आसून पानांच्या खांचींनीं येतात. फळाचो आकार वाटकुळो वा ल[...] वाटकुळो आसता. तांचो रंग पिंगसो-हळदुवो आसून पिकतकच त[...] गोडसार हळदुवो वा तांबसो रवाळ (मगज) आसता. बियो जायत्यो सपाट, धव्यो वा पिंगशो, गाड पुडी कोराच्यो आसतात. हे जातीचीं प्रकारचीं फळां खूब मोटीं आसतात. (सुमार २.१ ते २.४ मी. घे[...] आसून सुमार १००-१५० कील वजनाचीं).

हे जातीच्या मूळस्थानाविशीं निश्चित माहिती मेळना. पूण ती [...] आशियांतली आसुंये अशें मानतात.

हाचीं पानां, फुलां आनी फळां भाजयेखातीर वापरतात. फळा[...] मगज गोडशें करपाखातीर वापरतात. बियांचो वापर गोडशांत कर[...] त्यो पुश्टीक, मुत्रल आनी कृमीनाशक आसतात. हीं फळां बरेच[...] तिगतात.

भाजयेखातीर लागवडींत आशिल्ल्या आनी दुदी ह्या सादारण [...] वळखतल्या फळाच्या वेगवेगळ्या प्रकारांचो कुकुर्बिटा वंशांतले [...] आस्पाव जाता. (१) कु. मॅक्झिमा (२) कु. मोशाटा (३) कु. पंपो[...] दुदयाचो अको सूर्यमुखी हो सुदारीत प्रकार उपलब्ध आसून ताचीं ल्हान, वाटकुळीं आनी दोनूय वटांनी चेपटीं आसतात. सालीचो गडद जांबळो वा हळदुवो आसता. हीं फळां जायते दीस तिगतात. भायर दुदयाचे जायते प्रकार भारतांत आनी हेरकडेन लागवडींत आ[...]

- कों. वि. स[...]

एक आदिवासी जमात. ह्या लोकांची वसती गुजरात, महाराष्ट्र,
नी नगरहवेलींत आसा. तशेंच, गुजरातांतल्या सुरत आनी
नी महाराष्ट्रांतल्या ठाणे जिल्ह्यांनी ह्या लोकांची वसती चड

च्या नांवाविशीं कांय दंतकथा आसात. तातूंतल्यो दोन अशो-
ग्रा काळांत एकदा तांचेर झुजाचो प्रसंग आयिल्लो आसतना,
भंयान ते दुस्मानाकडेन झुजूंक धजलेनात. तेन्ना दुस्मानान
म्हळे. तेन्नासावन तांकां दुबळे ही संज्ञा मेळ्ळी आसुंये.
कदां खूब दुकळ पडिल्लो आसतना अन्न-उदकाक लागून ते
वन हेर वाठारांनी गेले. ते जंय गेले थंयच्या लोकांनी तांकां
शे नांव दिलें.

तांतले चडशे दुबळा लोक गुजराती उलयतात आनी महाराष्ट्रांतले
क मराठी उलयतात.

लोकांचे वट्ट २५ फांटे आसात ते अशे - बाबा, बल्सरिया,
रिया, दमनी, हर्ल्हिया, इस्त्रिया, खर्चा, खोडिया, मंडव्हिया,
पडिया, रठेडिया, सरव्हिया, सिप्रिया, तलाव्हिया, उखरिया,
सवा, वोहरा, धंगलिया, कान्हरिया, ठाकोर, थलिगोरिया आनी
ह्या शाखांतल्यो तलाव्हिया, वोहरा आनी खर्चा ह्यो तिनूच
आनी मुखेल शाखो आसात. ह्या शाखांनीं तांचेभितर लग्नां
पूण हालीं हो शाखांतलो भेद मातसो उणो जाला. हे लोक
उच्च मानून, आपणाक मूळचे राजपूत कुळांतले समजतात.
हांकां हीन दर्ज्याचे मानतात.

र सुश्ट आनी दुश्ट अशो कांय शक्ती आसात आनी ताच्यांतल्या
क लागून रोग, पिडा आनी हेर अरिश्टां येतात. अशी दुबळा
समजूत आसा. रोग जायत जाल्यार ते भगताकडेन वचून
चारतात आनी तो सांगता ते प्रमाण निवेद्य, बळी, मंत्र ह्यो
करतात. भरमदेव हो तांचो मुखेल देव. व्हडले धामीचे रोग
दुबळा लोक भरमदेव देवाची आराधना करतात. देवी, कांजिण
हलिकाका हो देव. हाका ज्वारीचो निवेद्य दाखयतात. दुबळा
काशीमाता, पेटफोडीमाता, खोखलीमाता, मरीमाता, वेराईमाता
ची विंगड विंगड कारणांखातीर पुजा करतात.

ण, मांत्रीकपण आनी पुरयतपण अशीं दुबळांखातीर तिनय
पी भगत आसतात.

च्या मस्तकाभोंवतणीं सात खेपे घुंवडावन हाडिल्ल्या
ल्यान भगत रोगाचें निदान करता. ह्या प्रकाराक 'दाना-बांधना'
तात. दुबळा लोकांचो भुता-खेतांचेर खूब विस्वास आसता.

लोकांचीं घरां कुडाच्या वण्टींचीं आनी तणाच्या पांख्यांचीं
. तांच्या घरांक जनेलां नासतात. हीं घरां उण्या उंचायेचीं

अठरा वर्सांचो आनी चली पंदरा वर्सांची जातकच तांचीं लग्नां
त. तांचेमदीं पितृसत्ताक कुटुंबपद्दत आशिल्ल्यान लग्न जातकच
ळो रावता. प्रेम संबंदांतल्यान जमिल्ल्या लग्नाक मान्यताय
पूण थरावीक क्षेत्राचे भायले व्यक्तीकडेन लग्नसंबंद करिनात.
शांतल्या म्हळ्यार दुबळा लँड लोकांभितरूच अंतर्विवाह जातात.
ाक विटो म्हण्टात. नवसारी विटो, बार्डोली विटो अशो हेर कांय
विटो दुबळा जमातींत दिसतात. हाका प्रदेश अंतर्विवाह अशें म्हण्टात.
लग्नाचो करार करतना जातीच्या पंचासामकार, चलयेचें देज थारायतात.
बस्तरिओ नांवाच्या मध्यस्थावतीन लग्न थारायतात. लग्नापयलीं नानीताडी,
मोटीताडी अशे समारंभ करतात. उपरांत 'घाणा' हो विधी करतकच
लग्नसुवाळो सोंपता.

लग्नाउपरांत व्हंकलेची आवय भेट म्हणून आयदनां दिता. त्या अहेराक
'मामेरू' अशें म्हण्टात. कांयकडेन न्हवऱ्या-व्हंकलेक निरोप दितना
'रामवेव्हार' नांवाचो समारंभ करतात. ह्या समारंभाक जातपंचांक आपोवन
तांचेसामकार न्हवरो-व्हंकल रामाच्या नांवान सोपूत घेतात की आमी
खंयचेय परिस्थितींत एकमेकांक सांबाळून पंचांचो अधिकार मानतलीं.
लग्न हिंदू पद्दतीन माटवांत जाता. भोवपत्नीत्व, घटस्फोट आनी
विधवाविवाह हे सगळे प्रकार तांची पंचायत समिती थारायता.

दुबळा जमातीच्यो बायलो वैजिणीच्या कामांत कुशळ आसतात.
बाळंटेरांत आडखळ आसा अशें दिसल्यार, पेटफोडीमाता हे देवीक
आंगवण करतात. त्या वेळार देवतेक कोंबो वा बोकडो बळी दितात वा
भुरग्याची प्रतिमा करून ती देवीक ओंपतात. सटयेचे रातीं बाळंटिणीचे
खाटीकडेन तुपाचो दिवो लायतात. सातव्या दिसा भुरग्याक नांव दवरतात.
ज्या वाराक भुरग्याचो जल्म जाता, त्या वाराचें नांव भुरग्याक दवरपाची
चाल आसा. तिसऱ्या वा चवथ्या वर्सा भुरग्याचें जांयवळ करतात.
जांयवळाच्या वेळार भुरग्याचे केंस, नाल्ल आनी एक दिवो देवतेक ओंपतकच,
भुरगो ते देवतेकडल्यान परतो मेळटा अशें समजतात.

दुबळा लोकांचो पुर्नजल्माचेर विस्वास आसा. हे लोक मडीं लासतात
वा पुरतात. ह्या दोनूय पद्दतींनी तांदूळ शिंपडावन जागो शुध्द करून
घेतात. मेल्ल्या मनशाच्या तोंडांत शिताचे चार पींड दवरतात. मड्याचे
पांय दक्षिणेकडेन करतात. मड्याक हून उदकान न्हाणोवन ताच्या आंगाक
हळद लायिल्ले तांदूळ पांच खेपे चोळटात. तशें केल्ल्यान तो शुध्द जाता
आनी ताचे लागसार भुतांखेतां येनात असो समज आसा. दादल्याचें मडें
धव्या कपड्यांत आनी बायलेचें मडें तांबड्या कपड्यांत गुठलायतात.
उपरांत मड्याची तकली उत्तर दिशेकडेन करून, मडें मसुंडेत व्हरतात.
मसुंडेंत चारूय दिशांक शीत दवरतात. निमाणे संस्कार जातकच सगळे
लोक न्हावन घरा वतात.

हे लोक सात दीस सुतक पाळटात. इकराव्या दिसा अस्थी न्हंयेत
सोडटात. मडें पुरिल्लें आसल्यार, इकराव्या दिसा मेल्ल्या मनशाची
लाकडाची प्रतिमा करून ती लासतात. हे सगळे विधी भगत करता.
चार-पांच वर्सांनी एकदां हे लोक अक्षय तृतीयेक श्राध्द करतात. ताका
'पर्जन' वा 'मोटो दहाडो' म्हण्टात. हो सुवाळो भौशीक रितीन, हेर
कुटुंबा मेळून करतात. जितल्या मृतांचें श्राध्द करपाचें आसता तितल्यो
तांदळाच्यो राशी घालून तांचेर तांब्याचें एक नाणें आनी सुपारी दवरतात.
श्राध्दाची मुखेल कार्यावळ रातची सुरू करून फांतोडेमेरेन चलता.

ह्या लोकांची सगळ्यांत व्हडली परब म्हळ्यार 'दिवसो.' त्या दिसा
म्हळ्यार आषाढांतले उमाशेक आंकवार चलयो बावलो-बावलेचीं लग्नां
करतात. 'शीतला सप्तमीक' हे लोक उपास करतात. तांच्या सगळ्या
उत्सवांनी नाच-पदांची कार्यावळ आसता. तशेंच हिंदूंचे नवरात्र, दसरो,
दिवाळी हेय सण ते मनयतात.

दुबळा लोक नृत्यकलेंत तरबेज आसतात. लयबध्द हालचाल आनी
सुरेल संगीत हांकां लागून तांचे नाच खुबूच आकर्शक जातात. तांच्या

नाचाचे तीन प्रकार आसात.

१. जातीनृत्य - हो नाच केन्नाय मनोरंजनाखातीर करतात. २. जल्म, मरण, लग्न ह्या प्रसंगांचेर करतात तो नाच ३. सण - परबांवेळार करतात ते नाच. ह्या नाचांनी कोंबो, शेड्डो तशेंच जनावरां झूज, ऊंसाची लागवड ह्यो हालचाली दाखयतात. ताका धोल, थाळी ह्या वाद्यांची साथ आसता.

शेती आनी मजुरी हे तांचे मुखेल वेवसाय आसून ज्वारीची भाकरी आनी मास हो तांचो नित्याचो आहार.

ह्या लोकांचे जातपंचायतींत, पंच आनी पटेल हे जमातीचो कारभार पळयतात. गांवांतलो जाण्टो, हुशार, अणभवी आनी समाजांत पत आशिल्लो मनीस पटेल म्हणून वेंचतात. तशेंच, गांवांतल्या हेर वाठारांतल्यान विंगड विंगड प्रतिनिधी वेंचतात. पटेल आनी हे प्रतिनिधी मेळून सभा तयार जाता. जमातीचे नितीनेम, परंपरा आनी चालीरिती ह्यो बरे तरेन चलतात काय ना हें पळोवप पंचायतीचें मुखेल काम आसता. तेच भाशेन कुटुंबीक अडचणी सोडोवप हेंय समितीचें म्हत्वाचें काम आसता. धा - बारा गांवांतल्या दुबळा जमातीच्या प्रतिनिधींचें बारगामनोचोरो नांवाचें एक मंडळ आसता. दुबळा जमातींत सुदारणा घडोवन हाडपाचें काम ह्या मंडळावरवीं जाता.

- कों. वि. सं. मं.

दुभाषी, डॉ. गणबा नागेश सिनाय : (जल्म : २० जुलय १९२०, नागवें - बारदेस).

सुटकेझुजारी. ताणें मेदिकु सिरूर्जियांवाचो अभ्यासक्रम (वैजकी डिप्लोमा) पुराय केल्लो. १९४६-६१ ह्या काळांत तो, आझाद गोमंतक दल आनी नॅशनल काँग्रेस गोवा ह्या संघटणांचो वांगडी आशिल्लो आनी राजकीय चळवळींत वांटो घेतालो. १९४९त डॉ. पुंडलीक गायतोंडे हाचेकडेन ताचो संबंद आयलो. तेन्नासावन तो भूंयगत वावरांनी वांटो घेवंक लागलो.

१९५२त ताणें दिपाजी राणे शताब्दी दिसा तिरंगी बावटो लावपाचो बेत आखिल्लो, जो कानोबा नायक आनी महाबळेश्वर नायक हांणी पुराय केलो. ३० जून १९५४ दिसा पोलिसांनी ताका हेर वांगड्या सयत अटक केली. २६ जुलय १९५४ दिसा ताची सुटका जाली. २२ मार्च १९५५ दिसा ताका परतून एक फावट अटक जाली. ताणें वट्ट १३ वर्सां बंदखण भोगली. २० वर्सां खातीर ताचे राजकीय हक्क काडून घेतिल्ले.

गोंय स्वतंत्र जातकच ताणें 'प्रथमोपचार' आनी 'होमगार्ड प्रशिक्षण' शिबीर घडोवन हाडलें. तशेंच, म्हापश्यां युवक संघ स्थापन करपांत ताचो मोलादीक वांटो आसा. १९७०त गोंयच्या जनसंघ फांट्याचें ताणें मुखेलपण केलें. डिसेंबर १९७५ ह्या आणिबाणीच्या काळांत ताका आग्वाद बंदखणीत दवरिल्लो. भारत सरकारान ताम्रपत्र दिवन ताचो भोवमान केलो.

- कों. वि. सं. मं.

दुर्गा : एक नामनेची शक्तीदेवता. उमा, गौरी, पार्वती, चंडी, चामुंडा, काली, कपालिनी, भवानी, विजया अशीं हे देवीचीं जायतीं नांवां आनी रूपां आसात.

दूर्ग नांवाच्या राक्षसाक मारपी म्हणून दुर्गा. णव वर्सांचे शक्तीदे[...] दुर्गा म्हणचें, अशें देवी भागवतांत म्हळां. महाभारताच्या विराट [...] दुर्गा ही नारायणाची बायल अशें म्हळां. हे देवीचें स्थान विंध्य पर्वता[...] आशिल्ल्याचें हरिवंशांत सांगलां. ताचेवयल्यान हे देवीक विंध्यवा[...] अशेंय म्हण्टात. दुर्गेचो संबंद शंकराकडेन लावन तिका आदिशक्ती [...] म्हळां.

शंकर, यम, विष्णु, चंद्र, इंद्र, वरूण, धर्तरी, सूर्य ह्या देव[...] अंशापसून दुर्गेचो जल्म जालो, अशें मार्कंडेय पुराणांत म्हळां

दुर्गेचीं रौद्र आनी सौम्य अशीं दोन रुपां आसात. रौद्र रुपा[...] तांत्रिकांची [...] देवता थारली [...] अध्यात्म[...] म्हळ्यार सौम्[...] देव्युपनिष[...] वर्णिलां. चंडी [...] स्वरुपांत दु[...] चतुर्भुजा, अ[...] दशभुजा, [...] दशभुजा [...] मेळटा. ति[...] हातांत चक्र, [...] शूल, खड्[...]

आयुधां आसतात. ती शींवाचेर बशिल्ली आसता. महिषासुरमर्दि[...] रुपांत तिच्या पांयांकडेन तकली तुटिल्लो महिषासुर आसता.

मार्कंडेय पुराणांत दुर्गा देवीचें महाकाली, महालक्ष्मी आनी महास[...] ह्या तीन स्वरुपांनी चरित्र वर्णन केलां. हीं तीन रुपां अनुक्रमान तम [...] आनी सत्त्व ह्या तीन गुणांचीं प्रतिकां. मधुकैटभ, महिषासूर, चंड [...] शुंभनिशुंभ ह्या राक्षसांचो तिणें वध केल्ल्याच्यो कथा हातूंत सांगल[...] जेन्ना धर्माचो ऱ्हास जाता, तेन्ना दुर्गा अवतार घेता अशेंय वर्णन [...] केलां. दुर्गेन हो पराक्रम णव दिसांनी केलो म्हणून आश्विन [...] पाडव्यासावन णव दीस 'नवरात्र' हो उत्सव मनयतात. बंगालांत [...] लोकांची दुर्गा कुलदेवता आशिल्ल्यान थंय हो उत्सव व्हडा पांव[...] मनयतात.

कलकत्ताक दुर्गा देवीक काली, आसामांत कांमाख्या, कोल्हा[...] महालक्ष्मी जाल्यार गोंयांत शांता म्हणून वळखतात. नेपाळांतय न[...] हो उत्सव, शस्त्र, ध्वज हांची पुजा करून देवाक रेड्याचो बळी [...] मनोवपाची चाल आसली.

- कों. वि. [...]

दुर्बीण : पयसुल्ल्या वस्तूंचें बारकायेन निरिक्षण करपाचें एक म[...] साधन. आधुनीक दुर्बीण मुखेलपणान दोन तरांची आसा. प्रकाशीय (o[...] दूरदर्शक आनी रेडिओ दूरदर्शक.

प्रकाशीय दुर्बिणीचें मूळ ओक्लाच्या हारशांत मेळटा. ते[...] शेंकड्यासावन लघुनदरेदोश (short sight defect) अडचण [...]

…ार अंतर्गोल भींग (concave lens) वापरतात. गॅलिलिओ हाणें …ाण मळबाकडेन घुंवडावंचे पयलीं, इ. स. १६०८ च्या सुमाराक …ा हॅन्स लिपरशे ह्या ओक्लांच्या दुकानदाराक दुर्बिणीचो अचकीत …लो. एकामेकांसावन कांय अंतराचेर दवरिल्ल्या दोन बहिर्गोल …न पळयतकच ताका पयसुल्ल्यो वस्तू लागीं दिसपाक लागल्यो. …णे एके नळयेक दोन बहिर्गोल भिंगां बसोवन एक दुर्बीण तयार …रांत लिपरशे हाणें तयार केल्ले दुर्बिणीचो हॉलंड सैन्यांत खूब …उपेग जावपाक लागलो. दुर्बिणीची नविदाद उपरांत सबंद …पातळ्ळी. रोमांतलो प्रसिद्द शास्त्रज्ञ गॅलिलिओ (१५६४- …हाणें तिचें म्हत्व जाणून घेवन तातूंत सुदारणा करून एक …ार केली. ती मळबाकडेन घुवंडावन तातूंत ताणें चंद्रावयले …र्याचेर आशिल्ले काळे दाग, उपग्रह, मळबांतल्या नखेत्रांची …नी मळबांतल्यो हेर गजाली पळयल्यो आनी हेरांकय दाखयल्यो. …ाणे खूब दुर्बिणी तयार केल्यो. हातूंतल्यो दोन आयजय …तल्या वस्तू संग्रहालयांत आसात. ताणें तयार केल्ले दुर्बिणींत …वस्त ३२ पटींनी व्हड दिसता.

…ींतल्या भिंगांमदलें वस्तूवटेन आसता त्या भिंगाक वस्तुभींग …ा भिंगांतल्यान पळयतात ताका नेत्रिका अशीं नांवां आसात. …व्या सुमाराक इंग्लंडांत न्यूटन हाणें वस्तूभिंगाचे सुवातेर १५ …ासाचो अंतरगोल हारसो वापरिल्लो. नेत्रिकाखातीर बहिर्गोल …रिल्लें. तातूंतल्यान पयसुल्ली वस्त ३८ पटींनी व्हड दिसताली. …तली एक व्हड दुर्बीण अमेरिकेंतले माऊंट पॅलोमारचे वेधशाळेंत …ाचो हारसो सुमार ५०१ मीटर व्यासाचो आसून हारशाचें वजन …आनी पुराय दुर्बिणीचें वजन ५५० टन आसा. १९४७ सावन …पर चालू आसा. हे दुर्बिणीपरस व्हड अशी सुमार ६ मी. …दुर्बीण रशियेंतल्या उत्तर कॉकेशस पर्वताचेर १९७६त उबारिल्ली …सतराव्या शेंकड्यांत जेन्ना दुर्बीण विकासमार्गाचेर आशिल्ली …वची आनी तिचेसावन इश्ट शक्तीचीं भिंगां बसोवपाची तंत्रविद्या …रोप खंडांत खूब फुडारिल्ली. ताका लागून सुर्वेच्यो सगळ्यो …प्रणमनी प्रकाराच्यो आशिल्ल्यो.

…ुभिंगाचो मुखेल वावर म्हळ्यार पयसुल्ले वस्तूचें पडबींब …ाच्या मुखार नितळ आनी लागीं निर्माण करप. पडबिंबाचें …ान व्हड जाय जाल्यार वस्तूभिंगाचें केंद्रांतर व्हड आसूंक जाय. …ाक लागून तयार जाल्लें पडबींब चड पर्जळीत जावपाखातीर …चड उजवाड ह्या भिंगांतल्यान येवप गरजेचें. हाका लागून त्या …आकारमान व्हड आसूंक जाय.

…चे प्रणमनी दुर्बिणीचें स्वरूप योहानेस कॅप्लर (१५५१ - १६२९) …ाचे कल्पनेप्रमाणच रावलां. हातूंत दोनय भिंगा बहिर्गोल प्रकाराचीं …त. हे दुर्बिणींत पयसुल्ल्या बिंदूसावन आयिल्ली किरणां वस्तुभिंगाचेर …येवन पडटात. हाका लागून तिचें केंद्रप्रतलांत परतें पडबींब …जाता. तें पडबींब उजवाडाचीं किरणां एकठांय येवन जाल्लें …. वस्तुभिंगातल्यान मुखार गेल्ले किरण नेत्रभिंगांतल्यान गेलेउपरांत …पडबींब तयार जाता. हातूंत निमाणें निर्माण जाल्लें पडबींब परतें …. मळबांतल्या गिऱ्यांचो अभ्यास करपाखातीर हे दुर्बिणीचो खूब …जाता.

…डबिंबाचे आकारमान वाडोवपाखातीर व्हड केंद्रांतरांचे वस्तुभींग वापरून चड लांबायेची दुर्बीण तयार करपाची सर्त लागली. ल्हान दुर्बिणींत कागदाच्यो नळयो वापरताले. ३ ते ४ मी. परस पयस लांबाय वाडल्यार पत्र्याच्यो वा बांबूच्यो नळयो वापरतात.

कॅप्लर दुर्बिणींत पडबींब सादारणपणान परतें निर्माण जाता आनी दुर्बिणीची नळीय खूब लांब आसता. आजकाल मळबांतले गिरे आनी नखेत्रां हांचो अभ्यास करपाक आनी धर्तरेवयल्या पयसुल्ल्या वस्तूंक पळोवपाक चड करून कॅप्लर दुर्बिणीचोच चड उपेग जाता. मळबांतल्या जड वस्तूंचो अभ्यास करपाखातीर उपेग करतात ते दुर्बिणीक ज्योतीश दुर्बीण अशें (astronomical telescope) म्हण्टात. पार्थीव उपेगांत येवपी दुर्बिणीक कॅपलर दुर्बीण (Terrestrial telescope) म्हण्टात. पार्थीव दुर्बिणींनी सरळ पडबींब मेळचें म्हणून आनीक एक भींग बसयतात.

लोलकी द्विनेत्री दुर्बिणींत एकसारक्यो दोन दुर्बिणी तांचें अंतर समांतर दवरून जोडिल्ल्यो आसतात. दोन नेत्रिकांतलें अंतर मनशाच्या दोळ्यांमदल्या अंतराइतलें आसता. निरिक्षण करपी व्यक्तीचे गरजेप्रमाण तें चड-उणें करपाक मेळटा. हे दोन दूरदर्शक दोनय दोळ्यांक लावन एकाच देखाव्याचें दोनय दोळ्यांनी एकाच वेळार निरिक्षण करपाक मेळटा. जण एका दूरदर्शकांत दोन-दोन पोरो लोलक बसयल्ले आसतात. हाका लागून निमाणें पडबींब सारकें मेळटा.

परावर्तन दुर्बीण : हातूंत वस्तुभिंगाचे सुवातेर अंतर्गोल हारसो वापरतात ही कल्पना न्युटन हाणें चालींत हाडिल्ली. उपरांत स्कॉटीश गणिती जेम्स ग्रॅगरी (१६३८-७५) हाणें हारशाचे दुर्बिणीची नवी रचणूक मांडली. तातूंत एके नळयेच्या तोंकार अन्वस्ताकार हारसो दवरून ताच्या मदल्या भागार ल्हानसो बुराक मारून ताच्या तोंकार एक नेत्रभींग दवरतात. हारशाक लागून हांगा पयसुल्ल्या वस्तूंचें पडबींब तयार जाता. तातूंतल्यान मुखार गेल्ले किरण विवृत्ताकार हारशाचेर पड्टा. थंयच्यान परावर्तीत जावन हांगा दुसरी प्रतिमा तयार जाता. एन. कॅसेग्रेन हाणें १६७२त मांडिल्ले येवजणेंतले दुर्बिणींत असोच एक व्हड अन्वस्ताकार हारसो आसता. न्यूटनान परावर्तक दुर्बीण तयार करून ताणें बृहस्पतीच्या उपगिऱ्यांच्या आनी शुक्राच्या धन्वाकाराचें निरिक्षण केल्लें.

परावर्तन दुरदर्शी पांच प्रकारांचे आसतात - १) प्रायम-फोकस दुर्बीण २) न्यूटन दुर्बीण ३) कॅसेग्रेन दुर्बीण ४) ग्रॅगरीयी दुर्बीण आनी ५) काऊड (Coude) दुर्बीण. ह्या सगळ्या दुर्बिणींनी विवृत्ताकार हारसो आसता.

प्रणमनी दुर्बिणीची उदरगत (विकासचाल) चालू आसतनाच परावर्तीनी दूरदर्शकांची निर्मिती इंग्लंडांत ल्हव-ल्हव चालूच आशिल्ली. १७२२त उल्लेख करिसारकी पयली परावर्तनी दुर्बीण जॉन हॅडली हाणें तयार केली. तांबें आनी कथील ६८:३२ ह्या प्रमाणांत कडोवन एक नवो मिश्रधातू ताणें तयार केलो. ताचेपसून १५ सेंमी. छिद्र व्यासाचो सुमार २ मी. केंद्रांतराचो अन्वस्ताकार हारसो तयार केलो. ह्या दूरदर्शकांत न्यूटन हाची पद्दत ताणें वापरिल्ली. उपरांत परावर्तनी दुर्बिणींत सुदारणा जायत गेली. परावर्तनाच्या वेळार लागीं-लागीं ४०% उजवाड फुकट वता म्हणून मुखेल हारसो मातसो वांकडो दवरपाची कल्पना हर्शेल हाणें काडली. उपरांत १८५०त युस्टूश लिबीक हाणें कंवचेचेर धातूचो पातळ लेप दिवन रसायनीक प्रक्रिया सोदून काडली. हो लेप सुळसुळीत आशिल्ल्यान उजवाडाच्या परावर्तनाचें प्रमाण खूब वाडलें. १९३० उपरांत जॉन स्ट्रॉय हाणें कंवचेचेर ॲल्युमिनियमाचो लेप दिवपाची प्रक्रिया सोदून काडली. आयज संवसारांतली सगळ्यांत व्हड परावर्तनी दुर्बीण ६ मी.

छिद्रव्यासाची आसा.

खंयचेय वस्तूचें खूब वेळ निरिक्षण करचें आसत जाल्यार, दुर्बिणीक वेवस्थीत एके सुवातेर थीर बसोवंची पडटा. ल्हान दुर्बीण खंयचेय सुवातेर सहजपणान हालोवपाक मेळटा. व्हड दुर्बीण जड आशिल्ल्यान तिचें आरोहण करचें पडटा. नखेत्रां आनी गिरे हे सूर्य आनी धर्तरेप्रमाण वाटकुळाकार कक्षांतल्यान भोंवत आसतात. हाका लागून खंयच्याय नखेत्रांचें वा गिऱ्यांचें खूब वेळ निरिक्षण करतना दुर्बीण एकसारकी घुंवता तशी दवरची पडटा. उदग्र-क्षैतिक अक्षांकीत नांवाचे पद्‌दतींत दुर्बिणीक एका उदग्र अक्षाभोंवतणीं क्षैतीज प्रतलांत कशीय घुंवडावपाक मेळटा. त्याच वेळार दुसऱ्या क्षैतीक अक्षाभोंवतणीं वयर-सकयल करपाक मेळटा. रशियेंत बसयल्ल्या नव्या ६ मी. छिद्रव्यासाचे दुर्बिणीचें वजन चड आशिल्ल्यान तिका एके सुवातेर आरोहण केले उपरांत हे रचणुकेंत कांय बदल करून विषुववृत्तीय आरोहणाच्यो इंग्लीश आनी जर्मन अशो दोन पद्‌दती चालींत आयल्यात.

सुर्याचेर पातळिल्ल्या कुपांच्या आविश्काराचो अभ्यास करपाखातीर हेल आनी जी. डब्ल्यू. रिची हाणीं 'यर्कीझ' वेधशाळेंत उपकरण तयार केलें. ह्या प्रकल्पाखातीर अर्थीक आदार हाडून दिवपी, हेलन स्नो हाच्या नांवावयल्यान ह्या उपकरणाक 'स्नो दुर्बीण' अशें नांव पडलें. हाच्या आदारान सुर्याचो वर्णपट आनी वेगवेगळ्या वर्णवळीच्या उजवाडांत सूर्याचीं छायाचित्रां बेसबरीं घेवपाक मेळटात.

स्नो दुर्बिणींतली मुखेल नळी क्षितीज समांतर उरिल्ल्यान सुर्याचे उश्णतायेचो तिचे कार्यक्षमतायेचेर वायट परिणाम जाता. तेखातीर धा ते पंदरा मीटर उंचायेच्या मनोऱ्याचेर एक स्टीलस्टॅटचो हारसो बसोवन ताचेवयल्यान परावर्तीत जावपी सूर्यकिरण एके उदग्रनलिकेंतल्यान सकयल घेवप जाता आनी उपरांत तें वर्णपटलेखकाचे धारेर पडटा. ह्या उपकरणांतल्यान चड स्पश्ट वर्णरेशा मेळूंक पावता. अशी दुर्बीण तमीळनाडूंतले कोडाकॅनाल वेधशाळेंत आसा.

जमनीवयल्यान दूरदर्शकाचो वापर करपांत कांय तोटे आसात. जमनीवयलें वातावरण, मळबांतलीं कुपां आनी हेर तत्सम आडखळींक लागून मळबांतलें निरिक्षण करपाची दुर्बिणीची क्षमताय उणी जाता. तेखातीर कृत्रीम उपगिऱ्याचेर दुर्बिणी बसोवन मळबांतल्या घडणुकांचो अदमास घेवपाच्या उद्‌देशान अवकाश दुर्बिणीचो वापर करप चललां.

- कों. वि. सं. मं.

दुर्भाटकार, रामा विठ्ठल : (जन्म : २१ फेब्रुवारी १९३२, वागाळी - बारदेस).

सुटकेझुजारी. १९५४-५६ ह्या काळांत नॅशनल कॉंग्रेस गोवा आनी १९५६ सावन तो आझाद गोमंतक दल संघटणांचो वांगडी आशिल्लो. कणकवली आनी दोडामार्ग ह्या वाठारांनी जावपी बसकांनी तो वांटो घेतालो. तेभायर वण्टीपत्रकां लावप, झुजाऱ्यांक म्हत्वाच्यो बातम्यो पावोवप असलीं कामां तो करतालो. ६ एप्रिल १९५५ ह्या दिसा सुधाताई जोशी हिच्या मार्गदर्शनाखाल म्हापश्यां हनुमान देवळामुखार जाल्ल्या सत्याग्रहांत ताणें वांटो घेतिल्लो.तेन्ना पोलिसांनी ताका धरलो, खूब मार दिलो आनी बंदखणींत दवरलो. उपरांत ताची सुटका जाली. १९७३ वर्सा भारत सरकारान ताम्रपत्र दिवन ताचो भोवमान केलो.

- कों. वि. सं. मं.

दुर्योधन : महाभारतांतलो कौरवांचो मुखेली आनी हस्तिनापूर सम्राट. कौरव कुळांतल्या धृतराष्ट्राक गांधारीपसून शंबर पूत जा तातूंतलो दुर्योदन हो सगळ्यांत व्हड. तो जल्मले उपरांत जायते अपश जाले देखून धृतराष्ट्रान हेविशीं ब्राह्मणांक विचारलें तेन्ना ब्राह्मणांनी कुलक्षय करतलो म्हणून ताचो त्याग करपाक धृतराष्ट्राक सांगलें ताणें तशें केलेंना. पंडूपूत्र धर्मराज हो दुर्योधनापरस व्हड आनी भीम वांगडचो. सगळे कौरव आनी पांडव एकठांय ल्हानाचे व्हड जा सुरवातीपसुनूच दुर्योधनाच्या मनांत पांडवांविशीं दुस्वास आशिल्लो

कौरव आनी पांडवांक द्रोणाचार्यान शस्त्रविद्या शिकयली ता अर्जून हो सगळ्यांत हुशार थरिल्ल्यान दुर्योधनाच्या मनांत अर्जुना दुस्वाशी भावना निर्माण जाली. दुर्योधनाक बलरामाकडल्यान गदायु शिक्षण मेळिल्लें. धृतराष्ट्रान धर्मराजाक युवराज म्हणून अभिशेक उपरांत दुर्योधनाची दुस्वासी भावना चडूच वाडली. कौरव अ पांडवांमदल्या झगड्याक खऱ्या अर्थान हांगाच्यानच सुरवात जा दुर्योधनान कर्ण आनी शकुनीच्या आदारान पांडवांचो नाश करपाखा जायते यत्न केले. लाखेचें घर निर्माण करून पांडवांक लासून मारपा यत्न केलो. पूण तो सफल जालोना. द्रौपदी स्वयंवराक दुर्योधनय आयि त्या वेळार द्रौपदीन अर्जूनाक वेंचून काडलो तें पळोवन ताका चड ति मारली.

धृतराष्ट्रान पांडवांक आपलें अर्दें राज्य दिलें आनी इंद्रप्रस्थ नग रावपाक सांगलें. युधिष्ठिरान ह्या वेळार राजसूय यज्ञ केलो. कोशागा काम दुर्योधनाकडेन सोंपयल्लें. तेन्ना एक-दोन खेपे ताचो अपमान जा ताका लागून ताची सूड भावना जागृत जाली. पांडवांचें वर्चस्व त कशेंच सहन जायना जालें. कपटद्युतांत ताणें पांडवांचें सगळें जि घेतलें आनी द्रौपदीचीय विटंबणा केली. पांडवांक वनवासाक धा वनवासांतय ताणें पांडवांक खूब तरांनी सतायले. पूण पांडव तांतूतल वाटावले. तांचो अज्ञातवास आनी वनवास सोंपलेउपरांत तांणी आप पुरयतावरवीं दुर्योधनाकडेन अदर्या राज्याची मागणी केली. पूण दुर्योध तांकां बोटायेदी लेगीत भूंय दिवपाक न्हयकार दिलो. हाचोच परिण म्हणून युध्दाक सुरवात जाली.

कृष्णाचें सगळें सैन्य दुर्योधनाक मेळ्ळें आनी कृष्ण पांडवांच्या पक्ष वचून मेळ्ळो. दोनय वटांनी युध्दाची तयारी जाली. कृष्णान मद करून युध्द जावचें न्हय म्हण यत्न केलो. पूण ताचो उपेग जालो न

हेउपरांत अठरा दीस भारतीय युध्द जालें. भीमान गदायुध्द दुर्योधनाचे मांडयेर घाव करून ताका जखमी केलो. तेबराबर दुर्योधन मरण आयलें.

धर्मराजाच्या मनांत दुर्योधनाविशीं केन्नाच दुस्वास नाशिल्लो. दुर्योधनाक सदांच सुयोधन अशें म्हण्टालो. तो पराक्रमी, राजनितीकु आशिल्लो. ताका जायते इश्ट आशिल्ले. भीष्म, द्रोण, कृप ह्या सार व्हड मनशांचो ताणें आदर केल्लो. देखुनूच दुर्योधनाचो युध्दाचो नि कुरूक्षयाक कारण जातलो हें समजुनूय भीष्म-द्रोण हाणीं दुर्योधनाचो सोडलोना. दुर्योधनान हो राकेसी वृत्तीचो नाशिल्लो पूण तो पांडव दुस्वास करतालो. ताका न्याय, बरे गूण, मान ह्या सारकि गजालींविशींची जाण आशिल्ली. पूण तो दुस्वासान कुड्डो जा दुस्वास, सूडबुध्दी सारकिल्या वांयट गुणांक लागून सर्वनाश जाता

...महाभारतांतल्या व्यक्तीचित्रणांतल्यान महाभारतकारांनी ...

- कों. वि. सं. मं.

...रयाळी; मराठी : हरळी; हिंदी : दूब, डूब; गुजराती : दरो; ...रिकें हळ्ळु; संस्कृत : दूर्वा, शतग्रंथ; इंग्लीश : बहामा, ...पिंग - डॉग्सटूथ ग्रास; लॅटिन : सायनोडॉन डॅक्टिलॅन; कूळ

... जायतीं वर्सां जगपी, उपेगी अशें तण. हाचें खोड जमनीर ...न रोखडेंच पातळटा. ताका ल्हान-ल्हान उब्यो खांदयो आसून ...वींचार सादीं बारीक तणावरी पानां येतात. खांदयेच्या तोंकाक ... कणसांचो ताळयेवरी घोंस येता. ताचेर देंठ नाशिल्लीं कणसां ... द्विलिंगीं फुलां आसतात. सादारणपणान पावसाळ्या उपरांत ...त.

... भाशेंत हे वनस्पतीक सुमार ४० नांवां आसात. वैदिक ... (ऋकसंहिता) शण्डदुर्वा आनी पाकदुर्वा अशे दोन प्रकार ... सायणान बृहद्दुर्वा हें नांव शण्डदुर्वेक वापरलां. कौटिलीय ...त ताग, रूई, अळशी हांचेवांगडा तिचो आस्पाव तृणवर्गांत ...यकडेन तिका धर्मांकूर ह्याय नांवान वळखतात. ही चड करून ...गांनी सगळेकडेन दिश्टी पडटा. हिमालयांत २,४०० मी. ..., शेतांत वा पोरसांत तणावरी वाडटा. हिची नवी लागवड ह्या ...डके रोवन वा बियो फाफडून करतात. जमनीची हूनसाण ना ...तशेंच खेळाच्या मैदानाचेर दुर्वा लायतात. घरच्या पोरसांत, ...गेंत दुर्वांचेंच 'लॉन' करतात. गोरवांक, सोंशांक आनी मेंढरांक ...ूब आवडटा.

...ण स्तंभक, मूत निवळ करपी आसून, घायाचेर ताच्या पानांचो ...यतात. मुळांचो रोस रक्ती बिकांचेर दितात, गर्भाशयाचे त्रास, ...ीसार, आमांश आदींचेर दुर्वांचो रोस उपेगी पडटा. दुर्वांचो रोस ... रोग ना करता. तेचपरी कुड्डेपण ना करता, देखून तो सेवन ...अशें आयुर्वेदांत सांगलां. खेळणी थांबोवपाक दुर्वांच्या ताज्या ... रोस आनी म्होंव एकठांय करून चाटपाक दितात.

... धर्मांत दुर्वांक पवित्र मानल्यात. ऋग्वेद आनी उपरांतच्या ग्रंथांनी ...उल्लेख आयिल्लो आसा. दुर्वाश्टमीक (भाद्रपद शुध्द अश्टम) दुर्वांनी ... पुजा करची अशें चातुर्मास्य महात्म्यांत सांगलां, कारण ही ... जननक्षम आनी चोंब्यांनी वाडपी आशिल्ल्यान पुजकाचीय वंशावळ ... वाडत रावची असो हेत आसा. दुर्वा ही गणपतीक आवडीची ...गणपतीक २१ वा २१ चे पटीन दुर्वा ओंपच्यो अशें सांगलां.

- कों. वि. सं. मं.

... : अत्री ऋशी आनी अनुसूया हांकां शंकराच्या अंशापसून जाल्लो ...र्वमुनीची धूव कंदली ही ताची बायल. महाभारत आनी पुराणांतले ...ाण दुर्वास खूब ऊंच आनी पाचव्या - हळदुव्या रंगाचो आशिल्लो. ...ांत दांडो धरतालो आनी तिनूय लोकांनी भोंवडी मारतालो (अनुशासन ...५९.१४.१५).

...चो सभाव तापट आशिल्ल्यान तिडक येतकच शाप दिवप ही ताची वृत्ती जाल्ली अशें म्हणूं येता. आपले बायलेक शाप दिवन ताणें लासली म्हणपाचो उल्लेख आसा (ब्रह्मवैवर्त पुराण ४.२४). हाणें इंद्राक शाप दिल्लो म्हणपाचोय उल्लेख आसा (विष्णुपुराण १.९). अंबरीष राजाचें हाणें सत्वहरण केलें अशें सांगतात (भागवत पुराण ९.४). लक्ष्मणाचेरय हो एकदां रागार जाल्लो (रामायण, उत्तरकांड १०५). पांडव आनी कृष्णाची हाणें सत्वपरिक्षा पळयल्ली तशेंच शकुंतलेकय हाणें शाप दिल्ल्याचो पुरावो पुराणकथेंत मेळटा.

"जैमिनीगृह्य सुत्रांत" हाचो उल्लेख आसा. हाचेवयल्यान तो सामवेदी आचार्य आसूंक जाय. आर्या द्विशती, देवी महिम्नस्तोत्र, परशिवमहिम्नस्तोत्र, ललितास्वरत्न हे ग्रंथ दुर्वास मुनीच्या नांवार आसात. अठरा उपपुराणांमदीं 'दुर्वास पुराणांचो' आस्पाव जाता.

- कों. वि. सं. मं.

दुवादस : शुक्ल-कृष्ण पक्षांतली बारावी तीथ. ही विष्णुची प्रिय तीथ मानल्या. पंचांगांत विंगड विंगड दुवादशींक विंगड विंगड नांवां आसात.

दुवादशीचें रूपध्यान गरुडारूढ आनी मेघवर्ण आशिल्ल्याचें हेमाद्रीन बरयलें आसा.

दुवादशी दिसा जल्मल्ली व्यक्ती सगळ्यांचेर मोग करपी, राजमान्य, अतिथीप्रिय, वेव्हारी आनी प्रवासहीन आसता असो फलादेश सांगला.

- कों. वि. सं. मं.

दूत : राजाचो वा देशाचो परराज्यांत नेमिल्लो प्रतिनिधी म्हळ्यार दूत. पुर्विल्ल्या राज्यशास्त्रांत राजा, मंत्री आनी पुरयत हांचेउपरांत दुताची सुवात मानल्या. त्या त्या राश्ट्राचे शासनसंस्थेचो तो एक म्हत्वाचो घटक आसता.

भारतीय झुजापयलीं तें झूज टाळचें आनी कौरव-पांडवांचो सलोखो जावंचो, हेखातीर स्वता श्रीकृष्ण पांडवांचो दूत ह्या नात्यान दुर्योधनाकडेन गेल्लो. कौटिल्यान दुतांचे तीन प्रकार सांगल्यात. ते अशे - (१) निःसृष्टार्थ - हो पयल्या पांवड्याचो दूत. हो अमात्याचे श्रेणीचो आसता. तो आपणाचे बुद्दीन प्रसंगाप्रमाण आपल्या राश्ट्राचें दूतकार्य करता. (२) परिमितार्थ - हो सामान्य अधिकारश्रेणीचो दूत. वरिश्ठांचे सांगणेप्रमाण रकाद पावोवपाचें काम तो वेवस्थीत करता. हाका आपल्या मतांप्रमाण वागपाची मेकळीक नासता. (३) शासनहर - हो फकत पत्रां, खलिते, रकाद आनी वस्तू परराज्यांत व्हरून पावोवपाचें काम करता.

दुतान सदांच सत्य उलोवचें आनी आपल्या राज्याचे उदरगतीचें कार्य तत्परतेन करचें, तेखातीर जीव लेगीत धोक्यांत घालचो पडल्यार ताची पर्वा करची न्हय, अशें कौटिल्यान सांगलां. परदेशांत आसतना ताणें थंयचे लस्करी परिस्थितीची बारीकसाणीन म्हायती मेळोवची अशें कामंदकीय नितीसारांत म्हळां. मत्स्यपुराणांत दुताचीं लक्षणां सांगतना म्हळां की राजाचो दूत हो थारायलां तेप्रमाण उलोवपी, वेगवेगळ्या देशांच्यो भाशा उलोवपी, कश्ट सहन करपाची शक्ती आशिल्लो, बरो वक्तो आनी देशाच्या इतिहासाची आनी भुगोलाची खोलायेन म्हायती आशिल्लो आसूंक फावो. दुताचे गूण सांगतना कौटिल्यान म्हळां की दूत बुद्दिमान, बरो वक्तो, विद्वान, दुसऱ्याचें मन जाणपी, धीट आनी फावो तशें उलोवपी आसचो.

दूद

रामान लंकेचेर घुरी घालतकच अंगदाक आपलो दूत म्हणून रावणाकडेन धाडिल्लो. रामाचो रकाद ताणें रावणाक वेवस्थीतपणान सांगून आपलें दूतकार्य बरे तरेन केलें, अशें रामायणांत सांगलां.

वैदीक युगापसून गुप्त युगामेरेन दूतपरंपरा दिसता. उपरांतच्या काळांतूय अशे दूत वा राजाचे प्रतिनिधी परराज्यांत धाडटाले. इतिहासांतूय अशा कितल्याशाच दुतांचीं नांवां सांपडटात.

आधुनीक काळांत, राश्ट्रा-राश्ट्रांमदीं सलोख्याचें नातें निर्माण करपाक, तशेंच राश्ट्रां-राश्ट्रांमदलो वेव्हार सांबाळपाचे नदरेन दर एक राश्ट्र आपलो राजदूत दुसऱ्या राश्ट्रांत धाडटा. थंय ताची आपली अशी कचेरी आसता. कर्मचारी आसतात. कांय प्रमाणांत स्वातंत्र्य आसता. पूण ज्या राश्ट्रांत दुतावास आसता, त्या राश्ट्राची मर्जी आससर ताचे वेव्हार थंय चलता. खंयच्याय राश्ट्राक परकी दूत आपल्या राश्ट्रांत नाका असो दिसलो जाल्यार तो ताका आपल्या राश्ट्राभायर काडूंक शकता. तशेंच, खंयच्याच राश्ट्राक आपलो दूत परकी राश्ट्रांतल्यान काडून घेवंचेशें दिसलें, जाल्यार तें तशें करूंक शकता. दुतांच्या अदलीबदलीच्या आंतरराश्ट्रीय कराराप्रमाण दुतांचे वेव्हार त्या त्या राश्ट्रांनी चलतात.

राजदूत हे राज्याच्या गुप्तहेरांपरस वेगळे आसतात. गुप्तहेर हे राज्याच्या हिताचेंच काम करतात आसले, तरी तांकां ते जंय वावर करतात, थंयच्या शासनाची मान्यताय आसना आनी तांच्या ह्या अनधिकृत वावराखातीर ते त्या शासनाचे शिक्षेक पात्र थरतात.

- कों. वि. सं. मं.

दूद : स्तनी प्राणी, भुरग्याक जल्म दितात त्या काळांत (जल्माच्या कांय दीस पयलीं आनी कांय दीस उपरांत) स्त्री प्राण्यांच्या स्तनांत पातळ द्रव पदार्थ आपसुकूच निर्माण जाता, ताका दूद म्हण्टात. हो द्रव पदार्थ जल्माक येवपी भुरग्याचें, सुर्वेच्या काळांतलें सभावीक अशें पोशण करपी पुर्णान्न आसता. दूद हें प्राणवर्धक, सगळ्या प्राण्यांक आत्मसात जावपी, कुडीचें तशेंच मनाचें बलवर्धक, बुद्दीक हितकर, श्रमहर, दोशशामक, रोगनाशक, अशें दुदाचें वर्णन आयुर्वेदांत मेळटा.

इतिहास - स्त्री स्तनी प्राण्यांमदीं निर्माण जावपी दुदाचें प्रयोजन जरी नवजात भुरग्याच्या पोशणाखातीर आसलें तरी, मनीसप्राणी सोडून, हेर स्तनी प्राण्यांच्या ज्यादा दुदाचो उपेग नवजात भुरग्यावांगडाच हेरांकूय एक आहार म्हणून जाता.

दुदाचो अन्न म्हणून वापर केन्नासावन सुरू जालो हेविशीं निश्चीतपणान सांगप कठीण आसलें, तरीय खूब आदींसावन लोक दुदाचो अन्न म्हणून वापर करताले हाची गवाय मेळटा. आदांवाचो भुरगो आबेल हाणें देवदुतांक दूद दिल्याचो उल्लेख बायबलांत मेळटा. चरबी (Fats) आनी संयोजी पेशींतूच दुग्धवाहक नलिका आनी दूद निर्माण करपी पेशींपसून निर्माण जाल्ले दुग्धकोश शिंपडिल्ले आसतात. गुरवारपणांत स्त्रीमदजन (Oestrogen) गर्भरक्षक (Progesterone) हीं हार्मोनां दुग्धस्त्रावक घटकांची वाड जावपाक मदत करतात. स्तन वाडीच्या प्रमाणाचेर दूद निर्माण जावपाचें प्रमाण थारता. गुरवारपणांत सुरू जाल्लें अल्प दुग्धस्त्रवणाचें प्रमाण बाळंटेरा उपरांत चड जाता. पोषग्रंथीच्या दुग्धस्त्रावक आनी हेर हॉर्मोनांचें स्त्रवण मेंदवांतलो अधोथॅलॅमस हो भाग नियंत्रीत करता. गरज पडटा तेन्ना दुग्धस्त्रावक हॉर्मोनांचें उत्पादन करप आनी गरज नासतना उत्पादन आडावप हाचेर ह्या भागाचें नियंत्रण आसता. बाळंटेरा वांग[illegible] दूद पाझरपाक सुरवात जाता. सुर्वेचे दोन-तीन दीस उण्या प्रम[illegible] आनी उपरांत नेमान दूद गळूंक लागता. दुदाचें उत्पादन णव ते [illegible] म्हयन्यांमेरेन चलता. सर्वसादारणपणान दर दिसाक एक ते देड [illegible] दूद तयार जाता आनी सादारणपणान भुरग्याक ८५० मीली दू[illegible] आसता. जेन्ना भुरगें दूद पिता तेन्ना दुग्धकोशांतलें दूद भायर [illegible] आनी दुग्धस्त्रवणाचेर नियंत्रण दवरपाक आपशींच मदत जाता [illegible] वर्सांपयलींच्या सुमेरियी संस्कृतीच्या काळांतल्या कोरीव आनी चित्र[illegible] कामांत दूद काडपाचो संकेत दिवपी चित्रां मेळटात. वैदिक आनी [illegible] वाङ्मयांत दूद आनी दुदापसून जावपी जिनसांचो उल्लेख [illegible] महाभारतांत श्रीकृष्ण, गवळणी आनी लोणी हांचो प्रामुख्यान मेळटा. प्राचीन ग्रीक आनी रोमी लोक दुदापसून जावपी लोणयाचो घायांचें वखद आनी केंसांक लावपाचें तेल म्हणून करताले. तुपा[illegible] वापरपाची पद्दत १५ व्या शेंकड्यामेरेन बऱ्याच देशांनी चालू आ[illegible]

सर्वसामान्यपणान गाय, म्हस, बोकडी, मेंढरी, घोडी, उंटीण याक ह्या मनशाळिल्ल्या प्राण्यांच्या दुदाचो वापर करप जाता. ता[illegible] तातूंत गाय, म्हस हांच्या दुदाचो वापर चड प्रमाणांत करप [illegible] बोकडी आनी मेंढरेच्या दुदाचो स्विकार सगळेकडेनूच जाता आसल्[illegible] ताचें उत्पादन प्रमाण खुबूच उणें आसता. उंटिणीचें दूद चड करू[illegible] पाळप्यांमदींच वापरप जाता. तशेंच याकाचें दूद हें प्राणी मेळपी [illegible] प्रदेशांतले लोकूच वापरतात. घोडयेचें दूद आसा तशेंच वापरिना[illegible] ताचेर प्रक्रिया करून हेर पदार्थांवांगडा वापरप जाता.

दुदाचे घटक : दुदाक पुर्णान्न म्हळां कारण तातूंत भुरग्[illegible] पोशणाखातीर लागपी सगळे आहार घटक संतुलीत प्रमाणांत आस[illegible]

स्तनी प्राण्यांच्या दुदांतल्या मुखेल घटकांची सरासरी ह्या कोश[illegible] दिल्या.

प्राणी	उदक	चरबी	दुग्धशर्करा	प्रथिनां	लव[illegible]
मनीस	८७.५०	३.७५	६.३५	२.१०	०.[illegible]
गाय	८७.४०	३.७०	४.७५	३.४०	०.[illegible]
म्हस	८२.७६	७.३८	३.६०	५.४८	०.[illegible]
बोकडी	८२.३५	७.५०	४.९०	४.४०	०.[illegible]
मेंढी	७९.५०	९.००	४.७०	५.८०	१.[illegible]
घोडी	८९.१०	१.६०	६.१५	२.६५	०.[illegible]
दुकन्न	८४.०५	६.५०	३.२५	५.२०	१.[illegible]
गाढवीण	८९.९०	१.४५	६.१५	२.००	०.[illegible]
उंटीण	८६.६५	३.०५	५.५०	४.००	०.[illegible]
हतीण	६७.८५	१९.५७	८.८४	३.०९	०.[illegible]
रेनडियर	६८.५५	१७.१०	२.६२	१०.१५	१.[illegible]
देवमासो	६२.३०	२२.२०	१.८०	१२.००	१.[illegible]
सोंसो	७१.३०	१२.९०	१.९०	११.५०	२.[illegible]
सुणें	७५.५०	११.८०	३.२५	८.६५	०.[illegible]

उदक, प्रथिनां, चरबी, कार्बोहायड्रेट, क्षार पदार्थ, जीवन[illegible] एन्झायमां, फॉस्फोलिपिड, कॉलेस्टॅरॉल, रंगद्रव्यां अशा घटकांचो [illegible] आस्पाव आसता. पयले पांच घटक चड प्रमाणांत आसतात जा[illegible] उरिल्ले घटक उण्या प्रमाणांत आसतात. प्राण्यांच्या जातींप्रमाण

...माण चड-उणें आसता. तशेंच एकेच जातीच्या पूण विंगड ...रांतल्या प्राण्यांच्या दुदांतल्या घटकांनी थोडो-भोव फरक ...शें जरी आसलें तरी तें-तें जातींतल्या भुरग्याच्या पोशणाक तें ...युक्त अशें आसता.

...पदार्थ : नीज रुपांतल्या दुदाचो वापर जसो जाता तसो तो ...तयार जावपी खाणाखातिरूय जाता. लोणी, मलय, तूप, धंय, ... चीज, आयस्क्रीम, लस्सी, पोस, खीर-पायस, संदेश, रसगुल्ले, ...गाकंद, बासुंदी, श्रीखंड, पेडे, चॉकलेटी, बिस्कुत्यो, बर्फी, ...किल्ल्या गोडशा खातीर दुदाचो वापर करप जाता. दुदाचेर ...न दुदाचो पिठो तशीच दुदाची पेस्ट करून सीलबंद डब्यांतल्यान ...र जाता. मूळ रुपांतलें दूद तशेंच पिठो आनी पेस्ट रुपांतलें ... घटकांच्या प्रमाणांत फरक उरता.

...वसाय : भोवतेक सगळ्याच राश्ट्रांतलो हो एक म्हत्वाचो आनी ...वसाय. रशिया, अमेरिका, फ्रांस, न्यूझीलंड, ऑस्ट्रेलिया, जर्मनी, ...टन, इटली, कॅनडा, डॅनमार्क हे देश दूद उत्पादनांत आघाडेचेर ...ाट्ट उत्पादनांत गायच्या दुदाचो व्हड वांटो (८०% ते ८५%) ...कीचें दूद हेर जनावरांचें आसता. विज्ञानाचे उदरगतीचो दूद ...या विकासाक खूब हातभार लागलो. येरादारीचीं साधनां आनी ...ळून दवरपाच्या फ्रिज्या सारकिल्या साधनांक लागून दुदाची ...र आनी चड काळामेरेन येरादार करप सोंपें जालें. दुदाळ अशा ...णींचें शास्त्रीय प्रजनन, कृत्रिम वीर्य सेचन, दोन वितांमदलें ...कुंचन, जनावराचे खावडींत आनी एकंदर आहारांत जाल्ली ... जनावरांचे संसर्गजन्य रोग-निर्मुलन ह्या सगळ्यांच्या सामुदायिक ... दूद उत्पादनांत विक्रमी भर पडत रावली. दूद आनी दुदापसून ...ल्या खाणांच्या वापरांत जाल्ली वाड हाचो दूद-उत्पादन वाडीक ...ळत गेलो. संवसारांतल्या भोवतेक लोकांक प्रिय आशिल्ल्या च्या ...फी ह्या पेयांखातीर दुदाचो वापर सर्रासपणान करप जाता.

- डॉ. एन. एस. धुमे

...त्रवाणी : दृश्य चित्र (चल वा निश्चल) आनी ताका संबंदीत ...या आवाजाचें उच्च कंप्रतेच्या विद्युत चुंबकी तरंगांच्या आदारान ...ग्यावयल्यान दुसऱ्या जाग्यार प्रेषण आनी ग्रहण करप म्हळ्यार ...वाणी. खंयच्याय दृश्याकडेन पळयतकच आमच्या दोळ्यांवरवीं ... चार गजालींचें गिन्यान मेळटा - (१) दृश्याच्या वेगवेगळ्या ...ल्यान प्रकाश परावर्तीत जातकच उजवाड आनी सावळी हांची ...ट अशी रचनाकृती (२) दृश्यांतले हालपी आनी स्थीर अशे घटक ...श्यांतले वेगवेगळे रंग (४) त्रिमिती अवकाशांतल्या वस्तूंची लांबी, ...विशीचो अदमास.

...चित्रवाणीची जी पयली पद्दत उपेगांत आयली तातूंत पयल्या ...कारांचें गिन्यान संपादन करपाचेर भर दिल्लो. सद्याच्या काळांत ...णपणान पुराय संवसारांत रंगीत दूरचित्रवाणीचो प्रसार जाला. ...र दृश्टीवरवीं मेळपी सगळें गिन्यान दूरचित्रवाणीक लागून प्रेषित ...क मेळटा.

...नीस जेन्ना कसलेंय दृश्य पळयता तेन्ना ताच्या दोळ्यांनी आशिल्ल्या ...रवीं दोळ्यांतल्या पड्ड्याचेर द्विमितीय चित्र तयार जाता. थंय ताचें विद्युत संकेतांत रुपांतर जाता आनी लाखांनी संदेश मनशाच्या मेंदवाक मेळटात. मेंदवांत ह्या संकेताचें संश्लेशण (एकठांय करप) आनी निःसंकेतन (मूळ चित्र मेळोवपाची क्रिया) जाता अशे तरेन मनशाक मूळ दृश्य त्रिमितीय स्वरुपांत दिसता. हाचेवयल्यान कळटा तें म्हणजे १) दृश्य चित्राचें ताच्या घटकांनी विभाजन (२) दरेका घटकाचे विद्युत् संकेतांनी रुपांतर (३) विद्युत् संकेताची क्रमवार मांडावळ करून मूळ प्रतिमेची जुळणी हे दूरचित्रवाणी पद्दतीचे मूळ टप्पे आसूंक जाय. प्रतिमेचें विभाजन करपाची कल्पना सगळ्यांत आदीं अमेरिकेचे डब्ल्यू. ई. सॉयर आनी फ्रांसाचो एम. लब्लां हाणीं १८८० ह्या वर्सा मांडली. पूण हाची प्रत्यक्ष येवजण १८८४ वर्सा जर्मनींत पावल निपको हाणें प्रयोगशाळेंत वापरली. हेखातीर ताणें एक विशिश्ट अशी तबकडी वापरली. सेलेनियम ह्या धातूचो विद्युत् रोध ताचेर पडपी प्रकाशाचे खरायेचेर आसता. ह्या तत्त्वाचो उपेग ताणें दृश्य संकेताचें विद्युत् संकेतांनी रुपांतर करपाखातीर केलो.

१९२६ वर्सा इंग्लंडांत जे. एल्. बॅर्ड हाणें दूरचित्रवाणी प्रेषणाचें प्रात्यक्षीक करून दाखयलें. ताणें प्रतिमेचे ३० रेशांनी भाग केले. ह्या रेशांपंगडाक चौकट अशें म्हण्टात. बॅर्ड पद्दतीन अशो १० चौकटी एका सॅकंडान मेळोवन अंतीम प्रतिमा तयार जाताली. १९०८ वर्सा ए. ए. कॅंबेलस्विनटन हाणें यंत्रीक पद्दतीच्या जाग्यार इलॅक्ट्रॉन शलाकाचो वापर करचो अशी सुचोवणी दिली. इलॅक्ट्रॉनाचें वस्तुमान सामकें उणें आशिल्ल्यान हे पद्दतींत चौकट निर्मितीचें काम खूब गतीन जावंक शकता. आयकॉनोस्कोप हो सुविकसीत असो कॅमेरा ट्यूब वी. के. इचारकियन हाणें अमेरिकेंत १९२३ वर्सा तयार केलो. १९३२ वर्सा अमेरिकेंत आर. सी. ए. हे कंपनीन पुराय इलॅक्ट्रॉनीक दूरचित्रवाणीचें प्रात्यक्षिक दाखयलें. १९३५ वर्सा जर्मनींत १८० रेशा एके चौकटेंत आशिल्ली दूरचित्रवाणी सेवा सुरू जाली. त्याच वर्सा एमिस्ट्रॉन ह्या आयकॉनोस्कोपाच्या सुदारिल्ले आवृत्तीचो सोद लागलो, ताचे उपरांत प्रतिमा ऑर्थिकॉन हे प्रकार अस्तित्वांत आयले. ताका लागून दूरचित्रवाणी तंत्रांत भरपूर सुदारणा जाली. सादारणपणान दूरचित्रवाणीचे कार्यक्रम अमेरिकेंत १९४१ वर्सा जाल्यार युरोपी देशांनी १९५० वर्सा सुरू जाले.

दूरचित्रवाणी यंत्रणेचे मुखेल विभाग :

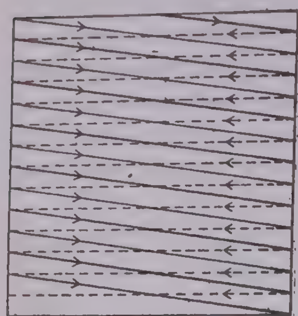
(१) कॅमेरानलिका (२) प्रेषक (३) ग्राही (४) चित्रनलिका.

(१) कॅमेरानलिका : दृश्याची स्पश्ट अशी प्रतिमा भींग वापरून प्रकाशविद्युत् संवेदनशील पड्ड्याचेर तयार करतात. पड्ड्याच्या सूक्ष्म घटक भागाचेर उजवाडाचे खरायेच्या प्रमाणांत विद्युत् संवाहकताय निर्माण जाता. अशेतरेन उजवाड संकेताचें विद्युत् संकेतान रुपांतर जाता. कॅमेरानलिकेंतली इलॅक्ट्रॉन शलाका दावेकडल्यान उजवेकडेन आनी ल्हव ल्हव सकयल ह्या क्रमान सगळे प्रतिमेचें क्रमवीक्षण करतात. हें जाता आसतनाच नलिकेच्या विद्युत् मंडळांत विद्युत् प्रवाहांत पड्ड्याच्या घटक भागांचेर निर्माण जाल्ल्या विद्युताच्या समप्रमाणांत बदल जाता. एक चौकट पुराय जातकच शलाका परतय वयरसावन सकयल मेरेन भोंवता. आयकॉनोस्कोप आनी ताचेउपरांत सोद लायिल्ल्यो नलिका हातूंत दोश आशिल्ल्यान संशोधकांनी नव्या नव्या प्रयोगांचो सोद लायलो. ह्यो आर्विल्ल्यो कॅमेरानलिका अशो : (१) आयकॉनोस्कोप (२) प्रतिमा आयकॉनोस्कोप (३) प्रतिमा ऑर्थिकॉन (४) तीव्रतावर्धक प्रतिमा ऑर्थिकॉन

(५) एमिट्रॉन (६) व्हिडिकॉन (७) प्लॅंविकॉन (८) सिलिकॉन द्विप्रस्थ व्हिडिकॉन.

इलेक्ट्रॉन शलाकेवरवीं क्रमवीक्षण (Electron beam Scanning) : हें दोन तरांनी करूं येता. साध्या क्रमविक्षणांत शलाका सगळे प्रतिमेचेर एका सकयल एक अशे पद्दतीन सरळ घुंवता आनी सकयल पावतकच परत वयल्यान सुरू करता.

आकृती क्र. १ हातूंत दाखयल्लेप्रमाण आंतरगुफित क्रमविक्षण (Interlaced Scanning) हे पद्दतीन शलाका क्रमान एका सकयल एक अशा सगळ्या रेशांचेर धांवनासतना पयली ती विषम क्रमाकांच्या सगळ्या रेशांचेर धांवता आनी मागीर सम क्रमांकाच्या सगळ्या रेशांचेर धांवता. अशें केल्ल्यान नलिकेंत दिसपी चित्र अदीक स्थीर दिसता. अ ते आ (चित्रांत दाखयल्ले प्रमाण) ह्या कालावधीक Trace अशें म्हण्टात जाल्यार आ ते इ ह्या कालावधीक Retrace अशें म्हण्टात.Retrace च्या वेळार शलाकेचेर नियंत्रण करून ती ते वेळेपुरती पड्ड्याचेर रेशा तयार करता अशी वेवस्था केल्ली आसता. हाकाच Blanking अशें म्हण्टात.

आ. क्र. १ आंतरगुफित क्रमविक्षण

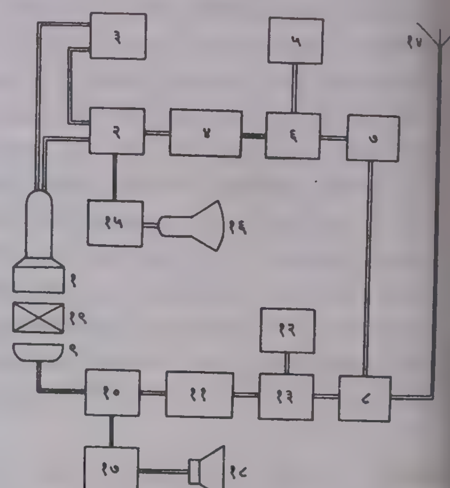
युरोपीय पद्दतींत (जी भारतांतय वापरतात) एके चौकटेंत ६२५ ओळी आसतात जाल्यार अमेरिकी (जी जपानांतय वापरतात) पद्दतींत एके चौकटेंत ५२५ ओळी आसतात. ६२५ ओळींचें क्रमविक्षण करता आसतना एके ओळीचेर भोंवपाक शलाकेक ६४ मायक्रोसेकंद (१ सेकंद = १० मायक्रोसेकंद) लागतात. ही सगळी क्रिया करपाखातीर शलाकेक क्षितीज आनी उदग्र (Vertical) दिशांनी विशिश्ट तरांच्यो गती दिवंच्यो पडटात. तेभायर कॅमेरानलिका आनी चित्रनलिका (Picture tube) जी दूरचित्रवाणी ग्राही संचांत आसता. ह्या दोगांतल्या शलाकांची गती एकच उरची आनी दोगांयमदीं समकालीकता आसची हेखातीर विशेश प्रकारचीं इलेक्ट्रॉनीक मंडळां वापरचीं पडटात.

सरयेच्या वेंटाळ्यान खरवतीच्या दांतांच्या आकाराची तरंगाकृती आशिल्लो विद्युत् प्रवाह सोडल्यार शलाकेची जाय तशी हालचाल जावं येता. अशा प्रकारचो विद्युत प्रवाह करपी आंदोलक (Sweep Oscillator) जी कंप्रताय तयार करता ती थीर आसची पडटा. ना जाल्यार ग्राहींत तयार केल्लें चित्र वयर-सकयल धांवपाक शकता वा दाव्यांत उजव्यांत हालपाक शकता. हे खातीर आंदोलकाची पुनरावृत्ती कंप्रता एक प्रमाण आंदोलक वापरून नियंत्रीत करतात.

एका सेकंदान ५० चौकटी करतात (अमेरिकी पद्दतींत ६०). हाचेवयल्यान अशें कळटा की आंदोलकाची कंप्रताय ६२५×५० = १५,६२५ Hz इतली आसची पडटा. ही क्षितीज आंदोलकाची कंप्रता एका सेकंदाक ५० चौकटी दवरचेखातीर जो उदग्र आंदोलक लागता ताची कंप्रताय अर्थातूच ५० Hz आसची पडटा.

दूरचित्रवाणी प्रेषण : हातूंत दृक (Video) आनी (२) श्राव्य (Audio) दोन प्रकारांचे संकेत एकाच वेळार प्रक्षेपीत करचे पडटात. हे करपाखातीर वापरांत येवपी येवजण आकृती २ हातूंत दाखयल्या

दृश्यापसून मेळपी संदेश २, ४ वापरून Amplify करतात मंडळाचें काम क्रमवीक्षण क्रियेखातीर लागपी विद्युत् संकेत समकालीकरण संकेत तयार करप. दृश्य चित्र जाय तशें मेळटा का हें पळोवपाखातीर १५ आनी १६ वापरतात. हातूंत १६ ही वापरतात, तसल्या संचांतली चित्रनलिका आसा. ६ हातूंत दृश्य संदेशवाहकावांगडा (जो ५ निर्माण करता) विरुपण करतात हाचेभाशेनच ध्वनीग्राहकान ओडून घेतिल्लो ध्वनी १० आनी ११ Amplify करतात. मागीर तो १३ ह्या ध्वनी विरुपित विवर्धकांत वता. तेचे १२ हो ध्वनीवाहक कंप्रता तयार करता. १३ त विरुपण जाता. विवर्धक आनी १८ हो ध्वनीक्षेपक मेळून येता तो आवाज बरोबर काय ना हें कळपाक मदत करतात. हाकाच ध्वनी परिक्षक (Monitor of audio) अशें म्हण्टात.

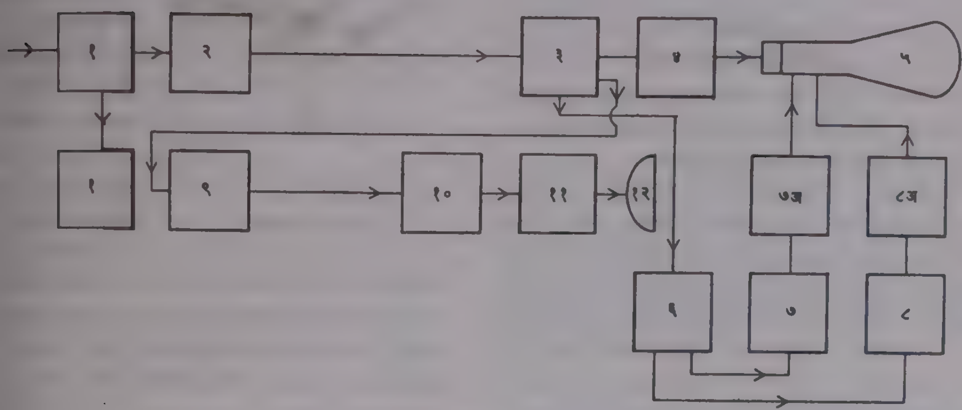
आकृती क्र. २
दूरचित्रवाणी प्रेषक मंडल येवजणेचो आराखडो

(१) दूरचित्रवाणी कॅमेरा (२, ४) दृक कंप्रता विवर्धक (Video Amplifier) (३) क्रमविक्षण आनी समकालीकरण जनित्र (scanning and Synchronizing Sweep generator) (५) दृक संदेशवाहक कंप्रता आंदोलक (Video Carrier oscillator) (६) विरूपित विवर्धक (चित्र) (Modulator amplifier for Video) (७) उपपट्टा गाळणी (Bandpass filter) (८) विविध संकेत भारक (Combining Network) (९) ध्वनी ग्राहक (Microphone) (१०) (११) ध्वनी कंप्रता विवर्धक (Audio Amplifier) (१२) ध्वनीसंकेत वाहक कंप्रता (Audio Carrier Oscillator) (१३) विरूपित विवर्धक (ध्वनी) (Modulator Amplifier for Audio) F. M. (१४) आकाशक (Antenna) (१५) चित्रपरीक्षा विवर्धक (Video Monitor Amplifier) (१६) परिक्षा चित्रनलीका (Monitoring picture tube) (१७) ध्वनी परिक्षक, विवर्धक (Audio Monitor Amplifier) (१८) ध्वनीक्षेपक (Loudspeaker) १९) दृश्य (Picture).

...क फरक लक्षांत घेवपासारको आसा. तो म्हळ्यार दूरचित्रवाणी ...वनीचें कंप्रता विरुपण (Frequency Modulation) जाल्यार ...मप्रसर विरुपण (Amplitude Modulation) करतात. देखुनूच ...णी संचाचो आवाज हो रेडिओ प्रसारणाच्या आवाजापरस ...च बऱ्या दर्ज्याचो आसता. शेवटाक दोनूय संकेत ८ह्या संकेत ...एकामेकांत भरसतात. उपरांत १४ ह्या आकाशकावरवीं तो ... अवशांत वता.

ते दिशेन बागवता. तिचें बागोवप आनी कॅमेरा नलिकेंतलें शलाकेचें बागोवप हांचे मदीं वयर सांगिल्ल्या स्पंदाखातीर समकालीकरण जाता. ह्या सगळ्यांचो परिणाम असो जाता की चित्रनलिकेच्या पड्ड्यार तयार जाल्लें चित्र थीर रावता.

ही म्हायती कृष्णधवल प्रेषण आनी ग्रहण हांकां लागू जाता. त्यामानान रंगीत दूरचित्रवाणी प्रेषण आनी ग्रहणाची क्रिया कठीण आसता. हातूंत तीन वेगवेगळे दृश्य संकेत (जांकां तांबडो, पाचवो, निळो संकेत) जे

आकृती क्र. ३

दूरचित्रवाणी ग्राही मंडल

...न मंडल, स्थानिक आंदोलक आनी विवर्धक (Mixer, Local Oscillator & Amplifier) (२) मध्यम कंप्रता विवर्धक (Intermediate ...cy Amplifier) (३) दृकशोधक (Video Am detector) (४) दृकसंदेश विवर्धक (Video Amplifier) (५) चित्रनलिका (Picture Tube) ...कालीकरण स्पंद विभक्तीकरण (Synchronizing Pulse Separator) (७) उदग्र गती प्रसर्प आंदोलक (Vertical Oscillator) (८) क्षितीज ...र्प आंदोलक (Horizontal Oscillator) (९) ध्वनी मध्यम कंप्रता विवर्धक (१०) ध्वनी शोधक (११) ध्वनी विवर्धक (१२) ध्वनिक्षेपक ...ही आकाशक ७ (अ) आनी ८ (अ) विवर्धक.

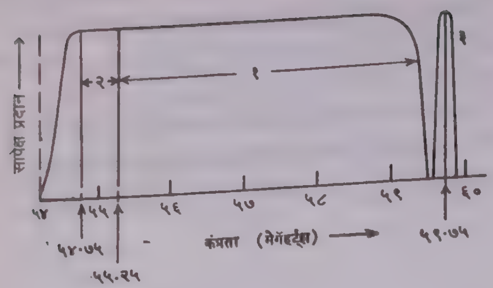
...ती क्र. ३ ही ग्राही मंडलाची आसा. अवकाशांतलो दूरचित्रवाणी ...३ पकडटा. १ ह्या मंडळांत स्थानिक आंदोलकाचे कंप्रतेखातीर ... मूळ कंप्रता (वाहक) हिचें मध्यम कंप्रतेंत रुपांतर जाता. हाकाच ...अशें म्हण्टात. ३ ह्या दृकशोधकांत मूळ संकेत वेगळो जाता. ४ ...कांतल्यान ताचो आवाको वाडोवन तो चित्रनलिकेक पावयतात. ... १० आनी ११ हे दरेकीं ध्वनीचे मध्यम कंप्रता विवर्धन शोधन ...त विवर्धन अशें कार्य करतात. ध्वनी संकेत निमाणे १२ ह्या ...कांतल्यान आयकुपाक मेळटात.

...म्हत्वाचे मंडल. तें मूळ संदेशांतल्यान समकालीकरण स्पंदाचें ...करण करपाचें काम करता. हे स्पंद ७ आनी ८ ह्या आंदोलकाक ...ह्या आंदोलकाची कंप्रता स्पंदावयल्यान थारता. दरेकीं ५० H_z ...कंप्रता) आनी १५,६२५ H_z (क्षितिज कंप्रता) आशिल्ल्यो ह्यो ...लावो अशा विवर्धकांवरवीं (७ अ, ८अ) चित्रनलिके भोंवतणीं ...ल्ले सरयेतल्यान विद्युत प्रवाह सोडटा. ह्या प्रवाहाखातीर तयार ... चुंबकीय क्षेत्राखातीर चित्रनलिकेंतली इलेक्ट्रॉन शलाका योग्य

एकामेकांत भरसूंक जाय तो रंग तयार करपाचें तत्त्व वापरतात. हेखातीर चित्रनलिकेंतय खूब बदल घडोवंचे पडटात. ताका लागून तीन वेगवेगळ्यो इलेक्ट्रॉन शलाका निर्माण करतात.

दरेक शलाका तांबड्या, पाचव्या वा निळ्या संकेताप्रमाण चड वा उणी प्रखर जाता आनी ह्या तीनय शलाकांचें मिश्रण फावो त्या प्रमाणांत (0.५९ G + 0.3 R + 0.11B) जावन तो रंग दृश्यांत ज्या जाग्यार आसा त्याच जाग्यार तयार जाता. रंगाचें गिन्यान मूळ प्रखरताय संकेतान भरसुपाखातीर (Quadrature Modulation) (एक प्रकारचें विरुपण) नांवाची एक आधुनिक पद्दत वापरतात. हें सगळें करपाखातीर चड विद्युत् मंडलां लागतात. हेचखातीर रंगीत दूरचित्रवाणी संचाक कृष्णधवलापरस चड मोल आसता.

दरेका दूरचित्रवाणी केंद्राक सादारणपणान ७ मेगाहर्ट्झ (7 MHz) रुंदायेचो कंप्रता पटो नेमून दिल्लो आसता. ह्या पट्याक परिवाह (Channel) अशें म्हण्टात.

आकृती क्र. ४

दूरचित्रवाणी केंद्राचो परिवाह

(१) प्रखरताय संकेत वाहक (Video Signal Luminance Carrier)

(२) रंग संकेत वाहक (Video Signal Chrominance Carrier)

(३) ध्वनी संकेत वाहक (Audio Signal Carrier)

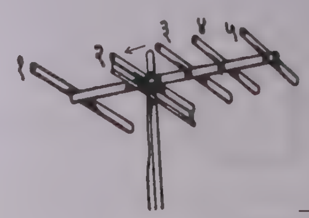
आकृती क्र. ४ हातूंत दाखयल्ले प्रमाण दूरचित्रवाणी परिवाहाच्या ७MHz चे रुंदायेंत तीन संदेश बसयल्ले आसातात. तांकां तिगांकय मेळून ६MHz इतली रुंदाय लागता. अमेरिकी पद्दतीन ह्याच कामाक ६MHz जाल्यार फ्रेंच पद्दतीन १४MHz इतली रुंदाय लागता. जितली रुंदाय चड तितले परिवाह उणे कारण सादारणपणान ५०MHz ते ९००MHz हांचेमदीं जो कंप्रताय पट्टो आसा तो मर्यादीत आसा. ह्या पुराय पट्यांत सुमार ८३ परिवाह आंतरराश्ट्रीय स्तराचेर थारावन वा नेमून दिल्ले आसतात. ताची सादारणपणान मांडावळ कशी आसता हें आ. क्र. ५ हातूंत दाखयलां. परिवाह १ ते ४ पटो १ हातूंत येता. परिवाह ५ ते १२पटो ३ हातूंत येतात. परिवाह १४ ते पटो ५ हातूंत येतात. ह्या तीन पट्यांक Lower VHF Band, Upper VHF Band, VHF Band अशें म्हण्टात. देखीक - मुंबय दूरदर्शनाचो जो परिवाह आसा ताचो क्रमांक आसा - पटो ३ परिवाह ७ (Band 3 channel 7).

परिवाह क्र.	कंप्रता पट्टो (MHz)	Band
१	४१-४७	१ (Lower VMF)
२	४७-५४	
३	५४-६१	
४	६१-६८	
५	१७४-१८१	३ (Upper VHF)
६	१८१-१८८	
७	१८८-१९५	
—		
—		
—		
१२	२२३ - २३०	
१४	४७० - ------	४ (VHF)
—	------ - ------	
—	------ ------	
८३	------ - ८९०	

आकृती क्र. ५

मुंबय दूरदर्शनाचो परिवाह

म्हल्यार थंयच्यान ज्यो कंप्रताय अवकाशांत सोडटात तांचो ... १८८ MHz ते १९५ MHz हांचे मदीं आसा. जेन्ना आमी दूरचित्रवा... संचार (Tunning) अशें बरयल्लो नियंत्रक (Control) घुंवडायतात त... संचांत आशिल्ल्या स्थानीक आंदोलकाची (Local Oscillator) कंप्र... बदलता. ज्या केंद्राचो कार्यक्रम आमी पळोवपाक सोदतात त्या केंद्रा... वाहक कंप्रतेपसून विशिश्ट जाका Intermediate Frequency अशें म्हण... स्थानीक आंदोलकाची कंप्रताय जाले बरोबर त्या केंद्राचे चित्र ... आवाज स्पश्ट जाता.

आकृती क्र. ६

ग्राही आकाशक

आकृती क्रमांक... दाखयल्लेप्रमाण ध... वापराखातीर यागी आक... हो योग्य आसा. मदी... द्विधुवी (Dipole) आसा... लांबाय वाहक ... लांबायेच्या अर्दान आ... ३, ४, ५ हे दिक... (Directors) आसात... बाणान दाखयल्ले ... येवपी तरंगांक २ चे ... सोडटात. १ हो परावर्तक आसा जो स्वताचे दिशेन येवपी त... परतून २ चे दिशेन घुंवडायता अशे तरेन २ ह्या जाग्यार तरंग एक... जावन योग्य अशा प्रमाणांत संकेतवृध्दी जाता आनी होच ... केबलांतल्यान (TV cable) घरांत दवरिल्ल्या संचाक मेळटा.

– परेश पै अस्नो...

पूरक नोंद : दूरदर्शन.

दूरदर्शन : दूरचित्रवाणीवयल्यो कार्यावळी वितरावपी भारत सरक... एक संस्था. म्हायती आनी वितरावणी खात्यासावन स्वतंत्र... दूरचित्रवाणीवयल्यो कार्यावळी वितरावपाखातीर 'दूरदर्शन' ही सं... एप्रिल १९७६ दिसा स्थापन केली.

सप्टेंबर १९५९ त युनॅस्कोच्या पालवान दिल्लीक प्रायोगिक स्त... पयलें दूरचित्रवाणी केंद्र सुरू केलें. सुर्वेक मार्गदर्शी दूरचित्रवाणी ... अशें स्वरूप आशिल्ल्या ह्या केंद्रावयल्यान सप्तकांतल्यान फकत... शिक्षणीक कार्यावळी जाताल्यो. ल्हव ल्हव तें भायल्या आंगांनी ... जालें.

फोर्ड प्रतिश्ठानावरवीं शिक्षणीक दूरचित्रवाणीचो भारतांत कसो... जातलो, हें पळोवपाखातीर १९६०त एक मंडळ आयलें. मंडळान... दूरचित्रवाणी आनी भोंवतणचो वाठार हांचो अभ्यास करून भार... शिक्षणीक दूरचित्रवाणीखातीर एक आराखडो तयार करून दिलो. ... माध्यमिक शाळांनी नेमान शालेय धड्यांच्यो कार्यावळी जावपाक ल... १९६५ मेरेन भारतांत दूरचित्रवाणीचो व्हडलोसो प्रसार जावंक नाः... त्या वर्सासावन केंद्र सरकारान देशांत दूरचित्रवाणीचें जाळें विणपा... यत्न सुरू केले. ऑगस्ट १९६५ त हॅंबर्गासावन स जाणकारा... मंडळ भारतांत आयलें आनी ताणीं पयलें आर्विल्लें दूरचित्रवाणी ... भारताचे राजधानींत उबारलें. तेप्रमाण सुमार दोन हजार दूरचि...

ाच वेळार दूरदर्शनाचो लाव जातलो आनी ताचें क्षेत्र ४०
तले, अशी तंत्रीक वेवस्था केली. ह्याच वर्सा केंद्र सरकाराच्या
ी नभोवाणी खात्यान डॉ. एस्. भगवंतम् हाचें अध्यक्षतायेखाला
ो विकास, प्रसार, नवी पद्दत आनी तंत्र हांच्या अभ्यासाखातीर
ा नेमली. हे समितीन आपलो अहवाल सादर करून सबंद
ेल्या पांवड्याच्यो दूरदर्शनाच्यो कार्यावळी दिसच्यो, म्हणून
ह येवजणेच्या विकासाचेर भर दिवपाची आनी दूरचित्रवाणीच्या
ामाविशीं शिफारस केली. ते उपरांत डॉ. अशोक चंदा हाचें
खाल केंद्र सरकारान १९६४त नेमिल्ले दुसरे समितीन आपलो
९६६त केंद्र सरकाराक सादर केलो. ते समितीन नभोवाणी
चेत्रवाणी ह्या दोनांयखातीर दोन स्वायत्त निगम निर्मुपाची
करून निरक्षरताय घालोवपाचें आनी शिक्षण प्रसाराचें एक
ान म्हणून दूरचित्रवाणीचो पुराय देशभर फुडल्या धा वर्सांनी
ार करचो, अशें सुचयलें. सरकारान ह्या दोन समित्यांच्यो
क सुचोवण्यो मानून घेतल्यो. पूण दोन स्वायत्त निगम स्थापन
शेफारस मात मानून घेतलिना.

: देशी, विदेशी खबरांचें संकलन करून खबरांपत्रां प्रक्षेपीत
ाची येवजणबद्द सर्वांगीण उदरगत कशी जातली, हाचेविशींचे
नी म्हायती लोकांमेरेन पावोवप, शिक्षणाचो प्रसार आनी प्रचार
त्यक्ष शिक्षणीक धडे, शेतकामाविशीं प्रात्यक्षिकां हांचेवरवीं
वेशींचें शिक्षण दिवप, कुटुंबनियोजन आनी तेविशींची म्हायती
नोरंजन करप हीं वेगवेगळ्या स्वरुपाचीं उद्दिश्टां आसात.
चे आनी म्हायतीचे कार्यावळींत नभोनाटय, देशी वा विदेशी
संगिताच्यो विंगड विंगड कार्यावळी, चर्चासत्रां, व्याख्यानां आदी
दवरतात.

ुक : भारत सरकाराच्या म्हायती आनी नभोवाणी खात्याचे
खाल आनी आकाशवाणीचो एक विभाग म्हणून दूरचित्रवाणीचें
क चलतालें. पूण १ एप्रिल १९७६ दिसा दूरदर्शन ही एक
स्था स्थापन केली. तिचे कार्यविभाग आनी तंत्रविभाग अशे दोन
भाग आसून प्रक्षेपणाच्यो सगळ्यो तंत्रीक बाजू संबंदीत तंत्रज्ञ
जाल्यार कार्यावळींची रूपरेशा संचालक मंडळ थारायता. दरेक
ुखेल केंद्राधिकारी आसता. तो कार्यावळींची देखरेख आनी
ंरता.

गळी **दूरदर्शन केंद्रां** : दिल्ली दूरदर्शन केंद्र (स्थापणूक : १५
१९५९) हें भारतांतलें मुखेल दूरदर्शन केंद्र. हाचेवयल्यान
प्रसारणाच्यो कार्यावळी वितरायतात, त्यो कार्यावळी देशांतलीं
सहक्षेपीत करतात. हिंदी आनी इंग्लीश खबरो, दर सुक्रार,
हिंदी चलचित्रां, प्रदेशीक भाशांतलीं चलचित्रां, भुरग्यांखातीर
यलांखातीर खासा कार्यावळी आनी नाटकांच्यो माळो दिल्ली
वयल्यान वितरायतात. शाळेंतल्या विद्यार्थ्यांखातीर दूरचित्रवाणी
ो १९६१ वर्सा सावन सुरू केल्यो. ३ मार्च १९७५ सावन
दूरदर्शन केंद्रान मुळाव्या शाळांनी वचपी विद्यार्थ्यांखातीरूय
ोक शालेय पाठ वितरावपाक सुरवात केली.

दूरदर्शन केंद्र : (स्थापणूक : २ ऑक्टोबर १९७२). मुंबय
केंद्रावयल्यान इंग्लीश, मराठी, गुजराती, हिंदी आनी उर्दू
यान कार्यावळी वितरायतात. मुंबय दूरदर्शन केंद्रावयल्यान ८

ऑक्टोबर १९७३ सावन शालेय कार्यावळी दाखोवपाक सुरवात जाली. गोंयच्या लोकांक मुंबय दूरदर्शनच्यो कार्यावळी पळोवंक मेळटात.

गोंयचें दूरदर्शन केंद्र : (स्थापणूक : २३ जून, १९९०). गोंयांत पुराय स्वरुपाचें केंद्र ना. पूण पणजे आल्तिनार स्थापन केल्ले P.G.F.(Programme Generating Facility) यंत्रणेवरवीं शेनवार आनी आयतार सोडून दर दिसा सांजवेळा सुर्वेच्या काळांत फकत अर्दवर आनी उपरांत एका वराची कार्यावळ कोंकणी भाशेंतल्यान वितरायतात. हातूंत गितां, कांतारां, मुलाखती, नाटकुलीं, टेलिफिल्म, भुरग्यांखातीर कार्यावळी आनी गोंयांत घडिल्ल्या घडणुकांचो सप्तकी वार्तापट अशो कार्यावळी आस्पावतात.

दूरचित्रवाणी निर्मिती उद्येग : १९६९त भारतांत तयार केल्लो पयलो दूरचित्रवाणी संच 'टेलिव्हिस्टा' ह्या नांवान बाजारांत आयलो. सँट्रल इलेक्ट्रॉनिक्स इंजिनिअरींग रिसर्च इन्स्टिटयूट (सीरी) हे संस्थेन तयार केल्ल्या मूळ नमुन्याप्रमाण 'टेलिव्हिस्टा' संच तयार केल्लो.

दूरचित्रवाणी प्रशिक्षण : दूरचित्रवाणीविशींचें सगळ्या आंगांचें प्रशिक्षण दिवपाखातीर १९७१ त एक दूरचित्रवाणी प्रशिक्षण केंद्र जोड राश्ट्रांच्या उदरगत कार्यावळींवरवीं नवी दिल्ली हांगा १० ऑगस्ट १९७१ दिसा सुरू जालें. देशांत स्थापन जावपी विंगड विंगड दूरदर्शन केंद्रातल्या कर्मचाऱ्यांक प्रशिक्षण दिवन तयार करपाचें काम ह्या केंद्रांत जाता. सद्या हें केंद्र पुणेंच्या भारतीय चलचित्र आनी दूरदर्शन संस्थेंत हालयलां. हेर आशियाई देशांतल्या विद्यार्थ्यांकूय हे संस्थेंत प्रशिक्षण घेवपाक प्रवेश मेळटा.

दूरदर्शनाकडेन २० कार्यावळ निर्मिती केंद्रांचें जाळें आसा. नवी दिल्लीचें केंद्रीय निर्मिती केंद्र हें तातूंतलें मुखेल. वेगवेगळ्या तांकींचे ५३४ प्रक्षेपक सुमार ७८.७० टक्के लोकांमेरेन कार्यावळी पावयतात. कार्यावळ निर्मिती केंद्रां वाडोवन ४८ केल्यांत आनी ५४५ मेरेन वाडोवन दूरदर्शनचो लाव ८४ टक्के लोकांक मेळटलो, हाची तजवीज केल्या.

दिल्ली, मुंबय, कलकत्ता आनी चेन्नई केंद्रांक दुसऱ्यो वाहिनी आसात. १९९३ सावन ह्या मॅट्रो-वाहिनींचें खाजगीकरण केलां. सद्या वाडत आशिल्ल्या उपगिरो टेलिव्हिजनच्या (CNN आनी STAR) धोक्याक लागून दूरदर्शनान इनसॅट आयडी आनी इनसॅट दोन ए ह्या उपगिऱ्यांच्या पालवान महाराष्ट्र, तमीळनाडू, कर्नाटक, आंध्र प्रदेश आनी ओरिसा ह्या राज्यांतल्यान थळाव्यो सेवा कार्यावळी वितरावपाक सुरवात करून आपली तांक वाडयल्या. डीश अँटेना यंत्रणेवरवीं देशाच्या विंगड विंगड वाठारांनी ह्यो कार्यावळी मेळप शक्य जालां. शिक्षणीक कार्यावळी सादर करपाक १५ ऑगस्ट १९८४ सावन इनसॅट-१ बी उपगिऱ्याचो वापर करपाक सुरवात केली. संसदेंतलें कामकाज, केंद्रीय अदमासपत्रक, क्रिकेट आनी हेर खेळां सर्ती हांचें सरळ प्रक्षेपण दूरदर्शनावयल्यान जाता.

- कों. वि. सं. मं.

पूरक नोंद : दूरचित्रवाणी.

दूरध्वनी : (पळेयात टेलीफोन).

दूरमुद्रक (टेलिप्रिंटर) : (पळेयात तारायंत्रविद्या).

देंवचार : एक भूत योनी. हो म्हादेवाच्या गणांमदलो एक आसा. संस्कृतांत चार म्हळ्यार गुपीत बातम्यो पुंजावपी. गुपीत खबरो देवाक कळोवपी म्हणून हो देवाचो गुप्तहेर (देंवचार) असो अर्थ जावं यैता. हो देंवचार एकेकडेन बसपी देव न्हय, तो भोंवता. चर म्हळ्यार भोंवप. जाच्या भोंवपांत देवाचें प्रयोजन आसा वा देव आपल्या कामाखातीर जाका भोंवपाक लायता तो देंवचार. देंवचार हो क्षेत्रपाळ, गांवधड्याची राखण करपी, ग्रामदेवाचे इत्सेप्रमाण काम करपी. ग्रामदेवाक गांवांतल्यो बऱ्यो-वायट गुपीत खबरो सांगपी. ग्रामदेवाचे सांगणेवयल्यान वायट कर्मां, वारेसुत्रां आपणाकडेन बंदिस्त दवरपी असो हो देंवचार. जो मनीस भावार्थान ताका संकटाच्या वेळार उलो करता ताका तो वेळार पावपी. रानांत, दोंगरार, न्हंयेचे देगेर वाट मेळनाशिल्याक रातच्या वेळार, चुडीच्या उजवाडान ताका घरा पावपी असो देंवचाराविशीं समज आसा.

देंवचार गुन्यांव केल्ल्या मनशाक लिपोवन दवरता. त्या मनशाक सगळे लोक दिसतात. पूण तो मात लोकांक दिसना. लिपयल्ल्या मनशाक देंवचार खावपाक फळां हाडून दिता अशें समजतात. गोंयांत साळांत गड्यांचे जात्रेक देंवचार गड्यांक लिपोवपाची कार्यावळ पळोवपाक दर वर्सा लोक गर्दी करतात. देंवचारांत तरातरांचे प्रकार आसात. धावशी रौद्री, वाठा रौद्री, गण रौद्री, खामिणी रौद्री, हांगा रुद्राचें रौद्री अशें जालां. तातूंतले गोंयांत धावशी रौद्री (खांडेपार), वाठा रौद्री (बांदोडें, बाराजण पेडाकडेन), गण रौद्री (शिरोडें), खामणी रौद्री (वेरें) आसात. गोंयांतले हेर कांय नामनेचे देंवचार अशे - वायंगिणीचो देंवचार, सांकवाळचो देंवचार, सांखळ्यो साळचो देंवचार, बांदोड्या कटमगाळांतलो कटमगाळकार देंवचार.

देंवचाराचें कल्पीत स्वरूप अशें आसता - तो काळो धिप्पाड, माथ्याक काळो रुमाल, खांद्यार कांबळ, न्हेसपाक काश्टी वा वालो आनी हातांत खळ्ळ्-खळ्ळ् आवाज करपी दांडो. पूण ह्या दांड्याची आकृती मात वेगळीच आसता. ह्या देंवचाराच्या हातांतल्या दांड्याक अंत्रुजांत 'मुतारी' अशें म्हण्टात. ह्या दांड्याक दोनकडेन बुराक करून तातूंत पितूळच्यो पातळ वाटकुळ्यो ताटल्यो घाल्ल्यान ताचो आवाज खळ्ळ-खळ्ळ जाता.

अशें जरी देंवचाराचें रूप आसलें तरी तो लोकांक खंयच्या ना खंयच्या रुपांत दिसता. देखीक - जनावर वा व्हड सुकणें.

गोरवां-वासरां वा खंयचीय वस्त शेणटकच देंवचाराक नाल्लाची आंगवण केल्यार ती वस्त मेळटा अशी लोकांची भावना आसा. कांय आंगवण रोंटाची (गंवा पिठाची सोयेचें चून घाल्ली भाकरी) आसता, हें रोंट घराभायर भाजतात. हाचेभायर सूर-रोंट, विडो, कोंबो, बोकडो, सोरो हांचीय आंगवण करतात. तशेंच लग्नकार्या वेळार थळाव्या देंवचाराचो नाल्ल-विडो-फूल दवरून भोवमान करप जाता. भारतांत हो गांवधडो राखपी देंवचार गांवागांवांत आसता. ताचे आकृतीबंद अशे उत्सव जायना आसले तरी दर एका गांवांत खंयच्या ना खंयच्या देंवचाराचें अस्तीत्व आनी म्हत्व मानप जाता आनी ताचो आदर तसो भोवमान करप जाता. देंवचारांची खाशेलीं अशीं देवळां नासतात. झाडार, तळ्यार वा उत्ते सुवातेर तांची वसती आसता अशें मानप जाता. कांयकडेन ताच्यो घुमट्योय बांदिल्ल्यो दिसतात. म्हापशेंच्या बोडगेश्वर (बोणकीचो देंवचार) ह्या देंवचाराचें देऊळ आसा. केरळांत देंवचाराक 'गुलिकन' अशें म्हण्टात. तो ओंवळीच्या झाडार रावता. झाडासकयल एक मोटो फातर आ[illegible] ताका गोंयचे भशेनच रोंट दितात. कर्नाटकांत, कारवाराक को[illegible] उलोवपी लोक ताका देंवचारच म्हण्टात. ह्या देंवचाराच्या परि[illegible] जतका, नाग, भूत अशीं पिशाच्चां आसतात. नेपाळांत (अस्तंत वा[illegible]) अशेच देंवचार आसात. पूण तांचीं नांवां दरेका गांवांनी वेगवेगळीं आस[illegible]

सिंधुदूर्ग कोंकणांत हाका देंवचारच म्हण्टात. त्या भागांत ताची [illegible] भोंवपाची वाट थारिल्ली आसता. ते वाटेर घरां, गोठो, बांदिनात[illegible] तरेन गांवच्यो शिमो राखपी हो भूत देंवचार सगळेकडेन आसा

- वा. ल[illegible]

देखणी : गोंयचो एक लोकनाच. अस्तंत्या संगिताच्या तालार भार[illegible] नृत्य पद्दतीन हो नाच करतात. कथ्थक, भरतनाट्यम, कुचि[illegible] सारकिल्या अभिजात नृत्यप्रकारांतले घटक ह्या नाचांत आस्पाव[illegible] दिसतात.

देखणी ह्या उतराचो अर्थ सोबीत असो जाता. ह्या नाचांत देख[illegible] भरिल्ल्या कारणान ह्या नाचाक देखणी म्हण्टात आसूंक जाय [illegible] नाचाचो इतिहास देड दोनशें वर्सांपरस फाटीं वचना. देखणी ना[illegible] उगमासंबंदीं जाणकारांमदीं वेगवेगळीं मतां आसात. एका मताप्र[illegible] देवाचे पालखेमुखार देवदासी समाजांतल्यो बायलो जें पेणेंनृत्य कर[illegible] ताचेपसून देखणी नाचाचो उगम जालो. कांय जाणकारांच्या मताप्र[illegible] पुर्तुगीजांच्या संस्कृतीक आक्रमणांतल्यान वा प्रभावांतल्यान देखणी त[illegible] जाली. कांय जाणांच्या मतान पुर्तुगेज अधिकाऱ्यांक खोशी करचेप[illegible] भारतीय नृत्य पद्दत आनी अस्तंती संगीत हांचो मेळ जावन ह्या नृत्य[illegible] जल्म जालो.

ह्या नाचाचो उगम कसोय जाल्लो आसलो तरी गोंयच्या लोकनाचा[illegible] हो एक भुलोवणो आकर्शक नाच. गोंयच्या लोकनाचाच्या आविश्का[illegible] ह्या नाचाक खाशेली अशी सुवात आसा.

ह्या नाचा वेळार बायलो णव वारी कापड न्हेसतात, केंसांचो आं[illegible] घालून ताचेर फुलां माळटात. तशेंच, आंगार पारंपारीक अशो भांगरा[illegible] वस्ती घालतात. खास म्हळ्यार नाकांत नथ आनी पांयांत घा[illegible] (पांयजणां) बांदतात.

ह्या नाचाक गितार, वायौलीन आनी घुमट ह्या वाद्यांच्या संगित[illegible]

ना. अस्तंत्या संगिताच्या तालार 'कोरस' पदां म्हणीत हो नाच क्रेस्तांव तशेंच हिंदू समाजांतल्यो बायलो हो नाच नाचतात. पांच-सात वातींचीं दिवजां दोनय हातांनी घेवन मुखेल नाचपी गाता नाचपी बायलांसयत हो नाच संगीताच्या तालार करता. नाचाचीं जायतीं गितां आसात. आनी तीं कोंकणी भाशेतलीं तातूंतलें एक नामनेचें आनी चडशें घोळणुकेंत आशिल्लें एक पद

चोलता चोलता जाली म्हाका राती
झोकत झोकत वारे मारून
ली म्हजी दिवटी (२)
हांव सायबा पलतडी वेता
दामुल्या लग्नाक वेता
म्हाका सायबा वाटु दाकय
म्हाका सायबा वाटु कोलोना
दामुल्या माटवातु कोलोवताचो खेळू
दामुल्या माटवातु कोलोवताचो खेळू
आगा तारया तारया मामा
म्हाका व्हरोन पावय शिरोडे ओय! शिरोडे
घे घे घे घे घे, घेगा सायबा
म्हाका नाका गो म्हाका नाका गो
ही म्होज्या नाकाची नोथू घेगा सायबा
म्हाका नाका गो (२)
ही म्होज्या पायाचीं पोयजणां घेगा सायबा
म्हाका नाका गो (२)
नाकाची नोथु दिता, पायाचीं पोयजणां दिता
म्हाका सायबा वाटु दाकय म्हाका सायबा वाटु कोलोना
म्हज्या पायाचीं पोयजणां सांडली देवा (२)
आगे नारी तुझ्या पायाची पोयजणा पायासरी
म्हज्या नाकाची नथ सांडली देवा (२)
आगे नारी तुज्या नाकाची नथ नाकासरी (२)
घे घे घे घे घे घेगा (१)सायबा
म्हाका नाका गो, म्हाका नाका गो
वोयल्या वोयल्या दोंगरार उदक कोंगरें
उदक कोंगरें जाल्यार नांव म्हुजे मोगरें
शेंवतीं मोगरीं हाडटेलीं मातें भरून मावटेलीं.
म्हज्या पतीसरी बोसतेली. ओय! बोसतेली
चोयाय रे, चोयायरे हांव देखणी नाचोता
भार जाला हो नारी भार जाला
शेंवत्या मोगऱ्यांचो भार जाला
शेवंती मोगरीं जाली सवाय
ती म्हाका नाका बाये
आगे नारी तुज्या नाकाची नोथु नाकासरी
आगे नारी तुज्या पायांची पोयजणां पायांसरी
हांव सायबा पलतडी वेता दामुल्या लग्नाक वेता
म्हाका सायबा वाटु दाकय
म्हाका सायबा वाटु कोलोना

ह्या पदाच्या चालीचेर राजकपूर हाणें बॉबी ह्या सिनेमात 'ना माँगू सोना चाँदी ना माँगू हिरा मोती, ये मेरे किस काम के. हें पद घेतलां.

- कों. वि. सं. मं.

देगण : दोन दोंगरांमदली खोल आनी अशीर अशी सुवात. चडशा देगणांतल्यान उदक व्हांवता जाल्यार कांय देगणां सुकींच आसतात. फकत पावसाच्या दिसांनी तातूंतल्यान उदक व्हांवता.

ऊंच दोंगरांचेर चड पावस पडलो म्हण्टकूच उदक नेटान सकयल व्हांवपाक लागता. सुर्वेक हें उदक ल्हान-ल्हान खळयांच्या रुपांत व्हांवपाक लागता. ह्या खळयांतल्यान व्हांवपी ल्हान प्रवाह एकठांय येवन एक व्हड प्रवाह निर्माण जाता. होच प्रवाह उपरांत भूंयपृश्ठाचेर दरी निर्माण करता.

सद्या दिश्टी पडपी खोल आनी रूंद देगणां हीं मुखेलपणान न्हंयेच्या झीज कार्याक लागून निर्माण जाल्लीं आसात अशें भूंयशास्त्रज्ञांनी मत मांडलां. न्हंयेचो उगम जाले उपरांत दोंगरी वाठारांतल्यान वाट काडीत तीं सकयलेवटेन नेटान व्हांवपाक लागतात. उदकाचो लोट खर आशिल्ल्यान ल्हान-व्हड फातर, रेंव आनी हेर जड वस्तू व्हांवून येतात. ह्यो जड वस्तू जमनीचेर एकसारक्यो घांसत रावतात. ही क्रिया खूब तेंप चालूच राविल्ल्यान भूंयपृश्ठाची झीज जावन न्हंयेचें देगण तयार जाता. लोटाचो नेट चड आसल्यार तळाचें आनी देगांचें एकसारकें घर्शण जायत रावता. न्हंयच्या देगांपरस तळांचें घर्शण चड जाता. हाका लागून न्हंयो रुंदायेच्या मानान चड खोल आसतात. कांय तेंपा उपरांत न्हंयच्या पात्राक इंग्लीश 'व्ही' (V) अक्षराभाशेन आकार येता. अशीर 'व्ही' आकाराचीं देगणां सादारणपणान चड पावस पडपी आनी मोव खडपां आशिल्ल्या वाठारांनी सांपडटात. न्हंयांच्यो देगो पाशाणी फातरांच्यो आसत जाल्यार तांची झीज खूब उणी जाता. हाका लागून पात्र रुंदावपाचें कार्य चड सवकास जाता. अशा सुवातींचेर तळभागाचीच झीज जावन देगणाच्यो देगो वण्टीभाशेन तशोच रावतात. हे सुवातेर उबें आनी अशीरशें देगण तयार जाता. ब्रह्मपुत्रा, सतलज आनी सिंधू न्हंयांचीं उबीं देगणां हेच रितीन तयार जाल्लीं आसात.

धर्तरेच्या पोटांत कांय कारणांक लागून एकसारक्यो हालचाली जायत आसतात. कांय हालचाली इतल्यो खर आसतात की हांकां लागून केन्ना केन्नाय भूंयकट्ट्याक व्हड वेर वचून देगणां तयार जातात. पूण हीं देगणां न्हंयेच्या देगणांपरस खूब अशीर आनी ल्हान आसतात. कॅलिफोर्नियाचें ओवेन्स देगण हे रितीन तयार जाल्लें आसा.

कांय प्रदेशांनी इंग्लीश 'यू' (U) आकारांचीं देगणां पळोवपाक मेळटात. हीं देगणां हिमन्हंयांच्या कार्याक लागून निर्माण जाल्लीं आसात. खूब ऊंच तेमकांचेर सांचिल्लो बर्फ तापलो म्हणटकूच हिमन्हंयेच्या रुपान नेटान सकयल घश्टत येता. हाका लागून पात्राचो तळ आनी देगो एकसारक्यो झरत रावतात. काळाउपरांत इंग्लीश 'यू' अक्षरासारकें देगण तयार जाता.

न्हंयेचो उगम जालेउपरांत सुर्वेक ती दोंगरांमदल्यान खर देंवत्यांनी व्हांवता. ह्या वेळार देगण ल्हान आनी अशीर आसता. उपरांत ताची खोलाय आनी रुंदाय वाडत वता. निमाणे अवस्थेंत चडशो न्हंयो सपाट प्रदेशांतल्यान व्हांवतात. हाका लागून न्हंयांसावन तयार जावपी देगणांचो साप्प निमाणो भाग चड रूंद पूण उथळ आसता.

- कों. वि. सं. मं.

देलेद्दा ग्रात्स्या : (जल्म : २७ सप्टेंबर १८७५, नूओरो - सार्डिनिया; मरण : १५ ऑगस्ट १९३६, रोम).

नोबॅल पुरस्कार फावो जाल्ली इटालियन कांदबरीकार. तिचें शिक्षण मातूय जावंक ना. पिरायेच्या सतराव्या वर्सा सावन ती लिखाण करूंक लागली. तिच्यो चडशो कादंबऱ्यो सार्डिनियाचे फाटभूंयेर आसताल्यो. सार्डिनियाचो वाठार आनी थंयचें आदिम वातावरण तिच्या कादंबऱ्यांवरवीं इटालियन साहित्यांत दिसलें. तिच्या कादंबऱ्यांवरवीं मनशाच्या भितल्ल्या मनांतले मोह आनी प्राप हांकां लागून घडून येवपी दुखेस्त परिणाम दिसतात. 'एलिआस पोर्तोलू' (१९३०) ही तिची सर्वश्रेश्ठ कादंबरी. तिका १९२६ वर्साचो नोबॅल पुरस्कार दिवन तिचो भोवमान केला.

- कों. वि. सं. मं.

देव : देव शब्द 'दिव' धातूवयल्यान जाला. पाणिनीय धातुपाठांत दिव् धातूचे 'क्रीडा, बिजिगीषा, व्यवहार, द्युति, स्तुति, मोद, स्वप्न, कान्ति, गति इतले अर्थ दिल्यात. म्हणजेच 'प्रकाशप, चकचकप, आनंदीत आसप, जंय संभवता तो 'देव' अशें म्हणूं येता. यास्कान ह्या शब्दाची व्युत्पत्ति दिल्या ती अशी - 'देव : दानात् वा दीपनात् वा द्योतनात् वा / द्युस्थानो भवति इति वा/यो देव : सा देवता' = दान दिवप, चकचकप, प्रकाश दिवप अशा अर्थाच्या 'द, दीप् वा द्युत्' ह्या धातूंपसून देव शब्द तयार जाला. द्युलोकांत रावतात म्हणून देव. ह्या सगळ्यांचो निश्कर्श इतलोच - अलौकिक देह धारण करपी एक वर्ग म्हळ्यार देव.

ह्या देवांकडेन एक दिव्य तेज आसा, सुमाराभायर बळगें आसा. ही शक्त सगळ्याक अदृश्य जावन आसा. भक्ताली श्रध्दा, भक्तीवयल्या पांवड्यार पावली जाल्यार ताका ती दृश्य रुपांतय दिसता. आपलेकडेन आशिल्ले दिव्य शक्तीन देव भक्ताच्यो उपासकांच्यो इत्सा पुराय करता आनी ताचें जीवन भंयविरयत करता. देव अदृश्य रुपान भक्ता म्हऱ्यांत रावता आनी ताका सांबाळटा अशी मनशाची कल्पना आसा.

आपले दीसपट्टे जिणेंतल्यो कांय विलक्षण गजाली पळयल्यार मनशाक सुरवातीच्या काळांत अलौकीक तत्त्व मानपाची गरज भासली आनी हाकाच मागीर 'देव' अशें नांव मेळ्ळें. हें देव तत्त्व सुरवातीच्या काळांत भंयांतल्यान निर्माण जालां, अशें म्हण्टात. सैमांत ज्यो भयंकर गजाली घडटाल्यो त्यो पळयतना मनशाक दिसलें, ह्यो गजाली करपी कसली तरी व्हड शक्ती आसपाक जाय. देखून हे व्हड शक्तीमुखार आमी कांयच करूंक शकचे नात, म्हणून ताचे फुडें मनीस नम्र जालो. ताणें आपलें माथें ते व्हड शक्तीमुखार बागयलें आनी नमळायेन ताची प्रार्थना केली. हातूंतल्यान देव कल्पनेचो उदय जालो.

ऋग्वेदांत तेत्तीस देव मुखेल मानल्यात. हातूंतले इकरा मळबांत, इकरा धर्तरेचेर आनी इकरां उदकांत आसात अशें म्हळां. कांयकडेन इकरा सर्गांत, इकरा अंतरिक्षांत म्हळ्यार मळबांत आनी इकरा धर्तरेचेर आसात अशें म्हळां.

वेदांत केल्ल्या वर्णनाप्रमाण देवांचे विशेश अशे गूण उणेच दिसतात. सगळ्या देवांचे चडशे प्रभाव सारकेच आसात. द्युलोकांक आदार दिवप, धर्तरेची स्थापना करप, तिका थीराय दिवप आदी देवांच्या गुणांक लागून एक देव दुसऱ्या देवासारको दिसपाचोय संबंद आसा. कारण दोगांयचे गूणधर्म आनी सभाव सादारण एकूच आसतात. आपआपले इश्टदेवतेचें स्तवन करतना तांचें तांचें महात्म्य अदीकतायेन वर्णन केलां आनी वेळार हेर देवांक उणे लेखपाचो यत्न जाला. अशीय स्थिती ऋ[illegible] दिसता.

देव मुळांत अमर नाशिल्ले हेवूय विचार ऋग्वेदांत दिसतात. श[illegible] ब्राह्मणांत आनी ऐतरेय ब्राह्मणांत इंद्र, अग्नी आनी प्रजापति ह्या देवांवांगडा सगळ्या देवांक मरण आशिल्लें अशें मानलां. सवित्यान [illegible] आनी सोमान देवांक अमरत्व दिलां अशें ऋग्वेदांत म्हळां. ब्रह्मचर्[illegible] तप करून देवांनी मरणाचेर जैत मेळयलां अशें अथर्ववेदांत [illegible] पुराणांनीय देवांक अमर मानलां. पूण कल्पांतांत ताचें अमरत्व [illegible] मानलां म्हळ्यार श्रेश्ठ देवांचे अपेक्षेन हेर देवदेवता नश्ट जातात [illegible] पुराणांनी कल्पना आसा. देवांचें अस्तित्व सिद्ध जातकच देव खय [illegible] हो प्रस्न उपरासलो आनी मागीर सहज कल्पना जाली, देव म[illegible] रावतात. देवांचें अस्तित्व धर्तरेचेर दिसना आनी देव प्रत्यक्ष धर्[illegible] रावनात म्हणून एक वेगळी कल्पना करची पडली आनी ती [illegible] म्हळ्यार सर्गलोक.

देवांचे प्रकारय आसात - (१) अमूर्त देव : हाचे दोन प्रकार [illegible] पयल्या प्रकारांत भावनात्मक, काम, मन्यू, श्रध्दा तशेंच अदिती येतात. अदिती, दिती हांचें ऋग्वेदांच्या उत्तरकाळांत मुर्तीकरण म्हळ्यार तांच्या आकाराची कल्पना तयार जाली. दुसरे तरेंत धातृ आदी येतात. हे देव 'तृ' प्रत्ययांत आसात म्हणून ह्या प्रकाराक तृप्र[illegible] वर्ग अशें म्हण्टात.

(२) पुरुषदेव : हातूंत मरूत, वरुण, इंद्र, अग्नी, विष्णु, प्रजापति, सूर्य, विवस्वान, अश्वी, सोम, मित्र, पूषा आदित्यगण [illegible] आदी.

(३) स्त्रीदेव : उषा, धर्तरी, आप, सरस्वती, रात्री, वाक्, [illegible] इळा, राका, सिनीवाली, कुहू, सूर्या, इंद्राणी, रुद्राणी आदी.

(४) जोड देव : वेदीक उपासनेंतलो आनीक एक प्रकार म्ह[illegible] मूळ वेगवेगळे आशिल्ले देव एकठांय हाडून जोडदेव कल्पून तांची [illegible] करप. अशो कांय देवता वेदांत मेळटात. मित्रा - वरुण, इंद्राग्नी, [illegible] वरुण, इंद्र - वायू, द्यावा - पृथिवी, सोमा - पूषणा, अग्नी - षोम, - पर्जन्या, पर्जन्याव्राता, उषासा - नक्ता आदी.

(५) कांय पंगडात्मक देव आसात. सगळ्यांत व्हड पंगड [illegible] देवाचो. ऋग्वेदांत ह्या पंगडाचो आंकडो दोन तरांनी दिला. २[illegible] १८० रुद्रगणांची संख्या ११ आसा. आदित्य हो पंगड ७, ८ वा[illegible] देवांचो मेळून जाता. हेभायर आंगिरस आनी ऋभूंचोय पंगड आस[illegible]

पुराणकाळांत कांय वैदिक देवतांक उणेंपण आयिल्लें दिसता. दे[illegible] वरुण देवाक आशिल्लें व्हडपण वचून सामान्य जलदेवतेचें स्वरूप जालें. इंद्राक वेदांत खूब म्हत्व आसलें, पूण पुराण काळांत वि[illegible] व्हडपण येतकच इंद्राचें म्हत्व उणें जालें. ताची पुजाय कांय वि[illegible] प्रसंगांनीच करताले. कांय वैदिक देव पुराणकाळांत दिशांचे धनी आनी तांकां तितलेपुरतेंच म्हत्व आयलें. तेच वांगडा वैदिक विष्णु [illegible] रूद्र हांचें म्हत्व वाडलें. कांय देवांच्या संबंदान नव्यो कल्पना उद[illegible] आयल्यो. कांयच्या सामर्थ्याचेर आनी सत्तेचेर मर्यादा पडली. कां[illegible] व्हड व्हड देवतांनी विलीन जाले. अवताराच्या आनी गुरूच्या रुपान [illegible] देवांनी मनशाक तत्त्वगिन्याळाचो उपदेश केलो. देखीक : भगवद्[illegible] रामगीता, अवधुतगीता, गणेशगीता, देवीगीता आदी.

न कल्पना : पुराणांत पंचायतन देवांक म्हत्व दिलां. विष्णु, र, गणपति आनी सूर्य अशे हे पांच देव. विष्णुक पुराणांनी न्मा असो निर्मळ परब्रह्म स्वरुपांत मानला. अर्थात, विष्णुपद त व्हड पद.

काळांत रूद्र - शिव हाका जितलें म्हत्व आशिल्लें ताचेपरस ाका पुराणकाळांत मेळ्ळें. सद्या शिव हाका विष्णुचे बरोबरीन

ळ्यार शक्तीदेवता वा जगदंबा. मुळांत ती धर्तरेचें प्रतीक ह्या ावुरताली. तिगेलीं खूबशीं उग्र आनी भयंकर रुपां आशिल्लीं. त तिच्या सगळ्या रुपांचें उन्नयन जालें आनी तांचो पंचदेवतांनी ालो.

े ह्या देवाचें मूळ रूप ऋग्वेदांत ब्रह्मणस्पतीच्या रुपान दिसता. ो शिवाचो पूत जालो देखून ताका शिवाच्या घराण्यांत दाखल िघ्ननाशक आनी ज्ञानदातो म्हणून ताका पुराणांत स्वतंत्र प्रतिश्ठा ल्या.

ो वैदिक देव. ताची उपासना वेदांत सांगिल्ली आसा. पुराणांनी चदेवतांमदीं आस्पाव करून घेतला. हेभायर लक्ष्मी, सरस्वती, तात्रेय आदी देवतांकय पुराणकाळांत म्हत्व दिलां. हेभायर कुलदेव, ग्रामदेव, स्थानदेव आदी देवांचे आनीकय प्रकार

- डॉ. अनंत राम भट

देवासंबंदान एक कल्पना. हें देवावरी पुज्य आसा. पूण ताका व्यापक म्हत्व ना.

ा जाती-जमातींनी तशेंच द्रवीड वंशांतल्या कांय लोकांमदीं ं, सुकण्यांक, झाडांक, वनस्पतींक आपले देव म्हणून मानपाची ा आनी हीं नांवां ते आपल्या कुळाक दवरतात म्हणजेच पयलीं कुळाक जनावरांचीं नांवां दवरप आनी मागीर जें नांव कुळांक का आपलो 'देवक' म्हळ्यार देव मानप. तांचेमदीं देवकाचो ळाचो कितें तरी रगताचो संबंद आसा वा कितेंय तरी गुपीत द आसा अशी कल्पना आसा.

ा कुळान जें देवक मानलां ताचेविशीं ताका आदर आसा. य कुळान ज्या प्राण्याक देवक मानलां त्या प्राण्यालें मास ते वा ताचेकडल्यान कितेंय काम करून घेनात. खंयच्याय कुळान ाक देवक मानलां ताचीं पानां, फळां, फुलां, लाकूड हांचो उपेग करिना. देवक मानिल्लो प्राणी मेल्यार ताचें सुतक पाळटात. चामडें विशेश समारंभांनी आंगार घेतात. कांय लोक आपल्या चित्रां आपल्या आंगार पाडून घेतात. देवक म्हळ्यार त्या त्या विशिश्ट चित्र अशें म्हणू येता.

काचे वर्ग आनी तातूंत येवपी देवकां सादारण सकयल दिल्लेप्रमाण

) प्राणिवाचक देवकां - घोडो, गरूड, रेडो, सोरोप, हत्ती, माकंड, कांसव, मोर, लांडगो, बोकड, हरण.

) वनस्पतीवाचक देवकां - आंबो, चींच, बेल, बोर, लिंबू, शमी, मड आदी.

(३) वस्तूवाचक देवकां - कुराड, फूंक मारपाची नळी, सुरी, चिमटो, तरसाद, तेलघाणो, मीठ, भात, लोखण.

खावपाच्या वस्तूंक देवक मानतकच त्यो वस्तू खावंक येनात. पूण ताचे संबंदान दुसरो पर्याय काडटात. मिठाक जाणीं देवक मानलां ते एकोडें मीठ खायनात जाल्यार दुसऱ्या पदार्थांत मेळोवन खातात. लोखणाक जाणीं देवक मानलां ताका ते जिबेन स्पर्श करिनात.

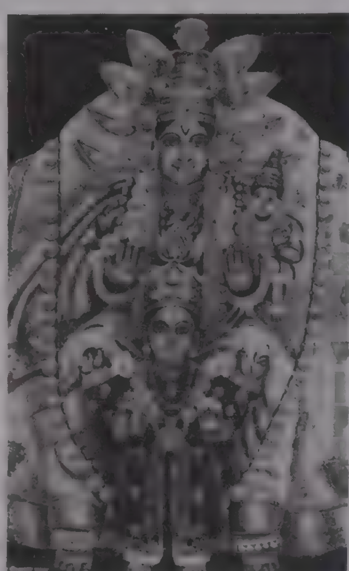
खूबशे लोक आपल्या देवकाची पुजा करतात. मूज, घरप्रवेश, लग्न आदी सुवाळ्यांनी आपआपल्या देवकाची पुजा करतात. असल्या कार्यांनी पयलीं आपल्या घरांतल्या देवाची पुजा करतात. उपरांत एका ताटांत देवक दवरतात. उपरांत तें मारुतीच्या देवळांत व्हरतात. थंय ताची पुजा करून परत तें देवक घरा हाडटात आनी माटवाच्या खांब्याक बांदतात वा देवा म्हऱ्यांत दवरतात. कार्य सोंपलें म्हण्टकूच देवक काडटात.

ह्या देवका संबंदान कांय तत्त्वां मानतात. देवका वांगडा आपल्या कुळाचो गूढ संबंद, देवकापसून आपल्या कुळाची निर्मिती, देवक एक आशिल्ल्या दादल्या-बायलेन परस्परांत लग्नां करप ना आदी नेम पाळटात.

भारतांत सगळ्याकच ही देवकाची प्रथा ना. पूण खूबकडेन प्राण्याची, वनस्पतीची वा कसलेय वस्तूची पुजा करतात. पूण तें तांचें देवकच अशें म्हणूंक येना. हिंदू लोक गाय, नाग, तुळस, वड, शस्त्र, हांची पुजा करतात. पूण तीं तांचीं देवकां अशें मानिल्लें दिसना.

- डॉ. अनंत राम भट

श्री देवकीकृष्ण-रवळनाथ-पांडववाडो-देवस्थान : फोंडें म्हालांतल्या माशेल वाठारांत आशिल्लें नामनेचें देवस्थान. ह्या दैवतांचें मूळ स्थान गोंयांतल्या तिसवाडी तालुक्यांतल्या चोडण ह्या जुंव्यावयल्या पांडववाडो वाठारांत आसा. सोळाव्या शतमानांत हो जुंवो पुर्तुगेज राजकर्त्यांचे सत्तेखाला येतकच ताणीं कॅथॉलीक धर्मप्रचाराखातीर हिंदूंचो छळ सुरू केलो. ताणीं देवळाची आनी तातूंतल्या मुर्तींची मोडतोड चलयल्ल्यान हें दैवत स्थलांतर करून त्या वेळावयले पुर्तुगेज शिमेभायर दिवचल म्हालांतल्या मयें वाठारांत व्हरचें पडलें. थंयच्यान

कांय वर्सांनी फोंडें म्हालांतल्या माशेल गांवांत देवूळ बांदून थंय ह्या दैवताची स्थापना केली. चोडण जुंव्यावयल्यान हें स्थलांतर सुमार इ. स

१५४० त पूण १५६४ आदीं मयें वाठारांत जालां आसुंये आनी मयें वाठारांतल्यान श्री क्षेत्र माशेलांत इ. स. १७५१ आदीं जालां आसूंक जाय.

मूळ चोडण जुंव्याचेर आशिल्लीं दैवतां फोंडें म्हालांतल्या गांव वरगांव, क्षेत्र माशेलांत उपरांतच्या काळांत स्थापन केलीं, जीं अजुनूय माशेल क्षेत्रांत पळोवंक मेळटात. तीं ज्या नांवान वळखतात तीं अशीं आसात -श्री देवकीकृष्ण हें मुखेल दैवत पांडववाडकार आनी गावणवाडकार ह्या दोनय कुळांच्या एकंदर म्हाजन कुळावी लोकांची मुखेल देवता मानतात. गोंयांत श्री देवकीकृष्ण दैवताचें हें एकमेव देवस्थान आसून श्रीकृष्ण आपल्या भुरगेपणात आपले श्री देवकीमातेचे हांडीर बसला अशें सानुलें रूप हेर खंयच पळोवंक मेळना अशी सोबीत मूर्त ह्या देवळात आसा. श्री रवळनाथ, पांडववाडो दैवताचें एक वेगळें देवूळ तशेंच, रवळनाथ गावणवाडकार दैवताचें दुसरें वेगळें देवूळ आसा. श्री रवळनाथ पांडववाड्याचें देवूळ श्री देवकीकृष्ण देवळाचे उजवे वटेन आसून दुसऱ्याचें देवूळ दावे वटेन आसा. दरेका देवाचें वेवस्थापनय वेगवेगळें आसा. श्री लक्ष्मीनारायण, श्री कात्यायनी, श्री चोडणेश्वर, श्री म्हादेव, श्री भूमिका, श्री दांडशंकर, मल्लीनाथ ते भायर ब्राह्मण नांवाच्या दैवत पुरसाचें एक ल्हान देवूळ श्री रवळनाथ पांडववाडो देवळाचे उजवे वटेन आसा.

वयर उल्लेख केल्लीं दैवतां जाणीं स्थापन केलीं ते गौड सारस्वत ब्राह्मण, अत्री, काश्यप, वत्स, कौशिक आनी भारद्वाज ह्या पांच गोत्रांचे आसून तांचीं उपनांवांय वेगवेगळीं आसात. देखीक - अत्री गोत्राच्या मनशाचें मूळ उपनांव प्रभू. पूण फुडें ताचो वंशविस्तार जावन थळ, गांव आनी वेवसायावयल्यान तांच्या उपनांवांत बदल जायत गेलो आनी ते प्रभू लवंदे, प्रभू पोंबुर्पेकार, प्रभू मोये, प्रभू कोलवाळकार, प्रभू पर्रीकार, प्रभू वेर्लेकार ह्या नांवान वळखूंक लागले. वत्स गोत्राच्या मनशांचीं उपनांवां जोशी, धारवाडकार, काश्यप गोत्राच्या मनशांचीं उपनांवां नायक, केणी, शिंक्रे, महाले; कौशिक गोत्राच्या मनशांचीं उपनांवां प्रभू दाडसांखळकार आनी भारद्वाज गोत्राच्या मनशांचीं उपनांवां बरडे अशीं वळखूंक लागले. हांचेभायर दरेका गोत्रांत हेर वेगवेगळ्या उपनांवांचीं मनशां आसात. पुर्विल्ल्या काळांत मुखेल गांवकारांचे बसकेंत वांटो घेवपी गांवकारांच्या नांवांत चोडण गांवच्या गांवकारांचीं कांय नांवां मेळटात. चोडण जुंव्यावयल्यान जरी ह्या दैवताचें स्थलांतर जालें तरी अजून मेरेन थंयचे लोक माशेलांत येवन आपलीं धर्मीक कामां आनी उत्सव मनयतात. तेचपरी दर वर्सा श्रावण म्हयन्यांत खंयच्याय एका दिसा चोडण वाठारांतले हिंदू लोक माशेलांत येवन देवकीकृष्णाची रंगपुजा बांदून उत्सव मनयतात. चोडण जुंव्यावयले क्रिस्तांव लोकय आपले इत्सापूर्तीखातीर रवळनाथाच्या देवळांत वचून प्रसाद कौल घेतात आनी देवकृत्यांय करतात. कांय थरावीक तिथी सोडल्यार हेर दिसांनी प्रसाद कौल घेवंक मेळटात. हे प्रसाद करमलीच्या पानांचे कुडके करून पुजामूर्तीक लायतात.

श्री रवळनाथ पांडववाडो ह्या देवस्थानाक सादारणपणान पिसो रवळुचें देवालय वा वागाचें देवालय अशा नांवान वळखतात. ह्या देवळाच्या प्रवेश सोंपणाच्या दोनय वटांनी पाशाणी वाग बसयल्ले आसात. श्री क्षेत्र माशेलांत पौष शुक्ल पुनवे दिसा मान्नी पुनव मनयतात. ह्या उत्सवाची खुबूच नामना आसा. ह्या उत्सवांत श्री देवकीकृष्ण देवालयामुखार व्हड रथोत्सव जाता. ह्या वेळार थंय सगळे कुळावी म्हाजन येतात आनी रथार नाल्ल फोडून रथ ओडटात. त्याभायर श्री देवकीकृष्णाच्या बालवयाकडे संबंदीत असो उत्सव म्हळ्यार श्रीकृष्ण जन्माश्टम तशेंच धंयकालो आनी गोळण... हे उत्सवूय कार्तिक म्हयन्याचे शुक्ल दुवादस आनी त्रयोदशेक मनयतात... दर त्रयोदशेक पालखेचो उत्सव आसता.

- कों. वि. स.

देवदार

देवदार : (मराठी; हिंदी : देवद्वार; संस्कृत : देवदारु, इंग्लीश : हिमालयन सायप्रस; लॅटीन : क्युप्रेसस टोरूलोजा; कूळ : क्युप्रे...

हें सुमार ३०-४५ मी. उंचायेचें आनी सुमार ३ मी. घेराचें ... ताची साल लेव पुडी कोराची आसून तिचे उबे कुडके सुटून ... ताळयो वाटकुळ्यो आसून पानां खुबूच ल्हान खवळांवरी आनी ... आसतात. फुलां जानेवारी-फेब्रुवारींत येतात.

महाभारत, बृहत्संहिता आनी हेर संस्कृत ग्रंथांनी (रघुवंश, मे... कुमार संभव) तशेंच आयुर्वेदीय चिकित्सेंत देवदार झाडाचो उल्लेख ... शंकुमंत गणांतल्या क्युप्रेससी ह्या कुळांत ह्या ऊंच आनी सदापर्णी झा... आस्पाव आसून तो हिमालयाच्या वायव्य भागांत तशेंच चंबा ते नेपाळ... सुमार १,५५०-२७९० मी. उंचायेर दिश्टी पडटा. थंयच्यान चीन... अस्तंत भागामेरेन ताचो प्रसार आसा. जौंसर, गढवाल, शिमला, नैनि... कुलू आदी वाठारांनी तशेंच पुणें, मुंबय, कलकत्ता शारांतल्या उद्या... हें झाड लायिल्लें दिश्टी पडटा. चुनखडीची जमीन ताका बरी मान...

देवदाराचें लाकूड हळदुवसार करडें, वासाळ, मातशें घट्ट ... तिगपी आसता. तासून सुळसुळीत करून तें रंगोवपाक मेळटा. सजाव... सामान, आरमारी, शिलेपाट (रेल्वे रुळांपोंदा घालपाचे पाट), आदींखातीर आनी कोरीव सामानाखातीर उपेगी आसता. ह्या झाड... ताजीं पाचवीं पानां उकडून काडिल्लें तेल वासाळ आसून तातूंत प्रोपिऑ... कॅप्रॉयक, लॉरिक हीं आम्लां आनी गामा टर्पिनिऑल आसता.

जायत्या खासगी आनी भौशीक बागांनी सोबीतकायेखातीर हे ... लायतात. नवी लागवड बियांपसून करतात. रोंप्याचीं सुर्वेचीं पानां सु... आसतात आनी ३-४ च्या पातळिल्ल्या घोंसान येतात. थळाव्या ... शिंपडिल्ल्या प्रसाराक लागून ह्या झाडाचें लाकूड व्हड प्रमाणांत उप... जायना. चड करून उत्तर प्रदेशांतल्यान हाची पुरवण जाता. देव... ह्या झाडाचें लाकूड धुपाखातीर वापरतात. सीडारचे एके जातीक (सी... डेओडारा) आनी बॉक्सकड हाका देवदार अशें म्हळां.

शंकुमंत वनस्पतींच्या क्युप्रेससी कुळांतल्या जायत्या झाडांक इंग्ली... 'सायप्रस' म्हण्टात. क्युप्रेसस वंशांतल्या सुमार बारा ते पंदरा जाती... सादारणपणान हें नांव दिल्लें दिसता. (इटलियी सायप्रस क्यु. सेंपरव्हाय... भूमध्य सामुद्रिक वाठारांत पुर्विल्ल्या काळापसून आसात. वायव्य भार... हीं झाडां आसून (मराठी : सुरू; हिंदी : सारा, सारस) रानटी जा... एक प्रकार मानतात. ह्यो रानटी जाती आशिया मायनर, सिरिया ... उ. इराणांत मेळटात. ह्या झाडाचें लाकूड आनी फळ स्तंभक ... कृमिनाशक आसता. फळ वासाळ, उत्तेजक आनी बिकाचेर गुण... आसता. मॉंटेरी सायप्रस (क्यु. मॅक्रोकार्पा) हें सुमार ४६-५० मी. उंच... झाड कॅलिफोर्नियांत मेळटा. भारतांत हें झाड सोबेखातीर लायतात... फ्युनेब्रिस (वीपिंग सायप्रस) हें उत्तर चीनांतलें व्हड आनी उपेगी... झाड चीनांत आनी हिमालयांत मठालागसार आनी देवळाकुशीन लाय... गोवा सायप्रस (क्यु. ग्लोका) भारतांत सोबीतकायेखातीर लायतात. हें...

ाळेरेंतलीं हेर झाडां वेगळ्या वंशांतलीं आसात. देखीक :
ास (कॅमिसायपॅरिस लॉसोनियाना) आनी अलास्का सीडार
ॉस नूटकाटेन्सिस) हें अमेरिकेंतलें. हिनोकी झाड वा जपानी
ऑबच्यूस) हें जपानांतलें. सायप्रसाचीं झाडां उत्तर क्रिटेशस
सु. णव कोटी वर्सां आदींसावन) धर्तरेचेर आसून तीं मध्यजीव
ा (सुमार २३-९ कोटी वर्सांआदीं काळांतल्या) शंकुमंतापसून
ो मानतात. बाल्ड सायप्रस हें दक्षीण अमेरिकेंतलें. ताका
ासतात.

- कों. वि. सं. मं.

: धर्मीक श्रध्देंतल्यान देवाक अर्पण केल्ली बायल. मुर्तीरुपांतलो
सुखाचो उपभोग घेता हे कल्पनेंतल्यान फुलां, धूप, निवेद्य,
हांचे वांगडाच देवाक कलाभोग मेळचो म्हणून नाच-गायन
ोर देवळांत देवदासी दवरपाची प्रथा खूब आदल्या काळासावन
देवाचे सेवेंत जीण खर्चील्यार पुण्य पदरांत पडटलें आनी
र्थक जातलें ही आरंभाची भावना देवदासीचे प्रथेफाटल्यान

कलाभोग पुराय करपाखातीर देवदासींचें प्रयोजन आशिल्लें
संबंदीत एक सेवेकरी हो तांचो दर्जो आशिल्लो आनी आसा.
ठार झाडप, देव आनी देवळा संबंदीत वस्तूंची निगा राखप,
णुकेंत नाचप-गावप आनी हेर देवळासंबंदीत कामां तांच्या
तात. सुर्वेक धर्मीक भावना हें तत्त्व देवदासी प्रथेफाटल्यान
री कालांतरान देवदासी ही परंपरेन मेळिल्ली एक जात
ली. इतलेंच न्हय, जाल्यार भोवतेक देवदासी ह्यो देवळाच्या
भोगदासी जावन गेल्यो.

. अर्थशास्त्र, कामसूत्र ह्या पुर्विल्ल्या ग्रंथांनी देवदासींचो उल्लेख
पुराणांनी मात देवपुजेखातीर देवदासींची गरज मानल्या,
बीत चलयो देवाक ओंपच्यो वा गणिका विकत्यो घेवंच्यो अशें
र्यलोकाचे प्राप्तीखातीर सूर्यमंदिराक नृत्य-गायनांत तरबेज
ो ओंपच्यो, अशें भविश्य पुराणांत सांगलां.

ाप्तीखातीर वा अपत्य जगपाखातीर पयलें भुरगें देवाक
ांगवण करताले. देवाची बायल ह्या नात्यानूय चलयो ओंपताले.
पुजाऱ्यांनी तांचो आपल्या विशयोपभोगा खातीर उपेग केलो.
क लोकांमदीं तशेंच बॅबिलोनियांतल्या इस्टर देवळांनीय अशीच
ल्ली दिसता. बॅबिलोनियांतले दरेके बायलेन एक फावट तरी
च्या देवळांत, पयलें रुप्याचें नाणें दिवपी दादल्यावांगडा
वचून संग करून ताका तृप्त केल्यार देवी प्रसन्न जाता,
समज आशिल्लो, अशें हिरॉडोटस म्हण्टा.

ळांत वाचन, नृत्य आनी पदां शिकपाचो खाशेलो अधिकार
बायलांक आसतालो. देवदासींक देवस्थाना कडल्यान थरावीक
ळटाली. तशेंच, देवस्थानाचे मालकीची जमिनूय तांकां
ाखातीर मेळटाली. देवदासीचे चलयेक आवयकडल्यान
मेळटालो आनी ती चली लेगीत उपरांत देवदासी जाताली.
पूत देवळाचो गवय वा वादक जातालो. ह्यो देवळांत पदां
करपी नृत्यांगना खुबूच लावण्यपूर्ण आसताल्यो. त्यो सुगंधी
द्रव्यां, सोबीत सुंदर भेस आनी सुवासीक फुलां माळून केंसभूशा करताल्यो,
रत्नांचे आनी भांगराचे अलंकार वापरताल्यो.

देवदासींच्या सात प्रकारांचो उल्लेख मेळटा.

(१) दत्ता - स्वता जावन देवाची सेवा करपी.

(२) विक्रिता - देवाचे सेवेखातीर स्वता जावन विकपी.

(३) भृत्या - स्वताच्या कुटुंबाच्या कल्याणाखातीर खोशयेन देवळांतलें काम आपणावपी.

(४) भक्ता - भक्तीन देवालयाचें काम आपणावपी.

(५) हृता - कोणेंय तरी फटोवन देवालयाक ओंपिल्ली.

(६) अलंकारा - राजा - महाराजांकडल्यान अर्पण केल्ली कला - निपूण बायल.

(७) रुद्रगणिका/गोपिका - नेमान वेतन घेवन देवासामकार नाच - पदां म्हणपी.

ह्या बायलांक समाजांत व्हड मान आशिल्लो. हजरजबाबीपण, उलोवपाची कला, आवाजाची गोडसाण, तांच्या मूळ सौंदर्यावांगडा तांची न्हेसपा-नटपाची सोबीतकाय आनी धिटाय ह्या गुणांक लागून देवदासी लोकप्रिय आशिल्ल्यो. अब्बे धूब्बा ह्या फ्रँच भोंवडेकारान नोंद केल्लेप्रमाण तांकां हेर बायलांभाशेन बरोवपाक, वाचपाक आनी पांयतणां वापरपाक बंदी नाशिल्ली. देवस्थाना कडल्यान मेळपी वेतनां, रावपाक घरां तशेंच तांच्या कलागुणांक लागून धनवानां कडल्यान मेळपी बिदागी, राजदरबारांनी मेळपी भोवमान हाका लागून देवदासींची सांपत्तिक स्थिती बरी आशिल्ली आनी जनतेकडल्यानूय तांकां खूब मान मेळटालो. देवदासीक देवाची बायल मानिल्ल्यान, तिका अखंड सवायशीण मानून तिचेकडल्यान लग्नावेळार व्हंकलेच्या मंगळसुत्रांतले मणी गुंथून घेताले. व्हंकलपावणी वतना सगळ्यांत मुखार देवदासी आसप बरें चिन्न मानताले. कर्नाटकांतली बसवी आनी हेर सुवातींतल्या देवदासींची बरी जतनाय घेतल्यार गांवाचीय बरी उदरगत जाता अशें मानतात. देवदासींक जोगवा वाडल्यार बरकत येता देखून तांकां वस्त्र, कड्डण, पयशे, बोकड्यो, दूद दान दिवप, न्हवऱ्या-व्हंकलेक उंवाळपाखातीर तेच भाशेन धर्मीक सुवाळ्यांनी बायलांक आदार करपाखातीर देवदासींची मदत घेवप ह्यो चाली परंपरेन चलत आयल्यात.

अशे धर्मीक श्रध्देंतल्यान निर्माण जाल्ले हे देवदासीचे प्रथेन उपरांत वेगळेंच मोडण घेतलें. देवाक अर्पण केल्ले पुजेचे उपचार पुजारी आपणायता आनी तरीय ते देवाक पावतात अशी समजूत आशिल्ल्यान, पुजाऱ्याची सेवा केल्यार ती देवाचीच सेवा केल्याभाशेन जाता असो समज कालांतरान निर्माण जालो. पुजाऱ्यान देवदासीचो उपभोग घेतल्यार तो देवानूच घेतलो अशी भावना फुडें उत्पन्न जाली. ताका लागून देवाक ओंपिल्ल्यो चलयो आनी नर्तकी ह्यो पुजाऱ्यांच्यो दासी जाल्यो. राजे आनी सरदार हांच्या विलास-सुखाखातीरूय तांचो उपेग जावंक लागलो. तांचो आलाशिरो मेळिल्ल्यान आनी प्रोत्साहनाक लागून हे प्रथेचो प्रसार जावन, ती तिगून उरली. अंधश्रध्देक बळी पडिल्ल्यो ह्यो ल्हान अजाण चलयो, सरदार, जहागिरदार, पुजारी आनी भोंवडेकारांच्यो विशयवासना तृप्त करपाचें एक हुकमी साधन थरलें.

सदळपणान ह्या देवदासींचे वर्ग करूं येतात ते अशे -

(अ) शारिरीक संबंद दवरप/दवरप ना

(ब) कोणाकडेन संबंद दवरप

देवदासी

(क) कामाचो दर्जो

(अ) शारिरीक संबंद दवरप/दवरप ना:

(१) खंयच्याच दादल्याकडेन शारिरीक संबंद दवरिनासतना देवालयांत रावन देवाची सेवा करप.

(२) लग्न जायनासतना रावन एकाच सुयोग्य आनी समर्थ - समृध्द अशा मनशाक आयुश्यभर साथ दिवप.

(३) आपले मर्जीप्रमाण खंयच्याय व्यक्तीवांगडा शारिरीक संबंद दवरप.

(ब) कोणाकडेन संबंद दवरचो

(१) प्रतिश्ठीत मानिल्ल्या नागरिकाच्या घरा वचून नाच - गायन करचें, पूण हेरांकडेन वचचें न्हय, अशें मानपी तमीळनाडूंतल्यो वल्लंगै देवदासी.

(२) मेस्त आनी हेर बलुतेदारांकडेन संपर्क दवरपी इडंगै. शूद्र - अतिशूद्रांकडेन संपर्क दवरपाक इडंगैनाकूय परवानगी नाशिल्ली.

(क) कामाचो दर्जो

(१) देवपुजेच्या वेळार देवासामकार आनी जात्रेंत रथापुढें नाच - गायन करप.

(२) देवळाच्या वाठाराची झाडलोट, देवाचीं आयदनां घांसप, निवेद्याचें कड्डण वेंचप हीं कामां करतात.

चोचाल राजाच्या तंजावरच्या देवळांत चारशें देवदासी आशिल्ल्यो असो इ. स. १००४ च्या शिलालेखांत उल्लेख मेळटा. तेराव्या शेंकड्याच्या शेवटाक भारतांत आयिल्ल्या मार्को पोलो ह्या इटलियी भोंवडेकाराच्या भोंवडेवर्णनांत भारतीय देवदासींचो उल्लेख मेळटा. एकुणिसाव्या शेंकड्याचे सुर्वेक तमीळनाडूंतल्या कांचीपुरमांतल्या देवळांत शंबर नर्तिका आशिल्ल्यो अशें म्हण्टात. विसाव्या शेंकड्याचे सुर्वेक कांचीपुरम, मदुराई आनी तंजावरच्या देवस्थानांनी आशिल्ल्या देवदासींक देवस्थानां कडल्यान नेमान वेतन मेळटालें.

दक्षिण भारतांत णवव्या-धाव्या शेंकड्यांनी देवळां उबारपाचें कार्य चालू आशिल्लें. त्या काळांत देवळांनी खूबश्या देवदासींची भरती केल्ल्यान देवदासीप्रथा खूब प्रचलीत जाली. चंवरान मुर्तीक वारो घालप, कुंभारतीची पवित्र ज्योत व्हरप, मिरवणुकेंत देवासामकार नाच - पदां म्हणप असलीं कामां तांकां करचीं पडटलीं.

मध्ययुगांत, कर्नाटकांत कांय जातींभितर दरेका घरांतली एक चली देवाक ओंपताले अशें म्हण्टात. तिका 'बसवी' अशें म्हण्टाले. अशे चलयेचें देवाकडेन वा तरसादी वांगडा लग्न करताले. उपरांत तिका खंयचेय उच्च जातींतल्या दादल्याकडेन संबंद दवरपाक मेळटालो. सादारणपणान बसवी एकाच दादल्यावांगडा रावताली. तिका चली जाल्यार फुडें तीय बसवी जाताली. चड करून लिंगायत आनी होलेया लोकांभितर ही चाल प्रचारांत आशिल्ली. तशेंच कोइमुत्तूरचे कैकोलन जातींतूय दरेका कुटुंबांतली एक चली देवाक ओंपपाची चाल आशिल्ली. कैकोलन देवदासी मरतकच देवाच्या आंगावयलीं फुलां आनी वस्त्र काडून तिच्या आंगार घालताले आनी तिचें दहन जालेबगर देवाची पुजा करिनाशिल्ले. कारण तिका देवाची बायल मानिल्ल्यान देवाक सुतक आयलां अशें मानताले.

कर्नाटकांत बेळगांव जिल्ह्यांतल्या सौंदत्ती गांवांत दर पुनवेक देवदासींची जात्रा भरता. तातूंत माघांतले पुनवेक (रांड पुनव) व्हड जात्रा भरता. ते जात्रेंत यल्लमा देवतेक चलयो ओंपपाची प्रथा पयलींसावन चलत आयल्या. ह्या देवदासींक 'जोगतिणी' अशें म्हण्टात. कैंसांक जटा येत जाल्या देवीचो राग मानून ती चली देवीक ओंपतात. ह्यो जोगतिणी गर मणयांच्यो वा कवट्यांच्यो माळो घालतात, माथ्यार 'जग' म्हळ्यार दे पितूळचो मुखवटो दवरिल्ली परडी घेवन भोंवतात आनी कपलाक भ लायतात. चोंडक, टाळ आनी तुणतुणें ह्या वाद्यांचे साथीचेर ते दे पदां म्हण्टात. पोट भरपाखातीर त्यो जोगवा मागतात. पूण ह्या तेंपार चडशो जोगतिणी वेश्यावेवसाय करतात.

ओडिसांतल्या देवदासींक महारिस म्हण्टात. गंग वंशांतल्या रा त्या प्रदेशांतल्या वेगवेगळ्या देवस्थानांनी देवांचे सेवेखातीर म देवदासींची नेमणूक केल्ली. देवळांच्या उत्पन्नांतल्यान तांचो उदर चलतालो.

गोंयांत कलवंत, भाविणी, देवळी आनी नायकिणी अशे देवद समाज मेळटात. ह्या समाजांतले लोक (दादले तशेंच बायलो) थ देवळाच्या संबंदीत नाच-गायन-वादना सावन ते सान्न मारपामेरेन केल्ले दिश्टी पडटात. ह्या समाजांतल्या चलयांचो, तीं पिरायेत य शेंसविधी करपाची प्रथा आशिल्ली. शेंसविधी हो लग्नसुवाळ्या भ धर्मीक तसोच समाजीक सुवाळो. फकत न्हवरो म्हणून दादल्या भे चली वा एकाद्रें शस्त्र मुखार उबें करताले.

देवाच्या उत्सवांत, विशेश करून पालखेमुखार नाच-गाणें देवदासी वांटो घेतात. तांच्याच समाजांतले दादले तांकां अशा वाद्याची साथ करतात. ह्या कामाखातीर तांकां देवस्थानाकडल्यान थ उत्पन्न मेळटा. देशांतल्या हेर वाठारांप्रमाण गोंयच्याय देवद समाजाकडल्यान भोगदासी म्हणून वापर करप जातालो. गोंयच्या सगळ्याच देवळांच्या वाठारांनी ह्या लोकांची वसती आशिल्ली ह्या समाजाक 'गोमंतक मराठा समाज' ह्या नांवान संबोदीत जाता. नाच-गायन-वादनाचो सराव आनी शिक्षण, वंशपरंपरेन लाबि गोंयांतल्या ह्या समाजाच्या बऱ्याच लोकांनी गायन-वादन-उ सारकिल्या कलांच्या मळार राश्ट्रीय नामना जोडल्या. गोमंतक समाजाच्या जाळवणदारांनी समाजाचे उदरगतीची चळवळ हातांत आनी ह्या समाजाचो सर्वांगीण विकास जावपाचे नदरेन परिश्रमां केली. हाचें फळ म्हणून हो समाज शिक्षीत जालो. सगळ्यांत परिवर्तन घडलें तें म्हळ्यार ह्या समाजांतली शेंसविधींची चाल जावन तिची सुवात लग्नविधीन घेतली. आयचे घटकेक ह्या स गोंयच्या समाजाच्या हेर घटकांवरीच लग्नां जावन गृहस्थाश्रम देवळाच्या उत्सवांत पालखेमुखार नाचपाची-गावपाची प्रथाय पातळ गेल्या. आपले आपुणूच आपले भितर अशे तरेचें समाजीक प घडोवन हाडपी गोमंतक मराठा समाज हें आर्विल्ल्या काळांत तोखणायेक पात्र थरपी उदाहरण मानचें पडटलें.

महाराष्ट्रांत खंडोबाक 'मुरळी' म्हणून चलयो ओंपतात. दा 'वाघ्या' म्हणून वळखतात. मुरळी नाचता तेन्ना वाघ्या पदां तुणतुणें वाजयता. तमाशा आनी गांवगिऱ्या नाटकांनीय ते कामां क कांय मुरळ्यो वेश्यावेवसाय आपणायतात.

ही देवदासी प्रथा बंद करपाखातीर खूब यत्न जाले. स पयलीं इ. स. १९१० वर्सा म्हैसूर संस्थानान एक कायदो केलो १९२२-२३ वर्सा देवदासींक बऱ्या मार्गाक लावपाखातीर 'हिं शरणालयम्' संस्था मद्रासांत स्थापन केली. इ. स. १९२५

आंबेडकरान निपाणींत देवदासी प्रथा नश्ट करपापसत परिशद ३४ वर्सा मुंबय प्रांतान आनी १९४७ वर्सा मद्रास प्रांतान प्रतिबंधक कायदे' केले. संबंदीत लोकांक तशेंच देवदासी ल्यार स म्हयने खर बंदखण आनी ५०० रुपया दंड अशी रायली. १९७५ वर्सा गडहिंग्लज (जि. कोल्हापूर) नगरांत ले समता प्रतिशठानावतीन देवदासी भगिनी परिशद भरयली. जून १९८० ह्या दिसा अशीच परतून परिशद आयोजीत ड विंगड राज्यांनी, देवतेक चलयो ओंपपाचे प्रथेआड कायदे देवदासीची ही प्रथा पुराय नश्ट जावंक ना.

– कों. वि. सं. मं.

मनशापरस व्हड आनी देवापरस ल्हान अशी एक अतिमानवी ले काम करून घेवपाखातीर देवांनी तयार केल्ले दूत. हिंदू परी इस्लामी, येहुदी, क्रिस्तांव आनी झरथुश्टी ह्या मुखेल दूत ही कल्पना मानिल्ली दिसता. पुराणांत शिवदूत, विष्णुदूत, चे उल्लेख येतात. कोणूय मनीस शिवभक्त वा विष्णुभक्त ल्यार ताका मरणा उपरांत व्हरपाक शिवदूत वा विष्णुदूत शी कथा पुराणांनी वाचूंक मेळटा. सर्वसामान्य मनशाक ताच्या रांत व्हरपाक यमदूत येता अशीय कल्पना आसा. मेल्ल्या जिवाक ताच्या पाप-पुण्याच्या कर्माप्रमाण ताका त्या त्या जाग्यार ताचें मुखेल काम. तेचपरी देवाचो रेकाद पावोवप हेंय काम रचे पडटा.

ी देशांत देवदुतांचे कथेचो उगम सुर्वेक पार्शी धर्मांत जालो. यो कथा यहुदी धर्मांत घेतल्यो. फुडें तातुंतल्यो जायत्यो कथा धर्मान आपणायलो. क्रिस्तांव धर्मांत देवदुताक 'एन्जल' अशें आनी ताचो अर्थ देवाचो रकाद हाडपी असो जाता. बायबलांत जायती म्हायती दिल्ली आसून तांचे बरे देवदूत आनी वायट शे दोन प्रकार केल्ले आसात. देवदूत सर्गांत रावतात अशेंय परमेश्वरान आपले सेवेखातीर निर्माण केल्ले शुध्द आत्मे अशेंय मेळटा. परमेश्वराची सेवा करी नासतना तांणी जर पाप केलें तांकां वायट जल्म येता आनी ते राकेसाच्या वा पिशाच्चाचे ल्मतात. बऱ्या देवदुतांच्या मुखेल्याक गाब्रिएल आनी वायट मुखेल्याक सॅटन अशें म्हळां. हाचेवयल्यानूच सैतानाची कल्पना दिसता. चवथ्या शतमाना उपरांत श्रेश्ठ देवदुताची पुजा करपाची क्रिस्तांव धर्मांत रूढ जाली.

पारशी धर्मांतल्यान आयिल्ली एक कथा जी यहुदी आनी क्रिस्तांव तल्या ती अशी - अहुर मज्द ह्या व्हड देवान स्पँता-मइन्यू आनी न्यू अशे दोन दूत तयार केले. तातुंतल्या स्पँता-मइन्यू हाणें अहुर का संवसार निर्माण करपाक आदार केलो अशें अवेस्तांत म्हळां. ज्दाक आदार दिवपी स देवदूत आशिल्ले ताका 'अमेश स्पँता' शं. पूण अंग्रो-मइन्यू हाणें अहुर मज्दाच्या नेमांचें पालन केलेंना ताचो विरोधक जालो. सॅटना कडेन ताचें सारकेपण दिसता. ाम धर्मांतय दोन तरांच्या देवदुतांची कल्पना दिसता. ईश्वरान निर्माण केलो आनी ताणेंच 'कुराण' हो ग्रंथ धर्तरेचेर हाडलो अशें म्हळां. अल् फाराबी हाणें अरबी तत्त्वज्ञानांत ह्या देवदुतांचें वर्णन 'कार्यशक्ती' अशें केलां. क्रिस्तांव आनी ज्यू धर्मांतल्या देवदुतांची पुर्विल्लीं चित्रां मेळटात तातूंत मानवी शरीर आनी पांखां आशिल्ल्याचें दाखयलां.

– कों. वि. सं. मं.

पूरक नोंद : दूत

देवधर, श्रेनीक दिगंबर : (जल्म : २८ डिसेंबर १९२९, अक्कलकोट, सोलापूर).

सुटकेझुजारी. ताणें माध्यमिक पांवड्या मेरेन शिक्षण घेतलें. तो 'इंडियन नॅशनल काँग्रेस' संघटणेचो वांगडी आशिल्लो. १९४२ त ताणें भारत छोडो आंदोलनांत वांटो घेतिल्लो. १९४७-१९५६ ह्या काळांत तो 'काँग्रेस सेवा दल' हे संघटनेखातीर वावर करतालो. १५ ऑगस्ट १९५५ ह्या दिसा चितळे हाच्या फुडारपणाखाल बांद्यासावन तो गोंयांत शिरलो आनी पत्रादेवीच्या सत्याग्रहांत ताणें वांटो घेतलो. तेन्ना पुर्तुगेज पोलिसांनी ताका धरलो, खूब मार घालो आनी गोंयचे शिमेभायर घालो. गोंयचे सुटके उपरांत १९६७-१९८३ ह्या काळांत तो बार्शी नगरपालिकेचो वांगडी म्हणून वेंचून आयलो. कामगार संघटनेकडेन ताचो लागसल्लो संबंद आशिल्लो. कामगारांक शिक्षण दिवपाखातीर तो वर्ग घेतालो. सुर्वेक १९६७त आनी उपरांत १९७५ त नगरपालिकेचो नगरसेवक म्हणून तो वेंचून आयलो. १९८५ वर्सा महाराष्ट्र सरकारान सन्मानपत्र दिवन ताचो भोवमान केलो.

– कों. वि. सं. मं.

देव नरेंद्र : (जल्म : ३० ऑक्टोबर १८८९, सीतापूर - उत्तर प्रदेश; मरण : १९ फेब्रुवारी १९५६, एरोड).

भारतीय स्वातंत्र्य चळवळींतलो फुडारी आनी नामनेचो विचारवंत. ताचो जल्म एका मध्यमवर्गीय खत्री कुटुंबांत जालो. ताच्या बापायचें नांव बलदेव प्रसाद आनी आवयचें नांव जवाहरदेवी. ताचो बापूय सीतापूराक वकिली करतालो. शिक्षण घेता आसतनाच पिरायेच्या पंदराव्या वर्सा ताचें लग्न जालें. पूण रोखडीच ताची बायल मेली. उपरांत १९१९ वर्सा तो प्रेमादेवीकडेन दुसरे खेपे लग्न जालो. ताका दोन चले आनी एक चली जाली.

सीतापूराक मुळावें शिक्षण घेतले उपरांत अलाहाबाद आनी बनारसाक उंचेलें शिक्षण पुराय करून ताणें एम. ए. (१९१३) आनी एलएल. बी. (१९१५) ह्यो पदव्यो मेळयल्यो.

अलाहाबादेक शिक्षण घेता आसतना ताका लोकमान्य टिळक, लाला लजपतराय, बिपीनचंद्र पाल, अरविंद घोष सारक्या नामनेच्या काँग्रेस फुडाऱ्यांचीं उलोवपां आयकुपाची संद मेळ्ळी. ह्या जहाल फुडाऱ्यांचे विचारसरणेचो ताचेर खूब प्रभाव पडलो. फुडें ताणें फैजाबादेक वकिली करपाक सुरवात केली. पूण ताची ओड राजकारणाकडेन आशिल्ली. टिळक बंदखणींतल्यान सुटले उपरांत नरेंद्र देव ताका वचून मेळ्ळो आनी फौजाबादेक तांणी होम रूल लिगाच्या फांट्याची स्थापणूक केली (१९१६). उपरांत ताची पंडीत नेहरूकडेन भेट जाली आनी ताच्याच सल्ल्यान ताणें काशी विद्यापिठांत अध्यापकाची नोकरी धरली (१९२१). फुडें १९२६ वर्सा ताची प्राचार्य म्हणून नेमणूक जाली आनी तेन्ना सावन

ताका आचार्य म्हूण वळखुपाक लागले.

१९२८ वर्सा तो स्वराज्य पक्षाचो चिटणीस जालो. १९३०त असहकार चळवळींत वांटेकार जाल्लेखातीर ताका तीन म्हयन्यांचे बंदखणीची ख्यास्त जाली. १९३२ त ताणें रायबरेली सत्याग्रह केलो. काँग्रेस समाजवादी पक्षाचे स्थापणुकेंत ताचो मोलाचो वांटो आशिल्लो. जवाहरलाल नेहरूच्या नियंत्रणासकल १९३६त तो काँग्रेस पक्षाचे कार्यकारिणीचो वांगडी जालो. ह्याच सुमाराक ताची उत्तर प्रदेशाच्या विधिमंडळांत निवड जाली.

दुसऱ्या म्हाझुजाच्या काळांत वैयक्तीक सत्याग्रहाक लागून ताका ख्यास्त जाली (१९४०). १९४५त ताची सुटका जाली. १९४६त तो उत्तर प्रदेश विधीमंडळाचेर निवडून आयलो. पूण ताणें केन्नाच मंत्रीपद आपणायलेंना.

स्वातंत्र्या उपरांत जेन्ना काँग्रेस समाजवादी पक्ष काँग्रेसींतल्यान भायर सरलो तेन्ना नरेंद्र देवानूय ताका सोडचीट दिली. ताणें विधीमंडळाचो राजिनामो दिलो आनी पोटवेंचणूक लडयली. पूण तो हारलो. मजगतीं, ताणें लखनौ विद्यापिठाचें उपकुलगुरूपद आपणायलें (१९४७ - ५१). थंयचे ताचे कार्यपद्दतीक लागून ताची कुलगुरू म्हूण बनारस हिंदू विद्यापिठांत नेमणूक जाली. १९५३ वर्सा ताची भलायकी इबाडिल्ल्यान ताणें हें पद सोडलें आनी दम्याच्या दुयेंसाचेर उपचार घेवपाखातीर तो युरोपाक गेलो.

नरेंद्र देव हाणें थायलंड, मियानमार (ब्रह्मदेश) ह्या राश्ट्रांक भेटी दिल्यो. १९५२त चीनाक गेल्ल्या सदिच्छा मंडळाचो तो वांगडी आशिल्लो. आचार्य कृपालानी हाचो 'कृषक मजदूर प्रजा पक्ष' आनी 'समाजवादी पक्ष' हांचें विलिनीकरण घडोवन हाडले उपरांत अस्तित्वांत आयिल्ल्या प्रजासमाजवादी पक्षाचो तो पयलो अध्यक्ष जालो (१९५४).

आवयभाशेंतल्यान सगळें शिक्षण दिवंक जाय आनी सगळ्या भारतीय भाशांक एकूच लिपी आसची अशें ताचें मत आशिल्लें. लोकशायवादी आनी मानवतावादी मार्क्सवादाचो ताणें पुरस्कार केलो. समाजवादी चळवळ राश्ट्रीय चळवळीपसून पयस वचची न्हय असो ताचो आग्रो आशिल्लो. भारतीय शेतकार वर्ग समाजवादी चळवळींत वांटेकार जालेबगर चळवळीक विधायक स्वरूप येवचेंना अशें ताणें स्पश्ट केलें.

बौध्द तत्त्वज्ञानाचो अभ्यास करून ताणें 'बौध्दधर्म दर्शन' हो मोलादीक ग्रंथ हिंदींत बरयलो.

- कों. वि. सं. मं.

देवनागरी लिपी : एक नामनेची भारतीय लिपी. संस्कृत, हिंदी, कोंकणी, मराठी ह्यो भासो जे लिपींत आसात ते लिपीक नागरी वा देवनागरी अशें नांव आसा. उत्तर प्रदेश, मध्य प्रदेश, पंजाब, बिहार, गुजरात, कोंकण, गोंय, महाराष्ट्र, ह्या प्रदेशांनी ही लिपी मुखेलपणान दिसता. पुर्विल्ले ब्राह्मी लिपीसावन देवनागरीचो उगम जाला अशें कांय अभ्यासकांचें मत आसा. ब्राह्मी ही भारतांतली सगळ्यांत पोरणी लिपी आसून अशोकाच्या काळांत ती सगळ्या भारतांत प्रचलीत आशिल्ली. तिचेपसुनूच सगळ्या भारतीय लिपयांचो विकास जाला. इ. स. च्या ४ थ्या शेंकड्यासावन गुप्त साम्राज्यांत प्रचलीत आशिल्ली, गुप्त लिपी हें ब्राह्मीचेंच एक विकसीत रूप. इ. स. च्या सव्या शेंकड्यांत हे लिपींत मातसो बदल जावन तिका 'सिध्दमातृका' हें नांव मेळ्ळें. उत्तर भा[...] धर्मीक पुस्तकां बरोवपाखातीर हे लिपीचो वापर जातालो.

'ओम नमः सिध्दम्' ह्या वचनान खंयच्याय ग्रंथ लिखाणाक सु[...] जाताली, तेखातीर हे लिपीक 'सिध्दम' अशें म्हणपाक लागले. ताड[...] आनी कागदांचेर लेखणी वयर उबारिनासतना बरोवंक मेळचें हे [...] हे लिपींत अक्षरांचें रूप बदलत गेलें, हिच्यातलीं अक्षरां आनी वांकड्यो-तिकड्यो आशिल्ल्यान हे लिपीक 'कुटिल लिपी' (कुटि[...] हें नांव पडलें. अक्षरांच्या माथ्यार त्रिकोन आसप हे लिपीचें खाश[...]

बोधगयाक इ. स. ५८८ च्या अदमासाचो हे लिपींतलो एक [...] मेळ्ळा. ही कुटिल लिपी इ. स. च्या ९व्या शेंकड्याचे निमाणे मेरेन भारतांत सगळ्याक प्रचलीत आशिल्ली. राजा यशोधर्मा हाचो मंदस[...] शिलालेख (इ. स. ५३२), मेवाडचो गुहिलोतवंशी राजा शीलादित[...] वेळचो एक शिलालेख (इ. स. ६४६) आनी प्रतिहारवंशी राजाचे [...] च्या णव्या शेंकड्यांतले शिलालेख हे कुटिल लिपींतूच बरयल्ले [...] जपानांतल्या होर्युजी नांवाच्या गांवांत एका बौध्द मठांत, हे [...] ताडपत्रांचेर बरयल्ले ग्रंथ मेळ्ळ्यात. हे लिपींतलीं चडशीं अक्षरां स[...] नागरी लिपीभाशेनूच आसात. हे कुटिल लिपींतल्यानूच देवनागरी निर्माण जाली. इ. स. च्या १० व्या शेंकड्याच्या आरंभाक सावन[...] भारतांत हे लिपीचो वापर सुरू जाल्लो दिसता. कनौजचो प्रतिह[...] राजा महेंद्रपाल हाच्या इ. स. ८९८ च्या एका दानपत्रांत ही आसा. उपरांत प्रतिहार, गुहिल, चाहमान, गाहडवाल, चौलुक्य, प[...] कछवाह, चंदेल, कलचुरी ह्या वंशांतल्या राजांचे शिलालेख आनी दान[...] हीच लिपी आसा.

दक्षिण भारतांत, गुप्त युगांत ब्राह्मी लिपीची एक वेगळी शैली आशि[...] तिका 'पल्लव लिपी' म्हण्टात. हे लिपींतल्यान इ. स. च्या आ[...] शेंकड्यांत नागरी लिपीचें दक्षिणी रूप विकसीत जालें.

राष्ट्रकूट राजा दंतिदुर्ग हाचें सामनगडा वयलें दानपत्र (इ.स.७[...] राष्ट्रकूट गोविंद - दुसरो हाचें धुलिया हांगा मेळिल्लें दानपत्र (इ.स.७[...] पैठण आनी वणी गांवांनी मेळिल्लीं राष्टकूट गोविंद - तिसरो[...] दानपत्रां (इ. स. ७९४ आनी ८०८), तशेंच कान्हेरीचो शिलालेख [...] स. चो णवो शेंकडो) हातूंत ही लिपी आसा. गुजरातेंतलो गुर्ज[...] राजा जयभट (तिसरो) हाच्या इ. स. ७०६ तल्या एका दानपत्र[...] दक्षिणी शैलीची नागरी लिपींत निशाणी केल्ली आसा. हाचेवयल्या नागरी लिपी ताचे पयलींपसून निर्माण जाली आसूं येता. महाराष्ट्[...] लिपीक 'बालबोध लिपी' अशें नांव मेळ्ळां. हे लिपीक नागरी वा देव[...] नांव कशें पडलें हेविशीं विद्वानांचीं विंगड विंगड मतां आसात. गु[...] नागर ब्राह्मणांकडेन संबंदीत म्हणून नागरी नांव पडलें, अशें एक[...] जाल्यार नागर लोक ही लिपी वापरताले देखून तिका नागर नांव [...] अशें दुसरें मत आसा. जायस्वाल हाच्या मताप्रमाण नागराजवं[...] प्रभावाक लागून हिका नागरी नांव पडलें. संस्कृत ही देवभास हे [...] बरयताले. देखून तिका देवनागरी म्हणूंक लागले, देवतांचे उपासनेर[...] त्रिकोन, चक्र हीं जीं यंत्रां वापरतात, तांकां पयलीं देवनगर म्ह[...] त्या यंत्रांनी जीं चिन्नां आसतालीं, तीं उपरांत अक्षरां मानपाक [...] तीं अक्षरां हे लिपींत वापरिल्ल्यान हिका देवनागरी हें नांव मेळ्ळे [...] कांय अभ्यासकांचें मत आसा. काशीक पयलीं देवनगर म्ह[...] ताचेवयल्यानूय देवनागरी हें नांव आयलां आसूं येता. ग्रामीण-नाग[...]

…क दाखोवपाच्या उद्देशांतल्यान तिका हें नांव दवरलां आसूं

…त हे लिपीक 'नंदिनागरी' अशें म्हण्टात. वाकाटक आनी …ांच्या राज्यांत नंदिन नांवाचें नगर (सद्याचें नांदेड) आशिल्लें. …तान हें नांव मेळ्ळें अशें एक मत आसा. दक्षिणेत ही लिपी इ. …७ व्या शेंकड्यामेरेन वापरांत आशिल्ली.

…गरी लिपीपसून कैथी, महाजनी, राजस्थानी, गुजराती ह्यो …र्माण जाल्यो. पुर्विल्ले नागरीच्या उदेंतेकडल्या फांट्यांतल्यान इ. …१० व्या शेंकड्यांत बंगाली लिपी तयार जाली. ११ व्या …उपरांत नागरी लिपींतल्यान नेपाळी, सद्याची बंगाली, मैथिली …ड्या ह्यो लिपी विकसीत जाल्यो. इ. स. आठव्या शेंकड्यामेरेन …ानी पंजाब ह्या प्रदेशांनी कुटिल लिपी चलताली. ते लिपींतल्यान …शेंकड्यांत शारदा लिपी तयार जाली. दक्षिण भारतांतल्यो …मीळ, मल्याळम आनी ग्रंथी ह्यो लिपी अशेच तरेन नागरी …ान विकसीत जाल्यात.

…ल्या काळांत ब्राह्मी लिपींतल्या अक्षरांनी शिरोरेखा नाशिल्ली. …ीं अक्षरां सुंदर करपाच्या हेतान तातूंत जायते बदल केले. …न ही शिरोरेखा निर्माण जाली. शिरोरेखा हें देवनागरीचें …. भारतांतले हेर खंयचेच लिपींत ही शिरोरेखा मेळना. देवनागरी …स्त्रशुध्द आसून अक्षराचें नांव आनी उच्चार एकूच आसता. …त्र आनी ध्वनिशास्त्र ह्या दोगांयचे नदरेन पळयल्यार नागरी …शुध्द आसा. इ. स. च्या १० व्या शेंकड्यांतले उत्तर भारतांतले …लिपींत अ, आ, ध, प, म, य, ष आनी स ह्या अक्षरांची तकली …ली आसा. पूण ११ व्या शेंकड्यासावन हे दोन भाग मेळून एक …ली. १२ व्या शेंकड्यांत नागरीचें सदयाचें रूप दिसपाक लागता. …न मात ए, ऐ, ओ आनी औ च्यो मात्रा व्यंजनाक लायतना वेगळी …ापणायल्ली दिसता. ए, घ, च, थ, ध, प, ब, म, य, ल, व, श, …क्षरांनी खूब बदल जाले.

…री वर्णमाळ – अ, आ, इ, ई, उ, ऊ, ऋ, ॠ, ऌ
ऐ, ओ, औ, क, ख, ग, घ, ङ, च
छ, ज, झ, ञ, ट, ठ, ड, ढ, ण, त
थ, द, ध, न, प, फ, ब, भ, म, य
र, ल, व, श, ष, स, ह, ळ, क्ष, ज्ञ.

– कों. वि. सं. मं.

…सो : (विभाग : पुश्ठवंशी; वर्ग : सस्तन; गण : सिटॅसिया; … ओर्किओसीटाय मिस्टिसीटाय आनी ओडाँटोसीटाय; कूळ : …स; प्रजाती : बॅलिनॉप्टेरा).

…ंत मेळपी सगळ्यांत व्हडलो प्राणी. सिटॅसिया गणांत आस्पाव …सगळ्या नुस्त्यांक देवमाशे अशें म्हण्टात. देवमासो हो उदकांत …एक सस्तन प्राणी आसून, तो संवसारांतल्या सगळ्या दर्यांनी …कांय खाशेल्या शारिरीक लक्षणांक लागून तांची आर्किओसीटाय …ीटाय आनी ओडाँटोसीटाय अशा तीन उपगणांनी विभागणी केल्ली …आर्किऑसीटाय उपगणांत इओसीन आनी ऑलिगोसिन ह्या काळांत …ांत आशिल्ल्या देवमाशांचो आस्पाव जाता. सद्या हे देवमाशे

अस्तित्वांत ना. फकत तांच्या जीवाश्मांच्या आदारान तांचो अभ्यास करप जाता. मिस्टिसीटाय उपगणांतल्या देवमाशाच्या ताळ्यांत दांत नासतात. दांतांचे सुवातेर हाडाची पातळ मांव आसता. दांत नाशिल्ल्यान तांकां आपलें खाण मेळोवपाखातीर खूब उदक तोंडांत घेवचें पडटा. उदकांत आशिल्ले बारीक बारीक जीव ते खातात आनी उदक परत भायर सोडटात. उदकांतले बारीक बारीक जीव गाळपाखातीर तांच्या मुखांत खाशेली वेवस्था आसा. ह्या उपगणांतले देवमाशे खूब व्हड आसून ते चड करून थंड दर्यांत सांपडटात. ब्ल्यू व्हेल, ग्रे व्हेल, हंपबॅक व्हेल, रायट व्हेल, फिनबॅक व्हेल हांचो मिस्टिसीटाय उपगणांत आस्पाव जाता. हातूंतलो निळो देवमासो (ब्ल्यू व्हेल) हो धर्तरेवयल्या सगळ्या प्राण्यांपरस व्हड प्राणी. ताची लांबाय ३१ मी. परस चड आसता. सादारणपणान ताचें वजन ११५ ते १२२ टनांमेरेन आसता. ओडाँटोसीटाय ह्या उपगणांतल्या देवमाशांक दांत आशिल्ल्यान ते हेर व्हड नुस्तें आनी प्राणी खावपाक शकतात. ते दांतांचो उपेग फकत आपलें भक्ष धरपाखातीर वा दुस्मानांचेर घुरी घालपाखातीर करतात. ते आपलें खाण केन्नाच चाबून खायनात. तांचें कट्टें असममित (Asymetrical) आसून, हे जातीचे देवमाशे मुखेलपणान उश्ण दर्यांत सांपडटात. स्पर्म व्हेल, किलर व्हेल, नॉरव्हेल, पायलट व्हेल आनी चोंच आशिल्ल्या देवमाशांचो ह्या उपगणांत आस्पाव जाता.

सादारणपणान तिनूय उपगणांतल्या देवमाशांचें बाह्य स्वरूप लागीं लागीं एकसारकेंच आसता. तांचे मुखावयले अवयव वल्ल्यांत (फ्लीपर)

रुपांतर जाल्लें आसून, तांचो उपेग ते पेंवपाखातीर आनी आपले कुडीचो तोल सांबाळपाखातीर करतात. देवमाशाचो फाटलो (Pelvic girdle) भाग सरळ आसून तो फाटीकण्यासावन वेगळो जाल्लो आसा. शेंपडेच्या तोंकार दोन आडवे पांखाटे आसतात. तांच्यो नाकपुडयो तकलेचे वयले वटेन आसतात. तांची कात दाट आनी सुळसुळीत आसता. कात आनी मास हांचेमदीं ओशीचो थर आसता. चड थंड आनी चड उश्ण उदकांत आपले कुडीचें तापमान एकसारकें दवरपाक हे ओशीचो उपेग करतात. तो सस्तन प्राणी आशिल्ल्यान भुरगेपणांत देवमाशांचे कुडीचेर बारीक-बारीक ल्हंव आसता. देवमासो वाडटा तशी तशी ताची ल्हंव झडूंक लागता.

देवमाशाचें पोट व्हड आसून तें वेगवेगळ्या भागांनी विभागिल्लें आसता. ताची जीब मासाळ आसता. नाकपुडयो तकलेचे वयले वटेन आसून त्यो फुफुसांक जोडिल्ल्यो आसतात. तांचीं फुफुसां खूब व्हड आसतात. तांकां आपल्या फुफुसांनी वारो घेवपाक उदकावयर येवचें पडटा. एक फावटीं

आपल्या फुफुसांत वारो भरून देवमासो सुमार एका वरावयर उदकांत रावूंक शकता. उदकांत आसता तेन्ना देवमाशाक पयसुल्लें लेगीत बरें दिश्टी पडटा. तांच्या दुकांच्या ग्रंथींनी आशिल्लो तेलकट पदार्थ, तांच्या दोळ्यांची खाऱ्या उदकासावन राखण करता.

देवमाशाची लांबाय १.३ मी. ते ३१ मी. मेरेन आसता, जाल्यार वजन ४५ कील ते १३६ टनांमेरेन आसूंक शकता. मादी, नर वेगवेगळ्या उपगणांनी मेळपी देवमाशांचो रंग वेगवेगळो आसता. कांय देवमाशांक तांच्या रंगाप्रमाण नांवां दिल्लीं आसात. देखीक - ब्ल्यू व्हेल, ग्रे व्हेल, व्हायट व्हेल, सल्फर बॉटम व्हेल.

सादारणपणान देवमाशे गरमेच्या दिसांनी फळटात. फळ्ळेउपरांत मादी सुमार ११ ते १२ म्हयन्यांनी विंयेता. ती दर खेपे फकत एकाच पिलाक जल्म दिता. सादारणपणान जल्माक आयिल्ल्या देवमाशाची लांबाय १.६ मी. इतली आसता. निळ्या देवमाशांत ती ६ ते ७ मी. आसता. मादी आपल्या पिलांक उदकांतूच जल्म दिता. जल्म दिलेउपरांत ती आपल्या पिलाक ताचो पयलो उस्वास घेवपाखातीर उदकावयर धुकलता. सुर्वेक पिलांचे शेंपडेचे आनी मुखावयले पांखाटे मोव आसतात. पूण उपरांत ते रोखडेच घट जावन पिलां तांच्या आदारान पेंवपाक लागतात. मादी आपल्या पिलाची सुमार ६ ते ९ म्हयन्यांमेरेन जतनाय घेता. देवमासो हो सस्तन प्राणी आशिल्ल्यान मादी आपल्या पिलाक दुदाचेर वाडयता. दुदांत घटाय चड आशिल्ल्यान पिलांची रोखडीच वाड जाता.

चडशे देवमाशे ऋतूंप्रमाण स्थलांतर करतात. तातूंतले कांय ५,००० किमी. मेरेन पयस वतात. कांय देवमाशे आपलें खाण मेळोवपाखातीर एके सुवातेसावन दुसरे सुवातेर वतात. सादारणपणान देवमाशे सगळ्या दर्यांनी सांपडटात. पूण ध्रुवीय उदकांत तांचें प्रमाण चड आसा. देवमाशे आपल्या हेर सांगात्यांक शिटकावणी दिवंचेखातीर वेगवेगळ्या प्रसंगांप्रमाण विंगड विंगड आवाज काडटात. तांचो आवाज मनशाच्या आवाजापरस, सुमार तेरा पटींनी व्हड आसता.

देवमासो हो एक सवकास पेंवपी प्राणी आसून तो एका वराक सुमार २५ ते ३८ किमी. अंतर हुपूंक शकता. शेंपडेची वयर - सकयल हालचाल करून तो मुखार सरता, जाल्यार शेंपडेची आडवी - तिडवी हालचाल करून तो दिशा बदलता. वल्ल्याभाशेन आशिल्ले मुखावयले पांखाटे ताची कूड सांवरतात.

सादारणपणान सगळ्या जातींचे देवमाशे पंगडा पंगडांनी रावतात. एका पंगडांत सु. २० ते १,००० देवमाशे आसपाक शकतात. पूण निळो देवमासो चड करून एकलोच भोंवता वा तांचे पंगड खूब ल्हान आसतात. पंगडान राविल्ल्यान तांकां आपलें खाण मेळोवपाक सोंपें जाता. तशेंच, पंगडांत राविल्ल्यान ते आपलें संरक्षण करपाक शकतात. गरजेप्रमाण ते एकामेकांक आदार करतात. जर तांच्या पंगडांतलो कोणूय दुर्येत पडत जाल्यार वा जखमी जाल्यार, पंगडांतले हेर देवमाशे ताचेर देखरेख दवरतात. मादी पिलाक जल्म दिता तेन्ना हेर मादयो तिका आदार करतात. देवमासो हो एक भिजूड प्राणी. मात लेगीत आवाज केल्यार तो भियेता. भियेतात तेन्ना ते घट्ट एकमेकांक तेंकून रावतात आनी नेटान पेंवपाक लागतात. हे तांचे भिजूड वृत्तीक लागून कोळी लोक, कांय जातीचे देवमाशे सहज धरतात.

देवमाशांसावन मेळपी तेल, चरबी आनी मास हांकां खूब मागणी आशिल्ल्यान खूब पयलींसावन देवमाशांची शिकार जायत आयल्या. विसाव्या शेंकड्यांत 'हारपून गन' ह्या पिस्तुलाचो सोद लागिल्ल्यान, ताच्या आ व्हडा प्रमाणांत देवमाशांची शिकार जावपाक लागली. हाचो प म्हळ्यार कांय देवमाशांच्यो जाती काबार जावपाक लागल्यो. ह्या तिगोवन दवरपाखातीर इंटरनॅशनल व्हेलींग कमिशनान सगळ्या कांय खाशेल्या जातींच्या देवमाशांची शिकार करपाक बंदी घाल्य

कांय तारवटी लोक दर्यांतल्या संकटांच्या निवारणाखातीर देव पूजा करता.

- एस्. आर्.

देवल, गोविंद बल्लाळ : (जल्म : १३ नोव्हेंबर १८५५ - सांगली; मरण : १४ जून १९१६, मिरज).

नामनेचो नाटककार आनी नाट्यदिग्दर्शक. बापायचें नांव ऊर्फ बाळाजीपंत. व्हडलो भाव कृष्णाजीपंत हो संगीततज्ञ जाल्यार भाव रामभाऊ उत्तम नट आशिल्लो.

हरिपूराकच ताचें मराठी मुळावें आनी संस्कृत शिकप जालें. बेळगांव आनी कोल्हापूराक माध्यमिक शिक्षण घेवन १८७८ व मॅट्रीक पास जालो. १८८० वर्सा पुण्याच्या इंजिनिअरींग कॉले शेतकी शिक्षणवर्गाचो अभ्यासक्रम पुराय करून प्रमाणपत्र घेतले

बेळगांव आनी पुण्याक अनुक्रमान सरदार आनी न्यू इंग्ली स्कुलांतल्यान शिकोवपाची नोकरी केल्ल्यान लोक ताका 'देवल म ह्या नांवान वळखूंक लागले. अण्णा किर्लोस्कर होय तेन्ना सरदार स् शिक्षक आशिल्लो. थंयच दोगांयची वळख जावन गुरूशिश्याच्या रुपांतर जालें. तेन्नासावन देवलान कविता रचपाक सुरवात केल

देवल आनी शंकरराव पाटकर हाणीं पुण्यांत आसतना 'आर्यो नांवाची एक नाटक मंडळी स्थापन केली. तेन्ना परशुरामपंततात्या गो हाणें मराठींत अणकार केल्ल्या 'वेणीसंहार' ह्या नाटकांतली दे 'अश्वत्थाम्याची' भुमिका खुबूच गाजली.

१८८० वर्सा किर्लोस्कर नाटक मंडळी स्थापन जाली. किर्लोस्क 'शाकुंतल' नाटकांतलीं शकुंतलेचीं पदां देवलान रचलीं. देवल नाट्यशिक्षक आशिल्ल्यान ताणें भाऊराव कोल्हटकर, नाना जोगळेकर, गणपतराव बोडस, काशिनाथपंत परचुरे आनी बालगं नटश्रेश्ठांक तालीम दिवन तयार केले.

देवल हाणें संस्कृताच्या आदारान तीन नाटकां बरयलीं तीं मृच्छकटिक (१८८९), विक्रमोर्वशीय (१८८९) आनी शापसंभ्रम (आवृत्ती १९००). हीं तीन नाटकां तशेंच 'सं. शारदा' (१८९ नाटक ताणें किर्लोस्कर कंपनीक दिलें. 'सं. शारदा' हें नाटक साहि तशेंच प्रायोगिक म्हणून खूब गाजलें.

टॉमस सदर्न हाच्या 'ध फेट्रल मॅरेज' हाचेवयल्यान गॅरिक 'इझाबेला' ही रंगावृत्ती तयार केली. हे रंगावृत्तीच्या आदारान दे 'दुर्गा' (१८८६) हें नाटक बरयलें. ह्या नाटकाक राजाराम कॉले इनामूय मेळ्ळें. शेक्सपिअराच्या ऑथॅल्लो हे रंगावृत्ती वयल्यान दे 'झुंझारराव' (१८९०) हें नाटक बरयलें.

'संशयकल्लोळ' (१९१६) हें संगीत नाटक देवलाच्या मूळ 'फाल्गु (१८९३) ह्या नाटकाचो अणकार. हें नाटक मूळ विलायती नाट आदारीत आसा अशें देवलानूच नमूद करून दवरिल्लें आसा. पूण

ल्यार मोलियेंर ह्या फ्रांसेझ नाटककाराचें, 'गॉनारेल' काय ग्लीश नाटककाराचें 'ऑल इन द रॉंग' हाचेविशीं जाणकारांमदीं सात. कांय जाणकारांच्या मतान 'फाल्गुनराव' हें मूळ नाटक आनी 'ऑल इन द रॉंग' ह्या दोनूय नाटकांचेर आदारिल्लें

रंगभूमीवयलें 'शारदा' हें पयलेंच समाजीक नाटक आशिल्ल्यान नाटकाचो पयलो मान देवलाक मेळटा.

इसाचे 'मिस्टरीज ऑफ द कोर्ट ऑफ लंडन' हे कादंबरे वयल्यान लंदनरहस्य' (१८९४) ही कादंबरी बरयली.

णचीं तीन वर्सां तो गंधर्व कंपनींतूच आशिल्लो. 'वत्सलाहरण' हें रोबपाचो ताचो बेत आसतना ताच्या पांयाक जाल्ली एक बारीकशी ावली. पांय कापचो पडलो. अशे तरेन गोडेंमुताच्या दुर्येंसान न नाटककाराचो अंत जालो.

- कों. वि. सं. मं.

स्मृती : एक स्मृतीग्रंथ. हो ग्रंथ मूळ स्वरुपांत उपलब्ध ना. ह्या एक ९० श्लोकांचो ग्रंथ छापला. पूण तो हेर स्मृतींतल्यान ताविशींचे तितलेच श्लोक वेंचून तांचो केल्लो संग्रह आसुंये अशें णकारांचें मत आसा.

ाक्षरा, हरदत्ताचो विवरण नांवाचो ग्रंथ, स्मृतिचंद्रिका आनी अपरार्क ांनी आचार, वेव्हार, श्राध्द, प्रायश्चित हेविशींचे देवलस्मृतींतले घेतल्यात. तांचेवयल्यान देवल हो बृहस्पती, कात्यायन ह्या ारांच्या काळांतलो आसुंये, अशें दिसता. देवलाचे, सगळ्याक धर्मशास्त्राविशींचे तीनशें श्लोक एकठांय करून तांचो एक संग्रह ीप' ह्या ग्रंथांत दिला.

- कों. वि. सं. मं.

ी : नेपाळांतली एक परब आनी लोकांनाच. ही परब दिवाळेच्या ा दिसा येता. ह्या वेळार तरणाट्यांचो एक चोमो कोणाय जाण्ट्याच्या पणाखाल दर एकल्याच्या घराकडेन वचून मंगल कामना उक्तायता. वेळार तो जाण्टो मनीस पद म्हणून नाचता आनी ताचे वांगडचीं ीं तरणाटीं 'देवसी रे' हें पालुपद म्हणीत नाचतात. ह्या तरणाट्यांक स्यारे' अशें म्हण्टात. हे देवस्यारे ज्या घरांनी वतात थंय तांकां नाचो म्हणून फराळ खावपाक दितात. देवसी पद म्हणून जातकच हे ळे लोक घरांतल्या येजमानाक आशिर्वाद दिवपी पद म्हण्टात. तातूंतलें पद अशें -

इस घर को लक्ष्मी ले, पानी छुंदा तेले हुने
इस घर को लक्ष्मी ले, दुंगा छुंदा द्रव्य हुने
जसको बारीमा केरा, उसे को काख मा छोरा
जरनेली बंदूक पास गरो हामी जांछू राजगरो ।

अर्थ - घरचे लक्ष्मीन उदकाक हात लायलो, जाल्यार ताचें तेल व, फातराक हात लायल्यार ताचें द्रव्य जावं. जाच्या पोरसांत केळीं सात, ताचे घरकान्नीक पूत जावं, आमी वतात. तुमी सुखान रावात. ह्या पदान देवसीचो सुवाळो पुराय जाता.

- कों. वि. सं. मं.

देवळी : देवाचें वा देवळाचें वावराडेपण करपी दादल्याक 'देवळी' म्हण्टात. पुर्विल्ले ग्रामवेवस्थेंत देवळी हो एक म्हत्वाचो घटक आशिल्लो. देवळांत सान्न-शिंताडो करप, पुजेखातीर फुलां हाडप, दिवल्यो-आयदनां घांसप हेसारकीं कामां देवळ्यान करपाचीं आसतात. हेभायर पुजे वेळार घांटी मारप, पालखेकडेन वा हेर उत्सव प्रसंगार शींग वाजोवप, तशेंच देवळांत कितेंय हाड-व्हर करपाचें आसल्यार तेंवूय काम देवळ्याचेंच आसता. देवळीपणाचो वारसो ताका परंपरेन मेळिल्लो आसता. ताचे चाकरेखातीर ताका देवस्थानान वा गांवान थरावीक शेत वा जमीन सोडिल्ली आसता. तशेंच, उत्सव वा पुरवणे प्रसंगार देवाचे येणावळींतलो एक थरावीक वांटो देवळ्याक मेळटा. दर सणा-परबेक ताका गांवांत 'परब' मेळटा. म्हणजेच परब मनोवपाखातीर नाल्ल-तांदूळ-गोड हे सारको शिदो मेळटा. परबेचे 'सान्नां-पोळे' मेळटात. पिकेकडेन दर खळार 'खळ-कुडोव' मेळटा.

देवळी ज्या देवाची सेवा करता तोच ताचो कूळदेव आसता. गोंयांत म्हादेव, सांतेर, बेताळ ह्या देवस्थानांकडेन देवळी मेळटात. तांकां 'नायक' अशेंय म्हण्टात.

देवळ्यावयल्यान ताचे जातीकय 'देवळी' अशेंच नांव पडलां. चार वर्णांमदल्या चवथ्या शुद्र वर्णांत हे जातीचो आस्पाव जाता. ही जात गोंय, कोंकण, महाराष्ट्र, तमीळनाडू, कर्नाटक, केरळ ह्या वाठारांत मेळटा. हें घराणें बामण, मराठे, वाणी, कांकणकार, गुरव, खारवी, भंडारी, शेट आनी कांसार ह्या जातींगेर जेवंक शकता. जाल्यार देवळ्यांगेर म्हार आनी चामार जातीचे लोक जेवतात.

'भावीण' हें देवळी प्रथेचेंच एक रूप. हांगा दादल्या बदला बायल देवाचें वावराडेपण करपाखातीर बांदिल्ली आसता. ही चाल भारतभर मेळटा आनी अशे बायलेक 'देवदासी' हें नांव गोंयाभायर रूढ आसा. देवदासीची प्रथा खूब पोरणी आनी बाबीलॉनांतल्या इस्तर देवतेकडेनय संबंदीत देवदासी आशिल्ल्यो अशी म्हायती मेळटा.

खूब पुर्विल्ल्या काळार देवळी घराणें 'देवळी' अशेंच आडनांव लायतालें. आयज तांतूतले कांय जाण 'देवदास' अशें आडनांव लायतात जाल्यार कांय जाणांनी आपल्या गांवच्या नांवाफाटल्यान 'कार' प्रत्यय जोडून तें आडनांव म्हणून घेतलां.

सिंधु संस्कृतीतय देवळी परंपरा वा ते परंपरेंतल्यानच जल्माक आयिल्ली देवदासी परंपरा घोळणुकेंत आशिल्ल्याची म्हायती मेळटा. मूळ सुमेर संस्कृतीचें खाशेलपण आशिल्ली ही देवळी परंपरा गोंयांत क्रिस्ता आदल्या सुमार २३००-२२८० ह्या काळामदीं सुमेरांनी हाडली, अशें विद्वानांचें मत आसा. सुमेरा आदीं गोंयांत वसणूक करून आशिल्ल्या मारांग, शबर, कोल आनी उपरांत आयिल्ल्या गौड सारस्वतांनी ती उखलून धरली आनी आपले संस्कृतायेंत ती आस्पावन घेतली.

सुमेर संस्कृतायेन गोंयांत प्रवेश केले उपरांत 'देवळी', 'देवदासी' ह्या सारक्या संकल्पनांनी गोंयचे मूळचे कृषिपरंपरेचेर प्रभाव घालून ताचे दोन फांटे केले, जांतल्या एका फांट्यान गांवाखातीर लागतलें अन्न - धान्य आनी हेर उत्पन्न तयार करपाची जबाबदारी उखली जाल्यार दुसऱ्यान देव-देवळां सांबाळ्ळीं. ह्या दुसऱ्यांतलो पयलो भाग निखटी देवाची सेवा आनी देवळांची राखण करूंक लागलो जाल्यार दुसरो देवामुखार कलाप्रदर्शन करून देवाची सेवा करूंक लागलो. 'देवळी'

परंपरेचो आस्पाव दुसऱ्या वर्गांतल्या पयल्या भागांत जाता. सुरवातेक देव-देवळांची राखण करपी, सांबाळ करपी ह्या अर्थान देवळ्याक आशिल्लो मान कालांतरान कुशीक पडून फकत देवाचो वावराडो इतलोच ताका मान उरलो.

देवळी घराण्यांतल्या पुताक 'देवळी' जाल्यार धुवेक 'देवळण' म्हण्टात. देवळण जरी देवळांतले सेवेखातीर बांदिल्ली नासली तरी ती देवळांतलीं खूबशीं कामां करता. तिका लग्न जावंक मेळना. लग्नाबदला तिचेर 'शेंस' नांवाचो संस्कार करतात. हे शेंसविधींत तिचें लग्न देवाकडेन लायतात. सुरवातेक ह्या घराण्यांतल्या सगळ्याच धुवांक शेंस घालताले. उपरांत एकल्या कोणाकयं घरा दवरून हेरांचीं लग्नां करपामेरेन सुदारणा जाली. गोमंतक मराठा समाज ह्या देवदासी समाजांतल्या जाळवणदारांचे चळवळीक येस येवन आयज गोंयांत ही चाल पुराय तरेन बंद जाल्या.

देवळी पयलीं चड करून लग्नां जायनाशिल्ले ते आपले भयणीच्याच संवसारांत ओंपून घेताले. पूण तांकां लग्न जावपाचेंच आसल्यार तांच्या जातीची व्हंकल मेळप कठीण जातालें. तांकां मागीर दुसरे गरजेवंत जातींतल्यान चली मागून हाडची पडटाली.

पयलीं गांवांत भट-बामण वा खंयच्याय उंचेल्या वर्गांतल्या चलयांचें लग्न जालें जाल्यार तांचेबरोबर 'देवळण' धेडी म्हणून धाडपाची चाल आशिल्ली. हे देवळणीक मागीर तिच्याच घरा घोळून थंयच आजल्म रावचें पडटालें. तिगेर जल्माक येतले संततीकय मागीर आवयच्या ते धनिणीच्या घराकडेनच लागणूक धरून रावचें पडटालें. तिका स्वताखातीर वेगळी मालमत्ता एकठांय करपाचो अधिकार नासतालो. आज ही प्रथा पुराय तरेन बंद पडल्या. पूण अजुनूय गोंयच्या कांय गांवांनी धेडी म्हणून देवळ्याची चली व्हंकलेबरोबर धाडटना दिसता. ती कांय दीस रावन मागीर आपल्या घरा परती येता. तशेंच कांय गांवांनी लग्न-कार्याच्या वेळार अजुनूय देवळणीक 'कापड' दिवपाची चाल आसा.

देवळण ही देवाची बायल आनी ती जल्मसवायशीण आसता अशें मानतात आनी तिका शुभ-कार्यांत पयलो वांटो आसता. लग्नांत बाशींग तयार करप, मणी गुंथप, होंट भरप हीं कामां मुद्दाम तिचेकडल्यान करून घेतात.

कलवंत जात देवळी जातीक आपले परस उण्या दर्ज्याची मानता आनी ती आपल्या नाचाक केन्नाच देवळ्याकडल्यान वाजपाचो सांगात घेना.

देवळी घराणें मास-नुस्तें खाता. कांय देवस्थानांनी पुरवणेक मारिल्लो कोंबो देवळ्याक येणें आसता.

अर्थीक नदरेन बरे आशिल्ल्या देवळी घराण्याचो भेस-अलंकार आनी चाली-रिती उंचेल्या वर्गांतल्या लोकांकडेन साम्य दाखोवपी आसतात. तांची बोली, तांचो ज्या घराण्यांकडेन चड संबंद येता त्या घराण्यांचे बोलीकडेन नातें जोडपी आसता.

आयज देवळ्याचे जिणे-पद्दतींत खुबूच बदल जाला. भोवतेक जाणांनी आपलो पारंपारीक धंदो सोडून दिला जाल्यार कांय जाणांनी फाटली लागणूक म्हणून देवळाकडेन थोडोसो संबंद दवरला. तांच्या भुरग्यांनी आयचे पद्दतीचें शिक्षण घेवन नवे तंत्रीक आनी यंत्रीक वेवसाय-धंदे आपणावंक सुरवात केल्या. तांच्या चलयांचीं आयज सर्रास लग्नां जातात. देवळी समाजाक आज 'गोमंतक मराठा समाज' ह्या नांवान वळखतात. ह्या गोमंतक मराठा समाजाचें नांव लायतल्या हेर कलवंत, पेरणी, भावीण, बंदे, चेडवां ह्या सारक्या हेर जातींकडेन देवळी समाजाची समाजमान्यतायेन लग्नां जातात.

'देवळी' हें उतर ल्हान देवूळ ह्या अर्थानय वापरतात.

- कों. वि. स

पूरक नोंद : देवदासी.

देवांग : एक जात. हे लोक विणकारी आसून तांची वस्ती तमीळ महाराष्ट्र, कर्नाटक आदी वाठारांनी आसा. हे लोक तेलुगू वा क भास उलयतात. हांकां जादरू वा जाद, देंद्र, देवर, देर, सेनि सेदन, हटगर, साळी, विणकर, नेकार, नेगार अशींय हेर नांवां आ तांचे उत्पत्तीविशीं कथा आसा ती अशी - ब्रह्मदेवान मनूक निर्माण आनी ताका देव आनी मनीस हांचेखातीर कपडो विणपाचें काम मनून बरोच तेंप हें काम केलें आनी उपरांत तो सर्गांत गेलो. ताचेउप दुसरो कोणूच विणपी नाशिल्ल्यान देवांक आनी मनशांक झाडाचीं न्हेसचीं पडलीं. देवान आनी मनशान ही खबर ब्रह्मदेवाक सां ब्रह्मदेवान तांकां शिवाकडेन व्हेले. तेन्ना शिवान एक तेजिश्ट म निर्माण केलो आनी ताका देवलान अशें नांव दिलें. देवाचें आनी मन आंग धांपपाखातीर वस्त्रां विणपाचें काम ताका दिलें. तशेंच विणपाखातीर विष्णुचे बोंबलेंतल्यान ताका धागे घेवपाची आज्ञा के देवल तपश्चर्या करून विष्णुकडल्यान धागे घेवन येता आसतना व वज्रदंत नांवाच्या असुरान ताचेर हल्लो केलो. तेन्ना देवलान चौडेश वा चौडनायकी देवीच्या आदारान त्या असुराचो नाश केलो. त्या दिसास ते जातीक देवांग अशें नांव पडलें. चौडेश्वरी ही देवांगांची कुलदे जाली. दर वर्सा तिचो व्हड उत्सव करतात. त्यावेळार कांय लोक व्रत रावन तिच्या देवळांत वतात. थंय देवळांतले भट एका आयदना कटाचेर एक लांब तलवार उबी करून दवरतात. व्रतस्थ देवांग तरसादीचें तोंक आपले छातयेक तोपून घेता. देवीक कोंब्या - बोकड्य बळी दितात. खंडोबा, बहिरोबा, ज्योतिबा, नरसोबा, भवानी, जोग केदारलिंग अशा हेर कांय देवांकय हे लोक भजतात.

देवांगाचे कुलाचारदावारू, सुंतसाळी आदी एकुणतीस पोटभेद आस कुलचारदावारू हांचेभितर जानवें आनी लींग दोनय गळ्यांत घालप चाल आसा. सुंतसाळी लोक मुसलमानांतल्यान आयिल्ले आसून तांचेभि सुंता करपाची चाल आसता. तांच्या उपनामावयल्यान तांचीं कुळां थरल्य नासिक जिल्ह्यांतल्या मराठेसाळी ह्या पोटविभागांतल्या लोकांक गो आसात. हिरे आनी चिक्कुरविन ह्या पोटभेदांतल्या लोकांचीं सव्वे गोत्रां आसून तातूंतलीं कांय शिववाचक आनी कांय पार्वतीवाचक आसा

तांचेमदीं आदल्या तेंपार देवदासीची चाल आशिल्ली. तां 'जातीबिड्डलू' अशें म्हण्टाले. तांचे चले कपड्याचेर छाप उठोवप काम करताले आनी कांय वेळार भिक्षाय मागताले. ह्या भिक्षेकन्य सिंगमवाड अशें नांव आसा. सिंगमवाडा लागीं सदांच एक शींग आस त्या शिंगावरवीं ते मरणाची बातमी लोकांक कळोवपाचें काम करता

देवांगाच्या मुखेल्याक पट्टगर म्हण्टात आनी ताचो अधिव वंशपरंपरेन चलता.

तांचेमदीं लग्न थारायतना देवीचो प्रसाद घेतात. लग्न सुवाळ वेळार सुरवातीक पानसुपारी वांट्टात. व्हंकलेचो मामा तिच्या गळ्य

ोन रंगयलो दोरो) बांदता. लग्नाच्या आदल्या दिसा एक रवी ात आनी न्हवन्याचें चौल, उपनयन आदी संस्कार तशेंच काशीयात्रा, धारदत्तम, मांगल्यधारणम् अशे हेर विधी करतात. दल्याच्या अनैतिक संबंदांतल्यान जाल्ले संततीक कुरसाळी अशा लोकांवांगडा ते अन्नउदकासारके वेव्हार करिनात.

दी जात पंचायत आसता. पंचायतीच्या खर्चाखातीर लग्नासारक्या ल्यान वर्गणी वसूल करतात. मेल्ल्या मनशांक चड करून गडचांत लींग दवरतात आनी और्ध्वदेहिक संस्कार जायसर ची पुजा करतात. दर बारा वर्सांनी एके फावटीं देवांग लोकांकडेन वचून भीक मागतात. पद्मसाळींनी तांकां भीक यार हे लोक तांच्या घरांत रिगतात आनी मेळटा ती वस्त घेवन

- कों. वि. सं. मं.

गू : (पळेयात डे विष्णू).

एक वशाचो रोग. ह्या रोगाक लागून दुयेंतीक जोर येवन दकाचे आनी मातेरीचे फोड येतात. मागीर हो रोग भयंकर रूप का लागून रोग्याचे दोळे, मेंदू, सांदे आनी हेर भागांचेर वायट जावंक शकतात. हो एक जीवघेणो रोग. एकदां ह्या रोगाची वाठारांत आयली म्हण्टकच ती घराघरांतल्यान पातळत वता तलेशेच रोगी ह्या रोगाक लागून मरतात. पुर्विल्ल्या काळांत धाम पातळ्ळी म्हण्टकच तें देवीचें रागणें वा कोप अशें ले. हे अंधश्रध्देचे भावनेक लागून दुयेंसाचें स्वरूप आनिकूय जातालें.

६७त संवसारीक भलायकी संघटनेन (W. H. O.) संवसारभर र्मूलन कार्यक्रम आंखलो आनी तो रोखडोच चालीक लायलो. ा सोमालियांत जो देवीचो रोगी दिसून आयलो, तो सामको दुयेंती थारलो. हे संघटनेन मे १९८०त, संवसारभर देवी पुराय निर्मूलन जाल्ल्याची घोशणा केली.

हो रोग Variola (pox) ह्या वायरसाक लागून जाता. हो वायरस वांगडा आंगांत भितर सरता आनी थोडचा दिसांनी रगताच्या पातळटा. हांगा हो वायरस पेशींचो नाश करता आनी कातीचेर हडले उदकाचे फोड दिसतात. ह्या दुयेंसाक लागून तोंडार खोल रतात, कारण घाम तयार करपाच्यो ग्रंथी (Sebaceous glands) डार खूब प्रमाणांत आसतात. त्यो ह्या दुयेंसान नश्ट जातात.

रोग, रोग्याच्या वांगडा रावत जाल्यार वा ताणें वापरिल्ल्यो वस्तू चादर, आयदनां वापरीत जाल्यार दुसऱ्याक जांव येता. देवीचो ागार फोड येवंच्या पयल्या दिसासावन फोड पेखून ताची वयली डमेरेन दुसऱ्याक देवीचो रोग दिवंक शकता.

ीचो रोग खंयचेय पिरायेच्या मनशाक जावंक शकता. भारतांत प्तकांच्या नवजात भुरग्यांपसून ते ८५ वर्सांच्या म्हाताऱ्यामेरेन रोगी सांपडल्यात. हो रोग चड करून उण्या अर्थीक उत्पन्न ल्या आनी उणी समाजीक जाणीव आशिल्ल्या पंगडांनी दिश्टी ह्या रोगान मरण पाविल्ल्यांचें प्रमाण सामके भुरगे आनी म्हातारे दी चड दिसता. देवीचें प्रमाण भारतांत डिसेंबर ते मे म्हयन्यांमदीं चड आसतालें.

लक्षणां : देवी आयिल्ल्या दुयेंतीच्या वशान दुसऱ्या मनशाक हो रोग जालो म्हण्टकच बारा दिसांनी त्या रोगाचीं लक्षणां दिश्टी पडटात. हें दुयेंस चार टप्प्यांनी दिसता.

१) सुरवातीचीं लक्षणां (Phase of Prodroure) : हातूंत रोग्याक खूब जोर (सुमार १०२° ते १०६° फॅ.) येता. ताची तकली आनी आंग फोडूंक लागता. पोट दुखता आनी ओंकारे सुरू जातात. जोर तीन - चार दिसांनी देंवता. पूण रोग्याक जिवाक बरें दिसना.

२) पुळेर येवप (Eruptive Phase) : ह्या वेळार रोग्याच्या ताळ्यांत दुखूंक लागता. तोंडांत भितर फोपटां येतात. हांचेवांगडा तोंडार आनी हाता-पांयार तांबडचो पुळयो येवपाक सुरू जाता आनी मागीर हे फोड भुजांचेर, धडाचेर आनी तळव्यांचेर पातळटात.

३) उदकाचे आनी मातेरीचे फोड येवप : तांबडचा पुळयांचें रुपांतर तीन-चार दिसांनी उदकाचे फोड येवपांत जाता. हे फोड तोंडार आनी हातापांयांचेर चड दाट आसतात. उपरांत थोडचा दिसांनी हे फोड मातेरीन आनी केन्ना केन्नाय रगतान भरतात. ह्या काळांत रोग्याक परतून जोर येता.

४) निवळपाचो काळ : फोडाचे वयर खवळी जावपाक लागता आनी फोड सुकून येतात. खवळी पडटकच थंय मावो उरतात. ह्यो मावो ल्हान आनी खोल आसतात आनी तोंडार चड प्रमाणांत आसतात. दुयेंसाची सुरवात जावन ते खवळी सुकून पडपाक तीन सप्तकां लागतात.

वायट परिणाम : कातीच्या फोडांचें इन्फॅक्शन जावं येता. हें इन्फॅक्शन रगतांत पावन, रगतांत मातेर जावंक शकता (Septimica) आनी मनीस मरूंक शकता. इन्फॅक्शन पुल्मांवांनी वचून न्युमोनिया जाता. दोळ्यांचें वेगवेगळया पड्द्यांचें इन्फॅक्शन जावन मनीस कुड्डो जावंक शकता. इन्फॅक्शन मेंदवाक मारून मेंदवाचो जोर येवंक शकता आनी मनीस अपंगूळ जावंक शकता वा ताका मरण येवं येता. हें इन्फॅक्शन सांध्यांनी वा हाडांनी पावन सांध्यांत उदक जाता आनी हाडाक मार बसता. वृषणांक (कोयांक) (testes) इन्फॅक्शन पावं येता (orchitis).

एडव्हर्ड जेनर (१७४९-१८२३) आपल्या पुताक देवीरोगाआड वासीन करतना. शिल्पकार : मौंतवेर्द (१८७८)

ह्या रोगाचें निदान करतना कांय गजाली म्हत्वाच्यो आसात. रगतांतल्यो धव्यो पेशी (White Blood Cells) हांचें प्रमाण रगतांत सुर्वेक उणें जाता आनी मागीर तें वाडटा. फोडांतल्या उदकाचें इलेक्ट्रॉन सूक्ष्मदर्शकावरवीं

परीक्षण करून वायरस सोदून काडूं येता. वायरसाची परिक्षा घेवन ह्या वायरसावरवी देवी जाल्या काय ना हाचो सोद घेवं येता.

देवीच्या दुयेंसाचेर रामबाण अशें वखद ना. पूण दुयेंतीचे भोंवतणीं निवळसाण राखप खूब गरजेचें आसता. फोडांचें इन्फॅक्शन जावंचें न्हय आनी हेर दुश्परिणाम जावंचे न्हय म्हणून जतनाय घेवंची पडटा. इन्फॅक्शन जाल्यार प्रतीजैव वखदां वापरतात. रोग्याक व्हडा प्रमाणांत पातळ आहार दिवंक जाय. कातीच्या फोडांचेर कसलेंच वखद लावपाक जायना.

देवीचें वासीन हें दुयेंस जावंचें न्हय म्हणून खूब उपेगी पडटा. रोग्याच्या संपर्कांत आयिल्ल्या मनशाक हें वासीन रोखडेंच दिलें जाल्यार हें दुयेंस जायना. भुरगेपणांत वासीन घेतल्यार लेगीत वासीन परत घेवंचें पडटा. दुयेंस जावंचें न्हय म्हणून Methisazone हें वखद घेतात. थोडेकडेन दुयेंस जावंचें न्हय म्हणून वासिनावांगडा इम्युनोग्लोबीन हें इंजॅक्शन लेगीत वापरतात. सद्या देवीचें वासीन फकत Pox वायरसाच्या प्रयोगशाळांनी काम करपी मनशांक दितात.

१९६१ वर्सासावन सुमार धा खेपे देवीचें दुयेंस भारतांतल्यान युरोपाक पावलां. जर्मनी, यूको, पोलंडांत हें दुयेंस मेळिल्लें. संवसारांतल्या सगळ्याच वाठारांनी हें दुयेंस दिश्टी पडलां. पूण भारतांत हाचें प्रमाण बरेंच चड आशिल्लें.

भारतांत राश्ट्रीय देवी रोग निर्मूलन कार्यावळीची स्थापणूक १९६२त जाली. भारतांतल्या दरेका मनशाक वासीन दिवप, हो हे कार्यावळीचो हेत आशिल्लो. १९६२ ते १९६६ मेरेन सुमार स कोटी लोकांक मुळावीं वासिनां दिलीं. १९७३ वर्सा भारत सरकारान देवी रोगाआड खर मोहीम सुरू केली. १९७५ वर्सा भारतांत देवीचें समूळ निर्मूलन करपाची कार्यावळ चालीक लायली आनी तिका अपेक्षीत यश आयलें.

भारतांत १९०० ते १९२० वर्सामेरेन देवीपसून आयिल्ल्या मरणांचें प्रमाण दर लाख लोकांफाटल्यान ११० ते ८०० अशें आशिल्लें. हें प्रमाण १९४७ ते १९६३ वर्सांमदीं १५० जालें. १९५८ ते १९६५ ह्या काळांत देवीक लागून मरण पाविल्ल्या रोग्यांतले ७५ टक्के भारतांतूच आशिल्ले.

– डॉ. जयकृष्ण लवंदे

पूरक नोंद : फुगांव.

देवीपुराण : शाक्तपंथी लोकांमदीं नामना आशिल्लें एक उपपुराण. हातूंत १२८ अध्याय आसात आनी तातूंत देवीचें महात्म्य वर्णन केल्लें आसा. तेभायर तातूंत शाक्त मुर्तीकला, शाक्त व्रतां आनी पुजाविधी, शैव वैष्णव पंथ, ब्राह्मण धर्म, झूज, नगरां, दुर्गरचना, वेद, उपवेद, वेदांच्यो शाखा, वैजकी, ग्रंथलेखन, तीर्थ क्षेत्र, दानां आदी विशयांचें वर्णन आसा.

कांय ऋषी वसिष्ठ ऋषीक प्रस्न विचारतात आनी वसिष्ठ ऋषी तांकां म्हायती सांगता अशी ह्या पुराणाची रचणूक आसा. ताचे त्रैलोक्यविजय, त्रैलोक्याभ्युदय, शुंभ-निशुंभमंथन आनी देवासुरझूज अशे वट्ट चार वांटे आसात. सैमनिर्मणेच्या आरंभाक देवी कशी प्रगट जाली तें पयल्या वांट्यांत आयलां. दुसऱ्या वांट्यांत शुक्राची कथा, घोराचो उदय, ताका विष्णुकडल्यान मेळिल्लें वरदान, ताचें मंत्रांचें बळगें, विंध्य दोंगराचेर जाल्लें देवीचें अवतरण, देवांनी तिचे कृपेन केल्लो राकेसांचो संहार आदी विशय आयिल्ले आसात. तिसऱ्या भागांत शुंभ-निशुंभाक मारिल्ल्याची कथा आसा. चवथ्या वांट्यांत देवा-असुरांचें झूज कार्तिकेया कडल्यान तारकासुराचो वध ह्यो कथा मुखेल आसात

सद्या जें देवीपुराण उपलब्ध आसा, तें पुर्विल्ल्या देवी पुराणाचे रूप आसून तातूंत पयले दोनच भाग आसात. इ. स. च्या इ शतमानांतल्या आनी ते उपरांतच्या जायत्या धर्मनिबंधकारांनी उतारे घेतिल्ले आसात. अभ्यासकांच्या मतान ह्या पुराणाची निर्मि स. च्या सातव्या शतमानांत जाली.

ह्या पुराणांत उक्तायल्लें शक्त्युपासनेचें स्वरूप तांत्रिक आ पुराण जरी वेदप्रामाण्य मानिल्लें आसलें तरी ताचो तंत्राचेर आसा. तंत्रमार्गांत स्त्री-शूद्रांची सुवात चड आशिल्ल्यान ह्या पु स्त्री-शूद्रांविशीं उदार भाव प्रगट केल्लो दिसता.

– कों. वि

देवी भागवत : एक उपपुराण. देवीभक्तांच्या मतान महापुराणांतलें भागवत नांवाचें महापुराण तें हेंच. पूण वेगवेगळ्या पु अठरा म्हापुराणांची सूची मेळटा. तातूंत फकत भागवत अशें संदिग्ध आसलें, तरी तातूंत भागवत पुराणाचें जें खाशेलपण सांगल श्रीमद्भागवताकच लागू पडटा. देवी भागवत हें श्रीमद्भागवताच्या उ उपरांत तयार जाल्लें आसून ताचेर श्रीमद्भागवताचो बरोच प्रभाव दोगांयभितर १२ स्कंध आनी १८,००० श्लोक आसात. देवीभाग अश्टम स्कंध म्हळ्यार श्रीमदभागवताच्या पंचम स्कंधाचें जशाच अनुकरण. हाचेवयल्यान देवी भागवत हें महापुराण नासून उपपु अशें सिध्द जाता.

आद्यशक्ती आशिल्लें दुर्गेचें माहात्म्य वर्णन करप आनी तिचे उपास विधिविधानांचें पुरायपणान निरुपण करप हो ह्या पुराणाचो मुखेल मूळ प्रकृतीपसून मणिद्वीपांतले भुवनेश्वरीमेरेन जायत्या देवी वर्णनां हातूंत आसात. गंगा, तुळशी, षष्ठी, पुष्टी, तुष्टी, आस्पत, आ दुर्गेचींच रुपां मानल्यांत. ह्या संवसारांत ज्यो ज्यो दृश्यमान शक्ती तांच्या रुपान दुर्गाच नटिल्ली आसा अशी ह्या ग्रंथाची भुमिका आ

ब्रह्मा, विष्णु, महेश हे तिगूय देवीच्या प्रभावानच प्रभावीत आशिल्ल्यान ते विनीत भावान देवीच्या व्यापक स्वरुपाचें स्तवन आसात अशें वर्णन तृतीय स्कंधांत केल्लें आसा. तातूंत विष्णून के स्तुतींतलो श्लोक असो –

> विस्तार्य सर्वमखिलं सदसद्विकारं
> सन्दर्शयस्यविकलं पुरुषाय काले ।
> तत्त्वैश्च षोडशभिरेव च सप्तभिश्च
> भासीन्द्रजालमिव नः किल रञ्जनाय ॥

अर्थ – मूर्त आनी अमूर्त अशीं भुतां आनी तत्परिणामरूप आशि पुराय संवसार उत्पन्न करून तूं त्या पुरुषाक स्थितीकाली अखंड दा आनी लोकरंजनाखातीर षोडशतत्त्वरूप आनी सप्ततत्त्व – रूप जा आमका खरेंच इंद्रजालावरी दिसता.

मुखेल विशयाचेर आदारीत देवी भागवतांत जायत्यो उपकथा आ आसात. हाच्या सप्तम स्कंधांत देवीगीता आयिल्ली आसा. ही गीता हिमालय-संवादात्मक आसून तिचे ९ अध्याय आनी ४३२ श्लोक अ हे गीतेचेर भगवद्गीतेचो खुबूच प्रभाव दिसता. भगवद्गीते

ग्री देवीन आपले अवतार प्रयोजन थंय स्पश्ट केलां तें अशें -

यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भधर

अभ्युत्थानमधर्मस्य तदा वेषान् बिभर्म्यहम्॥

ा - (देवी म्हण्टा) हे हिमाचला, जेन्ना जेन्ना धर्माक ग्लानी येता धर्माचे अभ्युत्थान घडटा तेन्ना तेन्ना हांव शरिरधारीणी जावन ं

भागवताचेर नीलकंठ (इ. स. चें अठरावें शतमान) नांवाच्या ोय तंत्रशास्त्रज्ञान बरयल्ली टिका उजवाडाक आयिल्ली. ताणें गवताच्या गौड आनी द्रवीड पाठांचो उल्लेख केला.

- कों. वि. सं. मं.

ीमाहात्म्य : देवीच्या उपासकांचो एक मुखेल ग्रंथ. हो ग्रंथ । पुराणांत आसा. हातूंत ५६७ श्लोक आसून ते १३ अध्यायांनी ्यात. तशेंच ह्या ५६७ श्लोकांचे ७०० मंत्रांनी वांटे केल्ल्यान हो तशती वा दुर्गासप्तशती ह्या नांवान वळखतात.

ामाहात्म्यांत महाकाली, महालक्ष्मी आनी महासरस्वती ह्या देवीच्या स्वरुपांचीं चरित्रां बरयल्लीं आसात. पयल्या अध्यायांत महाकालीचें आसा. ह्या अध्यायांत ७१ ते ८७ ह्या १७ मंत्रांनी ब्रह्मस्तुती २ ते ४ ह्या तीन अध्यायांनी महालक्ष्मीचें चरित्र आसा. तातूंत ासुरवधाची कथा वर्णिल्ली आसा. चवथ्या अध्यायांतल्या पयल्या ंत्रांनी देवांनी केल्ली जगदंबेची स्तुती आसा. ह्या स्तुतीमंत्रांत विश्वव्यापक स्वरूप वर्णन केल्लें आसा. तातूंतलो एक मंत्र असो:

हेतु : समस्तजगतां त्रिगुणापि दोषै -

र्न ज्ञायसे हरिहरादिभिरप्यपारा ।

सर्वाश्रयाखिलमिदं जगदंशभूत -

मव्याकृता हि परमा प्रकृतिस्त्वमाद्या ॥

ार्थ - तूं पुराय संवसाराचें मूळ कारण. तूं त्रिगुणात्मक आसुनूय त्या ापसून वेगळी आसा. हरिहरादी देवांक लेगीत तुजो पार लागिल्लो ूं सगळ्यांक आदाररूप आसा. हें पुराय जग तुच्या अंशरुपान तूं अविकृतस्वरूपी अशी व्हड आद्य प्रकृती.

ेमाण्या णव अध्यायांनी (५ ते १३) महासरस्वतीचें चरित्र आसा. ागांत चडशें शुंभ-निशुंभाच्या वधाचें वर्णन आसा. देवीसूक्त ह्या ा नामना आशिल्लो मंत्र चोंबो ह्याच भागांत आसा. हाच्या इकराव्या ्यांतल्या पयल्या ३५ मंत्रांच्या चोंब्याक नारायणी स्तुती अशें म्हण्टात. ेवीच्या त्रिविध स्वरुपाचीं हीं चरित्रां सुमेधा ऋषीन सुरथ राजा समाधी वैश्य हांकां सांगिल्लीं आसात. दुस्मानाकडल्यान हारिल्लो ा राजा आनी धनाच्या लोभाक लागून बायल भुरग्यांक मार घालून भायर घालपी समाधी वैश्य हे रानांत एकामेकांक मेळटात. ते दोगूय ा ऋषीक शरण वतात. तेन्ना तो तांकां आदिशक्तीचें माहात्म्य आनी उपासनेची वाट दाखयता.

सप्तशतींतले हे कथेंत चित्ताची एकाग्रताय आनी कार्यशीलताय ह्या गुणांचेर अनुक्रमान समाधी वैश्य आनी सुरथ राजा हांचीं व्यक्तिचित्रां रून तांच्या मार्गांत आयिल्ल्यो अडचणी, सद्‌बुध्दी आनी विचारशक्ती प्रतीक आशिल्ल्या सुमेधा ऋषीन सोडयल्यो अशें दाखयलां. महाकाली, लक्ष्मी आनी महासरस्वती ही त्रिविध रुपां अनुक्रमान शरीरबळ, संपतबळ आनी गिन्यानाचेंबळ हांचीं प्रतिकां आसात. ह्या तिगांयचे उपासनेन व्यष्टी आनी समष्टी हांचें जिवीत पुराय तरेन समृध्द जातलें असो सप्तशतीचो संदेश आसा.

देवीच्या उपासना क्षेत्रांत ह्या ग्रंथाक खुबूच म्हत्व आसा. ज्ञानेश्वरान भगवद्‌गीतेचेर सप्तशतीचें जें रुपक केलां तातूंत ह्या ग्रंथांक मंत्रभगवती म्हळां.

ह्या ग्रंथाक संक्षेपान चंडी अशेंय म्हण्टात.

- कों. वि. सं. मं.

देवी संप्रदाय : भारतांत देवतेचे उपासनेचे नदरेन जे पंथ वा संप्रदाय निर्माण जाले, तातूंत देवी वा शक्तीपुजक वा मातृदेवतापुजक संप्रदाय हो खूब पुर्विल्लो आनी सर्वव्यापी आसा. देवताशास्त्रांत पंचदेव उपासनेक मुखेल सुवात आसा. निर्गूण वा निराकार परतत्त्वाचें सगूण वा साकार प्रतीक कल्पून ताची भक्ती करप वा कृपेचे अपेक्षेन पुराय जिवीत ताच्या पुजन-किर्तनांत घालोवप, ही पद्दत भारतीय भक्तीमार्गाचें खाशेलपण. भक्तीमार्गांत कितल्योशोच देवता आसात. पूण विष्णु, शिव, सूर्य, गणपती आनी देवी हांची पुजा आनी भक्ती व्यापक प्रमाणांत जायत आसता. देवता आनी शक्त हांची ल्हव ल्हव उदरगत जायत गेली आनी ह्या विकासक्रमांत शक्तीक देवत्व प्राप्त जालें. हे शक्तीकूच तिच्या असामान्य तेजाक लागून 'देवी' हें नांव पडलें. अर्थात देवत्वाच्या दादल्या तत्त्वाक आनी बायल तत्त्वाक वेगळावपी ओळ बरीच अस्पश्ट आसा.

'दीव्यति इति देवी' अशी देवी शब्दाची व्युत्पत्ती सांगतात. 'खेळप' असोय 'दिव्' धातूचो अर्थ आसा. तेप्रमाण अनंत कोटी ब्रह्मांडाच्या सृश्ट - स्थिती - लय रुपाची क्रिडा देवी करीत आसता, असो अर्थ जातलो. हेर देवांप्रमाणूच परात्परशक्तीन भुतांच्या पालनाखातीर आनी दुश्टांच्या संहाराखातीर वेगवेगळे 'अंशावतार' धारण केले. धर्माचे दुस्मान आशिल्ल्या कितल्याशाच राकेस फुडाऱ्यांचो नाश करून देवीन देवांची आनी आपल्या भक्तांची राखण केली, अशें म्हण्टात. तिचे अवतार प्रसंगाप्रमाण सात्त्विक, राजस आनी तामस स्वरुपाचे आसात. तेप्रमाण तिचीं लोकीक नांवांय वेगवेगळीं दिश्टी पडटात. 'दूर्ग' नांवाच्या राकेसाक मारिल्ल्यान ती 'दुर्गा' जाली. 'महिषासुराक' मारून ती 'महिषासुरमर्दिनी' जाली. चंड - मुंडांचो वध केल्ल्यान तिका 'चामुंडा' हें नांव पडलें. ह्यो राकेसांच्या वधाच्यो काणयो मुखेल करून 'सप्तशती', 'देवी भागवत', 'ब्रह्मांडपुराण', 'ब्राह्मवैवर्त पुराण' ह्या पुराणग्रंथांनी आनी जायत्या तंत्र ग्रंथांत आयल्यात. देवीचें कार्यस्वरूप सामूहिक तेजाचें आसा.

मूळ देवीचो वास 'मणिद्वीपा'त आसा, थंय ती पांच देवतांच्या शींवासनाचेर विराजमान जाल्या, हे भुवनेश्वरीनूच स्वताच्यो कांय अंश - शक्ती तीन मुखेल देवांक दिल्यो, अशें देवी-भागवतांत सांगलां.

महासरस्वतींत सत्त्वाचें, महालक्ष्मींत रजसचें आनी महाकालीत तमसचें प्राबल्य आसता. ताका लागून देवीचे मुर्तीतूय फरक जाला. संप्रदायाप्रमाण सरस्वती हंसवाहक आशिल्ली. धवें लुगट न्हेशिल्ली आनी वीणा - पुस्तक धारण केल्ली आसा. महालक्ष्मी कमलासना, शंखचक्रगदा धारण केल्ली आसा. महाकाली श्मशानवासिनी, नरमुंडमाळो धारण केल्ली, हातांत खड्‌गशूल घेतिल्ली आनी क्रूर आसा. त्रिगुणांच्या सापेक्ष आविर्भावाक लागून संवसारांतल्या सगळ्या वस्तूंनी देवी साररुपान वास करीत आसता

'सप्तशती'त तीन देवतांची ध्यानां दिल्यांत. सादारणपणान देवीच्यो मुर्ती भारतांत ह्याच स्वरुपाच्यो घडयतात.

पुराणांतल्या उल्लेखांवयल्यान देवी उपासनेचे दोन संप्रदाय स्पश्टपणान दिसतात. वैदिक आनी तंत्रीक. वैदिक संप्रदायाची उपासना ही दोन स्वरुपांची आसा : बाह्य आनी आंतर. बाह्य उपासना म्हळ्यार न्हाण, गंध, पुष्प हे उपचार करून पुजा; आंतर म्हळ्यार मानसिक पुजा, ध्यान आनी जप.

बाह्य उपासनेंत सगळ्यांत म्हत्वाचो भाग नवरात्रासारक्या व्रतांचो आसा. देवी भागवतांत नवरात्र होम, देवतेची पुजा, कुमारी पुजा ह्या विशयांचें सविस्तर वर्णन आयलां. वैदिक आंतर उपासनेंत गायत्री उपासना आसा. हें सगळें उपासनेचें स्वरूप सौम्य आसा. पूण बाह्य उपचारांत पशुवधाचें विधान कांय ग्रंथांनी सांपडटा. तें स्वरूप उग्र आसा.

तंत्रीक संप्रदायांत कुंडलिनी जागृत करून शक्ती आनी शिव हांचो एकचार सादप, हो खूब म्हत्वाचो भाग आस्पावला. चडशा सगळ्या तंत्रग्रंथांनी आनी सौंदर्यलहरी ह्या स्तोत्रग्रंथाचे टिकेंत हाची विस्कटावणी केल्ली दिश्टी पडटा. ही साधना खूबच सूक्ष्म आनी कश्टसाध्य आसा. हे कुंडलिनी साधनेचो प्रचार वैश्णव, शाक्त, शैव आनी नाथ संप्रदाय तेचप्रमाण बौध्द संप्रदाय, जैन संप्रदाय, सिध्द पद्दत ह्या वैदिकेतर संप्रदायांतूच बरोच जाल्लो. हठयोगाच्या प्रवर्तकांनी कुडींत स चक्रां मानल्यांत. मूलाधार, स्वाधिश्ठान, मणिपूर, अनाहत, विशुद्धी आनी आज्ञा ह्या चक्रांनी देवी बीजरुपान वा भूततत्त्वरुपान अधिश्ठीत आसता. कुंडलिनी सुप्तावस्थेंत स्वाधिश्ठान चक्राचेर साडेतीन वेटोळीं करून रावता. ह्या साधनसंप्रदायाक 'कौल संप्रदाय' अशें म्हण्टात.

- डॉ. अनंत राम भट

देवूळ : देवाची मूर्त, लिंग वा प्रतीक हांच्या रुपान आशिल्ली देवाची सुवात म्हळ्यार देवूळ. म्हापुरसाच्या समाधींकूय देवूळ अशें म्हण्टात. गांवांतलो वेंचीक जागो वा जलाशय, दोंगर, धोली, झाड, कुंज, शिळा ह्यो सुवाती पवित्र मानून थंय देवळां बांदतात. मंत्रपूर्वक स्थलशुध्दी करतकच वास्तूकलेच्या नेमांक धरून त्या जाग्यार मुर्तीची स्थापणूक करतात. मुर्तीची विधिपूर्वक स्थापणूक करप, हें चड गरजेचें आसता.

प्राणप्रतिश्ठेउपरांत ते मुर्तीचेर हेर उपचार करतात. फांतोडेर भुपाळ्यो, कांकड आरत्यो म्हणून देवाक जागयतात आनी रातचें शेजारती म्हणून न्हिदयतात. फांतोडेर, दनपरां आनी सांजवेळार ताची पुजा करतात. देवाफुडें तेलाचो वा तुपाचो दिवो लायतात. देवीची खणा-नाल्लान ओ भरतात. कांय देवांफुडें बोकडो, कोंबो हांचो बळी दितात.

सिंधु संस्कृतायेंत पयलीं देवतांची पुजा जाताली. हिंदूंच्या देवळ आरंभ अग्निचयनापसून जालो आनी यज्ञसंस्थेचें रुपांतर देवळांत जा कांय जमातींभितर देवळां नाशिल्लीं. चड करून हेडपी जमाती दे माटव वा तंबू आपलेवांगडा घेवन भोंवताले. जेन्ना त्यो जमाती जाग्यार थिरावल्यो, तेन्ना तंबू, माटव वचून त्या जाग्यार देवळां आय व्हड मोलादीक मुर्तींखातीरूय देवळांची गरज पडपाक लागली.

पुजा, भजन, किर्तन, प्रवचन, धर्मीक ग्रंथांचें पारायण, चर्चा धर्मसभा, उत्सव, जात्रा, कौल लावप, कसलेंय दिव्य करप, न्यायांन करप हांकां लागून देवळांक संस्कारकेंद्राचें तशेंच ज्ञानपिठाचें रू मेळिल्लें. पुण्यप्राप्ती, पापमुक्ती, आंगवण, कीर्त, हेर पंथांतल्या लोकां सर्त, ह्या हेतूंनी देवळां बांदप जातात. देवूळ बांदप वा ताचो जीर्णो करप हें हेर कर्मांतलें 'पूर्त' कर्म मानतात. देवूळ बांदपाचो विचार म आयल्यार पंचमहापातकां नश्ट जातात, अशे उल्लेख पुराणांत मेळट

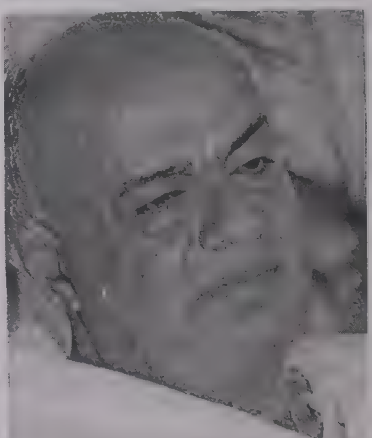
पयलीं संस्कृतीक आनी धर्मीक नदरेन गांवाचेर देवळाचेच प्र आसतालें. मनाक शांती दिवपी पवित्र सुवात म्हणून भाविक लो जिणेंत देवळांक म्हत्वाची सुवात आसता. ग्रीक, रोमन, बॅबिलान इजिप्तियी ह्या फुडारिल्ल्या संस्कृतायेंत लेगीत देवळांक म्हत्वाची स आसा.

- कों. वि. स

देवेगौडा, एच. डी. : (जल्म : १८ मे १९३३, हरदनह कर्नाटक).

भारताचो माजी पंतप्रधान. ताचें पुराय नांव हरदनहळ्ळी दोड्डा देवेगौडा. एका गरीब शेतकामत्याच्या घरांत ताचो जल्म जालो.

सादो आनी निगर्वी मनीस, शेतकामती. सिव्हिल इंजिनियरी डिप्लोमा घेतलो. कांय ठेकेदार म्हणून काम केलें.

तो क काच्या राजका नेटान वावुर कर्नाटक रा मुखेलमंत्री पद सांबाळ्ळें. १ चे सार्वा वेचणुकेंत राज अस्थिरताय नि जाली, त राश्ट्रीय आघ ताची फुडारी म्हणून निवड केली.

१ जून १९९६ ह्या दिसा भारताचो ११ वो पंतप्रधान म्हणून सोपूत घेतलो. केंद्रीय मंत्रीमंडळाचो कसलोच अणभव नासतना तो

र्भर पंतप्रधान म्हणून बरो वावर केलो.

- कों. वि. सं. मं.

, दत्तात्रय आत्माराम : (जल्म : २७ नोव्हेंबर १९२५, चेकोडी; मरण : २२ सप्टेंबर १९७०).

झुजारी. ताणें एस्. एस. सी. मेरेन शिक्षण घेतलें. 'आझाद ल' संघटनेचो तो संस्थापक वांगडी आशिल्लो. १९४२ - ४५ ताणें भारत छोडो चळवळींत वांटो घेतिल्लो. नेताजी सुभाषचंद्र स्थापन केल्ल्या 'फॉरवर्ड ब्लॉक' संघटने खातीर तो बंगाल, नी ओरिसा हांगा वावर करतालो (१९४६). उपरांत तो गोंयात नी माध्यमिक शाळेंत शिकोवंक लागलो. १८ जून १९४६ ह्या लोहियान सुरू केल्ले गोंयचे सुटके चळवळींत ताणें सक्रीय ल्लो. एप्रिल १९४७ सावन ताणें विश्वनाथ लवंदे, नारायण भाकर सिनारी, हांचे वांगडा आझाद गोमंतक दल संघटनेखातीर वावर केलो. म्हापसा आनी पर्वरी हांगा धाडसी क्रांतीकारी ताणें वाटो घेतिल्लो.

बर १९४७ त पोलिसांनी ताका धरलो. १९४९त जेन्ना ताका लश्करी न्यायालयामुखार उबो केलो तेन्ना हेर ६ वांगड्या ाका आफ्रिकेक बंदखणीची ख्यास्त फर्मायली. पूण मडगांव, आग्वाद आनी रेईश मागुश हांगाचे बंदखणीत आसतना ताका अधिकाऱ्यांच्या सुमाराभायर जाचांक तोंड दिवचें पडलें. तली अपमानाची वागणूक आनी खर जांच हांचे आड विरोध ताणें १६ दीस भूक हरताळ केलो. हाचेर उपाय काडूंक अधिकाऱ्यांनी ताका पिसो थारायलो आनी दोतोराकडल्यान खलो घेवन ताची रवानगी पोर्तुगालच्या 'मिंगेल बॉंबार्डा' हॉस्पीटलांत १९५३). फुडें गोंय स्वतंत्र जातकच ताची सुटका जाली. उपरांत येवन ताणें पिडेस्तांखातीर तशेंच कामगारां खातीर वावर करूंक केली.

गांव बंदरात ताणें कामगार संघटना स्थापन केली आनी तांचेखातीर सुविधा मेळोवन दिल्यो. 'गोवा डॉक लेबर युनियन' चो तो आशिल्लो. मुरगाव पोर्ट ट्रस्टाच्या विश्वस्त मंडळाखातीरय ताणें ल्लो. ताणें इंडियन नॅशनल ट्रेड युनियनचो संचालक म्हूण तशेंच संघटना आनी नवजिवन संस्थेचो अध्यक्ष म्हणूनय कांय तेंप काम २२ सप्टेंबर दिसा ताका मरण आयलें.

- कों. वि. सं. मं.

ांडे, पुरुषोत्तम लक्ष्मण : (जल्म : ८ नोव्हेंबर १९१९

राठींतलो नामनेचो आनी वयल्या पांवड्यावयलो विनोदी बरोवपी, कार, मराठी रंगमाचयेकडेन आनी चलचित्र सृश्टीकडेन नट, कार, पटकथालेखक, दिग्दर्शक ह्या नात्यान लागींचो संबंद आशिल्लो ासांचो कलाकार.

बयत एका मध्यम वर्गांतल्या कुटुंबांत ताचो जल्म जालो. ताचें मुंबय आनी पुण्यांत एम. ए., एलएल. बी. मेरेन जालें. ताचो वामन मंगेश दुभाषी उर्फ 'ऋग्वेदी' हो कवी आनी बरोवपी. संस्कृत आनी बंगाली भाशेचो ताका खूब अभ्यास आसलो. ताच्या साहित्यमोगाचे आनी विनोदबुद्दीचे संस्कार देशपांडेचेर भुरगेपणापसून जाले. फुडें नटवर्य चिंतामणराव कोल्हटकर आनी महाराष्ट्रांतले एक नामनेचे हार्मोनियमपटू दत्तोपंत राजोपाध्ये हांच्या सहवासांत तो नाट्य आनी संगीत ह्या मळांकडेन ओडलो.

अभिरुची ह्या म्हयनाळ्यांतल्यान १९४३ च्या सुमाराक ताणें बरोवपाक आरंभ केलो. तशेंच कांय म्हत्वाच्या मराठी म्हयनाळ्यांतल्यान ताचें लेखन उजवाडा येवपाक लागलें. अभिरुचींत १९४४त 'भय्या नागपूरकर' नांवाचें ताणें एक ल्हानशें व्यक्तीचित्र बरयलें. ताचेफाटल्यान ताणें बरयल्लीं जायतीं व्यक्तीचित्रां १९६२ वर्सा 'व्यक्ति आनी वल्ली' ह्या नांवान प्रसिद्ध जालीं. मराठी समाजांत, मुखेलपणान मध्यम वर्गांत, पळोवपाक मेळपी तरेतरेच्या मनशांचीं जिती प्रतिनिधीक चित्रां हातूंत पळोवपाक मेळटात. आपल्या सोयऱ्यांचीं, इश्टांचीं तशेंच वेगवेगळ्या मळार मेळिल्ल्या नामवंतांचीं ताणें काडिल्लीं शब्दचित्रां 'गणगोत' (१९६६) आनी 'गुण गाईन आवडी' (१९७५) ह्या पुस्तकांनी आसात.

'खोगीर भरती' (१९४६), 'नस्ती उठाठेव' (१९५२), 'बटाट्याची चाळ' (१९५८), 'गोळाबेरीज' (१९६०), 'असा मी असामी' (१९६४), आनी 'हसवणूक' (१९६८) हे ताच्या विनोदी लेखांचे संग्रह. मराठींतलीं श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकरापसून, प्रल्हाद केशव अत्रे मेरेन चलत आयिल्ली विनोदाची परंपरा देशपांडे हाणें फुडें व्हेली आनी ती चड तरल, अभिरूचीसंपन्न, कलात्मक आनी आधुनीक केली. वेगवेगळ्या कारणांनी ताणें भायल्या देशांनी भोंवडी केली. थंय आयिल्ल्या नव्या अणभवांतल्यान ताणें 'अपूर्वाई' (१९६०), 'पूर्वरंग' (१९६५), 'जावे त्यांच्या देशा' (१९७४) हेसारकीं प्रवासवर्णनां बरयलीं. ल्हान भुरग्यांचे निरागस उमळशिकेन नवे देश आनी थंयचे नवे अणभव घेवपाची ताची नदर ह्या पुस्तकांतल्यान दिसता. शांतिनिकेतनांत बंगालीच्या अभ्यासाखातीर वचून येतकच बरयल्लें 'वंगचित्रे' (१९७४) हें पुस्तकय प्रवासवर्णनाचो एक बरो नमुनो.

'तुका म्हणे आता' हें संत तुकारामाचेर बरयल्लें पु. ल. देशपांडे हागेलें पयलें नाटक. तें रंगमाचयेर अपेसी थरलें. पूण रशियी नाटककार निकोलाय गोगोल हाच्या 'द इन्स्पॅक्टर जनरल' (इंग्लीश अणकार) हे नाट्यकृतीचें ताणें केल्लें 'अंमलदार' (१९५२) हें मराठी रुपांतर लोकप्रिय जालें. तातूंतली ताची अंमलदाराची भुमिकाय गाजली. ताचेफाटल्यान 'तुझे आहे तुजपाशी' ह्या नाटकान येसस्वी नाटककार म्हणून ताचें आसन थीर केलें. हें नाटक दर एक रसिकाच्या काळजांत वचून बसलें.

'भाग्यवान' (१९५३), 'सुंदर मी होणार' (१९५८), 'ती फुलराणी' आनी 'तीन पैशांचा तमाशा' हीं ताचीं हेर नाटकां. हीं नाटकां मूळ इंग्लीश नाटकांचीं मराठी रुपांतरां आसलीं तरीय कथानकांची हाताळणी, संवाद हांतूंतल्यान ताचे स्वतंत्र प्रतिभेचो आनी शैलेचो प्रत्यय येता. सादे, सोबीत, मार्मिक संवाद हें ताच्या नाट्यलेखनाचें खाशेलपण. 'सारं कसं शांत शांत', 'छोटे मासे मोठे मासे', 'विठ्ठल तो आला आला', 'आम्ही लटिके ना बोलू' ह्या सारक्या एकांकींतल्यान हें बरें तरेन पळोवपाक मेळटा.

'वयम् मोठम् खोटम्' आनी 'नवे गोकुळ' हीं ताणें ल्हान भुरग्यांखातीर बरयल्लीं नाटकां. 'पुढारी पाहिजे' हें ताणें बरयल्लें नाटकय बरेंच प्रभावी जालें.

नाट्यक्षेत्रांतल्या येसाक लागून चित्रपटसृश्टींतय ताचो प्रवेश जालो. 'पुढचे पाऊल' ह्या महाराष्ट्रांत गाजिल्ल्या तमाशा चलचित्रांत ताणें मुखेल भुमिका केल्यात.

'गुळाचा गणपती' ह्या ताच्या नामनेच्या चलचित्राची कथा, संवादलेखन, दिग्दर्शन, संगीत दिग्दर्शन आनी मुखेल भुमिकाय ताणें केल्यात.

ताणें १९६१ उपरांत नोकरी करपाचें कायमचें सोडलें, आनी वेगवेगळ्या तरांच्यो नाट्यात्म कार्यावळी तो करपाक लागलो. 'बटाट्याची चाळ' असा मी असामी' ह्या दोन पुस्तकांचो ह्या संदर्भांत खाशेलो उल्लेख करूंक जाय. देशपांडे हाची वयल्या पांवड्याच्या अभिनय गुणाची वळख हातूंतल्यान जाता. देशपांडे हाची समाजीक रिणाची भावना ताच्या ल्हान-व्हड कृतींतल्यान दिश्टी पडटा. जायत्या संस्थांक तो अर्थीक आदार करीत आसा.

राष्ट्रीय आनी संस्कृतीक उपक्रमाचे उदरगतीखातीर 'पु. ल. देशपांडे प्रतिश्ठान' १९६५ त स्थापन केलें. पुण्याच्या बालगंधर्व नाट्य मंदिराचे उबारणेंत ताचो व्हड वांटो आसा. महाराष्ट्र राज्य साहित्य संस्कृति मंडळाचो तो वांगडी आसलो आनी राष्ट्रीय संगीत नाटक अकादेमीचो उपाध्यक्ष आनी साहित्य अकादमीचो वांगडी आसलो.

भारत सरकारान १९६६त 'पदमश्री' दिवन ताचो भौमान केलो. १९६७त ताका संगीत नाटक अकादमीचो पुरस्कार मेळ्ळो. १९६५त नांदेडांत जाल्ल्या मराठी नाट्य संमेलनाचो तो अध्यक्ष आसलो. १९७४त इचलकरंजींत जाल्ल्या सुवर्ण महोत्सवी मराठी साहित्य संमेलनाच्या अध्यक्षपदाचो मान ताका मेळ्ळो.

- कों. वि. सं. मं.

देशपांडे, मंगेश शणै : गोंयांतलो पुर्विल्ल्या काळांतलो एक राजकारणी. ताचो घराबो मूळ कुठ्ठाळचो. तो कारकुनाचें काम करतालो. ताची हुशारकी पळोवन ताका खानापूरच्या देशकुळकर्ण्याची सनद दिली. तेन्नाच्यान मंगेश शणैक देशपांडे हें नांव मेळ्ळें आनी तेंच ताचें उपनांव जालें. तो खर स्वामीभक्त आशिल्लो.

घाटावयल्या कांय देसायांनी केंद्र सत्तेआड बंड केलें. पूण मंगेश शणै तांकां सामील जालोना. उरफाटें, बंड मोडून काडपाक ताणें सरकाराक आदार दिलो. ताका लागून बंडवाल्यांनी रातचो ताच्या दाराक उजो लायलो. पूण ते रातीक मंगेश शणै आनी ताचें कुटूंब घरांत नाशिल्लें देखून तीं वाटावली. ह्या घराण्याचे वंशज सद्या खानापूरांत आसात.

- कों. वि. सं. मं.

देशपांडे, विनायक गणेश : (जल्म : ११ जुलय १९२९, मोहोल, सोलापूर, महाराष्ट्र).

सुटकेझुजारी. ताणें मॅट्रिके मेरेन शिक्षण घेतलें. ३ ऑगस्ट १९५५ ह्या दिसा बी. के. भडकमकर हाच्या फुडारपणाखाल १०५ सत्याग्रह्यांक घेवन पत्रादेवीक सत्याग्रह केलो. थंय तांकां पोलिसांनी केल्ल्या फारपेटाक तोंड दिवंचें पडलें. १९८५ वर्सा महाराष्ट्र सरकारान सन्मानपत्र दिवन ताचो भौमान केलो.

- कों. वि. सं. मं.

देशपांडे, सुर्याजी राव : (जल्म : १८३८).

हें घराणें मूळचें गोंयचें. पूण बाटाबाटीच्या काळांत स्थलांतरीत तें चंदगडाक गेलें. सुमार अडेजशें वर्सांपयलीं परतून गोंयांत येत फोंड्यां स्थायीक जालें. फोंडें म्हाल पुर्तुगेजांकडेन वतकच, ह घराण्यांतल्या दादल्यांनी पुर्तुगेज सेनेंत अधिकारी म्हणून काम के लस्करी घराण्यांत जल्मल्ल्या सूर्याजीन मात लेखकाचो पेशा आप

योगायोगान सुर्याजीची वळख भोव भाषाकोविद सरकारी दु सखाराम कामत वाघ हाचेकडेन जाली. ताच्या सांगाताक लागून सु विंगडविंगड भाशा शिकपाची गोडी लागली. मराठी आनी पुर्तु भाशांचेर, सूर्याजींचें बरेंच प्रभुत्व आशिल्लें. ताची विद्वत्ता मतीत सरकारान ताका दुभाशी आनी लिसेंवाचो मराठी प्राध्यापक ह्या पदांचेर नेमणूक केली. उपरांत लिसेंवाचो रेयतोर (Principal) ताची नेमणूक जाली. ह्या पदाचेर नेमणूक जाल्लो सूर्याजी हो प हिंदू.

सखाराम कामत वाघ हाणें हातांत घेतिल्लें मराठी-पुर्तुगेज क काम, ताच्या मरणा उपरांत सूर्याजीन पुराय केलें. ह्या कोशांत, मोल कोशांतले ५४ हजार शब्द आनी गोंयांतल्या चलणुकेंतल्या श आस्पाव जाला. सरकारान ह्या कोशाचो पयलो वांटो उजवाडा पूण दुसरो वांटो मात छापलोना.

सूर्याजीरावान व्याकरणाभाशेन ग्रंथ-लिखाण केलें तरी मराठी - प कोशकार म्हणुनूच ताची चड नामना आसा. गोंयांतलो एक म्हणून पुर्तुगेज सरकार आनी विद्वानमंडळान ताचो भोवमान केल

- कों. वि. स

देशप्रभु, वासुदेव आत्माराम : (जल्म : २ नोव्हेंबर १९ पेडणें; मरण : नोव्हेंबर १९६२).

नामनेचो इतिहासकार. पेडणेकार ह्या नांवान ताच्या घरा नामना आशिल्ली. श्रीमंत रावराजे हें भोवमानाचें बिरूद आशि घराणें. घरचे घराच ताणें पांचवी-सवी मेरेन मराठी शिक्षण घे भुरगेपणासावनच ताका विज्ञान, भुगोल आनी इतिहास ह्या विश गोडी आशिल्ली. 'लोकमान्य'चो संपादक आनी रामचंद्र नारायण मं हाचेकडेन ताणें इंग्लिशीचें शिक्षण घेतलें. उपरांत ताणें म्हापश्यां पणजे लिसेंवाचें दोन वर्सांमेरेन शिक्षण घेतलें. पाश्कुआल जुआंव ग ह्या नामनेच्या वकिलाकडेन कायद्याचो अभ्यास केलो. उपरांत तो पे गेलो. थंय ताका विठ्ठल सदाशिव सुखटणकार हाचें शिक्षणीक मार्ग मेळ्ळें. ल्हानपणापसून ताका वाचनाची आवड आशिल्ली. तेन्नाच्य 'शिवदिग्विजय' हो इतिहास ग्रंथ वाचलो आनी ताची इतिहास ह्या विश आवड वाडत गेली. देखून ताणें इतिहासाचो अभ्यास सुरू केलो. नाणीं आनी वस्तू संग्रहीत करपाची आवड आशिल्ली. ताणें आंध्र सातवाहनांपसून कदंब, यादव, होयसळ हांचेमेरेनच्या भांगर आनी धातूंच्या पोरण्या नाण्यांचो संग्रह केल्लो. ताच्या वस्तु संग्रहांत मोहेंज संस्कृतायेंतल्या वस्तूंचो संग्रह आसा. पेडण्यां रवळनाथाच्या देवळालाग उत्खननांत मेळिल्ल्यो कदंब काळांतल्यो दिवल्यां-स्टॅंड, चुनाळ, आदी वेगवेगळ्यो धातूच्यो वस्तू आनी हेर जायत्यो वस्तू ह्या सं आसात. नाणीं आनी वस्तू संग्रहावांगडाच ग्रंथ संग्रह, स्टॅम्पांचो

त्याचो संग्रह करप आनी शिकारीचो ताका छंद आशिल्लो. ताणें शीलोन्नती समाजाची स्थापना करून ताचेवतीन ळ, वाचपघर आदी गजाली घडोवन हाडल्यो. जायत्या शिक्षणीक न ताचो संबंद आशिल्लो. कांय वर्सां तो सरकार सल्लागार वांगडी आशिल्लो. पुर्तुगेज हिंदूंच्या देवळांक 'पागोदि' हें उतर णान वापरताले, तें बदलून 'देवालय' हें उतर वापरपाचो चे सुचोवणेवयल्यान केल्लो.

बरोवपाक सुरवात केली ती डॉ. फ्रागोझु हाच्या Xivaji Com Portugues ह्या पुस्तकाक लागून. फ्रागोझु हाणें शिवाजीविशीं दे विचार मांडिल्ले. ताका जाप दिवपाक ताणें 'शहाजी जिजाईच्या रिणाम', हें पुस्तक मराठींतल्यान बरयलें. ताचें आनीक एक ळ्यार 'नागदेवाचा ताम्रपट'. हेंय पुस्तक इतिहास स्वरुपाचेंच चे भोवडेवर्णनापर 'माझी आफ्रिकेची सफर' हेंय एक म्हत्वाचें

वट्ट चार पुस्तकां बरयल्लीं. तेभायर कांय स्फूट लेखनय ९२०त 'भारत' ह्या साप्ताहिकांत ताणें पयलें बरप केल्लें. ज्ञानमंदिर, पुरुषार्थ, शार्दूल आदी मासिकांनीय इतिहासाविशीं तें.

- कों. वि. सं. मं.

ख, गोपाळ हरी : (जल्म : १८ फेब्रुवारी १८२३, पुणें; ९ ऑक्टोबर १८९२, मुंबय).

लेचो समाजसुदारक. ताका लोकहीतवादी ह्या नांवान वळखताले. ळचे आडनांव सिध्देय. पूण ताच्या घराण्याक देशमुखीचें वतन आनी तेन्नाच्यान ताच्या घराण्याचें आडनांव देशमुख जालें. पिरायेच्या वर्सा ताचें लग्न जालें. ताची बायल तेन्ना फकत चार वर्सांची ली. पिरायेच्या १३ व्या वर्सा ताच्या बापायक मरण आयलें. पेशवाईचो अस्त जाल्ल्यान ताच्या घराण्याक कठीण परिस्थिती ली. ह्या घरगुती जिवितावांगडाच, तेन्नाचे समाजीक परिस्थितीचे मनार खोल परिणाम जाले.

रगेपणांतूच ताणें शालेय शिक्षण घेता आसतना जायत्या धर्मीक खोलायेन अभ्यास केल्लो. १८४४त ताचें शिक्षण पुराय जातकच पुणेंच्या 'द एजंट फॉर सरदार्स ईन द डॅक्कन' कार्यालयांत रपी म्हणून नोकरी मेळ्ळी. ह्या काळांत नोकरी सांबाळून भौशीक ळींनी आनी शिक्षणाविशीं वावरांत तो कार्यशील आशिल्लो.

डे ताणें जॉयंट जज्ज आनी सॅशन्स जज्ज म्हणुनूय काम केलें. दाबादेक धा वर्सां ताणें 'लघुवाद न्यायालयाचें' (Small Causes) मुखेल न्यायाधीशपद सांबाळ्ळें.

ताका मुळांतूच खर स्मरणशक्ती आनी बुद्धीमत्ता हांची देण आशिल्ली. तकारण, अर्थकारण तशेंच राजकारण आदी मळांचेर तो निपूण ल्लो. बालविवाह, सती, बोडकी जावप आदी रुढींचो तो सतत करतालो. बायल-दादलो समानतायेचो नवो विचार ताणें लोकांमुखार लो. समाजांतल्यो राक्षसी रुढी काबार जालेबगर बायलांची समाजीक गत जावप शक्य ना अशें ताचें मत आशिल्लें. इंग्लीश राजवटींतले वणुकीकडेन ताणें समाजाचें लक्ष ओडून घेतिल्लें. परदेशी म्हालाविशीं ताका तिडक आशिल्ली. प्रारब्धवाद आनी अवतारवाद पयस करून लोकांनी प्रयत्नवादी आनी गिन्यानी जावंचें अशी ताची इत्सा आशिल्ली. कर्मकांडांत आनी अर्थ नाशिल्ली जीण जगपाक ताका तिडक येताली. समाजसुदारणे वांगडाच राज्यसुदारणा जावंची अशें ताचें ध्येय आशिल्लें. समाजाच्या दरेक आंगाविशीं ताचे सुदारक विचार त्या त्या वेळार 'प्रभाकर' (सातोळें), 'इंदुप्रकाश' 'वृत्तवैभव' 'सुबोध पत्रिका' आनी नेमाळ्यांतल्यान उजवाडाक येताले. ताणें २५ व्या वर्सा लिखाणाक सुरवात केल्ली. आद्य निबंधकार म्हणुनूय ताका वळखताले. फुडें 'प्रभाकर' सातोळ्यांतल्या ताच्या लेखांची 'शतपत्रे' ह्या नांवान नामना जाली. 'गीतातत्त्व' (१८७८), 'आश्वलायन गृह्यसूत्र' (१८८०) 'गुजरात देशाचा इतिहास' (१८८५), 'लंकेचा इतिहास' (१८८८), 'ग्रामरचना, त्यातील व्यवस्था आणि त्याची हल्लीची स्थिती' (१८८३), 'जातिभेद' (१८७७) 'लक्ष्मीज्ञान' आदी कांय नामनेचे ग्रंथ आसात. हातूंत 'लोकहितवादींची शतपत्रे, आनी 'निबंधसंग्रह' आदीक खुबूच म्हत्व आसा. ज्ञानप्रकाश आनी इंदूप्रकाश हीं पत्रां सुरू करपांत ताचो मोलादीक वांटो आसा. हाचेभायर पुण्याक 'नेटिव जनरल लायब्ररी' स्थापन करपांत, गुजरातांत शाळा, वाचनालय सुरू करपांत ताणें खूब कश्ट घेतल्यात. विधवा विवाहाक मान्यताय आनी प्रतिश्ठा मेळोवन दिवपाखातीर ताणें 'पुनर्विवाहोत्तेजक मंडळी' हे संस्थेची स्थापना करपांत हातभार लायिल्लो.

इ. स. १८७४त ताचो भोवमान करपाक मुंबय विद्यापिठान ताका फॅलोशिप दिली. इ. स. १८७७त दिल्ली दरबारा वेळार शासनान ताका रावबहादूर ही पदवी दिवन भोवमान केलो. इ. स. १८८० - ८२ ह्या काळांत तो मुंबय कायदो काउन्सिलाचो वांगडी आशिल्लो.

समाजांतली अंधश्रध्दा, रुढी, निश्क्रीयताय, दैववादी विचार, जातीभेद, धर्मीक कर्मकांड आदी प्रश्नांविशीं व्यापक विचार करून निर्भीडपणान आपले विचार समाजामुखार दवरपी तो पयलो लोकहितवादी आशिल्लो.

- कों. वि. सं. मं.

देशमुख, चिंतामण द्वारकानाथ : (जल्म : १४ जानेवारी १८९६ नाते, जि. कुलाबा).

भारताचो आदलो अर्थ मंत्री, श्रेश्ठ अर्थनीतिज्ञ आनी पयले श्रेणीचो प्रशासक. कायस्थ प्रभू घराण्यांत ताचो जल्म जालो. ताचो बापूय, द्वारकानाथ, वकील आशिल्लो.

देशमुखाचें मुळावें शिक्षण नाते ह्या गांवांतूच जालें. पिरायेच्या इकराव्या वर्सा ताणें पयली शिश्यवृत्ती मेळयली. १९१२ वर्सा मुंबयच्या 'आर्यन एज्युकेशन सोसायटी'चे माध्यमिक शाळेंतल्यान, तो मॅट्रिकेचे परिक्षेंत पयल्या क्रमांकान पास जालो. त्या वर्सासावन सुरू केल्ली जगन्नाथ शंकरशेट शिश्यवृत्ती मेळोवपाचो पयलो मान देशमुखाक फावो जालो. एल्फिन्स्टन म्हाविद्यालयांतल्यान इंटराची परिक्षा पास जातकच तो इंग्लंडाक गेलो आनी केंब्रिजच्या 'जिझस म्हाविद्यालयांतल्यान बी. ए. पास जालो. भौतिकीच्या प्राध्यापकान दिल्ल्या वायट शेऱ्याक लागून ताणें तो विशय सोडून ताचेबदला वनस्पतविज्ञान हो विशय घेतलो आनी ह्या विशयाचें, विद्यापिठाचें इनाम मेळयलें. समाजीक कार्य ही ताची आवड आनी बागकाम हो ताचो छंद आशिल्लो. इंग्लंडांत आसतनाच तो रोझिना सिल्कॉक्स हे इंग्लीश चलयेवांगडा १९२० वर्सा पयले खेपे लग्न जालो.

ताका प्रिमरोझ नांवाची एक चली आसून ती इंग्लंडांतूच स्थायीक जाली. १९४९ वर्सा ताचे पयले बायलेक मरण आविल्ल्यान १९५३ वर्सा तो नामनेची समाजसेविका आनी सर्वोच्च न्यायालयाची अधिवक्ती डॉ. दुर्गाबाई हिचेकडेन लग्न जालो.

१९१९ ते १९३० मेरेन ताणें पयलींच्या सॅंट्रल प्रॉविन्सीस आनी बेरार ह्या प्रांतांनी उपआयुक्त, अवर सचीव, सॅटलमॅंट ऑफिसर म्हणून काम केलें. दुसरे गोलमेज परिशदेक तो एक सचीव म्हणून हाजीर आशिल्लो. त्याच वेळार मालवीय, शास्त्री, सप्रू, जयकर, झाफरुल्लाखान, आंबेडकर, महात्मा गांधी ह्या फुडाऱ्यांकडेन ताचो संबंद आयलो. ताचे हुशार बुद्दीक लागून हे सगळे प्रभावीत जाले.

१९३२-३९ ह्या काळांत तो सॅंट्रल प्रॉव्हिन्सीस आनी बेरार ह्या प्रांतीक सरकारांत महसूल आनी वित्त खात्यांचो सचीव आशिल्लो. ह्याच काळांत ताणें शिक्षण खात्याचो संयुक्त सचीव, वित्त खात्याचो भलायकी आनी जमनीविशींचो खास कार्याधिकारी, शत्रुराश्ट्राचे मालमत्तेचो अभिरक्षक (एप्रिल-ऑक्टोबर १९३९) अशा विंगडविंगड नात्यांनी वावर केलो. १९३९-४१ रिझर्व्ह बॅंक ऑफ इंडियाच्या मध्यवर्ती मंडळाचो सचीव, १९४१-४३ उपअधिशासक (Deputy Governer), उपरांत १९४३-४९, पयलो भारतीय अधिशासक (Governer) जागतीक मुद्रा परिशदेक भारतीय प्रतिनिधी १९४४, आंतरराश्ट्रीय चलन निधी आनी संवसारीक बॅंक हांचेर भारताचो अधिशासक १९४६-४९, भारतीय सांख्यिकी संस्थेचो अध्यक्ष १९४५-६४, युरोप आनी अमेरिकेचो भारत सरकाराचो वित्त प्रतिनिधी १९४९-५०, नियोजन आयोगाचो वांगडी (१९५०-५६), आंतरराश्ट्रीय चलन निधी आनी संवसारीक बॅंक हांचो अध्यक्ष १९५०, अशे तरेच्यो विंगड विंगड म्हत्वाच्यो जापसालदारक्यो ताणें सांबाळ्ळ्यो.

१९५०-५६ ह्या काळांत तो भारत सरकाराचो अर्थ मंत्री आशिल्लो. ह्या पदाचेर आसतना ताणें 'इंपेरियल बॅंके'चें राश्ट्रीयीकरण', 'राश्ट्रीय विकास परिशदेची' (National Development Council) स्थापणूक, 'आयुर्विमा उद्देगाचें राश्ट्रीयीकरण' हें ताचें सगळ्यांत म्हत्वाचें काम मानतात.

१९५६ वर्सा, संयुक्त महाराष्ट्र चळवळीच्या समर्थनार्थ ताणें मंत्रीपदाक सगळ्यांत पयलीं सोडचीट दिली. उपरांत १९५६-६१ 'विद्यापीठ अनुदान आयोगा'चो अध्यक्ष आनी १९५७-६० 'राश्ट्रीय ग्रंथ संस्थे'चो अध्यक्ष म्हणून ताणें काम केलें. १९५२ वर्सा, केंब्रिजच्या जिझस म्हाविद्यालयाचो मानेस्त अधिश्ठान म्हणून ताचो भोवमान जालो. १९६०-६३, हैदराबादच्या भारत सरकाराच्या प्रशासकीय म्हाविद्यालयाचो तो अध्यक्ष आशिल्लो. तशेंच, १९५९ वर्सासावन तो नवी दिल्लीच्या इंडिया इंटरनॅशनल सॅंटराचो अध्यक्ष आशिल्लो. १९६२-६७ ह्या काळांत तो दिल्ली विद्यापिठाचो कुलगुरू, १९६५-७० मेरेन संयुक्त राश्ट्रांच्या प्रशिक्षण आनी संशोधन संस्थेच्या विश्वस्त मंडळाचो वांगडी आनी उपरांत १९६६-७० उपाध्यक्ष, १९६७-१९६८ मेरेन भारत सरकाराच्या 'केंद्रीय संस्कृत मंडळा'चो अध्यक्ष, तशेंच १९६५ सावन 'भारतीय अर्थीक विकास संस्था', 'समाजीक विकास परिशद' (Council for Social Development) १९६६, भारतीय लोकसंख्या परिशद (Population Council of India) १९७०, अशीं अध्यक्षपदांय ताणें सांबाळ्ळीं.

१९४४ वर्सा ताणें कालिदासाच्या 'मेघदूता'चो मराठींत श्लोकबद्ध अणकार केला. तशेंच मद्रास विद्यापिठांत ताणें दिल्लीं तीन व्याख्यानां 'सिटिझन्स ऑफ नो मीन कण्ट्री' ह्या नांवान, ग्रंथाच्या रुपांत उ आयल्यांत. विंगड विंगड विद्यापिठांच्या दीक्षान्त सुवाळ्यां वेळार केल्लीं भाशणां (१९५६-६१) 'इन द पोर्टल्स ऑफ इंडियन युनि आनी 'ऑन द थ्रॅशोल्ड ऑफ इंडियास सिटिजनहूड' ह्या नांवान रुपान उजवाडा आयल्यांत. महात्मा गांधीचीं सुमार शंबर वचना सूक्तिमुक्तावलि' ह्या नांवान ताणें संस्कृतांत श्लोकबद्ध केल्यांत ऑफ माय लायफ' (१९७४) ह्या नांवान ताणें आपली आपजीण व

१९५९ वर्सा ताका रॅमन मॅगसेसे पुरस्कार मेळ्ळो. लॅस्टर (इ प्रिन्स्टन (अमेरिका), म्हैसूर आनी उस्मानिया विद्यापिठांनी एल.एल.डी. ही भोवमानाची पदवी दिली जाल्यार कलकत्ता विद्या डी.एस.सी. ही पदवी ताका भेटयली. अन्नमलाई, अलाहाबाद, न पंजाब, पुणें ह्या विद्यापिठांनी डी.लीट. ही पदवी दिवन ताचो भो केलो. १९७५ वर्सा भारत सरकारचो 'पद्मविभूषण' हो पुरस्कार फावो जालो.

– कों. वि.

देशमुख, बाबुराव उर्फ बबनराव वाल्मीकराव : : २४ जून १९१९, चाळीसगांव, जळगांव).

सुटकेझुजारी. १९४२ तले चळवळींत आनी हैदराबादाचे चळवळींत ताणें वांटो घेतिल्लो. १५ ऑगस्ट १९५५ ह्या दिसा द पाटील हाच्या फुडारपणाखाला जाल्ल्या सत्याग्रहांत ताणें वांटो घे तो 'महाराष्ट्र कुस्तीगीर परिशद' (पुणें) चो वांगडी आशिल्लो, त चाळीसगांव तालुका कुस्तीगीर संघाचो चिटणीस आशिल्लो. मह सरकारान सन्मानपत्र दिवन सुटकेझुजांतल्या ताच्या वावराचो भ केला.

– कों. वि. स

देशमुख, वामनराव रामराव : (जल्म : १० ऑ १९२२, परळी वैजनाथ, बीड, महाराष्ट्र).

सुटकेझुजारी. ताणें मॅट्रिकेमेरेन शिक्षण घेतलें. १९४२-४८ काळांत हैदराबाद राज्य कॉंग्रेस १९४८-६० ह्या काळांत पेंझंट्स वर्कर्स पार्टी आनी १९६० सावन तो 'इंडियन नॅशनल कॉंग्रेस' समि वांगडी आशिल्लो. १४ ऑगस्ट १९५५ ह्या दिसा ५० सत्याग्र पंगड घेवन ताणें आरोंदेच्यान गोंयची शीम हुपली. उपरांत दुसऱ्या हरमला पेडण्यां ताणीं सत्याग्रह केलो. त्यावेळार पुर्तुगेज पोलि केल्ल्या लाठीहल्ल्याक तांकां तोंड दिवचें पडलें. उपरांत तांकां आरोंदें न्हंयेत उडयले. थंयच्यान पेंवून ते भारतीय शिमेर गेले.

उपरांतच्या काळांत तो हैदराबाद विधानसभेचो वांगडी म्हणून आयलो. फुडें १९५२-५७ ह्या काळांत तो मुंबय विधानसभेचो व जालो. १९८७ ह्या वर्सा महाराष्ट्र सरकारान सन्मानपत्र दिवन भोवमान केला.

– कों. वि. सं

देशस्थ ब्राह्मण : ब्राह्मणांची एक पोटजात. पंच द्रविड ब्राह्म हांचो आस्पाव जाता. देशस्थ म्हळ्यार देशाचेर वशिल्ले. पूण

…ा तेभायर कर्नाटक, केरळ, तमीळनाड, आंध्र प्रदेश आदी …ा तांची जायती वसती आसा. देशस्थांमदीं ऋग्वेदी आनी शुक्ल … अशे दोन मुखेल भेद आसात. ऋग्वेदी हे शाक्ल फांट्याचे, …यजुर्वेदी ब्राह्मणांमदीं माध्यंदिन आनी काण्व अशो उपशाखा

…ास : हे लोक आर्य वंशाचे आशिल्ल्यान उत्तर भारतांतल्यान …ी येवन महाराष्ट्रांत स्थायीक जाले आसूंक जाय. हातूंत देशस्थ …ाह्मण हे आदीं आयले. तांची महाराष्ट्रांतली वसणूक भारतीय …ी जाली अशें समजप जाता. भारतीय झुजाउपरांत यजुर्वेदाचे …नी कृष्ण अशे दोन वांटे जाले. शुक्ल यजुर्वेदाचो प्रणेतो याज्ञवल्क्य …जाश्रय मेळ्ळो. पूण कृष्ण यजुर्वेदी ब्राह्मणाक तो मेळ्ळो ना. …कां दक्षिणेकडेन वचचें पडलें अशें म्हण्टात. तांचीं सगळीं सुत्रां …ा बरयल्लीं.

…थ ऋग्वेदी ब्राह्मणांमदीं अगस्थ, अंगिरस, अत्री, कपी, कश्यप, … गौतम, जामदग्न्य, भारद्वाज, वसिष्ठ, शांडिल्य आदी ५२ …सात. शुक्ल यजुर्वेदी माध्यंदिन फांट्याचीं १३० गोत्रां आसात. … उपनांवां जायतीं आसात. पूण चड करून जोशी, कुलकर्णी, …ही वेवसाय दाखोवपी आनी अधिकारदर्शक आसात. कांय उपनांवां …ावावयल्यान पडल्यांत.

…स्थ ब्राह्मणांमदीं स्मार्त आनी वैष्णव अशे दोन मुखेल पंथ आसात. …ोक शंकराचार्याचे अनुयायी आसून ताणीं स्थापिल्ल्या मठांतल्या … आनी संकेश्वरच्या मठांक ते मानतात. शुक्ल यजुर्वेदी माध्यंदिन …शृंगेरी पिठाक मानतात. वैष्णवपंथी देशस्थ ब्राह्मण मध्वाचार्याचे …ासात

…, विष्णु, राम, व्यंकटेश, नृसिंह, कोल्हापूरची महालक्ष्मी, माहूरची … सप्तशृंगी, चतु:शृंगी, यमाई, भवानी, मारुती, शाकंभरी, खंडोबा, …, एकवीरा, मुंजाबा, कातोबा, जानाई, जोखाई, तुकाई, नागोबा, …, म्हाळसा, बोल्हाई, भगवती, मांगोबा, म्हसोबा, वाघजाई, सटवाई, …ासरा आदी जायतीं दैवतां आनी ग्रामदेवता हीं देशस्थ ब्राह्मणांचीं …तां आसात. हातूंत देवीक मुखेल सुवात आसा. चडशा घराण्यांनी … तरी एक देवी कुलदैवत म्हणून मानतात. लग्न, मूज आदी …ा वेळार ही देवी जंय आसा थंय वचून तिका आमंत्रण दिवपाची …उपरांत तिच्या दर्शनाक वचपाची प्रथा तांचेमदीं आसा. हे देवीचो …, अश्टम, चतुर्दस वा पुनव हे तिथींक करतात.

…य घराण्यांनी देवीचो बढण नांवाचो एक कूळधर्म दिश्टी पडटा. … जायत्या घराण्यांनी कूळधर्म म्हणून देवीचो जोगवा मागपाची …ासा. भाद्रपदांतल्या ज्येश्ठा गौरीचो उत्सव हे लोक मोट्या थाटान …त. आश्विनांतले वद्य अश्टमीक तांदळाचें चक्र करून तातूंत …तेची पुजा करपाची चाल कांय घराण्यांनी आसा. हे पुजेक चक्रपुजा …न माघ वद्य चतुर्दशीक महाशिवरात्रे निमतान उपास आनी म्हादेवाक …क करपाची चाल तांचेमदीं आसा.

…शस्थ ब्राह्मणांमदीं कुलशिलाचो विचार करून लग्न संबंद निश्चीत …च पयली सीमांतपुजन करतात. तातूंत न्हवरो व्हंकलेगेर वतकच …सत्कार करतात. उपरांत लग्नाचो संकल्प करून गणपतीपुजन, …वतापुजन, मातृकापुजन, ग्रहमख, पुण्याहवचन, वाङ्‌निश्चय, मधुपर्क, … विधी करतात. उपरांत कन्यादान, लाजाहोम, सप्तपदी आदी मुखेल विधी जातकच ऐरिणीदान, वरात, लक्ष्मीपूजन आदी कार्यक्रम जावन लग्न पुराय जाता.

पुरयतपण आनी भिक्षुकी हे तांचे मूळचे मुखेल वेवसाय आसले तरी ते शेती, सावकारी, सराफी, आदी उद्‌देगय करतात.

इतिहासकाळांत ह्या लोकांमदीं जायते धर्मप्रचारक, संत, राजपुरयत, पंडीत, कवी, मुत्सद्दी आनी सेनापती जावन गेले. भवभूती, हेमाद्री, नागोजीभट्ट, कमलाकरभट्ट, गागाभट्ट आदी पंडीत, मुकुंदराज, मुक्तेश्वर, श्रीधर, महीपती, वामनपंडित, रघुनाथ पंडित, राम जोशी आदी कवी; भास्कराचार्य, गणेश दैवज्ञ, जगन्नाथ जोशी आदी ज्योतीशशास्त्रज्ञ; ज्ञानेश्वर, एकनाथ, रामदास, मध्वमुनीश्वर, जनार्दनस्वामी, दासोपंत, नृसिंहसरस्वती, मोरया गोसावी, चांगदेव, विसोबा खेचर आदी संत हे देशस्थ ब्राह्मण आशिल्ले. यादवांचो सेनापती खोलेश्वर, कुतुबशाहींतलो अकण्णा आनी मादण्ण दादोजी कोंडदेव, मोरोपंत पिंगळे, रामशास्त्री प्रभुणे, सखाराम बापू बोकील, तात्या टोपे आदी वीर पुरुश आनी मुत्सद्दी हे देशस्थ ब्राह्मणांतले. तांचे उपरांत अक्कलकोटचो स्वामी, गोंदवलेकर महाराज, कवी चंद्रशेखर, बालकवी, राजहंस (बालगंधर्व), कृष्णराव फुलंब्रीकर, आबासाहेब मुजुमदार आदी जायते देशस्थ ब्राह्मण वेगवेगळ्या मळार नामनेक पावले.

वेदीक धर्माचो अभिमान, वर्णाश्रमधर्माक पाळो, पारमार्थिक शिकवण, वेदान्त, न्याय, ज्योतीश, व्याकरण आदी शास्त्रांचो खोल अभ्यास करून देशस्थ ब्राह्मणांनी बरीच ग्रंथरचना केल्या.

- कों. वि. सं. मं.

देसाई, गोविंद नारायण प्रभू : (जल्म : लोलये - काणकोण; मरण : ३१ डिसेंबर १९३१ - काणकोण).

सुटकेझुजारी. सर्गेस्त पिटर आल्वारीश आनी सिंधू देशपांडे हांचेकडल्यान स्फूर्त घेवन ताणें गोंयचे सुटके चळवळींत वांटो घेवंक सुरवात केली. २६ जानेवारी १९५५ ह्या दिसा ताणें णव सत्याग्रह्यांचो पंगड घेवन लोलयां सत्याग्रह केलो. तेन्ना पोलिसांनी ताका खूब मार दिलो आनी माशें पोलीस ठाण्याचेर व्हेलो. थंयच्यान ताका पणजी पोलीस ठाण्यार व्हरून उपरांत ताची रवानगी आल्तिनावयले बंदखणींत केली. ६ जून १९५५ ह्या दिसा लस्करी न्यायालयामुखार उबो करून ताका चार वर्सां खर बंदखण, दोन वर्सांचो दंड ही ख्यास्त फर्मायली. तेचपरी १५ वर्सांखातीर ताचे राजकीय हक्क काडून घेतले. फुडें १९५९, वर्सा रेइश मागूश बंदखणींतल्यान ताची सुटका जाली. गोंयचे सुटके उपरांत तो लोलयें ग्रामपंचायतीचो सरपंच आशिल्लो.

भारत सरकारान ताम्रपत्र दिवन ताचो भोवमान केला. ताच्या मरणाउपरांत गोंय सुटकेचे रुप्या उत्सव समितीन काणकोणां ताचो मरणोत्तर भोवमान केला. लोलयें पंचायत ऑफिसाकडेन ताचो अर्दपुतळो स्थापन केला. १८ जून १९८९ ह्या दिसा गोंय सरकारान ताचो मरणोत्तर भोवमान केला.

- कों. वि. सं. मं

देसाई, दत्तलाल भगवानदास : (जल्म : ३ जानेवारी १९३५, औरंगाबाद, महाराष्ट्र).

देसाई, दिनकर

सुटकेझुजारी. ताणें मराठी माध्यमिक मेरेन शिक्षण घेतलें. २५ जुलय १९५५ ह्या दिसा मधु लिमये हाच्या फुडारपणाखाल पेडण्यां जाल्ल्या सत्याग्रहांत ताणें वांटो घेतिल्लो. तेन्ना पोलिसांनी ताका धरून खूब मार दिलो. १९८७ वर्सा महाराष्ट्र सरकारान सन्मानपत्र दिवन ताचो भोवमान केलो.

– कों. वि. सं. मं.

देसाई, दिनकर :

(जल्म : १० सप्टेंबर १९०९, अंकोला, उत्तर कन्नड जिल्हो; मरण : ६ नोव्हेंबर, १९८२).

कोंकणी आनी कन्नड लेखक. होंडदक्कल तालुक्यांतलो होंडदक्कल हो ताचो मूळ गांव. ताचो बापूय दत्तात्रेय सांब देसाय प्राथमिक शिक्षक आशिल्लो. ताचे बायलेचें नांव इंदिरा. १९३८ वर्सा तो रजिस्टर पद्दतीन लग्न जालो.

ताचें मुळावें शिक्षण अलगेरीक जालें. उपरांत माध्यमिक शिक्षण ताणें अंकोला आनी कारवाराक पूर्ण करतकच इंटरमिडिएट शिक्षण बेंगळूराक घेतलें. ताचें पदवी शिक्षण म्हैसूर आनी मुंबय जालें. इतिहास हो विशय घेवन तो बी.ए. पयल्या नंबरान पास जालो. उपरांत १९३३ वर्सा होच विशय घेवन एम्.ए. आनी १९३४ वर्सा तो एल्.एल्.बी. परिक्षा पास जालो.

उपरांत तो भारतसेवक समाज हे (Servants of India Society) संस्थेचो वांगडी जालो. थंय ताका एम्. एन्. जोशी आनी ठक्करबाप्पा हांचें मार्गदर्शन मेळ्ळें. एम्. एन्. जोशी हाचे सुचोवणेप्रमाण गोकाकाक (कर्नाटक) चलिल्ल्या गिरण कामगार संपाचें मुखेलपण घेवन ताणें संप येसस्वी करून दाखयलो. ताणें मुंबय बोट कामगारांची संस्था स्थापन केली आनी तिचो सचीव जालो. उपरांत कामगार चळवळींतल्यान निवृत्त जाय मेरेन हे संस्थेचो तो अध्यक्ष आशिल्लो. मुंबय रावन कामगार संघटणेचो ताणें बरोच वावर केलो. देश-विदेशांतल्या कामगार संघटनांवांगडा संपर्क करून, परिशदांक हाजीर रावन ताणें खूब नामना जोडली. गांधींच्या विचारांनी प्रेरीत जावन ताणें सादेपणान रावप आपणायलें.

१९४८ ते १९६१ मेरेन तो मुंबय म्हानगरपालिकेचो वांगडी आशिल्लो. काँग्रेस पक्षांतल्यान भायर येवन तो समाजवादी पक्षांत सामील जालो. मुंबय पोर्ट ट्रस्टाचो धर्मदर्शी म्हणून ताणें १० वर्सा वावर केला. तशेंच उत्तर कन्नड जिल्ह्यांत मूंडकारांवटेन रावन, भाटकारांआड ताणें रैत संघटना उबारली आनी रैतांक येस मेळोवन दिलें.

उत्तर कन्नड जिल्ह्याच्या गरीब भुरग्यांची शिक्षणाची सोय जावंची म्हणून १९५३ वर्सा कॅनरा वॅल्फॅर ट्रस्ट उबो केलो. त्या जिल्ह्यांतल्या णव तालुक्यांनी मुळावें, माध्यमिक आनी पदवी मेरेनच्या शिक्षणाची सोय केली. १९६७ वर्सा तो उत्तर कन्नड जिल्ह्यांचो लोकसभा वांगडी आशिल्लो.

१९७२ मेरेन ताणें 'जनसेवक' नांवाचें कन्नड सातोळें चलयलें. ह्या सातोळ्यांत ताणें 'चुटुकु' ह्या नांवांन राजकारणाचेर आनी समाजकारणाचेर उपहास केल्ल्यो कविता बरयल्यो; तशेंच अग्रलेख आनी हेर बरपावळ केली.

ताचे उजवाडाक आयिल्ले कवितां - झेले अशे आसात - 'कवनसंग्रह' (१९५०), 'मक्कळ गीतेगळु' (१९५६), 'ह गोंचलु' (१९५८), 'मक्कळ पद्य' (१९७६), 'दिनकरन चौपदी' (१९७८), 'दासाळ' (१९८... ताचे इंग्लीश संशोधन ग्रंथ अशे आसात – 'The Mahamandaleshwar under the Chalukyas of Kalyani' (१९५१), 'Primary Education India' (१९६२), ताचें 'कोंकणी कवनां' (१९८१) पुस्तक ... उजवाडाक आयलां.

ताच्या 'मक्कळ गीतेगळु', 'कवन संग्रह' ह्या कन्नड गितां-झेला... १९५६ वर्सा मुंबय सरकाराचें इनाम फावो जालें. १९७२ वर्सा ... कर्नाटक साहित्य अकादमी पुरस्कार मेळ्ळो. १९७५ वर्सा कर्ना... विद्यापिठान डॉक्टरेट दिवन ताचो भोवमान केलो. ताच्या 'दिनकर चौपदी' चुटुकु झेल्याक १९८० वर्सा साहित्य अकादमी पुरस्कार मेळ... तशेंच ह्या वर्सा ताका गोकर्ण-पर्तगाळ मठाचो 'विद्याधिराज' पुरस्कार फावो जालो.

– एस्. एम्. कृष्णा...

देसाई, भुलाभाई :

(जल्म : १३ ऑक्टोबर १८७७, बलसा... मरण : ६ मे १९४६, मुंबय).

भारतांतलो एक नामनेचो विधिज्ञ आनी राश्ट्रीय फुडारी. ता... बापायचें नांव जीवनजी. तो सरकारी वकील आशिल्लो. ताची आ... रमाबाय ही धर्मीक वृत्तीची आशिल्ली. भुलाभाईचें मुळावें शिक्षण बलसाड... जालें. १८९५ त तो मॅट्रीक जालो. फुडें १९०१त ताणें एलफिन्स... म्हाविद्यालयांतल्यान एम्.ए.ची पदवी घेतली. रोखडीच ता... अहमदाबादच्या गुजरात म्हाविद्यालयांत प्राध्यापकाची नोकरी मेळ... १८८२त तो शिकता आसतनाच इच्छबेन नांवाचे चलयेकडेन ताचें ल... जालें. ताका धिरूभाई नांवाचो एकूच चलो जालो.

अहमदाबादेक आसतना भुलाभाई हाणें एल. एल.बी.चें शिक्षण घे... १९०५त ताणें उच्च न्यायालयाची वकिली परिक्षा दिली. रोखडोच ... वकिली वेवसाय सुरू केलो आनी थोड्याच काळाभितर एक हु... वकील म्हणून नांव मेळयलें. फुडें मुंबय राज्यांत तो ॲडवोकेट जन... जालो.

होम रूल लिगाचे चळवळींत ताणें वांटो घेतिल्लो. म. गांधी... असहकार चळवळीचो ताचेर बरोच परिणाम जालो. १९२५त ... ब्रूमफिल्ड समिती मुखार बार्डोलीच्या शेतकारांवतीन बाजू मांडली. १९३... ताका कायदेभंगाचे चळवळींत वांटो घेतिल्लेखातीर एक वर्स ख्या... आनी १०,००० रुपया दंड भरचो पडलो.

बंदखणींतल्यान सुटका जातकच तो वकिलीच्या कांय कामानिम... इंग्लंडाक गेलो. थंयसावन परत येतकच ताणें काँग्रेसीचे वतीन पार्लमें... बॉर्ड स्थापपाचो यत्न केलो. सुर्वेक तो ह्या बोर्डाचो सचीव आशिल्लो, ... अध्यक्ष जालो. मध्यवर्ती कायदे मंडळांत तो गुजरातांतल्यान वेंचून आय... आनी विरोधी पक्षाचो फुडारी जालो. काँग्रेस वर्किंग कमिटीचो कांय ... तो वांगडी आशिल्लो. दुसरें म्हाझूज सोंपतकच आझाद हिंद सेने... फुडाऱ्यांचेर दिल्लींतल्या लाल किल्ल्याचेर जे खटले चलताले ते भुला... हाणेंच हाताळ्ळे आनी तातूंत ताका येसूय मेळ्ळें. लियाकत अली हाचेवा... जातीय प्रस्नांविशीं करार केल्लो. हो करार चालींत आयलोना. कॉं... वर्किंग कमिटीन भुलाभाईचेर गांधीजीचो विचार घेना आसतना हो क... केलो असो आरोप दवरलो. फुडें हंगामी मंत्रिमंडळांत ताचो आ...

फुडें ताची भलायली इबाडली आनी ताका मुंबय मरण आयलें. शीवयलें ताचें प्रभुत्व, अस्खलित वक्तृत्व आनी वकिलीक ती बाजू मांडपाची कला हेखातीर ताची नामना आशिल्ली.

- कों. वि. सं. मं.

महादेव हरिभाई : (जल्म : १ जानेवारी १८९२, ुरत, गुजरात; मरण : १५ ऑगस्ट १९४२, पुणें).

ा गांधीचो सहाय्यक आनी एक निश्ठावान गांधीवादी कार्यकर्तो. शिकोवपी शिक्षक हरिभाई हो ताचो बापूय आनी जमनाबेन ही तो सात वर्सां पिरायेचो आसतनाच ताचे आवयक मरण आयलें. ापूय फुडें अहमदाबादेच्या बायलांच्या प्रशिक्षण म्हाविद्यालयाचो जाल्लो.

ायण, महाभारत, उपनिषद आनी गुजराती साहित्याचो ताणें केलो. आपल्या बापायचे विचार आनी पोरणी धर्मीक वृत्ती हांचो भाईचेर प्रभाव पडिल्लो. १९०६त सुरतेक मॅट्रीक जातकच तो ालो आनी जायत्यो शिश्यवृत्त्यो मेळोवन १९१०त तो बी.ए. १९१३त ताणें एल्. एल्. बी.ची पदवी मेळयली.

०५त तो दुर्गाबेन हे चलयेवांगडा लग्न जालो. कांय वर्सां ताणें चो वेवसाय केलो. पूण तातूंत ताका जाय तशें येस मेळ्ळेंना. ाणें एके सहकारी बँकेंत नोकरी धरली. पूण हें नोकरेंतय ताचें ागलेना. तेन्ना ती सोडून तो गांधीजीच्या सहवासांत आयलो. रेन ताणें गांधीवांगडा सचीव आनी ताचो लागसल्लो वांगडी म्हणून केलो. चंपारण्य सत्याग्रह (१९१७), बार्डोली सत्याग्रह (१९२८), सत्याग्रह (१९३०) सारक्या सत्याग्रहांनी ताणें वांटो घेतिल्लो. २ च्या भारत छोडो आंदोलनांत गांधीजी वांगडा ताकाय बंदखण पडली.

हादेवभाई साहित्यिक आनी पत्रकारूय आशिल्लो. ताणें इंडिपेंडॅंट, डिया, हरिजन, नव जीवन सारक्या नेमाळ्यांतल्यान जायते लेख यात. लॉर्ड मोर्ले हाच्या 'ऑन कॉम्प्रोमायज' आनी टागोर हाच्या गद' ह्या ग्रंथांचो ताणें गुजराती भाशेंत अणकार केलो. ऑन मायज ह्या ग्रंथाखातीर ताका १००० रुपयांचें इनाम मेळ्ळें. ह्याच त ताणें मराठी, बंगाली, इंग्लीश, हिंदी आनी गुजराती ह्या भाशांतल्या याचें वाचन केलें. ताणें 'विथ गांधी इन सीलोन' (१९२८), 'द ऑफ बार्डोली' (१९२९), 'इक्लिप्स ऑफ फेथ' (१९२९), द त वॉयस (१९३२), द एपिक ऑफ त्रावणकोर (१९३७), हीं रा पुस्तकां बरयल्यांत. ताच्या 'खेती नि जमीन' (१९४२), 'वीर भाई', 'खुदाई खिदमतगार', 'एक धर्मयुध्द' सारक्या गुजराती कांची नामना आसा. बारावे गुजराती वृत्तपत्र परिशदेचो तो अध्यक्ष लो. वेरिअर एल्विन ताका 'बापूझ बॉस्वेल' म्हण्टालो. ताच्या ाणातल्यान गांधीवादी तत्त्वगिन्यान आनी ताचें समर्थन चड दिश्टी . कसलीच मानाची, किर्तीची आस मनांत दवरिनासतना ताणें जीवांगडा एकनिश्ठेन सेवा केली. १९४२त आगाखान राजवाड्यांत णींत आसतना ताका काळजाचो आताक येवन मरण आयलें. ताची नपटी' उपरांत आठ खंडांनी उजवाडाक आयली.

- कों. वि. सं. मं.

देसाई, मधुकर बाळसो नायक : (जल्म : १५ मार्च १९३४, कुंकळ्ळी - साश्ट).

सुटकेझुजारी. ताणें एस. एस. सी. मेरेन शिक्षण घेतलें. तो आझाद गोमंतक दल संघटनेचो वांगडी आशिल्लो. १९५३ वर्सा सावन पत्रकां वांटप, वण्टी पत्रकां लावप, राश्ट्रीय दिसा तिरंगी बावटो लावप, आझाद गोमंतक दल संघटनेच्या माजाळे कँपांतल्या मुखेल्याक पुर्तुगेज सरकाराविशीं गुपीत बातम्यो कळोवप असलो राश्ट्रीय वावर तो करतालो. तेखातीर १६ एप्रिल १९५५ ह्या दिसा पोलिसांनी ताका धरलो आनी बंदखणींत घालो. फुडें मार्च १९५७ त बंदखणींतल्यान ताची सुटका जाली. भारत सरकारान ताम्रपत्र दिवन ताचो भोवमान केलो.

- कों. वि. सं. मं.

देसाई, मोरारजी रणछोडजी : (जल्म : २९ फेब्रुवारी १८९६, भदेली - सुरत, मरण : ९ एप्रिल १९९५, मुंबय).

भारताचो चवथो प्रधानमंत्री. ताची आवय मणिबेन ही निरक्षर आनी बापूय प्राथमिक शिक्षक आशिल्लो. ताचें मुळावें शिक्षण बलसाडाक जालें.

तो १५ वर्सांचो आसतनाच ताच्या बापायक मरण आयलें. घराब्यांत तोच व्हड आशिल्ल्यान कुटुंबाची जबाबदारी ताचेर पडली. त्याच वर्सा ताचें गजराबेन हिचेकडेन लग्न जालें. ताका एक चलो आनी एक चली आसा. १९१२त तो मॅट्रीक जालो आनी १९१७ ताणें मुंबयच्या विल्सन म्हाविद्यालयांतल्यान बी. ए.ची पदवी मेळयली. १९१८त तो त्या काळांतल्या मुंबय प्रांताचो उपजिल्हाधिकारी जालो.

फुडें १९३०त ताणें उपजिल्हाधिकारी पदाचो राजिनामो दिवन गांधीजीचे सविनय कायदेभंगाचे चळवळींत वांटो घेतलो, जाका लागून ताका फुडें तीन फावट बंदखण भोगची पडली. १९३१-३७ ह्या काळांत तो गुजरात काँग्रेस कमिटीचो सचीव आशिल्लो. उपरांत ताणें १९३७ - ३९ ह्या काळांत मुंबय प्रांताचो महसूल, सहकार, शेती आनी जंगल खात्याचो मंत्री म्हणून काम केलें. ताणें 'भारत छोडो' आंदोलनांत वांटो घेतलो. ह्या निमतान ताका १९४५ मेरेन परत बंदखणींत वचचें पडलें. १९४६-५२ ह्या काळांत तो मुंबय प्रांताचो गृह आनी महसूल मंत्री आशिल्लो. उपरांत ताणें १९५२-५६ ह्या काळांत मुंबय प्रांताचो मुखेलमंत्री म्हणून काम पळेलें. ह्या काळांत ताणें पयलेच खेपे जमीन महसुलाविशीं सुदारणा केली आनी मुंबय प्रांताची प्रशासन वेवस्था कार्यक्षम केली. उपरांत तो १९५६-५८ ह्या काळांत केंद्रीय मंत्रीमंडळांत वेपार आनी उद्देग मंत्री जालो. जायत्या देशांनी भोंवडी करून ताणें भारताक रीण मेळोवपाक हातभार लायलो. १९५८ उपरांत अर्थ मंत्री आसतना ताणें स्वित्झर्लंड, अमेरिका आनी जपान आदी देशांची भोंवडी केली. तेचपरी

१९५५त राष्ट्रकूल परिशदेंत तशेंच १९६०त संवसारीक बँक आनी आंतरराष्ट्रीय चलन निधी परिशदेंत ताणें वाटो घेतिल्लो. उपरांत ताणें कामराज येवजणे प्रमाण आपल्या पदाचो राजिनामो दिलो. मार्च १९६६-६७ ह्या काळांत ताणें प्रशासकीय सुदारणा आयोगाचीं सुत्रां सांबाळ्ळीं. १९६७त तो इंदिरा गांधीच्या मंत्रीमंडळांत अर्थ मंत्री आनी उपप्रधान मंत्री जालो. प्रधानमंत्री इंदिरा गांधी हिचेकडेन मतभेद जाल्यान ताणें १९६९त उपप्रधान मंत्रीपदाचो राजिनामो दिलो आनी तो संघटना काँग्रेसीचे लोकसभेंतलो फुडारी जालो. १९६२, १९६७ आनी १९७१ ह्या वर्सांनी तो लोकसभेर् वेंचून आयिल्लो. तेभायर गुजरात विद्यापिठाचो कुलगुरू, नवजीवन ट्रस्टाचो अध्यक्ष, हिंदी प्रचारसभेच्या सल्लागार मंडळाचो वांगडी, अखिल भारतीय सोरोबंदी परिशदेचो वांगडी, गांधी स्मारक निधी, गांधी शांतताय प्रतिशठान आनी कस्तुरबा ट्रस्ट हांचो विश्वस्त आदी नात्यांनी ताचो जायत्या विधायक, संस्कृतीक आनी समाजीक संस्थांकडेन लागशिल्लो संबंद आयलो. पाकिस्तान देशाचो 'निशान-इ-पाकिस्तान' हो पाकिस्तान देशाचो व्हडलो किताब ताका फाव जालो (१९९२). तशेंच भारत सरकाराचो 'भारत रत्न' हो सर्वोच्च किताब ताका मेळ्ळो (१९९१).

२५ जून १९७५ ह्या दिसा पुराय देशांत आणिबाणी जाहीर केली आनी तेच रातचो ताका अटक केलो. उपरांत १८ जानेवारी १९७७ दिसा लोकसभेच्यो वेंचणुको घेवपाविशींच्यो घोशणा जाहीर जातकच ताची सुटका केली. उपरांत संघटना काँग्रेस, भारतीय जनसंघ, भारतीय लोकदल आनी समाजवादी पक्ष आदी चार पक्षांचें विलीनीकरण जावन २३ जानेवारी १९७७ ह्या दिसा जनता पक्षाची स्थापणूक जाली. ह्या पक्षाचो पयलो अध्यक्ष म्हणून ताका वेंचून काडिल्लो. मार्च १९७७त जनता पक्ष भोवमतान वेंचून आयलो आनी ह्या पक्षाचें केंद्र सरकार स्थापन जालें. तेन्ना ८१ वर्सां पिरायेचेर प्रधानमंत्री म्हणून ताका वेंचून काडलो.

फुडें १९७९त जनता पार्टीत फूट पडटकच ताणें प्रधान मंत्री पदाचो राजिनामो दिलो. भांगर नियंत्रण कायदो, सत्तेची बचत येवजण, सोरोबंदी कायदो अशे कांय वादग्रस्त निर्णय ताणें आपले कारकिर्दीत घेतले आनी ते यशस्वीपणान अंमलात हाडले.

जबर आत्मविश्वास, निर्भय वृत्ती, तत्त्वांकडेन तडजोड ना करपाची प्रवृत्ती, सत्य आनी नैतिकता हे मोरारजी देसायाचे खाशेले गूण आशिल्ले. शिवांभू पध्दतीचें आचरण करपी पुराय शाकाहारी आशिल्ल्या ह्या वादग्रस्त फुडाऱ्याक पिरायेच्या ९९ व्या वर्सा मरण आयलें.

- कों. वि. सं. मं.

देसाई, वसंत कृष्णा : (जल्म : ९ जून १९१२, सोनवडे, जिल्हो - रत्नागिरी; मरण : २२ डिसेंबर १९७५, मुंबय).

नामनेचो संगीत दिग्दर्शक. ताणें मुळावें शिक्षण मराठींतल्यान घेतलें. ताच्या बापायक ताणें खूब शिकिल्लें जाय आसलें. पूण ताका मुळांत सर्कशींत वचपाची इत्सा आशिल्ली. देखून तो शिक्षण सोडून कोल्हापूराक आयलो आनी बापोलयो नानासाहेब देसाई हागेर गेलो. थंय ताच्या बापोलयान व्ही. शांताराम हाचेकडेन ताची वळख करून प्रभात फिल्म कंपनींत ताका प्रवेश मेळोवन दिलो.

सुर्वेक ताका मुकपटांनी ल्हान ल्हान भुमिका मेळ्ळ्यो. त्याच सुमा ताणें 'अयोध्येचा राजा' हो पयलो बोलपट काडलो. ह्या बोलपटांत संगीत दिग्दर्शक गोविंदराव टेंबे हाका सहकार दिलो. १९३४त प्र. फिल्म कंपनी कोल्हापूरासावन पुण्यांत वतकच ताणें केशवराव आनी मास्टर कृष्णराव फुलेंब्रीकर हाचेकडेन सहाय्यक म्हणून संगिताचें गिन्यान घेतलें. ताचेकडल्यान ताका स्वर, तान आनी आदी संगिताचें चड ज्ञान मेळ्ळें. तरी पूण ताका रागदारी संगिता गोडी आशिल्ल्यान ताणें इनायत खाँसाहेब हाचेकडल्यान शास्त्रोक्त शिक्षण घेतलें. तशेंच नामनेच्या गायकांच्यो ध्वनीमुद्रिका परत्यो आयकून तेचपरी वेगवेगळ्या घराण्यांच्या गायकांच्या बसकानी संगितांतलें मर्म जाणून घेतलें. ह्या काळांत ताच्या गायनाच्यो जाताल्यो.

प्रभातच्या 'संत ज्ञानेश्वर' आनी 'संत सखू' ह्या गाजि चलचित्रांच्या पदांच्यो चाली आनी पार्श्वसंगीत ताणें दिलें. तेन्नाच प्रभात फिल्म कंपनीक पार्श्वसंगीत दिलें. तेभायर ताणें केल्ल्यो प्र फिल्म कंपनीच्या 'धर्मात्मा'त राणू महार आनी 'संत ज्ञानेश्वरांत' गाडीवान, ह्यो भुमिका लक्षांत उरपासारक्यो आसात.

पूण खऱ्या अर्थान तो मुंबय वचतसावन ताच्या वेवसायांत जायत गेली. ताचें पयलें फिल्म मिनर्वा मुवीटोनाचें 'आपकी राय' शांतारामान जेन्ना 'प्रभात फिल्म कंपनी' सोडली आनी 'राजक फिल्म कंपनी' सुरू केली, तेन्ना वसंत देसाईक ताणें आपल्या शकु ह्या पयल्या चलचित्राचो संगीत दिग्दर्शक नेमलो (१९४३). ताचे उप ३२ वर्सां ताणें चलचित्रगितां, नाट्यगितां, बालगितां आनी समूहगि संगीत दिलें. 'शकुंतला', 'रामजोशी', 'अमरभूपाळी', 'दो आँखे ब हाथ', 'झनक झनक पायल बाजे', 'गुंज उठी शहनाई', 'आशीर्वा आनी 'गुड्डी' ह्या चलचित्रपटांक ताणें दिल्ल्या संगिताक उपाट ना मेळ्ळी. ताणें १९४३ ते १९७५ ह्या काळांत मराठी, हिंदी, इंग्ल आनी गुजराती चित्रपटांचें संगीत दिग्दर्शन केलें. ताणें कांय प्रमा चीनी संगीताचोय अभ्यास केलो आनी ताचो उपेग 'डॉ. कोटनीस अमर कहानी' ह्या चलचित्राखातीर केलो.

ताणें चाल दिल्ली 'घनश्याम सुंदरा' ही भूपाळी महाराष्ट्र स्थापनेवेळार गायिल्ली. ताणें स्वरबध्द केल्लें 'ऐ मालिक तेरे बंदे हम गीत पाकिस्तान आकाशवाणीचेर आनी शाळेंत प्रार्थना म्हणून म्हण ताणें चलचित्रांतल्या आनी हेर गितांनी रागदारी संगिता वांग लोकगितांचोय आविश्कार घडयलो. ताणें भारतीय संगिताक वय पांवड्यार पावयलें. देखुनूच भारतांतलो नामनेचो संगीत दिग्दर्शक म्ह ताका मानाची सुवात मेळ्ळी.

ताणें सुमार १६ मराठी नाटकांखातीर संगीत दिग्दर्शनाचें केलां. ताणें संगीत दिल्लीं 'पंडितराज जगन्नाथ' आनी 'प्रिती संगम नाटकां खूब गाजलीं.

ताका समुहगितांचो जनक अशें मानताले. १९६२त चीनाचे वेळार ताणें स्वरबध्द केल्लें 'जिंकू किंवा मरू' हें ग. दि. माडगूळक समरगीत खूब लोकप्रिय जालें. तो महाराष्ट्र राज्य शासनाचो सं दिग्दर्शक आशिल्लो. ताणें संगीत दिल्ल्या जायत्या चलचित्रांक राष्ट्र आनी विदेशी भोवमान मेळ्ळ्यात. १९७१त भारत सरकारान त पद्मश्री पदवी दिली. १९७३-७४त ताका मराठी नाट्य परिशदे

चो मान मेळ्ळो. १९७५ वर्सा महाराष्ट्राच्या राज्यपालान ताची शदेचेर नियुक्ती केली.

कवार आशिल्लो. मुंबयच्या पॅडर रोडावयल्या ताच्या स्वताच्या लिफ्टांत ताका अपघाती मरण आयलें.

- कों. वि. सं. मं.

प्रा. सदाशिव शंकर : (जल्म : २५ जुलय १९१७, रण : ३० जून १९९६, पाळोळें - काणकोण).

चो कादंबरीकार आनी इतिहासकार. ताणें मुळावें शिक्षण बाळ्ळी गेळ्यां हांगा घेतलें. तशेंच काणकोणां ताणें सेगुंद ग्राव मेरेनचें शेक्षण घेतलें. तेचपरी मडगांव आनी पणजे ताणें लिसेंवाचें तलें. पूण हें शिक्षण भलायकेक लागून ताका पुराय करूंक . फुडें तो १९४४त पत्रकार जावपाखातीर पुण्याक गेलो. 'दैनिक लोकशक्ति' हातूंत उपसंपादक म्हणून काम करूंक उपरांत दैनिक समाचार, प्रभात आदीं दिसाळ्यांनी उपसंपादक णें काम केलें. १९४२त 'टॉलस्टॉयच्या स्मृती' हें पुस्तक १९५३त ताची 'इभ्रत' ही पयली कादंबरी उजवाडाक आयली. 'तो पत्रवेवसाय सोडून पं. महादेवशास्त्री जोशी हाच्या 'भारतीय कोश' मंडळांत काम करूंक लागलो. ह्याच काळांत ताणें डॉ. द ब्रागाद पेरैर आनी डॉ. पांडुरंग स. पिसुर्लेकार हाणें संपादन जवाडाक हाडिल्ल्या मराठ्याच्या इतिहासाविशींच्या पुर्तुगेज कागद पादन करून अणकार केलो. १९६४त शिवाजी विद्यापिठाच्या फांट्यांत संशोधन सहाय्यक म्हणून ताची नेमणूक जाली. १९६९त शोधन संचालक म्हणून बडटी मेळ्ळी. १९७०त तो ह्या यान निवृत्त जालो. ह्या काळांत ताणें 'ताराबाई कालीन कागदपत्रे,' (Tarabai Papers Vol. I, Studies in Maratha History 2 Volumes) ई कालीन कागदपत्रे खंड १ आनी शिवकालीन पोर्तुगिज कागदपत्रे उजवाडाक हाडले. तशेंच 'Historical Encyclopaedia of Maratha' खंडांच्या ग्रंथांचें कामूय पुराय केलें.

हासाचो अभ्यासक तशेंच इतिहासाचो लेखक म्हणून ताणें खूब जोडली. शिवाजी विद्यापिठांत ताणें 'मराठ्यांचा इतिहास'चेर गोधन केलें. मराठ्यांच्या इतिहासाचो ज्ञानकोश ह्या ताच्या मोलादीक लागून ताका नामना मेळ्ळी. केंद्र सरकाराच्या प्रसिध्दी खातीर गोंय, दमण, दीव आनी दादरा नगर हवेली ह्या प्रदेशांची दिवपी एक ल्हान पुस्तक ताणें बरयलें.

णें वट्ट इकरा कादंबऱ्यो बरयल्यात. तातुंतल्यो दोन अणकारीत . हेर स्वतंत्र कादंबऱ्यांमदीं ताची 'अब्बासअली' ही हैदराबादच्या रणाचेर बरयल्ली आसून ती ताची म्हत्वाची कादंबरी आसा. ो' ही ताची कादंबरी हैदराबादच्या मुक्ती संग्रामाचेर आदारिल्ली

नय संवसारीक म्हाझुजांचो नियाळ घेवपी दोन ग्रंथ आनी दुसऱ्या गांतलें म्हत्वाचें थारिल्लें स्टालिनग्राडचें झूज हीं ताचीं गाजिल्लीं सीक पुस्तकां. ताचें, सर विन्स्टन चर्चीलाचें चरित्र लोकप्रिय जालें. रीक अभिजात साहित्याचेरय ताणें लिखाण केलां. तातूंतल्या कांय वो झेलो 'विविध लेख' ह्या नांवान उजवाडाक आयला. 'मानवी इतिहासांतील महान क्षण' ह्या ग्रंथाचे दोन खंड आनी 'टॉलस्टॉयच्या स्मृती' हीं ताचीं दोन अणकारीत पुस्तकां. इतिहासीक कादंबरी बरोवपाची एक खाशेली नदर ताचेकडेन आशिल्ली. ताचे बरपावळीची शैली सोंपी आनी सादी. ताचें कथानक गतीमान आसता. 'चंबळेच्या पलिकडे', 'महापर्व', 'अखेरची लढाई' ह्यो ताच्यो म्हत्वाच्यो इतिहासीक कादंबऱ्यो.

चवकस वाचनाक लागून ताची साहित्याविशींची गोडी वाडत गेली. नवभारत, सुषमा, किर्लोस्कर, मनोहर, युगपाणी, यशवंत दुदसागर, आदी मासिकांतल्यान ताणें स्फूट बरप केलें. साहित्याविशीं कांय समिक्षात्मक लेख ताणें बरयल्यात.

ताणें राजकारणांत व्हडलोसो वांटो घेतलो ना पूण गोंयची मुक्ती चळवळ चालू आसतना 'नॅशनल काँग्रेस गोवा'चो पुणे फांटो स्थापन जालो. त्या फांट्याचो अध्यक्ष म्हणून ताणें तीन वर्सां काम केलें.

ताचें उजवाडाक आयिल्लें साहित्य अशें :

कादंबरी : इभ्रत, आहुति, अब्बासअल्ली, निष्कलंक, चंबळेच्या पलिकडे, महापर्व, कथा एका साम्राज्य संस्थापकाची, अखेरची लढाई, विजय कमान, मी.

इतिहास : पहिले जागतिक युध्द, दुसरे जागतिक युध्द, स्टालिनग्राडची लढाई, मानवी इतिहासातील महान क्षण (अणकार), सीलबंद गाडी (अणकार).

इतिहासीक साधन ग्रंथ : मराठ्याच्या इतिहासाची साधने पोर्तुगीज दप्तर खंड -१, खंड -२; करवीरचे छत्रपती आणि पोर्तुगीज. शिवशाही पोर्तुगीज.

चरित्र : सर विन्स्टन चर्चिल, कोंदणातील हिरे (अस्तंत्या लेखकांचीं चरित्रां), टॉल्स्टॉयच्या स्मृती (अणकार).

ताचें उजवाडा येवंक नाशिल्लें पूण पुराय आशिल्लें साहित्य अशें - महाराष्ट्रातील कोश, २ खंड, पोर्तुगीज मराठे संबंध.

- कों. वि. सं. मं.

देसाय, अमृतजी माधवजी जसवंतराव : (जल्म : ९ जुलय १९२९, मुंबय).

सुटकेझुजारी. ताणें मराठींत विद्यालयीन शिक्षण आनी लिसेंवाच्या पांचव्या वर्सामेरेन शिक्षण घेतलें. १९४८ मेरेन तो 'नॅशनल काँग्रेस गोवा' संघटनेचो वांगडी आशिल्लो. धारगळचे 'हरिजन सेवा समिती'चो तो वांगडी आशिल्लो. भुरग्यांक शिक्षण मेळचें ह्या हेतान तुयां ताणें मुळावी शाळा सुरू केली. सुटकेझुजाखातीर तो भूंयगत वावर करतालो. तुयेंचें ताचें घर म्हळ्यार क्रांतीविरांच्या कार्याचें मुखेल ठाणेंच आशिल्लें. २९ सप्टेंबर १९५७ दिसा पोलिसांनी ताका धरलो आनी प्रदेशीक लस्करी न्यायालयामुखार उबो करून आठ वर्सां खर बंदखण आनी दोन वर्सां सादे बंदखणीची ख्यास्त फर्मायली.

१९ डिसेंबर १९६१ दिसा ताची बंदखणींतल्यान सुटका जाली. भारत सरकारान ताम्रपत्र दिवन सुटकेझुजांतल्या ताच्या वावराचो भोवमान केला.

- कों. वि. सं. मं

देसाय, उत्तम गुणो : (जल्म : १८ ऑगस्ट १९१८, कुंकळ्ळी

- साश्ट).

सुटकेझुजारी. ताणें मुळावें शिक्षण मराठींतल्यान घेतलें. सुटके झुजाऱ्यांक लिपून रावपाक तो आदार दितालो. १३ एप्रिल १९५५ दिसा सुटके झुजाऱ्याच्या एका पंगडाक कुंकळ्ळी पोलीस ठाण्याचेर हल्लो करपाक ताणें आदार दिलो. पोलिसांनी ताका धरलो, मार दिलो आनी सुमार देड वर्स बंदखणींत दवरलो. १९७२त भारत सरकारान ताम्रपत्र दिवन ताचो भोवमान केलो.

- कों. वि. सं. मं.

देसाय, कुमुदचंद्र वासुदेव प्रभू : (जल्म : ५ सप्टेंबर १९१९, कुंकळ्ळी - साश्ट).

सुटकेझुजारी. ताणें विद्यालयीन पांवड्या मेरेन शिक्षण घेतलें. सुटके चळवळीच्या काळांत तो 'नॅशनल काँग्रेस गोवा' हे संघटनेचो वांगडी आशिल्लो. राश्ट्रवादी पत्रकां वांटप, पुस्तिका वांटप, सुटकेझुजाऱ्यांक म्हत्वाच्यो राजकीय खबरो पावोवप, गुपीत बसकांनी वांटो घेवप असलीं कामां तो करतालो. १९५६त सुटकेझुजारी ओलिविन्यु कुयेल्यु हाच्या फुडारपणाखाल तेरेखोला सत्याग्रहांत ताणें वांटो घेतलो. तेन्ना पोलिसांनी ताका धरलो आनी पांच वर्सांखातीर बंदखणींत दवरलो. दोन वर्सां ताका दंड भरूंक सांगलो आनी १५ वर्सांखातीर ताचे नागरी हक्क काडून घेतले. तशेंच ताका ताचें दुकानूय बंद करूंक सांगलें. फुडें १९५८त दर दिसा पोलीस ठाण्याचेर हजेरी लावपाचें उतर घेवन ताका सोडलो. १९७६त भारत सरकारान ताम्रपत्र दिवन ताचो भोवमान केला. गोंयचे सुटके उपरांत तो जायत्या भौशीक, धर्मीक आनी हेर कार्यावळींनी वांटो घेताल्लो. अश्टग्रहर मंडळ काँग्रेसीचो तो अध्यक्ष आशिल्लो. रिवण ग्रामपंचायतीचोय तो वांगडी आशिल्लो.

- कों. वि. सं. मं.

देसाय, कृष्णा देवप्पा : (जल्म : २५ डिसेंबर १९३१, नगर्शे - काणकोण).

सुटकेझुजारी. ताणें मुळावें शिक्षण मराठी आनी पुर्तुगेजींतल्यान घेतलें. 'नॅशनल काँग्रेस गोवा' हे संघटनेचो तो वांगडी आशिल्लो. माजाळे शिबिराखातीर वावुरपी सुटकेझुजाऱ्यांक पोलिसांच्या कारवायांविशीं म्हायती दिवप, पत्रकां वांटप असलीं कामां तो करतालो. १७ फेब्रुवारी १९५५ ह्या दिसा १७ क्रांतीवीरांवांगडा ताणें गांवडोंगरी ते काणकोण पोलीस स्टेशनामेरेन तोंडान घोशणा दीत आनी हातांत बावटो घेवन मोर्चो काडलो. पोलिसांनी ताका धरलो आनी ५ वर्सां आनी ७ म्हयने बंदखणींत दवरलो. बंदखणींतली सुवेवस्था सारकी नाशिल्ल्याची कागाळ केल्ल्यान ताका सात दीस काळखा कुडींत दवरिल्लो. भारत सरकारान ताम्रपत्र दिवन ताचो भोवमान केला.

- कों. वि. सं. मं.

देसाय, दत्ताराम कृष्णराव : (जल्म : सांखळी - दिवचल).

सुटकेझुजारी. ताणें मुळावें शिक्षण मराठींतल्यान घेतलें. 'नॅशनल काँग्रेस गोवा' हे संघटनेचो तो वांगडी आशिल्लो. पत्रकां वांटप, वण्टीपत्रकां लावप असलीं कामां तो करतालो. सप्टेंबर १९५४त पोलिस... धरलो. प्रदेशीक लस्करी न्यायालयामुखार उबो करून ताका ... बंदखणीची ख्यास्त फर्मायली. मार्च १९५६त ताची बंदख... सुटका जाली. सुटकेउपरांत तो राजकीय चळवळींनी वांटो घेव... १९७२त भारत सरकारान ताम्रपत्र दिवन ताचो भोवमान के...

- कों. वि...

देसाय, दत्ताराम देवू : (जल्म : ११ सप्टेंबर १९३...
- साश्ट).

सुटकेझुजारी. ताणें एस. एस. सी. मेरेन शिक्षण घेतलें... वर्सासावन तो 'आझाद गोमंतक दल' संघटनेचो वांगडी आशि... भूंयगत वावरांनी वांटो घेतालो. १३ एप्रिल १९५५ ह्या दिसा वा... ताणें कुंकळ्ळी पोलीस ठाण्याचेर हल्लो केलो आनी थंयचीं शस्त्रां... जुलय १९५८त दमणाक जाल्ल्या हल्ल्यांत ताणें वांटो घेतिल्लो... सुटकेखातीर जेन्ना भारतीय सैन्य गोंयांत आयलें, तेन्ना ताक... ते मडगांवा मेरेन ताणें मार्गदर्शन केलें. १९६३ वर्सा गोंय विध... तो आमदार म्हणून वेंचून आयलो. १९७३ वर्सा भारत स... ताम्रपत्र दिवन ताचो भोवमान केलो.

- कों. वि...

देसाय, दत्ता शिवा नायक : (जल्म : ८ मार्च... पणसुलें - काणकोण).

सुटकेझुजारी. ताणें मुळावें शिक्षण मराठी आनी इंग्लिशींतल्या... १९४८ - ५० ह्या काळांत तो 'नॅशनल काँग्रेस गोवा' हे स... वांगडी आशिल्लो. उपरांत तो 'आझाद गोमंतक दल' संघटनेच... जालो. पिटर आल्वारीशाच्या मार्गदर्शनाखाल तो सुटकेझुजा... करतालो. १९५०त पुर्तुगेज पोलिसांनी ताका पैंगीणीं धरलो. ताचेव... ताच्या इश्टांचीं नांवां काडपाखातीर ताचो खूब छळ केलो. ता... म्हयने आग्वाद बंदखणींत दवरिल्लो. १९५६ वर्सा पोलिसां... परतो धरलो आनी रेईश मागुश बंदखणींत दवरलो. १५ ऑगस्ट... दिसा भारत सरकारान ताम्रपत्र दिवन ताचो भोवमान केलो.

- कों. वि...

देसाय, दामोदर हरी प्रभू : (जल्म : म्हाळबाग - काण...

सुटकेझुजारी. ताणें मुळावें शिक्षण मराठींतल्यान घेतलें. ... काँग्रेस गोवा' हे संघटनेचो तो वांगडी आशिल्लो. १९५४ व... माजाळे कॅम्पासावन पत्रकां, बावटे हाडप आनी काणकोण तशेंच... म्हालांनी वांटप, वण्टीपत्रकां लावप, लिपचोरयां बसका घेवप... वावरांनी तो वांटो घेतालो. १६ सप्टेंबर १९५४ दिसा ताका... बंदखणींत घालो आनी खूब त्रास दिले. पांच वर्सांखातीर ताका बंद... दवरलो. पूण साडेतीन वर्सां उपरांत सगळ्यांची बंदखणींतल्यान... जाले उपरांत ताचीय सुटका जाली. श्रमदानावरवीं रस्ते बांदपाचो... उदरगतीचो वावर ताणें केलो. भारत सरकारान ताम्रपत्र दिवन... भोवमान केला.

- कों. वि...

...रा **देविदास रामकृष्ण प्रभू :** (जल्म : २२ सप्टेंबर ...डे, लोलयें, काणकोण).

...जारी. ताणें मुळावें शिक्षण मराठींतल्यान घेतलें. १९५४ ...शनल काँग्रेस गोवा' हे संघटनेचो वांगडी आशिल्लो. ताच्या ...ी घरांत 'नॅशनल काँग्रेस गोवा' संघटनेच्या वावुरप्यांच्यो ...ताल्यो क्रांतीविरांक तो खबरो पावोवपाचें काम करतालो. ...शपांडे गोंयांत आयिल्ली तेन्ना लिपचोरयां येवन ताच्याच ...वेल्ली. सुपानगुडी पोलीस ठाण्याचेर उजो लायलो, ह्या ... पोलिसांनी ताका २४ जुलय १९५५ ह्या दिसा धरलो ...दीस बंदखणींत दवरलो. तो देवळांनी बसका घेवन पुर्तुगेज ...निमु बार्रेतु हाका मारपाचो कट करता असो पुर्तुगेज सरकाराक ...लो आनी जेन्ना त्या पुर्तुगेज अधिकाऱ्याचो खऱ्यांनीच खून ...ा ताका पोलिसांनी धरलो आनी ताचो शारिरीक छळ केलो. ...क लस्करी न्यायालयामुखार उबो करून २७ वर्सां बंदखणीची ...र्मायली. सुप्रीम कोर्टाकडल्यान आदेश येवन ताची केस परती ...न्ना ताचो कसलोच गुन्यांव मेळ्ळोना. तो सुमार अडेज वर्सां ...ं बंदखणीत आशिल्लो. १९७२त भारत सरकारान ताम्रपत्र ...ा भोवमान केलो.

- कों. वि. सं. मं.

... **नकुल राया :** (जल्म : २६ फेब्रुवारी १९३९, पीर्ण - ...

...जारी. ताणें मुळावें शिक्षण मराठींतल्यान घेतलें. १९५५ ...तो 'नॅशनल काँग्रेस गोवा' हे संघटनेचो वांगडी आशिल्लो. ...ारी १९५५ ह्या दिसा पीर्ण वाठारांत ताणें भौशीक बसका ...डेल्ली. थंय तिरंगी बावटो लायलो आनी तोंडान घोशणा दीत ...न मिरवणूक काडली. वाटेर ताणें थिवी हांगा बावटो लायलो. ...ाटेर पोलिसांनी ताका धरलो, मार दिलो आनी एक वर्स ...दवरलो. उपरांत प्रदेशीक लस्करी न्यायालयामुखार उबो ...ा स वर्सां बंदखणीची ख्यास्त फर्मायली. दोन वर्सांखातीर ...भरूंक लायलो. गोंय सोडून खंयच वचप ना आनी दर ...म्हापशें पोलीस ठाण्याचेर वचून हजेरी लावप हे अटीचेर ताका ...१९७२त भारत सरकारान ताम्रपत्र दिवन ताचो भोवमान ...

- कों. वि. सं. मं.

... **नरसिंह ऊर्फ बाबू गोविंद हेगडे :** (जल्म : १४ ...४, केपें).

...जारी. ताणें मुळावें शिक्षण मराठी आनी पुर्तुगेजींतल्यान घेतलें. ...बा विद्यापिठाची प्रवेश परिक्षाय पास जालो. तो 'नॅशनल ...वा' संघटनेचो वांगडी आशिल्लो. ताणें आपलो भाव, कांत ...कांत हेगडे देसाय तशेंच नरेंद्र हेगडे देसाय हांचेकडल्यान ...त वांटो घेवपाची स्फूर्त घेतली. १९५४त 'नॅशनल काँग्रेस ...टनेचो चिटणीस ॲन्थनी द सौझ हाका केपें वाठारांत सुटके ... प्रसार करपाक पालव दिलो. सुटकेझुजारी नागेश करमली हाच्याय मार्गदर्शनाखाल ताणें वावर केला. १६ सप्टेंबर १९५४ ह्या दिसा ताणें केप्यां 'तेरेखोल दीस' पाळपाचें थरयल्लें. पूण ताचेपयलींच ताका ताच्या वांगड्यांसयत धरलो, खूब मार दिलो आनी बंदखणींत दवरलो. फुडें ताका प्रदेशीक लस्करी न्यायालयामुखार उबो करून ८ म्हयने बंदखणीची ख्यास्त फर्मायली. १६ मे १९५५ ह्या दिसा बंदखणींतल्यान ताची सुटका जाली. उपरांत गोंय सुटके सैन्याकडेनय ताचो संबंद आशिल्लो. भारत सरकारान ताम्रपत्र दिवन ताचो भोवमान केला.

- कों. वि. सं. मं.

देसाय, नागेश अंता : (जल्म : ७ सप्टेंबर १९३३, गांवडोंगरी - काणकोण).

सुटकेझुजारी. 'नॅशनल काँग्रेस गोवा' हे संघटनेचो तो वांगडी आशिल्लो. पत्रकां वांटप, राष्ट्रवाद्यांक पुर्तुगेज पोलिसांच्या कारवायांविशीं खबरो पावोवप, पोलीस ठाण्यावयल्या हल्ल्यांत वांटो घेवप असलीं कामां तो करतालो. फेब्रुवारी १९५५त ताका पोलिसांनी धरलो आनी बंदखणींत दवरून खूब त्रास दिलो. १९५९ वर्सा ताची बंदखणींतल्यान सुटका जाली. भारत सरकारान ताम्रपत्र दिवन ताचो भोवमान केला.

- कों. वि. सं. मं.

देसाय, नारायण गोविंद : (जल्म : १९१७ काणकोण).

सुटकेझुजारी. ताणें मुळावें शिक्षण मराठी आनी पुर्तुगेजींतल्यान घेतलें. १९५४ वर्सा सावन तो 'आझाद गोमंतक दल' संघटनेचो वांगडी आशिल्लो. सुटके चळवळीखातीर तो वावर करतालो. भारत सरकारान ताम्रपत्र दिवन ताचो भोवमान केला.

- कों. वि. सं. मं.

देसाय, प्रल्हाद भिवा : (जल्म : २५ डिसेंबर १९३८, म्हापशें).

सुटकेझुजारी. ताणें विद्यालयीन शिक्षण इंग्लिशींतल्यान घेतलें. 'नॅशनल काँग्रेस गोवा' हे संघटनेचो तो वांगडी आशिल्लो. ताणें सुटके चळवळीखातीर सत्याग्रहांत वांटो घेवपाचें थरयल्लें, पूण ताचे पयलींच ताका १५ सप्टेंबर १९५४ दिसा अटक केली. तशेंच ताचेकडल्यान ताच्या वांगड्यांचीं नांवां कळचीं, देखून ताका खूब मारलो. मे १९५९त ताची सुटका जाली. त्याच वर्सा ताका परतून धरपाचें फर्मान काडिल्लें. अटक चुकोवंक तो मुंबय गेलो आनी थंयचे 'नॅशनल काँग्रेस गोवा' संघटनेखातीर वावर करूंक लागलो. पूण कांय कारणांखातीर ताका १९६०त परत गोंयांत येवंचें पडलें. भारत सरकारान ताम्रपत्र दिवन ताचो भोवमान केला.

- कों. वि. सं. मं.

देसाय, फोंडु मोर्तु फळ : (जल्म : १० मार्च १९१२, बाळ्ळी - वंटें - केपें).

सुटकेझुजारी. ताणें मुळावें शिक्षण मराठींतल्यान घेतलें. तरणाट्यांक सुटकेझुजांत वांटो घेवंक तो स्फूर्त दितालो. लोकांक शिक्षण दिवंचे खातीर ताणें 'रातची शाळा' सुरू केली. २० फेब्रुवारी १९५५ ह्या दिसा मडगांव नगरपालिकेकडेन जो सत्याग्रह जाल्लो तातूंत ताणें वांटो घेतिल्लो.

तेन्ना पोलिसांनी ताका धरलो आनी बेशुध्द जायसर मार दिलो. सुर्वेक ताका दोन म्हयने सादे बंदखणींत दवरलो आनी उपरांत एक वर्सभर खर बंदखणींत दवरलो. बंदखणींतल्यान सुटका जातकच तो परतो भूंयगत वावर करूंक लागलो. तेखातीर पुर्तुगेज पोलिसांनी ताच्या घरच्यांक खूब त्रास दिलो. भारत सरकारान ताम्रपत्र दिवन ताचो भोवमान केलो. १८ जून १९८४ दिसा गोंय सरकारान ताचो भोवमान केला.

- कों. वि. सं. मं.

देसाय, बळवंतराव विठ्ठलराव : (जल्म : १६ जानेवारी १९२८, पिसुर्ले - सत्तरी).

सुटकेझुजारी. ताणें मुळावें शिक्षण मराठींतल्यान घेतलें. 'आझाद गोमंतक दल' संघटनेचो तो वांगडी आशिल्लो आनी क्रांतीकारी चळवळींनी वांटो घेतालो. पोलिसांनी ताका धरलो. प्रदेशिक लस्करी न्यायालयामुखार उबो करून ताका १६ वर्सां खर बंदखण आनी दंड भरचे बदला आनीक दोन वर्सां बंदखणीची ख्यास्त फर्मायली.

गोंय सुटकेउपरांत १९६३-७३ ह्या काळांत तो पिसुर्ले ग्रामपंचायतीचो सरपंच आशिल्लो. भारत सरकारान ताम्रपत्र दिवन ताचो भोवमान केला.

- कों. वि. सं. मं.

देसाय बाळा गोपाळ : (जल्म : १९२८, धारगळ - पेडणें; मरण: ५ फेब्रुवारी १९५६, हाळी - पेडणें).

सुटकेझुजारी. ताणें एस. एस. सी. मेरेन शिक्षण घेतलें. १९५४ सावन तो 'आझाद गोमंतक दल' संघटनेचो वांगडी आशिल्लो. तशेंच तो ह्या दलाच्या नेतार्डें फांट्यांत काम करतालो. ऑगस्ट १९५४त ताका पोलिसांनी धरून एका म्हयन्याखातीर बंदखणींत घालो. नोव्हेंबर १९५५त चांदेल पोलीस स्टेशनाचेर आनी १५ जानेवारी १९५६ वर्सा पोलिसांचे जिपीचेर हल्लो करपांत ताचो वांटो आसलो.

५ फेब्रुवारी १९५६ दिसा पेडण्यांतल्या हाळी वाठारांत ताणें बापू गांवस हाचेवांगडा आजेंत काझिमिरू मोंतैरू ह्या पुर्तुगेज अधिकाऱ्याचेर हल्लो केलो.पूण मोंतैरूचे जिपी फाटल्यान येवपी ४० सशस्त्र सैनिकांच्या जाळ्यांत तो सांपडलो आनी जखमी जालो. तेन्ना पुर्तुगेज पोलिसांनी ताका जिपीफाटल्यान बांदून सरकटायत चांदेल ठाण्यार व्हेलो आनी ताचेर पेत्रोल ओतून ताका लासून मारलो. १८ जून १९८३ दिसा गोंय सरकारान ताचो मरणाउपरांत भोवमान केलो.

- कों. वि. सं. मं.

देसाय, यशवंत केशव : (जल्म : १४ नोव्हेंबर १९३७, पिर्णा - बारदेस).

सुटकेझुजारी. ताणें विद्यालयीन शिक्षण मराठींतल्यान घेतलें. 'नॅशनल कॉंग्रेस गोवा' हे संघटनेचो तो वांगडी आसलो. २६ जानेवारी १९५५ ह्या दिसा आपल्या इश्टांवांगडा ताणें पीर्ण वाठारांत तिरंगी बावटो लायलो. थंयच्यान व्हडाव्हडान घोशणा दीत ताणें म्हापश्यां जाल्ले मिरवणुकींत वांटो घेतलो. वाटेर थिवी वाठारांत जेन्ना ताणें तिरंगी बावटो लायलो, तेन्ना पोलिसांनी ताका धरलो आनी खूब मार दिलो आनी म्हापशें बंदखणीत दवरलो. त्याच दिसा ताका पणजे व्हेलो आनी सुमार एक वर्सभर बंदखणींत दवरलो. फुडें प्रदेशीक लस्करी न्यायालयामुखार उबो ... ताका स वर्सां बंदखणीची ख्यास्त फर्मायली. तशेंच, दंड भरपाय ... आनीक दोन वर्सां बंदखणीची ख्यास्त फर्मायली. ऑक्टोबर १९... ताणें दर तीन म्हयन्यांनी म्हापशें पोलीस ठाण्याचेर हजेरी लाव... आनी गोंय सोडून खंयच वचूंक जायना हे अटीचेर ताका ... १९७२त भारत सरकारान ताम्रपत्र दिवन ताचो भोवमान केला...

- कों. वि ...

देसाय, यशवंत विठोबा : (जल्म : काणकोण).

सुटकेझुजारी. ताणें मुळावें शिक्षण मराठींतल्यान घेतलें ... गोमंतक दल' संघटनेचो तो वांगडी आशिल्लो. सुटके चळवळीच्या ... तो भूंयगत वावरांनी वांटो घेतालो. तशेंच पत्रिका वांटप, ब... लावप, तिरंगी बावटे लावप हेसारकीं कामांय तो करतालो. १९... पोलिसांनी ताका पिर्ला वाठारांत धरलो आनी सात म्हयन्यांवयर बंद... दवरलो. थंयच्यान सुटका जातकच ताणें परत सुटकेझुजाचो ... करूंक सुरवात केली. भारत सरकारान ताम्रपत्र दिवन ताचो भोवमान ...

- कों. वि. ...

देसाय, यादवेंद्र वासुदेव प्रभू : (जल्म : २५ जा... १९३०, कुंकळ्ळी - साश्ट).

सुटकेझुजारी. ताणें पुर्तुगेज, मराठी आनी हिंदींत मुळावें ... आनी पूर्व - एस. एस. सी. मेरेन शिक्षण घेतलें. १९५३-५५ ह्या ... तो 'नॅशनल कॉंग्रेस गोवा' हे संघटनेचो वावुरपी वांगडी आ... १९५६त तो गोंय सुटके सैन्याचो वांगडी जालो. सुटके झुजारी ... आल्वारीश, आगुस्तुश आल्वारीश आनी उरसेलिनु आल्मैद ... मार्गदर्शनाखाला तो काम करतालो. ताणें आपली सरकारी नोकरी ... आनी मडगांवां छापखानो उगडलो. ह्या छापखान्यांतल्यान राश्ट्रीय ... उजवाडावन तो सुटकेझुजाक आपलेपरीन हातभार लायतालो. पोलि... ताका धरलो आनी ताच्या छापखान्याचेर बंदी हाडली. ताका प्र... लस्करी न्यायालयामुखार उबो करून आठ वर्सां खर बंदखणीची ... फर्मायली. तशेंच दंड भरपाये बदला आनीक दोन वर्सां ख्यास्त ... २० वर्सांखातीर ताचे राजकीय हक्क काडून घेतले. साडेतीन ... उपरांत म्हळ्यार ऑगस्ट १९५९ ताचेकडल्यान वचन घेवन ताची ... केली. गोंयचे सुटकेमेरेन ताका केपें पोलीस ठाण्याचेर येवन ... लावंची पडटाली. भारत सरकारान ताम्रपत्र दिवन ताचो भोवमान ... १९७७त तो केपें नगरपालिकेचो वांगडी म्हणून वेंचून आयलो.

- कों. वि. ...

देसाय, रघुनाथ गणेश गारुडी : (जल्म : २२ ... १९०९, शिवोली - बारदेस).

सुटकेझुजारी. ताणें मुळावें शिक्षण मराठींतल्यान घेतलें. 'आ... गोमंतक दल' संघटनेचो तो वांगडी आशिल्लो. सुटके चळवळीच्या ... मिरवणुकांनी, बसकांनी वांटो घेवप तिरंगी बावटो लावप, पत्रकां ... हे सारकीं कामां तो करतालो. चोडण पोलीस ठाण्याचेर हल्लो ... ताणें थंयचीं हत्यारां हस्तगत केलीं. पुर्तुगेज पोलिसांकडल्यान ...

का अटक जाली. तशेंच १६ म्हयने ताणें बंदखण भोगल्या. ट १९७२ ह्या दिसा भारत सरकारान ताम्रपत्र दिवन ताचो ला.

- कों. वि. सं. मं.

वसंत विठ्ठल : (जल्म : १९ जुलय १९३९, पीर्ण -

झुजारी. ताणें विद्यालयीन शिक्षण मराठीतल्यान घेतलें. १९५३त काँग्रेस गोंय' हे संघटनेचो तो वांगडी जालो. शिवोली, कांयसूव, कामुर्ली ह्या सुवातांचेर तो बसका आयोजीत करतालो. तशेंच गांव आनी दोडामार्गार बसकांनी वांटो घेवंक तो वतालो. राष्ट्रवादी पत्रिका, पुस्तकां हाडून त्यो बारदेसांत वांट्टांलो. गोंयल्या राष्ट्रवाद्यांक गोंयच्यो राजकीय हालचाली कळयतालो. का धरपाचें फर्मान काडिल्लें. पीर्णां सत्याग्रहांत ताणें वांटो पुर्तुगेज पोलिसांनी ताका धरलो आनी ताका १२ वर्सां बंदखणीची र्मायली. २० ऑगस्ट १९५९ दिसा चार वर्सां आनी आठ दखण भोगले उपरांत ताची सुटका जाली. भारत सरकारान देवन ताचो भोवमान केला.

- कों. वि. सं. मं.

वासुदेव पांडुरंग फळ : (जल्म : ३० सप्टेंबर पैंगीण - काणकोण).

झुजारी. ताणें विद्यालयीन शिक्षण मराठींतल्यान घेतलें. 'नॅशनल गोवा' हे संघटनेचो तो वांगडी आसलो. १९५४-५५ ह्या काळांत पत्रकां लावप, राष्ट्रीय पुस्तकां वांटप असलीं कामां करतालो. वारी १९५५ ह्या दिसा ताणें आपल्या वांगड्यांसयत पैंगीणच्यान काडून सत्याग्रहांत वांटो घेतलो. वाटेर भाटपाल - श्रीस्थळा रलो आनी खूब मार दिलो. ताका ८ वर्सां खर बंदखणीची फर्मायली, तशेंच दिसाक १० इश्कूद हे प्रमाण २ वर्सां दंड मायलो. १५ वर्सां खातीर ताचे नागरी हक्क काडून घेतले. वर्सा सगळ्या कैद्यां वांगडा ताचीय सुटका जाली. भारत न ताम्रपत्र दिवन ताचो भोवमान केला.

- कों. वि. सं. मं.

, वासुदेव व्यंकटेश फळ : (जल्म : १३ ऑक्टोबर , पैंगीण - काणकोण).

केझुजारी. ताणें मुळावें शिक्षण मराठींतल्यान घेतलें. जून १९४६ तो 'राष्ट्र सेवा दलां'त वावर करतालो. तशेंच प्रभातफेरयांनी तालो. २६ जानेवारी १९५५ दिसा हातांत तिरंगी बावटो घेवन ते मोखरदमल मेरेन जाल्ले मिरवणुकींत ताणें वांटो घेतिल्लो. पोलिसांनी ताका धरलो आनी खूब मार दिलो. फुडें प्रदेशीक न्यायालयामुखार उबो करून ताका णव वर्सां बंदखणीची ख्यास्त ली. तेभायर दंड भरपायेबदला आनीक दोन वर्सां ख्यास्त दिली. सरकारान ताम्रपत्र दिवन ताचो भोवमान केला.

- कों. वि. सं. मं.

देसाय, विठोबा नारायण राउत : (जल्म : २ मार्च १९१२, असोल्डें - केपें).

सुटकेझुजारी. ताणें मुळावें शिक्षण मराठी आनी पुर्तुगेजींतल्यान तशेंच प्रिमैर कुर्स द इश्कोल रेजीमेन्ताल हेंय शिक्षण घेतलें. ताणें सुटके चळवळींत वांटो घेतलो तेन्ना ताका पुर्तुगेज पोलीस विभागांतल्यान काडून उडयलो. 'आझाद गोमंतक दल' संघटनेचो तो वांगडी आशिल्लो. बसकांनी वांटो घेवप, मिरवणुको काडप असलो वावर तो करतालो. १८ जून १९५६ ह्या दिसा पोलिसांनी ताका धरलो आनी दोन वर्सां आग्वाद बंदखणींत दवरलो. थंय ताका पोलिसांनी खूब त्रास दिले. भारत सरकारान ताम्रपत्र दिवन ताचो भोवमान केला.

- कों. वि. सं. मं.

देसाय, विश्वासराव जसवंतराव : (जल्म : १८ जून १९३४, तुयें - पेडणें).

सुटकेझुजारी. ताणें विद्यालयीन शिक्षण मराठींतल्यान घेतलें. 'नॅशनल काँग्रेस गोवा' हे संघटनेचो तो वांगडी आसलो. १६ सप्टेंबर १९५४ ह्या दिसा ताणें सुटकेझुजारी ओलिविन्यु बी कुएल्ल्यु हाच्या मार्गदर्शनाखाला तेरेखोलच्या किल्ल्याचेर जाल्ल्या सत्याग्रहांत वांटो घेतिल्लो. पुर्तुगेज पोलिसांनी ताका धरलो. प्रदेशीक लस्करी न्यायालयामुखार उबो करून ताका णव वर्सां खर बंदखण आनी तीन वर्सां सादे बंदखणीची ख्यास्त फर्मायली. डिसेंबर १९५८त सगळ्यांवांगडा ताचीय सुटका जाली. बंदखणींतल्यान सुटका जाले उपरांत तो परतो सुटके चळवळींत वांटो घेवंक लागलो. भारत सरकारान ताम्रपत्र दिवन ताचो भोवमान केला.

- कों. वि. सं. मं.

देसाय, विष्णू पांडुरंग फळ : (जल्म : १५ एप्रिल १९०५, काणकोण).

सुटकेझुजारी. ताणें मराठी आनी पुर्तुगेजींतल्यान मुळावें शिक्षण घेतलें. सुटकेझुजाऱ्यांक राजकीय वावर करूंक तो आदार दितालो. २० सप्टेंबर १९५६ ह्या दिसा पोलिसांनी ताका धरलो, खूब मार दिलो आनी बंदखणींत दवरलो. १२ मार्च १९५८ दिसा ताची बंदखणींतल्यान सुटका जाली. फुडें १५ जानेवारी १९६० दिसा परतो धरलो आनी १४ मार्च १९६० दिसा ताका सोडलो. १९७२त भारत सरकारान ताम्रपत्र दिवन ताचो भोवमान केला.

- कों. वि. सं. मं.

देसाय, शाबू बाबनी नायक : (जल्म : ८ जानेवारी १९३०, कुंकळ्ळी - साश्ट).

सुटकेझुजारी. ताणें माध्यमिक मेरेन शिक्षण घेतलें. 'आझाद गोमंतक दल' संघटनेचो तो वावुरपी वांगडी आशिल्लो. कुडाळाक घडोवन हाडिल्ल्या गनिमी काव्याविशीं प्रशिक्षण केंद्रांत ताणें वांटो घेतिल्लो. दलाच्या कमांडो फोर्सांत तो दाखल जाल्लो. जून १९५४त नगर हवेलीच्या हत्यारबंद वावरांनी ताणें वांटो घेतिल्लो. नगर हवेलीचे सुटके उपरांत तो दत्ताराम उत्तम देसाय हाच्या मार्गदर्शनाखाल माजाळे फांट्यांत वावर करूंक

लागलो. एप्रिल १९५५त कुंकळ्ळी पोलीस ठाण्याचेर हल्लो करपांत, जून १९५६त पिर्ला मिनाखणीचेर धाड घालपांत आनी सालाझाराक तेंको दिवपी जेरोनिमु बार्रेतु हाचो खून करपांत ताणें वांटो घेतिल्लो. पोलिसांनी ताका धरपाचें फर्मान काडिल्लें. तशेंच ताका धरून दितल्याक इनाम दवरिल्लें. गोंय सुटके उपरांत १९७७त कुंकळ्ळी ग्रामपंचायतीचो वांगडी म्हणून तो वेंचून आयलो. उपरांत तो 'गोमंतक क्षत्रिय मराठा समाज' हे संघटनेचो अध्यक्ष आशिल्लो. १९७६त भारत सरकारान ताम्रपत्र दिवन ताचो भोवमान केलो. तशेंच, जायत्या भौशीक आनी संस्कृतीक मळांचेरय ताचे भोवमान जाल्यात.

– कों. वि. सं. मं.

देसाय, शिवाजी गोविंद : (जल्म : २४ एप्रिल १९३०, साखळे, दिवचल).

गोंयचो सुटकेझुजारी. 'नॅशनल काँग्रेस गोंय' संघटनेचो तो वांगडी आशिल्लो.

दादराच्या पोलीस उपनिरिक्षकाक माल्लो, ह्या आरोपावयल्यान ताका काल्यां १९५४ त धरलो आनी पणजेचे आल्तीनोवयले बंदखणींत घालो. १० जानेवारी १९५५ दिसा तो बंदखणींतल्यान पळून वचून अनमोडाक गेलो.

गोंयांतलें रेल्वे येरादारी संबंदी पिटर आल्वारीस हाच्या फुडारपणाखाला ताणें २६ जानेवारी १९५५ दिसा कॅसरलॉक सत्याग्रहांत वांटो घेतलो.

प्रादेशिक लश्करी न्यायालयान ताका ५ वर्सां बंदखणीत दवरलो. फेब्रुवारी १९५५ दिसा 'राश्ट्रीय काँग्रेस गोंय' संघटना दोडयामार्गार सुरू करून ताणें भुंयगत चळवळींत वाटो घेतलो. ३० सप्टेंबर १९५५ दिसा ताणें आपल्या वांगड्यांसयत 'गोंय सुटके सैन्याची' स्थापणूक केली. लिपचोरया रावून पोर्तुगेज वाहनां, रेल्वे हांचेर घुरयो घाल्यो. शिरगांवचे मिनाखाणीर स्फोट घडोवन हाडटना ताच्या दाव्या हाताक गुळी लागली. १९५७ वर्सा राश्ट्रीय काँग्रेस गोंयचे संघटनेचो मुखेल सचिव म्हणून ताणें काम केलें. शिवाजी सावंत, राम काकोडकार, माधव चव्हाण, आगुस्तीस आल्वारीस, उरसेलीनो आल्मेदा, अनास्तासीयु आल्मेदा, सिंधुताई देशपांडे हे ताचे सुटके झुजांतले वांगडी.

– कों. वि. सं. मं.

देसाय, श्रीपाद रघुनाथ : (जल्म : ४ मार्च १९१७, पेडणे-गोंय).

कोंकणी कोशकार. ताणें बी.ए. (ऑनर्स) मेरेनचें शिक्षण घेतलें. हाचेभायर ताणें इंग्लंडांत मुद्रणकलेचेंय शिक्षण घेतलें. मराठी, हिंदी, पुर्तुगेज, गुजराती, इंग्लीश आनी कोंकणी ह्या भासांचो ताका बरो अभ्यास आसा. १९३५ त मुंबय गोमंतक छापखान्यांत कोंकणी कंपोजिटर म्हणून तो काम करतालो. उपरांत १९४१त मुंबय गव्हर्नमेंट सेंट्रल प्रेस हांगा हिब्रु कंपोजिटर म्हणून काम करूंक लागलो. १९५१-५६ ह्या काळांत तो येरवडा प्रिझन प्रेस आनी गव्हर्नमेंट सेंट्रल प्रेस, मुंबय असिस्टंट मॅनेजर म्हणून काम करूंक लागलो. १९५७-७० ह्या काळांत ताणें गव्हर्नमेंट प्रेस, बडोदा; गव्हर्नमेंट प्रेस नागपूर आनी येरवडा प्रिझन प्रेस पुणें हांगा मॅनेजर म्हणून काम केलां. १९७१-७६ ह्या काळांत बुक सेंटर प्रेस, सायन-मुंबय हांगाय तो मॅनेजर आशिल्लो. १९५३-५ काळांत मुंबयच्या 'साद' तिम्हयनाळ्याचो आनी १९५४-५५ ह्या व 'साळीक' ह्या म्हयन्याळाचो तो वावुरपी संपादक आशिल्लो.

ताणें 'यक्षप्रश्न' (१९७५) आनी 'रघुवंश' (१९७६) संस्कृतांतल्यान कोंकणी अणकार केलो. १९८०-८६ ह्या काळांत चार भागांचो, ५० हजार शब्दांचो 'कोंकणी-कोंकणी शब्दकोश' र

१९७९ वर्सा मडगांव जाल्ल्या कोंकणी लेखक संमेलनाचो तो आशिल्लो. ताका कला अकादमीचो साहित्य पुरस्कार फाव जाला 'श्रीमद्‌भगवदगीता' आनी 'भगवदगीता' हींय पुस्तकां उजव आयल्यांत.

– कों. वि. स

देसाय, सुभाष विष्णू : (जल्म : ५ जुलय १९३९, बारदेस).

सुटकेझुजारी. ताणें मुळावें शिक्षण मराठींतल्यान घेतलें. 'नॅ काँग्रेस गोवा' हे संघटनेचो तो वांगडी आसलो. २६ जानेवारी १ ह्या दिसा ताणें सात इश्टांवांगडा पीर्णासावन म्हापश्यां मिरवणूक क वाटेर थिवी ताका धरलो, खूब मार दिलो आनी आल्तिन्य बंद दवरलो. बंदखणींत ताका खूब शारिरीक त्रास सोंसचे पडले. प्र लस्करी न्यायालयामुखार उबो करून ताका आठ वर्सां बंदखणीची र फर्मायली. १९ नोव्हेंबर १९५८ ह्या दिसा ताची बंदखणींतल्यान जाली. १९६८त तो पीर्ण ग्रामपंचायतीचो वांगडी म्हणून वेंचून अ १९७२त भारत सरकारान ताम्रपत्र दिवन ताचो भोवमान केलो.

– कों. वि. स

देसाय, सुर्यकांती अनंत फळ : (जल्म : ५ जून १९ पैंगीण – काणकोण).

सुटकेझुजारी. तिणें एस.एस.सी. तशेंच शिक्षक प्रशिक्षण शिक्षण घेतलें. ती 'राश्ट्रीय काँग्रेस संघटनेची', वांगडी आसली फेब्रुवारी १९५५ ह्या दिसा लक्ष्मी बाळकृष्ण पैंगीणकार मार्गदर्शनाखाल मडगांवां जाल्ल्या सत्याग्रहांत तिणें वांटो घे पोलिसांनी तिका धरली आनी प्रदेशीक न्यायालयामुखार उबी केली जून १९५५ ह्या दिसा तिका तीन वर्सांखातीर बंदखणींत धाडली वर्सांखातीर तिचे राजकी हक्क काडून घेतले. १९५८त सुटकेझुजाऱ्यांवांगडा तिचीय सुटका जाली. बंदखणींतल्यान सुटका उपरांत तिणें प्रौढ साक्षरताय वर्ग तशेंच अपंगुळांखातीर प्रशिक्षण सुरू करून म्हत्वाचें समाजकार्य केलें. भारत सरकारान ताम्रपत्र तिचो भोवमान केला. १८ जून १९८३ ह्या दिसा गोंय सरका तिचो भोवमान केला.

– कों. वि. स

देहान्त शासन : (पळयात मर्णख्यास्त).

देहू : महाराष्ट्रांतलें एक संतक्षेत्र. पुणें जिल्ह्याच्या हवेली तालु

...वायव्य दिशेक २९ किमी. आनी देहूरोड रेल्वे स्थानकाचे ईशान्य ...१ किमी. अंतराचेर इंद्रायणी न्हंयेचे देगेर हें क्षेत्र आसा. हांगा ...रामान वास्तव्य केल्ल्यान ही सुवात म्हळ्यार महाराष्ट्रांतलें एक ... तीर्थक्षेत्र जालां.

... एक विठ्ठलमंदिर आसा. हें देवूळ तुकारामाचो धाकलो पूत ...बाबा हाणें इ. स. १७२३त बांदलें. ह्या देवळाक तेंकून जो घाट ...ताका 'देऊळघाट' म्हण्टात. तटाचे भितल्ले वटेन एक वाडो ...ताका 'देवूळवाडो' म्हण्टात. ह्या देवूळवाड्यांतूच इनामदारांचो ... तुकोबाच्या पुर्वजांचो वाडो आसा. तशेंच, थंय राममंदिर, शिवमंदिर ...ं आसात. हांगाच एका अश्वत्थ (पिंपळ) झाडापोंदा तुकोबाची ...ची सुवात दाखयतात. हांगा 'गोपाळपुरा' नांवाचो एक वाठार ...ह्या वाठारासावन सुमार अदर्या मैलाचेर इंद्रायणीचो नामनेचो ...सा. हातूंत तुकोबान आपले अभंग बुडयल्ले अशें म्हण्टात.

...त कार्तिक म्हयन्यांत वद्य एकादशीक देहूची पालखी आळंदीक ...कारामाच्या गुरूपदेशाच्या दिसा उत्सव जाता. फाल्गुन वद्य ...क सावन तीन दीस तुकारामाच्या निर्वाण दिसा निमतान थंय व्हड ...रता. ज्येश्ठ वद्य अश्टमीक देहूसावन तुकोबाची पालखी भायर ...ी पुणे-सासवड-बारामती-अकलूज मार्गान आशाढ शुध्द एकादशीक ...क पावता आनी आशाढ वद्य एकादशीक देहूक परतता.

...तल्या देवस्थानांची उदरगत जावंची आनी ताका सतत अर्थीक ...ळचो म्हणून छत्रपती संभाजी, राजारामम्हाराज, पेशवे, रामचंद्र ... आनी ताराबाईचो पूत दुसरो शिवाजी हाणीं देहूक कांय सरकारी आनी देहू गांव इनाम दिल्लें.

– कों. वि. सं. मं.

... : दैत्य ह्या शब्दाची उत्पत्ती 'दितेः अपत्यं पुमान् दैत्यः' अशी ... दक्ष प्रजापतिक 'दिति' म्हणून एक धूव आशिल्ली. ती ताणें ...ऋशीक दिल्ली. कश्यपापसून दितिगेर जे भुरगे जल्माक आयले ...त्य अशें नांव मेळ्ळें. ते देवांचे दुस्मान अशी तांची नामना आसा. ... साहित्यांतय दैत्य शब्दाचे उल्लेख आयिल्ले आसात. भगीरथाल्या ...टल्यान गंगेवांगडा दैत्य चलताले.

...त मेळचें म्हणून देव आनी दैत्य हाणीं मेळून क्षीरसागराचें मंथन ...तूंतल्यान भायर सरिल्ली वारुणी सुरा (सोरो) दैत्यांनी घेतली ...न तांकां असूर अशें नांव मेळ्ळें. उपरांत समुद्रमथनांतल्यान ...ं अमृत देवांनी घेतलें म्हणून देव आनी दैत्य हांचेमदीं लडाय ... हातूंत दैत्यांचो गुरू शुक्राचार्य आसलो जाल्यार देवांचो गुरू ...ी आसलो. दैत्यांनी राकेसांचो आदार घेवन देवांकडेन झूज केलें. ...नी तांकां हारयले. राम वनांत गेल्लो तेन्ना ताची राखण ...ातीर कौसल्येन दैत्यांक आपयल्ले. दैत्य हे यज्ञविध्वंसक ...ल्यान तांकां ऋतुद्विष अशें नांव पडिल्लें.

...श्यपाली आनीक एक बायल आशिल्ली. तिचें नांव 'दनू'. तिगेर जे ... आयले तांकां 'दानव' अशें नांव मेळ्ळें. तांची उत्पत्ती अशी : ...अपत्यं पुमान् दानवः 'वृत्र' हो दानव आशिल्लो. अशें शतपथ ...त म्हळां. मारीच, नमुची, नरक, तारक, शंबर हे सगळे दानव ...र दनू पुत्र आशिल्ले. हे सगळे दुश्ट प्रवृत्तीचे आशिल्ले म्हणून हांकांय दैत्य अशें म्हण्टाले. दैत्य म्हळ्यार दुश्ट प्रवृत्तीचे लोक ह्या अर्थान कालयवन, कंस, रावण हांचो उल्लेख दैत्य म्हणून केला. संस्कृताच्या उत्तरकालीन साहित्यांत दैत्य, असूर आनी दानव हे शब्द समानार्थी म्हणून वापरल्यात. दैत्यांचो नाश करपाक विष्णून नरसिंह, राम, कृष्ण आदी अवतार घेतल्यात. तशेंच दुर्गेनय वेगवेगळी रुपां घेवन महिषासूर, मधु-कैटभ चंडमुंड आदी दैत्यांचो नाश केलो. कांय देवांक ताणीं मारिल्ल्या दैत्यांवयल्यान नांवां मेळिल्लीं आसात. देखीक - विष्णुक कैटभजित आनी मधुसूदन; देवी महिषासुरमर्दिनी; कृष्णाक केशिनिषुदन आदी.

– अनंत राम भट

दैववाद : देवदेवता वा दैवी शक्तींनी मनशाच्या जल्मा वेळारूच ताच्या जल्मासावन मरणामेरेनचें भविश्य थरयल्लें आसता, अशें मानपाची वृत्ती म्हळ्यार दैववाद. नवग्रह, नखेत्रां, राशी, राशीस्वामी हांकांय दिव्य शक्तीन संपन्न अशो देवता मानतात. ह्या देवतांची बळिश्ट अशी शक्त म्हळ्यार दैव. संवसारांतल्यो सगळ्यो घडामोडी ही दैवी शक्त नियंत्रीत करता अशें दैववादी लोक मानतात. नैतीक वा बुध्दिगम्य वेवस्थेंतल्यान आनी कार्यकारण नेमांवरवीं भोंवतणच्या घडणुकांचें नियंत्रण जाता, अशें ते मानिनात.

जेन्ना सगळ्यांत व्हड अशे मनशाचे यत्न निर्फळ थरतात, अकस्मात मरण येवप वा एकाद्री विलक्षण घडणूक अनपेक्षीतपणान घडटा तेन्ना दैववादी मनशांचो दैवावयलो भावार्थ आनिकूय घट जाता. खास करून मनशाचो जल्म, लग्न, भलायकी, मरण आदी घडणुको दैवाक लागुनूच घडटात, अशें मानतात. हें दैवच मनशाक प्रगती वा अधोगतीकडेन व्हरता. खंयच्याय शाराचें, समाजाचें वा राश्ट्राचेंय भविश्य दैवान निश्चीत केल्लें आसता. जें जावपाचें आसा अशें दैवान थरयल्लें आसा, तें जातलेंच आनी जें जावंचें न्हय अशें थरयल्लें आसा, तें केन्नाच जावंचें ना; तशेंच खेळ, झूज वा हेर मळांवयलें येस अपेस हें दैवाधीन आसता, अशे समज आसतात. मनशाच्या जल्मावेळारूच ब्रह्मदेवान ताचें भविश्य ताच्या कपलाचेर बरयल्लें आसता, अशें हिंदू लोक मानतात. हिंदू धर्माप्रमाणूच संवसारांतल्या हेर सगळ्या धर्मांनी आनी संस्कृतायांनी खंयच्या ना खंयच्या रुपांत दैववादाक सुवात आसा. दैव बलवत्तर आसा, ह्या अर्थाच्यो म्हणी चडशा भाशांनी सांपडटात. सादारणपणान दादल्यांपरस बायलांमदीं दैववादी प्रवृत्ती चड दिश्टी पडटा. दैववादावयल्या ह्या विस्वासाक लागुनूच पयलींच्या काळांत राजा लोकांच्या दरबारांत राजज्योतिशी आसताले.

दैवान पयलींच थरयिल्ल्यो भविश्यांतल्यो घडणुको प्रत्यक्ष घडून येवंचेपयलींच जाणून घेवपाचे कांय मार्ग आसात, अशें मानप ही दैववादी लोकांची एक म्हत्वाची प्रवृत्ती. हे प्रवृत्तींतल्यानूच भविश्य सांगपी शकुनविद्या, फलज्योतिश, शरीरलक्षणविद्या, हस्तसामुद्रिक हीं शास्त्रां तयार जालीं. जल्मावेळावयली ग्रहस्थिती उपरांत वेळोवेळ घडपी ग्रहांचीं स्थित्यंतरां, ग्रहयोग, गिराणां उल्कापात, धुमकेतू, हांकां भविश्यसूचक अशें मानतात. दोळ्यांच्यो पापण्यो, हात, मांडयो आनी कुडीचे हेर अवयव पिटपिटप हें शूभ-अशुभाचें सूचक आसा अशें मानतात. कसल्याय कामाक वतना विधवा, सवायशिणी, बोडको मनीस, शिंदळकी करपी मुखार येवप हें सूचक अशें मानतात. शिंकप, खोरजप, माजर आडवें येवप, पाल चुकचुकप वा आंगार पडप, घुघूम, सुणीं रडप, कावळो आंगार बसप वा आड्डप

हे शकून शुभाशुभ सूचक अशें मानतात. हाताच्या तळव्यार आशिल्ल्यो ओळी आनी उंचवटे हांच्या स्वरुपावयल्यान तशेंच कपल, नाक, ओंठ, खाडकी, कान, नाखटां, पापण्यो, भुंवयो, कानावयले केंस हांचे रचणुकेवयल्यान वा कुडीच्या लक्षणांवयल्यान भविश्य सांगतात. कुडीवयलीं पद्म, शंख, चक्र आदी चिन्नां सूचक मानतात. तिथी, वार, म्हयने, हांचेवयल्यान काडिल्ले म्हूर्त भविश्याचे नदरेन म्हत्त्वाचे मानतात. कांय खाशेल्या आंकड्यांक शुभ वा अशुभ अशें म्हण्टात. फांशे, घुलो, कौल, दिव्य नदर, संमोहन विद्या, प्लँचेट हांचोय भविश्य जाणून घेवपाखातीर उपेग करतात. जल्मपत्रिका, स्फटीक वा खाशेल्यो कंवळ्यो हातूंत पळोवनूय भविश्य सांगतात.

घडपाआदींच कळिल्लें भविश्य प्रतिकूल दिसता आसत जाल्यार तें अनुकूल करून घेवपाची इत्सा बाळगप, ही दैववादी लोकांची आनीक एक प्रवृत्ती. दैवान भविश्याची आंखणी केल्ली आसता, तरी तातूंत अनुकूल वा प्रतिकूल गजाली मनशाच्या करण्यांक लागुनूच भरतात वा दैवाचो संकेत बदलता, अशें कांय जाण मानतात. ग्रहदेवतांची आराधना, पुजा, साधना, तपश्चर्या, मंत्रतंत्र, जादू, धर्मीक कृत्यां, तावज, आंगवण, मुदयेंतले खाशेले खडे, गिन्यांचीं रत्नां हांचेवरवीं भविश्य अनुकूल करून घेवपाचे यत्न करतात. प्रवास, झूज, लग्न ह्या कार्यांची सुरवात म्हूर्त पळोवनूच करतात. जांचो दैवाच्या अपरिवर्तनीय स्वरुपाचेर पक्को विस्वास आसता ते मनीस दैवाक लागुनूय उजो, हुंवार, धामींचे रोग, दुकळ वा वैयक्तिक जिवितांतलीं संकश्टां येतात अशें मानतात आनी तांचो प्रतिकार करिनासतना निश्क्रीय रावतात. तांच्या मतान देवाकूय दैवाची आज्ञा मोडप शक्य ना, तेन्ना मनशान भविश्यात बदलपाचो यत्न करप व्यर्थ आसा.

हिंदू धर्माच्या तत्त्वगिन्यानाप्रमाण, ज्या पूर्वकर्माक लागून हो जल्म प्राप्त जाता आनी जाका लागून ह्या जल्मांतल्यो बऱ्यो वा वायट घडणुको घडटात, तें पूर्वकर्म म्हळ्यार दैव. हाका 'कर्मवाद' अशें म्हण्टात. पूण हो कर्मवाद कार्यकारण नेमाचेर अधिष्ठित आशिल्ल्यान हिंदूंक दैववादी म्हणचेपरस कर्मवादी म्हणप चड समा जातलें. आतां तत्त्वगिन्यानाप्रमाण जरी हिंदू कर्मवादी आसले, तरी वेव्हारांत तांचेमदीं कितल्याशाच तरांनी दैववाद दिश्टी पडटा. घडपी सगळ्या घडणुकांच्या पांच कारणांमदलें दैव हें पांचवें कारण अशें गीतेंत म्हळां. महाभारताच्या अनुशासन पर्वांत यत्न हो जमनीसारको आनी दैव हें बिजासारकेंमानलां. हिंदूंचें वैजकीशास्त्र आनी कायदो हांचेरूय दैववादाचो प्रभाव दिसता. कांय पिडा दैवाच्या प्रभावाक लागून जातात, अशें सुश्रुता सारकिल्यांनी वैजकी शास्त्रांत म्हळां. 'योगवासिष्ठ' ह्या ग्रंथांत मात दैव हो फकत एक भास, अशें म्हळां. दुबळे मनीसूच दैवाचेर विस्वास दवरतात. दैवाचेर पातयेवपी मनीस उदकांत उडयल्ल्या मडक्याप्रमाण नश्ट जाता, हीं दैवविरोधी मतांय दिश्टी पडटात.

बौध्दांच्या खंयच्याच पंथांत मुळावें तत्त्व म्हूण दैवाक सुवात नाशिल्ली. बुध्दान व्यक्तीक मोक्षाखातीर यत्न करपाक सांगलां. ताका लागून दैव कल्पनेक ताच्या उपदेशांत सुवात ना. पूण कर्मवाद ह्या अर्थान बौध्द आनी जैनूय दैववाद मानतातूच. ह्या अर्थान शीख हे तर कट्टे दैववादी (कर्मवादी) अशें मानतात.

ग्रीकांनी 'मॉरॉस' ह्या नांवाची देवता कल्पिल्ली. मनशाच्या जल्मावेळारूच ताचें भविश्य सांगपाचें काम मॉरॉस करता, अशी तांची धारणा आशिल्ली. खूब खेपे मॉरॉस शब्द 'मीरी' असो भोववचनी त्यो तीन देवता आशिल्ल्याचें मानतात. होमरच्या 'इलिअड' आनी ह्या महाकाव्यांतूय दैवाचो प्रभाव सगळ्याक दिसता. ग्रीक साहि शोकांतिकांनी दैववाद खूब प्रमाणांत आसून तातूंत मनीस म्हळ्यार हातांतलें खेळणें, अशें म्हळां. खूबदां झ्यूससारके श्रेश्ठ देवूय आशिल्ल्याचें मानलां.

मुसलमान लोक कट्टे दैववादी अशें मानलां. 'इस्लाम' अर्थूच 'अल्लाक शरण वचप' असो आसा. कुराणांत दैववा पडटाच. हे लोक किस्मत वा नशिबूच सगळ्यो गजाली नियंत्री अशें मानतात. तांच्यांत कादिरी आनी जब्री अशे दोन पंथ पयल्या पंथांतले लोक मनशांच्या यत्नांक सुवात आसा, अशें जाल्यार दुसऱ्या पंथातले लोक देवाची इत्साच सगलें किदें आग मानताले.

सगळ्या अंधश्रध्दाळू लोकांप्रमाणूच केल्टिक लोकूय दैववादी क्रिस्तांव धर्मांत दैववाद ना, अशें म्हण्टात आसले, तरी तांची का दिश्टी पडटात. ज्यू लोकांचे हिब्रू भाशेंत सुर्वेक दैव ह्या अर्थाचो नाशिल्लो अशें म्हण्टात. पारशी धर्मांतूय सुर्वेक दैवाक सुवात ना पूण उपरांत दैव हें पारशी धर्माचें एक म्हत्वाचें आंग जालें. बॅबि दैवाची स्वतंत्र देवता म्हूण मानवीकरण करूंक नाशिल्लें लोकांच्या मताप्रमाण एकदां थरयिल्लें भविश्य वज्रलेप नाशिल्ल बदल जावंक शकतालो. थंयच्या आख्यायिकांनी देवांचें आनी भविश्य थरोवपी गुळयांचीं (Tablets Of Fate) चर्चा आसून त्यो जा आसात, तो सगळ्यांचें नियंत्रण करता, अशें मानताले. ईजिप्ता 'शाई' हे देवतेच्या रुपान मानवीकरण केल्लें. सुर्वेक ती हा देवता अशें मानताले. पूण काळांतरान ती उपकारक आनी स रुपांतली एक लोकप्रिय देवता अशें मानूंक लागले. चीनी भाशे 'मिंग' म्हण्टात. चीनी लोक अपरिवर्तनीय दैवाचेर विस्वास परग आनी तरीय ताचेपसून निसरपाची शक्यताय उलोवन दाखयतात निश्चीत आसा अशें मानून शरणांगतीचे भावनेन ते मरणाची मानून घेतात.

दैवानूच मरण थारायिल्लें आसा, हे भावनेन सैनीक जिवाचे जावन, निर्भयपणान झुजतात. तशेंच जिवितांत घडिल्ल्यो दु घडणुको ह्या दैवाक लागुनूच घडल्यो, अशें मानून समाधानी प्रवृत्ती ह्या लोकांमदीं दिसता. पूण दैववादी मनीस यत्नांचें म्हत नाशिल्ल्यान आळशी आनी निश्क्रीय जातात, हो दैववादाचो एक दुश

आर्विल्ल्या काळांत बुध्दीवादाचो वाडटो प्रभाव, विज्ञानीक कार्यकारण नेमांचें आकलन, मनशाच्या यत्नांवरवीं जिवितांतल्यो नियंत्रीत करूं येतात, हो अणभव. हांकां लागून दैववादाचो प्रभ जायत चलला.

– कों. वि

दोंगर : एका थरावीक उंचायेचो आनी सदळशा कोनाच्या अ भूभाग. पायाकडे रूंद पसरट आशिल्लो भूभाग माथ्याकडेन जायत वता. माथ्याच्या निमुळट्या भागाक शिखर म्हण्टात. निश्चीत अशी उचाय थारायल्ली ना. पूण सर्वसादारणपणान ता

…टर आसची असो संकेत आसा. व्हड दोंगराक पर्वत म्हण्टात. …राक दोंगुर्ली म्हण्टात. भोवतेक करून दोंगर एकोडो आसना. …वा पर्वताच्यो रांको आसतात. तांकां दोंगर रांको वा पर्वतावळी …बऱ्याच पर्वताओळींच्या चोम्यांक पर्वत समुह म्हण्टात. …शा भूखंडाप्रमाणच उदकापोंदच्या समुद्रखरीर (सागरतळ) …रांगो आसात. अटलांटिक महासागरांतली मध्य अटलांटिक …दची पर्वत श्रेणी आसा. दर्यापोंदच्या कांय पर्वतांचीं शिखरां …थरापोंदा कांय अंतराचेर आसतात तर कांय शिखरां उदका …पाविल्ली आसतात.

…या कट्टयांत आनी कट्टयापोंदच्या भुगोलीक हालचालींच्या …ल्यान वेगवेगळ्या तरांचे दोंगर निर्माण जाल्यात.

…मुखी दोंगर : धर्तरेच्या पोटांतलो शिलारस (लाव्हा) वाट …नो धर्तरेचें कट्टे फोडून भायर सरता. शंकुच्या आकाराची ही …वी रास थंड पडटकच तिचें रुपांतर दोंगरात जाता. जपानांतलो …, इटलिंतलो व्हीस्यूव्हीयस, अर्जेंटिनांतलो ॲकेग्वाया, …लो पॅरिकुटिन, हवाई बेटावेलो बावुनालेवा हे ज्वालामुखीपसून …ले मुखेल पर्वत आसात.

…े दोंगर : धर्तरेच्या कट्टयांतले हालचालीक लागून वा …ीच्या फोर्सान धर्तरेचो भाग वयर उखलून घुमटा आकाराचो …निर्माण जाता. अशा दोंगराक घुमटी दोंगर म्हण्टात. उत्तर …लो हॅन्री पर्वत दक्षिण डकोटांतलो ब्लॅक हिल्स दोंगर ह्यो …र्वताच्ये देखी आसात.

…री दोंगर वा अवशेशी दोंगर : न्हंयो, वारो, पावस हांकां लागून …मनीची धूप जायत आसता. पठारांतलो खुसखुशीत भाग व्हांवून …रिल्ल्या घट्ट आनी थीर अशा भागाचो दोंगर तयार जाता. …अस्तंत घाट, उदेंत घाट, विंध्य सातपुडा हे अवशेशी दोंगर …गोंयचे दोंगर हे पठारी दोंगरात आस्पावतात.

…दोंगर : जमनीत भितरले हालचालींक लागून जमनीक फूट …मनीचे विशिश्ट भाग जमनीत खचतात. न खचिल्लो भाग …ीच्या वाठारापरस उंच उरिल्ल्यान ताका दोंगराचें रूप प्राप्त …कॅलिफोर्नियांतली सियेरा नोवाडा ही पर्वत रांग ह्या प्रकाराखाल

…ां दोंगर : धर्तरेच्या कट्टयाचें भायलें आवरण भूंयपट्टयांपसून …ाल्ले आसा. हे पट्टे केन्नाकेन्नाय धर्तरेच्या कट्टयार दाबा घालपाक …जातात. ह्या दाबांक लागून फातराच्यो घडयो पडटात. अनिर्बंध …रेन ही घडयांची प्रक्रिया चालू उरून पर्वतांची रांग निर्माण जाता. …तलो हिमालय, युरोपांतलो आल्पस, अमेरिकेंतलो ॲपालॅचिअन …ांपर्वत आसात.

…तरांगो : सगळ्या व्हडल्या पर्वतांचो मुखेलपणान दोन जोडयांनी …करूं येता. पॅसिफिक महासागराभोंवतणी पसरिल्ली एक जोडी. …यंत उत्तर अमेरिका, सायबेरिया, दक्षिण अमेरिका आनी अस्तंत …क महासागरांतल्या द्विप मालिकेंत आस्पावता. त्यो पर्वतरांगो …अलास्का, रॉकी, कोस्टल रेंज, ॲपालॅचिअन, ॲंडीज.

…सरे जोडयेची सुरवात उत्तर आफ्रिकेंतल्या ॲटलास पर्वतापसून …जावन उदेंतेक इंडोनेशिया मेरेन ती पाविल्ली आसा. हे जोडयेंत …विल्ल्यो पर्वतरांको अशो : पिरेनीज, ॲपेनाइन्स, आल्प्स, झॅग्रोस, एल्बर्झ, उरल, हिंदुकुश, काराकोरम, हिमालय, कुनलुन, तिएनशान, अल्ताई, व्हर्कोयान्स्क, इंडोनेशिया रांगो.

भारतांतल्यो पर्वतरांको अशो : हिमालय पर्वत, पुर्वाचल पर्वत, अरवली पर्वत, विंध्य पर्वत, सातपुडा पर्वत, सह्याद्री पर्वत.

भारतांतलीं पयलीं धा उंचेलीं पर्वत शिखरां - (१) K2(८६११ मी.) (२) कांचनजुंगा (८५९८ मी.) (३) नंगा पर्वत (८१२६ मी.) (४) घाशब्रम (८०६८ मी.) (५) बॉड पीक (८०४७ मी.) (६) डिस्टेघीलसार (७८८५ मी.) (७) मशरब्रम (७८२१ मी.) (८) नंददेशी (७८१७ मी.) (९) मशरब्रम (अस्तंत ७८०६ मी.) (१०) राकापोशी (७७८८ मी.)

गोंयच्यो पर्वतरांगो अशो : भारताच्या अस्तंत घाटांत सह्याद्री दोंगरावळीचो सुमार ६६ चौ. किमी. वाठार गोंयांत पडटा. ह्या दोंगरातेंगशांची सुमार १२५ किमी. लांबायेची ओळ गोंयचे शीमेभोंवतणी पातळ्ळ्या. उदेंत गोंयच्या वाठारांत ह्या दोंगराच्यो ऊंच तेंगश्यो आसात. हातूंत नोंद घेवपासारक्यो अशो : सोंसोगड (३८२७ फूट), वाघेरी (३५०० फूट), सिध्दनाथ (१२४२ फूट), चंद्रनाथ (१०५३ फूट).

दोंगराचीं कार्यां : (अ) हवामान : दोंगर हे वाऱ्याचे मुखेल अडथळे जावन आशिल्ल्यान थरावीक हवामानाचें वारें पर्वतांच्या दिकेप्रमाण व्हांवता आनी त्या त्या वाठाराक त्या त्या वाऱ्याचें तें तें हवामान प्राप्त जाता. पर्वतांकलागून सायबेरियाक कडक थंडी, गंगा सिंधूच्या मैदानात कडक उश्णता अशें हवामान आसता. वाऱ्याचो आनी पावसाचो लागींचो संबंद जाल्ल्यान सह्याद्री आनी हिमालय पर्वताच्या वाऱ्याक तोंड दिवपी भागाचेर खूब पावस पडटा. तर वाऱ्याचेर फाट आशिल्ल्या भागाचेर पावसाचो दुश्काळ आसता.

(आ) जिवसृश्ट : पावसाचो आनी उश्णतेचो संबंद वनस्पतीकडेन आशिल्ल्यान वनस्पतींचें प्रमाण आनी प्रकार थारावपांत पर्वतांचें योगदान आसता. वनस्पतींचो आनी जनावरां धरून हेर प्राण्यांचो लागींचो संबंद आशिल्ल्यान वनस्पतीवांगडाच प्राण्यांचें प्रमाण थारावपाक पर्वतांचो वांटो आसता.

(इ) संस्कृती : संवसारांतल्या वेगवेगळ्या संस्कृतींनी पर्वतांक देवांचीं वसतीस्थानां ह्या नात्यान पूज्य मानल्यात. दोंगर पर्वताच्या माथ्यार देवळां बांदप, पर्वताच्या शिखरांचेर ध्यान साधनेखातीर ऋशीमुनी वास्तव करतात. ग्रीसांतलो ओलिंपस, भारतांतलो हिमालय आनी जपानांतलो फुजी हे पर्वत भाविकांखातीर धर्मस्थळां जाल्यांत. कैलास पर्वत, मेरू पर्वत, गोवर्धन पर्वत हांचें महात्म्य पुराणांत सांगलां.

पर्वतांच्या आडखळींक लागून दोन संस्कृतींमदीं व्हडलीशी देवघेव जावंक पावना. हाका लागून पर्वतालागीं रावपी लोकांक भायल्या जगाचो व्हडलोसो संपर्क येना आशिल्ल्यान तांचें मदीं आधुनिकतेचें प्रमाण उणें आसता.

पर्वत हें संरक्षणाचें सैनीक साधन जावन आसा. रोमाच्या आल्पस पर्वतान जाल्यार भारताच्या हिमालय पर्वतान सैनीक रितीन संरक्षण केलां.

अर्थकरण : पर्वताचो आनी पावसाच्या उदकाच्या प्रमाणांचो संबंद उरिल्ल्यान ह्या वाठारांत एक खाशेली दोंगरी वनस्पत निर्माण जाता. हातूंत गोरवांखातीर चारो, वखदी द्रव्यां, च्या, काफी, केशर, हीं पिकां आनी खाशेले तरेचें लाकूड हांचो आस्पाव जाता. दोंगरावेल्यान सकयल देवपी उदकाच्या लोंढ्यावरवीं जावपी जलविद्युत् केंद्रां, उद्येगधंद्याखातीर

उर्जासाधन म्हणून उपेगी पडटात. पर्वतावेल्या उदकावांगडा सकयल देविल्लो गाळ, सकयले जमनीचो कस वाडोवन शेती उत्पादन वाडीक मदत करता. दोंगराच्या पोटांत मोलादीक अशा धातुंचे साठे उपलब्ध आसात.

खेळ आनी करमणूक : गिर्यारोहण हो एक आंतरराश्ट्रीय नामनेचो साहसप्रकार. बर्फाळ दोंगराचेर लोकप्रिय आशिल्लो स्केटिंग होय एक क्रिडाप्रकार. पर्वतावेली सैमीक सोबीतकाय, मेकळी हवा, शांतीकाय, हांकां लागून पर्वत आनी दोंगर हीं पर्यटन स्थळां म्हूण विकसीत जायत आसात.

संवसारांतल्या ऊंच अशा दोंगरांची वळेरी -

नांव	सुवात	उंचाय (मी.)	
१) माउंट एव्हरेस्ट	नेपाळ, तिबेट	८,८४८	संवसारांतलो सगळ्यांत उंच दोंगर.
२) K_2 गोडव्हीन ऑस्टेन	भारत	८,६११	भारतांतलो सगळ्यांत उंच पर्वत.
३) कांचनजंगा	भारत	८,५९८	उंचायेन भारतांतलो दुसरो आनी संवसारांत तिसरो दोंगर.
४) कम्युनीजम पीक	रशिया	७,४९५	रशियांतलो सगळ्यांत उंचेलो दोंगर.
५) आकोनकाग्वा	अर्जेंटिना	६,९६०	दक्षिण ध्रुवांतलो सगळ्यांत उंचेलो दोंगर.
६) माउंट मॅकिन्ली	उ. अमेरिका	६,१९४	उत्तर अमेरिकेंतलो सगळ्यांत उंचेलो दोंगर.
७) किली मांजारो	टांझानिया	५,८९५	आफ्रिकेंतलो सगळ्यांत उंचेलो दोंगर
८) मोंत ब्लांक	फ्रांस/इटली	४,८०७	अस्तंत युरोपांतलो सगळ्यांत उंचेलो दोंगर.
९) मौनाकी	अमेरिका	४,२०५	संवसारांतलो सगळ्यांत उंचेलो दोंगर जुंवो.
१०) माऊंट कूक	न्यूझीलँड	३,७६४	न्यूझिलँडांतलो सगळ्यांत उंचेलो दोंगर.
११) सोंसोगड	गोंय	१,१८६	गोंयचो सगळ्यांत व्हड दोंगर.

- सचीन सबनीस

- कों. वि. सं. मं.

दों मोरायश : (जल्म : १९ जुलय १९३८, मुंबय).

नामनेचो कवी, लेखक आनी पत्रकार. संवसारीक नामनेचो भारतीय पत्रकार फ्रँक मोरायश हो ताचो बापूय. ताणें बी.ए.मेरेन शिक्षण घेतलें. पिरायेच्या एकुणिसाव्या वर्सा ताका ताच्या 'अ बिगिनींग' (A Beginning) ह्या इंग्लीश कवितां झेल्याक 'हॅथोर्नडेन प्रायझ' हो प्रतिश्ठेचो पुरस्कार फावो जालो. 'जॉन नोबडीं' (१९६५), 'पोयम्स' (१९६०) 'वॅल्डम ॲन्ड अदर्स' (१९६८), 'ॲबसेन्स' (१९८३) ही ताच्या कवितांचीं आनीक कांय पुस्तकां. ताचो 'कलॅक्टेड पोयम्स' (१९५७-१९८७) हो सगळ्या कवितांचो झेलो पँग्वीन बुक्स इंडियान भारतांत उजवाडायलो (१९८७). तातूंतले 'लेटर पोयम्स' ह्यो १९६७-१९८७ मेरेनच्या काळांतल्यो कविता. 'द ब्रास सरपंट' १९६४, 'एडिटेड वोयस फॉर लायफ (१९७५) हीं ताचीं अणकारीत पुस्तकां.

तो १९५६-५८ ह्या काळांत 'जेमिनी' ह्या ऑक्सफर्ड-केंब्रिज सा परिक्षण पत्रिकेचो संपादक, १९६५-६८ ह्या काळांत 'नोवा' ह्या ल पत्रिकेचो फिचर एडिटर, १९६९-७१ ह्या काळांत न्यूयॉर्क सण्डे मॅगझीनाचो युरोप आनी उदेंत आशियाकडलो भोंवतो खब १९७१-७३ ह्या काळांत 'धी एशिया मॅगझीन' हाँगकाँग हे प मॅनेजींग एडिटर, १९७३-७७ ह्या काळांत यू. एन. फंड फॉर पॉप ऑक्टव्हीटीज हे संयुक्त राश्ट्र संघटणेचो स्पेशल लिटररी क आनी सण्डे स्टॅण्डर्ड, मुंबय ह्या इंग्लीश पत्राचो कांय काळापुरतो आशिल्लो.

ताची गद्य बरपावळ अशी - `Green in the Grass' (१ `Gone away' (१९६०), `My Son's Father' (१९६८), `A Ma People' (१९७४), `A Family in Goa' (१९७५), `The open (१९७६), `The Tempest Within' (१९७२), `From East & (१९७२), `Bombay' (१९८०), 'Mrs. Gandhi' (१९८०), `Ans by Flutes' (१९८३).

१९८० वर्सा धर्तरेक प्रदक्षिणा घालपी भारताची पयली नौका आनी तिचे वयले धाडशी तारवटी हांगेल्या आठ म्हयन्यां मेरेनच्या मुलाखती घेवन तृष्णाचे शौर्यकथेचेर ताणें एक पुस्तक बरयलां. भारतीय क्रिकेट खेळाच्या मळार 'लिजॅण्ड' जावन बशिल्ल्या मास्टर सुनील गावस्कर हाचें `An Ilustrated Biography - Sunil Gav चरित्र ताणें बरयलां. गोंयच्या उद्देगीक धेंपे घराण्याच्या इतिहास ताणें एक पुस्तक बरयल्लां.

`Lamont Prize for Literature' (१९६९), `Citation for Exce in Journalism', ओव्हरसीज प्रॅस क्लब ऑफ अमेरिका (१९७२) हे मेळिल्ले कांय पुरस्कार.

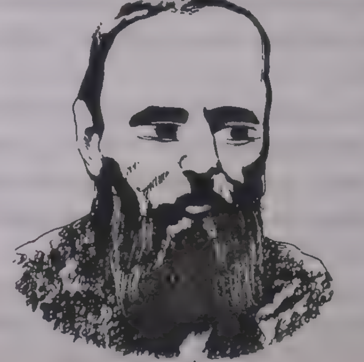
तो निधर्मीपणाचो आनी राश्ट्रीय एकात्मतेचो एक कट्टर पुर लिला नायडू हे हिंदू फिल्म अभिनेत्री वांगडा तो लग्न जालो.

- श्री. लक्ष्मीदास बो

दोमळो : (पळेयात मूय).

दोस्तोयेवस्की, फियोदोर मिखायलोविच : (जल्म नोव्हेंबर, १८२१ मॉस्को; मरण : ९ फेब्रुवारी १८८१, पिटर्सब

रशियी नवलिका-लेखक. युरोपी साहित्यांत बीजमूलक बरप

तांकिवंत ब प्यांमदलो अर्वाचीन न आनी आ विचारसरण आकांताचो घालपी प्रतिभा विचारवंत.

मॉस प्रायव्हेट बी स्कुलांत सुर्वेचे

...उपरांत १८३७ वर्सा तो सेंट पिटर्सबर्गाक आर्मी इंजिनियरींग ...ाक दाखल जालो. १८४३ वर्सा कमिशन मेळटकच, तो आर्मी ...ींग कोरांत भरती जालो. पूण १८४४ वर्सा ताणें कमिशन ...ऊन आनी स्वताक साहित्याक ओंपून घेतलो. ताची पयली स्वतंत्र ... 'बेद्नियें ल्यूदिं' १८४६ वर्सा उजवाडा आयली.

...४६ वर्सा तो समाजवादी चळवळींत घुसपलो. १८४७ वर्सा तो ...की' पक्षांत सामील जालो आनी २३ एप्रिल १८४९ दिसा ...ी घालून ताका मर्णाची ख्यास्त फर्मायली. पूण उपरांत ही ...ाटी घेवन चार वर्सां सश्रम बंदखण ताका सायबेरियेच्या ...त भोगची पडली. थंय तो आठ वर्सां उरलो आनी १८ वर्सां ...क वतकच आपले साहित्यीक जिणेक परतून सुरवात केली. ...६ फेब्रुवारी १८५७ दिसा मारिया इसायेव्ह हे २९ वर्सांचे ...न तो लग्न जालो.

...४४ ते १८४९ ह्या काळांत ताणें १० ल्हान-व्हड कथा बरयल्यो. ...अर पिपल' (१८४५) ही कथा ब्रिल्यीनृस्कई ह्या नामनेच्या ...च्या मतान रशियेंत जाल्लो समाजीक नवलिका बरोवपाचो ...प्रत्न. दोस्तोयेव्हस्कीच्यो हेर कथा म्हळ्यार 'द डबल' (१८४६), ...ोखारचिन' (१८४६), 'द लँडलेडी' (१८४७), 'व्हायट नायट्स' ...) आनी फुडें 'क्रायम अँड पनिशमँट' ह्या रुपान नामनेक पाविल्ले ...ी संकल्पना गर्भरुपान केळोवपी 'धी ऑनॅस्ट थीफ' (१८४८). ...ताणें सायबेरियांत बंदखणींत आसतना बरयली. बंदखणींतल्यान ...ातकच ताणें 'माय अंकल्स ड्रीम' आनी 'द विलेज ऑफ ...कोवो' ह्यो दीर्घकथा बरयल्यो. बिटस्बर्गाक परत गेले उपरांत ... आयिल्ल्यो ताच्यो साहित्यकृती अशो आसात - 'दी इन्सल्टेड ...इन्जुअर्ड' ही नवलिका आनी आपजिणेचो रुपकार आशिल्ली 'द ...ऑफ द डॅड'. ह्या दोनूय कृतींतल्यान सायबेरियी बंदखणींतलें ...मान विश्व वास्तवतायेन दोळ्यांसामकार उबें जाता.

उपरांतच्या काळांत ताच्या साहित्यांत एक अध्यात्मीक शक्त ...ोवरी दिसता. ताका लागून ताच्या पात्रांमदीं दुख्ख - दगद ...यान पुनरुज्जीवन मेळोवपाची तांक दिश्टी पडटा. 'सक्रीय' मोग ...तीरुपी ल्हानपण हे गूण ताच्या 'दी इडियट' हे नवलिकेंतलो ...' आनी 'दी ब्रदर्स कारमाझोव' हातूंतल्या 'अलोयशा' ह्या पात्रांत ...दसतात

...५९ वर्सांचे अखेरेक ताणें आपलो भाव मिखायल हाच्या सांगातान ...हें नेमाळें काडलें. पूण पॉलीश क्रांतीसंबंदान उजवाडायिल्ल्या ...खाक लागून तें बंद करचें पडलें. उपरांत ताणें 'इपॉक' हें नेमाळें ... पूण तेंय चड तेंप चललें ना. ताचे बायलेक आनी भावाक दोन ...ीर आयिल्ल्या मरणान तो भायल्या देशांत गेलो.

...६४ ते १८६६ मेरेन ताणें आपली क्रायम अँड पनिशमँट ही ...ी पुराय केली. हे कृतींत ताचो हेत, गुन्यांवकारीचो मानसोपचारीक ...करून तशेंच एक तत्कालीन जिवितांतल्यान निर्मल्ली नवलिका ...ी आशिल्लो. हे नवलिकेंतल्यान ताणें कांय असादारण व्यक्ती ...ापरस व्हड आसतात, हे निपोलियनी विचारसरणेचो फाटसोद ...ी यत्न केला.

...देसांतल्या ४ वर्सांच्या राबित्यांत 'दी इडियट' आनी 'द डॅविल्स' ...न नवलिका ताणें बरयल्यो. पूण 'दी इडियट' हे नवलिकेन ताका समाधान मेळ्ळेंना. सामक्यो तोंकाच्यो कल्पना केळयिल्ल्यान ताका त्यो नवलिकेंत मूर्त रुपांत हाडूंक फावो तें येस मेळ्ळेंना. 'द डॅविल्स' हेय कृतीक अशीच घुस्पटिल्ली नामना मेळ्ळ्या. एका अर्दान ती कृती लेखकाली तेजिश्ट नदर, ताचें मानवी मनाकडलें लागशिल्लें नातें आनी ताका मेळिल्लें जिणेचें गिन्यान हांचेर उजवाड घालता, जाल्यार दुसरे वटेन ती कृती ताचो खर द्वेश आनी खर धर्मीक विस्वास उक्तायता.

विस्कटपी कुटुंबांचेर आदारिल्ली 'दी ॲडोलसँट' आनी 'द ब्रदर्स कारमाझोव' ह्यो ताच्यो म्हत्वाचो प्रकल्प जावन आशिल्ल्यो नवलिका बरयल्यो. 'द ब्रदर्स कारमाझोव' हे नवलिकेंत दोस्तोयेव्हस्कीन एक व्हड साहित्यीक तशेंच एक निर्भय, खोलाय आशिल्लो विचारवंत अशी नामना जोडल्या.

- किरण बुडकुले

दोहा : एक छंद. हो मात्रीक अर्धसम छंद. दोग्धि चित्तमिती दोहा = जो चित्त दवित करता, तो दोहा, अशी हाची व्याख्या केल्या. द्विपदी ह्या शब्दावयल्यान हें नांव आयलां अशें मानतात. हातूंत पयल्या आनी तिसऱ्या चरणांनी १३ मात्रा आनी दुसऱ्या आनी चवथ्या चरणांनी ११ मात्रा आसतात. चरणाचे अखेरेक यती आसता. विशम चरणाचे अखेरेक ज गण नासचो आनी निमाणें लघू आसचो असो नेम आसा.

हिंदी भाशेक हो छंद अपभ्रंश भाशेकडल्यान मेळ्ळो. अपभ्रंशांत आनी हिंदी भाशेंत दोह्यांचे कितलेशेच झेले आसून मुनीयोगीन्द्र, रामसिंह, देवसेन आनी हेर बौध्द सिध्द हांणी आपले रचणुकेंत दोहा छंदाचो उपेग केला. 'प्राकृतपैङ्गलम्' ह्या छंदोग्रंथांत वट्ट तेवीस दोहा प्रकारांची विस्कटावणी केल्या.

हिंदींतल्या चडशा सगळ्या कवींनी हो छंद वापरला. दोहा हो मुक्तक काव्याचो म्हत्वाचो छंद. भक्तीयुगांतले प्रबंध रचणुकेंत दोह्याचो व्हडा प्रमाणांत उपेग केल्लो दिसता. तुलसीदासाचें 'रामचरित मानस' आनी जायसीचें 'पद्मावत' हातूंत दोहे मेळटात.

दोहा आनी साखी हे शब्द सारक्या अर्थाचे आसात. कबीराच्यो साख्यो ह्यो दोह्यांसारक्योच आसात. साखी हो साक्षी ह्या उतराचो अपभ्रंश जावन आसा. गोरखपंथी काव्याच्या प्रभावाक लागून कबीरपंथी कवींनी हो छंद आपणायलो, अशें म्हण्टात. बिकानेरचो राजा अनूपसिंह हाणें 'दोहा-रत्नाकर' नांवाचो एक व्हडलो दोह्यांचो झेलो तयार करून घेतिल्लो. तातूंत शेंकड्यांनी कवींचे सुमार ४५०० दोहे संकलीत केल्ले आसात.

अपभ्रंश साहित्याचे उदरगतीवांगडा दोहा छंदाचो प्रचार वाडलो. हिंदी भाशेप्रमाणूच राजस्थानी आनी गुजराती भाशांनीय दोह्यांची रचना जाल्या. साहित्याच्याच मळार न्हय, जाल्यार लोकवेदांतूय दोहा छंदाक म्हत्वाची सुवात प्राप्त जाल्या. लिखीत दोह्यांपरस तोंडयां घोळत प्रचलीत जाल्ल्या अलिखीत दोह्यांचो आंकडो खूब व्हड आसा.

जैन लोक पुजेचे सुर्वेक वेगवेगळ्या रागांनी दोहे गायतात. ह्या छंदांत वेगवेगळ्या विशयांचेर काव्यां निर्मिल्लीं दिसतात. सामान्य विशयांप्रमाणूच आयुर्वेद, ज्योतीश ह्या विशयांवयले कांय ग्रंथूय दोहा छंदांत रचिल्ले आसात.

दोह्याचें एक उदाहरण अशें -

स्वर्ग सात असमानपर, भटकत है मन मूढ ।

खालिक तो खोया नहीं, उसी महल में ढूँढ ॥

अर्थ - हे मूर्ख मना, सात सर्गांच्या अवकाशांत तूं हेडटा, पूण परमेश्वर खंयच शेणूंक ना. तूं जंय आसा थंयच ताका सोद.

– कों. वि. सं. मं.

दोळो आनी दोळ्याचे विकार : मानवी शरिरांतल्या ज्ञानेंद्रियांतलें एक म्हत्वाचें इंद्रीय. उजवाड, काळोख, वस्तू, तांचो रंग, आकार, रूप हें दृश्टीज्ञान मनशाक दोळ्यांकडल्यान मेळटा. गिन्यान मेळोवप, सैमाक तेळप, भोंवतणच्या घडामोडींची जाणविकाय करून घेवप आदी गजाली आमी चडश्यो दोळ्याच्या आदारान करतात. दोळ्यांची हालचाल, दोळे उगडप-धांपप, तांचें तेज हातूंतल्यान वेगवेगळ्यो भावना उकत्यो जातात. मुखामळाची सोबीतकाय खूबशी दोळ्यांचेर आदारून आसता. हाका लागून दोळो हो एक म्हत्वाचो अवयव जाल्ल्यान ताची जतनाय घेवप खूब गरजेचें.

तकले सकयल फुडल्या भागांत हाडांच्या फुनेलाचे खोलायेंत २४ मीमी. व्यासाचे गड्ड्यावरी वाटकुळे दोळे बसयल्ले आसतात. तांचो फुडलो भाग कांय प्रमाणांत (bulged) फुगीर आसता. हो भाग कंवचेवरी आसून ताका पारदर्शनेत्रपटल (Cornea) म्हण्टात. पारदर्शनेत्रपटला भितर एक काळो पड्डो आसता, जाका परितारिका (Iris) म्हण्टात. ह्या पट्ट्यावयल्यानच मनशाच्या दोळ्यांचो रंग दिसता. थोड्यांचो ह्या पड्ड्याचो रंग घारसो वा निळो वा कसल्याय रंगाचो आसूं येता. जाचेवयल्यान ताचे दोळे घारशे वा निळे तें थरोवप जाता. परितारिकाचे मदीं एक वाटकुळो बुराक आसता, जाका बावली (Pupil) म्हण्टात. हो बुराक दोळ्याचेर उजवाड पडटकच बारीक जाता आनी दोळ्यांत वचपी उजवाडाचें नियंत्रण करता.

दोळ्याच्या आंगाक तीन थर आसतात. भायल्याक श्वेतपटल (sciera) म्हण्टात. तो धवो आसता. दोळ्याक घटाय दिवप आनी दोळ्याच्या भितल्ल्या भागाची राखण करपाचें काम करता. पारदर्शनेत्रपटल (Cornea) हो हाचोच फुडलो भाग आसता. मदलो थर दोळ्याक आहार पावयता. हाचे फुडले वटेनच्यान फाटीं अशे तीन भाग आसात. परितारिका (Iris), रोमक (Ciliary) आनी रंजितपटल (Choroid), दृष्टिपटल (Retina) हो सगळ्यांत भितल्लो पड्डो. आमी पळयतात त्या वस्तूंची हाचेर प्रतिमा तयार जाता. (visual impression) दृष्टिपटलावयरची प्रतिमा नेत्रचेता (optic nerve) वरवीं मेंदवाक पावता. दोळ्याक जें दिश्टी पड्टा तें नेत्रचेता (optic nerve) मेंदवांत व्हरता आनी थंय खरी निमाणी समजिकाय जाता. बावलेच्या फाटल्यान आशिल्ल्या भागाक स्फटीकभींग (Crystalline Lens) म्हण्टात. दोळ्याच्या भिंगामुखावयली सुवात परितारिका दोन भाग करता. (१) भायली कूड (Anterior chamber) आनी २) भितल्ली कूड (Posterior chamber). भायली कूड हातूंत उदकावरी (Aqueous fluid) आनी भितल्ली कूड हातूंत जॅली (vitreous humour)आसता. दोळ्याच्यो पातयो आनी भुंवयो दोळ्याक तेंकुनूच पूण भायले वटेन आसतात. त्यो फुडले वटेन दोळ्यांची राखण करतात. दोळ्यांत धुल्ल, धुंवर, कुसकूट वा कसलीय आडखळ वचचेआदीं पातयो बंद जातात आनी दोळ्यांक मार लागना. पातयो उकत्यो आनी बंद जावपाचें नियंत्रण मेंदवांत आसता. पातयो मिनटाक ११-१४ फावट उकत्यो आनी बंद जातात. ह्या वेळार त्यो दोळ्यांत पडिल्लो कोयर आदी निवळ करतात आनी दोळ्यांची हारशाचेर पातळायतात. हाका लागून दोळ्याचो हारसो ओलो [illegible] (हारसो सुकल्यार तो धवो जाता आनी दिसपाचें बंद जाता.) मन[illegible] पुरो जाता तेन्ना शरिराक आनी मेंदवाक सुशेग जाय आसता [illegible] उकते दवरून आड पडल्यार शरिराक सुसेग मेळटा पूण मेंदवाक [illegible] जेमेरेन दोळे उकते आसतात तेमेरेन मेंदवाचें काम चालू आसता [illegible] जेन्ना मनशाक न्हीद येता तेन्ना आपशींच दोळे ल्हव-ल्हव बंद [illegible]

दुकांवाहिनी (Lacrymal systems) दोळ्याच्या, नाकाच्या अर्दान [illegible] हातूंतली दुकांगांठ दुकां तयार करता, दुकां दोळो ओलो करता [illegible] तातूंतल्यो अंतर्वस्तू दोळ्यांक संसर्गापसून वाटायता. दोळ्यात दुक[illegible] ताचेपरस चड आसल्यार दुकांवाहिनींतल्यान तीं नाकांत वतात [illegible] मनीस रडटा तेन्ना दुकां नाकांत येतात. नाकांत थंडी जाल्यार केन्ना[illegible] दोळे तांबडे जातात वा जळटात. कारण दोळ्याचो संबंद नाका[illegible] आसता.

दोळ्यांक हालोवपी स स्नायू आसतात. हे दोळ्याक वेगवेगळ[illegible] घुंवडायतात. हांचें नियंत्रण मेंदवांत आसता. दोनय दोळ्यांमदीं [illegible] मातशें सकयल नाक आसता. दोळ्याचे वयले वटेन मेंदू जाल्यार [illegible] सकयल आनी उजवे वटेन सायनस आसता. हे सगळे भाग वेग[illegible] हाडांमदीं आसतात.

दोळ्याचे विकार उपजत (Congenital and developmental) [illegible] गंभीर आनी नदरेक मार करपी (Affecting vision) आसतात. ए[illegible] भुरगें दोळे नासतनाच (Anophthalmos) जल्माक येवंक शकता. [illegible] केन्नाय भुरग्याक एकूच दोळो आसता वा अर्दकुटो तयार जाल्ल[illegible] (Rudimentary eye) आसता. कांय खेपे दोळे सगळे सारके अ[illegible] तांचो खंयचोय एक भाग सारको नासता. (Opaque cornea) वा अ[illegible] भाग नासता वा परितारिका नासप (Aniridia), भींग नासप (Cong[illegible] Apnakia) अशेंय जाता. जल्माक येतनाच वा थोड्या वर्सांनी भुर[illegible] मोतीबिंदू (Cataract), तुंबर (Dermoid), कॅन्सर (Retinoblastoma) [illegible] शकता. मोतीबिंदू आनी तुंबर ऑपरेशन करून बरे जांव येतात [illegible] कॅन्सर जाल्यार चड करून दोळो काडचो पडटा.

रंग सारके वळखूंक न येवप हाका रंग आंधळेंपण म्हण्टात [illegible] दुयेंसाक अजूनमेरेन उपाय सापडूंक ना. हें दुयेंस नदरेक मार क[illegible] पूण दुयेंतीक रंगांच्यो सया सारक्यो वळखूंक येनात. रातचें वा [illegible] काळखांत लेगीत उणें दिसप हें रातआंधळेंपण. हें दुयेंस १० [illegible] वर्सांचेर सुरू जाता. हाका उपाय ना. हें पिळगेन पिळग्यो मुखार [illegible] वशाचें दुयेंस. केन्नाकेन्नाय तें एक पिळगी सोडून दुसरे पिळगेक [illegible] ह्या दुयेंसाक उपाय नाशिल्लो. पूण हालींच क्युबा ह्या देशांत [illegible] उपाय सोदून काडला. केन्ना केन्नाय दोळ्यांत कुसकूट, रेंवेचो [illegible] बारीक जीव वा हेर कसलेंय बारीक कुसकूट पडूंक शकता. हें [illegible] रोखडेंच काडपाक जाय. तें तशेंच उरल्यार नदरेक बादा हाडूंक श[illegible]

अकस्मात दोळ्यांत बडी वा हेर कितेंय तोपल्यार वा अपघात ज[illegible] दोळ्याक वा दोळ्याच्या हारशाक मार बसूंक शकता. अशें ज[illegible] ऑपरेशन करून दोळो वाटांव येता. कांय खेपे पारदर्शनेत्रपटला[illegible] दाग उरिल्ल्यान (White opacity) नदर अचकीत उणी जावंक श[illegible] अशा मनशाचो पारदर्शकनेत्रपटल कापून काडून ताका मेल्ल्या म[illegible] (मरतकच रोखडोच) पारदर्शनेत्रपटल काडून ऑपरेशन करून [illegible]

परेशन त्या मनशाच्या मरणापसून स वरांभितरूच करूंक मनीस तरणे पिरायेचो आसल्यार (२० ते ४० वर्सां) ह्या कॅराटोप्लास्टी (keratoplasty) म्हण्टात.

ो पड्डो सुटल्यार एका मिनटाभितर वा वराभितर वा एक मनशाची नदर सामकी उणी जाता. ही नदर थोड्या एक-देड वर्साभितर ल्हव ल्हव जाल्यार मोतिबिंदू वा (Glaucoma) जावंक शकता. ग्लाउकॉमा जाल्यार थोड्या भोंवतणीं वाटकुळां दिसतात. हीं सगळीं दुयेंसां चड स वर्सां उपरांत जातात. नदर उणी जाता हें कळटकच ळ्याच्या दोतोराक मेळून फावो तो उपाय घेवंक जाय.

काय तरेच्यो संसर्गीक पिडा जावंक शकतात. देखीक, ाय. हें दुयेंस एका मनशापसून दुसऱ्या मनशाक वचूंक ा लागून दोळे आयिल्ल्या मनशान आपल्यो वस्तू वेगळ्यो डटात. दोळ्यांक हात लायल्यार हात शाबू लावन धुवचे ळे तांबडे जावप, वताक पळयल्यार त्रास जावप वा दोळ्यांत डेल्लेवरी दिसप हें पारदर्शनेत्रपटलाचो शोथ वा इनफॅक्शन. ं काळे ओक्ल लावचें पडटा. तशेंच, दोतोराचो रोखडोच जाल्यार पारदर्शनेत्रपटलाक मार बसून नदर उणी जावपाचो ा.

तरेतरेची ॲलर्जीय जावं येता. भुरग्यांच्या पोटांत दंत टीबीचें दुयेंस आसल्यार दोळ्याक पारदर्शनेत्रपटला भोंवतणीं क पुळयो येतात. हाका Phlyetenular conjunctivitis अशें ाका लागून दुयेंतीक जें दुयेंस जालां ताचोच पुराय तरेन क जाय. ना जाल्यार हें दुयेंस परत जावंक शकता. ही ाळा दिसांनी जाता. चलयांपरस चल्यांक ही ॲलर्जी चड मीक ॲलर्जी (Atmospheric or Environmental) स-स म्हयन्यांनी र्स जाता. मलम वा थेंब्यांचीं वखदां घालून हें दुयेंस थांबोवं बदलून शुध्द हवेच्या दुसऱ्या गांवांत वतकचूय कांय लोक बरे ब खेपे हें दुयेंस आपशींच भुरगो व्हड जातकच वता.

ेर ताण येवप वा तकली उसळप हें दोळ्यांचें सामान्य दुयेंस. ्या लोकांक केन्ना ना केन्ना जाता. दीसभर कामाच्या ताणान वं येता वा कांय खेपे उण्या उजवाडांत वाचप, खूब वेळ टी. हाका लागून दोळ्यांचेर ताण येता आनी तकली उसळटा. म्हळ्यार दोळे थंड उदकान धुवप वा जाता तितलो दोळ्यांक प. रिफ्रॅक्टीव ॲरर हेंय तकली उसळपाचें एक सामान्य करून ओक्ल लागपाच्या वेळार अशी तकली उसळटा. ारशे मातशे रंगीत (tinted) वा फोटोक्रोमॅटीक (हे हारशे वतांत ड जातात आनी सावळेक परत लेव जातात.) केल्यार दोळ्यांची ता थोड्यांक दाट (विश्तीचे) हारशे लागतात. पूण ओक्ल इत्सा नासता अशा वेळार कॉण्टॅक्ट लॅन्स हो प्रकार उपेगी त्याच्या खवळायेदे प्लास्टीकचे हारशे कशे हे कॉण्टॅक्ट लॅन्स ासयतात. हाचेवरवीं मनीस बेसबरो पळोवंक शकता. तेचपरी क ओक्ल लागलां हेंय कळना.

णपणान चाळीस वर्सां जालीं म्हण्टकच मनशाक उणें दिसूंक ारण दोळ्यांत आशिल्लीं स्फटिकभिंगाची शक्त (Elasticity) ह्या परिवर्तनाक Presbyopia म्हण्टात. हाका ओक्ल लावप गरजेचें. पूण दोन ते अडेज वर्सांनी नंबर बदलचो पडटा.

कांय जाण सौंदर्यप्रसाधनांत मेकपाचो वापर करतात, जाका लागून दोळ्यांक दुखापत जावंक शकता. हाका लागून मेकप वापरता आसतना बरे प्रतीचो आनी सांबाळून वापरपाची गरज आसा.

दोनय दोळ्यांचे नदरेचें केंद्रीकरण पळयता ते गजालीचेर एकाच वेळार आनी एकेच ओळींत जावंक जाय. जेन्ना हें जायना तेन्ना एका दोळ्याची नदर एकेकडेन आनी दुसऱ्याची दुसरेकडेन जाता. हाका तिरशेंपण म्हण्टात. ही जल्मजात वा उपरांतच्या कारणाक लागून उद्‌भवलेली दोळ्यांची विकृती आसता. दोळे तपासून खास तयार केल्लें ओक्ल लावन हें तिरशेंपण ल्हव ल्हव करून उणें जायत वता.

दोळे बरे उरपाखातीर कांय गजाली करच्यो पडटात त्यो अशो - १) न्हिदचे पयलीं दोळे सदांच शाब्बान धुवन घेवंचे. २) सुर्याक चड करून गिराणा दिसा निखट्या दोळ्यांनी पळोवंचें न्हय. ३) उण्या उजवाडांत वाचप करचें न्हय. ४) चलते गाडयेंत वाचप करचें न्हय. वाचपाचें पुस्तक चडशें ३५-४० सेंमी. अंतराचेर धरून वाचचें. ५) टी. व्ही. पळोवपाक स्क्रिनीसाकून बरेंच पयस बसचें आनी भोंवतणचो एक तरी दिवो पेटोवन दवरचो. ६) दोळे बरे दवरपाक पयस मळबांत वा दर्यादेगेर सकाळीं वा सांजचें पळोवचें. जाका लागून Visual System क सुसेग मेळटा आनी दोळ्यांक विकार उणे जातात.

मोतीबिंदू : दोळ्यांतल्या भिंगाचे अकार्यक्षमतायेक लागून जावपी नदर दोश. अकार्यक्षम भींग धवें पडलें म्हण्टकच ताची अपारदर्शकताय नश्ट जाता. हाका लागून दोळ्याफुडले वस्तूची प्रतिमा दोळ्याच्या दृक पटलाचेर (Retina) एक तर सारकी दिसना वा सामकीच दिसना. हो मोतीबिंदू जल्मतनाच भुरग्याचे वाडटे पिरायेचेर, जाण्टी पिराय जातकच वा दोळ्याक मार बसल्यार जावंक शकता. कांय जाणांच्या भिंगाक इल्ल्या इल्ल्या कुडक्यांनी जाल्यार कांय जाणांचें पुराय भींग धवें जाता.

जल्मजात मोतीबिंदू : हो मोतीबिंदू भुरग्याक जल्मतनाच आसता. गुरवार बायलेक पयल्या तीन म्हयन्यांमदीं रूबेला (Rubella) वा जर्मन मिझल्स (सुरसुरें) जायत जाल्यार ताची बादा भुरग्याक जाता आनी पोटांत आसतनाच ताका मोतीबिंदू जाता. तेचवांगडा भुरग्याक काळजाचें, मेंदवाचें, कानाचें दुयेंस जावंक शकता. तेखातीर जर्मन मिझल्स जाल्ले गुरवार बायलेक दोतोर गर्भपात करून घेवपाक सांगता.

विकासजन्य मोतीबिंदू : कांय भुरग्यांक वाडटे पिरायेचेर तरेतरेच्यो धव्यो वा रंगीत अशो तिकल्यो भिंगाचेर तयार जातात. ह्या तिकल्यांच्या आकारावयल्यान आनी दिसण्यावयल्यान तांच्यो जाती आसतात. देखीक: आकाराप्रमाण - फ्युझीफोर्म, कोरलीफॉर्म, डिसकॉयड, झोनुलार, कॉरॉनरी.

थळावयल्यान : अग्र आनी पश्च अक्षीय, (Satural, Embryonal Nuclear.)

दिसपाप्रमाण : Cataracta Coerulia वा ब्लू डॉट मोतीबिंदू.

मंडलीय मोतीबिंदू : हो जेवण खाणाचें प्रमाण उणें आसल्यार वा विटामीन डी उणें आसल्यार जावंक शकता. १२-१४ वर्सांचेर जायत जाल्यार ताका कॉरॉनरी मोतीबिंदू म्हण्टात.

जल्मजात वा विकासजन्य मोतीबिंदू : जल्मतनाच वा भुरगें व्हड जाता तेन्ना दोळ्यामदीं भायल्या हारशाचेर एक धवी वाटकुळी तिकली आसता. असल्या भुरग्याक एका दोळ्यांत मोतीबिंदू आसत जाल्यार ताका नदर थोडी आसता. दोनय दोळ्यांनी मोतीबिंदू आसल्यार नदर

सामकी उणी आसता आनी भुरगें हातांत दिल्ल्या वा दाखयल्ल्या वस्तूंकडेन दुर्लक्ष करता. मोतीबिंदू उण्या प्रमाणांत आसल्यार नदर उणी जायना आनी दुयेंतीकय मोतीबिंदूची जाण आसना. पूण दोळ्यांच्या दोतोराकडेन वतकच हो दोश कळटा. जल्मजात वा विकासजन्य मोतीबिंदू चड करून वाडना. देखून ताका ल्हान आसल्यार शस्त्रक्रिया करपाची गरज चडशी नासता. हो मोतीबिंदू वाडलो आनी दिसप उणें जायत जाल्यार शस्त्रक्रिया करचीच पडटा. जल्मतनाच भुरग्याक चड मोतीबिंदू आसल्यार भुरग्याक स म्हयने जातकच रोखडीच शस्त्रक्रिया करची पडटा. कारण भुरग्याचे दोळ्याचे भाग सारके तयार जावपाक स म्हयने लागतात.

एक्वायर्ड कॅटरॅक्ट (Aquired Cataract) : बऱ्या भिंगाक बादा जातकच अशे तरेचो मोतीबिंदू जाता. भौतीक आनी रसायनीक कारणाक लागून भिंगाक बादा येवंक शकता. ह्या मोतीबिंदूचे वेगवेगळे प्रकार आसात ते अशे - १) **वार्धक्यजन्य मोतीबिंदू (senile):** हे दोन तरेचे आसतात.

अ) अणूकेंद्रीय : हो भिंगामदीं आसता. ४० वर्सां उपरांत जावपी हो मोतीबिंदू केन्ना केन्नाय रंगीत आसता. देखीक - कॅटरॅक्ट ब्रुनॅसॅन्स (Catarata Brunescens) हो मोतीबिंदू मातयेकोराचो आनी काळ्या कोराचोय आसता. ह्या मनशांक वतांत गेल्यार सारकें दिसना आनी वताच्या ओक्लान वा सावळेंत बरें दिसता.

ब) १) बाह्य मोतीबिंदू (Cortical cataract) : भिंगाच्या भायल्या भागांत जावपी हो मोतीबिंदू चड करून पिराय ५० वर्सां जातकच जाता. हो मोतीबिंदू जाल्ल्या मनशाक वतांत बरें दिसता आनी सावळेक सारकें दिसना. हातूंत ५ अवस्था आसात - अ) पुर्वावस्था (Lamellar separation) ब) इनसिपियण्ट कॅटरॅक्ट (Incipient cataract) क) इन्ट्यूनेसेन्ट कॅटरॅक्ट (Intunescent cataract) : नदर उणी जावप. ड) पक्वावस्था (Mature cataract) मोतीबिंदू पिकप आनी सामकेंच दिसप ना. इ) अतिपक्वावस्था (Hypermature cataract) : मोतीबिंदू पिकप आनी नदर सामकीच वचप.

२) किचकटीचो मोतीबिंदू (Complicated) : दोळ्याच्या हेर भागांक कसलींय दुयेसां जाल्यार भिंगाक फावो तें पोशण जायना (Nutrition) आनी हे तरेचो मोतीबिंदू जाता.

३) सर्वांगीक रोगाक लागून जावपी मोतीबिंदू (Cataract due to systemic Disease) : मनशाक गोडेंमूत, गॅलेक्टोसेमीया (Galactosemia) अश`तरेचे सगळ्या आंगाचे रोग आसल्यार मोतीबिंदू जावंक शकतात.

४) किरणीयजन्य मोतीबिंदू (Cataract due to Radiant Energy): उज्याची वा वताची उश्णताय, क्ष-किरण वा रेडियम, तेचपरी विजेचो खर शॉकलेगीत मनशाक मोतीबिंदू जावंक कारण जावं येता.

५) आघातजन्य मोतीबिंदू (Traumatic cataract) : दोळ्याक कसलोय मार बसत जाल्यार हो मोतीबिंदू जावंक शकता.

एक्वायर्ड कॅटरॅक्ट (Aquired Cataract) हो मोतीबिंदू जाता तेन्ना मनशाच्या दोळ्यामुखार काळे थिपके दिसतात. दोळे घुंवतात तशे हे थिपकेय घुंवतात. दोट्टी, तिट्टी वा खूब प्रतीबिंबां दिसप हेंय सुर्वेचें एक चिन्न. जशी जशी अपारदर्शकताय वाडत वता तशी तशी मनशाची नदर उणी जायत वता. अपारदर्शकताय भिंगाचे मदीं आसल्यार मनशाक वतांत गेल्यार सारकें दिसना आनी सावळेक वा मंद उजवाडांत बरें दिसता. पूण ही अपारदर्शकताय भिंगाचे भोंवतणी आसल्यार सावळेंत सारकेंदिसना आनी वतांत व्हडलोसो त्रास जायना. खूब फावटीं मनशाक मायनस नंबर (-) येता (Lenticular Myopia) आनी हो थोडया थोडया म्हयन्यांनी वाडत वता. जशी अपारदर्शकताय व्हड जाता तशी उणी जाता आनी निमाणें फकत उजवाड दोळ्यार घालतकच व[...] येता.

जल्मतनाच वा वाडटे पिरायेचेर जाल्लो (भुरग्याक) मोतीबिंदू [...] ल्हान आसा आनी नदर सादारण बरी आसा जाल्यार कसलोच [...] करपाची व्हडलीशी गरज उरना. फकत दोतोराकडेन वचून नेमान त[...] घेवपाक जाय. पूण हो मोतीबिंदू व्हड जाता वा नदर उणी जात[...] दिसल्यार मात ऑपरेशन करचें पडटा. जाल्ल्या भुरग्याक मो[...] आसा अशें दिसल्यार स म्हयन्यां उपरांत ताणें ऑपरेशन करचें [...] नाजाल्यार तो दोळो आळशी आनी तिरसो जावंक शकता.

ॲक्वायर्ड मोतीबिंदू जाल्यार सुर्वेचे अवस्थेंत थेंबे घाल्यार म[...] मातशें बरें दिसूंक शकता वा मोतीबिंदू वाडपाचो बंद जाता वा ता[...] मंद जाता. पूण हेर कसल्याय कारणांक लागून (देखीक - गोडे[...] हेर रोग) जाल्यार ते पिडेचेर वखद घेवंक सुरवात करतकच तो वा[...] बंद जाता वा केन्नाय बरो जावंक शकता. इन्सिपियॅण्ट अवस्थेंत पिडे[...] ओक्लाचो नंबर जसो जसो बदलता तशे तशे हारशे बदलत रा[...] मातशें बरें दिसता. ओक्लाचे हारशे मातशे रंगीत वा काळे वा फोटोक्र[...] आसल्यार बरें. मोतीबिंदू मदीं आसल्यार बावली (Pupil) व्हडली ज[...] थेंबे घालून बरे दिसूंक शकता.

मोतीबिंदू जातकच, तो पिकतकच वा अती पिकतकच म[...] सारकें दिसना. ह्या वेळार शस्त्रक्रिया होच एक उपाय आसता[...]

शस्त्रक्रिया : सादारणपणान शस्त्रक्रियेचे तीन प्रकार आसात[...] संपुटांतर्गत शस्त्रक्रिया २) संपुटाबान शस्त्रक्रिया ३) भींग ख[...] भींग पायसीकरण.

शस्त्रक्रिया करचे आदीं पिडेस्ताक तपासून ताची पुराय [...] घेवंची पडटा. ताका हेर कसलेय पिडेची बादा आसा काय किते[...] रगत तपासून पळोवंचें पडटा. पिडेस्त चड जाण्टो आसल्यार [...] हड्ड्याचो फोटो (एक्स - रे) वा कार्डिओग्राम काडून कसलें दुये[...] हें पळोवंचें पडटा. शस्त्रक्रियेची तरा पेशंटावयल्यान थरयतात[...] भुरग्याच्या मोतीबिंदूची शस्त्रक्रिया करून भिंगाची पोती उक्ती[...] मोतीबिंदू धुवन काडटात. पिडेस्ताची पिराय जाल्ली आसल्यार [...] ४५ वर्सांवयर पुराय मोतीबिंदू, भिंगाची पोती उक्ती करून धुवन [...] वा पोतयेसकट भींग काडटात.

मोतीबिंदू जावप म्हळ्यार दोळ्याची कार्यक्षमताय उणी जात[...] त्या मनशाक सारकें दिसना. दोळ्याचो तो भाग काडटकच त्या [...] दुसरो भाग घालचो पडटा आनी हें तीन तरांनी करूं येता - १) अ[...] करून एक-देड म्हयन्यांनी दाट ओक्ल दिवप २) स म्हयन्यां[...] कॉण्टॅक्ट लॅन्स दिवप. सामक्या ल्हान भुरग्याक वा खूब जाण्ट्या [...] कॉण्टॅक्ट लॅन्स वापरूंक जमना असल्या पिडेस्ताक दाट ओक्ल[...] पडटा. ३) ऑपरेशन करतकच मोतीबिंदू काडून जातकच भिंगाचे [...] वा पोती आनी बावली हांचेमदीं एक प्लास्टीक भींग बसयतात[...] लॅन्स इंप्लांटेशन अशें म्हणटात. हालींच्या काळांत चडशे [...] सर्रासपणान हेंच ऑपरेशन करून घेतात.

जतनाय : १) गुरवार बायलेक सुरसुरें जाल्यार बा[...] दोतोराकडेन सल्लो घेवन गर्भपात करपाची गरज आसल्यार [...] घेवंचो.

... डेंमुता सारकीं दुयेंसां आसल्यार आनी तीं ताब्यांत दवरल्यार ...जावपाची शक्यताय उणी जाता.

...तांत भोंवतना वताचें, मातशें रंगीत वा फोटोक्रोमॅटीक ओक्ल...

...ल्डींग, गिराण वा सुर्याक उक्त्या दोळ्यांनी पळोवंचो न्हय.

...शणतेंत काम करप्यांनी प्रॉटेक्टीव गॉगल्स वापरचीं.

...द्युत शक्तीपसून जतनाय घेवंची आनी शॉक टाळचो.

...ळ्याक कसलोच मार बसपाक दिवंचो न्हय.

...वण चडशें पुश्टीक, प्रथीनयुक्त आनी जीवनसत्वाचो आस्पाव ... आसचें.

... लोकांक, जांचें खाण जेवण पुश्टीक नासता तांकां, कामगार ...प्रानी प्रदुशीत वातावरणांत रावपी लोकांक मोतीबिंदू जावपाचो ... आसता.

...बिंदू आनी हेर दुयेंसांचो संबंद : मंगोली मुढता (Mongolism), ... लक्षणसमुह (Turner's syndrome), गोडेंमूत (Diabetes), ...न्य इसब (Atopic eczema) ह्या सारक्या पिडांवांगडा मोतीबिंदू ...कता.

...बिंदूची पयली शस्त्रक्रिया सगळ्यांत पयलीं भारतांत सुश्रुता ...न काडली. ताचेफाटल्यान इजिप्त, ग्रीस, रोम, अरबस्थान ह्या ...ोद लागलो. हे शस्त्रक्रियेक काउचींग (couching) अशें म्हण्टात. ...ळ्याचो मोतीबिंदू हात, बोट वा आनी कितेंय मारून दोळ्यांत ... कयल उडोवप (मोतीबिंदू अंत्राळीं आसता. तो उडयत जाल्यार ...लेची वाट निवळ जाता आनी मनशाक दिसूंक लागता). हीच ...या क्रिश्ताआदीं सुमार १००० वर्सां ते १८ व्या शतमानामेरेन ... मोतीबिंदू दोळ्याच्या भायर काडून उडोवपाची पयली शस्त्रक्रिया ... जॉक्स डेवीयल (हो लुईस १५ वो हाचो दोळ्याचो सर्जन ...) हाणें पॅरीसाक केली. वोन ग्रीफ हाणें १८६५त शस्त्रक्रियेचें ...शे सुदारलें. पयले टांके विल्ल्यम हाणें १८६७त वापरले. हे ...येक गुंगी दिवपाचें तंत्र वेन लीन्ट आन ओ ब्रायन हाणें सोदून ... १५०८ वर्सा लीर्नड द. विनी हाणें कॉण्टॅक्ट लॅन्सीचो सोद ... विल्यम फेनब्लूम हाणें पयले खेपे प्लास्टिकाचो वापर करून ...ट लॅन्स तयार केल्यो. देरोल्ड रीडले हाणें १९५३ वर्सा पयले ...ळ्यात प्लास्टीक लॅन्स बसयली.

...तीबिंदू खंयचेय पिरायेचेर जावंक शकता. ५० वर्सां उपरांतचो ...दू हें कुड्डेपणाचें मुखेल कारण. जल्मस्त आनी भुरगेपणाच्या ...णांत १४% मोतीबिंदू आसता. जाण्टेपणाचो मोतीबिंदू ४० वर्सां ...केन्नाय जावंक शकता आनी हो ४० वर्सांचेर ३५% आसता. फुडें ...त वाडत ७० वर्सां वयर ९०% जाता. संवसारांत कुड्डयांची ...सारकी कळना. पूण ती ५.१० कोटी आसूंक जाय. भारतांत ७० ... मोतीबिंदूचे पिडेस्त आसात. आशिया खंडांत मोतीबिंदूचें प्रमाण ...०% आसा. भारतांत तें १.५-२% आसा. कोंकण आनी गोंयांत तें ...१.५% आसा. भारतांत हेर सगळ्या राज्यांपरस उत्तर प्रदेश ...बेहारांत मोतीबिंदूचें प्रमाण चड दिश्टी पडटा.

...त्रपेडी (Eye Bank) : मेल्ल्या वा जित्या मनशाच्या दोळ्यांचें ... आनी संवर्धन करून दवरपी आनी गरजेप्रमाण दोळ्यांची पुरवण ... सस्था. दोळ्याचें अकार्यक्षम पारदर्शनेत्रपटल (दोळ्याचो फुडलो पड्डो) काडून त्या जाग्यार जिव्या वा मेल्ल्या मनशाचें कार्यक्षम अशें पारदर्शनेत्रपटल कलम करप शक्य आसा. जिव्या मनशाचें नितळ मंडल मेळप सामकें अशक्य तरी मेल्ल्या मनशाच्या दोळ्याचो उपेग जिव्या मनशाक नदर दिवपाक जाता.

मेल्ल्या मनशाच्या पारदर्शनेत्रपटलाचो वापर करतलो जाल्यार तें मरणा उपरांत तीन वरां भितर काडून घेवंचें पडटा. ह्या पटलाचें कलम तें काडून घेतसाकून स वरांभितर करचें पडटा. पूण आर्विल्ल्या तंत्रगिन्यानावरवीं अशे दोळे एक - दोन म्हयने सांबाळून दवरपाची तजवीज आसा. मेल्ल्या मनशाची पारदर्शनेत्रपटल मेळपाची एक व्हडली अडचण म्हणजे मेल्ल्या मनशाचें हें पटल काडपाक जावपी विरोध. तेभायर जाचें पटल काडटात त्या मनशाक भायले पिडेसारकी पिडा आसूंक फावोना. आपल्या खंयच्याय अवयवाचें दान करपी दानपत्र मनशान जितेपणीं केल्लें आसत जाल्यार ताच्या मरणाउपरांत ताचे दोळे काडपाक कोणाची आडखळ येना. पूण ताच्या लागींच्या मनशांनी हें दानपत्र मानून घेवप चड गरजेचें. भारत धरून सगल्याच देशांनी वैजकी मळावयल्यो संस्था नेत्रदानाचो प्रसार करीत आसात. हाका लागून दोळे काडपाचे तशेंच पारदर्शनेत्रपटलाचें कलम करपाचे प्रक्रियेक मार्गदर्शन आनी आदार जाता.

१८४०त मूल बोवर आनी १८४४त वूट्झर ह्या जर्मन शास्त्रज्ञांनी मोनजातीच्या दोळ्याचें मनशांक कलम करपाचे यत्न केले. पूण तांकां तातूंत येस आयलेंना. उपरांत १८८८त एनसर्ट हू आनी एका जर्मन नेत्रवैजान ताचेफुडें संशोधन केलें. १९०८ वर्सा प्लॅंग ह्या दोळ्यांच्या दोतोरान कुड्ड्या मनशाच्या दोळ्यांतलें पारदर्शनेत्रपटल काडून त्याच मनशाच्या दुसऱ्या दोळ्यांत ताचें कलम केलें आनी तें येसस्वी जालें. ह्या प्रयोगा उपरांत अशो शस्त्रक्रिया संवसारभर जायत आसात.

- डॉ. प्रकाश कुंकळयेंकार

दौलतराम : (१७२०-१७७२).

एक हिंदी भक्तकवी. हो खंडेलवाल जातीचो आशिल्लो. मध्य प्रदेशांतलें जयपूर लागसारचो बसवा हो ताचो गांव. संस्कृत आनी हिंदी ह्या भाशांचेर ताचें बरें प्रभुत्व आशिल्लें. ऋषभदासाच्या उपदेशाक लागून ताणें जैन धर्म आपणायलो आनी ताकाच ताणें आपलो गुरू केलो अशें सांगतात.

दौलतराम हो कांय काळ जयपूरच्या मानसिंहाचो मंत्री आशिल्लो. ताणें पुण्यास्त्रव कथाकोशाचेर 'भाषा टीका' आनी वसुनंदीश्रावकाचाराचेर 'टब्बा टीका' अश्यो दोन टिका रचल्यात. हे खेरीज पद्म पुराण, आदी पुराण, हरिवंश पुराण, ह्या पुराणांचेरूय ताणें टिका बरयल्यात. ताणें केल्ल्या हिंदी अणकाराक लागुनूच जोइंदूरच्या परमात्मप्रकाशाक उपाट नामना मेळ्ळी, अशें टिकाकारांचें मत आसा. श्रीगोपालचरिताचोय ताणें हिंदी अणकार केला. अध्यात्मबारहखडी वा भक्त्यक्षरमालिकाबावनीस्तवन ह्या नांवाचें ताचें एक काव्य आसा. आपल्या कांय बरपावळींनी ताणें तुकारामाप्रमाणूच कर्मकांडाचेर खर टिका केल्या.

- कों. वि. सं. मं.

द्रवीड संस्कृताय :

भारतांतली एक प्रगत संस्कृताय. भारताच्या इतिहासांत आनी संस्कृतायेंत द्रवीडांचो म्हत्वाचो वांटो आसा. द्रवीडांचे

द्रवीड संस्कृताय

मूळ थळ, तांचें वंशीक एकजीनसीपण आनी तांचें भारतांत येवप ह्या संबंदान विद्वानांनी वेगवेगळीं मतां मांडल्यांत.सद्याची भारताची लोकवस्ती पळेल्यार द्रवीड लोक दक्षिण भारतांत चड दिश्टी पडटात. पूण ते थंय कशे आनी खंयसावन आयले हाची स्पश्ट म्हायती मेळना.

कांय अभ्यासकांच्या मतान द्रवीड वंश हो भारतांतलो सगळ्यांत सुसंस्कृत आनी पुर्विल्लो मानव वंश. कांय भाशाशास्त्रज्ञांच्या मताप्रमाण द्रवीड हो एक भाशागट आनी ताचे तमीळ उलोवपी, मुंडारी सारकिल्यो भाशा उलोवपी कोलेरियन अशे दोन फांटे आसात. पूण आतां हें मत मान्य करिनात. कांय जाणांच्या मताप्रमाण ते मूळचे भारतीयूच आसूंक जाय. कांय अभ्यासक तांकां दक्षिण भारतांत जे नवाश्मयुगीन संस्कृतायेचे लोक आशिल्ले तिचे वंशावळीचे मानतात. ते भूमध्य दर्याचे उदेंतेकडसून वा अस्तंत आशियांतल्यान येवन दक्षिण भारतांत वसले.

महाश्मयुगीन संस्कृतायेकडेन तांचो संबंद आशिल्लो अशेंय मत मांडटात. कॉल्डवेलाच्या मतान द्रवीड हे तुरानियन वंशावळीचे आसून ते दुसरेकडसून भारतांत आयले. जाल्यार कांय विद्वानांच्या मतान ते भारतांतले आर्य पूर्व रावपी. वेदीक संस्कृतायेवयलो द्रवीड भाशांचो प्रभाव पळयल्यार हाचें प्रमाण मेळटा. पूण ह्या सगळ्या मतांतल्यान एक थरावीक मत वेगळावप कठीण जाता.

भारतांतल्या चार मुखेल भाशावंशांत द्रवीड भाशा वंश म्हत्वाचो. भाशा वंशावळीचे लोक चड करून दक्षिण भारतांत दिसतात. द्रवीड संस्कृतायेतली तमीळ ही सगळ्यांत पुर्विल्ली भास मानल्या. भाशाशास्त्रज्ञांच्या मतान तमीळ वा द्रवीड ही पुर्विल्ल्या द्रमील वा द्रमीळ ह्या मूळ उतरांच्या उपरांतच्या काळांतलीं रुपां. आर्यपूर्व लिसीयन लोक मॅडिटेर्रेनियन वाठारांत रावताले. ते स्वताक 'त्रिमिली' अशें म्हण्टाले. ह्या उतराचेंच द्रमीळ-तमीळ हें एक रूप. हाचेंच इसवी सनाच्या पयल्या सहस्त्रकाच्या मदल्या काळार तमीळ अशें चालंत रूप जालां जावंक जाय, अशें तज्ज्ञांचें मत आसा. पूण द्रवीडांची पुर्विल्ली भास जरी तमीळ आसली, तरी कन्नड, मल्याळम, तेलुगू तशेंच कुईगोंडी, कुई आनी ओराडम ह्योय भासो द्रवीड भाशेचेच अविश्कार मानतात. मध्य उत्तर आनी अस्तंत भारतांत द्रवीड भास आनी संस्कृतायेचे ल्हान ल्हान गट दिश्टी पडटात. बलुचिस्तानांतलो ब्राहुई भाशा गट द्रवीड भाशेचोच एक फांटो मानला. हाचेवयल्यान द्रवीड भास आनी संस्कृताय पुर्विल्ल्या काळार सावन भारतांत बऱ्याच व्हड आंगान पातळिल्ली दिसता. तेभायर उत्तर भारतांतल्या बऱ्याच थळनांवांतल्यान जावपी द्रवीड सज्ञांची भास, वैदिक साहित्यांत उल्लेख केल्ल्यो जायत्यो अनार्य जमाती खासा वैदिक संस्कृतायेंत मेळपी द्रवीड भाशीक धागे, तशेंच हिंदू धर्मांचें कर्मकांड, आचार-विचार आनी दैवताशास्त्र हाचेर दिसपी द्रवीड संस्कृतायेची छाप हाचेवयल्यान ही संस्कृताय आर्यांआदल्या काळासावन भारतांत थीर, प्रभावी आनी विस्तारान पातळिल्ली दिसता.

जर सिंधू संस्कृतायेंत कांय अंशान द्रवीड संस्कृतायेचें पडबींब दिसता. जाल्यार इसवीसना आदीं तिसऱ्या शतमानांत द्रवीड संस्कृताय पुरायेन नागरी स्वरुपाची आशिल्ली अशें म्हणूक आदार मेळटा. हाचेर अजून एकमत जाल्लें ना. पूण सिंधू संस्कृतायेच्या मुद्रांवयले लिपीचो अर्थ लायलो जाल्यार हें कुवाडें सुटट्लें. फादर हेरास हाच्या मता प्रमाण सिंधू संस्कृतायेच्या मुद्रावयली लिपी हें तमीळ भाशेचेंच पुर्विल्लें रूप. पूण ह्या मताक अजून फाव तसो आदार मेळिल्लो ना. कांय अभ्यासक हे लिपयेपसून ब्राह्मीचो जल्म जालो अशें मत उक्तायतात. संस्कृतायेचे जर सिंधू संस्कृताय हें पूर्विल्ले रूप अशें मानल इंद्राच्या शेकाखाल भारतांत आयिल्ल्या आर्यांनी तें रूप बद कांय जाणांचें मत आसा.

सादारणपणान द्रवीड वंशाचे लोक उणे लांबायेचे, काळ काळ्या दोळ्यांचे, लांबशे तकलेचे, रूंद नाकाचे, दाट ओंठांचे, केसांचे आसतात अशें मानतात. पूण काळाप्रमाण जाल्ले वं प्रक्रियेंत द्रवीड वा आर्य हांचो आंगलोट, वंशीक वा संस्कृतीक हातूंत बदल जायत गेला.

एक खरें, भारतांत येवपी आर्यांक ताचे आदीं भारतांत रा आशिल्ल्या दास, दस्यू आनी निषाद हांचें अस्तित्व मानून घे हे दास, दस्यू आनी निषाद फकत भारतांतच आशिल्ले अशें न्ह ते उदेंत, इराण, अफगाणिस्तान, वायव्य आनी अस्तंत भारत न्हयेचें देगण ह्या प्रदेशांनी शिपडिल्ले आसूंक जाय. हे अ द्रवीड आसूं वा नासूं, तांची संस्कृताय खाशेली आशिल्ली उ जल्म भारता भायल्या भूमध्य दर्याचे उदेंते कडल्या वाठारांत विद्वानांचें मत आसा. सिंधू संस्कृतायेंतल्या मनश्याच्या सां केल्ल्या अभ्यासांत मॅडिटेर्रेनियन वंशाचे लोक थंय चड दिस सुसंस्कृत लोकांचे जिवीत पध्दतीचो प्रभाव हेडपी आर्यांचेर जा हाचे वयल्यान अशें म्हणू येता, तांचें मूळ ठाणें खंयूय अ भारतांत हे लोक आर्यां आदल्या काळार सावन आशिल्ले. हे उ लोक खुबूच फुडारिल्ले आशिल्ले. तांचे संस्कृतायेचो आर्य धर्म संस्कृतायेकडेन आगळोच मेळ जाल्लो आसा. शैव पंथ आनी हीं सिंधू संस्कृतायेचीं म्हणजेच पर्यायान द्रवीड संस्कृतायेचीं रा जावन रावल्यांत. सिंधू संस्कृतायेंत मेळिल्ल्या मातृ देवतांच्या मुर् अशें अनुमान काडप जाता की हे पुर्विल्ले संस्कृतायेचे लोक आनी पितृदेवता हांच्या रुपान जिवोत्पत्ती आनी विश्वाचे कल्पने करी सारके प्रगत आशिल्ले.

द्रवीड संस्कृतायेचो आर्यांचेर पडिल्लो छाप आर्विल्ल्या भा आनी खासा हिंदू धर्मियांचेर दिसता. आर्यांचें मूळ अन्न मास आ सद्याक तांदूळ, गंव, कडधान्यां आनी तेल हें अन्न खातात. कपडे वापरताले. जाल्यार सद्या भारतीय कापसाचे कपडे आर्विल्ल्या भारतीय भासांची वाक्य रचणूक वैदिक संस्कृतायेप भाशेक चड लागशिल्ली आसा. तशेंच लग्नाकार्यांत वा हेर मंग नाल्ल, खावचीं पानां, बेडो हांचो उपेग हिंदू धर्मांत आर्येतर म्हणजेच द्रवीडां कडल्यान आयला अशें मानतात.

भारतीय भेस, भास, भाशेचें व्याकरण, देव-देवता, पुज समाजीक चाली-रिती हांचेर द्रवीड संस्कृतायेचो छाप पडल छाप नदरेंत भर सारको स्पश्ट कसो दिसता हें सांगप कठी आर्य धर्माचेर इतलो प्रभाव घालपी आनी भारताच्या वेगवेगळ्य रावपी द्रवीड दक्षिण भारतांत कशे पावले हाची स्पश्ट म्हाय पूण सद्या दक्षिण भारतांत दिसता ते द्रवीड संस्कृतायेच्या रुपाक तिचेर आर्यांचे संस्कृतायेचो बरोच प्रभाव पडिल्लो दिसता. हे मेळाक लागून पुर्विल्ली द्रवीड संस्कृताय कशी आशिल्ली हे इतिहास काळांतल्या तमीळ वाङ्मयावरवीं सादारणपणान पुर्विल्लें वाङमय आनी तमीळ भाशेंतले शिलालेख हांचेवयल्

शीं अशी म्हायती मेळटा. दक्षिणेंत इसवी सनाच्या पयल्या न आनी ताचे आदीं तीन - चार शतमानांआदीं मेरेन पांड्य, हे राजवंश जावन गेल्यात. हे राजा, तांचीं राज्यां, संस्कृताय जायत्या गजालींविशीं पुर्विल्ल्या तमीळ साहित्यांत उल्लेख ड्य राजाच्या आलाशिन्याखाल मदुरा नगरांत विद्वान आनी एक सभा वावुरताली. हे सभेंत वाङमयीन निकश आनी ी प्रमेयां थारायिल्लीं. हे संस्थेक संघम अशें नांव आशिल्लें. संघम जावन गेल्यात. तिसऱ्या संघमाचो काळ इ. स. उपरांतचें सरें शतमान अशें मानलां आनी संघम वाङमयाचो अंत इ. स. शतमानांत जालो अशें दिसता. उपरांतचो संस्कृतीक आनी इतिहास सारको मेळना. कारण पल्लवांच्या मदल्या काळांत संस्कृत शिकप आनी साहित्य हाच्या प्रभावाचें व्हड ल्हार मूळ द्रवीड संस्कृताय ह्या काळार चडशी दिसना. सव्या रेन कळभ्रांच्या घुरयांक लागून संस्कृतीक, समाजीक आनी सदळसाण निर्माण जाली.

साहित्य ताम्रपट आनी शिलालेख हांचेवयल्यान पुर्विल्ल्या काळावयली दक्षिणेंतली राज्य वेवस्था कशी आसली हाची यती मेळटा. ह्या काळार राज्य संस्था आशिल्ली आनी राजा शिल्लो, तरी ताचें मंत्रिमंडळय आसतालें. सभामंडपाचो उल्लेख ान गांवकारांनी एकठांय येवंक ग्रामपरिशद वा पंचायतीसारक्यो शिल्ल्यो जावंक जाय. ग्रामसभेवयर एक राजसभा आसताली न्याय निवाडो करपाचे विस्तृत अधिकार आशिल्ले. उपरांत उत्तरेंतल्या आर्यांच्या संपर्काक लागून बदललीशी दिसता. ह्या र, सभा आनी नगरम अशो तीन परिशदो जाल्यो. सभा फकत ऊर सगळ्या जमीन धारकांची आनी नगरम चड करून हाचो अर्थ असो, उपरांतच्या काळांत जात, शेतवड आनी स्थिती हांकां म्हत्व मेळ्ळें. ग्रामपरिशदेकडेन उदका पुरवण, ठा, देवळां बांदप, पाट बांदप, कर पुंजावप अशीं कामां आशिल्लीं. ज, राश्ट्र, नाडू, कोटट्म, विशय, वळनाडू वा मंडलम हे राज्य चे घटक आशिल्ले. तशेंच बेलीफ खजीनदार, भूयमापणी अधिकारी न नेमणूक केल्ले अधिकारी हांचे वयर देखरेख करताले.

ंची कुटूंब पद्दती मातृसत्ताक अशें मानतात. पूण पल्लव काळापसून ल्यान ताचो व्हडलो पूत राजपाटार येताले असो पुरावो मेळटा. णात तरी दादल्याकच स्थान मेळटालें. तरी हेर क्षेत्रांनी ंच राणयेकय म्हत्व आसलें. पुर्विल्ल्या संघम वाङमयांत द्रवीडाचें आनी अर्थीक परिस्थितीचें चित्र मेळटा. तेप्रमाण पुर्विल्ले द्रवीड ल्या काळांत वेपारांत, उदका येरादारींत आनी शिक्षणांत प्रगत ह्या वाङ्मयांत द्रवीड प्रदेशांतल्या लोकांच्या भेसाची आनी ी कल्पना मेळटा. दादले दोन वस्त्रां न्हेसताले. केंस कापून करताले. कपड्यांक खळ घालून कडक करचेली प्रथाय तांचेमदीं दादले बायलो तरातरांचे अलंकार घालताले. धान्य, मास, शेंच तरांतरांच्यो भाज्यो, दूद आनी दुदाचे जिन्नस तांच्या आहारांत . पान सुपारी खावंचेली प्रथा द्रवीडांमदीं आसली. मन खातीर पेंवप, भोंवडेक वचप, तरांतरांचीं तंतूवाद्यां वाजोवप, नृत्यकला, हांची उपासना करप, अशें समृध्द जिवीत सारपी सुस्थितीत आशिल्ले जावंक जाय. तशेंच तांचेमदीं शेतकाम आनी वेपारधंदो संघटीत रुपांत चलतलो जावंक जाय. शेत रोवप हो तांचो एक प्रगत वेवसाय जावन राविल्लो. ऊंस, कापूस आनी काळीं मिरयां, हांचें पीक ते काडटाले. तांच्या वाठारांनी व्हड प्रमाणार रेशीम आनी लोकर हांचेंय उत्पादन जातालें. तशेंच उपरांतच्या काळांत दर्यावयलो उद्देग व्हड प्रमाणांत जावंक लागलो असोय उल्लेख संघम वाङमयांत मेळटा. इसवी सनाच्या पयल्या आनी दुसऱ्या शतमानांतल्या ग्रीस - रोमन भोंवडेकारांच्या खबरांवयल्यान हाका तेंको मेळटा.

पुर्विल्ल्या साहित्यांत द्रवीडांची संस्कृतीक म्हायती पुराय तरेन मेळना. लग्नसंस्थेसंबंदानय म्हायती मेळटा ती अपुर्ण आसा आनी मेळटा ती आर्यां आदलीच अशें म्हणप समा जायना. वाङमयीन पुराव्यांवयल्यान अशें दिसता, 'ताली' वा मंगळसुत्रावयल्यान लग्न जाल्ली बायल वळखूंक येताली. तशेंच लग्नापयलीं सधवा आनी भुरगेकान्नी बायलो व्हंकलेक न्हाणयताल्यो. पूण लग्ना संबंदीत हेर धर्मीक विधींचो उल्लेख मात इल्लो पसून मेळना.

आर्य - द्रवीड संपर्काक लागून आर्यांच्यो तशेंच द्रवीडांच्योय धर्मकल्पना तांचे मजगतीं जाल्ल्या संस्कृतीक दिवपा-घेवपाक लागून बदलूंक पावल्यो हें उक्तें जाता. हाका लागून संघम वाङमयांत वैदिक तशेंच द्रवीड ह्या दोनय धर्मांची भरसण जाल्ली दिश्टी पडटा. पींड दान, यज्ञ, ब्राह्मणांक दान दिवप ह्या गजालींवयल्यान द्रवीडांचेर वैदिक धर्माचो कितलो प्रभाव आशिल्लो हें दाखयता. पूण द्रवीड लोकांमदीं सामान्य मनशाचो धर्म मात ग्राम देवता, जादू हांचेर आदारिल्लो आसतालो. घरा वयर लिंबा-पानां लावप, भुरग्याक सांसवा उंवाळप, दोळ्यांत काजळ घालप अशो रिती तांचे मदीं चालंत आशिल्ल्यो. मणिमेखलै ह्या काव्यांत मेल्ल्याक लासप वा ताचे अवशेश मातयेच्या व्हडल्या मडक्यांत दवरून पुरप अशे दोन उल्लेख मेळटात. पुर्विल्लें द्रवीड साहित्य किदें, कशें आनी कितलें आशिल्लें हाचेविशीं सविस्तर म्हायती मेळना. पूण संघम वाङमयाचेर संस्कृत वाङमयीन कल्पना आनी ध्येयां हांचो प्रभाव निश्चीतपणान दिसता. हाका लागून संघम वाङमयाचें खाशेलें द्रवीड स्वरूप थारोवप कठीण जाता.

जसो जसो आर्यांचो प्रभाव वाडत गेलो तशी तशी द्रवीडांची विशेशताय शुध्द रुपांत वेगळी उरील्ली नासतली. इसवी सनाआदीं दुसऱ्या-पयल्या शतमानांतले कांय उत्कीर्ण लेख तमीळ भाशेंत आसले तरी ते ब्राह्मी लिपींत बरयल्ले आसात.

संघम वाङमयांत बऱ्यो बऱ्यो वास्तू, बाजार, प्रासाद, देवळां हांचीं मनभुलोवणीं वर्णनां मेळ्ळीं तरी तांचे अवशेश चड करून मेळनात. इसवी सनाच्या सव्या शेंकड्यामेरेनचे तरेतरेचे द्रवीड वास्तू तंत्राचे नमुने आशिल्ले अशें म्हणप जाता, पूण तांचेय अवशेश मेळनात. खरें म्हळ्यार देवळांच्या वास्तूशैलींनीं द्रवीड शैली म्हत्वाची हें द्रवीड शैलेतले देवळांचे खांबे पल्लव काळांतल्या देवळांनी पळोवंक मेळटात. द्रवीड पद्धतीच्या देवळांचीं तेमकां उत्तर भारतांतल्या नागर पद्दतीच्या तेमकांपरस सामकीं वेगळीं आसात. तशेंच मंडप आनी गोपूर हेवूय द्रविड वास्तूशैलीचे खाशेले अविश्कार मानल्यात. द्रवीड संस्कृतायेच्या वेगवेगळ्या आंगांची शिपडिल्लीं म्हायती आनी तुटक पुरावो तशेंच द्रवीड भुंयेचेर नेटान जाल्लें अर्थीकरण हाका लागून द्रवीड संस्कृतायेचें सत्व निवळावन काडप सोंपेपणान शक्य जायना.

- किरण बुडकुले

द्राक्ष : (मराठी : द्राक्ष; हिंदी : अंगुर; गुजराती : दराक; संस्कृत : द्राक्षा, गुच्छफला, मधुरसा; इंग्लीश : ग्रेप व्हाइन; लॅटीन : व्हायटिस व्हिनिफेरा; कूळ : व्हायटेसी).

खूब वर्सां जियेतपी बळिश्ट अशी वेल. पानांचो आकार सादारण मनशाच्या काळजाच्या आकाराभशेन. फुलां ल्हान पाचवीं, फळां पोपटी वा लेव पाचव्या कोराचीं. कांय जातींचीं द्राक्षां जांबळ्या कोराचींय आसतात. फळां घोंसांनी जातात. फळांनी २ ते ५ बारीक बियो आसतात. कांय जातींच्या फळांनी बियो आसनात.

ही वनस्पत मूळचीं अस्तंत आशियांतल्या कॅस्पियन दर्या वाठारांतली आसूं येता, अशें तज्ञांचें मत आसा. सुमार ६,००० हजार वर्सांपयलीं ही वेल इजिप्त देशांत लायताले अशी नोंद मेळटा. नोआ हाणें लायिल्ल्या द्राक्षांच्या मळ्याचो उल्लेख बायबलांत आसा. इ. स. १३०० च्या सुमाराक इराण आनी अफगा-णिस्तान ह्या देशांतल्यान द्राक्षां वेली भारतांत हाडल्यो अशे पुरावे मेळटात.

फ्रांस, इटली, स्पेन, तुर्कस्थान, रशिया, पुर्तुगाल ह्या देशांनी द्राक्षांची व्हड प्रमाणांत लागवड करतात. ते फाटोफाट अमेरिका, आल्जेरिया, रुमानिया, आर्जेंटिना, ग्रीस, इराण, अफगाणिस्तान, दक्षिण आफ्रिका, ऑस्ट्रेलीया, भारत ह्या देशांनी द्राक्षांची लागवड जाता. देशांत सुमार १०,००० हॅक्टेर सुवातींत द्राक्षांची लागवड जाता. भारतांत महाराष्ट्र, कर्नाटक, आंध्र प्रदेश, तमीळनाडू, पंजाब, हरियाणा ह्या राज्यांनी द्राक्षांची लागवड जाता. गोंयचें हवामान द्राक्षांचे लागवडीक योग्य ना. ताका लागून गोंयांत द्राक्षांची लागवड करिनात.

द्राक्षांच्यो सुमार धा हजार जाती आसात. ब्लॅक प्रिन्स, खंडारी डाक, थॉमसन सिडलॅस, सुलताना, खिशमीश व्हायट, बेंगळूर ब्लू, पंचद्राक्ष, अनाब - ए - शाही,चीमा साहेबी ह्यो कांय जाती भारतांत वेपारी तत्त्वाचेर लायतात.

द्राक्षांच्या पिकाक सुक्या हवामानाची गरज आसता. हें पीक वालीचें आशिल्ल्यान ताका माटवाची गरज लागता. वालींची लागवड छाट कलमापसून करतात. द्राक्षां लावपाच्यो तरेकवार पद्दती आसात. तातूंतले 'हेड सिस्टीम' हे पद्दतींत चड करून द्राक्षांची लागवड करतात. हे पद्दतींत २.५ ते ३.० मि. अंतराचेर छाट कलमां लायतात. द्राक्षांची लागवड जानेवारी - फेब्रुवारी ह्या म्हयन्यांनी करतात. तेउपरांत वालीक नेमान उदक दितात. तशेंच दर वालीक २५ - ३० किग्रॅ. शेणखत घालतात. तेभायर दर वालीक ७५ ग्रॅम नत्र, ५० ग्रॅम स्फुरद आनी १२५ ग्रॅम पलाश दितात. ऑक्टोबर म्हयन्यांत वालीची छाटणी क द्राक्षांचें उत्पन्न हें जातीचेर आनी लावपाचे पद्दतीचेर आदारून अ एका हॅक्टेरापसून सरासरी २५-३० टन उत्पन्न मेळटा. पुसा सि आनी थॉमसन सिडलॅस ह्या बियो नाशिल्ल्या द्राक्षांचें उत्पन्न हॅक १५-२० टन मेळटा. द्राक्षांच्यो वाली २-३ वर्सांनी फळां दिवपाक करतात. एकदां लायले उपरांत ती वाल १५-२० वर्सां उत्पन्न

द्राक्षांच्या पिकाक खूबशा किडींचो तशेंच रोगांचो त्रास जाता बीटल, थ्रिपस, चाफर बीटल, स्केलस्, वाळटी, ह्यो किडी आनी द्राक्षांचें लुकसाण करतात. तशेंच, पानांचेर पडपी काजळी आनी दोन मुखेल रोग द्राक्षांचें व्हड प्रमाणांत लुकसाण करतात

द्राक्षांचें फळ गोड आनी रोसाळ आसता. फळ पिकतकच खावपा वापरतात. फळापसून सोरो तयार करतात. द्राक्षां सुकोवन ता खिसमीस तयार करतात. द्राक्षासव आनी द्राक्षारिष्ट हीं द्राक्षांपसून केल्लीं वखदां. सुकयल्लें द्राक्ष आंगाक थंडावो दिता, मूत लीप तशेंच भूक वाडयता.

- विश्राम ग

द्रोणाचार्य : कौरव-पांडवांचो धनुर्विद्येंतलो गुरू आनी भारतीय झु कौरवांचो एक सेनापती. द्रोणाचार्याचो बापूय भरद्वाज, गंगेर न्ह गेल्लेकडेन घृताची नांवाचे अप्सरेक पळोवन ताचें वीर्यस्खलन ज वीर्य ताणें दोण्यांत दवरलें आनी ताचेपसून द्रोणाचार्याची निर्मिती अशी एक कथा आसा. द्रोणाचार्याचें दुसरें नांव कूटज.

शरद्वानाची चली कृपी ही द्रोणाचार्याची बायल आनी अश्वत्थ ताचो चलो.

द्रोणाचार्य बापायकडल्यान वेदविद्या, धनुर्विद्या आनी पर कडल्यान अस्त्रविद्या शिकलो आनी ताणें कौरव-पांडवांक धनुर्विद्ये केले. अर्जून हो द्रोणाचार्याचो आवडटो शिश्य आशिल्लो. ताणे एक विषाद तशेंच कर्णाक सूतपूत्र म्हणून धनुर्विद्या शिकोवपाक न दिलो. पूण एकलव्य, द्रोणाचार्याचो मातयेचो पुतळो करून, ध शिकून, अर्जूनापरस तरबेज जालो. हें कळटकच द्रोणा एकलव्याकडेन, गुरुदक्षिणा म्हणून धनुर्विद्येक आवश्यक असो उजव्या हाताचो आखाणो मागून घेतलो.

भारतीय झुजांत द्रोणाचार्यान कौरवांवटेन झुजपाचें थरयले युधिष्ठिर द्रोणाचार्याक मेळपाक गेलो. त्या वेळार द्रोणाचार्यान सांगलें : "कौरवांनी म्हाका द्रव्यांत घुसपायला. कृष्ण तुमचे वटेन तुमचेंच जैत जातलें. अयोग्य उतर म्हाका आयकूंक येतलें तें शस्त्रत्याग करतलों. उपरांत तुमी म्हाका मारात." (महाभारत, भ ४३).

भारतीय झुजांत इकराव्या दिसा, भीष्माउपरांत द्रोणाचार सेनापतीपद आयलें. द्रोणाचार्य एकदां द्रुपदाकडेन धन मागपाक गेल द्रुपदान द्रोणाचार्याचो अपमान केल्लो. ताचो सूड, द्रोणाचार्यान ह्या द्रुपदाक मारून घेतलो.

झुजाच्या पंदराव्या दिसा इंद्रवर्मा राजाचो, 'अश्वत्थामा' हती मेलो, तेन्ना कृष्णान भीमाक 'अश्वत्थामा मेलो' अशी गर्जना क लायली. द्रोणाचार्यान ही गर्ज़ना आयकनाफुडें गळीतगात्र जावन

रलें. योगधारणेन प्राणोत्क्रमण करता आसतना द्रुपदाचो पूत णें ताका मारलो. मरणा वेळार ताची पिराय महाभारतांतल्या ८०-८५ वर्सां आसूं येता.

- कों. वि. सं. मं.

पंचाल देशाचो राजा यज्ञसेन द्रुपद हाची चली, पांडवांची ी महाभारताची नायिका. पंचाल देशाची राजकन्या म्हणून गान सावळी आशिल्ल्यान कृष्णा, यज्ञसेनाची चली म्हणून रशीं द्रौपदीची हेर नांवां आसात. पूण द्रौपदी हें नांवच चड वलां.

पूर्वजल्माच्यो कथा पुराणांत मेळटात. महाभारत, आदिपर्व, ंत आयिल्ले कथेनुसार द्रौपदी पूर्वजल्मीं मुद्गल ऋषीची नांवाची बायल आशिल्ली. मुद्गल ऋषी म्हातारो आशिल्ल्यान वासना पुराय जाली ना. तिणें शंकराची आराधना करून वर ानी फुडल्या जल्मांत तिका पांच घोव मेळ्ळे.

राजान एकदां द्रोणाचार्याचो अपमान केलो. द्रोणाचार्यान आपल्या र्शी द्रुपदाचेर हार घाली. तांकां मारपाखातीर द्रुपदान यज्ञ यज्ञांतल्यान धृष्टद्युम्न नांवाचो एक चलो भायर आयलो आनी ळ्या रंगाची चली आयली. तिचेंच नांव द्रौपदी (महाभारत, १६७).

भागवताप्रमाण (स्कंध ९) रामावतारांत ती मायासीता म्हणून सीतेक रावणाचो स्पर्श जावंचो न्हय म्हणून अग्निन सीतेचें ें आनी मायासीता रामासांगाता रानांत गेली. तिचें रावणान . रावणाक मारतकच अग्निन रामाक सीता परत दिली आनी क सोडून दिलें. अग्नि आनी राम हांचे आज्ञेन मायासीतेन आराधना केली. 'म्हाका घोव दी' अशें पांच खेपे म्हण्टकच तिका वर दिलो आनी फुडल्या जल्मांत द्रौपदी म्हणून जल्माक पांच पांडवांची बायल जाली.

ो लग्नाची जातकच तिचें स्वयंवर थरयलें. ह्या वेळार पांडव तिल्यान सुटून एकचक्रा गांवांत, भिक्षा मागून, ब्राह्मणवेशांत धनुर्विद्येंत कुशळ आशिल्ल्याक द्रौपदी दिवंची म्हणून द्रुपदान ी धुंवपी यंत्र तयार दवरिल्लें. 'धोणवाक दोरी लावन जो लक्ष्याचो वेध करतलो, ताकाच द्रौपदी माळ घालतली' अशें ान सांगलें. कर्ण सूतपुत्र आशिल्ल्यान द्रौपदीन ताका पयलींच लो. सगळ्या राजांनी यत्न करून पळयतकच निमाणें अर्जूनान केलो आनी द्रौपदीन ताका माळ घाली. द्रौपदीकडेन धर्मराजान चें असो अर्जूनाचो हट्ट जाल्यार अर्जुनान द्रौपदीक जिखिल्ल्यान पदीकडेन लग्न करचें अशें धर्मराजालें म्हणणें. निमाणें पांचूय वय म्हऱ्यांत गेले आनी ताणीं सांगलें 'आयज आमी व्हड भिक्षा तेबरोबर सदचेप्रमाण कुंतीन 'तुमी ती वांटून घेयात' अशें पूण द्रौपदीक पळयतकच कुंतीक लजेसांगाता वायटूय दिसलें. उतर खरें करपाखातीर द्रौपदी पांचूय जाणांची बायल जाली. ल्याकडेन तिणें सारके दीस रावचें. ह्या काळांत हेरांनी तिचेसरेन ेय, जो कोण वचत ताका बारा वर्सां वनवास भोगचो पडटलो रयलें. असले चुकीक लागून फुडें अर्जूनाकूच वनवास भोगचो पडलो.

धर्मराज कौरवांवांगडा द्युतांत हारलो तेन्ना सावन द्रौपदीचे दुख्खी जीणेक सुरवात जाती. भरसभेंत दु:शासनान तिची विटंबणा केली. ह्या वेळार धृतराष्ट्रान तिका अभय दिवन वर दिलो. आपल्या घोवांची सुटका जावंची असो तिणें वर मागलो. धर्मराज परतून द्युतांत हारलो आनी पांडवांक द्रौपदीसकट वनवास भोगचो पडलो.

वनवासाउपरांत पांडवांचें दुर्योधनावांगडा झूज सुरू जालें तेन्ना द्रौपदीची कौरवांकडल्यान जाल्ले विटंबनेचो पांडवांनी सूड घेतलो. महाप्रस्थानाचे वाटेर द्रौपदीक मरण आयलें.

द्रौपदीक प्रतिविंध्य, सुतसोम, श्रुतकीर्ती, शतानीक आनी श्रुतकर्मा (श्रुतसेन) अशे पांच पूत जाले. पूण भारतीय झुजांत अश्वत्थाम्यान तांकां मारले.

- कों. वि. सं. मं.

द्वंद्वयुध्द : दोन सशस्त्र मनशांमदीं थारावन केल्लें झूज. सादारणपणान प्रतिश्ठेखातीर, केल्लो गुन्यांव सुदारपाखातीर, मतभेदांच्या निर्णयाखातीर वा अतिद्वेशाक लागून हीं झुजां खेळटात. अस्तंत्या देशांनी मध्ययुगांतल्या मानापमानाच्यो, सभ्यतायेच्यो आनी दिलदारपणाच्यो कल्पना हाच्या मुळांत आसताल्यो. अती मानवी शक्तीन दिल्लो निर्णय म्हळ्यार द्वंद्वयुध्द अशें मानताले. ईश्वर न्यायावटेन कौल दितलो ही भावनाय ताचेफाटल्यान आसताली. प्रतिश्ठेखातीर अशा झुजाचें आव्हान घेवंचें पडटालें. हातूंत बायल वा अशक्त मनीस आसल्यार, प्रत्यक्ष झुजांत ताचे आप्तइश्ट वा दुसऱ्या मनशाक ताचो प्रतिनिधित्व घेवपाचो वेवसायीक वर्ग तयार जालो, तांकां वस्ताद म्हण्टाले. जायते फावटीं रगत येतकच वा अचूक वार जातकच झूज बंद जातालें.

राश्ट्रीय स्वरूप आशिल्ली तशेंच व्यक्तिगत न्यायनिर्णय, प्रतिश्ठा, शूरताय हांचेखातीर द्वंद्व युध्दां जातालीं. न्यायदानांत दोशी - निर्दोशी थारोवपाखातीर आनी खरेपणाचो निर्णय घेवपाखातीर द्वंद्व युध्दां जातालीं. राश्ट्रीय द्वंद्वयुध्दांत राश्ट्राचे सेनेवतीन प्रतिनिधी म्हणून सगळ्या जैतीवंतांमदीं झूज जातालें. ज्या सैन्याचे सगळे झुजारी जैतीवंत जाताले त्या देशाक जैत मेळ्ळें अशें मानताले. देखीक, डेविड आनी गोलियथ वा सोहराब आनी रुस्तुम हांचीं द्वंद्वयुध्दां.

हुशारकायेची परिक्षा घेवपाच्या उद्देशान जर्मनिक टोळ्यांत द्वंद्वयुध्दाची सुरवात जाली अशें म्हण्टात. हाचो उल्लेख पुर्विल्ल्या कायद्यांत मेळटा. आदीं असलीं झुजां कायदेशीर मानताले. सोळाव्या शतमानामेरेन तांचो प्रसार शिमीत आशिल्लो. अठराव्या - एकुणिसाव्या शतमानांनी पिश्तोल वापरपाक सुरवात केली. द्वंद्वयुध्दांतल्यान न्याय मेळोवपाची कल्पना क्रिस्तांव इगर्जेक मान्य आसली तरी झुजांत जावपी हिंसक आनी प्राणघातक करण्यांक तांचो विरोध आसतालो.

भारतांतलीं द्वंद्वयुध्दां धर्मयुध्दाच्या नेमाप्रमाण जातालीं. तांचें अस्त्र गदा वा खड्ग आसतालें. मुष्टियुध्द, मल्लयुध्द हेय द्वंद्वयुध्दाचेच प्रकार. बाहुयुध्द, गदायुध्द वा खड्गयुध्द भुंयेवयल्यानूच जातालीं. घोड्यावयल्या वा हतयावयल्या द्वंद्वयुध्दाचे प्रकारय मान्य आशिल्ले. रामायण, महाभारत, पुराणां आदी ग्रंथांतल्यान जायत्या द्वंद्वयुध्दाचीं वर्णनां मेळटात. वाली-सुग्रीव, कृष्ण-चाणूर, भीम-दुर्योधन, भीम-कीचक, भीम-जरासंध हांचेमदल्या

द्वापर युग

झुजांची नामना आसा. भारतांत न्यायदानांत द्वंद्वयुध्दाक केन्नाच सुवात दिवंक ना. संग्रामांतूच संग्रामाचो एक वांटो म्हणून द्वंद्वयुध्दां जातालीं. सामान्यप्रमाण संग्राम-नितीप्रमाण द्वंद्वयुध्दां जातालीं.

युरोपांत सव्या शतमानासावन बर्गंडीचो राय गंडोबेंड हाणें द्वंद्वयुध्दाक प्रेरणा दिल्ली. फ्रांसाचो राजा चवथो हॅन्री आनी तेरावो लुई हांचे कारकिर्दीत आठ हजार सरदारांक ह्या प्रकारच्या झुजांत मरण आयिल्लें. आंतरराश्ट्रीय वादाचो निर्णय प्रत्यक्ष राजा द्वंद्वयुध्दान करतालो. जर्मनींत १९१४ मेरेन राश्ट्रवाद आनी स्वच्छंदतायवाद ह्या कल्पनांनी भारावल्ले विद्यार्थी आनी लस्करी अधिकारी व्हड प्रमाणार अशीं झुजां करताले. इटलींत द्वंद्वयुध्दाचे नितीनेम थरोवन ताक्का नितीक रूप दिवपाचो यत्न जालो. फुडें प्रतिनिधीवतीन झूज करपाची चाल पडली. झुजाचे शिक्षक तेचपरी वेवसायीक झुजारी हांकां व्हड प्रमाणांत मागणी आसताली.

कॅनडा-अमेरिकेंत सतराव्या शतमानासावन द्वंद्वयुध्दां जातालीं. जॉर्ज वॉशिंग्टनाचो इश्ट ॲलेक्झांडर हॅमिल्टन आनी तेन्नाचो उपराष्ट्रपती आरॉन बर तशेंच अँड्र्यू जॅक्सन (फुडें राष्ट्रपती) आनी चार्ल्स डिकन्सन हांचेमदीं द्वंद्वयुध्दां जाल्लीं. १८५९त गुलामगिरी दुस्वाशी सिनेटर डेविड ब्रॉडरिक आनी गुलामगिरीचो मोगी भूतपूर्व न्यायाधीश डेविड टॅरी हांचेमदीं जाल्ली द्वंद्वयुध्दाची संवसारीक नामना आसा. जपानांत सामुराई क्षत्रीय द्वंद्वयुध्दां करताले. द्वंद्वयुध्दाक गवाय नासताले. कोणाची तरसाद अतितीक्ष्ण आसा हें थरोवपाखातीर झुजाऱ्यांनी आपली तरसाद आपल्याच पोटांत तोपपाचे प्रकार घडटाले. चीनांत पुर्विल्ल्या काळांत संग्रामांत द्वंद्वयुध्दां जातालीं. तुर्कस्थानांत हें झूज खेळपी झुजारी एकामेकांक कपालान धुकलताले. हातूंत जो हारतालो तो स्वतःच्या गळ्यांत कटयार तोपून मरतालो. रशियेंत ट्युटॉनिक वंशिकांच्या सान्निध्याक लागून सरदार - दरकदारांत द्वंद्वयुध्दां जातालीं. राज्यक्रांती उपरांत द्वंद्वयुध्दांक कायमची बंदी आयली.

द्वंद्वयुध्दाचे १७७७ चे आयर्लंडी नेम (गॅलवे संहिता), १८३६ चे शातोविलर्ड आनी दक्षिण कॅरलायनाचो आदलो गव्हर्नर जॉन हायड विल्सन हाणें १८३८त उजवाडा हाडिल्ले द्वंद्वयुध्दाचे नेम आसात.

- कों. वि. सं. मं.

द्वापर युग : कृतादी चार युगांतलें तिसरें युग. भाद्रपद कृष्ण तिरोदशीक बिरेस्तारा ह्या युगाची सुरवात जाली अशें म्हळां. ह्या युगाचीं लक्षणां अशीं : ह्या युगांतले अवतार कृष्ण आनी बुध्द. पुण्याय अर्दी, पाप अर्दें, तीर्थ नैमिषारण्य, ब्राह्मण नाडी पळोवपी, प्राण रक्तगत, मनशाचो देह सप्तहस्तपरिमित, पिराय हजार वर्सां, जेवण तांब्या आयदनांत. ह्या युगांतले राजा शाल्व, विराट, हंसध्वज, कंसध्वज, मयूरध्वज, वज्रवाहन, रुक्मांगद, जरासंध, दुर्योधन आनी युधिष्ठिर आनी लोक धर्माधर्मरत, प्रलापी, चपल आनी ज्ञाननिश्ठ आसतात. ह्या युगाचो तारकमंत्र असो -

हरे मुरारे मधुकैटभारे ।
गोपाल गोविन्द मुकुन्द शौरे ।
यज्ञेश नारायण कृष्ण विष्णो,
निरश्रयं मां जगदीश रक्ष ॥

त्रेतायुगांत ज्या मनशांनी सिध्दी प्राप्त करून घेतिल्ल्यो आसतात, तांचो द्वापरयुगांत नाश जाता. ह्या युगांत वर्णाश्रमांचोय ऱ्हास जाता. श्रुती आनी स्मृती हांचेमदीं एकचार उरना देखून अर्थाचो निश्चय आनी धर्मतत्त्वाचो बोध जायना. सगळेकडेन मतभेद दिसतात. संकर जाता. लोकांक अनावृश्टीक लागून मरण येता. तरेकवार लोक पिडीत जातात. लोकांमदीं लोभ, काम आनी दुस्वास द्वापर हें वैश्ययुग आसून तातूंत जायतीं झुजां जातात.

ह्या युगाक आठ लाख चवसठ हजार वर्सां आसतात. कौरव पांडव हांचें झूज द्वापरयुग सोंपून कलियुग लागलां तेन्ना जा मानतात. ह्या युगांत धर्माच्या चार पांयांतले दोन पांय गळून प

- कों. वि

द्वारका : पुर्विल्लें एक नामनेचें तीर्थक्षेत्र. हें गुजरात रा जामनगर जिल्ह्यांत गोमती न्हंयेचे देगेर आसा. हिंदूंच्या चार धामांभितर द्वारकेचो आस्पाव जाता. हिंदू लोक ह्या क्षेत्राक पवित्र मा

द्वारकेक द्वारावतीपुर, द्वारवती, द्वारमती, वनमालिनी अशीय आसात. 'कृता द्वारवती नाम बहुद्वारा मनोरमा' म्हळ्यार खूब आशिल्ली अशी द्वारवती नांवाची मनोरम नगरी निर्माण केली हरिवंशांत म्हळां. 'चतुर्वर्णानां मोक्षद्वाराणि सन्ति यत्रेति।' - जयं वर्णांखातीर मोक्षद्वारां उघडीं आसात, ती द्वारवती अशीय एक मेळटा.

कंसाचो वध जातकच, जरासंध आनी कालयवन हांणी म आक्रमण केलें. तेन्ना यादवांक त्रास जावपाक लागलो. त्या वेळार राजस्थानांतल्यान येवन रैवतक पर्वताच्या मुळाकडेन थंयच्या सागरति विश्वकर्म्याचे हस्तुकीं द्वारका नगराची उबारणी केली अशे पु म्हळां. महाभारत, हरिवंश आनी वायू, विष्णु, भागवत, वराह, स्कं पुराणांनी द्वारकेचीं वर्णनां आसात.

दर्यान कृष्णाचे द्वारकेखातीर १२ योजना जमीन दान दिली आ जमनीर कृष्णान द्वारका बांदली अशी आख्यायिका आसा. आपल्या शत्रू आपले प्रजेक त्रास जावंचे न्हय म्हणून कृष्णान द्वारकेची उबारणी उ केली अशीय आख्यायिका आसा. राश्ट्रीय समुद्रविज्ञान संस्थेचे वतीन द्वारका लागसरच्या दर्यांत केल्ल्या उत्खननांत पोन्न्या द्व शाराचे अवशेश मेळ्ळ्यात.

हांगा श्रीकृष्णाचें, भांगराचो कळस आशिल्लें देवूळ आसा. ह्या देव चार दारां आसून ह्या देवळाचो सभामंडप साठ खांब्यांचेर उबा आसा. मंदिरांतली चार भुजांची श्रीकृष्णाची मूर्त १.२ मी. उंच आसा. ह्या मंदिराभोंवतणीं खूब ल्हान-व्हड देवळां, कुंडां आनी आसात.

आद्य शंकराचार्यान भारताच्या चार दिकांनी ज्या चार धर्मपी स्थापणूक केली. तातूंतलें शारदापीठ नांवाचें धर्मपीठ द्वारकेंत आ

हांगा यात्रेकारांखातीर १० धर्मशाळा आसात. वसंत पंचम, अ तृतिया, गोकुळाश्टम ह्या परबां वेळार हांगा व्हडली जात्रा भरता.

ह्या नगराचे उत्तरेक १.५ किमी. अंतराचेर द्वारका बंदर अ हांगा पयलीं व्हड प्रमाणांत आयात-निर्यात जाताली. पूण हालीं अ बंदर जाल्ल्यान द्वारका बंदराचें म्हत्व उणें जालां. सदद्या थंय शिमिटाचो व्हड कारखानो आसा.

- कों. वि. स

…न : (पळेयात द्वैतवाद).

…ा : परमात्मो, जिवात्मो आनी हेर अचेतन विश्व हांचेमदलें द्वैत
…र सांगपी तत्त्वगिन्यान. संवसारांतल्या घटकांचें परस्पर संबंदीत
प्रयोजन, कार्य, अधिकार हांचे संबंदी मुखेल अशे दोन सिध्दांत
…एका सिध्दांताप्रमाण ह्या घटकांमदीं द्वैत म्हणजे भेद नासून
…क (निर्गुणब्रह्म) हेंच अंतीम सत्य आसा आनी उरिल्लें सगळें
…या आसा. ह्या सिध्दांताक अद्वैतवाद वा केवलाद्वैतवाद म्हण्टात.
…ताप्रमाण जिवात्मो आनी परमात्मो हांचेमदीं भेद नासून दोगांयचें
अस्तित्व हें अंतीम निर्णायक आसून उरिल्ल्या दृश्य विश्वाचें तें
…आसा. द्वैतवादाच्या सिध्दांताप्रमाण परमात्मो, जिवात्मो आनी
…न विश्व हांचें एकामेकांपसून वेगळें अशें स्वभावीक अस्तित्व
… सिध्दांता प्रमाण जीव आनी ईश्वर, ईश्वर आनी जगत, जगत
…, जीव आनी जीव आनी विंगड विंगड पदार्थ हांचेमदीं स्वभावीक
…ार भेद सांगल्यात.

…ातल्या वैष्णव, शैव आनी हेर पंथांनी आपलीं वेगवेगळीं तत्त्वज्ञानां
…ल्यांत. तत्त्वज्ञानांचीं मुळां भारतीय सुक्तांनी विशेश करून
…ी आनी उपनिषदांनी मेळटात. सुक्ता आनी उपनिषदांतल्या
…नाचेर केल्लीं भाष्यां हींच मुखार विस्तारीत जावन ह्या पंथाचीं
… म्हणून मुखार आयलीं. ह्या तत्त्वगिन्यानांमदीं विशिश्टाद्वैतवाद
…ाचार्य), द्वैताद्वैतवाद (भतृप्रपंच, भास्कर आनी निबार्क), द्वैतवाद
…र्य), शुद्धाद्वैतवाद (वल्लभाचार्य), अचिंत्यभेदाभेदवाद (चैतन्य
…भू), केवलाद्वैतवाद (शंकराचार्य आनी मंडनमिश्र) हीं मुखेल
…ाना आसात.

…द्वैतवाद हो आद्य शंकराचार्य (७८८-८२०) हाणें विस्तारीत
…ब्रह्म हेंच एक सत्य तत्त्व आसा अशें सिध्द केलें. आपल्या
…त मोक्षाक मुखेल ध्येय मानून त्यानुसार हेर संबंदीत विचार
…ल्यात. ब्रह्म होच आत्मो आसा आनी तो स्वयंसिध्द प्रमाण
… संवसारांतल्या हेर पदार्थांच्या अस्तित्वाक आनी ताच्या वेव्हाराक
…आशिल्ल्यान ताच्या अस्तित्वाक भायल्यान सिध्द करपाची गरज
…ो निराकरण जावंक शकना कारण तो स्वता निराकरण करपी
…आत्मो हो प्रारंभ बिंदू आशिल्ल्यान तो स्वता सिध्द आसा. ताचे
…र जगत सिध्द करप शक्य जाता. केवलाद्वैत वादाप्रमाण ब्रह्म हें
…कारण आसलें तरी हें कारणत्व सांख्याच्या त्रिगुणात्मक प्रकृती
…रेणामी कारणत्व ना. सांख्याची प्रकृती महत्, अहंकार, पंचतनमात्रे,
…तां हाच्या रुपान विकार पावता. पूण ब्रह्म अविकृत रावनच
… जाता.

…रवादी धर्माच्या सिध्दांताचेर आदारीत मध्वाचार्यान (सुमार ११९९-
…) द्वैतवादाचें तत्त्वगिन्यान उबें केलां. परब्रह्म भगवान विष्णु हो
…ासून उरिल्ले सगळे भाव-अभाव, चेतन-अचेतन, नित्य - अनित्य,
मुक्तियोग, मुक्तिक अयोग्य, अशे हे विष्णु परतंत्र आसात.
…र्मिती आनी प्रवृत्ती हीं सत्तेचीं तिनय लक्षणां ईश्वराधीन आसात.
…त्र आसून हेर सगळे पराधीन आसात. हेर विश्वाची सत्ता विष्णुच्या
आशिल्ल्यान तो हेर विश्वाच्या जिवनाचो आदार आसा.
…ब्रह्म स्वतंत्र आसा आनी तें विश्वाचें निमित्य कारण जावन सर्वज्ञ
आनी सर्वकर्ता आसा, हो मध्वाचार्याचो द्वैतवादी सिध्दांत शंकराचार्याच्या
केवलाद्वैतवादी सिध्दांतापरस वेगळो ना. पूण परब्रह्म हें हेर अचेतन
विश्वाचें उपादानकारण आसा अशें शंकराचार्याचें मत, जाल्यार विश्वाचें
उपादान कारण हें जड प्रकृती आसा अशें मध्वाचार्याचें मत.

शंकराचार्याचे 'उपदेशसाहस्त्रीत', 'दक्षिणामुर्तिस्तोत्रात', 'ब्रह्मसूत्रभाष्य', 'तैत्तिरीय', 'बृहदारण्यक', मंडनमिश्रांचो 'ब्रह्मसिध्दि', पद्मपादाचार्याचो 'पंचपादिका', प्रकाशात्मयतीचो 'विवरण'; वाचस्पति मिश्राचो 'भामती', अमलानंदाचो 'कल्पतरू', अप्पय्य दीक्षिताचो 'परिमल' आनी 'सिध्दांतलेशसंग्रह'; सुरेश्वराचार्याचो 'नैष्कर्म्य सिध्दि'; विमुक्तात्मयतीचो 'इष्टसिध्दि', रामानुजाचार्याचो 'शारीरकभाष्य'; सर्वज्ञात्ममुनीचो 'संक्षेपकशारीरक', श्री हर्षाचो 'खंडनखंडखाद्य', चित्सुखाचो 'तत्तवप्रदीपिका', विद्यारण्याचे पंचदशी, विवरण प्रमेय संग्रह आनी जिवन्मुक्तिविवेक; धर्मराजाध्वरींद्राचो 'वेदांतपरिभाषा' मधुसूदन सरस्वतीचो अद्वैतसिध्दी आनी 'तत्तवबिंदु' सदानंदाचो 'वेदांतसार' हे शंकराचार्याच्या केवलाद्वैतवादावयले मुखेल ग्रंथ-भाष्य-टीका आसात. दशोपनिषदांचीं भाष्यां, गीतातात्पर्य, ब्रह्मसूत्रभाष्य, न्यायविवरण, अनुव्याख्यान, ऋग्वेदभाष्य, महाभारततात्पर्य, भागवततात्पर्य, दशप्रकरणां, द्वादशस्तोत्रां अशे सुमार ३६ ग्रंथ बरोवन मध्वाचार्य हाणें द्वैतवादाचें स्पश्टीकरण आनी विस्तार केलो. उपरांत पद्मनाभतीर्थाचो (१३१८-९४) दशप्रकरण टीका, पदार्थसंग्रह, संन्यायरत्नावली, टीकाचार्य जयतीर्थाचे (१३६५-८८) अनुव्याख्यानावेली टीका, न्यायसुधा, दशप्रकरणांवयली टीका, प्रमाण पद्दत आनी वादावली, व्यासतीर्थाचे (१४७८-१५३९) न्यायामृत, तात्पर्यचंद्रिका, मंदार मंजरी आनी तर्कतांडव, वादिराजाचो युक्तिमल्लिका, राघवेंद्रतीर्थाचो तर्कतांडवावेलो न्यायप्रदीप हे द्वैतवादाचेर विवेचन करपी मुखेल ग्रंथ.

- कों. वि. सं. मं.

धंय : दुदाक विरजण लावन तयार केल्लो एक पदार्थ. दूद बरें तापोवन तें दुगदुगीत आसतनाच ताका विरजण लायतात. दूद तापयतकच जी दाट साय येता ते सायेक लोणयाखातीर वेगळें विरजण लायतात आनी उरिल्ल्या दुदाक वेगळें विरजण लायतात. विरजणाचें प्रमाण दुदाच्या १-५ % आसता आनी तें लायतना दुदाचें तापमान सु. ३२°सें. आसचें पडटा. धंय तयार जावंक सादारणपणान १० ते १२ वरां लागतात. शिंया दिसांनी धंय जावंक चड वेळ लागता. गरमे दिसांनी दुदाचें आयदन थंड जाग्यार दवरल्यार विरजण फसफसना. धंयाक गोडशी आंबसाण आयली म्हण्टकच तें वापरूंक वा लोणी काडूंक योग्य जालें अशें समजतात. विरजण चड दिसांचें (शेळें) आसल्यार धंय खूब आंबट जाता, चड फसफसता, वायट वास मारता आनी रुचीक कोडू लागता. धंय कोडू आनी पचक आसल्यार तें वापरपाक योग्य नासता. अर्दवट विरजल्लें तशेंच सायेसकट विरजल्लें धंय खावपाक बरें आसता.

लोणयांतलो स्निग्ध पदार्थ धंयाच्या वयल्या थरांत एकठांय जाल्ल्यान धंयाचेर दाट साय येता. उदाऱ्या आनी पसरट आयदनांत ही क्रिया जाता. धंयाचें आयदन बरें उदारें आसल्यार सायेंत ९०% परस चड स्निग्ध पदार्थ एकठांय जातात. विरजण लायतकच तीन चार वरांमेरेन दूद एक सारकें धवळींत रावल्यार स्निग्ध पदार्थ सगळेकडेन सारक्या

प्रमाणांत भरसता. धंयांत लॅक्टीक आम्लाच्या स्वरूपांत ०.६-१ % अम्ल आसता. दुदाची प्रत, विरजणांत खंयचे सुक्ष्मजंतू आसात आनी ते तयार जावक लागिल्लो वेळ हाचेर धंयाचें संघटण बदलता. लॅक्टोबॅसिलस बल्गेरिकस ह्या सुक्ष्मजंतूंचे चड प्रमाण आशिल्लें आंबट धंय दक्षिण भारतांत लोकप्रिय आसा. उत्तर भारतांतल्या खूबशा भागांनी उण्या प्रमाणांत आंबट आनी सुवासाचें धंय तयार करतात. धंयांत चड करून स्ट्रॅप्टोकॉकाय (स्ट्रॅप्टोकॉकस थर्मोफिल्स) आनी लॅक्टोबॅसिलस केसिआय हे सुक्ष्मजंतू आसतात. ह्या जंतूंची वाड जातकच दुदापसून धंय जावपाची क्रिया जाता. हें सुक्ष्मजीव दुग्धशर्करेचें (लॅक्टोझाचें) लेक्टीक आम्लांत रुपांतर करतात. दुदांतली आंबसाण वाडली म्हण्टकच दुदांतलीं प्रथिनां तळाक बसतात. तशेंच ह्या सुक्ष्मजंतूंतल्या रॅनॅट ह्या एंझायमाचे प्रक्रियेखातीर दुदांतलीं प्रथिनां तळाक बसून धंयाचें स्वरूप जॅलीभाशेन जाता.

अस्तंत्या देशांनी योर्गत नांवाचें गोड धंय वापरतात. अमेरिकेंत ताची बरीच नामना आशिल्ल्यान, व्हड कारखान्या वरवीं तयार करून कागदी आयदनांतल्यान तें आइस्क्रिमाभाशेन विकतात.

सदच्या आहारांत धंयाचो उपेग करतात. धंयापसून लोणी काडटात. तशेंच, ताचेपसून ताक, लस्सी, मठ्ठा, श्रीखंड, चीझ आदी पदार्थ तयार करतात. भारतांत उत्पादन जातल्या वट्ट दुदांतलें सुमार ९% दूद धंयाखातीर वापरतात.

आयुर्वेदांत धंयाचे सात प्रकार सांगल्यात ते अशेः गोड, आंबट, चड आंबट, अर्दें विरजल्लें, तापिल्ल्या दुदाचें, सायेचें आनी साय नासतानाचें. धंय उश्ण, स्निग्ध, जड, रुचीक, शुक्रधातुक हिताचें आसता.

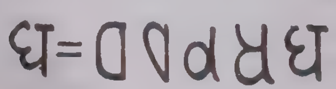
पंचामृतांत धंयाचो आस्पाव जाता.

- कों. वि. सं. मं.

धंयकालो : (पळेयात कालो).

ध : ध वर्णमाळेंतलें एकुणिसावें व्यंजन आनी त वर्गांतलो चवथो वर्ण. हाच्यो पांच अवस्था आसात. पयली गिरनारच्या अशोकाच्या शिलालेखांत, दुसरी मेवाडचो राजा अपराजित हाच्या काळांतल्या (इ.स. ६६१) कुंडेश्वराच्या लेखांत, तिसरी उदयादित्याच्या काळांतल्या (इ.स. चो ११ वो शेंकडो) उज्जयिनी हांगाच्या लेखांत आनी चवथी अबूचो राजा धारावर्ष हाच्या काळांतल्या (इ.स. १२०८) ओरिआ हांगाच्या लेखांत मेळटा. हाची पांचवी अवस्था सगळ्याक दिश्टी पडटा.

ध च्या रुपाचो विकासक्रम असो आसा –

कामधेनू तंत्रांत हाचें वर्णन केलां तें अशें –

धकारं परमेशानि । कुण्डली मोक्षरूपिणी ।
आत्मादितत्त्वसंयुक्तं पञ्चदेवमयं सदा॥
पंचप्राणमयं देवि । त्रिशक्तिसहितं सदा ।
त्रिबिन्दुसहितं वर्णं धकारं हृदि भावय ॥
पीतविद्युल्लताकारं चतुर्वर्गप्रदायकम् ॥

अर्थ - हे पार्वती, ध हो कुंडली, मोक्षरुपी, आत्मादितत्त्व पंचदेवमय, इत्सा, ज्ञान आनी कर्म ह्या तिनूय शक्तींनी युक्त आनी बिंदुंनी युक्त असो आसा. ह्या स्वरुपांत तूं ताची भावना कर. ताचो हळदुवो उज्याभाशेन आसून तो चतुर्वर्ग सादून दिता.

दंत हें ताचें उच्चारणस्थान आसा.

- कों. वि.

धनका : एक आदिवासी जमात. गुजरात आनी महाराष्ट्र ... ह्या लोकांची चड वसती आसा. हे लोक मूळचे पावागढचे आशिल्ल... समजूत आसा. अहमदाबादचो सुलतान महंमद बेगडा हाणें पावागढच्या राजाचो पराभव केलो तेन्ना ताचे सैनिक आनी लोक ... पळून गेले. थंय तांणी धान म्हळ्यार तरणें कड्डण खावन जीव ... ताका लागून तांकां 'धनका' नांव मेळ्ळें अशी आख्यायिका आसा. ताचे ... कांय लोक नर्मदेचे देगेर वचून रावले, तांकां तटवी हें नांव ... 'तडवी' हें नांव ताचेंच रुपांतर. तेभायर तेतरिया नांवानूय तांकां वळ... १९५६ वर्साच्या कायद्याप्रमाण तड्वी, तेतरिया, वळ्वी ह्यो ... धनकाच्योच पोटजाती आशिल्ल्याचें जाहीर करून तांचो आस्पाव ... जमातींत केलो. तेतरिया आनी तड्वी हे आपलो उल्लेख करतना ... धनका हें उतर लायतात. वळ्वी हे स्वताक उच्च समजतात. महाभार... धोणवाक असो उल्लेख आयला तेंच धनका आसुंये अशेंय एक मत ...

चडशे धनका लोक भिल्ली भास उलयतात जाल्यार कांय ... गुजराती आनी मराठी भास उलयतात.

धनका दादले बंडी, पुडवें घालून माथ्याक फेटो बांदतात. ... साडी आनी ब्लावज घालतात. बायलो रूपें-पितूळच्यो वस्ती घाल... सवायशीण बायलो मंगळसुत्राभाशेन 'हंसडी' हो अलंकार वापर... घोव मरत जाल्यार बायल हंसडीवांगडा आंगांतल्यो हेर वस्तीय ... दवरतात. त्यो कपलाचेर आनी हातांचेर स्वस्तिक, आंब्याची थाळ... हेर कसलीय आकृती पाडून घेतात.

तांदूळ, ज्वारी, बाजरी, तोरची दाळ हें तांचें मुखेल अन्न. ... तेन्ना ते भाजयो, मांस, नुस्तेंय खातात. रानांनी रावपी लोक ... रानटी फळां आनी कंदमुळां खावन पोट भरतात. लग्न सुवाळ्या... हेर कसल्याय परबांवेळार ते सोरो पियेतात आनी गंवाचे जिनस ... गोडशें खातात.

धनका लोक भिल्लांपरस उजळ आनी देखणे आसतात. दिसपा... तरतरीत आसतात.

तांचीं घरां काटकोनी वा आयताकार आसून तांच्यो वण्टी कुड... वा शेणान सारयल्लयो आसतात. तातूंत तीन वा चार कुडी आसून ... वारांद आसता. तांच्या घरांत मान्नें वा संडास नासता पूण ते ... नितळ, निवळ रावतात.

धनकांच्या धर्मांत वाघ्या, शिवाया, डोंगरदेव, गोप चौहान देव ... धानदेव ह्या देवांक भजतात. वाघ्या देव तांच्या गोरवांची आनी शि... देव गांवाची राखण करता अशी तांची समजूत आसा. ह्या देवांक ... लोक सोरो आनी कुकड ओंपतात. तशेंच उंचेरीमाता, नीचेरी ... खप्पर जोगिणी, कालिका राणी ह्या देवतांकूय ते भजतात. गोप ... हो सर्पदेव आसून, धानदेव तांच्या पिकांची राखण करता. शेंदूर ला...

.. तांच्या देवांचें प्रतीक आसता. धनीक लोक वर्सांतल्यान
.. ल्या ग्रामदैवतांची सामुदायिक पुजा करतात.

जादू, भुतांखेतां, दिश्ट लागप हांचेर धनका लोकांचो खूब
.. ासा. ह्या भुतांखेतांचें वा रोगाचें निदान करून तांचेर उपाय
..ाम ते गांवांतल्या भगताचेर सोंपयतात. ताका लागून भगताक
.. मान आसता. हिंदूच्यो चडशो सगळ्यो परबो हे लोक मनयतात.
..गांची उमास आनी नंदर्वो ह्यो तांच्यो खाशेल्यो परबो आसात.
..यार नवी कोमरी येवपाची परब. ह्यो परबो ते उमेदीन मनयतात.
.. चले-चलयो एकठांय येवन आपलो सांगाती वेंचतात.

.. पिरायेंत येतकच लग्नां जातात. आते-मामे भावंडांकडेन लग्नां
.. देर-भावजय हांचीं लग्नां जातात. चलयांची संख्या चल्यांपरस
..ल्ल्यान घटस्फोटाच्यो खूब देखी आसात. ताका 'फारकत'
.. लग्नाउपरांत घरांतलो पूत वेगळो रावता. बापायचे इस्टेटींत
..रको हक्क मेळटा पूण धुवेक कांयच मेळना.

..र घोवागेर जाता. पांच दीस सुवेर पाळटात. पांचव्या दिसा
..क न्हाणयतात आनी सटयेची पुजा करून भुरग्याचो बारसो

.. लोक मडें लासतात. मडें पयलीं न्हाणोवन नव्या वस्त्रान
..त. ताच्या तोंडांत रुप्याचें नाणें दवरतात. हेर विधी हिंदूभाशेनूच
..ल्हान भुरग्यांक पुरतात. धा दीस सुतक पाळटात. धाव्या आनी
.. दिसा सोयऱ्यांक जेवण घालतात. तेराव्या दिसा गांवच्या लोकांक
..लतात. ताका दहोद म्हण्टात.

..ंचो शेती हो मुखेल वेवसाय. कांय जाण रानांतलीं झाडां कापून
..ख म्होव एकठांय करून विकतात. हे लोक पयलीं कोंड्यांच्यो
..ांटले करून विकताले. पूण हालीं झाडां कापपाक बंदी आशिल्ल्यान
.. वेवसाय बंद जाला.

..ग जमातीचो सगळो वेव्हार पंचायत पळयता. जमातींतल्या
.. झाती पटेल वा कारभारी म्हण्टात. तो हेर पंचांच्या विचारान
..ले प्रस्न सोडयता. सरपंच वा पंच हे गांवांतल्या जाण्ट्या मनशांनी
..ासतात.

— कों. वि. सं. मं.

..र : एक जात. हांची वसती महाराष्ट्राच्या वेगवेगळ्या वाठारांनी
.. कानडी भाशेंत हे जातीचें नांव दनगार अशें आसा. दन म्हळ्यार
..ताचेवयल्यान दनकार-दनगार-धनगर (गोरवां पोसपी) अशे तरेन
..तयार जालो. आयज कोंकणांत धनगर हे गायो-म्हशी पोसपाचो
.. करतात. ते चड करून मेंढरां पोसतात.

..गरांचे उत्पतीविशीं एक कथा प्रचलीत आसा ती अशी - पुर्विल्ल्या
.. एकदां रोयणींतल्यान बोकड्यां-मेंढरांचे कळप भायर आयले
.. शेतांची नासाडी करूंक लागले. शेतकारांनी हो त्रास पयस
..ग्रातीर म्हादेवाची प्रार्थना केली. तेन्ना म्हादेवान त्यो बोकड्यो -
..ाखपाखातीर धनगराची निर्मिती केली.

..गरांमदीं २२ पोटभेद आसात. ते अशे - अहिर, अस्सल वा
.. धनजी, बरगेबंद वा मेठकरी, डंगे, गडगे, गवळी, धोगत्तुन्य,
..वा झेंडेवाले, होळकर, कंगर, खिक्री, खिल्लारी वा थिलारी, खुटे
वा खुटेकर, कुकटेकर, लाड, मेंढे, म्हसकर, सनगर, शेगर, शिळोत्या
आनी उटेगर, तांचेमदीं आडनावांनीं दाखोवपी कितलीशींच कुळां आसात.
वंशशास्त्राचे नदरेन धनगरांची गणना शक-द्रविडांत जाता. समाजवेवस्थेंत
तांची सुवात शुद्र वर्णांत मानतात. तांच्यांतल्यो खिल्लारी आनी हेर जायत्यो
पोटजाती अजुनूय मेंढरांचे कळप घेवन गांवागांवांनी हेडत आसतात.
तांच्या मेंढरांच्या कळपावांगडा शिकयल्ले शिकारी सुणेय आसतात. तांची
जातपंचायतूय आसता. ती दर तीन वर्सांनी जातीचे न्यायनिवाडे करता.
गोरवां, मेंढरां, पोसपावांगडाच धनगर लोक सद्या कांबळी विकपाचोय
वेवसाय करतात. धनगरांच्यो कांय पोटजाती लोकर विणपाच्या
वेवसायावांगडाच शेतकामाचोय वेवसाय आपणावन स्थायीक जाल्यात.

तांचीं घरां लांबचेलांब आनी खोंपीसारकीं आसतात. तीं तणाचीं
आसून तांकां एकूच दार आसता, जनेलां नासतात.

काश्टी, माथ्याक फेटो, खांदार कांबळ, पांयांक जोतीं आनी हातांत
लांब बडी असो धनगराचो भेस आसता. बायलो धोपरामेरेन चड करून

तांबड्या रंगाचें कांसाट्याचें न्हेंसण न्हेसतात. धनगर बायलांक रुप्यांचे अलंकार खूब आवडटात. धनगर दादले उजव्या हातांत रुप्याचें कडें घालतात. तांच्या कानांतूय रूप्याचीं कडीं आसतात. तांकां अंती म्हण्टात. धनगरांक धातवाच्या नाण्यांची ओड आसता. तांच्या भुरग्यांच्या गळ्यांत रुपयांच्यो माळो घाल्ल्यो आसतात. धनगर हो स्वभावान कश्टी आनी काटकसरी आशिल्ल्यान पयशे राखून दवरता.

सुर्यफूल, कमळ, पाचपालवी हीं धनगरांचीं देवकां. खंडोबा आनी
बिरोबा हे तांचे खास देव. जेजुरी (जि. पुणें) आनी आरेवाडी (जि.
सांगली) हीं त्या देवांचीं क्षेत्रां धनगर लोक म्हत्वाचीं मानतात. धनगरांमदीं
तुळजाभवानीचीय उपासना चलता. ते देवीचें नवरात्र मनयतात आनी
दसऱ्या दिसा देवीक निवेध्य करून नाल्ल दितात.

लग्नप्रथा : हांचेमदीं कूळ आनी देवक एकूच आसल्यार, लग्नसंबंद
जायनात. मामेभयणीकडेन लग्न जाता. पूण आतेभयण आनी मावसभयण
हांचेकडेन जायना. सख्ख्यो भयणी जावो जावो जावंक शकतात. लग्नाचो
म्हूर्त ब्राह्मणाकडल्यान थारोवन घेतात.

धनगर लोक मडीं लासतात वा पुरतात. उत्तरक्रियेखातीर ब्राह्मण
पुरयताक आपयतात. कांयकडेन उत्तरक्रियेखातीर कुंभार वा जंगम
आपोवपाचीय प्रथा आसा. हांचेमदीं श्राद्धविधीची चाल आसा.

धनगरांचें लोकसहित्य समृद्ध आसा. बिरोबाचे यात्रेंत वा हेर प्रसंगावेळार

धनिष्ठा

रातीकडेन व्हडल्या धोलाचे साथीर धनगर लोक आपलीं दीर्घ लोकगितां रातभर गायत आसतात. ह्या गितांनी बिरोबा देवाच्यो चरित्रकथा आनी हेर कथांचो आस्पाव आसता.

महाराष्ट्राच्या घाट माथ्यावयल्यान धनगर जात गोंयांत देंवली आनी नवे काबीजादींत स्थायीक जाली. सत्तरी आनी दिवचल म्हालांनी धनगरांची संख्या चड दिसता. गोंयांतल्या धनगरांचे रीत रिवाज हे सर्वसामान्य धनगराच्या रीत रिवाजां प्रमाणूच आसात. हेर प्रांतांतल्या धनगरांप्रमाण गोंयांतलेय धनगर दोंगरांनी रावतात आनी बोकड्यो, मेंढरां पाळून आपली उपजिवीका चलयतात. हेर धनगरांप्रमाण गोंयांतले धनगर हे अर्थीक, शिक्षणीक आनी राजकीय नदरेन हेर अनुसुचीत जातींच्या मानान खूब फाटीं आसात.

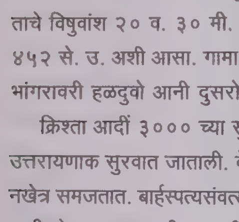
- कों. वि. सं. मं.

धनिष्ठा : आश्विन्यादी गणनेंतलें तेविसावें नखेत्र. हाचें वैदिक नांव श्रविष्ठा. धनिष्ठा म्हळ्यार गिरेस्त आनी श्रविष्ठा म्हळ्यार फामाद. श्रवणाचे उदेंतेक पूण मातशें उत्तरेवटेन हें नखेत्र आसा. अस्तंत पद्दतीप्रमाण तिमी (डॅल्फिनस) ह्या गिन्या चोम्यांतल्या आल्फा, बीटा, गामा, डॅल्टा आनी एप्सायलॉन हे पांच वा कांय जाण हातूंत आनीक एक गिन्याचो आस्पाव करून स गिरे समजतात. ह्या नखेत्राचो आकार शेंपडेसयत ल्हान पतंगावरी आसा. ऑक्टोबराचे १० तारखेच्या सुमाराक रातचे आठ वरांचेर हें नखेत्र मध्यमंडलाचेर (जंय उदेंतेक आनी अस्तंतेक रेखांश मेजतात) दिसता. हातूंतले दोन गिरे तिसरे प्रतीचे आनी तीन वा चार गिरे चवथे प्रतीचे आसात. हातूंतलो आल्फा गिरो हो योगगिरो आसून ताचे विषुवांश २० व. ३० मी. १८०० से. आनी क्रांती १५° ४२ मी. ४५२ से. उ. अशी आसा. गामा हो गिरो युग्मगिरो आसून तातूंतलो एक भांगरावरी हळदुवो आनी दुसरो निळसार पाचवो आसा.

क्रिश्ता आदीं ३००० च्या सुमाराक धनिष्ठा नखेत्रांत सूर्य आसतना उत्तरायणाक सुरवात जाताली. वेदांग ज्योतिश पद्धतीन धनिष्ठा हें पयलें नखेत्र समजतात. बार्हस्पत्यसंवत्सर चक्राची सुरवात धनिष्ठेपसूनच जाता. ताची देवता वसू आनी आकृती मर्दल (धोलकें) आसा. ह्या नखेत्राचे पयले दोन चरण मकर आनी फुडले दोन चरण कुंभ राशींत येतात. धनिष्ठापसून रेवतीमेरेनच्या पांच नखेत्रांक धनिष्ठापंचक म्हण्टात. ह्या पंचकांत आयिल्ले मरण वायट समजतात. ह्या नखेत्राचेर जल्मल्लो मनीस गिरेस्त, शीलवान, बळिश्ट आनी किर्तीमान जाता अशें कोष्ठीप्रदिपांत म्हळां.

- कों. वि. सं. मं.

धनु : (सॅजिटेरियस). राशीचक्रांतली णववी रास. ही सगळ्यांत दक्षिणेकडली रास. भारतीय पद्दतीप्रमाण मूळ, पूर्वाषाढा आनी उत्तराषाढाचो पयलो चरण (चतुर्थांश) हीं सवायदोन नखेत्रां हे राशींत येतात, पूण अस्तंते क्षेत्रात्मक पद्दतींत मूळ हें वृश्चिक राशींत आस्पावल्लें आसा. वयलो भाग धनुर्धारी मनशाचो आनी सकयलो भाग (धड) घोड्याचो असो

अश्वमानव प्राणी, अशी हे राशीची आकृती आसा. गुरू हो तिचा ही रास उदेंतेची स्वामिनी आसून ती अग्नीराशी आनी क्ष समजतात. ही राशी वृश्चिक आनी मकर राशीच्या दरम्यान विस्त १७ ता. ४० मि. ते २० ता. २० मि. आनी क्रांती -१२° ते ज्योतीशशास्त्रीय सहनिर्देशक पद्दत) पातळिल्ली आसा. ही रा आनी ऑगस्टांत रातची दक्षिणेकडेन बरी दिसता. हिच्यांत सवे प्रत ४७ नखेत्रां आसून तातूंतले डॅल्टा, एप्सायलॉन, लॅम्डा, झीटा, बीटा आनी म्यू हीं म्हत्वाचीं नखेत्रां आसात. आकाशगंगेचो म तेजिश्ट भाग धनु राशींत आसून आकाशगंगेचो एक फांटो हे राश गेल्लो दिसता. हिच्या वायव्य भागांत नखेत्रांची भरपूर दाटी तातूंत गिन्यांचोमो, अभ्रिका, तीन नवगिरे, दोन सेफीड रूपविक सॅजिटेरियस-ए हो रेडिओ उद्गम आदी म्हत्वाचे खस्थ पदार्थ दक्षिण संस्तंभ (दक्षिणयनान्त बिंदू) हे राशींत आसून २२ डिसेंब सूर्य थंय येवन उत्तरायणाक सुरवात जाता. २२ नोव्हेंबराक राशींत प्रवेश करता. कार्ल जान्स्की हाणें हें राशीचे दिशेकडल्यान प्रारण (तरंगरूपी उर्जा) येता आशिल्ल्याचें १९३१-३२त सोदून ग्रीक पुराणकथेप्रमाण चिरॉन हो सॅटर्नचो (शनीचो) चलो, एक धनुर्धर आशिल्लो. हर्क्युलीसाच्या विखारी बाणान ताका मरण ज्युपिटरान (गुरून) ताका मळबांत तान्यापद दिलें. तो मळबांत वृ बाण रोखून आसा. चिरॉन म्हळ्यार बैल मारपी अशेंय समजतात धनु रास उदेता तेन्ना वृषभ (बैल) राशींतल्या गिन्यांचो अस्त ज

हे राशींत जल्म घेवपी मनीस रागीट, सडसडीत उलोवपी हुशार, पुण्यकर्मा करपी, सुखी आनी धनवान जाता, अशें जातक आदी ग्रंथांनी सांगलां.

- कों. वि

धनुर्मह : एक पुर्विल्लो लोकोत्सव. ह्या उत्सवांत वीर मनीस धो दोरी चडोवन आपल्या बळाचें प्रदर्शन करता देखून हाका धनुर्म म्हळ्यार धोणू आनी मह म्हळ्यार उत्सव) अशें नांव पडलें.

रामायण, महाभारत, हरिवंश आदी ग्रंथांनी धनुर्महाचीं वर्णनां म सीतास्वयंवराच्या वेळार मिथिलेंत जो उत्सव जाल्ल्याचो राम उल्लेख मेळटा तो धनुर्महच. तेन्ना रामान शिवधोणू बागोवन ज दवरिल्लो पण जिखिल्लो. महाभारतांत द्रौपदी स्वयंवरावेळार धनुर्वि कसब दाखोवपाचो पण आशिल्लो. हाचेवयल्यान अशें दिसता, पु काळांत धनुर्महाच्या निमतान राजकुवरांक एकठांय आपोवन ध जांची सगळ्यांत बरी कुशलताय दिसताली ताका आपली धूव दि प्रथा आशिल्ली.

हरिवंशांत कंसान केल्ल्या धनुर्महाचें वर्णन दिलां. हरिवंश वर्णनावयल्यान अशें दिसता, ज्या जाग्यार हो वा अशे तरेचो जातालो ताका रंगवाट म्हण्टाले. ह्या जाग्यार पौर वा जनपद बसोवपाखातीर माची घालताले. राजाक बसपाखातीर उंच विम माची घालताले. ताका विमान अशेंच नांव आशिल्लें.

अतिपुर्विल्ल्या काळांत जायत्या आदीम जमातींनी अशा बळप्रदर्श उत्सवाची चाल आशिल्ली. धनुर्मह म्हळ्यार ह्या उत्सवाचें एक रू

- कों. वि.

ार : सूर्य धनु राशींत आसता त्या काळाक धनुर्मास अशें
ा म्हयन्यांत दरेका दिसा सूर्य अस्ताक वचचेआदीं देवाक
करून ब्राह्मणा वांगडा भोजन करचें अशें सांगलां. तशें शक्य
णोच एक दीस तरी तशें करचें अशें म्हळां. धनुर्मासाची कथा
द्रादी देवांनी विष्णुक प्रार्थना केली, तूं आमकां दैत्याच्या
न सोडय. तेन्ना विष्णुन धोणू घेवन दैत्यांचो नाश केलो. ही
र्य धनु राशींत आसतना घडली देखून ह्या काळाक धनुर्मास
ेळळें.

तमीळ वाठारांत मात हो काळ अशुभ समजून त्या काळांतल्या
रणाखातीर ते लोक ग्रहशांती, जपजाप्य करतात.

स व्रत : हें एक काम्यव्रत. सदांच फांतोडेर विष्णुची पुजा
वंचे आदीं मुगाच्या दाळीची खिचडी आनी तुपांत भाजिल्ल्या
खीर करून देवाक निवेद्य दाखोवप आनी ब्राह्मणाक बरोबर
ा हो ह्या व्रताचो मुखेल विधी. कांय लोक ह्या व्रतांत ब्राह्मणाक
आनी सुर्याक कुंवाळो आनी नाह्म दितात.

ा उद्यापना दिसा श्रीकृष्णाचे भांगराप्रतिमेची पुजा करतात.
आज्य आदी द्रव्यांनी होम करतात आनी देवाचे फाटले वटेन
पो बळी दितात. भटाक ती भांगराची प्रतिमा आनी गाय दान
नी ब्राह्मणाक जेवण वाडटात. अशें केल्ल्यान इहलोकांत तरेकवार
क मेळटात आनी निमाणें विष्णुपदाची प्राप्ती जाता अशें म्हळां.

- कों. वि. सं. मं.

ा : धोणू आनी बाण हीं शस्त्रां चलोवपाविशींचें गिन्यान दिवपी
र्विल्ल्या काळा सावन लोकांक धनुर्विद्येची म्हायती आशिल्ली.
य' ह्या ग्रंथांत हे विद्येचे जनक म्हणून ब्रह्मा, प्रजापती, इंद्र, मनू
दग्नी हांचीं नांवां सांगल्यांत. अगस्त्य आनी भरद्वाज हे धनुर्विद्येचे
आशिल्ले, अशें महाभारतांत म्हळां. अग्नीपुराणांतल्या २४९ ते
चार अध्यायांनी धनुर्विद्येचें सार संकलीत केलां.

दोरी आनी बाण हे ह्या अस्त्राचे मुखेल घटक आसून, तांची
स्वरूप आनी उपेग अशे आसात.

: लवचीक पूण कठीण बडयेक बाग दिवन तिचीं दोन तोंकां
जोडटकच सादें धोणू जाता. भारतीय पुराणांत धोणूचो शार्ङ्ग
आनी वांश (कोंड्याचें) अशे दोन प्रकार सांगल्यात. फुडें
गिन्यानांत उदरगत जाली आनी धोणवाचे रचणुकेंत बरोच
डून आयलो. ताका लागून दोन मिटर लांबाये इतलें संयुक्त धोणू
रप शक्य जालें. पिनाक, शार्ङ्ग हीं संयुक्त धोणू आसून तांची
तीन मिटरांमेरेन आसताली. हीं दीर्घ धोणवां धनुर्धराचे उंचायेइतलीं
रसूय लांब आसतालीं.

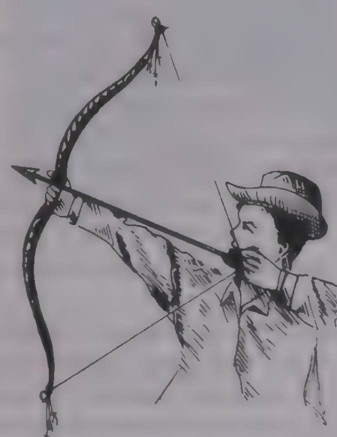
नी दीर्घ धोणवाचे कांबीचो मुठीवयलो भाग कांबीच्या सकयल्या
स मातसो लांब आसता. पूण धोणवाची वट्ट लांबाय २१० सेंमी
) इतली आसता. आदिवासी आनी मोटवे लोक ल्हान आनी सादीं
वापरतात. कांय वेळार बाण विखान बुडोवन विखारी करप
कौटिल्यान आपल्या अर्थशास्त्रांत धोणवाचे कार्मुक, कोदंड,
नी धोणू अशे चार प्रकार सांगल्यात. 'कोदंडमंडन' नांवाच्या
धोणवाच्या अठरा जातींचो उल्लेख आयला. धोणवाच्या
वजनावयल्यानूय तांचे विंगड विंगड प्रकार थारायताले. जनकाचें शिवधनुश्य
रावणासारख्या बळिश्ट असुरांक उबारपाक जमलें ना, अशें रामायणांत
म्हळां आनी श्रीकृष्णाचें शार्ङ्ग धोणू अश्वत्थाम्याक उबारपाक जमलें ना,
असो उल्लेख महाभारतांत आयला.

दोरी : आंतकड्यांचे स्नायू, वादी, वेतासारकी वनस्पत वा कृत्रीम
तंतू हांचेपसून धोणवाची दोरी तयार करतात. ती दोरी ओडटना दुखापत
जावंची न्हय, म्हणून बोटाचेर आवरण (मणिबंध) घालतात. धोणवाचे
दोरयेक ज्या, मौर्वी, प्रत्यंचा, गूण आदी शब्द वापरल्यात.

बाण : बाण हो कोंडो, वेंत, तंतुकाच वा तिखें हांचेपसून तयार
करताले. बाणाचें तोंक शिंगाचें वा धातवाचें करताले. ताचे फाटल्या
तोंकाक बकें, हायस, मोर आनी हेर सुकण्यांचीं पिसां लायताले. पिसांक
लागून ताचो गमनमार्ग थीर जाता. पुर्विल्ल्या काळांत बाण सोडचे पयलीं
खंयचेय देवतेचो मंत्र म्हणून तो सोडटाले. जे देवतेचो मंत्र म्हणप
जातालें ते देवतेची कृपा जावन ताचो परिणाम बाणाचेर जातालो. अशो
आख्यायिका महाभारत, रामायण धरून सगळ्याच धर्मीक ग्रंथांनी आसा.
देखीक अग्नीदेवतेचो मंत्र म्हणून सोडिल्लो बाण, उजो निर्माण करतालो.
पर्जन्य देवतेच्या नांवान सोडिल्लो बाण पावस घालतालो. बाणाक वीख
लावपाचीय प्रथा आशिल्ली.

बाण एकठांय दवरपाखातीर लांबट मुकुटाच्या आकाराची चामड्याची
वा धातवाची पोती वापरताले. तिका भातो म्हण्टाले. धनुर्धर भातो आपले
फाटीर उजव्या भुजार फाटल्यान बांदतालो.

बाण दोरयेचेर चडयलो, तरी तो धरून ओडपाखातीर मात आखाणो
आनी बोटांचो (करंगळी सोडून) उपेग करताले. धनुर्वेदांत कांबीचेर बाण धरप वा बाणाक धरप हाचेविशीं म्हायती दिल्या. धोणवाची दोरी कानामेरेन ओडपाची पद्दत आसा. कमान एके खाशेले मर्यादेंत ओडल्यार बाणाचो तीर आनी वेग जाय तसो जाता. धनुर्वेदांत बाणाचे उत्तम, मध्यम अनी

कनिश्ट अशे तीन प्रकार सांगल्यात. कौटिल्यान बाणाचे वेणू, शर,
दंडशर, शलाका आनी नाराच अशे पांच प्रकार सांगल्यात .

धनुर्वेदांत धनुर्विद्येविशींची विस्तारान म्हायती दिल्या. धोणू-बाण तयार
करपाखातीर खंयचे पदार्थ घेवंचे, धोणू-बाणाचे प्रकार, ताचे उपेग
हाचेविशींची म्हायती आसा.

धोणू-बाण ह्या शास्त्रांचो सिद्धांत तीन गजालींचे भोंवतणी आसा.
धोणवाचे दाणयेक ताणून शक्त निर्माण करप, नेम धरतना तिका तात्पुरती

धनुर्विद्या

सांठोवन दवरप आनी उपरांत धोणूच्या सदळसाणीतल्यान शक्तीचें वेगांत रुपांतर जावप.

इतिहास : धोणू आनी बाण हांचो वापर सुमार १०,००० वर्सां पयलीं सूरु जालो. शेवटून मारपाचे कलेंत धोणू हें मानवनिर्मित पयलें यांत्रिक आवत अशें मानतात. चाक आनी उज्याचो सोद, हाचे इतलोच धोणवाच्या सोदान आपलो प्रभाव समाज बदलाचेर घाला. गोफीण ही असल्या आवतां मदली धोणू आदीची अवस्था काय ती धोणवाच्या यांत्रिकी तत्त्वाचेर बसयल्ली उपरांतची कृती हें समजुपाक कुस्तार जाता. कळीत जालां तो मेरेनच्या इतिहासाप्रमाण गोफींण आनी धोणू हीं दोनय आवतां वांगडाच वापरांत आशिल्लीं दिसतात. भालो फेक, गोळो फेक ह्या मानवी शक्तींचेर आदारीत शस्त्रांची फुडली आवृत्ती म्हणून धोणवाची कल्पना मुखार आयल्या आसूं येता.

शिकारेचें एक प्रभावी शस्त्र म्हणून धोणुचो वापर खूब आदीं सावन जातालो हें वेगवेगळ्या सांस्कृतिक उत्खननांत सांपडिल्ल्या पुराव्यांवेल्यान सिद्ध जाता. वैदिक वाङमयांत धोणवाचे खूब कडेन उल्लेख आयल्यात. ऋग्वेदांत धोणवाक आनी ते चलयतल्या धनुर्धरांक म्हत्व दिलां. कौषीतकि ब्राह्मणांत धनुष्य आनी बाणाचे दक्षिणेचो उल्लेख आसा. महाभारतात तशेंच रामायणांत धोणू हें मुखेल अशें प्रतिशठीत शस्त्र मानलां. आवाजावेल्यान आनी प्रतिबिंबावेल्यान धोणवाचो नेम लावपाची कला धनुर्धराक अवगत आसली. महाभारतांत उदकांतल्या प्रतिबिंबाक पळोवन अर्जुनान मत्स्यभेद केलो अशें द्रौपदी स्वयंवरांत दाखयलां. आवाजाच्या रोखान दशरथान सोडिल्लो बाण श्रावणाक लागलो अशें रामायण कथेंत सांगलां. आपले आपुणूच धनुर्विद्येचो अभ्यास करून बाणाच्या आदारान कुत्र्याचें भोंकप एकलव्यान बंद केलें अशीय कथा आयकूंक येता. अर्जुनाचें गांडिव धोणू, विष्णुचें शार्ङ्ग धोणू, शिवाचें पिनाक धोणू आनी रामाचें कोदंड धोणू हीं आदल्या मुस्तींतलीं कांय नामनेचीं धोणवां.

कौटिल्याच्या अर्थशास्त्रांत मौर्यकालीन धनुर्विद्येची म्हायती दिल्या. यजुर्वेदाचो उपवेद आशिल्लो धनुर्वेद हो धनुर्वेदाची विस्तारान म्हायती दिता. तांच्याच वांगडा धनुर्वेदसंहिता, कामन्दकीय नीतिसार, अग्निपुराण, मत्स्यपुराण, विष्णुपुराण, वीरमित्रोदय, कथा सरित्सागर, युध्दजयार्णव, युक्तीकल्पतरु ह्या पुराणकालीन ग्रंथांनी धनुर्विद्या संबंदाची म्हायती मेळटा. तेभायर पोरनी नाणीं, शिल्पां, लेणीं, चित्रां हातुंतल्यानय धोणवाची आनी धनुर्धराची म्हायती मेळटा.

सुर्वेक पायदळ, रथदळ अशी अवस्था आसली. इराणी,तुर्क, मुगल, हाणीं धनुर्धारी घोडदळ निर्माण केलें. पुर्विल्ल्या काळांत धनुर्विद्येंत अक्कड, हिटायट आनी ॲसिरिया हीं राश्ट्रां बरींच मुखार आशिल्लीं. संयुक्त धोणवाचो आनी संघटीत रितीन धनुर्धरांचो झुजांत उपेग करपाक थंयच सुरवात जाली. इजिप्तांतल्या पिरॅमिडांच्या वण्टी चित्रांनी धोणू-बाणाचें उत्पादन, शिक्षण आनी झुजांतली धनुर्धरांची करामत आदी गजालींचें दर्शन घडटा. ग्रीसी आनी रोमी लोक धनुर्विद्येंत फाटीं आशिल्ले. तुर्क-मोगलांच्या संपर्काक लागून धनुर्विद्येंत चीनान बरीच उदरगत केल्ली. संकर धोणवाचो जल्म पयलीं चिनांत जालो आनी थंयच्यान तुर्क-मोगलांचे घुरयेक लागून युरोपांत ताचो प्रसार जालो. सिथियन, हूण आनी तुर्क-मोगलांचे धनुर्विद्येचो युरोपी धनुर्विद्येचेर बरोच परिणाम जाला.

क्रीडा प्रकार : इ. स. चवथ्या शेंकड्यासावन धनुर्विद्येकडेन एक क्रिडाप्रकार म्हणून पळोवपाक लागले. संवसारांतल्या चडशा देशांनी एक स्पर्धात्मक क्रिडाप्रकार म्हणून ताका मान्यताय मेळ्ळ्या. युरोपा[illegible] विशेश करून ब्रिटनांत १५३७त धनुर्विद्या हो क्रिडाप्रकार संस्था[illegible] मुखार आयलो. हेन्री VIII (१५३७),जेम्स I (१६०५), चार्[illegible] (१६३३), जॉर्ज (IV) (१७८७), हांच्या वरवीं ह्या संस्थांक [illegible] मेळून धनुर्विद्येचो एक क्रिडाप्रकार म्हणून बरोच विकास जालो [illegible] टॉक्स, ध ऑनरेबल आर्टिलरी कंपनी आनी फीन्स बरी आर्[illegible] नॅशनल आर्चरी सोसायटी ह्यो त्या त्या वेळावयल्यो कांय मुखे[illegible]

उत्तर अमेरिकेंत संस्थात्मक धनुर्विद्येची सुरवात १८[illegible] जाली. हे संस्थेन इंग्लीश धनुर्विद्येची पद्धत आपणायली [illegible] नॅशनल आर्चरी असोशिएशन ऑफ ध युनायटेड स्टेट्स स्थाप[illegible] तिणें पयली राष्ट्रीय धनुर्विद्या सर्त त्याच वर्सा शिकागो शारात [illegible] केली आनी फुडें सातत्यान चालू दवरली. १९३९ त कॅलिफ[illegible] धनुर्धरांनी नॅशनल फिल्ड आर्चरी असोसियेशंन ऑफ युनायटे[illegible] ही संस्था स्थापन करून शिकार आनी मुक्त वापर ह्या प्र[illegible] उत्तेजनाखातीर वावर केलो.

ह्या खेळांतले धोणू सुमार १.८३ मी. लांब आसून तें लाकू[illegible] वा लोखण हांचेपसून तयार करतात. धोणवाच्या सकयल्या आनी [illegible] तोकांक जोडपाखातीर ताग, रेशीम वा कापूस हांच्या सुतापसू[illegible] केल्ल्या टणक दोरयेचो वापर करतात. धोणवाच्या मध्यबिंदू[illegible] दोरयेमेरेनचें अंतर सुमार १५.२४ सेंमी. आसता. बाण लाक[illegible] लेगीत तयार करतात. तो सुमार ६८.५८ सेंमी. लांब आनी १२.७० सेंमी. घेराचो आसता. ताचें तोंक धातवाचें आसता.

मुखार लक्ष्य दवरिल्लें आसता. लक्ष्याचें अंतर हें दादल[illegible] स्पर्धकांप्रमाण आनी तांचे पिरायेच्या गटाप्रमाण वेगवेगळें आसत[illegible] कितले लांबायेचेर वतलो, हें धोणवाचेर आनी बाणाच्या वजनाचेर [illegible] आसता. लक्ष्य हें चड करून जमनीपसून सुमार १२१.९२ सेंमी. आनी तितल्याच व्यासाचें आसता. ताचेर वेगवेगळ्या रंगाची [illegible] काडिल्लीं आसतात. तातूंतल्या खाशेल्या रंगाच्या वांटकुळाक बाण जाल्यार थरावीक गूण मेळटात. ते गूण अशे - भांगराकोर -९ -७, निळो -५, काळो -३, धवो -१. जो धनुर्धर वा ज्या देशाक[illegible] चडांतचड गूण मेळयता तो जैतीवंत जाता.

धनुर्विद्या ह्या क्रिडाप्रकाराखातीर संवसारीक पांवड्यार एक संघटना १९३१ वर्सा स्थापन जाली. ऑलिंपीक सर्तींनी ह्या आस्पाव १९००, १९०४, १९०८ आनी १९२० त आनी ते १९७२ सावन परतून केलो. १९०० त जाल्ल्या पयल्याच ऑलि[illegible] मेकिनतोश (ऑस्ट्रेलिया), यच हेरॉयन (फ्रांस). इ मोगीन (फ्रांस[illegible] व्हान. इनीस (बेल्जियम); इ फॉलोन (फ्रांस) आनी इ ग्रॅमीटस[illegible] हांणी पदकां जोडिल्लीं. उपरांत १९०४ सालांतल्या ऑलंपिक दादल्यांनी आनी दोन बायलांनी मेळून ४ पदकां अमेरिकेन हा[illegible] १९०८ त ग्रॅट ब्रिटन, फ्रांस आनी बेल्जियम हे देश आघाडेर उपरांतच्या काळांत बेल्जियम आनी अमेरिकन खेळगड्यांनी ह्या [illegible] आपलें प्रभुत्व दवरलां.

भारतांत १९७३ त अखिल भारतीय आर्चरी फॅडरेशनची स[illegible] जाली. ऑक्टोबर १९७३त पयली राष्ट्रीय सर्त जाली. [illegible] राज्यांतल्या खेळगड्यांनी वांटो घेतलो आनी अस्तंत बंगालच्या वस्तादपण मेळयलें आनी मेघालयाच्या पंगडान उपवस्तादपण [illegible]

ाचो डी. घोष हो हे सर्तींतलो उत्कृश्ट धनुर्धर थारलो.

- कों. वि. सं. मं.

रे देवांचो वैज आनी विष्णुचो एक अवतार. हार्णेच उपरांत ा रुपांत पुनरावतार घेतलो अशें मानतात. रोग बरे करपी प्रक्रिया ज्या आयुर्वेदांत सांगल्या त्या आयुर्वेदाचो मुखेल शीच्या पुर्विल्ल्या पुराणकाळांतल्या राजवंशांतलो हो आयुर्वेदाचो ाल्लो धन्वंतरी राजा. हरिवंश, विष्णुपुराण, अग्निपुराण, ागवत, महाभारत तशेंच आयुर्वेदाविशींच्या सुश्रुतसंहिता विष्णुच्या अंशापसून निर्माण जाल्लो धन्वंतरी हो देव काशीच्या राणसीक मनीसरुपान अवतरलो अशें म्हळां. तेचपरी ताणेंच ा केलो अशेंय म्हळां. हरिवंशांत ही वंशपरंपरा अशी सांगल्या) दीर्घतपा ३) धन्व ४) धन्वंतरी ५) केतूमान ६) भीमरथ . कांय पुराणांनी दिवोदासाकच धन्वंतरी म्हळां.

ेख केल्ल्या पुराणांत विस्तारान समुद्र मंथनाची कथा आयल्या. त्पर्य अशें : अमरत्व मेळपाखातीर देव आनी दानव हाणीं गराचें मंथन केलें. तेन्ना तातूंत चवदा रत्नां मेळ्ळीं. तातूंतलोच देव

ांत अमृताचो बुडकुलो घेवन हो देव प्रकट जालो. उदकांतल्यान ून ताका 'अब्ज' म्हण्टात. विष्णुन ताका वर दिलो, 'तूं काशीराजाच्या घराण्यांत घेतकच जल्मतनाच तुका सगळ्यो जातल्यो, यज्ञांत तुकां येजमान देव समजून आहुती दितले टांग आयुर्वेदाचो प्रवर्तक जातलो.

माराभायले प्रतिभेन वेगवेगळ्या वखदांचें सार अमृताच्या मेळ्ळें आनी ते अमर जाले. देखुनूच ताका देवांचो वैज वतरीन चिकित्सेचें गिन्यान भास्कराकडल्यान मेळयलें आनी ायुर्वेद संहितेच्या आदारान चिकित्सातत्त्वविज्ञानतंत्र नांवाचो अशी पारंपारीक म्हायती आसा.

पुराणांत विष्णुच्या चोवीस अवतारांमदीं धन्वंतरिचो आस्पाव ्या अवताराची प्रतिष्ठा मेळिल्ल्यान वैष्णव मुर्तीसंभारांत आस्पाव जाला. शिल्पग्रंथांत ताचे मुर्तीचीं लक्षणां दिल्यांत ्या आयुर्वेदाचे आठ वांटे आसात ते अशे - १) काय) २) बाल (भुरग्यांचें वैजकी) ३) ग्रह (भूत पिशाच्च आदींपसून ाचे वैजकी) ४) ऊर्ध्वांग (शिरोभागांत आनी थंयच्या इंद्रियांनी राचें वैजकी) ५) शल्य (शस्त्राघातांची चिकित्सा) ६) द्रंष्ट्रा त्सा) ७) जरा (भलायकी वाडोवपी रसायन) ८) वृष) धन्वंतरिच्या नांवार अनीक धा-बारा ग्रंथ मेळटात.

हाका हिंदू वैजक शास्त्राचो प्रवर्तक मानतात आशिल्ल्यान ाचे जयंती निमतान धन्वंतरी फाउंडेशनाची स्थापना जाली. आयुर्वेद, होमियोपथी, युनानी, सैमीक उपचार आनी हेर ्या जाणकारांमदीं सुमेळ सादप हो त्या फाउंडेशनाचो मुखेल . ह्या फाऊंडेशनाचे वतीन १९७१ वर्सा वैजकी वेवसायांत सेवा वा संशोधन करून वैजकी शास्त्रांत नवी भर घालपी ाक धन्वतरी पुरस्कार दिवपाचें थारायलें. वैजकी विशयाचेर परिसंवाद, परिशदो तशेंच वैजकी वेवसायिकांक आदार दिवपाचो उद्देश धन्वंतरी फाऊंडेशनान दवरला.

– कों. वि. सं. मं.

धबधबो : उंचायेवयल्यान सकयल कोसळपी उदकाचो लोट. सादारणपणान धबधबे चड करून न्हंयेच्या लोटाच्या पयल्या टप्प्यांत दिश्टी पडटात. दोंगुल्लयांच्या आनी सड्याच्या वाठारांतूय धबधबे दिश्टी पडटात. अंटार्क्टिकाखेरीज हेर सगळ्या खंडांनी धबधबे आसात. न्हंयेच्या लोटांतलें कठीण आनी मोव खडपांचें अस्तित्व, सड्यांच्यो शिमो, प्रस्तरभंग, दर्यादेगेवयले कडे आनी हिमक्षपित वाठारांतलीं हुमकळपी देगणां हीं सगळीं धबधब्यांची निर्मिती जावपाक कारण थरतात.

न्हंयेच्या लोटाच्या मार्गांत आशिल्ली वेगवेगळे तरेची भूस्तररचणूक धबधबे तयार जावपाक कारण थरता. ह्या लोटाच्या मार्गांत कठीण खडपांचे थर उबे, आडवे वा तिरपे आसूंक शकतात. न्हंयेच्या मार्गांतलीं घट्ट खडपां न्हंयेच्या लोटाच्या मार्गाचे दिशेन लकिल्लीं आसत जाल्यार थंय धबधबो तयार जाता; न्हंयेच्या पात्रांतलीं खडपां आडवीं आनी क्षितीजसमांतर आसत जाल्यार आनी तांचे उपरांतचीं खडपां मोव आसत जाल्यार न्हंयेच्या पात्रांतूच एक कटो तयार जाता. ह्या कट्यावयल्यान न्हयचें उदक एकसारकें सकयल पडत राविल्ल्यान धबधबो तयार जाता. अशे तरेच्या धबधब्यांत न्हंयेचें उदक उंचायेवयल्यान सकयल पडटा आशिल्ल्यान धबधब्याच्या तळाकडेन उदक आपटत रावून एक तळें तयार जाता. २५३ मी. उंचायेच्या गिरसप्पा धबधब्याच्या तळाकडेन सुमार ४० मी. खोलायेचें तळें तयार जालां.

कठीण खडपां आडवी आशिल्ल्यान वा भूंयपृश्ठाक समांतर आशिल्ल्यान जे धबधबे तयार जातात, ते खूबदां न्हंयेच्या उगमावटेन फाटल्यान

सरतात; हाचें कारण म्हळ्यार त्या कठीण खडपांसकयल मोव खडपां आसतात. जंय प्रत्यक्ष धबधबो तयार जाता, थंय ह्या मोव खडपांचो भाग उक्तो पडटा. पडपी उदकाक लागून मोव खडपांची झीज जाता. मोव खडपांनी घोली भाशेन पोकळ भाग तयार जाता. हाका लागून ताचेवयल्या कठीण खडपांचो भाग तांकां पेलना. तो हुमकळटा आनी कालांतरान तुटून सकयल पडटा आनी धबधब्याची सुवात फाटीं सरत रावता. हे क्रियेक प्रतिवाह प्रतीसरण अशें म्हण्टात. उत्तर अमेरिकेंतलो नायागारा धबधबो हो अशेच तरेचे क्रियेक लागून तयार जाला. नायागारा न्हंयेचेर आशिल्ल्या ह्या धबधब्याचो सोद १६७८त ला साल ह्या फ्रेंच पर्यटकान लायलो. ह्या धबधब्या मदीं 'गोट' नांवाचो एक जुंवो आसून ताका लागून नायागाराचे दोन भाग जाल्यात आनी थंयच संयुक्त संस्थानां आनी कॅनडा हांची शीम आशिल्ल्यान धबधब्याचो एक भाग संयुक्त संस्थानांत जाल्यार दुसरो कॅनडांत आस्पावता. हे दोनूय धबधबे दर वर्सा ३० ते १८० सेंमी. ह्या वेगान फाटीं सरत आसात आनी ही क्रिया अशीच चालू उरल्यार कालांतरान ते ईअरी सरोवराक वचून मेळटले.

सड्याचो वाठार आनी मळां हांचे शिमेरूय धबधबे तयार जातात. आफ्रिका खंडांत अशे तरेचे धबधबे आसात. थंयचे काँगो न्हंयेचेर ३२ धबधबे आसात. तांकां 'लिविंग्स्टन फॉल्स' अशें म्हण्टात. ऑरेंज न्हंयेचेर ओग्राबीस धबधबो आसा. संयुक्त संस्थानांत अशा धबधब्यांची माळूच तयार जाल्या. आफ्रिकेंतल्या सड्याच्या वाठारांतल्या आनी प्रपातरेशा विभागांतल्या धबधब्यांक लागून उदका येरादारीक आडखळी तयार जातात. इंग्लंडांतल्या पेनायन वाठारांत अशे धबधबे आसात.

प्रस्तरभंग जाल्यारूय धबधबे तयार जातात. अशा वाठारांतल्यान न्हंयो व्हांवन आयल्यार धबधबे तयार जातात. इंग्लंडांतलो गारडेल बेक धबधबो अशे तरेन तयार जाला. नर्मदा न्हंयेचे वयले वटेन असले कांय धबधबे जून ते ऑक्टोबर ह्या काळांत दिसतात. गिमांत तांकां उदक आसना.

हिमक्षयित वठारांत कितलेशेच धबधबे दिश्टी पडटात. वेल्सांतलो स्नोडोनिया, इंग्लंडांतलो लेक डिस्ट्रिक्ट आनी स्कॉटलंडाचो दोंगुल्ल्यांचो भाग तशेंच कॅलिफोर्नियांच्या योसेमेटी देगणांत अशे धबधबे खूब आसात. थंयच्या कांय धबधब्यांची उंचाय १०० मी. परस चड आसा.

धबधब्यांक लागून थंयच्या लोकांचे जिणेचेर परिणाम जाल्लो दिश्टी पडटा. धबधब्यांक लागून उदका येरादारीक आडखळ जाता. धबधब्यांचेर उदकाचीं विद्युत् केंद्रां तयार करूं येतात. धबधबे हीं सृश्टी सोबीतकायेचीं थळां आसात. ताका लागून थंय पर्यटन केंद्रां तयार जातात. घटप्रभेवेलो गोकाकचो धबधबो, गोंयचो दूदसागर, अमेरिकेंतलो नायागारा, कर्नाटकांतलो शरावतीवयलो गिरसप्पा धबधबो, कावेरीवयलो शिवसमुद्रमचो धबधबो, ताम्रपर्णीवयलो कोर्टालम् धबधबो हीं थळां पर्यटक केंद्रां जाल्यांत.

तिनशें मीटरांवयर उंचाय आशिल्ले संवसारांतले कांय वेंचीक धबधबे अशे -

नांव	न्हंय	देश	उंचाय, मी.
१) एंजेल	कुरून	वेनेझुएला	९७९
२) तूगेला	तूगेला	द. आफ्रिका	९४८
३) त्माराझी	इनयांगोबे	झिंबाब्वे	७६२
४) योसेमिटी	योसेमिटी	अमेरिका	७३९
५) क्युक्वेनन्	क्युक्वेनन्	वेनेझुएला	६१०
६) सदर्लंड	आर्थुर	न्युझिलंड	५८
७) किले	-	नॉर्वे	५६
८) कहीवा	-	अमेरिका	५३
९) मार्दल (उदेंत)	ऐकेसडल्	नॉर्वे	५१
१०) तॅकाकॉ	योहो	कॅनडा	५०
११) रिबन	रिबन	अमेरिका	४९
१२) किंग जॉर्ज सवो	उत्शी	गियाना	४८
१३) बुलोमोंबी	बुलोमोंबी	ऑस्ट्रेलिया	४८
१४) मार्दल (अस्तंत)	ऐकेसडल	नॉर्वे	४६
१५) कलीब्बा	कलानुई स्ट्रीम	अमेरीका	४६
१६) कालांबो	कालांबो	तांझानीया झांबीया	४२७
१७) गावार्नी	गावे दि पाव	फ्रांस	४२
१८) गेसबॅक	गेसबॅक	स्वित्झर्लंड	३९
१९) ट्रुमेलबॅक	ट्रुमेलबॅक	स्वित्झर्लंड	३९
२०) क्रिमल्	क्रिमलर अेके	ऑस्ट्रिया	३८
२१) व्हेतीस	मोर्केडोला	नॉर्वे	३७
२२) पापालोवा	क्वाय न्यू स्ट्रीम	अमेरिका	३६
२३) सीलवर स्ट्रेंड	मर्सड्	अमेरिका	३५
२४) होनोकोहॉव	होनोकोहॉव स्ट्रीम	अमेरिका	३४
२५) लोफोय	लोफोय	झायरे	३४
२६) सेरिओ	सेरिओ	इटली	३१

– कों. वि.

धम्मपद : बुद्धाची शिकवण दिवपी गाथासंग्रह. पाली भाशेंत संग्रहांत २६ वग्गांमदीं वांटिल्ल्या ४२३ गाथांनी बौध्द धर्माची अशी शिकवण दिल्या. बुद्ध धम्म वा बुध्दतत्त्वज्ञान सांगपी ग्रंथ त्रिपीटक अशें म्हण्टात. पयलें सुत्त पीटक, दुसरें विनय पीटक तिसरें अभिधम्मपीटक. सुत्तपीटकाचे दीघनिकाय, मज्झीमनिकाय खुद्दनिकाय अशे तीन वांटे आसात. हातूंतल्या खुद्दनिकाय वांट पंदरा ग्रंथांतल्या चोम्यातलो धम्मपद हो दुसरो ग्रंथ.

भगवान बुध्दान आपणाक जाल्ल्या बुध्दत्व प्राप्तीच्या खी ताच्या महानिर्वाणामेरेनच्या काळामेरेन ह्या ग्रंथातली दर एक गा ना खंय, कोणाक ना कोणाक, केन्ना ना केन्ना खंयच्या तरी उपदेशाच्या रुपांत सांगिल्ली आसा. ह्या गाथांची कथा धम्मपद्ट्ठकथा (धर्मपदार्थकथा) नांवाचो (गाथांनी कथात्मक स्पश दिवपी) ग्रंथ सिंहली भाशेंत मेळटा. फुडें ताचो पाली अणकार अर्थ भदंतबुध्दघोष महास्थविर हाणें केलो.

ह्या ग्रंथांत बुध्द विचारांचें सारसर्वस्व ग्रंथीत जाल्लें आसून आचारसंहितेचें म्हत्व सांगून तिका जिवीत येसाचें श्रेय दिल्लें अ संवसारांत सगळ्यो गजाली खीणयाळ्यो आसून त्या सगळ्यांमदीं अंश भरिल्ले आसात. तृष्णेचो म्हळ्यार आसक्ती नश्ट केल्यारूच अंत जातलो ह्या सुखी जिणेच्या तत्त्वाचो ह्या ग्रंथांत पुरस्का आसा. मनशाचो फुडार हो मनशाच्या हातांत आसून मनशाक सोडून हेर कोणूच येसप्राप्ती करून दिवपाक आदार दिवंचोना बुध्दलेगीत सुखी जिविताचो फकत मार्ग दाखोवंक शकता. ह्या जिव

. बुध्दान मनशामदीं आत्मविस्वास निर्माण करपाचो यत्न केला.
म्मपदांतल्यो कांय गाथा अश्यो आसात —

सब्बपापस्स अकरणं कुसलस्य उपसंपदा ।
सचित्तपरियोदपनं एतं बुध्दान सासनं ।।

(धम्मपद - १८३)

र्थ - सगळ्या पापांपसून पयस रावप, सगळ्या बऱ्या गजालींची
ाय करप आनी स्वताचें मन शुद्ध दवरप - हीच बुध्दाची शिकवण

मनो पूब्बङ्गमा धम्मा मनो सेट्ठा मनोमया ।
मनसा चे पसन्नेन भासति वा करोति वा ।
ततो नं सुखमन्वेति छाया व अनपायिनी ।।

(धम्मपद - २)

र्थ - मन हें सगळ्या प्रवृतींचें पुरोगामी आसा. तांच्यांत मनच श्रेश्ठ
सगळ्यो प्रवृत्ती मनातल्यान उत्पन्न जातात. जर कोणेंय प्रसन्न
भाशण केलें वा कार्य केलें जाल्यार केन्नाच साथ ना सोडपी
प्रमाण सूख ताचे फाटल्यान येता.

यो दुक्खस्स पजानाति इधेव खयमत्तनो ।
पन्नभारं विसञ्ञुत्तं तमह ब्रूमि ब्राह्मण ।।

(धम्मपद - ४०२)

र्थ - जो ह्याच जल्मांत आपल्या दुख्खविनाशाचो मार्ग जाणटा,तो
ा सगळो भार उतरावन उडयता आनी जो आसक्ती विरयत आसता,
य हांव ब्राह्मण म्हण्टां.

त्त्वगिन्यानासारक्या क्लिश्ट विशयाची फोडणिशी करपी ह्या ग्रंथाच्या
णाची शैली आकर्शक आसा. समर्पक उपमा, दृष्टांत दिवपी
ारांनी युक्त अशीं वाक्यां हीं ह्या ग्रंथाचीं साहित्यीक खाशेलपणां
त.

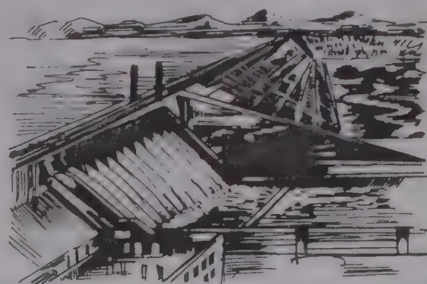
म्मपदांतलें लिखाण बौद्ध धर्मियांमदीं आदरणीय आसाच, पूण
ल्या वैश्वीक आनी शाश्वत विचारांक लागून बौध्द धर्माभायरूय ह्या
आदर्श ग्रंथ अशी मान्यताय प्राप्त जाल्या. बऱ्याच प्रगत भाशांनी
दाचे अणकार जाल्ले आसात. मॅक्स म्यूलर, डॉ. राधाकृष्णन, राहूल
ायन, पु. म. लाड हे धम्मपदाचे कांय अणकारपी आसात. सुरेश
ाकार हाणें धम्मपदाचो कोंकणी अणकार करपाचो वावर हातांत
.

— दादू भि. मांद्रेकार
- कों. वि. सं. मं.

ा : व्हांवत्या उदकाचो व्हड प्रमाणांत सांठो करपाखातीर बांदिल्ली
न वणत. इत्सीत सुवातेर उदकाची पुरवण करपाच्या उद्देशान,
ा वा तत्सम व्हांवत्या उदकाच्या प्रवाहाच्या तोंडार एक गडगंज
वणत बांदून उदकाचो सांठो करतात आनी हें उदक उपरांत हे
आशिल्ल्या दारांतल्यान, तयार केल्ल्या पाटांतल्यान (Canal)
सुवातेर व्हरतात. उण्या प्रमाणांत उदकाचो सांठो करपाक जंय
वणत बांदप जाता ते वण्टीक बांद अशें म्हण्टात.

तेहास : धरणां आनी बांदांचो इतिहास खूब पोरणो. पुर्विल्ल्या
गीमाच्या दिसांनी शेताखातीर आनी मनशाच्या हेर उपेगाखातीर
तशेंच हुंवारापसून राखण जावपाखातीर इजिप्त, मेसोपोटॅमिया, चीन
आनी भारत ह्या देशांनी धरणां बांदप जातालीं.

सगळ्यांत पोरणें धरण मीनीझ ह्या राजाच्या मॅम्फिसांतले राजधानीक
उदका पुरवण करपाखातीर बांदिल्लें. नायल न्हंयेचेर कोशेश नगरांत
इ.स. पयलीं २९०० च्या अदमासाक बांदिल्लें हें धरण १५ मीटर
उंचायेचें आसा. हेच न्हंयेचेर बांदिल्लें १०६ मीटर लांबायेचें आनी १५
मीटर उंचायेचें साद-एल्-काफारा हें धरणूय सगळ्यांत पोरणें मानतात.
इ.स. पयलीं १००० वर्सां मेरेन ॲसिरियी लोकांनी शेतांखातीर टायग्रिस
न्हंयेचेर समारा आनी हेर सुवातींनी धरणां बांदलीं.

भारतांत आनी श्रीलंकेंत पुर्विल्ल्या काळांत शेताच्या उपेगाखातीर
कितलींशींच मातयेचीं धरणां बांदप जाल्लीं. इ. स. ५०० ते १८०० ह्या
काळांत दक्षिण भारतांत पल्लव आनी हेर राजांनी मातयेचीं धरणां
बांदिल्ल्याचे उल्लेख मेळटात. इ. स. च्या दुसऱ्या शेंकड्यांत करिकाल
ह्या चोल राजांनी बांदिल्ल्या कावेरी न्हंयेवयल्या म्हान अनईकट्टु (ग्रँड
ॲनिकट) ह्या फातरी बांदापसून आयज लेगीत तंजावर जिल्ह्यांतल्या
हजारांनी हॅक्टर शेताखातीर उदक वापरतात. भारतांतलें पयलें व्हड
फातरी धरण म्हळ्यार पुण्यालागसार खडकवासलाक १८७९ वर्सा
बांदिल्लें धरण. रोमी लोकांनी इटली, उत्तर आफ्रिका आनी हेरकडेन व्हड
फातरांचीं धरणां बांदलीं. इराणांत चवदाव्या शेंकड्यांचे सुरवेक केबर
नांवाचें २६ मीटर उंचायेचें धरण बांदलें. गॅलिलिओ, न्युटन, जी. डब्ल्यू.
फोन लायप्निट्स, रॉबर्ट हूक, दान्येल बेर्नुली, लेनर्ट ऑयलर, द ला
हायर आनी शार्ल कुलंब हांणी केल्ल्या सैध्दांतिक कार्याक लागून द्रव्यांचे
गूणधर्म आनी संरचना सिध्दांत हांच्या गिन्यानांत मोलादीक भर पडिल्ली.
एकुणिसाव्या शेंकड्यांत बांदिल्लें पयलें धरण म्हळ्यार १८६६ वर्सा
बांदिल्लें फ्रांसांतलें ५२ मीटर उंचायेचें धरण आसा. जगांतल्या मुखेल
अशा धरणांभितर चडशीं सगळीं धरणां १९३० वर्सा उपरांत बांदिल्लीं
आसात.

उदक सांठोवप आनी उदकाची उंचाय वाडोवप हें धरणाचें मुखेल
कार्य आसता. उदकाच्या सांठ्याचे खूब उपेग आसतात. शेताच्या
कामाखातीर, गांवांक उदकाची पुरवण करपाखातीर, उदका-शक्तीच्या
आदारान विद्युत् निर्मिती (जलविद्युत् केंद्र), हुंवार-नियंत्रण, खेळां-तळें,
उदका येरादारी अशा विंगडविंगड कारणांखातीर धरणां बांदतात. भारतांत
कावेरी न्हंयेचेर आनी अमेरिकेंत टॅनेसी न्हंयेचेर अशा उद्देशांनी धरणां
बांदल्यांत. उदकाची उंचाय वाडोवप हो धरणाचो दुसरो उद्देश. प्रवाहाक
आडखळ जातकच प्रवाहांतल्या उदकाचो पांवडो चडटा. ताका लागून
उदकाची उर्जा वाडटा आनी हे उर्जेचो उपेग गुरूत्वाकर्शी प्रवाहाखातीर

संवसारातलीं कांय म्हत्वाचीं धरणां अशीं -

नांव	वर्स	न्हंय	देश	उंचाय (मी.)	आंवाठ (चौ.मी.)	उदक साठवण मर्यादा (चौ.मी.)	विद्युत निर्मि क्षमता (मेगॅव
न्यूरेक	१९७२	व्हाक्श	रशिया	३१७	५८,०००	१,०४,००,०००	२,७
ग्रँड डिक्सेन्स	१९६२	डिक्सेन्स	स्वित्झर्लंड	२८५	५,९५७	४,००,०००	८४०
रोझेला	१९६५	रोझेला	इटली	२६५	४००	१७,२००	—
मायका	-१९७२	कोलंबिया	कॅनडा	२४२	३२,१११	२,४६,६९,८००	१,८
मॉव्हॉयझीन	१९५७	ड्रेंस दी बान्य	स्वित्झर्लंड	२३७	२,०३०	१,८०,०००	—
ऑरोविले	१९६८	फेदर	अमेरिका	२३६	५९,६३९	४२,९८,५००	४४०
कोन्ट्रा	१९६५	व्हरत्सास्का	स्वित्झर्लंड	२३०	६५८	८६,४००	—
भाक्रा	१९६३	सतलज	भारत	२२६	४,१३०	९८,६८,०००	१,०
हूव्हर	१९३६	कोलोराडो	अमेरिका	२२१	३,३६४	३,६७,०३,०००	१,३
द्वॉरशाक	१९७२	नॉर्थ फॉर्क	अमेरिका	२१९	४,९७०	४२,७७,७७८	१,०
फोर्ट पेक	१९४०	मिसूरी	अमेरिका	७६	९६,०३४	२,३६,००,०००	१६५
ओवाही	१९६३	मिसूरी	अमेरिका	७५	७०,३४३	२,९१,००,०००	५९५
गार्डीनर	१९६८	दक्षिण	कॅनडा ससकेचेवान	६८	६५,५५३	९८,६७,९२०	८००
मांगला	१९६७	झेलम	पाकिस्तान	११६	६४,९९१,	७२,५०,०००	—
ऑरोव्हिल	१९६८	फेदर	अमेरिका	२३६	५९,६३९	४२,९८,५००	४४०
ओएन फोल्स	१९५४	व्हिक्टोरिया नायल	युगान्डा	३१	——	२०,४८,००,०००	१२०
करीबा	१९५९	झँबीझी	न्हेडेशिया झांबिया	१२८	१,०६५	१८,१५,९१,५००	७०५
ब्रात्स्क	१९६१	आंगारा	रशिया	४०	९,५६३	१६,९२,७०,०००	४,५
आस्वान हाय	१९७०	नायल	ईजिप्त	१११	४२,६२०	१६,४०,००,०००	२,१
आकोसोंबो	१९६५	व्होल्टा	घाना	१४१	७,९००	१४,८०,००,०००	७८६
ग्रँड कूली	१९४२	कोलंबिया	अमेरिका	१६८	८,०९३	१,१७,९५,०००	६,१
क्रॅस्नोयार्स्क	१९६७	येनिसे	रशिया	१२४	४,३५०	७,३३,००,०००	६,०
जॉनडे उमातिल्ला लेक	१९६८	कोलंबिया	अमेरिका	७१	२,६५०	३२,५६,४४०	२,७

वा विद्युत् निर्मितीखातीर जाता.

धरणांचे खूब प्रकार आसात - फातरी बांदकामाचें धरण, कॉक्रिटचें धरण, मातयेचें धरण, फातरांच्या राशींचे धरण अशे मुखेल प्रकार आसात. तेच भाशेन लोखणी धरण, लाकडी वा रबरी (फुगोवपाक येवपी) धरण, अश्या तरांचींय धरणां केन्नाकेन्नाय बांदप जातात.

न्हंयेचेर धरण बांदपाचें आसल्यार तें खंय बांदचें आनी कसलें तरेचें बांदचें हे दोन म्हत्वाचे प्रस्न आसतात. धरण बांदपाची सुवात थरयतकच धरणाचो प्रकार थारोवप जाता.

न्हंयेचें देगण जंय अशीर आसता थंय धरण बांदप अर्थीक नदरेन फायद्याचें आसता कारण धरणाची लांबाय जितली उणी तितलोच धरणबांदणेचो खर्च उणो आसता.

धरण बांदतना धरणाचे बसकेक खूब म्हत्व आसता. मुळावण जितलें घट, तितलो धरणाक बरो आदार मेळटा. धरण बांदपाची सुवात बरी पाशाणी - फातरी घाल्यार ती सगळ्यांत बरी बुन्याद आसता. दुसरे एके नदरेनूय धरणाचे बसकेचें परीक्षण करचें पडटा. सांठयल्लें बरेचशें उदक, बसकेपोंदच्यान झिरपता आसल्यार, खडकांनी चुन्याच्या खडपाचो स्तर आसल्यार वा मातयेच्या धरणापोंदाची मातयेची बसका रेंवाळ म आसल्यार, ते बसकेचेर खाशेली उपाय-येवजण करतात. ते शिमीट आनी उदक हांचें पातळ मिश्रण, करून तें ब्युन्यादीक करुन तालूंत ओततात. हें मिश्रण खडपांतल्या चिरांनी आनी वचून उपरांत घट जाता आनी तळाचो स्तर चड मजबूत जात भाशेन मातयेच्या धरणापोंदची झिरपण उणी करपाखातीर शिमिट खाशेले चिकणमातयेचें मिश्रण वापरतात. गरज पडल्यार बुन्या करपापसत, खडपांनी लांब नांगरबोल्ट (Bolt & Nut) घट्ट आंवळून घट करपाची चाल आसा.

उदकाचे सांठवणेचें प्रमाण थरयतकच धरणाची उंचाय थर ह्या सांठ्यांतलें उदक एका वर्सांत कितलें वापरप जातलें ह्या प्र अदमास करून धरणाची उंचाय निश्चीत जाता. उंचाय थरतकच ध आकार थरोवप गरजेचें आसता. धरणाच्या माथ्यार रस्तो बां आसल्यार तेखातीर गरजेप्रमाण रुंदाय धरून उपरांत धरणाच्या वटांनी योग्य ते उतार दिवन ताचो आकार थरोवप जाता. ध उदका वटेंतलो उतार आनी दुसरे वटेंतलो उतार हे उणे चड आ

ार थरयताना धरणाचेर जावपी तरातरांच्या भार आनी दाब प्रणालींचो र करप गरजेचो आसता. धरणाचे सुवातेर बसका खणपाचें काम करचे पयलीं उदकाचो प्रवाह वयले वटेन आडावन ताका वेगळी करून दिवची पडटा.

रणाची बांदावळ करतना ताच्या भितरल्या भागांत तरातरांचीं रणां वापरतात. ह्या उपकरणांचो उपेग हो धरणांचें बांदकाम चालू तना आनी तें पुराय जातकच वेगवेगळ्या परिस्थितींनी धरणाचेर भार प्रणालींचो परिणाम जाणून घेवपाखातीर जाता. भूंयकांप ार सगळ्या धरणाची उबी-आडवी हालचाल जाता. तेन्ना ताची प्रवेगमापकांचो (accelerometer) वापर करून करतात.

ीसाव्या शेंकड्याचे सुरवेक महाराष्ट्रांतले प्रवरा न्हंयेचेर भंडारदरा बांदिल्लें फातरी बांदकामाचें विल्सन धरण हें ८४ मीटर उंचायेचें हे धरण त्या काळांतलें जगांतल्या ऊंच धरणांतलें एक अशें ाले पूण तेउपरांत भारतांत आनी जगांत ताचे परसूय ऊंच धरणां जाली

ुरेक (रशिया), ग्रँड डिकसन्स (स्वित्झर्लंड), रोझेला (इटली), वेल (अमेरिका), ऑएन फॉल्स (युगांडा), आस्वान हाय (ईजिप्त), (भारत) हांचो जगांतल्या व्हड धरणांभितर आसपाव जाता. भाक्रा ब), नागार्जुन सागर (आंध्र प्रदेश), रिहांड (उत्तर प्रदेश), कोयना ाष्ट्र), हिराकूंद (ओरिसा), गांधीसागर (मध्यप्रदेश) हीं भारतांतलीं मुखेल धरणां. साळावली, सांगें, तिळारी आनी अंजुणें (सत्तरी) हीं ी मुखेल धरणां आसात.

- कों. वि. सं. मं.

री : जीवसृश्ट आशिल्लो सूर्यकुलांतलो एक ज्ञात गिरो. सुर्यासावन गिऱ्यांवळेरेंत तिसरी सुवात आसून, आकारमानाचे नदरेन ळांतलो तो पांचवो व्हड गिरो. सूर्यकुलांतल्या हेर गिऱ्यांप्रमाण ाय सुर्यासावन उजवाड मेळटा. चंद्रीम हो धर्तरेचो एकमेव सैमीक रो धर्तरी सुर्याभोंवतणी थरावीक अंतराचेर लंबवाटकुळाकार घुंवत ा तशीच ती आपल्या अक्षाभोंवतणीय अस्तंतेकडच्यान उदेंतकडेन . अंतराचे नदरेन धर्तरी सुर्यासावन तिसरी, म्हळ्यार शुक्र आनी ह्या गिऱ्यांचे मजगतीं आसा. सूर्यकुलांतल्या हेर गिऱ्यांप्रमाण ेरूय प्रारण (Radiation), आयनांबर (Ionosphere), वातावरण osphere), शिलावरण (Lithosphere) हांचे थर आसात. १९६० त ाशातल्यान घेतिल्ल्या फोटयांवरवीं धर्तरी हो एक गिरो हें सिद्ध तिचो आकार वाटकुळो आसून, तिच्या भूंयपृष्ठाचेर जमनीपरस ाचे प्रमाण चड आसा. हाका लागून ती अवकाशांत निळशी कशी ा स्वताभोंवतणी घुंवपाक सादारणपणान ती २३ वरां ५६ मिनटां ४ सेकंद घेता जाल्यार सुर्याभोंवतणी एक भोंवडी मारपाक तिका ार्स म्हळ्यार सुमार ३६५.२५ दीस लागतात. ह्या काळांत अल्प फाटीफुडें बदल जायत आसता.

र्तरी पुरायपणान वांटकुळी ना. म्हळ्यार मध्य भागासावन धर्तरेची आनी विषुववृत्तीय त्रिज्या एकसारकी ना. अस्तंत ते उदेंत अशी भोंवतणी घुंवता आसतना धर्तरेच्या मध्यभागार केंद्रोत्सारक नेट trifugal force) तयार जावन, धर्तरी विषुववृत्ताकडेन मातशी फुगता जाल्यार ध्रुवांकडेन मातशी सपाट जाल्या.

धर्तरेचें परिमाण -

१) वस्तुमान (Mass) = ५.९७७ x १०^{२७} ग्रॅ.

२) घनता (Density) = ५.५१७ g/cm^3

३) आयतन (Volume) = १.०८३ x १०^{२७} cm^3

४) क्षेत्रफळ (Area) = ५१०१००५०० चौ. किमी.

५) जमीन (पृश्ठभाग) = १४८९५०८०० चौ. किमी.

६) उदक (पृश्ठभाग) = ३६११४९७०० चौ. किमी.

७) विषुववृतीय त्रिज्या (Equatorial Radius) = ६३७८.२ किमी.

८) ध्रुवीय त्रिज्या = ६,३५६.२ किमी.

९) सरासरी त्रिज्या (Mean Radius) = ६,३७१ किमी.

१०) सुर्यासावन कमाल अंतर = १५.१ कोटी किमी.

११) सुर्यासावन किमान अंतर = १४.६ कोटी किमी.

१२) चंद्रासावन सरासरी अंतर = ३,८४,३२१ किमी.

१३) कक्षेचो परिघ = ९.४ अब्ज किमी.

१४) कक्षेतली गती = २९.६ किमी./से.

१५) सुर्याभोंवतणचो एके फेरयेचो काळ = ३६५ दीस, ५ वरां ४८ मि. आनी ४५.५१ से.

१६) स्वताभोंवतणचो एके फेरयेचो काळ = २३ वरां, ५६ मि. ४.०९१७ से.

धर्तरेची धातू विभागणी

ॲल्युमिनियम	०.४%
सल्फर	२.७%
सिलिकॉन	१३%
ऑक्सिजन	२८%
निकेल	२.७%
मॅग्नेशियम	१७%
आर्यन	३५%

धर्तरेची खंडांमदली विभागणी

खंड	क्षेत्रफळ (चौ.किमी.)	टक्केवारी	सगळ्यांत उंचेलो भाग (मी.)	सगळ्यांत सकयलो भाग (मी.)	लोकसंख्या (दशलक्ष) १९९६
आशिया	४३९९८०००	२९.५%	एव्हरेस्ट ८८४८	डॅडेसी ३९६.८	३५१३.२
आफ्रिका	२९८०००००	२०.०%	किलिमांजारो ५८९४	लेकआसायी १५६.१	७४८.१
उत्तर अमेरिका	२१५१००००	१६.३%	मॅककिनली ६१९४	डॅथवेली ८५.९	२९५.७
दक्षिण अमेरिका	१७५९८०००	११.८%	ॲकानकागुवा ६९६०	वाल्दीसस्पेनीन ३५.९	३२५.१
युरोप	९६९९५५०	६.५%	एलब्रस ५६६३	कॅस्पियन सी २८.०	७२७.७
ऑस्ट्रेलिया	७६९९०००	५.२%	कॉशियस्को २२२८	लेक आएर १५.८	१८.३
अंटार्टिका	१३६०००००	९.६%	विन्सनमॅसिफ ५१४०	—	—

उत्पत्ती आनी विकास : धर्तरेची उत्पत्ती हो सूर्यकुळाचे उत्पतेचोच

धर्तरी

एक वांटो आसून, सूर्यकुळावांगडा धर्तरेचीय उत्पत्ती जाल्या अशें कांय खगोलशास्त्रज्ञांनी मत मांडलां. आंतरतारकीय वायूसावन धर्तरी आनी गिरे एकाच वेळार संवनीत (Condensation) जाले आसुंये हो १८ व्या शेंकड्यांत मांडिल्लो सिद्धांत सादारणपणान चडशा खगोलशास्त्रज्ञांक मान्य आसा. ह्या सिद्धांताप्रमाण सुर्याची उत्पत्ती हेर सूर्यकुळांतल्या गिऱ्यांपरस पयलीं जाल्या. तांच्या मतान सुरवेक हायड्रोजन, तशेंच कांय प्रमाणांत हिलियम आनी साप उण्या प्रमाणांत हेर घटकांचे धुल्लकण आशिल्लें तपकडेच्या आकाराचें व्हड कूप सूर्याभोंवतणी घुंवतालें. उपरांत ह्या व्हड कुपाचे कांय ल्हानव्हड कुडके जावन ते सूर्याभोवतणीं घुंवपाक लागले. मुखार हे कुडके न्हिवून तांकां गिऱ्यांचें स्वरूप मेळ्ळें. सादयाशा हो सिद्धांत सादयाशा तर्काचेर आदारिल्लो आसलो तरी धर्तरेची उत्पत्ती सांगपी सगळ्यो आधुनीक कल्पना ह्या सिद्धांताचेर आदारिल्ल्यो आसात.

दुसऱ्या एका सिद्धांताप्रमाण सुर्याभोंवतणीं साबार ल्हानल्हान गिरे घुंवताले. ल्हवल्हव ह्या गिऱ्यांचें एकठांयकरण जावपाक लागलें, तेन्ना गुरूत्वीय उर्जेचें उश्णतायेंत रुपांतर जावन तांचें तापमान वाडत गेलें. ह्या मताप्रमाण सुरवेक धर्तरी कडिल्ले स्थितींत आशिल्ली. हे स्थितींत लोखण जड आशिल्ल्यान तें सकयल वचून ताचेपसून धर्तरेचो गाबो (Core) तयार जालो. किरणोत्सर्गी मूळद्रव्यां हलकीं आशिल्ल्यान सिलिकेट वयर येवन ताचेपसून प्रावरण निर्माण जालें. गाबो तयार जावपाची क्रिया खूब वेगीं जाल्ल्यान गाबो आनी प्रावरण हातूंत रसायनीक समतोल जावंक शकलोना.

भूंयरसायनीक आनी शिलाविज्ञानांतल्यान संशोधनात्मक पुराव्यांवयल्यान भुंयेचें कट्टें (Crust) प्रावरणापसून तयार जालां. खंडीय कवच निर्मितीचे प्रक्रियेंत भिन्नीभवनाचे (समान रसायनीक संघटण आशिल्ल्या शिलारसाचे विंगडविंगड संघटण आसपी भाग तयार जावपाची प्रक्रिया) उण्यांत उणें दोन थर आसतात आनी म्हासागरी कट्ट्याचे निर्मितीचे प्रक्रियेंत भिन्नीभवनाचो एक थर आसता. प्रावरणापसून कट्ट्याचें खडप निर्माण जावपाच्यो उदग्र भिन्नीभवन आनी पार्श्वीय भिन्नीभवन अशो दोन प्रक्रिया आसात.

सुरवेक उश्णतायेक लागून धर्तरेंतलो वायू मुक्त जावन ताचेपसून धर्तरे भोंवतणी एक मुळावें वातावरण निर्माण जालें. हालींचें वातावरण आनी जलावरण, धर्तरेच्या अंतरंगांतल्यान मुक्त जावन वयर आयिल्ल्या वायूंपसून तयार जाल्यांत.

धर्तरेच्या सुरवेच्या वातावरणांत हायड्रोजन वायू खूब आशिल्लो अशें मत आसा. पूण तो साप ल्हव आशिल्ल्यान व्हड प्रमाणांत अवकाशांत गेलो. ताचे वांगडा हीलियम, निऑन, आर्‌गॉन आनी हेर अक्रिय वायू आनी अल्प प्रमाणांत हेर वायू वयर गेले. उपरांत मिथेन, अमोनिया, कार्बन डायऑक्सायड, उदकाची वाफ आनी हेर गौण वायू हे वातावरणाचे मुखेल घटक जाले. हें वातावरण क्षपणकारक गूणधर्माचें आशिल्ल्यान ह्या वातावरणांत जिवोत्पत्ती जाली अशी एक कल्पना आसा.

हायड्रोजन वयर गेले उपरांत अमोनिया आनी मिथेन वायू अस्थीर जायत गेले. हाका लागून नायट्रोजन आनी हेर सगळ्या द्रव्यांचो मुलभूत घटक आशिल्लो कार्बन मुक्त जायत गेलो. उपरांत ल्हवल्हव वातावरणांतल्या वायूंचें प्रमाण बदलत गेलें आनी ज्वालामुखींक लागून कार्बन डायऑक्सायड तशेंच उदकाची वाफ हांचें प्रमाण वाडत गेलें. हे वाफेचें उदक जावन तें एकसारकें भूंयपृश्ठाचेर सांचत रावून ताचेपसून तळयो, तळीं आनी उथळ म्हासागर निर्माण जाले.

धर्तरेच्या विकासाच्या दुसऱ्या थरांत कांय सुक्ष्मजीव ह[...] (क्लोरोफिल) निर्माण करपाक लागले. मुखार हरीतद्रव्यांच्या [...] वनस्पत, वातावरणांत आशिल्लो कार्बन डायऑक्सायड भित[...] ताचेपसून आपलें अन्न तयार करपाक लागली. ही प्रक्रिया चालू [...] वनस्पत प्राणवायू भायर सोडटा. हाका लागून वातावरणांत मुक्त प्रा[...] प्रमाण वाडत गेलें.

अब्जांनी वर्सांपयलींच्या काळांत दर्यांत सागरी जिवांच्या क्रमवि[...] सुरवात जाली. हे जीव वनस्पतीचेर जगताले. कॅंब्रियन [...] जिवांभोंवतणीं आनी भितर कॅल्शियम कारर्बोनेटाचीं कट्टीं आनी [...] तयार जावपाक लागले. अशे रितीन तांकां एका खाशेल्या प्र[...] आकार आयलो. उपरांत भितर एकसारको बदल जावन वा तां[...] भरसण जावन जिवांचो क्रमविकास चालूच रावून आयची जी[...] निर्माण जाली.

पिराय : धर्तरी केन्ना निर्माण जाली हें निश्चीतपणान सांगप[...] लेगीत खूब कठीण आसा. पूण वेगवेगळ्या देशांतल्या आदीम [...] ग्रंथांनी वा दंतकथांनी धर्तरी केन्ना निर्माण जाली हे विशीं साबार [...] मेळटात. हिंदू पंचांगांत धर्तरी निर्माण जावन स मन्वंतरां आन[...] चालू आशिल्ल्या सातव्या मन्वंतराचीं सत्तावीस म्हायुगां सोंपली. म्ह[...] लागींलागीं १,९७,२९,४९,०६० वर्सांचो काळ जावन [...] खाल्डियेंतल्या धर्मगुरूचे कल्पनेप्रमाण धर्तरेचो जल्म सुमार बी[...] वर्सांआदीं जालो, जाल्यार पारसी धर्मप्रवर्तक जरथुश्त्र हाच्या म[...] बारा हजार वर्सांचो आसा. आयर्लंडाचो आर्चबिशप अशर हा[...] कालगणनेचो आदार घेवन धर्तरेचो जल्म क्रिस्तापयलीं ४००४ ह[...] जालो अशें सांगलां. धर्तरेची पिराय सांगपी अशो साबार दंतकथा वेग[...] धर्मांनी सांपडटात. पूण आधुनिक पद्धतीन धर्तरेची पिराय सांगपा[...] एकुणिसाव्या शेंकड्याच्या शेवटाक जाले. विल्यम टॉमस केल्वि[...] भूभौतिकीतज्ञान १८९७ त भूभौतिक पद्धतिन धर्तरेची पिराय [...] चार कोटी वर्सां थरयल्या उपरांत १९०६ त आर.जे. स्ट्र[...] धर्तरेच्या पोटांत सांपडपी विंगड विंगड प्रकारांच्या तळपांनी किरण[...] द्रव्यां आसतात हाचो सोद लायलो. त्या सोदाक लागून विल्यम के[...] हाणें मांडिल्ले पद्धतिचो दोश स्पश्ट जालो. धर्तरी ही फक्त न्हिवपी [...] जावपी वस्त नासून, तिच्यांतल्या किरणोत्सर्गी द्रव्यांक लागुनूय[...] जावपी उश्णतेची भर तिच्या मुळावे उश्णतेंत पडटा. हाका लागून के[...] थारयल्ले पिरायेपरस धर्तरेची पिराय खूब चड आसा हाची जाणीव [...] सद्या भूवैज्ञानिक, किरणोत्सर्गमापन आनी विश्वोत्पत्तिशास्त्राच्या त[...] आदारिल्ल्या पद्धतींवरवीं धर्तरेची पिराय थारोवपाचे यत्न जाल्[...] कांय तळपांत आशिल्ल्या किरणोत्सर्गी खनिजांच्या विघटनाचें[...] करून धर्तरेची पिराय सुमार साडेचार अब्ज वर्सां थर[...] विश्वोत्पत्तिशास्त्रावरवीं मूलद्रव्यांची निर्मीती आनी तांचे वेगवेगळ्या [...] बदलपी परस्पर प्रमाण हांच्या अभ्यासांतल्यान धर्तरेची चडांत चड [...] ६.६ अब्ज वर्सां थरयल्या.

गती : धर्तरी, स्वताभोंवतणी तशीच सुर्याभोंवतणी एकसारकी [...] आसता. ही घुंवपाची गती आकाराच्या मानान सवकास आशि[...] मनीस तिचेर आसून लेगीत ती ताका जाणवना. धर्तरी आपले भों[...] घुंवत आसता. हाका लागून दीस आनी राती जायत आसतात. अ[...]

ोंवतणीं धर्तरी अस्तंतेसावन उदेंतेकडेन घुंवता. ताका भ्रमणाक्ष
त. भ्रमणाक्षाभोंवतणीं एक भोंवडी मारपाक धर्तरेक एक दीस
र सुमार २३ वरां ५६ मिनटां चार सेकंद लागतात. अक्षीय गतीक
विषुववृत्तावयलो दर एक बिंदू वराक सुमार १,६०० किमी.
घुंवत आसता. विषुववृत्तासावन बिंदू जशे पयस वतात तशी तांची
उणी जायत वता. ध्रुवावयल्या बिंदूची गती शुन्य आसता. धर्तरी
भोंवतणी घुंवता आसतना ती सुर्याभोंवतणीय घुंवत आसता. हाका
गती अशें म्हण्टात. धर्तरी सुर्याभोंवतणी लांबवाटकुळाकार (Eliptical)
घुंवता एक भोंवडो मारपाक धर्तरेक एक वर्स लागता. धर्तरेचे
दली गती दर सेकंदाक २९.७६ किमी. आसता.

पमान आनी उश्णताय : सुर्यासावन येवपी वताक लागून जमीन
. पूण धर्तरी आनी सूर्य हांचेमदलें अंतर, धर्तरीची अक्षीय गती,
धर्तरे भोवतणच्या वातावरणाचें स्वरूप, ह्या सगळ्यांक लागून
र येवपी वताचेर नियंत्रण उरता. धर्तरेभितर आशिल्लीं मूलद्रव्यां
किरणोत्सर्गी मूलद्रव्यां भितर आशिल्ले उश्णतायेक लागून वा धर्तरेच्या
ात जावपी घर्शणाक लागुनूंय धर्तरेचें तापमान वाडटा. धर्तरेच्या
ा थरांत सरासरी दर किमी.चे खोलायेप्रमाण तापमान वाडत
ूण चड खोलायेचेर ताचेर नियंत्रण उरता अशें मत कांय भूंयतज्ञांनी
.

कत्व : धर्तरेभितर चुंबकी गूणधर्म आसा हें मध्ययुगाच्या निमाणेकडेन
जालां. धर्तरी हो एक व्हड पूण दुर्बळ असो चुंबक आसा हें
गिलबर्ट हाणे १६०० वर्सा दाखयलें. धर्तरेच्या चुंबकी गूणधर्माक
तिका प्राप्त जाल्लें चुंबकी क्षेत्र सु. ०.५० गौस आसून ताका
त्व म्हण्टात. धर्तरेचें चुंबकी क्षेत्र तिचे भोंवतणी पातळिल्लें आसून
शांतल्या विद्युत् भारित कणांचे हालचालींचेर ताचो जेमेरेन प्रभाव
अशा भागाक चुंबकांबर म्हण्टात.

र्तरेच्या पोटांत आशिल्ल्या चुंबकी द्रव्यांक लागून धर्तरेक चुंबकत्व
ें.आसा, असो आदल्या तेंपार समज आशिल्लो. पूण चुंबकी क्षेत्र हें
वा द्रायुरूप आनी धातवीय गाब्यांतल्या विद्युत् प्रवाहांनी निर्माण
हें डब्ल्यू. एलझॅझर हाणें १९४७त दाखयलें.

र्य आनी हेर गिऱ्यांप्रमाण धर्तरी हीय एक रेडिओ उद्गम आसा.
ंबकाबरांत निर्माण जावपी हे रेडिओ तरंग जमनीकडेन येता
ना मदल्या आयनांबारान परावर्तीत जावन अवकाशांत परत वतात.
०त उपगिऱ्यांच्या आदारान केल्ल्या रेडिओ तरंगांच्या आनी आयनद्रव्
या मापनावयल्यान सूर्य, गुरू आनी शनी हांचेप्रमाण पृथ्वीय एक
डिओ उद्गम आशिल्ल्याचें स्पश्ट जालां.

येचें रूप आनी तांची उत्पत्ती : धर्तरेची जमीन आनी म्हासागर
वेभागणी केल्ली आसा. धर्तरेचो चडसो आवाठ उदकान व्यापिल्लो
खंड आनी म्हासागर हीं भुंयेची दोन मुखेल स्वरुपां आसात.
देगणां, रेंवटां तशेंच सपाट प्रदेश, न्हंयो, तळीं अशीं भुयेची
स्वरुपां दिश्टी पडटात. ज्वालामुखी, पावस, भरती-सुकती, भूंयकांप,
नातलो बदल आनी हेर क्रियांक लागून म्हासागर आनी जमीन
परिणाम जातकूच भुंयेचें पयलीचें स्वरुप नश्ट जाता वा तातूंत
ेंच बदल जाता. भूंयस्वरुपाचे उत्पत्तीविशी साबार सिध्दांत मांडल्यात.
तळ वा कडिल्ल्या पदार्थांचेर (डांबर) जर जड वस्तू दवरली
र ती वस्तू ल्हवल्हव सकयल वचून उपरांत तिका थिराय येता.
भूंयकवच ही असल्याच प्रकाराची प्रावरणाचेर आशिल्ली वस्तू आसून,
कट्ट्याचें द्रव्य प्रावरणाच्या द्रव्यापरस ल्हव आसा अशें मानलां. हाका
लागून कट्ट्याचे थर मुक्तपणान उफेवपाक शकतात. इतले खोलायेचेर
वचून ताका थिराय येवन भूंयस्वरूप तयार जालां अशी एक कल्पना
आसा.

पर्वत आनी देगण निर्मीती : एकेच सुवातेर एकसारको गाळ सांचिल्ल्-
यान थंय तांचे थर तयार जातात. उपरांत तांचेर दाब पडून तांच्यो
घडयो तयार जातात. अशो गाळाच्यो साबार घडयो तयार जावन पर्वत
तयार जातात. भुंयकट्ट्याक वेरो वचून वा धतरेभितल्ल्या आनी
ज्वालामुखींच्या क्रियांक लागून पर्वत निर्माण जातात. दोंगरांचेर पडपी
पावसाक लागून वा बर्फ वितळिल्लयान हें उदक सुरवेक ल्हानल्हान
खळयांतल्यान व्हांवता. अशो साबार खळयो एकठांय जावन उपरांत
तांकां न्हंयेचें रुप मेळटा. दोंगरावयल्यान नेटान व्हावपी उदकाच्या लोटाक
लागून न्हंयेचें पात्र ल्हवल्हव रूंद आनी खोल जायत रावता. हाका
लागून देगणां तयार जातात. कांय वेळार भुंयेक व्हड वेरो गेल्ल्यानूय
देगणां तयार जातात.

वातावरण : धर्तरे भोंवतणच्या वेगवेगळया वायूंच्या थरांक वातावरण
अशें म्हण्टात. तापमानाचे रचणुकेप्रमाण वातावरणाचे थर रचल्यात.
सगळ्यांत सकयल आशिल्ल्या थराक क्षोभावरण अशें म्हण्टात. क्षोभावरण
हो थर विषुववृताकडेन मातसो फुगिल्लो आसून सादारणपणान ताची
दाटाय १० ते १२ किमी. इतली आसा. ह्या थरांची उंचाय वाडटा तशें
तापमान घटत रावता. वातावरणांत मुखेलपणान नायट्रोजन (७८%)
आनी ऑक्सिजन (२१%) हे वायू आसून उरील्ल्या प्रमाणांत आर्‌गॉन,
कार्बन डायऑक्सायड, हायड्रोजन, निऑन, ओझोन, हीलियम, उदकाची
वाफ आनी हेर वायू अल्प प्रमाणांत आसात.

शिलावरणः जमनीच्या वयल्या थराक शिलावरण म्हण्टात.
शिलावरणाची सरासरी दाटाय सुमार ३५ किमी. आसा. पर्वतांची उंचाय,
म्हासागराची खोलाय, देगणां, ल्हानव्हड खळयो हांकां लागून शिलावरणाचें
पृश्ठ खडबडीत आसा. शिलावरणाचे खंडीय आनी अध:खंडीय अशे दोन
थर केल्यात. खंडीय थरांतलें तळप मुखेलपणान ग्रॅनायटा सारकिल्या
संघटणांचें आसता आनी अध:खंडीय थरांतलें तळप चडशें बेसाल्टाच्या
संघटणांचें आसता.

जलावरण : भूंयपृश्ठावयल्या उदकाच्या भागाक जलावरण म्हण्टात.
तातूंत म्हासागर, दर्या, न्हंयो, तळीं, तळयो, हीम तशेंच खनिजांतल्या
उदकाचोय आस्पाव जाता. जलावरणांतलो भूंयपृश्ठाचो सुमार ७१%
भाग आसा. दक्षिण गोलार्धाचो चडसो भाग उदकातळा आसा. पॅसिफिक,
ॲटलांटिक, हिंदी म्हासागर, आर्क्टिक आनी ॲंटार्क्टिक दर्या हे मुखेल
सागर आसात. तातूंतलो पॅसिफिक हो सगळ्यांत व्हड आनी खोल.

आकृती आनी गुरूत्व : धर्तरेचो आकार वाटकुळो आसा हाचेर
पुर्विल्ल्या काळासावन भासाभास जायत आयल्या. पूण त्या काळांत हे
संबंदी स्टश्टपणान म्हायती मांडपाक कोणाकूच शक्य जालेंना. धर्तरी
वाटकुळी आसा अशें पायथागोरस (इ.स. प.६वो शेंकडो) हाचें मत
आशिल्लें. ॲरिस्टॉटल हाणें चंद्रगिराणाच्या वेळार, चंद्रिमाचेर पडपी धर्तरेची
सावळी वाटकुळी आसता हें दाखोवन पायथागोरस हाचें मत सिद्ध केलें
दक्षिणेसावन उत्तरेक वचत रावल्यार सूर्य आनी हेर नखेत्रांची सुवात
बदलता. ह्या बदलांच्या आदाराचेर एराटॉस्थीनीझ (इ.स.प. २७६-

धर्तरी

१९४) हाणें सुरवेक धर्तरेचें आकारमान काडलें आनी टॉलॅमी (इ.स. ९०-१६९) हाणें धर्तरेचो व्यास काडलो. तरी पूण धर्तरेच्या आकाराविशींचो दुबाव लोकांच्या मनांत तसोच रावलो. मुखार १६ व्या शेंकडयाचे सुर्वेक फेर्दिनांद मागाल्लयांयश हाणें धर्तरेक प्रदक्षणा काडलेउपरांत धर्तरेचें वांटकुळेपण सिद्ध जालें. धर्तरी आपलेभोंवतणी घुंवत आशिल्ल्यान उत्पन्न जावपी कॆंद्रोत्सारी (Centrifugal) प्रेरणेक लागून विषुववृत्ताकडेन मातसो फुगीर आनी ध्रुवांकडेन थोडो चेपटोसो वाटकुळाकार तिका येता ही कल्पना आयझॅक न्युटन हाणें मांडली. विषुववृत्तीय त्रिज्या ही ध्रुवीय त्रिज्येपरस चड आशिल्ल्यान धर्तरी पुरायपणान वाटकुळी ना हें सिद्ध जाता.

धर्तरेवयल्या खंयचेय वस्तूचेर कार्य करपी आनी ते वस्तूक धर्तरेच्या मध्याक खेंचपी प्रेरणा म्हळ्यार धर्तरेची गुरूत्वीय प्रेरणा. धर्तरेच्या पृश्ठभागार सरासरी गुरूत्वीय प्रवेग ९७९.७६ सेंमी./सॅ. इतलो आसता. गुरुत्वीय प्रेरणेची खराय खोलायेप्रमाण उणी जायत वता आनी धर्तरेच्या मध्याकडेन ती शुन्य आसता. धर्तरी पुरायपणान वाटकुळी नाशिल्ल्यान, भूंयपृष्ठाचेर वेगवेगळे सुवातेर अक्षांशाप्रमाण गुरूत्वीय प्रवेग वेगळोवेगळो आसता. ह्या गुरूत्वाकर्शणाक लागून धर्तरेभोंवतणचे वातावरण तिगून उरलां. खंयचीय वस्तू धर्तरेच्या गूरूत्वाकर्शणांतल्यान भायर पडपाक तिका जो नेट जाय पडटा, ताका मुक्तीवेग म्हण्टात. भुंयपृष्ठावयलो मुक्तीवेग सेकंदाक सुमार ११.२ किमी. इतलो आसा.

भुंयपृश्ठाचेर वातावरणाचो दाब दर चौ. सेंमी. क सुमार 1 किग्रॅ. इतलो आसा. ह्या दाबाक वातावरणीय दाब अशें म्हण्टात. भुंयेसावन जितले वयर वता तितलो हो दाब उणो जायत वता. पूण खोलायेप्रमाण हो दाब वाडटा.

अक्षांश आनी रेखांश : धर्तरेचेर अशिल्ले खंयचेय वस्तूची सुवात दाखोवपाखातीर अक्षवृत्त आनी रेखावृत्त हांचो उपेग जाता. अक्षवृत्त ही उदेंत-अस्तंत अशी कल्पिल्ली आसून आनी रेखावृत्त ही दक्षिण-उत्तर अशी कल्पिल्ली आसात. धर्तरेच्या गोल पृश्ठाचेर दोनूय ध्रुवांसावन समान अंतराचेर कल्पिल्ल्या उदेंत-अस्तंत वाटकुळाक 'विषुववृत्त' अशें म्हण्टात. विषुववृत्ताक लागून गोल भूंयपृश्ठाचे दोन समान वांटे जातात. विषुववृत्ताच्या उत्तर भागाक 'उत्तर गोलार्ध' आनी दक्षिण वाटयाक 'दक्षिण गोलार्ध' अशें म्हण्टात. विषुववृत्ताक समांतर कल्पिल्ल्या वाटकुळांक 'अक्षवृत्त' म्हण्टात. एका अक्षवृत्ताचेर सगळीं थळां विषुववृत्ताच्या पांवड्याकडेन धर्तरेगोलाच्या मध्यबिंदूकडेन सारकोच कोन करतात. ह्या थळांचे विषुववृत्ताकडेन आशिल्लें कोनीय अंतर म्हळ्यार तांचो अक्षांश विषुववृत्त हें सगळयांत व्हड आनी मुळावें अक्षवृत्त. ताचेर आशिल्ल्या सगळ्या थळांचो अक्षांश ०° आसता. दोनूय ध्रुवांकडेन अक्षवृत्त ल्हानल्हान जायत वतात. दोनूय ध्रुवांतल्यान दक्षिणोत्तर वचपी अर्दवाटकुळांक रेखावृत्त अशें म्हण्टात. तीं अक्षवृत्तांक काटकोन करतात. मुळाव्या रेखावृत्ताचो पांवडो आनी स्थळ रेखावृत्तीचो पांवडो हांचेमदल्या कोनांक 'रेखांश' म्हण्टात.

इतिहासिक म्हायती : पुर्विल्ल्या काळासावन धर्तरे संबंदान विंगडविंगड कल्पना चालंत आसात. खूब आदल्या काळांत, धर्तरी सपाट आसून ती कसल्यातरी आदाराचेर थीर आसा आनी ह्या आदाराक लागून सूर्य, चंद्रीम आनी हेर गिरे धर्तरेसकयल वचून परत वयर येतात असो समज आशिल्लो. बॅबिलोनियी, प्राचीन ग्रीक आनी हिब्रू लोकांच्या मतान सैमाच्या पृष्टभागाचेर पातळिल्ल्या उदकांतल्या वयर आयिल्लो जुंवो म्हळ्यार धर्तरी. होमर (क्रिस्तापयलीं ९००-८००) हाच्या मताप्रमाण बहिर्गोल आकाराची तपकडी आसून तिचे भोंवतणी उदक आस ह्याच तेंपार इजिप्ती आनी हेर लोकांच्या मतान धर्तरी ही तपकडी आसून, ती एका व्हड सागरी कांसवाचे फाटीर थीर सूर्य आनी चंद्रीम हांचेसारकीच धर्तरी वाटकुळी आसा, हो सुर्वेक पायथागॉरस आनी ताच्या वांगडयांनी मांडलो (इ.स. शेंकडो) ॲरिस्टॉटल आनी हिपार्कस हांणीय पायथागॉरसच्या तेंको दिल्लो. मागाल्लयांयश (१४८०-१५५१) हाणें धर्तरेक प्रदक्ष धर्तरेचो वाटकुळाकार सिद्ध केलो. ह्या तेंपामेरेन धर्तरेच्या आव वेगवेगळीं साबार मतां आशिल्लीं. धर्तरेचो आकारमान काडपाचें मापन पद्दतीचें वर्णन आनी वापर सुरवेक एराटॉस्थीनीझ हा धर्तरी वाटकुळी, थीर आनी सैमाच्या मध्यभागार आसून हेर खर तिचे भोंवतणी वाटकुळाकार कक्षांनी घुंवत आसतात, अशें टॉल मत आशिल्लें. पूण कोपर्निकस (१४७३-१५४३) हाणें सूर्य सूर्यकुळाच्या मध्यभागार आसून हेर खस्थ पदार्थ ताचे भोंवतणी अशें मत मांडलें. झां पिकार हाणें अक्षांश थरोवपाखातीर पय दुर्बिणीचो उपेग केलो. उपरांत धर्तरेक अक्षीय आनी कक्षीय गती हें १७२५ त सिध्द जालें. धर्तरेचें वस्तूमान काडपाची पद्धत न्युटन हाणें मांडली. उपरांत १८३१त धर्तरेचो उत्तर ध्रूव चुंब सी. रॉस हाणें, जाल्यार दक्षिण ध्रूव चुंबकी इ. एच. शॅकल १९०९ त सोदून काडलो.

एराटॉस्थीनीझ ते झां पिकारा मेरेनच्या काळांत धर्तरी आसा हें सिद्ध करपाचे साबार भूंयशास्त्रज्ञांनी आपले वेगवेगळे मांडले. हाका लागून ह्या काळाक भूंयगणितांतले 'वाटकुळाक अशें म्हण्टात. मुखार न्युटन आनी क्रिस्तीआन हायगॅन्झ (१६ हांणी सुचयल्ल्या धर्तरेच्या दीर्घवृत्ताभ आकाराचो काळ येता. निम भूंयरूप सिद्धांतांचें युग चालू जालें.

भारतीय मत : भारतीय परंपरेप्रमाण धर्तरी ही पंचम्हाभुतांत प्रथ् (विस्तार जावप) ह्या धातूवयल्यान पृथ्वी (विस्तार जावपी) आयला. मनू हाच्या मतान हिरण्यरूप तांतयाचीं दोन अर्दां जाव आनी द्यो (मळब वा स्वर्ग) तयार जाला. ह्या मता प्रमाण सुर्वेक जल्म जावन उपरांत द्योचीं आंगां म्हळ्यार सूर्य आनी हेर निर्मीती जाली. तैत्तिरीय ब्राह्मणांत मांडिल्ल्या मताप्रमाण प्र उच्चारिल्ल्या भू ह्या शब्दावयल्यान भूंय (धर्तरी) उत्पन्न जाली. कल्पनेप्रमाण धर्तरी शेष नांवाच्या नागान आपल्या माथ्यार सां

ऋग्वेदांत रूंद पातळिल्ली भूंय असो धर्तरेचो उल्लेख केल भोंवतणी दर्या आसा असो उल्लेख ऐतरेय ब्राह्मणांत मेळटा. धर्तरी वाटकुळी आसून ती मळबासावन वेगळी आनी अवकाशांत आदार नासतना ती उफेता असोय उल्लेख सांपडटा. शतपथ धर्तरेक सृश्टी आनी अग्निगर्भ अशें म्हळां. तशीच ती वाटकुव अशेंय तातूंत सांगलां. ऋग्वेदसंहितेच्या काळांत लेगीत धर्तरी आनी निराधार आसा हाची जाण आशिल्ली. मनशाक उपेगी पडपी वस्तू धर्तरेसावन मेळटात. हाका लागून शांखायान अरण्यकांत वसुमती (संपत्तीन भरिल्ली अशी) अशें नांव दिलां. धर्तरी आपले घुंवता, हाका लागून सूर्य आनी हेर गिरे धर्तरेभोंवतणी घुंवता अ जाता हें मत पयल्या आर्यभट्टान इ.स.प. ६ व्या शेंकडयांत मां

मताक लागून उपरांत आर्यभट्टाचेर खूब टिका जाली. पूण धर्तरी
वतणी घुंवता अशें ताचें मत नासलें. बाराव्या शेंकड्यांत भास्कराचार्य
र्तरेचे कुडींत आकर्शणशक्ती (गुरुत्वाकर्शण) आसा, हाका लागून
शातली खंयचीय जड वस्तू धर्तरेचेर पडटा अशें सांगलें. भारतीय
शशास्त्रांत वेगळ्यावेगळ्या सिद्धांतांनी धर्तरेविशीं विंगडविंगड
क म्हायती मेळटा.

— कों. वि. सं. म.

ोंदी : पर्वत, देगणां आनी न्हंय.

: देव ह्या अलोकीक स्वयंभू तशें सर्वशक्तीमान आनी पवित्र,
पात्र अशे विभूतिक मध्यवर्ती दवरून, हे विभूतीकडेन अनुकूल
ानी लागींलागीं सैमीक असो संबंद स्थापीत करपी वैयक्तीक वा
क प्रवृत्ती. ह्या संबंदाक गरजेची अशी आचार संहीता, निती आनी
ड हीं मूळ प्रवृत्तीचीं गरजेचीं अशीं आंगां. मूळ प्रवृत्ती आनी हीं
ीं आंगां मेळून धर्म ही संकल्पना तयार जाता.

रतीय इतिहासांत धर्म ह्या शब्दाचो मुखेलपणान कर्तव्य ह्या अर्थानूच
जाला. पूण त्या शब्दाच्या अर्थांत काळाकाळांनी बदल जायत
वैदिक भाशेच्या साप सुरवेच्या काळांत धर्म ह्या शब्दाचो अमुकूच
कदें आशिल्लो हें सांगप खूब कठीण. कांय भाशा जाणकारांच्या
हो शब्द धृ, म्हळ्यार धारण करप, आदार दिवप, पोशण करप
ूंसावन तयार जाल्लो आसा. ऋग्वेदांतल्या कांय वाक्यांनी तो शब्द
करपी वा आदार दिवपी ह्या अर्थान येवजिला अशें कळटा.
डेन तो शब्द पुल्लिंगी जाल्यार हेरकडेन धर्म हो शब्द धर्मासंबंदी
लून दिवपी वा धर्मीक विधी ह्या अर्थान वापरला. कांय वाक्यांनी
ब्दांचो अर्थ 'आचरणाचीं निश्चीत तत्त्वां वा नेम' असो आसा.
र्ववेदांत धर्म हो शब्द धर्मीक विधी करून मेळिल्लें पुण्य ह्या अर्थान
ा. ऐतरेय ब्राह्मणांत हो शब्द 'धर्मसंबंदींच्या कर्तव्यांची पुराय
सांगपी' ह्या नात्यान वापरला. छांदोग्य उपनिषद हातूंत 'चारूय
चीं खाशेलीं कर्तव्यां' असो ह्या शब्दाचो अर्थ सांगला. तशेंच,
तीन फांटे आसात अशेंय तातूंत मुखार म्हळां. यज्ञ, अध्ययन आनी
ांचो पयल्या फांट्यांत आस्पाव जाता (गृहस्थाश्रमधर्म), दुसऱ्या
त तपांचो (वानप्रस्थाश्रमधर्म) तर तिसऱ्या फांटयांत आपल्या गुरूंच्या
नी रावपी आनी आमरणन्त गुरूंची सेवा करपी ब्रह्मचारी हांचो
जाता. तैत्तिरीय उपनिषदांत विद्यार्थ्याक केल्ल्या 'सत्यं वद, धर्म
ानी हेर उपदेशांनी धर्म हो शब्द विर्द्यार्थ्यांक तांचीं कर्तव्यां आनी
र सांगता.

र्म' ह्या शब्दाचो खोलायेन अभ्यास केल्यार, ताच्या अर्थांत ऋग्वेद
ावन ते वेदांतामेरेन बदल जायत रावले. पूण निमाणेकडेन त्या
आर्यांच्या समाजाचो एक घटक ह्या नात्यान तशेंच जण एके
ली आनी अवस्थेंतली वक्ती, ह्या नात्यान तांचे अधिकार, कर्तव्यां
तांच्यो जापसालदारक्यो असो खूब म्हत्वाचो अर्थ प्राप्त जालो.
य उपनिषद, भगवतगीता आनी हेर धर्मशास्त्रांनीय ह्या शब्दाचो
ोच सांगला. सगळ्या धर्मसुत्रांचो उद्देश म्हळ्यार वर्णांचे आनी
चे धर्म (duties) सांगप, अशें तंत्रवार्तिकांत म्हळां. मनुस्मृती ह्या
र टिका करतना मेघातिथी हाणें वर्णधर्म, आश्रमधर्म, वर्णाश्रमधर्म
नैमित्तिकधर्म आनी गुणधर्म, अशा पांच प्रकारच्या धर्मांचो उल्लेख केला.

हिंदू, बौध्द, क्रिस्तांव, ईस्लाम आनी हेर उंचेल्या धर्मांच्या (religions) तत्त्वगिन्यानांचो अभ्यास केल्यार, सादारणपणान धर्माची व्याख्या अशी करूं येता. 'इश्टप्राप्त्यर्थ करून दिवपी आनी वायट प्रवृत्ती तशेंच वायट आचरण हांचो नाश करपी अलोकीक शक्तीची साधना वा आराधना म्हळ्यार धर्म' (अलोकीक म्हळ्यार, सैमाचे आनी जिविताचे नेम थरोवपी शक्ती). साप सोंपे भाशेंत सांगचें जाल्यार, जीण परिपूर्ण आनी कृतार्थ करपी आनी अपरिपूर्ण, दूशीत तशेंच अशांत जीण बदलून उडोवपी, उंचेलीं ध्येयां प्राप्त करून दिवपी पद्दत म्हळ्यार धर्म. सैमाचे आनी जिणेंतले नेम घालून तांचेर नियंत्रण दवरपी, तशेंच मनशाच्या पुराय भवितव्याकडेन संबंद आशिल्ल्या शक्तींचेर मनशाची श्रध्दा आसता, त्या शक्तीकडेन स्वताचो पवित्र संबंद जोडपाची वैयक्तिक वा भौशीक मनप्रवृत्ती आनी तातूंतल्यान वयर आयिल्ली आचरणाची पद्दत म्हळ्यार धर्म. अशो, साबार तज्ञांनी आपआपले प्रवृत्तींप्रमाण आनी संस्कृतीच्या उच्चनीच थरांप्रमाण धर्माच्यो वेगवेगळ्यो व्याख्या सांगल्यात.

विल्यम जेम्स हाणें धर्माचे संस्थारूप आनी वैयक्तिक अशे दोन प्रकार सांगल्यात. यज्ञ, पुजा म्हळ्यार कर्मकांड, देवतांविशींचे वेवस्थेचें तंत्र, देवविद्या, सण आनी पुरयत संघटना हांचो संस्थारूप धर्मांत आस्पाव जाता. वैयक्तिक धर्म हो व्यक्तीच्या मनाचो वा काळजाचो धर्म. हातूंत भक्त मनांतल्यानूच देव वा देवतांकडेन संबंद स्थापीत करपाचो यत्न करता.

आयज संवसारांतल्या चडशा धर्मांचो (Religions) अभ्यास केल्यार, लोकांचो आपआपल्या धर्माचेर भावार्थ आसा हें दिसलां. तज्ञांनी हाचीं साबार कारणां दिल्ली आसात. चडशे लोक आपल्या वाडवडिलांनी दवरिल्ल्या थेव्याचें, म्हळ्यार आपली संस्कृती, जमात वा कुटुंब हांचें धर्माकडेन दायज आसा अशें मानतात. तसोच धर्म हो लोकांच्या मनांत राखणेची भावना निर्माण करता. तांच्या मतान एक व्हड अशी दिव्य शक्ती तांच्या सगळ्या हालचालींचेर देखरेख दवरता. अशा भावार्थाचे लोक सदांच देवाकडच्यान राखणेची वा आदाराची अपेक्षा दवरतात. धर्म हो लोकांच्या काळजांत वा मनांत सदांच मोक्षाची भावना जागी दवरता. कांय लोक आपल्या धर्माक लागुनूच आपले जिणेक अर्थ आसा आनी समाजांत मान आसा अशें मानतात. तशेंच, धर्म, सत्य आनी असत्य हातूंतलो फरक किदें? एका मनशाचे दुसऱ्या मनशाकडेन वा सैमाकडेन संबंद कशे आसचे? जिणेचो खरो अर्थ किदें? ह्या सारकिल्या प्रस्नांक जापो दिता. हाका लागून जण एकलो आपआपल्या धर्मान घालून दिल्ल्या नेमांक वा आचरणांक पाळो दिवपाचो यत्न करता.

आयज संवसारांत हजारांनी धर्म आसात. पूण निर्मितीचे वळेरेप्रमाण जुदा (Judaism), हिंदू, बौद्ध, कुंफू (Confucianism), टोई (Taoism), शिंतो, क्रिस्तांव आनी इस्लाम हे मुखेल धर्म आसात. हिंदू, टोई आनी शिंतो ह्या धर्मांची हजारांनी वर्सांपयलीं पारंपारिक रितीन वाड जाली. पूण हेर धर्म चड करून एका मनशानूच स्थापीत केल्यात. एका मनशान स्थापीत केल्ल्या धर्माभितर साबार गजाली एकसारक्योच आसतात. प्रवर्तका फाटल्यान ताचे भोंवतणीं पूजा वा विधी करपाची एक खाशेली पद्दत चालींत येता. हे पद्धतीक पंथ अशें म्हण्टात. पंथ होच धर्माचो मूळ आदार वा तळ आसता. प्रवर्तकाची शिकोवणीच त्या धर्माचो (पंथाचो) गाभो वा सार थारता.

धर्म

देव वा देवतांचेर विस्वास (भावार्थ), मोक्ष सिद्धांत, आचरण आनी नेम, पवित्र काणयांचो वापर आनी धर्मीक संस्कारांचे विधी हे धर्मांचे कांय खाशेले गूण आसात. देवाच्या अस्तित्वाविशीं तीन तत्त्वगिन्यानीक नियाळ आसात. नास्तिक वा निरीश्वरवादी लोकांच्या मतान ह्या संवसारांत देव ना. ईश्वरवादी लोक, देव वा देवतांचें अस्तित्व मान्य करतात. अज्ञेयवादी (Agnostics) लोकांच्या मतान देव आसा, पूण ताचें अस्तित्व मान्य करप वा अमान्य करप मनशाचे शक्ती भायर आसा. पूण चडशे धर्म ईश्वरवादी आसात. तांच्या मतान मनशाच्या हालचालींचेर आनी सैमीक घडामोडींचेर देवतांचो वा देवांचो प्रभाव आसा. कुंफू हो देवाचेर विस्वास ना दवरपी एक म्हत्वाचो नास्तिक धर्म. कांय लोकांचो सर्वश्रेश्ठ अशा एकाच देवाचेर जाल्यार हेरांचो साबार देवतांचेर विश्वास आसता. जायते लोक सैमीक देवतांची पूजा करतात.

चडशे धर्म मोक्ष वा मुक्ती कशे रितीन प्राप्त करप आनी मर्णाउपरांतची जीण कशी सुखी करप हाची शिकवण दितात. पूण वेगवेगळ्या धर्मांनी मोक्षाची वेगवेगळी व्याख्या करून, तो मेळोवपाच्योय विंगडविंगड पद्दती सांगल्यात. जण एका धर्माची आचरणाची पद्दत चाली-रीती वा विधी वेगवेगळे आसले तरी, तांची नितीक शिकवण आनी तत्त्वां तितलींच म्हत्वाचीं आसात. जण एका धर्मान आपलें व्हडपण सांगपाखातीर देव-देवतांच्या काव्यांचो (myth) आदार घेतला. ही परंपरा हजारांनी वर्सां चलत आयल्या.

धर्माची उत्पत्ती : सगळ्यांत पयलीं म्हळ्यार इ. स. प. ६०,००० च्या सुमाराक जावपी धर्मीक विधी वा कर्मकांड हांच्या पुराव्यांची नोंद जाल्ली आसा. तरीपूण मानवशास्त्रज्ञ आनी इतिहासकारांच्या मतान मनशाच्या अस्तित्वासावन धर्माचें कसलें तरी रूप आशिल्लें.

तज्ञांच्या मतांप्रमाण इतिहासपुर्विल्ल्या काळांत, सैमीक घडणुकांच्या भंयान आनी अजापांक लागून धर्माची निर्मिती जाली. हुंवार, वादळ आनी भूंयकांपा सारकिल्ल्या भिरांकूळ सैमीक घडणुकांनी मनशाच्या मनांत भंय निर्माण केलो. जल्म आनी मरण ह्या सारकिल्लीं अजापांय तांचेमुखार आशिल्लीं. भंय पयस करपाखातीर आनी वेगवेगळीं अजापां स्पश्ट करपाखातीर इतिहासपुर्विल्ल्या मनशान, तांचेपरस व्हड आनी पुराय सैमाचेर ताबो दवरपी व्हड अशी दिव्य शक्ती निर्माण केली. तांचे धर्मीक विधी आनी कर्मकांड हे मुखेलपणान तांच्या पंगडाची बरकत (Prosperity) आनी भरपूर अन्न मेळोवप ह्या मूळतत्त्वांचेर केंद्रीत जाल्ले.

इतिहासपुर्विल्ल्या काळांत धर्म कसो निर्माण जालो हाचेर साबार तज्ञांनी वेगवेगळे सिद्धांत मांडल्यात. टॅलर हो १८०० सुमाराचो ब्रिटीश मानवशास्त्रज्ञ. ताच्या सिद्धांताप्रमाण, सुर्वेक लोकांच्या मतान जीव वा आत्मो (Spirit) हो सैमांतले दरएके वस्तूंत आस्पावला आनी तोच तांचेर देखरेख दवरता (Animism). ह्या सिद्धांताप्रमाण सैमांतले जण एके वस्तूंत वा शक्तींत (झाडां-पेडां, वारो, ज्वालामुखी, सूर्य), जीव (Spirit) आसा. गडगड, जोगूल, वादळ, हुंवार, दीस आनी रात ह्या सारकिल्ल्यो सगळ्यो सैमीक घडणुको ह्यो जिवांच्योच हालचाली (Actions of Spirit) आसात. हातूंतल्यो कांय घडणुको खूब परिणामकारक वा भिरांकूळ आसतात. हाका लागून लोक ह्या जिवांची पूजा करपाक लागले. टॅलर हाच्या मतान सैमीक भक्तीवरवींच धर्माची निर्मिती जाली.

म्यूलर, ह्या जर्मन तज्ञाचे विचार टॅलर हाच्या सिद्धांताकडेन जुळटात. पूण म्यूलर हाणें सैमीक घडणुकांची मनशाच्या स्वभावाकडेन तुळा केल्या. मनशाच्या स्वभावाप्रमाण सैमीक वस्तूंभितरूय बरे आनी वायट हे गूण आसतात. हाका लागून सैमाक सदांच खुशाल दवरपाखातीर कोप जावंचो न्हय म्हणून लोक तांची पूजा करपाक लागले. हातूंत धर्म निर्माण जालो अशें म्यूलरांचें मत.

शिमड्ट हाच्या मताप्रमाण इतिहासपुर्विल्ल्या काळांत लोक दिव्य विस्वास दवरताले. तांच्या मतान ही दिव्य शक्ती मनशाच्या तशेंच हालचालींचेर देखरेख दवरता. ह्याच विचारांतल्यान देवतांची निर्माण जाली अशें शिमड्ट हाणें मत मांडलां.

आयज संवसारांत साबार धर्मांचे लोक दिश्टी पडटात. पूण हिंदू, बौध्द, ताओ, कुंफू, शिंतो, क्रिस्तांव आनी इस्लाम हे (मुखेल) धर्म आसात. चड करून ते इ. स. प. ६०० ते इ. स. ह्या काळाभितर अस्तित्वांत आयले. ज्यू लोकांच्या मतान ४,०० पयलीं अब्राहम हाणें जुदाई धर्माची स्थापणूक इझ्रायलांत केली. देवाचेर विस्वास दवरपी जुदाई हो सगळ्यांत आदलो धर्म.

हिंदू हो धर्म इ.स. प. १५०० च्या सुमाराक अस्तित्वांत आय जाणकारांचें मत. आर्य लोकांचो सुर्वेक उत्तर भारतांत शेक उपरांत ते जशे दक्षिणेक वचपाक लागले, तसो तांचो थळाव्या लोकांकडेन (द्रवीड लोकांकडेन) संबंद वाडत गेलो. आर्य आनी संस्कृतायो मेळून हिंदू धर्म निर्माण जाला असो समज आसा धर्माची भारतांत इ. स. प. ५०० च्या सुमाराक वाड जाली उपरांत तो हेर उदेंत आशिया देशांनी पातळ्ळो. हो धर्म मुखेल गौतम बुध्द हाचे शिकवणेचेर (तत्त्वाचेर) आदारिल्लो आसा. कुंफू देशांत निर्माण जाल्लो धर्म. तो तत्त्वगिन्यांनी कन्फ्यूशियस हाचे शिक आदारिल्लो आसा.

टाओ होय एक चीन देशांत निर्माण जाल्लो धर्म. ताचीं मूळ चीनाच्या आदल्या इतिहासीक घडणुकांचेर आदारिल्लीं आसात. शि जपान देशाचो थळावो धर्म. शिंतो आख्यायिकांप्रमाण जपान तशीच जपानी लोकांची रचणूक देवतांनीच केल्या. एकुणिसाव्या शेंक शेवटाक लेगीत जपानी लोक आपल्या राजाक देवाचो प्रतिनिध मानताले आनी ताची पूजाय करताले.

क्रिस्तांव हो धर्म जेझूचे शिकवणेचेर आनी ताचे जिणेचेर आ आसा. क्रिस्तांव लोकांच्या मतान जेझू हो देवाचो पूत आसून, ताका संवसाराची राखण करपाखातीर धाडला. इस्लाम धर्माची स्थ महमद पैगंबर हाणें इ. स. ६०० च्या सुमाराक अरेबियेंत मुहमदापयलीं थंयचे लोक अल्ला तशेंच हेर देव-देवतांचीय पुजा क पूण इस्लाम धर्माउपरांत ते एकूच देवाक मानपाक लागले.

धर्म ही इतिहासांतली एक म्हत्वाची शक्ती. इतिहासपुर्विल्ल्या काळ धर्मीक शिकवणेक लागून लोकांचे जिणेंत वा समाजजिणेक एक रूप मेळ्ळां; एक पद्दत लाबल्या. जुदाई, इस्लाम आनी चड क्रिस्तांव ह्या धर्मांचो अस्तंती संस्कृतीचेर प्रभाव पडला. अरबी संस्कृ प्रभाव पडला. अरबी संस्कृती ही मुखेलपणान इस्लामी संस्कृती. हिंदू, कुंफू शिंतो आनी टाओ ह्या धर्मांसावन आशियी संस्कृताय जाल्या. कांय धर्मांचेर हेर धर्मांचो प्रभाव पडिल्लो स्पश्ट जाणवता

धर्म हें कलेक प्रेरणा दिवपी एक मुखेल सूत्र. संवसारांतल्यो सोबीत इमारती, देवघरां (देवूळ, मशीद, चर्च, गूरूद्वारा) म्हणून आसात. तशेंच संवसारांतलें चडशें संगीतूय धर्मीक पद्धतीचें

काणयो हें चित्रकला, मुर्तीकला, साहित्य, नृत्य, फिल्म आनी हेर चें साधन थरलां.

– कों. वि. सं. मं.

ुजां : धर्मसंरक्षण, धर्मविस्तार आनी धर्मीक स्थळांची राखण हे जाल्ल्या झुजांक धर्मझुजां ही विस्कळीत अशी संज्ञा लायतात. ाचे मूळ कल्पनेंत धर्ममुक्ती अभिप्रेत आसली तरी काळांतरान खंयच्याय एका आंगा संबंदी जाल्ल्या झुजाचो आस्पाव धर्मझुजांत जाता.

झुजाची मूळ कल्पना, मध्ययुगीन युरोपांतल्या मुस्लीम सत्तेच्या ल्यान क्रिस्तांव लोकांची पवित्र भूंय (जेरूसलॅम, बॅथलॅहॅम) आपल्या घेवपाच्या उद्देशान वेळावेळार जाल्ल्या 'क्रुसेड' ह्या मुक्तीसंग्रामांत पूण फुडें पाखंडी, धर्मद्रोही वा पोपाचे वैयक्तिक विरोधक ह्या ल्या स्वकियांच्या आड, धर्माच्या नांवाखाला जाल्ले मोहिमेक 'क्रुसेड' ा लावप जाली. ताचेय फुडें वचून खंयच्याय पवित्र दिसपी ातीर चलयल्ले मोहिमेखातीर धर्मझूज ह्या शब्दाचो वापर जावपाक मुसलमान राजकर्त्यां कडसून युरोपाचो वाठार परतून जिखून ा यत्नांत पोपान धर्मझुजाचो दर्जो दिलो. धर्मप्रसाराखातीर जाल्ल्या ोय कांय धर्मियांनी धर्मझुजांत आस्पाव केला. मुसलमान धर्माची ही कल्पना धर्मप्रसारणेचे मोहिमेक लागीं आसा.

भारतांत धर्मझुजाची कल्पना ही वयले कल्पनेपसून वेगळी आसा. तांतलें धर्मझूज हाचो अर्थ झुजाचो नेम पाळून आनी नितीक ल्लें झूज असो जाता.

राव्या शेंकड्याच्या शेवटाक ते तेराव्या शेंकड्याच्या शेवटाक संरक्षणाखातीर आपल्या दुस्मानांचो नाश करप ही धर्मझुजाची युरोपी लोकांमदीं घोळटाली अशें इतिहासावयल्यान कळटा. आड लस्करी मोहिमो हातांत घेवपा फाटल्यान साबार कारणां तरी, तीर्थयात्रा आनी 'पवित्र झूज' हांच्यांतल्यान तांकां चड ल्ली. त्या काळांत प्रसिद्ध आशिल्ल्या साबार क्रिस्तांव आख्यायिकांनी म शाराची क्रिस्तांव लोकांची 'पवित्र भूंय' वा तांचें 'मुखेल केंद्र' लेख जातालो. जनतेच्या मनांत आपले पवित्र भुंयेविशीं उमळशीक परांत हजारांनी युरोपी लोक हे पवित्र भुंयेचें आनी थंयच्या वशेशांचें दर्शन घेवपाक वचपाक लागले. सुर्वेक तांकां साबार येताली वा कांय लोकांकडच्यान विरोधूय जातालो. साबार खेपे आनी हेरांमदीं झगडीय जाल्ली. हाका लागून उपरांत, म्हळ्यार शेंकड्यासावन हे तीर्थयात्री शस्त्रां घेवन झुजाचे तयारेनूच वचपाक क्रिस्त आनी क्रिस्तांव लोकांचेर केल्ल्या अन्यायांचो सूड घेवपाखातीर ुर्वेक स्पेन आनी सिसिलींत मुसलमानां आड झुजां उबारिल्लीं. ापल्या तशेंच इगर्जेच्या दुस्मानांआड जाल्ल्या झुजांक धर्मझुजाचो ो. हेखातीर ताणीं धर्मझुजाऱ्यांक कांय खाशेल्यो सवलती दिल्ल्यो. १८ त पोप जॉन आठवो हाणें आपल्या विरोधकांआड झुजतल्यांक धर्मांत मानाची सुवात दिल्ली. धर्माची राखण करपी आनी आड झुजतल्यांक पुण्य मेळटा आनी तांकां स्वर्गाची दारां सदांच आसतात हे सांगणेंतल्यान ग्रॅगरी ७वो (१०७३-१०८५) हाणें क चालना दिल्ली.

मध्ययुगांतले राजकीय वेवस्थेक लागुनूय धर्मझुजांक फाटबळ मेळ्ळें. ह्या तेंपार युरोपांत सरंजामी वेवस्था (Feudalism) आशिल्ल्यान तांचेमदीं यादवी झुजां जाताली. हे झुजारी प्रवृत्तीचो उपरांत धर्मझुजांत बदल जालो. सरंजामी वेवस्थेंत फकत व्हड चल्याक मानाची सुवात आसता, हाका लागून हेर साबार तरनाटे आपले कर्तृत्व दाखोवपाखातीर धर्मझुजारी जाले. म्हत्वाची गजाल म्हळ्यार १०७१ त बायझंटायन सैन्याची मांजिकर्त (आशिया मायनर) नगरांत मुसलमानांच्या हातांतल्यान हार जाल्ली. धर्मझुजाच्या आदारान आपली सत्ता सिरिया आनी आशिया मायनरांत परतून स्थापन करपाक मेळटली, ह्या हेतान बायझंटायन सम्राटांनी धर्मझुजाऱ्यांक तेंको दिल्लो. धर्मझुजाऱ्यांक चालना मेळपाक अशीं आनी साबार कारणां आसलीं. पूण मुखेलपणान पॅलेस्टायन (पवित्र भूंय) मुसलमानांकडल्यान हातासून थंय क्रिस्तांव लोकांची सत्ता स्थापन करपाखातीर ही चळवळ उबारिल्ली.

इकराव्या शेंकड्याच्या शेवटाक सावन दर वर्सा हजारांनी सशस्त्र यात्रेकार जेरूसलेमांत वचपाक लागले. हे यात्रेकार कांय तेंप थंय रावून थंयच्या क्रिस्तांव लोकांक आदार दिताले. साबार खेपे वेगवेगळे यात्रेकरांचे पंगड एकठांय जावन ताणीं मुसलमानाआड लस्करी मोहिमो उबारिल्ल्यो. पूण इतिहासकाराच्या मतान हातूंतल्यो फकत आठ मोहिमो म्हत्वाच्यो आशिल्ल्यो.

पयलें धर्मझूज : इ. स. १९७१ त बायझंटायन साम्राज्याचो सम्राट रोमेनस हाचेर तुर्की सुलतान आल्प आर्सलान हाणें मालाझगिर्ट, आशिया मायनरांत पुरायपणान हार घाल्ली. हाका लागून उपरांत सम्राट आलेक्सिअस हाणें आपल्या साम्राज्याची राखण करपाखातीर पोप अर्बन दुसरो हाचेकडेन आदार मागलो. हाका लागून अर्बन दुसरो हाणें क्लेरमाँचे धर्मपरिशदेंत हो प्रस्न मांडलो. धर्मझूज जाल्यार पॅलेस्टायनाची मुक्तताय जातली तशेंच ग्रीसी धर्मपीठ आपल्या शेकातळा येतलें, ह्या हेतान ताणीं धर्मपरिशदेंत जमिल्ल्या लोकांक, धर्मझुजांत व्हड संख्येन वांटो घेवपाक उलो मारलो. बिशप आदेमाराच्या फुडारपणाखाला १५ ऑगस्ट १०९६ दिसा धर्मझूज उबारपाचें थरलें. पिटर ह्या साधून ह्या धर्मझुजाचो प्रचार केल्लो. हजारांनी लोक एका हातान तरसाद आनी दुसऱ्या हातान खुरीस घेवन यात्रेखातीर एकठांय जाले. हातूंत मुखेलपणान फेंच, नॉरमन आनी फ्लॅमीश सरदारांचो आस्पाव आशिल्लो. ह्या सरदारांवांगडा साबार गरीब यात्रेकारूय कॉंस्टाण्टिनोपलाक वचपाक भायर सरले. कॉंस्टाण्टिनोपलाची वाट चलतना कांय सरदारांनी साबार ज्यू लोकांची कत्तल केली. साबार सरदार आनी तीर्थयात्री हांकां हंगेरींत मरण आयलें. जाल्यार उरिल्ले ॲनायेलीयांत सोंपले. पूण बिशप आदेमार, ड्यूक गॉडफ्री, बॉल्डविन दुसरो, रेमांड चवथो, रॉबर्ट दुसरो हांच्या फुडारपणाखाला १०९७ त मुखेल सैन्य कॉंस्टाण्टीनोपलाक पावलें. उपरांत नॉर्मन सरदार बोएमाँ होय तांकां मेळ्ळो. हे तिनूय पंगड मेळून उपरांत त्राशिल्ले वेवस्थेंत तुर्की शिमेलागीं पावले. ह्या वेळार मुसलमान राज्यकर्त्यांभितर एकवट नाशिल्लो. हाका लागून सुर्वेक धर्मझुजाऱ्यांनी अशिया मायनरांतल्या नायसीया शाराचेर जैत मेळयलें आनी डॉरिलीयम वाठारांत तुर्की सैन्याचेर हार घाली (जून-जुलय १०९७), ह्या झुजांत तांकां खूब त्रास आनी नुकसानय जालें. जुलय १०९९त धर्मझुजाऱ्यांनी जेरूसलॅम शाराचेर घुरी घालून ताचेर जैत मेळयलें. पूण हाचे पयलीं कांय सरदारांनी वेगवेगळ्या शारांचेर घुरी घालून तीं आपल्या शेकातळा दवरून आपलो सुवार्थ सादून घेतलो.

बॉल्डविन ह्या सरदारान इडेसा शाराचेर घुरी घालून तें आपल्या शेकातळा हाडलें (६ फेब्रुवारी १०९८) आनी बोएमों हाणें अँटिऑक शार हातासलें (३ जून १०९८). अशे रितीन जॉफा, रामेल्ला, हायफा हींय शारां क्रिस्तांव लोकांच्या शेकातळा गेलीं. जेरूसलॅम शाराचेर पोपाचो अधिकार आशिल्ल्यान, तेन्ना इगर्जेचो राखणदार म्हणून गॉडफ्रिची नेमणूक जाली. गॉडफ्रिच्या मरणाउपरांत ताचो भाव बॉल्डविन हो जेरूसलॅमाचो राजा जालो.

दुसरें धर्मझूज : (११४७-११४९). ११४४त सिरियाच्या सुलतानान इडेसा ह्या क्रिस्तांव राज्याचेर जैत मेळयलें. तुर्कींचे अधिकारी बळिश्ट जाल्ल्यान, जेरूसलॅम शाराकूय धोको निर्माण जाला हें जाणून तिसरो पोप युजीनिअस हाणें दुसऱ्या धर्मझुजाच्या प्रचाराक सुरवात केली. पोपसायबाचो उलो आयकून फ्रेंच राजा सातवो लुई आनी जर्मन राजा तिसरो कॉनरॅड हाणीं हे मोहिमेंत फुडाकार घेतिल्लो. पूण तांचेमदीं एकवट नाशिल्ल्यान तांचेर हार पडली. अशे रितीन दुसरें धर्मझूज अपेशी थारलें.

तिसरें धर्मझूज : (११८९-११९२) बाराव्या शेंकड्याच्या मध्याक चडशीं मध्य आशियांतलीं क्रिस्तांव राज्यां परत मुसलमान सुलतानांच्या शेकातळा गेल्लीं. ११७४त इजिप्ताचो सुलतान सॅलदीन हो खूब बळिश्ट जालो. ताणें ११७४त दामास्कस, ११८३त आलेप्पो आनी ११८७त जेरूसलॅम शारांचेर जैत मेळयल्लें. उपरांत फकत ट्रिपोली आनी अँटिऑक हीं राज्यां क्रिस्तांव लोकांच्या शेकातळा उरिल्लीं. हे परिस्थितींत पोपानूच धर्मझुजाचो प्रचार केलो. ह्या वेळार धर्मझुजाचें मुखेलपण राजांनी केल्लें. हातूंत इंग्लंडाचो राजा दुसरो हॅन्री आनी उपरांत ताचो चलो रिचर्ड, फ्रांसाचो राजा फिलिप ऑगस्टस, जर्मन राजा फ्रीड्रीख हाणीं वांटो घेतिल्लो. जर्मन राजा फ्रीड्रीख हाका अपघाती मरण आयलें. फाटल्या धर्मझुजांप्रमाण ह्याय वेळार धर्मझुजाऱ्यांभितर वाद निर्माण जालो. हाका लागून फ्रांसाचो राजा धर्मझूज अदर्यारुच सोडून फ्रांसाक परतलो. ह्या झुजांतली म्हत्वाची गजाल म्हळ्यार फकत आएरे शाराचेर जैत मेळयल्लें आनी रिचर्ड हाणें सॅलदीन हाचेलागीं ११९२ त कबलात करून आपलो पुतणयो हॅन्री हाका जेरूसलॅमाचो राजा केल्लो. तशेंच हे खेपे धर्मझुजाची सुत्रां पोपाकडच्यान राजांच्या हातांत गेल्लीं.

चवथें धर्मझूज (१२०२-१२०४): जेरूसलॅम शाराक वांचोवपाखातीर पोप इनोसंट तिसरो हाणें तेराव्या शेंकड्याचे सुर्वेक धर्मझुजाचो प्रचार परतून सुरु केलो. सुर्वेक हे चळवळीक उणो तेंको मेळ्ळो. इजिप्त हें मुसलमान सत्तेचें मुखेल केंद्र आशिल्ल्यान हे खेपे धर्मझुजाऱ्यांची मोख इजिप्ताकडेन आशिल्ली. भूंयमध्य दर्या हुंपचेखातीर धर्मझुजाऱ्यांच्या मुखेल्यांनी व्हॅनिस नाविक दळाचो आदार घेतलो. पूण व्हॅनिस दळाक फारीक करपाक तांचेकडेन धन नाशिल्ल्यान, तांणी झारा बंदर हातासून तें व्हॅनिसाच्या लोकांक दिलें (१२०२). पूण उपरांत हे झुजारी हॅन्रीच्या सांगण्यान कॉंस्टॅण्टिनोपला वटयां घुंवले. १२०३त तांणी कॉंस्टाण्टिनोपॉल शाराचेर सहज जैत मेळयलें. पूण हॅन्रीलो सोयरो आयझाक हाणें झुजाऱ्यांक दिल्लें उतर पाळूंक शकलोना म्हणून धर्मझुजाऱ्यांनी ह्या शारांत व्हड लूट मारून, हें शार आपल्या शेकातळा हाडलें आनी फ्लॅंडर्सचो सरदार बॉल्डविन णववो हाका सम्राट केलो.

चवथ्या धर्मझुजा फाटल्यान रोखडीच 'भुरग्यांचें धर्मझूज' ही म्हत्वाची घडणूक घडली. १२१२ त निकोलस नांवाच्या भुरग्यान साबार भुरग्यांक एकठांय करून आल्प हुंपून पवित्र भुंयेकडेन वचपाचो यत्न केल्ल तांकां येस आयलेंना. ह्याच तेंपार फ्रांसांत स्टिवन नांवाच्या एका चल्यान आपल्याक दृष्टांत जाल्ल्याचो संदेश राजाक पावोवपाच केल्लो. उपरांत हेय घडणुकेक कांय इतिहासकारांनी 'भुरग्यांचें ध हाका जोडपाचो यत्न केल्लो दिश्टी पडटा.

पांचवें धर्मझूज : भुरग्यांच्या धर्मझुजांत उत्तेजीत जावन पोप तिसरो हाणें १२१५ त परत धर्मझुजाची घोशणा केली. जर्मनीच दुसरो फ्रीड्रीख, ऑस्ट्रियाचो ड्यूक आनी हंगेरीच्या राजान पोपा दिल्लो. कार्डिनल पिलेजिअस हाणें हे मोहिमेचें फुडारपण के सुमाराक आएरे शार क्रिस्तांव लोकांचे हालचालींचें मुखेल केंद्र ताणीं भूंयमध्य दर्या हुंपून दॅमिएट्टा शाराचेर जैत मेळयलें. पूण वटेन वता आसतना तांचो एल-मांसूरा नगरांत पराभव जालो.

सवें धर्मझूज : हें जर्मनीचो राजा दुसरो फ्रीड्रीख हाच्या फुडारप सुरु जालें. पूण ह्या वेळार खरेपणीं झूज जालेंच ना. ह्याच फ्रीड्रीख हाचें जेरूसलॅमाचे राजकन्येकडेन लग्न जाल्लें. १२ सुमाराक तो सुर्वेक सिपरस आनी उपरांत आएरे नगरांत पावलो ह्याच तेंपार मुसलमान मुखेल्यांभितर सत्तेखातीर सर्त चलताली फायदो घेवन फ्रीड्रीख हाणें मुसलमान मुखेल्यांकडेन गुपीतपणान करून नाझारेथ, बॅथलॅहॅम, जेरूसलॅम आनी लिड्डा हीं शारां (मार्च १२२९). उपरांत पोप ग्रॅगरीचो विरोध आसून लेगीत ताणे राज्याभिशेक करून घेतलो.

सातवें आनी आठवें धर्मझूज : निमाण्या दोनूय धर्मझुजांचें पु फ्रांसाचो राजा सेंट लुई हाणें केल्लें. १२४५त लायन्झ नग चवथो इनोसंट हाणें फ्रीड्रीकाआड आनी जेरूसलॅम परतून मेळोव धर्मझुजाची घोशणा केल्ली. ह्या वेळार फ्रांसांचो राजा सेंट लु हाणें हे मोहिमेचें फुडारपण केल्लें. आपले भाव आनी पंदरा हजार आदारान ताणें १२४९ त इजिप्ताचेर घुरी घाली आनी दॅमि हातासलें. उपरांत कायरोचेर घुरी घालूंक वता आसतना ता पडून तो दुस्मानांच्या हातांत सांपडलो.

व्हड खंडणी (ransom) आनी दॅमिएट्टाशार दिवन ताणी आनी सैन्याची सुटका करून घेतली. युरोपांतल्यान आपल्याव मेळटलो हे आशेन तो चार वर्सां आएरेंत रावलो. १२७०त राजकुंवर एडवर्ड हाच्या आदारान लुई णववो हाणें आनीक ए उबारपाचो यत्न केलो. हे खेपे ताणें ट्युनिशियाचेर घुरी घाल धर्मझूज). पूण दुयेंत पडिल्ल्यान हांगाच ताका मरण आयलें (२ १२७०). एडवर्ड हाकाय व्हडलेंशें येस मेळ्ळें ना. उपरांत मामलूक सुलतान बायबॅर्स हाणें धर्मझुजाऱ्यांचो आपल्या सैन्यां करून १२७९त ट्रिपोली आनी १२९१ त पॅलेस्टायनांतलें निमाण राज्य आएरे, हेंय आपल्या शेकातळा हाडलें.

चवदाव्या आनी पंदराव्या शेंकड्यांनी पोपसायबांनी धर्मझुज हाडपाचे साबार यत्न केल्ले. पूण लोकांकडच्यान तांकां व्हडल मेळ्ळोना. १३६५त सायप्रसाचो राजा पिटर पयलो हाणें अले ह्या मुसलमान राज्याचेर घुरी घालून तें आपल्या शेकातळा ह जैताची खूब तोखणाय जाली. पूण ताका धर्मझुजाचो दर्जो मेळूंक उपरांत क्रिस्तांव प्रदेश राखून दवरपाखातीर ऑटोमन तुर्की साबार झुजां जालीं. पूण पोप पायस दुसरो हाच्या मरणाउपरांत

जांच्या प्रचाराक देंवती कळा लागली.

र्मझुजांचें खाशेलेपण : धर्मझुजां घडोवन हाडपाफाटल्यान सुरवात माणेमेरेन मुखेलपणान पोपसायबांचोच हात आशिल्लो. हाका लागून त लेगीत पुराय क्रिस्तांव समाजाचेर तांचोच शेक उरलो. धर्मझुजांत घेतिल्ल्या राजांक आनी लोकांक पोपान कांय सवलती आनी अधिकार तेचपरी अर्थीक आदारूय केल्लो. हाका लागून सुर्वेक चडांत चड नी धर्मझुजांत वांटो घेतिल्लो.

ाव्या शेंकड्यात पोप आनी हेरांनी सुरू केल्ली धर्मझुजांची चळवळ ो मुळावो हेत सादपाक साप अपेशी थारली आनी हाका पोप तशेंच युरोपी राजा जापसालदार आसात अशें कांय इतिहासकारांचें मत पोप आनी कांय युरोपी राजांनी धर्मझुजांत आपल्या सुवार्थाखातीर घेतिल्लो आसलो तरी धर्मझुजांच्या निमतान ताणीं संवसारांतल्या ांव समाजाक एकठांय हाडपाचो व्हड वावर केलो. धर्मझुजांक त्या तेंपार युरोपांत वेगवेगळ्या प्रकारच्या लिखाणाकूय चालना थंयच्या सहित्यांत भर पडली. धर्मझुजांचो प्रचार करपाखातीर ल्हान ल्हान धर्मीक ग्रंथांची रचणूक जाली, तशेंच धर्मझुजांविशीं र आनी एके वळेरींत म्हायती दिवपी टांचण, धर्मझुजाऱ्यांची व्हडवीक पोवाडे, कथा वा पत्रां अशें धर्मझुजांचेर वेगवेगळ्या प्रकाराचें ण जालें.

र्मझुजांच्या निमतान युरोपी लोकांचो अरबांकडेन संबंद आयलो. र्मीक मोहिमांक लागून युरोपी लोकांक अरबांकडच्यान अंकगणीत, ंत्र, कागद-कंवची तयार करप, नकासो तयार करप आनी हेर ाजाली शिकपाक मेळ्ळ्यो. मुखार साबार अरबी उतरांचो युरोपी ी वापर जावपाक लागलो.

र्मझुजांचो एक नवो आनी म्हत्वाचो परिणाम म्हळ्यार मुसलमान त आशिल्ली शिस्त उपरांत युरोपी सैन्यांतूय दिसपाक लागली. किल्ल्यांची उबारणी, अरबी वास्तूकला आनी तांचो उपेग ह्या ाचो अणकार युरोपांत जावपाक लागलो. धर्मझुजांच्या निमतान , लिंबू, सुती आनी रेशमी लुगटां, मसालो, तशेंच हेर नव्या तीचो आनी फळांचो वापर युरोपांत जावपाक लागिल्ल्यान तांचो य वाडलो.

- कों. वि. सं. मं.

राज (युधिष्ठिर) : पंडू राजाची बायल कुंती हिका यमधर्माच्या सून जाल्लो पूत. जेश्ठ पांडव. हुशार, निश्ठावंत आनी ज्ञानी राजा. ल्मिल्लो तेन्ना आकाशवाणी जाल्ली 'हो सगळ्या मनशांमदी व्हड धर्मिश्ठ जातलो', हाकालागून पंडून ताका युधिष्ठिर नांव दवरिल्लें. र्मापसून जाल्ल्यान ताका धर्म वा धर्मराज अशेंय म्हण्टाले. अजातशत्रू, ह्याय नांवांनी ताची नामना आसा. एक व्हड तत्त्वचिंतक, सत्यनिश्ठ दुस्मानाक आनी इश्टांक सारकोच लेखपी, क्षमा, निती, सत्य गुणांनी परिपूर्ण म्हणून महाभारतांत जायतेकडेन ताचो उल्लेख ा

गळ्या कौरव-पांडवां वांगडाच ताचें शिक्षण जालें. धृतराष्ट्रान ताका जपद दिल्ल्यान कौरवांमदी दुस्मानकाय वाडली. दुर्योधनान ताका हारयतकच ताणें थंडपणान वनवास पत्करलो. अज्ञातवासांत तो कंक म्हणून विराट राजाच्या दरबारांत आशिल्लो. काम्यकवनांत स्वता यमान यक्षाचें रूप घेवन ताची परिक्षा घेतिल्ली.

वनवास सोंपतकच कौरवांनी तांकां योग्य तो न्याय दिवंचो, अशी युधिष्ठिराची इत्सा आशिल्ली. झूज टाळपाचे ताणें जायते यत्न केले. पूण दुर्योधनान ताका सुये तोंकार आस्पावतली, इतली लेगीत भूंय दिवपाचें न्हयकारलें. तेन्ना झूज जालें आनी तातूंत पांडवांक जैत मेळ्ळें. केन्नाच फट उलोवपी न्हय तो धर्मराज अश्वत्थामाच्या मरणाविशीं एकदांच फट उलयलो. महाप्रस्थानाच्या वेळार धर्मराज स्वर्गांत पावलो, पूण आपले भाव पाताळांत आसतना आपूण एकलो स्वर्गसूख घेवचो ना, अशें ताणें यमधर्माक सांगलें.

दुस्मानाविशींय आदरभाव दवरपी म्हान, सत्यवचनी राजा म्हणून ताची महाभारतांत नामना आसा. दुर्योधनाकूय तो सुयोधन म्हण्टालो. ताणें, राग, लोभ, मोह, मत्सर आदीं दुर्गुणांचेर मात केल्ली. भीष्माचार्यान शेवटाक धर्मराजाक राजधर्म, आपधर्म आनी मोक्षधर्म हांचो उपदेश केल्लो. युधिष्ठिराच्या नांवान 'युधिष्ठिर शक' सुरू जाल्लो.

- कों. वि. सं. मं.

धर्मविद्या : धर्मविद्या हाचो शब्दशः अर्थ 'देवविद्या वा ईश्वरविद्या. पूण सादारणपणान हे विद्येंत ईश्वर, मनशाचो आत्मो, ईश्वराचो जगाकडेन आनी जीवात्म्याकडेन आशिल्लो संबंद, आत्म्याची मुक्ती ह्या सगळ्यांचो आस्पाव जाता. ह्या अर्थान धर्मविद्येचो उदय आनी विकास ग्रीसी तत्त्वगिन्यानान प्रभावित जाल्ले क्रिस्तांव धर्मपरंपरेंत जालो. ग्रीसी तात्त्विक परंपरेंत प्लॅटो-ॲरिस्टॉटल हांचेसारके तत्त्ववेत्ते आनी देववेत्ते हांचेभितर फरक करताले. देववेत्ते म्हळ्यार होमर, हेसिअड हांचेसारके देवांविशीच्यो पुराणीक कथा सांगपी आद्य कवी वा डेल्फायच्या संप्रदायाचे पुजारी. तत्त्ववेत्ते बुद्धिप्रणीत तत्त्वांच्या आदारान विश्वाचें आनी मनशाच्या आत्म्याचें स्वरूप, विश्वाक आदारभूत आशिल्लें तत्त्व आनी ताचो मनशाच्या आत्म्याकडेन आशिल्लो संबंद हांची फोडणी करपाचो यत्न करतात. आपल्या उपास्य देवतांचें स्वरूप स्पश्ट करप, तांच्या चरित्रांचें वर्णन करप, तांचे उपासनेच्या पद्दतीचें स्पश्टीकरण करप हें देववेत्त्यांच्या कार्याचें स्वरूप आशिल्लें. क्रिस्तांव धर्मविद्येचें स्वरूप आनी आशय लेगीत ह्याच प्रकारचो आशिल्लो. क्रिस्तांव धर्मश्रध्देचो आशय स्पश्ट करपाचो आनी ताचें समर्थन करपाचे केल्ले यत्न म्हळ्यार क्रिस्तांव धर्मविद्या. अशें करतना हे श्रध्देचो आशय कांय सिध्दांतांच्या स्वरुपांत मांडला. देखीकः ईश्वराचें स्वरुप, आत्म्याचें स्वरुप, सृश्टी हें विशींचे सिद्धांत, ईश्वराचो जगाकडेन आनी आत्म्याकडेन आशिल्लो संबंद ह्या सगळ्यांचो आस्पाव हातूंत जाता. इंग्लीश भाशेंत हे विद्येक थिऑलॉजी अशें म्हण्टात. खंयच्याय धर्मपंथाचे अनुयायी ईश्वर, आत्मो, विश्व हांचेविशींच्यो ज्या सिध्दांतांवरवीं आपले धर्मीक श्रध्देचो आशय आनी आपल्या आचरणाचे नेम करपी मोलां स्पश्ट करतात. तांची रीतसर बौध्दिक वेवस्था म्हळ्यार त्या धर्माची धर्मविद्या.

सामान्य अणभवांसावन पयस आशिल्ले पूण श्रध्देन आपणायल्ल्या दिव्य तत्त्वांचें स्वरूप थारोवप, हें धर्मविद्येचें मुखेल कार्य आसलें, तरी हे श्रध्देकडेन एकरूप अशी मनशाची खाशेली आनी समाजीक जिवीत सरणी कशी आसूंक जाय हें स्पश्ट करपाचें कामूय धर्मविद्येक करचें

पडटा. धर्मशिक्षणाचो मुखेल हेत किदें हेंय स्पश्ट करपाचें काम धर्मविद्येचेंच. मनशाचें ह्या संवसारांत अस्तित्व किदें, ताचो हे सृश्टीकडेन तसोच समाजांतल्या हेर मनशांकडेन संबंद किदें हें स्पश्ट करपी आनी दैवी तशेंच भौतीक क्षेत्रांतले वेव्हार ह्या सगळ्यांचो आस्पाव धर्मविद्येंत जाता.

- कों. वि. सं. मं.

धर्मशाय : (धर्मसत्ताक). देवाची इत्सा होच कायदो ह्या सिध्दांताच्या आदाराचेर, तशेंच धर्मशास्त्र सांगपी पवित्र ग्रंथांच्या आदाराचें शासन चलोवपी राज्य, हाका धर्मसत्ताक वा धर्मशाय अशें म्हण्टात. ह्या राज्यांनी धर्मगूरूंचो शेक चलता. अधिकृत धर्म राखून दवरप आनी ताचो प्रसार करप हो त्या राज्यांचो मुखेल वावर. सादारणपणान अशीं राज्यां आपलो धर्म होच खरो आनी श्रेश्ठ धर्म अशें मानतात आनी हेर धर्मांविशीं ती वायट वृत्ती आपणायतात. तांच्या मतांप्रमाण सगळे कायदे देवान रचल्यात आनी धर्मनेम मोडप म्हळ्यार गुन्यांव करप. हाका लागून कायदेभंग हें तांच्या मतान व्हड पाप. धर्माचो आदार घेवनूच धर्मगुरुक कायदे थरोवचे पडटात. धर्मसत्ताक विचारसरणेप्रमाण राज्यकर्तो हो इश्वरान नेमिल्लो प्रतिनिधी आसता.

पुर्विल्ल्या काळांत जनतेक एकठांय हाडपाखातीर वा एकठांय दवरपाखातीर राजांक देवाचो वा धर्माचो आदार घेवचो पडटालो, तशेंच धर्मीक आनी राजकीय कार्याचें वेगळेपण नासतालें वा तातूंत चड फरक नाशिल्लो. हाका लागून आदल्या राज्यांनी धर्मीक आनी राजकीय सत्तेची भरसण जाल्ली. त्या तेंपार राजा हो धर्मगूरू आसतालो वा ताचेर धर्मगूरूचो शेक आसतालो. पूण ही वेवस्था पुरायपणान धर्मशाय वेवस्थेंत मोडनाशिल्ली. होमर हाच्या तेंपार ग्रीसी राज्यांत रुढी आनी परंपरा हांकां म्हत्व आशिल्लें. तशेंच धर्माचे नेम आनी कायदे हातूंत भेद नासतालो. इस्लामाचो उदय जाले उपरांत धर्मसत्ताक राज्यांची निर्मिती जाली. हे विचारसरणेप्रमाण धर्माचो प्रसार करप आनी ताका संरक्षण दिवप हेंच राज्याचें मुखेल ध्येय आशिल्लें.

धर्मसुदारणेचे चळवळींत कॅल्व्हिन ह्या तत्त्ववेत्त्यान सोळाव्या शेंकडयांत धर्मसत्तेचो पुरस्कार केल्लो. ताच्या मताप्रमाण धर्माची राखण करप होच राज्याचो मुखेल हेत आसून, ताचेखातीर जण एका क्रिस्तांव मनशान राज्याक फाटबळ दिवंक जाय, कायद्याक पाळो दिवप हें धर्मीक कर्तव्य मानूंक जाय. हाका लागून राज्याचो कायदो मोडप वा राज्याक विरोध करपाचो कोणाकूच हक्क ना. पूण राज्यांचे कायदे देवाचे इत्सेआड वा धर्माआड आसल्यार ते मोडून उडोवपाचे सगळ्यांक हक्क आसात, अशें ताणें मुखार सांगलें.

मध्ययुगांत युरोपांत पोप आनी राजा हांचेभितर सत्तेखातीर जाल्ले सर्तीक लागून ऐहिक आनी परलोकीक क्षेत्रांनी भेद करपाचे प्रवृत्तेक नेट आयलो. तशेंच हांगा प्रबोधन काळांत बुद्धीवादाक मेळिल्ल्या म्हत्वाक लागून आनी विज्ञानाच्या प्रसाराक लागून साबार धर्मीक श्रध्दांविशीं प्रस्न निर्माण जाले. धर्मसुदारणा चळवळींच्या तेंपार युरोपांत धर्मावयल्यान जाल्ल्या झुजाक लागून धर्म आनी राजकारण हांचेमदीं भेद घालपी प्रवृत्ती निर्माण जाली. आशिया आनी आफ्रिका खंडांनीय अस्तंती राश्ट्रांच्या प्रभावाक लागून धर्मसत्तेक देवती कळा लागली. पूण कांय देशांतलो राश्ट्रवाद हो धर्मभावनेचेर आदारिल्लो आसा (इझ्रायल, पाकिस्तान). ह्या राश्ट्रांनी धर्मीक प्रस्नाक राजकीय म्हत्व प्राप्त जालां. धर्मशायेंतले घटक ह्या राज्यांनी आस्पावल्यात. आयजूय हांगा धर्मग्रंथांतल्या त[...] राज्य चलोवंचें असो आग्रो जाता. पूण ह्या राश्ट्रांक धर्मशायी राश[...] नजो.

- कों. वि. [...]

धर्मशास्त्र : शब्दकोशांत धर्म ह्या शब्दाचे साबार अर्थ दिल्ले [...] मुखेलपणान धर्म हो शब्द आज्ञा, रुढी, कर्तव्य, अधिकार, न्याय[...] गूण, बरीं कर्तुबां आनी कर्म अशा साबार अर्थान वापरतात. धर्मश[...] खाशेलें नांव मुखेलपणान हिंदू समाजाक जे नेम लागू जाता[...] नेमांचें शास्त्र अशा अर्थान वापरतात. हिंदुधर्मशास्त्र हें मुखेलपण[...] स्मृती आनी पुराणांचेर आदारिल्लें आसा. हिंदुधर्मशास्त्रांवयले ग्रंथ[...] पयलीं सुमार ६०० ते ३०० वर्सांसावन चलत आयल्यात आसु[...] मत आसा. ह्या ग्रंथांक 'धर्मसुत्र' वा 'स्मृती' अशें म्हण्टात. हिर[...] आनी बौधायन हांचे गौतम आनी आपस्तंब ग्रंथ, तशेंच उपरांतचे [...] आनी विष्णु हांचे ग्रंथ सगळ्यांत पोरणे. स्मृतिकारांत मनू, याज्ञ[...] पराशर, नारद, कात्यायन, बृहस्पती हांची नामना आसा.

धर्मशास्त्र ही मनशाचे जिणेंतले सगळे नेम घालून दिवपी [...] मनीस ह्या नात्यान, मनशाचे सगळे वेव्हार तसोच तो समाजाचो [...] म्हणून ताचे समाजांतल्या हेरांकडेन आनी सैमाकडेन संबंद, दैवी [...] भौतिक क्षेत्रांतले वेव्हार ह्या सगळ्यांचो आस्पाव संहितेच्या क्षेत्रांत[...] वर्णाश्रमधर्म, राजधर्म, जातीधर्म, लग्नाचे संस्कार, वारसाहक्क, [...] रीण घेवप वा दिवप, शिमो आनी हेविशींचे नेम, तशेंच गुन्यांव, [...] गवाय, न्यायपद्दती आनी न्यायालयांतल्या हेर प्रमाणांचो विचार, [...] पुण्य अशे साबार तरेचे विधिनिषेध धर्मशास्त्रांत सांगल्यात.

हिंदू विधीप्रमाण मुसलमानी आनी ज्यू हांचे विधी तशेंच सण [...] ह्यो धर्म तशेंच रुढींचेर आदारिल्ल्यो आसात. दोगांयची भुमिका [...] धर्मान घालून दिल्लें आचरण देवाक मान्य आसा आनी तांचेप्रमाण [...] हातुंतूच मनशाचें तशेंच समाजाचेंय हीत आसा. हिंदू आनी मुस[...] विधी धर्माकडेन एकरूप आसात आनी तांचेभितर फरक दाखोव[...] कठीण. मुसलमानी विधी हो मुखेलपणान कुराणाचेर आनी [...] केल्लयो कृती आनी ताचीं वचनां हांचेर आदारिल्लो आसा.

अस्तंती राश्ट्रांनी मध्ययुगाच्या सुमाराक धर्माचो समाजीक जि[...] प्रभाव जसो उणो जायत गेलो, तशे धर्म आनी विधी हे एकमेक[...] पयस जायत रावले. युरोपांत धर्म आनी विधी हांच्यांतलें वे[...] धर्मसुदारणा आंदोलना उपरांत घडून आयलें. रोमी विधी हो मुळ[...] आनी रुढी हांचेर आदारिल्लो. मुखार रोमी साम्राज्याची वा[...] उपरांत आनी वेपाराच्या निमतान तांचो ग्रीसी संस्कृतायेकडेन [...] तत्त्वगिन्यानाकडेन संबंद आयलो. हाका लागून उपरांत रोमी [...] स्वरूप बदलत रावलें. स्टॉयक तत्त्वगिन्यानाचो रोमी न्यायशा[...] व्हड परिणाम जावन, हातूंतल्यानूच इहवादी जस जेनशियम हाचे [...] जालो. सादारणपणान मानवी वेव्हाराक लागून पडपी विधीनि[...] अर्थान जस जेनशियम ही संज्ञा रोमी काळांत चालंत आशिल्ली.

धर्मनिश्ठ कायद्याचो मुळावो आदार म्हळ्यार रुढी. पारंपारीक [...] हो रुढीमोगी आशिल्लो. जसोजसो समाज बदलत रावलो, तशें [...]

उणें जायत गेलें. धर्म आनी रुढी हांचीं बंधनां उणी जालेउपरांत मंडळाकडच्यान कायदे करपाचे प्रक्रियेक नेट आयलो. पूण आयज धर्म आनी रुढी हांचें व्हडपण विधिनेमांचेर आदारिल्लें आसा हें पडटा. आयज लेगीत सगळ्या धर्मांत लग्न ग्राह्य थरोवपाखातीर ीत विधी करचो पडटा.

- कों. वि. सं. मं.

ाळा : भोंवडेकारांक रावपाक आनी सुशेग घेवपाक बांदिल्लयो यात्रा, वेपार, देशपर्यटन आनी हेर कारणांक लागून गांवागांवांनी भोंवडेकारांक आनी निराश्रितांक रावपाक सुविधा आसची, ह्या गांवागांवांनी धर्मशाळांची निर्मिती जाली. लोकसेवा हीच खरी वा हे जाणविकायेंतल्यान ह्या कार्याक धर्माचें अधिश्ठान प्राप्त आपल्या राज्यांत येवपी खंयच्याय पंथाच्या लोकांची वा यात्रेकारांची जावंची न्हय, म्हणून वेगवेगळ्या काळांत राज्यकर्त्यांनी धर्मशाळा . जण एका राज्यांत आसपी धर्मशाळेवयल्यानूय राज्याची प्रतिश्ठा जाताली. हाका लागुनूच ह्या वावराक पुर्विल्लया आनी चड करून ांत नेट आयलो.

ल्लया काळांत वेगवेगळ्या गांवांतल्या लोकांनी एकठांय येवन ो धर्मशाळा, मठ आनी हेर लोकांक उपेगी पडपी संस्थांचो कौटिल्य हाच्या अर्थशास्त्रांत सांपडटा. भूतदया होच खरो धर्म नपी सम्राट अशोक हाणें साबार धर्मशाळा बांदून निराश्रितांची ोंवडेकारांची सोय केल्ली. गुप्त काळांत धर्मशाळांचेर देखरेख ातीर एका खाशेल्या अधिकाऱ्याची नेमणूक करताले. ह्युएन ा चीनी भोंवडेकारान हर्षवर्धन हाच्या काळाचें वर्णन करतना, वळां तशेंच धर्मशाळांचोय उल्लेख केला. ह्या संस्थांनी जेवणाखाणाची वखदांचीय सोय आसताली अशें तो सांगता.

युगांत, मुसलमान राज्यकर्त्यांनीय भारतांत साबार धर्मशाळा यो. शेरशाह आनी अकबरान धर्मशाळांक चड म्हत्व दिलें. खूबश्या लोकांनी आनी सावकारांनी आपल्या मानसिक समाधानाखातीर आपल्याक पुण्य लाबचें म्हणून धर्मशाळा उबारिल्ल्यो.

शाळांची निर्मिती धर्मीक प्रेरणेंतल्यान जाल्ली, हें खरें आसलें तरी, ल्याणाचे नदरेन तांचो वावर चड म्हत्वाचो आसलो. भारता ्या व्हड राश्ट्रांत संस्कृतीक एकवटाची भावना विकसीत करपाचे तीर्थयात्रांक खूब म्हत्व आसा आनी त्या निमतान यात्रेकारांक रो आनी जेवणाची वेवस्था करपी धर्मशाळांचोय वावर म्हत्वाचो शिक्षणीक क्षेत्रांत लेगीत धर्मशाळांनी मोलादीक वावर केला. धर्मशाळांक पाठशाळा जोडिल्लयो आसल्यो. तातूंत चड करून शिक्षण मेळटालें तशेंच विद्यार्थ्यांक रावपाची सोय तातुंतूच आसताली. णांक लागून आदल्या तेंपार आनी चड करून मध्ययुगांत धर्मशाळांक त्व प्राप्त जाल्लें.

ाच्या धर्मस्थळांनी ज्यो अगरशाळा आसात तांच्या उपेगाचें स्वरूप धर्मशाळेसारकें आसा.

- कों. वि. सं. मं.

प्रदाय : एक धर्मीक पंथ. धर्मठाकूर ही ह्या संप्रदायाची उपास्य देवता आशिल्ल्यान ताका धर्मसंप्रदाय अशें नांव पडलें. ह्या संप्रदायाक निरंजनमत अशें दुसरें नांव आसा. बंगाल, ओडिसा, आनी छोटा नागपूर ह्या वाठारांनी ह्या पंथाचे अनुयायी आसात. बौद्ध धर्माच्या सोंपत्याकाळांत केन्नातरी ह्या पंथाची स्थापना जाली आसुंये. पयलीं डोम, बागदी आदी हीन जातींनी हो पंथ प्रचलीत आशिल्लो. इ. स. च्या इकराव्या शतमानांतल्या रमाई पंडित ह्या मनशान संप्रदायाखातीर मोलादीक वावर केलो. सेताई, गिलाई, कंसाई आदी पंडितांनी ताचो प्रसार केलो. उत्तर बंगालांत हो संप्रदाय शिव आनी नाथ ह्या संप्रदायांचें मूळ रूप म्हणून वळखतात.

इस्लाम, बौध्द आदी धर्मांचे लोकूय ह्या संप्रदायाचे अनुयायी आसात. बंगाल, बिहार ह्या वाठारांतल्या बौद्ध धर्माच्या सोंपत्या काळांत ह्या धर्माची स्थापना जाल्ल्यान ताचेर बौध्द तत्त्वाचो प्रभाव दिसता. तेचपरी नाथ पंथाचोय ताचेर प्रभाव दिसता. धर्म आनी नाथ संप्रदायाचे सृष्टउत्पत्तिकथेंत खूबशें सारकेंपण दिसता.

ह्या संप्रदायाचेर इस्लामाचो खुबूच प्रभाव पडला. जायते हिंदू देव मुसलमानी नांवां घेवन ह्या पंथांत वावुरतना दिसतात. हांगा ब्रह्मा मुंहमद, शिव आदम आनी मुनी फकीर जाल्यात.

शून्य पुराण हो ह्या संप्रदायाचो मुखेल ग्रंथ. ह्या ग्रंथांत धर्माक शून्य रूप, निराकार आनी निरंजन अशें म्हळां.

शून्य पुराणाच्या मतान निरंजनाचो अवतार उदकांत जाल्लो आसून तो कांसवारुपान आसा. ह्या पुराणांत वट्ट ५५ अध्याय आसात. तातूंतले पयले पांच अध्याय सैमाच्या तत्त्वाविशीं आसून हेर अध्याय पुजेविशीं आसात. 'यः शान्तं अनादिमध्यं न च करचरणम्' हो मंत्र म्हणून धर्माची पुजा करप आनी ॐ निरञ्जनाय विद्महे अनिलपुरूषाय धीमहि । तन्नो धर्मः प्रचोदयात्', हो गायत्री मंत्र म्हणून मागणें करप अशी तांची पुजा पद्दत आसा.

धर्मठाकूराचे उपासनेखातीर आनी ताचें माहात्म्य वाडोवपाखातीर बंगाली भाशेंत जायतीं काव्यां तयार जालीं. तांकां धर्ममंगल काव्यां अशें म्हण्टात. हातूंत मयुरभट्टाचें काव्य सगळ्यांत आदलें १२ व्या शतमानांतलें मानतात. ताचे उपरांत खेलाराम, माणिक गांगुली, रूपराम, रामचंद्र, श्याम पंडित, रामदास आदक, सहदेव चक्रवर्ती, धनराम आदी जायत्या कवींनी धर्ममंगल काव्यां बरयलीं. ह्या काव्यांनी इतिहास, परंपरा, लोकश्रुती, पुराण आदी धर्ममंगल काव्यांच्या पठणाक आदीं चोवीस बसका लागताल्यो. दर दिसा दोन बसका हे प्रमाण बारा दिसांनी हें पठण सोंपयताले. चड करून हें पठण धर्मठाकुराच्या घरभरण नांवाच्या उत्सवांत जातालें.

- कों. वि. सं. मं.

धर्मसिंधू : धर्मशास्त्राविशींचो ग्रंथ. हो ग्रंथ काशीनाथ उपाध्याय हाणें बरयला. निर्णयसिंधू, पुरूषार्थचिंतामणी कालमाधव, हेमाद्री, कालतत्त्वविवेचन, कौस्तुभ, स्मृत्यर्थसार आदी ग्रंथांचो आदार घेवन ग्रंथकारान वेव्हारांत उपेगी आशिल्लया धर्मशास्त्रांतल्या विशयांचो हातूंत आस्पाव केला.

ह्या ग्रंथाचे तीन परिच्छेद आसात. पयल्या परिच्छेदांत काळाचो भेद, संक्रांतीचो पर्वकाळ, मलमास, वर्ज्यावर्ज्य कर्मां, व्रतपरिभास, प्रतिपदादी तिथींचो निर्णय, इष्टकाळ आदी विशय आयिल्ले आसात. दुसऱ्या परिच्छेदांत चैत्रादी बारा म्हयन्यांतली कृत्यां, तिथींचो निर्णय, दशावतार जयंत्यो,

कपिलाषष्ठी, गजच्छाया, चंद्रादी ग्रहांच्या संक्रांतीचो पुण्यकाळ, ग्रहांचीं दानां आदी विशयांचेर विचार केल्लो आसा.

तिसऱ्या परिच्छेदाचे पूर्वार्ध आनी उत्तरार्ध अशे दोन वांटे आसून पयल्या वांट्यांत गर्भाधान, पुंसवनादी संस्कार, दर्शादिशांती, पुनरूपनयन, गणविचार, राशिकूट, नाडी, गोत्रप्रवर, औपासनादी होम, नित्यदान, शूद्रसंस्कारनिर्णय, स्वप्ननिर्णय आदी विशय विस्कटावन सांगल्यात. निमाण्या वांट्यांत श्राध्दाचे अधिकारी, श्राध्दभेद, श्रादाचे ब्राह्मण आदी श्राध्दाविशींचे विशय आसात. तशेंच आशौचानिर्णय, प्रेतसंस्कार, विधवाधर्म, संन्यास, यतिधर्म आदी विशय तातूंत आयिल्ले आसात. भारतांत सगळेकडेन ह्या ग्रंथाक मान्यताय आसा.

- कों. वि. सं. मं.

धर्मसुत्रां : धर्माविशीं निर्णय दिवपी ग्रंथ. धर्मसुत्रां हो कल्पसुत्रांचोच एक भाग. गृह्यसुत्रांकडेनय ताचो लागसल्लो संबंद आसा. दोनूय ग्रंथांनी मूज, अनध्याय, लग्न, श्राध्द, पंचमहायज्ञ हे विशय सारकेच आसात, पूण धर्मसुत्रांत हांचेभायर अर्थीक, समाजीक, राजकीय, धर्मीक आनी तत्त्वगिन्यानात्मक विशय चड आसात.

सामान्य मनशांनीच हीं धर्मसुत्रां रचिल्लीं आसून श्रुती, स्मृती आनी निर्लोभ तशेंच निर्दोश अशा सज्जनांचो आचारधर्म ह्या तीन मुखेल गजालींचेर धर्म आदारला अशें धर्मसुत्रांचें मत आसा. तातूंतली सगळी भासाभास ह्या विशयाक धरूनूच आसा. धर्मसुत्रांत धर्माविशींच्या पुराय आंगापांगांचो आस्पाव ना. तातूंत फकत सामयाचारिक आनी स्मार्त धर्मच सांगला. रुढीक सामयाचारिक धर्म तर पारंपारीक आचाराक स्मार्त धर्म अशें नांव आसा.

धर्मसुत्रां हीं धर्मीक आचारांविशीं वेद प्रमाण अशें मानतात. खंयचोय आचार अस्तित्वांत येता, तो वेदांतल्या आदेशाक अनुसरून येता अशें तांचें मत आसा. वैदिक आर्यांचो समाज कालांतरान बदलत गेलो, तशे समाजामुखार कांय नवे प्रस्न निर्माण जाले आनी तांची वेवस्था करपाखातीर नवे आचार अस्तित्वांत हाडप योग्य, अशें जाणकारांक दिसलें. ताका लागून समाजांत नव्या नव्या आचारांची भर पडत गेली. सूत्रकालामेरेन भारतांतलो आर्यसमाज बरोच प्रगत जाल्लो. त्या समाजांत आचारांचो आंकडोय खूब वाडिल्लो. देखून ह्या सगळ्या आचारांची वेवस्थीत मांडावळ करून ग्रंथ रूपांत उजवाडावपाची गरज उप्रासली. धर्मसूत्रकारांनी हें काम बेस बरें केलें. त्या काळांतल्या समाजीक, राजकीय आनीक धर्मीक प्रस्नांचोय खोलायेन विचार करून तांची योग्य विस्कटावणी केल्या.

धर्मसुत्रांत ज्या विशयांचो आस्पाव आसा ताचे वर्णधर्म, आश्रमधर्म आनी नैमित्तिक धर्म अशे तीन वांटे पडटात. वर्णधर्मांत जाती आनी संकरजाजी हांची धर्मीक कर्तव्यां, वेवसाय, नेमिल्ले वेवसाय करपाक असमर्थ आशिल्ल्या मनशांखातीर पर्यायी वेवसाय आदी म्हायती दिल्ली आसा. क्षत्रिय वर्णाच्या कर्तव्यकर्माविशीं विस्कटावणी करतना राजाचीं कर्तव्यां, ताचो प्रजेकडेन संबंद, राज्याचे कायदेनेम, राज्यकारभाराची पद्दत, करपद्दत ह्यो गजाली सांगल्यात.

आश्रमधर्माची विस्कटावणी धर्मसुत्रांत सविस्तर केल्ली आसून, सगळ्या आश्रमांनी गृहस्थाचीं कर्तव्यां सांगतना लग्न, ताचे प्रकार, पुतांचे प्रकार, वारसा पद्दत, नियोगाचे नेम, पंचमहायज्ञ, श्राध्दां आदी गजालींचो आस्पाव आसा.

नैमित्तिक धर्मांत वेगवेगळ्या प्रकारांचीं पातकां आनी तीं निवारपा जायतीं प्रायश्चित्तां, सुयेर-सुतक हांचो काळ ह्या विशयांचेर विचार

गौतम आनी वैखानस हीं दोन धर्मसूत्रां पुराय गद्यांत आस गद्य-पद्यांत आसात. गौतम धर्मसुत्र हें सगळ्यांत पुर्विल्लें. कांय धर्म फकत उल्लेखच मेळटात, जाल्यार कांय धर्मसुत्रां मेळच नात. बो आपस्तंब, हिरण्यकेशी हीं सुत्रां मात उपलब्ध आसात.

- कों. वि.

धर्मांतर : एका धर्माचो त्याग करून, दिक्षा घेवन, दुसरो धर्म आ हाका धर्मांतर अशें म्हण्टात. दुसऱ्या धर्माचो अभ्यास केलो वा धर्मांतल्या मनशावांगडा लग्न जालें म्हणून धर्मांतर जायना अशीय आसा.

धर्मांतराचे विंगडविंगड प्रकार आसात. १. आपले स्वताचे धर्मांतर करप. २. गिरेस्त मनशान दाखयल्ले दुडवांचे आशेन करप ३. जुलूम जबरदस्तीन धर्मांतर करप.

जिवाच्या भयान वा जबरदस्तीन जाणीं दुसरो धर्म आप तांकां परत स्वताच्या धर्मांत घेवप होय एक धर्मांतराचोच प्रकार शुद्धी अशें म्हण्टात.

क्रिस्तांव धर्माचे स्थापणुके उपरांत भारतांत धर्मांतर सुरू ज स. च्या पयल्या शेंकड्यांत सेंट थॉमस भारतांत येवन ताणें त्या प्रसार सुरू केलो. तेन्नासावन इ.स. च्या १५ व्या शेंकड्यामे प्रसार चालूच आशिल्लो. उपरांत पुर्तुगेज लोक आयले आनी ताणीं अस्तंत दर्यादेगेवयल्या विशेश करून गोंयांतल्या शेंकड्यांनी हिंदू जुलमान बाटयले. इ. स. च्या आठव्या शेंकड्यांत महंमद कासी भारताचेर स्वारी केली आनी हजारांनी हिंदू लोकांक बाटयले. गझनीचो सुलतान महमूद आनी शिहाबुद्दीन घोरी हाणींय भा स्वारी करून, हिंदू लोकांक बाटोवन मुसलमान केले. ताचे मुसलमान राज्यकर्त्यांनी कोट्यांनी हिंदू लोकांक जबरदस्तीन मुसलमान केले. अलाउद्दीनाचो सेनापती मलिक काफूर, जह सेनापती महाबतखान, फिरोजशहाचो वजीर मखबुलखान, अहमद सुलतान मुझफरशहा आनी बंगालचो काळो पहाड हे मूळचे हिंदू मुसलमान जातकच ताणीं हिंदू धर्माचेर खूब आघात, अत्याचा भारतांतले चडशे मुसलमान लोक अशे तरेन बाटयल्ले हिंदूंचेच तातूंत भायल्यान आयिल्ले अस्सल मुसलमान सामके उणे. आतार, कलईगार, खाटीक, खोजा, घेरमेहदी, चूडावाला, तांबोळी, धावड, पिंजारी, बागवान, बोहरा, भिस्ती, मकवाना, मोमीन, मोची हे मु जातींचे लोक पयलीं हिंदू आशिल्ले. हे बाटून मुसलमान जा आजुनूय आपल्यो कांय हिंदू चालीरिती पाळटात. बाटयल्ल्या लोकांच्या चालीरीतींनीय हिंदू धर्माच्यो कांय चालीरीती आसात.

क्रिस्तांव धर्मांत धर्मांतराविशींचो तात्त्विक विचार भोव बारीक केल्लो आसा. पापी लोकांक पश्चाताप करतकच क्रिस्तांव धर्म आप सांगला आनी अशें केल्यार ते पातकातल्यान मुक्त जातले अशें बा सांगलां. क्रिस्तांव धर्मांत प्रवेश म्हळ्यार काळखांतल्यान उजवाड अशेंय बायबलांत फुडें म्हळां. बुद्दीक अणसरून धर्मांतरां केल

दाहरणां आसात. तातूंतलें एक उदाहरण म्हळ्यार १४ ऑक्टोबर दिसा डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हाणें बौध्द धर्मांत केल्लो प्रवेश. ाडा ताच्या हजारांनी अनुयायांनीय बौध्द धर्म आपणायलो. बाह्य वांगडाच आंतरीक धर्मांतरांय जाल्यांत. प्राचीन काळांतली बौद्ध चळवळ ही आंतरीक धर्मांची देख म्हणू येता.

ताच्या धर्माचो त्याग करून दुसरो धर्म आपणावप, हाका हिंदू पातक मानतात. तें बुध्दिपुर्वक वा इत्सा नासतना केल्लें आसूं. र प्रायश्चित्त घेतकच बाटिल्लो मनीस शुध्द जावन परत आपल्या धर्मांत वचूंक शकता. धर्मभ्रश्ट लोक विष्णुच्या नामस्मरणान पवित्र , अशें भागवत पुराणांत म्हळां.

लींच्या काळांत कांय ऋषींनी मूळच्या अहिंदू लोकांचो चातुर्वर्ण्यांत करून घेतिल्लयाचे उल्लेख हरिवंश, भविष्य पुराण ह्या ग्रंथांत . यवन, शक, कुशाण ह्या वंशांतल्या खुबश्या लोकांनी हिंदू धर्म यल्लयाची म्हायती शिलालेख, दानपत्रां वयल्यान मेळटा. त्या या लोकांभशेनूच हूण, गुजर ह्या लोकांनीय भारताचेर आक्रमणां राज्यां स्थापलीं. पूण भारतीय लोकांचेर ते आपलो धर्म लादूंक ात. उरफाटें, भारतीय लोकांनीच आपले संस्कृतीचो तांचे ोकडेन समन्वय करून हिंदू संस्कृताय निर्माण केली.

ाबाचो राजा जयपाळ हाचो नातू सुखपाळ मुसलमान जाल्लो, तो १००८ च्या सुमाराक परत हिंदू जालो. इ. स. च्या पंदराव्या ांत काश्मिरांत जायत्या धर्मभ्रश्ट हिंदूंक परत हिंदू करून घेतिल्ले. ुध्दीकरणाचीं कितलींशींच उदाहरणां ग्रंथांनी, पुराणांनी मेळटात. ीन इतिहास काळांत, छत्रपती शिवाजी महाराजान, नेताजी पालकर शेंच जिजाबाईन बजाजी निंबाळकर हाका शुध्द करून स्वधर्मांत ाचे उल्लेख इतिहासांत प्रसिद्ध आसात. मुसलमान जाल्ल्या हिंदूंक रून स्वधर्मांत घेतल्यात, तशेंच बाटून क्रिस्तांव जाल्ल्यांकूय शुध्द घेतिल्ल्याचीं उदाहरणां इतिहासांत मेळटात. शुद्धीकरणाची अशीं उदाहरणां इतिहासांत मेळटात तरी मुसलमानी सत्तेखाला श्या प्रदेशांनी तें कार्य उक्तेपणान करूंक मेळनाशिल्लें. तेच भाशेन द सरस्वतीन आर्य समाजाची स्थापणूक करून शुध्दिकार्याची गती ी. स्वा. सावरकर हाणें अंदमानांतले बंदखणींतल्या जायत्या ान कैद्यांक शुद्ध करून घेतिल्ले. इ.स. १९२८ च्या सुमाराक क महाराज मसुरकर हाणें गोंयांतल्या हजारांनी क्रिस्तांव गावड्यांक रून घेतिल्ले.

दू लग्न कायदयांत धर्मांतराखातीर घटस्फोट मागपाची सुविधा हिंदूसभा आनी आर्यसमाज ह्या संस्थांनी धर्मशुद्धी हें कार्य भारतांत कडेन चलयलां.

— कों. वि. सं. मं.

क प्रतिकां : जगांतल्या सगळ्या धर्मांनी, धर्माविशींच्यो कल्पना वपाखातीर पुर्विल्ल्या काळासावन कांय प्रतिकांचो उपेग केला. ह्या ातीर वापरिल्ल्या प्रतिकांक धर्मीक प्रतिकां म्हण्टात. प्रतीक हें मूळ ंचे प्रतिनिधित्व करता. एकाद्री कल्पना, तत्त्व, विचार, अणभव वा हांचे प्रभावी अभिव्यक्तीखातीर मनीस अशीं प्रतिकां मानता. मुळांत हें एका खाशेल्या धर्माची दीक्षा घेतिल्ल्या लोकांखातिरूच आसता. त्या लोकांनी एका खाशेल्या पदार्थाक प्रतीक म्हणून आपणायिल्ल्यान तो पदार्थ 'प्रतीक' जाल्लो आसता. प्रतीक हें पयलीं एकाच मनशाच्या मनांत स्फुरत आसलें, तरी ताका खरें रूप आनी मान्यताय दिवपाचें काम मात समाज करता. जेमेरेन एकादऱ्याक ते परंपरेची जाण आसना, तेमेरेन ताका प्रतिकाचो अर्थ कळना. जांकां ती परंपरा खबर आसता तांकांच तें प्रतीक पुराय रितीन समजता. तेखातीर प्रतीक हें पदार्थाक उक्तायता तशेंच गुपितूय दवरता अशें म्हण्टात. धर्मीक श्रध्देंतल्यान, खुणेच्या आदारान एका पदार्थाचे सुवातेर, खाशेली शक्ती आसा अशें मानिल्लो दुसरो पदार्थ म्हळयार धर्मीक प्रतीक. प्रतीक जाल्ल्या पदार्थाचें भौतीक रूप नदरेआड करून, ताच्या रुपांत मूळ पदार्थाचें रूप पळयतात.

धर्मीक प्रतिकां म्हळ्यार मनीस आनी दैवी शक्त हांच्यांतलें नातें तिगोवन दवरपी एक दुवो. धर्मीक प्रतिकां म्हळ्यार, धर्मांचें स्वरूप जाणून घेवपाचें एक म्हत्वाचें साधन. ह्या प्रतिकांखातीर विंगडविंगड धर्मांची उदरगत जावपाक उपेग जाला. धर्मीक प्रतिकांभितर एक पवित्र शक्त आसा असो समज आसा. तेखातीर प्रतिकां हीं सादया चिन्नांपरस वेगळीं मानतात. देखीकः गणितांतलें 'अदीक' ह्या अर्थाचें '+' हें चिन्न समाजाचे इत्सेप्रमाण बदलून दुसरें घेवं येता. पूण प्रतिकांनी तें शक्य नासता. कारण प्रतिकांनी एक पवित्र आनी दाट नातें आशिल्ली अशी शक्त आसता. धर्मीक प्रतिकां आनी पवित्र दैवी शक्तीचो लागींचो संबंद मानतात. देखीक - इजिप्ताचो देव होरस हो ससाण्याच्या रुपान, डायोनायसस हो ग्रीसी देव बैलाच्या रुपान, डीमीटर ही ग्रीसी देवता कणसाच्या रुपान तशेंच ज्युपिटर हो रोमन देव फातराच्या रुपान साकार जाल्ल्याचें मानतात. कांय सुवाती दैवी शक्तीचीं धर्मीक प्रतिकां जातात. देखीक - देवूळ हें विश्वाचें प्रतीक, छत हें स्वर्गाचें प्रतीक, स्तूप हें बुद्धाच्या अस्तित्वाचें प्रतीक मानतात. तपोवन, पुजेची वा प्रार्थनेची सुवात, पवित्र घरां, खांबे, वण्टी, हीं लेगीत दैवी शक्तीचीं धर्मीक प्रतिकां जातात. क्रिस्तांव लोकांचे इगर्जेचें घुमट हें स्वर्गाचें आनी इगर्जेंतली वेदी हें क्रिस्ताचें प्रतीक जावन आसा. कांय खेपे खंयचेय सुवातेर कसलेंच प्रतीक वापरनात. तेंय एक देवाच्या अस्तित्वाचेंच प्रतीक जाता. देखीक- मुसलमानांचे मशिदींतली प्रार्थनेची सुवात. आंकडे, मुर्ती, रंग, अक्षरां, चिन्नां ह्या स्वरुपांनीय कांय प्रतिकां आसतात. धवो रंग हें उमेदीचें तशेंच मरणाचें प्रतीक मानतात. अक्षरांचीं प्रतिकां चडशी जादू वा भविश्याकडेन संबंदीत अशीं आसतात. आंकड्यांभितर 'एक' हो ब्रह्माचें, दोन हो आत्मो आनी परमात्मो, तीन हो वेद वा गूण, अठरा हो आंकडो पुराणांचो प्रतीक मानतात. ब्रह्मा, विष्णु आनी महेश हांची त्रिमूर्ती ही क्रमान उत्पत्ती, स्थिती आनी लय हांचें वा रजोगुण आनी तपोगुण हांचें प्रतीक. चवकोन हें चार दिशांचें प्रतीक. कृती, हातांनी पायांनी वा दोळ्यांनी केल्लयो कुरवो तशेंच हालचाली ह्याय स्वरूपांनी कांय प्रतिकां आसात.

हिंदू आनी बौध्द हांच्या ध्यानमुद्रांतल्या बोटांच्यो स्थिती प्रतिकात्मकच आसतात. दिमी घालप हें नमळायेचें, पांयां पडप हें आदरभाव दाखोवपाचें प्रतीक. नाच, उमो घेवप, वेंग मारप, कपल हुंगप, उबें रावप, बसप ह्योय कृती प्रतिकात्मक आसूं येतात.

रोमन कॅथलीक धर्मोपदेशकाचो धवो झगो हें काळजाचे शुचितेचें प्रतीक आसता. जैन आनी बौद्ध धर्मांनी विशिश्ट वस्त्रां हीं जिणेचे नवे अवस्थेंत प्रवेश केल्ल्याचीं प्रतिकां आसात. विंगड विंगड धर्मांतल्यान वस्त्रां हीं व्यक्तीचें पवित्र आचरण आनी तिची धर्मीक जीण हांचीं प्रतिकां

जातात.

देवकप्रधान जमातींनी भाव-भयणीच्या नात्याचेर प्रतिकां आसतात. झूज, जैत, शांती, वेवसाय, क्रीडा, शिक्षण हांचीं तशेंच पुरोयत, संत, धर्माचे संस्थापक, धर्मगुरू हांचींय प्रतिकां आसात. शब्द, भास, ग्रंथ, संगीत, वाद्यां हांच्या रुपांतय धर्मीक प्रतिकां आसात. वेदांत ॐ हें ब्रह्माचें प्रतीक आनी व्याकरणांत शब्द ब्रह्माचें प्रतीक मानतात. बायबल, कुराण आनी शिखांचो ग्रंथसाहिब हीं दैवी शक्तीचीं प्रतिकां. संगितांतली विशिश्ट राग-रागिणी, ध्वनी हीं दैवी शक्तीचीं तशेंच नगारे, घांट, शंख, वीणा हीं वाद्यां पावित्र्यांचीं प्रतिकां आसात.

वनस्पतिशास्त्र, प्राणिशास्त्र, रसविद्या, वैद्यकशास्त्र ह्या शास्त्रांचोय धर्मीक प्रतिकांचे जडणघडणेचेर परिणाम जाता. भौतिकी, रसायनशास्त्र विश्वरचनाशास्त्र ह्या शास्त्रांतल्यो कांय कल्पना मांडपाखातीर धर्मीक आनी पुराणकथांतल्या प्रतिकांचो उपेग करतात.

सगळ्या धर्मांभितर, हिंदू धर्मांत सगळ्यांत चड प्रतिकां आसात. यंत्र हें विश्वाचें, वेदी हें जगाचें, स्वासोस्वास हें अग्निहोत्राचें आनी आचमनाचें, उदक हें अमृताचें प्रतीक आसा.

ब्रह्मदेवाचो हंस, विष्णुचो गरूड, शिवाचो नंदी, कार्तिकेयाचो मोर हीं वाहनां त्या त्या देवांचे उपस्थितीचीं प्रतिकां. तेच भाशेन पादूका ह्योय देवतेचे उपस्थितीचें प्रतीक. शंख, चक्र हीं आयुधां विष्णुच्या सामर्थ्याचीं प्रतिकां. त्रिशूळ हें शंकराच्या शासन आधिकाराचें प्रतीक. त्रिशूळ आनी कवटी हीं कालीचीं प्रतिकां, कमल हें लक्ष्मी, सरस्वती आनी शुचिता हांचें प्रतीक. गायत्री हें ब्रह्मा, विष्णु आनी महेश हांचें आनी त्रिवेदांचें प्रतीक आसा.

पींड हें पितरांक दिल्ल्या वांट्याचें प्रतीक. ग्रहांचींय प्रतिकां आसतात. देखीक - धोणू हें शनीचें, चवकोन हें चंद्राचें, त्रिकोण हें मंगळाचें प्रतीक.

वनस्पतीच्या रुपांतूय कांय प्रतिकां आसात तीं अशीं - पिंपळाचें झाड हें कांय देवांच्या वसतिस्थानाचें प्रतीक. तुळस, दर्भ हें पवित्र्याचें प्रतीक. रुद्राक्ष हें रुद्राचें प्रतीक.

स्वस्तिक हें शुभत्वाचें आनी दुश्ट शक्त निवारपाचें प्रतीक. बौध्द धर्मांत चक्र हें धर्म प्रवर्तनाचें प्रतीक. तंत्रशास्त्रांत प्रतिकात्मकताय व्हड प्रमाणांत दिसता. मंडलां वा यंत्रां हीं तांत्रिकांचीं म्हत्वाचीं प्रतिकां. श्रीयंत्र हें विश्व, विश्वात्मक देवी वा परमात्मो हांचें प्रतीक मानतात.

ग्रीसी लोकांनी देवतांचीं कांय प्रतिकां प्रागैतिहासिक लोकांकडल्यान घेतलीं अशें कांय जाणकारांचें मत आसा. ग्रीसांतल्या स्थानिक पंथांतल्यान व्हड प्रमाणांत प्रतीकवाद दिश्टी पडटा. दोनूय वटांनी धार आशिल्ली कुराड ही डायोनायसस हे देवतेचें प्रतीक.

क्रिस्तांव धर्मांत क्रिस्त, मॅरी, खुरीस आनी सैतान हांचेविशीं जायतीं प्रतिकां निर्माण जालीं. मेंढरांचो राखणो हें क्रिस्ताचें प्रतिक आनी क्रिस्त हो सासणाची जीण दिवपी शक्तीचें प्रतीक. कॉन्स्टंटीनच्या काळासावन खुरसाचें प्रतीक दिसूंक लागलें.

इस्लाम धर्मांत देवाची मूर्त नासता. तेखातीर ह्या धर्मांत देवतांचीं प्रतिकां नासतात. पूण तांचें चांद-तारो हें एक म्हत्वाचें प्रतीक.

फुलां, वासाचीं द्रव्यां, धूप हांचो पारशी लोक प्रतिकां म्हणून वापर करतात. न्हवन्या व्हंकलेच्या कपलाचेर लायिल्लो वाटकुळो तिबो हें सूर्यकिरणाचें प्रतीक मानतात. अग्नी हें तांचें पवित्र प्रतीक.

चीनी लोकांच्या धर्मांत खूब प्रतिकां आसात. तांचे दरेके सजावटीक प्रतिकात्मक अर्थ आसता. जपानी लोकांचे जिणेंतूय प्रतिकांक म्ह[...] सुवात आसा.

— कों. वि. [...]

धामस्कर, कमलाकांत पुंडलीक : (जल्म : १[...] १९३३, केरी - फोंडें).

सुटकेझुजारी. 'नॅशनल कॉंग्रेस गोवा' हे संघटनेचो तो वांगडी आ[...] जानेवारी १९५४ वर्सा सावन ताणें सुटके चळवळींत वांटो घेवंक र[...] केली. १५ ऑगस्ट १९५४ ह्या दिसा पत्रादेवीक मार्क फेर्नांडी[...] मार्गदर्शन जाल्ल्या सत्याग्रहांत ताणें वांटो घेतिल्लो. पोलिसांनी [...] धरलो आनी प्रादेशिक लश्करी न्यायालयान ताका एक वर्स आनी[...] म्हयने बंदखणीची ख्यास्त फर्मायली. १८ मार्च १९५६ ह्या [...] बंदखणींतल्यान सुटका जातकच 'गोंय सुटके सैन्य' हे संघटने[...] तो भूंयगत वावर करूंक लागलो. 'मुंबय प्रदेश कॉंग्रेस समितीन' [...] रुप्या सुवाळ्या दिसा प्रशस्ती पत्रक दिवन ताचो भोवमान केलो. १[...] वर्सा भारत सरकारान ताम्रपत्र दिवन ताचो भोवमान केलो.

— कों. वि. [...]

धामी संप्रदाय : प्राणनाथान स्थापन केल्लो एक संप्रदाय. [...]

प्राणनाथी पंथ, प्रणामी पंथ, महाराज पंथ, मेराज पंथ, खिजड[...] चकला पंथ, धाम संप्रदाय अशींय हेर नांवां आसात. ह्या नांवांनी म[...] पंथ ह्या नांवावयल्यान संप्रदाय प्रवर्तकावयली निश्ठा आनी आदर [...] जाता. मेराज हें महाराज शब्दाचें अपभ्रंश रूप आसुंये वा [...] म्हळ्यार सजीव स्वर्गयात्रा ह्या अरबी शब्दाचो अर्थ जाता. खिज[...] नांव ताका एका झाडावयल्यान मेळ्ळां. प्राणनाथाचो गुरू देवचंद[...] पूत बिहारीदास हाणें १६५५ त चकला नांवाच्या एका पंथाची स[...] केल्ली. पूण हो पंथ धामी संप्रदाया भाशेनूच आशिल्ल्यान धामी संप्रदा[...] फुडें चकला अशें नांव मेळ्ळें. धाम ह्या शब्दाचो सांप्रदायिक अर्थ आध्य[...] उच्च दशा वा विशुद्ध प्रेम असो जाता.

प्राणनाथान आपल्या काळांत प्रचलित आशिल्ल्या सगळ्या [...] अभ्यास केलो आनी तातूंतलीं मोलादीक तत्त्वां आपणावन तांचेरच आ[...] धामी संप्रदायाची स्थापना केली. ह्या संप्रदायांत प्रेमतत्त्वाक म्ह[...] सुवात दिल्या. ब्रह्माची मूळ शक्ती ही प्रेमस्वरुप आसून, ती मेळ[...] जीव ब्रह्मरूप जाता असो ह्या पंथाचो सिद्धांत आसा. प्रेम हें प्र[...] आसलें वा ताचो अणभवय येता आसलो, तरी तें शब्दातीत वा अनिर्व[...] आसा अशें प्राणनाथाचें मत. मनशाचे आध्यात्मिक उदरगती[...] सत्संगाची गरज आसता. जगत आनी ब्रह्म हीं दोनूय एका आग[...] आनंद्रावरी आसून विशुध्द प्रेमावरवीं तांचो आनंद अणभवूंक मेळटा[...] पुरुशार्थाची निमाणी अवस्था अशें प्राणनाथान म्हळां. ताणें परमा[...] नांव धाम = परमपद अशेंच दवरलां.

ह्या संप्रदायान हिंदू, मुसलमान, क्रिस्तांव हे सगळे एकच [...] अशें म्हळां. धर्माच्या नांवार लोकांमदीं तीडभावनेचो प्रसार ज[...] जाणून ताणें आपल्या पंथावरवी वेगवेगळ्या संप्रदायांच्या अनुया[...] प्रेमाचो आनी सद्भावनेचो प्रचार केलो.

सद्या ह्या संप्रदायाच्या अनुयायांचेर वैष्णव धर्माचो बरोच [...]

ो दिसता. धामी संप्रदायाचे अनुयायी बालकृष्णाचें ध्यान करतात, त तुळशीची माळ, त्रिपुंड्र आनी कुकूम लायतात. ते उपास्याचे ो पुजा करीनासतना 'कलजमे शरीफ' ह्या आपल्या धर्मग्रंथाची करतात. सोरो, मास आनी जाती वेवस्था हांचो ताणीं निशेध केला. याक संप्रदायाची दीक्षा दितना हिंदू आनी मुसलमान हांचें सहभोजन अशी तांची पद्धत.

ना हें ह्या संप्रदायाचें मुखेल केंद्र आनी तीर्थस्थान आसून दर वर्सा पुनवेक हांगा धामी लोकांची व्हड जात्रा भरता. ह्या संप्रदायांत ानांकय प्रवेश मेळटा. सुरतेचे जायते कच्छी ह्या संप्रदायाचे अनुयायी . मध्य प्रदेशांतल्या सागर आनी दमोह ह्या जिल्ह्यांत आनी ांतल्या जामनगर लागसार ह्या पंथाचो बरोच प्रसार आसा. जामनगर सुरतेक तांची केंद्रां आसात. सुमार देडशें वर्सांआदीं नेपाळांतय ह्या प्रसार जाल्लो. पंथाच्या धर्मग्रंथाचें अध्ययन करपाखातीर नेपाळांतले थी लोक पन्नाक हांगा येतात.

– कों. वि. सं. मं.

ाळकार, काशीनाथ नारायण : (जल्म : २१ जुलय . म्हापशें; मरण : १२ डिसेंबर १९७४).

टकेझुजारी. ताणें मुळावें शिक्षण मराठींत आनी लिसेंवाचें तिसरें न शिक्षण घेतलें. भारत सरकाराक तशेंच 'आझाद गोमंतक दल' च्या बेळगांवच्या फांट्याक पार्तुगेजांच्या कारवायांविशीं खबरो ाचें काम तो करतालो. ८ जुलय १९५६ ह्या दिसा पोलिसांनी रलो. १९५७ त ताका प्रादेशिक न्यायालयामुखार उबो करून स दखणीची ख्यास्त फर्मायली. तीन वर्सां उपरांत ताची सुटका भारत सरकारान ताम्रपत्र दिवन ताचो भोवमान केला.

– कों. वि. सं. मं.

ाळकार, जगन्नाथ वासुदेव : (जल्म : १४ डिसेंबर , शिवोली - बारदेस).

केझुजारी. ताणें मुळावें शिक्षण मराठींतल्यान घेतलें. 'नॅशनल गोवा' हे संघटनेचो तो वांगडी आशिल्लो. शिवोली आनी पेडणें त पत्रकां वांटप, बसकांनी वांटो घेवप असलीं कामां तो करतालो. त ताका पोलिसांनी धरलो. १९५६त ताका १२ वर्सां बंदखणीची फर्मायली. १९५९ वर्सा सगळ्या कैद्यांची सुटका जाली तेन्ना सुटका जाली. ११ जानेवारी १९६० दिसा ताका परत अटक गोयची सुटका जायमेरेन तो बंदखणींत आशिल्लो. भारत सरकारान दिवन ताचो भोवमान केलो. १९७९-८० ह्या काळांत तो ओशेल ायतीत उपसरपंच म्हणून वेंचून आयिल्लो.

– कों. वि. सं. मं.

ळकार, श्रीकांत काशीनाथ : (जल्म: २४ मार्च १९३३, .

केझुजारी. ताणें मुळावें शिक्षण पुर्तुगेजींतल्यान आनी विद्यालयीन इंग्लिशीतल्यान घेतलें. तो 'आझाद गोमंदक दल' संघटनेच्या ांक पुर्तुगेजांच्यो राजकी खबरो पावयतालो. ८ जुलय १९५६ दिसा ताका पोलिसांनी धरलो. मार दिलो आनी दोन दिसांनी सोडलो. १९५७ त ताका परत अटक जाली. हे खेपे ताका २ वर्सां बंदखण भोगची पडली. एप्रिल १९६० त ताचीं बंदखणींतल्यान सुटका जाली. भारत सरकारान ताम्रपत्र दिवन ताचो भोवमान केलो.

– कों. वि. सं. मं.

धारवाड : कर्नाटक राज्यांतल्या धारवाड जिल्ह्याचें आनी तालुक्याचें मुखेल थळ. हुबळीचे वायव्येक सुमार २० किमी. अंतराचेर आनी बेळगांवचे आग्नेयेक सुमार ७६ किमी. अंतराचेर हें शार वसलां. पुणें-बेंगळूर ह्या राश्ट्रीय महामार्गावयलें आनी रेल्वेमार्गावयलें एक मुखेल स्थानक. प्रशासकीय, शिक्षणीक, संस्कृतीक आनी उद्येगीक केंद्र म्हणून ह्या शाराची नामना आसा. हांगाचें समशीतोश्ण वातावरण, उमेदीचें वातावरण आनी भोंवतणच्यो पाचव्योचार दोंगुल्ल्यो हांकां लागून ताची तुळा महाबळेश्वराकडेन करप जाता. आदल्या काळांत ह्या शाराभोंवतणी तटबंदी आनी पांच प्रवेशदारां आशिल्लीं. देखून कांय तज्ञांच्या मतान धारवाड हो शब्द द्वार आनी वाट ह्या दोन शब्दांचें अपभ्रंशरूप आसूंक जाय. धारराव ह्या विजयनगरच्या एका अधिकाऱ्यान १४०३ त हांगा किल्लो बांदलो. ताच्या नांवावयल्यानच ह्या शाराक धारवाड हें नांव पडलें अशेंय कांय तज्ञ मानतात.

धारवाड शाराचे चार मुखेल भाग पडटात. १) किल्लो आनी ताचे भोंवतणचो वाठार, २) मुखेल शार, ३) उपनगरां, ४) नवी वसणूक. किल्ल्याचे उदेंतेक मुखेल शार पातळिल्लें आसून धारवाड नगरपालिका (१८५६) ही पोरणी स्थानिक स्वराज्य संस्था. १९६१त धारवाड आनी हुबळी ह्या दोन जुंवळ्या शारांची मेळून एक म्हानगरपालिका स्थापन जाली. देखून सगळीं उपनगरां आनी नव्यो वसणुको धारवाड शाराचोच भाग समजतात.

धारवाडचो पुर्विल्लो इतिहास चडसो मेळना. पूण बाराव्या शतमानासावन ह्या शाराचे उल्लेख मेळटात. सवो विक्रमादित्य हाच्या १११७ च्या कोरिल्ल्या लेखांत भास्करदेव नांवाच्या अधिकाऱ्याच्या अखत्यारींत हो वाठार आशिल्लो असो उल्लेख मेळटा. त्याच काळांतल्या होंबल हांगाच्या कोरीव लेखांत धारवाडचे उल्लेख आसात. अली आदिलशाहान १५७३ त धारवाड शाराचेर जैत मेळयलें. फुडें १६७४ त शिवाजी महाराजान तें आपल्या ताब्यांत घेमेरेन ताचेर विजापुरचो शेक चलतालो. १६८५त तें मराठ्यांकडल्यान मुअझ्झम ह्या औरंगझेबाच्या पुतान घेतलें. फुडें १७५३ मेरेन हें शार मुसलमानांचे सत्तेखाला आशिल्लें. फुडें मराठे, हैदर, टिपू आदींनी अदींमदीं कांय काळ धारवाडाचेर राज्य केलें आनी निमाणें एकुणिसाव्या शतमानांत तें ब्रिटिशांनी घेतलें. भारत स्वतंत्र जातकच हें शार कांय काळ मुंबय राज्यांत आशिल्लें. फुडें १९६० उपरांत ताचो कर्नाटक राज्यांत आस्पाव केलो.

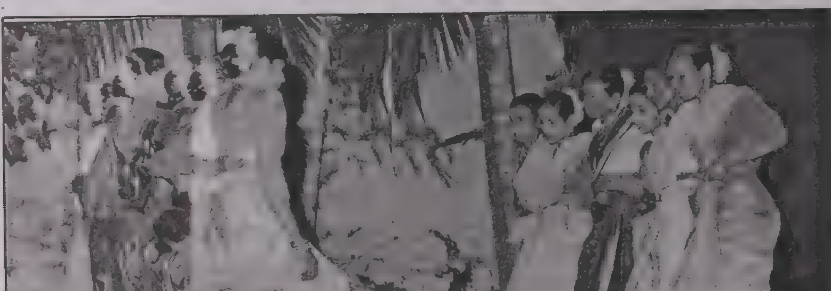
फर्निचर, कातडेच्यो वस्तू, फोव, तांदूळ, नळे, विडयो, हातामागावयलें कापड हांच्या वेपाराखातीर ह्या शाराचीं नामना आसा. हांगा नभोवाणी केंद्र आनी जायते लघुउद्योग आसात. धारवाड हें विद्येचें एक मुखेल केंद्र. हांगा जायत्यो पोरण्यो तशेंच नव्यो शिक्षणीक संस्था आसात कर्नाटक विद्यापीठ (१९४९) एके दोंगुल्लेचेर आसा. पोरण्या संस्थांनी कर्नाटक म्हाविद्यालय, शेतकी म्हाविद्यालय, बोर्स्टल विद्यालय, श्री जगद्‌गुरू

शंकराचार्य संस्कृत पाठशाळा, कर्नाटक विद्यावर्धक संघ, कर्नाटक हिस्टॉरिका सोसायटी, श्री मुरुघमठ ह्या पोरण्या संस्थांची नामना आसा. कर्नाटक हिस्टॉरिका सोसायटी पुराभिलेखविद्या ह्या विशयाचें प्रशिक्षण दिवपी एक विद्यालय हांगा आसा. अशें शिक्षण दिवपी भारतांतली ही एकसुरी शिक्षणसंस्था. कर्नाटक विद्यापिठांतली 'कन्नड रिसर्च इन्स्टिट्यूट' ही हालींच्या काळांतली एक संस्था आसून, हे संस्थेवतीन प्राच्यविद्या विशयांतले जायत्या कोरीव लेखांचें वाचन, संशोधन, संकलन आनी संपादन जाता. हे संस्थेचें एक पुरातत्त्वीय संग्रहालय आसून तातूंत कोरीव लेख, प्रागैतिहासीक अवशेश आनी मूर्ती दवरल्यात.

ह्या शारांत हिंदू, वीरशैव, मुसलमान, पारशी, जैन, क्रिस्तांव आदी धर्मांचे लोक रावतात. तशेंच दर एका धर्माचीं देवळांय हांगा आसात. तातूंत दुर्गादेवी, दत्तात्रय, लक्ष्मीनारायण, हनुमान, वेंकटेश ह्या हिंदू देवळांची; जुम्मा, मदनी, मालापुरा, बारइमाम ह्या मशिदींची आनी ब्रिटीश काळांत बांदिल्ली ऑल सेष्ट्स, ध बॅसेल मिशन, ध रोमन कॅथलीक चर्च आदींची नामना आसा. विश्रामधामा लागसल्लो शंकुस्तंभ (ऑबेलिस्क) कित्तूरच्या झुजांत मरण आयिल्ल्या अधिकाऱ्याचे यादीक बांदला. हांगा आशिल्ल्या पोरण्या किल्ल्याचीय बरीच नामना आसा. तेभायर ब्रिटीश काळांतल्यो सरकारी इमारती, मनोरो, सरकारी रुग्णालयां आनी हेर कार्यालयांच्यो इमारती पळोवपा सारक्यो आसात.

— कों. वि. सं. मं.

धालो : धालो हो एक नृत्योत्सव. कुणबी, भंडारी, नायक, गाबीत, गावडी ह्यो बायलो हातूंत वांटो घेतात. धालो ही मुळांत राधा गीता आसुंये. राधा-लाधा-धाला—धालो असो वर्णविपर्यय जावन हें नाव प्रचारांत आयलां आसतलें, अशी एक कल्पना आसा. मुळांत ही गीता राधा-कृष्णविशयकच आसतली. मुखार तातूंत थळाव्या देवदेवतांच्या गितांची भर पडली आनी कालांतरान ताकाच म्हत्व येवन मूळ राधाकृष्णगीताक दुय्यम स्थान मेळ्ळें.

कोंकण पटट्यांत सिंधुदुर्ग धरून माजाळी-कारवारा मेरेन, गांवगिऱ्या वाठारांत हो उत्सव पळोवंक मेळटा. दर वर्सा पौष म्हयन्यांत, चडकरून चान्यारातींनी धालांची परब मनयतात. धालो ज्या जाग्यार खेळटात ते सुवातेक 'मांड' म्हण्टात. ही सुवात पुर्वापार थारायल्ली आसता. कांयकडेन तुळशी वृंदावनामुखार आंगणांत, खंयच्याय देवळाच्या प्राकारांत वा कांय वाठारांनी शेणान सारयिल्ल्या खळार (आंगणांत) धालो खेळटात. वाड्यावयल्यो बायलो, माथ्यांत सुरंगां, ओंवळां, आबोलीं, मोगरीं, चांफीं, असलीं फुलां माळून रातच्या वेळार मांडार जमतात. आंकवार, आयाव आनी विधवा बायलोय मांडार जमतात, चड करून रांडाव बायलो फांती - फुगड्यांनी वांटो घेनात. तीं जाणकार जावन मार्गदर्शन करता

मांडाची सासाय जागोवप, वाड्याचें नांव तिगोवन दवरप, वाऱ्या थंडावप, एकचारान खोशी मनोवप, हीं धालो खेळपा फाटली आसात. जोडयेक मनोरंजनाचोय वांटो आसा.

पौष म्हयन्यांत पुनव धरून कृष्ण पक्षांतले सश्टी मेरेन धालो मनयतात. खंयचोय एक बुधवार वा आयतार धरून मांडाक उबी (धालांक सुरवात करतात).

धालांची सुरवात तसोच शेवट करपाचे विधीचो अधिकार वाड्या अमुकूच अशा घराब्यांक परंपरेन मेळिल्लो आसता.

कांयकडेन गांवचो जल्मी वा गांवचो वांगडी देवाक नाल्ल, ता तळी उखलासून दवरता, पाटार एक दिवली पेटोवन दवरता. विडो, चुडो, गोड, केळीं दवरतात. तीळ, गंध, काजळ कुकमाच्यो वांट्टात. गांवचे वतीन गाराणें घालतात अनी गांवचें बरें जा मागतात. जमिल्ल्यो बायलो 'हय सायबा' म्हणून होरायतात दिवलेर अक्षता उडयतात. आमी दाव्या हातान केलां तूं उजव्या मानून घे अशें देवाकडेन राखणेचें मागणें करतात. मागीर हळद जातकच गंधाचे तिबे लायतात. गंधाचो तिबो लायतल्या बायलांनी राती मांडार हाजीर रावंकूच जाय. उपरांत धालो सुरू जातात.

तीन, पांच, सात, णव, इकरा वा पंदरा अशो धालांच्यो राती अ रातच्या वेळार बायलो नटून थटून मांडार जमतात. दिवली दवरतात. उपरांत एकामेकांसामकार तोंड करून दोन ओळी ह्या रांकांक फांती म्हण्टात. फांतयेंत उब्यो राविल्ल्यो बायलो एका हातांत वा कमराभोंवतणीं हात घालतात. उपरांत गीत सूरू पदाचो एक चरण म्हणीत बायलांची रांक फुडें पावली मारता वांकता आनी चरण पुराय करीत आपल्या जाग्यार येवन रावता. दुसरी रांक दुसरो चरण म्हणीत तेच तरेन फुडें वता आनी वांकू आपल्या जाग्यार वता. धालांची सुरवात सदांच 'श्री धालो' ह्या जाता. ह्या वेळार म्हणपाचो एक प्रकार असो -

श्री धालो गे धालो । धालांनी खेळूं
येयात गे धालो, धालांनी खेळूं येयात
चाली खेळूं येयात गे धालो चाली खेळूं येयात.
'रथा तुज्यो दांडयो साडेतीनशें गुडयो,
रथांत कोण देव बसे गे
रथांत बसली शांतादुर्गा माया
जना लोकां दिसे, खेळूंक आयल्या मांडार गे.

केन्ना केन्ना धालांची गती जलद आसता.

खंय गेलो म्हजो कवडुलो ।
हांगा आशिल्लो कवडुलो ।

येयात गो रंबानो, झंपांनी खेळया
आयली गे, आयली गे रंबाबाई
रंबानी फुगडी घाल धडाडी . . .

रून ताळयांच्या थेक्यार फुगडी खेळटात. उपरांत रंबाचो अवसर बारा वर्सा सकयल्यो आंकवार चलयो खुदतात. सात जाण रंभा एक तांचो भाव खेतलो. भावार्थी लोक आपले प्रस्न विचारतात. प्रस्नांच्यो जापो सांगतात. मत येवंक नाशिल्लया, इल्लयाशा कडल्यान बुदवंतपणाच्यो जापो आयकून जमिल्ले लोक भारावतात. हेर भोगावळी जातात. रंभाची खणानाल्लांनी होंट भरतात. मागीर अवसर निवळटा.

लांचो मांड दवरतात (सोंपता) तेन्ना खूब खेळ जातात, सावज घाडी खुदोवप, न्हवरो, भट-भटीण, मोरूलो, आमयो, घोणशे गावडी, अंबाबाय, पिंगळी आदी सगळ्यो भोगावळी जातकच कुकुम करतात. त्या वेळार बायलो घोवांचें नांव घेतात. देखीक -

काळीं चोळीं मिरयां येदी गांठ
जिवार हळद कुकमाचो थाट.

ा आंकवार चलयांनीय नांवा घेवपाचीं आसतात. लग्नच ना जाल्यार णाचें घेतलां. देखीक -

आठवभर गंव खंयच्या मडक्यांत ठेंव?
करिनाशिल्लया घोवाचें नांव कशें घेवं?

लांतली निमाणी रात चड म्हत्वाची. ती सगळी रात जांगोवन जाय ना जाल्यार कितें तरी नकलामी जाता असो समज आसा. दिसा फांतोडेर कोंबो साद घालता तेन्ना 'फटीचें लग्न' हो एक जाता. एक बायल दादल्याचो भेस करून न्हवरो जाता. फेटो एक बायल 'पिंगळी' जाता. हातांत तांबयो, भितर आंब्याचे ताळे ाल्ल घेवन तो दर एके बायलेमुखार वता आनी म्हण्टा -

'सकाळचे पारी, पिंगळी आयला दारी,
आमी पिंगळी भटाचे, तांदूळ घाला भाताचे'

पिंगळी घराघरांनी भोंवता आनी म्हण्टा -

खट खूट करता काय, पेटये चावी काडटा काय,
म्हाका पयशे दिता काय, म्हाका, पयशे दिता काय?'

नी अशे तरेन पिंगळी घराघरांत वचून पयशे आनी धान्य जमयता. ीर ल्हान आंकवार चलयो नाचतात आनी तांच्या आंगांत रंभा हाचे मजगती शिकार करपाचो देखाव जाता. दादल्याचो भेस बायलो कासाक वतात आनी सावद मारून हाडटात. ह्या सावदाचें ात खरेलोच दादलो करता. मागीर देवतेमुखार गाराणें जाता, त्या नाल्लाचें वळें सावद जाल्ल्या मनशाक मेळटा.

ांनी पुर्वापार चलत आयिल्लीं, गितां आसतात. कृष्ण, कृष्ण श्रृंगार, रण आनी रामायण, महाभारताचेर आदारील्लीं बरींच गितां धालांनी त तेभायर थळाव्या देवदेवतांची तोखणाय सांगपीय गितां आसतात. तत्कालीन आनी प्रासंगीक आशयांची गीतां धालांनी आसतात. ीं तेंपार मराठी तशेंच हिंदी सिनेमा गितांचो आनी हेर लोकगितांचो तांचेर प्रभाव पडला. धालांनी तरेकवार फुगडयो, पाती, झिम्मा, र फुगडी, बसकी फुगडी, फालां आनी गितां आयकूंक मेळटात. जी फुऽऽ चली फूऽऽ तुज्या फूऽऽ चल्याक फूऽऽदिवची फूआसा रून उकडयां बसून खेळिल्लयो बसक्यो फुगडयो आसतात. निमाणे रातीक देवचाराक सूर-रोंट दवरतात.

मांडा भोंवतणी चारू शिंपतात. कांयकडेन कोंबेय मारतात. मांडार जमिल्लया भुरग्यांक आठवल वा फोव खावपाक दितात. निमाणी रात जागोवपाची आसता.

कांयकडेन रथ नाचयतात, नाटकुली करतात. गितां गायतात, फांतोडेर कळस दवरतात, मांड खेळटात आनी रंभाची फुगडी म्हण्टात.

उपरांत शेणाचो कालो जाता. मांडार शेण सारोवन जातकच धालो सोंपतात. तेन्ना हें गीत म्हण्टात.

पयलीं रांक - धालांच्या माथ्यार फुलांचो झेलो
आयच्यान धालो सोंपल्यो गे
आयच्यान धालो सोंपल्यो गे.

दुसरी रांक - गडां गडयो
मोडा मोडयो.

अशें म्हणीत बायलांच्यो फांतयो हेवटेच्यान तेवटेन वतात आनी फांतयो मोडटात. उपरांत मांड शिंपतात. शिरन्यो वांट्टात आनी धालो सोंपतात.

धालो कितल्यो पोरण्यो सांगू नजो. तातूंतलीं गितां,खेळ, फुगड्यो आनी हेर भोगावळी सगळ्या गोंयांत जातात. कांय कडेन क्रिस्तांव - कुणबी लोकांगेरय धालो खेळटात.

- प्रा. श्याम वेरेंकर

पूरक नोंद – कोंकणी साहित्य.

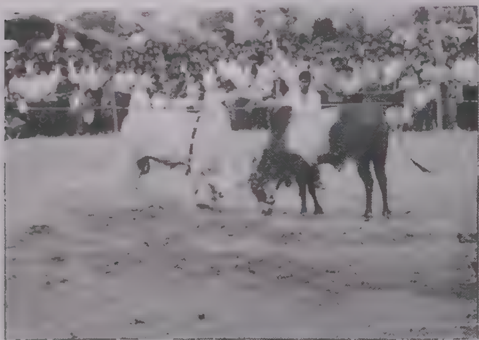
धिंग्रा, मदनलाल : (जल्म : १८८७, अमृतसर; मरण : १७ ऑगस्ट १९०९, लंडन).

भारतीय सुटके चळवळींतलो एक क्रांतीकारी. ताचो जल्म एका मध्यमवर्गीय घराण्यांत जालो. ताचो बापूय नामनेचो दोतोर आनी भाव बॅरिस्टर आशिल्लो.

मदनलालाचें म्हाविद्यालय मेरेनचें शिकप अमृतसराकच जालें. पंजाब विद्यापीठांतल्यान ताणें बी. ए. पदवी मेळयली आनी १९०६ त फुडलें शिक्षण घेवंक तो इंग्लंडाक गेलो. ताचेपयलीं विद्यार्थी अवस्थेंत ताचें लग्न जाल्लें. इंग्लंडाक ताणें स्थापत्य अभियांत्रिकीचो अभ्यास केलो. थंय ताची स्वातंत्र्यवीर सावरकार, श्यामजी कृष्णवर्मा, हरदयाळ ह्या क्रांतीविरांकडेन इश्टागत जुळ्ळी. तो होमरूल लीग आनी सावरकराच्या अभिनव भारत ह्या संस्थांचो वांगडी जालो. तेन्नाच खुदिराम बोस आनी कन्हैयालाल ह्या सुटकेझुजाऱ्यांच्या बलिदानाचो ताचेर बरोच प्रभाव पडलो. सशस्त क्रांतीविराक जाय आशिल्लें अशें शिक्षण ताणें घेतलें. फुडें ताणें भारताचो मंत्री स्वीय सहाय्यक कर्नल विलीयम कर्झन वायली हाच्या खुनाचो बेत आंखलो. पयले खेपे ताका तातूंत येस आयलें ना. फुडें १ जुलय १९०९ दिसा इंपीरियल इन्स्टिट्युटाच्या जहांगीर हाउसांत इंडियन नॅशनल असोसिएशनची बसका आशिल्ली, त्या वेळार कर्नल वायलीचेर ताणें गुळयो घाल्यो. तेन्नाच कोवास लालाकाका हो मदीं आयिल्ल्यान ताका कर्नल वायलीवांगडा मरण आयलें. तेन्ना मदनलाल हाका अटक जाली आनी ताका फांशीची ख्यास्त फर्मायली. लंडनच्या पेण्टोनाविल बंदखणींत ताका गोळाक लायलो.

– कों. वि. सं. मं.

धिरयो : बैलांझुजींचो एक प्रकार. बैल, रेडे, कोंबे सारकिल्या मोनजातीमदीं झुजां आयोजीत करप हो मनशाचो खूब आदींसावनचो एक मनरिजवणेचो छंद. गोंयांत धरून बऱ्याच वाठारांनी, उत्सवाचो एक वांटो म्हणून अशी झुजां लोक आयोजीत करतात. झूज जिखतल्याक इनामां दवरतात. कांय कडेन प्रेक्षकांखातीर तिकेटीय आसतात. बैलांच्या आयोजीत केल्ल्या झुजांक गोंयांत धिरयो म्हण्टात. झुजींत वांटो घेवपी बैलांचे भलायकेची खास वेवस्था करप जाता आनी तेप्रमाण तांकां खाशेलें खाणजेवण, तशेंच प्रशिक्षण दिवप जाता. ह्यो धिरयो आदीं गांव पंगड धरून जाताल्यो. हालींसरा कांय व्यक्ती आपले बैल तयार करून धिरयांनी वांटो घेतना दिसतात. गोंयांत, विशेश करून दक्षिण गोंयांत, अशो धिरयो फेस्ताच्या निमतान जाल्ल्यो दिश्टी पडटात. गांवचे एके मेकळे सुवातेर, उत्सूक प्रेक्षकांचे हजेरेत धिरयो आयोजीत करप जाता. धिरयांनी वांटो घेवपी बैलांक ताचे पुरस्कर्ते आनी समर्थक उतरांनी, कुरवांनी आनी हातांनी आपआपल्या बैलांक विरुद्ध पंगडाच्या बैलाचेर घुरी घालपाक तशेंच जैत मेळोवपाक प्रोत्साहन दितात. धिरी लागचेपयलींच मैदान सोडून पळून गेल्ल्या बैलाक केन्ना चुचकारून जाल्यार केन्ना बळाचो वापर करून परत मैदानार हाडटात. जो बैल प्रतिस्पर्धी बैलाक आपल्या शिंगांच्या आदारान वा हेर उपायान मैदानाभायर धुकलूंक पावता तो बैल झूज जिखलो अशें समजतात.

विशेश अशी संरक्षणाची वेवस्था करिनासताना अशो धिरयो आयोजीत केल्ल्यान कांय वेळार सुटिल्लो बैल धिरयांखातीर आंखून दिल्ले शिमेभायर सरून प्रेक्षकांक दुखापत जाल्ल्याचे वा मरण आयिल्ल्याचे प्रसंग खूब फावटीं घडिल्ले आसात. तेभायर वांटो घेवपी बैलाकूय दुखापत जाता.

धिरयो आनी युरोपी देशांनी जावपी बूलफायट हांचो तसो लागींचो संबंद दिसना. बूलफायट हे बैलाचे झुजींत बैल आनी मनीस वांटो घेता जाल्यार धिरयांनी बैलाबैलांमदीं झूज लायतात. बूलफायटिचो शेवट मनशाकडल्यान बैलाक जिवो मारप जाता.

बूलफायट तशेंच धिरयो ह्यो आपआपल्या वाठारांनी लोकप्रिय आसल्यो आनी तातूंतल्यान साहस तशेंच कुशळकटाय हांचें दर्शन जाता आसलें तरी आयच्या काळांत फकत मनरिझवणेखातीर पिडापीड करपी असल्या खेळांविशीं कांय लोक नापसंती दाखयतात.ह्याच कारणाखातीर सद्याक गोंयांत अशा धिरयांचेर बंदी घालची म्हणून न्यायालयांत अर्ज केल्लो आसा.

– कों. वि. सं. मं.

धुकें : जातूंत नदरेची कक्षा (Visibility) एकहजार मीटर अंतर उणी आसता अशा जमनीच्या वा उदकाच्या वयल्या थराक स्पर्श एक तरेचें कूप. नदरकक्षा एक हजार मीटरांपरस चड आसल्यार कुपाक 'झाकळ' (mist) अशें म्हण्टात.

धुवी वाठारांत वा दर्याचेर तयार जाल्ल्या धुक्यांत भौतेक द्रवरूप जाल्लें उदका बाश्पकण वा अतीसुक्षीम हिमस्फटीक आ पूण भूंयतळाचेर जाल्ल्या धुक्यांत धुल्लाचे कण, कार्बन कण, मिठा सारकिलीं आद्रताय आशिल्लीं द्रव्यां आसूं येतात.

दर्यादेगे लागसारच्या वाठारांत, दोंगरांचेर उपाट उदकाबाश्प आ देगणांनी तशेंच पृश्ठभागावयलें उदक थंड आसता, अशा दर्या धुकें तयार जाता. भुंयेवयल्या भागाचेर धुकें चड करून सकाळीं लंडन, लॉस एंजलीस, टोकियो, पिटसबर्ग हेसारख्या उद्येगीक श हवेंत उदका बाश्पाप्रमाणूच धुल्लाचे कण आनी धुम्रकण व्हडा प्र आसतात. ताका लागून विखारी आनी अपायकारक धुक्याचो प्रसार जाता. लंडनांत डिसेंबर १९५२त अशे तरेन उपराशिल्ल्या धु प्रदुशणाक लागून चार हजारांवयर लोकांक मरण आयिल्लें.

धुक्यांत सापेक्ष आद्रताय शंबर टक्के आसुंकूच जाय, अशें ९५ टक्क्यांपरस चड, म्हळ्यार संतृप्त अवस्थेंत आसता. श प्रदूशीत हवेंत जेन्ना धुकें पातळटा, तेन्ना अंधूकपण, धुंवरी, आनी धुकें असो क्रम दिश्टी पडटा. संद्रवीत कणांचो आकार संख्या वाडिल्ल्यान झाकळीचें धुक्यांत रुपांतर जाता.

विंगड विंगड वाठारांनी जेन्ना धुकें पडटा, तेन्ना हवेंत उदका कितलो आसूं येता, हाचेविशीं कांय म्हत्वाचे निकश थरयल्यात वाठारांत, दर्याभागाचेर वा भूंयतळाचेर तयार जाल्ल्या धुक्यांत ह उदकाचो अंश सारकोच आसलो, तरी धुक्यांतल्या घटक व आकाराचो वा संख्येचो नदरकक्षेचेर परिणाम जाता. दर्यावयल्या संद्रवीत कण संख्येन उणे पूण आकारान व्हड आसतात आनी श प्रदुशीत हवेंत धुक्याचे कण संख्येन चड पूण आकारान ल्हान आ ताका लागून दोनूय तरांच्या धुक्यांनी उदकाचो अंश आसल दर्यावयल्या धुक्यांत शारी धुक्यापरस नदरकक्षा (Visibility) चड अ धुक्यांतलो उदकाचो अंश विस्तृत मर्यादांप्रमाण खूबदां बदलत अ

भूंयतळाचेर धुकें शरद ऋतूंत आनी शिंयाळ्यांत पडटा, दर्या तें वसंत ऋतूंत आनी गिमाळ्यांत पडटा. उंच कटिबंधीय वाठा मध्यमकटिबंधीय वाठारांत धुक्याची परत परत उपरासपाची श चड आसता. जमनीवयल्या धुक्याचो ऊर्ध्व विस्तार भूंयतळासावन मी. मेरेन आसता, जाल्यार दर्यावयल्या धुक्याचो ऊर्ध्व विस्तार मी. मेरेन आसता.

भूंयतळा लागसारची आर्द्र हवा थंड जावन तिचें तापम अंकासकयल गेल्यार चड करून धुकें तयार जाता. खूबदां ध उश्ण उदक बाश्पीभवन क्रियेन लागसल्ले शुश्क थंड हवेंत व संतृप्त जाल्यारय धुकें आसता. अशे तरेन शीतलीकरण (तापम जावप) आनी बाश्पीभवन ह्या दोन क्रियांक लागून धुकें पड परिस्थिती धुकें निर्माण करपाक अनुकूल आसता, तेप्रमाण वेगवेगळे प्रकार थरयल्यात.

शीतलीकरण धुकें : वेगवेगळ्या तरांनी आर्द्र हवेंतली उश्ण

ी थंड जावंक शकता. वारो नाशिल्ले रातीकडेन प्रारणक्रियेन
वयली उशणताय अंतराळांत उत्सर्जीत जाल्यार भूंयतळ थंड
ताका लागून लागशिल्ली हवाय थंड जाता. हे हवेंत फावो त्या
आर्द्रताय आसल्यार अशा शीतलीकरणाक लागून ती रोखडीच
वा संतृप्त बिंदू गांठ्ठा आनी धुकें तयार जाता. अशे तरेन तयार
धुक्याक 'प्रारणजन्य धुकें' अशें म्हण्टात. दुसरे तरेंत, दर्यावयल्यान
उशण-आर्द्र हवेचो लोट रातचो ल्हव ल्हव थंड जायत वचपी
वयल्यान वा थंड दर्याथरावयल्यान संथपणान व्हांवत गेल्यार ही
आर्द्र हवा सकयल्या भूंयतळाक उशणताय दिता आनी ल्हव ल्हव
यत जायत दवबिंदू तापमानाच्या सकयल वचून भूंयतळाचेर वा
र धुक्याची निर्मिती जावं येता. ह्या प्रकारच्या धुक्याक 'अभिवहन
शे म्हण्टात.

ना दोंगराच्या वाऱ्याची शक्यताय आशिल्ले वटेन दिश्टी पडपी
आर्द्र हवेचो प्रवाह पर्वताची चडटी चडटना प्रक्रियेन थंड जावन
दवाक आनी संतृप्तावस्था गांठ्ठा, तेन्ना दोंगराच्या कांय थरावीक
र धुकें तयार जावपाक सुरवात जाता. अशे तरेच्या धुक्याक
धुकें' अशें म्हण्टात.

पीभवन धुकें : उच्चतर तापमानाच्या उदकाचें शुश्क थंड हवेंत
वन जालें आनी जर हवेंत संद्रवण घडोवन हाडपी आर्द्रतेचीं
भरपूर प्रमाणांत आसलीं, जाल्यार थोड्या वेळान हवेक संतृप्तावस्था
कें तयार जाता. अशे तरेन निर्माण जाल्ल्या धुक्याक 'बाश्पीभवन
ण्टात.

धुकें दोन तरांनी तयार जाता. पयलो प्रकार म्हळ्यार जेन्ना थंड
वेचो लोट बऱ्याच उच्च तापमानाच्या उदकाथरावयल्यान वचूंक
तेन्ना बाश्पी भवन धुकें तयार जाता. तेखातीर हवेच्या आनी
या तापमानांत खुबूच (१०° ते २° सॅ.) फरक आसचो पडटा.
बर्फ आशिल्ली आर्क्टिक क्षेत्रावयली थंड हवा विस्तृत उशण
रावयल्यान व्हांवंक लागता, तेन्ना बर्फाच्या थरांनी रेवडायल्ल्या
क्षेत्राच्या कडांचेर बाश्पीभवन धुकें पातळिल्लें दिसता. ह्या
'आर्क्टिक दर्यावयली धुंवरी' अशें नांव दिलां.

रो प्रकार म्हळ्यार जेन्ना कांय उंचायेवयल्यान उशण हवेंतल्यान
पावसाथेंबे भूंयतळा लागसारच्या दाटायेच्या वा थंड हवेच्या
वचून सकयल पडूंक लागतात, तेन्ना उशण पावसा ओथांब्यांचें
थंड हवेंत बाश्पीभवन जावन धुकें तयार जाता. अशा धुक्याक
लें धुकें' अशें म्हण्टात. उच्च पातळेवयली उशण-आर्द्र हवा आनी
लागसारची थंड शुश्क हवा व्यापपी क्षेत्रांत अशी परिस्थिती
ता देखून ताका शिमेतळावयलें धुकें अशेंय म्हण्टात दर्यावाठारांत
धुकें निर्माण जाता, तेन्ना थंयचे येरादारींत आडखळी उपरासतात.
ी परिणाम विमान येरादारीचेरूय जाता. धुकें दोन तरांनी निश्प्रभ
- १) धुक्याच्या प्रभावाखाल आयिल्ली हवा उशण करून धुक्याच्या
बाश्पीभवन करप २) धुक्याचे कण व्हडले करून ते पावसाच्या
फाडून घेवप.

रतांत धुकें चड करून शियाच्या दिसांनी तयार जाता. चडशें धुकें
भारतांतूच पडटा. शिया दिसांनी भारतांत अस्तंतेकडल्यान अभिसारी
त येतात. उदेंतेकडेन वा ईशान्येकडेन वता आसतना ताका लागून
र्वी शियाळ्या पिकांक फावो असो शिंवर जाता. खंयचेय सुवातेर
पावस पडटकच अभिसारी चक्रवात उदेंतेकडेन येवन वतकच ते सुवातेर
शुश्क आनी अतीथंड हवेचे लोट येतात आनी प्रारणजन्य धुकें तयार
जाता. दक्षिण भारतांत १६° उत्तर अक्षवृत्ताखाला धुकें पडच ना. ईशान्य
भारतांत धुक्याचो आंकडो सगळ्यांत चड आसता. पावसाळ्या उपरांत
एक दोनदां धुकें पडटा. मुंबय, दिल्ली, कानपूर, कलकत्ता सारकिल्या
उद्येगीक शारांनी प्रदुशणाचीं धुकीं तयार जातात. गोंयांत शिंया दिसांनी
मदीं-मदीं धुकें दिश्टी पडटा.

- मुकेश थळी

पूरक नोंद - पावस.

धुमे, नारायण विठ्ठल शेणवी : पुर्तुगेजांचो वकील. विठोजी धुमेचो दुसरो पूत. १७७५ त गव्हर्नर दाँ जुझे पेद्रु द काम्र हाणें ताका पुणें दरबारांत वकील म्हणून धाडिल्लो. वकील म्हणून पुण्यांत वतकच ताणें फिरंग्यावतीन मराठ्यांकडेन बेस बरो वेव्हार केलो. चार मे १७७९ दिसा ताणें पेशवे-फिरंगी हांचेमदीं जी कबलात केल्ली आनी ११ जानेवारी १७८० दिसा गवर्नर दाँ फ्रेदेरीकु गिल्हेर्मि द सौझ हाणें जी मान्य केली ते कबलातीवरवीं वसईच्या सुभेदाराकडल्यान १२ हजार रुपया उत्पन्नाचे गांव पुर्तुगेजांक मेळ्ळे. ताचे उपरांत खूबसो पत्रवेव्हार जातकच त्या गांवांचे उत्पन्न म्हणून पुर्तुगेजांक पेशव्यांनी ७२ गांव दिले. ह्या गांवांक उपरांत नगरहवेली परगणा म्हणूंक लागले. १२ मे १७९० दिसा धुमेक पुण्यांतच मर्ण आयलें.

- कों. वि. सं. मं.

धुमे, विठोजी शेणवी : पुर्तुगेजांचो विदेशी वकील. हाचें घराणें मूळ कुठ्ठाळचें, पूण धर्मांतराच्या वेळार आदीं दिवचल आनी उपरांत तें कुभारजुंव्यां वचून रावलें. ह्या घराण्यातलो विठोजी हो पयल्या पांवड्याचो मुत्सद्दी जावन गेलो. पुर्तुगेजांचो विदेशी वकील जातकच ताणें पुर्तुगेजांखातीर जायत्यो कामगिऱ्यो केल्यात. सुमार तीस वर्सां तो पुर्तुगेजांचे चाकरेंत आशिल्लो.

इ. स. १७३९ वर्सा व्यंकटराव घोरपडे आनी दादाजी भावे नरगुंदकर हाणीं साश्ट बारदेस म्हाल घेतले तेन्ना विठोजी शेणवी धुमे हाणें सातारा, पुणें आनी कोल्हापूर दरबारांत आपलें बस्तान बसयलें आनी पुर्तुगेजांक ह्या संकटांतल्यान वाट दाखयली. इ. स. १७४०त नारो राम मंत्री कवळ्यां येतकच वाडकर सावंताकडेन चालिल्ल्या पुर्तुगेजांचे कबलातीक ताणें आदार दिवंचो अशी विनवणी करपाक तो पुर्तुगेजांचे सांगणेन ताका मेळ्ळो. तशेंच, ताच्या आदारान कबलात करून बारदेस म्हाल वाडकरांकडल्यान घेवन परत पुर्तुगेजांक दिलो.

१७४६ त रामचंद्र मल्हार सुखटणकार जेन्ना गोंयांत आयिल्लो तेन्ना पुर्तुगेजांवतीन नजराणो घेवन विठोजी धुमे ताका मेळ्ळो आनी वाडकरांच्यो आनी पुर्तुगेजांमदल्यो वाटाघाटी घडोवन हाडल्यो. तशेंच आनीक एक फावट मराठ्यांकडेन आशिल्लो फोंडेचो किल्लो घेवपांत विसिरै काँदि द आलव्होर हाका येस आयलेंना तेन्ना १७५७त जेन्ना त्र्यंबकराव विश्वनाथ फोंड्यां आयलो तेन्ना ताचेकडेन वाटाघाटी करपाक विसिरैन विठोजी धुमेक धाडलो. अशे तरेन विठोजीन पुर्तुगेजाच्यो जायत्यो मोलादीक कामगिऱ्यो केल्यो.

पांडुरंग उर्फ पोक्या शेणवी धुमे हो ताचो पूत. ताचेवरीच पुर्तुगेजांचे सेवेंत आशिल्लो. मार्च १७६७ त माधवराव पेशव्याचो मामा गंगाधरराव रास्ते सांखळे आयिल्लो तेन्ना पोक्या धुमे गवर्नरावतीन ताका मेळूंक गेल्लो.

- कों. वि. सं. मं.

धुरी, दत्ताराम बाबुराव : (जल्म : ७ जून १९१४, म्हापशें; मरण : मार्च १९७७).

सुटकेझुजारी. 'नॅशनल कॉंग्रेस गोवा' हे संघटनेचो तो वांगडी आसलो. पत्रकां वांटप, वण्टीपत्रकां लावप असलीं कामां तो करतालो. १९५७ त पोलिसांनी ताका धरलो आनी पुर्तुगेजांच्या प्रदेशीक लश्करी न्यायालयामुखार उबो करून ८ वर्सांची बंदखणीची ख्यास्त फर्मायली. २० डिसेंबर १९६१ ह्या दिसा ताची बंदखणींतल्यान सुटका जाली. १९७४ वर्सा भारत सरकारान ताम्रपत्र दिवन ताचो भोवमान केलो.

- कों. वि. सं. मं.

धुरी, नारायण रघुनाथ : (जल्मः १९२८, ब्रह्म करमळी - सत्तरी).

सुटकेझुजारी. 'आझाद गोमंतक दल' संघटनेचो तो वांगडी आशिल्लो. कृष्णराव राणे हाचेवांगडा तो भूंयगत वावरांनी वांटो घेतालो. ताचेखातीर ताका स म्हयने बंदखणूय भोगची पडली. भारत सरकारान ताम्रपत्र दिवन ताचो भोवमान केलो.

- कों. वि. सं. मं.

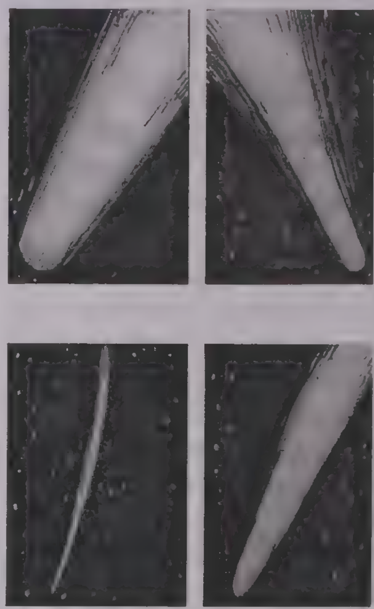
धूप : धार्मिक कार्यावळींनी सुगंधी धुंवर करपाखातीर वापरांत आशिल्लो एक सुगंधी पदार्थ. धूप हो श्रीचंदन, साल, कालागुरू, देवदार, पारजत, गुग्गूळ आनी धूप ह्या रुखांचे दीख आनी हेर सुगंधी द्रव्यां घेवन तयार करतात. धूपांमदीं पंचांग, षडांग, दशांग, द्वादशांग, शोडशांग अशे प्रकार आसात. तेभायर यक्षधूप, वृकधूप, अनंतधूप, विजयधूप, पींडधूप अशे संस्कृतीक संदर्भ आशिल्ले धूपाचे प्रकार आसात.

देवाचे पुजेंत सुगंधी पदार्थ जाळपाची चाल खूब आदींसावन सगळ्या धर्मियांमदीं मेळटा. भारतावांगडाच ईजिप्त, बॅबिलोनिया, सिरिया, ग्रीस, रोम ह्या देशांनी धूप जाळपाची चाल आदींसावन आसली. हिंदू, क्रिस्तांव आनी मुसलमान पुजा अर्चेत धूपारती दाखयतात. मातयेच्या वा धातूच्या धुपारण्यांत पेट्टे इंगळे घालतात आनी ताचेर धूपाचे खडे वा पूड उडयतात. वासाच्या धुंवरान भरील्लें धूपारणें देवामुखार ओवाळटात ताका धूपारती म्हण्टात. धूपारतीचे प्राकृतिक आनी लाक्षणीक अशे दोन उद्‌देश दिसतात. धूपाच्या वासान घाण वचून देवकार्याक प्रसन्न अशें वातावरण निर्माण जाता. धूप जळून धूपाच्या वासान दैत्यांक धावंडावप जाता असोय ताचो लाक्षणिक अर्थ काडूंक येता. देवपूजेभायरूय मंडपांत वा घरांत प्रसन्न वातावरण निर्माण करपाखातीर वा जीवजंतू धांवडांवपाखातीर धूपाचो वापर जाता. ल्हान भुरग्यांच्या आंगाक न्हाल्या उपरांत आंगातलें उदक शोशून घेवपाक जळत्या धूपाचो शेक दिवप जाता.

- कों. वि. सं. मं.

धुमकेतू : सुर्याभोंवतणीं घुंवपी अंधूक (अस्पश्ट) अशो ज्योत ज्योतींचें दर्शन आनी परजळीतपण हें तांच्या आनी सूर्य हांच्या अंतराचेर आदारून आसता. धुमकेतू सुर्याकडेन खूब लागीं येत ताचीं वेगवेगळीं आंगां स्पश्ट दिश्टी पडटात. जेन्ना ह्यो ज्योती सुर खूब पयस आसतात तेन्ना त्यो अस्पश्ट नखेत्रांसारक्यो दिसतात वेळार फकत धुमकेतूचो गाभो (Nucleus) दिश्टी पडटा. धुमकेतू सुर्यावटेन येवपाक लागता तसो ताच्या गाभ्या भोंवतणीं अंधूक उज दिश्टी पडटा. गाभ्यांतल्यान भायर सरपी वायू आनी ताचे भ आशिल्ल्या धुल्लकणांचेर वत पडटा, तेन्ना तें परावर्तीत जाता. लागून वायू आनी भोंवतणीं आशिल्ले धुल्लकण चकचकपाक ला हांकां शिखा (coma) अशें म्हण्टात. धुमकेतू जेन्ना सुर्याकडेन चर येता तेन्ना शिखाफाटल्यान शेपटी दिश्टी पडटा. शिखा आनी हांचेमदली शीम अदमासान थरोवंची पडटा.

सुर्याभोंवतणीं साबार धुमकेतू तांचे खाशेले कक्षेप्रमाण भोंवता

एका धुमकेतू कक्षेवयल्य नांवावय वळखतात. धुमकेतूंक संशोधकाचे दिल्लें आसा ह्या संशोधक धुमके त आवर्तन थरोवंचे पय धुमकेतू साबा दिश्टी पडिल्ल हॅली हाणे धुमकेतूचो अभ्यास ताचो आर्वतन थरयलो ताका हॅली मेळ्ळें. एकूच धुमकेतू जेन्ना दोन वा चड संशोधकांक दिसता अ स्वतंत्रपणान ताचो अभ्यास करतात, अशा धुमकेतूंक जोड नांवां दव (देखीक - हॅरिंगटोन - ॲबल, १९६२ II) कांय खेपे एक नवो दिसलो म्हण्टकूच ताका रोखडेंच तात्पुरतें नांव दितात. उपरांत कक्षा, आवर्तन काळ हांची पुराय माहिती मेळ्ळी म्हणटकूच ताका नांव दितात. (देखीक - विपल धुमकेतूचें सुर्वेचें नांव १९४० ब, खाशेलें नांव १९४१ III विपल).

वेदीक वाङमयांत कांयकडेन धुमकेतूंचीं वर्णनां केल्लीं आसात. पांचव्या शेंकड्याचे निमाणेकडेन वराहमिहीर हाणें आपले बृहत्संहितें केतूचार ह्या ६४ श्लोकांच्या अध्यायांत धुमकेतूंचीं रुपां, कोर, अ आकार आनी हेर म्हायती दिल्या. कांय ऋषी धुमकेतूंचो आंकडो एक जाल्यार कांय ऋषी तो एक हजारांवयर आसा अशें सांगतात

रांत म्हळां. चीनी वाङमयांत इ. स. प. ३००० वर्सां पयलींसावन
चे उल्लेख आयिल्ले आसात. तशेंच, प्राचीन ग्रीसी आनी रोमी
ेय धुमकेतूंचे उल्लेख केल्ले मेळटात.

ळाव्या शेंकड्यामेरेन धुमकेतूंविशीं विंगड विंगड मतां आशिल्लीं.
त टयूको ब्राए आनी मायकल मिस्टलीन हाणीं कांय धुमकेतूंचे
लीचें बारीकसाणीन निरिक्षण करून ते धर्तरेसावन खूब पयस
हें सिद्ध केलें. उपरांत सतराव्या शेंकड्याचे निमाणेकडेन न्युटन
मकेतूंच्या कक्षेच्या आदारान तांची गती थरवपाचो वावर केलो.
हॅली हाणें गणिताच्या आदारान साबार धुमकेतूंच्यो कक्षा थरयल्यो.
त जर्मन गणिततज्ञ सी. एफ. गौस हाणें धुमकेतूंच्या कक्षांचें
करपाची एक व्यापक पद्दत सोदून काडली. हेच पद्दतीच्या
न योहान एंके हाणें १८१८ त दिश्टी पडिल्ल्या धुमकेतूचो रीतसर
करून तो आदीं साबार खेपे येवन गेला हें स्पश्ट केलें. ताणें
ावर्तन काळ ३.३ वर्सां थरयलो. हाका लागून तो एंके धुमकेतू
प्रसिद्ध जालो.

ळाव्या शेंकड्यांत धुमकेतूची शेपटी सदांच सुर्याचे विरूद्ध दिशेक
हें सिद्ध जालें. सुर्याभोंवतणीं भोंवाडे मारपी कांय घन पदार्थांचे
आनी धुमकेतू हांची घुंवपाची कक्षा लागींलागीं एकूच आसता हें
साव्या शेंकड्याच्या मध्याक सिद्ध जालें. एकुणिसाव्या शेंकड्याच्या
अर्दमेरेन लेगीत धुमकेतूच्या भौतिकी रचणुकेविशीं व्हडलीशी
मेळूंक नाशिल्ली. १८६४ त धुमकेतूंचो अभ्यास करपाखातीर
खेपे दृश्य वर्णपटलेखाचो (Visual Spectroscopic Observation)
केलो. विसाव्या शेंकड्याचे सुर्वेक ह्या शास्त्रांत खूब सुदारणा
दुसऱ्या म्हाझुजाउपरांत अवकाशयानांचे सर्तीक लागून धुमकेतूंविशीं
ानी चड म्हायती मेळपाक लागली. सद्या फोटयांच्या आदारान
ूच्या चडशा भागांचो सोद लागला. कांय वेवसायीक अंतराळ
मळबांत सर्वेक्षण करता आसताना साबार धुमकेतूंचो अचकीत
लागिल्लो आसा. १९५१ ते १९७० ह्या काळांत सांपडिल्ल्या
ूंची वर्सुकी सरासरी णव इतली आसा. विसाव्या शेंकड्याच्या
मेरेन धुमकेतूकडेन अवकाशयान धाडून ताचो बारीकसाणीन अभ्यास
, अशी शास्त्रज्ञांची आशा आसा.

मकेतू मळबांत अचकीत दिश्टी पडटा आनी कांय दिसांउपरांत
ेच तो नाच्च जाता. हाका लागून धुमकेतूंच्या सभाव गुणांविशीं
लेगीत व्हडलीशी म्हायती मेळूंक ना. धुमकेतूची म्हायती मेळपाखातीर
तळ दिसपाक जाय. चडशे सगळे धुमकेतू मुखेलपणान सुर्वेक
ट दिसतात. नितळ दिश्टी पडपी धुमकेतू मुखेलपणान तीन वांटयांनी
ोल्लो आसता. हे तीन वांटे म्हळ्यार गाभो (Nucleus), शिखा (Coma),
(Tail). नखेत्राप्रमाण लिकलिकपी धुमकेतूचो गाभो मध्य भागार
ा. ह्या गाभ्या भोंवतणीं वाटकुळेंच धुकेंशें पातळिल्लें आसता. धुमकेतूचो
र ताच्या गाभ्याचेर आदारून आसता. एंके धुमकेतूच्या गाभ्याची
१.५ किमी. जाल्यार हॅली आनी ह्यूम्यासोन ह्या धुमकेतूंच्या
ची त्रिज्या २०-२५ किमी. इतली आसा. शिखा आनी शेंपटी हांचें
त्व गाभ्याचेर आदारून आसता. गाभ्या भोंवतणीं वाटकुळें धुक्याभाशेन
पडपी शिखा धुल्लकणांसावन आनी गाभ्यांतल्यान भायर शेंवटुपी
ावन तयार जाल्ली आसता. सादारणपणान शिखाचो व्यास १०,०००
. आसपाक शकता. गाभो आनी शिखा मेळून धुमकेतूचें शीर्ष (तकली)
तयार जाता. ह्या शीर्षासावन आयिल्लया लांबसार पूण अंधूक अशा
पिसाऱ्याक धुमकेतूची शेपटी अशें म्हणटात. धुमकेतू सुर्यालागीं येता
तेन्ना शेंपटेचे दोन वांटो जातात. तातूंतलो एक सरळ आसून तो वायू
आनी आयनांसावन तयार जाल्लो आसता. ह्या भागाक वायुपूच्छ अशें
म्हण्टात. दुसरो भाग मातसो वांकडो आसून ताका धुल्लपूच्छ अशें म्हण्टात.
हो भाग धुल्लकणांसावन तयार जाल्लो आसता. शिखे भोंवतणीं धुमकेतूचें
वातावरण आसता. ल्हान धुमकेतू फकत दूरदर्शकांतल्यानूच दिश्टी पडटात.

धुमकेतूंविशीं साबार अंधश्रध्दा चालिंत आसात. धुमकेतू चड करून
अचकीत दिश्टी पडटा आनी कांय दिसांउपरांत नाच्च जाता. हाका
लागून प्राचीन काळासावन लोकांच्या मनांत धुमकेतूविशीं एके तरेचो
अपशकुनात्मक भंय निर्माण जाला. धुमकेतू दिश्टी पडटा त्या वर्सा
राजाक मर्ण येता वा ताचो पराभव जाता. तेचप्रमाण दुकळ, रोगाच्यो
धामी वा भिरांकूळ संकश्टां येतात अशो लोकांच्यो वेगवेगळ्यो समजुती
आसात.

- डॉ. अरुण हेबळेकार

धूळवड : फाल्गून पुनवेदिसा होळी जातकच दुसऱ्या दिसा होळयेच्या
गोबराची पुजा करतात. पुजा जातकच मंत्र म्हणून तिची प्रार्थना करतात
ती अशी -

वन्दितासि सुरेन्द्रेण ब्रह्मणा शंकरेणच ।
झअतस्त्वं पाहि नो देवि भूते भूतिप्रदा भव ।

अर्थ - हे धूळि, ब्रह्मा - विष्णु - महेशानी लेगीत तुका वंदन केलां.
तेखातीर हे भूते देवी, तूं आमकां ऐश्वर्य दिवपी जा आनी आमची राखण
कर. सगळ्या प्राणीमात्रांचेर दया दाखय. जें अनिश्ट - वायट आसा
तांचो नाश करून आमचें कल्याण कर.

गोंयांत 'धूळवड' मनोवपाची पद्दत वेगवेगळी आसा. ज्या ज्या
गांवाची जी जी प्रथा आसा, ते ते प्रमाण तशे पद्दतीन ती मनयतात.
गोंयांत भोवतेककडेन शिगमो धूळवडीनूच सोंपता. शिगम्याच्या उत्सवांत
खंय रोमट - सुवारी, खंय गडे जाल्यार खंय नाटकां जातात. निमाण्या
दिसा धर्मीक विधी युक्त अशी धूळवड करतात. हे धूळवडीन गांवगिऱ्या
वाठारांत आदीं देवाक गुलाल ओंपून उपरांत लोक एकामेकांक गुलाल
लायतात. कांयकडेन धुळवडी दिसा हेर धर्मीक कृत्यावांगडाच देवाचे
अवसर हाडप, गडे पडप सारकिल्यो कार्यावळी जातात.

- माधव गोविंद भुस्कुटे

धृतराष्ट्र : काशिराजाची धूव अंबिका हिचो पूत आनी कौरवांचो
बापूय. तो जल्मताच कूड्डो आशिल्लो. भिष्माचार्याकडेन ताचें शिक्षण जालें.
गांधार देशाचो राजा सुबल हाची धूव गांधारी, हिचेकडेन ताचें लग्न
जालें. गांधारीपसून ताका दूर्योधन, दुःशासन अशे शंबर पूत आनी
दुःशला ही धूव जाली. धृतराष्ट्राचो भाव पंडू, राज्य सोडून रानांत
वतकच धृतराष्ट्र हस्तिनापूरचो राजा जालो. उपरांत ताणें पंडूचो पूत
युधिष्ठिर हाका युवराजपद दिलें. ताका लागून धृतराष्ट्राचे पूत आनी
पंडूचे पूत हांचेभितर दुस्मानकाय जावन जें झूज जालें ताका महाभारत
म्हण्टात.

धृतराष्ट्राक, पांडवांविशीं कसलेंच वायटपण वा दूस्मानकाय नाशिल्ली.

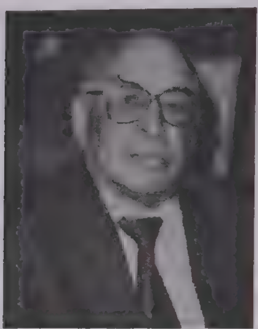
पूण तेचवांगडा दुर्योधनाचें कसल्याय विशयावयलें सांगणें तो सहसा न्हयकरिनाशिल्लो. भीष्म, विदुर हांच्या सांगण्यावयल्यान ताणें पांडवांक अर्दें राज्य दिलें. पूण पांडवांक द्युतांत हारोवपाखातीर दुर्योधनान कपट-कारस्थान रचलें. त्या वेळार धृतराष्ट्रान ताका मोन्यांनी परवानगी दिली. वनवासाक सावन परत येतकच, पांडवांक राज्य परत दिवंचो ना ह्या दुर्योधनाच्या निर्णयान धृतराष्ट्रक दूख्ख जालें. पूण, दुर्योधनावांगडा झूज करिनासताना भीक मागून पोट भरात असो युधिष्ठिराकूच उपदेश केलो. (महाभारत, उद्योगपर्व १२९)

घोव कुड्डो आशिल्यान ताची बायल गांधारी ही आपल्या दोळ्यांचेर पट्टी बांदून रावताली.

निमाणें धृतराष्ट्र आनी गांधारी तप करूंक वनांत गेल्लेकडेन थंय लागिल्ल्या उज्यांत तीं दोगांय मेलीं.

- कों. वि. सं. मं.

धेंपो उद्देग समूह : गोंयांत आनी भारताच्या हेर राज्यांनी धेंपो उद्देग समूहांतले वेगवेगळे उद्देग-धंदे खूब कडेन पातळ्ळ्यात. वसंतराव धेंपो हो ह्या समूहाचो मुखेल शिल्पकार. ताचो जल्म ४ मार्च १९१६ दिसा जालो. ताचें मुळावें शिक्षण मराठींतल्यान जालें. पूण मुखावयलें शिक्षण ताणें पुर्तुगेज आनी इंग्लिशींतल्यान घेतलें. पिरायेच्या अठराव्या वर्सासावनच तो वेवसायांत गुंथलो. १९४१ त ताणें 'मेसर्स धेंपो' नांवान लोखण म्हालाचो नवो वेवसाय सुरू केलो. उपरांत तो वेवसाय लोखण म्हालाची निर्यात करपी गोंयांतलो एक मुखेल वेवसाय थारलो. बेगीनूच त्या वेवसायाची खूब भरभराट जाल्ल्यान पुर्तुगेज राज्यकर्त्यांनी ताका कांय खास सवलती दिल्यो. उपरांत 'धेंपो मायनिंग कॉर्पोरेशन' हे कंपनीन आदले मूळ कंपनीच्या तेंक्यान खाण उद्देगांत खूब उदरगत घडोवन हाडली. आदल्या तशेंच सद्याच्या काळांतूय गोंयच्यान निर्यात जावपी लोखण म्हालांत धेंपो खाण म्हालाचो म्हत्वाचो वांटो आसा.

वसंतराव धेंपो

खाण उद्देगा खेरीज सद्या ताचे 'धेंपो उद्देग समूह' ह्या नांवाखाल गोंयांत आनी भारताच्या हेर कांय राज्यांनी वेगवेगळे अशे साबार उद्देग पातळ्ळ्यात. सद्या धेंपो उद्देग समुहांतल्या वेगवेगळ्या कारखान्यांनी आनी उद्देगांनी सुमार चार हजारांवयर कामगार वावुरतात. धेंपो उद्देग समुहाक लागून गोंयची अर्थीक स्थिती सुदारपाक व्हडा प्रमाणांत हातभार लागला.

गोंयच्या खाण उद्देगाक खूब वाव आसा. हें जाणून, व्हड-व्हड बोटींनी जलद गतीन म्हाल भरचेखातीर धेंपो कंपनीन एम्. व्ही. प्रियदर्शनी आनी एम्. व्ही. प्रियवंदा ह्यो दोन आधुनिक क्रॅन बोटी हाडल्यो. खोल दर्यांत ८०,००० टन म्हाल व्हरपी बोटींनी दिसाक १५,००० टन म्हाल भरपाची प्रियदर्शनी क्रेनीची क्षमता आसा. जाल्यार प्रियवंदा क्रेनीची २,५०,००० टन म्हाल व्हरपी बोटींनी दिसाक २५,००० टन म्हाल भरपाची क्षमता आसा. खाण उद्देगांत घसघसीत यश मेळ्ळ्या वसंतराव धेंपेन आपलें लक्ष हेर उद्देगांकडेन वळयलें. उपरांत धें समूहाखाल साबार नवे उद्देग अस्तित्वांत आयले. 'गोवा कारबन लि हे कंपनीची वर्साक ५०,००० टन कॅल्सायनाड पेट्रोलीयम कोक करपाची क्षमता आसा. १९८८-८९ वर्सातली गोंयची उत्कृष्ट म्हणून तिका पारितोशीक मेळ्ळें. 'नॅशनल ऑटो ॲसेसरीज' हे कंपनीखातीर कांय सुटे भाग तयार करपी धेंपे कंपनी आसा. कर्नाटकांत दूद प्रक्रिया करपाचो (Dhempo Dairy rural area) का आसा. धेंपेन गोंयांत उबारिल्ली हिंदूस्थान फुड्स लिमिटेड कंपनी, (Glaxo) कंपनीच्या जोड पावलान उत्सारीत खाण (Extrudec न्याहारी पदार्थ (Breakfast food), तशेंच बॉनी मिक्स, फॅरेक्स रोझाना ह्या नांवाखाल भुरग्यांचें खाण तयार करतात. गोंयांत वेवसायाक नेट आयला तें जाणून १९८८त धेंपो कंपनीन 'यु बेवरेजीस लिमीटेड' ही शीतपेयाची कंपनी 'लेहर पेप्सी ब्रँड' नां चलता. ही कंपनी सद्या सबंद गोंयांत तशेंच महाराष्ट्र आनी कर्नाटक शेजारच्या गांवांनी शीतपेयाची पुरवण करता. गॅलॅक्सी आनी गॅलॅ डॅकोरेटीव्ह पेंट, मरीन पेंट, वॉरनीश आनी एनामेल तयार करपी 'गोवा पेंट्स अँड ॲलीड्' हो कारखानो आसा. धेंपो इंजिनिअरिं लिमिटेड हे कंपनीची आधुनिक सुकी गोदी आसून, ती बार्जी, न्हंयां चिखल उसपूपी बोटी आनी लॉंची बांदता.

भारतांत तशेंच जागतीक मळारूय एक यशस्वी उद्देग समूह धेंपो उद्देग समूहाची नामना आसा. धेंपो उद्देग समूहाचो शिल्पकार व धेंपो हाणें सरकारी तशेंच बिनसरकारी संमितींचो, सल्लागार फा आनी वेपारी संस्थांचो वावर केला. 'गोवा चेंबर ऑफ कॉमर्स इंडस्ट्रीज' चो अध्यक्ष म्हणून ताची तीन खेपो निवड जाली. तशेंच मिनरल ओर एक्सपोर्टस असोसिएशनाचो अध्यक्ष म्हणून दोन खेपे मुखेलपण केलां. गोंय इंजिनियरींग कॉलेज आनी गव्हर्नमेंट पॉलिटॅ सल्लागार मंडळाचो चेअरमेन म्हणून ताणें वावर केला. इंडियन ऑफ लॉयडस् रजिस्टर ऑफ शिपिंग, इंडियन टॅक्निकल कमिटी द अमेरिकन ब्यूरो ऑफ शिपिंग. इंडिया जपान बिजनेस को-ऑपरे तो वांगडी आसून, ताची इंडो-पुर्तुगाल ट्रेड काउन्सिलाचो अध्यक्ष निवड जाल्ली. तसोच इंडिया-कोरिया गव्हर्नींग काउन्सिल ऑफ म मॅनेजमेंटचे स्थायी कमिटीचोय तो वांगडी आसा. उद्देगांखेरीज सांस्कृतीक, शिक्षणीक आनी खेळा मळारूय उदरगत जावची म्हा खूब वावूरला. विद्यार्थी, देवळां तशेंच हेर संस्थांक आदार करपा ताणें 'धेंपो चॅरिटी ट्रस्टाची' थापणूक केल्या. धेंपे कॉलेज ऑफ अँड सायन्स आनी श्रीनिवास सिनाय धेंपो कॉलेज ऑफ कॉमर्स इकोनोमिक्स हीं ताणें स्थापित केल्लीं गोंयचीं आद्य आनी न म्हाविद्यालयां. तशेंच ताणे सुरू केल्लीं 'द नवहिन्द टायम्स' (इं आनी 'नवभारत' (मराठी) हीं गोंयचीं प्रसिध्द दिसाळीं आसात.

उद्देगीक आनी भौशीक मळार केल्ल्या वावराक लागून वसंतर हाका साबार पुरस्कार फाव जाल्यात. शिरोमणी संस्थानान ताचो शि राश्ट्रीय एकता पुरस्कार दिवन भोवमान केला. भारताचो मान वा आनी राश्ट्रीय उदरगतीक हातभार लावपी म्हणून 'एन. आर. इन्स्टिटयूट-लंडन' हे संस्थेन जवाहरलाल नेहरू एकता पुरस्कार १९९० त ताचो सत्कार केला. गोंयचे अर्थीक उदरगतीखातीर

ाचो व्हडलो वांटो आसा म्हणून पर्तगाळ मठाचो महाराज श्रीमद
धिराज तीर्थ श्रीपाद वडेर हाणेंय ताचो भोवमान केला. केंद्रीय
ज्य मंत्री पी. चिदंबरम हाणें ताका 'कॉपेक्सील' हो भारतातल्यान
त जावपी म्हालाखातीर आशिल्लो खाशेलो पुरस्कार भेटोवन ताचो
ान केला (१९९०-९१). देशाच्या उद्देगीक, शिक्षणीक आनी अर्थीक
साक धेंपो उद्देग समुहाचो खूब हातभार लागला म्हणून भारताचो
ती आर. वेंकटरामन हाणें 'पद्मश्री' पुरस्कार भेटोवन ताचो भोवमान
मणिपालच्या टी. एम्. ए. फाउंडेशनानूय ताचो भोवमान केला.
्या तेंपार इन्स्टिटयूट ऑफ एंटरप्रेनुरशीप डेव्हलपमेंट हे संस्थेन
'भारतीय उद्देग ज्योती' पुरस्कार भेटोवन ताचो भोवमान केला.

- कों. वि. सं. मं.

: व्हंकलेक सांगात दिवपी चलीभुरगें. आदल्या तेंपार गोंयातच
जाल्यार हिंदूस्थानभर चले-चलयांचीं लग्नां भुरगेपणांतच, अज्ञान
वा पाळण्यांत लेगीत करताले. चली वयांत येवंचे आदीं तिचें लग्न
जाय हो धाक आशिल्ल्यान णव वर्सांमेरेन चलयांचीं लग्नां करताले.
पिरायेन ल्हान आशिल्ल्यान ती आवय बापायगेरच ल्हानाची व्हड
ी. चली वयांत येतकच तिचे आवयबापूय तिका घोवाल्या घरा
पावयताले.

यांत चडशीं लग्नां पाळण्यांत जाय नासलीं. गोंयांत पांच ते णव
भितरल्या चलयांचीं आनी तांकां फावो सारक्या दोन-तीन वा पांच-
ांनी जाण्टो अशा चल्या वांगडा लग्न करताले. लग्न करून त्याच
घोवागेर धाडटालीं. व्हंकल ल्हान पिरायेची आशिल्ल्यान तिका
र कशें वागप तें कळनासलें. तिका आपल्या जिवाची जतनाय
राखूंक कळनासली. देखून तिचेवांगडा धेडी दिवंची पडटाली.
ट्या-मोट्या आद्य गिरेस्त आनी खानदानी घराण्यांतल्या व्हंकलांक
आडसाटी, जाण्टीशी बायल-मनीस धेडी म्हणून दिताले. लग्न
ा वेळार धेडी व्हंकले वांगडा रावताली. तेल-हळद लावपा वेळार
च्या तेलाच्या अहेराचें ताट घेवन धेडीच वताली. उपरांत तिका
ारां कडसून बिदागी मेळटाली. लग्न जावन व्हंकल आपल्या
रा वताना तिचे वांगडा धेडीय वताली. व्हंकल भुरगें सभावान
ाय चुको करीत, तिच्या जिवाक कितेंय दुखापत जायत देखून
ाका सांबाळटाली; तिचेर नदर दवरताली. त्या भुरग्याक बुद्द
ी जाण्टी जायसर धेडी तिगेर रावताली. कांय धेडयो जल्मभर
घरा रावताल्यो.

दल्या काळांत कांय गिरेस्तांगेर सेवेकारांची म्हळ्यार भावणींचीं
आसतालीं. ह्याच घराण्यांतलीं भुरगीं व्हंकलेवांगडा धेडी म्हणून

न समारंभांत धेडयेचीं फकाणां मारपाची चाल आसताली. पूण
तस धेडयाचींच फकणां चड मारताले. मध्यम वर्गांतल्या घराण्यांनी
ेडयेचो खर्च करप परवडना त्या लोकांगेर व्हंकलेवांगडा तिची
फागूर भयण म्हळ्यार बापोलभयण, मावशेभयण बी समवयाचें
डी म्हणून वांगडा धाडपाची चाल आसताली. ही धेडी पिरायेन
ासताली, देखून ती फकत व्हंकलेक सांगात दिताली. तिका
करिनासली. ही धेडी फकत पंदराच दीस व्हंकलेगेर उरताली.
उपरांत व्हंकल जेन्ना कुळारा येताली तेन्ना तिचे वांगडा धेडी परत
येताली आनी परत तिचे वांगडा वचनासली. कांयकडेन अजुनूय धेडी
म्हणून व्हंकलेचे भयणीक तिचेवांगडा धाडपाची चाल आसा.

- कमलादेवी राव देशपांडे

धेडो : लग्नसुवाळ्यांत न्हवऱ्यावांगडा आसता तो चलो भुरगो. आदल्या
तेंपार चले-चलयांचीं लग्नां ल्हान पिरायेर करताले. देखून तांकां सांबाळपाक
धेडो-धेडी दवरपाची चाल आसताली. त्या काळांत लग्नसुवाळो ४-५
दीस चलतालो. त्या दिसांनी न्हवऱ्याचीं सगळीं कामां धेडोच करतालो.
पांच पर्तवणाक, वेय-जेवणाक जेन्ना न्हवरो मावोड्यां वतालो तेन्ना ताचे
वांगडा धेड्याकय धाडटाले. थंयूय तो न्हवऱ्याक ताच्या कामांत वांगड
दितालो. लग्न सुवाळ्यांतय न्हवऱ्याच्यो वस्तू हाड-व्हर करपाचो वावर
धेडोच करतालो. तेलाक न्हवरेकार व्हंकलेक जी केळवण व्हरतात ती
धेड्यावरवींच धाडटाले. उपरांत व्हंकलकार धेड्याक पयशे वा भेट
दितालीं.

लग्नांत तोखणायेन धेड्याचीं फकाणां-मस्कऱ्यो करपाची चाल
आसताली. जेवतना-खातना ताचीं खुबूच फकाणां जातालीं. देखीक -
ताका जेवपाक बसपाच्या पाटा पोंदा नाचणे घालून दवरप. पाट गडगडपाक
लागलो म्हण्टकच ताका हांसप, ताच्या जेवणांतले जिन्नस केन्ना गोड
जाल्यार केन्ना खार करप, मिठाचें उदक जेवणार पियेवंक दिवप. च्या
वांगडा मीठ घाल्ले पिठ्याचे लाडू खावंक दिवप. ताका जेवपाक दवरिल्ले
पत्रावळीक वा शिर्तेक ताका कळना अशें काळें सूत बांदून दवरप आनी
तो जेवतां जेवतां ल्हवू तें सूत ओडप. धेड्याच्या लक्षांत ही गजाल
येवपाक बरोच वेळ वतालो. ताची फजेती जातकच सगळ्यांनी मेळून
हांसप. अशे तरेन जेवतना, न्हिदतना, न्हातना ताचीं खूप फकाणां
करताले आनी लग्नाचे पांच दीस ताची मजा करताले. धेडो शिटूक
आसल्यार ताका आपलीं फकाणां रोखडींच कळटालीं. तो रागार
जायनासताना फकाणां करतल्यांचीं आपूण परतीं फकाणां करतालो.
आनी तांचीय वाट लायतालो. अशे तरेन खेळ खेळिल्लेवरी आदल्या तेंपार
धेड्या-धेड्यांचीं फकाणां मारपाची चाल आशिल्ली.

आयचेवरी त्या काळांत मनरिजवणेच्यो सुविधा नाशिल्ल्यान ह्यो असल्यो
गजाली मनरिजवण म्हणून करताले. कोणूय धेडो रागीट वा तिरसुवाद
आसल्यार तो रागार जातालो. मागीर तो खुबळटा, चाळवता तें पळोवन
लोक परत हांसताले. लग्न समारंभाचे चार-पांच दीस सोंपले, तसो
न्हवरो आपल्याच घरा उरतालो अशा वेळार धेडयेवरी धेड्याची चड तेंप
गरज पडनाशिल्ली. घरा वतना मागीर ताका धेडेपणाची केळवण म्हणून
पयशे वा वस्त दिवन भोवमानान घरा धाडटाले. सध्याच्या काळांत
न्हवऱ्याचें तरणे पिरायेचेर लग्न करतात. ताका लागून पयलींच्या काळांत
न्हवऱ्याक जितली धेड्याची गरज लागताली तितली आतां लागना आनी
पयलींभशेन आतांचीं लग्नांय पांच-पांच दीस जायनात. पूण न्हवऱ्या
वांगडा धेडो दवरपाची चाल आसा. हो धेडो फकत देवकाऱ्या दिसा आनी
लग्नापुरतो न्हवऱ्याकं सांगात दिता.

- कमलादेवी राव देशपांडे

धेणलो : राखण्यांची एक परब. 'घेणुलो' 'दिणो' 'धिंडलो' अशींय हे

परबेक हेर नांवां आसात. गोरवांच्या पाडव्यादिसा म्हळ्यार कार्तीक शुद्ध पाडव्या दिसा हो उत्सव मनयातात. हो उत्सव 'गोरवां' संबंदीं आसून ज्या गांवाची अर्थिक वेवस्था गोरवांचेर आदारून आसताली अशाच गांवांनी तो मनयल्लो दिसता. पुर्विल्ले ग्रामवेवस्थेंत, गोंयांत गावडो-नायक ह्यो दोनूय जाती मुखेलपणान शेत-वेवसायाकडेन संबंदीत आशिल्ल्यो. देखून गोंयांत हो उत्सव मुखेल करून 'गावडो-नायक' हांची वसणूक चड आशिल्ल्या गांवांनीच वा ह्या जातींचें वर्चस्व आशिल्ल्या गांवांनीच मेळटा.

गोरवांचें खूब म्हत्व आशिल्ल्या ह्या समाजांत गोरवांचे राखणेखातीर 'राखणो' देवाक होरावपाखातीर धेणलो उत्सवाचो जल्म जालो. धेणलो हें उतर 'दिणो' ह्या उतरावयल्यान आयलां. राखणो देव हो दिणो, ह्या दिण्याचो उत्सव तो 'धिणलो' वा 'धेणलो'. तशेंच जो पंगड हो धिणलो मनयता ते सगळे दिणेच आसताले.

राखणो देवाक 'गवळी' अशेंय म्हण्टात. गवळी म्हळ्यार गवळाचो सांबाळ करपी. पयलीं दरेका गांवांत 'गवळ' सांबाळपाखातीर एक मनीस नेमताले. हो राखण्यांचो मुखेली आसतालो. आदले परंपरेप्रमाण मूळ पुरसाक देवरूप दिवपाचे चालीं तल्यानच गांवच्या मूळ गवळ्याक देवरूप मेळ्ळें आनी ताका दिणो म्हणूंक लागले. ह्या देवाक होरावपाखातीर 'धेणलो' उत्सव जल्माक आयलो.

धेणल्याच्या मुळाचो सोद घेतना गोंयचे गावडो जमातींतल्यान गवळी परंपरेचो उदेव जाल्लो दिश्टी पडटा. आयज गोंयांत आशिल्ले गवळी जमातीच्या बायलांच्या 'नांव घेवपांत' आपूण 'अमूक अमूक गावड्याची बायल' अशे संदर्भ मेळटात. धेणल्याच्या उत्सवा दिसा सकाळींफुडें पयलीं गोरवांची पुजा करतात. ही पुजा राखण्यान म्हळ्यार घरांतल्या दिण्या भुरग्यान करपाची आसता. पुजेपयलीं गोरवांक न्हाणयतात, तांचीं शिंगां रंगयतात. तांच्या गळ्यांत रोजांच्यो माळो वा कुमयाच्या सालीपसून केल्ले गोंडे बांदतात. उपरांत तांची पुजा करून माथ्यार तेल घालतात आनी गळ्यांत नाल्लाचें वळें बांदतात. तांकां सान्नां-पोळे खावयतात आनी उपरांत सोडून घालतात.

गांवचीं गोरवां रानांत पावचे पयलीं सगळे राखणे रानांत जमिल्ले आसतात. ते गोरवांच्या गळ्यांतल्यो माळो, नाल्लाचीं वळीं काडून घेतात. सगळ्या गोरवांच्या गळ्यांतल्यो माळो काडून जातकच धेणलो सजयतात. तेखातीर एका फळ्यार शेण दवरून ताचेर राखणोदेवाच्या स्वरुपांत एक फातर बसयतात. हो देव वर्सभर रानांत एका थरावीक जाग्यार वा झाडाचे धोलींत सांबाळून दवरिल्लो आसता. गोरवांच्या गळ्यांतल्यो माळो आनी दर्भाचीं पिसां लावन धेणलो सजयतात आनी उपरांत दरेकाच्या मानाप्रमाण वचूत तांच्या दारांनी धेणलो नाचयतात.

गांवांत दरेकाच्या आंगणांत शेणाचो 'गवळ' वा तशी आकृती त[illegible] केल्ली आसता. हाका 'गोठो' वा 'गोकूळ' अशेंय म्हण्टात. ह्या गव[illegible] पणसाच्या खोलयांचीं वा काट्टांक व्हीर लावन गोरवांच्यो आकृती [illegible] दवरतात. तेच भाशेन गवळी म्हणून एक तणाचें बावलें करून दवर[illegible] घरांतल्या दिण्या चल्या भुरग्यान अनवाळ्यांनी ह्या गवळाची पुजा कर[illegible] आसता. उपरांत तांकां जेवणाचो निवेद दाखयतात. ह्या गवळा मु[illegible] राखणे एके खाशेले पद्दतीन धेणलो नाचयतात. धेणल्याचें फळें [illegible] राखणे दोन वटांनी धरतात आनी उबे रावन एक दांग उजव्यान जा[illegible] एक दांग दाव्यान उडयत खाशेले पद्दतीन नाचतात. नाचतल्यांचे [illegible] धेणल्याक धरिल्ले आशिल्यान हातांच्यो हाल-चाली जायनात. पूण पांय[illegible] थेक्यांचेर सगळो नाच आदारिल्लो आसता. वांगडचे हेर राखणे [illegible] वाजोवन आनी ताळ्यो मारून पदां म्हणीत तांका सांगात करतात.

धेणल्याचीं गितां आकारान ल्हान आसतात देखीक -

धीण धिणुल्यो
रामा पावस शेणुल्यो
धेणल्याची म्हातारी
शेळें अन्न खाताली
गोपिका! गोपिका!

वा

तांबडी पिटोळी,
धवी पिटोळी
कणकीच्या मुळां वचून
झेप घेताली
गोपिका! गोपिका!

वा

म्हातारेच्या घरांत
पणस पिकला
चिमटीभर तांदळांत
गवळी लिपला
गोपिका! गोपिका!

वा

'वागाले धोलींत
कीर घोंटेला
निमाणो देव आमचो
भायर सरला
गोपिका! गोपिका!'

वा

'धिणलो दारांत
पावस पडटा केरांत'

धेणलो नाचोवपी राखण्याक दरेका घराकडेन नाल्ल-तांदूळ [illegible] सगळ्या घरांनी नाचून जातकच राखणे परतून रानांत वतात[illegible] जमिल्ल्या नाल्ल-तांदळांचें जेवण रांदून देवाक निवेद दाखयतात[illegible] उपरांत आपूण जेवतात. ह्या वेळार राखण्याचो अवसरूय येता. [illegible] गोरवां संबंदीत किदेंय प्रस्न आसल्यार ताका विचारतात. निमाणें [illegible] -वासरांचे राखणेखातीर देवाक गाराणें घालून, थरावीक न्हंयेचेर [illegible]

ात आनी तीनसांज जातकच गांवांत परत येतात. धेणल्याचीं फुलां, ांची वर्ळी प्रसाद म्हणून वांटून घेतात.

गांवांत ह्या वेळार दारांतलो गवळ मोडून त्या शेणाचेर पण्टी पेटोवन ात, गवळ्याक पावयतात म्हळ्यार ताका घराचेर उडयतात. दुसऱ्या सकाळीं ह्या शेणाच्यो सात शेणयो थापतात. ह्या दिसासावन ो थापूंक सुरवात जाता.

ेणलो ही परब मुखेलपणान गावडो-नायक समाजांत मनयतात. , ज्या लोकांगेर गोरवां आसात, तांगेरूय ही परब चड-उण्या ांत मनोवप जाता. आयज धेणल्याच्या ह्या उत्सवांत खूब बदल दिश्टी पडटा. पुर्विल्लया फळ्याच्या जाग्यार आयज धुमट्यो जाल्यात, णी फातराचे सुवातेर श्रीकृष्णाच्यो मुर्ती आयल्यात - गोंयांत अंत्रूज ांतल्या धेणल्याक खूब नामना आसा. हांगा धेणल्याक एका रथोत्सवाचें ेता.

ोरवांच्या ह्या पाडव्या दिसा गोंयभर खूबशा वाठारांनी गोरवांची जाता. महाराष्ट्रांत ह्या दिसा, राखणे गोठ्यांत येवन गोरवांक टात. वारली जमातींत दारांत शेणाचो 'दोंगर' करपाची चाल .

- जयंती नायक

भाऊसाहेब यशवंत : (जल्म : १३ जून १९३१, अरडगांव, , अहमदनगर).

ुटकेझुजारी. तो इंडियन नॅशनल कॉंग्रेस समितीचो वांगडी आशिल्लो. फेरयो काडप, भारतीय सुटके चळवळींत घोशणा दिवप असलीं तो करतालो. १५ ऑगस्ट १९५५ ह्या दिसा कॅसलरॉकच्यान ुंपून ताणें सत्याग्रह केलो. १९५६ वर्सा तो अरडगांव ग्रामपंचायतीचो म्हणून वेंचून आयलो. १९५६-१९६५ ह्या काळांत तो रुलिंग ीचो अध्यक्ष आशिल्लो. हाचे भायर १९६३ त अरडगांव शेतकरी ो अध्यक्ष म्हणून आनी १९७४ - १९७७ ह्या काळांत अरडगांव ग समितीचो अध्यक्ष म्हणून ताणें काम पळयलां. १९८७ वर्सा ष्ट्र सरकारान सन्मानपत्र दिवन ताचो भोवमान केला.

- कों. वि. सं. मं.

: शिरगांवची देवी लयराईचो भक्त म्हणून रितीरीवाजा प्रमाण घेवन, शिरगांवचे जात्रे रातीकडेन होमखणांतल्यान धांवता ती . अडचणीच्या वेळार लयराईचे भावीक देवीकडेन आदाराची अपेक्षा ात आनी ताच्या बदलाक तो आपूण वा कुटुंबांतली एक व्यक्ती जावन लयराईचे जात्रे रातीं होमखणांतल्यान वतलो अशी प्रतिज्ञा .

दले, बायलो तशेंच ल्हान भुरगेय धोंड जावपाक शकतात. धोंड क जात-पात, धर्म वा लिंगाचो भेदभाव लागना. कांय लोक आपल्या तलें संकश्ट टळचे म्हणून वा कुटुंबातले वायट ग्रह लागिल्ले व्यक्तीक शीत यश मेळचें म्हणून आपूण धोंड जातलों वा करतलों अशी ई देवीक आंगवण करतात. लयराईच्या भाविकांमदीं धोंड आनी अशे फरक आसात. धोंड हो शिरगांवचो वा हेर खंयचेयकडचो शकता. पूण चौगुले हे उज्यांतल्यान चलपी देवीचे मूळचे (शिरगांवचेच) भावीक असो समज आसा. चौगुल्यांचो हक्क वंशीक परंपरेन मेळटा. चौगुले सोडून हेर जे कोणूय होमखणांतल्यान चलतात तांकां धोंड म्हण्टात.

लयराई देवीविशीं कांय आख्यायीका आसात. कांय लोक लयराईची म्हायती सांगतात ती अशी - लयराई देवी गोंयची एक शक्ती देवता आसून तिचें ठाणें शिरगांवांत आसा. देवीची मुळावी मूर्त तांदळा स्वरुपाची आसून तिची उत्सव मूर्त चतुर्भूज आसा. लयराई हो वैष्णवी देवीचो अवतार आसा अशें मानतात. लयराई देवी ही सात भयणींतली एक आसून, 'खेतलो' हो तांचो एकमेव भाव. लयराई तांच्यांतली सगळ्यांत व्हडली भयण. जेन्ना लयराईची एक भयण खूब दुयेंत आशिल्ली तेन्ना लयराईन ती बरी जावंची म्हणून धगधगत्या इंगळ्यांवयल्यान चलपाची आंगवण केल्ली. हाका लागून उपरांत तिच्या शिरगांवच्या थळाव्या भक्तांनी (सद्याचे चौगुले) उज्यांतल्यान चलत वचून लयराईचेर आपली निष्ठा आसा हें सिद्ध केलें.

तेन्ना चौगुल्यांक देवीचे वांगडी जावाखातीर सद्याभशेन कसलेच रितीरिवाज करचे पडलेनात. कांय तेंपा उपरांत लयराई देवीची आनी वैशाख शुद्ध पंचमी दिसा होमखणांतल्यान चलपी तिच्या भक्तांची प्रसिद्धि हेरकडेन पातळ्ळी. हाका लागून भोंवतणचे लोक आपणाल्यो अडचणी वा दुख्खां पयस जावंचीं ह्या भावार्थान देवीचेर निष्ठा दवरून रितीरिवाजा प्रमाण तिचे भक्त जावपाक लागले. कांय तेंपा उपरांत अशा भक्तांची संख्या वाडत गेली. चौगुल्यांवांगडा हे भक्तूय होमखणांतल्यान चलपाक लागले. ते भक्त मुंखार धोंड म्हणून प्रसिद्ध जाले. सद्या हिंदू वांगडा कांय क्रिस्तांव धोंडूय पळोवपाक मेळटात. फाटल्या कांय दसकांसावन क्रिस्तांव धोंडांचो आंकडो वाडत आसा.

'पात्रों' जात्रेदिसा धोंडांक खर उपास करचो पडटा. हे जात्रेच्या एका म्हयन्या उपरांत वैशाख शुद्ध पंचमी दिसा शिरगांवची होमखणाची जात्रा जाता. हे जात्रेच्या कांय दीस आदीं, धोंड आनी चौगुल्यांक व्रत पाळचें पडटा. ह्या दिसांनी ते फकत पेज वा फळां खातात. तेचपरी ताणीं सोरो आनी लैंगिक संबंदासावन पुरायपणान पयस रावचें पडटा. जात्रेच्या पांच दीस आदी धोंडाक हें व्रत चड खरपणान पाळची गरज आसता. जाल्यार चौगुल्यांक तें १५ दीस आदीं पाळचें पडटा. पूण ज्या भटांचेर देवीचो अवसर येता तांकां हें व्रत २२ दीस आदीं पाळचें पडटा, ह्या दिसांनी तांकां पुजा आनी जेवण-खाण वल्यांनीच जेवचें पडटा. जेवणूय वल्यांनीच रांदचें पडटा.

नव्या धोंडांनी हीं व्रतां २२ दीस पाळचीं पडटात. जात्रे दिसा भट

नव्या धोंडाक रितीरिवाजा प्रमाण कौल दिवन देवीचो भक्त करून घेता. देवीचो कौल मेळ्ळे उपरांतूच तो होमखणांतल्यान वचपाक शकता. जात्रे दिसा, लयराईच्या देवळांत प्रवेश करपाखातीर सगळ्या धोंडांक पयलीं थंय आशिल्ले तळयेंत न्हावंचे पडटा. होमखणांतल्यान वचचे पयलीय हे तळयेंत न्हावचें पडटा. जे धोंड होमखणांतल्यान वता आसतना पडून लासतात वा जांच्या पांयांक फोड येतात, अशा धोंडांनी आपलें व्रत रितसर पाळूंक ना असो समज आसा. पूण लाशिल्ल्या धोंडाक हॉस्पिटलांत वा दोतोराकडेन केन्नाच व्हरनात. अशा धोंडांक लयराईच्या देवळांत व्हरून ताच्या घाव्यांवयल्यान देवीचें तीर्थ रकयतात आनी लाशिल्ले सुवातेर देवीचीं पवित्र फुलां दवरतात. घावे पेखसर ताका देवळांतूच दवरतात.

होमखणांतल्यान वचचे आदीं धोंड लयराईच्या देवळांत वचून लयराईचो जयजयकार करीत आनी बेतांचेर बेत मारून वाटकुळे नाचतात. देवी (सायबीण) तळयेर न्हावपाक वता आसतनाय धोंड तिचे मुखार नाचतात. तशेंच ते होमखण पेटोवंचे आदींय होमखणा भोंवतणीं नाचतात.

जात्रे दिसा दर एका धोंडाच्या हातांत बेत (वेत) आसता. हें बेत रंगीत गोंड्यांनी सजयल्लें आसता. सादारणपणान धवें पुडवें, धवें बानयान आनी खांदार शेलो, हो धोंडाचो भेस. पूण कांय धोंड णववारी कापड न्हेसतात. होमखणांतल्यान वता आसताना दर एक धोंड गळ्यांत आनी उजव्या हातांत मोगऱ्याकळ्यांच्यो माळो घालतात. पूण चौगुले आपल्या माथ्याक धवो फेटो बांदतात. धोंड मेले उपरांत ताचें बेत जात्रेदिसा होमखणाक लायतात. भश्टे बायलेन पांचवें उदक न्हालेबगर होमखणांतल्यान वचूंक जायना. जर तिणें तशें केलें जाल्यार ती लासून मरतली असो समज आसा.

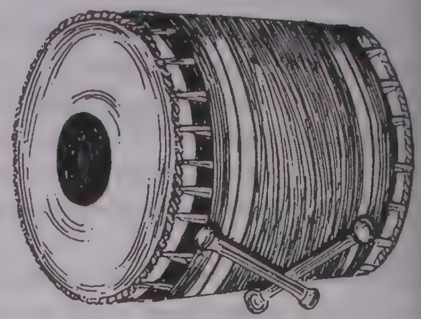
शिरगांव खेरीज गोंयांत मयां, मोरजे आनी हेर कडेन त्या त्या देवांचे धोंड आसात. पूण सगळेच कडेन धोंड उज्यांतल्यान चलतात अशें ना. कोंमुरफा गांवांत धोंड नासतना लेगीत होमखणांतल्यान चलपाची धर्मीक कार्यावळ जाता.

उज्यांतल्यान चलपाची धर्मीक प्रथा फिजी, श्रीलंका आनी लातीन अमेरिकेंतल्या कांय देशांनी आसा म्हणपाची नोंद जाल्या. थंय कांय कडेन आंगवण फारीक करपा खातीर मनीस आंगार जळटे इंगळे रकोवन उज्या न्हाण घेतात.

– मारिया बर्नाडेट गोम्स

धोल : एक चामड्याचें वाद्य. धोलाचो आवाज धमऽऽ धमऽऽ असो 'ध' काराचे सुरावटीन येता आशिल्ल्यान ताका धोल हें नांव पडलां आसुंये. संगीतोपनिषत्सारोद्वार ह्या ग्रंथांत धोलाक म्लेंच्छवाद्य म्हळां. संस्कृत भाशेंत ह्या वाद्याक षटह अशें नांव आसा. धोलाचे खूब प्रकार आसात. कलकत्याच्या इंडियन म्युझियमांत सुमार २८७ प्रकारचे धोल आसात. गुरू रवेगदास हाणें इ.स.च्या १०व्या वा इकराव्या शेंकड्याच्या मध्याक 'धोलसागर' ह्या ग्रंथाची निर्मिती केली.

धोलसागर ह्या ग्रंथांत धोल हें विश्वाचें प्रतीक आसून, ब्रह्मा, विष्णु, महेश आनी पार्वती हाणीं तो तयार केला. धोलवादनाच्यो अमृत, सिंधू, पराणी आनी मध्यानी अशो चार शैली आसून ताचे प्रवर्तक अनुक्रमान इंद्राच्या दरबारांतलो उद्धीमदास, मांधात्याच्या दरबारांतलो बामादास, महेंद्राच्या दरबारांतलो विदिपालदास आनी विक्रमादित्याच्या दरबारांतलो अगवानदास, हे आसात. आर्विल्ल्या काळांत अगवानदासाची मध्‌... शैली उर्जितावस्थेक आयली. हे मध्यानी शैलीचे सूत्रिका, बाकुली, र... आनी झारखंडी अशे चार प्रकार आसात. तांकां अनुक्रमान उ... दक्षिणी, उदेंती आनी अस्तंती शैली अशीं नांवां आसात.

धोलाचें आंग लाकडी आसता. कांयकडेन तांब्याच्या धातुचोय... करतात. धोलाची लांबाय सुमार २०-२२ इंच आसता आनी सगळे... समान आशिल्लो व्यास उण्यांत उणो १५ आनी चडांत चड सुमार... इंच आसता धोलाचीं दोनय तोंडां ताणयल्ल्या बोकड्याच्या चाम... बंद करतात. दोनय वटेनच्यान येवपी आवाजांनी फरक आसचो ते... दोनय चामड्याचे दाटायेंत फरक आसता. धोल दोनय हातांनी तो... घेवन (दोनय तोकांकडेन गुळे आशिल्ल्यो १२-१४ इंचांच्यो ब... वाजयतात. ल्हान धोल गळ्यांत घालून जाल्यार व्हड धोल फ... मारून वा जमनीर दवरून वाजयतात. धोलाचो आवाज धीरगंभीर प्रकृ... आसता आनी ताचो धमऽ धमऽ असो धुमपी आवाज येता. धोल हें ... वाद्य म्हणून वापरप जाता आनी ताचेर तालाचो ठेको धरप जाता.

गोंयच्या दोन तोंडांच्या वाद्यांमदलें धोल हें सगळ्यांत मोटें ... पंचवाद्य मेळांतल्या तासो ह्या मुखेल वाद्याच्या बोलांक (वादनाक) ... बोल दिवपी धोल हें सगळ्यांत मोटें वाद्य. तासो तबल्याचे बोल जा... धोल डग्ग्याचे बोल काडटा. लग्न, जात्रा वा हेर उत्सवावेळाव... वाजपांत धोल हें एक साथीवाद्य आसता. शिगम्याच्या वाजपांत (रो... धोल हें मुखेल वाजप आसता. तालगडी, तोणयामेळ, गोफ, मुसळां... सारकिल्या नाचां वेळार वाजपी वाद्यांनी धोलाचो आस्पाव जाता.

ल्हान आकारच्या धोलाक धोलकें म्हण्टात. जंय धोल घेवन वावुर... अणचणीचें जाता थंय धोलक्याचो उपेग करतात. तशेंच जंय ... वाजपाची गरज लागता थंय धोला जाग्यार धोलकें वापरतात. जाग... धोलक्याचो वापर जाता. पेरगांव (दवंडी) घालपाखातीर धोलक... वापर जाता. पालखी, दिवजां, अवसराची फेरी ह्या वेळांचेरय वा... धोलक्याचो वापर जाता. धोलक्याचें स्वतंत्र अशें वादनय जाता.

– मलबाराव सरदे...

धोलकें : (पळेयात धोल).

ध्यान : अष्टांग योगाचें सातवें आंग, आनी अंतरंग योगाचें दुसरें अ... ध्यान शब्दाची व्याख्या अशीः 'तत्र प्रत्ययैकतानता ध्यानम' (पतं...

३.२) - मनाची एकतानता साधप म्हळ्यार ध्यान. 'ब्रह्मात्व- चिन्ता' - 'हांव स्वता ब्रह्म आसां' अशें अखंड चिंतन म्हळ्यारूच ध्यान, दांत्याचें ध्यानलक्षण आसा. 'रागोपहतिर्ध्यानम' राग नावांच्या चो नाश करप म्हळ्यार ध्यान.

पत्ति : यमनियमासनप्राणायम प्रत्याहारधारणा ध्यानसमधयो ङ्गनि (पतंजली सूत्र २.२६) पतंजली सूत्राप्रमाण योगाचीं आठ आसात. तांचे दोन भाग आसात. १) बहिरंग योग -५ आंगां, रवीं मनाचेर ताबो दवरप. यम - नियम - आसन - प्राणायम - र. २० अंतरंज योग-३ आंगां, मनावरवींच मनाचेर ताबो दवरप. - ध्यान - समाधी.

ारांनी वर्सां आदीं मनाक शांती दिवन मनाचे वाडीखातीर फावो ावरण निर्माण करपाक ध्यान ही विद्या भारतांत उदेली. उत्खननांत स्कृतीतलीं ध्यानस्थ बशिल्लीं योग्यांची शिल्पां मेळ्ळ्यांत. क्रिस्ताआदीं वर्सासावन भारतांत योगविद्या आशिल्ली.

न करपाचें थळ आनी काळ असो - १) ध्यान करपाखातीर शक्य ार घरांत एक वेगळी कूड आसची आनी ती कूड जाता तितली आनी पवित्र आसची. ते कुडींत नितळ शरिरान आनी नितळ वचचें. २) कुडींत सरभोंवतणी बरीं चित्रां लावंक जाय. शक्य ार सुवासीक फुलां दवरूंक जाय. बरी वासाची उजवात आनी मंद दिवो लावंक जाय. अशा वातावरणांत ध्यान बरें जाता. ३) त तामसी वातावरण आसचें न्हय. बरे प्रवृत्तीच्या मनशांकच थंय देंवचो. अशें केल्यार ते कुडींत पवित्र वातावरण तयार जाता. त्या ातावरणांत मागीर दुख्खी, कश्टी मनान लेगीत गेल्यार मन शांत ४) जंय वेगळी कूड दवरप शक्य नासता, थंय घरांतल्या नितळ बसून ध्यान करूं येता.५) घरा भायर ध्यान करपाचें आसल्यार ाग्यारच बसचें. देखीकः देवूळ, दोंगर, कुळागर, झाडां - पेडां, उदक.

न हें शांत वेळार करचें. चड करून सकाळचें, दीस उदेता तेन्ना सांजच्या वेळार. आंगांत आळस आसल्यार ध्यान करचें न्हय. रतना शक्य तितकें पोट रितें आसूंक जाय. ध्यान कसलें करचें ब महत्व आसा. गरूरूडपुराणांत हे विशीं एक श्लोक आसा तो

ध्येये सक्तं मनी यस्य ध्येयमेवानुपश्यही।
नान्यं पदार्थ जानाति ध्यानमेतत् प्रकीर्तितम्।

वें मन, ध्येय विशयाकडेन आसक्त जाता आनी ध्येय विशयच ळयता, तशें तें दुसऱ्या कसलेच वस्तूकडेन वचना हाकाच ध्यान . हाचेवयल्यान अशें दिसता, ध्यान हें बऱ्यो वस्तु, बरो विचार तपुरुश हांचेर केल्यारच मनाक शांती मेळटा.

प्रकार अशे आसात -

सगूण ध्यान : हाचे ५ प्रकार आसात - विष्णुध्यान, अग्नीध्यान, न, भूध्यान, पुरुषध्यान. २) निर्गूण ध्यान. ३) शरिरांतल्या चक्रांचेर ान. ४) तत्त्व वा श्लोकांचेर केल्लें ध्यान. ५) हृदयस्थ ध्यान - हृदययकमलाच्या जाग्यार परमेश्वराची मूर्त आसा अशी कल्पना तिचें ध्यान करप. ध्यान योगांतली ही सगळ्यांत श्रेश्ठ विद्या. दोन दी जी खळी आसा थंय, काळजाचे उजवटेन ध्यान करप. ध्यान ोषदांत हेविशीं श्लोक आसा तो असो -

हृत्पद्मकर्णिकामध्ये स्थिरदीपनिभाकृतिम्।
अङ्गुष्ठमात्रमचलं ध्यायेदोङ्कारमीश्वरम्।।

ही विद्या गूढ, व्हड सद्यः फलदायी आनी गुरु कृपेबगर प्राप्त ना जावपी अशी आसा. थीर दीपज्योतीच्या आकारान आशिल्ल्या अचल, अंगुष्टमात्र अशा ओमकार स्वरूप ईश्वराचे हृदयकमलाचे कर्णिकेंत ध्यान करचें. हे विशीं भग्वदगीतेंत श्रीकृष्णान अशें म्हळां -

'ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशे ऽर्जुन तिष्टति'

अर्थ - हे अर्जुना, ईश्वर हो सगळ्या भुतांच्या देशांत वास्तव करता.

सगळ्या संतांनीय परमात्म्याचें ध्यान हृदयांत करचें अशें सांगलां. ध्यान करपाचो सर्वश्रेश्ठ मार्ग म्हळ्यार बऱ्या बऱ्या पुजा द्रव्यांनी केल्ली हृदयस्थ परमात्म्याची मानस पुजा. अशें ध्यान करता त्या वेळार वृत्ती तदाकार जाता, ध्यान सिद्ध जाता आनी साधकाक दिव्य अणभव येतात.

ध्यान करपाक सगळ्यांत बरें आसन 'पद्मासन'. हें आसन जमना जाल्यार अर्दपद्मासन, वज्रासन, सुखासन करून ध्यान करूं येता. ध्यान करतना बसपाक बरें थीर आसन मांडचें आनी तें चड वयर वा सकयल नासचें. बसपाक दर्भासन, ताचेर मृगचर्म आनी निवळ वस्त्र हांतरूचें. पद्मासन घालून दोनय हातांचे तळवे उदारे करून बोटां मातशीं पसरावन दोनय धोंपरांचेर वयर दवरप (हाका समाधिमुद्रा म्हण्टात).

ध्यान केल्ल्यान चित्ताची एकाग्रताय साधता. वृत्ती थीर जाता. बाह्य ध्यान सुट्टा आनी सूक्ष्म ध्यानांत प्रवेश जाता. मनात बऱ्यो भावना येतात, बरे गूण येतात आनी बरी कर्मां घडटात; मनशाची जीण समृद्ध जायत वता.

ध्यान करतना मनाचो प्रवाह अखंड उरूंक जाय. देखीक - एका आयदनांतल्यान दुसऱ्या आयदनांत तेल रकयतना जशी धार अखंड दिसता तशी. मनीस आनी परमेश्वर हांकां जोडपी दुवो म्हळ्यार ध्यान. ध्यान हें अशें वातावरण निर्माण करता जें मनाची वाड जावपाखातीर तेंको दिता, तेचपरी मनाक फाव तशें खाद्य मेळून मनीस पुर्णत्वाकडेन वता.

सद्याचे धकाधकीचे जिणेंत मनशाच्या मनाचेर जायतो ताण पडूंक लागला. ताका लागून मन शांत करपाखातीर ध्यानाचो चड उपेग जाता. मन शांत जातकच ताची शक्त वाडटा आनी मागीर तो आयुश्यांत केद्याय प्रसंगाक तोंड दिवंक शकता.

स्वामी विवेकानंद हाका ताचो गुरू रामकृष्ण परमहंस हाणें म्हणिल्लें, तो ध्यानात परिपूर्ण जाल्लो आसा. वेगवेगळ्या संस्थांनी ध्यानाच्यो वेगवेगळ्यो तरा आसात. दर प्रकारच्या ध्यानांत उणो अदीक फरक आसलो तरी मूळ भाव तोच आसता. ध्यानाच्यो कांय संस्था आसात त्यो अशोः १) ट्रांसर्डेण्टल मॅडीटेशन - श्री महेश योगी (अमेरिका) २) सिद्ध मॅडीटेशन - स्वामी मुक्तानंद (गणेशपुरी) ३) राजयोग - प्रजापिता ब्रह्मकुमारी विश्वविद्यालय (माउंट आबू) ४) स्वामी विवेकानंद केंद्र - (कन्याकुमारी).

गोयांत वेगवेगळ्या संस्थांचीं केंद्रां चलतात आनी थंय ध्यान शिकयतात. तीं अशीं -

१) सिद्ध मॅडिटेशन - स्वामी मुक्तानंद (पणजी).

२) राजयोग - प्रजापती ब्रह्मकुमारी विश्वविद्यालय हांचें केंद्र (पणजी मळें विभाग).

३) स्वामी विवेकानंद केंद्र (कन्याकुमारी / बेंगळूर).

हाचेभायर गोंयच्या खाजगी संस्थांवरवीं ध्यानाचे वर्ग चलतात.

- डॉ. सीताकांत घाणेकर

ध्यानचंद : (जल्म : १९०५).

नामनेचो भारतीय हॉकीपटू. तो पिरायेच्या पंदराव्या वर्सासावन हॉकी खेळपाक लागलो. ह्या खेळांतल्या फिशालपणा खातीरच 'पंजाब रायफल्स' पलटणींत ताका नोकरी मेळ्ळी. १९२६त हिंदी - सैनिकी हॉकी पंगडा वांगडा न्युझीलंड, ऑस्ट्रेलियांतल्या हॉकी सामन्यांत तो 'सँटर फॉरवर्ड' म्हणून खेळ्ळो आनी ताणें १२५परस चड गोल केले, ताका लागून तो खूब लोकप्रिय जालो.

१९२८ वर्सा ॲम्स्टरडॅमांतल्या ऑलिंपिक सामन्याखातीर भारतीय हॉकी पंगडांत ताची निवड जाली, त्या वेळार ताणें वैयक्तिक १०० परस चड गोल केले. १९३२ च्या लॉस अँजेलीसचे ऑलिंपिक सर्तीखातीर ताची परत निवड जाली. ह्या दोनूय ऑलिंपिक खेळांनी भारताक हॉकींत वस्तादपण मेळोवन दिवपाक ताणें मोलादीक वावर केलो. ताच्या मुखेलपणाखाल १९३५त भारतीय हॉकी पंगड न्युझीलंडाक गेलो. थंय खेळिल्ले सगळे ४८ सामने भारतान जिखले आनी वट्ट ५८४ गोल केले. तातूंत ध्यानचंदान ४३ सामन्यांनी व्यक्तीगत २०१ गोल करून एक खाशेलो विक्रम केलो. १९३६त बर्लिन ऑलिंपिकाखातीर ताच्या मुखेलपणाखाल गेल्या भारतीय हॉकी पंगडान फाटोफाट तिसरे खेपे वस्तादपण मेळोवन हॉकीच्या मळार एक पर्जळीत परंपरा तयार केली. ह्या ऑलिंपिकाच्या निमण्या खेळांत जर्मनीचेर ८-१ अशी हार घालतना एकल्या ध्यानचंदान ६ गोल करून विक्रम केलो.

आंतरराष्ट्रीय हॉकीच्या मळार ध्यानचंदाक एक बरो 'सँटर फॉरवर्ड' म्हणून नामना मेळ्ळी. गोल करपाची एक खाशेली फिशालकाय ताणें जोडिल्ली देखून हॉकी मळावयलो 'जादूगार' (wizard) म्हणून ताका भोवमानान वळखतात. तीन ऑलिंपिक सर्तीनी (१९२८, १९३२ आनी १९३६) ताणें फाटोफाट भांगरा पदकां मेळयलीं. १९३६ उपरांत ग्वाल्हेर संस्थानांत तो लस्करी अधिकारी म्हूणन आशिल्लो. थंयसावन निवृत्त जातकच भारतीय हॉकी पंगडाक प्रशिक्षण आनी मार्गदर्शन दिवपाचें कार्य ताणें केलें. १९५२त 'गोल' ह्या माथाळ्यासकयल ताणें आपल्यो यादी उजवाडायल्यो.

- कों. वि. सं. मं.

द्युनां, झां आंरी : (जल्म : ८ मे १८२८, जिनीव्हा; मरण : ३० ऑक्टोबर १९१०, हायडेन.)

स्वीस आंतरराष्ट्रीय रॅड क्रॉस संघटनेचो संस्थापक आनी नोबॅल शांतताय पुरस्काराचो पयलो जैतीवंत. सुर्वेक सावन तो इवँजेलिकल पंगडांत आशिल्लो. ताणें 'यंग मॅन्स क्रिश्चन असोसिएशन' स्थापन केलें. १८५९त सॉलफेरीनॉच्या झुजांतली मनीसहानी पळोवन ताका खूब वायट दिसलें. जखमी जाल्ल्या सैनिकांची सेवा करपाच्या वावरांत ताणें वांटो घेतलो आनी त्या अणभवाचेर Un souvenir de Solferino हें पुस्तक बरयलें (१८६२). फुडें ह्या पुस्तकाचो इंग्लीशींत Memory of Solferino ह्या नांवान अणकार जालो. ह्या पुस्तकांत ताणें झुजामळार जखमी जाल्ल्यांची सेवा मानवतावादी नदरेंतल्यान आनी निःपक्षपातीपणान जावंक जाय, अशें मत मांडलें. ताच्या यत्नांक लागून एक समिती स्थापन जाली. तिचेंच फुडें आंतरराष्ट्रीय रॅड क्रॉस समितींत रुपांतर केलें (१८६४). हाका लागून १८६४ची जिनीवा कबलात जल्माक आयली. ही शांतीकायेची पयलीच कबलात.

फुडें तो पॅरिसाक गेलो. १८७०-७१च्या फ्रँको-प्रशियन झुजां जखमी लोकांची सेवा केली. तेन्नासावन रॅड क्रॉस चळवळ चड प्र आयली. १८७१त ताणें झूज टाळपाखातीर आंतरराष्ट्रीय न्याय मध्यस्थी करची आनी स्नेहभाव निर्माण करचो अशें सुचयलें. पू यत्न फळादीक जालेनात. पूण ताच्या ह्या कार्याक लागून ताचें धं लक्ष उडलें आनी तो बेकार जालो. तेन्ना तो १८९५ मेरेन आशिल्लो. फुडें एका पत्रकाराक तो मेळ्ळो. संवसारीक एकचारा ताणें कितल्याशाच देशांकडेन पत्रवेव्हार केलो. १८९९-१९०७च परिशदांचें सगळें श्रेय ताका दितात. ताच्या मोलादीक वावरा १९०१त फ्रेदेरिक पासी हाचेवांगडा ताका पयलो नॉबेल शांतताय पु दिलो. ताका अनिकूय जायते भोवमान फावो जाल्यात. अखेरमे झुजांतल्या जखमींक मदत करतालो. गुलामगिरीआड तशेंच संव निःशस्त्रीकरणा खातीर तो निमाणेमेरेन झटलो.

- कों. वि.

द्यूकॉम, एली : (जल्म : १९ फेब्रुवारी १८३३, जिनीवा; ७ डिसेंबर १९०६, बर्न).

नोबॅल शांतताय पुरस्कार जैतीवंत स्वीस पत्रकार. Revue de G ह्या खबरांपत्राचो तो मुखेल संपादक आशिल्लो (१८५५). ते उप बनाक गेलो आनी थंय ताणें Der Fortschritt हें खबरांपत्र सुरु तातूंतल्यान तो संवसारीक शांतताय कार्याचो प्रसार करतालो ज्युरी सिंप्लॉन रेल्वे कंपनींत चिटणिसाचें काम घेतिल्लें. पूण फा वेळांत तो शांततायेच्या वावरांत लक्ष घालतालो. युरोपी संघटनेच्या ताणें सक्रिय वांटो घेतलो आनी ताच्या पुरस्काराखातीर Les Etats - d' Europe हें नेमाळें चलयलें. १८६५त स्थापन जाल्ल्या आंतरर शांतताय आनी स्वातंत्र्य संघाचें म्हयन्याळेंय तोच चलयतालो.

१८९९त ताणें आंतराराष्ट्रीय शांतताय परिशदांनी वांटो आनी फुडें दोन वर्सांनी आंतराराष्ट्रीय शांतताय कार्यालयाची स्थ केली. ताचो तो पयलो सचीव आशिल्लो. १८६५त ताणें ह्या कार्या सगलो पत्रवेव्हार उजवाडायलो. १९०२त, ताच्या मोलादीक वावरा संवसारीक शांततायेखातीर आशिल्लो नोबॅल पुस्कार ताका चार्ल्स हाचेवांगडा वांटून मेळ्ळो.

ताणें बरयल्लीं कांय पुस्तकां अशीं -

L'oeuvre de la paix (१८९३); La programme pratique des a la paix (१८९७); Precis historique de mouvement en faveur de (१८९९).

- कों. वि.

द्यूत : (पळेयात जुगार).

द्यू विन्यो, विन्सेंट : (जल्म : १८ मे १९०१, शिकागो-इ मरण : १२ नोव्हेंबर १९७८).

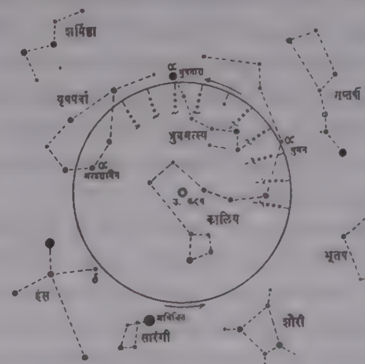
अमेरिकी जीवरसायनशास्त्रज्ञ. ताचें शिक्षण इलिनॉय विद्य अरबॅना (बी. एस्. १९२३, एम्. एस्. १९२४) आनी रॉचेस्टर विद्या

शाखा. पी. एच्. डी. १९२७) ह्या विद्यापिठांनी जालें. बॉल्टिमोरच्या
ॉपकिन्स विद्यापिठाच्या वैजकी विभागांत, ड्रॅझ्डॅन कायझर विल्हॅल्म
आनी एडिंबरो विद्यापिठाच्या वैजकी विभागांत ताणें अभ्यास
१९२४-२५त फिलाडॅल्फीया जनरल हॉस्पिटलांत डॉ. डब्यू. जी.
ाचो सहाय्यक जीवरसायनशास्त्रज्ञ म्हणून ताणें काम केलें. ह्याच
पॅन्सिल्वानिया विद्यापिठाच्या पदवी वैजकी विभागांतूय ताणें काम
१९२९-३२ ह्या काळांत ताणें इलिनॉय विद्यापिठाच्या
ायनशास्त्र विभागांत आनी वॉशिंग्टनाच्या जॉर्ज वॉशिंग्टन
ठाच्या वैजकी विभागांतल्या जीवरसायनशास्त्र विभागाचो मुखेल
२-३८) आनी उपरांत न्यूयॉर्कच्या कॉर्नेल विद्यापिठाच्या
ायनशास्त्र विभागाचो मुखेल म्हणून काम केलें
सुलीन, बायोटिनाचे रचणुकेचें स्पश्टीकरण, मिथायल गटाचें
र, अॅमिनो आम्लांचो चयापचय, पेनिसिलिनाचें संश्लेशण, गंधकयुक्त
ें जीवरसायनीक नदरेन म्हत्व, ऑक्सिटोसीन आनी वॅसोप्रेसीन
र्मोनांची रचणूक थारोवप आनी संश्लेशण हांचेर ताणें संशोधन
ऑक्सिटोसीन आनी वॅसोप्रेसीन ह्या दोन भोवपेप्टायडी हॉर्मोनांचें
ण आनी गंधकयुक्त संयुगांचें जीवरसायनीक म्हत्व ह्या
ाखातीर ताका १९५५ वर्साचो रसायनशास्त्राखातीर आशिल्लो
पुरस्कार फावो जालो.
विन्यो हाका चांडलर पदक (१९५५) विलर्ड गिब्स पदक (१९५६),
न पदक आनी हेर जायते भोवमान फावो जाल्यात. न्यूयॉर्क, येल
इलिनॉय ह्या भोवमानादीक 'डॉक्टरेट' पदवी दिली. ताणें (A trail
earch in sulphur chemistry and Metabolism and related
(१९५२) हें पुस्तक बरयलां.

- कों. वि. सं. मं.

१ : धर्तरेचो आपले भोंवतणीं घुंवपाचो जो आस आसा तो
ल्यार ज्या दोन काल्पनीक बिंदूंनी खगोलाक छेद दितात तांकां
ोक ध्रूव म्हण्टात.
र्री अस्तंतेकडल्यान उदेंतेकडेन घुंवता जाका लागून मळबांत दर
सूर्य, चंद्र, गिरे, तारे उदेंतेक उदेवन अस्तंतेक वतात अशें
. दरेका ताऱ्याचो मार्ग विषुवृत्ताक समांतर आशिल्ल्या वाटकुळा
दिसता. पूण उत्तर वा दक्षिण खगोलीय ध्रुवाकडेन तारो आसल्यार
मकां थीर दिसतालो.
ह्या जाका आमी मळबांतलो ध्रुवतारो मानतात तो खगोलीय उत्तर
सगळ्यांत लागींचो. हो तारो खगोलीय ध्रुवापासून ५५ मिनटां
अंतरार (कोनिय अंतरार) आसा. हो तारो ५५ मिनटां कोनीय
ज्या वाटकुळांत २४ वरांनी घुंवता. पूण हें वाटकुळ ल्हान आशिल्ल्या
ान आमकां तें घुंविल्लें दिसना आनी तो तारो थीर दिसता.
पातचलनाक लागून (Precession of Equinoxes) खगोलीय ध्रूव
आपली सुवात बदलता. ही सुवात कशी बदलता हें सकयल दिल्ले
ोवयल्यान कळटलें.
ुमार २५,८०० वर्सांनी धर्तरेचो आस आकृतींत दाखयल्ल्या
ळांतल्यान एक आवर्तन पुराय करता. आयचे घटकेक तो आस
शो म्हळ्यार पोलॅरीस ह्या ताऱ्याकडेन आसा. ४,६०० वर्सांपयलीं
बन (Thuban - आल्फा ड्रॅकॉनिस < α - Draconis) ह्या ताऱ्याकडेन

आशिल्लो. ५,३०० वर्सांउपरांत तो आल्डरामिन (आल्फा सिफाय α - Cephii) ह्या ताऱ्याकडेन पावतलो. म्हण्टकच, तो ध्रुवतारो जातलो. आतां दिसता तो ध्रुवतारो म्हळ्यार आल्फा उर्सा मायनोरिस हो २.१ हे प्रतीचो तारो. तो ध्रुवमंडल (उर्सा मायनर) हे नखेत्रमाळेंतलो सगळ्यांत चड दिप्तीमान असो तारो.

- डॉ. अरुण हेबळेकर

पूरक नोंद : आर्क्टिक, अंटार्क्टिक.

ध्रूव-२ : एक पुराणिक राजा. उत्तानपाद राजाचो पूत. ताका 'औत्तानपादी' आनी ग्राहथार' ह्या नांवांनीय वळखतात.

उत्तानपाद राजाक सुरुची आनी सुनीती अशो दोन राणयो आशिल्ल्यो. सुरुची ही राजाची आवडटी राणी आशिल्ली आनी तिका उत्तम नांवाचो चलो आशिल्लो. ध्रूव हो नावडटी राणी सुनीती हिचो पूत आशिल्लो. ल्हान आसतना ध्रुवाचो सुरुची कडल्यान अपमान जाल्ल्यान तो घर सोडून गेलो आनी खर तप करूंक लागलो. नारदान ताचें खर तप थांबोवपाचो यत्न केलो. पूण ध्रुवान आपलो निश्चेव बदललो ना. तेन्ना नारदान ताका मंत्र दिलो. त्या मंत्राच्या आदारान ध्रुवान यमुनेचे देगेर मधुवनांत तप सुरू केलें. फकत फळां, उदक आनी वारो हांचेर जियेवन ताणें खर तपश्चर्या केली; विष्णुन प्रसन्न जावन ताका दर्शन दिलें. तेन्ना ध्रूवान नक्षत्रमंडळांत अढळ सुवात मागली. ध्रुवाक सप्तर्षीचे लागीं अढळ सुवात मेळ्ळी. ह्या ताऱ्याक 'ध्रूवतारो' म्हण्टात.

विष्णुची कृपा जातकच ध्रूव परत आयलो. उत्तानपादाउपरांत ध्रूवान छत्तीस हजार वर्सां राज्य केलें, अशें पुराणांत म्हळां.

ध्रुवाक भ्रमीपसून कल्प आनी वत्सर अशे दोन पूत जाले आनी इलेपसून उत्कल नांवाचो पूत जालो. निमाणें वत्सराक राज्यार बसोवन ध्रूव बदरिकाश्रमांत गेलो आनी थंयसावन सर्गाक गेलो.

- कों. वि. सं. मं.

ध्वनी : (पळेयात आवाज).

ध्वनीमुद्रण आनी पुनरुत्पादन : ध्वनींची सांठवण (Recording)

आनी पुनरुत्पादन (Reproduction) करपाचें तंत्र. गरज आशिल्ल्या ध्वनींचेर फावो ती प्रक्रिया करून तांकां अपेक्षीत कालमर्यादेंत संग्रहीत करून दवरपाक मेळटा तशेंच सांठोवन दवरिल्ले ध्वनी तशेच प्रक्रियेंतल्यान पुनर्मुद्रित करूंक मेळटात.

पुनरुत्पादनक्षम ध्वनीमुद्रण करपाचो पयलो प्रयोग १८७७त अमेरिकेंत थॉमस आल्वा एडिसन हाणें केलो. एका वाटकुळ्या दांड्याक गुठलायल्ल्या कथिल धातूच्या पातळ पत्र्याचेर तबकडेच्या मध्यार बसयल्ल्या सुवयेच्या तोंकान पत्रोभर झरे पाडून ताणें तबकडेचेर पडिल्ल्या ध्वनींची ह्या झऱ्यांवरवीं पत्र्याचेर नोंद केली. ह्या झऱ्यांच्या आरंभाच्या तोंकाचेर सूवयेचें तोंक दवरून दांडो घुंवडावन हे झरे चिरले म्हणजे सुवयेवरवीं सुवयेच्या माथ्याचेर बसयल्ले तबकडेक ध्वनीचें स्पंदन पावता आनी तबकडेवयल्यान तें फुडें तबकडेचे सभोंवतणीं परिवर्तीत जावन मुद्रीत केल्ल्या ध्वनीचें पुनरुत्पादन जातालें.

एडिसनच्या उपकरणांत उपरांत सुदारणा जाली तरी ह्यो दंडगोलाकार ध्वनीमुद्रिका गैरसोयीच्यो जावपाक लागल्यो. इ. स. १८८७त एमिल बर्लिनर हाणें जस्त धातूच्या सपाट पत्र्याचेर लाखेचो पातळ थर दिवन सपाट अशो वाटकुळ्यो तबकड्यो तयार केल्यो आनी सुवयेच्या आदारान तांचेर झरे निर्माण केले. हांच्या आदारान कडक लाखेच्यो तबकड्यो तयार करप जालें.

ध्वनीमुद्रिका निर्माण करपाचे पद्दतींत बरेच सुदारीत बदल घडत गेले तशें पुनरुत्पादनाचे प्रक्रियेंतूय अशेच बदल घडले. सूवयेच्या आदारान तबकडेचेर सुरू जाल्लें ध्वनीमुद्रण उपरांत उजवाड आनी चुंबकत्व ह्या घटकांच्या आदारान तबकडेचे जाग्यार फितीचेर करप जालें. तशेंच पुनरुत्पादनाखातीर सुर्वेक हातान ध्वनीमुद्रिका घुंवडावपाची क्रिया वचून स्प्रींग, विद्युत् चलित्र (Motor) ह्या सारकिल्या साधनांचो उपेग करप जालो. ध्वनीमुद्रण आनी पुनरुत्पादनाच्या तंत्रांत आनी घटकांनी बदल घडत गेल्ले आसले तरी ध्वनी सांठोवपाचो आनी सांठयल्लो ध्वनी पुनरुत्पादीत करपा फाटलें बुन्यादी तत्त्व थोड्या फरकान तेंच उरलें. सुवी, उजवाड, विद्युत् ह्या घटकांवरवी तबकडी वा फीत हांचेर ध्वनींचें आरेखन करून ध्वनी सांठोवप आनी तशेच प्रक्रियेंतल्यान ज्या घटकांचेर ध्वनीची सांठवण केल्या तांचेर आंदोलन निर्माण करप हें बुन्यादी तत्त्व सगळ्या प्रकारांच्या ध्वनीमुद्रणांत आनी पुनरुत्पादनांत आसा.

ग्रामोफोन, रिकॉर्ड प्लेयर, चल चित्र फिल्म, टेप रिकॉर्डर, दूरध्वनी-संदेश रिकॉर्डर सारकेल्या उपकरणांची निर्मिती, ध्वनीमुद्रण आनी पुनरुत्पादन हांच्या तत्त्वाचेर आदारिल्ली आसा.

– कों. वि. सं. मं.

ध्वनीविज्ञान : (Phonetics) भाशांतर्गत ध्वनींचो अभ्यास. दर एके भाशेची मांडावळ वेगवेगळ्या, संकेतीक अशा ध्वनींचेर आदारिल्ली आसा. ह्या ध्वनींचीं खाशेलपणां, ध्वनीनिर्मितीची प्रक्रिया, ध्वनींचे प्रकार आनी हेर संबंदीत घटकांचो ह्या शास्त्रांत अभ्यास करप जाता.

ध्वनी विज्ञानांत उस्वासाचो उगम फुफुसांत जाता आनी ताळ्याच्या मार्गांतल्यान ओंठ, दांत, जीब, ताळू हांच्या आदारान तोंडांतल्यान वेगवेगळे नाद आशिल्ल्या उतरांच्या रुपांतल्यान प्रकट जाता. ओंठ, दांत, जीब, ताळू आनी ताळो हांच्या अदीं मदीं आशिल्ल्यो पोकळ्यो ह्या नादान आपआपले परीन विशिश्ट असो ध्वनी दितात.

तोंडांतल्यान भायर पडपी नादाच्या प्रवाहाप्रमाण आवाजांचे बदल घडटात. ह्या बदलांप्रमाण ध्वनीचे 'स्वर' आनी 'व्यंजन' अ प्रकार जातात. ध्वनीच्या वर्गीकरणाप्रमाण फुडें स्वर आनी व्यंजनां वेगवेगळ्यो सया (tunes) आशिल्ले प्रकार आसात.

कोंकणी ध्वनीविज्ञान : सगळे कोंकणी ध्वनी उच्चार करपा फुफुसांतल्यान भायर सरपी वायू वापरतात. तोंडांतल्यान कांयच अ नासताना उस्वास भायर सरतना जो उच्चार जाता तो ध्वनी म स्वर. कोंकणींत हे स्वर आसात - (ई, इ, ए, अ, आ, ऑ, उ, (अ) स्वराक कोंकणींत ताचोच खाशेलो उच्चार आसा. तो संस्कृता सकयलो आनी मराठींत चड वयलो आसता. कोकणींत तो मदलो स्वर आसता आनी उच्चार करतना ओंठ मातशे वाटकुळे पडटात. कांय बोलींनी (अ) स्वराचो लांबोडो उच्चारूय आसा. (आ) स्वराचो लांब प्रकारय आयकूंक मेळटा. कोंकणी स्वर करतना उस्वास नाकांतल्यान भायर सरल्यार तो स्वर नाकयो (ई, इं, एं, अँ, आं, आँ ओं उं ऊं अं) हे नाकये स्वर कोंकणींत अ ऐ (अय) आनी औ (ओव) हांचेभायर जायते संदीस्वर कोंकणींत घो देखीक (एय, ईय्, एव्, ऊय्, ओय) आदी.

जेन्ना नाका-तोंडांतल्यान उस्वास भायर सरता आनी ताका दांत वा ओंठ कसली तरी आडखळ घालतात, तेन्ना व्यंजन ध्वनी जाता. जर तोंडांतले अवयव खीणभर उस्वास बंद करीत जाल्या व्यंजनाक स्पर्श (stop) म्हण्टात. देखीक - (क्, ट्, ख्, ग्, म्, आदी. जर उस्वासाचो प्रवाह तोंडांत बंद जायना पूण कसलो आडखळ आसा, तसल्या व्यंजनाक प्रवाही (Continyant) म्हण्टात. - य्, व्, स्, श्, ल, र आदी. कोंकणी भाशेंत स्पर्श आनी प्रवाही वांगडा काडून जातात तीं व्यंजनां आसात. हांकां स्पर्श-घर्शक (affri म्हण्टात. च़, च्, छ्, ज़ ज्, झ़, झ् हीं कोंकणी स्पर्श-घर्शक व्यंज

कोंकणी व्यंजनाचे हेर गट आसात. स्वरतंत्र्यो (Vocal cords) स उक्त्यो आसून तातूंतल्यान उस्वास भायर येतना अघोश (voic व्यंजनाचो उच्चार भायर जाता. देखीक - क्, ट्, ख्, त् प्, स्, च जेन्ना स्वरतंत्र्यो एकामेकांक तेंकून आसतात आनी उस्वास तांचेमद भायर सरतना तांचें कंपन जाता तेन्ना उत्पन्न जावपी व्यंजन (voiced) आसता. देखीक - ग्, ड्, प्, द्, व्, ज् आदी. नाकये आसात तशीं नाकयीं व्यंजनांय आसात - ङ ञ्, ण्, न्, न्ह, म्, कोंकणी नाकयीं व्यंजनां. व्यंजनांमदीं अल्पप्राण (unaspirated) म्हाप्राण (aspirated) हो फरक आसा. व्यंजन आनी ताचे उपरांतचे हांचेमदीं नेटान उस्वास आयल्यार तें व्यंजन म्हाप्राण जाता. देख खा, वे, धू म्हा व्हा, छे आदी. तसलो नेटाचो उस्वास नासल्यार अल्पप्राण उरता. देखीक - क्, प्, द्, न्, म आदी. कोंकणींत उ अखेरेक म्हाप्राणाचो उच्चार जायना (क्क्, प्प्, न्न्, ण्ण्, म्म्) हांकां भाशेंत दोट्टी व्यंजन म्हण्टात, पूण ध्वनीविज्ञानी तांकांच लांब व म्हणटात, कारण तांचो उच्चार करतना उस्वास चड वेळ बंद पड

उच्चाराचे अवयव (जीब, दांत आनी ओंठ) खंय कशे आनी खं क्रमान वापरल्यात हाचेप्रमाणेंय ध्वनींचे गट करूं येतात. कोंकणींत (Labial), दांत-ओंठये (labiodental), दांतये (dental), दांत-ता (Dentopalatal), ताळवेचे (Palatal), मुर्धन्य (retroflex), मोव ता

-) आनी ताळ्याचे (glottal) ध्वनी आसात. वर्ण (Letter or alphabet) अक्षर (Syllable) हांचेमदीं कसले फरक आसात, कोंकणींत अक्षरं काडूंक जाय, उत्तराचेर पडटात ते बळ आघात (Stress or accent) चें सुरयोजन (intonation) हें सगळें ध्वनी विज्ञानांत शिकचें पडटा. नीविज्ञान शास्त्रशुद्ध भास उलोवपाक तशेंच कळपाक मदत करता. शास्त्रांत, विशेश करून मुळाव्या शिक्षणांत, भाशा अभ्यासांत ध्वनी ाचो खूब आदार जाता.

ांय भाशांच्या लिपींनी दरेक ध्वनी स्वतंत्र कुरवेन दाखोवपाची ज केल्ली आसा, अशें म्हळें तरी दरेके लिपीच्यो हे बाबतींत मर्यादा । पूण भोवतेक भाशांचे बाबतींत प्रत्येक ध्वनी दाखोवपाक ती उणी पडटा. हे नदरेन पळयल्यार दरेक ध्वनी दाखोवपाक खंयचीय परिपूर्ण ना अशें म्हणचें पडटलें.

- डॉ. मेथ्यू आल्मैद

क्षेपक : विद्युत् चुंबकीय ऊर्जेचें ध्वनीऊर्जेंत रुपांतर करपी हो र्जापरिवर्तक. ताका लावडस्पीकर अशेंय म्हण्टात. ध्वनिग्राहकाच्या हाचें कार्य आसता. चडकरून सगळ्या ध्वनीक्षेपकांनी बदलपी प्रता (दर सेकंदाक जावपी कंपनसंख्या) वर्चसाचें (विद्युत पातळेचें) त प्रवाहाचें यांत्रिक कंपनांत रुपांतर करपी एक चालक घटक हो चालक घटक ताका जोडिल्ल्या एका पटलांत कंपनां निर्माण आनी ताकालागून ताच्या भोंवतणच्या हवेंत कंपना निर्माण जातात. पनां ध्वनीतरंग म्हणून फुडें प्रेशित जातात. यांत्रिक कंपनांचें गांत रुपांतर करपी पटल आकारान सपाट जांव शंकूप्रमाण आशिल्ल्या ठोकळ्याप्रमाण) आसून तें एका खास प्रकाराच्या ासून तयार केल्लें आसता.

लक घटकाप्रमाण ध्वनीक्षेपकांचें वर्गीकरण करपाक येता: १) न वेटाळेंयुक्त (चिरचुंबक) गतिकीय, २) चलनक्षम वेटाळेंयुक्त चुंबकजन्य थीर चुंबकीय क्षेत्र) गतिकीय, ३) दाबविद्युतीय जांव युक्त आनी ४) विद्युत स्थितीक जांव धरित्र प्रकार (विद्युत भार दवरपी साधनाच्या तत्त्वाचो उपेग करपी प्रकार). हातुंतलो प्रकाराचोच ध्वनीक्षेपक चडकरून वापरतात.

चनेचे नदरेन ध्वनीक्षेपकाक जोडपांत येवपी कर्णो हो एक घट्ट , अशीर ध्वनीपरिवाह आसा अशें म्हणूं येता. ताचो आकार जांव वांकडो वळयल्लो, कसोय आसपाक शकता. ताका दोन तोंकां आसतात. ल्हान आकाराच्या तोंकाक गळो म्हण्टात. काचें पटल कर्ण्याच्या गळ्यांत बसयतात. ध्वनी प्रेशीत करपी कराच्या दुसऱ्या तोंकाक कर्ण्याचें तोंड म्हण्टात. कर्ण्याचें काम शण तारांभशेन आसता ताकालागून देवाण आनी घेवाण ध्वनींच्या दीं सुजोडता हाडपाक येता.गळ्याकडेन जंय ध्वनी-ऊर्जा उद्गम आसता थंय ध्वनीसंरोध उच्च मुल्याचो आसता. जाल्यार कर्ण्याच्या न संरोध कमी मुल्याचो आसता. कर्ण्याचो अनीक एक उपेग ताका फाव तो आकार दिवन ध्वनीऊर्जेचें थरावीक दिकेक वितरण तिचे प्रेशण एका खास अशा, जाय आशिल्ले दिकेन वाडोवपाक र्णो वापरपाचो मुखेल फायदो म्हणजे प्रदान ध्वनीच्या व्हडपणांत वाड. ध्वनीक्षेपकाच्या पटलाक मुक्तपणान हवेंत कंपन करपाक दिलें जाल्यार ताकालागून मेळपी आवाज चड व्हडलो नासता. पटलाचें क्षेत्रफळ कमी आशिल्ल्या कारणान मुक्त हवेचो एक तद्नुरुप ल्हान विभाग कंपित करता हें ताचें कारण जावन आसा. पटलाक कर्णो जोडल्यार कंपनीय क्षेत्रफळांत जायत्या पटींनी वाड जावन ताकालागून चड मात्रेच्या हवेंत हीं कंपनां निर्माण करतात. हाका लागून ध्वनी क्षेपकाच्या पटलापसून मेळपी ऊर्जेची श्रवणीय ध्वनी निर्माण करपाची तांक वाड्टा. कर्ण्याकलागून ध्वनीक्षेपकाची कार्यक्षमता वाडून ध्वनींतल्यो विकृतीय कमी जातात. कर्णो वापरिल्ल्यान श्राव्य ऊर्जेखातीर चडकरून कमी आकारमानाचें पटल वापरपाक येता. कर्ण्याच्या आकारमानाचीं प्रमाणां ताच्या क्षेत्रफळ प्रसाराचे मान बी थारायतना कार्यक्षमता, कंप्रता प्रतिसाद, दिशीक गूणधर्म आनी आकारमान हांचो मेळ सादपाचे नदरेन विचार करतात. कर्ण्याचो आकार शंकवाकार, घातांकीय, घनीय, अपास्तीय, अन्वस्तीय प्रकाराचो आसता. हातूंतलो घातांकीय आकाराचो कर्णो चड वापरांत आसा.

बरेतरेन अभिकल्पित केल्ल्या कर्ण्याचो ध्वनीक्षेपक खास कंप्रता मर्यादेंत हेर सरल प्रारक (कर्णो नाशिल्लो) ध्वनी क्षेपकांपरस तौलनीक नदरेन चड अचूक कंप्रता प्रतिसाद दाखयता आनी ताच्या प्रदानांतल्या विकृतीचें प्रमाणय कमी आसता. तो उच्च कार्यक्षमताय गांठपाक शकता. ज्या जाग्याचेर सुटसुटीत आकारमानापरस कार्यक्षमता आनी ध्वनीची शक्त व्हड आसपाची गरज आसता थंय कर्णो आशिल्लें ध्वनीक्षेपक वापरतात. कर्ण्याचें आकारमान ल्हान जाय जाल्यार ताचें वेंटाळें करपाक येता जांव ताची घडीय करपाक येता. पूण ताकालागून उच्चतर प्रदान कंप्रता संकेतांत चड विकृती उत्पन्न जाता.

ध्वनीक्षेपकापसून मेळपी दिशीक वितरणाच्या आकृतिबंधाचेर नियंत्रण घालप गरजेचें थारता. ह्या कार्याखातीर ज्यो प्रारण (तरंगरुपी ऊर्जा) नियंत्रण संरचना वापरतात तांकां बाधिका (बॅफल) अशी संज्ञा दितात. बाधिका हेर महत्वाचीं कार्यांय करतात. ध्वनीक्षेपकाचें पटल फुडें आनी फाटीं अशा दोनय वटांनी ध्वनीतरंगांचें प्रारण करता. फाटीं वचपी तरंग परावर्तित जावन परत फुडल्या वटेन येवन, फुटल्या भागांत सरळ प्रारित केल्ल्या तरंगांवांगडा परस्पर क्रिया करपाक शकतात. हाकालागून कांय खेपे हे दोन तरंग एकामेकाक अनुकूल आसत जाल्यार कांय खेप ते एकामेकाक विरोध करून एकामेकाचे परिणाम काडून उडयतात. हो परिणाम चडकरून लघुतरंगलांबायेच्या ध्वनीतरंगांत सांपडटा. ह्या वायट परिणामाकय बाधिका योजनेकलागून टाळपाक येता. बाधिकेकलागून ध्वनीक्षेपकाची कार्यक्षमताय वाडोवपाक येता. रेडीओ ग्राहींतय ह्याच प्रकारची बाधिका वापरतात. ह्या बधिकेकलागून पटलाच्या फुडल्या वटेच्यान फाटल्या वटेनमेरेन ध्वनीच्या भायल्या संक्रमण मार्गाची परिणामकारक लांबी वाडटा आनी ताकालागून पटलावेलो ध्वनीकीय भार वाडोवपाक मदत जाता. पटलाच्या फुडल्या भागापसून फाटल्या भागामेरेन बधिकेभोंवतणचें परिणामी अंतर एका तरंगलांबीच्या इतलें आसल्यार ध्वनीक्षेपकाचो प्रतिसाद प्रकर्शान कमी जाता. ह्याखातीर बाधिकेचो आकार असममित दवरतात जांव ध्वनिक्षेपक सारको मदीं बसयनासताना मातसो कडेक बसयतात. फाटली वट सबंध उक्ती आशिल्ली मंजूशा (पेटी), सगळेवटेन बंद आशिल्ली मंजूशा, एकच बुराक आशिल्ली जांव नळयेची गुंडाळी बसोवपाक येतली इतली मेकळी आशिल्ली बंदिस्त मंजुशा अशा स्वरुपाच्यो ह्या बाधिकांच्यो रचना आसतात. फाटल्या वटेन उक्ती आशिल्ली

मंजूशा चडकरून रेडिओ वा दूरचित्रवाणी ग्राहींत वापरतात. अशा मंजूशांचें अनुस्पंदन सदांच ध्वनीक्षेपकाच्या पटलाच्या फाटल्या वटेन जाता. ताकालागून ध्वनीक्षेपकाच्या प्रतिसाद अभिलक्षणांमदीं अनिश्ट अशी उच्चता निर्माण जाता. ह्या अनुस्पंदनाची कंप्रता मंजूशा आनी ध्वनीक्षेपक हांचेर आदारिल्ली आसता. मंजूशेचें घनफळ जितकें चड आसता तितकी तिची अनुस्पंदन कंप्रताय सपाट बधिकेच्या शक्य आशिल्ल्या अनुस्पंदन कंप्रतेकडेन चड लागीं येवपाक लागता.

हेडफोन होय एक प्रकारचो ध्वनीक्षेपकच आसा. संदेशवहन ग्राही आनी श्राव्य कंप्रता ऊर्जा ल्हान प्रमाणांत आसता अशा आनी हेर जाग्यांचेर हेडफोन वापरतात. हेडफोनांत चुंबकीय पटल चलनक्षम वेटाळें, स्फटीक परिवर्तक हांचो उपेग करतात. हेडफोनाचो कंप्रता प्रतिसाद चड करून मर्यादित आसता. तशेंच मर्यादीत कंप्रता कक्षेखातीर अभिकल्पित केल्ले दोन वा चड ध्वनीक्षेपक जांव दुहेरी जांव तिहेरी एकत्रित संच वापरतात. कंठ संगीताच्यो कार्यावळी आनी वाद्यसमूहांच्यो कार्यावळी ह्या खातीर ध्वनीक्षेपण मूळ ध्वनीनुरूप जावप गरजेचें आशिल्ल्यान ह्या जाग्यांचेर खास प्रकारच्यो ध्वनीक्षेपण येवजण्यो वापरतात. कार्यावळीचे स्थानाची परिस्थिती (बंदीस्त वा उक्ती) आनी कार्यावळीच्या वेळार गरज आशिल्ली ध्वनीपातळी निर्माण करपाखातीर लागपी ध्वनी - उर्जा खबर आसल्यार ध्वनिक्षेपकांची वेंचणूक करपाक जाता. ध्वनिक्षेपकांची मांडणी मर्यादीत उंचायेचेरच करतात.

अभिकल्पाचे नदरेन खंयच्याय ध्वनीक्षेपकांत सकयल दिल्ले गुणधर्म आसप गरजेचें - १) बरी संवेदन शीलताय, २) सगळे कंप्रता कक्षेंत अल्प विकृती, ३) एकविध (सगळ्याक एक सारको) कंप्रता प्रतिसाद. ४) क्षणिक विद्यूत बदलाक योग्य प्रतिसाद, ५) मंद अनुस्पंदनी कंप्रतेक फाव अशें संदमन आनी ६) फाव अशी श्राव्य ऊर्जा वापरपाची तांक.

– कों. वि. सं. मं.

नंददास : (जल्म : सुमार १५३३; मरण : सुमार १५८३/१५८६?).

एक नामनेचो हिंदी संतकवी. अश्टछाप कवींमदीं सूरदासाउपरांत नंददासाचेंच नांव घेवप जाता. ताचो जल्म, मरण वा ताचे सगळे जिणेविशीं निश्चीत म्हायती मेळना. मथुरेचे ईशान्येक आशिल्ल्या एका जिल्ह्यांतल्या रामपूर गांवांत ताचो जल्म जालो अशें अभ्यासक मानतात. ताच्या बापायचें नांव जीवनराम आनी कवी तुळशीदास हो ताचो बापोलभाव अशें म्हण्टात. नृसिंह पंडिताकडेन ताणें संस्कृत भाशेचें गिन्यान मेळयलें. गोसाई विठ्ठलनाथ हाचेकडेन ताची वळख जाली. ताणें ताका परमार्थाची दीक्षा दिली अशी एक आख्यायिका आसा. कांय जाणांच्या मतान कवी सुरदासान ताका ताळ्यार हाडलो. रामपुराक परत येतकच तो कमला नांवाचे चलयेकडेन लग्न जालो. ताणें आपल्या गांवाचें रामपूर हें नांव बदलून शामपूर नांव दवरलें. थयंच एक तळें खणून ताका शामसर अशें नांव दिलें. कांय दीस असो गृहस्थाश्रम चलोवन तो संवसार सोडून गोवर्धन क्षेत्रांत रावपाक गेलो. थंय गंगा न्हंयेचे देगेर ताणें आपली उरिल्ली जीण श्रीनाथाचें भजन-कीर्तन आनी ग्रंथरचना करपांत सारली.

नंददासान जायती ग्रंथरचना केली. ताच्या नांवार २०-२१ ग्रंथ आसात अशें सांगतात. तातूंत 'रासपंचाध्यायी' आनी 'भँवरगीत' हे ताचे नामनेचे ग्रंथ. ताचे हेर म्हत्वाचे ग्रंथ अशे - अनेकार्थमंजरी, नाममाला, नासिकेतपुराणभाशा, दशमस्कंध, भागवत, मानमंजरी, रस[illegible] रूपमंजरी, विरहमंजरी, नामचिंतामणीमाला, जोगलीला, शाम[illegible] आनी रुक्मिनी-मंगल. हातूंतलीं नाममाला, नामचिंतामणीमाला[illegible] मानमंजरी हीं वेगवेगळीं पुस्तकां नासून एकाच पुस्तकांचीं वेगवेग[illegible] आसात.

रासपंचाध्यायी ह्या ग्रंथांत ताणें श्रीमदभागवताच्या धाव्या स्कं[illegible] रासासंबधीच्या पांच अध्यायांची कथा मोटे म्हौंवाळ पदावलीं[illegible] सांगल्या. 'भँवरगीत' ह्या ग्रंथांत ताणें उध्दव-गोपी हांच्या संवादाच[illegible] जायत्या पदांनी मांडला.

काव्यशक्ती, भक्ती, अध्यात्म आनी विद्वत्ता ह्यो चारूय [illegible] नंददासाच्या काव्यांतल्यान दिसतात. काव्य कलेची ताका बरीच[illegible] आशिल्ली देखुनूच ताणें छंदाची आनी शब्दांची मांडावळ बेसबरी [illegible] कृष्ण भक्तीच्या काव्यांत वेगवेगळ्या शैलींचो वापर करपाची प्रथ[illegible] घाली.

– कों. वि.

नंद वंश : (इ. स. आदीं चवथें शतमान). पुर्विल्ल्या मगधांत[illegible] नामनेचो राजवंश. शिशुनाग वंशांतलो कलाशोक (काकवर्ण) रा[illegible] राणयेचो एक मोगी आशिल्लो. ताणें काकवर्ण राजाचो वध करून [illegible] धा पुतांक शींवासनार बसयले. तो स्वता त्या राजपुत्रांचो पालक [illegible] राज्य चलयतालो. फुडें ताणें त्या राजपुत्रांकय जिवे मारून मगध[illegible] हस्तगत केलें. होच नंद वंशांतलो पयलो राजा. जैन आनी[illegible] परंपरांप्रमाण तो शुद्र वर्णाचो आशिल्लो. महाबोधिवंश ह्या ग्रंथांत ता[illegible] उग्रसेन अशें दिल्लें आसा. पुराणांत ताका महापद्म म्हळां आनी तो [illegible] शैशुनाग राजा महानंद हाचो दासीपूत आशिल्लो अशेंय सांगलां.

पुराणांत महापद्म नंदाक दुसरो परशुराम म्हळां. तो महाप[illegible] आशिल्लो. ताणें ऐक्ष्वाकू, पांचाल, काशी, हैहय, कलिंग, अश्मक[illegible] मैथिल, वीतिहोत्र, हांचीं राज्यां जिकून एके सत्तेखाला [illegible] आर्यमंजुश्रीकल्प ह्या ग्रंथावयल्यान अशें कळटा, तो महापद्म ह्या वि[illegible] आश्रयदातो आनी विद्येचो पुरस्कर्तो आशिल्लो. नंदराजान कलिंग[illegible] बांद बांदिल्ल्याचो आनी ताचेर धुरी घालून थंयची एक [illegible] पाटलिपुत्राक व्हेल्ल्याचो उल्लेख खारवेलच्या हाथीगुंफा लेखांत [illegible]

ॲलेक्झांडरान भारताच्या वायव्य वाठाराचेर धुरी घालून[illegible] न्हंयेमेरेन वाठार हस्तगत केलो. पूण थंय ताच्या सैन्याक नंद[illegible] लस्करी तांकीची खबर कळटकच ताणीं फुडें धुरी घालपाक न्हयका[illegible] आनी देखून ॲलेक्झांडराक परतें वचचें पडलें असो उल्लेख मेळ[illegible]

महापद्माक पुराणांत सर्वक्षत्रन्तक (सगळ्या क्षत्रियांचो संहार[illegible] म्हळां. ताचें साम्राज्य व्हड आशिल्लें आनी भांडार भरिल्लें आशिल्ल[illegible] व्हड सेना सदांच जय्यत तयारेंत रावताली. ग्रीसी इतिहासकारांनीं[illegible] बळग्याचें वर्णन केलां. ताची सत्ता पंजाबाचे शिमेमेरेन आशिल्ली. [illegible] सैन्यांत २०,००० घोडेस्वार, २,००,००० सैनीक, २,००० र[illegible] ३,००० हत्ती आशिल्ले.

महापद्मान २८ वर्सां राज्य केलें. महापद्माक आठ पूत [illegible] तातूंतल्या सुकल्प ह्या एकाचें नांव पुराणांत दिलां. त्या सगळ्यांन[illegible] बारा वर्सां राज्य केलें अशें पुराणांत सांगलां. नंदवंशांत णव राज[illegible]

ानी तांची नवनंद म्हणून नामना आशिल्ली. श्रीलंकेच्या 'महावंसांत' ्या नंदाचे नांव धननंद अशें आयलां. धननंद राजा पराक्रमी आशिल्लो. दुश्ट आनी लोभी आशिल्लो. ताचे वायट वागणुकेक लागून लोक द्वेश करताले. देखुनूच इ. स. आदीं ३२४ त चंद्रगुप्त मौर्य हाका ाणाक्याच्या आदारान ताका हारोवंक सहज शक्य जालें. नंदवंशाचो ाळ इ. स. आदीं सुमार ३६४ ते ३२४ असो थरता.

दराजांनी आपल्या राज्यांत नवीं वजनमापां सुरू केल्लीं अशें ीच्या सुत्रांवयले (२,४,२१) काशिकेंत म्हळां. नंद राजांचो कल जैन डेन आशिल्लो आनी ताचे मंत्री जैन आशिल्ले अशें आवश्यकसूत्र ह्या ल्यान कळटा. महापद्म नंदाचो मंत्री कल्पक आनी धननंदाचो मंत्री हे जैन आशिल्ले.

- कों. वि. सं. मं.

ॲडमिरल सरदारीलाल मथुरादास : (जल्म : १० बर १९१५).

रताचो आदलो नौसेनेचो मुखेली. ताणें कराचीक शिक्षण घेतलें. तो चे शाही संरक्षण अकादमीचो पदवीधर. १९४१ वर्सा ताणें रॉयल नेव्हल व्हॉलंटिअल रिझर्व्हांत प्रवेश घेतकच १९५७ वर्सा तो त सैविवर्गाचो मुखेली जालो. डायरेक्टर जनरल, मुंबयच्या नौदल विस्तार येवजणेचो मुखेल (१९५८-६०), सारवद मुखेल (Chief rial) चीफ ऑफ मटेरियल -१९६२, माझगांव गोदीचो कार्यकारी क १९६४-६६, उपरांत १९६६-६८ वर्सा हिंदी नौदल ध्वजाधिकारी, -७० वर्सा अस्तंती विभागाचो नौदल समादेशक ह्या पदांचेर ताणें केल्यांत. १९६२ वर्सा ताका अतिविशिश्ट आनी १९६८ वर्सा शिश्ट हीं सेवा पदकां मेळ्ळ्यांत. १९७० वर्सा तो नौदलाचो मुखेल १९७१ वर्साच्या भारत-पाकिस्तान झुजांत खास कामगिरी ातीर १९७२ वर्सा ताका पद्मविभूषण ही पदवी मेळ्ळी. सेवेंतल्यान जातकच तो भारतीय तारवां येरादार निगमाचो अध्यक्ष आनी री संचालक जालो. 'इराणो-हिंद शिपिंग कंपनी' चे स्थापणुकेंत ारत सरकारावतीन फुडाकार घेतलो.

- कों. वि. सं. मं.

देवी : हिमालयाचें, पाकिस्तानव्याप्त प्रदेशा भायलें भारतांतलें ांत उंचेलें तेमूक. उंचाय ७,८१७ मी. हें दोन तोंकांचें तेमूक उत्तर राज्याच्या उत्तर भागांत, गढवाल जिल्ह्याचे अस्तंत शिमेलागीं आसा. उदेंत आनी अस्तंत तेमकां सुमार ७,५०० मी. उंचायेच्या तीन किमी. तेरी कटकान(ridge) जोडल्यांत. हाचेभोंवतणी सुमार ११२ किमी. ची आनी सरासरी ६,१०० मी. उंचायेच्या दोंगुल्ल्यांच्या ओळींचीं ल्यां आसात. तातूंत ६,४०० मी. परस चड उंचायेचीं १९ तेमकां . ह्या वलयांतल्यान अस्तंतेकडल्यान वाट काडून सुमार ६२५ चौ. प्रदेशांतलें हिमवहन करपी हिमन्हंयेतल्यान भायर सरिल्लो ऋषीगंगा प्रवाह सकयल कोसळटा आनी खोल, देगणांतल्यान व्हांवत वचून गेक मेळटा. मायलम आनी पिंडारी हिमन्हंयांक हिमपुरवण नंदादेवी ाळारातल्यानूच जाता. कितल्याशाच वर्सासावन व्हड प्रमाणांत हिंदू हांगा येत आसले तरी १९३४ मेरेन नंदादेवीच्या भिरांकूळ परिसरांत कोणेंच पांय दवरूंक नाशिल्लो. त्या वर्सा एरिक शिप्टन आनी टिलमन हाणीं तीन शेरपांसयत ऋषीगंगेच्या देगणांतल्यान व्हडा कश्टान आनी धाडसान वाट काडून भितर प्रवेश केलो. दोंगुल्ल्यांचेर आशिल्ले फर आनी स्प्रुसाचे रूख, मदल्या देगणांत रानबोकड्यो आनी रानमेंढरां चरत आशिल्लीं दाट मड्डां, निळ्या उदकाचीं तळीं आनी ह्या सगळ्यां मदीं आशिल्लें नंदादेवीचें पवित्र तेमुक असो सोबीत देखाव ताणीं पळेलो. २९ ऑगस्ट १९३६ ह्या दिसा ओडेल आनी टिलमन हाणीं नंदादेवी पयलीं सर केलें. उपरांत १९५१त तेनसिंग नंदादेवीच्या उदेंत तेमकाचेर चडून गेल्लो. १९६४ त कॅ. नरेंद्रकुमार हाच्या फुडारपणाखाल भारतीय पंगडानय नंदादेवी चडून वचपाक येस मेळयलें. नंदादेवीचे दक्षिणेक सुंदरडुंगा देगणांत १९७० सावन कलकत्ता विद्यापिठावरवीं शास्त्रीय संशोधन चालू आसा.

- कों. वि. सं. मं.

नंदी : एक मुखेल शिवगण आनी शंकराचो द्वारपाळ. ताका नंदीश, नंदीश्वर, नंदिकेश्वर अशीं हेर नांवां आसात. शिवाच्या सहस्त्र नांवांमदीं नंदी हेंय एक नांव् आसा. शिवपुराणाच्या शतरूद्रखंडांत शिवाचे अवतार वर्णिल्ले आसात. तातूंत नंदीची कथा अशी आसा - शालंकायनाचो पूत शिलादमुनी हाणें आपल्याक पूत जावंचो, हे इत्सेन शिवाक प्रसन्न करून घेवपाखातीर खर तप केलें. शिव प्रसन्न जातकच ताणें ताचेकडेन असो वर मागलो, 'म्हाका तुजे भाशेनूच एक पूत दी'. शिवान 'तथास्तू' म्हळें. फुडें एक फावट शिलादमुनी यज्ञाखातीर आंगणांतली जमीन खण्टा आसतना ताका एक भुरगें मेळ्ळें. ताका पळयतनाच शिलादाक शिवाचें स्वरूप जाणवलें आनी देखून ताका आनंद जालो. त्या आनंदाचो उगडास म्हणून ताणें त्या भुरग्याचें नांव 'नंदी' (आनंद दिवपी) अशें दवरलें. नंदीन पिरायेच्या आठव्या-णवव्या वर्सा खर तप करून शिवाक प्रसन्न करून घेतलो. शिवान ताका पुताभाशेन मानलो आनी आपल्या गणांचो मुखेली केलो. विष्णुपुत्रांचो जाच ना करपा खातीर शिवान बैलाचें रूप धारण केल्ल्याचोय उल्लेख शिवपुराणांत आसा.

महाभारत आनी पुराणां हातूंत नंदिकेश्वराविशीं कथा मेळटात. रामायणांत तो कुरूप, मोटवो आनी वानरातोंडाचो आशिल्ल्याचें म्हळां.

शैव लोक पारमार्थीक नदरेन नंदी हें आनंदतत्त्वाचें प्रतीक मानतात शिवाच्या तांडवनृत्या वेळार ताल धरपाक तो आसता, देखून ताका 'तांडवतालिक' अशेंय म्हण्टात.

नंदी तिम्मन्ना

दक्षिण भारतांतल्या शिवमंदिरांच्या दारांत नंदीची चतुर्भूज मूर्त आसता. गोंयांतल्या श्री मंगेश, श्री नागेश आनी हेर शिव मंदिरांच्या दारांत नंदीची मूर्त आसा. विष्णुधर्मोत्तरपुराण, हेमाद्रीचो चतुर्वर्गचिंतामणी, अभिलाषितार्थ चिंतामणी सारक्या ग्रंथांनी नंदकेश्वराचें चतुर्भूज, तीन दोळे, तांबशा वर्णाचो, त्रिशूळ आनी गोफीण धारण केल्लो अशें वर्णन मेळटा.

शिवाच्या देवळांत पिंडीमुखार नंदी आसता. शंकर आनी ताचे गण हांचेकडेन बैलाचो संबंद खूब पुर्विल्ल्या काळासावन जोडिल्ल्यान नंदी वा नंदकेश्वर म्हणजेच बैल अशेंच समिकरण जालां आसूंक जाय. दक्ष यज्ञाचो संहार करपाखातीर शंकरान आपले जटेंतल्यान वीरभद्र निर्माण केलो, ताचें वाहन बैल आसलें.

वीरशैव संप्रदायांत शिवाचें वाहन नंदीक खूब म्हत्व आसून ते नंदीक बसव (वृषभ) ह्या नांवान वळखतात. वीरशैव लोक बसवेश्वराक नंदीचो अवतार मानतात.

दक्षिणेंत कांयकडेन नंदीचीं स्वतंत्र देवळां आसात. बेंगळूरच्या नंदी देवळांत नंदीची सुमार सात हात ऊंच मूर्त आसा. म्हैसुराक चामुंडी दोंगुल्लेचेर नंदीची खूब व्हड मूर्त आसा. अशीच एक मूर्त शिरसी लागीं, बनवासी हांगा, मधुकेश्वरच्या देवळांत आसा.

- कों. वि. सं. मं.

नंदी तिम्मन्ना : (सोळावें शतमान. कारकीर्द : १५०६-३०).

नामनेचो तेलुगू कवी. कृष्णदेवराय हाच्या दरबारांतल्या अष्टदिग्गतांतलो हो एक कवी आसलो. पेद्दना फाटोफाट हाका म्हत्व दितात. ताचे आवयचें नांव तिम्मांबा आनी बापायचें नांव सिंगनामात्य. 'मुक्कु तिम्मना' आनी 'अरणमु तिम्मना' ह्या दोन अर्थपूर्ण नांवांनीय ताका वळखताले. चंपकपुश्पान भ्रमर स्वताभोंवतणीं गुंजारव करिना देखून ताणें खर तप केलें. ताचें फळ म्हणून चांफेकळीक सोबीत बायलेच्या नाकाचें रूप प्राप्त जालें आनी तिच्या दोनूय वटांनी दोळ्याच्या रुपान दोन भ्रमर येवन बसले. अशी सुंदर कल्पना तिम्मनान आपल्या एका काव्यांत मांडली. देखून ताका 'मुक्कु तिम्मना' हें नांव पडलें. तेभायर कवी म्हणून राजसभेंत आनी राणी चित्रांबा हिच्या कुळारचो 'अरणमु' (हुंडो) वांगडा भेट म्हणून आयिल्ल्यान ताका अंतपुरांतय खूब मान आशिल्लो.

परिजातापहरण ही ताची एकसुरी आनी म्हत्त्वाची काव्य रचना. हें एक व्हड प्रबंधकाव्य. संस्कृत हरिवंशांतल्यान कथानक घेवन ताणें ताका काल्पनीक जोड दिल्या.

एक फावट राणी चित्रांबा आनी कृष्णदेवराय हांचेमदीं गैरसमजाक लागून वाद जालो. तेन्ना दोगांचोय मेळ घडोवपाक अप्रत्यक्ष हेतान सत्यभामा आनी श्रीकृष्ण हांच्यांतल्या अशाच प्रसंगाचेर हें शृंगाररसान भरिल्लें काव्य रचलें. हातूंत सत्यभामेचो राग आनी श्रीकृष्णाचें तिका समजावप हांचें वर्णन कवीन मोटे कलात्मक रितीन केलां. ह्या काव्याच्या निमाणें सत्यभामेन नारदाक श्रीकृष्णाचें दान करून उडयल्ल्यान ताका नारदाचें दास्यत्व आपणावचें पडलें. देखून नारदाचे विणेपसून माळेमेरेन सगळ्या वस्तूंचो भार घेवंचो पडलो, ह्या वर्णनांतलो विनोद आनी कल्पकताय हीं खाशेलपणां उल्लेख करपासारकीं आसात. ह्या काव्यांतलो आशय तशेंच अभिव्यक्ती भोवच सुंदर जाल्या.

- कों. वि. सं. मं.

नंदीबैल : लोकरंजनाखातीर नाच करपी सजयल्लो बैल. ह्या नं[...] गळ्यांत घांटींची माळ, पांयांनी घागऱ्यो, शिंगांक पितूळच्यो तोपयो रंगीबेरंगी कपडयांचे लांबपी गोंडे, फाटीचेर झूल, कपलाचेर देवांच्या घालून बैलाक सजयतात. नंदीवाले लोकांच्या दारांत वचून वा[...] तालार नंदीबैलाचे खेळ करतात.

ह्या खेळांत नंदीवाले नंदीबैलाकडल्यान विंगडविंगड कसरती [...] घेतात. खेळाचे अखेरेक नंदीवाले लोकांचेवतीन नंदीक प्रस्न घालता[...] प्रस्नांच्यो जापो नंदी उबी वा आडवी तकली हालोवन दिता. नंदीवा[...]

ताका अशे तरेन शि[...] तयार केल्लो आसता की[...] बरे गजालीक बरी [...] दिवंची आनी वायट गज[...] न्हयकार दिवंचो. ह्या प्रव[...] 'भविश्यकथन' अशें म्ह[...] हो खेळ जातकच बा[...] दुदान-उदकान नंदीचे पांय धुयतात, ताच्या कपलाचेर पिंजर आनी फुलां घालून पुजा क[...] उपरांत नंदीवाल्याचे झोळयेंत पोरणे कपडे, कड्डुण, तांदूळ, [...] घालतात. तशेंच नंदीबैलाकूय पियेवपाक उदक आनी किदेंय खा[...] दितात. निमाणें, नंदीवाले नंदीबैलाकडसून लोकांक आर्शिवाद दि[...]

गोंयांत नंदीबैलाक घणसाबैल अशेंय म्हण्टात.

आदल्या तेंपार जेन्ना करमणुकीचीं साधनां चड नाशिल्लीं [...] 'नंदीबैल' हो गांवांतल्या भुरग्यांखातीर म्हत्वाची मनोरंजनाची अशी [...] आशिल्ली. पूण हालींच्या काळांत आर्विल्ल्या यंत्रीक युगाक लागून नं[...] आनी नंदीवाले उणे जायत गेल्यात.

ही लोकरंजक संस्था खूब पोरणी आसूं येता. 'अनुयोगद्वारसू[...] ग्रंथांत हे संस्थेचो 'पांडुरंग' ह्या नांवान उल्लेख आसा. ह्या पांडुरंग [...] लोक भस्म लायताले. बैल पोसताले आनी प्रतिश्टीत लोकांक बैलांक[...] नमस्कार करून भिक्षा घेताले अशें त्या ग्रंथांत म्हळां.

- कों. वि. [...]

नंदेश्वर, ताराचंद हागरुजी : (जल्म : १ जुलय १[...] नागपूर - महाराष्ट्र).

सुटकेझुजारी. ताणें आपलें शिक्षण एल. टी. सी. मेरेन घेतलें, त[...] ताणें लायब्ररी सायन्सीचो डिप्लोमा घेतलो. १५ ऑगस्ट १९५५ ह्या[...] ताणें गोंयांत सत्याग्रहांत वांटो घेतलो. पुर्तुगेज पोलिसांनी ताका [...] काळखाकुडींत दवरलो आनी सुटका जायमेरेन खूब मार घालो. [...] वर्सा महाराष्ट्र सरकारान सन्मानपत्र दिवन ताचो भोवमान केला[...]

- कों. वि. [...]

न : वर्णमाळेतलें विसावें व्यंजन आनी त वर्गांतलो पांचवो वर्ण. [...] विकासांत चार अवस्था दिसतात. पयली अवस्था अशोकाच्या गिर[...] लेखांत मेळटा; दुसरी कुशाणवंशी राजाच्या मथुरेंतल्या लेखांत ([...] चो पयलो शेंकडो); तिसरी मेवाडचो गुहिलवंशी राजा अपराजित [...]

कुंडलेश्वरांतल्या लेखांत (इ. स. ६६१) आनी चवथी अवस्था शी राजा जाजल्लदेवाच्या वेळच्या लेखांत (इ. स. १११४) मेळटा. च्या रुपाचो विकासक्रम असो आसा -

ोध्दारतंत्रांत 'न' चें ध्यान वर्णिलां तें अशें -

ध्यानमस्य नकारस्य वक्ष्यते श्रुणु भाविनि ।
दलिताञ्जनवर्णाभां ललज्ञिह्वां सुलोचनाम् ।
चतुर्भुजां कोटराक्षीं चारुचन्दनचार्चिताम् ।
कृष्णाम्बरपरीधानामीषद् हास्यमुखीं सदा ॥

र्थ - हे पार्वती, ह्या नकाराचें ध्यान सांगतां तें आयक. ही नकाररुपी घोंटिल्ल्या काजळाच्या वर्णाची, जिची जीब लडलडत आसा अशी, ना, खोल दोळ्यांची, चार भुजांची, चंदनचर्चित, कृष्णवस्त्र न्हेशिल्ली सदांच मात्शी हांसतमूख आसपी अशी आसा.

त हें हाचें उच्चारणस्थान.

- कों. वि. सं. मं.

लवाद : 'नक्सलवाद' हो शब्द अस्तंत बंगालांतल्या दार्जिलिंग तल्या नक्सलवाडी नांवाकडेन जोडिल्लो आसा. अस्तंत बंगालांत लिंग जिल्ह्याच्या सिलीगुडी पोटविभागांत आनी हिमालयाच्या त नक्सलवाडी हो सुमार २०७ चौ. किमी. चो प्रदेश आसा. ह्या वट्ट ६० खेड्यांचो आस्पाव जाता. हांगाची वसती चडशी संथाळ, ों, मुंडा आनी राजवंशी ह्या आदिवासी जमातींची. हांगा मे १९६७त ादी कम्युनिस्ट लोकांनी सशस्त्र उठाव करपाचे यत्न केले. सुर्वेक ळवळ नक्सलवाडीक सुरू जाली. उपरांत ती देशांत साबारकडेन ळी. ते चळवळीक नांव मात 'नक्सलवादी चळवळ' अशें पडलें. वाद हो मार्क्सवादी-लेनीनवादी तत्त्वगिन्यानाचो भारतांतलो एक कार. चीनाचे क्रांतीचो मुखेली माओ-त्से-तुंग हाचे विचार उपयोगांत चे नक्सलवाद्यांनी खूब यत्न केल्ले. हाका लागून जे कोण लवाडीच्या मार्गान गेल्ले ते 'नक्सलवादी' आनी ताणीं आपणायल्ले म्हळ्यार नक्सलवाद अशें समजतात.

शिया आनी चीन हांच्यामदल्या वादाक १९६३ त नेट आयिल्लो. लागून आंतरराश्ट्रीय कम्युनिस्ट चळवळीक वेर गेली. हाचो परिणाम तल्या कम्युनिस्ट पक्षाचेरूय जाल्लो. भारतांतलो चीनीवादी गट ४ त मुळाव्या कम्युनिस्ट पक्षासावन वेगळो जालो. अशे रितीन तीं मार्क्सवादी कम्युनिस्ट पक्षाची थापणूक जाली. १९६७त वादी कम्युनिस्ट पक्षान वेंचणुकेंत वांटो घेवन उपरांत तो अस्तंत आनी केरळांतल्या सरकारांत हेर दाव्या पक्षांकडेन वावुरपाक ो. ह्याच तेंपार गांवगिन्या वाठारांनी शेतकामती आनी जमीनदार हांचे ल्या संघर्शाक नेट आयिल्लो. हे गजालीचो फायदो घेवन मार्क्सवादी निस्ट पक्षांतल्या माओवादी गटान फुडाकार घेवन दार्जिलिंग ांतल्या नक्सलवादी शेतकामत्यांक फुसलावन सशस्त्र उठाव ान हाडिल्लो. हे माओवादी क्रांतीचें वारें हेरकडेनूय पातळपाक लागलें. वादी लोकांनी गांवगिन्या वाठारांनी वचून शेतकामती गिरिजन हांकां एकठांय हाडून सशस्त्र बंड सुरू केलें. अस्तंत बंगाल, बिहार, आंध्रप्रदेश, पंजाब आनी केरळ राज्यांत नक्सलवादी लोकांनी ल्हान-ल्हान शेतकामत्यांचो आनी विद्यार्थ्यांचो तेंको मेळोवपाचो यत्न केलो.

नक्सलवादी नांवासकयल काम करपी हे विंगड विंगड गट माओवादी आशिल्ले. पूण मुखावयलीं कांय वर्सां तरी ते एकठांय आयलेनात. एप्रिल १९६९ त माओ-त्से-तुंग हाचे विचारसरणेचेर आदारिल्ल्या एका पक्षांत संघटीत जाले. चारू मुजुमदार हाचे अध्यक्षतायेसकयल भारतीय मार्क्सवादी-लॅनीनवादी कम्युनिस्ट पक्षाची स्थापणूक केली. नागारेड्डी, के. पी. गोपालन्, सत्यनारायणसिंग आनी हेर मुखेल्यांनीय हे चळवळींत वांटो घेतिल्लो. नक्सलवादी लोकांनी माओ-त्से-तुंग हाच्या विचारांचेर आनी मार्शल लीन पियानोच्या 'पिपल्स वॉर' हे कल्पनेचेर १९६७ ते १९७२ मेरेन नक्सलवाडी, गोपीवल्लभपूर, श्रीकाकुलम्, वायनाड वाठारांनी व्हड प्रमाणांत सशस्त्र उठाव केल्ले. पूण हे सगळे उठाव बेकायदेशीर जाल्ल्यान पोलिसांनी आनी सैन्यान पुरायपणान मोडून उडयले.

ह्या काळांतली नक्सलवादी चळवळ तीन वांट्यांनी विभागिल्ली आसा. १९६७-६९ ह्या काळांत विंगडविंगड नक्सलवादी गटांत एके तरेचो सहकार आनी संयोजन आशिल्लें. लीन पियानच्या 'पिपल्स वॉर' च्या सिध्दांताप्रमाण गांवगिन्या वाठारांतल्या शेतकामत्यांनी व्हडा प्रमाणांत सशस्त्र उठाव केले आनी दर एका गांवांत वचून 'विलेज सोविएत' ची स्थापणूक केली. ह्या काळांत हे चळवळीक खूब नेट आयिल्लो. पूण पोलिसांनी हो उठाव मोडून उडयलो. दुसऱ्या कालखंडांत म्हळ्यार १९६९ उपरांत राज्य सरकाराच्या चेपणाक लागून नवें धोरण आपणायलें. हाका 'वर्गदुस्मान' काबार करपी राजकीय धोरण अशें म्हण्टात. चारू मुजुमदार हाच्या मुखेलपणासकल नक्सलवाद्यांचे ल्हान-ल्हान सशस्त्र गटांनी विभाजन केलें. गांवांतल्या लोकांचे सगळ्यांत व्हड वर्गदुस्मान सोदून काडून तांकां जिवेशीं मारप हो तांचो मुखेल वावर आशिल्लो. ह्या वर्गदुस्मानांमदीं व्हड जमीनदार, सावकार, वेपारी आनी पोलिसांच्या हस्तकांचो आस्पाव आशिल्लो. चळवळीचो तिसरो कालखंड १९७१ उपरांत सुरू जालो. ह्या काळांत कलकत्ता शारांत नक्सलवादी लोकांनी व्हड प्रमाणांत दहशतवादाक सुरवात केली. १९७४ त नक्सलवादी चळवळीचें मुखेल आव्हान सोंपलें आनी चळवळ साबार गटांनी विभागली. १९७७ त कांय नक्सलवादी मुखेल्यांनी विधानसभेच्यो वेंचणुको लडोवन दोग जाण वेंचून आयले.

नक्सलवादी आपल्याक मार्क्सवादी-लॅनीनवादी अशें मानतात. तांचें राजकी तत्त्वगिन्यान मार्क्स-लॅनीन-स्टालिन आनी माओ हांचे विचारसरणीचेर आदारिल्लें आसा अशें तांचें मत आशिल्लें. ह्या मताप्रमाण अर्थवेवस्था अजुनूय सरंजामशायेच्या युगांतूच आसून भारताचें राज्यय निमसरंजामशाय आनी परकियांचे हस्तक भांडवलशाय हांच्या हातांत आसा. भारताचें राज्य अजुनूय भांडवलशाय, जमीनदार, नोकरशाय, अमेरिकी साम्राज्यवाद आनी सोविएत समाजीक साम्राज्यवादान नियंत्रीत केल्लें आसा. ह्या तरांची वेवस्था फकत माओ-त्से-तुंग हाच्या क्रांतीकारक विचारांच्या आदारानच नश्ट जावंक शकता. भारतांत सशस्त्र उठाव मार्गानच क्रांती जावपाक जाय असो तांचो विचार आसलो. ताचे खातीर ताणीं 'पिपल्स वॉर' च्या सिध्दान्ताचो वापर केलो. गांवगिन्या वाठारांनी आपले तळ उबारपाक ताणीं सुरवात केल्ली. नक्सलवादी लोकांनी सरंजामशाय आनी जनता हांच्यांतलो वर्गविरोध हो भारतांतलो मुखेल विरोध मानून ते वरवीं आपलें धोरण

आंखलें आनी लोकक्रांती येसस्वी करपाची कल्पना मांडली.

भारतीय कम्युनिस्ट चळवळीच्या इतिहासाक नक्सलवादान नवी दिशा दिली. गांवगिन्या वाठारांतले मागाशिल्ल्या आनी आदिवासी भागांतले जमीनदार, शेतकामती हांचेमदलो विरोध आनी ताका लागून जाल्लो असंतोश ताणीं देशामुखार दवरलो. नक्सलवादाचें तत्त्वगिन्यान, धोरणां, संघटना आनी व्युहरचणूक साबार सदोश गजालींचेर आदारिल्ले आशिल्ल्यान तांचे चळवळीक खास अशें येस मेळूंक शकलें ना. तेभायर ताणीं हिंसेचेर दवरिल्लो भर आनी भावार्थ लोकशाय मानपी शांतताप्रिय मनशांक मानवलोना.

- कों. वि. सं. मं.

नकासो : चिन्नां, आकृती, संकेतीक भास सारकिल्या कुरवांनी धर्तरेवयल्या खंयच्याय घटकाचो, विशेश करून भूंयप्रदेशाची समतोल अशा आटीव प्रमाणांत आंखणी करपाचें शास्त्र. सदर घटकाच्या वेगवेगळ्या आंगांमदल्या अंतराचें मेजप, तांच्यो दिशा दाखोवप, तांचीं वैशिश्ट्यां दाखोवप आनी हेर संबंदीत बाबींचो उल्लेख करप हो नकाशाफाटलो हेतू आसता. धर्तरेवयल्या घटकांचो, प्रतिकात्मक असो केल्लो हो आलेख, मूळ घटकांचो अभ्यास करपाक खूब आदार दिता.

मानचित्रकला (Cartography) ही नकासो आनी तकटो काडपाची एक खाशेली कला आनी विज्ञान. मानचित्रकलेचो चडसो संबंद भूगोलाकडेन येता.

नकाशाचे हेतू नदरेसामकार दवरून ते तयार करतात. तातूंतली दर एक गजाल दाखयल्ले दुसरे गजालीसावन अमुकूच दिशेक तशेंच तांचे भितरलें अंतर कितलें आसा हें दाखयता. नकाशाच्या हेतूक फावो आशिल्ल्यो सगळ्यो म्हत्वाच्यो गजाली तातूंत दाखयतात. हांचेभितरूच कांय चड म्हत्वाच्या गजालींचेर चड भर दितात. ह्या सगल्या गजालींक तांच्या आकाराप्रमाण कुरू दितात वा संकेताक्षरांनी दाखयतात. म्हत्वाची गजाल म्हळ्यार नकाशांचेर अक्षवृत्त आनी रेखावृत्त हांचींय जाळीं काडील्लीं आसतात.

मानचित्रकलेचो (नकासो) इतिहास - आपल्यो येवजणो आकृत्यांच्या रुपांत उक्तावपाची कला मनशांभितर खूब आदल्या काळासावन आशिल्ली हाचे पुरावे सांपडल्यात. भोवंडेकारांक मार्गदर्शन करपाखातीर नकाशे तयार करपाची रीत खूब पोरणी. क्रिस्त वर्सा पयलीं सुमार २५०० काळांतली एक पोरणी वीट बॅबिलॉनाचे उत्तरेक ३२० किमी. पयस आशिल्ल्या गा-सूर ह्या गांवांत उत्खननांत सांपडल्या. ते विटेचेर एक न्हंय दाखयल्या. ती न्हंय युफ्रेटीस जावंक शकता असो इतिहासकारांचो तर्क आसा. हे न्हंयेच्या दोनूय वटांनी दोंगर दाखयल्ले आसात. उपरांत हे न्हंयेचें तीन फाट्यांनी रुपांतर जावन ते दक्षिणेकडेन दर्याक वा सरोवराक मेळटात तें दाखयलां. नकाशाचेर उत्तर, उदेंत आनी अस्तंत ह्यो दिशा वाटकुळांनी दाखयल्यात. हाचेवयल्यान, खूब आदल्या काळांत लेगीत मनीस एकामेकाक मार्गदर्शन करपाखातीर आपले सरभोंवतणची स्थिती नकाशांच्या आदारान उक्तायताले हें स्पश्ट दिसता. अशे विंगडविंगड नकाशे आशिल्ल्यो विटो ब्रिटीश संग्रहालयांत दवरल्यात.

पुर्विल्ल्या काळांत इजिप्त राश्ट्रांत भूमितिच्या आदारान जमीन मेजताले. विंगड विंगड पिकां घेवप जमनीच्या क्षेत्राचेर आदारून शेतवडीची जमीन थरोवप हाका त्या वेळार खूब म्हत्व आशिल्लें. इ[...] पयलीं तेराव्या शेंकड्यांत इजिप्तांत भूंयसर्वेक्षण रीतसर करताले[...] नोंदी नकाशांत दाखोवपाचीय शक्यताय आशिल्ली अशें कांय जाणा[...] आसा.

ग्रीसी नकाशे - पुर्विल्ल्या काळांत भूगोलाची चडशी म्हायती [...] ग्रीसी लोकांक खबर आशिल्ली. शेतवडीक फावो आशिल्ली सुवात ग्री[...] उणी आशिल्ल्यान, तशेंच आपलो वेपार वाडोवपाचे नदरेन तांकां हेर[...] वसणुकेची स्थापणूक करपाची त्या काळांत खूब गरज आशिल्ली. [...] लागून उदकामार्गाचोय सोद तांकां लावंचो पडलो. ह्या सगळ्या कार[...] लागून इ. स. प. पांचव्या शेंकड्यामेरेन तांकां भूगोलाची हेर देशा[...] खूब म्हायती आशिल्ली. इ. स. प. पांचव्या शेंकड्यांत ग्रीसी लोकांक [...] उदेंतेक सिंधू न्हंयेसावन अस्तंतेक ॲटलांटिक म्हासागरामेरेन पाताळि[...] प्रदेशाविशीं म्हायती आशिल्ली. उपरांत धर्तरी ही तबकडे सारखी [...] पेल्ला भाशेन वाटकुळी आसा ही कल्पना प्लॅटोन आपल्या लिख[...] मांडल्या. मुखार इ.स.प. ३५० त ॲरिस्टोटल हाणें धर्तरी वाटकुळी [...] हें पुराव्यावरवीं सिध्द केलें. धर्तरेची परिभ्रमणाची कक्षा लंबवाटकुळ[...] (elongated) आसा हें सिध्द करून, विंगड-विंगड थळांचे अक्षांश थरो[...] यत्न जाले. अशे रितीन धर्तरेच्या गिन्यानांत भर पडत गेली.

आर्विल्ल्या नकाशांची बुन्याद मुखेलपणान पुर्विल्ल्या काळांतल्या [...] लोकांनी घाली. धर्तरेचें वाटकुळेपण, तिचे ध्रूव, विशुववृत्त आनी [...] कटीबंध ह्यो सगळ्यो गजाली सुर्वेक ताणीं वळखल्यो. मुखार अक्षवृत्त [...] रेखावृत्त ह्यो कल्पना ताणीं मांडल्यो. धर्तरेचें आकारमानय ताणींच थ[...] ग्रीसी लोकांनी नकाशाशास्त्रांत केल्ले हे उदरगतीची माहिती हिरॉ[...] आनी स्ट्रेबो हांच्या लिखाणांतल्यान मेळटा. त्या काळांत आयो[...] लोकांनी ह्या शास्त्रांत खूब उदरगत केली. इ.स.प. सव्या शेंक[...] ॲनॅक्सिमँडर हाणें सगळ्यांत पयलीं 'ग्रीसी नकासो' तयार केलो. पू[...] काळांत धर्तरी ही तबकडेसारकी आसून तिका दर्याच्या उदकान वेशि[...] असो तांचो समज आशिल्लो.

इसवी सनाच्या दुसऱ्या शेंकड्यांत टायर गांवचो मेरिनस आनी ट[...] हे ग्रीसी इतिहासांतले दोन म्हत्वाचे शास्त्रज्ञ जावन गेले. मेरिनस[...] अक्षवृत्ती आनी रेखावृत्ती हांचीं नकाशांचेर जाळीं काडपाचे पद्दतीं[...] उदरगत केली. पूण टॉलेमी हाणें ताचेर टिका करून आपल्या नक[...] सुदारणा केली.

टॉलेमीचो काळ - पुर्विल्ल्या काळांत भूगोल म्हायती आनी मानचित्र[...] हातूंत उदरगत घडोवन हाडपाफाटल्यान कालॉडियस टॉलेमी (इ.स. [...] १६८) हाचो व्हड हातभार आशिल्लो. तो एक व्हड गणितकार [...] ज्योतिशशास्त्रज्ञ आशिल्लो. ताचो 'जिऑग्रॅफिया' हो ग्रंथ आठ खं[...] प्रसिद्ध जाल्लो आसा. ह्या ग्रंथांत नकासो शास्त्र, प्रक्षेपणां आनी मेरिन[...] कल्पना हांचेर केल्लीं वर्णनां, तशेंच सुमार ८,००० थळांचे भुगो[...] अक्षांश आनी रेखांश दिल्ले आसात. टॉलेमिच्या हस्तलिखीत ग्रंथाचे [...] भाग केल्ले आसात. तातूंतल्या एका भागांत जगाचो नकासो आनी [...] ल्हानसान २६ नकाशे आसात. ताचें लिखाण आनी नकाशे हांकां ल[...] मुखावयल्या काळांत सुदारिल्ले नकाशे काडपाक खूब हातभार ला[...] ताच्या नकाशा प्रमाण जगाचो उदेंत-अस्तंत विस्तार १८०° रेखांशामे[...] आशिल्लो हें कळटा. ह्या नकाशांत कांय दोशूय आशिल्ले.

रोमी नकाशे - रोमी लोकांनी तयार केल्ले नकाशे पळयल्यार त[...]

ांच्या वर्णनांची तीं रेखाचित्रां आसात अशें दिसता. रोमी लोकांक य भूगोलांत वा खगोलशास्त्रांत रस नाशिल्लो, हें तांच्या नकाशांवयल्यान पडटा. सैनिकी तळ आनी थळावो राजकारभार रीतसर चलोवंचो ताणीं हे नकाशे रेखाटिल्ले. फिलनी हाणें 'नॅचरल हिस्टरी' ह्या ग्रंथांत वें सर्वेक्षण' ह्या नकाशाचो उल्लेख केला. बाराव्या शेंकडयांत रोमी ह ऑगस्टस हाचो जांवय आग्रिपा हाणें तो तयार केल्लो. ताचे संबंदान उल्लेखांवयल्यान तो वाटकुळो आशिल्लो. धर्तरी ही वाटकुळी, डेसारकी आसा अशें तातूंत दाखयलां.

दल्या काळांतले नकाशे - मदल्या काळांत मानचित्रकला हातूंत भर पडलिना. हाका लागून ह्या काळांत नकाशा-शास्त्रांत उदरगत ना. ह्या काळांत युरोपांत चडसो रोमी इगर्जेचो शेक चलतालो आनी लागून नकाशांनीय क्रिस्तांव धर्मशास्त्राप्रमाण बदल जायत रावले. मतान धर्तरी ही देवान निर्माण केल्ली एक कलाकृती. देवान निर्माण हे धर्तरेचेर मदल्या भागार जेरूसलेम आसा अशें ताणीं आपल्या ांत दाखयल्लें. अशे तरेन नकाशा-शास्त्रांत चुकांची भर पडत गेली. सनाच्या आठव्या शेंकडयासावन पंदराव्या शेंकड्यामेरेन रोमी च्या कल्पनांचेर साबार नकाशे तयार जाले. हातूंतले म्हत्वाचे नकाशे ार 'टी इन ओ' (T in O) वा रोदाच्या आकाराचे आशिल्ले. ह्या ांच्या आदारान खबर आशिल्ल्या जगाच्यो शिमो दाखयताले. त्या ांत 'T' हें अक्षर आडवें बसयताले. ह्या अक्षराची आडवी ओळ डॉन ली टॅनीअस) न्हंय ते नायल न्हंयेमेरेनचें अंतर दाखयताली. ह्या तेंपार देशांनीय असल्याच प्रकाराचे नकाशे काडटाले.

ध्ययुगाच्या निमाणेकडेन म्हळ्यार तेराव्या ते सोळाव्या शेंकड्यामेरेनच्या त पोर्टोलन नकाशे तयार केल्ले. ते चड करून इटालियी आनी कॅटॅलन ांनी कंपासाच्या आदारान तयार केल्ले. ह्या लोकांनी सुर्वेक ल्हान ल्हान ांचें सर्वेक्षण केलें आनी उपरांत त्या सर्वेक्षणाच्यो नोंदी एकठांय हाडून नकाशे तयार केले. तातूंत मुखेलपणान भूंयमध्य दर्या, ताचे लागशिल्ले आनी ॲटलांटिक म्हासागर हाच्या देगेलागचे प्रदेश दाखयल्ले. हातूंत केन्नाय अक्षवृत्त आनी रेखावृत्त हांचोय आस्पाव आसतालो. तशेंच, र बिंदूंसावन विंगडविंगड दिशांक वचपी सरळ ओळी काडिल्ल्यो ताल्यो. ह्या ओळींच्या आनी कंपासाच्या आदारान मेळपी दिशांनी खूब आशिल्ल्या कारणान ह्या नकाशांचो जलपर्यटनाखातीर खूब उपेग ालो.

सोळाव्या शेंकड्याच्या सुमाराक युरोपांत टॉलेमीच्या नकाशा संग्रहाच्या ारान साबार नवे नकाशे तयार केले. ह्यच सुमाराक नव्या प्रदेशांचो लावपाक सुरवात जाल्ली. ते खातीर नवे नकाशे तयार करपाची खूब न आशिल्ली. हाका लागून ह्या तेंपार नकासो शास्त्रांत भर पडत रावली. काम करून तयार केल्लो ग्रेट ब्रिटनाचो नकासो सुर्वेक रोमांत १५४६ उजवाडाक हाडलो. १५७० त ऑर्तीलिअस हाणें जगाचो नकासो वाडा हाडलो. क्रिस्तोफर सॅक्स्टन हाणें ग्रेट ब्रिटनाखातीर १५७९ त ट्रीय नकासोसंग्रह तयार केलो. हो संवसारांतलो पयलो राष्ट्रीय ासोसग्रह. सतराव्या शेंकड्यांत नेंदर्लंडसाक बरे नकाशे तयार रपाक लागले. हांगा मर्केटर, ऑर्तीलियस, हाँडियस, ब्ल्यू जानसून ी हेर नकाशे-शास्त्रज्ञ त्या काळांत निर्माण जाले. ह्या काळांत हॉलंडी कार्चे साम्राज्य खूब पयसमेरेन दर्यापलतडीं पातळिल्लें. हाका लागून ्या भुगोलीक गिन्यानांत भर पडत गेली आनी जलपट (Nauticle) नकाशे आनी नकासोसंग्रह तयार करप तांकां सोपें जालें. ह्याच शेंकड्याच्या शेवटाक फांसेझ अकादमीन विंगडविंगड थळांचे रेखांश थारायल्ले. ह्याच सुमाराक साबार देशांत राष्ट्रीयतेची भावना निर्माण जावन तांच्या प्रदेशांचें सर्वेक्षण जालें. शास्त्रीय संशोधन जावन रेखावृत्तांभितल्लीं अंतरां थारायलीं. भूगोल, भूंयमापन-शास्त्र, जलविद्या, सर्वेक्षण, खोदकाम, वर्गलिखाण, चित्रकला आनी सजवणुकेचे कलेंत तशेंच हेर मळांचेरूय युरोपांत खूब उदरगत जाल्ली.

अठराव्या शेंकड्यांत आधुनीक नकासो-शास्त्र उदयाक आयलें. १७४७ ते १७९३ मेरेनच्या काळांत फ्रांसांत कासिनीच्या मार्गदर्शनाखाल प्राकृतिक नकाशे तयार केले. खगोलीय निरिक्षण आनी त्रिकोणांकीत सर्वेक्षण ह्या दोनूय पद्दतींच्या आदारान नकाशे तयार केले. हे नकाशे १:८६,४०० ह्या प्रमाणाचेर तयार केल्ले. ह्याच तेंपार विल्यम रॉय हाणें एका इंचाक एक हजार गज ह्या प्रमाणाचेर स्कॉटलँडाचो नकासो तयार केल्लो. त्या काळांतल्या हेर नकाशांपरस तो एक बऱ्यांतलो बरो नकासो आशिल्लो. उपरांत ताणें थिओडोलायटच्या आदारान ब्रिटनाचो नकासो तयार केलो. ताच्या मरणाउपरांत, ताची सर्वेक्षण पद्दत ब्रिटनाच्या लस्करी साहित्य खात्याच्या मंडळान उपेगांत हाडून नकाशे तयार केले.

जगाचो आंतरराश्ट्रीय नकासो - १८९१ त भरिल्ल्या राश्ट्रीय भुगोलीक मेळाव्यांत सगळ्या राश्ट्रानी मेळून जगाचो एक आंतरराश्ट्रीय नकासो तयार करचो आनी ताचें प्रमाण १:१ दशलक्ष अशें आसचें तशेंच त्या नकाशाची स्वतंत्र अशी पद्दत आसची अशें तातूंत थरयलें. हे येवजणेवरवीं सुमार १,५०० नकाशे तयार जातले आनी दर एका नकाशांत सादारणपणान ६° रेखांश x ४° अक्षांश इतलें क्षेत्र दाखोवचें, ६०° अक्षवृत्ता पलतडच्या देशांत ह्या नकाशाचो उदेंत-अस्तंत विस्तार १२° मेरेन दवरचो, नकाशांत सुदारिल्ल्या पॅलिकॉनिक प्रक्षेपणाचो वापर करचो अशें ह्या मेळाव्यांत थरयलें. आपल्या-आपल्या प्रदेशांचे नकाशे त्या-त्या देशांनी तयार करचे असोय थाराव तातूंत पास जालो. पूण हे येवजणेक फावो तो पालव मेळूंक नाशिल्ल्यान ह्या मळार व्हडलोसो वावर जालोना. पूण दुसऱ्या म्हाझुजाउपरांत नकाशे तयार करपाच्या वावरांत खूब नेट आयलो. १९४५-५० मेरेनच्या काळांत चड करून ज्या प्रदेशांचे नकाशे तयार करूंक नाशिल्ले ते तयार केले. ह्या कार्यांत मळब छायाचित्रणाचो खूब हातभार लागलो.

सगळ्या राश्ट्रांनी मेळून पास केल्ल्या थारावांक लागून निर्माण जाल्लो राश्ट्रीय ॲटलास हो एक म्हत्वाचो प्रकार. तातूंत देशांविशीं म्हायती दाखोवपाचे नकाशे, आकृती वा ओळीचित्रां दिल्लीं आसात. हातूंत वेगळ्यावेगळ्या देशांविशीं भूंयरचणूक, हवामान, मातयेचे प्रकार, अर्थीक उत्पन्नां आनी समाजीक स्थिती दाखयल्या. १९३७ त रशियेन तयार केल्लो ॲटलास खूब प्रसिद्ध आसा. नकासो तयार करपाच्या संस्थांनीय ह्या कार्याक खूब हातभार लायलो.

अर्वाचीन नकाशे आनी तांचे प्रकार - नकाशांच्या प्रमाणांवरवीं अर्वाचीन नकाशांचे तीन मुखेल प्रकार आसात –

१) नकाशासंग्रहातले नकाशे - ह्या नकाशांचें प्रमाण सादारणपणान १:६,३३,६०० परस व्हड आसा.

२) सखोल नकाशे - ह्या नकाशांचें प्रमाण १:६३,३६० परस व्हड आसा.

३) स्थल-वर्णनाविशींचे नकाशे.

नकाशासंग्रहांतले नकाशे - सोळाव्या शेंकड्यासावन तांब्याच्या पत्र्याचेर खोदकामाक सुरवात जाली आनी नकाशांचें मुद्रण सुरू जालें. तेन्ना मुद्रीत नकाशांची संख्या वाडपाक लागली. त्या तेंपार नकाशांच्या संग्रहाक खाशेलीं अशीं नांवां नाशिल्लीं. थिएट्रम (थिएटर), जिऑग्राफिया, सॅक्यूलम, कॉस्मोग्रॅफिया आनी ॲटलास हीं कांय नकाशासंग्रहाक दिल्लीं नांवां. ॲटलास हें मर्केटरान दिल्लें नांव सर्वसादारणपणान घोळणुकेंत आसा.

अर्वाचीन नकाशासंग्रह वेगळ्या-वेगळ्या आकारांनी प्रसिद्ध जाल्ले आसात. जगाचे नकाशे सादारणपणान १:२५५ दशलक्ष वा एका इंचाक तीन ते चार हजार मैल ह्या लघुप्रमाणाचेर काडिल्ले आसतात. हाका लागून नकाशांत दाखयल्लो व्हड भूंयप्रदेश साप उण्या जाग्यार दाखयल्लो आसता, हे खातीर त्या प्रदेशाची रीतसर म्हायती दिवप शक्य जायना. पूण ह्या नकाशांच्या आदारान एकेच नदरेन सबंद खंडांत पडपी पावसाचें प्रमाण, तापमान, खनिजां, सैमीक वनस्पत आनी हेर गजालींची वांटणी कशी जाल्या हाची म्हायती मेळटा.

सखोल नकाशे - ज्या नकाशांनी एका इंचांत एका मैलापरस उणें अंतर दाखयल्लें आसता तांकां सखोल नकाशे म्हण्टात. शारांचे आनी गांवांचे नकाशे तयार करपाक हो प्रकार फायदेशीर थारता. तातूंत संस्कृतीक गजालींचेर चड भर दितात. सगळ्या देशांचे नकाशे तयार करपाचें काम सादारणपणान त्या त्या देशाच्या सरकाराकडेन आसता. असल्या प्रकाराच्या नकाशांचो उपेग नगररचणुकेच्यो येवजण्यो, येरादारी साधनांची विकास उदकापुरवण येवजण आनी हेर गजालीं खातीर जाता.

स्थलवर्णनविशींचे नकाशे - जमनीवयल्यो भुगोलीक आनी संस्कृतीक गजाली वेगळ्यावेगळ्या वाठारांनी कशो आसात, तें दाखोवप हो ह्या नकाशांचो मुखेल हेतू. ह्या नकाशांक एक इंची नकाशेय म्हण्टात. ह्या नकाशांचो उपेग जमीनीचे ऊंच-सकयल भाग दाखोवपाक तशेंच शारां, गांव, लोहमार्ग, वाटो, उद्यानां, पूल, जिल्हे वा तालुक्यांच्यो शिमो, आनी हेर गजाली संकेतीक कुरवांनी वा अक्षरांनी दाखोवपाक जाता.

भारतीय सर्वेक्षण संस्थेन तयार केल्ले नकाशे - १७६७ त लॉर्ड क्लायव हाणें जेम्स रेनल हाची बंगालाचो मुखेल सर्वेक्षणाधिकारी म्हणून नेमणूक केली आनी तेन्नासावन भारतांत खऱ्या अर्थान सर्वेक्षण करपाक आनी नकाशे प्रसिद्ध करपाक सुरवात जाली. रेनल हाचे नकाशे उजवाडाक येवंचे पयलीं, १७१९ त बूशे ह्या फ्रेंच मिशनऱ्यान, १७२३ त दलील ह्या फ्रेंच भूगोलतज्ञान, मॅनव्हिल ह्या फ्रेंच नाविकान आनी हेर कांय लोकांनी हिंदूस्थनाच्या प्रदेशांचे नकाशे तयार केले. तांचो उपेग करून आंव्हील हाणें १७३७ त आपलो दक्षिण भारताचो पयलो नकासो तयार केलो. रेनल हाणें भारताचो १ इंचाक १° ह्या प्रमाणाचेर १७८३ त नकासो तयार केलो. हे खेरीज ताणें बंगाल, बिहार, अयोध्या, अलाहाबाद, आग्रा आनी दिल्ली ह्या प्रांताचे नकाशे तयार केल्ले. १८०२ त त्रिकोणांकीत सर्वेक्षणाचें काम मद्रासाक सुरू जालें. १९०५ त भारत सरकाराच्या आदेशावरवीं हे संस्थेन अर्वाचीन स्थलवर्णनात्मक नकाशे तयार करपाक सुरवात केली, हे संस्थेन १ इंची, अर्द इंची, पाव इंची नकाशे तयार केल्ले आसात. हांचे भायर व्हड आनी म्हत्वाच्या शारांचे आनी लस्करी थळांचे मार्गदर्शन नकाशे तयार केल्ले आसात.

नकाशाचे दोट्टी फायदे आसतात. १) ते भूंयप्रदेशाची म्हायती दितात आनी २) त्या प्रदेशाचो सर्वांगीं विकास करपाचे येवजणेक आदार दितात.

तेचवांगडा नकाशे तयार करतना एक जतनाय घेवंची पडटा. नक अधिकृत असो दस्त ऐवज जाल्ल्यान, ताची आंखणी करतना, चड आंतरराश्ट्रीय मालकी मदली शीम दाखयतना इल्लीशी जरी चूक तरी वाद उपरासता.

- कों. वि.

नखेत्र : रातच्या वेळार मळबांत दिसपी प्रकाश बिंदूंतल्य लुकलुकपी वस्तूंक नखेत्र वा तारो म्हण्टात. हे लुकलुकता आसतना दिवपी गिऱ्यांपरस वेगळे वळखूंक येतात. सूर्य हेंय एक नखेत्र.

हीं नखेत्रां २००० वर्सांपयलीं सावन एके धर्तरे पसून पयस अ खगोलाचेर दसयल्ले दैवी प्रकाश बिंदू मानपाची पद्दत आशिल्ली. इ १३० ह्या वर्सा हिपार्कस ह्या ग्रीसी ज्योतीशवेत्त्यान नखेत्रांची पयली तयार केली. ताचे उपरांत टॉलेमी आनी हेर अरबी भोंवप्यांनी हातूं घातली. टायको ब्राए (Tycho Brahe - १५७६-९६) हाणें दूरदर्श आदारान एक अचूक अशी वळेरी केल्ली आसा.

इ. स. १८३८ ह्या वर्सा एफ. डब्ल्यू. बेसेल ह्या जर्मन विज्ञानि पराशय (Parallax) पद्दतीन एका ताऱ्याचें (६१ सिग्नी) धर्तरे पसून मेजलें. ही पद्दत ३०० प्रकाशवर्सां इतले मेरेनचें अंतर मेजपाक थरता. नखेत्रांचो अभ्यास तांच्या वर्णपटला वयल्यान करपाची प जोसेफ फॉन फ्राऊनहॉफर (१७८७-१८२६) जी. आर. किर (१८२६-१९०८), ई. सी. पिकरींग (१८४६-१९१९) आनी भा विज्ञानीक मेघनाद साहा आनी हेर विज्ञानिकांनी आपणायली. नख वर्गीकरण करपांत ई. हर्ट्झस्प्रंग आनी एच. एन. इसेल (१९१३) खूब व्हड योगदान केल्लें आसा.

नखेत्रांतले भितरले घडणुकेचो अभ्यास करपी विज्ञानिकांमदीं एम्डेन (१९०७), ए. एस. एडिंग्टन (१९१६), एच. ए. बेटे आनी बायझेकर (१९३९) हांचीं नांवां मुखेलपणान घेवं येतात. नखे उत्क्रांतीचेर कांय मोलादीक काम एम. इव्हार्त्झाशिल्ड, फ्रॅड हॉयल भारतीय विज्ञानीक एस. चंद्रशेखर हाणीं केलां.

नखेत्रांचें निरीक्षण करपाक व्हडांत व्हड दूरदर्शक जगभर पात आसात. हातूंतल्यान नखेत्रांचो दृश्य अभ्यास करपाक जाता. ते रेडिओ ल्हारां, अती तांबडीं ल्हारां (Infra red) आनी क्ष-ल्हारांपसुनूय अभ्यास करपाचें तंत्र आतां विकसीत जालां. भारतांत कोवलूराक एक इंची दूरदर्शक दृश्य अभ्यास करता. उटकमंडाक रेडिओ ल्हा दूरदर्शक आसा.

नखेत्रांकडेन पळयतकच कळटा की कांय नखेत्रां झगझगीत दिस जाल्यार कांय उणीं. तांचें वर्गीकरण तांचे दृश्यप्रतीप्रमाण (V Magnitude) करपाचें काम हिपार्कसान पयलीं केल्लें. सादद्या दोळ दिसपी, सगळ्यांत उणो उजवाड दिवपी नखेत्राची प्रत ताणें स मा आनी सगळ्यांत दृश्यमान तेजस्वी नखेत्राची प्रत ताणें एक मानली. खरेपणीं, जेन्ना एन. आर. पॉगसन हाणें तांची तेजस्वीताय मेजली स प्रतीचे आनी एक प्रतीचे नखेत्रांचे तेजस्वीतायेंत १०० पटीन फ दिसलो.

मानसशास्त्रांतले वेबर-फॅक्नर (ई. एल. वॅबर आनी जी. टी. फॅक हांच्या नेमाप्रमाण मनशाच्या इंद्रियांचीं कसलींय भौतीक उद्दी

tions) मेजपाची क्षमताय घातांक बिंदूच्या (Logarithmic) कायद्यार न आसता. देखीक, क्षमताय वा प्रतिसाद (?) सकयल दिल्ल्या णान मांडूं येता.

$$S = C \log I$$

तूंत C हो स्थिरांक (constant) आनी I ही उद्दीपकाची खराय ity). हातूंत दृश्य प्रत (M) आनी ताऱ्याची दिप्ती (L) वापरल्यार हेंच ण प्रत्येक प्रतीक (१ वा ६) M = C log L अशें मांडूं येता. ाल्या निश्कर्शाप्रमाण M = 1 आनी M' = 6 घेवन L/L' = 100 धरले हें समीकरण सकयल दिल्लो कायदो दिता. (C = - 2.5)

$$\log \frac{L^1}{L} = 0.4\ (M - M^1)$$

ड-व्हड दूरदर्शक आनी छायाचित्रणांच्या पालवान चडशा नखेत्रांच्यो श्य प्रती मेजिल्ल्यो आसात. तांचें कोश्टक (को - १) हातूंत दिलां. त्रांचें वर्णपटाप्रमाण वर्गीकरण करपाचें काम सेक्की (१८६०), ए. न आनी हेर विज्ञानिकांनी (हार्वर्ड वेधशाळा -१८८६) केलां. सुमार ००० नखेत्रांचें वर्गीकरण कांय मैजक्याच गटांनी केलां. O, B, A, आनी M हे मुखेल गट आनी N, S, R हे दुय्यम गट अशीं नांवां देल्ली आसात. ह्या वर्गीकरणाक मतींत घेतिल्ल्यो रेशा, वर्णरेशा, रेशा (Absorption Spectral Lines) आशिल्ल्या कारणान ह्यो रेशा त आशिल्लीं मूलतत्त्वां आनी तांचें पृष्ठतापमान हांचेविशीं चड म्हायती नखेत्रांचो गट, तांचें तापमान आनी तांचे खाशेल्या वर्णरेशांविशींची (कोश्टक - २) दिल्या. ह्या गटांत उपगटय आसात आनी दर एका ं नखेत्रांचें तापमान विंगड आसता.

श्टक - १ वयल्यान कळटा तें म्हणजे धर्तरेकडल्यान नखेत्रांचीं वेगवेगळीं आशिल्ल्यान तांची दृश्य प्रत तांची मूळ तेजस्वीताय शकना. तेन्ना तांची मूळ तेजस्वीताय कळपाक एक प्रमाण तयार दर एक नखेत्र १० पार्सेक म्हळ्यार ३२.५८ प्रकाशवर्सां पयस ार जी दृश्य प्रत दिता तांकां निरपेक्ष प्रत म्हण्टात. सुर्याची दीप्ती शें मानून हेर नखेत्रांची दीप्ती काडप सोंपें जाता.

र्ट्झस्प्रंग आनी रसॅल हांणी विंगड-विंगड नखेत्रांचें तापमान आनी निरपेक्ष प्रत एका आलेखांत मांडली. हाका हर्ट्झस्प्रंग - रसॅल आलेख त. ह्या आलेखांत उबे रेशेर नखेत्राची मूळ दीप्ती सुर्याचे दीप्तीक मानून मांडल्या. आडवे रेशेर नखेत्रांचे गट वा तांचें तापमान मांडलां. सगळे नखेत्रांचे निदर्शक बिंदू ह्या आलेखांत मांडटात तेन्ना अशें की चडशा नखेत्रांचे निदर्शक बिंदू एका मुखेल पट्यार पडटात 'प्रमुख श्रेणी' (Main Sequence) नखेत्रां म्हण्टात.

आलेखाच्या वयल्या दाव्या कोनशांत येतात ते चडांत चड उश्ण दीप्तीमान अशे निळे महातारे (I a). वयल्या उजव्या कोनशांत येतात तेशा उण्या तापमानाचे पूण आकारमान खूब व्हड आशिल्ल्यान मान दिसपी महत्तम तांबडे तारे (I b). उजव्या हाताच्या सकयल्या ांत ल्हान आकारमानाचे आनी उण्या तापमानाचे तांबडे लघुतारे र्शकांतल्यान दिसपी) येतात. दाव्या हाताक सकयल्या कोनशांत ्या आकारमानाचे पूण सुर्याचें वस्तुमान आसा तसले चड घनतेचे धवे म तारे येतात. हे भायर तेजस्वी महातारे (II). सर्वसामान्य तेज ले महातारे (III). मध्यम महातारे (IV) आनी मुखेल श्रेणींतले लघुतारे शेंय वर्गीकरण ह्या आलेखावयल्यान मेळटा. (ही वर्गीकरण पद्दत करपी डब्ल्यू. डब्ल्यू. मॉर्गन आनी पी. सी. कीनन हांचे वयल्यान मॉर्गन-कीनन वा एम-के पद्दत ह्या नांवान वळखतात). (आकृती - १ हर्ट्झस्प्रंग - रसॅल आलेख).

नखेत्राचो व्यास मेजपाक स्टॅफान-मोल्टस्मान सिध्दांताचो उपेग करूं येता. ताऱ्याची दीप्ती जर आमकां खबर आसली जाल्यार (सुर्याची दीप्ती 'एक' धरून) स्टॅफान-मोल्टसमान कायद्याप्रमाण तें नखेत्र $\propto T^2$, ही उर्जा जी भायर उडयता ती $\propto T^4, L/D^2$ हे उर्जेइतली आसता. हातूंत T_1 = ताऱ्याचें तपमान, D = ताऱ्याचो व्यास, L = ताऱ्याची दीप्ती. ह्या समीकरणांत स्थिरांक T हो भायर पडटा आनी आमकां मेळटा -

$$T_1 = T \sqrt[4]{L/D^2}$$

देखीक व्याध ताऱ्याचें पृष्ठ तापमान ९,८००° कॅल्वीन आसा. सुर्याचें ५,७००° के. अशा व्याध ताऱ्याची दीप्ती २३ (सूर्य 'एक' धरून) धरल्यार ताचो व्यास सुर्याच्या व्यासापरस १.८ पटीन व्हड येता. दूरदर्शका वयल्यान नखेत्रां चड करून बिंदूवरी दिशिल्ल्यान दूरदर्शकाच्या भिंगामुखार उपकरणां लावन हे व्यास प्रत्यक्षांत मेजूं येतात. कांय नखेत्रांचे व्यास कोश्टक ३ त दिल्यात.

कांय नखेत्रां जुंवळींय आसात. हांकां युग्म तारे म्हण्टात. हातूंत दोन सुर्याभाशेन आशिल्ले तारे एका समाईक वस्तुमान केंद्राभोंवतणीं घुंवतात. तीन, चार, पांच आनी स अशे तारे एका समाईक वस्तुमान केंद्रा भोंवतणीं घुंवतनाय सांपडटात.

कांय नखेत्रांचे दीप्तींत बदल घडून येतात. तांकां रूपविकारी नखेत्रां म्हण्टात. तांचे दीप्तींत दोन कारणांक लागून बदल घडटा. (१) बाह्य कारणांक लागून जेन्ना युग्म नखेत्रांतलो एक तारो दुसऱ्या ताऱ्याचे दीप्तीक आड येवन उणी करता तेन्ना घडटा तशे. (२) अंतर्गत दीप्तींत बदल घडिल्ल्या कारणान. हातूंत परत दोन वर्ग आसात (अ) स्पंदमान नखेत्रां आनी (ब) उत्स्फोटी नखेत्रां.

अ) स्पंदमान नखेत्रां - कांय अंतर्गत घडणुकांपसून ह्या नखेत्रांचे भायल्या भागाचें आकुंचन प्रसरण जायत आसता. ताका लागून तांचें तापमान आनी दीप्ती हातूंत आवर्ती बदल घडटात. देखीक, RR लायरी नखेत्रां. (आवर्तकाल ०.०५ दीस ते १.२ दीस), सेफीड वर्ग - I (आवर्तकाल १ ते ७० दीस), सेफीड वर्ग - II (आवर्तकाल ८० ते १,०००) अनियमित रूपविकारी (आवर्तकाल बदलता - ३० ते १००० दीस) आनी ह्या खंयच्याच वर्गांत ना बसपी रूपविकारी नखेत्रांय आसात.

आ) उत्स्फोटीं नखेत्रां - ह्या नखेत्रांनी अंतर्गत घडणुकांक लागून व्हड स्फोट जायत आसतात आनी तापिल्ले वायू भायर सरतात. हातूंत चार प्रकार आसात. U जेमिनोरियम जातीचे लघुनव तारे, उद्रेकी तांबडे लघुतारे, T टॉरी वा RW ऑरिगा वर्गांतले तारे, नवतारे वा अतिदीप्त तारे (Nova or Super Nova)

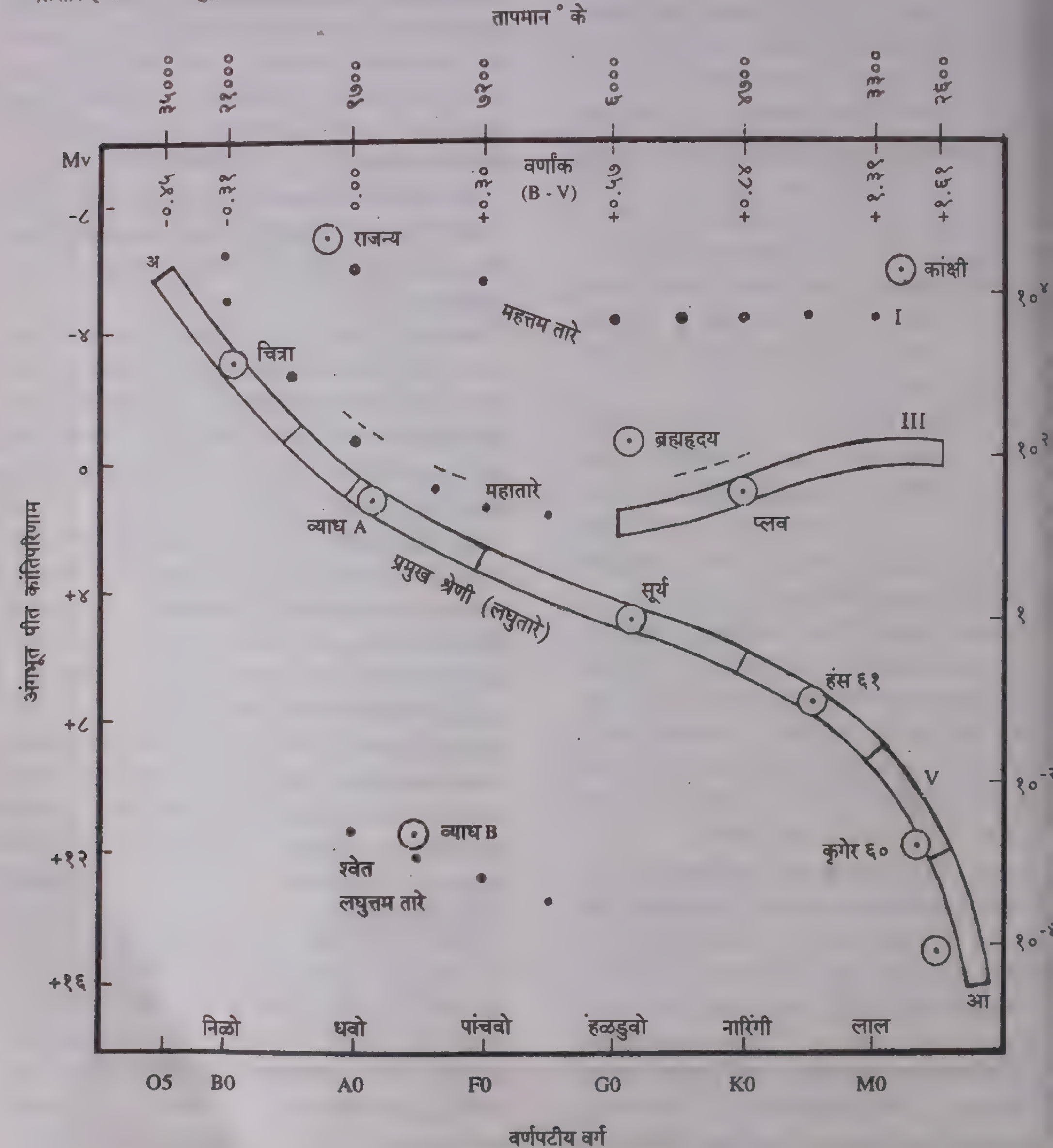
रेडिओ-क्ष-किरण नखेत्रां - अतिदीप्त नवताऱ्यांचो प्रचंड स्फोट जावन प्रचंड उर्जा भायर पडटकच त्या वाठारांत तापमान चड आसता. (कोटयांनी डिग्री) आनी तातूंतल्यान क्ष-किरणांचें आनी रेडिओ किरणांचें उत्सर्जन जाता. असले १० तारे आयज मेरेन सांपडिल्ले आसात. हांचो वेध घेवपाक धर्तरेच्या वातावरणा भायर उपकरणां धाडचीं पडटात. (धर्तरेचें वातावरण क्ष-किरणांक भितर सरपाक दिना. सुर्य क्ष-किरणांचें उत्सर्जनय करता. पूण ताच्या सहस्त्र-महापद्म पटींनी उत्सर्जन हे क्ष-किरण तारे करतात).

खूब व्हडल्या अतिदीप्त नवताऱ्याचो १०० वर्सांनी एक स्फोट पळोवंक मेळटा. हे तारे २,००० ते २,५०० वर्सां मेरेन उत्सर्जन करीत रावतात. अशीं क्ष-किरण दिवपी नखेत्रां न्युट्रॉन नखेत्रां आसूंक शकतात अशें मानतात.

न्यूट्रॉन नखेत्रां - स्फोट जाल्ल्या नखेत्रांतलें गर्भाचें वस्तुमान सुर्याच्या वस्तुमानापरस दुपेटीन चड आसल्यार गुरूत्वाकर्शणाक लागून गर्भाभितर प्रचंड दाब तयार जाता. हाका लागून भितरलें विशिश्ट गुरूत्व (Specific gravity) वाडत वता. हे जेन्ना उदकाच्या विशिश्ट गुरूत्त्वापरस $१०^{८}$ ते $१०^{१४}$ पट वाडटकच तातूंत इलॅक्ट्रॉन आनी प्रोटॉन एक जावन प्रोटॉनाचें रुपांतर न्युट्रॉनांत जाता. अशा ताऱ्यांक न्युट्रॉन तारे म्हण्टात.

पलसार हे सगळे तारे न्युट्रॉन तारे आसूं येतात. १९६७ वर्सा तांचो सोद लागिल्लो तरी ताचेपयलीं चंद्रशेखर आनी एल. डी. लँडा हाणें अस्तित्वाचो १९३० वर्साच अदमास केल्लो.

आंतरनखेत्री अवकाशांत वायू आनी धुल्ल सगळेकडेन पात आसता. हांचीं कुपां तयार जावपाक शकतात. हीं कुपां अ गुरूत्वाकर्शणाक लागून आकुंचन पावतात. तांचें तापमान आनी घ वाडटा. घनताय एका प्रमाणार पावतकच तें कूप उर्जा दिवपाक ल (Radiate). सुर्वेक हे उर्जेचें उत्सर्जन अतिरक्त (अती तांबडे) किरण रेडिओ ल्हारांचें आसूं येता. गुरूत्वाकर्शणाचें आकुंचन वाडत वत भितरलें तपमानय वाडत वता. हें तपमान जेन्ना दशलक्ष डीग्री के इतल्यार पावता तेन्ना भितर हायड्रोजनाचें रुपांतर हिलीयमांत जा सुरू जाता. तातूंतल्यान उर्जा निर्माण जाता. जेमेरेन तयार जाल्ले

हर्ट्झस्प्रंग - रसॅल आलेख

वचपाक संद मेळटा ते मेरेन एक संतुलन निर्माण जाता आनी तारो
दीत रावता. मुखेल श्रेणींतले तारे अशेच घडटात. गर्भांतल्या
जनाचें रुपांतर हिलीयमांत जातकच भितरलो हिलीयम वाडत वता
प्रक्रिया गर्भाभायल्या आवरणांत फुगत वता. तारो व्हड जावपाक
. पूण भितरलो गर्भ थंड जावन आकुंचन पावत वता आनी अशे तरेन
बडें महानखेत्र जाता. ताच्या भायल्या आवरणावयलें गुरुत्वाकर्शण
ाल्ल्यान तातूंतलो कांय भाग अवकाशांत उत्सर्जीत जाता.

खेत्राचें वस्तुमान सुर्यापरस खूब चड आसल्यार गर्भांतलें आकुंचन
वचून तापमान वाडटा. घनताय वाडटा आनी भितरल्या हिलीयमाचें
र कार्बन, ऑक्सीजन, निऑन, मॅग्नेशियम सारक्या मूलद्रव्यांनी
हिलीयम सोंपिल्ल्यान परत आकुंचन जावन तापमान वाडटा.
ाच्या शोशणाक लागून आनीकय मुलद्रव्यां तयार जातात. ह्या वेळार
ांत (Fusion) उर्जेची इतल्या प्रमाणांत वाड जाता की ताचो स्फोट
तें अतिदीप्त नवें नखेत्र जाता.

कोश्टक - १

दृश्य प्रत	वर्ण गट	अंतर प्रकाश वर्सां	निरपेक्ष प्रत	दीप्ती (सुर्य=१)	तारका समूहाचें नांव	इंग्लीश नांव
-२६.६	G2V	–	४.८५	–	–	सन
-१.६	A1V	८.७	१.४२	२२.४	बृहलुब्धक	सिरिअस
-०.७१	FOIb	२४०	- ५०	८,७००	नौकातल	कॅनोपम
-०.०११	G2V	४.३	४.३९	१.४५	नरतुरंग	आल्फा सैंटौरी
-०.०५	K1III	३६	-०.२५	१००	स्वाती	आर्क्टुरस
०.०४	AOV	२६	०.५३	५०	स्वरमंडल	व्हेगा

कोश्टक - २

गट	तापमान	वर्णरेशांचें खाशेलेपण
	५०,०००	H रेशा दुर्बळ, उच्च आयनीभूत अणूच्यो रेशा (He II, S IV, N II).
	२५,०००	H II रेशा नात. He I रेशा खर S;III, O II रेशा आसात, H रेशा तेजस्वी.
	११,०००	H रेशा चडांत चड खर, He I रेशा नात. Mg II, S;II रेशा खर, Fe II ca II रेशा दुर्बळ.
	७,६००	H रेशा दुर्बळ ca II रेशा खर Fe II, cr II रेशा Fe I, cr I इतल्योच खर.
	६,०००	सुर्याभशेन ca II रेशा खर, Fe I आनी हेर अणूंच्यो रेशा, CH रेणूंचे वर्णपट.
	५,१००	H रेशा दुर्बळ, सगळ्या अणूंच्यो रेशा खर, रेणूंचे वर्णपट खर
	३,६००	अणूंच्यो रेशा खर TiO रेणूंचे वर्णपट दुर्बळ.
ीं N	३,०६०	CN, CH, C_2 रेणूंचे वर्णपट खर TiO चे पटे नात. K आनी M गटाप्रमाण अणूंच्यो रेशा.
	३,०००	2 No, Yo, Lao हांचे खर वर्णपट. Zn, Tc आनी हेर अणूंच्यो रेशा खर.

कोश्टक - ३

कांय नखेत्रांचे व्यास

नखेत्राचें नांव	दृश्यकोनीय व्यास	पराशय	व्यास (सुर्य व्यास=१)
कांक्षी (Betalognese)	०".०४७	०".०२१	४२०
जेष्ठा (Antaves)	०".०४०	०".०१५	२८५
स्वाती (Arturus)	०".०२०	०".०९२	२३

- डॉ. अरूण हेबळेकार

संस्कृतीक संदर्भ -

मळबाच्या सादारणपणान उदेंत-अस्तंत परिघाचेर एका फाटल्यान एक उदेवपी तारका चोम्याक नखेत्र, नक्षत्र जावं तारो अशें म्हण्टात.

नक्षत्र ह्या शब्दाच्यो जायत्यो व्युत्पत्त्यो सांगिल्ल्यो आसात. पाणिनीन नक्षत्र शब्दाची व्युत्पत्ती 'न क्षरती' = जें झडना, नाश पावना तें नक्षत्र अशी दिल्या. नखेत्रां हीं धर्तरेचीं म्हणजेच धर्तरेवयल्या पदार्थांचीं चित्रां अशे उल्लेख वेदांत आसात. चंद्राचे उत्पत्तीच्या वेळार जे तुशार शेंवटले ताचींच नखेत्रां जालीं. चंद्राच्या उजवाडाक लागून नखेत्रां उजवाडीत जातात अशें शतपथ ब्राह्मणांत सांगलां. वायुपुराणांत सुर्यापसून नखेत्रांची उत्पत्ती जाली अशें सांगलां. वेदांग ज्योतिशांत खगोलशास्त्रचे नदरेन नखेत्रांचो विचार केल्लो दिसता. ज्यो तरल्यो त्यो तारका असोय कोटिक्रम केल्लो सांपडटा. तशेंच नक्षत्रं, ऋक्षं भं, तारा, तारका, उडु, दाक्षयिण्या: असो उल्लेख अमरकोशांत आसा.

चंद्रमार्गाचेर जे तारे जांव ताऱ्यांचो गट आसता तांकां नखेत्र अशें शास्त्रीय नदरेन मानतात. धर्तरेभोंवतणच्या भोंवताड्याक एका ताऱ्या कडल्यान वचून परत त्याच ताऱ्याकडेन येवपाक चंद्राक सुमार २७ ¹/३ दीस लागतात. देखून नखेत्रांचो आंकडो २७ जावं २८ थरयला. ग्रहपथाचे वांटे करपाच्यो राशी (राशिचक्र) आनी नखेत्रां ह्यो दोन पद्दती आसात. तातूंतली आतां वापरांत आशिल्ली नखेत्र-पद्दत स्वतंत्रपणान भारतीय आसुंये अशें चडशा विद्वानांचें मत आसा. हिंदूंभाशेनच पुर्विल्ल्या काळांत चीनी आनी अरबी लोकांतय नखेत्र-पद्दत आशिल्ली. हे पद्दतींत आनी भारतीय पद्दतींत सारकेपण आसा. वेदांचे नदरेन वेगवेगळे योगतारे (त्या त्या नखेत्रांतले दोळ्यांत भरसारके तारे) चीनी लोकांनी वेंचून काडले. चड करून विशुववृत्ताच्या लागींचे १४ तारे ताणीं इ.स.पू. २३०० च्या अदमासाक थरयले. हे खातीर विशुववृत्ताचें सान्निध्य ताणीं वेंचून काडलें आनी ताका ते 'सियू' म्हण्टाले. मागीर परत विशाखा, श्रवण आनी भरणी हातूंतले चार तारे त्या चोविसांत घाले. देखून चीनी नखेत्रांय २४ चीं २८ जालीं. चीनी पद्दतींत ग्रहपथांतल्या राशींक सामकींच वेगळीं नांवां आसात. कुंभ राशीपसून सुरवात आनी क्रम ज्युस्त उरफाटो आसा.

अरबी लोकांमदीं नखेत्राक उल्लेखून 'मंझिल' हें उतर आसा. हाचेवयल्यान नैर्ऋत्य आशियांतल्या लोकांमदीं नखेत्र पद्दत आसूंये आनी ती खल्डियनांनी काडली आसुंये अशें ए. वेबर हाणें म्हळां. पारशांच्या पेहलवी भाशेंतल्या बुंदाहिश्न (इ.स.सु. णववें शतमान) ह्या ग्रंथाच्या दुसऱ्या भागांत नखेत्रां २८ आशिल्ल्याचें म्हळां आनी तांचीं नांवांय दिल्यांत. पूण भारतीयांक वैदिक काळांतूय नखेत्रां खबर आशिल्लीं. हाचे वयल्यान अरबी,

चीनी आनी भारतीय पद्दती स्वतंत्र आशिल्लयो म्हणपाचें कळूं येता.

वेदीक काळापसुनूच भारतीय आर्यांनी नखेत्रांचीं नांवां निश्चीत केल्लीं. कांय विद्वानांच्या मतान नखेत्रां २४ आशिल्लीं. पूण मागीर फाल्गुनी, आशाढा आनी भाद्रपदा हांचे पूर्वा आनी उत्तरा अशे दोन-दोन वांटे करून चंद्राच्या भ्रमण कालाप्रमाण हो आंकडो २७ केलो. दर एका नखेत्राचे चार विभाग केल्ले आसात. तांकां चरण जावं पाद म्हण्टात. तैत्तिरीय ब्राह्मणांत नखेत्रांचे दोन विभाग मानिल्ले आसात.

'कृत्तिका प्रथमम् । विशाखे उत्तम्म ।
तानी देवनक्षत्राणि । अनुराधा प्रथमम् ।
अपभरणी उत्तम्म । तानि यमनक्षत्राणि ।'

सुर्य देव नखेत्रांतल्यान वतना उत्तरायण आसता आनी यम नखेत्रांतल्यान वतना तो दक्षिणायणांत आसता. हाचेवयल्यान तैत्तिरीय ब्राह्मणाचो काळ विद्वानांनी काडिल्लो आसा.

पुर्विल्ल्या साहित्यांत कांय नखेत्रांचो उल्लेख वेगवेगळ्या नांवांनी आयिल्लो आसा. तीं म्हणजे - अश्वयुजौ = आश्विनी; अपभरणी = भरणी; इन्वका = मृग; बाहू = आर्द्रा; तिष्य = पुष्य; आश्रषा = आश्लेषा = सार्प; अघा = मघा; अर्जुनी = फल्गुनी; निष्ट्या = स्वाती; राधा = विशाखा; श्रविष्ठा = धनिष्ठा; भतभिषक = शततारका; प्रौष्ठपदा = भाद्रपदा. नखेत्रांच्या उल्लेखाच्या वेळार पुर्विल्ल्या संस्कृत वाङमयांत नखेत्रांच्या लिंगांत आनी वचनांत फरक दिसता. कांय नखेत्रां पुल्लिंगी जाल्यार कांय स्त्रीलिंगी आनी थोडीं नपुसकलिंगीय आसात. कांय एकवचनी, दोन वचनी जाल्यार कांय भोववचनी अशे उल्लेख आसात.

नखेत्रांक नांवां कशीं पडलीं हें सांगप भोव कठीण. पूण धर्तरेचीं म्हणजेच धर्तरेवयलीं वस्तूंचीं चित्रां हींच नखेत्रां ही सांगिल्ली एक व्युत्पत्ती पळयल्यार आकृती वयल्यान कांय नखेत्रांक नांवां पडलीं आसुंये (देखीक : मृग, हस्त). तशेंच हेर कारणांवयल्यानय तीं पडूं येतात. पुनर्वसू, चित्रा, रेवती हीं पयलीं वापरांत आशिल्लीं उतरां नखेत्रांक दिलीं आसुंये. पुनर्वसू हाचो अर्थ पुनः पुनर्वस्तारौ स्तोतृणामाच्छादयितारौ (देवौ) असो सायणांनी दिल्लो आसा. 'चित्रामघा' हाचो अर्थ 'विचित्रघना' असो आसा. रेवती म्हणजे धनवती. हे तरेचीं नांवां त्या त्या नखेत्राच्या दर्शनीयत्व, धनदातृत्व हाचेवयल्यान प्रत्यक्ष, कल्पीत वा अनुभूत गुणांवयल्यान दवरलीं आसुंये असो अदमास आसा.

भारतीय नखेत्रांची नांवां, क्रम आनी तारे संबंदीची म्हायती सकयल्या कोश्टकांत दिल्या.

कोश्टक - १
भारतीय नखेत्रां

अ.क्र.	नखेत्र	ताऱ्यांचो आंकडो	देवता	आकृती	योगतारो
१	आश्विनी	२,३	आश्विन	घोडयाचें तोंड	मेषेंतलो बीटा
२	भरणी	३	यम	योनी	मेषेंतलो ३५, ४१
३	कृत्तिकापुंज (कृत्तिका)	६	अग्नी	वाखर	वृषभांतलो ईटा (अल्सायनी)
४	रोहिणी	५	प्रजापती	गाडो	वृषभांतलो आल्फा (आल्डेबरन)
५	मृगशीर्ष (मृग)	३	सोम	हरणाची तकली	मृगांतलो
६	आर्द्रा	१	रूद्र	मणी	मिथुनांतल (ॲल्हेना) मृगांतलो (बेटल-ज्यू
७	पुनर्वसू	२,४	अदिती	घर	मिथुनांतल आल्फा (पो
८	पुष्य	३,१	बृहस्पती	गाडो	कर्कांतलो (प्रीसेपी)
९	आश्लेषा	५,६	सर्प	चक्र	वासुकीतल हायड्रांतल
१०	मघा	५,६	पितृ	शाल	शिंवांतलो (रीगलस)
११	पूर्वा	२	अर्यमा	पलंग	शिंवातलो
१२	उत्तरा	२	भग	हांतरूण	शिंवांतलो (डेनेबोला
१३	हस्त	५	सविता	हाताचो चपको	हस्तांतलो डॅल्टा
१४	चित्रा	१	त्वष्टा	मोतीं	कन्येंतलो (स्पायका
१५	स्वाती	१	वायू	पोंवळें	भूतपांतलो (आर्क्टुरर
१६	विशाखा	२,४	इंद्राग्नी	तोरण	तुळेंतलो
१७	अनुराधा	३,४	मित्र	पुजा, बली	वृश्चिकांतल
१८	ज्येष्ठा	३	इंद्र	कुंडल	वृश्चिकांत आल्फा (
१९	मूळ	११	निकृती	शिंवाची शेंपडी	वृश्चिकांत
२०	पूर्वाषाढा	३,४	आप	हांतरूण	धनूंतलो
२१	उत्तराषाढा	२,४	विश्वेदेव	हतयाचो दांत	धनूंतलो (नंकी)
२२	अभिजित	३	ब्रह्मा	शृंगाटक	विणेंतलो (व्हीगा)
२३	श्रवण	३	विष्णू	त्रिविक्रम	गरूडांत आल्फा (
२४	धनिष्ठा	४,५	वसू	मृदंग (मर्दल)	धनिष्ठा तिमिंतले
२५	शततारका	१००	इंद्र, वरूण	वाटकूळ	कुंभेंतलो
२६	पुर्वाभाद्रपदा	२	अज एकपाद	यम, मंचक	उच्चैःश्र आल्फा
२७	उत्तराभाद्रपदा	२	अहिर्बुघ्नीय	पलंग	उच्चैःश्र गॅमा
२८	रेवती	३२	पूषा	मृदंग	मीनेंतले

ंय नखेत्रांक, तांच्या क्रमांक आनी आकाराक कथात्मक संदर्भ
ा. अशो पुराणीक कथा भारतीय आनी अस्तंती नखेत्रांच्या
ातीर खबर आसात.

७ नखेत्रां ह्यो दक्षाच्यो धुवो आसून ताणें त्यो चंद्राक दिल्यो म्हणून
द्राच्यो बायलो जाल्यो. चंद्र सदांच एक - एकलेगेर रावन तांचो
ा घेता अशी कल्पना पुराणांत आसा. रोहिणीच्या फाटल्यान मृग
ा आनी ताचे फाटल्यान व्याध लागला आनी ताणें मारिल्लो त्रिकांड
ोन ताऱ्यांच्या स्वरुपांत आसा. अशा कथारूप देखाव्यांत हीं सगलीं
जावं तारे मळबांत दिसतात.

स्त, चित्रा, स्वाती, विशाखा आनी अनुराधा हीं पांच नखेत्रां मेळून
तीची आकृती मानिल्ली आसा. हस्त हो ताचो हात, स्वाती हें काळीज,
ा ह्यो मांडयो आनी अनुराधा हो उबो रावपाचो जागो अशें वर्णन
य ब्राह्मणांत आयिल्लें आसा. देवदानवांच्या झुजांत ज्या नखेत्रांचेर
ल्लें ते अभिजीत असो उल्लेख वेदांत आसा. अस्तंत्या नखेत्रांच्या
भारतांत रुपांतर जाले उपरांत तांच्योय कथा त्या त्या नखेत्राचेर
रेल्ल्यो आसात. अशोच मूळच्यो ग्रीक पुराणांतल्यो कथा अस्तंत्या
ांच्या नांवांफाटल्यान आसात. सप्तर्षी हाचें अस्तंती नांव ग्रेट बॅर,
मेजर जावं प्लाऊ अशें आसा. अर्सा जावं बॅर म्हणजे वांस्वेल.
यल्यान बृहद्ऋक्ष (ऋक्ष = वांस्वेल) अशें जरी आसा तरी ऋक्ष
ार रुशी असोय अर्थ जाता. हाचे फाटल्यान ग्रीसी कथा आसा ती
-

युपिटर हो देव. ताचें कॅलिस्टो नांवाच्या सुंदरीचेर प्रेम बसलें. पूण
टराचे बायलेक हें सोंसलेंना. तिणें दुस्वासान कॅलिस्टोचें वांस्वेलांत
र केलें. ती त्या रुपांत भोंवता आसतना तिका तिचो चलो अर्कास
. कॅलिस्टो मोगान ताच्या फुड्यांत गेली. पूण अर्कासान वांस्वेलाच्या
तिका वळखूंक ना. तो तिका मारतलो हें ज्युपिटरान वळखलें आनी
कय मळबांत भिरकटावन उडयलीं. धरून ओडील्ल्या कारणान तांच्यो
यो लांब जाल्यो. हेच ते मळबांत आशिल्ले बृहद्ऋक्ष आनी लघुऋक्ष.
क हैंय मानवलेंना. तिणें समुद्रदेवतां कडल्यान एक वर मेळयलो.
पसून येवरोपी भागांत हीं नखेत्रां केन्नाच मळबासकयल वचनात.
इथिओपियेच्या सिफियस राजाचीय अशीच एक कथा फामाद आसा
ड्रोमॅडा ही ह्या राजाची एक सोबीत धूव आशिल्ली. तिची आवय
ओपिया ही खूब गर्विश्ट आशिल्ली. तिणें एक खेपे कारण नासतना
कन्यांचो अपमान केलो. ताका लागून नेपच्यून ही जलदेवता रागार
. अँड्रोमेंडाक बळी दितकच तो राग न्हिवतलो आशिल्लो. राजान
मेंडाक बळी दिवपाचें थरयलें. जलराकेसांनी तिका खावंची म्हणून
देगेर एका खडपाक सरपळ्यांनी तिका बांदून दवरली. मागीर पर्सियस
हुशार झुजाऱ्यान तिका सोडयली आनी तिचेकडेन तो लग्न जालो.
सगळ्यांक ग्रीकांनी मळबांत सुवात दिली. अशे तरेन सगळें मळब
चित्रांनी, वस्तूचित्रांनी सोबीतपणान चित्रीत जाल्लें आसा.

नखेत्रां हे ग्रहपाथावयले टप्पे अशी एक म्हत्वाची कल्पना आसा.
जे, अमकोच एक गिरो सध्या खंयच्या ताऱ्याकडेन आसा ते खुणेन
यांचें स्थान हे कल्पनेवयल्यान सांगूं येता. ही कल्पना खूब पुर्विल्ली आसून
ा लागून कालमापनाक खूब आदार जालो. पूण फुडें ही कल्पना उपेग
ा जाली. देखून पयलींचे कल्पनेंत चडसो बदल करीनासतना
पथाचे सारके २७ भाग केले. हातूंत पयलीचें तारकात्मक नखेत्र तशा
तशें बसतलेंच अशें ना. पूण गणिताचे सोयी खातीर सारके लांबायेच्या
विभागांचीं जीं नखेत्रां मानलीं तीं विभागात्मक नखेत्रां आशिल्लीं. एक
विभागात्मक नखेत्र म्हणजे $\frac{३६०}{२७} = १३^\circ \frac{१}{३} = १३^\circ २०$ कला म्हळ्या
-रूच ८०० कलांचें आशिल्लें. ही कोनात्मक रचणुकूय इ.स.पू.सु. १४००
पसून वापरांत आसा. हाचो अर्थ विभागात्मक नखेत्र म्हणजे अंतर मेजपाचें
एक माप असो जाता.

ग्रहपथाभायल्या ताऱ्यांचो आस्पाव करपाखातीर क्षेत्रात्मक कल्पना
आयली. ग्रहपथाच्यो २७ समान विभागांच्यो ओळी ध्रूव बिंदूमेरेन दोनूय
वटांनी वाडयल्यो म्हणजे अंतराळाच्यो २७ पाकळ्यो जातात. हे दर एके
पाकळेक एकेक नखेत्र म्हणजे हींच क्षेत्रात्मक नखेत्रां. हे सोयीक लागून
मळबांतलो खंयचो तारो खंयच्या नखेत्रांत आसा हें सांगप सोंपें जालें अशा
नखेत्रांचो जरी खंयच उल्लेख ना तरी पूण तशें मानताले अशें बाळशास्त्री
जांभेकर (१८१२-४६) म्हणटा. 'मळबांतल्या सप्तर्शींक गती आसा आनी
ते परीक्षित राजाच्या वेळार मघा नक्षत्रांत आशिल्ले' ह्या पुराणीक ग्रंथांतल्या
विधानावयल्यान मघा नखेत्र हें क्षेत्रात्मकच आसूंक जाय अशें दिसता.
तारात्मक नखेत्रां पूण तातूंतले भोंवतणचे भाग ल्हान आसल्यार तीं
अर्दभोग, मातशीं व्हड तीं समभोग आनी खूब व्हड तीं दीडभोग अशें
मानपाची पद्दत आशिल्ली. हे प्रमाण भरणी, आर्द्रा, आश्लेषा, स्वाती,
ज्येष्ठा आनी शततारका हीं अर्दभोग; रोहिणी, पुनर्वसू, उत्तराभाद्रपदा,
उत्तराफाल्गुनी, उत्तराषाढा आनी विशाखा हीं दीडभोग आनी उरिल्लीं
समभोग अशे उल्लेख आसात. पूण आतां अशीं विभागात्मक नखेत्रां चालींत
नात.

विभागात्मक नखेत्रांचो राशी वांगडचो संबंध सवायदोन नखेत्रां म्हणजे
एक रास असो जाता. एका नखेत्राचे चार भाग करतात. तांकां पाद जावं
चरण अशें म्हण्टात. आश्विनी, भरणी आनी कृत्तिकेचो एक पाद म्हणजे
मेष रास; कृत्तिकेचे उरिल्ले तीन पाद, रोहिणी आनी मृगाचे पयले दोन पाद,
हे प्रमाण नखेत्रांची राशींनी विभागणी जाता. म्हणजेच एकेच राशींत
खयंच्यातरी लागींच्या नखेत्रांचे णव-णव पाद येतात.

धर्मीक जावं यज्ञसंस्थेचे नदरेन दर एका नखेत्राच्यो देवता मानिल्ल्यो
आसात. दर एका नखेत्राक एक तारो योगतारो म्हणून मानतात. पूण
योगतारो खंयचो हे विशीं मतभेद दिसतात. कोश्टकांत हे विशींची एक
पद्दत दिल्या. एच. टी. कोलब्रुक हाणें हे योगतारे थरोवपाखातीर बरेंच
काम केलें आसा.

अथर्ववेदाच्या शांतिकल्प आनी नक्षत्रकल्प ह्या दोन परिशिश्टांनी
नखेत्रां विशींची म्हायती आयल्या. शांतिकल्पाच्या दुसऱ्या अध्यायांत
नखेत्रांचे स गट कल्पिल्यात आनी तांकां ध्रूव, दारूण, चर, मृदू, क्षिप्र आनी
उग्र अशीं नांवां दिल्यांत. हाचे वयल्यान खंयचीं नखेत्रां खंयच्या कामाक
योग्य आसात तें कळटा. वराहमिहिरान बृहत्संहितेत नखेत्रां आनी तांचीं
फलां हांचो विचार केला. तातूंतल्या पंदराव्या अध्यायांत नखेत्रांचे चार-
चार गट सांगल्यात.

बृहत्संहितेच्या ९८ व्या अध्यायाक नखेत्रगूण अशें नांव आसा. अठ्ठावीस
नखेत्रां आनी तांच्यो देखीय थंय दिल्यात. तेच प्रमाण नखेत्रांचे सात गट
करून तांकां संज्ञा दिल्यात. त्यो अशो -

ध्रूव नखेत्रां - रोहिणी, उत्तराफाल्गुनी, उत्तराषाढा आनी उत्तराभाद्रपदा
ह्या नखेत्रांचेर थीर कामांक सुरवात, अभिशेक आनी बीज, गृह सारकिलीं
धर्मीक कामां करचीं.

तीक्ष्ण नखेत्रां - आर्द्रा, आश्लेषा, ज्येष्ठा आनी मूळ हीं अभिचार, हनन, मंत्रप्रयोग ह्या कर्मांक योग्य.

चर नखेत्रां - श्रवण, धनिष्ठा, शततारका, स्वाती आनी हस्त. वाहनांचेर बसप, उपवनांत वचप ह्या कामांक योग्य.

मृदू नखेत्रां - मृग, चित्रा, अनुराधा आनी रेवती. इश्टागत आनी शुभ कामांखातीर हीं चार नखेत्रां प्रशस्त मानतात.

लघू नखेत्रां - पुष्य, अश्विनी आनी हस्त. अध्ययनारंभ आनी अलंकरण हे खातीर हीं तीन नखेत्रां योग्य.

उग्र नखेत्रां - मघा, भरणी, पुर्वाफाल्गुनी, पुर्वाषाढा आनी पुर्वाभाद्रपदा. शत्रुनाशन, वीखप्रयोग आनी अभिचार ह्या कामांखातीर हीं पांच नखेत्रां योग्य मानतात.

मृदूतीक्ष्ण नखेत्रां - कृत्तिका आनी विशाखा. सामान्य कामांखातीर हीं दोन नखेत्रां योग्य मानतात.

तशेंच नखेत्रांचे कांय प्रकारय मानल्यात ते अशें -

अधोमुख नखेत्रां - मूळ, आश्लेषा, कृत्तिका, विशाखा, पुर्वाभा मघा आनी भरणी. हांचेर बांय, तळीं सारकिलीं कामां करचीं.

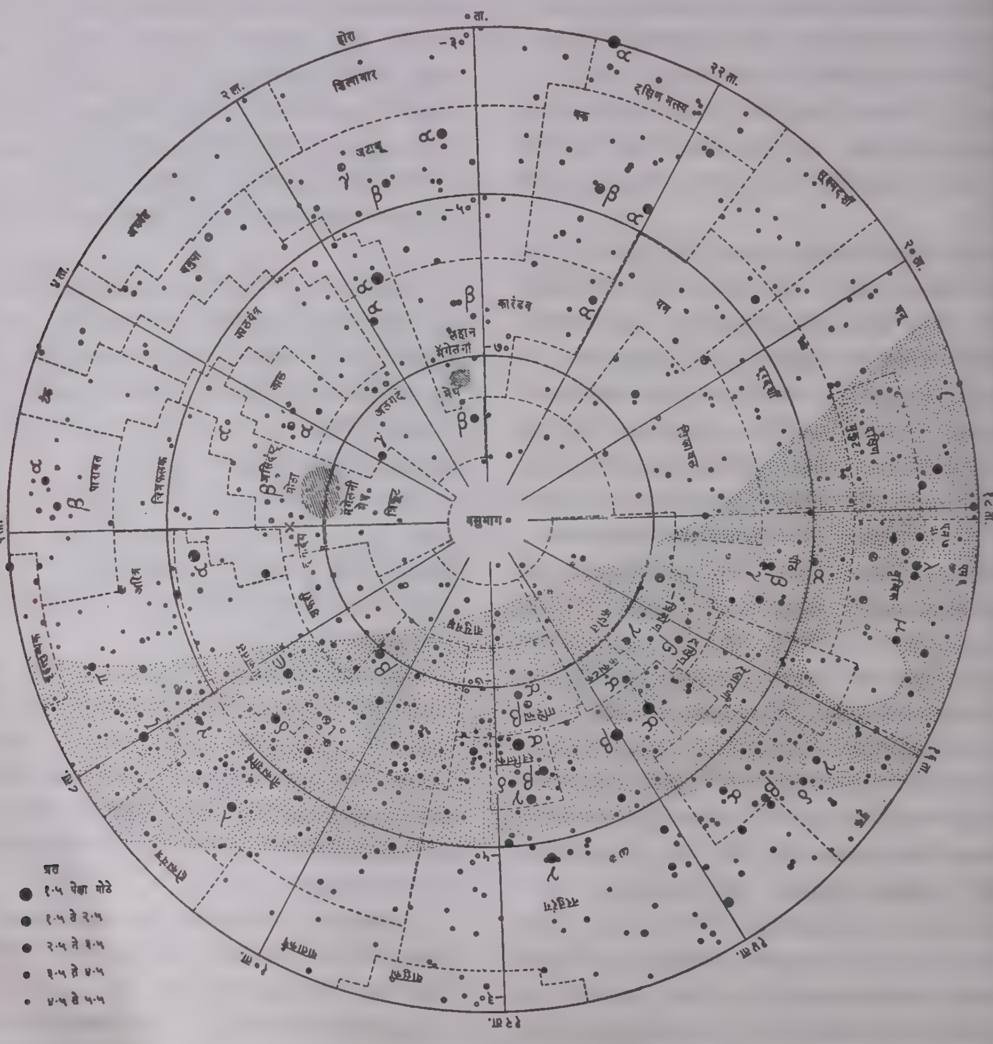
अर्ध्वमुख नखेत्रां - आर्द्रा, पुष्य, श्रवण, धनिष्ठा, शतत उत्तराफाल्गुनी, उत्तराषाढा, उत्तराभाद्रपदा आनी रोहीणी. हांचे प्रासाद, देवूळ बी सारकिलीं कामां करचीं.

तिर्थङ्मुख नखेत्रां - मृग, रेवती, चित्रा, अनुराधा, हस्त, पुनर्वसू, ज्येष्ठा आनी अश्विनी. हांचेर गाडी, रथ जावं नांगर क

अंध नखेत्रां - धनिष्ठा, पुष्य, रोहिणी, पुर्वाषाढा, विशाखा, रेवर्त उत्तराफाल्गुनी.

मंदाक्ष नखेत्रां - हस्त, उत्तराषाढा, अनुराधा, शततारका, आ आश्विनी आनी मृगशीर्ष.

मध्याक्ष नखेत्रां - आर्द्रा, मघा, पुर्वाभाद्रपदा, चित्रा, ज्येष्ठा, अ

आ. ३. दक्षिण खगोलातील तारकासमूह

रणी.

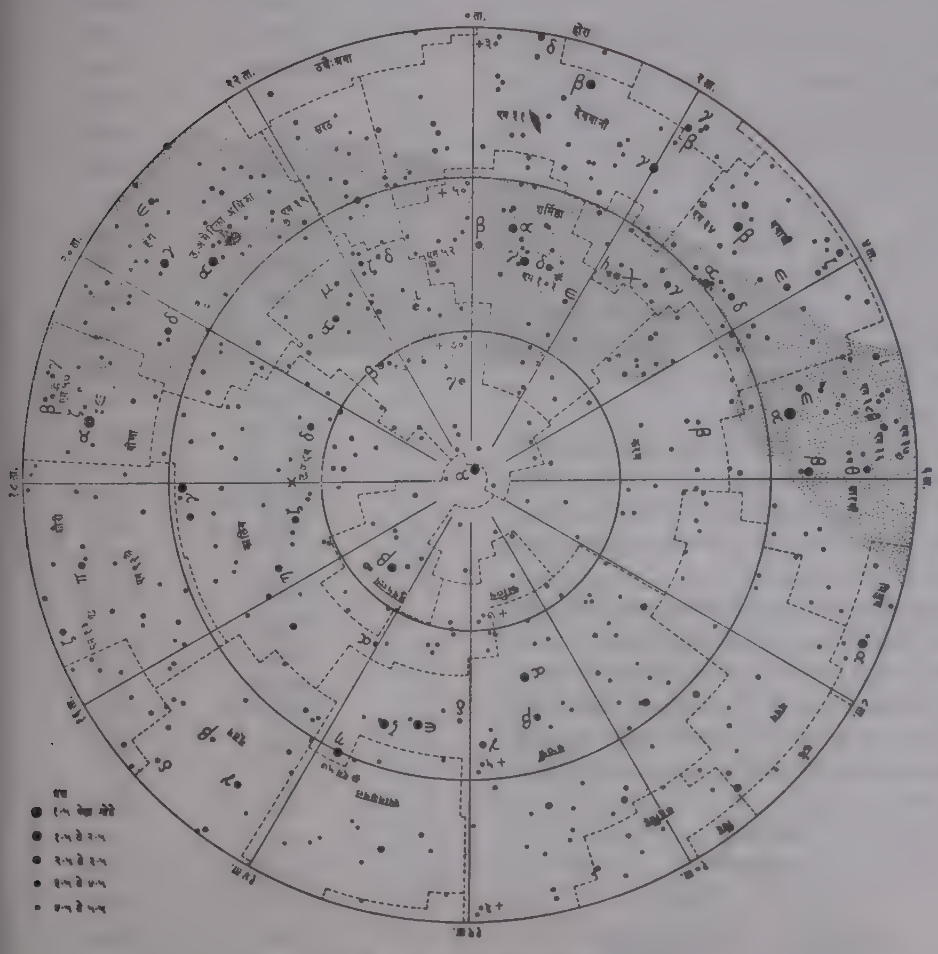
ोचन नखेत्रां - स्वाती, पुनर्वसू, श्रवण, कृत्तिका, उत्तरा, भाद्रपदा, नी पुर्वाफाल्गुनी.

युगीन ग्रंथांनी नखेत्रांचे पुंनखेत्रां, स्त्रीनखेत्रां आनी क्लीब नखेत्रां न प्रकार मानल्यात. आश्विनी, पुष्य, रोहिणी, पुर्वाभाद्रपदा, द्रपदा, हस्त, श्रवण, अनुराधा आनी पुनर्वसू हीं णव नखेत्रां ; मूळ, मृगशीर्ष आनी शततारका हीं तीन क्लीब नखेत्रां आनी सगळीं स्त्रीनखेत्रां मानतात.

भागवतांत तीन नखेत्रांचो एक हे प्रमाण नखेत्रांचे णव गट केल्यात कां नागवीथी, गजवीथी, ऐरावतीवीथी, आर्षभीवीथी, जारद्गवीथी, ी, गोवीथी, मार्गीवीथी आनी वैश्वानरीवीथी अशीं नांवां दिल्लीं

त्र हें पंचांगाच्या पांच आंगांमदलें एक म्हत्वाचें आंग. मळबांत चंद्र खंयच्या विभागांत आसा तें ह्या आंगावयल्यान कळटा. पंचांगांत हीं नखेत्रां दिल्लीं आसतात. विभागात्मक एक नखेत्र हुंपून वचपाखातीर चंद्राक अदमासान एक दीस लागता. हाका लागून दर दिसा नखेत्र बदलता. सुर्योदयापसून हाचो वेळ घटकापळांत पंचांगांत दिल्लो आसता. ह्या नखेत्राक दिन नखेत्र अशेंय म्हण्टात. चंद्र ज्या नखेत्रांत (आनी चरणांत) आसतना व्यक्तीचो जल्म जाल्लो आसता तें ते व्यक्तीचें जल्मनखेत्र आसता. बरो-वायट म्हूर्त ह्याच दैनिक नखेत्रावयल्यान पळयतात. सुर्याक एक विभागात्मक नखेत्र हुंपपाक तेरा जावं चवदा दीस लागतात आनी सगळ्या नखेत्रांतल्यान घुंवपाक एक वर्स लागता. सादारणपणान मृग ते हस्त ह्या णव नखेत्रांमदीं सूर्य आसतना पावस पडटा. हांकां पावसाचीं नखेत्रां अशें म्हण्टात.

नखेत्रांवयल्यानच चैत्रादी म्हयन्यांचीं नांवां पडल्यांत. देखीक, चैत्र म्हयन्याचे पुनवेक चंद्र चित्रा नखेत्रांत आसता, देखून तो चैत्र म्हयनो,

आ. २. उत्तर खगोलार्धीक तारकासमूह

कार्तिक म्हयन्याचे पुनवेक चंद्र कृत्तिका नखेत्रांत आसता देखून तो कार्तिक म्हयनो. कांय देशांनी मेष, वृषभ ह्या ग्रहपथावयल्या नखेत्रांवयल्यान (राशींवयल्यान) म्हयन्यांचीं नांवां पडल्यांत. सूर्य ज्या नखेत्रांत आसता तें त्या म्हयन्याचें नांव आसता आनी हाकाच सौर म्हयने म्हण्टात.

अस्तंती नखेत्रां - भारतीय नखेत्रां आनी अस्तंती लोकांनी कल्पिल्लीं नखेत्रां हातूंत खूब वेगळेपण आसा. तान्यांच्या समुहांची काल्पनीक नदरेन वेगळी अशी आकृती दिसता; ते आकृतीक आनी तातूंत अंतर्भूत जाल्ल्या तान्यांच्या गटांत नखेत्र मानलें. ह्यो आकृती जनावरांच्यो, पदार्थांच्यो, पुराणीक व्यक्तींविशयक कथांच्या ह्या आदारान कल्पिल्ल्यो आशिल्ल्यो. देखीक - मेष, वृषभ अशीं ग्रहपथीय नखेत्रां, बृहदृक्ष, ड्रॅको अशीं जनावरांचीं नांवां आशिल्लीं नखेत्रां; कॅसिओपिया, हर्क्युलीस, अँड्रोमॅडा अशीं व्यक्तींच्या नांवांची नखेत्रां; कुंभ, तूळ अशीं पदार्थवाचक नखेत्रां.

अस्तंती नखेत्रपद्दतीचो जल्म मॅझोपोटेमियांतल्या युफ्रेटीस न्हंयेच्या देगांचेर जालो आसुंये. कारण थंयच्याच जनावरांचीं नांवां नखेत्रांक दिल्लीं आसात.

ग्रीक संस्कृतायेचे पयलीं सुमेरियी संस्कृतीक ग्रंथांनी मळबाचे उत्तरेकडले १२, अस्तंतेकडले १२ आनी ग्रहपथावयले १२ अशे ३६ विभाग मानिल्ल्याचें दिसता. इ.स.पू. १२९ च्या अदमासाक पयल्या अस्तंती नखेत्रांची वळेरी हिपार्कस हाणें केली. टॉलेमी हाच्या Almagest ह्या ग्रंथांत (इ.स.सु. १५०) ४८ नखेत्रां दिल्यांत. ह्या नखेत्रांचीं नांवां इ.स.पू. २७०० त रूढ जाल्लीं आसुंये. इ.स. १६०३ त योहान बायर हाणें अस्तंतेकडल्या १३ नव्या नखेत्रांची भर घाली.

१६९० त जे. हेव्हेलिडस हाणें आनीक ९ वाडयलीं आनी १७६३ त एन. एल. द लाकाय हाणें नवीं १४ घालीं. आर्गो (व्हडें) हें नखेत्र खूब व्हड जालें देखून ताचे हेला (व्हड्याची तकली), पपिस (नौपार्श्व), कॅरिना (व्हड्याचो तळ) आनी पिक्सिस (होकायंत्र) अशे चार विभाग केले. हाका लागून आतांचो मान्य आंकडो ८८ जालो.

१९२२ त इंटरनॅशनल ॲस्ट्रॉनॉमिकल युनियन (आयएयु) हे संस्थेन हे वळेरेक अधिकृत मान्यताय दिली. १९३० त आयएयून सगळ्या मळबाचो रेखीव मर्यादा आशिल्लो नखेत्रांचो नकासो प्रसिद्द केलो. आतां ह्या नखेत्रांच्यो मर्यादा रेशा (उदेंत - अस्तंत रेशा) आनी होरावृत्त (उत्तर दक्षिण रेशा) हांणी केल्ल्यो आसात.

पोरणे पद्दतीकडेन जुळोवन घेवपाखातीर सगळ्या नखेत्रांचे आकार आनी जागे सारके नात. ८८ नखेत्रांतलीं आयनीक वृत्ताचेर १२; उत्तर ध्रुवाकडेन ८; दक्षिण ध्रुवाकडेन २५ आनी आयनीक वृत्त आनी ध्रूव हांचे मदीं ४३ अशीं आसात. हाका लागून खंयची खस्थ ज्योत खंयच्या नखेत्रांत आसा तें थरोवं येता. सगळ्या ८८ नखेत्रांची नांवां, संक्षिप्त नांवां, भारतीय नांवां आनी तीं खंय आसात तो गोलार्ध जांव ग्रहपथ कोश्टक क्रं. २ त दिल्लो आसा.

कोश्टक क्रं. २

अस्तंती नखेत्रां

अ. क्र.	नखेत्र	अस्तंती नांव	जागो
१	अरुंधती केश	कोमा बेरनायसेस	उ
२	अलमर्द	हायड्रस	द
३	अश्मंत	फोरनॅक्स	
४	अष्टक	ऑक्टन्स	
५	असिदंष्ट्र	डोराडो	
६	उच्चैःश्रवा	पेगॅसस	
७	उत्तर मुकूट	कॉरोना बोरिॲलिस	
८	कन्या	व्हर्गो	
९	कपोत	एपस	
१०	करभ	कॅमलोपार्डस	
११	कर्क	कॅन्सर	
१२	कर्कटक	सर्सिनस	
१३	कारंडव	तुकाना	
१४	कालिय	ड्रॅको	
१५	कुंभ	ॲक्वेरियस	
१६	गरूड	ॲक्विला	
१७	गवय	लिंक्स	
१८	चषक	क्रेटर	
१९	चित्रफलक	पिक्टर	
२०	जंबूक	व्हल्पेक्युला	
२१	जटायू	फिनिक्स	
२२	जाल	रॅटिक्युलम	
२३	टंक	सीलम	
२४	तिमि	डेल्फिनस	
२५	तिमिंगिल	सेटस	
२६	तूळ	लिब्रा	
२७	त्रिकूट	मेन्सा	
२८	त्रिकोण	ट्रायांग्युलम	
२९	दक्षिण त्रिकोण	ट्रायांग्युलम ऑस्ट्रॅली	
३०	दक्षिण मत्स्य	पिसीस ऑस्ट्रायनस	
३१	दक्षिण मुकूट	कॉरोना ऑस्ट्रॅलिस	
३२	दुरदर्शक	टेलिस्कोपियम	
३३	देवयानी	अँड्रोमॅडा	
३४	धनु	सॅजिटेरियस	
३५	ध्रुवमत्स्य	अर्सा मायनर	
३६	नरतुरंग	सॅन्टॉरस	
३७	नौकातल	कॅरिना	
३८	नौकाशीर्ष	व्हेला	
३९	नौपार्श्व	पपिस	
४०	पारावत	कलुंबा	
४१	पीठ	एरा	
४२	फलक	स्कूटम	
४३	बक	ग्रुस	
४४	बृहल्लुब्धक	कॅनिस मेजर	
४५	भुजंग	सर्पेन्स	
४६	भुजंगधारी	ऑफियुचस	
४७	भूतप	बूटीज	
४८	मकर	कॅप्रिकॉर्नस	

माक्षिका	मुस्का	द
मिथुन	जेमिनी	ग्र
मीन	पिसीस	ग्र
मृगशीर्ष	ओरायन	द
मेष	एरिस	ग्र
यम	इंडस	द
यमुना	इरिडानस	द
ययाती	पर्सीयस	उ
रेखाटणी	नॉर्मा	द
लघुलुब्धक	कॅनिस मायनर	द
लघुसिंह	लिओ मायनर	उ
लघ्वश्व	इक्व्युलियस	उ
वाताकर्ष	अँटालिया	द
वायुभक्षक	शॅमिलिऑन	द
वासुकी	हायड्रा	द
वीणा	लायरा	उ
वृक	लूपस	द
वृश्चिक	स्कॉर्पियस	ग्र
वृषपर्वा	सीफियस	उ
वृषभ	टॉरस	ग्र
शकरी	व्होलॅन्स	द
शर	सॅजिट्टा	उ
शर्मिष्ठा	कॅसिओपिया	उ
शशक	लेपस	द
शिखाबल	पॅव्हो	द
शिल्पागार	स्कल्प्टर	द
शृंगाश्व	मोनोसेरॉस	द
शौरी	हर्क्युलीस	उ
श्यामशबल	केनीझ व्हीनॅटिसाय	उ
षडंश	सॅक्सटन्स	द
सप्तर्षि	अर्सा मेजर	उ
सरठ	लॅसर्टा	उ
सारथी	ऑरिगा	उ
शींव	लिओ	ग्र
सुक्ष्मदर्शी	मायक्रोस्कोपियम	द
स्वस्तिक	त्रक्स	द
हंस	सिग्नस	उ
हस्त(ध्वांक्ष)	कोर्व्हस	द
होकायंत्र	पिक्सिस	द
होरायंत्र	होरोलोजियम	द

ग्रहपथाचे उत्तरेक, ग्र = ग्रहपथालागीं आनी द = ग्रहपथाचे
5).

- कों. वि. सं. मं.

ोंद : गिरो, फलज्योतीश.

नगरपालिका : शारांनी रावपी नागरिकांक तांच्यो दीसपट्ट्यो नागरी गरजो आनी सूखसोयी मेळोवन दिवपी स्थानिक स्वराज्य संस्थेक नगरपालिका अशें म्हण्टात. भारतांत नगरपालिका स्थापन करपाचो अधिकार १८५० वर्साच्या कायद्यान केंद्र सरकाराक मेळ्ळो. खंयच्याय शारांतल्या नागरिकांनी आपल्या शारांत नगरपालिका स्थापन जावंची, तेसंबंदान आमी कायदयाचें पालन करतले अशे तरेचो अर्ज करतकच सरकार नगरपालिका स्थापन करपाविशीं फावो ते उपाय येवजितालें. १८५० वर्सा उपरांत पंदरा-वीस वर्सांनी भारतांतल्या खूबशा शारांनी नगरपालिका स्थापन जाल्यो. नगरपालिका स्थापन करपाचो निर्णय सरकारान घेतकच राज्यपाल णव ते पंदरा वागडयांची 'म्युनीसीपल कमिशनर' ह्या नात्यान नेमणूक करतालो. विंगड-विंगड जाती-धर्मांतल्या प्रतिष्ठित नागरिकांक प्रतिनिधीक पंच म्हणून नेमताले. कामकाजाविशींचे नेम नगरपालिकेन तयार करपाचे आनी राज्यपालान मंजूर करतकच ते अंमलांत हाडप अशी चाल आसली. घरपट्टी आनी जकात हे कर घालपाचो अधिकार नगरपालिकेक आसलो. तेच भाशेन रस्ते, नितळसाण, उदका-पुरवण हीं कामां गरजेचीं मानताले.

जिल्हाधिकाऱ्याच्या बदला बिनसरकारी वांगडयांक अध्यक्ष करपाची चाल १८८५ वर्सासावन सुरू जाली. प्रतिष्ठित नागरिकांक नगरपालिकेच्या कामांत लक्ष घालपाक फावो तो वेळ मेळना हें लक्षांत घेवन कांय सरकारी अधिकाऱ्यांची नगरपालिकांचेर नेमणूक करपाक सुरवात जाली. तेभायर स्वतंत्र कर्मचारी वर्गूय नेमलो. १९०१ वर्सा बॉम्बे डिस्ट्रिक्ट म्युनीसीपालीटीस ॲक्ट सुरू केलो. ताका लागून ल्हान शारांनीय नगरपालिका स्थापन करपाक मेळ्ळ्यो. नगरपालिका हो प्रांतिक सरकाराचो विशय मानपाक लागले आनी दर एका प्रांतांत हाचेविशीं फावो ते कायदे चालीक लायले. १९१८-१९ च्या माँटेग्यु-चेम्सफर्ड सुदारणेप्रमाण नगरपालिकांनी सगळे नदरेन निवडणूकांचें तत्त्व अंमलांत आयलें. मतदानाचो हक्क, एके थरावीक रकमेपरस चड घरभाडें, शेतसारो वा आयकर भरपी नागरिकांपुरतो मर्यादीत आसलो. पूण स्वातंत्र्या उपरांत प्रौढ नागरिकांक मतदानाचो हक्क दिवपाचें तत्त्व नगरपालिका निवडणुकांनी आपणायलें.

गोंय, दमण आनी दीव नगरपालिका कायदो, १९६८ वर्सा अस्तित्वांत आयलो आनी १९६९ वर्सा तो चालीक लावपाक सुरवात जाली. ह्या कायदयान नगरपालिका स्थापन करपाविशीं तरतुदी केल्ल्यो आसात. त्यो वापरांत हाडपाची जापसालदारकी मंडळ, अध्यक्ष, स्थायी समिती, विशय समिती (नेमणूक केल्यार) आनी मुखेल अधिकारी हांचे कडेन सोंपयिल्ली आसा. साबार नगरपालिकांच्यो निवडणुको प्रत्यक्ष मतदान पद्दतीन प्रौढ मताधिकाराच्या तत्त्वाप्रमाण जातात. तशेंच, निवडणुको घेवपाची जापसालदारकी राज्य सरकारान नेमिल्ल्या म्युनिसिपल प्रशासन अधिकाऱ्याकडेन दिल्या. कलम १८ प्रमाण मतदारांची यादी तयार करप, निवडणुकांचो वेळ, दीस, सुवात थरोवप, निर्वाचन अधिकारी नेमप, उमेदवारी भरप/फाटीं घेवप, मतदान पत्रिका तयार करप आनी निवडणुकांविशीं हेर तरतुदी करपाचे अधिकार राज्य सरकाराकडेन आसात.

दर नगरपालिकेक एक अध्यक्ष आनी एक उपाध्यक्ष वेंचून काडचो पडटा. अध्यक्ष आनी उपाध्यक्ष हांची नेमणूक वेचून आयिल्ल्या वांगडयातल्यान पंचवीस दिसांपयलीं जावपाक जाय. ह्या दोनूय पदाधिकाऱ्यांची मुजत

वेंचून आयिल्ल्या हेर वांगड्यांचे मुजतीवांगडाच सोंपता. वांगड्यांनी खास बसकेन सादया भोवमतान (simple majority) अध्यक्षाआड अविश्वासाचो थाराव मांडलो जाल्यार ताचें अध्यक्षपद रद्द थरता. अध्यक्षाक मानधन दिवपाविशींची तरतूद करपाचो अधिकार राज्य सरकाराकडेन आसता. नगरपालिकेच्यो बसका घेवन आनी तांचें अध्यक्षपद स्विकारप, नगरपालिकेच्या कारभाराचेर सर्वसादारण देखरेख दवरप हीं अध्यक्षाचीं मुखेल कामां आसतात.

मुखेल कर्तव्यां आनी कार्यां -

१. गरजेचीं (obligatory) - भौशीक रस्ते, सुवाती आनी इमारतींनी विजे पुरवण आनी उदका पुरवण, भौशीक सुवातींनी नितळसाण दवरप, उज्यापसून राखण करप, रस्त्यांचेर आनी सार्वजनीक सुवातींनी जावपी अतिक्रमण थांबोवप, रोग-पिडा हांचेपसून नागरिकांची राखण करप, रस्ते करप, मार्केट, कत्तलखाने, मुतान्यो, संडास, खळयो सारक्यो करप, बांयो मारप, पियेवपाचें उदक नागरिकांक पावोवप, दुकळ आनी अडचणीच्या वेळार नागरिकांक अन्न-वस्त्र-आलाशिरो दिवपाखातीर फावो त्यो येवजण्यो तयार करप, भौशीक दवाखाने सुरू करप, कुटूंब येवजण केंद्रां उक्तीं करप.

२. धोरणात्मक (Discretional) - भौशीक हॉस्पिटलां उगडून तांची देखरेख करप, वाचनालयां सुरू करप, म्युझियम तयार करप, पिशांखातीर हॉस्पीटल बांदप, तशेंच व्यायामशाळा, अपंगुळांखातीर घरां, धर्मशाळा, स्टेडियम बांदप, नागरिकांक संगीत आयकुपाक दिवप, येरादारीचीं साधनां लोकांक उपलब्ध करून दिवप.

दरेके नगरपालिकेन एक स्थायी समिती वेंचची पडटा. तशेंच, गरजेप्रमाण विशय समित्यांची (Subject committee) नेमणूक करची पडटा. स्थायी समितींत आस्पाव जाल्ल्या वांगड्यांचो आंकडो सगळ्या वांगड्यांच्या १/३ वांट्यापरस चड जावंक फावोना. तेच भाशेन विशय समितीच्या वांगड्यांचो आंकडो पांचापरस चड आसूंक फावोना. तशेंच, नगरपालिका ह्या अधिनियमाच्या खंयच्याय नेमाचेर वा खास विशयाचेर चौकशी करपाक, मत मागोवपाक वा अहवाल मागोवपाक ह्या समित्यांची नेमणूक करता.

दरेके नगरपालिकेंत एक मुखेल अधिकारी आसता (Chief Officer). तेभायर गरजेप्रमाण अधिकान्याचे संमतीन नगरपालिका हेर अधिकान्यांची नेमणूक करता ती अशी - अभियंतो, उदका पुरवण अभियंतो, भलायकी अधिकारी, लेखापरिक्षक, शिक्षणाधिकारी आनी हेर.

राज्यशासना कडल्यान मेळपी विंगड-विंगड अनुदानां, नगरपालिकेन लादिल्ले कर, दंड आनी हेर वेपारी उत्पादन एकठांय करून नगरपालिकेचो निधी तयार जाता. तेभायर दर वर्सा राज्य सरकार जे कार्यावळींखातीर अनुदान दिता त्यो अशो - उदका पुरवण, घाण उदक सोडपाची वेवस्था, मुळावें आनी माध्यमिक शिक्षण, विकास येवजण आनी नगररचणूक येवजण, नगरपालिकेचो अधिकारी वर्ग आनी कर्मचारी वर्ग हांचो म्हारगाय भत्तो, भौशीक भलायकी, उजो पालोवपी वेवस्था, रस्ते बांदप आनी सारके करप, राज्य सरकाराचे सुचोवणे प्रमाण हेर सुविधा.

कर्मचारी वर्गाक पगार नेमान मेळचो हे खातीर नगरपालिकेन राखीव निधी स्थापन करूंक जाय अशी कायदयान तजवीज केल्या.

नगरपालिकेक नागरिकांकडल्यान जे कर वसूल करूंक मेळटात, तांचे दोन गट केल्ले आसात -

१. गरजेचे कर (Compulsory Taxes) - हातूंत मालमत्त संयुक्त कर (उदकापट्टी, भौशीक दिवे, नितळसाण), उद्देग-धंद्य कर, सिनेमाघरांचो कर, जायरातींवयलो कर हांचो मुखेलपणान अ जाता.

२. ऐच्छिक कर (Voluntary Taxes) - हातूंत वाहनां, टोल, नितळसाण (खास सेवा दिल्यार), उदकापट्टी (खास उदका केल्यार), यात्राकर, खास शिक्षण कर, जकात कर, हेर खंयचोय राज्य सरकार घटनेप्रमाण बसोवंक शकता. नवे कर लादपाविशी पोरण्या करांच्या प्रमाणांत बदल करपाचोय अधिकार नगरपा आसा. नगरपालिकेच्या जमाखर्चाचो हिशेब ताडून पळोवपाक सरकाराक अधिकार आसा.

नगरपालिकेच्या मुखेल वावराविशीं १९६९ वर्साच्या कायदयान तपशील दिल्लो आसा. तशेंच कायदयाची पुराय अंमलबजावणी क फावो ते अधिकारूय नगरपालिकेक दिल्ले आसात. रस्ते आनी जाग्यावयलीं अतिक्रमणां ना करप, इमारतींचें बांदकाम आ विज्ञानाप्रमाण जावंचें तशेंच उण्यांत उण्या गरजेच्यो सूखसोयी रावपी नागरिकांक मेळच्यो हे नदरेन बांदकाम करपाक परवाने दि नाकारप, खर आनी धामी रोगांचेर आळाबंद घालप, मड्यांचो विलो बाजार, कसायखाने हांचेर नियंत्रण दवरप, खावपाच्या जिन भौशीक भलायकेचे नदरेन देखरेख दवरप, दूदशाळा, गोरवांचे गोठे नियंत्रण दवरप, दुकानां, भौशीक सुवातींचेर भरपी फेरयो ह नियंत्रण दवरप ह्या कांय मुखेल गजालींविशीं कायदयान तरतूद आसा.

नगरपालिकेच्या प्रशासनाच्या कार्याक आदार दिवपाखातीर पांवड्याचेर नगरपालिका प्रशासन संचालक ह्या अधिकान्याची का नेमणूक करपाक मेळटा. नगरपालिकेच्या कारभाराचेर नदर द अधिकारूय ह्या प्रशासकाक दिल्ले आसात. नगरपालिका वा तिचे स समितीन मंजूर केल्लो थाराव कायदयाचे चौकटेभायर आस नागरिकांक लुकसान जावपी आसत जाल्यार तो चालीक लावपाचें करपाचे अधिकार जिल्हाधिकारी आनी नगरपालिका प्रशासन सं हांचेकडेन दिल्ले आसात. खंयचेय नगरपालिके कडल्यान बेका कार्य घडलें जाल्यार तेविशीं चवकशी करपाचो आनी गरज पडल नगरपालिका बरखास्त करून प्रशासक नेमपाचो अधिकार शासनाकडेन आसा.

सद्या गोंय राज्यांत तेरा नगरपालिको आसात. पेडणें, दिवचल, पणजी, फोंडें, मुरगांव (वास्को द गामा), मडगांव, वाळपय काणकोण, केपें, कुंकळ्ळी आनी कुडचडें - काकोडें.

कांय राज्यांनी उत्पन्न, लोकसंख्या, क्षेत्रफळ वा तिनय नगरपालिका, महानगरपालिका अशे प्रशासकीय भेद केल्ले आसा

- ॲड. अमोल

नगारो : एक चामड्याचें वाद्य. कायलीच्या आकाराच्या ह्या दोन आयदनां आसतात. हीं आयदनां तांबे, पितूळ वा लोखणाच्या प आसतात. तांचेर म्हशीचें कातडें ताणोवन बसयतात. सादारण नगान्याच्या तोंडाचो व्यास तीन फूट आसता. व्हडल्या नगान्याचो

ट आसता. दोन बागयल्ल्यो बडयो घेवन नगारो वाजयतात. व्या व्हडल्या आयदनाक 'जील' आनी ल्हान नगाऱ्याक 'जर' . नगारो वाजोवपी लोकांक 'नगारची' म्हण्टात. नगारो दवरपाचे वपाचे सुवातेक 'नगारखानो' म्हण्टात.

रो हे चड करून झुजांत वाजोवपाचें वाद्य. झुजाच्या वेळार विरांक येवपा खातीर नगाऱ्या भाशेन वाद्यां वाजयताले. कौरव-पांडवांच्या वेळार सुर्वेक असलीं वाद्यां वाजयल्ल्याचो उल्लेख महाभारतांत पुर्विल्ल्या काळांत ह्या वाद्याक 'दुंदुभी' अशें नांव आशिल्लें. झूज नगारो सगळ्यांत मुखार आसतालो. हतयाचेर वा उंटाचेर चडोवन यताले. झुजांत जैत मेळटकच नगारो वाजोवन सगळ्यांक ले. सेनापतीचे हुकूम सैन्याक कळोवपा खातीरूय तरातरांनी वाजयताले.

ळांनी पुजेच्या वेळार, धर्मीक सुवाळ्यां वेळार, तशेंच दिसाच्या वेळांनी वेळ दाखोवपाखातीरूय नगारो वाजोवपाची चाल आसा. उदेवंचेपयलीं आनी अस्ताक वतकच शाही फर्मान आयकुपाखातीर या राजवाड्या मुखार नगारो वाजयताले. सकाळच्या नगाऱ्याक स-आदन' आनी सांजवेळच्या नगाऱ्याक नौबत-मुराद अशें म्हण्टाले.

- कों. वि. सं. मं.

ंप्रदाय : शारीरीक नागडेपणाचो पुरस्कार करपी एक आर्विल्लो . उक्ती मनीस कूड ही हिताची आसून तातूंत बुरशेपण वा जक अशें कांयच ना. देखून समाजांत लिंगभेद करिनासतना नागडें तूंत कसलेंच वायट ना; अशें ह्या संप्रदायाच्या पुरस्कर्त्यांचें मत दादल्या बायलांच्या मानसीक आनी शरिरीक भलायकेखातिर आनी वे बरे वाडीखातीर नागडेपणाची गरज आसता. ताका लागून विशयांची विकृत उमळशीक उणी जाता आनी हेर लैंगिक विकृती जातात. मनशाचे कुडीक सुर्याचो उजवाड आनी नितळ हवा मेळटा. णाक लागून सोबीतकाय, भलायकी हांचो उपभोगूय बरे तरेन घेवं ागडेपणाक लागून इंद्रियदमन करपाचें बळगें प्राप्त जाता आदी पुरस्कार ह्या संप्रदायांत करतात.

ल्ल्या काळासावन नागड्या देहाचो पुरस्कार केल्ल्याचें दिसता. काळांतल्या जमातींनी तशेंच कांय प्रगत समाजांतल्या कांय धर्मीक डेन नागडेपणाचो संबंद आशिल्लो. कलेच्या मळारूय दादल्या कीं नागडीं चित्रां, शिल्पां दिश्टी पडटात. साहित्यांतल्या वर्णनांनीय बायलांच्या नागड्या देहाचें दर्शन घडटा. जैनांतल्या दिगंबर मोक्ष मेळोवपाखातीर नागडेपणाचो पुरस्कार करतात. तांच्यो रांच्यो मुर्ती आनी आदर्श साधू वस्त्रा विरयतूच आसतात.

विल्ल्या नग्नसंप्रदायाचें मूळ रिचर्ड उंगेविटर ह्या जर्मन विचारवंतान घा 'Nakedness' (१९०६) ह्या पुस्तकांत मेळटा. विसाव्या ाचे सुर्वेकसावन युरोपी देशांनी 'फ्री बॉडी कल्चर' ह्या नांवान णाचो पुरस्कार उद्यानां, घरां आनी हेर कांय मर्यादीत क्षेत्रांनी १९२९ त 'अमेरिकन लीग फॉर फिझिकल कल्चर' हे नग्नसंप्रदायी जल्म जालो. फुडें ही संस्था 'इंटरनॅशनल न्युडिस्ट कॉन्फरन्स' येंत रुपांतरीत जाली. १९३७ त हे संस्थेक 'अमेरिकन सन-बेदिंग एशन' अशें नांव दवरलें. अमेरिकेंत १५० परस चड नग्न संप्रदायी उद्यानां आसात. डॅन्मार्कांत यर्टशज नगरांत 'इंटरनॅशनल नेचरिस्ट फॅडरेशन' हे संस्थेचें कार्यालय आसा. ही संस्था तेरा देशांचें प्रतिनिधित्व करता.

नग्नसंप्रदाय भौतीक नदरेन कितकोय समर्थनीय दिसलो आनी ताच्या अनुयायांचे संख्येंत वाढ जाल्ली दिसली, तरी एकंदर समाजांत ताची सुवात ही एखाद्या पंथासारकी वा क्लबासारकी आसा. एके थारावीक विचारसरणीतले लोक सोडले तर नग्नसंस्कृतीक समाजांत विरोध दिसता.

- कों. वि. सं. मं.

नचिकेतस् : गौतम कुळांतलो उद्दालक ऋषीचो पूत. नचिकेताची मूळ कथा तैत्तिरीय ब्राह्मणांत आसा. थंय दक्षिणेचें महात्म्य आनी नचिकेत चयनाचीय म्हायती सांगल्या.

कठोपनिषदांत नचिकेताची कथा मेळटा ती अशी - उद्दालकान, यज्ञांत एक उपेग नाशिल्ली गाय दान दिली तेन्ना सोंसूंक नजो जावन, नचिकेतान रागान आपल्या बापायक विचारलें, 'म्हाका कोणाक दितलो?' तेन्ना बापायन ताका यमाक दितलों अशी जाप दिली. तेन्ना नचिकेत यमाकडेन गेलो. पूण यम घरांत नाशिल्ल्यान, नचिकेत यमाच्या दारांत तीन दीस उपाशीं बसून रावलो. यम परत येतकच, संतुश्ट जावन ताणें नचिकेताक तीन वर दिले. पूण वरांच्या बदलाक नचिकेतान, यमाकडेन तीन गजाली मागल्यो त्यो अशो -

१) हावें ह्याच शरिरान, थंड जाल्ल्या बापायलागीं परत वचचें.

२) सर्गसाधन आशिल्ली अग्निविद्या मेळची.

३) मरणा उपरांत आत्म्याच्या स्वरुपाचें ज्ञान जावंचें. ह्यो तिनूय गजाली यमान ताका दिल्यो.

महाभारतांत गोदानमाहात्म्यपर दुसरे भाशेन नाचिकेताख्यान आसा. उद्दालकान रागान, नचिकेताक 'मर' म्हणटकच, नचिकेत मरून पडलो. तेन्ना बापूय खूब रडपाक लागलो. दुसऱ्या दिसा नचिकेत परतून जितो जालो. ताणें यमाच्या दरबारांत घडिल्ली घडणूक बापायक सांगली आनी गायेच्या दानाचेंय महात्म्य सांगलें.

वराहपुराणांतूय नाचिकेताख्यान मेळटा.

- को. वि. सं. मं.

नजीर अकबराबादी : (जल्म : १७३५, दिल्ली; मरण : १८३०).

नामनेचो उर्दू कवी. ताचें मूळ नांव वली मुहंमद. ताच्या बापायचें नांव मुहंमद फारूक. अठराव्या शतमानाच्या मध्यांत नादिरशाह आनी अबदाली हांणी केल्ल्या अच्छेवाक लागून दिल्लींत अस्वस्थताय पातळिल्ली. ह्या वातावरणाक वाजेवन पिरायेच्या बाविसाव्या वर्सा तो दिल्ली सोडून आग्राक (अकबराबाद) गेलो. थयंच ताचें लग्न जालें. ताका एक चलो आनी एक चली अशीं दोन भुरगीं. इ.स. १७६९ त जाटांनी आग्रा शार लुटलें ताची बादा नजीराकय कांय प्रमाणांत जाली.

फार्सी, अरबी, पंजाबी, हिंदी, मारवाडी, पुरवी आनी व्रज आदी भाशांचें ताणें ज्ञान मेळयलें. तातूंत हिंदी आनी फार्सी भाशांचेर ताचें चड प्रभुत्व आशिल्लें. वैजक शास्त्र, सुलेखनकला, खगोलशास्त्र हांचोय ताणें अभ्यास केल्लो. फार्सी कवी सादी, हाफिज आनी खुसरौ ह्या कवींचो ताचेर प्रभाव आशिल्लो. अयोध्या आनी भरतपूर हांच्या दरबारांचें ताका आमंत्रण आयिल्लें

पूण ताणें न्हयकार दिलो. कुतबुद्दीन बातिन आनी महाराजा बलवंतसिंग राजा हे ताचे शिश्य आशिल्ले. संवसारांतली अशास्वतताय मतींत घेवन सैमीक समाधानी जिविताचो ताणें उपदेश केलो. हिंदू तशेंच मुसलमान धर्माची ताका आस्था आशिल्ली आनी तो सगळ्यांकडेन सारकोच आनी मायेमोगान वागतालो. ताणें आपलें पुराय जिवीत हिंदू जिणेपद्दतींत आनी परंपरेंत भरसून घेतिल्लें. भारतीय परंपरेकडेन अशे तरेन लागसल्लो संबंद आशिल्लो. ताचेभायर दुसरो खंयचोय उर्दू कवी मेळना. आपल्या कवितांवरवीं तो सलीम चिश्ती हाचे वांगडाच श्रीकृष्ण आनी गुरूनानक हांचीय स्तुतिस्तोत्रां गायतालो. ईदापरस दिवाळी आनी होळी हांचींच पदां ताणें चड म्हळ्यांत. आग्र्याचे जलतरण, पतंग उबोवप, खेळांउत्सव हांचीं प्रात्यक्षीक चित्रां ताणें आपले कवितेवरवीं रंगयल्यांत. भराडी आनी गारूडी हांचे वांस्वेल-माकडाचे खेळय ताचे नदरेंतल्यान सुटूंक नात. ताणें जें जें पळेलें ताचें तशातशें आनी बारीक साणीन वर्णन केलें.

तो लोककवी आशिल्लो, देखुनूच ताची रचना सामान्यांक चड मानवताली. फकीर तशेंच सादयांतल्या सादया मनशाचे जिबेर ताचीं पदां सतत घोळत उरतालीं. मरण हें अटळ आसा तें खंयच्याय खिणाक येवंक शकता. जाल्यार श्रीमंती, दळडीर, सूख-दुख्ख हांचो हुसको करीत कित्याक बसप असो ताचो विचार आशिल्लो. ताणें आपलें जिवितूय भंयाविरयत घालयलें.

तो लोककवी आशिल्ल्यान पसरकार, सावकार, कुस्तीगीर आनी फकीर आदी समाजांतल्या वेगवेगळ्या वेवसायांतल्या सामान्य मनशांचे उच्चार ताचे भाशेंतल्यान उकते जाताले. ताची काव्यांतली भास सामान्य मनशाच्या तोंडांत घोळपी आशिल्ली. पूण शाहबाज, डॉ. फेलन आनी तांचे उपरांत लतीफ अहमद, अकबराबादी, सक्सेना, नियाझ मजनू गोरखपुरी आनी एहतेशाम हुसेन ह्या सारक्या विसाव्या शतमानांतल्या समिक्षकांनी ताच्या काव्यांतले सोबीतकायेची समिक्षा केल्या.

उर्दू गद्यांतली फहमे करीन हाचेभायर फार्सी भाशेंतय ताणें पांच गदय पुस्तिका बरयल्यात. ताचो कवितांझेलो सुर्वेक मेरठाक 'मतबए इलाही' हातूंत उजवाडाक आयलो. उपरांत थंयच तो परत 'मतबए अहमदी' हातूंत हिजरी सन १२८२ त प्रकाशीत जालो. अब्दुल गफूर शहबाझ हाणें इ.स. १९०० त लखनौ सावन ताचो संग्रह 'कुल्लियात-इ-नजीर' ह्या नांवान संपादून उजवाडाक हाडलो. मिर्झा फरहतुल्ला ताच्या गझलांचो 'दिवान' हो संग्रह दीवान-इ-नजीर अकबरबादी ह्या नांवान संपादून १९४२ त दिल्लीक उजवाडाक हाडलो. ताच्यो उर्दू गझल 'नज्म' तशेंच फार्सी कविता 'कुलियात-इ-नजीर' (१९५१) ह्या नांवान उजवाडाक आयिल्ले आवृत्तींत आस्पावतात. आग्रा शारांत दर वर्सा होळयेच्या वेळार ताच्या दर्ग्यामुखार जात्रा भरता.

- कों. वि. सं. मं.

नजीर अहमद : (जल्म : ६ डिसेंबर १८३६, नगीना, उत्तरप्रदेश; मरण: ३ मे १९१२, दिल्ली).

नामनेचो उर्दू लेखक आनी उर्दू कादंबरीचो जनक. ताचें पुराय नांव मौलवी शम्सुल्उल्मा नजीर अहमद खान बहादूर. ताच्या बापायचें नांव मीर सआदत अली. एका गरीब घराण्यांत ताचो जल्म जाल्लो. मुळावें शिक्षण आपल्या बापायसरीं घेवन पिरायेच्या १४ व्या वर्सा तो फुडलें शिक्षण घेवपाक दिल्लीक गेलो. थंय एके मशिदीक जोडून आशिल्ले शाळेंत तो [illegible] घेवपाक लागलो. बऱ्याच हालांनी ताणें आपलें माध्यमिक शिक्षण करून फुडें दिल्ली म्हाविद्यालयांत नांव घालें. पूण बापायन ताका [illegible] शिकपाक मनाय केली. १८४७-५४ मेरेन ताणें अरबी साहित्य, [illegible] आदी विशयांचें म्हाविद्यालयीन शिक्षण घेवन पंजाबांत शिकोवपाची [illegible] धरली. फुडें आपल्या कर्तुत्वान ताका शाळा निरिक्षकाची बडटी [illegible] नोकरी करता आसतनाच ताणें घरा अभ्यास करून आपली [illegible] शिकपाची इत्सा पुराय केली. १८६१ त ताणें 'भारतीय दंड सं[illegible] उर्दूंत अणकार केलो, जाचेखातीर ताका मामलेतदार म्हणून नेमलो[illegible] हे नोकरेंत तो उपजिल्हाधिकारी पदामेरेन चडत गेलो. १८७७ त[illegible] शिश्टमंडळाचो प्रतिनिधी जावन तो दक्षिण हैदराबादेक गेलो. फुडें [illegible] राजस्व मंडळाचो वांगडी जालो. १८९७ ताका एडिंबरो विद्यापिठा[illegible] एल. डी. ही पदवी दिवन आनी पंजाब विद्यापिठान डी. ओ. एल. ह्यो [illegible] दिवन ताच्या वावराचो भोवमान केलो. हैदराबादेक सेवानिवृत्त जा[illegible] दिल्लीक परतलो.

एक व्हड उर्दू लेखक, शिक्षणतज्ञ आनी प्रभावी वक्तो म्हणून [illegible] नामना आशिल्ली. तेचपरी तो विनोदीय आशिल्लो. ताच्या व्याख्याना[illegible] संग्रह उजवाडाक आयल्यात. शिक्षणाच्या प्रसाराखातिरय ताणें [illegible] करपासारकी कामगिरी केल्या. ताचें ग्रंथसाहित्य भरपूर आसून [illegible] कायदयावयल्या जायत्या ग्रंथांचे उर्दू अणकार, मतालिब-उल-कुर[illegible] कुराणावयलो विवरणग्रंथ, कुराणाचो कुराण मजिद मुतारजम हो म्ह[illegible] उर्दू अणकार आदी सुमार ३५ ग्रंथाचो आस्पाव आसा.

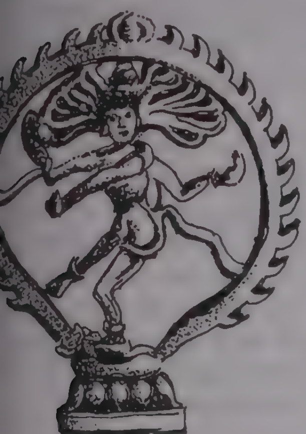
मिर अतुल-उरूस (१८६९ बघुचो आदर्श) ही ताची पयली क[illegible] आसून, हे कादंबरी खातीरच ताका उर्दू कादंबरीचो जनक मा[illegible] उपरांत ताणें सात कादंबऱ्यो बरयल्यो. तातूंतल्या कांय कादं[illegible] पुरस्कार मेळ्ळा. 'मिर अतुल-उरूस आनी बिनात-उन्-नाश (१[illegible] शवकन्या) ह्या कादंबऱ्यांनी ताणें त्या काळांतल्या बायलांचे [illegible] प्रभावीपणान हाताळ्ळ्यात. ताणें अयामा, फसाना-इ-मुबतल (१[illegible] आनी 'रुया-इ-सादिका' आदी कादंबऱ्यो बरयल्यात. मुंतखिब[illegible] हिकायत १८६९ हो ताच्या कांय वेंचिल्ल्या कथांचो संग्रह. तौबतु[illegible] (१८७७) 'पश्चातापाचो उदगार' हे ताचे म्हत्वाचे कादंबरीक खूब [illegible] मेळ्ळ्या. हे कादंबरेंत ताणें दिल्लींतल्या अस्ताक वचपी मुस[illegible] घराण्याचें दूखदिणें चित्र चितारलां.

'इब्नल्वक्त' (१८८८, कालपूत्र) हे कादंबरेंत ताणें भारत[illegible] केल्ल्या इंग्लिशांच्या कुड्या अनुकरणाचेर टिका केल्या. ताच्य[illegible] कादंबऱ्यांनी 'चंदपंद' (१८६९, थोडो उपदेश), मबादियुल हि[illegible] (१८७१, तर्कशास्त्र प्रवेश), अल् हुकुक् वल् फरायझ् (१९०६, [illegible] आनी कर्तव्यां), अल् इजतेहाद् (१९०८, नवो पवित्रा) उम्महातुल[illegible] (इस्लामी जमातीच्यो माता) आदींचो आस्पाव जाता. ताणें बरयल्[illegible] म्हत्वाच्या कादंबऱ्यां खातीरच ताका उर्दू साहित्यांत म्हत्वाचें स्थान मे[illegible] आपल्या जायत्या कादंबऱ्यांवरवीं ताणें गरिबींत दीस सारतल्या मध्यम[illegible] मुसलमान समाजाचे उदरगतीचे विचार कलात्मक रितीन उक्ताय[illegible] ताणें कांय कविताय बरयल्ल्यो आसून त्यो 'मजमूअए बेनजीर' ह्या इ[illegible] एकठांय केल्यात. ताणें उर्दूंत अणकार केल्ल्या एका ग्रंथाक एक [illegible] रुपयांचो पुरस्कार फावो जाल्लो.

- कों. वि. [illegible]

ाज : शिवाचें नर्तक रूप. नट (नाच करप) ह्या मूळ संस्कृत ून 'नट' (नर्तक) हो शब्द जाला. नटराज म्हळ्यार नटांचो राजा. नटेश, नटेश्वर, नटशिखामणी आनी नर्तेश्वर अशेंय म्हण्टात. ाच्या उजव्या कानांत दादल्याचें आनी दाव्या कानांत बायलांचें लें आसता. हाचेवयल्यान अर्दनारी नटेश्वर हेंय नटराजाचेंच एक ाशिल्लयाचें स्पश्ट जाता. शिव म्हळ्यार नटराज हो आद्य नर्तक, एक दैवत, नृत्यकलेचो प्रवर्तक, आद्य नृत्याचोय आनी स्वताच्या ो तो प्रेक्षकय आसता.

टराजाच्या नाचाचे जायते प्रकार आसात. तातूंत सात्विक नृत्यापसून तामसिक स्मशान नृत्यामेरेन जायत्या नृत्यांचो आस्पाव आसा. शैवागमात नटराजान १०८ तरांचीं नृत्यां केल्लयाची म्हायती मेळटा. ताच्या मुखेल नृत्याचें नांव तांडव अशें आसून ताचे सात प्रकार आसात. तातूंत संध्यानृत्य वा प्रदोषनृत्य हाची नामना आसा. कैलासाचेर पार्वतेक

चित शींवासनाचेर बसोवन शिव सांजवेळचें हें नृत्य करता. वरवीं नटराजाचीं 'कटिसम', 'ललित', 'ललाट तिलक', 'चतुर', स्फोटित', उर्ध्वजानू' आदी नृत्याचे प्रकार मेळटात. पूण ह्या ांमदीं 'नादान्त' ह्या नृत्याची चड नामना आसा. चिदंबरमांतली रीक नामनेची नटराजाची मूर्त ह्याच पावित्र्यांत आसा. हांगाचें हें जाचें देवूळ चोलराजा परांतक (पयलो) हाणें धाव्या शतमानांत ं. नटराजाच्या ह्या नाचाविशीं एक कथा आसा ती अशी – कांय दुश्ट मारपाखातीर शिव चिदंबरमाक गेल्लो. तेन्ना ताणीं एक नाग, एक ानी एक मनीस हांकां शिवाचेर हल्लो करूंक सांगलें. शिवान त्या चे फाटीचेर जो नाच करून त्या ऋषीक खूश केलो तोच हो नादान्त

ादान्त नाचाचे भुमिकेंतली नटराजाची मूर्त जायतेकडेन दिश्टी ं. ह्या वेगवेगळ्या मूर्तींनी जरी हय न्हयसो फरक जाणवलो तरी मूळ ा एकच आसता. हे मुर्तींत नटराज एक कमळाचे बसकेचेर, अपस्मार ्या एका मोटव्या आनी उमथ्या पडिल्ल्या मनशाचेर उजवो पांय न उबो आसता. ताणें दावो पांय वयर उखलून तो उजवे वटेन धरिल्लो ा. ते बसकेचे नटराजाचे मुर्तीक पुराय व्यापपी एक वाटकुळाकार ंडळ आसता. त्या प्रभामंडळाक भायले वटेन (उज्याच्या) ज्वालेचे आसतात. ताका चार हात आसतात. फाटले वटेनच्या उजव्या त डमरू आनी दाव्या हातांत उजो आसता. फुडले वटेनचो उजवो अभयमुद्रेंत आसता, जाल्यार दावो हात दंडहस्त वा गजहस्त मुद्रेंत उबारिल्लो पूण पांयांकडेन संकेत करीत सकयले वटेन बागयल्लो आसता. जटा ताळवेर बांदिल्ल्यो आसतात आनी तांचेर नाग, कवटी, गंगा, चंद्रकोर आदी आभुशणां आसतात. मेकळ्यो सुटिल्ल्यो जटा भुरभुरत आसतात. फाटले दोनूय हात आनी ताचें मस्तक चड करून प्रभावळीक तेंकिल्लें आसता. ताच्या गळ्यांत हार, जानवें, कमराक रत्नखचीत कमरपटो आनी बोटांनी मुदयो आसतात. कमराक एक कटिवस्त्र आसता.

हे मुर्तींतलीं रचणुकेचीं खाशेलपणां आनी नाचाफाटलीं प्रतिकां अशे तरेन स्पश्ट केल्यांत : नटराजाचो उजवो पांय हो विश्वनिर्मिती जावंची म्हणून जिवांक मायेच्या बंधनांत घालता, वयर उखलिल्लो पांय भक्तांक मोक्ष दिता. संवसार निर्मितेच्या वेळार पयलो शब्द तयार जाता देखून डमरू हें निर्मितेचें प्रतीक जाल्यार अग्नी हें प्रलयंकर तत्व आसून नाशाचें प्रतीक. अशे तरेन पांयांच्या स्थितींतल्यान निर्मिती आनी नाश ह्या मुलभूत अवस्थांतलो समतोल सादिल्लो आसा. प्रभामंडळ हें प्रकृतीच्या नाचाचें प्रतीक.

नटराजाचो नाच हो परमेश्वराच्या आदिशक्तीचो लयबद्ध अविश्कार. तशेंच तें संवसारांतल्या नियमबध्द हालचालिंचें प्रतीक ही ह्या नाचा फाटली मूळ कल्पना अशें सांगतात. हो नाच म्हळ्यार ईश्वराच्या सृश्टी, स्थिती, संहार, तिरोभाव आनी अनुग्रह ह्या पांच क्रियांचें प्रतीक मानतात. हातूंत डमरू हें सृश्टीचें, अभयमुद्रा हें स्थितीचें, अग्नी हें नाशाचें, प्रभामंडळ हें तिरोभावाचें आनी उखलिल्लो पांय हें अनुग्रहाचें प्रतीक मानतात. शिवान आपलो नाच सुरू केले बगर प्रकृती नाच करिना. त्रिभूवन हो ताचो आंगिक अभिनय, सगळें वाङमय हो ताचो वाचिक अभिनय आनी चंद्रीम, गिरे हो ताचो आहार्य अभिनय. नाच थांबतकच पुराय संवसार तो आपणा भितर आस्पावन घेवन आत्मानंदांत रावता – अशी नटराज कल्पनेफाटली भुमिका आसा.

दक्षिणेंतल्या शिवाच्या जायत्या देवळांनी नटराजाच्यो मुर्ती पळोवंक मेळटात. देवळाच्या एका भागांत नटमंडप आनी नटसभा आसताच. चिदंबरमांतले सभेक कनक सभा आनी थंयच्या नटराजाक कनक सभापती म्हळां. तिरूवरंगुळम, शियाळी, तंजावर, तेनकासी, तिरूवनंतपुरम, बादामी ह्या नगरांनी आशिल्ल्यो धातू, पाशाण आनी हस्तदंतीच्यो मुर्ती उल्लेख करपासारक्यो आसात. चोल, पांड्य, पल्लव, चालुक्य आदी राजवंशांच्या काळांतल्यो नटराजाच्यो जायत्यो मुर्ती मेळ्ळ्यात. तिरूवालंगाडूची भुजंगत्रसित ही नाचाचे अवस्थेंतली मूर्त (११वें शतमान, उंचाय ११४.५ सेंमी.) ही सगळ्यांत सुंदर मूर्त मानतात. सद्या ही मूर्त मद्रास गवर्नमेंट म्युझीयमांत आसा.

गयेक नटराज गयासुराचे कुडीचेर नाचलो तशेंच भरताचार्य हाका ताचे प्रेरणेन ताचो शिश्य तंडू हाचेकडल्यान तांडव नाचाचें आनी पार्वतीकडल्यान लास्य नाचाचें ज्ञान मेळ्ळें आनी भरताचार्या कडल्यान तें मनशांक मेळ्ळें आदी जायत्यो कथा मेळटात. नृत्यशास्त्रावयले ग्रंथ, पुराणां, मेघदुतादी काव्यां हातूंतल्यान शिवाच्या वैश्विक नाचाचीं वर्णनां मेळटात.

– कों. वि. सं. मं.

नन्नेचोड : (बारावें शतमान).

नामनेचो तेलुगू कवी. तेलुगू साहित्य-इतिहासकारांनी ताका

'कवीराजशिखामणी' ह्या नांवान ताचो गौरव केला. तो वेलामती चोड घराण्याचो राजकवी आशिल्लो. कांय अभ्यासकांच्या मतान तो राजघराण्यांत जल्मल्लो. पाकनाडूचो चोलवंशी राजा चोडबल्ली हो ताचो बापूय. ताच्या काळाविशीं एकमत ना. तरी तो बाराव्या शतमानाचे सुर्वेक नन्नय आनी तिक्कन्न हांचे मदल्या काळांतलो जावन गेला आसूंक जाय अशें मानतात. शैव कवींमदीं ताका उंचेलें स्थान आसा. देशी शैलीचो आद्य प्रणेतो आनी कुमारसंभव ह्या प्रबंधकाव्याचो (महाकाव्याचो) कर्तो ह्या नात्यान ताका पुर्विल्ल्या तेलुगू साहित्यांत म्हत्वाचें स्थान आसा. ताच्या कुमारसंभव ह्या महाकाव्यांत धनुर्विद्या, आयुर्वेद, गजपरिक्षा आनी हेर कलाविद्यादिकांचो उल्लेख येता. ताणें कालिदास आनी उद्भट हांच्या नामनेच्या कृतीचो हो अणकार स्वतंत्र पद्दतीन केला.

ताणें आपलें हें काव्य आपलो गुरू श्रीशैलमाचो जंगम मल्लिकार्जूनदेव शिवयोगी हाका अर्पण केलां. बारा पर्वां आनी सु. २,००० पद्यां आशिल्ल्या ह्या चंपू शैलींतल्या ग्रंथांत शृंगार आनी वीर ह्या रसांचो बरो मेळ सादला. ताचीं निसर्गवर्णनां आनी व्यक्तीचित्रणां प्रभावी आसात. ह्या काव्यांकडेन ताचें कल्पनावैभव, भावमाधुर्य आनी तत्कालीन आचारविचारांचें पडबींब हे नदरेन पळेल्यार ह्या पयल्या प्रबंधकर्त्याची प्रतीभाशक्ती समर्थ दिसता. शिष्टू रामकृष्णशास्त्री ह्या समीक्षकान ताची कालीदासाकडेन तुळा केल्या. ताणें लोकवेव्हारांतली भास आनी वाक्प्रचार हाचोय आपले रचनेंत उपेग केल्लो दिसता. तमीळ आनी कन्नड भाशांतल्या त्या काळांतल्या उपलब्ध साहित्याचें अनुकरण ताणें केल्लें दिसता. नन्नेचोडाचे शैलेचो पाल्कुरिकी सोमनाथ हाणें पुरस्कार केला.

- कों. वि. सं. मं.

नभोनाटय : रेडिओवयल्यान (नभोवाणी) प्रसारीत जावपी नाटयप्रकार. हो नाटक प्रकार फकत आयकुपाचो. रंगमाची वा दूरदर्शन - व्हिडिओ वयल्या नाटका सारको पळोवन आयकुपाचो न्हय. उतरां, कंठ संगीत, वाद्यसंगीत आनी तरेकवार ध्वनीसंकेत इतल्याच माध्यमांतल्यान तो प्रगट जाता. रंगमाचयेवयल्या नाटकाभाशेन हातूंत पात्रां, तांचो अभिनय, रंगोवप, भेस, देस, काळ हातूंतल्यान निर्माण जावपी वातावरण नाशिल्ल्यान नभोनाटयाक कांय बंधनां पडटात. नभोनाटयाचो वेळ धा - पंदरा मिनटांपसून एका वरामेरेन आसता. उण्या वेळांतलें नभोनाटय अदीक परिणामकारक जावपाची शक्यताय आसता.

नभोनाटय ही आयकुपाची कार्यावळ आशिल्ल्यान ताका 'श्रुतिका', 'रेडिओ नाटक' वा 'आकाशवाणी नाटक' अशींय नांवां आसात. हातूंत संविधानक रोखडेंच समजुपासारकें आसून पात्रांची आनी प्रसंगांची संख्या उणी आसची पडटा. तशेंच उच्चारांतलो आवाज वाडोवन-देंवोवप, दुख्ख-उमेद, राग-मोग ह्या भावनांचो परिणाम ध्वनियेवजणेवरवीं सादचो पडटा. तेच भाशेन वातावरणाची निर्मितीय करतात. कथा, कादंबरी, महाकाव्यां हांचेर आटापिर्ल्लीं नभोनाटयां धारावाहिक स्वरूपांतूय रेडिओवयल्यान वितरायतात. देशांतलीं भोवतेक सगलीं रेडिओ केंद्रां नित्यनेमान आपले थळावे भाशेंतल्यान नभोनाटयां वितरायतात. दर म्हयन्याच्या एका थरावीक दिसा, एकाच वेळार एकूच नभोनाटय सगळ्या केंद्रांवयल्यान त्या त्या केंद्राचे थळावे भाशेंतल्यान राश्ट्रीय प्रसारण म्हणून सादर जातात. तेभायर वेवसायीक स्वरूपांत उण्या प्रमाणांत नभोनाटयाच्यो ध्वनीफिती आनी ग्रामोफोन रिकॉर्डींय भायर सरतात. नभोनाटयाच्या लिखा[णाक] साहित्यीक मोल आसता. कांय साहित्यकृती नभोनाटयां म्हणून मु[...] येतात जाल्यार कांय नभोनाटयां पुस्तक रुपान येवन साहित्याक योग[...] दितात.

१९३६ वर्सा सावन भारतीय आकाशवाणीचेर नभोनाटयाचे वितराव[णेक] आरंभ जालो. 'ब्रिटीश ब्रॉडकास्टींग कॉर्पोरेशन' (लंडन) हाचे वय[ल्यान] प्रसारीत जावपी ल्हान ल्हान प्रहसनांच्या प्रभावान भारतीय नभोन[ाटय] तयार जालें. गोंय स्वतंत्र जावंचे आदीं गोंयांत 'एमिसोर द [गोंय]' (EMISSORA DE GOA) ह्या नांवाखाला पुर्तुगेज सरकाराचें रेडिओ [केंद्र] आशिल्लें. त्या केंद्रावयल्यान कोंकणी नभोनाटयाची वितरावणी जात[ाली]. १९५२ वर्सासावन मुंबय रेडिओ केंद्रावयल्यान कोंकणी नभोना[टयां] वितरीत जावपाक लागलीं. गोंयांत कोंकणी नभोनाटयाक पुंड[लीक] नारायण दांडे हाणें लिखाण आनी निर्मितीचे नदरेन नामना आनी प्रति[ष्ठा] मेळोवन दिली.

१९८० आनी १९८६ वर्सा पुंडलीक नारायण नायक ह[ांच्या] अनुक्रमान 'मर्णकटो' आनी 'श्री विचित्राची जात्रा' ह्या नाटकांक आ[खील] भारतीय आकाशवाणी नाटय पुरस्कार फावो जाले. १९८८ वर्सा को[ंकणी] नाटकाच्या 'श्री विचित्रेश्वर का मेला' ह्या हिंदी रुपांतराक ऑस्ट्रेलि[यन] ॲकॅडेमी ऑफ आर्टस ॲण्ड सायन्स हाचो पेटर्स ऑस्ट्रेलियन अवॉर्ड [फावो] जालो. १९८७ वर्सा सावन अखिल भारतीय नभोनाटय लिखाण स[...] हेर भारतीय भाशांवांगडा कोंकणी नभोनाटयाच्या लिखाणांक राश[्ट्रीय] पुरस्कार मेळ्ळ्यात. 'संगीत लोकांखेळ' नांवाच्या लोकनाटय शैल[ीच्या] नभोनाटय प्रकाराक गोंयांत आयकुप्यांमदीं खूब मागणी आसा. [...] नभोनाटयांचो निर्मातो म्हणून आलेन कोश्त हाचें नांव फांकिवंत अ[सा]. देशांतल्या पणजी, मुंबय, मंगळूर, धारवाड ह्या केंद्रांवयल्यान कों[कणी] नभोनाटयांची वितरावणी जाता.

- पुंडलीक नारायण न[ायक]

नम : एक तीथ. चंद्राची णववी कला म्हणजेच नम. दरेक म्हयन्य[ाच्या] शुक्ल आनी कृष्ण पक्षांनी ही तीथ येता. हे तिथीक 'रिक्ता' अशेंय [नांव] आसा. देखून खंयचेंय शूभकार्य ह्या दिसा करचें न्हय अशें म्हणप ज[ाता]. पूण कांय विधी वा निमित्तीक उत्सव ह्या दिसाच करचे पडटात. [...] ही नम कशी आनी केन्ना धरप हे विशींचें स्कंदवचन अशें आसा -

नवमीतुसर्वमते पूर्वा युग्मवाक्यात् नकुर्यात् नवमिंतात
दशम्यांतु कदाचनेति स्कांदवचनात् ॥ धर्मसिंधु ॥

सगळ्या शास्त्रकारांच्या वचनाप्रमाण नम ही तीथ पूर्वा म्हण[जे] अश्टमीयुक्त धरपाची, कारण अश्टम आनी नम ह्यो तिथी जोडयेन ये[तात]. सुर्योदयाक अश्टम मेळटा अशी नम धरपाक हरकत ना, मात[्] सुर्योदयाक आसून फुडें त्या दिसा दसम आसत जाल्यार ती नम धर[ूंक] जायना अशें शास्त्रवचन आसा. वर्सभरांत ज्यो नम तिथी येतात तातूं[त] कांय तिथी म्हत्वाच्यो आनी सांस्कृतीक रितीन रूढ आसात. [...] वेगवेगळीं नांवांय आसात.

चैत्र शुध्द नम : ह्या दिसा प्रभु रामचंद्राचो जल्म जाल्लो देखून [...] 'रामनम' अशें म्हण्टात.

श्रावण कृष्ण नम : गोपाळकालो.

द्रपद शुक्ल नम : अदुःख नम.

द्रपद कृष्ण नम : अयानम (अविधवा नम) सौभाग्यवती बायल च तिच्या भुरग्यांनी तिचें पक्षश्राद्ध करपाचें आसता तो दीस म्हळ्यार न. अयानम खंयच्या दिसा धरची हाचो निर्णय असो -

सर्वासां एव मातृणाम श्राध्दं कन्यागतेरवौ नवम्यां हि
प्रदातव्यं ब्रह्मवरायतलब्ध इति सूतेनावश्यक त्वोवतेश्च

ो कन्यागत आसतना नम तिथीक (भाद्रपद कृष्ण नम) सगल्यांनी आवय सौभाग्यपणांत मेल्या ताणीं आवयचें श्राद्ध करूंक जाय. जाका ब्रह्मदेव तांकां सद्‌गती दिता.

श्विन शुक्ल नम : 'खड्गनम' ह्या दिसा सगळ्या शस्त्रांची पुजा त आनी निवेध दाखयतात. ह्याच दिसा पांडवांनी आपलीं शस्त्रां ा झाडावयल्यान भायर काडिल्लीं आनी तांची पुजा केल्ली, अशें त.

र्तिक शुक्लनम : कुपमांड नम. कूपमांड म्हळ्यार कुंवाळो. कांय नी कुंवाळ्याचे वेगवेगळे खाद्यप्रकार करून ते खावपाची चाल आसा.

घ शुध्द नम : 'महानंदा नम'. ह्या दिसा महानंदा नांवाचें व्रत त. हें व्रत जो कोण करता ताच्यो सगळ्यो गजाली अक्षय जातात, आख्यायिका आसा.

घ कृष्ण नम : रामदास नम. सज्जनगडाचेर माघ वद्य, नम शके ३ ह्या दिसा श्री समर्थ रामदासान आपलें अवतारकार्य सोंपयल्लें. ाय वर्साच्या नम हे तिथी दिसा जो कोण दुर्गापुजा करता आनी त्या फकत पिठाचेच पदार्थ खावन रावता ताका गौरी प्रसन्न जाता आनी ता असो समज आसा.

तिथीक जल्मल्लो मनीस आचारहीन, कृष्ण कठोर आनी अपकारी . हे तिथीपसून सैमाचेर बरे वायट परिणाम जातात आनी सैमांत जावपाक लागतात. हो परिणाम चड करून तृतीयेमेरेन जाता असो आसा.

- माधव गोविंद भुस्कुटे

ीकार, रघुवीर : गोंयचो नामनेचो गायक आनी नट. गांव . ल्हानपणासावनच ताका संगिताची आवड आशिल्ली, देखून ांत ताणें फावो तें लक्ष दिलें ना. ह्याच वेळार 'भारत' नेमाळ्याचो क हेगडो देसाय तांगेर आशिल्लो तेन्ना ताणें ताची नाटकाची ओड ी. शिक्षणांत फुकट वेळ वगडावंचे परस खंयचेय नामनेचे अशे मंडळींत ताका प्रवेश मेळोवन दिवपाखातीर तो ताका घेवन मुंबय र्थय ताणें किर्लोस्कर नाटक मंडळींत ताका प्रवेश मेळोवन दिलो. टक मंडळींत सुर्वेक ताणें 'शारदा' नाटकांतल्या 'तुंगा' हे ल्हानशे न सुरवात केली आनी ल्हव-ल्हव करून फुडें ताका 'शारदे' ची भुमिका मेळ्ळी.

ुडें किर्लोस्कर नाटक मंडळींत म्हत्वाच्यो घडामोडी घडल्यो. राव टेंबे, गणपतराव बोडस आनी बालगंधर्व हाणीं 'गंधर्व संगीत ' स्थापन केली. जाल्यार चिंतामणराव कोल्हटकर, कोल्हापुरे आनी देनानाथ हाणीं 'बळवंत' संगीत मंडळी स्थापन केली. अशा वेळार र नमशीकरान किर्लोस्कर कंपनीची सोबीत बायल कलाकाराची पुराय केली. हे कंपनीत ताका फावो तें मार्गदर्शन मेळ्ळें आनी रंगमाचयेविशीं ताचें गिन्यान वाडत गेलें. तशेंच वचत थंय ताका नामना मेळत गेली. शिवलिंग शिवाचार्य हाणें ताका भांगरा पदक दिलें. हे मंडळींत आसतना ताणें 'शाकुंतल' आनी 'पुण्यप्रभाव' ह्या नाटकांनी बायल कलाकाराची भुमिका केली.

उपरांत तो गोंयांत आयलो आनी तो गोंयचे 'ललितप्रभा' हे नाटक मंडळींत गेलो. हे कंपनींत आसतना तो दादलो-कलाकाराची भुमिका करूंक लागलो. उपरांत तो 'रंगबोधेच्छु' हे नाट्य संस्थेत गेलो. थंय तीन वर्सां वेगवेगळ्यो भुमिका वठयतकच मागीर मात तो खंयचेच नाटक कंपनींत गेलो ना. उपरांत ताणें कांय नाटकांचें दिग्दर्शन केलें. नाटकाक संगीत दिलें. भजनाचे कार्यावळींत रागदारीचें गायन हें ताचें खाशेलेपण आसलें.

- कों. वि. सं. मं.

नमाज : इस्लाम धर्मांतलो प्रार्थनाविधी. मुसलमानांच्या धर्मीक आचारांतलें एक म्हत्वाचें कर्म. इस्लाम धर्मांतल्या प्रार्थनाविधीक फार्सी भाशेंत 'नमाज' आनी अरबी भाशेंत सलात अशें म्हण्टात. कुराणांत सलात शब्द साबार खेपे आयला. सकयल बागोवप, माथें जमनीर तेंकोवन प्रणाम करप आनी कुराण वाचप हीं नमाजाचीं तीन मुखेल आंगां आसा.

नमाज म्हणचे पयलीं जण एका मुसलमान मनशाक न्हावन-धुवन नितळ कपडे घालचे आनी उपरांत मेकळ्या मनान मक्केचे दिशेक तोंड करून उबें रावचें, अशी धर्माज्ञा आसा. फांतोडेचेर एक नमाज म्हणपाची मुहंमदाची प्रथा आशिल्ली. श्रध्दावान मुसलमान आयजूय तिका पाळो दितात.

जर खंयच्याय एका मुसलमानाक बेगीन मरण आयलें आनी ताणें ताचे मुक्तीक फावो आशिल्लो नमाज केलोना जाल्यार ताचे लागशिल्लो मनीस ताचेखातीर नमाज म्हण्टा. जर कोणाय व्यक्तीची वायट आवतिकाय आसत जाल्यार ताची सुदारणा जावन ताका बरे दीस येवंचे हे खातिरूय ताचें बरें मागपी नमाज करतात. नमाज खंयचेय सुवातेर करप हें बरें कर्म. पूण मशिदींत केल्यार पुण्यसंचय चड जाता असो समज आसा. जण एका मुसलमान मनशान फांतोडेचेर नमाज म्हणूंक जाय. जो नमाज म्हणिना तो फकीर जांव येता. सोरो वा कसलीय भांग पियेवन नमाज म्हणपाक आडमेळीं येतात, म्हणून सोरो पियेवप इस्लाम धर्मांत मान्य ना.

दर एके मशिदींत मुअझ्झिन नांवाचो एक धर्मसेवक आसता. तो नमाजाच्या वेळार 'आझान' म्हळ्यार साद घालून मशिदीच्या लागसार रावपी लोकांक प्रार्थना करपाक आपयता.

ह्या आझानाचो मंत्र असो आसा -

अल्ला - हु - अक्‌बर, अल्ला - हु - अक्‌बर ।
अशहदो अल् ला इलाह इल्लिल्लाह ।
अश्‌हदो अन्न मुहम्मदर्र सूलुल्लाह ।
हय्या अलस्सलाह । हय्या अलल् फलाह ।
अल्ला - हू - अकबर । ला इलाह इल्लिल्लाह ।

अर्थ - देव (अल्ला) सगळ्यांत श्रेश्ठ. अल्ला बगर दुसरो कोणूच पुज्य ना, अशी हांव गवाय दितां. हजरत मुहंमद हो अल्लाचो पैगंबर हाची हांव गवाय दितां. प्रार्थनेखातीर येयात. सत्कृत्याखातीर येयात. अल्ला सगळ्यांत श्रेश्ठ. अल्ला बगर दुसरो कोणूच पुज्य ना.

हो ताचो साद आयकून मशिदी कडेन रावपी मुसलमान लोक एकठांय जातात. उपरांत ते मक्केवटेन तोंड करून उबे रावतात आनी इकामत सुत्र म्हण्टात. उपरांत 'तक्बीर' तवृरीमा हो मंत्र म्हण्टकूच हाताचे आखाणे कानाक लायतात आनी सुबहान, तआव्बुझ आनी तस्मिया हीं सुत्रां म्हण्टात. इतलें जालें उपरांत कुराणाचो फतिहा नांवाचो पयलो अध्याय म्हण्टात. ह्यो सगळ्यो हालचाली ते उबे रावून करतात. उपरांत 'तक्बीर - इ - रुकूं' हो पाठ म्हण्टना धोंपरांचेर हात दवरून बागोवन उबें रावचें पडटा. 'तस्बीह - इ - रुकूं' होय पाठ तेच स्थितींत म्हणचो पडटा. हे पाठ म्हळे उपरांत ते परत उबे रावून कांय सुत्रां म्हण्टात. उपरांत धोंपरां, हात आनी कपल तेंकोवन सिजदा म्हळ्यार नमस्कार करतात आनी तींच सुत्रां परत म्हण्टात. मागीर धोंपरां तेंकोवन आनी पावलांचेर बसून एक मंत्र म्हण्टात आनी परत कपल जमनीक लावन नमस्कार करून सगळीं सुत्रां परत म्हण्टात. प्रार्थनेचो पयलो वांटो सोंपले उपरांत परत फतिहा म्हण्टात. उपरांत हे जमिल्ले लोक मुहमंद आनी ताच्या वंशजां खातीर प्रार्थना करतात. जेन्ना अल्लाकडेन दुसऱ्यांखातीर दयेची याचना करतात ताका सलाम अशें म्हण्टात. निमाणे कडेन अल्लाक शरण वचपाचो विधी (मुनाजात) जाता.

दिसांतल्यान पांच खेपे नमाज करूंक जाय अशें मुहंमद पैगंबरान सांगलां. फांतोडेर नमाज करतात ताका 'फजर' अशें म्हण्टात. दुसरो नमाज दनपारचो म्हण्टात. ताका 'जोहरची' नमाज अशें म्हण्टात. तिसऱ्या नमाजाक 'असर' अशें म्हण्टात. 'मगखिबची' हो चवथो नमाज सांजेच्या वेळार करतात. पांचवो नमाज रातचो म्हणपाचो आसता. ताका 'ईशाची' नमाज म्हण्टात. हांचे भायर जुम्मा म्हळ्यार शुक्राराचो नमाज, तशेंच रमजान, बकरी ईद ह्या खाशेल्या सुवाळ्यांक म्हणपाचे स्वतंत्र नमाज आसात.

- जी. एम. ए. शेख

नम्माळवार : (णववें शतमान).

तमीळनाडूंत 'अळवार' ह्या नांवान नामना आशिल्ल्या बारा वैशणव संतांतलो एक व्हड संत आनी कवी. ताचो जल्म तमीळनाडूंतल्या तिरुनेलवेली ह्या जिल्ह्यांतल्या तिरुकुरुहर (सद्याचें तिरुनगरी) गांवांत एका वेळ्ळाल घराब्यांत जालो. ताच्या बापायचें नांव करिमारन आनी आवयचें नांव उदयनंगै. 'शठकोप दिव्यसूरि', परांकुश, बकुलाभरण, मारन आदी नांवांनीय ताची नामना आसा. ताचो बापूय पांड्य राजाच्या दरबारांत उच्च पदाधिकारी आशिल्लो. फुडें तो वलुदिवळैनाडू नांवाच्या राजाचो अधिपतीय जालो. ताच्या जल्माविशीं जायत्यो आख्यायिका रूढ आसात.

नम्माळवाराच्या नांवाचेर चार ग्रंथ उपलब्ध आसात ते अशे : तिरुविरुत्तम, तिरुवाचिरियम, पेरिय तिरुवन्तादी आनी तिरुवायमोळी. ताच्या तिरुविरुत्तम ह्या ग्रंथांत १०० पदां आसात. अशें म्हण्टात की हातूंत ऋग्वेदांतल्या तत्त्वविचारांचें सार आसा. तिरुवाचिरियम हातूंत सात पदां आसून हातूंत यजुर्वेदाचें सार आशिल्ल्याचें सांगतात. पेरिय तिरुवंतादी ह्या ग्रंथांतल्या सत्यांयशीं पदांनी अर्थवेदाचें सार सागलां असो समज आसा.

नाथमुनी हाणें णवव्या शतमानाच्या निमाणें संकलीत केल्ली पुराय आळवारांचीं पदां नालायिरम वा नालायिर-दिव्य-प्रबंधम (चार हजार दिव्य पदां) ह्या नांवान एकठांय केल्यांत. हातूंत 'तिरुवायमोळी' नांवाच्या च[...] भागांत नम्मळवाराची ११०२ पदां आसात. नालायिरम हो [...] वैशणवांचो पवित्र आनी पुज्य ग्रंथ आसलो तरी तातूंतल्या तिरुवाय[...] ह्या भागाक चड म्हत्व दितात. तत्वीक विचार आनी गूढ धर्मीक अ[...] हे नदरेन ह्या पदांक खूबूच खाशेलेपण आसा. तमीळनाडूंत तिरुवायमो[...] 'सामवेदसार' वा 'द्राविडवेद' म्हण्टात. हांगाच्या वैशणव देवळांत[...] नालायिरमांतलीं पदां मोटे भक्तीन पारंपरीक पद्दतीन म्हण्टात. तमि[...] तिरुवायमोळीचेर जायतीं भाश्यां बरयल्यांत. तेचपरी कन्नड, तेलुगू[...] संस्कृत भाशांनी ताचे अणकारय जाल्यात. नमाळवाराच्या काळांत[...] व्हड विद्वानांनी ताचें व्हडपण जाणून ताचो भोवमान केलो. जा[...] जाणांनी ताचे तोखणायेचे ग्रंथय तमीळांत बरयल्यात. नम्मळवाराक [...] ३५ वर्सांचेंच आयुश्य मेळ्ळें. पूण ह्या काळांत ताणें फुडले पि[...] उपकारा पडपासारकें व्हड वैचारीक गांठवल तयार करून दवरलें[...] व्हड वैशणव संत आनी प्रतिभासंपन्न कवी म्हणून नम्मळवाराक तमी[...] आगळेंच स्थान आसा.

- कों. वि. सं[...]

नरक : पुराणांत वर्णिल्ली, पातकी जिवान मेलेउपरांत पातकांची ख[...] भोगपाची सुवात.

'पापभोगसस्थानविशेषे नरक' : = जंय पातकी कर्मांचो भोग भो[...] पडटा अशी खाशेली सुवात म्हळ्यार नरक, अशी ताची व्या[...] न्यायकोशांत सांगल्या. पुण्याचें फळ भोगपाखातीर जसो सर्ग, तशें प[...] फळ भोगपाखातीर नरक नांवाचो लोक आसा अशी कल्पना स्मृतीशा[...] केल्या.

मनुस्मृतींत (४.८८-९०) एकवीस तरेचे नरक सांगल्यात,ते अ[...] तामिस्त्र, अंधतामिस्त्र, महारौरव, रौरव, नरक, कालसूत्र, महान[...] संजीवन, महावीची, तपन, संप्रतापन, संघात, सकाकोल, कुड्[...] प्रतिमूर्तिक, लोहशंकू, ऋजीष, पंथा, शाल्मली असिपत्रवन [...] लोहदारक.

याज्ञवल्क्यान नरकांचो आंकडो एकवीसच सांगला; पूण तांतलीं [...] नांवां मनुस्मृतींतल्या नांवांपरस वेगळीं आसात. महारौरव, न[...] महावीची, प्रतिमूर्तिक, ऋजीष, पंथा, लोहदारक ह्या मनून सांगि[...] नरकांच्या जाग्यार याज्ञवल्क्यान वेगळीं नांवां सांगल्यांत, तीं अ[...] पूतिमृत्तिक, लोहितोद, सविष, अवीची, कुंभीपाक, महानिरय [...] महापथ.

शंकराचार्यांच्या वेदांतसूत्रभाश्यांत नरकांचो आंकडो सात सां[...] भागवत पुराणांत तो अठ्ठावीस सांगला. तंत्रवाङ्मयांत १४० नरक सां[...] आसून तातूंतले ३२ मुखेल आसात.

सुर्यपूत यम हो विंगड-विंगड नरकांचो अधिपती आसून, तो आप[...] दुतांसयत संयमिनी नांवाच्या नगरांत रावता आनी दुतांनी बांदून हाडि[...] पातकी जिवांक तांच्या पातकांप्रमाण फावो ती ख्यास्त दिता. पा[...] मनशाक नरकांत कसले हाल भोगचे पडटात ते विशीं भागवत पुरा[...] फुडलें वर्णन आयलां -

यमदूत पातकी मनशाची कूड उज्यांत घालतात. केन्नाकेन्ना [...] आपलें मास आपणाकच तोडून खावपाक लायतात. केन्ना एक [...]

या मासाचे कुडके तोडटा. ताच्यो आंतकड्यो भायर काडून घोणी-खावपाक घालतात. ताका हतयाच्या पांयांपोंदा चिड्डितात वा या फोडकुलांत बुडयतात. ताचो कडेलोट करतात. वेगवेगळ्या लागून जीव वळवळूंक लागता. मनशाचे कुडींत आसतना आपणें न, तप, ध्यान, पुजा आदी पुण्यकर्मां कांयच केलिंनात; देखून हो नरकयातना भोगच्यो पडटात, असो तो पश्चाताप करूंक (भागवत पुराण, ५.२६). हाल भोगून जातकच ताचें पातक भरता गीर ताची नरकांतल्यान मुक्ती जाता. उपरांत तो, कांय पुण्य र, ताचें फळ भोगपाखातीर सर्गांत वता वा मृत्युलोकांत प्रमाण तिर्यग्योनींत वा मनीस योनींत जल्म घेता.

स देहांत येवन खंयचीं पातकां केल्यार लोक नरकांत वतात, ताची या पुराणांतल्या सर्ग खंडाच्या चवतीसाव्या अध्यायांत दिल्या. तिचो सो - फट उलोवपी, निंदा करपी, परद्रव्यांचो नाश करपी, ची हिंसा करपी, वेदांची निंदा करपी, प्रजेची राखण करिनाशिल्लो गेरेस्त आसून दान करिनाशिल्ले श्रीमंत लोक बी.

वेदांत नरका सारीकिल्ले सुवातीक गहन स्थान अशें म्हळां आनी सत्यवादी लोकांखातीर तें निर्माण जाल्याचें सांगलां (ऋग्वेद,) ही सुवात म्हळ्यार भूतला सकयल गुपाट काळोख आशिल्लो एक सून, पातकी लोक यातना भोगपाखातीर थंय वतात, अशेय उल्लेख त आयल्यात. अथर्ववेदांतय नरकयातनांचें वर्णन आयलां (५.१९). , यमलोक, नरकयातना ह्या कल्पनांचो विकास ब्राह्मणकालांत जण एकल्याक मरणाउपरांत परत जल्म घेवंचो पडटा आनी त्या चीं पाप-पुण्यां तोलून तेप्रमाण ताका ख्यास्त वा इनाम फावो जाता, तपथ ब्राह्मणांत म्हळां (११.२.७). पातकी मनशांचेर यमाचो र कसो चलता, हें कठोपनिषदांत विस्तारान सांगलां. पुण्याचें फळ नी पातकाचें फळ नरक ही कल्पना धर्मसूत्रांतय आयल्या.

र्कंडेय, गरूड आदी पुराणांनी नरकयातनांचीं भयांकृत वर्णनां ांत. सुर्वेक नरक एकूच आशिल्लो. पूण पातकांचो आंकडो जसो गेलो, तसो नरकांचो आंकडोय वाडलो आनी तातूंतल्या यातनांचे य वाडले.

पतेक सगळ्या धर्मांनी नरक धरून परलोक, इहलोक हांची कल्पना . आधुनीक विज्ञान युगांतल्या भौतीकवादाच्या प्रभावाखाला निर्माण विचार, इहलोक सोडून आनी खंयच्या विश्वाक मानपाक तयार ना. ही कल्पना दुसऱ्या विश्वासंबंधी आशिल्ल्यान आनी विज्ञानवादी दुसरें मानता जाल्ल्यान, नरक ही एक अस्तीत्वांत नाशिल्ली कल्पना अशें त आसा.

- कों. वि. सं. मं.

कासूर : एक दुश्ट राकेस. भूतान वाठाराचे दक्षिणेकडेन तिश नगरांत नरकासूर नांवाचो दुश्ट राकेस राज्य करतालो. नरक र पापी जिवांक मरणा उपरांत फावो जाल्ली क्लेश-पिडा करपी तीची सुवात. आपल्या सुवार्थी हेताक लागून सगळ्या जिवांक णांतच नरकयातने सारकी पिडा दिवपी हो असूर राकेस नांवाप्रमाण नरकासूर आशिल्लो. ताचो जल्म भुंयेपसून जाल्लो देखून ताका तुरुय म्हण्टाले. भूदेवी कडल्यान ताका वैष्णवास्त्र नांवाचें एक व्हड अस्त्र मेळिल्लें. ह्या अस्त्राच्या बळार तो कोणालीय चली वा बायल बळान व्हरून तिचो भोग घेतालो. अशीच विश्वकर्म्याची सुंदर चली बळान व्हरून ताणें तिचेर बलात्कार केलो. वैष्णवास्त्राच्या बळार ताणें इंद्राचेर घुरी घालून ताचो ऐरावत (हत्ती) आनी वाऱ्याच्या वेगान धांवपी घोडोय मेळयलो. हेर यज्ञांच्यो आहुती घेवपाचो अधिकार आशिल्ले देवूय ताका खूब भियवंक लागले. तो इतलो कामी आशिल्लो की दर दिसा ताका नव्यो-नव्यो सुंदर चलयो लागताल्यो. देव, गंधर्व आनी मनीस जातींतल्यो सुंदर चलयो व्हरून ताणें आपल्या जनानखान्यांत दवरिल्ल्यो. ह्या चलयांचो आंकडो १६ हजारां मेरेन पाविल्लो.

ह्यो सगळ्यो चलयो नरक यातना भोगताल्यो. निमाणें इंद्रान श्रीकृष्णाची प्रार्थना करून नरकासूराक मारपाक सांगलें.

आश्विन वद्य चतुर्दशी दिसा श्रीकृष्णान नरकासूरा वांगडा झूज करून सुदर्शनान ताचो गळो कापलो. नरकासुराच्या वधा उपरांत १६ हजार बायलो मेकळ्यो जाल्यो खऱ्यो पूण त्यो पतितूच आशिल्ल्यो. श्रीकृष्णान तांकां सगळ्यांक व्हरून पावन केलीं. अशे तरेन नरकासुराच्या पापी कर्मान पतित बायलांचो समाजीक प्रस्न श्रीकृष्णान सोडयलो.

ह्या पुराणीक घडणुकेची याद म्हणून, गोंय धरून भारतांतल्या कांय वाठारांनी, नरकासूर वध ही कार्यावळ करतात. दिवाळे आदलेरातीं, नरकासुराचे प्रतिमेची मिरवणूक काडटात आनी फांतोडेर, श्रीकृष्णाचे प्रतिमेकडसून तिचें दहन घडोवन हाडटात. उप्रांत न्हावन धुवन दिवाळेचो फळार खावपाची परंपरा आसा.

नरकासुराचे मिरवणुकेरातीं, रातभर वेगवेगळ्यो भौशीक मनोरंजनाच्यो कार्यावळी चलतात. हालींसारा, गोंयांत नरकासुरांच्यो प्रतिमा सजोवपाच्यो सर्ती घडोवन हाडटात. तेखातीर पुरस्कृत अशीं बक्षिसांय दिवप जाता. कांयकडेन ह्या सर्तींनी इतलो भपको आसता की मूळ सांस्कृतीक उद्देश थंय लिपून वता.

- वा. ल. वझे

नरनारायण : विष्णुच्या चोवीस अवतारांतलो एक अवतार. नरसिंह अवताराच्या मानवी भागापसून नर आनी शींवाच्या तोंडापसून नारायण जालो अशें कलिकापुराणांत म्हळां. तेच फुडें चाक्षुष मन्वन्तरांत धर्म आनी

नरभक्षण

दक्षकन्या मूर्ती हांचे पूत जाले आनी ते विष्णुचे ऋषीरुपी अवतार अशें भागवत पुराणांत म्हळां. जल्मले उपरांत ते दोगय शांती मेळोवपाखातीर हिमालयांतल्या बदरिकाश्रमांत तप करूंक गेले. तांणी एक हजार वर्सां खर तप केलें. तें पळोवन इंद्र भियेलो आनी ताणें तपांत बादा हाडपा खातीर सोळा हजार अप्सरा धाडल्यो. तें पळोवन अप्सरा निर्माण करपाची तांक आपलेकडेन आसा हे दाखोवंक नारायणान आपले मांडयेर थापट मारून सोबीत अशी उवर्शी नांवाची अप्सरा तयार केली आनी तिका इंद्राकडेन धाडली. उरिल्लयो सगळ्यो अप्सरा नारायणाक शरण गेल्यो आनी ताणीं ताका आपल्याक आपणावपाक सांगलें. तेन्ना फुडल्या (कृष्ण) अवतारांत आपूण तुमचेकडेन लग्न् जातां अशें ताणें तांकां उतर दिलें. फुडल्या अवतारांत नरनारायण अर्जून आनी कृष्ण हांच्या रुपांत जल्माक आयलो. कृष्ण सोळा हजार बायलांकडेन लग्न जालो.

एक फावट हिरण्यकश्यपूचो पूत प्रल्हाद सैन्य घेवन वता आसतना नरनारायणाच्या आश्रमांत पावलो. आश्रमांत आयुधां पळोवन ताणें तांची टिंगल केली. ताचेवयल्यान व्हड झूज सुरू जालें. निमाणें विष्णुन आपलें खरें रूप दाखोवन तें झूज थांबयलें.

नर आनी नारायण हे कल्पनीक अवतार आसून नारायण हें व्यक्त न जावपी निर्गूण तत्त्व आनी नर हें व्यक्त जावपी सगूण तत्त्व अशें महाभारतांत म्हळां. नारायणाच्या भक्तिसंप्रदायाचो पाणिनिनय उल्लेख केल्लो आसा.

– कों. वि. सं. मं.

नरभक्षण : मनशान मनशाचें मास खावप हाका नरभक्षण अशें म्हण्टात. 'अँथ्रोपोफॅगी' ही मूळ ग्रीक संज्ञा नरभक्षितावाचक आसून, तिचेवयल्यान पुर्विल्ल्या ग्रीक काळांतूय मनशाचें मास खावपाची चाल आसुंये, अशें दिसता. इंग्लीशींतली 'कॅनिबलिझम' ही संज्ञा वॅस्ट इंडीझांतले मास खावपी कॅरिब जमातीच्या नांवावयल्यान स्पेनीश भाशेवतीन आयल्या.

हीरॉडोटस ह्या पुविल्लया ग्रीक साहित्यांत हे रुढीचें वर्णन आयलां. नरभक्षण हें सामान्यपणान त्या त्या प्रसंगांचेर म्हळ्यार नरबळीच्या सुवाळ्यांत, धरून हाडिल्लया दुस्मानांचे हत्ये वेळार वा मंत्रतंत्र करतना करताले अशें अभ्यासक मानतात.

दक्षिण अमेरिकेंतलो उत्तरेकडलो प्रदेश, आफ्रिकेंतले काँगो न्हंयेचें ईशान्य देगण आनी न्यू गिनीचो वाठार, सुमात्रा जुंवो, पॅसिफिक महासागरांतलो फिजी आनी हेर जुंवे ह्या प्रदेशांनी कांय आदीम जमातींनी मनशाचें मास खावपाची चाल आशिल्ली अशें अभ्यासकांचें मत आसा. मेलानीशियांत, चड करून फिजी जुंव्यांनी ही चाल खरपणान चलताली. तेच भाशेन दक्षिण पॅसिफिक जुंवे, चड करून पॉलिनेशिया, इस्टर जुंवो, न्युझीलंड, सामोआ, टाँगा ह्या प्रदेशांनीय नरभक्षणाची चाल आशिल्ली. न्युझीलंडातले माओरी जमातींत नरबळी आनी नरमासभक्षण ह्यो प्रथा आशिल्लयो. दुस्मान, तारूं बुडिल्ले निराश्रित भोंवडेकार आनी हेर परकी लोक हे सगळे हे जमातीचे भकीक पडटाले. ऑस्ट्रेलिया, मॅले द्वीपकल्प आनी तातूंतलो न्यू गिनी जुंवो, सुमात्रा, आर्फिकेंतलो विषुववृत्तीय प्रदेश, गिनीची दर्यादेग, दक्षिण अमेरिकेतलें उत्तरेकडलें गायाना, कोलंबिया, वॅनॅझुएला ह्या देशांनी आनी वॅस्ट इंडिझ ह्या प्रदेशांतल्या कांय आदीम जमातींनी नरमासभक्षणाची चाल आशिल्ली.

पुर्विल्लया काळांतल्या गुहांनी जनावरांच्या हाडांच्यो राशी मे[illegible] तांचेवयल्यान आदिमानव हो मासभक्षक आशिल्लो अशें समजता. [illegible] – मनीस (सिनॅन-थ्रोपस पीकिनेन्सिस) हो मनशाचो आदीम अवतार, पीकिंग लागसारचे गुहेंत मनशाच्यो खड्ड्यो मेळ्यात. ऑरिन[illegible] काळांत आनी उपरांतच्या क्रिस्तापयलीं दुसऱ्या शेंकड्यामेरेन अस्थींचे जे पुरावशेश मेळटात, तांचेवयल्यान, मध्य युरोपांत स्वित्झर्लंड आनी बोहीमियांत नरभक्षणाची चाल आसुंये, अशें दि[illegible]

नरभक्षण केन्ना आनी कशें सुरू जालें हाचेविशीं म्हायती [illegible] मनशाच्या मासाची रूच, आहारांतल्या वेगवेगळ्या रुचींची गोडी, [illegible] जमातींच्यो जादू आनी हेर धर्मांविशींच्यो कल्पना, दुस्मानाविशींची [illegible] दुस्मानांचें बळगें आत्मसात करपाची एक संकेतीक रीत ह्या विंगड[illegible] कारणांनी नरमास भक्षणाची चाल सुरू जाली आसूं येता.

नरमासभक्षणाच्यो विंगड-विंगड प्रथा मेळटात. ब्राझीलाचे दय[illegible] आशिल्ल्या जमातींतले लोक नरबळीक कांय म्हयने पोसतात, थंयचे[illegible] थळावे चलयेकडेन ताचें लग्न करतात, ताची हत्या करपी मनशा[illegible] ताका झुजयतात आनी निमाणें ताका मारतकच ताच्या रगतांत सगळे[illegible] बोटां बुडयतात. दुसरे एके चालींत, दुस्मानाचे शरिरीक अवयव [illegible] खावप हो एक प्रतिकात्मक असो विधी आसतालो. जैतवंत दुस्माना[illegible] दिवन ह्या बळीचें रगत आनी मास खावप अशीय एक चाल कांय ज[illegible] आशिल्ल्याचें दिसता. मनशाचें मास शिजोवपाचीं खास वेगळीं आ[illegible] आसतालीं. दुस्मानाच्या शरिराचो थोडो कुडको खाल्यार दुस्मानाचें [illegible] तशेंच मंत्रसामर्थ्य प्राप्त जाता, असोय समज आशिल्लो. उदेंत आफ्रिके[illegible] कांय आदिम जमाती, आपल्या मेल्ल्या मनशाची याद म्हणून ता[illegible] खाताले. आर्विल्लया काळांत ही चाल सामकी बंद जाल्या.

– कों. वि. [illegible]

नरमेध : (पळेयात बळी).

नरसिंह : विष्णुच्या दशावतारांतलो चवथो अवतार. वैशाख [illegible] चतुर्दशीच्या दिसा हिरण्यकश्यपूचो नाश करपाखातीर देवांचे सांगणेव[illegible] विष्णुन हो अवतार घेतलो. ह्या अवताराचें रूप अग्नी पुराणांत फुडले[illegible] सांगलां –

> सिंहस्य कृत्वा वदनं मुरारिः सदा करालं च सुरक्तनेत्रम्
> अर्ध वपुर्वै मनुजस्य कृत्वा ययौ सभां दैत्यपतेः पुरस्तात् [illegible]

अर्थ – विष्णुन शींवाचें भयांकृत रूप धारण केलें. ताचे दोळे तां[illegible] आशिल्ले. ताचें अर्दे शरिर मनशाचें आशिल्लें. अशें रूप घेवन त[illegible] राजाच्या दरबारांत गेलो.

विष्णुक हो अवतार किदयाक घेवंचो पडलो, हाचे विशीं [illegible] पुराणांत एक कथा दिल्या, ती अशी – हिरण्यकश्यपू नांवाच्या [illegible] हजारांनी वर्सां तप करून ब्रह्मदेवाक प्रसन्न करून घेतलो आनी[illegible] कडल्यान अमरत्व मागून घेतलें. हो वर मेळटकच हिरण्यकश्यपू [illegible] जालो आनी देव, ऋषी आनी ब्राह्मण हांकां त्रास दिवपाक लागलो. [illegible] पूत प्रल्हाद हो विष्णुचो भक्त आशिल्लो. देखून तो आपल्या पुतचो[illegible] करूंक लागलो. एक दीस हिरण्यकश्यपून प्रल्हादाक विचारलें, 'तुजो[illegible] ह्या खांब्यांत आसा?' ताचेर प्रल्हादान 'हय' म्हळें. हिरण्यकश्यपू[illegible] खांब्याचेर खोंट मारली. त्याच खिणाक खांब्यांतल्यान विष्णु नरसिंह[illegible]

ालो. ताणें हिरण्यकश्यपूक आपल्या तीक्ष्ण नाखटांनी फोडून

ण्यकश्यपूचो वध करतकच नरसिंह बेभान जालो, तेन्ना शिवान अवतार घेवन ताचो वध केलो, अशें लिंग पुराणात सांगलां). हिरण्यकश्यपूचो वध करून नरसिंह दक्षिणेंत गौतमीचे मीचे) उत्तर देगेक आयलो आनी थंय ताणें दंडकाधिपती अंबर्याचो ो, अशी कथा ब्रह्म पुराणांत आयल्या. तैत्तिरीय आरण्यकांत) ह्या नरसिंह अवताराविशीं उल्लेख आसून, तातूंत नृसिंह गायत्री एक मंत्रूय दिला. नृसिंहतापिनी नांवाचें एक उपनिषद आनी राण नांवाचें एक उपपुराणय नरसिंहाकडेन संबंदीत आसा.

सिंहाचें मुर्तीध्यान कशें करचें, हें हेमाद्रीन फुडल्या श्लोकांत

पीनस्कन्धकटिग्रीवः कृशमध्यः कृशोदरः ।
सिंहाननो नृदेहश्च नीलवासाः प्रभान्वितः ॥
आलिढस्थानसंस्थानः सर्वाभरणभूषितः ।
ज्वालामालाकुलमुखो ज्वालाकेसरमण्डलः ॥
हिरण्यकशिपोर्वक्षःपाटी यन्नखरैः खरैः ।
नीलोत्पलाभः कर्तव्यो देवजानुगतस्तथा ॥
हिरण्यकशिपुर्दैत्यस्तमज्ञानं विदुर्बुधाः ।

र्थ - खांदे, कमरा सकयलो भाग आनी मान बळिश्ट आशिल्लो, कमर पोट बारीक आशिल्लो, शींवाचें तोंड आनी मनशाचें धड आशिल्लो, वस्त्र न्हेशिल्लो, तेजिश्ट, आलीढ अवस्थेंत बशिल्लो, सगळ्या रांनी युक्त, जाच्या तोंडाभोंवतणीं उज्याच्यो ज्वाला आसात आनी आयाळय ज्वाळांचीच आसा, असो आनी जाणें तीक्ष्ण नाखटांनी कश्यपूचें हड्डें फोडलें असो नरसिंह करचो. तेचप्रमाण नीलकमळा कांती आशिल्लो आनी नरसिंहाचे मांडयेर आशिल्लो हिरण्यकश्यपू दाखोवंचो. तत्त्वगिन्यानी लोक हिरण्यकश्यपूक अज्ञान अशें तात.

ारतांत कितल्याशाच सुवातींनी नरसिंहाच्यो मुर्ती आसात. ह्या मुर्तींनी सामान्य, कैवलवैन, गिरिजवैन, यानकवैन, स्थौणवन आनी विदरणाशिर अशे मूर्तीशास्त्रंतले जायते पोटभेद आसात. हिरण्यकश्यपूचें पोट फोडपी नरसिंहमुर्ती खूब आसात. अश्टभुज यानक नरसिंह वेरुळच्या लेण्यांत दिश्टी पडटा. पेड्डमुडियमच्या फातरापटयांत आशिल्लो नरसिंह उबो आनी दोन भुजांचो आसा. हळेबीडाक शिंवासनाचेर बशिल्लो नरसिंह आसा. चिंतळपुडीक योगासनांत बशिल्ली नरसिंहाची मूर्त आसा. विक्रमपूर नगरांतूय एक सामान्य नरसिंहमुर्ती आसा.

नरसिंहरूप हें खरें म्हळ्यार विष्णुचें उग्र रूप. पूण वैश्णव कलाकार मात नरसिंह विष्णुचें रूप मोगाळ आनी सादें दाखयतात. गुप्त काळांतल्या कांय भाजिल्ल्या मातयेच्या मुद्रांचेर अशें रूप दिश्टी पडटा. देवगढच्या गुप्त काळांतल्या देवळाच्या एका कोनशांत नरसिंहाची मूर्त आसा; तिची मुद्राय शांत आसा. मद्रासची लक्ष्मीनरसिंहाची ब्राँझ प्रतिमा ह्या क्रूर अवताराचें शांत रूप दाखयता.

लक्ष्मी-नरसिंह हें कांय घराण्यांचें कुलदैवत. नरसिंह हे विजयनगरच्या राजवंशाचें कुलदैवत आशिल्लें.

- कों. वि. सं. मं.

नरसिंह देवस्थान : (पळेयात लक्ष्मी नृसिंह).

नरसिंहसरस्वती :

दत्तात्रयाचो अवतार समजतात असो एक व्हड सत्पुरूस. हाका दत्तात्रयाचो दुसरो अवतार आनी श्रीपाद श्रीवल्लभाचो निमाणो अवतार मानतात. 'गुरुचरित्र' ह्या ग्रंथावयल्यान ताच्या चरित्राची म्हायती मेळटा. दत्तात्रयाचो पयलो अवतारी पुरूस श्रीपाद श्रीवल्लभ आशिल्लो. दत्तात्रयस्वरूप अवधुताचे कृपेन श्रीपाद श्रीवल्लभाचो जल्म जालो आनी होच फुडल्या जल्मांत नरसिंहसरस्वती म्हणून जल्मलो. नरसिंहसरस्वतीचो जल्म काळे नांवाच्या वसिष्ठगोत्री वाजसनेयी ब्राह्मण घराण्यांत जालो. वऱ्हाडांतलो लाडकारंजे हो ताचो जल्मगांव. ताच्या बापायचें नांव माधव आनी आवयचें नांव अंबाभवानी. ताचें मूळ नांव शालग्रामदेव. पूण नरहरी ह्या नांवानच ताका चड वळखताले. नरहरीच्या चरित्राविशीं जायत्यो आख्यायिका सांगतात. तातूंतली एक अशी - नरहरीक सात वर्सां जालीं तरी उलोवपाक येनासलें. तें पळोवन ताच्या आवय बापायक भंय दिसलो. ताचेर उपाय म्हणून ताणीं सातव्या वर्सा ताची मूज बांदपाचें थारायलें. मूजीच्या संस्कारांत गायत्रीमंत्राचो उपदेश जातकच तो जेन्ना आवयकडेन भिक्षा मागूंक गेलो तेन्ना वेदवाणीचो उच्चार करून ताणें भिक्षा मागली आनी तेन्नासावन ताका उलोवंक येवंक लागलें.

पिरायेच्या आठव्या वर्सा ताणें घराचो त्याग केलो आनी तो काशीक गेलो. थंय ताणें विश्वेश्वराची उपासना, योगसाधना आनी ब्रह्मचर्य व्रताक पाळो दिलो. तेन्नाच शंकराचार्य प्रणीत शृंगेरी पिठाचे परंपरेंतल्या कृष्णसरस्वती नांवाच्या एका जाण्टया संन्याश्याकडेन ताची भेट जाली. ताचे कडल्यानच ताणें संन्यासाची दीक्षा घेतली. ताचेउपरांत नरसिंहसरस्वती ह्या नांवान ताका नामना मेळ्ळी. संन्यास घेतलेउपरांत काशीक ताणें ज्ञानदानाचो वावर केलो. जायत्या जाणांक अध्यात्ममार्गाचो उपदेस केलो. तशेंच वर्णाश्रमधर्माचीं कर्तव्यां समजावन सांगलीं. थंयच ताणें शिश्यांचे पंगडूय तयार केले. ह्या पंगडावांगडा तो बदरिकेदाराचे यात्रेक गेलो. वाटेर माधव नांवाच्या एका ब्राह्मणान ताचें शिश्यत्व आपणायलें. होच ताचो पयलो

शिश्य. तेभायर बालकृष्णसरस्वती, कृष्णसरस्वती ह्या सारके आनी स शिश्य ताका मेळ्ळे. फुडें आपली केदारयात्रा पुराय जातकच सुमार ३० वर्सांनी तो महाराष्ट्रांत आयलो. सुर्वेक तो करंजनगरांत आयलो. थंय तो आपल्या आवयबापायक मेळ्ळो. थंयच्यान त्र्यंबकेश्वर, नासिक, परळी वैजनाथ, कोल्हापूर, औदुंबर आदी क्षेत्रांक ताणें भेटी दिल्यो. परळीक तो एक वर्सभर एकांतवासांत राविल्लो. थंयसावन चार म्हयने तो औदुंबर ह्या क्षेत्रांत रावलो. थंयसावन फुडें तो कृष्णा-पंचगंगा संगमाचेर आशिल्ल्या अमरापूर ह्या गांवांत आयलो. थंय तो बारा वर्सां रावलो. तेन्नाच्यान ह्या गांवाक *'नरसोबाची वाडी'* ह्या नांवान वळखूंक लागले. उपरांत थंय दत्तात्रयाच्या पादुकांची स्थापना करून भीमा-अमरजा ह्या न्हंयांच्या संगमाचेर आशिल्ल्या गाणगापूर ह्या गांवांत ताणें २४ वर्सां वास्तव्य केलें. थंय ताणें जायते चमत्कार करून दाखयल्ल्याचें सांगतात. निमाणें श्रीशैलम लागसल्ल्या पाताळगंगेच्या प्रवाहांत ताणें जलसमाधी घेतली.

गुरूचरित्रांत दत्ताची उपासना करपाक खंयच प्राधान्य दिल्ल्याचें मेळना. पूण कर्नाटक - महाराष्ट्रांत नरसिंहसरस्वती पसुनूच दत्तसंप्रदायाची सुरवात जाली अशें मानतात. नरसिंहसरस्वतीन कितल्याशाच जाणांक अध्यात्माची दिक्षा दिली. कश्ट आनी दगदगांनी पिडिल्ल्या लोकांचें दुःख्ख ताणें पयस केलें. त्या काळांत मुसलमानी धुरयांक लागून जे लोक त्राशिल्ले तांकां ताणें धीर दिलो. माधवसरस्वती, सायंदेव, नंदी कवीश्वर, नरहरी कवीश्वर, सिध्दसरस्वती, बीदरचो यवनराजा दुसरो अल्लाउद्दीन हे ताचे नामनेचे शिश्य.

– कों. वि. सं. मं.

नरसोबाची वाडी : महाराष्ट्र राज्यांतलें नामनेचें तीर्थक्षेत्र. कोल्हापूर जिल्ल्याच्या शिरोळ तालुक्यांत शिरोळाचे दक्षिणेक सुमार पांच किमी. अंतराचेर, मिरज-कोल्हापूर रेल्वेमार्गावयल्या जयसिंगपूर स्थानकाचे आग्नेयेक सुमार १३ किमी. अंतराचेर कृष्णा-पंचगंगा न्हंयांच्या संगमाचेर हें तीर्थक्षेत्र आसा. ह्यो पंचगंगा म्हळ्यार शिवा, भद्रा, भोगावती, कुंभी आनी सरस्वती. श्री दत्तगुरूचो दुसरो अवतार समजुपांत येवपी *नरसिंहसरस्वती* ह्या क्षेत्रांत सुमार १२ वर्सां रावलो तेन्नाच्यान ह्या थळाक वाडी नरसिंह, वाडी नरसोबा, नरसोबावाडी, नरसोबाची वाडी अशीं नांवां पडलीं. तशें पळोवंक गेल्यार नरसिंहवाडी हें संस्थान ५०० वर्सां पयलीं नाशिल्लेंच. लागशिल्ल्या शिरोळ गांवची ही मसणवट. कुरुंदवाड, शिरोळ आनी अमरापूर हे मूळ गांव आशिल्ले. पूण श्रीदत्तगुरूच्या राबित्यान वाडी आनी भोंवतणचो वाठार पावन जालो आनी मसणवटीचें रुपांतर एका स्थानांत जालें. हांगाच योगी रामचंद्रमहाराज, नारायणस्वामी महाराज, कृष्णानंदस्वामी, श्रीगोपाळस्वामी, मौनी स्वामी, ब्रह्मानंद स्वामी आनी इ.स. १८५४ वर्सा कोंकण सिंधुदुर्ग जिल्ल्यांतल्या माणगांवांत अवतार पाविल्लो श्री वासुदेवानंद सरस्वती (टेंब्ये स्वामी) अशा म्हान योग्यांची ही तपोभूंय म्हणून नामनेक पावल्या.

गुरूचरित्रांत अमरापूर ह्या नांवान ह्या क्षेत्राचो उल्लेख मेळटा. तशेंच औदुंबर आनी नरसोबावाडींत नरसिंहसरस्वतीन कितल्याशाच भक्तांच्यो इत्सा पुराय केल्यो, रोग - पिडा पयस केली हेविशींच्यो कथा ओविबद्द रुपांत श्री गुरूचरित्रांत वाचूंक मेळटात. श्रीनरसिंहसरस्वतीन समाजांतल्या सगळ्या घटकांक एकठांय हाडले.

अली आदिलशहा बादशहान हांगा श्रींचें देवूळ बांदलें. हें मुसल घाटणेचे मशिदीसारकें आसा. तेचपरी विजापूरच्या कोटांत बादशहान श्री दत्तमंदीर बांदलें. तशेंच, कृष्णेचे पलतडीन आशिल्ले औ आनी गौरवाड हे गांव ताणें देवस्थानाचे पुजेखातीर दान दिले. ह्या बारा वर्सां रावले उपरांत हांगा दत्तपादुकांची स्थापना करून नरसिंहसर गाणगापूराक गेलो. दत्तपादुकांचें देवूळ कृष्णा न्हंयेच्या घाटार आस घाट संत एकनाथान बांदलो असो उल्लेख मेळटा. संत तुकाराम महा हांगा आयिल्ल्याचो उल्लेख मेळटा. महाराष्ट्राभायर गोंय, कर्नाटक, गु आनी भारतांतले भावीक लोक ह्या तीर्थथळाक भेट दिवपाक ये भूतबादा आनी कुश्ठरोग निवारण जातलें हे समजुतीन जायते लोक येवन रावतात. हें तीर्थथळ आशिल्ल्यान कांय लोक मेल्ल्या मनशांच्यो विसर्जन करपाक वा पींडदान दिवपाकय हांगा येतात.

मध्यानेचेर हांगा पादुकांची पुजा जाता, तशेंच दनपारची म्हा रातची धुपारत आनी पालखी आसता. म्हापुजेच्या वेळार रूद्र श्रीसुक्त, दनपारां ३ ते ४ पवमान आनी रातच्या पालखी सुवा पुजारी मंडळींतल्या जाणटे पिळगेंतले म्हालम्हातारे धरून नोकरी पदवीधर तरणाटे आनी माणकुले बटू व्हडा उमेदीन हांगा हजेरी लाय

हांगा चातुर्मास सोडल्यार दर शेनवाराक श्रींची पालखी काड दत्तजयंती (मार्गशीर्ष पुनव) आनी गुरूदुवादस (आश्विन वद्य दुवाद उत्सव हांगा व्हड प्रमाणांत मनयतात. कांय लोक हांगा येवन गुरूचरि पारायणां आनी सप्ता करतात. हांगा दत्तात्रयाचें आनी नारायणस्व अशीं दोन व्हड देवळां आसून वासुदेवानंद सरस्वती हाचें स्मृतीम रामचंदयोगीची समाधी, नारायणस्वामी हांचीं स्मारकां आसात. अमरेश्वराचें एक पुर्विल्लें देवूळ आसा. तशेंच, ह्या थळांत शुक्ल तीर्थ आठ तिर्थां आसात.

– दत्तदास

नरहरी सोनार : (इ. स. १३ वो शेंकडो).

एक मराठी संतकवी. बापायचें नांव दीनानाथ. हो मुळांत पंढर रावपी. थंयसावन शेटपणाचो वेवसाय करपाक तो देवगिरीक गेलो रोखडोच परत पंढरपूराक परतलो. हांगाच ताणें आपल्या शेटप वावराक सुरवात केली. हो पयली खांपो शिवभक्त आशिल्लो. पूण विष्णु भक्त जावन विठ्ठलभक्ती करपाक लागलो. हो बदल ताच्यांत जालो हेविशीं एक दंतकथा सांगतात ती अशी :

एका सावकारान पंढरपूरच्या विठ्ठलाक नवस केलो की ताका ज जालो जाल्यार तो विठ्ठलाक भांगराची सरपळी घालतलो. फुडें ताक जालो आनी नवस फेडपाक तो पंढरपूराक गेल्लेकडेन नरहरीचें आयकून सरपळी करून घेवपाक तो ताचेकडेन गेलो. नरहरीन पयली सरपळी मोटवी जाल्ल्यान ताणें दुसरी सरपळी लांब करून घे त्या वेळार ती मातशी सदळ जाल्ल्यान सावकारान नरहरीकूच विठ्ठ कमराचें माप घेवपाक सांगलें. शिवभक्त आशिल्यान नरहरीन ये पयलीं न्हयकार दिलो. पूण उपरांत सावकारान सामकोच आग्रो केल दोळ्यांक पट्टी बांदून तो देवळांत गेलो. माप घेवपाखातीर विठ्ठलाचें सांसपितना नरहरीक शिवाची मूर्त सांसपिल्ल्याचें जाणवपाक लागलें सोडले उपरांतूय तोच अणभव आयिल्ल्यान ताच्या मनांतलो शिव

...शींचो दुजोभाव ना जालो. ह्या साक्षात्कारा उपरांत नरहरीन ...उरिल्ली जीण विठ्ठलभजनांत घालयली.

...हरीन जायते अभंग बरयल्यात. नरहरीच्या एका अभंगांत गौबीनाथ ...च्या गुरूचें नांव मेळटा. हरीहरैक्याची भावना उक्तावपी नरहरीचो ...भंग असो -

शिव आणि विष्णु एकचि प्रतिमा ।
ऐसा ज्याचा प्रेमा सदोदित ॥
धन्य ते संसारी नर आणि नारी ।
वाचे हरहरी उच्चारिती ॥
नाही पै तो भेद अवघाचि अभेद ।
द्वेषाद्वेष संबंध उरी नुरे ।
सोनार नरहरी न देखे पै द्वेत ।
अवघा मूर्तिमंत एकरूप ॥

- कों. वि. सं. मं.

... : (जल्म : तेरावो शेंकडो).

...ानुभाव पंथीय मराठी कवी. महानुभाव पंथियांच्या 'साती ग्रंथां'त ...वेल्ल्या 'रुक्मिणीस्वयंवर' ह्या काव्यग्रंथाचो कर्तो. पोरण्या पोथयांनी ...ा रुपाप्रमाण नरींद्र हेंय रूप मेळटा. महानुभाव साहित्यांत 'नरींह' ...नरेंद्र ह्या दोनूय नांवांनी ह्या कवीचो उल्लेख आयला.

...सेंह आनी शैल्य हे नरेंद्राचे दोन भाव लेगीत कवीच आशिल्ले. ते ...ीच्या रामदेवराव यादवाचे आश्रित आशिल्ले. नरेंद्राचें उपनांव ...त.

...क्मीणी स्वयंवराविशीं एक आख्यायिका आसा ती अशी : नरेंद्रान ...रित्रांतल्या रुक्मिणी स्वयंवराच्या प्रसंगाचेर १८०० ओवयांचें काव्य .... हें काव्य राज्यसभेंत वाचून दाखयतना ३१२ वे ओवयेमेरेन काव्य- ... जालें. इतल्यांत त्या काव्यांतल्या काव्यसौंदर्यान मुग्ध जावन ...राव यादवान सांगलें की ह्या काव्याचे निमाणेकडेन आपलें नांव ...वें. नरेंद्राक तें मानवलेंना. पूण राजाचे आज्ञेमुखार ताचो नाइलाज ... ताणें राजाक सांगलें हो ग्रंथ अशुध्द आसा, फाल्या सकाळीं ...ावन दितां, आनी ताणें एके रातीपुरतो तो ग्रंथ घरा व्हेलो. आपल्या ... भावांच्या आदारान रातोरात जाता तितल्यो ओवयो बरोवन ...यो. दुसरे दिसा सकाळीं रामदेवरावाले राजदूत येवन मूळ काव्य ...गेले. नरेंद्राक वायट दिसलें. बरोवन काडील्लें ८७९ ओवयांचें अर्दवट ... घेवन नरेंद्र, महानुभाव पंथांतल्या आचार्य नागदेव हाचेकडेन गेलो ... ताचेकडल्यान संन्यास दिक्षा घेतली.

...रेंद्राचो मूळ ग्रंथ १,८०० ओवयांचो आशिल्लो, अशें स्मृतिस्थळा ...ान कळटा. पूण महानुभाव महत श्रीकृष्णराजदादा पारिमांडिल्य ...कडल्यान मेळिल्ली रुक्मिणीस्वयंवराची पुराय पोथी पयलीं श्रीकृष्णदास ...ुभाव (हैदराबाद) हाणें १९७० आनी उपरांत सुरेश डोळके हाणें ...९ वर्सा मूळ स्वरुपांत उजवाडायली. तातूंत २,९३६ ओवयो ...त. पूण ह्यो ओवयो कशो आनी कोणें वाडयल्यो असो प्रस्न उपरासता. ...नरेंद्राचें रुक्मिणीस्वयंवर हें आद्य महानुभावीय काव्यांतलें सगळ्यांत ... आसून, हें काव्य विदग्ध संस्कृत महाकाव्यांच्या श्रेणीतलें. ताची कथा ... करून भागवतांतली आसली, तरी ते कथेचेर महाकाव्याचो साज चडोवपाखातीर नरेंद्रान पंचमहाकाव्यांचो चड करून हर्षाच्या नैषधीयचरिताचो उपेग केला. ह्या काव्यांत नरेंद्राचें विदग्ध रचणुकेचें खाशेलपण, प्रभावी व्यक्तिमत्व, ताची कल्पनाशक्त आनी खोल व्यासंग दिसता.

- कों. वि. सं. मं.

नर्मदा : (रेवा, अमरजा, मैकलकन्या बी) उत्तर भारत आनी दखखन सडो हांच्या शिमेवयल्या देगणांतल्यान अस्तंतेक व्हांवपी न्हंय. लांबाय १,३१० किमी. आनी उदक व्हांवपाचें क्षेत्र ९८,४२० चौ. किमी. ही न्हंय मध्य प्रदेश राज्यांतल्या मैकल दोंगरावळीच्या अमरकंटक सड्याचेर, सुमार १,०५७ मी. उंचायेचेर एका झन्यांतल्यान उगम पावून त्या राज्यांतल्यान १,०७८ किमी. व्हांवता. उपरांतचे ३२ किमी. ती मध्य प्रदेश आनी महाराष्ट्र आनी ते फुडले ४० किमी. महाराष्ट्र आनी गुजरात राज्यांची शीम जाता. निमाणचे १६० किमी. ती गुजरात राज्यांतल्यान वचून भडोचा लागसार अरबी समुद्राच्या खंबायतच्या आखाताक मेळटा. तिच्या मार्गांत कितलेशेच ल्हानल्हान घसघशे आसात. ताका लागून तिचें 'उडक्यो मारीत वचपी' ह्या अर्थाचें रेवा हें नांव सार्थ थरता. तिचें देगण लांबट आनी अशीर आसा. ह्या देगणांत बेसाल्ट, चुनखडक, वालुकाश्म, ग्रॅनायट आनी नायस, डोलोमायट, शेल, संगमरवर आदी प्रकारचीं खडपां आसून तातूंत लोखण, मँगेनीज, कोळसो, डोलोमायट, संगमरवर, चुनखडक हीं खनीजां मेळटात. हांगा सुपीक काळी माती आनी गाळमाती आसा. न्हंयेच्या वयल्या दोंगराळ वाठारांत तांदूळ आनी कडुणां, वयल्या सपाट वाठारांत गंव आनी ज्वारी आनी सकयल्या वाठारांत कापूस, तेलबियो आनी ज्वारी हीं मुखेल पिकां आसात.

उगमाउपरांत ही न्हंय पयलीं उत्तरेक आनी वायव्येक व्हांवता. सुमार २५ मी. उंचायेच्या कपिलधारा घसघशा वयल्यान सकयल कोसळून ती दोंगराळ भागांतल्यान कितलींशींच मोडणां घेवन खोल आनी अशीर देगणांतल्यान एका तीव्र मोडणाकडेन मंडला गांवांत येता. मंडला आनी जबलपूर हांचेमजगतीं नर्मदा देगण मातशें रूंद आसा. जबलपूरा लागसार अशीर घळींतल्यान ती घसघशावयल्यान ३५ मी. सकयल येता. एके सुवातेर ही घळ माकड वा हरण सहज उडकी मारून पलतडी वतलें इतली अशीर आसा. थंय तिका बंदरकुदी वा हरणफाळ म्हण्टात. हाचेउपरांत तिची तीन किमी. लांबायेची नामनेची भेडाघाटची संगमरवरी खडपांची घळ आसा. हे उपरांत ही न्हंय जबलपूर ते हंडिया ह्या ३५० किमी. च्या सुपीक मळांच्या वाठारांत येता.

नर्मदेक उत्तरेकडल्यान हिरण ही एकूच मुखेल उपन्हंय मेळटा. बरना, कोलार आनी ओसरंग ह्यो उजवे वटेनच्यो हेर उपन्हंयो. सातपुड्याच्या उत्तर देंवते वयल्यान मात बंजार, शेर शक्कर, गंजाल, तवा, छोटी तवा, कुंडी ह्यो उपन्हंयो येवन मेळटात. छोटी तवा संगमाकडेन मंधार आनी दर्डी हे १२ मी. उंचायेचे धबधबो आसात. मंधार प्रपाताच्या आयल्यान ३४ किमी. पुनासा धरणाचो जागो आसा. नर्मदा कांठावयल्या महेश्वर ह्या अहिल्याबाई होळकराचे राजधानीपसून आठ किमी. सहस्त्रधारा हो घसघसो आसा. मांधाता उपरांतच्या दोंगरांतल्यान भायर पडून नर्मदा १५० किमी. च्या सुपीक मंडलेश्वर मैदानांत येता. मागीर हरिगंपाल लागसारच्या १५० किमी. चे निमाणे घळींतल्यान ती राजपीपलाचे उदेंतेक गुजरातच्या मैदानांत येता. थंय मोडणां घेत-घेत ती ८० किमी. वयल्या

भडोच शाराखाला रूंद जावन २८ किमी. रुंदायेच्या आनी २५ किमी. लांबायेचे खाडयेवरवीं दर्याक मेळटा.

नर्मदा देगणांत भरपूर पावस पडटा. मैकल दोंगरावळींत १४० सेंमी. परस चड, सातपुडा भागांत ११४ ते १२७ सेंमी. सकयल्या मैदानी वाठारांत ६४ ते ७६ सेंमी. आनी गुजरातच्या मैदानी वाठारांत १०२ ते १२७ सेंमी. पावस पडटा. नर्मदेक आनी तिच्या उपन्हंयांक व्हडले हुंवार येतात. बर्गी आनी पुनासा ह्या मुखेल धरणांचो नर्मदासागर प्रकल्प, हुशंगाबाद मेरेनचो तवा न्हंय प्रकल्प आनी बरना प्रकल्प हे हांगाचे नामनेचे जलविद्युत प्रकल्प आसात.

नर्मदेच्या दोनूय देगांचेर, खास करून दोंगराळ भागांत साग, सायल आदी रुखांचीं रानां आसून तातूंतलीं शूलपाणी, ओंकार, महारण हीं मुखेल आसात. नर्मदा तिच्या मुखासावन चांदोदमेरेन फकत ११२ किमी. येरादारीक फावो अशी आसा. नर्मदा देगणांतल्यान खांडवा-इटारसी जबलपूर वयल्यान अलाहाबादेक वचपी आनी खांडव्या वयल्यान इंदूर वचपी अशे लोहमार्ग वतात. भडोच वयल्यान अस्तंत रेल्वेचो मुंबय-दिल्ली मार्ग वता. भडोच, जबलपूर, हुशंगाबाद, मोरटक्का वाठारांनी रेल्वेपूल आसात. देगणांतल्यान मुंबय-आग्रा राश्ट्रीय म्हामार्ग वता.

- कों. वि. सं. मं.

नवग्रह : रवी, सोम, मंगळ, बुध, गुरू, शुक्र, शनी, राहू आनी केतू हे णव ग्रह.

भारतांत कांय सुवातींनी नवग्रहांचीं देवळां आसात. भारतांतल्या कांय शिल्पांनी नवग्रहांचे पट्ट मेळ्ळ्यात. गुर्गीच्या नवग्रहपट्टांत मंगळ सोडून हेर सगळे ग्रह वाहनांचेर बशिल्ले आसात. दुसऱ्या एका शिलापट्टाचेर णवूय ग्रह कमळाचेर बशिल्ले आसात.

ह्या ग्रहांची म्हायती अशी –

रवी : कश्यप आनी अदिती हांचो पूत. वर्णान क्षत्रीय वा ब्राह्मण. कलींग देशाचो राजा. रवी म्हळ्यार तिनूय वेदांचें उकतें स्वरूप, मळबाचो आदार, मेरू पर्वताभोंवतणीं प्रदक्षणा घालपी, कमलासन, कमलहस्त, एकचक्र आनी सात तोंडांचो घोडो आशिल्ल्या रथाचेर बसपी आनी लगाम धरपी. संज्ञा, वडवा, स्वर्णा आनी सुवर्चसा ह्यो ताच्यो बायलो. रेवंत, यम आनी दोन मनू हे पूत आनी कालिंदी ही ताची धूव.

ह्या ग्रहाचो पुराणीक मंत्र असो –

जपाकुसुमसङ्काशं काश्यपेयं महाद्युतिम ।
तमोऽरिं सर्वपापघ्नं प्रणतोऽस्मि दिवाकरम् ॥

ह्या ग्रहाची जपसंख्या सात हजार. सूक्त-सौर, दानद्रव्यां - भांगर, तांबें, मणी, गंव, रक्तधेनू, गोड, कुसुंभ आनी रक्त कमल. वस्त्र-कुसुंभी. वार- आयतार. परब - संक्रांत आनी रथसप्तम.

चंद्र : हो अत्रिचो पूत. समुद्रमंथनांतल्यान वयर आयलो. वर्णान वैश्य, सत्तावीस नक्षत्रां ह्यो ताच्यो बायलो. चंद्र हो शूभ ग्रह. धवो वर्ण, धवें वस्त्र, मृगवाहन आनी दोन भुजांचो. ताच्या एका हातांत गदा आनी दुसऱ्या हातांत वरद मुद्रा आसता.

ह्या ग्रहाचो पुराणीक मंत्र असो –

दधिशङ्खतुषाराभं क्षीरोदार्णवसम्भवम्
नमामि शशिनं सोमं शम्भोर्मुकुटभूषणम् ॥

ह्या ग्रहाची जपसंख्या इकरा हजार. दानद्रव्यां - भांगर, रुपें, तांदूळ, धवो बैल, तूप, धवें वस्त्र आनी धवें फूल. ह्या ग्रहाचें वस्त्र

मंगळ : भूंय आनी भरद्वाज हांचो पूत. अवंती नगरांत ताचो जालो. वर्णान क्षत्रीय. हाका पापग्रह मानतात. हो ग्रह रक्तवस्त्रा रक्तपुश्पां धारण करता. हो चार भुजांचो आसून, ताच्या तीन शक्त, शूळ आनी गदा हीं आयुधां आनी चवथ्या हातांत वरदमुद्रा आ

ह्या ग्रहाचो पुराणीक मंत्र असो –

धरणीगर्भसम्भूतं विद्युत्कान्तिसमप्रभम्
कुमारं शक्तिहस्तं च मङ्गलं प्रणमाम्यहम् ॥

जपसंख्या धा हजार, दानद्रव्यां - भांगर, तांबे, पोंवळें, मसुर वृष, गोड, तांबडें वस्त्र आनी तांबडें कमल. वस्त्र - तांबडें.

बुध : चंद्राचो पूत. मगध देशांत जल्म. वर्णान वैश्य. शुभ ग्रहा शुभ आनी पापग्रहांवांगडा पाप. हळदुवीं वस्त्रां आनी हळदुवीं फुलां करपी. हो चार भुजांचो आसून ताच्या तीन हातांनी धाल, तरसाद आनी चवथ्या हातांत वरदमुद्रा आसता.

ह्या ग्रहाचो पुराणीक मंत्र असो :

प्रियङगुकलिकाश्यामं रुपेणाप्रतिमं बुधम्
सौम्यं सौम्यगुणोपतं तं बुधं प्रणमाम्यहम् ॥

जपसंख्या चार हजार. दानद्रव्यां - भांगर, कांश्य, पाचू, मूग, तूप, निळें वस्त्र आनी सगळ्या तरांचीं फुलां. वस्त्र - निळें.

गुरू : अंगिरसाचो पूत. सिंधू देशांत जल्म. वर्णान ब्राह्मण. देवांचे शूभ ग्रह. चार भुजांचो. तीन हातांनी दंड, कमंडलू, अक्षमाळ आनी च हातांत वरदमुद्रा. हळदुवें वस्त्र न्हेसपी.

ह्या ग्रहाचो पुराणीक मंत्र असो –

देवानां च ऋषीणां च गुरूं काञ्चनसन्निभम् ।
बुध्दिभूतं त्रिलोकेशं तं नमामि बृहस्पतिम् ॥

जपसंख्या एकुणीस हजार. दानद्रव्यां - भांगर, कांश्य, पु हरभऱ्याची दाळ, साकर, घोडो, हळदुवें वस्त्र आनी हळदुवीं फुलां. - दत्त. हळदुवें - वस्त्र.

शुक्र : भृगुचो पूत. भोजकट देशांत जल्म. वर्णान ब्राह्मण. दै गुरू. शूभ ग्रह. धवो वर्ण आनी चार भुजांचो. तीन हातांनी दंड, क अक्षमाळ आनी चवथ्या हातांत वरदमुद्रा. हळदुवें वस्त्र न्हेसपी.

ह्या ग्रहाचो पुराणीक मंत्र असो –

हिमकुन्दमृणालाभं दैत्यानां परमं गुरूम् ।
सर्वशास्त्रप्रवक्तारं भार्गवं प्रणमाम्यहम् ॥

जपसंख्या सोळा हजार. दानद्रव्यां - भांगर, रुपें, हिरो, तांदूळ घोडो, तूप, चित्र वस्त्र आनी धवीं फुलां. वस्त्र - चित्रविचित्र.

शनी : सुर्याचो पूत. सौराश्ट्रांत जल्म. वर्णान शुद्र. पापग्रह आनी कांतीचो. हो घारीचेर बसता. चार भुजांचो. ताच्या तीन हातांनी धोणू शूल आनी चवथ्या हातांत वरदमुद्रा आसता.

शनीचो पुराणीक मंत्र असो –

नीलाञनसमाभासं रविपुत्र यमाग्रजम् ।
छायामार्तण्डसम्भूतं तं नमामि शनैश्चरम् ॥

जपसंख्या तेवीस हजार. अभिशेकमंत्र - रूद्राध्याय (वैदिक), (पुराणीक). तेलाचो अभिशेक. दानद्रव्यां - भांगर, लोखण, नील, म्हस, तेल, कृष्ण कंबल आनी कृष्णफूल. दर्शन - गणपती, मारुती

…ानी. वस्त्र - काळें. वाचन - रामायण आनी शनिमहात्म्य.

…हू : सिंहकासुत. पैठणांत जल्म. वर्णान शुद्र. पापग्रह, काळ्या …र बसला, धूम्रवर्ण दोन भुजांचो आनी भयानक.

… ग्रहाचो पुराणीक मंत्र असो –

अर्धकायं महावीर्यं चन्द्रादित्यविमर्दनम् ।
सिंहकागर्भसम्भूतं तं राहूं प्रणमाम्यहम् ॥

…पसंख्या अठरा हजार, दानद्रव्यां - भांगर, शिंशें, गोमेद, तीळ, …तेल, निळें वस्त्र आनी कृष्णफूल. वस्त्र - निळें.

…तू : जैमिनीच्या कुळांत उत्पन्न. कुशद्वीपांत जल्म. वर्णान शुद्र. … घारीचेर बसपी. धूम्रवर्ण, दोन भुजांचो आनी भयानक.

… ग्रहाचो पुराणीक मंत्र असो –

पलाशपुष्पसङ्काशं तारकाग्रहमस्तकम्
रौद्रं रौद्रत्मकं धोरं तं केतुं प्रणमाम्यहम् ॥

…पसंख्या सतरा हजार, दानद्रव्यां - भांगर, तिखें, तीळ, बोकड, तेल, …वस्त्र आनी धूम्रपुश्प. वस्त्र - काळें.

…तराळांतल्या ग्रहांच्या भ्रमणाचो धर्तरेवेल्या जीवसृश्टीचेर शुभाशुभ …म जाता असो समज आसा. तेखातीर ग्रहांची शांती, ग्रहांचो जप …त्या-त्या ग्रहांक मानोवपी रत्नांच्यो मुदयो बोटांत घालप, दान दिवप …गजाली करची पद्दत आसा.

…ध्ययुगांत कांय मंदिरांतल्या शिल्पकामांत नवग्रहांची चित्रां कोरांतिल्लीं …त. मंदिर सुरक्षीत उरचें हे भावनेन लेगीत तीं चित्रां कोरांतल्यांत. …थाच्या उत्तर गुप्त काळांतल्या एका शिल्पांत बृहस्पती, शुक्र, शनी … राहू हांच्यो आकृत्यो आसात. पयले तिगूय उबे आसात पूण राहूची …ी अर्दी आसा. ताचे तकलेर ऊंच जटा आसून दांत वांकडे-तिकडे … दोळे भायर आयिल्ले आसात. पयलीं केतू सोडून हेर आठ ग्रहांचींच … कोरांतताले. कांय नवग्रहपट्टांत पयली गणपतीची मूर्त दिसता. …ंतल्या कनकदिधीक मेळिल्ल्या शिल्पांत सगळे ग्रह कमलपिठाचेर …ासात अशे दाखयल्यात.

…ओरिसांतल्या मयूरभंज जिल्ह्यांतल्या खिचिंगांत भग्नावशेशांत बारा …चें एक नवग्रहचक्र मेळ्ळां. तें चक्र एका पेडाचेर उबें आसून ताचे …देगेचेर नवग्रहांच्यो आकृत्यो आसात. वयले वटेन मदीं सूर्य, सकयले … दोनूय कडेन राहू आनी केतू आनी मदीं बाकीचे सगळे स ग्रह आसात. …मदीं तीन तोंडाची आनी चार भुजांची एक आकृती पद्मासन घालून …या आनी तिचे हात ध्यानमुद्रेंत आसात. ह्या चक्राचे देगेंतल्यान ज्वाला … अशें दिसता.

…गैकोंडचोळपुरमच्या मंदिरांतलें नवग्रहशिल्प खूब सोबीत आसा. …या काळासावन भारताच्या सगळ्या वाठारांनी नवग्रहांची पुजा …ात. पावस, भरभराट, शांती, खूब आयूश्य हांकां लागून आनी सगळे …ार आनी धर्मीक कार्यां वेळार ह्या नवग्रहांची पुजा करतात. ह्या …च्यो प्रतिमा अनुक्रमान तांबें, स्फटिक, रक्तचंदन, भांगर, रुपें, लोखण, … आनी कांशें ह्या पदार्थांच्यो करतात.

– कों. वि. सं. मं.

…चंडी : (१) णव चंड्यो म्हळ्यार नवचंडी. हो मातृदेवतांचो चोमो …गळ्या आगमांनी सांगिल्ले प्रमाण हांचीं नांवां वेगवेगळीं आसात. 'सप्तशतीच्या' पुस्तकांत आशिल्ल्या कवचांत तांचीं नांवां अशीं आसातः शैलपुत्री, ब्रह्मचारिणी, चन्द्रघंटा, कूष्माण्डा, स्कन्दमाता, कात्यायनी, कालरात्री, महागौरी आनी सिद्धिदात्री. पूण कांय आगमांप्रमाण ह्या नांवांनी बदलूय जाता.

(२)संस्कृतांत सप्तशती वा दुर्गासप्तशती नांवाचें पुस्तक आसा. श्लोकांचे नदरेन ह्या ग्रंथांत जरी ५६७ श्लोक आसात तरीय सगळे ७०० मंत्र आसात. सप्त म्हळ्यार सात आनी शत म्हळ्यार शेंकडो. हे ७०० मंत्र १३ अध्यायांनी विभागिल्ले आसात आनी हे तेरा अध्याय मार्कंडेय पुराणांत अध्याय ८१ धरून ९३ मेरेन आसात.

हे तेरा अध्याय वाचचे आदीं आनी उपरांत कांय विधी करपाचे आसात. तांकां क्रमान पुर्वांग आनी उत्तरांग विधी अशें म्हण्टात. ह्या दोनय विधींसकट १३ अध्याय वाचतकच एक पाठ जाता. एका दिसा एकापरस चड पाट करपाचे आसल्यार पूर्वांग आनी उत्तरांग विधी परत-परत करपाची गरज ना. पूण ह्या १३ अध्यायांचे पयलीं रात्रिसुक्त आनी अश्टोत्तर जप तशेंच १३ अध्याय सोंपतकच देवी सूक्त आनी अश्टोत्तर जप करपाची गरज आसा. हे पद्तीन दुसरो पाठ करतना पूर्वांग विधी करिनासतना रात्रिसूक्त आनी अश्टोत्तर जप करून १३ अध्याय वाचपाचे आनी परतो देवीसूक्त आनी अश्टोत्तर जप करपाचो. अशे एका दिसाक कितलेय पाठ करूं येतात. निमाणो पाठ वाचतकच उत्तरांग विधी करून कर्म समाप्त करचें. दुसऱ्या दिसा पाठ वाचतलो जाल्यार पूर्वांग विधी करून वयर सांगिल्लेप्रमाण पाठ वाचपाचे आनी उत्तरांग विधी करून पाठ सोंपोवपाचे. मनशाचे कामनेप्रमाण पाठांची संख्या शास्त्रान थारायल्ली आसा. १, ३, १०, १५ अशे पाठ करपाक सांगिल्ले आसात.

गोंयांत वा हेरकडेन नवचंडी म्हणून एक विधी करपाची चाल आसा. ह्या विधींत वयर सांगिल्लेप्रमाण १२ खेपे सप्तशती ग्रंथाचें वाचन करतात. हे पाठ जातकच देवीपुजन वा पुस्तक स्वरुपी देवीपुजन, कुमारीपुजन, ब्राह्मण, सुवासिनीपुजन, संतर्पण बी कार्यक्रम आसतात. होम आसल्यार हातूंत बलिप्रदान करपाचें आसता. ह्या बलिप्रदानांक पर्यायूय खूब आसतात. होम नासल्यारूय विशिश्ट कामनेक लागून बलिप्रदान करपाची चाल आसा. ह्या बलिप्रदानांत चड करून कुंवाळ्याचो बळी दिवपाची चाल आसा. खंय-खंय उडदाच्या पिठाचो शत्रु करूनूय बळी दितात.

ह्या सप्तशती पुस्तकांत दिल्ल्या होम विधानांत नवचंडी, शतचंडी आनी सहस्त्रचंडी अशे शब्द वापरल्यात. अर्थांत शतचंडी, सहस्त्रचंडी ह्या शब्दांच्या आदारान नवचंडी म्हळ्यार १० पाठ जावंक जाय. शतचंडी १०० पाठ, सहस्त्रचंडी १००० पाठ, ही संख्या धांनी गुणून आयिल्ली आसा. १०००x१० = १०००० करून अयुतचंडी तशेंच १०,०००x १० = १,००,००० लक्षचंडी अशे शब्द प्रचारांत आसात. म्हणून नवचंडी म्हळ्यार १० पाठ पारायण करून हवन, तर्पण, मार्जन करप अशें दिसता. पूण जांकां हवन करप शक्य ना ताणीं होमा बदला एक पाठ आनी तर्पण मार्जन आनी उपांगां बदला एक पाठ करप अशें थरोवन १२ पाठांची येवजण नवचंडी विधानांत केल्या.

– डॉ. अनंत राम भट

नवजोत : पारशी धर्मांतलो एक म्हत्वाचो उपनयन संस्कार. वैदिक धर्मांत उपनयनाक जितलें पावित्र्य आनी म्हत्व आसा तितलेंच तें पारशी

.धर्मांत नवजोताक आसा. ह्या धर्मांत चल्याभाशेन चलयांचोय हो संस्कार करतात. नव म्हळ्यार नवे आनी जोत म्हळ्यार धर्मांतली प्रार्थना म्हणपाखातीर जाका नव्यानच शिकवण मेळटा असो मनीस. नवजोत म्हणजेच अहुर मज्दप्रभूचो नवो उपासक वा पारशी धर्माचो नवो अनुयायी. हो संस्कार करतकच ते बदूक पारशी धर्मांतले सगळे विधी आचरण करपाची पात्रताय प्राप्त जाता.

सादारणपणान पिरायेच्या सातव्या वर्सा हो संस्कार करचो अशें पारश्यांच्या धर्मशास्त्रांत सांगलां. पूण अडचणीक लागून फावो त्या वेळार हो संस्कार करूंक मेळ्ळोना जाल्यार फुडें पंदरा वर्सांमेरेन केन्नाय करूं येता.

हो संस्कार सामको सादो आसता. ह्या संस्कारांत पवित्र आंगाचें आनी सूत्र मेखला घालूंक सांगतात. त्या आंगाच्याक 'सुद्रेह' वा 'सद्रेह' म्हण्टात. सद् म्हळ्यार शुध्द आनी राह म्हळ्यार वाट. सुद्रेह धव्याफुल्ल सुती कापडाचो आसता. ताच्या गळ्यामदीं एक बोल्स आसता. मनीस जेप्रमाण धन एकठांय करता तेप्रमाण दीसपट्टी बरीं कामां करून तांचें पुण्य ह्या बोल्सांत सांठोवचें हे येवजणेन ह्या बोल्साची कल्पना केल्ली दिसता. सुद्रेह म्हळ्यार पवित्र जिविताची खूण. सूत्र-मेखला हाका अवेस्ता भाशेंत 'अयव्याओङहन' अशें म्हण्टात. जाल्यार पेहलवी भाशेंत ताका 'कुस्ती' अशें म्हण्टात. कुस्ती म्हळ्यार जानवें. धव्या मेंढराचे लोकरी पसून बात्तर धागे काडून तांची कुस्ती करतात.

अवेस्तांत यस्न (यज्ञ) नांवाचें एक प्रकरण आसून तातूंत ७२ अध्याय आसात. मानवी जिवीत हें यज्ञमय आसचें देखून ७२ अध्यायांचें प्रतीक म्हणून कुस्ती ७२ धाग्यांची करतात. चड करून पारशी पुरयतांच्यो बायलोच ही कुस्ती तयार करतात. नवजोत संस्कार जातकच ही कुस्ती कमराक गुठलावपाची आसता. देवाचे सेवेखातीर सदांच कटिबद्ध रावपाचें हें प्रतीक. ह्या संस्काराचो विधी असो —

त्या दिसा जाचो हो संस्कार करपाचो आसता त्या चल्याक वा चलयेक विधीपुर्वक न्हाणयतात. हो संस्कार करपाच्या जाग्यार पवित्र उजो, तशेंच तबकडेंत फुलां, तांदूळ, कुकूम, विड्याचीं पानां, तुपाचें निरांजन, खडीसाकर, फुलांचो हार, बी पुजेंचे साहित्य दवरतात. उपरांत एकूच फळी आशिल्ल्या चौरंगाचेर संस्कारमुर्तेक बसयतात. उपरांत 'पतेत्' नावाचो प्रायश्चितात्मक मंत्र म्हण्टात आनी नवजोत संस्काराक सुरवात जाता. पुरयत संस्कारमुर्तीक सुद्रेह घालूंक दिता आसतना अग्नीचे साक्षीन जरथुस्ट्री धर्माकडेन निश्ठेन आनी अव्यभिचारी रावपाचो मंत्र म्हण्टात. उपरांत मंत्रोच्चार करीत-करीत ताका सुद्रेह घालतात तशेंच मंत्र म्हणुनूच कुस्ती तीन फावट ताच्या कमराभोंवतणीं गुठलायतात. हो संस्कार जाता त्या दिसासावन मरसर (न्हावपाच्या वेळाचो अपवाद सोडल्यार) सुद्रेह आनी कुस्ती घालपाची आसता. निमाणें पुरयतान 'तंदुरूस्ती' हो आर्शिवादाचेर आदारीत मंत्र म्हण्टकच हो संस्कारविधी पुराय जाता.

जरथुस्ट्रान उपदेश केल्ल्या 'हुमत' (बरे विचार) 'हुरत' (बरे शब्द) आनी 'व्हर्त' (बरे आचार) ह्या त्रयींच्या आचारांचेर सत्य, अहिंसा आनी मोग आदी गुणांचें आचरण करीत सद्धर्माची स्थापना करीन असो सोपूत ह्या नवजोत संस्कारांत घेवप जाता. जिविताक उचेलें मोडण लावन दिवपी ह्या संस्काराक पारशी धर्मांत खाशेलें म्हत्व आसा.

– कों. वि. सं. मं.

श्री नवदुर्गा देवस्थान : गोंयांतलें एक नामनेचें देव… गोमंतकांतल्या गौड सारस्वत ब्राह्मण कुळांची जशीजशी संतती… गेली, तशे तशे नवे गांव वसोवचे पडले. तेप्रमाण साश्टींतल्या वेर्णे… कांय गौड सारस्वत घराण्यांनी थंयच्या गावड्यांच्या आदारन ति… म्हळ्यार गांवशी हो वाठार वसयलो. थंय नवदुर्गा हे आपले इश्ट… स्थापना करून ते थंय स्थायीक जाले. फुडें थंयच्या कांय गौड स… ब्राह्मणांनी अंत्रूज म्हालांत वचून मडकय आनी कुंडय हे गांव वसय… पुर्तुगेजांच्या काळांत बाटाबाटी वेळार गांवचे हिंदू लोक आपंले इश्ट… घेवन मडकय गेले. सुर्वेक ताणीं ही देवता मडकयच्या … वाड्यावयल्या 'तळयखोल' ह्या वाठारांत दवरली. उपरांत एक दीस…

श्री नवदुर्गा संस्थान : मडकय

उपनांवाच्या एका गांवकाराचेर भार आयलो आनी ताणें सांगलें… हांगाच्यान शेंवटून मारिल्लो नाल्ल ज्या जाग्यार पडटलो थंय तिची स्थ… करात'. ते प्रमाण हो नाल्ल मडकयच्या दुतळ वाड्यार जंय सद्याचें दे… आसा थंय पडलो. उपरांत थंय देवूळ बांदून तिची स्थापना केली… मडकय आनी कुंडय हे संयुक्त ग्रामसंस्थेंत मतभेद जावन ताच… वेगवेगळ्यो ग्रामसंस्था जाल्यो. तेन्ना कुंडयकारांनी नवदुर्गेची … प्रतिमा करून कुंडयच्या दासोळ वाड्यार तिची स्थापना केली. अ… मडकय आनी कुंडय ह्या दोन वाठारांनी दोन देवस्थानां जालीं.

नवदुर्गा देवस्थान - मडकय : मडकय गांवांत जंय … देवस्थान आसा ताका सद्या देवूळवाडो म्हण्टात. हें देवालय दों… मुळसांत अस्तंते वटेन तोंड करून आसा. हें देवालय ल्हानशें पूण… आसा. श्री नवदुर्गा देवीची पाशाणमुर्ती गर्भागारांत पट्टासनाचेर अ… ध्यान श्री महिषासूरमर्दिनीचें आसून तिची मान दावे वटेन वांकडी… हेविशीं एक आख्यायिका आसा ती अशी : कर्नाटकांतल्या तिच… म्हाजनान तिका एक हजार रुपयांचीं फुलां घालीन असो नवस के… पावोवपाक एक दीस तो मडकय आयलो. पूण त्या दिसा ताका… फूलकार दिसलो ना. कांय वेळान ताका एक फूलकार वतना दिसल… ताका फुलांविशीं विचारलें, तेन्ना ताणें सांगलें सगळीं फुलां खपल… एकूच चाफें उरलां. तें चांफें घेवन म्हाजनान ताका मोल विचारलें… ताणें फकाणांनी एक हजार रुपया सांगलें. तेप्रमाण म्हाजनान एक… रुपया फुलकाराक दिले उपरांत तें फूल देवीक घालें आनी आपल… पावलो काय विचारलें. तेन्ना देवीन मान दावेवटेन वांकडी करून… म्हळें. तेन्नाच्यान ते देवीची मान तशीच आसा अशें सांगप जात…

ही तीथ नित्य पर्वणीची आशिल्ल्यान रातचो शिबिकोत्सव जाता. दर वर्सा कार्तिक वद्य चवथीसावन दसमी मेरेन सात दीस तिचो ाव जाता. पुजा, नाटकां, सुखासनां, लालखी, पालखी अशे भरगद्य ळीन हे सात दीस भरिल्ले आसतात.

र्तिक वद्य पंचमीकडेन देवतेची पुजा जाता. सश्टीक सुखासन, क लालखी, अश्टमी दिसा देवी मडकयकार शेटीगेर (दुतळवाडो) करता. हे विशीं अशें सांगप जाता की, श्री नवदुर्गेची भांगरामुर्ती ो शेटीली चली आनी देवतेचें रूप एकमेकाकडेन सामकें जुळटालें. ो मुर्तीचें रूप पुराय जायत गेलें तशें-तशें शेटीली चली सुकत गेली उपरांत मेली. तेन्ना देवतेन शेटीक वचन दिलें, 'वर्सातल्यान एकदां ा पयल्यादिसा आपलो तुगेर राबितो आसतलो' देखून दर वर्सा दिसा देवी शेटीगेर वता, थंय तिचो मानपान जाता. त्याच दिसा चेर देवीचो सांगोड जाता.

र्तिक नमीचो दीस देवीचो उपासाचो दीस. त्या दिसा सांजवेळच्या ा सुमाराक उपहार जाता. हो जात्रेचो मुखेल दीस. ह्या दिसा ा पावोवपाक आनी होंटी भरपाक लोकांची गर्दी जाता. त्याच दिसा देवीची रथांतल्यान मिरवणूक जाता. उपरांत देवीक म्हालवाडकारांनी च्या सोबीत तरंगांत विराजमान करतात.

समी दिसा, दिसाच्या धा वरांच्या सुमाराक देवीचें दोंगरावटेन ाजत पारांपय ह्या तिच्या मूळ वसती स्थानार प्रयाण जाता. थंय स्तव्य २-३ वरां आसता. पारांपय वाठारांतले आनी लागशिल्ले लोक ावार्थान देवीक येवकार दितात. देवीच्या येवकाराची तयारी आदल्या ावन चलता. थंयच्यान सुमार दनपारां १२-१ वरांचेर देवीचो रथ ाग्यार येवंक भायर सरता. वाटेर तळ्याबांदार बेताळा देवळाकडेन विराजमान जाता. थंयच्यान देवतेची वात देवळाकडेन वता आनी ाचीं देवीचे संबंदीत लोकांचीं (बायलांची) दिवजां पेटयतात.

ाच दिसा (दसमी) सांजेच्या सुमार साडेचार वरांचेर देवीचो रथ ाजत देवळाच्या प्राकारांत येता, देवळाक पांच भोंवताडे घालता जात्रा सोंपता.

रांत जात्रेचोच भाग म्हणून १०-१५ दीस खळिल्ल्यो पुजा (लोकांनी ल्यो) ज़ातात.

देवस्थानाचे मूळ संस्थापक म्हाजन मडकय ग्रामसंस्थेचे वर्गी , नेवरेकार आनी भरणे ह्या आडनांवाचे आसात. तांचे वांगडी अशे त :

- म्हालवाडकार आनी वडाळकार - गोत्र अत्री.
- व्होडकार आनी दुतळकार कामत - गोत्र भारद्वाज.
- बुल्डो - गोत्र अत्री.
- धाकणकार कामत - गोत्र भारद्वाज.
- पणजीकार कामत - गोत्र अत्री.
- बेतीकार उर्फ बेतकार कामत - गोत्र भारद्वाज.
- नेवरेकार, शेणवी नेवरेकार - गोत्र कौशिक.
- भरणे, शेणवी भरणे - गोत्र वत्स.

चे भायर अत्री, भारद्वाज, शंरपबिंग आनी पिंगल ह्या गोत्रांचे तशेंच , खाडये, माड, कारे ह्या उपनांवाचे पालवी म्हाजन आसात.

वदुर्गा देवस्थान - कुंडय : मडकय आनी कुंडय हे संयुक्त स्थेच्यो दोन ग्रामसंस्था जातकच कुंडयच्या गांवकारांनी कुंडय गांवांतल्या दासोळ वाड्यार दोंगराच्या मुळसांत देवूळ बांदून तातूंत नवदुर्गेची स्थापना केली. ताचेउपरांत गांवकरी नवदुर्गेकच आपली ग्रामदेवता मानूंक लागले आनी थंयचीं मूळ दैवतां तिच्या परिवारांतलीं दैवतां मानूंक लागले. ह्या परिवारांतल्या दैवतांमदीं श्री महादेव, श्री गणपती, श्री आदिनारायण, श्री ग्रामपुरूस हांचो आस्पाव जाता. श्री नवदुर्गा देवालया पासून कांय अंतराचेर गुरूवसाय नांवाचो दासोळ वाड्याचो एक भाग आसा. थंय चडशी गुरव लोकांची वसती आशिल्यान त्या भागाक गुरूवसाय म्हण्टात. हांगा श्री वेताळ आनी ताचे लागसार भावका देवता, रायखद्री (राटांवेलो समंद) आनी कानड्या पुरूस हांचीं देवळां आसात. बेताळ देवळापसून कांय अंतराचेर रवळनाथाचें देवूळ आसा. ताचे उजवे वटेन भुतनाथ आनी उत्तरे वटेन श्री सांतेरीचीं देवळां आसात. लागसारच 'पापणी लक्षीम' ह्या नांवान वळखतलें लक्ष्मीचें देवूळ आसा. कुंडय बाजारांत मानसवाड्यार एका देवळांत श्री मल्लिकार्जून आनी ताच्या दोनूय वटांनी श्री क्षेत्रपाळाच्यो दोन मूर्ती आसात. तशेंच, श्री नारायण आनी श्री शिवीपुरूस स्वतंत्र देवळांनी आसून श्री नवदुर्गा देवीच्या म्हाजनाचे हे पुरूस अशें सांगतात.

श्री नवदुर्गा कुंडय देवालयाचे मूळ म्हाजन माध्व आनी स्मार्थ संप्रदायी गौड सारस्वत ब्राह्मण कुंडय ग्रामसंस्थाचे वर्गी आसून तांचे वांगडी अशे आसात. (१) आकसणकार कामत - गोत्र गार्ग्य (२) शेणवी मावजेकार - गोत्र कौंडिण्य (३) गरदेरकार कामत - गोत्र गार्ग्य (४) आंबोळकार कामत - गोत्र गार्ग्य (५) दाभोळकार कामत - गोत्र गार्ग्य (६) कुलकर्णी, सिसाणी - गोत्र कौशिक. हांचे भायर दैवज्ञ ब्राह्मण, गुरव, भगत, वैश्य, लोहार, त्वश्ठा कांसार, गावडे, हरिजन वर्गातय ह्या देवाचे भजक आसात.

ह्या देवस्थानांत दर म्हयन्याचे नमीक शुद्ध आनी वद्य पक्षांत शिबिकोत्सव जाता. ह्या देवस्थानाची वर्सुकी जात्रा मार्गशीर्ष शुक्ल नमीसावन चतुर्दशीमेरेन जाता. आदल्या तेंपार ही जात्रा कार्तिक म्हयन्याच्या वद्य पक्षांत जाताली. ह्या वद्य पक्षाचे त्रयोदशीचे फांतोडेर राट घुंवडावपाचो भिरांकूळ कार्यक्रम जातालो. सुमार साडेतेरा हात उंचायेचो म्हळ्यार तीन मनीस ऊंच असो एक लांकडी खांबो जमनींत पुरून ताचेर एक चक्राकार राट बसयताले. त्या राटाक बळिश्ट अशे चार तरणाटे हाडून तांच्या कमराचे चामडेंत व्हड अशी लोखडी गरी, दरेका मनशाक दोन ह्या प्रमाण आडखळावन ते गरयेचे खिळयेंत घट्ट दोरयो बांदून राटाक उमथे हुमकळायताले. उपरांत हो राट थारावीक खेपे घुंवडावन तांकां सकयल काडटाले. फुडें तांच्या घायांक देवतेचो तीर्थ-गंधाचो लेप लावन ते घाय भरून येताले, अशें सांगतात. एक वर्स राट घुंवडायता आसतना चारांतलो एक तरणाटो चामडी तुटून पडलो आनी थंयच ताका मरण आयलें. फुडें तो समंद जाल्ल्यान ताची स्थापना श्री वेताळ देवालयाचे दक्षिणेक पाशाणी खंडरुपान केल्या. फुडें, गोंयचो गवर्नर पेस्तान हाणें ही भिरांकूळ चाल बंद केली.

ह्या देवालयाचो जिर्णोध्दार शके १८३२ म्हळ्यार इ. स. १९१० वर्सा जालो. पूण १९१३ त देवळाचो उक्तावण सुवाळो आनी नवे प्रतिमेची स्थापना केली. तेन्नाच्यान वैशाख शुक्ल १० मी. हो दीस स्मारकोत्सव नांवान मनयतात.त्या दिसा वसंतपुजा, मिरवणूक आदी कार्यक्रम जातात. ह्या देवस्थानांत श्री नवदुर्गेच्या आसनाचे कडेक उकडे तांदूळ लावन प्रसाद घेतात.

श्री नवदुर्गा देवस्थान - बोरी : बोरयेची नवदुर्गा हें चतुर्भुजा महिषासुरमर्दिनीचें रूप. ही बोरयेची नवदुर्गा मूळची महाराष्ट्रांतली आसून बोरये येवचे आदीं तिचें वास्तव्य बाणावले वाठारांत आसलें असो समज आसा. आयज बाणावली, कोलवें, वुर्तोर्डे-माजोर्डे सारकिल्या परिसरांतले क्रिस्तांव लोक हे देवीक भजिल्ले दिसतात. हे देवीचे कुळावी म्हणून वत्स गोत्री प्रभुदेसाय, भारद्वाज गोत्री सावकार, अत्री गोत्री देवारी, कौशिक गोत्री भटबोरकार, कामत नंदगडकार आसात. सुमार १८८०-८१ वर्सा जगन्नाथबुवा नांवाच्या एका नाथपंथीय धर्मजागरणी मनशान ह्या देवळाचो जिर्णोद्धार केल्ल्याची म्हायती मेळटा.

ह्या देवळांत चैत्र शुद्ध प्रतिपदा ते शुद्ध दसमी मेरेन एक आनी दुसरी त्रिपुरी पुनवेक अशे दोन जात्रोत्सव जातात.

– कों. वि. सं. मं.

नवमानवतावाद : नामनेचो भारतीय राजकीय विचारवंत आनी क्रांतीवीर मानवेंद्रनाथ रॉय हाणें आपल्या विचारीक आनी राजकीय जिणेच्या निमाण्या पर्वांत पुरस्कार केल्लें राजकी तत्त्वगिन्यान 'नवमानवतावाद' (radical humanism) म्हणून वळखतात. मार्क्सवादाप्रमाणूच नवमानवतावाद ही एक मुळावी आनी समाजीक जिणेच्या सगळ्या आंगांची विस्कटावणी करून तांचें मार्गदर्शन करपी अशी एक विचारसरणी.

'नवमानवतावाद' हें नांव आपणावन रॉय हाणें आपले विचारसरणीचो मनशाचे संस्कृतायेंतल्या, खास करून आर्विल्ल्या युरोपी संस्कृतायेंतल्या देखीक - प्रबोधनकाळांतल्या मानवतावादी प्रेरणांकडेन लागींचो संबंद जोडलो; पूण तेचवांगडा नवमानवतावाद मार्क्सवादाच्या पेल्यान वता, अशें तांचें म्हणणें आसा. दुसऱ्या म्हाझुजाचे फाटभुंयेर नवमानवतावादाचें तत्त्वगिन्यान मांडलें. मानवेंद्रनाथ रॉय हाणें ह्या तत्त्वगिन्यानाचीं बावीस सुत्रां १९४६ त उजवाडायलीं. राष्ट्रां-राष्ट्रांतले सर्तीचो आनी आक्रमक राष्ट्रवादी हुकूमशायेचो परिणाम दुसऱ्या म्हाझुजांत जाल्लो. भांडवलशाय पिळवणुकेक पर्यायी जाप दिवपाचो रशियेंतलो मार्क्सवादी क्रांतीचो प्रयोगूय येसस्वी जावंक नाशिल्लो. संसदी लोकशाय आशिल्ल्या राष्ट्रांनीय व्यक्तीस्वातंत्र मर्यादीत अर्थानूच अस्तित्वांत उरिल्लें. बुध्दीवादाक, नैतिकतेक आनी व्यक्तीस्वातंत्र्याक गरजेचें अशें वातावरण जगांतल्या खंयच्याच राष्ट्रांत दिसनाशिल्लें. अशे परिस्थितींत मनशाची अधोगती थांबोवपाखातीर मानवनिश्ठ अशा तत्त्वगिन्यानाची गरज निर्माण जाली.

नैतिक आनी संस्कृतीक मुल्यांचेर आदारिल्ली समाजवेवस्था घडोवपाखातीर संसदीय लोकशायी, तत्त्वगिन्यान आनी मार्क्साच्या अनुयायांनी ताच्या विचारांसावन विकसीत केल्लें आनी अधिकृत म्हूण मांडिल्लें मार्क्सवादी तत्त्वगिन्यान ह्या दोगांयकडल्यान एका वेगळ्या समाजीक आनी राजकी तत्त्वगिन्यानाची गरज आशिल्ली. मनशाचे प्रकृतीची घडण, तिच्यांत आसपाविल्ल्यो मुळाव्यो शक्ती आनी प्रेरणा आनी मनशाची समग्र परिस्थिती हांच्या आकलनाचेर हें तत्त्वगिन्यान आदारिल्लें आसूंक जाय. 'नवमानवतावाद' ह्या नांवान रॉय हाणें डिसेंबर १९४६ त हें तत्त्वगिन्यान बावीस सुत्रांच्या स्वरुपांत जगामुखार मांडलें.

(१) मनीस हो नियमबद्द आनी सुसंवादी अशे सैमीक वेवस्थेचो घटक आसा आनी ह्या स्वरुपाच्या सैमांतल्यान ताचो उदय जाला; देखून मनीस हो स्वभावानूच विवेकी (rational). विवेक म्हळ्यार अणभवांत सुसंवाद सादपाची प्रेरणा आनी शक्त. निती ही विवेकाचेर आदारिल्ली आसा वा [illegible] हें विवेकाचें वेव्हारीक रूप. कारण, निती म्हळ्यार मनशामनशां [illegible] सुसंवादी संबंद आसप, मनशाची विवेकशीलताय आनी ताची नैतीक प्रे[illegible] म्हळ्यार नियमबद्द सैमाचें मनशाचे जाणविकायेंत पडिल्लें पडबींब. [illegible] विवेकाक आनी नितीक वैश्विक अधिश्ठान आसा.

(२) नवमानवतावादाचो दुसरो मुळावो सिद्धांत असो की, व्यक्[illegible] समाजाचें मूळ. समाज हो व्यक्तींपसून तयार जाल्लो आसता आनी [illegible] ज्ञान, स्वातंत्र हीं सगळीं मुल्यां मनशामदीं वसतात. समूह ही मू[illegible] वास्तवताय आनी समुहाचो अविभाज्य घटक म्हणुनूच व्यक्तीक अ[illegible] आनी मोल आसता, अशी नदर हेगेलच्या प्रभावाक लागून मार्क्सात [illegible] पडटा. नवमानवतावादाक तो पुराय मान्य ना. व्यक्ती मुळावी आनी मु[illegible] आसून राष्ट्र, वंश, वर्ग आदी सगळ्या तरांचे समूह गौण आनी दु[illegible] आसात. स्वतंत्र, सार्वभौम व्यक्तींनी एकमेकांकडेन सुसंवादी [illegible] परस्परांक हिताचे अशे संबंद प्रस्थापीत करून घडयल्लो समाज म्हळ[illegible] आदर्श समाज. तेन्ना खंयच्याय समुहाच्या, वर्गाच्या वा राष्ट्र[illegible] कल्याणाखातीर वा महिम्याखातीर व्यक्तींच्या हिताचो बळी [illegible] अनैतिक.

मनशामदीं स्वातंत्र्याची आनी तेचप्रमाण ज्ञानाची प्रेरणा सभाव[illegible] आसा. स्वातंत्र्याची प्रेरणा म्हळ्यार स्वता आसपाची प्रेरणा. हेर जन[illegible] प्रमाण स्वताचें अस्तित्व तिगोवन धरपाची एक मुळावी प्रेरणा मनशा[illegible] आसता. हे प्रेरणेचें सजाण स्वरूप म्हळ्यारूच स्वातंत्र्याची प्रेरणा. [illegible] आपल्या स्वातंत्र्यांत एकसारकी वाड करीत रावप, ही मनशाची प्[illegible] आसा, अशें मानचें पडटा, तशेंच आपल्या परिसराचें यथार्थ ज्ञान [illegible] घेवनूच आपूण आपलें अस्तित्व तिगोवन धरूंक शकता आनी देखून ज्ञा[illegible] इत्सा ही मनशाची मुळावी प्रेरणा. आपल्या परिसराक तोंड दिवन [illegible] अस्तित्व तिगोवन धरपाक ज्ञान - म्हळ्यार सम्पक थरिल्ल्यो कल्प[illegible] उपेगी आसतात आनी देखून ज्ञानाक मोल आसा; पूण मनशान एकदा [illegible] मेळयलें की तें स्वताच्या सभावधर्माक अनुसरून - अणभव आनी तर्क [illegible] आदारिल्ल्या नेमांक अनुसरून - विकास पावता आनी ह्या वाडट्या ज्ञा[illegible] उपेग करून मनीस आपल्या भौतिक आनी समाजीक परिसराक [illegible] स्वताकूय मोडण दिवंक शकता.

देखून मनीस आपल्या फुडाराचो शिल्पकार आसता. मन[illegible] जाणविकाय, ताचे विचार हे उत्पादन पद्दतीचेर आदारिल्ल्या समा[illegible] संबंदांचें ताच्या मनांत पडिल्लें फकत पडबींब आसता, विचार हे सम[illegible] आनी अर्थीक परिस्थिती घडयनात, जाल्यार समाजीक आनी खास [illegible] अर्थीक परिस्थिती विचारांक घडयता. ताचे उरफाटे खूबदां विच[illegible] समाजीक, अर्थीक परिस्थितीक घडयतात; ते परस्परावलंबी आस[illegible] अशें नवमानवतावाद मानता.

रॉय हाचो नवमानवतावाद राष्ट्र वा वर्ग हांच्या बंधनावेल्यान [illegible] सबंद मनीसकुळयेचो विचार करता. राष्ट्रवादाचे मर्यादेक [illegible] संवसारीक प्रश्नांची उपेक्षा करतात. एकमेकांकडेन सहकार [illegible] जाता. देखून राष्ट्रीय मर्यादा हुंपून सगळ्या जगांत एक संघराज्य [illegible] जावप गरजेचें आसा, अशें रॉय म्हण्टा. ह्या संवसारीक स्वरुपाच्या रा[illegible] पुराय मनीस समाज एकात्म स्वरुपांत दिसतलो, अशें ताचें सपन [illegible] आनी तेखातीर अर्थीक - राजकीय पुनर्रचणूक अनिवार्य आसा, अ[illegible] ताणें मांडलें.

ानवेंद्रनाथ रॉय हाणें नवमानवतावादाचीं तत्त्वां मांडलीं आनी तेप्रमाण
ाचें वर्तन कशें आसचें हाचीय विस्कटावणी केली. राजकीय विचार
प्रत्यक्ष अणभव ताचेकडेन आशिल्ल्यान कितल्योशोच तपशीलवार
ाण्यो ताच्या विवेचनात सांपडटात. तातूंत आदर्शवादाचो भाग खूब
, हें खरें.

ांडवलशायी अर्थपद्दतींत पिळवणूक आनी विशमताय आसता,
ार साम्यवादी वेवस्थेंत विचारीक दास्यत्व आनी व्यक्तीमत्वाचो लोप
ाश निर्माण. जातात. तेभायर हे वेवस्थेंत अर्थीक समताय ही
ळासारकीच थरता. संसदी लोकशायेंतलें सत्तेचें राजकारण सगळ्यांचे
आयिल्लें. अशे परिस्थितींत सर्वंकश हुकूमशाय त्याज्य आशिल्ली आनी
ाक प्राधान्य दिवपी, नैतिकतेचो आदार आसपी कसले तरी व्यापक
रप्रणालीची गरज आशिल्ली. मार्क्सवादाचे पलतडीं वचून तें साध्य
े अशी रॉय हाची खात्री आशिल्ली. देखुनूच, विचारीक इतिहासांत
हाका म्हत्वाची सुवात दितात.

- कों. वि. सं. मं.

रत्नां : भूगर्भांतल्या (खनिजी) णव तेजस्वी वस्तुंचीं नांवां. वज्र,
क, मोतीं, पाचू, पुष्कराज, नील, गोमेद, वैडुर्य आनी पोवळें ह्या
ांक महारत्नां अशेंय म्हणप जाता. हाचेभायर आनीकय उपरत्नां
त. सैमीक रुपांत खनिज द्रव्यांत आशिल्ल्या रत्नसांठ्याचेर फाव तशी
ा करून रत्नाक आकार दिवप जाता.

र एका रत्नाचे गुणदोश आसता अशें मानप जाता. योग्य तरेचें रत्न
करतल्याक शुभफळ मेळटा तर निर्दोश रत्नां धारण करतल्याक
फळ मेळटा असो संकेत आसा.

त्नाचो उपेग ऋग्वेद काळापासून जाल्लो दिसता. तेन्नासावन रत्नांचें
तीन गजालींभोंवती आशिल्लें दिश्टी पडटा. ताचे लाक्षणीक गुणदोश,
अलंकारीक उपेग आनी ताचें वैभवमुल्य. रत्न संपादन हें वैभवाचें
ा समजप जाता. रत्नाची सोबितकाय, ताची दुर्मिळकाय, तगसाण
ताच्या शकून गुणां खातीर मनशांक जाल्लो रत्नाचो हावेस सगळ्या
ांनी दिसता. आयच्या काळांत लेगीत तो उणो जांवक ना. आदल्या
रत्नहार वा रत्नजडित मुकूट ह्यो वस्तू राजघराण्याखातीर वैभवाचें
आसल्यो. हे बाबतींत ब्रिटीश, इराणी, तुर्की, मोगल हीं राजघराणीं
त्त आशिल्लीं.

१८ व्या शेंकड्यामेरेन भारत ही रत्नांची एक मुखेल बाजारपेठ
ल्ली. रत्न ही मोलादीक वस्तू आशिल्ल्यान तिचें खरें-फटपण
ुपाखातीर तांची पारखणी करप म्हत्वाचें आसा. अशी पारखणी करपी
ेदयेंत तज्ञ आशिल्ल्या मनशाक रत्नपारखी म्हणटात. रत्नपरिक्षा
भट्ट), अगस्तीमत (अगस्ती), नवरत्नपरिक्षा (सोमेश्वर), रत्नसंग्रह,
ामुच्चय, लघुरत्न परिक्षा आनी मणिमहात्म्य हे रत्नपारखणी वेले कांय
ो ग्रंथ आसात. कौटिल्याच्या अर्थशास्त्रांतय रत्नपारखासंबंदीं विवेचन
आसा.

हालीं तेंपार कृत्रीम तशींच नकलीं रत्नां तयार करपाचे उद्देग सुरु
ात. ह्या उद्देगांनी संबंदीत घटकाचेर शास्त्रीय प्रक्रिया करून कृत्रीम
नकली रत्नां तयार करप जाता.

- कों. वि. सं. मं.

नवरस : साहित्य, नाट्य, नाच, रंग, शिल्प सारकिल्ल्या सर्जनशील शास्त्रांतल्या (कलांतल्या) णव रसांची अभिव्यक्ती. शृंगार, वीर, करूण, अद्‌भूत, हास्य, भयानक, बिभत्स, रौद्र आनी शांत अशे णव रस मानल्यात.

भरतमुनीच्या नाट्यशास्त्रांत पयले आठच रस सांगल्यात. संत कवींनी भक्ती रस हो धावो रस मानला. दर एका रसाक संबंदीत असो स्थायीभाव आसा आनी त्या त्या रसाप्रमाण ते ते गूणविकार निर्माण प्रदर्शित जातात. रती उत्साह, शोक, विस्मय, आनंद, भय, जुगुप्सा (विटयाळो) राग, शम अशे णव रसांचे णव स्थायीभाव आसात.

भरतमुनीच्या नाट्यशास्त्राप्रमाण नाटककाराचें अंतस्करण, ताची निर्मिती म्हणजे नाटक. तें करपी नट आनी आस्वाद घेवपी प्रेक्षक अशा चार सुवातींनी रसाचो संबंद येता. पयले तीन कडचे रस कारण रूप आसून निमाणेकडचो रस फलरुप आसा, अशें ताचें मत. नाट्यकाव्यांतलो विभाव, अनुभाव आनी व्यभिचारी भाव हांचो रसिकांच्या स्थायीभावाकडेन संयोग जावन रसिकांच्या मनात रसनिर्मिती जाता.

कला अविश्कारांतल्यान कला आस्वादकांत रसनिर्मिती जावप म्हळ्यार ताच्या अंतर्मनातल्या सूप्त चित्तवृत्तींक जागृताय येवप. रस अविश्कार हो असो दोन पोडी जाता.

कला अभिव्यक्तीच्या वेळार कलाकार जे अवस्थेंत उरता तो रस ताच्या अंतरमनांत सूप्त अवस्थेंत ताच्या मनाचेर प्रभाव घालता. रसिकांची अवस्था ताचेपरस वेगळी नासता. कलेचें आस्वादन करपाचे अवस्थेंत जेन्ना रसिक उरता तेन्ना नकळटां ताच्या मनाचेर रसप्रभाव पडटा. अलिप्ततायेन रसनिर्मिती आनी रसस्वाद कितपत शक्य आसा हे शक्यताये संबंदी बरेचशे मतभेद आसले तरी रस तन्मयता आनी रसतद्‌भवता हे कलाविश्काराचे आनी कला आस्वादाचे स्थायीभाव दिसतात.

- कों. वि. सं. मं.

नवरात्र : णव दीस (राती) चलपी हिंदूंचो उत्सव. आश्विन शुद्ध प्रतिपदेसावन (पाडवो) ह्या उत्सवाक सुरवात जाता. णव दीस चलपी ह्या दुर्गादेवीच्या उत्सवाक शारदीय नवरात्र अशें म्हण्टात. तशेंच ह्या उत्सवाक दुर्गापुजा वा पुजा-उत्सव अशींय नांवां आसात. राम, कृष्ण, दत्त, खंडोबा ह्या देवतांचेय नवरात्र उत्सव आसतात. पूण भारतांत, चडशा सगळ्या भागांनी देवीच्या शारदीय नवरात्रांचो उत्सव व्हड उमेदीन मनयतात. हो उत्सव घरांनी तेच भशेन देवळांनीय करतात. नवरात्राचो हो उत्सव एक कुळाचार आशिल्ल्यान, तो वेग-वेगळे पद्दतींनी करप जाता.

दुर्गादेवीन विंगड विंगड अवतार घेवन शुंभ-निशुंभ, रक्तबीज, महिषासुर ह्या राकेसांवांगडा णव दीस झूज करून तांचो वध केलो. तेखातीर हो नवरात्राचो उत्सव करतात. विजयादसम हो तिच्या जैताचो दीस म्हणून मनयतात.

महालक्ष्मी, महाकाली आनी महासरस्वती हीं दुर्गेचीं तीन म्हत्वाचीं रुपां आसात. पाडव्या दिसा सकाळीं नवरात्रेचे पुजेक प्रारंभ जाता. पुजारी श्री गणेशपुजन करून पुण्याहवाचन करतात आनी उपरांत मातयेंची वाटकुळी वेदी तयार करून तिचेर घटस्थापना करतात. वेदी करपाचे हे मातयेत भात, जोंधळो, गंव, हरभरो, नवस, सातू, राळे, उडीद, मको अशीं णव कडुणां पेरतात. ही वेदी पणसाच्या पानांचे पत्रावळीचेर करतात. उपरांत हे वेदीचेर स्वस्तिवाचन करून शिंवाचेर बशिल्ले अश्टभुजांचे देवीची स्थापना

करतात. मुर्ती नासल्यार नवार्ण यंत्राची स्थापना करतात. ह्याच यंत्राम्हन्यांत एका घटाची स्थापना करून ताची आनी देवतेची यथासांग पुजा करतात. घट म्हळ्यार हे वेदीचेर मर्दी रंगयल्लो कलश दवरतात. देवळांत पुजतात तो कलश आकारान व्हड आसता. ह्या कलशांत भांगर, रुपें, रत्न, मोतीं, पोवळें अशीं पंचरत्नां आनी अक्षता, सुपारी, तांब्याचें नाणें, रुप्याचे नाणें, फुलां, गंध, हळद-कुकूम घालून ताची पुजा करतात. कलशांत सप्तसरितांचें उदक घालतात. सप्तसरितांची पुजा करून कलशाक गेजवस्त्र म्हळ्यार कापसापसून तयार केल्लें वस्त्र घालतात. ह्या कलशाचेर आंब्यांचीं वा विड्याचीं पानां दवरून ताचेर नाल्ल दवरतात. हाकाच घट अशें म्हण्टात. ह्या घटाचेर फुलांची माळ बांदतात. घटाम्हन्यांत नंदादीप पेटोवन दवरतात. ताचीय पुजा करतात. सगळी पुजा जावन घटाचेर माळ चडयतकच घटाचेर, नंदादीपाचेर आनी देवतेचेर मंत्राक्षता उडयतात. इतली सगळी पुजा जातकच घटस्थापना जाली आनी देव बसले अशें म्हण्टात.

व्रत करपी मनशान णव दीसमेरेन उपास करून व्रतस्थ रावपाचें आसता. आश्विन शुद्ध नमीमेरेन हें व्रत चलता. ह्या व्रतांत णव दीस सप्तशतीचो पाठ करतात, अखंड दीप लायतात, घटाचेर दीसपट्टी एक वा चडट्या क्रमान माळ बांदतात. कांयकडेन होमहवन आनी बलिदानूय करतात. घटालागीं पेटयतात तो नंदादीप अखंड पेटपाचो आसता. णव दीसमेरेन हालूंतली वात बदलूंक उपकारना वा तो दिवो पालोवंक जायना असो शास्त्रसंकेत आसा. णव दीस मेरेन त्या घटाची त्रिकालपुजा, चंडीपाठ, महानिवेद्य आनी 'माळ चडोवप' असो विधी करपाचो आसता.

णवव्या दिसा विधिवत रितीन घटाचें आनीक देवतेचें उत्थापन करतात. त्या दिसा पुजाअर्चा, चंडिपाठसमाप्ती, कुमारीपुजन आनी महानिवेद्य जातकच ब्राह्मण - सवायशिणींक संतर्पण करतात. उपरांत 'माळ परतप' असो विधी जाता. हो विधी जातकच घट आनी देवतेचें विसर्जन करतात. ह्या णव दिसांमदीं ते मातयेचे वेदीचेर किल्लल्लें तण कापून माथ्यांत माळटात. अशें हें नवरात्र व्रत दुर्गापुजेचे भावनेन करतात. हें व्रत केल्यान दुर्गादेवी सगळ्या कार्यांनी येस, धन, सूख आनी वैभव दिता अशी उदात्त भावना आसा.

गोंयांत हो उत्सव म्हणून मनयतात. चडशा सगळ्या देवळांनी पयल्या दिसा घटस्थापना आनी दर दिसा रातीचें भजन-किर्तन पुराण आनी उपरांत मखरोत्सव अशी कार्यावळ आसता. णव दीस, णव आसनांचेर देवता आरूढ जाता अशें दाखोवन तो दीस वेगवेगळे रितीन मनयतात.

असो हो नवरात्राचो उत्सव मनोवपाची वेगवेगळ्या प्रांतांनी वेगवेगळी प्रथा आसा. गुजरात आनी सौराष्ट्रांत, वण्टीचेर दुर्गादेवीचें प्रतीक आशिल्लो शेंदुराचो त्रिशुळ काडून उपरांत घट पुजतात. रातच्यो, गुजराती बायलो ह्या घटाभोंवतणी फेर धरून गरबा नाच करतात. महाराष्ट्रांतल्यो बायलो शक्तीदेवी मुखार पदां गायतात. बंगालांत ह्या सणाक राष्ट्रीय म्हत्व आसा. थंय हो उत्सव व्हड प्रमाणाचेर मनयतात. देवीमुखार गायन, वादन, नाच, नाट्य असल्यो करमणुकीच्यो कार्यावळी करतात. ह्या दिसांनी नवे संकल्प सोडटात. थंय देवतेमुखार बळी दिवपाची चाल आसा.

तमीळनाडूंत नवरात्रांक खूब म्हत्व आसा. थंय हाका चडसो बायलांचो सण मानतात. णववे रातीक सरस्वतीपुजा करतात. नेपाळांत शक्तीदेवीचे उपासक आशिल्ल्यान थाटामाटांत नवरात्र मनयतात.

ह्या शारदीय नवरात्र उत्सवाभाशेन हेर कांय नवरात्र उत्सव मनयतात ते अशे - मार्गशीर्ष म्हयन्यांत शुद्ध पाडव्यासावन नमीमेरेन जेज[...] खंडोबाची नवरात्र, चैत्रांत शुद्ध पाडव्या सावन रामनम[...] 'श्रीरामनवरात्रारंभ' आनी 'वासंतिक देवी नवरात्र', ज्येष्ठ शुद्ध पा[...] नमीमेरेन 'ज्येष्ठ दशहरा नवरात्रारंभ', पौष शुद्ध अश्टम ते पौष पुन[...] 'शाकंभरी नवरात्र'.

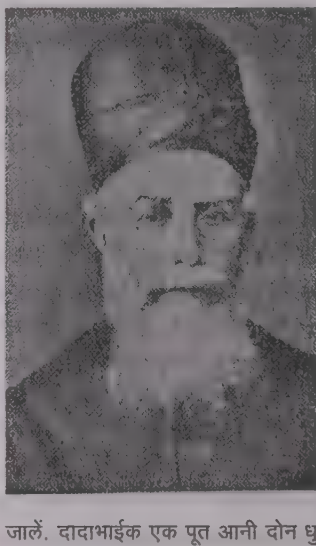
– माधव गोविंद [...]

नवरोज : पारशी लोकांच्या वर्साचो सुरवातीचो दीस. सुर्य मेश[...] वता तेन्ना (२० वा २१ मार्च) पारश्यांचें नवें वर्स सुरू जाता. इ[...] पारशी लोकांचें राज्य आसतना पारशी राजा आपल्या राज्यारोहणाच[...] मनयतालें. ताकाय 'नवरोज' अशेंच म्हण्टाले. मुसलमानांनी इराणाच[...] घेतकच ताणींय हो सण चालू दवरिल्लो. अकबर बादशहान दिल्लीक न[...] हो सण मनोवपाची प्रथा सुरू केली. ती मोगल बादशाहीचे अखेरमेरेन[...] आशिल्ली. ही परब पांच दीस मनयताले. ह्या दिसांनी नवीं नाणी[...] करताले आनी मीना बाजार भरयताले. पुराय दीस मजेंत घालयता[...] दिसा नवे गंव आनी हेर धान्यां, भाजीपालो, फळां, वेगवेगळे खा[...] पदार्थ, गुलाबपाणी, फुलां, हारसो आनी हेर वस्तूंची सजावट [...] भोंवतणीं आरास करतात. पारशी लोक एकमेकांच्या घरा वतात. [...] आयिल्ल्या लोकांक गुलाबपाणी शिंपडून येवकार दितात. मागीर [...] हारसो दाखयतात. हारशांत पळेतकच मनशाक सोंपेपणीं हांसूंक [...] वर्सभर ताणें अशेंच हांसत रावचें हो ताचेफाटलो संकेत आसता. [...] पारशी लोकांमदीं ह्या दिसा पितरां खातीर प्रार्थना करपाची प्रथा [...]

– कों. वि. [...]

नवरोजी, दादाभाई : (जल्म : ४ सप्टेंबर १८२५, मुंबय; [...] ३० जून १९१७, मुंबय).

एक व्हड फुडारी, अर्थशास्त्रज्ञ आनी भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसच[...]

संस्थापक. मुबंयच्या [...] आचार्य पारशी कुळांत [...] जल्म जालो. ताच्या बा[...] नांव नवरोजी पालनजी [...] आनी आवयचें [...] माणेकबाई. ताचे पिर[...] चवथ्याच वर्सा, [...] बापायक मरण आयलें [...] सुर्वेचें शिक्षण ने[...] एज्युकेशन सोसायटीचे [...] जालें. कॉलेजांत वचचे [...] पिरायेच्या इकराव्या [...] शोराबजी श्रॉफ हाचे [...] वर्सांचे गुलाबी न[...] चलयेवांगडा दादाभाईचे [...] जालें. दादाभाईक एक पूत आनी दोन धुवो अशीं तीन अपत्यां ज[...]

एल्फिन्स्टन इन्स्टिट्यूशन आनी एल्फिन्स्टन म्हाविद्यालयांत [...] घेवन १८४५ वर्सा ताका पदवी मेळ्ळी. १८५० वर्सा एल्फि[...]

ालयांत, गणित आनी तत्त्वज्ञान ह्या विशयांचो सहाय्यक प्राध्यापक ःदादाभाईची नेमणूक जाली. ह्या पदाचेर नेमणूक जाल्लो, ह्या ालयांतलो दादाभाई हो पयलो भारतीय.

ाॅलेजांत अध्यापन करतनाच ताणें मुंबयंत समाज सुदारणेच्यो ोशोच चळवळी उबारल्यो. स्टुडंट्स लिटररी अँड सायंटिफिक टी ह्या नांवाची संस्था स्थापून, तिचे मराठी आनी गुजराती ारक मंडळी ह्या नांवाचे दोन प्रसिद्धी फांटे सुरू केले. ताणेंच पयलीं आनी पारशी चलयांच्यो शाळा काडल्यो. तेच भाशेन बाँबे प्रेसिडेन्सी एशन, इराणी फंड, पारशी जिमखाना, विडो रिमॅरेज ॲसोसिएशन, ' इन्स्टिटट्यूट, व्हिक्टोरिया अँड आल्बर्ट म्युझियम ह्या संस्थांची क करपाक फुडाकार घेतलो. १८५१ वर्सा ताणें 'रास्तगोफ्तार' ादी) ह्या नांवाचें गुजराती दिसाळें सुरू केलें.

वरपूलाक नव्यानूच सुरू जाल्ले कामा घराण्याचे वेपारी कंपनीचो र म्हणून जून १८५५ त तो इंग्लंडाक गेलो, थंय तो पंदरा वर्सां थंय ताचो 'मॅन्चेस्टर कॉटन सप्लाय असोसिएशन', काउन्सिल लिवरपूल', 'अथेनियम', 'नॅशनल इंडियन असोसिएशन', ह्या ाडेन लागींचो संबंद आयलो.

८६५-६६ मेरेन ताणें लंडनचे युनिव्हर्सिटी कॉलेजींत गुजरातीचो क म्हणून काम केलें. १८६५ त लंडनांत डब्ल्यू. सी. बॅनर्जी हाच्या ान ताणें 'लंडन इंडिया सोसायटी' हे संस्थेची स्थापणूक केली. ; मेरेन तो हे संस्थेचो अध्यक्ष आशिल्लो. १८६२ वर्सा दादाभाई अँड कंपनी' तल्यान भायर सरलो आनी ताणें स्वताची 'दादाभाई ी अँड कंपनी' ही कंपनी उबारली.

दाभाईचो इंग्लंडाक वचपाचो मुखेल हेत थंय वचून थंयची ास्था पळोवंची तशेंच थंयचें लोकमत जाणून घेवचें असो आशिल्लो. त सुदारणा घडोवपाची जाल्यार पयलीं ब्रिटनांतलें लोकमत तयार क जाय, हे जाणविकायेन ताणें १८६६ च्या निमाणें वंगीय फुडारी चंद्र बॅनर्जी हाच्या आदारान 'लंडन इंडियन सोसायटी' हे संस्थेची ाूक केली. इंग्लीश आनी हिंदी लोकांक एकठांय हाडून हिंदी प्रस्नांचेर ास करची, असो हे संस्थेचो हेत आशिल्लो. हे संस्थेन इंग्लंडांत, ा वर्सां भारताचे वतीन प्रचार केलो. हीच संस्था उपरांत 'इस्ट इंडिया ाएशन' जाली.

८७३ वर्सा भारतीय अर्थकारणाविशीं नेमिल्ले संसदी समिती ार (फॉसेट कमिटी) दादाभाईन गवाय दिली. ही गवाय दितना ताणें, ातलें करभार प्रमाण सगळ्यांत चड आसून भारतीयांचें सरासरी ं उत्पन्न फकत विसूच रुपया आशिल्लयाचें पुराव्यासयत दाखोवन तेन्नाच ताणें 'हिदुस्थानाचें दळडीर' ह्या विशयाचेर इंग्लिशींत एक ; बरयलें.(Poverty and unbritish rule in India - 1901)

८७४ वर्सा, बडोदें संस्थानाचो दिवाण म्हणून दादाभाईची नेमणूक . पूण एका वर्साभितरूच महाराज आनी रेसिडेंट हांचेमदीं जाल्ल्या ाक लागून दादाभाईन ह्या पदाक सोडचिट दिली. जुलय १८७५ मुंबय नगरपालिकेचो वांगडी म्हणून आनी नगरपालिकेचे शार देचेरूय वेंचून आयलो. १८७६ वर्सा ह्या दोनूय पदांक सोडचिट तो लंडनाक गेलो. १८८३ वर्सा तो 'जस्टिस ऑफ ध पीस' जालो परत एकदां मुंबय नगरपालिकेचेर वेंचून आयलो. ऑगस्ट १८८५ गव्हर्नर लॉर्ड रे हाच्या निमंत्रणा वयल्यान दादाभाईन मुंबय विधानपरिशदेचें वांगडीपण आपणायलें. त्याच वर्सा ताणें, भारतीय राश्ट्रीय काँग्रेसचे स्थापणुकेंत मोलादीक वावर केलो. काँग्रेसीच्या अध्यक्षपदाचो भोवमान दादाभाईक, १८८६, १८९३, १९०६ असो तीन खेपे फावो जालो. १८९७ वर्सा कमिशनामुखार आनी १८९८ वर्सा इंडियन करन्सी कमिटीमुखार ताच्यो साक्षी जाल्यो.

१९०२ वर्सा दादाभाई, लंडनच्या हाऊस ऑफ कॉमन्सांत लिबरल पक्षावतीन वांगडी म्हणून सॅंट्रल फिन्झबरींतल्यान वेंचून आयलो. ब्रिटीश संसदेचें वांगडीपण मेळोवपी आनी भारताच्या स्वातंत्र्याखातीर संसदेंत आवाज करपी दादाभाई हो पयलो भारतीय. ह्याच वर्सा ताणें 'पॉवर्टी अँड अन्‌ब्रिटीश रूल इन इंडिया' हें पुस्तक उजवाडायलें. हें ताचें पुस्तक खूब गाजलें. ह्या पुस्तकांत 'पॉवर्टी इन इंडिया', द कंडिशन ऑफ इंडिया' असले वेंचीक निबंद, हाऊस ऑफ कॉमन्सांतलीं भाशणां, 'रॉयल कमिशन ऑन धी ॲडमिनिस्ट्रेशन ऑफ एक्स्पेंडिचर इन इंडिया' ह्या आयोगाकडेन केल्लो पत्रवेव्हार, हेर वेंचीक भाशणां हांचो आस्पाव जाला.

विंगड विंगड मंडळां, समित्यो आनी संस्था हातूंतल्यान दादाभाईन दिल्लीं व्याख्यानां, 'दादाभाई नवरोजीस स्पीचीस अँड रायटिंग्स' ह्या नांवान ग्रंथाच्या रुपांत उजवाडा आयलीं. उद्देगीक आयुक्तांची नेमणूक आनी कामगारांक संरक्षणाचो हक्क ह्या दोनांविशीं एक येवजण उजवाडायली.

पंदरा वर्सा इंग्लंडाक राविल्ल्यान ताचो परिणाम दादाभाईच्या विचारांचेर जालो. ब्रिटीश लोकांची अर्थवेव्हाराची आनी वेपारी तंत्राची वळख जाली. दादाभाईन आपल्या राश्ट्रवादाक अर्थीक अधिश्ठान दिलें. देशाची अर्थीक दुर्बळटाय आनी राजकीय दास्यत्व सोंपोवपाखातीर खूब कश्ट घेतले आनी पिरायेच्या अंयशाव्या वर्सा लेगीत बंगालाचे फाळणी आडचे चळवळींत ताणें फुडाकार घेतलो. ताणें हिंदी राजकारणाची आनी अर्थकारणाची बसका घाली.

भारताच्या आर्विल्ल्या इतिहासांत दादाभाईक खुबूच वयली सुवात फावो जाता. भारतीय स्वातंत्र्याचे सनदशीर चळवळीचो तो प्रवर्तक आशिल्लो. तेखातीर भारतीयांनी, व्हड भोवमानान ताका 'आर्विल्ल्या भारताचो पितामह' अशी पदवी दिल्या. तो जसो बुद्धिवान आशिल्लो तसोच तत्त्वशील आनी यत्नवादी लेगीत आशिल्लो.

ग्रंथ आनी इश्ट हांकां लागून दादाभाईचें व्यक्तिमत्व चड विकसीत जालें. फिर्दोसीचो 'शाहनामा', वॉट हाचो 'इंप्रुव्हमेंट ऑफ मायंड', तशेंच कार्लायल, मिल, स्पॅन्सर हांच्या ग्रंथांचो दादाभाईचेर खूब प्रभाव पडलो. विशुद्ध विचार, आचार आनी उच्चार हांचें म्हत्व सांगपी 'द ड्युटीस ऑफ द झोरोस्ट्रिअन्स' हो ग्रंथ दादाभाईन बरयलो. ताचे खूब देशी-परदेशी इश्ट आशिल्ले. ताची खाजगी जीण सादी पूण भारदस्त आशिल्ली. ताच्या पत्रांतल्यान ताच्या सत्यप्रिय आनी परोपकारी सभावाची आनी चारित्र्याची वळख मेळटा. ताका ग्रंथांची खूब ओड आशिल्ली. ताणें आपली व्हड ग्रंथसामुग्री 'बॉम्बे प्रेसिडॅन्सी असोसिएशन' हे संस्थेक ओंपली. 'फ्रामजी इन्स्टिटट्यूट', 'इराणी फंड', 'पारसी जिम्नेशियम', 'विडो रीमॅरेज असोसिएशन', 'व्हिक्टोरिया अँड आल्बेट म्युझीयम', रॉयल एशियाटीक सोसायटी' अशा खूबशा संस्था-संघटनांची दादाभाईन स्थापणूक केल्ली.

– दिलीप बोरकार

पूरक नोंद : पॉवर्टी अँड अनब्रिटिश रूल इन इंडिया.

नवस : (पळेयात आंगवण).

नवसागर : नवसागराचें रसायनीक नांव आमोनियम क्लोरायड. हाका 'साल आमोनियाक' अशेंय म्हण्टात. पुर्विल्ल्या काळांक सावन लोकांक नवसागर खबर आसा. पयलींच्या काळांत इजिप्त देशांत ऊंट, घोडे, मेंढरां आनी हेर गोरवांच्या शेणापासून ऊर्ध्वपातन (distillation) प्रक्रिया करून नवसागर तयार करताले. १६२० वर्सा ॲंजलस सेला हाणें आमोनिया आनी हायड्रोक्लोरिक ॲसिड हांचेपसून सगळ्यांत पयलीं कृत्रीम पद्दतीन नवसागर तयार केलो. अठराव्या शतमानांत गुडविन हाणें नवसागर तयार करपाची एक खाशेली पद्दत सोदून काडिल्ली. मीठ तयार करतकच उरिल्ल्या द्रवांत कितल्याशाच दिसांचें शेळें मूत भरसून ताचेपसून नवसागर तयार करपाचो कारखानो ताणें सुरू केल्लो. पंजाब राज्यांतल्या कांय खेड्यांच्या वाठारांनी 'पझवाझ' नांवाचे विटो भाजपाचे भाटयेच्या थंड भागापसून अशुद्ध नवसागर तयार करतात. हे भाटयेंत विटो भाजपाखातीर शेण वापरतात. असो नवसागर शुद्ध करून मागीर तो विकपाखातीर धाडटात.

जंय ज्वालामुखी आसता त्या लागसारच्या भागांत नवसागर सैमीक रितीन सांपडटा. हायड्रोक्लोरिक ॲसिड आनी आमोनिया वायू हांचेपसून शुध्द नवसागर मेळटा. आमोनियम सल्फेट आनी आमोनियम क्लोरायड हांचो जलीय विद्राव (aqueous solution) तापयतकच सोडियम सल्फेट वेगळें जाता आनी नवसागर विरगळिल्ल्या रुपांत विद्रावांत उरता. ह्या विद्रावापसून स्फटिकीकरणांत नवसागर वेगळो करून शुद्ध करतात. सॉल्वे नांवाचे पद्दतीन धुवपाचो सोडा तयार करतात. उपपदार्थ म्हणून नवसागर मेळटा. उपेगाप्रमाण नवसागराच्यो वेगवेगळ्यो प्रती थरयल्ल्यो आसात.

शुद्ध नवसागर हो धव्या रंगाचो आसून तो चडसो खडपांच्या रुपांत आसता. हो पदार्थ रुचीक मातसो खारसो आसता. ताका वास आसना. ताची रचणूक तंतूमय स्फटिकी तरेची आसता. तो उदकांत सहज विरता. तो उदकांत विरतकच उदकाचें तापमान उणें जाता. तो आल्कोलांत थोड्याभोव प्रमाणांत विरता. सांठयल्लो आसतना वा उक्तो उरत जाल्यार नवसागरांतल्यान आमोनिया वता. नवसागराचें खाशेलें गुरूत्व (Specific gravity) १.५२६ इतलें आसता. ३४० डिग्री सॅ.चेर ताचें उन्नयन (Sublimation) जाता. अशा वेळार ताचें मातशें विघटन (decomposition) जाता आनी ३५० सॅ. चेर ताचें ८३ टक्के विघटन जाता.

नवसागर बॅटऱ्यांनी वापरतात. रंगप्रक्रियेंत(dyeing) आनी छापणावळींत रंगबंधक (mordant) म्हणून ताचो वापर जाता. जस्तचेय (galvanisation) प्रक्रियेंत नवसागर वापरतात. विद्युत् घट निर्मितींत, विद्युत विलेपनांत आनी कलय हातूंत अभिवाह (flux) म्हणून नवसागर वापरतात. नाकांत ओडपाच्या वखदांत तशेंच खोंकलेवयल्या वखदांनी नवसागर वापरतात. रंजकां आनी आमोनियाचीं हेर लवणां तयार करतना नवसागराचो उपेग जाता. सारें म्हणुनूय नवसागर वापरतात. नवसागर आशिल्लें सारें कडुणांक मानवता.

– अरुण प्रियोळकार

नवो सोमार : दिवचलचे श्री शांतादुर्गा देवीचो वर्सुकी पालखी उत्सव. श्री शांतादुर्गा ही दिवचलची ग्रामदेवता आसून, तें एक जागृत देवस्थान मानतात. दिवचलच्या ग्रामस्थांमदीं हे देवीक आगळी - वेगळी सुवात खंयचेय शुभ कार्य करता आसतना तिचें नामस्मरण केलेबगर गांव फुडें सरनात. हे देवीचो वार सोमार आशिल्ल्यान दर सोमारा हे देवी घेवपाचो नेम आसा. तिची सप्तकी पालखी काडटात, पूण चातुर्मा देवीची पालखी मिरवणूक बंद दवरतात. चातुर्मास सोंपतकच ज्या सावन सप्तकी पालखी उत्सव परत सुरू जाता तो सोमार 'नवो आसता.

ह्या दिसा श्री शांतादुर्गा देवीच्या देवळांत दीसभर धर्मीक विधी सांजवेळची देवीची पालखी काडटात. देवीची पालखी भितल्ली सोमावार पेठ, भायली पेठ, बड्डें, सुंदर पेठ आनी हेर भागांतल्यान दुसऱ्या दिसा दनपारां देवळांत पावता. पालखे वांगडा भजनाचें दिंडी आसता. भितल्ली पेठ (मठ), बस स्थानक आनी बड्डें (वडा लागस तीन सुवातांचेर गायनाच्यो बैठकी आसतात. पालखी भोंवता अ दरेक घरांतल्यान दिवे पेटोवन देवीक येवकार दितात. सवायशिणी खणा - नाल्लान देवीची होंटी भरतात.

देवीचो पालखी उत्सव म्हळ्यार दिवचलच्या लोकांचो आन आसता. ह्या दिसा आसा थंयच्यान देवीचे म्हाजन आनी भाविक ह्या दिसा घरांक रंग काडून ओडलायणी रोसणाय करप जाता. फां वेगवेगळ्या चित्रांचे आकर्शक देखावे करून घरामुखार दवरतात प्रदर्शनां, देखावे, रांगोळी प्रदर्शनां हें नवो सोमार उत्सवाचे खाशेलपण आसा. ह्या दिसा नामनेच्या गायक कलाकारांच्यो गा मैफिली रातभर चलतात. तशेंच ह्या उत्सवा निमतान शारांत वेग वस्तूंची फेरीय भरता.

सुर्वेच्या काळांत देवीचो शारांतल्यान पालखेवयलो संचार स्वरूप आशिल्ल्या ह्या नव्या सोमाराक आज व्हड जात्रेचो रूपका जाला.

– कों. वि.

नशाबंदी : सोरो आनी घुवळीवखदां हांच्या उत्पादनाचेर, वां आनी सेवनाचेर घाल्ली बंदी. पुर्विल्ल्या काळांत लेगीत मनीस कसल्य मादक पदार्थांचें सेवन करतालो हाचे साबार पुरावे आसा पुराव्यांवरवीं त्या लोकांक नशा हाडपी कांय वनस्पत आनी द्रव्यांविशें आशिल्ली हें स्पश्ट जाता. शास्त्रीय गिन्यानावांगडा मादक उत्पादनाचेंय गिन्यान वाडत गेलें. कांय समाजांनी सोऱ्याचो वा पदार्थांचो संबंद धर्मीक विधींकडेन आनी सुवाळ्यांकडेन आशिल्ल्य गिन्यानाक त्या त्या समाजांत म्हत्वाची सुवात मेळ्ळ्या.

नशा करप्याकडच्यान वैयक्तिक, समाजीक आनी राश्ट्रीय वायट परिणाम जातात, तशेंच त्या त्या राश्ट्रांची अर्थीक स्थितीय ह हाका लागून सुर्वेच्या काळासावन नशाबंदीचे यत्न चालूच आसात वा सोरो पियेतकूच मनीस जनावराभाशेन वागपाक लागता, हाका सोरो पियेवपाक, दिवपाक तशेंच आपणावपाकूय हिंदूंच्या धर्मग्रंथांनी केला. मनूस्मृतीप्रमाण सोरो पियेवप हें पांच म्हापातकांतलेंच एक ज्यू, इस्लाम आनी हेर कांय धर्मांनीय सोऱ्याक विरोध केला. ग्रीर्स रोमी बुदवंतांनीय सोऱ्याक खर विरोध केल्ल्याची म्हायती मेळटा.

मध्य युगांतूय सोऱ्याचो उपेग भौशीक जिणेंत खूब प्रमाणांत ज

लेगीत सोऱ्याचो कांय देशांनी धर्मीक विधींकडेन आनी कांय कडेन लागींचो संबंद आसा. पूण प्रबोधन काळासावन त्या देशांनी बंदी घालपाचे यत्न जाल्ले दिश्टी पडटात. इंग्लंडांत ह्या संबंदांत टन पोलिस ॲक्ट (१८३९), वेल्स संडे क्लोझिंग ॲक्ट), इनटॉक्सिकेटिंग लिकर्स ॲक्ट (१९०१), टॅम्परन्स ॲक्ट) अशा प्रकाराचे साबार कायदे थंय केल्ले. एकुणिसाव्या शेंकड्यांत सोऱ्याआड जाल्ली चळवळूय खूब प्रसिद्द आसा. १८५० सावन ० मेरेन अमेरिकेंत सोऱ्याबंदीच्यो तीन व्हड चळवळी जाल्यो. शेकड्याचे सुर्वेक साबार भौशीक संस्थांनी आनी बायलांच्या नी सोऱ्याचेर बंदी हाडपाखातीर चळवळी सुरू केल्ल्यो. पूण पयल्या उपरांत सोऱ्याचेर पुरायपणान बंदी हाडपाक विरोध जाल्ल्यान उपरांत साबार संस्थानांतल्यान सोऱ्याचेर बंदी हाडपी कायदे रद्द का लागून अमेरिकेंत सोऱ्याबंदीची चळवळ अपेशी थरली.

युगाच्या तेंपार भारतांत कांय खाशेल्या सुवाळ्यांक राजदरबारांनी जातालें. कांय बादशहांक आनी सरदारांकूय सोऱ्याचें तशेंच खदांचें व्यसन आशिल्लें हे इतिहासांतल्यान कळटा. कांय घराण्यांनी ठेची गजाल आशिल्ली. पूण त्या वेळार सोरो पियेतल्याक समाजांत नाशिल्ली.

श आयले उपरांत ताणीं भारतांत सोरो गाळपाक सुरवात केली. ांत बरो फायदो आशिल्ल्यान, रोखडोच ह्या धंद्याक नेट आयलो. लोकांप्रमाण भारतीय लोकांकूय इल्ली-इल्ली सोरो पिवपाची संवय सोऱ्याचो भारतीय समाजाचेर वायट परिणाम जाता हें पळोवन राजा राममोहन रॉय, केशवचंद्र सेन आनी हेर समाजसुदारकांनी विरोध केल्लो. उपरांत विसाव्या शेंकड्याचे सुर्वेक ॲनी बेझंट, न्य टिळक आनी हेर भारतीय फुडाऱ्यांनी नशाबंदीक आपलो तेंको

:२१ त महात्मा गांधी हाणें नशाबंदीचेर चड भर दिल्लो. उपरांत त तेखातीर ताणें चळवळ सुरू केली. १९३५ च्या कायद्याप्रमाण क प्रांतिक स्वायत्तताय मेळ्ळी. त्या काळांत नशाबंदीचें धोरण लावपाखातीर काँग्रेसीन साबार यत्न केले. एक ऑक्टोबर १९३७ मद्रास सरकारान सलीमा जिल्ह्यांत सगळ्यांत पयलीं नशाबंदी उपरांत १९४० मेरेन सँट्रल प्रॉव्हिन्सीस, वऱ्हाड, बिहार, ओरिसा गांनी नशाबंदीचे कायदे लागू केले. भारताक स्वातंत्र्य मेळून काँग्रेस तेर आयले उपरांत काँग्रेसीन सोरोबंदीचें धोरण चालूच दवरलें. त मुंबय प्रांतांत पुरायपणान नशाबंदी केली. उपरांत म्हैसूर, , मध्य प्रदेश, आसाम, पंजाब आनी दिल्ली ह्या वाठारांनी नशाबंदीचें चालीत हाडलें. २६ जानेवारी, १९५० दिसा नशाबंदीच्या धोरणाचो य संविधानांत एक निर्देशक तत्त्व म्हणून आस्पाव केलो.

द्र सरकारान नशाबंदी पुरायपणान येसस्वी जावंची म्हणून साबार केल्यात. डिसेंबर १९७५ त भरिल्ल्या अखिल भारतीय नशाबंदी न सोरो वा धुंवळीवखदां घेतल्यांक तशेंच नशाबंदीक विरोध ल्यांक खर ख्यास्त दिवंची अशी सुचोवणी केल्ली. एक मे १९७६ दिसा देल्लीक भरिल्ले मध्यवर्ती नशाबंदी मंडळाचे बसकेंत सगळ्या राज्य रांनी मध्यवर्ती सरकाराचो १२ कलमी कार्यक्रम मार्गदर्शना खातीर क लावपाचें मान्य केलें.

शाबंदी संबंदांन भारत सरकारान हालींच्या तेंपार लेगीत साबार कायदे लागू केल्ले आसात. पूण नशाबंदीच्या इतिहासावयल्यान हेर देशांप्रमाण भारताकूय नशाबंदीक पुरायपणान येस मेळूंक ना.

स्वातंत्र्यापयलीं भारतांत धुंवळी वखदांचें व्हड प्रमाणांत सेवन जातालें. हाका लागून ब्रिटीश सरकाराचेर खूब टिका जाताली. १९२४ त हिन्दुस्थान, ब्रह्मदेश आनी सिलोन (श्रीलंका) ह्या राश्ट्रांतल्या नेशन क्रिस्टीयन काउन्सिल आनी इंडियन नेशन काँग्रेस हाणीं सरकाराक धुंवळी वखदांचेर पुरायपणान नियंत्रण दवरपाक सुचोवणी दिल्ली. धुंवळी वखदांच्या सेवनाचेर नियंत्रण दवरपाक ब्रिटीश सरकार अपेशी थरिल्ल्यान उपरांत अमेरिकेनूय ब्रिटीश सरकाराच्या धोरणाचेर टिका केल्ली. आंतरराश्ट्रीय आनी राश्ट्रीय टिका लक्षांत घेवन नोव्हेंबर १९४६ त ब्रिटीश सरकारान ब्रिटीश इंडियेंत धुंवळी वखदांचे निर्मितीचेर आनी वापराचेर बंदी घाली. स्वातंत्र्या उपरांत १९५० च्या कायद्यान भारत सरकारान सगळ्या धुंवळी वखदांचेर बंदी घाली. १९५६ त आनी १९५९ त भरिल्ल्या ऑल इंडिया नॉरकॉटिक कॉन्फरन्साच्या अधिवेशनांत धुंवळी वखदां बंदीचेर कांय म्हत्वाचे निर्णय घेवन फकत वैजकी कारणांक उपेगी पडपी अफू सरकारी भांडारांतल्यानूच मेळची हाची तजवीज केली. ३१ मार्च १९६९ ह्या दिसा सावन धुंवळी वखदांचीं सगळीं विक्री केंद्रां बंद केलीं. दोतोराच्या परवानगिनूच आतां फार्मासींत कांय धुंवळी वखदां मेळटात. भारत सरकारान आपणायल्लें धुंवळी वखदां आडचें धोरण खूब येसस्वी थरलें, हाका लागून युनायटेड नेशन्स ओपियम प्रोटोकॉल अधिवेशनांतूय भारताची तोखणाय जाल्ली.

- कों. वि. सं. मं.

नहुष : (१) आर्य लोकांमदली एक पुर्विल्ली जमात. सिंधू वा सरस्वती न्हंयेच्या वाठारांत हे लोक रावताले. हे जमातीच्या मुखेल्याचें नांवय नहुष अशेंच आशिल्लें. ऋग्वेदांतल्या दानस्तुतींत नहुष राजाचे दानशूरतेचें वर्णन केल्लें आसा. पज्र ऋषीच्या राजाक नहुष अशें म्हळां. मशशरी आनी आयवस हाणीं नहुषाच्या आदारान एक व्हड यज्ञ केल्लो. ब्राह्मणयुगांत ही जमात दुसरे जातींत भरसून गेली आनी तिचें स्वतंत्र अस्तित्व लुप्त जालें.

(२) एक राजा. अग्नीन हाका बलिहृत म्हळ्यार रयतेकडल्यान कर घेवपी केलो. पुराणांत हाका पुरूरव्याचो नातू आनी आयूचो पूत मानला. इंद्राच्या हातांतल्यान ब्रह्महत्या घडली तेन्ना तो इंद्रपद सोडून हांगा-थंय भोंवंक लागलो. तेन्ना देव आनी ऋषी हांणी नहुषाक वर दिलो, 'तूं जाचेकडेन पळयतलो ताचें सगळें तेज हरण करतलो' आनी ताका इंद्रपदाचेर बसयलो.

इंद्राची बायल इंद्राणी सर्गांतच आशिल्ली. तिका पळोवन तो भुललो. तेन्ना बृहस्पतीच्या विचारान तिणें ताका अट घाली. सप्तऋषीन उबारून हाडिल्ले पालखेंत बसून जर तूं आपले कडेन आयलो जाल्यारच तूं सांगता तें आयकन. नहुष तेप्रमाण पालखेंत बसून येतालो. वाटेंत ताणें पालखी व्हरपी अगस्त्य ऋषीच्या माथ्यार खोंट मारली आनी सोरोप सोरोप बेगीन चल अशें म्हळें. अगस्त्याक राग येवन ताणें ताका शाप दिलो, 'धर्तरेचेर तूं धा हजार वर्सां सोरोप जावन पडटलो.' ते प्रमाण नहूष सोरोप जालो, फुडें द्वापर युगांत युधिष्ठिरान ताचो उद्धार केलो. विरजा ही ताची बायल आनी ययाती हो ताचो पूत आशिल्लो.

- कों. वि. सं. मं.

नळे : घराचें पाखें धांपपाचीं पनेळाचे आकृतायेचीं धांपणीं. शिमिटाचो स्लॅब, शिमिटाचे, धातूचे तशेंच प्लास्टिकाचे पत्रे आनी नळे हांचो वापर घराचीं पाखीं धांपपाखातीर करप जाता. अर्थीक नदरेन दुबळे आशिल्ल्या लोकांच्या घराचीं पाखीं, चुड्टां आनी तण हांचो वापर करूनय धांपतात. हालींच्या तेंपार शिमिटाचो वापर जायत सावन नळ्यांचो वापर उणो जायत आसलो तरी चड करून गांवगिऱ्या वाठारांतल्या घरांचेर आयजूय नळे दिसतात. शिमिटाचो स्लॅब आशिल्ल्या घरांचेर लेगीत खूबकडेन सोबेखातीर आनी थणसाणेखातीर नळ्यांचो वापर करतात. नळे तयार करपाखातीर एक खाशेले जातीची माती वापरतात. उजवाडाखातीर वापरपाचे नळे तयार करपाखातीर कंवचेचो वापर करतात.

हेलेनिक संस्कृतायेचे आदीं (इ.स. आदीं तिसरें-पयलें शतमान) भूमध्य दर्यादेगेवयल्या वाठारांत नळ्याचो वापर करताले. पूण तसो पुरावो मेळना. ग्रीसी वास्तुशिल्पाच्या इतिहासकाळांत देवळांच्या पाख्यार नळ्याचो वापर करताले. कांय ग्रीसी देवळांनी संगमरवरी नळे वापरताले. रोमी काळांत स्पेनी पद्दतीचे आनी सपाट नळे वापरताले. हे नळे वेगवेगळ्या रंगाचे, मातयांचे आनी भाजिल्ले आसताले. जाल्यार यादस्तिकांवयले नळे कांश्याचे आसताले. मदल्या काळांत दक्षिण आनी मध्य युरोपांत चकचकीत आनी रंगीत नळ्यांचो वापर केल्ल्याचो उल्लेख मेळटा.

उदेंतेकडल्या चीन-जपान ह्या देशांनी अस्तंते पद्दतीवरीच पूण रचणुकेंत कांय प्रमाणांत फरक आशिल्ले नळे दिसतात. चीनी नळे वाटकुळे, कलाकुसरीचे आनी चकचकीत जाल्यार जपानी नळे सादारणपणान चीनी नळ्यांवरीच पूण रंगयल्ले नासताले. भारतीय नळ्यांविशीं चडशी इतिहासीक म्हायती मेळना.

नळे करपाखातीर एक खाशेले जातीची माती घेवन ती काडून, चाळून घेतात. तालूंत कांय प्रमाणांत दुसरे जातीची माती, लीद गोबर, बारीक रेंव आनी उदक हांचें मिश्रण तयार करतात. हें मिश्रण मसतून मसतून एकजीव करतात. एका दिसा उपरांत ह्या मुरिल्ल्या आनी सादारण घट्ट जाल्ले वले मातयेचे ल्हान आकाराचे गुळे करून दवरतात आनी तांचेपसून वेगवेगळ्या पद्दतीचे कच्चे नळे तयार करतात. हे वले नळे आदीं सावळेंत सुकयतात आनी उपरांत खोर्नांत दाळून भाजून घेतात. भाजतकच हे नळे घट्ट जातात आनी तांचेर चकचकीत तांबडो रंग चडटा.

मातयेच्या नळ्यांचे जायते प्रकार आसतात -

(१) नळये आकाराचे नळे : हे नळे कुमाराच्या चक्रार तयार जावपी नळी उबी चिरून तयार करतात. तेभायर अशे नळे लाकडाच्या सांच्यापसूनय तयार करतात.

(२) चेपटे नळे : हे नळे लाकडी फळयेचेर माती थापून आनी उपरांत ताका कांठ जोडून तयार करतात.

(३) संगमरवरी नळे : हे नळे संगमरवरी फातरा पसून तयार करतात.

(४) मंगळुरी प्रकार : हे नळे उंचेले प्रतीची माती, धातूच्या सांच्याचेर वापर करून तयार करतात आनी उपरांत खोर्नांत भाजून घेतात. हे नळे एका आकाराचे, नितळ तशेंच घट्ट आसतात.

पाख्यांचेर मातयेचे नळे बसयतना उजवाडा खातीर कंवचेचे नळे बसयतात. हे नळे तयार करपाक हून कंवचेचो गुळो धातूच्या सांच्यात घालून व्हड यंत्रान दामतात. उपरांत सांच्यातल्यान भायर काडून तांचेर तापोवन थंड करपाची प्रक्रिया करतात.

पाडसार तशेंच कोनवांशार जंय दोन पाश्ताचो जोड एकठांय येत जोडार धांपण घालपी वेगळे तरेचे नळे बसोवंचे पडटात. हांकां धांप नळे (तेलयांव) म्हण्टात. वारो भितर येवपाखातीर कांय खाशेले नळे करतात. हे नळे तयार करपाक सर्वसादारण नळ्याच्या मदल्या पालसो तोपयेवरी वयर आयिल्लो पोकळ भाग आसता. हांतूतल्यान भितर खेळटा. पूण पावसाचें उदक भितर येवंक पावना. ह्या प्रकारा दोन नळे घराच्या पाख्यार बसयतात.

सर्वसादारण मंगळुरी नळ्यांची सकयली वट भितल्लेवटेन आ आसता. पूण पांवळेचे नळे सकयले वटेन कापिल्ले आसतात. जाका पावसाची पांवळी भितल्ले वटेन पड नासतना मुखावयलेवटेन प मंगळुरी नळ्याक गोंयांत 'सुलचो नळो' अशें नांव आसा. गोंया अर्दनळयेच्या आकाराचे नळे तयार करतात ताका गांवठी नळे म्ह

भारतीय उद्देग - भारतांत जायत्या वर्सां सावन नळ्यांचे नळे प्रचारांत आशिल्ले. तांची निर्मिती कुटिरोद्योग म्हणून करताले. ही नि थळावे मागणेचेर आदारून आसताली. नळ्यांचो पयलो संघटीत स्वरूप कारखानो १९६५ त मंगळूराक जर्मन धर्मप्रसारकांनी काडलो धर्मप्रसारकांनी युरोपांत त्या वेळार नामना आशिल्ल्या एका अभिकल्पांत थळावे परिस्थितीप्रमाण फाव ते बदल घडोवन एक प्रकाराचो नळो तयार केलो. ह्या नळ्याकच फुडें 'मंगळुरी नळो' हे पडलें. फुडें फुडें ह्या नळ्यांचे वाडटे मागणेक लागून कालिकत, शि अळवाये, क्विलॉन, पालघाट ह्या केरळांतल्या जिल्ह्यांनी तेचपरी तमीळ महाराष्ट्र, गुजरात बी जायत्या राज्यांनी कारखाने सुरू जाले. वि शतमानाचे सुर्वेक भारताच्या उदेंत वाठारांत राणीगंज आनी अला प्रकारच्या नळ्यांची निर्मिती सुरू जाली.

ह्या उद्देगाची स्थापना जातकच पयल्या तीन दशमानांनी ताची वाड जाली. पूण पयल्या म्हाझुजाच्या काळांत ह्या धंद्याक देंवती लागली. दुसऱ्या म्हाझुजाच्या आनी ते उपरांतच्या काळांत हो उद्देग वाडीक लागलो. पूण १९५६ उपरांत नळ्यांची मागणी उणी गेल्ल्यान उत्पादन उणें जावंक लागलें. पाख्याखातीर शिमिटाचो व उपेग, पत्र्यासारक्या हेर सामानाचो सोद आनी नळ्याखातीर ल लांकूड, कामाचो वाडटो खर्च हाकालागून नळ्यांचो वापर उणो आसा. हाचेच जोडयेक चोरी, उजो, उदक वा तत्सम अरिश्टां नळ्याचे तुळेन, शिमिटाचीं पाखीं (स्लॅब्स) संरक्षण दितात. देखून आ युगांत लोक शिमिटांची पाखींच चड पसंत करतात.

- कों. वि. स

नॅता, जूल्यो : (जल्म : २६ फेब्रुवारी १९०३, इंपेरिया-जेनोआ; म १ मे १९७९, मिलान).

इटालियी रसायनशास्त्रज्ञ. १९२४ त ताणें मिलानांतल्या पॉलिटॅ इन्स्टिट्युटांत रसायनीक अभियांत्रिकेंतली डॉक्टरेट पदवी मेळ १९३२ तो फ्रायबर्गा (जर्मनी) क गेलो आनी थंय ताणें उच्च बहुवारि स्फटिकीय रचणुकेचो अभ्यास केलो. १९३३-३५ ह्या काळांत पा विद्यापिठांत रसायनशास्त्राचो प्राध्यापक आनी संचालक, १९३५-३ काळांत रोम विद्यापिठांत भौतिकीय रसायनशास्त्राचो प्राध्यापक संचालक आनी १९३७-३८ ह्या काळांत तूरीनच्या पॉलिटॅ

ट्युटांत उद्योगीक रसायनशास्त्राचो प्राध्यापक आनी संचालक म्हणून काम केलें. १९३८ त तो मिलानच्या पॉलिटॅक्निक इन्स्टिट्युटांतल्या ट्यूट ऑफ इंडस्ट्रियल कॅमिस्ट्रींत प्राध्यापक आनी संचालक म्हणून करूंक लागलो. १९३८ त इटालियी सरकारान ताची संश्लशीत रबर करपी संस्थेत संशोधनांत मार्गदर्शन करपाखातीर नेमणूक केली. ९२३ त ताणें कार्बनी आनी अकार्बनी द्रव्यांचे जाळयेचे रचणुकेच्या साखातीर आनी रसायनशास्त्रांतल्यो कांय समस्या सोडोवपाखातीर रणांचो उपेग केलो. मिथॅनॉल, फॉर्माल्डिहायड, ब्युटिराल्डीहायड सक्सिनिक आम्ल हांच्या व्हडा प्रमाणावयल्या उत्पादनाचे नदरेन ताचें उत्पादी थरलां. एथिलिनाच्या बहुवारिकीकरणा खातीर त्झीग्लर हाणें काडिल्ल्या उत्प्रेरकांत फावो तो बदल करून नॅता हाणें उण्या ल्या खनीज तेल उत्पादना पसून पॉलिप्रोपिलीन हें उंचेल्या बळाचें उंचेलो वितळबिंदू आशिल्लें बहुवारिक तयार केलें. अशा बहुवारीकांचो फिल्म, प्लास्टीक, कृत्रीम तंतू आनी संश्लेशीत रबर हांचे निर्मितींत त. ताच्या ह्या सोदाखातीर ताका १९६३ वर्साचो रसायनशास्त्राखातीर लो नोबॅल पुरस्कार कार्ल त्झीग्लर हाचे वांगडा वांटून मेळ्ळो.

– कों. वि. सं. मं.

नल बूक ट्रस्ट : एक ग्रंथ प्रसारक राष्ट्रीय संस्था. हे संस्थेची ना १९५७ वर्सा जाली. ग्रंथाविशीं आवड निर्माण करपाच्या उद्देशान प्रधानमंत्री पं. जवाहरलाल नेहरू हाचे प्रेरणेक लागून केंद्रीय शिक्षण यावतीन हे स्वायत्त संस्थेची स्थापना जाली. संस्थेचो पयलो अध्यक्ष जॉन मथाय हो आशिल्लो.

संस्थेच्यो मुखेल कार्यावळी अश्यो –

काशन – समाजांतल्या सगळ्या वयोगटांतल्या दर एका वर्गाखातीर श-हिंदी धरून संवेधनाच्या आठव्या परिशिश्टांत आस्पावल्ल्या या भारतीय भासांनी पुस्तकांचें प्रकाशन करतात. तेभायर प्रायोगिक वेर आओ, गारो, खाँसी, मिसींग आनी मिझो ह्या आदीवासी भासांनी ांखातीर पुस्तकां प्रकाशीत करप जाता. स्वताचे वितरण वेवस्थे उण्या मोलांत ह्या पुस्तकांचें वितरण करतात.

पुस्तक विक्री आनी पुस्तक वाचन उत्तेजन – प्रदेशीक आनी कणीक पुस्तकां प्रदर्शनाचें आयोजन ही एक खाशेली कार्यावळ र्ां लोकांमेरेन पावोपाक आनी पुस्तकांची आवड निर्माण करपाक र करता. हाचेच जोडयेक एक खाशेलो विशय घेवन भारतीय आनी शी प्रकाशकांचे जागतिक वर्सुकी पुस्तक प्रदर्शनाचें आयोजन करता. र्सा १४ ते २० नोव्हेंबराक राष्ट्रीय पुस्तक सप्तक ट्रस्टा मार्फत रें करप जाता. हातूंत पुस्तक लेखन, पुस्तक निर्मिती, पुस्तक वितरण केल्ल्या पुस्तकां संबंदींच्या बाबींचेर परिसंवाद, कार्यशाळा, प्रदर्शना न हाडटात. पुस्तक वाचनाक उत्तेजन मेळपाचे नदरेन पुस्तक भेट ण चालीक लायल्या.

भारतीय प्रकाशनाक परदेशी बाजारपेठेंत वाव दिवचो ह्या उद्देशान आंतरराष्ट्रीय पुस्तक प्रदर्शनांनी वांटो घेवन भारतीय प्रकाशकाच्या कांचें थंय प्रदर्शन भरयता.

लेखक आनी प्रकाशक हांकां अर्थीक सहाय्य – शिक्षणीक तशेंच संदर्भ कांचे निर्मितीक उत्तेजन मेळून अशे तरेचीं पुस्तकां सहजतायेन उण्या मोलान आनी जायतितल्या प्रमाणांत उपलब्ध जावची म्हूण ट्रस्ट अशे पुस्तक निर्मितीक अर्थीक अनुदान दिता.

(५)भुरग्यांच्या पुस्तक निर्मितीक उत्तेजन-भुरग्यांच्या पुस्तकांची निर्मिती आनी भुरग्यांमदीं वाचनाची आवड ह्यो मोखी मुखार दवरून राष्ट्रीय भुरग्यांचें साहित्य केंद्र ही यंत्रणा ट्रस्टान उबारल्या. हिचे मार्फत लायब्ररी कम डोक्युमेंटेशन सेंटर, वाचक क्लब, वाचन सर्वेक्षण हे उपक्रम हातांत घेतल्यात.

'नॅशनल बूक ट्रस्ट नीवझ लेटर' हें पुस्तक विश्वाचें म्हायती दिवपी नियतकालीक ट्रस्ट प्रकाशीत करता. 'द बूक इन इंडिया' हें तीन म्हयनाळें प्रकाशीत करपाचो ट्रस्टाचो विचार आसा.

नॅशनल बूक ट्रस्टाच्यो कांय मुखेल प्रकाशन मालिका अशो आसात –

(१) भारत : देश आनी लोक (इंडिया : द लँड अँड द पीपल) – ह्या मालिकेंतल्या पुस्तकांवरवीं भारताचें सर्वांगीण आनी सजीव चित्रण करपी भौतीक पर्यावरण, वेगवेगळ्यो संस्कृतीक परंपरा तशेंच वनस्पत आनी मोनजात हांची वळख जाता. तशेंच त्या त्या विशयाच्या तज्ञाकडल्यान सादे आनी सोंपे भाशाशैलींत बरयल्लीं हीं पुस्तकां अशा वाचप्यांक प्रामाणिक आनी अद्ययावत म्हायती दिता, जांकां ह्या विशयांचें व्हडलेंशें गिन्यान नासता.

(२) तरूण भारती (यंग इंडिया लायब्ररी) – हे पुस्तकमाळेवरवीं प्रकाशीत जातल्या पुस्तकांचो मुखेल उद्देश म्हळ्यार, सुमार १८ वर्सां पिरायेच्या तरणाट्या भुरग्यांक समाजीक, अर्थीक आनी राजनीतीक मुल्यां, मुद्दे आनी पर्याय हांची वळख करून दिवप. जाचेवरवीं तांकां तांच्या फुडाराक मार्गदर्शन मेळूंक पावतलें. हे पुस्तक माळेंत धाडसी कामां, भोंवड्यांचो वृतांत, नोकऱ्यांच्या संधी विशींच्या म्हायतीचीं पुस्तकां हांचोय आस्पाव जाता.

(३) लोकोपयोगी विज्ञान (पोपुलर सायन्स) – हे माळेचो उद्देश शिकिल्ल्या सवरिल्ल्या सामान्य वाचकांक सरभोंवतणच्या वाठाराविशीं आनी विज्ञानाचे प्रगतीविशीं म्हायती दिवपाक मदत करप. तशेंच सदचे जिणेतलें विज्ञान आनी तंत्रविज्ञानाचे भुमीकेविशीं म्हायती दिवप. तेचपरी जंय शक्य आसा थंय संबंदीत क्षेत्रांतल्या भारताच्या योगदानाचेर उजवाड घालपाचोय हांगा यत्न जाता. सादे, सोंपे भाशेंत बरयल्ल्या ह्या पुस्तकांतलें लिखाण रेखाचीत्र आनी फोटवांवरवीं चड स्पश्ट करप जाता.

(४) आदान – प्रदान – ही माळ वेगवेगळ्या मळावेल्या सृजनात्मक साहित्याचो अदलाबदल करून राष्ट्रीय एकात्मतेक मोलादीक हातभार लायता. हे माळेवरवीं वेगवेगळ्या भाशेंतल्यो नामनेच्यो रचणुको जातूंत चडकरून कादंबरी आनी काणयो हांचो आस्पाव जाता, त्यो हेर भाशेंतल्या वाचप्यांक अणकारीत करून दितात. आदान प्रदान हे माळेंत फकत त्या त्या वेळावेल्योच रचणुको प्रकाशित जाता आशिल्ल्यान, पुर्विल्ल्यो आनी पारंपारीक साहित्य रचणुको 'भारतीय साहित्य निधी' हे माळेवरवीं प्रकाशीत करप जातात.

(५) लोक संस्कृती आनी साहित्य (फॉक्लोअर) – सुर्वेक हे माळेचो उद्देश एका वाठारांतल्या वाचप्यांक देशांतल्या हेर वाठारांतल्या लोकसंस्कृतीची आनी साहित्याची वळख दिवपाचो आशिल्लो. ह्या माळेंतल्या पुस्तकांत संबंधीत वाठार, थंयचे लोक, पुराणीक काणयो, धर्म, रितरिवाज, परंपरां, जागर, फेस्तां, सणपरबो, संगीत, नाच, नाटक, कला आनी शिल्प, लोकसाहित्य आदिंचेर म्हायती दिवप जाता. सद्या हे माळेवरवीं पयलींच्या पारंपारीक सांच्यापसून पयस वचून लोक साहित्य आनी लोकजीण अशे तरेन मांडप जातलें जातूंत नवें नवें लोकसाहित्य एक जितें जिवें रूप घेवन

फुडें येतलें. हाचो मूळ उद्देश म्हळ्यार लोकसाहित्य चड आकर्शक आनी विवेचनात्मक रुपान चित्रांसयत लोकांमुखार मांडप हो आसा.

(६) राष्ट्रीय जिवन चरित्र (नॅशनल बायोग्राफी) - हे माळेंत भारतांतल्या अशा दादले आनी बायलांचें जिवनचरित्र उजवाडाक हाडटात, जाणीं भारतीय समाज, संस्कृती, विज्ञान, अर्थवेवस्था आनी राज्यतंत्र ह्या मळांवांगडा आधुनीक भारतीय चिंतनाच्या विकासाचेर सुमाराभायर योगदान दिलां.

(७) नेहरू बाल पुस्तकालय - ही पुस्तकमाळ म्हळ्यार भुरग्यांक आवडीचें आनी फाव तें गिन्यान दिवपी साहित्याची खाण आसा. तेभायर हे माळेंत साबार पुस्तकां ते ते आचय भाशेंत उजवाडाक हाडून राष्ट्रीय एकात्मतेक चालना दिता. हे माळेंतलीं पुस्तकां पांच वयोगटांत वांटून गेल्यांत. (१) मुळावी शाळा (२) ६ ते ८ वयोगट (३) ९ ते ११ (४) १२ ते १४ (५) १५ ते १६.

(८) आशिया - पॅसिफीक सहप्रकाशन कार्यक्रम (एशियन पॅसिफीक कॉ-पब्लीकेशन प्रॉग्राम) - हो प्रकल्प युनोस्कोचो पालव घेवन आशियांतल्या लेखकांचीं पुस्तकां आशियाच्या खंडांतल्या भुरग्यांक उपलब्ध करून दिता. तेहरान ते टोकियो मेरेनचे सगळे देश ह्या पुस्तकांनी अशे तरेन उतरां गुंथतात की जरी पुराय विश्वांतलीं ना तरी ह्या खंडातल्या भुरग्यांक हीं पुस्तकां वाचपाक खूब आवडटात.

(९) नवसाक्षरां खातीर पुस्तकां (बूक्स फॉर निवो-लिटरेट) - हे माळेंतलीं चडशीं पुस्तकां थळाव्या लोकांक वांगडा घेवन गांवगिऱ्या वाठारांत घडोवन हाडिल्ल्या कार्यशाळे वरवीं तयार करप जातात. हें पुस्तक बरोवपाचें काम जाणकारांक तशेंच लेखकांक दिवप जाता. तशेंच ह्या पुस्तकांचें रुपांतर आनी संक्षेपण करप जाता. हीं पुस्तकां नव साक्षरांक फाव तशीं तशेंच तांचे खाशेले भाशाशैलींत बरोवप जातात आनी नवसाक्षरांकडल्यान वाचून घेवन ताचेर निमाणो हात फिरयतात. काणयो, जिवनचरित्रां, कादंबरी, लोककथा, त्या त्या वेळावयले (वर्तमान) विशय आनी दिसपट्टे जिणेक उपेगाक पडपी सुचक अशीं सचीत्र पुस्तकां अशे शैलींत उजवाडाकहाडटात जीं नवसाक्षरांक आपल्या आपूण पुस्तकां वाचपाक उत्तेजन दितात.

(१०) नवें कार्यक्षेत्र - स्वातंत्र्या उपरांत उजवाडाक आयिल्लीं तशेंच मूळ रुपान विंगड विंगड भारतीय भासांतल्यान बरयल्ल्यो वेंचीक कादंबऱ्यो आतां इंग्लिशींतल्यान अणकारीत जातात. कारण हीं पुस्तकां देशाभितरल्या इंग्लीश वाचप्यांक मेळचीं तशेंच आंतरराष्ट्रीय मळावयल्या वाचप्यांक तांचो फायदो मेळचो. हातूंतल्यान हेर विदेशी भाशांनी ह्यो कादंबऱ्यो अणकारीत जावपाची शक्यताय आसता.

- कों. वि. सं. मं.

नांदी : नाटकाचे सुर्वेक इश्ट देवतेच्या नमनाचे वा प्रार्थनेचे जे श्लोक सुत्रधार म्हण्टा, ताका 'नांदी' अशें म्हण्टात. संस्कृत नाट्यप्रयोगाचे सुर्वेक 'पूर्वरंग' नांवाचो एक प्रकार जातालो ताचोच 'नांदी' हो एक भाग. नाट्यशास्त्राच्या ५ व्या अध्यायांत भरतान हाचें वर्णन केलां. नाटककाराचो ह्या प्रकाराकडेन कांयच संबंद नासता. सुत्रधार आपल्या सांगात्यांक घेवन हो 'पूर्वरंगा' चो प्रकार सादर करता. पूर्वरंग अर्दो जातकच सुत्रधार नांदी म्हण्टा. उपरांत पूर्वरंगाचीं हेर आंगां जातकच प्ररोचना ह्या आंगान तो सोंपयता आनी रंगमाचयेवयल्यान भितर वता.

देवांक आनंद दिता ती नांदी अशी नांदीची व्युत्पत्ती मेळटा. … व्याख्या भरतान सांगल्या ती अशी -

आशीर्वचनसंयुक्ता नित्यं यस्मात् प्रयुज्यते ।
देवद्विजनृपादीनां तस्मान्नान्दीति संज्ञिता ॥

अर्थ - ज्या अर्थान नाट्य प्रयोगाचे सुरवातेंत देव, ब्राह्मण आनी … हांचो आशिर्वाद आसता, त्या अर्थान तिका 'नांदी' अशी संज्ञा मे…

पुर्विल्ल्या संकेताप्रमाण नांदी ही आठ वा बारा पदांची आसची … सूत्रधारान ती मध्यम स्वरांत म्हणची अशें आसा. तेचप्रमाण नांदीचो … असो आसचो - सगळ्या देवां-ब्राह्मणांक नमस्कार आसुंदी, राष्ट्राचो … जावं, प्रेक्षक-नाटककार हांकां येस मेळूं, हे पुजेन सगळे देव संतुश…

विघ्नां निवारण करपाखातीर मुजरत नांदी करची अशें विश्वना… साहित्यदर्पणांत म्हळां. विद्यमान संस्कृत नाटकांनी सुर्वेक जे मंगल … आसात, तांकां भरताच्या मताप्रमाण नांदी म्हणपाक मेळना, का… श्लोक सुत्रधार म्हण्टा पूण ते नाटककारान रचिल्ले आसतात. हे … श्लोक म्हळ्यारुच नांदी अशी सद्या कल्पना आसा.

शूद्रकान मृच्छकटिक नाटकाचे सुर्वेक शिव-पार्वतीचें वर्णन … कालिदासान आपल्या तिनूय नाटकांच्या नांदींनी शिवस्तुती … भवभूतीन उत्तररामचरितांत पूर्वकवी आनी वाग्देवता हांकां नमस्कार … भट्टनारायणान वेणीसंहाराची नांदी करतना पयल्या दोन श्लोकांनी … स्तवन आनी तिसऱ्यांत शंकराचें वर्णन केलां. श्रीहर्षान आपल्या र… नाटकाचे नांदीत शिव-पार्वतीचेंच वर्णन केलां. हाचेवयल्यान चडशा … नाटककारांक शीव हीच इश्ट देवता म्हणून मान्य आशिल्ली, अशें … पोरण्या मराठी आनी देशी भाशांतल्या नाटककारांनी नांदीची चाल … चालू दवरिल्ली. किर्लोस्कर, देवल, खाडिलकर, गडकरी ह्या … नाटककारांनी नांदी बरयल्या पूण ते नांदींत लेगीत शिवाचेंच स्तव… आसा. हांचे फुडल्या नाटककारांनी ही नांदीची चाल मोडली. पूण ना… काम करपी कलाकारांनी मात खंयच्याय देवाचें स्तवन करपी … म्हणपाची चाल तशीच चालू दवरिल्ली. अशी नांदी आजय उत्सवी ना… आयकुंक मेळटा. पूण भोवतेक वेवसायी नाटकांनी ही नांदी … वगळ्ळ्या. महाकवी कालिदासाच्या शाकुंतलाची संस्कृत नांदी अशी …

या सृष्टी : स्त्रष्टुराद्या वहति विधिहुतं या हविर्या च …
ये द्वे कालं विधत्तः श्रुतिविषयगुणा या स्थिता व्याप्य वि…
यामाहुः सर्वबीजप्रकृतिरिति यया प्रणिनः प्राणवन्तः
प्रत्यक्षाभिः प्रपन्नस्तनुभिखतु वस्ताभिरष्टाभिरीशः ॥

अर्थ - ब्रह्माची आद्यसृश्टी (उदक), विधिंसयत हवन केलें ह… वाहोवन व्हरपी (अग्नी), यजमान, दीस आनी रात धारण करपी (चंद्र … मळब, सगळ्या बिजांची प्रकृती (धर्तरी) आनी ज्या योगान प्राणी प्र… जातात ती (वायू) अशा आठ मुर्तींनी युक्त असो शंकर तुमची राखण…

मराठी नाटकांतले नांदीचो एक नमुनो असो -

नमुनि ईशचरणा । करिन मग गजाननाच्या
पादस्मरणा । नमु ॥धृ.॥ सुकविरत्नमाला
अतिशोभा दे यदीय सुंदर वृक्षाला ।
जिच्यामध्यें महामणी प्रकाश पाडित
सुवर्णपदकीं बसोनियां कालिदास राणा ॥
नमु. ॥

- कों. वि.

: महाराष्ट्र राज्याच्या औरंगाबाद विभागांतल्या नांदेड जिल्ह्याचें तालुक्याचें मुखेल ठाणें. लोकसंख्या २,३१४,७८३ (१९९१). म्हंयेचे उत्तर देगेर हें शार वसलां. औरंगाबाद विभागांत ह्या दुसरो क्रमांक लागता जाल्यार महाराष्ट्र राज्यांतलें हें चवदाव्या चे शार. पुराणकाळांत पांडव ह्या शारांत येवन गेल्ल्याचें सांगतात. ण्यान हांगा बरींच वर्सां राज्य केलां आनी ताचेवयल्यान ह्या शाराक आनी उपरांत ताचें अपभ्रंश रूप नांदेड अशें जालें. गोदावरी त ह्या शाराचो नंदीतट असो उल्लेख आसा. आंध्रभृत्य सातवाहन, राष्ट्रकूट, काकतीय आनी यादव हांची सत्ता हांगा जावन गेल्या. सलमानांनी ह्या शाराचेर धुरी घालून तें मलिक काफूर हाचे ना गेलें.

मनी सत्तेच्या काळांत नांदेडाचो तेलंगणांत आस्पाव जालो. ब दक्षिणेचो सुभेदार म्हणून आयलो तेन्ना नांदेड तेलंगणाची ी आशिल्ली. १७२५ त हें शार निजामाच्या राज्यांत गेलें. १९४७ पोलीस कारवाय जावन हैदराबाद संस्थान भारतांत आयलें आनी नरचणुके उपरांत ताचो मराठवाडा विभाग द्विभाशीक मुंबय राज्यांत नांदेड शार नांदेड जिल्ह्याचें ठाणें जालें. महाराष्ट्र राज्य निर्मणे ते महाराष्ट्र राज्यांत आयलें.

ण मध्य रेल्वेच्या मीटरमापी लोहमार्गावयलें हें एक स्थानक. ल्हान-व्हड गांवांक जोडपी रस्ते आशिल्ल्यान ह्या शाराक वेपारी आयलां. आंध्र प्रदेश, कर्नाटक आनी मध्य प्रदेशांतल्या वेपारी न नांदेडाचो थेट वेपार चलता. धान्य, गोरवां आनी कापूस हांची ठ म्हणून ह्या शाराक खूब म्हत्व आसा. हांगा व्हड कापडागिरण त कातपाची गिरण आसा. तेभायर शारांत तेलाघाणे, कातडीकामाचे कारखाने, फर्निचर, घरांचीं, दारां, जनेलां आदींचेय कारखाने .

ल्लिया काळासावन संस्कृतीक नदरेन नांदेडाची नामना आसून तें विद्येचें केंद्र आशिल्लें. पैठणच्या भट्ट घराण्यान जशें काशींतल्या विद्येच्या क्षेत्रांत नांव काडलें. तेचप्रमाण नांदेडच्या शेष घराण्याचें ाशींत गाजतालें. अजुनूय हांगासल्ल्या सिद्धनाथपुरी नांवाच्या त 'शेषांची गढी' ह्या नांवान शेष घराण्याचें मूळ स्थान दाखयतात. ो मराठी कवी वामन पंडित हो हांगासल्ल्याच शेष घराण्यांतलो. ख धर्माचे लोक अमृतसरा फाटोफाट नांदेड शाराक पवित्र आनी मानतात. मुसलमानांनी शीखांचो धावो गुरू गोविंदसिंग हाका मारिल्लो. थंयच ताची समाधी आसा. ताचीं हत्यारांय त्या जाग्यार ी आसात. हांगाच्या हुजूर साहेब गुरुद्वाराची इमारत संगमरवरी ताचो कळस आनी वण्टी भांगरान सजयल्ल्यो आसात. ह्या रांत एक रत्नागार आसून तातूंतले अलंकार लोकांक पळोवपाक तें दिवाळी, होळी ह्या सारक्या म्हत्वाच्या परबां दिसा उकतें दवरतात. रांत भोंवडेकारांच्या सोयींभायर दवाखानो, शाळा, सवाय म्हालाची आदी लोकांक उपेग जावपासारकीं जायतीं कामां गुरुद्वारा ल्यान चलतात. तेभायर शाराच्या वेगवेगळ्या भागांनी हिराघाट, हेब, शिकारघाट, बंदाघाट, मालदोंगुल्ली साहेब, संगत साहेब ह्या गुरुद्वारा आसात.

देड रेल्वेस्थानका पसून सुमार चार किमी. अंतराचेर कळंबच्या राजान बांदिल्लो नंदगिरी वा ननगिरी नांवाचो पोरणो किल्लो आसा. थंय आतां सोबीत बाग आनी उदकापुरवण केंद्र आसा. न्हंयेचे देगेर हांगा हिंदूंचीं जायतीं देवळां आसात. तातूंत नृसिंह, नागेश्वर, गणपती, राम आनी म्हादेव हांचीं देवळां म्हत्वाचीं आसात. तेचपरी मुसलमानांची जामा मशीद आनी बडी दर्गा ह्या थळांची नामना आसा. १९३५ त हांगा स्थापन जाल्ल्या नगरपालिकेच्यो स बागो, खेळांमळां आनी ग्रंथालयां आसात. शारांत बालकमंदीर आनी कलामंदिर आदी संस्था, तशेंच मुळावें ते म्हाविद्यालयामेरेन शिक्षण संस्था आसात.

- कों. वि. सं. मं.

नांव : वास्तवांतले वा कल्पनेंतल्या घटकांची (पदार्थ, व्यक्ती, थळां वा संकल्पना) वळख सुचीत करपी संज्ञा. नांव, घटकाची गुणासयत वा गुणाविरयत वळख करपाक मदत करता. नांवाचें प्रयोजन केल्ल्यान घटकांची वळख तशेंच घटका-घटकांमदलें अंतर अवगत जावपाक मदत जाता. संवसारांत इतले घटक भरल्यात आनी तांचो एकामेकांकडेन इतलो लागींचो संबंद आसा की तांचेकडेन संबंद प्रस्थापीत करपाक वा तांचो संदर्भ लक्षांत घेवपाक, तांकां तांचो असो खाशेलो उल्लेख आसप गरजेचें जाता, आनी हे गरजेंतल्यान दर एका घटकाक नांवां दवरपाची पद्दत सुरू जाली.

आरंभाच्या काळांत, जेन्ना मनीसजात मुळावे अवस्थेंत आशिल्ली आनी भाशाशास्त्र धरून सगळ्याच शास्त्रांचो विकास जावंक नाशिल्लो तेन्ना मनीस आपले विचार आनी भावना उक्तावपाखातीर कुरवांचो तशेंच विशिश्ट अशा आवाजांचो उपेग करतालो. त्या काळांत ह्या आवाजाच्या आनी कुरवांच्या संकेतांवयल्यान आनी ह्या संकेतांच्या गूणधर्मांक धरून नांवां दवरप जालें. देखीक - खों, खों ह्या आवाजावयल्यान खोंकली वा गूं गूं हाचे वयल्यान गुंगुल्लो. बऱ्याच खेपे वस्तूच्या, व्यक्तीच्या गूणधर्मानुसार ते वस्तूक, ते व्यक्तीक नांव पडटा. देखीक - पटी, पुस्तक, पुस्तिका, ग्रंथ, महाग्रंथ अशीं नांवां पुस्तकाच्या आकाराप्रमाण दिवप जाता. परतून पुस्तकाभितरूच साहित्य प्रकारानुसार काव्य, कथा, कादंबरी, नाटक, निबंध अशीं नांवां येतात. रानांत रावता ती रानकोंबी, घरांत रावता ती घरकोंबी असो उल्लेख जाता. तशेंच रंगाप्रमाण काळी, धवी, तांबडी, शिबरी अशीं नांवां कोंबड्यांक दिल्लीं दिश्टी पडटात. तेच प्रमाण मनशाची पिराय, वेवसाय, विद्या, कर्म हांचेप्रमाण ते ते व्यक्तीचो उल्लेख करप जाता. देखीक - मास्तर, गवय, फुडारी, पसरकार, चोर, फटींग.

सादारणपणान गूण-कर्माच्या संदर्भांवयल्यान सामान्य नांव दिवपाची रीत दिसली तरी सगळ्याच घटकांचे बाबतींत हीच पद्दत पाळ्ळ्या अशें म्हणूक जावचेना. दर एका घटकाक नांव दिवपाचो संकेत कसो निर्माण जालो हाचें शास्त्रीय विवेचन करप बरेंच कठिण आसा. कारण बऱ्याच घटकांच्या नांवाचो आनी तांच्या गूणधर्माचो संबंद आसाच अशें दिसना वा घटकाचें नांव आनी ताचो कार्यकारण संबंद हांचेमदलें नातें समजुपाक संशोधकूय उणे पडटा आसुंये.

आतामेरेनचें जाल्लें विवेचन हें भोवतेक करून सामान्य नांवांक लागू पडटा. नांवाभितरूच विशेश नांव अशें एक खाशेलें नांव, चड करून व्यक्तीक, झाडांक, मोनजातींक, थळांक दिवप जाता. हातूंतल्यो व्यक्ती आनी कांय प्रमाणांत थळांचीं नांवां संस्कृतीक संदर्भ घेवन येतात. देखीक

- मनशांक आनी थळांक दिल्लीं देवांचीं, संतांचीं तशेंच पुर्वजांचीं नांवां. दर एका धर्मांत धर्मीक विधीवरवीं अशीं नांवां दिवप जाता. एका विशेश नांवाची एकूच व्यक्ती आसप वास्तवांत शक्य नाशिल्लयान व्यक्ती-व्यक्तीं मदीं वेगळेपण दाखोवपाखातीर व्यक्ती नांवां मुखार बापायचें, आवयचें वा घोवाचें नांव लावप सुरू जालें. हातुंतूय फुडें वेगळेपण दाखोवपाक अडचण येवंक लागिल्लयान नांवावांगडा आडनांव लावपाची पद्दत सुरू जाली आसूं येता.

एके व्यक्तीक एकापरस चड विशेश नांवां आसूं येतात. हिंदू धर्मांत धर्मीक विधीवरवीं दिल्लें नांवराशीचें नांव आनी वेव्हारीक नांव अशीं दोन नांवां दवरपाची प्रथा आसा. खूबशा धर्मांनी लग्न जाल्ले चलयेचें विशेश नांव तशेंच आडनांव बदलपाची प्रथा आसा. कांय व्यक्ती विशेश असो हेत मतींत घेवन मर्यादीत अशा वेव्हाराखातीर आपखोशयेन टोपण नांव घेतात जाल्यार कांय व्यक्तींक तांच्या गूण-दोशांखातीर टोपण नांव दिवप जाता. कांय थळनांवां व्यक्तींच्या नांवांपसून तयार जातात. देखीक - जमशेदपूर, जाल्यार कांय व्यक्ती नांवां थळांच्या नांवांवयल्यान आयल्यांत देखीक - काशी. नांवाचो अभ्यास करपी शास्त्र शाखेक नामविद्या अशें म्हण्टात.

- कों. वि. सं. मं.

पूरक नोंद : आडनांव

नाइटिंगेल : ह्या शेवण्याचो टर्डिनी ह्या कुळांत आस्पाव जाता. गोड ताळो आशिल्ल्या ह्या शेवण्याच्या सामान्य जातीचें शास्त्रीय नांव ल्युसीनिया मेगॅन्हिंका अशें आसा.

शियांच्या दिसांनी नाइटिंगेल आफ्रिकेच्या उश्ण प्रदेशांत वता. इंग्लंड, युरोप, अस्तंत आशिया आनी वायव्य आफ्रिकेंत हें शेवणें आसता. दाट रानां, न्हंयो आशिल्ल्या देगणांनी हें शेवणें रावता.

१६ ते १७ सेंमी. लांबायेच्या ह्या शेवण्याची फाट आनी शेंपडी गाड तांबशी, पुडीकोराची आसता. पोटाकडलो भाग, गळो धवो आसता. तशेंच ताचे पांय पुडी कोराचे आसतात. नाइटिंगेल नर आनी मादी हांचेभितर भायल्या रुपांत कांयच फरक दिसना. मोटव्या झाडाचेर जावं झुडपाचेर बसून तें रातदीस गायत आसता. हें शेवणें सामकें भित्रें आसता. तरातरांचे किडे हें ताचें खाण. तशेंच, बारीक जीव, ल्हान फळां, कोळीय तें खाता. दाट झुडपांनी वा जमनीचेर पानां, तण घालून मादी घोंटेर तयार करता. मे म्हयन्यांत मादी पाचव्या रंगाचीं चार ते पांच तांतयां घालता. तांतयां उबोवपाचें काम मादीच करता. तेरा ते चवदा दिसांनी पिलां तांतयांतल्यान भायर सरतात.

- कों. वि. सं. मं.

नाइटिंगेल, फ्लॉरॅन्स : (जल्म : १२ मे १८२०, फ्लॉरॅन्स - इट
मरण : १३ ऑगस्ट १९१०, लंडन).

ब्रिटीश परिचारीका (नर्स) आनी आर्विल्ल्या नर्सिंग शास्त्राची संस्था

तिणें भौश
भलायकी विज्ञा
मोलादीक भर घा
तिचें शिक्षण घ
जालें. ग्रीसी, लॅ
फ्रँच, जर्मन ह्यो भ
तिका येताल्यो ि
तिच्या बापा
इतिहास, त
गिन्यान आनी ग
हे विशय शिकय
हॉस्पिटलांत व
नर्सिंग अभ्यास
शिकचो अशी ि
इत्सा आशिल्ली
घरच्यांनी ति
विरोध केलो. त
लेगीत तीन वर्सांच्या काळांत तिणें भौशीक भलायकी हॉस्पिटलांत
विशयाची जाणकार म्हणून नामना मेळयली. १८५० वर्सा तिणें कैसर्स
(जर्मनी) नगरांतले एके संस्थेंत हॉस्पिटल नर्सिंगाचें पुराय शिक्षण घेत
१८५३ त लंडनांतल्या नामनेच्या हार्ले रस्त्याचेर आशिल्ल्या एका ल्ह
हॉस्पिटलांत (इन्स्टिट्यूट फॉर द कॅर ऑफ सिक जँटलविमॅन इन डिस्ट्रॅ
सरकमस्टन्सीस) अधिक्षक म्हणून तिची नेमणूक जाली. हे संस्थेत ति
वावराक भरपूर येस मेळ्ळें.

तिच्या वावराचें म्हत्व वळखून १८५४ त रशियेआड क्रिमियन झ
सुरू जातकच ब्रिटीश मंत्रीमंडळांतलो झूज सचीव सिडनी हर्बट हाणें ति
झुजामळाचेर धाडली. २१ ऑक्टोबर १८५४ दिसा ३८ नर्सीवांगडा
क्रिमियेक गेली. हर्बट हाणें तुर्कस्तानांतल्या पुराय सैनिकी हॉस्पिटलांत
नर्सिंगचे वेवस्थेची जापसालदारकी तिचेर घाली.

नोव्हेंबर १८५४ त तुर्कस्तानांतल्या स्कूटारीच्या (सद्याचें ऊस्कूव
सैनिकी हॉस्पिटलांत गेली. तें हॉस्पिटल बुरशें आनी भलायकेचे नद
वायट आशिल्लें. थंय रोग्यांचीय संख्या खूब आशिल्ली. तरीय पूण नाइटिं
हिणें इंग्लंडासावन आनीकय नर्सी आनी साधनसामुग्री मागोवन घेत
लस्करी अधिकारी आनी डॉक्टर हांच्या विरोधाक आयकनास
हॉस्पिटलांत पातळिल्ली मरणाची हावळ पयस केली. १८५५ त
हॉस्पिटलांत पटकी आनी जोराची (टायफस जोर) भिरांकूळ धाम आय
तेन्ना तिणें इंग्लंडाक हेविशीं सुचोवण्यो धाडून स्कूटारींतल्या भलाय
वेवस्थापकाक फावो तो उपाय करूंक लायलो.

तिणें ब्रिटीश सैनिकांची भलायकी, तांची रावपाची वेवस्था आनी तां
मेळपी अन्न हातूंत उदरगत घडोवन हाडपाखातीर भरपूर त्रास घेत
देखुनूच १८५७ त लश्कराचे भलायकेविशीं चवकशी करपाक एक रॉ
कमिशनाची नेमणूक जाली. १८५९ त भारतांतल्या लस्कराचे भलायके

ारपाक एक समिती नेमली आनी तिचो अहवाल १८६३ त
हिका सादर केलो. ब्रिटीश लोकांनी एकठांय केल्ल्या नाइटिंगेल
न सेंट थॉमस हॉस्पिटलांत 'नाइटिंगेल स्कूल फॉर नर्सेस' ही
नर्सिंग अभ्यासक्रमाविशीं शिक्षण दिवपी संवसारांतली पयली
ापन जाली.

१ च्या सुमाराक तिका कुड्डेपण आयलें. १९०७ त तिका
फ मॅरिट' हो भोवमान फावो जालो. असो भोवमान मेळोवपी ती
ाल. तिणें जायतें लिखाण केल्लें आसून, तिच्या नोट्स ऑन
८६०) ह्या ग्रंथाक नामना मेळ्ळ्या. नोट्स ऑन मॅटर्स अफॅक्टिंग
फिशियन्सी अँड हॉस्पिटल अॅडमिनिस्ट्रेशन ऑफ द ब्रिटीश आर्मी
ग्रथाक १८५८ वर्सा नामना मेळ्ळी.

- कों. वि. सं. मं.

: एक आदिवासी जमात. हे लोक गुजरात, माळवा आनी पंजाब
नी आसात. तांकां नाईकदा, नायक, नायकडा अशीं हेर नांवां

ाच्या काळांत हे लोक रानवटी स्थितींत रावताले. रानांत रावन
वस्तींचेर हल्लो करप, रक्तखेव आनी लूट करून पोट भरप होच
साय आशिल्लो. उपरांत ब्रिटीश सरकारान तांच्या ह्या कर्तुबांचेर
ो. तेन्नासावन हे लोक स्थायीक जाले. ताणीं शेतकाम, लाकूड
माली हे वेवसाय सुरू केले.

क कोंडयांच्यो खोंपी बांदून तातूंत रावतात. खोंपींच्यो वण्टी शेणान
ा आनी पाखें माडाच्या चुडटांचें जांव तणाचें करतात.

ातांतल्या खारवी लोकांक पयलीं नाईक अशें म्हण्टाले. ती जात
ीची मानताले. खारवी, भिल्ल ह्या जातींक ताणीं आपले जातींत
.

ोक कालिका, अंबा आनी महाकाली ह्या देवतांक भजतात.
वयले देवतेचेर ह्या लोकांची चड श्रद्धा आसा. कांयकडेन
चीय पुजा करतात. कांय लोक शमी झाडाची पुजा करतात. ते
ुज्य मानून आपल्या खरेपणाखातीर वागाचो सोपूत घेतात.

ापुनव, अक्षयतृतीया, दिवाळी आनी दिवसो ह्यो मुखेल परबो ते
ा.

बांत नाईक जातीचे कांय लोक हिंदू आनी कांय मुसलमान आसात.
ीं पिरायेंत येतकच तांचीं लग्नां करतात. चड करून आवय - बापूय
ीं लग्नां जमयतात. आते-मामे-मावस भावंडांभितर लग्नां जायनात.
ो बापूय व्हंकलेच्या बापायक देण म्हणून थोडें द्रव्य, कड्डण वा
ा दिता.

ाव्या वर्सामिरेन चलयेचें लग्न जमयलेंना जाल्यार चली आपले
ा दादल्यावांगडा लग्न जायनासतना रावपाक शकता. तो दादलो
तिच्या आवय-बापायक द्रव्य दिवन लग्न जावपाक मान्यताय घेता.
चलयेचो जातींतल्या दादल्याकडेन लग्नापयलीं संबंद आयलो
ताका तिचेकडेन लग्न जावंचें पडटा. तो लग्नाक तयार नासल्यार
ले लोक जमून ताका ते चलयेचे मांडयेर बसयतात आनी सात खेपे
म्हणपाक लायतात.

नाच्या माटवांत पयलीं व्हंकल-न्हवऱ्याक खांदार घेवन नाचतात.
उपरांत तांकां एकमेकांमुखार बसोवन, तांच्या वस्त्रांक गांठ मारतात. तांच्या
माथ्यार एक कपडो घालतात, तेन्ना न्हवरो-व्हंकल एकमेकांक गोड
पदार्थाची उंडी लायतात. उपरांत तकलेवयलें वस्त्र काडटकच लग्न
सुवाळो सोंपता. कांयकडेन अग्नीक चार प्रदक्षणां काडपाची चाल आसा.

हे लोक मडीं लासतात. धाव्या दिसा अस्थी आनी रक्षा एकठांय करून
रास करतात आनी तिचेर उदकान भरिल्लें मडकें दवरतात. उपरांत न्हंयेंत
विसर्जन करतात. घरा परत येतकच दादले खाड करून न्हातात आनी
पींडदान करतात. धा दीस सुतक पाळटात. बाराव्या दिसा जेवणावळ
घालतात. श्राद्ध करपाची तांचेमदीं चाल ना. पूण मेल्ल्या मनशाचो ओबड-
धोबड पुतळो करून आंगणांत उबो करतात आनी ताची पुजा करतात.

ह्या लोकांची जातपंचायत आसता. सगळीं झगडीं-वाद पंचायत
सोडयता. कोणाय मनशान जातीचे नेम मोडल्यार ताका दंड भरपाची
ख्यास्त करतात. दंडाचे रकमेंतल्यान ताका शुद्ध करून घेवपाची तजवीज
आसा.

गोंय धरून कोंकणांत नाईक आडनांव लावपी भंडारी समाज आसा.
ताचो आनी नाईक हे आदीवासी जमातीचो कुलवंशीय संबंद दिसना.

- कों. वि. सं. मं.

नाईल : आफ्रिकेंतली आनी संवसारांतली सगळ्यांत लांब न्हंय. तिची
लांबाय ६६५० किमी. तिचो उदक व्हांवपाचो आवांठ ३३,४९,००० चौ.
किमी. आसा. ती उत्तरवाहिनी आसून भूमध्य दर्याक मेळटा. तिच्या देगणांत
टांझानिया, बुरूंडी, रवांडा, झाईरे, केनया, युगांडा, सुदान, इथिओपिया
आनी इजिप्त हांचे कांय वाठार येतात. इ.स. आदीं ५००० ते इ.स. ६४०
ह्या काळांत हे न्हंयेच्या देगणांत पुर्विल्ले इजिप्ती संस्कृतीचो उगम जाल्लो.
इजिप्ताच्या लोकांमदीं हे न्हंयेक व्हड म्हत्व आसा. तिच्या काळ्या
गाळावयल्यान हांगासल्ले पुर्विल्ले लोक तिका 'आर' वा 'और' म्हण्टाले.
होमर हाणें आपल्या ओडिसी काव्यांत तिका 'अइजिप्टॉस' म्हळ्या. न्हंयेचें
देगण वा न्हंय ह्या अर्थाच्या ग्रीसी नेइलॉस वा लॅटिन नायलस ह्या
शब्दावयल्यान तिका नाईल हें नांव पडलें अशें म्हण्टात.

धवी नाईल आनी निळी नाईल ह्यो दोन न्हंयो मेळून नाईल न्हंय जाता.
उदेंत आफ्रिकेच्या सड्यावयल्या बुरूंडी देशांत उगम जाल्ली ६८८ किमी.
लांबायेची कागेरा न्हंय व्हिक्टोरिया तळ्याक मेळटा आनी ह्या तळ्याचे उत्तर
देगेवयल्या युगांडा देशांतल्या जींजा हांगासल्यान धवी नाईल सुरू जाता.
ती उत्तरेक रिपन आनी ओएन फॉल्स ह्या धबधब्यावयल्यान सुमार ५ किमी.
सकयल येता. थंयसावन क्योगा तळ्यांतल्यान वचून फकत साडेपांच मी.
रुंदायेचे खांचींतल्यान मर्चिसन धब्याधब्यावयल्यान सुमार ३६.६ मी.
सकयल आफ्रिकेचे खचदरेंत पडटा. आनी ३२ किमी. चेर आल्बर्ट तळ्याक
मेळटा. फुडें सुदानी शिमेवयल्या निमुले गांवांतल्यान बाहर-अल्-जेबेल
(दोंगराची न्हंय) नांवान सुदान्प्रंत देंवता. फुडें फोला रॅपिड्स वयल्यान देंवन
ती १६० किमी. अंतरावयल्या रेजॅफाक ३५० ते ४५० मी. उंचायेवयल्या
सपाट जाग्यांत येता. पावसाळ्यांत ह्या वाठारांत सूद नांवाच्या दाट तणाची
वाड जाता. सुदाक लागून व्हड्याचे येरादारीक लेगीत आडखळ जाता.
देखून ह्या वाठाराक सुद्द अशें म्हण्टात. सुदानांतल्यान आयिल्ली बाहर-
अल्-गॅझॅल (गॅझलची न्हंय) आनी इथिओपियेंतल्यान आयिल्ली सोवात न्हंय
मेळटकच नाईल मॅलॅकॅल गांवांत येता. हांगासल्यानच तिका फुडें धवी

नाईल वा बाहर-अल्-अबयाद म्हण्टात. ही न्हंय ८०० किमी. अंतराचेर आशिल्ल्या खार्टूम देशांत निळी नाईल हिका मेळटा.

इथिओपियेंतल्या सुमार १८२९ मी. उंचायेवयल्या ताना तळ्याक मेळपी अब्बाल न्हंयेन सुरू जाल्ली निळी नाईल वा अल् बाहर अल् अझराक आग्नेय, अस्तंत आनी वायव्य दिशांनी तशेंच सुमार १,२२० मी. खोल व्हांवत वचून १,३६० किमी. चेर आशिल्ल्या खार्टूम देशांत धवे नाईलाक मेळटा. निळी नाईल आनी तिच्या उपन्हंयांच्या नेटाच्या प्रवाहांनी पावसाळ्यांत हाडिल्ल्या उदकान नाईलाक हुंवार येता.

खार्टूमासावन सुमार ८० किमी. अंतराचेर नाईलाच्या नामनेच्या स धबधब्यांतलो सवो धबधबो आसा. ताचेउपरांत इंग्लीश एस आकाराच्या व्हड मोडणाचेर पांचवो, चवथो आनी तिसरो धबधबो आसा. इजिप्ताचे शिमेवयल्या वाडी हॅल्फाउपरांत आशिल्लो दुसरो धबधबो सद्या आस्वानच्या व्हड धरणाक लागून तयार जाल्ल्या नासर जलाशयांत गेला. पयलो धबधबो आस्वान धरणालागसार आसा. ह्या धबधब्यांक लागून लागसल्ल्या वाठारांत नाईल न्हंयेचेर व्हडयाची येरादारी जावंक शकना. दोन धबधब्यां मदल्या वाठारांत मात व्हडीं चलतात. खार्टूम ते वाडी हॅल्फा सावन नाईल सुमार १,४८८ किमी. रेंवटी वाठारांतल्यान वता. थंयसावन ती ४०० किमी. ते ३.२ किमी. रुंदायेच्या प्रदेशांतल्या वालुकाश्मावयल्यान आनी फुडें ७२० किमी. वालुकाश्म आनी चूनखडयेवयल्यान व्हांवता. उपरांत ती चूनखडयेवयल्यान ८०० किमी. कायरोमेरेन येता.

नाईलच्या १६० किमी. लांबायेच्या आनी सुमार २,३०० चौ. किमी. आवांठाच्या त्रिभूज वाठारामदीं कायरो तशेंच भूमध्य दर्याचेर टोकांस ॲलेक्झांड्रिया आनी पोर्ट सैद हीं बंदरां आसात. नाईलच्या मुखेल सात फांट्यांतले रोझेटा आनी दॅमिएट्टा हे दोन फांटे चालू आसात. नाईलाच्या अशीर देगणांत आनी त्रिभूज वाठारांत भरपूर इजिप्ती लोक रावतात. हांगा बरे प्रतीचो लांब धाग्याचो कापूस, तांदूळ, ऊंस, मूग, तीळ, गंव, घोंसाळीं, कांदे, खाजूर, द्राक्षां आदींचें भरपूर पीक काडटात. कपडे, शिमीट, सारें, चामडया उद्देगाचे कारखाने आसात. आस्वान धरणाक लागून सुदान वाठाराकय भरपूर फायदो जाता.

नाईलच्या देगणांत वेपारी वाऱ्यांक लागून थंयचें हवामान उश्ण आनी सुकें आसता. दक्षिणेक आनी इथिओपियेंत १५० सेंमी. पावस पडटा. दर्यादेगे लागसार हो पावस सुमार २० सेंमी. आसता. देखून नाईलच्या हुंवारांक लागून जें उदक मेळटा ताचेरच चड करून शेती आदारून आसता.

शेताक वर्सयभर उदका पुरवण करपाखातीर एकुणिसाव्या शतमानासावन धरणां बांदपाची येवजण चालीक लागली. १८४३-६१ मेरेन खारजांवरवीं शेताक उदकापुरवण जाताली. उपरांत १९०१ त दॅमिएट्टा गांवांत 'झिफ्टॅ', १९०२ त कायरोसावन ३२० किमी. अंतराचेर 'अस्यूत', १९०९ त २५४ किमी. अंतराचेर इस्ना, १९३० त नॅज हामॅदी आदी बांद बांदून शेताक उदका पुरवण करूंक लागले. १८९९ ते १९०२ काळांत आस्वानाचें पयलें धरण बांदलें.तशेंच हांगा वीज उत्पादनाचीय वेवस्था जाली. फुडें १९५९-७१ मेरेन आस्वान हायडॅम हें व्हड धरण तयार जालें. हांगा न्हंयेची रुंदाय फकत ५४९ मी. आसून तेवटेनचीं पालसणां ग्रॅनायटाचीं आसात. नाईल न्हंयेचो चडांत चड उपेग करून घेवपाखातीर तिचेकडेन संबंद येवपी देशांच्या पालवान जायत्यो येवजणो आंखल्यात.

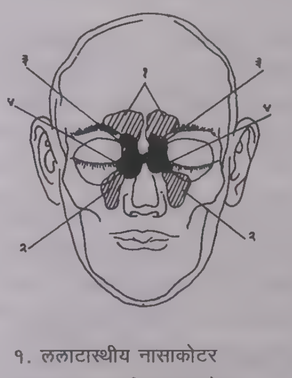
– कों. वि. सं. मं.

नाक : शरिराच्या पांच ज्ञानेंद्रियांतलें नाक हें एक इंद्रीय. मुखाम[illegible] मदीं आशिल्ल्या ह्या इंद्रियाचें मुखेल काम वास घेवप हें आसलें, तरी [illegible] घेवपाकूय नाकाचो उपेग जाता.

उदकांत रावपी प्राणी गंधज्ञानाखातीर नाकाचो उपेग करतात उदकांतलो ऑक्सिजन मेळोवपाक उदक तोंडांतल्यान भितर घेवन सोडटात. तांच्यांत घ्राणेंद्रीय आनी श्वसनेंद्रीय एकमेकांपसून [illegible] आसतात. मनीस सोडून हेर प्राण्यांनी नाक हें तोंडावळ्याचो एक [illegible] आयिल्लो भाग आसता आनी विशिश्ट परिस्थितीचे गरजे नुसार हालचाल घडटा. देखीक – उंटाच्यो नाकपुडयो दोळ्यांच्या पापण[illegible] धांपूक वा उगडूंक मेळटात. रेंव पोखरपी प्राण्यांच्यो नाकापुडयो [illegible] नासून त्यो वयर उकत्यो जावपी (ऊर्ध्वमुखी) आसतात. दुकर आनी रानवटी जनावरांचें नाक लांब सोंडो कशे आसता. हतयाची सोंड हेच नाक. वास घेवपाखातीर, वस्त घट धरपाखातीर वा उदक पिवपाक[illegible] तो सोंडयेचोच वापर करता.

मनशाच्या नाकाचे आकार हे विशिश्ट वंशांचीं लक्षणां अशें मान[illegible] नाक लांब, शिडशिडीत, तोंचीभाशेन मातशें मुखार आयिल्लें वा म[illegible] चेपटें, पातळिल्लें आसता. कॉकेसॉयड वंशांत नाक चड करून सरळ, [illegible] आनी तोंचीभाशेन मुखार आयिल्लें आसता. पूण मॉंगोलॉयड वंशांत नाक देंवतो आनी नाकपुडयो मध्यम स्वरुपाच्यो पातळिल्ल्यो आस[illegible] ऑस्ट्रेलियी वंशांत नाक रूंद आसता पूण तें चेपटें वा पातळिल्लें ना[illegible] निग्रॉयड जातींत तें रूंद, बसकट, पातळिल्लें आसता.

नाकाचे घटक – मनशाच्या नाकाचे दोन मुखेल घटक आसतात भायलें नाक, हातूंत सकयल्या भागांत नाकपुडयो आसतात. (२) भि[illegible] नाक वा नाकाची पोकळी. हे दोनूय घटक एकमेकांक जोडिल्ले आस[illegible] नाकाचे वयलो आनी सकयलो अशे दोन भाग करूं येतात. वयलो भाग वास घेवपाक वापरतात आनी सकयलो व्हडलो भाग वारें फुफ[illegible] घेवपाक म्हळ्यारूच उस्वास घेवपाक वापरतात. दोनूय नाकपुडयो उ[illegible] आसतात आनी सबंद नाक भायल्या वातावरणाकडेन संबंद द[illegible] आसता. नाकाचे पोकळेचे फाटले वटेन एक मासाळ पड्डो आसता तोंडांतल्यान अन्न घेतकच तो पड्डो वयर सरता आनी अन्न नाकांत[illegible] भायर सरूंक दिना. नाकाचे पोकळेचो फुडलो भाग मदल्या नासप[illegible] (nasal septum) वांट्यांनी विभागला ताच्यो दावी-उजवी नाक[illegible] तयार जाल्यात. नाकपुडयो फुडले वटे[illegible] वेगळ्यो – वेगळ्यो आ[illegible] तरी फाटले वटेच्यान एकमेकांक जोडल[illegible] नासपटलाचो वयलो हाडाचो आसता [illegible] सकयलो भाग उपास्थी[illegible] [illegible]tilage) पसून तयार [illegible] आसता. उपास्थी [illegible] लागून नाकाचो आकार [illegible]

१. ललाटास्थीय नासाकोटर
२. उत्तर हन्वस्थीय नासाकोटर
३. तितावास्थीय नासाकोटर
४. जतुकास्थीय नासाकोटर

ड्या उपास्थींक कांय स्नायू जोडिल्ले आसतात आनी त्या स्नायूंक नाक फुलोवपाक मेळटा.

ञाचे पोकळेंत, मस्तकाची आनी वयल्या दांतांचे माळेवयली अशो ाकळ्यो ल्हान ल्हान बुराकांनी जोडिल्ल्यो आसतात, तशेंच ाली दुकां व्हांवन वचपाची वाट आसता. तेखातीर खूबशे खेपे, चड ायल्यार, दूकां नाकावटेन भायर येतात. मान आनी गळ्यांतल्या आनी भितरल्या रगताशिरांचें जाळें आशिल्ल्यान नाकाक भरपूर रगताची पुरवण जाता. नासपटलाच्या फुडल्या आनी सकयल्या र बारीक-बारीक शिरांच्या जाळ्याक, पेशाजलांचो (tissue) आदार ान खूब फावटीं ह्या भागांतल्यान रगत व्हांवता.

र्य - नाकाच्या मुखेल कार्यांत १) वासाचें ज्ञान (गंधज्ञान) २) हवा आनी फुफुसांत वचपी हवेचें आर्द्रीकरण (Humidification) आनी योग्य दवरप ह्या कार्यांचो आस्पाव जाता.

कामांभायर आवाजाच्या अनुस्पंदनांत (Vibration) मदत करप, नितळसाण राखप आनी श्लेष्मकला आच्छादन(mucosa of nose) वलें दवरप हेंय कार्य नाक करता.

वासाचें ज्ञान - हवा गंधक्षेत्राकडेन पावल्यारूच वासाचें ज्ञान जाता र थंडी जावन, नाक चोंदल्यार, वास वा घाण येना. घाणयारी वा हवा नाकांत गेल्यार, मनीस नाक बंद करून ती हवा फुफुसांत सून आडायता.

हवा गाळप - हवेंत आशिल्ले धुल्लाचे कण वा सुक्ष्मजंतू वा हेर कसलेय -बारीक पदार्थ नाकांत वचूंक शकतात. तांकां नाकांतले केंस तात, आनी जरी ते भितर गेले तरी श्लेष्मकलेचेर दसतात आनी डा फुफुसांत वचपाक शकनात.

) हवेचें आर्द्रीकरण आनी तापमान योग्य दवरप - हवा फुफुसांत तेन्ना तिचें तापमान ३०° से. आसता आनी ताची आर्द्रताय ७५% % आसची पडटा. योग्य तापमान आनी आर्द्रताय तयार करपाखातीर ते श्लेष्मकला आच्छादनाची क्रियाशीलताय बऱ्यांत बरी आसची

ाकाचे विकार - नाकाचे विकार खूब तरांचे आसात, तातूंतले कांय वे आसात ते अशे -

ायल्यो वस्तू नाकांत वचप - बारीक वस्तू देखीक - बारीक फातर, पेन्सिलीचे कुडके सारकील्यो वस्तू ल्हान भुरगीं आपल्या नाकांत ात आनी त्यो वस्तू चड काळ तशोच नाकांत उरल्यार नाकपुडयेंतल्यान रगशेळ्ळी मातेर भायर येता, तेखातीर असल्यो वस्तू नाकांत गेल्यार ोकड्योच काडूंक जाय.

ाकातल्यान रगत व्हांवप - नाकाच्या मदल्या पड्ड्याच्या सकयल्या फुडल्या भागार बारीक बारीक रगताच्या शिरांचें जाळें आसता, आनी चडशा पेशीजाळांचो आदार नाशिल्ल्यान त्यो फुटूंक शकतात आनी लागून रगत व्हांवता. रगत व्हांवता तें रोखडेंच बंद करूंक जाय ातीर दोन बोटांनी भायले वटेन नाकपुडयो धा मिनटां घट्ट दामून ल्यार रगत व्हांवपाचें थांबता. पूण जर तें थांबलेंना जाल्यार दोतोरागेर न नाकाचे पुडयेंत कोकेन आनी अँड्रेनॅलीन ह्या वखदांनी बुडयल्ली वात ची पडटा. इतलेंय करून रगत थांबलेंना जाल्यार विजेचो वापर करून फुटिल्ल्यो शिरो जळोवंच्यो पडटात.

नाक गळप, थंडी जावप - बारीक जंतू, खर वास वा हेर कसल्योय ॲलर्जीक वस्तू नाकांत वचत जाल्यार नाकाचे श्लेष्मकलेंतल्या ग्रंथींतलो स्त्राव वाडटा आनी नाक व्हांवंक लागता. एकेकदां खूब शिंकोय येतात, तकली जड जाता आनी जोर लेगीत येवंक शकता. चडशे खेपे व्हायरस वा ॲलर्जी हेंच कारण आसता. तेन्ना ॲण्टीहिस्टामीन (antihistamine), ॲस्पिरीन (aspirin), विटामीन सी (Vitamin C) पोटांत घेवप वा मैंथॉलसारक्या वखदांचो वास घेतल्यार बऱ्याक पडूंक शकता.

परतून परतून नाक चोंदल्यार, नाक-ताळो आनी कानाचो तज्ञ दोतोराकडल्यान तपासून घेवंचें.

- डॉ. पूर्णानंद अवदी

नाग : (विभाग : पृष्ठवंशी (फाटीकणो आशिल्लो); वर्ग : सरीसृप (सरपटपी); गण : स्क्यूमॅटा; उपगण : सरपेंटस (सोरोप); कूळ : इलॅपिडी; पंगड : प्रोटेरोग्लाफा; जाती : नाजा; प्रजाती : नाजा).

फोड आशिल्लो हो सोरोप चड करून उश्ण प्रदेशांनी दिश्टी पडटा. पुराय वाड जाल्या नागाची लांबाय सुमार १३५०-१८०० मिमी. मेरेन आसता. नराची लांबाय मादयेपरस चड आसता. वेगवेगळ्या वाठारांनी वेगवेगळ्या रंगांचे नाग आसतात. भारतांत सांपडपी नागांचो रंग चड करून काळो आसता. कांय कडेन गंवा रंगाचे नागय सांपडटात. गोंयांत सांपडपी नाग चड करून गंवाच्या, काळ्या वा पुडीरंगाचे आसतात. पूण कुडीचे सकयले वटेनचो कोर धवसो वा हळदुवसार आसता. राजस्थानाच्या दक्षिण वाठारांत कांयकडेन धव्या रंगाचे नाग सांपडटात.

नागाचें खाशेलेपण म्हळ्यार ताचें फोड (फणो). ताचे मानेर लांब बरगड्यो आसतात. नाग गरजेप्रमाण जेन्ना ह्यो बरगड्यो फुलयता तेन्ना फोड तयार जाता. ताका कोणूय दुखयत जाल्यार तो आपणाची राखण करपाखातीर फणो फुलोवन तयारेंत उबो रावता. तेचप्रमाण तो रागान चाबता तेन्ना फोड फुलयता.

ज्या नागांचीं फोडां रूंद आसतात तांकां वयले वटेन ओक्लांवरी खूण आसता. पूण चडशा नागांच्या फण्यार वाटकुळी काळी खूण आसून तिचे भोंवतणीं धवें वाटकूळ आसता. चडशा नागांचे मानेसकयल काळे पटे आसतात. तांकां वडी म्हण्टात. ह्या वडींच्या संखेप्रमाण नाग चाबतकीर ताच्या विखाची बाधा जावपाची गती थारता असो समज आसा. कांय नागांच्या फोडांचेर कसलीच खूण नासता. ह्या प्रकाराचे नाग कच्छ, राजस्थान, काठेवाड आनी मध्य भारतांत सांपडटात.

नागाची तकली कुडीच्या मानान ल्हान आसून मानेसावन स्पश्टपणान वेगळी आसना. नाकपुडयो उब्यो आनी व्हड आसतात. दोळे मध्यम पूण

चड भायर आसतात. तांकां पातकड्यो नासतात. ताची नदर खर आसून, साप बारीक बारीक हालचालींचेर लेगीत तो आपलो दोळो दवरता. ताची जीब लांब, बारीक पूण मदीं चिरिल्ली आसून तिका दोन फांटे आसतात. जीब हें नागाचें एक खानींद्रीय आसून वास घेवपाच्या कामांत ती ताच्या नाकाक आदार करता. तशेंच अन्न सोदपाखातीर, नराक वा मादयेक एकमेकांचो सोद घेवपाखातीर आनी दुस्मानाचो दावो धरपाखातीर ताचो उपेग जाता. वयल्या जबड्यांतले मुखावयले दोन दांत हेर दांतांपरस लांब आसतात. हे विखाळे दांत वांकडे आसून तातूंत वयर वीख सांठयल्लें आसता. हे विखाळे दांत कांय कारणांक लागून पडले वा मोडले जाल्यार तांच्या जाग्यार नवे दांत येतात्. नवे दांत येवपाक २४ ते ४० दीस लागतात.

नागाक कान आसनात. तेचपरी कानाचो भितल्लो भागूय पुरायपणान विकसीत जाल्लो नासता. हाका लागून ताका खूब उणें आयकुपाक येता.

नाग हो भिजूड सोरोप आशिल्ल्यान तो मनशाचेर आपूण जावन हल्लो करिना. पूण कोणेंय ताका दुखयल्यार तो १२ वर्सां मेरेन लेगीत दावो धरता असो कांय लोकांचो समज आसा. हो समज गैरसमजुतीचेर आदारला असो शास्त्रीय दावो आसा. नाग हो रात्रिंचर प्राणी आशिल्ल्यान ताका दिसापरस रातचें बरें दिसता. हाका लागून आपल्या दुस्मानांचेर हल्लो करपाक तशेंच आपलें खाण मेळोवपाखातीर रातचो भायर सरता. विखाळ्या दांतांचे वयले वटेन बदामाच्या आकाराची विखाची गांठ आसता. नाग आपल्या दुस्मानांक जेन्ना रागान चाबता तेन्ना गांठीचेर दाब पडून वीख ह्या दांतांतल्यान नेटान भायर सरता. नागाचें वीख पातळ आनी पारदर्शक आसता. पूण जायते खेपे रगत मिश्रीत् जाल्ल्यान तें काळशें वा निळशेंशें दिसता. नागाच्या विखाचो परिणाम रोखडोच जाणवता. ताचो परिणाम तंत्रिका केंद्राचेर (nerve center) जाता. हाका लागून रोखडोच उपाय केलोना जाल्यार नाग चाबिल्लो मनीस रोखडोच मरूंक शकता. नाग चाबिल्ल्या मनशाक घुंवळ येवपाक लागता, ताचे नाडयेचीय गती हिस्पाभायर वाडटा, खूब लाळ येवपाक लागता, ताका ओंकारो येता, जीब आडवी पडटा आनी ताका कलकलो सुट्टा. उपरांत दोळ्यांचेर साय येवपाक लागता आनी ते ल्हवल्हव भितर ओडिल्ल्या भाशेन दिसतात. ताचो उस्वास जड जायत वता. निमाणेकडेन काळजांत कळो मारून जीव वता. ह्या प्रकाराक गोंयकार वडी मारप म्हण्टात. नागाच्या विखाचेर अँटीवॅनमाचें इंजॅक्शन होच एक बरो उपाय. पूण भारतांतल्या दर एका गांवांत गांवठी वखद/उपाय करून नागाच्या विखाचेर उतार काडपाची परंपरा आयज लेगीत चलत आसा. अशा वखदांक/उपायांक शास्त्रीय आदार ना अशे विज्ञानीकांचें मत आसा.

नागांमदीं नर आनी मादी वेगवेगळीं आसून, दोगांय विखाळीं आसात. जानेवारी ते मार्च हो तांचो फळपाचो तेंप. सुमार ८-१० म्हयन्यांनी मादी सर्वसादारण १०-२० धवीं वाटकुळीं लांबशीं तांतयां घालता. ४५ तांतयांची विक्रमी नोंद आसा. तांतयां मध्यम आकाराचीं आसून, सुमार दोन-तीन म्हयन्यांनी तांतयां फुटून पिलां भायर येतात. हीं पिलां पयल्याच म्हयन्यांत उण्यांत उणे तीन खेपे तरी कात सोडटात. उपरांत नागाची वाड जाता तशी तांकां कात सोडची पडटा. कात सोडच्या तेंपार तो सुस्तेता. दोळ्यांचेर साय आयिल्ल्यान ताका उणें दिश्टी पडटा.

बेबे, हुंदीर, घुशी हें नागाचें मुखेल खाण. पूण केन्नाकेन्नाय तो सवणीं, तांचीं तांतयां, कोंबडेचीं पिलां, शेड्डे आनी हेर ल्हानल्हान जिवाणीं खाता. नाग सगळेकडेन दिश्टी पडटा. दाट रानांनी तसोच मनशाचो राबितो आसता थंयसरय तो पळोवपाक मेळटा. तेचपरी झोंपांनी, उकत्या शेतां-भाटांनी, मोडकीं घरां वा देवळांनी तो रावता. रोयण ही ताची सुवात. मुंगूस हो नागाचो मुखेल दुस्मान.

भारतीय संस्कृतींत नागाक म्हत्वाची सुवात लाबल्या. लोककथा आनी धर्म ह्या सगळ्यांमदीं नागाचें अस्तित्व जाणवता. सबंद चडकरून दक्षिण भारतांत नागाची पुजा करतात. श्रावण शुद्ध पंचमी (नागपंचमी) हिंदू लोक नागाची पुजा करतात. नागाविशी आख्यायीका प्रसिद्ध आसात. कालियामर्दन, समुद्रमंथन, जन्मेजय हाचो सर्पसत्र ह्या कथांनी नागाचो संदर्भ येता. कालिय वासुकी, तक्षक, पुडरीक, कर्कोटक आनी हेर व्हड नागांचीं नांवां वाचूंक मेळटात. पुराणीक कथांनी विष्णु आनी शंकर ह्या दोनूय देवांबरोबर नागांचो संबंद दिसता. बऱ्याच देवांच्या शिल्पांनी आभु सांगाती म्हणून नाग दिसता. बुद्ध तशेंच जैन पंथीयांमदीय संस्कृतीक म्हत्व दिल्लें आसा. ते भायर नागकन्या, नागलोक अशे का संदर्भूय भारतीय संस्कृतींत मेळटा. पुराण वांङमयांत, जातक कथांनी लोककथांनी नागांच्यो महिमा कथा मेळटात. ज्या दांपत्यागेर संतत तागेर संतत जावंची म्हणून नागाची भांगर ना जाल्यार रुप्याची करून लोक पुजेक लायतात. उपरांत ही प्रतीमा आपल्या कूळदेव जाल्यार तळ्यांत, न्हंयेंत वा दर्यांत सोडपाची प्रथा आसा. तशेंच, हातांत अजाणपणान नागाची हत्या घडली जाल्यारूय नागाची मुर्त अर्पण करपाची प्रथा आसा.

भारतांत साबार गारूडी लोक दांत काडून बिनविखाळी केल्ल्या खेळ करून आपलो दिसवडो सोडयतात. कांय नागांच्यो खाशेल्यो राखून दवरपाखातीर साबार अभयारण्यांनी खाशेली वेवस्था केल्ली

एस. आर. ग

पूरक नोंदी : नागपंचम, तक्षक, नागबळी.

नाग जमात : एक आदिवासी जमात. आसाम आनी ब्रह्मदेश शिमेवयल्या दोंगराळ आनी रानवटी वाठारांत हे लोक रावतात. हे मूळचे मंगोल वंशाचे आसून, हजारांनी वर्सां ते भारताच्या ईशान्य वा राविल्ल्यान तांकां इंडो-मोंगोलॉयड ह्या नांवान वळखतात.

नाग ह्या शब्दाची उत्पत्ती निश्चीतपणान सांगूंक येना. 'नग' म्ह पर्वत ह्या संस्कृत उतरावयल्यान 'नाग' हो शब्द आयला आसूं येता ह्या शब्दावयल्यानय नागाची उत्पत्ती सांगल्या. पूण सगळे नाग पर्वताचेर रावनात आनी नागडेय रावनात. नाग हें तांचें कुळ आशिल्ल्यानय तांकां नाग हें नांव पडलां आसूं येता. व्हॅरिअर एल्विन मतान तिबेटी-ब्रह्मी पंगडांतल्या कांय भाशांनी नोक (लोक) असो एक आसा, ताचेवयल्यान नाग हें नांव मेळ्ळां. पूण पयलीं हे लोक आप नांवाचो उपेग करिनाशिल्ले. कोन्याक नागा, अंगामी नागा, आओ कुबई, चंग, फोम, लोथा, संगताम, सेमा नागा, मारिंग, चखेसंग, झेलियांग, खीनमुंगन ह्या तांच्या पोटजातींच्या नांवांनी तांकां वळख पुर्विल्ल्या किरात लोकांकडेन नागा लोकांचो संबंद लायतात.

नागा जमातींचे गांव चड करून दोंगरांचेर आसतात. दरेके जम गांव वेगळो आसता. गांवाभोंवतणीं दुरीग वा कोंड्यांची वंय आसता गांवांनी, घरांची, रस्त्यांची बरी आंखणी केल्ली आसता. चडशी

...र्डी आनी कांय घरां लाकडाचीं आसतात. तीं जमनीसावन मातशे वा मचाण बांदून ताचेर बांदतात. हीं घरां व्हड आनी घट्ट आसतात. ...ल्याचीं घरांय व्हड आसतात. घरांच्यो वण्टी तरातरांच्या रंगांनी ...त. घराचे फुडले कुडींत गोरवां पोसप, मदले कुडींत रांदप, जेवप, ...बसप-उठप हे वेव्हार आनी फाटल्यान कोठयेकूड आसता. पूण ...चडशें सामान, कङ्डण शेतांतले खोंपींत दवरतात. दरेका घराचे ...वटेन मनशाची कवटी, सांगाडो आनी शिंगां आसतात. तांच्या ...चीं तीं प्रतीकां मानतात. पयलीं नागा लोकांमदीं दुस्मानाची तकली ...घरा हाडपाची चाल आशिल्ली.

...लोकांचे दरेके जमातीची भास वेगळी. तांच्यो खूब बोली आसात. ...गळ्यो बोली तिबेटी आनी ब्रह्मी ह्या भाशांच्या भरसणेंतल्यान ...न, पूण तांच्यांतूय खूब फरक आसा. ताका लागून चडशा जमातींक ...ांच्यो भाशा समजनात. देखून असमिया वा हिंदी भाशेचो तांकां वापर ...पडटा. नागांचे बोलींत बरपावळ ना पूण तोंडयां चलत आयिल्ल्यो ...ाणयो आनी लोकगितां आसात. काम करतना, तरणाटे चले-चलयो ...उमेदीन म्हण्टात.

...ांत सामके भितर रावपी कांय दादले-बायलो चडशे अर्द-उकतेच ...जाल्यार कांय जाण रंगीबेरंगी कपडे घालतात. पूण चडशे लोक ...खड्ड्यो, मोतयां, पोंवळीं हांच्यो माळो; लाकडी वा हतया दातांचीं ...लीं कडीं ह्यो वस्ती घालतात. कंवचेचे मणी, पांखां, कोंड्यांचे वा ...कुडके हांचेपसून वेगवेगळ्या तरांच्यो वस्ती तयार करून हे लोक ...देह सजयतात.

...ंय नाग लोक चड करून जमातींचे मुखेली, रूपेस्त, ऊंच, बळिश्ट ...सावळ्या रंगाचे आसतात. तशेंच सादे, प्रमाणीक, विश्वासू आनी कश्ट ...आसतात. धिटाय, बुद्धिमत्ता, शिस्त आनी शौर्य हे गूण तांचेमदीं ...पडटात.

...दूळ, सगळ्या तरांचें मास, नुस्तें आनी भाजीपालो हें नागांचें मुखेल ...पयलीं हे लोक दूद पियेनाशिल्ले. पूण आतां कांय लोक दूद पियेतात. ...ंपसून केल्लो सोरो हें तांचें आवडटें पेय.

...र्य ही तांची मुखेल देवता. सेमियो, कुंचिपाई, रुपिआवा ह्या देवांक ...तात. सेमियो आनी कुंचिपाई हे धन आनी बरें पीक दितात, रुपिआवा ...ट देव आसून ताका शांत करपाखातीर सुणो आनी दुकर बळी दितात. ...आवा हो आनीक एक कुड्डो आनी उग्र वेताळ. सगळ्या देवांक रेडे, ...हांचो बळी दितात. विश्वाचो निर्मातो आनी मनीस जिणेचेर नियंत्रण ...असो कोणतरी म्हान देव आसून, ताच्या हाताखाल खूब देव आसात ...नागांचो समज आसा. आत्मो अमर आसता हे कल्पनेचेरूय तांचो ...त आसा. हे लोक भुतांखेतांकूय भजतात आनी मड्याची पुजा ...ल. न्हंयो, झाडां, दोंगर हांचीय देव मानून पुजा करतात. झूजदेवतेक ...करपाखातीर 'केदोहोल' नांवाचो नाच करतात. झुजांत जैत ...कच मड्याची पुजा करून नाच करतात.

...रणाटे चले-चलयांचीं विंगडविंगड सामुदायिक शेजघरां आसतात. ...ाक जमातींत चल्यांच्या शेजघराक 'मोरूंग' म्हण्टात आनी चलयांच्या ...राक 'यो' म्हण्टात. 'आओ' आनी 'अंगामी नागा' ह्या जमातींचें ...च शेजघर आसता. तांकां अनुक्रमान 'अरिची' आनी 'किचुकी' अशीं ...आसात. एक जाण्टी बायल थंय त्या चले-चलयांचेर देखरेख दवरता. ...आपल्या जोडीदाराची निवड हांगाच करतात.

नागांची कुटूंब पद्दत पितृसत्ताक आसून तांचेभितर विभक्त कुटूंब पद्दत आसा. लग्न जातकच चलो वेगळें बिराड करता. लग्नांत, गाय, दुकर वा सोरो अशें वधूमूल्य दितात. सोयऱ्यांक कोंबयेचे जेवण आनी सोरो घालो की तांचो लग्नसुवाळो सोंपता. एकाच गोत्रांत लग्न जायना. वधूमूल्य दिवपाक परवडना जाल्यार जांवयाक आपल्या मांवाकडेन काम करचें पडटा. नाग जमातींत 'सेमा' ही पोटजमात सोडल्यार हेर सगळे पोट जातींत एकेच बायलेकडेन लग्न जातात. ह्या लोकांमदीं घटस्फोट घेवप सोपें आसता. बायलेची नितीभायली वागणूक हें ताचें मुखेल कारण आसता. पूण सभाव पटना जाल्यारूय घटस्फोट घेवपाक मेळटा. दादलो दोशी आसल्यार ताका दंड भरचो पडटा. ती रक्कम ताच्या मांवाक मेळटा. आंकवार चलयांक लैंगिक स्वातंत्र्य आसता. अपत्यजल्म, नामनेचो मनीस मेल्यार, भूंयकांप जाल्यार, उजो लागल्यार वा गिराण आसल्यार गांवचे सगळे वेव्हार बंद दवरतात. ताका 'गेन्ना' अशें म्हण्टात. नागा जमातीच्या लोकांची शासन वेवस्था परंपारीक पद्दतीची आसता.

नागांच्या विंगडविंगड पोटजमातींनी अंत्यविधीचे विंगडविंगड प्रकार आसात. कांय लोक मडें पुरतात, कांय लासतात, कोणूय उकत्यार उडयतात जाल्यार कांय जाण लाकडी पेटयेंत घालून गांवाभायर झाडाक हुमकळायतात. कांय नागा लोक मड्याचे कुडके करून उडयतात. मड्याचें मास झडटकच उरिल्लीं हाडां पुरपाची वा लासपाचीय चाल आसा. 'आओ' आनी कोन्याक ह्या जमातींनी मडें पुरचेपयलीं शेंदरेंत घालून कांय दीस मंदाग्नीचेर दवरतात. कांय दिसांनी कवटी भायर पडली की गांवाभायर पुरून थडें बांदतात. फुडारी मेल्यार ताचें मडें कलाकुसर केल्ले फरशीचेर दवरतात.

नागांची वर्साचे सुरवातीची परब 'मोत्सू' ह्या नाचान सुरू जाता. गांव, घरां निवळ करून नाचाचो भेस, अलंकार आनी आयुधां निवळ करतात. ह्या उत्सवांत तांदळांचो सोरो पियेवन तरणाटे चले - चलयो नाचतात. भाताची कापणी जातकच पौकपटुगी नांवाचो सुवाळो मनयतात. ह्या वेळार खूब खेळ खेळटात.

शेतकाम हो नाग लोकांचो मुखेल वेवसाय. ते भात, बटाट, कापूस, ऊंस आनी भाजीपालो पिकयतात. ते झूम पद्दतीन शेती करतात. शिकार करप होय तांचो एक उद्देग. वेताच्यो, कोंड्यांच्यो वस्तू करपांतूय ते कुशळ आसात.

नागा लोकांत विसाव्या शेंकड्यांत खूब बदल घडून आयले. तांचो संबंद आर्विल्लें शिक्षण, राजकीय चळवळी आनी सुदारणा हांचेकडेन आयलो. सरकाराच्यो आदिवासींखातीर दवरिल्ल्यो येवजण्यो तांकां मेळ्ळ्यो आनी ते सुशिक्षीत जाले.

- कों. वि. सं. मं.

नागडे, काशीनाथ शंकर : (जल्म : पीर्ण - बारदेस; मरण : २४ डिसेंबर १९८३).

सुटकेझुजारी. 'नॅशनल काँग्रेस गोवा' हे संघटनेचो तो वांगडी आशिल्लो. २६ जानेवारी १९५५ ह्या दिसा ताणें थिवी सत्याग्रहांत वांटो घेतिल्लो. तेन्ना पोलिसांनी ताका धरलो आनी सुमार दोन वर्सां आग्वाद बंदखणींत दवरलो. भारत सरकारान ताम्रपत्र दिवन ताचो भोवमान केलो.

- कों. वि. सं. मं.

नागपंचम : श्रावण शुद्ध पंचमीक नागपंचम म्हण्टात. ह्या दिसा नागाची म्हळ्यार सोरपाची पुजा करतात. भारतांतली ही एक म्हत्वाची परब. नागपंचमीचे नागपुजेची दंतकथा सांगतात ती अशी - एक शेतकामती आशिल्लो. ताणें एक दीस सदचेवरी जमीन नांगरूंक सुरवात केली. पूण नांगर जमनींत घुसतनाच ताचे पोंदा आशिल्ल्या रोयणीतल्या नागाचे पिलांक मार लागलो आनी तीं मेलीं. तें पळोवन नागिणीक राग आयलो. तिणें शेतकामत्याक आनी ताच्या बायल-भुरग्यांक दंश करून मारून उडयलीं. नागिणीक कळ्ळें की शेतकामत्याची एक धूव दुसऱ्या गांवांत आसा. नागीण तिका मारूंक थंय गेली. तेन्ना ती चली पाटाचेर चंदनान नागाची आकृती काडून तिची पुजा करताली. दूद आनी ल्हायांचो निवेद्य दाखोवन ती प्रार्थना करूंक बशिल्ली. तें पळोवन नागीण प्रसन्न जाली, थंयचें दूद पियेवन तिणें ते चलयेक अभय दिलें. तेचपरी तिच्या आवय-बापायक आनी भावंडांक जिवे केले.

त्या दिसा कृष्णान कालिया नागाचें मर्दन केलें आनी तो ताचे सयत वयर आयलो. तेन्ना लोकांनी कृष्णाची आनी नागाची पुजा केली अशीय कथा सांगतात.

मनशाक त्रास दिवपी मोनजातींत नाग हो एक भिरांकूळ असो जीव. देखून वर्सांतल्यान एक फावट ताची पुजा केल्यार ताचेपसून भिरांत उरपाची ना हे कल्पनेन श्रावण शुद्ध पंचमी दिसा नागाची पुजा रूढ जाली आसूंक जाय. ही चड करून बायलांची परब समजतात. त्या दिसा धातूची वा मातयेची नागाची प्रतीमा करून वा रक्तचंदनान वा हळदीन पाटाचेर नागाच्यो आकृती काडून ताची पुजा करतात. कांयकडेन गारुडी लोक खरे नाग घेवन दारादारांनी भोंवतात. लोक ह्या खऱ्या नागाक दूद आनी ल्हायांचो निवेद्य दाखयतात. त्या दिसा जमीन खणप, नांगरप, भाजयो चिरप, तळप हे सारकिल्ल्यो गजाली करिनात.

कांयकडेन नागपंचमी दिसा बायलो आनी चलयो गांवाभायर वचून रोयणीची वा देवळांत वचून नागाची पुजा करतात. तेभायर सांजेचें पदां म्हणप, फेर धरप, वेगवेगळे खेळ खेळप अशेंय करून ही परब मनयतात.

भारतांत संगळे कडेन ही परब मनयतात. काशीक 'नागकूप' नांवाचें तीर्थ आसा. विद्वान पंडित त्या दिसा थंय शास्त्र चर्चा करून नागकुपाचें उदक नागतीर्थ म्हणून घेतात. बंगालांत नागदेवता मनसादेवीची, राजस्थानांत पीपा, तेजा आदी पुराणीक नागदेवांची पुजा करतात.

'नागपंचमी व्रत' नांवाचें बायलांनी आचरण करपाचें दुसरे एक व्रत आसा. कांयकडेन हें व्रत श्रावण वद्य पंचमीक जाल्यार कांयकडेन भाद्रपद शुद्ध पंचमीक करतात.

- महादेव कृष्ण अभिषेकी

नागपूर : महाराष्ट्र राज्याच्या नागपूर (विदर्भ) विभागाचें तेचपरी नागपूर जिल्ह्याचें मुखेल ठिकाण आनी महाराष्ट्रांची दुसरी राजधानी. लोकसंख्या ३२,७४,९७४ (१९९१). इकराव्या शतमानाचे सुर्वेक, गोंड राजा बख्त बुलंद हाणें नाग न्हंयेचे देगेर ह्या शाराची स्थापना केली. ताचेवयल्यानच ह्या शाराक नागपूर हें नांव पडलें. पेंढाऱ्यांनी हें शार लाशिल्लें. पेशव्यांच्या कारकिर्दीत तें नागपूरकर भोंसल्यांची राजधानी आशिल्लें. १८१८ त पेशवाई वतकच हांगा ल्हव ल्हव ब्रिटीश सत्तेचो प्रभाव पडूंक लागलो. उपरांत १८५३ त तें पुरायपणान ब्रिटीश सत्तेखाल गेलें. १८६१ त तें तेन्नाच्या मध्य वाठाराची राजधानी जालें. भारत स्व… जातकच १९५६ त राज्यांची पुनर्रचणूक जायमेरेन हांगा मध्यप्रदेश… राजधानी आशिल्ली. उपरांत ह्या शाराचो द्विभाशीक मुंबय राज्यांत आ… जालो आनी १९६० त तें महाराष्ट्र राज्यांत विलीन जालें

१८६७ त ह्या शारांत रेल्वे आयली आनी नागपूराचे उदरग… सुरवात जाली. शाराक कन्हान न्हंय, अंबाझरी आनी गोरेवाडा तळी… स्त्रोतांतल्यान उदकापुरवण जाता. भारतांत ह्या शाराक मध्यवर्ती भुगो… स्थान मेळिल्ल्यान हवाई, रेल्वे आनी रस्ते आदी येरादारी मार्गांचें, तेच… संदेशवहनाचें तें प्रस्थानक जालां. तेचखातीर शाराक वेपारी म्ह… आयलां. कापसाच्या उत्पादनाखातीर आनी संत्रांच्या बागांखातीर… शाराची नामना आसा. हातमाग, कापड आनी सूतागिरण्यो, लाकूड क… आनी हेर जायते कारखाने ह्या शारांत आसात. हांगाचीं हातमागाव… कापडां तशेंच कपडे आनी संत्रां बाजाराची नामना आसा. हांगा उद्दे… वसणुको आसून हांगाच्या ल्हान-व्हड कारखान्यांतल्यान लोखण आनी… धातूंच्यो तरेकवार वस्तू, येरादारीचीं साधनां. तेल, बर्फ, विडयो आ… उत्पादन आनी छापणावळीचें काम जाता. हांगाच्या कामठी उद्दे… क्षेत्राकय म्हत्व आसा. लागसल्ल्या वाठारांतल्या खापरखेडा आनी कां… औश्णिक विद्युत् उत्पादन केंद्राची वीज पुरवण हांगासल्ल्या उद्देगधं… जाता. शाराक शासकीय दूद पुरवणेची येवजण आसा. उद्देगीकरणाख… शारांत जातल्या दुशीत वातावरणाचें निर्मुलन करपाच्यो कार्यावळी चा… आसात.

१९२३ त हांगा नागपूर विद्यपिठाची स्थापना जाली. … लक्ष्मीनारायण तंत्रम्हाविद्यालय, वैजकी म्हाविद्यालय, आयुर्वेद म्हाविद्या… कारगृह, ग्रंथालय, विदर्भ साहित्य संघाचें कार्यालय आनी हेर शिक्ष… तशेंच संस्कृतीक संस्था आसात. हांगा आकाशवाणी केंद्रय अ… महानगरपालिका, स्थायी समिती आनी म्हानगरपालिका आयुक्त हांचेव… शाराचो कारभार चलता. हांगासल्ल्यान नागपूर टाइम्स आनी हितवा… इंग्लीश, तरूण भारत, महाराष्ट्र टाइम्स आनी लोकमत हीं मराठी, यु… आनी हेर दोन हिंदी हीं मुखेल दिसाळीं तेचपरी मराठी आनी … भाशेंतल्यान येवपी 'उद्यम' मासिक, ऑल इंडिया रिपोर्टर हें कायद्यावि… म्हयन्याळें आनी हेर नियतकालिकां उजवाडाक येतात. तेलखंडी तळें … बाग, शुक्रवारी तळें, अंबाझरी आनी महाराज बाग, वस्तूसंग्रह… शाराच्या मदीं आशिल्ल्या दोंगुल्लेवयलो सीतावर्डीचो किल्लो, सचिव… म्हानगरपालिका, रिझर्व बँक ऑफ इंडिया आदींच्यो व्हड इमारती, रा… स्वयंसेवक संघाचो संस्थापक डॉ. हेगडेवार हाचें स्मारक, गांधी… गीतामंदीर, झांशीची राणी आदींचे पुतळे, जायतीं धर्मीक पुजास्था… हांगाचीं पळोवपासारकीं थळां.

महाराष्ट्राच्या विधीमंडळाचें वर्सांतलें शिंयाळी अधिवेशन ह्या श… भरता. म्हणुनूच ह्या शाराक महाराष्ट्राची दुसरी राजधानी समज… महाराष्ट्राच्या उच्च न्यायालयाच्या खंडपिठाचें काम हांगासल्ल्यानच च… डॉ. आंबेडकराचो भौशीक बौद्धधर्म स्विकार (१४ ऑक्टोबर १९… तेचपरी अखिल भारतीय कॉंग्रेसीचीं दोन अधिवेशनां ह्या शारांतच भ…

- कों. वि. स…

नागबळी : बलीदानाचो एक प्रकार. ह्या वा आदल्या जल्मांत …

ा नासून नागाक मारल्यार कोणाकूय भुरगींबाळां जायनात अशें . ह्या दोशाच्या परिहाराखातीर नागबळी करचो अशें पुराणांत हें कर्म घरांत करिनासतना न्हंयेचे देगेर करचें अशेंय सांगलां. ाधी असो - आश्लेषा नखेत्राचो देव सोरोप आशिल्ल्यान तें नखेत्र वा पुनव-उमासेच्या दिसा ह्या विधीक सुरवात जाता. सुर्वेक ान सर्पसंस्काराचो अधिकार मेळोवपाखातीर ब्राह्मणाक विचारून प्रायश्चित करचें पडटा. उपरांत एक लोखणाचो दांडो ब्राह्मणाक ंचो पडटा. दुसऱ्या दिसा न्हावन तांदूळ, गंव वा तीळ हांच्या पिठाचो रून, तो सुपांत दवरून मंत्र म्हणून ताका आवाहन करचें; हो मंत्र

एही पूर्वं मृतसर्प ह्यास्मिन् पिष्टे समाविशा
संस्कारार्थमहं भक्त्या प्रार्थयामि समाहितः ॥

- हे मरण आयिल्ल्या सोरपा, तूं यो आनी हे पिठाचे मुर्तींत प्रवेश व संस्कार करपाखातीर सावधानचित्त जावन भक्तीन तुजी प्रार्थना

रांत सर्पगायत्रीन ताची पुजा करची. ताका पायसबळी दिवंचो. ाग्नीची स्थापना करची. प्रधान होमाआदीं अग्नीच्या आग्नेयीक उदक शिंपडावन थंय एक सरण रचचें. ताचेर तो पिठाचो नाग उपरांत प्रधान होम करचो. व्याहृतीच्यो तीन आज्याहुती उज्यांत वथी आहुती सोरपाच्या तोंडांत दिवंची. उरिल्लें आज्य सोरपाच्या शिंपडावंचें. उपरांत त्या सरणाक उजो लावंचो. सरणाक प्रदक्षिणा सोरपाची प्रार्थना करची. सोरोप जळटकच सरणाचेर उदक वंचें आनी उपरांत न्हावन घरांत येवंचें.

रांत तीन दीस वा एक दीस सुतक पाळचें. सुतक सोंपतकच आठ क श्राद्ध विधीप्रमाण जेवण दिवचें. हे आठ ब्राह्मण म्हळ्यार सोरोप, शेष, कपिल, नाग, कालिक, शंखपाल आनी भूधर ह्या आठ नागांचे ी समजतात. ब्राह्मणांक जेवण वाडटकच ह्या नागांखातीर पायसाचे रून तांचें बलिदान करचें.

रांत भांगराचो एक नाग करून ताची घटाचेर स्थापणूक करची ाची पुजा करून तो ब्राह्मणाक दान दिवंचो. उपरांत भटाची पुजा, क जेवण, आशिर्वाद ग्रहण आदी करून कर्म पुराय करचें. नागबळी नारायणबळी करचो अशें सांगलां. अशें केल्ल्यान सोरपाचो भंय सोरपाक मारपाच्या पातकांतल्यान सुटका मेळटा. तेभायर की, भुरगींबाळां आनी विष्णुलोक प्राप्ती जाता.

- कों. वि. सं. मं.

र ब्राह्मण : एक ब्राह्मण जात. हे चड करून गुजरात प्रदेशांत त. गुजरातांतल्या औदीच्य ब्राह्मणांची ही एक पोटशाखा. हे लोक हिमालयाकडले आनी उपरांत ते हांगा आयले अशें सांगतात. हे लोक ाचे आसुंये असोय समज आसा. तांचे जातीचे उत्पत्तीविशीं जायत्यो यिका आसात. तातूंतल्यो दोन आख्यायिका अशो -

व-पार्वतीच्या लग्ना वेळार पुरयतपण करपा खातीर शिवान स निर्माण केले आनी उपरांत स नागकन्यांकडेन तांचीं लग्नां लावन तांची संतती म्हळ्यारूच नागर ब्राह्मण.

क फावट एक मंत्रीक एका नागा फाटल्यान लागलो. तेन्ना भियेवन नागान ब्राह्मणाचें रूप घेतलें आनी तो वडनगराक पळून आयलो. थंय तो एके ब्राह्मण चलयेकडेन लग्न जालो. तिका जीं भुरगींबाळां जालीं तेच आतांचे नागर ब्राह्मण. तांच्यांत भारा, विशाल, चित्तोरीय, कृष्णपुरी, प्रश्नोर आनी साठोदरा अशो स पोटजाती आसात. हीं सगळीं नांवां तांकां त्या-त्या थळावयल्यान पडल्यांत. तेभायर तांचेमदीं बाडर नांवाची एक पोटजात आसा. जे कोण अनागर चलयेकडेन लग्न जातात ते बाटले अशें समजून तांकां बाडर अशें म्हणटात. भारा आनी साठोदारा हातूंत ऋग्वेदी फांट्याचे लोक खूब आसात. विशाल नागरांत चडशे यजुर्वेदी फांट्याचे लोक आसात. पुराय गुजराती ब्राह्मणांमदीं नागर ब्राह्मण आपणाक व्हड समजतात.

हाटकेश्वर हें तांचें कुलदैवत आसून, अंबाजीमाता ही कुलदेवी. हे लोक आचार, विचार, बुद्धी हातूंत खुबूच फुडारिल्ले आसात. देवनागरी लिपी आपणें निर्माण केली अशें ते समजतात.

- कों. वि. सं. मं.

नागरीक आनी नागरीकत्व : ज्या देशांत निश्चीत राज्यघटना आसता आनी थंयच्या लोकांक घटनेन निश्चीत हक्क दिल्ले आसतात, अशा देशांतल्या व्यक्तींक 'नागरीक' अशें म्हण्टात. ज्या मनशाक नगरराज्यांत सार्वजनिक पदाधिकार मेळूंक शकतात ते व्यक्तीक नागरीक म्हण्टात आनी लोकांक आपल्या देशांत मेळिल्लो राजकीय दर्जो म्हळ्यार नागरीकत्व अशें (ॲरिस्टोटलच्या व्याखेवरवीं) म्हणूं येता. राज्याच्या कायद्यांप्रमाण व्यक्ती आनी राज्य हांचे संबंद थरयल्ले आसतात. नागरीकत्वांत जण एका नागरीकाक जशे कांय अधिकार दिल्ले आसतात तशीं तांचीं कांय कर्तव्यांय आसतात.

नागरीकत्वाची कल्पना सुर्वेक ग्रीसी नगरराज्यांत अस्तित्वांत आयली. त्या काळांत साबार नगरराज्यां आशिल्लीं. जो नगराचो घटक तो नागरीक आसतालो. पूण बायलांक आनी गुलामांक नागरीकत्वाचे अधिकार नाशिल्ले. त्या काळांत राज्याच्या नागरी, राजकीय आनी लस्करी कामांनी सगळ्या नागरिकांचो वांटो आसतालो. दर नागरीक हो सैनिक, विधानसभा वांगडी आनी न्यायाधिशूय आसतालो. मध्ययुगांत रोमी साम्राज्यांत आनी युरोपांतूय अशीच परिस्थिती आशिल्ली. पूण पंदराव्या शेंकड्या उपरांत राजेशाय आयली तेन्ना नागरीक हो त्या राज्याचो प्रजाजन जालो.

ब्रिटनांतले इ.स. १६८८ च्या क्रांतीउपरांत आनी इ.स. १७८९ चे फ्रँच राज्यक्रांती उपरांत परिस्थितींत बदल जालो. सगळ्या नागरिकांक समान दर्ज्याचे हक्क मेळचे हो हे क्रांतीचो मुखेल उद्देश आशिल्लो. जेन्ना राष्ट्रवादाची उदरगत जायत गेली, तेन्ना देशाच्या कामांत वांटो घेवप हो आपलो हक्क आसा अशें सगळ्या नागरिकांक दिसपाक लागलें. राष्ट्राची जनता सार्वभोम आनी शासनाचे अधिकार घटनेंत मर्यादीत आसात, ह्या दोन कल्पनांतल्यान आधुनीक काळांतल्या नागरिकत्वाचो उगम जालो.

नागरीकत्व दोन तरांनी मेळूंक शकता. सैमीक आनी नागरिकीकरणाच्या आदारान. सैमीक नागरीकत्व जल्माच्या आदाराचेर मेळटा. भारत, अमेरिका, ब्रिटन आनी हेर देशांच्या नेमांप्रमाण त्या देशांत जल्माक आयिल्ल्या भुरग्याक त्या देशाचे नागरीकाचे अधिकार मेळूंक शकतात. तशेंच आवय वा बापूय ज्या देशाचे नागरीक आसात आनी तांच्या भुरग्याचो जल्म खंयसरूय जाल्यार ताका त्या देशाचें नागरीकत्व मेळूंक शकता. खंयचीय बायल जेन्ना परकी नागरिकाकडेन लग्न जाता तेन्ना तिचें

आपल्या देशाचें नागरीकत्व रद्द जाता आनी ती आपल्या घोवाच्या देशाची नागरीक जाता. परकी नागरिकाक राबित्याच्या आदाराचेर नागरीकत्व मेळूक शकता. नागरीकत्व आपणायतना ताका त्या देशाच्यो कांय अटी मानून घेवंच्यो पडटात. नागरीकत्व दितना राबित्याचो उण्यांत उणो काळ थरयल्लो आसता. परकी नागरिकाक दुसऱ्या देशाचें नागरीकत्व जाय जाल्यार ताणें त्या देशाक अर्ज करचो पडटा. आपल्या राश्ट्राचें नागरीकत्व रद्द करून नव्या राश्ट्राच्या नागरिकाप्रमाण वावुरतलो असो सोपूत घेवंचो पडटा. ज्या देशाचें नागरीकत्व जाय आसता त्या देशाच्या भाशेचें कामापुरतें तरी गिन्यान आसचें पडटा.

सगळ्या नागरिकांक् कांय राजकीय आनी कांय नागरी अधिकार आसतात. देखीक-परदेशी राबितो आसतना लेगीत आपल्या राश्ट्राकडल्यान संरक्षण मेळप, राज्यांत सदांखातीर राबितो करप, मतदान करप, भौशिक अधिकारपद आपणावप, शासनालागीं अर्ज करप, संघटना करप. ह्या अधिकारांवांगडा नागरिकांक कांय कर्तव्यांचेंय पालन करचें पडटा. देखीक - राज्याचे सगळे कायदे पाळप, राश्ट्रनिश्ट आसप, तेखातीर परकी आक्रमणासारक्या संकटांच्या वा देशाभितरल्या आणिबाणीच्या काळांत देशाचे राखणेखातीर सैन्यांत भरती जावप, तशेंच सरकारी अधिकाऱ्यांक आनी पोलीस अधिकाऱ्यांक आपलें कर्तव्य करपा खातीर आदार करप, वेंचणुकेच्या वेळार मतदान करप आनी कर भरप.

भारतीय नागरीकत्व : स्वातंत्र्यापयलींच्या काळांत सगळेच भारतीय ब्रिटीश साम्राज्यसत्तेचे प्रजाजन आशिल्ले. भारत स्वतंत्र जाले उपरांत २६ जानेवारी १९५० दिसा हिंदुस्थान सार्वभौम लोकशायी गणराज्य जालें आनी त्याच दिसा हिंदुस्थानाचे लोक भारताचे नागरीक जाले. देशाची फाळणी जाले उपरांत लाखांनी निर्वासीत पाकिस्तानांतल्यान भारतांत आयले. तांकां नागरीकत्व दिवपाचें काय ना हाका लागून १९५५ त संसदेन नागरीकत्वाचो नवो कायदो पास केलो.

भारतीय राज्यघटनेच्या कलम ५ ते ११ त नागरीकत्वा संबंदींचे तजविजी प्रमाण संविधानाचे सुर्वेक खंयच्या मनशाचो राबितो भारतांत आशिल्लो आनी जो मनीस भारतांत जल्माक आयिल्लो, वा ताचो आवय वा बापूय हांचो एकाचो जल्म भारतांत जाल्लो, वा जो मनीस संविधाना पयलीं उण्यांत उणीं पांच वर्सां भारतांत रावतालो असो जण एकलो भारताचो नागरीक् जालो. पाकिस्तानांतल्यान भारतांत आयिल्ल्या लोकांकूय नागरीकत्वाचे अधिकार दिले. जे लोक एक मार्च १९४७ उपरांत पाकिस्तानांत गेले ते भारताचे नागरीक उरूंक नात, पूण ते परत भारतांत आयले जाल्यार कांय खाशेल्या अटींचेर तांकां भारताचें नागरीकत्व दितले अशें मान्य केलें. भारतीय नागरीकत्वाचो अधिकार जांकां मेळ्ळा ताणीं ताचो वायट उपेग केलो, जाल्यार हे अधिकार काडून घेवपाची तजवीज संविधानांत केल्ली आसा.

नागरीकत्वाच्या कायद्यांतले तजविजी प्रमाण भारतांत २६ जानेवारी १९५० पयलीं जल्माक आयिल्ली व्यक्ती भारताची नागरीक जाता. तशेंच, भारताची नागरीक आशिल्ली व्यक्ती २६ जानेवारी १९५० दिसा भारताभायर आसली तरीय ती भारतीय नागरीक जाता. मूळ भारतीय आनी अर्ज करचे पयलीं वर्सभर भारतांत राबितो करून आशिल्ली पूण ताचे पयलीं वर्सभर भारताची नागरीक नाशिल्ली व्यक्ती, मूळची भारतीय पूण परदेशांत राबितो करून आशिल्ली पूण भारताचें नागरीकत्व मेळूंक नाशिल्ली, भारतीय नागरीकाकडेन लग्न जाल्ली परकी बायल, भारतीय आवय-बापायचीं भुरगीं हांकांय भारतीय नागरीकत्व मेळूंक शकता.

बेचाळिसावे घटना दुरूस्तेवरवीं भारतीय नागरीकाचीं कर्त[illegible] भारतीय राज्यघटनेच्या ५१ व्या कलमांत आस्पावल्यांत. तीं म्[illegible] राज्यघटनेचें पालन करप आनी देशाचे आदर्श आनी संस्था, राश्ट्[illegible] राश्ट्रगीत हांचो आदर करप, भारताची सार्वभौमताय, एकताय [illegible] एकात्मताय हांची राखण करप; देशाचें संरक्षण करपाक हातभार [illegible] आनी देशाची सेवा करप; धर्मीक, भाशीक आनी प्रदेशीक वा वर्गी[illegible] पयस करून भारतीय जनतेंत एकवट हाडप आनी भावबंधी वाडोवप [illegible] बायलांची प्रतिश्ठा राखप; भारताच्या संस्कृतायेच्या वारसाची ज[illegible] घेवप; सैमीक पर्यावरणाची राखण करप; भौशिक संपत्तीची राखण [illegible]

- कों. वि. [illegible]

नागरीकशास्त्र : ज्या देशांत निश्चीत राज्यघटना आसता [illegible] थंयच्या लोकांक घटनेन निश्चीत अधिकार दिल्ले आसतात, अशा देश[illegible] व्यक्तींक 'नागरीक' अशें म्हण्टात. जाल्यार नागरिकांचो राज्याकडेन [illegible] समाजाकडेन आशिल्ल्या संबंदांचो अभ्यास करपी शास्त्राक नागरीक[illegible] अशें म्हण्टात.

मनीस हो समाजमोगी आशिल्ल्यान जेवणखाण, वस्त्र आनी आल[illegible] ह्यो मुळाव्यो गरजो भागोवपाखातीर ताका समाजाची गरज [illegible] गिन्यान, मनोरंजन आनी बरी जीण जगपाक समाजाची गरज अ[illegible] समाजांत रावल्यारूच ताच्या जिविताक पुरायपण लाबता. कुटुंबांत [illegible] धर्मीक, वेवसायीक, राजकीय आनी संस्कृतीक संस्थांनी वांटो घेव[illegible] आपणाचो आनी समाजाचोय विकास करूंक शकता. समाजांत रावन[illegible] समुहाचे उदरगतीखातीर वा भलायकेखातीर मनशाच्या आंगांत कां[illegible] आसप भोव गरजेचें. राश्ट्राचो अभिमान, कायद्याविशीं आदर, [illegible] वेव्हार, सहनशीलता, एकमेकाच्या आदाराची जाणीव हे गूण मन[illegible] आंगांत आसचे पडटात. असले गूण नागरीकांच्या पदरांत पडचे [illegible] चडशा देशांनी शिक्षणाचो एक वांटो म्हणून 'नागरीकशास्त्र' हो [illegible] शिकयतात. नागरिकांची जीण सुखी, सुसंवादी आनी वेवस्थीत [illegible] म्हणून लागपी आचार, विचार आनी वेव्हार हांचे नेम नागरीक[illegible] अभ्यासांत आस्पावतात. ह्या शास्त्रावरवीं नागरिकाच्या आचा[illegible] रावपाचो, हेर समाजाकडेन आशिल्ले ताचे संबंद आनी हे संबंद बरे [illegible] कशे उपेगांत हाडपाचे हे विचार नागरीकशास्त्रांत येतात. समाजांत [illegible] वागणूक बरी आनी खंयची वायट हांचे कांय आदर्श ह्या शास्त्रान थ[illegible] आसात.

नागरीकशास्त्र जिविताच्या विंगडविंगड भागांचो अभ्यास [illegible] नागरिकांच्या हक्कांचो आनी कर्तव्यांचो तातूंत मुखेलपणान विचार [illegible] कुटुंबांत, शाळेंत आनी मागीर समाजांत कशें वागप, तशेंच ह्या आ[illegible] संस्थांतल्या मनशांची वागणूक कशी आसची हांची म्हायती नागरीकशा[illegible] अभ्यासान समजता. विंगड - विंगड स्वयंसेवी संघटना, समाजीक [illegible] थळाव्यो स्वराज्य संस्था, हेरांचें आनी नागरीकांचें तशेंच एका नाग[illegible] दुसऱ्याकडेन संबंद कशे आसचे हांचो अभ्यास नागरीकशास्त्राचे [illegible] येता. आदर्श नागरीक कोणाक म्हणप हाचीय म्हायती नागरीकशास्त्र[illegible] नागरीकशास्त्र फकत एकाच मनशाच्या सुखाचो वा गरीब - गिरेस्त [illegible] भेदभाव करिना. समाजांतले सगळे लोक कशे सुखी जातले हाचे वि[illegible]

ार्गदर्शन करता. मनीस एकलो एकसुरो आपली उदरगत करूंक
ताची उदरगत समाजाचे उदरगतीचेर आदारिल्ली आसता. आयचे
स्थितींत मनशाचीं कर्तव्यां आनी जापसालदारक्यो बदलत रावतात.
काक तांची जाणीव आसप भोव गरजेचें. समाजजीण सुखी,
त जावपाखातीर नागरीकशास्त्रांतले शिकवणुकेची भोव गरज

\- कों. वि. सं. मं.

ो लिपी : (पळेयात देवनागरी लिपी).

ंश : भारतांतलो एक पुर्विल्लो वंश. पुर्विल्ल्या काळासावन भारतांत
जा राज्य करताले आसूंक जाय. पूण तांचे उल्लेख खुबूच उण्या
त मेळटात. पुराणांत नागराजांनी विदिशा, मथुरा, कांतिपुरी आनी
ी राज्यांनी राज्य केल्लयाचो उल्लेख मेळटा. विदिशेच्या सदाचंद्र,
नखवान, धनधर्मा, भूतिनंद आदी नाग राजांचो उल्लेख आसा. पूण
यर हेर कांयच म्हायती मेळना. मथुरेंत सात आनी पद्मावतींत णव
जा जावन गेल्ल्याचो उल्लेख पुराणांत आसा. पूण तांचीं नांवां दिवंक
कांतीपुरी खंय आशिल्ली हाचीय निश्चीत म्हायती मेळना.
ावतीक भवनाग, भीमनाग, बृहस्पतीनाग, देवनाग, गणपतिनाग,
रनाग, स्कंदनाग अशा जायत्या नागराजांचीं नाणीं मेळ्ळ्यांत.
ोचे हे राजा भारशिव कुळांतले आशिल्ले. ते आपल्या खांदार शिवलिंग
करताले. भगवान शंकराच्या प्रसादान आपलो नागवंश तयार जालो
मानताले. ताणीं धा अश्वमेध यज्ञ केल्ले. आपल्या पराक्रमान भागीरथी
उदक मेळोवन ताणीं आपणाक राज्याभिशेक करून घेतिल्लो.
ोनागाचीं नाणीं पद्मावती आनी मथुरेक मेळ्ळ्यांत. भवनागान आपली
दर्भाचो वाकाटक राजकूंवर गौतमीपुत्र हाका दिवन उत्तर आनी
भारताची आघाडी निर्माण केल्ली. पूण समुद्रगुप्तान नागांक हारोवन
ीचें राज्य गुप्त साम्राज्यांत आस्पावन घेतलें. ताणें गणपतीनाग,
न, अच्युत आनी नंदी हांचो नाश केलो अशें ताच्या प्रयागप्रशस्तींत

मुद्रगुप्तान कांय नागकुळांकडेन शरीरसंबंद दवरिल्लो. ताचो पूत
चंद्रगुप्त हाची कुबेरनागा ही राणी नागवंशांतली आशिल्ली. दक्षिण
त नागराज्यां आशिल्लीं. सातवाहनवंशी सिमुक (श्रीमुख) हाची राणी
का ही नागकन्या आशिल्ली.
ध्य प्रदेशाच्या छत्तीसगढांतल्या बस्तरांत आनी रायपूर जिल्ह्यांत
या शतमानामेरेन नागराज्यां तिगून आशिल्लीं. पद्मगुप्ताच्या नवसाहसांक
ंत धार हांगाचो परमारनृपती हो एके नागकन्येकडेन लग्न जाल्लयाचो
आसा. ती नागकन्या बस्तर जिल्ह्यांत चक्रकोटाक राज्य करपी नाग
ली आशिल्ली अशें संशोधनावयल्यान सिद्ध जालां. दक्षिणेंत हेर कांय
ाज्यं आशिल्लीं. कदंबाचे आनी उपरांत बादामीच्या चालुक्याचे
ोन्द आशिल्ले सेंद्रक राजा नागवंशाचे आशिल्ले.
ाश्मीरांतलो कर्कोट वंशय नागांतलोच आशिल्लो. ताचो मूळपुरूस
वर्धन हो इ.स. ६५० च्या सुमाराक राज्यार आयलो. ताच्या काळांत
भोंवडेकार ह्युएनत्सांग काश्मीरांत आयिल्लो. ताणें आपल्या वर्णनांत
. दुर्लभवर्धनाचें राज्य वायव्येक पंजाबमेरेन पातळिल्लें. ताचो व्हडलो

पूत चंद्रापीड हाका चीनी सम्राटान इ.स. ७२० त राजा म्हणून मान्यताय दिवन ताचेकडेन मैत्री जुळयल्ली. ह्या राजाची ताच्या न्यायीपणाखातीर नामना आशिल्ली. हाका फुडें ताच्याच तारापीड नांवाच्या पुतान मारलो. तारापीडाची कारकीर्द चारच वर्सां आशिल्ली. ताचे उपरांत ललितादित्य मुक्तापीड हो इ.स. ७२४ त गादयेर आयलो. हो काश्मीराचो सर्वश्रेश्ठ राजा आशिल्लो. ताणें जायतीं जैतां मेळयलीं. ताणें गौड, कामरूप, कलींग, कर्णाट, कावेरी, कोंकण, सौराष्ट्र, उत्तर कुरू, जलंदर आदी 'देश' जिकून दिग्वीजय मेळयलो.

ललितादित्यान काश्मीरांत आनी हेरकडेन शिव, विष्णु, आदित्य हांचीं बी देवळां तशेंच बौद्ध स्तूप आनी काश्मीरांतलें नामनेचें मार्तंड देवूळ बादिल्लें. तांचे भव्य अवशेष श्रीनगरापसून कांय अंतराचेर मत्तन गांवालागसार अजुनूय दिसतात. ललितादित्य हाणें इ.स. ७२४-७४० मेरेन राज्य केलें. ताचे उपरांत ह्या राज्याक देंवती कळा लागली. शेवटाक उत्पलवंशी अवन्तिवर्मन हो राजा ८५५ सुमाराक राज्यार आयलो.

\- कों. वि. सं. मं.

नागवेंकार, जयवंत विठ्ठल : (जल्म : १९ सप्टेंबर, १९२८, ओडली - सालसेत).

सुटकेझुजारी. तो नॅशनल काँग्रेस गोंय संघटनेचो वांगडी आशिल्लो. सुटके चळवळीच्या काळांत तो राश्ट्रीय वावर करतालो. ६ एप्रिल १९५५ ह्या दिसा ताणें सत्याग्रहांत वांटो घेतिल्लो. पोलिसांनी ताका धरलो आनी खूब त्रास दिलो. प्रदेशीक लस्करी न्यायालयामुखार उबो करून डिसेंबर १९५५ त ताका ५वर्सां खातीर बंदखणीची ख्यास्त फर्मायली. ४ फेब्रुवारी १९५८ ह्या दिसा ताची बंदखणींतल्यान सुटका जाली. उपरांत तो परतून राजकीय वावर करूंक लागलो. १९७२ त भारत सरकारान ताम्रपत्र दिवन ताचो भोवमान केलो.

\- कों. वि. सं. मं.

नागवेंकार, दत्ताराम कुश्ठा : (जल्म : २० मार्च १९३४, शिवोली - दांडो-बारदेस).

सुटकेझुजारी. १९५२-५७ ह्या काळांत तो 'आझाद गोमंतक दल' संघटनेचो वांगडी आनी पंगडाचो मुखेल आशिल्लो. १७ मे १९५७ ह्या दिसाच्यान तो 'रांकोर पात्रिओतिका' हे संघटनेचो वांगडी आशिल्लो. तांच्याच शिबिराचो तो मुखेल आशिल्लो. २६ जानेवारी १९५४ ह्या दिसा ताणें कांयसूवा किल्लो, हणजूण्यां आनी मोरजे तिरंगी बावटो लायलो. पत्रकां वांटप, पोलीस ठाण्याचेर आनी रेल्वे स्टेशनाचेर हल्लो करप, केरी पुलाचेर स्फोट घडोवन हाडप हातूंत ताणें वांटो घेतिल्लो.

२८ ऑगस्ट १९५८ ह्या दिसा पोलिसांनी ताच्या घराचेर धाड घाली. पूण तो पळून वजऱ्यां गेल्लयान तांच्या हाताक लागलो ना. पोलीसांनी ताचे आवयक धरून तिचो छळ केलो. ताणें जायत्या पोलीस ठाण्यांचेर हल्लो करून थंयचीं पिस्तोलां आनी तुबकां उबारलीं. तीं पोलीस ठाणीं आनी दीस अशे आसात - गुळेली (१.२.१९५५), कळंगूट (३.२.१९५५), अस्नोडें (११.२.१९५५), सत्तरी (८.२.१९५६), होंडा (३०.९.१९५६), कालिया, दमण (२.८.१९५७), सुपानगुडी (८.१०.१९५७), पोळें (९.१०.१९५७), हकणें, पेडणें (७.११.१९५९), कुडतरी

(८.११.१९५७), सावरजुंवें आनी चांदेल (२४.११.१९५७); २६ जानेवारी १९५८ दिसा मोपा वाठारांत लस्करी जिपीचेर स्फोट घडोवन हाडलो. १५ ऑगस्ट १९५९ ह्या दिसा म्हापशें नगरपालिकेकडेन ताणें स्फोटक पदार्थ दवरिल्लो. ताचे गैरहजेरेंत ताचेर खटलो चलोवन ताका २२ वर्सां बंदखणीची ख्यास्त फर्मायली. १५ ऑगस्ट १९७२ ह्या दिसा भारत सरकारान ताम्रपत्र दिवन ताचो भोवमान केलो.

– कों. वि. सं. मं.

नागवेंकार, नारायण यशवंत : (जल्म : २८ मार्च १९२८, म्हापशें).

सुटकेझुजारी. ताणें विद्यालयीन शिक्षण इंग्लिशींतल्यान घेतलें. 'आझाद गोमंतक दल' संघटनेचो तो वांगडी आसलो. १९५२ वर्सासावन तो भूंयगत राजकीय वावरांनी वांटो घेतालो. पोलीसांनी ताका धरलो आनी सात म्हयने बंदखणींत दवरलो. भारत सरकारान ताम्रपत्र दिवन ताचो भोवमान केलो.

– कों. वि. सं. मं.

नागवेंकार, सदानंद पुरुषोत्तम : (जल्म : १९२२, करजळें – तिसवाडी).

सुटकेझुजारी. ताणें मुळावें शिक्षण मराठी आनी पुर्तुगेजींतल्यान घेतलें. सांवड्ड्यां ताणें बसका घडोवन हाडिल्ली. ६ एप्रिल १९५५ ह्या दिसा ताणें मडगांवां जाल्ल्या सत्याग्रहांत वांटो घेतिल्लो. पोलिसांनी ताच्या वांगड्यांसयत ताका धरलो आनी खूब मार दिलो. उपरांत ताका पांच म्हयन्यांखातीर आग्वाद बंदखणींत दवरलो. ताका प्रदेशीक लस्करी न्यायालयामुखार उबो करून चार वर्सां बंदखणीची ख्यास्त फर्मायली. १९६० वर्सा ताची बंदखणींतल्यान सुटका जाली. १९७२ त भारत सरकारान ताम्रपत्र दिवन ताचो भोवमान केलो. १८ जून १९८४ ह्या दिसा गोंय सरकारान ताचो भोवमान केलो.

– कों. वि. सं. मं.

नागार्जून -१ : एक व्हड बौद्ध आचार्य, माध्यमिक संप्रदायाचो प्रवर्तक आनी तत्त्ववेत्तो. कुमारजीवी हाणें ४०५ च्या सुमाराक बरयल्ल्या ताच्या चरित्राचो चीनी अणकार उपलब्ध आसा. ताचो जल्म दक्षिण भारतांतल्या एका ब्राह्मण कुळांत जालो म्हणपाचें ताचेवयल्यान कळटा. 'अर्जून रुखापोंदा ताचो जल्म जालो आनी एका नागान ताका आदार दिलो हाका लागून ताका नागार्जून अशें नांव पडलें', अशी एक दंतकथा आसा. तिबेटी ग्रंथांतय ताचेविशीं जायत्यो आख्यायिका आसात. तो सुमाराभायर हुशार आशिल्लो. फकत णव्वद दिसांनी ताणें तिनूय बौद्ध पिटकांचो अभ्यास पुराय केलो. तरी पूण ताचें समाधान जालेंना. देखून तो हेर ग्रंथांचो सोद घेवपाक लागलो. फुडें ताका हिमालयांतल्या एका जाण्टया भिक्षूकडल्यान महायानसूत्र प्राप्त जालें. तिबेटी परंपरेप्रमाण तो नालंदाक कांय तेंप आशिल्लो. पूण कांय अभ्यासकांच्या मताप्रमाण तो आंध्र प्रदेशांतल्या श्रीशैलम पर्वताचेर चड तेंप राविल्लो. नागार्जून चडसो धान्यकटक वा धरणीकोटाक (जिल्हो – गुंटूर) रावतालो आनी थंय ताणें विहार बांदिल्लो अशें कांय अभ्यासक मानतात. नागार्जून हो सातवाहन वंशांतल्या यज्ञश्री (
१२७-१६५) राज्याच्या काळांतलो आनी ताचो इश्ट आशिल्लो. तशेंच
जल्म विदर्भांतल्या एका ब्राह्मणकुळांत जालो अशें ह्युएनत्सेंग हाणें अ
भोंवडे वर्णनांत बरोवन दवरलां.

बौद्ध तत्वज्ञानांत नागार्जूनान नवें युग सुरू केलें. तशेंच महायान
ताणें माध्यमिकशास्त्र वा शुन्यतावादाचो पुरस्कार केलो.
माध्यमिककारिका नांवाच्या ग्रंथांत महायान सुत्राच्या उपदेशांतले
सांगलां. ह्या ग्रंथावरवीं ताची हुशारकाय, सुमाराभायली बुद्धीमत्ता
खर बारीकसाण हांची कल्पना येता. ताणें 'प्रज्ञापारमिते'
'महाप्रज्ञापारमिता' नांवाची संस्कृत टिका बरयल्या
'मूल्यमध्यमककारिका' नांवाचो एक संस्कृत ग्रंथ बरोवन ताचेर 'अकुत
नांवाची टिका बरयल्या. ही आतां संस्कृत भाशेंत उपलब्ध ना पूण
तिबेटी आनी चीनी अणकार उपलब्ध आसात. प्रज्ञापारमिताश
प्रज्ञामूलशास्त्रटीका, प्रज्ञाप्रदीपशास्त्र, मूलमाध्यमिक – श
मध्यंतानुगमशास्त्र, दशभूमिविभाषाशास्त्र, द्वादशनिकायश
विग्रहव्यवर्तिनीकारिका, युक्तिशतिका, शुन्यतासप्तती, प्रतीत्यसमुत्पाद
महायानविंशिका बी जायते ग्रंथ ताणें बरयले अशें सांगतात. नागा
राजा यज्ञश्रीक बरयल्लें एक पत्र सुह्लेख ह्या नांवान प्रसिद्ध आसून,
बौद्ध धर्माचो नैतिक उपदेश आसा.

नागार्जूनाच्या मतान वस्तू 'चतुपकोटिविनिर्मुक्त' चार 'प्रका
विधानांत मेळना. त्यो चार कोटी अशो – (१) 'आसा' अशें ना. (२)
अशेंय ना (३) 'आसा आनी ना' अशेंय ना. (४) 'आसा' अशें ना आनी
अशेंय ना. खंयचेंय विधान करिनासतना तेविशीं खंयचेंय निश्चीत मत
शक्य ना अशी भुमिका बाळगप हेंच योग्य. नागार्जूनाच्या माध्य
संप्रदायाचें मत म्हळ्यार खंयच्याय वस्तूचो, संभव आसा अशा चार
खंयच्याय एका प्रकारान वर्णन करपाक येता वा चारांतल्या एका प्रक
विधान करपाक येता. नागार्जूनाच्या मतान हे चार प्रकार, विधानां
कोटींतलो खंयचोय प्रकार, विधाना वा कोटी खंयचे वस्तूक लागू
शकना. म्हणजे, खंयचेय वस्तूविशीं कसलेंय विधान करूंक येना.

नागार्जूनामेरेन बौद्ध तत्वगिन्यांत मनशाभितर पुद्‌गल वा
नांवाची चिरंतन अशी वस्त ना अशें मानताले. नागार्जूनान ही गजाल
केलीच, पूण हाचेफुडें वचून ताणें 'धर्मशून्यताय' हे संकल्पनेक म्हत्व
म्हळ्यार भायल्या संवसारांत दिसपी सगळ्याच गजालींक आप
अस्तित्त्व ना. ताचें अस्तित्त्व हेर वस्तूंचेर आदारीत आसा, अर्थात
अस्तित्त्व सापेक्ष आसा.

वेव्हारीक नदरेन सगळेच वेव्हार बरेपणान चलतात हें लोकांनी मा
सत्य आसा. संवृतिसत्य म्हळ्यार लोकसंमत सत्य वा 'वेव्हारीक'
लोकसंमत सत्याचे नदरेन संवसाराक अस्तित्त्व आसा. परमार्थीक न
मात जग शुन्य आसा. परमार्थीक सत्याचो उपदेश करतना लौ
कुरवांचो वा लोकसंमत भाशेचो उपेग करचो पडटा, अशें नागार्जु
आपले 'कारिकेंत' म्हळां.

नागार्जून हो बौद्ध संप्रदायांतलो म्हान भाश्यकार आशिल्लोच; त
द्वंद्वीय पद्दतीच्या युक्तिवादाचो वापर करपी तो बुदवंत तर्कवेत्तो आनी
तत्वगिन्यानाक गडगंज असो भावरूप अर्थ मेळोवन दिवपी चिकित
जाणकार आशिल्लो. ताणें तत्वगिन्यानाच्या मळार भारतीय दर्शन
इतिहासांत केल्लो वावर मोलादिक आसा. ताका 'बोधिसत्व' आनी '

उपाध्यो आशिल्ल्यो. ताच्यो कांय कोरांतिल्ल्यो मूर्ती मेळटात.

- कों. वि. सं. मं.

र्जून - २ : (जल्म : १९१०, तरौनी - दरभंगा).

नेचो हिंदी लेखक. ताचें मूळ नांव वैद्यनाथ मिश्र. 'नागार्जुन' आनी ह्या टोपण नांवांनी ताणें लिखाण केलां. पिरायेच्या २०-२१ व्या ांतल्यान भायर सरून ताणें संन्यास आपणायलो. श्रीलंकेक वचून आनी अध्ययन करपाखातीर ताणें घरदार सोडिल्लें. पूण तांचे तलो तो एकलो एकसुरो चलो आशिल्ल्या कारणान ताका परतो श्रम आपणावंचो पडलो. साहित्याचेर आपलें जिवीत घालोवपी तो समर्थ कवी आनी कादंबरीकार आसून ताका ल्हानपणासावन आवड आशिल्ली.

४५ सावन ताणें बरोवपाक सुरवात केली. 'रतिनाथ की चाची'), 'बलचनमा' (१९५२), 'नया पौध' (१९५३), 'बाबा बटेसर १९५४), 'दुखमोचन' (१९५७), 'वरूण के बेटे' (१९५७), 'कुंभी १९६०), 'इम्हारतिया' (१९६८), 'उग्रतारा' (१९७०) ह्यो ताच्यो यो कादंबऱ्यो. ताचे कांदबरेंत गांवगिऱ्या जिविताचें चित्रण णान आयिल्लें आसून ताच्या लिखाणांचेर मार्क्सवादी विचारांचें पडिल्लें दिसता. ताचे 'बलचनमा' हे कादंबरीक चड नामना .

दंबरी वांगडाच कविता होय साहित्यप्रकार ताणें केळयल्लो आसून कवितांनी प्रगतीशील विचार दिश्टी पडटात. 'युगधारा' (१९५२), पंखोंवाली' (१९५९), 'भस्मांकुर' (१९७०), 'तालाब की गँ' (१९७५) हे ताचे कवितांझेले उजवाडाक आयल्यात. ताचे खर विडंबन, मार्मीक उपहास आनी खोचक विनोद आसून ताच्या वितांत सैमाचेंय चित्रण केल्लें दिश्टी पडटा. गांवगिरी आनी नागर तरेच्यो भासो बरे तरेन बरोवंक शकतल्या ह्या कवीक संस्कृताचोय भ्यास आशिल्लो. प्रागतिक विचारांचो एक प्रयोगशील कवी म्हणून हिंदींत खाशेलें स्थान आसा.

- कों. वि. सं. मं.

र्जून - ३ : (इ.स. चें ७वें शतमान).

ल्लो भारतीय रसायनशास्त्रज्ञ. बौद्ध आचार्य नागार्जून आनी हो अशी आदीं समजूत आशिल्ली. पूण ते दोगूय वेगवेगळे अशें चडशे मानतात. आनी हें स्पश्ट करपाखातीर ह्या रसायनशास्त्रज्ञाक सिद्ध न अशें म्हण्टात. ताचो जल्म दक्षिण भारतांतल्या कांची नगरांत ७ व्या शतमानांत जालो. तो तंत्रशास्त्राचो आचार्य आशिल्लो. ताणें चेर तारादेवीची उपासना आनी तंत्रीक साधना केल्ली असो उल्लेख ताका एका तपस्व्याकडल्यान रसायनविद्या आनी मायूरीविद्या धातूपसून भांगर तयार करप) प्राप्त जाल्ली अशी आख्यायिका ताणें भारतांतल्या खनिजांपसून वेगवेगळ्या प्रकारचीं रसायनां आनी धातूपसून शुद्ध धातू तयार करपाची पद्दत सोदून काडली देखुनूच भारतीय रसायनशास्त्राचो प्रवर्तक मानतात. पारो आनी हेर धातूंचे (पारो आनी ते ते धातूची भरसण) ताणेंच पयलीं तयार केली. ताणें नामनेचो 'रसरत्नाकर' नांवाचो एक ग्रंथ आसा. तातूंत रसायनीक प्रक्रिया आनी प्रयोगीक उपकरणां हांचेविशीं म्हायती आसा. प्रफुल्लचंद्र रॉय हांच्या 'हिस्टरी ऑफ हिंदू कॅमिस्ट्री' ह्या पुस्तकांत नागार्जूनाविशीं म्हायती दिल्ली आसा.

- कों. वि. सं. मं.

नागार्जून कोंडा : आंध्र प्रदेश राज्यांतल्या बौद्ध अवशेशांचें एक नामनेचें थळ. गुंटूर जिल्ह्यांत माचेर्ला गांवचे वायव्येक सुमार २४ किमी. अंतराचेर कृष्णा न्हंयेचे दक्षिण देगेर हें थळ वसलां. नागार्जून कोंडा हो नल्लमलई पर्वतांचोच एक भाग आसून त्या भागा लागसल्ल्या सपाट प्रदेशांतल्यान कृष्णा न्हंय व्हांवता. कृष्णेचे देगेर आनी दोंगरावयल्या सड्यार पुर्विल्ले अवशेश मेळ्ळ्यात. हे सगळे अवशेश विजयपुरी, श्रीपर्वत आनी नागार्जून कोंडा अशा तीन भांगानी पातळ्ळ्यात.

विजयपुरीचे उदेंतेक श्रीपर्वत नांवाचो दोंगर आसा. ह्या दोंगरावयल्या एका विहारांत नामनेचो बौद्ध आचार्य नागार्जून रावतालो आनी थंयच ताका निर्वाण प्राप्त जालें अशी परंपरीक कथा तिबेटी साहित्यांत मेळटा. ह्या आचार्याच्या नांवावयल्यानच ह्या दोंगराक नागार्जूनकोंडा हें नांव मेळ्ळें.

हांगाच्या अवशेशांचो सोद सुरपुरजा वेंकटरमय्या ह्या एका शिक्षकाक १९२६ त लागलो. उपरांत रंगस्वामी सरस्वतीन ह्या पुरालिपिवयल्यान हांगाच्या अवशेशांची सुर्वेक पळोवणी केली आनी उपरांत लाँगहर्स्ट ह्या पुरातत्त्ववेत्त्यान १९२७-३१ ह्या काळांत हांगा व्हड प्रमाणांत उत्खनन केलें. फुडें १९३८-४० आनी १९५४-६१ ह्या काळांत भारत सरकाराच्या पुरातत्त्वीय विभागावतीन हांगा उत्खननां जालीं. उत्खननांनी वेगवेगळ्या काळांतले अवशेश मेळ्ळ्यात. तातूंत अश्मयूग, नवाश्मयूग, महाश्मयूग आनी इ. स. आदीं तिसरें शतक ते इ.स. चें तिसरें शतक ह्या काळांतले इक्ष्वाकू राजांच्या काळांतले अवशेश मेळ्ळ्यात. सुर्वेच्या उत्खननांत ल्हान-व्हड स्तूप, चैत्य, विहार, राजप्रासाद, मंडप आनी शेंकड्यांनी शिलालेख मेळ्ळ्यात. शिलालेख चडशे इ.स. २००-३०० काळांतले आसून तातूंतले चडशे इक्ष्वाकू राजाराणयांचे आसात. ह्या शिलालेखां वयल्यान ह्या वाठाराचो खूबसो पुर्विल्लो इतिहास मेळ्ळो. कृष्णा न्हंयेचे देगेर इ.स. च्या तिसऱ्या शेंकड्यांत विजयपुरी नांवाचें नगर आशिल्लें आनी ती इक्ष्वाकूवंशी राजांची राजधानी आशिल्ली. हे राजा सुर्वेक सातवाहनाचे मांडलीक आशिल्ले. फुडें सातवाहना उपरांत तेच सत्ताधीश जाले. ते वैदिक धर्माचे आशिल्ले तरीय तांचो बौद्ध धर्माक आलाशिरो आशिल्लो. देखुनूच हांगा मेळिल्ल्या अवशेशांनी अश्वमेध यज्ञाच्या कुंडावांगडाच जायते बौद्ध स्तूप, चैत्य आनी विहार हांच्यो वास्तू मेळ्ळ्यात. विजयपुरी त्या काळांतलें एक भरभराटीक पाविल्लें वेपारी शार आनी बंदर आशिल्लें. मॅगस्थीनीझ, प्लिनी, टॉलेमी सारके परकी लेखक हांगाचे सुबत्तेचो परतो परतो उल्लेख करतात. तेभायर हांगा रोमी बनावटीचीं नाणींय मेळ्ळ्यांत. नागर्जूनकोंडा हें एक नामनेचें विद्यापीठ आशिल्लें, जायत्या वाठारांतले विद्यार्थी हांगा शिकपाखातीर येताले.

उपरांतच्या उत्खननांत हांगा चडशीं पुर्विल्लीं अश्मयुगांतलीं हत्यारां नवाश्मयुगांतलीं दफनां आनी मनशाचे सांगाडे, इक्ष्वाकु काळांतले स्तूप, विहार, तेचपरी नगररचना, न्हाणीघरां, घाट, देवळां आनी जायत्या शिल्पांचे अवशेश मेळ्ळ्यात. इतिहासीक काळांत ह्या नगराची रचना भुईकोट किल्ल्याभाशेन आशिल्ली आनी नगरा भोंवतणीं प्राकार आशिल्लो

प्राकार सुर्बेक मातयेचो आशिल्लो आनी उपरांत तो विटांनी बांदलो. प्राकाराचे उदेतेक आनी अस्तंतेक दोन प्रवेशदारां आशिल्लीं आनी भितर जायते स्तूप आसून तांची बांदावळ चक्राकार बुन्यादीचेर केल्ली आशिल्ली. ह्या वाठारांतल्या सगम्यांत व्हडल्या स्तुपाचो उल्लेख शिलालेखांत महाचैत्य असो केला. ताचे भितर रुप्याचो एक ल्हान स्तूप आसून तातूंत भांगरापेटयेंत बुद्धाचे अस्थीचो एक ल्हान कुडको दवरिल्लो. देखून ह्या स्तुपाक धातुगर्भ मानतात. सद्या हो बुद्ध-धातू सारनाथच्या मूलगंधकुटी विहारांत दवरला. ह्या स्तुपाचे उदेंतेक अपरमहाविनसेलिया नांवाचो एक विहार आशिल्लो. तेभायर हांगा संघाराम, सिंहल हे विहार, शांतिश्री, बोधिश्री हीं चैत्यघरां, स्वास्तिक स्तूप आदी जायत्यो बौद्ध वास्तू आशिल्ल्यो. तांच्या भग्नावशेशांत जायते संगमरवरी खांबे आनी शिलालेख मेळिल्ले आसून तांचेर सुंदर शिल्पाकृती कोरांतिल्ल्यो आसात. ह्या सगळ्या शिल्पकामांत बुद्धाच्या जिवितांतले खाशेले प्रसंग आनी जातककथांचें चित्रण केल्लें आसा. महाचैत्याच्या पांच खांब्यांचेर बुद्धाच्या जिवितांतले पांच प्रसंग चितारिल्ले आसात.

ह्या भागांत जाल्ल्या उत्खननांत एका भागांत थंयच्या पुर्विल्ल्या विद्यापिठाचे अवशेश मेळ्ळ्यात. तातूंत स्तूत, चैत्य कमळाचेर उबी आशिल्ली बुद्धमुर्ती, घट मातयेच्यो बावल्यो आदी जायत्यो वस्तू मेळ्ळ्यात.

ह्या थळालागसार नागार्जूनसागर नांवाचें व्हड धरण बांदलां. ह्या धरणापसून तयार जाल्ल्या जलाशयान हांगाच्यो खुबशो वस्तू उदकासकयल गेल्यात. ज्यो कांय वास्तू आनी वस्तू हालोवंक मेळटाल्यो त्यो श्रीपर्वताचेर तयार केल्ल्या पुरातत्वीय वस्तूसंग्रहातल्यांत दवरल्यात. उदकांत बुडिल्ल्या कांय वस्तूंच्यो प्रतिकृती नव्यान तयार केल्यात.

– कों. वि. सं. मं.

नागार्जूनसागर : भारतांतलो सगळ्यांत व्हड आनी संवसारांतलो तिसऱ्या क्रमांकावयलो मनशान निर्मिल्लो एक जलाशय. आंध्र प्रदेश राज्यांत हैदराबादसावन सुमार १४४ किमी. अंतराचेर नळगोंडा जिल्ह्यांत मिरिआलगुडा तालुक्यांत नंदिकोंडाक कृष्णा न्हंयेचेर गुरूत्वाकर्षण पद्दतीचें चिरेबंदी धरण बांदून २८५ चौ. किमी. विस्ताराचो जलाशय निर्माण केला. ह्या जलाशयांत दोन हजार वर्सां पयलींचे नागार्जून विद्यापिठाचे अवशेश बुडून वतले आशिल्ले. पूण ते तरेन तांची राखण करपाची येवजण केल्या. ऑक्टोबर १९५५ त नागार्जून नियंत्रण मंडळाची स्थापना केली. डिसेंबर १९५५ त जवाहरलाल नेहरून ताचें भूमीपुजन केलें आनी चवथे पंचवर्सुकी येवजणेंत ताचें काम पुराय जालें. मुखेल धरण १,४५० मी. आसून दोनूय वटेनचे मातयेचे बांद धरून धरणाची वट्ट लांबाय ४.८ किमी. ताची उंचाय १२४.७ मी. तशेंच वण्टीच्या तळाक रुंदाय ९७.५ मीटर जाल्यार माथ्यावयलो रस्तो ८.४ मी. रुंदायेचो आसून ताची जलधारणक्षमताय ११,५५८.७ लक्ष घ.मी. आसा. उजव्या वटेनच्या जवाहर कालव्याची लांबाय ३९४ किमी. आसून ताची जलवाहनक्षमताय २१,००० क्युसॅक आसा. तो दोनकडेन बोगद्यांतल्यान वता. दावे वटेनच्या लाल बहादूर कालव्याची लांबाय ३५१ किमी. आसून ताची जलवाहनक्षमताय १५,००० क्युसॅक. तो एके नळये आकृतीच्या बोगद्यांतल्यान हलिया न्हंय हुंपता. ह्या खारजांपसून गुंटूर, कुर्नूल, नेल्लूर, नळगोंडा ह्या बी जिल्ह्यांतली जमीन शिंपता. जलविद्युत् निर्मितीखातीर दर ५०,००० कि. वॉ. क्षमतायेचीं आठ जनित्रां हांगा आसात. धान्योत्पादन, हुंवार नियंत्रण, विद्युती[illegible] उद्येगीकरण आनी हेर उदरगत संबंधीत येवजण्यांक हो प्रकल्प [illegible] करता.

– कों. वि. [illegible]

नागालँड : भारताचे उदेंत शिमेवयलें दोंगरी जमातीचें एक राज्य. क्षेत्रफळ १६,५२७ चौ. किमी. लोकसंख्या १२,१५[illegible] (१९९१). विस्तार २५° ६′ उत्तर ते २७° ४′ उत्तर आनी ९३[illegible] उदेंत ते ९५° १५′ उदेंत. राज्याचे दक्षिणेक मणिपूर, अस्तंतेक [illegible] मीकीर दोंगुल्ल्यो आनी आसामाचो जोरहाट जिल्हो, उत्तरेक अरु[illegible] प्रदेशाचो तिराप म्हाल आनी उदेंतेक ब्रह्मदेश. कोहिमा ही रा[illegible] राजधानी. राजकीय नदरेन नागालँड हो भारताचो म्हत्वाच्या [illegible] आशिल्लो वाठार.

भूंयवर्णन – नागालँड हो तरेतरेच्या फातरांनी भरिल्लो दोंगरी [illegible] बरैल दोंगरांची रांक उदेंतेकडल्यान वता. राज्यांत सगळ्यांत [illegible] सरमती तेमूक आसा आनी ताची उंचाय ३,८२६ मी. आसा. [illegible] शिमेचेर 'जापवो' हो ३,०१४ मी. उंचायेचो दोंगर आसा. तेभायर रा[illegible] कापू २,८८९ मी., पाओना २,८३८ मी. आनी कापामेझू २,४७[illegible] उंचायेचे दोंगर आसात.

राज्यांतली सगळ्यांत व्हड न्हंय दोईआंग. ही मदल्या वाठारां[illegible] उत्तरेकडल्यान व्हांवन अस्तंतेकडच्यान भायर सरता. हांगाची [illegible] म्हत्वाची न्हंय रंगमापानी, ती नैर्ऋत्येक उगम पावता. हाचेभायर र[illegible] धनसिरी आनी दिफुपानी, दिसई, झांझी आनी दिखो ह्यो न्हंयो अ[illegible] आसामांत ब्रह्मपुत्रेक मेळटात.

रानांत कुशिल्लो पालो आनी न्हंयेदेगेर आशिल्लो गाळ हाणें [illegible] जाल्ल्यो जमनी आसात. कोहिमा म्हालांतल्या दोंगरी उताराचेर फातरासावन तयार जावपी घट्ट चिकणमाती आसा. झूम म्हळ्यार [illegible] शेती पद्दतीन जमनीचो कस ना जायत वतालो. पूण सरका[illegible] मार्गदर्शनाखाल दोंगराच्या उताराचेर सोंपणां – सोंपणां करून शेती सुरू केल्या.

दोंगराळ वाठारांत हांगाचें हवामान थंडे दिसांनी थंड आनी बरें अ[illegible] गिमांत कोहिमा हांगाचें तापमान २६.४ से. आसता. पूण वाताव[illegible] ओलसाण चड आशिल्ल्यान हवामान उत्साही नासता. राज्याचें सर्वसा[illegible] तापमान थंडेच्या दिसांनी १७.५° से. आसता.राज्यांत वर्साक पा[illegible] प्रमाण १७५ सेंमी. ते २५०सेंमी. मेरेन आसता. चडसो पावस [illegible] सप्टेंबर म्हयन्याभितर पडटा. एप्रिल ते मे ह्या दिसांनी मात्सो उणो[illegible] फेब्रुवारी आनी मार्च म्हयन्यांत उत्तर अस्तंतेकडच्यान नेटाचें वारें व[illegible]

वनस्पत आनी मोनजात – राज्यांत सैमान नटिल्लो रानाचो वाठा[illegible] आशिल्लो. पूण 'झूम' हे शेती पद्दतीन चडशा प्रमाणांत रानावाठार जाला. तशेंच बऱ्याच प्रमाणांत रानतोड जाल्ल्यान वट्ट क्षेत्रफ[illegible] १७.४६% भाग राना वाठार उरलो. हांगा उंचायेवयलो वाठार [illegible] पाचवोचार उरता. तातूंत इमारतीच्या उपेगाक पडपी लाकूड, कोंडे[illegible] झोंपां, बोरू आनी हेर जातीचीं झाडां आसात.

मोनजाती भितर हांगा हत्ती, रानरेडो, वाग, बिबटो, वांस्वेल, र[illegible] भोंकपी हरणां आदी जनावरां आनी उडपी लेमूर, तित्तिर, रानकोंबो [illegible]

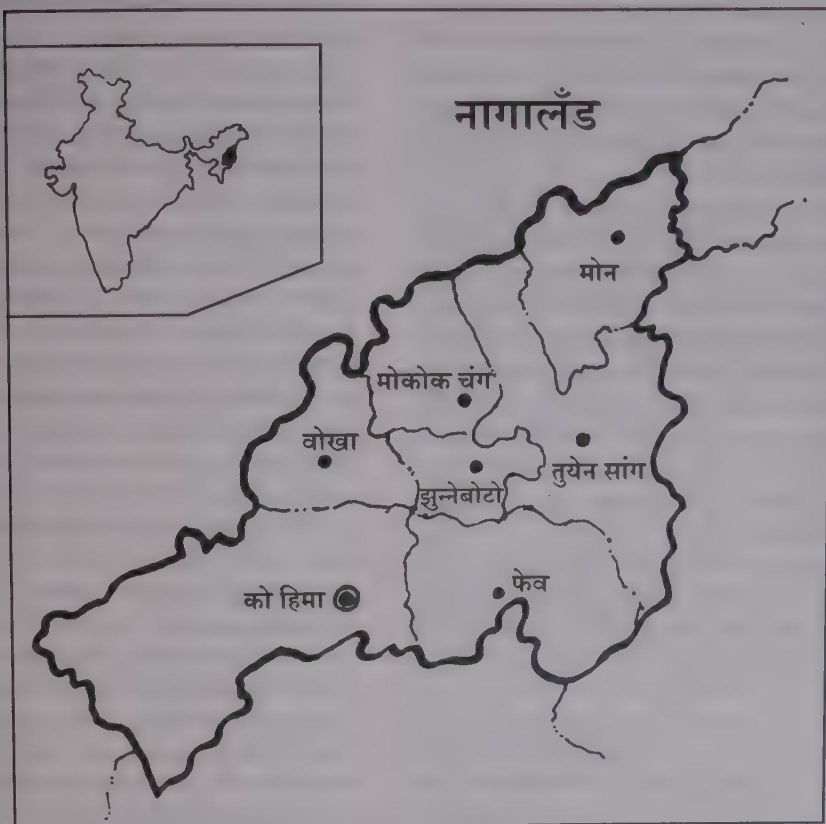
ळटात.

ास - इतिहासकारांच्या मताप्रमाण आर्यां पयलींच्या भारतांतले ारणे आदिवासी किरात हेच मूळ नागा अशें अभ्यासकांचें मत ोगवासिष्ठांत दशध नाग हे हिमालयाच्या मुळसांत रावपी असो ायला. महाभारतांत किरात हांचो उल्लेख आयला. कांय ऋषी, लव, नाद, यदु, उग्रसेन ह्या राजपुरुशांच्यो बायलो तशेंच अर्जूनाच्यो आनी उलूपी ह्यो बायलो नागवंशाच्यो आशिल्लयो असो उल्लेख मेळटा.

आपली जनता मानताले आनी तांचेकडसून कर वसूल करताले. एकुणिसावे शतमानाचे सुर्वेक अहोम राजांची शक्त उणी जाली. हाचो नागा लोकांनी फायदो घेतलो आनी ते आहोम सत्तेच्या शेकांतल्यान मेकळे जाले.

नागा आनी ब्रिटीश हांच्या संबंदांचे तीन वांटे करूं येतात. १८३२ ते १८५७; १८५१ ते १८६५ आनी १८६६ सावन फुडें.

१८३२ त कॅप्टन जेंकिन्स आनी पेंबरटन हाणीं ७०० मणिपूरी सैनिकांक घेवन नागा दोंगराळ वाठारांतल्यान भोंवडी काडली. नागांनी तरातरांनी ताची भोंवडी आडावपाचो यत्न केल्लो. फुडें मणिपूरचो राजा

' म्हळ्यार पर्वत आनी तातूंत रावपी ते नागा. तिबेटी आनी ब्रह्मी ोक' म्हळ्यार 'लोक' ह्या शब्दाचो अपभ्रंश नागा असो आसा. नाग दुसऱ्यांनी दिल्लें नांव. ते लोक आपणाक कोन्याक, अंगामी, सेमा तिवाचक नांवांनी वळखतात्त. टॉलेमी ह्या इतिहासकारान तांचो दुसऱ्या शतमानांत केला. तरी तांचो तेराव्या शेंकड्या मेरेनचो मेळटा. ह्या शतमानाचे सुर्वेक ब्रह्मदेशांतल्या एका शान सरदारान हल्लो करून तांचेर जैत मेळयलें. तांची सत्ता उणी जातकच या आहोम राजान थंय आपली सत्ता चलयली. आहोम राजा नागांक

लॅफ्टनंट गॉर्डन हाका घेवन अशीच भोंवडी काडली. अशे तरेन ब्रिटीशांनी नागांचेर बरोच ताबो मेळयलो. सुर्वेक नागाचेर शेक दवरपाची जापसालदारकी मणिपूर आनी काचार हांचेर सोंपयल्ली, पूण तांकां तें शक्य जालेंना. उपरांत १८३८ त खास अधिकारी ग्रँज हाचेकडेन ही जापसालदारकी सोंपयली. ताका सुर्वेक येस मेळ्ळें ना पूण उपरांत ताणें नागांक हारयले. १८४० - ४२ त के. बिगे हाणें नागांच्या वाठारांत दोन भोंवड्यो केल्यो. ताणें मुखेल्यांकडेन बरे संबंद दवरले. के. बिगे हाणें कॅ. गॉर्डनाकडेन उलोवणीं करून मणिपूर आनी नाग वाठार हांचे भितर शीम थारायली. १८४३ त

नागालँड

नागांनी घुसखोरी आनी कत्तल करपाक सुरवात केली. १८४५ त जॉन बटलर हाणें नावगोंग नगरांत मुखेल उप कमिशनर म्हणून नेमणूक जातकच नाग वाठारांत भोंवडी केली. १८४५ त खनोमाच्या मुखेल्याकडेन कबलात जाली आनी तातूंत नागांनी लूटमार करप ना अशें थरलें. पूण हे कबलातीचो उपेग जालो ना. तेन्ना लागसारच लस्कर दवरून बोगचंद हाका मुखेल केलो. पूण ताचोय कांय उपेग जालोना. फुडें के. विंसेंत हाका १८४९ त धाडलो. ताच्या फुडारपणाखाल १८५१ त व्हड झूज जालें.

१८५१ ते १८६५ ह्या काळांत ब्रिटिशांनी नागा वाठारांतलें आपलें लस्कर काडून घेतलें आनी नागांचे दीसपट्टे जिणेंत पडचें न्हय अशें थारायलें. फुडें १५ वर्सां उपरांत नागांनी परत त्रास दिवपाक सुरवात केली. १८६२ त आसामच्या कमिशनरान सर सेसील बेडन हाका कळोवन थंय लस्कराचें ठाणें स्थापन केलें. १८६६ च्या फुडल्या काळांत ब्रिटिशांनी नागांचेर आपलो ताबो मेळयलो. लॅ. ग्रेगरी हाणें १८६६ त समागुटींगाक पोलीस ठाणें सुरू केलें. मणिपूरी लोकांनी नाग वाठारांत आनी नाग लोकांनी मणिपूर वाठारांत वचपाचेर बंधनां घालीं, तरी नागांनी काचार वाठारांतलो मिकीर गांव मातयेभरवण केलो.

१८७४ त के. जॉन्स्टन हाणें नाग वाठारांतले तीन गांव आपल्या ताब्यांत घेतले. पूण नागांनी ब्रिटिशांक त्रास दिवपाचें थांबयलेंना. नाग वाठारांतले फकत १८ गांव ब्रिटिशांच्या ताब्यांत आयले. तरी नाग लोक ब्रिटिशांक आपआपलेपरीन त्रास दितालेच. फूडें कर्नल जॉन्स्टन २,००० लस्करी सैनीक घेवन भितर सरलो तेन्ना नागा फाटीं सरले आनी २८ मार्च १८८० त खोनोमा गांवचे सगळे नागा तांकां शरण आयले. १८८१ त नागा वाठार जिल्हो म्हणून स्थापणूक जाली. फुडें १९२२ त मेलोमी, प्रीमी हेय उरिल्ले वाठार नागा जिल्ह्यांत आस्पावन घेतले. पयल्या म्हाझुजांत नाग वाठारांतले सुमार २,००० लोक भितर सरले. दुसऱ्या म्हाझुजांत लागीं लागीं सगळोच नाग वाठार झुजांत भितर सरलो. ह्या झुजांत नाग लोकांनी ब्रिटिशांक खूब पालव दिलो.

भारताक स्वातंत्र्य मेळपाचो वेळ येतकच ब्रिटिशांनी आनी अमेरिकन मिशनऱ्यांनी नागांक भारताआड खुबळायले. अदर्या अदीक नाग लोकांक बाटोवन क्रिस्तांव केले. भारत स्वतंत्र जातकच म्हाझुजांतलीं उरिल्लीं शस्त्रां घेवन सुमार १,५०० नागांनी भारतावांगडा झूज केलें, प्रती सरकाराची स्थापणूक केली. तरी भारतान तांचेकडेन समजिकायेचीं उलोवणीं सुरू केलीं आनी ल्हवल्हव ताचो परिणाम तांचेर जालो. तांचेभितर आपसांत धोंशी आशिल्लीच. तरी १९५२ चे वेंचणुकेचेर बहिश्कार घालपी नागा १९५७ चे नागाप्रजा परिशदेक कोहिमांत भारत सरकाराच्या आपोवण्याक हजर आशिल्ले.

उपरांत नाग वाठार आनी तुएनसांग मेळून जो प्रदेश जाता तो वेगळो काडून केंद्राखाला हाडलो आनी ताका नागालँड हें नांव दिलें. पूण नागांक हें मान्य नाशिल्ल्यान १९६२ त लोकसभेंत कायदो पास करून एक डिसेंबर १९६३ दिसा डॉ. राधाकृष्णन हाच्या हातान 'नागालँड' ह्या वेगळ्या घटक राज्याची स्थापणूक जाली.

राज्यवेवस्था - हांगा विधानसभा आसा आनी मंत्रीमंडळासयत राज्यकारभार चलता. विधानसभेर ६० वांगडी वेंचून दितात. मुखेलमंत्री आनी सांगाती राज्यकारभार चलयतात. आसामचें मुखेल न्यायालय ह्या राज्याचें न्याय दिवपाचें काम पळेता. नागालँडा साकून लोकसभेक एक आनी राज्यसभेक एक अशे खासदार वेंचून दितात. ह्या राज्याचे सात व्हडले म्हाल केल्यात. कोहिमा, मॉन, झुन्हेबोटो, वोखा, फेक, मोको[illegible] आनी तुएनसांग अशीं ह्या म्हालांचीं नांवां आसात. राज्यांत को[illegible] दिमापूर, मोकोकचुंग, तुएनसुंग, वोखा, मॉन हीं व्हडलीं शारां आ[illegible] राज्यांत ९६६ गांव आसात.

अर्थीक स्थिती - राज्यांतले ९०% लोक शेतीचेर अवलंबून आ[illegible] तांदूळ, भरडधान्यां, दाळ हीं हांगाचीं मुखेल पिकां आसून तेलबियो, ऊंस, बटाट, कणगां हांचेंय पीक कांय प्रमाणांत काडटात. सुमार ६,[illegible] चौ. किमी. जमीन शेती करपाक योग्य आसा. तातूंतल्या फकत ३१[illegible] किमी. आवाठाक उदका पुरवण करपाची सोय आसा. राज्यांत नुस्त्याचें उत्पन्न वर्साक सुमार ५० टन मेळटा. घरांनी कोंबयो, आनी मिथून नांवाचे रानबैल पाळटात. सरकारान कोंबयो, दुकरां जनावरां पाळपाची केंद्रां सुरू केल्यांत.

हांगा कोळसो बरोच मेळटा. तेचपरी वेगवेगळ्या रंगांच्या बांदक उपेगी पडपी फातरय हांगा मेळटात. कांय दोंगुल्ल्यांनी लिग्नायट म[illegible] बोजीनाक कोळशाखाण आसा. बांयच्या खाऱ्या उदकाचें मीठ करतात. दिखोक चुन्याचे व्हड सांठे मेळ्ळ्यात.

हातमागाचेर कापड विणप, तें रंगोवप, मातयेचीं आयदनां घ[illegible] लाकूडकाम, कोंडे, वेत, तण हांचें विणकाम, तेचपरी परशू, भाले करप असलेय धंदे हांगा चलतात. ल्हान उद्देगांची उदरगत जावंची सरकार यत्न करीत आसा. वीणकाम, कुटीरोद्योग, हस्तवेवसाय जायतीं केंद्रां सुरू केल्यांत. म्होंवामूस पोसप, गोड तयार करप, शाबू मेणवाती तयार करप अशे ल्हान ल्हान उद्देग सुरू जाल्यात. प्ला[illegible] ह्यूम पायप, पॉलिथीन पोतयो, रबरा जोतीं, हे उद्देग सुरू करपाक मेळ दिल्या. दिमापूराक लाकडां कापपाचे, दारां, जनेलां तयार क[illegible] कारखाने सुरू जाल्यात. तेभायर राज्यांत कागद, साकर, सोरो [illegible] प्लायवूड, फळां डब्यांत बंद करप हे कारखाने सुरू जाल्यात.

दिमापूर हें हांगाचें मुखेल स्टेशन. ईशान्य रेल्वेचो ८.०४ [illegible] लोहमार्ग अस्तंत शिमेक लागून वता. बोईंग विमानाची सेवा दर आसता. दिमापूर हो हवाई दलाचो विमानतळ.

लोक आनी समाजजीण - राज्यांत वट्ट लोकसंख्या १२,१५[illegible] (१९९१). राज्यांत दादले सुमार ६,४३,२७३ आनी बायलो ५,७२,[illegible] नागांच्यो मुखेल जमाती अंगामी, सेमा, लोथा, रेंगमा, चखेसांग, [illegible] कोन्याक, चंग, फोम, यिमचुगर, खिएन्मुन्गन, झेलियांग, कचारी कछार दोंगराचेर कुकी जमातीचे लोक रावतात. हे जातीचे लोक अस्तंत चीनाच्या सिन-लुंग प्रदेशांतले आशिल्ले आनी थंयसून ते ब्रह्म[illegible] गेले. थंयसावन ते हांगा येवन स्थायीक जाले. जेमी जातीचे लोक[illegible] दोंगराचेर रावताले. तांकां अंगामी जातीच्या नागांनी सकयल धांव[illegible] वाटकूळीं तोंडा, थंयचे थंयच आंगलोट आनी लांब काळे केंस अ[illegible] वर्णन आसा. आंगामी जातीचे नागा कुडीन घटमूट आसतात. नाग मंगोलॉयड वंशाचे आसले तरी रुपान, गुणान आनी चाली-रितीन एक नात. तांचेमदीं ऊंच, गोरे, देखणे तशेंच मोटवे, काळे, कुरूप आसात.

रितीरिवाज - दोंगराच्या माथ्यार उदकाची सोय पळोवन हे वसती करतात. भूंयेपसून थोडे उंचायेचेर कोंड्याचीं घरां आसतात तांकां तणाचीं पाखीं आसतात. घराच्या फुडल्या वाठारांत जनावरां, [illegible] वाठारांत मनशां रावतात. जाल्यार फाटले वटेन शेताचीं अ[illegible]

. वेगवेगळे जमातीचो पोशाख वेगवेगळो आसता. तांचो पोशाख नी अलंकार मात खूब आसतात. पोशाखांत शाल म्हत्वाची. ते पोंवळीं, कांचेचे मणी हांचे हार वापरतात. हतयाचे दांत, शिंगां, सां, हाडां ह्या वस्तूंचो साज चडोवन तशेंच परशूभाशेन 'डाओ', ीं अस्त्रां धारण करून समारंभांनी वतात. बायलो चडशो आंगाचेर तात.

केल्ले दादले बायलो आधुनीक पोशाख करतात. दर खेडयांत चले आनी चलयांचीं वेगळीं वेगळीं न्हिदपाचीं घरां आसतात. तांकां अशें म्हण्टात. भुरगो व्हड जावन लग्न जाय म्हणसर ह्या मोरूंगांत वले-चलयो बरेच खेपे आपलीं आपुणूच लग्नां थरयतात. शिलोफोन व्हडलो धोल मोरूंगाक तेंकून दवरतात. झुजा वेळार वाजोवपाचो सणापरबांच्या वेळारय वाजयतात. हांगाचें मुखेल अन्न तांदूळ, नी भाजीपालो. मिरसांग तांची चड आवडीची. गाय, दुकर, कोंबी, सुणो, मांजर आदी कसल्याय जनावराचें मास आनी नुस्तें ते तांदळापसून तयार केल्ली बीयर हें तांचें मुखेल पेय. तांचो लग्नविधी सादो. लग्नांत सोयऱ्यांक जेवण घालप हो मुखेल सुवाळो. तांचे स्फोट घेवप सोंपों. लासप, पुरप, प्रेत झाडाक हुमकळावप अशे त्यसंस्कार आसतात. मूळचे नाग लोक जे क्रिस्तांव जावंकनात ते मुखेल देव मानतात. धन दिवपी, धान्य राखपी अशेय देव आसात समजतात. भूंयकांप देव जगाची निर्मिती करता असो तांचो समज

ांचो एक सण प्रतिशठेचो सण म्हणून येता. जो चड खर्च करता, ज्यांत सुवाळो करता ताका व्हड प्रतिश्ठा मेळटा,समाजांत ताचो डटा. सेमा जमातींत शिकुसो, आपीका आकिकेधे आनी इनामी कुसा येतात. इनामी कुसा ह्या सणांत गांवांक आनी शेजारच्या गांवांक ळ घालूंक जाय. अंगामी जमातींत थेसा झाचू आनी लीसू अशे सण इश्टागती खातीर आनीक एक सण जाता. एकमेकांक जेवण दिवप ल सुवाळो.

ी जमातींत मुखेल उत्सव म्हळ्यार 'मोत्सु' शेताची पेरणी जातकच ळो मनयतात. हो सुवाळो स दीस मनयतात. ह्या सुवाळ्याचे पयले व बायलांनी एकठांय येवंक जायना. दर मनीस त्या दिसा नवो पटो दावो हें शस्त्र हुमकळावन आंकवार चल्यांक आंकवार चलयो पटो अंगामी नाग सेक्रेनी हो फेब्रुवारी म्हयन्यांत उत्सव मनयतात. भलायकी बरी उरची म्हणून हो उत्सव मनयतात. हेभायर खिलनी न्धा हेय उत्सव आसतात. ह्या सगळ्या उत्सवांनी पुराय नाग जमात ता.

रीव काम करप, कोंड्यांपसून वस्तू तयार करप, मातयेचीं आयदनां करप आनी लोखणापसून वस्तू करप ह्यो नागांच्यो मुखेल कला. तर कोनायक हे बरे कारागीर. व्हडलो धोल कोरांतप हें बरें कसब. डाक राना वाठार खूब आशिल्ल्यान बेताच्यो बडयोय खूब आसात. या आकाराचे खोंटले, पांटले तयार करप, हातरपाटे तशेंच धालीय धापसून तयार करतात. कोपां, हार, कांकणां ह्योय वस्तू बेतापसून .

क्षण पद्दत आनी प्रसार – नागालँड राज्यांत ६१.३० % (१९९१) ाय आसा. हांगा मुळाव्यो आनी माध्यमिक शाळा आसातूच ते भायर ालय आनी म्हाविद्यालयांय आसात. जाण्टयांक शिकोवपाचीं केंद्रां, शिक्षक प्रशिक्षण संस्था, उद्देगीक शिक्षण केंद्र, शेतकी म्हाविद्यालय आसा.

भास आनी साहित्य – नागांची एकच भास ना. तांचेमदीं तिबेटी-ब्रह्मी भाशा चोम्यांतल्यो ३० परस चड बोली भासो आसात आनी तातूंत बरोच फरक आसा. जितल्यो तांच्यो जमाती तितल्यो तांच्यो वेगवेगळ्यो बोली भासो आसात. तांच्या भासांक लिपी ना. वेव्हाराखातीर असमिया वा हिंदी वा इंग्लीश भाशांचो उपेग जाता. सरकारी कारभाराची आनी शिक्षणाखातीर प्रमाण भास म्हणून विधानसभेन १९६५ त इंग्लीश ही प्रमाण भास थरयल्या.

नागांचें बरप कांयच नासलें तरी लोकवेद, लोकांकाणयो आनी लोकगितां आसात. तांच्या काणयांनी, गितांनी मधूर भाव आसात.

– माणिकराव राम नायक गावणेकार

नागासाकी : जपानाच्या क्यूशू जुंव्यावयल्या नागासाकी जिल्ह्याचें मुखेल ठाणें. हें शार युराकामी न्हंयेच्या तोंडाकडेन आसून नागासाकी उपदर्यावयल्या 'रिया' देगेवयलें सुरक्षीत, खोल आनी मुखेल बंदर आसा. ताची रचणूक व्हड प्रेक्षकघरावरी आसून दर्या घुंवडायल्ल्यान तयार जाल्ली जमीन तितली सपाट आसा. बाकीचें शार दोंगुल्लेचे देंवतेचेर वशिल्लें आसा. सोळाव्या शतमानासावन पुर्तुगेज आनी स्पेनीश वेपाऱ्यांची ह्या शारांत येरादारी आसताली. फुडें फकत हॉलंडी वेपाऱ्यांकच शारा लागसल्ल्या डेशिमा जुंव्यार रावपाची परवानगी मेळ्ळी. १८५८ त नागासाकी वांगडा कांय बंदरां अस्तंती लोकांक उकतीं दवरलीं. १९०३ च्या रुसो – जपानी झुजामेरेन रशियी नावीक दळ ह्या बंदरांतच आलाशिरो घेतालें. मित्सुबिशी उद्देगसमुहावरीच तारवां बांदप आनी स्थापत्य अभियांत्रिकी आदी ल्हान – व्हड उद्देग तशेंच तिख्या लाटण कारखानो आदीखातीर ह्या शाराचें म्हत्व वाडलें. ९ ऑगस्ट १९४५ ह्या दिसा अमेरिकेन दुसरो बॉम ह्या शाराचेर उडयलो तेन्ना शाराचो मदलो भाग पुराय तरेन नश्ट जालो. तातूंत ३६,००० मनशांक मर्ण आयलें. २५-३० हजार लोकांक मार बसलो. फुडें झूज सोंपले उपरांत कांय वर्सां भितरच जपानी लोकांनी शाराची पुनर्वसणूक केली. सोफुकूजी चीनी देवूळ, औरा इगर्ज, ग्लोव मॅन्शन, बॉम पडिल्लो थंयचें 'शांतीउद्यान' हीं हांगासल्लीं पळोवपासारकीं थळां.

– कों. वि. सं. मं.

श्री नागेश देवस्थान : अंत्रूज (फोंडें) म्हालांतलें नामनेचें देवस्थान. पणजी ते मडगांव ह्या मुखेल रस्त्याचेर फर्मागुडी ह्या थळापसून, फर्मागुडी-कवळें-फोंडे ह्या रस्त्याचेर सुमार ८०० मी. अंतराचेर श्री नागेश महारूद्र देवाचें देवालय आसा. फोंड्यां बसथांब्या सावन हें थळ सुमार चार किमी. अंतराचेर आसा. श्री नागेश देवस्थान हें शंकराचें स्वयंभू जागृत स्थान आसून थंयच्या शिवलिंगाची स्थापना खूब पुर्विल्ल्या काळार सावन म्हळ्यार परशुरामान गोंयांत दशगोत्री सारस्वत कुळां आनी तांचीं कूळ दैवतां हाडून बसयल्लीं त्या काळांत जाल्ली, असो पुरावो सह्याद्री खंडांत मेळटा.

ह्या देवालयामुखार आशिल्ल्या शिलालेखांत ह्या थळाच्या पुर्विल्ल्या काळाविशीं म्हायती मेळटा. विजयनगर साम्राज्याच्या वीर प्रताप देवराय महाराय ह्या राजाचे कारकिर्दीत शके १३३५ वा इ.स. १४१३ ह्या काळांत गोमंतकांत नंजण गोसावी हो प्रतिहस्त आसतना माई शेणवी वागळे हाणें वेद खंडिकेचें कुळागर, नागझरी मळो शेत आनी गोलती वाड्यावयलें

रूवी कुळागर अश्यो जमनी श्री नागेश आनी श्री महालक्ष्मी ह्या देवांक दिल्ल्याचो उल्लेख ह्या शिलालेखांत आसा. तशेंच, सावयवेऱ्यां मेळिल्ल्या ताम्रपटांत (१२२२) बांदिवडें ग्रामांतलो श्री नागनाथ असो उल्लेख आसा. विजयनगराच्या शिलालेखांत हें देवस्थान इ.स. १४१३ त बांदिवड्यां आशिल्लें हो पुरावो मेळटा जाल्यार सावयवेरेंच्या शिलालेखावयल्यान या देवस्थानाचो पुरावो यादव काळांतलो म्हळ्यार इ.स. १२९९-१३०० ह्या काळांत वता. ह्या देवस्थानांत शिवपार्वतीची एक पाशाणमूर्ती आसा. ती सातव्या शतमानांतली आसूंये असो तज्ञांचो अदमास आसा. तेचवरी थंय आठव्या शतमानांतली खुबूच पोरणी अशी गणपतीची मुर्तीय आसा. ह्या पुराव्या वयल्यान हें नागेश देवस्थान सातव्या शतमाना आदीं सावन थंय आसुंये.

ह्या देवालयाचो जीर्णोद्धार शके १७०२ म्हळ्यार इ.स. १७८० त जालो. ह्या देवालयाभोंवतणी पोरण्यो अगरसाळी आशिल्ल्यो. ह्यो अगरसाळी शके १७०३ म्हणजेच इ. स. १७८१ त बांदिल्ल्यो. ह्या तीनय अगरशाळांचो जीर्णोद्धार इ.स. १८७७ वर्सा जालो, असो उल्लेख देवस्थानांत आसा. पुर्विल्ल्या काळांत थंय एक दीपस्तंभ आशिल्लो म्हणपाचो उल्लेख शिलालेखांत आसा. पूण हालींच्या वर्सांनी थंय दीपस्तंभ नाशिल्लो. सद्या देवळाचे दावे वटेन सोबीत दीपस्तंभ बांदिल्लो आसा. तशेंच देवालयाच्या भोंवतणीं सगळ्या सोयींनी उपेगी अशें सोबीत नवे तरेचें बांदकाम केलां.

तिनूय वटांनी दोंगरांच्या रांकांनी वेश्टिल्ल्यान हें देवस्थान सोबीत आनी थंड दिसता. दोंगरांचेर जायतेकडेन गोड उदकाचे झरे आसून थंय सुपारेचीं कुळागरां आसात. श्री नागेश देवालय खुबूच सोबीत आसा. गर्भकुडींत पिंडिकेसयत शिवलींग आसून वयर मेघडंबरी आसा. ह्या देवालयाचो फुडो अस्तंतेक आसून मुखार एक तळी आसा. ही तळी सोबीत आसाच, पूण हे तळयेचें खाशेलपण म्हळ्यार देवळाचे गर्भकुडींतले नागेश देवाचे मुर्तीचें आनी भोंवतणचे दिपरत्नांचे माळेचें तळयेच्या उदकांत पडबींब पडिल्लें दिश्टी पडटा. हें अप्रूप अशें दर्शन श्रावण ते आश्विन म्हयन्यांमदीं केन्नाय स्पश्ट तर केन्नाय अस्पश्ट प्रमाणांत जाता. हें पळोवन देवळाची आनी तळयेची रचणूक करपी तंत्रज्ञाचे कल्पकतायेची तोखणाय दिसता.

ह्या देवस्थानाचे संस्थापक कुळावी म्हाजन कौशिक, वत्स आनी भारद्वाज ह्या गोत्राचे गौड सारस्वत ब्राह्मण जातीच्या कांय कुटूंबाचें आ श्री नागेश हें तांचें कुळदैवत. ह्या देवस्थानांत दर वर्सा आषाढ शुक्ल मी. दिसा श्री महालक्ष्मी देवी येता. ह्या देवस्थानांत वर्सुकी महा महोत्सव चैत्र शुक्ल १५ मा. दिसा मनयतात आनी चैत्र वद्य प्रतिपदे फांतोडेर महारथ करून हो उत्सव सोंपता. तेभायर नवरात्रां, भ सप्ताह अशे भौशीक स्वरुपाचेय उत्सव वर्सभर चलतात.

– कों. वि. स

नागेशकार, पंढरीनाथ : (जल्म : १६ मार्च १९१३, बांदि

गोंयचो नामनेचो तबलजी. ताचें पांचवी मेरेनचें शिक्षण नागेशी फुडलें शिक्षण ताणें कोल्हापूराक घेतलें. ताची घरकान्न श्रीमती न नागेशकार हीय एक बऱ्यांतली पेटीवादक. ताचो पूत विभव तबलावादनाच्या मळार नामना मेळयता.

भुरगेपणासावनच नागेशकाराक तबल्यावादनाची आवड आशिल्ली आपले तकलेर वा पोटार तबल्या भाशेन बोटां वाजयत बसतालो. हो नाद पळोवन ताचो मामा गणपतराव नागेशकार हाणें ताका तब मुळावे धडे दिवपाक सुरवात केली. तेन्नाच मास्टर दीनानाथ मंगेश हाची 'बळवंत संगीत मंडळी' तांच्या गांवांत आयिल्ली. तेन्ना तांच्या नाट तबलें वाजोवपाचें काम वल्हेमामा करतालो. ताचें तबलावादन आय आपणेंय पुराय तबलावादन शिकचें अशी ओड ताका लागली. मा दीनानाथानय ताका स्फूर्त दिली. मुंबय वचून ताणें वल्हेमाम हाचे कड दोन वर्सां तबलावादनाचें शिक्षण घेतलें. त्या वेळार ताची पिराय च वर्सांची आशिल्ली. उपरांत तीन वर्सां ताणें सुबराव अंकोलकार हाचेकड शिक्षण घेतलें. मदीं दोन वर्सां ताच्या शिक्षणांत खंड पडलो. फुडें पिरा २५ ते ४५ वर्सां मेरेन खाँ साहेब उस्ताद अमीर हुसेन खाँ हाचेकड ताणें तबल्याचें शिक्षण घेतलें. हाचेभायर खाँ अन्वर हुसेन खाँ आनी जतीबक्ष हांचेकडेन कांय तेंप तबल्याचें शिक्षण घेतलें.

नागेशकारान जायत्या नामनेच्या गायकांक सांगात दिल्या. उ फियॉजखाँ, उस्ताद विलायत हुसेन खाँ, उस्ताद खादीम हुसेन खाँ, प गोविंदराव अग्नी, पंडित यशवंत बी जोशी, पंडित पटवर्धनबुवा, भार्ग आगरेकर, केशरबाई बांदोडकार ह्या नामनेच्या गायकांक साथ दि ताचे कलेक बरो वाव मेळ्ळो.

फुडें ताणें लोकांक तबल्यावादनाचें शिक्षण दिवंक संगीत विद्यालय केलें. नामनेचो तबलजी श्रीपाद नागेशकार, गजानन पटवर्धन, वसंत आजरेकार, मुकुंद काणे, वसंत जोशी आदी जायत्या जाणांनी ताचेकड शिक्षणाचो लाव घेतला.

तबल्याची साथ दिवपाच्या निमतान ताणें मंगळूर, द. कर्ना कोल्हापूर, भावनगर, नागपूर आदी जायतेकडेन भोंवडी केल्या.

– कों. वि. स

नाच : एक ललीत कला. नृत्य म्हळ्यार नाचप ह्या धातूवयल्यान

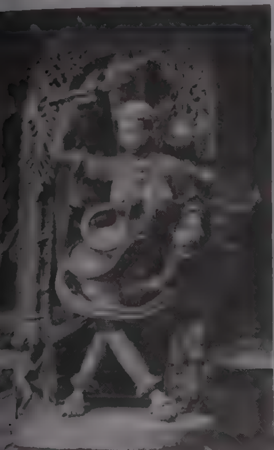
नृत्य, नर्तन हे शब्द आयल्यात. नृत्याची व्याख्या अभिनयदर्पणांत दि ती अशी –

रसभावव्यञ्जकादियुतं नृत्यमितीर्यते ।

अर्थ – रस, भाव आनी व्यंजकं म्हळ्यार अभिनय, हाणीं युक्त

अशें म्हण्टात.

, अभिनय आनी लालित्य ह्या तिनूय कलांचो संगम म्हळ्यार गिड विंगड प्रकारांचे पदन्यास (पांयांच्यो हालचाली), हातांच्यो मुद्रा, आंग-दोळे-भुंवयो आनी अभिनय हांचेवतीन नाचांत रस आनी भाव हांची अभिव्यक्ती करपाची आसता. नाच हो कसल्याय विशयाचेर, संकेताचेर वा कथेचेर आदारिल्लो आसता. उतरांचो उपेग करिनासतना फकत अभिनयाच्या आदाराचेर नाचाचें कार्य आसता आनी

एक नर्तकी

ाचें खाशेलपण.

ल्या वंशांच्या लोकांनी अनादी काळासावन आपल्या धर्माचरणांत वापर केला. हॅवलॉक एलिस हाणें आपल्या 'द डान्स ऑफ (१९२३) ह्या ग्रंथांत म्हळां, 'पुर्विल्ल्या मानवी काळासावन धर्म र्मविशींचें प्रेम ह्या दोगांयचो आदिम आविश्कार नाचांतल्यानूच आयला'. भारतांतल्या नाचाचो सगळ्यांत पोरणो पुरावो उत्तर युगीन काळांतले सिंधू संस्कृतायेंतल्यान मेळटा. हडप्पांतलो नर्तकाचो पुतळो आनी मोहें-जो-दाडोंतली नर्तकीची तांब्याची मूर्त हे सिंधू ायेंतले कलेचे दोन म्हत्वाचे पुरावे आसात.

य, गायन आनी वादन ह्या तिनूय कलांचो संस्कृत वाङ्मयांत उल्लेख मेळटा. वैदिक काळांत नृत्या सारकिल्या कलांक शिल्प . रामायण, महाभारत हातूंत लेगीत नाचाचे खूब उल्लेख मेळटात. तल्या सर्गाच्या वर्णनांनी नृत्य - गायनाचो सर्रास उल्लेख मेळटा. नी देवता नाच करतात आनी ते नाचांत तरबेज आसतात अशें तल्यान समजता. असले नर्तक मंडळी भितर शिवाचें नांव सगळ्यांत येता. शिव हो विश्वांतलो आदि - नर्तक. नृत्यकलेंतल्या ताच्या याक लागून भक्तांनी आनी नृत्याचार्यांनी ताका नटराज वा शेखामणी अशी पदवी दिल्या. दक्षिण भारतांत शिवाचें 'नटराज' प चड लोकप्रिय आसा. शिवाच्यो अश्टमुर्ती सांगल्यात, तशेंच संदर्भांत चार मुर्ती सांगल्यात त्यो अशो - संहारमूर्त, दक्षिणामूर्त, मूर्त आनी नृत्तमूर्त. नृत्तमूर्त म्हळ्यारूच नटराज. सृश्ट, स्थिती, , तिरोभाव आनी अनुग्रह ह्यो पांच क्रिया तो नाचाच्याच आदारान शिवाचो हो नाच उत्तरेक कैलासाचेर आनी दक्षिणेंत चिदंबरमाक . शिवाच्या विश्वनृत्याचें वर्णन नाट्य - नृत्यशास्त्रांत मेळटा. तशेंच ानीय शिव - नृत्याची वर्णनां आसात. पुराणकारांच्या मतान शिव र्वतीक संतुश्ट करपापसत नाच करता. नाट्य - नृत्यशास्त्राच्या तांडव नाचाचे सात प्रकार आसात ते अशे - १) आनंदतांडव २) तांडव ३) कालिकातांडव ४) त्रिपुरतांडव ५) संहारतांडव ६) गौरीतांडव ७) उमातांडव. शिवाची बायल उमा हीय नृत्य कुशळ आसून तिणें तो नाच बाणासुराची धूव उषा हिका शिकयलो आनी उषेन तो वृंदावनांतल्या गोपींक शिकयलो, थंयसावन तो यादव बायलांकडल्यान द्वारकेंत वचून उपरांत देशभर पातळ्ळो असोय उल्लेख मेळटा.

अभिनय - नाट्यांतलो भाव आनी रस हे जाच्या योगान प्रेक्षकांच्या काळजामेरेन पावता तो अभिनय. अभिनयाक लागुनूच नाचाक खरो अर्थ प्राप्त जाता. अशे ह्या अभिनयाचे चार प्रकार आसात - आंगिक, वाचिक, आहार्य आनी सात्विक. (पळयात अभिनय).

भारतांतल्या कितल्याश्याच पुर्विल्ल्या आनी आर्विल्ल्या राजांनी नृत्यकलेक आलाशिरो आनी उर्बा दिली. चोळ राजे हे कलेचे खूब भोक्ते आशिल्ले. क्षेत्रज्ञ हो आंध्रांतल्या मुव्वा नांवाच्या खेड्यांतलो, थंयच्या गोपालस्वामी ह्या देवाचो भक्त. ताणें त्या देवाचेर सुमार चार हजार गितां बरयलीं. तो आपलीं पदां नाचाचेर बसोवन गोपालस्वामी सामकार करतालो. दक्षिणेंत तो एक म्हान नर्तक अशें मानतात. भरतनाट्यमांतलो पदम हो प्रकार ताच्या गितांचेरूच आदारला. आंध्रांतलो आनीक एक नृत्यगुरू म्हळ्यार सिध्देंद्र. हाणें 'पारिजात' हें नृत्यनाट्य बरोवन रंगमाचयेर हाडलें. थंयच्याच काकतीय राजांच्या दरबारांत जयपसेन नांवाचो एक सेनापती आशिल्लो. हाणें नृत्यरत्नावली नांवाचो एक ग्रंथ बरोवन, तातूंत त्या काळांतल्या नृत्यप्रकारांचें विस्तारान वर्णन केलां. वरंगळचो राजा प्रतापरूद्र हो शिवाचें गूणगान करपी खूब नाच करतालो. ताच्या दरबारांत माचलदेवी नांवाची एक नामनेची नर्तकी आशिल्ली. विजयनगरचो सम्राट कृष्णदेवराय हाणें फकत नाचाखातिरूच एक रंगमंदिर बांदिल्लें. राजा कुमरगिरी हो कोंडतिडुचो रेड्डी वंशाचो राजा. ताणें 'वसंतराजीयम' ह्या नांवाचो नृत्यकलेचेर एक व्हड ग्रंथ बरयला. उत्तरेक, संत हरिदास हो कथक नृत्याचो जनक मानतात. ताचो नाच आयज लेगीत केरळांत 'अष्टपदीआट्टम' ह्या नांवान प्रसिद्द आसा. शंकरदेव ह्या आसामांतल्या एका म्हान संतान एका 'अंकियानट' नांवाच्या नृत्यप्रकाराक जल्म दिला. ह्या प्रकारांत ताणें उत्तरेच्या आनी दक्षिणेच्या नाचाचीं खाशेलपणां एकठायल्यांत. तशेंच, नाचाच्या क्षेत्रांत बालसरस्वती, रुक्मिणीदेवी अरुंडेल, पद्मिनी, शांता राव, यामिनी कृष्णमुर्ती, अमला शंकर, मृणालिनी साराभाई, जव्हेरी भगिनी, गोपीकृष्ण, बिरजूमहाराज, राम गोपाल हीं नामनेचीं नांवां आसात.

वैदिक काळांत नाचाचो प्रचार आशिल्लो, पूण ते कलेवयले त्या काळांतले ग्रंथ मेळनात. ह्या विशयावयलो सगळ्यांत पोरणो ग्रंथ म्हळ्यार 'नटसूत्र'. शिलाली हाणें हो ग्रंथ बरयला. हाचे उपरांतचो म्हत्वाचो ग्रंथ म्हळ्यार नंदिकेश्वराचो 'भरतार्णव'. 'अभिनयदर्पण' ही ह्याच ग्रंथाची आवृत्ती. भरताचो 'नाट्यशास्त्र' हो ग्रंथ नाट्याविशीं आसा. हाचे उपरांत 'अग्नी पुराण' आनी 'विष्णुधर्मोत्तर पुराण' हे ग्रंथ येतात. हीं दोनूय पुराणां आसात पूण तातूंत नृत्य-नाट्याचो खूब विचार केला. हीं दोनूय पुराणां इ. स. ५०० ते ८०० ह्या काळांतलीं आसात. इ.स. च्या तेराव्या शेंकड्यांत शार्ङ्गदेव ह्या काश्मीरी पंडितान 'संगीतरत्नाकर' नांवाचो आनी धनंजयान 'दशरुपक' नांवाचो ग्रंथ बरयलो. हे सगळे ग्रंथ संस्कृत भाशेंत आसात. 'शिलप्पधिकारम' हें तमीळ भाशेतलें महाकाव्य. ह्या महाकाव्यांत नाचाचेर बरोच विचार केला.

सादारणपणान तेराव्या शेंकड्यासावन नृत्यकलेविशीं ग्रंथ निर्माण जाल्ल्याचें दिसता. गुजरातांतल्या वचनाचार्य सुधाकलासाचें 'संगीतोपनिषत्

सरोधर', असामांतली 'हस्तमुक्तावली', मणिपूरांतलो 'गोविंद संगीत लालाविलास', ओरिसांतलो महेश्वर महापात्र हाचो 'अभिनवचंद्रिका', बंगालांत रघुनाथाचो 'संगीत दामोदर', केरळांतलो 'हस्तलक्षणदीपिका' हे नृत्याचेर बरयल्ले ग्रंथ आसात.

भारतांत भरतनाट्यम्, कथकळी, कथक आनी मणिपुरी हे चार शास्त्रीय नाचाचे संप्रदाय आसात. तशेंच यक्षगान, वीथीभागवतम, कूटियाट्टम, ओडिसी, कुचिपुडी, गरबा, रास हे उपसंप्रदाय आसात. हांचे भायर उदयशंकर नृत्य संप्रदाय आनी रवींद्रनाथ ठाकूर नृत्यसंप्रदाय अशे दोन नृत्यसंप्रदाय हालींच तयार जाल्यात. ह्या नृत्यशैलींची आनी प्रकारांची थोडेभितर म्हायती अशी-

भरतनाट्यम - हो सगळ्यांत पोरणो नाचाचो प्रकार तामीळनाडूंत सुरू जालो आनी देवदासींनी ह्या नाचा प्रकाराची जतनाय केली म्हणून ताका 'दासीआट्टम' अशेंय म्हण्टात. हे शैलींत अलारिपू, जतिस्वरम्, शब्दम्, वर्णम्, पदम्, जावळी, तिल्लाना हे नाचाचे प्रकार आसात. मीनाक्षीसुंदरम् पिळ्ळै, गौरी अम्माळ, बालासरस्वती, रुक्मिणीदेवी ॲरंडेल, कमला, इंद्राणी रेहमान हे भरतनाट्यम् शैलींतले नामनेचे नर्तक - नर्तकी.

कथकळी नृत्य - हें केरळांतलें नृत्यनाट्य, मुटियाट्टम, कुटियाट्टम्, कृष्णानाट्टम्, रामनाट्टम ह्या पुर्विल्ल्या केरळी नृत्यनाट्यांचे परंपरेंतल्यान

आयलां. पांचाली करुणाकर पणिक्कर, गुरू शंकरन् नंपुतिरी, राघवन पिळ्ळै आशान, कलामंडलम् कृष्णन् नायर, मांकुळम् विष्णु नंपूतिरी, गुरू गोपिनाथन्, कुंचू कुरूप, कृष्णन् कुट्टी ह्या गुरू आनी नर्तकांक कथकळी नृत्यांत खूब नामना मेळ्ळ्या.

कथ्थक नाच - मोगल काळांत जल्माक आयिल्लो हो नाच कसल्याय कथानकाचेर आदारिल्लो आसता. ह्या नृत्याक तबलें, पखवाज, सारंगी ह्या वाद्यांची साथ - संगत आसता. कथ्थक शैलीचीं लखनौ, जयपूर आनी बनारस हीं तीन घराणीं आसात. अच्छज महाराज वा जगन्नाथ महाराज, शंभू महाराज, जयलाल, लच्छू महाराज, बिरजू महाराज, गोपीकृष्ण, रोशनकुमारी, सितारादेवी, दमयंती जोशी हे नामनेचे कथ्थक नर्तक - नर्तकी.

मणिपूरी नृत्य : मणिपूर, त्रिपुरा, आसाम, बंगाल ह्या प्रदेशांनी ह्या नाचाचो प्रचार आसा. अर्जून ह्या नाचाचो प्रवर्तक मानतात. इ. स. च्या बाराव्या शेंकड्यांत राजकुमार खंबा आनी राजकुमारी थोइबी हाणीं ह्या नाचाचो प्रसार केलो. 'चाली' आनी 'भंगी' ह्यो मणिपूरीच्यो खाशेल्यो नाचाच्यो रचना आसात. लायहरोबा, संकीर्तन, करताल चोलम्, पुंग चोलम हे लोकांनाच मणिपूरी नाचात आस्पावतात. मणिपूरी हो दादले-बायलांचो चोमो-न्हाच आसा. स्वरुपानंद, रसानंद अमुबी सिंग हे नाचाचे गुरू आनी झवेरी भयणी, सविता मेहता ह्यो नामनेच्यो नर्तकी.

ओडिसी नाच - हो ओरिसांतलो सामको पोरणो नाचाचो आसून, भरताच्या नाट्यशास्त्रांतूय हाचो उल्लेख मेळटा. महापात्राच्या 'अभिनयचंद्रिका' ह्या ग्रंथांत ह्या नाचाचें बरेंच वर्णन मेळटा. मोहन महापात्र, पद्मचरण दास, केलूचरण महापा कुमकुमदास, यामिनी कृष्णमूर्ति हे ओडिसी नाचाचे नामनेचे नर्तक

कुचिपुडी नाच - हो नाच आंध्र प्रदेशांतल्या कुचिपुडी नांवाच्या गा लोकांनी रूढ केलो. 'मुचपळ्ळी कैफियत' ह्या ग्रथांत ह्या नाचाचो मेळटा. सिद्धेंद्र योगी हो ह्या नाचाचो जनक मानतात. कोराडा नरसि इंद्राणी रेहमान, यामिनी कृष्णमूर्ती हे कुचिपुडी नर्तक-नर्तकी आ

यक्षगान - हो कर्नाटकांतलो पारंपरीक नाच. हो रामायण, महा पुराणां हांच्या विशयांचेर आसता.

ओट्टन तुळ्ळल नाच - नामनेचो मळ्याळम् कवी कुंचन नंप्या हो नाचाचो प्रकार अस्तित्वांत हाडला. ह्या नाचाचें 'कथकळी' बरेंच साम्य आसा. पूण ह्या नाचांत एकूच नर्तक आसता. केरळी रामन नायर हो ह्या नाचाचो नामनेचो नर्तक. तशेंच के 'मोहिनीआट्टम' हो एक नामनेचो नाचाचो प्रकार आसा. तेच 'भागवत मेळा नाटक' हें तंजावरांतलें पारंपरीक नृत्यनाट्य.

उदय शंकर नृत्यसंप्रदाय - भारतीय नाचाक आर्विल्ल्या तंत्रांनी करपी नर्तक म्हणून उदय शंकराची नामना आसा. भारतीय नृत्यप ताणें आर्विल्ल्या अस्तंती बॅलेचो प्रवाह हाडून सोडलो. अस्तंती बॅले, नाच, भारतीय लोकांनाच आनी पुर्विल्ल्या हिंदू शिल्पशास्त्रांतल्यो ना अवस्था हांच्या अभ्यासांतल्यान ताणें स्वताची अशी खाशेली नृ तयार केली. ताणें राधाकृष्णा सारक्या पुराणीक आख्यायिकांभ आर्विल्ली समाजजीण आनी तातूंतल्यो अडचणी हांचेर आदारीत नृत्यन निर्माण केलीं. 'लेबर अँड मशिनरी' ह्या नृत्यनाट्यांत ताणें गि धनी आनी कामगार हांचेमदलो संघर्श दाखयलो. 'द ऱ्हिदम ऑफ हातूंत भारतीयांतले एकात्मतेचे भावनेची गरज सांगली. ताचीं शिव शिव- पार्वतीचें द्वंद्व नृत्य, अमर संगीत, श्रम आनी यंत्र, अर्जून प्रमिला, बुद्धाचें महाभिनिष्क्रमण हीं नामनेचीं नृत्यनाट्यां आसात. 'क नांवाचो एक चित्रपट लेगीत ताणें निर्माण केला. 'इंडिया कल्चर हे संस्थेंत ताणें स्वताची अशी नाच - शिक्षणाची अभिनव पद्दत लायली.

शांतिनिकेतन संप्रदाय - रवींद्रनाथ टागोर हाणें बॅले पद्दतीचीं नाट्यनृत्यां निर्माण करून तांचे येसस्वी प्रयोग केले. ताणें नाचाक प्रतिश्ठा मेळोवन दिली. शांतिनिकेतनांत कलाशिक्षणाचे भर आशिल्लो. चित्रकला, मुर्तीकला, संगीत, नाटक ह्या विशयांचो आस्पाव आशिल्लोच. पूण १९१९ वर्सा नाचाच्या शिक्षणाची भर १९२६ वर्सा ताणें मणिपूरचो गुरू नाबा कुमार हाका शांतिनि पाचारण करून चलयांक लेगीत नृत्यशिक्षण घेवपाक संद दिली वर्सा कलकत्ता हांगा चलयांचें 'नटीर पुजा' हें नृत्यनाट्य सादर यसस्वी जालें. ताकालागून कितल्योशोच उंचेल्या कुळांतल्यो बंगाली हें शिक्षण घेवंक तयार जाल्यो. चित्रांगदा, श्यामा, चंडलिका हीं ट सादर केल्लीं हेर नामनेचीं नृट्यनाट्यां. पौराणीक कथांचेर आ नृत्यनाट्यां टागोरान स्वताच बरयल्यांत. त्या वावराक शांतिनिकेतनांतल्या हेर नृत्यगुरूंचीय साथ घेतली. आपल्या

ांखातीर फकत मणिपूरी तंत्र अर्दवट दिशिल्ल्यान ताणें कथकळी खातीर दक्षिण भारतांतल्या नृत्यगुरूंची शांतिनिकेतनांत नेमणूक णिपूरी, कथकळींतले कांय सादे-सोंपे नृत्यबंध आनी कांय ाच्यो हालचाली हांच्या संयोगांतल्यान ताणें एक आगळीच तन नाचाची शैली निर्माण केली. समाजाचे संस्कृतीक जिणेंत ची सुवात आनी दर्जो वाडोवपाखातीर ताणें खूब यत्न केले. नाचाच्या पुनरुज्जीवनांत ताचो वांटो खूब म्हत्त्वाचो आसा.

ीय लोकांनाच - गांवगिऱ्या समाजांत तशेंच भारतांतल्या आदिवासी करतात त्या नाचांक लोकांनाच म्हण्टात. हे नाच परंपरेन शिकोवपाखातीर तांकां शिक्षकाची वा कलावंताची गरज नासता. माचयेचीय गरज नासता. लोकांची करमणूक करून तांचेमुखार लेचें प्रदर्शन करप इतलोच लोकांनाचाचो हेत आसता. तशेंच ांतलो भावनाविश्कार हो सैमीक आसता. ज्या प्रदेशांत वास्तव्य त्या प्रदेशाचो स्वभाव, संस्कृताय, वातावरण, समाजीक दर्जो, आनी भावार्थ तांच्या लोकांनाचांनी झळकता.

तीय लोकांनाच हे चडशे बायलांचे आनी दादल्यांचे वेगवेगळे . कांय आदिवासी जमाती सोडल्यार हेर लोकांभितर एकठांय ायलो हांच्या नाचाची पद्दत ना. सामान्यपणान लोकांनाचाचे पडटात ते अशे -

लडाऊ वा शौर्यपूर्ण नाच - शिकारेचे नाच, दशावतारांतले झुजानाच, ालून केल्ले नाच, लेझीम आनी धोल हांचे साथीचेर केल्ले नाच, तलो रोमटांनाच, बडयांनाच, भाले घेवन केल्ले नाच ह्या वर्गांत

समाजीक नाच - पेरणे वेळार आनी कापणे वेळार करतात ते शेच नागपंचम, चवथ, नवरात्र, दसरो, होळी ह्या परबां वेळार ते नाच ह्या वर्गांत येतात.

धर्मीक आनी संस्कारीक नाच - रथ आनी पालखी हांचेमुखार ते नाच, ग्रामदेवतेच्या उत्सवांत करतात ते नाच, गरबा, रास, धालो, नौटंकी हे नाच, जल्मासुवाळो, लग्नसुवाळ्यांनी करतात ह्या वर्गांत आस्पावतात.

देवासी लोकांचे जिणेंत नाचाक खूब म्हत्व आसा. नाच हो तांच्या ांतलो मुखेल सुवाळो. नाच करुनूच हे लोक आपली खोशी तात. तांचे चडशे नाच हे लडाऊ वृत्तीचे आसतात.

रताच्या विंगड विंगड प्रदेशांतल्या मुखेल लोकानाचांची थोडेभितर अशी -

साम - हांगा खूब तरांचे लोकांनाच आसात. 'बिहू' हो पारंपरीक कार बिहू ह्या उत्सव प्रसंगाचेर करतात. 'हुकारी' हो बिहू नाचाचोच कार. आसाम आनी ब्रह्मदेशाच्या शिमेवाठारांत रावपी नागा तर खुबशो पोटजमाती आसात, त्या जमातींचे स्वतंत्र अशे लोकांनाच . पीक कापणेच्या हंगामांत दादले-बायलो हे दोन ओळींनी 'खांबा नाच करतात. 'नृइरा लिम' वा कोंब्यांचे झुजीचो नाच हो चले- मेळून करतात. 'बोरोकाचारी' हे शिवशक्तीचे उपासक आसून ा दिसांनी ते 'बिहू' आनी 'वैशाखू' हे नाच करतात. लग्नसुवाळ्या 'हाबाजानाई' हो नाच करतात. 'नट पूजा' हो दोनूय हातांनी दी घेवन करपाचो शिवाचो नाच. मिझो जमातीचे लोक कोंडे घेवन रतात. आसामांतल्या वैष्णव संप्रदायाच्या 'अंकिया नाट' वा 'भावना' ह्या धर्मीक लोकनाट्यांनी 'बिहुआ', 'वतुआ' हे नाचाचे प्रकार करतात. 'ठुलिया' हो रुपडीं घालून करपाचो नाच. तेच भाशेन 'खुलिया' हो रासक्रीडेचो नाच, 'देवधानी' हो देवदासी सारकिल्ल्या बायलांनी करपाचो नाच आसून, 'ओजापाली' ह्या नाचांत शक्तिपूजा करतात. धोलाचे साथीचेर पदां म्हणून ते नाच करतात.

मणिपूर - मणिपूर ही खास नर्तकांची भूंय अशें मानतात. 'रास' हो मणिपूर लोकांनाचाचो आत्मो. 'लाय हरोबा' हो एक पोरणो लोकनाचाचो प्रकार. हो नाच ग्रामदेवतांक ओंपतात. संकीर्तन ह्या एका पारंपरीक धर्मीक नाचा प्रकारांतल्यान 'पुंग चोलम्' (धोलानाच) आनी 'करताल चोलम्' हे नाचाचे प्रकार निर्माण जाल्यात. 'रासलीला नाच' हो सगळ्यांचो आवडीचो लोकांनाच आसून तातूंत चैत्र पुनवेक 'बसंत रास', कार्तिक पुनवेक 'महारास' आश्विन अश्टमीक 'कुंजरास' अशे प्रकार आसात.

बंगाल - कीर्तन हो बंगालांतलो खाशेलो नाचाचो प्रकार आसा. रस्त्यावयल्यान धर्मीक भावनेन नाच-पदां म्हणीत नर्तकांचो चोमो वता ताका 'नागर कीर्तन' म्हण्टात. खेड्यांनी पदां म्हणून नाच करतात तांकां 'बाउल' अशें म्हण्टात. 'जात्रा' हो तांचो पारंपरीक नृत्यनाट्यप्रकार. कृष्ण जात्रा, चंडी जात्रा, चैतन्य जात्रा अशे जात्रांचे हेर भेद आसात. हो जात्रा नाचाचो प्रकार प्रशिक्षीत भोंवपी नर्तकसंचाकडल्यान गांवागांवांनी करतात. ह्या नाचाचे विशय कृष्णलिलेंतल्यान घेतात. समाजीक आनी देशभक्तीच्या विशयांचेरूय नाच करतात. 'गंभीरा' हो एक खाशेलो रुपडीं घालून करपाचो नाच. बावरी आनी डोम् जमातीचे दादले 'रायबेश' हो झुजानाच करतात. 'ढाली' होय अशेच तरेचो नाच आसा. तरणाटे दोनूय हातांनी बडयो घेवन व्हड उमेदीन बडयांचो नाच करतात.

बिहार - बिहारांतल्या आदिवासी संथाळ जमातीच्या नाचांनी शिकार आनी शेतकी जिणेचें दर्शन घडटा. 'माघी परब' ह्या मकर संक्रांतीच्या उत्सवांत 'बुरू' नाच करतात. 'दसाई' नाच हो दसऱ्याक करतात. 'बा परब' हे होळयेचे परबेक 'डांगा' आनी 'झिका' हे नाच करतात. ओराओं आनी मुंडा आदिवासी लोक 'सरहुल', 'करमा', 'जातरा', 'जदुर' हे लोकांनाच करतात. विंगड विंगड ऋतूंनी हे नाच दादले-बायलो मेळून करतात. 'पैका' हो झुजानाच फकत दादलेच हातांत धाल-तरसाद घेवन करतात. सेराईकेला लोकांच्या 'छाऊ' नाचांनी ह्या प्रदेशाची खाशेली संस्कृताय दिश्टी पडटा. मिथिला बायलो 'जट-जटिन' हो नाच पावसाच्या दिसांनी चान्याचे राती करतात. पेरणी, कापणी, लग्नसुवाळे अशा प्रसंगांनीय कांय लोकनाच करतात.

उत्तर प्रदेश - कथ्थक हो हांगाचो मुखेल नाच. राधा-कृष्ण आनी गोपी हांचेर आदारीत अशे हांगा बरेच लोकांनाच आसात. रासलीला नाचाचे जायते प्रकार त्या प्रदेशांत प्रचलीत आसात. होळयेक बायलोय उमेदीन नाच करतात. 'नौटंकी' हो हांगाचो नामनेचो पारंपरिक नाचाचो प्रकार. उत्तर प्रदेशांतले कांय लोकांनाच कांय खाशेल्या जमातींचेच आसतात. अहीर जमातींत जल्म, लग्न ह्या प्रसंगाचेर नाच करतात. कहार जमातीचे नाच जोशपूर्ण आसतात. चामार जमातीचे नाच विनोदी धर्तेचेर आसतात. कुमाऊँ जमातींत दादले बायलो मेळून 'झोरा' हो चोम्यानाच करतात. 'छपेली' ह्या नाचांत, नर्तकीच्या एका हातांत हारसो आनी दुसऱ्या हातांत लेंस आसता. दुस्मानांपासून मुक्ती मेळची म्हणून 'जागर' हो नाच करतात. जोनसार जमातीचे लोक 'थाली' हो नाच करतात. उत्सवावेळार दादले-बायलो 'जैंता', 'जद्दा' हे नाच करतात.

दादले हातांत तरसादी घेवन 'थोरा' हो झुजानाच करतात.

पंजाब - शेतकार लोकांचो 'भांगडा नाच' हो हांगाचो नामनेचो नाच. दादल्यांच्या ह्या नाचांतलो जोम आनी उमेद पंजाबी बायलांच्या 'गिध्दा' नाचांतूय दिश्टी पडटा. 'झुमर' हो दादल्यांचो टिपरी नाच आसून, मेळ्यांनी - उत्सवांनी चलयो 'किकली' हो नाच करतात.

हिमाचल प्रदेश - हांगाच्या नाचाची लय संथ आसता. दसऱ्याच्या उत्सवांत राम-लक्ष्मण आनी रावण हांचेमदलो झुजानाच हो तांच्या चोम्यानाचाचो एक उत्कृश्ट आविश्कार. 'सांगला' हो नाच दादले-बायलो मेळून स्थानिक देवतेक प्रसन्न करून घेवपापसत करतात. ह्या नाचाचे 'बक्यांग', 'दक्यांग', '‌क्यांग' अशेय प्रकार आसात. धनगर लोक 'गद्दी' हो नाचाचो प्रकार करतात.

काश्मीर - 'रोफ' (रूफ) ह्या बायलांच्या नाचाची लय संथ आसता. सणासमारंभाक वा पीक कापणेच्या वेळार हो नाच करतात. 'हिकात' हो नाच तरणाटे चले - चलयो करतात. 'बचनगमा' हो तरणाट्या चल्यांचो खाशेलो नाचाचो प्रकार. जम्मू प्रदेशांतल्या डोग्रांचे भांगडा नाच जोशपूर्ण आसतात.

राजस्थान : 'घूमर' हो हांगाचो नामनेचो नाचाचो प्रकार. तो चडसो नवरात्राच्या दिसांनी करतात. हो नाच दादले-बायलो मेळून करतात. उदेंत राजस्थानांतल्या शेखवटी प्रदेशांत, होळयेदिसा दादले 'गींदड' हो लोकांनाच करतात. 'खयाल' हो हांगाचो नामनेचो लोकांनाच. 'भवाई' ही राजस्थानांतल्या नर्तकांची एक पारंपरिक जमात आसा. ह्या नाचांत बायलो वांटो घेनात. भवाई नर्तक गांवागांवांनी हो नाच करतात. भिल्लांच्या जमातींनीय खूबशे लोकांनाच आसात. लग्नसुवाळे वा उत्सवांच्या वेळार दादले बायलो 'घूमर' हो नाच करतात. होळयेक दादले 'गैर' हो बडयो हातांत घेवन नाच करतात. 'घुमरा' हो भिल्लांचो एक आकर्शक नाचाचो प्रकार. 'शंकरिया' 'कच्छीघोडी' आनी 'पणिहारी' हे गारुडी जमातीचे पारंपरिक नाच.

मध्य प्रदेश - हांगाच्या आदिवासी लोकांचे खूबशे लोकांनाच आसात. 'करमा' हो आदिवासी गोंड जमातीचो मुखेल नाचाचो प्रकार. गोंड लोक रानांत भोंवतना घोडबडयांचो (स्टिल्ट) उपेग करतात. तांचो ह्या बडयांवयलो नाच पळोवपा सारको आसता. बस्तरचे माडिया आदिवासी जमातीचे लोक 'गौड' हो दादले-बायलांचो नाच करतात. भाद्रपदांतले पुनवेक 'नवा राणी' आनी माघ, चैत्र म्हयन्यांत 'देवारी', 'चैत दंडा' हे नाच करतात. शेतांत बी पेरतकच 'बीज पुतनी' हो नाच करतात. पावसाचे उपासनेखातीर रातभर 'गोंचा' हो नाच करतात. आंकवार चले-चलयो 'लक्ष्मीजागर' हो नाच करतात. बंजारा जमातींतले लोक उत्सवा वेळार 'लांगी' हो नाच करतात. हेच जमातींत बायलांचो 'लोटा' हो नामनेचो नाचाचो प्रकार आसा.

ओरिसा - हांगाच्या आदिवासी लोकांभितर गदाबा, जुआंग, खोंड, गोंड, बैगा, साओरा अशे विंगड विंगड लोकांनाचाचे प्रकार आसात. मयुरभंज प्रदेशांत 'छाऊ', 'गरुडवाहन', 'मायाशावरी' हे पैका जमातीचे खाशेले लोकांनाच आसात. हांगाच 'करमा' हो नाच देवतेचे आराधनेखातीर करतात. भूमीया जमातींत बुरू बोंगा देवतेचे उपासनेखातीर 'जदुर' नाच करतात.

गुजरात - 'गरबा' हो गुजरातांतलो नामनेचो लोकांनाच. थंय रासलीला आनी कृष्णलीला हे नाचूय प्रचलीत आसात. दादल्यांच्या 'दंडिया रास' ह्या नाचांत घुंगूर बांदिल्ल्या बडयांचो वापर करतात. 'टिपणी' हो श्र लोकजीणेचेर आदारिल्लो खाशेलो नाचाचो प्रकार.

आंध्र प्रदेश - कूचिपुडी, यक्षगान हे हांगाचे तंत्रशुद्ध आनी अभि लोकांनाच. आंध्र प्रदेशांतली भटकी वंजारी वा लंबाडी जमातींची नाचांख नामना आसा. हे जमातींतले दरेके बायलेक ह्या नाचांत वांटो घे पडटा. तेबगर तांकां लग्न जावपाक मेळना. सिद्दी जमातींतल्या झुजाना आफ्रिकी आदिवासी नाचाची सया झळकता. हांगाच्या 'डप्पू' नाचा नामना आसा. चेंचू जमातीच्या बायलांचे नाच आकर्शक आसतात. 'म हो नाच दादले - बायलो मेळून करतात. 'बतकम्मा', कुम्मी' हे बायल नाच.

तमिळनाडू - नामनेचो 'भरतनाट्यम्' हो नाच तमिळनाडूचो प्रदेशांत कावडी, करगम्, ओइलाट्टम्, कुम्मी, कोलाट्टम् हे लोका रूढ आसात. 'पिन्नल कोलाट्टम' हो हांगाचो गोफनाच. 'कुरवंजी तमिळनाडूंतल्या लोकांनाचाचो खाशेलो प्रकार आसून ताका भरतना नाचाचें मुळावें रूप मानतात.

कर्नाटक - हांगाचे कांय नाच समाजीक, धर्मीक तशेंच भूत निवारण जावपाखातीर करतात. दक्षिण कर्नाटकांत विशिश्ट भूतदेव पुजारी 'भूतकोला' हो नाच करता. ह्या नाचाच्यो हालचाली आनी भिरांकूळ आसता. पिकाचे कापणेउपरांत 'घोडो नाच' करतात. नागदे उपासनेखातीर 'वैद्य' नाच करतात. सुगीवेळार आनी उत्सवाच्या प्रसंग 'बलाकाट' नाच करतात. एका खाशेल्या धर्मसुवाळ्याचेर करतात 'करगा' नाचांत गांवांतले सगळे लोक वांटो घेतात. 'यक्षगान' हो हां अभिजात नाच.

केरळ – कथकळी हो केरळांतलो अभिजात नाच. मोहिनीआट आनी ओट्टन तुळ्ळल हे नाचाचे प्रकारूय अभिजात मानल्यात. 'कोलक हो मोपला मुसलमानांचो नामनेचो लोकांनाच. ह्या नाचावांगडा म्हण तीं पदां हिंदू देवतांचीं आसतात. 'भद्रकळी' हो धर्मसुवाळ्याचो देवळांत करतात. ह्या नाचाच्या शेवटाक 'तियाट्टू' हें अग्निनृत्य करत ओणम् परबेवेळार केरळी बायलो 'काईकोट्टिकळी' हो नाच करत खेड्यांतल्यो चलयो 'अत्तापू' नांवाच्या फुलांचें रींग करून फेर ध नाचतात. पद्मनाथ स्वामीच्या उत्सवाचेर नायर लोक 'वेलकळी' हो झुजा करतात. 'कळियाट्टम्' हो एक धर्मीक नाच.

महाराष्ट्र - महाराष्ट्रांत लोकानाचाची समृद्ध अशी परंपरा आ थंयच्या गोंड, भिल्ल, कातकरी ठाकूर, कोरकू ह्या आदिवासी जमात खाशेले अशे नाचाचे प्रकार आसात. ज्या वाद्यांचे साथीचेर हे करतात, त्या वाद्यांच्या नावांनीय ते नाच वळखतात. देखीक - धोल नाच, तंबोऱ्याचो नाच. आदिवासी जमातींनी जल्म, लग्न, मरण प्रसंगांचेरूय नाच करतात. 'वारी घालप' हो नाच तांच्या मरणा वे करतात. तशेंच 'घेराचो नाच', 'रथाचा नाच' अशेय तांचे कांय प्र आसात. कांय मागाशिल्ल्या जमातींनी 'कडकलक्ष्मी', 'भगत', 'वीर' धर्मीक सुवाळ्यांचेर नाच करतात. विदर्भांत कांय जमातींनी 'दंडार' लोकांनाच करतात. दर्यादेगेवयल्या वाठारांनी कोळी नाचाचे खूब प्र आसात. 'नकटो' हो एक तांचो विनोदी नाचाचो प्रकार आसून ता खारवी, खारवीण आनी नकटो अशीं तीन पात्रां आसतात. 'काठखे ह्या नाचांत बडयांच्या तालार फेर धरून नाचतात. कोंकणांतल्या कु समाजांत गौरीचो आनी गौरींगणपतीचो 'चेऊली नाच' करतात.

अशेंय म्हण्टात. नागरी समाजांत टिपरी आनी गोफ नाच हे नाच विदर्भांत कोजागिरी पुनवेक आनी कोंकणांत टमीक करतात.

हो महाराष्ट्रांतलो एक मुखेल नाचाचो प्रकार. हो नाच दादलेच ंडी आनी कालो हे दोन मुखेल धर्मीक नाचाचे प्रकार. दशावतार ाडा हीं नामनेचीं पारंपारिक नृत्यनाट्यां. 'राधा' वा 'गौळण' ाचे लोकप्रिय आनी कलात्मक नाचाचे प्रकार. ह्या नाचांत राधा ा हांचेमदलो मोग आनी राधेची मिलनाची ओड असो आशय दां म्हणून हो नाच करतात. तमाशा हो महाराश्ट्रचो आवडीचो प्रधान लोकनाट्याचो प्रकार. तातूंत 'लावणी' ह्या शृंगारीक ास्पाव जाता. महाराष्ट्रांत बायलांचे अशे खास पारंपारीक कार आसात. हे नाच देखीक - फुगडी, पिंगा, किस बाई किस ोर, गौरीपुजा, कोजागिरी, नागपंचम अशा बायलांच्या उत्सव करतात.

ाच्या काळांत महाराष्ट्रांत अभिजात नाचाचो प्रसार करपाचें ाक समाजीक प्रतिश्टा मेळोवन दिवपाचें श्रेय उदय शंकर ा ह्या नामनेच्या भारतीय नृत्यकारांक मेळटा. दमयंती जोशी, ार., सुरेंद्र वडगावकर, मोहन कल्याणपूरकर, रोहिणी भाटे, मालवीय, कनक रेळे, सुचेता भिडे हे महाराष्ट्रांतले कांय र्तक-नर्तकी.

- गोंयांक अभिजात नाचाची परंपरा ना तरी लोकानाचाची मृद्ध आसा. विंगड विंगड वाठारांनी वेगवेगळ्या प्रकारांच्या ोंयचे कोंकणी संस्कृतीचें दर्शन घडटा.

जमातींत होरबाला, चपय आनी राधाकृष्ण अशे तीन प्रकारचे ात. होरबाला हो नाच दसऱ्याक करतात, जाल्यार चपय हो कार शिगम्याक करतात. ह्या दोनूय नाचांनी पदां म्हणिनात. धाकृष्ण' ह्या नाचाक 'राधा किर्तन' अशेंय म्हण्टात. धनगरी फुगडी ही हेर फुगडेपरस मात्शी वेगळी आसता. गोंयांतल्यो वाठारांतल्यो बायलो विंगड विंगड प्रकारांची फुगडी घालतात. वाद्यांची साथ नासता पूण फुगडी गितांची साथ आसता. ावडे इंत्रुजावेळार 'दांडलां' खेळ खेळटात. काणकोण वाठारांत हयऱ्यांत कुणबी लोक 'भदप' ह्या उत्सवा वेळार एक विधी दप' हो नाच करतात. ह्या नाचांत सादारणपणान फुगडेचे ा प्रकार आसतात. ह्याच उत्सवांत बायलो 'कळशी फुगडी' ही तांत कळसुल्यो घेवन घालतात.

वालाच्या दुसऱ्या दिसा चांदर ह्या गांवांत 'मुसळां नाच' हो ुकी विधी म्हणून करतात. हो नाच दादलेच हातांत मुसळां रतात. दिवचल, कुडणें, कांसारपाल, मोरजी ह्या गांवांनी ा दिसांनी 'घोडेमोडणी' हो नाचाचो एक प्रकार जाता. माती, ाकूड हांचेपासून मानेमेरेन घोड्याचीं तोंडां तयार करतात आनी कापडां गुठलायतात. उपरांत तो रंगयल्लो घोडो कमराक बांदून ह्या नाचाक पदांची साथ नासता. वीरभद्र होय विधीनाचाचो ार. पुराय गोंयांत शिगम्याक 'तालगडी' हो नाचाचो प्रकार 'तोणयांमेळ' होय शिगम्यांतल्याच नाचाचो प्रकार. तशेंच, गोफ गोंयांत परंपरा आसा. 'मोरुलें' हो मोरांनाच दिवचल म्हालांत या दिसांनी खेळटात. काणकोण, सांगें म्हालांतल्या शिगम्यांनी दादले दिवल्यांनाच करतात. माथ्यार पेट्ट्यो दिवल्यो दवरून घुमट, समेळ, झांज ह्या वाद्यांचे साथीचेर हो नाच करतात. देखणी, मांडो हे नाचाचे प्रकार क्रिस्तांव समाजांतल्यो चलयो-बायलो करतात. पेणें, घोडो घालप हे नाचाचे प्रकार देवळांचे संस्कृतींतले आसून देवाची पालखी मिरवणुकीक भायर सरतकच जे थरावीक सुवातेर थांबता ताका पेणें अशे म्हण्टात. थंय देवदासी समाजांतल्यो बायलो पदां म्हणून नाच करतात.

मुसलमान लोक उत्सवां वेळार वा आंगवण केल्ली आसल्यार 'रातीब' नांवाचो एक प्रकार करतात. हातूंत कांय तरणाटे पदांच्या थेक्याचेर नाच करतात. क्रिस्तांव समाजांतल्या कार्नावाल उत्सवांत करतात त्या नाचाक 'कार्नावाल नाच' म्हण्टात.

'जागर' हें एक गोंयचें नृत्यनाट्य. पेरणी जागर ह्या नृत्यनाट्यांत दादले - बायलो वांटो घेतात. हातूंत नाच, संगीत, गद्य आनी पद्य संवाद आसतात. कालो, गोपाळकालो, गौळणकालो, दशावतारी खेळ, रणमालें ह्या गोंयच्या लोकनाट्यांचीय नाचाबगर पुर्तताय जायना.

भारतीय नाचाचो चीन, जपान, आग्नेय आशिया तशेंच हेरकडेनय प्रसार जालो. हे विशीं कांय देशांची म्हायती मेळटा ती अशी -

श्रीलंका - 'कँडी नाच' हो श्रीलंकेचो नाच आसून केरळांतल्या केरळ नाचाचो ताचेर बरोच प्रभाव जाणवता.

ब्रह्मदेश - नाट्यप्रयोगाच्या आविश्काराक हांगा 'प्वी' (Pwe) म्हण्टात. 'जातक' शब्दासावन तयार जाल्ल्या 'झात् प्वी (Zat Pwe) ह्या आविश्काराक सद्याच्या ब्रह्मदेशाची अभिजात रंगमाची म्हण्टात. हातूंत दादले - बायलो एकठांय नाच करतात.

थायलँड - पयलीं ह्या देशान भारत आनी हेर राश्ट्रांकडल्यान नाचाची कला आपणायली. तांच्या अभिजात नृत्यनाट्यांक 'खोन' आनी 'लाकोन' म्हण्टात.

कंबोडिया - कंबोडियन नाच चडसो बायलोच करतात. भारतीय परंपरेकडेन ह्या नाचाचें खूब सारखेपण दिसता.

लाओस - हांगाचो नाच रामायण आनी बुद्धाच्या चरित्रकथांचेर आदारिल्लो आसता.

इंडोनेशिया - हांगाच्या नाचानूय हिंदू प्रभाव आनी रामायण, महाभारत हांची फाटभूंय दिसता.

जपान - हांगा गा-गाकु, नो नाट्य आनी काबुकी ह्या तीन नाट्यकलांनी नाचाचो आविश्कार घडटा.

अस्तंती नाट्यकला - पुर्विल्ली इजिप्शियन संस्कृती, उपरांतची रोमी - ग्रीक संस्कृती, धर्म प्रभावाचें मध्ययुग, प्रबोधनकाळ आनी विसाव्या शेंकड्याचे विंगड विंगड पांवडे क्रमान अस्तंती नृत्यकलेची परंपरा सांगतात. युरोपी देश, रशिया, अमेरिका आनी युरोपी वसणुकांचे हेर प्रदेश अशी तिची प्रदेशीक व्याप्ती मानतात. विविधताय आनी सतत जावपी बदल हें अस्तंती नृत्यकलेचें खाशेलेपण.

अस्तंती नृत्यकलेंत, नर्तक ताच्या नाचाच्या आंगाची चपळटाय, ताचें प्रशिक्षण, कोरिओग्राफर आनी तंत्र वा लिखाणपद्दत, संगीत आनी वाद्यां हांची येवजण, नाचाचो परिणाम सादपी साधनां, नाचांतले आविश्कार (कोरिओग्राफी) होच अस्तंती नृत्यकलेचो सगळ्यांत म्हत्वाचो घटक.

एका मनशाचो वा चोमोनाच, धर्मीक-वंशीक स्वरुपाचो नाच, लोकांनाच, दरबारी नाच, बॉलरूम डान्स, रंगमाचये वयलो नाच अशें अस्तंती नाचाचें

सादारणपणान वर्गीकरण करतात. आदीम जमातींनीय धर्मीक-वंशीक स्वरुपाच्या नाचांनी तांच्या आंगिक हालचाली, नाचाचो भेस आनी नाचाचो हेत हेविशीं रितीबद्द जाल्लो दिसता. नाचाचो उपेग चलचित्रां, नाटकां हांतुतूय जावपाक लागलो. फ्रॅड आस्टेअर हो नामनेचो चित्रपट नर्तक, 'टॅप' नाचाखातीर ताची नामना आशिल्ली.

आफ्रिकन पिग्मी नर्तकांचो वेवसायीक वर्ग इजिप्तांत आशिल्लो. दरबारी आनी सधन लोकांचो तांकां आलाशिरो मेळटालो. इ. स. पयलीं १५०० च्या अदमासाक भारतांतल्यो देवदासी इजिप्तांत पाविल्ल्याचें दिसता. इजिप्ती नाचाचो प्रभाव क्रीटाचे वतीन पुर्विल्ल्या ग्रीक नाचाचेर पडलो. क्रीटांतलो वृषभनाच, इजिप्ती दिक्षाविधी नाचाभशेन आसा. क्रीटांतलो दुसरो म्हत्त्वाचो नाचाचो प्रकार 'पिन्हिक'. प्लॅटोन देहाची सोबीतकाय वाडोवपी तशेंच अचकट विचकट हावभाव करून देहाची कुरूपताय दाखोवपी अशे नाचाचे दोन प्रकार मानिल्ले. देवतांभोंवतणीं ग्रीसी आंकवार चलयो प्रदक्षिणा नाच करताल्यो. डायोनायसस देवतेखातीर द्राक्षांच्या शारदी हंगामांत विमुक्त नाच जातालो. 'मेनॅड' म्हणून वळखुपी बायलो तातूंत वांटो घेताल्यो. सुखात्मिकांच्या प्रयोगांनी 'कोर्डॅक्स' नांवाचो स्वैर उत्तान नाच लोकप्रिय आशिल्लो.

इ. स. पयलीं २०० वर्सांच्या अदमासाक पेरणेच्या हंगामांत मिरवणूक काडून, हे मिरवणुकींत सगळ्यांत मुखार पुरयत रावता. मंगळ हे झुजादेवतेचो 'साली' म्हळ्यार पुजारी शस्त्रसज्ञ आनी भपकेदार भेसांत धाली वाजयत नाचाचो फेर धरता.

सम्राट ऑगस्टसच्या काळांत रोमी मूकनाट्य उदयाक आयलें आनी लोकप्रिय जालें. मध्ययुगांतले 'डान्स ऑफ डॅथ' आनी 'सेंट व्हायट्स' हे नाच उल्लेख करपासारके आसात. चवदाव्या शेंकड्यांत जर्मनींत 'टोटेण्टाझ' नांवाचो असलोच डान्स ऑफ डॅथ नाचाभशेन नाच जातालो. प्रबोधनकाळांत अस्तंती, नृत्यकला देखणी आनी प्रेक्षणीय जायत गेली. नृत्यसंगीताचीय उदरगत ह्याच काळांत जाली. उकते सुवातेर व्हड देखाव्यांचे नाचाचे प्रयोग हें ह्या काळांतलें खाशेलपण आसा. ह्या देखाव्यांच्या नाचांभितर 'त्रिओन्फी' ह्या नाचाची चड नामना आशिल्ली. भौशीक नाचांभाशेन दरबारी नाच लेगीत खूब लोकप्रिय आशिल्ले. 'मॉरिस्का' हो मुळांत स्पेनी भूर प्रकाराचो नाच त्या काळांत चड लोकप्रिय आशिल्लो. दोमेनिको दा प्याचेंत्सा ह्या नृत्यविशारदाचो 'ऑन द आर्ट ऑफ डान्सिंग अँड डायरेक्टिंग कोरसेस' हो प्रबंध १४१६ वर्सा उजवाडा आयलो. आंतोनियो कोर्नात्सानो हो ताचो शिश्य. ताणें 'बुक ऑफ द आर्ट ऑफ डान्स' हो प्रबंध १४६० वर्सा उजवाडायलो. ह्या प्रबंधांतल्यान 'बाल्ली' म्हळ्यार ह्या नृत्यविशारदांनी केल्ल्या नव्या नृत्यप्रयोगांची म्हायती मेळटा. फ्रांसांत 'ब्रानल' ह्या मूळ शेतकारांच्या नाचाचे विंगड विंगड प्रकार दरबारी नाच म्हणून विकसित जाले. ह्याच काळांत 'मॉरिस्का' वा 'मोरेस्क' हो मूळ स्पेनी मूर लोकांचो नाच फ्रांसांत लोकप्रिय जालो. १४८९ वर्सा ड्यूक ऑफ मिलानच्या लग्न सुवाळ्यांत जेवणा वेळार एक नृत्यनाट्य (बॅले) केल्लें ताचो विशय जेसन आनी गोल्डन फ्लीस हे पुराणकथेचेर आदारिल्लो आशिल्लो. इंग्लंडांत सोळाव्या शेंकड्याच्या दुसऱ्या अर्दांत पयली एलिझाबेथ हिणें नाचाचे कलेक खूब उर्बा दिली. तिका स्वताक 'गॅल्यर्ड' आनी 'व्होल्टा' हे नाच येताले. सरदार वर्गांत 'जिग' हो लोकांनाच चड प्रिय आशिल्लो. ह्याच काळांत नाचाच्यो शाळा सुरू जावन त्या नाचाचे भौशीक प्रयोग जावंक लागले. स्पेनिश राज्यविस्ताराक लागून युरोपीय नृत्यकलेंत आफ्रो-अमेरिकन नृत्यप्रवाह येवन भरसले. 'सॅरबँड' आनी 'कॅकोन' ह्या मध्य अमे[...] भडक कामूक नाचाक सौम्य स्वरुपांत स्पेनांत नामना मेळ्ळी. उ[...] फ्रॅंच दरबारी नाचांनीय ह्या नाचाचो आस्पाव जालो. दुसऱ्या हॅ[...] राणी केथरिन द मेदीची ही नाचाची खूब भोक्ती आशिल्ली. तिणे इटा[...] नृत्य विशारदांक फ्रॅंच दरबारांत आपोवन घेतले. १५८१ वर्सा तिचेर[...] पयलो 'बॅले' (बॅले कॉमिक द ल ऱ्हायन) सादर केलो. हातुंतल[...] उपरांत 'बॅले द कू' हाचो उदय जालो.

नृत्यकला कशी शिकची हेविशीं १५८८ वर्सा झां ताबॉर[...] धर्मोपदेशकान थोईनो आर्बो ह्या टोपण नांवाखाल ताचो एक[...] उजवाडायलो. तातूंत 'बास', पॅव्हन', गॅल्यर्ड', 'व्होल्टा' ह्या त्या काळ[...] नाच आनी 'ब्रानल' हाच्या विंगड विंगड तेवीस रूपभेदांचीं वर्णनां आ[...] १६६१ वर्सा चवदाव्या लुईन स्थापन केल्ले ' रॉयल अकॅडमी [...] म्युझिक ऍंड डान्स' हे संस्थेक लागून अस्तंती नृत्यकलेक खूब[...] आयलो. १६८२ वर्सा क्लॉद-फ्रांस्वा मेनेस्त्रियें हाचो 'ऑन डान्[...] एन्शंट अँड मॉडर्न' हो नृत्यकलेच्या इतिहासाचेर बरयल्लो ग्रंथ उज[...] आयलो. १७०१ वर्सा ' कोरिओग्राफी' हो दुसरो म्हत्त्वाचो ग्रंथ र[...] फये हाणें उजवाडायलो.

१६५० ते १७५० हो शेंकडो मिन्युत ह्या समाजीक नृत्यप्रका[...] प्रभावाचो मानतात. जोडप्यांनी वांटो घेवपाच्या ह्या नाचाक व्हसा[...] फ्रॅंच दरबारांत नृत्यमाला कार्यावळींत उंचेली सुवात आशिल्ली.

इंग्लंडांत 'मॉरिस' नाच खूब लोकप्रिय आशिल्लो. फ्रॅंच राज्य[...] उपरांत युरोपीय कलाक्षेत्र स्वच्छंदतायवादाच्या प्रभावाखाल अ[...] नाचाच्या क्षेत्रांत वॉल्ट्स ह्या जर्मन नाचाच्या प्रकारान स्वच्छंदत[...] क्रांती घडोवन हाडली. एकमेकांक वेंगांत घेवन वाटकुळाकार [...] रंगत वचपी ह्या युग्मनृत्याचे फ्रांस, जर्मनी, अमेरिका ह्या देशांनी न[...] प्रयोग जायत रावले. १८४० च्या अदमासाक पोल्क हो बोहेमियीन[...] फुडें आयलो. पोल्क म्हळ्यार अर्दें पावल वा पदन्यास. पोल्का[...] 'रेडोवा' हो दुसरो बोहेमियीन लोकांनाच आनी पोलंडाचे 'मझुर्क' [...] 'क्रॅकोव्याक' हे लोकांनाच युरोपांत मान्य जाले.

अठराव्या शेंकड्याच्या निमाणें बॅले नाचाचें मुळावण पडि[...] एकुणिसाव्या शेंकड्यांत स्वच्छंदतायवादी बॅलेचो पुराय विकास [...] कार्लो ब्लासिस हाचें 'एलिमेंटरी ट्रीटायझ अपॉन द थिअरी अँड प्र[...] ऑफ दी आर्ट ऑफ डान्सिंग' हें पुस्तक बॅलेवयलें प्रमाणभूत पाठ्यपु[...] थरलें. 'द स्लीपिंग ब्यूटी', 'स्वॉन लेक' हे अभिजात रशियी बॅले संवर[...] नामनेचे आसात.

पॅरिसांत 'कॅनकॅन' हो फकत बायलांचो लोकप्रिय नाच [...] एकुणिसाव्या शेंकड्यांत दळणवळणाच्यो सवलती वाडिल्ल्यान स[...] प्रकारांचें संस्कृतीक दिवप-घेवप सोंपें जालें. व्हड व्हड युरोपी श[...] भौशीय नाचघरां आनी नाचाच्यो संस्था हांची वाड जाली. तातूंत अमे[...] 'केकवॉक' भाशेन सगळें आंग घुसळून करपाच्या नाचाचो प्रकार लो[...] थारलो.

विसाव्या शेंकड्याच्या आरंभासावनच लॅटिन अमेरिकी आनी आ[...] नृत्यसंगिताचो प्रभाव युरोपी नृत्यकलेचेर चड करून भौशीक ना[...] व्हड प्रमाणांत जाल्ल्याचें दिसता. 'टर्की ट्रॉट', 'फॉक्स ट्रॉट' हे आ[...] नाचाचे प्रकार. 'टॅंगो', 'रुंबा', 'सांबा', 'च्या च्या च्या' असले [...] अमेरिकी नाचाचे प्रकार आनी अमेरिकी खापऱ्यांचें जॅझ संगीत[...]

(left column, cropped) ...ता युरोपी तरणे पिळगेंत खूब वाडली. 'रॅगटायम' हे सारको ...क शृंगारीक संगीताचो नाचाचो प्रकार, कसरती लालित्याचो ...ग', 'रॉक अँड रोल' आनी तसलोच 'ट्विस्ट' हे नाचाचे प्रकार ... जगांत चड उणो काळ प्रभाव गाजयत रावलो.

...०९ वर्सा पॅरिसांत पयली नाचाची सर्त जाली. नाचाच्या शिक्षणाची ...ा संस्थांनी आनी विद्यापिठांनी केल्ली वेवस्था, राश्ट्रीय पांवडयाचेर ...लेचे अकादमींची स्थापणूक, नाचाविशींच्या गीतांची वाड, ...खाणांत जावपी सुदारणा, लोकांनाचाचें वाडटे शास्त्रशुद्ध संशोधन ...पादन, रेडिओ आनी दूरचित्रवाणी ह्या माध्यमांतल्यान नाचांच्या ...ीक मेळपी प्रसिद्धी, नाचाच्या संघाचे संवसारीक दौरे, चलचित्रां-...ी नाचाक दिल्लें म्हत्व ह्या सगळ्या कारणांक लागून विसाव्या ...ांत अस्तंती नृत्यकलेची पुराय-उदरगत जाली.

...ाचे हे कलेक उर्बा दिवपाखातीर शासकीय पावंड्याचेर लेगीत ...उपक्रम चालू आसात. प्रजासत्ताक दिसा नामनेच्या नर्तक - नर्तकींक ... किताब दिवन तांचो भोवमान करतात. संस्कृतीक प्रतिनिधींक ..., नर्तकांक परदेशी भोंवडेर धाडटात. तेच प्रमाण शिश्यवृत्त्यो ... नाच, नाटय ह्या क्षेत्रांतल्या कलावंतांक दितात.

- कों. वि. सं. मं.

...ो : (मराठी : नाचणी, नागली; हिंदी : मंडुआ, माक्रा, रोतका; ...ी : बावटो; कन्नड : रागी; संस्कृत : राजिका, नर्त्तका; इंग्लीश ...र मिलेट; आफ्रिकन मिलेट; लॅटीन : इल्युसायन कोरॅकोना; कूळ ...ी).

... एक वर्सभर जगपी वनस्पत. तिचीं पाळां खोडा सकयले वटेन ...जाग्यावयल्यान चोम्यांनी येतात. तिची लांबाय सादारण १०-२० ...ासता. खोडाची लांबाय ०.६-१.२ मी. ऊंच आसून मुळांतल्यान ...ा खोडाचो झुबको येता. पानां अशीर पूण लांब आसून तीं मुळांत ...क वेश्टिल्लेवरी आसतात. खोडाचे तेंगशेर ४-६ दाट, सरळ वा ...ा कणसांचो आसता. फुलां एकदम ल्हान घोसांनी आसतात. ... कणस वाटकुळें आनी दरेका कणसाक खांदयो आसतात. दर ...क भरपूर नाचणे आसतात.

... वनस्पत मुळची आफ्रिका खंडांतली आसून उपरांत ती उश्ण ...ांतल्या हेर देशांनी पातळ्ळी. इंडोनेशिया ते आफ्रिका ह्या वाठारांनीय ...करयतात. तेभायर मादागासकार, श्रीलंका, चीन आनी जपान ह्या ...य तिची लागवड करतात. चवथ्या आनी पांचव्या शतमानांतल्या ... साहित्यांत 'रागी' चो उल्लेख आयला. सुश्रुत संहितेंत (तिसऱ्या ...ानांत) तिचो उल्लेख राजिका ह्या नांवान आयला. हाचेवयल्यान ...ा शतमानाचे आदीं तिचो प्रवेश भारतांत जालो आसुंये वा ती ...तलीच आसुंये. सद्या भारतांत सगळ्याक चड करून घाटमाथ्यार, ... जमनींत चड पावसाच्या वाठारांत तिची लागवड करतात. भारतांत ... दशलक्ष हॅक्टर आनी गोंयांत ३८१५ हॅक्टर क्षेत्र नाचण्याचे ...डीखाल आसा. भारतांत नाचण्यापसून १.९७ दशलक्ष टन आनी ... ३६७८ टन उत्पन्न मेळटा. १९९३-९४ वर्सा गोंयांत नाचण्याचें ...दन ३२४७ टन इतलें आशिल्लें.

...ाचण्याचे इन्डाफ-५, पी-आर २०२ (गोदावरी) पुर्णा, अन्नपुर्णा ह्यो गोंयांत जावपी मुखेल जाती आसात. भाताउपरांत गोंयांत सर्द हंगामांत जावपी नाचणे हें मुखेल पीक. नाचण्याचें पीक पावसांत, वांयगण म्हणून तशेंच गिमांत घेवपाक येता. पावसाची गरज सादारण ५० ते १०० सेंमी. आसता. नाचण्याचें पीक उत्तर भारतांत सर्द हंगामांत जाल्यार दक्षिण भारतांत वांयगण हंगामांत घेतात. ह्या पिकाक तांबशी आनी काळसर तशेंच रेंव भरशी आशिल्ली जमीन मानवता. पावसाळी पीक मे वा जून म्हयन्यांत पेरून सप्टेंबर वा ऑक्टोबर म्हयन्यांत तयार जाता. पीक तयार जावपाक ११० ते १२० दीस लागतात. शिंपणावळीचें पीक म्हणून नाचणें वर्सयभर घेवपाक जाता. हॅक्टरीं ४-५ किलो बीं पुरो जाता. नाचण्याची लागवड करपाखातीर सुर्वेक रोंपां तयार करचीं पडटात. तेखातीर ८ मी. लांब १.५ मी. रूंद आनी १० सेंमी. उंचायेचीं आयणां तयार करचीं पडटात. एक हॅक्टर जमीन लागवड तयार करपाखातीर असलीं ४० आयणां पुरो जातात. दर आयणाक ३ - ४ पांटले शेणखत आनी ५० ग्राम १९:१९:१९ सारें घालून उपरांत दर आयणांक १२५ ग्राम बी पेरप. पेरचे आदीं बियांक दर किलांक ३ ग्राम ह्या प्रमाणान 'पारासोन' हें वखद लावचें पडटा. तशेंच दर आयणाक ३०० ग्राम ह्या प्रमाणान 'झींक सल्फेट' भरसुचें पडटा. हें बियांकय लावंक मेळटा. तेखातीर १२.५ ग्राम झींक सल्फेट घेवन तें थोड्या उदकांत भरसून पेस्ट तयार करतात. ही पेस्ट २-२.२५ किलो बियाणाक लावन एक रात दवरून दुसऱ्या दिसा बियां पेरपाक जातात. आयणांतलीं रोपां २० दिसांनी लावणी करपाक तयार जातात.

मुखेल शेतांत नांगरणे वेळार हॅक्टरी २०-२६ गाडे शेणखत वा कंपोस्ट, १०० किलो १९:१९:१९ सारें घालतात. उपरांत दोन ओळींनी २० सेंमी. आनी दोन रोपांमदीं १५ सेंमी. अंतर दवरून, वांगडा २-३ रोपां लायतात. रोपां लावन २०-२५ दिसांनी हॅक्टरी ५० किलो युरिया सारें दितात. वांयगणांत रेंवट मातयेंत दर ८ दिसांनी जाल्यार बरे जमनींत १५ दिसांनी उदक दितात.

नाचणे हें एक पुश्टीक धान्य. ताच्या पिठापसून भाकरी करतात. तेचपरी नाचण्याचें सत्व करतात, ताचेपसून आंबील करून खातात. नाचण्यांत भरपूर प्रमाणांत कॅल्शियम आनी प्रथिनां आशिल्ल्यान गंवापरसय तें चड पुश्टीक आसता. कश्टाचें काम करपी लोकांक नाचण्याचें अन्न बरें पडटा. गोडयामुताचें आशिल्ल्या लोकांकय नाचणे उपेगी पडटा. नाचण्याचें तण गोरवांक खावड म्हणून वापरतात. पूण तातूंत अन्न घटक उणे आसतात.

नाचण्याचेर पडपी मुखेल कीड म्हळ्यार मुळां खावपी कीड (Root Grub) , खोड किडो (Stem bores). लिफ होपर (Leaf hopper), कट वॉर्म (cut warm), एफीड (Aphid), ईअरहेड कॅटरपिलर (Earhead Caterpillar) आनी मायलोसरस निवील (myllocerus Neavil) . नाचण्याक पडपी मुखेल रोग म्हळ्यार मूळ कुजण्या (Foot rat), सिडलींग ब्लायट (Seedling Blight), वायरस (Virus) आनी हेलमेन्तो स्पोरीयम (Helminthosporium) आनी चरमो (Blast).

कीड आनी रोग ना जावपाखातीर चर्ण्यार पंदरा दिसांउपरांत मिथायल पाराथिओन (१८ मिली) (Methyl Parathion) हें वखद वा फॉस्फोमिडोन ३ मिली. वा डायमॅथोएट आनी ४० ग्राम झायनेब १८ लिटर उदकांत भरसून फवारचें. हें मिश्रण परत लावणी करतकच २० आनी ४०दिसांनी फवारचें. कणसार पडपी कीड मारपाक मालाथिओन वा हेन्डोसल्फान हें

वखद २० मिली. १० लिटर उदकांत घालून फवारचें. चर्ण्याची बरी जतनाय घेवन लागण केल्यार हेंक्टरी शिंपणावळीचे २०-२८ जाल्यार पावशी ६ ते १२ क्विण्टल नाचण्याचें पीक मेळूंक शकता.

- यादवेंद्र देसाय

नाझारे, दुमिनु जुवांव लिनार्दु : (जल्म : मयडें). एक गोंयकार क्रिस्ती धर्मप्रचारक १९३१-३३ ह्या काळांत तो कोचीचे डायोसेझीचो आपोस्तालीक एडमिनीस्ट्रेटर आशिल्लो.

- कों. वि. सं. मं.

नाझीवाद : जर्मनींत १९१९त नॅशनल सोशॅलिस्ट वर्कर्स पार्टीची थापणूक जाली. उपरांत ह्याच पक्षाक नाझी पक्ष अशें नांव दिलें. नाझीवादाचो विचार वंशवेदाचेर आदारिल्ल्या आक्रमक राष्ट्रवादांतल्यान वयर सरला. हेगेल, नित्शे, श्मिड्ट आनी रोझेनबर्ग हाणीं मांडिल्ल्या मतांचेर नाझीवादाची रचणूक जाल्ली.

पयल्या म्हाझुजांत जर्मनीचो पराभव जालेउपरांत, हांगा थापणूक जाल्ल्या हिटलराच्या राष्ट्रीय समाजवादी पक्षान आपणाले राजकीय चळवळींक नाझीवादी येवजणेचें मोडण दिलें. सुर्वेक ह्या पक्षांत फकत २८ वांगडी आशिल्ले. तातुंतले हिटलर धरून फकत सात क्रियाशील वांगडी आसले.

हिटलरान ह्या पक्षाचीं सुत्रां आपल्या हातांत घेतले उपरांत फकत चवदा वर्सानीच 'नाझीवाद' ही जर्मन जनतेची सगळ्यांत व्हड झुजारी चळवळ निर्माण जाली. १९३२त ह्या पक्षांत सुमार एक कोटी धा लाख जर्मन लोकांचो आस्पाव आशिल्लो. १९३३त जाल्ले वेंचणुकेंत नाझी पक्षाक चड मतां मेळून, हिटलर सत्तेर आयलो. ह्याच तेंपार इटलींत मुसोलीनीच्या फुडारपणाखाला फॅसिस्ट पक्षान सत्ता मेळोवन हांगा फॅसिझमच्या हुकूशाय तत्त्वागिन्यानाचो शेक बसयल्लो. हाका लागून कांय तेप नाझी लोकांकूय फॅसिस्ट अशें म्हण्टाले. फॅसिझम आनी नाझीवाद हांच्यांत थोडें साम्य आशिल्लें, पूण तांची तत्त्वप्रणाली खूब वेगळी आशिल्ली.

पयल्या म्हाझुजाउपरांत जर्मनींत नाझीवादाची वाड जावपाक खूब कारणां आसात. पयलें आनी मुखेल कारण म्हळ्यार झुजाउपरांत जर्मनींत खूब बिकट राजकीय तशीच अर्थीक स्थिती निर्माण जाली. पयल्या म्हाझुजांत जर्मनीचो पराभव जाल्लो. झुजाउपरांत व्हर्सायल्स कबलातीवरवीं दोस्त राष्ट्रांनी जर्मनीचें सैन्य आनी नावीक येरादारी मर्यादीत करून जर्मनीची सगळ्या वटांनी बंदी केल्ली. तशेंच सक्तीचें लस्करी शिक्षणूय बंद केल्लें. पयल्या म्हाझुजांत जाल्ल्या व्हड लुकसाणाक दोस्त राष्ट्रांनी जर्मनीक गुन्यांवकारी थरोवन, साडेपांच अब्ज डॉलरांची खंडणी भरपाक लायली. पूण हारिल्ल्या जर्मनीकडेन ही व्हड रक्कम भरपाची तांक नाशिल्ली. दूसरे वटेन वाडटी म्हारगाय, बेकारी आनी दळिद्र हांकां लागून जर्मन जनता खूब त्राशिल्ली. तांचो समाजवादी लोकशायेचेर विस्वास उरूंक नाशिल्लो. हाका लागून ह्याच तेंपार लोकशायेचो दुस्वास करपी नाझी पक्षाक, चडशा जर्मन लोकांनी तेंको दिलो.

सत्तेर येवंचे पयलीं नाझी पक्षान जर्मन राष्ट्राचें फाटबळ मेळयल्लें. हिटलराचे चडशे वांगडी मध्यम वर्गांतले आशिल्ले. आक्रमक राष्ट्रवादाक लागून वेपाऱ्यांनीय ताका अर्थीक आदार दिल्लो. हाका लागून १९[illegible] जाल्ले वेचणुकेंत हिटलराच्या फुडारपणासकयल जर्मनींत नाझी पक्ष आयलो. पयल्या म्हाझुजांत जाल्ली हार आनी दोस्त राष्ट्रांनी [illegible] अपमान हांचो बदलो घेवपाखातीर ह्या पक्षान झुजाक उपेगी [illegible] उत्पादनाचेर आदारिल्ली अर्थवेवस्था आपणायल्ली.

हिटलरान आपल्या आत्मचरित्रांत आनी विंगड विंगड प्रसं[illegible] केल्ल्या भाशणांनी आपणायल्ल्यो येवजणो आनी कल्पना मां[illegible] नाझीवाद राष्ट्राक खूब म्हत्व दिता. ताच्या मतान राष्ट्राची स[illegible] उंचेली सुवात आसून, राष्ट्राची व्हडवीक गावप हें दर एके [illegible] कर्तव्य. नाझीवादांत मनशाच्या स्वातंत्र्याक जागो ना दर एका [illegible] आपलें जिवित राष्ट्राखातीर ओंपून राष्ट्राचें म्हत्व वाडयत रावप [illegible] ताचें व्हडपण आसा. ताणें समाजाक म्हत्व दिल्लें आसून, ताच्या [illegible] राष्ट्रीय समाज रक्ताच्या बंधनांतल्यान एक जाल्लो आसता. [illegible] लोकांसारकेच नाझी लेगीत सत्ता आनी सामर्थ्य हांकां व्हड मा[illegible] तशेंच आपल्या राष्ट्राचो मान राखपाखातीर दर एका नाग[illegible] झुजाखातीर सदांच तयार रावचें अशेंय ते मानतात. नाझी[illegible] कार्यावळींतलो म्हत्वाचो भाग म्हळ्यार मनशाची उदारमतवादी सं[illegible] तशेंच मार्क्सवादी संकल्पना ना करप हो आशिल्लो.

नाझीवादाची आनी एक खाशेली गजाल म्हळ्यार वंशाची व्हड[illegible] गावप. हिटलर (नाझी पक्ष) 'जर्मन लोक' वा 'जर्मन समाज' ह्या श[illegible] चड भर दिताली. नाझी आपल्याक आर्यवंशी समजताले. आनी [illegible] शुद्ध वंशाच्या लोकांक हेर वंशाच्या लोकांचेर राज्य करपाचे [illegible] अधिकार आसात अशें ते मानताले. पूण हिटलर पुराय जर्मन स[illegible] एक मानिनाशिल्लो. ज्यू लोकांक तो उणे लेखतालो. पयल्या म्हा[illegible] ज्यू लोकांनी जर्मनीक फटोवन, दोस्त राष्ट्रांक आदार केल्लो. [illegible] लागून जर्मनीची हार जाल्ली अशें ते मानताले. जर्मनींतलो ज्यू [illegible] म्हळ्यार धव्याफुल्ल जर्मन समाजाचेर लागिल्लो एक काळो दाग अ[illegible] दाग फकत नाझी (हिटलर) काडून उडयतले अशें तें मानताले. [illegible] म्हाझुजापयलीं हिटलरान खूब ज्यू लोकांक हालहाल करून मार[illegible]

राज्य म्हळ्यारूच नाझी पक्ष, ही नाझी तत्त्वगिन्यानाची [illegible] विचारसरणी. जर्मनींत सत्ताधारी नाझी पक्ष होच एकमेव पक्ष [illegible] अशीं तांचीं धोरणां आशिल्लीं. संसदी शासन पद्दत, तातूंतलें लो[illegible] वेंचणूक ह्या सारकिल्या गजालींचेर नाझीचो विस्वास नाशिल्लो. ते [illegible] सत्तेचें केंद्रीयीकरण करपाखातीर खूब वावुरले. अशें केल्यार सत्ता [illegible] नाझी पक्षाच्या हातांत उरतली असो तांचो समज आशिल्लो. ना[illegible] सत्तेर आयले उपरांत ताणीं सगळ्या प्रांतांतली सरकारी सत्ता ना [illegible] सबंद देशाचेर नाझी पक्षाचो शेक दवरलो. धर्मीक मळारूय.[illegible] एकवट जाय आशिल्ली, म्हणून ताणीं देशांतल्यो मुखेल प्रोटेस्टंट [illegible] एकठांय हाडून जर्मन इव्हँजेलिकल इगर्ज उबारली.

अर्थीक मळारूय देशाची घसघशीत उदरगत जावंची म्हणून [illegible] अर्थवेवस्थेचेर कडक नियंत्रण दवरिलें. कम्युनिस्ट तत्त्वगि[illegible] आदारिल्ल्यो कामगार संघटना, तशेंच भांडवलदार आनी कारख[illegible] हांचे संघ ताणीं बंद केल्ले. बायलांविशीं नाझी पक्षाची तत्त्वप्रणाली प्र[illegible] आशिल्ली. घटमूट भुरग्यांक जल्म दिवप हातुंतच बायलांचें सार्थक[illegible] अशें ते मानताले.

झी पक्ष सत्तेर आयले उपरांत ताणीं आपले तत्त्वप्रणालीवरवीं
कार्यावळी आंखून तांचो फावो तो उपेग केल्लो. देशांतल्यो सगळ्यो
र संघटना बंद करून त्या जाग्यार सरकारान मान्यताय दिल्ली
फंट ही संघटना उबारली. मालक वर्गाच्या सगळ्या संघटनांचेरूय
गल्ली. सगळे विरोधी पक्ष बेकायदेशीर थरोवन खबरांपत्रांचेंय
करण केल्लें. शिक्षणाचेरूय ताणीं कडक देखरेख दवरिल्ली.
र्थ्यांच्यो चळवळी बंद करून तांचे सुवातेर 'हिटलर यूथ' ही नवी
ना उबारली. १९३५ सावन ताणीं लस्करी नोकरी सक्तीची केल्ली.
र्मनीची सत्ता पुरायपणान हिटलराच्या हातांत गेलेउपरांत ताणें
ल्स कबलातीवरवीं दोस्त राष्ट्रांनी जर्मनीचेर घाल्ल्यो सगळ्यो
ानी नेम न्हयकारले. १९३३त जर्मनी राष्ट्रसंघांतल्यान भायर
उपरांत १ मार्च १९३५ दिसा ताणीं सार देगण परत घेतलें.
ार्च १९३८ दिसा हिटलरान ऑस्ट्रियाचेर घुरी घालून तो देश
ा शेकातळा हाडलो. १५ मार्च १९३९ दिसा चेकोस्लोव्हाकीया
र ताणें ताबो मेळयलो. उपरांत १ सप्टेंबर १९३९ दिसा ताणें
चेर घुरी घाली. ह्या वेळार दोस्त राष्ट्रांनी जर्मनीआड झूज उबारलें.
रितीन दुसरें म्हाझूज सुरू जालें. ह्या झुजांत इटली देशांतल्या
ट सैन्यानूय नाझी जर्मनीक तेंको दिल्लो. पूण दुसऱ्या म्हाझुजांत
जर्मनीची हार जाली आनी हिटलर गोळ घेवन मेलो. अशे रितीन
आव्हान हांगाच सोंपलें.

– कों. वि. सं. मं.

: डोंबाऱ्यांसारकी खेळ करपी एक भटकी जमात. राजस्थान,
त, पंजाब, मध्य प्रदेश आनी महाराष्ट्रांत ह्या लोकांची चड वसती
प्रदेशाप्रमाण ह्या लोकांक विंगड विंगड नांवांनी वळखतात. महाराष्ट्र
मध्य प्रदेशांत तांकां नाट, बादी, डांग - छारा, कर्नाटी, बाझीगर,
ह्या नांवांनी वळखतात. संस्कृत भाशेंत नाट हाचो नट नर्तक असो
ासा. तशेंच हेडपी आनी शारिरीक कसरतीचे खेळ करून दाखोवपी,
रून दोन खांब्यांक दोरी बांदून तिचेर शारिरीक कसरतीचें काम
, सोरपाक शिकोवन ताचेकडल्यान खेळ करून घेवपी लोकांक हो
वापरतात.

ाट ही जात पुर्विल्ल्या काळासावन अस्तित्वांत आसा. व्रात्य
ांसावन सवर्ण क्षत्रीय बायलेपसून जाल्ले संततीक नाट म्हण्टात अशें
सांगलां. झल्ल - मल्ल, निच्छिवी, करण, खस आनी द्रवीड हींय
मनून हे जातीक दिल्यांत. अत्रीन, अत्यंज लोकांभितर नाट हे
वो आस्पाव केला.

हाराष्ट्रांतले नाट हिंदू जाल्यार, पंजाबांतले बाझीगर ही भटकी
. नाट बायलांक, तांच्या कबुतरासारक्या नाचाक लागून कबुतरी
त. क्रूक हाणें उत्तर भारतांतल्या नाटांचे धा फांटे सांगल्यात. १)
ाती २) गुआल ३) जोगिला ४) कबुतरी ५) कलबाझ ६) कर्नाटी
हावत ८) मिरदाह ९) राठोड १०) संपेरा.

ाटांच्यो ३८६ हिंदू जमाती आनी २०५ मुसलमान जमाती आसात.
ाजस्थानांतली नाट जात हेडगी आसून वर्सांतल्यान आठ म्हयने ते
आसतात. दोरयेवयलो नाच करपाक तशेंच कसरतीचे खेळ
ूय ते तरबेज आसतात. तांच्यो बायलोय हे खेळ व्हड कुशळटायेन
करतात. ह्या नटांचे राजनाट, दक्षीण नाट आनी नाट अशे तीन प्रकार
आसात.

कर्नाटी हे कर्नाटकांतले नाट. शारिरीक श्रमान पोट भरपी हो एक
वेवसायीक समूह. ग्वाल्हेरी नाट हो फांटो अयोध्येंत आसून तिचे कापुरी,
भातू आनी सखानी अशे तीन स्वतंत्र भेद आसात. भातू ही संसी वा
संसिया हो भारतीय जिप्सी जातीचो एक फांटो.

पंजाबी नाटांभितर एक राजा आनी राणी आसता. तांचो सगळ्या
जातींचेर अधिकार चलता. हे लोक व्हड शारांच्या लागसार तात्पुरत्यो
तणाच्यो खोंपी उबारून रावतात. हे लोक तणाच्यो वस्तू तयार करून
विकतात. ह्या लोकांमदीं दोन वर्ग आसात. एका वर्गांतले फकत दादलेच
हो वेवसाय करतात आनी दुसऱ्या वर्गांतल्यो बायलोय हातूंत वांटो घेतात.
तांकां कबुतरी अशें म्हण्टात. त्यो आंग पाडपाचेंय काम करतात.

बंगालांतल्या नाटांचे, करवाल आनी व्रात्य क्षत्रीय अशे दोन भेद
आसतात. सोरपाचे खेळ करपी नाट लोकांक गारुडी, मदारी, नागनाथी
अशीं प्रदेशाप्रमाण नांवां आसात. सानवत म्हणून जे नाट आसात, ते
मुसलमान आसून आल्हा आनी उदालचो पोवाडो गायत भोंवतात.

मिर्झापूरांत बजनिया, बाघ्या, कर्नाटक, काश्मीरी कलबाझ, महावत,
आघी आनी मलार हे नाटांचे फांटे आसात. बंगालांतले नाट हे मूळचे
ब्राह्मणी परंपरेंतले कथक आशिल्ले. ही संतती मालाकार दादलो आनी
शुद्र बायलेपसून जाल्ली अशें ते मानतात. उत्तर भारतांतले कथक यज्ञोपवीत
घालतात आनी शुद्रांक आशिर्वाद दितात, पूण बंगालचे नाट तशें करिनात.
कारण थंय येत सावन नीचवर्णीय बायलांकडेन लग्न जाल्ल्यान वा
तांचेकडेन संबंद दवरिल्ल्यान कथकांप्रमाण तांचें ब्राह्मण्य तिगोवन उरलेंना.

हिंदू नाट देवी, हनुमान आनी शिखांचो गुरू तेग बहादूर हांकां
भजतात. तशेंच उत्तर हिंदूस्थानांतल्यो देवता हुलकी - माओ, विंध्यवासिनी,
दुर्गा, काली आनी परमेश्वर ह्याय देवांक भजतात.

नाटांचो कोणूच पुरयत वा गुरू नासता. ते आपले आपुणूच आपले
सगळे संस्कार करतात. लग्नाच्या वेळार ते जमनीर दोन कोंडे उबारतात
आनी तांकां तोरण बांदतात. न्हवऱ्या-व्हंकलेन त्या कोंड्यांचे भोंवतणी
प्रदक्षिणा घालपाची आसता. विधवा परत लग्न जाल्यार तिच्या न्हवऱ्यान
पयलींच्या न्हवऱ्याच्या सोयऱ्यांक कांय दुडू दिवचे पडटात. देरान विधवा
भावजयेकडेन लग्न करपाची चाल आसा. गुजराती नाट राजस्थानी
नाटांकडेन लग्न संबंद दवरिनात.

नाट लोक पायजमो घालतात वा कास मारून पुडवें न्हेसतात.
गळ्यांत कवड्यांच्यो माळो घालतात. तांच्यो बायलो पितुळच्यो वस्ती
घालतात.

भुरगीं पिरायेंत येतकच तांचीं लग्नां करतात. व्हंकलेखातीर तांकां
धा - पंदरा रुपया देज दिवचें पडटा. लग्नासुवाळो सामको सादो आसता.
मुसलमान नाटांच्यो धुवो आपलें पयलें भुरगें आपले आवयक दितात.
आवयचो तो हक्क मानतात. तो हक्क सोडपाचो आसल्यार तिका पयशे
दिवंचे पडटात.

नाट लोक चाळीस दीस सुयेर पाळटात. उपरांत सुर्याची पूजा
करतात.

हे लोक मडीं लासतात वा बशिल्ले अवस्थेंत पुरतात. तशेंच, श्राद्धूय
करतात.

महावत हे मुसलमान नाट आसून ते गोरवांचो वेपार करतात. बाझीगर

हे जादवाचे प्रयोग करतात. ब्रिजवासींत दादले कुस्त्यो खेळटात आनी बायलो दोरयेवयली कसरत आनी नाच करतात. भातू नाटांच्यो बायलो, पोटांत दुखता तेन्ना पोटाक डबो लावप, दांत काडप, भविश्य वा शकून सांगप हीं कामां करतात. दक्षिणी नाटांची कसरतीची कुशळटाय बेताचीच आशिल्ल्यान भीक मागप होच तांचो मुखेल वेवसाय आसता. तांचें एकूच कुटूंब भोंवत आसल्यार ताका 'डेरा' आनी दोन-तीन कुटुंबां एकठांय भोंवत आसल्यार तांकां 'टोला' अशें म्हण्टात.

- कों. वि. सं. मं.

नाटक : एक दृकश्राव्य कलाप्रकार, तसोच वाङ्मयीन साहित्यप्रकार. नाटकांतलें नेपथ्य, न्हेसपा येवजण, उजवाडा येवजण, कलाकाराचो अभिनय, हावभाव हीं नाटकाचीं दृश्य आंगां जाल्यार संवाद, संगीत, ध्वनी येवजण हीं श्राव्य आंगां. नर्त म्हळ्यार नाचपी, अभिनय करपी ह्या उतराचो अपभ्रंश नट ह्या उतरावयल्यान नाटक हो शब्द अस्तित्वांत आयला अशें जाणकारांचें मत आसा. ह्या उतरावयल्यान नाटक म्हळ्यार नटाची अनुकरणात्मक दृकश्राव्य अशी अभिव्यक्ती प्रतीत जाता. संवसाराच्या भावभावनांचें अनुकरणात्मक प्रकटीकरण म्हळ्यार नाट्य असो भरतमुनी आनी कालीदास धरून आदल्या आचार्यांचो अभिप्राय आसलो. अशे तरेन नाटक म्हळ्यार मनशासंबंदीं क्रियाप्रतीक्रियांचें दर्शन घडोवपी आकृतीबंध आसा. भरतमुनीन नाटकाक पंचमवेद म्हळां. ऋग्वेदांतल्यान पाठ्य, यजुर्वेदांतल्यान अभिनय, सामवेदांतल्यान गीत आनी अथर्ववेदांतल्यान विविध रस अशे अंश घेवन ब्रह्मदेवान नाट्यवेद निर्माण केलो अशी कथा भरतमुनीच्या नाट्यशास्त्रांत आसा हे उत्पत्तीप्रमाण संवाद, अभिनय, संगीत आनी रस हे नाटकाचे चार घटक जातात. अशेतरेन भरतमुनीच्या मताप्रमाण नाटकाचें प्रयोजन हें लोकांच्या भावभावनांचें अनुकीर्तन आनी भावानुकीर्तन.

नाटकाचो उगम धर्मीक संदर्भांत जाला अशें बऱ्याच विद्वानांचें मत आसलें आनी तें खुबशा प्रमाणांत वास्तवाक धरून आसलें तरी फकत धर्मीक कृत्य असो शिमीत संदर्भ नाटकाक लावन उपकारचो ना. लोकजिविताची सभावीक प्रवृत्ती आनी अभिव्यक्ती हो मानवाचो स्वभावीक गूण हांतुतूय नाटकाच्या निर्मितीचीं बिजां मेळटात. धर्मीक आंग आनी स्वभावीक प्रवृत्ती ह्या दोनय घटकांचो नाटकाच्या उगमाकडेन संबंद येता. अशें आसलें तरी नाटकाच्या उगमाकडेन उत्सवाचें आंग आसल्या कारणान नाटकाची सुवात ही पूर्वपरंपरेन देवस्थानांनी जावन रावल्या.

ग्रीसी, रोमी, भारती धरून आद्य नाटकाचें स्वरूप हें चडशें लोकनाट्यात्मक पद्यगद्यात्मक आनी सांप्रदायीक अशें उरलां. काल्पनीक जगाचें दर्शन आनी अतीमानवी शक्तीचें सामर्थ्य असो प्राचीन आनी मध्ययुगीन नाटकाचो गाभो उरलो. भारतीय नाटकाच्या उगमाचो संबंद वैदिक वाङमयाकडेन लावप जाता. वाल्मिकी रामायणांत आनी महाभारतांत नाटकाचो उल्लेख आसा आनी ताचो अर्थ पुराणीक आनी इतिहासीक उपाख्यान असो मेळटा. वेदोत्तर काळांत रामायण महाभारतांतलीं आख्यानां सविनय गावन नृत्य, गीत, नाट्य सादर करपाची परंपरा यक्षगानाच्या प्रसंगांत दिसता.

कांय संस्कृत प्राचीन नाटककार : भरतमुनी हो भारतीय नाट्यशास्त्राचो प्रणेतो. ताणें नाट्यशास्त्रावयलो प्रमाण असो ग्रंथ बरयलो. ताच्या बरपांत ताचे पयलींच्या 'अमृतमंथन' आनी 'त्रिपुरदाह' ह्या दोन नाटकांचे उ मेळटात. पाणिनीन 'नटसूत्र' ह्या नाट्यशास्त्रावयल्या ग्रंथाचो केला. पतंजलीन 'कंसवध' ह्या नाटकाचो उल्लेख केला. 'स्वप्नवास आनी प्रतिज्ञयौगंधरायण, चारुदत्त, अविमारक, अभिषेक, प्रतिमा, पं दूतवाक्य, दूतघटोत्कच, उरूभंग, कर्णभार हीं भासाचीं नाटकां रज आनी तम ह्या गुणांचें अर्थपूर्ण प्रकटीकरण रंगयतात. म कालीदासान 'मालविकाग्निमित्र, विक्रमोर्वशीय आनी अभिज्ञान शा अशीं प्रभावी नाट्यबंध आनी काव्यात्मक आविश्कार शैली आशिल्ली बरयलीं. मृच्छकटिक ((शूद्रक), उत्तररामचरित (भवभूती), प्रियदा रत्नावली, नागानंद (हर्ष), मुद्राराक्षस (विशाखादत्त); वेणि (भट्टनारायण), कर्णसुंदरी (बिल्हण), बालरामायण, बाल विद्यशालभंजिका, कर्पुरमंजरी (राजशेखर); प्रबोध - चंद्रोदय (कृष्ण

प्राचीन ग्रीक आनी रोमन नाटककार : धर्मीक उत्सवाच्या नि निर्माण जाल्ल्या ग्रीसी नाटकांनी आपल्या तालार संवसाराक ना नियती आनी तिचेवरवीं जावपी शोकांतिका हांकां बरेंच म्हत्व दिश्टी पडटा. शोकांतिके वांगडाच सुखात्मिका विडंबन नाट नाटकाचे प्रकार उण्या प्रमाणांत अस्तित्वांत आसले. एस्किलस प्रोमेथेऊस बाउंड); सॉफोक्लीझ (ईडिपस टिरॅनस, अँटिगॉन); युरि (ट्रोजन विमेन, हिपोलिटस, मीडीअ); ॲरिस्टोफेनीस (ध नायट क्लाउड्स); हे कांय मुखेल ग्रीसी नाटककार. गुलाम अँड्रोनिकस, प्ल टॅरेन्स, सेनिका हे आदल्या काळांतले कांय मुखेल रोमी नाटकाक

कांय अस्तंती नाटककार : आरिऑस्तो (ला काझारिओ १५ तास्सो (अमिन्ता - १५७३, इटली, शेक्सपीअर (१५६४-१६ ऑल इझ वॅल दॅट अँड्स वॅल, ॲज यू लायक ईट, मिडसमर ना ड्रिम, टेवल्थ नायट, मच ॲडू अबाऊट, नथिंग ह्यो सगळ्यो सुखा - हॅम्लेट, मॅक्बेथ, कींग लीअर आनी ऑथेल्लो ह्यो संवसारीक नां शोकांतिका, मोलियेर ('लव इझ ध बॅस्ट डॉक्टर', 'द कंपल्सरी मॅग्निफिसंट लवर्स); डॅव्हेनंट (ध सीज ऑफ रोड्स १६५६), अं वायल्ड (लेडी विंडरमिअर्स फॅन १८९२), 'अ वुमन ऑफ नो इंपो (१८९३), आयडियल हसबंड (१८९५) हांचेच वांगडा कॉर्नेय, रा जॉन ड्रायडन, काँगीव्ह, गोल्डस्मिथ, शेरिडन जॉन्स, पिनीअरो नाटककारांनी नाटकांची निर्मिती केली.

आधुनीक नाटक : नाटक हें मनशाच्या अंतबार्ह्य क्रियाप्रतिक्रि झगड्यांचें आनी परिस्थितीकडेन केल्ले तडजोडीचें दर्शन ही नाटकाविशींची आधुनिक कल्पना. प्राचीन नाटककारांच्या मता समाजशिक्षण हें नाट्यकलेचें प्रयोजन आसलें. संवसारांत सुखदुख भरसण आसली तरी जगाची नदर चैतन्यमय आनी सूखकारक जीवनतत्त्वांचेर आदारिल्ली आसा हो सिद्धान्त नाटककारान बाळ गरज आसा. नाटक पळेतकच जीवनांतल्या मुल्यांसंबंदींचो भावार्थ आनी नाट्यकृतीचो आस्वाद घेतल्या उपरांत सत्यम् शिवम् सुंदर साक्षात्कार जावंचो हाची जतनाय नाटककारान दवरची हो प्र नाटककारांखातीर फकत संकेत न्हय, जाल्यार सिद्धांत आसलो. मनो अप्रिय आसलें तरी नागडें वास्तव सादर करप हो आधुनीक नाट विचार आसा.

कांय मुखेल आधुनीक नाटककार : इब्सेन (ब्रांद १८६६); घो ए डॉल्स हाऊस, व्हॅन व्ही डॅड अव्हेकन (१८९९), जॉर्ज बर्ना

र्स हाउसीस १८९२, द फिलँडरर १८९३, मिसेस वॉरेन्स १८९३, आर्म्स ॲण्ड द मॅन, बॅक टू मेथ्यूसिला, द ॲपल कार्ट ॅन ऑफ आर्क), चेकोव्ह (द चेरी ऑर्चर्ड); ऑगस्ट स्ट्रिंडबर्ग (द १८८७), मीस ज्युली १८८८), सिंग (प्लेबॉय ऑफ द वॅस्टर्न ९०७, टी. एस. एलियट (मर्डर इन द कॅथेड्रल १९३५) सीन (द सील्वर टेसी), पिरांदेल्लो (सिक्स कॅरॅक्टर्स ईन सर्च ऑफ थर); युजीन ओनिल (दी ॲम्परर जोन्स) टेनेसी विलियम्स कार नेम्ड डिझायर, द रोझ टॅटू, सड्नली लास्ट समर); ब्रंक्ट ी ऑपॅरा, ऑकेशियन चॉक सर्कल) बॅकॅट (वेटिंग फॉर गोदो), स्बर्न (लूक बॅक ईन ॲन्गार); आल्बेर काम्यू (कालिगुला); सार्त्र सा १९४३, द फ्लायस १९४६, तीन कॅमेरा १९४६ रिस्पॅक्टफूल घूट १९४९).

ट्यप्रकार : सदळपणान नाटकाचे दोन प्रकार करूं येतात. १) नाटक २) गद्य नाटक. प्राचीन नाटकां हीं पूर्णकाळ पद्यमय ळीं. त्या वेळावयलें चडशें बरोवप पद्यमयूच आसतालें. संस्कृत वो आरंभ नांदी ह्या गितान जातालो आनी भरतवाक्यान नाटकाची जाताली. नांदी आनी भरतवाक्य आजय भारतीय अभिजात चें संगीत आंग जावन रावलां. हाचेभायर प्रसंगानुरूप पदां गेतां) संवादा वागडांच म्हणपाची पद्दत भारतीय रंगभुमीचेर आनी नाट्यसंगीत हें नाटकाचें एक म्हत्वाचें आंग जावन बसलें. पुराणीक, इतिहासीक नाटकां तातूंतल्या पदांविरयत अपूर्ण जातात. ो संगितिका (ऑपॅरा) हो एक संगीत नाटकाचो आगळो वेगळो कार. हे संगितिकेंत नाटकांतल्या पात्रांच्या तोंडांतल्या गितांनीच चें कथानक मुखार सरता. जोव्हान्नी पॅरगोलेसी हांची लासर्व (१७३३), हॅन्री परसॅल, डिडो ॲण्ड इनियस (१६८९) जॉन गें ऑपॅरा १७२८) ह्यो कांय इटालियी संगितिका. १९व्या शतमानांत साहेब किर्लोस्कर हाणें 'सौभद्र' नाटका सावन मराठी कासदृश्य नाटक प्रकार सुरू केलो. फुडें देवल (शारदा), खाडिलकर मान) आनी हेरांनी ही संगीत नाटकाची परंपरा फुडें व्हेली. क सगळ्याच लोकनाट्यांनी संगीत हें मुखेल आंग आसता.

ोकनाट्य : लोकनाट्य ही नागरी नाट्यअवस्थेपयलींची अवस्था. उणी रंगमंचसामुग्री, लोककथेचेर आदारिल्लें नाट्यकथानक, र्त संवाद, लोकप्रिय लोकसंगीत, सारकिले गांवगिरे जिणेकडेन त अशे हेर घटक आशिल्लो हो नाट्यप्रकार आजुनूय गांवगिऱ्या ंत लोकप्रिय आसा. तमाशा, भारूड (महाराष्ट्र), यक्षगान (कर्नाटक), (गुजरात), जात्रा (बंगाल, बिहार, ओरिसा), दशावतारी नाटक ण), तियात्र, खेळतियात्र (गोंय).

कनाट्य : फकत कुडीच्यो हालचाली, हावभाव, हांचेवरवीं तोंडांतल्यान काडिनासताना केल्लो नाट्य आविश्कार. गरज पडटा तेन्ना ट्याक वाद्यसंगीत वा नाचाची साथ दिवप जाता. रोमन सम्राट स्टन (इ. स. आदीं पयलें शतमान) हाच्या प्रोत्साहनान रोमी ट्याचो पयलो प्रयोग जालो. संवसारांतल्या भोवतेक सगळ्याच यांचेर मूकनाट्याचे प्रयोग जाल्यात. भरतनाट्यम् सारकिल्ल्या ाट्यान अस्तंती राष्ट्रांनी नामना जोडल्या. बॅले हो नृत्यनाट्य मूकनाट्या सकयल आस्पावता.

थनाट्य : पारंपरीक आकृतीबंधाभायलें रस्त्यार सादर जावपी नाटक. पथनाट्य हो प्रकार उक्ती माची (Open theatre) हाचेफुडली अवस्था आसली तरी दोगांच्याय प्रयोजनांमदीं अंतर आसा. पथनाट्य हो नाट्यप्रकार मुखेलपणान प्रचार कार्याच्या उद्देशान मुखार आयला. राजकीय, समाजीक, धर्मीक, शिक्षणीक संदर्भ आशिल्ले विशय, नाटका सारकिल्ल्या प्रभावी माध्यमांतल्यान सामान्य लोकांमेरेन पावोवपाच्या उद्देशान पथनाट्याचें आयोजन जाता. अशा प्रचारक विशयाच्या आकर्शणान, प्रेक्षक आपूण जावन थेटराकडेन वचपाचो संभव उणो आशिल्ल्यान, नाटकाच्या रुपांत हे विशय घेवन लोकांमेरेन वचप ह्या विचारांतल्यान रस्तानाट्याची कल्पना फुडें आयली. ह्या नाट्य प्रकारांत जशी परंपारीक थाराविक रंगमाची नासता तशी उजवाडा येवजण, आवाजा येवजण, नेपथ्य आनी हेर नाट्यशास्त्राचे संकेत नासतात. लोकांचें चित्त ओडून घेवपाचें साधन म्हूण वाद्य संगिताची ताका साथ आसता.

नभोनाट्य : फकत संवाद, पार्श्वसंगीत, आवाजा येवजण हांच्या माध्यमांतल्यान रेडिओ खातीर सादर जाल्लो नाट्य प्रकार. ह्या नाट्यप्रकारांत नाटकाचें दृश्य आंग श्राव्य आंगाच्या आदारानूच सादर करचें पडटा. नभोनाट्यावरीच दूरचित्रवाणी नाटक हो आनीक एक नाट्यप्रकार. हातूंत दृक आनी श्राव्य हीं नाटकाचीं दोनय आंगां आसतात आनी हातूंत श्राव्य आंगांपरस दृश्य आंगाचेर चड भर दिवप जाता. ह्या नाट्य प्रकारांत दृश्य आंगाचेर भर आशिल्ल्यान रंगमाचयेवयल्या नाटकांक नेपथ्या सारकिली सामुग्री लागता आनी अशे सामुग्रेंत जाय तसो बदल करपाची चड मेकळीक मेळटा.

एकपात्री (नाट्यछटा) : ह्या नाट्यप्रकारांत कलाकाराचो नाट्यआविश्कार सादर जाता. कलाकार एकूच आसलो तरी तो नाटकांत उल्लेख जाल्ल्या हेर पात्रांचोय, त्या-त्या पात्राचे गरजेनुसार दृक-श्राव्य अभिनय करता. अशें करतना त्या-त्या पात्राचो सभाव, उलोवपाची पद्दत, हालचाली आनी हेर भाव पात्राप्रमाण बदलून सादर करता. सुर्वेक नाट्यछटा ह्या ल्हानशा प्रसंगाचेर आदारीत लघुनाट्य प्रकारान सुरवात जाल्लो एकपात्री प्रयोग उपरांत प्रचलीत अशीं व्हड नाटकां सादर करपाकडेन पावलो. नाट्यछटा जितल्यो लोकप्रिय जावंक पावल्यो तितले व्हड नाटकाचे एकपात्री प्रयोग लोकप्रिय जावंक पावलेनात.

एकांकी : एकांकी म्हळ्यार एक अंकी नाटक. नाट्यछटा आनी नाटक हांचेमदलो हो प्रकार. मेजक्याच एक दोन प्रसंगांचेर भर दिवन आनी मेजकींच व्यक्तीचित्रां घेवन थोड्या वेळाभितर परिणाम सादोवंक केल्लो नाट्यप्रयोग. साहित्यांत कथेचो आनी कादंबरेचो जो एकामेकांकडेन संबंद आसा तसोच एकांकी आनी नाटकांमदीं आसा.

वयर दिल्ल्या प्रकारांभायर अतीनाट्य (Melodrama), प्रहसन (Farce), अद्भूत नाटक (Miracle play), सदाचार नाटक (Morality Play) विरश्रीप्रधान (Heroic), आचार विनोदिनी (Comedy Of Manners), महाकाव्य सदृश्य (Epic theatre), निरर्थ नाट्य (Theatre of absurd), क्रोरीय नाट्य (Theatre Of cruelty), निषेध नाट्य (Play of social protest), सुखात्मिका (Comedy) दुखात्मिका (Tragedy) प्रतीरंगभूमी (Anti theatre), बालनाट्य (Children theatre) अशे नाटकाच्या विविध आंगांचे विविधतायेनुसार नाट्यप्रकार आसात. नाट्य अविश्कार हो कलाकाराच्या अभिव्यक्तींतल्यान माचयेर प्रगट जाता आसलो तरी नाटककाराच्या (नाट्यलेखकाच्या) लिखाणाचो (संहिता) वांटो उणो आसना. एक

साहित्यप्रकार म्हणून नाट्यसंहिता वाचतना वाचक साहित्य आस्वाद घेवंक पावता. फरक इतलोच उरता तो म्हळ्यार संहिता प्रयोगरुपांत मुखार येता तेन्ना तिच्या दृश्य आनी श्राव्य आंगांखातीर, तिचो अणभव निव्वळ वाचनाच्या अणभवापरस प्रभावी आसता.

अशे तरेन नाटक हे कलेफाटल्यान नाटककार दिग्दर्शक, नट-नटी, संबंदीत तंत्रज्ञ आनीक प्रेक्षक हांच्या परस्पर संबंदांतल्यान आनी सहभागांतल्यान नाटक घडटा. देखून तो एक सामुहीक आविश्कार. हातुंतलो दर एक घटक परस्पराचेर आदारीत आसलो तरी तो स्वतंत्रपणान नाट्यप्रयोगाच्या येसाखातीर आपलें अशें योगदान करता.

- कों. वि. सं. मं.

पूरक नोंद : बालरंगभूमी, एकांकी, कोंकणी साहित्य (नाटक) नभोनाट्य, बॅले.

नाटेकर, बाळकृष्ण नारायण : नाट्य संगिताक नवें मोडण दिवपी एक नामनेचो नाट्यसंगीतकार. ताका बाळकोबा ह्या नांवान वळखतातले. मुळांतूच तो बुदवंत. जायत्या जाणांचें गायन आयकून नाट्य संगीतावांगडाच लावणी आनी ठुमरी गायनाची कला ताणें आत्मसात केल्ली. ताचो आवाज गोड आशिल्लो. ताका सतारीचेंय बरें गिन्यान आशिल्लें. 'शाकुन्तल' नाटकांतल्या कण्वाच्या आनी सौभद्रांतल्या नारद आनी कृष्ण ह्या भुमिकांखातीर ताका भरपूर येस मेळ्ळें.

नाट्यसंगिताक आकार आनी प्रतिश्ठा मेळोवन दिवपाच्या वावरांत बाळकृष्णाचो व्हड वांटो आसा. त्या काळांत पदांक चाली दिवपी तो एकलोच आशिल्लो. आयकुप्यांची आवड लक्षांत दवरून तो पदांक चाली लायतालो.

फुडें आवाजांत दोश निर्माण जाल्ल्यान तो निवृत्त जालो आनी संगिताचें तशेंच सतारीचें शिक्षण दिवंक लागलो. फुडें १९१० वर्सा पुण्याक ताका मरण आयलें.

- कों. वि. सं. मं.

नाट्यछटा : (पळेयात नाटक.)

नाट्यसंगीत : शास्त्रीय सुगम संगिताचो एक प्रकार. आदीकाळापसून नाट्याविश्कारांत गद्य संवादा वांगडा काव्यात्मक पद्य रचनांचो आस्पाव जाल्लो दिश्टी पडटा. ही पद्यमय रचना (नाट्यगितां) आनी तीं सादर करपाक वापरिल्लीं वाद्यां, साथ आनी गायक हांची तिगांची एका संगीत सुत्रांत बांदपी संगीत दिग्दर्शक अशा चार घटकांचो आविश्कार नाट्यसंगितांत घडटा.

रागदारी संगीत, लावणी, किर्तन, अभंग, टप्पा, ठुमरी, लोकगितां कर्नाटकी संगीत अशा प्रचलीत संगिताच्या प्रकाराचो आदार घेवन वृत्तछंदात्मक नाट्यगितां, तबलें, पांयपेटी, सारंगी, वायोलीन सारकिल्ल्या वाद्यसंगिताचेर नाट्यसंगीत नाटकांत सादर करतात.

नाटकांतलें नाट्यसंगीत हो नाटकाच्या कथानकाचो आनी नाटकाच्या एकंदर आविश्काराचो एक एक भाग आसलो तरी नाटकांत नाट्यसंगिताचो आस्पाव अमूक एका उद्देशान जाला अशें म्हणप शक्य ना. सुर्वेच्या काळांतलो कला आविश्कार चडसो तीन पदरी आसतालो. तातूंत नाच, गावप आनी नाट्य ह्या तीन आविश्कारांचो आस्पाव आसतालो परंपरेंतल्यान नाट्य आविश्कारांत संगिताचो आस्पाव जाला आसूं ये नाटक हें अनेक रस निष्पन्न करपी कला माध्यम जाल्ल्या कारण सगळ्या रसांमदीं सुमेळ सादपाकडेन लक्ष दिवप जायत आयलां. ह लागून राग, दुख्ख, सारकिल्या गंभीर रसांचो ताण ल्हव करपाखा भोवतेक नाटकांनी विनोदाचो रसूय हेतू पुरस्सर आस्पावल्लो मेळ गंभीर प्रकृतीचे शोकांतिकेंत लेगीत प्रेक्षकाच्या मनावयलो ताण करपाक गंभीर प्रसंगा उपरांत हलको फुलकोसो विनोदी प्रसंग घाला चाल भोवतेक नाटकांनी दिसता. ह्याच तत्त्वान गद्य संबंदाचो उत म्हणून पद्यमय संवादाचो (संगिताचो) वापर जाला आसूं येता. स्व संगीत आविश्कार म्हणून नाट्य संगीत हें नाटकांचें आंग आसप संभवनीय दिसना.

१६९० सावन सादर केल्लीं तंजावरचीं संगीत नाटकां आनी १८ उपरांत सादर केल्लीं गोंयचीं संगीत नाटकां हीं संगीत नाटकाच्या उपल आशिल्ल्या इतिहासाची सुरवात म्हणूं येता. हाचे पयलींच्याय सं नाटकांचें अस्तित्व न्हयकारूंक मेळचेंना, तरी ते संबंदीं अधिकृत अ म्हायती उपलब्ध ना. मराठी नाट्य संगिताच्या इतिहासांत लेगीत १८ वर्साच्या 'सीता स्वयंवर' ह्या आख्यानवजा संगीत पुराणीक नाटकाप मराठी संगीत नाटकाची सुरवात मानतात. हाचें कारण म्हळ्यार १८ वर्सा उपरांत मराठी नाट्य संगिताक एक सलग परंपरा मेळ्ळी.

नाट्य संगितातलें संगीत हें नाटकापसून चड पयस वचूंक फावो तशेंच हें संगीत नाटकाक मारकूय जावंक फावोना. नाट्य संगिता नाट्याचेर तसो नाटकाचो संगिताचेर विघातक प्रभाव पडनासतना हांचें दोगांचें कोरें मिश्रण जायना आसतना दोगांयचो संयोग जावन दोगांय एकजिवी जावप हें दोगांयचे भलायकेचे नदरेन गरजेचें अशें ज आसलें तरी नाट्य आनी संगीत हीं दोगांय एकामेकांक समांतर आशि तमाशा, तियात्र सारक्या लोकनाट्य आविश्कारांनी आनी ब्रेख्त सारक्या संगितिकांनी दिसता.

तियात्र ह्या कोंकणी नाट्यप्रकारांत नाट्यसंगीत (कांतारांचें गाय दोन प्रवेशांनी जाता. तें नाटकाच्या मुखेल कथानकापसून इतलें पय आसता, तियात्राचें कथानक आनी नाट्यसंगीत (कांतारां) अशे स्वत दोन आविश्कार घडटात. विशेश म्हळ्यार कोंकणी तियात्रांच्या प्रेक्षक अशा स्वतंत्र नाट्यसंगीत आविश्काराचें चड आकर्शण आसा.

नाटकांतलें नाट्य संगीत हो रंगमंचाचेर जावपी स्वतंत्र संगीत प्रका ही कल्पना नाट्य रसिकांक आनी नाट्य समिक्षकांक व्हडलीशी मानव तरी नाटकाभायर नाट्यसंगिताच्यो स्वतंत्र मैफिली जातात आनी ता बरो प्रतीसादूय मेळटा.

रेडिओ सारकिल्या माध्यमांनीय स्वतंत्र नाट्यसंगिताच्यो कार्याव सादर करप जातात. संगीत नाटकाची परंपरा आनी नाट्य संगिता परंपरा एकावांगडा चालिल्ली दिसता. गद्य नाटकाच्या ल्हारार बर आयिल्ली प्रेक्षकांची नाट्य अभिरुची नाट्य संगिताकडेन दुर्लक्ष कर आसली तरी नाटकाभायल्या स्वतंत्र नाट्यसंगिताच्या आविश्काराक गद्य नाटकाच्या सगळ्याच प्रेक्षकांनी दुर्लक्ष केल्लें दिसना. तशेंच थरावी काळांत गद्य नाटकाच्या युगांत लेगीत संगीत नाटकाची ओड दवर प्रेक्षकांचोय आंकडो सामकोच उणो ना. नवे पिळगेची नाट्य संगिता ओड उणी जाल्ली दिसता आसली तरी ती निव्वळ नाट्य संगीत म्हण

...ाल्यार अस्तंती संगिताच्या आकर्शणांतल्यान एकंदर भारतीय ...पसून पयस वचपांतल्यान तें घडलां अशें म्हणूं येता.

- कों. वि. सं. मं.

... : शीर उडप. रगताचे शिरेचें (Artery) आकुंचन-प्रसरण. ...ांतल्यान, कुडीक रगताची पुरवण जातना हो रगताचो प्रवाह ...ल्यान चलता. रगताच्या ह्या प्रवाहाक आस्पावन घेवन रगताचो ...डें धुकलपाक सोंपें जावंचें म्हणून रगताची शीर आकुंचीत प्रसारीत ...आनी रगत ल्हारांभशेन फुडें वता. शिरेंत आसपी स्नायू-तंतू आनी ...ा आंगाच्या लवचीकपणाक लागून हें आकुंचन-प्रसरण सोंपें जाता. ...डपाच्या प्रमाणावयल्यान म्हळ्यारूच आकुंचन-प्रसरण हांचे मदल्या ...यल्यान काळजाचे धडधडीचें (आकुंचन-प्रसरण) निदान करूं येता. ...र्वसादारणपणान निरोगी मनशाचे नाडयेचे ठोके दर मिनटाक ७२ ... आसतात. भुरगीं आनी बायलांचे बाबतींत ते चड आसूं येतात. ...ाक हालचाल, उपास, भंय, पिडा-सारकिले घटक नाडयेचे गतींत ... घडयतात. जंय जंय.रगताची शीर काती पोंदा आनी चड करून ...ोंदा हाडासारको घट भाग आसता थंय थंय नाडी पळोवप जाता. ... नाडी प्रभावीतपणान जाणवता. देखून अशे सुवातीचेर नाडी ... जाता. सर्वसादारणपणान आंखाण्या सकयल्या मनगटाच्या भागांत, ...चे शिरेची नाडी सहजतायेन तपासूंक मेळटा आशिल्ल्यान नाडी ...प म्हळ्यार मनगटाची शीर पळोवप असो संकेत तयार जालो. अशें ... तरी कानावयर, गळ्याचो वयलो भाग, कोंपराचेर पावलाचेर ... पळोवंक मेळटा. जेन्ना यंत्रीक साधनां उपलब्ध नाशिल्लीं तेन्ना ... परिक्षा हेंच रोगाचें निदान करपाचें मुखेल साधन आशिल्लें. उपरांत ... साधनांची निर्मिती जावन लेगीत नाडी परीक्षा करपाची पद्दत ... लेगीत अस्तित्वांत आसा.

...र्वसादारणपणान नाडी ही बोटाच्या स्पर्शान पळोवपाची आसली ...शेरांचें दोळ्यांनी केल्लें निरिक्षण, श्रवण यंत्रावरवीं केल्लें श्रवण आनी ...रणावरवीं केल्लें आलेखन ह्या सगळ्यांच्या एकत्रीत आदारान ...जाची धडधड आनी रगताच्या दाबाची तपासणी करप जाता.

...ोहिणी ही शीर रोगांतले दोश आनी तातूंतली स्थिती दाखयता. ...टाचेर, हाताची तीन बोटां दवरून नाडी पळोवपाची पद्दत आसा. ...जायटेन तर्जनी आसची आनी तिनूय बोटांचो दाब सारको दवरून ...येचो हात उदारो करचो. व्हांवते नाडयेचो आकार आनी बोटांच्या ... रगतालोटाक आडखळ जाल्ल्यान बोटांक लागिल्लो धपको जाणवता. ... नाडी कशी आसा ती पळोवंची. ती पुश्ट, भारदस्त आनी वेवस्थीत ...पी उश्ण आसल्यार ती बळिश्ट आसा, शरिरूय बळिश्ट आसा अशें ...जुंचें. नाडी सरये भाशेन बारीक सुक्ष्म आनी कडक प्रवाही जाणवल्यार ...शक्त समजुंची आनी शरिरूय तशेंच समजुंचें. नाडी उश्ण आसून ... व्हांवता आसल्यार जोर आसा अशें समजुंचें. अशे तरेन नाडयेचो ...यन अभ्यास केल्यार नाडी कितलेशेच सुक्ष्म भाव दाखयता. तीन ...क तीन दोश कळटात. तर्जनी, मध्यमा आनी अनामिका हांकां जे ... लागतात ते क्रमान कफ, पित्त आनी वाताचे आसतात. हीं तीन ...ी द्रव्यां नाडयेंतल्यान व्हांवत आसतात. बोटाच्या दाबाक लागून ... द्रव्याची गती सगळ्यांत चड आडावप जाता. तांचो धपको तर्जनीक लागता. तातूंतल्यान पित्त आनी वात हीं द्रव्यां सुट्टात. दुसऱ्या बोटाच्या दाबान पित्त द्रव्य आडावप जाता. ताचो धपको मध्यमेक लागिल्ल्यान तातूंतल्यान वात द्रव्यां सुट्टात आनी ताचो धपको अनामिकेक लागता, अशी कल्पना आसा. पिराय, दीस, रात आनी जेवणखाण हांचो आरंभ, मध्य आनी निमाणच्या काळांत क्रमान कफ, पित्त, वात शरिरांत चड प्रमाणांत वाडत वता. ताका लागून ते नाडयेंतल्यानूय चड अदीक प्रमाणांत त्या-त्या वेळार व्हांवतात. जो दोश चड प्रमाणांत व्हांवता तो चड नेटान धपको दिता. खंयचो धपको चड आसा ताचेवयल्यान दोश वळखून, त्या दोशाची नाडी वळखुंची. कफाची नाडी आसल्यार कफ दोश शरिरांत चड आसा अशें समजुंचें. एकेकदां दोन-दोन दोश चड आसतात. तीन दोश लेगीत एकदम जावंक शकतात. दोन दोश चड आसतना त्या-त्या दोन बोटांक आनी तीन दोश आसल्यार तिनूय बोटांक नेटान धपके बसतात.

मळ-मूत, जीब, नदर, स्पर्श, आकृती हांच्या चिन्नांचे आनी नाडी दोशाचो मेळ घालून रोग आनी ताच्यो अवस्था थारावच्यो पडटात.

- डॉ. शांता भांगी
- डॉ. दयानंद राव

नाणीं आनी नाणकशास्त्र : वेव्हारांतल्या देवघेवीचें एक अधिकृत अशें चलन.

देवघेवीच्या सुर्वेच्या काळांत वस्तूंची वा सेवेची अदलाबदल (Barter) करप जातालें. जसो जसो देवघेवीचो वेव्हार वाडूंक लागलो आनी हो वेव्हार किचकटीचो जावंक लागलो तशेंतशें वस्तूचे वा सेवेचे अदला बदली जाग्यार वस्तूचें वा सेवेचें मोल सोंपेपणीं थारोवपी आनी देवघेवीच्या वेव्हारांत सवस्तकाय हाडपी एक सर्वसामान्य अशे वस्तूची गरज दिसूंक लागली. अशी सर्वमान्य वस्त म्हणून सुर्वेक पशुधनाचो उपेग करप जालो. फुडें पशुधनापरसूय सोयीचें अशें चलनाचें माध्यम म्हणून भांगराचे आनी रुप्याचे कुडके वापरांत आयले. हांतूतल्यान फुडें थरावीक आकार, वजन, कूरू आनी मोल आशिल्लीं नाणीं उदयाक आयलीं.

नाणीं पाडपाफाटलो उद्देश चलन हो आसलो तरी राजकर्त्यांची मिरास दाखोवपाचें तें एक माध्यम आसलें. देखून राजकर्त्यांनी आपणाचीं, घरच्यांचीं वा देवदेवतांचीं चित्रां आनी कुरवो नाण्यांचेर करून घेतल्यो. आपणाचें स्वतंत्र चलन आसप हें मोटेपणाचें लक्षण समजप जातालें. नाण्याचो आकार, ताचें नांव आनी वजन, ताचेवयली आकृती आनी कुरवो, ताचो धातू, नाण्याचें मोल, ताचेवयल्यान प्रगट जावपी देशाची अर्थीक स्थिती आनी दिसून येवपी ताचो काळ, नाणीं तयार करपाची पद्दत ह्या सगळ्या गजालींचो अभ्यास म्हळ्यार नाणकशास्त्र. ह्या शास्त्राचो अभ्यास भारतांत एकोणिसाव्या शतमानाचे सुर्वेक जेम्स प्रिन्सेप ह्या ब्रिटीश अधिकाऱ्यान सुरू केलो. १९१० वर्सा नाणकशास्त्राच्या अभ्यासाखातीर न्युमिस्मॅटीक सोसायटी ऑफ इंडिया ही संस्था सुरू जाली आनी तिच्या मार्गदर्शनाखाल भारतांत नाण्यांचो संग्रह आनी तांचो अभ्यास चलता. अस्तंतेकडल्या देशांनी ह्या शास्त्राचें संशोधन हेर शास्त्रांवरीच चालू आसा.

खंयच्याय नाण्यावयल्यान संबंदीत कालखंडांतल्या धर्मीक, राजकीय, समाजीक, अर्थीक आनी संस्कृतीक परिस्थिती जाणून घेवप शक्य जाता.

भारतांतल्या कितल्याशाच राजांचें अस्तित्व तांच्या नाण्यांवयल्यान सिद्ध जालां. इंडो-ग्रीसी, शक, कुशाण, क्षत्रप, सातवाहन आदी राजवंशांतल्या राजांची म्हायती तांच्या नाण्यांवयल्यान समजप शक्य जालां. संघ, नैगम, जनपद, गण हांचें अस्तित्व तांच्या नाण्यांक लागून सिद्ध जालां. मालव, शिबी, यौधेय ह्या गणराज्यांचे वाठार तांच्या नाण्यांक लागून निश्चीत करप शक्य जालां. नाणकशास्त्राचो पुरावो हें भारतीय इतिहासाचें एक म्हत्वाचें साधन जालां.

इ. स. प. तिसऱ्या शेंकड्यांत सांच्यांतल्यान नाणीं पाडपाक सुरवात जाली. ताचे पयलीं नाण्यांच्या धातूचेर छाप मारून मजकूर तयार करताले. हांकां आहत नाणीं म्हण्टात. हरयानांतल्या रोहटक आनी नौरंगाबाद आनी पंजाबांतल्या सुनेत वाठारांत नाण्यांचे व्हडा प्रमाणांत मातयेचे सांचे मेळ्ळ्यात. कोंडापूर (आंध्र प्रदेश, तक्षशिला आनी नालंदाकूय नाण्यांचे सांचे मेळ्ळ्यात. आधुनीक नाणीं हीं छाप मारून केल्लीं आहत नाणीं.

जगांत चलनी नाण्यांचो सगळ्यांत पयली वापर अस्तंत आशियांतल्या लिडिया वाठारांत इ. स. प. सातव्या शेंकड्यांत सुरू जालो अशें म्हण्टात. तीं इलॅक्ट्रम धातूचीं आनी आकारान लांबोडीं आशिल्लीं. तांचेर हरण वा कसलेंय चिन्न आसून ज्या वेपाऱ्यान तें काडिल्लें ताचें नांव लेखांत दिल्लें आसतालें. उपरांत क्रिसस राजान (इ. स. प. ५६१-५४६) नाणीं पाडपाचो अधिकार आपलेकडेन घेतलो. इराणी सम्राटान रुप्याचीं आनी भांगराचीं नाणीं पाडलीं. ग्रीसांतलीं पुर्विल्लीं नाणी चड करून रुप्याचीं आसात. ॲलेक्झांडरान साम्राज्यस्थापन करतकूच ग्रीस देशांत कलापूर्ण नाणीं तयार जावंक लागलीं. ताच्या दर्शनी भागांत राजाची आकृती आनी फाटले वटेन ग्रीसी देवतेचें चित्र आसतालें. ॲलेक्झांडराच्या काळांत नाण्यांचो प्रसार ताच्या साम्राज्यान सगळ्यांक जालो. इजिप्तांतूय ताका लागून नाणीं पाडपाक सुरवात जाली. इटलीच्या दक्षीण वाठारांत स्थायीक जाल्ल्या ग्रीसी लोकांनी इ. स. प. पांचव्या शेकड्यांत नाणीं पाडिल्लीं. इ.स.प. तिसऱ्या शेंकड्यांत रोमांत कांश्याचीं आनी रुप्याचीं नाणीं पाडपाक सुरवात जाली. रोमी सम्राटांनी व्हडा प्रमाणाचेर नाणीं पाडलीं. तांचीं चडशीं नाणीं भांगराचीं आसात. बायझंटायन सम्राटांचीं नाणीं रोमी नाण्यांभाशेन आसात.

अस्तंत आशियांत मुसलमानी सत्ता येतकूच थंयचें नाण्यांचें स्वरूपूय बदललें. ६९०च्या सुमाराक अब्दुल मलिक ह्या पांचव्या खलीफान नाण्यांनी व्हड सुदारणा केली. मनशाची आकृती मुसलमानी नाण्यांचेर दिवपाक धर्माचो विरोध आशिल्ल्यान खूबदां सूर्य आनी चंद्र हांचीं चित्रां काडटालें.

चीनांतली नाणीं हेर देशांतल्या नाण्यांचे तुळेन सामकींच वेगळे तरेचीं आशिल्लीं. तांचेर फकत लेख आसून आनीक कसलेंच चिन्न नासतालें. तशेंच नाण्यांच्या मदीं एक बुराक आसतालो. नाण्यांच्यो माळी करून दवरपाक ह्या बुराकांचो उपेग जातालो. भांगराचीं नाणीं मात चीनांत केन्नाच पाडलीं नात. रुप्याचीं नाणीं काडपाचो हक्क ताणीं वेपाऱ्यांक दिल्लो. तांब्याचीं नाणीं सरकार काडटालो.

भारतीय नाणीं : मोहेंजोदाडो (इ. सं. प. २५०० ते १८००)च्या उत्खननांत कांय रुप्याचे चवकोनी आनी वाटकुळे कुडके मेळ्ळ्यात. दा. ध. कोसंबे हाणें तांचो अभ्यास करून तीं नाणींच आसूंक फावो अशें मत परगटायलां. सूत्रकाळांत (इ.स.प. सव्या शेंकड्यांत) नाणीं व्हड प्रमाणाचेर प्रचारांत आशिल्लीं. कात्यायन श्रौतसूत्रांत शतमानाचो उल्लेख आसा. शतमान हें सु. १२ ग्राम वजनाचें नाणें आसूंक जाय. फुडें इ.स.प. पांचव्या शेंकड्यांत शतमानाचो जागो कार्षापणान घेतलो. पुर्विल्ल्या सं साहित्यांत कार्षापणाचे खूब उल्लेख आसात. पणिनीच्या अष्टाध्या लेगीत नाण्यांचे जायते उल्लेख आसात. ताचेवयल्यान इ.स.प. स पांचव्या शेकड्यांत नाण्यांचें प्रचलन सुरू जालें हें सिद्ध जाता. इ. स पांचव्या आनी चवथ्या शेंकड्यांतलीं रुप्याचीं आहत नाणी भार विंगड विंगड वाठारांनी सापडल्यांत.

आहत नाणीं : हीं भारतांतलीं सगळ्यांत पुर्विल्लीं नाणीं. तीं च रुप्याचीं आसात. हीं नाणीं आकारान चवकोनी, वाटकुळीं वा ल आसात. तांचेर सूर्य, चक्र, हत्ती, बैल, नुस्तें, बेबकी, कांसव, आयुधां आनी हेर चिन्नां आसात. हीं नाणीं भारतभर मेळ्ळीं तरी भारतांत चड प्रमाणांत सांपडटात. आहत नाण्यांचो काळ इ.स.प दु शेंकडो अशें मानतात.

इंडो - ग्रीसी : पयलो डायॉडोटस ह्या ग्रीसी क्षत्रपान भांगर, आनी तांब्याचीं नाणीं पाडलीं. त्या नाण्यांचे वयले वटेन राजाचें मुख आनी फाटले वटेन ग्रीसी देवतेची आकृती आसताली. तशेंच, फ वटेन Diodotou असो ग्रीसी भाशेंतलो लेख आसतालो. तांब्याच्या नाण्य आर्टेमिस देवतेची आकृती सांपडटा. उपरांत कांय काळ सत्तेर आयि युथिडीमसच्या नाण्यांचेर भायले वटेन राजाची आनी फाटले हिरॅक्लिअसची आकृती आसा. इ. स. प. १७० च्या सुमाराक स आयिल्ल्या सम्राटान एक खाशेलें नाणें काडलें. मीनांदर हाणें भांग कांय नाणीं काडिल्लीं, अशें जाणकारांचें मत आसा. ह्या काळांतलीं आनी बैलाच्या छापाचीं नाणीं उल्लेख करपासारकीं आसात.

शक हे मध्य आशियांतल्या हेडपी पंगडामदले. इ. स. प. ७५ सुमाराक इंडो-ग्रीसींचेर हार घालून भारताच्या कांय वाठारांनी आपलें राज्य स्थापन केलें. शकांच्या नाण्यांचेर दर्शनी वटेन घोड बशिल्लो राजा आनी फाटले वटेन ग्रीसीदेवतेचें चित्र आसतालें.

इ.स.प. पयल्या शेंकड्याचे सुर्वेक पार्थीयन लोकांची राजवट जाली. शकांचें पुरांय राज्य तांच्या शेकातळा आशिल्लें. तांचीं तांब नाणीं चड सांपडल्यांत. त्या मानान रुप्याचीं उणीं आसात.

कुशाण हे जरी परकी आसले तरी, भारतांत ताणीं राज्य कर सुरवात करतकच ते पुराय भारतीय जाले. तांचो पयलो राजा कु कडफीसस हाचीं तांब्याचीं आनी रुप्याचीं नाणीं इंडो-ग्रीसी नाण्यांसार आसात. दुसरो कडफीसस हाणें भांगराचीं नाणीं पाडपाक सुरवात के त्या नाण्यांचे वयले वटेन शिंवासनाचेर बशिल्लो राजा आनी फाटले नंदीचेर शंकर आसा. ते उपरांत सत्तेर आयिल्ल्या सम्राट कनिष्क व्हडा प्रमाणाचेर भांगराचीं आनी तांब्याचीं नाणीं पाडलीं.

मौर्य साम्राज्य सोंपतकूच उत्तर भारतांत ल्हान-ल्हान राज्यां उद आयलीं. तातूंतल्या चडशा राज्यांचें अस्तित्व फकत नाण्यांक ल सिद्ध जालां. हीं नाणीं इ. स. प. दुसरो शेंकडो ते इ. स. दुसरो शे ह्या ४०० वर्सांच्या काळांतलीं आसात. तीं चडशीं तांब्याचीं अ सांच्यांत घालून पाडिल्लीं आसात. तातूंतल्या गण-जनपदांच्या नाण्य लेख सांपड्टात. कौशांबी ह्या वाठारांतल्या नाण्यांचेर एके वटेन बै गजलक्ष्मीची आकृती आनी दुसरे वटेन दोंगुल्ली वा रूख हीं चि आसात. उज्ञयनीच्या नाण्यांचेर उज्ञयनी नगर आसा. यौधेयाचीं उल्लेख करपासारकीं आसात. तांचीं नाणीं हरयानांत सतलज न देगेर सांपडटात. शिबी हे पुर्विल्ले जमातींतल्या लोकांचीं नाणीं चि

…गरी (राजस्थान) नगरांनी सांपडटात. तांच्या नाण्यांचेर स्वस्तीक, …नंदिपद हीं चिन्नां आसून तांचेर 'मझमिकाथ शिबी जनपदस' …लेख आसता.

…र्य साम्राज्य लयाक वतकच महाराष्ट्रांत सातवाहन वंश उदयाक …. तांचें महाराष्ट्र, गुजरात, कर्नाटक, आंध्रप्रदेश आनी मध्य प्रदेश …ठारांचेर खूब तेंप राज्य आशिल्लें. तांचीं नाणीं चडशीं तांब्याचीं, … आनी शिंश्याचीं आसतालीं. सातवाहन हें नांव लेखांत आशिल्लीं …नाणीं सांपडल्यांत. तांचे दर्शनी वटेन हत्ती वा बैल आसून फाटले … उज्जयनी चिन्न वा वेदिकेंतलो रूख दाखयला. घोड्याचो छाप …ल्लीं कांय नाणीं सांपडल्यांत; तीं सातकर्णी राजांचीं आसूंक जाय, …जाणकारांचें मत आसा. गौतमी पुत्रान इ. स. १०० च्या सुमाराक …नी जिखिल्लो वाठार परत जिखून नहपानाच्या रुप्याच्या नाण्यांचेर … नांव कोरांतलें आनी तीं नाणीं जोगळटेंबी (नासिक) गांवांत सांपडलीं. … स. दुसऱ्या ते चवथ्या शेंकड्यामेरेन मध्य आनी अस्तंत भारतांत …चें राज्य आशिल्लें. तांचीं नाणीं रुप्याचीं आसून ग्रीसी द्राक्मा …णाची आसात. तांचे भायले वटेन राजांचें मुखामळ आसून ग्रीसी … आसात आनी फाटले वटेन चैत्य, ताचेर चंद्रकोर आनी खाला …ी तिकडी ओळ, दावे वटेन चंद्रकोर आनी उजवे वटेन नखेत्र …. ते भायर ब्राह्मी लिपींत लेख आसा.

…ुप्त राजांचीं नाणीं ओडलायणीं आसात. जांकां खऱ्या अर्थान भारतीय … येता, अशीं नाणीं पयलीं सातवाहन आनी उपरांत गुप्त राजांनीं …ीं. गुप्तांनी भांगराचीं नाणीं व्हडा प्रमाणांत पाडलीं. ताका लागून … काळाक भांगरायूग हें नांव सोबता. पयलो चंद्रगुप्त (३२०-३५) …राजा-राणी छापाचें नाणें हें गुप्तांचें सुर्वेचें नाणें. ताचो पूत समुद्रगुप्त …५-७६) हाणें राजदंड, धनुर्धर, परशू, अश्वमेध आनी विणावादक …ची नाणीं काडलीं. तांच्या नाण्यांचेर भायले वटेन राजांची आकृती …न फाटले वटेन देवतेचें चित्र आसता. समुद्रगुप्ताच्या नाण्यांवयले … संस्कृतांत वृत्तबद्ध आसात. दुसऱ्या चंद्रगुप्तान व्हड प्रमाणाचेर …राचीं नाणीं पाडलीं. तांचे भायलेवटेन राजाची आकृती आनी फाटले … शिंवाचेर बशिल्ली दुर्गा वा लक्ष्मी आसता. दुसऱ्या चंद्रगुप्तान रुप्याचीं …ी तांब्याचीं नाणीं पाडूंक सुरवात केली. तो विष्णुभक्त आशिल्ल्यान …या नाण्यांचेर 'परमभागवत' हें बिरूद मेळटा. पयलो कुमारगुप्त …१३-५५) हो कार्तिकेयाचो उपासक आशिल्लो. ताच्या नाण्यांचेर मोराचेर …ल्ल्या कार्तिकेयाचें वा मोराचें चित्र मेळटा. गुप्ताउपरांत कितलोसोच … नाणींच काडूंक ना अशें नदरेक येता. गुप्ताउपरांत भांगराचीं नाणीं …डपी राजा म्हणून कलचुरींचो उल्लेख करतात. चंदेल्लांचीं कांय नाणीं …ेय देवाच्या नाण्यांभशेन आसात. णवव्या शेंकड्यांत काबूल आनी …हिंद वाठारांतली रुप्याचीं आनी तांब्याचीं नाणीं मेळटात.

सातव्या शेंकड्याउपरांत कांय तेंप खंयचीं नाणीं वेव्हारांत आशिल्लीं …निश्चीतपणान सांगू नजो.

इक्ष्वाकू राजाचीं नाणीं सातवाहनांच्या नाण्यांवरी आसात. पुर्विल्ल्या …दंबांचीं नाणीं भांगराचीं आसून तांचेर मर्दी नेटान छाप मारिल्ल्यान तीं …ोलगट जाल्लीं दिसतात. तांचे भायले वयले वटेन कमळ आनी फाटले …टेन फुलां आसात. विष्णुकुंडिन राजाचीं कांय तांब्याचीं नाणीं आंध्र …देशांत मेळ्ळ्यांत. तांचे भायले वटेन शींव आनी फाटले वटेन कलश …ासता. कांय शास्त्रज्ञांच्या मतांप्रमाण हीं नाणीं पल्लवांचीं आसूंक जाय.

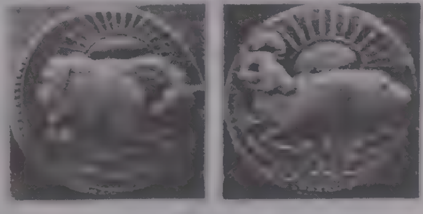
गोंयांतलीं कदंब काळातलीं कितलींशींच भांगराचीं नाणीं सांपडल्यांत. तांचे एके वटेन राजाच्या बिरुदासयत नांव आनी दुसरे वटेन राज्यकाळांतल्या संवत्सराचें नांव आसा. देवगिरीच्या यादवांनी भांगराचीं नाणीं पाडिल्लीं. सिंघणाच्या (१२१०-४६) नाण्यांचेर नाच करपी कृष्णाचें चित्र आसा. तेभायर सगळ्या नाण्यांचेर त्या-त्या काळांतल्या राजांचीं नांवां आसांत.

पल्लव हें दक्षिण भारतांतलें एक बळिश्ट राजकूल आशिल्लें. तांचीं नाणीं कोरोमंडलाचे दर्यादेगेर मेळ्ळ्यांत. हीं तांब्याचीं नाणीं आकारान ल्हान आसून तांचे भायले वटेन बैलाची आकृती आसता. सूर्य,नखेत्रां आनी हेर चिन्नांय आसात. फाटले वटेन एक वाटकूळ आनी कमळ आसता. कांय नाण्यांचेर व्हडें, कांसव, नुस्तें, कुल्ली आनी छत्र, चामर वा धोणू हीं राजचिन्नां आसतात.

चोल सम्राटांचीं नाणीं दक्षिणेंत व्हडा प्रमाणांत मेळ्ळ्यांत. तांणी भांगर, रुपें आनी पितूळ हांचीं नाणीं केल्लीं. तांच्या सुर्वेच्या नाण्यांचेर वागाचें वा नुस्त्याचें चित्र दिसता. उपरांतच्या काळांतल्या चोल नाण्यांचेर उबी मनशाची आकृती वा शिंवाचें चित्र दिसता. हीं सगळीं चिन्नां नाण्यांचे वयले वटेन आसात.फाटले वटेन बैल, दुकर, हत्ती, घोडो, विष्णुपद, त्रिशूळ, वेणुवादक कृष्णाची मूर्त हीं चिन्नां आसात. नाण्यांवयले लेख प्राकृत, तमीळ, संस्कृत आनी कन्नड भाशांनी आसात.

विजयानगरचे राजा हिंदू आशिल्ल्यान तांच्या नाण्यांच्या दर्शनी भागाचेर देवतांचीं चित्रां आनी फाटले वटेन कन्नड वा नागरी लिपींत लेख आसतात. पयलो हरीहर (१३३६-५६) ह्या राजांच्या नाण्यांचेर हनुमान वा गरुडाची आकृती आसा. दुसऱ्या हरीहर राजाच्या नाण्यांचेर मात उमा-महेश्वर, लक्ष्मीनारायण, लक्ष्मीनरसिंह हांचीं चित्रां मेळटात. देवरायान (१४२२-६६) आपल्या नाण्यांचेर उमा महेश्वराची आकृती कोरांतली. कृष्णदेवरायाच्या नाण्यांचेर मनशाआकृतीच्या गरुडाचें चित्र दिसता.

मुसलमानी नाणीं : मुसलमान राजा चडशे मुर्तीभंजक आशिल्ल्यान नाण्यांचेर मनशाच्यो आकृत्यो ताणीं छापल्योनात. तांचेवयले काळोल्लेख हिजरींत दिवपाक सुरवात जाली. तशेंच ला इलाह इल्लिलाह, मुहम्मद रसूलिल्लाह हो कलीम : नाण्यांचेर कोरांतूंक लागले. इमादुद्दीन इब्न - कसिम हाच्या अधिकारान धाकलीं रुप्याचीं नाणीं काडिल्लीं. १००१-२१ ह्या काळांत भारतांत आयिल्ल्या मुसलमान सुलतानांनी भांगर, रुपें, तांबें, बिलन हांचीं नाणीं पाडलीं. तांचेर काळ आनी टांकसाळीच्या गांवांचीं नांवां आशिल्ल्यान नाणकशास्त्राच्या अभ्यासांत मोलादीक भर पडली.

जहांगिराचीं, राशीचीं चिन्नां दाखोवपी नाणीं

बहामनी नाणीं भांगर, रुपें, तांबें ह्या तिनूय धातूंचीं आशिल्लीं. तांकां टंक अशें नांव आशिल्लें. ह्या नाण्यांचेर कोणाय सुलतानाचें केन्ना केन्ना ताच्या बापायचें वा आज्याचें नांव आसतालें. ते भायर तांचीं बिरुदां आनी

नाणे पाडिल्ल्याचें हिजरी वर्स आसतालें. आदिलशायी नाण्यांचेर सुलतानाचें नांव, ताचीं बिरुदां वा कसलीय कविता आसताली. तांचीं भांगराचीं, रुप्याचीं आनी तांब्याचीं नाणीं आसलीं. तांब्याच्या नाण्यांमदीं रुका, तिरुका, सापिका, सज्गाणी, जितल ह्या नाण्यांचो आस्पाव आशिल्लो. टक्का हें हिशोबाचें आनी धातूचेंय नाणें आशिल्लें. निजामशायी नाणीं फकत तांब्याचीं आशिल्लीं. तांचेर अहमदनगरच्या निजामशायी सुलतानाचें नांव आनी टांकसाळीचें नांव आनी केन्ना केन्ना हिजरी वा सुहूर सन हांची नोंद आसताली. इमादशायी नाण्यांचेर परंपरीक शींव आनी एलिचपूर हें टांकसाळीचें नांव इतलीच म्हायती आसताली. कुत्बशाही नाण्यांचेर टांकसाळीचें नांव सुलतानाचें नांव आनी हिजरी वर्स हांची नोंद मेळटा.

शेरशाहान १५४२त रुप्याचो रुपया आनी तांब्याचो दाम वेव्हारांत हाडला. ताच्या राज्यांत विसांपरस चड टांकसाळी आशिल्ल्यो. अकबरान भांगराच्यो मोहरो पाडूंक सुरवात केली. ताच्या कांय नाण्यांचेर अकबराची आकृती आसा. जाल्यार कांय नाण्यांचेर बदकाची आकृती आसा. तशेंच राम आनी सीता ह्या हिंदू देवतांचीं चित्रां आशिल्ल्यो मोहरो ताणें तयार केल्ल्यो. औरंगझेबाच्या नाण्यांचेर मात चित्रां मेळटात. ताणें नाण्यांचेर कलिमः कोरांतपाक लेगीत बंदी घाल्ली. ताच्या नाण्याचे दर्शनी वटेन ताच्यो पदव्यो आनी नांव आनी फाटले वटेन काळाचो उल्लेख आनी टांकसाळीचें नांव दिल्लें आसतालें.

हैदर आनी टिपू हांच्या नाण्यांक मात खाशेली सुवात आसा. हैदरान भांगर आनी तांबे ह्या दोनूय धातूंचीं नाणीं काडलीं. टिपून भांगर, रुपें आनी तांबें ह्या तिनूय धातूंचीं नाणीं काडलीं. ह्या दोगांच्याय नाण्यांचेर सव्यावर्ती वा वामावर्ती हत्ती हें चित्र दिसता. तशेंच, हैदराच्या नाण्यांचेर एके वटेन 'है' हें फारशी अक्षर आनी दुसरे वटेन शिव-पार्वती वा विष्णु-लक्ष्मी हांच्यो आकृत्यो आसात. कांय नाण्यांचेर फारशी मजकूर लेगीत आसात. टिपूच्या नाण्यांचेर देवतांच्यो आकृत्यो मेळनात. ताच्यो १२ टांकसाळी आशिल्ल्यो आनी तातूंत १६ तरेचीं नाणीं पाडटाले.

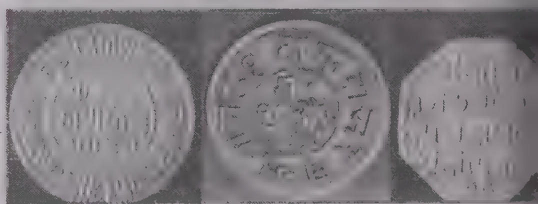
टिपू सुलतानाचें आनी पुर्तुगेजांचें नाणें

ईस्ट इंडिया कंपनी स्थापन जावन भारतांत ती वेपार करपाक लागली. हे कंपनीन सुरू केल्ल्या नाण्यांमदीं बरीच विविधताय दिश्टी पडटा. तिच्यो मुंबय, मद्रास, कलकत्ता, बनारस, फरुखाबाद आनी मुर्शिदाबादेक टांकसाळी आशिल्ल्यो. ताणीं भांगर, रुपें, तांबें आनी शिंशें ह्या धातूंचीं नाणीं पाडलीं. हे कंपनीचीं १८३५ मेरेनचीं चडशीं नाणीं फारशी आसतालीं. तांच्या दोनूय कडांचेर बादशाह वा राजाचें नांव आसतालें. ताचेर रोमन लिपींत इंग्लंड, बाँबे, हीं उतरां आनी नाणें पाडिल्ल्याचें अर्दवट वर्स आसतालें. फुडें फुडें हिंदी, इंग्लीश, बंगाली, कन्नड, तेलुगू, तमीळ आनी फारसी हातूंतल्या एक वा चड भासांनी आनी लिपींनी नाण्यांचें नांव, बादशाहाचें नांव आनी नाणें पाडिल्ल[्याचें] वर्स हो मजकूर आसतालो. इंग्लीश ईस्ट इंडिया कंपनीचीं कांय न[ाणीं] अशीं : भांगर - दुंडी मोहर, मोहर, अर्दी मोहर, पाव मोहर. तीन स्[वामी] पॅगोडा, (हॉन), पोर्टोनोवो पॅगोडा (होन), पोरनो तारा पॅगोडा, नवो [तारा] पॅगोडा, नीम, अश्रफी, दुंडा पांच रुपये नाणें, रुपया नाणें; रुपें - [...] रुपया, दुंडा रुपया, रुपया, अर्दो रुपया, पाव रुपया, दुणेली, आणे[...] अर्दो हॉन, पाव हॉन, पांच कलम, दुंडा फलम, फलम, पयलो जॉर्ज [...] कलम, पयलो जॉर्ज दोन फलम; तांबें : आणो , अर्द आणो, पाव आ[णो,] १/१२ आणो, चाळीस कास, तीस कास, पंदरा कास, धा कास, [...] कास, अडेज कास, एक कास, दुंडो ढब्बू, तीन ढब्बू, अर्दो ढब्बू, चार (= चार पयशे), दोन पै, एक पै, अर्दी पै, चार पयशे, दोन पय[शे,] पयसो, अर्दो पयसो, पाव पयसो, अर्दी पै, एक अठ्ठेचाळिसांश रुप[या,] एक शहाण्णवांश रुपया, दुंडा पयसो (शिंशाचो), त्रिशुळी पयसो, दु[...] चार्ल्स पयसो.

भारतांतल्या संस्थानिकांचीं आपलीं अशीं स्वताचीं नाणीं, आशि[ल्लीं.] सुमार १०० संस्थानिकांनी आपल्या नाण्यांचो वापर केल्लो मेळटा.

गोंयांत पुर्तुगेजांच्या आगमना पयलींचीं नाणीं, पुर्तुगेजांचे कारकिर्दीत[लीं] नाणीं आनी गोंय स्वतंत्र जाले उपरांतचीं नाणीं अशे मुखेल तीन प्रक[ार] करूं येतात. पुर्तुगेजांच्या कारकिर्दीतल्या नाण्यांमदीं फुडें तीन व[...] जातात. १५१०-१८७० मेरेन गोंयचे टांकसाळेंत निर्माण जाल्ली नाण[ीं,] १८७० उपरांत पुर्तुगेजांचीं आनी ब्रिटिशांचीं ब्रिटीश व्याप्त भारतां[तल्या] टांकसाळेंत तयार जाल्लीं नाणीं, १९५८त प्रजासत्ताक पुर्तुगालाचीं वापर[ांत] हाडिल्लीं नाणीं, हाचेच जोडयेक ब्रिटीश व्याप्त भारताचीं आनी उपर[ांत] स्वतंत्र भारताचीं नाणीं गोंयच्या चलन वेव्हारांत चलतालीं.

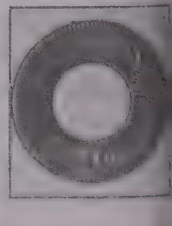
पुर्तुगेज राजवटीच्या आदल्या काळांत विशेश करून कदंब काळ[ांत] गद्यानकास, निश्कास, पानास, होन्स, रुबू, दमडी अशा नाण्यांची म्हाय[ती] मेळटा.

कच्छाची 'कोरी', जुनागढचो 'दोकडा', आसामचो 'आहोम'

शिवाजी महाराजान सुरू केल्लो 'होन'

इंग्लिशांनी हाडिल्ली [...]

ाज राजवटीच्या काळांत शराफीं, बझारुको पारदाव क्रुझादु, ग, इश्कूद, सेंताव हीं नाणीं वापरांत आयलीं. हांचेच वांगडा याप्त भारताचीं रुपया, पयसो, आणो हीं नाणीं आनी स्वतंत्र ह्याच नांवाचीं नाणीं वापरांत आशिल्लीं. १९६१ वर्सा गोंय ाले उपरांत स्वतंत्र भारताचीं रुपया, नवो पयसो हीं आनी हेर परांत आयलीं.

संग्रह छंद : युरोपांत १७व्या शतमानांत नाणीं एकठांय करपाचे जाले. हालीच्या काळांत पुर्विल्ल्या काळांतल्या नाण्यांकूय बाजारांत णी आयल्या आनी ताका लागून नाणक संग्रहांत छंदाची उपाट ्या. युरोपांत कांय खाजगी संग्रह लेगीत आसात. लंडनांत लॉर्ड च्या संग्रहांत ५० हजारां वयर नाणीं आशिल्लीं. विएन्नाच्या कार्ल च्या संग्रहांत दोन हजारांवयर नाणीं आशिल्लीं. युरोपांत सामान्य कितलेशेच संग्रह आसात. ह्या छंद आशिल्ल्या लोकांनी १८३६त टेक सोसायटी ऑफ लंडन स्थापन केली. फुडें १९०४त तिचें युमिस्मॅटिक सोसायटी हे संस्थेंत रुपांतर जालें. भारतांतूय न्यूमिस्मॅटिक सोसायटी ऑफ इंडिया हे संस्थेची स्थापणूक संस्थेच्या मुखपत्रांत संशोधनपर लेख येतात. पुर्विल्लीं नाणीं ्यो जायरातीय आसतात. दर वर्सा हे संस्थेचें अधिवेशन भरता. मीळ नाण्यांचें प्रदर्शन भरता. नाणेंसंग्रहाचो छंद आशिल्ल्यान हे वांगडी जाल्यार आपलो संग्रह आनी गिन्यान वाडोवपाक पोसवण भारतांत सुमार ४,००० संग्रह आसात. हे संख्येंत दरवर्सा वाड आसा. नाशिकालागची 'इंडियन इन्स्टिटयूट ऑफ रिसर्च ईन ंटिक स्टडीस' हे संस्थेवतीन नाणकशास्त्राच्या मुळाव्या खातीर १५ दिसांचें शिबीर घेतात आनी दोन पदव्युत्तर पदविका क्रम आसात.

तांत नाणीं पाडपाक सुरवात जाल्यार सुमार २५०० वर्सां जालीं. ्बयच्या प्रिन्स ऑफ वेल्स वस्तुसंग्रहालयांत मुद्राभारती संस्थेन १९९४ त 'भारतीय नाणें शास्त्राचीं २५०० वर्सां' ह्या ाखाल एक व्हड प्रदर्शन भरयलें.

– मुकेश थळी

ल : क्रिस्तांव लोकांची म्हत्वाची परब. लॅटीन भाशेंत 'नाताल' जल्म. इंग्लिशींतली 'नेटिव्हिटी' ही संज्ञा क्रिस्ताचो जल्म ह्या वापरतात. इंग्लिशींतलो 'नाताल' ह्या शब्दाचो अर्थ क्रिस्तजल्मा परब असो जाता. Christes Maesse वा Chrits's Mass ्यान 'क्रिसमस' हें उतर सोळाव्या शेंकड्यांत आयलें गोंयांत ह्या ाक 'नातलां' म्हण्टात.

ूच्या जल्माची निश्चीत तारीख मेळना. हाका लागून जेझूची वेगड विंगड देशांनी विंगड विंगड तारखांक मनयताले. आर्मेनियी झूचो जल्मदीस स जानेवारी मानता जाल्यार हेर चर्चसंस्था २५ ाक मनयतात. नातालाची परब २५ डिसेंबराक रोमाक पयल्या ात मनयल्ल्याची म्हायती मेळटा. उदेंते वटेनच्या रोमी साम्राज्यांत, सणाची चाल नाशिल्ली पूण क्रिस्ताचो जल्मदीस आनी ताचो जाल्ल्याचो दीस म्हणून ६ जानेवारी होच दीस पाळटाले. २५ डिसेंबरा दिसा थंय जेरुझलेम सोडल्यार सगळ्याक, क्रिस्ताचो जल्मदीस म्हणून नाताल मनोवपाक लागले आनी ६ जानेवारी हो क्रिस्ताचो बातिझ्म दीस म्हणुनूच मानपाक लागले. पूण अस्तंतेक जानेवारीचे ६ तारखेर रायांची परब मनयताले. आदल्या काळांत युरोपांत रोमी आनी हेर लोक डिसेंबराचे २५ तारखेर सुर्याची परब व्हड दबाज्यान मनयताले. ह्या दिसासावन उत्तरायण सुरू जाता आनी सुर्याचो पुनर्जल्म जाता म्हणून ते लोक खुशालकायेन हो दीस मनयताले. ह्या उत्सवाचें रुपांतर उपरांत नाताल उत्सवांत जालें. मदल्या युगासावन ही परब लोक व्हड दबाज्यान मनोवपाक लागले.

२५ डिसेंबर ते ६ जानेवारीमेरेन ही नातलांची परब मनयतात. देवान मनशाचें रूप घेतलां हे उमेदीन मनोवपी ही परब जगभरांतल्या इगर्जांनी विंगड विंगड तरांनी मनयतात. क्रिसमसाच्या आदल्या सांजवेळा म्हळ्यार २४ तारखेर (ज्या दिसाक 'क्रिसमस ईव' म्हण्टात त्या दिसा) घरांत आनी इगर्जेंत एक ल्हान गोठो करतात. गोठयांत जेझूची एक ल्हान मूर्त दवरून तिचे कुशीक जेझूची आवय मारी आनी ताचो पोसको बापूय सांत झुजे तशेंच बाळक जेझूचें दर्शन घेवपाक आयिल्ले देवदूत,

राखणे, गोरवां, बोकडां, मेरवां आनी हेर वस्तूंच्यो प्रतिमा दवरतात. तशेंच तीन राजांच्यो ल्हान आकृत्यो दवरतात. घरावयर आनी इगर्जेचेर एक नखेत्र हुमकळायतात, तें रातचें पेटोवन दवरतात. कांय लोकांगेर 'नातला रूख' उबो करतात. 'फर' झाडाची एक खांदी कातरून, घरांत एके सुवातेर पुरतात. तिका रंगीत विजे दिवे, बंदेरां, चित्रां लावन सजयतात. ल्हान भुरग्यांखातीर ते खांदयेक बावल्यो, खेळणीं आनी खावपा वस्तू लावन दवरतात.

२४ डिसेंबराचे रातीं सगळे क्रिस्तांव दादले-बायलो, आपल्या भुरग्यांसयत नवे कपडे घालून उमेदीन इगर्जेंत वतात. ज्युस्त रातीच्या बारा वरांचेर जेझूचे पुजे-प्रार्थनेक आनी भक्ती-गितांक आरंभ जाता. वाद्यसंगिताच्या ताला सुराचेर दोन-तीन वरां हो सुवाळो चलता. नातलावेळार म्हण्टात तीं पदां (कॅरल्स) म्हणपाची चाल तेराव्या शेंकड्यांत पयलीं सुरु जाली. आसीसीचो सेंट फ्रांसिस हाणें बाळ क्रिस्ताचेर कॅरल्स रचलीं.

नाथ पै (पै, नाथ बापू)

२५ डिसेंबराचे फांतोडेर कॅथलीक इगर्जेत 'मीस' सुरू जाता. तातूंत लूक हाणे बरयल्ल्या शुभ वर्तमानांतल्या दुसऱ्या अध्यायांत बरयल्ली क्रिस्तजल्माची काणी वाचून दाखयतात. उपरांत इश्ट-मित्रांक, सोयऱ्यांक, शेजाऱ्यांक परबी दितात. तशेंच तरातरांचे खाणां-जिन्नस आनी भेट वस्तू एकामेकांक भेटयतात.

न्हिदिल्ल्या ल्हान भुरग्यांक उठोवन 'नातला रूख' दाखयतात. रुखाक लायिल्ल्यो खाणा-वस्तू आनी भुरग्यांचीं हेर खेळणीं दाखोवन,त्यो वस्तू सांता क्लॉज म्हळ्यार सेंट निकोलस हाणें हाडून दवरल्यात असो भुरग्यांचो समज करून दितात. सांता क्लॉजाक इंग्लंडांत क्रिसमस फादर आनी हॉलंडांत सेंट निकोलस अशें म्हण्टात. लांब धवेंफुल्ल खाड आनी सदांच उमेदी असो हो जाण्टो सांता क्लॉज आशिया मायनरांतलो बिशप आशिल्लो. ताचो भेस घालून, सांता क्लॉज जावन, पदां म्हणीत, भुरग्यांक भेट वस्तू वांटपाची कार्यावळ जाता. नातालांत विंगड विंगड तरांचे केक तयार करपाची चाल आसा. 'पवित्र शास्त्रांत' ही परब कशी मनोवंची हे विशीं उल्लेख ना. पूण युरोपांत ही परब मनोवपाक सुरवात जाल्ल्यान, तिका अस्तंती स्वरूप मेळ्ळां. मूळ पॅगन धर्मांतल्या परबांच्यो चालीरिती नातालांत आस्पावल्यात.

दुसऱ्या म्हाझुजा उपरांत विंगड विंगड देशांतल्यो इगर्जो त्या-त्या देशांतली चाल आपणावंक लागल्यो. भारतांत 'डेव्हिडाच्या ताऱ्या' वांगडाच घरांचेर आकाशदिवे लावप, कॅरल्स म्हणप, फोग लावप, केकावांगडाच हेर भारतीय खाणां-वस्तू तयार करप ह्यो चाली सुरू जाल्यो. नाताला उपरांतचो पयलो दीस 'बॉक्सिंग डे' म्हणून पाळपाची चाल आयजलेगीत कांय देशांनी आसा.जे लोक वर्सभर आपल्या कामाक उपकारा पडले तांकां ह्या दिसा कांय भेटवस्तू 'बॉक्सां' तं घालून दितात. पयस आशिल्ल्या आपल्या सोयऱ्या दायऱ्यांक, इश्टांक नातालानिमतान परबीं आनी संदेश धाडपाची चाल आसा. ती १८४० वर्सा सुरू जाल्ली. नाताल हो जगांतल्या क्रिस्तांव लोकांचो सगळ्यांत व्हड आनी म्हत्त्वाचो उत्सव.

– फेलिस्यु कार्दोज

नाथ पै (पै, नाथ बापू) : (जल्म : २५ सप्टेंबर १९२४, वेंगुर्ला, रत्नागिरी; मरण : १७ जानेवारी १९७१).

नामनेचो सुटकेझुजारी आनी संसद सदस्य. ताचो बापूय भुरगेपणांत भायर पडलो. आवय तापी आनी व्हडलो भाव अनंत हांच्या संस्कारांचो नाथाचे व्यक्ती-मत्त्वाचे घडणेंत व्हड वांटो आसा. १९६०त तो क्रिस्टल मिशॅल हे ऑस्ट्रियन चलये कडेन लग्न जालो.

वेंगुर्ल्यांत ताचें मुळावें शिकप जालें. बेळगांवच्या लिंगराज कॉलेजींतल्यान अर्थशास्त्र घेवन तो बी. ए. (१९४७) जालो. उपरांत लंडनच्या लिंकन्स ईनांतल्यान बार ॲट लॉ (१९५५) मेरेन ताणें [...] केलें. संस्कृत, मराठी, इंग्लीश ह्या भाशांचेर ताणें भुरगेपणांतूच [...] मेळयलें. विल्यम शेक्सपियर, पर्सी शॅली, जॉर्ज बायरन हांच्या साहि[...] तशेंच विदग्ध संस्कृत वाङ्मयाचो अभ्यास ताणें केल्लो.

म्हाविद्यालयांत आसतनाच ताणें स्वातंत्र्य चळवळींत वांटो घे[...] सुरवात केली. भूंयगत चळवळींतूय ताचो वांटो आसलो. टपाल क[...] आनी पोलीस चौकेर हल्लो केलो म्हणून जायते खेप ताचेर [...] भरलो. १९४६च्या मुळाव्या शिकोवप्याच्या संपांत तशेंच गोंय [...] आंदोलनांत ताणें वांटो घेतलो. तो बेळगांवां 'राष्ट्रीय सेवा दल[...] संघटना चलयतालो. सोशलिस्ट यूथ इंटरनॅशनलाचो (socialist [...] international) तो स वर्सां अध्यक्ष आसलो.

ताणें ६ ते ७ मे १९५५क आझाद गोमंतक दलाची गुपीत ब[...] बेळगांव लागीं कानबार्गींत घेवपाक मार्गदर्शन केलें. १५ ऑगस्ट[...] गोंयांत भितर सरपी सत्याग्रह्यांक मार्गदर्शन करपाक बा[...] मुखेल्यांवांगडा तो सावंतवाडी शिमेर येवन रावलो. १९५७ ते [...] ह्या काळांत तो प्रजासमाजवादी पक्षाचो खासदार म्हणून लोक[...] गेलो. गोंयांक बेगीन स्वतंत्राताय मेळची म्हणून तो आपल्या उलोवपां[...] संसदेंत तशें भायरूय लोकांमदीं गोंयची बाजू मांडटालो. गोंय मुक्ती[...] रोमांत पोर्तुगीज वकिलातीमुखार ताच्या फुडारपणाखाल निदर्शनां [...] कामगार संघटनांतल्यान काम करतना फेनर ब्रॉक्के, रेजिनाल्ड स[...] ह्या कामगार फुडाऱ्यांकडेन ताचो लागींचो संबंद आयलो.

संवसारांतल्या जायत्या देशांच्या राज्यघटनांचो ताणें खोलायेन अ[...] केलो. गोलकनाथ प्रकरणांत सर्वोच्च न्यायालयाच्या निर्णयाआड लोक[...] ताणें घटनादुरुस्ती विधेयक मांडलें. 'जे घटनेंत दुरुस्ती जावंक ये[...] मेल्लेभाशेन' अशें मत ताणें मांडलें.

१९७०त महाबळेश्वरांत जाल्ल्या मराठी साहित्य संमेलना[...] उद्घाटक आशिल्लो. चेकोस्लोव्हाकिया आनी हंगेरी ह्या देशांतल्या [...] सैनिकी कारवायां आड लोकसभेंत ताणें केल्लीं उलोवपां उल्लेख करपा[...] आसात. तशेंच ताचीं म्हत्वाचीं खाशेली उलोवपां "लोकशाहीची आर[...] (१९७२) ह्या पुस्तकांत संग्रहीत केल्लीं आसात.

१७ जानेवारी १९७१त हुतात्म्यांक आर्गां ओंपपाक बेळगांवां गे[...] सभेंत भाशण जातकच काळजाचो आताक येवन ताका अचकीत [...] आयलें.

– कों. वि. [...]

नाथ माधव : (जल्म : ३ एप्रिल १८८२ मुंबय ; मरण: २[...] १९२८, मुंबय).

नामनेचो मराठी कादंबरीकार. ताचें मूळ नांव द्वारकानाथ [...] पितळे. ताणें आपलें शिक्षण मुंबय पुराय केलें. शालेय क्षेत्रां[...] मळार ताका बरेंच नांव मेळिल्लें. पूण शिक्षाणाची ताका तितली[...] नाशिल्ल्यान तो मॅट्रिकेक नापास जालो. उपरांत ताणें कुलाबाच्[...] कॅरिएज फॅक्टरींत' नोकरी धरली. त्या निमतान ताका जायते [...] भोंवडेक वचचें पडलें. ह्याच काळांत ताका शिकारेचो नाद [...] असोच एक फावट तो शिकारेक गेल्लेकडेन उंचेल्या कडयाव[...] सकयल पडलो आनी ताचो कमरा सकयलो भाग लुळो जालो (१[...]

-उपचार घेवंक हॉस्पिटलांत आसतना ताका वाचनाची आवड जाली. ताणें जायत्या इंग्लीश तशेंच मराठी ग्रंथांचें वाचन केलें. ानूच ताका लिखाण करपाची स्फूर्त मेळ्ळी. सुर्वेक ताणें कांय लेख बरयले आनी पुण्यांतल्यान 'डॅक्कन हॅराल्ड' ह्या ातल्यान उजवाडाक हाडले. फुडें देशी उपचार करून घेवपाखातीर वेलाक गेल्लेकडेन थंय ताका प्रबोधनकार ठाकरे आनी किळकार कृ. ना. आठल्ये हांचो सांगात मेळ्ळो. थंयच ताणें ादंबऱ्यो बरोवपाक सुरवात केली.

वेडा' ही ताची पयली कादंबरी १९०८त उजवाडाक आयली. ते ताणें समाजीक तशोच इतिहासीक मेळून तिसांपरसय चड कादंबऱ्यो !. तातूंतल्या 'डॉक्टर' (३भाग, १९१८-२०) हे कादंबरेक खुबूच मेळ्ळी. हे कादंबरीचेर एक मराठी चलचित्रूय काडलां. स्वताची शिकिल्ली आशिल्ल्यान तिचेविशीं गैरसमज करून घेवन तिचो रपी अशिक्षीत घोव हे कादंबरेंत चित्रायला. पूण ती शिकिल्ली फुडें वैजकीचें शिक्षण घेवन घोवाकडेन नमळायेन वागून ताच्यांत दल घडोवन हाडटा हेंय ताणें बेस बरें चितारलां.

ो 'हेमचंद्र रोहिणी' (१९०९), 'रायक्लब अथवा सोनेरी टोळी' , पयली आवृत्ती; दुसरी १९१५; निमाणी १९२४), 'देशमुखवाडी' ;), 'विमलेची ग्रहदशा' (१९१७) ह्यो हेर समाजीक कादंबऱ्यो रयल्यो. ह्या कादंबऱ्यांवरवीं ताणें बायलांची व्यथा, घरांतल्यान शिक्षण आनी सुसंस्कारांचें म्हत्व, समाजांतल्यो वायट करण्यो ाशय हाताळल्यात. पूण ताका चड नामना मेळ्ळी ती ताच्या ोक कादंबऱ्यांक लागून.

'वळ्या तांडेल' १९०९ ही ताची पयली इतिहासीक कादंबरी. : महाराजाचें बळिश्ट नावीक दळ आनी ताची राखण करपी वीर हो विशय इतिहासीक कादंबरेक नवो आशिल्ल्यान ताका आगळी मेळ्ळी. 'स्वराज्याची श्रीगणेशा' (१९२१), स्वराज्याची स्थापना २), स्वराज्याची घटना (दुसरी आवृत्ती-१९२५), स्वराज्याचा ? (१९२३), स्वराज्यावरील संकट (१९२३), स्वराज्याचे परिवर्तन ५) आनी स्वराज्यांतील दुफळी (१९२८) हे कादंबरी माळेंतल्यान राठी भाशेचो सुरवातेकसावन काळखंड चितारला. ताची वीरधवल ३) ही अद्भूत गजालींचेर आदारीत कादंबरी खुबूच गाजली. ाय नाटकां आनी कविताय बरयल्यात.

ों वेगवेगळ्या वाठारांनी भोंवडी करून इतिहासीक म्हायती एकठांय तेचपरी इतिहास ग्रंथांचें वाचन केलें तरी ताच्या कादंबऱ्यांतल्यान हासीक कालखंडाची खरीं चित्रां उबीं करूंक शकलोना. तेचपरी व्यक्तिचित्रण आदी गजालींकडेन ताणें सारकें लक्ष दिलेंना अशी ाच्या इतिहासीक कादंबऱ्यांचेर जाली.

- कों. वि. सं. मं.

संप्रदाय : एक योगप्रधान शैव संप्रदाय. ह्या संप्रदायाचो उगम ८ ते १२ शेंकड्यांमदीं जालो असो समज आसा. आदिनाथ शिव ादायाचो आदिगुरू आनी उपास्यदेवता आशिल्ल्यान हाका नाथसंप्रदाय पडलें. हो संप्रदाय योगसाधक आसून योगमार्गान सिद्धावस्था वा वस्था प्राप्त करप हें हाचें ध्येय आसा आनी म्हणून हाका योगसंप्रदाय, सिद्धसंप्रदाय आनी अवधूतसंप्रदाय अशींय नांवां आसात. तेभायर वेगवेगळ्या कारणांखातीर ताका दर्शनी, गोरखनाथी, गुरू, कानफाटो संप्रदाय अशींय नांवां दिल्लीं मेळटात.

आदिनाथ शिव हो मूळ प्रवर्तक, मच्छिंद्रनाथ हो मानवी आदिगूरू आनी मच्छिंद्रनाथाचो शिष्य गोरक्षनाथ हो संप्रदायाक चैतन्य दिवपी गुरू अशी ह्या संप्रदायाची गुरू - परंपरा. जे सुवातेचे शिमेसंबंदीं जाणकारांमदीं मतभेद आसात ते कदलीबन सुवातेर ह्या संप्रदायाचो उगम जालो अशें मानतात.

बौद्ध धर्म तशेंच हेर धर्मांनी आनी तांच्या पंथांनी तंत्रसाधनेचें प्रस्थ वाडिल्लें आनी तातूंतल्यान परमार्थाच्या नांवाखाला अनाचार निर्माण जाल्लो. हे परिस्थितीचेर उपाय म्हणून गोरक्षनाथान भारतीय परमार्थ साधनेच्या शुद्धीकरणाखातीर नाथसंप्रदायाचें प्रवर्तन केलें.

ह्या संप्रदायाच्या सिद्धान्ताप्रमाण शिव हें स्वयंप्रकाशीत, स्वसंवेद्य, अनंत, अविनाशी, व्यक्ताव्यक्तविवर्जीत आनी द्वैताद्वैत विलक्षण अशें अंतीम सत्य आसा. हे शक्तीच्या विकासांतल्यान आनी संकोचांतल्यान विश्वचक्र चलता. शक्तीयुक्त शिव हो पींडब्रह्मांडाचो आदार.

नाथयोगींचो सांप्रदायी भेस असो आसता, तातूंत कर्णकुंडलां (कर्णफुलां), घंघारी (चक्र), रुद्राक्षमाळ, किंगरी (वाद्य), मेखला (कमरपटो), जानवें, शृंगी (पिल्लूक), कंथा (गोधडी), दंडा (हातबडी), खापरी (भिक्षापात्र), अघारी (आसन) हांचो आस्पाव जाता.

नाथसंप्रदायाचो सिद्धान्त आनी साधना सांगपी ग्रंथ संप्रदायाच्या वेगवेगळ्या गुरूंनी बरयल्ले आसात. हातूंत गोरखनाथान बरयल्लो सिद्ध - सिद्धान्त पद्दती हो मुखेल ग्रंथ आसा. अमनस्थ, अमरोघ शासन, गोरक्षपद्दति, गोरक्षसंहिता आनी हेर मेळून गोरखनाथाच्या नांवार सुमार २५ ते २८ ग्रंथ आसात. कौलज्ञाननिर्णय, अकुल विरतंत्र, पुलानंद अशे शाक्तपंथाचें वर्णन करपी ग्रंथ मच्छिंद्रनाथाच्या नांवार आसात. नाथसंप्रदायाचो प्रभाव पडिल्ल्यान भोवतेक सगळ्याच भारतीय भाशांनी नाथसंप्रदायावयलें साहित्य दिसता. गोरखबानी, मच्छिंद्रगोरख बोध, गोरख दत्त गुष्टि, गोरक्ष, गणेश गुष्टी, महादेव गोरष गुष्टि, हठयोग प्रदिपिका, गोरष सिद्धान्त संग्रह, नवनाथ भक्तीसार, नवनाथ चरित्रमू हे नाथसंप्रदायाची वळख करपी वेगवेगळ्या भाशांतले कांय ग्रंथ. ह्या संप्रदायाची शिव ही मुखेल देवता आसली तरी हेर संप्रदायाच्या उपासदेवतांकूय नाथयोगी भजतात. काली, अंबा, जगदंबा, दुर्गा, भैरव, कालभैरव, नंदभैरव, एकलिंग, मातृका, योगिनी, शाकिनी, डाकिनी, अवलोकितेश्वर, हाडिपा, नवनाथ, दत्तात्रय ह्यो नाथयोग्यांच्यो कांय मुखेल उपासदेवता आसात.

भारतभर ह्या संप्रदायाचे मठ तशीं देवळां आसात. उत्तर प्रदेशांतलें गोरखपूर हें ह्या संप्रदायाचें मुखेल पुण्यक्षेत्र आसा. गोंयांत, मडगांवां रावणफोंड हे सुवातेर मच्छिंद्रनाथ आनी गोरख हांच्यो मुर्ती आशिल्लें देवस्थान आसा. चोडणेंचो मल्लिनाथ हो मच्छिंद्रनाथ असो पारंपारीक समज आसा. गोंयचीं चंद्रनाथ, भूतनाथ सारकिलीं शिवमंदिरां आनी दत्तमंदिरां हीं नाथसंप्रदायाकडेन संबंदीत आसुंये अशें एक मत आसा. आदीं एकसंघ आशिल्ल्या नाथपंथांत उपरांत हेर पंथाभाशेनूच पंथभेद निर्माण जाले. हातूंतले मुखेल बारा पंथ अशे आसात – सत्यनाथी, धर्मनाथी, रामपंथ, नाटेश्वरी, कन्हड, कपिलानी, माननाथी, आईपंथ, पागलपंथ, ध्वजपंथ, गंगानाथी आनी वैराग, हांचेभायर वेगवेगळ्या नांवांचे

भारतभर कितलेशेच फांटे आसात.

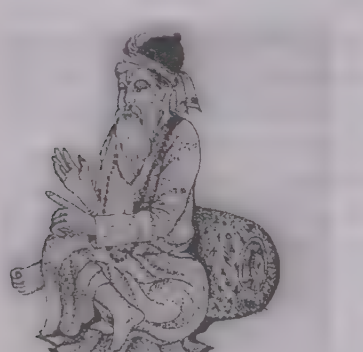
मध्ययुगीन भारतीय साधनेच्या इतिहासांत नाथसंप्रदायांत वाममार्गी तांत्रिकाचो पराभव करून भारतीय साधनेचें व्हड प्रमाणांत त शुद्धीकरण घडोवन हाडलें. चित्तशुद्धी, समाज सुदारणेची तळमळ आनी तेखातीर लोकभाशेचो स्विकार ह्या गुणांक लागून हो संप्रदाय लोकाभिमुख जावन लोकप्रिय जावंक पावलो. पारंपारीक आचारधर्म आनी सांप्रदायी सिदान्त हांचो सुमेळ घडोवन घेतिल्ल्यान ह्या संप्रदायाक समन्वयक रूप आयलें. उत्तर भारतांत कबीर आनी नानक, महाराष्ट्रांत ज्ञानेश्वर धरून संत परंपरा हांचेर नाथसंप्रदायाचो विशेश प्रभाव पडिल्लो दिसता.

गोंयांत नाथपंथीयांच्यो नाथ गोसावी आनी नाथजोगी ह्यो दोन पोटजाती आसात. गोरखनाथ गोंयांत येवन गेल्ल्याचो कांय जाण उल्लेख करतात. पोरण्या गोंयच्या गोरक्षतीर्थाचो गोरखनाथाच्या आगमनाकडेन संबंद लावप जाता. गोमन्तक नाथजोगी सेवक समाज नांवाची तांची एक समाजसंस्थाय आसा.

- कों. वि. सं. मं

नानकदेव : (जल्म :१५ एप्रिल १४६९, तळवंडी, लाहोर; मरण: २२ सप्टेंबर १५३९, कर्तारपूर).

शीख संप्रदायाचो प्रवर्तक आनी आर्य गुरू. सद्या पाकिस्तानांत आशिल्ल्या लाहोर जिल्ह्यांतल्या तळवंडी गांवांत खत्री ह्या हिंदू क्षत्रीय कुळांत ताचो जल्म जालो. ताच्या बापायचें नांव काळुचंद आनी आवयचें त्रिपताका. ताचें शिक्षण घरचेघराच जालें. भुरगेपणांतूच ताणें गणित, हिंदी, अरबी आनी फारसी भाशांचें गिन्यान मेळयलें. ल्हान पणासावनच तो बुद्धीन कुशाग्र आशिल्लो. ताची वृत्ती वैराग्यशील, धर्मीक आनी चिंतनशील आसली. जे पिरायेंत खेळचें, मस्ती करची ते पिरायेंत तो साधू, संत, फकीर हांच्या सहवासांत रावतालो, तांचेकडेन चर्चा करतालो आनी बरोच वेळ एकांतांत, चिंतनांत काडटालो.

ताचें मन लौकीक वेव्हारांत रमचें, चार चौगांसारको ताणें संवसार करचो म्हणून आवयबापायन १८ वर्सांचे पिरायेचेर (१४८७) बटाला हांगाच्या मूळचंद खत्री हाची चली सुलखनी हिचेकडेन ताचें लग्न लावन दिलें. श्रीचंद आनी लक्ष्मीचंद अशे ताका दोन पूत आसले. घरसंवसार सुरू करतकच ताणें सुलतानपूराक सरकारी धान्याच्या गुदांवांत नोकरी धरली. संवसारांत आसुनूय ताची खरी ओड आध्यात्माकडेन आशिल्ली. आपलो संवसार सांबाळून तो नित्यनेमान प्रार्थना, ध्यानसाधना, करतालो. एक दीस तो ध्यानस्त आसतना ताका ईश्वरी साक्षात्कार जालो आनी ह्या साक्षात्काराच्या आंतरीक गिन्यानावरवीं ताका मानवजातीचें कल्याण करपाची प्रेरणा जाली. तेच भिरकेंत ताणें नोकरी सोडली आनी धर्म तशेंच समाजकार्य करपाखातीर तो घराभायर सरलो.

नानकाच्या जिविताचेर जायत्यो आख्यायिका आसात आनी जायते चमत्कार केल्ल्याचेंय सांगतात. १४९७ ते १५२१ ह्या वर्सांच्या काळांत ताणें पुराय भारत तशेंच बांगलादेश, ब्रह्मदेश, श्री तिबेट, इराक, इराण, मक्का, मदिना, बगदाद, अफघानिस्तान दे भोंवडी केली. हे भोवडेंत ताणें वेगवेगळ्या धर्मांच्या जाळवणदारांवां साधुसंतांवांगडा, फकिर, योगी, सुफी वांगडा धर्मीक, परमार्थीक आध्यात्मिक गजालींचेर भासाभास केली. वेगवेगळ्या देशांच्यो चाली रुढी-परंपरा हांची वळख करून घेतली आनी अशे तरेन मनीसजा बारकायेन निरिक्षण केलें.

मुसलमान धर्मांतलो एकेश्वरवाद, हिंदू धर्मातलें आत्म्याचें अ आनी किरिस्तांव धर्मांतली कृपावृत्ती ह्या त्रिसुत्रांचेर गुरूनानक आपल्या नव्या संप्रदायाची (शीख संप्रदायाची) बुन्याद घाली. ईश्व एकूच आसा आनी ह्या एकाच ईश्वराची मानवजात ही निर्मिती तेखातीर सगळीं मनशां समान आसात. कोण हिंदू ना, कोण मुस ना, आसा ती फकत मनीसजात हो उपदेश ताणें आगऱ्यान केलो फुडल्या पांच तत्त्वांच्या आचरणाचेर भर दिलो - १) नाम आनी ईश्वर नामाचो उच्चार करून ताची तुस्त करप २) दान : सगळ दानधर्म करप ३) स्नान : सदांच सकाळीं न्हावनधुवन निवळ जाव सेवा : परमेश्वराची आनी मनशांची सेवा करप. ५) सिम आत्मसाक्षात्कार जावपाखातीर आनी ईश्वराची कृपा जावपाखातीर नामस्मरण करप, ताची प्रार्थना करप.नितळ आचरण आनी अंतस्करण ईश्वरभक्ती हीं परमेश्वर प्रप्तीचीं दोन साधनां. हीं साधनां गुरुकृपेन अ जातात. ईश्वरप्राप्तीचीं साधनां हीं दर एकल्यान आपले तांकीचेर आत करपाचीं अशी ताची शिकवण आसली.

गुरूनानक हो एक व्हड कवीय आसलो. संगिताच्या रागरा बसता अशीं भजनां-पदां ताणें रचलीं. ताणें रचिल्लीं वट्ट ९४७ 'ग्रंथसाहिब' ह्या शीख धर्मग्रंथांत संग्रहीत केल्यांत. शीख लोक म् पुजा करिनात. मुर्तीच्या जाग्यार ते 'ग्रंथसाहिब' ह्या धर्मग्रंथाची गुरु पुजा करतात. हो ग्रंथ शीखांचे धर्मीक लिपींत म्हळ्यार गुरुमुखीं लि आसा. ग्रंथसाहिबाच्या सुरवातीच्या भागांत 'जपजी' म्हणजेच चिंतन' ह्या नांवान आयिल्लो, नानकान पंजाबी भाशेंत रचिल्लो ३८ कड भाग आसा. प्रत्येक शीखांच्या घरांत जपजी ही प्रार्थना नित्य म्हणपाची चाल आसा. नानकाच्या हेर रचनांमदीं 'सिध गोष्ट', 'अ वार' (हो भाग सदांच सकाळीं गुरुद्वारांतल्यान म्हणप जाता), 'बा (बारा म्हयन्यांचें पद) 'माझ दी वार', दक्खणी ओमकार आ आस्पाव जाता.

गुरूनानक हाणें भक्तीमार्ग आनी परमार्थी असो शीख संप्रद पुरस्कार केलो तेचवांगडा संवसारांत रावनूय ईश्वरभक्तींतल्यान प्राप्ती जावंक शकता. बरे भाशेन संवसार करुनूय मोक्षप्राप्ती जा अशें ताणें सांगलें.

शुद्ध आचरण, समानताय आनी ईश्वर नामस्मरण अशी विचारसरणी आनी संवसार सादून परमार्थ जोडपाचे शिकवणेक ताका हिंदू तशेंच मुसलमान अशे जायते अनुयायी मेळ्ळे. तळ मर्दाना नांवाचो मुसलमान हो ताचो पयलो अनुयायी. तो रबाब

जोवन ताका भजनांत साथ दितालो.

णी भोंवडी करून येतकच ताणें रावी न्हंयचे उदेंत देगेर कर्तारपूर नवो गांव वसयलो. थंय तो नांगर चलोवन शेती करतालो. त ताणे आपलो पट्टशिष्य भाई लोहणा हाका अंगद (शरिराचो अशें नांव दिलें आनी ताका आपलो वारस तशेंच शीख धर्माचो गुरू म्हणून नेमलो. १५३९त ताणें आपलो देहत्याग केलो. ताच्या रांत ताचें दहन करचें काय दफन हाचेर ताच्या हिंदू आनी ान अनुयायांमदीं वाद उपरासलो. पूण उपरांत ताच्या मड्यावयली अर्दी अर्दी वांटून घेवन हिंदूनी त्या चादराच्या अर्दाचें दहन केलें मुसलमानांनी आपल्या अर्दाचें दफन केलें. कर्तारपूराक दोनूय नी ताचें एकाच जाग्यार मदीं वणत घालून स्मारक बांदलें.

रू नानकान सदाचारसंपन्न अशा नव्या धर्माची स्थापना केली. ाडा, उत्तर भारतांत जातीवेवस्था, अस्पृश्यताय, सतीची चाल, जा, वायट चाली हांचेआड खर झूज दिवन समाजीक क्रांतीय न हाडली. ताणें प्रत्यक्ष आपल्या वेव्हारांत परमार्थीवांगडाच तायेचे तत्त्व आपणायलें. ताणें 'संगत' (धर्मसंघ) आनी 'लंगर' त्र) हांची स्थापणूक करून समानतायेचें प्रत्यक्ष आचरण केलें.

- कों. वि. सं. मं.

ा, फडणीस : (जल्म : १२ फेब्रुवारी १७४२, सातारा; मरण: ार्च १८००).

शवायेंतलो एक व्हड मुत्सद्दी. ताचें पुराय नांव बाळाजी जनार्दन ताचें भुरगेंपण नानासाहेब पेशव्यावांगडा गेलें. तेचपरी ताका ारभाराचें शिक्षणूय ताच्याच सहवासांत मेळ्ळें. १७६१त आवय बायल हांकां घेवन यात्रेच्या उद्देशान तो पानीपताचे स्वारीत ल जालो. झुजाच्या बोवाळांत तो निमाणेमेरेन भाऊसाहेबावांगडा लो. भाऊसाहेब ना जातकच पळापळींत तो खुबूच हालांनी रेवाडीक . थंयच्यान तो जाटांच्या वाठारांत आनी उपरांत दक्षिणेंत आयलो. बायल उपरांत आयली. पूण आवय मात बेपत्ता जाली. व्हडलो राव आनी रघुनाथराव हांचे धुसफुशींत जेन्ना बापून कारभार सोडलो माधवरावान नानाक फडणीशी दिली.

दल्या काळांत (१७६२) कांय तेंप रघुनाथरावाकडेन कारभार च फडणीशी, चिंतो विठ्ठल रायरीकर हाचेकडेन गेल्ली. पूण कांय ी ती नानाकडे परत आयली. हैदरावयल्या घुरयेच्या वेळार नाना ंत राजकारभार आनी हिशेब पळयतालो. तुकोजी होळकर आनी दजी शिंदे हांकां सरदारकी मेळोवन दिवपांत ताचो हात आशिल्लो. नारायण रावांच्या काळांत नाना बापूक आदार दितालो. पूण फुडें यणरावाची हत्या जातकच ब्रह्महत्या करपी रघुनाथरावाआड ताणें च्या आदारान बारभाईचें कारस्थान घडोवन हाडलें.

१७७४त सवाई माधवरावाचो जल्म जालो. १७७६त रघुनाथरावान शाच्या आदारान पेशवायेचेर घुरी घाली. हैदर आनी कोल्हापुरकरय आड उठले. तोतयाचें बंडय ह्याच वेळार जालें. अशा वेळार नानान शांकडेन पुरंदरची कबलात करून साश्टी, भडोच आदी स लाखांचो ख दिवन राघोबादादाक ताब्यांत घेतलो. हरिपंत आनी महादजीक फाट हैदर आनी कोल्हापुरकर हांचेर धाडून तांचो बंदोबस्त केलो. नानाचो बापोलभाव मोरोबा हाणें कट करून रघुनाथरावाक परत पेशवेपदार हाडपाचो यत्न केलो. अशा वेळार बापूचे मध्यस्तीन नानान मोरोबाकडे एकचार केलो आनी पुरंदर किल्लो आनी बाल पेशवो आपल्या ताब्यांत दवरून णव लाख रुपया दिवन होळकरांक फोडले. फुडें मोरोबाचो कट मोडून ताका अटक केली. तशेंच बापूचो दुबाव येवन ताका नदरकैदेंत दवरून हेरांक ख्यास्त दिली. हरिपंत फडके आनी परशुरामभाऊ पटवर्धन हाणीं नानाक सगले तरेचो आदार दिलो.

दुसऱ्या इंग्लीश मराठा झुजा उपरांत सालबाई कबलातीन १७८२त साश्टी सोडल्यार मराठ्यांचो मुलूख मराठ्यांक परत मेळ्ळो. भाऊसाहेबाच्या तोतयाक धरून ताची चवकशी करून ताका देहान्ताची ख्यास्त दिली. इंग्लिशांची, फत्तेसिंग गायकवाडाक अहमदाबाद दिवपाची येवजण नानान रद्द करून पेशव्याची मांडलिकी चालू दवरपाक तांकां भाग पाडले.

फुडें हरिपंत आनी महादजी हांकां मरण येतकच १७९५त मराठ्यांचें निझामाकडेन झूज जालें. खर्डा नगरांत निझामाची हार जाली. नानाच्या यत्नाक लागून मराठे सरदार ह्या झुजांत एकठांय आयले. खडर्याच्या झुजाउपरांत ऑक्टोबर १७९५ त सवाई माधवरावाक अपघाती मरत आयलें आनी नानाचें म्हत्व इल्लें इल्लें उणें जायत गेलें. रघुनाथरावाचो पूत बाजीराव हाचेविशीं नानाचें मत खास नाशिल्लें. ताणें चिमाजी आनी अमृतराव हांकां गादयेर बसोवपाचो यत्न केलो. पूण ताका यस मेळ्ळें ना. १७९६त ताणें महाडचो कट रचलो. दौलतरावाक धा लाख रुपया दिवपाचे केले. कोल्हापूरकारांक परशुरामभाऊ आड फितयले. एकामेकांआड कसल्योच भानगडी करचेनात म्हणपाचो सोपूत घेवन रावबाजीक गादयेर बसोवन तो आपूण कारभारी जालो. पूण ३१ डिसेंबर १७९७ ह्या दिसा दौलतरावान विश्वासघात करून ताका धरलो आनी नगरच्या किल्ल्यांत दवरलो. जुलय १७९८त ताका दोन फावट धरून परत बंदी केलो. फुडें १८००त ताका मरण आयलें.

नाना फडणीस जरी एक मुत्सद्दी आशिल्लो तरी ताच्यांत दूरदर्शीपणाचो खुबूच उणाव आशिल्लो. दुसऱ्या बाजीरावाविशीं नाराजी, सवाई माधवरावाचेर कडक देखरेख, सचिवाचो छळ, घाशीरामाची पुण्यांतली जुलमी कारकीर्द, सखारामबापू आनी सखाराम हरी हांकां बंदखण, छत्रपती साताऱ्याच्या दुसऱ्या शाहुची उवेखणी आदी प्रकरणांक लागून नानाक अपेश आयलें, तरी संकटाच्या काळांत मराठ्यांची एकी तिगोवन दवरप, इंग्लिशांपसून स्वातंत्र्य राखून दवरप ही नानाची म्हत्वाची कामगिरी आशिल्ली. पुण्यांत ताणें जायती उदरगत घडोवन हाडिल्ली. ताचे कारकिर्दीत पेशवायेचें उत्पन्न धा कोटींचें जाल्लें. ताणें धा-बारा वाडे, बेलबागेसारकीं देवळां आनी शनिवारवाड्यांत जायतें बांदकाम केल्लें. पुण्यांत ताणें जायत्यो पेठयो बसयल्यो. तशेंच सदाशिव पेठेचो हौद बांदून पुण्यांत उदकापुरवण केली. हाचेभायर वेळासाक देवूळ, कायगांवांत गोदावरीचेर घाट, भीमाशंकराक ज्योतिर्लिंगाचें देवूळ, काशीक दुर्गाघाटार वाडो, कर्मनाशेचेर पूल, खोपोलीक तळें आनी देवूळ आदी जायत्या बांदकामांनी नानाचो हात आशिल्लो.

- कों. वि. सं. मं.

नान्सेन, फ्रित्यॉफ : (जल्म : १० ऑक्टोबर १८६१, फ्रोएन; मरण : १३ मे १९३०, ल्युसाकर).

नामडे, हरीभाऊ विठ्ठलप्पा

उत्तर ध्रुवप्रदेशाचो नॉर्वेयो समन्वेषक, शास्त्रज्ञ, मानवतावादी मुत्सद्दी आनी नोबेल पुरस्कार विजेतो. क्रिस्तियाना (ऑस्लो) आनी इटलींतल्या नेपल्साक ताणें प्राणिशास्त्राचो अभ्यास आनी संशोधन केलें. १८८२त तो ग्रीनलँड दर्याचेर भोंवडेक गेलो. १८८८-१८८९त ताणें पांच वांगड्यांसयत उदेंत देगेसावन अस्तंत देगेमदलो २,७१९ मी. हिमाच्छादीत सर्वोच्च भाग हुंपून ग्रीनलँडांत पावलो. थंय ताका ग्रीन लँडाच्या भितल्ल्या भागाची म्हायती मेळ्ळी आनी आर्क्टीक समन्वेषणाच्या तंत्राविशींचे ताचे संकल्पनेक घटसाण आयली.

गॉटहॉपाक ताणें एस्किमोंच्या जिविताविशीं अभ्यास केलो आनी एक पुस्तक बरयलें. बेरिंगचे समुद्र धुनी लागसार फुटिल्ल्या तारवाचे अवशेश ग्रीनलँडाकडेन व्हांवत आयिल्ले पळोवन, व्हांवपी हिमखंडावांगडा उत्तर ध्रुवाक वचपाची येवजण ताणें आंखली. तेखातीर ताणें 'फ्राम' हें खास तारू तयार करून १३ वांगड्यांसयत जून १८९३त तो वचूंक भायर सरलो. सप्टेंबरांत हिमखंडांनी तारूं रेवडायतकच तें एका हिमखंडाक बांदून तो १४ मार्च १८९५ दिसा ८४°४' उत्तर हे सुवातेर पावलो. ताणें तारूं थंय सोडलें आनी एका वांगड्यासयत तो सुण्याचे घसरगाडयेवयल्यान ८६° १३' उत्तर मेरेन वतकच ताका परतुंचें पडलें. उत्तर ध्रुवाचे इतले लागीं पावपी तो पयलो मनीस. उपरांत फ्रांझ जॉझेफ जुंव्यार थोडे दीस रावन तो नोर्वेक गेलो. ताचे हे येसस्वी मोहिमेक लागून ताका सुमाराभायर नामना आनी भोवमान मेळ्ळे.

१९००त ताणें उत्तर दर्याच्या समन्वेषणात वांटो घेतिल्लो. १९१० ते १९१४ मेरेन ताणें उत्तर अटलांटिक आनी आर्क्टीक म्हासागरांत चार मोहिमो केल्यो.

नान्सेन १८८२त बर्गेनच्या निसर्गेइतिहास संग्रहालय, १८८९त क्रिस्तियाना विद्यापिठाचें प्रणिशास्त्र संग्रहालय हातूंत अभिरक्षक म्हणून आनी त्याच विद्यापिठांत सुर्वेक प्रणिशास्त्राचो आनी १९०८ उपरांत म्हासागर विज्ञानाचो प्राध्यापक आशिल्लो. १८८७त ह्या विद्यापिठान ताका पीएच. डी. ही पदवी दिली. १८९६-१९१७ ह्या काळांत ताणें शास्त्रीय संशोधन केलें. म्हासागर संशोधनाविशींच्या संस्थांचो संचालक, संस्थापक आनी अध्यक्ष आदी पदांचेर तो आशिल्लो.

संशोधन उपकरणांची निर्मिती आनी तातुंतली सुदारणा, हिमखंडाचें वहन, समुद्रप्रवाहाचें स्पश्टीकरण, आर्क्टीक उदकांचीं खाशेलपणां, आर्क्टीकांतल्या नान्सेन बेसिनचें समन्वेषण म्हासागर विज्ञान प्राणिशास्त्र आनी हेर विशयावयलें भरपूर लिखाण हो ताच्या शास्त्रीय मळावयलो वावर.

१९०५त स्विडनाच्या साम्राज्यातल्यान नॉर्वेची सुटका करपाखातीर, नॉर्वेच्या लंडनाचो पयलो मंत्री (१९०६-०८), १९१५त अमेरिकेक आनी १९२०त राश्ट्रसंघाचे पयले बसकेक गेल्ल्या नॉर्वेच्या शिश्टमंडळाचो फुडारी, पयल्या म्हाझुजाउपरांत रशियेंतल्या ५,००,००० झूज बंद्यांचें स्वदेशप्रत्यावर्तन आनी रशियेंतल्या दुकळपिडितांक आश्रयार्थ्यांक आदार दिवपाखातीर राष्ट्रसंघान आनी आंतरराश्ट्रीय रॅडक्रॉस समितीन नेमिल्ल्या म्हाआयुक्त ह्यो जापसालदारक्यो येसस्वीपणान सांबाळिल्ल्यान ताका १९२२चो नोबॅल शांतताय पुरस्कार दिलो. १९३१ त जिनिवांत आश्रयार्थ्यांखातीर स्थापन केल्ले नान्सेन आंतरराश्ट्रीय कार्यालयाक १९३८चो नोबॅल पुरस्कार मेळ्ळो.

– कों. वि. सं. मं.

नामडे, हरीभाऊ विठ्ठलप्पा : (जल्म : ७ फेब्रुवारी १९...
जालना, महाराष्ट्र) .

गोंयचो सुटकेझुजारी. ताणें माध्यमिक मेरेन शिक्षण घेतलें ... ऑगस्ट १९५९ह्या दिसा नागोराव नायक हाच्या फुडारपणाखाल मा... पेडण्यां जाल्ल्या सत्याग्रहांत ताणें वांटो घेतिल्लो. तेन्ना पुर्तुगेज पोलि... ताका धरून खूब मार घालो, जाका लागून ताचे भलायकेचेर प... जालो आनी ताका तीन म्हयने वैजकी उपचार घेवंचो पडला... सप्टेंबर १९८७ ह्या दिसा महाराष्ट्र सरकारान सन्मानपत्र दिवन ... भोवमान केलो.

– कों. वि. स...

नामदेव : (जल्म : २६ ऑक्टोर १२७० नरसी; मरण : ३ जु... १३५०).

एक म्हान संतकवी. नामदेवाच्या जल्मकाळाविशीं एकमत ... भक्तीसंप्रदायाचे नदरेन नामदेवाचो जल्म प्रमोद संवत्सर शके १९... कार्तिक शुद्ध एकादशी दिसा फांतोडेर जालो. पूण 'ज्ञानेश्वरी' चे रच... उपरांत सुमार शंबर-सवायशीं वर्सां म्हळ्यार शके सुमार १३०... १३८० हो नामदेवाचो काळ आसा, अशें मत मराठींतल्या संतवाङ्म... एक संशोधक प्रा. श्री. ना. बनहट्टी हाणें उक्तायलां. आशाढी-कार्ति... एकादशी वेळार पंढरपूराक वचपी वारकऱ्यांच्या मुखांत घोळपी 'निव... ज्ञानदेव-सोपान-मुक्ताबाई-एकनाथ-नामदेव तुकाराम 'हो संतांच्या नांव... गजरूय ह्या संदर्भात विचारांत घेवपासारको आसा.

नामदेवाच्या जल्मगांवाविशींय वाद आसा. ताच्या पुर्वजांचो मूळ ... 'रिळे'. हो गांव हालींच्या सांगली जिल्ह्यांतल्या शिराळे ह्या तालुक... आसा. ह्या गांवांतल्यान, नामदेवाच्या घराण्यांतलो सवो पुरूस यदु... हो नरसी ह्या गांवांत रावपाक आयलो. ताच्यो फुडल्यो चार-पांच पिल... नरसीकूच रावताल्यो. होच नामदेवाच्या आवय-बापायचो मूळ गांव. 'गो... दामाशेटी झालें पाणिग्रहण। संसारी असोन नरसी गांवीं। ह्या अभंगांवयल... तें स्पश्ट जाता. ह्याच नरसी गांवांत नामदेवाचो जल्म जालो.

नामदेवाचो जल्मगांव नरसी ही गजाल सगळ्यांक मान्य आस... तरी हो 'नरसी' गांव खंयचो हेविशीं मात संशोधकांभितर मतभेद आस... हो 'नरसी' म्हळ्यार कऱ्हाडालागीं आशिल्लें 'नरसिंहपूर' अशें ... तज्ञांचें मत आसा. पूण हें मत चुकीचें आसून नित्यनेमान औ... नागनाथाच्या दर्शनाक वचपी नामदेव हो मराठवाड्यांतल्या पर... जिल्ह्यांतल्या नरसी गांवाचो आसूंक जाय, अशें डॉ. वि. भि. कोलते... संशोधकाचें मत आसा. जनाबाईन बरयल्ल्या अभंगांत हे संबंधान... उल्लेख येतात, ते पळयल्यार नामदेवाचो जल्मगांव पंढरपूर अशें दिस... नामदेव हो जल्मान आनी वेवसायान शिंवपी आशिल्लो. 'शिंपियाचे ... जल्म मज आला' असो आपल्या कुळाचो उल्लेख नामदेवान एका अभं... केला. 'दामाजी' हें ताच्या बापायचें आनी 'गोणाई' हें ताचे आवयचें ... राजाई हें ताचे बायलेचें नांव. ताका नारा, महादा, गोंदा आनी वि... पूत आनी लिंबाई ही धूव आशिल्ली.

नामदेवान शंबर कोटी अभंग बरयले असो एक समज आसा. ... सद्या ताच्या नांवार सुमार दोनूच हजार अभंग मेळटात. ताणें ... संतांचीं चरित्रांय बरयल्यांत. तातूंत संत ज्ञानेश्वराविशीं बरय...

...नांक खूब म्हत्व आसा. 'आदी' आनी 'तीर्थावळी' अशीं तांचीं नांवां ... 'समाधी' ह्या आख्यानांत ज्ञानेश्वरी, सोपानदेव, मुक्ताबाई, चांगदेव ...वृत्तीनाथ हांचे समाधीविशीं ताणें बरयलां. हे भायर नामदेवाच्या ...बालक्रीडा' आनी 'शिवरात्रीमाहात्म्य' अशीं आनीक दोन आख्यानां ... कसाचो वध जायमेरेनचें श्रीकृष्णाचें चरित्र 'बालक्रीडें' त आयलां, ...शंकराचे भक्तीचें व्हडपण हो 'शिवरात्रीमाहात्म्या' चो विशय आसा. ...मदेवान जशी मराठी भाशेंत काव्यरचना केल्या तशी हिंदींतूय ...शीखांच्या 'श्रीगुरूग्रंथसाहेब' नांवाच्या ग्रंथांत नामदेवाच्या एकसठ ...आस्पाव जाता. 'भक्त नामदेवजीकी मुखबानी' म्हणून ह्या पदांक ...गात हेभायर नामदेवाचीं हिंदींत आनिकूय सुमार देडशें पदां आसात.

...ाच्या कार्याचीं दोन मुखेल खाशेलपणां आसात. एक म्हळ्यार, ...ा अभंगांतल्यान ताणें मांडिल्लो आनी खासा आपले जिणेंतूय ...यिल्लो समाजीक समतेचो विचार. समाजान अस्पृश्य थरयिल्ल्या ...मेळासारक्या भक्तांचो ताणें शिश्य म्हणून स्विकार केलो. पंजाबांतूय ...शिश्य विंगड विंगड जातींतले आशिल्ले.

...च्या दुसऱ्या कार्याचें खाशेलपण म्हळ्यार महाराष्ट्राभायर ताणें ...भक्तीमार्गाचो प्रसार. 'नाचूं कीर्तनाचे रंगी। ज्ञानदीप लावूं जगीं' हो ...जेणेचो हेतू आशिल्लो. तेप्रमाण महाराष्ट्रांत ताणें भक्तीमार्गाचो ...केलोच, पूण महाराष्ट्रा भायरूय ताणें भक्तिमार्ग रुजयलो आनी ...ो. आपलो प्रदेश सोडून नामदेव उत्तरेंत गेलो आनी वाटेंत ...कडेन भक्तिमार्गाचो प्रसार करीत सुमार वीस वर्सां तो पंजाबांत ... पंढरपूरासावन पंजाबामेरेन ताणें केल्ली ही भक्तीयात्रा, हें अलौकीक ...कबीरा सारकेल्या संतांकूय प्रेरणा दिवपी जालें. शीखांचो गुरू ... हाकाय नामदेवाच्या कार्याक लागून स्फूर्त मेळ्ळी.

...मदेवान समाधी खंय घेतली होय एक वादाचो प्रस्न जालो. नामदेवान ...गांवांत समाधी घेतली तो गांव म्हळ्यार पंढरपूर, नरसी काय ...ांतलो घुमान अशें ह्या वादाचें रूप आसा. नामदेव एकूच आशिल्लो, ...एकापरस चड लोक नामदेव ह्या नांवान बरयताले असोय एक ... विशय आसा. ह्या प्रस्नासंबंदान खास अभ्यास करून संत नामदेव ...नदेव, विष्णुदास नामा, नामा शिंवपी, नामा यशवंत आनी पाठक ...रस वेगळो आसा अशें मत डॉ. सरोजिनी शेंडे हिणें परगटायलां.

- प्रा. एस्. एस्. नाडकर्णी

...क, अज्जू : पुर्तुगेज सरकारांतलो कर्मचारी. तो मूळ लोटली ...ो. १६१० ते १६२२ अशीं तेरा वर्सां तो पुर्तुगेज सरकाराचे ...ेत आशिल्लो. सुर्वेक तो दुभाशाच्या कामार आशिल्लो. उपरांत ताका ... म्हूण बडटी मेळ्ळी आनी पुर्तुगेजांचो वकील म्हणून ताका जहांगीर ...ाहाच्या दरबारांत धाडलो. फुडें पुर्तुगेज आनी मोगल हांचेमदीं ...नपण आयलें आनी जहांगीरान सुरत शारांत रावपी अज्जूक धरून ...्या पुर्तुगेजांक धरले. १६१५त दोनूय सत्तांमदीं करार जातकूच ... सुटका जाली आनी तो गोंयांत आयलो.

- कों. वि. सं. मं.

...यक, अनंत देमू : (जल्म : २८ एप्रिल १९१५, शिवोली - ...ेस)

गोंयचो सुटकेझुजारी. १९५४ वर्सा सावन तो 'आझाद गोमंतक दल' संघटनेचो वांगडी आशिल्लो. सुटके चळवळीच्या काळांत राश्ट्रवादी पत्रकां वांटप, सुटकेझुजाऱ्यांक जेवण आनी रावपाची वेवस्था करप आनी हत्यारबंद वावरांनी वांटो घेवप असलीं कामां तो करतालो. शिमेवयल्या राज्यांनी वचून तो राजकी वावर करतालो. १९५६त तो पोलिसांचें धरप चुकोवपाक नेत्रादे गांवांत गेलो. अस्नोडें पोलीस ठाण्याचेर हल्लो करपांत ताणें सुटकेझुजाऱ्यांक आदार दिलो. सप्टेंबर १९५९त पोलिसांनी ताका धरून बंदखणींत घालो. गोंयचे सुटके उपरांत ताची सुटका जाली. भारत सरकारान ताम्रपत्र दिवन ताचो भोवमान केलो.

- कों. वि. सं. मं.

नायक असोळणेकार, चंद्रहास पुंडलीक : (जल्म : ११ सप्टेंबर १९१७, असोळणें).

गोंयचो सुटकेझुजारी. ताणें मुळावें आनी लिसेंवाच्या दुसऱ्या वर्समेरेन शिक्षण घेतलें. १९४२ वर्सासावन तो राश्ट्रवादी वावर करूंक लागलो. तो 'आझाद गोमंतक दल' संघटनेचो वांगडी आशिल्लो. राश्ट्रवादी साहित्य आनी पत्रकां वांटप, बातम्यो पावोवप, भुंयगत वावुरप्यांक आदार करप असलीं कामां तो करतालो. १९५१त पोलिसांनी ताका धरलो आनी एका म्हयन्याखातीर बंदखणींत दवरलो. २२ जून १९५४ ह्या दिसा पोलीसांनी ताका परतो धरलो आनी कांय म्हयन्यांनी सोडलो. ऑक्टोबर १९५४ सावन तो भारतीय दुतावासांत वावर करूंक लागलो. तेभायर बंदखणींत आशिल्ल्या सुटकेझुजाऱ्यांक वखदां आनी कपडे दिवन आदार दितालो. तशेंच 'आमचा लढा' हें सातोळें उजवाडाक हाडून ताच्यो प्रती वांट्टालो.

फेब्रुवारी १९५९त तो गोंयांत आयलो आनी भूंयगत वावरांनी वांटो घेवंक लागलो. जुलय १९६१त पोलिसांनी ताका धरलो आनी खूब मार दिलो. तशेंच ताचे कडल्यान ताच्या वांगड्यांची म्हायती मेळची म्हणून ताचो खूब छळ केलो. पूण ताणें खबर दिवपाक न्हयकार दिल्ल्यान ताका बंदखणींत दवरलो आनी ऑक्टोबर १९६१त सोडलो. गोंयचे सुटके उपरांत १९६२त वास्को कॉंग्रेस समितीचो सरचिटणीस म्हणून तो वेंचून आयलो. १९७३त भारत सरकारान ताम्रपत्र दिवन ताचो भोवमान केलो.

- कों. वि. सं. मं.

नायक, आनंद वैकुंठ : (जल्म : १७ मार्च १९३४, मडगांव).

गोंयचो सुटकेझुजारी. ताणें एस. एस. सी. मेरेन शिक्षण घेतलें. 'नॅशनल कॉंग्रेस गोवा' हे संघटनेचो तो वांगडी आशिल्लो. राश्ट्रीय पत्रकां वांटप, पत्रकां लावप असलीं कामां तो करतालो. १९५५ त तो 'गोंय सुटके सैन्य' हाचेखातीर वावर करूंक लागलो. शिमेवयल्या वाठारांतल्यान बॉमांखातीर लागपी सामान हाडून बॉम तयार करपाचें काम तो करतालो. १४ ऑगस्ट १९५६ ह्या दिसा पोलिसांनी ताका धरलो आनी चार वर्सां बंदखणींत दवरलो. २६ सप्टेंबर १९७३ ह्या दिसा भारत सरकारान ताम्रपत्र दिवन ताचो भोवमान केलो.

- कों. वि. सं. मं.

नायक, काशिनाथ दामोदर : (जल्म : २६ मे १८९५ मडगांव; मरण : २ फेब्रुवारी १९६८, मडगांव).

प्रागैतिहासिक काळाचो विद्वान अभ्यासक तशेंच मडगांवचो एक नामनेचो

वेपारी आनी समाज कार्यकर्तो.मराठी मुळावें शिक्षण घेतकूच ताणें सेगुंद ग्राव मेरेन पुर्तुगेज आनी गरजेपुरतें इंग्लीश शिक्षण घेतलें. १९०८ वर्सासावन ताणें वेपारी क्षेत्रांत प्रवेश केलो. १९२० वर्सा ताणें मुंबय आपणाच्या नांवान कमिशन एजन्सीची पेडी उगडली. १९३९त ताणें मडगांवाच आपलो भाव श्रीनिवास दा. नायक हाच्या आदारान स्वतंत्र वेवसाय सुरू केलो.

१९१२ वर्सा मडगांवां 'सारस्वत ब्राह्मण समाज' ह्या नांवान एक संस्था स्थापन जाली. तिचे स्थापनेंत आनी उपरांतच्या वावरांत ताचो मोलाचो वांटो आसा.

उपरांत ताणें 'समाज सेवा संघ' ही संस्था स्थापन केली आनी तिचेवतीन 'महिला व नूतन मराठी विद्यालय' ही शाळा चलयली. हे संस्थेखातीर ताणें उपाट वावर केला. 'A Voz da India' हें पुर्तुगेज दिसाळें बंद पडपाच्या मार्गार आसतना ताणें तें फुडाकार घेवन, सरकाराचो विरोध सहन करून सहकारी तत्त्वाचेर चलयलें. उपरांत मराठी 'गोमंतवाणी' दिसाळें काडपांतूय ताणें फुडाकार घेतिल्लो. १९३८ वर्सा तो मुंबय 'द गोवा हिंदू असोसिएशन' च्या वर्सुकी संमेलनाचो अध्यक्ष आशिल्लो.

१९४६चे स्वातंत्र्य चळवळीक ताणें गुप्त दान दिलें आनी जायत्या स्वातंत्र्यविरांचो संवसार सांबाळपाक हातभार लायलो. १९४७चे सुरवातेक गोंयाक अंतर्गत स्वायत्तताय दिवपाच्या विचाराखातीर सरकारान जें म्हामंडळ नेमिल्लें तातूंत ताचो आस्पाव आशिल्लो. फुडें स्वातंत्र्य झुजारी कार्यकर्त्यांकडेन आशिल्लो ताचो संबंद सरकाराक कळ्ळो, तेन्ना ताका ३-४ वर्सां मुंबय वचून रावचें पडलें.

ताका मराठी, इंग्लीश, पुर्तुगेज, हिंदी, बंगाली आनी गुजराती ह्या भाशांचें गिन्यान आशिल्लें. ताका गंभीर साहित्याची आनी चड करून इतिहासग्रंथांची आवड आशिल्ली. विंगड विंगड भाशांतल्या चार हजार ग्रंथांचें ताचें वाचनालय आशिल्लें. गोंयच्या दरेका लेखकाच्या साहित्याचो संग्रह करपाचो ताका छंद आशिल्लो. तेचपरी ताणें नाणकशास्त्राचोय अभ्यास केल्लो. फुडें आपणें एकठांय केल्ल्या ग्रंथांचो संग्रह ताणें गोमंत विद्या निकेतन संस्थेक दिलो. तें बरे तरेन दवरपाखातीर साल बांदूक ताणें १०,००० रुपयांची देणगीय दिली.

ताका पुर्विल्ल्या इतिहासाची खूब आवड आशिल्ली. १९५३च्या सुमाराक 'भारतमित्र' हातूंत ताच्या संशोधनावयलो पयलो लेख उजवाडाक आयलो. १९५४-६१ ह्या काळांत ताणें 'दूधसागर' नेमाळ्यांत नेमान बरप केलें. तेभायर 'दीपावली', 'अर्चना', 'मांडवी', 'गोमन्तक' आनी 'गोमन्तव... हातूंतल्यानूय ताचें बरप उजवाडाक येतालें. ताणें बरयल्ल्या कांय... लेखांचे झेले 'गोमंतकाची संस्कृतीक घडण' आनी 'गोमंतकाचे अ... (१९९५) ह्या नांवांनी उजवाडाक आयल्यात.

– कों. वि. स...

नायक, तिमय्या (तिमोजी) : गोंयांतल्या विजयनगर दरबा... एक सरदार. हो मूळचो मराठा आसूंक जाय अशें इतिहासकार म्हण... कारण ताचें लग्न गेरसप्पाच्या राजाचे धुवेकडेन जाल्लें आनी ही ... विजयनगराच्या तुळूव घराण्यांतली आशिल्ली. ते फुडें निश्चीतपणान सा... की तो गोंयकारूच पूण खंयचे गांवचो तें कळना. ताचो साबाजी ना... एक व्हड भाव आशिल्लो आनी तो बहामनी काळांत गोंयचो सु... आशिल्लो. तिमय्याक एक भयण आशिल्ली आनी ती गोंयांतल्या ... नाईक नांवाच्या सरदाराकडेन लग्न जाल्ली. हो ताचो मेवणो ... सगळ्या कामांनी आदार दितालो.

१५१०च्या हिंदू सरदाराच्या आदारान पुर्तुगेजांनी गोंय घेतल... हो तिमय्या. गोंयांतल्या विजयनगर दरबारांतलो तो सरदार आशि... त्या वेळार मुसलमान आनी नायटे हांचो त्रास गोयांतल्या हिंदू ज... आनी चड करून गोंयांतल्या हिंदू वेपाऱ्यांक जावपाक लागिल्लो. ... उपाय म्हणून म्हाळपैले बूद्दीन तिमय्यान पुर्तुगेजांचो आदार घेतला... एक कारण आनी दुसरें अशेंय एक कारण सांगतात तें म्हळ्यार मुसल... आदिलशाही कडल्यान पुर्तुगेजांच्या आदारान गोंय घेवचें आनी ते... तर विजयनगर साम्राज्याक जोडचें वा आपणें विजयनगर साम्राज... मांडलीक जावन आपणें तें चलोवंचें असो तिमय्याचो विचार आस...

देखून दुसरे खेपे जेन्ना वाश्कु दा गामा १४०२ त गोंयांत आ... तेन्ना तिमय्या ताका मेळ्ळो. पूण हातूंत तिमय्याक येस मेळ्ळें ना. ... तो दाँ फ्रँसिश्कु द आल्मैद आनी उपरांत आफोंसु द आल्बुकेर्क ... मेळ्ळो.तिमय्याच्या आदारान आल्बुकेर्कान गोंय घेतलें. पूण गोंय... आनी उपरांत गोंय घेतकूच दर वर्सा वीस हजार पार्दाव दिवन ... आपल्याक दिवप ही ताची मागणी पुर्तुगेजांनी आयकली ना. पूण ... तेंपाखातीर ताका सुभेदार म्हणून नेमलो. उपरांत ताच्या जा... होनावरच्या राजाचो भाचो मल्हारराव हाका नेमलो. पूण मल्हा... गोंयांत आसतना होनावरच्या राजाक मरण आयलें. तेन्ना ताचो ... म्हणून मल्हाररावाक राजपद मेळ्ळें आनी तो थंय गेलो. तो व... तिमय्याक गोंयांत कांयच मोल उरलेंना आनी तो विजापुराक गेलो... ताचेर विखाचो प्रयोग जालो आनी ताका मरण आयलें. तो मर... ताचीं बायलभुरगीं गोंयांत आयलीं आनी ताणीं किरिस्तांव धर्म आपणा...

– कों. वि. ...

नायक, दत्ताराम बाबुराव (एन्. दत्ता) : (जल्म :१५... १९२८, मुंबय).

नामनेचो सिनेमा संगीतकार. ताचो मूळ गांव आरोबें. पूण पुर्विल्ल्या काळासावन ताचे पुर्वज मुंबय स्थायीक जाल्ले. ताचें मॅट्रीक... शिक्षण मुंबयच जालें. ल्हानपणासावन ताणें संगिताचें शिक्षण ... सुरवात केली.

…दराव अग्नी हाचेकडल्यान ताणें धा वर्सां शास्त्रीय संगिताचें …घेतलें. उपरांत प्राध्यापक देवधर हाचेकडल्यान ताणें आनीक …र्ग शिक्षण घेतलें. तेन्नाच ताणें तबलें पेटीवादन हे विशींय बरेंच … आत्मसात केलें. उपरांत १९४१ वर्सा सावन नामनेचो सिनेमा …गर एस्. डी. बर्मन हाचेकडल्यान ताणें संगिताचें शिक्षण संपादन …णें संगित दिल्ल्या दर गिताक नामना मेळत रावली. ताणें संगीत …ू हिंदू बनेगा न मुसलमान बनेगा' हें आनी हेर जायतीं गितां … पावलीं. ताणें कांय मराठी गितांकय चाली दिल्यात.

…६३ वर्सा आंतरराश्ट्रीय सिनेमासंगीत सर्तीत ताणें संगीतबद्द 'विजिनेट्स ऑफ गोवा' ह्या सिनेमाक पयलें इनाम फावो जालें. … वर्सा ताणें 'अपराध' ह्या सिनेमाक दिल्ल्या संगिताखातीर महाराष्ट्र …गन पुरस्कार दिवन ताचो भोवमान केलो. ताणें महादेवी वर्मा, …जपतराय, डॉक्टर सलीम अली, गंगा, उत्तर प्रदेश, गोंय हांचेर …पट तयार केले; तातूंतल्या डॉक्टर सलीम अली ह्या अनुबोधपटाक … वर्सा पुरस्कार मेळ्ळो. १९७८ वर्सा ताणें संगीत दिल्ल्या …हेब बांदोडकार हाच्या जिविताचेर आदारिल्ल्या अनुबोधपटाक …र फावो जालो. १९७७-७८ वर्सा 'बाळा गाऊ कशी अंगाई' संगिताखातीरूय ताका पुरस्कार मेळ्ळो.

…यज मेरेन ताणें १५० हिंदी आनी २५ मराठी सिनेमांक संगीत

- कों. वि. सं. मं.

…क, नारायण कृष्णा : (जल्म : १९२५, मयें - दिवचल).

…यचो सुटकेझुजारी. शेतकारांचे चळवळींत ताणें वांटो घेतिल्लो. तो …य वांट्टालो. १९४६ सावन तो भूंयगत वावर करूंक लागलो. …ांनी ताका धरपाचें फर्मान काडिल्लें. उपरांत ३ जून १९४६ ह्या पोलिसांनी ताका धरलो. ताका प्रदेशीक लश्करी न्यायालयामुखार करून णव म्हयने बंदणींत दवरलो. १९७३त भारत सरकारान …त्र दिवन ताचो भोवमान केलो.

- कों. वि. सं. मं.

…क, नारायण भास्कर : (जल्म : २५ जून १८९९, …).

…ामनेचो गोंयकार साहित्यीक. पिरायेच्या पंदराव्या वर्सासावन ताणें लेखनाक सुरवात केली. ताणें रिवण गांवांचेर बरयल्लो 'ऋषिवन' हो लेख मनोरंजन ह्या मासिकांत उजवाडा आयिल्लो. ते उपरांत नवयुग, विविधज्ञान विस्तार, मकरंद, लोकमित्र, आदी मासिकांतल्यान ताचे लेख उजवाडा येवंक

लागले. पिरायेच्या २२व्या वर्सासावन ताणें 'भारतमित्र' (१९२१) हें म्हयन्याळें उजवाडा हाडूंक सुरवात केली. ह्या मासिकाखातीर ताणें आपूण जावन सगळेकडेन भोंवून वर्गणीदार आनी लेखक मेळयले. पूण त्यावेळार गोंयचे सुटके चळवळीखातीर मासिकांतलो मजकूर सॅन्सॉर बोर्डाकडल्यान पास करून घेवंचो पडटालो. तशेंच 'भारतमित्र' ह्या नांवाकय एक फावट सरकारान आक्षेप हाडिल्लो. १९५५त ताणें ह्या मासिकाखातीर मडगांवां आपणाचो छापखानो उगडलो. पूण अर्थीक अडचणींक लागून तो बंद करचो पडलो. अशें जरी आसलें तरी ह्या सगळ्या गजालींचेर मात करून ताणें सुमार ५० वर्सांवयर हें मासिक चलयलें. डॉ. पिसुर्लेकार हाचे गोंयच्या इतिहासावयले लेख ह्या मासिकावरवीं उजवाडा येताले. नायक हाणें भारतमित्रांतल्यान जायतें बरप केलें आनी उपरांत तें पुस्तकरुपान उजवाडाक हाडलें. ताणें सुमार ५० ल्हान-व्हड पुस्तकां बरयल्यांत तातूंत रामनाथस्तुती, भजनांजली ह्यो पुस्तिका आनी गोमंतकीय नियतकालीकें, गोमंतकांतील मराठी गद्य, गोमंतकातील मराठी काव्य, श्री स्वामी इंदिराकांत तीर्थ हाचें चरित्र, ह्या पुस्तकांचो आस्पाव जाता.

ताणें जरी जायत्या विशयांचेर गद्य आनी पद्य बरप केलें तरी ताच्या अभ्यासाचो खरो विशय म्हळ्यार गोंयचो इतिहास. ह्या विशयाचेर ताणें अभ्यास करून भोज, शिलाहार, ह्या पुर्विल्ल्या काळांतले राजवटींचेर तशेंच मराठे आनी पुर्तुगेज सत्तांचेरूय बरप केलें. हाचेभायर ताणें पुर्विल्ली ग्रामसंस्था, आयुर्वेद, नाटकशास्त्र, आरोग्य अशा विशयांचेर पुस्तिका बरयल्यात. ताच्या 'ऋषीवनाचा इतिहास' ह्या पुस्तकांत ताणें रिवणच्या इतिहासाचेर उजवाड घाला.

- कों. वि. सं. मं.

नायक, नारायण हरी : (जल्म : २८ ऑक्टोबर १९२६, ताळगांव - तिसवाडी).

गोंयचो सुटकेझुजारी. ताचें मुळावें शिक्षण मराठींत आनी माध्यमिक शिक्षण पुर्तुगेजींतल्यान जालें. १९४७ वर्सा सावन तो 'नॅशनल कॉंग्रेस गोंय' संघटनेचो वांगडी आशिल्लो. तशेंच 'आझाद गोमंतक दल' संघटनेचो तो संस्थापक वांगडी आशिल्लो.

नारायण सुरवातीसावन भौजन समाजाखातीर खूब वावुरलो. शेतकामत्यांक, कामेऱ्यांक आनी कारखान्यांतल्या कामगारांक एकठांय हाडून तांकां तो गोंयचे सुटकेचें म्हत्व सांगतालो. १९४७त ताणें तीन सत्याग्रह घडोवन हाडले, देखून १८ ऑक्टोबर १९४७ ह्या दिसा पुर्तुगेज पोलिसांनी ताका धरून थोडो तेंप बंदखणींत दवरलो. उपरांत पेडणें तालुक्यांतल्या वझरी गांवच्या लोकांक तांच्या जुलमी भाटकारांआड झगडपाक ताणें तेंको दिल्लो. ताणें जायते खेपे पुर्तुगेजाच्या पोलीस ठाण्यार आनी बँकांचेर हत्यारबंद हल्ले करपाक वांटो घेतिल्लो. ४ डिसेंबर १९४७ दिसा पर्वरी हांगाचे 'बांकु नासिओनाल उल्त्रामारिनु' हे बँकेचेर जाल्ल्या हल्ल्यांत ताचोय आस्पाव आशिल्लो. देखून ७ डिसेंबर १९४७ दिसा ताका आनी ताच्या हेर वांगड्यांक पोलिसांनी धरून खूब त्रास दिले. कांय दिसांनी गोंयच्या प्रदेशीक लस्करी न्यायालयांत ताची चवकशी जावन ताका २९ वर्सां खर बंदखणीची ख्यास्त जाली. सुरवातेक ताका आग्वाद बंदखणींत दवरून उपरांत एक जून १९५२ दिसा आंगोलाच्या

'फोर्तालेझ रोसादश' चे बंदखणींत दवरलो. पूण १४ वर्सा उपरांत ताची सुटका जाली.

१९६२त 'लॅफ्टनंट गव्हर्नर कॉन्सुलेटिव काउन्सील' हाचो वांगडी म्हणून ताका वेंचून काडलो. उपरांत महाराष्ट्रवादी गोमन्तक पक्ष कार्यकारी समितीचो तो वांगडी जालो. तेचपरी 'ऑल इंडिया काँग्रेस' (आय) कमिटीचो वांगडी म्हणूनय ताणें वावर केला. गोंयचे सुटके उपरांत ताणें वावर केला. गोंयचे सुटके उपरांत ताणें जायत्या कामगार संघटनांक, शेतकामत्यांक आनी मूंडकारांक न्याय मेळोवन दिला. पंचायत राज्य चळवळींत ताणें सक्रीय वांटो घेतिल्लो. १९६२-६८ ह्या तेंपाखातीर ब्लॉक डॅवलपमॅण्ट कमिटीचो अध्यक्ष म्हणून तों वेंचून आयलो. १८ जून १९८२ दिसा गोंय सरकारान सुटके झुजांतल्या वावराखातीर ताचो भोवमान केला, तशेंच भारत सरकारानूय ताम्रपत्र दिवन ताचो भोवमान केला.

– कों. वि. सं. मं.

नायक, पांडुरंग सातू : (जल्म : १३ डिसेंबर १८९९, म्हाड्डोळ; मरण : २१ ऑगस्ट १९७६, मुंबय).

चलचित्र क्षेत्रांतलो नामनेचो गोंयकार छायाचित्रकार. ताणें मराठी तिसरीमेरेन शिक्षण घेतलें. १९१५ वर्सा तो मुंबय गेलो. थंय ताणें दादासाहेब फाळके हाचे चलचित्र संस्थेंत प्रवेश केलो आनी ताचेकडल्यान छायाचित्रणांतले मुळावे धडे घेतले.

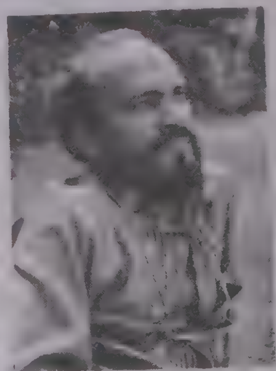
फुडें ताणें 'कोहिनूर फिल्म कंपनी', 'लक्ष्मी प्रॉडक्शन्स' आनी 'रणजित फिल्म कंपनी' ह्या संस्थांनी सहाय्यक छायाचित्रकार म्हणून कामां केलीं. १९३४त छायाचित्रणाचें आर्विल्लें शिक्षण घेवपाखातीर तो जर्मनी, फ्रांस, इटली, इंग्लंड ह्या देशांनी गेलो. थंयसावन येतकूच ताणें इंपेरियल फिल्म कंपनींत प्रवेश केलो. १९३४ वर्साच्या 'इंदिरा एम्. ए.' ह्या बोलपटाच्या वेळार फळयो बांदून थंयसावन उजवाडा येवजण करपाचो एक येसस्वी प्रयोग ताणें केल्लो.अजुनूय कांय जाण तो प्रयोग करतात. १९३६ वर्सा मास्टर विनायक आनी बाबुराव पेंढारकर हांचे भागींत हंस पिक्चर्साची स्थापना करून ताणें 'छाया' (१९३६), 'धर्मवीर', 'प्रेमवीर', (१९३७), ब्रह्मचारी, ज्वाला '(१९३८), 'ब्रँडीची बाटली', 'देवता', 'सुखाचा शोध' (१९३९), 'अर्धांगी' (१९४०) ह्या गाजिल्ल्या चलचित्रांचें ताणें छायाचित्रण केलें. १९४० त ताणें नवयुग फिल्म कंपनीचो 'लग्न पहावं करून' हो चित्रपट चित्रीत केलो. १९४१त ताणें कोंकणाचे फाटभुंयेचेर आदारीत 'अमृत' ह्या चित्रपटाचें छायालेखन केलें. १९४२त ताणें आनी बाबुराव पेंढारकर हाणें मेळून 'न्यू हंस' हे चलचित्र संस्थेची स्थापना केली. हे संस्थेन 'पहिला पाळणा', 'भक्त दामाजी' (१९४२) आनी 'पैसा बोलतो आहे' (१९४३) हे चित्रपट सादर केले, जांचें छायाचित्रण पांडुरंग नायक हाणें केलें. फुडें १९४४ वर्सा प्रभात फिल्म कंपनींत प्रवेश करून ताणें 'रामशास्त्री (१९४४) आनी 'लाखारानी' (१९४५) ह्या चलचित्रांचें छायालेखन केलें. तशेंच गोयलच्या 'चिराग कहाँ रोशनी कहाँ' ह्या हिंदी चित्रपटाचें छायालेखनूय ताणेंच केल्लें. हे ताचे चाळीस वर्सांचे कारकिर्दीतलें चित्रीत केल्लें निमाणें चलचित्र. कल्पकताय आनी वास्तवताय हें ताच्या छायालेखनाचें खाशेलपण आशिल्लें.

– कों. वि. सं. मं.

नायक, पुंडलीक नारायण : (जल्म : २१ एप्रिल १९

वळवय, फोंडें).

नामनेचो साहित्यीक. ताच्या बापायचें नांव नारायण आनी आ नांव लक्ष्मी. बायलेचें नांव हेमा. गांवगिऱ्या वाठारांत रावपी शेतव

कुटुंबांत ताचा जालो. ताका ल्हानपणा शेतकामत्याचो अणभवपाक आनी हे बारीक सा निरिक्षण करा संद मेळ्ळी. एस. सी. मेरेनचें शिक्षण सावयवेरेंच्या सरकारी हायस्कूलांत जालें. उपरांत इंटर मेरेनचें शिक्षण पणजेच्या धेंपे कॉलेज ऑफ आर्टस् ॲंड सायन्स जालें.

स वर्सां शिक्षक म्हणून काम करतकूच १९७९ वर्सा, आकाश केंद्र, पणजी हातूंत सह संपादक म्हणून ताची नेमणूक जाली. ए पालवी संपादक (scripts) म्हणून ताका बडटी मेळ्ळी. १९८४ वसा आकाशवाणीवयली नोकरी सोडली.

ल्हानपणासावन ताका साहित्याची ओड आशिल्ली. १९७२ वर्सा कोंकणींतल्यान ताचो साहित्य-निर्मणेचो वावर सुरू जालो. कों ललीत साहित्याचे निर्मणेचें यूग सुरू जातकूच गांवगिऱ्या वाठारा कश्टकऱ्यांची आनी चिड्डल्ल्या माड्डल्ल्यांची जीण साहित्यांत मांड येसस्वी यत्न करपी असो हो भौसांतल्या लेखकांचे पिळगेचो प्रतिनिधी. पुंडलीक नायक हाच्या साहित्यिक योगदानाचें खाशे म्हळ्यार ताणें साहित्याच्या विंगड-विंगड प्रकारांच्या मळांचेर लि चलयल्या. कविता, कथा, नवलिका, नवलकाणी, नाटक, एकांकी चड करून सगल्याच ललीत-साहित्य प्रकारांनी ताणें साहित्य-नि केल्या.

ताच्या कथा आनी नवलकाणी-नवलिकांनी तशेंच नाट समाजांतल्या दुबळ्या वर्गाचीं दुख्खां,व्यथा आनी हावेस, तांचेर अन्याय, अत्याचार आनी तांचे जिणेंतले बदल हांचें चित्रण जाल्लें गोंयांतले समाजीक जिणेचो प्रवाह आडावन दवरपी परंपरेच्यो आनी हे जिणेंत उद्देगीक बदलांक लागून घडून आयिल्लें परिवर्त सगळ्यो गजाली ताच्या साहित्यांत समर्थपणान चितारिल्ल्यो आस मुळावी नदर ताच्या काव्यांतूय दिश्टी पडटा. ताच्या एकांकींनी नाटकांनी आविश्कारांचें वेगळेपण जाणवता. ह्या साहित्यप्रकारां तंत्राचे प्रयोगूय केल्यात. पुंडलीक नायक हाणें साहित्याचे विंगड प्रकार हाताळ्ळे, तरी कोंकणींतल्या नाटक ह्या साहित्य प्रक मळावयलो ताचो वावर चड मोलादीक आसा.

ताचें पुस्तक रुपान उजवाडा आयिल्लें साहित्य अशें आसा. क 'गा आमी राखणे'; कथा : 'पिशांतर', 'मुठय' आनी 'अर्धूक' ; नव

'वसंतोत्सव', 'दायज'; नवलकाणी: 'अच्छेव'.
क : 'खण खण माती', 'रक्तखेव', 'राखण', 'सुरींग', 'सूर्यसांवट', 'मुक्ताय', 'शबय शबय भौजन समाज', 'पिंपळ पेटला', 'श्री ...त्री जात्रा', 'दायज', 'चैतन्याक मठ ना',
...कीका संग्रह : 'गांवधनी गांवकार', 'चौरंग', 'दिगंत';
...नाट्य संग्रह : 'आकाशमंच',
...ग्यांखातीर साहित्य : 'रानसुंदरी' (गीत-नाट्य), 'आळश्यांक ...तलो' (नाटकुलें), 'मनू' (नवलिका).
...कुलें : 'छप्पन्न ठिगळी येशवंत', वेंचीक कोंकणी एकांकी' हें ... आनी 'काझी नझरूल इस्लाम' आनी 'नानालाल' हीं ताचीं ...त पुस्तकां आसात.

...लीक नायक कितलींशींच वर्सां कोंकणी कवितेक ओंपिल्लें 'रुतू' ... संपादीत करतालो. कोंकणी भाशेक तिची हक्काची सुवात ...तीर गोंयांत जी चळवळ जाली, तातूंत चड करून कोंकणी ... चळवळींत पुंडलीक नायक हाणें म्हत्वाचो आनी मोलादीक ...ला. 'कोंकणी प्रजेचो आवाज' हे राजभास चळवळ चलोवपी ...चो तो निमंत्रक आशिल्लो. गोवा कोंकणी अकादमीचो उपाध्यक्ष ...र साहित्यीक संघटनांचोय वांगडी म्हणून ताणें काम केलां.
...कणीत नाटकां, नाटकुलीं, एकांकी नभोनाट्य बरोवपावांगडाच ...कणी नाट्य प्रयोगांचें दिग्दर्शन आनी निर्मिती केल्या. आकाशवाणी ... ताच्या श्रुतिकांचें सादरीकरण जालां.
...७५ ते १९८३ मेरेनच्या काळांत गोंयच्या कोंकणी भाशा मंडळाचे ...पुरस्कार येवजणेंत ताच्या पुस्तकांक इनामां मेळ्यांत.
...नसुंदरी' ह्या भुरग्यांखातीरच्या गीत-नाट्याक आनी 'अच्छेव' हे ...णयेक कला अकादमीचे राज्य पुरस्कार मेळ्ळे. ताचे 'मर्णकटो' ...कीच्या सादरीकरणाक १९८० वर्साचो अखील भारतीय ...वयलो आकाशवाणी पुरस्कार मेळ्ळो. १९८४ वर्साचो भारतीय ... अकादेमीचो साहित्य पुरस्कार ताच्या 'चौरंग' ह्या एकांकी-... फावो जालो. 'श्री विचित्राची जात्रा' ह्या ताच्या नाटकाक ' ...यन ॲकॅडॅमी ऑफ ब्रॉडकास्टाचो' १९८८ वर्साचो पॅटर्स ...यन अवॉर्ड, हो आंतरराश्ट्रीय पुरस्कार फावो जालो. १९८५त ... जेसीन भारतांतल्या धा कर्तृत्वी तरणाट्यांची निवड केल्ली, ...डलीक नायक हाचोय आस्पाव जाल्लो. १९८६ वर्सा ताच्या 'श्री ...त्री जात्रा' ह्या नाटकाक अखिल भारतीय पांवडयावयलो ...वाणी पुरस्कार मेळ्ळो. तशेंच, १९८७ वर्सा आकाशवाणीन घेतिल्ले ... भारतीय नभोनाट्य लेखन सर्तीत 'म्हासागरांतलें तारूं' ह्या ...याक ताका पयलें इनाम फावो जालें. ताका सर्गेस्त गुंडू सीताराम ...कार पुरस्कार मेळ्ळो.
... 'श्री विचित्राची जात्रा' हें नाटक तमीळ भाशेंत अणकारीत ... 'मर्णकटो', 'श्री विचित्राची जात्रा' आनी 'पांज' ह्या नाट्य-... रुपांतरां भारतीय भाशांनी जावन, देशांतल्या सगळ्या नभोवाणी ...ल्यान तीं प्रसारीत जाल्यांत.
...ळ पेटला', 'श्री विचित्राची जात्रा' ह्या नाटकांचे मराठी रुपकार ...चेर आयल्यात.
...नसुंदरी', 'जैत', 'मर्णकटो' हांचें पणजी दूरदर्शनाचेर अनुक्रमान ...य, टॅलीफिल्म आनी टॅलीप्ले ह्या रुपांनी वितरण जालां. मराठी, कोंकणी ह्या टेलीफिल्मांखातीर ताणें लेखन केलां.

- प्रा. हरिश्चंद्र नागवेंकार

नायक बर्वे, रामकृष्ण : सतराव्या शतमानांतलो पुर्तुगेजांचो दुभाषी विसरै कॉंदि द आल्वारे हाणें ताका कवी कलशाकडेन उलोवणीं करपाक धाडिल्लो. १६८४त संभाजी कडेन वाटाघाटी करूंक पाद्री फ्रेय गेल्लो तेन्ना वांगडा दुभाषी म्हणून रामकृष्ण बरवे आशिल्लो. इ. स. १६९४त राजाराम महाराजाचो प्रधान रावजी श्यामराव हाचेकडेन तहाच्यो वाटाघाटी करपाक ताकाच धाडिल्लो. ताचेविशीं पुर्तुगेज सरकाराक विश्वास आशिल्लो. ताणें पुर्तुगेज राज्याखातीर खूब किदें केलें अशें शिफारसपत्र पुर्तुगेजां कडल्यान ताका मेळिल्लें.

- कों. वि. सं. मं.

नायक बांदोडकार, रामचंद्र विनायक : (जल्म . २५ मे १९३३, शापोरा - बारदेस).

गोंयचो सुटकेझुजारी. ताणें विज्ञान फांट्यांत प्री- डिग्री मेरेन शिक्षण घेतलें. सुटकेझुजांत लोकांक वांटो घेवपाक तो तयार करतालो. २१ फेब्रुवारी १९५५ ह्या दिसा म्हापश्यां सत्याग्रहांत वांटो घेतलो, देखून पोलिसांनी ताका धरलो. ताका आठ वर्सां बंदखण आनी दोन वर्सां दंड भरपाये बदला बंदखण तशेंच २० वर्सांखातीर ताचे राजकीय हक्क काडून घेतले. १९७६त भारत सरकारान ताम्रपत्र दिवन ताचो भोवमान केलो.

- कों. वि. सं. मं.

नायक , महाबळेश्वर सखाराम : (जल्म : २४ जुलय १९३०,म्हापशें).

गोंयचो सुटकेझुजारी. तो 'आझाद गोमंतक दल' संघटनेचो वांगडी आशिल्लो. १८ जुलय १९४६ ह्या दिसा ताणें म्हापश्या सत्याग्रहांत वांटो घेतलो. आंबोली आनी वर्जे गांवांनी आझाद गोमंतक दल संघटनेचें जें शिबीर भारिल्लें तातूंत ताणें वांटो घेतिल्लो. भूंयगत क्रांतीविरांक तो आपल्या घरांत रावपाक आदार दितालो. २४ मार्च १९५५ ह्या दिसा पोलिसांनी ताका धरलो. प्रदेशीक लस्करी न्यायालयामुखार उबो केलो तेन्ना ताका १३ वर्सां बंदखणीची ख्यास्त फर्मायली. तो बंदखणींत आसतना ताका जायत्या त्रासांक तोंड दिवंचें पडलें. ऑगस्ट १९५९त ताची बंदखणींतल्यान सुटका जाली. भारत सरकारान ताम्रपत्र दिवन ताचो भोवमान केलो. तो 'इंडियन नॅशनल कॉंग्रेस' संघटनेचो वांगडी आशिल्लो. १९७८त म्हापश्यां गांवकारांनी ताचो सत्कार केल्लो. तो मराठी पत्रकार संघ 'सार्वजनीक गणेशोत्सोव' मंडळ आनी श्री देव बोडगेश्वर संस्थान हांचो वांगडी आसा.

- कों. वि. सं. मं.

नायक, मोगाबाय सखाराम : (जल्म : म्हापशें).

गोंयची सुटकेझुजारी. ती आझाद गोमंतक दल संघटणेची वांगडी

नायक, यशवंत विनायक

आशिल्ली. सुटकेझुजाऱ्यांक आपल्या घरांत रावपाक आलाशिरो दिवप, तशेच तांकां लिपचोरयां बसका घेवपाक पालव दिवप असलीं कामां ती करताली. ती क्रांतीवीरांक पालव दिता ह्या आरोपाखाल तिका मार्च १९५३ त पोलिसांनी अटक केली. तिचे वांगडा तिचो भाव महाबळेश्वर नायक आनी पूत श्रीकांत नायक हांकांय अटक जाली. दंड म्हणून तांकां तांचें दुकान बंद करचें पडलें. दोन वर्सां बंदखण भोगल्या उपरांत तिची सुटका जाली. भारत सरकारान ताम्रपत्र दिवन तिचो भोवमान केलो. १८ जून १९८१ ह्या दिसा गोंय सरकारानूय तिचो भोवमान केलो.

- कों. वि. सं. मं.

नायक, यशवंत विनायक : (जल्म : २ सप्टेंबर १९२६, शिवोली - बारदेस).

गोंयचो सुटकेझुजारी. ताणें एस. एस. सी. मेरेन शिक्षण घेतलें. 'क्वीट गोवा ऑर्गनायझेशन' हे संस्थेचो तो वांगडी आशिल्लो. पत्रकां लावप, भौशीक वाठारांनी तिरंगी बावटे लावप आनी लोकांमदीं राजकी जागृताय हाडप असलीं कामां तो करतालो. १३ ऑगस्ट १९५४ ह्या दिसा पोलिसांनी ताका अटक केली. प्रदेशीक लश्करी न्यायालयामुखार उबो करून ताका बंदखणीची ख्यास्त फर्मायली. भारत सरकारान ताम्रपत्र दिवन ताचो भोवमान केलो.

- कों. वि. सं. मं.

नायकर, ई. वी. रामस्वामी : (जल्म : १७ सप्टेंबर १८७९, एरोड; मरण : २४ डिसेंबर १९७३, वेल्लूर).

द्रवीड आंदोलनाचो मुखेल फुडारी आनी तमीळ जनतेंत पेरियार (व्हड आत्मो) आनी थानथाई (बापूय) म्हणून नामना आशिल्लो एक समाजसुदारक. एके कन्नड नायकर जमातींतल्या संपन्न कर्मठ हिंदू घराण्यांत ताचो जल्म जालो. ताचें फकत तिनूच वर्सां शालेय शिक्षण जालें. पिरायेच्या १९ व्या वर्सा ताचें लग्न ताच्या नात्यांतल्याच नागमल्ल हे चलयेकडेन जालें.

गरीब आनी अश्पृश्य हांकां पळोवन ताचें मन खिन्न जालें आनी तेखातीर ताणें धर्मग्रंथाचो चिकित्सापूर्ण अभ्यास केलो. जायत्यो वायट रुढी पळोवन ताचो हिंदू धर्मावयलो विश्वास गेलो. देखून ताणें समाज़ीक समतेचो आनी अस्पृश्य उद्धाराचो प्रचार सुरू केलो.

इ. स. १९१६-१९२६ ह्या काळांत ब्राह्मणेत्तर चळवळीचो जाहीरनामो प्रभावीपणान लोकांमुखार मांडलो. हे चळवळींत मुसलमान, किरिस्तांव आनी अनुसुचीत जाती हांचोय आस्पाव आशिल्लो. फुडें व्हड काँग्रेस फुडारी चक्रवर्ती राजगोपालाचारी हाच्या सल्ल्यान तो काँग्रेसींत गेलो. १९२० वर्सा ताणें असहकार चळवळीचें फुडारपण केलें आनी ताचेखातीर ताका बंदखण भोगची पडली. अस्पृश्यांवयले निर्बंध पयस करपाखातीर त्रावणकोराक जाल्ल्या वैक्कीम सत्याग्रहांत ताणें वांटो घेतिल्लो. पददलीत समाजाच्या हक्कांक राखण दिवपाखातीर ताणें १९३५ वर्सा स्वाभिमान आंदोलन सुरू केलें. १९३१ त ताणें रशिया आनी युरोपाची भोंवडी केली. १९३३त ताणें लोकांक ब्रिटीश सत्तेआड बंड करपाचें आवाहन केलें. जाचेखातीर ताका परत बंदखण भोगची पडली.

पयल्या काँग्रेस मंत्रीमंडळाच्या काळांत १९३७त ताणें पयले खेपे हिंदी आड चळवळ सुरू केली. हाचेखातीर ताका परत बंदख[illegible] ख्यास्त जाली. १९३८त जस्टिस पार्टीचें फुडारपण ताचेकडें आ[illegible] इ.स. १९४४त ताणें पोरन्या जस्टिस पक्षाचें रुपांतर द्रवीड कळघ[illegible] नव्या पक्षांत केलें. सार्वभोम आनी वर्णभेदविरयत द्रवीड नाडुची र[illegible] हे ताच्या द्रवीड कळघम् पक्षाचें ध्येय आशिल्लें. फुडें ताणें आपली [illegible] बायल मरतकूच पिरायेच्या सत्तराव्या वर्सा मणिअन्नाई हे २८ [illegible] पिरायेचे आपले सहाय्यिकेकडेन १९४९त लग्न जालो. हे [illegible] निशेध करपाक ताचोच सहकारी अण्णदुराई हाच्या फुडारपणा[illegible] ताच्या कांय अनुयायांनी ताचो पक्ष सोडलो आनी 'द्रवीड मुन्नेत्र क[illegible] हो नवो पक्ष सुरू केलो.

द्रवीड कळघम् पक्षांत फूट पडली तरी रामस्वामी हाचो [illegible] लोकांवयलो प्रभाव उणो जालो ना. ताणें १९७१त अंधश्रद्धानि[illegible] घडोवन हाडून धर्म, जात, भास हाच्या आदाराचेर जावपी सगले [illegible] पक्षपात पयस करपाचें सरकाराक आवाहन केलें. तशेंच हिंदी [illegible] विरोध प्रगटायलो. हिंदू धर्म हो ब्राह्मणाच्या वर्चस्वाचें आनी मत्त[illegible] एक साधन आसून मनुस्मृती म्हळ्यार वर्णवर्चस्वाचें समर्थन कर[illegible] आसा आनी पुराणां म्हळ्यार परिकथा अशीं ताचीं मतां आशिल्लीं. वर्णवे[illegible] बालविवाह, बळजबरीचें विधवापण हांचेआड तो सतत प्रचार कर[illegible] ताणें जायत्यो पुस्तिका बरयल्यो आनी द्रवीडनाडू हें तमीळ [illegible] चलयलें. ताणें जाती वेवस्थेंतले दोश काडपाखातीर आनी समा[illegible] प्रस्थापीत करपाखातीर जायते त्रास घेतले. कांय लोकांक ता[illegible] कामां मानवनाशिल्लीं. जाल्यार कांय लोक ताका 'ब्राह्मणेतर पु[illegible] आनी मुर्तीभंजक म्हंटाले. ताणें रामाची मूर्त आनी रामायण [illegible] उडयलें. ताका लागून ताच्या मरणाउपरांत रावणालिला मनोवंक [illegible]

- कों. वि. [illegible]

नायक, रामचंद्र शंकर (राणू नायक) : (जल्म [illegible] ऑगस्ट १८९३ म्हाड्डोळ; मरण : २ जानेवारी १९६०).

नामनेचो साहित्यीक. ताणें मुळावें मराठी शिक्षण गांवांतूच थंयच तो सेगुंद ग्रावामेरेन पुर्तुगेज शिकलो. शिक्षणांतली ताची पळोवन ताच्या एका पुर्तुगेज शिक्षकान ताका फुडलें शिक्षण [illegible] उत्तेजन दिलें. उपरांत ताणें पणजे लिसेवाचें पांच वर्सां शिक्षण [illegible]

प्रशिक्षीत जातकूच शिक्षक म्हणून ताची नेमणूक जाली. का[illegible] खोर्ली, कुभारजुवें ह्या सुवातांनी ताणें सात वर्सां नोकरी केली[illegible] इश्कोल नॉर्मालाचो प्राध्यापक म्हणून ताची नेमणूक जाली. त्या [illegible] फकत युरोपीय प्रोफेसरानूच पुर्तुगेज भास शिकोवपाचो नेम आसत[illegible] राणू नायक हाका अपवाद आशिल्लो. पुर्तुगेज भाशेचें गिन्यान [illegible] पुर्तुगेज साहित्याचो अभ्यास पळोवन ताका पुर्तुगेज प्रोफेसराचे [illegible] नेमलो.

ताणें मराठींतल्यान आपल्या नांवान तशेंच 'सुनील' ह्या टोपण[illegible] बरप केलें. पूण ताचें कोंकणी बरप मात त्या मानान चड आस[illegible] वट्ट आठ कोंकणी नाटिका बरयल्यात. 'चवथीचो चंद्र', 'राय[illegible] व्हाड्डीक', 'दामु कुराडो', 'एकापरस एक हटी', 'म्हजो सर्गार [illegible] घरकार' ह्यो ताच्यो कांय गाजिल्ल्यो नाटिका. ताणें 'उनियांव आक[illegible] ही संस्था स्थापन केल्ली आनी हे संस्थेचे वर्सुकी संमेलनाखातीर [illegible]

बरयल्लयो.

काळांत गोंयांत ज्यो चळवळी जाल्ल्यो तातूंत लेखणी आनी रुपान ताचो वांटो आशिल्लो. साहित्य, शिक्षण, नाट्य आनी कार्यांनी तो सदांच फुडें आसतालो.

येच्या निमाण्या कांय वर्सांनी ताणें कोंकणीचो एक मोलादीक लो, तो म्हळ्यार 'कोंकणीचो कोश'. ह्या कोशाखातीर ताणें २६ उतरां एकठांय करून तांचे अर्थ लायले. ताचो एक स्मारकग्रंथ

- कों. वि. सं. मं.

क, लक्ष्मण उर्फ लक्ष्मीकांत माधवराव : (जल्म : १९३७, नागपूर तालुको, कन्नड प्रांत औरंगाबाद - महाराष्ट्र).

केझुजारी. ताणें एस. एस. सी. मेरेन शिक्षण घेतलें. तो समाजवादी चो वांगडी आशिल्लो. १५ ऑगस्ट १९५५ ह्या दिसा कणकुंभीच्यान येवन सुर्ला जाल्ल्या सत्याग्रहांत ताणें वांटो घेतिल्लो. पोलिसांनी रून थंयच्या देवळांत बंद करून दवरलो, खूब मार दिलो आनी दिसा सोडलो. १९८७ वर्सा महाराष्ट्र सरकारान सन्मानपत्र ताचो भोवमान केलो.

- कों. वि. सं. मं.

क, वल्लभदास वासुदेव : (जल्म : ३ जानेवारी १९३३, साश्ट).

यचो सुटकेझुजारी. तो 'नॅशनल काँग्रेस गोवा' हे संघटनेचो वांगडी . तेचवांगडा तो गोंय सुटके सैन्याचोय वांगडी आशिल्लो. उपरांत झाद गोमंतक दल' संघटनेचो वांगडी जालो. दल संघटनेच्या शिबिराखातीर तो वावर करतालो. १३ फेब्रुवारी १९५६ ह्या आझाद गोमंतक दल' संघटनेच्या वावराखातीर गोंयांत आयिल्लो पोलिसांनी ताका धरलो आनी खूब मार दिलो. प्रादेशिक लश्करी यामुखार उबो करून णव वर्सां खर बंदखण, दंड भरपायेबदला एक वर्स बंदखण आनी एक वर्स सुरक्षिततायेचे राखणेखाल . २८ ऑगस्ट १९५९ ह्या दिसा बंदखणींतल्यान ताची सुटका बंदखणींतल्यान सुटका जातकूच तो कृष्णराव राणे आनी प्रभाकर हांच्या फुडारपणाखाला परत सुटकेझुजाचो वावर करूंक लागलो. सरकारान ताम्रपत्र दिवन ताचो भोवमान केलो.

- कों. वि. सं. मं.

क,वामन वासू : (जल्म : २० मार्च १९२०, ओशेलबाग -

यचो सुटकेझुजारी. तो 'आझाद गोमन्तक दल' संघटनेचो वांगडी ो सुटकेझुजाऱ्यांक पुर्तुगेज पोलिसांविशीं तो खबरो पावयतालो. ट्रीय वावरांनी वांटो घेता ह्या आरोपाखाला ताका नोकरेवयल्यान उडयलो. पोलिसांनी ताका धरलो आनी खूब मार दिलो. भारत रान ताम्रपत्र दिवन ताचो भोवमान केलो.

- कों. वि. सं. मं.

नायक, विठ्ठल शिवराम : (जल्म : १४ नोव्हेंबर १९२९, दिवचल).

गोंयचो सुटकेझुजारी. ताणें मुळावें शिक्षण मराठींतल्यान घेतलें. सुटकेझुजारी आपा करमळकर हाच्या मार्गदर्शनाखाला तो काम करतालो. मुंबयच्या गुप्तहेर खात्याक गोंयच्या पोलीस कारवायांविशीं तो खबरो पावयतालो. १९ डिसेंबर १९५९ ह्या दिसा पोलिसांनी ताका धरलो आनी खूब मार दिलो. प्रादेशिक लश्करी न्यायालयामुखार उबो करून ताका गोंयचे सुटकेमेरेन बंदखणींत दवरलो. तो बंदखणींत आसतना ताच्या घरच्यांक पोलीस त्रास दिताले. १९७२त भारतसरकारान ताम्रपत्र दिवन ताचो भोवमान केलो.

- को. वि. सं. मं.

नायक, विष्णू हरिश्चंद्र : (जल्म : १५ फेब्रुवारी १९३१ सांगे).

गोंयचो सुटकेझुजारी. 'नॅशनल काँग्रेस गोवा' हे संघटनेचो तो वांगडी आशिल्लो. सुटके चळवळीच्या काळांत हातीपत्रकां वांटप, पत्रकां लावप, बसकांनी वांटो घेवप, क्रांतीविरांक गोंयचे शिमेभितर येवंक पालव दिवप असलीं कामां तो करतालो. १९५५त सिंधुताई देशपांडे हिचे बसकेंत ताणें वांटो घेतलो, ह्या आरोपाखाला पोलिसांनी ताका धरपाचें फर्मान काडिल्लें. उपरांत पोलिसांनी ताका धरलो आनी १० म्हयने बंदखणींत घालो. भारत सरकारान ताम्रपत्र दिवन ताचो भोवमान केला. १८ जून १९८४ ह्या दिसा गोंय सरकारान ताचो भोवमान केलो.

- कों. वि. सं. मं.

नायक, शामसुंदर रमाकांत : (जल्म : १२ मे १९३१, म्हापशें).

गोंयचो सुटकेझुजारी. तो 'नॅशनल काँग्रेस गोवा' संघटनेचो वांगडी आशिल्लो. सुटके चळवळीच्या काळांत तो पत्रकां वांटप, तिरंगी बावटे लावप, घोशणा बरोवप असलीं कामां करतालो. २६ जानेवारी १९५५ ह्या दिसा म्हापश्यां जाल्ल्या सत्याग्रहांत ताणें वाटो घेतलो. पोलिसांनी ताका धरलो आनी प्रादेशिक न्यायालयामुखार उबो करून १२ वर्सा बंदखणीची ख्यास्त फर्मायली. २६ जानेवारी १९५५ ते १० जानेवारी १९५६ ह्या काळांत तो आल्तिन्या वयले बंदखणींत आशिल्लो. १२ जानेवारी १९५६ ते ऑगस्ट १९५७ ह्या काळांत तो आग्वाद बंदखणींत आशिल्लो, जाल्यार २७ ऑगस्ट १९५९ ह्या दिसा सुटका जायमेरेन तो रेयश मागुश बंदखणींत आशिल्लो. बंदखणींत आसतना ताका पोलिसांनी खूब त्रास दिलो. भारत सरकारान ताम्रपत्र दिवन ताचो भोवमान केलो.

- कों. वि. सं. मं.

नायकस्वामी उर्फ श्रीपुर्णप्रकाशानंदनाथ : एक संत ह्या संताच्या चरित्राविशीं फावो ती म्हायती मेळना. पूण श्रीपाद व्यंकटेश वागळे हाणें आपल्या 'श्रीमंगेश देवस्थानाचा इतिहास' ह्या पुस्तकांत नायक स्वामीची कांय प्रमाणांत म्हायती दिल्या, ती अशी - हो मनीस मूळचो कारवार जिल्ह्यांतल्या दिवगीलागीं अंत्रवल्ली गांवांत रावपी. ताचें नांव शंकर मंगेश नायक करंडे देसाई. एक फावट तो आपल्या कुटुंबासयत

कूलदेवाच्या दर्शनाक येता आसतना काणकोणच्या रानांत ताची आनी ताच्या कुटुंबाची चुकामूक जाली. कशेच तरेन तांची गांठ जायना तें पळोवन निमाणें ताणें मंगेश देवाक सांकडें घालें. तेन्ना ताका एका अवधूतवेशी मनशाचें दर्शन घडलें. ताणें ताका जिविताच्या खऱ्या अर्थाविशीं उपदेश केलो. तें आयकून ताचो पुराय कायापालट जालो. फुडें ताणें संवसाराचो त्याग करून परमेश्वर भजनांत काळ घालयत मंगेशींच वसणूक केली. निमाणें समाधी काळामेरेन तो थंय आशिल्लो. हाचेभायर ताच्या चरित्राविशीं चड म्हायती मेळना.

वागळे हाणें ताचें नांव शंकर अशें दिलां. ताचे कवितेंत लेखकाचें नांव दिलां तें मंगेश. पूण ताका नायकस्वामी वा पूर्णप्रकाशानंदनाथ ह्याच नांवान वळखतात. ताणें आपली गुरूपरंपराय दिल्ली आसून नाथ संप्रदायांतलो ब्रह्मानंदनाथ हो आपलो गुरू आशिल्ल्याचें सांगलां.

ह्या कवीचे तीन ग्रंथ उपलब्ध आसात. तातूंतलो १८४७ ओवयो आनी अध्याय आशिल्लो श्रीपुर्णप्रबोधचंद्रोदय हो पयलो आनी व्हड ग्रंथ. 'शिवदर्पण' हो ताचो दुसरो ग्रंथ. हो ग्रंथ अनुष्टुप छंदांत आसा. तिसरो ग्रंथ राधाविलास हो १७० श्लोकांचो आसा.

नायकस्वामीच्या ग्रंथांत ताणें खंयच आपली म्हायती दिल्ली ना. पूण ताचो शिश्य व्यंकट हाणें आपलो काळ दिला, ताचेवयल्यान नायकस्वामीचो काळ सतराव्या शतमानाच्या निमाणें आनी अठराव्या शतमानाचे सुरवातेक आसूंक जाय.

नायकस्वामीन आपलें उरिल्लें आयुश्य मंगेश देवस्थानांत रावन देवाचे सेवेंत घालयलें आनी थंयच आपलो देह दवरलो असो समज आसा. मंगेश देवस्थानांत ताची समाधी आसून ताच्या पादुकांची थंय सदांच पुजा जाता.

– कों. वि. सं. मं.

नायका : एक अनुसुचीत जमात. ह्या लोकांची वसती चड करून गुजरात आनी महाराष्ट्रांत आसा. नायका आनी नायकडा अशा दोनूय नांवांनी तांकां वळखतात. तांचे चोळीवाला नायका, कपाडिया नायका, मोट नायका आनी नाना नायका अशे पोटविभाग आसात. ते चडप्रमाण नायका भिल, बरोदिया, दोडंया, दभडिया, कडरिया, कातकरी, गवित, नाईक, पवार, सवारे, ठोक्रे आनी वाघ अशीं कुळां आसात.

१९६१चे जनगणनेप्रमाण नायकांची लोकसंख्या १,१९,७५५ आशिल्ली.

महाराष्ट्रांतले चडशे नायका लोक भिल्ली भास उलयतात. दादले खोमीस, पुडवें आनी माथ्यार तोपी घालतात आनी बायलो साडी - चोळी असो भेस करतात. आंकवार चलयो कपल, खाडकी, पोले आनी मनगटांचेर पाडून घेतात.

हे लोक कोंडयांनी बांदिल्ल्या घरांनी रावतात. वण्टी शेणान सारयतात. गायो-म्हशी घरांतूच बांदतात. चडशे नायका हिंदू आसून मरिमाता, काकाबलिया आनी देवलिमाडी हीं तांचीं मुखेल दैवतां. हिंदूंचेच सण-परबो ते मनयतात. दिवाळी आनी होळी हे तांचे मुखेल सण. भूतां-खेतां, जादू हांचेर तांचो विस्वास आसून तेविशीं ते भगताचो सल्लो घेतात.

ज्वारी आनी कड्डणां हें तांचें मुखेल अन्न आसा. गायचें सोडून ते हेर मास खातात. च्या हें तांचें आवडीचें पेय. सणा-परबेक ते सोरो पियेतात.

नायका लोकांमदीं पितृसत्ताक कुटूंबपद्दत आसा. तांचीं एकाच लग्नां जायनात. तांचेभितर विधवा विवाहाक मान्यताय आसून, सेव आनी घरघुशी पद्दतिनूय लग्नां जातात. विधवा विवाहाक धर्मीक गरज नासता. मामा-भाची तशेंच मावस वा आते भयणीकडेन ते जायनात.

बारा दीस सुवेर धरतात. समाजांतलीं झगडीं-झुजां, घटस्फो असलीं प्रकरणां गांवांतल्या पंचाकडल्यान सोडयतात. ह्या लोकाम पुरपाची आनी लासपाचीय चाल आसा. तेविशींचो धर्मीक विधी व्हडल्या पुताक मेळटा.

.– कों. वि.

नायकीण : (पळेयात देवदासी).

नायगारा धबधबो : उत्तर अमेरिका खंडातल्या पळोवपा आनी एका आगळ्यावेगळ्या देखाव्यांतलो एक संवसारीक नामनेचो कॅनडा आनी अमेरिकेच्या संयुक्त संस्थानांचे शिमेर आनी ईअरी ऑंटेरिओ ह्या तळ्यांक जोडपी नायगार न्हंयेचेर हो धबधबो आस जुंव्यान ह्या धबधब्याचे दोन भाग पाडल्यात. ह्या धबधब्याक 'न फॉल्स' वा 'अमेरिकन फॉल्स' अशें म्हण्टात. ताची उंचाय ५ आनी रुंदाय ३०५ मी. आसा. कॅनडांतल्या धबधब्याक 'कॅनडियन वा 'हॉर्सशू फॉल्स' अशें म्हण्टात. ताची उंचाय ४८ मी. आनी ७९२.५ मी. आसा. अमेरिकेंत वा कॅनडांत युरोपीय लोकांच्यो व जावंचे पयलींसावन जायत्या इंडियन 'जमातींक' ह्या धबधब्याची आशिल्ली. सुरवातेक फादर हेनेपिन हाणें १६७८ आनी १६८ धबधब्याक भेट दिवन ताचें वर्णन बरयलें. ह्या धबधब्याच्या फकत ६% उदक अमेरिकन फॉल्सावयल्यान व्हांवता. उरिल्ले कॅनडाच्या धबधब्यावयल्यान व्हांवता.

त्या धबधब्याचें व्हांवतें उदक नितळ आनी निवळ आशि धबधब्याची सोबीतकाय चडूच नदरेंत भरता. कॅनडावटेन क्वीन व्हि पार्का सावन आनी अमेरिकन फोल्सलागसल्ल्या प्रॉस्पॅक्ट पॉयंट धबधब्याची सोबीतकाय चडूच उठून दिसता. रातच्या वेळार धब उदक जंय पडटा थंय रंगीत उजवाडाची वेवस्था केल्ल्यान आ भोंवतणीं व्हड-व्हड उद्यानां आशिल्ल्यान थंय भोंवडेकारांची ख आसता. १९४१ त नायगारा न्हंयचेर 'रेन्बो ब्रिज' नांवाचो पूल ह्या पुलावयल्यान धबधब्याचे सोबीतकायेचें दर्शन घडटा. ह्या धब जाय तशी उदकापुरवण जांवची आनी ताची सोबीतकाय तिगू देखून अमेरिका आनी कॅनडा ह्या देशांमदीं १९५०त करार तेप्रमाण पर्यटक हंगामांत दर सेकंदाक उण्यांत उणें ३,००० उदक आनी हेर वेळार दर सेकंदाक उण्यांत उणें १५०० घ. मी सोडटात. उरिल्लें उदक वीज निर्मिती करपाक वापरतात. तेचपरी अ फॉल्साक जाय तशें उदक मेळचें देखून ताका खारजा वरवीं पुरवण करतात. अमेरिकन धबधब्याखातीर सकयल आशिल्ल्या फा व्हड प्रमाणांत परिणाम जातालो. हें पळोवन १९६९त न्हंय कां दुसरेकडेन घुंवडावन तो वेवस्थीत केला. ह्या धबधब्याकडेन

तिहासीक आनी प्रकृतीक इतिहास साहित्य न्यूयॉर्क राज्यांतल्या
फॉल्स शाराच्या नायगारा फॉल्स म्यूझियमांत आसा.

- कों. वि. सं. मं.

र : अस्तंत आफ्रिकेतलें एक प्रजासत्ताक राश्ट्र. क्षेत्रफळ
४०८ चौ. किमी. विस्तार १२° उत्तर ते २३° ३०′ उत्तर
३०′ उदेंत ते १५°३०′ उदेंत न्यामे राजधानी देशाचे नैर्ऋत्येक
आसा. नायजरचे उत्तरेक अल्जेरिया आनी लिबिया; उदेंतेक
णेक बॅनीन आनी नायजेरिया, अस्तंतेक बुर्किना फासो (अपर
आनी माली देश आसात.

र्णन : नायजरचो उत्तरेकडचो आनी उदेंतेंतलो सु. २/३ वांटो
वटाचो आसा. आग्नेयेक चॅड दोंगुल्लयांचो वाठार आसा. हांगा
२,००० मी. उंचायेचें तेमूक आसा. ईशान्य आनी उदेंत
चडशो रेंवेच्यो दोंगुल्ल्यो आसात. नैर्ऋत्येक नायजर न्हंय,
चॅड तळ्याक मेळपी कोमाडुगू योबे न्हंय आसा.

त्ताचे दाक्षिणेक आशिल्ल्यान हो एक उश्ण देश. न्यामेक सरासरी
३३° ते ३८° सॅ. इतलें आसता. नैर्ऋत्य भागांत वर्सुकी सरासरी
प्रमाण ५५ सेंमी. आसा आनी तें उत्तर आनी उदेंत भागांकडे
त वता. देशाच्या मदल्या वाठारांनी तें १८ सेंमी. इतलें आसता.
फेब्रुवारींत ईशान्य वेपारी सुकें वारें व्हांवता. एप्रिल-मे म्हयन्यांत
न येवपी वाऱ्याक लागून चक्री वादळां जातात. जून ते ऑक्टोबर
नी पावशी ऋतू आसता. चडसो ऑगस्टांत सागळ्याक पावस

क रेंवाट पडींग जमीन आसा. दक्षिणेकडची जमीन पिकाळ
हेल′ वाठारांनी काट्यांचीं झोंपां आसात. उदेंतेक आनी उत्तरेक
रांनी उदक सांठोवपी वनस्पत वाडटा आनी रेंवटांत जळींमळीं
ाड आनी हेर रूख मेळटात. साहेल वाठारांत शहामृग आनी
सात. हती, घोडे, शींव, माकड, काळवीट आनी हेर तरेकवार
मेळटा.

स : एक हजार वर्सां पयलींचो नायजराचो इतिहास म्हळ्यार
र, सोंघाई, हौसा, फुलानी आनी तुराग हांच्या लडायांचो
धाव्या शेंकड्याच्या सुमाराक चॅड तळ्यालागचो वाठार घेवन
ांनी हौसा राज्याची थापणूक केली. इकराव्या आनी बाराव्या
अरबांनी धर्मीक झुजां करून बर्बरांक दक्षिणेक धावंडावन
सक्तीन धर्मांतर करून हांगासर इस्लाम धर्मियांचो आंकडो
१५१५त पयल्या अस्किया मुहंमदान सोंघाई जमातीच्या
ची थापणूक केली.

२त नायजर हो फ्रँच वसणुकेचो एक भाग जालो. दुसऱ्या
उपरांत स्वातंत्र्य चडवळीक गती आयली. १९४६ वर्सा नायजराक
ेक विधिमंडळ तयार करून लोकांक फ्रँच नागरीक केले. ह्या
मतदानाक लागून डिसेंबर १९५८त नायजर हें पांचवें फ्रँच
ालें. ३ ऑगस्ट १९६०त नायजर पुराय स्वतंत्र जालो.

स्थिती : सहाराचे दक्षिणेक हो रेंवट आनी ओस पडिल्लो
शिल्ल्यान, देशाचो विकास, उत्तरेक पशुपालन आनी दक्षिणेक
ाचेर आदारिल्लो आसा. देशांत फकत ९.६% जमीन शेतवडीक
आनी लागवडीक वापरतात. ८६ % लोक शेतवड आनी पशुपालन हांचेर
जियेतात. भूंयमूग आनी कापूस हीं हांगाचीं म्हत्वाचीं पिकां. कसावा,
तोर, कांदे, खाजूर, जोंधळो, कणंगां, तंबाकू हीं पिकां उण्या प्रमाणांत
जातात. शेतवडी परस चड म्हत्वाचो वेवसाय पशुपालन. देशाच्या ६०%
भागांत हो वेवसाय चलता. खनीज सांठ्यांत, खनीज मीठ आनी लोखण
मेळटा. फातरी कोळसो आनी खनीज तेल कांय वाठारांनी मेळटा.
नायजर न्हंयेत आनी चॅड तळ्यांत कांय प्रमाणांत नुस्तें मारतात. देशांतलो
वेव्हार बरे येरादारेची सुविधा नाशिल्ल्यान मर्यादीत आसा.

देशांत १९८१ मेरेन ८,५४७ किमी. लांबायेचे रस्ते आशिल्ले. हांगा
न्यामे, झिंडर आनी माराडी हे आंतरराश्ट्रीय विमानतळ आसात. ह्या
देशांत रेल्वे मार्ग ना.

हांगाचे लोकसंख्येची दाटी चड आसा. न्हंयेच्या वाठारांत चड लोक
रावतात. सावळ्या रंगाचे लोक नायजर न्हंयेच्या वाठारांत रावतात.
तुराग आनी फुलानी हे हेडगे लोक गोरवां आनी मेंढरां पोसतात. हांगाचे
चडशे लोक मुसलमान आसात. तांच्यो कितल्योशोच जाती आनी विंगड
विंगड भासो आसुनूय फ्रँच भास ही शासनाची अधिकृत भास आनी
शिक्षणाचें माध्यम आसा.

साक्षरतायेचें प्रमाण फकत ५.८% आसा आनी शिक्षणीक मळार हो
देश सामको फाटसारिल्लो आसा. न्यामे, झिंडर, माराडी, ताउआ हीं
हांगाचीं मुखेल शारां.

- कों. वि. सं. मं.

नायजेरिया : फॅडरल रिपब्लीक ऑफ नायजेरिया. आफ्रिका खंडाचे
अस्तंत देगेवेयलो सगळ्यांत व्हड देश. क्षेत्रफळ ९,२३,७७३ चौ. किमी.
विस्तार २°३०′ उदेंत ते १४° ३०′ उदेंत आनी ४°३०′ उत्तर ते
१४°१७′ उत्तर. हाचे उदेंतेक कॅमेरून, उत्तरेक नायजर, अस्तंतेक
बॅनीन आनी दक्षिणेक अटलांटीक म्हासागराचें गिनीचें आखात आनी
ईशान्येक चॅड तळें आसा. हाची उदेंत-अस्तंत लांबाय १,१२६.५ किमी.
आनी दक्षिण-उत्तर लांबाय १,०५० किमी. आसा. लागोस हें ह्या देशाचें
राजपाटण.

भूंयवर्णन : नायजेरिया हो आफ्रिकेच्या सड्यावयल्यान अस्तंतेक
आनी उत्तरेक देंवत गेल्लो प्रदेश. हांगा ६१० मी. ९१५ मी. आनी
१,२२० मी. उंचायेचे वाठार आसात. अस्तंत आनी उत्तरेक पुर्विल्ल्या
घट्ट खडपांचे आनी मदीं-मदीं ऊंच मळांचे प्रदेश आसात. चॅड तळ्याकडचो
प्रदेश आनी सोकोटो न्हंयेचो प्रदेश देगांनी मोव आनी आर्विल्ल्या खडपांचो
आसा. उदेंतेक ॲडामावाचो उंच दोंगरी प्रदेश आनी ऊडी सड्याचो
प्रदेश आनी उत्तरेकडचो जॉस आनी ब्यू सड्याचो प्रदेश हे नायजेरियांतले
म्हत्वाचे प्रदेश. देशाचो उत्तरेकडचो वाठार, सहारा ह्या रेंवटी प्रदेशाक
तेंकून आसा. नायजर ही आफ्रिकेंतली तिसरी व्हड न्हंय. नायजेरियांत
वायव्येक भितर सरून आनी नैर्ऋत्येक व्हांवत वचून ती गिनिच्या आखाताक
मेळटा.

हवामान : देशाचे आग्नेयेक दमट, उत्तरेक आनी अस्तंतेक उश्ण
सॅव्हाना प्रकारचें आनी सामकें उत्तरेक सुकें स्टॅप प्रकाराचें हवामान
आसता. दक्षिणेक पावस मार्च ते नोव्हेंबर ह्या तेंपार पडटा आनी उत्तरेक
मे ते सप्टेंबरांत पडटा. दक्षिणेक हवामान सम आनी सौम्य आसता. जॉस

सड्यार तापमान उणें उरता. तापमानाप्रमाण पावसांतूय विंगड विंगड प्रकार मेळटात. अस्तंतेक सरासरी पावस १७५ सेंमी. आनी उदेंतेक ४२५ सेंमी. इतलो वाडत वता, पूण मदल्या वाठारांनी पावस उणो पडटा. हांगा वाऱ्याचे दोन प्रकार दिसतात. ते म्हणजे हरमॅटन हो उश्ण आनी सुको वारो सहारा रेंवटांतल्यान येता आनी दुसरो विषुववृत्तीय पावस हाडपी दर्याचो वारो.

वनस्पत आनी मोनजात : नायजेरियांत वाठाराप्रमाण जशें जशें हवामान बदलत वता तशे तशे दर एका वाठारांत वनस्पतीचे विंगड विंगड प्रकार दिसतात. तशेंच न्हंयेच्या देगांचेर १६ ते ९६ किमी. रुंदायेचीं खारफुटीं आनी रेंबट रानां आसात. हाचेपलतडीं ८० ते १६० किमी. रुंदायेचीं विषुववृत्तीय रानां आसात. जातूंत तेलताड, सापेली, माहोगॉनी, इरोको, ओबिची आनी हेर ऊंच रूख आस्पावतात. अस्तंती आनी मध्य अस्तंती प्रदेशांत कोको आनी रबर हांची लागवड केल्या. गोरिला, चिंपांझी, तरेकवार सोरोप, मानगीं, उदकांतले घोडे, हती, जिराफ आनी शींव सारकिल्ली मोनजात हांगाच्या रानांनी दिश्टी पडटा. तशेंच न्हंयांनी तरातरांचीं नुस्तीं आसात.

इतिहास आनी राज्यवेवस्था : इंग्लीश राजवटी पयलीं नायजेरियाच्या इतिहासाची पुराय म्हायती मेळना. मध्ययुगांत नायजेरियाचो संबंद अस्तंत सुदानी राज्यांकडेन आशिल्लो. पंदराव्या शतमानांत नायजेरियाचेर इस्लामी धर्माचो खूब प्रभाव पडलो. कानो हें इस्लामी धर्मशास्त्राचें शिक्षण दिवपी तशेंच म्हत्वाचें वेपारी केंद्र आशिल्लें. एकुणिसाव्या शेंकड्याचे सुरवातेक फुलानी शेख हाणें 'जिहाद' (पवित्र झूज) केलें. उथमान डॅन फोडिआं हाणें फुलानी साम्राज्याची थापणूक केली.

नायजर न्हंयेचे देगेर गुलामांचो वेपार खूब तेंप चलतालो म्हणून ताका 'गुलामांची देग' ह्या नांवान वळखताले. कांय थळावे लोक हेर लोकांक धरून तांकां गुलाम म्हणून विकताले. १८०७त इंग्लीशांनी गुलामांचो वेपार बंद केलो. हाका लागून थंय हेर वेपार वाडीक लागले. नायजर न्हंयेचो मार्ग सांपडिल्ल्यान, वेपाराची आनीक उदरगत जावपाक लागली. १८६१त इंग्लिशांनी लागोस जुंव्याचेर जैत मेळयलें आनी ताड तेलाचो वेपार तांच्या हातांत आयलो. १८८५त इंग्लिशांच्या शेकातळा आशिल्ल्या उदेंत देगेच्या वाठाराक 'ऑयल रिव्हर प्रोटेक्टोरेट' हें नांव दिलें. नायजेरियाचो मदलो वाठार इंग्लिशांच्या शेकातळा हाडपाचें काम सर जॉर्ज गोल्डी हाणें केलें.

हांगा १९१४त ब्रिटीशांची एक वेगळी वसणूक निर्माण जाली. तिचो राज्यकारभार इंग्लिशांच्या हातांत आसलो. पयलीं सर फ्रॅडरिक लुगार्ड आनी मागीर लॉर्ड लुगार्ड हे गव्हर्नर आशिल्ले. ह्या इंग्लिशांच्या विभागांतलें खाशेलेपण म्हळ्यार ताणीं हांगाच्याच थळाव्या लोकांच्या हातांतल्यान राज्यकारभार चलयलो. दुसऱ्या म्हाझुजाउपरांत स्वतंत्रतायेच्यो मागण्यो जावपाक लागल्यो. १९५४तल्या संविधानाक लागून नायजेरियेक संघराज्यात्मक सरकाराची थापणूक केली. १ ऑक्टोबर १९६०त नायजेरियेक संघराज्य म्हणून दर्जो मेळ्ळो आनी देश स्वतंत्र जावन १९६३त नायजेरिया प्रजासत्ताकाची थापणूक जाली.

लश्करी प्रशासनांत सर्वोच्च लश्करी काउन्सील कारभार पळयता. तातूंत लश्कराचो सेनापती हो अध्यक्ष आनी राश्ट्रमुखेल आसता. एक संघराज्य काउन्सील आसता आनी हातूंत सेनापती वांगडा हेर राज्यांचो एक-एक मुलकी प्रतिनिधी आसता. दर एका राज्याचें वेगळें कार्यकारी मंडळूय आसता.

अर्थीक स्थिती : दुसऱ्या महाझुजा उपरांत उद्देगधंदे वाडत आ... पूण शेतवड हो हांगाचो एक म्हत्वाचो उद्येग. कोको, भूंयमूग, क... ताडतेल आनी रबर हीं हांगाचीं मुखेल नगदीं पिकां. कथील, ख... तेल, कोलंबायट हीं खनिजां म्हत्वाचीं आसात. उत्तरेक चडसो ... पोसपाचो वेवसाय नेटान चलता. उत्तरेकडचे फुलानी लोक पशुपाल... वेवसाय करतात. देशाचो ३,६२,६०० चौ. किमी. भाग रा... वेश्टिल्ल्यान, रानां हीं अर्थीक नदरेन म्हत्वाचीं आसात. उदक... येणाळीचेंय मोल बरेंच आसा. वट्ट उत्पन्नातलें सु. ६% ... खणींतल्यान मेळटा. कोळसो हें म्हत्वाचें उर्जासाधन आसलें तरी ... तेलाचें उत्पादन वाडत आसा. तरातरांचे कपडे विणपाचे बरेच का... ह्या देशांत आसात.

रस्त्या येरादारीच्या मळार नायजेरियाची उदरगत दिसान... जायत आसा. हांगा सु. ९०,००० किमी. लांबायेचे रस्ते आसात... कोको, हीं पिकां जावपी वाठारांनी रस्ते चड आसात. नायजे... बुरुट्टू, लागोस, पोर्ट हारकोर्ट, कोको, वॉरी, कॅलॅबर हीं वेपारी ... आसात. हांगा ४,३१३किमी. लांबायेचे रेल्वेमार्ग आसात. लागोस... कानो हांगा आंतरराश्ट्रीय विमानतळ आसात. 'नायजेरिया ॲरवे... हांगाची राश्ट्रीय विमान कंपनी.

लोक आनी समाजजीण : आफ्रिकेंतल्या हेर देशांपरस नायजे... लोकसंख्या चड आसा. नायजेरियांत खापरी (निग्रो) लोक चड अ... तांची हेर जातींकडेन भरसण जाल्या. थळावे खापरी फकत दा... रानांनी आसात. हेर म्हत्वाच्यो जमाती अस्तंतेक इडो, उदेंतेक इ... आनी इज्यो आनी उत्तरेक फुलानी, कानुरी, नूप आनी टीव ह्यो अ... इंग्लीश ही शासनाची आनी वेपारी भास. योरुबा, इबो आनी हौस... भासो खूब लोक उलयतात. उत्तरेक मुसलमान चड आसात आनी ... तशेंच अस्तंतेक क्रिस्तांव धर्माचे लोक चड आसात. उत्तर विभा... उदेंत आनी अस्तंत विभागांनी शिक्षणाची उदरगत चड जाल्या. ... शिक्षण दिवपी मिशनरींच्यो खाजगी संस्था आसात. उत्तर वा... मुसलमान धर्मीक संस्थींनी शाळा चलयतात. लागोस, ई... आबेओकूटा,ईफे, झारिया, जॉस हीं हांगाचीं म्हत्वाचीं शारां.

– कों. वि.

नायटो : (पळेयात कातीचो रोग).

नायट्रीक ॲसीड (आम्ल) : म्हत्वाचें खनीज आम्ल. ...

सूत्र HNO_3. सगळ्यांत पयलीं तयार केल्लें आनी वापरांत ... नायट्रोजनाचें संयुग. आक्वा डिसोल्युटिव्हा, आक्वा प्रायमा, सि... ॲसिड्स नायट्राय, स्पिरीट्स नायट्राय, फ्युमान्स ग्लाऊबेरी, ... फॉर्टीस, ॲझोटीक ॲसीड, एनग्रेव्हर्स ॲसीड ह्या नांवांनीय ह्या आ... वळखतात. हें एक द्रवरूप पारभासी, रंग नाशिल्लें जावं हळ... वाफाळपी, उस्वासांत आडखळ हाडपी, दाहक (कातीच्या ... आयल्यार थंयच्या पेशींचो दाह जाता) आनी संक्षारक (रसायनीक ... ल्हव ल्हव ना करपी) आम्ल. १००% शुद्ध नायट्रीक आम्ल रंग... आसून ताचें वि.गु. १.५०२६९ (२५° सॅ. क) विरगळ बिंदू, ४...

…ी सळसळ बिंदू ८६° सें.

…युगीन काळांत युरोपांत नायट्रीक आम्ल खबर आशिल्लें. तशेंच … शेंकड्यांतल्या अरबांक आनी इजिप्ती लोकांकूय ताची म्हायती …. पॉटेशियम नायट्रेट आनी मोरचूद एकठांय तापोवन आक्वा … ह्या नांवान नायट्रीक आम्ल इ. स. ११००च्या अदमासाक … म्हणपाचो उल्लेख मेळटा. पॉटेशियम नायट्रेटापसून नायट्रीक … तयार करपाच्या पद्दतींचो उल्लेख आल्बर्ट्स मॅग्नस, लल्ली, …स ॲग्रिकोला आनी जे. आर. ग्लाऊबर हांच्या लिखाणांत मेळटा. …मेल्नर हाणें नायट्रोजन ऑक्सायडां आनी नायट्रीक आम्ल तयार …१८२४त डब्ल्यू. हेन्री हाणें ऑक्सिजना वांगडा स्पंजी प्लॅटिनमाच्या …ंत आमोनिया उच्च तापमानांत संयोग पावता हें दाखोवन दिलें. …यानूच फुडें नायट्रीक आम्लाचे निर्मितीची बुन्याद घाली. १७८४त …व्हॅंडिश हाणें हवेंतल्यान विद्युत् किटी वचपाक दिवन नायट्रीक संश्लेशीत केलें. १८१६त जे. एल्. गे-ल्युसॅक आनी सी. एल्. … हाणीं ताचें संरचना सूत्र सोदून काडलें. १९०० मेरेन नायट्रीक … हें पॉटेशियम नायट्रेट वा सोडियम नायट्रेट हांची सल्फुरीक …वांगडा विक्रिया करून वेपारी प्रमाणांत तयार करताले. ई. बर्कलॅंड …एस्. आयड हाणीं नायट्रोजन आनी ऑक्सिजन हांचेपसून विद्युत … भट्टेच्या आदारान नायट्रीक आम्ल तयार करपाचो कारखानो … १९०३त सुरू केलो. हे पद्दतीचेर आदारिल्ले कारखाने नॉर्वे …जर्मनींतूय सुरू जाले. ह्या कारखान्यांनी १९३० मेरेन नायट्रीक … तयार जातालें. १९०१त डब्ल्यू. ओस्टव्हाल्ट हाणें आमोनिया … हवा हांचेपसून प्लॅटिनम उत्प्रेरकाच्या वांगडा नायट्रीक आम्ल … करपाक येता म्हणपाचें दाखोवन दिलें. १९१७त अमेरिकेंतल्या … शोल्स हांगा आमोनियाच्या ऑक्सिडिकरणान नायट्रीक आम्ल … करपाचो पयलो कारखानो सुरू जालो. पयल्या म्हाझुजा उपरांत …कारखान्यांचो आंकडो वाडलो आनी आतां सगळ्याक हेच पद्दतीन …क आम्ल तयार करतात.

…द्ध आनी संहत (प्रमाण चड आशिल्लें) सल्फ्युरिक आम्ल आनी शुद्ध …यम नायट्रेट हांचे सम ग्रामरेणुभारांतलें भरसण निर्वातांत सवकास …न मेळपी वाफो आम्लाच्या विरगळ बिंदूपरस उण्या तापमानाक …करून निर्जल आनी शुद्ध नायट्रीक आम्ल प्रयोग शाळेंत तयार …क येता. वेपारी नदरेन नायट्रीक आम्ल ह्या पद्दतींनी तयार …त : १) सोडियम नायट्रेट वा पॉटेशियम नायट्रेट वा सल्फ्युरिक … हांचे विक्रियेन २) आमोनियाचे उत्प्रेरकी ऑक्सिडीकरण करून … ३) विद्युत् प्रज्योत भट्टेंत ऑक्सिजन आनी नायट्रोजन हांची …या करून.

…गुद्ध नायट्रीक आम्ल उजवाडान आनी उश्णतायेन हळदुवें आसता. …ंत तें खंयच्याय प्रमाणांत भरसता. ६८% नायट्रीक आम्ल आशिल्लो …य विद्राव हो वेपारी नदरेन संहत नायट्रीक आम्ल अशें समजतात. …या संहत नायट्रीक आम्लाच्या विद्रावाचें ल्हव ल्हव अपघटन जावन …, नायट्रोजन डाय-ऑक्सायड आनी ऑक्सिजन हे घटक सुटावे …त. नायट्रीक आम्ल हें एक खर आम्ल. तशेंच तें एक प्रभावी …सडीकारकय जावन आसा. खतखतपी नायट्रीक आम्ल धवें (९७%) …ांबडें (८७%) आसता. हाचो उपेग रॉकेटाच्या प्रचालक द्रव्यांत …नांत) करतात. नायट्रीक आम्ल आनी वेगवेगळे धातू हांचेपसून धातूंचे संयुजेप्रमाण (हेर अणूकडेन संयोग पावपाची तांक) वेगवेगळ्या स्वरुपाचीं अकार्बनी नायट्रेट तयार जातात. नायट्रीक आम्लाचीं क्षार (आल्कली), ऑक्सायडां हांचेवांगडा विक्रिया जावन लवणां मेळटात. आमोनियावांगडा ताची विक्रिया जावन अमोनियम नायट्रेट हें म्हत्वाचें सारें तयार जाता. नायट्रीक आम्लाचीं संयुगांय तयार करतात.

नायट्रीक आम्लाची वाफ खूब विखारी आसता. तशेंच, तें आम्ल संक्षारक आसून शरिराचेर जखमोय करपाक शकता. हें आम्ल निश्काळजीपणान हाताळ्ळ्यार खूब नुकसान जावन मरणूय येवपाक शकता. ह्या आम्लाचे वाफेच्या संपर्कांत आयल्यार पुल्मांवाचे विकार जावपाक शकतात. द्रवरूप आम्लाचो कातीकडेन संबंद आयल्यार संपर्काचे सुवातेंतल्या पेशी समुहांचो नाश जाता. हें आम्ल अन्नमार्गांतल्यान पोटांत गेल्यार अन्नमार्ग आनी पोटांत भाजिल्लेभशेन जाता आनी रगताची हागवण लागून एकाद्रें मरणूय येता. विखबादेचो दुबाव आयल्यार दुयेंताक हॉस्पिटलांत दवरपाची गरज आसता.

नायट्रीक आम्ल हें एक उद्देगीक म्हत्वाचें रसायन. सारें, स्फोटक पदार्थ, कृत्रीम तंतू, रंजकां हांचे निर्मितींत व्हड प्रमाणाचेर नायट्रीक आम्ल वापरतात. धातूविज्ञान, फोटोएनग्रेवींग, तिख्याचें कोरीव काम, वखदां हातूंत नायट्रीक आम्लाचो उपेग करतात.

भारतांत भौशीक मळावयल्या कारखान्यांनी (देखीक - सिंद्री, तुर्भे बी) तशेच स्फोटक पदार्थांच्या कारखान्यांनी आमोनिया ऑक्सिडीकरण पद्दतीन नायट्रीक आम्ल तयार करतात. भौशीक मळावयल्या फर्टिलायझर कॉर्पोरेशनावतीन वर्साक १,०३,२०० टन आनी हिंदुस्थान ऑर्गॅनिक कॅमिकल्स ह्या कारखान्यांत १६,५०० टन (९८%) नायट्रीक आम्ल तयार करतात. हाचे भायर ५ खाजगी कारखान्यांनीय ह्या आम्लाची निर्मिती करतात.

- कॉ. वि. सं. मं.

नायट्रोजन : वायुरूपान आशिल्लें वास, रूप नाशिल्लें एक मूलद्रव्य. ताका कोंकणींत नत्र म्हण्टात. ताचें चिन्न 'N'. ताचो अणुक्रमांक ७ आसून अणुभार १४ आसा.

१७७२ वर्सा सी. डब्ल्यू. शॅले ह्या स्विडनी मनशान हवा म्हळ्यार दोन वायूंची भरसण आसून तातूंत एक ऑक्सिजन जो जळपाक मदत करता आनी दुसरो वायू जळपाक मदत करिना हें दाखोवन दिलें. ह्याच सुमाराक जोसेफ प्रीस्टली आनी डॅनिएल रुदरफर्ड हाणीं स्वतंत्रतरेन नायट्रोजनाचो सोद लायलो. हो वायू जिविताक आदार दिना देखून आंत्वान लावॉयझेर हाणें ताका जीव ना ह्या अर्थाच्या ग्रीक शब्दावयल्यान 'ॲझोट' हें नांव दिलें आनी तें एक मूळद्रव्य आसा हें सिद्ध केलें. हें मूळद्रव्य नायटर ह्या खनिजांत आशिल्ल्यान जे. ए. सी. शाप्टाल हाणें १७९० त ताका नायट्रोजन हें नांव दिलें.

वाऱ्यांत नायट्रोजन हो मेकळेरुपांत ७९ टक्के व्यासाचो आनी ७७ टक्के वजनाचो आसता. पूण संयुग रुपांत तो व्हड प्रमाणांत मेळटा. नायट्रोजन हो सगळ्या प्रथिनांचो एक म्हत्वाचो घटक. तशेंच बऱ्याच कार्बनी पदार्थांनीय नायट्रोजन मेळटा. दक्षिण अमेरिकेंतल्या चिली ह्या देशांत उत्तरेकडल्या सुक्या वाठारांत मेळपी सॉल्ट पिटर ($NaNo_3$) हें नायट्रोजनाचें म्हत्वाचें संयुग. हाचेभायर सुपीक जमनींत तो कॅल्शीयम

नायट्रोजन

नायट्रेट [$Ca(NO_3)_2$], आमोनियम सल्फेट [$(NH_4)_2So_4$] आनी आमोनियम कार्बोनेट [$(NH_4)_2CO_3$] ही संयुगां शिंपडिल्ले दर्शेत मेळटात. हवेभायर नायट्रोजन जिती जनावरां, झाडां हातूंत तशेंच जनावरांच्या कुशिल्लया कुडीलागीं पॉटॅशियम नायट्रेट ह्या स्वरुपांत मेळटा.

नायट्रोजन तयार करपाच्यो वेगवेगळ्यो तरा आसात. प्रयोगशाळेंत आमोनियम क्लोरायड (NH_4cl) आनी सोडियम नायट्रायट ($NaNo_2$) रेणूच्या समप्रमाणांत तापयतकच सोडियम क्लोरायड (Nacl) आनी आमोनियम नायट्रायट तयार जाता (NH_4No_2).

$NaNO_2 + NH_4Cl \rightarrow NH_4\ NO_2 + Nacl$

आमोनियम नायट्रायट अस्थीर आशिल्ल्याकारणान ताचें विघटन नायट्रोजन आनी वाफेंत जाता.

$NH_4 + NO_2 \rightarrow N_2\uparrow + 2H_2O$

वेपारी मळार नायट्रोजन चड करून द्रवरुपी हवेचें टप्प्याटप्प्याच्या उर्ध्वपातनान तयार करतात. आमोनियाच्या खर निवळींत क्लोरीन सोडून नायट्रोजन तयार करपाचीय एक तरा आसा.

$8NH_3 + 3Cl_2 \rightarrow 6NH_4\ Cl + N_2\uparrow$

नायट्रोजनाची सुवात आवर्त सरणींतल्या दुसरे आडवे रांकेंत आनी पंदरावे उबे रांकेंत आसा. मेकळे दर्शेत नायट्रोजन रेणूच्या रुपांत आसता आनी एका रेणूंत दोन अणू आसतात. नायट्रोजनाक रंग, वास, रूच आसना. उदकांत तो खूब उण्या प्रमाणांत विरगळटा. द्रव्यरुपी नायट्रोजनाचो उकळ बिंदू -१९५.७° से. जाल्यार -२१३.५° से. तापमानाचेर हो धव्या घनरुपांत गोठेता. सादया तापमानांत हो वायू विरक्त आसलो तरीय उंचेल्या तापमानांत खूबशा धातूंमदीं चड करून कॅल्शियम आनी मॅग्नेशियमावांगडा ताचो संयोग जावप नायट्रायड तयार जाता.

$3Mg + N_2 \rightarrow Mg_3\ N_2$ (मॅग्नेशियम नायट्रायड) नायट्रोजन आनी ऑक्सिजन विजवर्तकाच्या प्रभावाखाला तापयतकच नायट्रोजन ऑक्सायडची भरसण तयार जाता. गतिधातकाचे हजेरेंत सादारण उंचेल्या तापमानांत नायट्रोजन हायड्रोजनावांगडा भरसून आमोनिया घडयता.

नायट्रोजन चक्राक लागून सैमांतलें नायट्रोजनाचें प्रमाण कायम उरता. सैमांतलें नायट्रोजन वारो, जमीन, झाडां, जनावरां हांचेमदीं घुंवत उरता. झाडाचीं मुळां जमनींतल्या नायट्रेट्स आनी आमोनियम संयुगांतलें नायट्रोजन ओडून घेता आनी ताचे मागीर झाडांत प्रथीन जाता. हें प्रथीन एक तर झाडां मरतकच जमनींत परतून वता ना जाल्यार खाणाच्या रुपान जनावरांच्या आंगांत वता. प्रथीन रुपांतलो जनावरांत गेल्लो हो नायट्रोजन तांच्या मरणाउपरांत वा युरियाच्या रुपान (मूत) तशेंच हिप्पुरीक ॲसिडाच्या रुपान जमनींत वता.ह्या नायट्रोजनाचो जमनींतलो एक रवंथो (Bacteria) जाका 'नायट्रीफायींग बॅक्टेरिया' म्हण्टात. तो पयलीं आमोनियात उपरांत नायट्रायट्स आनी निमाणें नायट्रेटसात रुपांतर करता. अशे तरेन सैमांतल्या नायट्रोजनांत जावपी बदलाचें मुखेल चक्र सोंपता. ह्या मुखेल चक्राक तीन फांटे आसात. पूण हे उण्या प्रमाणांत नायट्रोजन चक्रांत बदल घडयतात. जमनींतलो आनीक एक तरेचो रवंथो जाका डीनायट्रीफायींग बॅक्टेरिया म्हण्टात. तो जमनींतल्या नायट्रेट्सांतलो नायट्रोजन वाऱ्यांत मेकळो सोडटा. गडगडपाच्या पावसांत जावपी जोगलाक लागून वाऱ्यांतलो ऑक्सिजन आनी नायट्रोजन पावसाथेंब्यांनी भरसून ताचें नायट्रीक ॲसीड जाता. ताचें उपरांत जमनींतल्या कॅल्शियम कर्बोनेटावांगडा विक्रय (reaction) जावन कॅल्शियम नायट्रेट तयार जाता. हे तरेन वाऱ्यांतः नायट्राजेनाचें नायट्रीक ॲसीड, नायट्रेट्स आनी आमोनियांत रुपां करपी प्रक्रियेक 'नायट्रोजन फिक्सेशन' म्हण्टात.

नायट्रोजन विरक्त आशिल्ल्या कारणान ताचो उपेग थोडयाच प्रमाण जाता. मेकळे अवस्थेंतलो नायट्रोजन कांय तरांच्या उजवाड दिव विजेच्या बल्बांत भरतात. ३००° सें. ते ५००° सें. ह्या टप्प्या मर तापमान मेजचेखातीर वापरतात. ह्या पारजाचें थर्मोमिटरांत पारज सळसळपाचें तापमान चडचेखातीर पारजावयलो जागो नायट्रोजन घा भरतात. मेकळ्या नायट्रोजनाचो उपेग नायट्रीक ॲसीड, आमोनिया आ हेर म्हत्वाचीं नायट्रोजनाचीं संयुगां उत्पादन करपाकय जाता.

नायट्रोजनाचीं खूब संयुगां आसात, हातूंतलीं म्हत्वाचीं संयुगां अश आमोनिया, आमोनियम क्लोरायड, आमोनियम सल्फेट, आमोनि नायट्रेट, नायट्रीक ॲसीड. नायट्रोजन आनी हायड्रोजन हांची संयु आमोनिया (NH_3), हायड्रेझीन (N_2H_4), हायड्रेझॉइक आम्ल (H नायट्रोजनाची ऑक्सायडां : नायट्रस ऑक्सायड (N_2O), नायट्रो ऑक्सायड (No), डायनायट्रोजन ट्राय-ऑक्सायड (N_2O_3), नायट्रो डायऑक्सायड (NO_2), डायनायट्रोजन पॅंटॉक्सायड (N_2O_5). नायट्रो हॅलायडां : नायट्रोजन आनी हॅलोजन हांचेपसून (Nx_3), संयुगां तय जातात. नायट्रोजन ट्रायफ्ल्यूओरायड (NF_3), डायनायट्रोजन (N_2F_4) फ्ल्युओरिनावांगडचीं संयुगां जातात. क्लोरिनावांगडा नायट्रोज ट्रायक्लोरायड (Ncl_3) मोनोक्लोरामीन (NH_2cl) आनी डायक्लोरामीन (NHC हीं संयुगां तयार जातात. नायट्रोजन ट्रायब्रोमायड (NBr_3), आनी NH_2 E आनी $NHBr_2$ हीं ब्रोमिनाचीं संयुगां तयार जातात. आयोडिनावांग नायट्रोजन आयॉडायड ($NI_3.NH_3$) आनी नायट्रोजन ट्रायआयोडायड (N हीं संयुगां तयार जातात.

नायट्रोजनाचीं ऑक्सि-आम्लां : (जातूंत ऑक्सिजन आसात अ आम्लां) नायट्रोजन, ऑक्सिजन आनी हायड्रोजन हांचेपसून मेळ ऑक्सिआम्लांनी नायट्रीक आम्ल (HNO_3), नायट्रस आम्ल (HNO_2) आ हायपोनायट्रस आम्ल ($H_2N_2O_2$) हीं आम्लां म्हत्वाचीं आसात.

नायट्रेटां : नायट्रीक आम्ल आनी धातू हांचेपसून जावपी M(NO ह्या सुत्राचीं संयुगां.

नायट्रायटां : हीं नायट्रस आम्लाचीं लवणां.

नायट्रायडां : हीं नायट्रोजनाची द्वैती संयुगां (एका थरावीक रेणवी गुणोत्तरांनी तयार जावपी आनी फकत दोनूच मुळद्रव्यांपसून तय जाल्लीं संयुगां.)

कार्बनी संयुगां : कार्बनी संयुगां आनी अकार्बनी आम्लां हा विक्रियेंतल्यान मेळपी संयुगांक अकार्बनी आम्ल - एस्टरे म्हणटात. नायट्री आम्ल आनी ग्लिसरीन हांचेपसून नायट्रोग्लिसरीन हें म्हत्वाचें संयु मेळटा. कार्बन आनी नायट्रोजन हांचेपसून तयार जाल्लो CN हो गट ज कार्बनी संयुगांत आसा तांकां सायनोजेन संयुगां म्हण्टात. तातूंत सायनोजे वायू. (C_2N_2), सायनामायड (NH_2CN), हायड्रोसायनिक आ (HCN),सायानिक आम्ल (HOCN), सामनुरिक आम्ल ($C_3H_3O_3N_3$) आ संयुगांचो आस्पाव जाता.

आमोनिया आनी कार्बनी संयुगां हांचेपसून नायट्रोजनाचीं कार्ब संयुगां मेळटात. हातूंतल्या आमोनियांतल्या हायड्रोजनाचें प्रतिशठाप करून मेळपी संयुगांक अमायनां म्हण्टात. हातूंत ॲलिफॅटीक आ

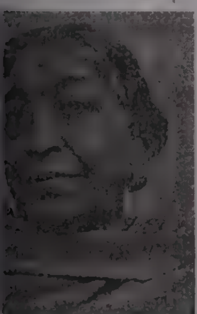
ीक हीं अमायनां म्हत्वाचीं आसात. ॲरोमॅटीक अमायनां आनी
ास आम्ल हांचेपसून डायझोनियम लवणां मेळटात आनी ह्या
पसून डायाझो संयुगां मेळटात.

यट्रोजन आनी कार्बन संयुगांचो आनीक एक व्हड गट आसून
आल्कालॉयडां म्हण्टात. रसायनीक नदरेन नायट्रोजन हो अक्रीय
क्र्या कारणान, सर्वसामान्य परिस्थितींत तो हेर मूलद्रव्यांकडे विक्रिया
. तेचपरी ताच्या वाडट्या उपेगाक लागून ताचो उपलब्ध आशिल्लो
हायाचो सॉल्टपिटराचो सांठो सोंपतकूच ताचेर अवलंबून आशिल्ले
धंदे बंद पडचे न्हय देखून आनी सजिवाचो तो एक म्हत्वाचो
आशिल्लयान शास्त्रज्ञांनी हवेंत आशिल्ल्या ७५% नायट्रोजनाचो
करून घेवपाचो सोद लायलो. हवेंतलो नायट्रोजन काडून घेवपाच्यो
ो पद्दती सोदून काडल्यात. तातूंतल्यो म्हत्वाच्यो ह्यो - १)
तूंच्या आदारान २) ऑक्सायडच्या रुपांत ३) सायनायडच्या रुपांत
यट्रायडाच्या रुपांत ५) सायनामायडाच्या रुपांत ६) आमोनियाच्या

- विद्यादत्त मो. शेट वेरेंकार

डू, सरोजिनी : (जल्म : १३ फेब्रुवारी १८७९, हैदराबाद; : २ मार्च १९४९, लखनौ).

रतीय सुटकेझुजांतली एक व्हड कार्यकर्ती तेचपरी प्रभावी व्यक्ती नामनेची कवयित्री. तिचें आदलें नांव सरोजिनी अघोरनाथ

चट्टोपाध्याय (चॅटर्जी). अघोरनाथाचें मूळ घराणें उदेंत बंगालांतल्या ब्रह्मनगर गांवचें. पूण हैदराबादाक शिक्षण संस्था स्थापन करपाच्या हेतून अघोरनाथ १८७८त आयलो आनी फुडें निजाम म्हाविद्यालयाचो प्राचार्य जालो. एक शिक्षणतज्ज्ञ आनी कळकळीचो कार्यकर्तो म्हणून ताची नामना आशिल्ली. सरोजिनीची आवय वरदासुंदरीदेवी मूळ बंगालची आनी गाली भाशेंतल्यान कविता करताली. अशा सुसंस्कृत पालकांचे र तिचेर जाले. तातूंतल्यान तिका कविता करपाचो नाद लागलो स्फुर्तूय मेळ्ळी. तिचें मुळावें शिक्षण घरचे घराच जालें. पिरायेच्या या वर्सा ती मद्रास वाठारांत पयली आयली (१८९२). उपरांत तीन वर्सां ती भलायकेक लागून घराच उरली. फुडें १८९५त ती ाची छात्रवृत्ती घेवन उंचेलें शिक्षण घेवपाखातीर इंग्लंडाक गेली. आनी कॅंब्रिजाक थोडें शिक्षण घेतले उपरांत भलायकेक लागून ती पुंयेत आयली. पूण थंय एडमंड गॉस ह्या इंग्लीश साहित्य काकडेन तिची बरी वळख जाली. ताचेचकडल्यान तिका मार्गदर्शन . तिच्या नामनेच्या 'द गोल्डन थ्रॅशोल्ड' (१९०५) ह्या पयल्या ांझेल्याक गॉसानच प्रस्तावना बरयल्या. ह्या कवितांझेल्याखातीर नाथ टागोरानूय तिची तोखणाय केल्या.

१८९८त भारतांत परत येतकूच ती डॉ. गोविंदराजुलू नायडू ह्या ाच्या संस्थानी विधुर दोतोराकडेन ब्राह्मोसमाजाच्या रितीरिवाजा प्रमाण लग्न जाली. तिका जयसुर्या, पद्मजा, रणधीर आनी लैलामणी हीं चार भुरगीं जालीं. फुडें तिणें 'द गोल्डन थ्रॅशोल्डा' उपरांत 'द बर्ड ऑफ टायम' १९१२ आनी 'द ब्रोकन वींग' १९१७ हे कवितांझेले उजवाडाक हाडले. स्वर माधुर्य, विशाल नदर आनी प्रेमाचो पुरस्कार आनी क्रांतीकारक राश्ट्रीय विचार आदी खाशेलपणांनी भरिल्लयान ह्या झेल्यांक नामना मेळ्ळीच तेचपरी अस्तंत आनी उदेंत देशांनी तिका कीर्त मेळ्ळी. तशेंच 'भारतीय कोकिळा' म्हणून तिका नांव मेळ्ळें.

१९०३ ते १९१७ ह्या काळांत एम्. ए. जिना, गोपाळकृष्ण गोखले, रवींद्रनाथ टागोर, लोकमान्य टिळक, ॲनी बेझंट, महात्मा गांधी, जवाहरलाल नेहरू सारक्या व्हड व्हड फुडाऱ्यांकडेन तिची वळख जाली. तांच्या विचारांचो तिचेर प्रभाव पडलो. होम रूल लीगखातीर तिणें ॲनी बेझंट आनी सी. पी. रामस्वामी अय्यर हांचेवांगडा भारतभर भोंवडी केली. आपल्या उलोवपांतल्यान तिणें तरणाट्यांचें कल्याण, बायलांचें स्वातंत्र्य, राश्ट्रवाद हांचो पुरस्कार केलो.

हैदराबादेक आयिल्ले प्लेग धामींत तिणें जनतेक आपल्याच्यान जाता ते परीन पालव दिलो. तेखातीर तिका कैसर-इ-हिंद हें भांगरापदक फावो जालें. पूण जालियनवालाबागेंत जाल्ल्या हत्याकांडा उपरांत ब्रिटीश सरकाराचो निशेध करपाक तिणें ताचो स्विकार केलोना. रौलट कायदो, मॉंटेग्यू-चेम्सफर्ड उदरगत, खिलाफत चळवळ, तेचपरी गांधीजीच्या असहकार चळवळींत तिणें सक्रीय वांटो घेतिल्लो. टिळकाच्या मरणाउपरांत ती पुराय तरेन गांधीवादी जाली आनी तिणें आपल्या भेसांत आनी रावपांत भरपूर बदल घडोवन हाडलो. उपरांत ती हैदराबादासावन मुंबय गेली आनी थंय रावंक लागली. मुंबय महानगरपालिकेंत ती वांगडी म्हणून वेंचून आयली आनी फुडें १९२१त प्रांतिक कॉंग्रेसीची अध्यक्षा जाली. १९२५त कानपूरच्या अखिल भारतीय कॉंग्रेस अधिवेशनाची अध्यक्षा म्हणून वेंचून आयली. फुडें कॉंग्रेस कार्यकारिणीची ती वांगडी जाली. कलकत्याक भरिल्ल्या १९०७चे बंगालचे फाळणी विरोधी सभेंत तिणें म्हत्वाचें योगदान दिलें. १९०८त तिणें विधवा विवाह परिशदेंत बायलांचे चळवळीची बुन्याद घाली. १९२३त दक्षिण आफ्रिकेंतल्या भारतीयांची चवकशी करपाक ती थंय गेली. फुडें ती मोम्बासाच्या इस्ट आफ्रिकन इंडियन कॉंग्रसीची अध्यक्षा जाली. अमेरिकन लोकांमदीं भारताचे सुटकेविशीं सहानभुती निर्माण करपाच्या हेतान तिणें १९२८त थंय भोंवडी केली. तशेंच गाधीजीवांगडा गोलमेज परिशदेकूय ती गेल्ली. १९३०त मिठाच्या सत्याग्रहांत एका म्हत्वाच्या पंगडाचें तिणें फुडारपण केलें. भारत छोडो आंदोलनावेळार (१९४२) हेर फुडाऱ्यां वांगडा तिकाय बंदखण जाली. ताचेपयलींय तिका जायते फावटीं बंदखण जाल्ली. आगाखान बंदखणींत आसतना आपल्या वांगडच्या बंद्यांची ती सेवा करताली.

सुरवातीसावन हिंदू-मुसलमानांचो एकचार, बायलांचो दादल्यांच्या वांगडपणान काम करपाचो हक्क आनी स्वातंत्र्य हेंच तिणें आपलें जिवीतकार्य मानिल्लें. देखुनूच भारत-पाकिस्तान फाळणी आनी गांधीजीची जाल्ली हत्या ह्या दोन गजालींचो तिचेर गंभीर परिणाम जालो. १९४७त दिल्लीक भरिल्ले आशियी राश्ट्रांचे परिशदेक तिका अध्यक्षस्थान दिलें. तशेंच,तिचे इत्सेभायर तिका उत्तरप्रदेशान राज्यपालपद दिलें. पूण थोड्याच काळांत तिका मरण आयलें.

- कों. वि. सं. मं.

नायर : केरळांतली एक द्रवीड जात. पुर्विल्ल्या काळासावन ही जात झुजारी म्हणून मानताले. केरळांत इंग्लिशांची सत्ता प्रस्थापीत जावंचे पयलीं थयंचें लस्कर नायरांचेंच आशिल्लें.

नायक ह्या संस्कृत शब्दापसून नायर शब्द तयार जाला, अशें सांगतात. विजयनगरच्या साम्राज्यांतल्या नायकांकडेन नायरांचो संबंद लायतात. केरळांत नायर समाज व्हड संख्येन आसा. तांचेमदीं मेनन, कुरूप, नांबियार, पाणिक्कर, किरियम, इल्लकर, स्वरूपक्कर, पदमंगलम, वाथी वा वाट्टी, अट्टिकुरिस्सी, इटचेरी, करूवेलम, अरिकुरवन, अकट्टुचारण, वंदिकारन, कुट्टीन, अशो पोटजातीय आसात. तेच भाशेन उच्च नीच असो भेदूय आसा.

नायरांची कुटूंबपद्दत मातृसत्ताक परंपरेतली. हे पद्दतींत बायल म्हळ्यार आवय ही कुटुंबाचें केंद्र जाता. तिची संतत आवयचें गोत्र सांगता. हे मातृसत्ताक कुटूंबपद्दतीक 'मरुमक्कतायम' अशें नांव आसा. मरु म्हळ्यार भयण, मक्क म्हळ्यार पूत आनी तायम म्हळ्यार बापूय. हाचो अर्थ, नायर मनशाचो वारसो ताच्या पुताक मेळनासतना भयणीच्या पुताक म्हळ्यार भाच्याक मेळटा. त्रिवांकुर - कोचीची राजपरंपरा अशेच पद्दतीन चलयत आयल्यात. नायरांच्या ह्या कुटुंबांक 'तरवाड' अशें म्हण्टात. तरवाडांतले मालमत्तेचेर, तातूंतल्या सगळ्या बायल-दादल्यांचो सारको हक्क आसता. पुर्वजां कडल्यान मेळिल्ले संपत्तीची वांटणी जायना. पूण हालीं ह्या लोकांनी ल्हव ल्हव करून विभक्त कुटूंब पद्दती सुरू केल्या.

नायर लोक मल्याळम् भास उलयतात. नायर दादले कमरेभोंवतणीं एक वस्त्र गुठलायतात ताका 'मुंदू' म्हण्टात आनी खांद्यांचेर उपरणें घेतात. नायर बायलो कमराचेर न्हेसतात त्या वस्त्राक 'पुडुव' अशें म्हण्टात.सध्या तांच्या भेसांत काळाप्रमाण बदल जाल्यात. नायर लोक सामान्यपणान धर्मीक वृत्तीचे आसतात. भगवती ही तांची मुखेल आराध्य देवता. चडशे नायर पळणी सुब्रह्मण्याचेय भक्त आसात. शिव आनी विष्णु ह्या दोनूय देवतांक ते भजतात. तशेंच मातन, उतयम, यक्षी, चट्टन, मुर्ती, मरूत, अरुकुल ह्या ग्रामदेवतांकूय नायर भजतात. ह्या देवतांच्यो फातराच्यो मुर्ती आसतात. एकेकदां मुर्ती बदला तरसाद वा वेत हें तांचें प्रतीक दवरिल्लें आसता.

नायर चलयेचे जिणेंत ताळिकेट्टुकल्याणम्, तेरंदुकुळी आनी संबंधम हे संस्कार म्हत्वाचे मानतात. ताळिकेट्टुकल्याणम् हो सुवाळो चली वयार येवंचे पयलीं करतात. ह्या सुवाळ्यांतलो म्हत्वाचो विधी म्हळ्यार सोनपुतळी बांदप हो आसता. ते खातीर इणंगूंतल्यान कोणाय चल्याक वेंचून काडटात. ह्या भुरग्याक 'मनवालन' अशें म्हण्टात. पत्रिका, घटीत पळोवनच ह्या भुरग्याक वेंचून काडटात आनी व्हडा उमेदीन हो सुवाळो मनयतात. ह्या सुवाळ्या उपरांत ती चली आपले पसंतीच्या चल्याकडेन वा योग्य दिसल्यार मनवालना कडेनूय संबंदय करूंक शकता. कांयकडेन मनवालनाचो तिचेर बायल म्हणून हक्क मानून, ताचे परवानगेबगर तिका दुसऱ्या वांगडा लग्न जावपाक मेळना, तशेंच ताच्या मरणाउपरांत तिका पंदरा दिसांमेरेन सुतक पाळचें पडटा. सुवातीप्रमाण ह्या सुवाळ्यांत कांय बदल दिसतात. एकेकदां चली सुवाळ्या उपरांत ताळी काडून दवरता, कांय खेपे ही ताळी चलयेची आवयूच चलयेच्या गळ्यांत बांदता.

चली वयार येनाफुडें करतात त्या सुवाळ्याक तेरंदुकुळी वा तेरंदुकल्याणम् अशें म्हण्टात. सद्याच्या काळांत ह्या सुवाळ्याचो व्हडलोसो दबाजो जायना.

संबंधम म्हळ्यार नायर व्हंकल-न्हवऱ्याचें लग्न. नायर बा[illegible] जिणेंतलो हो तिसरो म्हत्वाचो सुवाळो. स्थळाप्रमाण हाका वस्त्रद[illegible] पुडमुरी, पुडुवकोडुक्कल अशीं नांवां आसात आनी कांय फरकूय [illegible]

सुरवातेक व्हंकलेगेर, व्हंकल-न्हवऱ्याची पत्रिका पळयतात. त्यो [illegible] जाल्यार वस्त्रदानाचो दीस थरयतात. सुवाळ्याचो म्हूर्त रातीचो आ[illegible] न्हवरो आनी व्हंकल उदेंतेवटेन तोंड करून उबीं रावतात. उ[illegible] न्हवरो, व्हंकलेक आपले ऐपतीप्रमाण णव, इकरा, सतरा वा एव[illegible] वस्त्रां दिता. थंय जामिल्ले सगळे लोक उपरांत तांचे तकलेर, ख[illegible] आनी दिवल्यांचेर अक्षता उडयतात. ते रातीक न्हवरो व्हंकले[illegible] रावता आनी दुसऱ्या दिसा सकाळीं आपल्या घरा वता. वचचे पय[illegible] आपल्या उशापोंदा थोडी रक्कम दवरता. एकेकदां हो सुवाळो [illegible] स्वरुपांत करतात आनी तातूंत वस्त्रदानाचो विधी नासता. अशा [illegible] न्हवऱ्याक आपले व्हंकलेक आपल्या घरा व्हरपाक मेळना. जेन्[illegible] तिका वस्त्रदान करता तेन्नाच ताका तशी परवानगी मेळटा. स[illegible] जातकच बायल आपल्या तरवाडांतूच रावता. रातीचो तिचो घोव [illegible] दुसऱ्या दिसा सकाळीं वता. कांय दिसांनी बरो म्हूर्त पळोवन घो[illegible] तरवाडांतल्यो दोन-तीन बायलो व्हंकलेगेर वचून तिका आपल्या तर[illegible] घेवन येतात. थंय कांय दीस रावन ती परतून आपल्या घरा वता. [illegible] तिका घरांतली जाण्टी बायल कांकणां, मुदयो वा कपडे आनी हेर [illegible] दिता. उपरांत तिका केन्नाय घोवागेर वचूंक मेळटा. घोवाच्या तरवा[illegible] जाण्टी बायल, दर स म्हयन्यांनी व्हंकलेक उंची वस्त्रां आनी तेल धा[illegible] ओणम, विष्णु आनी तिरु आतिरा ह्या परबांवेळार ती व्हंकलेक कां[illegible] आनी विड्याचीं पानां, सुपारी आनी तंबाकू धाडटा. कांय सुवातां[illegible] संबंधम सुवाळो घरगुती आनी सादेपणान करतात. संबंधम करपी दा[illegible] बायल, तांची इत्सा आसत तेमेरेन एकठांय रावतात. बायलेक के[illegible] घटस्फोट घेवंक मेळटा आनी दादल्याक वाज आयल्यार तो बायले[illegible] वचपाचें बंद करता. ताचे उपरांत तांकां परतून लग्न जावपाक म[illegible] घोवाच्या मरणाउपरांत लग्न जावपाक येता.

नायर लोकांचे चालीरितींत काळाप्रमाण बदल जायत आसात[illegible] मामेभयणीकडेन लग्न जावप हें आयज लेगीत तांचेमदीं प्रशस्त मा[illegible] सद्या ह्या लोकांमदीं चलता त्या लग्न सुवाळ्याची रीत आसा ती [illegible] दिसाचो लग्नाचो म्हूर्त आसता. व्हंकले घरा हो सुवाळो जाता. न[illegible] व्हंकलेक उदेंतेवटेन तोंड करून बसयतात. व्हंकलेचो बापूय न्ह[illegible] व्हंकलेचे हात जोडटा. न्हवरो व्हंकलेच्या गळ्यांत ताळी बांदता [illegible] साडी दिता. दोगांय जाणां एकामेकांक हार घालतात. न्हवरो व्हं[illegible] मुदी घालता. रामायणांतल्या कांय श्लोकांचें वाचप जातकूच आप[illegible] जोडप्याक अहेर करतात. दनपारां जेवणावळ जातकूच न्हवऱ्याचो[illegible] घरा परतता. न्हवरो रातचो व्हंकलेगेर रावना. स्थळाप्रमाण ह्या सुवा[illegible] कांय बदल आसात. सद्याच्या काळांत विशेश करून आधुनिक स[illegible] लग्न जातकच व्हंकल न्हवऱ्यागेर रावपाक वता आशिल्ल्यान, मातृ[illegible] कुटूंबपद्दतीचें रूप बदललां.

गुरवारपणांत नायर बायलेक कांय नेम पाळचे पडटात. स[illegible] म्हयन्यासावन सदांच सकाळीं ती न्हावन-धुवन देवळांत वता आ[illegible] पुजाऱ्यान मंत्रावन दिल्लें लोणी खाता, सातव्या वा णवव्या म्हय[illegible] एक बरो दीस आनी म्हूर्त पळोवन तिचो पुळिकुडी नांवाचो एक [illegible]

ण वा वेलन बायल वैजिणीचें काम करता. चौदा दीस सुवेर अठ्ठाविसाव्या दिसा भुरग्याचो 'बारसो' करतात. सव्या म्हयन्यांत उश्टावण करतात. एकेकदां उश्टावण करतनाच भुरग्याचो रतात. पांचव्या वा सव्या वर्सा भुरग्याचे कान तोपतात.

लोकांमदीं मडें आंगणांत व्हरून ताका न्हाणयतात. उपरांत म आनी चंदन लावन नवें वस्त्र न्हेसयतात. निसणीर घालून वा बारून मडें तरवाडांतल्या आग्नेय दिशेच्या कोनशाक दवरून तात. मेल्ल्या मनशाचो भाव वा भयणीच्या चल्याक अग्नी दिवपाक ूण सद्याच्या काळांत व्हडलो पूत अग्नी दिता. उपरांत सात मृताक पींडदान करतात. सातव्या वा चवदाव्या दिसा अस्थी करून खंयच्याय तीर्थांत सोडटात. चवदा दीस सुतक धरतात. स दीस वा एक वर्स दुख्ख धरतात. तेखातीर तरवाडांतलो जाण्टो मनीस एका वर्साखातर दीक्षा घेता, त्या काळांत तो ा केंस कापिना.

प्रमाण ह्या लोकांच्या चालीरितींनी खूब बदल जाल्यात. अस्तंती व्या संबंदाक लागून नायर लोकांक तरवाडाची ही परंपरागत ानवना जाली. तेन्ना ह्या समाजांतल्या सुशिक्षीत लोकांनी आपलीं त लग्नां कायदेशीर जावन घोव-बायलेच्या संवसाराक स्वतंत्र मेळचें म्हणून खूब यत्न केले. इ. स. १९१२ वर्सा त्रिवांकूराच्या काक तेखातीर नवो कायदो करचो पडलो. त्या कायद्याप्रमाण गीं लग्नां सगळ्या वटांनी कायदेशीर जालीं. तरवाडच्या तल्यान सगल्याक स्वतंत्र वांटणी मेळूंक लागली. पितृसत्ताक द्दतीक लागून दादल्याची जापसालदारकी वाडली. भाच्याच्या पुताक सगळे हक्क मेळूंक लागले. पूण केरळांतल्या खेड्यापाड्यांनी लेगीत मातृसत्ताक कुटूंब पद्दतीचे अवशेश सांपडटात.

डड हो नायरांचो मुखेल वेवसाय. तेच भाशेन वेपार करप, तेल हे उद्देगूय ते करतात. कांय नायर लोक म्हाल्याचो आनी गोय वेवसाय करतात. सद्या कितलेशेच नायर सरकारी नोकऱ्यांनी द्द्याचेर आसात.

- डॉ. के. के. कुरूप

र, एम. टी. वासुदेवन : (जल्म : १९३४. कुटल्लूर - ाट, केरळ).

मनेचो मल्याळम लेखक. ताचो जल्म एका शेतकामती घराण्यांत जालो. ल्हानपणासावन ताका वाचनाची आवड आशिल्ली. ताका लागून ताचो घराबो खेडेगांवात आसून लेगीत आपल्याक जाय तें पुस्तक मेळोवपाक ताका बरेंच चलून वचचें पडटालें. फुडें जेन्ना तो माध्यमिक शिक्षण घेवंक कुमरनल्लूराक पावलो तेन्ना

थंय ताका कवी अक्कित्तम कडल्यान पुस्तकां वाचूंक मेळूंक लागलीं. ह्याच काळांत तो कांय कविता बरोवंक लागलो. फुडें तो पद्य सोडून गद्यावटयां घुंवलो तरी ताच्या साहित्यांत मूळच्या कवित्वाचें बींब दिश्टी पडटालें. उपरांत पालक्काटाक व्हिक्टोरिया कॉलेजींत आसतना ताका वाचूंक-बरोवंक बरोच वेळ मेळूंक लागलो. कॉलेजीच्या निमाण्या वर्सा आसतना ताका 'मातृभुमी' दिसाळ्या वरवीं आयोजीत केल्ले संवसारीक लघु कथा सर्तीत ताचे 'वळर्त्तु मृगङ्गळ' (१९५३) (पाळीव मोनजात) हे कथेक इनाम मेळळें. विद्यार्थी दशेंत आसतनाच ताचो पयलो कथांझेलो 'रक्तम पुरण्टा मणतरिकळ' (रगताळ रेंव) उजवाडाक आयिल्लो. म्हाविद्यालयीन शिक्षण सोंपले उपरांत तो 'मातृभुमि' दिसाळ्यांत काम करूंक लागलो.

निळा हे न्हंयेचे देगेर बशिल्ल्या चडश्या केरळाच्या लेखकाचो राबितो आशिल्ल्या ताच्या ह्या ल्हानशा खेडेगांवांत ताका मोड, वारें दुकळ, पिडा हांचो धग लागिल्लो आनी तातूंतल्यानूच ताणें 'नालुकेट्टु' (पुर्वजालें घर १९५४) ही कादंबरी बरयली. हे कादंबरेंत केरळांतल्या नायर समाजांतल्या मातृसत्ताक समाजवेवस्थेचो घुस्मटमार चितरायला. ताचे हे कादंबरेक केरळी साहित्य अकादमीचो पुरस्कार मेळ्ळो. ते भायर नॅशनल बूक ट्रस्टान मुखेल भारतीय भाशांनी ताचो अणकार उजवाडायलो. ताचे 'कालम' (काळ १९६९) हे कादंबरेक १९७० वर्साचो साहित्य अकादमी पुरस्कार मेळ्ळो.

ताची एक म्हत्वाची साहित्य कृती 'रण्टामूषम' (दुसरें मोडण १९८४त) उजवाडाक आयली. हे पुराणीक कादंबरेचें पात्र भीम, फावो ती योग्यताय आसुनूय फावो त्या मान सन्मानापसून पयसावल्ल्या आयच्या मनशाची मनोव्यथा हांचें प्रतिनिधित्व करता.

ताच्यो हेर म्हत्वाच्यो साहित्यकृती अशो -

कथासंग्रह : रक्तम पुरण्टा मंतरिकळ (१९५२), वेयिलुम निळायुम (१९५४), वेदनायुटे पूक्कळ (१९५५), निन्ते ओरमक्के (१९५६), ओलायुम तीरयुम (१९५७), इरुट्टिण्टे आत्मावु (१९५७), कुट्टयेटत्ति (१९५९), नण्टप्पेट्ट दिंगल (१९६०), बन्धनम (१९६३), पठनम् (१९६६), कलिवीदु (१९६६), वरिक्कुषी (१९६७), तिरंजेदूत कथाकल (१९६८), दार-एस-सलाम (१९७२), अज्ञतन्ते युरत स्मारकम्, अभयम् तेण्टि विन्दुम (१९७८), स्वर्गम तुरक्कुन्न समयम (१९८०), वानप्रस्थम (१९९२).

कादंबऱ्यो : नालुकेट्टु (१९५४), पतिरयुम पकलवेलिचयुम (१९५८) अरबीपोन्नु (१९६०), असुरवित्तु (१९६२), मंजु (१९६४), कालम् (१९६९) विलाप यात्रा (१९७८), रण्टामूषम् (१९८४)

समिक्षात्मक अभ्यास : कथिकण्टे पनिप्पुर (१९६३), हॅमिंग्वे - ओरु मुखायुरा (१९६८) कथिकण्टे कला (१९८४)

निबंध : किलिवतिलिलूदे (१९९२), एकाकिकलुरे शब्दम (१९९४)

भौंवडेवर्णन : मनुष्यार निषालुकल (१९६६), अलकुट्टतिल सनिये (१९७२)

नाटक : गोपुरनटयिल (१९८०).

भुरग्यांचें साहित्य : माणिक्य कळ्ळु (१९५७), दय इन्त पेनकुट्टि (१९८७).

हाचेभायर ताणें एका डझनावयर चलचित्रांच्यो कथा बरयल्यात तशेंच दोन चलचित्राचें दिग्दर्शनूय ताणें केला. ताचें 'निर्माल्यम' (१९७३) हे

चलचित्रकंथेक राश्ट्रपतीचें भांगरा पदक मेळ्ळां. तशेंच, ताच्या 'ओरु वटक्कन वीर गाथा' (१९८९) हे चलचित्र कथेक राश्ट्रीय पुरस्कार मेळ्ळा. हाचेभायर १९७५-९४ ह्या काळांतल्या ताच्या उत्कृश्ट साहित्यीक योगदानाखातीर १९९४-९५ वर्साचो ज्ञानपीठ पुरस्कार ताका फावो जालो.

ताच्या पुराय साहित्यांत ताणें सामान्य मनशाच्यो मानसीक विवंचना बारीकसाणीन उक्तावपाचो यत्न केला. ताणें आपल्या साहित्यावरवीं मनशाच्या स्वभावाक मनोविज्ञानीक नदरेन पारखिल्लो दिश्टी पडटा.

– कों. वि. सं. मं.

नारद : एक देवर्षी आनी ऋग्वेदांतलो एक सूक्तकार. जाचेकडेन देवपण आनी ऋशीपण हांचो मेळ जाल्लो आसता ताका देवर्षी म्हण्टात. अशे वट्ट आठ देवर्षी आसून नारदाचो तातूंत आस्पाव जाता.

नारद हो यज्ञवेत्ता आशिल्लो अशें अथर्ववेदांत म्हळां. कण्वकुळांत उत्पन्न जाल्लो कण्व नारद हो सूक्तद्रष्टा आशिल्लो. ताच्या नांवाचेर ऋग्वेदांतलीं कांय सूक्तां आसात. सामवेदाचो 'शिक्षाग्रंथ' ताणें बरयलो. पूण वैदिक साहित्याकडेन संबंद आशिल्लो नारद पुराणीक नारदापरस वेगळो आसूंक जाय.

नारदाक विष्णुचो अवतार मानला. तो ब्रह्मदेवाचो मानिल्लो पूत आसून वेद, उपनिषद, योग, ज्योतिष, संगीत आनी जायत्या विद्यांचो विद्वान आशिल्लो. ताचो जल्म आनी चरित्र हांचो उल्लेख भागवत, वराह, ब्रह्मवैवर्त, हरीवंश, लिंग ह्या पुराणांनी तशेंच नारदपंचरात्र हातूंत येता. हातूंतल्या भागवत आनी वराहपुराणांत जो भाग आयला, तो आपजिणेसारको आसून हेरकडेन ताचें चरित्र आयिल्लें आसा. नारदाच्या जल्माच्यो आनी कार्याच्यो जायत्यो कथा पुराणांनी वाचूंक मेळटात. ह्या कथांनी वेगळेंपण तशेंच विरोधूय जाणवता. देखुनूच नारद नांवाचे जायते पुराणीक मनीस आसूंक जाय, अशें जाणकारांचें मत आसा. भागवतांत तो दासीपूत आसून वराह पुराणांत ताचो विप्रपूत म्हणून उल्लेख आयला. हो नारद ब्रह्मचारी आशिल्लो हें खरें; पूण ताच्या लग्नाची आनी संवसाराची कथा ब्रह्मवैवर्त आनी नारदपंचरात्र हातूंत येता. लग्नाचो यत्न केल्ल्या संबंदान नारदाचें तोंड माकडाचें जाल्ल्याचो उल्लेख महाभारत, शिवपुराण आनी लिंगपुराण हातूंत येता. पूण हें सगळें शापाखातीर जाल्लें आसून सगळ्यो कथा ताच्या पूर्वकल्पांतल्या जल्माच्यो आसात. चालू कल्पांत ताचें ब्रह्मचर्य अटळ आसा अशें म्हळां. नारद जातिस्मर म्हळ्यार पयलींच्या जल्माची याद उरपी आशिल्लो.

ब्रह्मदेवाचो दुसरो मानिल्लो पूत दक्षप्रजापती हाकाय ब्रह्मदेवान प्रजा उत्पन्न करपाची आज्ञा दिली. दक्षान सुरवातेक भरपूर पुतांची उत्पत्ती करून त्या भुरग्यांक मैथुन धर्मान प्रजा उत्पन्न करपाची आज्ञा दिली. पूण नारदान त्या भुरग्यांक विरक्त करून प्रजापतीच्या कार्यांत बादा हाडली. ताचो राग येवन दक्षान ताका 'तुका गर्भवास घडटलो आनी तू खंयच एका जाग्यार थीर उरचोना' असो शाप दिलो. लग्नाची विनवणी मान्य करूंक नाशिल्ल्यान दुर्गा नांवाचे एके चलये कडल्यान ताका अस्थिरत्वाचो शाप मेळ्ळो असोय, एकेकडेन उल्लेख मेळटा.

नारद वीणा घेवन नारायणाचें नामस्मरण करीत भोंवता, अशें वर्णन जायतेकडेन वाचूंक मेळटा. ताचो स्वताचो एक आश्रम आशिल्लो असो एकूच उल्लेख भागवतांत आयला. जायत्या पुराणांनी नारदाचे [illegible] आयलां. तो वर्णान गोरो, ब्रह्मतेजान भरिल्लो, उंच मस्तकाचेर जट [illegible] हातांत वीणा, भांगराचें जानवें धारण करपी, चंद्रकिरणांभाशेन धवी [illegible] दोन इंद्रदत्त वस्त्रां न्हेशिल्लो, दंड-कमंडलू घेतिल्लो आनी पळोवप[illegible] छाप घालपी असो आशिल्लो.

नारद हो चडसो भक्तिमार्ग आनी कीर्तन संस्थेचो जनक आ[illegible] तरी अध्यात्म, राजनीत, धर्मशास्त्र, यज्ञप्रक्रिया, संगीत, आदी [illegible] विशायांचें ज्ञान ताका आशिल्लें. तो बृहस्पतीचो शिश्य आ[illegible] ताचेकडल्यान ताणें वेदवेदांगां सनत्कुमारापसून ब्रह्मज्ञान [illegible] ब्रह्मदेवापसून विष्णुमंत्राची प्राप्ती करून घेतली.

पुराणांत जायतेकडेन नारदाचो कलहप्रिय म्हणून उल्लेख आ[illegible] सत्यभामा आनी रुक्मिणी हांचेमदीं ताणें झगडीं लायिलीं. देव[illegible] भुरग्यांक मारपाक कंसाक ताणेंच फुडें काडिल्लो. ताणें जायत्या ज[illegible] समेट घडोवन हाडिल्ल्याचो उल्लेखूय पुराणांत मेळटा. पार्वतीक [illegible] मेळोवन दिवपाक, सत्यभामेक कृष्ण मेळोवन दिवपाक, इंद्राक द[illegible] अस्थी दिवपाक आनी ध्रुवाक तपस्वी करपाक ताचो हात आसा. ज[illegible] जाणांक ताणें ज्ञानाचो उपदेश केलो. तातूंत व्यास, वाल्मिकी [illegible] आस्पाव आसा.

नरकासूराचे बंदखणींतल्या सोळा हजार बायलांकडेन कृष्ण[illegible] जालो, हें आयकतकूच ताचो तो अजस्त्र संवसार पळोवंक नारद [illegible] गेलो. थंय ताका दर एकल्याच्या घरांत कृष्णाचें दर्शन जालें. वि[illegible] मायेन नारदाक बायलेचें रूप मेळिल्ल्याची कथा पद्मपुराणांत येता [illegible] आनी दानव ह्या दोगांयमदीं नारदाक मान आशिल्लो. तो चिरंजीव [illegible] असो समज आसा.

नारदाच्या नांवार नारदभक्तिसुत्रां, नारदस्मृती, नारदपंच[illegible] लघुनारदीय, बृहन्नारदीय, नारदपुराण, नारदसंहि[illegible] नारदपरिव्राजकोपानिषद, नारदोपनिषद, आदी जायते ग्रंथ आसात

– कों. वि. सं[illegible]

नारद पुराण : अठरा उपपुराणां मदलें एक म्हत्वाचें उपपु[illegible] सनत्कुमारान हें नारदाक सांगलें, म्हणून हाका नारद पुराण म्हण्टात. ह्या पुराणांत २५ हजार श्लोक आसात, अशें सांगतात. सदद्या उपलब्ध आशिल्ले प्रतींत फकत १८ हजार ११० च श्लोक आ[illegible] हाचे पूर्वभाग आनी उत्तरभाग अशे दोन भाग आसून पयल्यांत १२५ [illegible] दुसऱ्यांत ८२ अध्याय आसात. पूर्वभागांत चार पाद आसून, उत्तरभा[illegible] सलग आसा.

हें पुराण इ.स. ६०० च्या आदलें आसा, अशें मानतात. पद्म पुरा[illegible] ह्या पुराणाक सात्त्विक अशें म्हळां. हातूंत एकादशी आनी श्रीविष्णु[illegible] महात्म्य म्हत्वाचें आशिल्ल्यान ह्या पुराणाक वैष्णव पुराण अशें म्हण[illegible] हें पुराण इतिहासीक नदरेन खूब म्हत्वाचें. कारण हातूंत अध्याय ९[illegible] १०९ इतल्या भागांनी अठराय पुराणांची विस्तारान वळेरी दिल्या.

नारद पुराणांतले विशय अशे– गंगामाहात्म्य, भगीरथाची गंगावतर[illegible] कथा, धर्माख्यान, वापीकूपतडागादींची निर्मिती, तिथिव्रतां, दानां, प्रायश्चि[illegible] युगचतुष्टय परिस्थिती, नाममाहात्म्य, सृष्टिनिरूपण, ध्यान[illegible] मोक्षधर्मनिरूपण, निवृत्तिधर्मवर्णन, मंत्रसिद्धी, मंत्रजप, दीक्षा[illegible]

…धान, महाविष्णुमंत्रजपविधान, नृसिंहमंत्र, हयग्रीवमंत्र, हनुमन्मंत्र, …त्र, दुर्गामंत्र, एकादशी माहात्म्य, प्रसंगान रूक्मांगद - मोहिनीची …पुरूषोत्तमक्षत्रयात्रा, समुद्रस्नान, राम-कृष्ण-सुभद्रादर्शन, …माहात्म्य, बदरीक्षेत्रयात्रा, पुष्करक्षेत्र माहात्म्य, नर्मदातीर्थमाहात्म्य, …माहात्म्य, मथुरा-वृंदावनमाहात्म्य.

…यण पुराणांतलें तत्त्वगिन्यान थोडेभितर अशें - नारायण हेंच …त्त्व आसून ताका महाविष्णु अशें म्हण्टात. ताचेपसून ब्रह्मा - विष्णु- …र्माण जातात. ह्या महाविष्णुची शक्त सत् आनी असत् अशा दोन …आसा. तिका विद्या आनी अविद्या अशेंय म्हण्टात. हे अविद्येक …महाविष्णुपसून जग वेगळें दिसता. जिवांक वेगवेगळे तरेचीं दुख्खां …पडटात. भक्ती हें मनशाच्या जिवितांतलें म्हत्वाचें तत्त्व. …गावरवींच देवाची कृपा मेळटा आनी मनशाचीं दुख्खां पयस

- कों. वि. सं. मं.

…भक्तीसूत्रां : भक्तियोगाचें व्याख्यान करपी एक नामनेचो … हातूंत ८४ सूत्रां आसात. हातूंत नारदान सांगलां की भक्ती हें …गिन्यानाचेंच न्हय जाल्यार सगळ्या कर्मांचें आनी सगळ्या योगांचें …ध्येय. भक्ती ही सगूण, साकार परमेश्वराचेर आदारून आसता. …वर्ण, शिक्षण, कूळ, संपत्ती वा कर्म हांचो कसलोच भेद उपरासना …गून नारदान भक्तीचीं साधनां अशे तरेन वर्णिल्यांत -

तत्तु विषयत्यागात् सङ्गत्यागाच्च । अव्यावृतभजनात् ।
लोके ऽ पि भगवद्‌गुणश्रवणकीर्तनात् ।
मुख्यतस्तु महत्कृपयैव भगवत्कृपालेशाब्दा ।

…ई - विशयांचो त्याग, संगत्याग, अखंड नामस्मरण, लोकांमदीं …गुणांचें श्रवण आनी कीर्तन हीं भक्तीचीं साधनां. पूण तेखातीर संत …वी व्हड कृपा आनी ईश्वरी कृपेचो अंश तरी जोडपाक जाय. …त्तान एकांतवास करचो, योगक्षेमाची चिंता करची न्हय, संपत्तीचो …करचो न्हय, मद टाळचो, अहिंसा, सत्य, पावित्र्य, काकुळट ह्या …वाड आपल्या अंतस्कर्णांत करची, कोणाकडेन झगडचें न्हय आनी …चे निंदेकडेन दुर्लक्ष करचें अशें नारदान सांगलां. हेरांचीं …क्षणां सांगून जातकूच स्वताचीं भक्तीलक्षणां सांगतना नारदान …सगळीं कर्मां भगवंताक ओंपून रावप आनी त्या देवाचो विसर …व उपाट व्याकूळ जावप हें नारदाच्या मतान भक्तीलक्षण.

…क्तीक लागून पुराय समाधान मेळटा आनी सगळ्यो वासना नश्ट …. भक्त हो स्वतावांगडाच हेरांचोय उद्धार करता अशें सांगून …न भक्तीचे इकरा प्रकार सांगल्यात, ते अशे - देवाचें गुणकीर्तन, …दर्शनाची तळमळ, ताचे मुर्तीची पुजा, ताचें ध्यान, सेवा, सख्य, प्रेम, … घोवाचेर करता ते तरेचो मोग, आत्मनिवेदन, परमेश्वराकडेन … आनी परमेश्वर विरहाचें दुख्ख.

- कों. वि. सं. मं.

…दस्मृती : एक स्मृतिग्रंथ. हे स्मृतीचो प्रस्तावीक भाग गद्यमय …न फुडलो सगळो भाग श्लोकात्मक आसा. वट्ट श्लोक १०२८ …त तातूंतले ५० श्लोक नारद आनी मनू ह्या दोगांयचेय सारकेच आसात. हे स्मृतींतले सुमार ७०० श्लोक वेगवेगळ्या निबंधग्रंथानी आयल्यात. विश्वरुपान हाचे सुमार ५० श्लोक घेतल्यात. नारदस्मृतीचो काळ इ. स. चवथ्या वा पांचव्या शेंकड्यापयलीं आसप शक्य ना, अशें डॉ. केतकर हाचें म्हणणें आसा. म. म. काणे हाच्या मताप्रमाण नारदस्मृतीचो काळ इ. स. च्या पयल्या आनी तिसऱ्या शेंकड्याच्या मदीं आसूंक फावो.

स्वायंभुव मनून जो मूळ धर्मग्रंथ बरयलो, तोच फुडें भृगु, नारद, बृहस्पती आनी अंगिरस हाणीं वाडयलो. नेपाळांत जी नारदस्मृतीची प्रत सांपडल्या, तिचे अखेरेक 'इति मानवधर्मशास्त्रे' अशे शब्द सांपडटात आनी मनुस्मृतीकूय मानवधर्मशास्त्र अशेंच म्हण्टात. नारदस्मृतीच्या कांय अध्यायांतलो मजकूर जशाक तसो मनुस्मृतींत सांपडटा. ब्रह्मदेशांत 'धमत्थत्सं' म्हणून जे कायदे आसात, ते मनुस्मृतीच्या आदारान तयार केल्यात, अशें म्हण्टात. पूण तातूंतले कितलेशेच कायदे मनुस्मृतींत सांपडनासतना नारदस्मृतींत सांपडटात.

नारदान आपले स्मृतीच्या प्रस्ताविक भागांत व्यवहारमातृक म्हळ्यार न्यायदान ह्या विशयाचीं सामान्य तत्त्वां दिल्यांत. तातूंत न्यायसभेविशींचीय म्हायती आयल्या. उपरांत कायदयाचे विशय दिल्यात ते अशे - ऋणादान (रिणाची) वसुलीची, उपनिधी (ठेव, रीण आनी तारण), संभूय समुत्थान (उद्‌देगधंदयांतली भागीदारी), दत्ताप्रदानिक (दिल्लें दान परत घेवप), अभ्युपेत्य अशुश्रुषा (नोकरेचे कबलातीचो भंग), वेतनस्थ-अनपाकर्म (नोकरांक पगार दिवप ना), अस्वामिविक्रय (मालकी नासतना कसलीय वस्तू विकप), क्रीतानुशय (खरेदी रद्द करप), सीमाबंध (चतुस्सीमा निश्चीत करप), स्त्री पुंसंयोग (वैवाहिक संबंद), दायभाग (येणावळीचें वांटप आनी वारसोहक्क), साहस (खून, दरोडे, बलात्कार आनी हेर गुन्यांव). परिशिश्टांत चोरी ह्या गुन्यांवाविशींची फोडणीशी केल्या.

मनू आनी नारद हांचे कितल्याशाच बाबतींनी मतभेद आसात. दिव्यां, बायलांचो पुनर्विवाह आनी द्यूत हांचेविशीं दोगांयनी वेगवेगळीं मतां उक्तायल्यांत. न्यायदानाचो तपशील नारदान याज्ञवल्क्यापरस चड पद्धतशीर आनी विस्तारान दिला. पूण नारदाचीं कांय मतां याज्ञवल्क्यापरस चड पुराणमतवादी आसात. कायदो, राजा, राजकारण, हांचेविशींय ताणें मतां परगटायल्यांत.

प्रमाण अशो मानिल्ल्यो नारदस्मृतीच्यो कितल्योशोच प्रती आसात. पूण श्री. बेंडाल हाका नेपाळांत ताडपत्राचेर बरयल्ली जी प्रत सांपडल्या, तीच खरी अशें समजतात. तातूंत एक नवो अध्याय आसा. नारदस्मृतीचेर असहाय नांवाच्या एका पंडितान टिका केल्या, ती खूब म्हत्वाची अशें मानतात.

- कों. वि. सं. मं.

नारळीकर, जयंत विष्णू : (जल्म : १९ जुलय १९३८, कोल्हापूर, महाराष्ट्र).

भारतीय खगोलीय भौतिकीविज्ञ आनी गणितज्ञ. ताचो बापूय विष्णु वासुदेव नारळीकर हो रँग्लर आसून तो बनारस हिंदू विद्यापिठांत आनी पुणें विद्यापिठांत गणिताचो प्राध्यापक आशिल्लो. ताचे आवयचें नांव सुमति आनी बायलेचें मंगला आसून ती पुणें विद्यापिठांत गणिताची प्रपाठक म्हणून काम करता. गीता, गिरिजा आनी लिलावती अशो ताका तीन धुवो आसात.

१९५७ वर्सा ताणें बनारस हिंदू विद्यापिठाची बी. एस्सी. पदवी

मेळयली. १९५७ वर्सा ताका कॅंब्रिजांतल्या उंचेल्या शिक्षणाखातीर जे. एन. टाटा शिश्यवृत्ती मेळ्ळी. १९५८-६० ह्या वर्सा तो कॅंब्रिज विद्यापिठांतली गणितांतली ट्रायपॉस ही परिक्षा पास जालो. मजगतीं, १९५९ वर्सा तो रँग्लर जालो. उपरांत १९६० वर्सा ताणें कॅंब्रिज विद्यापिठाची बी. ए., १९६३ वर्सा पीएच. डी., १९६४ वर्सा एम्. ए.आनी १९७६ वर्सा डी. एस्सी. ह्यो पदव्यो घेतल्यो. १९६०-६१ वर्सा ताका डब्ल्यू. ए. मीक शिश्यवृत्ती मेळ्ळी.

संशोधन, अध्यापन आनी लिखाण हे ताचे वेवसाय. दृक-श्राव्य माध्यमांतल्यान इंग्लीश, हिंदी आनी मराठी भाशांतल्यान विज्ञानाचें म्हत्व लोकांमेरेन पावोवप हो ताचो छंद. सदद्या तो पुण्याच्या, आंतर-विद्यापिठीय केंद्राच्या खगोलशास्त्र आनी खगोली भौतिकी ह्या विशयांचो संचालक आसा.

फ्रेड हॉयल, एच. बाँडी आनी टी. गोल्ड हाणीं पयलीं मांडिल्ल्या विश्वोत्पत्तिशास्त्रांतली (cosmogony) थीर अवस्था उपपत्तीच्या संदर्भात नारळीकरान संशोधन केलें. नारळीकर आनी हॉयल हाणीं विश्वांतल्या द्रव्याचे निर्मितीविशीं गणितीय विवरण केलें. हेखातीर ताणीं ऋणात्मक उर्जेची संकल्पना वापरली. गुरूत्वाक लागून कसलेय वस्तूचे जलद गतीन जावपी आकुंचनाक 'गुरूत्वीय अवपात' म्हण्टात.

ऋणात्मक उर्जेची शक्त वापरून हो अवपात थांबोवं येता, अशें नारळीकर आनी हॉयल हाणीं दाखोवन दिलें. ११ जून १९६४ दिसा लंडनचे रॉयल सोसायटीमुखार हॉयल आनी नारळीकर हाणीं गुरूत्वाकर्शणाचो एक नवो सिद्धांत मांडलो.

नारळीकर आनी ताचो वांगडी के. एम. व्ही. अप्पाराव हाणीं विश्वांत काळ्या विवरांभाशेन धवींय विवरां(White holes) अस्तित्वांत आसात आनी प्रत्यक्षांत तीं विवरां (Cavity) नासून द्रव्य आनी उर्जा हांचीं उगमस्थळां आसात, अशें मत मांडलें.

नारळीकराचें साहित्यीक योगदान व्हड आसा. ताचें भोवतेक सगळें लिखाण हें विज्ञानीक साहित्य. देखीक - विज्ञान कथा, विज्ञान लेख, संशोधन निबंध, परिसंवाद निबंध, व्याख्यान निबंध ह्या प्रकाराखाला येता. इंग्लीश, मराठी, हिन्दी ह्या भारतीय भाशांनी ताणें सुमार ३१ पुस्तकां बरयल्यांत आनी सुमार २५ पुस्तकां संपादीत केल्यांत. हातूंतल्या कांय पुस्तकांचे अणकार गुजराती, तेलुगू, कन्नड ह्या भारतांतल्या मुखेल भाशांनी तशेंच रशियन, जपानी, स्पेनीश, इटालियन, पोलंडी, फ्रांसेझ, चीनी आनी ग्रीसी भाशांनी जाल्ले आसात. हाचेच जोडयेक ताचे सुमार ६०० विज्ञान संबंदीत निबंध संवसारांतल्या नामनेच्या नेमाळ्यांनी उजवाडा आयल्यात.

नारळीकर हो १९६३-१९८३ मेरेन रॉयल ॲस्ट्रॉनॉमिकल सोसायटीचो फॅलो आशिल्लो तशेंच १९६३ सावन तो कॅंब्रिज फिलॉसॉफिकल सोसायटीचो फॅलो आसा. १९६२-६३ वर्सा तो फिट्झ विल्यम हाउस, कॅंब्रिजांतल्या गणिती अध्ययनाचो संचालक आशिल्लो. किंग्स कॉलेज, कॅंब्रिजांत तो १९६३-६९ मेरेन बॅरी-रॅम्से फॅलो आनी १९६९-७२ मेरेन वरीश्ठ संशोधक फॅलो आशिल्लो. १९६७-७२ वर्सा तो कॅंब्रिज विद्यापिठांतल्या इन्स्टिटयूट ऑफ थिऑरेटिकल ॲस्ट्रॉनॉमी हे संस्थेच्या अध्यापन आनी संशोधन वर्गाचो वांगडी आशिल्लो.. १९७३-७५ ह्या काळांत तो जवाहरलाल नेहरू फॅलो आशिल्लो. १९७४ सावन तो इंडियन ॲकॅडेमी ऑफ सायन्सीसचो फॅलो आसा. १९७६ वर्सा 'इंडियन नॅशनल सायन्स ॲकॅडेमी' न फॅलोशिप दिवन ताच्या संशोधन कार्याचो भोवमान केल[illegible] भाशेन १९८६ वर्सा सावन तो नॅशनल ॲकॅडेमी ऑफ साय[illegible] इंडियाचो फॅलो आसा आनी १९७६ वर्सासावन महाराष्ट्र ॲकॅडेमी[illegible] सायन्सीसचो फॅलो आसा. कांय काळ ताणें टाटा इन्स्टिटयूट[illegible] फंडामॅंटल रिसर्च, मुंबय हे सुवातेर खगोलीय भौतिकीचो प्राध्यापक[illegible] काम केलां.

कॅंब्रिज विद्यापिठान नारळीकर हाका ज्योतिशशास्त्रांतलें [illegible] पदक (१९६०), स्मिथ पुरस्कार (१९६२) आनी ॲडम्स पु[illegible] (१९६७) दिवन ताचो भोवमान केला. १९६५ वर्सा भारत सर[illegible] ताका 'पद्मभूषण' हो किताब भेटयलो. १९७३ वर्सा मुंबयच्या इन्स्टि[illegible] ऑफ सायन्सीन भांगरा महोत्सवांत भांगरा पदक दिलें.

तशेंच ताचीं हेर इनामां अशीं आसात - मराठी विज्ञान परिशद पु[illegible] (१९७४), अत्रे फाउंडेशन पुरस्कार (१९७६), एस्. एस्. भट[illegible] पुरस्कार (१९७८), यक्षाची देणगी (१९७९) आनी 'प्रेषित' (१९[illegible] ह्या पुस्तकांक साहित्याखातीर आशिल्ले महाराष्ट्र राज्य पु[illegible] मेळ्ळ्यात.

एफ. आय. ई. फाउंडेशन, इंचलकरजीचो राष्ट्रभूषण पु[illegible] (१९८३), विश्वभारतीचो रथींद्र पुरस्कार (१९८५), मदन[illegible] मालवीय यादस्तीक पुरस्कार (१९८७), कलकत्त्याचे एशियन सोसा[illegible] दुर्गा प्रसाद खेतान यादस्तीक पदक (१९८७), मॅथॅमॅटिकल ॲसोसि[illegible] ऑफ इंडिया, दिल्लीचो असामान्य सेवा पुरस्कार (१९८७), बिहार राज्यभाशा विभागाचो आर्यभट पुरस्कार (१९८७), आय. एन्. ए[illegible] चे दोन पुरस्कार आशिल्लो वैनू बापू पुरस्कार (१९८८) आनी इंदिरा पुरस्कार (१९९०), टाटा इन्स्टिटयूट ऑफ फंडामॅंटल रिसर्च, मुं[illegible] सुवातेर खगोलीय भौतीकीचो प्राध्यापक (१९८९), केंद्रीय [illegible] संस्थानाचो आत्माराम पुरस्कार (१९८९), उत्तर प्रदेश हिन्दी संस्था[illegible] संस्थान सन्मान (१९९०), नागरकर ट्रस्ट पुरस्कार (१९९०), बुद[illegible] विद्यापिठान, मानाची डॉक्टर ऑफ सायन्स ही पदवी दिली (१९९१), डब्ल्यू. चिपळूणकर पुरस्कार (१९९१), कुरूक्षेत्र विद्यापिठाचो ग[illegible] पुरस्कार (१९९२), नासिकच्या भौशीक वाचनालयाचो डॉ. व्ही. [illegible] गोगटे पुरस्कार (१९९२), एफ. आय. सी. सी. आय. पुरस[illegible] (१९९२).

नारळीकरान केल्ली देशाभायली भोंवडी अशी आसा - १९५७-१९[illegible] मेरेन कॅंब्रिज, इंग्लंड; जून १९६३ ते डिसेंबर १९६४ ह्या काळांत कॅ[illegible] रेडिएशन लॅबोरेटरी, कॅलिफॉर्नीया-इन्स्टिटयूट ऑफ टॅक्नॉलॉजी पासेडे[illegible] अमेरिका; जून ते सप्टेंबर १९६७ युनिव्हर्सिटी ऑफ मॅरीलॅण्ड, कॉ[illegible] पार्क, अमेरिका; फेब्रुवारी ते ऑगस्ट १९७१ कॉर्नेल युनिव्हर्सिटी, इथा[illegible] अमेरिका; १९७३ सप्टेंबरात न्यूफिल्ड रेडिओ ॲस्ट्रॉनॉमी ऑब्झरवे[illegible] जॉड्रेल बॅंक, अमेरिका; जानेवारी ते जुलय १९७५ युनिव्हर्सिटी [illegible] कॅलिफोर्नीया आनी युनिव्हर्सिटी ऑफ टॅक्सास, अमेरिका; जुलय सप्टेंबर १९७६ युनिव्हर्सिटी कॉलेज, इंग्लंड; १९७९-१९८४ मे[illegible] कीटपीक नॅशनल ऑब्झरवेटरी, टॅक्सास, अमेरिका; एप्रिल-जून १९८[illegible] कॉलेज द फ्रांस, पॅरिस; मे-जून १९९० - CSIR - NSF जेश्ट शास्त्र[illegible] अमेरिका.

- प्रॉ. एल. राधाकृष[illegible]

ण, आर्. के. : (जल्म : १० ऑक्टोबर १९०६, चेन्नई).
नेचो इंडो-अँग्लियन कादंबरीकार आनी कथाकार. ताचें पुराय
शेपुरम कृष्णस्वामी नारायण. राशिपुरम वा रासीपूर ह्या सालेम
ल्या तालुक्यांत ताचे पुर्वज रावताले. पूण ताचो जल्म जाले
ताच्या बापायक शिक्षकाची नोकरी मेळ्ळी. तेन्ना ताणें आपलें कुटूंब
. १९३० त ताणें म्हैसूरच्या 'महाराजा' कॉलेजींतल्यान पदवी
उपरांत म्हैसूरच्या सचिवालयांत आनी उपरांत कांय दीस शिक्षक
णें नोकरी केली. पूण फुडें ताणें लिखाणाचेरच जिवीत जियेवपाचें
. 'स्वामी अँड फ्रेंडस' (१९३५) ही ताची पयली कादंबरी. उपरांत
बॅचलर ऑफ आर्ट्स' (१९३७), 'द डार्क रूम' (१९३८), 'दी
टिचर' (१९४६), 'वेटिंग फॉर द महात्मा' (१९५५), 'द गायड'
), मॅनइटर ऑफ मालगुडी' (१९६२), 'द वँडर ऑफ स्विट्स'
) ह्यो कादंबऱ्यो ताणें बरयल्यो. 'मालगुडी' नांवाचो दक्षिण
गांव कल्पून ताचे फाटभुंयेचेर ताणें आपल्यो कथा-कादंबऱ्यो
ह्या गांवांतल्या मध्यम आनी सकयल्ल्या वर्गाचें खरेंखरें चित्रण
ताणें सरळ, साद्या आयुश्यांत दिश्टी पडपी नाटकीपण मोटे
येन टिपलां. द गायड ही ताची सगळ्यांत बरी साहित्यकृती.
राचो गायड म्हणून काम करपी राजू नांवाच्या एका भुरग्याची ही
देवळांचे अंधश्रद्धेखातीर तो साधू जाता. पूण फुडें त्या साधुत्वाच्या
नो चिडून मरता. हे कादंबरेचेर आदारीत 'गाइड' हें हिंदी आनी
चलचित्र खूब गाजलां. १९६० वर्सा हे कादंबरेक साहित्य
चो पुरस्कार फावो जाला. ताचे 'अँन अस्ट्रॉलॉजर्स डे' (१९४७)
गॉली रोड' (१९५६) हे उल्लेख करपासारके कथासंग्रह आसात.

- कों. वि. सं. मं.

णगुरु : (जल्म : २० सप्टेंबर १८५४ चंपाळती, ता.
कर, जिल्हो - त्रिवेंद्रम; मरण : १९२८ शिवगिरी, वरकळ).
ळांतलो एक व्हड धर्मसुदारक आनी समाजसुदारक. ईळव
एका अस्पृश्य जातीच्या घराण्यांत ताचो जल्म जालो. ताच्या
नांव माटन आशान आनी आवयचें नांव कुट्टी अशें आशिल्लें. ताच्या
तशेंच कृष्णन वैद्यर ह्या ताच्या बापोलयाक दोगांकय संस्कृताचो
आशिल्लो. तशेंच, ज्योतिशशास्त्र आनी आयुर्वेदाचेंय तांकां बरें
आशिल्लें. ताणें संस्कृत, तमीळ आनी मल्याळमाचें मुळावें शिक्षण
बापोलया कडल्यानच घेतलें. फुडलें मुळावें शिक्षण चंपाळती मुथा
हांचे थळावे शाळेंत पुराय केलें. फुडें कुम्मम्पळ्ळी रामन् पिळ्ळा
हाचेकडेन ताणें संस्कृत काव्यशास्त्र, नाट्यशास्त्र आनी अलंकारशास्त्र
शिक्षण पुराय केलें. तरणेपणांतच ताणें संस्कृत, तमीळ आनी
म ह्या भाशांचेर प्रभुत्व मेळयलें. उपरांत चट्टाबी स्वामीकळ (कुंचन
चट्टाबी) आनी थैक्कर अय्यवू ह्या दोन गुरूंकडेन रावन ताणें
चो आनी योगविदयेचो अभ्यास पुराय केलो. ल्हानपणापसुनूच ताका
कडेन ओड आशिल्ल्यान परंपारिक उच्च धर्मीक शिक्षण पुराय
च ताणें विमुक्त जीण जगपाचें थरयलें. कन्याकुमारी लागसल्ल्या
भलै गांवांत पिळ्ळा थाडम नांवाचे व्होंवरेंत रावन ताणें खर तपश्चर्या
तपश्चर्या सोंपतकूच समाजजिणेचें निरिक्षण करपाखातीर ताणें
नाड आनी केरळ ह्या वाठारांची भोंवडी केली. तेन्ना ताका उच्च
जातीच्या हिंदूंकडल्यान अस्पृश्यांचे हाल जातात अशें नदरेक आयलें. तोच
अस्पृश्य आशिल्ल्यान ताकाय ह्या हालांतल्यान वचचें पडिल्लें आनी हे
गजालीचो फायदो घेवन क्रिस्तांव आनी मुसलमान लोक अस्पृशांक
आपल्या धर्मांत ओडटाले. तें पळोवन ताणें आपलें पुराय आयुश्य समाजीक
अन्यायाचो प्रतिकार करपाक तशेंच अस्पृश्य जातीच्या उद्धाराखातीर
उपेगाक हाडपाचें थरयलें. अस्पृश्यांच्या उद्धाराखातीर विधायक कार्यक्रम
हातांत घेवप, तांकां एकठांय हाडप, तांचेखातीर शिक्षणीक संस्था निर्माण
करप, धर्मसुदारणा करप, लोकशिक्षण आनी लोकजागृतीखातीर सतत
यत्नशील रावप अशा वेगवेगळ्या आंगांनी ताणें आपली चळवळ सुरू केली.
अस्पृश्यांमदीं धर्मीक संस्कारांचो उणाव हेंच तांचेमदले अनिश्ट प्रवृतींचें मूळ
कारण आशिल्ल्यान, तांचेखातीर अशे संस्कार निर्माण करपी देवळां स्थापन
करपाचो वावर ताणें हातांत घेतलो. थिरूवनंतपुरमा लागसल्ल्या
अरूविप्पुरम, अंजेंगो, पेरिंगोत्तुकर, थ्रिशूर, कन्ननोर, तेल्लीचेरी, कालिकत,
मंगळूर, वरकळ आदी म्हत्वाच्या वाठारांनी सुमार १० वर्सांमदीं ताणें
१०० परसय चड देवळांची स्थापना केली.

सगळ्यांखातीर एकूच जात, एकूच धर्म आनी एकूच परमेश्वर हें ताचे
चळवळीचें ब्रीदवाक्य आशिल्लें. ह्या जगांत एकूच जात आसा आनी ती
म्हळ्यार मनशाची, परमेश्वरूय एकच आसा अशे तरेचो उपदेश करून ताणें
लोकांचीं मनां भारावन उडयलीं. तशेंच, जो धर्म मनशाक वायटापसून
बऱ्याकडेन वचपाची शिकवण दिता तोच खरो धर्म अशें तो सांगतालो.

ताणें स्थापन केल्ल्या देवळांतल्यान देवपुजेपरस नैतिक शिक्षण,
सर्वधर्म समभाव, नितळसाण आदीं गजालींक चड म्हत्व दिताले.
मनशांमदले परस्पर भावबंध वाडीक लागपाचे नदरेन सगळ्या धर्मांचो
तुळात्मक अभ्यास जावंचो अशी ताची इत्सा आशिल्ली. ते नदरेन ताणें दोन
फावटीं श्रीलंकेची भोंवडी केली. ताचे प्रेरणेन अलवाये नगरांत 'विश्वबंधुत्व
परिशद' (कॉन्फरन्स ऑफ ब्रदरहूड, १९२१) तशेंच, 'सर्व धर्म परिशद'
(१९२४) अशो दोन परिशदो घेतल्यो. तशेंच, अध्यात्मविद्येच्या
अभ्यासाखातीर 'ब्रह्म विद्या मंदिरम्' अशो संस्थाय स्थापन जाल्यो.

नारायणगुरून अस्पृश्य जातींच्या उद्धाराखातीर १५ मे १९०३ ह्या
दिसा 'श्री नारायण धर्म परिपालन योगम्' (एस्. एन्. डी. पी.योगम्) ही
संस्था स्थापन केली. अस्पृश्यांच्या समाजीक, अर्थीक गरजांकडेन लक्ष
दिवप, तशेंच तांच्या शिक्षणाचो प्रसार करप हो हे संस्थेचो मुखेल उद्देश
आशिल्लो. हे संस्थेवतीन जायतीं माध्यमिक आनी उच्च विद्यालयां स्थापन
जालीं. गरजू तशेंच हुशार अश्पृश्य विद्यार्थ्यांक शिक्षणीक संधी मेळोवन
दिल्यो. म्हाकवी कुमार आशान, कै. अय्यप्पन आनी डॉ. पी. नटराजन्
अशा कांय नामनेच्या मनशांक हे संस्थेचो लाव मेळ्ळो.

नारायणगुरून संस्कृतांत आठ, तमीळांत दोन आनी मल्याळमांत ३०
अशे ४० परस चड ग्रंथ निर्मिले. ताची चडशी पद्यरचना धर्मीक स्तोत्रां
आनी तत्वचिंतनात्मक स्वरुपाचीं आसात. आपल्या सुरवातेच्या कवितांनी
ताणें (१८८४) शिवपुराणांतली कथा आनी अद्वैत वेदान्त हांचो बेसबेरो
मेळ सादला. आत्मोपदेशतकम् (१८९७) हें ताचें वेदान्तावयलें काव्य
जाल्यार दर्शनमाला १९१६ हें ताचें संस्कृत काव्य. कालीनाटकम,
शिवशतकम, चिज्जटचिंतनम्, कुंडलिनिपाटटु, जातिनिर्णयम, जातिलक्षणम्
आदी ताच्या मल्याळमांतल्या रचनांची नामना आसा. ताच्या कवितांचीं
संकलनां उजवाडाक आयिल्लीं आसून तातूंतल्या 'श्री नारायणगुरू धर्म
संघम्', वरकळचे वतीन उजवाडाक आयिल्ल्या 'श्री नारायण गुरूदेव

कृर्तिकळ' (१९५३) हाची चड नामना आसा.

- कों. वि. सं. मं.

नारायणन, कोचेरी रामन : (जल्म : २७ ऑक्टोबर १९२० उजावुर-कोट्टायम, केरळ).

भारताचो ११वो राश्ट्रपती. ताचो जल्म गरीब दलीत कुटुंबात जालो.

हुशार भुरगो म्हणून विद्यार्थी दशेसावन तो नामनेक पावलो. शिश्यवृत्त्यो मेळोवन आनी शिकवणी दिवन ताणें आपलें सुरवेचें शिकप पुराय केलें. १९४३त थिरूअनंतपुरमच्या विद्यापीठ महा विद्यालयांतल्यान बरे गूण मेळोवन ताणें पदवी घेतली.

ब्रह्मदेशीय युवती मा टीन्ट टीन्ट (आतांची उषा) हिचे कडेन ताणें लग्न केलें (१९५१). तांकां दोन धुवो आसा.

कॉलेजींत व्याख्यातो म्हणूत ताणें आपले जिणेची सुरवात केली. फुडाराक ताणें पत्रकारिता (टायम्स ऑफ इंडिया - मुंबय, हिंदू - मद्रास) आपणायली. ह्याच वेळार टाटा स्कॉलरशिपय ताका मेळ्ळी आनी तो लंडन स्कूल ऑफ इकॉनॉमिक्स हांगा फुडलें शिकप घेवपाखातीर गेलो. हे पदवेचे शिकप करतनाच के. एम्. मुन्शी हाच्या संपादनाखाल भायर सरपी सोशल वेल्फेर विकली (मुंबय) खातीर तो लंडन वार्ताहर म्हणून वावरतालो. हांगा ताका संवसारीक किर्तीचे विचारवंत प्रा. हेरोल्ड लास्की हाचें मार्गदर्शन लाबलें. राज्यशास्त्र हो खाशेलो विशय घेवन १९४८त ताणें अर्थशास्त्रांतली पदवी पयल्या वर्गांत उत्तीर्ण जावन मेळयली. प्रा. लास्की हाणे ताची शिफारस प. जवाहरलाल नेहरूकडेन केली. पं. नेहरून १९४९त ताका भारतीय विदेशी सेवेंत घेतलो आनी थंयच्यान ताचे राजनैतिक जिणेक सुरवात जाली. आपली तल्लख बुदवंतकाय आनी वेवसायिक राजनित हाचो फिशालकायेन उपेग करून ताणें आपली छाप भारतीय विदेशी राजनितीचेर घाली. बरेच विदेशी राजनैतिक प्रस्न ताणें सुटावे केले. थांयलंड आनी तुर्कस्थानान भारताचो राजदूत म्हणून तो वावुरलो. रंगून, टोकियो, लंडन, ऑस्ट्रेलिया, हॅनोई हांगाय तो भारताचे शिश्टमंडळ घेवन गेलो. चीनान १९६८त भारताचेर घुरी घाल्ल्यान भारत-चीना मदले जे संबंद सामके इबाडिल्ले ते१९७६च्या जुलयांत भारताचो राजदूत म्हणून चीनांत वतकीच तुटिल्ले संबंद जोडपाचें आव्हान ताणें स्विकारलें आनी तो तातूंत यशस्वी जालो. दोन वर्सां उपरांत विदेशी सेवेंतल्यान तो मेकळो जालो तेन्ना जवाहरलाल नेहरू विद्यापिठाचो उपकुलपती म्हणून ताची नेमणूक जाली. ताचे पयलीं म्हळ्यार १९५४-५५त दिल्ली स्कूल ऑफ इकॉनोमिक्स हांगा अर्थशास्त्रीय प्रशासनाचो व्याख्यातो म्हणून तो वावुरलो.

१९८०त पंतप्रधान इंदिरा गांधीन ताका वॉशिंग्टनचो भारतीय राजदूत नेमलो. थंय तो ४ वर्सां ह्या पदाचेर उरलो. परराश्ट्र मंत्रालयाचीं धोरणां आंखपाखातीरूय संयुक्त सचीव आनी अतिरीक्त सचीव म्हणून काम केलें. १९७६त अतिरिक्त सचीव पदावयल्यान तो सचीव पावलो. १९७०-७२ नेहरूच्या अलिप्तताय धोरण तत्त्वांचो अ करपाखातीर ताका नेहरू फेलोशिप मेळ्ळी.

वॉशिंग्टनातले जापसालदारकेंतल्यान मेकळो जाले उपरांत नार सक्रीय राजकारणात देंवलो. कॉंग्रेसीच्या तिकेटीचेर १९८४, १ आनी १९९१ तो ओट्टापालाची सुवात जिकून लोकसभेंत प नियोजन आनी उदक खातें, परराश्ट्र वेव्हार आनी विज्ञान तंत्रा राज्यमंत्री म्हणून तिनय खेपो ताची केंद्रीय मंत्रीमंडळांत निवड

१९९२त तो भारताच्या उपराश्ट्रपती पदाचेर ताची एकमतान जाली. २५ जुलय १९९७त ह्या दिसा तो भारताचो ११वो राश्ट्रपती

नेहरू मेमोरियल फंड, इंडियन काउन्सिल फॉर सोशल र रिसर्च, इंडियन इन्स्टिटयुट ऑफ मास कम्युनिकेशन सारक्या विंगड संस्था, मंडळां आनी ट्रस्टांचे कार्यकारिणीचेर ताणें वांगडी काम केलां. 'नॉन एलायन्मेंट इन कंटेम्परी इंटरनॅशनल रिलेशन इंडिया ॲन्ड अमेरिका', 'एसेज इन अंडरस्टँडिंग' हीं ताचीं पु बरींच गाजल्यांत. भारतीय राजनीतीक धोरणाचेर हातूंत ताणें भाश्य

- कों. वि.

नारायणबळी : अपघातान वा जीव दिल्ल्या मनशाचे अंत्य विधीयुक्त जालेनात जाल्यार ताच्या आत्म्याक सद्गती मेळना शास्त्रीय समज आसा. अशा वेळार मृत मनशावरवीं त्या मनशाच्या संततीक बादा येता, तेन्ना नारायणबळीचो विधी करचो अशें सां

नारायणबळीचो विधी असो - खंयचेय शुद्ध एकादशीक देगेसारक्या पवित्र जाग्यार नारायणबळीचो संकल्प करचो कलशांचेर विष्णु आनी वैवस्वत यम हांच्यो भांगरा प्रतिमा स्थापून षोडशोपचार पुजा करची. उपरांत त्या कलशांचे उदेंतेक दर्भान एक ओडून दक्षिणाग्र कुश पातळावचें. ताचेर 'शुन्धन्तां विष्णुरुपी प्रेत मंत्रान धा वेळा उदक सोडचें. मागीर दक्षिणेक तोंड करून अप विष्णुरुपी प्रेताचें ध्यान करचें. त्या पातळायिल्ल्या कुशांचेर म्होंव, तूप तीळ हांचो आस्पाव आशिल्ले धा पींड 'काश्यपगोत्र अमुकप्रेत विष्ण अयं ते पिण्ड:' अशें म्हणून दिवंचे. पिंडाची गंध आदी उपचारांनी करून मागीर तांचें न्हंयेत विसर्जन करचें. हो विधी पयल्या दिसा क

दुसऱ्या दिसा दनपारां विष्णुची पुजा करतात. उपरांत एक, ते पांच अशा विशम आंकड्यांच्या ब्राह्मणांक आपोवन एकोद्दिष्ट विधी विष्णुरुपी प्रेताचें श्राद्ध करतात. हें श्राद्ध ब्राह्मणांच्या पादप्रक्षालन तृप्तीप्रस्नामेरेन मंत्रविरयत करतात. विष्णु, ब्रह्मा, शिव आनी यम नाममंत्रांनी चार पींड दितात. विष्णुरुपी प्रेताखातीर पांचवो पींड पिंडपुजा करून ताचें विसर्जन जातकूच ब्राह्मणांक दक्षणां दितात ब्राह्मणाक वस्त्रालंकार, गाय आनी भांगर ह्यो वस्तू दितात. मगीर तिलांजली दिवपाखातीर ब्राह्मणांची प्रार्थना करतात. ब्राह्मण कुश आनी तुळशी हांचेवांगडा उदक पोशांत घेवन प्रेताक दितात. मागीर न्हावन बी जेवण करता. ह्या विधीक लागून प्रेताच्या आत्म्याक स्व जाता अशें सांगलां.

- कों. वि.

ण यंत्र : नारायणाचे पुजेखातीर गरजेचें अशें यंत्र. ह्या यंत्रांत नमो लक्ष्मीनारायणाय' अशें बरोवन ताचे भोंवतणीं एक त्रिकोन . त्रिकोनाच्या तीन कडांनी प्रभा, आवरण आनी विक्षेप ह्या नांवां बरयतात. त्रिकोनाच्या भोंवतणीं षट्कोन काडटात आनी ओळींचे भितरले वटेन महोल्का, वीरोल्का, वृध्दोल्का, पृथूल्का, ा, ज्वलदुल्का अशीं नांवा बरयतात. ह्या षट्कोना भोंवतणीं एक काडटात आनी तातूंत अष्टदल कमळ चितारतात. अष्टदलांत नंदन, सनत्सुजात, सनत्कुमार, सनातन, नारद, तुंबरू आनी नांवां बरयतात. हे आकृती भोंणतणीं आनी एक वाटकुळ काडटात तूंत सोळा पाकळ्यांचें कमळ काडटात. ह्या सोळा पाकळ्यांत रांचीं नांवां, शंकराचीं पांच नांवां आनी परमेश्वर हो शब्द हे आकृती भोंवतणीं परत आनी एक वाटकूळ काडून, तातूंत पाकळ्यांनी विष्णुच्या चोवीस वस्तूंचीं नांवां बरयतात. हे ोंवतणीं आनीक एक वाटकूळ काडून तातूंत बत्तीस पाकळ्यांचें काडटात आनी त्या पाकळ्यांनी विष्णुचीं नांवां बरयतात. ह्या आकृतींभोवतणीं आठ दिशांक अष्टदिग्जांचीं नांवां बरयतात.

- कों. वि. सं. मं.

णस्वामी : दक्षिण भारतांतलो एक देव. हो सोरपाच्या विखाची स करता, असो समज आसा. हाचेविशीं एक कथा प्रचलीत आसा, -

भुरगो एकदां कांय इश्टांसयत रानांत लाकडां हाडपाक गेल्लो. रोयण आशिल्ली. तें पळोवन ताच्या आंगांत कसले तरी दैवी संचार जालो आनी तो ते रोयणींत भितर गेलो. वांगडा आशिल्ल्या घरा येवन ही खबर ताच्या आवयबापायक सांगली. तीं दोगांय डेन वचून ताका उलो मारीत थंय बसलीं. मागीर तो भुरगो ल्यान भायर आयलो, तेन्ना ताच्या हातांत सोरपाचो विळखो . मागीर तो गांवांत आयलो. लोकांक ताणें सांगलें, कोणाकूय बलो जाल्यार ताणें एक फातर तकलेर घेवन रोयणीकडेन वचचें ारायणस्वामी' असो उलो मारचो; म्हणटकच वीख देंवतलें. इतलें ो रोयणींत वचून अदृश्य जालो. कांय दीस वतकूच तो गांवांतल्या या आंगांत येवन तांकां त्रास दिवपाक लागलो. मागीर लोकांनी ळ बांदलें आनी ताची पुजा सुरू केली.

- कों. वि. सं. मं.

णास्त्र : जाची देवता नारायण आसा, अशें अस्त्र. हें अमोघ लें. जाचो वध जायना, ताचो लेगीत तें वध करूंक शकता. ताचो रतकूच रोखडेंच वादळ जाता, धर्तरी कडकडटा आनी दर्याचेर ळारां उसळटात. ताका विरोध करतलें अशें दुसरें अस्त्र ना. झूज ारायणाक अनन्य भावान शरण वचप, होच ह्या अस्त्रापसून राखण चो एकूच उपाय, अशें महाभारतांत सांगलां.

ाचार्यान नारायणाचें स्तवन करून ताचेकडल्यान हें अस्त्र . दुस्मानाक मारले बगर हें अस्त्र परत येना, देखून ताचो प्रयोग करचो, अशें नारायणान द्रोणाचार्याक सांगिल्लें. द्रोणाचार्यान फुडें आपलो पूत अश्वत्थामा हाका दिलें. भारतीय झुजांत धृष्टद्युम्नान द्रोणाचार्याचो वध केलो, तेन्ना तिडकीन अश्वथाम्यान पांडवांच्या सैन्याचेर हें अस्त्र सोडलें. मागीर श्रीकृष्णाचे आज्ञेवयल्यान सगळे पांडव आपापलीं शस्त्रां सकयल दवरून त्या अस्त्राक शरण गेले तेन्नाच तें शांत जालें अशी कथा आसा.

- कों. वि. सं. मं.

नारायणीय धर्म : भागवत धर्म वा वैष्णव धर्म हांचें उगमस्थान. ह्या धर्माची म्हायती महाभारतांत आयल्या. भारतीय झूज सोंपतकूच युधिष्ठिराच्या मनांत उपराशिल्लो गोंदळ पयस करपाखातीर शांतीपर्वात हो विशय विस्तारान सांगला. भीष्माचार्या कडल्यान राजधर्म आनी आपद्धर्म आयकतकूच युधिष्ठिरान ताका दोन प्रस्न केले - १) गृहस्थाश्रमी लोकांचो श्रेश्ठ धर्म खंयचो? २) संवसारांत तरातरांची संकश्टां येतकूच दुख्खां उबीं रावतात, तीं जावंचीं न्हय, अशी बुद्ध दिवपी धर्म खंयचो? ह्या दोनूय प्रस्नांक भीष्माचार्यान नारायणीय धर्म अशी एकूच जाप दिल्या.

हो नारायणीय धर्म साक्षात भगवंतान नारदाक सांगलो. नारदान तो व्यासाक आनी व्यासान वैशंपायन ऋषीक सांगलो. हेर युगांत होच धर्म भगवंतान सुर्याक, सुर्यान मनूक आनी मनून इक्ष्वाकूक सांगिल्लो. ही दुसरी परंपरा गीतेंत दिल्ले परंपरेकडेन जुळटा (भगवद् गीता ४, १ -३). नारायणीय आख्यानांत ही परंपरा वेगवेगळ्या कथांवरवीं दिल्या. गीतेंतले सांख्य, योग, कर्म, क्षराक्षरविचार, विभूतीदर्शन,विश्वरूपदर्शन हांचेसारके विशयूय नारायणीय धर्मांत आयल्यात.

नारायणीय धर्म होच आद्य धर्म आसून ह्या धर्मानूच सृश्टीकर्त्या विधात्यान नारायणाची पुजा केली. अशेंय महाभारतांत सांगलां. नारायण ऋषीन सांगिल्लो हो धर्म प्रवृत्तीलक्षणात्मक आसा. यज्ञांत जावपी जनावरांची हिंसा नारायणीय धर्माक मान्य ना. ऋग्वेदांतलें पुरुषसूक्त, ब्राह्मणग्रंथांतलो पुरुषमेध, गीतेंतलो पुरुषोत्तम आनी नारायणीय धर्मांतलो नारायण (खास करून वासुदेव) हातूंत परंपरेची सुसूत्रताय अबादीतपणान चालू आशिल्ल्याचें दिसता.

सृश्ट निर्माण करपाची पात्रताय ब्रह्मदेवाक ह्या नारायणीय धर्मा वरवींच प्राप्त जाली. विश्वाची उत्पत्ती जातकूच लेगीत विश्वाक आदार असो होच धर्म आसा. नारायणीय धर्माच्या विवरणांत सांख्य, योग, पाशुपत, ह्या वेगवेगळ्या मतांचोय उल्लेख आयला. हीं विंगड विंगड मतां वेगवेगळ्या ऋषींनी सांगल्यांत. नारायणीय, पांचरात्र, सात्वत वा एकांतिक ह्या धर्माचो उपदेश साक्षात भगवंतान सांगिल्लो आसून तोच प्रमाण मानचो, अशें सांगलां. सांख्य आनी योग वेवेगवेगळे नासून एकूच आसात, अशें गीतेंत सांगलां. तशेंच तें नारायणीय धर्मानूय सांगलां.

गीतेंत नाशिल्लो पूण नारायणीय धर्मांत परत परत येवपी म्हत्वाचो सिद्धान्त म्हळ्यार व्यूहसिद्धान्त. हाची मांडावळ अशी केल्या - वासुदेव हो निर्गुण क्षेत्रज्ञ आसून ताचेपसून संकर्षण नांवाचो जीव उत्पन्न जालो. संकर्षणापासून प्रद्युम्न नांवाचें मन तयार जालें आनी प्रद्युन्मापसून अनिरुद्ध संज्ञक अहंकार तयार जालो. वासुदेव (निर्गुण परमेश्वर), संकर्षण (जीव), प्रद्युम्न (मन) आनी अनिरुद्ध (अहंकार) अशी ही चतुर्व्यूहाची रचणूक आसा. हाकाच मूर्तीचतुष्टय वा चतुर्विभक्त वासुदेव अशें म्हण्टात.

रामानुजाचार्यान हे व्यूहकल्पनेक बरेंच म्हत्व दिलां. पूण शंकराचार्यान हे व्यूहकल्पनेचें खंडन केलां. व्यूहकल्पना ही वेदविरोधी आशिल्ल्याचें

शंकराचार्य मानतात. भागवतधर्मियांची व्यूहकल्पना अशा उतरांनी शंकराचार्यांनी तिचो उल्लेख केला.

नाथांचो भागवत धर्म ह्या ग्रंथांत नारायणीय धर्माची विस्कटावणी करतना. प्रा. श्री. रं. कुलकर्णी हाणें सांगलां, गीतेंत उपदेश केल्लो धर्म आनी नारायणीय धर्म हे एकेच परंपरेंतल्यान निर्माण जाल्ले आसले, तरी नारायणीय धर्मांत गीतेपरस मातशी चड माहिती दिल्या, गीतेंत निश्काम कर्मयोगाचेर खास भर दिल्लो आसून ताका अनुसरून भक्तीचें व्हडपण वर्णिलां. नारायणीय धर्मांत भक्तीचे नदरेन निश्काम कर्मयोगाची व्हडवीक गायल्या.

परमेश्वराची एकांतिक भक्ती आनी भक्तीच्या मळार अहिंसेक दिल्लें प्राधान्य हें नारायणीय धर्माचें खाशेलेपण अशें म्हणूं येता.

- कों. वि. सं. मं.

नार्वेकार, गोविंद मुकुंद : (जल्म : १९३२, नार्वें - दिवचल).

गोंयचो सुटकेझुजारी. जांबावले दामोदराच्या देवळांत संगितकार म्हणून काम करता आसतना ताचो कांय सुटकेझुजाऱ्यांकडेन संबंद आयलो. आपल्या घरा तो इश्टां वांगडा हातबॉम तयार करतालो. १६ जून १९५४ ह्या दिसा पोलिसांनी ताका धरलो आनी बंदखणींत घालो. तशेंच ताच्या घराचेर धाड घालून बॉम आनी स्फोटक पदार्थ जप्त केले. दोन वर्सां आनी तीन म्हयने बंदखण भोगले उपरांत ताका प्रादेशिक लश्करी न्यायालयामुखार उबो करून ७ वर्सां बंदखणीची ख्यास्त फर्मायली. नोव्हेंबर १९५९ वर्सा ताची बंदखणींतल्यान सुटका जाली. भारत सरकारान ताम्रपत्र दिवन ताचो भोवमान केला.

- कों. वि. सं. मं.

नार्वेकार, दामोदर दत्ता :(जल्म : २७ फेब्रुवारी १९३३,माशेल - फोंडें).

गोंयचो सुटकेझुजारी. तो 'नॅशनल काँग्रेस गोवा' संघटनेचो वांगडी आशिल्लो. सुटके चळवळीच्या काळांत सुटकेझुजाऱ्यांक रावपाक जागो दिवप, पत्रकां वांटप, खबरो पावोवप असलीं कामां तो करतालो. १९५४ त पोलिसांनी ताका धरलो आनी बंदखणींत घालो. बंदखणींत पोलिसांनी ताचे खूब हाल केले. १९५५ त ताची बंदखणींतल्यान सुटका जाली. १९७२ त भारत सरकारान ताम्रपत्र दिवन ताचो भोवमान केला.

- कों. वि. सं. मं.

नार्वेकार, पांडुरंग दत्ता : (जल्म : १५ सप्टेंबर १९२८, माशेल - फोंडें).

गोंयचो सुटकेझुजारी. १९४७-५४ ह्या काळांत तो 'नॅशनल काँग्रेस गोवा' हे संघटनेचो वांगडी आशिल्लो. पत्रकां लावप, पत्रिका वांटप, तिरंगी बावटो लावप असलीं कामां तो करतालो. सप्टेंबर १९५४ त एके शाळेंत तिरंगी बावटो लायता आसतना ताका पोलिसांनी धरलो. ताणें ११ म्हयने बंदखणीची ख्यास्त भोगली. पांच वर्सां ताका घराच बंदी केल्लो. गोंयचे सुटके वेळार ताणें भारतीय सैन्याक मार्गदर्शन केलें. १९७४ त भारत सरकारान ताम्रपत्र दिवन ताचो भोवमान केला.

- कों. वि. सं. मं.

नार्वेकार, रामदास विष्णू : (जल्म : २५ नोव्हेंबर १९ कळंगूट - बारदेस).

गोंयचो सुटकेझुजारी. 'नॅशनल काँग्रेस गोवा' हे संघटनेचो तो व आशिल्लो (१९५२-५७). ह्या काळांत तो पत्रकां लावप, हातपत्रकां असलीं कामां करतालो. २८ सप्टेंबर १९५७ ह्या दिसा पोलिसांनी धरलो आनी पणजे बंदखणींत दवरलो. एप्रिल १९५८ त बंदखणींतल्यान सुटका जाली. भारत सरकारान ताम्रपत्र दिवन भोवमान केला.

- कों. वि. स

नार्वेकार, वसंत रामचंद्र : (जल्म : १५ सप्टेंबर १९ बिठ्ठोण - बारदेस).

गोंयचो सुटकेझुजारी. पत्रकां लावप, क्रांतीविरांक चोरयां ब घेवपाक हातभार लावप असलीं कामां तो करतालो. २६ जानेवारी १ ह्या दिसा पोलिसांनी ताका धरलो. प्रदेशीक लस्करी न्यायालया मुखा करून ताका ११ म्हयन्यांची ख्यास्त दिली. जानेवारी १९५६ त बंदखणींतल्यान सुटका जाली. भारत सरकारान ताम्रपत्र दिवन भोवमान केला.

- कों. वि. स

नार्वेकार, सोनू आत्माराम : (जल्म : २८ ऑगस्ट १९ न्हंयबाग - पेडणें).

गोंयचो सुटकेझुजारी. तो आझाद गोमंतक दल संघटनेचो व जालो. कार्यकत्यांमदीं बातम्यो पावोवप, पत्रकां वांटप. वण्टीपत्रकां ल असलीं कामां करतालो. एप्रिल १९५५ वर्सा पोलिसांनी ताका धरलो खूब मार दिलो. उपरांत ताका न्यायालयांत उबो करतकच बंदखणीची ख्यास्त जाली. १९७२ वर्सा भारत सरकारान ताम्रपत्र ताचो भोवमान केला.

- कों. वि. स

नालंदा : बिहार राज्यांतलें नामनेचें, पुर्विल्लें बौद्ध अवशेशांचें एक गंगेचे देगेर पाटण्याचे आग्नेयेक सुमार ७० किमी. अंतराचेर ब नांवाच्या खेड्याच्या वाठारांत हें थळ आशिल्लें. नालंदा ह्या पुर्वि विद्यापिठाची भारतांत नामना आशिल्ली. पुर्विल्ल्या साहित्यांत नाल नल, नालक, नालकग्राम, नालंद अशीं वेगवेगळीं नांवां मेळटात. न ह्या नांवावयल्यान जायत्यो आख्यायिका आसात. तातूंतली एक अ बुद्धान एका पुर्वजल्मांत हांगा दीर्घ काळ तप केल्लें. ह्या काळांत ताचे जे जे दुख्खी लोक येताले तांकां तो जाता तितलो आदार दितालो तितल्यान ताका समाधान जालेंना. ताच्या ह्या असमाधानावयल्या जाग्याक नालंदा (न+अलम+दा = जाय तितलें दिवंक शकना) हे मेळ्ळें. बुद्धशिश्य सारिपुत्र हो आपल्या ८० हजार शिश्यांवांगडा रावतालो अशें म्हण्टात. महावीर वर्धमानान हांगा चवदा चातुर्मास केल्लें अशें जैन परंपरा सांगता. भारतांत भोंवडी करपाक आयिल्ल हियान (४००-४११), ह्युएन त्सांग (६३०-६४४) आनी इत्सिंग (

ा तिनूय चीनी भोंवडेकारांनी नालंदाची शिक्षणिक परंपरा आनी ांची पुराय म्हायती आपल्या भोंवडेवर्णनांत बरोवन दवरल्या.

थळाक पुर्विल्ली परंपरा लाबिल्ल्यान आनी गंगेच्या वाठारांत ासाक वाव आशिल्यान बौद्ध आचार्य नागर्जुन हाणें आपलो शिश्य हाका हांगा विहार स्थापपाची आज्ञा केली. आर्यदेवान इ.स. ातमानाचे निमाणें हांगा विहार उबारून कांय शिश्यांवांगडा बौद्ध नी साधना पद्दत अध्ययन आनी अध्यापनाक सुरवात केली. ह्या ो जागो खूब व्हड आशिल्लो. विद्यापिठूय हांगाच आशिल्लें. ातल्या राजपुरसांनी हांगा आचार्य आनी विद्यार्थ्यांखातीर व्हड-व्हड बांदून दिल्ल्यो. सुरवातेक गुप्त राजाचो, उपरांत कनोजाचो , जावा सुमात्रांतले बालपुत्रदेव, मौखारी कुळांतलो पूर्णवर्मा आनी ारतांतलो पाल राजा हांचो विद्यापिठाक आलाशिरो मेळिल्ल्यान ांगीण वैभव सतत आठ शतमानांमेरेन तिगून उरलें.

ंदा विद्यापिठाची सुमार देड किमी. लांब आनी पाऊण किमी. रूंद ड इमारत आनी वसतीगृह आशिल्लें. तेभायर ग्रंथालयाखातीर ार, रत्नोदय, रत्नरंजक अशो आनीक तीन सोबीत इमारती ्यो. ह्या ग्रंथालयाच्या विभागाक धर्मगंज म्हण्टाले. रावपाखातीर आनी अभ्यासाखातीर १,००० कुडी आशिल्ल्यो. ८,५०० आनी १,५०० शिक्षक आशिल्ले. दर दिसा शंबर व्याख्यानां . हांगा रावप्यांक रावप, जेवप, कपडे, वखदां आनी शिक्षण फुकट ले. हो पुराय खर्च दान केल्ल्या १०० खेड्यांच्या उत्पन्नांतल्यान हेर देणग्यांतल्यान चलतालो. धर्मपाल, चंद्रपाल, गुणमती, ती, प्रथामित्र, ज्ञानचंद्र, शीलभद्र आदी व्हड आचार्यांची वळेरी सांगान दिल्ली आसा. तेभायर नागर्जुन आर्यदेव, वसुबंधु, दिङनाग ापंडितांचो नालंदा विद्यापिठाकडेन लागसल्लो संबंद आशिल्लो. ा आचार्यांची विद्वत्तेची कीर्त अख्या संवसारभर फांकिल्ल्यान जायते ां हांगा येताले. तेचपरी भायल्या देशांतले आचार्य हांगाच्या ांकडेन धर्मभासाभास करूंक येताले.

लंदा विद्यापिठांत उच्च शिक्षणाची सोय आशिल्ली. ह्या विद्यापिठांत ेळपाखातीर सुरवातेक प्रवेश परिक्षा दिवंची पडटाली. ही परिक्षा ्रातीर वेगवेगळ्या विशयांचो अभ्यास आशिल्ले द्वारपंडित नेमताले. रेक्षा खूब कठीण आसताली. प्रवेश घेवपाक इत्सा आशिल्या र्यांतल्या शेंकड्यांतल्या २० ते ३०% विद्यार्थ्यांकूच प्रवेश मेळटालो. विद्यापीठ महायानपंथी बौद्धाचें आशिल्लें तरी हिनायानपंथी बौद्ध धर्म, र्म, ब्राह्मण धर्म आनी हेर धर्म हांच्या वाङमयाचो अभ्यास जातालो. ाण व्याकरण, साहित्य, तर्कशास्त्र, जातकग्रंथ, गणित, ज्योतीष, ला, शिल्पशास्त्र, मंत्रविद्या, वेदविद्या, दंडनिती आदी विशय ्पाची वेवस्था आशिल्ली. विद्यार्थ्यांक विशय वेंचपाचें स्वातंत्र्य ाले आनी विद्यार्थ्यान वेंचिल्लो विशय अध्यापक वैयक्तीक पद्दतीन तालो. दर दिसाक हांगा शंबर व्याख्यानां जातालीं आनी विद्यार्थी आवडीप्रमाण त्या व्याख्यानांचो लाव घेताले.

ा काळातल्या राजकर्त्यांचो आदार मेळिल्ल्यान तेचपरी बुद्धिमान कुशळ वेवस्थापन, व्यापक अध्ययनाची सुविधा, सोबीत वातावरण लागून नालंदा विद्यापिठाचें वैभव सतत आठ शतमानां तिगून उरलें. इ.स. ८०० च्या सुमाराक नालंदा विहारांतल्या कांय आचार्यांच्या रपणाखाला नालंदाच्या लागसार विक्रमशिला विद्यापिठाची स्थापना जाली आनी नालंदा विद्यापिठाक देंवती कळा लागली. निमाणें, इ.स. १३ व्या शतमानाचे सुरवातेक बख्त्यार खिलजी हाणें मोडतोड करून आनी लासून तें नश्ट करून उडयलें.

१८७१ त कनिंगहॅम हाणें ह्या थळाचो सोद लायलो. पूण प्रत्यक्ष उत्खनन मात १९१६ सावन सुरू जालें. ह्या उत्खननांत जायतीं देवळां, विहार, स्तूप, मुद्रा, ब्रॉंझाच्यो मुर्ती, ताम्रपट, नाणीं मेळ्ळ्यांत. जायतीं सोंपणां आशिल्लीं उत्तूंग देवळां, मदीं चौक आनी भोंवतणीं वारांद, भरपूर कुडी आशिल्ले विहार आनी सभाघर हांचे वयल्यान पुर्विल्ल्या विद्यापिठाची कल्पना येता. ह्या इमारतींचे खांबे आनी वण्टी कलात्मक चित्रांनी आनी कोरीव कामान सजयिल्ल्यो आशिल्ल्यो. सुमात्राच्या राजाचे विनवणेवयल्यान देवपाल राजान (णववें शतमान) विहारांक गांव इनाम दिल्ल्याचो ताम्रपट मेळ्ळा.

नालंदा विद्यापिठाची याद म्हणून बिहार सरकारान १९५१ वर्सा हांगा 'नव नालंदा महाविहार' (नालंदा पाली प्रतिश्ठान) ह्या नांवांची संस्था स्थापन केली. हे संस्थेंत पाली भास आनी साहित्य, बौद्ध धर्म, संस्कृती आनी इतिहास ह्या विशयावयलें उंचेल्या पांवड्याचें शिक्षण आनी संशोधन चलता. हे संस्थेची नामना लागसल्ल्या सगळ्या बौद्ध धर्मीय देशांत पाविल्ली आसून आशियांतल्या श्रीलंका, सायाम, जपान, तिबेट, कंबोडिया, विएतनाम आनी युरोपांतल्या फ्रांस, जर्मनी, ऑस्ट्रिया आदी देशांतले जायते विद्यार्थी हांगा शिक्षण घेवंक येतात.

- कों. वि. सं. मं.

नालडियार : पुर्विल्ल्या तमीळ साहित्यांतलो एक नामनेचो नितीग्रंथ. नाल म्हणजे चार. ह्या ग्रंथांतलें दरेक कवन चार चरणांचें आसता, म्हणून हाका 'नालडियार' हें नांव दिलां. ह्या ग्रंथांत वट्ट चारशें पद्य रचना आसात. हो ग्रंथ सुमार दोन हजार वर्सांपयलींचो आसा. हातूंतली दरेक कविता एकेका जैन साधवान रचल्या. हाचेविशीं एक दंतकथा प्रचलीत आसा, ती अशी -

दोन हजार वर्सां पयलीं अंयशीं हजार जैन साधू विंध्य, निलगीरी ह्या पर्वतांचेर रावताले. एकदां तांच्या वाठारांत दुकळ पडिल्ल्यान ते दक्षिणेंतल्या पांड्य देशांत गेले. राजान व्हड भोवमानान तांकां आलाशिरो दिलो. आपल्या गांवांतलो दुकळ सोंपतकच ते घरा वचपाची तयारी करूंक लागले. येदया म्हान साधूंचो संग तुट्टलो म्हणून राजान तांकां आपल्याच राज्यांत रावपाखातीर आग्रो केलो. देखून, ते साधू एक दीस अचळय पळून गेले. दुसऱ्या दिसा सोद घेतकूच त्या दरेका साधवाच्या आसना सकयल भूर्जपत्राचेर एकेक कवन बरयल्लें आशिल्लें अशें नदरेक आयलें. नोकरांनी त्यो सगळ्यो चिटयो राजाक व्हरून दिल्यो. राजान त्यो वाचून पळयल्यो. तातूंतल्या एकाचो दुसऱ्याकडेन मेळ बसना म्हणून राजान त्यो सगळ्यो रचना न्हंयेत उडोवपाक सांगलें. अजाप म्हळ्यार तीं चारशेंय पानां दर्यांत बुडनासतना देगेक येवन लागलीं. राजान तीं सगळीं पानां परतीं हाडून तांचो वेवस्थित झेलो तयार केलो आनी ताका 'नालडियार' अशें नांव दिलें.

कांय जाणकारांच्या मताप्रमाण हो कवितांझेलो इ.स. तिसऱ्या-चवथ्या शेंकड्यांत रचिल्लो आसूंक फावो. वेगवेगळ्या विशयांप्रमाण दरेकी १० कविता आशिल्ल्या चाळीस प्रकरणांनी हो झेलो वांटला. ग्रंथाची सुरवात एके प्रार्थना कवितेन जाता. धर्म, अर्थ आनी काम ह्या तीन पुरूशार्थांचो

उपदेश करप, हो ह्या झेल्याचो उद्देश. चवथो मोक्ष हो पुरूशार्थ, वाणी आनी मन हांचे पलतडचो आशिल्ल्यान ताचेविशीं कविता दिवंक नात. पद्मनर नांवाच्या कवीन हातूंतल्या कवनांचें संकलन आनी मांडावळ करून तो सध्याच्या स्वरुपांत पयलीं तयार केलो, अशें म्हण्टात. वज्रनंदी राजाच्या आलाशिन्याक आशिल्ल्या कवींनी ह्यो कविता रचल्यो, अशेंय एक मत आसा. वज्रनंदी हो आठव्या शतमानांतलो एका संघमचो संस्थापक आशिल्लो.

ह्या कवितांझेल्यांत कितल्याशाच नितीकल्पनांक सोबीत अशें काव्यरूप दिल्लें नदरेक येता. हीं नितीतत्त्वां सगळ्यांक समजतलीं अशे सोंपे आनी रसाळ शैलींत सांगल्यांत. कांय कवितांतल्यान सुक्ष्म असो विनोदूय नदरेक येता. ज्ञानाचें म्हत्व, बायलांचें पातिव्रत्य, सोबीतकाय, नितीमत्ता आनी वैराग्याचो पुरस्कार हांचें वर्णन ह्या ग्रंथांत आयलां. तमीळ भाशेंत नितीपर ग्रंथांत 'नालडियार' ग्रंथाक म्हत्वाची सुवात आसा.

- कों. वि. सं. मं.

नालवडे, श्रीरंग मारूती : (जल्म : २५ मार्च १९३५ वाई - सातारा).

सुटकेझुजारी. तो जनता पार्टीचो वांगडी आशिल्लो. १५ ऑगस्ट १९५४ ह्या दिसा गोंयांत सत्याग्रहांत ताणें वाटो घेतिल्लो. ५ मे १९८७ ह्या दिसा महाराष्ट्र सरकारान सन्मानपत्र दिवन ताचो भोवमान केला.

- कों. वि. सं. मं.

नाल्ल : (पळेयात माड).

नासिक : महाराष्ट्रांतल्या नासिक जिल्ह्याचें मुखेल ठाणें. लोकसंख्या ३,८३७,५९७ (१९९१). मुंबयचे ईशान्येक १८५ किमी. अंतराचेर नासिकरोड रेल्वे स्थानकापसून आठ किमी. अंतराचेर गोदावरी न्हंयेचे दोनूय देगांचेर वशिल्लें आसून, दावे देगेर पोरणें नासिक वा पंचवटी, उजवे देगेर मध्य नासिक वा मुसलमान नासिक आनी ताचे अस्तंतेक पेशव्यांनी वसयल्लें मराठा नासिक अशे नासिकाचे तीन भाग जातात. मध्य नासिक होच शाराचो मुखेल भाग आसून तो खूब पुर्विल्लो. मुसलमानांनी ताका गुलशनाबाद (गुलाबाचें शार) अशें नांव दिल्लें. मध्य प्रदेशांतल्या भारहूत आनी नासिका लागसल्लें पांडव लेणीच्या इ.स. आदीं २०० च्या शिलालेखांत नासिकाचो उल्लेख मेळटा.

भारतांतल्या पांच मुखेल महातिर्थांनी ह्या थळाचो आस्पाव करतात. हाका अस्तंत काशी अशेंय म्हण्टात. नासिक नांवाची उत्पत्ती दोन तरांनी सांगतात. (१) लक्ष्मणान हांगा शूर्पणखेचें नाक-कान कापलें. ताचेवयल्यान ह्या थळाक नासिक्य हें नांव पडलें आनी ताचेच नासिक जालें. (२) हें क्षेत्र जे दोंगुल्लेचेर वसलां ताका णव शिखरां आसात. तांचेवयल्यान ताका नवशिख अशें नांव पडलें आनी ताचेंच अपभ्रंशान नासिक जालें. हे उत्पत्तीक धरूनूच 'नासिक नवटेकावर वसवले' असो थंय वाक्यप्रचार रूढ आसा. ह्यो णव तेंगश्यो स्वतंत्र नासून ते एकाच सड्याच्या भागाचे फांटे आसात. तांचेमदलो सकयल आशिल्लो भाग भरून काडिल्ल्यान तीं आयज स्वतंत्रपणान लक्षांत येनात. तरी पोरणी गढी, नवी गढी, जोगवाडा टेक वा जोगी दोंगर, पठाणपुरा टेक वा उदेंत कोंकणी टेक, म्हसरूळ टेक, डिंगरआळी टेक, महालक्ष्मी दोंगर वा सोनार आळी टेक, गणपती दोंगर वा ताचे उत्तरेचे चित्रघंटा टेक अशो णव टे[illegible] णव तेंगश्यो उल्लेखतात.

नासिकाक पद्मनगर, त्रिकंटक आनी जनस्थान अशींय नांवां आ[illegible] आंध्रभृत्यांचे राजवटीसावन नासिकाच्या राजकीय इतिहासाची म[illegible] मेळटा. ताचेउपरांत नासिक अभिरांचे सत्तेखाला गेलें. फुडें [illegible] शतमानाचे सुरवातेक हो वाठार चालुक्यांनी घेतलो. उपरांत [illegible] राठोडांची सत्ता सुरू जाली. ताणीं आपली राजधानी नासिक जिल्ह्या[illegible] मयूरखंडीक स्थापन केली. फुडें चवदाव्या शतमानाचे सुरवातेक हो [illegible] देवगिरीच्या यादवांच्या सत्तेखाला आशिल्लो. उपरांत नासिक देवगि[illegible] सुलतानाच्या सत्तेखाला गेलें. इ.स. १५३० त तें बहामनी सुल[illegible] हस्तगत केलें. सतराव्या शतमानांत तें मुसलमानी सत्तेखाला [illegible] सतराव्या शतमानाचे निमाणें मराठ्यांनी नासिकाच्या कांय वाठाराचे[illegible] मेळयली. १७०५त ह्या वाठारावयली मुसलमानी सत्ता नश्ट जायत[illegible] १७४७ त नासिक पुराय तरेन मराठ्यांचे सत्तेखाला गेलें.

पेशव्यांच्या काळांत नासिक हें म्हत्वाचें थळ आशिल्लें. मुसलमा[illegible] काळांत देंवती कळा लागिल्ल्यान ह्या वाठारांत पेशव्यांनी भरपूर उ[illegible] घडोवन हाडली. माधवराव पेशवे हाची आवय गोपिकाबाय कांय काळ[illegible] राविल्ली. राघोबादादा हाणें नासिकाचे अस्तंतेक दोन मैलांचेर आ[illegible] चौंधस ह्या गांवांत आपलो वाडो बांदून ताका 'आनंदवल्ली' अशें नाव[illegible] पेशव्यांनी हांगा जायतीं देवळां बांदलीं आनी नासिक तशेंच गंगापूरा[illegible] व्हड वाडेय बांदले.

हांगा आशिल्ली गोदावरी न्हंय नागमोड्या मोडणान गांवांतल्यान [illegible] - आग्नेय दिशेन व्हांवता. न्हंयेचें पांत्र चडांत चड १८२-८८ मी[illegible] आसा. गंगापूर धरणाक लागून ह्या वाठारांत वर्सूयभर उदकापुरवण [illegible] गोदावरी न्हंयेक नागझरी, सरस्वती, अरूणा आनी वाघाडी वा वरू[illegible] ल्हान प्रवाह मेळटात. ताचेवयल्यान पुलांवरवीं शाराचे भाग जो[illegible] आसात. हांगाचो सरासरी वर्सुकी पावस ६९.७ सेंमी. आनी ता[illegible] चडांत चड ३१.१° सॅ., जाल्यार उण्यांत उणें १६.९° सॅ. इतलें आ[illegible]

हांगाचो द्राक्षांबाजार हंगामांत म्हत्वाचो आसता. शारांत विडी व[illegible] उद्देग मुखेल आसून विडयो वळपाच्या सुमार १२ व्हड कारखा[illegible] हजारांनी लोक काम करतात. तांब्याच्या आनी पितूळच्या आयदनांक[illegible] नासिकाची नामना आसा. नासिक आनी नासिकरोड वाठारांत [illegible] कारखाने आसात.

ह्या शाराक दुरीग नाशिल्लें, पूण शाराक सोबाय हाडपाखातीर आ[illegible] काळांत पंचवटी आनी मध्य नासिकांत भगूर वेस, भडक वेस, दरबार[illegible] काझीपूरा वेस, त्रिंबक वेस, दिल्ली वेस, नाव वेस वा नावदरवाजा, [illegible] वेस आनी केतकी वेस अशो वेशी पंचवटी आनी मध्य नासिकांत आशि[illegible] जाल्यार मराठा नासिकांत हत्ती वेस, मल्हार वेस आनी सती वेस[illegible] तीन वेशी आशिल्यो. तातूंतल्यो एक दोन वेशी सद्या उरल्यात. हेरव[illegible] नांवां मात प्रचलीत आसात.

ह्या शारांत शासकीय तंत्रनिकेतन, हंसराज प्राणजी ठाव[illegible] म्हाविद्यालय, भिकुसा यमासा क्षत्रिय वाणिज्य म्हाविद्यालय आदी जा[illegible] उच्च शिक्षणीक संस्था आसात. वाणिज्य वेवस्थापनाचें पदव्युत्तर [illegible] केंद्र हांगा आसा. हांगाच्या भोंसला मिलिटरी स्कूल आनी पोलीस प्रशि[illegible] म्हाविद्यालयची नामना आसा. तेभायर क्षयरोग निवारण संस्था, कुष्ठ[illegible] निवारण मंडळ, गुलालवाडी व्यायाम शाळा, सार्वजनीक वाचन[illegible]

तन, गांधर्व म्हाविद्यालय, गाडगेमहाराज धर्मशाळा, शीख ह्यो कांय नांवाजत्यो भौशीक मळार वावुरपी संस्था आसात. हें हांगाचें मुखेल दिसाळें. हांगासल्यान रसरंग हे नामनेचें साताळें, आयुर्वेद पत्रिका, होमिओदूत, आदीवासी सुधारक, वनश्री हीं तशेंच अमृत आनी श्रीयुत हीं मराठी संकलन मासिकां उजवाडाक शहाजहानच्या काळांतलो पंडित विद्यानिधी कवींद्राचार्य सरस्वती, यतरू रचपी कृष्ण याज्ञवल्की, कवी रंगनाथ, मध्वमुनी आनी ताचो अमृतराय हे नासिकाचे आशिल्ल्यान नासिकाक साहित्य परंपरा ।

सेक शारांत ल्हान व्हड सुमार २०० देवळां आसात. मुसलमानी ल आसतना ताणीं हांगाचीं जायतीं देवळां नश्ट केलीं. पूण नी आपले कारकिर्दीत जायतीं देवळां बांदलीं. पंचवटींतलें श्रीराम राम देवूळ, नारो शंकर देवूळ आनी सुंदरनारायण देवूळ हांची मना आसा. १७८२ त सरदार रंगराव ओढेकरान ताचो जीर्णोद्धार मेष आनी तूळ संक्रमणाच्या वेळार सुर्योदया वांगडा सुर्याचीं किरणां तोंडाचेर पडटात. हांगाच्या नारोशंकर वा रामेश्वर देवळाची माखातीर नामना आसा. ह्या देवळांत वसईच्या किल्ल्यांत मेळिल्ली न वजनाची आनी दोन मीटर घेराची व्हड घांट आसून तिची कराची घंटा म्हणून नामना आसा. न्हंयेचे उजवे देगेर सुदंरनारायणाचें आसा. ह्या देवळामुखार कपालेश्वराचें देवूळ आसा. तेभायर हांगा ी, गोराराम, नीलकंठेश्वर, मुरलीधर, तिळभांडेश्वर, भद्रकाली देवळां आसात. गोदावरीच्या पात्रांत सुंदरनारायण मंदिरासावन वर मठामेरेनच्या वाठारांत जायतीं पवित्रकुंडां आसात. लक्ष्मणकुंड, कुंड, रामकुंड, सीताकुंड, अहल्याकुंड, शारंगपाणी, दुतोंड्या कुंड, निलकंठेश्वर आनी गोराराम देवळामुखार सगल्यांत व्हड वमेधकुंड आसा. पंचवटीचो वाठार खुबूच पवित्र मानतात. ह्या ांत जुनी गढी, जामा मशीद, दर्गा, पेशव्यांचे वाडे आनी नारोशंकर बहादूर हांचो सुमार २३० वर्सांआदलो वाडो, ह्यो वास्तू पासारक्यो आसात. शारालागसार चांभारलेणी, पांडवलेणी, तपोवन गंगापूर धरण तशेंच २९ किमी. अंतरावयलें त्र्यंबकेश्वर, नासिकरोड मल्ले मुक्तीधाम हीं पळोवपासारकीं थळां आसात.

ामायणांत उल्लेख केल्लो पंचवटीचो वाठार होच सद्याचो नासिक अशें नतात. हांगासल्ली एक पोरणी दोंगुल्ली मातयेची गढी ह्या नांवान तात. १९५०-५१ ह्या वर्सा ह्या थळाचें उत्खनन केल्लें. तातूंत ह्या वस्तीचे कालखंड सांगपी ताम्रपाशाणयुगीन संस्कृतीचे अवशेश मौर्य आनी सातवाहन काळांतलीं मातयेचीं आयदनां, विटांच्यो वस्तू, वाहन राजाचीं नाणीं, जनावरांचीं हाडां आनी मुसलमान - मराठा नाणीं ल्लीं.

- कों. वि. सं. मं.

सेर, गमाल अब्दुल :

(जल्म : १५ जानेवारी १९१८, अलेक्झांड्रिया; मरण २८ सप्टेंबर, १९७० कायरो).

इजिप्ताचो पयलो राष्ट्राध्यक्ष. तशेंच अरब लिगाचो सुत्रधार आनी अलिप्तवादाचो एक पुरस्कर्तो. ताच्या बापायचें नांव हुसेन आनी आवयचें फाहिमा. नासेराचो जल्म एका मध्यमवर्गीय शेतकार कुटूंबांत जालो. ताचो बापूय थळाव्या टपाल खात्यांत पोस्टमास्टराची नोकरी करतालो. नोकरेनिमतान ताची अल्खतातिबा गांवांत बदली जाली. थंयच नासेराचें मुळावें शिक्षण जालें. उपरांत बापोलया कडेन रावन कायरोक ताणें माध्यमिक शिक्षण पुराय केलें. थंयच ताणें कांय म्हयने कायदयाचो अभ्यास केलो. १९३८ वर्सा रॉयल मिलिटरी अकादमींतल्यान सॅकंड लॅफ्टनंट ही पदवी घेतली. अकादमींतल्यान भायर सरतकूच ताणें तरणाट्या लस्करी अधिकाऱ्यांची एके गुपीत संघटनेची (ऑफिसर्स रॅवोल्युशनरी ऑर्गनायझेशन) स्थापणूक केली. हे संघटनेंत अन्वर सादात, अहंमद अन्वर आनी झकेरिया मोहीइद्दीन ह्या तीन अधिकाऱ्यांचो आस्पाव आशिल्लो. फरूक हाची राजवट आनी ब्रिटिशांचें वर्चस्व काबार करपाखातीर ताणें चळवळ सुरू केली. तेन्ना ताहिया काझेम हिणें तांकां अर्थीक पालव दिलो. तिचेचकडेन तो २९ जून १९४४ दिसा लग्न जालो.

इझ्रायलाआड झूज जालें तेन्ना फॅलूजा ही सुवात ताणें व्हड शौर्यान झुजयली. तेखातीर १९४८ वर्सा ताका 'फॅलूजाचो वाघ' ही पदवी मेळ्ळी. १९५२ वर्सा भ्रश्टाचाराआड चळवळ सुरू केल्ल्या लस्करी अधिकाऱ्यांनी राजा फरूक हाका धांवडावन घालो आनी मे. ज. मुहमंद नगीब हो इजिप्ताचो मुखेल जालो. पूण इकरा लस्करी अधिकारी आनी नासेर हांच्या हातांतूच खरी सत्ता आशिल्ली. १९५४ वर्सा नगीबाक सत्तेवयल्यान काडलो आनी गमाल अब्दुल नासेर पयलो प्रधानमंत्री जालो. १९५६ वर्सा नासेरान इजिप्ताचें नवें संविधान तयार केलें. तेप्रमाण इजिप्त हें इस्लामी अरब कल्याणकारी राज्य जालें. संविधानाप्रमाण वेंचणुको जाल्यो आनी नासेर राश्ट्राध्यक्ष म्हणून भोवमानान वेंचून आयलो. इजिप्ताच्या सर्वांगीण विकासाखातीर ताणें बऱ्योच सुदारणा केल्यो. तेखातीर ताणें इजिप्ताचें उद्देगीकरण आनी आधुनिकीकरण करपाक सुरवात केली. नासेरान सुएझ खारजाचें राश्ट्रियीकरण केलें आनी कर लायलो.

१९५८ वर्सा सिरिया आनी इजिप्त मेळून संयुक्त अरब प्रजासत्ताक जालें आनी नासेर ताचो अध्यक्ष जालो.

आंतरराश्ट्रीय राजकारणांत नासेरान नेहरू आनी टिटो हांचेवांगडा अलिप्तवादाचो पुरस्कार केलो. १९५५ चे बांडुंग परिशदे उपरांत ताका जागतिक राजकारणांत चड म्हत्व प्राप्त जालें. १९६४ वर्सा नासेराच्या फुडाकारान कायरोक अलिप्तवादी राश्ट्रांची परिशद भरली. १९६७ वर्सा इझ्रायलान घाल्ले हारीक लागून ताणें राजिनामो दिलो पूण लोकांचे मागणेक लागून ताका तो फाटीं घेवंचो पडलो. ताणें फिलॉसॉफी ऑफ द रॅव्हॉल्युशन (१९५४) हें पुस्तक बरयलां.

- कों. वि. सं. मं.

नास्तिक आनी नास्तिकवाद :

जो कोण देव वा देवांक मानिना, ताका नास्तिक अशें म्हळां, 'नास्ति' = ना. 'नास्ति परलोकस्तत्साधनमदृष्टं तत्साक्षीश्वरो वा इति मतिर्यस्य' म्हळ्यार सर्ग, ताचें साधन अदृश्ट वा ताची गवाय ईश्वर (एक देव) हे गजालीचेर जाचो विश्वास ना तो नास्तिक, अशी नास्तिक शब्दाची व्याख्या केल्ली आसा. अस्ति नास्ति दिष्टं मति : = परलोक ना, अशें जो मानता तो नास्तिक अशी पाणिनी हाणें ताची व्याख्या दिल्ली आसा. माधवाचार्य हाणें वेदप्रमाण्य ना मानप्यांक नास्तिक म्हळां. वेदांची जो निंदा करता तो नास्तिक, अशी मनून ताची व्याख्या केल्ली आसा. ह्या सगळ्या व्याख्यांचो सोंप्या उतरांनी अर्थ असो जाता.

१) वेदप्रामाण्य ना मानपी - हे व्याख्येवरवीं बौद्ध, जैन आनी लोकायत मतांचे अनुयायी हे नास्तिक थरतात. ह्या तिनूय दर्शनांक नास्तिक दर्शन अशे म्हळां.

२) जे लोक परलोक वा सर्ग आनी पुनर्जल्म हांचेर विस्वास दवरिनात ते नास्तिक हे व्याख्येवरवीं फकत चार्वाकाचे अनुयायी नास्तिक थरतात.

३) देवाच्या अस्तित्वाचेर विस्वास ना दवरपी संदेहवादी, भौतिकवादी आनी प्रत्यक्षवादी लोकांक नास्तिक म्हण्टात.

भारतीय दर्शनांत वेदांची निंदा करपी लोकांक नास्तिक अशें म्हळां. ताका लागून देवाक मानिनाशिल्ले सांख्य हे नास्तिक थरनात. वेदप्रामाण्य ना मानपी जैन, बौद्ध आनी चार्वाक तितलेच नास्तिक थरतात. भारतासारकिल्या ईश्वरवादी आनी अवतारवादी देशांतूय अनीश्वरवादी लोक निर्माण जाले हाका खूब म्हत्व आसा. ऋग्वेदांत देवतांचें अस्तित्व ना मानपी लोकांचेंय वर्णन आसा. शंकराचार्याच्या अद्वैत वेदान्तातूय ईश्वराची सत्ता मायिक आनी अयथार्थ मानिल्ली आसा. सांख्य दर्शनाचें आदलें रूपूय निरीश्वरवादी आसा. साबार 'प्रमाणां' मांडून सांख्यांनी सृश्टीखातीर देवाची गरज ना अशें सांगला. वैदिक कर्मकांडाचेर पुराय विश्वास आशिल्ले पुर्वमीमांसादर्शनीय लोक अनीश्वरवादीच आसात. कुमारिल भट्टा हाणें विंगड विंगड तर्क मांडून, जग हें स्वाधिश्ठान आनी स्वताभितरूय परिपूर्ण आसा, सृश्टीखातीर खंयच्याच ईश्वराची गरज ना, अशें सांगलां.

वेदप्रामाण्य ना मानपी चार्वाक, जैन आनी बौद्ध ह्या दर्शनांनीय ईश्वराची सत्ता मानपाक न्हयकार दिला. ईश्वराचें प्रत्यक्ष दर्शन जायना म्हणून ताचें अस्तित्वूच ना अशें चार्वाक मानता. जग हें सृश्टूच नाशिल्ल्यान सृश्ट रचपी ईश्वराची गरज ना अशें जैन म्हण्टात आनी बुद्धाचो ईश्वराचेर मात लेगीत विश्वास नाशिल्लो.

जगाची सृश्टी, स्थिती आनी लय हांकां कारण आशिल्ली एक अप्राकृत चेतनाशक्ती आसा आनी ती शक्ती प्राकृत नेम म्हळ्यार सत्य आनी सैमीक नेम म्हळ्यार ऋतू हांचेय नेम करपी आसा अशी आस्तिक वाद्यांची धारणां आसा. पूण नास्तिकवाद्यांक असले चेतनाशक्तीचें अस्तित्व मान्य ना.

- कों. वि. सं. मं.

नास्नोडकार, डॉ. रघुनाथ विश्राम प्रभू : (जल्म : ६ फेब्रुवारी १९२४, सांताक्रुझ (कालापूर) - तिसवाडी).

गोंयचो सुटकेझुजारी. ताणें लिसेंवाचें सातव्या वर्सामेरेन तशेंच मेदिकु सिरूर्जियांव आनी फार्मासीची पदवी घेतली. १९४२-४६ ह्या काळांत तो 'कॉंग्रेस सोशलिस्ट पार्टी' चो वांगडी आशिल्लो. १९४६-६१ मजगतीं तो 'नॅशनल कॉंग्रेस गोवा' हे संघटनेचो वांगडी आशिल्लो. १९६३-१९७० मेरेन तो 'इंडियन नॅशनल कॉंग्रेस' संघटनेचो वांगडी आशिल्लो. १९४२ तल्यान तो सुटकेझुजारी पांडुरंग पु. शिरोडकार हाच्या फुडारपणाखाला वावर करूंक लागलो. तो राश्ट्रीय पत्रकां, नेमाळीं आनी हेर साहित्य वांटपाचो वावर करतालो. लिपचोरयां बसका घेतालो, नॅशनल कॉंग्रेस गोवा संघटनेखातीर वांगडी एकठांय करतालो. ताणें चोरयां एका रेडियो प्रक्षेपकाची स्थापना केल्ली. पुर्तूगेज सरकारी कचेरींतल्यान गुपीत खबरो मेळोवपाक ताणें गुप्तहेरांचें जाळें पातळायिल्लें.

जानेवारी १९५५ त, पोलिसांनी ताका धरलो, पूण २४ वरांभितर ताका राजकारणांत भाग घेवंचोंना असो खर सोपूत घेतकूच ताची र[...] केली. एप्रिल १९५५ त पोलिसांनी ताका परतून धरलो आनी [...] बंदखणींत घालो. थंयच्यान तो पळून शिमेभायर गेलो. ताचे गैर[...] ताका प्रादेशिक लश्करी न्यायालयान चार वर्सां खर बंदखणीची [...] फर्मायली, तशेंच १५ वर्सां खातीर ताचे राजकीय हक्क काडून [...] दोडामार्ग आनी नगर हवेलीच्या सत्याग्रह्यांक तो वैजकी आदार दि[...]

१९७० त तो तिसवाडी म्हाल कॉंग्रेस समितीचो अध्यक्ष म्हणून [...] आयलो. १४ ऑगस्ट १९७४ दिसा भारत सरकारान ताम्रपत्र दिवन [...] भोवमान केलो.

- कों. वि. [...]

नॉर्थ्रप, जॉन हॉवर्ड : (जल्म : ५ जुलय १८९१, न्यूयॉर्क [...] : २७ मे १९८७, विकेनबर्ग, ॲरीझोना).

अमेरिकन जीवरसायनशास्त्रज्ञ. ताचें शिक्षण कोलंबियाक [...] १९१२ त बी. एस्. १९१३ त एम्. ए. आनी १९१५ त पीएच्. डी[...] पदव्यो ताणें मेळयल्यो. रॉकफेलर इन्स्टिट्यूटांत ताणें झाक[...] हाचेवांगडा आयुर्मर्यादा सिद्धांताविशीं अभ्यास केलो. १९२४ त ते स[...] तो वांगडी जालो. १९४९ त बर्कलीच्या कॅलिफोर्निया विद्या[...] सुक्ष्मजीव विज्ञानाचो संशोधक प्राध्यापक म्हणून ताची नेमणूक ज[...]

नॉर्थ्रप हाणें पयल्या म्हाझुजाच्या काळांत ॲसिटोन आनी इ[...] आल्कोहॉल तयार करपाच्या किण्वनाचे क्रियेविशीं केल्ल्या संशोधना[...] पचन, श्वसन आनी सादारण गरजेच्या प्रक्रियांक जाय आ[...] एन्झायमांच्या अभ्यासाक चालना मेळ्ळी. एन्झायमांक रसायनीक नेम [...] पडटात, हें ताणें दाखयलें. १९३० त ताणें पॅप्सीन शुद्ध स्फ[...] स्वरुपांत तयार केलें. मोझेस कुनिट्झ हाच्या पालवान ताणें ट्रिप्सीन[...] कायमोट्रिप्सीन हीं एन्झायमां आनी ट्रिप्सिनोजॅन आनी कायमोट्रिप्सि[...] हीं तांचीं पूर्वगामी द्रव्यां स्फटिकरुपांत तयार केलीं. रॉजर एम्. हे[...] हाच्या पालवान ताणें स्फटिकी पॅप्सिनोजॅन वेगळें केलें. मास वायरस[...] प्रतिपिंडां हांच्या प्रथिनांचोय ताणें अभ्यास केलो. सुक्ष्मजंतूंचो नाश[...] सुक्ष्मजंतूभक्षक ताणें सस्तन जनावरांच्या आंतकडयांसावन वेगळो[...] तेखेरीज ताणें स्टार्च, सुक्ष्मजंतूंचें समूहन, किडींचेर जावपी तापम[...] परिणाम ह्या विशयांचेरूय संशोधन केलें. १९४१ त ताणें घटसर्पा[...] प्रतीविखाचें शुद्धीकरण केलें.

Crystalline Enzymes हो ताचो ग्रंथ १९३९ त उजवाडाक अ[...] रॉकफेलर इन्स्टिट्युटावरवीं उजवाडाक येवपी Journal of Ge[...] Physiology हे पत्रिकेचो तो संपादक आशिल्लो. दुसऱ्या म्हाझुज[...] अमेरिकेच्या राश्ट्रीय संरक्षण संशोधन समितीचो सल्लागार आ[...] एन्झायमांच्या आनी तांचेकडेन संबंदीत अशा द्रव्यांच्या स्फटिकीकरण[...] ताणें मोलादीक कार्य केलें. ताच्या ह्या वावराखातीर ताका जेम्स [...] सम्नर आनी वॅंडॅल मॅरॅडिथ स्टॅन्ली हांचे वांगडा १९४६ [...] रसायनशास्त्राचो नोबॅल पुरस्कार वांटून मेळ्ळो.

- कों. वि. [...]

नॉरिश, रॉनल्ड जॉर्ज व्हेफोर्ड : (जल्म : ९ न[...] १८९७, कॅंब्रिज - इंग्लंड; मरण : ७ जून १९७८).

...श भौतीक रसायनशास्त्रज्ञ. ताचें सुरवातीचें शिक्षण पर्सी स्कूल ... जालें. १९१५त ताणें कँब्रिजाच्या इमॅन्युएल कॉलेजांत शिश्यवृत्ती ... पयल्या म्हाझुजांत ताणें फ्रांसांत रॉयल फिल्ड आर्टिलरींत काम ... ९२१त ताणे कँब्रिजाकूच पदवी घेतली. १९२४त तो पीएच्. ... आनी त्याच वर्सा ताका इमॅन्युएल कॉलेजाची फॅलोशीप मेळ्ळी. ... ताची भौतीक रसायनशास्त्राचो विद्यापीठ प्रयोगनिर्देशक म्हणून ... ९३०त थंयच 'हंफ्री ओवॅन जोन्स व्याख्यातो' म्हणून नेमणूक ... १९३६त ताका एस्सी. डी. ही पदवी मेळ्ळी आनी तो रॉयल ...चेर वेंचून आयलो. १९३७त तो कँब्रिज विद्यापीठांत भौतीक ...शास्त्राचो प्राध्यापक आनी फुडें संचालक जालो. त्या पदावयल्यान ... तो सेवानिवृत्त जालो.

...ताणें नायट्रोजन पॅरॉक्सायड, आल्डिहायडां, किटोनां, कीटीनां, ...ब्रोमिथेन ह्या सादया संयुगांच्या उजवाड रसायनीक विक्रियांचो ... केलो. कार्बोनिल संयुगांचें दोन तरांनी उजवाडविश्लेशण कशें ... हें ताणें आनी ताच्या वांगडयांनी प्रस्थापीत केलें. तेन्नासावन ... संयुगां मुक्त मुलकांच्या अभ्यासाखातीर आनी जळप आनी ...रेकीकरण (polymerisation) हातुंतल्या शृंखला विक्रियांच्या ...खातीर वापरतात. उजवाडविश्लेशणाच्या ताच्या सोदावयल्यान ...नी सी. एच्. बॅम्फोर्ड हाणें 'फ्रँक-राबिनोव्हिच्य परिणाम' प्रयोगान ...रून दाखयलो.

...ल्या म्हाझुजाउरांत ताणें उजवाडरसायनीक आनी स्फोटक विक्रिया ...अभ्यास करपाक सुरवात केली. नॉरिश, जी. पोर्टर आनी तांचे ... हाणीं सोदून काडिल्ल्या चमक उजवाडाविश्लेशण आनी गत्यात्मक ...विज्ञान ह्या पद्दतींक लागून जांचो काळ मिलीसेकंदांनी मेजचो ... अशा अतीशीघ्र गतीच्या विक्रियांचो अभ्यास करप शक्य जालें. ...र नॉरिश आनी जॉर्ज पोर्टर हांकां मेळून अर्दो आनी मानफ्रॅट ...न हाका अर्दो असो १९६७ वर्साचो रसायन शास्त्राचो नोबॅल ...र फावो जालो. नॉरिश हाका आनिकूय खूब भोवमान फावो ...त.

– कों. वि. सं. मं.

... : उत्तर युरोपांतल्या स्कँडिनावियेच्या द्वीपकल्पांतलो अस्तंतेकडचो ... क्षेत्रफळ ३,२३,८९५ चौ. किमी. लोकसंख्या ४,३००,००० ...(९१). ह्या देशाचे उत्तरेक आर्क्टीक म्हासागर, उदेंतेक रशिया, ...ंड आनी स्विडन, दक्षिणेक स्कॅगरॅकचो दर्या आनी अस्तंतेक नॉर्वेचो ...आनी अॅटलांटीक म्हासागर. देशाची उत्तर - दक्षिण लांबाय १,८०० ... आनी रुरुंदाय ४२५ किमी. आसा. विस्तार ५८° उत्तर ते ७१° ... आनी ४°३०' उदेंत ते ३१°१०' उदेंत. ऑस्लो ही नॉर्वेची ...ानी.

...भूवर्णन – हिमकाळांत ह्या देशांत बऱ्योच खळयो तयार जाल्यो. देखून ... भूंय हांगा सामकी उणीं. दर्यादेगांनी, दोंगरांनी वेश्टील्लीं आखातां ...त. सॉंग्ना, हारडांगर, नॉर्ड आनी ऑस्लो हीं म्हत्वाचीं आखातां ...त. दक्षिण नॉर्वेचो चडसो वांटो डोव्हरफॅल आनी लांगफॅल ह्या ...ांनी व्यापला आनी मदीं योतुनहॅम पर्वताचेर नॉर्वेतली गालहपूपिगन ... ग्लिटरटिन हीं २,५०० मी. परस चड उंचायेचीं शिखरां आसात. ह्याच भागांत यॉस्टडाल्स्ब्रे हो ८०० चौ. किमी. युरोपांतलो सगळ्यांत व्हड हिमान भरिल्लो प्रदेश. मध्य नॉर्वेत त्रॉनहॅमालागीं अशीर असो खोल वाठार आसा. ताचे उत्तरेक सडयांची उंचाय उणी जायत वता. नॉर्वेची सरासरी उंचाय ५०० मी. आसा. मदल्या दोंगराळ प्रदेशांतल्यान आग्नेयेक व्हांवपी ग्लॉमा ही ५६० किमी. लांबायेची सगळ्यांत व्हड न्हंय.

हवामान – देशाचो सु. १/३ भाग शितल कटिबंधांत आसा, पूण अॅटलांटीकावयल्यान येवपी उश्ण गल्फ वाऱ्याक लागून देशाचें हवामान थंड आनी बरें आसता. अस्तंत दर्यादेगांनी सरासरी तापमान १५° सें. आसता. त्रॉनहॅमाचे उत्तरेक गिमांत सेगीत ३ म्हयने दीस आसता, म्हणून नॉर्वेक 'मध्यानरातच्या सुर्याचो देस' म्हण्टात. शिंयाळ्यांत तीन म्हयने ह्या भागांत सुर्य उदेना. हांगा वर्सभर वारो बदलत रावता. अस्तंत नॉर्वेत मध्यम शिंयाळो शितळ गीम, २०० सेंमी. पावस अशें दर्याचें हवामान आसता. उदेंत नॉर्वेत शिंयाळो एकदम कडक, गीम गरम, पावस १०० सेंमी. आसा. शिंयाळ्यांत पर्वतांचेर हीम पडटा.

वनस्पत आनी मोनजात – नॉर्वेत ऊंच पर्वतांच्या वाठारांनी कांटयांचीं झोंपां आसात. देगणांनी चड उंचायेचीं स्प्रूस आनी पायन रुखांचीं रानां आसात. जळींमळीं बर्च, अॅश, अॅस्पन हीं पानझडी रूख मेळटात. सडयांचेर तण वाड्टा, जाल्यार कांयकडेन फकत शेळो वाडिल्लो दिसता.

हांगा काळविटा सारकी पंगड करून रावपी रेनडियर आनी हरणां मेळटात. हे भायर ह्या रानांनी लिंक्स, बीव्हर, ऑटर, ग्लटन आनी वांस्वेलां आसात. न्हंयेत सॅमन आनी व्हाळांत ट्राउट हें नुस्तें चड प्रमाणांत मेळटा. दर्यांनी चडशें कॉड नुस्तें मेळटा. वुल्व्हरीन आनी लॅमिंग हे हुंदरासारकिले प्राणी खूब आसात.

इतिहास आनी राज्यवेवस्था – पुर्विल्ल्या काळांत नॉर्वेचे बायझंटायन रोमी साम्राज्याकडेन संबंद आशिल्ले. पूण आठव्या आनी णवव्या शेंकडयांतलो इतिहास पुरायपणान मेळना. मुखार नॉर्वेच्या व्हायकिंग दर्यांतल्यान जावपी वेपाराक लागून हाचो संबंद युरोपाकडेन आयलो. मध्ययुगांत नॉर्वेतलीं ल्हान-ल्हान राज्यां एकठांय हाडपाचें कार्य पयलो हाराल, ट्र्यूग्व्हेसॉन आनी हाराल्सॉन ओलाफ ह्या तीन राजांनी केले. नॉर्वे १५३६ त डॅन्मार्काच्या शेकातळा वचून, ताचो एक प्रांत जालो. मुखावयलीं तीनशें वर्सांमेरेन नॉर्वेत प्रॉटॅस्टंट पंथाची वाड जाली. पूण डॅन्मार्काची सत्ता फक्त दर्यादेगेंतल्या वाठारांत आनी शारांनी इतलीच आशिल्ली. हेर वाठार स्वतंत्र आशिल्ले. १४ जानेवारी १८१४ दिसा जाल्ले कबलातींतल्यान नॉर्वे स्विडनाक मेळ्ळो. पूण नॉर्वेच्या लोकांनी आपलें स्वातंत्र्य जाहीर करून डॅन्मार्कच्या राजपुताक आपलो राजा म्हणून वेंचून काडलो. पूण स्विडनाच्या दोस्त राश्ट्रांनी (रशिया - इंग्लंड) हाका विरोध केलो. हाका लागून नॉर्वे आनी स्विडन हांचेमदीं व्हड झूज जालें. मुखार नॉर्वे, स्विडनाचें संयुक्त राज्य जालें.

सुटके उपरांतच्या काळांत नॉर्वेन पुराय अलिप्ततायेचें धोरण आपणायल्लें. तरी पयल्या म्हाझुजांत जर्मन पाणबोटींनी ह्या देशाची खूब वेपारी तारवां बुडयलीं. दुसऱ्या म्हाझुजांत नॉर्वेन आपले अलिप्ततायेचें धोरण चालूच दवरलें. पूण १९४० त नाझी जर्मन सैन्य नॉर्वेत रिगोवन, दोन म्हयन्यांभितर ताणी सगळो नॉर्वे आपल्या शेकातळा हाडलो. राजकुटूंब आनी मंत्रीमंडळ हाणीं लंडनांत आलाशिरो घेतलो. जर्मनांनी व्हिडकुन क्विस्लींग ह्या देशद्रोही मनशाक प्रधानमंत्री नेमून ताणें मुखावयली पांच वर्सां नॉर्वेचें प्रशासन चलयलें. १९४५ त जर्मनीचेर हार

पडटकूच ७ जूनाक सातवो हॉकोन मायदेशांत परत येवन ताणें देशाची बरीच उदरगत केली.

नॉर्वे हो संविधानात्मक राजेशाय आशिल्लो देश. राजेशाय वंशपरंपरेन चलता आनी संविधानाप्रमाण राजाच्या पयल्या चल्याक गादयेर बसपाचो पयलो मान आसा. १८१४ त जाल्या संविधानाप्रमाण राजकारभार चलता. राजा हो देशाचो घटनात्मक मुखेली आसून सगळें शासन ताच्या नांवान चलता. पूण ताका संसद बरखास्त करपाचो अधिकार ना. राजा हो सैन्याचो मुखेली तसोच मुखेल धर्मगुरूय आसा. संसदेक स्टॉर्टिंग म्हण्टात. स्टॉर्टिंग दोन सदनी आसून तातूंत १५५ प्रतिनिधी आसतात. तांची वेंचणूक दर चार वर्सांनी जाता.

अर्थीक स्थिती – नॉर्वे हो उण्या प्रमाणांत जमीन आशिल्ल्या शेतकामत्यांचो देश. वारशा हक्कांक लागून जमनीची वांटणी चालूच आसा. हांगाची मुखेल पिकावळ म्हळ्यार बटाट, ओट, गंव, सातू आनी हेर कड्डणां. जनावरां पोसून तांचेकडल्यान मास आनी दूद मेळोवपाचो धंदो बऱ्याच प्रमाणांत चलता. रानांतल्या रुखांक लागून लाकडा उद्देगाची उदरगत जाल्या.

नुस्तें मारप हो हांगाचो मुखेल वेवसाय. दर्यादेगेचो आवाठ १९.२ किमी. आसा. तातूंत विंगड विगंड प्रकारांचें नुस्तें मेळटा. इलॅक्ट्रॉनिक उपकरणांनी नुस्त्यांच्या भिऱ्यांचो सोद घेतात.

नॉर्वेत खनीज कांय प्रमाणांत मेळटा. लोखण, फातरी कोळसो, जस्त, तांबें, शिंशें, रुपें हीं खनिजां मेळटात. उद्योगधंद्यांची हांगा भोव उदरगत जाल्या. देशांत यंत्रसामुग्री, रसायनां, सारें, शिमीट, कागद, कपडे, साकर हांचे कारखाने आसात.

रस्ते आनी रेल्वेमार्ग बांदपाच्या कामाक हांगा १९ व्या शेंकड्यांच्या दुसऱ्या अर्दासावन सुरवात जाली. हांगा १९८६ मेरेन सुमार ८६,१४३ किमी. लांबायेचे रस्ते आशिल्ले आनी ह्याच वर्सा रेल्वे मार्गांची लांबाय सुमार ४,२१९ किमी. आशिल्ली. नॉर्वेक व्हड आनी मेकळी दर्यादेग लाबिल्ल्यान दर्यादेगांनी तशेंच खोल दर्यांतले येरादारींत हो देश बरोच मुखार आसा. देशांत आंतरराश्ट्रीय चार आनी हेर ३४ विमानतळ आसात.

लोक आनी समाजजीण – सुमार दोन हजार वर्सांपयलींसावन मदल्या युरोपांतल्या नॉर्डिक वंशाचे लोक नॉर्वेक रावताले. गोरे कातीचे, ऊंच आनी अशीर मुखामळाचे हे नॉर्डिक वंशाचे लोक व्हड प्रमाणांत आसात आनी ते व्हायकिंगांचे पुर्वज आसात. दक्षिणेक वाटकुळ्या तोंडाचे आल्पायन वंशाचे लोक मेळटात आनी उत्तरेकडेन लॅप वंशाच्या लोकांचो राबितो आसा. विस्ताराचे नदरेन युरोपांतल्या खंयच्याय देशापरस नॉर्वेची लोकसंख्या उणी आसा. नॉर्वेतलो समाज चडसो ग्रामिणूच आसा.

भास आनी साहित्य – नॉर्वेयन ही इंडो-युरोपी भाशा – कुटूंबाच्या जर्मन शाखेच्या स्कॅंडिनेव्हियन पंगडांची एक भास. हे भाशेचे दोन प्रकार आसात. पयल्या प्रकाराक बुकमाल (बुक नॉर्वेजियन) म्हण्टात. हे भाशेचेर डॅन्मार्की भाशेचो प्रभाव पडला आनी तिचो वापर वेव्हारांत चड करतात. हीच हांगाची राजभास. दुसरे भाशेक न्युनुर्स्क (न्यु नॉर्वेजियन) म्हण्टात. ही आधुनिक साहित्यीक भास आसून ललीत साहित्यांत तिचो वापर चड करतात. नॉर्वेत साक्षरतायेचें प्रमाण ९७% आसा. १८६० सावन नॉर्वेत मुळावें शिक्षण सक्तीचें केलां.

ऑस्लो, बर्गेन, त्रॉनहेम आनी स्टावांगर हीं हांगाचीं म्हत्वाचीं थळां. ते शिवाय आनीक महत्वाचीं थळां आसात ती म्हणजे, स्वाल बार द्विपसमूह, यान मायेन जुंवो, बूव्हे जुंवो, पिटर १ आनी क्विन मॉड लॅंड.

– कों. वि. [illegible]

निंबाळकर, मारुती दत्तात्रय : (जल्म : १३ ऑगस्ट १[illegible] चिपळूण रत्नागिरी).

सुटकेझुजारी. तो इंडियन नॅशनल काँग्रेस समितीचो वांगडी आ[illegible] १५ ऑगस्ट १९५५ ह्या दिसा वी. डी. चितळे हाच्या फुडारपणा[illegible] बांदासावन गोंयांत येवन पत्रादेवीक सत्याग्रहांत ताणें वांटो घे[illegible] पुर्तुगेज पोलिसांनी ताका धरून खूब मार दिलो. फुडें कामगार चळव[illegible] ताणें वांटो घेतिल्लो. दोन सप्टेंबर १९८७ ह्या दिसा महाराष्ट्र सर[illegible] सन्मानपत्र दिवन ताचो भोवमान केलो.

– कों. वि. [illegible]

निकॅल : एक धातुरूप मुलद्रव्य. रसायनीक चिन्न Ni; अणु[illegible]

(अणूकेंद्रांतल्या प्रोटॉनांचो आंकडो) २८; अणूभार ५८.७१; सारणींतलें (इलेक्ट्रॉन रचनेप्रमाण केल्ल्या मूलद्रव्यांच्या कोश्ट[illegible] मांडणेंतलें) ८ब गटांतलें आनी लोह त्रयींतलें एक संक्रमणी मू[illegible] विरगळ बिंदू १,४५५° सॅ; सळसळ बिंदू २,९०० सॅ; घनताय (२[illegible] क) ८.९ ग्रॅ./घ सॅमी.; थीर सैमीक समस्थानिकांचो अणूभार ५८ ([illegible] ६० (२६%), ६१ (१%), ६२ (४%) आनी ६४ (१%) (कंसांतले [illegible] सैमीक निकॅलांतलें समस्थानिकांचें प्रमाण दाखयतात). किरणो[illegible] (भेदक कण वा किरण भायर सोडपी) समस्थानिकांचे अणूभार ५६, ५९, ६३, ६५ आनी ६६; ह्या किरणोत्सर्गी मसस्थानिकांचें अध[illegible] २.५६ वरांपसून निकॅल (६५) ते ८०,००० वर्सांमेरेन निकॅल [illegible] आसता; विद्युत् विन्यास (इलेक्ट्रॉनांची अणूंतली मांडणी) २, ८, १[illegible] संयुजा (हेर अणुंकडेन संयोग पावपाची तांक दाखोवपी अंक[illegible] भुकवचांतलें प्रमाण ०.०१६% आसा.

धर्तरेचेर पाविल्ल्या उल्कांतल्या लोखणापसून पुर्विल्ल्या [illegible] साधनां आनी हत्यारां तयार केल्लीं. अशा लोखणांत ५-१५% [illegible] सांपडलां. युथिडीमस ह्या बॅक्ट्रियन राजाच्या (इ.स.प. २३५) ना[illegible] २०.०४% निकॅल आनी ७७.५८% तांबें आशिल्लें अशें नदरेक आ[illegible] पुर्विल्ल्या काळांत चीनी लोक मिश्रधातूच्या स्वरुपांत निकॅलाचो [illegible] करताले. १७५१ त निकोलायट (NIAS) आशिल्ल्या खनिजापसून [illegible] निकॅल ए. एफ. क्रुन्स्टेट हाणें तयार केलें. १७७५ त टी. ओ. ब[illegible] हाणें ताच्या म्हणण्याक तेंको दिलो आनी निकॅल हें नांव सर्वमान्य [illegible] १८०४ त एच. टी. रिक्टर हाणें शुद्ध स्वरुपांत निकॅल तयार केलें. १८७५ उपरांत निकॅलाचें व्हड प्रमाणांत उत्पादन सुरू जालें.

विपुलतेच्या नदरेन निकॅलाचो सगळ्या मूलद्रव्यांत २४ वो क्र[illegible] आसा. अग्निज खडकांत सरासरी ०.०१% निकॅल सांपडटा. पूण [illegible] नदरेन म्हत्वाचे अशे सांठे सामके उणे आसात. निकॅल धातुकां सल्[illegible] आनी लॅटरायट अशा दोन स्वरुपांनी सांपडटात. निकॅलाचे सांठे कॅ[illegible] सडबरी आनी टॉमसन-मोक लेक, अस्तंत ऑस्ट्रेलिया, रशिया (सायबे[illegible] द. आफ्रिका, फिनलॅंड, नॉर्वे, चीन, भारत, अमेरिका, न्यू कॅलेडो[illegible] क्युबा आनी ऑरेगॉन (अमेरिकेचीं संयुक्त संस्थानां), ग्रीस आनी ब्राझी[illegible] आसात. १९७५ त निकॅलाचें संवसारीक उत्पादन (कम्युनिस्ट[illegible]

ः ६ लाख टन आशिलें.

कल हें दर्यांत जियेवपी जिवांमदीं आनी दर्यांतूय मेळटा. तशेंच, ग आनी जनावरांच्याय ऊतकांत तें आसता. मनशाच्या सदच्या तूय दर दिसा ०.३-०.५ मिग्रॅ. निकॅल आसता.

तुकांपसून निकॅल तयार करप हें खूब खर्चाचें आनी कठीण काम. म्हाझुजाच्या काळांत आनी ते उपरांत निकॅल तयार करपाचे त खूब बदल जाले. धातुकां तीन प्रकारांचीं आशिल्ल्यान निकॅल रपाक वेगवेगळ्यो पद्‌दती वापरतात. निकॅल दोन तरांनी शुद्ध करतात ग्रेद्युत् विच्छेद करून आनी २) मॉंड-कार्बोनिल पद्‌दतीन.

कल हो एक धव्या रंगाचो घट्ट धातू. तापोवन संस्कार केल्ल्या ग्टपण (९९.९९% निकॅलाचो) ८५ ब्रिनॅल, जाल्यार थंड पद्‌दतीन केल्ल्या धातूचें घटपण (९९.४% निकॅलाचो) २१० ब्रिनॅल इतलें ताची विद्युत् संवाहकताय १६% (तांबें १००% धरून) चुंबकीय त सुरवातेक ११० ब उण्यांत उणी ६००, विद्युत् रोधकताय (२०°) ७.८ मायक्रोओम सेंमी. आसता. सर्वसादारण तापमानाचो ताचेर म जायना. ऑक्सिजनाच्या सान्निध्यांत जाळ्ळ्यार निकॅलस यड (NiO) तयार जाता. उदकाचो ताचेर परिणाम जायना. पूण अवस्थेंत तें वाफेचें अपघटन (रेणूचे कुडके जावपाची क्रिया) विरल आनी संहत हायड्रोक्लोरीक आनी सल्फ्युरीक आम्लांचो ल्हव ल्हव परिणाम जाता. पूण नायट्रीक आम्लाची जलद क्रिया निकॅल नायट्रायट तयार जाता. धातूचेर क्षाराचो (आल्कलीचो) म जायना.

कॅलाचीं खूबशीं ऑक्सायडां आसात. तातूंतलीं निकॅलस ऑक्सायड आनी निकॅल डाय-ऑक्सायड (NiO_2) हीं म्हत्वाचीं. निकॅलस क्सायड [$Ni(OH)_2$] हें निकॅल संयुगाच्या विद्रावांत पोटॅशियम ॉक्सायड भरशिल्ल्यान मेळटा. निकॅल लवणाची विरंजक (रंग ना) पिठयाच्या विद्रावावांगडा विक्रिया केल्यार निकॅलिक हायड्रॉक्सायड $)_3$] तयार जाता. कार्बन डाय-ऑक्सायड चड प्रमाणांत आशिल्ल्या यम बायकार्बोनेटाच्या विद्रावांत निकॅल सल्फेट भरशिल्यार निकॅल नेट ($NiCO_3$) मेळटा. निकॅल ऑक्सायडाचेर वा कार्बोनेटाचेर विरल क्लोरीक आम्लाची विक्रिया केल्यार निकॅल क्लोरायड ($NiCl_2$) निकॅल नायट्रेट [$Ni(No_3)_2$], निकॅल सल्फायड (NiS), निकॅल ट ($NiSO_4.7H_2O$) आनी निकॅल कार्बोनिल [$Ni(CO)_4$] हीं निकॅलाचीं ऑक्सायडां. तशेंच निकॅलाचीं कार्बनां संयुगांय तयार करतात.

ग्रेद्युत् विलेपनांत निकॅलाचो १८४३ पसून उपेग जावपाक लागला. ९ च्या सुमाराक तिख्यांत निकॅलाची भरसण करपाची पद्‌दत ांत आयली. मोनॅल निकॅल-तांबें मिश्रधातू १९०५ च्या सुमाराक केले उपरांत मिश्रधातूंत निकॅल हो पायाभूत धातू म्हणून वापरपाक ात जाली.

नेकॅल मिश्रधातू उकत्या तळाच्या विद्युत् प्रज्योत वा प्रवर्तन प्रकाराच्या यांनी हवेंत, अक्रीय (सोंपेपणी रसायनीक विक्रिया न जावपी) वायूंत निर्वातांत वितळावपाक येतात. निकॅलाचे ५,००० परस चड धातू प्रचारांत आसून उद्‌देगीक गरजेप्रमाण नवे-नवे मिश्रधातूय सोदून टात. उत्पादीत निकॅलांतलें ५०% परस चड निकेल लोखणावांगडा धातू तयार करपाखातीर वापरतात. निकॅल तीखें (०.०५% - १०% ल) मोटार गाडयो, ट्रक, बसी, तारवां, विमानां आनी हेर येरादारीच्या साधनांचे खास भाग तयार करपाखातीर व्हड प्रमाणांत वापरतात. तशेंच, शेताचीं यंत्रां-उपकरणां, यांत्रिक हत्यारां, खणकामाची यंत्रसामुग्री, खनीज तेलाच्यो बांयो आनी विद्युत् शक्ती निर्मितीची यंत्रसामग्री आनी हेर जायत्या तिख्याच्या संरचनांनी ताचो उपेग करतात. स्टेनलॅस तिखें (२%-२६% निकॅल) गंजरोधी आनी दाग ना पडपी आसून तीं शक्त आनी चिवटपण हे खातिरूय बरीं आसतात. हाका लागून रेल्वे, विमानां सारकिल्या येरादारीच्या साधनांनी, रांदचे कुडींतल्या आयदनांनी आनी रसायनीक आनी खाद्यपदार्थांचेर प्रक्रिया करपी उद्‌देग, लुगटा उद्‌देग, कागद कारखाने आनी खनीज तेल परिष्करण कारखान्यांनी अशा वेगवेगळ्या जाग्यांचेर तिख्याचो उपेग करतात. भट्ट्यांखातीर वापरतात त्या तिख्यांत २%-२६% निकॅल आसता. निकॅलाचें उच्च प्रमाण आशिल्ले मिश्रधातू तयार करपाखातीर निकॅलाच्या सगम्या उत्पादनांतलें सुमार २५% निकॅल वापरतात. तांबें आनी निकॅल (३०%-३५%) हांचे मिश्रधातू कळमरोधी आनी खास गुणधर्मांचे आसून बांदकाम, रसायनीक आनी खाद्यपदार्थांतल्यो प्रक्रिया उद्‌देगांतल्यो सामुग्री, तशेंच दर्या आनी विद्युत् शक्तीनिर्मणेच्या यंत्रसामग्रेत तांचो उपेग करतात. निकॅल आशिल्ले मिश्रधातू जॅट इंजिनांनी, नाणीं तयार करपाक, सोबेच्यो वस्तू आनी भांगरांत जडयल्ल्या रत्नांमाणकांच्या वस्तींनी वापरतात.

निकॅलाच्या वट्ट उत्पादनांतलें सुमार २०% निकॅल शुद्ध स्वरुपांतलो धातू म्हणून वापरतात. ह्या स्वरुपांत ताचो खाद्यपदार्था वयले प्रक्रियेंत, रसायनीक आनी रेडिओंत, दूरचित्रवाणी आनी इलेक्ट्रॉनीक उद्‌देगांत उपेग करतात. निकॅल तशेंच अगंज तिखें आनी हेर निकॅल मिश्रधातूंचो तिख्याचेर थर दिवपाखातीर उपेग करतात. हाका लागून रसायनांनी जावपी झीज करपी क्रियेक थांबोवपी परिणामकारक संरक्षक थर खूब उण्या खर्चांत मेळपाक शकता. अशे तरेन विद्युत् विलेपनान ताचो उपेग करून वातावरणी झिजेपसून संरक्षण मेळोवपाक येता.

दर वर्सा णव लाख किग्रॅ. परसय चड निकॅल उत्प्रेरक म्हणून वापरतात. एथिलीन डाय-अमायन टॅट्राॲसिटेटावांगडा अनुमापन करून निकॅल वळखुपाक येता. उत्प्रेरकांतलें आनी कंवचेंतलें निकॅल वळखुपाखातीर क्ष-किरणांचो उपेग करतात. हेभायर आनिकूय जायत्या पद्‌दतींनी निकॅल वळखुपाक येता.

निकॅल संयुगांक लागून जनावरांचेर विखासारको परिणाम जाता. शरिराचेर दिसपी निकॅलाचो परिणाम म्हणजे कातीच्यो पिडा. निकॅलाचो पिठो उस्वासावांगडा पुलमांवांनी गेलो जाल्यार कांक्र (कॅन्सर) हो रोग जाता. निकॅल कार्बोनॅल हें खूब विखारी आसता.

१९५०-६० मजगतीं केल्ल्या सर्वेक्षणाप्रमाण सुकिंदा, कान्सा, सारुआबिल, कालियापानी आनी भिमतानगर ह्या जाग्यांनी निकॅल ऑक्सायडाचे सांठे सांपडल्यात. हांचे भायर निकॅल सल्फायडाचे सांठे काम्पाहार (टाटानगरा लागीं) आनी रामसू (जम्मू आनी काश्मीर) ह्या सुवातांनीय सांपडल्यात. कटक जिल्ह्यांतय निकॅलाचे सांठे सांपडल्यात. सुकिंदा आनी कान्साक सांठ्यांपसून निकॅल तयार करपाचे प्रकल्प तयार जाल्यात. भारताची निकॅलाची दर वर्साची गरज सुमार २,५०० टन इतली आसा. सध्या ती कॅनडा आनी रशियाच्यान आयात करून भागयतात. सुकिंदा प्रकल्प सुरू जाले उपरांत देशाची निकॅलाची गरज भागोवपाखातीर आयात करपाची गरज पडची ना.

- कों. वि. सं. मं.

निकाराग्वा : मध्य अमेरिकेंतलो सगळ्यांत व्हड प्रजासत्ताक देश. क्षेत्रफळ १,३०,००० चौ. किमी. लोकसंख्या ४१,००,००० (१९९१). विस्तार १०° ४५' उत्तर ते १५° १०' उत्तर आनी ८३° १५' अस्तंत ते ८७° ४०' अस्तंत. ह्या देशाचे उत्तरेक हॉन्दुरास आनी दक्षिणेक कोस्ता रिका हे देश आसात. उदेंतेक कॅरिबीयनचो दर्या आनी अस्तंतेक पॅसिफीक म्हासागर आनी वायव्येक फॉन्सेकाचें आखात आसा. मानाग्वा हें ह्या देशाचें राजपाटण.

भूंयवर्णन - भूंयरचणुकेचे नदरेंतल्यान देशाचे तीन वांटे जातात. १. मदलो दोंगरी-सड्याचो वठार २. पॅसिफीक म्हासागराची दर्यादेग आनी ३. ॲटलांटीक म्हासागराची दर्यादेग.

१. निकाराग्वाच्या मध्यकाक आशिल्लयो पर्वतांवळी, हॉन्दुरासाचे शिमेलागीं रूंद आसात आनी दक्षिणेक अशीर जायत वतात. तातूंतली मोगोतोन (२,१०७ मी.) आनी सास्लाइया (१,९९४ मी.) हीं ऊंच तेमकां आसात. आलास्कासावन पनामामेरेन पातळिल्ली खडपाळ पर्वतांची रांक निकाराग्वांत मातशी तुटून परतून मुखार वता. हो तुटिल्लो वाठार म्हळ्यार आलास्का ते तियॅरा दॅल फुयॅगोमेरेनचे रांकेंतलो सगळ्यांत उणे उंचायेचो वाठार.

२. पॅसिफीक म्हासागराची दर्यादेग ३५० किमी. लांबायेची आसा आनी ही देग उत्तरेकडेन रूंद आनी सपाट आसा. दोंगरी वाठार आनी पॅसिफीक दर्याकांठ हांचेमदीं सुमार ९,५०० चौ. किमी. च्या क्षेत्रांत चाळीस ज्वालामुखींची एक रांक आसा. ज्वालामुखींतली सान क्रिस्तोबॅल (१,७४५ मी.), कन्सॅप्शन (१,६१० मी.) आनी मोमोतोम्बो (१,२८० मी.) हीं म्हत्वाचीं तेमकां. पर्वतरांकेमदीं पिकाळ द्रोणी वाठार आनी देगणां आसात. ह्या देशांत भूंयकांपूय बरेच फावटीं जातात. ॲटलांटीकाचो म्हणजेच कॅरिबीयन दर्या ५३८ किमी. लांबायेचो आसा. हो कांठ दर एके सुवातेर ८० किमी. मेरेन रुंदायेचो आसा. तो रेबटान भरिल्लो, सखल आनी उथळ आसा. ह्या देशांत खूब तळीं आसात. मदल्या पर्वतांरांकेसावन उदेंतेक व्हांवपी न्हंयो खूब आसात. हातूंतली कोको ही सगळ्यांत लांब न्हंय (६८० किमी.) आसा.

हवामान - देशाच्या दर्यादेगांनी हवामान उश्ण आनी दमट आसता. उदेंत आनी अस्तंत दर्यादेगांचेर सरासरी तापमान २६° सॅ. आसता. दोंगरी वाठारांनी शियाळ्यांत तापमान १६° सॅ. आनी गिमांत २१° सॅ. आसता. सरासरी पावस २५० सेंमी. पडटा. कॅरिबियी दर्यादेगांचेर ईशान्य वेपारी वाऱ्याक लागून सॅन वॉन दॅल नॉर्वेत हे सुवातेर ५९० सेंमी. पावस पडटा.

निकाराग्वाच्या चडशा वाठारांनी सदांच पाचवी वनस्पत मेळटा. देशाचो ६०% परस चड भाग रानांचो आसून उंचायल्या वाठारांनी दाट रानां आसात. माहोगनी आनी सिडार रूख भोव प्रमाणांत मेळटात. बदाम, अक्रोड, पायन, क्रेब्रॅको, ग्वायाकम हे रूख म्हत्वाचे आसात. अस्तंतेक सखल प्रदेशांत सॅव्हाना तण वाडटा. दाट रानांक लागून विंगड-विंगड जातींची मोनजात निकाराग्वांत खूब आसा. दलदलीच्या वाठारांत मानगीं, शेड्डे, सोरोप आनी कांसव मेळटात. हांगाच्या रानांनी माकड, हरणां, प्यूमा, जॅगुआर, पेकारी, आर्मडिलो आनी हेर जनावरां दिश्टी पडटात. तशेंच न्हंयांनी, तळ्यांनी आनी दर्यांत साव्या आनी खाऱ्या उदकांत विंगड विंगड प्रकाराचें नुस्तें आसा.

इतिहास - स्पेनाची घुरी येवंचे पयलीं हांगा सुमो, मिस्कितो आनी शेतवडी रानटी जमाती आशिल्लयो. १५२४ त फ्रॅन्सिस्को कॉर्दोबान ग्रॅ आनी लेओन शारांचेर जैत मेळोवन, सुमार तीन शेंकडे ग्रॅनाडाच निकाराग्वांत सत्ता चलताली. स्पेनाच्या हेर वसणुकांवांगडा निकारा १८२१ त स्वतंत्र जालो. कांय वर्सां मध्य अमेरिका संघराज्यात उपरांत ३० एप्रिल १८३८ त निकाराग्वाक पुराय स्वातंत्र्य मेळ उपरांत 'लिबरॉल ऑफ लिओन आनी कॉन्झर्वेटीव ऑफ ग्र हांचेमदल्या झगडयांनी निकाराग्वाची स्थिती इबाडिल्ली, म्हणून १९ १९२६, १९२८ आनी १९३६ त संयुक्त संस्थानांनी आपलें नौदल हांगा शांतताय हाडली.

५ ऑगस्ट १९१४ त जाल्ले ब्रायनचॅमारो कबलातीक निकाराग्वान, संयुक्त संस्थानांक आपल्या देशांत खारीज खणपाक ९९ वर्सांमेरेन कॉर्न जुंवो, अमेरिकेच्या नौदलाक तळ म्हणून दिल्ल १९७१ त जाल्ले कबलातीक लागून अमेरिकेन कॉर्न जुंवो निकारा परत केलो.

सामोझा कुटूंबान ४६ वर्सांमेरेन आपली सत्ता हांगा चलयली. पूण वर्सांमेरेन चलत आयिल्ले क्रांतीक लागून सामोझा सत्तेचो अंत १९७४ च्या संविधानाप्रमाण राश्ट्रपतीक स वर्सांखातीर वेंचून काड तोच राश्ट्र मुखेली आसता आनी आपलें मंत्रीमंडळ आनी हेर अधिका तोच वेंचता. निकाराग्वाचें विधीमंडळ दोन सदनी आसा. राज्यमं (सिनेट) ३० आनी प्रतिनिधी मंडळांत ७० वांगडी आसतात.

अर्थीक स्थिती - शेतवड हो निकाराग्वाचो मुखेल वेवसाय आनी लोकसंखेचे ६५% लोक ह्याच वेवसायांत आसात. निर्यातीचो ७५% म्ह शेतकी उत्पन्नाचेर आसता. कापूस, काफी, मास तशेंच साकर, ल आनी केळीं हांची चड प्रमाणांत निर्यात जाता. कापूस, ऊंस, काफी, मको, भात, जोंधळो, कोको, कड्डण, तंबाकू, केळीं आनी हेर फळां पिकां खूब प्रमाणांत येतात. गोरवांक खावड म्हणून उपेग पडपी पा तणांचें हांगा बरेंच पीक येता. गोरवां, मेंढरां आनी कोंबयो पोसपाचो हांगा नेटान चलता. उदकांतले पिकावळींत नुस्त्याचें प्रमाण बरेंच अ

न्वेव्हा सिगोव्हियाक टंगस्टनचे सांठे मेळटात. भांगर, रुपें, शिशें जस्त हांचेय साठे कांयकडेन मेळटात. १९७४ त पॅसिफीक दर्या सैमीक वायू मेळ्ळा. आयात निर्यातींत संयुक्त संस्थानांत सगळ्यांत निर्यात करपी हो देश.

'पॅन अमेरिकन' ह्या ४८५ किमी. लांबायेच्या राजमार्गाक ल अस्तंत देगांतले वाठार हॉन्दुरास आनी कोस्ता रिका ह्या दे जोडल्यात. हो रस्तो सोडल्यार हेर रस्ते बरे नात. चड पावसाक ल रस्त्यांक फोंड पडटात. १९८४ मेरेन हांगा ४,००० किमी. लांब रस्ते, ३३४ किमी. लांबायेचे रेल्वे मार्ग आशिल्ले. 'लॅनिका आंतरराश्ट्रीय येरादारी करपी सरकारी विमान कंपनी.

लोक आनी समाजजीण - हांगा १५०४ ते १५२५ ह्या काळांत लोक आयले. हेपयलीं हांगा ॲझटेक जमातींचो राबितो आशिल्लो. म वंशीक भरसण जावन, आतां ७०% लोक मिस्तीस आसात. ता भौसंख्येन अस्तंत देगांच्या पिकाळ वाठारांनी रावतात. वट्ट लोकसंख ८०% लोक पॅसिफीक देगांनी आनी तळ्यांच्या वाठारांत रावतात. श चडशे युरोपीय लोक रावतात. कॅरिबीयन देगांनी खापरी वंशाचे आसात. तांची लोकसंख्या ८% आसा. चडशे लोक कॅथलीक

१९८४ मेरेन ८२.२३% रोमन कॅथलीक , ३.३% प्रॉटॅस्टंट
३.६% हेर धर्मांचे लोक आशिल्ले. १९८० मेरेन ६२.४% लोक
शिल्ले. मुळावें शिक्षण फुकट आनी सक्तीचें आसलें तरीय शाळांचो
अजुनूय उणो आसा. देशांत पर्यटन वेवसायाची उदरगत जायत
गाची अधिकृत भास स्पेनीश. १९८४ मेरेन हांगा तीन दिसाळीं
क येतालीं.

- कों. वि. सं. मं.

: मुसलमान लोकांच्या लग्नसंस्काराक निकाह (अरबी) वा शादी
अशें म्हण्टात. निकाह म्हळ्यार खुशालकायेचो दीस.
री हो संस्कार धर्मीक न्हय. तो एक समाजीक करार आसता.
भटावरी हो संस्कार काजिनूच करूंक जाय अशें ना. कुराणांतले
तेचे मंत्र म्हणून कोणूय निकाह करूंक शकता. मुसलमानांमदीं
हाची चाल ना. जायते फावट भुरग्यांच्या सव्या वा सातव्या वर्साच
डी जमोवन दवरतात. पूण लग्नसुवाळो मात भुरगीं पिरायेंत
हण्टकच करतात. न्हवऱ्या-व्हंकलेचें कूळशील पळोवन थरयल्लें
धेयुक्त केल्लें लग्न हो निकाह हाचोच प्रकार आसा. सुरवातेक
रितीन चौकशी जाले उपरांत न्हवऱ्याचो बापूय व्हंकलेच्या
डेन न्हवऱ्याच्या वंशाची पुराय म्हायती बरोवन धाडटा. म्हायती
गंय भेटवस्तूय धाडटात. ती भेट आपणायली जाल्यार मागीर
मागणी घालतात. मागणे वेळारूय वस्त्रालंकार धाडपाची पद्दत
ाका 'मंगनी' म्हण्टात.
चो निकाह सक्तीन लावंक जायना, असो कायदो इस्लाम धर्मांत
ासा. इस्लामान बायल आनी दादलो हांचो दर्जो चडसो सामान्य
हाका लागून लग्नाक व्हंकलेची संमती भोव गरजेची आसता.
ा तिच्या नात्यांतलो कोणूय तिचो वकील म्हणून तिची संमती
आनी ती न्हवऱ्याक सांगता. हे संमतीक उण्यांत उणे दोन गवाय
चडशीं लग्नां न्हवऱ्या-व्हंकलेचे आवय बापुयूच थरयतात. पूण
तेंपार न्हवरो-व्हंकल आपलो सांगाती वेंचून काडटात.
े ऐपतीप्रमाण न्हवरो व्हंकलेक कांय रक्कम हुंडो म्हणून दिता.
हेर' अशें म्हण्टात. ताचेर फकत व्हंकलेची मालकी आसता.
ीं चार दीस न्हवऱ्या-व्हंकलेक तांच्या घरा पिठी लायतात. गंव
ांच्या पिठांत तिळांचें तेल आनी हळद घालून तयार केल्लो लेप
ह्या वेळार जमिल्ल्यो बायलो पदां म्हण्टात आनी मागीर खाजूर

लग्नविधी व्हंकलेच्या घरांत जाता. सादारणपणान तो तीन दीस
व्हकलेची मंडळी न्हवऱ्यागेर वचून ताच्या हाता-पायांक मेथी
आनी ताका सुताच्या नाडयांचें कांकण, लेंस आनी पागोटें दितात.
न्हवऱ्याक वाजयत गाजयत व्हंकलेगेर व्हरतात. हे मिरवणुकेक
' म्हण्टात. पयले तीन दीस दोनूय कडचे सोयरे एकठांय बसून
ण, गुडगुडी, पानसुपारी, नाचगाणें आनी हेर कार्यक्रमांनी वेळ
त. तिसऱ्या दिसा न्हवरो व्हंकलेकडच्यान आयिल्ले कपडे घालता.
दिसा व्हंकलेच्या हाता-पायांक मेथी लायतात. उपरांत तिका
न्हवऱ्यान धाडिल्ल्या वस्त्रालंकारांनी सजयतात. सांजे वेळार
व्हंकलेक बाशींग बांदून मिरवणुकेन व्हंकले घरा वता. थंय
ताचेखातीर खास बसका तयार केल्ली आसता. ताका तेंकून पड्डो
आसता. पड्ड्याआड व्हंकलेवांगडा हेर बायलो बशिल्ल्यो आसतात. काझी
व्हंकलेक तिची संमती विचारता. तिणें 'हय' म्हळ्यार तो न्हवऱ्याकडच्यान
कुराणांतलीं लग्नविशयक पांच कलमां म्हणून घेता. उपरांत 'खुत्बा ए
निकाह' (विवाह मंत्र) म्हंटात. उपरांत न्हवऱ्या-व्हंकलेची भेट घडोवन
हाडटात. न्हवरो सुरवातेक व्हंकलेचें तोंड हारशांत पळयता. काझीन
दोगांकूय आशिर्वाद दिले उपरांत हेर जमिल्ले लोक हात वयर करून ह्या
आशिर्वादांत वांटो घेतात. खारको वांटले उपरांत काझी आपल्या दप्तरांत
त्या निकाहाची नोंद करता.

न्हवऱ्याचे मंडळीक मेजवानी आनी न्हवऱ्याक आंदन म्हणून दिवपाच्यो वस्तू दिले उपरांत वरात भायर सरता. वरात न्हवऱ्याच्या घरा वाजत गाजयत वता. ताचे उपरांत दोन, तीन दिसांनी न्हवऱ्याकडची मेजवानी जाता. तिसऱ्या वा धाव्या दिसा कांकणां सोडलेउपरांत लग्नसुवाळो सोंपता.

सादारणपणान होच लग्नसुवाळो इस्लामी लोकां मदीं चलता, पूण मुस्लमानांमदीं जातिभेद आशिल्ल्यान दर एके जातींत लग्नविशयक आचारांत थोडो भोव फरक आसता.

- कों. वि. सं. मं.

निकोबार : (पळेयात अंदमान आनी निकोबार).

निर्गूण संप्रदाय : निर्गूण परब्रह्माची उपासना करपी लोकांचो वर्ग. मुसलमान लोक भारतांत येवन स्थायीक जातकूच इस्लामांतल्या एकेश्वरवादावरीच एक उपासना पद्दत सुरू करपाचे इत्सेन सगुणोपासनेपसून वेगळी अशी निर्गूण ब्रह्माची उपासना कांय लोकांनी आपणायली. स्वामी रामानंद आनी ताचो गुरू राघवानंद हांच्या काव्यांत निर्गूण मताचीं मुळां मेळटात. पूण ह्या पंथाचे सिद्धांत मात उपनिशदांतल्या तत्त्वगिन्यानाचेर आदारिल्ले आसात. सुफी संप्रदायाचो मात ताचेर प्रभाव पडिल्लो दिसता. कबीराक ह्या पंथाचो प्रवर्तक मानतात. जाचेखातीर धर्मीक भेदभाव तयार जातात अशा बाह्योपचारांचो त्याग आनी शुद्ध इश्वरभक्ती तशेंच सात्विक जीण हांचेर कबीरान भर दिला. मनाचें खरेपण आनी सहानुभूती हांकां तो चड म्हत्व दिता. पूण निर्गुणाकडेन आस्था आसुनूय ताणें ह्या नांवाचो वेगळो संप्रदाय सुरू केलोना. तशेंच ताचे उपरांत अशा संप्रदायाची कोणेंच स्थापना केल्ली दिसना. पूण वेगवेगळ्या संप्रदायांतल्या निर्गुणोपसाक आनी सगुणोपासक लोकांमदीं भेद दाखोवपाखातीर ते विचारसरणीक निर्गूण संप्रदाय हें नांव मेळ्ळें. निर्गुनिया, निर्गुणवादी वा संतमत हे शब्द त्याच अर्थान वापरतात.

निर्गूण संतकाव्य - इ.स.च्या १५ व्या शतमानासावन भक्तिकाव्यांत सगूण आनी निर्गूण हे दोन वेगवेगळे प्रवाह सुरू जाले. फुडें निर्गूण काव्याचे शुद्ध ज्ञानाश्रायी आनी शुद्ध प्रेममार्गी अशे दोन फांटे जाले. निर्गूण भक्ती ही भावनात्मक प्रवृत्ती आसून संतकवीच्या भक्तीगितांवरीच सुफी कवीच्या प्रेमग्रंथांत तिचो आस्पाव जाता. बौद्धपंथी सिद्धपुरूष आनी नाथपंथी योगी हांच्या पदांचोय निर्गूण काव्याचेर प्रभाव पडला.

कबीराच्या ज्या पदांनी निराकार ईश्वराची उपासना करपाचो उपदेश केल्लो आसा तांकां 'कबिरदास की वाणी' अशें म्हण्टात. तीं पदां निर्गूण

निग्रो (खापरी)

ह्या नांवान नामनेक आसात. भजनां आनी निर्गूण गितां हांचो विशय एकूच आसता तरी निर्गूण गितां एका वेगळ्याच तालांत गायतात. जायत्या भोजपूरी संतकवीनी निर्गूण पदां रचल्यांत. निर्गूण पदां गोड आसतात. तांचें खाशेलपण म्हळ्यार तातूंतलीं दुसरी ओळ 'आहो रामा' वा 'कि आहो रामा' ह्या उतरान सुरू जाता आनी हो राम ह्या उतरान सोंपता.

पाँच दे पचीस कोसे बसले महाजन हो
कि आहो मोरे रामा, कपना अवगुनवा हरी
मोरे रुसेले हो राम

मराठी संतकवींनी निर्गुणापरस सगूण भक्तिकूच चड म्हत्व दिलें दिश्टी पडटा. संत एकनाथ सगूण निर्गूण एकूच आशिल्ल्याचें सांगता.

माइने स्वरूप निज निर्गूण
अथवा वैकुंठीचें सगुण
दोन्ही एकचि निश्चयें जाण
सगुण निर्गुंण समसाम्य

- कों. वि. सं. मं.

निग्रो (खापरी) : निग्रोयड ह्या मानववंश गटांतलो एक वर्ग. कुळकुळीत असो काळो रंग धरून गाड पुडिरंगामेरेनच्या रंगाची कात आशिल्ले, काळे, मुदयाळे केंस आशिल्ले सर्वसादारणपणान आफ्रिकेंतले काळे लोक ह्या गटांत पडटात. ह्या वंशगटांतल्या मनशाचे तकलेचो आकार लघुशिर्शी आसता. दाट भुंवयो, चेपटें नाक आनी भायर पडिल्ले खरबरीत ओंठ हीं ह्या वंशगटाचीं आनीक कांय खाशेलेपणां. निग्रो (खापरी) लोकांचे मुळावे पुर्वज दक्षिण आफ्रिकेंतल्या सहारा प्रदेशांतले आशिल्ले. निग्रोंक आफ्रिकेंतल्यान बळजबरीन व्हरून अमेरिकेंत गुलाम म्हणून विकलेउपरांत तांचेर एक नवोच धर्म, संस्कृती आनी जीण लादली. तांचें मनीसपण लेगीत काडून घेतलें आनी तांकां जनावरांची वागणूक मेळपाक लागली. अमेरिकेंतल्या निग्रो लोकांची संख्या त्या देशाचे वट्ट लोकसंख्येच्या इकरा टक्के आसा. जगाच्या हेर भागांतूय ते शिंपडिल्ले आसात. अमेरिकेंत निग्रो लोक सोळाव्या शेंकड्यासावन रावपाक लागले. तांचेवांगडा कांय स्पेनी आनी पुर्तुगेज लोकांनीय थंय राबितो केलो. इ.स. १५१७ त दर एका स्पेनी वसणूकवाल्याक बारा निग्रो लोकांची आयात करपाची मान्यताय कायद्यान मेळ्ळी आनी अमेरिकेंत कायदेशीर थरयल्ल्या निग्रो गुलामांच्या वेपाराक नेटान सुरवात जाली. १५४० त धा हजार निग्रो लोकांक स्पेनाच्या शेकातळा वॅस्ट इंडीसांत आयात केल्ले.

सतराव्या शेंकड्यांत स्पेनाचें नियंत्रण गेलेउपरांत १६४० च्या सुमाराक सावन अमेरिकेंत साकर उत्पादन वेवसायांत काम करपाखातीर निग्रो लोकांची व्हडा संख्येंत आयात सुरू जाली. दक्षिण अमेरिकेंत ती आयात सगल्यांत चड आशिल्ली. दक्षिण अमेरिकेंतले रोमन कॅथलीक इगर्जेन मात तांकां गुलामगिरींतल्यान सोडोवपाक फाटबळ दिलें. एकुणिसाव्या शेंकड्यांत गुलामगिरी कित्याक नश्ट जावंक जाय, हेविशीं विवेचन करपाक हे इगर्जेनूच फुडाकार घेतिल्लो. विंगड-विंगड वेवसायांनी कामगारांची पुरवण करपाखातीर सुरवातेक वॅस्ट इंडीसांत आनी उपरांत अस्तंत आफ्रिकेंत निग्रो लोक कामगार म्हणून मेळटाले. तंबाकू लागवडीच्या कामांत निग्रोंची संख्या वाडत गेल्ल्या कारणान १६६१ त व्हर्जिनियांत आनी १६६३ त मॅरीलँडांत गुलामगिरी कायदेशीर जाली. ल्हव-ल्हव पुराय दाक्षिणात्य वसणुकांनी गुलामगिरीन अर्थीक संस्थेची बुन्याद उत्तरेकडेन आशिल्ले वसणुकेभितर पॅनसल्वानिया आनी हडसन दे गुलामगिरी अस्तित्वांत आशिल्ली. पूण दर एके वसणुकेभितर वागणुकेचेर नियंत्रण दवरपाखातीर आशिल्ले नेम आनी कायदे वे आशिल्ले. व्हर्जिनियाच्या कायद्याप्रमाण खून आनी आगळीक ह्या गुन्यांवा निग्रो गुन्यावकारांक गोळाक लायताले, चोरी वा हेर सादया गु तांकां चाबकान फोडून काडटाले, हात ना जाल्यार पांय कातरताले तांकां दागूय दिताले. १७६३ त व्हर्जिनियांतल्या निग्रो लोका कायदयाआड बंड करपाक सुरवात केल्ली. पूण ताचो कांय उपेग जा उपरांत अमेरिकेच्या स्वातंत्र्यझुजांत पांच हजार निग्रोंचो आस्पाव अ अमेरिका स्वतंत्र जाले उपरांत गुलामगिरीआड आनी दास्यमुक्ती साबार संस्थांची स्थापणूक जाली. हाचो परिणाम म्हळ्यार अम उत्तरेकडच्या राज्यांत गुलामगिरीचें प्रमाण ल्हव ल्हव उणें जावंक ल जानेवारी १८०८ च्या कायदयाक लागून गुलामांचे खरेदी-विक्रेक बसलो. उपरांत लुगटाच्या वेवसायाक नेट आयिल्ल्यान व्हडा प्र कामगारांची गरज जाणवूंक लागली. हाका लागून अमेरिकेंत पर गुलामांची संख्या वाडली. हो वेवसाय खूब फायदेशीर थरलो. पूण ताचो कांयच लाव मेळ्ळोना. तांकां खूब वायट वागणूक मेळटाली दीसरात काम करचें पडटालें.

अमेरिकेंतल्या यादवी झुजा उपरांत रिपब्लिकन पक्ष गुलामा विरोध करपाक लागलो. १८६० त अब्राहम लिंकन अध्यक्ष म्हणून आयलो. दक्षिणेकडचे प्रदेश गुलामगिरी आडचे चळवळींतल्यान पडले आनी दोन गट निर्माण जाले. सुमार दोन लाख निग्रो लोक चळवळींत आसपाव आशिल्लो. लिंकनाच्या यत्नांक लागून दास्यमु आंदोलनाक येस मेळ्ळें. ताचो जाहीरनामो प्रसिद्ध जावन निग्रोंची १ त गुलामगिरींतल्यान कायदयान मुक्तताय जाली. तेन्नासावन शिक्षण घेवपाची संद मेळ्ळी. पूण खूब तेंप चडशे निग्रो लोक अ उरले. अर्थीक नदरेन ते खऱ्या अर्थान स्वतंत्र जावंक नाशिल्ले.

कामगार संघटनांनी निग्रो लोकांक वांगडी करून घेवपाक न दिल्लो. निग्रोक तांणी एकठांय येवपाची संद केन्नाच दिलीना. कां तांकां 'संपफोडे' (Strike breakers) अशें म्हण्टाले. अशा वेळार निर्माण जाताल्यो. पयल्या म्हाझुजाच्या तेंपार युरोपांत कामगा पडपाक लागले म्हणून उत्तरेकडेन निग्रो लोकांची परत आयात सुरु पयल्या म्हाझुजांत चार लाख निग्रोंक वायुदळांत नेमिल्ले. तांकां म मतदानाचे अधिकार मेळपाक लागले. विंगड विंगड क्षेत्रांतले उद्दे वेपार, कारखाने आनी हेर वेवसायांनी तांचो आस्पाव व्हडा जावपाक लागलो. १९०९ त 'नॅशनल असोसिएशन फॉर द ॲडव ऑफ अर्बन कलर्ड पिपल (NAACP) हे संघटणेची स्थापणूक १९११ त 'नॅशनल लीग ऑफ कंडिशन्स ॲमाँग निग्रोस' हे स स्थापणूक जाली. १९३० मेरेन साबार निग्रो लोकांनी राजकीय वांटो घेतिल्लो आनी मतदानूय केल्लें. अध्यक्ष रुझवॅल्टाच्या नव्या धोरणांक लागून (New Deal) निग्रोंक समाजीक आनी अर्थीक सुविध फायदे मेळ्ळे. शासनवेवस्थेंत कांय म्हत्वाच्यो सुवातीय तांकां मे दुसऱ्या म्हाझुजाच्या तेंपार धा लाख निग्रो वायुदळांत काम क म्हाझुजाउपरांतच्या काळांत निग्रोंक दिल्ल्या नागरी अधिकारांम सुदारणां जाल्यो. १९४६त नागरी हक्कांची येवजण आंखपा

ानी गोऱ्या अशा दोनूय वांगड्यांचे समितीची स्थापणूक केली. ान निग्रो लोकांक कांय अधिकार मेळोवन दिले.

१४ त शिक्षण मंडळान अमेरिकेंतल्यो सगळ्यो शाखा आनी हेर स्थांभितर वर्णभेद पाळचेनात अशें धोरण जाहीर केलें. हें निग्रोंचे चे नदरेन म्हत्वाचें पावल आशिल्लें. पूण बसींनी वर्णभेद पाळटाले. बस प्रवासाचेर बहिश्कार घालो. उपरांत हो भेद लेगीत काबार

१७ त अमेरिकन कॉँग्रेसीन 'समान नागरीकत्वाचो कायदो' पास ाचेखातीर केल्ले नागरी हक्क मेळोवपाचे चळवळींत साबार नी वांटो घेतिल्लो. दक्षिणेकडेन काळ्या आनी गोऱ्या विद्यार्थांनी टुडंट्स नॉनव्हायोलेंट को-ऑर्डिनेटेड कमिटींची स्थापणूक केली. णाम म्हळ्यार कॉँग्रेसीन सगळ्यांखातीर बसी उकत्यो दवरल्यो. कवट दाखोवपाखातीर १९३३ त दोन लाख काळ्या आनी गोऱ्या जोड मोर्चो काडलो. १९६५ त मतदान हक्कांविशीं कायदो पास नेग्रोक मतदानाचे पुराय अधिकार मेळ्ळे. साबार संस्था आनी नी निग्रोंक मतदानाचे हक्क मेळोवन दिल्ले. हातूंत निग्रो लोकांचो ार्टिन लुथर किंग हाचो म्हत्वाचो वांटो आशिल्लो. अध्यक्ष जॉन्सन ग्रोंखातीर चड नागरी हक्क दिवपाचे नदरेन कॉँग्रेसीक फाटबळ ाजकीय वा कायदेशीर हक्क मेळवचेपरस अर्थीक थिराय खातीर काळ्या लोकांचे चळवळीक चड नेट आयलो. १९७० च्या च्या काळांत वंशीक समताय खरेंपणीं मेळची हाका लागून ा विद्यार्थ्यांनी उठाव केल्लो. १९७२ त एकेच बसींतल्यान प्रवास कायदेशीर मान्यताय सर्वोच्च न्यायालयान दिली. अशा तरांच्या आनी विंगड विंगड कायद्यांक लागून अमेरिकेंतल्या निग्रोंक समानताय मेळत गेली.

– कों. वि. सं. मं.

् : वैदिक पदांचो वा शब्दांचो सगळ्यांत पोरणो कोश. यास्कान नेरूक्त' नांवाचें भाश्य रचिल्लें आसून ताचे सुर्वेकच ह्या कोशाक य (वैदिक शब्दकोश) अशें म्हळां. ह्या समान्मायाचेच 'निघंटवः' प्रचलीत आशिल्ल्यान समाम्नायाक उद्देशून 'निघंटु' हो शब्द त अशें म्हण्टात. सद्या उपलब्ध आशिल्ल्या कोशांत जायत्या वेगवेगळ्या काळांनी तातूंत भर घालून तो पुराय केलो आसूंक जापती कश्यप हो निघंटुचो कर्तो आशिल्ल्याचें महाभारतांत म्हळां. टुचीं तीन कांडां आनी पांच अध्याय आसात. तातूंतल्या पयल्या तीन अध्याय आसून ताका नैघंटुक कांड म्हण्टात. दुसऱ्या आनी कांडांत दरेकी एक - एक अध्याय अशी पांच अध्यायांची विभागणी पयल्या कांडांत समानार्थी शब्दांचो झेलो आसून खंयच्या शब्दांचो अर्थ आनी त्या अर्थाचे वाचक अशे कितले शब्द आसात हें सांगलां. नाच नामांचो गट आनी क्रियापदांचो गट असो भेद दवरला. गट आसल्यार 'नामानि' वा 'नामधेयानि' आनी क्रियापदांचो गट ार 'कर्माणः' अशे शब्दप्रयोग केल्ले आसात. देखीक - हिरण्यनामानि, कर्माणः.

ल्या तीन अध्यायांनी येवपी शब्दांची विभागणी केल्या ती अशी - अध्यायांत पृथ्वी, अंतरिक्ष, मेघ, उषा आदी विश्वरचणुकेविशीं आनी सैमीक घडणुकांकडेन संबदीत अशीं नामां. दुसऱ्या अध्यायांत मनीस आनी ताचेकडेन संबंदीत अशो वस्तू आनी क्रिया. तिसऱ्या अध्यायांत अमूर्त कल्पना आनी गूणविशेष. ह्या तिसऱ्या अध्यायांत एकेकडेन उपमा दिवपाचे वेगवेगळे प्रकार एकठांय केल्यात. 'नैगमकांड' वा 'ऐकपदिक कांड' हें निघंटुचें दुसरें कांड. 'जहा', 'निघ' आदी 'अनवगतसंस्कार' वा व्याकरणी नदरेन कठीण अशा अनेकार्थ शब्दांचो संग्रह तातूंत आसा.

निघंटुच्या 'दैवताकांड' नांवाच्या तिसऱ्या कांडांत अग्नी, इंद्र, वरूण आदी देवतांच्या नांवाच्या संग्रहावांगडाच तांचेकडेन संबंदीत आशिल्ल्या इषु, रथ, दुंदुभी ह्या सारक्यो वस्तू वा अश्व, मंडूक आदी प्राणी हांचोय आस्पाव जाला.

ह्या कांडांतल्या एका अध्यायाचे वट्ट स विभाग आसून पयल्या तीन विभागांनी धर्तरेवयल्यो देवता वा वस्तू; चवथ्या आनी पांचव्या विभागांनी अंतरिक्षांतल्या देवतांचो आस्पाव आसा. निघंटुंतल्या पयल्या तीन अध्यायांतल्या दरेका पदाचेर यास्काचें भाश्य ना. पूण चवथ्या आनी पांचव्या अध्यायांतल्या दरेका पदाचेर ताणें भाश्य केल्लें आसा.

निघंटुचेर निघंटुनिर्वचन नांवाची देवराज यज्वा ह्या दक्षिणात्य पंडितान बरयल्ली एक टिका उपलब्ध आसा. भास्करराय नांवाच्या नामनेच्या तांत्रिकान एक ल्हानसो ग्रंथ बरोवन निघंटुंतले सगळे शब्द अमरकोशाचे धर्तीचेर श्लोकबध्द केल्ले आसात.

– कों. वि. सं. मं.

निजाम राजवंश : एक मुसलमान घराणें. ह्या घराण्याची मुळावी व्यक्ती म्हळ्यार ख्वाजा आबिद. हो मध्य आशियांतलो समरकंद - बुखाराचो आशिल्लो. बादशाह शहाजहान हाच्या तेंपार तो हिंदुस्थानांत आयलो. दिल्लीचे गादयेर येवपाक ताणें औरंगजेबाक आदार केल्लो. औरंगजेबाच्या दरबारांत ताका खूब मान आशिल्लो. उपरांत ताणें आपलो चलो शहाबुद्दीन हाका आपोवन हाडून ताचें शहाजहानाचो प्रसिद्ध वजीर सादुल्लाखान हाचे चलयेकडेन लग्न लावन दिलें. शहाबुद्दिन हाच्या चल्याचें नांव मीर कमरूद्दीन निजामुल्मुल्क आसफजहा अशें आशिल्लें.

१६८२ सावन औरंगजेबाचे दक्षिणेचे मोहिमेंत निजामुल्मुल्क हाचो आस्पाव आशिल्लो. हाका लागून ताका दक्षिणेची बरी म्हायती आशिल्ली. मुखार १७१३ त ताका दक्षिणेची सुभेदारी मेळ्ळी. दोन वर्सां उपरांत तो माळव्याचोय सुभेदार जालो. १७१९ त सय्यद भावांनी ताचेआड कारस्थान केल्ल्या कारणान तो माळवो सोडून दक्षिणेक आयलो आनी ताणें सय्यद भावांच्या सरदारांचेर हार घालून दक्षिणेची सुभेदारी परत मेळयली. १७२२ त ताची दिल्ली दरबारांत वझीर म्हणून नेमणूक जाली. वझीर जाले उपरांत लेगीत ताणें दक्षिणेंतली सुभेदारी सोडूंक नाशिल्ली. मुखार दिल्ली दरबारांतल्या कारस्थानांक विटून तो १७२४ त दक्षिणेक आयलो. पूण बादशाहाचो सरदार मुबारिजखान हाणें ताका विरोध केल्लो. साखरखेडाक जाल्ल्या झुजांत मुबारिजखान हाका मरण आयलें. निजाममुल्मुल्क हाणें उपरांत दक्षिणेंत आपलें स्वतंत्र राज्य उबारलें.

दक्षिणेचो सुभा म्हळ्यार आतांचें विदर्भ, हैदराबाद, औरंगाबाद, बिदर, खानदेश, नासिक, नगर, सोलापूर, विजापूर, धारवाड, बेळगांव हे जिल्हे, सगळो आंध्र प्रदेश, त्रिचनापल्ली मेरेनचो तमीळ प्रांत आनी म्हैसूरचो चडसो भाग, येदो व्हड भूंय प्रदेश निजामान आपल्या शेकातळा दवरिल्लो. निजाम

आनी मराठे हांचे भितर सदांच झगडीं जातालीं. उपरांत १७२८ त बाजीरावान ताका हारोवन ताचेकडच्यान चौथाई - सरदेशमुखीचो हक्क मान्य करून घेतलो.

१७३६ त बाजीरावान माळव्याचेर जैत मेळोवन उपरांत ताणें दिल्लीचेरूय धुरी घाल्ली. त्या वेळार बादशाहाच्या सांगण्यावयल्यान निजाम दिल्लीक गेलो आनी थंयच्यान व्हड फौज घेवन परत भायर सरलो. पूण बाजीरावान ताका भोपाळांत आडावन ताचेर परत हार घाली. ह्याच सुमाराक नागपूर, चांदा, भंडारा, वर्धा हे जिल्हे नागपूरकर भोंसल्यांनी ताचेकडच्यान जिखून घेतले.

निजामुल्मुल्क हाच्या मरणा उपरांत ताचो दुसरो पूत नासिरजंग हो निजाम जालो. ताचो भाचो मुजफ्फरजंग हाणें अर्काटाच्या चंदासाहेबाचो आनी फ्रांसेझांचो आदार घेवन नासिरजंगाआड व्हड बंड केलें. तें बंड मोडून उडोवचे खातीर जेन्ना तो दक्षिणेक वतालो तेन्ना ताच्या सैन्यांतल्या पठाणांनी ताचो खून केलो. फ्रांसेझांनी मुजफ्फरजंग हाका निजाम केलो. पूण पठाण सरदारांनी ताचोय खून केलो. उपरांत फ्रांसेझांनी निजामुल्मुल्काचो तिसरो पूत सलाबतजंग हाका निजामाचे गादयेर बसयलो.

१७५२ त फ्रांसेझांनी निजामाकडल्यान दर्यादेगेवयलो विशाखापट्टणम, राजमहेंद्री, मछलीपट्टण हे जिल्हे मागून घेतले. मुखार अर्काट प्रांतांत फ्रांसेझ - ब्रिटिशांचीं झगडीं जावन फ्रांसेझांचेर हार पडली. निजामाचो दक्षिणेंतलो शेक उणो जाला तें पळोवन मराठ्यांनी ताचेआड झूज उबारून १७६० त ताचेर हार घाली. हाका लागून अहमदनगर, बुऱ्हाणपूर, असरिगड, सोलापूर, विजापूर, दौलताबाद हे भाग मराठ्यांच्या शेकातळा आयले.

१७६२ त निजामुल्मल्काचो चवथो पूत निजाम अलिखान हाणें सलाबतजंग हाका बंदखणींत उडोवन आपूण गादयेर बसलो. १७६३ त मराठ्यांनी राक्षसभुवनाच्या झुजांत अलीखानाक हारोवन पानिपत झुजाउपरांत वगडायल्ले चडशे प्रदेश परत घेतले. मुखार ब्रिटिशांच्या आक्रमक राजकारणाक लागून निजामाची सत्ता ल्हव ल्हव उणी जायत गेली. १८००त ताणें ब्रिटीशांवांगडा कबलात केली आनी ताचें स्वातंत्र्य सोंपलें. चाळीस वर्सां राज्य केले उपरांत निजामअलीखान हाका मरण आयलें. ताचे फाटल्यान ताचो पूत सिकंदरशाह हाणें, राज्य चलयलें. हाचो पूत नासिरूद्दौला हाची राजवट सूरू जाली. ताच्या तेंपार हेदराबादेच्या राज्यांत सगळ्याक अंधाधुंदी मातिल्ली. राजा चंदूलाल हो १८०८ ते १८४३ मेरेन हैदराबादचो सर्वाधिकारी आशिल्लो. ताचें राज्यकारभारांत मात्तूय लक्ष नाशिल्लें. तो ब्रिटिशांक खोशी दवरून राज्य चलयतालो. ब्रिटिशांचे व्हड फौजेच्या खर्चाखातीर चंदूलाल हाणें निजामाकडच्यान अनंतपूर, बल्लारी, कडपा आनी कर्नूल हे जिल्हे घेतिल्ले. ताणें आपल्या मनाप्रमाण निजामाचें सैन्य उबारिल्लें. ताचेर ब्रिटिशांचो पुराय ताबो आशिल्लो. ताचो खर्च मात निजामाक करचो पडटालो. हो व्हड खर्च करपाखातीर ताणें खूब रीण काडिल्लें. पूण १८४३ त चंदूलाल हाका धांवडांवन घालो. सालारजंग हो निज़ामाचो मुखेल प्रधान जालो. उपरांत, ताणें राज्यांत खूब सुदारणा केली. तालुके, जिल्हे, सुभा अशे ताणें राज्याचे रितसर वांटे केल्ले. हाकाच लागून १८५७ त जाल्ल्या उठावांत हैदराबाद संस्थान वाटावलें.

१९११ त गादयेर बशिल्लो मीर उस्मान-अलीखान हो निमाणो निजाम आशिल्लो. भारत स्वतंत्र जाले उपरांत १९४८ त भारत सरकारान पोलीस कारवाय करून हैदराबाद संस्थानाचो भारतांत आस्पाव केलो. तेन्न निजामाची सत्ता सोंपली.

- कों. वि.

निपाणी : कर्नाटक राज्यांतल्या बेळगांव जिल्ह्याच्या चि तालुक्यांतलें शार. हें शार पुणें-बेंगळूर ह्या राश्ट्रीय म्हामार्गार बेळ उत्तरेक ६४ किमी. आनी कोल्हापूरचे दक्षिणेक सुमार ४० महाराष्ट्र-कर्नाटक राज्याचे शिमेर वसलां. हांगा एक किल्लो आनी श सिद्दोजीराव निंबाळकरान १८०० वर्सा बांदिल्लो एक वाडो पेशवाईंत एका आप्पा देसाई नांवाच्या दुश्ट सरदाराचो हाचेर चलतालो. १८२७ त किल्ल्या सकट पुराय निपाणी गांवांक करपाचो अपेशी यत्न आप्पान केल्लो. १८४१ त इंग्लिशांनी हो आपल्या शेकातळा घेतलो. १८५४ पसून हांगा नगरपालिका सुरू हें शार म्हळ्यार तंबाकूचे बाजारपेठेचें, विडी-उद्देगाचें, त मिरसांगो, गोड, धान्य, गोरवां हांच्या वेपाराचें मुखेल केंद्र. मुळाव्य माध्यमिक शाळा, म्हाविद्यालयां आनी दवाखाने आदींची सुविधा आसा.

- कों. वि.

निबंद : एक साहित्यप्रकार. टीप - टिपणी आनी प्रबंध हांचे जातकु हो साहित्यप्रकार, व्याप्तीनुसार (विशय आनी आकार) दोगांयमदी सर्वसादारणपणान कसल्याय विशयाचो सगळ्या आंगांनी विचार आपल्या मतानुसार थरावीक निश्कर्श काडप हें निबंद रचनेंत आस हाचें स्वरूप विवेचनात्मक आसून, अभ्यास, चिंतन, समिक्षण प्रतिपादन हे घटक मुखेलपणान निबंदाक अपेक्षीत आसतात. तवं अशे अणभव वा अवलोकन हांचेर आदारिल्लें विचारप्रधान आनी बु चालना दिवपी लिखाण असो निबंद रचनेचो पींड आसता.

संस्कृतांत गदय-पदयात्मक ग्रंथ लिखाणाक सदळपणान प्रबं म्हणप जाता. आधुनीक साहित्यीक परिभाशेंत संशोधनात्मक लिख प्रबंद म्हणप जाता. सर्वसादारणपणान कसल्याय विशयाचेर समग्र चिंतनपर केल्लें लिखाण हें निबंद प्रकाराखाला येता. निबंद प्रकारा अमुकूच पानांची मर्यादा घाल्ली नासली तरी टिपणासारकें सामके गदय-लिखाण आनी मोटया आकाराचो प्रबंध वा ग्रंथ हांचेमदीं नि व्याप्ती उरता. निबंद ह्या प्रकाराखाला प्रासंगिक वर्तमानपत्रीय लेख खंयच्याय विशयाचेर विचारीक थरावयल्यान तर्कसंगत, स वस्तुनिश्ठ केल्ल्या विवेचनाचो आस्पाव जाता. तर्कसंगत मांडणी, युक्तीवाद, वेधक भाशा-शैली, प्रभावी प्रतिपादन, स्पश्ट आनी सोंपे आनी परिणामकारक निवेदन हीं बऱ्या निबंदाचीं लक्षणां म्हणूं ये

हर्बर्ट रीडान निबंदाच्या आकारासंबंदान उलयतना म्हळां, नि ३५०० ते ५००० हे शब्दमर्यादेभितर आसचो. ३५०० शब्दांभि निबंद आसता तो रूप-रेखा कसो जाता आनी ५००० शब्दांपर आशिल्लो निबंद हो प्रबंद जाता. पूण निबंदाचेर शब्दांचें बंधन घालप न्हय.

निबंदाक लॅटीन भाशेंत 'एग्झायर', फ्रँच भाशेंत 'एसाय', भाशेंत 'एसे' अशीं नांवां आसात. अस्तंती साहित्यांत निबंद हो

सोळाव्या शेंकड्याच्या शेवटाक उदेलो. मायकल द मॉन्तेन ह्या खकान इ. स. १५८० त आपलीं दोन पुस्तकां उजवाडावन 'एसाय' हो प्रकार फ्रेंच भाशेंत रूढ केलो.

तेनाचो हो 'एसाय' दिसपाक ल्हान स्वरुपाचो आसा. विचारयुक्त सांगपाखातिरूच ताणें हो प्रकार हाताळ्ळो आसूंक जाय. तो 'हांवें स्वताकूच स्वतानूच रेखाटपाचो ह्या प्रकारांत यत्न केला.' - प्रणीत निबंदांत लेखकाच्या आत्माविश्काराक वा आत्मनिश्ठेक आशिल्लें.

ळा-सतरा वर्सां उपरांत फ्रांसीस बेकन हाणें हो प्रकार इंग्लिशींत ना ताचें मूळ स्वरूपूच बदलून घेतलें. विचार आनी अणभवदर्शन सारकेंच स्थान आशिल्लो मॉन्तेनाचो 'एसाय' ताणें विचारनिश्ठ करून आंवळून इंग्लिशींत 'एसे' (Essai) ह्या नांवान हाडलो. ताका लागून वारांचे नदरेन चड वस्तुनिश्ठ, गंभीर आनी अलिप्त प्रवृत्तीचो जालो. ोक अणभव सांगचेपरस अणभवांतले विचारीक परिपाक ताणें ल्यान मांडले. ताका लागून अणभवदर्शनाच्या आंगान व्यक्त जावपी थती आनी व्यक्तीवैशिश्टां एसेंतल्यान कुशीक काडलीं.

उपरांत १६६८ वर्सा 'अब्राहम काडले' हाणें कांय 'एसे' उजवाडायले. नाचो एसाय ताणें, तातूंतल्या व्यक्तीत्वां आनी व्यक्तीनिश्ठेसयत शींत हाडलो. ताका लागून तो बेकन पद्धतीपरसूय वेगळो थरलो. ी ही दुसरी धारा इंग्लिशींत सुरू जाली. उपरांत निबंदांत खूब बदल . विशयाचें वर्गीकरण, भाशेची तरा निर्माण जावन एसेचो खुबश्या नी विकास जालो. अशें आसलें तरी बेकन पद्धतीची धारा रनिश्ठेचे दिशेन वाटचाल करीत गेली आनी काडले पद्धतीची धारा नल एसे' म्हळ्यार अणभवांक प्राधान्य दिवपाचे दिशेन वाटचाल करीत गतीक पावली.

निबंदाचे साबार पांवडे पळोवंक मेळटात. अठराव्या शेंकड्यांत स्टील उसनाचो, काळाक म्हत्व दिवपी 'पिरिऑडिकल एसे' हो पयलो ाचो पांवडो. एकुणिसाव्या शेंकड्याचे सुरवातीच्या काळांतलो (१८२०) नल एसे' हो दुसरो म्हत्वाचो पांवडो. हाचें श्रेय चार्ल्स लॅम्बाक वता. रांत 'पर्सनल एसे' स्वतंत्रपणान साहित्याच्या मळार उदरगतीक लो. ताचो आनी एसेचो संबंद प्रस्थापीत करपांत कांय अर्थ ना. कारण दोगांयचे हेतूच बदलत गेले. एक विचारीक वाङमयाचो भाग जालो ी दुसरो 'हांव' चे घुडयेखाल रोमँटीक मोगाळ ललीत वाङमयांत रुजू लो.

इंग्लिशींत मॉन्तेनाची परंपरा चलोवपी अब्राहम काडली, स्विफ्ट, लँब, लिट, स्टील, गोल्डस्मिथ, लिहण्ट, स्टिव्हॅन्सना सारके व्यक्तिप्रधान दकार आसात. जाल्यार बेकनाचे परंपरेंत बॅन जॉन्सन, सॅल्डन, डेसन, जॉन्सन, जेफ्टी, डी. क्विन्सी, मॅफाले, वॉल्टरा सारके ारप्रधान निबंदकार आसात.

कांय इंग्लीश टिकाकारांनी 'एसे' चीं पयलीं वयलीं लक्षणां सांगल्यांत. य जाणांनी सगळ्या प्रकारांच्या एसेचो आस्पाव केला. कांय टिकाकारांनी कन पद्धतीचे एसेचो आदर्श दोळ्यांमुखार दवरला जाल्यार कांय जाणांनी र्ल्स लॅम्बाक मनांत धरून ते वाटेन घुंवपी अशीं लक्षणां सांगल्यांत. हाका गून इंग्लिशींत एसेचें स्वरूप निश्चीत ना.

निबंद दोन काळजांभितर संवाद सादता. हांव, म्हज्या निबंदाचो तय. कारण म्हज्यांतल्या 'हांवा' कूच म्हजी खरी वळख पटल्या, हे मॉन्तेनाचे व्याख्येंत निबंद, दोन काळजांक उलोवंक लायता. म्हज्या निबंदांत हावूंच विशय जावन येतां आनी स्वताक स्वतानूच चित्रावपाचो यत्न करतां. हांगा मॉंतेन अणभवांतल्या आत्माविश्काराचेर भर दितना दिश्टी पडटा. एच. वॉकर हाच्या मतान निबंदाक विशयाचें बंधन ना. नखेत्रां ते धुल्ल आनी शेळो ते मनीसजात, हांचेसकट सगळे निबंदाचे विशय जावं येतात. डॉ. पु. ग. सहस्त्रबुध्दे हे निबंदाची व्याख्या करतात ती अशी - 'तर्कशुध्द रितीन केल्ली, बुद्दीक आव्हान करपी, आपले सिध्दांत विस्कटावन मांडपी, इतिहास, अणभव, अवलोकन हांच्या पांयांचेर उबारिल्ली विचारप्रधान रचना'.

मॉन्तेनाच्या एसायांनी प्रसंगाक धरून उण्या अदीक प्रमाणांत अणभवदर्शन आनी विचार विवरणाक मेकळी वाट मेळ्ळया. हो प्रकार निबंदांत वा लघुनिबंदांत खऱ्या अर्थान आस्पावंक शकना. पूण तो कांयसो मुळाव्या स्वरुपाच्या लघुनिबंदावटेन घुंवता. कारण आयच्या नितळ आनी विकसीत स्वरुपाच्या सौंदर्यात्मक वा ललीत वाङ्मयीन जाणविकायेन ताणें तें बरप करूंक ना, अशें जाणकारांचें मत आसा. त्या काळांत तें जावपूय शक्य नाशिल्लें. ताच्या अणभवांक नीट असो घाट प्राप्त जाल्लो ना. जायते फावटीं ते विस्कळीत दिसतात.

एसे आनी पर्सनल एसे ह्या दोनूय प्रकारांनी अणभव, देखी येतातूच. पूण तांचें स्वरूप वेगळें आसता. एसेंत विचारांक म्हत्व आशिल्ल्यान ते विचार वस्तूनिश्ठ कशे जातले, तर्कसंगत कशे उरतले, ते व्यक्त करतना तातूंत तटस्थताय, अलिप्तताय कशी येतली हांची खेरीज दक्षताय घेतात. विचारांक म्हत्व आशिल्ल्यान तातूंतले अणभव आनी देखी निबंदांत साधनीभूत उरतात.

पर्सनल एसेंत विचारांक गौण स्थान प्राप्त जालां. चड करून ते विचार अणभवांतल्या चिंतनाच्या पांवड्याचेरूच उरले. तशे उरिल्ल्यान अणभवांचो एक वांटो म्हणून तांचें अस्तित्व उरता. एसे वस्तूनिश्ठ आसता जाल्यार पर्सनल एसे हो व्यक्तीनिश्ठ जाता. वस्तूनिश्ठ निबंदांत कसल्याय विशयासंबंदान विचार व्यक्त केल्ले आसतात, जाल्यार व्यक्तिनिश्ठ विशय हो निमित्त जावन येता. विशयाच्या निमतान 'हांव' चे अणभव उक्तातायल्ले आसतात. हे अणभव मेकळेपणान उक्तायल्ल्यान तातूंत शेवटाक 'हांव' व्यक्त जाता. म्हळ्यार लघुनिबंदाच्या शेवटाक विशय 'हांवूच' आसता. तशें पळोवंक गेल्यार व्यक्तिनिश्ठेक वस्तूनिश्ठेपसून पुरायपणान वेगळी करूंक जावंचिना. कारण दर एका लिखाणांत लेखकाचे व्यक्तीचो प्रभाव थोड्या-भोव प्रमाणांत पडपाचो संभव आसताच. तेखातीर जावं निबंदांत वा हेर खंयच्याय लिखाणांत हे दोनूच घटक एकामेकांत भरसून गेल्ल्याचें जाणवता.

'ललीत निबंद' हो शब्दप्रयोग ज्या अर्थान आयज आमकां अभिप्रेत आसा, त्या अर्थान १९५० उपरांत चड प्रमाणांत मराठी साहित्यांत संवकळीचो जालो. आधुनीक मराठी साहित्यांत जेन्ना नवसाहित्यान मोडण घेतलें, तेन्ना ताका आयच्या रुढार्थान वापरपाक लागले. आयज 'ललीत निबंद' ह्या साहित्यप्रकारांत १९५० पयलीं जाका लघुनिबंध, प्रवास लेख, यादी, व्यक्तिचित्रणां, ललीतलेख अशें म्हण्टाले हे सगळे प्रकार हाचेखाल येतना दिसतात.

निबंदाचे पांच प्रकार सांगल्यात. १) वर्णनात्मक २) कथनात्मक ३) चिंतनात्मक ४) कल्पनात्मक आनी ५) चरित्रात्मक वा आत्मचरित्रात्मक.

निबंदाचे हे प्रकार आमचे सोयीखातीर केल्ल्यान, हे प्रकार एकामेकांपसून

पुराय तरेन वेगळे नासून तांचीं पाळा - मुळां एकामेकांत भरसल्लीं दिश्टी पडटात. ताका लागून निबंदाक मुखेलपणान तीन वर्गांनी विभागून घाला. १) कथनात्मक(Narrative) २) वर्णनात्मक(Descriptive) ३) चिंतनात्मक.

कथनात्मक निबंदांत काल्पनिक घडणूक, पौराणिक आख्यान, आत्मचरित्रात्मक वृत्तांत वा इतिहासिक, प्रतिकात्मक, काल्पनिक तशेंच हेर प्रकाराच्या काणयांचो उपयोग करतात. वर्णनात्मक निबंदांत प्राकृतिक देखावो वा मनीस जिणेसंबंदान खंयचेय घटनेचेर वर्णन आसता. चिंतनात्मक निबंदांत मनीसजिणेच्या एकंदरीत कार्याचें आनी घडणुकांचें दर्शन घडटा. पूण चिंतनात्मक निबंदांत लेखक आपली प्रवृत्ती, सभाव वा परिस्थितीक धरून भावनांचें रेखाटन करता. तशेंच, विचारांकडेन सुसंगती सादून, वाचप्यांच्या काळजाकडेन संवाद करता आनी तांचे बुद्दीक धार चडयता.

कसलोय विशय सोंपेपणान कसो मांडपाक येत, हाचेर लिखाणाची व्याप्ती आदारून आसता. ताका लागून टिपो-टिपणां आनी प्रबंद-ग्रंथ ह्या दोगांयमदीं उरपी निबंद लिखाणांतूय थरावीक व्याप्ती मेळना. कांय निबंद ल्हान जाल्यार कांय लांब आसूं येतात. लिखाणाची व्याप्ती ताचे फाटल्या उद्‌दीश्टांचेर आदारून आसता. टिपो-टिपणां, निबंद, प्रबंद दर एक लिखाण-प्रकाराचो घाट, लिखाण विशयाचे भुमिकेचेर आदारून आसता.

आधुनीक भारतीय भाशांनी आधुनीक निबंदाचो प्रवेश इंग्लीश आनी हेर युरोपी भाशांवरवीं १९ व्या शेंकड्यांत जालो. बुद्‌दीवाद, तर्कसंगत, शास्त्रीय विवेचॅन आनी लौकीक भुमिका ह्या मुल्यांचेर निबंदाची बुन्याद उरिल्लयान भारतीय प्रबोधनाखातीर निबंद हो प्रकार भारतीय प्रबोधनकारी विचारवंतांनी प्रबोधनाखातीर लागीं केलो. भारतीय भाशांतल्या निबंदकाराचें निबंद-लिखाण पळयल्यार हाची प्रचिती येता.

कोंकणी निबंदाचो उद्‌भव अशाच स्वरुपाचो. कोंकण, कोंकणी भास आनी कोंकणी संस्कृतायेची वळख आनी तांक सिध्द करतना, शणै गोंयबाबान जायतें इतिहासीक आनी हेर स्वरुपाचें ललीत लिखाण रचलें. तशेंच गोंयची सुटकेचळवळ, ओपिनियन पोल आनी कोंकणी चळवळी वेळार केल्लें हेरांचें लिखाण ह्या गजालींची गवाय दिता. शणै गोंयबाबाचो 'गोंयकारांची गोंयाभायली वसणूक' हो इतिहासीक, वस्तुनिश्ठताय आशिल्लो प्रबंदात्मक निबंद पळोवंक मेळटा. तशेंच 'कोंकणी भाशेचें जैत', 'ऐन वेळार', 'कोंकणी विद्यार्थ्याक' ह्या सारक्या ललीत निबंदांकडेन धुंवपी लिखाणाचो हांगा उल्लेख करूं येता. त्या काळांत लोकजागृताय आनी नवे विचार समाजांत पातळावन नवे समाजरचनेची बुन्याद घालपाच्या हेतान कोंकणींत साबार निबंदांची रचणूक जाली.

– प्रकाश पर्येकार

पूरक नोंद : कोंकणी साहित्य.

निमाडी भास आनी साहित्य : मध्य प्रदेशांतल्या निमाड वाठारांत उलयतात ती एक भास. डॉ. ग्रियर्सन हो तिका आपल्या ग्रंथांत राजस्थानीचें दक्षिणी रूप मानता. पूण डॉ. कृष्णलाल हंस हाणें तिचो आस्पाव अस्तंते हिंदीचे बोलींत केला. इ. स. १५ व्या शतमानाच्या निमाणेसावन हे बोलीचें साहित्य मेळटा. ताचे आदीय ही बोली उलयताले, पूण त्या काळांतली साहित्य रचना मेळना. निमाडींतली सगळ्यांत पोरणी रचना ब्रह्मगिरी हे कवीची. इ.स. च्या १६ व्या शतमानांतलो संत सिंगा हो निमाडीचो एक नामनेचो लोककवी. ताचे कवितेचो एक नमुनो अ

निरगुन ब्रह्म है न्यारा, कोई समजो समजनहारा ॥
खोजत ब्रह्म जलम सिरानो, मुनिजन पार न पावे ॥
खोजत - खोजत सिवजी थाके, एसो अपरंपारा ॥

अर्थ - निर्गूण ब्रह्म हें आगळें वेगळेंच. जाका समजूंक जाय ः समजुंचें. ब्रह्माचो सोद घेतां घेतां जल्म सोंपलो. मुनीजनांकय ताचो लागलोना. ब्रह्माचो सोद लायतां लायतां शिव लेगीत थकलो. अश अपरंपार आसा.

संत रंकनाथ हो इ. स. च्या १८ व्या शतमानांतलो निमाणो निम कवी. ताचे कवितेंत ९० % संस्कृत शब्द जाल्यार १० % अरबी-फा उतरां मेळटात. निमाडी बोलींत राजस्थानी आनी गुजराती शब्द पयले रंकनाथाचे कवितेंत मेळटात. संत सिंगा आनी रंकनाथ हांचेमदी दल आनी धनजीदास आदी कवीय निमाडांत जावन गेले.

निमाडीच्यो कांय गदय रचनाय मेळटात. तातूंत ८४% संस्कृत उ मेळटात. ह्या काळांत (१८ वें शतमान) गदय आनी पदय दोगांचेय अस्तंती हिंदीचें मेळटा. मुद्रीत आनी अमुद्रीत अशा दोनूय रुपांनी निम साहित्य मेळटा. दृढ उपदेश, सिंगाजीकी परिचरिया, सलीता नौ श्रीरामविनय, रंकनाथ पदावली, दीनदास पदावली, अनायी संप्रदा भजन हीं निमाडीचीं ल्हान व्हड मुद्रीत पुस्तकां. संत सिंगा ह्या क भागवत महापुराण, द्वादस स्कंद, महिम्नस्तोत्र, पद्रतीत, आठ सिंगाजीका आतम ध्यान, जाप, नराज आदी ल्हान व्हड ग्रंथ बरयल संत सिंगाचो शिश्य दलूदास हाणें 'दलूदासके भजन' आनी 'सिंगाज परचुरी' हीं दोन पुस्तकां बरयलीं. निमाडीचो सगळ्यांत व्हड पदय म्हळ्यार हालू नांवाच्या कवीन बरयल्लें अठरा पर्व महाभारत. निमाडी भा धनजीदासवि हाणें अभिमन्यूका ब्याह, सुभद्रा हरण, लीलावती, तारनसा महाजनकी कथा हीं पुस्तकां बरयलीं. जाल्यार भाहदास नरसिंग कथा, फकीरनाथ हाणें गऊलीला, धिलनी चरित्र, कथामेती ली कथा बिंदा हीं पुस्तकां बरयलीं. इ.स. च्या १९ व्या शतमानाच्या निम मेरेन निमाडी भाशेत जें साहित्य निर्माण जालें तें पदय आनी संतर आशिल्लें.

निमाडीचें लोकसाहित्य - ह्या साहित्याचें विभाजन अशें आसा - संस्कार पदां - हातूंत जल्मोत्सव, मूंज, लग्न आदी शुभ प्रसंगांचीं येतात. २) ऋतूगितां - हातूंत कजली (श्रावण म्हयन्याचीं पदां), शरद त्र फाग आनी बारहमासा हीं पदां येतात. ३) जिणेगितां - कुटुंबिक, समाज आनी धर्मीक स्थितीचेर उजवाड घालपी गितां. ४) धर्मीक गितां - हा देवी गोधन, तीर्थयात्रा, गजगौर हांचीं गितां आनी भजनां येतात. इतिहासीक गितां - हातूंत समस्त लोकगाथांचो आस्पाव जाता. ६) संत गितां - हातूंत प्रकृतिवर्णन, भुगोलीक चित्रण, भुरग्यांलीं गितां आदी प्र येतात.

निमाडी लोककथा - निमाडी भाशेंत मोनजात, सुकणीं, पऱ्यो, अप्प जादू, साधू, व्रतां, वीरत्व आनी इतिहास आदी विशयांच्यो जाय लोककथा आसात. ह्या कथांनी सैली सात (शीतला सप्तमी) हिची व आसा. भाद्रपद कृष्ण सप्तमीक निमाडांत बायलो सैली सातवचें करतात. त्या दिसा शितला मातेची पुजा करप आनी शेळें अन्न खा असो नेम आसा.

निमाडी भाशेंत म्हणी आनी ओपान्योय खूब आसात. तांचेर बरं

हिंदीचो प्रभाव दिश्टी पडटा. तातूंतलो एक उखाणो असो -

अल्लो सो मनीराम, अल्ली बडी पुछ,

ऊ गयो मनीराम, पकड लाओ पूछ ।

- धाकटुलो मणिराम ताची लांबूच शेंपडी, मणिराम पळून गेलो, डेंक धरून ताका परत हाडलो. हाचें उत्तर सूय आनी दोरो.

- कों. वि. सं. मं.

ग : पुर्विल्लया भारतांतली एक समाजीक प्रथा. कोणाय बायलेचो ओ आसत वा ताका कसलेंय वायट दुयेंस आसल्यार, तो संन्यासी न गेल्लो आसल्यार, वा हेर कसल्याय कारणांक लागून वंश खंडीत वो प्रसंग आयल्यार घोवाची वा घोव मेल्लो आसल्यार जाणट्या ी संमती घेवन ते बायलेक आपल्या देरावांगडा वा नात्यांतल्या हेर कडेन वा तपस्वी ब्राह्मणाकडेन विधीपुर्वक शरीरसंबंद दवरून प्राप्ती करून घेवं येता. हे प्रथेंत पुत्रप्राप्तीखातीर घोवाबगर हेर ी नेमणूक जाल्ल्यान हे प्रथेक 'नियोग' अशें नांव मेळ्ळां.

पुत्रभ्रातृपत्नीपुत्रार्थं नियोजनम्'

ज्या भावाचे, पूत नाशिल्ले बायलेक पूत दिवपाखातीर जाल्ली नेमणूक र नियोग अशीय एक नियोगाची व्याख्या मेळटा. हे व्याख्येप्रमाण त फकत देरूच ही नेमणूक केल्ली व्यक्ती आसता.

योग ह्या शब्दाचे आज्ञा, नियुक्ती आनी कर्तव्य हे तिनूय अर्थ हातूंत घोव आशिल्ले बायलेक घोवान आनी घोव नाशिल्ले बायलेक जाण्टया नी पुत्रोत्पादनाची आज्ञा करची वा तिणें तांची परवानगी घेवंची. न तिची आनी हेर दादल्याची नियुक्ती करची. आनी उपरांत त्या ग-बायलेन कर्तव्य भावनेन समागम करचो अशी पद्दत आशिल्ली. त नाशिल्ले बायलेक 'क्षेत्र' म्हळ्यार जमीन, तिच्या पूत नाशिल्ल्या क 'क्षेत्री' आनी नेमणूक केल्ल्या दादल्याक 'बीजी' मानताले. बीजी । देराची आनी देर नासत जाल्यार घोवाचे वटेन सपींड, एका वो, सप्रवर, एकेच जातींतलो वा उंचेले जातींतल्या मनशाची नेमणूक ाले. गुणांनी बरो तसोच कुडीन निरोगी आशिल्ल्या मनशाचीच बीजी र नेमणूक जाताली. नियोगाक ते बायलेची संमती घेवप गरजेचें ाले. नियोगापयलीं ती बायल व्रतस्थ आसताली. देव, ब्राह्मण, पितर अतिथी हांकां जेवण वाडटकच, जाण्टे मनीस नियोगाचो विचार सांगून बीजीची नेमणूक करताले.

ीजीन रातीचें वा ब्राह्म म्हूर्त आसतना म्हळ्यार फांतोडेर तिचेकडेन ं, विलासाची इत्सा जावंची न्हय म्हणून ताणें आंगाक तूप वा तेल वचें, संभोग करतना तिचेकडेन उलोवप वा चुंबन घेवप वा आलिंगन हांचेर नियोगांत बंदी आसा. दर खेपे ऋतूस्नात जालेउपरांत फकत ांच हे पद्दतीन गर्भ उरमेरेन संभोग करचो. तशेंच जल्मल्लें भुरगें अपंगूळ वा चली आसल्यार परतून नियोग करचो, पूत जातकूच नीय सून आनी मांव ह्या नात्यान वागचें अशे नियोगाचे नियम आसात. नियोग प्रथेचो प्रारंभ ऋग्वेदकाळांतूच जाल्लो. एके पूत नाशिल्ले विधवा लेन पुत्रप्राप्तीखातीर आपल्या देराकडेन बायलेभाशेन संबंद दवरिल्ल्याचो ख ऋग्वेदांत आसा. नियोग प्रथेचो प्रवर्तक म्हणून मनून वेन राजाचो ख केला. (मनु. ९.६६). महाभारतांत नियोगाचीं खूब उदाहरणां ांत. नियोगान एक, दोन वा केन्ना केन्नाय तीन पूत प्राप्त करपाक परवानगी आसताली. नियोगाचे पयलीं कसलीय कबलात जाल्ली नासत जाल्यार, जाल्लो पूत हो क्षेत्रीचो पूत थारता, तशेंच ताका क्षेत्रीची संपत्त, गोत्र आनी पींडदानाचो आनी वंश चलोवपाचो अधिकार मेळटा. जावपी भुरगो हो दोगांचोय अशी कबलात जाल्यार वा बीजीक स्वताचे बायलेपसून पूत नासल्यार, तो पूत बीजी आनी क्षेत्री ह्या दोगांयचो थरता. ताका दोगांच्याय संपत्तींचो हक्क मेळटा. क्षेत्रीन क्षेत्रज पूत तयार करून घेतकूच ताका औरस पूत जालो जाल्यार अशा भुरग्यांनी आपापल्या बापायची संपत्त घेवंची. पूण औरस पूतान क्षेत्रज पुताक आपल्या वांट्यांतलो पांचवो वा सवो वांटो दिवंचो अशें मनून सांगलां.

आंकवार चली, पूत आशिल्ली बायल, दुयेंत बायल, पिशी बायल, घोवाच्या मरणान चड दुखेस्त जाल्ली, भुरगें जावंक शकना अशी जाण्टी बायल वा गुरवार बायलेक नियोगाचो अधिकार नाशिल्लो. नियुक्त करूंक नाशिल्लो दादलो, गरज नासतना नियुक्त केल्लो, नियुक्त केल्लो पूण विलासाची वासना आशिल्लो आनी पूत जातकूच लेगीत गमन करपी देर-भावजय आप्तसंभोग करपी थरतात.

नियोग म्हळ्यार पुनर्विवाह न्हय. उरफाटें, बायलेन भुरग्याखातीर दुसरे खेपे लग्न जावन परक्या कुळांत वचचें न्हय हे खातीर नियोगाचो पर्याय आशिल्लो.

नियोग हो कांय जाणांनी धर्मसंमत मानला जाल्यार कांय जाणांनी नियोग हो धर्मा आड आसा अशें मानलां. ऋग्वेद, गौतम - वसिष्ठ हांचीं धर्मसुत्रां, स्मृती, पुराणां, अर्थशास्त्र, महाभारत ह्या वाङ्मयांतल्यान नियोगाक मान्यताय आशिल्ल्याचें दिसता. धृतराष्ट्र, पंडू आनी विदूर हांचो जल्म नियोग पद्दतीनूच जाल्लो.

तशेंच, आपस्तंब धर्मसुत्राच्या म्हणण्याप्रमाण नियोगाचे वतीन पुत्रप्राप्ती करून घेवपी दांपत्य नरकांत वता. कारण नियोगी दादलो हो परकोच आसता आनी परक्या दादल्यावांगडा संबंद दवरप हें पाप. आपस्तंबाप्रमाण क्षेत्रज पुत्र हो नियोगी दादल्याचोच पूत. म्हणून त्या पुताक ताचे आवयच्या घोवाखातीर कसलेंच धर्मीक कृत्य करपाचो अधिकार मेळना. बौधायनानूय अशेंच मत मांडलां.

कांय धर्मशास्त्रकारांनी, नियोग हो वैकल्पिक आशिल्लो वा शास्त्रांनी तो फकत शुद्रांखातीरूच सांगिल्लो अशें म्हळां. अशे तरेन धर्मशास्त्रकारांनी नियोगाक विरोध केल्ल्यान आनी लोकांचे नितीनिश्ठेक अनिश्ट दिशिल्ल्यान नियोगप्रथा उणी जावन उपरांत ती बंद जाली. वैजकी शास्त्रा वरवीं, आतां संतत प्राप्ती जावपाचे वेगवेगळे उपचार उपलब्ध आशिल्ल्यान, नियोग प्रथा काळाभायरी जाल्या.

- कों. वि. सं. मं.

निरंकारी संप्रदाय : शिखांचो एक संप्रदाय. ह्या संप्रदायाचे लोक शुध्द निरंकाराची उपासना करतात. देखून तांकां निरंकारी अशें नांव पडलें. पेशावरचो देयालदास खत्री हो ह्या संप्रदायाचो संस्थापक.

निरंकाराचे उपासक दर म्हयन्याचो पयलो दीस पवित्र मानतात आनी त्या दिसा ग्रंथसाहेबाचो पाठ करतात. रावळपिंडी हें ह्या संप्रदायाचें मुखेल केंद्र. देयालदासाच्या मरणाउपरांत ताचो भाव १८७० त त्या पिठार बसलो. हे लोक गुरू नानकाक चड भजतात.

- कों. वि. सं. मं

निरंजनमाधव : (जल्म : १७०३, कंची, कर्नाटक; मरण : १७९०). एक मराठी भक्तकवी आनी मुत्सद्दी. ताचें मूळ नांव बनाजी आशिल्लें. तशेंच माधवनंदन, कविनिरंजन, निरंजनयोगी ह्याय नांवांनी ताका वळखताले. ताच्या बापायचें नांव माधव आनी आवयचें नांव भागिरथी आशिल्लें. तो विश्वामित्रगोत्री देशस्थ ऋग्वेदी ब्राह्मण आशिल्लो.

पयल्या बाजीराव पेशव्याच्या काळांत, बनाजीन बाजीरावाच्या आश्रयाक रावन लक्ष्मीधर बर्वे नांवाच्या एका पंडिताकडेन संस्कृताचें अध्ययन केलें. लक्ष्मीधरान ताका महामंत्राचो उपदेश करून दत्तसंप्रदायाची दिक्षा दिली. उपरांत बाजीरावान, तंजाउर प्रांती वकील म्हणून ताची नेमणूक केली. ह्याच काळांत ताणें नाट्य, शिक्षण, व्याकरण ह्या शास्त्रांच्या अध्ययनावांगडा संस्कृत, मराठी, कन्नड, हिंदी, गुजराती ह्या भाशांचोय अभ्यास केलो.

'सांप्रदाय परिमळ' ह्या निरंजनमाधवाच्या ग्रंथांत ताची गुरूपरंपरा अशी आसा - दत्त-विमलानंद-ब्रह्मानंद-विमलानंद-सच्चिदानंद-ब्रह्मानंद-लक्ष्मीधर-निरंजनमाधव. हो ग्रंथ ताणें आपले बायलेक, गुरूपरंपरेची म्हायती दिवपाखातीर रचलो अशें म्हण्टात. हो ग्रंथ निरंजनाचें आत्मचरित्र म्हणून प्रसिद्ध आसलो तरी कांय अभ्यासकांच्या मतान तें निरंजनाचें चरित्र नासून, ताच्याच निरंजनदास नांवाच्या शिश्यान तें बरयलां.

निरंजनमाधव हाणें बरयल्ल्या ग्रंथांनी कृष्णानंदसिंधु, चिद्‌बोधरामायण, सुभद्राचंपू, ज्ञानेश्वरविजय, वृत्तमुक्तावली, वृत्तवनमाला आनी वृत्तावतंस ह्या ग्रंथांचो आस्पाव जाता.

कृष्णानंदसिंधु हो ग्रंथ आयज उपलब्ध ना. पूण सांप्रदाय परिमळ ह्या ग्रंथांत ताचो उल्लेख आयला. 'चिद्‌बोधरामायण' हो ग्रंथ सात कांडांचो आशिल्लो पूण सद्या ह्या ग्रंथाचें फकत बालकांडूच उपलब्ध आसा. 'ज्ञानेश्वरविजय' ह्या ज्ञानेश्वराच्या चरित्राचेर बरयल्ल्या काव्याचे १७ अध्याय आनी १०३८ श्लोक आसात. 'सुभद्राचंपू' हें सात सर्गांनी बरयल्ल्या आख्यानकाव्यांत अर्जून सुभद्राच्या लग्नाची कथा आयल्या.

'श्रीरामकर्णामृत' हें स्तोत्र १११ श्लोकांचें. तशेंच 'मंत्ररामचरित' आनी 'निर्वोष्ठ राघवचरित' हें स्तोत्र आनी 'अद्वैतबोध', यतिनृपतिसंवाद', 'वसिष्ठसुमशर्मासंवाद', 'श्रीभार्गवरामजन्मचरित्र' हीं ताचीं कांय स्फूट प्रकरणां आसात. शंकराचार्याच्या ग्रंथांचेर ताणें 'अद्वैतामृत' आनी 'बोधप्रदीपिका' हे टिकाग्रंथ बरयल्यात.

- कों. वि. सं. मं.

निरंजनीसाधू : एक जात. हे लोक राजस्थानांत मेळटात. नागोर जिल्ह्यांतलो एक जाट हरिदास हो तांचो गुरू. ताणें घालून दिल्ल्या नेमाप्रमाणूच ते वागतात. ह्या लोकांक निरंजनी हें नांव कित्याक मेळ्ळें तेविशीं एक आख्यायिका सांगतात ती अशी - एक फावट हरिदासान एका गाबण्या हरणाची शिकार केली. उपरांत ताका खूब पश्चाताप जालो. तेन्ना ताणें आपल्या आंगावयले कपडे पिंजून उडयले आनी तो नागडोच निरंजनाचे उपासनेखातीर रानांत गेलो. थंय ताणें बारा वर्सां निरंजनाची उपासना केली. देखून ताच्या अनुयायांक निरंजनी अशें म्हणूंक लागले.

हरिदासान बावन शिश्य केल्ले. दरेका शिश्यान आपली एकेक शाखा निमार्ण केली. हे जातींतले कांय लोक ब्रह्मचारी आसतात, जाल्यार कांय गृहस्थ. ब्रह्मचारी लोकांक, निहंग साधू अशें म्हण्टात आनी ते आपणाकडेन सदांच खाकी गोदडी बाळगितात. ते मांस, नुस्तें, कांदो, लसूण खाय[illegible] तांच्यो बायलो धवे घागरे वापरतात. हाचे वयल्यानूच तांची वळख प[illegible] ते मेळ्ळ्या मनशांक लासतात.

- कों. वि. स[illegible]

निरपणस : (Breadfruit) मोरासिआ कुळांतले वनस्पतींकडेन ला[illegible] संबंद आशिल्ल्या ह्या रुखाक आर्टकार्पस कॉम्युनिस वा आ. इंसिसा [illegible] आ. आल्टिलिस ह्या नांवांनी वळखतात. ह्या रुखाची लागवड चड [illegible] उश्ण प्रदेशांनी जाता.

वाड जाल्ल्या निरपणसाची उंचाय सादारणपणान १२ ते १८ इतली आसता. ह्या रुखाचीं पानां चकचकीत पाचवीं, रूंद आनी [illegible] देगांची आसतात. नर आनी मादी फुलां एकाच फांटयार पूण वेगवेग[illegible] देठांचेर येतात. साबार मादी फुलां एकठांय आशिल्ल्यान, तें एकूच फूल आशिल्ल्याचो भास जाता. उपरांत मादी फुलांपसूनच निरपण[illegible] फळ तयार जाता. सादारणपणान, जून जाल्ल्या फळाचो व्यास १० ते [illegible] सेंमी. इतलो आसता. ह्या फळाचो रंग पाचवोचार वा पाचवो हळदुव[illegible] आसता, पूण भितल्लो गर धवसो आसता.

निरपणसाची लागवड आदल्या काळा सावन मलयाच्या जुव[illegible] पुंजुल्यांत जाताली आनी पुर्विल्ल्या काळांत ताचो विस्तार उश्ण, [illegible] पॅसिफिक प्रदेशांत जालो, असो समज आसा. उपरांत वसणुकेच्या त[illegible] युरोपी लोकांनी गुलामांखातीर म्हणून ताची लागवड वॅस्ट इंडीसांत के[illegible] सगळ्यांत सुर्वेक तांणी जमायकांत ह्या रुखाची लागवड केली. पूण गु[illegible] लोकांक केळ्यांची आवड चड आशिल्ल्यान, निरपणसाक थंय फावो ति[illegible] म्हत्व मेळ्ळेंना. ट्रेक्युलिया आफ्रिकाना हो थळावो निरपणसाचो रूख [illegible] आफ्रिकेंतलो. भारतांत निरपणसाचो रूख सुर्वेक हॉलंडी लोकांनी हा[illegible] असो समज आसा.

निरपणस हो फळाभाशेन आसलो तरी तें हेर फळांसारकें फळ [illegible] आनी तातूंत पिठूळसाण चड आशिल्ल्यान तें भाजून वा शिजोवन ख[illegible] पडटा. विंगडविंगड वाठारांनी तें वेगवेगळे रितीन शिजोवन खातात. [illegible] लोक हें फळ सुकोवन ताचें पीठ करतात आनी ताच्यो भाकऱ्यो क[illegible] खातात. वॅस्ट इंडीस आनी अमेरिकेच्या मॅक्सिकोसावन ते ब्राझीलामेरेन[illegible] प्रदेशांत निरपणसाचे रूख दारादारांनी दिश्टी पडटात. हांग[illegible] बाजारांतूय ताका बरें मोल मेळटा. पॅसिफिक जुंव्यांचेर वेगवेग[illegible] प्रकारच्या निरपणसांची लागवड जाल्ली आसा. भारतांत अस्तंत दर्यादेग[illegible] म्हळ्यार कोंकण, गोंय आनी कारवाराक हाची बरी वाड जाल्ली आ[illegible] गोंयच्या खुबश्या पोरसांनी हें झाड सर्रास दिश्टी पडटा. निरपणस[illegible] भाजी, भर्त आनी फोडी तळून खातात. निरपणसाचीं कापां, म[illegible] करतात.

दक्षिण पॅसिफिक वाठारांनी ह्या रुखाचे भितल्ले केंसाळ सालीस[illegible] कपडो तयार करतात. कांयकडेन हाच्या लाकडाचो उपेग व्हडीं वा फ[illegible] करपाखातीर जाता.

- कों. वि. सं.

निरांजन : दिवो दाखोवपाखातीर तशेंच ओंवाळपापासत[illegible] आरतीपासत जाचो वापर करंतात अशें एक दिपपात्र. देवाचे पुजे दे[illegible]

व्यक्तीच्या अभिशठ चिंतना वेळार मंगलकारक दिवो ओंवाळपाची आसा.

...बीत करप आनी सोबेचें प्रदर्शन ह्या अर्थाच्या 'निरांजन' ह्या शब्दावयल्यान 'निरांजन' हें उतर आयलां. राजान करपाच्या ...लो 'नीरांजन' वा 'नीरांजना' नांवाचो एक विधी कालिकापुराण, ...राण (२६.८.३१), कौटिलीय अर्थशास्त्र (२.३०.३२) ह्या ग्रंथांनी .

...ा लोक झुजाक वचचे पयलीं वा आश्विन म्हयन्यांत हत्ती, घोडे, सैन्य हांची पुजा करून ताका ओंवाळटाले. ह्या विधी वेळार दिवो ...प वा आरती ओंवाळप हे गजालीक म्हत्व आशिल्लयान त्या अर्थान ...न हो शब्द पुराण वाङ्मयांत वापरांत आयलो.

...रांजनांत एका पासून सातां मेरेन वाती लायतात. कांय वेळार ...नांत कापूर घालून देवाक निरांजन ओंवाळटात.

...लेच मंत्र म्हणिनासतना वा कसलेच तरेचें कर्म केले बगर शंकराक निरांजन ओंवाळ्ळें जाल्यार लेगीत ती पुजा पुराय जाता अशें ...ुराणांत म्हळां. देवाकुडींत वा तुळशी वृंदावनामुखार निरांजन दवरपाची पद्दत हिंदू मर्दी आसा.

- कों. वि. सं. मं.

...ला'-सुर्यकांत त्रिपाठी : (जल्म : २१ फेब्रुवारी १८९९, ...ूर बंगाल; मरण : १५ ऑक्टोबर १९६१, अलाहाबाद).

...नेचो हिंदी कवी. ताचें मूळ नांव सुर्यकांत त्रिपाठी आसलें तरी ...नेराला' हें साहित्यीक नांव घेतिल्लें. ताच्या बापायचें नांव रामसहाय त्रिपाठी आनी आवयचें रूक्मिणी देवी त्रिपाठी. ताचें मूळ घराणें उत्तर प्रदेशांतल्या उन्नाव म्हालांतलें. पूण ताचें भुरगेपण बंगालांतच गेल्ल्यान ताची आवयभास बंगालीच जाली. गरिबीक लागून ताका मॅट्रिक मेरेनूच शिक्षण घेवंचें

इ.स. १९११ त ताचें राय मनोहरा देवीकडेन लग्न जालें. ताका ...र्णं, राय सरोज आनी रामसहाय त्रिपाठी हीं तीन भुरगीं जालीं. ... त ताचे बायलेक मरण आयलें आनी कुटुंबाचो भार ताचेर ... तो खर यत्नांनी आनी मोटे जिद्दीन हिंदी भास शिकलो. आनी ...ताका 'सरस्वती' आनी 'मर्यादा' ह्या नियतकालिकां खातीर खूब ...ाली. ताणें कविता, कथा, कादंबरी आनी निबंध आदी साहित्यप्रकार ...याय. तेचपरी 'समन्वय', मतवाला, सुधा आदी नियतकालिकांचें ...न केलां.

...च्या काव्यांत छायावादी तैशिश्टां आशिल्लीं. तेच वांगडा तो ...ांगडा गतिशील रावतालो. तो वृत्तीन बंडखोर आनी विचारांनी क्रांतीवादी आशिल्लो. जिवीतभर ताका संघर्शाक तोंड दिवंचें पडिल्लयान ताच्या व्यक्तिमत्वाचेर आनी साहित्याचेर ताचो परिणाम जाल्लो दिश्टी पडटा.

ताणें बरयल्ले म्हत्वाचे कवितासंग्रह अशे - 'अनामिका' (१९२२ - पयली आवृत्ती), 'परिमल' (१९३०), 'गीतिका' (१९३६), 'अनामिका' (१९३८-दुसरी आवृत्ती), 'तुलसीदास' (१९३८), 'कुकुरमुत्ता' (१९४२), 'अणिमा' (१९४३), 'बेला' (१९४६), 'नए पत्ते' (१९४६), 'अचना' (१९५०), 'आराधना' (१९५३), 'गीतगुंज' (१९५४/१९५५).

ताणें बरयल्ल्यो कथा अशो - लिली (१९३३), 'सखी' (१९३५), 'सुकुल की बीबी (१९४१), अप्सरा, अलका, प्रभावती. ताणें 'निरूपमा' (१९३६) आनी 'चोटी की पकड' (१९४६) ह्यो कादंबऱ्यो बरयल्यात. ताचो नामनेचो निबंध 'प्रबंध पद्म' (१९१४), तेभायर रवींद्र कविता कानन (१९१६) आनी 'हिंदी - बंगला का तुलनात्मक व्याकरण' हेय उल्लेख करपासारके आसात.

- डॉ. अरविन्द पांडे

निरीश्वरवाद :

ईश्वराचें अस्तित्व न्हयकारपी विचारसरणेक निरीश्वरवाद म्हणून वळखतात. ईश्वराच्या अस्तित्वाचेर वा ईश्वराचे संकल्पनेचेर श्रध्दा दवरपी तो ईश्वरवादी आनी ईश्वराची संकल्पना वा ईश्वराच्या अस्तित्वाचेर जो श्रध्दा दवरीना तो निरीश्वरवादी. 'निरीश्वर' हे संज्ञेचो अर्थ ईश्वरवादाचेर आदारून आसा.

सामान्यपणान निरीश्वरवाद ही संज्ञा तीन अर्थांनी वापरतात.

१) धर्मांतली ईश्वर नांवाची सत्ता वा शक्ती वा तिचेविशीं श्रध्दा दवरप ना.

२) खंयचेय संस्कृतींत मान्यताय मेळिल्ल्या देवतेविशींची वा देवाविशींची श्रध्दा न्हयकारपी प्रवृत्ती.

३) फकत वेव्हारीक पांवड्यारूच ईश्वर न्हयकारप वा ईश्वर संकल्पनेकडेन दुर्लक्ष करप.

पुर्विल्ले तात्वीक विचारधारेंत निरीश्वरवादाची पद्दतशीर मांडणी केल्ली दिसना. कारण कसलेच तरेच्या ईश्वरवादाची पद्दतशीर मांडणी त्या काळांत जावंक नाशिल्ल्यान ताचे विरोधी अशा निरीश्वरवादाची बारकायेन मांडणी जावंक ना. तरी पूण निरीश्वरवादी वा तशेच तरेचे कांय विचार पुर्विल्ल्या धर्मांनी मेळटात. कन्फ्युशस वा ताओमतांक निरीश्वरवादी धर्मीक मतां अशें म्हणिल्ल्याचे उल्लेख मेळटात, तशेंच बौद्ध धर्मूय निरीश्वरवादीच आशिल्लो.

बायबलांत निरीश्वरवादाचो सादो उल्लेख लेगीत मेळना. पूण उपरांतच्या काळांत रोमी साम्राज्यांत क्रिस्तांव धर्माच्या लोकांक निरीश्वरवादी समजताले. कारण ताणीं साम्राज्यांत घोळणुकेंत आशिल्ल्या देवाचें अस्तित्व न्हयकारिल्लें. बायबलांत भविश्यकथनाची जी परंपरा आसा ती क्रिस्तांव धर्मातूय तशीच चालू उरली आनी तिचेचपासून निरीश्वरवादाचो सगळ्यांत पयलीं जल्म जालो अशें सगळे मानतात.

आर्विल्ल्या अस्तंत जगांत क्रिस्तांव धर्मावयली प्रतीक्रिया म्हणून पद्दतशीर निरीश्वरवाद घोळणुकेंत आयलो. ह्या संदर्भांत निरीश्वरवादाचे दोन प्रकार आसात.

१) बुद्दीवादी निरीश्वरवाद २) सभाववादी वा भावनावादी निरीश्वरवाद.

बुद्‌दीवादी निरीश्वरवाद : विज्ञानीक सोद आनी बुद्‌दीच्या आदारानूय ह्या संवसारांतल्या सगळ्या गजालींचें स्पश्टीकरण दिवं येता, हाचेवयल्या विस्वासांतसून ह्या निरीश्वरवादाचो जल्म जालो. ह्या निरीश्वरवादांत धर्मीक अंधश्रद्धांक कसलेंच म्हत्व ना. अठराव्या शेंकडयांतल्या ज्ञानोदय (एन्लायटनमँट) चळवळींत बुद्‌दीवादी निरीश्वरवाद खूब गाजलो. व्हॉल्तॅर, ऑलबाक जॉन टोलँड ह्या जाणकारांनी ह्या निरीश्वरवादाचे पुरस्कार केलो.

भावनावादी निरीश्वरवाद : ईश्वर हो मनशाच्या सामर्थ्याचो आनी नितीमत्तेचो दुस्मान आनी ताका विरोध म्हणून हो भावनावादी निरीश्वरवाद मुखार आयलो. ह्या निरीश्वरवादान ईश्वराक नैतीक भुमिकेंतल्यान विरोध केलो. एकुणिसाव्या शेंकड्यांत ह्या निरीश्वरवादाचो जल्म जालो.

लुटविख फॉयरबाख (१८०४-७२) ह्या विचारवंतान बुद्‌दीवादी आनी भावनावादी निरीश्वरवादाचो सांगड घालपाचो यत्न केलो. कार्ल मार्क्स हो हेच परंपरेंतलो विचारवंत आशिल्लो.

भारतीय विचार : निरीश्वरवाद वा नास्तीकवादाविशीं भारतीय जाणकारांनी वेगवेगळीं मतां उक्तायल्यांत. पाणिनीच्या मताप्रमाण जो परलोक मान्य करिना तो नास्तीक; वेदांचें व्हडपण मान्य करिना तो नास्तीक; वेदांचे व्हडपण मान्य करिना नो नास्तीक अशें माधवाचार्यान म्हळां. वेदाची टर उडोवप्यांक मनून नास्तीक थरयल्यात आनी तांकां समाजांत स्थान दिवंचें न्हय अशें म्हळां.

ऋगवेदांत देवतांचे अस्तित्व न्हयकारपी लोकांचें वर्णन मेळटा. ईश्वर आनी देवता ही एक कल्पना असो विचार उपनिषदांत कांय लोकांनी मांडला. सांख्यदर्शनाचें पुर्विल्लें रूप निरीश्वरवादीच आसा. मोक्ष मेळोवपापासत ईश्वराची कांयच गरज ना अशें सांख्य मानतात.

वेदांचें व्हडपण न्हंयकारपी चार्वाक, जैन आनी बौद्धांनी ईश्वराक गरजेभायलो मानला. माध्यमिक योगाचार, सौत्रांतिक आनी वेफाषिक हे बौद्ध धर्माचे भेद ईश्वर ना अशें मानतात.

आर्विल्ल्या काळांत मानवेंद्रनाथ रॉय हाचेकडल्यान प्रेरणा घेवन मुखार आयिल्ली नवमानवतावादी विचारसरणी ही निरीश्वरवादीच आसा. ईश्वर ह्या संवसारांत आसा हें सिद्ध करपाखातीर धर्मीक तत्वज्ञान मांडप्यांनी जायते युक्तीवाद मांडल्यांत पूण ते युक्तीवाद ईश्वराचें अस्तित्व सिद्ध करूंक अपेशी थरल्यात.

– को. वि. सं. मं.

निरुक्त ग्रंथ : वैदिक पदांच्या वा उतरांच्या 'निघंटू' ह्या प्राचीन शब्दकोशाचेर यास्कान बरयल्लें भाश्य.

वैदिक शब्दांचो गूढ अर्थ स्पश्ट करप हो 'निरुक्त' ग्रंथाचो हेतू. 'निरुक्त' वाचनासतना वेदाच्या दुर्गम अर्थाचें ज्ञान मेळप कठीण.

निरुक्तांत तीन कांडां आसात. पयलो नैघंटूक कांड, दुसरो नैगम कांड आनी तिसरो दैवत कांड. ह्या ग्रंथाच्या सगळ्या अध्यायांचो आकडो चवदा आसा. निरुक्ताच्या पयल्या अध्यायांत नाम, आख्यान उपसर्ग आनी निपात ह्या चार पदप्रकारांची चर्चा आसा. दुसऱ्या अध्यायाच्या पयल्या पादांत निर्वचनसुत्रां आसात. तिसऱ्या अध्यायाच्या शेवटामेरेन निघंटूंतल्या 'नैघंटूक कांडाचेर' भाश्य आसा. अध्याय चार ते संत निघंटूतल्या 'नैगम' वा एक पादिक कांडाचेर भाश्य आसा. ह्या कांडांत 'अनवगतसंस्कार' वा व्याकरणाचे नदरेन कठीण आशिल्ले शब्द आशिल्ल तातूंतल्या दर एका उतरांचें विवेचन यास्कान केलां.

यास्काची विस्कटावणेची तरा अशी – निघंटूंतल्या शब्दाची व्यु घेवपाची शब्दाचो अर्थ स्पश्ट नासल्यार तो सांगपाचो आनी तें उत ऋचेंत आयलां, ती उदाहरण म्हणून उद्‌धृत करपाची. ते ऋचेचेर करतना निघंटूंत नाशिल्लया, पुण ते ऋचेंत आयिल्ल्या हेर शब्दांची व्युत्प यास्क दिता.

निरुक्तांत यास्कान निर्वचनाचीं म्हळ्यार व्युत्पत्तीचीं सुत्रां आशिल्ल्यान, आनी त्या सुत्रांप्रमाण जायत्या शब्दांची विसकट दाखयल्ली आशिल्ल्यान व्युत्पत्तिशास्त्राच्या इतिहासांत निरुक्ताचें खूब म्हत्वाचें आसा. निरुक्तावयली प्रसिद्‌द टिका दुर्काचार्यान (पा वा सव्या शतकांत) बरयल्या. दुसरी टिका स्कंदमहेश्वराची. राजवाडे हाणेंय निरुक्ताचो मराठी अणकार टिपांवांगडा केल्लो डॉ. सिद्धेश्वर वर्मालो 'यास्क निर्वचन' नांवाचो ग्रंथूय प्रकाशीत जा

निरुक्त ग्रंथाचें म्हत्व वळखून जायत्या अस्तंती विद्‌वानांनी लेखन केलां. रॉयान जर्मन भाशेंत निरुक्ताची भुमिका हाचो अण प्रकाशीत केला. जर्मन भाशेंतल्या ह्या अणकाराचो इंग्लिशींतूय अण जाल्लो मेळटा.

– कों. वि. स

निरेनबर्ग, मार्शल वॉरेन : (जल्मः १० एप्रिल १९ न्युयॉर्क).

अमेरिकन जीवरसायनशास्त्रज्ञ. फ्लॉरिडा विद्यापिठाच्यो बी. (१९४७) आनी एम. एस्. (१९५२) ह्यो पदव्यो मेळयतकूच मिशिगन विद्यापिठाची पीएच. डी. (१९५७) पदवी संपादन केली. १९ १९५० ह्या काळांत तो फ्लॉरिडा विद्यापिठाच्या प्राणीविज्ञान विभ सहाय्यक अध्यापक आनी १९५०-५२ त पोशण प्रयोगशाळेंत सह संशोधक आशिल्लो. ते उपरांत १९५२-५७ मेरेन मिशिगन विद्यापि जीवविज्ञान विभागांतले जीवरसायनशास्त्र शाखेंत अध्यापन आनी सं करतकूच ताणें नॅशनल इन्स्टिस्यूट ऑफ हेल्थ हे संस्थेच्या सं आनी चयापचयात्मक विकार, चयापचयात्मक एन्झायमां जीवरसा आनुवंशिकी ह्या वेगवेगळ्या विशयांकडेन संबंदीत आशिल्ल्या वि संशोधन केलें. १९५७-६६ हे संस्थेच्या नॅशनल हार्ट इन्स्टिट जीवरसायनीक आनुवंशिकी प्रयोगशाळेचो मुखेल म्हणून १९६२त नेमणूक जाली.

निरेनबर्ग आनी ताच्या वांगड्यांनी जित्या कोशिकांत संश्लेशणाचेर १९६०त संशोधन करपाक सुरवात केली. ताचे १९५३त जे. डी. वॉटसन आनी एफ्. एच्. सी. फ्रिक ह्या शास्त्र DNA आम्लाचे रेणवी रचणुकेविशीं कांय सिद्धांत मांडिल्ले. हे रच आनुवंशिकी संकेत गुंथिल्ले आसूंक जाय, अशें ताका दिसतालें.

निरेनबर्ग हाणें कोशिका आनुवंशिकी संकेत आपल्या गूणसुत्र DNA तल्यान व्हरतात त्या पयलीं मान्य जाल्ल्या सिद्धांतासावन स् केली. पयलीं ताणें DNA हें कार्य प्रत्यक्ष करिनात पूण मध्यस्थ RNA चो उपेग करतात, अशें दाखयलें. खाशेल्या संकेतावरवीं कोशिका भितल्ल्या प्रथिनांचें संश्लेशण करतात आनी ह्या प्र

कोशिकेची घडण आनी कार्य थरता, अशें निरेनबर्ग हाणें सिद्ध

नबर्ग हाच्या सोदाक लागून आनुवंशिकी संकेतांचें वाचन शक्य हाका लागून एके जैव भाशेंतल्या संकेताचें दुसरे जैव भाशेंतल्या रुपांतर करप सोंपें जालां. न्युक्लिइक आम्लांची भास प्रथिनांचे रुपांतरीत करप शक्य जालें आनी ताचेवयल्यान जीन कोशिकेच्या र नियंत्रणा कशें दवरतात, हें समजलें. ताच्या रेणवी ानांतल्या ह्या मोलादीक वावराखातीर ताका १९६८ वर्साचो रस्कार रॉबर्ट हॉली आनी हरगोविंद खुराना हांचे वांगडा वाटून

- कों. वि. सं. मं.

: (जल्म : डिसेंबर १५, इ. स. ३७ रोम; मरण : इ. स. ६८

नी सम्राटांच्या ज्युलियो-क्लॉडिअन वंशांतलो निमणो सम्राट. ताचें ांव निरो क्लॉडिअस सीझर अशें आशिल्लें. सेनेका ह्या तत्त्वज्ञान भिजात्य परंपरेंतलें शिक्षण दिलें. तत्त्वज्ञान, अलंकारशास्त्र आनी ास हांचो ताणें बरो अभ्यास केल्लो. इ. स. ५४ त पिरायेच्या वर्सा तो राज्याचेर आयलो. ताची आवय ॲग्रीपिना हिचे इत्सेक निरो सम्राट जावपाक पावलो.

ाटपद मेळ्ळे उपरांत तो मनाक जाय तसो वागपाक लागलो. राजकर्तव्यांकडेन ताणें आडनदर केली. जाय तसो वागून ताणें वाट लायली. संगीत, नाच, काव्य, सर्कस आनी हेर कार्यावळींच्या नांचेर ताणें सगळी शक्त खर्च केली. ताचे आवयक ताची ही मानवलो ना आनी शेवटाक ताणें आपले आवयकूय राज्याभायर न घाली. ते उपरांत तिचो खून जालो. त्या खूनाचो दुबाव घेतलो.

स. ६४ च्या जुलय म्हयन्यांत रोम शाराक उजो लागलो. धा रेन शार लासत आशिल्लें. सम्राटपदाचेर आसुनूय ताणें अशा वेळार कांयच उपाय करूंक ना अशें सगळ्या नागरिकांक आनी क दिसलें. राजधानी वयल्या ह्या संकटाचो फायदो घेवपाखातीर निरोन रोम शाराक क्रिस्तांवांक लागून उजो लागलो असो आरोप भानी तांचो छळ मांडलो. त्याच वेळार मातये भरवण जाल्लें रोम वरुपांत बांदपाचें सपन मनांत दवरून तेखातीर लागपी पयसो ाक निरोन प्रजेकूय वेंठीक धरली. ताणें धर्मस्थळां, भौशीक संस्था डच्यान सक्तीन पयशांची वसुली केली.

च्या अशा बेबंद, जुलमी, चैनी आनी मनमानी वागण्याक वाजेवन सिनेटरांनी ताचेआड कट रचलो. निरोक ह्या कटाची सुलूस . ताणें त्या सिनेटरांक जिवानिशीं मारले. त्या वेळार ताणें आपले य दयामाया दाखोवंक ना.

रोचे वागणुकेचो परिणाम म्हणून सिनेट आनी सैन्य ताच्या विरोधांत शेवटाक इ. स. ६८त निरोक आत्महत्या करची पडली.

- प्रा. अशोक जोशी

ग संप्रदाय : निर्गूण परब्रह्माची उपासना करपी लोकांचो वर्ग. मुसलमान लोकांनी भारतांत येवन राबितो केले उपरांत एकेश्वरवादाक जुळटा अशी उपासनापद्दत सुरू करपाचे इत्सेन सगुणोपासनेपरस वेगळी अशी निर्गूण ब्रह्माची उपासना कांय लोकांनी आपणायली. स्वामी रामानंद आनी ताचो गुरू राघवानंद हांच्या काव्यांत ह्या निर्गूण मताचे अंश सांपडटात. पूण ह्या पंथाचे सिद्धान्त मात उपनिशदांतल्या तत्त्वज्ञानाचेर आदारिल्ले आसात. सुफी संप्रदायाचो ताचेर प्रभाव दिसता. कबीराक ह्या पंथाचो प्रवर्तक मानतात. कबीरान आपल्या पदांत निर्गूण परब्रह्माचें वर्णन उपनिशदांचेच भाशेंत केल्लें आसा. कबीराच्या कवितांनी सुफी संतांचेय कांय संस्कार आसात. जाका लागून धर्मीक भेदभाव उत्पन्न जातात अशा बाह्योपचारांचो त्याग आनी शुद्ध ईश्वराची भक्ती आनी सात्विक जिवीत हांचेर कबीरान भर दिल्लो आसा. तशेंच मनाचें खरेपण आनी अनुभुती हांचें म्हत्व तो सांगता. निर्गुणा वटेन आसुनूय कबीरान तसो वेगळो संप्रदाय सुरू करूंक नाशिल्लो. पूण वेगवेगळ्या संप्रदायांतले निर्गुणोपासक आनी सगुणोपासक लोकांतलें वेगळेपण दाखोवपाखातीर निर्गूण संप्रदाय हें नांव ते विचारसरणेक पडलें,निर्गुनिया, निगुणवादी जांव संतमत हीं उतरांय त्याच अर्थान वापरतात. इ. स. च्या १५व्या शतकापसून भक्तिकाव्यांत सगूण आनी निर्गूण हे दोन वेगवेगळे अशे काव्यप्रवाह सुरू जाले. ताचेफुडें निर्गूण काव्याचे शुद्ध ज्ञानाश्रयी आनी शुद्ध प्रेममार्गी अशे दोन फांटे जाले. निर्गूणभक्ती ही भावनात्मक प्रवृत्ती आसून संतकवींच्या भक्तीगितांप्रमाण सुफी कवींच्या प्रेमगाथांनीय ती दिसता. बौद्धपंथी सिद्ध पुरुश आनी नाथपंथी योगी हांच्या पदांचोय निर्गूण काव्याचेर प्रभाव आसा.

कबीराच्या ज्या पदांनी निराकार ईश्वराची उपासना करपाचो उपदेश केल्लो आसा तांकां 'कबीरदास की वाणी' अशें म्हण्टात. तीं पदां निर्गूण ह्या नांवानूय प्रसिद्ध आसून भक्तीपूर्ण आसात. भजनां आनी निर्गूण गितां हांचो वर्ण्य विशय जरी एकूच आसलो तरी निर्गूण गितां एके वेगळे लयीन गायतात. भोजपूरी संत कवींनीय निर्गून पदां रचल्यांत. तातूंत रहस्यवादी भावना भरिल्ल्यो आसात. तातूंत ईश्वराक महाजन म्हळां जाल्यार केन्नाकेन्नाय छयल म्हळां. आत्मो आनी परमात्मो हांचेविशीय सोबीत रुपकां त्या गितांनी आसात.

निर्गूण गितां खूब म्होंवाळ आसतात. तांचें एक खाशेलेपण म्हणजे तातूंतली दुसरी ओळ 'आहो रामा' जावं 'कि आहो मोरे रामा' ह्या शब्दसमुहान सुरू जाता आनी 'हो राम' ह्या शब्दांनी सोंपता. देखीक -

पाँच दे पचीस कोसे बसेले महाजन हो ।
कि आहो मोरे रामा, कवना अवगुनवा हरि
मोरे रुसेले हो राम ॥

मराठी संत कवींक निर्गूण भक्तीचें म्हत्व मान्य नाशिल्ले अशें न्हय. पूण ताणीं सगुणभक्तीक म्हत्व दिलें. एकनाथान मात सगूण-निर्गूण एकच आशिल्ल्याचें सांगलां -

माइने स्वरुप निज निर्गूण ।
अथवा वैकुंठीचें सगूण ।
दोन्ही एकचि निश्चयें जाण ।
सगुण निर्गूण समसाम्य ॥

भागवत संप्रदायाचो प्रभाव आशिल्ल्या महाराष्ट्रासारक्या प्रदेशांत निर्गूण परब्रह्माची कल्पना प्रभाव घालूंक पावलिना.

- कों. वि. सं. मं.

निर्देशांक : वस्तूंचे बाबतींत दोन स्थितींनी वा दोन कालखंडांनी तांच्या बाजारभावांत वा हेर मापनी चलांत जावपी बदलांची सादारण पातळी पारखुपाचें गमक म्हळ्यार निर्देशांक (Index Number). आयचे दीसपट्टे जिणेंत म्हारगाय वाडत आसा अशें आमी उलयतात. हें मोघम आसता. वस्तूंच्या बाजारभावांत वा उत्पादनांत वा हेर बाबतींनी जावपी बदल आंकडेवारीन स्पश्ट केल्यार अर्थतज्ञ, शेतकार, वेपारी, शासक, शिक्षणतज्ञ, मजूर संघटनाचे फुडारी ह्या लोकांक आपापल्या मळांवयल्यो येवजणो आंखप आनी त्यो चालीक लावप हिताचें आसता. देखीक - खाशेल्या कालखंडांत भांगराचे दर कितले वाडले, धान्य दरांत जावपी वाडीक लागून त्या दरांचेर किदें परिणाम जालो, घर बांदावळीक लागपी सामानाचे दर चड वाडिल्लयान त्या क्षेत्रांत ताचो परिणाम कितलो जालो, हे प्रस्न अर्थीक सल्लागाराक सदांच पडटात. ताच्या ह्या कामांत निर्देशांकांचो बरोच उपेग जाता. निर्देशांक चडसो टक्केवारींत मेजतात. खास करून अर्थीक उलाढालीचो अदमास घेवपाखातीर निर्देशांकाचो उपेग करतात आसले, तरी शिक्षणशास्त्र, मानसशास्त्र, समाजशास्त्र ह्या मळांचेरूय तुळात्मक अभ्यासाखातीर निर्देशांकाचो खूब उपेग जाता.

इतिहास : चालू अर्थीक वर्साची खाशेल्या भूतकाळांतले अर्थीक स्थितीकडेन तुळा करपाखातीर उद्येगीक वा शेतकामाच्या मोलांत जावपी बदल मेजपाचें साधन म्हणून निर्देशांकाची कल्पना उदयाक आयली. निर्देशांकाचो तुळात्मक उपेग पयलीं १७३८त शार्ल द्यूतॉत ह्या फ्रँच अर्थतज्ञान सुचयलो. फुडें इटालियी शास्त्रज्ञ काउंट जी. कार्ली १७२०-९५ हाणें सापेक्ष दरावयल्यान मोलाचो निर्देशांक काडपाची पद्दत सुचयली. जॉर्ज एव्हलीन (१७९८) हाणें निर्देशांक काडपाखातीर सापेक्ष दराच्या गणीत माध्याचो (सरासरीचो) उपेग केलो. आर्थर यंग (१८१२) हाणें वस्तूंच्या म्हत्वाप्रमाण भार नियोजन करपाची भार पद्दत उपेगांत हाडली. जोसेफ लो (१८२२) हाणें क्रय शक्तींत जावपी बदल तीन,पांच वा सात वर्सांनी अजमावपाची आनी ताचेपसून पुराय काळांत जावपी क्रय शक्तींतल्या बदलांची सरासरी काडची, अशें सुचयलें.

जी. पी. स्क्रूप (१७९७-१८७६) हाणें जीवनमान निर्देशांकांत आस्पाव करपाखातीर योग्य वस्तू खंयच्यो आसच्यो तांची येवजण मांडली. जी. आर. पोर्टर (१७९२-१८५२) हाणें आपल्या 'Progress of the Nations' ह्या ग्रंथांत निर्देशांकाविशीं कांय कल्पना मांडल्यात. विल्यम न्यूमार्च (१८२०-८२) हाणें निर्देशांक काडपाक २२ मुखेल वस्तूंच्या सापेक्ष दरांचें गणितमाध्य वापरलें. डब्ल्यू. एस्. जेवन्झ (१८३५-८२) हाका कांय लोक निर्देशांकाचो जनक समजतात. ताणें गुणोत्तर माध्याचो उपेग सुचयलो आनी निर्देशांकाच्या प्रस्नाचो सर्वांगीण विचार केलो. उपरांत फ्रँक एजवर्थ आनी ऑगस्टस सौरबेक हाणीं निर्देशांकांचें स्वरूप आनिकूय स्पश्ट केलें. सी. एम्. वॉल्श (१९०१) ह्या अमेरिकन संशोधकान निर्देशांकांचीं सुत्रां आनी गुणवत्तेची कसवटणी हांचेर बरेंच लेखन केलें. लास्पेचर्स पाशे आनी फिशर हाणीं आयज वेगवेगळ्या संदर्भांनीं उपेगी थरिल्लीं सुत्रां परगटायलीं. निर्देशांक काडपाच्यो वेगवेगळ्यो पद्दती आनी सुत्रा हांचेविशीं आयजूय संशोधन चालू आसा.

आगणनांतले मुखेल प्रस्न : निर्देशांक काडटना सकयल दिल्ल्या गजालींचो विचार करप गरजेचें आसता. - १) निर्देशांकाचो हेत २) उपलब्ध आशिल्ले आंकडेवारीची तुळात्मकताय ३) योग्य वस्तूंची निवड ४) आदार वर्स वा काळाची योग्य निवड ५) भार पद्दतीचो विच… आगणन पद्दतीचे प्रस्न.

ज्या वर्साची वा काळाची तुळा करपाची आसता, ताका आदार… आदारकाळ म्हण्टात. हो आदारकाळ अर्थीक नदरेन थीर आसूंक… तुळेखातीर अर्थीक वर्साची निवड करतना तें तेजीचें वा मंदीचें … फावोना हाची जतनाय घेवंक फावो. आदारकाळ हो खूब पु… आसूंक फावोना. हाचेविशींचो निर्णय निर्देशांकाच्या उद्दिश्टाचेर आ… आसता. आदारवर्सांतलो पांवडो १००न दाखयतात. वेगवे… उद्देशांखातीर वेगवेगळे निर्देशांक प्रचारांत आयल्यात. पूण मोल नि… आनी परिमाण निर्देशांक हे तांतले तातूंत म्हत्वाचे आसात.

भारताच्या दरेका राज्याचो जीवनमान निर्देशांक हो वेगवे… आदाखर्चाचेर आदारिल्लो आसता. ह्या सगळ्या निर्देशांकावयल्यान… देशाचो निर्देशांक काडूंक येवंचो, म्हणून केंद्र सरकाराचो 'लेबर … १९४५ हें आदारवर्स धरून भारतांतल्या २७ कामगार केंद्रांचो… सगळ्या भारताखातीर एक जीवनमान निर्देशांक उजवाडायता. हे … उद्देगीक कामगार, शेतकी मजूर आनी शारी अश्रमीक कर्मचारी हां… वेगवेगळे निर्देशांक उजवाडायतात. मुंबय शाराखातीर १९२१ वसां… हो निर्देशांक उजवाडावपाक सुरवात जाली. कृषी उत्पादनाचे नि… केंद्रीय शेतकी मंत्रालयावरवीं उजवाडाक येतात. भारतीय … उत्पादनाचे निर्देशांक (आदारवर्स १९७०) इंडीयन ब्युरो ऑफ म… उजवाडायता. तातूंत ३७ खनिजांचो आस्पाव केल्लो आसता. उद… उत्पादनांचो निर्देशांक Statistical Abstract of India ह्या नेमा… उजवाडाक येता.

उपेग : मोल निर्देशांक १) अर्थीक स्थितींत जावपी बद… दुडवांची क्रयशक्ती आनी तातूंत जावपी बदल दाखयतात. तशें… मजुरीचे दर थारोवपाखातीर आनी म्हारगाय भत्ते उणे-अदीक करपा… ४) राश्ट्रीय उत्पन्नाची थीर मोलाच्या संदर्भांत जावपी वाड ५) वेपारा… बाबींत फुडें जावपी बदल पारखुपाखातीर ते उपेगी थरतात. प… निर्देशांक उत्पादनांतलो वा वेपारांतलो चडउतार उक्तायता. दे… अर्थीक इतिहास बरयतना निर्देशांकांवरवीं अर्थवेवस्थेंत जावपी म्ह… फरक उदाहरणासयत पटोवन दिवप सोंपें जाता.

– कों. वि. …

निर्देशिका : (डिरेक्टरी) 'निर्देशिका' ह्या शब्दाचो वाच्यार्थ … वा मार्गदर्शन करपी खंयचीय वस्तू असो जरी जाता तरी डिरॅक्ट… विशिष्टार्थसूचक इंग्लीश शब्दाचो पर्याय अशा अर्थानूच हो शब्द… आसा. निर्देशिका तयार करपाची कल्पना ही मूळ अस्तंत्या लो… आसून तिच्यांत उमळशिकी मनशांक फावो आशिल्ल्या मनशांची म्हा… तांचे वेवसाय आनी तांचे नामे दितात. पळोवप्याक ही म्हायती सो… मेळची देखून तिची नोंद आद्याक्षराक्रमान दितात.

हो शब्द इंग्लीश भाशेंत मुळांत 'भौशीक उपासनेविशीं' मार्ग… करपी पुस्तक ह्या अर्थान आयिल्लो आसलो तरी आयज ताचो हो… उरूंकना. सद्याच्या काळांत शारांतल्या वा वाठारांतल्या सगळ्या नागरि… नांवां, तांचो नामो, वेवसाय आदीं विशींची म्हायती दिवपी पुस्तक दू… वापरपी मनशांची नामावळ-पुस्तिका वा कसल्याय विशिश्ट वेवसाय…

… वांटो घेतिल्ल्या वांगड्यांची सुची अशा अर्थान निर्देशिका ह्या …र्थ जाता. इंग्लंडांत वेगवेगळ्या वाठारांखातीर वर्णक्रमाप्रमाण …ची 'टपाल कार्यालय निर्देशिका' ही हेर सगळ्या निर्देशिकांनी … उपेगी आसा. लंडनाविशींची निर्देशिका सगळ्यांत व्हड आसून … न्यायालयां २) कार्यालयां ३) रस्ते ४) कायदे ५) संसद ६) …रपालिका ७) वेपार - वेवसाय ८) बँको ९) उपनगरां आनी …फोन आदी नांवांखाला आद्याक्षराच्या क्रमाप्रमाण म्हायती दिल्ली

…ी वा कोंकणींत निर्देशिका वा डिरेक्टरी हो शब्द हेर नामावळी …क लायनासतना फकत 'दूरध्वनी निर्देशिका' (टेलिफोन डिरॅक्टरी) …ढ जाल्लो आसा.

– कों. वि. सं. मं.

…पंथ : शिखांचो एक उपपंथ. निर्मल म्हळ्यार विशुद्ध. कांय …मतान निर्मल पंथाची स्थापना इ. स. च्या सतराव्या शतमानांतल्या …नांवाच्या मनशान केली जाल्यार कांय लोक गुरू गोविंद सिंगाकय …स्थापक मानतात. ह्या पंथाचे अनुयायी मथुरा, वृंदावन, हृषीकेश …ळांनी आसतात.

…ोक कट्टे धर्मनिश्ठ आनी खर ब्रह्मचारी आसतात. भौतीक जिणेविशीं …तूय अनुराग नासता आनी ते आपल्या शरिराकडेनूय व्हडलेशें …नात. कांयकडेन ते नागडेय मेळटात. पूण चडशे ते धुतवस्त्रां …त. तांचो दिक्षाविधी सामको सादो आसता. साकर घाल्लें उदक …च्या आयदनांतल्यान पियेतकूच तांचो दिक्षाविधी पुराय जाता. …काक ते अमृत मानतात. उदकांत साकर घालून दवरतकूच पांच …थसाहेबाचें पठण करून हें उदक मंत्रायतात आनी ह्या सुवाळ्याक …प्राशन म्हण्टात.

…लोक चडशे मठांतूच रावतात पूण तातूंतले कांय जाण पावसाळो …आठ म्हयने भोंवडीय करतात. एका गांवांतल्यान दुसऱ्या गांवांत …ते कपडे थंयच उडयतात आनी हेर वस्तू लोकांक वांटून दितात. …मठ मुखेल्याक महंत अशें म्हण्टात. ते चडशे भगवे कपडे वापरतात. …मठाचो कारभार पळयता. ताच्या आदाराक एक मंडळ आसता. …ळाचे कांय नेम आसतात, तांकां दस्तूर-उल-अमल अशें म्हण्टात. …ी वेंचणूक करप, तांची पात्रताय थरोवप, लंगरांची (अन्नछत्र) … पळोवप आदी गजालींचो तातूंत आस्पाव जाता.

…लोक शास्त्राभ्यास करतात. पूण योगसिध्दीचेर तांचो विश्वास …. देव म्हणून ते ग्रंथ साहिबाची पुजा करतात. तांचो खुबसो … मुसलमानांवरीच आसता. तांची प्रार्थनाय सामुदायीक आसता. …पथीय साधूंक कांय जाण सुधारक साधूय म्हण्टात.

– कों. वि. सं. मं.

…ळी : अन्नावांगडा वा हेर खावपाच्या पदार्थांतल्यान विखारी … पोटांत वतकूच जी हाग-ओंक जाता तिका 'निर्मोळी' (Food …ning) म्हण्टात. जंतू, रसायनीक द्रव्यां, विखारी फळां, विखारी …ी तशेंच दर्यांतले दुशीत प्राणी म्हळ्यार खुबे, कालवां, नुस्तें हांकां …न अन्न दुशीत जाल्लें आसल्यार पोटांत खूब दुखूंक लागता. पोटांत धवळप, पोटांत वळप, पोटाक हात लायल्यार वा दामल्यार खूब दुखप तशेंच ओंकारे, संडास, अशक्तताय आनी घुंवळ येवप हीं लक्षणां दिसतात. विखारी अळमी खावन निर्मोळी जाल्यार नदर मंदावता आनी झेमिल्लेवरी जाता. पणसाचे गरे, तांतयां वा कांय तरांचें नुस्तें खाल्ल्यान, कांय लोकांच्या आंगार पिताम येता ती ॲलर्जीक लागून येता. सांसवां, वेलदोडे आनी सूंठ ह्या पदार्थांचे मसाले खाल्यार लेगीत कांय जाणांक हो विकार जांव येता. ह्या विकारांचीं लक्षणां निर्मोळेभाशेनूच आसतात पूण तांकां निर्मोळी म्हणूंक येना.

मेल्ल्या प्राण्यांच्या शरिरांतलीं प्रथिनां विघटीत जाता आसतना निर्माण जावपी पदार्थांक 'टोमेन' म्हण्टात. तेखातीर निर्मोळेक 'टोमेन वीखबादा' अशेंय म्हण्टात.

निर्मोळी मुखेलपणान दोन कारणांनी जावं येता. १) बादीत जंतू आनी २) रसायनीक पदार्थ.

बादीत जंतूंभितर सालमोनॅला टायफीम्युरी, स्टॅफिलोकोक्कस ऑरीअस्, क्लोस्ट्रीडीयम व्हेल्ची आनी क्लोस्ट्रीडीयम बोटुलीनम हांचो आस्पाव जाता. बोटुलीनमची लागण उण्या प्रमाणांत जाता पूण ती घातक आसता. सालमोनॅला आनी स्टॅफिलोकोक्कस हांची लागण चड प्रमाणांत जाता. जंतुबाधीत निर्मोळी खूब तरांनी जावं येता. देखीक - हुंदराच्यो लेणयो, घाणयारे मूस वा पाली सारकिल्या कांय प्राण्यांचो अन्नाकडेन संबंद आयल्यार. विखारी अळमी, बोरां, शंखजीव ह्या पदार्थांनी, निकतोच बरो जावन आयिल्लो रांदपी जेवण खाण तयार करपाक वावुरल्यार, शेळें मास, मटन तांतयां हे खावपाचे जिन्नस (सालमोनॅला जंतू) साकरेचो पाक, खावपाच्यो क्रिमी (क्लोस्ट्रीडीयम जंतू), सूप, कस्टर्ड, दूद वा दूदाचे जिन्नस (स्टॅफिलोकोक्कस), बाजारी बंद डब्यांतलीं खावपाचीं तयार खाणां, लोणचीं (बोटुलिनम) ह्या पदार्थांनी जंतूबादक निर्मोळी जावं येता. हे तरेची निर्मोळी जावपाचें प्रमाण खानावळी, कॅम्प, सुवाळ्याचीं भौशीक जेवणां आशिल्ल्या सुवातींनी चड आसता.

गोरवां, दुकरां अशा खावपाक वापरतात त्या जनावरांभितर सोलमोनॅला हो जंतू चड करून आसता. अशा पिडेस्त जनावरांक मारतकूच तांच्या मासांत हे जंतू वाडटात. उपरांत मनशान तें मास खातकच ताका तो रोग जाता. हुंदराच्या लेणयांतल्यान ह्या रोगाचे जंतू पातळटात. कोंबयो, बदकां हांचीं तांतयां लेगीत ह्या रोगाक कारण थरतात.

चड करून स्टॅफिलोकोक्कस ह्या जंतूंच्या आनी क्लॉस्ट्रिडियम जंतूंचे वाडीक लागून अन्नांत जंतूवीख-तयार जाता. जंतूंक लागून जावपी निर्मोळेंत स्टॅफिलोकोक्कस जावपी निर्मोळी चड मेळटा. अशे तरेच्या रोगजंतूंपसून स्वताक रोग जायना, पूण दुसऱ्याक मात त्या जंतूंपसून रोग उत्पन्न करूंक शकपी व्यक्तीक रोगवाहक व्यक्ती म्हण्टात. अशा मनशाचो जेवण करप, दुसऱ्यांक वाडप ह्या गजालींनी संबंद आयल्यार हो रोग जावंक शकता. बोटुलिनम दिसपी जंतूंची वीखबादा चड खर आसता, पूण ती केन्नाय चूकून जाता. हें वीख पचन तंत्रावांगडा, शरीराच्या हेर भागांकूय अपाय करता. ऑक्सिजन नाशिल्ल्या वातावरणांत ह्या जंतूंची वाड बरी जाता तेखातीर बंद डब्यांतल्या अन्नांतल्यान ही वीखबाधा जावपाची शक्यताय चड आसता.

निर्मोळी जातल्या रसायनीक पदार्थांभितर दोन गट जावं येतात - १) सारीं, जंतुनाशकां, कॅडमियम, पारो. २) विखारी फळां, दर्यांतले प्राणी.

कॅडमियमा सारकिल्या रसायनांचो रांदपाच्या आयदनांकडेन संबंद येत जाल्यार निर्मोळी जावपाची शक्यताय आसता. कॅडमियम-खनीज पोटांत गेल्यार विखाची बाधा जाता. डब्यांनी बंद करून दवरिल्ल्या अन्नांत हो दोश उत्पन्न जावपाचो चड संभव आसता. उण्या दर्ज्याच्या ॲल्युमिनीयम वा जस्त (Zink) ह्या धातूंच्या आयदनांनी फळांचो आंबट रोस सांठयल्यार, हातभट्टेचेर काडिल्लो सोरो पॉलीश केल्ल्या मातयेच्या आयदनांनी सांठोवन दवरप हांकां लागून ही रसायनीक निर्मोळी गरीब लोकांचे वस्तींत चड प्रमाणांत जावंक शकता.

सालमोनॅला जंतूपसून जावपी निर्मोळेंत अकस्मात थंडी खावन जोर येता, खूब फावटीं पातळ संडास जावन ओंकारो येता. दोन-तीन दिसांमेरेन संडास जावं येता. अशा वेळार क्लोरोमायसेटीन ह्या द्रव्याचो उपेग करतात. स्टॅफिलोकोक्कस जंतूंक लागून पोटांत घांस मारून शेंबूड आनी रगत आशिल्लो निमपातळ संडास जाता. ही निर्मोळी एकेक फावट घातक जावंक शकता. बोटुलिनम जंतूंपसून जावपी निर्मोळेंत जाप सुटना, झेम आयिल्लेवरी जाता, नदर उणी जाता, खूब अशक्तपण येता. एकेकदां हात- पांय लेगीत लुळे पडूं येतात. ४-८ दिसांभितर सारको उपचार जालो ना जाल्यार पुलमांव वा काळजाचे अती दुर्बळटायेन निर्मोळी जीवघेणी जाता. निर्मोळेचीं चडशीं लक्षणां कॉलरा, अतिसार ह्या दुयेसांभाशेनूच आसतात. पूण एकेच सुवातेर खाल्ल्या जेवणाखाणांतल्यान खूब जाणांक एकाच वेळार एकासारकींच लक्षणां जावप हें निर्मोळेचें खाशेलेपण.

निर्मोळी जातकूच सुर्वेक घरचे घरा उपाय करून पळोवंचे. शिताचो पातळ निवळ वा सळसळावन थंड जाल्ल्या एक ग्लास उदकांत एक चिमटीभर घरचें मीठ आनी एक कुलेर साकर वा गोड घालून बरें धवळचें आनी थोडें थोडें पियेवपाक दिवंचें वा इलेक्ट्रोलायट पिठो (Electrolyte Powder) उदकांत घोळोवन दिवंचो. हें मिश्रण घेवन भलायकी सुदारली ना जाल्यार मात दोतोराक दाखोवप गरजेचें आसता. ओंकारे येत रावल्यार हॉस्पिटलांत इंजेक्शन करून रगता शिरेंतल्यान आलिमेंत दितात. ओंकारे बंद जावन तब्येत सुमाराची जातकूच निमपातळ जिन्नस दिवंचे. देखीक - तांदळांची पेज, दाळ वा मुगांचें उदक वा कसलेंय पदार्थ दिवं येतात.

संडासाक घट जावन येवपाक पेक्टीन-काओलिन (Pectin Kaolin) मिश्रण दितात. तशेंच, पोटांत वळटा वा दुखता तें उणें करपाक कोडेन फोस्फेट टिंक्चर (Codein Phosphate tincture) पिवपाक दितात. रसायनीक वा विखारी निर्मोळी जायत जाल्यार, हॉस्पिटलांत पयलीं वादयेंतल्यान पोट नितळ करून घेतात.

जतनाय : अन्नाचे पदार्थ हाताळचे पयलीं सदांच हात बरे धुंवचे. अन्न शिजोवपी आनी वाडपी व्यक्तीन सदांच नितळ रावचें. चिखल उरूं येता इतलीं नाखटां वाडोवचीं न्हंय. अन्नपदार्थ केन्नाच उक्ते दवरचे न्हय तशेंच तांचेर शिंकचे वा खोंकचें न्हय. हाताक कसलेंय चवन, घाय वा फाड जाल्लो आसल्यार ताचेपसून अन्न संसर्गदुशीत जावंचे ना हाची जतनाय घेतलेबगर अन्नाक हात लावंचो न्हय. हात पुसपाचे, आयदनां उखलपाचे आनी ताटां पुसपाचे कपडे नितळ आसचे. पोशिल्ले प्राणी म्हळ्यार मांजर, सुणें हांचो तेचभाशेन उंदीर, जल्ले, पाली हांचो अन्नाकडेन संबंद येवपाक दिवंचो न्हय.

– डॉ. आनंद हळर्णकार

निर्यात : खंयच्याय राश्ट्रान विदेशांत धाडिल्ल्यो वस्तू वा सेवा. वे नदरेन पळयल्यार खंयचेंच राश्ट्र पुरायपणान स्वयंपूर्ण नासता. द राश्ट्राची उत्पादक साधनसामुग्री मर्यादीत आसता आनी तिचे र हेर राश्ट्रांपरस वेगळें आसता. हाका लागून खंयचेंच राश्ट्र फकत सामुग्रीचेर आपल्यो सगळ्यो गरजो भागोवंक शकना. म्हणून दुसऱ्य वेपार करून आपले साधनसामुग्रींत भर घालीत आसता. अशे उत्पादनांत वाड करून राश्ट्रीय विकास घडोवन हाडपाचो यत्न आसता.

राश्ट्रीय विकासाखातीर गरजेच्या अशा घटकांची देखीक कच्च यंत्रसामुग्री, हांचे खेरीज ज्यो वस्तू वा सेवा राश्ट्रांत साप ना, ता राश्ट्राकडच्यान आयात करून राश्ट्रीय उत्पादन आनी लोकांचा वाडोवप शक्य जाता. ही आयात करप भोव गरजेचें आसता. पृ मोल फारीक करपाखातीर दर एका राश्ट्राक कांय वस्तू आनी हांची निर्यात करची पडटा. तशेंच ज्या वस्तूंचें वा सुविधांचे र देशाभितल्ले मागणेपरस चड आसता तेन्ना तांची निर्यात करून परकी भांडवलाचो उपेग आपणाक गरज आशिल्ल्यो वस्तू आनी हांची आयात करपाक मेळटा.

निर्यात म्हळ्यार परकी चलन मेळोवन दिवपी एक म्हत्त्वाचे परकी चलन वाडोवपाखातीर निर्यातींत वाड करप भोव गरजेचें अ राश्ट्रीय अर्थवेवस्थेंत निर्यातीचें म्हत्व दर एका राश्ट्रांत वेगवेगळें अ कांय राश्ट्रां फकत निर्यातीचेरूच आदारिल्लीं आसतात. त्या र गरजेपरस चड उत्पादान जावपी वस्तूंची निर्यात करून अर्थीक घडोवन हाडप हें तांचें खाशेलेपण. (ब्राझील, क्युबा - साकर, मे - केळीं) आंतरराश्ट्रीय वेपारांत जशी वाड जाता, तशी संवसार बाजारपेठांनी सर्त वाडत वता. हाका लागून चडशा राश्ट्रांक निर्याती चड लक्ष दिवंचें पडटा. शासनाकूय निर्यातीविशींचें धोरण बारीकर आंखचें पडटा. तशेंच निर्यातीक उर्बा दिवपाक खूबशे मार्ग आप पडटात.

एक उद्‌देगसंस्था जेन्ना आपलो म्हाल निर्यात करूंक सोदता तिचेमुखार साबार आडमेळीं आसतात. त्या-त्या राश्ट्रांतले कायदे, आनी चलनपद्‌दती वेगळी आशिल्ल्यान तांचो अभ्यास करप भोव ग आसता. त्या राश्ट्रांचीं आयातीविशींचीं धोरणां बदलत आशिल्ल्यान करप्यांक खूब त्रास जातात. अशे स्थितींत निर्यात वेपारांतलें येस र गजालींचेर आदारिल्लें आसता. विदेशांतल्या लोकांच्यो गरजो किदें, कसल्या तरांचो म्हाल जाय हें सोदून काडचें पडटा. तो म्हाल धा फावो असो मार्ग खंयचो हेंय थरोवंचें पड्‌टा. निर्यातदारान अ म्हालाची विदेशांत जायरात आनी विक्री करतना थंयच्या वातावर आनी समाजिकायांचोय विचार करचो पडटा. परदेशांत धाडपाच्या म्ह संकल्पन आनी आवेश्टण ओडलायणें आसचें पडटा. ओडला आवेश्टणाक लागून म्हालाचें प्रदर्शन बरे रितीन घडोवन तो वि सोंपो जाता. म्हाल बरेभशेन हेर राश्ट्रांनी पावपाखातिरूय आवेश्ट खूब म्हत्व आसा. हाका लागून हो वेवसाय करपी संस्थांक खा संस्थांचो आदार घेवंचो पडटा.

निर्यातदारांक म्हालाची निर्यात करपाखातीर साबार मार्गांचो करपाक मेळटा. निर्यात वेपाराचो वेवसाय करपी निर्यात घरांवरवीं (ए

...परराष्ट्रांतल्या खरेदीदाराक निर्यातक म्हाल विकूंक शकता. ...रान आपली विक्रीशाखा परदेशांत काडल्यार तिचेवरवीं भोंवडेकार ...व्वीं वा कमिशन एजंटांवरवीं निर्यात म्हाल परदेशांतल्या ...त्रांनी धाडपाक मेळटा वा परकी खरेदीदारांक विकपाक मेळटा. ...हालाचें मोल फारीक करपाचेय खूब मार्ग आसात.

...ताची निर्यात : वैदिक काळा पयलींसावन भारताचो हेर राश्ट्रांकडेन ...बंद आशिल्लो हाचो पुरावो हडप्पा-मोहेनजोदारो उत्खननांतल्यान ...मध्य युगांतूय अरबी लोकांवरवीं हांगाच्यान मसाल्याचो वेपार ... सोळाव्या शेंकड्याचे सुर्वेक भारत-युरोप हांचेमदल्या उदका ...सोद लागले उपरांत भारताचो युरोपांतल्या वेपारी राश्ट्रांकडेन ...ायलो स्वातंत्र्यापयलींच्या काळांत हिंदुस्थानाचो विदेशी वेपार ...गान ब्रिटन आनी राश्ट्रकुलांतल्या राश्ट्रांकडेन जातालो. निर्यातींत ...न कच्चो म्हाल (कापूस, ताग आनी हेर) च्या, तेलाबियां, मसाल्याचे ...ानी हेर सुमार ५० वस्तूंचो आस्पाव जातालो. पूण स्वातंत्र्याउपरांत ...क उदरगतीक लागून निर्यातीचें स्वरूप पुरायपणान बदललें. ...ल्यान निर्यात जावपी वस्तूंचो आंकडो आतां सुमार ३,५०० ...जाला. जगांतल्या चडशा सगळ्या राश्ट्रांकडेन भारताचो निर्यात ...चलता. भारतीय निर्यातीचें मोल १९५०-५१त फकत ६०० ...रुपया आशिल्लें, तें १९७५-७६त ३, ९४१ कोटी रुपयांमेरेन ...उपरांत हें मोल वाडत रावलें १९९२-९३ वर्सा तें ५४७६२ ...रुपया इतकें जालें.

जागतीक निर्यातींत भारत
१९९२

निर्यातकार	मोल बिलियन U.S. $	वांटो टक्केवारींत
...मेरिकेचीं संयुक्त संस्थानां	४४८.२	१२.०१
...र्मनी	४३०.०	११.५३
...पान	३३९.९	९.११
...ांस	२३५.८	६.३२
...नायटेड किंग्डम	१९०.०	५.०९
...टली	१७८.२	४.७८
...दरलॅड्स	१३९.९	३.७५
...नडा	१३४.१	३.५९
...ल्जियम	१३२.०	३.३०
... हॉंगकॉंग	११९.५	३.२०
... चीन	८५.०	२.२८
... चायनीस तायपेयी	८१.५	२.१८
... दक्षिण कोरिया	७६.६	२.०५
...) स्विर्त्झलॅंड	६५.७	१.७६
...) स्पेन	६४.३	१.७२
...) सिंगापूर	६३.५	१.७०
...) स्विडन	५६.१	१.५०
...) साउदी अरेबिया	४८.८	१.३१
१९) मॅक्सिको	४६.२	१.२४
२०) ऑस्ट्रिया	४४.४	१.१९
२१) ऑस्ट्रेलिया	४२.५	१.१४
२२) मलेशिया	४०.६	१.०९
२३) डेनमार्क	३९.६	१.०६
२४) रशियन फॅडरेशन	३७.०	०.९९
२५) ब्राझील	३६.१	०.९७
२६) नॉर्वे	३५.२	०.९४
२७) थायलॅंड	३२.५	०.८७
२८) इन्डोनेशिया	२९.३	०.७९
२९) इरलॅंड	२८.३	०.७६
३०) फिन्लॅंड	२४.०	०.६४
३१) दक्षिण आफ्रिका	२३.९	०.६४
३२) यू. ए. ई.	२१.६	०.५८
३३) भारत	१९.६	०.५३

भारत
म्हत्वाच्या वस्तूंची निर्यात
(१९८९ ते १९९२ मेरेन) (रू. कोटींनी)

वस्तू	१९८९-९०	१९९०-९१	१९९१-९२
१) बागायत	१,२४७.१५	१,३२८.१४	१,४४२.३८
२) शेतकी उत्पादन	२,६३७.११	२,८७०.२२	४,५०५.३७
३) दर्यांतली पिकावळ	६८६.५४	९५९.६८	१,३७३.९६
४) मीन आनी हेर खनिज पदार्थ	१,३८०.१२	१,६९४.९१	२,२८१.०९
५) चामड्या उत्पादन	१,९४०.९३	२,५५३.८५	३,०७६.२४
६) दागिने आनी हेर मोलादीक वस्तू	५,२९५.५३	५,२१०.०४	६,७५०.००
७) खेळा वस्तू	८१.४७	९२.०९	१०८.८५
८) रसायनीक उत्पादन	२,९७३.६५	३,१९६.१४	४,७७१.०१
९) अभियांत्रिकी वस्तू	२,८६३.४७	३५४९.३५	४,८५५.०७
१०) परमाणू आनी संगणक भाग	४२०.८९	३५२.२३	६४१.०५
११) प्रकल्प वा संशोधन वस्तू	३७.२८	१५७.०२	३०.७१
१२) कापड	५,५८५.३२	७९५७.६०	१०,६३७.८४
१३) हस्तकौशल्याच्यो वस्तू	४०२.८४	४२९.१२	५९५.९१
१४) कारपेट्स	७००.०९	७४४.७१	१,२३४.४०
१५) पेट्रोलियम उत्पादन	६९६.६७	९३७.८०	१,०२२.२७
१६) हेर म्हत्वाच्यो वस्तू	७२२.४१	४९४.३८	५०२.२३
वट्ट रक्कम	२७,६८१.४७	३२,५२७.२८	४३,८२८.०३

भारताच्या पांच वर्सुकी येवजणांक आनी निर्यातींत जाल्ले वाडीक लागून विकासाखातीर पुरायपणान परकी आदाराचेर रावपाची गरज आतां खूब उणी जाल्या. भारतीय निर्यातींत वाड जाल्ली आसली तरी भारताचो वट्ट संवसारीक निर्यातींतलो वांटो फकत प्रतीशत आसा.

भारतांतली निर्यात विकास येवजण : स्वातंत्र्योत्तर काळांत १९४९त जाल्लें रुपयाचें अवमुल्यन आनी कोरियन झूज हांकां लागून निर्यात वाडीक उत्तेजन मेळ्ळें. पूण झूज सोंपले उपरांत आनी मागीर संवसारीक मंदीक लागून भारताची निर्यात उणी जायत रावली. अर्थीक नियोजनाक गती मेळ्ळेउपरांत ल्हव ल्हव निर्यात विकास येवजणेकूय म्हत्व प्राप्त जालें. पयल्या दोन-पांच वर्सुकी येवजण काळांत भारताचे निर्यातीचो पांवडो लागींलागीं स्थिररूच आशिल्लो. तिसऱ्या येवजणकाळांत निर्यातीक उत्तेजन दिवपाखातीर रितसर यत्न सुरू जाले. सरकारान १९६२त आयात आनी निर्यात धोरण समिती (मुदलियार समिती) नेमली. हाका लागून चड आनी चड निर्यातघरांक मान्याताय मेळपाक लागली. तशेंच, निर्यातकांखातीर साबार प्रोत्साहनात्मक येवजणोय आंखल्यो. मुदलियार समितीन मांडिल्ल्यो शिफारशी सरकारान उपेगांत हाडल्यो. पूण निर्यातींत जाय तितली वाड जालिना. हाकालागून १९६६त सरकाराक निर्यातवाडीखातीर रुपयाचें परत अवमुल्यन करचें पडलें. सुर्वेक अवमुल्यनाक लागून निर्यात विकासाक नेट आयलो. पूण १९७३-७४त खनिज तेल, रसायनीक सारीं आनी कड्डण हांच्या दरांनी वाड जाल्ल्या कारणान अवमुल्यनाच्या परिणामांक देंवती कळा लागली. उपरांत निर्यात विकास जांवचो म्हूणून साबार खाशेल्यो संस्था सरकारान निर्माण केल्यो. त्यो म्हणजे बोर्ड ऑफ ट्रेड, निर्यात विकास मंडळ, कमॉडिटी बोर्डस, ट्रेड डॅव्हलपमँट ऑथॉरिटी आनी एक्सपोर्ट इन्स्पेक्शन काउन्सिल ह्यो संस्था सरकारान निर्यात विकासाखातीर उबारल्यात. हस्तवेवसाय, हातमाग वस्तू खनिजां आनी धातू, अभियांत्रिकी वस्तू हांची निर्यात करपाखातीर खाशेलीं मंडळां निर्माण केल्यांत.

निर्यात विकास हें जगांतल्या सगळ्या विकसीत आनी अविकसीत राश्ट्रांनी अर्थीक धोरण म्हणून आपणायलां. उत्पादनाच्या यांत्रिकीकरणाक लागून शेतवड आनी कारखानदारींत जाल्ली वाड, लोहमार्ग, जलमार्ग आनी हवाई मार्ग हांच्या येरादारींनी क्रांतिकारक बदल जाल्ल्यान वाडट्या उत्पादनाचें वांटप जगांत सगळेकडेन जावपाक लागलां. भुगोलीक विभागणेक लागून ज्या देशांत जीं सैमीक साधनां सांपडटात त्या साधनांचो वापर करून उण्या खर्चांत विंगड विंगड देश वस्तू तयार करतात आनी ह्या वस्तूंची राश्ट्राराश्ट्रांभितर देव-घेव वाडत आसा. आयज अमेरिके सारकीं सुदारिल्लीं राश्ट्रां लेगीत आपल्या गरजांचे नदरेन स्वयंपूर्ण नात. ज्यो वस्तू निर्माण करप राश्ट्रांच्या हिताभायर आसा, अशो वस्तू तीं हेर राश्ट्रांकडच्यान आयात करतात आनी ज्यो वस्तू हेर देशांपरस राश्ट्र उण्या खर्चांत निर्माण करता, त्यो वस्तू तीं निर्यात करतात. आतांचे परीस्थितींत विकसीत वा अविकसीत राश्ट्रांक निर्यात वाडोवप भोव गरजेचें. आयच्या विकसीत राश्ट्रांमदल्या अमेरिका वा इंग्लंड ह्या देशांक परदेशांत लश्करी खर्च व्हडा प्रमाणांत करचो पडटा. हो खर्च परकी चलनांत करपाचो आशिल्ल्यान तो मेळोवपाखातीर तांकां त्या देशांकडेन निर्यात वाड करची पडटा. मागाशिल्ल्या देशांत कारखानदारी उबी करपाखातीर कच्चो म्हाल, यंत्रसामुग्री, रसायनां आनी हेर म्हाल आयात करचो पडटा, तशेंच खूब देशांक धान्याचीय आयात करची पडटा. ह्या देशांनी विकासाखातीर म्हूणून घेतिल्लें परदेशी रीण फारीक कर परकी चलन मेळोवपाक निर्यातवाड करची पडटा. परकी चलन एका राश्ट्राक गरज आसता आनी तें मेळोवपाखातीर त्या - त्य सरकार निर्यात विकासाच्यो खाशेल्यो अशो येवजण्यो आंखता

- कों दि

निर्वाण :

निर्वाण ही एक दार्शनिक संज्ञा. राग, द्वेश, म पुरायपणान नाश जालो म्हण्टकूच निर्वाण प्राप्ती जाली अशें निर्वाण हो शब्द मुक्ती वा मोक्ष ह्या शब्दांकडेन जुळटा. गीतेंत ब्र असो शब्द आयला. थंय ह्या शब्दाचो अर्थ मोक्ष असो घेतला. सादा सांख्य, योग, वेदांत आनी हेर दर्शनांनी मोक्ष हो शब्द आ जाल्यार बौद्ध आनी जैन हाणीं निर्वाण शब्दाचो उपेग केला.

सगळ्या तरांच्यो इत्सा वा वासना पयस करप वा नश्ट क ह्या शब्दाची व्युत्पत्ती सांगल्या निर् + वाण = इत्सा, वासना मा बौद्ध शास्त्रांवरवीं आत्मो पालोवप वा आत्म्यांक शांती मेळप निर्वाण. पूण निर्वाण कल्पनांचे संबंद सांगतना बौद्धांतल्या आनी महायाना ह्या संप्रदायांनी खूब वेगळेपण दिश्टी पडटा. जण एका संप्रदायांत निर्वाणविशीं विंगड विंगड मतां मांडल्यांत

हिनयानी विचारसरणी : हिनयानी संप्रदाय हांच्या मतान व्यक्ती तीन दुख्खांक लागून पिडटा. हातूंतलें पयलें म्हळ्यार दुःख - भौतीक वा मानसीक कारणांक लागून उत्पन्न जावपी क्लेश संस्कारदुःखता - उत्पत्तिविनाशशाली जगतांतल्या वस्तूसावन जावपी क्लेश आनी तिसरो, विपीरणामदुःखता-सूख हें दुखःरुपांत जाल्ल्यान उत्पन्न जावपी क्लेश मनीसजातीची ह्या तिनूय क्लेश केन्नाच सुटका जाय ना. तातूंतल्यान सुटका करून घेवपाच जाल्यार बुद्धान उपदेशिल्ले आर्य अश्टांगिक मार्ग आपणावंक ज कोण निर्वाण साादपाक पळयता ताणें ह्या मार्गाचो उपेग केल्या तिनूय क्लेशांसावन सुटका जाता. हाकाच हिनयाना निर्वाण अशें म

बुद्धान आपल्या भिक्षुकांक निर्वाण म्हळ्यार फकत दुख्खां आसा अशें सांगलां. निर्वाण हें एक आयतन (जागो). थंय धर्तरी, तेज,वायू मळब असलें कांयच ना. निर्वाणावस्थेंत इहलोकूय न परलोकूय ना. थंय चंद्रूय ना आनी सूर्य लेगीत ना. निर्वाण एक उ न्हय, स्थिती न्हय वा च्यूतीय न्हय, निर्वाण खंयच बांदून उर अशेंय बुद्धान आपल्या भिक्षूंक सांगलें. बुद्धाचें हें निर्वाण कथन पुरा अभावाचेरूच आदारिल्लें आसा.

नागसेन हाणें आपल्या मिलींदप्रश्नांत हेच कल्पनेचेर भर ताच्या मतान निर्वाणाउपरांत व्यक्तित्वाचो पुरायपणान नाश जा प्रमाण उज्याची ज्वाला पालवले उपरांत दाखोवपाक मेळना, तैच निर्वाण प्राप्त जालेउपरांत ती व्यक्ती पळोवपाक मेळना. हाचें म्हळ्यार ज्या गजालींक लागून व्यक्तित्व सिद्ध जाता अशी ख गजाल निर्वाणा उपरांत फाटल्यान उरना. निर्वाण प्राप्त जाल्लो उत्पन्न जाय ना, जीर्ण जाय ना, मरना वा पुनर्जल्माकूय प्राप्त ज तो त्याच जाग्यार शांत जाता.

हिनयानी संप्रदायांतले थेरवादी संप्रदाय निर्वाणाक मानसीक भौतीक जिविताची निमाणी अवस्था मानतात. तृष्णादी क्लेशांचो

परांत जेन्ना भौतीक जीण आपले निमाणे अवस्थेक प्राप्त जाता, ाका निर्वाण म्हण्टात, अशें ह्या संप्रदायाचें मत आसा. तांच्या नेर्वाण हें अभावात्मक आसा. निर्वाणा उपरांत कसलेच तरेचें फाटल्यान उरना.

यानी मत : महायान संप्रदाय लोकांच्या मतान निर्वाण हें अभावरुपय ' भावरुपीय ना. तांच्या मतान आत्म्याचेर दोन आवरणां आसतात. लेशावरण आनी दुसरें ज्ञेयावरण. फकत सुखदुख्खादी संवसारीक क्लेश काबार जाले उपरांत निर्वाण प्राप्त जाता, ही हिनयानी कल्पना म्हायानी लोकांक मान्य ना. तांच्या मतान क्लेशाप्रमाण ायावरणांय पयस जाता तेन्नाच निर्वाण प्राप्त जाता. शुन्यतायेचें मेळप, म्हळ्यारूच ज्ञेयावरण काबार जावप

यानी आनी म्हायानी ग्रंथांतल्यान दोनूय संप्रदायांच्यो वेशीच्यो कल्पना सादारणपणान अशो आसात -

ाण हे निष्प्रपंच आसा. तें शब्दांतल्यान प्रकट करूंक मेळना. तो त धर्म हाका लागून ताका उत्पत्ती, विनाश वा परिवर्तन हे धर्म

ाणाची अनुभूती आपणांतूच जाता आनी ती आपणेंच घेवप आसता. ाण तिनूय काली बुध्दांखातिरूच आसता आनी तें एक आनी सम

ाणाक लागून व्यक्तिचो पुरायपणान निरोध जाता.

ांगिक मार्ग आपणायल्यार निर्वाणाची प्राप्ती जात.

पधिशेष आनी निरुपधिशेष हीं निर्वाणाचीं दोन रुपां आसात. जे निर्वाणाच्या सुखाचो अणभव मेळटा, तें सोपधिशेष.हातूंत राग, ाह आनी हेर विकारांचो नाश जाता. निर्वाण प्राप्त जालेउपरांत ा फाटल्यान उरून ज्या अमर, अजर, शिव, अच्युत, परमशांत ख़ाचो अणभव मेळटा, ताका अनुपधिशेष म्हण्टात.

र्वाण आनी संवसार हांचे धर्म सारके आसनात.

र्वाण फकत दुख्खाभावरूप नासून तें सुखरूप आसा.

र्वाण अप्राप्त आसा.

न आनी निर्वाण : बौद्ध संप्रदायाप्रमाण जैन तीर्थकारांनीय मुक्ती ा हे शब्द सोडून निर्वाण हो शब्द आपणायला. पूण निर्वाण विशीं तांच्यांत आनी बौद्धांमदीं खूब फरक जाणवता. आत्मो ा वा थंयच शांत जावप ही बौद्धांची निर्वाणकल्पना जैन लोकांक ना तांच्या मतान आत्मो केन्नाच पालवना. पूण सगळ्या कर्मांचो जाले उपरांत ताका एक नवेंच रूप मेळटा. निर्वाण म्हळ्यार प ही क्रिया आत्म्याक लागू पडना. ती संवसार आनी कर्मांकडेन ा आसा. निर्वाण पाविल्लो आत्मो एका व्हड सुखांत न्हाता, तें सूख तो संवसारांत परत केन्नाच येना. सगळ्या प्रकारांच्या कर्मासावन जावप म्हळ्यार मोक्ष आनी सगळीं कर्मां पालोवप म्हळ्यार निर्वाण. ध्द संप्रदायांची आनी जैन तीर्थकार हांची सादारणपणान निर्वाण ा अशी जाता. सगळ्या प्रकारांच्या दुख्खांची निवृत्ती जावन आत्यंतीक a) सुखाची प्राप्ती जावप म्हेळ्यार निर्वाण.

- कों. वि. सं. मं.

रीत : आपल्या हक्काचें घरदार नाशिल्लो मनीस. आपल्या देशांतल्यान धावंडावन घाल्ल्या कारणान वा थंयच्या त्रासांक लागून देशाभायर सरून, आलाशिरो आनी सुरक्षा मेळोवपाखातीर हेर राश्ट्रांनी वचपी लोक. निर्वासीत लोकांक आपलें घरदार, समाज वा देस आपले इत्से आड, थंयचे इबाडिल्ले स्थितीक लागून सोडचो पडटा. अशा मनशाक दुसऱ्या खंयच्या तरी देशाचो आलाशिरो घेतलेखेरीज दुसरो मार्गूच उरना. सादारणपणान धर्मीक, वंशीक, राजकीय कारणांक लागून तशेंच प्रदेशीक वा सैनिकी आपत्तेक लागून साबार लोकांक दुसऱ्या राश्ट्रांत आलाशिरो घेवपाखातीर वचचें पडटा. तांचें आपल्या देशांतलें नागरिकत्व नश्ट जाल्लें आसता.

निर्वासीत म्हळ्यार वंश, धर्म, राश्ट्रीयताय, खंयच्याय खाशेल्या समाज गटाचें वा राजकीय मतप्रणालीचें वांगडीपण ह्या कारणांक लागून छळ जातलो ह्या भंयान, आपल्या देशाभायर आशिल्ली व्यक्ती, जांकां आपल्या देशाचें संरक्षण आपणावप शक्य ना, वा वयल्या प्रकारांच्या भंयान तें आपणावपाक तयार ना, तशेंच राश्ट्रीयत्व नाशिल्ली आनी पयलीं ज्या देशांत ते व्यक्तीचो राबितो आशिल्लो, त्या देशाभायर आशिल्ली व्यक्ती, जाका त्या देशांत वचप शक्य ना. अशी व्याख्या संयुक्त राश्ट्रांच्या निर्वासितांविशीं उच्च आयुक्तांच्या कार्यालयान पास केल्लया १९५१ वर्साच्या संविधानान केल्या. युरोपी स्थलांतरीतांच्या संदर्भांतले आंतरशासकीय समितीन १९५१ त निर्वासितांची व्याख्या अशी केल्या - निर्वासित म्हळ्यार कसल्याय झुजाक वा आपत्तीक लागून बळी पडिल्ली व्यक्ती, जाची जिणेची वेवस्था त्या झुजाक लागून वा आपत्तीक लागून पुरायपणान इबाडिल्ली आसता. इल्फान रीस हाणें आपल्या 'दी स्ट्रेंजर्स अँड अफ्रेड' (१९५९) ह्या पुस्तकांत केल्ले व्याख्येवरवीं 'जो कोण आपल्या घरांतल्यान हुमटला, जाणें कृत्रीम वा पारंपारिक शीममेर हुंपल्या आनी जो पयलीं परस वेगळ्या सरकाराकडेन वा प्राधिकरणाकडेन संरक्षणाची आनी पोसपाची आस्त दक्रता, तो निर्वासीत'.

राश्ट्र-राज्याचे निर्मिती उपरांत निर्वासितांचो प्रस्न राश्ट्रांमुखार उबो रावलो. प्राचीन लोकांचो राबितो थीर नाशिल्लो. ते आपलें पोट भरपाखातीर एका जाग्यावयल्यान दुसऱ्या जाग्यार भोंवत आसताले. पूण तांच्या अधिवासाक थिराय आयले उपरांत तांचे भितर झुजां आनी हेर तरांचे संधर्श जावपाक लागले. हाका लागून लोकांचें व्हडा प्रमाणात स्थलांतर जातालें. हाचो आदल्या इतिहासांत पुरावो मेळटा. प्रबोधन काळापयलीं भारताच्यो तशेंच हेर देशांच्यो शिमो परकी लोकांखातीर उक्त्यो आशिल्ल्यो. तशेंच, परकी लोकांक आलाशिरो दिवपाचें तत्त्व आशिल्लें. पूण एकुणिसाव्या आनी विसाव्या शेंकड्यासावन उक्ते राश्ट्रीय शिमेचो काळ काबार जालो. राश्ट्र-राज्यां अस्तित्वांत आयलीं. तांच्यो शिमोय थरोवन त्यो हेर देशांतल्या लोकांखातीर बंद केल्ल्यो. हाका लागून निर्वासितांचो प्रस्न उबो रावलो.

निर्वासीत निर्माण जावपाचीं कारणां वेगळीं-वेगळीं आसात. सुर्वेक युरोपांत उपराशिल्लो हो प्रस्न उपरांत हेर राश्ट्रांकूय सतावपाक लागलो. पयल्या आनी दुसऱ्या म्हाझुजांक लागून निर्वासितांचो आंकडो खूब वाडलो. कांय राश्ट्रांतल्या हुकूमशायी राजवटींक लागून आनी कांय राश्ट्रांनी अतिरेक्यांक लागुनूय निर्वासितांचो प्रस्न निर्माण जाल्लो. परकी लोकांच्या आलाशिऱ्याचेर आनी राबित्याचेर साबार बंधनां घालपाक लागले. हिटलराच्या काळांत (१९३४-४५)) ज्यू लोकांचें नागरीकत्व आनी संपत्ती काडून घेवन तांकां जर्मन देशांतल्यान धांवडावन घाल्ले वा हाल करून जिवेशीं मारिल्ले. तशेंच, तांकां त्रास दिवन इत्सा नासतना लेगीत जर्मनी

सोडपाक लायिल्ले. १९७१ त उदेंत पाकिस्तानांतल्यान (बांगलादेश) राजकीय आनी धर्मीक छळांक लागून सुमार एक कोटी लोकांनी भारतांत आलाशिरो घेतिल्लो.

सादारणपणान निर्वासितांचे चार प्रकार केल्ले आसात:

(१) तात्पुरते निर्वासीत – लश्करी हालचालींक लागून वा आक्रमणाक लागून कांय लोकांक देश सोडून वचचें पडटा. तांकां सगळ्या तरांचे हालूय सोंसचे पडटात. पूण आक्रमण सोंपले उपरांत आनी थंय शांतताय आयले उपरांत हे निर्वासीत लोक परत आपल्या देशांत वतात.

(२) अदलाबदली जावपी निर्वासीत - दोन देशांभितर झूज चलता आसतना अल्पसंख्येन आशिल्ले लोक आपल्या मूळ देशांत आलाशिरो घेतात. पूण झूजकबलात जाले उपरांत अशा लोकांची अदलाबदली करतात.

(३) राजकीय निर्वासीत - कांय लोक अकस्मात बदल जाल्ले राजकीय परिस्थितीक विरोध करतात, तेन्ना अस्तित्वांत आशिल्ली राजवट तांकां देशाभायर धांवडावन घालता वा तशी परिस्थिती निर्माण करता. देखीक - रशियी क्रांतीच्या तेंपार वा उपरांत रशिया सोडून गेल्ले लोक. अशे लोक तांचे राजकीय नदरेन फावो आशिल्ली राजवटीची स्थापणूक करपाचे यत्न करतात आनी अशी राजवट आयल्यार ते आपल्या देशांत परत वचूंक शकतात. हें शक्य नाशिल्यान ज्या देशांत ते निर्वासीत म्हणून वतात. थंयच ते आपलो राबितो करतात.

(४) भुगोलीक पुनर्रचणुकेक लागून निर्माण जाल्ले निर्वासीत - अस्तित्वांत आशिल्ल्या भुगोलीक क्षेत्राचे पुनर्रचणुकेक लागून साबार फावटीं निर्वासीत निर्माण जातात. दुसऱ्या म्हाझुजाउपरांत जर्मन देश विभागिल्लो तेन्ना अशे निर्वासीत निर्माण जाल्ले.

निर्वासीतांची परिस्थिती काकुळट करपासारखी आसता. आपलो देश सोडून दुसऱ्या देशांत वतना तांकां खूब हाल सोंसचे पडटात. तांचेर शारिरीक आनी मानसिक ताण पडिल्लो आसता. मालमत्ता, भुरगींबाळां, सोयरेधायरे हांचेसयत सुरक्षीत सुवातेर पावपाचें कठीण काम तांचे मुखार आसता. रस्त्यावयल्यो अडचणी, वत-पावस, जेवणखाणचें उणेपण, दुस्मानाचो पाठलाग, दुयेंस आनी हेर सगळ्या आपत्तींक तांकां तोंड दिवंचें पडटा. कांय जाणांक वाटेर मरणूय येता. सुरक्षीत सुवातेर पावले उपरांत तांचे हाल वा त्रास उणे जातात अशेंय न्हय. तांकां नवो संवसार थाटपाखातीर नव्या राश्ट्राचें नागरिकत्व मेळोवंचें पडटा. कामधंदो करचो पडटा आनी आलाशिऱ्याखातीर नवें घर बांदचें पडटा. नव्या लोकांचे रितीरिवाज, संस्कृताय, भास हीं वेगळीं आशिल्ल्यान ती समजून घेवपाची वा शिकपाचीय गरज आसता. नव्या राश्ट्रांतल्या लोकांनीय निर्वासीतांक आपलेमदीं आस्पावन घेवपाची गरज आसता. निर्वासीतांनीय पुरायपणान बदलिल्ली परिस्थिती मतींत घेवन थंडसाणेन वागून नव्या राश्ट्रांतल्या लोकांचो विश्वास आनी मनां जिखपाक जाय.

निर्वासितांचो प्रस्न खूब आदलो, पूण ताचेर आंतरराश्ट्रीय नदरेन रशियी क्रांती उपरांत विचार जावपाक लागलो. रशियी क्रांती उपरांत १९१७ - २० ह्या काळांत सुमार १५,००,००० निर्वासीत रशियेंतल्यान धांविल्ले. पयल्या म्हाझुजाक लागुनूय साबार लोक निर्वासीत जाल्ले. ह्या सगळ्या निर्वासितांखातीर त्या तेंपावयल्या राश्ट्रसंघान १९२० त नॉर्वेच्या फ्रित्यॉफ नान्सेन हाका आयुक्त म्हणून नेमिल्लो. १९३०त ताका मरण आयले उपरांत निर्वासितांच्या प्रस्नाखातीर संघराश्ट्रांनी 'नान्सेन इंटरनॅशनल ऑफिस फॉर रेफ्युजीस' हे आंतरराश्ट्रीय स्वायत्त संघ स्थापणूक केली. ही संस्था निर्वासितांची वळख पटपाखातीर 'न पासपोर्ट' दिता. ताचो उपेग निर्वासितांक नागरी दर्जो, नोकरी, आनी समाजीक आदार मेळोवन दिवपाक जाल्लो. दुसऱ्या म्हाझुजा १९४७ 'दी इंटरनॅशनल रेफ्युजी ऑर्गनायझेशन' हाची स्थापणूक हे संघटनेन १९५१ मेरेन काम केलें. १९६८ त मनीस ह आंतरराश्ट्रीय वर्स मनयलें. त्या वर्सा उच्च आयुक्त प्रिन्स सद्रुद्दीन आ हाणें सगळ्या देशांक १९५१ची कबलात आनी १९६७ची घोशणा करपाक आनी निर्वासितांक परकी मानिनासतना आपले मानू उदारतेची वागणूक दिवपाचें आव्हान केलें.

- कों. वि

निलगिरी पर्वत :

दक्षिण भारतांतलो मुखेल दोंगरांचो चो दोंगरी वाठार तमीळनाडू राज्यांत सुमार २५९० चौ. किमी. वा पातळिल्लो आसा. हाचे उत्तरेक सरासरी १,००० ते १,२१० उंचायेचों म्हैसूरचो सडो आसा. भोंवतणच्या सखल वाठारा निलगिरीची उंचाय वाडत वता. मदींमदीं जायतीं तेमकां दिसता १,८३० ते २,४४० मीटर ऊंच आसून, दोडाबेट्टा ह्या तेम उंचाय सगळ्यांत चड म्हळ्यार २,६३७ मी. आसा. उदेंतेवटेन फव किमी. अंतराचेर २,०००मी. ची देंवती आसा. दक्षिणेक कोईमु सरासरी ६१० मी. उंचायेचो सडो आसा. निलगिरीच्यो कोईमुत्तूराक (दक्षिण) देंवत्यो च्याच्या मळ्यांनी व्यापिल्ल्यो आसात.

पैकारा आनी मोयार ह्या न्हंयांच्या देगणांनी निलगिरीक सड्यापसून आनी दक्षिणेकडल्या भवानी न्हंयेच्या देगणान कोई सड्यासावन वेगळें केलां. दक्षिणेकडल्या पालघाट खिंडी पल अन्नमलई दोंगर आनी पलनी दोंगुल्ल्यो आसात. निलगिरी दोंगरी म्हळ्यार फकत पोरण्या सड्यांचो अवशिश्ट भाग नासून, उत्तर जुरा आनी तृतीयक सुर्वेच्या काळांत निर्माण जाल्ले हे गटपर्वत (हॉर्स्ट) आ

निलगिरी वाठारांत वाडटे उंचायेप्रमाण पावस १५० सें. म ४०० सेंमी. मेरेन वाडत वता. शिंया तेंपार हांगाचें तापमान ३.२ २०° सॅ. आनी गिमादिसांनी १३° सॅ. ते २४° सॅ. आसता पावस आनी फावो ती जमीन आशिल्ल्यान हांगासल्लो वाठार झा भरिल्लो आनी निलगिरीचो अर्दापरस चड वाठार दाट रानान व्या आसा. हांगाच्या दरीदेगणांत 'शोलास' नांवाचीं रानां आसात. उट आनी कुन्नूर तालुक्यांत रानां चड आसात. हांगा चड करून वाग, काळवीट, सांबर, हत्ती हे प्राणी दिसतात. थंयच्या उत्तर भागा देगणांचेर अभयारण्य निर्माण केल्लें आसा.

निलगिरी वाठारांतल्यो चडशो अर्थीक घडामोडी उटकमंड ह्या हवेच्या वाठारांत घडटात. थंड हवा आनी सोबीत वाठार हांकां ला स्थळ पर्यटकांचें केंद्र जालां.

निलगिरीच्या देगणाचेर खूब प्रमाणांत काफी आनी च्याचे मळे आ हांगाच्या सरकारी मळ्यांत सिंकोनाची लागवड करतात. तेच हांगाच्या कारखान्यांत क्विनीन तयार करतात. हांगा १९३२त पै जलविद्युत् येवजण तयार जाली. पैकारा आनी मोयार ह्या दोन न्हं देगणांतल्या येवजणांक लागून ह्या वाठारांतल्या उद्देग धंद्याची

...ल्या.

...सल्लो वाठार दोंगराळ आशिल्ल्यान हांगा सोंपणासोंपणांची सोपान ...रतात. तेभायर भाजीपालो फळां, च्या, काफी अशीं नगदी पिकां ...ड प्रमाणांत घेतात. ह्या दोंगराळ वाठारांत तोडा, बदागा, इरुला, ...आनी कोटा ह्यो वन्य जमाती आसात. गोरवां पोसप आनी च्याच्या ...मोलमजुरी करप हे ह्या लोकांचे मुखेल वेवसाय.

...कमंड - वॅलिंग्टन - कोईमुत्तूर असो तीनरुळी 'ब्ल्यू माउंटन ...गावाचो रेल्वेमार्ग आनी रस्तोय आसा. म्हैसूर ते उटकमंड मात ...रस्तोमार्ग आसा.

- कों. वि. सं. मं.

...ळकांड : उदक सांठून दवरपी वनस्पत. हातूंत जायत्या तरेच्या ...ींचो आस्पाव जाता. तातूंतल्ल्यो कांय अशो १) वई निवलकांड ...ारी (वा चौधारी) निवलकांड ३) फोडाचो निवलकांड ४) कांट्याबगर ...कांड ५) पांचकोनी निवलकांड ६) वाल निवलकांड (ब्रह्मकमळ)

...**वई निवलकांड :** (मराठी : वई निवडुंग मिंगुट, मिंगत; हिंदी: ...थोर, गुजराती: थोर; कन्नड : येल्लिकळ्ळी; संस्कृत: सीहुंड, ...लॅटिन: युफोर्बिया नेरिफोलिया; कूळ: युफोर्बिएसी).

...पानां झडपी झाड सुमार ६ मीटर उंचायेमेरेन वाडटा. तें गुळगुळीत ...कांटेरी आसता. खांदयो वाटकुळ्यो वा कांय प्रमाणांत पंचकोनी, ...ठ आसतात. त्यो झुबक्यांनी येतात. तांचेर उपपर्णी जोड कांटे ...चेर मळसुत्रेवरी आसतात. पानां सादीं मासाळ १५-३० सेंमी. ...एकाआड एक, तोंकाकडेन अशीर आनी वाटकुळीं आसून खांदयेच्या ...फ येतात. फुलां एकलिंगी, खूब ल्हान पेल्यावरी, पुश्पबंधांत आसतात. ...ल्हान आसून बी गुळगुळीत आसता. फुलां आनी फळां मार्चांत ... ऑक्टोबर नोव्हेंबरांत ताचीं पानां गळटात आनी नवी पालवी ...ळ्याचे सुरवातीक येता.

... रानटी झाड पेगू, ब्रह्मदेश, पाकिस्तान, भारत आदी वाठारांनी ...कडेन रूक्ष जाग्यार दिश्टी पडटा. दख्खन सड्याचेर फातराळ ...र आनी अस्तंते देगेर सामान्यपणान ही वनस्पत आसून चड ...वयेखातीर लायतात. ह्या झाडाचो धवो दीख विखारी, रेचक आनी ...तावडी करपी तसोच कफोत्सारक आसता. चामखीळ आनी ...वयलो फोड ना करपाक ह्या दिखाचो उपेग जाता. कानदुखीर ...दोळ्यांच्या विकारांत (दोळे आयल्यार) तो काजळावरी घालतात. ...रीचो पाक आनी दीख हांचे समान मिश्रण दम्याचेर गुणकारी थरता. ...तल्या दिखापसून गटांपर्चासारको पदार्थ मेळटा.

२) **त्रिधारी (वा चौधारी) निवलकांड :** (मराठी : त्रिधारी निवडुंग, ... त्रिधारा सेहुंड ; गुजराती: तिंधारी सेंड; चदर कळ्ळी; संस्कृत: ... वज्रकंटक; इंग्लीश: ट्रँग्युलर स्पर्ज; लॅटीन: युफोर्बिया अँटिकोरम; ... युफोर्बिएसी).

...हे सुमार ४-९ मी. उंचायेमेरेन वाडपी कांटेरी झोंप वा ल्हान झाड, ... खोड आनी खांदयो संधियुक्त आसतात. खोडाचेर आनी खांदयांचेर ...ी खोबणी आनी उबे रूंद दांत आनी दाट पाखां आसतात. पानां खूब ...न, मासाळ, देंठ नाशिल्लीं आनी गळून पडपी आसतात. जोडकांटे ...ड, तीक्ष्ण, द्विखंड आसतात. फुलां पेल्यावरी आनी हळदुवीं आसून जून-सप्टेंबर म्हयन्यांत येतात. एकाच फुलांत जायतीं केसरदलां (पु. पुश्पां) आनी तीन स्त्री-पुश्पां आसतात. बोंड त्रिखंडी आनी ल्हान आसता. हें झाड श्रीलंकेंत आनी भारताच्या उश्ण भागांत आनी रूक्ष वाठारांत ६०० मी. उंचायेमेरेन दिश्टी पडटा. ह्या झाडाचें लाकूड करडें मोव आनी हलकें आसून खेळणीं वा किरकोळ वस्तूंखातीर उपेगी आसता. खोडाचो काडो वा रोस संधिवाताचेर दितात. चामखीळ आनी हेर कातीच्या रोगांचेर तशेंच उदक सांचून येवपी सूज आनी तंत्रिका विकारांचेर खोडाचो रस वापरतात. दांतदूखी, भेरेंपण, गळगंड आदी विकारांचेर रस गुणकारी आसता.

३) **फोडाचो निवलकांड :** (मराठी : फड्या निवडुंग; इंग्लीश : स्पिलर थॉर्न; लॅटीन : ऑपन्शिया ऑ. नायग्रिकॅन्स; कूळ : कॅक्टेसी).

हें नागाच्या कण्यावरी कांटेरी झोंप. नागफण्याची कॅक्टेसी कुळांत वर्णन केल्लीं जायतीं शरिरीक लक्षणां ह्या वनस्पतींतूय दिश्टी पडटात. ह्या मासाळ वनस्पतीचीं पर्णकांडां (पानांचें कार्य करपी चापट खोड) सपाट आनी तांतया आकाराचीं आसून तांचेर २-५ कांट्यांचे चोमे आसतात. हाका आयिल्लीं फुलां सुर्वेक हळदुवीं आनी उपरांत गाड तांबडीं आसतात. फळां (जून जातकूच) गाड तांबडीं वा जांबळट आसतात. हाचे कांटे सरळ, बारीक आनी तपकिरी रंगाचे आसतात.

४) **कांट्यांविरयत निवलकांड :** (मराठी : बिनकाटयाचा निवडुंग; इंग्लीश : स्पायनलॅस कॅक्टस, इंडियन फिग; लॅटिन : ओपन्शिया फायकस इंडिका).

ही जात ओपन्शिया वंशांतल्या फोड्या निवलकांड आनी नागफण्या-वरी आसून तिच्या आंगार कांटे आसतात. ह्या ल्हान झाडाचीं पर्णकांडां लांबट वांटकुळीं वा आयत (३०.५० सेंमी.) आसून ताचेर सुर्वेक हळदुवी आनी उपरांत ५-१० सेंमी. लांब तांबडीं वा जांबळीं फळां येतात. भारतांत तीं खूब पुर्विल्ल्या काळासावन आसात. ही फकत लागवडी खालाच दिश्टी पडटा. मेक्सिको आनी भुमध्यदर्या वाठारांत तिची व्हड लागवड आसून तातूंतल्यान खावपाच्या आनी बियो नाशिल्ल्या फळांचें उत्पादन जाता. हाची लागवड सोंपी आनी फायद्याची आसता. हाचीं फळां रुचीक आसून फळांपासून गोडशें आनी सोरे तयार करतात. बियो पुश्टीक आसून तांचें पीठ जनावरांक खावंक घालतात. फुलांचो काडो मूत्रल आनी काड्याचो रस कळांचेर उपायकारक थारता. हे वनस्पतीच्या रसाचेर कांय म्हत्वाच्या कवकाचें (पॅनिसिलियम, म्युकरा ॲस्परजिलस) आनी सुक्ष्मजिवांचें (लक्टोबॅसिलस) संवर्धन करूंक मेळटा.

५) **पांचकोनी निवलकांड :** (मराठी : पाचकोनी निवडुंग; कन्नड : कळ्ळी; संस्कृत : रात्रिप्रफुल्ल, महापुश्प; इंग्लीश : नायट ब्लूमिंग कॅक्टस; लॅटिन : सेरियस ग्रँडिफ्लोरस, सेलेनिसेरियस ग्रँडिफ्लोरस; कळ : कॅक्टेसी).

हें सुमार ३ मी. उंचायेचें पेरां आशिल्लें, मासाळ, कांटेरी, खांदयो आशिल्लें झाड. ह्या झाडाक पानां आसनात. हें झाड मूळचें जमायकांतलें आसून सोबीतकायेक लागून आनी वयेखातीर हेर देशांनी लायिल्लें दिश्टी पडटा. हो निवलकांड फातराळ जमनींत उक्तडार बरो जाता. हाचें खोड पाचवें आसता आनी ताचेर ४-६ सपाट कांटेरी धारो आसतात. ह्या धारांचेर तीक्ष्ण आनी आंखूड कांट्यांचे चोमे आसतात. पावसाळ्यांत सुमार १५-२० सेंमी. लांबायेचीं सोबीत व्हड वासाचीं फुलां येतात. तीं रातचींच फुलतात आनी सूर्य उदेवंचे आदीं बातात. फुलां, तेचपरी ताजे

आनी तरणे दांडे हांचेपसून ९०% आल्कोहॉलांत काडिल्लो अर्क वखदी आसता. ताची क्रिया डिजिटॅलिनावरी आसता. तो काळजाक शक्त दिवपी आनी मूत्रजनक (मूत सुरू करपी) आसून जल आनी गळगंड हाचेरूय तो दितात. खोडाचे कुडके लावन नवी लागवड करतात.

६) **वाल निवलकांड (ब्रह्मकमळ)** : (मराठी : वेली निवडुंग).

पानावरी पाचव्या आनी पसरट खोडाचेर फुलां येवपाचें मुखेल लक्षण हाच्यांत दिसता. ताका लागून ह्या झाडाक एविफायलम हें लॅटिन नांव दिलें. एविफायलमांत वट्ट २१ जाती आसून तातूंतल्यो सुमार १६ दक्षिण आनी मध्य अमेरिकेंत आनी कांय वॅस्ट इंडिसांत मेळटात. तांचें मुखेल खोड दांड्यावरी-आनी काश्ठमय आसून खांदयो मात सपाट, पातळ आनी पानांवरी तशेंच दांतेरी आसतात. तांकां खरीं पानां आसनात. आनी कांटेय आसनात. केन्ना केन्ना तरण्या भागारूच कांटे येतात. खांदयांकडेन आशिल्ल्या खाचींतल्यान मोटीं, धवीं, हळदुवीं आनी तांबडीं फुलां येतात. कांय जातींत तीं फकत रातचींच फुलतात. कांय दिसाचीं फुलतात. कांय फुलांक वास नासता. फुलांमदीं जायतीं लांब केसरदळां आसतात. फळां वाटकुळीं वा लांबट-वाटकुळीं, तांबडीं वा जांबळीं आसून पिकतकूच एकेवटेन फुट्टात आनी तातूंतल्यान किरमिजी वा धव्या गरांतल्यान काळीं बियां उकतीं पडटात. कांय फळां खावपासारकीं आसतात. ओडलायण्या फुलांक लागून ह्या वंशांतल्यो जाती पोरसांत लायतात. तशेंच ताचे पसून संकर करून नवे प्रकार आनी उपजाती उपलब्ध जाल्यात.

एपिफायलम मॅकरोप्टेरम ही जात मूळची ब्राझीलांतली आसून ह्याच वंशांतली सुमार ५ मी. उंचायेची वाल आसून ती भारतांत सादारणपणान पोरसांत लायिल्ली दिश्टी पडटा. हाचें पुराय फुलिल्लें फूल कमळावरी दिशिल्ल्यान ताका चंद्रकमळ, ब्रह्मकमळ, शैवकमळ, पर्णकमळ आदी थळावीं नांवां आसात. पावसाळ्यांत ह्या झाडाक लांबट सुमार २५ सेंमी. व्हड, धवीं आनी खुबूच वासाळ अशीं फुलां खांदये कडेन एकेकटीं येतात. तीं रातचीं फुलतात आनी सूर्य उदेवंचे आदी बावतात. फुलां भितर नाजूक, लांबशो धव्यो जायत्यो पाकळ्यो आसतात. हाका सहसा फळां जायनात. नव्या झाडाची लागवड खोडाचे कुडके लावन करतात.

- कों. वि. सं. मं.

निवेदिता, भगिनी : (जल्म : २८ ऑक्टोबर १८६७, उनगॅनन - आयर्लंड; मरण : १३ ऑक्टोबर १९११ दार्जिलिंग).

विवेकानंदाची नामनेची शिश्या आनी भारतीय संस्कृतायेची एक

पुरस्कर्ती. मूळ नांव मार्गारेट नोबल. तिच्या बापायचें नांव सॅम्युअल आनी आवयचें नांव इझाबॅल. तिचो बापूय क्रिस्तांव धर्मोपदेशक आशिल्लो. बापूय भायर पडटकूच तिणें लंडनांत शिक्षिकेचो वेवसाय आपणायलो. पेस्टालोत्सी आनी फ्रोबॅल हांचे नवे शिक्षणपद्दतीच्या प्रभावाक लागून तिणें १८९… विंबल्डनांत शाळा सुरू केली. २२ ऑक्टोबर १८९५ दिसा … विवेकानंदाकडेन भेट जाली. स्वामीजींच्या व्यक्तिमत्वान ती प्रभा… जाली.

विवेकानंदाचे सांगणेप्रमाण ताच्या कार्यांत पालव दिवपाखातीर … जानेवारी दिसा ती भारतांत आयली. रामकृष्ण परमहंसाची घर… शारदामाता हिचेकडल्यान तिणें हिंदू धर्माचे संस्कार आत्मसात … घेतले. कलकत्त्याच्या 'बोस पारा लेन' हातूंत रावन आपले मा… वागणुकेन तिणें थंयच्या कर्मठ लोकांक आपलेशे करून घेतले. ११ … १८९८ दिसा कलकत्त्याच्या स्टार रंगमंदिरांत घडोवन हाडिल्ले … धर्मशिक्षण आनी हिंदूस्थानची सेवा हें आपलें उद्दिश्ट आशिल्ल्याचें … सांगलें. २५ मार्च १८९८ दिसा तिणें स्वामी विवेकानंदाकडे… ब्रह्मचारिणी व्रताची विधीपूर्वक दिक्षा घेतली. विवेकानंदान तिका निवे… अशें नांव दवरलें. स्वामिजींवांगडा भोंवडी करतकूच हिंदू लोक… तांच्यो चालीरिती हांची तिका लागच्यान वळख जाली.

१२ नोव्हेंबर १८९८ दिसा तिणें कलकत्त्यांतल्या बागबाज… एका बालिका विद्यालयाची स्थापणूक करून राश्ट्रीय शिक्षण का… सुरवात केली. फेब्रुवारी १८९९त कलकत्त्यांत आयिल्ले प्लेगाचे धा… तिणें सेवाकार्य केलें. त्याच वर्सा ती अमेरिकेक गेली आनी तिणे… रामकृष्णसाहाय्य संस्था स्थापन केली. पॅरिस आनी लंडनांतल्या प्र… उपरांत १९०२त ती भारतांत परत आयली. त्याच वर्सा विवेकानं… संवसाराक अंतरलो. त्याच वर्सा निवेदितान राश्ट्रीय स्वातंत्र्य आंदोलन… वावर सुरू केलो. १९०२ ते १९०४ ह्या काळांत पुराय भारतांत प्र… भोंवडी करून लोकांमदीं जागृताय निर्माण केली. स्वतंत्र आनी संघ… भारत निर्माण करपाखातीर तिणें देसभक्त तरणाट्यांची संघटना उबार… १९०२त पुण्याक वचून हुतात्मे जाल्ल्या चाफेकर भावांचे आवय… पांयांचो धुल्ल तिणें तकलेक लायलो. १९०५त बनारसाक भरि… कॉंग्रेस अधिवेशनांत तिणें वांटो घेतलो आनी स्वदेशी चळवळीक आ… फाटबळ दिलें. त्याच वर्सा लॉर्ड कर्झनाचे बंगाल फाळणेचे येवज… तिणें खर विरोध केलो. भूपेंद्रदासाक तिणें जामिनाचेर सोडलो. १९०… उदेंत बंगालांत दुकळ आनी हुंवार आयिल्लो. त्या वेळार तिणें लोक… मदत केली. युरोपांत आनी अमेरिकेंत आशिल्ल्या भारतीयांक ब्रि… राजवटीआड संघटीत करपाचो यत्न तिणें केलो.

निवेदितान बरयल्लीं कांय म्हत्वाचीं पुस्तकां अशीं - 'काली द म… १९०० ('द वॅब ऑफ इंडियन लायफ') (१९०४) ('क्रॅडल्स टेल्स … हिंदूइझम') (१९०७) ('इंडियन स्टडीस ऑफ लव अँड डॅथ') १९… आनी ('त मास्टर ॲझ आय सॉ') (१९१०).

- कों. वि. सं.

निवेद्य : पुजेंतल्या सोळा उपचारांतलो एक उपचार. 'निवेदं अर्हती… निवेद. देवाक निवेदनीय म्हणजे ओंपपासारकें अशें जें द्रव्य तो निवे… निवेद्य हो पंचविध (पांचतरांचो) आनी शुद्ध आसचो. तंत्रसारांत निवेद्या… एक श्लोक आसा. तो असो -

निवेदनीयं यद् द्रव्यं प्रशस्तं प्रयतं तथा।
तद् भक्ष्यार्हं पञ्चविधं नैवेद्यमिति कथ्यते।।

भक्ष्यं भोज्यं च लेह्यं च पेयं चूष्यं च पञ्चमम्।
सर्वत्र चैतं नैवेद्यमाराध्यास्यै निवेदयेत्॥

…- जें निवेदनीय द्रव्य आसतलें तें प्रशस्त, पवित्र आसचें तशेंच …क योग्य आसून पांच तरांचें आसचें. हे पांच प्रकार अशे …क्ष्य-गिळपाक मेळटा तशें, भोज्य-चाबून खावपासारकें, लेह्य - …ऱकें, पेय-पियेवपासारकें आमी चूष्य-चोखपासारकें आसा, अशे …र्थ आशिल्लो निवेद्य आसचो. तो निवेद्य देवाची पुजा करतकूच …पचो. भांगर, रुपें, तांबें, फातर, कमळाचें पान वा यज्ञीय …च्या पात्रांत निवेद्य दवरून तो देवाक दाखोवंचो. निवेद्य …जव्या हाताक दवरचो. तंत्रसारांत म्हळां, देवाच्या दावे वटेन …निवेद्य अभक्ष्य थरता आनी ताचेवांगडा दवरिल्लें उदकूय …न जाता. विष्णुक दाखयल्लो निवेद्य यजमानान स्वता खावंचो. …निवेद्य हो चारूय आश्रमांतल्या लोकांक भोज्य थारता. हेर …खयल्लो निवेद्य ब्राह्मणांक दिवंचो वा त्या त्या देवांच्या भक्तांक …शें सांगलां.विष्णुच्या निवेद्याविशीं गृह्य परिशिष्टांत सांगलां तें

पवित्रंविष्णुनैवेद्यं सुरसिद्धर्षिभिः स्मृतम्।
अन्यदेवस्य नैवेद्यं भूक्त्वा चान्द्रायणं चरेत्॥

… विष्णुचो निवेद्य हो देव, ऋषी आनी सिद्ध हाणीं पवित्र मानला. …कान तो भक्षण करचो. पूण हेर देव जशे शिव सूर्य ह्या देवांक …निवेद्य भक्षण केल्यार चांद्रायण प्रायश्चित करचें.

… देवामुखार दवरतना ताचेपोंदा उदकान चवकोनी मंडल काडचें. …तांत तुळशीचें पान, दुर्वा वा फूल घेवन ताणें तो निवेद्य प्रोक्षण …खोवप) करचो आनी फूल त्या निवेद्याचेर दवरचें . उपरांत -

प्राणाय स्वाहा, अपानाय स्वाहा, व्यानाय स्वाहा,
उदानाय स्वाहा, समानाय स्वाहा, ब्रह्मणे स्वाहा।

…त्र म्हणून निवेद्याकडेन हात करून तो घांस लायिल्लेभाशेन …ोंडाकडेन व्हरचो. त्या वेळार दावो हात स्वताच्या हड्‌ड्याचेर …धोमूख जावंचें. वयर दिला तो मंत्र म्हणूत जातकूच 'मध्ये …मर्पयामि' म्हणून ताम्हनांत उदक सोडचें. उपरांत परतून …न 'अमुक देवताभ्यो नमः नैवेद्यं समयर्पयामि' अशें म्हणून … उदक सोडचें.

…ग्राचो खंयचोच पदार्थ भश्टल्लो, अभक्ष्य, शेळो, शिजूंक …ऱरपल्लो वा उश्टो आसूंक फावोना. तो धांपून देवामुखार हाडून …चेवयलें धांपणे काडचें. निवेद्य म्हणून फळ दाखोवपाचें आसल्यार … किडिल्लें, तरणें वा आंबट आसूंक जायना.

…नैवेद्यांत पुरण, वरण, भाजयो, कोशिंबिरी अशें षड्रस अन्न …तेन्ना महानिवेद्य दाखोवपाचो नासता तेन्ना गोड सोय, पंचखाद्य, …ळ हांचो निवेद्य दाखोवंचो. महानिवेद्य जातकूच देवाची आरती

…वन ब्राह्मणांमदीं एका खाशेल्या दिसा, कुलदेवतेक निवेद्य …ची चाल आसा. चैत्री पाडवो, दसरो, दिवाळी, देवदिवाळी, …परबां वेळार हे निवेद्य दाखयतात. कांय लोक शारदीय नवरात्रांनी …तिक नवरात्रांनी दाखयतात. श्रावण म्हयन्यांत सोमारा शिवाक, …क भगवतीक आनी मार्गशीर्ष शुद्ध पाडव्याक ग्रामदेवतांक निवेद्य …त लग्नमुजी वेळार देवांक निवेद्य दाखोवपाची चाल आसा.

महापुरसाचो निवेद्य कांय लोक घराभायर दवरतात, जाल्यार कोळेश्वराचो निवेद्य घरांत प्रसाद म्हणून घेतात. कनकेश्वर, विश्वेश्वर, महालक्ष्मी ह्या देवांचे निवेद्य घरांतले लोक खातात. पूण निरंकारी, ब्रह्मदेव, निनुदेव, मूळदेव, जोगेश्वरी हांचो निवेद्य गरीबांक वा गुरवाक दितात. कांय लोक भराडी, गावरखा, मांग ह्या देवांचे निवेद्य वेगळे दाखयतात आनी तो निवेद्य म्हार, झाडूवाले, भंगी, मडवळ, म्हाले हांकां दितात. सोमेश्वर, पद्मावती, रवळनाथ आनी विठलादेवी हांचे निवेद्य अस्सल मराठा लोकांक दिवपाची चाल कांय कुटुंबांनी आसा.

- कों. वि. सं. मं.

निवृत्तिनाथ : (जल्म : इ स. १२७३, आपेगांव; मरण इ. स. १२९७).

एक मराठी संत कवी. ज्ञानेश्वराचो व्हडलो भाव आनी गुरू. पैठणासावन आठ मैलांचेर गोदावरीचे देगेर आशिल्ल्या आपेगांवच्या कुलकर्णी घराण्यांत ताचो जल्म जालो. ताच्या बापायचें नांव विठ्‌ठलपंत आनी आवयचें नांव रुक्मिणी. निवृत्तिनाथ नाथसंप्रदायी आशिल्लो. ताची गुरूपरंपरा अशी - मत्स्येंद्रनाथ - गोरखनाथ - गहिनीनाथ वा गैनीनाथ - निवृत्तिनाथ.

गैगीनाथाकडल्यान आपल्याक कृष्णभक्तीचें रसायन मेळ्ळें आनी गोरक्षनाथान आपल्याक ताचें रहस्य सांगलें अशें निवृत्तिनाथान एकेकडेन सांगलां. सुमार तीन-चारशें अभंग आनी एक हरिपाठ इतली रचना, निवृत्तिनाथाच्या नांवाचेर आसा. योग, अद्वैत तशेंच कृष्णभक्तीचेर आदारिल्ले हे अभंग आसात. पूण निवृत्तिनाथाक कवी म्हणचेपरस ज्ञानेश्वराचो मार्गदर्शक म्हणून चड वळखतात. निवृत्तिनाथान आपलें पुराय अध्यात्मधन ज्ञानेश्वराक दिवन आपूण निवृत्त जालो, अशें निवृत्तिनाथाविशीं म्हण्टात. ज्ञानेश्वरान, खूबकडेन निवृत्तिनाथाविशीं आपलो आदरभाव उकतायला.

निवृत्तिनाथान निवृत्तिदेवी, निवृत्तिसार आनी उत्तरगीताटीका अशे तीन ग्रंथ बरयले, अशें जाणकारांचें मत आसा. पूण हे ग्रंथ सद्या उपलब्ध नात. धुळ्याच्या श्रीसमर्थवाग्देवता मंदिरांत 'सटीक भगवद्‌गीता' आनी 'समाधि बोध' हीं दोन हातबरपां निवृत्तिनाथांचीं म्हूणन दवरल्यांत.

ज्ञानेश्वर आनी सोपानदेव हाणीं समाधी घेतकूच मुक्ताई अन्न उदकाचो त्याग करून परलोकांत गेली. उपरांत त्र्यंबकेश्वरीक ज्येश्ठ वद्य दुवादशीक निवृत्तिनाथान समाधी घेतली. ताचे पुण्यतिथीक दर वर्सा थंय व्हड जात्रा भरता.

- कों. वि. सं. मं.

निःशस्त्रीकरण : शस्त्रास्त्रसर्त टाळपाच्या उद्देशान कांय खाशेल्या प्रकारांच्या वा सगळ्या शस्त्रास्त्रांचेर बंदी घालप, शस्त्रकपात करप, सैन्यदल मर्यादीत करप म्हळ्यार सादारणपणान निःशस्त्रीकरण. आंतरराश्ट्रीय सत्तासर्त, आंतरराश्ट्रीय क्षेत्रांतली बेबंदशाय आनी झूज हांचे वायट परिणाम टाळपाखातीर निःशस्त्रीकरण भोव गरजेचें.

शस्त्रनियंत्रण आनी निःशस्त्रीकरण, सामान्य स्वरुपाचें आनी खाशेल्या भागापुरतें आशिल्लें. निःशस्त्रीकरण, संख्यात्मक आनी गुणात्मक निःशस्त्रीकरण, परंपरीक शस्त्रांचें निःशस्त्रीकरण आनी अण्वस्त्रांचेर बंदी अशे निःशस्त्रीकरणाचे प्रकार करतात. निःशस्त्रीकरण म्हळ्यार शस्त्रांचेर घाल्लीं पुराय बंदी आनी शस्त्रनियंत्रण म्हळ्यार शस्त्रास्त्रसर्त

निःशस्त्रीकरण

टाळपाखातीर घाल्ली बंधनां. सादारणपणान निःशस्त्रीकरण म्हळ्यार सगळ्या राश्ट्रांच्या शस्त्रास्त्रांचेर, तांच्या उत्पादनांचेर आनी उपेगाचेर बंदी घालप. कांय वेळार मर्यादीत प्रमाणांत थळाव्या स्वरुपांत घाल्ले बंदीक त्या भागापुरतें निःशस्त्रीकरण अशें म्हण्टात. निःशस्त्रीकरणांत संख्यात्मक आनी गुणात्मक नदरेंतल्यानूय फरक आसा. पयल्या प्रकारांत शस्त्रास्त्रांचे संख्येचेर बंदी घालतात आनी कांय वेळार खाशेल्या अशा शस्त्रास्त्रांचेर निर्बंध घालतात.

शीत झुजाउपरांत निःशस्त्रीकरणाक नेट आयला हें खरें, पूण निःशस्त्रीकरणा संबंदान घडिल्लो इतिहास खूब आदलो आसा. अशा प्रकाराचो यत्न १८१६त इंग्लंड आनी रशिया हांचेभितर जाल्लो. रशियेच्या झारान इंग्लंडाच्या राजामुखार शस्त्रास्त्र नियंत्रणाची कल्पना मांडिल्ली. उपरांत इंग्लंडान संबंदीत अशा सगळ्या राश्ट्रांची बसका आपोवन तातूंत सगळ्या राश्ट्रांच्या शस्त्रास्त्रांच्यो मर्यादा थारावपाची भुमिका मांडिल्ली. फ्रान्स आनी ऑस्ट्रिया ह्या राश्ट्रांनी हे येवजणेक तेंको दिल्लो, पूण हेर युरोपी राश्ट्रांनी हे येवजणेंत व्हडलोसो रस घेतलोना. शस्त्रास्त्रसर्त, आंतराराश्ट्रीय सत्तासर्त आनी झुजां चालूच उरलीं. अशे रितीन निःशस्त्रीकरणाचो हो पयलो यत्न अपेशी थारलो. उपरांत १८३१, १८६३, १८६७ आनी १८६९ त हेच दिशेन यत्न जाल्ले, पूण हांचो व्हडलोसो परिणाम जालो ना. १८७७त शस्त्रनियंत्रण बसोवपाच्या कामांत इटलीन फुडाकार घेतिल्लो. पूण ह्या तांच्या यत्नांक जर्मनीन खर विरोध केल्लो तशेंच १८९९त भरिल्ल्या हेर शांतताय परिशदेचो शस्त्रास्त्र संख्येचेर आनी झुजाच्या खर्चाचेर नियंत्रण घालपाचो मुखेल हेतू आशिल्लो. १९०७त दुसरी हेग शांतताय परिशद घडोवन हाडिल्ली. पूण हेय परिशदेन व्हडलोसो बदल घडोवन हाडलो ना.

पयल्या म्हाझुजा उपरांत जाल्ल्या वॅर्सायल्सचे कबलातीन निःशस्त्रीकरणाचेर चड भर दिल्लो. त्या वेळार अमेरिकेचो अध्यक्ष विलसन हाणें घडोवन हाडिल्ल्या 'लिग ऑफ नेशन्स' (राश्ट्रसंघ) हिचोय मुखेल हेतू होच आशिल्लो. पयल्या म्हाझुजा उपरांत जैतवंत राश्ट्रांनी जर्मनीच्या शस्त्रास्त्रांचेर साबार कडक बंधनां घातिल्लीं. राश्ट्रसंघाचे आठवे वळेरेंत संवसारीक शांततायेच्या आनी सुरक्षीततायेचे नदरेंतल्यान सगळ्या राश्ट्रांनी फकत स्वसंरक्षणा पुरतींच शस्त्रास्त्रां दवरचीं अशें स्पश्ट केल्लें. राश्ट्रसंघाचे सुरक्षा समितीन हे शस्त्रकपातीखातीर एक स्वतंत्र आयोग नेमचो, अशेंय तातूंत थरयल्लें. पूण अमेरिका संघराश्ट्रांतल्यान भायर राविल्ल्यान हांचो कांयच उपेग जालो ना. १९३२त निःशस्त्रीकरणाची संवसारीक परिशद घडोवन हाडिल्ली. गुणात्मक आनी संख्यात्मक अशें दोनूय प्रकारांचें निःशस्त्रीकरण करचें असो हे परिशदेचो हेतू आशिल्लो. १९३३त जर्मनी हे परिशदेंतल्यान भायर सरली. हिटलराच्या फुडारपणाखाल जर्मन राश्ट्र सशस्त्र जायत गेलें. उपरांत हेर राश्ट्रांभितरूय शस्त्रास्त्र सर्त लागली. हाचो वायट परिणाम म्हळ्यार १९३९ त दुसरें म्हाझूज सुरू जालें.

दुसऱ्या म्हाझुजाक लागून निःशस्त्रीकरणाचे येवजणेंत खूब आडमेळीं आयलीं झुजाउपरांत संयुक्त राश्ट्र संघटनेन निःशस्त्रीकरणाचें काम मुखार चालूच दवरलें. संघटनेचे कबलातींत ह्या प्रस्नाक सदांच म्हत्वाची सुवात मेळ्ळी. संयुक्त राश्ट्र संघटनेचे आमसभेच्या आदेशाप्रमाण १९४६ त 'अणुशक्ती आयोगाची' स्थापणूक जाली. आण्वीक शक्तीचो उपेग शस्त्रास्त्राखातीर करीनासतना शांततायेखातीर, उत्पादन वाडीखातीर करचो अशें ह्या आयोगाचें मुखेल सुत्र आशिल्लें. अण्वस्त्रां तयार करपाचेर आनी साप विनाश करपी शस्त्रास्त्रांचेर निर्बंध घालचो, अशेंय थरयलें. पूण रोखडेंच शीत झूज सुरू जाल्ल्या कारणान अण्वस्त्र पुरायपणान नाश करपी शस्त्रांस्त्रांचे सांठे करपाची सर्त सुरू १९७२ त अमेरिका आनी रशिया हांच्यांत अण्वीक शस्त्र नियंत्रणाविशीं कबलात जाली. तिका संहारक शस्त्रनियंत्रण वाटाघाटी (SALT) अशें म्हण्टात. हे कबलातींत क्षेपणास्त्रांचे निर्मि नियंत्रणां थरयलीं. क्षेपणास्त्र विरोधाची शस्त्रास्त्र येवजण वापर (Anti ballistic missiles) अमेरिका आनी रशिया हांचेमदीं मर्यादा दिल्ल्यो.

शस्त्रास्त्रांचो सांठो आनी शस्त्रास्त्र सर्त ही राश्ट्रीय क्षेत्रांत सत्तासर्तीचो एक वांटो. शस्त्रास्त्रां स्वसंरक्षणार्थ वापरनात पूण करपाखातीर तीं वापरतात. सगळीं राश्ट्रां सत्ताक्षेत्र वाडोवपा करीत आसतात आनी तीं आपल्या प्रतिसर्ती राश्ट्रांपरस बळिश्ट यत्न करतात. साबार खेपे निःशस्त्रीकरण चालीक लावप चालू त्याच काळांत शस्त्रास्त्रांमदीं वाड जाता (देखीक - भारत आनी पा उत्तर कोरिया आनी दक्षिण कोरिया). राश्ट्राराश्ट्रांत गुणात्मक संख्यात्मक नदरेन निःशस्त्रीकरणाविशीं एकमत जालें कबलातीवरवीं सगळीं राश्ट्रां वागपाक लागलीं, तरी लेगी शस्त्रास्त्रांचेर पुरायपणान बंदी घालून वा शस्त्रसांठो उणो करून आंतरराश्ट्रीय शांतताय आनी सुवेवेस्थेचेर ह्या निःशस्त्रीकरणा परिणाम जातलो काय ना हाचो दुबाव लागला.

निःशस्त्रीकरणाच्या तत्त्वांप्रमाण, मनीस झुजतात ते ता शस्त्रास्त्रांचे सांठे आसतात म्हणून. शस्त्रास्त्रांचेर बंदी घाली झुजां आपशींच थांबतलीं. हालींच्या तेंपार आंतरराश्ट्रीय राजक फकत रशियेनूच अशी भुमिका घेतिल्ली दिश्टी निःशस्त्रीकरणाविशींची अमेरिकेची भुमिका संयुक्त राश्ट्र निःशस्त्रीकरणाच्या आयोगांत दिल्ल्या निवेदनांत स्पश्ट केल्य आयोगांत अशें म्हळां, 'निःशस्त्रीकरणाच्या कार्यक्रमाचो हेतू झुज हो आसूंक जाय. झूज अटळ आसा, अशें आमचें मत ना. देखून कारवाय करतले आनी ती फळादीक जातली, हाची शक्यताय करपाक जाय. अशें केल्यारूच झूजां जावंक पावचिंनात'.

पारंपारिक वा उणी शक्ती आशिल्ल्या शस्त्रास्त्रांच्या सांठ्यांव शांततायेक जसो धोको निर्माण जाता, ताचेपरस साबार पटींनी अण धोको वाडला. हाका लागून अण्वस्त्रांचेर आनी पारंपारिक शस्त्र नियंत्रण दवरलें जाल्यार शांतताय प्रस्थापीत जातली. आंतर शांतताय आनी सुवेवस्था दवरपाचे नदरेन निःशस्त्रीकरण हो मार्ग न्हय जालो, तरी शस्त्र नियंत्रणाक लागून झुजां टाळपा शक्यताय आसा. निदान झुजांवरवीं जावपी हानीक आळाबंद म्हणपाचो भरवंसो दिसता.

झुजावरवीं जिवीत आनी वित्त हानी जाता म्हणून निःशस्त्री समर्थन इतक्यापुरतो ताचो संदर्भ उरूंक फावना. शस्त्रीकरण जावपी हानी ही दुश्ट, अमानवी कृती आसा. ती मानवनिर्मी आशिल्ल्यान, मनीसकुळये खातीर तें लांछनास्पद अशें असंस्कृ जाता. आधुनिक सुसंस्कृत विज्ञाननिश्ट जमान्यांत अशा कृत्या आसूंक जायना.

– कों. वि.

पचार : मानवी रोगाचे चिकित्सेखातीर खंयचेंय वखद वा
त्सा वापरिनासतना फकत सैमीक साधनांचो म्हळ्यार सूर्यप्रकाश,
शितळटाय, आवाज, उदक, फळां आदींचो उपेग जे चिकित्सेंत
ताका 'निसर्गोपचार' म्हण्टात. सैमीक जीवशक्तीचें आनी तिच्या
पुराय आनी योग्य गिन्यान जाणून घेवन जाणा जाल्ल्या नेमांक
जागरुकतायेन आनी निर्व्यसनीपणान तशेंच सातत्यान पाळो
रोगी आसप म्हळ्यार निसर्गोपचार अशें समजतात. निसर्गोपचार
सर्ग -चिकित्सा हातूंत भेद आसा. निसर्गोपचार ही निरामय,
ीणेचो लाव दिवपी जीवन पद्दत जाल्यार निसर्ग चिकित्सा ही
कारणाक लागून रोग जालोच जाल्यार सैमीक जीवन (अन्न,
नेसर्गीक तत्वां (सूर्यप्रकाश हवा आदी) आनी, निसर्गीक उपचार
रसायनीक नदरेंतल्यान फळां, भाज्यो आदी; यंत्रीक नदरेन
व्यायम आदी आनी मानसीक नदरेन सुसेग, आशावाद आदींक
न परत निरोगीपण मेळोवन घेवप. निसर्गोपचार म्हळ्यार सैमाक
आनी सैमाक अनुकूल अशीं वखदां विरयत उपचार पद्दत
ख्या हे पद्दतीचो पुरस्कर्तो, अमेरिकेंतलो हॅन्री लिंडलार हाणें

इास : निसर्गोपचाराची सुरवात मनीस जिणेचे उत्पत्ती पसुनूच
शें म्हण्टात. इतिहासकाळाचे सुरवातीपसुनूच सूर्यप्रकाश, शुद्ध
णताय, उदकन्हावपाचे वेगवेगळे प्रकार आनी लंघन (उपास)
रोगनिवारक साधनां म्हणून उपेग करतात. पुर्विल्ल्या काळांत
लोक मसाज, इझ्रायली लोक आहार आनी आरोग्यविज्ञान,
ाक शरीर संवर्धन आनी व्यायाम आनी रोमी लोक वेगवेगळ्या
ग्रा प्रकारांचेर भर दिताले. इतिहासीक नदरेन ख्रिस्ताआदीं ४५०
सुमाराक ॲस्क्युटाटेस हाणें निसर्गोपचार वापरिल्ल्याची नोंद
न्नाच्यान हे पद्दतींत इल्ली-इल्ली उदरगत जायत गेली आनी
शतमानांत बाष्पस्नान, मसाज, मातयेचे उपचार आदी सोयींनी
शिल्लीं न्हाणी घरां बांदलीं. १९४३त स्वित्झर्लंडांत पॅरासेल्सस
म्हान वैजाची निसर्गोपचाराखातीर नामना आशिल्ली.

ल्ले निसर्गोपचार पद्दतीची सुरवात जर्मनींत जाली. थंय हर्नेमान,
प्रीसनिट्झ, लुईकूने आनी जायते नामनेचे निसर्गोपचार तज्ञ
ले. एकुणिसाव्या शतमानाच्या मध्याक सायलीशियांतल्या दोंगरी
ल्या ग्रेफन बॅक नांवाच्या खेडयांत व्हिन्सेंट प्रीसनिट्स ह्या
नी निसर्गोपचार पद्दती सुदारपी आनी रुग्णोपयोगी अशी म्हान
सुरू केली. तांकां हे पद्दतीचे जनक मानतात. भरपूर व्यायाम,
ोगरी वारें, थंड उदकाच्या व्हाळांतलें न्हाण आनी सादें गांवगिरें
ांचेर तांचो चड भर आसतालो. अठराव्या-एकुणिसाव्या शतमानांत
चार पद्दतींत उदरगत जायत गेली. हातूंत एस. नीप, श्रॉथ,
कूने, रिकली, लाहमान, ए. जस्ट आदी नामनेच्या युरोपी
चार तज्ञांचो मोलाचो वांटो आसा. टिल्डेन, केलॉग लिंडलार
कीचो वा कसलोय आहार म्हळ्यार रोगाक कारण आसता हाचेर
ान हे पद्दतींतल्या आहाराविशीं तत्त्वांचें म्हत्व पटोवन दिलें.
हाणें 'कशेरुक प्रतिश्ठापन, (फाटीच्या मणक्याच्या हाडांची योग्य
ी करपावें तंत्र) ह्या नव्या तंत्राची हे उपचार पद्दतींत भर
अमेरिकेतलो नामनेचो निसर्गोपचार तज्ञ लिंडेलार हाणें सगळ्या
पोरण्या आनी नव्या तंत्राचो उपेग करून एक पुराय वखदांविरयत
उपचारतंत्र तयार करून तें वापरांत हाडलें. भारतांत पुर्विल्ले हिंदू संस्कृतायेंत
निसर्गोपचार हें संवसाराक दिल्लें एक वरदान अशें म्हणटात. प्लॅटो,
ॲरिस्टोटल, आनी हिपोक्राटीस हांच्या जायत्या शतमानांआदीं भारतीय
ऋषींनी आनी योग्यांनी निसर्गोपचाराची म्हायती काडिल्ली. लंघन, आहार,
जलचिकित्सा, मर्दन, योगासनां आदींचो ते शरीर, मन आनी आत्मो शुद्ध
करपाखातीर उपेग करताले. हातूंतल्या कांय तत्त्वांचो ताणीं धर्मांतूय
आस्पाव केल्लो. हीं तत्त्वां आदरान आनी आस्थेन आपणावंचीं असो तांचो
उद्‌देश आशिल्लो.

महात्मा गांधी हाणें ह्या विशयाचेर खोलायेन अध्ययन करून ताचे
आपणाचेर प्रयोग केले आनी तांचेर आदारीत 'आरोग्याचे मार्गदर्शक' हें
पुस्तक बरयलें. भारतांत १९६६ मेरेन हे पद्दतीचें शिक्षण दिवपी एकूय
संस्था नाशिल्ली. भारतीय शासनांत 'नेचर क्युअर ॲडवायझरी कमिटी'
नेमिल्ली आनी तिणें १९६२त हे पद्दतीचो चार वर्सांचो शिक्षण क्रम
सुचयिल्लो.

निसर्गोपचार पद्दत वेव्हारी गिन्यानाचे बुन्यादीचेर उबारिल्ली आसता.
विचार, स्वशन, अन्न, पान, भेस, काम, सुसेग, समाजीक आनी लैंगीक
जीण हातूंतले खंयचेय बाबतींत सैमीक नेमांचें उल्लंघन केल्यार रोगलक्षणां
जातात. भायल्या लक्षणांचें स्वरूप आनी गांभीर्य वेगवेगळीं आसलीं तरीय
हे पद्दतींत 'सगळे रोग एकूच' ह्या तत्त्वांक म्हत्व दिलां. जेप्रमाण रोग
एकूच तेप्रमाण चिकित्साय एकूच. खंयचोय रोग बरो करपाचो म्हत्वाचो
उपाय म्हळ्यार सैमाचे वाटेंतलीं आडमेळीं पयस करून ताचो स्वशुद्धिचो
मार्ग मेकळो करप. स्वबल संवर्धन हीच मनशाच्या निरोगीपणाची गुरुकिल्ली.
अनुवंशीक रोगांत अनुकूल परिस्थिती आनी फावो ती चिकित्साय
अर्भकावस्थेंत मेळ्ळ्यार अर्भकाची पुराय वाड जावपाक आदार जाता हें
निसर्गोचारान सिद्ध केलां. सैमीक नेम बदलपी न्हय असले आनी अचूक
आसून तांचें विशिश्ट उल्लघन म्हळ्यार रोग उत्पन्न करता.

आर्विल्ली निसर्गोपचार पद्दत 'तीन उपाय क्षेत्रां' आनी तीन शास्त्रीय
साधनांचेर आदारिल्ल्या उपचारांचो उपेग करता. ह्या क्षेत्रांची विभागणी
अशी -

१) विचारीक, भावनीक आनी मानसीक क्षेत्र २) शरीररचना आनी क्रिया
३) शरीरांतल्यो कोशिका (पेशी) आनी उतकां हांचें रसायनीक क्षेत्र;
शास्त्रीय उपायांत १) मानसोपचार (हातूंत घातकी संवयांपसून पयस
रावपाची सुचना दिवप) २) भौतीक चिकित्सा : हातूंत उश्णताय, विद्युत्
प्रवाह, मसाज, व्यायाम आदींचो आस्पाव जाता. ३) रसायनीक आनी
वस्तुनिश्ठ चिकित्सा हातूंत पोशण नियंत्रण, आहारविद्या, शेकप, लेप
आदी तशेंच जीवनसत्वां, वनस्पती हांचो आस्पाव जाता.

सादारणपणान निसर्गोपचारांत लंघन, आहार, मसाज, व्यायाम,
रोगनाशक कसरती, अस्थिपुनःस्थितीस्थापन, विद्युत् चिकित्सा, जलोपचार,
मातयेचे उपचार, संगीत चिकित्सा, वर्ण चिकित्सा योगासनां, प्रकाश -
चिकित्सा हांचो आस्पाव जाता. निसर्गोपचार पद्दतीचो उपेग चड करून
ज्या लोकांक जाता ते लोक अशे - १) निरोगी : हे लोक भलायकेन बरे
आसतात तरीय स्वास्थ्य तिगोवपाखातीर हे पद्दतीचो उपेग करतात २)
जांकां निरोगी आसा अशें दिसता, पूण खरेपणीं जे रोगी आसतात. हे
पद्दतींतल्या निदानाचे तपासणेवयल्यान अशें दिसता, मनशाक ताका
जाणीव नाशिल्ले कांय रोग आसतात. देखीक - तकली उसळप आदी.

ह्या लक्षणांकडेन जायते लोक रोग म्हणून व्हडलेशें लक्ष दिनात ३) रोगग्रस्त : ह्या प्रकारांतले लोक वखदां आनी शस्त्रक्रिया हांकां वाजेतात तेन्ना हे पद्दतीकडेन येतात.

निसर्गोपचारांतले कांय खाशेले उपचार अशे - लंघन : सगळ्या तरांचें अन्नसेवन बंद करून फकत उदक आनी हवा हांचेर जीण घालोवप हाका लंघन करप अशें म्हण्टात. लंघन करप आनी उपासमार करप हातूंत खुबूच फरक आसा. आरोग्याचे नदरेन लंघनाक म्हत्व आसा जाल्यार उपासमार हानीकारक आनी आत्मघातक आसा. भारतांत पयलींसावन लंघनाक म्हत्व आसा. हिंदू धर्मांत उपासाक म्हत्वाची सुवात आसा. जेवणांतलें पथ्य आहारद्रव्याचे प्रकार आनी सेवन केल्लें प्रमाण हांचेर लंघनाची गरज आदारून आसता. आहार सकस नासलो, जाल्यार खावप चालू आसुनूय रोग जांवक शकता. हाचे उरफाटें आहारांतल्यान निर्माण जाल्लीं हानीकारक द्रव्यां लंघनान काडून उडयलीं नात जाल्यार तीं रोग उत्पन्न करतात.

लंघनाचो काळ हो पिडेस्ताची स्थिती आनी रोग हांचेर आदारून आसता. संधिवात, आमांश, फिग्दाचे विकार, दमो आदी हट्टी रोग तशेंच हुरहुरें, तकली उसळप, अपचन, पोट दुखप आदी रोग लंघन रोखडेंच बरें करता. निरोगी मनशांनी लेगीत लंघन करप हिताचें समजतात. चडशा पिडेस्तांमदीं लंघन सोंपपाच्या सुमाराक क्षुधा प्रज्वलीत जाता. स्वासाची घाण ना जाता. तोंडाक रूच येता, प्रसन्न दिसता. लंघनान चडशे रोग बरे जातात. बऱ्याच रोगांचेर लंघन चिकित्सा प्रभावी आसली तरी लंघन हें दुधारी शस्त्र आसा.

अविचारान वा अज्ञानान हें तंत्र आपणायल्यार ताचेपासून अपाय जांवक शकता. ताका लागून योग्य निसर्गोपचार तज्ञाचे देखरेखीखाल हो उपाय घेवचो पडटा. लंघनाआदीं आनी लंघनाउपरांत विशिष्ट आहार क्रमान घेवंचो पडटा. आनी तेखातीर चिकित्सकाक आहार विज्ञानाची म्हायती आसप गरजेचें आसता. लंघन काळांत आनी लंघन सुरू करचे आदीं आज्यूत घेवप गरजेचें. आज्युतावरवीं आंत्रमार्गाचो सकयलो भाग चड करून गुदाशय आनी थंयचोच मोटव्या आंतकड्याचो भाग जंय मळ उरता तो धुवपाचो उद्देश आसता. आज्यूत हें शरीर शुद्धीचें एक यंत्रीक साधन.

आहार : निसर्गोपचारांत आहाराक खुबूच म्हत्वाची सुवात आसा. जे तरेचीं आहारद्रव्यां आमी घेतात तांचेर आमची शारिरीक, मानसीक आनी नैतीक अवस्था आदारून आसता. चलवायुमान, पिराय शरिराचें वजन, सदचें काम, हांचेर आहार आदारून आसता. हाकाच लागून आहार हो वैयत्तीक आसता. देखून आहारा विशीं कांय स्वयंसिद्ध तत्त्वां अशीं आसात - १) आदर्श आहार संतुलीत आसचो. २) आहार हो जीण, वाड स्वास्थ्य आनी प्रजोत्पादनाक पुरक आसचो. दूद, लोणी चीझ कड्डणां, फळां, भाजयो हे पदार्थ आशिल्लो आहार शरिराच्यो सगळ्यो गरजो भागयता. ३) गरजे प्रमाण अन्नाचें दोन वा तीन खेपे सेवन करप ४) दोन जेवणांमदीं सदांच चार ग्लास उदक पियेवप ५) आहार द्रव्याचे दोन वर्ग करतात. अ) अमलोत्पादक आनी क्षार उत्पादक. मास, तांतयां आनी कड्डणां हांचो पयल्या वर्गांत जाल्यार दूद, फळां आनी भाज्यो ह्यो दुसऱ्या वर्गांत आस्पावतात. ६) अन्न शिजोवपाचे कांय नेम आसतात. अ) चड शिजोवप ना आ) मंद उज्याचेर ल्हव ल्हव शिजोवप इ) भाजयो शिजयतना सोडा वापरप ना ई) जाता तितलें उणें उदक वापरप ए) भाजयो शिजयिल्लें उदक उडोवप ना ऐ) तळप ना. फळां आनी भ बारीक चिरून वापरप औ) ॲल्युमिनीयमचीं आयदनां शिजोवपा वापरप ना अं) जेवणाक बसतकूच आपले आवडीच्या विशयाचे दवरून जेवणाचो आनंद घेवप.

व्यायाम : निसर्गोपचारांत व्यायामाचो उद्देश जे हेतू साध्य क आसता ते हेतू अशे - १) शारिरीक वाड बरे तरेन घडोवप भलायकी तिगोवप २) अशक्त स्नायूंक बळिश्ट करप ३) स क्रियाशीलताय वाडोवप ५) श्वसनक्रिया सुदारप ६) विकृत शरीर सुदारप आदी जायते.

हालीं चिकीत्सात्मक व्यायाम हो हे चिकित्सेचो गरजेचो वाटो आसून ताका चार प्रकारांनी वळखतात. १) परकृत : दुसऱ्याच्या आ केल्लो व्यायाम २) स्वकृत : पूण अंशतः दुसऱ्याचो आदार घेवन व्यायाम ३) पुराय स्वकृत : दुसऱ्याच्या आदारा बगर केल्लो व्याया स्वकृत पूण विरोधाक प्रतिरोधात्मक कृती करतना केल्लो व्यायाम

मसाज : शरिरांतल्या उतकांची नियंत्रीत दाबान हातान ह हाडिल्ली येवजणबद्द हालचाल जे कृतीन करतात तिका मसाज म्ह चोळप, मालीश, चंपी, अभ्यंग आनी संवहन हीं सगळीं हेच कृ नांवां. मूळ फ्रँच उत्तरा 'मॅसर' पसून इंग्लीश भाशेंत मसाज हे उत जालां आसुंये. हाचोच अर्थ चोळप वा रगडप असो जाता.

जलोपचार : निसर्गोपचारांतले हे चिकित्सेखातीर उदकाचो घन, द्रव्य आनी बाश्प तिनांय मदले खंयचेय अवस्थेंत उपेग क इजिप्ती, हिब्रू, ग्रीसी पर्शियी आनी भारतीय पुर्विल्ले लोक जलोपच उपेग करताले. सद्याचे जलोपचार चिकित्सेचें श्रेय व्हिन्सेंट प्रीस हाका दिताता आनी ताका जलोपचाराचो जनक मानतात. न्युयॉक बॉक हाणें तशेंच मिशिगन राज्यांतल्या जॉन एच् केलॉग हाणीं जलोपच पद्दशीर स्वरूप दिल्लें. उदकांत उश्णताय शोशून घेवपाचो पातळा तशेंच तिचें उत्सर्जन करपाचो व्हड गूण आसा. ताका लागून तें उप एक बरें साधन. उदक हें जाय तशें उश्मीय आनी यंत्रीक उपेग सारके एक लवचीक माध्यम. जाची उश्णताय शोशण क्षमताय व्हड आसा. ह्या गुणांक लागुनूच तें विशिष्ट उश्णतायमानक ताचेपसून उश्णताय उत्सर्जनूय सहज जाता. देखून तें शरीराची उश उणी करपाखातीर वा वाडोवपाखातीर वापरूं येता. उदकाक युरिक आम्ल, युरिया लवण, चड साकर आनी हेर जायते नाक पदार्थ शरिरांतल्यान भायर उडोवपाक आदार जाता.

वेगवेगळ्या प्रकाराचीं न्हाणां आनी तांचे शरीर प्रकृतीवयले प हांचें 'स्नान चिकित्साशास्त्र' जाल्लें आसा. शीतजलस्नान उर्जा उत आसता. 'निश' वा रशियी न्हाणांत तापिल्ल्या पदार्थाचेर उदक म तयार जावपी वाफेचें न्हाण घेतात. सौन ह्या प्रकारांत सुर्येक उश्णतायेचो उपेग करून खूब घाम येतकूच रोखडेंच थंड उ न्हातात. मद्यतिरेकाक लागून तशेंच सुर्याचे उश्णतायेक लागून अ बेशुद्धींत शरिराचेर नेटान पिचकारेंतल्यान उदक मारतात. हाका न्हाण म्हण्टात. न्हाण चिकित्सेचो मुखेल उद्देश उत्सर्जन क्रियेक अ दिवपाचो आसता. ताका लागून संधीवात, गोडेंमूत, आदी जायत्या रो ती उपायकारक थारता सूर्य न्हाणांत पुराय शरीर उगडें करून सूर्यप्र आंगार घेतात. विद्युत् चिकित्सा : इ. स. १६०० उपरांत पयले रोगोपचाराखातीर विजेचो उपेंग केलो. विल्यम गिल्बर्ट हांचो हे चिकि

वांटो आसा. वेगवेगळ्या प्रकाराचे विद्युत् प्रवाह वापरून इत्सीक नेत्यीक स्नायूंचीं आकुंचनां मेळोवंक येतात. तंत्रिकांक उत्तेजीत ंची प्राकृतीक स्थिती सुदारपाक मेळटा; वेदना आनी दाहयुक्त करूंक मेळटा. काळजाचेर परिणाम जावंक दिना आसतना रक्तवाहिन्यांचें आकुंचन वा प्रसरण करूंक येता; संवेदनाहारक त्रीम श्वासोच्छवसन करूंक येता; विकृत चयापचय (शरिरांत रुपी भौतीक आनी रसायनीक घडामोडी) करून युरिया, युरिक ादी भायर उडोवपाच्या पदार्थांच्या उत्सर्जनाचो वेग वाडोवंक अशे विजेचे चिकित्सेचे नदरेन जायते उपाय आसात.

त् उपचाराखातीर जे प्रकारचे प्रवाह वापरूंक मेळटात ते अशे : निक वा चल विद्युत् २) फॅराडिक विद्युत् प्रवाह ३) घर्षणजन्य ्युत् ४) प्रत्यावर्ती (उलट सुलट व्हांवपी) विद्युत् प्रवाह ५) उच्च ेद्युत् प्रवाह (दर सेकंदाक जावपी कंपनसंख्या उच्च आशिल्लो.) प्रवाहाचे शरिरावयले परिणाम यंत्रीक रसायनीक उश्मीय, ायक आनी मानसीक अशे आसात.

श चिकित्सा : जे चिकित्सेखातीर प्रकाशाचो म्हळ्यार सूर्यप्रकाशाचो रतात तिका प्रकाश चिकित्सा म्हण्टात. मनशाक जेप्रमाण ान उदक, अन्न, हवा, जीवनावश्यक आसात तेचप्रमाण शाचीय गरज लागता. साद्या जोरापसून ते क्षय रोगामेरेन जायते ड रोग बरे करपाचें बळगें सूर्यकिरणांत आशिल्ल्याचें सिद्ध १९०३ स्विझर्लंडांतल्या आल्प्स पर्वतांतल्या लेझीं गांवांत राखातीर खास संस्था काडिल्ली आसून थंय हाडाच्या आनी हेर ा क्षयाचेर येसस्वी उपचार जाले. भारतांत जामनगरांत इन्स्टिट्यूट थॅरपी (सोलेरिअम) ही संस्था १९३४त स्थापन केली . थंय . हाडांचो क्षयरोग आदींचेर उपाय करतात.

चिकित्सा : रोगोपचाराखातीर जे चिकित्सेंत रंगाचो उपेग करतात ा चिकित्सा म्हण्टात. एडविन डी. बॅबिट हाणें ही पद्दत पयलीं हाडली. हातूंत वेगवेगळ्या रंगांचे प्रकाश किरण वापरतात. कांय परिणाम करूंक शकतात. कांय रोगांमदीं पिडेस्ताक विशिश्ट केल्ले कूडींत न्हिदयतकूच फायदो जाता. हळदुवो रंग दिल्ले ादबूद्दीचीं भुरगीं सुदारतात. सादें अन्न वा पेय रंगीत किरणांक ा जुंबुपार किरणांक लागून चड पुश्टीक करूं येता. शुद्ध उदक या रंगांच्या बाटल्यांनी भरून तीन-चार वरां सूर्यप्रकाशांत दवरल्यार री वापरूंक मेळटा.

येचे उपाय : मातयेचो निसर्गोपचारांतलो उपेग म्हळ्यार एक भाग. जर्मन निसर्गोपचार तज्ञ ए. जस्ट हाणें मातयेच्या उपाचारा ायती दिवन माती खंयचेय असाध्य रोग बरे करता अशें सांगलां. माती नितळ आनी बरी आसची पडटा. मातयेचे वेगवेगळे प्रकार तांचे गुणधर्मूय वेगवेगळे आसतात. कांय घरगुती उपचारांनी याक पडटा. देखीक - विंचू चाबिल्ल्या जाग्यार माती लायतात. ांधीन मातयेविशीं आपले अणभव अशे दिल्यात. १) मोडशी पोटार मातयेचो दाट लेप लायल्यार ही पिडा २-३ दिसांनी ाता २) तकली दुखल्यार मातयेचो लेप तकलेर बांदल्यार बरें ३) दोळ्यांचो जाळ जाल्यार मातयेचो दाट थर दवरल्यार बरें

ीत चिकित्सा : मानसीक वा शरिरीक विकृतींचेर उपचार म्हणून संगिताचो जे चिकित्सेंत उपेग करतात, तिका संगीत चिकित्सा म्हण्टात. झेनोक्रोटिझ सारपेंडर आनी एरिओन हाणीं संगिताचो रोगोपचार म्हणून पयलीं उपेग केलो. ताणीं हिस्टेरियाचेर संगीत उपचाराखातीर तंतुवाद्य पयलीं वापरलें. आर्विल्ल्या काळांत बॉकल्सवी, डी. टी. विमर, एल्. एस्. बॅंडर आदी अमेरिकी दोतोरांनी संगीत चिकित्सेंत भर घाली. न्युयॉर्काक ताणीं हॉस्पिटल म्युझिक कमिटी स्थापन केली. मानसीक विकृती जाल्ल्या रोग्यांचेर संगीत चिकित्सा चड उपेगी थरता अशें दिसलां. १९३८त संगीत चिकित्सेची सुरवात अमेरिकेंतल्या इलॉइसांत केली. थंय वेगवेगळे संगीत प्रकार शरिराचेर वेगवेगळे परिणाम करतात हें सिद्ध जालें. अमेरिकेच्या इरा एम अल्टशुलर हाणें संगीत चिकित्सेचेर खोलायेन अभ्यास करून बरेंच संशोधन केलें. ताच्या मता प्रमाण १) संगितांत चयापचय, श्वसन, रक्तदाब, नाडी, अंतःस्त्रावी, ग्रंथी आनी स्नायूंची उर्जा हांचेर परिणाम करपाची क्षमताय आसता. २) तातूंत लक्ष ओडून घेवपाचो आनी तें तिगोवन दवरपाचो गूण आसता. ३) मनस्थितींत योग्य ते बदल घडोवन मनोरंजन करपाचो गूण आसा ४) तें चित्तवृत्ती नियंत्रीत करूंक शकता आनी ५) संगीत बुद्धिक चेतना दिता.

मनीस हो सैमविश्वाचो एक घटकजाल्ल्यान सैमाचो ताचेकडेन लागींचो संबंध उरता. तसोच ताचे प्रकृतीचेर सैमाचो व्हड प्रभाव पडटा. जीव सृश्टींतले हेर भोवतेक जीव निसर्गोपचार हेच उपचार पद्दतीचेर अवलंबून आसता. मनशाखातीर ती सभावीक पद्दत आसा. आधुनीक विज्ञानयुगांतूय तेखातीर निसर्गोपचार आपलें खाशेलेंपण दवरून आसा.

- कों. वि. सं. मं.

नीकॉल, शार्ल झ्यूल आंरी : (जल्म : २१ सप्टेंबर १८६६, रुआन फ्रान्स; मरण : २८ फेब्रुवारी १९३६, ट्युनिस).

फ्रेंच वैज आनी सुक्ष्मजंतूविज्ञानीक. रुआन आनी पॅरिसांत शिक्षण घेवन ताणें १८९३त एम्. डी. ही पदवी मेळयली. रुआन वैजकी विद्यापिठांत सुक्ष्मजीव विज्ञानाचो प्राध्यापक आसतना ताच्या कार्याचें म्हत्व फ्रेंच सरकाराच्या लक्षांत आयलें. ट्युनिशियांतल्या सरकारी भलायकी सेवा संस्थांचें उद्घाटन ताचे हस्तुकीं १९०३त जालें. ट्युनिसाच्या पाश्चर इन्स्टिट्यूटाचे एके शाखेचें मुखेलपद ताका दिलें, हे संस्थेचें संचालकपद ताणें १९३२ मेरेन चलयलें. ह्या काळांत ताणें संसर्गजन्य रोगांवयल्या उपायाखातीर प्रतीबंधक लस आनी रक्तरस तयार केले. खेरीज ताचे कारकिर्दींत हे संस्थेन सूक्ष्मजंतूविज्ञान विशींच्या संशोधनकार्याची बरी संस्था म्हणून संवसारीक नामना जोडली. १९२८त ताणें हे संस्थेच्या संचालकपदाचीं २५ वर्सां पुराय केल्ले खातीर एक खास भांगरा पदक काडिलें.

मनशाक प्रलापक सान्निपात जोर, हुल्को आनी पिसवा ह्या दोन वेगवेगळ्या रोगवाहकांक लागून जाता, हें ताणेंच सिद्ध केलें. बुळकांड्यो, ब्रूसेलोसिस, हुरहुरें, घटसर्प, लोहितांग जोर आनी टी. बी. ह्या रोगांच्या गिन्यानांत ताणें मोलादीक भर घाली. १९३२त ताची कॉलेज द फ्रांसांत एका अध्यासनाचेर निवड जाली. शास्त्रीय गिन्यानाखेरीज एक तत्त्ववेत्तो म्हणूनूय ताणें नामना मेळयल्या.

१९०९ त मनशाच्या आंगावयल्या पेडिक्युलस ह्युमनस प्रकार कॉर्पोरिस नांवाच्यो हुलको प्रलापक सन्निपात जोर (टायफस जोर)

पातळावपाक कारणीभूत आसतात हें सोदून काडिल्ले खातीर ताका शरीर क्रियाविज्ञान आनी वैजकी ह्या विशयांचो १९२८ वर्साचो नोबॅल पुरस्कार फावो जालो.

– कों. वि. सं. मं.

नीतिवाक्यामृतम् : राजनितीचेर बरयल्लो एक म्हत्वाचो ग्रंथ. हो ग्रंथ सोमदेवसूरी हाणें बरयला. सोमदेवसूरी हो दक्षिण भारतांतल्या देवसंघ नांवाच्या दिगंबर जैन संप्रदायाचो आचार्य आशिल्लो. राजनितीचेर विस्तारान रचणूक करपी हो एकलोच जैन लेखक. इ. स. ९५९ वर्सा ताणें 'यशस्तिलकचंपू' हें गद्यपद्य मिश्रित चंपूकाव्य बरयलें. उपरांत ताणें नीतिवाक्यमृतम् ग्रंथ बरोवपाक सुरवात केली. शुक्र, बृहस्पती, विशालाक्ष, वसिष्ठ, मनू, भारद्वाज, गौतम, पराशर हांच्या ग्रंथातल्या तशेंच महाभारताच्या शांतिपर्वांतले नितीचेर आशिल्ल्या उतरांचें मंथन करून तांचो आपरोस सोमदेवान ह्या ग्रंथांत घेतला. ताका लागून हो ग्रंथ सुसंगत आनी सगळ्या आंगांनी युक्त असो जाला.

सोमदेव सुटसुटीत, अर्थान भरिल्लीं आनी परिणाम कारक वाक्यां बरयता. ताची बरोवपाची शैली सूत्रबद्ध आसा. हीं सूत्रमय वाक्यां बत्तीस अध्यायांनी वांटल्यांत ग्रंथाचे सुर्वेक धर्म, अर्थ, काम हांचें फळ प्राप्त करून दिवपी राज्याक वंदन केलां. ताच्या मतान, राज्य हें धर्म, निती, संपत, जैत, सूख आनी सुबत्ताय हांचें मूळ आसा.

आदर्श राजाविशीं सोमदेवाचें मत आसा तें अशें - प्रशिक्षीत आनी सद्‌गुणी असो आदर्श राजा आसचो. ताणें चार विद्यांचें अध्ययन करचें. लोकायत (चार्वाक) दर्शनाचो अभ्यास केल्यार तो देशद्रोह्यांक बरे भशेन तोंड दिवंक शकतलो. तशेंच ताणें विद्वानांचेंय मत घेवचें. साधू, संत ह्या लोकांनी गुन्यावकारांक भोगाशिल्यार जाता पूण राजान तशें करूंक फावोना. राजान तांकां ख्यास्त करुंकूच जाय. जुगार, ऐदीपण, उर्मटपण आनी आडमुठेपण हे दोश राजाक काबार करतात. राजाच्या वर्तनाप्रमाण प्रजा आपलें वर्तन करता. प्रजेच्या पुण्याचो तशेंच पापाचो सवो वांटो राजाक फावो जाता. म्हणून राजान आपली वागणूक दुबावाविरयत दवरूंक जाय. अशा राजाची राखण म्हळ्यार राज्याची राखण आनी राज्याची राखण म्हळ्यार राज्याची उदरगत. शेती, पशुपालन आनी वेपार हाणीं राज्याची संपत वाडटा, उदरगत जाता. जकातनाकी, कड्डणांचे गुदांव आनी वखारी हांची राजान बरे तरेन वेवस्था दवरल्यार राजाक खूब उत्पन्न मेळटा.

राजाचे मंत्री हुशार, स्वामीभक्त, निर्व्यसनी सच्चरित्र आनी विश्वासू आसचे. राजान मंत्र्यांवांगडा गुपीत मसलत करून तेप्रमाण रोखडच्या रोखडी कृती करची. राजान मंत्र्याक बापायचे सुवातेर मानचो तशेंच राजपुरयताक आवयभाशेन मान दिवंचो. लश्करी अधिकाऱ्याचो मात राजान केन्नाच सल्लो घेवंचो न्हय. राजान आपूणें सैन्याची पळोवणी करची. भ्रश्ट शासकीय अधिकारी, सेनाधिकारी वनरक्षक, सांठेबाज, नफेबाज हे सगळे समाजविद्वाटे आसतात. पूण तांकां केल्लें शासन, दोतोरान दिल्ल्या वखदाभशेन आसचें.

सोमवेदाक बालविवाह पसंत आशिल्लो. चलयेची पिराय बारा वर्सां आनी चल्याची सोळा वर्सां जातकूच तीं लग्न जावपाक योग्य जातात, अशें तो म्हण्टा. सोमदेवाच्या मतान बायल म्हळ्यार पापाचें मूळ, दंभ आनी फटवणुकीचो अर्क. तांचेकडेन कसलीच गजाल गुपीत उ[illegible] ताका लागून राजान बायलां कडेन चड लागींपण दवरचें अंत:पुरांतल्यान आयिल्लें जेवण राजान तपासलेबगर खावचें न्हय. बाय[illegible] चड शिक्षण दिवचें न्हय. शास्त्राचो अभ्यास बरोच, पूण सोरपिणीक[illegible] दूद जेभाशेन विख जाता, तशेंच बायलांचें शिक्षण म्हळ्यार संक[illegible] आमंत्रण दिल्लेभाशेन जातलें. पूण बायलो वायटूय नासतात आनी [illegible] नासतात. थीर दर्याभशेन त्यो अमृत वा विखलेगीत पचयतात जेभशेन दर्याक मेळटकूच एकजीव जाता, तेच भाशेन बायलो आ[illegible] घोवाभशेन जातात.

सोमदेवान किल्ले, कोश, सैन्य इश्ट-राश्ट्रां, न्यायदान, करचे[illegible] परराश्ट्रनीती राजमंडल ह्या विशयांचेरूय सोमदेवान विस्कटावणी [illegible] सोमदेव सनातनी जैन आशिल्ल्यान झूज आनी कपटी वेव्हारांत उमेद ना. असल्या विशयांचेर ताणें विस्तारान चर्चा करूंक ना.

– कों. वि. [illegible]

नीलगाय : गो कुळांतलो हो प्राणी. ताचें शास्त्रीय नांव बॅसि[illegible] ट्रेगोकॅमेलस अशें आसा. हो फकत भारतांतूच आसा. हो दाट [illegible] रावना. ल्हान दोंगरांचीं तेमकां, तण वा झुडपांनीच तो रावता.

२ मीटर लांबायेच्या ह्या प्राण्याची शेंपडी ४५-५५ सेंमी. [illegible] खांदयामेरेनची उंचाय १-१.५ मीटर आसता.

हाका रोहू वा रोही म्हण्टात. नराक नील म्हण्टात. नरा[illegible] काळसर करडो आसता. मादी नरापरस मोटवी आसता. घोंट[illegible] धवो रंग आसता. तशेंच दोनूय पोल्यांचेर दोन धवे दाग आसतात खाडकी, कानां भितर आनी शेंपडेपोंदा धवो रंग आसता. गळ्याचेर दाट केंस आसतात. मादयेचो आनी ल्हान पिलाचो रंग पिंगसो [illegible] नराक शिंगां आसतात. तांची लांबाय २० सेंमी. आसता. नर आनी दोगांकूय काळी आयाळ आसता.

तांचे १०-२० जाणांचे कळप आसतात. ह्या कळपांत मादयो, आनी ल्हान नर आसतात. जाण्टे नर एकसुरेच वा तांच्या क[illegible] रावतात. नीलगायो तण पानां, बोरां वा हेर फळां खातात. [illegible] गळिल्लीं फुलां तांकां आवडटात. उदक पियेनासतना त्यो रावंक श[illegible]

तांचे दोळे आनी नाक हांची क्षमताय तीक्ष्ण आसता. नी[illegible] घोड्यापरस चड नेटान धांवता.

हिंदू लोक तिका एके तरेची गाय समजून पवित्र मानतात. [illegible] णव म्हयन्यांनी नीलगाय वियेता. तिका एक वा दोन पिलां जाता[illegible]

– कों. वि.

नीलमत पुराण : एक संस्कृत ग्रंथ. नीलमुनी हो ताचो क[illegible] ग्रंथावरवीं ताणें काश्मिरी हिंदू खातीर जायतीं धर्मकृत्यां, व्रतां परबो सांगल्यात. तशेंच काश्मीरांल्या पुण्यक्षेत्राची म्हायतीय तातूंत ह्या ग्रंथाक जरी पुराण म्हळें तरी तें स्वतंत्र पुराण नासून पुराणा[illegible] एक वांटो आसा अशें दिसता. हो ग्रंथ इ.स. आदीं १२व्या शत[illegible] तयार जालो असो कल्हणाचे राजतरंगिणींत ताचो उल्लेख आयल[illegible] ह्या ग्रंथाच्या नेमक्या काळाविशीं तज्ञांक दुबाव मारता.

ह्या पुराणांत सांगिल्ले चडशे सण आनी विधी हेर पुराणांवरी[illegible]

या हेर वाठारांत प्रचलीत आशिल्ल्या विधींवरीच आसात. पूण स्सव आनी बुद्धजल्म ह्यो दोन परबो मात सामक्यो वेगळ्यो वैशंपायन आनी जन्मेजय हांच्या उलोवपाच्या रुपान ह्या ग्रंथाची जाल्या. हातूंत वैशंपायन जन्मेजयाक गोनंद राजा आनी ताचे ळांतले वंशज हांची कथा सांगता. उपरांत ताणें काश्मीराचें सांगलां. सतीसरोवरांतलें उदक काश्यप मुनीन भायर काडून ्च तातूंत रावपी जलोदभव राकेसाचो नाश जालो. आनी त्या ाश्मीर वाठार तयार जालो. मागीर लागसल्ल्या सकल वाठरांतल्या थय हाडून वसोवपाची कल्पना काश्यपाक सुचली. पूण तें नागाक मानवलेंना. तेन्ना काश्यपाक राग आयलो आनी ताणें ाप दिलो, नागांक पिशांचांचो सांगात दिवंचो पडटलो. नागाचो नील नांवाचो एक नाग आशिल्लो, तो काश्यपाचोच पूत आशिल्लो. श्यपाक थंडायलो आनी ताचेकडेन उश्याप मागलो. तेन्ना काश्यपान वार युगां सोंपमेरेन दर वर्सा कार्तिक ते चैत्र ह्या थंडेच्या म्हयन्यांनी शाच्यां वसती करतलीं आनी त्या काळांत नागांक तांचो सांगात ाडटलो. उरिल्ल्या स म्हयन्यांमदीं थंय मनशां येवन शेती करतलीं. युगां पुराय जातकूच नील मुनीन चंद्रदेव नांवाच्या ब्राह्मणाक ारांतलीं पिशाच्यां आनी खर शीं हांचेपसून मुक्त जावपाखातीर ीं व्रतां आनी विधी सांगल्यात. तेच ह्या पुराणांत सांगल्यात.

- कों. वि. सं. मं.

ल्वी युजीन फॅलीक्स : (जल्म : २२ नोव्हेंबर १९०४

ननेचो फ्रेंच भौतीकशास्त्रज्ञ. ताचें शिक्षण पॅरिसांतल्या एकोल सुपेरिअरांत जालें. १९३२ वर्सा ताका डॉक्टरेट पदवी मेळ्ळी. वर्सा तो स्ट्रासबर्ग विद्यापिठांत आनी १९४७त ग्रनॉबल विद्यापिठांत क जालो. ताणें ग्रनॉबलच्या पॉलिटॅक्निक इन्स्टिटयूट, सँटर फॉर र स्टडिस आनी लॅबोरेटरी फॉर इलॅक्ट्रोस्टॅटिक्स अँड द फिजिक्स ॅटल्स ह्या संस्थांनी संचालक म्हणून काम केलें.

१३०त नील हाणें अशें सुचयलें, दोन लागसारच्या अणूंच्यो चुंबकीय दिशा एकाआड एक एकामेकांक प्रतीसमांतर दवरपी परस्परक्रिया ांत आसूंक शकतात. हाचेवयल्यान अशी कल्पना करूं येता, अती ापमान आसतना स्फटिकांतले अणू दोन गटांनी विभागतात. ह्या 'उपजालक', अशें म्हण्टात. दोन उपजालकांतल्या एकांत अणूंचीं ा परिबलां एके दिशेन आसतात आनी दुसऱ्यांत उरफाटे दिशेन ात. तापमान वाडयलें जाल्यार एका थरावीक तापमानाक (θ_N) परिबलांच्या दिशांची मांडावळ ना जाता. ह्या (θ_N) तापमानाक तापमान' अशें म्हण्टात.

९४७ त नील हाणें लोहचुंबकत्वाचो सोद लायलो. नील हाणें क्ष्म लोहचुंबकीय कणांच्या खाशेल्या गूणधर्मांचो अभ्यास केलो आनी ़, लावा ह्या पदार्थांत दिसपी चुंबकीय 'उगडासाची' विस्कटावणी ताका लागून भूवैज्ञानीक काळांतल्या भूचुंबकीय क्षेत्रांचो इतिहास सोपे जालें. १९४१त, ताणें एल्. वायल हाचे वांगडा एका वेगळे चिरचुंबकाचो सोद लागलो.

सऱ्या म्हाझुजाचे सुर्वेक फ्रेंच झुजारी तारवांची चुंबकीय सुरिंगांपसून राखण करपी विभागाचो तो मुखेल आशिल्लो.

१९७० वर्साचो भौतीकशास्त्रांतलो नोबॅल पुरस्कार नील आनी स्विडनी खगोल भौतीकशास्त्रज्ञ हान्नेस आल्फव्हेंन हांकां चुंबकत्वांतल्या संशोधनाखातीर वांटून मेळ्ळो.

- कों. वि. सं. मं.

नुस्तें : फाटीचो कणो आशिल्लो (Vertibrate) एक जलचर प्राणी. तो सदांच उदकांत रावपी. हे प्राणी शेंकऱ्यान उस्वास घेतात आनी स्नायूंचे हालचालींतल्यान आनी पाखाट्याच्या आदारान हालचाल करतात. शास्त्रीय नदरेन नुस्तें ह्या वर्गासकयल न येवपी सुंगटां, कुल्ल्यो, खुबे, वागयो, पटींग गालमो, शिनाण्यो, कोंगे हांकांय सादारणपणान नुस्तें म्हणप जाता. देवमासो ह्या जलचर प्राण्याचें नांव जरी नुस्त्याचें आसलें आनी लोक जरी ताका नुस्तें म्हणून वळखता आसले तरी देवमासो हो शास्त्रीय नदरेन नुस्तें म्हणूंक मेळचोना. तो एक सस्तन प्राणी. तशेंच स्टारफीश, जॅलीफीश, क्रॅब फीश, कटल फीश, हांच्या नांवांनी फीश म्हळ्यार नुस्तें हो प्रत्यय आसलो तरी तांचो आस्पाव नुस्त्याच्या वर्गांत जायना कारण तांकां फाटीचो कणो नासता.

अवघ्याच नांवांचो (सांगट, पांपलेट, खांपी) आडवाद सोडलो जाल्यार भोवतेक सगळ्या नुस्त्यांचें आंग खवळांनी धांपिल्लें आसता. बऱ्याच जाणांचे बाबतींत आंगभर खवळां आसतात. जाल्यार कांय जाणांचे बाबतीत तीं थारावीक भागांचेर दिसतात. तशेंच कांय आडवाद (घोडोमासो, भांडकचो) सोडले जाल्यार भोवतेक नुस्त्याचें आंग बुळबुळीत आसता. नुस्त्याच्या प्रकाराप्रमाण नुस्त्याचे अशीर, लांबट, रूंद वाटकुळे तोंकाचे चेपटे अशे वेगवेगळे आकार पळोवंक मेळटात. पूण चडशे प्रकार अशीर वा लांबोडया आकाराचे आसतात. उदकांत हालचालींक सोंपें पडटात अशेच भोवतेक नुस्त्याचे आकार आसतात. सद्याक अस्तित्वांत आशिल्ल्या सुमार ३०,००० जातींच्या नुस्त्यांमदीं सगळ्यांत ल्हान १० मिमी. लांबायेचें नुस्तें हे पँडेका पिरमिया आनी सगळ्यांत व्हड २० मी. लांबायेचें हें करंद (रिकोडोन टायपस). नुस्त्याचें वजन १.५ ग्राम (होरायटी सेटनायट) वजनापसून तें ४,००० किलोग्रामां मेरेन आसूंक शकता. बारीक नुस्त्यांचे बाबतींत १-३ वर्सां धरून ते व्हड नुस्त्याचे बाबतींत १०-२० वर्सांमेरेन नुस्त्याचें आयुमान आसता.

नुस्तें साव्या तशेंच खाऱ्या उदकांत तेच प्रमाण मचूळ उदकांत रावता. सर्वसादारणपणान साव्या उदकांतलें नुस्तें खाऱ्या उदकांत आनी खाऱ्या उदकांतलें नुस्तें साव्या उदकांत चड तेंप जगूंक शकना. तरीय पूण थरावीक प्रकाराचें नुस्तें तिनूय तरांच्या उदकांनी रावूंक शकता. खाऱ्या उदकांतलें नुस्तें साव्या उदकांतल्या नुस्त्याचे तुळेन आकारान व्हड तशेंच चड जिनसांचें आसता. उदकांच्या प्रकाराप्रमाण नुस्त्याचो आकार, कुडीची रचना आनी नुस्त्याची रूच वेगळी आसता.

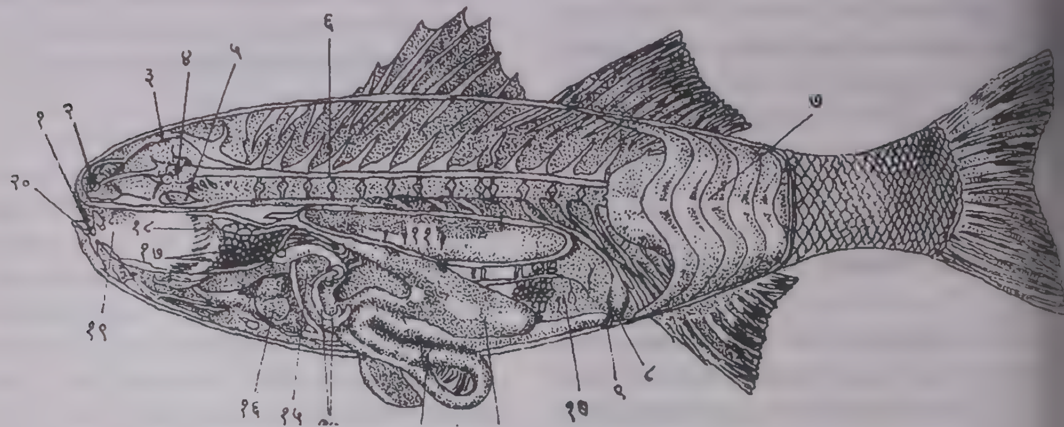
इतिहास : संवसारांतल्या भोवतेक संस्कृतींनी नुस्त्याक देवत्वाचें प्रतीक मानलां. श्रीविष्णुचो पयलो अवतार (मत्स्य अवतार) नुस्तें आसलो. झस ह्या नुस्त्यान मनूक वांचयलो अशी कथा आसा. भारत धरून भोवतेक सगळ्यांच देशांनी आपल्या संस्कृतीक वेव्हारांत नुस्त्याक एक आगळी सुवात दिल्ली दिश्टी पडटा. ज्योतीशशास्त्रान एके राशीक मीन म्हळ्यार नुस्तें अशें नांव दवरलां. कांय धर्मांनी नुस्त्याक पवित्र मानिल्ल्यान

नुस्तें खावप वर्ज्य केलां. आदल्या देवळांनी तशेंच धर्मीक सुवातांनी नुस्त्याचे आकृतीचो आस्पाव केल्लो दिश्टी पडटा. नुस्त्याच्या शिळारूप अवशेशांवयल्यान नुस्तें हो प्राणी सुमार ४५ कोटी वर्सांसावन अस्तित्वांत आसुंये अशें मानतात. आनी फाटीकणो आसपी प्राण्यांच्या उत्क्रांतींतलो नुस्तें हो एक आरंभाचो दुवो अशें मानतात. नुस्त्याचो शास्त्रीय अभ्यास ॲरिस्टोटल हाणें सुरू केलो. भारतांत तो सगळ्यांत पयलीं १७९५ वर्सा एम्. ई. ब्लॉक ह्या जर्मन शास्त्रज्ञान उपरांत शायडर (१८०५) बी. जी. ब्लेसीपोड, पी. रसॅल (१९०३), बी हॅमिल्टन (१८२२) हाणीं बरप केलें. उपरांत १८७८ वर्सा फ्रान्सिस डे हाणें 'द फिशीस ऑफ इंडिया' हो युगप्रवर्तक ग्रंथ बरयलो. हो ग्रंथ आजुनूय सदर्भ ग्रंथ म्हणून वापरतात. कलकत्तेच्या भारतीय प्राणी विज्ञानीक सर्वेक्षण संस्थेंत आनी हेर कांय संस्थांनी तशेंच विद्यापिठांनी नुस्त्याचेर संशोधन चालू आसा. नुस्त्यासंबंदी संशोधन करपी केंद्रीय तशो राज्य थरावेल्यो संस्था आसात.

ल्हान नुस्त्यामदीं रुपांतर जावपाचो काळ अठरा वर्सांसावन १८ मेरेनचो आसता. तांतयांचो पिलो जावप आनी पिल्याचें पुराय जावप हे प्रक्रियेचो काळ हो नुस्त्याचे जातीचेर थरता. भोवतेक नुस्… बाबतींत तांतयां उदकांत बेवारशी सोडप जाता. जाल्यार कांय नुस्… बाबतींत नर वा मादी वा दोगांय तांतयांची राखण करतात. कांय … तांतयांखातीर उदकांतूच बीळ वा घोंटेर तयार करतात. जाल्यार … जाण शिंपयो वा तत्सम वस्तूचो आदार घेतात. टोडकापिया नांवाचे … तांतयां आपल्या तोंडांत सांबाळटा. घोडोमाशाच्या नराच्या पोटाक आ… पोतयेंत तांतयां उबोवन तयार जातात.

उदकांतली वनस्पत उदकाचेर उफेवपी शेळो, किडी, तशे… जीव हें नुस्त्याचें अन्न. भोवतेक जाणांचे बाबतींत धाकलें नुस्तें हे … नुस्त्याचें अन्न आसता. कांय जातींचें नुस्तें उदकांतल्या शिंपयांचेर …

उपेग : नुस्त्याचें मास हें मनशाचें पुश्टीक अन्न. दर्याचे, न्हंयेचे …

नुस्तें -

१. वयलो जबडो
२. नाक
३. कवटी
४. मेंदू
५. कान
६. मेरूरज्जू
७. स्नायूंचे खंड
८. मूत्र-जनन द्वार
९. गुद
१०. अंडाशय
११. वाताशय
१२. जठर
१३. आंतडें
१४. जठरनिर्गमी अंधनाल
१५. यकृत
१६. काळीज
१७-१८. क्लोम
१९. जीब
२०. सकयलो जबडो.

शरीर रचणूक : नुस्त्याचे मुखेल अशे तीन भाग करूं येतात. तकली (बोडूक), धड, शेंपडी, (शेपो). शेंपडेच्या तोंकार तशेंच गळ्याकडेन दोनूय वटयां आनी फाटीर पांखाटे आसतात. तकलेक दोनूय वटांनी गले आसतात आनी ह्या गल्यांपोंदा तांबडी गूंज शेंक्रीं (Gill archis) आसतात तकली आनी धड हांच्या आकुंचन आनी प्रसरणांतल्यान नुस्त्याची हालचाल जाता. हे हालचालीचें नियंत्रण पांखाटे करतात. शेंकऱ्यां वरवीं नुस्तें उदकांत विरिल्लो ऑक्सिजन भितर ओडून घेता आनी भितरलो कार्बनडायऑक्सायड भायर सोडटा.

प्रजनन : अवघे आडवाद सोडले जाल्यार सादारणपणान नुस्तें तांतयां घालता. तांतयांपसून नुस्त्याची नवी पिळगी तयार जाता. तांतयांचें

रावपी लोकांच्या जेवणांतल्या अन्नांतलो नुस्तें हो मुखेल घटक आ… ताजें नुस्तें आनी सुकिल्लें नुस्तें (खारें) अशा दोनूय तरांच्या नुस्… खावपांत उपेग जाता. आर्विल्ल्या काळांत ताज्या नुस्त्याचेर प्र… करून तें डबोबंद अवस्थेंत दवरप जाता. हातूंतल्यान मनशाचे कु… पोशक अशीं प्रथिनां कॅल्शियम, फॉस्फरस, लोखण हे सारकिलीं खा… मेळटात. कॉड हॅलिबट मुशी ह्या नुस्त्याच्या फिग्दापसून अ आन… विटामीन आशिल्लें वखदी तेल मेळटा. झाडांखातीर सारें म्हणून नुस्… उपेग जाता. सागरी संपत्तीचो सोद घेवपाच्या कामांत तशेंच स… संशोधनाच्या कामांत नुस्त्याचो प्रायोगीक प्राणी म्हणून संशोधक … करतात. आर्विल्ल्या काळांत ल्हान आकारांचीं आनी सोबीत रंगांचीं आ…

ीं कंवचेच्या बरण्यांनी पाळप हो एक छंद जाला. एक छंद येत वा दर्यांत नुस्तें गरोवप चलता.

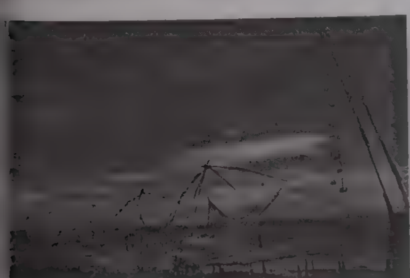
ः संसर्गीक आनी असंसर्गीक अशे दोन तरेचे रोग नुस्त्याक कतात. हे रोग सुक्ष्मजीव व्हायरस, शेळो आदी जीव, रोंठो हे नर्गीक रोग जावपाक कारणीभूत जातात. गलगंड, दोळ्यांरोग, सारकिले असंसर्गीक रोग नुस्त्याक जातात. हांचेभायर कारखाने, ीक आवर्शण हांचे वरवीं जावपी उदकांतल्या प्रदुशणाक लागून रोग जावंक शकता.

ारी : अन्न आनी छंद ह्या दोन कारणांखातीर नुस्तें मारीचो अनादी काळासावन संवसारांत चालू आसा. आदीमानव हेर

रांपण : नुस्तेंमारीचो एक प्रकार

गडाच आपल्या अन्नाखातीर नुस्त्याची शिकार करतालो हें पुर्विल्ल्या त्रावयल्यान दिसता. भारतांत मोहेंजोदाडोच्या उत्खननांत ीचे अवशेश मेळ्ळ्यात. चाणाक्याच्या अर्थशास्त्रांत नुस्तेंमारीवयलो ्या नुस्त्याचो उपेग आनी नुस्तेंमारीवरवीं दुकळ काळांतली अन्न ाचो उल्लेख मेळटा. भारताचे दर्या देगेची लांबाय सुमार ५६४० इतली आसा. तेभायर साव्या आनी मचूळ उदकांत सुमार ४० क्टर जलक्षेत्र नुस्तेंमारीक वापरपाक लायक आसा. जगांत भारताचो रींत पयल्या धांमदीं क्रमांक लागता. नुस्तेंमारीचें म्हत्व लक्षांत भारताच्या राज्य करपी प्रशासनान वेळावेळार अभ्यास करून अडचणींची दखल घेतिल्ली दिसता. १८८४ वर्सा फ्रांसीस डे द फिशीस ऑफ इंडिया' हो भारत ब्रह्मदेश (मियानमार) आनी ह्या देशांतले नुस्तेंमारीचेर आनी 'द फिशीस ऑफ मलबार' हो चे नुस्तेंमारीचेर बरयल्लो आसा. १८९७ वर्सा भारतीय नुस्तेंमारी पास जालो. १९०४ वर्सा के. सी. गुप्ता हाणें बंगालचे नुस्तेंमारीचेर

चीनी जाळ : कोचीनचे नुस्तेंमारीचो एक प्रकार

अहवाल तयार केलो. १९०७ वर्सा मद्रासांत आनी १९४५ वर्सा मुंबय स्वतंत्र नुस्तेंमारी खातें सुरू जालें. भारताच्या स्वातंत्र्या उपरांत दर एका राज्यांत नूस्तेंमारीचो स्वतंत्र विभाग सुरू जालो. आनी पांचवर्सुकी येवजण्यांनी ह्या उद्देशाच्या विकासाखातीर तरतूद जावंक लागली.

नुस्तेंमारीची पद्दत : वाठाराप्रमाण, नुस्त्याच्या जातीप्रमाण, नुस्तें मारपाचे तांकीप्रमाण उदकाच्या प्रकाराप्रमाण आनी काळाप्रमाण नुस्तें मारपाच्यो वेगवेगळ्यो पद्दती आसात. तातूंतल्यो मुखेल अशो - १) हातान धरप २) शस्त्रान जखमी करप ३) गुंगेचें वखद वापरप ४) गऱ्याचो वापर करप ५) सांपळे मांडप ६) जाळीं वापरप ७) जिलेटिना सारक्या स्फोटक पदार्थांचो वापर करप. ह्या पद्दतींमदीं जाळयांचो वापर सगळ्यांत चड जाता आनी हेच पद्दतीवरवीं चडांत चड नूस्तेंमारी करप जाता.

गऱ्याचो वापर दोन तरांनी करतात. एकोडो गरो (गरी, सितारी, पलेर) आनी गऱ्याची सांखळ (दावण). सांपळ्याचो आकार आनी पद्दत वापराप्रमाण वेगवेगळी आसता. कोंड्याच्यो कामी, मातयेचें आयदन हांचेपसून हे सांपळे तयार करतात. हांचो वापर चड करून उथळ उदकांत जाता.

जाळयांचे खूब प्रकार आसतात. व्हड जाळयांक जाळां म्हण्टात. १) मनशांनी हातांनी ओडपाचीं जाळीं (रांपण, पागेर, चिनई) २) भरतेच्या वा सुकतेच्या प्रवाहांत आपसूक कार्यशील जावपी जाळीं (मानस, हारी, खुंटावणी, कांटाळी) ३) व्हडें वा ट्रॉलरच्या आदारान ओडटलीं जाळीं.

वाहन : नुस्तें मारपाच्या आयुधांवांगडाच नुस्तेंमारींतलो एक म्हत्वाचो घटक म्हळ्यार नुस्तें मारींत वापरतलें व्हडें. हाचे नुस्तेंमारीच्या प्रकाराप्रमाण वेगवेगळे प्रकार आसात. १) तराफो २) पनेळ ३) व्हडें ४) मोचवो ५) ट्रॉलर (मशीन बसयल्लें व्हडें).

यांत्रिकी बोटींनी नुस्तेंमारी

तराफे, पनेळ, हांचो वापर न्हंयांतली आनी दर्यादेगेवयली नुस्तेंमारी करपाखातीर करतात. मोचवे आनी ट्रॉलर हांचो उपेग मुखेलपणान भर दर्यांतली नुस्तेंमारी करपांत जाता.

नुस्तें संवर्धन : नुस्त्याचें अर्थीक म्हत्व लक्षांत घेवन खासा जतनायेन आनी आरक्षीत अशा उदकांत आर्विल्ल्या विज्ञानाचो आदार घेवन खाशेल्या अशा यत्नांनी मानव निर्मीत देखरेखीखाल नुस्त्याचें उत्पादन करतात. हे प्रक्रियेक नुस्तें संवर्धन म्हण्टात. हे प्रक्रियेंत सैमीक पद्दतींत निर्माण जाल्ली मत्स्य बिजां (तांतयां, पिले) आरक्षीत अशा उदका सांठ्यांत सोडून तांकां फावो अशा अन्नाची पुरवण करून पोसप, वाडोवप आनी तांचे भलायकेची जतनाय घेवप जाता.

संशोधन : एका तेंपार गरीब आनी निरक्षर लोकांचें उपजिविकेचें साधन म्हणून आशिल्ली नुस्तेंमारी आतां नुस्तेंमारीच्या साधनांचें आधुनिकीकरण, येरादारीच्या साधनांचो विकास, नुस्तें तिगोवन दवरपाचे पद्दतींतली सुदारणा आनी नुस्त्याक मेळिल्ली वाडटी मागणी तेचपरी हेर संबंदीत घटकांची तंत्रीक आनी विज्ञानीक उदरगत हाका लागून नुस्तेंमारी ह्या वेवसायाक हालींच्या अर्थकारणांत अग्रक्रमाची सुवात मेळ्ळ्या. तेचखातीर ह्या वेवसायांतलें परंपरीक रूप वचून ताका आधुनीक रूप येवप सभावीक जालें. भारत धरून सगळ्याच देशांनी मुळाव्या थरावयल्यान उच्च शिक्षीत थरामेरेन नुस्तेंमारीचें शिक्षण आनी संशोधन करपाच्यो संस्था निर्माण जाल्यो.

नुस्तें आनी ताका संबंदीत संशोधन करपी कांय मुखेल देशी संस्था अशो - सँट्रल मरीन फिशरीस रिसर्च इन्स्टिटयूट (कोची); काडन्सील ऑफ सायंटिफिक अँड इंडस्ट्रियल रिसर्च (नवी दिल्ली); सँट्रल इन्स्टिटयूट ऑफ फिशरीस एज्युकेशन (मुंबय); सँट्रल इनलँड फिशरीस रिसर्च इन्स्टिटयूट (बॅरॅकपूर) ह्या विशयाचो वापर करपी कांय परदेशी संस्था अशो १) इंटरनॅशनल काउन्सील फॉर द एक्सप्लोरेशन ऑफ द सी २) इंटरनॅशनल कमिशन फॉर सायंटिफीक एक्सप्लोरेशन ऑफ ध मॅडिटेरेनियन सी ३) इंटरनॅशनल पॅसिफीक हॅलिबट कमिशन ४) इंटरनॅशनल पॅसिफिक सामन कमिशन ५) नॉर्थ पॅसिफिक फॉर सील कमिशन ६) इंटरनॅशनल व्हेलिंग कमिशन ७) नॉर्थ इस्ट अॅटलांटिक फिशरीस कमिशन ८) इंटरनॅशनल कमिशन फॉर नॉर्थ वॅस्ट अॅटलांटिक फिशरीस ९) इंटर अमेरिकन ट्रॉपिकॅल ट्युना कमिशन १०) इंटरनॅशनल नॉर्थ पॅसिफिक फिशरीस कमिशन ११) परमनण्ट कमिशन ऑन कंझर्वेशन ऑफ मरीन रिसोर्सीस १२) जपान सेविएत फिशरीस कामिशन फॉर नॉर्थ वॅस्ट पॅसिफिक १३) कमिशन फॉर फिशरीस रिसर्च ईन वॅस्टर्न पॅसिफिक १४) जॉयंट कमिशन फॉर ब्लॅक सी १५) मिक्स कमिशन ऑफ १९९२ १६) जपान - कोरिया जॉयंट फिशरीस कमिशन १७) अ) इंडो पॅसिफिक फिशरीस काडन्सील आ) जनरल फिशरीस काउन्सील फॉर मॅडिटेरेनियन सी इ) लॅटिन अमेरिकन फिशरीस काउन्सील (१९५१) ई) रिजनल फिशरीस अॅडव्हायझरी कमिशन फॉर साऊथ-वॅस्ट अॅटलांटीक (१९६२) उ) इंडियन ओशियन फिशरी कमिशन ऊ) फिशरी कमिटी फॉर इस्ट - सँट्रल अॅटलांटिक १८) इंटरनॅशनल कमिशन फॉर कंझर्वेशन ऑफ अॅटलांटिक ट्युना १९) इंटरनॅशनल कमिशन फॉर साऊथ इस्ट अटलांटिंक फिशरीस १९९३-९४ ह्या वर्सा सुमार ४६.८१ लाख टन नुस्त्याचें उत्पादन भारतांत जालें.

गोंयचें नुस्तें : गोंयांत सावें, खारें आनी मचूळ उदकांतलें नुस्तें मेळटा. बांगडे, ताल्ले, विसवण, वेल्ल्यो, पेडवे, खांपी, दोडयारे, सांगटां, मोरी, मुड्डश्यो, रांवस, ताल्ले, पांपलेट, सुरंगुट्यो, कोंक्रां, पेडी, कल्ली, बाळे, डायन, पालपेडी, मोतयाळे, करकरे, बाणोशी, सोरंगी, पालू, घोळशी, कापसाळीं, संवनाळे, धाडी, राणे, टोंकयो, पातसाळीं, वणंगां, खरचाणी, दायण, चिकांलो हें भर दर्यांतलें नुस्तें गोंयांत चड प्रमाणांत मेळटा. शेंवटे, काळंदुरां, खर्चाण्यो, बुरांटे, चणकां, तांबशे, पिट्टोळ शेतकां, लेपो, गोबरो, थिगूर सारकिलें नुस्तें साव्या तशेंच खाऱ्या आनी मचूळ उदकांत मेळटा. शास्त्रीय नदरेन नुस्तें ह्या वर्गासकयल येनात त्या सुंगटां, कुल्ल्यो, पटींग, गालमो, शिनाण्यो, कोंगे, हांकांय सादारणपणान नुस्तें म्हणप जाता आनी गोंयांत तांचो नुस्तें म्हणूनूच वापर करता

नुस्तेंमारी हो गोंयचे दर्यादेगेर आनी न्हंयेचे देगेर रावपी लो[k]... यांत्रिकीकरण केल्ल्या आधुनीक तशेंच यांत्रीकीकरण करूंक नाशि... परंपरीक वाहनांच्या आदारान नुस्तेंमारी करप जाता.

गरोवणी, पागप, रांपण, खुंटावणी, दावण, हारी आनी यंत्रीक ... ओडणी गोंयांत नुस्तेंमारी चलता. हाचेच जोडयेक मानसो आनी ख... हें नुस्तें उत्पन्न करपाचे साव्या उदकाचे जलाशय आसात हा... काळांत नुस्तें संवर्धनाचे प्रयोगूय गोंयांत चालू आसात. तशेच ... आनी सुक्या नुस्त्याचेर प्रक्रिया करून तें डबोबंद अवरथेंत गोया... धाडपाचे वेवसाय चलतात.

दर्यादेगेवयल्या हेर लोकांभाशेनूच गोंयकाराचें नुस्तें हो अन्न... मुखेल आनी आवडीचो असो घटक. गोंयांत नुस्त्याचे वेगवेगळे खाशेले पदार्थ तयार करतात आसले तरी नुस्त्याचें हुमण (काल... Curry) हें गोंयचें एक खाशेलपण.

ते भायर नुस्तें तळप, हुड्डमेथी करप, सुकें करप, मसा... करप, कळपुटी करप तशेंच हेर प्रकार करतात. ताजें नुस्तें मेळना... नुस्त्याची गरज भागोवपाखातीर सुकें नुस्तें खारावन दवरप ... गोंयचें वर्सुकी नुस्त्याचें उत्पादन -

वर्स	एकूण	टक्केवा... बदल
१९६५	१७,१८६.०	-
१९६६	२४,६००.०	+४३.…
१९६७	१२,४६०.०	-५०.…
१९६८	१८,८८८.०	+५१.…
१९६९	२७,५५९.०	+४५.…
१९७०	२०,७६३.०	-२४.…
१९७१	३९,९८०.०	-९२.…
१९७२	३०,१०४.०	-२४.…
१९७३	१५,७४०.०	-४७.…
१९७४	१८,०५६.०	-१४.…

वर्स	यांत्रिकी	बिगर यांत्रिकी	एकूण	टक्के... बद...
१९७५	८,९८०.०	२५,६७४.९	३४,६५४.८	+९…
१९७६	१३,४९१.५	२०,१५७.२	३३,६४८.७	-…
१९७७	१६,०३५.३	१८,३७८.९	३४,४१४.२	-…
१९७८	१३,८९४.४	१२,५६८.८	२६,४६३.२	-२…
१९७९	१५,८७०.७	१०,७२५.५	२६,५९६.२	+…
१९८०	१३,८१७.०	१०,६७३.०	२४,४९०.०	-…
१९८१	२२,३२६.०	९,०८२.८	३१,४०८.८	+१…
१९८२	२४,०२२.५	८,९९०.३	३३,०१२.८	+…
१९८३	२४,८३८.५	१०,३२६.३	३५,१६४.८	+६…

दर्या	न्हंय	एकूण	टक्केवारी बदल
३८,०६३.८	१,४१३.२	३९,४७७.०	+१२.२
३९,९२१.७	१,५४७.३	४१,४६९.०	+५.०
२९,९३७.०	१,१८९.२	३१,१२६.२	-२५.०
३३,०७०.५	१,४९४.४	३४,५६४.९	+११.०
-	-	४०,७१३.०	+१७.८
४०,३७२.८	२,३५६.०	४२,७२८.८	+५.०
५३,१७८.७	३,०४६.२	५६,२२४.९	+३१.६
६१,७७६.६	३,१५२.६	६४,९२९.२	+१५.५

वट्ट टन	मोल (लक्ष)	बांगडे, ताल्ले	मोल (लक्ष)	सुंगटां	मोल (लक्ष)
२४,६००	९८	१५,४००	५०	-	-
१२,४६०	६०	६,८००	३०	-	-
१८,८८८	९८	१५,०००	८५	-	-
२७,५५९	११७	२५,२००	१०१	५५९	६.६१
२०,७३६	२९०	१८,४००	२५२	६२७	१३.९१
३९,९८०	५३४	३७,३००	४९३	२७९	६.२५
३०,२९३	३४०	२६,०००	२८२	५६१	१८.४५
१५,७४०	२०१	१२,३००	१२४	७८४	४३.५५
१८,०५६	३५९	११,०००	२३६	७९५	२९.३६
३४,६५५	३३८	२८,३००	२२०	८९१	४१.७८
३३,६४८	५१९	२२,९००	३३१	२,२१९	१४३.८७
३२,६५३	६७६	२२,५००	३६८	२,१०२	२५२.२६
२६,४६३	३९१	१५,५००	१८४	१,४१४	१०८.९४
२६,५९६	५६३	१७,२००	२७०	२,०१६	१९१.२०
२२,४२७	६०२	११,०००	२१०	१,६७३	१६४.६०

ा वापर : (टनानी)

ताजी विक्री	सुकें नुस्तें	खारें	सारें आनी हेर
१७,७८०	२६,९७३	९,६३३	१,९४७
७०,५५३	२१,१४०	७,०१०	२,२१९
७०,७६४	१६,११०	५,६८२	३,२८४

.६५.५३टन गोठायल्ल्या नुस्त्याची निर्यात गोंयांतल्यान जाता ाचें मोल ४५५३.७१ लाख इतकें जाता.

- कों. वि. सं. मं.

ऊ : (जल्म : २७ मे १९०७ वकेम).

तंत्र ब्रह्मदेशाचो (मियानमार) पयलो प्रधानमंत्री आनी ब्रह्मी स्वातंत्र्य तलो एक मुखेल फुडारी. ताका याकिन नू ह्या नांवानूय वळखतात. बापायचें नांव ऊ सान दून आनी आवयचें नाव दॉ सॉ खिन.

ताचें मुळावें शिक्षण वकेम नगरांत जालें. मिओमा नॅशनल हायस्कुलांत ताचें माध्यमिक शिक्षण जातकूच, उंचेलें शिक्षण ताणें रंगून विद्यापिठांत घेतलें. रंगून विद्यापिठांत आसतना तो विद्यार्थी संघटनेचो अध्यक्ष आशिल्लो. ऑँग सान हाचेवांगडा ताणें एक फावट विद्यार्थ्यांचो व्हडलो संप घडोवन हाडलो. तेखातीर कांय दीस ताका विद्यापिठांतल्यान काडून उडयलो. १९२९ वर्सा तो बी. ए. जालो आनी ताणें शिक्षकी पेशा आपणायलो. ह्याच अदमासाक तो दॉ म्या यी हे बायलेकडेन लग्न जालो. ताका पांच भूरगीं आसात. उपरांत तो पाण्टानॉच्या राश्ट्रीय विद्यालयांत मुख्याध्यापक जालो. त्या वेळार ऊ थांट हाचेकडेन ताचो घट संबंद आयलो. १९३४ वर्सा कायद्याचो अभ्यास करपाखातीर रंगून विद्यापिठांत ताणें प्रवेश घेतलो. ह्या विद्यापिठांत ताणें प्रवेश घेतलो. ह्या विद्यापिठांत आसतना ताचे कडेन ब्रिटिशांआडचे चळवळीचें मुखेलपण आयलें. १९३६ वर्सा ब्रिटीश आनी ब्रह्मी फुडारी हांचो संघर्श जाल्ल्यान ताका विद्यापिठांतल्यान काडून उडयलो. तेखातीर ताका खूब नामना मेळ्ळी आनी ताका राश्ट्राचें फुडारपण मेळ्ळें. १९३७ वर्सा तो 'आमी ब्रह्मी' हे संघटनेक मेळ्ळो आनी देशव्यापी आंदोलनाक चड नेट आयलो. तेन्ना देशद्रोहाचो आरोप करून ब्रिटिशांनी ताका बंदखणीची ख्यास्त फर्मायली. पूण दुसऱ्या म्हाझुजा वेळार जपानान ब्रह्मदेशाचेर घुरी घाली आनी १९४० वर्सा ताची आपसूक सुटका जाली. तो बॅ. मॉच्या तात्पुरत्या सरकारांत मंत्री जालो. पूण जपानाआडचो गुपीत प्रचार ताणें चालूच दवरलो.

कांय तेपान ताणें ऑँग सान हाच्या आदारान अँटीफॅसिस्ट पिपल्स फ्रिडम लीग हे संस्थेची स्थापणूक केली. दुसऱ्या म्हाझुजांत जपान हारतकूच ब्रिटीशांनी ब्रह्मदेशाक ऑँग सानच्या मुखेलपणाखाल तात्पुरतें सरकार दिवपाक केलें आनी उपरांत १९४८च्या कराराप्रमाण ब्रह्मदेश स्वतंत्र जालो. तेन्नाच ऑँग सान हाचो खून जालो आनी ऊ नूची स्वतंत्र ब्रह्मदेशाचो पयलो प्रधानमंत्री म्हणून वेंचणूक जाली (१९४७-५८). हाचे पयलीं १९४६-४७ वर्सा तो संविधान परिशदेचो अध्यक्ष आशिल्लो. स्वातंत्र्या उपरांत कम्युनिस्ट आनी कारेन जमातीन चळवळ सुरू केली आनी ताका लागून दंगली सुरू जाल्यो. १९५६ वर्सा पक्षाभितर दोशी सुरू जाल्ल्यान ऊ नू हाणें आपल्या प्रधानमंत्रीपदाचो राजिनामो दिलो. उपरांत जनरल ने विन हाच्या फुडारपणाखाल कांय दीस तात्पुरतें सरकार चललें.

१९५७ आनी १९६० वर्सा ऊ नू परतून प्रधानमंत्री म्हणून वेंचून आयलो पूण जनरल ने विन हाणें १९६२ वर्सा लस्करी क्रांती घडोवन सगळी सत्ता आपल्या हातांत घेतली आनी ऊ नू हाका बंदी केलो. १९६६ वर्सा ताची सुटका जाली. तेन्ना ताच्या पार्लमँटरी डॅमॉक्रसी ह्या पक्षाक परतून नेट आयलो. १९६९ वर्सा आपल्याक परतून अटक जातली म्हणून प्रकृती इबाडिल्ल्याचें निमित्त करून तो देशाभायर गेलो आनी युरोप अमेरिका, भारत ह्या देशांनी ताणें भोंवडी केली. १९७० वर्सा तो ब्रह्मदेशांत परतलो आनी आपल्या पक्षाच्या कार्याक सुरवात केली. राजकारणांत रावन लेगीत ताणें ब्रह्मी वाङमयांत मोलादीक वावर केला. ताणें ब्रह्मी भाशेंत कितलेशेच स्फूट आनी ग्रंथ लिखाण केलां.

'द पीपल विन थ्रू', 'द वेजिस ऑफ सिन' ह्या ताच्या नाटकांक तशेंच बुद्ध, धम्म संघ, ऊ नू सॅटर्डेस सन ही आपजीण, ह्या लिखाणाक खूब नामना मेळ्ळ्या. तशेंच ताणें कादंबरी, धर्मीक-इतिहासीक आनी राजकीय निबंध-प्रबंध ह्या प्रकारांचेर बारा ग्रंथ बरयल्यात.

नेदरलँड्स

१९७४च्या शेवटाक तो भारतांत येवन भोपाळांत स्थायीक जालो. थंय रावन ताणें बौद्ध धर्माच्या प्रचारकार्याक सुरवात केली. त्या काळांत ताणें आर्विल्लया काळाच्या संदर्भांत केल्लें बौद्ध धर्माचें पुनरुज्जीवन हें ताणें केल्लें म्हत्वाचें कार्य.

- कों. वि. सं. मं.

नेदरलँड्स : युरोप खंडाचे वायव्य दिशेक आशिल्लो ल्हानसो देश. ह्या देशाचो एक तृतियांशापरस चड भाग दर्यापांवड्यापरस सकयल आशिल्ल्यान हाका इंग्लीश भाशेंत हॉलंड अशें म्हण्टात. हॉलंड हें हांगाच्या एका प्रांताचें नांव. पूण प्रांताच्या म्हत्वाक लागून पुराय देशाक हॉलंड हें नांव मेळ्ळें. क्षेत्रफळ ४१,१६० चौ. किमी., विस्तार ५०°४६' उत्तर ते ५३°३३' उत्तर आनी ३°२२' उदेंत ते ७°१५' उदेंत. लोकसंख्या १४,८६४,००० (१९९१). दर्याक भरती येतकूच देशाचो खूबसो भाग उदकातळा लिपता. नेदर्लंड्सचे उदेंतेक जर्मनी, दक्षिणेक बेल्जियम हे देश आनी उत्तरेक उत्तर दर्या आसा. देशाची भाशा 'डच' आसून हांगाच्या लोकांक डच अशें म्हण्टात. ॲम्सटरडॅम ही देशाची राजधानी आसा, पूण हॉगे (Hague) शारांत शासनकेंद्र आसा.

भूंयवर्णन : नेदर्लंडसची चडशी भूंय सपाट आसली तरी भूंयरचणुकेचे नदरेन जमनीचे तीन प्रकार दिश्टी पडटात. उदेंतेक आशिल्लो उंचायेचो प्रदेश, अस्तंत दिशेक आशिल्लो रेंवट थरांचो प्रदेश आनी हांचे मजगतीं आशिल्लो खोल असो भाग. उदेंतेकडेन आशिल्लो उंचायेचो प्रदेश हो रेंव आनी बारीक खडी हांच्या गाळासावन तयार जाला. हे थर हिमयुगीन प्रवाहांक लागून तशेंच न्यूज, ऱ्हाईन आनी हेर न्हंयांतल्यान व्हावून आयिल्ल्या गाळासावन तयार जाल्यात. युरोप खंड आनी ब्रिटीश जुंवे हांचे मदीं आशिल्ल्या खोल भागांत उत्तर दर्याचें उदक भरते वेळार रिगिल्ल्यान वालुकाभित्तींचो प्रदेश तयार जाला अशें भूंयवैज्ञानिकांचें मत आसा. आदल्या तेंपार उदेंतेकडेन आशिल्लो उंचायेचो प्रदेश आनी अस्तंतेक आशिल्ल्या रेंवट बांदामजगतीं साबार खाजनां आशिल्लीं. उपरांत तातूंत न्हंयांच्या गाळाची एकसारकी भर पडून दलदलीचो भाग तयार जालो.

रॉटरडॅमाचे उत्तरेकडचो ॲलेक्झांडर पोल्डर आनी जायडर झीचे सरभोंवतणीं आशिल्लो प्रदेश, हो नेदर्लंडसाचो सगळ्यांत सकयलो भाग. तो कांयकडेन दर्यापातळेसावन ६-७ मी. मेरेन सकयल आसा.

सद्या अस्तित्वांत आशिल्ली जमीन तिगोवन दवरप आनी वाडत आशिल्ले लोकसंख्येखातीर आनी शेतवडीखातीर दर्यापुरून नवी जमीन तयार करप, हें हांगाच्या लोकांचें खाशेलेपण. नेदर्लंडसाचो चडसो भाग दर्या पातळेसावन चड सकयल आशिल्ल्यान, न्हंयांच्या हुंवाराखाला वा भरते वेळार दर्याच्या ल्हारांखाला जमनीचो चडसो भाग ना जावपाचो धोको आशिल्ल्यान न्हंयांच्या देगांनी व्हड बांद घाल्यात. दर्या वा न्हंयांभोंवतणची जमीन शेतवडीक तयार करपाची आशा आसा अशा सुवातींनी घट्ट बांद घालून पंपांनी काडटात. उपरांत रसायनीक क्रियेन जमनींतलो क्षार काडून ती लागवडीखाला हाडटात. हे तरेन मेळयल्ले जमनीक पोल्डर लँड अशें म्हण्टात. असले शेंकड्यांनी पोल्डर ह्या देशांत दिश्टी पडटात. पोल्डरांतलें उदक दर्यांत सोडपाखातीर पवनचक्की वाफेचेर आनी डिझलाचेर चलपी इंजिना तशेंच विद्युत् इंजिनांचोय वापर करतात.

हवामान : सादारणपणान हांगाचें हवामान सौम्य आसता. दर्यादेगेसावन सवकासायेन व्हांवपी वारो, शितळ गीम आनी वर्सभरूय आ[...] पयन्यान पडपी पावस, हांकां लागून हांगाचें हवामान सुखदिणे सरासरी वर्सुकी पावस ७९ सेंमी. इतलो पडटा. सगळ्यांत चड ऑगस्ट ते ऑक्टोबर ह्या म्हयन्यांनी पडटा. जानेवारींत सरासरी २°सॅ. जाल्यार जुलय म्हयन्यांत ते १७° सॅ. इतलें आसता. हवामान सौम्य आशिल्ल्यान वाऱ्यांत वाफ उरता. शियाळ्यांत हा[...] धुकें पडटा. केन्ना-केन्ना हांगा हीम पडटा. वर्सभरूय मळबा[...] दिश्टी पडटात.

वनस्पत आनी मोनजात : वाडटे लोकसंख्येक जागोकरून दिवप[...] मुळवीं रानां मारून उडयल्यांत. हाका लागून हांगाचे मोनजात[...] परिणाम जाला. फकत उदेंतेक आशिल्ल्या चड उंचायेच्या वा[...] ओक, पायन, बीच हांचीं पातळ रानां आसात. सरकारान तणाची दवरपाखातीर चडशा रस्त्यांच्या देगांनी आनी घरांभोंवतणी झाडां लायल्यांत. रानां पातळ आशिल्ल्यान हांगा चड करून सोशे[...] पडटात. हांगाचे थळावे बॅज्यर, हाव्क, लोबस्टर आनी कांसव पुरा[...] ना जाल्यात. हांगा तरेकवार सवणीं पळोवपाक मेळटात. फुलां[...] लागवड आनी उत्पादन हांचेखातीर नेदर्लंडसाची खूब नामना आ[...]

इतिहास : नेदर्लंडसाची इ. स. प. ५७ शेंकड्या पयलींच्या इति[...] स्पश्टपणान म्हायती मेळना पूण हांगा मेळिल्ल्या अवशेशांवयल्यान वर्सां पयलींसावन नेदर्लंडसांत मनशाची वसती आशिल्ली हें स्पश्ट इ. स. प. ५७ त ह्या देशांत कॅल्टिक, बेल्गा, मेनापी, एबुरोन, ब[...] ह्या जर्मन टोळ्यांचो आपसांत संघर्श चालू आशिल्लो. तेन्ना ज्यु[...] सिझर हाणें नेदर्लंडाचेर जैत मेळयलें. उपरांत सुमार चार शेंक[...] देशांत रोमन संस्कृतायेचो प्रसार जालो. रोमी साम्राज्याच्या श[...] हांगा क्रिस्तांव धर्माचो प्रसार जालो. उपरांत फ्रँट टोळ्यांनी ह्या[...] दक्षिण भाग आनी सॅक्सन लोकांनी उदेंत भाग बळकायलो. पं[...] शेंकड्याच्या मध्याक ह्या देशाचो चडसो भाग बर्गंडीचो ड्यूक शेकातळा आशिल्लो. १४७७ त मॅरी ऑफ बर्गंडी हिचें लग्न रोमी मॉक्सिमिल्यन हाचे कडेन जाल्ल्यान हें राज्य हेप्सबर्ग घराण्याकडे[...] १५५५त 'नेदर्लंड राज्य' स्पेनाचो राजा दुसरो फिलीप हाका मे[...]

दुसरो फिलिप हो कट्टर कॅथलिक पंथीय आशिल्ल्यान, ताणें ताचो सेनापती ड्यूक ऑफ ॲल्बा हाणें हांगाच्या थळाव्या प्रॉटेस्टंट वेपारी लोकांक छळपाक सुरवात केली. फिलीपाच्या त्रासांक [...] नेदर्लंडसाच्या लोकांनी १५६८त स्पेनीश सत्तेआड बंड उबारलें. [...] ह्याच बंडाक स्वातंत्र्य झुजाचें स्वरुप लाबलें. हें झूज सुमार ८० वर्सां चालूच आशिल्लें. १५७९त उत्तर आनी दक्षिण प्रांतांमदीं धर्मीक [...] जावन, दक्षिण प्रांतांतल्या कॅथलीक पंथीय लोकांनी स्पेनाचे सत्तेक दिलो. पूण उत्तरेकडच्या सात प्रांतांतल्या लोकांनी स्पेनाआड झूज दवरलें. दोन वर्सांउपरांत ह्या लोकांनी स्वातंत्र्य जाहीर करून नेद[...] संयुक्त राज्याची घोशणा केली. ह्या स्वातंत्र्यझुजाचो विल्यम द सा[...] हो मुखेली आशिल्लो. जुलय १५८४त विल्यम हाची हत्या जाली[...] डच लोकांनी यान व्हान ऑल्डेन बार्नेव्हेल्ट आनी विल्यमाचो चलो [...] हांच्या फुडारपणाखाला स्पेनाआड झूज चालूच दवरलें. मुखार १६[...] नेदर्लंड्स आनी स्पेन हांचेमदीं वेस्टफेलिया ही कबलात जावन नेदर्लंडसच्या स्वातंत्र्याक आंतरराश्ट्रीय मान्यताय मेळून डच प्रजासत्ताक स्थापणूक जाली. हाचेपयलीं १५७९त जाल्ले कबलातीक लागून दा[...]

प्रांताक बेल्जियम आनी उत्तरेकडच्या प्रांताक नेदर्लंड्स (हॉलंड) ं.

प्रजासत्ताकाची स्थापणूक जालेउपरांत आपलें साम्राज्य आनी डोवपाच्या हेतान, डच इस्ट इंडिया कंपनी आनी डच वॅस्ट पनी अस्तित्वांत आयल्यो. हे सर्तीत तांकां इंग्लंड, फ्रांस, स्पेन ़गाल देशांकडेन संघर्श करचे पडले. अठराव्या शेंकड्याच्या र्दाच्या सुमाराक जावा, सुमात्रा, बोर्निओ, श्रीलंका, द. आफ्रिका, जपान ह्या देशांनी डच वसणुको भरभराटीक आयल्यो. तेचपरी संस्कृतीक मळारूय नेदर्लंडसाची खूब उदरगत जाली. १८१५त व्या संविधानाप्रमाण डच प्रजासत्ताकाचो अंत जावन, नेदर्लंडसांत राजेशाहीची स्थापणूक जाली. उपरांत नेदर्लंड्स आनी बेल्जियम ोकरण करपाचे खूब यत्न जाले, पूण बेल्जियमी लोकांनी ह्या क विरोध करून आपूण स्वतंत्र आशिल्ल्याचें जाहीर केलें (१८३०). ोसाव्या शेंकड्याच्या दुसऱ्या अर्दासावन ते पयल्या म्हाझुजामेरेन ात शांतताय आशिल्ली. ह्या तेंपार अर्थीक आनी संस्कृतीक य देशाची खूब उदरगत जाली. पयल्या म्हाझुजांत नेदर्लंड्स टस्थ रावपाचें धोरण आपणायल्लें. पूण ह्या तेंपार ताच्या वेपाराचेर ाट परिणाम जाले. झुजा उपरांतच्या काळांत अर्थीक मंदी, नाझी तत्त्वांचो तसोच कम्युनिस्ट विचारसणीचो प्रसार आनी हेर ं लागून जनता आनी शासन हांचेमदीं तणाव निर्माण जावपाक दुसऱ्या म्हाझुजांत लेगीत नेदर्लंड्स देशान तटस्थ रावपाचें ापणायलें. पूण १९४०त जर्मनी सैन्यान घुरी घालून नेदर्लंड्स शेकातळा हाडलें. उपरांत सुमार पांच वर्सांमेरेन हो देश नाझी े राजवटीखाला उरलो.

ीक स्थिती : विसाव्या शेंकड्यामेरेन नेदर्लंड्साची अर्थीक स्थिती कारक आशिल्ली, पूण उपरांत दोनूय म्हाझुजांक लागून ती साप्प ी. दुसऱ्या म्हाझुजा उपरांत नेदर्लंड्सान रीतसर येवजणो आंखून क्षेत्रांत खूब उदरगत घडोवन हाडल्या.

वड हो हांगाचो मुखेल वेवसाय. हांगाची चडशी जमीन सपाट काळ आशिल्ल्यान तशेंच पोल्डर जमनीचोय वापर शेतवडीखातीर शेतकी मळार खूब उदरगत जाल्या. सद्या रसायनीक सान्याचो त्रांचो शेतवडींत चड वापर जाता. गंव, ओट, राय, बार्ली, ाटाणे, बीट हीं हांगाचीं मुखेल पिकां. तणाचीं व्हड मळां आशिल्ल्यान उत्पादनांतूय खूब वाड जाल्ली आसा. गोरवां, मेंढरां आनी कुकडां ो उद्येग हो अर्थवेवस्थेचो म्हत्वाचो वांटो. फुलांच्या उत्पादनासावन ोणावळूय खूब आसा. गुलाब, कार्नेशन, ट्युलीप, हायसिंच, ग, नार्सिसस ह्या फुलांचें उत्पादन खूब प्रमाणांत जाता. फुलाफळांचे ाखाला सुमार १,२०,००० हॅक्टर जमीन आसून, ट्युलीप फुलांची व्हडा प्रमाणांत जाता.

ाक व्हड दर्यादेग लाबिल्ल्यान, नुस्तेमारी वेवसायाक हांगा खूब प्त जालां. आयमॉयडन हें हांगाचें मुखेल नुस्तेमारी बंदर. हांगाच्या ेंरिंग, प्लेस, कॉट, शार्क आनी सुंगटां व्हड प्रमाणांत मेळटात. 'प्रांताचे फातरी दर्यादेगेर कालवांचे दाट थर मेळटात.

ीक तेल आनी वायू हांचे तशेंच कोळशाचे कांय प्रमाणांत सांठे ळटात. पूण हांचे सांठे देशाचे गरजेपरस खूब उणे आसात. हाका हांची चड प्रमाणांत आयात जाता. दक्षिण लिंबर्ग प्रांतांत कोळशाच्यो बारा खाणी आसात.

डच उद्येगीक क्षेत्र हें हेर युरोपी देशांपरस उसरां सुरू जालें (१८७०). दुसऱ्या म्हाझुजा उपरांत उद्देगीक क्षेत्राचेर भर दिल्ल्यान हांगाच्या उत्पादनांत खूब वाड जाली. हांगा वेगवेगळ्यो वस्तू तयार करपाचे साबार कारखाने आसात. चडशा कारखान्यांक लागपी कच्च्या म्हालाची व्हड प्रमाणांत आयात जाता. विटो, नळे आनी तिजुले हांच्या भट्टयो चड करून न्हंयांच्या देगांनी दिश्टी पडटात. रसायनीक उद्देगांत खूब वाड जाल्या. तिलबर्ग, हेल्मॉट आनी आयंटहोव्हेन नगरांनी लुगटाच्यो गिरणी आसात. तिख्या उत्पादन हो हांगाचो चड म्हत्वाचो उद्देग आसून 'रॉयल नेदर्लंड्स ब्लास्ट फर्नेस आनी स्टील वर्क' हो देशांतलो तिखें उत्पादन करपी सगळ्यांत व्हडलो कारखानो. रॉटरडॅम शारांत तेल निवळीकरणाचे कारखाने आसात.

नेदर्लंडसाचे चडशे कारखाने ल्हान आनी मध्यम आकाराचे आसात. लोणी, चॉकलेट, कोको आनी अन्न प्रक्रिया करपाचे हेर कारखाने तशेंच चामड्याच्यो वस्तू, कंवचेचें सामान, कागद आनी सोरो काडप हे हांगाचे म्हत्वाचे उद्देगधंदे. गिल्डर हें देशाचें अधिकृत चलन.

येरादारी आनी संचारण : देशाची चडशी भूंय सपाट आशिल्ल्यान, नेदर्लंड्स देश रेल्वेमार्ग आनी रस्त्यांच्या मळार खूब फुडारिल्लो जाला. उदकांतली येरादारी आदल्या तेंपासावन विकसीत जाल्ली आसून हांगा देशाभितर चलपी वेपारी बोटी २० हजारांवर आसून सुमार देड हजार तारवां सागरी वेपारांत आसात. न्हायन न्हंयेवयली येरादारी मुखेलपणान उदका मार्गांतल्यानूच जाता. रॉटरडॅम हें उदका येरादारीचें संवसारांत नामना मेळिल्लें व्हड केंद्र. युलियाना न्हायन-ॲम्स्टरडॅम, न्यूज-व्हाल हीं खारजां उदका येरादारीचे नदरेन म्हत्वाचीं आसात. रॉयल डच ॲरलायन्स ही देशांतली मुखेल विमान येरादारी कंपनी. हे कंपनीचीं विमानां संवसारांतल्या सगळ्या मुखेल शारांनी देंवतात. नेदर्लंडसाची तार आनी दूरध्वनी वेवस्था पोस्टाचे कक्षेंत आसा. १९८५ मेरेन हांगा ४०,००० टॅलॅक्स प्रेषणमार्ग आशिल्ले. रेडिओवयल्यो कार्यावळी मिडियम व्हेव (Medium Waves) वयल्यान प्रसारीत जातात. 'एफ् एम्' बॅंडाचीय सुविधा हांगा आसात. १९८६ मेरेन हांगा ४६० सिनेमा थिएटरां आशिल्लीं. देशांत उजवाडाक येवपी दिसाळ्यांचो आंकडो सुमार ८५ इतलो आसा.

लोक आनी समाजजीण : देशांत आशिल्लो डच समाज हो फ्रिझियन, फ्रॅंक आनी सॅक्सन टोळयांची भरसण जावन तयार जाल्लो आसा. रोमी लोकांचो शेक हांगा आशिल्लो तेन्ना हजारांनी जर्मन लोक नेदर्लंड्साचे उत्तरेक येवन रावले. ह्याच वेळार देशाच्या दक्षिण भागांत फ्रॅंच लोकांचो शेक चलतालो. हाका लागून देशांत ॲंग्लो-सॅक्सन फ्रिजिया वंश उत्तरेक आनी फ्रॅंकीश प्रभावाखाला वाडिल्लो मुळावो हॉलंड वंश, दक्षिणेकडेन अशी वांशिक विभागणी आसा. देशाचे उत्तरेकडचे चडशे लोक प्रॉटॅस्टंट जाल्यार दक्षिणेकडचे कॅथलीक आसात. देश आकारान ल्हान आसलो तरी दर एका प्रांतान आपआपलें खाशेलेपण राखून दवरलां.

हांगाचीं घरां ल्हान आसलीं तरी वोत येवंचें म्हणून तांची जनेलां व्हडलीं दवरतात. डच लोक हे फुलांचे मोगी आशिल्ल्यान त्यांच्या पोरसांनी वेगवेगळीं फुलझाडां पळोवपाक मेळटात. चडशीं घरां खारजांच्या देगांनी बांदिल्लीं आसात. खारजाच्या आलतड-पलतड येवपा-वचपाखातीर काडपा-घालपाक येतात असले पूल आसात. चडशा डच लोकांचो भेस, हेर युरोपी लोकांभाशेनूच आसता. पूण कांय गांवगिऱ्या वाठारांनी पुर्विल्लो

डच भेस पळोवपाक मेळटा. कांय वाठारांतले दादले लांब पँटी आनी रूंद झगे घालतात. जाल्यार बायलो धवीं चेंपी आनी लाकडाच्यो ऊंच जोतीं घालतात. हांगाचे जमनींत सदांच वलसाण आशिल्ल्यान चडशो डच बायलो पांय सुके उरचे म्हणून ऊंच लाकडी जोतीं घालतात. तांकां काम्पेन अशें म्हण्टात. मास, नुस्तें, तांतयां, सूप, भाजी, फळां आनी दुदाचे जिन्नस हें डच लोकांचें मुखेल अन्न. शारी भागांनी 'बॅड टी' घेवपाची चाल आजुनूय अस्तित्वांत आसा. देशाचें हवामान शितळ आशिल्ल्यान लोकांक चिरूट वा सिगरेट ओडपाचें व्यसन जडलां. सेंट निकोलस डे, नाताळ, नवें वर्स, इस्टर हे हांगाचे मुखेल सण.

नेदर्लंडसाचे लोक डच भाशा उलयातात. कांय गांवगिऱ्या वाठारांनी प्राचीन डच (फ्लेमीश) भास आजुनूय उलयतात. काव्या, नाटक, कथा-कादंबऱ्यो आनी हेर क्षेत्रांनी डच साहित्यिकांनी मोलादीक लिखाण केलां. पूण नेदर्लंडसा भायर डच साहित्याचो व्हडलोसो प्रसार जावंक ना. योस्ट व्हान डेन व्हॉंडेल, पीटर होफ्ट, हेर्मान हाइयरमान्स हे हांगाचे नामनेचे नाटककार जाल्यार कॉन्सटानायन हॉयगेन्स, व्हिलेम बिल्डरडायक, ई. जे. पॉट्गीटर, पी. सी बाउटॅन्स, एमा नायहोफ हे हांगाचे नामनेचे कवी.

विसाव्या शेंकड्याचे सुरवेकसावन हांगां शिक्षण सक्तीचें केल्ल्यान सद्या निरक्षरांचें प्रमाण साप्प उणें आसा. लायडन, ग्रोनिंगेन आनी उत्रेक्त नगरांनी नेदरर्लंडसाचीं जगप्रसिद्ध विद्यापिठां आसात. वेगवेगळ्या धर्मीक गटांचींय स्वतंत्र म्हाविद्यालयां हांगा आसात. ॲम्स्टरडॅम, रॉटरडॅम, ग्रोनिंगेन, नायमॅगन नगरांनी शेतकी विद्यापिठां आसात.

डच लोक हे कलेचे मोगी आशिल्ल्याचे तांच्या सोबीत घरांवयल्यान तशेंच हांगा आशिल्ल्या वेगवेगळ्या सोबीत ज्यार्दिनांवयल्यान कळटा. पोरण्या रोमनेस्क आनी गॉथीक शैलींच्यो इगर्जो ॲम्स्टरडॅम, हेग, उत्रेक ह्या शारांनी पळोवपाक मेळटात. डिरीक बाउट्स, ह्युगो व्हान डरगूस आनी हिएरोनीगस बॉस ह्या पंदराव्या शेंकड्यांतल्या चित्रकारांनी डच चित्रकलेक म्हत्वाची सुवात मेळोवन दिली. ल्युकस व्हान लायडेन आनी यान व्हान स्कॉरल हे प्रबोधन काळांतले प्रसिद्ध डच चित्रकार. फ्रांस हाल्स, पीतर मॉँद्रीआन, याकॉप व्हान रॉयस्डाल, व्हिंसेंट व्हान गॉफ, यान व्मेर हेय डच चित्रकार प्रसिद्ध आसून तांचीं चित्रां संवसारांतल्या प्रसिद्ध संग्रहालयांनी पळोवपाक मेळटात. डच लोकांक संगिताचीय खूब आवड आसा. यान पीतर्स स्वेलिंग्क हो सतराव्या शेंकड्यांतलो व्हड डच संगितकार आसून युरोपीय संगिताच्या इतिहासांत ताची नामना आसा. आलफॉन्स डिपेनब्रॉक, व्हिलेम पायपर आनी हेंक बेडाइंग्स हे हालींच्या तेंपावयले प्रसिद्ध संगीतकार. नाट्य कलेचोय हांगा विकास जाल्लो आसा. हांगाचीं नाटकां मुखेलपणान सामाजीक दुख्खांचेर बरयल्लीं आसात. डच लोकांक मैदानी खेळ आवडटात. पूण फुटबॉल हो तांचो चड आवडीचो केळ. सुटये दिसा सायकलीं वयल्यान पिकनिकेक वचप हो डच लोकांचो मुखेल छंद.

म्हत्वाच्यो सुवाती : ॲम्स्टरडॅम, रॉटरडॅम, हॉगे ग्रोनींजेन, आर्न्हेम, इंडोवेन मुट्रेच, ब्रेडा, आल्कमार, झ्वोले, वेन्लो हीं हांगाचीं मुखेल शारां. आमेलंड जुंवो, दे हॉगे वेलुवे, प्रिझीयन जुंवो, हेट लू पॅलेस, म्युसे, फ्लेवॉलंड, सोयेस्टीडच पॅलेस, व्लिलंड जुंवो, वाल न्हंय हीं थळां पर्यावरणाचे नदरेन म्हत्वाचीं आसात.

- कों. वि. सं. मं.

नेपाळ : अक्षांश : २८.०० ते ३०.०० उत्तर, रेखांश ८०.
८८.०० उदेंत; राजपाटण : काठमांडू; भासः नेपाळी; चलनः
रुपया; धर्म - हिंदू; वाठारः १, ४७,१८१ चौ. किमी. लोकांचो
२१,१००,००० (१९९४). साक्षरताय : २९%. दर मनशाची स
येणावळ : १७० अमेरिकी डॉलर्स (९१) राष्ट्रीय फूल-जपा पुष्प, रा
सवणें-चकोर (डांफे).

संवसारांतलें एकलें एकसुरें हिंदू राष्ट्र. हो देश भारत आनी
देशांचे मदीं आसा. देशाचे उत्तरेक चीन देशान आडायिल्लो
उदेंतेक सिक्कीम आनी अस्तंत बंगाल जाल्यार दक्षिणेक बिहार
उत्तर प्रदेश हीं भारतीय राज्यां आसात.

दोंगर देगणां आनी बर्फाळ तेमकांनी ह्या देशाची चडशी भूंय आड
भुगोलीक नदरेन देशाचे तीन वांटे जातात - १) कसाळ तराई प्रा
वाठार शेतोड, उदक आनी रानावनांनी भरिल्लो आसा, २) मदलो
महाभारत तळें, चुरिया दोंगुल्ल्यो आनी भितल्लो तराई प्रांताचो उ
वाठार हाणीं भरिल्लो आसा. ३) उत्तरेवटेनच्या शेकान शेक वा
हिमालय पर्वत पातळ्ळा.

देशाचे उत्तर शिमेर चडशे उदकाचे झरे आसात. तांचो लोट
अस्तंत दिशेन व्हांवता. हो लोट न्हयेंच्या रुपान दक्षिणेवटेन वचू
न्हंयेक मेळटा. येतांबाकोसी, राप्ती, सरजू, काली, अरूण, तामर
माडी ह्यो हांगासल्ल्यो मुखेल न्हंयो.

संवसारांतलें सगळ्यांत व्हड तेमूक माऊंट एव्हरॅस्ट (नेपाळी
सागर माथा) ह्याच देशांत आसा (उंचाय ८,८४८ मी.), हेर
तेमकांमदीं धवलगिरी (उंचाय - १७२ मी.), अन्नपूर्णा (उंचाय ८
मी. गौरीशंकर (उंचाय - ७,१४४ मी.), कांचनजंगा (उंचाय ८
मी.) हिमालयचोटी (उंचाय ७,८४६ मी.) हांचो आस्पाव जाता
तेमकांमदली गौरीशंकर आनी माऊंट एव्हरॅस्ट, नेपाळ-तिबेट
जाल्यार कांचनगंगा नेपाळ भारत शिमेर आसा.

देशाचें तापमान जमनीच्या ऊंच सखलपणाक लागून सतत ब
हिमालयाच्या तेमकांनी तापमान ४° सॅ. परस उणें आसता. क
आनी ताच्या लागसल्ल्या वाठारांत तापमान सर्वसादारणपणान
आनी वताळ आसाता. हांगा तापमान २° सॅ. ३०° सॅ. मदीं
दिसता. गिमाच्या दिसांनी उश्णकटबंधीय तराई वाठार आनी दों
मूळसांतलें तापमान २७° सॅ. ते ३२° सॅ. मेरेन पावता. देशाचें स
वर्सुकी तापमान ११° सॅ. इतलें आसा. (काठमांडू शार प्रमाण घेत

जून ते ऑक्टोबर हे म्हयने, हांगासल्ले मोसमी पावसाचे दीस
फावट मोसमी वाऱ्यावांगडा 'गारो' पडटात. गारो आनी मोस
एकठांय जावन वादळांय जातात. अस्तंत नेपाळांत पावसाचें
प्रमाण १,००० मिमी. (४०इंच) जाल्यार उदेंत नेपाळांत हें
२,५०० मिमी. (१००इंच) आसता. ७,००० मी. वयर मोसमी प
परिणाम जाणवना. पावसाच्या दिसांनी न्हंय आनी व्हाळ हांचें उद
पटींनी लेगीत वाडटा. हाचो परिणाम म्हणून हुंवाराचें प्रमाण चड

अस्तंत नेपाळांत गिमाच्या दिसांनी 'लू' नांवाचें गरम वारें
देशाचे वायव्य दिशेकडल्यान वर्सभर सतत वारें व्हांवता. हें वारें
एव्हरॅस्टासारक्या ऊंच बर्फाळ तेमकांचे कांय भाग उकते आ
दवरता. हिमालयाचे दक्षिणे कडली देंवती उबी आसा. हाका लागू

यो दिसनात. हाचे उरफाटें, उत्तरेकडची देंवती सरळ बसकणेन ाका लागून हांगा ३,५०० ते ५,००० मी. उंचायेर खुंबू सारक्यो बर्फाळ न्हंयो तयार जातात. तांची लाबाय २० ते २५ ़ली आसता.

ल्यांत हिमालयाचीं तेमकां बर्फान गच्च भरिल्लीं आसतात. गिमांत ़देंतेकडेन २८०० मी. आनी अस्तंतेकडेन २,००० मी. मेरेन देवता.

वत आनी मोनजात : तराईच्या उत्तर वाठारांत ८०० किमी. पट्टयांत मोसमी झाडां-झुडपांचीं रानां आसात. तातूंत साल, र आनी बर्च (भूर्ज) ही रुखावळ दिसता. शिवालिक आनी दोंगराच्यो १,५०० ते ३,००० मी. उंचायेर चीड, देवदार, ब -हॅडोडॅंड्रॉन, पॉप्लर, अक्रोड आनी लार्च ही रुखावळ दिश्टी ़मालय पर्वताचे मुखेल रांकेंत सुमार ३,९०० मी. उंचायेवयल्या च्या वाठारांनी जायतीं रानां आसात. तातूंत स्प्रूस, फर, सायप्रस, बर्च सारकिले रूख व्हड प्रमाणांत दिसतात. ते परस उंचायेर जातीची वनस्पत विंगड विंगड रंगीत फुलझाडां आनी मोटवे -हॅडोडॅंड्रॉन रुखावळ दिश्टी पडटा. ४,००० ते ४,५०० मी. ़ूण बर्फाच्या शिमेखाला तणाचीं मैदानां आसात. उत्तर दिशेवटेन या रानांनी मुळसाकडल्या भागांत दाटसाणीन झाडां झुडपां आसतात. तांचे वाडीचो वेग जबरदस्त आसता. देखून तीं ़काडटात. सद्या दक्षिणेकडेन तराईच्या जंगलाची भूंय हेर च्या उत्पादनापासत वापरतात. मध्य नेपाळांतूय जंगलाचो वाठार सकयल हाडला. अशे परिस्थितीक लागून रानां नश्ट जाल्यांत. ़रेणाम म्हणून जमनीचो कस वचप, हुंवार ह्यो गजाली वाडीक त.

ईच्या रानांत वाघ, बिबटो, रानांतले बैल, म्हस, रेडो, हत्ती, हरण आनी माकड ही मोनजात दिसता. चितवन वाठारांतल्या गणांत एका शिंगाचे गेंडे विंगड विंगड जातींचे सोरोप मोटेले ी न्हंयांनी मानगीं दिसतात. मध्य नेपाळांतल्या दोंगराळ वाठारांत ़ट जाल्ल्यान मोनजातींचो आंकडो उणो जाला. तरीय ह्या बिबटे, अस्वल आनी भोंकपी हरण (मंटजॅक) हे प्राणी दिसतात. च्या उंचेल्या भागांत आल्पायन प्रकाराच्या वाठारांत कस्तुरीमृग, ़वाचो रानबोकडो (हाका खाड आसना), गोराल जातीचें हरण, ़ड्यो, लांडगे, बर्फांतले बिबटे ही मोनजात आस्पावता. हांगा महोका जातीचीं सवणीं खूब आसात. न्हंयांनी 'महासीर' नुस्तें मेळटा. 'येती' नांवाच्या हीम मानवाचीं पावलां जायत्या पळयिल्ल्याचे उल्लेख मेळटात. पूण ते विशीं ठोस पुरावो मेळूंक

हास : नेपाळ हें उतर तिबेटी भाशेंतल्यान आयलां. तिबेटींत ने घर आनी पाल म्हळ्यार लोकर. लोकरीच्या चड उत्पादनाक यलें नांव ह्या देशाक पडलें आसुंये अशी समजूत आसा. दुसरे ़माण, 'ने' नावांचो एक ऋषी विष्णूमती वा वाघमती हे न्हंयेच्या र बसून तप करतालो. ताचे पुण्यायेन पावन जाल्ली भूंय म्हळ्यार अशे म्हण्टात.

पुराणकथेप्रमाण नेपाळ आनी काश्मीर हे उदकान भरिल्ले वाठार कश्यप मुनीन स्वबळार काश्मिरांतल्यान उदक फोडून भायर काडलें. ताका लागून नेपाळांत वसती करपा खातीर सुवात जाली. ही दंतकथा नेपाळांतूय तशीच घोळटा.

नेपाळी इतिहासाचें एक आगळें खाशेलेपण म्हळ्यार तांची आजवेर उपलब्ध आशिल्ली 'राजवंशावली'. हे राजवंशावलींत नेपाळी राजा आनी राजघराण्याच्यो नोंदी क्रिस्ताआदीं ४१५९ वर्सां सावन नोंदिल्ल्यो मेळटात. संवसारांत खंयच्याय देश वा वाठाराक इतलो पुर्विल्लो लिखीत इतिहास उपलब्ध आशिल्ल्याचें दुसरें उदाहरण ना.

डॉ. बुल्हर सयत अस्तंतेचे चडशे जाणकार आनी इतिहासकार राजवंशावलींत आयिल्ल्या नोंदीविशीं दुबाव परगटायतात. तांच्या मतान ह्यो नोंदी क्रिस्ताआदीं ६०० ते ७०० वर्सां पयलींच्यो आसपाक जाय. नेपाळची 'राजवंशावली' लांबलचक कागदाचेर बरोवन वेडावन दवरल्या. तातूंत आयिल्ली म्हायती अशी - यदूवंशीय गोरवां-राखण्यांनी हांगा पयली वसती केली. गोरवां राखण्याक गोरक्षे ह्या अर्थान गोरखे वा गुरखे म्हण्टात. यदू वा गोपालवंशीय ८ क्षेत्रपांनी (राजा) ५२२ वर्सां राज्य केलें. तांचीं नांवां आनी शासन काळ फुडले प्रमाण आसात. - १) भुक्त मानगत गुप्त - ८८, २) जयगुप्त - ७२, ३) परमगुप्त - ८०, ४) हर्षगुप्त- ९८, ५) भीमगुप्त - ३८, ६) मणिगुप्त - ३७, ७) विष्णुगुप्त - ४२, ८) यक्षगुप्त - ७२.

यक्षगुप्ताच्या मरणाउपरांत भारतांतल्या अहिर वंशियांनी हांगा ताबो मेळयलो. तांचे क्षेत्रप (राजा) अशे - १) वरसिंह २) जयमतिसिंह आनी ३) भुवनसिंह. तिगांचो वट्ट शासनकाळ २०० वर्सां चललो. तांचेफाटल्यान किरात वंशियांनी हो वाठार जिखलो. ह्या वंशांतले पयले स क्षेत्रप अशे : १) यालंबर २) पवि ३) स्कंदर ४) वलंब ५) हत्ती आनी ६) हुमति.

सातवो क्षेत्रप जितदास्ति हो महाभारत झुजांत पांडवांवटेन झुजतना सोंपलो. राजवंशावली प्रमाण जितदास्तिचें मरण आनी महाभारत झूज क्रिस्ताआदीं ३१३८ वर्सां जाल्लें. किरातवंशाचे हेर जावन गेल्ले क्षेत्रप अशे : ८) गलि (जितदास्तीचो पूत) ९) पुष्क १०) सुवर्मा ११) पर्व १२) थुंक १३) स्वानंद आनी १४) स्तुंक. स्तुंकाचे राजवटींत सम्राट अशोक नेपाळांत आयिल्ल्याचो उल्लेख 'राजवंशावलींत' आसा. ही नोंद अशोकाच्या काळाकडेन जुळना देखून ती प्रक्षिप्त अशें भारतीय इतिहासकार मानतात. उपरांतची वंशावली अशी : १५) ग्रिघि वा गिघ्री १६) नाने १७) लुक १८) थोर १९) थोको २०) वर्मा २१) गूज २२) पुष्कर २३) केसु २४) स्नूश २५) सम्मु २६) गुणन २७) किंबू २८) पातुंक २९) गस्ती. वयल्या २९ क्षेत्रपांनी क्रिस्ताआदीं ३४३७ ते २३१९ अशें वट्ट १११८ वर्सां राज्य केलें.

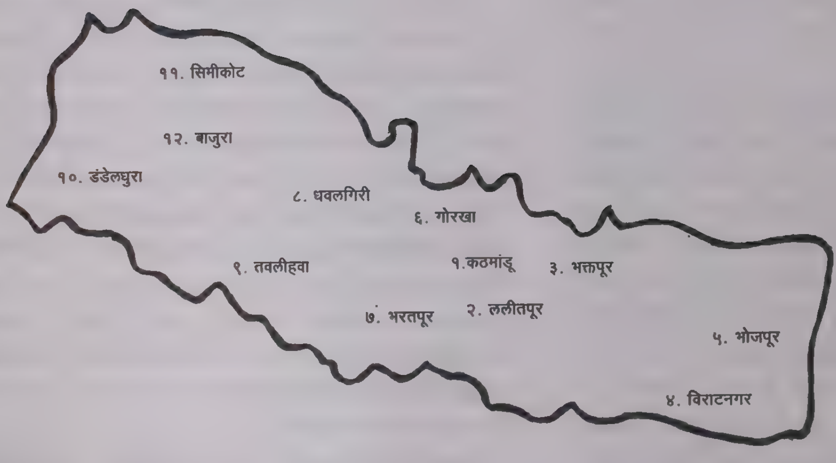
किरातवंशीय गस्ती हाका हारोवन सोमवंशीय क्षेत्रपांनी ह्या प्रांताचेर आपलें शासन चलयलें. तांचो वट्ट शासनकाळ ६०७ वर्सां आसलो. ह्या वंशांतले कांय राजा अशे - १) निमिष २) मानाक्ष ३) काकवर्मन. ह्या वंशांतल्या पशुप्रेक्ष देव हाणें क्रिस्ताआदीं १८६७ वर्सां पाशुपतेश्वराच्या देवळाक नवे रूप दिलें. (काळ क्रिस्ताआदीं २३१९ ते १७१२ वर्सां).

सूर्य वंशीय राजांनी बाणेश्वराक आपलें राजपाटण करतकूच ह्या वंशाच्या ३१ राजांनी क्रिस्ताआदीं १७१२ ते १०० वर्सां मेरेन वट्ट १६१२ वर्सां राज्य केलें. तांचीं नांवां आनी शासनकाळ असोः १) भूमिवर्मन - ६७, २) चंद्रवर्मन - ६१, ३) जयवर्मन - ८२, ४) वर्षवर्मन - ६१, ५) सर्ववर्मन - ७८, ६) पृथ्वीसवर्मन ७६, ७) ज्येष्ठ वर्मन - ७५, ८) हरिवर्मन - ७६, ९) कुबेरवर्मा - ८८, १०) सिद्धीवर्मन, ११)

हरिदत्तवर्मा- ८१, १२) वासुदत्त वर्मन - ६३, १३) पाटिवर्मन - ५३, १४) शिववृद्धिवर्मन् - ५४, १५) वसंतवर्मन - ६१, १६) शिववर्मन - ६२, १७) रूद्रवर्मन - ६६, १८ वृषदेव वर्मन - ६१, १९) शंकरदेव - २५, २०) धर्मदेव - २४, २१) मानदेव - २०, २२) महादेव - २०, २३) वसंतदेव - १५, २४) उदयदेव वर्मन - ५, २५) मानदेव वर्मन - ३०, २६) गुणकामदेव वर्मन - १०, २७) शिवदेव वर्मन - ६१, २८) नरेंद्रदेव वर्मा - (शासनकाळ उपलब्ध ना), २९) भीमदेववर्मन - ३६, ३०) विष्णुदेव वर्मन - ४७, ३१) विश्वदेव वर्मन - ५१.

सूर्यवंशीय राजवट सोंपतकूच ठाकूरी वंशाच्या २१ क्षे क्रिस्ताआदी १०० ते इ.स. ७९८-९९ मेरेन ८९९ वर्सां राज्य के वंशावळींतलो पयलो राजा अंशूवर्मन. ताणें क्रिस्ताआदीं १०१ त (क्रिस्ताआदीं) मेळून ६८ वर्सां राज्य केलें. राजवंशावलींत ते माहिती अशी दिल्या. २) कृतिवर्मन - ८७ (शासनकाळ), ३) भी वर्मन - ९३, ४) नंददेव - २५, ५) आनी ६) व्या क्षेत्रपाचें नांव शासनकाळ उपलब्ध ना, ७) वीरदेव - ९५ हाणें ललीतपट्टण नगर वसयलें, देवळां बांदलीं, लोकाउपेगी कामां केलीं. ८) चंद्रके

वयल्या २० क्षेत्रपांनी ५० वर्सां परस चड राज्य केल्ल्याचे उल्लेख आयिल्ल्यान इतिहासांतले अस्तंती बुदवंत वयली नोंद प्रमाण मानीत आसले तरीय श्री. पु. ना. ओक आपल्या 'हिंदू विश्वराष्ट्राचो इतिहास 'पुस्तकांतल्या ५३० पानाचेर फुडलें मत परगटायता. ताच्या मतान पुविल्ले लोक सकाळीं उठ्टाले, व्यायाम करताले, गायचें दूद पियेताले, शिस्तीन वागताले, व्यसनाचे आधीन नासले. त्या त्या काळांतली प्रदुशणविरयत जीण आनी सैम पळयल्यार वयल्या म्हणण्याक पुराय वाव आसा.

- ६६ ९) नरेंद्रदेव - ५६, हाणें लोमडीदेवी तिर्थाकडेन ए विद्याकेंद्र बांदून बंधुदत्त नांवाच्या आचार्याक चलोवंक दिलें. १० - ५४, हाचे राजवटींत इ. स. ५२२ वर्सा शंकराचार्य आनी अलो ह्या दोग संतांनी नेपाळाक भेट दिल्ल्याचे उल्लेख राजवंशावलींत अ सद्याचो इतिहास आद्यशंकराचार्याचो जल्म इ. स. ७८८ वर अशें मानता. देखून वयले संत नेमके कोण? हे विशीं इतिहा एकमत ना. ११) नरमूडी - ४५, १२) शंकरदेव - १२, १३) - १३, १४) बलिदेव - १३, १५) जयदेव - १५, १६) बाल

७) विकमदेव - १२, १८) गुणकामदेव - ५१, हाणें कांतीपूर (काठमांडू) नगर वसयलें. १९) भोजदेव - ८, २०) लक्ष्मीकाम ?, २१) जयकामदेव (शासनकाळ मेळना).

कामदेव हाका भुरगें नासलें देखून ताचे उपरांत नवाकोट ठाकुरी जालो. नवकोट नगरांत रावपी जमात (वंश) तांचोच फांटो शें श्री. ओक हाचें मत आसा. इ. स. ७७८ ते ७९८ हीं २० कोट ठाकुरी वंशाचो कोण क्षेत्रप जाल्लो तेविशीं उल्लेख ना. वेल्या वंशाचे तीन हेर क्षेत्रपूय अज्ञान आसात. तांच्या उपलब्ध वंश असो: १) भास्करदेव २) बलदेव ३) पद्मदेव ४) नागार्जूनदेव रदेव. शंकरदेवाच्या काळाउपरांत आदलो क्षेत्रप अंशुवर्मनाचो गदेव हाणें ललितापट्टणम आनी कांतिपूरच्या क्षेत्रपाच्या आदारान क वशिल्ल्या वंशाक हारयलो. अशे तरेन एक नव्या ठाकुरी कारभार सुरू जालो. तांचे क्षेत्रप अशेः १) वंशदेव २) हर्षदेव ३) देव.

शिव देव हाणें काठमांडू शाराचे नैऋत्य दिशेक किर्तीपूर नांवाचो यलो. पशुपतेश्वर देवळाचो घूड आनी वयलो भाग ताणें भांगराचो लून सजयिल्ले. इ. स. ७५९ वर्सा ताणें तांबें आनी लोखण तयार केल्लें नाणें चलनांत हाडलें. ताचेर शिवाची आकृती कोरांतिल्ली ताचे फाटल्यान ताचो पूत ४) मानदेव गादयेर आयलो. कांय रांत ताणें सत्ता सोडली आनी संन्यास घेतलो. तेउपरांत सत्तेर क्षेत्रप अशेः ५) नरसिंह देव ६) नंददेव ७) रुद्रदेव हो फुडें य साधू जालो ८) मित्रदेव ९) अरिदेव १०) अभयमल्ल (अरिदेव मींत कुस्ती खेळटा आसतना ताका चलो जाल्ल्याची खबर मेळ्ळी. ताणें आपल्या पुताक 'अभयमल्ल' हें नांव दवरलें अशी काणी ११) जयदेवमल्ल हाणें इ. स. ८८० वर्सा नेवाडी संवत वा शक लो. जयदेवमल्ल कांतीपूर आनी ललितापट्टणम नगरांत राज्य आसतना ताचो धाकलो भाव आनंदमल्ल हाणें भाटगांव वा भक्तीपूर नगर वसयलें. ही ताची राजधानी आसली. ताणें वसयिल्ल्या ीं नांवां अशीं १) वेणीपूर २) पानारि ३) नल ४) धोमखेल ५) वा शडपु ७) चंकाट ७) संग. वयल्या १२ क्षेत्रपांनी देडशें वर्सां कड काळ राज्य चलयलें.

र्नाटकासावन आयिल्ल्या एक क्षेत्रपान जयदेवमल्ल आनी आनंदमल्ल हारोवन भाटगांव आनी कांतिपूर हीं नगरां हातासलीं. उपरांत हे भाव तिन्हुत ह्या प्रांतांत गेले. कन्नड राजवटीचे क्षेत्रप अशेः न्यदेव - हाची राजवट ८९० वर्सा सुरू जाली. ती पन्नास वर्सां . २) गांगदेव हाणें ४१ वर्सां राज्य चलयलें. ३) नरसिंहदेव हाणें र्सा राज्य केलें ४) शक्तिदेव हाणें ३९ वर्सां जाल्यार रामसिंहदेव ३८ वर्सां राज्य केलें. ६) हरिदेव हाच्या शासनकाळांत खाटमांडू मांडू) ही ताची राजधानी आसली. ताच्या काळांत ललितपट्टणमच्या न ताका हारायलो. हे घुरयेंत जायतीं देवळां आनी मुर्तींचो विध्वंस जैतीवंत सेनेचो मुखेल मुकुंदसेन आसलो. अकस्मात ताच्या न दुयेंसाची धाम पातळ्ळी. तातूंत ताचें चडशें सैन्य सोंपलें. वांचून तो मुकूंदसेन संवसाराक उबगून साधू जालो. ताका देवीघाटार आयलें.

दुयेंसाची धाम आनी झूज हातूंत नेपाळाक व्हड नुकसान सोंसचें . राजकीय स्थिती अस्थीर जाली. ही उचांबळ परिस्थिती निवळचे आदीं नवको हांगाच्या बैस ठाकूर हाणें परत सत्ता हातासली. हे उपरांत नेपाळांत ल्हान ल्हान राज्यां निर्माण जालीं आनी अखंड राजसत्ता सोंपली.

चवदाव्या शतमानांत नेबारी मल्ल राजांचो प्रभाव हांगा पडलो. जयस्थितीमल्ल आनी ताचो नातू यक्षमल्ल हे त्या शतमानांत गाजिल्ले कर्तबगार राजा. तांच्या काळांत राजवाडे, देवळां खांबे आनी हेर वास्तूंची निर्मणी जाली. चवदाव्या शतमाना सावन सुमार तीनशें-साडेतीनशें वर्सां थळाव्या ल्हान ल्हान राजांची आपआपले मर्यादीत सुवातेंत राजवट चलली.

१७४० वर्सा गुरखा कुळयेंतलो राजा पृथ्वीनारायण हाणें आपली कर्तबगिरी सिद्ध करतना विसकटून पडिल्लीं ल्हान राज्यां एकठांय हाडलीं. गुरखा घराण्यांतल्या नेपाळी राजलक्ष्मी हाच्या हातांत हो कारभार आयलो. ताका आर्विल्ल्या नेपाळाचो जनक मानतात. सद्या चलपी राजवंश ताचेच कुळयेंतलो. पृथ्वीनारायणा उपरांत चवथे आनी पांचवे पिळगेंतले राजे दुबळे आनी व्यसनी आसले. राजेंद्र वीरविक्रम (१८१६-४७) आनी सुरेंद्र वीर विक्रम (१८४७-८१) हांच्या राजवटींनी राजसत्तेक देंवती कळा लागली. निमाणी रगतक्रांती जावन राजेशाय सोंपली. राजा नांवापूरतो उरलो. १८४६त जंगबहादूर राणा प्रधानमंत्री जालो आनी सत्तेची सगळीं सुत्रां ताच्या हातांत आयलीं. ताणें प्रधानमंत्री, मुखेल सेनापती आनी महाराज हीं पदां हातासून 'महाराजाधिराज' हो पर्याय रूढ केलो. जंग बहादूर राणा हाणें आपल्या कालखंडांत विदेशांत भोंवडी केली. इंग्रजांकडेन इश्टागत केली आनी १८५७ तल्या बंडांत वांटेकार जाल्ल्या नानासायबाक आलाशिरो दिलो. नेपाळी जवान विदेशांतल्यान मायभुंयेंत आयले. आपल्या कर्तुत्वाच्या बळार जंगबहादूर हाणें नेपाळाक आंतरराश्ट्रीय म्हत्व मेळोवन दिलें. १८७७त ताका मर्ण आयलें. ताचे फाटल्यान दीपसिंग, वीर समशेर, चंद्र समशेर, भीम समशेर, युद्ध समशेर, पद्म समशेर आनी मोहन समशेर क्रमान 'राणा' अधिकार पदार आयले. १९४०त नेपाळी कॉंग्रेसीन चड लोकशायी हक्कांखातीर चळवळ चलयली. हाचो परिणाम म्हणून राणाशाय सोंपली आनी मूळ राजघराण्यांतलो 'त्रिभूवन' राजा म्हणून सत्तेर आयलो. ताका लोकांची मान्यताय आसली. जून १९५९त नेपाळांत पयली सार्वत्रिक वेंचणूक जाली. हे वेंचणुकेंत बिश्वेवरप्रसाद कोयराला हाच्या फुडारपणाखाल कॉंग्रेस पक्ष जैतीवंत जालो. १९६०त राजा महेंद्र हाणें देशाची पयली संसद बरखास्त करून पक्षविरयत 'पंचायत' राज्य शासन प्रणाली चलणुकेंत हाडली. ३१ जानेवारी १९७२ दिसा राजा महेंद्राक मरण आयलें. उपरांत ताचो पूत बिरेंद्र सत्तेर आयलो. २४ मे १९७९ वर्सा ताणें राजकीय अधिसुचोवणी काडून पंचायत प्रणालीक लोकशायी अधिकार दिवपाविशीं जनमत घेवपाचें थारायलें. २ मे १९८० वर्सा ताच्या लोकशायी धोरणाक नेपाळी भौसाक आपले प्रतिनिधी वेंचपाची संद मेळ्ळी. एप्रिल १९९०त राजान तत्कालीन प्रधानमंत्री मारीच मानसिंग श्रेश्ट हाचें सरकार बरखास्त करून लोकेंद्र बहादूर चाँद हाका नवो प्रधानमंत्री नेमलो. हाचो विरोध म्हणून नेपाळांत हिंसक चळवळी जाल्यो. निमणी राश्ट्रीय पंचायत बरखास्त जावन नेपाळी कॉंग्रेसीचो कृष्ण प्रसाद भट्टाराय नवो प्रधानमंत्री जालो. १९९१ वर्साच्या सार्वत्रिक वेंचणुकांनी एम. पी. कोयराला हाच्या फुडारपणाखाल नवें सरकार घडलें.

ब्रिटीश सत्ता आनी नेपाळ : नेपाळी इतिहासांतलें हें एक ल्हान पूण म्हत्वाचें प्रकरण. नेपाळांतलो एक राजा (१७९९-१८१६) हाका कांय

कारणाक लागून देश सोडचो पडलो. हे घडणुकेचो उपेग ब्रिटिशांनी ह्या देशांत घुसपाखातीर करून घेतलो. ताणीं सुर्वेक रणबहादूराक रीण दिलें. भारतांत ताची बडदास्त बरी दवरली. ताचेकडेन रीण फारीक करचे पासत दबाव हाडलो. तराई शिमेविशीं वाद निर्माण केलो. नेपाळाक उलोवणीं करूंक वेळ मेळूंक ना. नेपाळांतले दोनशें गांव आपल्याक पडटात अशें म्हणून ब्रिटिशांनी नेपाळाचेर हल्लो केलो. हातूंत तांकां खर नुकसान सोसचें पडलें. ब्रिटीश ऑक्टर्लोनीच्या फुडारपणाखाल काठमांडूचेर हल्लो करचेपयलीं सिगावलीची कबलात जाली. तेवरवीं कुमाऊँ, डेहराडून आनी सिमला हे वाठार ब्रिटिशांक मेळ्ळे (१८१५-१६) ब्रिटिशांनी जंगबहादूराक खूब आदार केलो. जंगबहादूरान आपले राजवटींत ब्रिटीशांकडल्यान फावो तो पालव घेतलो पूण आपले बुदवंतकायेन तांकां आपले भूंयेर थारो दिलो ना. १८५७तल्या बंडांत लखनौचे सुटके खातीर गुरखा शिपायांनी शौर्य दाखयलें. हाका लागून जंगबहादूराचें ब्रिटीश वाटकुळांत वजन वाडलें. १८५८त ताणें ब्रिटिशांचो विरोध पत्करून नानासायब पेशवाक आलाशिरो दिलो ही ताचे राजकीय बुदवंतकायेची गवाय म्हणूं येता.

पयल्या म्हाझुजांत अडेज लाख गुरखे ब्रिटिशांखातीर झुजले. तातूंतल्या वीस हजारांक मरण आयलें. दुसऱ्या म्हाझुजांत देड लाख गुरखे ब्रिटिश फौजांनी वावुरले. भारताचे सुटके उपरांत लेगीत ब्रिटिशांची गुरखे सैन्य भरतेची कचेरी भारतांत आसली. उपरांत ती नेपाळांत व्हेली.

१९२३ वर्सा ब्रिटीश नेपाळ मजगतीं एक कबलात जाली, तेवरवीं नेपाळ स्वतंत्र जालो. १९३४त ब्रिटीश वकिलातीचो पांवडो वाडलो. १९५० त एक नवी कबलात जाली तेवरवीं फाटल्यो सगळ्यो कबलाती रद्द जाल्यो. 'ओजस्वी राजन्य' हो नेपाळी भोवमान १९३४त पंचम जॉर्जाक आनी सव्या जॉर्जाची राणी एलिझाबॅथाक १९४६ वर्सा मेळ्ळो. सव्या जॉर्जाक नेपाळी लश्कराची मानादीक लश्कर मुखेल ही पदवी मेळ्ळी.

भारत आनी नेपाळ : भारत आनी नेपाळ आदल्या अखंड हिंदुस्थानाचो प्रांत आशिल्ल्यान दोगांयमदीं सांस्कृतिक आनी धर्मीक एकचार नांदील्लो दिसता. भारताच्या सुटकेझुजांत नेपाळी लोकांनी वांटो घेतिल्लो. जयप्रकाश नारायण आनी राम मनोहर लोहिया नेपाळांत बंदखणींत आसतना नेपाळी लोकांनी तांची सुटका केल्ली.

भारतीय राजकीय घडणुकांनी नेपाळ सदांच प्रभावीत उरला. नेपाळी घटना, शासनवेवस्था, न्यायखातें, शिक्षण आदी वेवस्थांची रचना आनी पुनर्रचणूक करूंक भारतान नेपाळाक म्हत्वाचो आदार दिला. नवे रस्ते (त्रभुवनराजपथ १२१ किमी.) विमानतळ, कोसी, गंडकी न्हंयेंवयलीं धरणां, त्रिशुली प्रकल्प आदी बांदकामां खातीर भारतान नेपाळाक पालव दिला. नेपाळी जवानांच्या तंत्रीक शिक्षणाची सोय भारतांत जाता. १९७८त दोनूय देशांमदीं उद्देगधंद्याच्या मळार म्हत्वाची कबलात जाली. ते वरवीं तांकां हेर देशांकडेन उद्देगीक संबंद दवरूंक मेळ्ळे. १९७६ ची कबलात नेपाळाक फक्त भारताकडेन उद्देगीक संबंद दवरूंक दिताली.

१९८९ त भारतान नेपाळाकडली उद्देगीक कबलात नवी करूंक कांय कारणां पासत कळाव केलो. हाका लागून नेपाळी अर्थवेवस्था हालली. १९९० त हो प्रस्न सुटलो.

नेपाळ हो राजकीय नदरेन वेगळो देश आसलो तरी दोनूय देशांचे नागरीक कोणाचेय मान्यतायेबगर दोनूय देशांनी मेकळेपणान भोंवक शकतात.

विदेशी संबंद : चीन आनी नेपाळ : नेपाळान आपलें इश्ट चीनावांगडा संबंद सुदारल्यात. ताचो फायदो नेपाळी अर्थवेवस्थेक बांगलादेशावांगडा तांचे संबंद वाडीक लागल्यात. नेपाळ अलिप्त संघटनेचो वांगडी आसून तेवरवीं संवसारांतल्या ९९ राष्ट्रांकडेन संबंद आयला (१९८७). दक्षिण आशियाई राष्ट्रसंघाचो नेपाळ आसा. १९८७ वर्सा हे संघटनेची (सार्क) मुखेल कचेरी काठमांडू जाली.

राजवेवस्था : देशाचें राजवेवस्थापन सारकें चलचें म्हणून १४ केल्यात. देशाच्या १४ विभागांचीं नांवां अशीं:- १) बागमती २) भ धवलगिरी ४) गंडकी ५) जनकपूर ६) कर्नाली ७) कोसी ८) ल ९) महाकाली १०) मेची ११) नारायणी १२) राप्ती १३) साग आनी १४) सेथी. ते भायर ७५ जिल्हे आनी सुमार ३५०० देशाची वांटणी जाल्या.

राष्ट्रीय पंचायत ही नेपाळी लोकशायी राजसत्ता. तिचे वांगडी पांवड्यार वेंचतात. तांचो मुखेल, प्रधानमंत्री आसून तो राज्याचे मान्य सरकार घडयता. राज्यांतली न्यायवेवस्था एकसंघ आसून सुप्रीम क देखरेखीखाला तिचो वावर चलता. सरन्यायाधीश सुप्रीम कोर्टाचो आसता. ताच्या हाताखाल चडांत चड स न्यायाधीश नेमताता खटले निकालांत काडपाखातीर खास कोर्ट घडोवपाचो अधिकार सर आसता.

अर्थीक स्थिती : नेपाळ देशाचो अर्थीक भार शेतवेवसायाचेर आ आसा. वाडटे लोकसंख्येवांगडा, देशाची अर्थीक तांक वाडलिना तल्या आंकड्याप्रमाण नेपाळी मनशाची वर्सुकी येणावळ १७० अमे डॉलर्र इतली आसा. हो आंकडो संवसारांत सगळ्यांपरस उणो १९६५ ते १९८५ ह्या काळांत देशाची वर्सुकी येणावळीची वाड इतली आसली.

१९८१ वर्साक काडिल्ले आंकडेवारीप्रमाण देशांतले ९१% क शेतवेवसाय, रानां आनी नुस्तेमारी उद्देगांत वावुरतात. वयल्या उद्देगांवरवीं वट्ट येणावळींतलो ५९% वांटो उबो जाता. वयले उद्देग वट्ट ६०% परकी चलन देशाक मेळोवन दितात (१९

देशांत लोकसंख्येचे वाडीवांगडा रानां नश्ट जायत चलल्यांत. त देशान रानां साबाळूंक एक येवजण आंखली. तिका संवसारीक २४ दशलक्ष अमेरिकन डॉलरांचो पालव दिला. १९८७ व आंकड्याप्रमाण मोनजातीचो आंकडो असो गोरवां - ६,८९,०००, - २०,८९,०००, मेंढरां - ८,२१,०००, बोकड्यो - ५०,०७, दुकरां - ४,६७,०००; कुकडां - १००,०००,००; १९८३ व आकड्याप्रमाण हांगा २,१०० टन नुस्त्याचें उत्पादन (वर्सुकी) ज

हांगाचीं मुखेल पिकां अशीं - तांदूळ, मको, ज्वारी, बाजरी ऊंस, बटाट, कड्डण, दाळ, मिरसांग, कांदे, सवाद.

मुखेल फळां - आंबो, पेर, संत्र, पोपाय, पणस, चींच, बोर च्या, कापूस, तंबाकू, सफरचंद, तेलबियो, ताग, अक्रोड, पीच बदाम हांचो आस्पाव जाता.

खनीज संपत : नेपाळांतलें मुखेल खनीज अभ्रक आसून खाणी काठमांडू शाराचे उदेंतेक कुसमा नगरांत आसात. शि पर्वताच्या वाठारांत तांबें, कोबाल्ट, लोखण आनी कोळसो मेळटा.

...ल ग्राफाइट, चूनखडी आनी जिप्सम हांचे कांय सांठे आसपाची ... भूशास्त्री व्यक्त करतात. देशाच्या हेर वाठारांमदीं - फुलचौकीक ... अंश आशिल्लें शिशें, जस्त; आरखले हांगा तांबें, शिशें, मंजेरखोल ..., जस्त; भोरले, पागासिंग, खोकलिंग आनी तुंगधामाक निकॅल; ...ाक जस्त, दूगलुंगाक शिशें; बैसखानी, नपसा, ग्याजी; ...ाक, तांबें, सांगलेखाजा, बरहाहारेक रुपें मेळटा. हांगा कांय ...ंत भांगर मेळटा. दोंगराळ वाठारंत गेरू आनी सुरमा नांवांचीं ...सांपडटात. १९८० उपरांत आंतरराष्ट्रीय वित्त म्हामंडळ हेर ...ों खण उद्देगांत देंवल्या. तांचो भर शिशें, जस्त आनी मॅग्नेशियम उत्पादनाचेर आसा.

... : देशाक दर वर्सा १,५०,००० मॅट्रीक टन पॅट्रोलियम पदार्थांची ...ता. तांची आयात अरेबीयन राष्ट्रां आनी रशियन राष्ट्रकुलांतल्या ...ीं जाता. पॅट्रोलियम पदार्थांचेर देशाचे निर्याती वरवीं मेळिल्ली ...गावळ खर्च जाता.

...ल्या उदकाळ न्हयांचो उपेग वीज उत्पादनाखातीर जाता. ...मेरेन ०.०५% उदकाचो वांटो वीज उत्पादनाचेर खर्च जालो. ...३९५ मॅगाकिलोवॅट वीज निर्मणी जाली.

...गधंदे आनी वेपार : देशाचे राष्ट्रीय येणावळींतलो १०% वांटो ...दे उखलतात. तातूंत ल्हान उद्देगांचो वांटो ६% जाल्यार व्हड ...ो ४% आसा. देशांतल्या म्हत्वाच्या उद्देगांमदीं वीट, नळे, ...खातीर लागपी लाकूड, कागद, ताग, साकरीचे कारखाने ... तेलाच्यो गिरण्यो, सोरो तयार करपी कारखाने, फळां सुकोवपी ..., लुगटाच्यो गिरण्यो आनी सिगरेट तयार करपी कारखाने ...स्पाव जाता.

...ं, खावपाचें तेल, सुती कपडे आनी सूत, गरम कोट शिंवप, ...डी, जनावरांच्या कातीसावन तयार जाल्ल्यो विंगड - विंगड हांगाचे पारंपारीक उद्देग. पारंपारीक उद्देगांमदीं १० लाख ... वावुरतात. १९८४-८५ त नेपाळाक सुती कपड्याचे निर्यातीवरवीं ...शलक्ष नेपाळी रुपया इतली येणावळ मेळ्ळी. देशांतलें हेर ... उद्देगीक उत्पादन अशें - (वर्स : १९८२ १००० टनांनी) ताग ...७ साकर = २१.१, शिमीट = ३० आनी लोखणी वस्तू =

...त नेपाळाचो उद्देगधंद्यांतलो मुखेल भागीदार. देशाची ४४% ...आनी ४०% आयात भारताक जाता. नेपाळाची विदेशांत जावपी ...ंद्याची निर्यात तेचपरी विदेशांतल्यान जावपी आयात भारताच्या ... बंदरांतल्यान जाता. १९८५ त चीनावांगडा उद्देगीक मळार ...ण येतकूच दोगांचोय वेपार वाडीक लागला. विदेशांत निर्यात ... मुखेल वस्तू अशा - फळां, ताग, तेलाबियो, लोणी, बटाट, ...ीक मुळी, कात आनी गोरवां, आयात जावपी मुखेल वस्तू अशो - ...सिगरेट, मीठ, पॅट्रोल, वखद, कागद, शिमीट, जोर्ती, लोखण, ...नी च्या.

...ंकारण : देशाचें चलन नेपाळी रुपया आसून ताचे वजन १७१ ...लें आसा. १ नेपाळी रुपयाचे १०० नेपाळी पीस वा पयशे ... नाण्यांभायर १, ५, १० , १०० आनी १०० रुपयाच्यो नोटी ... आसात. नेपाळी राष्ट्र बँक ही हांगाची मुखेल बँक. जुलय ... मेरेन तिची मालमत्ता ११,३७९ दशलक्ष नेपाळी रुपया इतली आसली जाल्यार चलनी नोटांचें भांडार १० दशलक्ष नेपाळी रुपया इतलें आसा. उद्देगीक बँकांमदीं नेपाळ बँक लि. आनी राष्ट्रीय बनजिया बँक हांचो खास करून आस्पाव जाता.

पर्यटन : देशाक पर्यटनावरवीं म्हत्वाची येणावळ मेळटा. १९८६त नेपाळांत २,२६,२३६ पर्यटक आयले. १९८६ मेरेन देशांतल्या विंगड विंगड विसव घरांनी ८,७६० खाटांची सुविधा आसली.

येरादारी आनी संचारण : भारत आनी अमेरिकेच्या अर्थीक पालवान म्हत्वाच्या रस्त्यांची बांदणी देशांत जाल्या. ह्या दोनूय देशांनी वाहनां चलोवपाक योग्य १४०० किमी. लांबायेचे रस्ते बांदल्यात तातूंत दक्षिण नेपाळांतल्यान वाहनां वचपी उदेंत-अस्तंत म्हामार्गाचो आस्पाव जाता. चीनाच्या पालवान तिबेटाची शीम ते काठमांडू मेरेन रस्तो बांदून तयार जाला. हांगा २००० किमी. लांबायेचे रस्ते आसात. हांगा म्हाल व्हरपाखातीर एक खास प्रकारचो रस्तो बांदला, ताका रोप वे म्हण्टात. हो रोप वे काठमांडू ते बीरजंग वाठाराक जोडटा.

दोंगराळ वाठाराक लागून हांगा रेल्वेमार्गाची उदरगत जावंक पावलिना. ७२५ मिमी. रूंद रुळार चलपी रेल्वे हांगा आसा. ती नेपाळांतले जनकपूर आनी भारतांतले जयानगर ह्या सुवातींमदीं चलता. भारतांतल्या बिझलपूरा गांवासावन जनकपूर मेरेन वयल्या रेल्वेमार्गाची लांबाय ५४ किमी. आसा.

रॉयल नेपाळ ॲरलायन कॉर्पोरेशन ही हांगाची मुखेल विमानसेवा. हे सेवेचो थळावो लाव काठमांडू आनी इकरा जिल्ह्यांक मेळटा. १९८४ त हो लाव ३० ल्हान व्हड विमानतळ वा हॅलीपॅडांक मेळटालो. देशाची विमानसेवा काठमांडू सावन कलकत्ता, पाटणा, नवी दिल्ली, बँकॉक, रंगून आनी ढाका शारांक जोडल्या. ८३-८४ आंकड्यावरवीं नेपाळांत वर्साक ४,२४,०० प्रवासी आनी २९०० टन म्हालाची हाडव्हर जाली.

काठमांडू शार टेलिफोनावरवीं राशोल हे बिहारांतले सुवातेक दक्षिणेवटेन जोडलां. काठमांडू उदेंतेवटेन तराईच्या मुळसांत आनी अस्तंतेकडल्या कांय जिल्ह्यांक जोडलां. आजमेरेन उपलब्ध १९७८ वर्साच्या आंकड्याप्रमाण नेपाळांत ९,४२५ टेलिफोन आसले. तातूंतले ५४३१ काठमांडू शारांत आसले. अमेरिका आनी भारताच्या पालवान देशांत ९१ बिनतारी संदेशयंत्रणा केंद्रां बांदल्यांत. तीं भारतांतल्या कलकत्ता आनी नवी दिल्ली शारांक जोडल्यांत.

१९८७ च्या एप्रिल म्हयन्यामेरेन देशांत ५८ दिसाळीं आनी ३४५ सातोळीं उजवाडाक येतालीं. कॉमनर, गुरखापत्र, नया समाज, नेपाळ भाषा पत्रिका, नेपाळ समाचार राइझिंग नेपाळ, समय आनी समाज हीं हांगासल्लीं मुखेल दिसाळीं. नेपाळी रेडिओ मध्य आनी लघु तरंगांवयल्यान आपल्यो कार्यावळी वितरायता. जावलाखेल आनी खुमल्तार केंद्रांवयल्यान इंग्लीश आनी नेपाळी भासांतल्यान कार्यावळींचें प्रसारण जाता. १९८६ वर्सा नेपाळी दूरदर्शनाक आरंभ जालो. ह्यो कार्यावळी सप्तकाक २३ वरां आसतात. १९८६त हांगा २० लाख रेडियो संच आनी २७,०० दूरदर्शन संच (हातूंत २५,००० रंगीत दूरदर्शन संच) आशिल्ले.

संरक्षण : नेपाळी लश्कराचे वांटे अशे - १ रॉयल गार्ड, ७ पांयदळाच्यो ब्रिगेडी, दरेकींक नाळींचो विभाग, तंत्रीक सिग्नल, सत्रीधारी आनी येरादारीचो पंगड आसा. वायुदळाचो एक पंगड आसा. लश्करी जवानांचो वट्ट आंकडो ४०,००० आसून तांकां आदार दिवंक २८,००० राखीव सुरक्षा दलाचे जवान आसात.

नेपाळी विमानदळ, पांयदळासावन १९७९ वर्सा वेगळें जालें. सद्या विमानदळाकडेन ३ येरादारी विमानां,१पुमा हॅलिकॉप्टर, ३ चेतक हॅलिकॉप्टरां आसात.

लोक समाज जीण : १९८९ वर्साच्या अदमासाप्रमाण नेपाळाची लोकसंख्या १ कोटी ८८ लाख आसली. हांगाची मुखेल भास नेपाळी आसून ती सुमार ७०% लोकांची आवयभास. बिहारी भास १८.५% लोक उलयतात. मैथिली आनी भोजपुरी भास उलोवपी लोकांचो आंकडोय हांगा खूब मोठो आसा.

नेपाळाचो राश्ट्रधर्म हिंदू. देशांतल्या ९०% लोकांचो धर्म, हिंदू. ५.३ % बौद्ध जाल्यार २.७% लोक मुसलमान धर्माक मानतात. वट्ट लोकसंख्येंमदलो ६५% लोक गांवगिऱ्या वाठारांत, ३०% लोक तराई प्रांतांत आनी ५% लोक काठमांडूच्या देगणांत रावतात. १९७१च्या आंकड्याप्रमाण नेपाळांत लोकसंख्या वाडीचें प्रमाण १००० लोकांक ४४ जाल्यार मरणाचें २३ आसलें.

नेपाळांत काठमांडू शार सोडल्यार लोकवस्तीचीं शारां नात. कांय मुखेल शारां अशीं - काठमांडू - २,३९,१६०, बिरातनगर - ९३,५४४, पोखरा ४६,५४२, बिरजंग - ४३,६४२. नेपाळगंज - ३४,०१५, भैरावा - ३१, १९०.

भारत देशांतल्यान आयिल्ले आर्य वंशीय आनी तिबेटा सावन आयिल्ले मंगोल वंशीय हांच्या मिश्रणांतल्यान हांगा जायत्यो जाती जमाती घडल्यात. द्रविड वंशकुळयेचे लोकूय हांगा आसात. दोंगराळ वाठारांत वशिल्ल्या मुखेल जाती जमातींमदीं ब्राह्मण, छत्री, किरांती, लिंबू, राई, तामांग, मगर, सुनवार, गुरूंग, आनी चेपांग हांचो आस्पाव जाता. तराई प्रांतांत ब्राह्मण, रजपूत, थारू, दनवार, राजबन्सी, धनगर आनी मुसलमान रावतात. दलदलीच्या भागांत अवलियांच्यो टोळयो वसल्यात. हिमालय पर्वताच्या वाठारांत शेरपा, ल्होमी, थुदाम, ओलांगचंग, दोल्फो, लार्के ह्यो जमाती रावतात. किरात ही देशांतली सगळ्यांत पोरनी जमात. तिचो उल्लेख महाभारत आनी वेदांत मेळटा. किरात जाल्लो शंकर आनी अर्जून हांचें भितरलें झूज हें महाभारतांतलें म्हत्वाचें प्रकरण. महाकवी भारवी हाणें ताचेर 'किरातार्जूनम' हें म्हाकाव्य रचलां.

गोरखा ही नेपाळाची मुखेल जात. ती मंगोल आनी आर्य लोकांच्या मिश्रणान घडल्या. गोरखा जातीच्या मुखेल उपजातींमदीं खस, ठकुरी, मगर आनी गुरुंग हांचो आस्पाव जाता. गुरखे शिवाक मानतात. झुजारी वृत्ती तांचेमदीं उपजत आसता. भारतीय सैन्यांत आनी आदल्या ब्रिटीश फौजेंत गुरख्यांची खास पलटण आसताली. देशांतले हिंदू शिवा वांगडा विष्णुकूय भजतात. कांय जाण दोनूय देवांक भजतात. हांगा शैव, वैष्णव, बौद्ध आनी वज्रयानी तंत्रीक एकमेकांमदीं भरसून गेल्ले दिसतात. हाका लागून एकाच देवळांत शिव, विष्णु, बुद्ध आनी भैरव हांच्यो मुर्ती दिश्टी पडटात. गौतम बुद्धाचो जल्म हांगा लुम्बिनीच्या रानांत जाल्लो. देखून बुद्धाविशीं ह्या देशाक आपलेंपण दिसता.

नेपाळी लोकांच्यो विधी जाती-जमाती प्रमाण बदलतात. काठमांडू वाठारांत रावपी नेवारी लोक, चलयेचें लग्न भुरगेपणांत नारायण (विष्णु) वा बिल्वफळाकडेन करतात. अशें केल्यार चलयेक सौभाग्य मेळटा अशी तांचेमदीं समजूत आसा. हिंदूंच्यो कांय जमाती प्रेताक लासतात जाल्यार कांय न्हंयेंत सोडून दितात. लग्नमोड आनी विधवा बायलांचें लग्न करूंक कांय जमातींनी मेकळेंपण आसा.

नेपाळी लोक आंगान काटूक, कश्टकरपी, मेकळ्या मनाचे सोयऱ्यांचो मानपान करपी. तांचीं घरां दोन मजल्यांचीं आसतात वीट, माती आनी फातरांनी बांदतात. तळमजल्यार गोरवां बांदतात सामान दवरतात. वयलो मजलो न्हिदपा उठपाखातीर आसता. ने लोक घराक तांबड्या रंगाची काव काडटात. घराचें वयलें पाखे आनी तणान शिंवतात.

नेपाळी मनीस आंगांत सदरो, ताचेर कोट, कमराक कापडी कम बंडी आनी तकलेक तोपी घालता. शारांतूय सर्वसादारण असोच आसता. बायलो घागरो घालतात. शारांत बायलो साडयो न्हेस अस्तंती प्रभावान आतां नेपाळी लोकांचो भेस बदलला.

तांदूळ, ज्वारी, बाजरी, गंव, दाळ, कड्डण, भाजीपालो, आनी मास नेपाळी लोकांचें मुखेल अन्न. च्या, चिरूट, सिगार, आनी सोरो ह्यो संवयो नेपाळी मनशाभितर सर्रासपणान दिसतात. ने विदेशी वस्तू सवाय दरान मेळटात. पूण खावपाचे जिन्नस खूब आसतात.

नेपाळी लोक परबो आनी सण उमेदीन मनयतात. हिंदू आनी कसल्याच आडखळीं विरयत एकमेकांच्यो परबो मनयतात. म्हाशिव नेपाळी लोक पवित्र मानतात. त्या दिसा पशुपतिनाथाची यात्रा जा यात्रेक भारत आनी विदेशांतल्यान लाखांनी लोक वतात. 'द (दसरो) वा नवरात्र ही परब हांगा व्हड दबाज्यान मनयतात. नव दुर्गा, लक्ष्मी आनी सरस्वती हांची पुजा जाता. दसमीक उत्सव स

दिवाळेक हांगा 'नहिर' म्हण्टात. दिवाळेदिसा गाय, सुणो कावळ्याक अन्न घालतात. भावबीज, होळी, वसंतपंचम, र गोकुळाश्टम, गंगादशहरा, मकरसंक्रांत,नागपंचम, सुतापुनव ह्यो हांगा मनयतात.

देशांतल्या म्हत्वाच्या उत्सवांमदीं भाद्रपदांतली इंद्रयात्रा गात्रयात्रा, चैत्रांत घोडायात्रा, माघांत बाघमतींत माघस्नान, मच्छिंद्रनाथाचो उत्सव, वैशाख पुनवेक बुद्धजयंती, भाद्रपदांत पंचनाद उत्सव,आशाढ म्हयन्यांत घंटाकर्ण उत्सव,राजा पृथ्वीन शाह आनी नेपाळ नरेश त्रिभुवन वीरविक्रम हांच्यो जयंत्यो हांगां मन

नेपाळांतले कला आनी संस्कृतायेचेर हिंदू आनी बौद्ध धर्माचो पडला. नेपाळी मुर्तीकला आनी वास्तू शिल्पाचेर तिबेट आनी शैलींचें पडबिंब पडलां. नेपाळी मुर्तीकार धातू फातर, हतयाचे दां लाकडासावन विष्णु, गणेश, भैरव, पशुपतिनाथ ह्या देवदेवतांच्यो प्राणिमात्रांच्यो मुर्ती घडयतात. पॅगोडा शैलींतली बांदावळ पशुपति देवूळ, भक्तपूरचो न्यतपोला, काष्टमंडप आनी तुळजा भवानीच्या दिसता. बोधनाथाच्या स्तुपाची (खांबो) बांदावळ, चैत्यशैलींत बां

नेपाळी चित्रकला, पुर्विल्लया वण्टीचित्रांनी दिश्टी पडटा. दे वण्टींचेर भक्तपूर आनी काठमांडूच्या संग्रहालयांनी ही पुर्विल्ली चि पळोवंक मेळटा. तांचो काळ किरात लिछवी आनी मल्ल इतलो

लाकूड, हतयाचे दांत, रुपें, पिंतुळ हांचें वयलें कोरीव काम आनी गालिचे करपाची कला हांगा तिगून आसा. संगिताच्या नेपाळी लोकगीत आनी भजनाची गोडी सामान्याभायली आसा. गायत भोंवपी शाहीर आनी सारंगीवाले हांगा दिसतात. नेपाव प्रकारांत देवीनृत्य आनी भैरवीनृत्य हांचो मुखेलपणान आस्पाव

शिक्षण : देशांत साक्षरतायेचें प्रमाण फक्त २९% आसा. च

क्षर करपा पासत सरकार प्रयत्नशील आसा. मुळाव्या शिक्षणाचें पाळी आसून मुळावे शाळेचो अभ्यासक्रम पांच वर्साखातीर आसता. तातकूच भुरग्याक शाळेक धाडूं येता. उपरांत माध्यमिक शिक्षण खातीर आसता. तातूंत दोन वांटे आसतात. पयलो वांटो दोन दुसरो वांटो तीन वर्सांचो.

८४ वर्सा उपलब्ध आशिल्लया आंकड्याप्रमाण ५२% भुरग्यांची नोंदणी जाल्ली. तातूंत ७२% चले आनी ३०% चलयो आसल्यो आंकड्यांत). माध्यमिक शाळांनी १८% नांव नोंदणी जाल्ली). तातूंत २७% चले आनी ९% चलयो आसल्यो.

८५ वर्साच्या उपलब्ध आंकड्याप्रमाण देशांत ११,९४६ मुळाव्यो सून तातूंत १८,१८,६६८ भूरगीं शिकतात. माध्यमिक शाळांनी डो ५०१,०६३ इतलो आसा. त्रिभूवन विद्यापीठ काठमांडू ही उंचेली शिक्षण दिवपी एकली एकसूरी संस्था. तिचो फांटो हांगा आसा.

यकी : १९८२ च्या आंकड्या प्रमाण हांगा ७३ हॉस्पिटलां प्रेतीखातीर २५८६ खाटांची सोय आसली. १९८६त देशांत आंकडो ६०० आसलो. १९८७/८८च्या अदमासपत्रकांत दशलक्ष नेपाळी रुपयांची तजवीज भलायकी विभागाचेर केल्ली. जपानाच्या पालवान हांगा ३०० खाटांचें वैजकी म्हाविद्यालय/ सुरू जालें. ताचो लाव ५०० शिकपी दोतोरांक मेळटा.

आनी साहित्य : देशाचे मुखेल भाशेक नेपाळी वा गोरखाली ची भास) म्हण्टात. ही देवनागरी लिपींत बरयतात. उंचेल्या शेचें माध्यम इंग्लीश आसा. इंडो-युरोपियन, तिबेटी - ब्रह्मी, शियी पंगडांच्यो भासो हांगा प्रचलीत आसात. उत्तर वाठारांत यू आनी लापचे, उदेंतेक किराती, राई, लिंबू, अस्तंतेक गुरूंग, नी तराई वाठारांत नेपाळी वांगडा अवधी, मागधी, भोजपुरी, आनी मैथिली भासो उलयतात.

आनी हेर इतिहासीक साहित्य काठमांडूंत दवरलां. भानुभक्त हो कवी नेपाळींत अजरंवर रचना दवरून गेला. म्हान साहित्यीक, समशेर हाका नेपाळाचो शेक्सपियर मानतात. राजा महेंद्र म हो कवी आसलो. ताच्या काव्यरचनांचे इंग्लिशींत अणकार .

तांत नेपाळी भास हांगासून गेल्ले गोरखा लोक उलयतात. भारतीय अकादमीन हे भाशेक मान्यताय दिल्या. हेर भाशांवरी, नेपाळींतले त्यकृतीचो दर वर्सा साहित्य अकादमी पुरस्कार दिवन भोवमान ऑगस्ट ९२त नेपाळी भास कोंकणी आनी मणिपूरी वांगडा घटनेच्या आठव्या परिशिश्टांत गेली.

वाचीं थळां : संवसारीक नामनेचें तेमूक माऊंट एवरॅस्ट (उंचाय मी.) अन्नपूर्णा तेमूक, शारांमदीं काठमांडू, बीरगंज, नेपाळगंज, दीं - पशुपतिनाथाचें देवूळ, बुद्धाचें जल्मस्थळ लुम्बिनी हीं हांगाचीं थळां आसात.

म्हत्वाची म्हायती : संवसारांतलें सगळ्यांत उंचेलें तेमूक गांठपी नीस जावपाचो मान शेरपा तेनसिंग नोर्के आनी एडमंड हिलरी ता. शेरपा तेनसिंग नेपाळी गुरखो जाल्यार एडमंड हिलरी न्यूझीलंड नागरीक.

– पंढरीनाथ सुरसुरे

नेपाळी भास : नेपाळी ही नेपाळची राश्ट्रभास. गुरख्यांची गोरखाली म्हळ्यार सद्याची नेपाळी. ही देवनागरी लिपींत आसा. इंडो-युरोपियन कुटुंबाच्या भारतीय गटांतली ही एक नव आर्यभास. नेपाळी भाशेक पर्वतिया, गोरखाली आनी खसकुरा अशींय नांवां आसात. हे भाशेचें शुद्ध रूप तराई वाठारांत उलयतात. नेपाळी भाशेंत कुरा शब्दाचो अर्थ बोली असो जाता. ताचेवयल्यान खसकुरा म्हळ्यार खसांची बोली असो अर्थ जाता. इ. स. च्या १८व्या शेंकड्यांत नेपाळच्या तराई प्रदेशाचेर गुरख्यांची सत्ता स्थापन जाली आनी नेपाळी ही थंयची राजभास जाली. गुरख्यांच्या संबंदाक लागून तिका गोरखाली म्हणूंक लागले. फुडें १९३२सावन गोरखाली ह्या नांवाच्या बदलाक नेपाळी हें नांव प्रचारांत आयलें. नेपाळाबगर भारतांतल्या डेहराडून, दार्जिलींग, कलकत्ता, आसाम ह्या वाठारांनी आनी सिक्कीम, भूतान आनी ब्रह्मदेश ह्या प्रदेशांनी नेपाळी भास चड उण्या प्रमाणांत उलयतात. नेपाळचे उत्तरेक तिबेटी, उदेंतेक भूतानी, दक्षिणेक बंगाली, मैथिली, भोजपूरी आनी अवधी तशेंच अस्तंतेक कुमाऊंनी ह्यो भासो उलयतात. ह्या सगळ्या भाशांचो प्रभाव नेपाळी भाशेचेर पडला. नेपाळी भाशेंत तिचीं स्वताचीं अशीं उतरां खूब थोडीं आसात. हे भाशेतले चडशे शब्द व्रज, अवधी आनी खडीबोली ह्या भाशांवरवीं संस्कृत हे भाशेंतल्यान घेतल्यात. तशेंच कुमाऊंनी, गढवाली, पहाडी बोली, भोजपूरी, मैथिली ह्या भाशांतल्यानूय कांय उतरां नेपाळींत आयल्यांत. अरबी आनी फार्सी ह्या भाशांतलीं शेंकड्यांनी उतरां हिंदुस्थानी वरवीं नेपाळींत गेल्यांत. नेपाळी भाशेंत संस्कृत शब्दांचीय संख्या व्हड आसा. कांय खेपे हे शब्द तशाक तशे आयल्यात जाल्यार कांयकडेन मातशे बदल जावन आयल्यात. देखीक - ईश्वालू (ईर्ष्यालू), कदम् (कदंब), दसे (दसम), पोस्तक (पुस्तक). नेपाळी भाशेंतूय तीन लिंगां आसात. ओकारान्त पुल्लिंगी, इकारान्त स्त्रीलिंगी आनी उकारान्त नपुंसकलिंगी आसतात. वचनां मात एकवचन आनी भोववचन अशीं दोनूच आसतात.

सर्वनामां अशीं आसात -

	एकवचन	भोववचन
प्रथम पुरुश	म	हामी
द्वितीय पुरुश	ता	तिमी, तपाई
तृतीय पुरुश	यो	यिमीहरु
	त्यो	तिनीहेरु
	उ	उनीहरु

नेपाळी भाशेंतलीं कांय वाक्यां -

तिम्रो नाम के हो ?
तुजें नांव किदें ?
उहां के काम गुर्न हुच्छ ?
ते किदें काम करतात ?
तिम्रो घरमा अरु को को छन ?
तुमच्या घरांत आनीक कोण कोण आसात ?
हुंछ त, केही बेर बाटो हेरौ. 'बरें आसा, कांय वेळ वाट पळोवंया'

एकवचनी नामां आनी सर्वनामां हांकां हरू प्रत्यय लायल्यार ताचें अनेकवचन आनी क्रियापदाक नृ लायल्यार ताचेंय अनेकवचन तयार जाता.

नेपाळी भाशेंत क्रियेच्या शेवटाक येवपी छ, छनू आनी हून हे प्रत्यय

वर्तमानकाळ दाखयतात. नेपाळींतलो कर्तृवाचक प्रत्यय ले हो हिंदींतलो ने. कर्माचो विभक्त प्रत्यय को हो हिंदीच्या 'का' चेंच रुपांतर. भोजपूरी भाशेंतलीं कांय उतरां व्यंजन्‌विपर्यय जावन नेपाळींत आयल्यांत, देखीक - विरामी (बिमारी), विर्सना (बिसरना), बेग्ला (वेगळो), निम्ती (निमित्त).

नेपाळच्या ७० टक्के लोकांची ही आवयभास. उरिल्ले ३० टक्के लोकांक नेपाळी भास उलयल्ली समजता आनी ते उलोवंक शकतात.

- कों. वि. सं. मं.

नेपाळी साहित्य : इ. स. १५४३तलो, महाराज द्रव्यशाहाच्या तांब्यापटद्याचेर बरयल्लो नेपाळी भाशेंतलो सगळ्यांत पोरणो लेख. काठमांडूचो राजा प्रतापमल्ल हाणें सुमार तीनशें वर्सांपयलीं नेपाळी भाशेंत एक शिलालेख कोरांतिल्लो आसा. पूण नेपाळी साहित्याचो खरो आरंभ इ. स. च्या अठराव्या शेंकड्यासावन जालो. प्रेमनिधी पंत हो नेपाळचो पुर्विल्लो लेखक. ताचे लेख मात्र उपलब्ध ना. गुमानी नांवाच्या कवीन आपल्या श्लोकांतले तीन चरण संस्कृतांत आनी एक चरण नेपाळींत बरयला. उपरांत वीरशाली पंत, रघुनाथ, वसंत, इंदिरस, विद्यारण्य केंसरी, यदुनाथ पोखरैल आनी पतंजली गजुर्याल ह्या कवी, लेखकांनी खंडकाव्यां बरयलीं. तशेंच कांय ग्रंथांचे नेपाळी भाशेंत अणकारूय केले.

वीरशाली ह्या वैशव कवीन द्रौपदीविलाप आनी गोपिकास्तुती हीं काव्यां रचल्यांत. रघूनाथाचें सुंदरकांड, वसंताचें कृष्णचरित, विद्यारण्याचें द्रौपदीस्तुती, गोपिकास्तुती आनी युगलगीत, यदुनाथाचें कृष्णचरित आनी पतंजलीचें मत्स्येंद्रनाथकथा, हरिभक्तमाला आनी गोपालवाणी हे ग्रंथ प्रसिद्ध आसात. इंदिरसाचे ग्रंथ मात उपलब्ध नात. उपरांत भानुभक्त ह्या नामनेच्या कवीन अध्यात्मरामायणाचो अणकार नेपाळी भाशेंत केलो. तेखातीर ताका नेपाळचो तुलशीदास म्हण्टात. तशेंच, ताणें भक्तमाला आनी वधूशिक्षा ह्या नांवांचे दोन ग्रंथ बरयले. जितेपणीं भानुभक्ताचे कवितेची लोकांनी व्हडलीशी कदर केली ना. पूण ताचे उपरांत लेखनाथ पौड्याल, मोतीराम भट्ट हे नांवाजते कवी जावन गेले. मोतीराम भट्ट हाणें भानुभक्ताचें चरित्र बरयलां. तशेंच ताचें 'रामायण' उजवाडावन ताका नामना मेळोवन दिली. त्याच काळांत लक्ष्मीदत्त, गोपीनाथ तीर्थराज, मरीचिमानसी आनी वीरेंद्रकेसरी हे लेखक जाले. हांचे उपरांत शिखरनाथ हो नामनेचो कवी नेपाळांत जावन गेलो. ताची रामाश्वमेध, तीर्थयात्रावर्णन हीं पुस्तकां खूब गाजल्यांत. शंभुप्रसाद ह्या कवीन 'रत्नावली' ह्या संस्कृत नाटकाचो नेपाळी भाशेंत अणकार केला. ताचीं कांय भजनांय नेपाळांत प्रसिद्ध आसात.

विसाव्या शेंकड्याचे सुरवातीकसावन नेपाळी साहित्याक खाशेली चालना मेळ्ळी. १९१२ त हेमराजान बरयल्लें 'चंद्रिका' हे नेपाळीचें पयलें व्याकरण उजवाडा आयलें. उपरांत कोशाचे रचणुकेक सुरवात जाली. १९२० वर्सा 'गुरखा' भाशा प्रकाशन समितीची स्थापणूक जाली. १९३० वर्सा कृष्ण बहादूर हाणें 'मकई को खेत' ही राणा राजवटीचेर एक उपरोधिका रचली. बाळकृष्ण आनी पुष्कर शमशीर ह्या दोन भावांनी नेपाळी साहित्य निर्मितींत मोलाची भर घाली. बाळकृष्ण हो नाटककार. ताणें 'मुलुको कथा' म्हळ्यार काळजाची कथा, ध्रूव, प्रल्हाद हीं पद्यनाटकां तशेंच ऊनी भरेथी, भक्त भानुभक्त हीं गद्यनाटकां बरयलीं. 'चीसो चुलो' म्हळ्यार थंड चूल ह्या नांवाचें एक महाकाव्यूय ताणें बरयलें. पुष्कर हो कथालेखक. ताणें इंग्लिशींतले विंगड विंगड साहित्य प्रका[…] अणकार केल्यात. तेच भाशेन ताणें कोशाची रचणूक, व्याकरण[…] क्षेत्रांनीय काम केलां. लक्ष्मी प्रसाद देवकोटा आनी सिद्धिचरण श्रेष्ठ[…] दोन कवींची काव्यरचणूक उल्लेख करपासारकी आसा. देवकोटा[…] महाकवीन 'सुलोचना' नांवाचें म्हाकाव्य बरयलें. ताच्याच मून मदन[…] आनीक एका म्हाकाव्याचीं सुरवातेचीं स पदां नेपाळ रेडिओवयल[…] वितरायतात. सिद्धिचरण हाणें सगळ्यांत पयलीं मुक्तछंदांतली क[…] बरयली. केदार मन व्यथिथ हाचो समाजीक आशयाचेर बरयल्ल्या कवि[…] 'एक दिन' हो काव्यांझेलो उल्लेख करपासारको आसा. धर्म रे थाप[…] कवीन 'थन सिंकी कांची' ह्या शोकात्म खंडकाव्यांत ताणें खेड्या[…] लोकांचेर जावपी अन्यायाचें चित्र चित्रायलां. नेपाळाचो राजा महेंद्र[…] कवी आशिल्लो. ताच्या कांय कवितांचे इंग्लिशींत अणकार जाल[…] भीमनिधी तिवारी हाणें कांय पुराणीक नाटकां बरयलीं. नेपाळी साहि[…] नेपाळी लोकगितांचो उपाट संचय आसा. ह्या लोकगितांची पोर[…] नेपाळांतल्या १४ वाठारांनी जाल्या. शेतकामत्यांची, व्हडेकारांची, […] बायलांचीं, तशेंच सणा-परबांक गावपाचीं अशी विंगड विंगड प्रका[…] हीं पदां आसात. विष्णुचरण हाणें १९३४त बरयल्ली 'सुमति' ही न[…] साहित्यांतली पयली कादंबरी. उपरांत रुद्रराज पांडेय, रुपनार[…] बांगदेल हांच्योय कांय उल्लेख करपासारक्यो कादंबऱ्यो आसात. राम[…] शर्मा, हो नेपाळींतलो पयलो समिक्षक. ताचेउपरांत यदुनाथ खनाल[…] 'समालोचना को सिद्धांत,' हृदयचंद्र सिंह प्रधानचो 'साहित्य-एक दृष्टि[…]' तशेंच 'के ही नेपाळी नाटक' हे समिक्षाग्रंथ नांवाजिल्ले आसात. १[…] वर्सा कलेची आनी साहित्याची पोसवण आनी विकास करपार[…] रॉयल नेपाळ अकादमीची स्थापणूक केल्या.

- कों. वि. […]

नेपोलियन बोनापार्ट : (जल्म : १५ ऑगस्ट १७६९ कॉ[…] मरण : ५ मे १८२१ सेंट हेलॅना जुंवो).

फ्रांसाचो सम्राट, एक व्हड सेनानी आनी कार्यक्षम प्रशासक.

बोनापार्ट लेतीझीया रा[…] हांचो नेपो[…] चौथो पूत. घराण्याचें बोनापार्ट. हे[…] इटलींतल्या नगरांतलें सोळाव्या शें[…] कॉर्सिकाक आयो तचो ताणीं राबितो केल्लो. नेपोलियनाच्या जल्मा वेळार जेनोआ स[…] कॉर्सिका हो जुंवो फ्रांसाक विकिल्लो. हाका लागून बोनापार्ट कुटूंब[…] नागरीक जालें.

नेपोलियनान आपणालें शिक्षण तीन वेगळ्या वेगळ्या शाळ[…] घेतिल्लें. नेपोलियनाचें मुळावें शिक्षण आयातचोक जालें. मुखार […]

वांची नोकरी करपाक लागलो. तेन्ना तो मुखावयलें शिक्षण
ीर फ्रांसांत आयलो. ब्रिएनाच्या लश्करी विद्यालयांत पांच वर्सां
शिक्षण घेतले उपरांत नाळी पेटोवपाचें शिक्षण घेवपाखातीर ताणें
व एकॉल मिलितॅर अकादमींत घालें. हांगां शिक्षण चालू आसतनाच
ताच्या बापायक कर्करोगान मरण आयलें आनी सगळ्या कुटुंबाची
दारकी ताचेर पडली. पिरायेच्या सोळाव्या वर्सासावन तो कुटुंबाचो
म्हणून वावुरपाक लागलो. दुसऱ्या वर्सा तो दुसरी परिक्षा
व्या क्रमांकान पास जालो. शाळेंत आसतना हुशार विद्यार्थ्यांमदीं
नाच आस्पाव जालोना. सूर्वेक फ्रांसांत तो एक परकी म्हणून
ाका चडशे वांगडी नाशिल्ले. ताका ल्हानपणासावनूच व्हड व्हड
ी आपजिणो वाचपाची खूब आवड आशिल्ली.

'ला फॅर' हे प्रशाळेंत दुसरो लॅफ्टनंट म्हणून ताची नेमणूक
फ्टनंट म्हणून ताची सुर्वेक नेमणूक व्हालांस ह्या गांवांत जाली.
लियाँ हांगाच्या कांय लोकांनी बंड केल्लें. पूण नॅपोलियनान तें
डयलें. हांगा आसतना ताणें रुसो, रेनल 'गीबॅर' प्लूतार्क हांचे
न तांचो खोलायेन अभ्यास केलो. राज्यक्रांती, राजेशाय हांचो
प्रजासत्ताक हाचो उदय ह्या तीन घटनांक लागून ताचे येवजणेक
दिशा मेळ्ळी. ताणें lettres Sur la Corse हें पुस्तक बरयलें.
गें आपल्या थळाव्या जुंव्याविशीं (corsica) भावना व्यक्त केल्यात.
र्सिकाची भोव ओड आशिल्ली म्हणून सप्टेंबर १७८६त तो
क परत गेलो. तो आपल्या रेजीमॅंटाक परत केन्नाच मेळ्ळोना.
व्या स्वातंत्र्यझुजांत ताचे आनी पाओली हाचे मतभेद आशिल्ले.
संविधान समितीन पाओलीक परत कॉर्सिकांत येवपाक परवानगी
ोलियन व्हडा उमेदीन पाओलीचे संघटणेक मेळिल्लो. पूण पाओली
ांच परकी म्हणून हिणसावपाक लागलो. शेवटाक निर्शेवन तो
१७९१त फ्रांसाक परत आयलो.

राज्यक्रांतीक जेन्ना नेट चडिल्लो, तेन्ना तो जॅकोबिन पक्षाचो
ालो. रोखडोच तो त्या पक्षाचो अध्यक्ष जालो. १७९१त ताची
कर्नल ह्या पक्षाचेर नेमणूक जाली. ह्या वेळार ताचेर कांय
ाल्ले पूण फ्रांसाचें ऑस्ट्रियाआड झूज सोंपतकूच ताका माफी
उपरांत तो कॉर्सिकांत वचून जॅकोबिन्स हाका मेळ्ळो. कॉर्सिका
ान वेगळें करपाचे पाओलीचे यत्न चालूच आशिल्ले. नेपोलियनान
ुकुमशायी नेतृत्वाक १७९३ खर विरोध केलो. पाओलीनान
व नागरीक आनी राष्ट्रद्रोही बापायचो पूत म्हणून कॉर्सिकांतल्यान
घालो. हाका लागून बोनापार्त कुटुंबाक फ्रांसांत आलाशिरो
डलो. १७९३त ताका कॅप्टनाची सुवात मेळ्ळी. नीसा हांगा
कामगिरीचेर आसतना ताणें Souper de Beaucaire हें पुस्तक
तुलौं बंदरांत ताणें आपल्या नाळीच्या आदारान ब्रिटीशांक
ांत येस मेळयलें. हें ताचे जिणेंतलें पयलें जैत. हाकालागून
ार आनी उपरांत ब्रिगेडीयर जनरल ह्या पदांचेर बडटी मेळ्ळी.
ोबर १७९५ दिसा तीस हजार सशस्त्र रॉयलिस्ट बंडवाले
राजवाड्याचेर हल्लो करपाक आयले. तेन्ना तांकां धांवडावन
ाकाचें रक्षण करपाची जापसालदारकी नेपोलियनाचेर आशिल्ली.
मोडून उडयलें. हाका लागून ताची पॅरिसांत लश्करी प्रशासक
ांसाच्या अंतर्गत सैन्याचो कमांडर म्हणून नेमणूक जाली. कांय
ाचेलागीं इटलीचे मोहिमेचेर फुडारपण आयलें. इटलीचे मोहिमेचेर
वचचे पयलीं तो बारसाच्या सांगण्यावयल्यान जोझेफीनाकडेन लग्न
जालो. कांय दिसांनीच घटस्फोट दिवन तो मारी ल्विझाकडेन लग्न
जालो.

लग्नाउपरांत दोनूच दिसांनी नेपोलियन इटालीचे मोहिमेचेर गेलो.
तूलाँचेर जैत मेळोवन नवोदीत फ्रेंच प्रजासत्ताकाआड उठिल्लें बंड मोडून
उडयलें. ह्या वेळार फ्रांसाभोंवतणीं इंग्लंड, ऑस्ट्रिया, प्रशिया, रशिया हे
साम्राज्यवादी देस आशिल्ले. फ्रांसाचें सैन्य फकत ३०,००० इतलें आशिल्लें.
सैनिकांक धड कपडे आनी जेवणूय मेळनाशिल्लें. झुजासामुग्री पोरणी
आनी मर्यादीत आशिल्ली. पूण नेपोलियनाक आपल्या सैन्याचेर पुराय
विश्वास आशिल्लो. ताणें १२ एप्रिल १७९६ दिसा ऑस्ट्रिया आनी
सार्डिनिया हांच्या फौजांचेर हार घाली. मिलानाचेर जैत मेळोवन ताणें
मॅंत्युआक घेराव घालो. उपरांत ताणें इटलीची पुनर्संघटना केली. ताणें
लॉंबर्डींत प्रजासत्ताकाची स्थापणूक केली. ऑस्ट्रियेच्या सैन्यान चार
फावटीं मॅंत्युआचें रक्षण करपाचे यत्न केले; पूण ऑस्ट्रियाचेर रिवाली
नगरांत १७९७त नॅपोलियनान हार घाली.

नेपोलियन आनी ऑस्ट्रिया हांचेमदीं कबलात जावन ऑस्ट्रियेन फ्रांसाची
न्हायन न्हंयेची शीम मान्य केली. ह्या जैताक लागून नेपोलियनाची
नामना आनीक वाडली. इटलीची मोहीम सोंपले उपरांत स म्हयन्यांनी
नेपोलियन इजिप्ताचे सागरी मोहिमेखातीर तयार जालो. सुर्वेक तो
जैतीवंत जायत रावलो. ताणें माल्टा, ॲलेक्झांड्रिया आनी नायलाचो
त्रिभूज प्रदेश हातासलो. १७९९त ताणें सिरियाआड झूज उबारलें. पूण
एकर हांगा ताच्या सैन्याक फाटीं सरचें पडलें. फ्रांसाआड ग्रेटब्रिटन,
ऑस्ट्रिया, रशिया आनी तुर्कस्थान हे एकठांय येवन झगडपाक लागले.
हाका लागून इटलींत फ्रेंच सैन्याचेर हार पडली. ह्याच दिसांनी म्हळ्यार
१८ जून १७९९ दिसा फ्रांसांत ल्हानशी क्रांती जावन उदार मतवादी
लोकांक संचालक मंडळांतल्यान धांवडावन जॅकोबिन्स लोक सत्तेर आयलो.
नेपोलियनाक हें जेन्ना कळ्ळें तेन्ना तो थोडें सैन्य घेवन ब्रिटनाच्या
नौसेन्यांक चुकयत फ्रांसांत पावलो. फ्रांसांत पावतकूच नेपोलियनाक
व्हड येवकार दिलो. ह्या वेळार बारास, गॉये आनी मॉल्यॅन हे संचालक
भ्रश्टाचारी म्हणून कुप्रसिद्ध आशिल्ले.

आबे स्येयेअस हाणें नेपोलियनाच्या आदारान फ्रांसांत अंतर्गत क्रांती
पडोवन हाडली. १० नोव्हेंबर १७९९ दिसा क्लाउद नगरांत जाल्ले
बसकेंत नेपोलियन, स्येयेअस आनी द्यूलो हांचें प्रशासक मंडळ अस्तित्वांत
आयलें. तांणी नवें संविधान घडोवन हाडलें. नव्या संविधानावरवीं नेपोलियन
पयलो कॉन्सल जालो. मुखेल कॉन्सलाचो तेंप सुर्वेक धा वर्सांचो आशिल्लो.
ह्या तेंपार फ्रांसांत फकत नॅपोलियनाचोच शेक चलतालो.

१८००ते १८०५ ह्या पांच वर्सांच्या काळांत साबार विरोधांक तोंड
दीत नेपोलियन फ्रांसाचो पुराय सत्ताधारी जालो. ह्या काळांत ताणें उत्तर
इटलींत मॅरेंगोच्या झुजांत जैत मेळयलें. ऑस्ट्रियेक हारावन ताणें आपल्या
मनाप्रमाण ह्युने व्हीलची कबलात करून घेतली. उपरांत सिनेटान थाराव
जावन आनी भौशीक मत घेवन नेपोलियनाक सम्राटपद दिवपाचें थरयलें.
२ डिसेंबर १८०४ दिसा पॅरिसांतल्या नॉत्रदाम हे पुर्विल्ले इगर्जेत
नेपोलियनाचो व्हडा थाटान राज्याभिशेक जालो. एक कॉर्सिकन शिपाय
फ्रांसाचो सम्राट जालो, हें सबंद युरोपांतल्या खंयच्याच राजघराण्यांक
मानवलेंना. ते नेपोलियनाचो विरोध करीत रावले. पोपानूय ताची नोंद
राजपत्रांत करपाक न्हयकार दिलो.

कॉन्सल जाले उपरांत नेपोलियनान फ्रांसाच्या राजकीय, समाजीक, अर्थीक, शिक्षणीक आनी हेर क्षेत्रांनी फावो ते बदल करून आनी विंगड विंगड कायदे करून फ्रांसाक संवसारीक राजकारणांत मानाचो जागो मेळोवन दिलो. ह्या तेंपार नेपोलियनाक इंग्लंड, रशिया आनी ऑस्ट्रिया हांचेकडेनूय झुजचें पडलें. ताणें रशियेक हारोवन ऑस्ट्रियाचेरूय मॅरेंगो आनी होअनलिडंनांत जैत मेळयलें.

ऑस्ट्रियेन फेब्रुवारी १८०१त ल्युनेव्हीलांत कबलात केली. हे कबलातीक लागून न्हायनाचो अस्तंतेकडचो चडसो मुलूख फ्रांसाक मेळिल्लो. मार्च १८०२त फ्रांस आनी इंग्लंड हांचेमदीं शांततायेची कबलात जाली. पूण माल्टाच्या प्रस्नावयल्यान तांचेमदीं परत झूज जालें. इंग्लंडान ऑस्ट्रीया, रशिया आनी स्विडन हांचो तेंको घेवन फ्रांसाआड तिसरे फावटी झूज उबारलें. पूण नेपोलियनान सुर्वेक ऑस्ट्रियेचेर उल्म नगरांत आनी ऑस्ट्रिया-रशियाचे ऑस्टरलित्झ नगरांत हार घाली.

ऑस्ट्रियेन प्रेसबूर्क कबलात केली. हे कबलातीक लागून ऑस्ट्रियेक जर्मन राज्यसमुहांत आनी इटलींत कांयच स्थान उरलेंना. मुखार १८०६त जाल्ले कबलातींत नेपोलियनान न्हायनाच्या संघराज्याची स्थापणूक केली. नेपोलियनान येना आनी आउअरशेट नगरांनी प्रशियाचेर हार घाली आनी रशियेचेर फ्रिटलांट नगरांत हार घाली. प्रशियेचो व्हड मुलूख नेपोलियनान आपल्या ताब्यांत घेवन ताचें वॅस्टफेलिया राज्य केलें. परत एकदां ऑस्ट्रियाचेर हार घालून ताणें इलिरियाचो प्रांत मेळयलो. त्या वेळार ताची सत्ता बरीच पातळिल्ली. ताणें आपल्याक 'इटलीचो राजा' हें पद घेतलें आनी पुराय युरोपाचो नकाशो बदलून उडयल्लो. नेपोलियनान आपल्या सोयऱ्याधायऱ्यांक वेगवेगळ्या देशांचीं राज्यपदां आनी सरदारक्यो दिल्ल्यो.

१८०३ ते १८०५ मेरेन नेपोलियन फकत इंग्लंडाआड झुजपाचो उरिल्लो. ताका इंग्लंडाच्या नावीक तांकीची पुराय म्हायती आशिल्ली. नेपोलियनाकडेन इंग्लंडा इतलें नावीक बळ नाशिल्लें. ताणें इंग्लंडाचे नावीक शक्तीक तोंड दिवपाचो यत्न केलो. पूण ट्राफाल्गार झूजांत तो हारलो. इंग्लंडाक हारोवपाक ताणें उपरांत इंग्लंड आनी इंग्लंडाच्या साम्राज्याचो युरोपी देशांकडेन जावपी वेपार बंद करपाचो कट रचलो. ही बंदी फळादीक जावंची म्हूणून ताणें पुर्तुगाल आपल्या ताब्यांत घेवन स्पेनाचेर आक्रमण केलें. पूण स्पेनांत स्वातंत्र्यवादी गनिमांनी ताका खर विरोध केलो. हाका लागून स्पेनाची मोहीम नेपोलियनाचे सत्तेक कर्करोगाप्रमाण जीवघेणी थारली.

१८१२त स लाख सैनीक घेवन ताणें मॉस्कोचेर चाल केली. पूण रशियेच्या दग्धभूंय आनी शिस्तबद्ध माघार ह्या धोरणांक लागून ताका हांगा खूब त्रास जाले. कडक शिंयाळो, पिडा, उणें जेवणखाण आनी गनिमांच्या हल्ल्यांक लागून ताचे सेनेक फाटी सरचें पडलें. स लाखांतले फकत तीस हजार सैनीक फ्रांसांत परत आयले. उपरांत ऑक्टोबर १८१३त रशिया, प्रशिया आनी ऑस्ट्रिया हांचे भितर संयुक्त फौजांनी लेपसिंग नगरांत नेपोलियनाचेर पुरायपणान हार घाली. हाका लागून नेपोलियनान उबारिल्ली जर्मन प्रदेशांतली सगळी फ्रँच सत्ता सोंपली. जानेवारी १८१८त दोस्त राश्ट्रांनी चारय दिशांनी फ्रांसाचेर हल्लो केलो. हें झूज फ्रांसाच्या लोकांआड ना तर नेपोलियनाक ना करपाखातीर आसा अशें ताणीं जाहीर केल्लें. दोन म्हयने फ्रांसाच्या प्रदेशांत झूज जावन निमाणें पॅरीस दोस्त राश्ट्रांच्या हातांत पडलें. ६ एप्रिल १८१४त नेपोलियनान राजत्याग केलो. फॉंतेनब्लोची कबलात जावन दोस्त राश्ट्रांनी ताका एल्बा जुंव्याचेर धाडलो.

नेपोलियनाक एल्बा जुंव्याचेर धाडले उपरांत विएन्ना कॉंग्रेस युरो[illegible] पुनर्रचणूक करपाक गुंथिल्ले ते कॉंग्रेसींत मतभेद जाले हें कळ[illegible] ब्रिटिशांची नदर चुकोवन मार्च १८१५ तो फ्रांसांत पावलो. फ्रेंच सै[illegible] सहानुभुती मेळोवन ताणें सगळीं सुत्रां परत आपल्या हातांत घेतलीं [illegible] परत सत्तेर आयलो. पूण जून १८१५त दोस्त राश्ट्रांच्या सैन्या[illegible] वॉटर्ल् नगरांत झूज जावन ताचेर पुरायपणान हार पडली. ताची [illegible] दिसांची सत्ता सोंपली. ताका इंग्लंडान सेंट हॅलॅना जुंव्याचेर धा[illegible] उपरांत पिरायेच्या बावनाव्या वर्सा ताका ह्याच जुंव्यार मरण आग[illegible]

– कों. वि. स[illegible]

नेमाळीं : एकाच विशयांवयली वा वेगवेगळ्या विशयांवयली म्ह[illegible] एकाच नांवांखाल नेमान उजवाडाक येता अशा प्रकाशन प्रकाराक [illegible] म्हण्टात. खबरो दिवपी वर्तमानपत्रां आनी वेगवेगळ्या विशयांवयलें लि[illegible] दिवपी हेर नेमाळीं हांचो उद्देश आनी प्रकाशन सातत्य पळय[illegible] दोगांचेंय स्वरूप एक आसुनूय सर्वसादारणपणान वर्तमान पत्राचो आ[illegible] नेमाळ्यांत करप जायना. खबरां पत्रांत येवपी देशांतर्गत वा संवस[illegible] घडणुकांच्या बातम्यांचें स्वरूप हें तात्पुरतें आनी प्रसंगीक आशिल[illegible] खबरां पत्राचो आसपाव नेमाळ्यांत करप प्रस्तुत दिसना आसूं येता [illegible] लोकशिक्षण आनी समाज प्रबोधन हो जो नेमाळ्यांचो मुखेल गूण [illegible] तो थोडेभोव प्रमाणांत पत्रांतूय दिसता. सध्याच्या खबरांपत्रांनी [illegible] प्रमाणांत विविध विशयांचेर येवपी चिंतनशील अशे विचारवंतांचे आनी खाशेलीं नेमाळीं सोडलीं जाल्यार सर्वसादारण नेमाळ्यांनी [illegible] लेख हांचेमदीं तसो व्हडलोसो फरक उरूंक ना. उजवाडाव[illegible] काळाप्रमाण हीं नेमाळीं सातोळें, पंद्रसाळें, म्हयनाळें (मासिक), द्वैमा[illegible] त्रैमासिक, षण्मासिक आनी वर्सुकी आसतात. हांचेभायर भुरग[illegible] बायलांचीं, विशिश्ट विशयांवयली मनरिजवणेचीं, वैचारीक, संशोधन[illegible] अशी आशयावयल्यान तांची वर्गवारी जाता.

सतराव्या शतमानाच्या उत्तरार्धांत ह्या साहित्य प्रकाराची सु[illegible] जाली. संवसारांतलें सगळ्यांत पयलें नेमाळें Erbauliche monaths U[illegible]-dungen हें १६६३ वर्सा जर्मनींत हांबुर्ग शारांत उजवाडाक [illegible] फुडें फ्रांस, इंग्लंड आनी इटली ह्याय देशांनी नेमाळीं उजवाडा[illegible] लागलीं. पूण हांची प्रेरणा ज्ञानप्रसार करप हीच आशिल्ली. फुडल[illegible] वर्सांमदीं फ्रांसांत उजवाडा येवपी नेमाळ्यांतल्यान रंजक स्वरुपाचो म[illegible] येवंक लागलो. १६७२त फ्रांसांत Mercure gallant हें नेमाळें उ[illegible] आयलें. १६९० त इंग्लंडांत जॉन डंटन हाणें ॲथेनिअन मक्[illegible] नेमाळें सुरू केलें. १६९३त ताणें बायलांखातीर 'लेडीस मर्क्युरी' [illegible] स्वतंत्र नेमाळें सुरु केलें.

अठराव्या शतमानांत शिलर आनी गटे ह्या संवसारीक नाम[illegible] साहित्यिकांनी जर्मन साहित्यांत साहित्यीक नेमाळीं उजवाडा ह[illegible] जांचेवरवीं निबंद ह्या साहित्यप्रकाराची सुरवात आनी विकास [illegible] पावलो. रिव्ह्यू, टॅटलर स्पॅक्टेटर आदी नेमाळ्यांवरवीं डॅनियल [illegible] रिचर्ड स्टील आनी जोसेफ ॲडिसन ह्या तीन निबंदकारांनी इं[illegible] समाजीक आनी राजकीय उदरगत घडोवन हाडली.

...च्या सुमाराक अमेरिकेंत नेमाळीं उजवाडा येवंक लागलीं. ...साव्या शतमानाच्या मध्याक शिक्षणिक विकास जावंक लागलो. ... लागून वाचकवर्गूय तयार जावंक लागलो. उपरांतच्या काळांत ... आनी उद्देगीक विकासाक लागून मुद्रणकलेंतूय जायत्या ...ोक विकास जालो, जाकालागून नेमाळ्याचो दर सर्वसामान्य ...रवडपा इतलो उरलो. अशे तरेन समाजांतल्या सगळ्या घरांमदीं ... प्रसार जालो.

...वेगवेगळ्या विशयांच्या अभ्यासकांनी आनी संशोधकांनी ...या विशयाच्या संवर्धनाखातीर परिशदो आनी संघटना स्थापन ...व विशयांचीं नेमाळीं उजवडावपाक सुरवात केली. ह्याच काळांत ...वन नेचर, लॅन्सेट, ब्रिटीश मॅडिकल जर्नल, जर्नल ऑफ द ...टिस्टिकल सोसायटी, इकॉनॉमिक जर्नल आनी अमेरिकेंतसावन ...सायन्स मंथली, सायंटिफीक अमेरिकन, अमेरिकन इकॉनॉमिक ...लेटिकल सायन्स क्वॉर्टर्ली, नॅशनल जिओग्राफिक जर्नल देदलस ... उजवाडा येवंक लागलीं.

...या काळांत संवसारभर आपले खास खबरांकार आनी सावळे ...नेमून तांचे कडल्यान मेळिल्ले म्हायतीचेर संपादकीय संस्कार ...यो बातम्यो उजवाडा हाडप हो प्रकार फुडें आयलो. ह्या प्रकारांतली ...गझीन, न्युझवीक, यू. एस. अँड वर्ल्ड रिपोर्ट (अमेरिका); L... (फ्रांस); Derspiegel (जर्मनी); Panorama (इटली); Tiempo ...) हीं कांय नामनेचीं नेमाळीं.

...३६त फोटोंनी भरिल्लें 'लायफ' हें सातोळें आयलें आनी सावळे ...नेमाळीं येवंक सुरवात जाली. ह्या प्रकारांत सध्या paris - Match ...Stern (जर्मनी) Oggi, (इटली) ह्या नेमाळ्यांचें खाशेलपण आसा. ...व्या शतमानाच्या निमाण्या दशकांत वेगवेगळ्या नेमाळ्यांवरवीं ... आयिल्ल्या वेगवेगळ्या विशयांवयले वेंचीक लेख संक्षिप्त करून ...छापपाचो वावर अमेरिकेंतल्या लिटररी डायजेस्ट आनी रिव्ह्यू ...यूज ह्या नेमाळ्यांतल्यान जावपाक लागलो. ह्या प्रकारांत १९२२त ... आयिल्ल्या 'रिडर्स डायजेस्ट' ह्या नेमाळ्यान थोडयाच काळांत ...देशांनी नामना मेळयली. जायत्या भासांनी ताच्यो स्वतंत्र आवृत्त्यो ...गल्यो. भारतांतूय १९५४ सावन ताची आवृत्ती येवंक लागली. ...तांतल्या नेमाळ्यांचें मुद्रण आनी प्रकाशन पुर्तुगेजांनी सोळाव्या ...त जरी केल्लें तरी थळावे भाशेंतल्यान पुस्तकांचें आनी नेमाळ्यांचें ...ग्लीश राजवटीचे सुरवाती पसुनूच जावंक लागलें. भारतांतल्या ... मिशनऱ्यांनी धर्मप्रसारा खातीर बायबलाचें वेगवेगळ्या प्रादेशिक ...शान अणकार केले तेभायर नेमाळींय सुरवात केलीं.

...१८त बंगालांतल्या डॉ. विल्यम कॅरी हाणें 'समाजदर्पण नांवाचें ...गाली सातोळें आनी 'दिग्दर्शक' नांवाचें पयलें बंगाली म्हयनाळें ...लें. उपरांत १४ वर्सांनी १९३२त बाळशास्त्री जांभेकर हाच्या ...रखाल 'दर्पण' नांवाचें पयलें मराठी नेमाळें सुरू जालें. फुडें ...ाव्या शतमानांत उण्याअदीक कालांतरान हेर भारतीय भाशांनीय ...सुरू जालीं. भारतांतलीं इंग्लीश नेमाळीं अठराव्या शतमानाच्या ... काळांत कलकत्ता शारांत, भारतांत वेपार करपाच्या उद्देशान ...या इंग्लिशांची वसणूक निर्माण जाली. तांकां इंग्लंड आनी भारतांतली ...य तशेंच समाजीक घडामोडींची म्हायती दिवपाक १७८०च्या ... जेम्स ऑगस्टस हिकी हाणें 'बँगॉल गॅझेट', हें सातोळें सुरू केलें. फुडें तें १७८२त बंद पडलें. ह्याच काळांत कलकत्त्याक 'इंडिया गॅझेट', 'कलकत्ता गॅझेट', 'बंगाल जर्नल', 'कलकत्ता क्रॉनिकल', चेन्नईक 'मद्रास कॅरियर', 'हुर्कारु', 'मद्रास गॅझेट' आनी मुंबय 'बाँबे' हॅराल्ड, 'बाँबे कॅरियर', 'बाँबे गॅझेट' हीं सातोळीं येवंक लागलीं. ह्याच काळांत भारतीय जनतेक व्यासंगपूर्ण आनी विचारप्रवर्तक म्हायती पावोवपी नेमाळ्याचो वारसो दिवपी इंग्लीश नेमाळ्याचो उदय जालो. १५ जानेवारी १७८४ ह्या दिसा कलकत्त्याक एशियाटीक सोसायटी स्थापन जाली. हे संस्थेन 'एशियाटीक रिसर्चीस' नांवाचें नेमाळें उजवाडा हाडलें. १९३२त हे 'जर्नल ऑफ दी एशियाटिक सोसायटी ऑफ बँगॉल' संस्थेचे हें नेमाळें सुरू जालें.

एकुणिसाव्या शतमानाच्या उत्तरार्धांत कांय संशोधनात्मक नेमाळीं उजवाडा आयलीं तीं अशीं - इंडियन ॲंटिक्वॉरी (१८७२), एपिग्रफिया इंडिया (१८९२); जर्नल ऑफ दी अँथ्रॉपॉलॉजिकल सोसायटी ऑफ बाँबे (१८८६), मेम्वार्स, रॅकॉर्डस, इंडियन फॉरॅस्टर.

.उपरांतच्या काळांत भारतांत भरपूर प्रमाणांत इंग्लीश नेमाळीं उजवाडा येवंक लागलीं. ह्या नेमाळ्यां वरवीं संवसारीक घडणुकांची म्हायती, राजकारण, अर्थशास्त्र, संशोधन, खेळ, समाजीक घडणुको, धर्म आनी संस्कृती, साहित्य आदी जायत्या विशयांची वळख जावंक लागली. हातूंतलीं कांय नामनेचीं नेमाळीं अशीं - कलकत्ता रिव्ह्यू (१८४४), कॅपिटल (१८८८), महाबोबी (१८९२), मॉर्डन रिव्ह्यू (१९०७), कॉमर्स (१९१०) कल्चर (१९२७), इलस्ट्रेटेड वीकली (१९२९), इंडियन इन्स्टिटयूट ऑफ बँकर्स जर्नल (१९३०), आर्यन पथ (१९३०), इंडियन लिंग्विस्टिक (१९३१), इंडिपेंडॅंट इंडिया (१९३७), ब्लित्झ (१९४१), जैन ॲंटिक्वॉरी (१९४१), जर्नल ऑफ सायंटिफीक अँड इंडस्ट्रियल रिसर्च (१९४१), इस्टर्न इकॉनॉमिस्ट (१९४३), इंडिया क्वॉर्टली (१९४५), जनता (१९४६), ऑर्गनायझर (१९४७), अर्थनीति (१९४७), इव्हज वीकली (१९४७), शंकर्स वीकली (१९४८), करंट (१९४९), ॲग्रिकलचरल सिच्युएशन इन इंडिया (१९४८), मार्ग (१९४९), इंटरनॅशनल स्टडीस (१९५०), फॉरेन ॲफेर्स रिपोर्टस (१९५२), फिल्मफॅर (१९५२), इंडियन इकॉनॉमिक रिव्ह्यू, (१९५२), रिसर्च अँड इंडस्ट्री (१९५५), इंडियन इकॉनॉमिकल जर्नल (१९५३), फोरम (१९५६), न्यू एज (१९५३), योजना (१९५७), योगक्षेम (१९५७), इंडियन लिटरेचर (१९५७), जर्नल ऑफ दी इंडियन लॉ इन्स्टिटयूट (१९५८), कलाक्षेत्र (१९५९), अर्थविज्ञान (१९५९), फॅमिना (१९५९), सेमिनार (१९५९), इडियन जर्नल ऑफ इंटरनॅशनल लॉ (१९६०), आफ्रिका क्वार्टर्ली (१९६१) इंडियन जर्नल ऑफ लेबर इकॉनोमिक्स (१९६२) ललीत कला कॉन्टॅम्पोरस (१९६२), इंडियन जर्नल ऑफ कॅमिस्ट्री (१९६३), इंडियन जर्नल ऑफ प्युअर अँड ॲप्लायड फिझिक्स (१९६३), इंडियन जर्नल ऑफ एक्सपरिमॅंटल बायॉलॉजी (१९६३), इंडियन जर्नल ऑफ बायोकॅमिस्ट्री अँड बायोफिझिक्स (१९६४), फिल्म मिरर (१९६४), सायन्स रिपोर्टर (१९६४), स्टडिस इन इस्लाम (१९६४), हिम्मत (१९६४), पिपल्स डॅमॉक्रसी (१९६५), चायना रिपोर्टर (१९६४), साऊथ एशियन स्टडीस (१९६५), इकॉनॉमिक अँड पॉलिटिकल वीकली (१९६५), फॉरेन ट्रेड रिव्ह्यू (१९६६), लोक उद्योग(१९६७), इंडियन रायटिंग टुडे (१९६७), जैन जर्नल (१९६६), स्टार परेड (१९६६), स्पोर्टस वीक (१९६८), स्पोर्टस डायजॅस्ट (१९६५), इंटरनॅशनल लॉ

(१९६९), स्पोर्टस जर्नल (१९७०), इस्लाम इन द मॉडर्न एज (१९७०), सोशलिस्ट इंडिया (१९७०), क्वेस्ट (१९७१), इंडियन जर्नल ऑफ रेडिओ अँड स्पेस फिझिक्स (१९७२), इंडियन जर्नल ऑफ मरीन सायन्सीस (१९७२), यूथ टायम्स (१९७२), इंडिया टुडे (१९७५) न्यू क्वेस्ट (१९७७).

संस्कृत नेमाळीं : १८५०त प्रा. ऋषिकेश भट्टाचार्य हाणें लाहोराक 'विद्योदय' हें नेमाळें सुरू करून संस्कृत नेमाळ्यांची बुन्याद घाली. उपरांतच्या काळांत भारतांतल्या वेगवेगळ्या वाठारांनी संस्कृताचो प्रचार करपाच्या उद्देशान वेगवेगळीं संस्कृत नेमाळीं उजवाडा येवंक लागलीं. हीं नेमाळीं अशीं - मंजुभाषिणी, सहृदया, संस्कृतचन्द्रिका, शिवराजविजयम्, सुनृतवादिनी, सुप्रभातम्, अच्युतम्, अमरभारती सुर्योदय, संस्कृतभारती, पण्डितपत्रिका, मनोरमा, मित्रम्, अमृतवाणी, कौमुदी, आर्यसिद्धन्त, भृतत्रकाशिका, दिव्यज्योती, संस्कृत भवितम्, भारती, शारदा, संपिद, बालसंस्कृतम्. ह्याच काळांत कांय दुभाशीक नेमाळीं उजवाडा आयलीं. हीं नेमाळीं अशीं : द्वैभाषिकम् (संस्कृत- बंगाली), भारत दिवाकर आनी बहुश्रुता (संस्कृत - गुजराती), मिथिलामोद (संस्कृत - मैथिली),मंजुषा आनी लोकानन्द दीपिका (संस्कृत - इंग्लीश), संस्कृलभारती (संस्कृत - हिन्दी).

बंगाली नेमाळीं : अकराव्या शतमानाच्या निमाणें बंगालांत छापखाने आयले आनी उपरांत एप्रिल १८१८त श्रीरामपूरच्या पॅप्टिस्ट मिशनान 'दिग्दर्शन' हें पयलें बंगाली नेमाळें काडलें. २३ मे १८१८त ह्याच मिशनान समाचार दर्पण हें सातोळें काडिल्लें जाका बंगालांतलें पयलें दिसाळें म्हणप जाता. ह्या काळांतलीं कांय नामनेचीं नेमाळीं अशीं -

संवाद प्रभाकर (१८३१), बांगला गॅझेटी, ब्राह्मण प्रबोध ब्राह्मण ओ मिशिनरी संवाद (राजा राममोहन रॉय हाचें प्रकाशन) संवाद कौमुदी, समाचार, चंद्रिका, तत्त्वबोधिनी पत्रिका (१८४३), विविधार्थसंग्रह (१८५१), सोमप्रकाश (१८५८) मासिकपत्रिका, बामाबोधिनी पत्रिका (१८६३), धर्मतत्त्व, बंगदर्शन (१८७२), साधना, भारती, बालक, हितवादी (१८९१-१९०६), भारतवर्ष प्रवासी, साहित्य, बसुमती.

उपरांत युगप्रवर्तक नेमाळ्याचो काळ आयलो. हातूंतलें सबुजपत्र हें पयलें नेमाळें. ह्या काळांतलीं कांय उल्लेख करपासारकीं नेमाळीं : कल्लोल आनी कली ओ कलम, शनिबारेर, चिठी, चतुरंग, परिचय, कविता, विश्वभारती, पत्रिका, आनन्द, बाजार पत्रिका, देश आनी अमृत, सद्धेश (बालनेमाळें), रीशिलादित्य, कृतिवास, प्रबंध पत्रिका, कथासाहित्य, सारस्वत, आनन्दमेळा (बाल नेमाळें) शियुसाथी (बाल नेमाळें) उत्तरा.

१९६० उपरांत बंगालांत लघु नेमाळीं हो प्रकार सुरू जालो. हेर वेगवेगळ्या विशयावयलीं उल्लेख करपा सारकीं नामनेचीं बंगाली नेमाळीं अशीः वसुन्धरा, नवान्नभारती, सारसमाचार, हैनिमान, होमिओपथी होमिओपाथीक चिकित्सा, इतिहास, अभिनय, बहुरुपी, उदबोधन, विश्ववाणी, प्रणव, फूटबॉल, गडेर, माठ, उलटोरथ, सिनेमाजगत, आनंदलोक, जलसाघर.

हिंदी नेमाळीं : हिंदी नेमाळ्यांचो जल्म आनी सुर्वेचो विकास कलकत्त्याक जालो. हिंदीचें पयलें नेमाळें उदन्त मार्तव्य १९२६त उजवाडा आयलें. उपरांतच्या काळांत मात हिंदी नेमाळ्यांनी भरपूर प्रमाणांत भर पडली. भारतमित्र (१८७८), मतवाला (१९२३), देवनागर (१९०७), विश्वभारती (१९४२), विशाल भारत (१९२८), ज्ञानोदय (१९४९) हीं कांय उल्लेख करपासारकीं नेमाळीं.

उत्तर प्रदेशांत १८४५त 'बनारस अखबार' हें पयलें सातोळें उ आयलें. हाचे उपरांत उजवाडा आयिल्लीं नेमाळीं हीं - सुधाकर (१८ कविवचन सुधा (१८७४), हरिश्चंद्र मैगजीन (१८७३), बाल (१८७४), हिन्दी प्रदीप, सरस्वती (१९००), सम्मेलन पत्रिका (१९ नागरी - प्रचारिणी - पत्रिका (१८९६), माधुरी (१९२१), चाय (१९ सुधा (१९२७), हंस (१९३०), रूपाभ (१९३४), साहित्य (१९३८), कल्याण, आनंद कादंबिनी, कर्मभूमी (१९३८), नया ज्ञ

आदल्या मध्य वाठारांतल्यान उजवाडा आयिल्लें मालवा अ (१८४९) हें पयलें हिंदी नेमाळें. उपरांत नवजीवन (१९१५), क (१९२२), कर्मवीर (१९१९), वीणा (१९२६), खेलयुग (१० वसुधा, पूर्वाग्रह (१९७५), साक्षात्कार (१९७६) हीं कांय करपासारकीं हिंदी नेमाळीं.

अजमेरा सावन उजवाडा येवपी 'लहर' (१९४७) उदयपूर उजवाडा येवपी 'मधुमति' आनी पिलानीसावन येवपी 'तटरथ' बेआवरचे 'क्यों' हींय कांय उल्लेख करपासारकीं हिंदी नेमाळी.

बिहारांतल्या पाटणा वाठारांतल्यान पयलें नेमाळें बिहारबंधु हे वर्सा सुरू जालें. उपरांतच्या काळांत उद्योग, शिक्षा, योगी, ज्य पाटला, अवंतिका, हिमालय, नई धारा, समीक्षा (१९६६) हीं नेमाळीं उजवाडा आयलीं.

१८५७त दिल्लीच्यान 'पयामे-आजादी' हें उर्दू नेमाळें उजवाडा जें फुडें हिंदी जालें. ताचे उपरांत सदादर्श (१८७६), कविवच (१८७६), महारथी (१९२५), साप्ताहिक हिंदुस्थान (१९५०), दि (१९६५), संचेतना, नया प्रतीक (१९७३), कादंबिनी (१९ आलोचना (१९५०), प्रकर, सुषमा, प्रिया, बालभारती, पराग, मंगल, प्रभात, जीवन साहित्य, विज्ञान की प्रगति, आविष्कार.

हिंदी नेमाळ्यांच्या इतिहासांत महाराष्ट्राचोय मोलाचो वांटो १८९३ त हांगा 'भारतभूषण' हें पयलें नेमाळें उजवाडा आयलें. उप काळांत उजवाडा आयल्लीं 'श्री व्यंकटेश्वर समाचार' (१८९६), (१९०५), हिंदी - ग्रंथमाला (१९०५), राष्ट्रवाणी (१९४७), राष्ट्र धर्मयुग, नवनीत (१९५२), सारिका (१९६०), ब्लिट्झ (१९ माधुरी (१९६४), 'महाराष्ट्र मानस' (१९७५) हीं कांय करपासारकीं नेमाळीं.

तमीळनाडूंत 'स्वयंसेवक' (१९२१) ह्या मासिकांत हिंदी उजवाडा येवंक सुरवात जाली. उपरांत हिंदी प्रचारक (१९२३), भारत, दाक्खिनी, हिंद, चंदामामा, युगप्रबोध (१९५५), निर्मला (१९ अंकन (१९६७) हीं कांय नामनेचीं नेमाळीं उजवाडा येवंक लाग

भारतांतल्या हेर वाठारांतल्यान येवपी हिंदी नेमाळीं अशीं - के 'युगप्रभात', (१९५६), कर्नाटकांतलें 'धीर' (१९७०), कां 'महावीर' (१९३६), 'चंद्रोदय' (१९३९), 'ज्योति' (१९४७), 'यो (१९५६), जम्मुचें 'गीराजा' (१९६४), पॉंडिचेरीचें 'अदिति' (१९ 'पुरोधा' (१९६२), आसामचें 'अकेला' (१९४२), दिब्रुगडचें 'नव ज गुजरातचें 'हिंदी नव जीवन' (१९२१), हैदराबादचें 'कल्पना' (१९ अजंता, आर्यभानु, संगम. भारताभायल्या देशांनी हिंदी भाशीक लें आंकडो खूब आसा. इंग्लंड, आफ्रिका, सुरिनाम, त्रिनिदाद, मॉरिशस, नेपाळ, ब्रह्मदेश, श्रीलंका, पाकिस्तान, बांगलादेश, आदी दे

ठी उजवाडा येतात.

माळीं : भारतांत मुद्रणकलेची सुरवात १८३२ वर्सासावन आनी तेन्नाच्यान उर्दू नेमाळीं उजवाडा येवंक लागलीं. हातूंत ज-अखलाक (१९७०) हें पयलें म्हत्वाचें नेमाळें. उपरांत विशयाचीं म्हत्वपूर्ण अशीं उर्दू नेमाळीं उजवाडा आयलीं. हीं शीं - दिलगुदाझ (१८८७), जमाना (१९०४), मखझन् ओरिएंटल कॉलेज मॅगझिन, अदबी दुनिया, हुमायून, इस्मत, तूने, मुशरिक, वानो, फूल (१९०९), उर्दू (१९२१), उर्दू गार (१९२३), मुनादी (१९२६), पयामे तालीम (१९२६), (१९२७), शाइर (१९३०), सबरस (१९३८), अन्न हसनात तजल्ली (१९४०), फारान (१९४९), तामीर ए ह्यात सौघात शबखून (१९६६), किताब, शेरो हिकमत (१९७०), असरी तगू, नवा-ई-अदब, तहरीर, हिंदुस्थानी जबान, इझहार, मेयार, ाखसार, आइना, कौमिराज, रिसाला-ए-आंध्र प्रदेश, नया जकल, मजल्ला-ए-उलूमे इस्लामिया, फिक्रो नजर, अलिगढ जामिआ, हुमा, बीसवी सदी, नक्श शहकार, सियासत, नशेमन, झ, सायन्स (१९२८), मआशियात (१९४६), नफसियात, त, बुर्हान, मआरिफ, इस्लाम और असरे जदीद. भारताभायर न्नून, ओराक आनी सहीफा हीं लाहोरच्यान आनी उर्दूनामा, आनी नया दौर हीं कराचींतल्यान येवपी पाकिस्तानांतलीं मुखेल

ाती नेमाळीं : सुर्वेच्या काळांत गुजराती नेमाळ्यांची बुन्याद मेशनरी आनी पारशी लोकांचो म्हत्वाचो वांटो आसा. 'विद्यासागर' तींतलें आद्य नेमाळें. उपरांतच्या काळांत उजवाडा आयिल्लीं बुद्धिवर्धक (१८५६), बुद्धिप्रकाश (१८५४) हीं म्हत्वाचीं नेमाळीं फुडें १८८५ सावन व्हड प्रमाणांत वेगवेगळ्या विशयावयलीं नेमाळीं उजवाडा आयलीं. हीं नेमाळीं अशीं - वसंत (१८८५), (१८८७), सुदर्शन (१८८५), प्रजाबन्धु (१८८७), खेडा वर्तमान), कैसर-इ-हिन्द (१८८१), गपसप, (१८८६), वैद्य कल्पतरू), गुजरात समाचार (१८९८), साहित्य (१९२०), ईस्ट इंडिया घोपानियुं (१८६६) इतिहासमाला (१८९६), नुरे एलम (१८७१), मेत्र (१८८५), विज्ञान विलास (१८७६), स्त्रीबोध (१८५७), नारक (१८४९), नवजीवन अने सत्य (१९१५), नवजीवन), हरिजन बंधू, बालजीवन (१९२०), बालमित्र (१९२०), (१९२७), कुमार, बहुरूपी (१९३०), स्त्रीजीवन (१९३९), प्रवासी (१९३९), कोडियुं (१९४५), आनंद (१९४७), कौमुदी), संस्कृती (१९४७), कृषी गोविंद (१९४८), जनकल्याण), सहकार (१९५४), चित्रलोक, चित्रज्योती (१९५९), अमृता), समर्पण (१९६०), नवनीत (१९६२), स्वाध्याय (१९६३), योगी (१९६४), शिशुमंगल (१९६५), फूलवाडी (१९६७), ती, क्षीतिज, रुचि (१९६७), उहापोह (१९६९).

ामी नेमाळीं : क्रिस्तांव धर्मप्रसाराच्या हेतून १८४६त आसामी 'अरुणोदय' हें पयलें नेमाळें उजवाडाक हाडलें. ताचे उपरांत व) (१८८६), जोनाकी (१८८९), बिजुली (१८९०), बाँही २), आलोचनी (१९१०), चेतना (१९१९), असम साहित्यसभा (१९२६), आवाहन (१९२९), जयंती (१९३६), रामधेनु (१९५१), मणीदीप, पाछोवा, आमार प्रतिनिधी, नवयुग, आकन, मैना, अरूण, पाखीला, पारिजात, दीपक, पशुपालन, असम कृषक, विज्ञान जेऊटी हीं उल्लेख करपासारकीं आसामी नेमाळीं उजवाडा आयलीं.

उडिया नेमाळीं : ओरिसांत १८३७त कटक मिशन प्रॅसाची स्थापना जाली आनी त्या प्रॅसान १८४९ त 'ज्ञानारूण' हें उडिया भाशेंतलें पयलें नेमाळें काडलें. उडियांतली हेर नामनेचीं नेमाळीं अशीं : अरूणलोक, कुजिबर पत्रिका, परमार्थी, उत्कल दर्पण (१८७३) उत्कल मधूप (१९७८), उत्कलदीपिका (१८६६), बालेश्वर संवादवाहिका (१८६८), उत्कल हितैषिणी(१८६९), उत्कल पुत्र (१८७३) उत्कल साहित्य(१८९७), मुकुर (१९०५), सहकार (१९१९), नवभारत (१९३४), डगर (१९३६), झंकार (१९४८), आसन्तकालि (१९५०), विदेशी (१८७३), उत्कल प्रभा (१८९१), इंद्रधनु, बिजुली, नवजीवन (१९५६), पौरूष (१९६७) नबरबी (१९७०)

कन्नड नेमाळीं : विसाव्या शतमानाचे सुर्वेक कर्नाटकांत कन्नड नेमाळ्यांचो उदय जालो आनी उपरांत एका फाटल्यान एक वेगवेगळ्या विशया वयलीं कन्नड नेमाळीं उजवाडा येवंक लागलीं. हीं नेमाळीं अशीं : गोरक्षण (१९०२), कॅनेरा न्यूज (१९१६), सत्यवादि (१९१७), सद्बोध चंन्द्रिके, कर्मवीर, कोडगु (१९२१), नवयुग, उडिपी (१९२१), मैसुरू सहकार पत्रिके (१९२५), संयुक्त कर्नाटक (१९२४), जय कर्नाटक, जयंति (१९३८),नुडिगन्नडि (१९३८), प्रजामत (१९३१), प्रबुद्ध कर्नाटक, ताइनाडू (१९२७), ताईनुडि, बैरागि प्रेक्षक, सन्मति, वीरशैव, माध्व, ओक्कलिक बंट, कुरुब, सुधा (१९६५), रसरंग (१९६३), तारे (१९६८), कस्तुरी, मल्लिगे.

तेलुगू नेमाळीं : एकोणिसव्या शतमानाच्या पुर्वार्धांत तेलुगू नेमाळीं उजवाडा येवंक सुरवात जाली. तेलुगू भाशेंतलें पयलें नेमाळें 'वृत्तांनी (१८३८)'त सुरू जालें, तेलुगू भाशेंतलीं हेर नेमाळीं अशीं : वर्तमान तरंगिणी (१८४०), सृजनरंजनी (१८६२), आध्रभाषासंजीवनी (१८७१), विवेक वर्धिनी (१८७४), सकलविद्यावर्धिनी (१८७३), आमुद्रित ग्रंथ चिंतामणी (१८८५), राजयोगी (१८९१), यथार्थवादी (१८८१), नीतिदर्पण (१८८५), सरस्वती, कलावती, वाग्वल्ली, हितवादी, श्रियक्षणी, तत्त्वबोधिनी, सुधीररंजनी, हास्यसंजीवनी, आंधवार पत्रिका (१९०८), तेनुगू पत्रिका (१९२०), निलगिरी पत्रिका (१९२०), गोलकोंडा पत्रिका (१९६६), कृष्णा पत्रिका (१९०२), आंध्र ज्योति सचित्र वारपत्रिका (१९६६), विजयवाणी (१९४८), प्रजायुग पक्षपत्रिका (१९६१), स्वतंत्र, पोलिकेका प्रजावाणी, दिव्यवाणी, भाग्यनगर पत्रिका, आंध्र केसरी, भारती (१९२४), श्रवन्ति (१९५१), युवा (१९४१), आंध्र साहित्य परिषद पत्रिका (१९११), गृहलक्ष्मी, तेलुगू भाषापत्रिका, बालमित्र (१९४५), बुज्राय्यी (१९७४), चंदामामा (१९४५), परिशोधन, प्रबुद्धांध्र, प्रतिभा, सृजन, विज्ञानम्, विज्ञानवादी वैज्ञानिक पत्रिका, तत्त्ववाद.

मल्याळम् नेमाळीं : मल्याळम् भाशेंतलें पयलें नेमाळें काडपाचो मान डॉ. हेरमान गुंडर्ट हाचेकडेन वता. राज्यसमाचारम् (१८४७) आनी पश्चिमोदयम् हीं ताणें उजवाडा हाडिल्लीं नेमाळीं. ताचे उपरांत वेगवेगळ्या विशयांचेर वेगवेगळीं नेमाळीं उजवाडा येवंक लागलीं. हीं नेमाळीं अशीं आसात - विद्याविलासिनी (१८८१), केरळमित्रम् (१८८१), सगुण बोधिनी (१८८७), केरळ संचारी (१८८८), मल्याळ मनोरमा (१८९०), सुजनानंदिनी (१८९१), भाषापोषिणी (१८९२) रसिकरंजिनी (१९०३),

महाराणी, शारदा (१९०५), स्वदेशाभिमानी (१९०५), कवनकौमुदी (१९०६), मंगलोदयम् (१९०७), मितवादी (१९०७), कविताविलासिनी (१९१२), महिलारत्नम् (१९१६), भाषासाहिती, विज्ञानकैरळी, साहित्यलोकम्, साहित्यचक्रवाकम, मनोराज्यम, ग्रंथालोकम, प्रबोधकम, केसरी, सहोदरन, विवेकोदयम, आत्मपोषिणी, साहित्यपरिषत्, समीक्षा (१९६३), केरळकविता (१९६७), तिलकम् (१९६१), मानदंडम् (१९६७), कौमुदी, शलाका.

आर्विल्लया काळांतलीं वेगवेगळ्या विशयाचेर आदारीत उजवाडा येवपी म्हत्त्वाचीं नेमाळीं आसात. मल्याळ मनोरमा, मातृभूमी (१९३२), कलाकौमुदी, मल्याळनाडू, कुकुंमम्, मनश्शास्त्रम, सैक्को, कलाशाला, योजना, चिन्त, गुरुकुलम् योगनादम्, देशाभिमानी, जनयुगम्, चंद्रिका, केली. हाचे भायर मल्याळम - हिंदी मल्याळम - इंग्लीश हींय द्विभाशीक नेमाळीं उजवाडा येतात.

तमीळ नेमाळीं : तमीळींतलें सगळ्यांत पयलें नेमाळें तमीळ मॅगझीन हें १८३१ त ख्रिश्चन रिलिजीअस ट्रॅक्ट सोसायटीन सुरू केलें. १८५६ तल्यान मद्रासच्यान हें नेमाळें उजवाडा येवंक लागलें. फुडें एकुणिसाव्या शतमानाच्या निमाण्या काळांत धर्मप्रसाराखातीर जायतीं नेमाळीं उजवाडा आयलीं. हीं नेमाळीं अशीं - स्नेहबोधन (१८७५), वेद पिळक्कम् (१८९०), वेधबोध मत मोषी, शैव उदय बोधिनी (१८८२), इंतु मत चीर तिरूत्ती (१८८३), इस्लाम् नेशन (१९०९), तत्तुव इस्लाम् (१९२१), दारुल् इस्लाम् (१९२१). हाचेभायर राजकारण, साहित्य समिक्षा, अर्थीक, उद्देगीक, समाजीक आदी जायत्या विशयांवयलीं नेमाळीं भरपूर प्रमाणांत उजवाडाक आयलीं. हीं नेमाळीं अशीं - महाराणी (१८८७), मातर् मैत्री (१८८९), चक्कर वर्तिनी (१९०५), आरोग्य बोधिनी (१९०८), सांडोर् कुलविवेक बोधिनी (१९०९), मातर् बोधिनी (१९११), नाट्टुक्कोट्टै वैशियम् (१९१४), आर्य वैश्याभिमानी, बलियार मित्रन् (१९११), बालविनोदिनी, रन्ताकारम, (१९१८), नवशक्ती (१९२०), सुखाथार बोधिनी (१९२३), आयुळ बेदम (१९२३), चेंकुंत मित्रन (१९२२), आरोग्यदीपिकै (१९२४), कुटियरसू (१९२५), ब्राह्मणन् (१९२५), तमिष पोषिल् (१९२५), देशबंधू (१९२६), अच्चुतेशिल (१९२६), आनंद विजय विकटन् (१९२८), आनंद विकटन् (१९२९), प्रचंड महाविकटन् (१९२८), यादवमित्रन् (१९२९), गांधी, सुदंतिर चंकू (१९३०), कुलालमित्रन् (१९३१), आयुर्वेदजीवरक्षकम् (१९३२), प्रचंड विकटन्, वसंत विकटन्, कुमार विकटन् कुरूंपन् (१९३३), आदि द्राविड मित्रन् (१९३४), संगीत अभिमानी (१९३४), बालचिंतामणी, सिनेमा उलहम्, आटल् पाटल्, आन्द कूत्तन् (१९३५), मातर मरूमणम् (१९३६), गृहलक्ष्मी (१९३७), कॉंग्रेस पेरिकै, वैद्य चंद्रिक, शिल्पश्री, कथानिधी (१९३८), कुयिल् (१९४०), हनुमान् (१९४०), क्राम उळीयन् (१९४३), अगस्तियन् (१९४४), कलामोहिनी, चंद्रोदयम् (१९४५), मुल्लै (१९४६), आशोक, पूतोट्टम, तोषन चिरपक्कलै, पुतुमैप्पेण् अंबुलि मामू, चिंतनै, कलै (१९४७), तमिषर् नाडू, नूरूळ् हक्, कलैक्कतिर्, तेनी (१९४८), योगासन आलल विजयम, नाट्टियम्, शक्ती, अंबि तंपी (१९४९), वम्ळुवर्, कण्णन् (१९५०), कल्क्कंदू (१९५१), द्राविड कूट्टरशू (१९५२), पार्वती (१९५०), विज्ञानी (१९५३), शांती (१९५४), सरस्वती (१९५५), कलावल्ली (१९५५), श्री. सुब्रह्मण्य भारती कविता मंडलम् (१९५५), द्राविड येडू (१९५७), तामरै (१९५८), कवितै (१९६४), कणैयाळी (१९६५), नटै, दीपम (१९६५), सुरथ (१९[illegible] इलक्किय वट्टम् (१९६३), ज्ञानरथम् (१९७०), तेन मोषी, मुल्लै (१९[illegible] चेंपरिती, माणाक्कन, पकुत्तरिवू, आरायची, पुलमै, आनंद वि[illegible] कल्की, कुमुदम्, कलैमकळ्, मंजरी.

मराठी नेमाळीं : १९व्या शतमानाचे सुरवाती पसून मराठी भा[illegible] इंग्लीश भाशेचो परिचय जावंक लागलो. देशांतल्या हेर वाठार[illegible] महाराष्ट्रांतूय संस्कृतीक प्रबोधनाचो काळ आयलो आनी हातूंत[illegible] दिसाळीं आनी नेमाळीं हांचो उदय जालो. मराठी भाशेंतलें पयलें 'दिग्दर्शन' (१८४०) बाळशास्त्री जांभेकर हाच्या संपादनाखाल [illegible] आयलें. हे सुरवाती उपरांत मराठी नेमाळ्यांनी भरपूर प्रमाणा[illegible] जाली.

सुर्वेच्या मराठी नेमाळ्यांचो उद्देश जरी अस्तंत्या गिन्यानाची[illegible] करून दिवपाखातीर आशिल्लो तरी फुडल्या काळांत वेग[illegible] विशयांवयलीं आनी संपन्न अशीं मराठी नेमाळीं उजवाडा येवंक ल[illegible] हातूंतलीं म्हत्वाचीं नेमाळीं अशीं - ज्ञानचंद्रोदय (१८४०), ज्ञ[illegible] (१८४२), ज्ञानप्रकाश (१८४९), मराठी ज्ञानप्रसारक (१८[illegible] विचारलहरी (१८५२), ज्ञानदर्शन (१८५४), सुमित्र (१८५५), प्र[illegible] उदयप्रभा, सद्धर्मदीपिका, सर्वसंग्रह (१८६०), ज्ञानाकर (१८[illegible] स्त्रीभूषण (१८६४), विविधज्ञानविस्तार (१८६७), दंभहारक (१८[illegible] बालबोधमेवा (१८७३), सत्यदीपिका (१८७३), निबंधमाला (१८[illegible] अबलामित्र (१८७६), न्यायप्रकाश (१८७६), व्हराडशालापत्रक (१[illegible] काव्येतिहास संग्रह (१८७८), बालबोध (१८८१), निबंध [illegible] (१८८७), स्त्रियांची मैत्रिण (१८८८), भिषग्विलास (१८९२), ब[illegible] (१८९३), ग्रंथमाला (१८९४), भाषांतर (१८९४), मनोरंजन (१८[illegible] स्त्रीशिक्षण चंद्रिका (१८९९), रंगभूमी (१९०७), मुमुक्ष (१९[illegible] रंगभूमी (१९०७), न्यायाश्रम, मराठी शिक्षक (१९११), शेतक[illegible] शेतकरी (१९१०), व्यायाम (१९१५), रामदास आनी रा[illegible] (१९१५), उद्यम, तत्त्वज्ञान मंदीर (१९१९), रत्नाकर (१९[illegible] सृष्टिज्ञान, महाराष्ट्र साहित्य पत्रिका (१९२८), किर्लोस्कर (१९[illegible] प्रतिभा (१९३३), पारिजात (१९३४), जोत्स्ना (१९३६), अ[illegible] (१९४३), युगवाणी (१९४६), साहित्य (१९४७), संशोधन - [illegible] (१९५२), प्रतिष्ठान (१९५३), छंद (१९५४), महानुभाव, [illegible] ज्ञानेश्वर, नामदेव, सज्जनगड, मासिक पत्रिका, माऊली, अभिरुची, [illegible] साहित्य, सत्यकथा, आलोचन, वैखरी, ऋचा, नवभारत, समाज[illegible] पत्रिका, लोकशिक्षण, सह्याद्रि, मासिक मनोरंजन, ब्राह्मण [illegible] लोकशिक्षण, पुरूषार्थ, नवभारत, मानकरी, देवलांची नाटके संस्कृ[illegible] लोकसत्ता आणि महाराष्ट्र संस्कृति, नाट्यवास्तुरचना, गृहिणी, मानिनी, संजीवनी, अनुराधा, स्त्री, जत्रा, शालापत्रक, आनंद, खे[illegible] कुमार, किशोर, चांदोबा, अस्मितादर्श, निकाय, अस्तित्व, शे[illegible] लोकराज्य, साहित्यसहकार, ललित, इये मराठीचिये नगरी, वाच[illegible]

महाराष्ट्राभायल्या कांय वाठारांनीय मराठी भाशीक नेमाळीं उ[illegible] येतात तीं अशीं - मांडवी (गोंय), मालव साहित्य (इंदूर), पंचधार[illegible] स्वाध्याय संशोधन पत्रिका (हैदराबाद), मायमराठी (दिल्ली), [illegible] (पारडी) हीं नेमाळीं म्हत्वाचीं आसात.

कोंकणी नेमाळीं : (पळेयात कोंकणी साहित्य - कोंकणी पत्रवे[illegible]

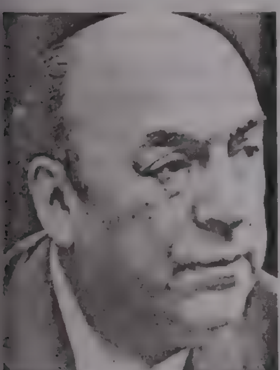
- कों. वि.

…द्र : (बारावें शतमान). कन्नड भाशेंत रचना करपी नामनेचो … बाराव्या शेंकड्याचे अखेरेक चंपूपद्‌दतीचें काव्य उदरगतीक …डीत कवीमदीं नेमिचंद्राचो आस्पाव जाता. ताणें 'लीलावती …नी 'नेमिनाथपुराण' हीं दोन चंपूकाव्यां बरयलीं. सौदत्तीचो … लक्ष्मीधर (११७०) हाणें नेमिचंद्राक आलाशिरो दिल्लो आनी … राजा वीर बल्लाळ हाचो मुखेल प्रधान सेज्ञवळू पद्मनाभ हाणें …कडल्यान 'नेमिनाथपुराण' बरोवन घेतलें, अशे उल्लेख मेळटात. …चंद्राक 'कविराजकुंजर', 'साहित्य विद्याधर' ह्यो पदव्यो मेळिल्ल्यो. … प्रबंध हें ताचें शृंगाररस आशिल्लें काव्य. सपनांत एकामेकांक …मोगांत पडिल्ल्या आनी उपरांत ताटातूट जावन परत मेळिल्ल्या …गीकेची कथा तातूंत आयल्या. हातूंत खूब वर्णनां आयल्यांत. … सोबीतकाय हीच खरी सोबीतकाय आनी शृंगार होच खरो रस, …येचेर नेमिचंद्रान हें काव्य बरयलें. 'नेमिनाथपुराण' ह्या चंपूकाव्यांत …या तीर्थंकराचें चरित्र वर्णिल्लें आसून तातूंत आयिल्ली हरिवंश-…ची कथा ही कृष्णाचीच कथा. ही कथा पुराय नासून तातूंत …मेरेनचोच भाग आयला. कवीच्या मरणाक लागून हें काव्य पुराय …गकलेंना. म्हणून ह्या काव्याक 'अर्धनेमिपुराण' अशें म्हण्टात. त्या …यो जिव्यो व्यक्तीरेखा, कल्पकताय आनी सोंपी शैली हांचेवयल्यान …चे प्रतिभेचो अणभव येता.

- कों. वि. सं. मं.

…, पाब्लो : (जल्म : १२ जुलय १९०४, पॅरल चिली; … २३ सप्टेंबर १९७३, सांतीयागो, चिली).

…नेचो चिलीयी कवी. स्पॅनीश भाशेंत ताणें बरप केलें. ताचें मूळ नांव नेफताली रिकार्दो रेयास. १९२० सावन ताणें पाब्लो नेरुदा ह्या नांवान बरप केलें आनी १९४६त ह्याच नांवाचो कायदेशीर स्विकार केलो. ताचें शिक्षण टोयूको आनी सांतिआगो शारांनी जालें. पिरायेच्या

…रासावन ताणें कविता बरोवपाक सुरवात केली. ताच्यांतलो कवी …आसतनाच नामनेची चिलीयी कवयित्री गाब्रिएला मिसत्राल हिचो … ताका मेळ्ळो. तिणें ताका कितल्याशाच अभिजात ग्रंथांची वळख …दिली. ह्या ग्रंथांच्या वाचनान तो साम्यवादावटेन घुंवलो.

… भाशेच्या उच्च शिक्षणाखातीर पाब्लोचो राबितो सांतियागोक …ना थंयच्या चिलीयी विद्यार्थ्यांचे संघटनेवरवीं जाल्ले काव्य सर्तींत …नाम मेळयलें. १९२३त Crepusculari हो ताचो पयलो कवितांझेलो …डाक आयलो. १९२४त उजवाडाक आयिल्ल्या Veinte Poemas …or y una cancion desesperada' ह्या कवितांझेल्याक लागून एक म्हान कवी म्हणून ताणें नामना जोडली.

ताचे उपरांतचे कांय उल्लेख करपासारके कवितांझेले अशे : Tentatira hombre infininito (१९२६) El hondero entusiasta (1933).

१९२७त ताची रंगून हांगा वाणिज्यदूत म्हणून नेमणूक जाली आनी ते उपरांत राजनितीक सेवेच्या निमतान युरोपांत, दक्षिण अमेरिकेंत आनी उदेंतेकडल्या कांय देशांक ताणें भेटी दिल्यो. ताचें काव्यलेखन मात अखंड चालू आशिल्लें. १९३५त वाणिज्यदूत म्हणून तो माद्रीदाक आयलो आनी स्पेनीश विचारवंतांनी ताका उर्बेभरीत येवकार दिलो. १९३६त स्पेनांत जाल्या यादवी झुजांत ताची इश्टीण नामनेची स्पेनीश कवी आनी नाटककार फ्रेदेरिको गार्सिपा लॉर्का हिका मरण आयलें. ह्या झुजाचे दुखदिणे परिणाम खोलायेन ताच्या मनार जाले. Espana en el corazon ह्या ताच्या काव्यांत ताचें पडबींब पडलां. फुडें दुसऱ्या म्हाझुजाच्या वातावरणांतल्यान स्फुरिल्ल्यो कितल्योशोच कविता ताणें बरयल्यो.

चिलीयी सिनेटचो वांगडी म्हणून १९४५ तो वेंचून आयलो आनी देशाच्या विंगड विंगड प्रस्नांनी ताणें आस्थेन लक्ष घालें. १९४९ त ताणें सोविएत युनियनाक भेट दिली. ह्याच काळांत ताणें Canto general (१९०५)

हें अमेरिकेवयलें म्हाकाव्य बरयलें. युरोपाच्या प्रभावांतल्यान मुक्त जाल्ल्या स्पेनी अमेरिकी कवितेचो साक्षात्कार ह्या म्हाकाव्यान घडयलो. चिर्लींत १९७०त सत्तेर आयिल्ल्या साल्वादोर आयंदे ह्या मार्क्सवादी अध्यक्षान पाब्लोची फ्रांसांत राजदूत म्हणून नेमणूक केली.

एक म्हान शांततायवादी आनी मानवतावादी कवी म्हणून पाब्लोन नामना मेळयली. भावकविते सावन म्हाकाव्यामेरेन वेगवेगळे तरेची कविता ताणें समर्थपणान बरयली. ताच्या कांय कवितांनी अतिवास्तववादी प्रतिभा मेळटात. १९७१ वर्सा ताका साहित्याखातीर आशिल्लो नोबॅल पुरस्कार फावो जालो.

संवसारीक शांतताय संघटनेचो (World Peace Council) तो १९५०सावन वांगडी आशिल्लो. १९५३त ताका स्टालिन शांतताय पुरस्कार फावो जालो. १९५०त ताणें भारताक भेट दिल्ली आनी कांय नामनेच्या भारतीय साहित्यिकांकडेन इश्टागत केल्ली.

- कों. वि. सं. मं.

नेवगी, गजानन रामचंद्र : (जल्म : ७ सप्टेंबर १९३३, दिवचल).

सुटकेझुजारी. १९४६ वर्सा सावन तो राश्ट्रीय वावर करूंक लागलो. पत्रकां लावप, दोडामार्गा वयल्यान पत्रिका हाडून त्यो वांटप, असलीं कामां तो करतालो. १९५४ वर्सासावन 'नॅशनल कॉंग्रेस गोंय' संघटनेचो तो वांगडी जालो. ६ एप्रिल १९५५ दिसा ताणें म्हापश्यां सत्याग्रह घडोवन हाडपाक सुधाताई जोशी हिका पालव दिलो. २० जुलय १९५५ ह्या दिसा पोलिसांनी ताच्या घराचेर धाड घालून घरांत आशिल्लें राश्ट्रीय साहित्य आनी पत्रकां जप्त केलीं. दुसऱ्या दिसा ताका ताचो भाव आनी बापायसयत धरलो. पणजे पोलीस ठाण्यांत ताचो खूब छळ केलो आनी ताका आल्तिन्यावयल्या हॉस्पिटलांत व्हरून दवरलो. २२ डिसेंबर १९५५ ह्या दिसा ताका आग्वाद बंदखणींत दवरलो. कांय दीस ताका एकांतवासांत दवरिल्लो.

२२ फेब्रुवारी १९५६ दिसा ताची बंदखणींतल्यान सुटका जाली. भारत सरकारान ताम्रपत्र दिवन ताचो भोवमान केलो.

- कों. वि. सं. मं.

नेवगी, वसंत काशिनाथ : (जल्म : १५ ऑगस्ट १९२०, म्हापशें).

सुटकेझुजारी. ताणें लिसेंवाचें दुसरें वर्स आनी मॅट्रिके मेरेन शिक्षण घेतलें. 'आझाद गोमंतक दल' संघटनेचो तो वांगडी आशिल्लो. भूंयगत क्रांतीविरांक तो आदार दितालो. १९५५-५८ ह्या काळांत ताका पोलिसांनी पांच खेपे धरलो आनी २८ म्हयने बंदखणींत दवरलो. भारत सरकारान ताम्रपत्र दिवन ताचो भोवमान केलो.

- कों. वि. सं. मं.

नेवगी, हनुमंत ऊर्फ हेमंत बाळकृष्ण : (जल्म : १० ऑक्टोबर १९११, मडगांव).

एक नामनेचो गोंयकार सावळे चित्रकार. ताचो मूळ गांव कालापूर, तिसवाडी. पूण बाटाबाटी वेळार पुर्तुगेजांच्या त्रासांक लागून ताचो घराबो बेळगांव गेलो. उपरांत परत म्हापश्यां येवन थंयच्यान मडगांवां येवन रावलो. ताचे मुळावें आनी मॅट्रिके मेरेनचें शिकप मडगांवां दामोदर विद्यालयांत जालें. ल्हान आसतनाच ताका चित्रकलेची ओड लागली. १९३० वर्सा ताणें नामनेचो चित्रकार प्रभाकर मुळगांवकर हाचेकडेन चित्रकलेचें मुळावें शिक्षण घेतलें. १९३४ वर्सा मुंबय, गिरगांवां ताणें केतकर आर्ट इस्टिट्युटांत तीन वर्सां शिक्षण घेतलें. उपरांत १९३७ वर्सा मुंबयच्या जे. जे. स्कूल ऑफ आर्टस् हातुंतल्यान कलेची पदवी घेतली. तेन्नाच ताच्या बापायची भलायकी इबाडिल्ल्यान ताका गोंयांत येवन रावचें पडलें.

ताच्या चित्रांक गोंयांत व्हडलोसो वाव मेळ्ळोना तेन्ना १९४१ वर्सा तो परत मुंबय गेलो. ताचीं चडशीं चित्रां सैमाचेर आनी मुखवट्यांचेर आशिल्ल्यान सिनेमासृश्टींत ताका बरो वाव मेळ्ळो. थंय ताणें तीन वर्सां आर्ट डायरेक्शनाचें काम केलें. १९४५ वर्सा चित्रां काडपाच्या निमतान ताणें ग्वाल्हेर, दिल्ली, आग्रा, उज्जैन, बडोदा, जयपूर ह्या सुवातींनी भोवंडी केली. थंयच्यान ताणें ते ते सुवातीचें दर्शन घडोवपी सुमार १५० चित्रां काडलीं.

ताचीं हीं चित्रां पळोवन ताका मुंबयच्या हाफकीन इन्स्टिट्युटांत चित्रकार आनी छायाचित्रकार म्हणून आपोवणें आयलें. हे संस्थेत ताणें सेगीत २५ वर्सां नोकरी केली आनी १९६८ वर्सा थंयच्यान निवृत्त जावन तो गोंयांत आयलो.

१९३८ वर्सा ताणें काडिल्ल्या चित्रांचें गोंयांत प्रदर्शन जालें. तेन्नाचो जुईज द रेलासांव हाका ताचीं कांय चित्रां आवडून ताणें ताच्या दोन खास चित्रांक रोखड इनामां आनी भांगरा पदकां दिलीं. 'मौज' ह्या मराठी अंकांत नेमान ताचीं चित्रां येतालीं. 'बडी माँ', 'सौभद्र' आनी 'प्रफुल्ल' सिनेमांखातीर ताणें वेगवेगळीं चित्रां काडल्यांत.

१९८१-८२ वर्सा गोंयच्या खेळ आनी संस्कृताय खात्यान ताका पुरस्कार दिवन ताचो भोवमान केलो.

ताणें चितारिल्ल्या चित्रांनी मनशाच्या तोंडावयले हावभाव परिणामकारक आसतात. मुखवटे तेच पूण तांचे वेगवगळ्या खिण... हावभाव दाखोवपांत तो किशाल आशिल्लो.

- को. वि सं...

नेवरेकार, श्रीपादराव : (जल्म : ३ जुलय १९१२, मड... गोंय. मरण : १६ जून १९७७, मुंबय).

गोंयचो एक नामनेचो संगीत नट. भारदस्त आवाजाची देण लाभि... नाट्यरत्न श्रीपादराव नेवरेकाराक संगिताची कसलीच फाटभूंय नाशि... पूण ताच्या भुरगेपणांत गोंयांत ज्यो नाटक कंपन्यो येताल्यो, किर्तन... येताले तांच्या पदांतल्यानूच श्रीपादरावाचेर संगिताचे संस्कार जाल... म्हणूं येता.

विसाव्या शेंकड्याच्या तिसऱ्या दशकांत संगीत शिक्षणाची... आशिल्ल्या तरणाट्यांच्या मुखार संगीत साधनेचे दोनूच मार्ग आशि... एक नाटक कंपनींत काम करप आनी दुसरो किर्तनकार जा... श्रीपादरावान आपणाल्या उपजत आवाजाच्या आनी संगिताचे आवडी... बळार नाटक कंपनींत प्रवेश करपाचो निर्णय घेतलो. १९३० ... रंगदेवता रघुवीर सावकार हाणें ताका आपल्या 'रंगबोधेच्छु' नाट्यसं... आपयलो आनी श्रीपादरावान पिरायेच्या अठराव्या वर्सा हे नाट्यसं... प्रवेश केलो. हे संस्थेंत रावन ताणें मानापमान, संशयकल्लोळ, वरद... ह्या नाटकांनी नायकाच्यो भुमिका केल्यो. ताचे पयलीं ताणें पण... श्रीमहालक्ष्मी सभामंडपांत रथसप्तमीकर समाजावतीन बसय... नाटकांतल्यान विंगड विंगड भुमिका केल्यो. पूण 'रंगबोध... नाट्यसंस्थेंतल्या ताच्या भुमिकांक लागून ताका खूब नामना मेळ... ह्याच वेळार, स्वातंत्र्यवीर विनायक दामोदर सावरकरान श्रीपादरा... 'नाट्यरत्न' ही पदवी दिवन ताचो भोवमान केलो.

१९३२ वर्सा नानासाहेब चापेकर हाणें, श्रीपादरावाचो 'गंधर्व मंड... प्रवेश करून दिलो. हे मंडळींत आसतना मास्टर कृष्णराव फुलंब्री... विनायकराव पटवर्धन, गणपतराव बोडस, कृष्णराव चोणकर ह्या नामने... गायक नटांचो सांगात मेळिल्ल्यान नेवरेकराच्या नाट्यसंगिताक ... वेगळेंच पूण वजनदार अशें रूप मेळ्ळें. फुडें फुडें चोणकर आनी नेवरे... हे दोगूय जाण गंधर्वमंडळीचे खांबे मानताले. खंयच्याय वेळार बालगंध... आवाज बरो लागलो ना जाल्यार हे दोगूय जाण आयकुप्यांक भ... संगीत दिवन रिझयताले.

'स्वयंवर' नाटक रंगमाचयेर येतपसून खुबशा नामनेच्या न... भीष्मकाची भुमिका केल्ली. ह्या नटांभितर पंढरपुरकरबुवा, पटवर्धन... लोंढे ह्या गायक नटांचो आस्पाव जाता. पुण जेन्ना श्रीपादरावान भीष्म... भुमिकेंतल्यान 'जाऽऽऽ भय न मम मना ' हें गीत, आपल्या भारद... पहाडी आनी धारदार आवाजांत आयकुप्यांमुखार दवरलें तेन्ना जो टाळ... गडगड जालो ताका तोड ना अशें आयजूय जाण्टेले सांगतात. माल... रागांतल्या ह्या धीरोदात्त पदाक श्रीपादरावान जे तरेन न्याय दिलो ... दुसऱ्या खंयच्याच नटान दिवंक ना अशें म्हण्टात.

नेवरेकारान संगिताचें मुळावें शिक्षण दत्तारामजी नांदोडकार हाचेक... घेतलें आनी नाट्य वेवसायांत थिरावतकूच तानरस खाँच्या घराण्य... नामनेचो संगीतकार खाँसाहेब इनायतखाँ हाचेकडेन कांय वर्सां ता... घेतली. उपरांत आग्रा घराण्याचो खाँसाहेब खादिम हुसेन खाँ हाचेकडे...

च वर्सां संगिताचो अभ्यास केलो. नेवरेकारान पुरायपणान सायाक ओंपून घेतिल्ल्यान खाजगी मैफिली सोडल्यार हेर व्हड डेन ताणें चडशें लक्ष दिलेंना. पूण शास्त्रीय आनी सुगम हे कार तो गायतालो.

बर' नाटकांत भीष्मक, 'एकच प्याला' तल्यान रामलाल आनी नाटकांतले कोदंड ह्यो भूमिका खूब गाजल्यात. ह्या भुमिकांचीं या वेळार ताणें खूब रंगयलीं. श्रीपादरावाक बालगंधर्व भांगरापदक ले.

ोधेच्छू' आनी 'गंधर्व मंडळी' ह्या दोनूय नाटक मंडळींचीं नाटकां न आशिल्लीं. श्रीपादराव ह्या नाटक मंडळींचो हिरो आशिल्लो. डळींत ताचे खूब वर्सां वास्तव्य आशिल्लें. फुडें नाटक कंपनी बंद बालगंधर्वान भजनाचे दौरे काडले. ह्या दौऱ्यांनीय नेवरेकारान न बालगंधर्व नेवरेकर जुगलबंदीचो आस्वाद आयकुप्यांक दिलो. च्या साठ वर्सांच्या अदमासाक, १९७२ वर्सा गोंय, कला न सुरू केल्ल्या संगीत म्हाविद्यालयांत सुगम संगिताचो शिक्षक ची नेमणूक जाली. सुमार तीन वर्सां हें काम करून तो मुंबय का पिरायेच्या ६५ व्या वर्सा मरण आयलें.

हिंदू असोसिएशनच्या खुबश्या नाटकांनीय ताणें मुखेल भुमिका

– माधव पंडित

: नेपाळांतली खूब पोरणी परंपरा आशिल्ली एक जमात. च्या दोंगरांनी ह्या लोकांची चड वसती आसा. तशेंच पाटण, कीर्तीपूर ह्या शारांनीय नेवार लोकांचो राबितो आसा. शेतकाम वेवसायांनिमतान हे लोक हेर सुवातांनी पातळ्ळ्यात. तरी नेवार काठमांडूंत रावतात.

लोक हिमालयाचे उत्तरेसावन नेपाळांत आयले आसूं येत अशें णान मत आसा. तेच भाशेन मलबारच्या नायरांकडेन नेवार बुबशें सारकेपण आशिल्ल्यान, ते दक्षिण हिंदूस्तानांतल्यान हांगा आसूं येत अशेंय एक मत आसा. ह्या लोकांचें वास्तव्य नेपाळांत . सुमार सव्वा शेंकड्यासावन आसा अशें अभ्यासकांचें मत

ह्या शब्दाचे व्युपत्तीविशीं खास म्हायती मेळना. ह्या प्रदेशांत शेंत लोकरीक पाल म्हण्टात. ह्या मूळ शब्दांत 'ने' हें व्यंजन न नेपाल हो शब्द तयार जालो आसूं येता अशें म्हण्टात आनी रा वयल्यान नेवार हें उतर आयलें अशें कांय तज्ञांचें मत आसा. लोकांमदीं शिवमार्गी म्हळ्यार हिंदू आनी बुद्धमार्गी म्हळ्यार दोन मुखेल भेद आसून, तातूंत आनीक जाती-उपजाती आसात. नेवारांच्या ब्राह्मण पुरयत वर्गाक देवभजू ब्राह्मण, लाखे आनी नेवारांच्या पुरयत वर्गाक वज्राचार्य, बाँडा वा बरे अशें म्हण्टात. ब्राह्मणांक उपाध्या, राजोपाध्या, देवब्रह्म आनी गुरुबजे अशोय सात. ब्राह्मणाउपरांत छथरिया श्रेष्ठ, पंचथरिया श्रेष्ठ आनी उच्चवर्णीय लोक येतात. तांचे उपरांत पहाडी ज्यापु, हले, त्रकार, छीप, मनंधर, कौ, डूयीय, बलमी, संग, भा, कराई, जोगी, पोरे, कुल्लू, च्यामे, हर हुरु ह्यो जाती येतात. हातुंतूय खूब पोटभेद आसात.

घर बांदतना नेवारी लोक खूब तरांचे विधी करतात. तांचीं घरां तीन-चार मजली आसून तीं विटो आनी नळे हांचीं आसतात. तीं चवकोनी आसून, मजल्यांची उंचाय खूब उणी आसता. फुडले वण्टीकूच जनेलां आसतात. दरेका मजल्याचे खास उपेग आसतात. तळमजल्यार दुकान, गोठो आनी कोठयेची कूड आसता. दुसऱ्या मजल्यार कांय कुडी आसतात. तातूंत सोयऱ्यांची तशेंच मेळपाक येवपी लोकांची वेवस्था करतात. तिसऱ्या मजल्यावयल्या कुडींनी लग्न जाल्ले दादले-बायलो न्हिदतात. चवथ्या मजल्यार रांदचीकूड आनी देवाची कूड आसता. रांदचेकुडींत परक्या मनशाक वचपाक बंदी आसता. घराच्या पाश्ताक जनेल आसता. दरेका घराच्या दाराचेर गणेशमूर्त आसता.

चडशे नेवार लोक नेवारी भास उलयतात. हे भाशेचेर संस्कृत भाशेचो प्रभाव आसा. तशेंच हे भाशेची स्वतंत्र लिपी आसुनूय, देवनागरी लिपीचो उपेग करतात. कांय नेवार लोक नेवारी आनी नेपाळी अशो दोनूय भासो उलयतात.

नेवार दादले कुडतो आनी विजार जाल्यार बायलो साडी आनी लांब हातांचो ब्लावज घालून शाल वा ओडणी घेतात. श्राद्ध सारकेल्या धर्मीक सुवाळ्याक मात नेवार दादले पुडवें न्हेसतात. हालीं शिक्षणाक लागून तांच्या भेसांत खुबूच बदल जायत चलला. ज्यापू हे पोटजातींतल्यो बायलो काळ्या रंगाची अशीर साडी न्हेसतात. पयलींच्या काळांत नेवार बायलो, नायर बायलांभशेन माथ्यार जटेभाशेन केंस बांदताल्यो पूण हालीं त्यो आंबाडो, दोन विणयो वा एक विणी घालतात. नेवार बायलांक अलंकारांची खूब आवड आसता. त्यो नाकांत सोडून कपलाचेर कानांत, हातांत तरातरांच्यो वस्ती घालतात. आंगार पाडून घेवपाची चाल ज्यापू हे पोटजातींत आसा.

नेवार लोकांमदीं मॉंगोलॉयड आनी भूमध्यसामुद्रिक (मॅडिटॅरेनियन) ह्या दोनूय वंशांचीं शारिरीक खाशेलेपणां आसात. शीत, भाजयो, मास, नुस्तें हो तांचो नित्याचो आहार. तांदळाचो सोरो नेवरांत प्रसिद्ध आसा.

बुद्धमार्गी नेवार आदीबुद्धाक भजतात. ताका ते स्वयंभू म्हण्टात आनी ज्वालेच्या रुपांत ताची पुजा करतात. तशेंच अमिताभ, पद्मपाणी, शाक्यसिंह आनी मंजुश्री हांचेवांगडा ते ब्रह्मा, विष्णु आनी महेश हांकांय भजतात. हिंदू नेवार शिवाक सगळ्यांत श्रेश्ठ मानतात. तशेंच विष्णु, कृष्ण, गणेश, आकाशभैरव, कालभैरव, बाघभैरव, सरस्वती, लक्ष्मी, पार्वती, दुर्गा, तुळजा आनी कांय ग्रामदेवातंक भजतात. बौद्ध आनी हिंदू दोन वेगळे धर्म आसले तरीय ते एकमेकांच्या धर्मांत इतले एकठांय आयल्यात, त्या त्या धर्माच्या पुजास्थानांत दोनूय धर्मांची उपासना जाता. नेवार लोक कुमारी म्हणून एके चलयेची पुजा करतात. वसणुकेंतले जे चलयेच्या आंगार कसलोच दाग वा माव ना अशे चलयेक वेंचून, कालीचें रूप म्हणून तिची पुजा करतात. तशीच सबंद राज्याची एक कुमारी आसता. तिका राजकुमारी म्हण्टात. राजा तिचेकडल्यान राज्य करपाचो आदेश घेता. कुमारी पिरायेंत येवपाच्या सुमाराक वा तिका कसलीय जखम जावन रगत आयल्यार, दुसरी कुमारी वेंचतात. कुमारीवांगडा कोण लग्न जायना कारण तिचो घोव बेगीन मरता अशी समजूत आसा. नेवार लोकांमदीं नाग आनी बेबकाची पुजा करतात. नवनाथांभितर मत्स्येंद्रनाथाक हे लोक चड मानतात.

नेवार लोकांमदीं जायते धर्मीक विधी आसून ते चडशे बायलांखातीरूच

आसतात. तातुंतलो यीहीमंके वा यीही हो सगळ्यांत म्हत्वाचो आनी पवित्र संस्कार मानतात. चार ते इकरा वर्सां पिरायेचे वा जाण्टी जावंक नाशिल्ले चलयेचें पयलीं बेलफळाकडेन वा नारायणाकडेन लग्न करतात. ह्या संस्काराक खूब खर्च येता म्हणून खूब चलयांचेर हो संस्कार भौशीक पद्दतीन करतात. देवभजू आनी डुयीय नेवार लोक सोडून हेर नेवार हो विधी करतात. ह्या संस्काराक लागून चलयेची समाजीक प्रतिश्ठा वाडटा आनी तिच्या खऱ्या लग्नाक फकत कराराचें स्वरूप उरता. तिका घटस्फोटूय घेवपाक मेळटा. तशेंच, घोव मेलो जाल्यार विधवेक परतून लग्न करपाक मेळटा अशी ह्या संस्काराफाटली धारणा आसता. 'कैटपूजा' हो उच्चवर्णी नेवारांचो मुजीभशेन एक सुवाळो आसता.

शेती आनी वेपार हे नेवारांचे मुखेल वेवसाय आसात. तशेंच, धातूकाम, मेस्तकाम, कुमारकाम, गवंडेकाम, वीणकाम, तेल गाळप हेय वेवसाय ते करतात. तेल गाळपाच्या घाण्याकूय भुतांखेतांची बादा जाता अशी तांची समजूत आसा. तेखातीर घाण्याच्या दरवट्याचेर ते रेड्याची कवटी बांदतात आनी दसऱ्याच्या दिसा घाण्याक रेडो बळी दितात. दरेका नेवाराची थोडी तरी शेती आसताच. भात विकतें घेवप ते उणेपणाचें मानतात. ते शेताखातीर नांगर वापरिनात. कोणेंय तो वापरल्यार ताका जातीभायर घालतात. भात हें तांचें मुखेल अन्न आसून मको, भाजयो हींय पिकां ते काडटात.

नेवार लोक दर वर्सा भैरवजात्रा भैरवीजात्रा, पर्जन्योत्सव, गायजात्रा, वनजात्रा, इंद्रजात्रा, कुमारीजात्रा, मच्छिंद्रजात्रा, नारायणजात्रा, गणेशजात्रा ह्यो जात्रा मनयतात. त्या वेळार देवतेक जनावर बळी दिवन, तांदळांचो सोरो हे पदार्थ ओंपतात. देवतेची रथांतल्यान मिरवणूक काडटात. काठमांडूंतलें पशुपतीचें देवूळ, कोटेश्वराचें महादेव देवूळ हीं तांचीं देवळां प्रसिद्ध आसात.

सादारणपणान नेवार लोकांचीं लग्नां सोळा ते वीस वर्सांचेर जातात. एकाच गोत्रांत लग्नां जायनात. लागींचीच चली व्हंकल म्हणून पसंत करतात. नेवार लोकांमदीं लग्नाचे तीन प्रकार आसात. १) पारंपारीक पद्दतीचें लग्न, २) स्वयंवर, ३) व्हंकलेक उबारून व्हरून लग्न करप. पयले पद्दतींत न्हवऱ्या-व्हंकलेची कुंडली जमप म्हत्वाचें आसून मध्यस्थावतीन हें लग्न जुळटा आनी हिंदू पद्दतीन तें करतात. लग्नाचो खर्च करपाची तांक नाशिल्ले गरीब लोक स्वयंवर ही लग्नाची पद्दत आपणायतात. ह्या लग्न प्रकारांत न्हवरो-व्हंकल गणेशाच्या देवळांत वचून एकामेकांच्या गळ्यांत माळ घालतात आनी तेन्नासावन तीं घोव-बायल जातात. व्हंकलेक उबारून व्हरून लग्न करपाचे पद्दतींत न्हवरो व्हंकलेचें अपहरण करता आनी चार दीस लिपोवन दवरता. उपरांत तीं दोगांय भायर येतात, तेन्नासावन तांकां घोव-बायल म्हणून कायदेशीर मान्यताय मेळटा. गरीब लोकांमदीं ह्या लग्नाची चाल आसा. ह्या लोकांमदीं बायल आपल्या मोग्या वांगडा पळून गेली वा न्हवरो तिका त्रास दिता जाल्यार बायलेक घटस्फोट घेवंक मेळटा. तशेंच, घोवाक जेन्ना घटस्फोट घेवपाचो आसता, तेन्ना तो बायलेक तिच्या कुळारा धाडून दिता आनी परत आपयना. तेन्ना ती घटस्फोट घेता.

घोवागेरूच बायलेचो बाळंटेर जाता. भुरग्याची नाळ कापतात त्या दिसासावन सुवेर लागता. सुवेर चार वा स दीस आसता. सुवेराच्या निमाण्या दिसा जो विधी करतात, ताका लागपी सगळें सामान भुरग्याचो मामा दिता. त्या दिसा घोवाक आनी बायलेक एकठांय बसोवन भुरग्याक बरें नटोवन आवयचे मांडयेर दितात. उपरांत वैजीण त्या भु[...] काडून बापायचे मांडयेर दिता. अशें केल्ल्यान त्या भुरग्याचें [...] बायलेच्या घोवाकडेन वता अशें मानतात. एकविसाव्या दिसा ब[...] दोळयेंत बसून आवयगेर वता.

नेवार लोकांमदीं जोगी जातीचे लोक सोडून हेर जातींतल्या [...] न्हंयेचे देगेर लासतात. मनीस मरनाफुडें ताचें तोंड धुंयतात आनी [...] कपलाचेर शेंदुराचो तिबो लायतात. निसणीर दवरतकूच पींड दान [...] उपरांत घरांतली लग्न जाल्ली धूव मड्याक तीन प्रदक्षिणा घाल[...] लोकांमदीं मेल्ल्या मनशाची पत्रिका ताच्या गळ्यांत बांदतात. सु[...] वा बारा दीस पाळटात. पूण मेल्ल्या मनशाचो पूत एक वर्स [...] पाळटा. सातव्या दिसा एका मडक्यांत थोडें धंय आनी फोव घ[...] मनीस मेल्लो त्या जाग्यार दवरतात. अशें करिना जाल्यार मेल्ल्या [...] भूत त्या जाग्यार रावता असो समज आसा. तेराव्या दिसा श्राद्ध क[...]

– कों. वि.

नेवासे : महाराष्ट्रांतलें पोरण्या अवशेशांचें एक थळ. अहम[...] शाराचे इशान्येक सुमार ५६ किमी. अंतराचेर प्रवरा न्हंयेचे दक्षि[...] हें वसलां. पुर्विल्लें साहित्य, कोरीव लेख हातूंत ताचे निधिवास, नि[...] निवास म्हणून उल्लेख मेळटात. तशेंच, रामायणांत हाचो उल्लेख शि[...] म्हणून केला. हांगा महालया आनी मोहिनीराज ह्या दोन देवतांची [...] आसात.

आर्विल्ल्या काळांत ज्ञानेश्वराची जल्मभूंय म्हणून नेवासे प्रसिद्ध [...] तेराव्या शतकांत हांगा ज्ञानेश्वरान ज्ञानेश्वरी बरयली अशें स[...] नेवासेच्या लाडमोड दोंगुल्ल्यांनी पुराणवस्तुसंशोधन विभागावतीन [...] १९५४ ते १९६०त उत्खनन केलें. त्या उत्खननांत मेळिल्ल्या वेग[...] पुराव्यावयल्यान नेवाशांत पयली वसती इ. स.,प. दुसऱ्या सहस[...] शेवटाक जाल्ली म्हणपाचें कळटा. ही वसती ताम्रपाशाणयुगीन संस[...] लोकांची आशिल्ली. हे लोक तांब्याच्यो कुराडी आनी नुस्तें धरप[...] गरो वापरताले. फातरांपसून तयार केल्लीं हत्यारांय ते वापरताले[...] आकार पिंपळाच्या पानाभाशेन त्रिकोनी आशिल्लो आनी तांकां तोंक [...] तातूंत रांपी, लांब पाती अशे जायते प्रकार आसात. हीं हत्यार[...] करपी लोकांचो काळ सनपयलीं ५० हजार वर्सां इतलो आशिल्लो[...] काळ्या रंगान नक्षी काडिल्लीं आयदनां, वाडगे आनी मातयेचे[...] वापरताले.

नेवार लोक मेल्ल्या भुरग्याक ते गोबरा रंगाच्या मडक्यां[...] जाण्टयांक मातयेच्या व्हडल्या आयदनांत घालून पुरताले. तीं[...] काळी माती आनी चुनो हांच्या मिश्रणांचीं आसतालीं. ल्हान भु[...] गळ्यांत ते रेशमी दोऱ्यान गुंथिल्ल्यो तांब्याच्या मणयांच्यो-माळो घ[...]

हांगा दुसरी वसती इ. स. प. दुसऱ्या-पयल्या शतकांत स[...] राजांच्या काळांत जाली. विटांनी बांदिल्लीं घरां, काळ्या-तांबड्य[...] वाडगे, कळशे, थाळयो, धांपणी तशेंच मृतपात्रां, लोखणाचीं [...] सातवाहन नाणीं आनी शिवराक-मासाहारी जेवणा पद्दत हीं ह्या [...] खाशेलपणां जावन आसलीं. तशेंच अकीक, जास्फर, कार्नेलियन, [...] कंवची, ओपल, हस्तिदंत हांचेपसून तयार केल्ले मणयांचे अ[...] हांगा मेळ्ळ्यात. ह्या काळांतले लोक लोखण वापरताले आनी त्या[...] ते कुशळ आशिल्ले.

वसती इ. स. प. पयलें ते इसवी सनाचें तिसरें शतक ह्या ली. ह्या काळांत नेवाशांत राबितो केल्ल्यांच्या जिवितांत रोमन जायत्यो वस्तू वेपारी संपर्काक लागून आयल्यो. व्हडलीं-याचीं आयदनां, रोमी कंवचेचे मणी, रोमी पुतळ्यो, अर्चना तातूंत आस्पाव जाता. अर्चना कूंड हें मातयेचें आसून तें लांबट आशिल्लें. ताका सात सोपणां आशिल्लीं आनी तातूंत जलदेवतेची गाची कल्पना अभिप्रेत आशिल्ली.

गी वसती बहमनी-मराठा सत्तेच्या काळांत जाली. ह्या काळांतल्या त्यांन हें कळटा. तशेंच ह्या काळांत हांगा जायत्यो ल्हान व्हड देल्ल्यो. तातूंतल्यो मुसलमानाचो इदगा, कामिलशाहाचो दर्गो, जीद, मोहिनीराजाचें देवूळ, मारुती आनी गणपतीचीं देवळां ट ह्यो उल्लेख करपा सारक्यो आसात.

गाच्या उत्खननांत महाराष्ट्रांतल्या ताम्रपाशाणयुगीन संस्कृतायेचो तांत आयिल्ल्यान ह्या लोकांचो नवाश्मयुगीन संस्कृतीकडेन लागींचो शिल्लो हें समजलां. हेभायर नेवाशाक लागींच्या प्रवरा न्हंयेच्या या संशोधनांत प्राचीनतम अश्मयुगांतलीं आनी प्राचीनतर तलीं हत्यारां आनी अश्मीभूत रानटी बैलांचे अवशेश मेळिल्ल्यान पसून तहत मध्ययुगामेरेनच्या मानवी वसतीची उदरगत कळपाक ली.

- कों. वि. सं. मं

अहवाल : भारताचे स्वायत्ततेसंबंदी सर्वपक्षीय अहवाल. स्वायत्तताय दिवपाखातीर ब्रिटीश सरकाराकडेन भासाभास ासतना हिंदू आनी मुसलमान फुडाऱ्यांचें एकमत नाशिल्लें. ७ १९२५ ह्या दिसा ब्रिटीश पार्लमेंटाच्या लॉर्ड्स सभाघरांत त्या लो भारत मंत्री लॉर्ड बर्कनहेड हाणें भारतीय नेत्यांक, भारतांतल्या लोकांक मान्य आसतली अशी घटना तयार करून दाखोंवची अशें दिल्लें. उपरांत भारत सरकार आपूण (बर्कनहेड) आनी सायमन न मेळून हे घटनेचो बारीकसाणीन विचार करूंया अशेंय ताणें

दू आनी मुसलमान हांचो प्रस्न सोडोवपाचे नदरेन मुळावीं उलोवणीं तीं फळादीक जातात तें पळोवन १९२७त चेन्नई अधिवेशनांत स्वराज्याची राज्यघटना तयार करपाखातीर हेर संघटनांनी अशेच समितीवांगडा भासाभास करून ही घटना दिल्लीक मार्च ८त जावपी सगळ्या पक्षांचे परिशदेच्या विचाराखातीर सादर करची, थाराव मान्य जालो.

परिशदेच्यो सुमार २५ बसका जाल्यो. पूण हिंदू-मुसलमानांभितर त जालें तें पळोवन निमाणो यत्न म्हणून पंडीत मोतिलाल हांचे तायेखाला एक समिती नेमली. राज्यघटनेचीं तत्त्वां थरोवन त्या राचेर अहवाल तयार करपाक ते समितीक सांगिल्लें. एक जुलय २८ मेरेन समितीन आपलें काम पुराय करपाक जाय आशिल्लें. क्षाभायर हे समितींत वांगडी आशिल्ले मुस्लीम लिगाचे सर इमान आनी शोएन कुरेशी, हिंदू महासभेचे मा. श्री. अणे आनी डॉ. एम. आर. जयकर, ब्राह्मणेत्तर हाचे जी. आर. प्रधान, सरदार मंगलसिंग (शीख), तेजबहादुर सप्रू (लिबरल) आनी एन. एम. जोशी (मजुर). काँग्रेसचे सरचिटणीस पंडीत जवाहरलाल नेहरू हे समितीचे चिटणीस आशिल्ले.

नेहरू समितीन तीन म्हयन्यांच्या काळांत जो अहवाल तयार केलो ताका नेहरू अहवाल अशें म्हण्टात. हे समितीन केल्ल्यो मुखेल शिफ़ारसी अशो आशिल्ल्यो -

१) वसणुकेचें स्वराज्य आशिल्ल्या देशांचे राज्यघटनेचे धरतेचेर भारताची राज्यघटना पुरायपणान जापसालदार आशिल्ल्या सरकाराच्या तत्त्वाचेर आदारिल्ली आसची आनी ब्रिटीश सरकारान भारताक बेगोबेग वसणुकेचें स्वराज्य दिवंचें.

२) वायव्य शिमेवयल्या प्रांतांक हेर प्रांतां प्रमाण स्वतंत्र प्रांताचो दर्जो दिवंचो. सिंधाचो प्रदेश मुंबय प्रांतासावन वेगळो करचो.

३) विभक्त मतदारसंघाक लागून जापसालदार राज्यपद्दतीच्या तत्त्वांक आडमेळें येता. असल्या मतदारसंघाक लागून विंगड विंगड जमातींत एकवट जायना. देखून वेंचणुको संयुक्त मतदारसंघाच्या तत्त्वाचेर घेवंच्यो. अल्पसंख्येंत आशिल्ल्या लोकांक संरक्षण म्हणून फकत 'राखीव जागे' दवरचे.

४) नवे राज्यघटनेंत जनतेच्या हक्कांच्या जाहीरनाम्याचो आसपाव जावंचो आनी तातूंतल्यान सगळ्या नाग़रिकांक विचार स्वातंत्र्य आनी धर्मीक स्वातंत्र्य आसचें.

५) भारताची राज्यघटना संघराज्य (Federation) स्वरुपाची आसची आनी भारतीय संस्थानांचो तातूंत आस्पाव जावंचो. पूण हीं संस्थानां स्वतंत्र उरलीं जाल्यार त्या कारणावयल्यान भारताक वसणुकेचें स्वराज्य मेळपाक कांयच आडमेळें येवंक जायना.

६) भारतीय सैन्यदळां, भारतीय संरक्षण मंत्र्याच्या नियंत्रणाखाला आसचीं.

७) कायदे करपाचे हक्क केंद्रांत दोन घरांनी विधिमंडळाकडेन आनी कार्यकारी अधिकारी गव्हर्नर जनरलाकडेन आसचे. प्रधानमंत्र्याची नेमणूक ताणें करची. पूण हेर मंत्र्यांची नेमणूक प्रधानमंत्र्याच्या सल्ल्याप्रमाण करची.

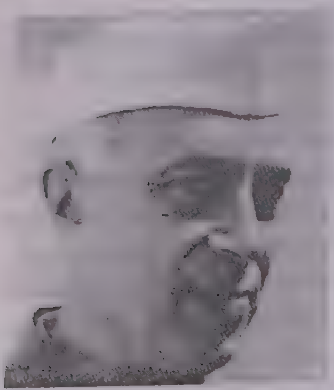
नेहरू अहवाल २९ ऑगस्ट १९२८ दिसा लखनौक भरिल्ले सगल्या पक्षांचे परिशदेंत सादर केल्लो. पूण जवाहरलाल नेहरू आनी सुभाषचंद्र बोस हाणीं वसणुकेचे मागणेक विरोध केल्लो. पुराय स्वराज्याची मागणी करची असो तांचो आग्रो आशिल्लो. पुण निमाणेकडेन वसणुकेच्या स्वराज्याचे मागणेचोच थाराव पास जालो. ३१ डिसेंबर १९२९त कलकत्त्याक भरिल्ल्या काँग्रेस अधिवेशनांत नेहरू अहवालाक मान्यताय मेळ्ळी.

राश्ट्रीय मुसलमानांक नेहरू अहवाल मान्य आशिल्लो. पूण आगाखानाच्या फुडारपणाखाला आशिल्ल्या मुसलमानांनी मुसलमानांखातीर विभक्त मतदारसंघ न्हयकारिल्लो म्हणून अहवालाक विरोध केल्लो. शीखांक, ब्राह्मणेतरांक आनी मागाशिल्ल्या जमातिकूंय हो अहवाल मान्य नाशिल्लो. १९२९त जाल्या काँग्रेस अधिवेशनांत पुराय स्वराज्याची मागणी करपी थाराव पास जाल्लो, हाका लागून नेहरू अहवाल आपसुकूच भायर पडलो.

- कों. वि. सं. मं.

नेहरू, जवाहरलाल : (जल्म : १४ नोव्हेंबर, १८८९, अलाहाबाद; मरण : २७ मे, १९६४ दिल्ली).

भारतीय स्वातंत्र्यसंग्रामाचो फुडारी, स्वतंत्र भारताचो पयलो प्रधानमंत्री आनी संवसारीक नामनेचो विचारवंत. एका काश्मीरी ब्राह्मण कुटुबांत ताचो जल्म जालो. ताचो बापूय मोतीलाल नेहरू एक नामनेचो वकील आनी राष्ट्रीय लडयांतलो एक जेश्ठ फुडारी आशिल्लो.जवाहराची आवय स्वरुपराणी धर्मीक वृत्तीची आशिल्ली.

जवाहराचें मुळावें शिक्षण घराकडेनूच बऱ्याशा शिक्षकांकडल्यान जालें. तातूंतल्या फर्डिनांड टी ब्रुक्स ह्या शिक्षकान जवाहराक विज्ञानाची आनी वाचनाची गोडी लायली. ब्रुक्स हो थिऑसॉफिस्ट आशिल्ल्यान, जवाहराक ताणें ॲनी बॅझंट हिचें व्याख्यान आयकूंक दिवन थिऑसॉफीची दिक्षा दिली. सुर्वेक जवाहर त्या विचारांनी खूब भारावलो पूण थोड्याच दिसांनी ताणें थिऑसॉफीचो नाद सोडलो. ह्या काळांत ताणें इंग्लीश भाशेवांगडा संस्कृत आनी पर्शियी भाशांचेंय अध्ययन केलें. सतारवादन, गायन ह्या कलांनीय ताका गोडी आशिल्ली. आवय कडल्यान आनी मावशी, बिबीअम्माकडल्यान ताका रामायण, महाभारतांतल्यो कथा तशेंच सदाचाराची शिकवण मेळ्ळी. शालेय शिक्षणावांगडा ताणें वाचन लेगीत खूब केलें. उपनिषदां, भगवद्गीता, महाभारत, रामायणच्या वाचनान ताच्या मनांत अध्यात्मभावना जागी जाली, तेचपरी रशिया-जपान झूज, ह्या बोरझूज विशयांवयल्या ग्रंथ वाचनान ताच्या विचारांक जैताची झांक आयली. भारताचो इतिहास वाचतकूच ताच्या शिरंतरांनी, देशभक्तीचो मोग व्हांवंक लागलो.

१९०५ वर्सा जवाहरान फुडल्या शिक्षणाखातीर इंग्लंडांत हॅरोंतल्या ब्रिटीश पब्लिक स्कुलांत प्रवेश घेतलो. हॅरोक दोन वर्सांच्या वास्तव्यांत जवाहरान सैनिकी शिक्षण घेवन, गिर्यारोहणांतूय वांटो घेतलो. १९०७ वर्सा जवाहराक कॅंब्रिजांतल्या ट्रिनिटी म्हाविद्यालयांत प्रवेश मेळ्ळो. हॅरोक आसतनाच ताका इनाम म्हणून ट्रिव्हेल्यन हाणें बरयल्लें गॅरिबाल्डीच्या चरित्राचो एक भाग मेळ्ळो. ह्या चरित्राचे हेर खंड लेगीत ताणें वाचले. काव्हूर, मॅझिनी आनी गॅरिबॉल्डी हांचेभाशेन आपणेंय आपल्या देशाखातीर किदेंय तरी करूंक जाय अशी इत्सा ताच्या मनांत तयार जाली. ह्याच वेळार भारतांत वंग-भंग चळवळीक नेट आयिल्लो. परदेशी म्हालावयलो बहिश्कार, स्वदेशीचो पुरस्कार आनी सशस्त्र क्रांती हो कॅंब्रिज विद्यापिठांतल्या भारतीय विद्यार्थ्यांचो एक भासाभाशेचे विशय आशिल्लो. ह्याच अदमासाक ताणें श्यामजी कृष्णवर्मा, गोपालकृष्ण गोखले, बिपिनचंद्र पाल ह्या राष्ट्रीय फुडाऱ्यांचीं भाशणां आयकलीं. जवाहरासयत त्या वेळावयले सगळे विद्यार्थी लो. टिळक पक्षाचे म्हळ्यार जहाल राष्ट्रवादी आशिल्ले. १९०५ च्या रुसो-जपानी झुजाचो जवाहराच्या मनाचेर प[...] जालो. भूशास्त्र, रसायनशास्त्र आनी वनस्पतिशास्त्र हे तीन विशय [...] तो दुसऱ्या वर्गांत विज्ञानाची पदवी परिक्षा पास जालो. उपरांत बॅरिस्[...] परिक्षा दिवन १९१२ वर्सा भारतांत आयलो. इंग्लंडांतल्या ह्या [...] वर्सांच्या वास्तव्यांत ताणें बर्नार्ड शॉ, लौ डिकिन्सन, आयव्हॅन [...] हॅवलॉक एलिस, एबिंग क्रॉफ्ट, ओटो व्हायनिंजर, ऑस्कर व[...] वॉल्टर पेटर ह्या नामनेच्या लेखकांचीं पुस्तकां वाचलीं. इंग्ल[...] उदारमतवादाचोय ताच्या मनाचेर खोल परिणाम जालो आनी फ[...] समाजवादी चळवळीकडेन ताचें मन ओड घेवंक लागलें.

भारतांत येतकूच देशसेवा करची काय वकिली हे विशी ताचो [...] पेंच पडलो. अलाहाबादेक ताणें वकिलीक सुरवात केली पूण [...] वर्सांभितर ताका ह्या वेवसायाचो वीट आयिल्ल्यान ताणें वकिली [...]

८ फेब्रुवारी १९१६ ह्या दिसा कमल कौल हे दिल्लीतले [...] वांगडा जवाहराचें लग्न जालें. ताका दोन अपत्यां जालीं. एक [...] इंदिरा गांधी जी फुडें भारताची प्रधानमंत्री जाली आनी एक चलो [...] जल्मताच मरण आयलें. जवाहराचे बायलेन हेर कुटुंबियांव[...] स्वातंत्र्यसंग्रामांत वांटो घेतलो. बंदखणींतली जीण आनी क्षयरोग [...] लागून १९३६ वर्सा तिका मरण आयलें.

डिसेंबर १९१२त बिहारांतल्या बांकिपूर ह्या शारांत राष्ट्रीय [...] अधिवेशन भरिल्लें. जवाहर ह्या अधिवेशनाक एक सामान्य प्रतिनिधी [...] हाजीर आशिल्लो. हांगाच ताणें न्या. गोखलेचें भाशण आयकलें आ[...] प्रभावीत जालो. १९१६ वर्सा लखनौचे राष्ट्रीय सभेक गेल्लो थंय म[...] गांधीकडेन ताची पयली भेट जाली. तेन्ना सावन जवाहराच्या राज[...] कार्याक व्यापक बसका आनी निश्चीत दिशा मेळ्ळी. ब्रिटीश साम्राज्[...] बळिश्ट आसली तरी लेगीत अहिंसात्मक मार्गान पूण निर्भयपणान [...] लढो दिवपाक जाय असो आगळो मार्ग गांधीजीन दाखयलो. ह्या गां[...] सुत्रान, जवाहर ताचेकडेन चड आकर्शीत जालो. ब्रिटीश सरकारा[...] झुजतना भंय वा दुस्वासाक थारो दिवप ना हो गांधीजीचो द[...] जवाहराक पटलो. गांधीजीच्या असहकार आंदोलनांत १९२१ [...] पयले फावट जवाहर बंदखणींत गेलो. तेन्नासावन फुडल्या २५ वर्स[...] तो कितलेशेच फावट बंदखणींत गेलो आनी सुमार १५ वर्सां [...] बंदखण भोगली. जवाहराक पयलीं१९२३ वर्सा कॉंग्रसीचे सरचिटणी[...] मेळ्ळें. दोन वर्सां ताणें हें पद सांबाळ्ळें. ह्या काळांत तो अलाह[...] नगरपालिकेचोय अध्यक्ष आशिल्लो. पूण पक्षाचें कार्य चड म्हत्वाचें दिशि[...] ताणें अध्यक्षपदाक सोडचीट दिली. ह्याच काळांत ताची बायल [...] पडिल्ल्यान तिका वखदी उपचार आनी हवापालट करपापासत ज[...] स्वित्झर्लंडाक गेलो. हे भोंवडेंत ताणें फ्रांस, जर्मनी, इंग्लंड ह्या रा[...] भेटी दिवन थंयच्या क्रांतीकारक फुडाऱ्यांवांगडा स्वातंत्र्यझुजावि[...] नदरेकोन समजावन घेतलो. युरोपांतले मजूर चळवळीन ताचें [...] ओडून घेतलें आनी ताका लागून ताणें तिचो बारकायेन अभ्यास [...] १९२७ वर्सा भारतांत परत येतकूच ताका कॉंग्रसीच्या सरचिटणीसप[...] जापसलदारकी आनी दोन वर्सा सांबाळची पडली.

युरोपांत ब्रुसेल्साक १९२७ वर्सा भरिल्ले परतंत्र राष्ट्रांचे परि[...] भारताचो प्रतिनिधी म्हणून नेहरू हाजीर आशिल्लो. युरोपांतल्या [...] दौऱ्या उपरांत, राष्ट्रवाद संकुचीत आसून ताका आतां आंतरराष्[...] विचारांची गरज आसा अशी जाणविकाय जाली.

र भारतांत परतलो त्या वेळार सायमन आयोगाआड सगळ्याक वलतालीं. लखनौक जवाहरान निदर्शनाचें फुडारपण केलें. हेर तरणाट्यांच्या आदारान जवाहरान 'इंडियन इंडिपेँडन्स ही संस्था काडून देशभर पुराय स्वातंत्र्याच्या ध्येयाचो प्रचार र केलो. १९२९वर्सा लाहोराक काँग्रेसीची अध्यक्षपदाचेर गूक जाली. रावी न्हंयेचे देगेर जवाहराच्या फुडारपणाखाल राय स्वातंत्र्याची प्रतिज्ञा केली आनी १४ ऑगस्ट १९४७चे ती जवाहराच्या फुडारपणाखालूच हे प्रतिज्ञेची समाप्ती केली. भारतीय ट्रेड युनियन काँगेसीचो जवाहर अध्यक्ष जालो आनी संघटीत कामगार चळवळींकडेन ताचो लागींचो संबंद आयलो. अध्यक्ष ह्या नात्यान ताणें देशभर भोंवडी केली. १९३० वर्सा दांडी यात्रा करून सुरू केल्ल्या मिठाच्या सत्याग्रहांत वांटो . जवाहराक बंदखण भोगची पडली. १९३३ वर्सा ताका थान सोडून वचपाचो हुकूम मेळ्ळो, तेन्नासावन ताणें संस्थानी ळवळिंतूय वांटो घेवपाक सुरवात केली. उपरांत तो अखिल संस्थांनी प्रजा परिशदेचो अध्यक्ष जालो.

६ वर्सा लखनौ काँगेसीच्या अध्यक्षपदावयल्यान जवाहरान दाचो पुरस्कार केलो. ह्याच वर्सा काँग्रेसीन प्रांतिक कायदे वेचणुको घेतल्यो. चड करून जवाहराचे भोंवडेक लागून भरपूर येस मेळ्ळें. ह्या काळांत युरोपांत मुसोलिनीचो फॅसिझम लराचो नाझीझम ह्या दोन विखारी तत्त्वज्ञानांचो वाद चलतालो. आनी नाझीवादाचे लोकांचेर जावपी वायट परिणाम जवाहरान ाडले आनी भारतीय जनतेक सादूर करून शिक्षण दिवपाचें . त्या काळांत संघर्श युरोप पळोवपापासत १९३८त जवाहर गेलो. स्पेन, इंग्लंड, फ्रांस, चॅकोस्लोवाकिया, जिनिवा, कायरो ड विंगड सुवातींनी वचून थंयची परिस्थिती ताणें जाणून घेतली. ३९च्या सप्टेंबरांत युरोपांत दुसरें म्हाझूज सुरू जालें. भारतांत ॉग्रेसीमुखार नवो पेंच तयार जालो. त्या काळांतलो ब्रिटीश य लॉर्ड लिनलिथगो हाणें भारतीय फुडाऱ्यांक विचारिनासतना, झुजांत घुस्पायलो. तेखातीर काँग्रेस मंत्रीमंडळांनी राजिनामे ९४० वर्सा गांधीजीन वैयक्तिक सत्याग्रह सुरू केलो. दुसऱ्या ो सत्याग्रही म्हणून जवाहराची नेमणूक जाली. जवाहराक अटक ार वर्सांची ख्यास्त फर्मायली. पूण एका वर्सा उपरांत हेर काँग्रेस वागडा ताचीय सुटका जाली. १९४२त झुजांत ब्रिटनाची स्थिती जाली, तेन्ना भारतांत राजकीय तडजोड घडोवन हाडपापासत सरकारान क्रिप्स हाका धाडलो. पूण ही शिश्टाय सफळ जाली ऑगस्ट १९४२ दिसा अखिल भारतीय काँग्रेस वर्किंग कमिटीच्या खास अधिवेशनांत जवाहरलालान 'छोडो भारत' आंदोलनाचो माडलो. थाराव मंजुर जायनाफुडें रातोरात गांधीजीसयत सगळ्या क अटक जाली. जवाहरलालाक वर्किंग कमिटीच्या वांगड्यांसयत नगर किल्ल्यांत बंदिस्त केलो. थंयसावन १५ जून १९४५ दिसा टका जाली.

४६ वर्सा ब्रिटनांत वेंचणुको जावन मजूर पक्ष सत्तेर आयलो. लागून भारतीय स्वातंत्र्याच्या प्रस्नाक गती मेळ्ळी. हो प्रस्न ापाखातीर तीन मंत्र्यांचें एक शिश्टमंडळ नेमून तातूंत भारताचे नवे टनेची येवजण सुचयली. काँग्रेसीक ही येवजण मान्य आशिल्ली पूण मुस्लीम लीगान ती न्हयकारली. परत नव्यो वेंचणुको घेतल्यो. तेन्ना मुस्लीम लीगान मुसलमानांचे चडशे सगळे जागे जिखले. व्हायसरॉय लॉर्ड व्हेवॅल हाणें जुलय १९४६त जवाहर नेहरूक हंगामी सरकार करपापासत पाचारण केलो. मुस्लीम लीगान पयलीं ह्या सरकारांत आपलो आस्पाव केलो पूण उपरांत तिणें आपले प्रतिनिधी ह्या सरकारांत धाडले. प्रांतिक कायदेमंडळांनी वेंचून दिल्ले संविधान परिशदेंत मात लीगान वांटो घेतलो ना. बंगालांत आनी हेरकडेन भिरांकूळ दंगे जाले. निमाणें मुसलमान वसती आशिल्लो प्रांत पाकिस्तान म्हणून तोडून दिवन उरिल्लया वाठाराचेर हिंदूंचें राज्य उरचें अशी येवजण मुखार आयली. सुर्वेकसावन नेहरूचो फाळणेक विरोध आशिल्लो. जिनाचो द्विराष्ट्र सिद्धांत ताका मान्य नाशिल्लो. पूण लॉर्ड माउंट बॅटन हाणें नेहरूची समजूत काडून ही येवजण मानपाक लायली. उपरांत देशांतली परिस्थिती मतींत घेवन नेहरू आनी वल्लभभाई पटेल हाणीं आपलें मत बदललें आनी फाळणेक मान्यताय दिली. अशे तरेन देशाची फाळणी जावन १५ ऑगस्ट १९४७ दिसा भारत स्वतंत्र जालो आनी जवाहरलाल हो स्वतंत्र भारताचो पयलो प्रधानमंत्री जालो.

स्वातंत्र्या उपरांतच्या काळांत सतरा वर्सां प्रधानमंत्री पदावयल्यान नेहरून राज्यकारभार सांबाळ्ळो. ह्या काळांत निर्वासितांचें पुनर्वसन, काश्मीराचेर पाकिस्तानाचें आक्रमण, हैदराबादचो निजाम आनी गोंयांतली पुर्तुगेज सत्ता हांचेआड कारवायो अशा सगळ्या प्रस्नांचेर जैत जोडून भारतीय संमत केल्ले राज्य घटने प्रमाण संसदीय लोकशायेची प्रतिनिधींनी प्रतिश्ठापना आनी संवर्धन करपांत नेहरूचो मोलादीक वांटो आसा. ताच्याच फुडाकारान देशाचे जलद अर्थीक उदरगतीखातीर १९५२ वर्सासावन पांच वर्सुकी येवजण सुरू जाली. हे येवजणेक लागून देशांतल्या उद्‌देगीकरणाची बुन्याद घाली. नेहरून समाजवादी समाजरचनेचें ध्येय काँग्रेस पक्षाक दिलें. भौशीक क्षेत्रांभाशेन खाजगी क्षेत्रांकूय नेहरून उर्बा दिली.

हिंदू कोडबिल मंजूर जावन हिंदू बायलांक वारसो हक्क तेचप्रमाण घटस्फोटाचे हक्क मेळ्ळे. संविधानांत अस्पृश्यताय काबार करपाची तरतूद जाली. व्हड व्हड धरणांचे, कारखान्याचे प्रकल्प पुराय करपापासत ताणें पद्‌दतशीर येवजणो आंखल्यो.

१९४८ वर्सा काश्मीरांत घुसखोर धाडून काश्मीर बळकावपाचो पाकिस्तानाचो बेत आशिल्लो. पूण जवाहरलाल नेहरून काश्मिरांत सैन्य धाडून पाकिस्तानाचें आक्रमण थांबयलें आनी काश्मीर प्रस्न संयुक्त राश्ट्रांकडेन दिलो. पूण प्रस्न सुटलोना. पाकिस्तानचो व्यापिल्लो आझाद काश्मीर वाठार पाकिस्तानाच्या ताब्यांत उरलो आनी काश्मीराक लागून जावपी पाक-भारत संघर्श तसोच उरलो. भारतांतल्या वसणुकवादाचे सगळे अवशेश ना करपापासत नेहरून वाटाघाटी करून फ्रॅंचांच्या ताब्यांतलें पाँडिचेरीसारक्या विभागाचें विलीनीकरण घडोवन हाडलें. पुर्तुगेजांकडेन वाटाघाटी करून गोंयचो प्रस्न सोडोवपापासत ताणें बारा-तेरा वर्सां यत्न केले. निमाणें सैन्य धाडून गोंय स्वतंत्र करचें पडलें (१९६१). स्वतंत्र गोंयाक ताणें २२ मे १९६३ वर्सा शिक्षण आनी तंत्रज्ञानाच्या प्रसाराखातीर ताणें देशांत संशोधन संस्था आनी राश्ट्रीय प्रयोगशाळांची स्थापणूक केली. ताचेच उर्बेन भारतांत अणूसंशोधन केंद्र स्थापन जालें.

व्हायसरॉय लॉर्ड व्हेवॅल हाच्या हंगामी सरकाराचो मुखेल ह्या नात्यान पयलें भाशण करतना, नेहरून स्वतंत्र राश्ट्रीय धोरणाची घोशणा केल्ली. ह्या काळांतूच ताणें पयली आशियी परिशद घडोवन हाडली (१९४७).

इंडोनेशियांतल्या स्वातंत्र्यझुजाक फाटबळ दिवपाखातीर नेहरून दुसरी आशियी परिशद भरयली (१९४९). तिसरी परिशद १९५५ वर्सा इंडोनेशियांत बांडुंग शारांत जाली.

दुसऱ्या म्हाझुजाउपरांत आंतरराश्ट्रीय राजकारणांत अमेरिकाप्रणीत अस्तंती राश्ट्रांचो आनी रशियाप्रणीत साम्यवादी देशांचो अशा दोन गटांभितर ताण निर्माण जालो. नेहरून युगोस्लावाकियाचो अध्यक्ष टिटो आनी इजिप्ताचो अध्यक्ष नासेर हांच्या आदारान अलिप्ततायवादी राश्ट्रांचो वेगळो गट प्रस्थापीत करून शांततायेचो नेट धरलो.

१९५८वर्सा चीनान, भारताचो आक्साय चीनाचो वाठार बळकावपाक सुरवात केल्ली. चीनाचे इश्टागतीचेर नेहरूचो पुराय भरवसो आशिल्लो. पूण ह्या प्रस्नाचेर कितल्योशोच वाटाघाटी जावन निमाणें तडजोड जालीच ना आनी ऑक्टोबर १९६२त चीनान भारताचेर आक्रमण केलें. हे घडणुकेन नेहरूक खूब दुख्ख जालें.

नेहरून आपलें चडशें लिखाण बंदखणीतूच केलें. ग्लिम्प्सिस ऑफ वर्ल्ड हिस्टरी (१९३९), जवाहरलाल नेहरूः ॲन ऑटोबायॉग्राफी (१९३६) आनी डिस्कवरी ऑफ इंडीया (१९४५) हे नेहरूचे तीन मुखेल म्हत्वाचे ग्रंथ मानतात. बंदखणींत लिखाण केल्ल्यान ताका मूळ संदर्भ ग्रंथ, कागदपत्रां वा हेर साहित्याचो उपेग करपाक मेळ्ळोना.

ग्लिम्प्सिस ऑफ वर्ल्ड हिस्टरी हो ग्रंथ ताणें चड करून आपली धूव 'प्रियदर्शनी इंदिरा हिचेखातीर' बरयलो. तिका बरयल्ल्या पत्रांचें तें संकलन. ह्या ग्रंथांत ताची इतिहासाकडेन पळोवपाची शिक्षणीक नदर दिश्टी पडटा. ह्या ग्रंथांत इतिहासावांगडा ताणें कला, विज्ञान, इतिहासीक व्यक्ती, संस्कृताय हांचोय नियाळ केला.

'जवाहरलाल नेहरू : ॲन ऑटोबायॉग्रफी' ह्या आत्मचरित्रांत ताणें १९३६ मेरेनचे जिणेचो नियाळ केला. आवय, बापूय, भयण, बायल, हांचेविशीं तशेंच बंदखणींतले इश्ट, सेवक, मोनजात हांचे विशींय ताणें आपलेपणान बरयलां. म. गांधी, राजेंद्रबाबू, पटेल, सुभाषचंद्र ह्या आपल्या सहकाऱ्यांविशीं सगळी म्हायती ताणें सुर्वेच्या तीन-चार प्रकरणांनी बरयल्या. उपरांत स्वातंत्र्य संग्रामाकडेन घुवून, आपलें नेतृत्व, काँग्रेसीचें कार्य आनी अधिवेशनां हांचोय इतिहास विस्तारान दिला. नेहरूच्या ह्या आत्मचरित्राच्यो कितल्योशोच आवृत्त्यो आयल्यो.

डिस्कवरी ऑफ इंडिया ह्या ग्रंथांत नेहरून इतिहासीक घडणुकांची आनी व्यक्तींची शोधक विस्कटावणी केल्या. ह्या ग्रंथाचो पुर्वार्ध ब्रिटिशांचे पयलींचें इतिहासीक विवेचन आसून उत्तरार्धांत इंग्लीश अंमल संवसारीक अतिभौतिक आनी विचारीक क्रांती, दोन म्हाझुजां, भारतीय-अर्थीक राजकीय आंदोलनां, काँग्रेसची वाड, टिळक, गांधी, टागोर हांचें व्हडपण आनी कार्य, हिंदू - मुसलमान हांचेमदलो भेद, समाजवादाचो उदय, राश्ट्रीय नियोजन वेवस्था, धर्म, ज्ञान, भौतीक शास्त्रां अशा विशयांचें तात्त्विक आनी इतिहासीक विवेचन केलां.

लॅटर्स फ्रॉम ए फादर टू हिज डॉटर (१९२९) आनी 'ए बंच ऑफ ओल्ड लेटर्स' (१९५८) हीं नेहरूचीं आनीक दोन पुस्तकां, ह्या पुस्तकांनी नेहरून मोतीलाल, विजयालक्ष्मी पंडित, कृष्णा हाथिसिंग, इंदिरा गांधी हांकां तशेंच संवसारांतल्या ल्हान-व्हड व्यक्तींक बरयल्लीं पत्रां आनी जापो आसात.

अखिल भारतीय काँग्रेसीचो पांच खेपे अध्यक्ष जावपी नेहरू हो एकूच फुडारी. १९५५ वर्सा देशांतलो 'भारतरत्न' हो भोवमानादीक पुरस्कार नेहरूक फावो जालो. आफ्रो-आशियी देशांचें स्वातंत्र्य आनी स अलिप्ततायवादाचें धोरण आनी पंचशील तत्त्व हांचो पुरस्कार ताणें आंतरराश्ट्रीय सामंजस्य आनी शांतताय राखपाखातीर खूब घेतले.

- कों. वि.

नेहरू, मोतीलाल गंगाधर : (जल्म : ६ मे १८६१, मरण : ६ फेब्रुवारी १९३१, लखनौ).

भारतीय स्वातंत्र्य - चळवळींतलो एक श्रेश्ठ फुडारी. स्वराज्य संस्थापक वांगडी. एक नामनेचो कायदेपंडीत.

नेहरूचें घराणें काश्मीरी ब्राह्मणांचें. ताचें मूळ आडनांव राज औरंगजेबाच्या मरणाउपरांत नेहरूंचो एक पुर्वज दिल्लीक येवन स्थ जालो. तेन्ना त्या वेळावयलो मोगल बादशाहा फर्रुखसिअर हाणें एक जहागीर आनी खारजाचे देगेर एक घर दिलें. पार्शियी खारजाक नहर म्हण्टात. ताचेवयल्यान फुडें ताका नेहरू हें नांव आसुंये.१८५७च्या स्वातंत्र्य-संग्रामाच्या वेळार मोतीलालाचो बापूय दिल्लीसावन आग्राक गेलो. थंय मोतीलालाचो जल्म जालो.

मोतीलालाचो आजो लक्ष्मीनारायण हो दिल्ली दरबारांत इस्ट कंपनीचो वकील आशिल्लो आनी बापूय गंगाधर दिल्लीचो कोतवाल अ १८५७च्या उठावांत नेहरू घराण्याचें खूब अर्थीक नुकसान जाले ताणीं आग्राक स्थलांतर केलें. ताचे आवयचें नांव जीऊराणी आनी भावाचें नांव नंदलाल.

बापायच्या मरणाउपरांत तीन म्हयन्यांनी मोतीलालाचो जल्म आवय आनी भावान ताका शिक्षण दिलें. नंदलाल हो त्या वेळा संस्थानांत दिवाण आशिल्लो. फुडें ताणें कायद्याचो अभ्यास करून सुरू केली. आग्राचें उच्च न्यायालय अलाहाबादेक हालयतकूच कुंटूंब आग्राक स्थायीक जालें.

मोतीलालाचें मुळावें शिक्षण खेत्रीक जालें. फुडलें शिक्षण ताणे आनी अलाहाबादेक घेतलें. बी ए. चें शिक्षण अर्दवट सोडून ताणें वर्सा वकिलीची परीक्षा दिली. पयलीं कांय तेंप कानपुराक वकिली क उपरांत ताणें अलाहाबादेक नंदलालाच्या हाताखाल वकिली सुरु शिकता आसतनाच ताचें पयलें लग्न जालें; पूण ताची बायल अ मरतकूच तो दुसरें लग्न जालो. ते बायलेचें नांव स्वरुपराणी. ति भुरगीं जालीं. पयलो पूत रोखडोच मेलो. दुसरो पूत जवाहर, स्वरुपकुमारी वा विजयालक्ष्मी आनी कृष्णा ह्यो ताच्यो धुवो.

जवाहरलाल स्वतंत्र भारताचो पयलो प्रधानमंत्री जालो विजयालक्ष्मी पंडित ही संयुक्त आमसभेची पयली अध्यक्ष.

सुरवातीक मोतीलालान वकिलीबगर किदयांतूच लक्ष घालें ना: फाळणीउपरांत काँग्रेसींत मवाळ आनी जहाल अशे दोन गट १९०७त जेन्ना हो वाद चड खतखतून आयलो तेन्ना मोतीलाल गटाकडेन प्रभावीत जालो. मवाळांचें काँग्रेसींत मताधिक्य आ मोतीलाल संयुक्त प्रांताचे काँग्रेस कमिटीचो अध्यक्ष जालो. तेच म्युनिसिपल बोर्डाचो वांगडी, मिंटो मॅमोरियल कमिटीचो सचीव सेवा समितीचो उपाध्यक्ष म्हणुनूय ताचें काम चालूच आशिलें. लीगचे स्थापणुके उपरांत १९१७ वर्सा ताचे खरे राजकीय

जाली. ह्या वेळार बॅझंट हिचे वटेन तो सरकाराआड उबो
अलाहाबाद होमरुल फांट्याचो तो अध्यक्ष जालो.

वर्सा उपरांत पंजाबांत, जालियनवाला बागेंत रौलंट ॲक्टाचो
रपाखातीर भरिल्ले सभेंत जनरल डायरान फायरेट केलो. तेन्ना
काडांत भारतीयांची कत्तल जाली. ह्या हत्याकांडाची चवकशी
तीर जी समिती नेमली ते समितीचो मोतीलाल एक मुखेल
आशिल्लो. ह्या वेळार मोतीलालान आपले नेमस्त विचारसरणीचें
नांवाचें नेमाळें बंद करून फेब्रुवारी १९१९ वर्सा 'इंडॅपॅडॅंट' हें
माळें सुरू केलें. त्याच वर्सा तो अमृतसर काँग्रेसीचो अध्यक्ष

वकिली बरी चलिल्ली आनी येणावळूय बरी आशिल्ली. ताणें
देक बंगलो बांदलो. तांचें रावप अस्तंती पद्दतीचें आशिल्लें
कार करप, टॅनीस खेळप, पेंवप हे खेळ, उंची कपडे वापरप,
आनी जेवण घेवप तशेंच वेंचीक इश्टांचो सांगात हो ताचो छंद

गांधीकडेन जाल्ले भेटी उपरांत ताच्यांत बदल घडून आयलो.
ह्या नागपूर काँग्रेसीन असहकार चळवळीचो पुरस्कार केलो.
र कार्यकर्त्यांभाशेन मोतीलालान आपली विलासी वृत्ती सोडून
प आपणायलें. तशेंच, वकिली सोडली आनी आपल्याक चळवळींत
तले. तेखातीर ६ डिसेंबर १९२१ दिसा अटक जावन नैनितालचे
त ताका 'स' म्हयने ख्यास्त भोगची पडली. उपरांत १९२३
तरंजन दास हाच्या सहकारान ताणें स्वराज्य पक्षाची स्थापणूक
१९२७ वर्सा सायमन आयोगाआड लोकमत तयार करपाखातीर
ब वावर केलो. त्याच सुमाराक सगळ्या पक्षांच्या नेत्यांची सभा
स्वराज्याचो एक आराखडो तयार करपाखातीर एक समिति
े समितींत मोतीलाल, तेजबहादूर सप्रू, लोकनायक अणे, सुभाषचंद्र
म्. आर. जयकर, अली इमाम प्रभृती ह्या विद्वानांची नेमणूक
हे समितीन जो स्वराज्याचो आराखडो तयार केलो तोच नेहरू
म्हणून प्रसिद्ध आसा.

२८ वर्सा मोतीलाल कलकत्ता काँग्रेसीचो अध्यक्ष जालो. ताच्या
णाखालचे राश्ट्रीय काँग्रेसीन वसणुकेच्या स्वराज्याची मागणी
ब्रिटिशांनी एका वर्साभितर ही मागणी पुराय केली ना जाल्यार
स्वातंत्र्याची मागणी करपाचें थारयलें. १९२९ वर्साच्या लाहोर
अधिवेशनांत जवाहरलालाक अध्यक्षपद मेळ्ळें आनी ताणें पुराय
ताची मागणी केली. उपरांत १९३० वर्सा महात्मा गांधीच्या दांडी
हाच्या वेळार ब्रिटिशांनी परत राश्ट्रीय फुडाऱ्यांक अटक केली.
तीलालाक परत बंदखण भोगची पडली. बंदखणींत ताका दम्याचो
स जालो म्हणून ताची सुटका केली. लखनौ हॉस्पिटलांत
कडेन ताका मरण आयलें.

– कों. वि. सं. मं

य : (पळेयात दिशा).

ीयचरित्र : एक संस्कृत महाकाव्य. संस्कृत पंचमहाकाव्यांतलें
ाव्यांत व्हडलें आनी निमाणें काव्य. ह्या काव्याक नैषधचरित,
नैषधकाव्य वा नैषध ह्या नांवांनीय वळखतात. श्रीहर्ष नांवाच्या कवीन हें
महाकाव्य रचलें. त्या काळांत संस्कृत पंडितांभितर श्रीहर्षाक उंचेली सुवात
आशिल्ली. तो जयचंद राठोड ह्या राजाचो आश्रित आशिल्लो. त्या राजाचे
प्रेरणेनूच श्रीहर्ष हाणें हें महाकाव्य बरयलें. श्रीहर्षाच्या ह्या काव्यांत
तरातरांचे शब्दालंकार, अर्थालंकारांसयत वैद्यक, कामशास्त्र, राजशास्त्र,
धर्म, न्याय, ज्योतीश, व्याकरण, वेदान्त अशें सगळ्या तरांचें परंपरागत
शास्त्रीय ज्ञान भरलां. तेखातीर ह्या काव्याक 'शास्त्रकाव्य' अशेंय म्हण्टात.

श्रीहर्षाचो काळ हो बाराव्या शेंकड्याचो उत्तरार्ध अशें अभ्यासकांचें मत
आसा. श्रीहर्षान जी नलकथा महाकाव्यांत बरयल्या, तीच कथा
महाभारतांत एका उपाख्यानाच्या रुपांत आसा. ती कथा ताणें
महाभारतांतल्यान घेवन तिका आपले प्रतिभाशक्तीन एका महाकाव्याचो
आकार दिलो. नलचरित्र हें नल आनी दमयंती ह्या जोडप्याचें व्हड चरित्र.

नलोपाख्यानांतली कथा श्रीहर्षान तशीच दवरल्या, पूण कांय नवे प्रसंग
घालून, तांचीं वर्णनां ताणें विस्तारान बरयल्यांत. ताका लागून हें काव्य
खूब व्हड जालां.

नैषधीयचरिताची कथा थोडे भितर अशी आसा - नल नांवाचो एक
पुण्यश्लोक आनी महाप्रतापी राजा निषध देशांत राज्य करतालो. तो व्हड
विद्वान आनी उदार आशिल्लो. तशेंच तो रुपेस्त आनी कुडीन धश्टपुश्ट
आशिल्लो.

दमयंती ही विदर्भाधिपती भीम राजाची कन्या. तिणें एक दीस नलाच्या
रूप-गुणांची कीर्त आयकली आनी तेन्नासावन ती नलाचेर मोग करूंक
लागली. हांव लग्न जाल्यार नलावांगडाच असो तिणें निश्चेव केलो. ह्याच
काळांत दमयंतीच्या रुपाची कीर्त नलाच्या कानार पावली. तिका पळय
नासतना नलाचें मन तिचेर जडलें.

एक दीस तो नगरालागसारचे बागेंत भोवपाक गेल्लेकडेन थंयच्या
तळ्यांत ताका एक भांगराचो हंस दिसलो. ताका नलराजान धरलो. पूण
त्या हंसान, आपल्याक सोडपाची विनंती करतकूच राजान ताका सोडलो.
नलराजाचें हें उदार अंतस्करण पळोवन हंसान थारायलें, ह्या राजाचें
कसलेंय बरें काम करप. तेखातीर तो दमयंतीकडेन गेलो आनी नलराजाचे
ताणें खूब गूण गायले. दमयंतीय नलराजाचेर मोग करता हें कळटकूच
तो नलराजाकडेन आयलो आनी ताणें नलाक तशें सांगलें.

एक दीस दमयंतीच्या बापायन दमयंतीचें स्वयंवर थरयलें. हेर
राजावांगडा इंद्र, अग्नी, यम आनी वरूण हे देव लेगीत स्वयंवराक आयले.
पूण नलराजाचें तेज, तारूण्य आनी सौंदर्य पळोवन ह्या देवांनी ताडलें की
दमयंती नलाक सोडून हेर कोणाकूच पळोवंचीना तेखातीर इंद्रान नलाच्या
उदारपणाचो फायदो घेवन तांचो दूत जावपाची नला कडेन मागणी केली.
नलान ताची विनंती मान्य केली आनी तांचो दूत जावन दमयंतीम्हऱ्यान
गेलो. ताणें आपले परीन तिका तांचे भितरल्या कोणायकडेन लग्न
जावपाची विनंती केली. पूण तिचो नलावांगडाच लग्न जावपाचो निश्चेव
पळोवन नलान आपलें खरें रूप तिका दाखयलें. तें पळोवन दमयंती
खुशालभरीत जाली.

दुसऱ्या दिसा स्वयंवरमंडपांत सगळ्या देशांचे राजपुत्र येवन बसले.
नलराजाय आयलो. इंद्र, अग्नी, यम, वरूण हे देव नलाचें रूप घेवन बसले.
पूण नलराजाक अचूक पारखून दमयंतीन नलराजाच्या गळ्यांत माळ
घाली. उपरांत शुभम्हूर्त पळोवन तांचें लग्न जालें.

उपरांत कलीचें देवांवांगडा जाल्लें तत्त्वीक वाग्युध्द, हे सगळे प्रसंग

श्रीहर्षान ह्या नैषधीयचरित्रांत विस्तारान वर्णिल्यात. शंबरांपरस चड श्लोकांची एक पुराय सातवो सर्ग ताणें दमयंतीच्या रूपाच्या वर्णनाचेर बरयला. तशेंच दमयंतीच्या स्वयंवरवर्णनाचेर सुमार ५०० श्लोक कवीन बरयल्यात. सतराव्या सर्गांतल्या २२१ श्लोकांतले, सुमार २१० श्लोक अद्वैतवेदान्ताचे तोखणायेचेर आसात.

ह्या म्हाकाव्याची कथा जरी महाभारतांतल्या नलोपाख्यानाचेर आदारिल्ली आसली तरी नलोपाख्यान हें ल्हान म्हळ्यार २०० परस उण्या श्लोकांचें, पूण नैषधीयचरित हें २२ सर्गांचें आसून तातूंत २,८०० परस चड श्लोक आसात. नलदमयंतीचें स्वयंवर आनी कलीचो नलाचे राजधानींत प्रवेश इतलोच कथाभाग ह्या काव्यांत आयला. हाचेवयल्यान हें काव्य अर्दवट आसा, अशें कांय तज्ञांचें मत आसा. नैषधीयचरित ह्या माथाळ्या वयल्यान श्रीहर्षाक पुराय नलकथा ह्या काव्यांत हाडपाची आशिल्ली अशें दिसता कारण नलकथेच्या उत्तरभागाची फाटभूंय ताणें ह्या काव्यांत तयार करून दवरल्या. नैषधीयचरिताच्या सतराव्या सर्गांत कली, नलदमयंतीची ताटातूट करपाची प्रतिज्ञा करता, पूण उपरांत तो ती प्रतिज्ञा कशी पुराय करता हें श्रीहर्षाक उत्तरभागांत दाखोवपाचें आशिल्लें अशें दिसता. पूण ह्या महाकाव्याचो उत्तरभाग खंयच उपलब्ध ना.

हें महाकाव्य श्रीहर्षान २२ सर्गांनीच पुराय केलां, अशेंय कांय अभ्यासकांचें मत आसा.

नैषधीयचरितांत, सहज अशीं कांय सुभाशितां आयल्यांत. हीं सुभाशितां कवीचे सुसंस्कृत नितीमत्तेचेर उजवाड घालतात. तातुंतलीं कांय सुभाशितां अशीं आसात -

मितं च सारं च वचो हि वाग्मिता (नै. ९.८)

अर्थ - मेजकेंच पूण अर्थगर्भीत अशें भाशण हाकाच वक्तृत्व म्हण्टात.

सतां हि चेत: शुचिताऽऽत्मसाक्षिका । (नै ९.१२९)

अर्थ - सज्जनांची चित्तशुध्दी ही आत्मसाक्षिक आसता. तिका दुसऱ्याचे साक्षीची गरज नासता.

- कों. वि. सं. मं.

नोएल, बेकर फिलिप जॉन : (जल्म : १ नोव्हेंबर १८८९, लंडन; मरण : ऑक्टोबर १९८२, लंडन).

नोबॅल पुरस्कार फावो जाल्लो संवसारीक निशस्त्रीकरणाचो पुरस्कर्तो. एका क्वेकर घराण्यांत ताचो जल्म जालो. ताणें बुथेम विद्यालय, हॅवरफर्ड म्हाविद्यालय (पेनसिल्वेनिया) आनी किंग्स म्हाविद्यालय (केंब्रिज विद्यापीठ) ह्या सुवांतीनी आपलें शिक्षण घेतलें. विद्यार्थी आसतनाच तो कॅंब्रीज विद्यापिठांतलो विद्यार्थी संघटनेचो अध्यक्ष आशिल्लो (१९१२). एम. ए. जातकूच तो शिकोवपाचें काम करूंक लागलो. १९१५ त तो आयरिन नोएल हे चलयेकडेन लग्न जालो. १९२६ सावन ताणें तिचें आडनांव आपल्या आडनांवा फाटल्यान लायलें आनी तेन्नासावन ताका नोएल बेकर म्हणून वळखूंक लागले.

१९१२ आनी १९२० वर्सा जाल्ल्या ऑलिंपीक खेळां सर्तींत ताणें वांटो घेतिल्लो तेचपरी १९२४ वर्साच्या ऑलिंपींक खेळां सर्तींत ब्रिटीश वेयामी खेळगड्यांच्या गटाचें ताणें फुडारपण केल्लें.

पयल्या म्हाझुजाच्या काळांत ताणें फ्रॅंडस ॲम्ब्युलन्स युनिटाचें फुडारपण करून (१९१४) ब्रिटिशांचे वतीन इटली, फ्रान्स, बेल्जियम आदी देशांतल्या पिडेखोर सैनिकांची सेवा केली. ह्या ताच्या कामाख ताका मॉन्स स्टार हें भांगरापदक मेळ्ळें. १९१९ चे शांतताय परि वांटो घेवपी शिश्टमंडळांत तो आशिल्लो. १९१९-२२ ह्या काळा राश्ट्रसंघांतल्या सचिवालयांत सचिव म्हणून आशिल्लो. निर्वा पुनर्वसणुकेच्या प्रस्नांत रॉबर्ट सेसिल आनी आर्थर हेंडरसन हांका आदार दिल्लो. १९३२-३३ च्या जिनिव्हा निशस्त्रकरण सभे अध्यक्षाचो सहाय्यक आशिल्लो. ताचे आदीं १९२४-२९ ह्या काळा लंडन विद्यापिठांत आंतरराश्ट्रीय संबंद ह्या विशयाचो प्राध्यापक आ फुडें १९२९-३१ ह्या काळांत मजूर पक्षावतीन कॉव्हॅंटी, १९३६-५ काळांत डर्बी, १९५० उपरांत दक्षिण डर्बी मतदार संघातल्या स वेंचून आयलो. १९४५-५१ ह्या काळांत ताणें ॲटलीच्या मंत्रीम वेगवेगळ्या पदांचेर काम केलां. १९४५ त ताणें संयुक्त रा संवसारीक संघटनेची सनद तयार करपाखातीर मोलादीक वावर

ताका सात भाशांचें गिन्यान आशिल्लें आनी ताणें निशस्त्रकरणाविशींचे विचार जायत्या पुस्तकांवरवीं तशेंच स्फुटलेख उक्तायल्यात. ताचें 'द जिनिव्हा प्रोटोकॉल (१९२५), डिसआ (१९२६), द लीग ऑफ नेशन्स ॲट वर्क (१९२६), डिसआर्मामें द कुलीज कॉन्फरन्स (१९२७), द आर्म्स रेस : ए प्रोग्राम फॉर डिसआर्मामेंट (१९५८) हे ताचे नामनेचे ग्रंथ. हांचे भायर ताणें शस्त्रास्त्रां निर्माण करपी कारखानदारां विशीं भरपूर लिखाण संयुक्त राश्ट्रां, ब्रिटीश संसद, राश्ट्र संघ आनी आंतरराश्ट्रीय परि ताणें केल्ल्या वावरा खातीर ताका १९५९ वर्साचो संवसारीक शांत नोबॅल पुरस्कार दिलो. तेभायर हॉलंड पुरस्कार, आलबॅर श्वायझ प्रायझ आनी हेर जायते भोवमानाचे किताब मेळ्ळ्यात.

- कों. वि.

नोबॅल पुरस्कार : डायनामायट आनी हेर स्फोटक पदार्थ काडपी आल्फ्रेड बर्नार्ड नोबॅल (२१ ऑक्टोबर १८३३ ते १० १८९६) ह्या रसायनशास्त्रज्ञ आनी उद्देगपतीच्या नांवान दर वर्सा तो आंतरराश्ट्रीय पुरस्कार. हो पुरस्कार १० डिसेंबर १९०१ आल्फ्रेड नोबॅल हाचे पांचवे पुण्यतिथी पसून दिवपाक सुरवात ताच्या इत्सापत्रांतले तरतुदीप्रमाण दर वर्सा पदार्थविज्ञान, रसायन वैजकीशास्त्र, साहित्य आनी संवसारीक शांतताय कार्य ह्या मळां काम करपी मनशांक (एकत्रीत वा विभागून) वा संस्थांक हो पु फावो जाता. १९६९ वर्सा सावन अर्थशास्त्र ह्या विशयांतल्या मो वावराखातिरूय हो पुरस्कार दिवपाक सुरवात जाली. पदार्थ रसायनशास्त्र आनी अर्थशास्त्र ह्या विशयांचो पुरस्कार स्विडिश अ ऑफ सायन्सीस हे संस्थेवतीन दितात; वैजकीशास्त्राचो पुरस्कार कारोलीन मॅडिको सर्जिकल इन्स्टिट्यूट हे संस्थेवतीन दितात. साहित्याचो पुरस्कार स्विडिश ॲकॅडमी आनी शांततायेचो पुरस्कार पार्लमॅंटान नेमिल्ल्या नॉर्वेजियन नोबॅल कमिटीवतीन दिवप जात

साहित्य, विज्ञान, वैजकी, संवसारीक शांततायकार्य आनी अ आदी वेगवेगळ्या विशयांनी सुमाराभायर कामगिरी करपी संवसा लेखकांक आनी शास्त्रज्ञांक हो पुरस्कार मेळप म्हळ्यार त्या विश सगळ्यांत उंचलो भोवमान मेळप अशें मानतात.

रस्काराचो निर्णय थरोवपाखातीर आदीं सांगिल्ले दर एके संस्थेच्या तीर ३ ते ५ वांगड्यांची समिती नेमतात. तेभायर उमेदवाराच्या पुरायेन पळोवणी करपाचे नदरेन पुरस्कार दिवपाक संस्थांक वपाखातीर संशोधन संस्था, ग्रंथालयां आदींची स्थापना केल्या. बॅल संस्था अशें म्हण्टात.

देशीर पणान नोंद केल्ल्या आनी पुरस्कार दिवपी संस्थांनी ले मनिसूच पुरस्काराखातीर उमेदवारांचीं नांवां सुचोवंक शकतात. नांव सुचयल्यार तो मनीस पुरस्काराखातीर अपात्र थरता. ंचीं नांवां सुचोवपाखातीर हे मनीस पात्र आसतात : आदले रस्कार जैतवंत पुरस्कार दिवपी संस्थांचें वांगडी, खास उल्लेख वेद्यापिठांचे आनी म्हाविद्यालयांचे तेचपरी पुरस्कार दिवपी संस्थांनी पयिल्ले त्या त्या मळांवयले हेर संस्थांतले प्राध्यापक. साहित्याच्या खातीर लेखकांच्या कांय प्रतिनिधीक संघटनांचे (देखीक - पॅन वांगडी आनी द स्विडिश ॲकॅडेमीकडेन तुळात्मक अशा संस्थांचे - स्विडिश ॲकॅडेमी ऑफ लिटरेचर, स्पॅनिश ॲकॅडेमी, फ्रॅंच) वांगडी शांततायेच्या पुरस्काराखातीर आंतरराश्ट्रीय स्वरुपाच्या सदीय आनी हेर संस्थांचे वांगडी उमेदवाराची शिफारस करूंक उमेदवाराच्या नांवाची शिफारस फकत मनशांकूच करूंक मेळटा; करूंक मेळना. पूण जायते मनीस एकठांय शिफारस करूंक .

ल्या वर्साच्या सप्टेंबर ते डिसेंबरा मेरेन पुरस्कार दिवपी डल्यान अशा पांच मनशांक नांवां सुचोवपाविशीं पत्रां धाडप ताणीं उमेदवाराचें उजवाडा आयिल्लें साहित्य आनी संबंदीत त्रांवांगडा आपल्यो शिफारशी १ फेब्रुवारी मेरेन धाडपाच्यो आसतात. री पसून नोबॅल समित्यांचें काम सुरू जाता. उपरांत सप्टेंबर ते रांत आपल्यो शिफारशी पुरस्कार दिवपी संस्थांकडेन धाडटात. था १५ नोव्हेंबरा मेरेन निमणो निर्णय जाहीर करतात. नांवां मेरेन ते निमाण्या निर्णया मेरेन जावपी वाद, भासाभास, मतदान वेशीं गुपीत दवरप जाता.

बॅल पुरस्काराच्या निर्णया आड दाद मागूंक मेळना. पुरस्कार संस्था ह्यो देशांतल्योच आशिल्ल्यान कोणाय खास उमेदवाराविशीं य आनी अर्थीक दबावाचो तांच्या निर्णयाचेर परिणाम जावंक . सादारणपणान विज्ञानीक आनी वैजकी पुरस्कारांच्या निर्णयांत मतभेद जाल्ले दिसनात. पूण साहित्य आनी शांतताय ह्या मळांचेर रांच्या निर्णयाविशीं खर मदभेद जावंक शकतात. आतां मेरेन फावटीं शांततायेचो पुरस्कार राखून दवरिल्लो आसा.

एका पुरस्काराच्या रुपान एक भांगरा पदक; जैतिवंताचो वावर त्या मळावयलो अधिकार दाखोवपी पत्रिका तशेंच रोख पयशे जाता. भांगरा पदकाचे एकेवटेन आल्फ्रेड नोबॅल हाची प्रतिमा दुसरेवटेन त्या त्या मळाचें दर्शकचिन्न आसता. पुरस्काराचे पयशे ०० डॉलर (सुमार ४ लाख रुपया) ते ७२,००० डॉलर (सुमार ख रुपया) मेरेन उणे चड आसतात. अर्थशास्त्राच्या पुरस्काराची य तितलीच आसून स्विडन मध्यवर्ती बॅंक तितली रक्कम दर वर्सा प्रतिश्ठानाक दिता. निधीचे गुंतवणुकीचेर मेळपी उत्पन्नांत बदल अशिल्ल्यान पुरस्काराची रक्कम बदलत आसता. दिवंक नाशिल्ल्या, रेल्ल्या वा थरावीक मुदतींत ना स्विकारिल्ल्या पुरस्काराची रक्कम निधींत एकठांय जाता. तेचपरी नोबॅल प्रतिश्ठानाक त्या त्या वेळार मेळिल्ल्या पुरस्काराची (देखीक : बाल्झन फाऊंडेशन आनी द न्यूयॉर्क ॲकॅडेमी ऑफ सायन्सीस हाचे पुरस्कार, एम्परॅस मॅर्नेन पुरस्कार) रक्कमूय निधींत एकठांय जावन निधींत वाड जाता.

नोबॅल पुरस्कार सगळ्यांक उकतो आसून राश्ट्रीयत्व, वंश, धर्म (संप्रदाय) आनी विचारसरणी ह्यो गजाली विचारांत घेनासतना जैतिवंतांची निवड करतात. एका मळावयलो पुरस्कार एका मनशाक वा जायत्या मनशांक संयुक्तपणान दिवंक मेळटा (चडांत चड तीग जाणांक हो पुरस्कार एकठांय मेळिल्लो आसा). तेचपरी एका मनशाक एका परस चड मळांवयल्या वावराखातीर तेचपरी जायते फावटीं पुरस्कार दिवंक मेळटा. देखीक : १) मारी क्यूरी भौतिकशास्त्र (१९०३), रसायनशास्त्र (१९११), २) लायनस कार्ल पॉलिंग रसायनशास्त्र (१९५४) आनी शांतताय (१९६२) ३) जॉन बारडीन भौतिकशास्त्र (१९५६ आनी १९७२). कांय खेपे फाव तो उमेदवार मेळून वा संवसारीक परिस्थितीक लागून फावो ती म्हायती मेळोवंक आयली ना जाल्यार हे पुरस्कार दिनात. पयल्या म्हाझुजाच्या काळांत (१९१४-१९) कांय विशयांचे जाल्यार दुसऱ्या म्हाझुजाक लागून (१९४०-४२) कोणाकूच नोबॅल पुरस्कार दिवंक मेळूंक ना. खंयच्याय मळावयल्या विचारांत आयिल्ल्या सगळ्या मनशांच्या वावराची गुणवत्ता फावो तितली नासल्यार केन्ना केन्नाय तो पुरस्कार दुसऱ्या वर्सा खातीर राखून दवरतात. ताच्या फुडल्या वर्साय अशीच परिस्थिती आसल्यार राखून दवरिल्ल्या पुरस्काराची रक्कम परत निधींत जमा करप अशी तरतूद आसा. राखून दवरिल्ल्या पुरस्काराक लागून एकाच वर्सा एकाच मळावयलीं दोन इनामां (फाटल्या वर्साचें आनी चालू वर्साचें) दिवंक शकतात. देखीक - आंरी बेर्गसॉं हाका १९२७चो साहित्याचो नोबॅल पुरस्कार १९२८त मेळ्ळो. तेच परी १९७६तलो शांततायेचो नोबॅल पुरस्कार राखून दवरिल्लो. फुडें १९७७त दोन शांततायेचे पुरस्कार दिले (१९७६ आनी १९७७). खंयचोय पुरस्कार पांच वर्सांतल्यान एके फावटीं तरी दिवंक जाय असो नेम आसा.

सादारणपणान नोबॅल पुरस्कार चड करून मनशाक वा मनशांक दितात. पूण कांय खेपे शांततायेचो पुरस्कार संस्थांकूय दिवप जाला. देखीक - १९०४तलो शांततायेचो पुरस्कार इन्स्टिटयूट ऑफ इंटरनॅशनल लॉ हे संस्थेक मेळ्ळो. ह्या पुरस्काराखातीर खंयच्याच मनशाची शिफारस ताच्या मरणा उपरांत करूंक मेळना. पुरस्काराखातीर ताका वेंचला, पूण तो घेवच्या आदीं ताका मरण आयलें जाल्यार तो पुरस्कार ताका मरणा उपरांत दितात. देखीक - एरिक ए. कार्लफॅल्ट (१९३१ - साहित्य) डाग हामार्स्कजोल्ड (१९६१ - शांतताय). केन्ना केन्नाय पुरस्कार नाकारप जातात. देखीक - झ्यां पावल द सार्त्र (१९६४ - साहित्य) अशा वेळार सन्मान्य नोबॅल पुरस्कार जैतिवंतांचे वळेरेंत तांचें नांव येताच पूण ते फुडें (नाकारलें) असो उल्लेख करतात.

नोबॅल पुरस्कार दिवपाचो समारंभ दर वर्सा स्टॉकहोमांत स्विडनाच्या राजाचे हस्तुकीं आनी शांततायेचो नोबॅल पुरस्कार ऑस्लो शारांत आल्फ्रेड नोबॅल हाचे पुण्यतिथीक १० डिसेंबरा दिसा जाता. चड करून जैतिवंत प्रत्यक्ष हजर रावन हो पुरस्कार घेता. तो प्रत्यक्ष हजर नासल्यार ताच्या देशाचो थंयचो राजदूत हो पुरस्कार घेवंक शकता.

दर एका जैतिवंताक आपल्या पुरस्कार पात्र वावराविशीं निवेदन करपी एक व्याख्यान ह्या स्मृतीदिसापसून स म्हयन्यां भितर दिवंचें

पडटा. ह्या व्याख्यानांक 'नोबॅल लेक्चर्स' म्हण्टात आनी तीं नोबॅल प्रतिश्ठानाच्या Les Prix Nobel ह्या वर्सुकी प्रकाशनांत उजवाडा हाडप जातात. शांतताय पुरस्काराच्या जैतिवंताच्या वावराची म्हायती ऑस्लोंतली पुरस्कार दिवपी संस्था ग्रंथमाळेच्या रुपांत उजवाडा हाडटा.

नोबॅल पुरस्कार हो संवसारांतलो सर्वश्रेश्ट पुरस्कार आसा हातूंत इल्लोय दुबाव ना. ह्या पुरस्काराचें आकर्शणूय शास्त्रज्ञामदीं खूब व्हड आसा. निवड समितीचो निर्णय हो निमाणो निर्णय आनी ताचेर अपील करपाची तरतूद नासली तरी ह्या पुरस्काराच्या वितरणा संबंदी त्या त्या वेळार जाहिरपणान टिका जाल्ली आसा. भौतीकशास्त्र, रसायनशास्त्र, साहित्य आनी संवसारीक शांतताय कार्य ह्या मळांपुरतीच पुरस्काराची मर्यादा उरिल्ल्यान, भूगर्भशास्त्र, संगणकशास्त्र, मानसशास्त्र सारकिल्लीं प्रगत शास्त्रां ह्या पुरस्कारांचे व्याप्तीभायर उरतात.

निवड प्रक्रियेंतल्या उणिवांक लागून कांय खेपे हे पुरस्कार फावो त्या मनशांक मेळूंक नात. शांततायेच्या मळार दोळ्यांत भरपासारकें काम करपी महात्मा गांधीक हो पुरस्कार मेळ्ळोना. पूण ताचें अहिंसा हें तत्त्व घेवन कार्य केल्ल्या सर्गेस्त डॉ. मार्टिन ल्यूथर किंग आनी सिंयोर आडोल्फ पिरिस इस्कीव्हेर हांकां हो पुरस्कार फावो जालो. मर्णा उपरांत पुरस्कार दिवप ना असो नेम आसतनाय एक्सेल कार्ल फॅल्ड (साहित्य) आनी डाग हामार्स्कजोल्ड (शांतताय पुरस्कार) ह्या दोन स्विडनी मनशांखातीर नेमांनी सदळसाण हाडून मरणोत्तर पुरस्कार दिवप जालें.

टॉलस्टॉय, झोला, इस्बेन पाउस्ट, मार्क ट्वेन, जोसेफ कोर्नाल्ड, मेबझीम, ड्रेझर, स्टिण्ड बर्ग सारकिल्या लेखकांक ह्या पुरस्कारांतल्यान वगळप जालां. ज्यां पावल द सार्त्र हाणें नोबॅल पुरस्काराचें तत्त्व आपल्याक पटना जाल्ल्यान ताका फावो जाल्लो १९६४ वर्साचो नोबॅल पुरस्कार स्विकारलो ना. तशेंच ल दूक थो ह्या व्हिएतनामी मनशान संवसारीक शांततायेखातीर फावो जाल्लो विभागून दिल्लो पुरस्कार स्विकारलोना. हो पुरस्कार अमेरिकेच्या हॅन्री किसींजर हाचे वांगडा दिल्लो आशिल्ल्यान आनी हेन्री किसींजर हो व्हिएतनामी झुजांत थंयच्या लोकांक मारपाक कारणीभूत जाल्ल्यान आपूण हो पुरस्कार स्विकारूंक शकना अशें ताणें सांगलें.

सकयल दिल्ल्या कोश्टकांत १९०१ ते १९८९ मेरेन नोबॅल पुरस्कार जिखतल्यांचीं नांवां, देश, वर्स आनी वावराचें नांव दिलां. चडशा पुरस्कार जैतिवंतांविशींच्यो स्वतंत्र नोंदी कोंकणी विश्वकोशांत आसून थंय तांच्या वावराची स्पश्ट म्हायती दिल्ली आसा.

रसायनशास्त्र

नांव	देश	वर्स	वावर
अर्नस्ट, रिचर्ड आर्	स्वित्झर्लंड	१९९१	उंचेल्या तांकीच्या अण्वीक चुंबकीय अनुस्पंदन वर्णपट विकसीत केल्ले खातीर.
अऱ्हेनियस, स्वांटे ऑगस्ट	स्विडन	१९०३	विद्युत्-विच्छेद्य-विगमन सिध्दांत.
ॲस्टन, फ्रान्सिस विल्यम	ब्रिटन	१९२२	द्रव्यमान वर्णपट विज्ञाना विशींचें कार्य; पुर्णांक नेम.
आनफिन्सेन, क्रिस्तीआन बोहेमर	अमेरिका	१९७२	एंझायम रसायनशास्त्रांतलें मूलभूत कार्य.
आयगेन, मानफ्रेट	जर्मनी	१९६७	खूब वेग आशिल्ल्या रसायनीक विक्रियांचो अभ्यास.
आल्डर, कूर्ट	जर्मनी	१९५०	डायन संश्लेशणाविशींचे ... आनी विकास.
आल्तमेन, सिडनी	कॅनडा	१९८९	RNA च्या उत्प्रेरक वावरा... सोदा खातीर.
ऑनसॅगर, लार्स	अमेरिका	१९६८	अव्युत्क्रमी प्रक्रियांच्या उश्मागतिकेच्या सिद्धांता... पूरक कार्य.
ओस्टव्हाल्ट, व्हिल्हेल्म	जर्मनी	१९०९	उत्प्रेरण, रसायनीक समतोल आनी विक्रिया हेविशींचें मूलभूत कार्य
कारर, पॉल	स्वित्झर्लंड	१९३७	कॅरोटिनॉयडां, फ्लाविन... आनी जीवनसत्वा हांचे... संशोधन.
कार्ले, जेरोमी	अमेरिका	१९८५	रेणुचे त्रिमीतीय रचणुके... पारख करपाक गणिता... पद्दत आंखिल्लेखातीर.
कॉरे, एलियस जेम्स	अमेरिका	१९९०	कार्बनी संश्लेशणाच्या यंत्रणेचो सोद लायिल्लेखा...
कून, रिकार्ड	जर्मनी	१९३८	कॅरोटिनॉयडां आनी जीवनसत्वां हांचें संशोध...
केंड्र्यु, जॉन काउड्री	ब्रिटन	१९६२	हीमोप्रथिनांच्या संरचना... निश्चीती.
कॅल्व्हिन, मॅल्व्हिन	अमेरिका	१९६१	प्रकाशसंश्लेशणांतल्या रसायनीक टप्प्याचो अ...
कॉर्नफोर्थ, जॉन वॉरकप	ब्रिटन	१९७५	जैव प्रक्रिया समजुपाचे... नदरेन मुलभूत कार्य.
क्युरी, मारी	फ्रांस	१९११	रेडियम आनी पोलोनिय... हांचो सोद; रेडियम वेग... काडप.
क्रॅम, डोनाल्ड	अमेरिका	१९८७	हार्मोन्स आनी हेर कार्ब... पदार्थांच्या वर्तनासारके... कृत्रीम रेणु तयार केल्ले... खातीर.
क्लूग, आओरान	ब्रिटन	१९८२	स्फटीक शास्त्राची इलेक... सुक्ष्मदर्शीय पद्दत विकस... केल्ले खातीर.
गिल्बर्ट, वॉल्टर	अमेरिका	१९८०	न्युक्लीयीक आम्लाच्या बुन्यादी सरपळेची पार... केल्ले खातीर.
गिर्नाड, व्हिक्टर	फ्रांस	१९१२	ग्रिनार विक्रियाकारकांच... सोद.
जीओक, विल्यम फ्रान्सिस	अमेरिका	१९४९	अतिनीच तापमानांत पदा... वर्तन.
ज्यॉलिअट-क्युरी,	फ्रांस	१९३५	नव्या किरणोत्सर्गी मूलद्र...

			संश्लेशण.
फ्रॅडरिक	फ्रांस	१९३५	नव्या किरणोत्सर्गी मुलद्रव्यांचें संश्लेशण.
रिकार्ट	ऑस्ट्रिया	१९२५	कलिल विद्रावाच्या असमांग स्वरुपाचें स्पश्टीकरण.
कार्ल	जर्मनी	१९६३	प्लास्टिकांच्या मळावयल्या भोववारीकांची संरचना आनी संश्लेशण.
र	ब्रिटन	१९५७	न्युक्लिओटायडां आनी न्युक्लिओटायडको - एंझायमाविशीं कार्य.
१, आर्ने काउरिन	स्विडन	१९४८	विद्युत् संचारण आनी अधिशोशण, विश्लेशण हांचेर संशोधन, रक्तरस प्रथिनांविशीं संशोधन.
टो रमान	जर्मनी	१९५०	डायन संश्लेशणाविशीं सोद आनी विकास.
ट्रस व्हिल्हेल्मस	नॅदर्लंड्स	१९३६	दिध्रुवी परिबलां आनी क्ष-किरण तशेंच इलॅक्ट्रॉन हांचें वायूंतलें विवर्तन हेविशीं अनुसंधान.
रु, जोहान	जर्मनी	१९८८	उजवाडा संश्लेशण पद्तींत दर एक अणू धरून रेणुचे रचणुकेची पारख केल्ले खातीर.
न्री	अमेरिका	१९८३	इलॅक्ट्रोन सोडपाचे विक्रीयेची यंत्रणा सोदिल्लेखातीर.
ी जॉर्ज	हंगेरी	१९४३	रसायनीक संशोधनांत समस्थानिकांचो मार्गणक म्हणून उपेग.
ो व्हिन्सेंट	अमेरिका	१९५५	पॉलिपेप्टायडयुक्त हार्मोनांचें पयलें संश्लेशण.
ल्यो	इटली	१९६३	प्लास्टिकांच्या क्षेत्रांतल्या भोववारिकांची संरचना आनी संश्लेशण.
रोनाल्ड फोर्ड	ब्रिटन	१९६७	खूब वेगाच्या रसायनीक विक्रियांचो अभ्यास.
जॉर्ज	अमेरिका	१९४६	शुद्ध रुपांत एंझायमाची आनी वायरस प्रथिनांची निर्मिती.
वॉल्टर	जर्मनी	१९२०	उपमा रसायनशास्त्रांतलें कार्य.
ं. जॉन	कॅनडा	१९८६	विक्रिया गतिकी हो रसायन शास्त्रांतलो फांटो सोदिल्ले खातीर.
लायनस	अमेरिका	१९५३	रसायनीक बंधांच्या स्वरुपाचो अभ्यास.
पॅडरसन, चार्ल्स	अमेरिका	१९८७	हार्मोन्स आनी हेर कार्बनी पदार्थाच्या वर्तना सारके कृत्रीम रेणू तयार केल्ले खातीर.
पेरूट्झ, मार्क्स फर्डिनांड	ब्रिटन	१९६२	हिमोप्रथिनांच्या संरचनांची निश्चीती.
पोर्टर, जॉर्ज	ब्रिटन	१९६७	खूब वेगाच्या रसायनीक विक्रियांचो अभ्यास.
प्रायगोजीन, इलिया	बेल्जियम	१९७७	उष्मागतिकी सिद्धांताविशींचें म्हत्वाचें कार्य.
प्रेगल, फ्रिट्स	ऑस्ट्रिया	१९२३	कार्बनी पदार्थांच्या सुक्ष्म विश्लेशणाची पद्दत.
प्रेलॉग, व्लादिमीर	स्वित्झर्लंड	१९७५	जैव प्रक्रिया समजुपाचे नदरेन मूलभूत कार्य.
फिशर, एर्न्स्ट ओटो	जर्मनी	१९७३	कार्बनी धातू रसायनशास्त्रांतलें कार्य.
फिशर, एमील	जर्मनी	१९०२	वेगवेगळ्यो शर्करा आनी पुरिनां हांच्या संश्लेशणा विशीचें कार्य.
फिशर, हान्स	जर्मनी	१९३०	हिमीन आनी हरीतद्रव्य हेविशीं संशोधन; हिमिनाचें संश्लेशण.
फुकुई, कॅनीच	जपान	१९८१	रसायनीक विक्रीयेच्या यंत्रणेचो सिद्धांत विकसीत केल्लेखातीर.
फोन, ऑयलर केल्पीन; हान्स, कार्ल आउगुस्ट सायमन	स्विडन	१९२९	शर्करांचें किण्वन आनी तें घडोवपी एंझायमां हांचें अनुसंधान.
फोन बेयर, योहान फ्रॅड्रीक विल्हेल्म आदोल्फ	जर्मनी	१९०५	कार्बनी रंजक आनी हायड्रो ॲरोमॅटिक संयुगासंबंदींचें कार्य.
फ्लोरी, पॉल जॉन	अमेरिका	१९७४	बृहत रेणुंच्या भौतीक रसायनशास्त्रांतलें सिद्धांतीक आनी प्रयोगीक मूलभूत संशोधन.
बर्ग, पाऊल	अमेरिका	१९८०	न्युक्लीयीक आम्लाच्या बुन्यादी सरपळेची पारख केल्लेखातीर.
बार्टन, डॅरॅक हॅरॉल्ड रिचर्ड	ब्रिटन	१९६९	कार्बनी संयुगांचे प्रत्यक्ष त्रिमितीय आकार थरोवपाचें कार्य.
बॉश, कार्ल	जर्मनी	१९३१	रसायनीक उच्चदाब पद्दतींचो सोद.
बुखनर, एदुआर्द	जर्मनी	१९०७	अकोशिकीय किण्वन.
बुटेनांट, आदोल्फ	जर्मनी	१९३९	लिंग हॉर्मोनाविशीं कार्य.
बर्गिउस, फ्रॅड्रीक	जर्मनी	१९३१	रसायनीक उच्चदाब पद्दतीचो

			सोद आनी विकास.
ब्राउन, हर्बट	अमेरिका	१९७९	बॉरोन आनी फॉस्फोरस ह्या दोन विक्रीयीक द्रव्याचो विकास केल्लेखातीर.
मॅकमिलन, एडविन मॅटिसन	अमेरिका	१९५१	युरेनियमोत्तर मूलद्रव्यांविशीं संशोधन.
मायकल, हर्टमट	जर्मनी	१९८८	उजवाडा संश्लेशण पद्दतींत दर एक अणू धरून रेणुंचे रचणुकेची पारख केल्लेखातीर
मार्टीन, आर्चर जॉन पोर्टर	ब्रिटन	१९५२	वर्णलेखनावरवीं मूलद्रव्यां वळखुपाच्यो आनी वेगळीं काडपाच्यो पद्दती.
मीकेल, पीटर डी.	ब्रिटन	१९७८	जैवीक उर्जा दिवप-घेवप जाता ताची पारख केल्ले खातीर.
मूर, स्टॅनफर्ड	अमेरिका	१९७२	एंझायम रसायनशास्त्रांतलें मूलभूत कार्य.
मॅरीफिल्ड, आर ब्रुस	अमेरिका	१९८४	घन रुपांतल्या आदार द्रव्यांच्या रसायनीक संश्लेशणाची वावरा पद्दत विकसीत केल्लेखातीर.
म्यूलिकेन, रॉबर्ट सँडर्सन	अमेरिका	१९६६	रेणवीय कक्षीयक पद्दतीन रसायनीक बंध आनी रेणुंची इलेक्ट्रॉनीक संरचना हेविशींचें कार्य.
म्वांसां, आंरी	फ्रांस	१९०६	फ्लुओरीन वेगळें करप, म्वासा भट्टेचो पयलो उपेग.
यूरी, हेरल क्लेटन	अमेरिका	१९३४	जड हायड्रोजनाचो ज्युटेरियमाचो सोद.
रॅम्झी, विल्येम	ब्रिटन	१९०४	अक्रिय वायुचो सोद आनी आवर्त सारणींतली तांची स्थाननिश्चीती.
रॉबिन्सन, रॉबर्ट	ब्रिटन	१९४७	आल्कलायडां आनी हेर वनस्पती पदार्थांचें अनुसंधान.
रिचर्डस, थीओडोर विल्यम	अमेरिका	१९१४	जायत्या मूलद्रव्यांच्या अणूभाराची अचूक निश्चिती.
रुथरफोर्ड, अर्नेस्ट	ब्रिटन	१९०८	मूलद्रव्याचें विघटन आनी किरणोत्सर्गी द्रव्यांचें रसायनशास्त्र हेविशीचें अनुसंधान.
रूझीचका, लेओपोल्ट	स्वित्झर्लंड	१९३९	पॉलिमिथिलीन आनी उच्च टर्पिनाविशींचें कार्य.
लँगम्यूर, अर्विंग	अमेरिका	१९३२	पृश्ठ रसायनशास्त्रांतलें संशोधन.
लिप्सकोंब, विल्यम	अमेरिका	१९७६	बोरोनांचे संरचनेविशीं कार्य.
लिबी, विलर्ड फ्रँक	अमेरिका	१९६०	किरणोत्सर्गी कार्बन

			कालनिर्णय पद्दतीचो
ली, युआन	चीन	१९८६	विक्रीया गतिकी हो रसायनशास्त्रांतलो सोदिल्लेखातीर
लेन, जीन-मारी	फ्रांस	१९८७	हार्मोन्स आनी हेर पदार्थाच्या वर्तनासार कृत्रीम रेणू तयार के खातीर.
लेलॉयर, ल्वी फ्रेदरिको	आर्जेंटिना	१९७०	शर्करा न्यूक्लिओटा सोद आनी तार्चे का ड्रेटाच्या जैव संश्ले कार्य.
विल्किन्सन, जिऑफ्री	ब्रिटन	१९७३	कार्बनी धातू रसायन तलें कार्य.
वुडवर्ड, रॉबर्ट बर्न्स	अमेरिका	१९६५	फकत सजीवूच निम करूंक शकतात अस वेळार समज आशि स्टेराले, हरीतद्रव्य द्रव्यांचें संश्लेशण.
व्हर्नर, अल्फ्रेट	स्वित्झर्लंड	१९१३	रेणुंतले अणुचे जोडण कार्य.
व्हांट हॉक, याकोवस हॅंड्रीक्स	नेदर्लंडस	१९०१	रसायनीक गतिकी दर्षणदाब हांचे नेम.
व्हालाक, ओटो	जर्मनी	१९१०	ॲलिसायक्लिक संयो मोलादीक वावर.
व्हिण्डाउस, आदोल्फ	जर्मनी	१९२८	स्टॅरॉलांच्यो संरचन तांचे जीवनसत्वांकडे
व्हिर्टानेन, आर्टुरी इल्मारी	फिनलँड	१९४५	चारो तिगोवपाचे सोद.
व्हिलश्टेटर, रिकार्ट	जर्मनी	१९१५	वनस्पतींतल्या रंगद्र (विशेश हरीतद्रव्य) संशोधन.
व्हीटींग, जॉर्ज	जर्मनी	१९७९	बॉरोन आनी फॉस्फ दोन विक्रीयक द्रव्य विकास केल्लेखातीर
व्हीलांट, हायन्रिख ऑटो	जर्मनी	१९२७	पित्ताम्लांचे संरचने संशोधन.
शैच, थॉमस रॉबर्ट	अमेरिका	१९८९	RNA च्या उच्चप्रेरक वावराच्या सोदाखा
सम्नर, जेम्स बॅचलर	अमेरिका	१९४६	एंझायम स्फटिकीक सोद.
सॅगर, फ्रॅंडरिक	ब्रिटन	१९५८	इन्सुलीन रेणुची सं निश्चीती.
सॅगर, फ्रॅंडरिक	ब्रिटन	१९८०	न्युक्लियीक आम्ला बुन्यादी सरपळ्यांची केल्लेखातीर.

ॉल	फ्रांस	१९१२	धातूंच्या चुर्णांच्या सान्निध्यांत कार्बनी संयुगांच्या हायड्रोजनीकरणाची पद्दत.
रिक	ब्रिटन	१९२१	किरणोत्सर्गी द्रव्यांचें रसायनशास्त्र, समस्थानिकांची उपस्थिती आनी स्वरूप.
र्ड लिंग्टन	ब्रिटन	१९५२	वर्णलेखनावरवीं मूलद्रव्यां वळखुपाची आनी वेगळीं करपाची पद्दत.
लेन	अमेरिका	१९५१	युरेनियमोत्तर मूलद्रव्यांविशीं सोद.
ंडेल	अमेरिका	१९४६	शुद्ध रुपांत एंझायमांची आनी व्हायरस प्रथिनांची निर्मिती.
विल्यम	अमेरिका	१९७२	एंझायम रसायनशास्त्रांतलें मूलभूत कार्य.
र, हॅर्मान	जर्मनी	१९५३	बृहत रेणुविशीं कार्य.
ह्, न्यिकली व्हेच	रशिया	१९५६	रसायनीक विक्रीयांच्या गतिकी संबंदींचें कार्य.
तेओदोर	स्विडन	१९२६	अपस्करण प्रणालीविशीं कार्य.
गॅरहार्ट	कॅनडा	१९७१	रेणुचे संरचनेविशींचें कार्य.
डुडली	अमेरिका	१९८६	विक्रीया गतिकी हो रसायन शास्त्रांतलो फांटो सोदिल्ले खातीर.
ऑड	नॉर्वे	१९६९	कार्बनी संयुगाचे प्रत्यक्ष त्रिमितीय आकार थारोवपाचें काम.
ओटो	जर्मनी	१९४४	जड अणूकेंद्रांच्या भंजनाचो सोद.
फ्रित्झ	जर्मनी	१९१८	घटक मूलद्रव्यापसून आमोनियाचें संश्लेशण.
आर्थर	ब्रिटन	१९२५	शर्कराचें किण्वन आनी तें घडोवपी एंझायमां हांचे अनुसंधान.
न, डॉरॉथी	ब्रिटन	१९६४	मारक पंडुरोगावयल्या उपचारांत गरजेच्या थरिल्ल्या जीवरसायनीक संयुगाची संरचना निश्चीती.
न, हर्बर्ट	अमेरिका	१९८५	रेणुचे त्रिमितीय रचणुकेची पारख करपाक गणितीय पद्दत आंखिल्लेखातीर.
न, रोल्ड	अमेरिका	१९८१	रसायनीक विक्रीयेच्या यंत्रणेचो सिद्धांत विकसीत केल्लेखातीर.
वॉल्टर नॉर्मन	ब्रिटन	१९३७	कार्बोहायड्रेटां आनी क जीवनसत्वाचें संशोधन.
हिंशेलवुड, सिरिल	ब्रिटन	१९५६	रसायनीक विक्रीयांच्या गतिकीसंबंदींचें कार्य.
हॅरोव्हस्की, यारोस्लाक	चॅकोस्लोव्हाकीया	१९५९	विद्युत् ध्रुवणलेखनाचो सोद आनी विकास.
ह्यूबर, रॉबर्ट	जर्मनी	१९८८	उजवाडा संश्लेशण पद्दतींत दरेक अणू धरून रेणूचे रचणुकेची पारख केल्ले खातीर.

भौतिकशास्त्र

अँडरसन, कार्ल डेव्हिड	अमेरिका	१९३६	पॉझिट्रोनाचो सोद.
अँडरसन, फिलीप डब्ल्यू.	अमेरिका	१९७७	चुंबकीय आनी अक्रमती पद्दतीच्या इलेक्ट्रॉनीक संरचनेचें मूलभूत सैद्धांतिक अनुसंधान.
ॲपलटन, सर एडवर्ड व्हिक्टर	ब्रिटन	१९४७	उच्च वातावरणांतल्या ॲपलटन घराचो सोद.
आल्फव्हेन, हान्नेस	स्विडन	१९७०	चुंबकीय द्रवगतिकी, प्रतिलोहचुंबकत्व, लोही चुंबकत्व हेविशींचें कार्य.
आल्वारिस, लुईस वॉल्टर	अमेरिका	१९६८	मूलकणांविशी कार्य, मूलकणांच्या अनुस्पंदन अवस्थांचो सोद.
आयन्स्टायन, आल्बर्ट	स्वित्झर्लंड	१९२१	सैद्धांतिक भौतिकीय व्हड कार्य.
एसाकी लिवो	जपान	१९७३	अर्दसंवाहक आनी अतिसंवाहक पदार्थांतलो सुरंग परिणाम.
कॅपित्सा, पिटर लिवो लिडोवीच	रशिया	१९७८	वैश्विक सुक्ष्मतरंगांचे फाटभुंयेच्या प्रारणाचो सोद.
कॅसलर, आल्फ्रेड	फ्रांस	—	अणूंतल्या हर्टझी अनुस्पंदन अभ्यासपाखातीर प्रकाशीय पद्दत सोदून तिचो विकास केलो.
कामर्लिंग ओनेस, हायक	नॅदर्लंडस	१९१३	नीच तापमानाक द्रव्याच्या गुणधर्माचें अनुसंधान; द्रव्यरूप हिलियमाची निर्मिती.
कॉक्रॉफ्ट, सर जॉन डग्लस	ब्रिटन	१९५१	कृत्रीम तरेन प्रवेगित केल्ल्या कणांनी अणुकेंद्राच्या द्रव्यतरणाचो अभ्यास.
कॉम्प्टन, आर्थर हॉली	अमेरिका	१९२५	प्रकिर्णन जाल्ल्या क्ष-किरणांतल्या तरंगलांबीय बदलांचो सोद.

कूपर, लीअन एन्.	अमेरिका	१९७२	अतिसंवाहतेच्या सिद्धांताचो विकास.
कूश, पॉलिकार्प	अमेरिका	१९५५	इलेक्ट्रॉनाच्या चुंबकिय परिबलांचें मापन.
केंडल, हेन्री वे	अमेरिका	१९९०	इलेक्ट्रॉन, प्रॉटोन आनी बंध न्युट्रॉनाचेर पातळटात ते प्रक्रियेचो सोद.
केरेंकोव्ह, पाव्हेल आल्यियेव्हिच	रशिया	१९५८	चॅरँकोव्ह परिणामाचो सोद आनी स्पश्टीकरण.
क्युरी, पियॅर	फ्रांस	१९०३	बेक्रेल हाणें सोदिल्ल्या प्रारण अविश्कारांकडेन संबंदीत अनुसंधानाविशीं संयुक्त कार्य.
क्युरी, मारी	फ्रांस	१९०३	बेक्रेल हाणें सोदिल्ल्या प्रारण अविश्कारांकडेन संबंदीत अनुसंधानाविशीं संयुक्त कार्य.
क्रोनेन, जेम्स	अमेरिका	१९८०	निपक्ष 'के'-मेझोन्स हाचो क्षय जातना मुळाव्या सममितीतत्त्वाचो भंग जाता ताच्या सोदाखातीर.
गॅबर, डॅनीस	ब्रिटन	१९७१	होलोग्राफिचो सोद आनी विकास.
गायएव्हार, इव्हार	अमेरिका	१९७३	अर्दसंवाहक आनी अतिसंवाहक पदार्थांतलो सुरंग परिणाम.
गील्येम, चार्ल्स एदुआर्द	स्वित्झर्लंड	१९२०	निकॅल आनी तिखें मिश्रधातूंतल्या असंगतीचो सोद.
गेलमान, मरी	अमेरिका	१९६९	मूलकणांचें वर्गीकरण आनी परस्परक्रिया हेविशींचो सोद.
गोपर्ट-मेयर, मारिया	अमेरिका	१९६३	अणूकेंद्रांतल्या प्रोट्रॉन आनी न्युट्रॉन हातूंतल्यो परस्पर क्रिया आनी यांमिकी हांचें नियंत्रण करपी तत्त्वां.
ग्लेशॉव, शॅल्डन	अमेरिका	१९७९	मुळाव्या कणांमदीं एकवटीत दुबळो आनी इलेक्ट्रो चुंबकीय संपर्क जाता त्या सिद्धांता खातीर.
चॅडवीक, सर जेम्स	ब्रिटन	१९३५	न्युट्रॉनाचो सोद.
चेंबरलेन, ओ. एन.	अमेरिका	१९५९	प्रतिप्रोटॉन अस्तित्वांत आशिल्ल्याचें निश्चित केलें.
जेन्सन, जेहर डी	जर्मनी	१९६३	अणूकेंद्राचे संरचनेच्या कवच प्रतिमानाचो सिद्धांत विकसीत केलो.
जोसिफसन, ब्रायन डेव्हिड	ब्रिटन	१९७३	अर्धसंवाहक आनी अतिसंवाहक पदार्थांतले सुरंग परिणाम.
झीमान, पिटर	नॅदर्लंडस	१९०२	प्रारण ह्या अविश्कारा चुंबकत्वाच्या प्रभाव अनुसंधान.
टाऊन्स, चार्ल्स हार्ड	अमेरिका	१९६४	मॅसर लेसर तत्त्वांर आदारिल्लीं उपकरणा करपाक उपेगी अशें इलॅक्ट्रॉनिकेंतलें काय
टाम, इगॉर येव्हग्येन्येविच	रशिया	१९५८	चेरेनकॉव्ह परिणामा आनी स्पश्टीकरण
टॉमसन, सर जॉर्ज पेनेट	ब्रिटन	१९३५	इलॅक्ट्रॉनाच्या स्फटि लागून जावपी व्यतिक सोद.
टॉमसन, सर जोझेफ जॉन	ब्रिटन	१९०६	वायूच्या विद्युतीय स विशींचें संशोधन.
टॉमानागा, सीन-इचिरो	जपान	१९६५	पूंज विद्युत् गतिकीच मूलभूत तत्त्वांविशीं क
टिंग, सॅम्युएल सी. सी.	अमेरिका	१९७६	नव्या प्रकारच्या साव जड मूलकणाच्या सो मूलभूत कार्य.
टेलर, रिचर्ड एडवर्ड	अमेरिका	१९९०	इलेक्ट्रॉनांचें प्रॉटॉनांचे बंधित न्युट्रॉनांचेर पा
डालेन, निल्स गुस्ताव	स्विडन	१९१२	काळखांत वा उणे दृ मानकेंत सागरी देगे मार्गदर्शक शलाका आ प्रकाशीत करपी स्वय नियंत्रकाचो सोद.
डॅरॅक, पॉल एड्रिएन मॉरिस	ब्रिटन	१९३३	इलॅक्ट्रॉनाच्या स्वरूप गणिती सिद्धांत.
डेव्हिसन, क्लिण्टन जोसेफ	अमेरिका	१९३७	इलॅक्ट्रॉनाच्या स्फटि लागून जावपी व्यतीक सोद.
डेहमेल्ट, हेन्स जॉर्ज	जर्मनी	१९८९	अणूचो नेमको वर्णपट सोदील्लेखातीर.
द ब्रॉग्ली ल्वी व्हिक्टॉर	फ्रांस	१९२९	इलॅक्ट्रॉनाच्या तरंगरु स्वरुपाचो सोद.
नील, लुईस	फ्रांस	१९७०	चुंबकीय द्रव्यगतिकी, प्रतिलोहचुंबकत्व, लो चुंबकत्व हे संबंदीचें
पर्सेल, एडवर्ड मिल्स	अमेरिका	१९५२	घन पदार्थांतल्या अणु चुंबकिय अनुस्पंदनाचो
पावली, वोल्फगाँग	ऑस्ट्रिया	१९४५	विवर्जन ह्या पावली त सोद.
पॉवेल, सेसिल फ्रँक	ब्रिटन	१९५०	अणूकेंद्रीय प्रक्रिया अभ्यासपाच्यो छाया पद्दती; मेसॉनाविशीं स
पेव्झीयास, आर्नो	अमेरिका	१९७८	विश्वसुक्ष्म तरंगीय फ

			विकीरणाचो सोद.
ां बातीस	फ्रांस	१९२८	द्रव्याच्या वेगवेगळ्या स्वरुपाविशीं कार्य, चड करून अवसादनाच्या समतोलाचो सोद.
ह. द्रे ाव्हीच	रशिया	१९६४	मेसर-लेसर तत्त्वार आदारिल्लीं उपकरणां तयार करपाक उपेगी अशें पूंज इलॅक्ट्रॉनिकी मदलें कार्य.
माक्सकार्ल विक	जर्मनी	१९१८	पूंज हे संकल्पनेचो सोद.
न, रिचर्ड ा	अमेरिका	१९६५	पूंज विद्युत् गतिकीच्या मूलभूत तत्त्वांविशी कार्य.
, विल्यम	अमेरिका	१९८३	ब्रह्मांडांतल्या रसायनीक मूलद्रव्यांच्या घडपांत अणुकेंद्रीय विक्रियाच्या अभ्यासाखातीर.
ाल	अमेरिका	१९८०	निपक्ष 'के' मेझोन्स हाचो क्षय जातना मुळाव्या सममिती तत्त्वाचो भंग जाता हाच्या सोदाखातीर.
ान्रीको	इटली	१९३८	न्युट्रॉनांच्या भडिमारान कृत्रिम किरणोत्सर्गी मूलद्रव्यां निर्माण केलीं.
इल्या लाव्हिच	रशिया	१९५८	चेरेनकॉव्ह परिणामाचो सोद आनी स्पश्टीकरण.
जेम्स	जर्मनी	१९४५	अणूवयल्या इलेक्ट्रॉनाच्या आघाताचें नियंत्रण करपी नेमाचो सोद.
ान, इसाक	अमेरिका	१९९०	इलेक्ट्रॉन, प्रोट्रोन आनी बंध न्युट्रोनाचेर पातळटात ते प्रक्रियेचो सोद.
ा, जॉन	अमेरिका	१९५६	अर्धसंवाहकाचो अनुसंधान आनी ट्रांझीस्टर परिणामाचो सोद.
ग्लबर	ब्रिटन	१९१७	मूलद्रव्याच्या व्यवच्छेदक क्ष-किरणाचो सोद.
यीकलीगे न-व्हिच	रशिया	१९६४	मेसर-लेसर तत्त्वांचेर आदारिल्लीं उपकरणां तयार करपाक उपेगी अशें पूंज इलॅक्ट्रॉनिकांतलें कार्य.
जेर्ड	जर्मनी	१९८६	स्केनिंग सुरंगीय सुक्ष्मदर्शकाचो सोद.
आत्वान	फ्रांस	१९०३	सैमीक किरणोत्सर्गाचो सोद.
न्स	अमेरिका	१९६७	ताऱ्याच्या उर्जानिर्मितीविशीं

आल्ब्रेस्ट			सोद.
बेद, नॉर्ज जोहानस जॉर्ज	जर्मनी	१९८७	उंच तापमानाच्या अतिसंवाहकाचो सोद.
बोटे, वॉल्टर विल्हेल्म गेओर्क फ्रांटस	जर्मनी	१९५४	सन्नीपतन पद्दतीचो सोद.
बोर, ऑगे निल्स	डॅन्मार्क	१९७५	अणूकेंद्राचे संरचनेच्या सिद्धांताचो विकास; अणूकेंद्री भौतिकांतलें कार्य.
बोर, निल्स हॅन्रिक डेव्हिड	डॅन्मार्क	१९२२	अणवीय संरचना आनी प्रारण हेविशीं अनुसंधान.
बोर्न, माक्स	ब्रिटन	१९५४	तरंग फलानाविशीं सांख्यिकीय अध्ययन.
ब्रॅग, विल्यम	ब्रिटन	१९१५	क्ष-किरणावरवीं स्पटिकाचे संरचनेचें विश्लेशण.
ब्रॅग, लॉरॅन्स	ब्रिटन	१९१५	क्ष-किरणावरवीं स्पटिकाचे संरचनेचें विश्लेशण.
ब्रॅटन, वॉल्टर हॉझर	अमेरिका	१९५६	अर्दसंवाहकाचें अनुसंधान आनी ट्रांझिस्टर परिणामाचो सोद.
ब्राऊन, कार्ल फेर्दिनांट	जर्मनी	१९०९	बिनतारी तारायंत्र विद्येचो विकास.
ब्रिजमन, पर्सी विल्यम्स	अमेरिका	१९४६	उच्च दाब भौतिकीच्या मळार सोद.
ब्लॅकॅट, पॅट्रिक मेनार्ड स्टयुअर्ट	ब्रिटन	१९४८	विल्सन बाष्पकोठी वापरून अणुकेंद्रीय भौतिकी आनी विश्वीकरण ह्या मळावयले सोद.
ब्लॉक, फिलिक्स	अमेरिका	१९५२	धन पदार्थांतल्या अणुकेंद्रीय चुंबकीय अनुस्पंदनाचो सोद.
ब्लोयमबगन, निकोलस	अमेरिका	१९८१	लेझर वर्णपटविज्ञान विकसीत केल्लेखातीर.
मायकॅलसन, आल्बर्ट आवाहम	अमेरिका	१९०७	अचूक प्रकाशीय उपकरणां वापरून वर्णपटदर्शकीय आनी मापनविज्ञानीक अनुसंधान.
मार्कोनी, मार्केझ गिल्येम्यो	इटली	१९०९	बिनतारी तारायंत्र विद्येचो विकास.
मॉट, नॅव्हिल फ्रान्सिस	ब्रिटन	१९७७	चुंबकीय आनी अक्रमीत पद्दतीच्या व्युहांच्या इलॅक्ट्रॉनीक संरचनेविशींचें मूलभूत सैद्धांतीक अनुसंधान.
मॉटेलसन, बेन रॉय	डॅन्मार्क	१९७५	अणूकेंद्राचे संरचनेच्या सिद्धांताचो विकास, अणुकेंद्रीय भौतिकेंतलें मुलभूत कार्य.

नोबॅल पुरस्कार

मॉसबापर, रुदॉल्फ लुटव्हिक	जर्मनी	१९६१	मॉसवापर परिणामाचो सोद
मिलिकन रॉबर्ट अँड्रस	अमेरिका	१९२३	इलेक्ट्रॉनावयल्या विद्युत् भार आनी प्रकाश विद्युतीय परिणाम हांचेवयलें संशोधन.
म्यूलर कार्ल आलेक्स	स्वित्झर्लंड	१९८७	उंच तापमानाच्या अतिसंवाहकाचो सोद.
यांग, चेन निंग	चीन	१९५७	समता (अवकाश परावर्तन सममिती तत्त्वाच्या उल्लंघनाचो सोद).
युकावा, हीडेकी	जपान	१९४९	मेसॉनांच्या अस्तित्त्वाविशीं भाकीत.
रॅली, जॉन विल्यम स्टट	ब्रिटन	१९०४	आरगॉनाचो सोद.
राईल, मार्टिन	ब्रिटन	१९७४	रेडिओ, दूरदर्शकासंबंदींच्या छिद्रव्याक संश्लेशण तंत्राचो विकास.
राबि ईजिदोर इसाक	अमेरिका	१९४४	अणुकेंद्राचे चुंबकीय गुणधर्म नोंद करपाखातीर अनुस्पंदन पद्दतीचो वापर.
रामन (रमण) चंद्रशेखरन व्यंकट	भारत	१९३०	प्रकाश प्रकिर्णाचेर कार्य; रामन परिणामाचो सोद.
रामसे, नॉर्मन फॉस्टर	अमेरिका	१९८९	अणुचो नेमको वर्णपट आवांठ सोदिल्लेखातीर.
रॉयटगॅन विल्हेल्म कोनराट	जर्मनी	१९०१	क्ष-किरणाचो सोद.
रिक्टर बर्टन	अमेरिका	१९७६	नव्या प्रकारच्या साय ह्या जड मूलकणाच्या सोदांत मुलभूत कार्य.
रिचर्डसन ओवेन विलान्स	ब्रिटन	१९२८	रिचर्डसन नेमाचो सोद (इलॅक्ट्रोनाच्या उत्सर्जनाचें तापमानाचेर आदारून आसप).
रुबीया, काकार्लो	इटली	१९८४	'W' आनी 'Z' ह्या क्षेत्रीय कणांचो सोद लावपाक दिल्ल्या मुळाव्या मोलादीक योगदानाखातीर.
रुस्का अर्न्स्ट	जर्मनी	१९८६	पयलो इलेक्ट्रॉ सुक्ष्मदर्शकाचो सोद.
रेनवॉटर जेम्स	अमेरिका	१९७५	अणुकेंद्राचे संरचनेच्या सिद्धांताचो विकास. अणुकेंद्रिय भौतिकींतलें मुलभूत कार्य.
रोहरर हॅन्रिक	स्वित्झर्लंड	१९८६	स्केनिंग सुरंगीय सुक्ष्मदर्शकाचो सोद.
लॅंब विलिस युजीन	अमेरिका	१९५५	हायड्रोजन वर्णपटाविशीं सोद
लँडा ल्येअव्ह डवीडव्हीच	रशिया	१९६२	द्रव्याच्यो संघनित अवस्थ समजून घेवपाक मदत के (द्रवरूप हिलियमांतली प्रवहिता).
ली त्सुंग-डाओ	चीन	१९५७	समता (अवकाश परावर्त सममिती) तत्वाच्या उल्लंघनाचो सोद.
लिपमान गाब्रिएल	फ्रांस	१९०८	रंगाचें छायाचित्रीय पुनरुत्पादन.
लॅंडरमॅन, लिओ मॅक्स	अमेरिका	१९८८	द्रव्याच्या अतिभितल्या रचणुकेच्या संशोधनाखातीर.
लोरॅण्ट्स हॅंड्रिक आंतोज	नेदर्लंडस	१९०२	प्रारण ह्या आविश्कारा वयल्या चुंबकत्वाच्या प्रभा अनुसंधान.
लॉरॅन्स अर्नेस्ट ऑरकँडो	अमेरिका	१९३९	सायक्लोट्रोनाचो सोद.
वॉन क्लीवझींग क्लावस	जर्मनी	१९८५	अर्दसंवाहकाच्या डिझाय सोद.
वॉन लेनार्ड, किलिप एदुआर्द आंतोन	जर्मनी	१९०५	ऋणकिरणावयलें सशो
वॉल्टन, अर्नेस्ट टॉमस सिव्टन	आयर्लंड	१९५१	कृत्रीम तरेन प्रवेगित के कणांनी अणूकेंद्राच्या द्रव्यातरणाचो अभ्यास
विग्नर युजीन पॉल	अमेरिका	१९६३	अणुकेंद्रांतल्या प्रोटॉन न्युट्रॉन हातूंतल्या पर क्रिया आनी यामिकी नियंत्रण करपी तत्त्वां
विल्सन चार्ल्स टॉमस रीस	ब्रिटन	१९२७	प्रकिर्णन जाल्ल्या क्ष - किरणांतल्या तरंगल बदलांचो सोद.
व्हलेक, जॉन एच्. हॅन	अमेरिका	१९७७	चुंबकीय आनी अक्रमि पद्दतीचे (व्युहांच्या) इलॅक्ट्रॉनीक संरचनें मुलभूत सैद्धांतिक अनु
व्हॅन, डरमीर सायमन	स्वित्झर्लंड	१९८४	'W' आनी 'Z' ह्या क्षे कणांचो सोद लावपा दिल्ल्या मुळाव्या मोल योगदानाखातीर.
व्हॅन डर वॉल्स, जोहानेस डिडेरिक	नेदर्लंडस	१९१०	वायू आनी द्रव हांच्या समीकरणाविशीं अन
विएनबर्ग, स्विडन	अमेरिका	१९७९	मुळाव्या कणांमदीं ए दुबळो आनी इलेक्ट्रो संपर्क जाता त्या सिद्धांताखातीर.

रॉबर्ट वुड्रो	अमेरिका	१९७८	विश्वसुक्ष्म तरंगीय फाटभूंय विकिरणाचो सोद.
कॅनॅथ	अमेरिका	१९८२	पांवड्यार घडपी बदलांच्या संदर्भांतली यंत्रणा सोदिल्ले खातीर.
विल्यम	अमेरिका	१९५६	अर्धसंवाहकांचें अनुसंधान आनी ट्रांझिस्टर परिणामाचो सोद.
जोहानॅस	जर्मनी	१९१९	धन किरणांतलो डॉप्लर परिणाम आनी विद्युत् मळार वर्णपट रेशांचें जावपी विभाजन हांचो सोद.
र एर्व्हीन	ऑस्ट्रिया	१९३३	इलेक्ट्रॉनाच्या स्वरुपाविशीं गणिती सिद्धांत.
जुल्येन	अमेरिका	१९६५	पूंज विद्युत् गतिकीच्या मुलभूत तत्त्वांविशीं कार्य.
अबदूस	पाकिस्तान	१९७९	मुळाव्या कणांमदीं एकवटांत दुबळो आनी इलेक्ट्रो चुंबकीय संपर्क जाता ह्या सिद्धांता खातीर.
, कार्ल ऑय	स्विडन	१९२४	क्ष-किरण वर्णपट विज्ञानांतलो सोद आनी अनुसंधान.
, कार्ल ऑय	स्विडन	१९८१	उंच व्हियोजनाचे पद्दतीचो सोद.
यम चंद्रशेखर	अमेरिका	१९८३	Theoritical studies of the physical process of importance to the structure and evolution of the stars.
मील्यो जिनो	अमेरिका	१९५९	प्रतिप्रॉटॉन अस्तित्वांत आशिल्ल्याचें निश्चित केलें.
े, आर्थर	अमेरिका	१९८१	लेझर वर्णपटविज्ञान विकसीत केल्लेखातीर.
र, जॉन	अमेरिका	१९७२	अतिसंवाहकतेच्या सिद्धांताचो विकास.
ऑटो	अमेरिका	१९४३	प्रॉटॉनांच्या चुंबकीय परिबलाचो सोद.
गर, जॅक	अमेरिका	१९८८	द्रव्याच्या अतिभितल्ल्या रचणुकेच्या संशोधना खातीर.
, मॅलवीन	अमेरिका	१९८८	द्रव्याच्या अतिभितल्ल्या रचणीकेच्या संशोधना खातीर.
लुडवीग क	जर्मनी	१९२५	अणुवयल्या इलेक्ट्रॉनाच्या आघाताचें नियंत्रण करपी नेमाचो सोद.
नबेर्क	जर्मनी	१९३२	पुंजयामिकीची निर्मिती.
बेर्नर कार्ल			
हॉफस्टाटर रॉबर्ट	अमेरिका	१९६१	न्युक्लिऑनांच्या आकार आनी आकारमानाची निश्चिती.
हेस, व्हिक्टर फ्रांन्झ	ऑस्ट्रिया	१९३६	विश्वकिरणांचो सोद
ह्यूइश ॲंटनी	ब्रिटन	१९७४	पल्साराचो सोद.

शरीरक्रियाविज्ञान वा वैजकी

अर्लिक पॉल	जर्मनी	१९०८	प्रतिरक्षेविशीं कार्य.
ॲक्सलरॉड, ज्युलस	अमेरिका	१९०७	तंत्रिका आवेगाच्या परिवहना विशींच्या रसायनशास्त्रांत म्हत्वाचे सोद.
ॲड्रियन, एडगर डग्लस	ब्रिटन	१९३२	तंत्रीका कोशिकांच्या कार्याविशींचो सोद.
ॲल्योन, जेरट्र्युड वेले	अमेरिका	१९८८	वखदांचे उपचार पद्दतींत म्हत्वाच्या तत्त्वांचो सोद.
आयकमान, क्रिस्तिआन	नेदरलॅंडस	१९२९	तंत्रिकाशोथरोधी जीवनसत्वाचो सोद.
आयंटहोव्हेन व्हिलेम	नेदरलॅंडस	१९२४	विद्युत् हद - लेखाच्या तंत्राचो सोद.
आर्वर, वर्नर	स्वित्झर्लंड	१९७८	रेवणीय जनुक शास्त्रांत वापरांत येवपी निर्बंधक एंझायमांचो सोद.
एंडर्स, जॉन फ्रॅंक्लिन	अमेरिका	१९५४	ऊतक संवर्धनावरवी पोलिओच्या व्हायरसाची वाड केली.
एक्लिस, सर जॉन (क्येन्यु)	ऑस्ट्रेलिया	१९६३	तंत्रिका तंतूमार्गान आवेगाचें संक्रमण.
एडेलमान, जॅराल्ड मॉरिस	अमेरिका	१९७२	प्रतिपिंडाचे रासायनीक संरचनेचें संशोधन.
एर्लागर, जोझेफ	अमेरिका	१९४४	एकाच तंत्रिका तंतूच्या वेगवेगळ्या कार्याविशीं संशोधन.
ओचोआ, सेव्हेरा	अमेरिका	१९५८	कृत्रिम तरेन न्युक्लिईक आम्लां तयार करपाखातीर गरज आशिल्ल्या एंझायमाचो सोद.
कॅरेल, आलेक्सिस	फ्रांस	१९१२	वाहिनी - सीवनी तंत्रावयलें कार्य अवयवांचें आनी रक्तवाहिन्याचें प्रतिरोपण.
काटझ सर बर्नार्ड	ब्रिटन	१९७०	तंत्रिका आवेगाच्या परिवहना संबंदींच्या रसायनशास्त्रांत म्हत्वाचे सोद.
कॉख, रॉबर्ट (रोबेर्ट)	जर्मनी	१९०५	क्षयरोगाविशीं संशोधन.

कॉरमेक, ॲलन एम्.	अमेरिका	१९७९	संगणकाच्या पालवान 'tomography' विकसित केल्लेखातीर.
कॉरी, कार्ल फर्डिनांड	अमेरिका	१९४७	उत्प्रेरणान ग्लायकोजन कशें बदलता हाचो सोद.
कॉरी गर्टी थेरेसा (रॅडनीझ)	अमेरिका	१९४७	उत्प्रेरणान ग्लायकोजन कशें बदलता हाचो सोद.
कॉलर, जॉर्जस जे. एफ.	जर्मनी	१९८४	प्रतिरोधक यंत्रणेचें नियंत्रण आनी मोनोक्लोनल प्रतिपिंडांचो सोद.
कॉहेन, स्टेनली	अमेरिका	१९८६	पेशींच्या वाडिच्या नियंत्रणाक लागपी घटक सोदिल्ले खातीर.
कूरनांद, आंद्रे फ्रॅडरिक	अमेरिका	१९५६	हृदय शलाका तंत्राचो सोद आनी रुधिराभिसरण तंत्राच्या विकृतिविज्ञानाविशीं संशोधन.
केंडल, एडवर्ड कॅल्व्हिन	अमेरिका	१९५०	अधिवृक्क बाह्यकाची हॉर्मोनां, तांची संरचना आनी जैव परिणाम हांचें संशोधन.
कोचर, एमिल तेओदोर	स्वित्झर्लंड	१९०९	अवटू ग्रंथीचें क्रियाविज्ञान, विक्रतीविज्ञान आनी शल्यतंत्र.
कोर्नबर्ग, आर्थर	अमेरिका	१९५९	कृत्रीम तरेन न्युक्लिईक आम्लां तयार करपाखातीर फावो आशिल्ल्या एंझायमाचो सोद.
कोलीप जे. बी.	अमेरिका	१९२३	इन्सुलिनाचो सोद.
कोसेल आल्ब्रेख्ट	जर्मनी	१९१०	कोशिकी रसायनशास्त्रांत.
क्रॉग आउगुस्ट	डॅन्मार्क	१९२०	केशवाहिनी प्रेरक तंत्रिका यंत्रणेचो संशोधन सोद.
क्रिक फ्रॉन्सिस हॅरी कॉम्पटन	ब्रिटन	१९६२	डीऑक्सिरिबोन्युक्लिक आम्लाच्या रेणवीय संरचनेविशीं सोद.
क्रॅब्ज सर हान्स आदोल्फ	ब्रिटन	१९५३	कार्बोहायड्रेटांच्या चयापचयांतलें सायट्रिक काक्षिल्फ आम्ल चक्र.
क्लॉड आल्बर्ट	अमेरिका	१९७४	कोशिकेच्या संरचनात्मक आनी क्रियात्मक संघटनांविशीं सोद.
खोराना, हरगोविंद	अमेरिका (भारत)	१९६८	जननिक संकेताचो उलगडो केलो.
गजडुसेक डॅनिएल कार्लटन	अमेरिका	१९७६	जेविशीं उणें गिन्यान आशिल्लें अशा संक्रामक पिडांची उत्पत्ती आनी प्रसारण हे विशीं कार्य.
गलस्ट्रांड आल्व्हार	स्विडन	१९११	दोळ्यांतल्या प्रकाश प्रणमनाविशीं कार्य.
ग्रॅसर, हर्बर्ट स्वॅन्सर	अमेरिका	१९४४	एकाच तंत्रिका तंतूच्या वेगवेगळ्या कार्याविशी संशोधन.
गॉल्जी, कामील्लो	इटली	१९०६	तंत्रिका तंत्राचे (मज्जासंस्थेचे)संरचने कार्य.
गॉल्डस्टेन, जोसेफ	अमेरिका	१९८५	उबे घनतायेचें लिपोप्रो आकलक विकसित के खातीर.
गेयमँ रॉझे	अमेरिका	१९७७	अंतःस्त्रावी ग्रंथीविज्ञाना मोलाची भर. रोगाचीं क आनी स्वरूप हेविशीं न नदर तयार केली.
ग्रानीट, रांगनार आर्थर	स्विडन	१९६७	दोळ्यांतल्या रसायनीक आनी क्रियाविज्ञानीक प्रकियेविशींचे सोद.
चेन सर एर्न्स्ट बोरिस	ब्रिटन	१९४५	पेनिसिलिनाचो सोद अ कांय संक्रामक रोग बरे करपाच्या ताच्या गुणध सोद.
जे. मायकल बीशप	अमेरिका	१९८९	ऑंकोजीन्साचें पेशीय मुळावण सोदिल्लेखाती
जेर्न्, नायल के.	डॅन्मार्क	१९८४	प्रतिरोधक यंत्रणेचें नि आनी मोनोक्लोनल प्रतिपिंडांचो सोद.
झाकॉब, फ्रांस्वा	फ्रांस	१९६५	शरीर कोशिकांच्या नि कार्याविशींचे सोद.
टिनबर्जेन, निकोलास	नेदर्लंडस	१९७३	प्राणिवर्तनाच्या तरांवि सोद.
टेटम, एडवर्ड लॉरी	अमेरिका	१९५८	रसायनीक प्रक्रियांचें ज नियंत्रण.
टेमिन, हॉवर्ड मार्टिन	अमेरिका	१९७५	अर्बदजनक व्हायरस कोशिकेंतल्या जननिव द्रव्य हातूंतले आंतरक्रि सोद.
डाम (कार्ल पिटर) हेन्रिक	डॅन्मार्क	१९४३	के जीवनसत्वाचो सो
डापसेट, जीन	फ्रांस	१९८०	प्रतिरोधक विक्रियेंत पे वयल्या भागांत जनुक नियंत्रीत रचणूक सोदिल्लेखातीर.
डॉइसी एडवर्ड अडलबर्ड	अमेरिका	१९४३	केजीवनसत्वाच्या रसा स्वरुपाचो सोद.
डी. ड्युव्हे,	बेल्जियम	१९७४	कोशिकेच्या संरचनात

र.			आनी क्रियात्मक संघटनांविशीं सोद.
हॅलेट	ब्रिटन	१९३६	तंत्रिका आवेगाच्या रसायनीक संक्रमणाविशींचे सोद.
मॅक्स	अमेरिका	१९६९	व्हायरस आनी व्हायरसजन्य पिडांविशीं संशोधन आनी सोद.
गेरहार्ट	जर्मनी	१९३९	प्रॉन्टोसिला ह्या सुक्ष्मजंतूरोधी सल्फा वखदाचो परिणाम.
सुसुमू	जपान	१९८७	प्रतिरोध यंत्रणेची पेशी बांदावळ प्रतिपिंडांचें उत्पादन आनी तेविशीं पेशींचो वावर.
मॅक्स	दक्षिण आफ्रिका	१९५१	पीतज्वराविशीं सोद.
एडवर्ड	अमेरिका	१९९०	मूत्रपिंडांचें प्रतिरोपण करपाचो मोलादीक वावर.
आक्सल थोदोर	स्विडन	१९५५	ऑक्सिडीभवन एंझायमाचें स्वरूप आनी कार्याची तरा.
नो, रेनातो	अमेरिका	१९७५	अर्बुदजनक व्हायरस आनी कोशिकेंतल्या जननिक द्रव्य हातूंतले आंतरक्रियेविशीं सोद.
डॅनीयल	अमेरिका	१९७८	रेणवीय जनुक शास्त्रांत वापरांत येवपी निर्बंधक एंझायमांचो सोद.
र्ग, मार्शल	अमेरिका	१९६८	जननिक संकेताचो उलगडो केलो.
शार्ल थारी	फ्रांस	१९२८	प्रलापक सन्निपात (टायफस) ज्वरावयलें कार्य.
एर्वीन	जर्मनी	१९९१	विद्युत् संकेत आस्पावपी पेशीय संपर्क हेविशीं वावर.
जॉर्ज एमील	अमेरिका	१९७४	कोशिकेच्या संरचनात्मक आनी क्रियात्मक संघटनां-विशीं सोद.
ॅव इव्हान ेवेच	रशिया	१९०४	पचनक्रिया विज्ञानावयलें कार्य.
रॉडनी	ब्रिटन	१९७२	प्रतिपिंडाचे रसायनीक संरचनेविशीं संशोधन.
ान व्हॅनर	जर्मनी	१९५६	हृदय शलाका तंत्राचो सोद आनी रुधिराभिसरण तंत्राच्या विकृतीविज्ञानाविशीं संशोधन.
ान निल्स र्ग	डॅन्मार्क	१९०३	प्रकाश प्रारणान त्वचा रोगोपचार.

कीविगर युहानेस	डॅन्मार्क	१९२६	स्पायरोप्टेरान जावपी कर्करोगाचो सोद.
फॉन ऑयलर उल्फ स्वॅटे	स्विडन	१९७०	तंत्रिका आवेगाच्या परिवहनासंबंदीच्या रसायनशास्त्रांत म्हत्वाचे सोद.
फोन फ्रिश, कार्ल	जर्मनी	१९७३	प्राणिवर्तनाच्या तरांविशीं सोद.
फोन बेकसे गेऑर्ख	अमेरिका	१९६१	अंतकर्णाचीं कार्यां.
फोन बेरिंग एमिल आदोल्फ	जर्मनी	१९०१	रक्तरस चिकित्सेविशीं कार्य.
फ्लेमिंग अलेक्झांडर	ब्रिटन	१९४५	पेनिसिलिनाचो सोद आनी कांय संक्रात्मक रोग बरे करपाच्या गुणधर्मांचो सोद.
फ्लोरी हॉवर्ड वॉल्टर	ऑस्ट्रेलिया	१९४५	पेनिसिलिनाचो सोद आनी कांय संक्रात्मक रोग बरे करपाच्या गुणधर्माचो सोद.
बर्गस्ट्रॉम, सुने के.	स्विडन	१९८२	प्रोस्टाग्लॅंडीन्स आनी तेविशींच्या हेर जैवीक सक्रिय पदार्थांच्या सोदाखातीर.
बर्नेट (फ्रॅंक) मॅकफार्लेन	ऑस्ट्रेलिया	१९६०	ऊतक अध्यारोपणाक उपार्जित प्रतिरक्षाविशीं सहिश्णुतेचो सोद.
बॅंटिंग फ्रॅडरिक ग्रांट	कॅनडा	१९२३	इन्सुलिनाचो सोद.
बारानी रॉबर्ट	ऑस्ट्रिया	१९१४	शोतृ कुहराचे रचनेचें क्रियाविज्ञान आनी विकृती विज्ञान.
बॉर्दे झ्यूल	बेल्जियम	१९१९	प्रतिरक्षेविशींचे सोद.
बाल्टिमोर, डेव्हिड	अमेरिका	१९७५	ट्युमर व्हायरस आनी पेशीची जनुकीय यंत्रणां हांचेमदलो परस्पर वावर.
बिडल, जॉर्ज वेल्स	अमेरिका	१९५८	रसायनीक प्रक्रियांचें जननिक नियंत्रण.
बेकेस गेआर्ख फोन	अमेरिका	१९६१	अंतकर्णाचीं कार्यां.
बेनाकॅरफ, बारुज	अमेरिका	१९८०	प्रतिरोधक विक्रियेंत पेशीच्या वयल्या भागांत जनुक नियंत्रीत रचणूक सोदिल्ले खातीर.
बॅस्ट सी. एच.	अमेरिका	१९२३	इन्सुलिनाचो सोद.
बोवे डेनियल	इटली	१९५७	संश्लेषित क्युरारीची निर्मिती.
ब्राउन, मायकल	अमेरिका	१९८५	उणे घनतायेचें लिपोप्रोटीन आकलक विकसित केल्ले खातीर.
ब्लॅक सर, जेम्स	ब्रिटन	१९८८	वखदांचे उपचार पद्दतींत म्हत्वाच्या तत्त्वांचो सोद.

नोबॅल पुरस्कार

ब्लॅक कॉनरॅड एमिल	अमेरिका	१९६४	कॉलेस्टॅरॉल आनी वसाम्लां हांच्या चयापचयाविशींचे सोद.
ब्यूमबर्ग बारुक एस्.	अमेरिका	१९७६	जेविशीं उण्या प्रमाणांत गिन्यान आसा अशा संक्रामक रोगांची उत्पत्ती . आनी प्रसार हेविशींचें कार्य.
मर्फी विल्यम पॅरी	अमेरिका	१९३४	पांडुरोगाआडचे फिग्दाचे चिकित्सेविशीं सोद.
मॅक्लाउड जॉन जेम्स रिकार्ड	ब्रिटन	१९२३	इन्सुलिनाचो सोद.
मॅक्लीटन, बारबरा	अमेरिका	१९८३	घोळपी जनुकीय द्रव्यांचो सोद.
मायनट, जॉर्ज रिचर्डस	अमेरिका	१९३४	पांडुरोगाआडच्या यकृत चिकित्सेविशीं सोद.
मायरहोक ओटो आर्चिबोल्ड व्हिव्हिॲन हिल	ब्रिटन	१९२२	स्नायूंतल्या उशणताय निर्मितीविशीं सोद.
मॉनो झाक	फ्रांस	१९६५	शरीर कोशिकांच्या नियंत्रक कार्याविशींचे सोद.
मॉर्गन, टॉमस हॅंट	अमेरिका	१९३३	गुणसुत्रांच्या आनुवंशीकताय संक्रमणाचें कार्य.
मिलस्टेन, सीझर	ब्रिटन	१९८४	प्रतिरोधक यंत्रणेचें नियंत्रण आनी मोनोक्लोनल प्रतिपिंडांचो सोद.
मेडावर पिटर ब्रायन	ब्रिटन	१९६०	ऊतक अध्यारोपणाक उपर्जित प्रतिरक्षाविशींच्या सहिश्णुतेचो सोद.
मोनीझ आंतोन्यू इगास	पुर्तुगाल	१९४९	मेंदवांतल्या धव्या तंतूछेदनाचो जावपी चिकित्सात्मक उपेग.
म्येचन्यिकॉव्ह इल्या इल्लीच	रशिया	१९०८	प्रतिरक्षेविशींचें कार्य.
म्यूलर हॅरमान जोझेफ	अमेरिका	१९४६	क्ष-किरणाच्या किरणीयनान उत्वरिवर्तनाची (वा विकाराची उत्पत्ती)
म्यूलर पॉल हॅरमान	स्वित्झर्लंड	१९४८	डीडीटीच्या गूणधर्माविशीं कार्य.
म्यूरे जोझेफ इ.	अमेरिका	१९९०	मूत्रपिंडाचें प्रतिरोपण करपाचो मोलादीक वावर.
यॅलो रोझॅलीन सुसमान	अमेरिका	१९७७	अंतःस्त्रावी ग्रंथीविज्ञानांत मोलाची भर घाली, रोगाचीं कारणां आनी स्वरूप हे विशीं नवी नदर तयार केली.
रायशस्टायन टाडेयस	स्वित्झर्लंड	१९५०	अधिवृक्क बाह्यकाची हॉर्मोनां, ताची संरचना आनी जैव

			परिणाम हांचें संशो
रॉबिन्स, फ्रेड्रिक चॅपमॅन	अमेरिका	१९५४	ऊतक संवर्धनावरवी बालपक्षाघाताच्या (पोलिओच्या) व्हायर वाड केली.
रॉमन इकाहाल, सात्यांगो	स्पेन	१९०६	तंत्रिका तंत्राचे (मज्जा संरचनेविशीं कार्य
रॉस फ्रान्सिस पॅटन	अमेरिका	१९६६	कर्करोगाचीं कारणा उपचार हेविशी संश
रॉस, रॉनल्ड	ब्रिटन	१९०२	सजिवाच्या शरिरांत मलेरियाचो कसो प्र जाता हाचो.
रिचर्डस डिकिन्सन वुड्रफ	अमेरिका	१९५६	हृदय शलाका तंत्रा आनी रूधिराभिसरा तंत्राच्या विकृतीविज्ञा संशोधन.
रीशे चार्लस रॉबेअर	फ्रांस	१९१३	अत्यधिहर्षणावयलें
लव्ही ओटो	जर्मनी	१९३५	तंत्रिका आवेगाच्या रसायनीक संक्रामण सोद.
लॅंडस्टायनर मर्ल	अमेरिका	१९३०	मानवी रगताचे गट थरोवपाचें कार्य.
लायनॅन फेओडोर	जर्मनी	१९६४	कॉलेस्टॅरॉल आनी हांच्या चयापचयावि संबंद.
लाव्हरां शार्ल ल्वी आल्फॉंस	फ्रांस	१९०७	रोगांतल्या आदिजि कार्यविशीं सोद.
लिपमान फ्रिटझ आल्बर्ट	अमेरिका	१९५३	'को-एझांयम-ए' चो
लुर्या साल्वाथॉर एडवर्ड	अमेरिका	१९६९	व्हायरस आनी व्हाय रोगांविशीं संशोधन सोद.
लॅडरबर्ग जोशुआ	अमेरिका	१९५८	जननिक पुनःसयोग सुक्ष्मजंतू आनुवंशिक
लॉरॅण्टस कॉनरॅड झाकारियास	जर्मनी	१९७३	प्राणिवर्तनाच्या तरां सोद.
ल्वॉफ, आंद्रे	फ्रांस	१९६५	शरीर कोशिकांच्या कार्याविशींचो सोद.
वार्मस, हॅरॉल्ड	अमेरिका	१९८९	वक्रजीवी ट्युमराच्या उगमाचो सोद.
वॉटसन इलियट जेम्स ज्युई	अमेरिका	१९६२	डिऑक्सिरिबोन्युक्लि आम्लाचे रेणवीय सं विशीं सोद.
वॉन सर जॉन आर्	ब्रिटन	१९८२	प्रोस्टाग्लॅंडीन्स आनी विशींच्या हेर जैवीक पदार्थांच्या सोदाखातीर

ॉर्ज	अमेरिका	१९६७	दोळ्यांतलें रसायनीक आनी क्रियाविज्ञानीक दृश्य प्रक्रिये विशींचो सोद.
मॉरिस क	ब्रिटन	१९६२	डिऑक्सिबोन्युक्लिईक आम्लाच्या रेणवीय संरचने विशींचो सोद.
सॅल्मन	अमेरिका	१९५२	स्ट्रेप्टोमायसिनाचो सोद.
मस	अमेरिका	१९५४	ऊतक संवर्धनावरवीं बालपक्षाघाताच्या (पोलिओच्या) वायरसांची वाड केली.
फोन ुलीउस	ऑस्ट्रिया	१९२७	पिशा मनशांतल्या व्यापक अंगघातकांत मलेरियाची लस तोपपाचे चिकित्सेचें म्हत्व.
ऑटो	जर्मनी	१९३१	स्वसन एंझायमाच्या स्वरुपाचो आनी कार्याचो सोद.
जॉर्ज	अमेरिका	१९३४	पंडुरोगाआडच्या फिग्दाचे चिकित्सेविशीं सोद.
ड, न एन्.	स्विडन	१९८१	नदरेतले यंत्रणेंत म्हायती प्रक्रियेचो सोद.
ॉड्न्यू व्ही.	अमेरिका	१९७७	अंतःस्त्रावी ग्रंथीविज्ञानांत मोलाची भर घाली. रोगाचीं कारणां आनी स्वरूप हेविशीं नवी नदर तयार केली.
न, स्फॉट	ब्रिटन	१९३२	तंत्रिका कोशिकांच्या कार्याविशींचे सोद.
, हान्स	जर्मनी	१९३५	भ्रूणांतल्या ऊतककोशिकांची वाड संघटक केंद्राक लागून जाता हो सिद्धांत मांडलो.
ॅड, वेल्वर	अमेरिका	१९७१	हॉर्मोनांच्या कार्याचे यंत्रणेविशीं सोद.
ान, बर्ट	जर्मनी	१९९१	विद्युत् संकेत आस्पावपी पेशीय संपर्क हेविशीं वावर.
ज्यॉर्जी रॉपोल्ट ॅर्ते	हंगेरी	१९३७	जैव ऑक्सिडीभवनाविशींचें कार्य.
ुअलसन, बेंग्ट	स्विडन	१९८२	प्रोस्टाग्लॅंडीन्स आनी तेविशींच्या हेर जैवीक सक्रिय पदार्थांच्या सोदाखातीर.
., जॉर्ज डी.	अमेरिका	१९८०	प्रतिरोधक विक्रियेंत पेशीच्या वयल्या भागांत जनुक नियंत्रीत रचणूक सोदिल्ले खातीर.
ी,	अमेरिका	१९८१	मेंदवांतल्या कार्यात्मक

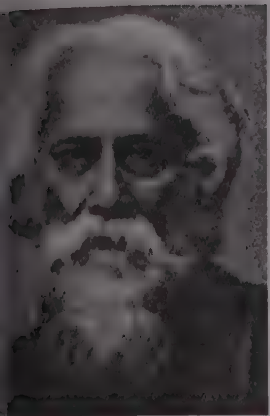
रॉजर डब्ल्यू.			वावराचो सोद.
स्मीथ, हॅमिलटन ओथानेल	अमेरिका	१९७८	रेणवीय जनुक शास्त्रांत वापरांत येवपी निर्बंधक एंझायमांचो सोद.
हक्स्ली, अँड्न्यू फिल्डिंग	ब्रिटन	१९६३	तंत्रिका तंतूमार्गान आवेगांचें संक्रामण.
हगिन्झ, चार्ल ब्रॅंटन	अमेरिका	१९६६	कर्करोगाचीं कारणां आनी उपाय हेविशीं संशोधन.
हॅर्शी, आल्फ्रेड डे	अमेरिका	१९६९	व्हायरस आनी व्हायरसजन्य रोगाविशीं संशोधन आनी सोद.
हायमान्स, कॉरनेय	हंगेरी	१९३७	जैव ऑक्सिडीभवना विशींचें कार्य.
हॉजकिन ॲलन लॉयड	ब्रिटन	१९६३	तंत्रिकातंतूमार्गान आवेगाचें संक्रामण.
हॉपकिन्स फ्रॅडरिक	ब्रिटन	१९२९	वाडीक चालना दिवपी जीवनसत्वाचो सोद.
हॉली रॉबर्ट डब्ल्यु.	अमेरिका	१९६८	जननिक संकेताचो विचार मांडलो.
हार्टलायन हाल्डन आनी केफर	अमेरिका	१९६७	दोळ्यांतल्या रसायनीक क्रियाविज्ञानीक दृश्य प्रक्रियेविशींचे सोद.
हॉन्सफिल्ड सर गॉडफ्रे	ब्रिटन	१९७९	संगणकाच्या पालवान 'tomography' विकसित केल्ले खातीर.
हिचींग जॉर्ज हर्बर्ट	अमेरिका	१९८८	वखदांचे उपचार पद्दतींत म्हत्वाच्या तत्वांचो सोद.
हिल आर्चिबोल्ड व्हिवियेन	ब्रिटन	१९२२	स्नायूंतले उश्णताय निर्मितीविशीं सोद.
हेंच फिलिप शोवॉल्टर	अमेरिका	१९५०	अधिवृक्क बाह्यकाची हॉर्मोनांची संरचना आनी जैव परिणाम हांचें संशोधन.
हेस वॉल्टर रुदॉल्फ	स्वित्झर्लॅंड	१९४९	मध्यमस्तिकाच्या कार्याविशीं सोद.
हौसे बेर्नार्दो आलबेर्तो	आर्जेंटिना	१९४७	शर्करा चयापचयांतल्या पोष ग्रंथी हॉर्मोनाचे कार्य.
ह्यूबल डेवीड एच्.	अमेरिका	१९८१	नदरेंतले यंत्रणेंत म्हायती प्रकियेचो सोद.

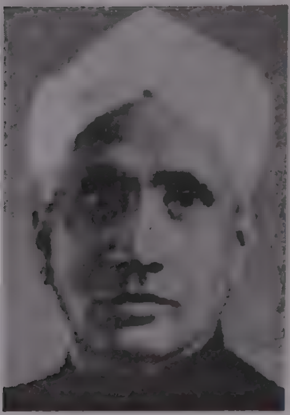
अर्थशास्त्र

ॲरो केनेथ जोसेफ	अमेरिका	१९७२	सामान्य अर्थशास्त्रीय समतोल सिद्धांत आनी कल्याणकारी सिद्धांताविशीं कार्य.
ॲलियस, मोरिस	फ्रांस	१९८८	बाजारपेठेचो सिद्धांत आनी ताचो साधन बळाखातीर

			वापर हेविशीं वावर.
ओहलीन, बर्टील	स्विडन	१९७७	आंतरराश्ट्रीय वेपार आनी आंतरराश्ट्रीय भांडवलाचें स्थलांतरण हेविशीं क्रांतीकारक सिद्धांतीक कार्य.
कांटोरोव्हिच ल्येऑन्येट	रशिया	१९७५	साधनसंपत्तीच्या पर्याप्त वांटपसिद्धांताविशींचें व्हिटाल्येव्हिच मोलादीक कार्य.
कुझनेटस सायमन	अमेरिका	१९७१	राश्ट्रांच्या अर्थीक विकासावयलें संशोधन.
कूपमान्स यालिंग शार्ल	अमेरिका	१९७५	साधनसंपत्तीच्या पर्याप्त वाटपसिद्धांताविशीचें मोलादीक कार्य.
कोआसे, रोनाल्ड एच.	ब्रिटन	१९९१	वेव्हारिक मोल आनी मालमत्ता अधिकार हांची अर्थवेवस्थेंतली भुमिका ह्या वावराखातीर.
क्लेन लोरेन्स आर.	अमेरिका	१९८०	अर्थीक चड-उतार आनी अर्थीक धोरणां हांचेखातीर प्रतिकृती निर्मिल्लेखातीर.
टिनबर्जेन, यान	नेदर्लंडस	१९६९	अर्थमितींतलो वावर.
टोबीन जेम्स	अमेरिका	१९८१	अर्थीक बाजारपेठेची विस्कटावणी आनी खर्चा विशींच्या निर्णयात आनी रोजगार उत्पादनांत ताचो संबंद.
डेबन्यू, जेरार्ड	अमेरिका	१९८३	सर्वसादारण संतुळा आनी अर्थीक सिद्धांतांत वैषलेषिक पद्दत सोदिल्लेखातीर.
फ्रिडमन, मिल्टन	अमेरिका	१९७६	उपभोग विश्लेशण, विश्लेशण,चलनाविशीं इतिहास आनी सिद्धांत ह्या मळावयलें मोलादीक कार्य.
फ्रिश रांगनार	नॉर्वे	१९६९	अर्थमितींतलें कार्य.
बुचानन जेम्स मॅकगील	अमेरिका	१९९६	भौशिक प्राधान्य सिद्धांत सोदिल्लेखातीर.
मार्कोव्हीटज हॅरी मॅक्स	अमेरिका	१९९०	वावराचें पद सोदपा संदर्भांतलो सिद्धांत.
मीड जेम्स एडवर्ड	ब्रिटन	१९७७	आंतरराश्ट्रीय वेपार आनी आंतरराश्ट्रीय भांडवलाचें स्थलांतरण हेविशींचें क्रांतीकारक सिद्धांतीक कार्य.
मीर्दाल गन्नार कार्ल	स्विडन	१९७४	पयसो आनीक अर्थीक चढउतार हांच्या

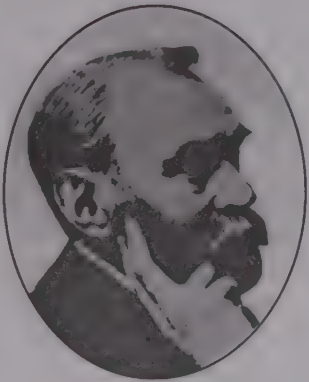
			सिद्धांताविशीं कार्य त अर्थीक, समाजीक आ संस्थात्मक घटनाच्या संबंदांचें सखोल विश्ले
मिलर, मर्टन एच.	अमेरिका	१९९०	निगमीय अर्थवेवस्थेचो सिद्धांत.
मोदिगलियानी, फ्रँको	अमेरिका	१९८५	जिणेक्रम, बचतसिद्धा सोदिल्लेखातीर.
लेऑंटिएफ वॅसिली	अमेरिका	१९७३	निवेश-उत्पाद विश्लेशणविशींचें मोल कार्य.
लेवीस, सर आर्थर	ब्रिटन	१९७९	उदरगतीचे वाटेर आ राश्ट्रांच्या अर्थीक सम विस्कटावणी.
वॉन हायेक, फ्रिडिरप आउगुस्ट	ऑस्ट्रिया	१९७४	पयसो आनी अर्थीक चढउतार हांच्या सिद्धांताविशींचें कार्य, त अर्थीक, समाजीक आ संस्थात्मक घडणुकांच परस्परसंबंदांचें मोला कार्य.
शार्प, विल्यम	अमेरिका	१९९०	भांडवल आस्पत, मोल प्रतिकृती सोदिल्लेखात
सॅम्युएल्सन पॉल अँटनी	अमेरिका	१९७०	अर्थशास्त्रीय सिद्धांता शास्त्रीय विश्लेशणाचे
सायमन कुझनेटस	अमेरिका	१९७१	राश्ट्रांच्या अर्थीक विकासावयलें विस्तृत संशोधन.
सोलो, रॉबर्ट	अमेरिका	१९८७	लांब मुदतीची वाड तंत्रगिन्यानाचे उदरग वाडून आसता हें दाख गणितीय प्रतिक्रियेचो
स्कुल्ज, थेओदोर	ब्रिटन	१९७५	उदरगतीचे वाटेर आ राश्ट्रांच्या अर्थीक सम विस्कटावणी.
स्टोन, सर रिचर्ड	ब्रिटन	१९८४	राश्ट्रीय लेखा यंत्रणेत पद्दत विकसित केल्लें
हिक्स, जॉन रिचर्ड	ब्रिटन	१९७२	सामान्य अर्थशास्त्रीय समतोल सिद्धांत आ कल्याणकारी सिद्धांत कार्य.
हावेलमो, ट्रिग्व माग्नूस	नॉर्वे	१९८९	अर्थीक सिद्धांताची कस करू येता हें दाखोवप खातीर.

रवींद्रनाथ टागोर (१९१३)

चंद्रशेखर वेंकट रमण (१९३०)

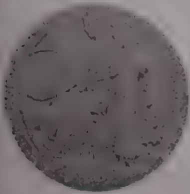

नोबॅल पुरस्कार साहित्य

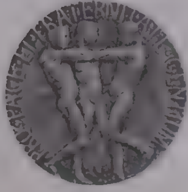

नोबॅल पुरस्कार भौतिकी शास्त्र

आलफ्रेड नोबॅल
१८३३ - १८९६

हर गोविंद खुराना (१९६८)

मदर तेरेजा (१९७९)

नोबॅल पुरस्कार वैजकी

नोबॅल पुरस्कार शांतता

नोबॅल पुरस्कार

साहित्य

आग्मोन शमुएल योसेफ	इझ्राएल	१९६५	कादंबरीकार.
आनातॉल फ्रांस	फ्रांस	१९२१	कादंबरीकार, कवी, समिक्षक
आन्द्रिच इव्हो	युगोस्ला-विया	१९६१	कवी, कादंबरीकार.
आलेक्झांद्र वियेंते	स्पेन	१९७७	कवी.
आसतुर्यास मिगेल आंव्हेल	ग्वातेमाला	१९६७	कवी, कादंबरीकार.
आईकेन रूदॉल्फ क्रिस्टॉफ	जर्मनी	१९०८	तत्त्वगिन्यानी.
उनसेट सिग्री	नॉर्वे	१९२८	कादंबरीकर्ती.
एचेगाराई होसे	स्पेन	१९०४	नाटककार.
एलियट,टॉमस स्टर्न्झ	ब्रिटन	१९४८	कवी, समिक्षक, नाटककार.
एलियटीस ओडिस्यूस	ग्रीस	१९७९	कवी.
ओनील यूजीन ग्लॅडस्टन	अमेरिका	१९३६	नाटककार.
काम्यू आल्बॅर	फ्रांस	१९५७	नाटककार, कादंबरीकार.
कार्दूतची जोझ्वे	इटली	१९०६	कवी, समिक्षक.
कार्लफेल्ट एरिक	स्विडन	१९३१	कवी.
कावाबाटा, यासुनारी	जपान	१९६८	कादंबरीकार.
किपलिंग रड्यर्ड	ब्रिटन	१९०७	कवी, कादंबरीकार.
केनेटी, एलियस	ब्रिटन	१९८१	कथाकार.
क्वाझीमोदो साल्वातोरे	इटली	१९५९	कवी.
गार्सिया, मारक्वीज गाब्रिएल	कोलंबिया	१९८२	कथाकार.
गॉल्झवर्दी, जॉन	ब्रिटन	१९३२	कादंबरीकार.
गेल्लेरूप कार्ल	डॅन्मार्क	१९१७	कवी, कादंबरीकार.
गोर्डिमर, नादिन	आफ्रिका	१९९१	कवी.
गोल्डींग, विल्यम	ब्रिटन	१९८३	कादंबरीकार.
ग्रात्स्या देलेद्दा	इटली	१९२६	कादंबरीकर्ती.
चर्चिल विन्स्टन	ब्रिटन	१९५३	इतिहासकार, मुत्सद्दी.
जॉन्सन एडविंड	स्विडन	१९७४	कथा, कादंबरीकार.
जिमेनेझ व्हान रामन	स्पेन	१९५५	भावकवी.
जेन्सन, जोहानेस विलेल्म	डॅन्मार्क	१९४४	कादंबरीकार, भावकवी.
झाक्स, नॅली	स्विडन	१९६६	नाटककर्ती आनी कवीयत्री.
झीद आंद्रे	फ्रांस	१९४७	कादंबरीकार, निबंदकार, विचारवंत.
टागोर रवींद्रनाथ	भारत	१९१३	कवी.
द्यू गार रॉझे मारतँ	फ्रांस	१९३७	कादंबरीकार.
नेरुदा पाब्लो	चिली	१९७१	कवी.
पॅर्स सँट जॉन	फ्रांस	१९६०	कवी.
पाझ, ऑक्ताव्हीयो	मॅक्झीको	१९९०	कवी.
पास्तेरनाक, बॉरीस	रशिया	१९५८	कादंबरीकार, कवी.
पॉनटॉपिडान हॅन्रिक	डॅन्मार्क	१९१७	कादंबरीकार.
पीरांदेल्लो लुईजी	इटली	१९३४	नाटककार.
फांक्नर विल्यम	अमेरिका	१९४९	कादंबरीकार.
फॉन हेयडेनस्माम वॅर्नर	स्विडन	१९१६	कवी.
बक, पर्ल	अमेरिका	१९३८	कादंबरीकर्ती.
बॅकॅट, सॅम्युएल	आयर्लंड	१९६९	कादंबरीकार, नाटक
बेर्गसा आंरी	फ्रांस	१९२७	तत्त्वगिन्यानी.
बेनांवेंते इ मारतीनेथू हाथींतो	स्पेन	१९२२	नाटककार.
बेलो, सॉल	अमेरिका	१९७६	कादंबरीकार.
ब्यर्नसॉन ब्यर्नस्टॅर्ने	नॉर्वे	१९०३	कवी, कादंबरीकार, नाटककार.
ब्यून्यिन इबान	रशिया	१९३३	कवी, कादंबरीकार.
ब्योल हायन्रिख	अ. जर्मनी	१९७२	कादंबरीकार.
महफॉज नागीब	इजिप्त	१९८८	कवी, कादंबरीकार.
माटरलिंक मॉरिस	बेल्जियम	१९११	नाटककार, कवी, निब
मान टोमास	जर्मनी	१९२९	कादंबरीकार.
मार्टिनसन हॅरी	स्विडन	१९७४	कवी, कथाकार, निब
निसत्राल गाब्रिएला	चिली	१९४५	कवयित्री.
मिलोस्त, झेसलो	अमेरिका	१९८०	कवी.
मिसत्राल फ्रॅदॅरीक	फ्रांस	१९०४	कवी.
मोंताले युजीन	इटली	१९७५	कवी.
मोम्झेन तेओदोर	जर्मनी	१९०२	इतिहासकार, विद्वान
मोर्याक फ्रांस्वा	फ्रांस	१९५२	कवी, कादंबरीकार, नाटककार.
येऑयीऑस सेफेरीस	ग्रीस	१९६३	कवी.
येटस विल्यम बटलर	आयर्लंड	१९२३	कवी, नाटककार.
येन्सन युहानेस विल्हेल्म	डॅन्मार्क	१९४४	कादंबरीकार, भावक
रॉलां रोमां	फ्रांस	१९१५	कादंबरीकार.
रूसॅल बर्ट्रंड	ब्रिटन	१९५०	तत्त्वज्ञ, गणिती.
रेमॉंट ब्लाडिस्लाव्ह	पोलंड	१९२४	कादंबरीकार.
लाक्सनेस हाल्डोर, क्रियल्यान	आयसलँड	१९५५	कादंबरीकार.
लागरव्हिस्ट पॅर फाबीआन	स्विडन	१९५१	कवी, कादंबरीकार, नाटककार.
लागरलव्ह सॅल्मा	स्विडन	१९०९	कादंबरीकार.
ल्युइस सिक्लॅर	अमेरिका	१९०३	कादंबरीकार.
व्हाइट पॅट्रिक	ऑस्ट्रेलिया	१९७३	कादंबरीकार.
शॉ, जॉर्ज बर्नार्ड	आयर्लंड	१९२५	नाटककार.

ह म्यिखाईल	रशिया	१९६५	कादंबरीकार.
हीच हेन्रीक	पोलंड	१९०५	कादंबरीकार.
, कार्ल	स्वित्झर्लंड	१९१९	कवी, कादंबरीकार.
पॉल	फ्रांस	१९६४	तत्त्वज्ञ, कथा-कादंबरीकार, नाटककार.
क्लावद	फ्रांस	१९८५	कादंबरीकार, कवी.
आयझाक	अमेरिका	१९७८	कादंबरीकार.
फ्रांस	फिनलँड	१९३९	कादंबरीकार.
रोसलोव	झेकोस्लाव्हाकिया	१९८४	कवी.
मीलो जुझे	स्पेन	१९८९	कादंबरीकार.
वोले	नायजेरिया	१९८६	कवी.
त्सीन, डर	रशिया	१९७०	कादंबरीकार.
क जॉन	अमेरिका	१९६२	कादंबरीकार.
दॉम या आर्मा	फ्रांस	१९०१	कवी, कलासमिक्षक.
न गेर्हार्ट	जर्मनी	१९१२	नाटककार, कादंबरीकार, कवी.
क्नूट	नॉर्वे	१९२०	कादंबरीकार.
व्हान रामॉन	स्पेन	१९५६	भावकवी.
अर्नेस्ट	अमेरिका	१९५४	कादंबरीकार.
पाउल	जर्मनी	१९१०	कवी, कादंबरीकार, नाटककार, भाशातज्ञ.
फॉन र्मान	स्वित्झर्लंड	१९४६	कादंबरीकार

शांतता

जेन	अमेरिका	१९३१	समाजीक कार्यकर्तो, शांततायेचो पुरस्कर्तो.
नल	ब्रिटन	१९७७	स्थापना १९६१, मुखेल कार्यालय लंडन.
सॉन गेटस	स्विडन	१९०८	राजकारणी, शांततायवादी.
बीआस कारेल	हॉलंड	१९११	मुत्सद्दी, न्यायाधीश.
नल रेड मिटी	स्वित्झर्लंड	१९१७	स्थापना : १८६३, मुखेल कार्यालय जिनिव्हा शारांत.
नल रेड मिटी	स्वित्झर्लंड	१९४४	स्थापना : १८६३, मुखेल कार्यालय जिनिव्हा शारांत.
नल रेड मिटी	स्वित्झर्लंड	१९६३	स्थापना : १८६३, मुखेल कार्यालय जिनिव्हा शारांत.
नल लेबर	स्वित्झर्लंड	१९६९	स्थापना : १९१९, मुखेल

ऑर्गनायजेशन			कार्यालय जिनिव्हा शारांत.
इन्स्टिट्युट ऑफ इंटरनॅशनल लॉ	बेल्जियम	१९०४	स्थापना १८७३, मुखेल कार्यालय घँट शारांत.
एंजेल रॅल्फ नॉर्मन	ब्रिटन	१९३३	लेखक, वक्तो.
ऑफिस ऑफ द युनायटेड नॅशन्स हाय कमिशन फॉर द रेफ्युजीस	स्वित्झर्लंड	१९५४	स्थापना १९५१, मुखेल कार्यालय जिनिव्हा शारांत.
कासिन, रने	फ्रांस	१९६८	मुत्सद्दी.
कॉरिगन, मेअरीड	आयर्लंड	१९७६	शांततायवादी.
किंग, मार्टिन ल्युथर	अमेरिका	१९६४	निग्रो फुडारी, धर्मगुरू.
किसिंजर, हॅन्री	अमेरिका	१९७३	मुत्सद्दी.
कॅलॉग, फ्रँक बिलिंग्स	अमेरिका	१९२९	मुत्सद्दी.
क्रीमर, विल्यम रँडल	ब्रिटन	१९०३	शांततायवादी.
क्व्हिडे, लुटव्हिख	जर्मनी	१९२७	इतिहासकार, राजकारणी.
गॉर्बाशॉव, मिखायल सॅरगेयेव्हीच	रशिया	१९९०	शांततायवादी.
गॉबा, चार्ल्स आल्बर्ट	स्वित्झर्लंड	१९०२	वकील, मुत्सद्दी, शांततायवादी.
ग्रासीया रोबल्स, आल्फोन्सो	मॅक्झिको	१९८२	शांततायवादी.
चेंबरलेन, ऑस्टिन	ब्रिटन	१९२५	मुत्सद्दी.
झूओ, लेऑं	फ्रांस	१९५१	फुडारी आनी मुत्सद्दी.
टूटू डॅसमंड एमपिलो	द. आफ्रिका	१९८४	शांततायवादी.
टेनझीन, ग्येटसो	चीन	१९८९	शांततायवादी.
डाझ, चार्ल्स गॅट्स	अमेरिका	१९२५	वकील, राजकारणी.
थो, दूक ली	उ. व्हिएतनाम	१९७३	मुत्सद्दी.
दी अमेरिकन फ्रॅंडस सर्व्हिस कमिटी	अमेरिका	१९४७	स्थापना : १८१७, मुखेल कार्यालय वॉशिंग्टन शारांत.
दी इंटरनल फिझिशीयन फॉर द प्रिव्हेनशन ऑफ न्यूक्लीअर वॉर.		१९८५	स्थापना : १९८०.
द एस्तोरनेल्स दी कॉंस्ता बॅरन	फ्रांस	१९०९	राजकारणी, मुत्सद्दी.
द फ्रॅंडस सर्व्हीस काउन्सिल	ब्रिटन	१९४७	मुखेल कार्यालय लंडन शारांत.
द्यूकॉम, एली	स्वित्झर्लंड	१९०२	वृत्तपत्रविद्यावेत्तो, शांततायवादी.
द्युनां, झां आंरी	स्वित्झर्लंड	१९०१	लोकहीतकर्तो.
नान्सेन इंटरनॅशनल	स्वित्झर्लंड	१९३८	स्थापना : १९३१, मुखेल

नोबॅल पुरस्कार

ऑफिस फॉर रेफ्युजीस			कार्यालय जिनिव्हा.
नान्सेन, फ्रित्यॉफ	नॉर्वे	१९२२	आर्क्टिक समन्वेशक, प्राणिवैज्ञानीक, मुत्सद्दी.
नोएल, वेकर फिलिप, जॉन	ब्रिटन	१९५९	मुत्सद्दी, आंतरराश्ट्रीयवादी.
पासी, फ्रॅदॅरीक	स्वित्झर्लंड	१९०१	मुत्झद्दी, शांततायवादी, अर्थशास्त्रज्ञ.
पॉलिंग, लायनस कार्ल	अमेरिका	१९६२	रसायनशास्त्र, मानवतावादी.
पियॅर, डॉमनीक झॉर्झ	बेल्जियम	१९५८	तत्त्वगिन्यानी, धर्मगुरू.
पीअर्सन, लेस्टर बोल्झ	कॅनडा	१९५७	मुसद्दी आनी राजकारणी.
पीअर्ज, एसक्वीवेल आदोल्फ	आर्जेंटिना	१९८०	शांततायवादी.
फॉन, ओसिएटस्की कार्ल	जर्मनी	१९३५	लेखक, शांततायवादी.
फॉन, झुटनर बॅर्ता	ऑस्ट्रिया	१९०५	कादंबरीकर्तो, लेखक.
फ्रीट, आफ्रेट हॅर्मान	ऑस्ट्रिया	१९११	शांततायवादी.
बंच, रॅल्फ जॉन्सन	अमेरिका	१९५०	मुत्सद्दी, राजकारणी.
बटलर, निकोलस मरी	अमेरिका	१९३१	शिक्षणतज्ञ.
बायर, फ्रिद्रिक	डॅन्मार्क	१९०८	शांततायवादी, मुत्सद्दी, लेखक.
बॉयड-ऑर, जॉन	ब्रिटन	१९४९	शास्त्रज्ञ.
बॉल्स, एमिली ग्रीन	अमेरिका	१९४६	समाजशास्त्रज्ञ, शांततायवादी.
बूर्झ्वा लेऑ व्हीक्तॉर आग्यूस्त	फ्रांस	१९२०	मुत्सद्दी, शांततायवादी.
बेगीन, मॅनाचेम	पोलंड	१९७८	शांततायवादी.
बेरनार्त, आग्यूस्त मारी फ्रांस्वा	बेल्जियम	१९०९	मुत्सद्दी.
बोरलॉग, नॉर्मन अर्नेस्ट	अमेरिका	१९७०	वनस्पती आनुवंशिकीविज्ञ वनस्पतीरोग विज्ञानीक.
ब्यूईसाँ, फेर्दीनां	फ्रांस	१९२७	शिक्षणतज्ञ, शांततायवादी.
पर्मनंट इंटरनॅशनल पीस ब्युरो	स्वित्झर्लंड	१९१०	स्थापना १८९१, मुखेल कार्यालय बर्न.
ब्रांट, विली	जर्मनी	१९७१	मुत्सद्दी.
ब्रांटिंग, कार्ल याल्मार	स्विडन	१९२१	समाजवादी फुडारी, मुत्सद्दी.
बीआं, आरीस्तीह	फ्रांस	१९२६	मुत्सद्दी.
मदर तेरेझा	भारत	१९७९	शांततायवादी.
मॅकब्रायड, शॉन	आयर्लंड	१९७४	शांततायवादी.
मार्शल जॉर्ज कॅटलॅट	अमेरिका	१९५३	लश्करी अधिकारी.

मॉट, जॉन रॉली	अमेरिका	१९४६	फुडारी, समाजशास्त्रज्ञ
मिरडाल, आल्वा	स्विडन	१९८२	शांततायवादी.
मोनेअता एर्नेस्तो तेओदोरो	इटली	१९०७	शांततायवादी.
युनायटेड नेशन्स इंटरनॅशनल चिल्ड्रन्स एमरजन्सी फंड वा युनिसॅफ	अमेरिका	१९६५	स्थापना : १९४६, मु कार्यालय न्यूयॉर्क शा
युनायटेड नेशन्स पिस किपिंग फोर्सीस	अमेरिका	१९८८	–
रनो, ल्वी	फ्रांस	१९०७	न्यायाधीश, कायदेतज्ञ
रूझवॅल्ट, थिओडोर	अमेरिका	१९०६	अमेरिकेचो सवो अध्य वेगवेगळे शांततायेचे केले.
रूट, एलिहू	अमेरिका	१९१२	वकील, मुत्सद्दी.
लांगे, क्रिस्त्यानलूइस	नॉर्वे	१९२१	शांततायवादी, इतिहा
लाफॉतेन आंरी	बेल्जियम	१९१३	वकील, राजकारणी, शांततायवादी.
लूटूली, आल्बर्ट जॉन	द. आफ्रिका	१९६०	वंशवादाचो विरोधक, अहिंसावादी फुडारी.
विल्यम, बेटी	आयर्लंड	१९७६	शांततायवादी.
विल्सन, टॉमस वुड्रो	अमेरिका	१९१९	अमेरिकेचो २८वो अ राश्ट्रसंघाचो संस्थाप
व्हेलेसा, लीच	पोलंड	१९८३	शांततायवादी.
व्हेसेल, एली	अमेरिका	१९८६	शांततायवादी.
श्ट्रेझमान, गुस्टाव्ह	जर्मनी	१९२६	मुत्सद्दी.
श्वायत्झर, आल्बर्ट	आल्सास, फ्रांस	१९५२	तत्त्वज्ञ, वैज, धर्मगुर
सडरब्लुम, नातान	स्विडन	१९३०	धर्मशास्त्रवेत्तो.
साआवेद्रा लामास, कार्लोस	अर्जेंटिना	१९३६	मुत्सद्दी, वकील, शांततायवादी.
साखॅरोव्ह, आंद्रेई दिमित्रियेविच	रशिया	१९७५	भौतिकीविज्ञ, अणुश मानवतावादी.
साटो, इसाकू	जपान	१९७४	मुत्सद्दी,जपानाचो प्रध
सादत, महमद अन्वर	ईजिप्त	१९७८	शांततायवादी.
सून, सू की ऊर्फ आंग सेन	बर्मा	१९९१	मानवी हक्क आनी ल हांचेखातीर अहिंसा आपणायलो.
सांचेझ, ऑस्कर एरियस	कॉस्ता रिका	१९८७	शांततायवादी.
सेसिल एडगर ऑलजरनन रॉबर्ट	ब्रिटन	१९३७	व्हायकाउंट सेसिल छेलवुड.
हल कॉर्डेल	अमेरिका	१९४५	मुत्सद्दी, संयुक्त रा

			स्थापनेंत म्हत्वाचें कार्य.
...ोल्ड डाग ...ांग्ने	स्विडन	१९६१	युनोचो महासचिव, राजकीय अर्थशास्त्रज्ञ.
... आर्थर	ब्रिटन	१९३४	फुडारी, मुत्सद्दी, निशस्त्रीकरण परिशदेचो अध्यक्ष.

- कों. वि. सं. मं.

...थ, आंतोनियु जुजे : (जल्म :१७२०, व्हडलें गोंय; मरण: ... गोंय).

...गोंयकार फ्रांसिस्कन. १७४१ त ताका कोरोमण्डल देगेर ...न मिशनांत वावर करपाखातीर धाडलो. थंय ताणें बेस बरी ... केल्ल्यान ताका पॅरिसाक धाडलो. फुडें पार्टीबस इनफॅडेलियम ...र हे लिकारनासो चो बिशप म्हणून ताची नेमणूक जाली. पूण ताचो ... जावंचे आदींच ताका मर्ण आयलें.

- कों. वि. सं. मं.

...र : ग्रेगोरीयन पंचागांतलो तीस दिसांचो, इकरावो म्हयनो. ... रोमी पंचागांत मार्च म्हयनो पयलो आशिल्लो. देखून हो णववो आशिल्लो. तेखातीर 'नोव्हेंम' म्हळ्यार णव ह्या अर्थाच्या लॅटीन ...यल्यान 'नोव्हेंबर' हें नांव पडलें. अँग्लोसॅक्सन हाका 'विंड मन्थ' ...ड मन्थ' म्हण्टात. रोम्युलस हाच्या धा म्हयन्यांच्या वर्सांत नोव्हेंबर ...नो आशिल्लो आनी ताका तीस दीस आशिल्ले. रोमाच्या कायदे करपी ...गांच्या मंडळान नाव्हेंबराचे एकुणतीस दीस केले. ज्युलियस सिझर ...ाचे एकतीस दीस केले. ऑगस्टस हाणें ऑगस्ट ह्या आपल्या ...ा म्हयन्याचे एकतीस दीस केले, तेन्ना मंडळान नोव्हेंबराचे परते ...स केले. कांय क्रिस्तांव लोक एक नोव्हेंबर हो 'सगळ्या संतांचो ...आनी दोन नोव्हेंबर हो 'सगळ्या आत्म्यांचो दीस' म्हणून मनयतात. ...नोव्हेंबर हो अमेरिकेंत वॅटरन्स डे, कॅनडांत रिमेंब्रन्स डे, तशेंच पयलें ...त सोपपाचो दीस आनी हुतात्म्याचो स्मृतिदीस म्हणून मनयतात. हिंदू ...प्रमाण नोव्हेंबर म्हयनो कार्तिक-मार्गशीर्ष म्हयन्यांत येता, चवदा ...र हो पंडीत जवाहरलाल नेहरू हाचो जल्मदीस, बालदीस म्हणून ...ात.

- कों. वि. सं. मं.

...की : उत्तर भारतांतलें एक लोकनाट्य. हाचें सगळ्यांत पोरणें रूप ...र स्वांग. फुडल्या काळांत हाकाच 'भगत' (१३२५-१६५०) आनी ...त रीतिकाळांत (१६५०-१८५०) 'नौटंकी' म्हणूंक लागले. ...ह्या काळांत स्वांग आनी नौटंकी हे दोनूय प्रकार प्रचलीत आसात. ...ीचो सुरवात पुर्विल्ल्या काळांत जाली अशें मानतात. डॉ. रामबाबू ...नाच्या मतान नौटंकीचो उगम उर्दू कविता आनी लोकगितांतल्यान ... अशें म्हण्टात. जाल्यार कालिकाप्रसाद दीक्षित हाच्या मतान ...ांत पयली नौटंकी ही नामनेचें पंजाबी लोकगीत 'हीर रांझा' तल्यान ...ी आनी तिचो उगमकाळ इ.स. इकरावो-बारावो शेंकडो. ह्या ...नाट्याचे मूळ प्रवर्तक मल्ल, जाट, रावत, राजपूत, रंगारी कोष्टी हे मानतात.

नौटंकी म्हळ्यार एक तरेचें संगीत रूपकूच. महाराष्ट्रांतल्या दशावतारांकडेन आनी कर्नाटकांतल्या यक्षगानाकडेन ताचें सारकेंपण आसा. सूत्रधार हो खेळाचो मुखेल संचालक आसता. तोच खेळांतल्या पात्रांची, प्रसंगाची आनी दृश्याची प्रेक्षकांक वळख करून दिता. ह्या खेळाखातीर तात्पुरतो माटव घालून रंगमाची घालतात. रंगमाचयेर फुडें एकूच पडो आसता. नौटंकींत प्रेक्षक आनी नट हांचेमदीं लागशिल्लेंपण आसता. जायत्या फावटीं, प्रेक्षकांतल्यान पात्रां रंगमाचयेर येतात आनी जायते फावटी तीं प्रेक्षकांकडेन प्रस्नोत्तरां करतात रंगमाचयेचे एके वटेन नौटंकीचें आख्यान गावपी गायक आनी वादक बसतात. बाज्याची पेटी, सारंगी, तबलें आनी नगारो हीं वाद्यां म्हत्वाचीं आसतात. नौटंकींतलें कथानक प्रणयप्रधान, वीररसप्रधान वा साहसी घडणुकांनी भरिल्लें आसता. हातूंत बायलांच्यो भुमिका बायलोच करतात. नौटंकीच्या खेळांत मजा हाडपाखातीर विनोद वा हास्यरसाचे प्रसंग मुद्दाम निर्माण करतात. अशा वेळार बायलो दादल्याच्या भेसांत रंगमाचयेर येतात. नाट्यांतले संवाद पद्यमय आसतात आनी ते चडशे चौबोले आंखूड तानेचे जाल्यार कांय दीर्घ तानेचे आसतात. तांची धाटणी 'बहर-ई-तवील' (म्हळ्यार लांब छंद) ह्या उर्दू छंदाभशेन आसता. नौटंकीचो खेळ रातचो आठांक सुरू जाता तो फांतोड मेरेन चलता. निमाणें सुत्रधार रंगमाचयेर येवन प्रेक्षकांक उपदेश करता. जात्रे वेळार आनी चडकरून कार्तिक-मार्गशीर्ष आनी चैत्र-वैशाख ह्या म्हयन्यांनी नौटंकीचो प्रयोग करतात. उत्तर प्रदेशांतल्या फरुखाबाद, शाहजहानपूर, कानपूर, एटा, इटावा, मैनपुरी, मीरत, सहारनपूर ह्या जिल्ह्यांनी नौटंकीचो चड प्रसार आसा. ह्या वाठारांतल्यो त्रिभुवन आनी ग्वाल्हेर नौटंकी संस्था खास लोकप्रिय आसात.

फुडें तेराव्या शेंकड्यांत अमीर खुसरोन नौटंकीची प्रभावी वट लक्षांत घेवन तिका नवे धर्तीची पद्यरचना आनी आकर्शक संगीत दिवन तिचो पांवडो उंचायलो.

अठराव्या शतमानांत नौटंकीचो प्रसार पुराय भारतभर जालो. नौटंकीची कानपूर आनी हाथरस अशीं दोन घराणीं निर्माण जालीं. हाथरस घराण्याची परंपरा सुमार पांचशें वर्सांची.

इंद्रमन हो हाथरसचो नामनेचो प्रवर्तक आशिल्लो. ताची शिश्यपरंपरा चिरंजीवलाल आनी पं. नाथाराम महाराज अशी सांगतात. हांची नौटंकी लोकप्रिय आसा. ते स्वतः उत्तम नट आनी कवी आशिल्ले. ताणीं नौटंकीक नाट्यात्मकताय आनी कलात्मकताय दिवपाचे नदरेन नवे नवे प्रयोग केले. पौराणिक, धर्मीक आनी समाजीक कथाप्रसंगां बरोबर सुफी काव्यांतल्या खाशेलपणाचो उपेग करून ताणीं स्वप्नदर्शन, चित्रदर्शन आनी हेर रूपगुणश्रवणान प्रीतीची अनुभूती घडोवपी कथानकांचो आदार घेवन नौटंकीचें सामर्थ्य वाडयलें. ताणीं सुमार पन्नास संगीत नौटंकीची निर्मिती केली. तांचेमदली श्रवणचरित्र ऊर्फ धर्मपताका (१९०९), नकली मालीन ऊर्फ करामती पीर (१९२३), शीरी फरहाद ऊर्फ गुलशन की मुलाकात (१९२४) आनी खून के आँसू ऊर्फ पाकदामन लडकी (१९३६) हे खेळ विशेश प्रसिद्ध आसात. एकुणिसाव्या शतमानाच्या उत्तरार्धांत दीपचंद नांवाच्या एका कलाकारान नौटंकींत उत्तान शृंगार आनी थिल्लरपणा काडून त्या जाग्यार वीररसाक स्थान दिलें. तशेंच ताणें स्वताची नौटंकी मंडळी स्थापून भारतभर भोंवडी केली.

उपरांत कानपुरी नौटंकी फुडें हाडपाच्या कामांत श्रीकृष्ण पहेलवान,

लालमणी नंबरदार, त्रिमोहन आनी छिद्दन आदी कलाकारांचो म्हत्वाचो वांटो आसा. ताणीं आपले नौटंकींत संगिताचे वेगवेगळे प्रकार हाडले आनी अभिनयांतूय सुदारणा केली.

श्रीकृष्ण पेहलवान हाचे नौटंकींत श्रृंगार, वीर, हास्य आनी करूण भावनांचो आविश्कार दिसता आसलो तरी तातूंतल्यान सामाजिक सुदारणा आनी राजकीय ध्येयवादाची जाणविकाय दिसून येता. ताचे हकीकतराय (१९१३), जालियानवाला हत्याकांडावयले खूने वाहक, वेश्यावृत्तीचे वायट परिणाम दाखोवपी आँख का जादू ह्या नौटंकी खेळांक खूब नामना मेळ्ळ्या. ताच्या नौटंकीची भास चड करून उर्दूप्रचूर आनी छंदूय उर्दूच आसता. तशेंच तांचेर पारशी नाट्यसृश्टीचो प्रभाव आसतालो. अमरसिंह राठौर उर्फ आगरे की लडाई ही वीररसप्रधान नौटंकी पुस्तक रुपान उजवाडा आयल्या.

आर्विल्ल्या नौटंकीच्या निर्मात्यांमदीं प. टीपचंद ह्या विद्वानाक पयलो मान फावो जाता. तेचवांगडा पं. लखमीचंद, तिरमोहन, राधेश्याम, कथावाचक लम्बरदार, पं. नाथाराम हांचें कार्य उल्लेख करपासारकें आसा. काळानुसार नैटंकी ह्या कलाप्रकारांत बदल जायत गेले.

– कों. वि. सं. मं.

नौसेना (नौदल) : दर्याच्या वयल्या भागार आनी दर्या भितर झूज करूंक शकपी लश्करी संघटना. भूंयसेना (लस्कर), वायूसेना हांचे सारकीच नौसेना ही राश्ट्रीय संरक्षण वेवस्थेचो एक घटक आसता. ज्या देशा भोंवतणीं दर्या आसता, ताका नौसेना उबारप भोव गरजेंचे आसता. देशाच्यो राजकीय आनी अर्थीक गरजो आनी परस्पर संबंद हांचे परिपुर्तीचे नदरेन नौसेना उबारप म्हत्वाचें आसता. दर्याचें बळगें वापरपाचें नौसैना हें एक साधन आसा. आर्विल्ल्या काळांत नौदल स्वतंत्रपणान विकसीत जालां.

झूज काळांत नौसेनेक कांय म्हत्वाचीं कामां करचीं पडटात. तीं अशीं

१. आपल्या राश्ट्रीय आनी दर्यांच्या शिमांची राखण करप.
२. बंदरांची आनी दर्या देगेची राखण करप.
३. दर्याच्या वेपाराची राखण करप.
४. दुस्मानांची दर्यांतली नाकेबंदी करप.
५. दर्यांतलें तेल आनी हेर खनीज संपत्ती हांचे सुरक्षीततायेची वेवस्था करप, उदकांतल्या हेर कारवायांक फावो सो प्रतिसाद दिवप, आपले उपस्थिती वरवीं अर्थीक आनी राजकीय फायदे मेळोवन गरज तेन्ना लडायो करून दुस्मानांचें नावीक बळगें उणे करप.

शांततायेच्या काळांत नौसेनेक फुडलीं कामां करचीं पडटात – झुजांची शक्यताय मतींत दवरून ते नदरेन आदींच पूर्वतयारी करप, नौसेनेच्या तारवांचो झूज नितीक परावर्तक म्हणून उपेग करप, वेपारी तारवांक संकश्ट काळांत मदत करप, दुसऱ्या राश्ट्रांक भेटी दिवप आनी अस्वडी आपल्या दर्या बळग्याचो तांचेर प्रभाव घालप, झगडीं, किजिलां चालू आशिल्ल्या वाठारांक भेट दिवन आपले उपस्थितीन हेर संबंदितांचेर चेपण हाडप, चोरयेचो वेपार आळाबंद हाडप आनी दर्या देगेर पाळत दवरप ह्या वावरांत दर्यादेग संरक्षक दळाक पालव दिवप, खावपाचें तेल आनी खनीज संपत्तीचो सोद लावपाक मदत करप, दर्याचें सर्वेक्षण आनी नकाशांची निर्मिती ह्या वावरांक मदत करप, दर्यांतली येरादारी सुरळीत करपाक मदत करप, दर्यादेगेवयली शासकीय कार्यालयां, आस्पत आनी बंद[...] राखण करप.

नौसेनेचें स्वरूप भुगोलीक आनी राजनितीक परिस्थितीचेर आ[...] आसता. विदेश धोरणांची फाटपुरवण करपा खातीर नौदलाचो [...] करतात. देशाच्या विदेश धोरणांक अणसरून नौसेनेचें स्वरूप आनी विस्तार, वाड थरयता. संवसारीक वेपार, दळणवळण, परकी [...] मेळोवपाची गरज आनी आंतरराश्ट्रीय राजकारण ह्या सगळ्या [...] विचार करून नौसेनेचो आकार, संघटना आनी स्वरूप थार[...] राश्ट्राची प्रतिश्ठा वाडोवपाच्या नदरेनूय उपेग जाता.

शांततायेच्या झूज काळांत उपेगांत येवपी नौसेनेचें स्वरूप झूज [...] आनी शस्त्रास्त्रांनी सुसज्ज दवरचें पडटा. विंगड विंगड तरेचीं झुज[...] तांची संख्या आनी गुणवत्ता हांचे मदीं संतुलां दवरचीं पडटात. झूज [...] पाणबुडयो, विमान वाहक, हॅलिकॉर्प्टर्स हांची संख्या आनी तांचे [...] प्रमाण, तांचेर जावपी खर्च ह्या सगळ्यांचो ताळमेळ राश्ट्रीय उत्पादन [...] अर्थीक क्षमताय हांचेकडेन वेवस्थीत बसोवचो पडटा.

नौसेनेचो परमसेनापती राश्ट्रमुखेली आसता. संरक्षण मंत्री, [...] नौसेना आनी वायूसेना हांचेर देखरेख दवरता. हें नियंत्रण नौसेना [...] करता. झुजांतल्या कारवायांची येवजण, झूज नौका आनी शस्त्रा[...] बांदावळ आनी उपेग, शिक्षण हो वावर नौसेना अध्यक्ष करता. ता[...] दुय्यम नावीक अधिकारी मदत करतात. संरक्षण मंत्र्याच्या आदेशा[...] नौसेना अध्यक्ष काम करता.

नौसेनेचे विभाग आनी तांचो वावर – झूज नौकेचें प्र[...] अभियांत्रिकी, शस्त्रास्त्र आनी पुरवण अशे चार कार्यविभाग आस[...] दर्यांतली येरादारी, संदेश-दळणवळण, रडार आनी हेर वेवस्था[...] प्रचालनाचो वावर आसता; तारवांतली यंत्रसामुग्री, उदक आनी वीज [...] पुरवण हे विशय अभियांत्रिकी वावरांत आस्पावतात. नांगर उडोव[...] तो उखलप, पाणबुडयांचो थाव घेवप आनी त्यो नश्ट करप, नाळी, [...] शस्त्रास्त्रां हांचो मारो करप हीं कामां शस्त्रास्त्र विभागाकडेन आस[...] जेवण, कपडे, पगार वांटप हीं कामां पुरवण विभाग पळयता. नौसेन[...] व्हड्यांचे झुजारी, सहाय्यक आनी सेवा अशे तीन वर्ग आसतात.

नौसेना संघटना ही राश्ट्राचे संरक्षण नितीक अणुसरून [...] नौसेनेकडल्यान अपेक्षीत आशिल्ल्या वावराप्रमाण निश्चित करत[...] संघटना सादारणपणान अशी आसता – शस्त्रास्त्रीक ही आक्रमक [...] संरक्षक अशीं दोन तरांची आसतात. झूज नौकेचें जें खाशेलें कार्य अ[...] तेप्रमाण तिचेर शस्त्रास्त्रां आसतात. विमान वाहक तारवांचेर विमानां[...] नाळी आसतात. सैनीक वाहक ल्हान तारवांचेर फकत नाळी आस[...] पाणबुडयेचेर पाणतीर आनी पर्यटन क्षेपणास्त्रां आसतात. दरेका [...] व्हड तारवांचेर विमान विरोधी नाळी आसतात. पाणबुडयेचेर पा[...] आनी पर्यटन क्षेपणास्त्रां आसतात. विनाशिकांचेर पाणतीर, [...] क्षेपणास्त्रां आनी हॅलीकॉप्टरां आसतात. झूज तंत्राचे नदरेन शस्त्रा[...] निवड करतात. लांब अंतरावयल्या नौदलाची राखण करपाखातीर [...] पल्ल्याचीं अस्त्रां, रडार, गरजेचीं थारतात. एकाच तारवाचो राखणेक [...] बिंदू रक्षक आसता. चडश्या अस्त्रांचो प्रयोग इलेक्ट्रोनीक उपकर[...] करतात.

इतिहास – पुर्विल्ल्या काळांत दर्यांतल्यो लढायो करपाखातीर [...] आसतालीं आनी तीं चडशीं सशस्त्र पंगडाचे मालकीचीं आसताली[...]

…लोकांच्यो जमनी हातासपाखातीर ते दर्यांचेर हल्ले करताले. …मारी आनी दर्यांतली लूटमार हांचेखातीरूय त्या व्हडयांचो …लो. दर्यांतल्या बळग्याचेर आदारिल्ली पयली नौसेना 'ॲथॅन्स' …पन जाली. इ.स.प. पांचव्या शतमानांत 'थिमिस्टीडीज' हाणें …मणाचो धोको टाळपाखातीर झूज नौकांची उबारणा केली. ह्या …क 'ट्रायरेमीस' अशें म्हण्टाले. बाराव्या शतमानांत तुर्कानी साम्राज्यांत गोंदळ घालो आनी ताका लागून बायझंटीन नौदल जालें. मध्ययुगीन इटलींतल्या वेगवेगळ्या राज्यकर्त्यांनी … नौकादळां उबारिल्लीं. इ.स.प. चवथ्या शतमानासावन उत्तर …यान येवपी धान्याची आयात करपाखातीर कार्थेज बंदराचो …ालो जेन्ना कार्थेजान इटलीच्या दर्यादेगेर घुरयो घालपाक …ली, तेन्ना रोमी लोकांनी आपले पुराय शक्तीवरवीं कार्थेजीयन …र्तेर व्हडल्यो झूज नौका बांदल्यो. रोमी साम्राज्याचो अस्त नौदलाकडेन पुराय दुर्लक्ष जालें. फुडें सातव्या शतमानांत … सत्ता उदेतकच धोको निर्माण जालो आनी देखून नौसेनेकडेन केंद्रीत केलें. ह्या शतमानासावन येवरोपांत सांस्कृतिक नदरेन …वं सुरू जालें. ताका तुर्काचें आक्रमण कारण थरलें. धर्मीक झुजां राजकीय घडामोडी नेटान जावंक लागल्यो. आफ्रिका, आशिया, …रिका ह्या खंडांतल्या वसणुकांचेर धाडी धालून थंयचे लुटमारीचो …रोपांतल्या झुजाखातीर जावपाक लागलो.

…ल, स्पेन, इंग्लंड हीं राष्ट्रां एकामेकांकडेन झगडूंक लागलीं. …लेपाण्टोच्या दर्यांतले लडायेंत हार पडली. इतले मजगतीं, नाळो …आनी पारंपारीक नावीक झूज तंत्रांत क्रांतिकारी बदल जाले. ह्या … 'गॅली' झूजनौका सुमार १५० फूट लांब आसताली. तुर्कांनी …नांवाची ल्हान, वेगवान झूज नौका प्रचारांत हाडली. झामोरीन …ाठ्यांची तारवां हेच तरांचीं आशिल्लीं. वॅनिसी लोकांनी गॅलीआस …शेडां-व्हलीं आशिल्लीं व्हड तारवां तयार केलीं. तातूंत सुमार ७० …सताल्यो आनी हिचो सैनिकांक मारपाक उपेग करताले.

… इंग्लंड आनी पुर्तुगाल हांचीं स्वतंत्र नाविक कार्यालयां आशिल्लीं. … सोळाव्या शतमानाचे अखेरेक चोल्ल राजाचो नौसेनापती यी सुंग …प्रणाचें कवच आशिल्ल्यो नौका पयलेच खेपे बांदल्यो. पंदराव्या …चे सुरवेक चीनाचो जंग हे हाणें नौसेना बळगें, दर्यांतलो वेपार …विक तळ ह्यो गजाली पयलेच खेपे चालीक लायल्यो. शास्त्रीय … आनी अभियांत्रीकी तंत्र वापरून तारवांची बांदावळ करपाची …ांसाचो झां बातिस्त कॉलबॅर (१६६१-८३) हाणें घाली. सॅम्युॲल …ाणे ब्रिटीश नौसेनेची नवी संघटना उबी केली. ब्रिटीश आनी फ्रेंच …ल्या नाविक संघर्शांत ब्रिटीश लोक दर्याचेर शेक गाजोवपांत … थरले

…रावे शतमान हें अस्तंतेकडले नौसेनेचे नदरेन भांगरायुग अशें … ह्या काळांत साठ ते सत्तर मीटर लांबायेच्यो आनी २,५०० टन … झूज नौका फुडें आयल्यो. हिंदुस्थानांत मुंबय शारांत तारवां … कारखाने सुरू जाले. अठराव्या शतमानांत येवरोपांत नौसेना …रक जाल्यो. सरकारी केंद्रीय कार्यालयां स्थापन जालीं. नौसेनेखातीर … प्रशिक्षण, नौका बांदावळ ह्या कामांची जापसालदारकी तांचेर … वेपारी नौदल आनी नौसेना हांचे मदल्या संबंदांनी सुसुत्रणां … विज्ञानांतले उदरगतीचोय तातूंत वापर जालो. १८५० ते १९०० ह्या काळांत लागिल्ल्या तंत्रीक सोदाक लागून नाळी तिख्याचीं तारवां तांचो आकार आनी टनभार, तोफगुळे हांचेभितर सुदारणा जाल्यो. कोळसो, उदक आनी हेर पुरवणेखातीर जगभर नाविक तळ उबारपाची सर्त सुरु जाली. ब्रिटनांत, मुंबय, त्रिंकोमाली, सुएझ, एडन ह्या सुवातांचेर तळ स्थापले.

१९०० ते १९२५ ह्या काळांत रुसो-जपानी आनी पयलें म्हाझूज जालें. नाविक बळगें वाडोवपाची सर्त हें ताचें कारण आशिल्लें. झूज नौकांचो आकार आनी तांची तांक वाडली. अंतज्वर्लन इंजिनां तारवांनी बसयलीं. दर्यांतल्या पाणबुडयांचो नाश करपाखातीर उदकाच्या दाबावरवीं स्फोट जावपी बॉंब सोदून काडले. झूज नौकांचेर मार्कोनीची बिनतारी संदेशवाहक उपकरणां बसयलीं. ४ ऑगस्ट १९१४ ह्या दिसा ब्रिटीश शाही नौसेनेन झूज करपाचो आदेश बिनतारी यंत्रांवरवी दिलो. पयल्या म्हाझुजाउप्रांत ब्रिटन, जपान आनी अमेरिका हाणीं पॅसिफीक म्हासागराचेर शेक गाजोवपाक सुरवात केली. १९२१त संवसारीक नावीक बळांत संतुलां राखपा खातीर कबलात जाली. १९३७ वर्सा अखेर नावीक बळ वाडोवपाक सुरवात जाली. जपानाचीं कांय तारवां ६४,००० टन भाराचीं आशिल्लीं. जपान आनी अमेरिका हांच्या झूजनौकांचेर सुमार ८० झुजारी विमानां आशिल्लीं. पाणबुडयांचो टनभार ६,५०० टनां मेरेन आनी आंवाठ ४०,००० किमी. मेरेन वाडलो.

दुसऱ्या म्हाझुजांत नौसेनेचे नदरेन कांय म्हत्वाचे बदल जाले ते अशे: झूजनौकांक दुय्यम सुवात फावो जाली, आघात विमान वाहक तारवांनी पयली सुवात मेळयली आनी नावीक दळाचो वापर करपी तें मुखेल साधन जालें. वेपारी नौदलाचें, पाणबूडयो आनी झूजनौकां वरवीं जावपी नुकसान भरून काडपाखातीर तारवांची बांदावळ बेगोबेग करप सक्तीचें थारलें, रडार आनी हेर इॅलेक्ट्रॉनीक उपकरणां हांची गरज उप्रासली, पाणबुडयांतल्या तंत्रांत उदरगत जाल्ल्यान पाणबुडीविरोधी झूज तंत्रांत सुदारणा करप गरजेचें जालें, अणुशक्तीचो वापर करपाच्यो नव्यो संदी मुखार आयल्यो. १९४५ उप्रांत विज्ञान आनी तंत्रगिन्यान हातूंतल्या नव्या सोदांक लागून नौसेनेंत बरीच प्रगती जाली.

भारतीय नौसेना - पंदराव्या शतमानाचे अखेरेक अस्तंती लोकांनी दर्या मार्गान वेपारी आक्रमणां केलीं. उपरांत ब्रिटीशांनी हिंदुस्तानाचेर राज्य स्थापन केलें. पुर्विल्ल्या उत्खननांत मेळिल्ल्यो मुद्रा आनी आयदनांवयल्या चित्रांवयल्यान त्या काळांतलीं शिडांचीं तारवां कशीं आशिल्लीं हें कळटा. रामायणांतल्या अयोध्याकांडांत न्हंयेंत झुजपी व्हडीं आनी सेना हांचो उल्लेख आयला. महाभारतांत लेगीत नौसेनेचो उल्लेख आसा. ऋगवेदांत व्हड्यांचे उल्लेख आसात. पुराणांनी तशेंच जातक साहित्यांत व्हडीं, दर्यांतलो वेपार हांचीं वर्णनां आसात. अर्थशास्त्रांत दुस्मानांच्या व्हड्यांचो नाश करपाचे उल्लेख आयल्यात. अकबराच्या आईन-ई-अकबरी ह्या ग्रंथांत मोगली नौसेनेची म्हायती आसा.

स्वतंत्र भारताचे आनी पाकिस्तानाचे नौसेनेचें मूळ, १६१३ त सुरतेक इस्ट इंडिया कंपनीन स्थापन केल्ल्या 'इंडियन मरीन' ह्या नौदलांत सांपडटा. अरबी दर्यांत चांचेगिरी चलताली. ताका तोंड दिवपाखातीर ५ सप्टेंबर १६१२ त दोन शस्त्रास्त्रधारी वेपारी तारवां, ब्रिटीशांच्या सुरत वखारींत रूजू जालीं. हीच 'इंडियन मरीन' ची सुरवात. खंबायताचें आखात, तापी आनी नर्मदा हांच्या मुखाकडल्या दर्या वाठारांची राखण हें काम मरीना कडेन आशिल्लें. सुरत, अहमदाबाद आनी खंबायताक नाविक

नौसेना (नौदल)

प्रशिक्षण दितालें. १६२२ त इराणी आखातांतलें ओर्मुझ बंदर मरीनान ताब्यांत घेवन चांचेगिरीक बरोच आळो घालो. १६६४ त इंडियन मरीनाक शिवाजीच्या आरमाराकडेन झूजचें पडलें. ५ जानेवारी १६६४ त शिवाजीचे सुरतेंतले घुरयेंत मरीनान नाळी घालून कारखान्याची राखण केली.

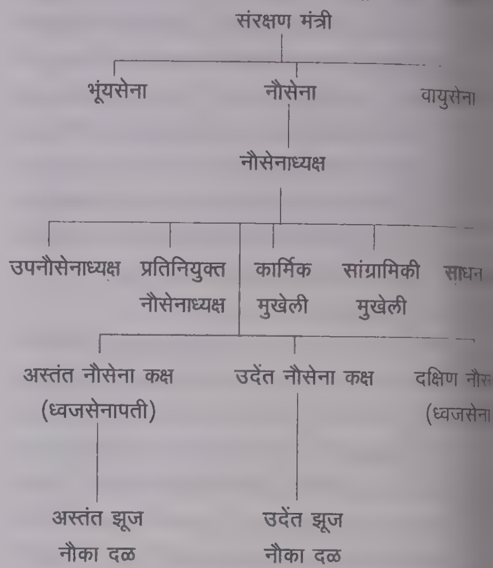
१६८३ त सुरत सोडून इंडियन मरीन मुंबय शारांत हालयलें आनी ताका 'बाँबे मरीन' हें नवें नांव दिलें. १६८६ ते १७३६ मेरेन मराठा आरमार आनी बाँबे मरीन हांचे मदीं अस्तंत दर्यादेगेर शेक गाजोवपाखातीर दर्यावर्दी लडायो चालूच आशिल्ल्यो. १८ व्या शतमानांत येवरोपांत ब्रिटीश, फ्रेंच हांचे मदीं झुजां चालू आशिल्लीं. ताका लागून बाँबे मरीनची नेटान उदरगत जाली. १७३५ त मुंबयंत सद्या आशिल्ले नावीक गोदीची बांदावळ पुराय जावन थंय तारवां बांदपाक सुरवात जाली. १७५० त सुकी गोदी तयार जाली.

१७६१ त बाँबे मरीनाक नावीक गणभेस दिलो. तातूंतले अधिकारी ब्रिटीश आसताले. नौसैनिकां मदले ७५ टक्के सैनीक कोंकणांतले आसताले. मराठ्यांच्या आरमाराचो नाश करतकच बाँबे मरीनान हैदर अलीचीं बंदरां जिखलीं. १९व्या शतमानाचे सुरवातेक जावा, सुमात्रा हांचेर घुरयो घालपाक मरीनाक येस आयलें. १७९८ त मुंबयंत मरीन मंडल स्थापन केलें. १८२९ त बाँबे मरीनांत 'मरीन कोर' अशें नांव दिलें. ल्हव ल्हव मुंबय बंदरांत तारवां बांदावळीक नेट आयलो. १८३० त मरीन कोर हें नांव बदलून 'इंडियन नेव्ही' हें नांव दिलें.

२० मार्च १८३० ह्या दिसा मुंबय गोदींत बांदिल्लें आनी वाफेचेर चलपी तारूं दर्यांत सोडलें. वाफेचीं तारवां वाडूंक लागलीं. झुजारी तारवांचो टन भार वाडलो. १८४५ त मुंबय लागसार 'बुचर' जुंव्याचेर नाविक तोफखानो शाळा सुरू जाली. १८५७ च्या उठावांत इंडियन नेव्हीचें विघटन जावन मुंबय आनी कलकत्ता मरीन अशीं दोन बिनझुजारी नौकादळां संघटीत जालीं. १८९० त मुंबयंत एक पाणतीर गोदी बांदली. १८९२ त इंडियन मरीन हें नांव वचून 'शाही हिंदी मरीन' हें नांव पडलें. १८९६ ते १९०४ ह्या काळांत उदेंत आफ्रिकेंत आनी बोर झुजांत ह्या मरीनान झुजारी कामां केलीं. पयल्या म्हाझुजांत मरीनाच्या बीन झुजारी हत्यारी झुजांत रुपांतर जालें. १९२८ त केंद्रीय विधानसभेंत हिंदी नौसेना-शिस्त कायदो विचाराखातीर आयलो. ८ सप्टेंबर १९३४ ह्या दिसा मुंबय शारांत हिंदी नौसेना कायदेशीरपणान प्रस्थापीत जाली.

१९३४ त येवरोपीय म्हाझुजाची सुलूस लागली. नौसेनेचे वाडीक आनी आर्विल्लेकरणाक गती मेळ्ळी. ॲडमिरल सर हबर्ट फिट्सहबर्ट हो नौसेनापती जालो. राखीव आनी आपवावुरपी दळां उबारलीं. उमेदवाराखातीर नाविक प्रशिक्षणाची तजवीज केली. दुसऱ्या म्हाझुजांत हिंदी नौसेनेच्यो पठाण, पार्वती आनी सिंधू ह्या तीन झूज नौकांनी काम केलें. १९४१ त मुंबय सावन मुखेल नौसेना कचेरी दिल्लीक हालयली.

हिंदूस्थानाची फाळणी १५ ऑगस्ट १९४७ त जाली. चार नाविक प्रशिक्षण संस्था पाकिस्तानाकडेन उरिल्ल्यो. देखून भारतीय नौसेनेक कठीण परिस्थितीक तोंड दिवचें पडलें. कोमोडोर नॉट भारतीय नौसेनेचें चीफ ऑफ स्टाफ आशिल्लो. ताणें हे कठीण परिस्थितीचेर जैत मेळोवन नौसेनेची प्रगती फुडें व्हेली. स्वतंत्र भारताच्यो घटना आनी नौसेना कायद्याप्रमाण भारतीय नौसेनेक संरक्षण सेनेंत सुवात मेळ्ळी. भारतीय नौसेनेक फुडलीं कामां करचीं पडटात. भारताच्यो शिमो राखप, येरादारीची राखण करप, दर्यांतलें सर्वेक्षण करप, नावीक तळ बांद वाठारांत पाळत दवरप, भारताच्या सार्वभौमत्वाखातीर दर्या वा राखण करप, लस्करी कारवायांनी हेर सेनादळांक पालव दिवप, अ आनी हेर सैनिकांक प्रशिक्षण दिवप आनी वेपारी नौदालाकडेन सादप. २७ मे १९५१ ह्या दिसा तेन्नाच्या राष्ट्रपतीन नौसेनेक ध्वज भेटयलो. ल्हव ल्हव नौसेनेचें बळगें वाडूंक लागलें. २ १९५८ ह्या दिसा व्हायस् ॲडमिरल स्टीव्हन कार्लील हांचे ॲडमिरल रामदास कटारी हाणें नौसेना अध्यक्ष पद घेतलें. कटारी भारतीय नौसेना अध्यक्ष. भारतीय नौसेनेची मुखेल कचेरी दिल्ली आसा. १९५८-६२. भारतीय नौसेनेची रचणूक अशी आसा -

राष्ट्रीय संरक्षण नितीक अनुसरून, संरक्षण मंत्री सेनाध्य नौसेनेचीं कामां करता. नौसेनाध्यक्षाचे मदतीक कर्मचारी आसतात कामां अशीं–

उपनौसेनाध्यक्ष - हो व्हायस ॲडमिरलच्या हुद्दयाचो आसता. झुजानिती आनी कारवायांची येवजण आंखप, शस्त्रास्त्रां, गुप्त संकलन, संदेश दळणवळण ह्यो गजाली तांच्या अधिकारांत ये

प्रतिनियुक्त नौसेनाध्यक्ष - नाविक वायुदळ, पाणबुडयो ताचेविशींच्यो येवजण्यो, पाणबुडयां विरोधी झूजतंत्र आनी हेर काम अधिकारांत येतात. हाचो हुद्दो व्हायस ॲडमिरलाचो आसा.

कार्मिक मुखेली - हो रिअर ॲडमिरल आसता. सैनीक भरती प्र वैजकी सेवा, न्यायवेव्हार, शिस्त आनी सैनीक कल्याण आनी हेर हाच्या विभागांत येतात.

सांग्रामिकी मुखेली - हो रिअर ॲडमिरल आसता. स्थापत्य वास्तूरचना, पगार, शस्त्रास्त्रां आनी रसद तपासपाचें काम आ विशय हाचे कक्षेंत येतात.

साधनसामुग्री मुखेली - हो व्हायस ॲडमिरल आसता. झूज नाविक तळ, गोदी हांची शिल्प स्थापत्य-रचना शस्त्रास्त्रदुरुस्ती हीं हाच्या अधिकारांत येतात.

धिपती मुखेली अस्तंत कक्ष हाचें कार्यालय मुंबय आसा. च्या आदेशाप्रमाण नाविक झूज आनी ते सारकीं कामां हाका डटात. हाच्या हाताखाला अस्तंत आरमार आसता. हो व्हायस आसता.

ांत नौसैनिकी प्रशिक्षणाची वेवस्था कोचीन तळ, दाबोळी (गोंय) खापट्टणम, लोणावळा, जामनगर, मुंबय (मालाड), मांझगाव ा सुवातांचेर आसा.

स्तानान १९४७ उपरांत भारताचेर चार खेपे आक्रमणां केलीं. आनी १९६५ त जाल्ल्या झुजांत भारतीय नौसेनेक दर्याचेर नाच्या आरमाराकडेन झुजपाची संद मेळ्ळी ना. पाळत दवरपाचो दारीची राखण करपाचो वावर नौसेनेन केलो. १९७१ तल्या ारतीय नौसेनेन बांगलादेश आनी पाकिस्तान हांचे मजगतची येरादारी बंद उडयली. तशेंच कराची आनी चित्तगाँग बंदरांचेर न पाकिस्तानी आरमाराची नाकेबंदी केली. चित्तगाँगचे दर्यादेगे भारतीय सैन्याक हल्लो करपाक पालव दिलो आनी पाकिस्तानी चो नाश केलो.

ीय नौदलाचे तीन मुखेल फांटे (Commands) आसात -

त कमांड - हाची मुखेल कचेरी मुंबय आसा. ताचे तळ गोंयांत द्विप जुंव्यार आसात. **प्रॉजेक्ट सीबर्ड** : भारत सरकारान सप्टेंबर त मंजुरी दिल्लो हो तळ कारवार (कर्नाटक) शारांत फुडल्या १०- मदीं पुराय जातलो आनी आशियांतलो सगळ्यांत व्हडलो नाविक तलो.

कमांड - विशाखापट्टणम शारांत हाची मुखेल कचेरी आसा. बमरीन (पाणबुडी) तळ. पोर्ट ब्लॅर आनी कलकत्ता शारांनी हाचे आसात.

ण कमांड - हाची मुखेल कचेरी कोचींत आसा.

एन्एस् विक्रांत (१९,८०० टन) ही भारताची पयली विमानवाहक तीय नौदलांत ४ मार्च १९६१ ह्या दिसा रुजू जाली. भारताची मानवाहक बोट आयएन्एस् विराट (२८,५०० टन) ब्रिटनांतल्यान हाडिल्ली. 'निलगिरी' ही पयली आर्विल्ली झुजारीबोट. हिमगिरी, ी, दुनागिरी, तारागिरी आनी विंध्यगिरी ह्यो भारताच्यो हेर बोटी. माझगांव गार्डन रीच शिपर्याड (कलकत्ता), हिंदुस्थान (विशाखापट्टणम), गोवा शिपयार्ड (वास्को, गोंय) ह्या सुवातांनी या तरेच्यो बोटी, संरक्षक बोटी, झुजारी बोटी आनी हेर तारवांची जाता.

रामदास हे भारतीय नौदलाचे मुखेल ३० सप्टेंबर १९९३ ह्या वानिवृत्त जाले उपरांत व्ही. एस्. शेखावत भारतीय नौदलाचे जाले.

– मुकेश थळी

नौदलाचे तळ : गोंयचे सुटके पयलीं गोयांत पुर्तुगेज नौदल आशिल्लो. तरी, गोंयच्या नौदलाचो आधुनिक विस्तार, गोंयचे सुटके व जालो. गोंयचे सुटके उपरांत गोंयाखातीर नेव्हल ऑफिसर म्हणून कमांडर एच्. ए. आगटे हाची नेमणूक जाली. ताणें गोंयांत चो विस्तार करून हांगा जायते फांटे सुरू केले. ह्या विस्ताराक फुडें नेव्हल ऑफिसर इनचार्ज हाच्या कार्यालयाक नौदल विभागाच्या मुखेल कार्यालयाचो दर्जो दिलो.

३० डिसेंबर १९७७ ह्या दिसा फ्लॅग ऑफिसर कमांडिग गोवा नेव्हल एरिया (फॉगा) हाच्या अधिकार कक्षेखाला हें मुखेल कार्यालय हाडलें. आर. एच्. तहिलियानी हो गोंयाखातीर आयिल्लो पयलो फ्लॅग ऑफिसर.

आयएनएस विराट ही दुसरी विमानवाहक नौका नौदलांत येतकूच नौदलाचो व्याप आनिकूय वाडलो. १ जून १९८६ ह्या दिसा गोयांतल्या नावीक तळार विमानदळाची हेर जापसालदारकी सोंपयली.

नौदलाच्यो गोंय विभागांतल्यो नौका आनी विमानां फ्लॅग ऑफिसर कमांडिग गोवा नेव्हल एरिया (फॉगा) हांच्या नियंत्रणाखाल आसात. तांचें मुखेल कार्यालय आल्पारकेयरूश दोंगुल्लेचेर वास्को शारांत आसा.

गोंय विभागांतल्या नौदलाच्या कामाविशीं हेर म्हायती अशी -

१. आयएनएस हंस - भारतीय नौदलाचो हो म्हत्वाचो हवाई तळ. सी. हॅरियरा सारकीं झुजारी विमानां थंय आसात. 'कामोव २५' आनी 'कामोव २८' हीं हॅलिकॉप्टरां, 'इल्युशीन ३८' विमानां आयएनएस हंसाचेर आसात. ह्या तळावयल्या सगळ्या तरांच्या विमानांची योग्य तरेन देखभाल आनी दुरूस्ती करपाची यंत्रणांय ह्या हवाई तळार आसा. रशियी बनावटीच्या विमानांची दुरूस्तीय हांगा जावंक शकता.

२. आयएनएस गोमंतक - ७ मार्च १९६४ ह्या दिसा ह्या नावीक तळाची उबारणी जाली. २२ संरक्षक फांटे आनी गोंयांत येवपी नौदलाच्या तारवांक आवश्यक त्यो सुविधा ह्या नावीक तळावयल्यान दिवप जातात.

३. आयएनएस मांडवी - ह्या नावीक तळाचें खाशेलपण म्हळ्यार हांगा भारतीय नौदल अकादेमी आसा. दर स म्हयन्यांनी हांगा सुमार ९० कर्मचारी /अधिकारी प्रशिक्षीत जातात.

४. आयएनएस जिवन्ती - हें ७९ खाटींची तांक आशिल्लें हॉस्पिटल. नौदलाच्या जवानांक हांगासल्ल्यानूच वैजकी सेवा दिवप जाता. चड गंभीर स्वरुपाच्या प्रकरणांनी गोंय वैजकी म्हाविदयालय आनी आरोग्य संचालक हांचो आदार घेवप जाता.

५. हायड्रोग्राफिक स्कूल - आग्नेय आशियांत ज्यो मोजक्योच संस्था आसात तातूंतली एक अशी ही प्रशिक्षण संस्था. भारतीय नौदलाच्या आनी परदेशी नौदलाच्या कर्मचाऱ्यांक हांगा खास प्रशिक्षण मेळटा.

६. नेव्हल कोस्ट बॅटरी - हो विभाग गोंय बंदराची राखण करता.

७. वॉरशिप ओव्हरसिईंग टीम - गोवा शिपयार्ड भारतीय नौदलाखातीर जीं तारवां आनी झूजनौका बांदता तांचेर हो विभाग नदर दवरता. सद्या एक क्षेपणास्त्र वाहक नौका, एक नाविक प्रशिक्षण नौका आनी दोन जलसर्वेक्षण नौका हांची निर्मिती ह्या विभागाचे देखरेखीखाला सुरू आसा.

८. बेझ वर्कशॉप - गोंयांत येवपी नौदलाच्या सगळ्या नौकांची मुळावी (किरकोळ) दुरूस्ती हांगा करतात.

९. नेव्हल ट्रान्स्पोर्ट रिपॅर वर्कशाप - गोंयांत येवपी नौदलाच्या तारवांनी व्हड प्रमाणांत इबाड जाल्लो आसल्यार हांगा तांची दुरूस्ती करतात.

१०.सीवर्ड डिफॅन्स बोट टी ५५ - गोंयांत तळ ठोकून आशिल्ली ही नौका सोद आनी आदार दिवपाच्या वावराक वापरतात. प्रशिक्षक विमानांक आदार दिवपाखातीर आनीक जाय थंय गस्त घालपाखातीर तिचो वापर करतात. सद्या हे नौकेची दुरूस्ती मुंबय सुरू आसा.

११. नेव्हल आर्मामॅंट डेपो - हे मुळचें पुर्तुगेजांचें शस्त्रागार १९६३ त भारतीय नौदलान ताब्यांत घेतलें. शस्त्रांची जतनाय, दुरूस्ती आनी पुरवण हांगासल्ल्यान करप जाता.

१२. नेव्हल स्टोर डेपो - नौदलाच्या हवाई तळावयल्या सगळ्या विमानांक हांगाच्यान आदार दिवप जाता.

– कों. वि. सं. मं.

न्याय आदार वैजकी : न्याय आदार वैजकी म्हळ्यार वैजकी शास्त्र आनी ते संबंदी हेर गिन्याना वरवी न्यायदानांत आदार दिवपी शास्त्र. हाका इंग्लीश भाशेंत Forensic Medicine वा Medical Jurisprudence वा Legal Medicine वा State Medicine अशींय नांवां आसात. कायदद्याचे गरजेचें वैजकी गिन्यान आनी वैजकी वेवसाया संबंदींचे कायदे अशे ह्या शास्त्राचे दोन घटक आसात. पयल्या घटकांवरवीं हें शास्त्र न्यायदानांत लागपी वैजकी आंगांसंबंदी मार्गदर्शन करता जाल्यार दुसऱ्या घटकांवरवीं वैजकी वेवसाय आनी तेसंबंदींच्या कायदद्याचें नातें दाखयता. सद्याच्या काळांत ह्या विशयाची व्याप्ती खूब वाडल्या. वैजकी वेवसायांतले कायदे आनी नेम थरोवपाचो वावर ह्या शास्त्राकडल्यान जाता. ह्या शास्त्राक न्याय वैजकी अशेंय म्हणूं येता.

वैजकी अभ्यासक्रमांत ह्या विशयाचो आस्पाव केल्लो आसा. समाजांतलो अन्याय पयस करपाखातीर, ते नदरेन गुन्यावाची योग्य तरेन विस्कटावणी करून आनी गरज पडटा थंय वैजकी गिन्यानाचो उपेग करून, न्यायदानाच्या कार्यांत मदत करप हो ह्या शास्त्राचो मुखेल हेत. खून, मारामारी, बळजबरी, बलात्कार, आत्महत्या, भृणहत्या, वीखबाधा ह्या सारक्या गुन्यावांच्या न्यायदानांत वैजकी शास्त्राचो आदार खूब गरजेचो आसता. देखून न्याय आदार वैजकी न्यायदानांत भोव मोलादीक वावर करता.

दोतोराचीं कर्तव्यां, पिडेस्तांकडेन संबंद, निश्काळजीपण, वेवसायीक जापसालदारकी, आगळिको, वैजकी आचारसंहितेचो भंग हे सारक्यो गजालीय ह्या शास्त्रांत आस्पावतात. ह्या शास्त्राचो फ्रेंच जाणकार ब्रोअरदॅल हाच्या मताप्रमाण, खंयच्याय दोतोरान, न्यायालयामुखार गवाय म्हणून वतना विज्ञानाचो मनीस ह्या नात्यान वचचें. भावनेचो आदार घेनासतना जें सत आसा, तेंच विज्ञानाचे नदरेन न्यायालयांत सांगचें. हाचेवयल्यान तज्ञ दोतोराच्या कर्तव्याची वळख जाता. न्याय वैजकी तज्ञ घटनेक बांदिल्लो आसता. तेखातीर ताणें, खंयचेय एके घडणुकेक वा सत गजालीक अवास्तव खर रूप दिवपाक फावोना. तेच भाशेन कसलीय सत गजाल जाणा जावन लिपोवन दवरून तिचें म्हत्व उणें करूंक फावोना.

न्याय वैजकी तज्ञ हो आपलो वैजकीचो अभ्यासक्रम पुराय करून ह्या विशयाचो पदव्युत्तर अभ्यास करतकूच तज्ञ जावंक पात्र जाता. वैजकी अभ्यासक्रम पुराय केल्लो खंयचोय दोतोर ह्या संबंदान गवाय दिवपाक शकता पूण त्या दोतोराक न्याय आदार वैजकी तज्ञ अशें म्हणीनात. पूण खंयच्याय दोतोराक कायदद्याचे नदरेन तज्ञ गवाय वा सादो गवाय म्हणून न्यायालयामुखार आपोवंक मेळटा.

न्याय आदार वैजकी तज्ञाचे कार्यपद्दतीखातीर ताका पुलीस वा न्यायालय, जिल्हाधिकारी हांचेकडल्यान कळोवणें वा आपोवणें येवंचें पडटा. मुंबय सारक्या शारांत कॉरोनर (Coroner) न्यायवैजकी तज्ञाक आपोवंक शकता.

इतिहासाचे नदरेन पळेल्यार न्यायवैजकी शास्त्राचो जल्म मनशाचे समाज रचने इतलोच पोरणो. 'फॉरॅन्सीक' (Forensic) हें उतर लॅटीन भाशेंतल्या 'फॉरम' (Forum) म्हळ्यार भासाभास करपाची सु[illegible] उतरावयल्यान आयलां. रोमी राजवटींत बाजाराभाशेन उक्ती सु[illegible] कामाखातीर वापरताले आनी थंय न्यायनिवाडो चलतालो. भार[illegible] ईजिप्त, सुमेरिया, बेबिलॉन सारक्या देशांनी ह्या विशयाचो समाजरचनेंत आस्पाव आशिल्ल्याचे दाखले मेळटात. इम्होटेप (In[illegible] हो (क्रि. पयलीं ३०००) इजिप्ताच्या झोसर (Zoser) राजाकडे[illegible] वैज आनी मुखेल न्यायमुर्ती म्हणून आशिल्लो. ताणें वैजकी गिन्या[illegible] कायदो हांची सांगड घाली, तेन्नासावन ताका पयलो न्यायवैज[illegible] मानतात. मड्याची चिकित्सा करपाची पद्दत इजिप्तांत खूब [illegible] काळासावन चलताली अशें मानतात.

रोमी संस्कृतीच्या इतिहासांत कांय अशाच घडणुकाचो [illegible] आसा. तातूंत ज्युलियस सिझर राजाच्या मरणाची घडणूक नों[illegible] तेप्रमाण क्रिस्त पयलीं ४४ वर्सा ताका मरण आयलें. तेन्नाच्या न्या[illegible] तज्ञांनी ताचे कुडीचो अभ्यास करून निश्कर्श काडलो की ताचे [illegible] २३ घाय आसून ताच्या हड्डुयावयलो घाय चड खोल आनी [illegible] गेल्लयान ताका मरण आयलें. सुमार दोन हजार वर्सांपयलीं ग्री[illegible] हिपॉक्रेटस् (Hippocrates) हाणें वैजकी शास्त्र आनी कायदो हांचा[illegible] करून वैजांखातीर आचारसंहिता थारायली. 'हिपॉक्रेटाचो [illegible] (Hippocrates Oath) अशा उतरांनी, ही आचारसंहिता वळख[illegible]

चीन देशांत झी युआन लू' / (Hsi Yuan Lu) ह्या ग्रंथांत मरण[illegible] कुडीचो अभ्यास करपाखातीर मुद्दे मांडल्यात. तांच्या आदारान[illegible] कारण थारोवप सोंपें जाता. हो ग्रंथ, खोलायेन अभ्यास करून [illegible] शेंकड्यांत रचला आसुंये अशें मानतात. सतराव्या आनी [illegible] शेंकड्यांमदीं जर्मनी देशांत ह्या विशयाचेर खूब वावर केलो. Cor[illegible] Medico - Legale हो एम्. बी. वालेन्तिनी हाणें बरयल्लो जर्मन [illegible] ह्या विशयावयलो पयलो ग्रंथ १७२२ वर्सा उजवाडा आयलो. [illegible] आंतुआन लुई हाणें गोळ घेवन मेल्ल्या मनशांच्या आगांवयल्यो खु[illegible] आत्महत्येच्या खुणांच्या फरकांचें वर्णन १७६३ वर्सा उजवाडा[illegible] ई. फोदेरे हाणें ह्या विशयावयलो आपलो म्हान ग्रंथ १७[illegible] उजवाडायलो. तशेंच ए. ए. तारेदय हाणेंय त्या शास्त्रांत मोल[illegible] घाली.

एकुणिसाव्या शेंकड्यांत साबार देशांतल्या तज्ञ लोकांनी [illegible] अभ्यासान न्याय वैजकीच्या मळार भोव मोलादीक वावर केला [illegible] वर्सा हार्वर्ड विश्वविद्यालयांत ह्या विशयाचेर पदव्युत्तर अ[illegible] आपणायलो.

न्याय आदार वैजक शास्त्राचो विस्तार खूब व्हड आसा [illegible] सगळे फांटे आनी तांचो अभ्यास तशेंच जीवशास्त्र, वनस[illegible] जंतूशास्त्र, भौतीकशास्त्र, रसायनशास्त्र, भूगर्भशास्त्र, वखदां[illegible] कितलेशेच विशय न्याय आदार वैजकीच्या शास्त्रांत येतात. ते[illegible] अभ्यास करून न्याय वैजक निर्णय घेवंचो पडटा. हा[illegible] (Fingerprints), पांयांचे ठशे, ओठांचे ठशे असल्या बारीक ग[illegible] अभ्यास ह्या विशयांत येता.

विमान अपघातांत वा हेर कसल्याय अपघातांत जेन्ना शरीर[illegible] जावन मनशाची वळख मेळना तेन्ना हात, पांय, हाडां हांचो अभ[illegible] पटोवपाक मार्गदर्शक थरता. रानांत मेळिल्लो हाडांचो सांगाडो[illegible] काय जनावराचो आनी मनशाचो आसल्यार दादल्याचो काय [illegible]

स करून ते व्यक्तीची उंचाय, पिराय हे विशींच्या गजालींचेर र वैजकी तज्ञ उजवाड घालतात. तशेंच मरून कितलो वेळ तलो हाचोय अदमास करपाक हें शास्त्र आदार करता. रणाचें कारणूय ह्या अभ्यासांत होलमता. कोणूय मनीस आवय चे पयलीं मेला वा बाळंटेरा उपरांत मेला तशेंच बुडून मरण य मारून उदकांत उडयला ह्या सारक्या गजालीं फाटलें सत हाडपाचें काम न्यायवैजकी तज्ञ करतात. अशे तरेन मनशाक ख्यास्त करपाच्या कामाक न्याय वैजकी शास्त्र ा Superimposition चें तंत्र वापरून अमूक मनशाची ती कवटी वा ना हें थरोवंक येता. तज्ञ लोक ती कवटी परतून घडोवन तेचेर सगळे कृत्रीम स्नायू परतून बसोवन मेल्लो मनीस कसो आसुंये हें थरयतात. तशें केल्ल्यान फुडली न्यायालयीन चवकशी सोंपे जाता. कोणूय मनीस मरता तेन्ना दोतोराक ताचे पिडेचें रपाक कठीण जाल्यार न्याय वैजकी तज्ञ ताची पिडा वळखूंक केन्ना केन्ना कांय वखदांक लागून वा वखदांतली भरसण कारण जावं येता अशा कागाळींनी न्याय आदार वैजकी तज्ञ सत डपाक मोलादीक आदार करता.

ाचे दिसपट्टे जिणेंत खून, आत्महत्या, भृणहत्या तशेंच बॉम, बलात्कार अशा तरांच्या गुन्यावांनी न्याय आदार वैजकी तज्ञ वावर करता आनी ह्या वावरा उदेशीं न्यायालयांचें काम खूब ा

– डॉ. दयानंद मंगेश राव

संस्था : दोन पक्षकारांमदल्या झगड्यांचो तिसरे व्यक्तीकडल्यान करपाक घडयल्ली संघटना वा यंत्रणा म्हळ्यार न्यायसंस्था. काळात जेन्ना दोन मनशांमदीं वा पंगडांमदीं झगडें जातालें, तेन्ना ाचो निवाडो ते मनीस वा पंगड आपल्या शारिरीक बळग्याचेर न्यायसंस्था हो हाचेमुखावयलो पांवडो आनी मनशाचे संस्कृतीक चो म्हत्वाचो भाग. न्यायसंस्थेचे तीन मुखेल घटक आसात. दोन तांचेमदीं उपरासपी तंटो आनी तंट्याचो निवाडो करपी तिसरी

यसस्थेची मुखेल शक्त म्हळ्यार, लोकांमदीं न्यायसंस्थेविशीं आदराची भावना. वयले वयर पळोवंक अशें दिसता की त्याच्या आदेशांक शासनाचे शक्तीचोच आदार आसता. पूण दुसरे ळेत जाल्यार न्यायखात्याचे आदेश पाळपाची शासनाचेर सक्तीच

ना केन्ना निवाडो करपाखातीर कायद्याची गरज आसताच अशें पूय पक्षकारांचें म्हणणें आयकून त्या तंट्यापुरतो निकाल दिवं येता. यबुद्धीचे समाधान जावपाखातीर समान स्वरुपाच्या झगड्यांचो सारको जावंक फावो, ह्या तत्त्वाप्रमाण खंयच्या वेळार कोणें कशें हे थरोवपाची गरज उपरासली; ताका लागून निवाडो करतना रुढी आनी धर्मीक आज्ञांचें पालन करपाक सुरवात जाली ण कसल्याय तंट्याचो निर्णय करतना तसल्याच तंट्याचे पोरणे तपासून पळोवपाची प्रथा जावन पडली. हातूंतल्यान 'बंधनकारक वल्याचो' (Binding Precedent) कल्पना जल्माक आयली. समाजीक रुढी, नितीक आनी धर्मीक संकेत हेच सुर्वेचे कायदे आसले. शासनान तयार केल्लो धर्मातीत कायदो बरोच उसरां अस्तित्वांत आयलो.

न्यायदानाचें काम सुर्वेक धर्मगुरूंच्या हातांत आसलें. धर्मवचनां हो कायद्याचो मुखेल आदार आसलो. देवाक प्रसाद लावपाची प्रथा भारतावांगडाच ग्रीस, इजिप्त, इटली ह्या देशांनी आसली. न्यायालयां, देवळांनी भरतालीं आनी पुजारी न्यायदान करताले. कालांतरान युरोपांत धर्मीक न्यायालयां स्थापन जालीं. पुर्विल्ले न्यायसंस्थेचो भर तंट्याचो निवाडो करपाचेर नासलो. जाल्यार दोगांय मदल्या एका पक्षकाराचो गुन्यांव साबीत करपाचेर आसलो. सोपूत घेवप, मंत्र म्हणप, प्रसाद लावप, दिव्य करप असल्या पद्दतींक त्या वेळार म्हत्व आसलें. हाचे उपरांतच्या काळांत न्यायसंस्था हो राज्यसंस्थेचोच एक वांटो जालो. न्यायदानाचो अधिकार धर्मगुरू इतलोच राजाचेय कक्षेंत येवपाक लागलो. राजा स्वता वा आपणें नेमिल्ल्या अधिकाऱ्यांच्या आदारान न्यायदान करपाक लागलो. अशे तरेन न्यायसंस्थेचेर राजकीय सत्तेचें नियंत्रण आयलें.

पुर्विल्ल्या ग्रीस देशांत ॲथेन्सांत न्यायालय भरतालें. ताचें स्वरूप नागरिकांची समिती कशी आसलें. राजा निर्णय दितालो आनी तो देवान राजावरवीं वदयल्लो कौल वा निवाडो अशें मानून घेताले. इ.स.प. सुमार ४५३ वर्सा ग्रीसांत, भोंवपी न्यायाधिशांची नेमणूक जाली. ते ते सुवातेर वचून निवाडो करप हें तांचें कार्य आसलें. पूण ही पद्दत रोखडीच बंद जाली आनी ॲथेन्सांत ४० न्यायाधिशांची समिती स्थापन करपाचो रिवाज सुरु जालो. ह्याच सुमाराक भौशीक लवाद पद्दतूय सुरू जाली.

रोम शारांत न्यायसंस्थेची उदरगत बेस बरी जाल्ली. पुर्विल्ल्या रोमी दिवाणी न्यायालयांत सादारणपणान एकूच न्यायाधीश आसतालो. चवकशेचें स्वरूप मुळावें आनी निमाणें अशा दोन पांवड्यांचेर थरयल्लें आसलें. खटलो सामकोच किचकटीचो आसल्यार चड न्यायाधीश नेमताले.

सरंजामशाय पद्दतींत धनी न्यायनिवाडो करतालो. दोन कुळांमजगतीं उपरासपी तंटे वा कूळ आनी धनी हांचेमदीं उपरासपी तंटे हांचो निवाडो दिवप हें धनयाच्या हातांत आसलें. हे तंटे चड करून जमनीसंबंदी आसताले आनी ताका लागून धनयाचो न्याय तांचे हक्क बळिश्ट करपाचे नदरेन लागतालो. सरंजामदारांचें हें पक्षपाती धोरण जाग्यार हाडपाक राजाचीं भोंवडे न्यायालयां बऱ्याक पडलीं. न्यायदानाच्या कामाक राजा स्वता वतालो वा आपल्या अधिकाऱ्यांक धाडटालो आनी खुबशा फावटीं कुळांवटेन निवाडो दितालो.

न्यायसंस्थेचे उदरगतींतलो फुडलो पांवडो म्हळ्यार न्यायसंस्थेची शासनाकडल्यान जाल्ली वांटणी. सुर्वेक राजा आपूण न्यायदान करतालो. उपरांत ताचे सल्लागार राजाचे वतीन न्यायदान करपाक लागले. एकाच अधिकाऱ्याकडेन शासकीय आनी न्यायीक अशीं दोन तरांचीं कामां आसलीं. कांय तेंपान ह्या सल्लागारांचीं न्यायासंबंदांतलीं आनी शासकीय कामां वेगळीं जालीं. तेराव्या शतमानांत इंग्लंडांत Court of Exchequer, Court of Common Pleas आनी Court of King's Bench अशीं तीन न्यायालयां स्थापन जालीं. ल्हान स्वरुपाचे तंटे सोडोवपाखातीर Justice of Peace हे अधिकारी नेमपाची पद्दत सुरु जाली आनी सादारण लोकांच्या हातांत न्यायदान करपाचो हक्क पावलो.

फ्रांस देशांत राज्यक्रांती उपरांत न्यायसंस्थेंत उदरगत जायत गेली. थंय अव्वल न्यायालयाचें अधिकारपण व्हडल्या स्वरुपाचें जावन रावलां. अव्वल न्यायालयांवयर अपील न्यायालय आसा आनी ताचेवयर सर्वोच्च

न्यायालय (Supreme Court) आसता. तेभायर थंय शासकीय न्यायालयूय आसा. सरकारी हुकुमांआड दाद ह्या न्यायालयांत मेळटा.

अमेरिकेंत कायदेमंडळ आनी न्यायसंस्था हांचेमदीं चड फरक नासलो. अमेरिका स्वतंत्र जातकूच न्यायसंस्थाय सामकी वेगळी जावन तिका मेकळीक मेळ्ळी. अमेरिकेंत केंद्रीय न्यायसंस्था आनी राज्यांच्यो न्यायसंस्था, अशो दोनूय संस्था अस्तित्वांत आसात. केंद्रीय न्यायसंस्थेचीं न्यायालयां राज्य पातळेचेर लेगीत आसात. तीं फकत राज्यघटनेचेर आदारीत संघराज्यीय प्रस्न वा संघराज्यांच्या कायद्याविशींचे तंटे सोडयतात. संघराज्यीय सर्वोच्च न्यायालयांत अपील करपाची तजवीज केल्ली आसा.

रशियेंत न्यायसंस्थेचेर सुर्वेक सरंजामशायेचो वचक आसलो. साम्यवादी क्रांती उपरांत थंय लोकांची न्यायसंस्था स्थापन जाली. रशियेंत पंचवीस हजारांवयर लोकन्यायालयां आसात. ह्या न्यायालयांवयर प्रदेशीक न्यायालयां आसात आनी सगळ्यांत उंचेलें न्यायालय म्हळ्यार उच्च न्यायालय. हे भायर दर एका कारखान्यांत 'कॉम्रेड कोर्ट' आसात. ह्या कोर्टांत कामगारांच्या बेशिस्तपणाचे वा गैरवर्तुणुकीविशींचे खटले चलतात. रशियेंत ज्युरी पद्दत अस्तित्वांत ना. दर एका न्यायालयांत तीन न्यायाधीश आसतात. तातूंतले दोन सादारण नागरीक आसतात आनी तिसरो कायदोतज्ञ आसता. न्यायाधिशांची वेंचणूक शासना कडल्यान जायना. वेंचणुको घेवन न्यायाधीश वेंचून काडटात.

न्यायालयांचे प्रकार - न्यायालयांत चलपी खटले चड करून दिवाणी (Civil) आनी फौजदारी (Criminal) स्वरुपाचे आसतात. तरेकवार न्यायसंस्थांचें एकीकरण करतना इंग्लंडांत नाविक न्यायालय, धर्मीक न्यायालय, वेपाराविशींचें न्यायालय अशीं तरेकवार न्यायालयां रद्द थरयलीं आनी तांचे अधिकार मुखेल न्यायालयाक दिले. फुडें अर्थीक वेव्हाराची व्याप्ती आनी गुंतागूंत वाडपाक लागले उपरांत वेगवेगळ्या न्यायालयांची स्थापणूक जाली.

प्रशासकीय न्यायालय - युरोपांत प्रशासकीय न्यायालयाची पद्दतशीर उदरगत जाली. शासनसंस्थेच्या हक्कांची राखण, भौशीक हिताची राखण, अधिकाराभायलें शासकी कृत्य रद्द थरोवप, नागरीक आनी शासनसंस्था हांचे मजगतीं उपरासपी तंटे सोडोवप ह्या सारकीं कामां ह्या प्रशासकीय न्यायालयाचे कक्षेंत आसात. भौशीक हिताचे नदरेन निवाडो दिवप हें प्रशासकीय न्यायालयाचें खाशेलपण. भारतांत मात युरोपाभाशेन स्वतंत्र प्रशासकीय न्यायालयां नात. हांगा मंत्री, सचीव, आयुक्त, न्यायाधिकरण सारकिल्यो संस्था हे प्रस्न सोडयतात. तांच्या निवाड्याआड नागरिकांक उच्च न्यायालयाकडेन गाराणें मांडपाक मेळटा. तशेंच, खाशेली परवानगी घेवन सर्वोच्च न्यायालयाकडेन अपील करूंक मेळटा.

सेना न्यायालय - सैनिकी दळांत शिस्त आनी नेम नागरी जिणेपरस वेगळ्या स्वरुपाचे आसतात. हाका लागून स्वतंत्र सेना न्यायालयांची स्थापणूक करपाची गरज उपरासली. चड करून ह्या न्यायालयांचे न्यायाधीश सैन्यांतलेच वडील अधिकारी आसतात. सेना न्यायालयाची चड उदरगत रोमी काळांत जाली. भारत देशांत इंग्लंड देशाप्रमाणच सेना कायदो तयार केलो. हातूंत काळाप्रमाण बदल जायत रावले. १९५० वर्सा लोकसभेन ह्या कायद्याक संमती दिली. नावीक दळाचें न्यायालय १९३४ वर्साच्या नावीक अधिनेमां प्रमाण स्थापन केल्लें. १९५० वर्सा हवाई दळाचेंय वेगळें न्यायालय स्थापन केलें. भारतीय सेनेच्या तिनूय दळांचीं वेगवेगळीं न्यायालयां आसात.

उद्देगीक न्यायालयां - उद्देगीक तंटयांचो आंकडो आनी विविधताय दोनूय गजाली उद्देगीक क्रांतीउपरांत खूब प्रमाणांत वाडल्यो. ह्या तंट निवाडो करपाखातीर वेगळो कायदो करपाची गरज निर्माण ज भारतांत उद्देगीक न्यायालयांच्या मळार खूब उदरगत जाल्या. पगारवर नुकसान - भरपाय हांचेविशीं तंटे सोडोवपाखातीर वेगळीं न्याया आसात. तशेंच, सर्वसादारण मजूर-मालक तंटयाखातीर मजूर न्याया आनी उद्देगीक न्यायाधिकरणां, केंद्रीय आनी राज्य शासनांच्या अधिनेमा स्थापन केल्यांत. संप, टाळेबंदी, नोकरेच्यो अटी, नोकरेंत उपरासपी आनी तंटे हेविशीं उद्देगीक न्यायालयां निवाडे करतात. तांच्या निवाड पाळो दिलोना जाल्यार दंडूय फर्मावपाक शकतात. उद्देगीक न्यायालय निर्णयाआड उच्च न्यायालयांत अपील करूं येता आनी ताचेवयले अ सर्वोच्च न्यायालयाकडेन करचें पडटा.

वेपारी न्यायालयां - मध्य युगांत युरोपांत 'Law Merchant' नां वेपारी कायदो अस्तित्वांत आयलो. जमनीवयल्यान तशेंच दर्यावयल जावपी वेपार सोंपो करपाचे नदरेन हो कायदो फुडें बरोच विकसीत ज सद्या फकत फ्रांस, बेल्जियम आनी लॅटीन अमेरिकेंतल्या कांय भा वेपारी न्यायालयां अस्तित्वांत आसात. पूण ह्या न्यायालयांक आंतरराः पांवडो उरूंक ना.

भुरग्यांचीं न्यायालयां - ह्या न्यायालयांचो हेत गुन्यांव करपी भुरग ख्यास्त दिवप हो न्हय, जाल्यार गुन्यांव करपाक भुरग्यांक क परिस्थिती प्रवृत्त करता हाचें निरीक्षण करप आनी बालगुन्यांवकारांचे पळोवपाचे नदरेन फावो ते उपाय येवजप.

भारतीय न्यायसंस्था - पुर्विल्ल्या काळांत हेर देशांप्रमाणूच भारत न्यायसंस्था संघटीत नाशिल्ली. न्यायाचें प्रतीक राजा आनी न्यायदान हे काम असो समज आसलो. वेव्हारांतल्यो दिवपा - घेवपा विशींच्यो का समाजीक आनी वैयक्तीक गुन्यांव हांचो निवाडो राजान करपाचो आ पूण तो निर्णय एकल्याचो जावंक जायना म्हणून न्यायसभा राजाक अ करताली. कौटिल्याच्या अर्थशास्त्रांत न्यायसभा, दावे, गुन्यांव, ख साक्षीदार आनी तांची गवाय ह्या गजालींविशीं विस्तारान म्हायती आसा. मुसलमानी राजवटींत बादशाह हो न्यायवेवस्थेचो मुखेल आ ताच्या हातासकयल मुखेल काजीचें न्यायालय आसतालें. तेभायर - ई - अला, दरोगा - ई - अदालत, काझी मुफ्ती, अमीन दप्तर, फौ अदालत, ल्हान अदालत असलीं तरेकवार न्यायालयां आस मराठ्यांचे राजवटींत शिवाजीन अश्टप्रधान नेमिल्ले. तातूंत एक न्याय आसतालो आनी तो न्यायवेवस्थेचो मुखेल आसतालो. ब्रिटिशांनी १ वर्सा कलकत्ता, मद्रास आनी मुंबय शारांनी 'Mayor's Court' नां न्यायालयांची स्थापणूक केली. १७७३ वर्सा कलकत्याक न्यायालयाची स्थापणूक जाली. मद्रास आनी मुंबय 'Records नांवाचीं न्यायालयां आसलीं. मागीर तीं बरखास्त जावन 'सर्वोच्च न्याय स्थापन केलें. १८६१ वर्सा केल्ल्या High Court Act ह्या कायद्या मुंबय, कलकत्ता आनी मद्रास उच्च न्यायालयां निर्माण केलीं. १ वर्साच्या अधिनेमाप्रमाण मध्यवर्ती न्यायलय स्थापन केलें, ताक न्यायालय अशें म्हण्टाले. ताचेवयलो अपील प्रिवी काउन्सिलाकडेन पडटालो. १९४९ वर्सा प्रिवी काउन्सिलाचो हिंदुस्तानावयलो अ काडून घेतलो आनी संघ न्यायालयाचें रुपांतर सर्वोच्च न्यायालयांत

…वारी १९५० सावन नव्या संविधानाप्रमाण संघ न्यायालय सोंपून …सर्वोच्च न्यायालय निर्माण केलें.

…लयांमुखार येवपी प्रकरणां चड करून दिवाणी आनी फौजदारी …कारांनी वांटून घेतात आनी न्यायाधिशांची कार्यकक्षा थरयतात. … फौजदारी आनी कार्यकारी अशीं तीन तरांचीं न्यायालयां … जिल्ह्याचे मुखेल सुवातेर जिल्हो न्यायाधीश आसता. जिल्ह्याच्या … तालुक्याच्या गांवांत एक वा तालुको व्हडलो आसल्यार चड …ण आसतात. दिवाणी प्रकरणा संबंदांत न्यायकक्षा वा अधिकारिता …गलींचेर आदारिल्ली आसता. १) दाव्याचें स्वरूप २) दाव्याचे … आंकडो ३) थरावीक वाठारावयलें नियंत्रण. ही प्रदेशीक कक्षा … आदेशाप्रमाण थरयतात. कनिश्ठ न्यायालयांच्या निर्णयाआड …यायाधिशाकडेन आनी वरिश्ट दिवाणी न्यायालयाच्या निर्णयाआड …यालयाकडेन अपील करपाक मेळटा. फौजदारी खटल्यांनी दर …ल्ह्यांत जिल्हो न्यायाधीश आसता. जिल्ह्याचो न्यायाधीश दिवाणी …फौजदारी अशीं दोनूय तरांचीं कामां पळोवपाक शकता. ह्या …शाच्या हाताखाला पयलो वर्ग आनी दुसरो वर्ग न्याय दंडाधिकारी … तांचेकडल्यान गंभीर स्वरुपाचे खटले जिल्हो न्यायाधिशाकडेन …देतात. जिल्हो न्यायाधिशांच्या निवाड्याआड उच्च न्यायालय आनी …परांत सर्वोच्च न्यायालय ह्या अनुक्रमान अपील करपाक मेळटा. … न्यायालयान दिल्ले निर्णय सकयल्ल्या न्यायालयांचेर बंधनकारक …त. सर्वोच्च न्यायालय आनी उच्च न्यायालयांच्या न्यायाधिशांच्यो …े राश्ट्रपती करता. न्यायसंस्था निर्भय, निःपक्ष आनी कसल्याच …दावन मुक्त आसलेबगर न्याय मेळपाक कठीण जाता. न्यायालयाचें … हें कायद्याचें राज्य 'Rule of Law' हे संकल्पनेचेर आदारून ….

– ॲड. अमोल थळी

…सुत्रां : अक्षपाद गौतम हाणें बरयल्लो न्यायशास्त्रावयलो मूळ ग्रंथ. … पांच अध्यायांचो आस्पाव जाता आनी दरेका अध्यायाचे दोन वांटे …आसात. त्या दरेका वांट्याक आह्निक अशें नांव आसा. पयल्या …यांत ११ प्रकरणां आनी ६१ सुत्रां, दुसऱ्या अध्यायांत एक प्रकरण … १३७ सुत्रां, तिसऱ्या अध्यायांत १६ प्रकरणां आनी १४५ सुत्रां, …ा अध्यायांत २० प्रकरणां आनी ११८ सुत्रां आनी पांचव्या अध्यायांत …करणां आनी ६७ सुत्रां आसात. अशें वाचस्पतिमिश्रान आपल्या न्याय …नेबंध ह्या ग्रंथांत बरयलां. न्यायसुत्रांतलीं कांय सुत्रां अशीं -

प्रमाण - प्रमेय - संशय - प्रयोजन - दृष्टान्त - सिध्दान्त
अवयव - तर्क - निर्णय - वाद - जल्प - वितण्डा - हेत्वाभास
च्छल - जाति - निग्रहस्थानानां तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसाधिगमः ।

…र्थ - प्रमाण, प्रमेय, संशय, प्रयोजन, दृष्टान्त, सिध्दान्त, अवयव, … निर्णय, वाद, जल्प, वितंडा, हेत्वाभास, छल, जाती आनी …स्थानां ह्या पदार्थांच्या तत्त्वगिन्यानान मोक्षाची प्राप्ती जाता.

इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं ज्ञानमव्यपदेश्यमव्यभिचारि
व्यवसायात्मामं प्रत्यक्षम्

अर्थ - इंद्रीय आनी विशय हांच्या संबंदांपसून तयार जाल्लें दुबावाविरयत …ो व्यभिचारी अशें जें गिन्यान ताका प्रत्यक्ष अशें म्हण्टात.

आप्तोपदेशः शब्दः ।

आप्तांचो उपदेश हेच शब्द प्रमाण आसात.

आत्मशरीरेन्द्रियार्थबुध्दिमनःप्रवृत्तिदोषप्रेत्यभावफलदुः
खापवर्गास्तु प्रमेयम् ।

अर्थ - आत्मो, शरीर, इंद्रीय, अर्थ, बुध्दी, मन, प्रवृत्ती, दोश, प्रेत्यभाव, फळ, दूख आनी अपवर्ग हीं प्रमेयां आसात.

पयल्या अध्यायांत सोळा पदार्थांचीं नांवां आनी लक्षणां सांगल्यांत आनी उरिल्ल्या ग्रंथांत ह्या लक्षणांची परिक्षा केल्ली आसा. दुसऱ्या अध्यायांतल्या पयल्या आह्निकांत संशय, प्रमाणसामान्य, प्रत्यक्ष अवयव, अनुमान, वर्तमान, शब्दसामान्य आनी शब्दविशेश अशीं आठ प्रकरणां आनी दुसऱ्या आह्निकांत प्रमाणचतुष्टय, शब्दनित्यत्व, शब्दपरिणाम आनी शब्दपरिक्षा अशीं चार प्रकरणां आसात. तिसऱ्या अध्यायांच्या पयल्या आह्निकांत आत्मो, शरीर, इंद्रीयां आनी इंद्रियांचे विशय हांचें विस्तारान विवेचन आयलां. तेचपरी हातूंत इंद्रीयभेद, देहभेद, चक्षुरद्वैत, मनोभेद, अनादिमरण, शरीरपरीक्षा, इंद्रीयपरीक्षा, इद्रियनानात्व आनी अर्थपरीक्षा हांचेंय विवेचन आयलां. दुसऱ्या आह्निकांत बुद्द, मन आनी अदृश्ट ह्या विशयांचें वर्णन आसा.

चवथ्या अध्यायाच्या पयल्या आह्निकांत प्रवृत्ती आनी दोश हांचीं लक्षणां, दोशांची परीक्षा, प्रेत्यभावाची परीक्षा, शुन्यतेचें उपादान आनी निराकरण, ईश्वराचें उपादानकारणत्व, आकस्मिकत्व, सर्वानित्यत्वाचें निरसन, सर्वनित्यत्वाचें निराकरण, सर्वस्वलक्षणपृथक्त्वाचें निराकरण, सर्वशुन्यत्वाचें निराकरण, सांख्य एकान्तवादाचें निराकरण, फळपरीक्षा, दुःखपरीक्षा आनी अपवर्गपरीक्षा हीं चवदा प्रकरणां आनी दुसऱ्या आह्निकांत तत्त्वज्ञानोत्पत्ती, अवयवी, निरवयव, बाह्यर्थभंगनिराकरण, तत्त्वज्ञानाभिवृध्दी आनी तत्त्वज्ञान परिपालन अशीं स प्रकरणां आसात.

पांचव्या अध्यायांतल्या पयल्या आह्निकांत जातिषट्क, प्राप्तिसत्र आदी सतरा प्रकरणां आसात. दुसऱ्या आह्निकांत न्यायाश्रित पांच निग्रह, अभिमतार्थ उल्लेख करूंक नाशिल्ले चार निग्रह, स्वसिध्दान्ताक योग्य अशा प्रयोगाभासाचे तीन निग्रह आनी निग्रहस्थानविशेश आदी विशयांचो उल्लेख आसा.

न्यायदर्शनाचेर जायते ग्रंथ आसले तरी न्यायसुत्राक एक आगळीच सुवात आसा. गौतमान ह्या ग्रंथांत प्रमाण आनी तर्क हांचेर चड भर दिला. पूर्वपक्षाची मांडावळ तो निपक्षपातिपणान करता. आपल्या सिध्दांतांचेर ताचो खर विश्वास आसा. मोक्षाची प्राप्ती हे हेर दर्शनांप्रमाण न्यायशास्त्राचेंय परम लक्ष्य ताणें मानिल्लें आसा.

– कों. वि. सं. मं.

न्युमोनिया : घातक अशा सुक्ष्म किटाणूंची लागण जावन पुलमांवांक सूज येता ताका न्युमोनिया म्हण्टात. न्युमोनियाचे दोन प्रकार आसात. ते म्हळ्यार-

१. खाशेलो न्युमोनिया - हो न्युमोनिया खास अशा जंतूपसून उपरासता.

२. शोशणजन्य न्युमोनिया (Aspiration) - हातूंत श्वसन तंत्राचे विकृतीक लागून सौम्य स्वरुपाचे रोगजंतू न्युमोनियाक कारणीभूत थरतात.

१. ज्या सुक्ष्म जंतूपसून खाशेल्या न्युमोनियाची लागण जावं येता. ते हिमोफायलस इन्फ्ल्युएंझा, स्ट्रॅप्टोकॉकस न्युमोनिया, स्ट्रॅफिलोकॉक्कस

पायोजिनस, क्लेब्सीएला न्युमोनिया आनी मायकोबॅक्टेरियम ट्युबरकुलोसीस. ह्या न्युमोनियाचे वायरस किटाणू अशे - कोक्षेला बूरनेटी, क्यू फीवर, मायकोप्लासमा न्युमोनिया आनी क्लामिडीया.

खाशेलो न्युमोनिया चड करून न्युमोकोक्कस ह्या सुक्ष्म जंतूपसून जाता. हातूंत पुलमांवाचो एक वा चड भाग वा शीर घट जांव येता. हो रोग ल्हान व्हड कोणाकूय जावं येता. पूण मध्यम पिरायेच्या आनी तरणाट्यांक ह्या रोगाची लागण चड जाता. थंडेच्या दिसांनी ह्या रोगाची लागण चड पातळटा. एका मनशाचे खांकीच्या शिंतोड्या वरवीं ह्या रोगाची लागण दुसऱ्या मनशाक जावंक शकता. जर रोग्यान फावो तशे आनी वेळार उपाय घेतल्यार ह्या रोगाचे कसलेच वायट परिणाम जायनात आनी हो रोग बरो जावं येता. तेचपरी रोग्यान खांकतना तोंडार कपडो धरप गरजेचें आसता.

लक्षणां - ह्या रोगांत अकस्मात तकली आनी आंग दुखून १०२° - १०४° सें. मेरेन जोर येता वा ताका ओंकारो येवं येता. ल्हान भुरग्यांक कांय वेळार मारुनूय येता. पुलमांवाचे जे वटेन ताची लागण जाता थंय स्वास घेतना वा खांकतना दुखता. न्युमोनियाच्या स्वरुपावयल्यान उणी चड धांप मारता. सुर्वेक सुकी खांक येता पूण उपरांत काळसार वा रक्सावल्ली थुकी येवंक लागता. कांय वेळार नाडी जलद चलता, रक्तदाब देंवता, आंग हून पूण सुकें आसता; तोंड तांबडें पूण निळसर जाता, जायते खेपे ओंठ फुट्टात आनी रगतांत न्युट्रोफिल नांवाच्या धव्या रक्तपेशींची खूब वाड जाल्ली आसता. सुक्ष्मजंतूनाशक वखदां घेतकूच ह्या रोगाचेर २४-४८ वरां भितर गूण पडटा. आनी सप्तका भितर पुराय रोग बरो जावं येता. सप्तका भितर ह्या रोग्याक गूण आयलोना जाल्यार रोगाचो वायट परिणाम जाला अशें समजुपाचें. उपचाराक चड वेळ लागल्यार रोग्याक मरणूय येवंक शकता. तशेंच चड जाण्टेपणांत वा खूब अशक्त मनशाक ह्या रोगाची लागण जाल्यार मरण येवंक शकता. हड्ड्याच्या क्ष-किरणांत न्युमोनिया जाल्लो भाग पळोवंक धव्या कुपावरी अंधूक दिसता.

दुश्परिणाम - १. पुलमांवाच्या एका भागांत जाल्लो न्युमोनिया दुसऱ्या भागांतूय पातळूंक शकता.

२. जाण्टेपण, जीर्ण ब्रॉंकायटीस, एम्फीसॅमा, खर न्युमोनिया, पुलमांवाचो कांक्र वा ब्रॉंकीयक्टीसीस जाल्यार न्युमोनिया खूब दीस आंगार उरूं येता.

३. छातयेंत उदक वा पूं जावन येवप.

४. रक्तदाब देंवूं येता.

५. न्युमोनिया वरवीं काळजा भितल्ल्या थराकूय सूज येवंक शकता वा काळीज जातूंत आसता ती पोती सुजता आनी

६. मेंदूजोर जावंक शकता.

हेर जातीचे खाशेले न्युमोनिया - १. स्टॅफिलोकोकायजन्य न्युमोनिया - स्टॅफिलोकोक्कस पायोजिनस ह्या जंतूंपसून हो रोग जाता. ह्या जंतूंची सरळ पुलमांवाक लागण जावं येता वा हाडांत पूं जाल्लो आसल्यार रगतांतल्यान लागण जाता. खूबशा फावटीं न्युमोनिया फ्लूच्या वायट परिणामांच्या रुपांत उपरासता.

२. क्लेबसिएल्ला न्युमोनिया - क्लेबसिएल्ला न्युमोनि ह्या जंतूपसून ह्या रोगाची लागण केन्नाय जाता. पूण खूबशा फावटीं हो जीवघेणोय आसूं येता.

३. ट्यूबरक्युलोसीस न्युमोनिया - मायकोबॅक्टेरियम ट्यूबर क्युलोसीस ह्या रोगजंतूपसून केन्नाय ह्या रोगाची लागण जावं येता. हाचीं लक्षणांय किरकोळ आसतात.

व्हायरस वा ल्हान बॅक्टेरियाक लागून जाल्ल्या न्युमोनियाचीं लक्ष… सादारण एकसारकींच आसतात आनी सौम्य स्वरुपांत कितलेशेच … रोगी तीं आपल्या आंगार सोंसता. हाचें क्ष-किरणा बगर निदान … कठीण जाता. हातूंत प्लीहाक सूज येवं येता. पूण धव्या रक्तपेशी… प्रमाणांत व्हडलीशी वाड जाल्ली दिसना. कांय वेळार ह्या रोगा… पेनिसिलीन फावो तितलें गूण दिना. कांय वेळार वखदांबगर ५-… दिसांभितर न्युमोनिया आपशींच बरो जावंक शकता. पूण तो … स्वरुपाचो आसल्यार वा व्हायरसाची मेंदवाक लागण जायत जा… रोग्याक मरण येवं येता. फ्लू आनी हुरहुरें आयिल्लें आसतना व्हा… न्युमोनिया जांव येता. मुगांयेदचा आकाराचे थिपके पुराय पुल… भोंवतणीं आयिल्ले क्ष-किरणांत स्पश्ट दिसतात.

आदेनो व्हायरसाक लागुनूय न्युमोनियाची पिडा लागता. कांय खेपे… २ म्हयन्यांचे पिरायेच्या भुरग्याक रॅस्पीरेटरी सीन्सीटीयल वायरस… लागण जावंक शकता. अजून मेरेन हाचेर खास वखद वा वासिनां … नात. खूबशा फावटीं हॉस्पिटल उपचार जालेना जाल्यार त्या भुरग्या… मरण येवपाचो हुस्को आसता. इन्क्युबेटरा सारक्या उपचार सुविधा… आस्पाव जाल्ल्याक मरणाचें प्रमाण बरेंच उणें जालां. क्लॅमिडिया … जंतूची (Psittacosis) लागण जाल्ल्या शेवण्याच्या सुक्या गुवा … न्युमोनिया जावंक शकता. हाचेर टॅट्रासायक्लिनान बरो गूण पडटा. … फिवर हो कोक्षेला बूरनिटी ह्या जंतू पसून तशेंच बादीत गोरवां … बोकड्यापसून उपरासता.

२. शोशणजन्य न्युमोनिया - हातूंत श्वसन तंत्राच्या वयल्या भागांतल… भितर स्वास वचपाच्या वेळार सकयल्या भागांतल्या वायू कोशांत सुक्ष्म… वतात आनी मागीर थंय सूज येता. ह्या प्रकारांत थुकयेची परिक्षा केल… हे सुक्ष्मजंतू मेळटात. श्वसनतंत्राच्या ल्हान व्हड इबाडाक लागून कांय वे… नाक वा तोंडांतलें शेंबूड चुकून पुलमांवां मेरेन पावता आनी तेन्ना अशे त… न्युमोनिया जावंक शकता. ह्या न्युमोनियाक कारणीभूत अशे स… स्वरुपाचे सुक्ष्मजंतू अशे - सॅप्टोकॉक्काय, न्युमोकोक्काय हिमोफाय… इन्फ्लूएन्झा, व्हिन्सेन्टस स्पायटोकेटस आनी फ्युजीफॉर्म बॅसिलाय.

शोशणजन्य न्युमोनियाचे चार उपप्रकार आसात - १. ब्रॉकोन्युमोनिया २. सादो शोशणजन्य न्युमोनिया ३. थीर न्युमो… (Hypostatic) ४. शस्त्रक्रिये उपरांतचो न्युमोनिया.

१. ब्रॉकोन्युमोनिया - हो दोनूय पुलमांवांक कुडक्या कुडक्यांनी इल्ले इ… कडेन पातळावन बादा जाता. ही लागण चड करून भुरगेपणांत ज… हुरहुरें, कोलेखांक सारक्या दुयेसांत जाल्यार, जाण्टयांक जीर्ण ब्रॉंकाय… एम्फीसेमा सारको त्रास आशिल्ल्याक चड प्रमाणांत जावं येता. हेर लक्ष… तींच पूण सौम्य स्वरुपांत आनी छातयेच्या दोनूय वटांनी जाणवता. ह… तेंपार ॲण्टीबायोटिक्सांक लागून चडसो वायट परिणाम जावंक पाव… पूण चड ल्हान भुरगीं, खूब जाण्टेपण, मुत्रपींड दाह, काळजाच्या विक… सारके त्रास आसल्यार ताचो वायट परिणाम जावंक शकता. थंड… वेळावेळार वखदां घेतल्यार हो न्युमोनिया टाळूंक येता.

२. सादो शोशणजन्य न्युमोनिया - नाक वा ताळ्यांतली थंडी चु… पुलमांवांमेरेन पावली जाल्यार न्युमोनिया जावं येता. हो चडसो एकेच व… जाता आनी छातयेच्या क्ष-किरणान हाचें खरें निदान जावंक शकता. … करून ॲंटिबायोटिक्सान १-२ दिसांनी गूण येता पूण कांय खेपे क…

…े दुश्परिणामूय उपरासतात.

…) न्युमोनिया - हांथरूणार सतत पडून आसल्यार, खूब अशक्त वा … मनशाक हो जावंक शकता. जाका थुकपाची लेगीत शक्त नासता … ननळयेंतलें शेंबूड पुलमांवांच्या सकयल्या भागांत वचून न्युमोनिया … शकता. हाची बादा दोनूय पुलमांवांक जावंक शकता. उठपा-… तांक नाशिल्ले दुयेंतीक दिसांतल्यान जायते फावटीं एके …ल्यान दुसरे कुशीर करीत रावल्यार हो न्युमोनिया टाळूं येता.

…त्रक्रियेउपरांतचो न्युमोनिया - पोट वा छातयेचे शस्त्रक्रियेउपरांत … खर दुखीक लागून खांकप शक्य जायना तेन्ना छातयेतलें शेंबूड …थयच सांठून न्युमोनिया जावंक शकता.

…ल्लो न्युमोनिया - हो एक प्रकारचो अपघाती न्युमोनिया. हातूंत …ांत पूं जावन पुलमांवांची कायम स्वरुपाची नासाडी जावं येता. …ोक्कोकस, पायोजिन वा क्लेब्सील्ला न्युमोनिया ह्या सुक्ष्मजंतूं वरवीं …मोनिया जाता. तोंड वा नाकाचेर शस्त्रक्रिया चालू आसतना गुंगी आसता. अशा वेळार दुशीत शेंबूड पुलमांवांत वचूं येता. तेचपरी …न बेशुद्ध जावन पोटांतली ओंक पुलमांवांत वचूं येता. तेचपरी …ांनी झटको येतकूच वा बंद पुलमांवांक सुक्ष्मजंतूंची लागण जावं …हो न्युमोनिया चडसो एकेच वटेन जाता आनी तो चडसो पुलमांवांच्या … भागाक जाता. पुलमांवांचो कॅन्सर जाल्ल्या भागांतूय न्युमोनिया येता. हाचीं चडशीं लक्षणां हेर न्युमोनियावरीच. पूण सुर्वेकूच …ल्यान पुलेल्लो वा रक्तावल्लो कफ खूब प्रमाणांत वता. १०-१५ …भेतर हातापांयांच्या बोटांचीं नाखटां वाटकुळीं जावंक लागतात. … उपचार जालोना जाल्यार वायट परिणाम जावन कायम स्वरुपाची … जावं येता. देखीक - पुलमांव निकामी जातात, मेंदवांत आनी …ड्यांच्या कुशीक पूं जाता.

…युकोविसीडोसीस ह्या अनुवंशीक दुयेंसाक लागून अपघाती न्युमोनिया …क शकता. अकारण अती कार्यक्षम ग्रंथीक लागून भुरग्याचे …यकेचेर वायट परिणाम जावंक शकता, जाका लागून परत परत …ाती न्युमोनिया जायत रावता आनी एक दीस मरण येता. स्वास …ेत खूब प्रमाणांत विनाकारण शेंबूड तयार जाल्ल्या कारणान भुरगें …ट्टा आनी अपघाती न्युमोनिया जाता. स्वासग्रंथींक अकारण सूज …ल्ल्या कारणान जोडयेक अपचनूय जावं येता. परत परत न्युमोनियाचे … अपचनाचे झटके येवन पुलमांव अशक्त जातात आनी ताका लागून …ळेजूय अशक्त जायत वता; काळिज सुजता, फुडें काळिज बंद पडटा … भुरग्याक ल्हानपणांतूच मरण येता.

न्युमोनियाच्यो जाती आनी स्वरुपाप्रमाण, रोगजंतू प्रमाण तशेंच थुकी, …केरणाच्या आदारान फावो ते ॲण्टिबायोटिक्स दिवप हो मुखेल उपाय. …ीक - पेनिसिलीन, सल्फा, टॅट्रासायक्लीन. खर स्वरुपाच्या न्युमोनियाक … ॲण्टिबायोटिक्स दितात. देखीक - सेफालेक्सीन, क्युनोलीन, …ोफ्लोक्सासीन, पी-फ्लोक्सासीन, ओ-फ्लोक्सासीन.

न्युमोनियाचो वायट परिणाम जाल्यार रोग्याक हॉस्पिटलांत उपचार …चो पडटा. गरजेप्रमाण मदीं मदीं प्राणवायू, शिरेंतल्यान ग्लुकोज वा …'टेबायोटिक दिवचें पडटा. रोग्याच्या छातयेंतलो कफ भायर वचचो …बून ताका एके कुशीर न्हिदोवन दवरचो पडटा. केन्नाय सिरिंगाच्या …दारान छातयेंतलो पूं ओडून काडचो पडटा.

- डॉ. आनंद हळर्णकार

न्यूझीलँड : ब्रिटीश राश्ट्रकुलांतलो एक स्वतंत्र देश. दक्षिण पॅसिफिक म्हासागरांत आशिल्लो हो देश, ऑस्ट्रेलिया राश्ट्राचे आग्नेय दिशेक सुमार १६०० किमी. पयस आसा. विस्तार ३४° दक्षिण ते ४७° दक्षिण अक्षांश आनी १६६° उदेंत ते १७९° उदेंत रेखांश. क्षेत्रफळ - २६९,०५७ चौ. किमी. लोकसंख्या ३,३९७, ००० (१९९१). न्यूझीलँड हो साबार जुंव्यांचो एक चोमो. पूण मुखेलपणान हो देश उत्तर जुंवो आनी दक्षिण जुंवो मेळून तयार जाला. स्टयुअर्ट होय जुंवो खूब म्हत्वाचो. त्या जुंव्याभायर चॅतम, कॅंबेल, करमॅडेक, थ्री किंग्ज, स्नेअर्झ, ॲंटिपडीझ सोलॅंडर, बाउण्टी, ऑक्लँड आनी हेर जुंव्यांचो ह्या चोम्यांत आस्पाव जाता. हातूंतले कांय जुंवे मुखेल चोम्या सावन शेंकड्यांनी किलोमीटर, पयस आसात. देशाचे अस्तंतेक टास्मन दर्या आसून हेर दिशांनी दक्षिण पॅसिफीक म्हासागर आसा. क्रिस्तांव हो देशाचो मुखेल धर्म आसून, वॅलिंग्टन ही देशाची राजधानी आसा.

भूंयवर्णन - न्यूझीलँड देशाचो आंवाठ खूब ल्हान आसलो तरी, थंयची भूंय विंगड विंगड प्रकाराची आसा. पुराजीव म्हाकल्पांत सुमार ५७,००,००,००० वर्सां पयलींसावन थंय जमीन अस्तित्वांत आशिल्ली अशें भूंयशास्त्रज्ञांनी मत मांडलां. उपरांत जमनीचे जडणघडणेंत जमनीची नेटान उलथापालथ जाली. मुखार पुरानूतन युगांत ज्वालामुखीचे क्रियेक सुरवात जाली आनी ती क्रिया साबार वर्सां चालूच रावली. आयज लेगीत ही क्रिया कांय प्रमाणांत उत्तर जुंव्यांचेर चालूच आसा. त्या जुंव्यांचेर ज्वालामुखीचे सडे आसून, थंयच्या चडशा पर्वतांचो उगम ज्वालामुखीवरवीं जाला.

उत्तर जुंव्याचेर देशांतले अर्द्यापरस चड लोक रावतात. ह्या जुंव्याचो सुमार ६३% भाग ल्हान-व्हड दोंगरांनी आनी पर्वतावळींनी वेश्टील्लो आसा. ईशान्येक कूक सामुद्रधुनीसावन ईस्ट कॅपमेरेन व्हड पर्वतांची रांक आसा. जुंव्याचे दक्षिण दिशेक पिकाळ मळां आसात. जुंव्याच्या मध्य भागार आनी तळ्यां भोंवतणीं ज्वालामुखीसावन तयार जाल्ले सडे आसात. रुअपेदू, नाउरहॉई आनी तॉंगरीरू ह्या तेमकांचेर ज्वालामुखींची क्रिया चालूच आसता. हाका लागून त्या तेमकांक जित्या ज्वालामुखींचीं तोंडां अशें म्हण्टात. त्या प्रदेशांत साबार ल्हानव्हड तळीं, तळयो, धबधबे आनी झरी आसात. अस्तंतेक मानावाटू हें मळ आसून थंयच वाइकॅटो हे सगळ्यांत व्हडले न्हंयेन तयार केल्लें खोल देगण आसा. ऑक्लंड आनी वेलिंग्टन हीं ह्या प्रदेशांतलीं प्रसिद्ध शारां.

दक्षिण जुंव्याचें क्षेत्रफळ १,५०,४६१ किमी. आसून तो उत्तर जुंव्यासावन २५ किमी. रुंदायेचे कुक समुद्रधुनीन वेगळो केल्लो आसा. ह्या जुंव्याचेर आल्प्स पर्वतरांको सगळ्याक पातळिल्ल्यो आसून चारूय दिशांनी ल्हानव्हड अशीं साबार तेमकां दिश्टी पटडात. ह्या सगळ्या तेमकांभितल्लें कुक हें तेमुक सगळ्यांत उंच आसा (३,७६४ मी.) ह्या तेमका लागसारूच टास्मन ही ३० किमी. लांबायेची हीमन्हंय आसा. तशेंच ह्या जुंव्याचेर हीमन्हंयांनी वेश्टिल्ले साबार सडे आनी तळीं दिश्टी पडटात. दक्षिण आल्प्सचे उदेंतेक कॅंटरबरी हें हांगाचें सगळ्यांत व्हड मळ आसा. हांगाच्या साबार तळ्यांतलें टी ॲनाऊ हें सगळ्यांत व्हड. हांगाच्या आल्पायन चेन आनी हानमर वाठारांनी हून उदकाचे झरे आसात.

न्यूझीलँड देशाच्या उत्तर आनी दक्षिण जुंव्यांचेर मेळून ल्हान व्हड अशो साबार न्हंयो आसात. ह्या चडशा न्हंयांचो उगम पर्वतावळींचेर जाल्लो आसून-

चडशो न्हंयो उथळ आसात. वायकॅटो, वाँगनूई, रँगिटीकी आनी वायरोआ ह्यो उत्तर जुंव्यावयल्यो मुखेल न्हंयो आसून क्लूथा, वायटॅकी, टार्यस मेंताउरा, वायमॅकरिरी आनी वाटूआऊ ह्यो दक्षिण जुंव्याचेर आशिल्ल्यो म्हत्वाच्यो न्हंयो आसात. तशेंच दोनूय जुंव्यांचेर साबार तळीं आसून, तीं चड करून ज्वालामुखीक्रियेसावन तयार जाल्लीं आसात. तातूंतलीं ताउपो, टी ॲनाऊ, वाकटिप तळीं हीं चड म्हत्वाचीं.

हवामान - देशांतलें हवामान मुखेलपणान सागरी आसा. पूण गिमाच्या दिसांनी दर्यासावन येवपी शितळ वारो हवामानांतली उश्णताय उणी करता आनी शियाच्या दिसांनी तें उबदार दवरता. हाका लागून हांगाचें हवामान चड करून सौम्य आनी सूखदिणें आसता. देशाच्या उत्तर वाठारांत सरासरी तापमान १५° सें. आसता आनी दक्षिण प्रदेशांत ते १२° सें. इतलें आसता. दोंगरी वाठारांनी शियाळ्यांत सदांच बर्फ पडटा. थंय वर्सूयभर आंतऱ्यापयऱ्यान पावस पडत आसता. दोंगरी वाठारांनी पावसाचें प्रमाण चड आसून, चडांत चड पावस ७६० सेंमी. पडटा. हांगा ल्हानव्हड भूंयकापांचें प्रमाण चड आसा. दर वर्सा हांगा शेंकड्यांनी भूंयकापांचे धक्के बसतात.

वनस्पत आनी मोनजात - न्यूझीलँड देशाची सुमार २०% भूंय रानाखाला आसून, तातूंत विंगड विंगड प्रकारची वनस्पत सांपडटा. हेर खंडासावन आनी परकी आक्रमणांसावन हे जुंवे खूब काळ वेगळे उरिल्ल्यान हांगा हेर देशांक खबर नाशिल्ली अशीय वनस्पत हांगा सांपडटा. आयज जे वाठार राबित्याक योग्य नात अशा वाठारांनी आनी राखून दवरिल्ल्या वाठारांनी दाट रानां आनी झोंपां पळोवपाक मेळटात. हालींच्या तेंपार ज्वालामुखीसावन तयार जाल्ल्या सड्यांचेर पायन रुखांची व्हडा प्रमाणांत लागवड जाल्ली आसा. रानांची जतनाय घेवपाखातीर आनी नवी रुखावळ वाडोवपाखातीर न्यूझीलँड सरकारान दर एका राज्यांत 'राज्य वनसेवा' खातीं उगडल्यांत. बीच, पायन, फर आनी हेर सदापाचवी उरपी रुखावळ आसून रीमू, मटाई आनी कोनार हीं थळावीं झाडां आसात.

न्यूझीलँड देश खूब काळ वेगळो उरिल्ल्यान हांगा कांय मेजक्याच जातींची मोनजात दिश्टी पडटा. जॅको आनी ट्यूटारा ह्यो शेड्ड्यांच्यो जाती मुळाव्यो न्यूझीलंडाच्योच. हांगा शेड्ड्यांच्यो सुमार २० वेगवेगळ्यो जाती आसात. हांगा पुर्विल्ल्या जातींचेय बेबे पळोवपाक मेळटात. युरोपीय लोक जेन्ना हांगा आयले तेन्ना ताणीं पाळीव मोनजातींवांगडा हेर जनावरांय आपले वांगडा हाडलीं. हातूंत तांबडें हरण, धवे लोकरीचे प्राणी, सोंशे हांचो आस्पाव जाता.

मोनजातीच्या मळार हो देस गरीब आसलो, तरी न्यूझीलँड हो सवण्यांचो सर्ग आशिल्लो अशें म्हण्टात. खाशेली गजाल म्हळ्यार हांगा उडूंक येना अशीं खूब सवणीं आसात. हातूंत मॉआ, किवी, बॅका, नॉटोर्नीस ह्या सवण्यांचो आस्पाव जाता. ह्यूआ, झॅड्लबॅक आनी थ्रश हीं मुळावीं न्यूझीलँडाचींच सवणीं. टूई, फॅनटेल आनी बॅलबर्ड हीं सवणीं ऑस्ट्रेलियांत सांपडपी सवण्यां भाशेन आसात. स्थलांतरीत सवण्यांचोय आंकडो व्हड आसा. जॅनेट हें सवणें ऑस्ट्रेलियेसावन जाल्यार स्कूआ, पॅन्वीन, शाग हीं ॲंटार्क्टिक प्रदेशांतल्यान आयिल्लीं सवणीं.

इतिहास - युरोपीयन वसणूकवादी, न्यूझीलँड जुंव्यांचेर १८ व्या शेंकड्याचे निमाणेकडेन पावले. त्या वेळार थंय माउरी लोकांचो राबितो आशिल्लो. १९व्या शेंकड्याचे सुर्वेक त्या जुंव्यांचेर साबार युरोपीय वसणूकवादी आनी मिशनरी येवन गेले. पूण १९ व्या शेंकड्याच्या मध्याक ब्रिटीश वसणूकवाद्यांनी हेरांक त्या जुंव्यासावन पयस दवरून थळाव्या माउरी लोकांक आपल्या शेकातळा हाडून थंय आपली स्थापीत केली.

न्यूझीलँड देशाची साप्प पोरण्या इतिहासाची म्हायती स्पष्ट मेळना. त्या देशाचो पोलिनेशियी इतिहास क्रिस्ती सना पयलींसाव जाला. पोलिनेशियी काळ खूब तेंप तिगून उरिल्ल्याचें पुरातत्त्वविद्येवट सिध्द जाता. आरकायव आनी क्लासीक माउरी अशे पोलिनेशियी क दोन वांटे केल्ले आसात. १८ व्या शेंकड्याचे निमाणेकडेन युरोपीयन थंय पावले तेन्ना माउरी लोक मुखेलपणान उत्तर जुंव्याच्या स्थायीक जाल्ले. तांच्या वेगवेगळ्या पंगडांमदीं आतऱ्या-पयऱ्यान चालूच आशिल्लीं. देखून ते लोक झूजकलेंत कुशळ आशिल्ले तेचप्रम व्हडीं आनी घर बांदकामांतूय कुशळ आशिल्ले. वीणकाम आनी शेत तांचे मुखेल वेवसाय आशिल्ले.

हॉलंडी भोंवडेकार आबॅल यानसन न्यूझीलँड जुंव्याचेर १६ पावलो. उपरांत डच इस्ट इंडिया कंपनीन थंय वेपार सुरू नेदर्लंड्सांत आशिल्ल्या झीलंड प्रांतावयल्यान हॉलंडी लोकांनी त्या 'नवें झीलंड' (न्यूझीलँड) नांव दिलें. १७६९ -७० ह्या काळांत खलाशी कॅप्टन जेम्स कूक हाणें त्या जुंव्यांविशी खूब म्हायती मेळयली त्या जुंव्यांचें वेपारी म्हत्व युरोपी लोकांक पटोवन दिलें. हाका लागून फ्रँच, ब्रिटीश, रशियी, स्पेनी आनी अमेरिकी वेपारी ताग, सागवान हेर कच्च्या म्हालाच्या सोदांत थंय पावले. त्या जुंव्याचेर ब्रिटीश व उबारपा खातीर ब्रिटीश राजदूत एडवर्ड वेकफिल्ड हाणें न्यूझीलँड स्थापून एक पंगड थंय धाडलो. सुर्वेक न्यूझीलँड हो ऑस्ट्र वसणुकेचोच वांटो आशिल्लो. पूण १८४० त लॅफ्टनंट गवर्नर हॉब्सान थळाव्या माओरींकडेन कबलात (वायटांगी कबलात) करून राजाक न्यूझीलँडाचो सत्ताधीश म्हणून मान्यताय मेळ्ळी. ज ब्रिटीशांनी माओरींचे संपत्ती हक्क मान्य करून घेतले आनी तां वसणूकवाद्यांसावन राखण करपाचीय जापसालदारकी आपल्या घेतली. पूण हॉब्सन, माउरी लोकांच्यो जमनी बळजबरीन घेवपाक ल तेन्ना १८४५ त माउरी आनी वसणूकवाद्यांमदीं संघर्श निर्माण १८४८ त जार्ज ग्रे नवो गव्हर्नर म्हणून आयलो. ताणें माउरी ल तांच्या हक्कांची राखण करतलों अशें आस्वासन दिवन थंय शांती प्रस् केली. ब्रिटीशांनी १८५२ त न्यूझीलँडाक संविधान आनी स्थानीक स्व दिलें. उपरांत १८५६ त संसदीय राज्यपद्धती आनी मंत्रीमं परवानगी मेळ्ळी. पूण मुखार केंद्रीय आनी प्रांतिक सरकारांभितर आनी जातीवादा वयल्यान दंगे जावपाक लागले. १८६० त लोकांनी जमनीच्या प्रस्नावयल्यान परतून ब्रिटीशांआड बंड उ १८६१ त न्यूझीलँडाक भांगरा खाणीचो सोद लागलो. हाका इंग्लंडासावन साबार लोक त्या जुंव्यांचेर येवपाक लागले. अशे जुंव्यांवयली लोकसंख्या खूब वाडली. तातूंतल्या कांय लोकांनी पोसप, दुदाचो वेवसाय आनी हेर ल्हान - ल्हान उद्देग सुरू एकुणिसाव्या शेंकड्याचे निमाणेकडेन न्यूझीलँड लोकांच्या जिणेच्या खूब सुदारणा जाली. १९०७ त न्यूझीलँडाक वसणुकेचें स्वराज्य पयल्या म्हाझुजांत न्यूझीलँडान दोस्त राश्ट्रांक आदार केल्लो. म्हाझुजा अर्थीक मंदीचे त्रास न्यूझीलँडाकूय भोगचे पडले. देशाच्या उद्देगध वायट परिणाम जाले. १९३५ त मजूर पक्ष सत्तेर येवन ताणें साबा

ले. तातूंत विधवा बायलांक, अनाथ भुरग्यांक आनी जाण्टयांखातीर
जणो आसल्यो. तशेंच आयात - निर्यातीचेर शासनान निर्बंध
ळाव्या लघुउद्देगांक उत्तेजन दिलें. दुसऱ्या म्हाझुजा वेळारूय
न दोस्त राष्ट्रांक आदार केल्लो. १९४५ त न्यूझीलॅंड एकवटीत
घटनेचो वांगडी जालो. झुजाउपरांत जाल्ले वेंचणुकेंत राष्ट्रीय
मत मेळ्ळें. कोरियन झुजावेळार न्यूझीलॅंडाचे नौसेनेन आनी
संयुक्त राष्ट्रांच्या फौजांवांगडा झुजांत वांटो घेतलो. दुसऱ्या
उपरांत न्यूझीलॅंडान आपले आंतरराष्ट्रीय संबंद वाडोवपाचेर भर
जूर आनी राष्ट्रीय ह्या दोनूय पक्षांनी राष्ट्रीय धोरणांत
ांक उत्तेजन दिवन, तशेंच कल्याणकारी राज्य निर्माण करून,
ळार उदरगत घडोवन हाडपाखातीर नव्योनव्यो येवजणो चालीक
. १९७० उपरांत राष्ट्रीय वा आंतरराष्ट्रीय धोरण थरयतना
सरकार स्वतंत्रपणान निर्णय घेवपाक लागलें. देखून न्यूझीलॅंड
टनाचे संबंद इबाडत रावले. जाल्यार उद्देगधंदे वाडोवपाखातीर
न तांकां केल्लो आदार आनी मार्गदर्शनाक लागून तांचे भितल्ले संबंद
त गेले. सद्या न्यूझीलॅंड संयुक्त संस्थानां, कॉमनवॅल्थ, ओ. ई.
. साऊथ पॅसिफिक फोरम आनी कोलम्बो प्लॅनाचो वांगडी आसा.

यवेवस्था - न्यूझीलॅंडाची वसणूक सुर्वेकसावन एकेच मध्यवर्ती
ताब्यांत नाशिल्ली. ऑक्लॅंड, वेलिंग्टन, नेल्सन, न्यूप्लिमथ,
ी आनी ओटागो अशो वेगवेगळ्यो स वसणुको आशिल्ल्यो. पूण
त दर एका प्रांताचेर विधिपरिशद आनी अधिक्षक नेमून
ात्मक पद्दत सुरू करून सगळ्या प्रांतांखातीर एकूच वसणूक
लागू केलो. १८५६ त संसदीय राज्यपद्दती आनी मंत्रीमंडळ
ांत आयलें. १८७६ त स प्रांतांतलीं मंडळां बरखास्त करून दोन
संसद स्थापीत केली. ग्रेट ब्रिटनची राणी न्यूझीलॅंडाची राज्यमुखेल
ती आपलो प्रतिनिधी म्हणून न्यूझीलॅंडाच्या शासनाखातीर गवर्नर
ची पांच वर्सांखातीर नियुक्ती करता. मंत्रीमंडळाच्या सल्ल्यान
जनरल शासन चलयता. १९५१ त विधान परिशद (लेजिस्लेटिव
ल) बरखास्त केल्ल्यान, सद्या थंय हाऊस ऑफ रिप्रेझॅंटेटिव्ज ही
नी संसद पद्दत आसा. ऑगस्ट १९८७ मेरेन संसदेंत वट्ट ९७
आशिल्ले. तातूंतले चार माउरी आशिल्ले. ते माउरी लोकांनी वेंचून
माउरीच आसपाक जाय. १८ वर्सां पुराय जाल्ल्या दादल्या -
क मत दिवपाचो हक्क आसा. खंयचेंय विधेयक पास जालेउपरांत
येचे मान्यतायेखातीर गव्हर्नर जनरलाकडेन धाडटात आनी
ूच तांचें कायद्यांत रुपांतर जाता. लिखीत संविधान, एकसदनी
य शासनपद्दती, मंत्रीमंडळात्मक कार्यकारिणी, उच्चतम अपील कोर्ट
झीलंड संविधानाचीं कांय खाशेलपणां आसात.

जूर आनी राष्ट्रीय हे थंयचे मुखेल पक्ष. हालींच्या तेंपार न्यू
टिक, कम्युनिस्ट, सोशल क्रॅडीट लीग, सोशलीस्ट युनिटी हे पक्ष
त जाल्ले आसात. शासन वेवस्थीत चलचें म्हूण देशाचे २२
ीय विभाग केल्ले आसात. त्या तीन उपविभागांनी ८५ काउंटी, १८
, ११८ बॉरो आनी ३ शहरी जिल्ह्यांचो आस्पाव जाता. अपील कोर्ट
ांतलें सर्वोच्च न्यायालय. थंय उच्च न्यायालयूय आसा. देशांतले चडशे
े ब्रिटनांत चालिंत आशिल्ल्या कायद्यांचेर आदारीत आसात.

अर्थीक स्थिती - शेतव... आनी पशुपालन हे थंयचे मुखेल वेवसाय.
तले वट्ट भुयेंतली सुमार दोन - तृतियांश जमीन शेतवडी खातीर आनी
गोरवांक चरोवंचेखातीर वापरतात. पिकाळ जमीन, शेतवडीक फावोशें
समशीतोष्ण हवामान, संकरीत बीं आनी रसायनीक सान्याचो उपेग हांकां
लागून शेतकी उत्पन्नांत खूब वाड जाल्ली आसा. लोकवस्तीसावन खूब
पयस आशिल्ली जमीन आनी पडींग जमीन लागवडीखाला हाडपाक तेचपरी
पिकांची राखण करपाक शेतकामत्यांक सरकाराचो खूब आदार मेळटा.
शेत नांगरपाक आनी रोवपाखातीर, तशेंच डीडीटी चे फवारे वा हेर
किटकनाशकांचे फवारे मारपाखातीर खाजगी कंपनी आसात. गंव, बार्ली,
ओट, क्लोव्हर सीड हीं देशांतलीं मुखेल पिकां. मको, ताग, कांदे, बटाट
हीं हेर म्हत्वाचीं पिकां. कांय जुंव्यांचेर सफरचंदांचे व्हड मळे आसात.
शेतवडीचेर आदारून आशिल्लो पशूपालन आनी मेंढरां पोसपाचो धंदो हो
देशांतलो एक विकसीत धंदो. गोरवांक आनी मेंढरांक चरपाखातीर
सरकारान (१९८६) १३,८३१,८३३ हॅक्टर जमीन राखून दवरल्या.
बरी लोकर दिवपी मेंढरांच्यो नव्यो जाती तयार करचेखातीर सरकार खूब
दुडू खर्च करता. लोकर उत्पादनांत न्यूझीलॅंडाचो संवसारांत तिसरो
जाल्यार लोकरी निर्यात करपांत दुसरो क्रमांक लागता. पशूपालनासावन
सहकारी तत्त्वांचेर दूदवेवसाय आनी मासाचो धंदो नेटान चलता.
दुदासावन तयार जावपी लोणी, चीझ, प्रक्रिया केल्लें दूद आनी हेर
जिनसांची निर्यात जाता. राष्ट्रीय उत्पन्नांत रानासावन मेळपी येणावळीचो
वांटो म्हत्वाचो आसा. ऑक्लॅंड, वेलिंग्टन आनी चामर्झ बंदरां नुस्तेंमारी
खातीर प्रसिद्ध आसात. भांगर, बॅंटोनायट, चीनी माती, लोखण, सिलीका
आनी चुन्याखडी हीं देशांत सांपडपी मुखेल खनीजां.

दुसऱ्या म्हाझुजाउपरांत न्यूझीलॅंडाच्या उद्देगीक क्षेत्रांत खूब विकास
जाल्लो आसा. उद्देगीक उत्पादनाचो वट्ट राष्ट्रीय उत्पन्नांत २५%, जाल्यार
निर्यातींत २१% वांटो आसता. अन्नप्रक्रिया, डबेबंदीकरण, मोटार आनी
तांचे मेकळे भाग, कागद, लुगट, फर्निचर, यंत्रसामुग्री, पितुळचीं आयदनां,
चामड्याच्यो वस्तू आनी तेलशुध्दीकरण हे देशांतले मुखेल उद्देग.

न्यूझीलॅंडाचे वेपारी संबंद मुखेलपणान राश्ट्रकुलांतल्या देशांकडेन
आशिल्ले. पूण हालींसरा इंग्लंड, ऑस्ट्रेलिया, अमेरिका, जपान आनी लॅटीन
अमेरिकन देशांकडेन तांचे चड वेपारी संबंद आसात. निर्यात जावपी
पदार्थांमदीं लोकर, लोणी, चीझ आनी मास हांचो ८०% वांटो आसता.
देशाच्या वट्ट राष्ट्रीय उत्पन्नांत तांचो सुमार १४% वांटो आसता. हालींच्या
तेंपार लाकूड, कागद, चामडें आनी चामड्याच्या वस्तूंचीय निर्यात जाता.

'न्यूझीलॅंड डॉलर' हें देशाचें अधिकृत चलन आसून, तें १०० सेंटांनी
विभागलां. रिझर्व बॅंक ही देशांतली मध्यवर्ती बॅंक आसून, सरकाराक ती
दुडवांसंबंदी वा चलनासंबंदी मार्गदर्शन करता आनी हेर बॅंकांचेर देखरेख
दवरता. नोटी छापपाचे अधिकार फकत रिझर्व बॅंकेकूच आसात. वेपारी
बॅंकांनी दोन ब्रिटीश, दोन ऑस्ट्रेलियी आनी एके जपानी बॅंकेचो आस्पाव
जाता.

येरादारी आनी संचारण - न्यूझीलॅंड देश साबार जुंवे मेळून तयार
जाला. जुंव्यांचेर साबार दोंगुल्ल्यो आनी पर्वत तशेंच खूब चडाव - उतार
आशिल्ल्यान ती भूंय येरादारीखातीर अनुकूल ना. हाका लागून रेल्वे
मार्गांची आनी रस्त्यांची उबारणी खूब उसरां आनी सवकास जाली. पूण
सद्या चड लोकवसती आशिल्ल्या जुंव्याचेर येरादारी मळार दोळे
दिपकावपी उदरगत जाल्या. आज गांवगिऱ्या वाठारांनी लेगीत डांबरी
रस्त्यांचें जाळें पातळ्ळां. तेचप्रमाण रेल्वेमार्गांचें जाळें सबंद देशभर
पातळ्ळां. देशांतलीं मुखेल केंद्रां बसींवरवीं जोडल्यांत आनी व्हड शारांनी

आधुनिक फ्रिवेज उबारल्यात. देशांत आधुनिक पद्दतीची बस आनी रेल्वे वेवस्था आसून लेगीत उणे लांबायेच्या रस्त्यांक आनी रेल्वे मार्गांक लागून तातूंतल्यान प्रवास खूब सवकासपणान करप जाता. रस्ते आनी रेल्वेमार्गांनी येवपी घोळांक लागून देशांतले हवाई येरादारीक खूब म्हत्व मेळ्ळां. चडशा सगळ्या प्रांतिक नगरांनी विमानतळ आसात. ॲर न्यूझीलंड लिमिटेड हे सरकारी संस्थेवरवीं देशाभितल्ली हवाई मार्गावयली येरादारी चलता. आंतरराश्ट्रीय हवाई येरादारी ऑस्ट्रेलिया, ग्रेट ब्रिटन, अमेरिकन कंपनी आनी ॲर न्यूझीलॅंडाच्या जोड पालवान चलता. एकमेकांक लागीं आशिल्ल्या जुंव्यांचेर येवपा-वचपा खातीर फेरीबोट सेवा आसा. देशांत ४० वयर बंदरां आसून तातूंतलीं ऑकलॅंड, वेलिंग्टन, लिटल्टन आनी डॅनीडन हीं मुखेल आसात.

रेडिओ, दूरचित्रवाणी, दूरध्वनी, टपाल आनी तार खातें हातूंत खूब सुदारणा जाल्ली आसून, तीं सगळीं सरकारचे मालकीचीं आसात. तार खातें आनी दूरध्वनी वेवस्था टपाल कचेरीचे देखरेखीखाला चलता. दूरध्वनीचो चड उपेग करपी न्यूझीलॅंड संवसारांतलो चवथो देश. ऑस्ट्रेलिया, ग्रेट ब्रिटन, अमेरिका आनी हेर युरोपी देशांकडेन रेडिओ - दूरध्वनी वेवस्था आसा. १९८१ मेरेन देशांत १५४ सिनेमाघरां आशिल्लीं. १९८७ मेरेन देशांत ३४ दिसाळीं उजवाडाक येतालीं.

लोक आनी समाजजीण - युरोपी लोक न्यूझीलॅंडांत पावले तेन्ना त्या जुंव्यांचेर माउरी लोकांचो राबितो आशिल्लो. माउरी लोक मुखेलपणान उत्तर जुंव्यांच्या देगांनी रावताले. माउरी लोक झुजारी वृत्तीचे आशिल्ले. ते घरबांदकामांत आनी व्हडीं बांदपाक कुशळ आशिल्ले. वीणकाम आनी शेतवड हो तांचो मुखेल वेवसाय आशिल्लो. वसणुकेच्या सुर्वेच्या काळांत तांची आनी युरोपी लोकांचीं झगडीं जायत रावलीं. हाका लागून माउरींची संख्या उणी जायत रावली. पूण हालींच्या तेंपार ती नेटान वाडत आसा. सद्या माउरी लोक गोऱ्या लोकांमदीं भरसत चलल्यात. तांच्या साबार चालीरितींचेर अस्तंती छाप पडला. राजकारणांतूय तांची सुवात म्हत्वाची थारल्या. माउरी लोकांखातीर शासनांत कांय जागे राखून दवरल्यात. माउरी लोक माउरी भास उलयतात. ती भास मलायो - पॉलिनिशियन भाससमुहांतली आसा.

न्यूझीलॅंडांत गोऱ्या लोकांचो आस्पाव चड आसा. गोऱ्या लोकांतले सुमार ९०% लोक ब्रिटनांतले आसात. भारतीय, चीनी आनी आशियांतले हेर लोकूय थंय कांय प्रमाणांत आसात. दक्षिण जुंव्यापरस, उत्तर जुंव्यावयली जमीन सपाट आनी पिकाळ आशिल्ल्यान ताचेर लोकवसती चड आसा. लोकवसतीची दाटाय दर्यादेगांनी चड आसा. वट्ट लोकसंख्येंतले सुमार दोन तृतीयांश लोक शारांनी रावतात, जाल्यार फकत एक तृतियांश लोक गांवगिऱ्या वाठारांनी रावतात. गांवगिऱ्या वाठारांतल्या लोकांचो शेतवड आनी पशूपालन हो मुखेल वेवसाय. देशांतले जिणेचो पावंडो उच्च दर्जाचो आसा. तांच्या जेवणांत चीझ आनी लोणयाचें प्रमाण चड आसता. च्या हें तांचें आवडीचें पेय.

ख्रिस्ती हो देशांतलो अधिकृत धर्म. ते लोक इंग्लंडाचे इगर्जेचे अनुयायी. रोमन कॅथलीक, मॅथडिस्ट आनी प्रॅसबिटेरियन इगर्जेचे अनुयायीय थंय मेळटात. माउरी लोकांच्यो साबार इगर्जो आसात. माउरी खेरीज हेर लोक मुखेलपणान इंग्लीश उलयतात. माउरी लोक माउरी भास उलयतात, पूण रोमी लिपींत बरयतात.

न्यूझीलॅंडाच्या साहित्य इतिहासाक सॅम्युएल मार्झडेन (१७६५ - १८३८) ह्या मिशनऱ्यासावन सुरवात जाली. तांचीं पत्रां आनी नेम १८३२ वर्सा उजवाडाक आयलीं. ताका न्यूझीलॅंडाचें गद्य सा म्हण्टात. उपरांत ऑगस्टस अर्ल आनी जे. एस. पोलाक हाणीं १८ त नॅरेटिव्ह ऑफ ए नायन मंथ्स रेझिडॅन्स इन न्यूझीलॅंड आनी १८ त न्यूझीलॅंड हे दोन ग्रंथ बरयले. १८४५ त ई.जे. विकफिल्ड 'ॲडव्हॅंचर ईन न्यूझीलॅंड' हें पुस्तक बरयलें. जॉन गॉस्टर्न हाणें १८ त माउरी लोकांची इतिहासीक म्हायती दिवपी 'माउरी किंग' हें पु बरयलें. १८७२ त बरयल्ल्या 'ए ख्रिसमस केक ईन फोर क्वार्टर्स पुस्तकाक न्यूझीलॅंड साहित्यांतली पयली कादंबरी म्हणून मान्य मेळ्ळी. एकुणिसाव्या शेंकड्याच्या शेवटाक आंगार कांटो फुलोवपी उजवाडा येवपाक लागल्यो. व्ही. पी. रीव्हझ आनी कॅथरीन मॅन्स ह्यो विसाव्या शेंकड्यांतल्यो प्रसिद्ध लेखक-लेखिका. उपरांत १९२ जेन मांडरची 'स्टोरी ऑफ न्यूझीलॅंड रिव्हर' ही कादंबरी खूब प्र जाली. जेसी माकाय (१८६४-१९३८) हिच्यो कविता देशभक्त आदारिल्ल्यो. दुसऱ्या म्हाझुजा उपरांत तांत्रिक विशयांचेर चड पु उजवाडा येवपाक लागलीं.

न्यूझीलॅंडांत मुळावें शिक्षण फुकट आसून, ६ ते १५ वर्सां पिरायेम भुरग्यांक शिक्षण सक्तीचें आसा. ३ ते ४ वर्सां पिरायेच्या भुरग्यांक सरकारी बालवाडयो आसात. उच्च आनी उच्च माध्यमिक शाळांख वेगवेगळीं अभ्यास मंडळां आसात. मुळाव्या शाळांखातीर खाशेलीं प्र अभ्यास मंडळां केल्यांत. देशांत अशीं प्रांतिक १० अभ्यास मंडळां आ सगळ्या अभ्यास मंडळांचेर केंद्रीय अभ्यास विभाग देखरेख दव ऑकलॅंड विश्वविद्यालय, वायकाटो विश्वविद्यालय, वेलिंग्टन व्हिक्टो विश्वविद्यालय, मासे विश्वविद्यालय, कॅन्टर्बरी विश्वविद्यालय ऑटागो विश्वविद्यालय हीं देशांतलीं स विश्वविद्यालयां आसात. हांचे शेतकी विद्यालय आनी वेवसायीक शिक्षण दिवपी विद्यालयांय थंय आ खाजगी आनी भौशीक मेळून देशांत सुमार ३७५ वयर ग्रंथालयां आ

- कों. वि. स

न्यूटन, सर आयझॅक :

(जल्म : २५ डिसेंबर १६४२, वुल्स लिंकनशर ; मरण : २० मार्च १७२७, लंडन).

नामनेचो इंग्लीश शास्त्रज्ञ. गणितशास्त्र, गतीशास्त्र, खग

यामिकी, ज्य शास्त्र प्रकाशकी विज्ञाना फांट्यांनी म्हत्वाचें केलां. सुरवातीचें ग्रॅथमचे जालें. पणासावनूच घड्याळी, लांपयांव सारकिल्यो वस्तू तयार करपाची ताका ओड आ घरचो वेवसाय शेतकामाचो आशिल्ल्यान आवयन ताका शाळेंत

तकामाखातीर धाडलो. पूण ताचें थंय लक्ष लागलेंना. फुडें मामाचे क्षकांचे सांगणेन तो १६६० सावन परत शाळेंत वचपाक लागलो. त तो कँब्रिजांतल्या ट्रिनिटी कॉलेजांतल्यान मॅट्रिकेची परिक्षा पास १६६५ त बी. ए. पदवी मेळयतकूच दोन वर्सांनी तो ट्रिनिटी ग्रो फॅलो जालो.

१६६५ त प्लेगाची धाम आयिल्ल्यान विद्यापीठ बंद उरलें. ह्या न्यूटन वुल्झथॉर्प हांगाच उरलो. ह्या काळांतूच ताणें गणितशास्त्र र विशयांच्या संशोधनाची बुन्याद घाली. १६६८ त ताणें एम. ए. ी मेळयली. ताचो गुरू आयझॅक बॅरो हाणें १६६९ त कँब्रिज ांतल्या आपल्या गणिताच्या ल्युकेशियन प्राध्यापकपदाचो राजिनामो न्ना न्यूटनाची नेमणूक त्या म्हत्वाच्या पदाचेर जाली. त्या वेळार फकत २६ वर्सां पिरायेचो आशिल्लो. १६८९ त कँब्रिज विद्यापिठाचो ी म्हूणन संसदेत ताची निवड जाली आनी फुडल्या वर्सा संसद न जायमेरेन तो त्या पदाचेर उरलो. १७०१ त ताची संसदेत परत जाली. पूण ताणें राजकारणांत कसलोच वांटो घेतलोना.

९० त संसद विसर्जीत जातकूच तो कँब्रिजाक परतलो आनी कांय ाणें गणिताचेर संशोधन केलें. पूण १६९२-९४ ह्या काळांत श आनी मानसिक त्रास हाका लागून तो दुयेंत पडिल्ल्यान ताच्या मातसो खंड पडलो. १६९६ त तेन्नाचे अर्थमंत्री चार्ल्स मॉंटॅग्यू टन हाची टांकसाळींत अधिक्षक (वॉर्डन) म्हूणन नेमणूक केली आनी र्सांनी तो थंयचो मुख्याधिकारी जालो. अधिक्षक आसतनाच तो व्या प्राध्यापकपदाचेर आशिल्लो. पूण मुख्याधिकारी जातकूच ताणें कपदाचो राजिनामो दिलो आनी तो लंडनांत स्थायीक जालो. ळींतूच मुख्याधिकारी म्हूणन ताणें निमाणेमेरेन काम केलें.

वलोकन आनी समाकलन ही न्यूटनान केल्ली गणितशास्त्रांतली ी निर्मिती. समाकलनाचो उपेग ताणें वक्रान वेश्टिल्लें क्षेत्रफळ आनी ाकृतायांचें क्षेत्रफळ मेळोवपाखातीर केलो. अवलोकन आनी लन हांकां जोडपी कलनशास्त्रांतलें मुळावे प्रमेय ताणेंच मांडलें. सांत कलन ह्या कलनाच्या दुसऱ्या एका फाटयांत ताणें म्हत्वाचो वावर बीजगणितांतलें म्हत्वाचें द्विपद प्रमेय न्यूटनान १६६५ त मांडलें. टनान गुरूत्वाकर्शणाचो नेम मांडलो. 'विश्वांतल्या दोन कणांमदली क प्रेरणा ही तांच्या वस्तुमानांच्या गुणकाराच्या समप्रमाणांत ' हें ताणें स्पश्ट केलें. प्रकाशकी (optics) हो ताच्या अभ्यासाचो ो विशय आशिल्लो. जर सूर्य किरणां खंयचेय अशीर खांचींतल्यान नी लोलकांतल्यान सोडलीं, जाल्यार तांचें वेगवेगळ्या रंगांच्या ांत पृथक्करण जाता, तशेंच ह्या रंगीत किरणांमदलें एकाच रंगाचें दुसऱ्या लोलकांतल्यान सोडलें जाल्यार ताचें आनीक पृथक्करण ासतना फकत प्रणमन (refraction) जाता, अशें ताणें प्रयोगावरवीं केलें. हाचेवयल्यान धवो उजवाड ही विंगड विंगड रंगाच्या किरणांची ण आसून ह्या किरणांची प्रणमनाची तांक वेगवेगळी आशिल्ल्यान धव्या डाचें पृथक्करण जाता अशें ताणें सिद्ध केलें. उजवाड हो दीप्तीमान ाम्गावन भायर पडपी सुक्ष्म कणांपसून तयार जाल्लो आसता असो ांत न्यूटन हाणें मांडलो आनी ह्या सिध्दांता वरवीं ताणें परावर्तन, न आनी हेर उजवाडाच्या आविश्कारांची विस्कटावणी केली.

रॉबर्ट हूक हाणें न्यूटनाच्या कण सिध्दांताचेर बरीच टिका केली. फुडें ाइझ, टॉमस यंग आनी ऑगस्तीन फ्रेनेल हाणीं उजवाडाचो तरंग सिध्दांत विकसीत केलो. एकुणिसाव्या शतमानामेरेन तरंग सिध्दांतूच प्रमाण मानताले. विसाव्या शतमानांत आयन्स्टायनाची फोटॉन संकल्पना आनी मार्क्स प्लांक हाचो पुंज सिध्दांत हाका लागून न्यूटनाचो सिध्दांत सामकोच चुकीचो नाशिल्लो अशें स्पश्ट जालें.

न्यूटन हाचो 'Philosophiae Naturalis Principia Mathematica' हो नामनेचो ग्रंथ १६८७ त उजवाडाक आयलो. फुडें ह्या ग्रंथाच्यो कितल्याशोच आवृत्त्यो आयल्यो. आर्विल्ल्या विज्ञानाचे उदरगतीक ह्या ग्रंथांत गती हाडली, अशें म्हण्टात. Optics हो ताचो दुसरो म्हत्वाचो ग्रंथ १७०४ त पयलीं उजवाडाक आयलो. फुडें ताच्योय कितल्योशोच आवृत्यो आयल्यो. न्यूटनाचे शास्त्रीय निबंदाचे झेलेय वेगवेगळ्या लेखकांनी संपादीत करून उजवाडायल्यात. रॉयल सोसायटीन न्यूटनाचो पत्रवेव्हार चार खंडांनी उजवाडायला.

१६७२ सावन तो रॉयल सोसायटीचो वांगडी आशिल्लो. १७०३ त तो सोसायटीचो अध्यक्ष जालो आनी मरणामेरेन दर वर्सा ताची ह्या पदाचेर निवड जाली. पारिसच्या सायन्स ॲकॅडॅमीन १६९९ त ताका मानादीक वांगडी जावपाचो भोवमान दिलो.

- कों. वि. सं. मं.

न्यूनगंड : मानसशास्त्रीय कारणांक लागून मनशाक आयिल्लें एके तरेचें मानसीक दुबळेपण. ह्या दुबळेपणाक लागून मनशाच्या मनांत खालतेपणाची भावना निर्माण जावन, त्या मनशाचो स्वभाव भिवकुरो जाता. हें भिवकुरेपण ताची कार्यक्षमताय उणी करता. अशे अवस्थेक न्यूनगंड म्हण्टात. हे अवस्थेचे सामके उरफाटे अवस्थेक अहंगंड म्हण्टात. अहंगंड अवस्थेंत मनीस आपले क्षमतायेपरस चड तांक आशिल्ल्याचो समज करून घेता वा आसा ते परस आपल्याक ऊंच लेखता. अशे तरेन, न्यूनगंड अवस्थेंत मनीस आपल्याक गरजेभायर उणाक लेखता आनी अहंगंड अवस्थेंत तो आपल्याक चड ऊंच लेखता. ह्या दोनूय अवस्थांनी मनीस आपली खरेली अवस्था कुशीक दवरून स्वयंनिर्मीत अशी अडेची अवस्था जगता.

आल्फ्रॅड ॲडलर (१८८०-१९३७) हाणें ही संकल्पना शास्त्रीय नदरेन मांडल्या. ताच्या मताप्रमाण, दर एक मनीस आपले जिविताचे वाटचालीची मोख आपले इत्सेप्रमाण थरयता. उपरांत तो मनीस हे मोखीकडेन पावपाचो यत्न करता. हे मोखीचो ताचे जिवीत पद्दतीकडेन लागींचो संबंद उरता. आपूण अमुकूच अशे तरेची जिवीत पद्दत आपणावन थरावीक अशी मोख जोडटलो म्हणपाचो तो भरवंसो दवरता. ही मोख केन्ना समाजान आदर्श थरयल्ली आसता जाल्यार केन्ना मनीस तिका आपले कल्पने प्रमाण आदर्श थरयता. मोखीचो दर्जो ते मोखीचे परिस्थीतींतल्या दर्ज्यापरस उणो आसप स्वभावीक जाता. हाका लागून त्या वेळार मनशाच्या मनांत उणेपणाची भावना निर्माण जाता. कांय वेळार ही भावना ताका अदीक प्रयत्नशील आनी क्रियाशील जावपाची प्रेरणा दिता. अशे तरेन न्यूनगंडाची भावना मनशाचे जिणेंत सुदारणा घडोवन हाडपाक कारणीभुतूय थरता.

उणेपणाची भावना कुशीक सारून, समाजांत आपल्याक मानाची सुवात मेळची म्हूणन यत्न करप ही दर एका मनशाची प्रवृत्ती आसा. पूण कांय कारणांक (शारिरीक, मानसीक, अर्थीक, समाजीक) लागून मनीस

आपले जिणेंत थरयल्ले मोखीचे दिशेन वाटचाल करपाक अपेशी थारता. केन्ना केन्नाय आपले तांकीपरस व्हड मोखीची अपेक्षा दवरिल्ल्यान अपेश येता. अशा वेळार ताच्या मनांत आपलेविशीं उणेपणाची भावना निर्माण जाता. जेन्ना अशी भावना खर जायत वता, तेन्ना तिचें रुपांतर न्यूनगंडांत जाता. मनीस एकदां न्यूनगंडाचे अवस्थेक पावलो म्हण्टकूच ताचेभितर खालतेपणा वांगडाच दुस्वास, नसाय, राग, विध्वंस अशे समाजद्रोही विकार निर्माण जातात. अपेस मानून घेतिल्ल्यान अशा मनशाची यत्न करपाची वा सर्त करपाची इत्सा बावता वा नश्ट जाता. हाका लागून असो मनीस आपणें थरयल्ले वाटचालींत फाटीं उरता. जितलो तो फाटीं उरता तितलोच ताचो न्यूनगंड जून जाता आनी जितलो त्या मनशाचो न्यूनगंड जून जाता तितलो तो निश्क्रीय जाता.

न्यूनगंडाची भावना आनी मनशाचें भुरगेपण हांचो लागींचो संबंद आसा. शारिरीक व्यंग, गरजेभायर लाड आनी दुर्लक्ष हीं न्यूनगंडाचीं बियां पडपाचीं तीन मुखेल कारणां आसात. शारिरीक व्यंग हें मनशाचे जिणेंत आडखळ जावन राविल्ल्यान, त्या मनशाचे तांकीक बादा हाडटा आनी ताच्या योगदानांक आंवुळटा. गरजे भायर लाड जाल्ल्या भुरग्याच्या मनांत एकेवटेन आपलेपणाची भावना निर्माण जाता आनी दुसरे वटेन ताका निश्क्रीय करता. हे दोनूय अवगूण ताका जाण्टेपणांत अपेशी करपाक कारणीभूत थरतात. चड दुर्लक्षीत भुरग्यांच्या मनांत खालतेपणाची भावना निर्माण जावन ती तांच्या हावेसांक आडावन धरपाचें काम करता.

गंड जाल्ल्या मनशाक ताची जाणीव आसता कांय ना, हाचेविशीं जाणकारांमदीं मतभेद आसात. कार्ल यंग (१८७५-१९६१) ह्या मानसशास्त्रज्ञान गंडाचो उगम हो अबोध थरांचेर आसून तो गंडधारी व्यक्तीच्या वर्तनाक नियंत्रीत करपी मानसिक यंत्रणेचेर प्रभाव घालता अशें सांगलां. गंडधारी मनशाची वागणूक ही चड करून समाजमान्य वागपापरस वेगळी आनी तर्कविसंगत अशी चमत्कारीक आसता.

– डॉ. नयना पागी

न्यू मॅक्झिको : अमेरिकेच्या संयुक्त संस्थानांतलें नैर्ऋत्येक आशिल्लें राज्य. विस्तार ३१° २०′ उत्तर ते ३७° उत्तर आनी १०३° अस्तंत ते १०९° ०′ २″ अस्तंत. क्षेत्रफळ १,९७२,५४७ चौ. किमी. लोकसंख्या ९,००,००,००० (१९९१). ह्या राज्याचे उत्तरेक कोलोरॅडो, उदेंतेक ओक्लाहोमा आनी टॅक्सस, दक्षिणेक टॅक्सस आनी मेक्झिको प्रजासत्ताक आसात. सांता फॅ ही ह्या राज्याची राजधानी.

ऊंच पर्वतांतेंगश्यो, ल्हान - व्हड दोंगर आनी पर्वतावळी, सडे आनी सपाट भुंयेन हें राज्य व्यापिलें आसा. तशेंच रिओ ग्रँड, पेकस, कॅनेडियन, सॅन वॉन आनी गीला ह्यो हांगाच्यो मुखेल न्हंयो.

विंगड विंगड भूंयप्रकारांक लागून हांगाचें हवामान वाठाराप्रमाण बदलत वता. गीम आनी शिंयाळो हांच्या तापमानांनी बरोच फरक जाणवता. तेभायर भूंयरचणूक आनी उंचाय हांचेय परिणाम हवामानाचेर जाल्यात. सरासरी तापमान १२° सॅ. आसता. सरासरी पावस ३८ सेंमी. पडटा. राज्याची सुमार २५% भूंय रानांनी वेश्टिल्ली आसा आनी उंचाये प्रमाण वनस्पतींचे प्रकारूय बदलत वतात. जुनिपर, पिनॉन, सेजब्रश, धवो पायन, निळो स्प्रूस आनी जायते हेर रूख हांगा मेळटात. म्यूल डिअर, हरणां, एल्क, गिरिशींव, बॉबकॅट, काळी वांस्वेलां आनी सोंशे ही मोनजात हांगा दिश्टी पडटा.

इतिहास आनी राज्यवेवस्था – न्यू मॅक्झिकोचे मूळ लोक हेर इं भशेनूच. १५३५ त हांगा पयलीं स्पेनी लोकांच्यो आनी उपरां युरोपींच्यो घुरयो येवंक सुरवात जाली. ताणीं थळाव्या लोकांक ना हांगा आपलें राज्य निर्मूक सुरवात केली. १७७१ मेरेन हो प्रांत स राजांचे 'न्यू मेक्झिको राज्य' म्हणून आशिल्लें. उपरांत १८२१ त वसाहतींवांगडा हाकाय स्वातंत्र्य मेळून मेक्झिको साम्राज्यांत ताचो आ जालो. १८४६ - ४८ च्या मेक्झिकन झुजांत सेनापती कार्नीन हाणे फे काबीज केलें. १८४८ त न्यू मेक्झिको हो अमेरिकेचो एक प्रांत टेक्ससांतलो सेनापती सिब्लीची बंडखोर सेना १८६२ त न्यू मेक्झि रिगली. पूण तांकां खूब नूकसान जावन परतुचें पडलें. पूण थळाव्या शेजारच्या इंडियन लोकांच्यो घुरयो थोडीं वर्सां चालूच आशि निमाणेंमेरेन चालू आशिल्ल्या यत्नांक लागून १९१२ त न्यू मे अमेरिकेचें एक राज्य जालें. १९१२ त जाल्या संविधानांत बरेच बदल जाल्यात. प्रौढ सार्वत्रिक मतदानांतल्यान ४२ सिनेटर वर्सांखातीर आनी ७० प्रतिनिधी दोन वर्सांखातीर वेंचून काडटात. संसदेंत ह्या राज्याचे दोन सिनेटर आनी दोन प्रतिनिधी आस राज्यपालांक आनी तांच्या मुखेल अधिकाऱ्यांक चार वर्सां खातीर काडटात.

अर्थीक स्थिती, लोक आनी समाजजीण – शेतवड आनी पशुपा मुखेल वेवसाय. घेवडो, मको, कापूस आनी दुदी हीं हांगाचीं मुखेल गोरवां आनी मेंढरां पोसपाचो धंदोय नेटान चलता. भांगर, रुपें, तांबें सारकीं खनीजां हांगां मेळटात. सैमिक तेल आनी वायूंचें उत्पाद राज्यांत म्हत्वाचें थरलां. उद्देगधंद्याच्या मळार हें राज्य खूब फुडें हांगाच्या लोकांमदले चडशे लोक अँग्लो, स्पॅनिश - अमेरिकन, इं आनी साप उण्या प्रमाणांत खाप्री आसात. राज्याच्या उत्तर मध्य वा लोकांचें प्रमाण चड आसा. ह्या राज्याची भास इंग्लीश.

– कों. वि.

न्यूयॉर्क : अमेरिकेच्या संयुक्त संस्थानांतलें एक राज्य. ह्या र आग्नेयेक अॅटलांटिक म्हासागर, न्यू जर्सी आनी पॅनसिल्वेनिया अस्तंतेक इअरी तळें आनी कॅनडाचो ऑटॅरिओ प्रांत; उत्तरेक ऑ तळें आनी सेंट लॉरेन्स न्हंय आनी उदेंतेक व्हरमाँट, मॅसॅच्युसॅट्स कनॅक्टिकट हीं राज्यां आसात. राज्याचें क्षेत्रफळ १,२८,८९८ चौ. आनी लोकसंख्या १७,५५७,२८८ (१९८१). ऑल्बनी ही र राजधानी.

राज्याचे ईशान्येक सुमार ६२० ते १,५५० मी. उंचायेचे अॅ पर्वत आसात आनी माऊंट मार्सी हें सगळ्यांत ऊंच तेमूक १,६ उंचायेचें आसा. आग्नेयेक कॅटस्किल पर्वतांचेर स्लायड हें सगळ्य तेमूक आसा. आग्नेय कोनशाक सखल आनी सपाट लाँग आयलँ आसा. राज्याचे दक्षिणेक ४०० मी. उंचायेचो अॅलेगेनी सडो राज्यांत मुखेल णव न्हंयो आनी ८,००० तळीं आसात. हडस मोहॉक ह्या दोन न्हंयांक इतिहासीक म्हत्व आसा.

दर्या देगेक हवामान दमट आसता आनी भितल्या वाठारांनी आनी शितळ आसता. दोंगरी वाठारांनी शिंयाळो खूब कडक

वस १०७ सेंमी. आसता आनी शिंयाळ्यांत कांय कडेन हीम ज्यांतलें सर्वसादारण वर्सुकी सरासरी तापमान सुमार ७.२°सें. नी न्यूयॉर्क शाराचें ११.७° सें. आसता. राज्यांतली ४६% भूंय आसून हांगा विंगड-विंगड वनस्पतींच्यो १५० जाती आसात. आनी टॅकॉनिक पर्वतांचेर स्प्रूस, व्हायट पायन, फर, मॅपल, बर्च च हे रूख सांपडटात. मोनजातीचेय खूब प्रकार आसात. र्ही, बिबटो वाग, ऊंच माजर, कोले, वुल्वरीन, एल्कह आनी मोनजात हांगाच्या रानांनी दिश्टी पडटा. इंग्लिश स्पॅरो, कावळो, टबर्ड, ब्लू बर्ड, रेन, चंडोल हीं हांगाचीं म्हत्वाचीं सवणीं.

स आनी राज्यवेवस्था : युरोपी लोक पावचेपयलीं हांगा ऱ्या इरोक्कायन इंडियनांच्यो पांच जमाती आशिल्ल्यो. १६१४ सॉक हॉलंडी लोकांचें वेपार केंद्र आशिल्लें. हांगाचे तांचे वसणुकेक ॅंडस' हें नांव आशिल्लें. १६६४ त इंग्लिशांनी न्यू ॲमस्टरडॅम . हे वसणुकेक ब्रिटीशांनी ड्यूक ऑफ यॉर्क वयल्यान 'न्यूयॉर्क' दिलें. १६८९-१७६३ ह्या काळांत फ्रेंचांनी आनी इंडियनांनी राज्याआड कितलींशींच झुजां उबारिल्लीं. झुजां सोंपमेरेन न्युयॉर्क कडेच उरलें. न्यूयॉर्क राज्याचें स्वातंत्र्य जाहीर करून किंग्स्टनाक ते उबारिल्ली. जॉर्ज क्लिंटन हाका पयलो गव्हर्नर नेमलो. १७७७ ना संमत जावन १७७८ त न्यूयॉर्काचो राज्यसंघांत आस्पाव पयल्या आनी दुसऱ्या म्हाझुजांच्या काळांत डॅमॉक्रॅटिक पक्षाच्या आपआपलेपरीन प्रशासन चलयलें. संविधानावरवीं राज्याच्या त ६० आनी प्रतिनिधी घरांत १५० वांगडी आसतात. ह्या ांची मुजत चार वर्सां खातीर आसता. देशाचे कॉंग्रेसींत, न्यूयॉर्काचे टर आनी ३९ प्रतिनिधींचो आस्पाव जाता.

र्थीक स्थिती - पिकाळ जमीन, बरें हवामान आनी यंत्राच्या उपेगाक देशांत जाय आशिल्ली पिकावळ हांगा पिकून उरिल्ल्या शेतकी ाची निर्यात जाता. शेतांचो आंकडो आनी लागवड क्षेत्राप्रमाण उणी आसा. तरीपूण शेती उत्पादनांचें प्रमाण सदांच चड आसता. ल्हान त चड पिकावळ काडपाचें तंत्र हांगा आपणायलां. मको, गंव, ओट तण हीं राज्यांतलीं म्हत्वाचीं पिकां आसात. पशुपालनांतल्यानय बरेंच मेळटा. ह्या राज्याचो सफरचंदां, द्राक्षां, टार्ट, चेरी ह्या या उत्पादनांत दुसरो आंकडो लागता. हेर फळांभितर पीच, ती, आलुबुखार, स्ट्रॉबेरी, राझबेरी, कोबी, कांदे, बटाट हांचेंय न बऱ्याच प्रमाणांत जाता.

ाज्यांतलीं खनिजां विंगड - विंगड प्रकारांचीं आसात. एमरी, गार्नेट, हीं खनिजां सगळ्यांत चड मेळटात. पॅट्रोलियम, सैमीक वायू, ाडी, ग्रॅनायट, बॅसाल्ट, शिंशें आनी जस्त हांचेंय उत्पादन बऱ्याच ति जाता. उद्देगधंद्याच्या मळार हें राज्य बरेंच फुडें आसा. यंत्रां, , रसायनां ह्या गजालींच्या उत्पादनांनी बरीच वाड जाल्या. र्काच्या समाजांत कितल्योशोच जाती, जमाती आनी वंश हांची ाण आसा. अमेरिकी क्रांतीउपरांत थोड्या तेंपाभितर राज्यांत णाची उदरगत जावपाक लागली. तंत्रगिन्यान ते कलाकुसर अशा ळ्या मळांवयलें शिक्षण हांगा घेवंक मेळटा.

न्यूयॉर्क शार - हें नामनेचें शार, अमेरिकेच्या ईशान्य देगेर, न्यूयॉर्क यांत, हडसन न्हंयेमुखार आसा. हें शार खूब जुंवें एकठांय येवन तयार ं. न्यूयॉर्क हें जगांतलें सगळ्यांत गिरेस्त शार अशें मानतात. तें म्हत्त्वाचें बंदर,उद्देगीक आनी वेपारी केंद्र, तशेंच न्यूयॉर्क हें अमेरिकेचें मुखेल येरादारी आनी संचारण केंद्रय आसा.

- कों. वि. सं. मं.

न्हंय : सैमीक रितीन उत्पन्न जावन व्हड भूंयप्रदेशांतल्यान दोन देगांभितर व्हांवपी उदकाच्या लोटाक न्हंय अशें म्हण्टात. न्हंय रचणुकेचे नदरेन, एका खाशेल्या भूंयप्रदेशाचें उदक एकेकडेन हाडपी सगळ्या उदकाच्या प्रवाहांक लागून न्हंयप्रणाली जाता आनी त्या प्रदेशाक ते न्हंयेचें देगण म्हण्टात. न्हंयांच्या वा तांच्या फांट्यांच्या एकमेकांक तेंकून आशिल्ल्या देगणांमदल्या उंचेल्या भागाक जलविभाजक म्हण्टात. एका व्हड देगणांत साबार ल्हान व्हड देगणां वा जलविभाजक आसतात. न्हंयप्रणालींत मुखेल न्हंय, तिका जोडिल्ले कांय फांटे आनी तांचे उगमप्रवाह हांचो आस्पाव जाता. ह्या सगळ्या ल्हान व्हड प्रवाहांची सुरवात त्या देगणांत पडपी पावसाक लागून जाता. खडप, माती वा वनस्पतीन भरिल्ले भूंयेचेर पडपी पावसाचें उदक वा हिमवृष्टी उपरांत बर्फ वितळिल्ल्या कारणान उदक जमनीवयल्यान व्हांवपाक लागता वा जमनींत जिरून जमनीपोंदच्यान व्हांवूक लागता. हातूंतलें कांय उदक वनस्पत आनी मोनजात हांचेखातीर वापरतात आनी चडशा उदकाची वाफ जाता. बर्फ विरून जाल्लें उदक वा पावसाचें सुमार ३०% उदक न्हंयेच्या रुपान व्हांवता. न्हंयेचे उगमप्रवाह झऱ्यांतल्यान, दलदलींतल्यान, तळ्यांतल्यान वा देगणाच्या साप उंचेल्या भागांतल्यान ल्हानल्हान पाटांतल्यान वा व्हाळाच्या रुपान सुरू जातात. सुर्वेक ऊंच प्रदेशांतले जमनीचेर शिंवरून पडिल्लें पावसाचें उदक तशेंच पातळिल्ल्या स्वरुपांत सकयल येवपाक लागता. जमनीच्या उंचसकयल स्वरुपांक लागून आनी तिचे कांय सदळ आशिल्ले ल्हानल्हान कण उदकावांगडा व्हांवून गेल्ल्या कारणान ह्या पातळिल्ल्या उदकाच्यो ल्हानल्हान खळयो तयार जातात. तेंच उदक मातशें सकयल आयले उपरांत ताका नेट येता आनी कांय तेंपाउपरांत खोल मार्ग तयार करून तातूंतल्यान तें व्हांवूक लागता. उपरांत हे मार्ग चड खोल जावन तांकां एक खाशेलें स्वरूप येता. असल्यो साबार ल्हानल्हान खळयो एकठांय जावन व्हाळ निर्माण जातात. असले ल्हानल्हान व्हाळ एकठांय येवन तांची न्हंय तयार जाता. न्हंयो निमाणेकडेन दर्याक, तळ्याक वा प्रदेशांतल्या चड खोलायेच्या भागाक वचून मेळटात. कांय न्हंयो फकत पावसाळ्यांतूच व्हांवतात. थोड्यो न्हंयो पावसाळ्या उपरांत लेगीत जमनींत जिरिल्ल्या उदकाच्या आदारान व्हांवतात. कांय न्हंयो रेंवटांत जिरतात वा सुकून वतात. पूण चडशो न्हंयो वर्साचे बाराय म्हयने व्हांवत आसतात. भूंयप्रदेशाचें स्वरूप वयर-सकयल आसत जाल्यार न्हंयांचीं देगणां ल्हान आसतात. प्रदेश दोट्टी भूंयेचो आनी उण्या देंवत्यांचो आसत जाल्यार न्हंयांचीं देगणां व्हड आसतात. न्हंय जंय उगम पावता थंय न्हंयेचें देगण साप ल्हान आसता आनी उपरांत तें मुखार वाडत वता.

न्हंय हें एके खाशेले रितीन व्हांवपी उदकाक दिल्ले नांव. व्हाळ, पाट उपन्हंयो ही उदकाच्या प्रवाहांच्या वाडट्या आकारमानांक लागून मेळिल्लीं खाशेलीं नांवां. तशें पळयल्यार उपन्हंयो ह्यो मुखेल न्हंयांयेद्यो वा व्हडूय आसतात. सिंधू, ब्रह्मपुत्रा, शोण ह्या व्हड न्हंयांक नद म्हण्टात. पूण ह्या सगल्या न्हंयांच्या प्रकारांक सादरणपणान न्हंय हेंच उतर वापरतात. तांचेभितल्लो फरक दाखयतना मात तांच्या खाशेल्या नांवाचो उच्चार

करतात. भूंयप्रदेशाचे सामान्य देंवतेचे दिशेन व्हांवपी न्हंय सहवाहिनी, आनी मार्गांतल्या उंचायेच्या प्रदेशाचे देंवतेआडचे दिशेन व्हांवपी न्हंय 'अपवाहिनी'. न्हंय आपल्या दोनूय देगांमदल्यान सकलाटेच्या भागांकडेन व्हांवत वता आनी तिच्या मार्गांतल्या भूंयप्रदेशाच्यो चडटयो-देंवत्यो हुंपून वेगळीवेगळीं रुपां निर्माण करता. न्हंयांची तुळा वा अभ्यास करतना तांची लांबाय, रुंदाय, खोलाय, उदकाचो लोट, देगणांचो विस्तार, तातूंतल्यान व्हांवपी उदकाचे परिणाम हांचेर चड भर दितात.

न्हंयेची दिशा, तिचो उगम आनी साबारकडच्यान येवन मेळपी उदकाचेर आदारिल्लें आसा. न्हंयेच्या उदकाकलागून झीज जावपाचें आनी भरीचें कार्य चालू आसता. ताचो मुखेल उद्देश न्हंयेचे देंवतेचें प्रवणन(ग्रॅडेशन) करपाचो आसता. न्हंयेच्या लोटांचें प्रवणन जांवचेखातीर देंवत्यांचो प्रकार, जलप्रमाण, न्हंयेच्या लोटांचे खाशेलेपण आनी उदकांतलो गाळ ह्यो चार गजाली म्हत्वाच्यो आसात. न्हंयेचे सुर्वेक देंवती खडबडीत आसता. न्हंयेच्या उदकाचें प्रमाण उणें आशिल्ल्यान न्हंयेच्या त्या भागाची झीज करपाचो नेट उणो आसता. न्हंयेच्या दुसऱ्या पांवड्यार न्हंयंतलें उदकाचें प्रमाण वाडटा. हाका लागून देंवतेचें प्रवणन नेटान जात. न्हंयेची देंवती उणी जाले उपरांत उदकाचो नेटूय उणो जाता. पूण न्हंयेची कार्यक्षमताय उणी जाता अशें न्हंय उदकाचें प्रमाण वाडल्यार न्हंयेचो लोटूय वाडटा. न्हंयेचो तिसरो पांवडो म्हळ्यार साप उणे देंवतेचो वा सपाटपणाचो. हांगा न्हंयेच्या झीज वा भर कार्यांत समतोल निर्माण जाता. हो प्रकार कांय तेंपापुरतोच निर्माण जाता. हाका प्रोफायल ऑफ इक्विब्रिअम अशें म्हणटात.

न्हंयेचो प्रवाह साबार लोट एकठांय जावन तयार जाल्लो आसता. प्रवाह चालू आसतना हे लोट एकामेकांकडेन समांतर नाशिल्ल्यान तांचेमदीं घुस्पागोंदळ जावन उदकांत भोंवरे तयार जातात. एके चालीर व्हांवपी उदकांत भोंवरे उणे आसतात. हाका लागून ह्या प्रवाहांचो झीज जावपाचो नेटूय उणो आसता. ह्या प्रवाहाक सुवाही प्रवाह म्हण्टात. प्रवाहांभितर न्हंयेच्या मदल्या जाग्यार नेट चड आसता. नेटाचें प्रमाण तळाकडेन आनी दोनूय देगांनी उणें आसता. न्हंयेच्या पात्राचो आकार आनी न्हंयेचीं मोडणां हांचेर प्रवाहाचें स्वरूप आदारून आसता. न्हंयेचें पात्र सममित आसत जाल्यार आनी न्हंय उबी व्हांवत आसत जाल्यार न्हंयेच्या मध्यभागांत चड नेट आनी देगांनी उणो नेट अशी समान विभागणी आसता. पूण न्हंयेक मोडणां आसत जाल्यार मोडणाच्या अंतर्वक्र भागांत पात्र खोल आनी बहिर्वक्र भागांत उथळ आसात.

न्हंयेच्या प्रवाहांत गाळूय व्हांवत सकयल येता. हो गाळ तीन तरांचो आसता. न्हंयेच्या उदकांत हेर रसायनां आशिल्ल्यान कांय पदार्थांचे कण उदकांत विरगळिल्ल्या स्वरुपांत आसतात. कांय गाळ उफेवन व्हांवत वता, ताका निलंबीत गाळ अशें म्हण्टात. खडपांचे जड कुडके उदकाच्या चड नेटाक लागून न्हंयेच्या तळाक घांसत वतात. ह्या गाळाक कर्षण गाळ अशें म्हण्टात. गाळाचें गुरुत्व सदांच उदकाच्या गुरुत्वापरस (१००) चड आसता. हाका लागून गाळ उदकांत पडटकूच गुरुत्वाकर्षणा प्रमाण देंवतेवयल्यान व्हांवत वता. मोठो गाळ मातसो नेटान सरकट्टा आनी साप बारीक गाळ सवकास फुडें वता.

न्हंयेच्या पात्राचें स्वरुप तीन घटकांचेर आदारीत आसता. उदकाचो नेट वा लोट, उदकांत व्हांवपी गाळाचें प्रमाण आनी स्वरूप आनी मुखेलपणान पात्राची खडपरचणूक. न्हंयेचें पात्र सरळ (उबें), नागमोडी (वांकडें - तिकडें) गुंफित (विणीरचणूक), भोवशाखी (चड फांट्यांनी व्हांवपी), अशें पांच प्रकारांचें आसता. उबो व्हांवपी प्रवाहाचो उंचसकयल जावपी आनी मदींमदीं खोल आसता. उंचायेर आशिल्ल्या देंवत्यांचेर वा घट्ट आशिल्ल्या सरळ देगांमदल्यान हो प्रवाह व्हां[...] पात्राचो आकार एकसारको (समामित) आसता. उदकाच्या लोटांत ब[...] जायत जाल्यार वा पात्र खणत वचून खडप रचणूक वेगळी जावन न्हंया[...] पात्रांक मोडणां मेळटात. प्रवाहांक मोडण मेळत रावत जाल्यार उप[...] नागमोडे प्रवाह तयार जातात. भूंयरुपाचीं साबार आडमेळीं येव[...] नागमोडीं मोडणां तयार जातात. उदकाचें प्रमाण वाडलें म्हण्टकूच [...] आपल्या पात्राक मोडण दिता, हो नागमोडीचो प्रकार म्हत्वाचो. गुं[...] प्रवाहांक विणी रचणूक अशेंय म्हण्टात. न्हंयांक हुंवार आयले उप[...] नागमोडी रचणूक जाता आनी पात्रांत चड गाळ सांचता ह[...] देवलेउपरांत सांचिल्ल्या गाळाच्या राशींक भोंवाडे घेत, न्हंय सा[...] प्रवाहांनी व्हांवपाक लागता. ह्या पात्र - स्वरुपाक गुंफित प्रवाह म्हण[...] रूंद पात्र, सांचिल्लो गाळ हेरकडेन पातळप आनी न्हंयेच्या पात्राची स[...] एकसारकी बदलत रावप हें गुंफित प्रवाहाचें खाशेलपण. निमाणेकडेन [...] दर्याक मेळपाक पाविल्ली आसतना प्रवाह खूब फांट्यांनी व्हांव[...] लागतात. दर्यालागीं न्हंयेच्या लोटाक दर्यांतल्या उदकाचो विरोध ज[...] हाका लागून हांगा लोट खूब उणो आसता. हांगा न्हंयेचो गाळ सांच[...] लागता. न्हंयेचो लोट उणो जाल्ल्या कारणान साबार फाट्यांच्या रु[...] हे लोट दर्याक मेळटात. अशे साबार फांटे आशिल्ल्या प्रदेशाक त्रिभूज प्र[...] अशें म्हण्टात.

न्हंयेचें म्हत्व : न्हंयांविशीं चडशा सगळ्या देशांनी आदराची भा[...] दिश्टी पडटा. तांकां लोकमाता, पिता, देवता अशीं नांवां दिल्लीं आसत[...] साहित्यांत आनी संगितांत लेगीत न्हंयांच्या म्हत्वाविशीं वर्णना केल्लें आ[...] चीन, थायलँड आनी हेर देशांनी खूब लोकांची पुराय जीण न्हंय[...] आदारून आसता. इतिहासा पयलींच्या आनी इतिहासकाळांत न्हंय[...] देगांनी मेळिल्ल्या अवशेशांवयल्यान आर्थीक उदरगत सुर्वेक न्हंय[...] देगणांनी जाल्ली हाचो पुरावो मेळटा. इतिहासकाळांत अस्तंत युरो[...] न्हंयांच्या देगांचेर तेरा राजपाटणां आशिल्लीं. उत्तर अमेरिकेंत युरोपांतल[...] लोक गेल्ले, तेन्ना ताणीं आपलो राबितो दर्यादेगांनी केल्लो. भारत[...] आर्यसंस्कृती न्हंयेचे देगेकूच भरभराटीक आयली. हाचें मुखेल क[...] म्हळ्यार दर्यादेगांनी आनी सरभोंवतणच्या सपाट वाठारांनी पि[...] मातयेक लागून शेतकी उत्पादन व्हड प्रमाणांत जात. गोरवां - मेंढर[...] चरपाक व्हड मळां हांगा आसतात.

फाटल्या दोन - तीन शेकड्यांसावन न्हंयांचें आर्थीक म्हत्व खूब वा[...] दर्यांतल्यान देशाभितल्ल्या भागांनी येवपाखातीर न्हंयांचे मार्ग फायदे[...] थारतात. देशाभितल्ल्या वाठारांत मेळपी कच्चो म्हालूय व्हरपाक तांचो [...] जाता. कॅनडा आनी हेर देशांनी न्हंयांचो उपेग लाकडां व्हरपाक[...] करतात. न्हंयांतल्यान मेळपी नुस्तें आनी ताचेखातीर केल्लें मत्स्यसं[...] हो न्हंयांचो एक चड म्हत्वाचो उपेग. सद्या शिंपणावळीखातीर [...] वीजनिर्माण करपाक न्हंयाचो खूब उपेग जाता.

मनशाची जीण चड प्रमाणांत उदकाचेर आदारून आशिल्[...] पुर्विल्ल्या काळासावन मनशान आपलो राबितो न्हंयेच्या देगणांनी के[...] न्हंयेच्या देगणांतली वसती वाडत रावून थंयचें जिवीत समृद्ध जाव[...] लागलें, तसो न्हंयेच्या उदकाचो उपेग चड प्रमाणांत आनी विंगड[...] गरजो भागोवपाखातीर जावपाक लागलो. तेखातीर देगणांनी वि[...]

...डपाखातीर वेगळ्यो वेगळ्यो येवजणो आंखून, हांगा अर्थीक ...दपाचे यत्न जाले.

- कों. वि. सं. मं.

... झेम वा न्हीद म्हळ्यार दीसपट्टे जिणेंत परत परत दिसपी ...भावीक अवस्था. न्हिदेचे अवस्थेंत मेंदवावयलो ताण उणो जाता ...चे सगळे स्नायू सदळ जातात. कुडीचे आनी मनाचे वेपार मंद ... कुडींत घडून येवपी भौतीक आनी रसायनीक बदल लेगीत ...वस्थेंत उण्या प्रमाणांत जाल्ले दिसतात. न्हिदेक लागून पुराय ...नी मनाक विसव मेळटा आनी परतून काम करपाक एक नवी ...नी तरतरी येता. न्हीद ही कुडीची एक सभावीक आनी सैमीक

... पियेतकूच येवपी गुर्मी आनी शुद्धीहरणाउपरांत (Anaesthesia) ...हनिद्रा कांय जनावरांक शियाच्या दिसांनी येवपी दीर्घ शीतन्हीद ...leep) ह्या अवस्थांनी लेगीत न्हिदेचीं, झेमेचीं लक्षणा दिसतात. ...चो (epilepsy - फेंफऱ्याचो) झटको येवन वतकूच आनी ...्या प्रयोगाउपरांत कांय हालचाली दिसतात. पूण ह्या प्रकारांपरस ...द) ही अवस्था वेगळीच आसता. न्हीदेंतल्यान जागृतावस्थेंत ...खास यत्न करचे पडनात आनी एकदां जागृतावस्थेंत येतकूच त्या ... कार्य सदचेप्रमाण चलता; पूण असो प्रकार वयर सांगिल्ल्या ...ी घडना.

...वरांची न्हीद : भौतेक चडशा जनावरांक जागृतावस्था आनी न्हीद ...टोफाट एक अशा अनुक्रमान येतात आनी एक तरेची लयबद्‌दताय ... चडशे सस्तन प्राणी आनी सुकणीं हांची न्हिदेची तरा मनशाचे ...नूच आसता. न्हिदेचे अवस्थेंत तांचे कुडीचे क्रियेंत घडून येवपी ...गीत मनशाचे न्हिदेंतल्या कुडीच्या क्रिया-फरकांसारकेच आसतात. ...सांतल्यान १० खेपे, हुदीर णव खेपे आनी सोंशे १६ ते २१ खेपे .... वांस्वेलां शियाच्या दिसांनी दीर्घ अशी शीतन्हीद (Winter sleep) ... पूण शियाच्या दिसांनी मदींमदीं एके खेपेक चोविसेक वरां न्हीद

... सादारणपणान मासाहारी जनावरांक शाकाहारी जनावरांपरस ...चड गरज आसता अशें दिसून आयलां. सुणो आनी माजर खूब ...दतात. पूण भोंवतणीं बोवाळ आसल्यार तांकां बेगीन न्हीद येना. ...ी जनावरां थोडी थोडी न्हीद घेतात. पूण जनावरांची न्हीद ... न्हिदेइतली सुस्त आसना. घोड्याची न्हीद खूब सावचीत आसता. ...यी मातशी सुलूस लागल्यार लेगीत तो जागो जाता. तो दोळे उकते ... उकते दवरून न्हिदता. तो जमनीचेर आडवो पडून न्हिदता पूण ... रावुनूय झेमूंक शकता. घोड्याक थोडे पूण शांत न्हिदेची गरज ... रंवथ करपी जनावरां आडवीं पडून तकली फाटल्यान घुंवडावन ...जांगडांनी नाक चेपून वा फुडें तकली व्हरून जमनीक खाडकी ... न्हिदतात. भौतेक सगळीं जनावरां जमनीचेर आडवीं पडून न्हीद ... वागोळें मात उब्यांनीच न्हीद घेता.

...देचो काळ : जशी पिराय वाडत वता तशी न्हिदेची गरज उणी ...वता. नवजात भुरग्याक सुमार १४-१५ वरांची न्हीद जाय आसता ... म्हयने जातकच ताका १३-१४ वरांची न्हीद पुरो जाता. भुरग्याक १२ ते १४ वरां, जाण्ट्याक ७ ते ९ वरां आनी म्हाताऱ्याक ५ ते ७ वरांची न्हीद पुरो जाता.

न्हिदेंतल्यो वेगवेगळ्यो प्रक्रिया आनी संवयो : भायले परिस्थितीक लागून तयार जावपी संवेदना उणी जातकूच रोखडीच न्हीद येता. म्हणजेच जिवाच्या कुडीभायल्या वेव्हारांचो कुडीचेर जावपी प्रभाव (disturbance) उणो जातकूच कुडीक एक अव्यत्यय अशी अवस्था प्राप्त जाता. ही अवस्था कुडीक न्हीदेवटेन व्हरता. तेचप्रमाण न्हीद ही जी कुडीची सभावीक आनी दिसपट्टे जीणेंत थरावीक काळांत येवपी अवस्था आसा, ती प्राप्त जाली की अचळय भायल्यो संवेदना म्हळ्यार उजवाडाच्यो संवेदना, आवाजाची संवेदना आनी स्पर्शाची संवेदना उण्यो जाल्ल्यो जाणवतात.

न्हिदेंत कुडीची अवस्था आनी हालचाली बदलत आसतात. ल्हान भुरगीं तशेंच कांय जाण्टी मनशां लेगीत न्हिदेंत लोळटात. सपनांत कांय मनशांक तरेकवार हालचाली करपाची संवय आसता. सुमार १०-१२ मिनटां उपरांत कूस परतप, हातपांय हालोवप असल्यो हालचाली एकसारक्यो चालूच आसतात. न्हिदेचे अवस्थेंत सगळ्या स्नायूंवागडाच जबड्याचे आनी ताळ्याचे स्नायू लेगीत सदळ जाल्ल्यान कांय जाणांचो ताळो कंप पावता आनी ताका लागून जो आवाज तयार जाता ताका "घोरेवप" अशें म्हण्टात. कांय जाण तोंड उकतेंच दवरून न्हिदतात. हाचें कारण म्हळ्यार तांच्या नासागिलाय (ताळ्यांत मदीं आशिल्ली ग्रंथी) आनी गिलायू (टॉन्सिल) हांच्या निरोगीपणाचो अभाव.

न्हिदेंत बडबडप, दांत खांवप, आड्डप, न्हिदेंतल्यान उठून चलपाक लागप असले प्रकार वायट सपनां, मानसीक ताण वा मनोविकृतीच्या दुयेंसाक लागून घडटात. ल्हान भुरग्यांक तशेंच ५ - ७ वर्सांच्या निरोगी भुरग्यांक लेगीत हांतरूणार मुतपाची संवय आसता. पूण हीच संवय जाण्टेपणांत दिसल्यार तें मानसिक दुयेंसाचें एक लक्षण थरता.

न्हीद पडपाचो सदचो वेळ, न्हिदपाखातीर सदच्या वापरांत आशिल्लीं उशीं, गादीं, पांगरुणां ह्या गजालींचेरूय न्हीद आदारून आसता. जण एकल्याच्या सभावधर्माप्रमाण त्या त्या मनशाची न्हिदेची गरज बदलता. कांय जाणांक ९-९ वरां न्हीद जाय आसता जाल्यार कांय जाणांक ४-४ वरां लेगीत न्हिदल्यार पुराय विसव मेळटा. जागृतावस्था आनी न्हीद हांचे मजगतीं एके तरेची लयबद्‌दताय तयार जावन ताका लागून थरावीक वेळारूच न्हीद आनी जाग येता. मनीस जे सुवातेर रावता त्या भुगोलीक वाठाराचो आनी थंयचे संस्कृतायेचो थोडोभोव परिणाम ताचे न्हिदेचेर जाता. उशण कटिबंधातले लोक खास करून उबाळाच्या दिसांनी जेवणाउपरांत ल्हानशी झेम (वामकुक्षी) काडटात आनी त्या मानान रातची उणी न्हीद घेतात. उत्तर ध्रुवाकडल्या वाठारांतले लोक वसंत ऋतूंत न्हीद कमी घेवन शिशिरांत ती भरून काडटात. रातपाळी करपी लोक आनी नटांसारके वेवसायीक हांकां आपलो न्हिदपाचो आनी जागपाचो वेळ बदलचो पडटा.

न्हिदेविशींच्यो उपपत्ती आनी मतां : न्हीद किद्याक लागून येता हाचेविशीं जाणकारांच्यो जायत्यो कल्पना, तर्क आनी मतां आसात. पूण अजून मेरेन न्हिदेविशीं निश्चीत आनी शास्त्रशुद्ध अशी उपपत्ती सांगपाक येना. त्या विंगड विंगड मतांमदलीं कांय म्हत्वाचीं मतां अशीं -

रक्त परिवहन उपपत्ती : मेंदवाक रगताचो पुरवठो उणो जाल्ल्यान सगळ्या तंत्रिका तंत्राचो म्हळ्यार मज्जासंस्थेचो (Nervous System) वावर मंदपणान जाता आनी ताका लागून झेम येता. पोटभर जेवण घेतकूच

जठराच्यो रक्तवाहीन्यो (Blood Vesseles) रुंदावतात आनी चडशें रगत थंय गेल्ल्यान मेंदवाकडेन वचपी रगताचें प्रमाण उणें जाता आनी ताका लागून न्हीद येता, असो हे उपपत्तीचो अर्थ आसा.

रसायनीक उपपत्ती : कुडींतल्या ऊतकांक (tissue) चड काम करून थकवो आयिल्ल्यान कांय रसायनीक पदार्थ तयार जातात. ह्या पदार्थांची मेंदवाचेर क्रिया जाल्ल्यान न्हीद येता, अशें एक मत आसा. सुण्यांचेर केल्ल्या कांय प्रयोगांवरवीं अशें अनुमान काडलां कि संमोहनवीख (Hypnotoxiny)ह्या नांवाचो पदार्थ मेंदवांत तयार जावन ताका लागून न्हीद येता आसूंक जाय.

अंतःस्त्रावी (Endocrine) उपपत्ती : मेंदवाच्या तळाक आशिल्ल्या पोष ग्रंथींत (Pituitary gland) जागृतावस्थेंत ब्रोमीन ह्या पदार्थाचें प्रमाण चड आसता आनी न्हिदेंत तें प्रमाण उणें जावन मेंदवाच्या मस्तिष्कसेतू (Pons) ह्या भागांत मात चड प्रमाणांत दिसता. हाचेवयल्यान पोष ग्रंथींतल्या ह्या अंतःस्त्रावी पदार्थाक लागून न्हीद येता आसूंक जाय अशी एक उपपत्ती लायल्या.

तंत्रिकीय उपपत्ती : तंत्रिका कोशिका म्हळ्यार मज्जापेशींचो (Nerve cell) अंश केन्ना केन्ना भेरेता आनी संवेदना पातळपाची क्रिया बंद जाता. ताका लागून झेम येता असो हे उपपत्तीचो अर्थ आसा.

निरोध उपपत्ती : आय. पी. पावलॉव ह्या रशियन शास्त्रज्ञान अशी एक उपपत्ती काडल्या की, एकूच क्रिया परत परत करीत राविल्ल्यान मेंदवाच्या सगळ्यांत उंचेल्या केंद्रांत निरोध (कार्य करपाची असमर्थताय) तयार जाता. ही निरोध स्थिती पुराय मेंदवाचेर पातळटा आनी न्हीद येता. पावलॉवाचे हे निरोध उपपत्तीक लागून सपनांची थोडीशी विस्कटावणी जाल्या.

क्लायटमन उपपत्ती : एन्. क्लायटमन ह्या शास्त्रज्ञान दोन तीन उपपत्तींचो समन्वय दाखोवपी असो आपलो एक वेगळो सिद्धांत मांडला. हे उपपत्तीप्रमाण जिवाचे कुडीची क्रिया दोन प्रहरांचेर सगळ्यात चड कार्यरत आसता आनी उत्तररातीं आनी फांतोडेर सगळ्यांत उणी कार्यरत आसता. हाका लागून दोन प्रहरांक मेंदवाकडेन वचपी संवेदना चड आसतात आनी उत्तररातीं त्यो उण्यो आसतात. देखून, दोन प्रहरांच्या वेळार जागृतावस्था चड कार्यक्षम उरता जाल्यार उत्तररातीं ती उणी कार्यक्षम उरता.

निद्रानाश : मानसीक ताण आनी मानसीक विकृतींचें दुयेंस जाल्यार मनशाची न्हीदमोड जाता. एकार एक चार दीस जागरण जालें जाल्यार पयलीं गुंगी येता. मागीर सुस्ती येवन झेमेची लकणी येवपाक लागतात. तकली जड जाल्लेभाशेन दिसता. नदर – भ्रम, निराधारभ्रम (hallucination) आनी मिथ्यादर्शनां (मृगजलासारके देखाव) दिसपाक लागतात. केन्ना केन्ना जागृतावस्थेंत घडूंक नाशिल्ल्या कसल्याय प्रसंगाचो प्रत्यक्ष अणभव घेतिल्ल्याची भावना जाता. कुडीचे बारीक सारीक गजालींचेर आनी दुयेंसाचेर मन केंद्रीत जाता. आनिकूय दोन दीस जागरणां जालीं जाल्यार मिथ्याश्रवणां (काल्पनीक आवाज) आयकूंक येवपाक लागतात. नदर थिरावल्लेवरी जाता. मनशाचो सभाव दुबावी जाता. ताका वेळाकाळाचें भान उरना, भोंवतणच्या मनशांची वळख पटना. तातें मुखामळ निर्विकार, कसलेंय रुपडें घाल्ल्या मनशाभशेन जाता. प्रणालीत संभ्रम विकृती (paranoia) आनी छिन्नामानस (Schizophreria) ह्या मानसीक विकृतींचीं लक्षणां दिसपाक लागतात. चड काळ मनशाक न्हिदूंक दिना जातकूच ताचेर मानसीक ताण येता आनी तो कसल्याय आरोपांची कबुली दिता. हो छळाचो प्रकार कांय देशांनी कबुलीजबाब मेळोवपाखातीर वा प्रक्षालनाखातीर (Brain Washing) वापरतात. मनशाची मानसीक वि सुप्त स्थितींत आसल्यार न्हीदमोडीक लागून ती उत्ती जाता आनी वा

आपल्याक जाय तेन्ना, जाय तशी सुस्त न्हीद लागलीना म्हण मनीस न्हीदमोड जाली अशें म्हणपाक लागता. बरी भलायकी आशि मनशाक लेगीत केन्नाकेन्नाय न्हीद सारकी लागना. पूण एकस न्हीदमोड जायत रावप हें भावनीक विकृतीचें मूळ लक्षण. उपाट आशिल्ल्या वा निर्शेल्ल्या मनशांक न्हिदेंतल्यान परत- परत जाग येता उपरांत न्हीद लागना. असल्या मनशांक फांतोड जावंचेआदींच जा आनी तांचें मन निर्शेल्ल्या चिंतनांनी भरून वता. चड राग वा आयिल्ली आसल्यार केन्नाकेन्ना न्हीद येवपाक कळाव जाता.

नियमीत आहार, कुडीचो व्यायाम, योगासनां हांचेवरवीं निद्रा (न्हीदमोडीचें) दुयेंस पयस करूं येता. सांजेच्या आदेसाक काफी, असले उत्तेजक पदार्थ टाळ्ळ्यार न्हीदमोड जावंक पावना. जाग आयिल्ली सुस्ती आनी जडसाण भरपूर न्हीद घेतकूच वता न्हीदमोडीची समस्या गंभीर आसल्यार मानसोपचार तज्ञ वैजाचो घेवप गरजेचें. मानसीक दुयेंसाक लागून न्हीदमोड जाल्ल्या पिडे शामकां (sedatives), शायकां (Hypnotives) आनी शांतकां (Tranqui असल्या वखदांनी वा संमोहन न्हिदेन (hypnotic trance) बरी न्हीद ल

न्हिदेविशीं अजून पुराय शास्त्रीय गिन्यान मेळूंक ना आनी ह्या म कितलेशेच शास्त्रज्ञ संशोधन करीत आसात.

निद्रारोग (ट्रिपॅनोसोमियासीस) : प्रोटोझोआ संघाच्या 'ट्रिपॅनो वंशांतल्या परजिवींच्या (parastis) संक्रमणा पसून (infection) दुयेंसाक 'निद्रारोग' अशें म्हण्टात. हो रोग आफ्रिकेच्या विषुव वाठारांत (१२° उ. आनी २५° द. अक्षांशां मदल्या वाठारांत) दिसता म्हणून ताका 'आफ्रिकी निद्रारोग' अशेंय नांव आसा.

न्हिदे - झटके : (नार्कोलॅप्सी) अकस्मात आनी परत परत अ आनी थोडो वेळ उरपी न्हिदे-झटके येवपी विकृतीक 'नार्को (Narcolpsy) अशें म्हण्टात. जे. बी. ई. झॅलिनो ह्या फ्रॅंच वैजान ह्या सगळ्यांत पयलीं वर्णन केलें म्हणून ह्या रोगाक 'झेलिनो रो (Syndrome) लक्षणसमूह अशेंय म्हण्टात. हाचें खाशेलेपण म्हळ न्हिदेंतल्यान रोग्याक एकदम जागो करूं येता. हे झटके तो काम आसतनाय येतात. ह्या पिडेस्ताक दिसांतल्यान खूब खेपो न्हिदे - येवन लेगीत रातची पुराय न्हीद लागता. हो रोग जीवघेणो न्हय

हे विकृतीवांगडाच चड करून फुडलीं तीन लक्षणांय दिश्टी प १) स्तब्धी (Catalepsy) – अकस्मात जाल्ले भावनाविवशतेक लागून तिडक, हुस्को आदी) हातापांयांतल्या स्नायुंचो शक्तीपात जावन जाता. २) न्हिदे - अंगघात (paralysis) : जाग येनाफुडें वा न्हिद पुराय जागृत आसतना कुडीची सगळी हालचाल बंद पडप. ३) नि भ्रम (Hallucination) अवस्था : न्हीद लागपाच्या सुमाराक स्पश्ट भयांकृत असो निराधार भ्रम जावप.

दादले आनी बायलो हांचेभितर दादल्यामदीं ह्या रोगाचें प्रम आसून, हो रोग १० ते ३० वर्सां पिरायेच्या गटांत सुरू जात जल्मभर उरता. केन्नाकेन्नाय हो रोग मेंदवाच्या विशिश्ट अशा निर्माण जाल्ल्या गांठ वा सुजीक लागून जावं येता.

– कों. वि.

...गी : हिमाचल प्रदेशांतली एक आदिवासी जमात. पंगवाले, पांगी ...नीय हे जमातीचो उल्लेख करतात. हिमाचल प्रदेशांतल्या चंबा ...ले वायव्य दिशेक ह्या लोकांचो राबितो आसा. ह्या वाठाराक ...श अशें म्हण्टात. हो वाठार दर्याथळावयल्यान २.५० ते ३.५० ...टर ऊंच आसा. ताका लागून थंडेच्या दिसांनी हांगा खूब बर्फ ...नी ह्या प्रदेशांतलें येवप-वचप पुरायपणान बंद जाता. चंबासावन ...शांत पावतामेरेन हिमालयाचीं खूब तेमकां लागतात.

...ाल लोकांमदीं ब्राह्मण, राजपूत, ठाकूर आनी राठी ह्यो चार ...ाती आसून हाली, लोहार, मेघ आनी ढाकी ह्यो चार असवर्ण ...ासात. पूण सवर्ण आनी असवर्णांभितर भेदभाव ना. असवर्ण, ...गडा सगळ्या धर्मीक आनी समाजीक वेव्हारांनी वांटो घेवंक ... पंग्वाल लोक चिनाब, रावी, बिआस आनी लाहुल ह्या न्हंयां-...ल्यान हांगा आयले आसूं येता अशें कांय तज्ञांचें मत आसा.

...ाल लोक पंगवाली ही बोलीभास उलयतात. ती संस्कृत आनी ...ा भाशांचें भरसलें रूप. तांचे भाशेंत साहित्य ना पूण मौखिक ... चलत आयिल्लीं कांय गितां आनी कथा आसात.

...ाल दादले पायजमो आनी सदरो घालून माथ्यार काळी टोपी ...त. बायलो चुडीदार पायजमो आनी कुडत्याभाशेन चोळी घालतात. ...पटो बांदतात. केसांचो आंबाडो माथ्यार घालून तो लेंसान बांदतात. ...बाळी आनी गळ्यांत रुप्याचे हार घालतात. बोटांनी रुप्याच्यो ...घालतात. ह्या भेसांत त्यो खुबूच आकर्शक दिसतात. त्यो सदांच ...व्र आसतात आनी पदां म्हण्टात.

...्या शेतांतल्यान मेळपी धान्य तांकां पुराय वर्सभर पावना. हाका ... उपरांत ते कांय म्हयने कंदमुळां वा तण खावन रावतात. चड ...ते लोक जनावरां मारप वा तांचें मास खावप हें पाप समजतात. ...शें केलेबगर तांकां दुसरो पर्याय नासता. हेर खंयचोय जिन्नस ते ...खातात पूण मास मात दुसऱ्याक दिलेबगर खायनात. तशें केल्यान ...गू जायना असो तांचो भावार्थ आसा.

...वाल लोक हिंदू धर्मीय आसून ते बौध्द देव-देवतांकूय भजतात. ...थळाव्या देवांक आनी भुताखेतांचेरूय तांचो विस्वास आसा. शिवरात्र, ...टम, त्रिपुरी पुनव हे उत्सव ते व्हड दबाज्यान मनयतात. त्या ...नाचांच्यो, पदांच्यो कार्यावळी करतात. पांगी प्रदेशाचे उत्तरेक ...र पर्वत आसा. तें शंकराचें निवासस्थान समजून ताची भक्तिभावान ...तात.

...ग्वाल लोक वैशाखांतल्या शुध्द पाडव्याक विशू वा बिसोआ ही परब ...तात. त्या दिसा तुपांत तळिल्ल्यो गंवाच्यो 'घान्यो' तांकां सौज ...त, त्यो देवीक ओंपतात. जवासावन तयार केल्लो सोरो वा कुगरी ...त माघांतल्या शुध्द पाडव्याक पितृपुजा करतात. माघ पुनवेक ... हो सण मनयतात. त्या दिसा एक मशाल, तिका दलपुती वा ...ी म्हण्टात ती घेवन गांवचो मुखेली देवतांक ओंवाळटा. भुरगींय ...कांकाडे पेटोवन अक्रोडाच्या झाडार मारतात.

...ग्वाल लोकांमदीं, आवय-बापायचे मान्यतायेन जाल्ल्या लग्नाक जानजी ...ानी म्हण्टात. ह्या लग्नांत सातूचे 'तातू' म्हळ्यार टोकाचे लाडू ...त आनी ते न्हवऱ्याचे आवयबापूय, व्हंकलेच्या आवय-बापायक लग्ना ... दितात. लग्न जातकूच चार दिसांनी बायल आपल्या घोवाक घेवन कुळारा वता आनी चार दीस रावता. ह्या सुवाळ्याक 'फिरनी' म्हण्टात. पंग्वाल लोकांमदीं तीन तरांनी लग्नां जातात. देज दिवन चली घेवप ह्या प्रकाराक फक्की पकडना वा धर्मपुण्यकी शादी म्हण्टात. साटे-लोटे पद्तीन लग्न करतात तिका सेवा-लग्न म्हण्टात. चल्यान चलयेगेर सात वर्सां नोकरी करून उपरांत तिचेकडेन लग्न जावप हे पद्दतीक बार्टी लग्न म्हण्टात. हीच पद्दत ते चड वापरतात. पंग्वाल दादल्याचें लग्न जावप कठीण आसता. कारण ते आळशी आशिल्ल्यान हे जमातींतल्यो चलयो भायल्या प्रदेशांतले न्हवरे सोदतात आनी लग्नां जातात. हे जमातींतल्या दादल्याक सोऱ्याचें खूब वेसन आसता. ते फकत शेतांत नांगरपाचें आनी रानांतलीं लाकडां हाडपाचीं कामां करतात. बाकीचीं सगळीं कामां तांच्यो बायलो करतात.

हे लोक मडीं लासतात. मनीस ज्या वाराक मेला त्या वाराक वर्सभर एकाशनाचो म्हणून पाळटात.

- कों. वि. सं. मं.

पंचकन्या : प्रातःस्मरणीय अशा पांच साध्वी बायलांक उद्देशून ही संज्ञा वापरल्या. अहिल्या, द्रौपदी, सीता, तारा आनी मंदोदरी ह्यो त्यो पांच बायलो. कांयकडेन ह्या पांच नांवांनी सीतेबदला कुंतीचें नांव मेळटा. पूण ह्या पांचूय बायलांभितर एकूय कन्या ना. शास्त्रांत कन्या हें उतर फकत धा वर्सांचे चलयेकूच वापरतात. तेखातीर 'पंचकन्या' हो शब्द कसो आयलो हाचेविशीं निश्चीत म्हायती मेळना.

प्रातःस्मरणांत म्हण्टात त्या हेविशींच्या श्लोकांत आचारमयूखानुसार 'पन्च कन्याःस्मरेत्' असो पाठ आसा, जाल्यार आचारेंदुनुसार 'पञ्चकं ना स्मरेत्' असो पाठ मेळटा. त्यो साध्वी म्हणुनूच चड नामनेक पावल्यात.

गौतम ऋषीची बायल अहिल्या, हिचें इंद्रान पातिव्रत्य भंग केल्ल्यान गौतमान अहिल्येक शाप दिलो; पूण फुडें रामाच्या पांयांच्या स्पर्शान तिचो उद्धार जालो. द्रौपदी पांच पांडवांची बायल आसून तेजस्वी पातिव्रत्याखातीर तिची नामना आसा. सीतेक रावणाच्या बंदिवासांत काळ काडचो पडलो आनी उपरांत आपल्या पातिव्रत्याचो निर्वाळो दिवपाखातीर तिणें अग्निदिव्य केलें. कुंतीक दुर्वास मुनीन दिल्ल्या मंत्राच्या सामर्थ्यान लग्नापयलींच कर्ण आनी लग्नाउपरांत धर्म, भीम आनी अर्जून हे पूत जाले. तारा ही वालीची बायल. वाली वधाउपरांत ती सुग्रीवावांगडा लग्न जाली. मंदोदरी ही रावणाची बायल. अंगदान तिका उबारून व्हरपाचो यत्न केलो.

भारतीय संस्कृतींत ह्या पांच साध्वींक मानाची सुवात आसा. 'अह्निक सुत्रावली' ह्या ग्रंथांत एक श्लोक आसा तो असा`-

> अहल्या मंदोदरी तारा कुंती द्रौपदी तथा पंचकं
> ना स्मरेत् नित्यं महापातक नाशनं।

अर्थ - अहिल्या, मंदोदरी, तारा, कुंती आनी द्रौपदी ह्या बायलांचें, दादल्यान सदांच स्मरण करचें. तशें केल्यान ताचीं सगळीं महापातकां नश्ट जातात.

- कों. वि. सं. मं.

पंचखादय : पांच जिनसांचो एक खाणाचो प्रकार. नाल्लाची सोय, गोड, मुगांदाळ, काजुबियो आनी वेलची हे पांच पदार्थ घालून हो जिन्नस करतात. ह्या पांच जिनसांभायर केन्नाकेन्नाय ल्हायो, खारीक, खाजूर,

खडीसाखर, खसखस आनी सुकें खोबरें घालून सुकी पंचखादय करतात. पंचखादय हो खादय प्रकार देवाक विशेश करून गणपतीक निवेदय म्हणून दाखयतात. कांय कडेन भजन, कीर्तन, पुजा-अर्चा प्रसंगावेळार निवेदय म्हणून पंचखादय वांटपाची चाल आसा.

पंचखादय हो भोवतेक उत्सवाच्या वेळार निवेदय म्हणून दाखयतात आसलो तरी गोंयांत चवथीक गणपती आरतीच्या वेळार चड करून पंचखादय वाट्टात. कांयकडेन पंचखादयाची आंगवण करतात. आपल्या मनांतली इत्सा (अपत्यप्राप्ती, पिडा निवारण आनी हेर) सफल जावंचें म्हणून गणपतीमुखार गाराणें घालतात. ती इत्सा सफल जातकूच १ ते १०० मेरेन नाल्लांची पंचखादय करतलों अशी आंगवण करतात आनी फलप्राप्तीउपरांत ती पुराय करप जाता.

- कों. वि. सं. मं.

पंचगंगा : कोल्हापूर जिल्ह्याचे उत्तरेकडल्यान उदेंतेवटेन व्हांवपी कृष्णा न्हंयेचो एक मुखेल फांटो. उदक व्हांवपी क्षेत्र सुमार २,०७२ चौ. किमी. आसा. कासारी, कुंभी, तुळशी, भोगावती आनी सरस्वती (गुप्त न्हंय) ह्या पांच न्हंयांच्या संयुक्त प्रवाहाक पंचगंगा म्हण्टात. कोल्हापूरचे वायव्येक ६ किमी. वयल्या प्रयाग हे पवित्र सुवातेवयल्यान पंचगंगा व्हांवता. ही प्रयागासावन सुमार ६४ किमी. चेर व्हांवत वचून नरसोबाची वाडी ह्या तीर्थक्षेत्रालागीं कृष्णेक मेळटा.

पंचगंगेच्या सुरवेच्या प्रवाहांतल्या पांच न्हंयांतल्यो कासारी आनी भोगावती ह्यो मुखेल न्हंयो आसात. कासारी न्हंय शाहुवाडी तालुक्यांत उत्तरेकडल्या विशाळगड आनी दक्षिणेकडल्या वाघजाई हांचेलागी त्रिकोणाकृती प्रदेशांत सुरवात जावन सुमार ५६ किमी. व्हांवत वचून प्रयागालागीं पंचगंगेक मेळटा. भोगावती न्हंय सह्याद्रीचे पर्वतरांकेंत, फोंडाघाटासावन कांय अंतराचेर सुरवात जावन ४० किमी. ईशान्येक आनी उत्तरेक व्हांवत वता आनी बीडालागीं तुळशी न्हंयेक मेळ्ळेउपरांत हांचो संयुक्त प्रवाह कुंभी आनी धामणी हांच्या संयुक्त प्रवाहासकट पंचगंगेक मेळटा. ह्या सगळ्या न्हंयांचीं देगणां मेळून पंचगंगा देगणाचें अस्तंत देगण कोल्हापूरामेरेन आनी उदेंत देगण कोल्हापूर ते नरसोबाची वाडीमेरेन अशे दोन वांटे जातात.

कोल्हापूर, रुकडी, इचलकरंजी आनी कुरूंदवाड हीं हे न्हंयेवयलीं मुखेल शारां. नरसोबाची वाडी हें नामनेचें दत्तस्थानूय कृष्णा-पंचगंगेच्या संगमाचेर आसा.

- कों. वि. सं. मं.

पंचजन - १ : पंच म्हळ्यार पांच आनी जन म्हळ्यार लोक. पंचजन म्हळ्यार पांच लोकांचो पंगड. ह्या पांच लोकांविशीं विद्वानांमदीं एकमत ना. कांय जाणांच्या मतान ते पांच स्वतंत्र मानववंश जाल्यार कांय अभ्यासक ते पांच विंगड विंगड समाज मानतात.

वैदिक वाङ्मयांत पंचजन हो शब्द खूबकडेन आयला. ऋग्वेद काळांत आर्यलोक जायत्या लोकांमदीं म्हळ्यार समुदायांनी विभागिल्ले आनी तातूंत पांच मुखेल लोक आशिल्ले. हे पांच जाण म्हळ्यार यदू, तुर्वश, द्रुह्यू, अनू आनी पुरू हे आसुंये अशें एक मत आसा. हांचो उल्लेख पञ्च कृष्टयः पञ्च क्षिती, पञ्चक्षितीः मानुषीः, पञ्चमानुषाः, पञ्च चर्षणीः, पञ्चजाताः, पञ्चभूमा, पञ्चव्राताः ह्या नांवांनीय येता. ह्या पंच[illegible] गणना देवांवांगडा जाताली. इंद्राकडेन तांचें बरेपण आशिल्लें.

ह्या पंचजनांनीच सिंधु संस्कृतायेच्या लोकांचेर जैत मेळयलं[illegible] म्हण्टात. हे मुळांत झेलम आनी चेनाब ह्या न्हंयांचे उदेंतेकडेन रा[illegible] कांय आर्य लोक आनिकूय उदेंतेकडेन पाविल्ले. इ. स. पयलीं [illegible] शेंकडयांत हे कुरुपंचालांत आयले. थंयसावन फुडल्या कांय शेंकड[illegible] काशी-कोसलमेरेन पावले आनी उपरांत मगध देशांत गेले.

गंधर्व, अप्सरा, देव, असूर आनी राक्षस हे पंचजन आशिल[illegible] सायणाचार्यान म्हळां.

देव, मनीस, गंधर्व, सोरोप आनी पितर हे पंचजन आशिल[illegible] ऐतरेय ब्राह्मणांत म्हळां.

यास्काचार्याच्या मतान गंधर्व, पितर, देव, असूर आनी रा[illegible] पंचजन जाल्यार औपमन्यवाच्या मतान ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य आ[illegible] हे चार वर्ण आनी पांचवो निषाद हे पंचजन.

शतपथ ब्राह्मण आनी ऐतरेय ब्राह्मण हातूंत पंचजन हे भ[illegible] विरोधी आशिल्ले अशें म्हळां. ऋग्वेदांतल्या दाशराज्ञ झुजाच्या [illegible] असोच उल्लेख आसा.

सर्गेस्त सातावळेकर हाच्या मतान पंचजन म्हळ्यार भोवजन [illegible] जनता असो जाता.

रोथ ह्या अस्तंती पंडिताच्या मतान पंचजनांनी जगांतल्या स[illegible] मानवजातींचो आस्पाव जाता. अथर्ववेदांत उदेंत, अस्तंत, उत्तर, [illegible] आनी मध्य अशो पांच दिशा मानल्यात. ह्या पांच दिशांक रावपी [illegible] पंचजन अशें रोथ हाचें मत आसा. झीमर ह्या दुसऱ्या अस्तंती अभ्या[illegible] हें मत मान्य ना. ताच्या मतान पंचजनांकडेन फकत आर्यांचोच [illegible] आसून, चड करून तांच्याच पांच टोळयांक ताणें पंचजन अशें म[illegible]

अशे तरेन उदेंती आनी अस्तंती विद्वानांभितर मतभेद आशि[illegible] पंचजन कोण हें आजुनूय निश्चीत जावंक ना.

पंचजन - २ : शंखाचें रूप घेतिल्लो एक असूर. तो रावतालो. ताणें सांदिपनी ऋषीच्या पुताक धरून दर्यांत व्हेलो. [illegible] दर्यांत बूड मारून ताका जिवो मारलो आनी ताचें शंखाचें कवच उडयलें.

पंचजन - ३ : एक प्रजापती. ताका असिक्नी नांवाची धूव आ[illegible] ती ताणें दक्षाक दिल्ली.

- कों. वि. [illegible]

पंचतंत्र : संवसारीक नामनेचो बोधिकथांचो संग्रह. हाचो कर्तो वि[illegible] हाचे वट्ट पांच भाग आसून दरेका भागाक तंत्र अशी संज्ञा ताकाच लागून ताका पंचतंत्र ह्या नांवान वळखतात. दरेका [illegible] विस्तार एके मुखेल कथेच्या आदारान दुसऱ्यो कथा रचून केल्लो आशि[illegible] ताका तंत्र ही संज्ञा दिली आसुंये. पंचतंत्राचे सुर्वेक एक ल्हानशें 'क[illegible] आसता. तातूंत ह्या संग्रहांतल्यो कथा खंयच्या निमतान सांगल्यात[illegible] म्हायती आसा. ती म्हायती अशी - दक्षीण देशांत, महिलारोप्य [illegible] अमरशक्ती नांवाचो एक राजा राज्य करतालो. ताका वसुशक्ती, उ[illegible] आनी अनेकशक्ती अशे तीन कुंवर आशिल्ले. ते तिगूय मतीशुन्य[illegible]

…फाटी आशिल्ले. तांची बुद्द जागोवपाचे इत्सेन राजान सुमती …का मंत्र्याच्या सल्ल्यावयल्यान विष्णुशर्मा नांवाच्या एका ब्राह्मणाक …डलो आनी ताका आपल्या भुरग्यांक राजनीत तेचपरी दीसपट्टे …गी थरपी वेव्हारज्ञान शिकोवपाची विनवणी केली. विष्णुशर्मान …रवीं उपदेश करून राजकुंवरांक शाणे केले त्योच ह्यो कथा. …धकथांचो उगम निश्चीत खंयच्या काळांत जालो हाची पुरायपणान …ळना. पूण त्यो इसवी सनाच्या दुसऱ्या वा तिसऱ्या शतमानांत …ासुंये अशें मानप जाता. इ. स. ५०० च्या सुमाराक ह्यो … आशिल्ल्यो असोय एक समज आसा.

…तंत्रांच्या ह्या पांच मुखेल कथांमदीं जायत्यो उपकथा आसात …तल्यो बऱ्योचशो प्राणीकथा आसात. पूण तातूंतल्या मुखेल पांच …वां अशीं -

…मेत्रभेद : हातूंत पिंगलक नांवाचो शींव आनी संजीवक नांवाचो …ोन इश्टांमदीं धूर्त कोल्यान कसो उजो लायलो ती कथा आसा.

…मेत्रसंप्राप्ती : हातूंत चित्रग्रीव हंस, हिरण्यक हुंदीर, लघुपतनक …चेत्रांग हरण आनी मंथरक कांसव हांची इश्टागत कशी जमली …आसा.

…काकोलूकीयम : हातूंत कावळो आनी घुबड हांचे दुस्मानकायेची …ल्या.

…लब्धप्रणाशम : हातूंत वानर आनी मानगें हांचे इश्टागतीची कथा

…अपक्षितकारकम. : हातूंत ब्राह्मण आनी ताचें मुंगूस हांच्या …वो परिणाम दाखोवपी कथा आसा.

… तंत्राचें नांव कथेचे सुर्वेकूच सांगलां आनी मुखेल कथेची …रपी एक आद्य श्लोकूय दिला. देखीक 'मित्रभेद' ह्या पयल्या …र्वेक हो श्लोक आसा.

> वर्धमानो महान् स्नेह : सिंहगोवृषयोर्वने ।
> पिशुनेनातिलुब्धेन जाबूकेन विनाशितः ॥

…त शींव आनी बैल हांची वाडटी इश्टागत एका दुश्ट आनी …ी कोल्यान तोडली. ह्या श्लोकाचेर राजकुंवर अशें कशें जालें? …न करतात. उपरांत पिंगलक (शींव) आनी संजीवक (बैल) हांचे … आड कोलो आयिल्ल्यान पिंगलकान संजीवकाक मारलो ही …तली मुखेल कथा. उपरांत एके कथेंतल्यान दुसरी कथा, …ान तिसरी अशी कथांची माळ जाली. कथेंत येवपी उपकथांची … कसल्याय तरी श्लोकान जाता. विष्णुशर्मा हाणें पुराय नितीशास्त्र …हारविज्ञान ह्या कथांवरवीं त्या मंदबुध्दीच्या राजकुंवरांक सांगलें. …ासस्वी करपाखातीर गरज आशिल्ल्या सगळ्या गुणांचो ताणें … आनी सुभाषितांवरवीं उपदेश केलो.

…त्रांतल्या कथांची गद्य शैली सादी पूण आकर्शक आसा. तशेंच …या कथांचें सार कलापूर्ण, सुभाशितात्मक श्लोकांत दिवपाची …चतत्रांत घेतल्या. उपदेश करप हो जरी कथांचो मुखेल हेत …तरी तातूंतली मनोरंजकताय उणी जाल्ली ना. पंचतंत्रांतलीं …ड करून मोनजातूच आसलीं तरी कांय कथांनी मनीसपात्रांय … प्राणीकथांचो उगम सुर्वेक महाभारतांत जालो आनी थंयच्यान …वन विष्णुशर्म्यान हो कथांझेलो तयार केलो अशें विद्वानांचें मत …ाच्या मतान रामायण, महाभारत, मनुस्मृती, आनी चाणक्याचें अर्थशास्त्र हातूंतल्यान विष्णुशर्म्यान जायते विचार आनी श्लोक ह्या कथांनी घेतल्यात.

संवसारांतल्या चडशा सगळ्या भाशांतल्यान पंचतंत्राचे अणकार जाल्ले आसून ह्या पुस्तकाक संवसारांत खूब नामना मेळ्ळ्या. बुकॅशिओ, इसाप आदी पुर्विल्ल्या अस्तंती कथालेखकांक पंचतंत्रावरवींच स्फूर्त मेळ्ळी अशें विद्वानांचें मत आसा.

मूळ पंचतंत्र सद्या उपलब्ध ना. पूण ल्हान व्हड फरक आशिल्ले ताचे दोनशां परस चड पाठ मेळटात. ह्या पाठाच्यो सादारणपणान ज्यो परंपरा मानतात त्यो अशो :

(१) पेहलवी : इ. स. सव्या शेंकड्यांत पंचतंत्राचो पेहलवी अणकार जालो. ह्या अणकाराक 'करटक आनी दमनफ' अशें म्हण्टात. मूळ पेहलवी अणकार उपलब्ध ना. सद्या ह्या अणकारावयल्यान तयार केल्ले सिरिॲक आनी अरबी अणकार मेळटात. फुडें अरबी अणकारावयल्यान ग्रीसी, लॅटिन, स्पेनी, इटालियी, चॅक आदी युरोपी भाशांनी पंचतंत्राचे अणकार जाल्यात.

(२) बृहत्कथेंतलें पंचतंत्र : गुणाढ्याचे बृहत्कथेंत ताणें पंचतंत्राचो आस्पाव केल्याचें म्हणप जाता. पूण तें सद्या मेळना. क्षेमेंद्र हाचे बृहत्कथा मंजरीत आनी सोमदेवाच्या कथासरित्सागरांत पंचतंत्रांतल्यो कांय कथा आसात.

(३) तंत्राख्यायिक : ह्या नांवाचीं कांय हातबरपां काश्मीरांत मेळ्ळ्यांत. हो पंचतंत्राचो सगळ्यांत पोरणो पाठ अशें मत आसा.

(४) दक्षीण भारतीय पंचतंत्र : हाचीं हातबरपां दक्षीण भारतांत मेळ्ळ्यांत.

(५) नेपाळी पंचतंत्र : हें पद्यमय आसून दक्षीण भारतीय पंचतंत्राक खूब लागींचें आसा. हाचें फकत हातबरप मेळटा.

(६) जैन पंचतंत्र : हाका 'टॅक्स्टस सिंप्लिसिअर' ह्या नांवान वळखतात. हाच्या कर्त्याची निश्चीत म्हायती मेळना. ह्या टॅक्स्टस सिंप्लिसिअरवयल्यान पूर्णभद्र नांवाच्या एका जैन यतीन एक नवो पाठ तयार केलो (११९९). ताच्या ह्या पाठाक टॅक्स्टस ऑर्नाटिअर आनी पंचाख्यान अशीं नांवां आसात. हातूंत कांय नव्यो कथा आनी सुभाशितां आयिल्लीं आसात. पंचतंत्राच्या उत्तर काळांतल्या पाठांत हो पाठ सगळ्यांत बरो समजप जाता. टॅक्स्टस सिंप्लिसिअर आनी टॅक्स्टस ऑर्नाटिअर ह्या दोन पाठांचो भारतांत व्हड प्रमाणांत प्रचार जालो.

- कों. वि. सं. मं.

पंचम : शुक्ल-कृष्ण पक्षांतली पांचवी तीथ. हिका पूर्णा अशें दुसरें नांव आसा. ही तीथ शूभ मानिल्ली आसा. वर्सासणाच्यो कांय पंचमी तिथी नामनेच्यो आसात त्यो अशो : नागपंचम (श्रावण शुक्ल पक्ष), ऋषीपंचम - (भाद्रपद शुक्ल पक्ष), ललीत पंचम (आश्विन शुक्ल पक्ष), पांडव पंचम (कार्तिक शुक्ल पक्ष), वसंत पंचम - (माघ शुक्ल पक्ष), रंगपंचम - (फाल्गुन कृष्ण पक्ष).

पंचमी दिसा चड करून लक्ष्मीपूजेचें विधान सांगलां. पंचमी दिसा जल्माक आयिल्लें भुरगें सुंदर, हुशार, गुणी आनी राजमान्य आसता अशें कोष्ठीप्रदीपांत सांगलां.

- कों. वि. सं. मं

पंचमहाभुतां : पृथ्वी, उदक, अग्नी, वायू आनी आकाश हीं पांच तत्त्वां पंचमहाभुतां अशीं मानल्यांत. तांकांच लागून ही सगळी भौतीक सृश्ट निर्माण जाता. सगळ्या भौतीक पदार्थांनी पंचमहाभुतांचें थोडें तरी अस्तित्व आसता.

कांय अस्तंती आनी भारतीय तत्त्वज्ञानांनी चार तत्त्वां मानल्यांत. आकाश हें इंद्रियगम्य नाशिल्ल्यान तें स्वतंत्र तत्त्व मानपाची गरज ना अशें मत ताणीं मांडलां.

हीं तत्त्वां आत्म्यापसून निर्माण जालीं अशें उपनिषदांनी म्हळां. तैत्तिरीय उपनिषदांत, आकाश, वायू, अग्नी, उदक आनी पृथ्वी अशीं पांच तत्त्वां उत्पन्न जालीं अशें म्हळां. अग्नी, उदक आनी पृथ्वी ह्या तीन तत्त्वांच्या संयोगांतल्यानूच सृश्टीची उत्पत्ती जाता अशें छांदोग्य उपनिषदांत म्हळां. सांख्यदर्शनांत पुरुष आनी त्रिगुणात्मक प्रकृती हीं दोन तत्त्वां मानल्यांत. प्रकृतीपसून बुद्द आनी अहंकार हीं तत्त्वां निर्माण जातात. अहंकारांतल्या रजोगुणाचो प्रकर्ष जावन तातूंतल्यान मन आनी पांच ज्ञानेंद्रियां तयार जातात. अहंकारांतल्या तमोगुणाचो प्रकर्ष जावन तातूंतल्यान शब्द, स्पर्श, रूप, रस आनी गंध हीं पांच तन्मात्रां निर्माण जावन हांचेपसून पंचमहाभुतां तयार जातात. सृश्टीची उत्पत्ती ह्या भुतांच्या परस्पर संसर्गान जाल्ल्यान अशा मिश्रणाक 'पंचीकरण' म्हण्टात. दरेका महाभुतांत स्वताचो १/२ अंश आनी हेर चार महाभुतांचो दरेकी १/८ अंश आसता. कांय उपनिशदांनी तिनूच तत्त्वां मानिल्ल्यान तांच्या संसर्गाक 'त्रिवृत्करण' अशें म्हळां.

दरेका महाभुतांत तन्मात्रां म्हळ्यार शब्द, स्पर्श, रूप, रस, गंध हे गूण आसतात.

पुर्विल्ल्या काळांत ह्या महाभुतांक संतुश्ट करपाखातीर प्रार्थना करताले. आयजूय ह्या महाभुतांक वश करून घेवन तांचे शक्तीचो उपेग मनशाच्या कल्याणाखातीर करून घेवपाचो आर्विल्ल्या शास्त्रज्ञांचो यत्न चलला.

- कों. वि. सं. मं.

पंचवटी : एक पुण्यक्षेत्र. महाराष्ट्र राज्याच्या नासिक जिल्ह्यांत हें तीर्थक्षेत्र आसा. तें गोदावरी न्हंयेचे देगेर वसलां. नासिक्य (नासिक) म्हळ्यारूच पंचवटी असो वायुपुराणांत उल्लेख मेळटा. पंचवटीक रावपाक वतकूच, रामान वटवृक्षरुपी पांच ऋषिकुमारांचो उध्दार केलो म्हणून त्या थळाक पंचवटी अशें म्हणपाक लागले.

नासिका लागसार आशिल्ल्या सायखेडे गांवांत रामान मारीचाक मारलो. लक्ष्मणान शूर्पणखेचें नाक कापून तिका विद्रूप केली. पंचवटींतल्यानूच रावणान सीतेक उबारून व्हेली अशो कथा आसात.

पंचवटीच्या सुमार देड किमी. अंतराचेर तपोवन आसा. थंय लागींच इकरा घोली आसून त्यो लक्ष्मणगुहा नांवान वळखतात.

राममंदिर हें पंचवटींतलें मुखेल देवूळ. ह्या देवळाचे उत्तरेक एक घोल आसा. तिका सीतागुंफा म्हण्टात. तेभायर कपालेश्वरमंदिर, सुंदरनारायण, गंगामंदिर, रामेश्वरमंदिर हींय देवळां पळोवपासारकीं आसात.

- कों. वि. सं. मं.

पंच वर्सुकी येवजणो : देशाचो अर्थीक, समाजीक तसोच हेर मळांवयलो विकास सादप आनी सगळ्या मळांमदीं सुमेळ राखप हो विचार मुखार दवरून ताचे पुर्ततायेखातीर हेतुपुरस्सर अशे दूरगा अर्थीक निर्णय घेवपाची, तशेंच ते निर्णय चालीक लावपाची पांच वर्सांखा केल्ली येवजण. पुराय राष्ट्राच्या लोकहिताचें उद्दिश्ट सफल जा जाल्यार राष्ट्राचे सार्वभौम सत्तेकडेन राष्ट्राच्या अर्थकारणाचे निय उरूंक जाय हे कल्पनेंतल्यान नियोजन ही संकल्पना मुखार आयली

पयल्या म्हाझुजा उपरांत विसाव्या शतमानांत नियोजन ही सकल सगळ्यांत पयलीं रशियेंत मुखार हाडचे पयलीं मुक्त अर्थवेवस्था प्रच आशिल्ली. हे मुक्त अर्थवेवस्थेवरवीं राष्ट्राचो अर्थीक विकास करून ग्रेट ब्रिटन, अमेरिका, फ्रांस, सारकिल्या देशांनी पारंपारीक अ बंधनां तोडून आपआपल्या देशाचो अर्थीक विकास करून घेतलो जरी आसलें तरी मुक्त अर्थवेवस्थेंतल्यान जाल्लो अर्थीक विकास, अ समताय निर्माण करूंक पावना आनी राष्ट्राचो अर्थीक विकास तरी तो समाजहीत सादूंक पावना हें मुक्त अर्थवेवस्थेंत दाखोवन तेभायर मुक्त अर्थवेवस्था ही राष्ट्राच्या नियंत्रणाभायली प्रक्रिया आशिल ती सदाकाळ अर्थीक विकास सादतलीच म्हणपाची खात्री दिवंक जावंच चड करून मुक्त अर्थीक वेवस्थेंत सशक्त अशी मक्तेदारशाय जल येता आनी ही मक्तेदारशाय मुक्त अर्थीक कार्यावळीक बादा हा नियोजन पद्दत आनी मुक्त वेवस्था हांचे दोगांयचे फायदे तशेंच नुक आसलीं तरी दोगांयचे तुळेन नियोजन पद्दत चड सुविधांची आसा प्रचिती आयिल्ल्यान संवसारांतल्या भोवतेक देशांक खंयच्या ना खय रुपांत नियोजन पद्दत आपणावंक मेळटा.

सर्वसादारणपणान नियोजनां फाटलीं उद्दिश्टां आसतात तीं अ

(१) वेगवान अशी अर्थीक उदरगत.

(२) वापरांतल्या वस्तूंनी विक्रमी वाड.

(३) अर्थीक थिराय म्हणजेच सगळ्यांक रोजगार.

(४) अर्थीक समानताय.

(५) परराष्ट्रीय अर्थवेव्हारांत आदार वा समतोल.

हातूंतलीं कांय उद्दिश्टां एकामेकांक पूरक आसतात जाल्यार परस्परविरोधी आसतात. हें पुरकपण वा विरोधीपण सदांकाळ नास तशें तें उद्दिश्टांच्या थरावीक जोडयांमदीं नासता. अर्थवेवस्थेंतल्या खं उद्दिश्टांक कितलें म्हत्त्व दिवंचें हें थारोवपाचो यत्न नियोजनांत जाता. देशाच्या राजकीय, अर्थीक आनी समाजीक परिस्थित नियोजनांतल्या उद्दिश्टांचेर म्हत्त्व थरता. अविकसीत देशांतली विकास दितलो जाल्यार अर्थीक समताय ह्या उद्दिश्टांक थोडो काळ तरी दुय्यम दिवचें पडटा. कारण अर्थीक समतोल, अर्थीक विकासाक बादा हा भांडवलशाय देशांतले येवजणेंत उत्पादन यंत्रणेची कार्यक्षमताय वाडोव भर दिवप जाता. जाल्यार साम्यवादी देशांत अर्थीक समतेक अ विकासाइतलेंच म्हत्व दिवप जाता. भोवतेक लोकशाय देशांनी अ समतेचें तत्त्व हो आदार धरून येवजण करप जाता. अशे तरेन येव प्रक्रियेंत येवजण तयार करपाचे पद्दतीक जितलें म्हत्त्व उरता ति तें येवजण कार्यरत करपाचे वेवस्थेकूय उरता. हाका लागून वित मनीसबळ, परकी मदत, आयात-निर्यात सारकिल्या राष्ट्रीय प्रस विचार नियोजनांत करप जाता.

भारतीय पंचवर्सुकी येवजणो -

सद्याच्या रूपकारांतली पंच वर्सुकी येवजण ही १९५१-५६ हे

...ी येवजणेसावन अस्तित्वांत आयली आसली तरी भारताचे ...जणेसंबंदीं, भारत स्वतंत्र जावंचे पयलींसावन यत्न जाल्ले ...र मोक्ष गुंडम विश्वेश्वरय्या हाणें १० वर्सां भितर दोट्टी ...रपाची मोख मुखार दवरून १९३३ वर्सा येवजण केल्ली. ते ...९३८ वर्सा पंडित जवाहरलाल नेहरूच्या फुडारपणाखाल ...शान नेमिल्ले नियोजन समितीन आपलो अहवाल १९४५त ...ल्लो. सादारणशें ह्याच काळांत देशांतल्या कांय मुखेल ...नी 'बाँबे प्लॅन' नांवाची भारताचे अर्थीक येवजणेची एक कार्यावळ ...ही येवजण भांडवलदारांची अशें म्हणून समाजवादी गटान एम. ... हाच्या मार्गदर्शनाखाल राष्ट्रीयीकरण करपाचे नदरेंतल्यान ...नता योजना' तयार केली.

...टभुंयेचेर भारत स्वतंत्र जायनाफुडें पंडित जवाहरलाल नेहरूच्या ...खाल सत्तेर आयिल्ल्या सरकारान १९५०त नियोजन आयोगाची ...रून पयले पंचवर्सुकीच्या येवजणेची सुरवात केली. भारतीय ... आयोगांचो अध्यक्ष भारताचो प्रधानमंत्री आसता, ताचे वांगडा ... नियोजन मंत्री, शेतकी मंत्री, मनीस संसाधन मंत्री सारके ...कडेन संबंधीत आशिल्ले केंद्रीय मंत्री तशेच वेगवेगळ्या मळांवयले ...डी म्हणून आसतात.

...ी पंचवर्सुकी येवजण (१९५१-५६) – दुसरें संवसारीक म्हाझूज ...शाची जाल्ली फाळणी हांकां लागून निर्माण जाल्ले अर्थीक ...ायेक तोंड दिवन राष्ट्रीय संपत्तेंत भरीव अशी वाड करप आनी ...रण मनशाच्या जिवीतमानांत सुदारणा घडोवन हाडून भारताचो ... विकास करप ही पयले पंचवर्सुकी येवजणेची मुखेल मोख ...ी. हे येवजणेंत राष्ट्रीय उत्पन्न १२ टक्क्यांनी वाडोवपाचो ... दवरिल्लो. हे येवजणेंत कृषी, उद्देग आनी संबंदीत बाबींचेर ... क्षेत्रांतल्या खर्चाच्या सुमार ४४ प्रतिशत खर्च कृषी उद्देगाचेर ... मोख दवरली.

पयली येवजण - सरकारी क्षेत्रांतलो प्रत्यक्ष खर्च

घटक	खर्च (कोटींनी)
शेती आनी तत्सम विभाग	२९०
शिंपणावळ आनी हुंवार नियंत्रण	४३४
विद्युत्	१४९
ग्रामीण उद्येग आनी लघुउद्येग	४२
उद्येग आनी खनिजां	५५
येरादारी आनी प्रसारण	५१८
हेर (शिक्षण, भलायकी)	४७२
वट्ट	१,९६०

...सरी पंचवर्सुकी येवजण (१९५६-६१) -

...सरे पंचवर्सुकी येवजणेचो आराखडो तयार करतना अर्थीक समताय ...ख मुखार दवरून अर्थीक तशेंच समाजीक नदरेन फाटीं उरिल्ल्या ...क वयर काडपाचे कार्यावळीक प्राधान्य दिवप हो उद्देश मुखार ...ो. ह्या उद्देशाचे पुर्तीखातीर मुखेल पांच घटकांचेर भर दिलो तो

(१) राष्ट्रीय उत्पन्नांत २५ प्रतिशत वाड.

(२) मुळाव्या तशा अवजड उद्देग धंद्याचो जलद विकास करपाचेर भर.

(३) सुमार एक कोटी लोकांक रोजगार दिवप.

(४) उत्पन्न आनी संपत्ती हांचेमदली विषमताय उणी करप आनी अर्थीक सत्तेची समतोल अशी वांटणी करप.

(५) विनियोगाचें प्रमाण राष्ट्रीय येणावळीच्या सात टक्क्यांवयल्यान ११ टक्क्यांचेर व्हरप.

हे येवजणेंत उद्देगीकरणाचेर भर दिवप आनी लोखण, तिखें, सारीं, रसायनां, यंत्रनिर्मिती हांच्या उत्पादनाचे वाडी वांगडाच लघुउद्देग आनी ग्रामउद्देग हांचो विकास करून गरजेच्या वस्तूंच्या उत्पादनांत भरीव वाड करप.

पयले आनी दुसरे पंचवर्सुकी येवजणेची सरकारी खर्चाची आंकडेवारी (कोटींनी)

	घटक	खर्च	टक्केवारी	खर्च	टक्केवारी
१.	शेती आनी सामाजिक विकास	२९१	१५	५३०	११
२.	मोठे आनी मध्यम प्रतीची शिंपणावळ	३१०	१६	४२०	९
३.	पावर	२६०	१३	४४५	१०
४.	ग्रामीण आनी लघुउद्येग	४३	२	१७५	४
५.	उद्येग आनी खनिजां	७४	४	९००	२०
६.	येरादारी आनी प्रसारण	५२३	२७	१,३००	२८
७.	भौशीक सेवा आनी हेर	४५९	२३	८३०	१८
	वट्ट	१,९६०	१००	४,६००	१००

तिसरी पंचवर्सुकी येवजण (१९६१-६६) - आदल्या दोन येवजणेंतल्या सर्वसादारण विकासाच्या उद्दिश्टांवांगडाच समाजांतल्या तळांतल्या लोकांच्या तशेंच फाटीं उरिल्ल्या वाठारांच्या अडचणींचेर खास भर दिवपाचो यत्न हे येवजणेंत केलो. हे येवजणेचीं मुखेल उद्दिश्टां अशीं आसलीं -

(१) राष्ट्रीय येणावळींत वर्सुकी पांच टक्के वाड जावन ही वाड उरिल्ल्या येवजण काळांत कायम उरची म्हूण गुंतवणुकीची आंखणी करप.

(२) उद्देगीकरण आनी निर्यातीच्यो गरजो भागोवपा इतली अन्न-धान्य आनी शेतकी उत्पादनांत वाड.

(३) जाचेवरवीं फुडाराच्या सुमार धा वर्सां देशाच्या उद्देगधंद्यांक लागपी तिखें, रसायनां, इंधन, वीज, यंत्रनिर्मिती सारकिल्या मुळाव्या उद्देगांनी वाड करून हे बाबतींत स्वावलंबी जावप.

(४) देशांतल्या मनीसबळाचो चडांत चड उपेग करप आनी रोजगारीचे संदींत भरीव वाड करप.

(५) समान संद निर्माण करून येणावळ आनी संपत हांचेमदलें अंतर उणें करप आनी अर्थीक सत्तेंत जाता तितली समताय हाडप.

तिसरे पंचवर्सुकी येवजणेचो खर्च आनी गुंतवणूक (कोटींनी).

घटक	येवजण खर्च	सरकारी चालू खर्च	गुंतव-णूक	खाजगी गुंतवणूक	एकंदर गुंतवणूक
१. शेती, लघु-शिंपणावळ आनी सामाजिक विकास	१०२५	३५०	६७५	८००	१४७५
२. मोठी आनी मध्यम शिंपणावळ	६५०	१०	६४०	—	६४०
३. विद्युत्	९२५	—	९२५	५०	९७५
४. ग्रामीण आनी लघुउद्येग	२५०	९०	१६०	२७५	४३५
५. उद्येग आनी खनिजां	१५००	—	१०००	१५००	२५००
६. येरादारी आनी प्रसारण	१४५०	—	१४५०	२००	१६५०
७. भौशीक सेवा	१२५०	६००	६५०	१०७५	१६५०
८. इनवेन्टोरीज	२००	—	२००	६००	८००
वट्ट	७२५०	१२५०	६२००	४०००	१०२००

तीन वर्सुकी येवजणो : १९६५त भारत-पाकिस्तान झूज, १९६५-६६ अशीं दोन वर्सां सलग दुश्काळ, चलनाचें अवमुल्यन, भाववाड, हांकां लागून चवथी वर्सुकी येवजण फुडें गेली आनी ६६-६७, ६७-६८ आनी ६८-६९ अशो तीन मदेवर्ती वर्सुकी येवजणो करच्यो पडल्यो.

चवथी पंचवर्सुकी येवजण (१९७०-१९७४) - चवथे वर्सुकी येवजणेचीं मुखेल उद्दिश्टां -

१) सवस्तकाय आनी स्वावलंबन सादपी अशी अर्थ वेवस्था.

२) शेतकी उत्पादन वाडोवपी शिंपणावळीचो विकास.

३) फुडाराक तंत्रीक उदरगत सादपी उद्देगीक विकास आनी उद्देगीक विकेंद्रीकरण.

४) प्रदेशीक ल्हान प्रमाणांतल्या उत्पादकांक पालव दिवप.

५) रोजगाराच्यो संदी चड प्रमाणांत उपलब्ध करप.

६) पंचायत राज्य संस्थांचें समाजीक, अर्थीक आनी राजकीय विकेंद्रीकरण करप.

चवथे पंचवर्सुकी येवजणेची सरकारी खर्चाची आंकडेवारी (कोटींनी).

	घटक	अंदाजी	प्रत्यक्ष
१.	शेतकी आनी सामाजिक विकास	२,७२८	२३२०
२.	शिंपणावळ आनी विद्युत् पुरवण	३,५३५	४२८६
३.	उद्देग आनी खनिजां	३,६३१	३१०७
४.	येरादारी आनी संपर्क	३,२३७	३०,
५.	भौशिक सेवा आनी हेर सुविधा	२,७७१	२९,
	वट्ट	१५,९०२	१५,७

पांचवी पंचवर्सुकी येवजण (१९७४-७९) -

(१) दळडीर रेशे सकयल्या लोकांचे गरजेच्या वापराचें प्रमाण काडप आनी वट्ट स्वावलंबन हाडप.

(२) चलनवाडीक आळाबंद हाडून अर्थीक परिस्थितींत थिराय हा

(३) राश्ट्रीय उत्पादनांत वर्सुकी ५.५ प्रतिशत वाड.

पांचवे वर्सुकी येवजणेच्या काळांत घोळटी येवजण हें येवजणे तंत्र आपणावप जालें. हे येवजणेच्या नव्या तंत्राप्रमाण एक खर्णा वर्सुकी काळखंडाची येवजण करिनासतना दर वर्सा फुडल्या वर्साखातीर येवजण करप. ह्या नव्या तंत्राप्रमाण येवजणेचे व जमाखर्चाचो अदमास मेळटा आशिल्ल्या कारणान काळाप्रमाण ग अशे बदल आनी तडजोडी करप सोपें जावंक लागलें.

पांचवे पंचवर्सुकी येवजणेचो सरकारी खर्च (कोटींनी)

	घटक	१९७५-७६चे येवजण दरेन सुदारीत	१९७२- येवजण मसु
१.	शेतकी आनी हेर कार्यावळी	४६४३.६९	४०४४
२.	शिंपणावळ आनी हुंवार नियंत्रण	३४४०.४८	२००४.
३.	पावर	७२९३.९०	६०७६
४.	येरादारी आनी संपर्क	८८८१.४३	७११०
५.	शिक्षण	१२८४.२९	१७०८.
६.	भौशिक आनी सामाजिक सेवा (शिक्षण सोडून)	४७५९.७७	५२८६
७.	उद्देग आनी खाणी	१०,२००.३०	९०३१
८.	दोंगराळ आनी जमाती वाठार	४५०.००	५००
९.	राखीव	३४९.७३	
		३९,३०३.४९	३७,४६२

सवी पांच वर्सुकी येवजण (१९८०-८५) - फाटल्या २० व काळांतल्या येवजणांचें फलीत मतींत दवरून सवे येवजणेची अ करप जालें. हे येवज़णेचीं मुखेल उद्दिश्टां अशीं -

१) गरिबी ना करप.

२) शेतकी उद्देग तशें हेर उद्देग सुविधा निर्माण करप आनी गुंतव वाड जावपासारकी परिस्थिती निर्माण करून उत्पादन आनी नि भर घालप.

३) सगळ्याच आस्थापनांतल्या लोकांचो सहभाग आनी कार्यक्ष कशी वाडटली हाचो विचार करप.

४) लोकसंख्येक आळाबंद हाडप.

सवी पंचवर्सुकी येवजण - खर्चाची आंकडेवारी (कोटींनी).

ा	सवी येवजण खर्च १९८०-८५	वर्सुकी येवजण १९८०-८१ (चालंत)	वर्सुकी येवजण १९८१-८२ (चालंत)	वर्सुकी येवजण १९८२-८३ (चालंत)	वर्सुकी येवजण १९८३-८४ (चालंत)	वर्सुकी येवजण १९८४-८५ (चालंत)	सवी येवजण (प्रत्यक्षांत)
	५६९५.१	९८१.५	११२९.४	१२६१.०	१४२७.०	१८२४.६	६६२३.५
ाण विकास	५३६३.७	१०४०.२	११००.९	१२९५.८	१४९७.९	२०६२.०	६९९६.८
ाली क्षेत्रीय कार्यावळ	१४८०.०	२०६.४	२५८.५	३३५.१	३५६.८	४२३.५	१५८०.३
ाणावळ आनी हुंवार नियंत्रण	१२१६०.०	१७७७.३	१९४८.४	२१०५.२	२४४५.४	२६५३.६	१०९९२.९
ि	२६५३४.४	३८२८.०	५०६४.९	६४०९.६	७२७६.६	८१७२.२	३०७५१.३
पावर	१९२६५.४	२६५६.८	३१८२.३	३७०८.५	४०९२.५	४६५८.५	१८२९८.६
उर्जेचें नवीनीकरण	१००.०	४.३	१३.९	२२.५	३३.७	८८.७	१६३.१
खनीजतेल	४३००.०	७३५.२	१२०४.८	१८२३.१	२१९७.८	२५२१.२	८४८२.१
कोळसो	२८७०.०	४३१.७	६६३.९	८५५.५	९५२.६	९०३.६	३८०७.५
उर्जा विकास	–	–	–	–	–	–	–
ा आनी खनिजां	१५०१७.६	२१९४.५	२७७७.९	३०७५.३	३९१६.४	४९८३.४	१९६४७.५
ग्रामीण आनी लघुउद्देग	१७८०.५	२७३.२	३२२.९	३२६.१	४०२.६	६२०.३	१९४५.४
व्हड आनी मध्यम उद्देग	१३२३७.१	१९२१.३	२३६०.०	२७०९.२	३४७८.८	४३२१.१	१४७९०.४
हेर	–	–	९५.०	४०.०	३५.०	४२.०	२१२.०
ादारी	१२४१२.०	२१६३.०	२५८३.१	२७५२.८	३०७५.८	३६३३.७	१४२०८.४
) रेल्वे	५१००.०	९७३.०	१२१०.०	१३१९.५	१४१९.६	१६६४.६	६५८६.७
) हेर	७३१२.०	११९०.०	१३७३.१	१४३३.३	१६५६.२	१९६९.१	७६२१.७
र्क, म्हायती आनी प्रसारण	३१३४.३	३५६.७	५७६.१	६७४.८	८६४.५	९९७.४	३४६९.५
ाविज्ञान आनी विज्ञान	८६५.२	९७.४	१४८.३	२०८.१	२२८.५	३३८.१	१०२०.४
शेक सेवा	१४०३५.२	२०७४.६	२४८७.२	२९५०.२	३८३४.७	४५५९.९	१५९१६.६
) शिक्षण	२५२३.७	३३९.५	४३५.७	५३८.६	६९७.८	९६५.०	२९७६.६
) आरोग्य आनी कुटुंब येवजण	२८३१.०	४११.५	५३०.४	६७५.२	८५३.१	९४२.०	३४१२.२
) घरा आनी शारां विकास	२४८८.४	४७७.३	४८८.१	५०७.३	६५६.९	७०९.५	२८३९.१
) हेर भौशिक सेवा	६१९२.१	८४६.३	१०३३.०	१२२९.१	१६२६.९	१९५३.४	६६८८.७
	८०१.५	११२.८	१३६.२	२१५.०	१६३.९	२११.६	८४७.५
ट (१ ते ११)	९७५००.०	१४८३२.४	१८२१०.९	२१२८२.९	२५०८७.५	२९८७८.०	१,०९२११.७
	–	(१५०२३.४)	(१८३७२.९)	(२१७२४.९)	(२५३१३.६)	(३००३२.५)	११०४६७.३
्रीय येवजण	४७२५०.०	७०४९.३	९१९७.०	११२८४.९	१३६४४.०	१६६५०.०	५७८२५.२
ज्य येवजण	४८६००.०	७५२७.५	८६६६.३	९५८७.८	१०९९४.८	१२६८१.८	४९४५८.२
	–	(७७१८.५)	(८८२८.३)	(१००२९.८)	(११२२०.९)	(१२८३६.६)	(५०६३३.८)
द्र शासित प्रदेश येवजण	१६५०.०	२५५.६	३४७.०	४१०.२	४४८.७	५४६.२	२००८.३

ावी पंचवर्सुकी येवजण (१९८५ - ९०) -

न्धान्याची वाड

ज़गार सद आनी वट्ट उत्पादनांत वाड करून सर्वागीण उदरगत, कीकरण, स्वावलंबन आनी सामाजीक समताय घडोवन हाडप.

(३) लोकाच्या, विशेश करून फाटसार वाठारातल्या लोकांच्या जिवनमानात सुदारणा घडोवप.

(४) देशी आनी परदेशी बाजारपेठेची व्याप्ती वाडोवप

सातवी पंचवर्सुकी येवजण - सरकारी खर्चाची आंकडेवारी (कोटींनी).

घटक	सातवी येवजण तदतूद १९८५-९०	वर्सुकी येवजण १९८५-८६ (चालंत)	वर्सुकी येवजण १९८६-८७ (चालंत)	वर्सुकी येवजण १९८७-८८ (चालंत)	वर्सुकी येवजण १९८८-८९ (चालंत)	वर्सुकी येवजण १९८९-९०
१. शेती आनी हेर कार्यावळी	१०५२३.६२	१८२५.९२	२२९५.७९	२७४२.९२	२९०३.०२	३१७६.४२
२. ग्रामीण विकास	८९०६.०८	२२२६.१४	२६६७.६५	३१४६.४२	२९८२.३४	४०७४.७०
३. खाशेली क्षेत्रीय कार्यावळ	२८०३.५९	४४७.३३	६२७.६०	६७७.०५	९२६.५१	९०३.१८
४. शिंपणावळ आनी हुंवार नियंत्रण	१६९७८.६५	२७९२.२४	३२२१.६३	३३४६.९४	३५९०.९२	३५२४.४५
५. उर्जा	५४८२१.२६	९६१३.२१	११४०२.७८	११५९४.४८	१३२२६.४१	१६७८९.१०
(१) पावर	३४२७३.४६	५६१५.५३	६७०१.४५	७०९६.२९	८२४३.७९	१०८३२.४१
(२) खनीजतेल	१२६२७.६७	२८६९.८८	३३२६.४१	३०१९.५५	३१०८.९०	३६१५.८३
(३) कोळसो	७४००.५८	९९५.०४	१२३३.०५	१३६२.९३	१७३७.६६	२१९९.४७
(४) अप्रचलित उर्जा उगम	५१९.५५	१३२.७६	१४१.८७	११५.७१	१३६.०६	१४१.३९
६. उद्देग आनी खनिजां	२२४१५.५५@	५५०२.८८@	५६१९.६७@	५५३७.०५@	५८९६.०४$	७१०९.४४
(१) ग्रामीण आनी लघुउद्देग	२७५२.७४	५२४.३५	६१५.७४	६१६.८५	६८६.१७	८२०.७४
(२) हेर	१९६६२.८१	४९७८.५३	५००३.९३	४९२०.२०	५२०९.८७	८२८८.७०
७. येरादारी	२२६४४.८६	४०७२.१९	५२०१.४३	६०३४.६१	६७२२.९६	७५५२.२२
(१) रेल्वे	१२३३४.५५	१९४१.६८	२६९७.०६	३४१८.८७	३९२९.००	४४५०.००
(२) हेर	१०३१०.३१	२१३०.५१	२५०४.३७	२६१५.७४	२७९३.९६	३१०२.२२
८. संपर्क	४४७४.५२	९४२.१२	१०८५.६१	१४६३.९५	२१९३.७६	२९२०.४४
९. विज्ञान, तंत्रविज्ञान आनी पर्यावरण	२४६३.०६	४०४.७८	५१२.३८	५८५.४२	७५१.४२	६९५.४५
१०. सर्वसादारण अर्थीक सुविधा	१३९५.६०	१७९.०५	४२३.१२	३८६.०७	४९४.८२@	७९५.६५@
११. भौशिक सेवा	३१५४५.२४	४८५८.४५	५९०१.९९	७००६.४०	८०५२.५२	९०१६.३९
(१) शिक्षण	६३८२.६५	८७६.७९	१०१४.३८	१६१०.८४	१९१३.३६	२२८३.९२
(२) वैजकी सुविधा	३३९२.८९	५७९.८९	६१४.७७	७२४.३१	८३१.०१	९१७.०५
(३) कुटुंब कल्याण	३२५६.२६	४७९.८१	५६१.११	६०७.३९	६७१.८४	६३८.०१
(४) घरां आनी शारां विकास	४२२९.५०	७६१.११	९२०.०५	९०७.३१	१०६९.३०	११८२.६०
(५) हेर भौशिक सेवा	१४२८३.९४	२१६०.८५	२७६४.६८	३१५६.५५	३५६७.०१	३९९४.८१
१२. हेर सुविधा	१०२७.९७	१९५.५९	२६९.४६	३९९.२४	३२९.११	४५९.४५
वट्ट (१ ते १२)	१८००००.००	३३०५९.९०	३९१४९.११	४२९२०.५५	४८०६९.८३	५७०१६.८९
	३३४२१.०९	(४३९७०.५०)	(४४०३४.१०)	(४८६४४.८३)	(९५७११६.८९)	
केंद्रीय येवजण	९५५३४.००	१९११५.४७	२२४०१.७६	२४५८३.६८	२७९४८.९८	३५७१२.९३
राज्य येवजण	८०६९८.००	१३२४९.५२	१६०४२.९८	१७६२७.५३	१९३५६.३५	२०४४४.९६
		१३६१०.७१	(१६५९९.०३)	(१८७४१.०८)	१९९३१.३५	२०५४४.९६
केंद्र शासित प्रदेश येवजण	३७६८.००	६९४.९१	७०४.३७	७०८.३४	७६४.५०	८५९.००

आठवी पंचवर्सुकी येवजण (१९९२-१९९७) - हे येवजणेचीं मुखेल उद्दिश्टां अशीं आसलीं -

१) शेकड्याचे अखेरेक पुराय बेकारी नश्ट करपाच्या उद्देशान फाव सारक्यो रोजगारसंधी उपलब्ध करप.

२) लोकांच्या सहकार्यान लोकसंख्येक आळाबंदा हाडप.

३) १५ ते ३५ वर्सां भितरल्या सगळ्या लोकांक साक्षर कर

...मुळावें शिक्षण दिवप.

...ठ पिवपाच्या उदकाची पुरवण आनी भलायकेच्यो मुळाव्यो सुविधा ... लोकांक उपलब्ध करप.

...धान्याचे बाबतीत स्वयंपूर्ण करप आनी चड धान्याची निर्यात करपाची मोख दवरून कृषि उद्देगाची उदरगत सादप.

६) ऊर्जा, येरादारी, प्रसारण आनी शिंपणावळ हांचे उदरगतींतल्यान विकासाक चालना दिवप.

आठवी पंचवर्सुकी येवजण - सरकारी खर्चाची आंकडेवारी (कोटींनी १९९१-९२ वर्साचे दरेप्रमाण).

घटक	केंद्र			राज्यां	केंद्रशासित प्रदेश	वट्ट
	अदमासी खर्च	अंतर्गत आनी चडावत अदमासी साधनां	वट्ट			
...ती आनी हेर कार्यावळी	१०८९४.००	२२४.००	१११९८.००	११११०.२५	१५८.९६	२२४६७.२१
...मीण विकास	२४१७०.००	०.००	२४१७०.००	१०२१३.२६	४२.१०	३४४२५.३६
...शेली क्षेत्रीय कार्यावळ	०.००	०.००	०.००	६७५०.१६	०.००	६७५०.१६
...पणावळ आनी हुंवार नियंत्रण	१५००.००	०.००	०.००	६७५०.१६	०.००	६७५०.१६
...र्जा	१३१३६.००	५३६५९.००	६६७९५.००	४७२९१.५८	१४७४.५१	११५५६१.०९
...) पावर	८९०२.००	२२२७९.००	३११८१.००	४६९६१.८६	१४४५.८८	७९५८८.७४
...) खनीजतेल	५२७.००	२३४७३.००	२४०००.००	–		२४०००.००
...) कोळसो	२६००.००	७९०७.००	१०५०७.००	–		१०५०७.००
...) अप्रचलित ऊर्जा उगम	११०७.००	०.००	११०७.००	३२९.७२	२८.६३	१४६५.३५
...देग आनी खनिजां	९१८६.००	२८३५३.००	३७५३९.००	९२८४.८९	९७.८६	४६९२१.७५
...रादारी	८६३६.००	३२३४१.००	४०९७७.००	१३७८६.५८	११६१.९९	५५९२५.५७
...पर्क	७१५.००	२४३८२.००	२५०९७.००	१२.५०	०.४८	२५११०९.९८
...ज्ञान, तंत्रज्ञान आनी पर्यावरण	४९३९.००	२००.००	५१३९.००	.३८४२.८८	५९.८१	९०४१.६९
...र्वसादारण अर्थीक सुविधा	९२४.००	४४.००	९६८.००	३५४०.६६	४०.८६	४५४९.५२
...शिक सेवा	२९५०८.४५	४९३७.००	३४४४५.४५	४१५८८.७६	२९७७.६९	७९०११.९०

...ी पंचवर्सुकी येवजण (१९९७ - २००१) - हे येवजणेचो मसुदो ...ी तयारी चलता. हे येवजणेन आपले मुखार दोन मुखेल उद्दिश्टां ...ंत.

...०० वर्सामेरेन मुळावें शिकप, मुळावी भलायकी, नितळ पिवपाचें ... रस्ते, रोजगार आनी भौशीक वितरण वेवस्था सगळ्यांखातीर ...ी करप.

...ी पचवर्सुकी येवजणेसावन स्थीर उरिल्ल्या शेतकी गुंतवणुकीत ...रप

...ी येवजणेच्या मसुद्यांत खाजगी गुंतवणुकेक उत्तेजन दिवपाचो ...चलता सुमार (५,५०,०००कोटी) ६४% खाजगी आनी (सुमार ...,००० कोटी) ३६% सरकारी खर्च अशें प्रमाण दवरपाचें थारता ...वर्सुकी येवजणेच्या खर्चाचो अदमास आठवे पंचवर्सुकी येवजणेच्या ...परस (सुमार ८,८०,००० कोटी) चड दवरला.

...की येवजणेचो जमा-खर्च -

...ल्या पचवर्सुकी येवजणेचें उद्दिश्ट नदरेमुखार दवरून २३७८ (सरकारी) आनी १८०० कोटी (खाजगी) खर्चाची तरतूद करप जाली प्रत्यक्षांत १९६० कोटी (सरकारी) आनी १९०० कोटी (खाजगी) रुपया खर्च जालो. हे येवजणेचो परिणाम म्हणून १२ टक्क्याचे वाडीची मोख दवरिल्ली ती हुपून, प्रत्यक्षांत राश्ट्रीय उत्पन्न १९.०३ टक्क्यांनी वाडलें. दर तकली राश्ट्रीय उत्पन्नात ११ टक्के वाड जाली आनी दर तकली उपभोगात ९ टक्के वाड जाली. ह्याच काळांत दरेची पातळी सुमार १३ टक्क्यांनी देंवली.

दुसरे पंचवर्सुकी येवजणेत ४८०० कोटीची (सरकारी) आनी ३१०० कोटी (खाजगी) खर्चाची तरतूद करप जाली. प्रत्यक्षांतलो खर्च ४६७२ कोटी (सरकारी) ३३०० कोटी खाजगी जालो. हे येवजणेचो परिणाम म्हणून हे येवजणेच्या काळात वर्सुकी ४ टक्के राष्ट्रीय उत्पन्नात वाड जावक पावली आनी अशे तरेन येवजणेच्या सबद काळाखातीर २५ टक्क्याची वाड दवरिल्ली ती पुरी ना जाता २० टक्क्याचेर थाबली. दर तकली उत्पन्न ८ टक्क्यानीच वाडले. २ कोटीची रोजगार मोख दवरिल्ली ती ८० लाखाचेरच उरली.

तिसरे पचवर्सुकी येवजणेत ७,५०० कोटी (सरकारी) आनी ४,१०० कोटी (खाजगी) खर्चाची तरतूद करप जाली. प्रत्यक्षात ८,५७७ कोटी (सरकारी) आनी ४,००० कोटी (खाजगी) रुपया खर्च जालो. कृषी

राज्य केंद्रशासित प्रदेशगणीक आठवे येवजणेची खर्चाची आंकडेवारी

		शेतकी आनी संबंदीत कार्यावळी, शिंपणावळ आनी हुंवार नियंत्रण	ग्रामीण विकास	वेचीक मळावयल्यो कार्यावळी	ऊर्जा	उद्देग आनी खनिजां	येरादारी	संपर्क वेवस्था	विज्ञान आनी तंत्रज्ञान	परिस्थिती विज्ञान आनी पर्यावरण	भौशिक सुविधा	हेर	[illegible]
१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	[illegible]
०१.	आंध्र प्रदेश	२८४४.५८	५३२.९७	४५०.००	३०४३.६२	२७२.५०	११५३.५४	०.००	२.००	६८.४२	२०६६.५३	६५.८४	१०५
०२.	अरुणाचल प्रदेश	१८०.९६	३६.३२	०.००	१५१.९६	२४.४९	३४३.९३	०.००	०.४७	४७.३४	३२१.६३	४७.९०	११५
०३.	आसाम	७७६.६१	१८६.६६	११.८४	११९६.८५	३२२.७६	२९४.८६	०.००	४.६२	११६.९९	१६४२.०४	१०८.७७	४६६
०४.	बिहार	३९७७.२९	१०८९.९२	७७.३३	२१४९.१३	४५८.१४	१४६२.६१	०.००	७.८२	१९०.६०	२९१८.५४	६६८.६२	१३०
०५.	गोंय	१७८.७५	१४.६०	०.००	५५.७५	३६.२०	१०७.४५	०.००	३.००	११.३०	२९७.१०	५६.८५	७६
०६.	गुजरात	४१८८.००	४२१.२०	०.००	२६७८.५०	६६७.००	६४०.००	९.००	५.५०	३०९.५०	२२५५.४०	३२५.९०	११५०
०७.	हरयाना	९६६.६८	११९.३०	२०.००	१७११.८४	२२०.४७	३९१.३८	०.००	६.६२	१२३.७०	१९६८.८०	१७१.२१	५७०
०८.	हिमाचल प्रदेश	३४९.३५	७४.२०	०.००	५१०.२५	७५.७५	३२८.१५	३.००	२.७५	२११.८५	७४८.१५	१९८.५५	२४०
०९.	जम्मू आनी काश्मिर	५३६.०२	९६.८०	२१६.५०	११८०.२८	११४.००	२८०.६०	०.००	१.९०	१०७.६०	१२२६.००	१६०.३०	४००
१०.	कर्नाटक	३०७९.२४	४२७.५०	५७५.००	३०४७.५०	९८४.००	४४८.००	०.००	८.००	२०९.७६	३२६०.२५	२६१.७५	१२३०
११.	केरळ	१३५२.५०	३०३.९७	२.५०	१२३८.००	८१०.००	४३३.००	०.००	२१.९३	९८.०५	१०७७.१८	१२२.८७	५४६
१२.	मध्य प्रदेश	३२३२.५९	५२३.४९	०.००	३५८१.८०	४६५.७२	४२९.२६	०.००	६.४१	२१२.५८	२०७९.०१	५६९.१४	१११०
१३.	महाराष्ट्र	४१७७.११	१७१२.६१	२१६.५६	४५८२.७१	८१४.४६	१७३१.७२	०.००	५.६८	५०४.६४	४१८७.१३	५८७.३८	१५४२
१४.	मणिपूर	२४५.४९	१४.५०	०.००	१८७.४५	३९.८०	१६०.६०	०.००	४.००	२४.००	२५५.९०	४७.२६	९७
१५.	मेघालय	१४९.२६	३७.५९	१०.६७	१७२.२३	४२.७०	२०७.२९	०.००	१.९३	६१.९१	२७४.६३	७०.७९	१०२
१६.	मिझोराम	८३.१०	१३०.२५	०.००	१०४.००	४४.२५	१०३.१०	०.००	१.९५	३१.३०	२१२.४५	५२.६०	७६
१७.	नागालँड	१०९.५०	९६.५०	१०.५०	६०.८०	४९.००	१६१.७०	०.००	१.००	२८.९०	२२५.८०	१००.३०	८४
१८.	ओरिसा	३७२३.०३	४०२.३५	०.००	२६४७.७०	७८५.७०	५९२.९०	०.००	४५.५६	११२.०१	१५४३.७६	१४६.९९	१०००
१९.	पंजाब	११५१.६०	१८७.२९	५०.९१	२४२९.००	१६२.९२	३५७.८४	०.००	७.५०	६०.२८	१८८७.४८	२७५.१८	६५७
२०.	राजस्थान	२८८०.३६	१०२१.७६	८४.००	३२५५.४८	५३५.५५	७८३.९७	०.००	७.००	३३९.५१	२४६१.६२	१३०.७५	११५०
२१.	सिक्कीम	६९.००	११.८०	०.००	१३५.५०	२०.८०	८५.००	०.००	२.५०	१९.००	१६७.९०	३८.५०	५५
२२.	तमीळनाडू	१४१३.१५	४४६.००	०.००	३०२०.००	५५०.००	७०७.००	०.००	१०.००	२१५.००	३७७९.६५	५९.२०	१०२०

उत्पादनांत जाल्ले घटीचो परिणाम म्हणून वर्सुकी ५.६ राश्ट्रीय उत्पादनाची दवरिल्ली मोख देंवन २.२ टक्क्यांचेर आयली.

चवथे पंचवर्सुकी येवजणेची सुर्वेची खर्चाची मोख २४,८८२ कोटीची आसली. तातूंत १५,९०२ कोटी (सरकारी) खर्च आसलो जाल्यार (खाजगी) ८,९८० कोटी आसली. ८५० कोटी इतलें तुटीचें अंदाजपत्रक दवरिल्लें. प्रत्यक्षांत सरकारी खर्चाचें प्रमाण १५,७७९ कोटी आशिल्लें.

पाचवे पंचवर्सुकी येवजणेत ३९,३२२ कोटी (सरकारी) खर्चाची तरतूद आशिल्ली आनी २७,०४९ कोटीची खाजगी गुंतवणुकीची अपेक्षा धरिल्ली. प्रत्यक्षांत सरकारी खर्चाचें प्रमाण ३९,४२६ कोटीचें जालें.

सवे पंचवर्सुकी येवजणेत (सरकारी) खर्चाचो आंकडो ९७,५०० कोटी आशिल्लो. उपरांत तो १,१०,००० कोटी रुपया वाडयलो. प्रत्यक्षांत १,०९,२९१.७ कोटी खर्च आयलो.

सव्या पंचवर्सुकी येवजणेच्या काळांत राश्ट्रीय उत्पन्नात ५.३ टक्क्यांनी वाड जाली.

सातवे पंचवर्सुकी येवजणेंत सरकारी खर्चाची १,८०,००० कोटी रुपयांची तरतूद आशिल्ली. प्रत्यक्षांत वट्ट खर्च २,२८,७२९.६२ कोटी आयलो.

आठवे पंचवर्सुकी येवजणेंत सरकारी खर्चाची तरतूद ४,३४,१०० कोटी आशिल्ली. ५.६ टक्के वर्सुकी राश्ट्रीय उत्पन्नात वाड करपाची मोख दवरली. केंद्र आनी राज्य हांच्यामदल्या खर्चाचें प्रमाण ५८.५:

आशिल्लें.

– कों. वि.

पंचवाडकार, नरसिंह अनंत : (जल्म : १२ डिसेंबर १९ पंचवाडी - फोंडें).

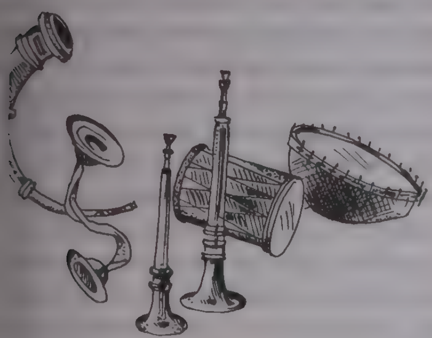
सुटकेझुजारी. (१९५३-६१) ह्या काळांत तो आझाद गोमंतक संघटनेचो वांगडी आशिल्लो. पत्रकां वांटप, पत्रिका वांटप असलीं तो करतालो. २ ऑगस्ट १९५५ ह्या दिसा फोंड्यां पोलिसांनी धरलो आनी बंदखणींत घालो. १६ ऑगस्ट १९५५ ह्या दिसा पणजे धरलो. १९ फेब्रुवारी १९५५ ह्या दिसा पणजेचे बंदखणींत ताची सुटका जाली. ताणें स म्हयने आनी वीस दीस बंदखण भो सुटके उपरांत तो लोकांक राजकीय खबरो पावयतालो आनी प्रचार करतालो. १९६१त भारत सरकारान ताम्रपत्र दिवन ताचो केलो. तो ग्रामपंचायतीचो वांगडी म्हणून वेंचून आयिल्लो.

– कों. वि.

पंचवादय : पंचवादय हें दर एका गोंयकाराचे वळखीचें गोंयांत गोंयचीं खाशेलीं अशीं जायतीं वादयां आसलीं तरीय पंचवा

...च आसा. 'मंगल वादय' म्हणून दर एका मनशाच्या मनांत ताका ...ान आसा. कारण दर एका मंगल कार्या वेळार पंचवादयाची ...ासता.

...वादय म्हळ्यार पांच वादयांचो संच. तासो, धोलकें, शेनाय, सूर्त ...ांच्याचें वादय कांसाळें हांचो आस्पाव पंचवादयांमदीं जाता. ह्या ...गां परस चड वादयां आशिल्लो दुसरो व्हड वादयमेळ आसा. पूण ...चड आसलीं तरीय ताका पंचवादयांच म्हण्टात. हातूंत वयर ...या पांच वादयां भायर जोड शेमेळ, व्हड धोल, बाको नांवाचें ...जगांट जावं चड वादयांचो आस्पाव आसता. अशा ह्या पंचवादय ...दोन प्रकारांचे उपेग गोंयांत धर्मीक कार्या वेळार, उत्सव जावं ...क कार्या वेळार आनी मंगल प्रसंगा वेळार करप जाता.

...कट्या पंचवादयाची सुरवात अशी जाता. शिंगाचे फुकेउपरांत ...च तासो-धोल वाजपाक लागता. पंचवादयांत शिंगाचे त् त् तू तू तू ...परांत बाको हो व्हड चार हात लांबायेचो कोर्नो, आंगान सरळ, हत् ...त् करून वाजता. तें सोंपतां सोपतां हेर वादयां एकाच वांगडा ...डाट घालून वाजून थांबतात आनी शेनायेचें पद जोड समेळ नाजूक ...न सोंपयतात. कांसाळें नांवाचें कांश्याचें वादय ताचो ताल धरता. ...समेळ हीं दोन वादयां एकाकूच जोडिल्लीं. तबलें आनी कुपांच्या ...ासारकीं वाजपी, घुमटाच्या समेळ पद्दतीन सादयल्लीं सगळीं ...वापरतात. पांच-पंचवीस मिनटां हांचें वाजप जातकच त्याच ...ी संगत तासो, धोल, धोलकें करपाक लागता. ह्या वेळार जोड ...बंद आसता. हें वाजप खूब वेळ चलता. मदीं मदीं शींग आनी ...आपली साथ दितात.

...र एका गांवांत हो वादयसंच परंपरेन वाजोवपी कांय घराणीं जावं ...ी आसात. दर एका देवळांत दिसाक तीन खेपे हीं वादयां वाजयतात. ...ाजपांत शास्त्र, कला आनी कुशळटाये सारकिल्यो गजाली दिश्टी ...त गांवांत खंयूय पंचवादयांचो सुमेळ कानार पडलो की थंय किदें ...मगल कार्य आसा असो सगळ्यांचो समज जाता. कारण ह्या ...मेळाचे सुरावटिंतूच मांगल्याची सुचकताय आसा. तशीं हेर वेळारूय ...दयां केन्नाय वाजयतात. पूण त्या वेळार तांकां व्हड म्हत्व आसना. ...ोयाभायरूय हीं वादयां वाजयतात. थंय ह्या वादयसमुहाक 'ताशा' ...ात. दक्षिणेकडेन चेन्नई, बेंगळुरावटेन मात हीं वादयां वाजयल्लीं ...कुपाक मेळनात.

...चवादयां वाजोवपी कलाकारांच्यो दोन-तीन जमाती गोंयांत आसात. ...नामवंत घराण्यांचो आनी खाशेले वादन पद्दतीचो आस्पाव आशिल्ल्यान ही पद्दत खूब पोरणी आनी म्हत्वाची म्हणपाक आदार मेळटा. पोरण्यां हिशोबाच्या चोपड्यांनी आनी कोमुनीदादीच्या अदमासपत्रकांत हाची नोंद मेळटा. वाजोवप्यांक पगार, बक्षिसी, जमनी दिल्ल्याचोय उल्लेख मेळटा.

गोंयांभायर मुंबय, पुणें, नासिक, बेळगांव, हुबळी, कारवारांत पंचवादनाच्यो वेगवेगळ्यो पद्दती अस्तित्वांत आसात. मुंबय, पुणें, नासिककारांच्या वादनांत सूर, ताल आनी लय आसतात. ह्या वादनांत सोबीतपण, नाजूकताय आसता. पूण कुशळटाय आनी भारदस्तपण नासता. कारवार, अंकोला भागांतल्या वादनांत चडसो अर्थ आसना. बेळगांव, कोल्हापूरांतल्या वाजपांत कर्कशपण आसना. शेनायेचेर चड भर दिल्लो आसता. बेळगांवकार मात ह्या वाजपाकडेन कलात्मक नदरेन पळयतात. थंयचे तासो वाजोवपी बरी साथ दितात. तांचे ताशे ल्हान आशिल्ल्या कारणान वाजप ओडलायणें जाता.

गोंयांत पंचवादय वाजोवपी दीपचंद, त्रिताल, एकताल, झपताल अशे घरंदाज तालूच चड करून वाजयतात. ह्या वाजपांत सोबीतकाय उणी आसली तरीय शास्त्र चड आसता.

पयलींच्या काळार ह्या वाजोवपी कलाकारांक व्हड म्हत्व दिताले. तांकां 'वाजंत्री मेळ' अशें म्हण्टाले. समारंभ सोंपतकूच तांकां व्हड अशे लाडू दिताले. तशेंच, ज्या आसनाचेर ते बसताले तेंय तांकांच दिताले. ही रीत पाळटना कलाकारांची आनी तांचे कलेची तुस्त करपाची भूमिका आसली जावंये. पंचवादय वाजपांत रस निर्मिती करपाची शक्त आसा. वाद्यां जरी एकूच आसलीं तरी पूण लग्न कार्यांत शृंगाररसा असली रस निर्मणी वाजपांतल्यान जाता. तशेंच शिगम्याच्या वेळार हींच वादयां रौद्र, वीर रसाची निर्मणी करतात.

गोंयांत मुसलमान समाजांतूय उत्सवाच्या वेळार हींच वादयां वाजयतात. पद्दत मात मातशी वेगळी आसता. तशेंच गोंयच्या देवळांतल्या गुडयांच्या रथाच्या उत्सवा वेळार हेंच वाजप मातशें वेगळे तरेन वाजयतात. रथाचें नाचोवप ह्याच पंचवादयांच्या तालाचेर जाता. ते पद्दतीचो ठेको स्वतंत्र आसता. गोंयांतल्या सगळ्याच देवळांनी हो प्रकार दिसना. तरी पूण फोंडें म्हालांतले मडकय गांवचे वादक मात कुशळ आनी फामाद आसात.

पंचवादयाची बोलभास, शब्द रचणूक, लय आनी तालाचें शास्त्र पखवाज-तबल्या शास्त्राचेंच आसता. पंचवादयाची खरी वळख आमकां नवरात्र उत्सवा वेळार घडटा. ह्या वेळार मखराच्यो ज्यो आरती जातात तेन्ना पंचवादयांचें वाजप आयकुपासारकें आसता.

आयज गोंयांत हीं पंचवादयां काळावांगडां ना जावपाक लागल्यांत. हीं वादयां जरी वाजयल्लीं आमकां आयकुपाक मेळटात तरी पूण तीं पयलींपसून चलत आयिल्ली रीत अशेंच म्हणून वाजयतात. तो एक स्वतंत्र वादन प्रकार म्हणून ताचें संवर्धन जाल्लें पळोवपाक मेळना.

- डॉ. मलबाराय सरदेसाय

पंचशील : बौध्द धर्मांतली एक म्हत्वाची सदाचार संकल्पना. सदाचाराचे हे पांच नेम बौध्द धर्मांत मूलभूत आनी गरजेचे अशे मानल्यात. गौतम बुध्दान ह्या पांच सदाचार व्रतांचो पाळो दरेका गृहस्थ बौध्द अनुयायाक गरजेचो म्हणून उपदेश केलो. म्हत्वाच्या अशा सगळ्याच बौध्द धर्मग्रंथांनी शिलाचें म्हत्व सगळ्यांत उंचेलें मानलां. हीं पांच व्रतां अशीं -

(१) जनावरांची हत्या करचोंना (अहिंसा) (२) दिवंक नाशिल्ली वस्तू घेवचोंना. (३) विशयासंबंदींचो वायट आचार करचोंना (४) फट उलोवंचों ना आनी (५) मादक पदार्थांचें सेवन करचों ना.

बौध्द धर्माची दिक्षा घेता आसतना सोपूत घेवन जाहीरपणान हें पंचशील आपणावचेलें आसता.

बुध्दान भिक्षूंखातीर हाचेखेरीज आनिकूय पांच शिलां वा व्रतां सांगल्यांत, तीं अशीं – १) थरयल्ले वेळेखेरीज आहार घेवप ना २) नाच, गायन, नाटक हातूंत वांटो घेवप ना आनी असल्या कार्यावळींक हजरूय रावप ना. ३) फुलां, वासाचीं द्रव्यां, अलंकारांसारक्या चैनीच्या गजालींपसून पयस रावप ४) ऊंच हांतरूण वा आसन वापरप ना ५) भांगरा-रुप्याची आस बाळगप ना. ह्या धा व्रतांक 'दशशील' अशें म्हण्टात. दशशीलाच्या आचरणावरवीं मनशाक खात्रीन निर्वाण मेळटा, अशें बुध्दान सांगलां. बौध्द धर्माच्या प्रसारावांगडा भारताभायरूय ह्या पंच आनी दशशील कल्पनांचो प्रसार जालो.

– कों. वि. सं. मं.

पंचशील (राजकीय) : स्वातंत्र्याउपरांतच्या काळांत भारताच्या परराष्ट्रीय धोरणाची दिशा ज्या पांच तत्त्वांच्या आदारान थरयली, तीं पांच तत्त्वां पंचशील म्हणून वळखतात. बौध्द धर्मी ग्रंथांत सदाचाराचे पांच नेम सांगिल्ले, तांकां मुळांत पंचशील अशें नांव दिलां. हे पांच नेम म्हळ्यार अहिंसा, सत्य, अस्तेय, ब्रह्मचर्य आनी अपरिग्रह. दरेका बौध्द धर्मियाचेर ह्या पांच नेमांचो पाळो करप बंधरकारक मानलां.

अर्विल्या काळांत, तिबेटाच्या प्रस्नाचेर भारत आनी चीन हांचे मजगतींचे इश्टागतीच्या संदर्भांत जी पांच कलमी कबलात जाली (२९ एप्रिल, १९५४), तीं पांच कलमां 'पंचशील' म्हणून वळखतात.

हीं पांच तत्त्वां अशीं आसात : -

१) प्रदेशीक अखंडताय कायम दवरप २) आक्रमण करप ना ३) एकामेकांच्या अंतर्गत राज्यकारभारांत हस्तक्षेप करपाचें टाळप ४) सगळ्या राश्ट्रांक समान मानप ५) शांतीकायेची सहजीण.

बांडुंग शारांत, आशिया आनी आफ्रिकेंतल्या नव्यान स्वतंत्र जाल्ल्या राश्ट्रांचे परिशदेंत संवसारीक शांतताय आनी सहकार्याविशींचो जाहिरनामो प्रसृत केल्लो तेन्ना ह्या देशांक एकामेकांविशींचे संबंद पंचशील तत्त्वांच्या आदारान निश्चीत करपाचें थरयलें. इतलेंच न्हय जाल्यार हेर देशांनीय परस्पर संबंदांनी ताचो आस्पाव करचो अशें आवाहन केलें.

शांतीकायेच्या सहजिणेच्या ह्या पांच तत्त्वांची घोशणा केली आनी प्रत्यक्षात ताचो वापर केलो, तेन्नासावन जगांतले कितलेशेच देश ताका लागून प्रभावीत जाले. 'पंचशील' तत्त्वांक संवसारीक संबंदांनी खूब म्हत्व येवपाक लागलें. आयजमेरेन सगळ्याच व्हडल्या राश्ट्रांनी आनी हेर राश्ट्रांच्या अंतर्गत गजालींत लेगीत हस्तक्षेप करचो न्हय ह्या तत्त्वाचो आस्पाव केला.

पंचशीलावरवीं हें स्पश्ट करपाचें आसा, प्रगतीचे कितलेशेच मार्ग आसतात आनी दरेक देशाक जाय तो मार्ग आपणावं येता. प्रत्येकाचें निमाणें उद्दिश्ट एकूच, म्हळ्यार चडांत चड लोकांचें कल्याण हेंच आसा. देखुनूच एका देशान प्रगती करतना जें किदें साध्य केल्लें आसत, ताच्या अणभवाचो फायदो हेर सगळ्या देशांक घेवंक मेळचो, तेखातीर दरेका देशान आपलीं गिन्यानाचीं आनी अणभवाचीं जनेलां उकतीं दवरु जाय. आपलो देश ज्यो पद्दती आपणायता त्यो दुसऱ्या देशानूय आपणा जाय. तेखातीर चेपण हाडिनासतना इश्टागतीचे सद्‌भाव दवरुनूय देशांच्या धोरणाकडेन आनी यत्नांकडेन सहानुभुतीन पळोवंचेली बाळगूंक जाय. पंचशीलाचें समर्थन करतना पं. नेहरून म्हणिल्लें, सगळ्या देशांनी हीं तत्त्वां आपणायलीं जाल्यार झुजाची शक्यताय उणी जात

आंतरराष्ट्रीय राजकारणांत पंचशील तत्त्वांक त्या वेळार म्हत्व आय दुसऱ्या म्हाझुजाउपरांत एके वटेन सोविएत रशिया आनी ताचे सहांक कम्युनिस्ट देश आनी दुसरे वटेन अमेरिका, इंग्लंड, फ्रांस आनी इश्ट राश्ट्रां हांचेमदीं शीतझूज सुरू जालें. सोविएत रशियेन मार्क्सप्र आंतरराट्रीय साम्यवादाच्या विचारांप्रमाण आनी दुसऱ्या म्हाझुजाउप अस्थीर राजकीय परिस्थितीचो फायदो घेवन वेगवेगळ्या देशांत साम्य क्रांती घडोवन हाडपाक सक्रीय पालव दिलो. साम्यवादाच्या अशा प्रचा प्रतिबंध करप लोकशाय-संरक्षणाखातीर गरजेचें आसा, अशें दिस अमेरिका आनी हेर राश्ट्रांनी साम्य विरोध वा आसा ते परिस्थिती शिमेभितरूच साम्यवाद थातारून धरप हें धोरण आपणायलें रशि आनी अमेरिका हे दोनूय देश लश्करी नदरेन बळिश्ट आशिल्ले आपलें धोरण चालीक लावपाखातीर दोगांनीय लश्करी बळग्याचे प्रदर्श हेर राश्ट्रांचेर चेपण हाडप अशा मार्गांचो वापर सुरू केल्लो.

ह्याच वेळार आशिया आनी आफ्रिका खंडांतली कितलींशीच स्वतंत्र जाल्लीं. चीनांत साम्यवादी क्रांती जावन थंय नवें सरकार प्रस्था जालें. चँग-कै-शेक हाका तें सरकार उमथून उडोवन पुराय चीना आपलें प्रभुत्व परत प्रस्थापीत करपाची इत्सा आशिल्ली आनी अमेरिक ताका पालव आशिल्लो. साम्यवादी चीनाचो विरोध हें अमेरिकेच्या संवसा आनी खास करून आशियांतल्या राजकारणाचें सूत्र जाल्लें. ताचो आशियांतल्या तशेंच हेर ल्हान ल्हान देशांक जातालो. तांच्या अ उदरगतीच्या मार्गांत आडखळी येताल्यो. तेन्ना व्हडल्या राश्ट्रांनी बळग बसकेचेर आदारिल्लें राजकारण थांबोवचें, वेगवेगळ्या देशांतल्या प्रस्था सरकारांचें अस्तित्व मान्य करचें आनी तांच्या अंतर्गत कारभा धवळाधवळ करपाचें थांबोवचें, हें पोटतिडकीन मांडपाची गरज आशि जवाहरलाल नेहरू हाणें तशी भुमिका घेवन ती नेटान मांडली. ता ह्या धोरणाक त्या पंचशीलाक लागूनं सुत्रबध्दताय मेळ्ळी.

पंचशील तत्त्वांक आंतरराष्ट्रीय राजकारणांत बरीच मान्यताय मेळ हेर नव्या राश्ट्रांप्रमाणूच सोविएत रशियानूय तें मान्य केलें. फुडें डिसेंबर १९५७ दिसा एकवटीत राश्ट्रांचे आमसभेन 'शांतीक सहअस्तित्व' ह्या विशियाचेर थाराव संमत करून पंचशील तत्त्वांचो पुरस केलो. आंतरराष्ट्रीय राजकारणांतलो तणाव उणो जावपाक ताका ल कांय प्रमाणांत फायदो जालो. पूण चीनान भारतावांगडा शि प्रस्नावयल्यान वाद केलो आनी वाठार अधिकार नासतना बळयां हात आनी २० ऑक्टोबर १९६२ दिसा भारताचेर घुरी घाली. ताका ल पंचशीलाच्या निर्मात्यांमदल्याच एकान त्या तत्त्वाआड कर्तूब केलें जगभर आनी भारतांत टिका जाली.

– कों. वि. स

पंचांग : कालगणनेचें दिसागणीक कोश्टक दिवपी पुस्तक. वार, नक्षत्र, योग आनी करण ह्या काळमापनाच्या पांच आंगांवय

…ल्यान) ह्या पुस्तकाक पंचांग अशें नांव पडलां. सूर्य, चंद्र आनी …चे गतीच्या संदर्भांत कालगणन आनी काळनिर्देशन करप हें … मुखेल काम आसता. हाचेच जोडयेक मळबांतल्या गिऱ्यांचें …चे मदलें अंतर आनी थळावे अक्षांश-रेखांश आनी तांचें वेळापत्रक …चें काम पंचांग करता. तेभायर गिऱ्यांचेर आदारीत असो शुभ-…ग, (वेळ) दाखोवप जाता. अशे रितीन धर्मीक, शास्त्रीय आनी … म्हायती दिवपी पंचांग हो एक शास्त्रीय ग्रंथ समजप जाता. …खगोलशास्त्र आनी ज्योतिशशास्त्र हांची सांगड घाल्ली आसता. …ल्या तेंपार जेन्ना यज्ञ वा हेर धर्मीक कार्यां जातलीं तेन्ना तांच्या …रे म्हूर्त (बरी वेळ) पळोवपाची प्रथा सुरू जाली. अमुकूच अशा …न (काळांत) केल्लें कार्य सफल जाता आनी ताचें पुण्य मेळटा …र्थावयल्यान कालमापनाची कल्पना मुखार आयली आनी …न फुडें पंचांगाची संकल्पना तयार जायत गेली.

…गाची बसका चंद्र, सूर्य आनी धर्तरी हांचे गतीचेर आदारीत …प्रान पंचांगाच्यो तीन पद्दती अस्तित्वांत आयल्यो. पुरायपणान …रेर आदारिल्ली ती चंद्र पद्दत (मुसलमानी पंचांग), पुरायपणान …रेर आदारिल्ली ती सौर पद्दत (क्रिस्ती कॅलेंडर) आनी चंद्र …र्य हांच्या दोगांयचे गतींचेर आदारिल्ली ती चांद्र-सौर पद्दत …ग). पंचांगाचे दोन प्रकार आसात. १) सायन २) निरयन. जें …संत संपातापसून (सूर्य प्रवेश) सुरवात जाता आनीक ग्रहांची …सांगतना अयनांश हिशेबान घेतात तांकां सायन वा गतिकृत …हण्टात. हें वर्स निरयन वर्सापरस २० मि. आनी २४ सें. ल्हान … जें पंचांग शरद संपातासावन सुरवात जाता आनी ग्रहाचें स्थान … अयनांश विचारांत घेनात ताका निरयन पंचांग म्हण्टात. भारतांत …रून निरयन पंचांगां वापरतात.

…गांची रचणूक - पंचांगांत दरेक पक्ष वा पंद्रशेखातीर एक स्वतंत्र …ल्लें आसता. हातूंतलें एक शुक्ल आनी दुसरें कृष्ण पंद्रशेखातीर … दरेका पानार वयले वटेन इसवी सन, हिजरी सन आनी … संवत, पारशी सन आनी पंद्रशेचो निमाणो दीस, प्रा. ग. आनी …कडो आसता. पंचांग गणिताची सुरवात अहर्गणापसून आसता. …न सौर वर्सांचें एक चक्र आसता आनी एका चक्रांत ६९४० दीस …त. हाका अहर्गण वा प्रातर्गण अशें म्हण्टात. हांचो संक्षेप प्रा. ग. …रून फुडें दिल्लो आंकडो चक्रांतलो कितल्यावो दीस हें दाखयता. …वेगवेगळ्या प्रकारचे गतकालदर्शक आंकडे पयले ओळींत आसतात. …रांतचे एके ओळींत शालिवाहन शक, संवत्सराचें नांव, म्हयन्याचें …पक्षाचें नांव, इंग्लीश म्हयनो, रातीमान, (रा. मा.) ते पंद्रशेंतले …श, दक्षिणायन - उत्तरायण हातूंतलें जें आसतलें तें आनी तातूंतलो …रशी म्हायती आसता. भारतांत बंगाली, कोल्लाम, कली, हिजरी, …त्य-वर्स आनी जायत्यो कालगणना चालू आसल्यो तरी शालिवाहन …वेक्रम संवत् ह्यो दोन कालगणना चड करून मेळटात. संवत्सराचीं …६० नांवां आसात. तांचें चक्रच आसता आनी तींच नांवां परत परत …क्रमान दितात. वेदांग ज्योतिशांत पंचवर्षात्मक युग मानिल्लें आसा … ताचीं नांवां संवत्सर, परिवत्सर, इदावत्सर, अनुवत्सर आनी …र अशीं दिल्यांत. गुरू सुमार १२ वर्सांनी एक सूर्यप्रदक्षिणा करता. …वर्सावें गुरूचें एक वर्स जाता आनी गुरूचीं पांच वर्सां म्हळ्यार एक …नत्साले. ह्या युगांत ६० सौर वर्सां जातात. तांकां प्रभवादि नांवां दिल्लीं आसात. गुरूचे प्रदक्षणेचो काळ १२ वर्सांपरस ल्हान आशिल्ल्यान ८५ सौर वर्सांनी ८६ बहिस्पत्य संवत्सरां जातात. म्हण्टकच एक बहिस्पत्य संवत्सरां ना जातात. ब्रहिस्पत्याप्रमाण संवत्सराची सुरवात चैत्र शुध्द पाडव्याक जायना. ताका लागून ८२७ सावन दक्षीण भारतांत हें संवत्सर मानिनात जाले. पूण भारतात ही पद्दत आशिल्ली. देखुनूच उत्तरेकडल्या आनी दक्षिणेकडल्या संवत्सरांचीं नांवां वेगवेगळीं दिसतात.

पंचांगांत अशे सादारण आनी मुळावे म्हायती उपरांत पांच आंगांचे माहितीचे खण (columns) आसतात. हातूंत पयलो खण तिथींचो आसता. हातूंत शुध्द पक्षांत १ ते १५ (पुनव) आनी वद्य (कृष्ण) पक्षात १ ते १४ आनी ३० (उमास) अशे तिथीदर्शक आंकडे आसतात. तांचेफुडें वारांचो खण आसता. उपरांतचे दोन खण ती तीथ त्या दिसा उदेंतसावन कितल्यो घटका वा कितलीं पळां उरल्यांत तें दाखयता. धर्तरेच्या आकर्शणाक लागून चंद्रकक्षा विवृत्ताकार आशिल्ल्यान आनी चंद्राचेर सुर्याचेंय आकर्शण आशिल्ल्यान चंद्र सूर्य हांच्या भोगांत १२° अंतर पडपाक ६० घटकांपरस उणो चड वेळ लागता. हाकाच लागून तिथी सारक्या काळाच्यो नासतात. उण्यांत उणो तांचो काळ ५० आनी चडांत चड ६८ घटकांचो आसता. जी तीथ सुर्योदयावेळार आसता तीच तीथ पुराय दिसाची अशें मानतात आनी तोच आंकडो तिथीदर्शक खणांत आसता. देखीक - चवथ ही ६० घटकांपरस व्हड आसता. ती जर सुक्राराक उदेवाआदीं ५ घ. ४० प. सुरू जाल्ली आसा जाल्यार दुसऱ्या दिसा म्हळ्यार शेनवारा ती उदेंतेक ००.१७ प. उरता ताका लागून दुसऱ्याय दिसा (शेनवाराक) तीच तीथ उरता. हाचेखातीर तिथीच्या खणांत तिथीदर्शक ४ हो आंकडो फाटोफाट दोन दीस म्हळ्यार शुक्रारा आनी शेनवारा येता. हाचे उरफाटें, दुवादशीसारकी तीथ ६० घटकांपरस उणी आसता ती शेनवारा उदेवा उपरांत १ घ. २ प. न सुरू जाता. इतलो वेळ मेरेन उदेवा आदीं एकादस आशिल्ल्यान त्या दिसा म्हळ्यार शेनवारा खणांत ११ हो आंकडो बरयल्लो आसता. दुवादस साठ घटकांपरस उणी आशिल्ल्यान ती फुडल्या दिसाच्या म्हळ्यार आयताराच्या उदेवाआदींच ५ घ. ४८ प. सोंपता आनी तिरोदस लागता. हाका लागून उदेवा आदीं म्हळ्यार आयतारा तिरोदस येता. हाका लागून आयतार १३ हो आंकडो दिल्लो आसता आनी १२ हो आंकडो खणांत नासता. हांगा दुवादशीचो क्षय जालो अशें म्हण्टात.

कांय पंचांगांनी आनीक दोन खण घालून सुर्योदया उपरांत कितलीं कलाक (वरां) मिनटां आसात हें सांगप जाता. ताचे फुडल्या खणांत क्रमान नखेत्रांचीं आद्याक्षरां आसतात आनी ताचे फुडल्या दोन खणांनी तें नखेत्र त्या दिसा उदेंतेपसून कितल्यो घटका-पळां आसात हें दिल्लें आसता. हाचेवयल्यान चंद्र त्या दिसा उदेवावेळार आनी तेउपरांत कितलो वेळ खंयच्या नखेत्रांत आसा हें समजता. तिथीवरीच हें त्या दिसाचें नखेत्र मानप जाता. एकेक नखेत्र सादारणपणान ६० घटका आसता. पूण तिथीप्रमाण हाचोय काळ उणो-चड आशिल्ल्यान नखेत्राकूच क्षय वृध्दी आसता. कांय पंचांगांनी नखेत्राखातीर आनीक दोन खण आसतात. उपरांतचे तीन खण योग आनी तांच्यो घटका-पळां हांचेखातीर आसतात. तिथी-नखेत्रावरी योगाकूय क्षय-वृध्दी आसता. उपरांतचे दोन खण करणां आनी तांच्यो घटका-पळां हांचे आसतात. करणांक क्षय-वृध्दी नासता.

पंचांगांत मुखेल पांच आंगांभायर हेर म्हायतीखातीर आनीक खण आसतात. एकांत उदेवासावन अस्तामेरेन फकत दीस कितल्या घटका

पळांचो आसात हें दिल्लें आसता. ताचे फुडल्या खणांत मुसलमानी तारीख, भारतीय तारीख, इंग्लीश तारीख, उदेवाच्यो आनी अस्ताच्यो कलाक मिनटां-वेळो अशीय म्हायती मेळटा. निमाणच्या आनी मातशा व्हड खणांत चंद्र त्या दिसा खंयचे राशींत आसतलो ती रास दिल्ली आसता. त्या दिसा दीसभर ते राशींत चंद्र नासलो जाल्यार कितल्या घटका-पळां उपरांत फुडली रास लागता हें राशीच्या नांवासकट दिल्लें आसता.

हे सगळे खण सोंपतकूच फुडें दरेके तिथी मुखार त्या दिसाचें खाशेलपण दिल्लें आसता. तातूंत जयंती, पुण्यतिथी, परब, प्रदोष, एकादस, संकश्टी, आदी व्रतां,-दग्ध, घबाड, गुरु, पुष्य सारके बरे-वायट योग आनी हेर म्हायती दिल्ली आसता. हाचेभायर वेगवेगळे ग्रह खंयचे राशींत वा खंयच्या नखेत्रांत वा खंयच्या चरणांत आनी केन्ना प्रवेश करतात ही म्हत्वाची म्हायती तातूंत दिल्ली आसता. हाचेभायर पानांत एक कुंडलीय दिल्ली आसता. हे कुंडले वयल्यान खंयचे राशींत खंयचो ग्रह आसा हें समजता. कांय व्हड पंचांगांनी ते पंद्रशेंत जितल्या वेळार ग्रहाचो राशीबदल घडटा तितल्या वेळा वा त्या बदलांच्या खिणांच्यो कुंडल्यो दिल्ल्यो आसतात. हाचेभायर कोनशावयल्या कोश्टकांत पुनव वा उमास ह्या खिणांचे स्पश्ट ग्रह दिल्ले आसतात. ग्रहांच्या नांवांसकयल पुराय जाल्ले राशीचो अंक, तेउपरांत अंश, कला आनी विकला दिल्ल्यो आसतात. हाचे सकयल दरेका ग्रहाची सदची ते पंद्रशेंतली सरासरी गती कलांत दिल्ली आसता. ताचेसकयल ग्रह वक्री आसा काय किदें हाचीय म्हायती दिल्ली आसता.

हाचेभायर पंचांगांत कांय पानां जोडून ज्योतीश शास्त्राचे नदरेन म्हत्वाची अशी म्हायती पुरायपणान दिल्ली आसता. दरेके इंग्लीश तारखेक ग्रहांच्यो सुवाती, रविक्रांती, लग्नां हांचीं व्हड कोश्टकां आसतात. चंद्र आनी सूर्य हांचीं गिराणां (आसल्यार), युत्यो, ग्रहांचे राशिप्रवेशकाळ तशेंच लग्न, मुजींचे आनी वास्तूशांतीचे म्हूर्त हांची म्हायती आसता. हाचेभायर व्हड व्हड गांवांचे अक्षांश-रेखांश, वर्सभविश्य, पावसाचें त्या वर्साचें नखेत्रागणीक प्रमाण, वेगवेगळ्या कामांचे म्हूर्त, गोत्रावळ्यो, अशौच निर्णय, मकर संक्रांतीची म्हायती, न्हवऱ्या-व्हंकलेच्या गुणांच्या मेळांचें कोश्टक, अशी जायते तरेची म्हायती आसता. पंचांगाच्या मुखपृश्ठाचेर पंचांगाचें गणित खंयच्या अक्षांश रेखांशाचे आनी वेळाप्रमाण खंयच्या स्थळाचें आसा हें सांगतात.

पंचांगाचो उपेग – ग्रहस्थितीवयल्यान मनशाच्यो जल्मपत्रिका तयार करप, शेताचीं कामां करप, प्रवास, वेपार, देवघेव आदी कामाखातीर म्हूर्त काडप ह्यो गजाली फलज्योतिशाच्या जाणकार मनशाक पंचांगावयल्यान करूंक मेळटात. यज्ञाखातीर तशेंच हेर बऱ्या कामांखातीर बरी वेळ पंचांगावयल्यानूच थरयतात. अशे तरेन वेव्हारीक, धर्मीक आनी शास्त्रीय नदरेन वेगवेगळी म्हायती दिवपी पंचांग हो एक म्हत्वाचो संदर्भ ग्रंथ.

भारतांत लागींलागीं सारके मांडावळीचीं वेगवेगळीं पंचांगां वापरांत आसात. पंचांगकर्त्यान सोयीप्रमाण आनी गरजेप्रमाण शक, म्हयनो, राशी, नक्षत्र हांच्या क्रमांत बदल केल्लो मेळटा. 'ग्रह लाघव', 'मकरंद', 'खंडखादय', 'लघुचिंतामणी', 'करणकुतूहल', 'तिथीचिंतामणी', 'सूर्यसिध्दान्त' सारकिल्या ग्रंथांचो आदार पंचांग तयार करतना घेतिल्लो आसा. आर्यभट्ट, वराहमिहिर, ब्रह्मगुप्त, भास्कराचार्य, गणेश दैवज्ञ, केरोपंत्त छत्रे, रघुनाथ शास्त्री पटवर्धन, बापू देव, श्री. कृ. कोल्हटकर, बी. र. लेले, ज. बा. मोडक, शं. बा. दीक्षित, वे. बा. केतकर, दप्तरी, शि. ग. पवार सारकिल्या विद्वानांनी पंचांग निर्मितीत तातूंत सुदारणा करपांत आपलें योगदान दिलां.

देशभरांत पंचांगगणना शास्त्रोक्त आनी एकमुखी रितीची हेखातीर भारत सरकारान शास्त्रीय आनी उद्देगीक संशोधन तशेंच भारतीय ज्योतिर्विदांची एक व्हड सभा घेवन पंचांग समिती नेमली आनी 'भारतीय दिनदर्शिका' सुरवात केली दिनदर्शिका शके १८७९ म्हळ्यार इसवी वर्स १९५५ वर्सापसून जाली. ह्या पंचांगांत सायन ह्या पंचांग प्रकाराचो आस्पाव केलो. लौकिक वेळार ह्या पंचांगांतल्यान जावपाखातीर नियमावली तया

ॲल्मॅनॅक, इफॅमॅरिस, कॅलेंडर हीं कालकोश्टकां पंचांगाचें काम

इस्लामी पंचांग - मुसलमानी हिजरी वर्सांत १२ चांद्रमास आ उमाशेउपरांत जेन्ना पयलें चंद्रदर्शन जाता त्या सांजवेळार म्हयन्याचो पयलो दीस सुरू जाता. २९-३० दिसांचो म्हयनो १२ चांद्रमासाचे ३५४ दिसूच आसतात. तांच्या बारा म्हयन्यांचीं अशीं - (१) मोहरम (२) सफ्फर (३) रबिलाबल (४) रबिलाख जमादिलाबल (६) जमादिलाखर (७) रज्जब (८) साबात (९) (१०) सवाल (११) जिल्काद (१२) जिल्हेन. 'हिजरा' ह्या शब्दाचो अर्थ 'पळून वचप'. महमद पैगंबर इसवी वर्स ६२२ १५ जुलय ह्या दिसा मक्केसावन मदिनाक पळून गेलो. त्या दिसा ताचो 'हिजरी शक' सुरू जालो.

पारशी पंचांग – पारशी लोकांच्या पंचांगाच्या शकाक एज अशें म्हण्टात. हो शक इ. स. ६३० वर्सा उपरांत सुरू जाल्लो. प (इराण) देशांतल्यान हे लोक आयले देखून तांकां पारशी लोक लागले. भारतांत आयल्यार तांकां सुमार १३०० वर्सां जावन म्हयन्याक ते 'सावन' अशें म्हण्टात. 'सावन' तीस दिसांचो वर्साचे दीस ३६० जातात. सौरवर्सा वांगडा मेळ बसपाखातीर निमाणें पांच दीस चडीत धरतात. त्या पांच दिसांक 'गाथागंब म्हण्टात. हे पांच दीस तांच्या धर्मीक कार्यावळींखातीर खूब आसात.

पारशी शकाच्या म्हयन्यांची (सावन) नांवां (१) फरवर्दि आर्दीबेहस्त (३) खोरदाद (४) तीर (५) अमरदाद (६) शहरेव मेहर (८) आबान (९) आजूर (१०) दय (११) बहमन (१२) इ

ग्रॅगरीयन पंचांग - इसवी वर्स १५८२ त पोप ग्रॅगरी हाणें हे तयार केलें. म्हयन्यांचीं नांवां इंग्लीश म्हयन्यांवरीच आसतात.

भारतीय पंचांगाची विशेश नामांसयत म्हायती फुडल्या तक्त्यार

तीथी (१५)	वार (७)	नक्षत्र (२७)	योग (२७)	करण
पाडवो	आयतार	अश्विनी	विष्कंभ	किंर
बी	सोमार	भरणी	श्रीती	बव
तय	मंगळार	कृतिका	आयुष्यमान	बाल
चवथ	बुधवार	रोहिणी	सौभाग्य	कौल
पंचम	बिरेस्तार	मृगशीर्ष	शोभन	तौरि
सश्ट	शुक्रार	आर्द्रा	अतिगंड	गर
सप्तम	शेनवार	पुनर्वसु	सुकर्मा	वणि

	पुष्य	धृती	विष्टी
	आश्लेषा	शूल	शकुनी
	मघा	गंड	चतुष्पाद
	पूर्वा फाल्गुनी	वृध्दि	नाग
	उत्तरा फाल्गुनी	धृव	
	हस्त	व्याघात	
	चित्रा	हर्षण	
पुनव	स्वाती	वज्र	
	विशाखा	सिध्दि	
	अनुराधा	व्यतिपाल	
	ज्येष्ठा	वर्याण	
	मूळ	परिघ	
	पूर्वाषाढा	शिव	
	उत्तराषाढा	सिध्द	
	श्रवण	साध्य	
	धनिष्ठा	शुभ	
	शततारका	शुक्ल	
	पूर्वाभाद्रपदा	ब्रह्म	
	उत्तराभाद्रपदा	ऐंद्र	
	रेवती	वैधृति	

भारतीय सौरवर्स

…न (…)	ऋतु (६)	नांव (१२)	आरंभ दीस (इंग्लीश)	दीस संख्या	वर्साची दीससंख्या
…यण	वसंत	चैत्र	२२ मार्च (प्लुत वर्साक २१ मार्च)	३० सामान्य दीस (चडीत दीस आसल्यार ३१ दीस)	सामान्य वर्सा खातीर ३६५ दीस
	ग्रीष्म	वैशाख	२१ एप्रिल	३१	चडीत वर्स
		ज्येष्ठ	२२ मे	३१	आसल्यार
…गायन	वर्षा	आषाढ	२२ जून	३१	३६६ दीस.
		श्रावण	२३ जुलय	३१	शक वर्सांत
	शरद	भाद्रपद	२३ ऑगस्ट	३१	७८ मेळोव-
		आश्विन	२३ सप्टेंबर	३०	पाचे आनी
	हेमंत	कार्तिक	२३ ऑक्टोंबर	३०	येतले
		मार्गशीर्ष (आग्रहायन)	२२ नोव्हेंबर	३०	बेरजेक ४नी भागचें. तो
…रायण	शिशिर	पौष	२२ डिसेबर	३०	भागाकार शुन्य
		माघ	२१ जानेवारी	३०	आयल्यार
	वसंत	फाल्गुन	२० फेब्रुवारी	३०	चडीत वर्स धरतात.

- कों. वि. सं. मं.

- माधव गोविंद भुस्कुटे

…ोद - तीथ.

पंचायती : (पळेयात ग्रामपंचायती).

पंजाब : भारताचे उत्तरेक आशिल्लें एक राज्य. क्षेत्रफळ ५०,३६२ चौ. किमी. विस्तार २९°३२′ उत्तर ते ३२°३५′ उत्तर. अक्षांश आनी रेखांश ७३°५५′ उदेंत ते ७७° उदेंत. लोकसंख्या २,०१,९०,७९५ (१९९१). हाचे अस्तंतेक पाकिस्तान, तशेंच उत्तरेक जम्मू आनी काश्मीर राज्य, ईशान्येक आनी उदेंतेक हिमाचल प्रदेश, दक्षिणेक आनी आग्नेयेक हरयाना, नैर्ऋत्येक राजस्थान हीं राज्यां आसात. मोगल सत्तेच्या सुरवेच्या तेंपार सिंधू आनी सतलज ह्या दोन न्हंयांचे मजगतीं आशिल्लो प्रदेश पंजाब ह्या नांवान वळखताले. उपरांत मोगल बादशाहांनी ह्या व्हड अशा पंजाब राज्यकारभाराची देखरेख वेवस्थीत जावची म्हणून हाचे दोन वांटे केले. १९४७त देशाची फाळणी जाली तेन्ना पंजाबचे उदेंत पंजाब आनी अस्तंत पंजाब अशे दोन वांटे जावन, उदेंत पंजाबाचो भारतांत आस्पाव जालो आनी अस्तंत पंजाब पाकिस्तानाक जोडलो.

भूंयवर्णन – भूंयरचणुकेचे नदरेन ह्या राज्याचे तीन वांटे जाल्यात. पर्वतांचो वाठार, फातरी दोंगुल्ल्यांचो वाठार आनी उथळ मळांचो वाठार. उदेंत-अस्तंत अशो ल्हान-व्हड हिमालयाच्यो पर्वतांवळी राज्याचे उत्तरेक पातळ्ळ्यात. अस्तंत शिमेचे उत्तरेक रावी आनी नैर्ऋत्येक सतलज न्हंय आसा. राज्याचे ईशान्येक आशिल्ल्या ऊंचावयल्या प्रदेशाची उंचाय सु. ३६५ मी. सावन ६१० मी. मेरेन वाडत गेल्या. ह्या ऊंच प्रदेशाचे नैर्ऋत्येक आनी अस्तंतेक दोन न्हंयां मजगतीं आशिल्लो सपाट मळांचो वाठार आसून हांची उंचाय सु. २१० मी. ते ३६५ मी. इतली आसा. उत्तरेक सतलज आनी रावी हांचे मजगतीं आशिल्लो प्रदेश 'बडी दोआब' म्हळ्यार दोन न्हंयांमदलो वाठार. हाचे आग्नेयेक 'बीस्त' हो बिआस आनी सतलज हांचेमजगती आशिल्लो दोआब. न्हंयांदेगांच्या वाठारांक 'बेत' म्हण्टात. सतलज, झेलम, रावी, चेनाब आनी बिआस ह्यो हांगाच्यो म्हत्वाच्यो न्हंयो. ह्या पांच न्हंयावयल्यान ह्या राज्याक पंजाब म्हणजे पांच न्हंयांमदलो वाठार हें नांव मेळ्ळां.

हवामान – पंजाबांतलें हवामान सुकें आसता. हांगाचे शिंयांळो आनी गीम खूब कडक आसतात. अमृतसराचें वर्सुकी सरासरी तापमान २३.१° सें. आसता. गिमांत तें ३४.५° सें. आनी शिंयाळ्यांत ११.८° सें. आसता. गिमांत दनपारचें तापमान ४१° सें. इतलें चडटा. जानेवारींत तें ११.८° सें. ते १४.२° सें. मेरेन देंवता. बंगालाच्या उपसागरांतसावन येवपी मॉन्सून वाऱ्याक लागून पंजाबांत पावस चड पडटा. विंगड विंगड वाठारांनी पावस ५ ते ३६ इंच इतलो पडटा.

वनस्पत आनी मोनजात – पंजाबांत रानां साप्प पातळ आसून ह्या राज्याची फकत ४.२% भूंय रानांखाला आसा. गुरदासपूर, होशियारपूर आनी रूपार ह्याच जिल्ह्यांनी ६०% परस चड वनस्पत आसा. ४० सेंमी. परस चड पावस पडपी वाठारांनी पानझडी रूख तशींच कांटयांचीं झोंपां आसात. किकर आनी बाभूळ हे रूख चड प्रमाणांत आसात. दक्षिणेकडच्या वाठारांत जाल, जुंद आनी कोपर हे रूख आसात. हांगा मोनजातींचेंय प्रमाण साप्प उणें आसा. रानमाजरां आनी चुकून वांस्वेलां दिश्टी पडटात. कोले, रानदुकर, हरणां, सोंशे ही मोनजात कांय प्रमाणांत मेळटा.

पंजाब

इतिहास – ऋग्वेदांत पंजाबाचो उल्लेख सप्तसिंधू असो केला. सिंध आनी पंजाब मेळून हो प्रदेश जाल्लो. सप्तसिंधू म्हळ्यार सात न्हंयांचो वाठार. पंजाबांतल्यो झेलम, चिनाब, बिआस, रावी आनी सतलज ह्या पांच न्हंयांमदीं सिंधू आनी सरस्वती ह्यो दोन न्हंयो मेळ्ळ्यो म्हण्टकूच ह्या नांवाचें सार्थक जाता. हिंदू हो मूळचो शब्द सिंधूवल्यानूच आयला अशें म्हण्टात. सिंधू वाठारांत रावपी लोकांक इराणी लोक हिंदू अशे म्हण्टाले. मुखार भारतीय जनतेन हेंच नांव आपणायलें.

आर्य लोक हांगा पावचे पयलीं पंजाब सांस्कृतिक नदरेन गिरेस्त आशिल्लो. हडाप्पा आनी तक्षशिला हीं ह्या वाठारांतलीं दोन प्राचीन शारां आशिल्लीं. तांची संस्कृती ही नागर संस्कृती आशिल्ली. तांकां नगररचणुकेचें बरें गिन्यान आशिल्लें. ते लोक वेपारी आशिल्ले आनी तांचे इराक आनी इराण देशांकडेन वेपारी संबंद आशिल्ले. तांचे हे संस्कृतायेक सिंधुसंस्कृती अशें म्हण्टात. आर्यलोक भारतांत आयले उपरांत ताणीं थळाव्या द्रवीड लोकांचो पराभव करून तांची नागर संस्कृतीच इबाडून उडयल्ली. ह्या थळाव्या द्रवीड लोकांक हारोवन तांकां आर्य लोकांनी आपले गुलाम करून घेतले. ते त्या गुलामांक 'दासू' वा 'दस्यू' अशें म्हण्टाले. मुखार ह्या दोनूय लोकांमदीं भरसण जावन वैदिक संस्कृतीचो प्रसार जालो. सरस्वती न्हंयेसावन सिंधू मेरेनचो प्रदेश आर्यांच्या शेकातळा आयलो. अनू, पुरू, यदू, द्रुह्यू आनी तुर्वश हे आर्यांचे पांच पंगड (पंचजन) ह्या प्रदेशांचेर सत्ता चलयताले. पंजाबांतलें कुरूक्षेत्र हें कौरव-पांडवांचें झुजामळ आशिल्लें.

ॲलेक्झांडरान भारताचेर घुरी घालचे पयलीं कितल्याशाच परक्या राजांनी भारताचेर घुरयो घाल्ल्यो. इ. स. पयलीं ३२६त ॲलेक्झांडर पंजाबांत आयलो आनी आंभी राजाच्या आदारान सिंधुकांठावयल्या पुरु राजाचेर घुरी घालून ताका हारायलो. पूण पुरूच्या मरणाउपरांत कांय वर्सांनी मौर्य सम्राटांनी ग्रीसींकडच्यान सत्ता हातासली. सम्राट अशोकाच्या तेंपार इ.स. पयलीं २७३-२३२ ह्या काळांत मौर्यांच्या राज्यांत पंजाबाचो आस्पाव आशिल्लो.

बॅक्ट्रियेचो राजा मिलिंद हाणें सनपयलीं दुसऱ्या शेंकड्यांत पंजाबाचेर जैत मेळोवन तक्षशिला ही आपली राजधानी केली. मुखार शुंग, शक, कुषाण, हूण ह्या परकी घराण्यांनी पंजाबाचेर कांय तेंप आपलो शेक गाजयलो. ह्या काळांतली म्हत्वाची गजाल म्हळ्यार ह्या सगळ्या वंशांच्या संस्कृतायांची भरसण जावन एक नवीच संस्कृताय ह्या तेंपार निर्माण जाली.

इ.स. च्या १०व्या शेंकड्या सावन पंजाबाचेर मुसलमानी येवपाक सुरवात जाली. इ.स. ९८०त गझनीच्या सबुक्तिगी पंजाबाचेर घुरी घाली. डॉ. पु. ग. सहस्त्रबुध्दे हाच्या मतान उपरांत पंजाब हिंदू राजांच्या हातांतल्यान सासणाचें गेलें. १ तिसरो फीरुझशाह तुघलक गादयेर येत सावन आधुनिक पं इतिहासाक सुरवात जाली. इ.स. १३९८त तार्तार देशाच्यो तैमू पंजाबाचेर घुरी घालून खूब गांवांची नासधूस केली. तैमूर परत गेले सय्यद आनी लोदी ह्या घराण्यांनी दिल्लीसयत पंजाबाचेर राज इ.स. च्या १६ व्या शेंकड्याचे सुरवेक लोदी घराण्याचे रा राजकीय नदरेन पंजाबाचे दोन वांटे जाले. एक मुलतानाकडच आनी दुसरो लाहोर प्रदेश. समाजीक एक हिंदू पंजाब आनी मुसलमानी पंजा वेळार हांगाचो मुर समाज हो राज्यव समाज आशि १५२६त पानिपताच्या झुजां हाणें इब्राहीमाचे घाली.

लोदी आनी हांचेमदीं आपआपले स्थापणूक करची सर्त लागिल्ली अ गुरू नानक हाणें हांग धर्माची स्थापणूक सत्याचे आनी मोगा ताणें दिले. मुर्तीपुजे निशेध केलो. हिंदू आनी मुसलमान धर्मांतल्यो उच्च देखी आ शीख धर्मांत एकठांय हाडल्यो. गुरू नानका उपरांत हांगा णव शी जावन गेले. गुरू रामदास हाणें १५७७त अमृतसराक भांग बांदलें. गुरू अर्जून हाणें नानक आनी हेर गुरूंचीं वचनां एकठांय ग्रंथसाहिब हो स्वतंत्र ग्रंथ रचलो.

सम्राट अकबराच्या तेंपार पंजाब प्रदेश मोगलांच्या शेकातळा आ अकबराचे आनी शीखांचे संबंद तशे बरे आशिल्ले. ताणें गुरू अर्जु रचिल्ल्या ग्रंथसाहिब ह्या ग्रंथाक भांगराच्यो ५१ मोहरो इनाम अकबराच्या मरणाउपरांत मोगल बादशाह आनी शीखांचे संबंद गेले. दक्षिणेक औरंगजेब मराठ्यांआड झुजांत घुस्पल्लो आसतना, शिखांनी मोगल सत्तेआड खूब उठाव केले. गुरू हरगोविंद सिं मोगलांआड झूज उबारून पंजाबांत राजकीय सत्तेची स्थापणूक गुरू गोविंदसिंग हाणें आपल्या सैन्याच्या आदारान मोगलांचो ह्या प्रदे शेक उणो केलो. पूण १७१२त बहादूर शहा हाणें ताका कैद ताचे हाल हाल करून ताका जिवेशीं मारलो. शीखांनी १७४८त दलाचें संघटन केलें. ह्या संघटनांक 'मिसाल' अशें म्हण्टाले. १ १७९८ मेरेन पंजाबांत बारा मिसालांची सत्ता आशिल्ली. ह्याच

...गा सारकी व्हड व्यक्ती पंजाबाक लाबली. ताणें शीख समाजांत ...गल्ले पंथभेद पयसावन सगळ्या शीखांक एकठांय हाडपाचे ... ताणें आपल्या हातांत सत्ता घेतले उपरांत पेशवार ते ...रेन शीखांचें राज्य वाडयलें. रणजितसिंगाच्या मरणा उपरांत, ...ो ल्हान आशिल्ल्यान ताची राणी जिंदन ही राजकारभाराची ...करताली. पूण खरी सत्ता सैनिकांच्या हातांत आशिल्ली. मुखार ...ग्लीश सरकाराआड खूब उठाव केले. पूण हे उठाव इंग्लिशांनी ...रून, १८४९त शीख राज्य खालसा केलें आनी त्या खिणा ...भारत स्वतंत्र जायतमेरेन ह्या प्रदेशाचेर ब्रिटिशांनी शेक गाजयलो.

... १९१३त बाबा सोहनसिंघ हाच्या फुडारपणाखाला पंजाबांत ...र्टीची स्थापणूक जाली. हिचो हेत भारताक ब्रिटीशांचे ...तेंतल्यान सोडोवन देशांत प्रजासत्ताक राज्य घडोवन हाडपाचो ... १९१९ च्या जालियनवाला घडणुके उपरांत इंग्लीश-शीख ...चे संबंद आनीक इबाडले. भारताचे स्वतंत्र चळवळींत पंजाबाचोय ...वाचो आसा. पंजाबांत खूब देशभक्तांनी आपले मायभुंयेखातीर ...जिविताचें रान केलें. भगतसिंग हो व्हड क्रांतिकार हांगाचोच. ...ला लाजपतराय हो पंजाबाचो सुपुत्र, राष्ट्रीय चळवळींत अखिल ...पुढारी आशिल्लो. १५ ऑगस्ट १९४७त भारतावांगडाच पंजाबूय ...जालो. पूण रॅडक्लिफ येवजणेप्रमाण देशाची फाळणी जावन ... उदेंत आनी अस्तंत अशे दोन वांटे जाले. हातूंतलो अस्तंत ... (क्षेत्रफळ १,६३,१३६ चौ. किमी.) पाकिस्तानांत आस्पाव ...नी उदेंत पंजाबाचो (क्षेत्रफळ ९६,९१२ चौ किमी.) आस्पाव ... जालो. स्वातंत्र्या उपरांत भारतांतल्या पंजाबाचो कांय वांटो ... प्रदेशाक जोडलो आनी १९६६त हरयाना राज्य वेगळें केलें. ...त्या सध्याच्या पंजाब राज्याचें क्षेत्रफळ ५०,३७३ चौ. किमी. ...रयाना राज्याचें ४४,२२२ चौ. किमी. इतलें आसा.

...तीय संविधान चालीक लागले उपरांत उदेंत हें उतर काडून ...जाब हें नांव दवरलें. १९५६ पेप्सू (पतियाळा आनी इस्ट पंजाब ... युनियन) हो प्रदेश पंजाब राज्याक जोडलो. हें भारतीय ...यातलें एक घटक राज्य आशिल्ल्यान राष्ट्रपतीन नेमिल्ल्या ...लावरवीं विधिमंडळाक जापसालदार आशिल्लें मंत्रीमंडळ हांगाचो ...रभार चलयता.

...ोक स्थिती - पंजाबांत शेतकी पिकावळ आनी पशुपालन हांकां ...त्व आसा. शेतवड हो चड लोकांक काम दिवपी वेवसाय आसा. ... वट्ट जमिनींतली सुमार ७६% भूंय शेतवडीखाला आसा आनी ... ८०% जमीन शिंपणावळीखाला आसा. शेतकी उत्पादनाचे नदरेन ...्या हेर राज्यांपरस ह्या राज्याचो पयलो आंकडो लागता. हांगाची ... जमीन खारजांच्या उदकान भिजयतात. भाक्रा-नांगल धरणांतल्या ...क लागून पंजाबाचे शिंपणावळ येवजणेक चड म्हत्व लाबलें. हें ...भाक्रा गांवांत आसून तें २२६ मी. ऊंच आनी ८१३ मी. लांब ... ह्या धरणासावन येवपी उदक, पंजाब भुंयेक पिकाळ करून ...थानाचीय भूंय भिजयता.

...गाबांत सदांकाळ व्हांवपी आनी गरज पडटा तेन्ना उकते जावपी ...दोन तरांचे खारीज आसात. हांगाच्या खारजांची वेवस्था बरी ... तांची प्रसिद्धी जगभर पातळ्ळ्या. गंव, यव, हरभरो, तीळ, ...बाजरी, मको, तंबाकू, कापूस, ऊंस हीं हांगाचीं मुखेल पिकां. हेर राज्यांपरस हांगा गंव सगळ्यांत चड पिकता. दोंगरी वाठारांत फळ-फळावळीचें पीक बरें येता. कांय वाठारांनी च्याचीय लागवड जाता. राज्यांत पशुपालनवेवसाय खूब म्हत्वाचो आसा. राज्यांत अलिगड, अमृतसर, भतिंडा, लुधियाना आनी मुरादाबाद हांगा दुग्धप्रकल्प चालू आसात. हांगाच्यान दर दिसा एक लाख लिटरांवयर दूध एकठांय करतात. पंजाबी गायो आनी म्हशी दुदाळ म्हणून प्रसिद्ध आसात.

पंजाब हें मुखेलपणान लघुउद्देगांचें राज्य. पंजाबांतल्या उद्देगीक मळार शीख लोक खूब मुखार पावल्यात. लोकर आनी रस्माचीं वस्त्रां ते विण्टात, लाकूडकाम, शस्त्रां, वादयां आनी हेर ल्हान-सान उद्देगूय ते करतात. पंजाब राज्य उद्देग विकास म्हामंडळाची स्थापणूक जाल्ली आसून, ह्या मंडळाचो ल्हान-व्हड उद्देगांक आदार मेळटा. हांगा सायकली, ल्हान यंत्रां, खेळाचें सामान. लोकरीचे कपडे, तशेंच मशीन टुल्स, विजेचीं यंत्रां, ट्रॅक्टर, चामडयाच्यो वस्तू आनी तिजुल्यांचे कारखाने आसात.

पंजाबांत वेपार करपी लोकांचे पांच पंगड वा वर्ग आसात. पयल्या पंगडांत बनिया, धुंसार, बोहरा आणि पहारी महाजन हांचो आस्पाव जाता. दुसऱ्या पंगडांत सूद आनी भाब्रा, तिसऱ्या पंगडांत खत्री, खाक आनी भाटीया, चवथ्या पंगडांत अरोड आनी पांचव्या पंगडांत खोजा तशेंच पराच ह्या लोकांचो आस्पाव जाता. पयल्या पंगडांतले वेपारी उदेंत आनी आग्नेय वाठारांत रावतात. दुसरो पंगड उत्तरेकडच्या दोंगुल्ल्यांच्या मुळांत रावता. तिसरो पंगड वायव्येक सोडून हेर सगळ्या वाठारांनी दिश्टी पडटा. चवथ्या पंगडाचे लोक डेरेजाट आनी बहावलपूर ह्या वाठारांनी रावतात. पांचवो पंगड हो मुसलमानांचो आसून ते लोक मध्य आनी अस्तंत वाठारांत रावतात.

अमृतसर, जालंदर, लुधियाना, नवाशहर, होशियारपूर हे हांगाचे मुखेल उद्देगीक प्रदेश आसात. जालंदर हें खेळां साहित्याचें व्हड केंद्र. होशियारपूराक टर्पेंटायन, रॉझिन, वार्निश हांचे उद्देग चलतात. लुधियाना हें लोकरी लुगटाचें देशांतलें मुखेल केंद्र.

येरादारी आनी संचारण – राज्याची भूंय रचणूक बरी आशिल्ल्यान देशाच्या हेर राज्यांपरस हांगा रस्ते आनी रेल्वे मार्गांनी खूब सुदारणा जाल्या. व्हड-व्हड शारां तशेंच ल्हान-सान गांवगिरे वाठार लेगीत रेल्वे आनी रस्त्या मार्गांनी जोडल्यात. जालंदराक आकाशवाणी केंद्र आसा. चंदीगढाक विविध भारतीचें आकाशवाणी केंद्र आसा आनी अमृतसराक २९ सप्टेंबर १९७२ दिसा दूरदर्शन केंद्राची स्थापणूक केली. राज्यांत 'ट्रिब्यून' (इंग्रजी) 'पंजाब केसरी' (हिंदी) हिंद समाचार (उर्दू) आनी 'अजित' (पंजाबी) ही पंजाबची मुखेल खबरापत्रां. पंजाबी भाशेंत २९ दिसाळीं आनी सुमार १९२ सातोळीं आसात.

लोक आनी समाजजीण - १९९१ वर्साचे जनगणने प्रमाण पंजाबाची लोकसंख्या २,०१,९०,७९५ आसा. हांगा लोकसंख्येची दाटाय चड आसून दर चौ. किमी.क ४०९ लोक मेळटात. १,००० दादल्यांक ८८८ बायलो इतलें प्रमाण आसा. राज्यांत ६०.७५% शीख धर्मीय, ३६.९३% हिंदू धर्मीय, १.१०% क्रिस्तांव, १% इस्लाम आनी ०.१६% जैन धर्मीय आसात. हेर धर्मांचे लोक हांगा उण्या प्रमाणांत आसात. राज्याचें साक्षरतायेचें प्रमाण ५६.७०% आसा (१९९१).

शीखांचे पवित्र 'सुवर्णमंदीर' अमृतसराक आसा. हे शार चवथो गुरू रामदास हाणें वसयलें. ग्रंथसाहिब हो शीखांचो मुखेल धर्मग्रंथ आसून तो

पांचवो गुरू अर्जुनदेव हाणें रचला. १८७४त स्वामी दयानंद सरस्वतीन हांगा आर्य समाजाची थापणूक केली.

हिंदूप्रमाण शीखांयमदीं कट्टर अकालींसावन समन्वयी आहलूवालियांमेरेन साबार पंथ आसात. पूण ग्रंथसाहीब आनी गुरूपरंपरा सगळ्या पंथांक मान्य आसा. पंजाबी हिंदू लोक शिव, देवी आनी विष्णु ह्या देवांक भजतात. हिंदु-शीखांच्यो समाजीक रुढी सारक्योचशो आसात. सोळा संस्कारांतलें गर्भ, जल्म, मूज, लग्न आनी मरण समाजांत विंगड विंगड तरांनी मनयतात.

हिंदू आनी शीख ह्या दोनूय समाजांनी लग्न जमोवपाचे विधी सारकेच आसता. लग्न थरोवचे पयलीं व्हंकल-नवऱ्याचे आवयबापूय पत्रांतल्यान वा रायबाऱ्याकडच्यान लग्नाचें थरयतात. व्हंकल मानवली जाल्यार लग्नापयलीं तिका न्हवऱ्याचे नदरेआड दवरतात. सोयऱ्याधायऱ्या बायलांक भिजिल्ले चणे दिवन तांकां लग्नावेळार पदां म्हणपाक आमंत्रण दितात.

गुरवारपणांतल्या संस्कारांक 'रीतें' अशें म्हण्टात. तिसऱ्या, पांचव्या, सातव्या वा आठव्या म्हयन्यांत हो संस्कार जाता. तेन्ना कुळारासावन गुरवार बायलेक नवीं वस्त्रां आनी गोड पदार्थ भेट म्हणून दितात. कांयकडेन पयले गुरवारणीची ओंट भरपाचीय परंपरा चलता. भुरगें जल्माक आयले उपरांत तेराव्या दिसा ताच्या गळ्यांत एक दोरो बांदतात. ताका सुत्रसंस्कार म्हण्टात. तिसऱ्या वा पांचव्या वर्सा चल्याची मूज करतात.

आदल्या काळांत पंजाबी हिंदू दादले पुडवें न्हेसताले. तशेंच खांदार वालो आनी माथ्याक शेलो बांदताले. पूण ब्रिटिश सत्तेच्या काळांत हांगाच्या भेसांत बदल जालो. पंजाबांतल्या शारांनी रावपी हिंदू लोक हेर भारतीय प्रदेशांतल्या लोकांभाशेनूच भेस करतात. गांवगिऱ्या वाठारांनी मात विंगड-विंगड प्रकारांचे भेस करतात. तांच्यो पगडयो वेगळ्या वेगळ्या रंगांच्यो आसतात. ते पिजाम आनी सदरो वापरतात. पंजाबी बायलो सलवार घालतात आनी ताचेर धोंपरांमेरेन पावपी सदरो घालतात आनी माथ्यावयल्यान मखमली वा रस्मी ओडणी घेतात. घागरो हो पंजाबी बायलांचो आवडीचो वस्त्रप्रकार.

पंजाबी बायलो नाक, कान, गळ्यांत, हातांत, पांयांत आनी माथ्यार अशा सगळ्या आंगार अलंकार घालतात. पांयांतले अलंकार रुप्याचे आनी हेर भांगराचे आसतात. शीख दादलो 'केश - कंगवा - कंगन - कछ - कृपण' हीं पं -चिन्नां ('पंचककार') वापरतात. तांचें जेवण हेर भारतीय लोकांभाशेन सादें आसता. गंवाच्यो भाकऱ्यो, चणे आनी दाळ, भाजी, दूद आनी दुदाचे जिनस, फळफळावळ आनी केन्नाकेन्नाय नुस्तें आनी मास आसता.

संगिताच्या मळार ह्या राज्यांतल्यान स्वामी हरीदास, बडे गुलामअलीखाँ, अमानत अलीखाँ, कुंदनलाल सैगल, महंमद रफी हे शास्त्रीय आनी सुगम संगीत गायक म्हणून प्रसिद्ध आसात. सिनेमांतले पृथ्वीराज कपूर आनी राजकपूर आनी हेर कपूर भाव तशेंच हेर बरेच सिनेकलावंत पंजाबाचेच आसा. चित्रकलेचो विकासूय बरोच जाल्लो आसून 'कांग्रा चित्रशैली' ही पंजाबाचीच. पंजाबांत ललीत कलांनी, नाच आनी गायन मळारूय आपलो खासा प्रभाव घाला. दादल्यांचो 'भांगडा' आनी बायलांचो 'गिध्दा' हे समूहनाच प्रसिद्ध आसात. दरेका ऋतूंतले पंजाबी सण-परब वेगळ्यावेगळ्या प्रकारचे आसतात. दर एक सणापरबेकडेन त्या त्या ऋतूचो संबंद आसता. होळी आनी लोहडी हे पंजाबांतले म्हत्त्वाचे सण. पंजाबांतले लोक हेर सणय व्हडा मनयतात.

भाशा आनी साहित्य – राज्यांतल्या चडशा लोकांची भाशा ही इंडो-आर्यन भाशासमुहांतली एक भास. ही भास इकराव्या शें शौरसेनी अपभ्रंश हे भाशेंतल्यान उदयाक आयली. तिका आधुनि दिवपाक पैसाची भाशेचें योगदान आसा. पंजाबी खेरीज अस्त आनी पहाडी भाशाय कांय वाठारांत उलयतात.

पंजाबाची गुरुमुखी ही लिपी शीख गुरूंनी थारायल्ली आसू मळार शीख लोक तिचो उपेग चड प्रमाणांत करतात. तिचेखेरीज द आनी फार्सी लिपींनीय पंजाबी पुस्तकां उजवाडाक आयल्यांत. प विंगड विंगड वाठारांनी विंगड विंगड बोली लोकांच्या ओठांचेर ध माझी ही बोली अमृतसर, लाहोर आनी गुरुदासपूर ह्या प्रदेशांनी उल दुआबी ही व्यास आनी सतलज ह्या दोनय न्हंयांच्या मदल्या उलयतात. तशोच मलवई, पटियाली, फिरोजपुरी, लहेंदी, प ह्योय बोली भासो म्हत्वाच्यो आसात.

पंजाब प्रदेशांतले भाशेक पंजाबी हें नाव हाफीज बरखुरद कवीन इ. स. १६७०त दिलें. ताचे पयलीं तिका हिंदी वा म्हण्टाले. पंजाबी साहित्याची सुरवात केन्ना जाली हाचेर भाशा खूब भासाभास जाता. पूण इतिहासीक नदरेन जाचें पंजाबी पयलो कवी म्हण नांव घेवं येता आनी जाचें काव्य अजुनूय आसा कवी म्हळ्यार फरीद शकरगंज. हो बाराव्या शेंकड्यांत जल्माक अ एक सुफी पंथी आशिल्लो.

गुरू नानक हाणें हिंदी भरसण केल्ली पंजाबींत भक्तिमार्गी करून गुरुसाहित्याची परंपरा सुरू केली. गुरू नानक (१४६९-१ हो कबीराभाशेन हिंदू-मुसलमान एकवटाचो समर्थक आशिल्ल नानकापयलीं गोरखपंथींनी श्लोक आनी पदां रचिल्लीं. ताचेच योध्दे आनी राजा हांचीं स्तुती करपी 'वार' हो साहित्य प्रकार आशिल्लो.

अमीर खुसरौ (१२५३-१३२५) हाणें तुघलक शाह हाचेर रचिल्लो. पंजाबी सुफी कवींमदीं फरीद शकरगंज (शेख फरीद १ १२६५) आनी लुत्फअली हांचीं नांवां म्हत्वाचीं आसात. तुल्फअल सैफल मलूक नांवाचें एक काव्य रचलें. मुखावयल्या सुफी कवींचे बरोच प्रभाव पडिल्लो दिश्टी पडटा. शाह हुसेन, सुलतान बाहू ह्या कवींनीय पंजाबी साहित्यांत मोलादीक भर घाली. पंजाबांत हिंदू भक्त जावन गेले. ताणीं भक्तीचेर साबार कविता रचल्यात. ह्या काव्यवा राम-कृष्णाची लीला, वेदान्त, वैराग्य, भक्ती, नीत आनी हेर वि विचार उक्तायल्यात.

काहना हो पंजाबी साहित्याचो प्रसिद्ध भक्तकवी आशिल्लो. भ उपरांत मोगा काव्यांचो काळ येता. ह्या काळांत मानवी संवसा मोगाक म्हत्व दिलां आनी प्रणयी युगुलांचेर साबार रचणुको ज ह्या रचणुकांक 'किस्सा' काव्यप्रकार म्हण्टात. हीर-रांझा, मिर्झा-स सस्सी-पुन्नूं, सोहनी-महिवाल अशीं तांची नांवां आसात. हीर-रांझा मोगाचेर पयलें काव्य दामोदर कवीन बरयलें आनी दुसरें वारिसश कवीन बरयलें.

पीलू हाणें मिर्झा-साहिबाँ ह्या मोगी जोडप्याचेर प्रणयगाथा ब सतराव्या शेंकड्याच्या मदल्या काळासावन गद्य लिखाणांक नेट

...ज्य आयले उपरांत वीरगाथा आनी देशभक्ती लिखाणाक ...ाली. अर्विल्ल्या काळांत पंजाबी साहित्याक नवी दिका मेळ्ळी. ...सिंग (१८७२-१९५७) हाचीं धर्मीक महाकाव्यां, भावगीतां ... काव्यां हाचेर अस्तंती प्रभाव दिसता. पुराणसिंग आनी कृपासिंग ...मकालिन आशिल्ले. गुरुमुखसिंग मुसाफिर (१८९९-१९७६) ...ासिंग दर्द (१८८९-१९६४) हे दोन मुखेल राष्ट्रवादी कवी ...े.

...ा म्हाझुजाच्या काळांत झुजाचो प्रचार आनी पंजाबी जवानांचें ... ह्यो दोन गजाली नदरेमुखार येवन पंजाबी साहित्य निर्माण ...ागलें. ह्या काळांत सिंहसभेचे चळवळीक नेट चडिल्ल्यान शीख ... शीख संस्कृती हांचो प्रचार करप आनी शीख समाज हो ...समाजासावन साप्प वेगळो आसा अशी भावना निर्माण करप हो ...ो एक मुखेल उद्देश आशिल्लो. मुखार अकाली दल हे संस्थेक ...ांगा व्हड साहित्य निर्माण जालें.

...ाप्रसार वाडल्या उपरांत ललीत वाङ्मयाकूय नेट आयलो. ...कथा, कादंबऱ्यो, चरित्रां अशे तरेचें व्हड लिखाण जावपाक ...ार्विल्ल्या काळांतले मोहन सिंग (१९०५ - १९७८), कवयित्री ...तम (१९१९) आनी हरभजनसिंग (१९२०) हे नामनेचे कवी-

...रण सिंग (१९१४), संत्‌सिंग सॅखॉम (१९०८), गुरू दयाल ...सला (१९१२), ईश्वरचंदर नंदा (१८९२-१९६१) हे मुखेल ...र आसात.

...ा प्रितम हिका ज्ञानपीठ पुरस्कार फावो जाला (१९८१).

...ाचीं थळां - अमृतसर हें हांगाचें व्हड शार आनी शीखांचें सगळ्यांत ...ार्थस्थान. गुरू रामदास हाणें हें शार वसयलें. हांगाच्या भांगरा ... व्हडपणाक आनी कलात्मकताय हाका लागून जगप्रसिद्ध आसा. ... हे दिल्ली-कालका रेल्वे मार्गावयलें एक प्रसिद्ध क्षेत्र. कौरव- ... झूज ह्याच जाग्यार जालें आनी श्रीकृष्णान अर्जूनाक ह्याच ...ेर गीता सांगिल्ली.

...सर ह्या वैष्णव क्षेत्रांत एक व्हड सरोवर आसा. व्यासकूंडाक ...ार फूट उंचायेचेर व्यास न्हंयेच्या उगमाचें एक कूंड आसा. ... शार गुलाब आनी हेर फुलांक लागून प्रसिद्ध आसा. सतलज ...ी व्हड धरणां भाक्रा-नानंगल तशीच भतिंडा, जालंधर, सरहिंद, ... हीं पळोवपासारकीं शारां आसात. अचलेश्वर ह्या गांवांत ...तीर्थे व्हड देवूळ आसून उत्तर भारतांतली एकूच कार्तिकाची मूर्त ...ासा

– कों. वि. सं. मं.

मंगेशराव : (जल्म : २२ फेब्रुवारी १८७४, बंटवाल; मरण: ...क्टोबर १९३७, हैदराबाद).

...नेल्लो कन्नड कवी, कथाकार आनी विचारवंत लेखक. ताचें मूळ ... दक्षिण कानडा जिल्ह्यांतल्या सुब्रह्मण्य गांवा लागसारच्या पंजे ...ग्यातलें. पूण उपरांत हें पंजे घराणें नेत्रावती न्हंयेचे देगेर वशिल्ल्या ...ाक येवन रावलें. हांगाच मंगेशरावाचो एका गरीब सारस्वत कुटुंबात ...ालो

मंगेशरावाची आवयभास कोंकणी, प्रदेशीक भास तुळू आनी शिक्षण कन्नड भाशेंतल्यान जाल्ल्यान, तिनूय भाशांचेर ताचें प्रभुत्व आशिल्लें. मंगेशराव १६ वर्सांचो आसतनाच ताच्या बापायक मरण आयलें.

पुरंदरदास, कनकदास हांच्या कन्नड भजनांचो तशेंच मराठी भजनांचो मंगेशरावाच्या भुरग्या मनाचेर खूब प्रभाव पडलो. ताका लागून ताका कविता करपाची ओड लागली. नामनेचो कन्नड साहित्यीक बेनगल रामराव हाची भयण गिरिजाबाई हिचेवांगडा १८९४ वर्सा ताचें लग्न जालें. १८९५ वर्सा तो बी. ए. जालो.

१९०० वर्साच्या अदमासाक, मंगळूरच्या शासकीय महाविद्यालयांत कन्नडाचो पंडीत म्हणून ताची नेमणूक जाली. त्याच वर्सा बेनगल रामराव हाच्या आदारान ताणें 'सुवासिनी' हें कन्नड म्हयनाळें सुरू केलें. १९०० ते १९०३ ह्या तीन वर्सांच्या काळांत, ह्या म्हयनाळ्यांतल्यान ताणें आपल्यो कथा आनी कविता उजवाडायल्यो. 'रा.मं.पं.', 'हरटेमल्ल', 'कविशिष्य' ह्या टोपण नांवांनीय ताणें लिखाण केलें. बासेल मिशनान चलयल्ल्या 'सत्यदीपिके' ह्या म्हयनाळ्यांत पंजे हाणें 'हरटेमल्लं' ह्या टोपण नांवान समाजीक, राजकीय आनी वैचारिक स्वरुपाचें प्रभावी लिखाण केलें.

जर्मन अधिकाऱ्यांक पंजे कन्नड शिकयतालो. हांका लागून बासेल मिशनान १९०५ वर्सा पंजे हाणें तयार केल्लो कन्नडाचो व्याकरणग्रंथ उजवाडायलो. 'बालकथावलि' हो पंजेचो कथांझेलो बासेल मिशनानूच उजवाडायलो.

पंजे हाणें तयार केल्लीं कन्नड पयली (१९११) आनी कन्नड दुसरी (१९१९) हीं पाठ्यपुस्तकां आसात. मंगळूरच्या शिक्षण खात्यांत तशेंच उपरांत कूर्ग जिल्ह्यांत (१९२१-२८) ताणें शाळा निरीक्षक म्हणुनूय काम केलें. मडिकेरे सॅंट्रल स्कुलाचो मुख्याध्यापक म्हणून लेगीत ताणें कांय काळ काम केलें. पंजेन १९२१ वर्सा 'बालसाहित्य मंडळा'ची स्थापणूक केल्ल्यान ताका 'कन्नड बालवाङ्मय पितामह' म्हणून पाचारतात.

एक सुसंस्कृत, कलासक्त व्यक्तिमत्व पंजेच्या साहित्यांतल्यान दिसता. कला, संगीत, साहित्य तशेंच तुळू भाशेंतल्या लोकवाङ्मयाची ताका खूब आवड आशिल्ली. कन्नड भाशेंत ताणें बरयल्लीं स्फूट बालगितां शालेय पाठ्यपुस्तकांनी मुजरत घेतात. ताच्यो 'लोरी-गीत', 'सर्प-गीत', 'उदयराग', 'तेंकण-गळियाट' ह्यो कविता उत्कृश्ट मानतात. आर्विल्ले कन्नड कथेचो प्रवर्तक म्हूण पंजे हाका म्हत्वाची सुवात आसा. ताणें थोडयोच बालकथा आनी लघुकथा बरयल्यो. 'बालकथावलि' (१९१६), 'कोटि चेन्नय' (लोककथां झेलो - १९२७) 'ऐतिहासिक कथावलि' (१९३४) हे ताचे म्हत्वाचे कथांझेले.

१९३४ वर्सा रायचूराक भरिल्ल्या विसाव्या कन्नड साहित्य संमेलनाचें अध्यक्षपद पंजे हाका फावो जाल्लें. पंजे हाच्या मरणा उपरांत १५ वर्सांनी पंजे स्मारक ग्रंथ समितीवतीन, गोविंद पै आनी हेरांनी मेळून ताचेर 'पंजेयवर नेनपिगागि' (१९५२) हो गौरवग्रंथ संपादून उजवाडायलो. तशेंच 'पंजे मंगेशराव' (१९७१ आनी १९७२) हे दोन कन्नड गौरवग्रंथ उजवाडायले. १९७४ वर्सा ताचे जल्मशताब्देचो सुवाळो मंगळूर हे ताचे कर्मभुंयेंत तशेंच कर्नाटकांतल्या मुखेल शारांनी व्हड दबाज्यान मनयलो.

– कों. वि. सं. मं.

पंडा ब्राह्मण : वेवसायावयल्यान जाल्लो ब्राह्मणांचो एक फांटो. हे लोक सामान्यपणान वाराणसी, प्रयाग, मथुरा, जगन्नाथपुरी, रामेश्वर आदी तीर्थक्षेत्रांनी आसतात. ह्या लोकांचो स्वतंत्र असो वंश ना. हांच्यांतले चडशे लोक दविडी, मैथिली आनी काव्यकुब्ज आदी ब्राह्मणांतलेच आसात. देवपुजा, देवळाचो सांबाळ आनी भोंवडेकारां कडल्यान दर्शन यात्रा सारके विधी करून घेवप हो तांचो मुखेल वेवसाय. अशें करून तांकां दक्षिणा मेळटा आनी तिचेर ते आपलो निर्वाह चलयतात. देवस्थानाखातीर नेमून दिल्ल्यो कांय जमनी आशिल्ल्यो हांचो लाव हे ब्राह्मण घेतात.

– कों. वि. सं. मं.

पंडित, माधव वामन : (जल्म : २४ एप्रिल १९३५, ओपा - खांडेपार, फोंडें).

राष्ट्रीय पुरस्कार फावो जाल्लो एक आदर्श शिक्षक आनी सुटकेझुजारी.

त्या काळांत गांवांत शिक्षणाची फावो ती सोय नाशिल्ल्यान ताका पुण्याक वचून आपलें शिक्षण पुराय करचें पडलें. ताणें मॅट्रिके मेरेन शिक्षण पुराय केलें. तेचपरीन ताणें एस. टी. सी. आनी हिंदी भाशेचोय अभ्यास केलो. शिकता आसतना नामनेचो संगीतज्ञ आनी हार्मोनियम वादक डॉ. नारायणराव मारूलकर हाचो ताका आदार मेळ्ळो. ताणें कै. शंकरराव लिमये आनी खाँसाहेब मेहबूब खाँ हांचे कडल्यान तबला वादन आनी साथसंगतीचें शिक्षण घेतलें. फाविल्ल्या वेळांत तो जायतीं कामां करून लोकांक आदार दितालो. शाळेंत ताणें एक बरो 'खेळगडो' म्हणून नामना मेळयल्ली. विद्यार्थी अवस्थेंतूच ताका तबल्याक साथ करपी एक बरो कलाकार म्हणून नामना मेळ्ळी.

त्या काळांत गोंयांत सगळेकडेन सुटके चळवळीचें वारें पातळिल्लें. तेन्ना माधव पंडिताची देशभक्ती उचांबळून आयली आनी तो 'नॅशनल काँग्रेस गोवा' कमिटीचो वांगडी जालो (१९५९-१९६९). १५ ऑगस्ट १९५४ ह्या दिसा सुटके चळवळीखातीर फंड जमोवपाक जो मोर्चो आयोजीत केल्लो तातूंत ताणें वांटो घेतिल्लो.

त्या वेळार बेळगांव हें गोंय सुटके चळवळीचें मुखेल केंद्र आशिल्लें. माधव पंडित थंय गेलो आनी ताणें सुटकेझुजारी पिटर आल्वारीश आनी सिंधुताई देशपांडे हांचेवांगडा गोंय झुजाच्या वेगवेगळ्या केंद्रांक भेट दिली. १६ सप्टेंबर १९५४ दिसा 'तेरेखोल दिसा' निमतान त्या किल्ल्याचेर मोर्चो घडोवन हाडिल्लो, तातुंतूय ताणें वांटो घेतलो. तेन्ना पोलिसांनी ताका अटक केली. पुर्तुगेजांच्या लस्करी न्यायालयान ताका तीन वर्सां खर ख्यास्त फर्मायली. ८-१० म्हयने पणजेच्या 'मानिकोम' हॉस्पिटलाचे बंदखणींत ख्यास्त भोगले उपरांत रेयश मागूशचे बंदखणींत ताची रवानगी जाली. १९ जानेवारी १९५८ दिसा आंतरराष्ट्रीय ॲमनॅस्टी संघटनेच्या यत्नांक लागून झुजाऱ्यांची सुटका जाली तातूंत माधव पंडिताचोय आस्पाव आशिल्लो. तरीय पूण ताका म्हयन्यांतल्यान एक फावट लागसल्ल्या पुलीस ठाण्याचेर हजेरी लावंची पडटाली.

१९५८त तो सावयवेरेंच्या श्री लक्ष्मीनारायण विद्यालयांत म्हणून काम करूंक लागलो. फुडें १९५९ ते १९६२ ह्या काळांत पुण्याक वचून शिक्षकी वेवसायाखातीर प्रशिक्षण घेतलें. उपरात त ताची महिला आनी नूतन मराठी विद्यालयांत 'हिंदी शिक्षक' नेमणूक जाली.

उपरांतच्या काळांत ताणें गोंयांत राष्ट्रभाशा प्रचाराचें काम चालू दवरलें. १९६५-६६त महाराष्ट्र राष्ट्रभाशा सभेच्या मंडळाचेर ताची नेमणूक जाली. गोंय सरकारान तशेंच केंद्र सरकारान ताच्या राष्ट्रभाशा प्रचार क्षेत्रांतल्या मोलादीक वावराची नोंद घेवन वर्सा भारत सरकाराचे हिंदी सल्लागार समितीचेर ताची नियुक्ती

ताणें हिंदींतल्यान जायतें लिखाण केलें. ताचे लेख गोमंतक राष्ट्र विद्यापिठाच्या 'गोमांचल' ह्या त्रैमासिकांतल्यान तशेंच 'संगीतकला' आनी दिल्ली प्रशासनाच्या 'दिल्ली' ह्या मासिकांत उजवाडाक आय 'गोमांचल'च्या संपादक मंडळाचेरय ताणें म्हत्वाचो वावर केला. 'सॅकंडरी एज्युकेशन इन् गोवा' ह्या त्रैमासिकाचें संपादनूय ताणे ताणें १९८४त 'गोव्यातील माध्यमिक शिक्षण' हो मराठी ग्रंथ उजवाडाक हाडलो. ताच्या ह्या ग्रंथाक गोमंतक विद्या निकेतनाचो पु मेळ्ळा.

१९६४त मडगांवां 'स्वरमंच' हें संगीत विद्यालय स्थापन तेचपरी गोवा कला अकादमी, कला अकादमीचें संगीत म्हाविद्यालय करपांत ताचो म्हत्वाचो वांटो आसा. गोवा माध्यमिक आनी उच्च मा शिक्षण मंडळाच्या 'बोर्ड ऑफ स्टडीस' हे समितीचेर ताणें काम भारत सरकारान ताम्रपत्र दिवन सुटके झुजांतल्या ताच्या वा भोवमान केला. ५ सप्टेंबर १९८९ ह्या दिसा ताका तेन्नाचे उपरा शंकर दयाळ शर्मा हाचेकडल्यान 'राष्ट्रीय अध्यापक पुरस्कार जालो.

– कों. वि.

पंडित, रघुनाथ विष्णू : (जल्म : ६ एप्रिल १९१७, रा गोंय; मरण : २३ सप्टेंबर १९९०, पणजे).

नामनेचो कवी. ताचें प्राथमिक शिक्षण पाळें, शिरदोन हांगा

ताणें बी.एस्सी. आनी मेरेनचें शिक्षण पुण्यांत आठ भयणींचो तो व्हडलो एकटोच भाव. १९४२त भारत छोडो आंदोलनांत कार्यकर्तो म्हणून काम त्यावेळार ताणें कांय सत्याग्रहींचीं चरित्रां बरो उजवाडायलीं. १९४५त 'गोंय छोडो' ह्या विशयाचे नेहरू आनी महात्मा गां मुलाखती घेवन छापून हा ताचो परिणाम म्हणून भारतभर हो विशय पावलो. १९४६त

ांय रावतल्या गोंयांतल्या क्रिस्तांव शिकपी भुरग्यांची ज्योकींम च्या फुडारपणाखाल 'गोवन कम्युनिटी' नांवाची संघटना स्थापन ९ सप्टेंबर १९४६ दिसा ताणें डॉ. राम मनोहर लोहिया हाका सरे भेटेंत सांगात दिलो आनी त्याच दिसा कुळेच्या पोलिस खार सत्याग्रह केलो. त्यावेळार ताका देड म्हयन्याची बंदखण ली. उपरांत तो बेळगांवां गेलो आनी थंय सावन १९४६-४८ गें गोय सुटकेचो वावर चलयलो.

५०त तो मुंबय गेलो आनी थंय ताणें 'भारती' हें मराठी म्हयनाळें . १९५४ आनी १९५६ ह्या वर्सा ताका परत बंदखण जाली. क बऱ्यांतलो छायाचित्रकार आशिल्लो. ताणें महात्मा गांधीवांगडा त छायाचित्रकार आनी पत्रकार म्हणून काम केलां. त्या काळांतल्या ल्या मुखेल इंग्लीश तशेंच हेर नेमाळ्यांनी ताचे फोटो उजवाडाक ताणें गांधीजीच्या फोटवांचो एक संग्रह उजवाडायला.

५२ वर्सासावन ताणें कोंकणीतल्यान बरोवंक सुरवात केली. वर्सा ताचे पांच काव्यसंग्रह उजवाडाक आयले. हे काव्यसंग्रह आयलें तशें गायलें', 'म्हजें उतर गावड्याचें', 'उरतलें तें रुप 'धर्तरेचें कवन' आनी 'चंद्रावळ'. हाचेपयली ताणें १९४५त ' आनी १९४६त 'नॅशनल लिडर्स' हीं इंग्लीश पुस्तकां उजवाडाक फुडें ताचीं ल्हारां, रेवेंतलीं पावलां, नाच रे मोरा, मोगाचे चारां आनी दर्या गाजोता हीं पुस्तकां उजवाडाक आयलीं.

'स्त्रीधन' हें लोकवेदावयलें पुस्तकय बरयलां. हाचेभायर ताणें रातीरय गोड गोड काणयो भाग १ आनी २, भुरग्यांल्यो काणयो, , महाभारतांतल्यो कथा अशा साहित्याची निर्मिती केली. शेखराची हें ताणे ताच्या पुताच्या भुरग्यापण्यांतल्या उलोवपाचें संकलन उजवाडायलां. ताचें साहित्य इंग्लीश, हिंदी, कन्नड, पुर्तुगेज र भासांनी अणकारीत जालां. 'दर्या गाजेता' ह्या ताच्या पुस्तकाक अकादमी पुरस्कार फाव जाला. हाचेभायर 'कला अकादमी र' आनी 'गोवा सरकार राज्य पुरस्कार' ताका मेळ्ळ्यात. १९८२त सरकारान ताका पद्मश्री दिवन ताचे साहित्यसेवेचो भोवमान केलो. का जायते आंतरराश्ट्रीय पुरस्कार फाव जाल्यात. १९५७त ताका ड नॅशनस् डे इंटरनॅशनल ॲवॉर्ड ॲण्ड रिझल गोल्ड मेडल पायन्स) हो पुरस्कार मेळ्ळो. १९६९त ताका वर्ल्ड कॉंग्रेस ऑफ हाणीं डिप्लोमा ऑफ ॲप्रेसिएशन फोर द कलेक्शन ऑफ पोएमस्' स्कार दिलो. हाचेभायर ब्राझील, फिलिपायन्स आनी यु.एस.ए. भोवमानाची डॉक्टरेट ही पदवी दिली.

. र. वि. पंडित हाची कविता पुराय कोंकणी कवितेक एक आगळेंच दिता. मुक्त छंदांत आयिल्ली ही कविता गोंयचे जिणेचें वेंचीक अचूक चित्रण करता. गोंयचे समाजजिणेचें वेधक चित्र उबें करता. परवीं ताणें गोंयांतल्या सामान्य मनशाचें चेपतलें चरित्र तशेंच त्याचें चरित्र उक्तें केलां. सैमांतल्या रुपकांच्या माध्यमांतल्यान आपले कवितेक जिविताचे-धर्तरेचें कवन गावपाक लायलें.

लोकवेदाचो वापर करून ताणें कवितेक नवी अभिव्यक्ती दिली. अशे पुराय गोंय तशेंच पुराय कोंकण आनी मनीस हो ताचे कवितेचो केंद्र जालो. ताची कविता कोंकणी प्रदेश सोडून कन्नड, हिंदी, ज आनी इंग्लीश वाचकांक लेगीत भूल घालून गेली हें ताचें खाशेलपण

- रमेश भं. वेलुस्कार

पंडित, विजयालक्ष्मी : (जल्म : १८ ऑगस्ट १९००, अलाहाबाद; मरण : १९९०).

भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यांतली कार्यकर्ती आनी संयुक्त राश्ट्रसंघांतले आमसभेची पयली बायल तशेंच पयली आशियाई अध्यक्षा.

तिचें कुळाराचें नांव स्वरुपकुमारी. बापायचें नांव मोतीलाल नेहरू आनी आवयचें नांव स्वरुपराणी. पंडित जवाहरलाल नेहरू हाची ती भयण. १९२१ वर्सा महाराष्ट्रांतलो नामनेचो वकील रणजित सीताराम पंडित हाचेकडेन तिचें लग्न जालें. चंद्रलेखा, नयनतारा

आनी ऋतुविलासा ह्यो तिच्यो तीन चलयो. नयनतारा सहगल ही लेखिका म्हणून नामनेक पावल्या.

बापूय मोतीलाल नेहरूचो अस्तंती विचारांकडेन आशिल्लो कल आनी आवयची भारतीय संस्कृतीवयली निश्ठा अशा वातावरणांत तिचें भुरगेपण गेलें. इंग्लीश अध्यापकांकडेन घरांतूच तिचें मुळावें शिक्षण जालें. फुडें कांय काळ फुडल्या शिक्षणाखातीर ती स्वित्झर्लंडांत आशिल्ली. बापूय आनी भाव राजकारणांत आशिल्ल्यान घरांतूच तिका राजकारणाचे धडे मेळ्ळे.

असहकाराचे चळवळींत विजयालक्ष्मीन वांटो घेतलो आनी तिका एका वर्साची बंदखण भोगची पडली. तेन्नासावन तिचे राजकीय जिणेक सुरवात जाली. १९३४ वर्सा ती अलाहाबाद नगरपालिकेंत वेंचून आयली. १९३६ वर्सा तिची त्या वेळच्या संयुक्त प्रांताचे विधानसभेचेर वेंचणूक जाली आनी रोखडीच १९३७ वर्सा ती स्थानिक स्वराज्य आनी भलायकी खातें हांची अध्यक्षा जावपाचो मान मेळ्ळो. १९४०-४२ त ती अखिल भारतीय परिशदेची पयली बायल मंत्री जाली. उपरांत 'भारत छोडो' आंदोलनांत तिणें वांटो घेतलो आनी १९४२ वर्सा तिका अटक जाली. पूण भलायकी इबाडिल्ल्यान णव म्हयन्यांनी तिची बंदखणींतल्यान सुटका जाली. १९४३ वर्सा तिणें बंगालच्या दुश्काळ निवारणाच्या कामांत खूब आदार केलो. १९४४ वर्सा दम्याच्या दुर्येंसान रणजित पंडित हांका मरण आयलें. हें दुख्ख विसरपाखातीर तिणें दोन वर्सां अमेरिकेंत व्याख्यानां दिलीं. भारतांत परत येतकूच परतून तिका स्थानिक स्वराज्य आनी भलायकी खात्याचें मंत्रीपद मेळ्ळें. १९४६ वर्सा संविधान समितीची वांगडी आनी संयुक्त राश्ट्रांतल्या प्रतिनिधी मंडळाची मुखेली म्हणून वेंचणूक जाली.

१९४७, १९४८, १९५२, १९५३ आनी १९६३ ह्या वर्सांनी संयुक्त राश्ट्रांनी भारतीय शिश्टमंडळाचें फुडारपण केलें. १९५३ वर्सा आमसभेची अध्यक्षा म्हणून विजयालक्ष्मीची निवड जाली. रशिया (१९४९), अमेरिका (१९५१), ग्रेट ब्रिटन (१९५४ ते १९६२) ह्या देशांनी भारताची राजदूत म्हणून तिणें काम केलें. १९६२ तें ६३ ह्या वर्सांनी ती महाराष्ट्र

राज्याची राज्यपाल आशिल्ली. नेहरूच्या मरणाउपरांत (१९६४) ती फुलपूर मतदारसंघांतल्यान लोकसभेचेर वेंचून आयली. १९६७ वर्सा ती परतून लोकसभेचेर वेंचून आयली पूण १९६८ वर्सा तिणें आपले खासदारकीचो राजिनामो दिलो.

१९७७ वर्साचे वेंचणुकेंत तिणें काँग्रेसीआड भुमिका आपणायली आनी आणिबाणीचेर कडक टिका केली.

भारतीय तशेंच विदेशी विद्यापिठांनी तिका डॉक्टरेट ही पदवी दिवन, तिचो भोवमान केला. तिची संसदपटू तशीच नामनेची उलोवपी म्हणून नामना आसा.

तिणें कांय लिखाणूय केलां. 'सो आय बिकेम ए मिनिस्टर' (१९३९), 'प्रिझन डेस' (१९४६), 'द रोल ऑफ विमॅन इन मॉडर्न वर्ल्ड' (१९५७) आनी 'द इव्होल्युशन ऑफ इंडिया' (१९५८) हीं तिचीं कांय मुखेल पुस्तकां. 'ए स्टडी ऑफ नेहरू' ह्या पुस्तकांतलो 'फॅमिली बाँड' हो तिचो लेख उल्लेख करपासारको आसा.

– कों. वि. सं. मं.

पंडित, विष्णुशास्त्री परशुराम : (जल्म : इ. स. १८२७, सातारा; मरण : इ. स. १८७६).

मराठी ग्रंथकार, वृत्तपत्रकार आनी समाजसुदारक. सातान्याचो नामनेचो विद्वान राघवेंद्राचार्य गजेंद्रगडकर आनी ताचो पूत नारायणाचार्य हांचेकडेन ताणें संस्कृत, न्याय आनी व्याकरण ह्या शास्त्रांचो अभ्यास केलो. उपरांत १८४५ वर्सा तो इंग्लीश शिक्षणाखातीर पुण्याक गेलो. १८४८ वर्सा ताणें सरकारी शिक्षण खात्यांत नोकरी धरली आनी थंय शिक्षक, अणकारपी, अणकार परीक्षक अशीं कामां केलीं. १८६४ वर्सा ताणें आपले सरकारी नोकरेचो राजिनामो दिलो आनी मुंबयच्या 'इंदुप्रकाश' ह्या समाजीक सुदारणावादी खबरांपत्राचो तो संपादक जालो. बालविवाह, पुनर्विवाह, केशवपन, जरठकुमारीविवाह ह्या प्रस्नांचेर ताणें आपले विचार स्पश्टपणान मांडले. तेखातीर ताणें पुर्विल्ल्या धर्मग्रंथांचोय अभ्यास केलो. पुनर्विवाहाचो फकत पुरस्कार करून तो रावलोना, एके विधवेकडेन लग्न जावन स्वता कट्टर सुदारक आशिल्ल्याचें ताणें दाखोवन दिलें. इ. स. १८६५ वर्सा ताणें बंगाली समाज सुदारक विद्यासागर हाच्या विधवाविवाहाचो पुरस्कार करपी पुस्तकाचो मराठी अणकार केलो. त्या काळांत विधवाविवाह पुरस्कर्त्यांची संघटना नाशिल्ली म्हणून विष्णुशास्त्रीन, मुंबयंत १४ डिसेंबर १८६५ दिसा 'विधवाविवाह मंडळा'ची स्थापणूक केली.

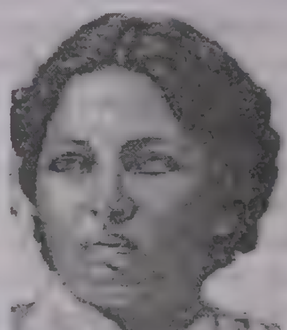
खबरांपत्रासांगाता विष्णुशास्त्रीन व्याख्यानां दिवनूय विधवाविवाहाचो खूब प्रचार केलो. तो एक प्रभावी वक्तो आशिल्लो. हिंदू धर्म हो ऋषीमुनींनी बरयल्ल्या धर्मग्रंथांतल्यान निर्माण जाला. तेन्ना तातूंत विधवाविवाह सारके अमानुष आनी अन्यायी निर्बंद आसुंकूच शकनात असो ताचो युक्तिवाद आशिल्लो. १८७० वर्सा पुण्याक शंकराचार्याचे अध्यक्षतायेखाला जाल्ल्या पुनर्विवाहाविशींच्या वादांत वांटो घेवन, ताणें आपले साधार आनी तर्कशुध्द विचार मांडिल्ले. ह्या विशयाचेर ताणें दिल्लीं व्याख्यानां, १८७० वर्सा पुस्तकरुपान उजवाडा आयल्यांत. विष्णुशास्त्रीक 'महाराष्ट्राचो विद्यासागर' अशें म्हण्टात.

ताच्या हेर ग्रंथांनी मॅकडॉनल्ड हाणें बरयल्ल्या 'क्रोनिकल ऑफ नाना फडनवीस' ह्या आनी हेर कांय ग्रंथांच्या आदारान बरयल्ली '... फडणवीस हाची संक्षिप्त बखर' (१८५९), मरे हाच्या 'हिस्टरी ... ब्रिटीश इंडिया' हाच्या १० ते १४ प्रकरणांचेर आदारीत 'हिंदुस्थान... इतिहास' (१८६१), 'इंग्लीश-मराठी कोश' (१८६४), 'संस्कृत ... महाराष्ट्र धातुकोश' (१८६५) हांचो आसपाव जाता. शंकर पां... पंडित हाच्या आदारान ताणें तुकारामाच्या अभंगांच्यो गाथा दोन ख... संपादल्यात (१८६९, १८७३).

विष्णुशास्त्रीन विधवा विवाहाच्या कार्याचेर चड भर दिलो ... समाजीक सुदारणांनीय फुडाकार घेतिल्लो. जातीभेदाच्या निर्मुलनाखा... ताणें खूब यत्न केले. उद्‌देगधंदयांचें म्हत्व, ज्ञानाचें श्रेष्ठत्व, सोरो ... जुगार ह्या व्यसनांचे वायट परिणाम ह्या समाजहिताच्या विशा... विष्णुशास्त्रीन लिखाण केलें आनी व्याख्यानां दिलीं. परदेशी ... आयात, देशी धंद्यांक लागिल्ली दैंवती कळा, कारागिरांची दुर्दशा ... अर्थीक आनी उद्‌देगधंदयांच्या प्रस्नांकडेनूय ताणें समाजाचें लक्ष ... घेतलें.

– कों. वि. ...

पंडिता, रमाबाई : (जल्म : २३ एप्रिल, १८५८ ... मंगळूर; मरण : ५ एप्रिल १९२२).

महाराष्ट्रांतली एक सुदारक, विद्वान बायल मनीस. डोंगरे ... चित्पावन ब्रा... कुळांत रमाबा... जल्म जालो. ति... बापायचें ... अनंतशास्त्री ... आवयचें ... लक्ष्मीबाई ... आशिल्लें दो... संस्कृत पं... आशिल्लीं. ... मूळाक ... शास्त्रीन आश्रम बांदलो. थंय तो विद्यार्थ्यांक संस्कृत भास तशेंच ... आनी व्याकरण हीं शास्त्रां शिकयतालो.

अनंतशास्त्रीन आपले बायलेक संस्कृत भाशा, व्याकरण आनी ... हीं शास्त्रां शिकयलीं. हें ताच्या घरच्यांक, शेजाऱ्यांक मानवलेंना. ... लागून तांकां खूब त्रास सोंसचे पडले. ह्या त्रासांक वाजेवन, ... तीर्थयात्रेचें निमित करून घर सोडलें. त्या वेळार रमाबाई फक... म्हयन्यांची आशिल्ली. तीर्थयात्रा करतना, रमाबाई पंदरा वर्सांची जाय... हे भोंवडेंतूच बापायन तिका संस्कृत काव्यां आनी शास्त्रां शिकय... पंदरा सोळा वर्सांनी हें कुटूंब जेन्ना मद्रास इलाख्यांत गेलें, तेन्ना ... व्हड दुकळ पडिल्लो. त्या दुकळांत रमाबाईचीं आवय-बापूय आनी व्ह... भयणीक मरण आयलें. तरी लेगीत रमाबाई आनी तिच्या व्हडल्या भा... तीर्थयात्रेचें व्रत चालूच दवरलें. तीन-चार वर्सांमदीं ताणीं चार-पांच ह... मैलांची पांयांनी भोंवडी केली. हे भोंवडेंत दोगांय पुराण सांगून संस्कृ... व्याख्यानां दितालीं. कलकत्ता हांगाच्या ब्राह्मो समाजाच्या मुखेल...

-कत्ता विश्वविद्यालयांतल्या पंडितांनी तांचे विद्येचो आदर केलो. …ंकूय कलकत्ता विश्वविद्यालयांत आपोवन तांचो भोवमान केलो …ाबाईक 'पंडिता सरस्वती' अशी उपाधी दिली. उपरांत …्या राबित्यांत रमाबाईच्या भावाक मरण आयलें.

. १८८० वर्सा रमाबाईन बिपिन बिहारीदास मेधावी ह्या शुद्र …वकिलाकडेन लग्न केलें. पूण लग्नाउपरांत एकुणीस म्हयन्यांनी …ा दुयेसान ताका मरण आयलें. तांकां मनोरमा नांवाची चली …रांत रमाबाई पयलीं चेन्नईक आनी थंयसावन पुण्याक आयली. …तकच न्यायमुर्ती रानडे, मोडक, डॉ. भांडारकर ह्या प्रार्थना …ा मुखेल्यांनी 'आर्य महिला' नांवाची संस्था स्थापन करून …ाबाईक पुराणां, प्रवचनां सांगपाक एक व्यासपीठ निर्माण करून …च सुमाराक हंटर हाचे अध्यक्षतायेखाल सरकारी विद्येविशीं समिती नेमिल्ली. ते समितीमुखार रमाबाईन गवाय दिली. तातूंत …वैजकी शिक्षणाची सोय आसची अशा मताचो तिणें पुरस्कार …न संपादन करून आनी विद्या शिकून बायलांनी आपली उदरगत …ची आनी स्वातंत्र्य मेळावंचें अशें रमाबाईचें स्पश्ट मत आशिल्लें. …ी ही गवाय हंटर सायबाक इतली मानवली की ताणें इंग्लंडांत …शीं एक व्याख्यान दिलें.

…वेवाहाचे अनिश्ट परिणाम, भारतीय बायलांचें अज्ञान आनी …मज हांचेर उजवाड घालपी 'उच्चवर्णीय हिंदू बायलो' हो ग्रंथ …यलो.

…भारतांत रावन आपल्याक इंग्लीश शिक्षण घेवप शक्य जावचें …न ती आपले चलयेसयत इंग्लंडाक गेली. थंय तिका क्रिस्ती …ओड निर्माण जाली आनी सप्टेंबर १८८३ वर्सा तिणें आनी …व मनोरमा हिणें बाप्तिस्मा घेवन क्रिस्तांव धर्म आपणायलो. …आसतना, भारतांत येवपाक सोदपी मिशनरी बायलांक मराठी …ली. उपरांत इंग्लंडांतल्या चेस्टनहॅम कॉलेजींत संस्कृत भाशेची …ा म्हणून तिची नेमणूक जाली.

…डांतल्यान उपरांत ती अमेरिकेक गेली. बॉस्टन शारांत इ. स. …वर्सा 'रमाबाई असोसिएशन' नांवाची संस्था स्थापन केली. …निधी एकठांय केलो. बालविधवांखातीर स्वतंत्र शाळा काडची …स्थेचो हेत आशिल्लो. भारतांतल्या बालविधवांच्या प्रस्नांविशीं, …तल्या लोकांमदीं जागृताय घडोवन हाडपाखातीर तिणें 'हाय …हेंदू विमॅन' नांवाचें एक पुस्तक बरयलें.

…स. १८८९ वर्सा ती भारतांत परतून आयली आनी मुंबयंत …सदन' नांवाचे संस्थेची स्थापणूक केली. दुसऱ्या वर्सा ही संस्था …हालयली. हे संस्थेंत क्रिस्तांव धर्माचो प्रत्यक्ष उपदेश करप ना वा …चे क्रियाशील प्रदर्शन करप ना, अशें तिणें थरयल्लें. पूण रमाबाईचे …आनी क्रिस्ती विचारांचो प्रभाव सदनांतल्या हेर चलयांचेर पडलो. …क्रिस्तांव धर्म आपणावपाचें थरयलें तेन्ना त्या चलयांच्या आवय-…खूब बोवाळ घालो. सुदारक वर्गानूय संस्थेच्या वांगडीपणाचे …ाचे राजिनामे दिले. पूण रमाबाईन आपलें काम चालूच दवरलें. …या लागसारच्या केडगांवांत तिणें मिशनाची स्थापणूक करून …मुक्ती सदन' अशें नांव दिलें. तातूंत शारदासदन आनी कृपासदन …न संस्थ्यांचो आस्पाव आशिल्लो. ह्या आश्रमांत तिणें कितलेशेच …सुरू केले. नर्सिंग, छापखानो, साडयो विणप, ऊंस, तेल, दुदाचे जिन्नस अशा वस्तूंचें उत्पादन सुरू केलें. तशेंच समाजीक कार्यांनीय तिणें खूब काम केलें. हिंदी नॅशनल काँग्रेसीक इ. स. १८८९ वर्सा पयलीच बायल प्रतिनिधी धाडपाक तिणें यत्न केले. संमतीवयाच्या विधेयकाक बायलांचो तेंको मेळोवपाखातीर तिणें मुंबय आनी पुण्याक बायलांच्यो बसका घेतल्यो. तेविशींचो एक अर्ज तिणें वायसरॉयाकडेन धाडलो.

रमाबाईचें इंग्लीश, मराठी, कन्नड, गुजराती, बंगाली, हिंदी, तुळू आनी संस्कृत ह्या भाशांचेर प्रभुत्व आशिल्लें.

केडगांवाक तिणें 'मुक्ति प्रेयर बॅल' हें तिम्हयनाळें सुरू केलें. 'द टॅस्टीमनी' हो आपजिणेचेर ग्रंथ बरयलो. इ. स. १९१९ वर्सा तिका ब्रिटीश सरकारान 'कैसर हिंद' भांगरा पदक दिलें. सदचीं कामां सांबाळून रमाबाईन मूळ हिब्रू आनी ग्रीसी बायबला वयल्यान, बायबलाचो मराठी अणकार केलो. हें काम चालू आसतनाच २४ जुलय १९२१ वर्सा तिचे धुवेक मरण आयलें. धुवेच्या मरणान रमाबाईक धक्को बसलो आनी तातुंतूच खचून गेल्ल्यान रमाबाईक मरण आयलें.

- कों. वि. सं. मं.

पंढरपूर : सोलापूर जिल्ह्यांतल्या ह्याच नांवाच्या तालुक्याचे मुखेल ठिकाण आनी हिंदू लोकांचें एक मुखेल तिर्थक्षेत्र. तें सोलापूरचे अस्तंतेक ७१ किमी.चेर भीमा न्हंयेच्या उजवे देगेर, समुद्रथरासावन ४५० मी. उंचायेचेर आसा.

पंढरपूरांत पांडुरंगाचें नामनेचें देवूळ आसा. ताचेवयल्यानूच 'पंढरपूर' नांवाची उत्पत्ती जाली अशीं खूब मतां आनी वाद आसात. पंढरपूराक पंढरपूर, पांडरंगपल्ली, पंडरंगे, पौंडरीकक्षेत्र, फागनिपूर, पंडरीपूर,

पांडुरंगपूर, पंढरी अशीं विंगड विंगड नांवां आसात. पंढरपुराचो 'पांडरंगपल्ली' ह्या नांवान सगळ्यांत पोरणो उल्लेख राष्ट्रकूट राजा अविधेय हाणें नोव्हेंबर ५१६ वर्सा जयद्विठ्ठ नांवाच्या ब्राह्मणाक दिल्ल्या तांब्यापटांत मेळटा.

सोळखांबी मंडपाच्या पूर्वद्वारामुखावयले फातरी पाटयेचेर तिनूय वटांनी देवनागरी लिपींत आनी संस्कृत तशेंच कानडी भाशांतल्या शिलालेखांत पंढरपुराक पंडरंगे अशें म्हळां. बेळगांवलागच्या बेंडेगिरी गांवाच्या संस्कृत तांब्यापट्यांत पंढरपूराक पौंडरीकक्षेत्र म्हळां. रा. ज. पुरोहित आनी डॉ. रा. गो. भांडारकर अनुक्रमान पुंडरीकपूर आनी पांडुरंगपूर हांचेपसून पंढरपूर हो शब्द आयलो अशें मत मांडटात. चवद्यांयशींच्या शिलालेखांत (१२७३) पंढरपूराक फागनिपूर म्हळां, जाल्यार चतुर्वर्गचिंतामणी ग्रंथांत पंढरपूराक पौंडरीक अशें म्हळां.

१८५८त हांगा नगरपालिका स्थापन जाली. वीज, उदक, अग्निशामक सेवा हांची वेवस्था हांगा आसा. जात्रेच्या दिसांनी नितळसाण आनी भलायकी राखप हांचेर चड भर दितात. हांगा विज्ञान, वाणिज्य आनी वाङ्मय फांट्यांचीं म्हाविद्यालयां, कांय माध्यमिक शाळा आनी जायत्यो मुळाव्यो शाळा वाचनालयां आनी चल चित्रघरां आसात.

देवळाभोंवतणचे पोरणे वस्तींत अशीर फरसबंदी बोळ आसात. पूण नवे वस्तींत रुंद रस्ते, व्हड इमारती आनी सेना महाराज, दामाजीपंत, गाडगे महाराज, वंकटस्वामी, मुक्ताबाई, नाथ महाराज, रोहिदास, तनपुरे महाराज, कैकाडी महाराज, घाटगे महाराज हांचे मठ आनी धर्मशाळा आसात. गोरक्षण, अनाथ बालकाश्रम, फाउंडलिंग होम, संस्कृत पाठशाळा, मिशन रुग्णालय ह्यो संस्था आसात. हांगा दिवाणी आनी फौजदारी न्यायालय आनी पोलीस ठाणें आसा. तशेंच कांय बँको आनी कृषीतर पतसंस्था आसात.

पंढरपूरांत मंगळारा दिसा बाजार भरता. तांदूळ, गंव, कापूस, तंबाकू, जर्दा, तपकीर, उजवाती, कांबळी हांचें व्हड प्रमाणांत दिवप घेवप जाता. जात्रेच्या दिसा गोरवां आनी कांबळी हांचो व्हड बाजार भरता. तशेंच बुको, ल्हायो, चिरमुल्यो, खण (कपडे), कांकणां, तुळशीमाळो, अष्टगंध ह्या वस्तूंचोय बरोच खप जाता.

विठ्ठलमंदिर हें पंढरपूरांतलें मुखेल देवूळ, ह्या देवळाफाटल्यान रुक्मिणीमंदिर आसा. लागींच सत्यभामा आनी राही हांच्यो कुडी आसात. चंद्रभागा न्हंयेचे देगेर इकरा घाट बांदल्यात. पुंडलिकाच्या देवळाचे दक्षिणेक सुमार १.२ किमीचेर विष्णुपद-वेणुनाद ही सुवात आसा. गांवाचे दक्षिणेक सुमार १.६ किमी.चेर गोपाळपूराक गोपालकृष्णाचें देवूळ आसा. तेभायर पंचमुखी मारुती, भुलेश्वर, पद्मावती (देवूळ आनी तळें), व्यास, अंबाबाई, लखूबाई, यमाई, जोतिबा, नगरेश्वर, सरकारवाडा महादेव, त्र्यंबकेश्वर, ताकपिठ्या विठोबा, कोटेश्वर, गोंदवलेकर राम, खाजगीवाले वाड्यांतलो विठ्ठल, रुक्मिणी आनी राधा हांच्यो भांगराच्यो मुर्ती, नामदेवमंदिर, शाकंभरी (बनशंकरी), मल्लिकार्जून, तांबडो मारुती, मुरलीधर, गारेचो महादेव, चंद्रभागा, दत्त, वटेश्वर महादेव, बेरीचो महादेव, काळो मारुती, चोफाळा (विष्णुपंचायतन), पाऱ्यावयलो दत्त, बाभळ्याचो महादेव, अमृतेश्वर हीं आनी हेर कांय देवळां पंढरपूरांत आसात. हालीं कांय नवीं देवळां बांदल्यांत. कैकाडी महाराजांचो मठ पळोवपासारको आसा.

चंद्रभागेच्या रेंवटांत तुकाराम महाराजांचो वंशज भाऊसाहेब देहूकर हाची आनी गोविंदबुवा अंमळनेरकर, गोविंदबुवा चोपडेकर, भानु महाराज वेळारकर हांच्यो समाध्यो आसात.

आषाढी तशेंच कार्तिकी एकादशीक पंढरपुरांत जात्रा भरता. जात्रांक वारकरी लोक संतांच्या पालख्यांसयत व्हड संख्येन उपस्थित लायतात.

- कों. वि. सं.

पंत गोविंदवल्लभ-१ : (जल्म : १० सप्टेंबर १८८७, अल्मोडा, उत्तर प्रदेश; मरण : ७ मार्च १९६१, दिल्ली).

भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यांतलो एक व्हड फुडारी. मूळ घराणें महाराष्ट्रांतलें पूण तांचे पुर्वज शेंकड्यांत उत्तर प्रदेशांत गेले आनी थंयच स्थायिक जाले. गोविंदवल्लभाच्या बापायचें नांव मनोरथ. तो जमीन महसूल खात्यांत नोकरी करतालो.

गोविंदवल्लभाचें मॅट्रिकेमेरेनचें शिक्षण अल्मोडाक जालें. फुडें १९०७ वर्सा तो अलाहाबादेच्या म्यूर कॉलेजींतल्यान बी.ए. जालो. १९०९ वर्सा तो एल्. एल्. बी. ची परिक्षा पयल्या क्रमांकान पास जाल्यान ताका लॅम्सडेज भांगरापदक जालें.

१९०५ वर्साच्या बनारस काँग्रेस अधिवेशनाक तो हाजीर रावलो. १९०९ वर्सासावन ताणें नैनितालाक आपल्या वकिली वेवसायाक सुरवात केलो. ह्याच सुमाराक ताणें रासवळ जीण आनी राजनीत हातूंत घेवपाक सुरवात केली.

१९१६ वर्सा तो काँग्रेसीचो क्रियाशील कार्यकर्तो जालो. ह्याच वर्सा ताणें आपल्या प्रदेशांतल्या फाटसार वर्गांतल्या जाती-जमातींचे प्रस्न सोडोवन तांच्या समितींचो अभ्यास करपाखातीर 'कुमाऊं' परिशदेची स्थापणूक केली. कुमाऊँ प्रदेशांतले भौशीक चळवळींत वांटो घेवन भिकाऱ्यांची वेवस्था, मजुरांची सक्तीन भरती करप, रानांत रावपी लोकांचेर जावपी अत्याचार हे प्रस्न कुमाऊँ परिशदेवतीन हाताळ्ळे. अनुसुचीत जाती-जमातींच्या वाठारांत कुमाऊँ प्रदेशाचो आस्पाव केलो.

१९२३ वर्सा तो उत्तर प्रदेशाचे विधान परिशदेंत वेंचून आयलो. ह्याच वर्सा मोतीलाल नेहरू, चित्तरंजन दास हाणीं स्वराज्य पक्षाची स्थापणूक केली. ह्या पक्षाचो गोविंदवल्लभ सात वर्सां वयर आशिल्लो.१९२७ वर्सा तो प्रांतीक काँग्रेसीचो अध्यक्ष जालो. लखनौक सायमन आयोगाआड जाल्ल्या निदर्शनांनी जो लाठीहल्लो जाल्लो ताचेवेळार जवाहरलाल नेहरू हाचेर जाल्लो बडयांचो प्रहार गोविंदवल्लभान आपल्या आंगार घेतलो. ताका लागून जीणभर ताका कंपवाताचें कायमचें दुयेंस जालें.

३०-३२ ह्या वर्साच्या सुमाराक महात्मा गांधीचे असहकार ...त वांटो घेतिल्ल्यान दोन फावटीं बंदखण भोगची पडली.

३१ वर्सा तो अखिल भारतीय काँग्रेस कमिटीचे कार्यसमितीचो ...जालो. उत्तर प्रदेशांत शेतवडीच्या मळार सुदारणा करपाखातीर ...ल्लभाचे अध्यक्षतायेखाल एक समिती नेमली. तिचो अहवाल १९३२ वर्सा दिलो. ह्या ताच्या कामाक लागून १९३४त तो ...ी कॉग्रेसच्या संसदीय मंडळाचो चिटणीस जालो. उपरांत ताणें कायदेमंडळांतले काँग्रेसचो उपनेतो म्हणून काम केलें. १९३७ ...९ वर्सामेरेन तो उत्तर प्रदेशाचो मुखेलमंत्री आशिल्लो.

...या म्हाझुजा वेळार हेर काँग्रेस मंत्र्यांवांगडा गोविंदवल्लभानूय ...त्रीपदाचो राजिनामो दिलो. नोव्हेंबर १९४० वर्सा सत्याग्रहाच्या ...ांत वांटो घेतिल्ल्यान ताका एका वर्साची बंदखणीची खर ख्यास्त पडली. १९४२ वर्साच्या ऑगस्ट म्हयन्यांत, 'छोडो भारत' ...ात वांटो घेतिल्ल्यान हेर नेत्यांवांगडा ताकाय अटक जाली आनी ...हमदनगरच्या किल्ल्यांत दवरलो. सुमार अडेज वर्सां बंदखणींत ...उपरांत मार्च १९४५त ताची सुटका जाली.

... १९४५ वर्सा ताणें शिमला संमेलनांत वांटो घेतलो. मुस्लीम ...फुडारी महम्मद अली जिना हाचेखातीर ताणें काँग्रेस दलाचो ...। म्हणून काम केलें. उपरांत १९४६ वर्सा तो परतून उत्तर ...वेंचून येवन मुखेलमंत्री जालो. तो संविधान समितीचेर आशिल्लो. ...उपरांत वल्लभभाई पटेलाच्या मरणाच्या कांय वर्सां उपरांत ...लाल नेहरून ताची केंद्रीय मंत्रीमंडळांत घर मंत्री म्हणून नेमणूक

...वेंदवल्लभ जितल्या मोव सभावाचो तितलोच खंबीर आनी निश्चयी आशिल्लो. भारतांतल्या सगळ्यांत व्हडल्या राज्याचो, सगळ्यांत ...र्गी तो मुखेलमंत्री आशिल्लो.

...ले कारकिर्दींत प्रशासन वेवस्थे वांगडा ताणें हेर बऱ्योच सुदारणा ...उत्तर प्रदेशांतली जमीनदारी पद्‌दत काडून ताणें जमीन सुदारणेचे केले.

...ी भाशेचोय ताणें खूब उध्दार केलो. शासकीय कार्यालयांतल्यान ...ास वापरपाक सुरू केली. १९३८-३९ वर्सा ताच्या प्रोत्साहनान ...ी पारिभाशीक शब्दकोश तयार जालो. १९४८ वर्सा ताणें मुख्यमंत्री ...यान देवनागरी लिपी सुदारून हिंदी टंकलेखन-यंत्र आनी टेलीप्रिंटर ...करपाचे यत्न केले. गुरुकुल कांगडी, कन्या कुरुकुल, हिंदी ...ा समेलन, दक्षिण भारत हिंदी प्रचार सभा, राष्ट्रभाषा प्रचारसभा ...ापिठांचीं आनी संस्थांचीं परिक्षा प्रमाणपत्रां, सरकारी नोकऱ्यांखातीर ...ी आसचीं, हेखातीर ताणें यत्न केले. हिंदी साहित्यका बृहत् ...स (१६ वांटे), हिंदी शब्दसागर, हिंदी विश्वकोश ह्या ग्रंथांचे ...खातीर गोविंदवल्लभाचीच प्रेरणा आशिल्ली.

...द्रीय गृहमंत्रिपदाचेर आसतना केरळांतली कम्युनिस्ट राजवट, ...। सुभा, आसामांतल्यो दंगली हे प्रस्न ताणें खुबूच कुशळटायेन ...ळे.

...९५७ वर्सा राष्ट्रपती राजेंद्र प्रसाद हाणें 'भारतरत्न' पुरस्कार ...ताचो भोवमान केलो. प्रयाग, लखनौ आनी काशी विद्यापिठांनी ...एल्‌एल्‌डी ही पदवी दिवन ताचो भोवमान केलो.

- कों. वि. सं. मं

पंत गोविंदवल्लभ-२ : (जल्म : १८९८ रानीखेत, उत्तर प्रदेश, जि. अलमोडा).

हिंदी नाटककार, कथा-कादंबरीकार आनी कवी. ताचें भुरगेपण पंडिती वातावरणांत गेलें. व्हड भावाक लागून ताका साहित्याची गोडी लागली.

बनारसच्या सँट्रल हिंदू कॉलेजींत शिकतना शिक्षण अर्दवट सोडून ताणें असहकाराचे चळवळींत वांटो घेतलो. उपरांत ताडीखेत हांगाच्या 'गांधी आश्रमांत' कांय काळ शिक्षकाची नोकरी केली. उपरांत 'व्याकुल भारत' नाटक कंपनींकडेन ताचो संबंद आयलो आनी तेन्नासावन ताच्या नाटचलिखाणाक सुरवात जाली. राधेश्याम 'कथावाचक' ह्या नाटककारावांगडा रावून ताणें रंगमाचयेचो प्रत्यक्ष अणभव घेतलो. मुंबय वचून ताणें चलचित्रसृश्टीचोय अणभव घेतलो. पृथ्वी थिएटर्साखातीर ताणें 'अहंकार' नाटक बरयलें. दिल्लीक आकाशवाणीच्या संगीत-नाटक विभागांतूय ताणें कांय काळ काम केलें.

ताणें बरयल्ल्या पुस्तकांचीं नांवां अशीं -

नाटकां - कंजूसकी खोपडी (१९२१), वरमाला (१९२४), अंतःपुर का छिद्र (१९२५), राजमुकुट (१९३२), अंगूर की बेटी (१९३५), सुहाग बिंदी (१९४०), ययाति (१९४७), सुजाता, प्रेमयोगी.

एकांकिका झेलो - विषकन्या (१९५९), कथाझेलो : एकादशी (१९२४), संध्याप्रदीप (१९३१), फटा पत्र आनी लिलि.

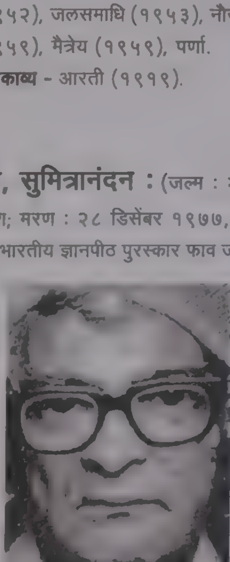
कादंबऱ्यो - सूर्यास्त (१९२२), प्रतिमा (१९३४), तारिका (१९३४), मदारी (१९३६), तारों के सपने (१९३७), अनुरागिनी (१९४२), एक सूत्र (१९४४), अमिताभ (१९४५), नूरजहाँ (१९४५), मुक्ति के बंधन (१९४८), चक्रकांत (१९४८), प्रगति की राह (१९४८), यामिनी (१९५२), जलसमाधि (१९५३), नौजवान (१९५३), फॉरगेट मी नाट (१९५९), मैत्रेय (१९५९), पर्णा.

काव्य - आरती (१९१९).

- कों. वि. सं. मं.

पंत, सुमित्रानंदन : (जल्म : २० मे १९००, कौसानी - उत्तर प्रदेश; मरण : २८ डिसेंबर १९७७, अलाहाबाद).

भारतीय ज्ञानपीठ पुरस्कार फाव जाल्लो, हिंदी कवितेंतल्या छायावादी

प्रवाहाचो मुखेल प्रवर्तक. ताचें मूळ नांव गुसाई दत्त, पूण ताणें काव्यलिखाणाखातीर हें टोपणनांव घेतलें. ताच्या भुरग्यापणांतच ताचे आवयक मरण आयलें. ताच्या बापायन आनी आज्जेनच ताका ल्हानाचो व्हड केलो. महाविद्यालयीन शिक्षण घेवपाखातीर ताणें बनारस हांगाच्या क्वीन्स कॉलेजांत नांव घाल्लें. पूण असहकार चळवळीच्या प्रभावान ताणें शिक्षण अर्ध्यारच सोडलें. तरी ताचो स्वभाव सभाभीरू आनी एकांतप्रिय आशिल्ल्यान तो राजकारणापसून तसो पयसच आशिल्लो. संस्कृत, इंग्लीश आनी

बंगाली भाशा साहित्याचो ताका अभ्यास आशिल्लो. इंग्लीश काव्याचें तर ताणे खाशेलें परिक्षण केलें. १९५०-५७ ह्या काळांत ताणें आकाशवाणीचेर हिंदी विभाग मुखेली म्हणून आनी १९५८ उपरांत सल्लागार म्हणून काम पळेलें. ह्या काळांत ताका जायते भोवमान आनी पुरस्कार फाव जाल्ले.

१९१६ वर्सासावन ताणें कविता बरोवंक सुरवात केली. 'उच्छ्वास' (१९२०) आनी 'ग्रंथी' (१९२०) हे ताचे सुर्वेचे कवितांझेले. ताचो १९१६-२७ ह्या काळांतलो कवितांझेलो वीणा (१९२७) ह्या नांवान उजवाडाक आयलो. १९२८ वर्सा ताचो 'पल्लव' हो कवितांझेलो उजवाडा आयलो आनी ताका सुमाराभायर नामना मेळ्ळी. ताच्या ह्या कवितांझेल्यांक हिंदींत छायावादी काव्य म्हण्टात. ताचीं खाशेलपणां, गुणदोश, बळगें शीममेर हाचो मेळ दिसून येता.

शेंकड्यांनी वर्सांची परंपरा लाबिल्ल्या व्रज हे काव्यभाशेआड ताणें खडी बोलीचो पक्ष मांडलो. तशेंच तिच्या पर्जळीत फुडाराची खात्रीय आपले काव्यरचने वरवीं पटोवन दिली. १९३२ ते १९४० ह्या काळांत ताचे गुंजन (१९३२), युगान्त (१९३६), युगवाणी (१९३९), ग्राम्या (१९४०) हे कवितांझेले उजवाडा आयले.

फुडें उदय शंकर ह्या नामनेच्या नर्तका वांगडा ताणें भारतभर भोंवडी केली. योगी अरविंदबाबू हाचेकडेनय ताचो संबंद आयलो. ताच्या तत्त्वज्ञानान सुमित्रानंदनाच्या काव्याचेर बरोच प्रभाव पडलो. १९४६ उपरांतचें ताचें काव्य नवमानवतावादी जालें. स्वर्णकिरण (१९४७), स्वर्णधुलि (१९४७), युगपथ (१९४८), उत्तरा (१९४९), वाणी (१९५७) हे कवितांझेले मनशाच्या पर्जळीत फुडाराविशीं आनी ताच्या निमणें यश मेळोवपाच्या बळग्याविशीं कवीचो आशावाद उक्तायतात.

ताच्या 'कला और बूढा चाँद' (१९५७) ह्या झेल्यांतल्या कवितांचेर प्रयोगवादी रचनेचो प्रभाव पडिल्लो दिसता. ताच्या ह्या कवितांझेल्याक १९६१ वर्सा साहित्य अकादमीचो पुरस्कार फाव जालो. ताच्या 'लोकायतन' (१९६४) नांवाच्या महाकाव्याक भारत सरकाराकडल्यान खाशेलें इनाम फाव जालें. तशेंच १९३७-५७ ह्या काळांतल्या वेंचीक कवितांचो झेलो 'चिदंबरा' (१९५९) हाका १९६८ वर्सा भारतीय ज्ञानपीठाचो सर्वोच्च पुरस्कार फाव जालो. ह्या काळांतल्या भौतिक आनी आध्यात्मिक प्रगतीचें चित्र ह्या कवितांनी दिसून येता.

हाचेभार ताका सोव्हिएट लँड नेहरू पुरस्कार (१९६२), सन्मान डी. लिट् (विक्रम विद्यापीठ-१९६५ आनी गोरखपूर विद्यापीठ १९६९), हिंदी साहित्य संमेलना कडल्यान साहित्य वाचस्पती (१९६४) तशेंच नागरी प्रचारणी सभा आनी उत्तर प्रदेश सरकाराकडल्यान वेगवेगळे पुरस्कार ताका मेळ्ळे.

काव्याभायर ताणें काव्यरूपकां, नाटकां आनी कांय कथासंग्रह बरयले. ज्योत्स्ना (१९३४) - नाटक; रजतशिखर (१९५१), शिल्पी (१९५२), अलिमा (१९५५), सौवर्ण (१९५७) - काव्यरूपकां; पाँच कहानियाँ (१९३६) - कथासंग्रह; गद्यपथ - समिक्षात्मक ग्रंथ; साठ वर्ष - एक रेखांकन (१९६०) - आपजीण हें ताचें कांय खाशेलें साहित्य.

ताच्या कवितांवरवीं हिंदी काव्य समृद्ध जालें. भौतिकता आनी अद्यात्मिकता हांचेमदलें द्वैत पयस करून उंचेले नितीक आदर्श ताणें आपल्या काव्यांतल्यान सातत्यान मांडले. नवे विचार आनी नव्यो जाणविकायो उक्तो करपाचे नदरेन हो कवी सदाच प्रयत्नशील रावलो.

– कों. वि. सं. मं.

पंप, महाकवी : एक कन्नड महाकवी 'पम्प' हें नांव ताका मेळ्ळें हाचेविशीं म्हायती मेळना. पूण 'हम्प' ह्या रुपांत हें नांव प्र कर्नाटकांत मेळटा. 'आदिपंप' म्हणुनूय ताका वळखतात.

वेंगीमंडळांतल्या वेंगीपळू नांवाच्या गांवांत एका सधन आनी प्रति ब्राह्मण घराण्यांत ताचो जल्म जालो. जातीन तो देवराय ब्राह्मण आशि ताच्या बापायचें नांव अभिराम आनी गुरुचें नांव देवेंद्र आशिल्ले काळांतलें पद्दतीप्रमाण पंपाचें शिक्षण जाल्लें. ताच्या जल्माआदी बा वैदिक धर्म सोडून जैन धर्म आपणायल्लो. पूण वेदांविशीं ताका आ .आशिल्लो. बापायचे हे वृत्तीचो पंपाचेर बरो परिणाम जालो. ताका 'सर्वधर्मी समानत्व' पळोवपाची सम्यकदृष्टी ताका मेळ्ळी. वेदांच्या अ वांगडाच संस्कृत, प्राकृत, जैन धर्म, गायन-नाच, कला, अर्थ राज्यशास्त्र ह्या विशयांचोय ताणें खोलायेन अभ्यास केलो.

ताचो जल्म वेंगीमंडलांत जालो तरी ताची चडशी पिराय वयल आनी बनवासीच्या 'मल्नाड' प्रदेशांत गेली. ताचें कवित्वय आ आशिल्लें. कन्नड भाशेचेरूय ताचें प्रभुत्व आशिल्लें. आपली पयली ताणें देशी छंदावांगडाच संस्कृत छंदांतूय रचली. ताणें आपली त्या काळचो चालुक्य राजा नरेश दुसरो अरिकेसरी हाका वाचून दाख पंपाच्या कवितांचेर राजा खूश जालो आनी ताणें पंपाक आपल्या दर राजकवी आनी सेनापती म्हणून दवरून घेतलो.

पंप फकत कवीच न्हय जाल्यार झुजारीय आशिल्लो. लेखणेवा ताणें तलवारूय बाळगिल्ली. राजाची, पंपाचेर खास मर्जी आ आनी पंप लेगीत राजाचो तितलोच आदर करतालो. पूण उपरांत दिल्लें ऐश्वर्य आनी सुखोपभोग न्हयकारून तो लंबून्नपाटक ना एकांत स्थळांत आपली कुटी उबारून रावपाक लागलो.

पंपाच्या नांवाचेर आयज दोन काव्यां उपलब्ध आसात. एक आदि आनी दुसरें विक्रमार्जुनविजय वा पंपभारत. हातूंतलें आदिपुरा धर्मीक ग्रंथ आसून तो जिनसेनाच्या पूर्वपुराण ह्या ग्रंथाचेर आदा आसा. पंपान हें काव्य आपले पिरायेच्या ४० व्या वर्सा म्हळ्यार ९४१त रचलें. ह्या ग्रंथाची रचणूक चंपू शैलींत आसा. आदिपु पूर्वपुराणाचेर आदारीत आसलें तरी पंपान ताचें स्वरूप बदलून उ ताणें मूळ ग्रंथांतल्या आचारवर्णनाक फांटो दिवन, काव्याक चड दिलां. आपले जिणेंतले कांय अणभवूय ताणें ह्या ग्रंथांत भरशि धर्म, अर्थ, कामादी पुरुषार्थ, वर्णवेवस्था हांचेविशीं कवीचें का घेतिल्ले विचार चड प्रभावी आसात. कन्नडांतलें हें एक उत्कृष्ट म्हणून ताचो उल्लेख करतात.

विक्रमार्जुनविजय हें काव्य महाभारताचेर आदारिल्लें आसलें मूळ, महाभारत ग्रंथापरस खुबूच वेगळें आसा. महाभारताचो आसा युधिष्ठिर आनी नायिका द्रौपदी; पूण पंपान आपल्या काव्य सुवाती अर्जून आनी सुभद्रेक दिल्यात. हें काव्य बरयतना ताणें अरि ह्या आपल्या आश्रयदात्या राजाक अमर कीर्त मेळोवन दिवपा अर्जूनाच्या रुपांतलो नायक मानला. ह्या काव्याचे १४ अध्याय सुर्वेकूच अरिकेसरीची ताणें विष्णु, सूर्य, परमेश्वर आनी कामदेव हां तुळां केल्या. उपरांत गणेश सरस्वतीक वंदन करून अर्जून, भीम धर्मराज हांचेआड दुर्योधन आनी कर्ण अशी नायक, प्रतिनायकाची केल्या. कर्णवध होच महाभारताचो उत्कर्षबिंदू आशिल्ल्याचें पंपान

…चे नदरेन पंपाची रचणूक ल्हान खरी पूण तातूंतल्यानूच कन्नड …ा ताणें आपलें अढळपद निर्माण करून दवरलां.

- कों. वि. सं. मं.

…ा कर्नाटक राज्याच्या रायचूर जिल्ह्यांतलें एक ल्हान पुर्विल्लें …ळें. हें तळें तुंगभद्रा न्हंयेचे दावे वटेन, अनेगुंदी गांवाचे अस्तंतेक …किमी.चेर आसा. हाचे लागींच तुंगभद्रेचे उजवे वटेन आशिल्लें …गर हाका (हंपी) म्हळ्यार पोरणें 'पंपाक्षेत्र' अशें म्हण्टात आनी …यानूच हंपीच्या विरूपाक्ष देवाक पंपापती अशेंय म्हण्टात. ह्या …गीं आशिल्ल्या ऋष्यमूक पर्वताचेर हनुमान आनी सुग्रीव हांची …न पयली भेट जाली, असो समज आसा. रावण सीतेक घेवन …ाका ह्या तळ्यांतल्यान वचचें पडलें असो रामायणांत उल्लेख

…ण्यकांडांतलो सबंद ७३ वो अध्याय ह्या तळ्याच्या वर्णनाचेर … आसा. हें तळें सोबीत तरेन बांदलां. तातूंत कमळांच्यो वाली …ात. तशेंच थंय हंस, कावळे, बदकां, कुरव हीं सुकणींय पळोवपाक … ह्या तळ्याचें उदक संथ लयीन व्हांवता. तें नितळ आसून …आसा. ह्या तळ्याचे भोंवतणीं अर्जून, अशोक, केतकी, बकूल, …झाडां आसात. ह्या तळ्याच्या लागींच्या पर्वताचेर शबरी गुंफेचे …दिराचे पोरणे अवशेश आसात. मतंग ऋषीचो आश्रम ह्या तळ्याचे …आशिल्लो. थंयसावन पंपा नांवाची न्हंय व्हांवता, तिचेंय उदक …आशिल्ल्याचें म्हळां.

- कों. वि. सं. मं.

…र्णमाळेंतलें विसावें व्यंजन आनी पांचव्या वर्णांतलो पयलो वर्ण. … विकासांत तीन अवस्था दिश्टी पडटात. पयली अवस्था अशोकाच्या …च्या लेखांत (सनापयलीं तिसरो शेंकडो), दुसरी महाक्षत्रप शोडास …वेळावयल्या मथुरेच्या जैन लेखांत (सनापयलीं पयलो शेंकडो) …तिसरी समुद्रगुप्ताच्या अलाहाबादेच्या स्तंभलेखांत (इ. स. चो …शेंकडो) दिश्टी पडटा.

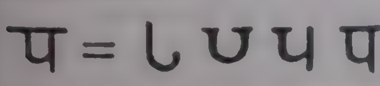
…मधेनू तंत्रांत 'प'चें वर्णन केलां तें अशें -

चतुर्वर्गप्रदं वर्णं शरच्चन्द्रसमप्रभम् ॥
पञ्चदेवमयं वर्णं स्वयं परमकुण्डली ।
पञ्चप्राणमयं वर्णं त्रिशक्तिसहितं सदा ॥
त्रिगुणावहितं वर्णमात्मादितत्त्वसंयुतम् ।

…र्थ - हो वर्ण शरद ऋतूंतल्या चंद्राभाशेन कांतीमान, चतुर्वर्गप्रद, …मय, पंचप्राणमय, परमकुंडली आनी तीन शक्ती, तीन गूण आनी …तत्त्व हाणीं युक्त आसा.

…ोठ हें हाचें उच्चारणस्थान.

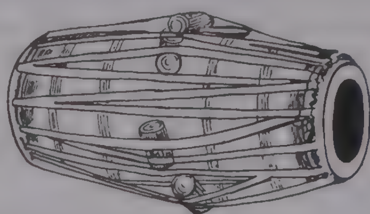
…प' चो विकासक्रम असो आसा -

- कों. वि. सं. मं.

पखवाज : एक भारतीय तालवाद्य. सामान्यपणान हाका 'मृदंग' अशेंय म्हण्टात. संस्कृत पक्षवाद्य वा पक्षतोद्य ह्या शब्दाचे हे अपभ्रंश. कर्नाटक संगीत पद्धतींत 'मृदंगम' ह्या वाद्याचो चडसो उपेग करतात. पूण कर्नाटक संगितांतल्या ह्या तालवाद्यांत आनी उत्तर भारत प्रांतांतले पखवाजाचे रचणुकेंत आनी वाजोवपाचे रितींत जायतो फरक आसा.

अबुल फज्ल हाणें आईन-इ-अकबर (१५९८) ह्या पुस्तकांत बरयल्लेप्रमाण पखवाज हें नांव 'आवाज' ह्या त्या काळांत आशिल्ल्या वाद्याच्या नांवां वरवीं पडलां. पुर्विल्ल्या संस्कृत ग्रंथांनी मृदंग ह्या मुरज, पणव आनी दर्दूर ह्या तालवाद्यांक 'पुष्कर' जातींची वाद्यां अशें लेखताले. वाजसनेय संहितेंत 'अदम्बर', वाल्मिकी ऋषीच्या रामायणांत 'मड्डू' तशेंच शारंगदेव हांच्या संगीत रत्नाकर ह्या पुस्तकांत 'पटह' ह्या तालवाद्याचो उल्लेख मेळटा. 'मृत अङ्ग यस्य सः' म्हळ्यार मातयेचें आंग आशिल्लें वाद्य.

पुर्विल्ल्या काळांत ह्या पोकळ तालवाद्याचें आंग न्हंयेचे देगेवयली चिकणमाती, त्या गांवाचें ज्वारीचें पीठ हांचेपसून तयार करताले. उपरांत ते बीज, खैर, रक्तचंदन, आबनूस आनी हेर झाडाच्या लाकडासावन तयार करपाक लागले. पखवाजाचो आकार पिंपाभाशेन (cylindrical) आसता आनी दावे वटेनच्या तोंडाचो घेर उजवे वटेनच्या तोंडापरस मातसो मोटो आसता. दावे वटेनच्या तोंडाचो व्यास सुमार २५ सेंमी. जाल्यार उजवे वटेनच्या तोंडाचो व्यास सुमार १६ सेंमी. आसता. दावे वटेनच्यान सुमार १२ सेंमी.च्या अंतराचेर पखवाजाच्या आंगाचो आकार मातसो फुगीर आसता. ताची लांबाय सुमार ६० सेंमी. आनी फुगीराचो घेर सुमार ९० सेंमी. आसता.

पखवाजाचीं दोनूय वटेनचीं तोंडां बोकड्याच्या सुळसुळीत चामड्यान बंद केल्लीं आसतात. दर तोंडाक चामडें बसयतना चाटयेकडल्यान (तोंडाचे देगेवयल्यान) चोवीस बुराक करतात आनी गजऱ्याचे विणयेच्या आदारान चामड्याच्यो वादयो घालून दोनूय तोंडां (पुडयो) ताणून बसयतात. चाटयेच्या चामड्याची दाटसाण हेर चामड्याच्या आंगापरस चड आसता. चामड्याच्या वाद्यांमदीं आठ लाकडी गठ्ठे (ठोकळे) गुंथिल्ले आसतात. हे गठ्ठे वयर-सकयल करून आनी गजऱ्याचेर तुतयो वा गुळगुळीत फातरान धाडावन पखवाज फावो त्या स्वरांत लायतात.

पखवाजाचे उजवे पुडयेच्या मदल्या भागांत लोखणाची पूड, मैदो वा भातापसून तयार केल्लो चिकट लेप आनी कोळशाची भुकटी हांचेपसून तयार केल्लें मिश्रण (शाय) हाचो वाटकुळो लेप थापिल्लो आसता. हाका लागून पखवाज स्वरांत लावपाक आनी तारध्वनी निर्माण जावपाक शक्य जाता. देखुनूच हो उजव्या तोंडावटेनचो लेप लायतना खूप सादूर रावचें

पडटा. दाव्या तोंडाचेर गंवाचें वा मैद्याचें पीठ उदकांत मळून ताचो थर लायतात. पखवाज वाजोवपी तो उण्या-चड प्रमाणांत लावन दाव्या तोंडाचेर हात मारतकूच निर्माण जावपी खर्जध्वनी कानाक गोड लागपी तसो दवरपाचो यत्न करतात.

पखवाज आडवो दवरतात आनी हातांनी वाजयतात. वाद्याचेर दोनूय हाताच्या जुळयल्ल्या बोटांनी आनी पंजांनी आघात करतात. केन्ना केन्ना उजव्या तोंडाचेर मेकळ्या बोटांच्या आघातानूय 'बोल' निर्माण करतात. ह्या वाद्याचो आवाज कानाक ओड लावपी आनी गंभीर आसता. पखवाज वाजयतना तरेकवार लयींनी बांदिल्ल्यो गती, गतपरणी, रेले हे रचणूक प्रकार वाजोवंक मेळटात. चड करून नाचांखातीर आनी धृपद-धमारा सारकिले संगीत रचणुकेचे साथसंगतीखातीर ह्या वाद्याचो उपेग करतात.

पखवाज वादनाच्या मळार अर्जून शेजवाल हाचें नांव उंचेल्या पांवड्यांवयलें आसा. धृपद-धमार ह्या प्रकाराची आवड उणी जाल्ल्यान पखवाजाचो उपेग हालींच्या काळांत खूब उण्या प्रमाणांत जावंक लागला. गोंयांत पखवाजाचो उपेग भजन गावपाच्या वेळार करतात. तशेंच भजना वेळार तबलें/डग्गो आनी पखवाज हीं दोनूय वाद्यां साथीक आसल्यार भजनाची रंगत आनिकूय वाडटा. सर्गेस्त मनोहरबुवा शिरगांवकार, डॉ. मलबाराव सरदेसाय, सर्गेस्त गंगारामभाऊ नारायण थळी, सर्गेस्त नंदकुमार पर्वतकार, राधाकांत शेटचे हांणी पखवाजवादनांत गोंयांत नामना जोडल्या. हालींच्या काळांत पखवाज-तबल्याची जुगलबंदी प्रकाराची लोकांमदीं रूच निर्माण जाल्या.

– ॲड. सुहास गंगाराम थळी

पगडी : तकलेक घालपाचो एक भेस. राखण आनी सोबीतकाय ह्या दोन हेतांनी पुर्विल्ल्या काळासावन भारतांत तकलेक कपडो रेवडावपाची चाल आसा. वैदिक युगांत ह्या रेवडावप्याक उष्णीष अशें म्हण्टाले. फुडें ताका पागोटें, पटको, फेणे आणि हेर नांवां मेळ्ळीं. एके खाशेले पद्दतीन घट्ट बांदून दवरिल्ल्या चेंपटच्या पागोटयाक पगडी म्हण्टात. तेखातीर ९ इंच रूंद आनी २० ते २५ वार लांब तलम सुती वा रस्मी, रंगीत वस्त्र वापरतात. एक ल्हानसो टोप घेवन ताचे भोंवतणीं अशा वस्त्राचो रेवाडो दितात. तशें करतना वयल्या भागार, थारावीक आकाराचे थर तयार करतात. वाटकुळी, त्रिकोणी, चौकोनी अशो तरेकवार पगड्यो आसतात. कांय पगड्यो कपड्याक पीळ दिवन बांदिल्ल्यो आसतात. पुर्विल्ल्या काळांत अधिकाराप्रमाण आनी जाती प्रमाण पगड्यांचे रंग आनी तांची बांदपाची पद्दत तरेकवार आसताली. पुर्विल्ल्या काळांत बायलांय माथ्याक पगड्यो घालताल्यो. सैनीक आनी नागरीक हांच्यो पगड्यो रंगान आनी आकारान वेगवेगळ्यो आसताल्यो. पगडेचें एक पोंत फाटीर सोडप म्हळ्यार शूभ समजताले. त्या त्या विशेश प्रसंगा वेळार वेगवेगळ्या रंगांच्यो आनी आकाराच्यो पगड्यो वापरताले. कांय वाठारांत वेगवेगळ्या परबां वेळार थरावीक रंगांच्यो पगड्यो बांदताले.

शुंग काळांत तरेकवार पगड्यो वापरताले. सांची, भरहूत, म अमरावती आदीकडल्या शिल्पकामांत अशा पगड्यांचीं जायतीं रुपां पळो मेळटात. सातवाहन आनी गुप्त काळांत चडशे सगळे दादले पग वापरताले. संस्कृत साहित्यांत सगळेकडेन पगडेचो उल्लेख मेळटा. जर आनी बिकानेरच्या संग्रहालयांत तरेकवार प्रकाराच्यो पगड्यो घाल मुर्ती दिश्टी पडटात. देवाचे तकलेर मुकूट आसता, तरी यक्षगंधर्व आ तकलेर पगडी आसता.

इ. स. च्या १०व्या शतमानांतल्या पगड्यांचे नमुने मेवाडांत कल्याणपूर गांवांत मेळ्ळ्यात. इ. स. च्या १२ व्या शतमानांतली अ श्वराची मूर्त झालावाड गांवांत मेळ्ळ्या. तिचे तकलेरूय पगडी आ राजस्थानांत मोगली पद्दतीचे पगडेभायर राजपूत राजांच्यो शेकड प्रकारांच्यो पगड्यो प्रचारांत आशिल्ल्यो. कारण दरेक राजा आ आवडीप्रमाण पगडी तयार करून घेतालो आनी ती ताच्या रा लोकप्रिय जाताली. जोधपुरी, जयपुरी, मेवाडी, करौली, हातौडी, फत्तेश अमरशाही, भीमशाही, शिकत्तरशाही, सलीमशाही, गजशाही अशीं त नांवां आसात. तेभायर मराठी, गुजराथी, पंजाबी, बंगाली, मालवी त्या त्या वाठाराप्रमाण तरेकवार पगड्यो चालींत आशिल्ल्यो.

मुसलमानांमदीं लेगीत पगड्यो वापरपाची पद्दत आसा. ऊंच वाट तोपये भोंवतणीं कपड्याचो लांबचे लांब पटो रेवाडून ह्यो पगड्यो त करतात. दिल्लीचो बादशाहा आनी वेगवेगळ्या वाठारांतले सुलतान हा पगड्यो मोलादीक अशा रस्मी कपड्याच्यो आसताल्यो आनी ता रत्नां बसयल्लीं आसतालीं. शेख आनी मुसलमान धर्माधिकारी हा पगड्यो पाचव्या कोराच्यो आसताल्यो. नमाज करतना मुसलमान ल पगडी घालतात. तांच्या वेगवेगळ्या पंथाच्योय थरावीक पगड्यो आसत

महाराष्ट्रांत मराठ्यांच्या काळांत खूब तरेच्यो पगड्यो प्रच आशिल्ल्यो. छत्रपती शिवाजी महाराजाचे पगडी जिरेटोप ह्या ना प्रचलीत आशिल्ली. पगड्यो वेगवेगळ्या आकारांच्यो आनी जरी आसताल्यो. नामने मराठे सरदारां पगड्यांचीच त्या नांवांनी ना आसताली. दे शिंदेशाही, होळक गायकवाडी. पेशव्य पगड्यो एके विशिश्ट पद्दतीन तयार करताले. तांचो घेर मस्तका बरोच व्हड आसून मदीं चोंची वरी उंचवटो आसतालो. वि लग्नासारक्या सुवाळ्याक ल्हान पगड्यो अजुनूय वापरतात. चक्री प होय एक पगडेचोच प्रकार आसून ताचो घेर खुबूच मोटो आसता.

इतिहास काळांत चड करून राजस्थानांत आनी उत्तर प्रदे पगडी ही प्रतिश्ठेची वस्तू समजताले. उकत्या माथ्यान घराभायर ना. तेचपरी भोंवडेक आनी मंगल कार्याक पगडेबगर वचचें न्हय समज आशिल्ल्यान पगडेक खूब म्हत्त्व आयलें.

माथ्याक पगडी, आंगांत लांब सदरो, खांदार उपरणें असो ग कीर्तन करपी कीर्तनकारांचो भेस आसता.

– कों. वि. स

ा] : महाराष्ट्राच्या ग्रामीण समाज रचणुकेंतलो एक घटक. सान्याची वसुली करपाखातीर आनी हेर मुलकी कामां ोर आदल्या तेंपार दरेका गांवांत कुलकर्णी आसतालो. पूण ार्णी ना थंय थंय सरकार पटवाऱ्याची नेमणूक करतालो. हाराष्ट्रांत आनी वऱ्हाडांतल्या मराठी जिल्ह्यांत सगळेकडेन ो म्हयन्याचो पगार घेवपी सरकारी नोकर आसात. तांची रतात. एका एका पटवाऱ्याकडेन तीन-चार गांव आसतात. क पटवाऱ्याचो सजा अशें म्हण्टात. सजांतल्या ज्या गांवांत वता त्या गांवाक सजाचो गांव अशें म्हण्टात. मराठवाड्यांत कूच पटवारी अशें म्हण्टात. आदल्या तेंपार तो बलुतेदार पूण फुडें ताका तनखो दिताले.

। वसुलीप्रमाण पटवारींची संख्या निश्चीत केल्ली आसता. ज्या सुली धा हजारांमेरेन आसता थंय एक पटवारी आसता. ताका अशें म्हण्टात. धा हजारांवयर आसल्यार दोन आनी तीन र आसल्यार तीन पट्टेदार नेमतात. पटवाऱ्याच्या भावबंदाकूय की आसता. तेखातीर हो पट्टेदार आपल्या पगारांतली एक रक्कम आपल्या भावबंदाक वाट्टा.

- कों. वि. सं. मं.

केशवभाय गंदाभाय : (जल्म : २५ जुलय १९३१, मण).

झुजारी. तो 'आझाद गोमंतक दल' संघटनेचो वांगडी आशिल्लो. ्या दल संघटनेच्या शिबिरांत तो वावर करतालो. तेचपरी भूंयगत वावरांनीय तो वांटो घेतालो. १९५६त ताका पोलिसांनी धरलो म्हयने बंदखणींत दवरलो. उपरांत ताका गोंयांत हाडलो आनी लश्करी न्यायालयामुखार उबो करून पांच वर्सां बंदखणीची र्मायली. साडेतीन वर्सां बंदखणीची ख्यास्त भोगतकच आग्वाद तल्यान ताची सुटका जाली. भारत सरकारान ताम्रपत्र दिवन वमान केला.

- कों. वि. सं. मं.

खंडूभाय लालभाय : (जल्म : २७ जून १९३१, डा - दमण).

केझुजारी. मुळावो शिक्षक आशिल्लो. 'आझाद गोमंतक दल' ो तो वांगडी आशिल्लो. १९५४ वर्सासावन तो राष्ट्रीय वावरांनी वक लागलो. गुजरात शिमेलागसार आशिल्ल्या कुंठाच्या 'आझाद दल' संघटनेच्या शिबिराखातीर वावर करपी फुडाऱ्यांक तो दितालो. जून १९५६त, पोलिसांनी ताका धरलो आनी कांयच करिनासतना स म्हयने बंदखणींत दवरलो. उपरांत ताका धाडलो आनी प्रदेशीक लस्करी न्यायालयामुखार उबो करून चार दखणीची ख्यास्त फर्मायली. तेभायर १२६० रुपया दंड भरूंक वा दंडभरपायेबदला आनीक दोन वर्सां बंदखण फर्मायली. २८ १९५९ ह्या दिसा बंदखणींतल्यान ताची सुटका जाली. भारत रान ताम्रपत्र दिवन ताचो भोवमान केला.

- कों. वि. सं. मं.

पटेल, चिबुभाय रामाभाय : (जल्म : १२ फेब्रुवारी १९२५, रिंगणवाडा, दमण).

सुटकेझुजारी. तो 'आझाद गोमंतक दल' संघटनेचो वांगडी आशिल्लो. १९५४ वर्सासावन ताणें राष्ट्रीय वावर करूंक सुरवात केली. जून १९५६त पोलिसांनी ताका धरलो आनी कांयच चवकशी करिनासतना स म्हयने बंदखणींत दवरलो. उपरांत ताका गोंयांत हाडलो आनी प्रदेशीक लश्करी न्यायालयामुखार उबो करून चार वर्सां बंदखणीची ख्यास्त फर्मायली. तेभायर १२६० रुपये दंड वा ताचेबदला आनीक दोन वर्सां बंदखणीची ख्यास्त फर्मायली. २८ ऑगस्ट १९५९ ह्या दिसा ताची बंदखणींतल्यान सुटका जाली. १५ ऑगस्ट १९७२ ह्या दिसा भारत सरकारान ताम्रपत्र दिवन ताचो भोवमान केला.

- कों. वि. सं. मं.

पटेल, जगनभाय मिथलाभाय : (जल्म : ६ जानेवारी १९२७, दमण).

सुटकेझुजारी. मुळावें शिक्षण गुजरातींतल्यान घेतलें. तो 'आझाद गोमंतक दल' संघटनेचो वांगडी आशिल्लो. १९४८त ताणें 'किसान चळवळींत' वांटो घेतिल्लो. दादरा आनी नगर हवेलीचे सुटके उपरांत ताचो गुजरात शिमेलागसार आशिल्ल्या कुंटा वाठारांतल्या 'आझाद गोमंतक दल' संघटनेच्या फुडाऱ्यांकडेन संबंद आयलो. तांच्या मार्गदर्शनाखाल तो 'क्रांती' नांवाचें पत्रक वांटूंक लागलो, तशेंच दमणच्या राष्ट्रीय वावरांनी वांटो घेवंक लागलो.

१९५६त पोलिसांनी ताका धरलो आनी उपरांत गोंयांत धाडलो. प्रदेशीक लश्करी न्यायालयामुखार उबो करून स वर्सां बंदखणीची ख्यास्त फर्मायली. साडेतीन वर्सां ख्यास्त भोगले उपरांत ताची बंदखणींतल्यान सुटका जाली. भारत सरकारान ताम्रपत्र दिवन ताचो भोवमान केलो. दमण जिल्हो सरकारी सोसायटी कार्यकारी समितीचो वांगडी म्हणून ताची वेंचणूक जाली.

- कों. वि. सं. मं.

पटेल, जिवनभाय गोवन : (जल्म : १८ सप्टेंबर १९२९, पट्टारा - दमण).

सुटकेझुजारी. तो 'आझाद गोमंतक दल' संघटनेचो वांगडी आशिल्लो. दमण शिमेलागसार वावर करपी दल संघटनेच्या शिबिरांत तो वावर करतालो.

सुटकेझुजारी प्रभाकर सिनारी आनी भिकुभाय पांडे हाणीं दिल्ली 'क्रांती' नांवाचीं राष्ट्रीय पत्रकां तो वांट्टालो. तेभायर तांच्या मार्गदर्शनाखाल तो विध्वसंक वावरांनी वांटो घेतलो. १९५६ त पोलिसांनी ताका धरलो आनी स म्हयने बंदखणींत दवरलो. उपरांत ताका गोंयांत हाडलो. ताका प्रदेशीक लश्करी न्यायालयामुखार उबो करून स वर्सां बंदखणीची ख्यास्त फर्मायली. साडेतीन वर्सां ख्यास्त भोगले उपरांत ताची आग्वाद बंदखणींतल्यान सुटका जाली. भारत सरकारान ताम्रपत्र दिवन ताचो भोवमान केला.

- कों. वि. सं. मं.

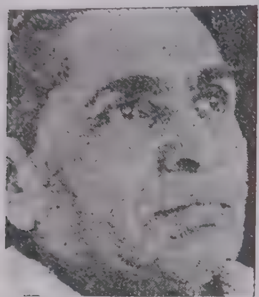
पटेल, नरसिंह दुतिया : (जल्म : २७ मार्च १९२५, खारवाडी - दमण).

सुटकेझुजारी. तो 'आझाद गोमंतक दल' संघटनेचो वांगडी आशिल्लो. आपलो हक्क मेळोवपाखातीर भाटकारांआड जाल्ल्या शेतकामती चळवळींत ताणें वांटो घेतिल्लो. १९५३ वर्सा सावन तो आझाद गोमंतक दल संघटनेखातीर वावर करूंक लागलो. गुजरात शिमेलागसार आशिल्ल्या कुंठा गांवांत तो दल संघटनेच्या फुडाऱ्यांच्या मार्गदर्शनाखाल राश्ट्रीय वावर करतालो. १९५६त पोलिसांनी ताका धरलो आनी स म्हयने बंदखणींत दवरलो. उपरांत ताका गोंयांत हाडलो आनी प्रदेशीक लश्करी न्यायालयामुखार उबो करून स वर्सां बंदखणीची ख्यास्त फर्मायली. फुडें साडेतीन वर्सां ख्यास्त भोगले उपरांत ताची आग्वाद बंदखणींतल्यान सुटका जाली. भारत सरकारान ताम्रपत्र दिवन ताचो भोवमान केला.

- कों. वि. सं. मं.

पटेल, पन्नालाल : (जल्म : ७ मे १९१२, मांडली, जि. डुंगरपूर, राजस्थान).

एक नामनेचो गुजराती कादंबरीकार आनी कथाकार. एका गरीब शेतकरी कुटुंबांत जल्मल्ल्या पन्नालालची जल्मभूंय जरी राजस्थान आसली तरी ताची कर्मभूंय मात गुजरात. ताच्या बापायचें नांव नानालाल आनी आवयचें नांव हिराबेन. ताचें शालेय शिक्षण राजस्थान आनी गुजराती भाशेंतल्यान जालें.

पन्नालालाचें भुरगेपण खूब हालअपेश्टांनी आनी कश्टान गेलें. ताणें खूब नोकऱ्यो केल्यो. उमाशंकर जोशी ह्या ताच्या शाळेंतल्या इश्टाचे प्रेरणेन पन्नालालान साहित्यक्षेत्रांत पावल घालें. सुरवेक ताणें कांय कविता बरयल्यो. उपरांत ताणें कथा-कादंबरी लिखाणाकडेन लक्ष घालें. उमाशंकर जोशी आनी 'सुंदरम्' हाणीं पन्नालालच्या सुरवेच्या लिखाणाची खूब तोखणाय करून ताका उर्बा दिली.

१९३६ वर्सा पन्नालालाची पयली कथा 'शेठनी शारदा' उजवाडा आयली. 'मळेला जीव' ही ताची कादंबरी राजकोटासावन उजवाडा येवपी 'फूल छाब' ह्या दिसाळ्यांतल्यान क्रमान उजवाडा आयली आनी तेन्नासावन एक श्रेश्ट कादंबरीकार म्हणून पन्नालालाक नामना मेळपाक लागली. पन्नालालान कथा, कादंबरी, नाटक ह्या प्रकारांनी खूब लिखाण केलें. चारशेंपरस चड कथांचे २५ कथांझेले, ३२ कादंबऱ्यो, ५ नाटकां, यादी, भुरग्यांचें साहित्य अशी भरपूर प्रमाणांत ताणें साहित्यनिर्मिती केली.

'जनसत्ता' ह्या दिसाळ्यांतल्यान, पन्नालाल एक उपरोधीक सदर बरयतालो. १९५० वर्सा ताका गुजराती साहित्याचो सर्वोच्च असो रणजीतराम सुवर्णचंद्रक फावो जालो. आयजमेरेन गुजरात सरकाराकडल्यान ताच्या १७ साहित्यकृतींक पुरस्कार फावो जाल्यात. ताच्यो चडशो कादंबऱ्यो गांवगिरे जिणेचेर आसात. उत्तर गुजरातच्या, चड करून साबरकांठा प्रदेशांतल्या, गांवगिरे जिणेचें चित्रण ताणें आप[ल्या] कादंबऱ्यांनी चितरायलां.

मळेला जीव (१९४१), मानवीनी भवाई (१९४७) ह्यो त[...] काळजाक हात घालपी कादंबऱ्यो गुजरातींत म्हत्वाच्यो आनी खूब लोक[प्रिय] थरल्यात. 'मळेला जीव' हे ताचे कादंबरीचेर 'उलझन' हें हिंदी चल[चित्र] आयलां. मराठींत ही कादंबरी 'जीवी' ह्या नांवान अणकारीत जाल्या[...] भाशांतल्यानूय ताच्या हे आनी हेर कादंबऱ्यांचे अणकार जाल्यात. गुज[रातच्या] गावगिरे जिणेचें वास्तव आनी प्रमाणीक चित्रण आपल्या कथा-कादंब[ऱ्यांनी] समर्थपणान करपी पटेल हो आद्य लेखक. गुजराती साहित्यांत[...] घाल्ली ही मोलादीक भर आसा.

पटेलाचें कांय उल्लेखनीय लिखाण अशें आसा -

कथांझेले - साचां शमणां (१९४९), वात्रक ने कांठे (१९५१), [...]नी वात (१९५६), तिलोत्तमा (१०६०), धरती आभ ना छेटां (१९६[...]), त्यागी अनुरागी (१९६३).

कादंबऱ्यो — भीरू साथी (१९४२), ना छूटके (१९५५), भाग्य[...] भेरू (१९५५), पडघा अने पडछाया (१९६०), मनखावतार (१९६[...]), करोळिया नु जाळ (१९६३), आँधी आषाढ नी (१९६४), मीणा [...] ना मानवी (१९६६), कुंकु (१९६८).

नाटकां - चांदो शें शामको (१९६०), ढोलिया साग सीस[...] (१९६४), सपना ना साथी (१९६७). जमाई राज (१९५१) हो [...] एकांकिकांचो झेलो.

पटेलान आपल्यो यादी 'अलप-झलप' (१९७३) ह्या नांवान संग्र[ह] केल्यात. तशेंच ताणें किशोर आनी भुरग्यांसाहित्य लेगीत खूब प्रमा[णांत] बरयलां. तातूंतलें 'एक खोवायेलो छोकरो (१९६९), 'बाळ किल्[लोल]' (१९७२), 'वार्ता किल्लोल' (२ भाग - १९७२-७३), 'महाभारत कि[शोर] कथा' (१९७३) हें उल्लेख करपासारकी आसा.

- कों. वि. सं[. मं.]

पटेल, फकीरभाय करीयाभाय : (जल्म : २० जून १९[...], भेंसरोड - दमण).

सुटकेझुजारी. तो 'आझाद गोमंतक दल' संघटनेचो वांगडी आशि[ल्लो]. भाटकारशायी पसून शेतकामत्यांची सुटका करपाक शेतकाम[त्यांचे] चळवळींत ताणें भिकूभाय डी. पांडे वांगडा वांटो घेतिल्लो. तो राश्[ट्रीय] वावरांनी वांटो घेतालो. एक जून १९५६ ह्या दिसा पोलिसांनी त[ाका] धरलो आनी स म्हयने बंदखणींत दवरलो. उपरांत ताका गोंयांत हा[डलो] आनी प्रदेशीक लश्करी न्यायालयामुखार उबो करून पांच वर्सां बंदख[णीची] ख्यास्त फर्मायली. साडेतीन वर्सां ख्यास्त भोगले उपरांत १९५[...] ताची आग्वाद बंदखणींतल्यान सुटका जाली. भारत सरकारान ता[म्रपत्र] दिवन ताचो भोवमान केला.

- कों. वि. सं[. मं.]

पटेल, भागुभाय खलपाभाय : (जल्म : १५ ऑक्टोबर १९[...], भीमपूर - दमण).

सुटकेझुजारी. शिमेवयल्यान क्रांतीविरांकडल्यान पत्रकां हाडप [...] दमण वाठारांत वांटप, भारतीय पोलिसांक पुर्तुगेज लश्कराविशीं [...]

विशीं म्हायती दिवप असलीं कामां तो करतालो. १९ नोव्हेंबर ह्या दिसा पोलिसांनी ताका धरलो. सुर्वेक स म्हयने ताका दवरलो आनी उपरांत गोंयांत व्हेलो. प्रदेशीक लश्करी मुखार उबो करून ताका चार वर्सां बंदखणीची ख्यास्त फर्मायली. ९५९ ह्या दिसा ताची आग्वाद बंदखणींतल्यान सुटका जाली. रकारान ताम्रपत्र दिवन ताचो भोवमान केला.

- कों. वि. सं. मं.

मोरारभाय नानाभाय : (जल्म : १४ जानेवारी भिमपूर - दमण).

झुजारी. सुर्वेक तो 'इंडियन नॅशनल काँग्रेस हे संघटनेचो आशिल्लो. उपरांत तो 'आझाद गोमंतक दल' संघटनेचो वांगडी राष्ट्रीय फुडाऱ्यांचे सांगणेमुखार तो पुर्तुगेजांआडच्या वावरांनी लो. १८ नोव्हेंबर १९५६ ह्या दिसा पोलिसांनी ताका धरलो. डेज वर्सां आग्वाद बंदखणींत खर ख्यास्त भोगपी पडली. १५ १९७२ ह्या दिसा भारत सरकारान ताम्रपत्र दिवन ताचो भोवमान

- कों. वि. सं. मं.

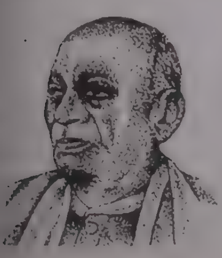
, रंचूड देवजी : (जल्म : २० फेब्रुवारी १९३८, मगरवाडा).

केझुजारी. तो 'आझाद गोमंतक दल' संघटनेचो वांगडी आशिल्लो. शिमेलागसल्ल्या शिबिरांत तो दल संघटनेच्या फुडाऱ्याच्या नाखाल 'क्रांती' नांवाचीं पत्रकां वाटप तशेंच घातक वावरांनी वपाचें काम करतालो. १९५६त पोलिसांनी ताका धरलो आनी हयने बंदखणींत दवरलो. उपरांत ताका गोंयांत धाडलो आनी लश्करी न्यायालयामुखार उबो करून स वर्सां बंदखणीची ख्यास्त ली. साडेतीन वर्सां आग्वाद बंदखणींत ख्यास्त भोगले उपरांत सुटका जाली. भारत सरकारान ताम्रपत्र दिवन ताचो भोवमान

- कों. वि. सं. मं.

ल, वल्लभभाई जव्हेरभाई : (जल्म : ३१ ऑक्टोबर ७५, करमसद, खेडा; मरण :१५ डिसेंबर १९५०, मुंबय).

भारतीय स्वातंत्र्य चळवळींतलो एक जेश्ठ फुडारी आनी स्वतंत्र भारताचो पयलो उपप्रधानमंत्री. खेडा जिल्ह्यांतल्या करमसद गांवांत लेवा पाटीदार शेतकार घराण्यांत ताचो जल्म जालो. ताच्या बापायचें नांव जव्हेरभाई आनी आवयचें नांव लाडबाई आशिल्लें. चल्याचें नांव

डाह्याभाई आनी चलयेचें नांव मणिबेन आशिल्लें.

वल्लभभाईन मुळावें शिक्षण करमसदाक घेवन फुडलें शिकप पेटलाद, बडोदा आनी नाडियादाक पुराय केलें. विद्यार्थी आसतनाच १८९१ वर्सा ताचें लग्न जव्हेरबाई हिचेकडेन जालें. १८९७ वर्सा नाडियादेक मॅट्रीक पास जालो. घरचे गरीब परिस्थितीक लागून ताका म्हाविद्यालयीन शिकप घेवप तांकलेंना. त्या वेळावयली वकिलीची परिक्षा पास जावन तो वकील जालो. १९०० वर्सा ताणें गोध्राक वकिलीचो वेवसाय सुरू केलो. ताका बॅरिस्टर जावपाची खूब इत्सा आशिल्ली म्हणून वकिलीच्या वेवसायांत ताणें फौजदारी खटले लडोवन दुडू आनी नामना जोडली.

१९०९ वर्सा वल्लभभाईची घरकान्न भायर पडली. ते उपरांत तो बॅरिस्टर जावंक इंग्लंडाक गेलो आनी परिक्षेंत पयल्या क्रमांकान पास जालो. तेन्ना ताका ५० पाऊंडाचो पुरस्कार फावो जालो. फेब्रुवारी १९१३त तो भारतांत आयलो. रोखडोच अहमदाबादेक ताणें आपलो वेवसाय सुरू केलो.

सुर्वेक ताणें लोकमान्य टिळकाच्या जहाल पक्षांत वावर केलो. पूण नोव्हेंबर १९१७त गोध्राक भरिल्ले पयले गुजरात राजकीय परिशदेंत महात्मा गांधीन केल्ल्या अध्यक्षीय उलोवपाचो ताचेर खोल परिणाम जालो आनी तो महात्मा गांधीचो अनुयायी जालो. उपरांत तो गुजरात सभेचो चिटणीस जालो. १९१७-१८ वर्सा खेडा सत्याग्रहांत वांटो घेवन ताणें तो जैतीवंत केलो. त्याच वर्सा तो अहमदाबाद नगरपालिकेंत वेंचून आयलो. उपरांत तो नगरपालिकेचो अध्यक्ष जालो. १९२० वर्सा सुमार धा लाखांचो निधी उबारून गुजरात विद्यापिठाची स्थापणूक केली. १९२१ वर्सा तो गुजरात प्रांतिक काँग्रेसीचो अध्यक्ष जालो. उपरांत अहमदाबाद काँग्रेस अधिवेशनाचो येवकार अध्यक्ष जालो. विलायतेंत पार्लमेंटान मॉंटेग्यू सुदारणांचो विचार करपाखातीर जोड निवड समिती नेमली. ते समितीमुखार गवाय दिवपाखातीर काँग्रेसीन पटेलाच्या फुडारपणाखाला थंय एक शिश्टमंडळ धाडलें. इंग्लंडांत तेन्ना पटेलान खूब मोलादीक वावर केलो.

१९२२ वर्सा तो मुंबय नगरपालिकेंत वेंचून आयलो. ताणें केल्ल्या यत्नांक लागून सगळ्या शाळांनी हिंदी भास शिकोवपाक सुरवात केली. सगळ्या खात्यांनी स्वदेशी म्हाल विकपाचें धोरण आपणायलें. उपरांत तो मुंबय महानगरपालिकेचो अध्यक्ष जालो.

१९२३ वर्सा नागपूर झेंडा सत्याग्रहांत ताणें फुडारपण घेवन, तो सत्याग्रह येसस्वी केलो. त्याच वर्सा बोरसद सत्याग्रहांतूय ताका जैत मेळ्ळें. १९२७ वर्सा पटेल नगरपालिकेचो अध्यक्ष आसतना गुजरातांत हुंवार आयलो, तेन्ना ताणें मोलादीक काम केलें.

१९१९ च्या कायदद्याप्रमाण मध्यवर्ती कायदेमंडळांत तो वेंचून आयलो. २५ ऑगस्ट १९२५ दिसा ह्या कायदेमंडळाच्या अध्यक्षपदाचे वेचणुकेंत तो वेंचून आयलो. उपरांत नोव्हेंबर १९२६त परतून अध्यक्षपदाचेर वेंचून आयलो. जल विकास वेवस्था आनी उदका पुरवण येवजण अशो सुदारणा ताणें केल्यो. गांधीजीचे असहकारतेचे चळवळींत वल्लभभाई आघाडीचेर आशिल्लो. तेन्ना ताणें आपली वकिली सोडली. १९२८ वर्सा बारडोलीक सुरू जाल्ली ही करबंदीची चळवळ फेब्रुवारी ते ऑक्टोबर अशी णव म्हयने चलली. तेन्ना पटेलाचें नांव भारतभर गाजपाक लागलें. ह्याच वेळार ताका 'सरदार' ही उपाधी फावो जाली.

१९३० वर्सा मिठाच्या सत्याग्रहांत वांटो घेवन भाशणबंदीचो हुकूम

ताणे मोडलो. तेखातीर ताका तीन म्हयने बंदखण आनी ५०० रुपया दंड अशी ख्यास्त जाली. २६ जून १९३० दिसा ताची बंदखणींतल्यान सुटका जाली. पूण त्याच वर्सा एक ऑगस्टाक टिळक पुण्यतिथीचे मिरवणुकेचें फुडारपण केल्ल्यान ताका परतून अटक केली. तातूंतल्यान सुट्टकूच मुंबयच्या एका खादीभांडाराच्या उक्तावणानिमतान केल्ल्या भाशणाक लागून ताका परतून अटक केली. णव म्हयन्यांनी गांधी आयर्विन कबलातीप्रमाण ४ मार्च १९३१ दिसा ताची सुटका जाली. मार्च १९३१त कराचीक राश्ट्रीय सभेच्या अधिवेशनांत ताका अध्यक्षपद फावो जालें. १९३२ वर्सा ताका गांधीजीवांगडा अटक करून येरवड्याक दवरलो. उपरांत जुलय १९३४त सुट्टकच संसदीय मंडळाचे उपसमितीचो तो अध्यक्ष जालो.

१९३६ वर्सा प्रांतीय कायदेमंडळाच्या वेंचणूक मंडळाचो अध्यक्ष जालो. १९३८ वर्साच्या हरिपूर काँग्रेसीचो तो येवकार अध्यक्ष जालो. त्याच वर्सा राजकोट संस्थानाच्या नागरिकांवतीन ताणें महाराजावांगडा तडजोड केली. पूण महाराजाक तडजोड मान्य नाशिल्ल्यान कायदेभंगाची चळवळ सुरू केली. ८ ऑगस्ट १९४२ दिसा 'छोडो भारत'चो थाराव मांडचे पयलींच पुराय गुजरात भर आंदोलन पसरलें. ९ ऑगस्टाक ताका अहमदनगरच्या किल्ल्यांत हेर काँग्रेस फुडाऱ्यावांगडा अटक केली. १५ जून १९४५ दिसा सुटका जाले उपरांत शिमला परिशद, कॅबिनेट मिशन आदींनी ताणें वांटो घेतलो.

दोन सप्टेंबर १९४६ दिसा हंगामी मंत्रीमंडळांत गृह मंत्री म्हणून ताचो आस्पाव केलो. घटना परिशदेचो तो वांगडी आशिल्लोच. सुर्वेक ताणें कम्युनिस्टांचीं बंडां मोडून काडलीं. हैदराबाद, जुनागढ आनी काश्मीर सोडून हेर सुमार ५५० संस्थानां भारतांत विलीन केलीं. फुडें पोलीस कारवाय करून हैद्राबाद संस्थान भारतांत विलीन केलें.

३० जानेवारी १९४८ दिसा महात्मा गांधीची हत्या जाली. आपूण गृह मंत्री आसतना ही घडणूक घडली म्हणून ताका खूब वायट दिसलें. कांय दिसांनी ताका काळजाचो आताक आयलो. ३१ ऑक्टोबर १९४८ दिसा मुंबयंत ताचो सत्कार जालो. तेन्ना रत्नजडीत भांगराचो अशोकस्तंभ आनी रुप्याची व्हड प्रतिमा ताका भेटयली. नागपूर, प्रयाग, उस्मानियाच्या विद्यापिठांनी ताका सन्मानाची डॉक्टरेट दिली. ताच्या अमृतमहोत्सवा निमतान १९५० वर्सा अहमदाबाद शाराचे वतीन ताका पंदरा लाख रुपयांची थैली भेटयली.

एकात्म भारताचो तो खरो शिल्पकार. काँग्रेस पक्षाच्या संघटनात्मक वावरांत ताचो मोलाचो वांटो आसा. भारताच्या स्वतंत्रतायेच्या झुजांत आनी त्या उपरांतच्या भारतांत वल्लभभाईक मानाची सुवात आसा. भारताचो 'पोलादी पुरुष' म्हणून संवसारभर ताची नामना जाल्ली. तो वृत्तीन धर्मीक आनी परंपरीक विचारसरणीचो तसोच कणखर आशिल्लो. सादें रावप, उच्च विचारसरणी आनी बेगोबेग करणी हांचेर ताचो विश्वास आशिल्लो.

मुंबय महानगरपालिका, मुंबय विधिमंडळ आनी काँग्रेस अशा तीन क्षेत्रांनी ताणें कार्य केलें; पूण संसदपटू म्हणुनूच ताका चड नामना मेळ्ळी. राजकारणी मनशाक फावोसारके सगळे गूण ताचेभितर आशिल्ले. देखुनूच लंडनच्या 'द टाइम्स' खबरांपत्रान बिस्मार्कापरस म्हान राजकारणपटू म्हणून ताचो गौरव केलो.

– दिलीप बोरकार

पठाण : मुसलमान लोकांची एक जात. भारतभर ह्या लोकांची
आसा. तांचो प्रदेश सिंधू न्हंयेपसून अस्तंतेक कंदाहारमेरेन आनी
दोंगरावळीसावन दक्षिणेक बलुचिस्तानामेरेन पातळ्ळा. अफगाणि
आनी पाकिस्तान हांचे शिमेवयल्या दोंगराळ प्रदेशांतल्या सगळ्या
पठाण म्हण्टात. तशेंच विंगड विंगड प्रदेशांनी तांकां अफगाण, का
खान, कंदाहारी, पख्तुनी, पेशावरी, रोहिले ह्या नांवांनीय वळखत

अफगाणिस्थानांतल्या सगळ्या लोकांक अफगाण म्हण्टा
शिमेवयल्या दोंगराळ प्रदेशांत रावपी चडशे लोक स्वताक पश्तून,
पख्तुन वा पुख्तुन म्हणोवन घेतात. इ. स. च्या १६व्या शेकड्या
ह्याच लोकांक पठाण हें नांव मेळ्ळें. हे लोक स्वताक, इझ्राएलाचा
सौल हाचे वंशज मानतात.

डॉ. बेल्यूच्या मतान पठाण हो अफगाणिस्थानांतल्या पुटखान श
हिंदी अपभ्रंश. आर्य लोक गांधार देशांतल्यान पंचनद प्रदेशांत
आनी उपरांत यवन, शक, कुशाण, हूण, तुर्की, मंगोल हे सगळे आ
लोक ह्याच प्रदेशांतल्यान भारतांत रिगले. त्या सगळ्यांनी ह्या प्र
कांय काळ वास्तव्य केलें आसतलें. ताका लागून त्या सगळ्या
विंगड वंशांचें रगत एकठांय भरसून अफगाण वा पठाण लोक
जाल्यात.

इ. स. च्या पांचव्या शेंकडयामेरेन गंधार राज्यांत बौध्द संस्
नांदताली. पूण उपरांत ती खूब उणी जावन इ. स. च्या १
शेंकडयांत गजनीक एका तुर्की मुसलमान राजघराण्यान आपली
थंय प्रस्थापीत केली. त्याच घराण्यांतल्या महमुदान हिंदुस्थानाचे
फावटीं घुरयो घालून वायव्य शिमेचेर आपली सत्ता स्थापली.
सुमार दोनशें वर्सां हांगा गजनीच्या सुलतानांची सत्ता आशिल्ली.

इ. स. १४५१ सावन १५२६ मेरेन दिल्लीचेर लोदी नां
अफगाण सुलतानाचें राज्य आशिल्लें. उपरांत मोगल बादशहा
हाणें शिमेप्रांताचेर आपली सत्ता प्रस्थापीत केली. ताच्या मरणा
अफगाण टोळ्यांनी स्वायत्त राज्यां सुरू केलीं. इ. स. १५४० ते १
ह्या काळांत अफगाण सरदार शेरशहा आनी ताचे वंशज हाणीं दिल
राज्य केलें. उपरांत नादिरशाहाचो एक सेनापती अहमदशाहा हा
स. १७४८ वर्सा कंदाहाराक स्वताक अफगाणिस्थानाचो सुलतान
जाहीर करून दुर्र-इ-दुर्रान ही पदवी घेतली. तो अब्दाली नांवाचे अप
टोळयेंतलो आशिल्ल्यान, ते टोळयेक दुर्रानी हें नांव मेळ्ळें.

पठाण लोक पुश्तू भास उलयतात. चडशे पठाण शरिरान
धिप्पाड आनी बळिश्ट आसतात. तशेंच ते रुपेस्त आनी गोरे आस
दादलो आनी बायल दोगांकूय दोळ्यांत सुरमा घालपाची आवड आ

पठाण लोकांमदीं जातीभेद ना. पूण पयलींसावन तांच्यो विंगड
टोळयो आसात. आफ्रिदी, उस्तरानी, ओरकजई, काल्कर, खटक, ख
गिलजई, गुजियानी, गौरई, गोरगस्ती, दिलजक, दुर्रानी,
महंमदजई, महसूद, मोहंमद, युसुफजई, सहेला, वजीरी, लोदी, शी
सूर हीं तातूंतल्या मुखेल टोळ्यांचीं नांवां आसात. कांय टोळ्यांनी पोट
आसात. दुर्रानी टोळयेच्यो आठ आनी खलीलाच्यो चार उपजाती आ
दरेक टोळयेंत खूब तरातरांचीं घराणीं आसतात. तांकां खेल म्हण
त्या घराण्याच्या मुखेल्याक मालिक म्हण्टात. सगळ्यांत जाण्टो म
हो पुराय टोळयेचो सरदार वा प्रधान आसता. टोळयेचेर ताचो अधि

अशा सगळ्या सरदारांची एक सभा आसता, तिका जिरगा

पठाण लोक सुन्नी हनफी पंथाचे आसून ते इस्लामाचे खर आसात. पूण थळावे पीर आनी फकीर हांकां ते चड मानतात. ांतातले पठाण लोक चड करून शेतीचो वेवसाय करपी आसले तांत आयिल्ले पठाण लश्करी पेशाचे आशिल्ले. उपरांत ते वेपार वकारी करूंक लागले.

- कों. वि. सं. मं.

ळो : बाळंतिणीक धाडपाचें गरजेचें सामान. हाकाच बाळंत ेय म्हण्टात. बायल कुळारा बाळंत जाली जाल्यार घोवा घरच्या आनी घोवा घरा बाळंत जाली जाल्यार कुळारच्या लोकांनी धाडप आसता.

ळ्याच्या जिनसांनी बाळंत बायलेक गरजेचें अशें पौश्टीक खाण ानी भुरग्याक लागपी वस्तू धाडटात. हातूंत बाळंतिणीखातीर तांदूळ, गोड, मेथयो, गंव, रवो, गांवठी तूप, चिकाचे आनी चे लाडू आनी खोबरेल तेल तशेंच होंटयेचें सामान आसता आनी ातीर रुप्याची वाटी, चमचो, कमरेक रुप्याची सरपळी आनी दनां, शाबू, पो, काजळ, आंगलीं-तोपरीं, पोळेर आनी तत्सम सतात.

्या भुरग्या वेळार पठ्ठाळो व्हड प्रमाणांत धाडप जाता आनी जेनसांचे प्रमाण उणें जाता.

- माया खरंगटे

बापूराव : (जल्म : ११ नोव्हेंबर १८६६, हरणाक्ष रेठरे, ठवे, जि. सांगली; मरण : २२ डिसेंबर १९४५, पुणे).

नामनेचो शाहीर. ताचें पुराय नांव श्रीधर कृष्ण कुलकर्णी. ताचें भिक्षुकी करपी आशिल्लें. ताणें इंग्लीश तिसरी-चवथी मेरेनचें घेतलें. बडवे घराण्यांतल्या सरस्वती नांवाचे चलयेकडेन ताचें ाल्लें. शाळेंत आसतनाच ताचे कवितेची आनी पहाडी आवाजाची जाल्ली. तेन्ना ताच्या शिक्षकान ताका औंधच्या राजेसाहेबाकडेन ताणें बडोदा नरेशांकडे ताची शिफारस करून थंयच्या कलाभुवन संस्थेंत ताका शिकपाक दवरलो. थंय बापूरावान एक वर्स मॅकॅनिकल अरिंगचें शिक्षण घेतलें आनी उपरांत पोलीस खात्यांत नोकरी ही नोकरी करता आसतनाच ताका तमाशाचो नाद लागलो. फुडें आपणें स्वताच तमाशा उबारपाची आवड निर्माण जाली. पूण घरचें वातावरण सनातनी आशिल्ल्यान ताका सुर्वेक थोडे त्रास जाले. डें आपले पोलीस खात्यांतले नोकरेक सोडचीट दिवन बऱ्यो बऱ्यो ो करून त्यो गावंक लागलो. ही गजाल तमासगीर मंडळीक ूच ते ताका येवन मेळ्ळे. फुडें बापुरावान आपलो असो तमाशाचो उबारलो. तातूंत तो सुरेल अशो लावण्यो आनी कवनां, पठ्ठे य ह्या नांवान म्हणूंक लागलो. ताच्या फडांत पवळा नांवाची म्हार ी एक सोबीत बायल आशिल्ली. तिचेर ताचो उपाट मोग आशिल्लो. ूय ताका तमासगिरींत तशीच साथ दिल्ल्यान ताच्या तमाशाक वर आयलो. ताणें गौळण, भेदिक, झगडयाच्यो, रंगबाजीच्यो, वगाच्यो आदी भरपूर लावण्यो रचल्यो. तातूंतल्यो कांय तीन भागांनी उजवाडाक आयल्यात (१९५८). तरीय पूण ताच्यो बऱ्योचशो रचना मेळनात. फुडें बापूरावाच्या आयुश्यांतल्यान पवळा वतकूच ताचो तमाशाचो वेवसाय खालावत गेलो. तो वृत्तीन विलासी आशिल्लो तितलोच उदारूय आशिल्लो. ताच्या चैनबाज जिविताचो ताच्या काव्यारूय परिणाम जाल्लो. ताची भास सरळ, सोंपी, तशीच सरळ-स्पश्ट आशिल्ली.

- कों. वि. सं. मं.

पडोळें : (मराठी : पडवळ; हिंदी : चिचिंडा, चिंचोडा, पुडवल; गुजराती : पंडोल; कन्नड : पडवळकाई; संस्कृत : पटोल; इंग्लीश : स्नेक गूर्ड; लॅटिन : ट्रायकोसँथस अँग्विना; कूळ : कुकर्बिटेसी).

हे वर्सभर जगपी वालीची भारतांत जायत्या वाठारांनी लागवड करतात. जायतीं वर्सां लागवडीखाला आशिल्लो हो रानटी पडवळाचो एक प्रकार आसुंये. हाचीं फळां ०.५ ते १ मी. लांब आनी सुमार ७ सेंमी. रूंद आसून दोनूय तोंकांचे वटेन अशीर आसतात. तरणीं आसतना हीं पाचवीं आसून तांचेर धवे पटे आसतात. कांय फळां गाड पाचवीं आसून तांचेर लेव पांचवे पटे आसतात. हीं फळां सोरपावरी दिसतात देखून तांकां स्नेक गूर्ड हें इंग्लीश नांव पडलें. पडवळ हें कोडू (रानटी) पडवळ आनी कंवडळ हांच्या वंशांतलें आनी कुकर्बिटेसी कुळांतलें आशिल्ल्यान तांचीं जायतीं शारिरीक लक्षणां सारकींच आसात. पडवळाची बी थंडसाण दिवपी आसून फळांत कृमिनाशक, रेचक आनी वांतीकारक हे गूण आसतात.

पडोळें हें फळ भाजयेचें पीक आशिल्ल्यान ताका जमीन आनी हवामान कुकर्बिटेसी कुळांतल्या हेर पिकांवरीच लागता. बरे निचऱ्याचे जमनींत तीन मी. अंतराचेर तीस सेंमी. रुंदायेचेर आनी तितलेंच खोल आळें करून तातूंत ८-१० किग्रॅ शेणखत घालून मे म्हयन्यांत दरेका आळ्यांत ३-४ बियो लायतात आनी उदक दितात. ७ ते १० दिसांभितर बीं किल्लता. फुडें ८ ते १० दिसांच्या अंतरान उदक दितात. ही वाल माटवार चडयतात. फळां लांब आनी सरळ जावंचीं देखून तांच्या तोंकांक ल्हान वजन बांदतात. लागवडी उपरांत एका म्हयन्यान हॅक्टरी ४०० किग्रॅ नायट्रोजन (सल्फेट ऑफ आमोनियाच्या रुपांत) दितात. लागवडीपसून दोन-अडेज म्हयन्यांनी फळां काडपाक तयार जातात. फळां तोडपाचें काम दोन अडेज म्हयने चलता. फळांचें उत्पन्न हॅक्टेरी १२,००० ते १४,००० किग्रॅ येता.

कोडू (रानटी) पडोळें : (हिंदी : जंगली चिंचोडा; गुजराती : पतोला; कन्नड : किरीपोडळाकाई, वेत्तड पडवळ; संस्कृत : पटोल; लॅटीन : ट्रायकोसँथस कुकुमारिना).

ही रानटी, वर्सभर जगपी वाल भारत, श्रीलंका, मलेशिया, उत्तर ऑस्ट्रेलिया आदी वाठारांनी झोंपांचेर आनी वंयांचेर वाडिल्ली दिसता. तिच्या खोडार कातरे आनी केंस आसतात. पानां व्हड आनी विभागिल्लीं आसून तांच्यो कडा दांतेरी आसतात. फुलां धवीं आसतात. म्हदुफळ २.५-७.५ सेंमी. लांब आनी दोनय तोंकाकडेन अशीर आसता. फळाच्या पाचवे पातळ सालीचेर धवे पटे आसतात. पूण पिकतकूच ते केंसरी रंगाचे जातात. बी लांबशी, वाटकुळी आनी थपकटी आसता. फळ कोडू झार आसून तें रौम्य आनी रेचक आसता. तरणे खांदयेचो आनी सुकिल्ल्या

पड्डो पद्दत

फुलांचो काडो साकर घालून पचनक्रिया सुदारपाखातीर दितात. पानां वांतिकारक आनी मुळां खर रेचक आसतात.

- कों. वि. सं. मं.

पड्डो पद्दत : (पळेयात बुरखो).

पणजी : गोंय राज्याचें राजपाटण. हें शार तिसवाडी तालुक्यांतल्या मांडवी न्हंयेचे दक्षिण देगेचेर दावेवटेन वसलां. गोंय हें घटक राज्य जावंचे पयलीं आदल्या गोंय, दमण आनी दीव ह्या केंद्रशासित प्रदेशाची ती राजधानी आशिल्ली. तशेंच पुर्तुगेजाच्या शेकातळा आशिल्ल्या आदल्या गोंयची ती उपरांतची राजधानी आशिल्ली.

पणजी ह्या नांवाच्यो जायत्यो उत्पत्त्यो आसात. एके उत्पत्ते प्रमाण पणजानीखळी (पणजा = पनेळ, खळी = उदका व्हाळ) म्हळ्यार उदकाची येरादारी आशिल्लें ठिकाण. दुसरे एके उत्पत्ती प्रमाण पोंजी (सुपीक भूंय) ह्या उतरावयल्यान पणजी हें उतर घडलां. १८४३त पुर्तुगेजांनी जेन्ना आपली राजधानी व्हडल्या गोंयासावन पणजे हाडली, तेन्ना तिका नवें गोंय (नोवा गोवा) हें विशेशण (नांव) दिलें. पणजेचो सगळ्यांत आदलो उल्लेख मेळटा तो त्रिभुवनमल्ला ह्या कदंब राजाच्या शिलालेखांत (११०७). ताचेप्रप्रमाण कदंबाचो कारभारी गंद गोपाल केलिमा पणजेचो कारभार तेन्ना पळयतालो. शष्ठदेव दुसरो ह्या कदंब राजाच्या काळांत कल्पा आनी उपरांत ताचो पूत नगना पणजेचो कारभार पळयतालो. मुसलमान राजवटीच्या काळांत युसूफ आदिलशहान पणजेंत किल्लो बांदून तो से तळ केलो. १५१०त आफोंस आल्बुकेर्कान गोंय जिखल्या उपरांत हें सैनिकी ठाणें जालें. पुर्तुगेज वसणुककार १५१० वर्सा गोंयांत तेन्ना पणजी हो ताळगांव म्हालाचो एक ल्हानसो वांटो आशिल्लो न्हंयेचे देगेर पंदराव्या शेंकड्यांत आदिलशहान उबारिल्ल्या किल्ल्या थंय कांयच नाशिल्लें.

शंबर वर्सां पयलींची पणजी

१७व्या शेंकड्यामेरेन पणजे हें मुखेल करून नुस्तें मारप्यांचें रा ठिकाण आशिल्लें. पोरन्या गोंयांत पडिल्ले प्लेगाचे धामीक लागून १७ पुर्तुगेज व्हायसरॉयाचो राबितो पणजेंत जावपाक लागलो ल्हव करून प्रशासकीय कार्यालयां पणजेंत आयलीं. तेन्ना सावन पण लोकवसती वाडूंक लागली आनी एक शार म्हणून ताचो विस्तार रावलो. १६३२त रायबंदर ते पणजी हो रस्तो आनी पोंत द लिन्य (पाटो पूल) जावन पण रायबंदराक जो १८४३त ती पु इंडिया ह्या गा पुर्तुगाल वसाह कायदेशीर राज म्हणून जाहीर

१९व्या शेंक सुरवेक पुतु गव्हर्नराचो रा म्हणून दोनाप मांडवी न्हंय सामक्या तोंडार पॅलेस (आताचें राज निवास) हें गोंयच्या गव्हर्नराचें वसतीस्थान जालें. गोंयच्या स्व उपरांतूय गोंयच्या गव्हर्नराचें तेंच वसतीस्थान आसा. आदिलशह पणजेच्या राजवाड्याचें १८४३ वर्सा सावन पुर्तुगेजाचें सचिवालय १९६१ वर्सा सावन स्वतंत्र गोंयचें सचिवालय आनी उपरांत विधान जालें.

आधुनिक पणजी

सद्याक सचिवालयांतच विधानसभेचें कामकाज चलता. पूण हाचे

ां विधानसभेखातीर स्वतंत्र वास्तू निर्माण करपाचो वावर चालू

साव्या शेंकड्याचे सुरवेकसावन त्या वाठाराच्या वाडट्या म्हत्वाक ड आनी चड पुर्तुगेज लोक रावंक येवपाक लागले. ताणीं नव्यो ानी रूंद रस्ते बांदले. तेंचपरी पणजी भागाचो विस्तार रायबंदर द्रू मेरेन वाडयलो. अशेरितीन पणजी वाठाराक शाराचो दर्जो न ताचो 'नोवा गोवा' म्हणून उल्लेख जावपाक लागलो. उपरांत ा वेगवेगळ्या गव्हर्नरांनी गरजेप्रमाण त्या शाराची सुदारणा ची शान वाडयली. १९ डिसेंबर १९६१ दिसा गोंय प्रदेश शेकातळांतल्यान मुक्त जालो, तेन्ना दमण आनी दीवा वांगडा रताच्या केंद्रशासीत प्रदेशांभितर आस्पाव जालो. गोंय उपरांत लेगीत पणजी शारूच गोंयची राजधानी उरली. गोंय, नी दीव प्रदेशांतल्या मुखेल शारांचो विकास करपाखातीर १९६४त योजन विभागाची उबारणी जाली. त्या विभागाचे देखरेखीखाला ाराचो खूब विकास जालो.

े शार ही गोंय राज्याची राजधानी जाल्ल्यान, हांगा सरकारी ानी केंद्र) खात्यांच्यो मुखेल कचेरी आसात. एक रेडियो केंद्र क टी.व्ही. केंद्र आल्तीनो दोंगुल्लेचेर आसा. हेराल्द (इंग्लीश), (मराठी), द नवहिंद टायम्स (इंग्लीश) आनी गोमन्तक (मराठी) ळ्यांचो पुराय वेव्हार (संपादन, प्रकाशन, छापणावळ, वितरण) न जाता. तेभायर हेर थळाव्या आनी राश्ट्रीय दिसाळ्यांचीं र्यालयां आसात.

ाल वाठारांतलें आधुनिक सुखसोयींनी सज्ज अशें कला अकादमी देशांतली कलेच्या मळावेली एक नामनेची आनी सोबीत वास्तू ताळगांव पठाराचेर गोंय विद्यापिठाची तशीच सोबीत वास्तू आसा. कून इंटर नॅशनल सेंटर - गोंयची वास्तू आसा. दोना पावल श्ट्रीय सागर विज्ञानाचें मुखेल कार्यालय आनी संशोधन संस्था

ा वैद्यकी महाविद्यालय हें गोंय स्वतंत्र जावचेपयलीं स्थापन जाल्लें न्ने महाविद्यालय आदीं कांपाल हांगा आनी आतां आधुनिक रुपांत पठाराचेर वसला. थंयच एक डेंटल महाविद्यालय आसा. एक ानी विज्ञान, एक वाणिज्य, एक फार्मसी, एक वास्तुशास्त्र, एक एक फायन आर्ट, एक होम सायन्स, एक कायदो, एक संगीत गव महाविद्यालयां पणजेंत आसात.

ट्रल लायब्ररी आनी सरस्वती मंदीर हीं वाचनालयां आसात. एक ी प्रतिबंधक हॉस्पिटल आनी एक मनोरुग्ण सुश्रुषा केंद्र आसा. ट्यूट मिनिझेस ब्रागांज, स्वामी विवेकानंद केंद्र, गोमंतक मराठी मी, गोवा कोंकणी अकादमी, टी. बी. कुन्हा ट्रस्ट, नवजिवन टी, श्री ओरो बिंदो सोसायटी ह्यो सामाजीक, साहित्यीक मळार ी संस्था. श्री महालक्ष्मी मंदीर, श्री हनुमान मंदीर, श्री विठोबा , मॅरीइमाक्यूलेट चर्च आनी एक मशीद ह्या शारांत आसा. स्त्राचो जनक आबे फारीय आनी स्वतंत्र गोंयचो पयलो मुखेलमंत्री द बांदोडकर हांचे पुतळे सचिवालयाच्या कुशीक आसात. तशेंच द मैदानाचेर हुतात्मा स्मारक उबें आसून सुटके झुजारी टी. बी. अवशेश स्मारक आसा.

रामार वेळ आनी दोना पावल हीं दोन पर्यटक थळां आसात. पणजी शार आंतरराज्य म्हामार्गाक जोडिल्लें आसून, पणजी-मुंबय अशी बोट सेवा उपलब्ध आसा.

- कों. वि. सं. मं.

पणशीकर, वासुदेव लक्ष्मण : (जल्म : १८६०, पणशी; मरण : १९३७).

एक नामनेचो ग्रंथसंपादक. ताचो जल्म एका पंडिती घराण्यांत जालो. पिरायेच्या चाळीस वर्सा उपरांत ताणें बरोवपाक सुरवात केली. निर्णयसागर प्रेसांत जीं धर्मीक पुस्तकां छापताले थंय धर्मीक ग्रंथांचें आनी संत साहित्याचें संपादन करपाचें काम ताचेकडेन आशिल्लें. १९०३ वर्सा ताचो 'तुकारामाची गाथा' हो ९१० पानांचो ग्रंथ उजवाडाक आयलो. तेभायर शिशुपालनधर्म (५४६ पानां), वेदस्तुति, निर्णयसिंधुचें मराठी भाशांतर (६८५ पानां) सारक्या धर्मीक ग्रंथांचें ताणें संपादन केलें.

ताणें 'ऋषिपंचमी', 'मंगळागौरी', 'सोमवती', 'संकष्टी', 'शिवरात्री', 'वरदलक्ष्मी' आदी परबेच्या पुजेपाठाच्या कथांच्यो ल्हान ल्हान पुस्तिका बरयल्यो. ताचें सगळ्यांत व्हडलें कार्य म्हळ्यार 'रत्नाकर' ह्या ग्रंथाचें संपादन. ह्या ग्रंथाचें ताणें कृष्णाजी सोमण हाचे वांगडा शुद्धीकरण तशेंच संपादन केलें.

ताणें आपलें पुराय जिवीत संस्कृत ग्रंथांच्या संपादनांत, अणकारांत आनी शुद्धीकरणांत घालयलें. ताच्या 'तुकारामाची गाथा' ह्या ग्रंथाच्यो २५ वर्सांमदीं पांच आवृत्त्यो आयल्यो.

- कों. वि. सं. मं.

पणस (झाड आनी फळ) **:** (मराठी : फणस; हिंदी : कठल; गुजराती: वाणस; कन्नड : हळसू; संस्कृत : कंटफल आनी स्कंदफल; इंग्लीश : जॅकफ्रूट).

ह्या झाडाचो आस्पाव मोरेसी कुळांत जाता. सदांच पाचवोचार आसपी पणसाचो रूख सुमार १० ते २५ मी. मेरेन ऊंच वाडटा. ह्या रुखाची साल खडबडीत आसता आनी तिका बारीकसारीक अशो खूबच वेरो आसता. पानां पाचवींचार आनी वयल्यान चकचकीत आसतात. तांची लांबाय सुमार १० ते १२ सेंमी. इतली आसता. तांचो आकार लांब-वांटकुळोसो आसता आनी खांदयेचेर तांची रचणूक एका आड एक अशी आसता. फुलां नवे आयिल्ले खांदयेच्या मुळांत वा खोडांतल्यान येतात. नर फुलांचो चोंबो सदांच मादी फुलांच्या चोंब्या वयर येता. फुलां चड करून डिसेंबर-जानेवारी म्हयन्यांत येतात. मादी फुलां चड करून मोटव्या आनी घट्ट अशा फांट्यामदीं येतात. एकाच देंठाचेर आयिल्लीं साबार फुलां एकठांय वाडून उपरांत तांचे लांब वाटकुळें अशें जोड फळ तयार जाता. मध्यम फळाक कुंवलो जाल्यार जून जाल्ल्या फळाक पणस अशें म्हण्टात. जून जाल्ल्या फळाची कात दाट आसून तिका भायलेवटेन कांटे आसतात. दाट कात (चारखण) आशिल्ल्या ह्या फळाभितर साबार सादीं पूण मासाळ अशीं फळां आसतात. तांकां गरे अशें म्हण्टात. जण एका गऱ्याभितर एकूच बी आसता तिका भिकण अशें म्हण्टात. हें भिकण लांब-वांटकुळें आसता आनी ताचें एक दाब व्हड आनी दुसरें ल्हान आसता.

भारतांत सुमार २६ हजार हॅक्टर जमनींत पणसाची लागवड जाता.

भारताभायर उदेंत आशियांतल्या उश्ण प्रदेशांत म्हळ्यार श्रीलंका, मलेशिया आनी इंडोनेशिया ह्या देशांनी आनी ब्राझील देशांतूय हाची चड प्रमाणांत लागवड जाता. भारतांत पणसाची लागवड अस्तंत घाट, कोंकण, गोंय आनी उत्तर कारवाराक चड प्रमाणांत जाल्या. तेचपरी अस्तंत बंगाल आनी बिहारांतूय ह्या फळझाडाची लागवड व्हड प्रमाणांत जाता. अस्तंत भारताच्या दर्यादेगांच्या प्रदेशांनी घरांभोंवतणीं आनी कर्नाटक, तमिळनाडू ह्या राज्यांनी काफी, सुपारी आनी मिरयांच्या मळ्यांनीय सावळेखातीर पणसाचे रूख लायतात. गोंयांत पणसाची लागवड रीतसर केल्ली ना. हांगा घरांभोंवतणीं, पोरसां, कुळागरां आनी भाटां ह्या सुवातांनी पणसाचीं झाडां दिश्टी पडटात. -

अस्तंत घाटार पणसाचें प्रमाण चड आसा आनी ह्या झाडाचें मूळ ह्याच वाठारांत आसा अशें मानतात. भारतांत ह्या झाडाची लागवड पुर्विल्ल्या काळासावन जाताली हाचे कांय पुरावे मेळ्ळ्यात. आठव्या शेंकड्यांत चीनी भोंवडेकार ह्युएन त्सांग हाणें भारतांत पणसाची लागवड आशिल्ल्याचो उल्लेख केला. सव्या शेंकड्यांत बृहत्संहितेंत पणसाचो उल्लेख वृक्षायुर्वेदांत केल्लो आसा.

प्रकार - सादारणपणान पणसाचे दोन प्रकार आसात. एक 'कापो' आनी दुसरो 'रसाळ'. काप्या पणसाची साल दाट आनी मातशी घट्टूय आसता. सालीचे कांटे रसाळ पणसापरस उणे आसून पणस पिकल्यार लेगीत तो दामना. काप्या पणसाचे गरे घट्ट आनी खुसखुशीत आसतात. रसाळ प्रकाराचे गरे मोव आनी म्होंवाळ आसतात. रसाळ पणसाची साल पातळ आसून तिचेर कांटे चड आसतात. पिकिल्ल्या रसाळ पणसाची कात मोव आसून ती बोटां रोमून लेगीत फोडूं येता.

रुद्राक्षी हो प्रकार तमिळनाडूंत लागवडींत आसा. ताचीं फळां ल्हान आसून सालीचेर उणे कांटे आसतात. ह्या प्रकारांत बियांसावन लागवड केली जाल्यारूय झाडांचे खाशेले गूणधर्म तशेच उरतात. सिंगापूरी वा श्रीलंका हो प्रकार हालींच्या तेंपार भारतांत लागवडीखाला आयला. सादारणपणान अडेज ते तीन वर्सांभितर ताका फळां येतात. तांकां सप्टेंबर ते डिसेंबर ह्या काळांत फळां येतात. तांचो आकार सादारणपणान थळाव्या पणसायेदोच आसता.

कापो आनी रसाळ ह्या थळाव्या दोन प्रकारांभितर फळाचो आकार, वास, गोडसाण आनी रूच हांचेवयल्यानूय वेगवेगळे प्रकार करूं येता. ह्या प्रकारांच्या आदारान सुदारीत कलमांय करपाक मेळटात. तांच्या खाशेल्या प्रकारांक लागून कांय पणसांक गुलाब, चंपा, हजारी ह्या थळाव्या नांवांनी वळखतात.

हालींच्या तेंपार 'तमीळनाडू एग्रीकल्चरल युनिवर्सिटी' ह्या फलसंश केंद्रान एकूच गूणधर्म आसपी फळां मेळचीं म्हणून कलमां लावन पणर लागवड केल्ली आसा. ह्या पणसाच्या रुखाक 'पॉलर' अशें म्हण पॉलर हो सादारणपणान १०-१२ मी. उंचाय आशिल्लो रूख प्रकाराच्या जण एका रुखाक सरासरी ४० फळां जातात. तांचे व १०-१२ किग्रॅ. इतलें आसता. पॉलर रुखाक वर्सांतल्यान दोन फळां येतात. वट्ट पिकावळींतलीं चडशीं फळां एप्रिल-मे ह्या येतात आनी सुमार पिकावळीचो चवथो वांटो नोव्हेंबर म्हयन्यांत

लागवड – पणसाची लागवड मुखेलपणान बियांसावन कर पणसाची बी रोवचे पयलीं १ मी. खोल आनी १ मी. रूंद फोंड १० आदीं खणचो पडटा. उपरांत सुमार २० किग्रॅ. गोबांड्डें आनी किलो सुपर फॉस्फेट हें सारें मातयेंत मेळून हो फोंड पुरचो प पावसाळ्यांत बी रोयले उपरांत फोंडांत उदक सांचचें न्हय म्हणून नेटान चेपची पडटा. मूळ नाजूक आशिल्ल्यान पणसाच्या रोंप्याची ला करता आसतना खूब जतनाय घेवंची पडटा. पणसाचीं वेगवेगळीं व करूनूय तांची लागवड करतात. बरो रूख तयार जावपाक आनी फळां धरपाक उश्ण, दमट हवामानाची आनी मध्यम प्रमाणांत पावसाची गरज आसता.

पणसाचे रोंपे रोयले उपरांत सुमार सात ते आठ वर्सांनी रू फळां धरपाक लागतात. कलम लायल्यार ४-५ वर्सांनी फळां धर सुरवेक फळां मातशीं ल्हान आनी उण्या प्रमाणांत धरतात. सादारणप दर एका पणसाच्या रुखाक २५ ते २०० मेरेन फळां धरतात. त दर एका फळाचें वजन ५ ते २० किग्रॅ. मेरेन आसूंक शकता.

पिंक डिसिझ, स्टॅम रॉट, मेल इंफ्लोरॅसॅन्स रॉट आनी सॉफ्ट रॉ पणसाच्या रुखाक आनी फळांक जावपी मुखेल रोग. साबार खेपे व्र विवील ही कीड पणसाचे तरणे कोंब आनी आंकऱ्यो खाता. कांय व रुखाक रोंथो लागून तो पणसाचें खोड पोखरता. किडींक वा रोथ मारून रूखाची नाशाडी थांबोवं येता.

उपेग - तरण्या पणसाचो (कुवल्याचो) चाखो, सुशेल ह्या ना भाजी करतात. पिकिल्ल्या पणसाचे गरे खावपाक वापरतात. पिकि पणसाच्या गऱ्यापसून (रसाळ) धोणस, सान्न, पापड, जॅम, जॅली, स हे प्रकार करतात. तशेंच, काप्या पणसाचे गरे तळटात. गोंयांत गोंयाभायर साट आनी तळिल्ल्या गऱ्यांक खूब मागणी आसा. त रसाळ गऱ्यापासून सालां करतात. हीं सालां मिठाच्या उदकांत घ दवरतात. पणसाच्या पानाच्यो पत्रावळी करतात. पणसाचें लाकूड म्ह उत्कृश्ट मदेर. पणसाच्या मदेराक वाळटी लागना. तरेकवार ला वस्तू करपाखातीर हाचो वापर करतात.

- कों. वि. सं

पणियन : दक्षिण भारताच्या केरळ राज्यांतली एक आदिवासी ज हे लोक चड करून मलबार आनी निलगिरी ह्या प्रदेशांनी आसात. पालघाट, कोझिकोडे आनी कन्ननोर ह्या जिल्ह्यांनीय पणियन लो वसती आसा. तमीळनाडू आनी कर्नाटक ह्या राज्यांनीय हे लोक आ

पणियन ह्या शब्दाचो अर्थ कामगार असो जाता.

पणियन लोकांचे मूळ सुवातेविशीं निश्चीत अशी म्हायती मेळना

…य दंतकथा आसात. कांय जाणांच्या मतान हे लोक मूळचे …आसून भारताच्या अस्तंत किनाऱ्याचेर कांय अपघाती कारणांक …यले अशें एक मत आसा. पयलीं आफ्रिकेंतल्यान कांय गुलाम … अस्तंत दर्यादेगांचेर विकताले. तातूंतलेच हे पणियन आसूं येत …क समज आसा.

…५ आनी तुळू शब्दांच्या मिश्रणांतल्यान तयार जाल्ली अपभ्रंश … भास ते उलयतात. पूण चडशे लोक कन्नड भास उलयतात. …क काळे, मोटवे, रूंद नाकाचे आनी कोंगऱ्या केंसांचे आसतात. …पेतूळ, तांबें ह्या धातूंच्यो मुदयो बोटांत घालतात. शेतालागसारूच …गो खोंपी बांदून रावतात.

…'शीत' हें मुखेल अन्न आसून उंदीर, सोरोप, माकोड हेय प्राणी …न. कुल्ल्यो खाल्यार टक्कल पडना आनी केंस पिकनात असो …मज आसा.

…भगवती आनी काली ह्यो तांच्यो मुखेल देवता आसून, शिव, …णपती हांकांय ते भजतात. तशेंच झाडांपेडां, जनावरां, भुतांखेतां …डा आत्म्याच्या अमरत्वाचेरूय तांचो विस्वास आसा. ते स्वताक …गजल्यान हिंदूंचे सण-परबो मनयतात. तांचो देव कसल्याय …ग फातराच्या रुपान पुजिल्लो आसता. ताका शिताचो वा नाल्लाचो …ाखोवन दक्षिणाय दवरतात.

…ायन लोकांभितर पितृसत्ताक कुटूंबपद्दत आसून स्वतंत्र कुळां …रायेंत येतकूच भुरग्यांचीं लग्नां करतात. लग्नांत व्हंकलेचें मोल …ो चाल आसा. चल्याचो आवय-बापूय चली पसंत करतात. लग्न- …सादो आसता. कोणूय जमीनदार पुरयतपण करता. न्हवऱ्याच्या …ल्यो बायलो व्हंकलेच्या गळ्यांत ताळी बांदतात. पुरयत न्हवऱ्या- …या माथ्यार आनी पांयांचेर उदक घालता आनी लग्नसुवाळो … लग्नांत जेवण जातकूच बायलो नाच करतात. तांचेमदीं अपहरण, …यन, जबरी, क्रय अशे लग्नाचे प्रकार आसात. घटस्फोटीत बायलेक …वेपे लग्न जावपाक मेळटा.

…ल गुरवार आसतना खास असो कसलोच सुवाळो हे लोक करिनात. …ग धा दीस सुवेर पाळटा. बापूय वा जाण्टी व्यक्ती भुरग्याक नांव … म्हयनो जावचेपयलीं भुरग्याचे कान तोपतात.

…णियन लोक मडीं पुरतात. थंय थोडें शीत दवरून वयल्यान शेंदरी …त. सातव्या दिसा मनशाक पुरिल्ल्या जाग्यार एकठांय येवन नाच …. सोळा दीस सुतक पाळटात. ह्या दिसांनी मास खायनात. … दोन खेपे न्हातात. मृतात्म्याची बादा जावंची न्हय म्हणून मेल्ले …चो चलो हात, पांय आनी कमराक मंतरिल्लो दोरो बांदता. माघ …ांत मेल्ल्यांखातीर तर्पणविधी करपाची तांचेमदीं चाल आसा.

…मातीतल्या मुखेल्याक लोक 'कुट्टन' म्हण्टात. लग्नाविशीं लोक …सल्लो मानतात.

…तकाम, शिकार आनी नुस्तेमारी हे तांचे मुखेल वेवसाय आसात.

- कों. वि. सं. मं.

… : एक पुर्विल्लो आर्येतर जनसमूह. यास्कान आपल्या निरुक्तांत …णिग्भवति' - पणी म्हळ्यार वेपार करपी. 'पणयः वणिजः' - पणी …ार वाणी अशें सायणाचार्यान म्हळां. वेपार करप ह्या अर्थान आशिल्ले पण आनी वण हे शब्द मुळांत जलवाचक आसात. तांचेवयल्यान पणी हे उदकामार्गान वेपार करपी आनी उदकाकडेन सतत संबंद दवरपी लोक आशिल्ले अशें म्हण्टात.

दास आनी दस्यू हांचे फाटोफाट पणी हे वैदिक आर्यांचे दुस्मान आशिल्ले. ऋग्वेदांत पणीविशीं वर्णन आसा तें अशें -

> न्यक्रतून् ग्रथिनो मृध्रवाचः पणीँरश्रध्दां अवृधाँ अयज्ञान्
> प्रप्र तान् दस्यूँरग्निर्विवाय पूर्वश्चकारापराँ अयज्यून् ॥

अर्थ – यज्ञविरोधक, भितल्ल्या गांठीचे, नाकसुरें उलोवपी, अश्रध्द, कंजूस, भक्तिहीन आनी देवाक ना भजपी अशा पणीक अग्नीन लासून उडयले. अग्नीन तांचे मुखार वचून त्या यज्ञ करिनाशिल्ल्या दुश्टांक नश्ट केले.

पणीची संपत्ती आर्यांक उपेगी पडनाशिल्ली. पणी हे कोण हेविशीं विद्वानांमदीं एकमत ना. ऋग्वेदांत तांकां असूर म्हळ्यात. कांय जाणांच्या मतान ते आशियाच्या अस्तंत शिमेवयल्या फिनीशिया देशांतले आसात. त्या तेंपार फिनीशियी लोक पणीवरीच वेपार करताले आनी ते भूमध्य दर्याच्या देगेवयल्या वाठारांत रावताले. तांचेमदीं वर्ण साम्यूय आसा.

डॉ. अ. स. अळतेकर हाच्या मतान भारतांत राबितो केल्ले आनी ऋग्वेदांत उल्लेख केल्ले पणी हे हडप्पा संस्कृतीचेच लोक. निदान तांच्यांतलो एक वर्ग तरी सिंधु प्रदेशांत रावतालो आनी ताणींच हडप्पा संस्कृताय निर्माण केली. ऋग्वेदांत पणी हे वेपारी आनी खूब गिरेस्त अशें वर्णन मेळटा. हडप्पा संस्कृतायेचेय लोक अशेच आशिल्ले. श्री. घोष हाणें केल्ल्या संशोधनांत घघ्घर न्हंयेचे देगेर हडप्पा संस्कृतायेचे अवशेश मेळ्ळ्यात. ही घघ्घर न्हंय म्हळ्यारूच ऋग्वेद काळांतली सरस्वती न्हंय. तिचेच देगेर आर्यांनी पणींचेर व्हड हार घाली असो ऋग्वेदांत उल्लेख मेळटा.

आ. ना. देशपांडे 'हडप्पा संस्कृतीचे लोक' म्हळ्यार पणी अशेंच आपलें मत मांडटा. तेखातीर ताणें सिंधू वाठारांतल्या लोकांची आनी ऋग्वेदांतल्या पणींची तुळा करून दाखयल्या. आर्यांनी पणीचीं शारां चूड लावन पेटयलीं अशें ऋग्वेदांत आसा. सिंधुच्या उत्खननांत अशें जळिल्लें दार मेळ्ळां. ऋग्वेदांतलें हरियूपिया हें शार म्हळ्यार हडप्पा. तें दोन भागांनी विभागलां अशें वेदांत म्हळां. हडप्पाय दोन विभागांनी विभागिल्लें आनी घट तटबंदी आशिल्लें उत्खननांत मेळ्ळां. अशेतरेन उत्खननांत मेळिल्ल्यो खुबशो गजाली ऋग्वेदांत वर्णन केल्ल्या पणीकडेन जुळटा आशिल्ल्यान तेच पणी आसूंक जाय अशें विद्वान आपलें मत मांडटात.

पणी हे यज्ञ करिनाशिल्ले, तेचपरी तांचेकडेन खूब धन आसतालें. हें धन आर्यांक उपेगी पडनाशिल्लें देखून वैदिक आर्यांक तांचो त्रास जातालो. म्हणून ताणीं पणीक मारपाविशीं देवांक प्रार्थना केल्ली. ऋग्वेदांत तांची म्हायती मेळटा ती अशी : ते पुरांत रावताले. तांचीं घरां शंबर दारांचीं, व्हड, सगळ्या सुखसोयींनी आनी चैनीच्या वस्तूंनी भरिल्लीं आसतालीं. तांची आस्पत तीन तरांची आसताली. १) गाय, घोडे आनी हेर पशुधन २) धान्याचे सांठे ३) भांगर, मोलादीक मणी, वज्रां आनी हेर वस्तू तांचेकडेन सुमाराभायर आसतालयो. तशेंच वेगवेगळ्या तरांचीं भरपूर गोरवां आसतालीं. तांचेकडेन घोडेय भरपूर आसताले. सिंधुचे उदेंतेकडल्या वाठारांतल्या उत्खननांत घोड्यांचे सांगाडे मेळ्ळ्यात.

पणी हे जशे वेपारी तशेंच शेतकामतीय आशिल्ले. ते भरपूर धान्य पिकोवन तें साठोवन दवरताले. क्षेत्र आनी उर्वर अशीं तांचीं दोन तरांची

शेतां आसतालीं. तांचेकडेन अजापभरीत जावपासारकें भांगर आनी वज्रां आशिल्लीं. तांच्या बायलांकूच न्हय जाल्यार दादल्यांकय भांगराचे अलंकार घालपाची आवड आशिल्ली. ते चड करून न्हंयेचे देगेर रावताले आनी हुंवाराचें उदक नगरांत येवचें न्हय देखून आपलीं घरां उंचायेचेर बांदताले. शारा भोंवतणीं खोल व्हाळ खणून तातूंत उदक भरून दवरताले. ताका लागून दुस्मानाक तांचेर हल्लो करपाक त्रास जाताले. पणीचो एक कुयव नांवाचो राजा आशिल्लो. ताच्या राबित्याक तीन न्हंयांच्या प्रवाहांनी रेवाडो घातिल्लो. ह्यो तीन न्हंयो म्हळ्यार शिफा न्हंयेचे तीन फांटे. तांकां व्हडें चलोवपाची कला खबर आशिल्ली. ल्हान व्हड व्हड्यावरवीं तांचो पयस पयस वेपार चलतालो.-वेपार धंद्याखातीर भोंवतना तांचेमदले जायते पंगड गोरवां चोरपाचें काम करताले आनी हाका लागून तांचेर झुजाचे प्रसंग येताले. तातूंत तांकां चड करून अपयेसूच मेळटालें, अशें वर्णन ऋग्वेदांत मेळटा.

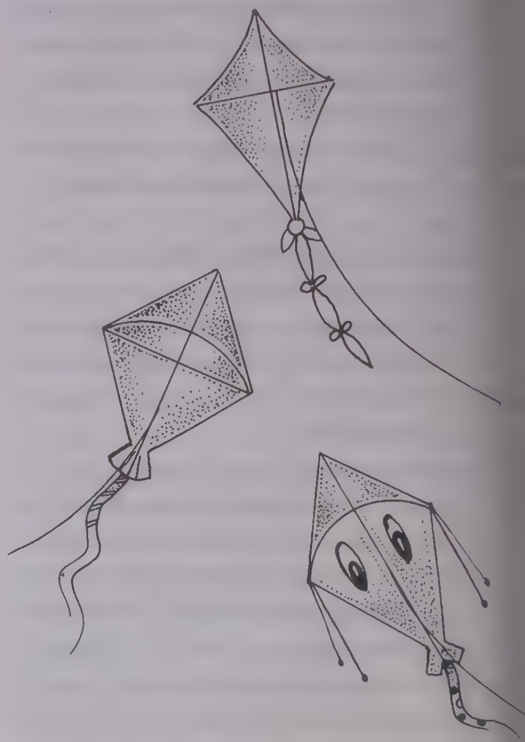
वैदिक आर्य तांकां आपले दुस्मान मानताले. पणीक ना करपाखातीर ते परत परत देवाची प्रार्थना करताले. पणींनी अंगिराचीं गोरवां व्हेलीं आनी तांचो सोद लावपाखातीर इंद्रान सरमा नांवाचे दुतीक ताचेकडेन धाडली अशें वर्णन ऋग्वेदांत आसा. पूण गोरवां उबारून व्हरपाची गजाल पणीपरस वैदिक आर्यांनीच चड प्रमाणांत केली अशें ऋग्वेदांतल्या जायत्या उल्लेखांवयल्यान कळटा. पणीचें गोधन लुटपावयल्यानच आर्यांनी तांचेकडेन वाद सुरु केलो. गोरवां उबारून हाडपाखातीर जीं झुजां जातालीं तांकां गोषुयुधम वा गोसाता म्हण्टाले. वैदिक आर्य पशुधनावांगडाच धान्यसांठेय लुटून व्हरताले. अशा अन्नाचे सांठे लुटपाखातीर जीं झुजां जातालीं तांकां वाजसाता म्हण्टाले. आर्यांच्या आनी पणींच्या अशा झुजांत पणींचें सुमाराभायर नुकसान जालें. तांचो समाज विस्कळीत जालो. जायत्या जाणांक आर्यांचें दास्यत्व आपणावंचें पडलें. फुडें पणींतले कांय लोक दक्षिणेंत वचून रावले. कांय लोक हिमालयाच्या मुळसांत वचून रावले, जाल्यार कांय उदेंत भारतांत गेले. उदेंतेकडेन गेल्ले पणी ज्या वाठारांत गेल्ले थंय दाट रानां आनी रानटी लोकांची वसती आशिल्ली. थंय वतकूच ते स्वताची संस्कृती विसरून गेले. सद्या तांकां पणिकोच ह्या नांवान वळखतात.

जे पणी आर्यावर्तांत रावले ते आर्यांकडेन भरसून गेले. तातूंतल्या कांय जाणांनी आर्यांची भास आनी संस्कृताय आपणायली.

– कों. वि. सं. मं.

पतंग : एका मनोरंजक खेळांतलें खेळणें. पतंग ह्या फुलपाखराचे एके जातीच्या आकारावयल्यान ताका हें नांव पडलें. इंग्लिशींत कायट ह्या पक्ष्याच्या आकारमाना वयल्यान पतंगाक कायट (Kite) हें नांव पडलें. दोन बारीक बडयो वा व्हीर, हांचेर कागद, प्लास्टीक वा कपडो दसोवन पतंग तयार करतात.

सादारणपणान पतंगाचो आकार हो चवकोनी आसता. पूण आधुनिक काळांत वेगवेगळ्या आकाराचे पतंग करतात. अशा पतंगाखातीर उबे बडयेचेर दुसरे बडयेची कमान करून ताचेर कागद, प्लास्टीक वा कपडो दसोवप जाता. उबे बडयेक एक सूत बांदून त्या सुताक पतंग मळबांत सोडपाक वापरपाचो दोरो बांदतात. ह्या बांदपांतल्यान पतंगाचो भार थारता. वट्ट पतंगाचो समतोल सादून पतंगाक वाऱ्याच्या ल्हारार उबपाक सोंपें जावचें म्हणून पतंगाक शेंपडी दसयतात. ह्याच कार[illegible] लागून कांयकडेन पतंगाक शेंपडेबदला वा शेंपडेवांगडा दोन कां[illegible] (कानांचेर) गोंडे बांदतात. देशाप्रमाण पतंगाचे प्रकार, आकार, मापां बदलतात. शेवणीं, मनीस, व्हडीं, पांखे, पेटी, ड्रॅगन अशा आक[illegible] पतंग तयार केल्ले मेळटात. वाऱ्यार पतंग सोडप हो भोवतेक सगळ[illegible] देशांतलो एक आकर्शक क्रिडा प्रकार आसा.

इ. स. पयलीं पांचव्या शेंकड्यांतलो टरेण्टमचो ग्रीसी तत्त्वज्ञ आर्क[illegible] हाका पतंगाचो अधिकृत जनक मानतात. पूण ताचे पयलींय संवसा[illegible] विशेश करून आशिया खंडांत पतंगाचो वापर जातालो हाच्यो [illegible] मेळटात. इ. स. पयलीं २०६त चीनी सेनानी हान सिन हाणें झु[illegible] पतंगाचो वापर केल्ल्याचो उल्लेख मेळटा.

सद्याक पतंग हें एक निखटें खेळाचें साधन जालां. विमानां, [illegible] सत्र्यो, बोमाडे, ग्लायडर हांचे सारकिल्या अंतराळांत उड्डाण [illegible] साधनांचो सोद लागचे पयलीं अंतराळांतलें एक प्रसार माध्यम [illegible] पतंगाचो उपेग जाल्लो आसा. आदल्या काळांत विशेश करून झुज[illegible] काळांत संदेश दिवपाचें काम पतंगावरवीं जाल्ल्याचो उल्लेख मे[illegible] तशेंच, उंचल्यान छायाचित्र घेवपाखातीर पतंगाचो उपेग जातालो. १[illegible] बेंजामिन फ्रँकलिन ह्या नामनेच्या शास्त्रज्ञान वादळी विजेचो अ[illegible] करून घेवपाचो प्रयोग करपाखातीर धातूची चावी बांदिल्लो पतंग वाप[illegible] १८९४त कॅ. बेडन पॉवॅल हाणें सुमार १० मी. उंचायेचो पतंग [illegible] करून ताचेवरवीं एका मनशाक सुमार ३० मीटर हवेंत वयर उबार[illegible] प्रयोग केल्लो.

नायगारा धबधब्याचेर हुमकळपी पुलाची पयली सरी पतंगा[illegible] घाली. विमानाचेर नाळींचे गुळे सोडपाच्या सरावाखातीर अमेरिकेंत पतं[illegible]

…ा जातालो. ह्या शास्त्रीय उपेगावांगडाच पतंगाचो धर्मीक वापरूय …ऊटा. रातच्या वेळार घरार पतंग सोडल्यार भूतबादा पयस …ो काय देशांनी समज आसा.

…चे दोन तरेचे उपेग आसले तरी ताचे निर्मितीफाटलें मूळ …गप कठीण आसा. खेळाचें खेळणें म्हणून जल्माक आयिल्ल्या …डें अवकाश प्रसार माध्यम जालें काय अवकाश प्रसार माध्यमाच्या … निर्माण जाल्लो पतंग उपरांत खेळणें जालें हाचेविशीं …गान सांगप जावंचेंना.

…, ग्लायडर, हवाई सत्री सारकिल्ल्या साधनांची निर्मिती ज्या …तत्त्वांचेर केल्या त्याच तत्त्वाच्या आदारान पतंगाचें उडप जाता. …ब, पतगाचें वजन आनी ह्या दोगांयमदलो पतंग तरंगपाक …श्रेवपी संयोग वाऱ्याच्या वेगाच्या प्रमाणाकडेन संबंद दवरता … संबंदांतल्यान वायूगतीकी नियमांवरवीं पतंगाचें हवेंत उडप

…चो खेळ भोवतेक सगळ्याच राश्ट्रांनी चलता. कोरिया, चीन, …नी मलाया ह्या देशांनी पतंग हो राश्ट्रीय खेळ आसा. चीनांतल्यान …खेळ भारतांत आयलो अशें म्हण्टात. खूब शेंकड्यांआदीं सावन …हो खेळ उत्तर भारत आनी गुजरातांत चड लोकरुचीचो आसा. …सू आनी कुंगशू-फान (चीन, इ. स. पयलीं सवो-पांचवो शेंकडो), …हारग्रेव (आस्ट्रेलिया, १८५०-१९१५), अलेक्झांडर ग्राहम बॅल …, १८४७-१९२२), फ्लॅचर बेडन-पॉवॅल (इंग्लंड, १८६०- …, फ्रान्सिस रोगॅलो आनी डोमिना जॅलबर्ट (अमेरिका) पतंगाविशीं …संशोधन केलां.

…च्या काळांत पतंग सोडपाच्यो सर्ती आयोजीत करतात. ह्या … चडांत चड उंचायेचेर पतंग सोडपाची तशेंच पतंगांमदीं झूज … सर्त आसता. दोन स्पर्धक आपले हिकमतीन एकमेकांच्या …शह दितात. आनी पतंग पिंजप, दोरी तोडप असो हे सर्तीचो …लागता. ते भायर वेगवेगळ्या आकाराचे, वजनाचे, मोदीचे पतंग …करून हवेंत सोडपाच्योय सर्ती जातात.

- कों. वि. सं. मं.

…लि : इ.स.प. दुसऱ्या शेंकड्यांत जावन गेल्लो व्याकरण-…याचो कर्तो, योगदर्शनाचो प्रणेतो आनी आयुर्वेदांतले चरक परंपरेचो …हो गोनर्द देशांत रावतालो अशें म्हण्टात. उत्तर प्रदेशांतल्या गोंडा …क पयलीं गोनर्द अशें म्हण्टाले. पतंजलीन दक्षीणेंत चिदंबरमाक …य बरयलें, अशी एक आख्यायिका आसा. ताचे आवयचें नांव … आशिल्लें, अशें म्हण्टात. ती तप करता आसतना तिच्या पोशांत … शेषनाग सुक्ष्म रूप घेवन पडलो आनी पोशांतलें उदक सकयल … आसतना तो मनशाचें रूप घेवन जल्मलो. तो पोशांतलो पडलो …ताका पतंजली (पतन् + अंजली, अंजली = पोसो) हें नांव ताचे … दिलें, अशी एक आख्यायिका प्रचलीत आसा. पतंजलीचें शिकप …ळेंत जालें आनी ताणें कितल्याशाच शास्त्रांचें गिन्यान मेळयलें. …ाचो राजा पुष्यमित्र हाच्या यज्ञांत पतंजलीन पुरयतपण केल्लें, …उल्लेख महाभाष्यांत आसा.

…णिनीच्या अष्टाध्यायांतल्या सुत्रांचेर कात्यायनान वार्तिकां बरयलीं आनी ह्या सूत्र-वार्तिकांचेर पतंजलीन महाभाष्य बरयलें. हातूंत पतंजलीन व्याकरणांतल्या कितल्याशाच म्हत्वाच्या प्रस्नांचेर चर्चा करून कांय निर्णय दिल्यात. व्याकरणा वांगडाच तेन्नाची समाजीक, राजकीय, भुगोलीक परिस्थिती समजुपाक महाभाष्याचो खूब उपेग जाता. संस्कृत व्याकरण शास्त्राच्या इतिहासांत महाभाष्याची सुवात खूब व्हड आसा. पाणिनी, कात्यायन आनी पतंजली हांकां 'मुनीत्रय' अशें म्हण्टात.

पतंजलीच्या नांवार 'योगसूत्रें' ह्या नांवाचो योगदर्शनावयलो एक ग्रंथ नांवाजिल्लो आसा. योगसुत्रांचो रचनाकार पतंजली हो महाभाष्यकार पतंजलीपरस वेगळो आसूंक जाय अशें कांय जाणकारांचें मत आसा. दोनूय ग्रंथांची भास आनी रचना पळेल्यार तांचो कर्तो एकूच आसूंक जाय, अशी शक्यताय आसा.

आयुर्वेदाची चरकसंहिताय पतंजलीन बरयली, अशें म्हण्टात. ते संहितेचें मूळ नांव 'आत्रेय संहिता' अशें आसा आनी कृष्ण यजुर्वेदाचे चरकशाखेचे पतंजलींन ते संहितेचें संस्करण केलें म्हणून ताका 'चरकसंहिता' हें नांव पडलें अशें मानतात.

- कों. वि. सं. मं.

पतिव्रता : आपल्या घोवाकडेन एकनिश्ठ रावपी बायल ही पतिव्रता. हिकाच सती, साध्वी अशेंय म्हण्टात. मनून मन, वचन आनी देह हांचेवरवीं आपल्या घोवाकडेन अव्याभिचार निश्ठेन वागपी बायलेक पतिव्रता म्हळां. पतिव्रत्यांतलें आनीक एक म्हत्वाचें तत्त्व म्हळ्यार कोणाय दादल्याकडेन लग्न जातकूच ताच्यांत किदेंय उणेपण वा व्यंग दिसलें तरी ताचेबगर हेर खंयच्याच दादल्याचो सपनांत लेगीत विचार करप ना. भारतांत जायत्या बायलांनी ह्या आदर्शाक पाळो दिल्ल्याच्यो देखी आसात. हिंदू कुटूंब वेवस्थेंत जायत्या बायलांनी वायट परिस्थितींतूय घोवाक साथ दिल्याची आनी ताचीं संकटां आपल्याचेर घेवन वेळ पडल्यार जीव दिवपाचोय धीर दाखयला. पुर्विल्ल्या साहित्यांत पतिव्रत्याचो व्हड आदर्श दाखोवपी बायलो म्हळ्यार सीता, सावित्री, द्रौपदी, गांधारी आदी. राम-सीता वनवासाक गेल्लेकडेन रावणान सीतेक उबारून व्हरून पट्टराणी करपाचो मोह दाखयलो. पूण सीतेन ताका न्हयकार दिलो. सत्यवान अल्पायुषी आसा हें कळुनूय सावित्री ताचेकडेन लग्न जाली आनी फुडें ताचो प्राण व्हरूंक आयिल्ल्या यमाक प्रसन्न करून तिणें आपलो घोव परत मेळयलो.

गांधारेक जेन्ना आपलो घोव कुड्डो म्हणपाचें कळ्ळें तेन्ना तिणें आपल्या चित्तांत घोवाविशीं खंयचोच विपरीत भाव निर्माण जावंचो न्हय देखून स्वताच्या दोळ्यांचेर सदांखातीर पट्टी बांदून घेतली. द्रौपदीन आपल्या पांच घोवांखातीर खर कश्ट आनी अपमान सोंसले. हरिश्चंद्राची बायल तारामती हिणें आपलो घोव विश्वामित्राच्या देण्यांतल्यान मुक्त जावंचो देखून आपल्याक विकून घेवपाकूय उणे केलेंना.

कठीण प्रसंगार घोवाक साथ दिवप, संकटांपसून ताची राखण करप, ताचेकडेन एकनिश्ठ रावप आनी ताची सेवा करप हो खरो पतिव्रतेचो धर्म अशें धर्मशास्त्रांत म्हळां. जायत्या पतिव्रता बायलांनी आपल्या सतित्वाच्या बळार जायत्यो अद्भूत आनी असंभव गजाली केल्ल्याची उदारणां पुराणांनी आनी हेर ग्रंथांनी मेळटात.

- कों. वि. सं. मं.

पत्ते आनी पत्त्यांचे खेळ (इस्पिको) : खेळांतलो एक नामनेचो प्रकार. हो खेळ बसून खेळटात. हे पत्ते आयाताकृती आसून ते पातळ खड्ड्याचे वा प्लॅस्टिकचे आसतात. पत्त्याचे एके वटेन बदाम (हार्ट), इस्पीक (स्पेड), किल्वर (क्लब) आनी चौकट (डायमंड) ह्या चार प्रकारांतल्या विशिश्ट चिन्नांच्यो आकृत्यो वा आंकडे दाखयल्ले आसतात. फाटलेवटेन हे पत्ते सोबीत सजयल्ले आसतात. बदाम, इस्पीक, चौकट आनी किल्वर ह्या चार चिन्नांचे दरेकीं १३ पत्ते मेळून वट्ट ५२ पत्त्यांचो एक पॅक जाता. बदाम आनी चौकट ह्या चिन्नांचो रंग तांबडो तशेंच इस्पीक आनी किल्वर ह्या चिन्नांचो रंग काळो आसता. दरेका चिन्नाचे १३ पत्ते, एर्को, दुको, तिको, चवको, पांचको, सको, सातको, आठको, णवको, धाको हे आंकड्यांचे पत्ते (न्युमरल कार्ड्स्) आनी गुलाम, राणी, राजा हे दरबारी पत्ते (कोर्ट वा फेस कार्डस) हातूंत विभागिल्ले आसतात. दरेका पत्त्याच्या पानांत दोन पानां जोकराचीं आसतात.

वेळ वचपाचें एक म्हत्वाचें साधन म्हळ्यार पत्त्यांचो खेळ. हो खेळ घरांत खेळूंक मेळटा तशेंच पिकनिकेक, ट्रेनींत वा हेर कडेन वेळ वचपाक पत्त्यांचे तरेकवार खेळ खेळटात. तेचपरी क्लबांतूय हो खेळ खेळटात. ल्हान भुरग्यासावन वेगवेगळ्या पिरायांचे लोक पत्ते खेळटात. खेळाभायर भविश्याखातीर वा शकून काडपाखातीर पत्त्यांचो वापर करतात. एक शिक्षणीक साधन म्हणून पत्त्यांचो उपेग केल्लो दिश्टी पडटा. इतिहास, भुगोल, खगोलशास्त्र, राज्यशास्त्र, युध्दनीत, व्याकरण, संगीत आदी विशयांवयलें शिक्षण दिवपाखातीर खास शिक्षणीक पत्ते तयार केल्यात. पत्त्यांचे जादवांचे तशेंच हात चलाखीचे खेळ करतात.

कांय जाणांच्या मताप्रमाण पत्त्यांच्या खेळाचो उगम चीनांत इ. स. सातव्या ते धाव्या शतमानांत जाला आसुंये. सातव्या शतमानांत चीनांत कागदी चलनाचो वापर करताले. ह्या चलनाचोच चीनी लोक पत्त्यावरी वापर करताले आसुंये. पत्त्याचें चीनी नांव Chih Pai (कागदी तिकेटी). कांय जाण पत्त्यांच्या खेळाचो उगम भारतांत जाला अशें मानतात. पुर्विल्ल्या चर्तुर्भूज हिंदू देवांच्या हातांत चक्र, तरसाद, आयदन आनी दंड आसतालो. हातूंत आनी युरोपांत मेळिल्ल्या आद्य पत्त्यांवयल्या चिन्नांनी सारकेंपण दिश्टी पडटा. तशेंच पुर्विल्ल्या काळांत भारतांत नामना आशिल्ल्या दशावतारी (गंजीफा), बुध्दिबळ आनी पत्ते हातूंतल्या साम्यस्थळांवयल्यान (देखीक राजा, वझीर हेसारकीं चिन्नां) ह्या खेळाचो उगम भारतांत इ. स. ८०० च्या सुमाराक जाला आसुंये अशें म्हण्टात.

इटलींत १२९९ त पत्ते ज्ञात आशिल्ले आनी ते युरोपांतले सगळ्यांत आद्य पत्ते आशिल्ले. तांचेभितर ल्हव ल्हव बदल जावन तांकां सद्याचें रूप आयलां. इटालियन पत्त्यांक 'टारोट' वा 'टारोची' अशी संज्ञा आशिल्ली. ह्या पत्त्यांची संख्या ७८ आसताली आनी ते हातांनी रंगयल्ले आसताले. २२ आनी ५६ अशे पत्त्यांचे दोन भाग आसून, २२ पत्त्यांचो पॅक भविश्य सांगपाखातीर वापरताले. त्या पत्त्यांनी सद्याच्या जोकरावरी एक 'मूर्ख' आसतालो. बरें भविश्य सांगपी पत्त्यांवांगडा तो मेळ्ळ्यार ताका शुभ मानताले आनी वायट भविश्य सांगपी पत्त्यावांगडा मेळ्ळ्यार ताका अशुभ मानताले. २२ पत्त्यांचेर वेगवेगळीं चित्रां आसतालीं. ५६ पानी पत्ते चार भागांनी विभागिल्ले आसताले. त्या काळांतल्या मुखेल समाजीक वर्गाचीं चिन्नां दिवन हे भाग करताले. देखीक - 'कप' हें चिन्न क्रिस्तांव उपाध्यायांखातीर, तरसाद हें झुजारी वर्गाचें प्रतीक म्ह पयशे हें वेपारी वर्गाचें प्रतीक म्हणून आनी दांडो हें शेतकरी वा अधि वर्गाचें प्रतीक म्हणून वापरताले.

वेगवेगळ्या देशांतल्या पत्त्यांचेर वेगवेगळीं चिन्नां आसतात. इ स्पेन आनी पुर्तुगाल ह्या देशांनी अजुनूय कप, चलन, तरसाद दांडो ह्या चिन्नांचेच पत्ते वापरतात. जर्मन पत्ते आदींसावनूच घांट, पान आनी ओक झाडाचें फळ ह्या चिन्नांचेच आसात. फ्रां प्रचलीत आशिल्लीं बदाम, चौकट, किल्वर आनी इस्पीक हींच इंग्लिशांनी घेतलीं आनी तींच फुडें भारतांत रूढ जालीं.

आर्विल्ल्या पत्त्यांनी आयदनाचो बदाम जालो, तरसादीचे चिन्न जायत इस्पीक जालें, चलनाचें चौकट आनी दांडो वा फुटिल्ली पानाचो आकार घेत किल्वर जाली.

आर्विल्ल्या काळांत भविश्याखातीर वापरांत आशिल्ले टारोट पत्ते ना जाले आनी फकत खेळाखातीर ५६ पानी पत्ते उरल पत्त्यांनी सद्याच्या पत्त्यांपरस सरदार ह्या दरबारी पत्त्याचे चिन्न आशिल्लें. फुडें तेंय ना जावन फकत ५२ पत्त्यांचो पॅक उरलो हा सरदार सोडल्यार राजा, राणी आनी गुलाम हे पत्ते अजून आसा

पत्त्यांच्या खेळांचे जायते प्रकार आसात. कांय खेळ नशि आदारिल्ले आसतात जाल्यार कांय खेळांनी खेळगड्याचे कुशळ वाव मेळटा. पत्त्यांच्या खेळांचे वेगवेगळे प्रकार अशे आसात - पांच दोन; मुंगूस; बूर्र; ब्रिज; पोकर; रमी; पेशन्स; सॉलिटॅर; व्हिस्ट; सात विझिक; पिकेट; बदाम सत्ती; गुलामचोर. पत्त्याच्या जायत्या ख जुगाराचें आंग आखून कांय लोक पयशे मेळोवपाचे नदरेन हे खेळटात. पत्त्याच्या खेळांनी भुरग्यांनी खेळपाचे सादे आनी सोंपे आसतात. तशेंच खेळगड्याचो तर्क, ताची तांक, अदमास, स्मरण आदी गुणांक उत्तेजन दिवपी जाण्टयांचे खेळूय आसात.

'गंजीफा' हो पुर्विल्ल्या काळांत नामना आशिल्लो भारतीय दशावतारी गंजीफाचे पत्ते अशे आसताले : मत्स्य - काळें - नुस्ते - नारिंगी कांसव ३) वराह - पाचवो - शंख ४) मारुती - धवी - ग वामन - निळो - झारी ६) परशुराम - तांबडो - परशू ७) राम - ह - बाण ८) बलराम - गाड नारिंगी - मुद्गल ९) जगन्नाथ - गाड - कमळाचो कळो १०) कल्की - गाड तांबडो - तरसाद. हे दशा गंजीफा पुणेंच्या 'भारत इतिहास संशोधन मंडळान' पळोवंक मेळ मुसलमानी पत्त्यांनी चंग (वीणा), मुहर (वाटकुळो भांगरा तिबो), (मोगली पागोटें), बरात (हुंडी), ताज (मुकूट), रूप (धवो वाट तिबो), शमशीर (तरसाद) आनी गुलाम (साद्या भेसांतलो मनीस चित्रां मेळटात. दशावतारी आनी द्वादश राशींच्यो गंजीफा वाट जाल्यार मुसलमानी गंजीफा आयताकृती आसतात. द. गंजीफा चड दाटसाणेचो कागदी खड्ड्याच्यो जाल्यार मु. गंजीफा त खड्ड्याच्यो वा हस्तीदंती मेळटात.

हो खेळ आईन-इ-अकबरींतले म्हायतीप्रमाण मूळचो मुसलमानां भारतीय आसुंये, तरीय ह्या खेळाचें नांव आनी तातूंत वापरिल्ली अरबी फारसी आसात. देखीक - गंजीफा, सुरवा, सुर्ख्या (ह नातवान तवानी (असमर्थ पत्त्याक समर्थ करप), आखिरी (निमाण जिखप) हेर. 'अस नास' हो पत्त्यांचो एक पुर्विल्लो इराणी खेळ खेळाचें पोकर ह्या आर्विल्ल्या खेळाकडेन खुबूच सारकेंपण आसा

ळेच खेळ पत्त्यांच्या एका पॅकान खेळूंक येनात कांय खेपे पत्त्यांचे
लागतात. कांय खेळांनी एका पॅकांतले सगळे पत्ते लागतातूच
पत्त्यांक वेगवेगळ्या खेळांनी वेगवेगळे गूण आसतात. जायत्या
एको सगळ्यांत व्हड आनी दुको सगळ्यांत उणो मानतात.
कांय खेळांनी एको हो एक हे संख्येइतलो धाकलोय आसता.
वडशें म्हत्व नाशिल्ल्या गुलामाक कांय खेळांनी म्हत्व आसता.
खेळांत एका खेळगड्यापसून जायत्या खेळगड्यांक वांटो घेवंक
अशे वेगवेगळे प्रकार आसात. कांय खेळांनी भागीदार आसतात
खेळांच्या डावांत खेळगडो स्वतंत्र आसता. पत्त्यांच्या चडशा
दरेका खेळगड्याक क्रमाक्रमान पत्ते पिसचे पडटात. पूण कांय
खेळगड्यान सांगिल्ले हात जायनात जाल्यार दंड म्हणून पत्ते
डटात. पत्ते पिसतकूच वांटपी खेळगड्याच्या कुशीच्या खेळगड्या
न पत्त्यांचो जोड कापून घेता आनी उपरांत खेळगड्यांक पत्ते
सुरवात करता. पत्ते खेळगड्यांमदीं विशिश्ट संख्येन वांटटात.
त्या त्या खेळाक विशिश्ट संख्येनूच पत्ते वांटपाची चाल आसा.

- कों. वि. सं. मं.

मनोहर धाकटु : (जल्म : ३० मार्च १९३०, होंडा -

चो सुटकेझुजारी. सुर्वेक तो 'आझाद गोमंतक दल' संघटनेचो
आशिल्लो. १९५३ वर्सासावन तो 'नॅशनल कॉंग्रेस गोवा' संघटनेचो
जालो. सुटके चळवळीच्या काळांत तो पत्रकां वांटप, पुलांचेर
घडोवन हाडप असल्या वावरांनी वांटो घेतालो. १२ ऑगस्ट
ह्या दिसा कृष्णा माईणकर हाच्या फुडारपणाखाल होंडा पोलीस
र हल्लो करपांत ताणें वांटो घेतिल्लो. पोलिसांनी ताका धरलो
चो खूब छळ केले. ताका सात म्हयने पिशांच्या हॉस्पिटलांत
. सुटका जाले उपरांत तो परतो राश्ट्रीय वावर करूंक लागलो.
त ताणें माईणकराच्या फुडारपणाखाल परत कुडाळ पोलीस
र हल्लो केलो.

डिसेंबर १९६१ ह्या दिसा कृष्णा मयेंकाराच्या फुडारपणाखाल
ड्यांत पुर्तुगेज लश्करी कर्मचाऱ्यांचेर भिरांकूळ हल्लो केल्लो.
त सरकारान ताम्रपत्र दिवन ताचो भोवमान केला.

- कों. वि. सं. मं.

ट्य : (पळेयात नाटक).

पुराण-१ : एक वैश्णव पुराण. पुराणांचे वळेरेंतलें हें दुसरें
हे पुराण म्हापुराणांतलें एक. देवी भागवतांत ह्या पुराणाचो चवदावो
लागता. ह्या पुराणांत ५५ हजार श्लोकसंख्या आसा. ह्या पुराणाचे
ड आसात. तांचीं नांवां अशीं -

> प्रथमं सृष्टिखण्डं हि भूमिखण्डं द्वितीयकम् ।
> तृतीयं स्वर्गखण्डं च पातालं च चतुर्थकम् ॥
> पञ्चमं चोत्तरं खण्डं सर्वपापप्रणाशनम् ।

- पयलो सृश्टिखंड, दुसरो भूमिखंड, तिसरो स्वर्गखंड, चवथो
खंड आनी पांचवो उत्तरखंड हे आसात.

ह्या पुराणांत विशय आयल्यात ते अशे -

सृश्टिखंडांत सूत-शौनक हांच्या संवादांतल्यान पुराणाचो प्रपंच, पुलस्त्य आनी भीष्म हांच्या संवादांवरवीं सृश्टिकथन, प्रलय - वर्णन, दुकराचें रूप घेवन विष्णुन धर्तरेचो केल्लो उद्धार, चार वर्णांची उत्पत्ती, विष्णु आनी ब्रह्म हांचे संवाद, दक्षयज्ञाचो विध्वंस, देव - दानव - गंधर्व - उरग - राक्षस हांची उत्पत्ती, बाणासुराचें चरित्र, गरूड संपाती आनी जटायू हांच्यो जल्मकथा, पृथूचें उपाख्यान, इक्ष्वाकुचें वंशवर्णन, पितृवंश, सोमोपाख्यान, पुरुरव्याचें चरित्र, कार्तवीर्य उपाख्यान, पांडवांची उत्पत्ती, कृष्णाची जल्मकथा, विष्णुन दशावतार घेतले ताचें कारण, भृगूचो विष्णुक शाप, शिवाकडल्यान ब्रह्मशिरच्छेद, वाराणसी-महात्म्य, पुष्करोत्पत्ती, सरस्वतीमाहात्म्य, वृत्रासुरोपाख्यान, दधीचिकथा, अगस्त्यचरित्र, वीरभद्रोत्पत्ती, वामन अवतार, तारकासुराची कथा, कार्तिकेयाचो जल्म, गंगामाहात्म्य, सूर्यचरित्र, दुर्गापुजा आनी हेर.

भूमिखंडांत - शिवशर्मा ब्राह्मणाक पितृभक्तीवरवीं सर्ग मेळोवन दिता, देवकथा, पृथुचरित्र, इंद्राक इंद्रपद मेळप, सुव्रतोपाख्यान, मरुतांची उत्पत्ती, जैनधर्मकथन, सूकरोपाख्यान, नहुष आनी ययाती हांचें आख्यान, शिवधर्मकथन, यमपीडाकथन, सर्गाचें वर्णन, वासुदेवस्तोत्र, अशोकसुंदरीची कथा आनी हेर.

स्वर्गखंडांत - दुष्यांतचरित्र, अप्सरा लोकवर्णन, सूर्यलोकांचें वर्णन, रुद्रसर्ग, रावण-कुबेराचो जल्म, वैकुंठवर्णन, सगराख्यान, गंगावतरण, दिवोदास, हरिश्चंद्र आनी मान्धाता हांचीं चरित्रां, आश्रमधर्म, भक्ष्याभक्ष्यविचार, दक्षयज्ञ, सतीचो देहत्याग, राजधर्म आनी हेर.

पाताळखंड - रामचरित्र, सीतेचो त्याग, कामाक्षेचें चरित्र, यवनाख्यान, गंडकीमाहात्म्य, पुरुषोत्तमस्तोत्र, सुबाहुचरित्र, सत्यवानाची कथा, कर्मविपाक, वाल्मिकीचें चरित्र, कृष्णचरित्र, वृंदावनमाहात्म्य, हरिपुजाविधी, शिवलिंग पुजेचे नेम, शिवपुजेचें वर्णन, महापुराणां आनी उपपुराणां हांचे संख्येचें कथन.

उत्तरखंडांत - बदरिकाश्रमाचें वर्णन, जालंधराचें कथन, श्रीशैल, हरिद्वार, गया, गंगा, तुलसी, प्रयाग, अन्नदान, एकादस हांचीं माहात्म्यां, चातुर्मास व्रताचो विधी, मृद्‌गल मुनीचें आख्यान, विष्णुसहस्त्रनाम स्तोत्र, रामरक्षा, धर्मतोखणाय, अपामार्जन, वैष्णवलक्षण, दरेक म्हयन्याचीं महात्म्यां, नेत्रवती महात्म्य, विंगड विंगड तिर्थांचीं महात्म्यां, गीता महात्म्य, भागवत सप्ताह पद्दत, मार्कंडेयाची कथा, सुंदोपसुंदकथा, कुंडलविकुंडलकथा हे विशय ह्या खंडांत आयल्यात.

ह्या पुराणाच्यो बंगाली आनी देवनागरी अशो दोन प्रती उपलब्ध आसात. देवनागरींतली प्रत पुण्याच्या आनंदाश्रमांत चार वांट्यांनी छापल्या. हे प्रतींत आदी नांवाचो एक खंड चड आसा. ह्या आनंदाश्रमांत छापिल्ल्या पद्म पुराणाची अध्यायसंख्या ६२८ आनी श्लोकसंख्या ४८४५२ इतली दिल्या.

- कों. वि. सं. मं.

पद्म पुराण-२ : एक जैन पुराण. हें पुराण रइधू हाणें अपभ्रंश भाशेंत बरयलां. रामकथेचें वर्णन हो ह्या पुराणाचो मुखेल विशय. हातूंत ११ संधी आनी २६५ कडवके आसात.

पद्म हें रामाक दिल्लें नांव आसून, तो जैन आशिल्ल्याचें मानलां.

पद्म पुराण

ह्या पुराणातलें रामचरित्र वाल्मिकी-रामायणाक अणसरून बरोवंक ना पूण जैन संकेताप्रमाण बरयलां. ह्या पुराणाक 'बलभद्र पुराण' अशाय नांवाचो उल्लेख मेळटा.

विमलरपूरी हाणें 'पद्मचरिय' नांवाचो प्राकृत भाशेंत रामचरित्राचेर एक ग्रंथ बरयला. ह्या ग्रंथाच्या आदारानूच रइधून आपल्या पुराणाची रचणूक केल्या.

ह्या पुराणांत रामकथेची सुरवात गौतमश्रेणिक हाच्या दुबावान जाता आनी इंद्रभूती त्या दुबावाचें उत्तर म्हणून सगळें रामायण सांगता. 'ॐ नमः सिध्देभ्यः' अशें पयलीं मंगलाचरण करून उपरांत जिनाचें स्तवन केलां. हाचे उपरांत जंबुद्विप, भरतक्षेत्र, मगनदेश, राजगृह ह्या थळांचो आनी कांय व्यक्तींचो एका कडवकांत उल्लेख केला.

– कों. वि. सं. मं.

पद्म पुराण-३ : एक जैन पुराण. हें संस्कृत भाशेंत आसून रविषेण हाणें बरयलां. रामरित्राचेर आशिल्ल्या ह्या पुराणाक पद्मचरित अशेंय म्हण्टात. जैन परंपरेंत रामाक पद्म अशें नांव आसा. ताका आठवो बलभद्र अशेंय म्हण्टात. इंद्रसेन, दिवाकरसेन, अर्हत्सेन आनी लक्ष्मणसेन अशी रविषेण हाणें आपली गुरुपरंपरा सांगल्या.

सर्वसादारण रामायणापरस ह्या पुराणांत म्हायती आसा ती मातशी वेगळी आसा. देखीक -

पाताळांत रत्नश्रवा नांवाचो राक्षस वंशांतलो एक राजा रावतालो. ताचे बायलेचें नांव केकसी आशिल्लें. तांकां रावण, कुंभकर्ण, चंद्रनखा आनी विभीषण हीं चार भुरगीं आशिल्लीं.

एक दीस रावणाक आपले आवय कडल्यान समजलें की आपलो मावशेभाव वैश्रवण विद्याधर हाणें आपल्या बापायचें लंकाराज्य बळकायिल्ल्यान आमकां पाताळ लंकेंत दीस काडचे पडटात. रावणान वैश्रावणावांगडा झुजपाचें थरयलें. तेखातीर विद्या मेळोवन बळिश्ट जावपाखातीर रावण रानांत वचून तप करूंक लागलो. जंबुद्वीपांत एक यक्ष रावतालो. ताणें रावणाची सगळी परीक्षा घेतली. त्या दिव्यांतल्यान रावणान खुबशो विद्या आपणायल्यो. उपरांत तो मंदोदरी वांगडा लग्न जालो. तशेंच हेर स हजार चलयांकडेनूय लग्न जालो. चंद्रनखा हिचें खरदूषण हाचेवांगडा लग्न जालें. तिका शंबूक नांवाचो पूत जालो. उपरांत रावणान वैश्रवणाकडेन झूज करून ताका लंकेंतल्यान धांवडावन घालो आनी लंकेचेर आपलें राज्य स्थापलें. वैश्रवणाच्या पुष्पक विमानांत बसून रावणान दक्षीण दिग्विजय केलो.

वाली आनी सुग्रीव दोन भाव आशिल्ले. ते वानर नासून विद्याधर आशिल्ले. रावणान वालीक हारयतकूच वालीन सुग्रीवाक राज्यार बसयलो आनी स्वता दिगंबरदीक्षा घेतली. चरमशरीरी म्हापुरूस हनुमान हो रावणाचो इश्ट. ताणें रावणाचो पक्ष घेवन वरूणाआड झूज केलें. त्या झुजांत जैत मेळटकूच ताणें रावणाची भयण चंद्रनखा हिचे अनंगकुसुमा नांवाचे चलयेवांगडा लग्न केलें.

एक दीस रावणाक समजलें की दशरथ आनी जनकहांचे संततीसावन आपल्याक मरण आसा. तेन्ना ताणें बिभीषणाक तांचो वध करपाक धाडलो. पूण बिभीषण तांकां मारपाक येवंचे पयलींच नारदान तांकां हेविशीं सुचयलें. तेन्ना जनक आनी दशरथ ह्या दोगांनीय आपापलो एक पुतळो करून आपल्या म्हालांत दवरलो. त्या पुतळ्यांकूच खरे ज आनी दशरथ समजून बिभीषणान तांकां मारले आनी रावणाक ते मेल सांगलें.

अयोध्येचो राजा दशरथ हाका तीन बायलो. कौशल्या, सुमित्रा सुप्रभा. एक दीस देशाचे भोंवडेक भायर सरिल्लो आसतना द राजा योगायोगान कैकयीच्या स्वयंवराक पावलो. ताका पळेतनाच कैक दशरथ राजाच्या गळ्यांत माळ घाली. तें पळोवन थंय जमिल्ल्या राजांक तिडक मारली. तांचें आनी दशरथाचें खर झूज जाल झुजांत कैकयीन दशरथाचो रथ चलयलो. तिचें तें धैर्य आनी च पळोवन दशरथ राजा तिचेर खोशी जालो. ताणें कैकयीक वर मा सांगलो. पूण कैकयीन वर मागलोना. वेळ येतकूच वर मागतलों दशरथ राजाक सांगलें.

फुडें कौशल्येक राम (पद्म), सुमित्रेक लक्ष्मण, कैकयीक भरत सुप्रभेक शत्रुघ्न अशे दशरथाक चार पूत जाले. जनक राजाचे बा नांव विदेहा आशिल्लें. तांकां सीता नांवाची धूव आनी भामंडल न पूत आशिल्लो. पूण जल्मतनाच पूर्वभंवांतल्या एका दुस्मानान भाम उबारून व्हेलो. तो विद्याधराक मेळ्ळो. विद्याधरान ताचो सांबाळ एक दीस नारदान ताका सीतेचें चित्र दाखयलें. तें पळोवन भ सीतेचेर भाळ्ळो. ती आपली भयण आसा हें भामंडलाक खबर नाशि विद्याधरान भामंडलाखातीर, जनक राजाकडेन सीतेची मागणी पूण जनक राजान पयलींच रामाक तशें वचन दिल्ल्याचें सांगलें विद्याधरान जनक राजाक सांगलें, सीतेच्या लग्नाखातीर वज्रावर्त ना धोणूक बाण लावपाचो पण दवरचो, रामान जर तो पण जिखलो ज सीता रामाक दिवंची ना जाल्यार आपूण सीतेक उबारून व्ह सुटका नासून जनक राजाक विद्याधराची सर्त मान्य करची पडली सीतेचें स्वयंवर मांडलें. रामान पण जिखलो. राम-सीतेचें लग्न लक्ष्मण, भरत हांचींय लग्नां जालीं. दशरथ राजान आपलें राज्य दिवपाक केलें. तेन्ना कैकयीन आपलो वर मागलो आनी त्या भरताक राज्य मेळचें अशी इत्सा उक्तायली. दशरथ राजाकूय ति वर मान्य करचो पडलो. उपरांत राम, लक्ष्मण आनी सीता हीं वन गेलीं.

वनवासाक सावन परत येतकूच केवलीन रामाक जैन धर्माचो केलो. भरताकूय ताणें ताच्या पूर्वजल्माची कथा सांगली. तें उ भरताचें वैराग्य वाडलें आनी ताणें दिगंबरदिक्षा घेतली. त्या कैकयीनूय आर्यिकेची दिक्षा घेतली.

उपरांत सगळे राजा एकठांय येवन राम आनी लक्ष्मण ह्या दो राज्याभिषेक केलो. पूण सीतेच्या चारित्र्याविशीं लोक दुबाव घेवंक ताका लागून रामान सीतेचो त्याग केलो. त्या वेळार सीता आशिल्ली. पुंडरीकपूरचो वज्रजंघ नांवाच्या राजान सीतेक आपल मानून आपल्यागेर व्हेली. थंय तिका अनंगलवण आनी लवणांकुश जुंवळे पूत जाले. सीता घरा आयिल्ल्यान वज्रजंघाचें राज्यवैभव वज्रजंघान आपल्यो बत्तीस कन्या अनंगलवणाक दिवपाचें थरय राजाची धूव कनकमाला हिची लवणांकुशाखातीर नेमणूक केल ह्या दोनूय पुतांक धनुर्विद्येचें बऱ्यांतलें बरें शिक्षण दिलें.

नारदान, रामाच्या ह्या दोनूय पुतांक सगळें रामचरित्र स दोगांकूय बापायचो खूब राग आयलो. वज्रजंघाचें सैन्य घेवन दो

चाल करून आयले. रामाक ते बदनात हें पळोवन रामाक खूब ...देसले. सिध्दार्थ नांवाच्या एका मनशाकडल्यान ते आपलेच दोगूय ...शेल्याचें समजतकूच रामाक खूब उमेद जाली. उपरांत सगळ्यांचे ...यल्यान रामान सीतेक आपोवन घेवन शुद्ध चारित्र्याविशीं अग्निदिव्य ... सांगले. सीतेन पंचपरमेष्ठीचें स्मरण करून पेटिल्ल्या अग्निकुडांत ...घेनाफुडें तें उदकाकूंड जालें. तें उदक घोंग्यांनी व्हांवपाक लागलें. ...डेन हाहाकार जालो. पूण रामान त्या उदकाक स्पर्श करिनाफुडें ...उणे जालें. उपरांत त्या दोनूय पुतांच्या सामकार रामान सीतेची ...ी मागली. सीतेन रामावांगडा राजम्हालांत वचपाक न्हयकार ...ानी आर्यिकेची दिक्षा घेतली. थोड्या दिसांनी लक्ष्मणानूय देहाचो ...फलो. रामानूय वैराग्य घेवन तपाक आरंभ केलो आनी कांय ...परात निर्वाण प्राप्त केलें.

...कृत भाशेंतलें हें पद्मचरित आनी प्राकृत भाशेंतलें पउमचरिय ...ए ग्रंथांची कथा सारकीच आसा. पूण पउमचरिय ह्या ग्रंथापरस ...रेतांत ही कथा विस्तारान आसा. हाका लागून कांय विद्वानांच्या ...पउमचरिय ह्या प्राकृत ग्रंथाचोच रविषेण हाणें पद्मपुराण ह्या संस्कृत भाशेंत विस्तारान अणकार केला आसुंये.

- कों. वि. सं. मं.

...ळी : दक्षिण भारतांतली एक जात. तमीळनाडू प्रदेशांत ह्या ... चड राबितो आसा. पंडारी, बोम्मा अशो तीस पोटजाती हे आसात.

...साळी लोक चडशे वैश्णव आनी थोडे शैव पंथाचे आसात. शैव ...लोक गळ्यांत लींग घालतात. वैश्णव पद्मसाळी, वेंकटेश्वराक कुलदैवत मानतात. तशेंच ते रंगस्वामी, नरसाप्पा, सुकालम्म, ...ी वीरण्णा, गंगम्म, किंकणीअम्म, मुत्थालम्म, कालिलम्म, अंकम्म, ..., दुर्गम्म ह्या देवांक भजतात. भावन नांवाच्या ऋषीक ते आपलो ...ानतात. ते भावन ऋषीचो वर्सुकी उत्सव मनयतात. त्या वेळार ...प्रतिनिधीक स्वरूप म्हणून दोन रंगयिल्लीं आयदनां वागाचे मुर्तीचेर ... आनी तांकां शीत-भाजयो हांचो महानिवेद्य दाखयतात. उपरांत ...तो प्रसाद म्हणून वांट्टात. कांय सुवातांनी तांचीं स्वतंत्र देवळां

...साळी लोक विणपाचो धंदो करतात. कांय जाणांचे स्वताचे माग .... पूण चडशे सावकाराचे माग चलोवन पयशे घेतात. हे लोक ...ूण वेसनी आसतात.

...न जमोवपाक हे लोक ब्राह्मण पुरयताची मदत घेतात. तांचे ...द्दतीत तेलुगू आनी कानडी पद्दतींची भरसण आसता. व्हंकल ...त्र घालता आनी कणसांचे राशीचेर उबी रावन हनुमंताची पुजा ...उपरांत तिका बैलाचेर बसोवन न्हवऱ्यागेर व्हरतात. थंय व्हंकलेच्या ...ी नथ एके दुदाचे थाळयेंत लिपयतात. ती व्हंकलेन चुकनासतना ...पे हात घालून काडची पडटा. घरांत प्रवेश करचेपयलीं न्हवरो, ... उखलून थोडो वेळ नाचता. ह्या नाचाक देगा-आरा अशें म्हण्टात. ...लोकांमदीं मडीं पुरपाची चाल आसा. मडें बशिल्ले अवस्थेंत ... मडें घरांतल्यान भायर व्हरचे पयलीं ताका एक कोंबो बळी ...शेनवारा वा आयतारा मरण आयल्यार मडें लासतात. त्या वेळार तो कोंबो निसणीक बांदून व्हरतात आनी मड्यावांगडा लासतात. तशें केल्ल्यान, घरांत बेगीन मरण येना अशी त्या लोकांची समजूत आसा. पांचव्या दिसा एक मेंढरूं बळी दिवन ताचें मास खातात. सुतक सोंपपाच्या दिसा सगळे सोरो पियेतात.

ह्या लोकांची जातपंचायत आसता. सेट्टी वा गौडू नांवाचो पंचायतीचो फुडारी आसता. हें फुडारीपण परंपरेन मेळटा.

- कों. वि. सं. मं.

पद्मावत : एक हिंदी महाकाव्य. नामनेचो सुफी कवी मलिक मुहमद जायसी हाणें हें प्रेमकाव्य अवधी भाशेंत रचलां. मलिक मुहंमद (जल्म १४७५) हो उत्तर प्रदेशांतल्या जायसी गांवचो. त्या गांवाक तो धर्मक्षेत्र मानतालो. थंयच ताणें इ. स. १५४०त पद्मावत ह्या काव्याची रचना केली. ह्या काव्यांत इ. स. च्या १६ व्या शतमानांतल्या अवधी भाशेचें रूप दिश्टी पडटा. ह्या काळांत कवीन काळांतल्यो म्हणी, वाक्संप्रदाय हांचो सुंदरतरेन उपेग केला. दोहा आनी चौपाई ह्या वृत्तांत हें काव्य रचिल्लें आसून तातूंत सात अर्धचौपायां उपरांत दोहा वापरिल्लो आसा.

कथात्मक काव्याखातीर ही रचनाशैली खूब उपेगी मानतात. ह्या काव्यांतले कथेचो सारांश असो : सिंहलद्विपचो राजा गंधर्वसेन हाका पद्मावती नांवाची सोबीत सुंदर राजकन्या आशिल्ली. तिचेकडेन हिरामन नांवाचो एक उलोवपी पोपट आशिल्लो. एक दीस ताणें पद्मावतीक सांगलें, तो तिचेखातीर सुंदर वर सोदून हाडटा. ते राजान आयकलें. आनी ताका राग आयलो. तें पळोवन भंयान पोपट उडून गेलो. वाटेर ताका एका पारध्यान धरलो आनी विकलो. फुडें तो चितोडचो राजा रत्नसेन हाचेकडेन पावलो. ताची राणी नागमती हिका आपल्या रुपाचो खूब गर्व आशिल्लो. पूण हिरामनान तिका पद्मावती तिचेपरसय सुंदर आशिल्याचें सांगलें. तें आयकून रागान तिणें पोपटाक जिवो मारपाची आज्ञा दिली. पूण राजाच्या भंयान दासीन ताका लिपोवन दवरलो. एक फावट राजान चवकशी करतकूच दासीन पोपटाक राजामुखार हाडलो तेन्ना ताणें राजामुखारूय पद्मावतीचें रूप वर्णन केलें. तें आयकून राजा तिचे प्राप्तीखातीर अस्वस्थ जालो. फुडें पद्मावतीक ही खबर कळटकूच ती ताका मेळूंक गेली आनी तिणें ताका सिंहलगड चडून वचपाची अट घाली. रत्नसेनान ती अट मान्य केली आनी फुडें त्या दोगांयचें लग्न जालें.

रत्नसेनाच्या दरबारांत राघवचेतन नांवाचो एक पंडित आशिल्लो. तो अल्लाउद्दीन खिलजीक वचून मेळ्ळो आनी ताणें ताचेकडेन पद्मावतीच्या रुपाचें वर्णन केलें. तें आयकून अलाउद्दीन हाणें चितोडाचेर घुरी घाली. पूण किदेंय केल्यार गड हातांत येना हें पळोवन ताणें तहाचीं उलोवणीं केलीं. हीं उलोवणीं करता आसतना अलाउद्दीनान फकत हारशांतूच पद्मावतीचें रूप पळेलें. तें पळोवन तो अस्वस्थ जालो आनी ताणें कपटान फुडें रत्नसेनाक धरून दिल्लीक व्हेलो. उपरांत पद्मावतीन रत्नसेनाक सोडोवन हाडपाखातीर गोरा आनी बादल ह्या वीर सरदारांक थंय धाडले. हाणीं कट करून राजाक सोडोवन हाडलो. पूण चितोडाक पावतकूच रोखडेंच ताका मरण आयलें. पद्मावती आनी नागमती ताचेवांगडा सती गेल्यो. हेच कथेवयल्यान इतिहासांत चितोडच्या पद्मिनीची कथा आस्पावल्या.

पद्मावती विद्या

पद्मावत हें महाकाव्य मानतात. ह्या काव्यांत कवीन शृंगार, वीर, करूण आदी रसांचो सोबीत मेळ घडयला. प्रेम आनी विरह हांचें निरुपन सुफी मताप्रमाण करपाचो कवीचो हेत आसूंक जाय. ह्या काव्यांत ताणें आध्यात्मिक रुपक चितारलां अशें कांय जाणकारांक दिसता. चितोड हो देह, रत्नसेन हो आत्मो, पोपट हो गुरू, पद्मावती ही बुध्दी आनी नागमती ही प्रवृत्ती आसून बुध्दी आनी प्रवृत्ती हांचेमदलो संघर्ष कवीन चितरायला अशें जाणकारांचें मत आसा.

प्रतिकात्मक वर्णनशैलीक लागून हें काव्य आनिकूय जिवें जालां. काव्याचो आत्मो फकत सुफीच न्हय जाल्यार शुद्ध इस्लामी आसा, ताणें सुफी संप्रदायाच्या संकेताप्रमाण धर्माभायल्या तत्त्वांची विस्कटावणी केल्ली आसली, तरी ताची इस्लामनिश्ठाय मदीं मदीं दिसता.

- कों. वि. सं. मं.

पद्मावती विद्या : तंत्रमार्गांतली एक म्हाविद्या. ही म्हाविद्या जें जें मागीत तें तें दिवपी अशें म्हळां. हे विद्येचो मंत्र असो -

ॐ ह्रीं पद्मावति देवि त्रैलोक्यवार्ता कथय कथय स्वाहा ।

दोन वर्सां दर दिसा ह्या मंत्राचो एकशें आठ खेपे जप केल्ल्यान ही विद्या साध्य जाता आनी ती साध्य जातकूच साधकाक पुराय संवसाराच्यो खबरो बशिल्ल्या जाग्यार समजतात अशें म्हळां. पद्मावती देवी तो वृत्तांत साधकाच्या कानांत येवन सांगता अशें तंत्रविद्येंत सांगलां.

- कों. वि. सं. मं.

पद्मासन : (पळेयात आसनां).

पनामा : मध्य अमेरिकेंतलें, उत्तर अमेरिका आनी दक्षीण अमेरिका ह्या दोनूय खंडांक जोडपी एक ल्हानशें प्रजासत्ताक. लोकसंख्या २,४२३,००० (१९९१). क्षेत्रफळ ७७,०८२ चौ.किमी. विस्तार ७° १५′ उत्तर ते ९° ३९′ उत्तर आनी ७७° १५′ अस्तंत ते ८३° ३०′ अस्तंत. ह्या देशाचे उत्तरेक कॅरिबियन दर्या, उदेंतेक कोलोंबिया, दक्षीणेक पॅसिफिक म्हासागर आनी अस्तंतेक कोस्ता रिका देश आसा. ह्या देशाक कॅरिबीयन दर्याची सुमार ७६७ किमी. लांबायेची दर्यादेग आनी पॅसिफिक म्हासागराची सुमार १,२३४ किमी. लांबायेची दर्यादेग लाबिल्ली आसा. ह्या देशांतल्यान जगप्रसिद्ध पनामा खारीज पासार जाला. पनामा शार (Panama City) हें देशाचें राजपाटण.

भूंयवर्णन, हवामान, वनस्पत आनी मोनजात - भूंयरचणुकेचे नदरेन देशाचे सकयले प्रदेश आनी ऊंच प्रदेश अशे दोन वाटो केल्यात. सकयल्या प्रदेशाची उंचाय ७०० मी. परस उणी आसून, देशाचो सुमार ८५% प्रदेश हातूंत मोडटा. देशाच्या मध्यभागार उदेंत-अस्तंत अशो पर्वतावळी पातळ्ळ्यात. ऊंच प्रदेशांत वोलकान बारू, सेर्रानीया द ताबासारा, कॉर्डीलेरा द सान ब्लास, सेर्रानीया द जंगुरुदो, सेर्रानीया द सापो आनी सेर्रानीया द माजे ह्या पर्वतांवळींचो आस्पाव जाता. खारजाच्या पाट्या भोंवतणची भूंय (isthmian territory) चडशी ज्वालामुखी फातरांची आसा. देशांत सु. ५०० न्हंयो आसात. चडशो न्हंयो उणे लांबायेच्यो आसून, पॅसिफिक म्हासागराक मेळपी न्हंयांचो आंकडो चड आसा. पॅसिफिक म्हासागराक मेळपी फकत टयुरा आनी बयानो ह्यो न्हंयो वेपारी नदरेंत म्हत्त्वाच्यो आसात. सिक्साओला, च्यांग्यूनोला, इंडीओ, क्रिकामोला मियेल ह्यो कॅरिबियन दर्याक मेळपी म्हत्त्वाच्यो न्हंयो आसात.

देशाचें हवामान उश्ण कटिबंधीय, पावशी प्रकाराचें आसा. कॅरिबि दर्यादेग आनी ऊंच तेमकां सोडल्यार हांगा आतऱ्या-पयऱ्यान असो वर्स पावस पडत आसता. पूण सादारणपणान पावस मे ते डिसेंबर ह्या पडटा. दर्यादेगांनी सरासरी तापमान २७ अंश सॅ. आनी दोंगरी वाठा तें १०° सॅ. ते १९° सॅ. इतलें आसता.

देशाचो आंवाठ ल्हान आसलो तरी हांगा वनस्पत आनी मोन हांचे विंगड विंगड प्रकार मेळटात. देशाची सुमार ३/४ भूंय राना आसा. रानाचो अर्दापरस चड वांटो उश्ण कटिबंधीय पावशी रु भरला. रूंद पानांचे सदांपाचवे रूख कॅरिबियन दर्याच्या देगांनी आसात जाल्यार पॅसिफिकाचे वटेन पानझडी रूख मेळटात. विख सोरपांचे वेगवेगळे प्रकार, मानगें, आर्मढीलो, ओसिलोट, ल्हान माकड आनी तरेकवार सवणीं हांगा दिश्टी पडटात.

इतिहास आनी राज्यवेवस्था – सोळाव्या शेंकड्यांत स्पेनी हांगा पावले. स्पेनी लोक येवंचे पयलीं हांगा इंडियन लोकांची आशिल्ली. १५०९त स्पेनान कोलोंबिया आनी पनामा वाठारांत गव्हर्नर नेमून हांचो आस्पाव स्पेनी वसणुकेंत केलो. तीन शेंकडे शेकतळा काडलेउपरांत १८२१त हेर स्पेनी वसणुकां वांगडा हो स्वतंत्र जालो. पूण पनामा प्रदेशाचो कोलोंबिया साम्राज्यांत आ जालो.

सोळाव्या शेंकड्यांत स्पॅनी लोक हांगा आयले उपरांत, ताणीं पाट्याचेर खारीज खणपाचो बेत आंखिल्लो. पूण तांकां येस आ उपरांत १८८०त फ्रँच कंपनीन कोलोंबिया देशाची परवानगी खारीज खणपाक सुरवात केली. पूण १८९४त फ्रँच कंपनीचें जाल्ल्यान खारीज खणपाचें काम बंद दवरलें. उपरांत अमे राश्ट्राध्यक्षान १९०२त फ्रँच कंपनीक ४०,०००,००० डॉलर करून, कोलंबिया राश्ट्राची परवानगी घेवन खारीज खणपाचो परत सुरू करपाचें थरयलें. पूण कोलंबियान घाल्ल्यो अटी अमे मान्य करूंक नाशिल्ल्यान कोलंबिया सरकारान खारीज खणपाक केलो. १८२१त पनामा प्रदेशाचो आस्पाव कोलोंबिया साम्राज्यांत पूण पनामा लोक, कोलंबिया समाजासावन सदांच पयस रावले कोलंबिया सरकाराआड साबार उठाव केले. कोलंबिया सरकारान खारीज खणपाक अमेरिकेक विरोध केले उपरांत, अमेरिकेचो घेवन १९०३त पनामी लोकांनी कोलोंबिया सरकाराआड उठाव आनी पनामा देशाचें स्वातंत्र्य जाहीर केलें. उपरांत १८ नोव्हेंबर दिसा अमेरिका आनी पनामा हांचेभितर कबलात जावन, अमे खारीज बांदपाची परवानगी मेळ्ळी. ह्या खारजाचेर देखरेख द अधिकारूय पनामा सरकारान अमेरिकेक दिले. सप्टेंबर १९७७त देशांभितर नवी कबलात जावन, अमेरिकेचे फकत १९९९ मे खारजाचेर अधिकार आसतले अशें थरलें. १९८६त जपान, अ आनी पनामा हांचेभितर तीन पक्षीय (Tripartite) कबलात जावन, खा खोलाय, रुंदाय वाडोवन ताका जोडपी रस्त्यांचीय सुदारणा थरयलें.

१९७२ ल्या संविधानावरवीं ५०५ वांगड्यांची राश्ट्रीय स

आनी दोन उपराश्ट्रपती वेंचून काडटात. ह्या संविधानांत १९७८ .८३त फेरसुदारणा जाल्ली आसा. राश्ट्रपतीच्या हातांत पुराय सत्ता आसता. राज्यकारभार वेवस्थीत चलचो म्हणून देश णव वेभागला. हे प्रांत मुखार नगरपालिका संबंदीत जिल्ह्यांनी ात. दर एका प्रांताचेर राश्ट्रपती गव्हर्नरची नेमणूक करता.

क आनी समाजीक स्थिती - देशाची अर्थवेवस्था मुखेलपणान ा करासावन मेळपी येणावळीचेर आनी देशांत नोंद केल्ल्या रवांच्या उत्पन्नाचेर आदारिल्ली आसा. देशांतले चडशे लोक नुस्तेमारी, रानांची उस्तवारी (Forestry) आनी पशुपालन ह्या गुंथल्यात. शेतकी आनी उदकातले पिकावळींतल्यान देशाक % उत्पन्न मेळटा. तांदूळ, मको आनी कड्डण हांचें उत्पन्न ो गरजो भागोवपाइतलें येता. केळीं, नाल्ल, कोको, कॉफी, ी टॉमॅटो हांची निर्यात जाता. सुंगटांची निर्यात करपाक पनामाचो त तिसरो क्रमांक लागता. अन्नप्रक्रिया, आयदनां, सिगरेट, ट, शाबू आनी हेर ल्हान ल्हान बरेच उद्देगधंदे हांगा चलतात. यन हे पनामाचे थळावे लोक आसात. सद्या देशांत मिस्तीस आंकडो चड आसा. इंडियन आनी गोरे वा खाप्री आनी गोरे रसण जावन 'मिस्तीस' समाज तयार जाल्लो आसा. मिस्तिसां ाप्री, गोरे, इंडियन आनी चीनी लोक हांगा कांय प्रमाणांत स्पेनी ही राजभास. कांय लोक इंग्लीश भास उलयतात. इंडियन ळाव्यो भाशा उलयतात. हांगाचे चडशे लोक रोमन कॅथलिक ासून फकत ५% इतले लोक प्रॉटॅस्टंट पंथीय आसात.

मा खारजाक लागून हांगाच्या रस्ते आनी रेल्वे मार्गांनी खूब जाल्ली आसा. बॉयट रूझवॅल्ट हायवेस, इंटर-अमेरिकन हायवेस न - अमेरिकन हायवेस हे हांगाचे म्हामार्ग. 'द फेर्रोकॅरील द हो हांगाचो मुखेल रेल्वे मार्ग आसून पॅसिफिकावटेन एकोन टलांटिक दर्याकडेन क्रिस्तोबाल ह्या नगराक तेंकला. ताची ९१० किमी. इतली आसून तो पनामा खारजाचे देगेसावन गेला. हो हांगाचो मुखेल विमानतळ. बालबोआ, क्रिस्तोबाल, बाहिया नास आनी आलमिरांते हीं हांगाचीं म्हत्वाचीं बंदरां. हांगा उजवाडाक देसाळीं चडशीं स्पेनी भाशेंतल्यान आसून, एल् मातुतीन्यु, ला द पनामा, ला रिपुब्लीक, क्रितीक हांचो तातूंत आस्पाव जाता. द ंड हॅरल्ड हें हांगा उजवाडाक येवपी एकूच इंग्लीश दिसाळें. सिटी, कोलोन आनी डेव्हिड हीं हांगाची म्हत्त्वाचीं शारां.

- कों. वि. सं. मं.

ी : वस्तू वा सेवा हांची देवघेव करपाखातीर सर्वमान्य अशें माध्यम. सादारणपणान पयसो हे संकल्पनेचो संबंद नाणीं, ारकिल्या चलन माध्यमाकडेन लावप जालो तरी पयसो म्हळ्यार सो करता तें पयशाचें कार्य अशी पयशाची व्यापक संज्ञा आसा. विनिमय माध्यम, मूल्यमापन, रीणप्रमाण आनी मूल्यसंचय अशो जाली मुखेलपणान पयशांत आस्पावतात. हे व्यापक संज्ञेप्रमाण सेवांची खरेदी-विक्री, वस्तूचें मोल, रिणाचे वेव्हार आनी संपत्ती अशीं कामां पयसो करता.

यची नाणीं वा नोटी, चेक, ड्राफ्ट सारकिलीं चलन माध्यमां अस्तित्वांत येवंचे पयलीं वस्तूंची वा सेवांची प्रत्यक्ष देवघेव जाताली. वस्तूखातीर वस्तू वा सेवेखातीर वस्तू वा वस्तूखातीर सेवा वा सेवेखातीर सेवा ह्या न्यायान वेव्हार चलताले. हो वेव्हार गैरसोयीचो जाल्ल्यान, ते उपरांत विनिमयाचें माध्यम म्हणून पिसां, हतयाचे दांत, जनावरांचीं कातडीं, घोडे-हतया सारकिलीं जनावरां अशा खाशेल्या वस्तूंचो वापर जावपाक लागलो. आयच्या काळांत नाणीं, नोटी, चेक, ड्राफ्टा सारकिलीं चलन माध्यमां जें कार्य करतात तेंच कार्य ह्या माध्यमांनी करप जातालें. दोनूयकडेन पयसो ही संज्ञा एकूच उरली.

पयशाचें मोल पयशाचे खरेदीचे तांकीचेर थरोवप जाता. वस्त वा सेवा हांचें मोल वाडटकूच पयशाची खरेदी शक्त उणी जाता. हाचे उरफाटें, वस्त वा सेवा सवाय जाली जाल्यार पयशाची खरेदी शक्त वाडटा. मुळांत वस्त वा सेवा हांचें मोल पयशाचे वेव्हारांतले पुरवणेचेर थारावन आसता. पयशाची पुरवण वाडली म्हण्टकूच वस्तूचें वा सेवेचें मोल वाडटा आनी पयशाचें मोल उणें जाता. हाचे उरफाटें पयशाची पुरवण उणी जाल्यार वस्तूचें वा सेवेचें मोल उणें जाता आनी परिणाम म्हणून पयशाचें मोल वाडटा. अशे तरेन पयशांचें मोल पयशांचे पुरवणेवयल्यान थारता. पुराय रोजगारीच्या गृहीत तत्त्वाचेर आदारिल्लो हो सिध्दांत अमेरिकी अर्थशास्त्रज्ञ अर्व्हिंग फिशर हाणें मुखार हाडलो.

पिगू, मार्शल, रॉबर्टसन सारकिल्या कॅंब्रिज अर्थशास्त्रज्ञांनी हेसंबंदी वेगळें तत्त्व मांडिल्लें दिसता. पयशाचें मोल हें पयसो रोख रुपांत दवरपाच्या लोकांचे प्रवृत्तीचेर आदारून आसता. तांच्या मताप्रमाण लोक जितल्या प्रमाणांत आपलेकडेन रोख पयशे सांठोवन दवरूंक लागतले तितल्या प्रमाणांत ते वस्त वा सेवा हांचे खरेदीचेर खर्च उणो करूंक पावतले. हाचो परिणाम म्हणून वस्तूंचीं आनी सेवांचीं मोलां उणीं जातलीं आनी पर्यायान पयशाचें मोल वाडटलें. लोक आपणाकडेन उण्या प्रमाणांत पयसो सांठोवन दवरूंक लागले जाल्यार हाचे उरफाटें घडटलें. वयल्या ह्या दोनूय सिध्दांतांक आव्हान दिवपी तिसरोच सिध्दांत केन्स ह्या अर्थशास्त्रज्ञान मांडला. ताका पुराय रोजगारीचें गृहीत तत्त्व मान्य जालेंना. ताच्या म्हणण्याप्रमाण पुराय रोजगारीमेरेन पावता म्हणसर जावपी पयशाचे पुरवणेंतली वाड वस्तूंच्या उत्पादनांत वाड घडोवन हाडटली आनी ते उपरांत मात वस्तूंचें मोल वाडूंक लागतलें.

- कों. वि. सं. मं.

पय्यूर भट्ट : केरळ प्रदेशांतलें संस्कृत पंडिताचें एक घराणें. चवदाव्या शतमानाच्या मध्यासावन पंदराव्या शतमानाच्या मध्यामेरेन स पिळग्यांनी जायते गिन्यानी मनीस जावन गेले. ते मीमांसा शास्त्राचे पंडित आशिल्ले. ते पोरक्कलम लागसारच्या वेलंगाड गांवांत रावताले. हें थळ थिसूरा सावन वायव्येक सोळा मैलांचेर आसा. नंद गोपाची धूव गोपालिका ही ह्या घराण्याची उपास्य देवता. तांच्या साहित्यांत हिचे जायते उल्लेख मेळटात. कांय विद्वानांच्या मतान हे देवीवयल्यानूच त्या गांवाक पय्यूर हें नांव मेळ्ळें. पय्यूर म्हळ्यार गायचो गांव. ऋषी हो ह्या घराण्याचो मूळ पुरूस. तो गौरीकडेन लग्न जातकूच तांकां जो पूत जालो ताचें नांव परमेश्वर. संस्कृत साहित्यांत एक व्हड पंडीत, टिकाकार आनी कवी म्हणून ताची नामना आसा. न्यायसमुच्चय हो ताचो मिमांसा दर्शनावयलो एक नामनेचो ग्रंथ. ताचे हेर ग्रंथ अशे : सुमनोरमणी,

जुषध्यंकरणी, स्वदितंकरणी, हरिचरित. परमेश्वराक पांच पूत आशिले. ताचो नातू परमेश्वर (दुसरो) हाचीय व्हड मिमांसक म्हणून नामना आशिल्ली. हाणेंय जायते ग्रंथ रचल्यात. हे ग्रंथ अशे - पूर्वमीमांसाटीका, गोपालिका, तत्त्वविभावना, चिदानंदाच्या नीतितत्त्वविर्भाव ग्रंथावयली टिका आनी मंडनमिश्राच्या विभ्रम ग्रंथावयली टिका. ताच्या ह्या टिकाग्रंथाक लागून मूळ ग्रंथ समजप सोंपें जालें. तेभायर ह्या ग्रंथांत जायत्या विवाद्य प्रस्नांचेर भासाभास केल्या. परमेश्वर दुसरो हाका वासुदेव नांवाचो एक भाव आशिल्लो. हाचीय महापंडित आनी कवी म्हणून नामना आशिल्ली. ताणें बरयल्ले काव्यग्रंथ अशे - देवीचरित, अच्युत लीला, सत्यतप : कथोदय, शिवोदय, वाक्यावली, कौमारिलयुक्तिमाला वा कौमरिलतिलकम, चकोर संदेश. परमेश्वर (दुसरो) हाच्या भुरग्याचें नांव ऋषी (तिसरो). ताणें जैमिनिसूत्रार्थसंग्रह हो ग्रंथ रचलो.

ह्या घराण्याचे विद्वत्तेविशीं अशें सांगतात, माविनक्रम झामोरीन राजाच्या दरबारांत ह्या घराण्यांतले णव विद्वान लोक एके वेळेक आशिल्ले.

- कों. वि. सं. मं.

परकायाप्रवेश : योगमार्गान प्राप्त जावपी एक सिध्दी. हे सिध्दीक परशरीरावेश, परपुरप्रवेश, देशांतरावेश वा अन्य देह प्रवेश अशेंय म्हण्टात. नाथ संप्रदायांत हे सिध्दीक प्राण संजीवन विद्या अशें म्हळां. ही प्रक्रिया कशी जाता तेविशीं एक वचन आसा. तें अशें -

बन्धकारणशैथिल्यात् प्रचारसंवेदनाच्च चित्तस्य परशरीरावेशः।

अर्थ – बंधकारण जे धर्माधर्म ते शिथील जाल्ल्यान तशेंच मन, प्राण आनी इंद्रियां हांचो भोवंडी करपाचो मार्ग आशिल्ल्यान नसांनी चित्त एकाग्र केल्ल्यान आपलें चित्त, इंद्रियां आदीचो प्रवेश दुसरे कुडींत करूं येता. खंयच्याय मड्याचे कुडींत प्रवेश करून योगी तातूंत चलनवलनादी क्रिया उत्पन्न करूंक शकता वा दुसऱ्या मनशाच्या मनांत प्रवेश करून ताचें मन आनी इंद्रियां हांचेर ताबो दवरूं येता. त्याच वेळार स्वताचे कुडिंतूय तो रावंक शकता. प्रकृती आनी पुरुष हीं तत्त्वां वेगळीं आसात. हें ज्ञान प्राप्त जातकूच योग्याक हे सिध्दीची प्राप्ती जाता. दुसऱ्याचे कुडींत प्रवेश करपाचो आसल्यार, ते कुडीचेर संयम दवरून तो करूं शकता. योग्याचो आत्मो सर्वव्याप्त जाल्लो आसता. ताच्या शरिरांतलें मन सर्वव्याप्त जाता. ताचे कुडींतलें मन हें सर्वव्यापक मनाचोच एक अंश आसता. हें ज्ञान जाल्लें आशिल्ल्या कारणान योग्याक त्या अंशरुपी मनाचो विस्तार करूंक मेळटा.

आद्य शंकराचार्यान कामशास्त्राचें ज्ञान मेळोवपाखातीर अमरूक राजाचे कुडींत प्रवेश केल्लो अशी कथा आसा. नंदराजा मरतकूच इंद्रदत्तान ताचे कुडींत प्रवेश करून नंदराजाच्या मरणाचो पत्तो लागूंक दिनासतना ताचें राज्य केलें अशी कथा कथासरित्सागरांत आसा.

भुतान वा वेताळान स्मशानांत सारीचेर दवरिल्ल्या प्रेतांत प्रवेश करून स्मशानाच्या लागसार येवपी लोकांक त्रास दिल्ल्याचें प्रसंग वेताळपंचविशींत दिल्ले आसात. खेचरी मुद्रा साध्य केल्ल्यान परकाया प्रवेशाची सिध्दी प्राप्त जाता अशें हठयोगांत सांगलां.

भूत-पिशाच्च बाधा आनी अवसर ह्या संकल्पनांनी परकायाप्रवेश मानून घेवप जाता.

- कों. वि. सं. मं.

परक्राम्य पत्रां : पावती वा पृश्ठांकन करतकूच जांच्या अधिका[illegible] बदल करूं येता असो दस्तऐवज. देखीक - वचनपावती, हुंडी (Promiss[illegible] note) आनी धनादेश (cheque). हांचे मुखेल अशे दोन गुणधर्म आस[illegible] (१) सरळ तरेन हस्तांतर करूं येता अशे (२) तांचो धारक हो[illegible] पत्रावरी मेळपी पुराय हक्काचो अधिकारी जाता. हातूंतलो दुसरो गुण[illegible] परक्राम्य पत्रांक हेर दस्तऐवजापरस चड म्हत्व प्राप्त करून दिता[illegible]

परक्राम्य पत्रांचें सर्वसादारण रूप म्हळ्यार लेखी हक्क आनी[illegible] लेखी हक्क फकत पयशांविशींच आसता. जर हो लेखी हक्क[illegible] गजालींविशीं आसल्यार तो परक्राम्य पत्र जायना. देखीक [illegible] विकत घेवपाचें खरेदीपत्र हें परक्राम्य पत्र न्हय. परक्राम्य पत्रां ही [illegible] नाण्यावरी आशिल्ल्यान ताचें रोखडेंच दिवप घेवप जाता. भारतांत पर[illegible] लेख अधिनियमाक धरून परक्राम्य पत्राचे तीन प्रकार सांगल्यात[illegible]

वचनपत्रां - जाचेर लेखकान स्वता निशाणी करून कोणाय मन[illegible] वा ताणें आदिश्ट केल्ल्या वा वाहकाक पयशाची निश्चीत रक्कम [illegible] अटी बगर वचन दिल्लें आसता तें पत्र. हें वचन पयशे वा वचन[illegible] दाखयतकूच दिवपाचें वा थरिल्ले मुदती उपरांत दिवपाचें आसता. ह[illegible] दर्शनी वचनपत्र दाखयतकूच पयशे दिवंचे पडटात पूण मुदत [illegible] पत्रांत विशिश्ट मुदतकाळ सोंपतकूच पयशे दिवंचे पडटात. दर्शनी वच[illegible] काडपाचो अधिकार फकत शासनाकडेन आसता. वचनपत्र पुराय जाव[illegible] ज्या गजालींची गरज लागता त्यो अशो - (१) लेखी पत्र (२) रा[illegible] दिवपाचें वचन (३) पयशे दिवपाचे अटिविरयत निश्चीत वचन [illegible] वचनचिपत्र बरोवन दितल्याची निशाणी (५) वचन दितल्याचो नामनि[illegible] (६) देय रकमेची निश्चिती (७) रकमेची फेड रोखीन करपाचें वचन [illegible] जाका पयशे दिवपाचे ताचें नांव, वचनपत्र खंय बरयलां त्या गांवाचे [illegible] घालपाची चाल आसा.

परक्राम्य पत्रांत वचनपत्राचो आस्पाव आशिल्ल्यान धनादेशा[illegible] पृष्ठांकन करून वा पावती दिवन तिचें हस्तांतरण (transfer) क[illegible] मेळटा. पूण अडेच्या पृष्ठांकनाचे बाबतींत धनादेशाचे पयशे दिवपी बँक[illegible] कायद्यान राखण दिल्ली आसा, अशी राखण वचनपत्रावयल्या अडे[illegible] पृष्ठांकनाचे बाबतींत मेळटा. वचनपत्र करप्यान जर पयशे दिव[illegible] फटींगपणां केलीं जाल्यार वचनचिठ्ठी आशिल्ल्या मनशान तिचेक[illegible] संबंदीत आशिल्ल्या मनशांक कळोवणी दिवंची पडटा.

हुंडी - एका मनशान आपली निशाणी करून दुसऱ्या कोणाय विशि[illegible] मनशाक वा तो मनीस सांगता त्या मनशाक वा तो दस्तऐवज [illegible] येवपी मनशाक पयशांनीच दिवपाची एक विशिश्ट रक्कम दिवपा[illegible] अटींविरयत केल्ली लेखी आज्ञा. हुंडी पुराय जावपाक ह्यो गजाली [illegible] गरजेचें आसता. (१) अटींविरयत लेखी आज्ञा (२) जाका आज्ञा के[illegible] त्या मनशाचें नांव (३) आज्ञा करपी मनशाची निशाणी (४) आज्ञेप्र[illegible] दिवपाचो थरावीक रकमेचो उल्लेख (५) पयशे कोणाक दिवपाचे [illegible] नांव.

ह्या मनशाक हुंडी करारपत्र करून वा फकत हुंडीचें हस्तांतर क[illegible] दुसऱ्या मनशाक ते हुंडेचे पयशे वसूल करपाचो अधिकार दिवंक मेळट[illegible]

धनादेश – एके विशिश्ट बँकेचेर मागणी करतकूच पयशे मेळ[illegible] दिवपी दर्शनी हुंडी. धनादेश बँकेचेर काडटकूच तो जे बँकेचेर काड[illegible] ते बँकेंत जर खातेदाराचे म्हणजेच धनादेश काडपी मनशाकडेन फा[illegible]

...ल्लक नासले जाल्यार बँक धनादेशाचे पयशे दिना. बँकेन ...क थरावीक शिमेमेरेन तारणार वा तारणावयर ज्यावेळार रीण ... मान्य केल्लें आसता, तेन्ना ते शिमेमेरेन खातेदाराचे पयशे ... ठेव कशी आसता. ताका लागून बँक ते शिमेमेरेन खातेदाराच्या ...चे पयशे दिता. पूण ती शीम हुंपतकच मात बँक धनादेशाचे ...वंक शकना.

...देश वा हुंडी वा वचनपत्रां दोन तरांची आसूं येतात. १) नामजोग ... हाचे पयशे आदात्याक (doner) वा ताचो आदेश दिल्ल्या ... दिवपाचे आसतात. (२) दर्शनी (बॅरर) : हाचे पयशे आदात्याक ...तप्याक दिवपाचे आसतात.

...ांकन हें चड करून दोन तरांचें आसता. पुराय पृष्ठांकन आनी ...ष्ठांकन. हातूंत एक धारक जो दुसऱ्या धारकाक हे अधिकार ... आसता ताचो उल्लेख करून आपली निशाणी करता आनी ...या पत्राचो धारक करपाचे नदरेन परक्राम्य पत्र दिता. हाका ...ष्ठांकन म्हण्टात. कोन्या पृश्ठांकनांत धारक हो सुर्वेक त्या पत्राचेर ... करता आनी ताचे पयशे कोणाक दिवपाचे ताचें नांव पृश्ठांकन ... बरयना. पूण पत्र वाहकाक हे पयशे मेळटात. ताका लागून ...गेरे पृश्ठांकन म्हण्टात. ताका लागून ह्या पत्राचें रूप उपरांत ना...ते परक्राम्य पत्र दर्शनी जाता. म्हणजेच हाचेफुडें हो अधिकार ...णाय तिसऱ्या मनशाक दिवपाचो आसल्यार फकत हस्तांतरान हे ...र दिवप घेवप जातात. हाचेभायर धनादेश हो रेखांकीत वा ...केतूय आसूं येता.

...ना धनादेशाचेर दोन समांतर रेगो ओडटात तेन्ना ताका रेखांकीत ... म्हण्टात. ह्या दोन रेगांमदीं आनी कंपनी वा ताचें ल्हान रूप वा ...नेगोशिएबल' अशेंय केन्नाय बरयतात. हे शब्द म्हळ्यार रेखांकनाचेच ...तेन्ना धनादेश हो रेखांकीत आसता तेन्ना तो जे बँकेचेर काडटात ...ी बँक धनादेशाची रक्कम बँक खात्यार जमा करपाखातीर दिता. ...व धारकाक हे पयशे रोख मेळनासतना ताका ते ताचे बँकेकडल्यान ... पडटात. रेखांकनांत 'अकाऊंट पेई' वा 'पेई' हे शब्द वापरिल्ले ...सार त्या धनादेशाचे पयशे फकत आदात्याच्या खात्यांतूच जमा ...

...डीचे मुखेल प्रकार थळ, काळ, मनीस आनी उद्देश हांचेर आदारून ...तात

...ळ हुंडी - हातूंत अंतर्देशीय आनी विदेशी हुंडी हो प्रकार मोडटा. ...शीय हुंडी ही देशांमदींच वा देशांतल्याच मनशाचेर काडिल्ली हुंडी. ...र विदेशी हुंडी एका देशांतल्यान दुसऱ्या देशाचेर वा एका देशांतल्या ...न दुसऱ्या देशांतल्या मनशाचेर काडिल्ली हुंडी.

...ाळ हुंडी - हातूंत दर्शनी आनी मुदती अशे दोन प्रकार आसात. ... हुंडेचे पयशे दाखयतकूच मेळटात जाल्यार मुजती हुंडेचे पयशे ... बरयल्ली मुजत सोंपतकूच मेळटात.

...क्ति हुंडी - हो प्रकार नामजोग हुंडी वा दर्शनी हुंडी असो आसा.

...द्देश हुंडी - हातूंत हक्कपत्रासयत हुंडी वा कोरी हुंडी (क्लीन ...) अशे भाग करतात.

...ारतांत शहाजोग हुंडी, जबानी हुंडी, मुलतानी हुंडी, जोखमी हुंडी ...वेगवेगळे प्रकार आसात.

...ुर्विल्ल्या काळासावन भारतांत हुंडी वेव्हार चलता. हुंडेचें मुखेल रूप पयशे वसुलीसंबंदान आशिल्लें वा मेळिल्ले अधिकार हें आशिल्ल्यान बँको हे अधिकार विकते घेवन ताचेर कळंतर रुपान वा कसररुपान पयशे मेळयतात. बँको हुंडी विकती घेतना तांची फावो ती तपासणी करता. हे तपासणेंत ज्या गजालींचो आस्पाव जाता, त्यो गजाली ह्यो -

(१) हुंडी जाचेकडल्यान विकती घेवपाची ताची पत

(२) हुंडी ज्या मनशाचेर काडल्या ताची पत

(३) हुंडेची रक्कम

(४) हुंडी केन्ना फारीक जातली ती मुदत

(५) हुंडेचेर आशिल्ल्या निशाण्यांची पृश्ठांकनाची पत

(६) हुंडी काडपाफाटलो उद्देश.

ही तपासणी जातकूच बँक विपत्र वा हुंड्यो विकत्यो घेता आनी ती हुंडी दर्शनी आसल्यार बँकेच्या थरयल्ल्या दरान हुंडेचे रकमेचेर पयशे आकारून उरिल्ली रकम खातेदाराच्या नांवान जमा करता. पूण हीच मुजत हुंडी आसल्यार बँक तिजेर कसर (discount) आकारता.

हुंडी आनी विपत्र (बिल्स ऑफ एक्स्चेंज) - हातूंत वस्तुतः तत्त्वाचो फरक ना. कांय प्रमाणांत फरक आसा तो तपशिलाविशींचो. देखीक - शहाजोग हुंडेचे पयशे फकत खात्रीच्याच मनशाक मेळटात. जोखमी हुंडेन जापसालदारकी दाखयतात आनी त्या जोखमी ऐवजान (डॉक्युमेंटरी बिल्स) म्हाल पावयतकूच ताचे पयशे मेळटात वा पयशे दिवप जातात. जबानी हुंडेंत रकम एकेकडल्यान दुसरेकडेन धाडूं येता आनी ताची पावतीय पयशे धाडप्यांक मेळूंक शकता. हाचेभायर हुंडेचो आनीक एक प्रकार म्हळ्यार मुलतानी हुंडी. हेर हुंड्यो म्हालाखातीर काडिल्ल्यो आसतात. पूण मुलतानी हुंडेचें स्वरूप सावकारी हुंडी अशें आसता. म्हणजेच उशणे दिल्ले पयशे फारीक करपाखातीर मुलतानी हुंड्यो वापरतात.

भारतांत १८८१ च्या परक्राम्य पत्राच्या अधिनियमांत परक्राम्य पत्राविशीं कायदेशीर तरतूद आसा. पूण ते परक्राम्य लेख ह्या अधिनियमांत केल्ल्या धनादेश, हुंडी वा वचनपत्र हांचे व्याखेबरहुकूम नासतात. तांकां ह्या कायद्यांतल्यो तरतुदी लागू जायनात. देखीक, पतपेड्यांच्यो हुंड्यो, रीणपत्रां, राजपत्रां, पोस्टल ऑर्डर, शॅर सर्टिफिकेट.

परक्राम्य पत्रांचो वापर संवसारीक वेपारांतूय करता आशिल्ल्यान चड करून वेगवेगळ्या राश्ट्रांतले हेविशींचे कायदे सारके आनी सुसंगत आसप वेपारी नदरेन म्हत्वाचें आसता. ब्रिटनान १९५७ त धनादेश अधिनियम (चेक ॲक्ट) करून आनी अमेरिकेन आपल्या एकसमाज परक्राम्य लेख अधिनियमांत (युनिफॉर्म नॅगोशिएबल इन्सट्रूमँट्स लॉ) सुदारणा करून काळाप्रमाण फेरबदल केल्यात. भारतांतूय ह्या प्रस्नाचो फेरविचार करपाखातीर भारतीय बँकिंग आयोगानी आपल्या १९७२ च्या अहवालांत विचार मांडल्यात.

- कों. वि. सं. मं.

परजा : एक आदिवासी जमात. हो गोंडांचोच एक फांटो आसून तो खूब फाटसारिल्लो आसा. मध्य प्रदेशांतल्या बस्तर जिल्ह्यांत ह्या लोकांची वसती आसा. ह्या जिल्ह्यांत तांकां धूर्व अशींय म्हण्टात. तांचेमदीं भाशेवयल्यान मरी, मटरा आनी हळबा अशे भेद जाल्यात.

जमातींतल्या दोन पुर्वज भावांतल्या व्हडल्या भावाच्या वंशजांक परजा

(प्रजा म्हळ्यार सबजेक्ट) समजतात. पयलीं वरंगळच्या राजाचे सैनीक म्हणून ह्या लोकांनी बस्तर राज्यांत प्रवेश केलो आनी थंयच स्थायीक जाले अशें सांगतात.

हे जातीचे तीन पोटभेद आसात : तगर, पेंग आनी मुदरा. हातूंतले फकत तगर हेच बस्तर जिल्ह्यांत दिसतात. हे लोक मध्यम बांद्याचे आनी सावळ्या वर्णाचे आसतात. ते रानांतल्यान कंदमुळां, म्हेंव, गोम, लाख शारांनी व्हरून विकतात. कांय लोक शेती करतात. शिकार करप, वखदी वनस्पत विकप हेय वेवसाय ते करतात.

गोंडी भाशेची एक बोली पारजी ही तांची सदचे जिणेंतली बोलीभास.

ह्या लोकांच्या माथ्यार दाट केंस आसतात. तांचे ओंठूय दाट आसतात. दादले लंगोट बांदतात. तांच्यो बायलो भेंडाक ल्हानसो कपडो गुठलायतात. बायलांचे हड्डें उकतेंच आसता. त्यो गळ्यांत मणयांच्यो माळो घालतात. तशेंच हातांनी आनी पांयांनी पितूळच्यो वस्ती घालतात.

हे लोक कुळीचिन्नवादी आसून ह्यो कुळी अंतर्विवाही आसात; पूण जमातींची संख्या उणी आशिल्ल्यान ते बहिर्विवाह लेगीत जातात. चले-चलयांचे संमतीन लग्नां जातात. देज दिवंचें पडटा. तांच्या लग्नाचो धर्मीक असो कसलोच सुवाळो जायना. भुरगीं आपुणूंच आपलो जोडीदार सोदून घोव-बायलेचें नातें जाहीर करतात. लग्नां चड करून चैत्र म्हयन्यांत करतात. आते-मामे भावंडांचें लग्न प्रतिश्ठीतपणाचें मानतात. लग्न जावंक नाशिल्ल्या दादल्याक समाजांत मान नासता. तेखातीर ताचें मामेभयणीकडेन लग्न केल्ल्याचो उपचारीक सुवाळो करतात. लग्ना वेळार नाचाचें आयोजन करतात.

हे लोक जडप्राणवादी आसुनूय हिंदू दैवतां पुजतात. दांतेश्वरी हे देवतेक ते पुजतात. भुतांखेतांचेर, जादूटोण्याचेर तांचो खूब विस्वास आसा. खाशेल्या प्रसंगार ते कोंबो बळी दिवन भूमिपुजन करतात.

परजा लोक मडें पुरतात. पुरचे पयलीं मड्याचे पांय अस्तंत दिशेन करतात. मडें पुरतकूच ताच्या आत्म्याचें प्रतीक म्हणून घरा परततना एक नुस्तें धरून हाडटात. मडें पुरिल्ल्या जाग्यार शीत आनी उदक दवरून तीन तें णव दीस सुतक पाळटात. उपरांत बाजारांत आपले जमातीच्या लोकांक मेळून सोरो आनी गोड पदार्थ वांट्टात.

- कों. वि. सं. मं.

परदेशी, लक्ष्मण परशुराम : (जल्म : ३ ऑगस्ट १९२९, येरवडा - हवेली पुणें - महाराष्ट्र).

सुटकेझुजारी. तो प्रजा सोशलिस्ट पार्टीचो वांगडी आशिल्लो. १५ ऑगस्ट १९५५ ह्या दिसा नारायणराव साळसकर हाच्या फुडारपणाखाला आरोंदेच्यान गोंयांत येवन कोरगांव - पेडण्यां जाल्ल्या सत्याग्रहांत ताणें वांटो घेतलो. महाराष्ट्र सरकारान सन्मानपत्र दिवन ताचो भोवमान केला.

- कों. वि. सं. मं.

परधान : गोंड आदिवासी लोकांचो एक फांटो. ह्या लोकांची वसती चड करून मध्य प्रदेश आनी महाराष्ट्रांतल्या विदर्भ वाठारांत आसा. ह्या लोकांक पन, मोकासी वा भाऊ, देसाई, पठारी, पनाल ह्या नांवांनीय वळखतात. ह्या सगल्या नांवांच्यो परधानांनी व्युत्पत्त्यो दिल्यात. जो मनीस पराचें म्हळ्यार दुसऱ्याचें धान म्हळ्यार अन्न खाता तो परधान अशीय तांची एक व्युत्पत्ती आसा.

परधान लोक गोंडांच्या आलाशिऱ्यान तांचे लागसारूच रावता. गोंड ज्या सात भावांपसून जाले, तातूंतल्या सातव्या भावाचे हे आसात अशी गोंडी दंतकथा आसा. पयलींच्या काळांत परधान हे पुरयत, राजघराण्यांतले प्रधान, पुजारी, भाट अशीं कामां क परधानांच्यो बायलो गोंड लोकांकडेन सुविणीचें तशेंच तांच्या चल आंगार पाडपाचें काम करताल्यो. गोंड राजाउपरांत तांचीं ही आपोआप सुटलीं आनी आपलो चरितार्थ चलोवपाखातीर ते मारयो करपाक लागले.

मध्य प्रदेशांत परधान लोकांक परगनिहा वा देसाई म्ह छत्तीसगढाच्या वाठारांत तांकां 'परधान पठारिया' म्हण्टात. बाल 'मोकाशी' म्हणून पाचारतात. परधान लोक गोंडांक रामराम 'बाबू जोहार' म्हण्टा आनी गोंड लोक तांकां 'जोहार पठारी' म्ह

परधान हे आमचेच अशें गोंड म्हण्टात पूण तांचेकडेन गों लग्नसंबंद दवरिनात. परधान गोंडांकडेन जेवतात. पूण गोंड परधान जेविनात. गोंड लोक परधानांक उणे लेखतात.

परधानांत राजपरधान, गोंडा परधान आनी थोटिया परधान थोटिया परधान अशे तीन पोटभेद आसात. राज गोंड दादल परधान बायल हांचेपसून जाल्ले संततीक राजपरधान म्हण्टात. चंद्र परधानांचे दोन भाग आसात - गोंड पठारी आनी चोर पठारी. न देगणांत परधानांचे राजनेंगी आनी गोगिया अशे दोन भेद आनिकूय हेर भेद आसात. परधानांत धुर्व, भगदिया, कम्र, मरबी, मरकम अशीं खूब कुळां आसात. हीं नांवां तांच्या देवकांव पडल्यांत.

परधानाचीं चड करून मातयेचीं तीन घरां आसतात. मदीं व्हड आसता. ताका देवघर म्हण्टात. ह्या घरांत देव, बना नांवाचें वाद्य रांदची कूड आसता. ह्या घराचे कुशीक आनीक दोन घरां आ व्हडल्या पुताचें लग्न जातकूच तो मदल्या व्हडल्या घरांत रावता. - बापूय कुशीच्या एका घरांत रावतात. तिसरें घर गोठ्याक दव

परधानांचीं घरां एकमेकांपसून पयस आसतात. तांच्या तरातरांच्यो आकृती काडिल्ल्यो आसतात.

गोंडांच्या घरा वचून पदां म्हणप आनी ते दितात तें अन्न खाव भरप अशी तांची परंपरा आसा. लग्नसुवाळो वा दुसरें कसलें आसल्यार थंय तांकां वचचें पडटा. तेखातीर ते एका जाग्या उरनात. भोंवत राविल्ल्यान खूबदां तांकां मेळटा तें अन्न खावचें

भगवान आनी बडा पेन हे तांचे मुखेल देव. बडा पेन हाका ब बुढा पेन वा बुन्हा देव अशींय नांवां आसात. बन्सबोरन मर्रा देव ह दुश्ट देव आसा. दुयेंत मनशांक बरें करपी भगताक ते गुणिया म्हण्टात. दुयेंस वा कसलोय रोग हो देवाच्या कोपाक लागून जात तांची समजूत आसा. अशा वेळार ते भगताक आपयतात आनी देवाचो कोप जाला तें सोदून काडून ताका बळी दितात.

परधानांच्या सणा-परबांचे दीस थरिल्ले आसतात. पूण ते सोयीन सगळे सण मनयतात. हाचें कारण कसलीय परब, मनयतना, घरातले सगळे लोक हाजीर आसप तशेंच सुदृढ अ गरजेचें मानतात. एकती उत्सव, हरेली उत्सव, नवा उत्सव ते मरहाई जात्रा हे तांचे कांय मुखेल उत्सव ते मनयतात.

…वलयो पिरायेंत येतकूच तांचे आवय-बापूय लग्नां थरयतात. …ते-मामे भावंडांमदीं लग्नां जातात, पूण तेखातीर चल्या-चलयेची …चारतात. लग्नांत देज दिवपाची चाल आसा. न्हवऱ्याकडेन देज …ऐपत नासल्यार तो व्हंकलेगेर काम करता. लग्नापयलीं नियोजीत …आपले व्हंकलेक काळ्या पोतीची माळ दिता आनी ती माळ …ालता त्या दिसापसून व्हंकल न्हवऱ्याच्या घरांतली जाली अशें … लग्नाच्या वेळार न्हवरो व्हंकलेगेर वतना हातांत खंजीर घेता …ळ पांगुरता. एक गोल काडिल्लो आसता, ताका पांच प्रदक्षणां …ानी व्हंकलेचो हात धरता. तिणें आपली घट्ट केल्ली मूठ तो …आनी तिच्या करंगळेच्या बोटांत लोखणाची मुदी घालता. उपरांत …ो उजवो पांय तिच्या पांयाचेर दवरता आनी हो लग्नसुवाळो

…दीं घटस्फोटाची चाल आसा. खाशा भावाची विधवा बायल …धाकल्या देरावांगडा लग्न जावंक शकता.

…जातकूच ताची वार घरांतूच पुरतात आनी त्या जाग्यार (अग्नी …करप) दिवो पेटोवन तो स दीस तसोच दवरतात. भुरगें …च ताका शींक आयल्यार तें दुश्चिन्न मानतात. सव्या दिसा …जा करतात. त्या वेळार शेजारच्या बायलांक आपोवन हाडून …वण आनी सोरो दितात. त्याच दिसा भुरग्याचो मामा ताचे …दोन फुडले आनी दोन फाटले केंस कापता. भुरग्याचो जल्म …जाग्यार दिवो पेटोवन दवरतात. बाराव्या दिसा भुरग्याक नांव …

…न लोकांमदीं मडें लासपाची तशेंच पुरपाचीय चाल आसा. …नशाचो व्हडलो पूत अग्निदहनाचे विशिश्ट संस्कार करता. …सा बायलो अस्थी एकठांय करतात. स म्हयन्यांनी वा वर्सान …रतात. वर्साउपरांत मेल्ल्या मनशाच्या नांवान 'कूंड' नांवाचो …तात. हो विधी केलोना जाल्यार मृताचें भूत त्या कुटुंबाक त्रास …गी तांची समजूत आसा.

…परबेक परधान लोक आपलीं घरां धवे मातयेन रंगयतात. न्हावन- …तले सगळे जाण्टे लोक एकठांय येवन सोरो पियेतात आनी …कोंबी भाजून खातात.

…री म्हळ्यार भिक्षा हो तांचो मुखेल वेवसाय. दर तिसऱ्या वर्सा …आपल्या कुळाच्या गोंडाकडेन भिक्षा मागपाक वता. अशा वेळार …दासोंदी आनी गोंडाक ठाकूर अशें म्हण्टात. परधानान आपल्या …गोंडाभायर हेर कोणायकडेन भिक्षा मागल्यार ताका जातींतल्यान …लतात

…हे तांचें लाकडी वाद्य आसता. तें बडा पेन प्रतीक आसा, अशें ते …हे वाद्य तयार करतना तांकां कांय पथ्यां पाळचीं पडटात. हें …र करतना ते देवाचें नांव घेतात. ताका मोरापाखां, घुंगूर, …गोंडे लावन सजयतात.

…प्रदेश, महाराष्ट्र, मध्य प्रदेश आनी ओरिसांत ज्या सुवातींनी …क रावतात, थंय परधान लोकांची वसती आसा. परधानांच्यो …ी, कुळगोत्रां गोंडांभाशेनूच आसात. पूण परधान लोक, धर्मीक …ा उरतात त्यो वस्तू वा मरणा वेळावयले कपडे घेतात म्हणून …क तांकां उणे मानतात.

– कों. वि. सं. मं.

परब, यशवंत काळे : (जल्म : १९२०, थिवी - बारदेस).

सुटकेझुजारी. सुर्वेक तो 'नॅशनल कॉंग्रेस गोवा' हे संघटनेचो वांगडी आशिल्लो. उपरांत 'आझाद गोमंतक दल' संघटनेचो वांगडी जालो. सुटकेझुजारी विश्वनाथ लवंदे हाच्या मार्गदर्शनाखाल तो गोंयचे सुटकेखातीर वावर करतालो. बसकांनी वांटो घेवप, चोरयां रानांतल्यान वचपा खातीर क्रांतीविरांक वाटो दाखोवप असलीं कामां तो करतालो. ३ मे १९५५ ह्या दिसा पोलिसांनी ताका धरलो आनी साडेआठ म्हयने बंदखणींत दवरलो. भारत सरकारान ताम्रपत्र दिवन ताचो भोवमान केलो.

– कों. वि. सं. मं.

परभी : प्रभू लोकांचे बोली भाशेचें नांव. हे बोलीक कायस्थी, मुंबयकारांची कायस्थी, दामणी अशींय नांवां आशिल्लीं. मुंबय, ठाणें आनी दमण ह्या भागांतले लोक भोवसंख्येन ही बोली उलयतात. हे बोलींत चडशें साहित्य ना. कसलेंय नाटक वा कांय स्फूट लेख तितले उपलब्ध आसात. ही बोली सद्या वेव्हारांतल्यान पुराय लुप्त जाल्या. ग्रंथीक मराठी भाशेक ही बोली खुबूच लागसल्ली आसा. तिचेर गुजराती भाशेचोय बरोच प्रभाव दिश्टी पडटा. परभी बोलीचो एक नमुनो असो - कोणी एक माणसाना दोन पोर होती. त्यानचा लाना बापाला बोलला. बाबा जो दौलतीचा भाग माला येयाचा तो दे मग त्याजून त्याला दौलत वाटून दिल्ही. मग थोडे दिसान धाकटा पोर अस्क गोळा करून दूर देसाला गेला न तिकडे उधळपट्टी अस्की दौलत घालविली. मग त्यातून अस्क खरचल्यावर ते देसान फार दुक्काळ पडला. त्यासाठी त्याला अडचण पडण्या लागली. तव तो ते देसानचे एके माणसाजवळ जावून रायला. त्याजून ते त्याला दुकर चारन्याला त्याचे शेतात धाडला. तव डुकर जी टरफल खात असत त्याचे वर त्याजून आपल पोट भरवं अस त्याला वाटलं न कोणी त्याला काय दिल्लनय!

– कों. वि. सं. मं.

परमार्थ : परम (श्रेश्ठ) अधीक अर्थ (लाभ). म्हणजे सर्वोच्च लाभ. परमार्थ हें जल्माचें सार्थक समजप जाता. संवसारांत दुख्ख, अज्ञान, अन्याय हांचेवरवीं अपूर्णताय आनी असमाधान हांचो अणभव येता. अशे परिस्थितींत मनशाक प्राप्त वेव्हारापलतडचें म्हणजेच अध्यात्मीक थरावयले प्राप्तीचो ध्यास लागता. पाच ज्ञानेंद्रियां आनी बुध्द हांच्या आवाक्याभायल्या ज्ञानाचो एक प्रांत आसा आनी थंयच्या ज्ञानाची मनशाक ओड लागता. ह्या ज्ञानाचे साधनेक परमार्थाची प्रवृत्ती म्हण्टात.

धर्म, अर्थ, काम आनी मोक्ष ह्या चार मुल्ल्यांचेर पुरुशार्थाची बसका बसयल्ली आसा. पयलीं तीन मुल्ल्यां हीं चवथ्या मुल्ल्याक साधनीभूत मानल्यांत. मोक्ष प्राप्ती हें जिवीत साफल्य मानलां आनी ह्या साफल्याचे प्राप्तीची वाड परमार्थाकडेन जोडल्या.

परमार्थावरवीं आत्मज्ञानाची प्राप्ती जाता आनी अंतर्यामी परब्रह्माचो साक्षात्कार जाता. परमार्थ परमात्म्याचो अणभव दिता.

परमार्थ हें सर्वोच्च सूख आसून तें जल्माचें सार्थक मानलां.

परमार्थाची प्राप्ती ही साधनेवरवीं जाता. साधनेचे प्रकार साधकाप्रमाण वेगवेगळे आसतात. भक्तीयोग, ध्यानयोग हे साधनेचे मुखेल प्रकार आसात.

परमार्थ

परमार्थाचीं साधना करतल्यान कांय पथां पाळपाची गरज आसता. तातूंतलीं मुखेल पथा (१) वैराग्य (२) प्रपंचाची अनासक्ती (३) नितळ अंत:करण (४) शुद्ध जिवीत आनी (५) देव भावार्थ आत्मज्ञानावरवीं परमार्थाची प्राप्ती आशिल्ल्यान ताचे प्राप्तीखातीर सद्‌गुरूच्या मार्गदर्शनाची गरज सांगल्या.

– कों. वि. सं. मं.

परराश्ट्रीय धोरण : एका राश्ट्रान दुसऱ्या राश्ट्रांविशीं आपणायिल्लें धोरण म्हळ्यार परराश्ट्रीय धोरण. परराश्ट्रीय धोरणांत त्या राश्ट्राचो संवसारीक राजकारणांतलो उद्‌देश, तेविशींच्यो येवजणो आनी तेविशींची प्रत्यक्ष कृती हांचो आस्पाव आसता. एकुणिसाव्या शतमानांत राश्ट्रवादाच्या उदयाउपरांत प्रत्येक राश्ट्र स्वतंत्र आसचें, हें तत्त्व सर्वमान्य जालें. जगांतल्या अशा स्वतंत्र राश्ट्रांच्या परस्परसंबंदांक आकार मेळून तातूंतल्यान एके आंतरराश्ट्रीय वेवस्थेचें रूप तयार जालें. आर्विल्ल्या काळांत दरेक राश्ट्र आंतरराश्ट्रीय समुदायाचो एक भाग आशिल्ल्यान हेर राज्यांकडेन आपले संबंद निश्चीत करपाचे गरजेंतल्यान ताका आपलें परराश्ट्रीय धोरण थरोवचें पडटा. 'धोरण' ह्या शब्दांतल्यान पूर्व-नियोजनाचो अर्थ स्पश्ट जाता. पूण अंतर्गत क्षेत्रांतल्या अर्थीक वा समाजीक धोरणापरस परराश्ट्रीय धोरणाचें स्वरूप वेगळें आसता.

परराश्ट्रीय धोरण हें कितल्याशाच अनियंत्रीत घटकांचेर आदारून आसता आनी देखून आंतरराश्ट्रीय क्षेत्रांतलीं आपलीं उद्‌दिश्टां साध्य करपाखातीर खंयच्याय राज्याक क़ालबध्द तशेंच येवजण आशिल्लें अशें आंखीव धोरण थरोवप शक्य नासता. हे नदरेंतल्यान परराश्ट्रीय धोरणाची तुळा स्वयंचलीत व्हड्यापरस नौकानयनाकडेन करपासारकी आसा. जशेपरी प्रवाह, वारो, भरती-सुकती हे घटक मतींत घेवन इत्सा केल्ले सुवातीर पावपाखातीर तारयो हे आपले परिस्थितीकडेन स्वताक जुळोवन घेता, त्याप्रमाण राज्यकर्त्यांक भायले उद्‌देश साध्य करपाखातीर, स्वताच्या नियंत्रणाभायर आशिल्ले कितलेशेच घटक आनी वयलेवयर घडपी अकल्पीत घडणुको मतींत घेवन आपल्या धोरणाची दिशा आनी डावपेंच थरोवंचे पडटात. अर्थांत परराश्ट्रीय धोरण परिणामकारक जावपाखातीर तातूंत एकसुत्रताय आनी लवचीकपण हे दोनूय गूण गरजेचे आसतात.

इ. स. प. चवथ्या शतमानांत कौटिल्यान आपल्या अर्थशास्त्रांत राजान आपणावपाच्या परराश्ट्रीय धोरणाविशींची चिकीत्सा केल्या. कौटिल्याचे कल्पनेप्रमाण राजाचें ध्येय आपल्या राज्याची वृध्दी करून साम्राज्य स्थापन करप, स्वता चक्रवर्ती जावप हें आसूंक जाय. कौटिल्याच्या मताप्रमाण धोरणाचें येस आनी अपेस हें वेगवेगळ्या शक्तींचेर पातयेवन आसता. तेभायर धोरण राबोवपाखातीर साम, दाम, दंड, भेद ह्या चार पर्यायी उपायांची चर्चाय कौटिल्यान केल्या.

खंयच्याय देशाच्या परराश्ट्रीय धोरणाकडेन प्रळोवपाचे पारंपारीक नदरेप्रमाण थंयच्या प्रस्थापीत राज्यकर्त्या वर्गाची विचारसरणी, तांचीं मुल्यां हांचो अभ्यास करतात. दरेका देशाचें परराश्ट्रीय धोरण हें थंयच्या राज्यकर्त्या वर्गाच्या मुल्यांचें आनी विचारप्रणालीचें प्रक्षेपण आसता, असो समज ताच्या मुळाकडेन आसा. ह्या अर्थान परराश्ट्रीय धोरणाचें वर्गीकरण लोकशायवादी, सर्वंकश सत्तावादी, उदारमतवादी, साम्यवादी, आक्रमणवादी अशें आसतालें. ह्या अर्थानूय इंग्लंडाचें धोरण उदारमतवादी, जाल्यार दुसऱ्या म्हाझुजापयलीं जपानाचें आनी सध्या चीनाचे ध… आक्रमणवादी आसा, अशें सांगतात. सर्वसादारण लोकांची परराश… धोरणाकडेन पळोवपाची हीच नदर आसता. इंग्लंडांत झुजाउपरा… काळांत सत्ताधारी पक्ष खूबदां बदलून लेगीत परराश्ट्रीय धोरण बदल… १९१७त रशियांत क्रांती जावनय रशियाच्या परराश्ट्रीय धोरणाचें… व्हडलेंशें बदललें, अशें म्हणप समा जावंचेंना.

परराश्ट्रीय धोरण थीर नासता, तें प्रवाहासारकें आसता. राज्य… क्षेत्राभायले परिस्थितीचेर प्रभाव घालपाखातीर राश्ट्रान केल्या कृ… तो क्रम आसता. ह्या धोरणांत एके तरेचें सातत्य आसले, त… राश्ट्रांच्या निर्णयाचो आनी धोरणांचो खंयच्याय राश्ट्राच्या पर… धोरणाचेर परिणाम जावप अटळ आसता. राश्ट्रीय धोरणासा… परराश्ट्रीय धोरणाचें उद्‌दिश्ट राश्ट्रहीत सादप, हेंच आसता आ… साध्य करपाचे नदरेन हेर राश्ट्रांच्या वेव्हारांचेर, धोरणांचेर नि… मेळोवपाचे यत्न राज्यकर्त्यांक करचे पडटात. आपलेकडेन स… आशिल्ल्या राश्ट्रांचें धोरण राश्ट्रहिताक अनुकूल करप हो ह्या धोर… एक म्हत्वाचो भाग आशिल्लो.

परराश्ट्रीय धोरणांत फुडल्या विशयांचो आस्पाव जाता -

१. आंतरराश्ट्रीय वेव्हार करतना राज्याचीं उद्‌दिश्टां नदरेमुखार द… राश्ट्रहीत साध्य करपाचो यत्न करप.

२. आपल्या धोरणाविशींच्या सिध्दान्ताचें प्रतिपादन करप

३. आपल्या राश्ट्राचे तांकीप्रमाण हेर राश्ट्रांकडेन अर्थीक, राज… सैनिकी संबंद जोडप वा हेर राश्ट्रांच्या हिताच्या संदर्भांत अर्थीक, ल… तशेंच आंतरराश्ट्रीय स्थितीचें मूल्यमापन करप.

पयलीं राश्ट्रसंघ आनी उपरांत एकवटीत राश्ट्रसंघटना ह्या संवस… संघटनांचे स्थापणुकेउपरांत परराश्ट्रीय धोरण आनी संवसारीक राज… हांकां एक नवें म्हत्व प्राप्त जालां. अशा संवसारीक संघ… स्थापणुकेउपरांत परराश्ट्रीय धोरण आनी संवसारीक राजकारण एक नवें आनी वेगळेंच म्हत्व प्राप्त जालां. अशा संवसारीक संघ… पालव दिवप, तांच्या हेर घटकसंस्थांचे राश्ट्रहीत जोपासपाखातीर राश्ट्राची प्रतिश्ठा वाडोवपाखातीर उपेग करप हांचोय आस्पाव परर… धोरणांत जाता. हेर राश्ट्रांकडलो संघर्श टाळपाखातीर आनी खंय… प्रकारच्या चेपणाचो प्रतिकार करपाक उपेगी थारतलें, अशा घडणु… आनी राजनितीचो आस्पाव परराश्ट्रीय धोरणांत जायत आसता. … नदरेन पळेतना परराश्ट्र संबंदांतल्या खंयच्याय निर्णयाचो विचार क… त्या राश्ट्राचीं हेर उद्‌दिश्टां, ध्येयधोरणां, अर्थीक स्थिती, रा… परिस्थिती, समाजाची नदर, भुगोलीक सुवात ह्या गजालींचोय … करचो पडटलो.

खंयच्याय राश्ट्राच्या अंतर्गत आनी परराश्ट्रीय धोरणाचो ल… संबंद आसता. परराश्ट्रीय धोरणांतल्या निर्णयाचो परिणाम खूबदां … धोरणांचेर जाता. झूज, शांतताय हांचेविशींच्या धोरणांचोय परराश्ट्रांवि… निर्णयांचेर परिणाम जायत आसता. लोकशायी राजवटींत परर… धोरणाचें रुप निमाणें नियंत्रण लोकांचें, लोकांच्या प्रतिनिधींचें अ… अंतर्गत धोरण आनी परराश्ट्रीय धोरण हांच्यांतलीं मुखेल सुत्रां एका… पोशक आनी पूरक आसचीं पडटात. परराश्ट्रीय धोरण खास … राश्ट्रीय धोरणांचीच फुडली वाटचाल करीत आसता.

राश्ट्राच्या हिताची पोसवण करप, राज्याच्या भूंयप्रदेशाचें, आ…

...रिकांचें रक्षण करप, राजकीय क्षेत्राभायर अर्थीक, संस्कृतीक, ... विज्ञानीक आदी क्षेत्रांनीय हेर राष्ट्रांकडेन सहकार करप, ...वप करून विकास सादप हीं परराष्ट्रीय धोरणाचीं मुखेल ... आसतात. कांय खेपे प्रदेश विस्तार करप, साम्राज्य वाडोवप ... नदरेमुखार दवरतात. विसाव्या शतमानाच्या दुसऱ्या अर्दांत ...ादाची संकल्पना बदलल्या. प्रदेश जिखून ताब्यांत दवरचे सोडून ...नेयत्रण आनी राजकी प्रभाव हांचेवरवीं हेर राष्ट्रांचेर प्रभुत्व ...लां राष्ट्रांतल्या प्रभावी दबाव गटांचो त्या राष्ट्राच्या परराष्ट्रीय ...रूय अंकूश आसता, अशें नदरेक आयलां. तेन्ना त्या दबाव ...त सादप हें परराष्ट्रनितीचें एक उद्‌दिश्ट जावन उरता. आपल्या प्रतिश्ठा वाडोवप हेंय एक म्हत्वाचें उद्‌दिश्ट अशें मानतात. ...ले तत्त्वप्रणालीचो प्रचार आनी प्रसार करप हेंच कांय परराष्ट्रीय ... मुखेल उद्‌दिश्ट थरयतात. रशियाच्या परराष्ट्रीय धोरणाचें ... साम्यवादाचो प्रसार सादप, साम्यवादी राश्ट्रांक मदत करप, ...ी राज्यांतल्या साम्यवादी पक्षांक, कामगार संघटनांक मदत ... आसता. अमेरिकन परराष्ट्र नितीचे प्रवक्ते लोकशाय आनी ... हांच्या रक्षणाक बांदिल्ले आसात, अशें समजतात, पूण कांय ...यी राष्ट्रांक शस्त्रांची मदत करतात.

...राष्ट्रीय धोरण थरोवपी राज्यकर्ते वा मुत्सद्दी, त्या धोरणाचीं ..., ताचेफाटलीं मुळावीं तत्त्वां आनी तीं धोरणां चालीक लावपाखातीर ... येवपी साधनां हे सगळे घटक परराष्ट्रीय धोरणांत म्हत्वाचे ... परराष्ट्रीय धोरणांचेरूय लोकमताचो प्रभाव पडटा. दळण-...ीं वाडटीं आनी गतीमान साधनां राष्ट्र-राज्यांची वाडिल्ली संख्या, ...त, अण्वस्त्रां आनी क्षेपणास्त्रां हांची महासत्तांकडेन आशिल्ली ...ी हे सगळे परिस्थितीचो परराष्ट्रीय धोरणांचेर खूब मोटो परिणाम ... परराष्ट्रीय धोरणाची संकल्पना मुळांतूच थीर ना. ती गतीमान ...श्टतासांची आसा. तातुंतूच राष्ट्रां-राष्ट्रांतल्या परस्पर एकामेकांचेर ...न रावपाच्या कारणाक लागून आंतरराष्ट्रीय राजकारण पयलींपरस ...ड गुंतागुंतीचें जालां. ताका लागून राजकीय पक्ष आनी लोकप्रिय ...प्रभावी राष्ट्रीय फुडारपण हांकां परराष्ट्रीय धोरण थरोवपांत ...म्हत्व मेळ्ळां.

...वटीत राष्ट्रसंघाचे स्थापणुके उपरांत, राष्ट्रसंघ स्थापन जालो ...वन, परराष्ट्रीय धोरणाचें एक नवें आंग स्पश्ट जालां. एकुणिसाव्या ...ामेरेन परराष्ट्र नितींत गुप्तताय, मुत्सद्द्यांच्यो वाटाघाटी, हेरगिरी, ...ी कारवाय आनी झूजप्रसंग हांकां म्हत्व आसता. पूण राष्ट्रसंघाचे ...केउपरांत उक्त्या परिशदांच्या स्वरुपांत राजनितीक सुवात प्राप्त ... आंतरराष्ट्रीय स्वरुपाचो वंशवादासारको वा निर्वासितांसारको ...ासत जाल्यार ताचे आड आवाज उठोवपाची तजवीज एकवटीत ...संघटनेचे माचयेक लागून जाल्या. खंयच्याय राष्ट्राक परराष्ट्राविशींचें ... थरयतना एकवटींत राष्ट्रसंघटनेचें अस्तित्व मतींत घेवप गरजेचें ...ल्हान राष्ट्रांचो ताका खूब फायदो जाता. कारण तांचेर दुस्मानाचो ...जालो तर रोखडीच एकवटीत राष्ट्रसंघटनेकडेन कागाळ करपाची, ...राष्ट्रीय लोकमत जागें करपाची वेवस्था जाल्या. हल्लो परतून ...खातीर ताकतिकेची मदत मेळोवपाचीय शक्यताय निर्माण जाल्या. ...रराष्ट्रीय धोरणाचे निर्णायक घटक म्हणून राष्ट्राची भुगोलीक ..., उपलब्ध सैमीक साधनां, लश्करी बळगें, लोकसंख्या, लोकमत, धोरण थरोवपी फुडारी, ताचे मुत्सद्देगिरीचीं खाशेलपणां, आंतरराष्ट्रीय संस्था आनी संवसारीक लोकमत हांचो उल्लेख करूं येता. ब्रिटनाच्या परराष्ट्रीय धोरणांत युरोप खंडापसून वेगळो आशिल्ल्या भुगोलीक सुवातीचो बरो उपेग जालो. आपलें परराष्ट्रीय धोरण तो स्वतंत्रपणान आखूंक शकलो. तशेंच उद्देगीक क्रांतीची सुरवात, लोकांची दर्यावर्दी वृत्ती, दूरदृश्टीची मुत्सद्देगिरी हांचो परिणाम इंग्लंडाचें परराष्ट्रीय धोरण साम्राज्यवादी करपांत जालो. फ्रांस, जर्मनी, बेल्जियम हांकां तांचे भुगोलीक सुवातीक लागून युरोपी राष्ट्रांतल्या झगड्यांत वांटो घेवंचो पडलो. सैमीक साधनांची समृध्दताय आनी हेर राष्ट्रांपसून वेगळेपण हांकां लागून अमेरिका आपलें परराष्ट्रीय धोरण स्वतंत्रपणान थरोवंक शकली.

मुत्सद्देगिरी, प्रचार, राजकीय डावपेंच, अर्थीक साधनां, परकीय मदत, घातपाती कर्तुबां, झूज हीं परराष्ट्रीय धोरणांचीं साधनां आसात. अशा साधनांचो उपेग करून राष्ट्राचीं उद्‌दिश्टां साध्य करतात. राज्यां-राज्यांतल्या दळणवळणांत तशेंच आंतरराष्ट्रीय संबंदांनी वाड जाल्या. दरेक राष्ट्र ह्या कामाखातीर दुसऱ्या राष्ट्रांत आपलो प्रतिनिधी धाडटा. राजकीय आनी वेपारी प्रतिनिधीं वरवीं परस्परांतले संबंद दवरतात.

राजकीय धोरणाचें एक साधन म्हळ्यार देशांत आपल्या उद्‌दिश्टांचो आनी विचारांचो प्रचार परराष्ट्रांतल्या लोकांमदीय असो प्रचार खूबदां करतात. विसाव्या शतमानांत ह्या साधनाचो वापर व्यापक प्रमाणाचेर करतात. आपल्या राज्यांतूय परराष्ट्रीय धोरणाक अनुकूल असो प्रचार करचो पडटा. सगळींच राष्ट्रां प्रचाराचेर व्हड खर्च करतात. रेडिओ, टीव्ही, खबरांपत्रां, प्रचार पुस्तिका अशा प्रचाराखातीर वापरतात.

परराष्ट्र वेव्हारांत अर्थीक साधनांक म्हत्वाची सुवात प्राप्त जाल्या. स्वताचे अर्थीक प्रस्न सोडोवपाखातीरूय ह्या साधनांचो उपेग करतात. आयात-निर्यातीवयले निर्बंद वा खाशेल्या वस्तूंच्या आयात-निर्यातीवयलीं बंधनां उणीं करप हीं मुखेल अर्थीक साधनां आसात. खूबदां खंयच्याय राष्ट्राची अर्थीक कोंडी करतात. त्या राष्ट्रावांगडचो वेपार बंद करतात. ह्या साधनांचो वापर खास करून झूज काळांत करतात.

झूज हें परराष्ट्रीय धोरणाचें एक साधन. राज्याची झुजाची तांक जितली व्हड, तितलें ताचें परराष्ट्रीय धोरण येसस्वी जायत आसता. झूज करिनासतना दुसऱ्या राष्ट्रांचेर आपल्या धोरणांचें पालन करपाची सक्ती करप हें कुशळ राजनितीचें कसब अशें मानतात. खंयच्याय राज्याचें परराष्ट्रीय धोरण हें ताच्या अंतर्गत ध्येयधोरणाक पूरक आनी पोशक आसचें पडटा. राष्ट्र हिताकडेन लक्ष दवरून राष्ट्राची प्रतिश्ठा वाडोवप हें परराष्ट्रनितीचें मुखेल उद्‌दिष्ट आसता. राष्ट्रां-राष्ट्रां मजगतीच्या संबंदाक लागून परराष्ट्रीय धोरणाक अती म्हत्वाची सुवात प्राप्त जाल्या. परराष्ट्रीय धोरणाचो परिणाम देशांतल्या हेर हीत संबंदांचेर जाता. हे गट आपल्या हिताची राखण करपाखातीर निर्णयकर्त्यांचेर चेपण हाडटात. ह्या सगळ्या देशां भितल्ल्या घटकांचे आंतर-क्रियेंतल्यान परराष्ट्रीय धोरण घडत वता.

भारताचें परराष्ट्रीय धोरण : स्वतंत्र भारताच्या परराष्ट्रीय धोरणाची घडण स्वातंत्र्याच्या पयलींच्या काळांतूच जाली. अखिल भारतीय काँग्रेसीन आंतरराष्ट्रीय प्रस्नांविशीं वेळोवेळ आपणायिल्ल्या धोरणांतल्यानूच ताची उत्क्रांती जाली. स्वातंत्र्यापयलींच काँग्रेसीन आंतरराष्ट्रीय प्रस्नांविशीं कितलेशेच थाराव संमत केल्ले. ब्रह्मदेश ब्रिटिशांनी जिखिल्लेखातीर

परराष्ट्रीय धोरण

असंतोश परगटायिल्लो (१८८५). ब्रिटीशांच्या साम्राज्यवादी कारवायांखातीर भारताक तळ म्हणून वापरपाक हरकत घेतली (१८९२). कॉंग्रेसीचें हें साम्राज्यवादी धोरण पयल्या म्हाझुजाउपरांत आनिकूय स्पश्ट जाले. ब्रिटीशांच्या खलिफाआड धोरणाचो निशेध म्हणून भारतांत खिलाफत चळवळ सुरू केली. १९२०त आयर्लंडी लोकांच्या स्वातंत्र्य लड्याक तेंको दिलो, जाल्यार १९२८ त इजिप्त, सिरिया, पॅलेस्टायन आनी इराक हांकां तांच्या साम्राज्याआड संघर्शाखातीर परबी भेटयली. भारताचें हें धोरण स्वातंत्र्याउपरांतूय नेटान चलयलें.

स्वातंत्र्याउपरांतच्या काळांत, एकवटीत राश्ट्रसंघांत थाराव संमत करून घेवन इंडोनेशिया, ट्युनिशिया, मोरोक्को, आल्जीरिया आदी आफ्रिकी-आशियाई देशांचे मुक्तीखातीर वातावरण तयार करपाखातीर भारतान म्हत्वाचो वावर केलो. १९५६त इंग्लंड आनी फ्रांस हाणीं सुएझ खारजाविशीं केल्ल्या सैनिकी हस्तक्षेपाक भारतान विरोध केलो. वसणुकांक स्वातंत्र्य मेळचें, असो एक थाराव एकवटीत राश्ट्रान करून तो कितले मेरेन चालीक लागता, हें पळोवपाखातीर एक २४ वांगड्यांची समिती नेमल्या. भारत हो हे समितीचो मुखेल वांगडी आसा. वसणूकवादा प्रमाणूच दक्षिण आफ्रिकेंतल्या भेदाआड संवसारीक लोकमत संघटीत करपाखातीर भारतान खूब यत्न केल्यात.

भारतीय राजवेवस्थेंत परराश्ट्रीय धोरणाची जापसालदारकी ही परराश्ट्र मंत्र्याची आसता. धोरणाखातीर तो लोकसभेंत जापसालदार आसता. नेहरूचो चरित्रकार मायकल ब्रेशर हाच्या मतान नेहरू हो भारतीय परराश्ट्रीय धोरणाचो शिल्पकार. कॉंग्रेसीन १९२८त परराश्ट्रीय धोरणाखातीर स्वतंत्र विभाग सुरू करीत सावन ताची जापसालदारकी नेहरून अखेरमेरेन सांबाळ्ळी. परराश्ट्रीय धोरणाखातीर कॅबिनेटाची एक समिती आसली, तरीय नेहरूच्या मंत्रीमंडळांतल्या हेर कोणेंच परराश्ट्रीय धोरणांत व्हडलोसो रस घेतलोना. पाकिस्तानाविशींच्या धोरणासंबंदीं मात खूबदां मतभेद जाताले. देशांतले राजकीय पक्ष आनी वट्ट लोकमत हांच्यांतूच नेहरूच्या धोरणाविशीं मतैक्य आशिल्लें. लोकसभा, पक्ष, उच्च नोकरवर्ग, लश्करी अधिकारी ह्या सगळ्यांनी नेहरूचेच नदरेन परराश्ट्रीय धोरणाकडेन पळेलें.

भारताची भुगोलीक स्थिती, रशिया आनी चीनाकडेन आशिल्ले लागींचे संबंद मतींत घेतल्यार शीतझुजाच्या संदर्भांत ताणें आपणायल्ली तटस्थतायेची भुमिका योग्य अशें दिसता. भारताचें अर्थीक दुबळेपण आनी अस्तंतेकडल्या उदारमतवादाचो भारतीय फुडारपणावयलो पगडो ह्या गजालीक लागून भारतान अलिप्ततायवादी धोरण आपणायलें आसुंये. देशहिताचे नदरेन परराश्ट्रीय धोरण थरोवचें पडटा, अशें नेहरून म्हळां आनी हें हीत खंयचें हें थरोवपाखातीर नेहरूचें फुडारपण सगळ्यांनी मान्य केल्याचें दिसता. नेहरू उपरांतच्या काळांत जरी वेगळो परराश्ट्रमंत्री नेमलो आसलो, तरीय ह्या क्षेत्रांत तेन्नाच्या प्रधानमंत्र्याचो प्रभाव तिगून उरलो. ताश्कंद कबलात आनी शिमला कबलात हांचेसारक्यो म्हत्वाच्यो वाटाघाटी तेन्नाच्या प्रधानमंत्र्याच्या फुडारपणाखालूच जाल्यो. परराश्ट्रीय धोरणाची समिक्षा करपाक मंत्रीमंडळान आनी संसदेन ह्या काळांत खूब वांटो घेतलो. महावीर त्यागी हाणें १९६६त, जाल्यार अशोक मेहता हाणें १९६८त आपलो विरोध परगटावपाखातीर मंत्रीमंडळाचो राजिनामो दिल्लो. पूण १९७७ उपरांतच्या सत्तांतरा उपरांत परराश्ट्र मंत्र्यानूय थोडी चड जापसालदारकी उबारिल्ल्याचें दिसता.

परराश्ट्रीय धोरणाविशीं भारतान सदांच अलिप्ततायवादाचो पुर[…] केला. १९७७ उपरांत सत्तारूढ जाल्ल्या जनता पक्षानूय खरी अलिप्[…] हेंच आपलें धोरण आसतलें, अशें जाहीर केलें. सदळपणान अलिप्[…] हाचो अर्थ खंयच्याच सैनिकी गटांत सामील जायनासतना, [...] आंतरराश्ट्रीय प्रस्नाचेर स्वतंत्रपणान निर्णय घेवप, असो करतात. दु[…] म्हाझुजा उपरांत सुरू जाल्ल्या शीतझुजाच्या आनी व्हडल्या राश्[…] स्थापन केल्ल्या सैनिकी युतींच्या संदर्भांत हें धोरण थरयल्लें. खंय[…] गटांत भितर सरल्यार दुसऱ्या गटाचो राग ओडोवन घेवन अ[…] सुरक्षीतताय धोक्यांत येता; दोन सैनिकी गटांचे सर्तींतल्यान झु[…] शक्यताय वाडटा. तेन्ना अलिप्त रावन दोनूय गटांमदीं समजिकाय ग[…] हाडून शांतताय प्रस्थापीत करप हें बरें, अशें नेहरूक दिसतालें. सुरक्षेत[…] शांतताय स्थापन करपा जाग्यार शांतीकायेच्या सहजिणेंतल्यान सुरक्षा[…] साध्य करपाचेर ताचो भर आशिल्लो. खर शीतझुजाच्या क[…] कितल्याशाच प्रसंगां वेळार (देखीक - कोरियन झूज, इंडोचायना[…] सुएझाचो पेंच) भारतान दोनूय पक्षांमदीं समजिकाय घडोवन हाडपाक[…] फुडाकार घेतलो. देखून भारताची तटस्थताय ही पारंपा[…] तटस्थतायेप्रमाण नकारात्मक न्हय, अशें म्हण्टाले. हें धोरण च[…] लावपाखातीर अलिप्त राश्ट्रांच्यो परिशदो घेवन तातूंतल्यान आंतररा[…] राजकारणांत आनी संयुक्त राश्ट्रांनी एक तिसरी शक्त निर्माण क[…] भारताचो हातभार लागलो. असल्यो परिशदो बॅलग्रेड (१९६१), [...] (१९६४), लुसाका (१९७०), आल्जियर्स (१९७३) आनी [...] (१९७६) शारांनी भरयल्यो.

आपल्या धोरणाखातीर एकवटीत राश्ट्रांचो वापर करपाचेर ह्या रा[…] भर दिलो. नवजात राश्ट्रांनी स्वताच्या पांयांचेर उबें रावंक [...] हेखातीर एकवटीत राश्ट्रांनी पालव करचो, असो आग्रो भारतान [...] अंकटॅड (UNCTAD), आशियाई विकास बँक हांचेसारक्यो संस्था स[…] करपाक फुडाकार घेतलो. ह्या नवोदीत राश्ट्रांच्या कारभारांत व्ह[…] राश्ट्रांच्या हस्तक्षेपाक वाव आसचो न्हय, हेखातीर संयुक्त राश्ट्रांचें शांत[…] उबारपाक भारतान हेर अलिप्त राश्ट्रांवांगडा मदत केली. पूण [...] राश्ट्राविशींचें भारताचें धोरण आदर्शवादी कल्पनांचेर आदारिल्लें [...] राश्ट्रहिताच्या पांयांचेरूच उबारिल्लें आसा, हें विसरून चल[…] काश्मीराविशीं कोडू अणभव येतकूच भारतान आपले द्विराश्ट्रीय [...] स्वता जावन एकवटीत राश्ट्रांकडेन व्हेलेनात. इतलेंच न्हय, ज[…] स्वताच्या द्विराश्ट्रीय प्रस्नांविशीं संयुक्त राश्ट्राच्या हस्तक्षेपाक [...] परगटायला. आपल्या कल्याणाक मारक थरपी संयुक्त राश्ट्रांचे [...] भायर उडोवपाक संकोच केलोना. आपल्या धोरणाचें एक सा[…] नदरेनूच भारतात संयुक्त राश्ट्रांकडेन पळेलां.

कश्टान मेळयल्ल्या स्वातंत्र्याचो गटस्थ जाल्यान संकोच [...] अशें भारताप्रमाण कितल्याशाच आफ्रिकी-आशियाई देशांक दिशि[…] ताणींय हेंच धोरण आपणायलें. खरें अलिप्त राश्ट्र खंयचें हें थरोवपा[…] अलिप्त परिशदांनी एक पंचसुत्री आपणायल्या -

(१) शांतीकायेचे सहजिणेच्या तत्त्वाचेर आदारिल्लें स्वतंत्र धोरण [...]
(२) वसणुकांच्या मुक्तीसंग्रामाक तेंको दिवपी
(३) खंयच्याय शीतझुजाकडेन संबंदीत सैनिकी गटाचो वांगडी ना[…]
(४) उदेंत-अस्तंत संघर्शाक चालना दिवपी खंयचीय लश्करी क[…] व्हडल्या राश्ट्रांकडेन करिनाशिल्ले आनी

...च्या भूंयप्रदेशाचेर परदेशाक सैनिकी तळ उबारूंक ना दिवपी ... राश्ट्राक ह्या परिशदांनी सामील करून घेतात. सगळ्याच ... नेम कांटेकोरपणान पाळटातच अशें ना.

...तान अलिप्तताय ही मोख नासून तें गांठपाचें एक साधन आसा, ...नलां. १९६२ च्या भारत-चीन झुजाउपरांत भारतान ...कडल्यान लश्करी मदत घेतली; तशेंच चीनांतल्यो गुप्त खबरो ... म्हणून भारतीय प्रदेशांत आण्विक यंत्र दवरपाची ताका परवानगी ...१९७१त संभाव्य भारत-पाक झुजांत चीनान हस्तक्षेप करचो ... उद्देशान रशियेकडेन कबलात केली.

...च्याय देशाच्या परराश्ट्रीय धोरणाचो ताचे संरक्षण वेवस्थेकडेन ... संबंद आसता. आपणाक खंयच्या देशाकडल्यान संभाव्य धोको ...ं हेरून ताचेर राजनितीक आनी सैनिकी अशा दोनूय तरांची ...वजण करप गरजेचें आसता. ह्या दोनांचेंय प्रमाण त्या देशांतल्या ... उद्देगीक प्रगतीचेर, लोकसंख्येचेर आनी राश्ट्रीय साधनसंपत्तीचो ... करपाखातीर शासनान खंयचो अग्रक्रम थारायला, हाचेर आदारून ...ं.

...तीय फुडाऱ्यांक सुरवातीच्या काळांत पाकिस्तानाकडल्यान आपणाक ...त चड धोको आसा, अशें दिसतालें. ह्या काळांतली संरक्षण ...ी नदरेनूच उबी केल्ली. पाकिस्तानान अमेरिकेकडेन युती करतकूच, ... बळग्याचेर ताचें संभाव्य आक्रमण परतून लायतलों, असो ... भारताक दिसतालो. भारताचीं संरक्षक दलां शस्त्रास्त्रांखातीर ...रेर आदारून आशिल्लीं, ताका लागून अस्तंतेकडल्या देशांकडेन ...नेर्माण जालो, तरी भारतान तांचेकडेन आपले संबंद तोडलेनात. ...ांतली राजकीय अस्थीरताय आनी हिमालयाची आडखळ मतींत ...र, चीनाकडल्यान आमकां धोको आसा, अशें भारतीय फुडाऱ्यांक ...ा. नेपाळ, भूतान आनी सिक्कीम हांचेकडेन लागींचे संबंद स्थापन ...आनी चीनाकडेन इश्टागतीचे संबंद तोडून त्या भागाची सुरक्षीतताय ...ी पड्टली, अशेंय तांकां दिसलें. ताका लागून ह्या काळांत चीनांतल्या ...दी शासनाक राजनितीक मान्यताय दिवन, संयुक्त राश्ट्रांनी ...दी चीनाक प्रवेश मेळचो, म्हणून भारतान यत्न करून, चीन-...त्र (कोरियांतल्या) झुजांत मध्यस्थी करून चीनाकडेन स्नेहसंबंद ... केले. १९५४त चीनाकडेन जाल्ले कबलातींतल्या पंचशील तत्त्वांक ... भारताक आनिकूय सुरक्षीत दिसलें.

...नाचे १९६२ चे घुरये उपरांत हेविशीं भारतीय फुडाऱ्यांचे चीनाविशीं ...धोरण कशें चुकीचें आशिल्लें, तें नदरेक आयलें. तेउपरांत पाकिस्तान ...चीन ह्या दोनांयपसून संरक्षण करपाची गरज भारताक निर्माण ...चीनान अणुस्फोट करतकूच ही जाणविकाय आनिकूय वाडली. ...-चीन दुफळी मतींत घेतल्यार १९६२ उपरांत भारताचें परराश्ट्रीय ... रशियाकडेन चड लकपाक लागिल्ल्याचें दिसता. भारतान ...कडल्यान म्हत्वाच्या क्षेत्रांत लश्करी आनी अर्थीक मदत मेळयली. ...स्त्रांच्या मळार स्वावलंबी जावपाखातीरूय रशियाची मदत मेळयली. ...त्र गिन्यानाची उदरगत करपाखातीर मात भारतान कॅनडा आनी ...का हांचेकडल्यान पालव मेळयलो. ह्या मळारूय स्वावलंबी ...खातीर १९७४त भारतान अणुस्फोट केलो. अजुनूय ...माखातीर भारत अमेरिकेचेर आदारून आसा. अर्थीक आनी लश्करी ...ल्या दोनूय व्हडल्या राश्ट्रांच्या पालवाक लागून भारताच्या अलिप्ततायवादाक एक नवी दिशा मेळ्ळी.

भारत-पाक १९७१ च्या झुजाउपरांत भारतान चीन आनी पाकिस्तान हांचेकडेन सर्वसामान्य संबंद स्थापन करून, परराश्ट्र धोरणाचेर आनी संरक्षण वेवस्थेचेर पडपी ताण उणो करपाचो यत्न केला. तशेंच शेजारच्या सगळ्या राश्ट्रांकडेन आशिल्ले प्रस्न सोडोवपाचे यत्न केल्ले. १९७७ उपरांत हे प्रक्रियेक खूब गती आयली. शेजारच्या सगळ्या राश्ट्रांकडेन स्नेहसंबंद निर्माण केल्यार अलिप्त आनी स्वतंत्र धोरण आंखूं येता, अशें हें धोरण सुचयता.

भारतीय फुडारी परराश्ट्र धोरण आंखपाक बरेच येसस्वी जाल्यात. परराश्ट्र धोरणांत ताणीं गरज आसा तें सातत्य राखलां. पाकिस्तानाकडेन आशिल्ले संबंद सुदारपाच्या यत्नांनी आनी त्या धोरणाक लागून एकसारके जावपी फारपेट आनी तणावाचें वातावरण टाळ्ळां. संयम आनी समजिकाय दवरपाक राजकीय फुडारपणाक परराश्ट्रीय आघाड्यांचेर येस आयलां. खेरीज भारत अलिप्ततायवादी आशिल्ल्यान ताका रशिया आनी अमेरिका ह्या दोनूय महासत्तांकडेन इश्टागतीचे संबंद तिगोवन दवरप शक्य जालां.

- कों. वि. सं. मं.

परलोक : मनीस जल्मता तो इहलोक आनी ताच्या मरणाउपरांत ताचो आत्मो जंय वता तो परलोक. परलोकाची कल्पना दुसऱ्या दोन कल्पनांचेर आदारून आसा. (१) मरणाउपरांतचें जिवीत (२) धर्तरेभायल्या विश्वाचें अस्तित्व. धर्तरी वा भूलोक हाचेवांगडाच अंतरिक्ष, सर्ग, नरक, पाताळ, विष्णुलोक, ब्रह्मलोक, शिवलोक, सिध्दलोक, पितृलोक अशे मनशाच्या वास्तवाचे आनीक प्रांत (लोक) मानप आदिम काळापसून चालू आसा. मेल्ल्या मनशाचें दहन केले उपरांत अग्नी ताच्या आत्म्याक परलोकांत घेवन वता अशें अथर्ववेदांत सांगलां (६.१२०). देवयान आनी पितृयानांत अशे परलोकांत येवपा-वचपाचे उपनिशदांत दोन मार्ग सांगल्यात.

मरणा उपरांतच्या जिविताची कल्पना भोवतेक सगळ्याच धर्मांनी आशिल्ल्यान, थंय परलोकाची कल्पना चलत आयल्या. निमाण्या संस्काराच्या वेळार तशेंच उपरांतच्या धर्मीक विधींनी मनशाचे गरजेच्यो वस्तू (अन्न, उदक, दिवो, जोतीं, सत्री) मृत आत्म्याक अर्पण करपाची चाल अजुनूय चलता. मृत मनशाच्या आत्म्याक परलोकांतल्या वास्तवांत सूखशांती लाबची म्हणून प्रार्थना करपाची चालूय सगळ्या धर्मांनी चलता. मृत मनशाचो उल्लेख स्वर्गवासी, परलोकवासी, वैकुंठवासी असो आजूय करतात.

इहलोकाचे वागणुकेप्रमाण म्हणजेच पाप-पुण्याचे जोडीप्रमाण परलोकांतलें जिवितांतलें सूख-दुख्ख भोगूंक मेळटा, अशी कल्पना आसा. इहलोकांत जे बरीं कर्मां करतात आनी पुण्यसंचय करतात तांकां परलोकांत (सर्गांत) सुखाची प्राप्ती जाता. इहलोकांत जे पापां करतात तांकां परलोकांत (नरकांत) यातना भोगच्यो पडटात. परलोकांत गेल्ले आत्मे कांय काळाउपरांत परतून इहलोकांत हे ना ते योनींत (मनीस, पशू, पिशाच्च आनी हेर) परतून जल्म घेता ही भावना पुनर्जल्म मानपी सगळ्याच धर्मांच्या लोकांखातीर आसा.

परलोकांतल्या आत्म्याकडेन संपर्क दवरपाची शक्त कांय साधकांक प्राप्त जाता असोय समज आसा. परलोक विद्येवरवीं हे साधक परलोकांतल्या आत्म्याकडेन संपर्क दवरूंक शकतात ह्या विश्वासान

परलोकविद्या

कांय लोक ताचो मध्यस्त म्हणून वापर करतात आनी ताचेवरवी आपल्या नात्यातल्या मनशाच्या आत्म्याकडेन संबंद प्रस्थापीत करपाचो यत्न करतात.

– कों. वि. सं. मं.

पूरक नोंद : परलोकविद्या.

परलोकविद्या : परलोकांतल्या मनशांकडेन संबंद दवरपाचे विद्येक हें नांव आसा. मरणाउपरांत मनशाचो आत्मो सुक्ष्मदेह धारण करून परलोकांत कांय काळ रावता. अशा सुक्ष्म देह धारण केल्ल्या मनशाकडेन इहलोकांतल्या मनशांक मध्यस्थांच्या आदारान वा स्वतंत्रपणान उलोवपाक येता अशी ह्या शास्त्राची धारणा आसा, अशें म्हण्टात. पुर्विल्ले क्रिस्तांव लोक आनी अमेरिकेचे मुळावे लोक हांकां ही परलोकविद्या येताली. अमेरिकेंतलो अँड्न्यू जेक्सन डेवीस हाका आधुनिक परलोक विद्येचो आद्य प्रणेतो मानतात. १७-१८ वर्सांचे पिरायेउपरांत अकस्मात ताच्या आंगांत दिव्य शक्ती प्रगट जाली आनी ताका परलोकांतल्यान दिव्य वाणी आयकुपाक येवंक लागली. उपरांत ताका दिव्य नदर प्राप्त जाली, तो भविश्यवादीय जालो. ताच्या एका पुस्तकांत मोटार, विमान आदी सोदांचें भविश्य करून दवरिल्लें आशिल्लें. ताणेंच सांगिल्लेप्रमाण ३१ मार्च १८४८ दिसा आर्विल्ले परलोक विद्येची सुरवात एका खेडेगांवांत जाली. थंयचे एके चलयेक ठोक्यांचे भाशेंत गूढ संदेश मेळूंक लागले. ताचे उपरांत जायत्या मनशांक अशे तरेचे संदेश मेळूंक लागले. नामनेचो शास्त्रज्ञ विल्यम फ्रुक्स हाणें हे विद्येचें संशोधनूय सुरू केलें. उपरांत स्टेड, कॉनन डॉयल, ऑलिवर लॉज आदी जायत्या संशोधकांनी परलोक संदेशाचें संशोधन केलें आनी तांकांय तातूंत खरेपण दिसलें. ह्या संदेश ग्रहणाचे पद्दतींत जे वेगवेगळे चमत्कार दिसतात ते परलोकांतल्या व्हड प्रज्ञासंपन्न मनशाचे प्रेरणेक लागून घडटात अशें त्या भौतीक शास्त्रज्ञांनी मान्य केलें.

अशा जायत्या पंडितांनी परलोकाविशीं संशोधन करून जे निश्कर्श काडले तातूंत जायतीं मतां दिसतात. तांचीं परलोकाविशीं ज्ञानाचीं साधनां चड करून तीन आसात. १) सूक्ष्मदर्शन वा दिग्दर्शन २) परलोकांतल्यान मेळपी प्रेरणा ३) प्रयोगांतल्यान घडणुकांवयल्यान केल्लीं अनुमानां. कांय पंडितांच्या मतान सगळे परलोक धर्तरे भोंवतणीं क्रमान पातळिल्ले आसून, पृथ्वी हेंच ताचें केंद्र आसा. तांची संख्या सादारणपणान सात मानतात. कांय जाणांच्या मतान परलोक हे धर्तरेवयल्यान भायर पडपी सुक्ष्म द्रव्यांपसून तयार जाला. कांय जाण अशें मानतात, पुराय संवसारूच एक आसून ताच्या स्थूल प्रत्ययाक इहलोक आनी सुक्षीम प्रत्ययाक परलोक म्हण्टात. इहलोकांतल्या कर्माप्रमाण जिवाक परलोकांत मानसीक त्रास भोगचे पडटात.

आर्विल्ली परलोकविद्या पुर्विल्ले परलोकविद्येप्रमाण फकत भावार्थी नासून अणभवान आनी प्रयोगान ती सिध्द करपाक येता, अशें पंडिताचें मत आसा. पुर्विल्ल्या काळांत सिध्द वा योगी मनशांक तांच्या दैवी सामर्थ्याक लागून जायत्या गजालींचें गिन्यान मेळटालें. हें गिन्यान तांकां परलोकांतल्या मनशाचे प्रेरणेनूच मेळटा अशें म्हण्टात. सामान्य मनशाच्या माध्यमांतल्यान जेन्ना परलोकांतल्या मनशाचे संदेश ग्रहण करप जातात तेन्ना तांचें अस्तित्व सिध्द जाता. आर्विल्ले परलोक विद्येक लागून हें शक्य आसा.

परलोक विद्येच्या प्रयोगांनी जायत्या तरांचे चमत्कार अणभव मेळटात. हे चमत्कार परलोकांतल्या व्यक्तींचें अस्तित्व आनी दैवी हांकां खरेपण हाडटात. आर्विल्ले परलोकविद्येंत धर्माचीं मुलतत्त्वां सोडि नात. पूण भौतीक शास्त्राचो आदार घेवन ती विद्या जिवीतसातत्य साक्षात पुराव्याचेर स्थापन जाल्या. परलोकविद्या म्हळ्यार नवो धा पंथ नासून, धर्मीक उदरगत आनी विचार स्वातंत्र्य हांचेर आदारि अभिनव पद्दतीची ती एक शिकवण आसा. आर्विल्ले परलोकवि पुरस्कर्त्यांनी जीं सारभूत तत्त्वां आपणायल्यांत, तातूंत देवाचो करप, ताची आज्ञा पाळप, समताय आनी बंधुभाव, जिवीत सा कर्मविपाक, जिवाचें अमरत्व, ताची सतत जावपी उदरगत आनी ईश्वराकडेन एकचार ह्या तत्त्वांचो आस्पाव जाता.

नामनेचो शास्त्रज्ञ सर ऑलिव्हर लॉज हो परलोकविद्येविशीं सांगता, "म्हज्या मतान, पुराव्यान हें सिध्द आसा, की मेल्लो सुबुध्द कांय परिस्थितींत आपल्या ह्या स्थूल जगाकडेन संबंद जोडूंक श अशे तरेन ते आपल्या शास्त्रीय संशोधनाचे कक्षेंत येतात. दृश्य अदृश्य संवसारांतली वणत जरी अजून स्थूल आसली तरी ती जायत पातळ जाल्या. भक्तिमार्गावरीच हो परलोकविद्या मार्ग सगळ्यांक इ – परलोकांतले येरादारीखातीर उपेगी पडटलो."

भारतांत नरसिंहम पंतलू, जे. एन. मित्र, नागराणी, दोरा अय्यर, गायत्रीदेवी, वि. दा. ऋषी, स. कृ. फडके आदी मनशान विशयाचो जायतो अभ्यास करून ताचेर ग्रंथ आनी लेख बरय कांय जाणांनी हे विद्येचे आपले अणभवूय ग्रंथीत केल्यात.

फडके हाणें हे विद्येविशीं ताणें केल्ल्या संशोधनाचें सार साग अशें "आर्विल्ले परलोकविद्येच्या प्रयोगावरवीं ज्या परलोकांकडेन उलोवप जाता ते परलोक म्हळ्यार प्रेतलोक, नरकलोक आनी पितृलोक. दरेक मनीस आपल्या परलोकांतल्या गुरूच्या मार्गदर्शन एकांतात आत्मोध्दार करपाचे साधनेंत गुल्ल आसतात. असत्कर्म प्रेतलोक आनी नरकलोक हे धर्तरेलागसल्ल्या लोकांत वतात आनी मा जाच भोगतात. सादारण कर्म करपी लोक पितृलोकांत आनी तशेंच ज्ञानी मनीस ते पलतडच्या लोकांत वतात.

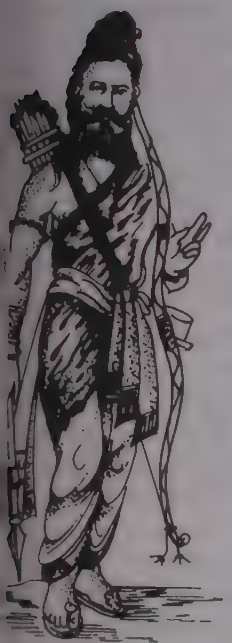
पुर्विल्ल्या काळांत दुर्वास, रघुराजा, दुष्यंत, रावण, मुचकुंद जायते मनीस मरणाआदीं सदेह स्वर्गांत वचून आयिल्ल्याच्यो कथा पु आसात. ते मनीस स्वताच्या तपसामर्थ्यान वा देवता तशेंच सिध्द हांच्या वरदानाक लागून तात्पुरतीं दिव्य शरिरां धारण करून लोकांत गेल्ले आसूं येतात. नारदमुनी जाल्यार सदांच तिनूय लोकां संचार करतालो. पुराणांतले लोक आनी आर्विल्ले परलोकविद्येंतले सामके वेगळे आसात. पुराणांतले सर्ग, नरक, पितृलोक, देवयान, पि चंद्रलोक हांचीं वर्णनां लाक्षणिक आसात. देवता आनी पितर म्हळ्यार अमूर्त शक्तिकेंद्र आसतात. ताच्या लोकांचें क्षेत्र हे अ परलोकविद्येच्या क्षेत्रापरस खुबूच व्यापक, सुक्षीम आनी गूढ आस

– कों. वि.

परशुराम : एक वैदिक ऋषी आनी विष्णुच्या धा अवतारांतल अवतार. त्रेतायुगाचे सुर्वेक क्षत्रियांचो अत्याचार खूब वाडिल्लो परशुरामाचो अवतार जालो. एकदां कार्तवीर्य अर्जून (हैदय वा सहस्र

…ष्ठ नांवाच्या ऋषीचो अपमान केल्ल्यान ताणें कार्तवीर्याक श्राप …का आनी मदांध क्षत्रियांक मारपाखातीर विष्णु अवतार घेतलो.' …अध्याय - ४०) भृगुकुळांतलो जमदग्नी ऋषी आनी इक्ष्वाकू …राजाची धूव रेणुका हांचो परशुराम हो पांचवो पूत. भृगुकुळांत …न ताका भार्गवराम अशेंय म्हण्टाले. नर्मदेच्या कांठार जमदग्नीचो …शिल्लो. थंय वैशाख शुध्द तृतीये दिसा परशुरामाचो जल्म … तीथ परशुराम जयंती म्हणून समजतात.

…रामान आपल्या बापायकडल्यान वेदविद्येचें ज्ञान घेतलें. मूज जालेउपरांत ताणें शालग्राम पर्वताचेर वचून कश्यपा कडल्यान मंत्रोपदेश घेतलो. उपरांत गंधमादन पर्वताचेर वचून ताणें तप केलें आनी शिवाक प्रसन्न करून घेतलो. शिवान ताका शस्त्रविद्या शिकयली आनी परशू (कुराड) दिलो. खांदाचेर धोणू-बाण, आंगाचेर रूरू नांवाचें मृगचर्म, एका हातांत दिव्य परशू आनी दुसऱ्या हातांत कमंडलू असो ताचो भेस आशिल्लो. तो धनुर्विद्येंत खांपो आशिल्लो.

एक फावट चित्ररथ गंधर्वाक पळोवन रेणुकेचें मन चलबिचल जालें. जमदग्नीक जेन्ना तें कळ्ळें तेन्ना ताका राग आयलो. ताणें रेणुकेक मारपाविशीं आपल्या भुरग्यांक …ली. तातूंतल्या परशुरामान आपल्या बापायची आज्ञा पाळ्ळी …पले आवयक जिवेशीं मारली. तेन्ना परशुरामाचेर खूश जावन …नि ताका वर मागूंक सांगलो. परशुरामान आपले आवयक जिवी … वर मागलो.

…शुरामान द्रोणाचार्याक धनुर्विद्या शिकयल्ली. भीष्म आनी कर्ण …तो गुरू आशिल्लो. जनकपुरांत रामान शिवधोणू तोडलें, हें जेन्ना …ळ्ळें तेन्ना ताका राग आयलो. ताणें आपलें धोणू रामाक दिलें …का बाण लावंक सांगलें. रामान त्या धोणूक बाण लावन दाखयलो, …माच्या वास्तवीक रुपाची ताका वळख पटली. तेन्ना ताणें आपलें …नी धोणू रामाक दिलें आनी तप करपाखातीर महेंद्र पर्वताचेर …रव-पांडवांच्या झुजाआदीं श्रीकृष्ण कौरवांकडेन उलोवणीं करूंक …सतना परशुराम ताका मेळ्ळो अशें महाभारतांत म्हळां. परशुराम …चिरंजिवांतलो एक चिरंजीव आसा अशें मानतात. देखुनूच …्या काळांतल्या घडणुकांकडेन ताचो संबंद जोडिल्लो दिसता.

…दां हैहय कुळांतलो राजा कार्तवीर्य हाणें जमदग्नीच्या आश्रमांत …ाची गाय उबारून व्हेली. हें कळनाफुडें परशुरामाक ताचो राग … ताणें कार्तवीर्याकडेन झूज केलें आनी ताका जिवेशीं मारलो. जेन्ना कार्तवीर्याच्या भुरग्यांक हें कळ्ळें तेन्ना रागान परशुराम आश्रमांत ना ती वेळ सादून ताणीं आश्रमाचेर हल्लो केलो आनी जमदग्नीक जितो मारलो. हें कळटकूच परशुरामान पुराय पृथ्वी निःक्षत्रिय करपाची प्रतिज्ञा केली. फुडें ताणें आपल्या पराक्रमान हैहय कुळाचो नाश केलो. ताणें एकवीस खेपे पृथ्वी निःक्षत्रिय केली. क्षत्रियांचो संहार केल्ल्यान पुराय पृथ्वी ताच्या चपक्यांत आयली. हत्येचें पातक धुवन उडोवपाक ताणें यज्ञ केलो आनी यज्ञदक्षिणा म्हणून पुराय पृथ्वी कश्यप ऋषीक दिली. पुराय पृथ्वी दान केल्ल्यान तो थंय रावंक शकना, अशें कश्यपान ताका सांगतकूच तो आर्यावर्त सोडून महेंद्र पर्वताचेर गेलो. आपल्याक रावपाखातीर भूंय जाय म्हूण ताणें दर्याकडेन भुंयेची मागणी केली. परशुरामान आपल्या पराक्रमान दर्या आटोवन उपरांत प्रदेश निर्माण केलो अशी कथा आसा. परशुरामान आपलो परशू दक्षिणेकडेन उडयलो आनी तेखातीर शुर्पारक प्रदेश निर्माण जालो. सद्या 'शुर्पारक' (ठाणें जिल्ह्यांतलो सोपारा) हें परशुराम क्षेत्र मानतात. अशे तरेन नवी भूंय तयार करतकूच ताणें उत्तरेसावन जायतीं ब्राह्मणकुळां हाडलीं आनी उपरांत प्रदेशांत तांच्यो वसणुको केल्यो. हे नवे भुंयेक फुडें परशुरामक्षेत्र अशें नांव मेळ्ळें.

परशुरामान बाण मारून समुद्राच्या पोटांतल्यान सुपाच्या आकाराचो प्रदेश निर्माण केलो अशी एक आख्यायिका आसा. हे आख्यायिकेच्या आदारान 'गो' म्हळ्यार बाण, 'मा' म्हळ्यार मार, जंय त्या माराचो अंत जालो तो गोमांत, ताचो अपभृश्ट गोमांतक अशी गोमांतक ह्या शब्दाची उत्पत्ती लायतात. कोंकणाख्यानांतल्या सह्याद्री खंडांत, परशुरामान कोंकण भूंय निर्माण केल्ल्याचो संदर्भ येता. ह्याच संदर्भांत भडोचा पसून केरळा मेरेन पातळिल्ल्या कोंकणाचोय उल्लेख मेळटा. परशुरामान सोडिल्लो बाण गोंयांतल्या सद्याच्या बाणावली गांवांत पडलो आनी ताचेयवयल्यान ह्या गांवांक बाणावली नांव पडलें अशी आख्यायिका सांगप जाता. हेच आख्यायिकेचे धर्तेचेर भडोचापसून केरळामेरेनच्या अस्तंत देगेवयल्या वाठारांत बाण पडिल्ल्याची आख्यायिका सांगपी उण्योच तीन-चार सुवातो आसात. संशोधकांच्या मतान ह्यो निव्वळ आख्यायिका आसात; तातूंत इतिहासीक सत्य उणें आसा.

– कों. वि. सं. मं.

पूरक नोंद : परशुराम क्षेत्रां.

परशुराम क्षेत्रां : परशुराम हो सप्त कोंकणांतलो देव समजतात. वैतरणेसावन कन्याकुमारीमेरेन अस्तंत दर्यादेग ही ताणें दर्याकडल्यान मेळयली आनी थंय वसणुको केल्यो अशी कथा आसा. देखुनूच, हे भुंयेर जायतीं थळां परशुराम क्षेत्रां म्हणून वळखतात. सह्याद्रीच्या उत्तर तोंकार आशिल्ल्या साल्हेरच्या दोंगरार एक मध्ययुगांतलो गड आसा. ताच्या एका तोंकार परशुरामाचें देवूळ आसा. देवळाचे उत्तरेक लागींच मनशाच्या पावलांच्या चारपट आकाराचीं दोन पावलां खणिल्लीं आसात. बाण मारतना मनीस ज्या पवित्र्यांत पावलां दवरता तशी ह्या पावलांची येवजण आसा. परशुरामान हांगाच रावन बाण मारून दर्या फाटल्यान घालयलो अशें सांगतात.

दक्षिणेंत तिरुवितांकुर जिल्ह्यांत महेंद्र गिरी दोंगरार, तशेंच ओडिसाच्याय महेंद्र पर्वताचेर परशुराम क्षेत्र आसा. गुजरातांत भडोच जिल्ह्यांत सव्या शतमानांतलें भृगुचें देवूळ आसा. हें थळ परशुराम क्षेत्र

मानतात. पंजाबांत कांगडा जिल्ह्यांत परशुरामाचें एक पुर्विल्लें देवूळ आसा.

कोंकणांत चिपळूणासावन लागसारूच एका दोंगराचेर परशुरामाचें एक देवूळ आसा. थंय जो गांव वसला ताकाय ह्या देवस्थानाक लागून परशुराम अशेंच म्हण्टात. थंयच्या देवळांत काम, परशुराम आनी काल अशो तीन मुर्ती आसात. हातूंतली परशुरामाची मूर्त हेर दोगांयपरस व्हड आसा.

इ. स. १५०० वर्सा विजापूरच्या आदीलशाहाच्या बेगमची तारवां दर्यांत गेल्लेकडेन नाच जालीं. तेन्ना बेगम भियेली. तिका परशुरामाचें म्हत्व खबर आशिल्लें. देखून तिणें परशुरामाक नवस केलो, आपलीं तारवां बरे भाशेन देगेक लायल्यार तुजें देवूळ बांदतलीं. थोडयाच वेळांत तिचीं तारवां बरे भाशेन आयलीं, उपरांत तिणें दाभोळ्याक साकून काळे फातर हाडून देवूळ बांदून घेतलें. फुडें इ. स. १६९८ वर्सा ब्रह्मेंद्रस्वामी धावडशीकर हाणें ह्या देवळाचो जीर्णोध्दार केलो आनी फाटले वटेन रेणुकेचें देवूळ बांदलें. ब्रह्मेंद्रस्वामीच्या काळामेरेन ह्या देवळांत मुर्ती नाशिल्ल्यो. फुडें गुहागरच्या परचुरे नांवाच्या एका मनशान मुर्ती घडोवन तांची प्रतिश्ठापना केली. दर वर्सा अक्षय तृतीये दिसा हांगा परशुरामाचो व्हड उत्सव जाता.

गोंयांत पैंगिणीं वाठारांत परशुरामाचें एक देवूळ आसा.

– कों. वि. सं. मं.

पूरक नोंद : परशुराम.

पराशर : एक गोत्रप्रवर्तक वैदिक ऋषी आनी स्मृतीकार. पराशर हें गोत्रनामय आसा. तें उपनांव म्हणून त्या गोत्रांतल्या मनशांक लागता हें लक्षांत घेतल्यार वेगवेगळ्या काळांतले ग्रंथकार हे पराशर आशिल्ले हें कळटा. वसिष्ठाचो पूत शक्ती हाचेपसून अदृश्यंतीक पराशर हो जाल्लो पूत. शक्तीचो पूत देखून 'पराशर शक्त्यतो' अशेंय ताचें नांव आसा. शक्ती हो एक फावट रानांत गेल्लेकडेन पुराणाप्रमाण विश्वामित्राच्या शिश्यांनी ताचो खून केलो. अदृश्यंतीन बारा वर्सां गर्भांत आशिल्ल्या आपल्या बाळकाची राखण केली. वेदांचें अध्ययन ताणें आवयच्या पोटांतूच केलें. वशिष्ठान जाण्टेपणांत पराशराचो सांबाळ केलो. निरुक्तकार यास्काच्या मतान तो वसिष्ठाचोच पूत. ताका पराशर म्हळ्यार पराशीर्ण (म्हातारो वशिष्ठ) हाचो पूत अशी उत्पत्ती निरुक्तांत दिल्ली आसा.

आपल्या बापायक मारपी राकेसाचो नाश करपाखातीर ताणें 'राक्षससत्र' सुरू केलें. अशीं कथा पुराणांनी मेळटा. वसिष्ठाचे सांगणेन ताणें हें सत्र बंद केलें. तीर्थयात्रेच्या निमतान तो यमुनेचे देगेर गेल्लेकडेन ताचें मन उपरिचरवसू नांवाच्या राजाची धूव सत्यवती हिचेर बसलें. सत्यवतीक ताचेपसून जो चलो जालो तोच द्वैपायन व्यास अशें म्हाभारतांत म्हळां. हेविशीं आनीक एक दंतकथा मेळटा ती अशी – पराशराक यमुनेचे देगेर सत्यवती नांवाची धीवरकन्या दिश्टी पडली. तिच्या आंगाक नुस्त्याचो वास येतालो. तो तिका भुललो आनी ताणें तिचेकडेन भोगयाचना केली. उपरांत आपली इत्सा पूर्ण करून ताणें तिका दोन वर दिले. १) तिचें कुमारीपण नश्ट जावंचेंना २) तिच्या आंगाचो नुस्त्याचो वास वचून, ते सुवातेर तिच्या आंगाक सुवासीक वास येतलो.

पार्जिटरान 'पराशर शाक्त्य' आनी 'पराशर सागर' अशे पराशर नांवाचे दोन मनीस वसिष्ठकुलांत जावन गेल्ल्याचें म्हळां. पराशर श हो वैदिक सुदासाच्या काळांतलो आनी वसिष्ठाचो नातू आशिल्लो. ता 'राक्षससत्र' केलें. पराशर सागर हो शंतनूच्या काळांतलो, सागर वसिष्ठ पूत द्वैपायन व्यासाचो बापूय आशिल्लो अशेंय मत ताणें उक्तायला

पराशराच्या नांवाचेर आशिल्ल्या 'पराशरस्मृति' वा 'पाराशरस्मृ ह्या ग्रंथाची नामना आसा. तातूंत बारा अध्याय आनी ५९२ श्ल आसात. आचार, प्रायश्चीत, पुनर्विवाह, आपध्दर्ध आदी जायत्या विश भासाभास तातूंत आयल्या. हे स्मृतीचो रचनाकाळ पांचव्या शतमान अदमासाक आसुंये अशें मानतात. कृत, त्रेता, द्वापर आनी कली ह्या युगांनी अनुक्रमान मनू, गौतम, शंखलिखित आनी पराशर हांच्यो स्मृ प्रमाणभूत मानच्यो अशें हे स्मृतीच्या सुर्वेच्या भागांत म्हळां. पूर्वसूरी एकुणीस स्मृतीग्रंथांचीं नांवां तातूंत आयिल्लीं आसात. याज्ञवल्क्यस्मृ धर्मावयल्या पुर्विल्ल्या लेखकांमदीं पराशराचो उल्लेख आसा. हाचेवय ही स्मृती खुबूच पुर्विल्ली आसूंक जाय. सद्या उपलब्ध आशिल्ली स्मृ मूळ स्मृती न्हय. मिताक्षरा, अपरार्काची, याज्ञवल्क्य स्मृतीवयली 'स्मृतिचंद्रिका' हातूंत, तेचपरी हेमाद्री आनी विश्वरूप हांच्याय ग्रं ह्या स्मृतींतलीं वचनां आयिल्लीं आसात. गरूडपुराणांतूय वट्ट पद्यांत हे स्मृतीचो सारांश दिल्लो आसा. हाचेवयल्यान ही स्मृती प्रमा मानतात. कौटिलीय अर्थशास्त्रांत स खेपे पराशर वा पाराशर राजकीय आनी प्रशासकीय विशयांवयलीं मतां उद्‌घृत केल्लीं आस

बृहत्-पराशर-संहिता नांवाचो एक बृहत् ग्रंथ ताच्या नांवार अ तातूंत १२ अध्याय आनी इंद्रवज्रां आनी वसंततिलका वृत्तांतले र ३,३०० श्लोक आसात. ह्या दोन ग्रंथांभायर ताच्या न धर्मशास्त्राविशींच्या ग्रंथांचे उल्लेख आसात. वृध्दपराशर स्मृती उल्लेख अपरार्काच्या याज्ञवल्क्य स्मृतीवयले टिकेंत आनी माध पराशर माधवीय हातूंत मेळटा. ज्योति पराशर ह्या स्मृतीग्रंथाचो उ हेमाद्री आनी भट्टोजी दीक्षित हाणीं केला.

धर्मशास्त्राभायर ताच्या नांवार पराशरसंहिता, बृहतपाराशर होराश लघुपाराशरी, पाराशर्यकल्प हे ज्योतिशाविशींचे ग्रंथ तशेंच पराश वृध्दपराशर, हस्तिआयुर्वेद, गोलक्षण, वृक्षायुर्वेद हे वैजकीविशीं पराशरोपपुराण नांवाचो पुराण ग्रंथ, पराशर केवलसार वास्तुशास्त्राविशींचो ग्रंथ आशिल्ल्याचे उल्लेख मेळटात. पराशर हो गो ताच्या वंशाच्या गौरपराशर, नीलपराशर, श्यामपराशर, कृष्णपर श्वेतपराशर, धुम्रपराशर अशे स फांटे जाल्यात.

– कों. वि. स

परिणामवाद : एक दार्शनिक सिध्दान्त. जगदुत्पत्तीच्या सं सांख्यांनी परिणामवाद आपणायलो. त्रिगुणात्मक अचेतन प्रधाना जग तयार जाता अशें सांख्य दर्शनांत सांगलां. ह्या प्रयत्नापसून ए जग उत्पन्न जायना जाल्यार प्रधानापसून महत्, ताचेपसून अ आनी अहंकारापसून इंद्रियां, पंच तन्मात्रां आनी पंचमहाभुतां अशी ही दृश्य सृश्ट जाता अशी ती कल्पना आसा. ह्या जगदुत्पत्तीच्या प्र परिणामवाद अशें म्हण्टात. परिणामवादाचें लक्षण अ 'सतत्त्वतोऽन्यथाप्रथा विकार इत्युदीरितः' एके वस्तूच्या मूळ र परित्याग जावन रुपांतरान जेन्ना ताका दुसरी स्थिती प्राप्त जाता

...राक परिणाम अशें म्हण्टात. देखीक - दुदापसून धंयाची उत्पत्ती. ...ा कारणापसून उत्पन्न जाल्लें कार्य वास्तव आसता तेन्ना ताका ... अशें म्हण्टात. दुदापसून धंय जाता. तें धंय म्हळ्यारूच खरी ...सता. दुदापरस ताचो आकार, रूप आनी फळ हीं वेगळीं आसतात. ...वाद आपणावन सांख्यांनी दृश्य जगत हें सत्य मानिल्लें आसा. ...फाटें हें जग म्हळ्यार वास्तव नासून आभास आसा अशें मानतात. ...दान्ताक ताणें विवर्तवाद अशें नांव दिल्लें आसा.

- कों. वि. सं. मं.

...स : खंयच्याय शब्दाक (आशयाक) संदर्भयुक्त, शास्त्रीय तसोच ...क अर्थ दिल्लो नवो शब्द वा थरयल्लीं चिन्नां. सर्वसादारणपणान ... घोळपी शब्द, केन्नाकेन्ना आशय पुरायपणान आनी फावो तसो ...करपाक असमर्थ थारता. अशा वेळार आशयाक ताच्या गुणांसयत ...करपाक परिभाशेचें आयोजन करप जाता. शास्त्रीय विशयांत ...व्या विज्ञानांत अशे परिभाशेची चड गरज लागता. कारण रूढ ...न्या शब्दांक शास्त्रीय संकेतापरस, समाजीक संकेत मेळिल्लो ... परिभास नेमको अर्थ प्रतीत करता आशिल्ल्यान एकतर शब्दांचो ...टाळटा आनी दुसरें म्हळ्यार सर्वसादारणपणान घोळपी शब्दाक, ...एकापरस चड अर्थ उरतात, त्या शब्दाक परिभास अचूक असो ...र्थ सुचयता.

...सिकुळयेच्या सुर्वेच्या काळांत, मुळावे गरजेंतल्यान भायर पडून ...जेन्ना नव्या आनी प्रगत विद्यांची निर्मिती करूंक लागलो तेन्ना ...टच्या वेव्हारांत घोळपी उतरां नव्या विद्यांचो अर्थ लावपाक उणीं ...ागलीं तेन्ना नव्या अनुभुतींक नवे संकेत निर्माण करपाची मनशाची ...रू जाली.

...र्भयुक्त आनी अचूक असो नेमको अर्थ सांगपी शब्द इतले पुरतीच ...ची व्याप्ती उरना जाल्यार कांयकडेन सोंपेपण आनी सुटसुटीतपण ...ातीर कांय अक्षरांचो वा चिन्नांचो वापर करप जाता. देखीक - ...जनाच्या जाग्यार (O), हायड्रोजनाच्या जाग्यार (H), बेरजेच्या ... (+), वजाबाकी (-), गुणाकार (×), भागाकार (÷) ह्यो खुणो ...टलो अर्थ सुचीत करतात. थरावीक ध्वनी, कुरवो, रंग हे सारकिले ...क संदर्भूय संकेतीक अर्थ निर्माण करतात. परिभास निर्माण करतना ...गेचे व्याख्येक आनी संदर्भाक म्हत्व उरता कारण एकूच परिभाशीक ...वेगवेगळ्या शास्त्रांनी वेगळो संदर्भ घेवन येता. देखीक - पंच, ...ास्त्रातलो पंच हो शब्द खेळांशास्त्रांत वेगळो संदर्भ सुचीत करता. ...ास्त्रात ग्रामपंचायतीचो वांगडी म्हळ्यार पंच जाल्यार खेळांशास्त्रांत ...लो मध्यस्थ म्हळ्यार पंच.

...मको आनी सुटसुटीतपणान आशय उकतो करप हातूंत परिभाशेचें ...रता. कांय खेपे नेमको आशय सादपाखातीर कठीण शब्द निर्मिती ...जाता. जाल्यार कांय खेपे सुटसुटीतपण येवंचेखातीर आशय ...त उरता. परिभाशेंतले दोनूय तरांचे उणाव पयस करून नेमको ...अचूक अर्थ दिवपी परिभास करप तशें अवघड काम. तशेंच आशय ...शब्द हाच्या अवलोकनासंबंदीं मतभेद निर्माण जावन एकाच घटकाक ...ेगळे परिभाशीक शब्द निर्माण जावपाची शक्यताय आसता.

- कों. वि. सं. मं.

परीकथा : सर्वसादारणपणान अद्‌भूत आनी चमत्कारांनी भरिल्लो बालसाहित्यांतलो एक कथांप्रकार. पर म्हळ्यार पांख आनी पांखां आशिल्ली मानवी स्त्रीव्यक्ती म्हळ्यार परी. तिका इंग्लिशींत Fairy अशें म्हण्टात. हो शब्द मुळांत लॅटीन 'fata' (रोमन देवता निदर्शक) हाचेवयल्यान आयला. ह्या शब्दाचें पोरणें फ्रँच रूप 'faerie' आसून ताचो अर्थ जादू वा चेटूकपण असो जाता.

चडशा परीकथांनी परी ह्यो अद्‌भूत शक्ती आशिल्ल्यो मायेस्त चलयो वा बायलो अशें दाखोवप जाता आनी त्यो चडशो बरीं कर्तुबां करतात. खास करून परीकथांनी परी ल्हान भुरग्यांचेर बरे संस्कार करपाचो यत्न करतात. परीकथांतल्यान चडशें बऱ्याचें जैत जाता आनी वायटाचो नाश जाता, अशें दाखयतात.

संवसारीक परीकथा साहित्यांत पऱ्यांचीं विंगड विंगड रुपां वर्णिल्यांत. आंग्ल परी ही आवयसारकी मायेस्त आसता. आयर्लंडी परी ल्हान आनी नाचपी आसता. फ्रँच 'fee' ही सोबीत तरणाटी आसता. जर्मन परी म्हातारी, समंजस आनी शाणी आसता. स्पेनी 'fada' ही भुरळ घालपी परी. ती केन्नाकेन्नाय दुश्ट तशेंच कुरुपूय आसता. पऱ्यांचे तांच्या राबित्यांवयल्यान केल्ले वेगवेगळे प्रकारूय दिसतात. देखीक - जलपरी, हिमपरी, वायुपरी, रानपरी आदी वेगवेगळ्या परीरुपांक लागून देशांदेशांतल्या परीकथांचीं रुपांय विंगड विंगड आशिल्लीं दिसतात. परीकथा मनोरंजक आशिल्ल्यान भुरग्यांक त्यो खूब आवडटात.

कांय परीकथांनी निर्जीव वस्तूंक सचेतन रूप दितात, जाल्यार कांय कथांनी जनावरांक, सुकण्यांक मानवी व्यक्तिमत्व दितात. खूबदां परीकथा ही परीविरयत आसूं येता. कार्लो कोल्लॉदीची 'पिनाकिओ' ही लाकडी बावली जादू जावन सचेतन जावंक शकता; पारंपारीक रशियी कथेंतली 'स्नेगुर्का' ही हिमपुतळी सचेतन जायन खरे ल्हान चलयेभाशेन वागता. हेन्स क्रिश्चन अँडरसनाचें 'अग्ली डक्लिंग' म्हळ्यार बदकाचें कुरूप पील आनी हेर पात्रां विचार करूंक शकतात; तशेंच तीं एकामेकांकडेन मनशा असले भाशेंत उलोवंक शकतात. शार्ल पेयेच्या 'सिंड्रेला'क मायेस्त परी आनी जनावरां मदत करतात. पऱ्यांची अद्‌भूत शक्त अशे तरेन विंगड विंगड रुपांनी प्रगट जाता. देखून ह्या कथांकूय परीकथा अशेंच म्हण्टात.

परीकथांचो उगम निश्चीत केन्ना जालो, तें कळना. पाशाण युगांतूय अप्रुपांच्या लोकांकाणयांच्या साध्या रुपांत परीकथा सांगताले. इ.स.प. २००० वर्सांपयलीं इजिप्तच्या पुर्विल्ल्या कबरींच्या उत्खननांत परीकथा बरयल्ले पपायरसचे अवशेश मेळ्ळे. पंदराव्या शेंकड्यामेरेन, मुद्रणकलेच्या सोदाआदीं, घरांतलीं जाण्टीं मनशां हेरांक लोकांकाणयो आनी परीकथा सांगतालीं. अशे तरेन तोंडयां घोळत आयिल्ल्या ह्या परीकथांचो प्रसार जालो. वेगवेगळ्या देशांतले लोक वेपारधंद्या निमतान परदेशांत वताले, तेन्ना मनोरंजनाखातीर आपापल्या देशांतल्यो लोकांकाणयो आनी परीकथा सांगताले. कांय काळाउपरांत तातूंतल्या कांय परीकथांचो परदेशांत वेगळ्याच रुपांत प्रसार जातालो; कांय खाशेल्या परीकथांचे वेगवेगळ्या देशांत जे भेद दिसतात ते हाकाच लागून.

जोव्हान्नी फ्रांचेस्को स्ट्रापारोला ह्या इटलियी लेखकान La piacevoli notti हो परीकथां झेलो १५५०त व्हॅनिसांत छापलो आनी पुस्तकरुपांत परीकथा उजवाडावपाचो पयलो मान मेळयलो. त्या झेल्यांत, १५५३त ताणें आनिकूय कांय परीकथांचो आस्पाव केलो. सतराव्या शेंकड्यांत

शेक्सपियरान आपल्या कांय नाटकांनी परीकथात्मक कथानकांचो वापर केलो. सतराव्या शेंकड्यांतूय फ्रांसाच्या शार्ल पॅरो (१६८८-१७०३) हाणें बऱ्याच इटलियी परीकथांचीं फ्रेंच रुपांतरां केलीं. कांय परीकथा ताणे स्वता बरयल्यो. Contes de ma Mere l'Oye हो ताचो परीकथांझेलो बरोच नामनेक पावलो. मादाम द अल नॉय हे फ्रेंच लेखिकेन, ह्याच काळांत कांय रुचीक परीकथा बरयल्यो.

अठराव्या शेंकड्याचे अखेरेक आनी एकुणिसाव्या शेंकड्याचे सुर्वेक जर्मनींतल्या याकोप ग्रिम आनी व्हिल्येल्म ग्रिम ह्या भावांनी जर्मन आनी कांय हेर परीकथांचें संशोधन केलें. तांणी त्यो काणयो सरळ आनी सोंपे भाशेंत बरोवन काडल्यों. Kinderund Hausmaerchen (३ खंड) हो तांचो परीकथांझेलो. ह्याच काळांत हॅन्स अँडरसन (१८०५-७५) हाणें नॉर्वे, स्विडन, डॅन्मार्क आनी हेर युरोपी देशांतल्या कितल्याशाच परीकथांची पुनर्रचना केली. रसाळ भास, सोबीत सैमाचीं वर्णनां, कल्पनाविलास हांचो वापर करून तीणें सोबीत परीकथ्यांची निर्मिती केली. ताणें परीकथेक साहित्याच्या मळार एक स्वतंत्र असो साहित्यप्रकार म्हणून सुवात मेळोवन दिली.

ह्याच काळांत अल्पिक्सांदर अफनास्येव्ह (१८२६-७१) ह्या लेखकाचो 'रशियन फोक टेल्स' (१८६०) हो रशियन परीकथांचो झेलो उजवाडाक आयलो. ह्याच सुमाराक आयर्लंडांतल्या फ्रान्सिस ब्राउन हे कुड्डे लेखिकेन स्वता रचिल्ल्या परीकथांचे कितलेशेच झेले उजवाडायले. तातूंत 'ग्रॅनिज वंडरफूल चॅर' हो कथांझेलो खूब लोकप्रिय थारलो. ह्याच काळांत पेटर आस्ब्यर्नसेन ह्या नॉर्वेजियी लेखकान जायत्यो स्वतंत्र परीकथा रचून पुस्तकरुपान उजवाडायल्यो.

ऑक्सफर्ड विद्यापिठांतल्या चार्ल्स डॉज्सन ह्या गणिततज्ञान लुइस कॅरल ह्या टोपण नांवान 'Alice's adventures in wonderland' (१८६५) ही दीर्घकथा बरोवन परीकथांच्या मळार एक अजाप निर्माण केलें. ह्याच वेळार रस्किन, चार्ल्स डिकन्स, ऑस्कर वायल्ड आनी अमेरिकेंतल्या नाथानेल होथॉर्न आनी नोएल हॅरिस हाणीं कितल्योशोच रुचीक परीकथा बरयल्यो.

सर जेम्स बॅरी ह्या इंग्लीश नाटककारान पिटर पॅनसारकीं परीनाटकां बरोवन परीकथेचो साहित्यप्रकार आनिकूय गिरेस्त केलो. बॅरीचोच इश्ट अँड्र्यू लँग ह्या विद्वान लेखक - पत्रकारान सगळ्या संवसारांतल्यो खाशेल्यो परीकथा जमोवन, त्यो परत बरयल्यो आनी तांचे 'ब्लू फॅरीबूक', 'यलो फॅरीबूक' अशे कितलेशेच झेले उजवाडायले.

विसाव्या शेंकड्यांत कितलेशेच नवे परीकथांकार फुडें आयले आनी ह्या साहित्यप्रकाराक एक वेगळेंच मोडण मेळ्ळें. अमेरिकेंतल्या वॉल्ट डिझ्नी हाणें व्यंगचित्रांच्या माध्यमांतल्यान खास भुरग्यांखातीर चलचित्रपट तयार केले. तातूंतल्यान परीकथांतलीं वर्णनां, प्रसंग, वातावरण आनी पात्रांक प्रत्यक्ष पळोवपाचो तशेंच पात्रांचें उलोवप स्वता आयकुपाचो आनंद भुरग्यांक मेळपाक लागलो. अशे तरेन परीकथा साहित्य बरेंच गिरेस्त जालें.

हालींच्या काळांत विंगड-विंगड चित्रपुस्तकां (कॉमिक्स) चित्रांसकयल्या सुचक वाक्यांक लागून थोडेभितर पुराय परीकथा भुरग्यांमुखार उबी करतात. परीकथांच्या मळार आनिकूय वेगवेगळ्या माध्यमांचो वापर जायत आसा.

- कों. वि. सं. मं.

परीक्षित् : पुराणाप्रमाण जावन गेल्या पांच राजांचें नांव. एफ पार्जिटर हाच्या मताप्रमाण, कुरूक जे तीन पूत जाले, तातूंतलो सगळ व्हडलो पूत परीक्षित्. हो वैदिक काळांत जावन गेलो. अथर्ववेदांत आयि उल्लेखाप्रमाण, परीक्षित् हाणें कुरु देशांत समृध्दताय आनी सुरक्षित हाडली. ऐतरेय ब्राह्मणांत, परीक्षिताचो पूत जन्मेजय हाका तुरका हाणें ऐंद्र महाभिषेक केल्ल्याचो उल्लेख मेळटा. शांतिपर्वांत, परीक्षि पूत जन्मेजय हाणें ब्रह्महत्या केल्ल्याचो उल्लेख मेळटा. हो परीक्षित पांडवांचे पयलीं जावन गेलो आसुंये.

२. कुरुवंशांतल्या आविक्षित राजाच्या आठ पुतांतलो व्हडला आवयचें नांव वाहिनी. महाभारतांत आयिल्ल्या उल्लेखांवयल्यान अश्ववत् आनी अभिष्यंत अशींय नांवां आशिल्लीं.

३. अयोध्येचो राजा इक्ष्वाकू, मंडूक वंशांतल्या आयुराजाची सुशोभना हिचेकडेन ताचें लग्न जालें. पूण लग्ना वेळार सुशोभनेन एक अट घाली. ती म्हळ्यार 'तूं म्हजेवांगडा आसतना म्हाका उद दर्शन जावपाक जायना, तशें जाल्यार हांव तुचो त्याग करतली' दीस परीक्षित् राजा सुशोभनेक घेवन मृगयेखातीर रानांत गेल्ले चुकून तीं एके बांयकडेन पावलीं. उदक पळेनाफुडें सुशोभना गुप्त परिक्षिताक राग आयलो. ताणें सगळ्या मंडूक वंशाचो नाश क थरयलें. तेन्ना आयुराजा परीक्षिताक शरण आयलो आनी सुशो परतून परीक्षिताचे स्वाधीन केली.

४. कुरुवंशांतल्या अरुग्वत राजाचो पूत. आवय मागधी परीक्षिताचो पूत भीमसेन, भीमसेनाचो प्रतीप आनी प्रतीपाचो शंतनु वंशावळ आशिल्ली.

५. अर्जूनाचो पूत अभिमन्यू हाका उत्तरेपसून जाल्लो पूत. उत्त गर्भांत आसतना, अश्वत्थाम्यान सोडिल्ल्या बाणापसून कृष्णान ताची र केली. भारतीय झुजाउपरांत, युधिष्ठिरान ३६ वर्सां राज्य करू उपरांत ताका अभिशेक केलो. हाचें राज्य सरस्वती न्हंयेसावन गंग पातळिल्लें. हाणें आपल्या राज्यांतल्यान कलीक धांवडावन घाल्लो म्हळां. एकदां तो शिकार करता आसतना वाट चुकलो. तेन्ना थंयच्या एका शमीक नांवाच्या ऋषीक वाट विचारली. पूण ध्य बशिल्ल्या ऋषीन ताका जाप दिलिना. तेन्ना परीक्षिताक राग आ रागाच्या भरांत परीक्षितान त्या ऋषीच्या गळ्यांत एक मेल्लो स घालो आनी थंयसावन गेलो. शृंगी नांवाच्या, त्या ऋषीच्या पुतान आ बापायच्या गळ्यांतलो तो मेल्लो सोरोप पळेलो. तें पळोवन ताका मारली आनी ताणें शाप दिलो, हें कर्म कोणें केल्लें आसत ताका सप्तकाभितर नागाधिपती तक्षकाच्या हातान मरण येतलें. तशेंच उपरांत ताचो पूत जन्मेजय हाणें सर्पसत्र आरंभून ताचो सूड घेतलो कथा महाभारतांत आयल्या. परीक्षिताचे दुस्मान सोरोप नाशिल्ले गांधार देशांतले नागवंशी लोक आशिल्ले. जेन्ना भारतीय झुजांत पां शक्त उणी जाली, तेन्ना ताचो फायदो घेवन ताणीं हस्तिनापुराचेर करून थंयच्या परीक्षित राजाक जिवो मारलो अशें इतिहासांत परीक्षित् हो तक्षकान दंश करतकूच सात दिसांनी मेलो असोय उ मेळटा. ह्या सात दिसांनी शुकमुनीन ताका भागवताचो उपदेश गे द्वैपायन व्यासाचो पूत शुकमुनी हाणें परीक्षित् राजाक श्रीमद्भ सांगलें असो भागवतांत उल्लेख आसा.

- कों. वि.

…र, महादेव सखाराम : (जल्म : १५ मे १९२०, पर्…
…ाडी; मरण : १९ ऑक्टोबर १९७८).

…झुजारी. तो 'नॅशनल काँग्रेस गोवा' हे संघटनेचो वांगडी आशिल्लो. …के उपरांत तो 'इंडियन नॅशनल काँग्रेस' संघटनेचो वांगडी …ुटके चळवळीच्या काळांत तो पुर्तुगीजांआड चळवळींनी वांटो … पत्रकां वांटटालो, 'नॅशनल काँग्रेस गोवा' संघटनेचे वतीन …चो प्रचार करतालो. राष्ट्रीय वावरांनी फुडाऱ्यांक पालव दितालो. …ी ताका धरलो, खूब मार दिलो आनी सप्टेंबर १९५५ त ताका …रून सोडलो. फेब्रुवारी १९६२त गोंय सुटके उपरांत तो गोंयांत … १९७२ त भारत सरकारान ताम्रपत्र दिवन ताचो भोवमान

– कों. वि. सं. मं.

…वेद्या : एक आध्यात्मिक विद्या. पर्यंक म्हळ्यार बाज्ज. ब्रह्मलोकांत … हिरण्यगर्भ जाचेर सुशेग घेता. ताका पर्यंक म्हण्टात. हाचेवयल्यानूय …ांत वचपाची जी वाट आसा ती हांगा पर्यंक विद्या ह्या नांवान … साधकाच्या आत्म्याक चंद्र, विद्युत्, अग्नी, वायू, वरूण, इंद्र, … आदी लोकांतल्यान वाट काडत ब्रह्मलोकांमेरेन वचपाचें आसता. …ात्म्याक जायतीं आडमेळीं हुंपून ब्रह्मलोकांत वचचें पडटा. थंय …ो अपराजित नांवाचो एक प्रासाद आसता आनी ताचेर इंद्र आनी … हे द्वारपाल आसतात. थंय पावतकूच आत्म्याक ते कांय प्रस्न …ात आनी तांच्यो योग्य त्यो जापो मेळटकूच ताका प्रासादांत प्रवेश … सगळ्यो वाटो हुंपून थंय पाविल्ल्या आत्म्याच्या स्वातंत्र्याखातीर … अप्सरांची येवजण करता. त्यो ताका फळां फुलां दिवन …कारांनी नटोवन ब्रह्मयाच्या पर्यंकामुखार उब्यो करतात. जे वेदीर … मांडिल्लो आसता ते वेदीच्या पयल्या सोंपणाचेर पावल दवरतकूच … 'तूं कोण?' असो प्रस्न करता. ताचेर ताका आत्मो जाप दिता … तोच हांव!' ब्रह्मा विचारता 'हांव कोण?' आत्मो सांगता 'तूं … ब्रह्मा विचारता सत्य म्हळ्यार कितें? आत्मो सांगता 'जें देवाचे …ाणांचे पलतडीक आसता तें सत्य.'

…े तरेन पर्यंकामेरेन पाविल्ल्या आत्म्याक विश्वाचे उत्पत्ती - स्थिती …ल्याचें बळगें मेळटा अशें सांगलां. पूण हे शक्तीचो उपेग ताणें …न्हय अशें ताचेर बंधन आसता. हें बळगें ताणें उपेगांत हाडल्यार …मो आनी विश्व उत्पन्न करपी दिव्य शक्ती हातूंत संघर्श उत्पन्न …चो भंय आसता.

…पद मेळोवपाक साधकाक ब्रह्मचर्य पाळप, विकारांचेर जैत मेळोवप …अहंकारापसून पयस रावप हें म्हत्वाचें आसता.

– कों. वि. सं. मं.

…टन : पर्यटन म्हळ्यार भोंवडी. देशांतल्यो आनी विदेशांतल्यो …ो वास्तू, इतिहासीक थळां, सैमीक थळां, कला संस्कृतायेचीं केंद्रां … तीर्थक्षेत्रां पळोवपाखातीर लोक पर्यटन भोंवडी करतात. आर्विल्ल्या …त येरादारीचीं आर्विल्लीं आनी बरीं साधनां उपलब्ध जाल्यान … उद्येगाक चालना मेळ्ळी. सद्याच्या काळांत पर्यटन हो एक स्वतंत्र …य आनी आंतरराष्ट्रीय उद्देग म्हणून विकसीत जाल्याचें दिश्टी पडटा. सरकारी तशेंच खाजगी यंत्रणेमार्फत हो उद्योग चलता. पर्यटन वेवसायावरवीं अर्थीक, समाजीक, धर्मीक, शिक्षणीक आनी राजकीय फायदे घडटात. ताचे वरवीं राष्ट्रीय एकात्मता आनी आंतरराष्ट्रीय सामंजसपण घडटा.

आदल्या काळांत धर्मीक, वेपारी आनी शिक्षणाच्या निमतान पर्यटन करताले. अस्तंती प्रबोधन काळांसावन सांस्कृतीक, इतिहासीक, कलासाहित्यीक आनी नवे निर्मीतीविशीं नवी ओड तयार जाली. आर्विल्लें पर्यटन हें ते प्रेरणेंतल्यान तयार जालें, अशें म्हण्टात. पर्यटनाची आवड गिरेस्त लोकांमेरेन मर्यादीत उरनासतना ती सामान्य लोकांमदीं पातळ्ळी.

पर्यटनाचो वाठार देशांतलीं थळां पळोवप तशेंच तो आंतरराष्ट्रीय आसूं येता. पोरण्या पर्यटन थळांची वेवस्था टापटीप दवरप आनी नवीं पर्यटन थळां विकसीत करप, हीं पर्यटन उद्देगाचीं म्हत्वाचीं आंगां आसात. देखून, देशी आनी विदेशी पर्यटकांक आकर्शीत करप, तेखातीर नियोजन केल्ली प्रसिद्धी यंत्रणा उबी करप, पर्यटकांक येरादारीच्यो तशेंच खावपा, जेवपाच्यो सुविधा आनी हेर तजवीज करून दिवप हे पर्यटन उद्देगांतले म्हत्त्वाचे घटक आसात. पर्यटनावरवीं राष्ट्रीय आनी आंतरराष्ट्रीय पांवड्यार समजिकाय आनी भावपण निर्माण करपाचो मोलादीक वावर जाता.

आर्विल्ले अर्थशास्त्रीय परिभाशेंत पर्यटक चड करून गिरायक अशें समजतात. तो उत्पादक नासता. अर्थीक नदरेंतल्यान पर्यटन उद्देग खूब म्हत्त्वाचो थारता. पर्यटन उद्देगाक लागून सेवा उद्देगांक मोलादीक सुवात मेळ्ळ्या. पर्यटना उदेशीं देशांत आनी परदेशांत जावपी पर्यटकांची वाडती खेट हाका लागून सेवाक्षेत्राक वट्ट उत्पादनांत म्हत्वाची सुवात मेळ्ळ्या.

पर्यटनाक लागून वेपाराचें प्रमाण आनी परिमाण हांचो विस्तार जालो. बर्फाचीं तेमकां, मनीसविरयत दर्यावेळ, रानां ही पर्यटन क्षेत्रांत येवन पयल्या पांवड्याची आस्पत थारली. पर्यटनाक लागून जो प्रत्यक्ष पयसो मेळटा, ताचेपरसूय राष्ट्रीय उत्पन्नांत गुणक परिणामाक लागून जी भर पडटा वा पर्यटक खर्चाच्या उलाढालींक लागून निर्माण जावपी पयशांची जी भर पडटा, तिचें म्हत्व चड आसता. आंतरराष्ट्रीय पर्यटनाप्रमाणूच देशाभितल्या पर्यटनाचोय देशाच्या अर्थीक बळग्याक बरो अनुकूल परिणाम जायत आसता. अंतर्गत पर्यटनाक लागून जी अर्थीक उलाढाल जाता, ती आंतरराष्ट्रीय पर्यटनाक लागून निर्माण जावपी उलाढालींच्या धा पटींनी चड आसता.

पर्यटनाक लागून व्हडा प्रमाणांत रोजगार संदी मेळटात. पर्यटन हो श्रमप्रधान सेवाउद्देग देखून विकसनशील देशांनी व्हड संख्येन कामगार आशिल्ल्यान, पर्यटन उद्देगाची उदरगत बेकारी आनी अर्दरोजगार ह्यो समस्या कांय प्रमाणांत निवारूंक शकता. ह्या उद्देगांत ल्हान व्हड सगळ्या पिरायांचे मनीस, शिक्षीत आनी अशिक्षीत, नागरी आनी गांवगिऱ्या अशा सगळ्याच तरांच्या लोकांक पर्यटनाक लागून रोजगार मेळूंक शकता. देखीक - पर्यटन प्रतिनिधी (एजंट), संयोजक, मार्गदर्शक, हॉटॅल-वेवस्थापक, कारकून, हिशोबनीस, आचारी, मनोरंजनकार, जायरातदार, फोटोग्राफर, हमाल आदी.

पर्यटनाक लागून खासा देशी बनावटीच्यो हस्तकलात्मक वस्तू तयार करपी लघुउद्देगांच्या आनी कुटिरोद्देगांचे उदरगतीक उत्तेजन मेळटा विकसनशील राश्ट्रांनी पर्यटन उद्देगाचे गरजेप्रमाण आपल्या

हस्तउद्‌देगांच्या उत्पादनाविशींचे धोरण दवरलें, जाल्यार तें बऱ्याक पडटा. देशाच्या सगळ्या वाठारांचो समतोल विकास सादपाचें कार्य पर्यटनावरवीं सोंपें जाता. पर्यटन उद्‌देग ज्या देशांनी व्हड प्रमाणाचेर विकसीत केला, अशा ग्रीस, आयर्लंड, पुर्तुगाल, युगोस्लाविया, तुर्कस्तान हांकां त्या उद्‌देगा उदेशीं उपाट परकी चलन मेळटा.

१९५० उपरांत आंतरराश्ट्रीय पर्यटन उद्‌देग नेटान विकसीत जालो, संवसारांत चडांत चड रोजगार मेळोवन दिवपी एकमेव उद्‌देग म्हणून ताचो पयलो क्रमांक आसा.

चडांत चड पर्यटकांक आकर्शीत करपाखातीर पर्यटन सुविधांची उदरगत करपाखातीर -दरेक राश्ट्र यत्न करता. कांय देशांनी ह्या वावराखातीर एक शासकीय विभाग स्थापन केला. देखीक - इटलींत 'एन्ते नाझिओनेल इतालिआनो तुरिझ्मो' (एनिट) हो विभाग पर्यटनाक चालना दिवपाखातीर १९१९त स्थापन केलो. फ्रांसांत १९२८ त 'कॉमिसारिएत जनरल ऑफ तुरिझम' हो विभाग भौशीक बांदकाम खात्याचे अखत्यारीखाला सुरू केलो. चॅकोस्लोव्हाकियाची 'सॅडॉक' ही संघटना, डॅन्मार्काचो 'डॅनिश टुरिस्ट बोर्ड', उदेंत जर्मनीचो 'स्टेट ट्रॅव्हल ब्यूरो', ग्रीसांतली 'नॅशनल टुरिस्ट ऑर्गन्नयझेशन', बल्गेरियाचें 'बाल्कनटूरिस्ट' (१९४८), ग्रेट ब्रिटनाचें ब्रिटीश टुरिस्ट ऑथॉरिटी' हीं कांय हेर उदाहरणां आसात.

आंतरराश्ट्रीय पांवड्यार पर्यटनाची पोसवण करपाखातीर वेगवेगळ्यो पर्यटन संस्था आनी संघटना वावर करतात. (१) 'इंटरनॅशनल टुरिंग अलायन्स' (ITA) ही १८९८ त जिनिवांत स्थापन जाल्ली संघटना आंतरराश्ट्रीय पर्यटनाविशींच्या सगळ्या समस्यांचो अभ्यास करप, तातूंत सुदारणा सुचोवप, पर्यटनाक चालना आनी प्रोत्साहन दिवपाखातीर यत्न करप आनी वेगवेगळ्या देशांतल्या पर्यटन संस्थांची राखण करप हो वावर करता. ही संस्था पर्यटनाविशींचें सुक्ष्मसंदर्भ केंद्र चलयता आनी नकाशे, हॉटॅलां हांचेविशीं पुस्तिका उजवाडायता. ८० देशांतल्यो सुमार १८० संघटना हे संस्थेच्यो वांगडी आसात.

(२) युरोपियन ट्रॅव्हल कमिशन (ETC) हो आयोग डब्लिनांत १९४९ त स्थापन जालो. युरोपांत आनी युरोपाभायर पर्यटनाक उत्तेजन दिवप म्हायतीविनिमय तशेंच संशोधन करप हो ह्या आयोगाचो मुखेल उद्‌देश आसा.

(३) 'वर्ल्ड असोसिएशन ऑफ ट्रॅव्हल एजन्सीज' (WATA) ही संस्था १९४९ त जिनिवांत स्थापन जाली. आंतरराश्ट्रीय पर्यटन उदरगतीखातीर यत्न करप, साबार देशांतल्या पर्यटन संघटनांमदीं सुसुत्रताय दवरप, पर्यटनाविशींची म्हायती उजवाडावप, पर्यटनाक उत्तेजन दिवपाखातीर जात्रा, प्रदर्शनां भरोवप हीं कामां ही संस्था करता.

(४) 'वर्ल्ड टुरिझम ऑर्गनायझेशन' (WTO) ही संघटना माद्रिदांत (स्पेन) १९७४ त स्थापन जाल्ली आसून राश्ट्रीय पर्यटन संस्था - संघटनांचो एकामेकांक सहकार आनी पर्यटनाविशीच्या समस्यांचो अभ्यास हीं कामां संस्था करता. सुमार ११५ देश हे संस्थेचे वांगडी आसून भारत हो हे संघटनेचे वावुरपी समितीचो वांगडी आसा.

(५) 'साऊथ एशिया रीजनल ट्रॅव्हल कमिशन' ह्या आयोगाचो भारत एक वांगडी आसून ह्या विभागांतले सगळे देश ह्या आयोगाचेर प्रतिनिधित्व करतात. १९७५ त भारताक ह्या आयोगाचें अध्यक्षपद मेळ्ळें.

(६) 'पॅसिफिक एरिया ट्रॅव्हल असोसिएशन' (PATA) ही संघटना उत्तर अमेरिकेसावन पॅसिफिक वाठारामेरेनच्या पर्यटनाक प्रोत्सा[हन] दिवपाखातीर १९५२ त सॅन फ्रान्सिस्कोंत स्थापन जाली. ही संघ[टना] आपल्या वांगड्यांक विपणन (marketing) आनी जायरातीविशींची . दिता. १९६४ सावन भारत पॅटाचो वांगडी आसा.

भारतांत १९६० त पर्यटन उद्‌देगाक नेट आयलो. प्रवास क जशें चड वेगवान आनी सुरक्षीत जावंक लागलें तसो पर्यटन हो वेवसाय म्हणून नांवारुपाक आयलो. भारतांत सुटयेच्या काळांत शेजारच्या राज्यांनी भोंवडेर वतात. सैमीक सुवातो, दर्यावेळो, तीर्थ इतिहासीक साधन संपत्ती आनी कलाकेंद्रां पळोवपाची भारतीयाक ओड आसा.

भारतांत पर्यटन उद्‌देगाचे उदरगतींत सगळ्यांत व्हडली अड म्हळ्यार चडांत चड हॉटॅलांचो उणाव. पर्यटनाक चालना दिवपाखा १ ऑक्टोबर १९६२ दिसा 'भारतीय पर्यटन विकास निगम' स्था केलो. नवीं नवीं पर्यटन थळां सोदचेलें कार्य सद्या चल्लां. हातूंत पुरातत्व थळांचो विकास, दर्यावेळो, अभयारण्यां हांचो आस्पाव जाता. कोवल दर्यावेळेच्या सुवातीचो पर्यटन केंद्र म्हणून विकास केला. जम्मू आ काश्मीर राज्यांतलें गुलमर्ग हें शिंयाळीं खेळाकेंद्र स्थापन केला. वि विंगड जनावरां आशिल्लीं दांडेली, कान्हा, भरतपूर, गीर, जलदपा काझीरंगा, ताडोबाचीं अभयारण्यां बरींच लोकप्रिय थरल्यांत.

आग्राचो ताज महाल हें पर्यटकांखातीर एक व्हड आकर्शण थर नवी दिल्लींतलें अकबर आनी कुतूब हॉटेल, आग्राचें कोसी हॉटेल आ ताज रॅस्टोरंट हीं नामनेचीं हॉटेलां आसून खजुराहो आनी वाराण हांगाय हॉटेलां बांदल्यांत. उदयपूरचें लक्ष्मीविलास पॅलेस हॉटेल लोकप्रिय आसा. उदेंत वाठारांतल्या हवाई पर्यटकांखातीर सगळ्यो सु आशिल्लें 'ॲरपोर्ट हॉटेल' कलकत्त्याक उबारलां. जम्मू आनी काश्मीर राज्यांतल्या जम्मू नगरांत 'जम्मू मॉटेल' बांदलां. अजंठा आनी वेरूळ भेट दिवपी पर्यटकांखातीर औरंगाबादेंत 'औरंगाबाद हॉटेल' आसा. दिल्लीच्या 'अशोक हॉटेल' ह्या निगमाचे अखत्यारींतल्या हॉटेलांत संमेल परिशदो आयोजीत करचेली वेवस्था आसा.

निगमान नवीं पर्यटन थळां विकसीत करपावांगडाच परदेशांत वि पर्यटकांक आकर्शीत, करपाखातीर पावलां उखलल्यांत. परदेशांत प्रचारकार्याक नेट हाडपाखातीर ॲर इंडिया तशेंच वेगवेगळीं उद्‌दे आनी वेपारी प्रदर्शनां, जात्रा निगम आयोजीत करता. जिनीवा, मिल ब्रुसेल्स, स्टॉकहोम, विएन्ना, पर्थ, बॅंकॉक ह्या शारांनी निगमान पर कार्यावल्यां उगडल्यांत.

परदेशी पर्यटकांखातीर वेगवेगळ्यो येवजणोय चालीक लायल् जून १९७७ सावन सुरू केल्ल्या 'इण्डरेल पास' हे येवजणेक ल भारताक खूब परदेशी चलन मेळ्ळें. विद्यार्थी आनी तरणा पर्यटकांखातीर भारतांत सवाय 'युवा हॉस्टॅलां'य आसात.

भारतांत १९७७त ६,४०,४०० विदेशी पर्यटकांनी भेट दि हाका लागून भारताक २८३ कोटी रुपयांचें परदेशी चलन मे विदेशी पर्यटकांमदीं ग्रेट ब्रिटनाचो पयलो जाल्यार अमेरिकेचो दु क्रमांक आसा. पर्यटन उद्‌देग हो भारताचो सव्या क्रमांकाचो पर चलन मेळोवपी उद्‌देग.

राश्ट्रीय पर्यटनाखातीर संसदेंत मे १९९२ त एक खासा येवजण तयार केली. फुडल्या पांच वर्सांमदीं भारतांत ५.६ द

...तले, असो अदमास आसा. १९९० वर्सा विदेशी पर्यटकांची ... १,०७,१५८ आसली. जागतिक पर्यटन बाजारांत १९८५ त ... वांटो फकत ०.३९% आसलो. तो १९९० त ०.४३% चेर ... १९८५-८६ त पर्यटन वेवसायावरवीं मेळिल्लें परकी चलन ... कोटी आसलें. तेंच १९८९-९० त २४५६ कोटींचेर पावलें. ...९१ त भारताक २४४४ कोटी रुपयांची विदेशी गुंतवणूक ... १९९१-९२ त ३३१७ कोटी रुपयांची विदेशी गुंतवणूक ...ह्या वाडट्या पर्यटन उद्देगाक लागून रोजगार संदीय वाडत ...पर्यटन मंत्रालयान वाडट्या पर्यटकांक लागून नवीं पर्यटन थळां ...धडप, सद्या आशिल्ल्या पर्यटन थळांचो विकास करप आनी ...ळ उदरगत साधनांखातीर नव्यो संस्था स्थापन करप हांचेर ...! दिला. भारतात १९९१-९२ वर्सा सुमार १२,८८,५१० ...पर्यटकांनी भेट दिली.

...र ५०० दशलक्ष आंतरराश्ट्रीय पर्यटकांवरवीं जागतिक ...ची उलाढाल ३.५ दशसहस्त्र कोटी अमेरिकन डॉलर इतकी ...चि आंकडो २००० वर्सामेरेन ६६० दशलक्ष मेरेन व्हरपाची ...रल्या. जागतिक बाजारांतलो भारताचो वांटो, सरासरी ०.३७% ...आनी येणावळ ०.५१% आसा.

...ाच्या पंचवर्सुकी येवजणांनी पर्यटन विकासाचेर दर येवजणेगणीक ...खर्चाची तरतूद करप जाता.

... आनी जडावाच्यो वस्ती तशेंच तयार कपडे ह्या दोन निर्यात ...फाटोफाट पर्यटन हो भारतांतलो तिसरो विदेश चलन जोडून ... उद्देग जालो.

...ताक १९९४-९५ वर्सा ७३.६६ शतकोटी रुपयांचें आनी १९९५-...र्सा ९१.८६ शतकोटी रुपयांचें परकी चलन मेळ्ळें. पर्यटन ...१९९४-९५ वर्सा सरळ रोजगार संद ७.८ दशलक्ष मनशांक ...

...टन क्षेत्राचें आनीक एक खाशेलपण म्हळ्यार हॉटेलां, हवाई - ..., पर्यटन यंत्रणां, हस्तकला, सांस्कृतिक कार्यावळ हातूंत बायल ... रोजगार मेळपाची संद चड उपलब्ध आशिल्ल्यान ह्या वेवसायाक ...बायलांक व्हड संख्येन रोजगार उपलब्ध जावंक पावला. १९९५-...भारतांत २.१ दशलक्ष परकी पर्यटक आयले आनी सुमार ९१.८३ ...टी रुपया परकी चलनाच्या रुपांत मेळ्ळें.

...९९५-९६ वर्सा केंद्र सरकारान १७५.१ दशलक्ष रुपया राज्य ...ाक पर्यटन विकासाखातीर दिले. सुमार १,००,००० कुडींची ... १९९७ मेरेन करपाची मोख दवरल्या.

...र्यटनाक लागून विंगड विंगड देशांतले लोक एकठांय येतात आनी ...कांक बरे भाशेन जाणून घेवंक शकतात. ताणतणावान भरिल्ल्या ...या जगांत आंतरराश्ट्रीय भावपण आनी समजिकाय हांची पोसवण ...ाक लागून जाता.

...यांत गोंय मुक्ती उपरांत पर्यटन वेवसायाची बरीच उदरगत जाली. ... पाचवोचार सैम, गोंयांतलीं देवळां, पुर्विल्ल्यो इगर्जो, पोरणावळ, ...ळो हाकां लागून हांगा देशांतल्या हेर राज्यांतले तशेंच विदेशांतले ...क आकर्शीत जातात. गोंय हें देशांत तशेंच संवसारांतल्या पर्यटन ...नावयलें एक नामनेचें पर्यटन थळ. गोंयच्या दर्यावेळांनी हिप्पींची ...गडत आसा. गोंय मुक्ती उपरांत पर्यटकांचो गोंयांत ओघ वाडलो. १९९२ त गोंयांत १.२५ लाख विदेशी पर्यटक आयलो. नवी दिल्लीचे लोकमत संस्थेन दिल्ले म्हायतीप्रमाण गोंयांत १९९६ मेरेन १९४६ लाख पर्यटक भेट दितले; हातूंतले १.५८ लाख लोक विदेशी आसतले. इ. स. २००१ वर्सामेरेन हो आंकडो १६.१२ लाख जातलो आनी हातूंत १.२१ लाख विदेशी लोक आसतले, असो अदमास आसा. १९९२ त, गोंयांत १,२१,४४२ विदेशी पर्यटकांनी आनी ७,७४,५६८ थळाव्या पर्यटकांनी भेट दिली. १९९३-९४ त गोंयांत सुमार ३७५ हॉटेलांची नोंद जाल्या आनी ह्या हॉटेलांनी सुमार १७,००० खाटींची वेवस्था आसा. ह्याच वर्सा सुमार ८१६८५४ देशी आनी २०६३९४ परदेशी पर्यटक आयिल्ल्याची नोंद मेळटा. गोंयांत पांच नखेत्री तशेंच हेर बऱ्या पांवडच्यांची हॉटेलां आसात. तशेंच आनिकूय हॉटेलां बांदपाचेर भर दिला. गोंयच्या वाडट्या पर्यटन उद्देगाक लागून हांगाय रोजगार संदी वाडल्यात. वाडट्या पर्यटकांक सगळ्या तरांच्यो तजवीजो मेळोवन दिवपाखातीर गोंय सरकारान विंगड विंगड येवजणो राबयल्यात.

– मुकेश थळी

पर्यावरण : वेगवेगळे तरेची जीवसृश्ट तशेंच मनशांचो गट वा समाज ज्या वाठारांत रावतात, त्या वाठारांतल्या सगळ्या घटकांक 'पर्यावरण' अशें म्हण्टात. पर्यावरणांत चड करून प्राकृतीक परिस्थितीचे म्हणून जे सैमीक घटक आस्पावतात, तांचो आस्पाव जाता. भुगोलीक नदरेन पळेल्यार पर्यावरणांत संस्कृतीक आनी समाजीक घटकांचो आस्पाव सरळ जायना आसलो तरी संस्कृतीक आनी सामाजीक घटकांचो पर्यावरणाकडेन संबंद उरता.

खंयच्याय परिसरांत वनस्पत, मोनजात, दोंगर, न्हंयो आदी घटकांक वेगवेगळ्यो सुवातो मेळिल्ल्यो आसतात. त्या परिसराचे मर्यादेभितर ह्या वेगवेगळ्या घटकांचो एकामेकाकडेन येवपी संबंद कशे तरेचो आसता, हाचो विचार भुगोलीक पर्यावरणांत जाता.

अमानवी (Non-human) पर्यावरण असोय पारिभाशीक शब्द वापरिल्ल्याचें दिसता. तातूंत प्राकृतिक पर्यावरणाच्या घटकांवांगडाच अभयारण्यां, रानां, उद्यानां, धरणां आनी कारखाने हांचे परिसर तशेंच मनीसनिर्मीत घटक आस्पावतात.

पर्यावरणवाद नांवाची एक तात्त्विक उपपत्तीय रूढ आसा. हे उपपत्तीप्रमाण आयच्या सैमीक वा भुगोलीक वाठाराचो मनशाचे जिणे पद्दतीचेर कसो निर्णायक परिणाम जाता, तें दाखोवंचेलो यत्न करतात. पर्यावरणवाद हो एके तरेचो भुगोलीक नियतीवाद. ताचेवरवीं भायल्या परिसराक लागून मनशाची जिणेपद्दत कशी निश्चीत जाता, हें स्पश्ट करतात.

सैमीक साधनसामुग्री, हवामान आनी भुगोलीक सोंपेपण ह्या प्राकृतिक घटकांक लागून मनीस संस्कृतायेची खाशेली घडण जाता, अशी पर्यावरणवादाची भुमिका आसा. इतिहास, परंपरा, समाजीक आनी अर्थीक घटक हांकां लागून संस्कृती रूप घडटा आनी विकसीत जाता, ही विचारधारा पर्यावरणवाद मान्य करिना.

हाचेपरसूय वेगळी आनी लागीं लागीं विरोधी अशी विचारप्रणालीय फुडें आयली. मनशाची राबित्याची सुवात आनी वाठार हो ताचेमुखार वेगवेगळे तरेच्या भुगोलीक-संस्कृतीक विचारांचे पर्याय उबे करता आनी

तातूंतल्यान खंयचोय एक पर्याय वेंचून काडटा. ह्या विचारांप्रमाण हेर पर्याय वेंचून काडलो, की मागीर तातूंत जावपी संस्कृतीक विकासाचेर थंयच्या परिसराचो कसलोच परिणाम जायना. धर्तरेचे फाटीर भुगोलीक, संस्कृतीक विकासाचे पर्याय सगळ्याक सारके दिसनात. हें मतींत घेतलें जाल्यार ही एकांतिक विचारप्रणाली योग्य दिसना.

सुवेंक भुगोलीक नियतीवादांत मनीस संस्कृताय आनी पर्यावरण हांच्यांत जो निश्चीत कार्यकारणभाव मानिल्लो, तो मात उपरांतच्या काळांत तिगून उरलोना. तरी लेगीत मनशाचे संस्कृतीक जिणेपद्दतीचें पुराय आकलन, पर्यावरणांतल्या सैमीक घटकांचो विचार केलेबगर जावप शक्य ना, हो विचारूय फुडें आयिल्लो. आर्विल्ले अभ्यासक समग्र पर्यावरणाची कल्पना मानतात आनी हें कल्पनेंत सैमीक परिसरावांगडाच समाजीक, अर्थीक, संस्कृतीक घटकांचोय आस्पाव करतात. समाज आनी ताचें पर्यावरण हांचेमदीं परस्परांचेर परिणाम करून परस्परांत बदल घडोवन हाडपाची प्रक्रिया चालू आसता, हेंय ताणीं वळखलां. ह्या नव्या विचारांत भुगोलीक नियतीवादाचे सुवातेर भुगोलीक संस्कृतीक शक्यतायेचें तत्त्व म्हत्वाचें थरलां.

- मुकेश थळी

पर्व : धर्मशास्त्र आनी ज्योतीशशास्त्र हातूंत विशिश्ट योगांक पर्व म्हळां. नैमित्तिक पुण्यकर्माक योग्य असो काळ म्हळ्यार पर्व. सूर्य, चंद्र, नखेत्रां, ग्रह हांचीं परिभ्रमणां जायत आसतात, तातूंत वेगवेगळ्या वेळांचेर तांचे एकामेकांकडेन पुण्यकारक योग म्हळ्यार संबंद येतात. अशा योगांक वा अशा संबंदांच्या विशिश्ट कालखंडाक पर्व म्हण्टात.

पर्व हें पुण्यकारक मानलां तशेंच पर्वकाळांत विधिनिशेधूय सांगल्यात. विष्णुपुराणांत पांच मुखेल पर्वां सांगल्यांत तीं अशीं -

चतुर्दश्यष्टमी चैव अमावास्याय पूर्णिमा ।
पञ्चान्येतानि राजेन्द्र रविसङ्क्रान्तिरेव च ॥

अर्थ - चतुर्दस, अश्टम, उमास, पुनव आनी सूर्यसंक्रांत हीं पांच पर्वां आसात.

दक्षिणायन - उत्तरायणांचो प्रारंभकाल, कल्पादी तिथी, अयन, विषुवदीस, चंद्र सुर्याचीं गिराणां, उमास ह्यो तिथी अशीं खूब पर्वां ब्रह्मपुराणांत सांगल्यांत. मन्वंतराचो आरंभ होय एक पर्वकाळूच मानला. तेखातीर पंचांगांत मन्वादी तिथी सांगल्यात. अर्धोदय, महोदय हीं कांय पर्वां आसात. भाद्रपद कृष्ण सश्टी, मंगळार, चंद्र रोहिणी नक्षत्रांत, सूर्य हस्त नक्षत्रांत आनी व्यतीपात हो योग जुळून आयलो जाल्यार ताका 'कपिलासश्टी' म्हण्टात. सूर्य, चंद्र, गुरू हे विशिश्ट राशींत आयल्यार ताका कुंभपर्व म्हण्टात. कुंभपर्व हेंच महापर्व. बारा राशींतल्यान भ्रमण करपाक गुरूक बारा वर्सां लागतात, म्हणून हें पर्व बारा वर्सांनी येता.

पर्वकाळांत दान, जप, होम, श्राध्द, हे विधी करतात.

गजपर्व - अय्यंगार ब्राह्मणांच्यो बायलो कार्तिक पुनवेसावन तीन दीस हें व्रत करतात. मातयेची गजलक्ष्मी तयार करून तिची पुजा, दानधर्म, जेवण आनी हळदकुकूम असो विधी करतात.

गजच्छायापर्व - भाद्रपद उमाशेक सोमार, हस्त नक्षत्रांत सूर्य आनी चंद्र असो योग जुळून आयल्यार हें पर्व आसता.

अर्धोदय पर्व - पौष वा माघ उमाशेक आयतार, श्रवणनक्षत्र आनी व्यतीपात हे योग एकठांय आयल्यार हें पर्व आसता.

महोदय पर्व - पौष वा माघ म्हयन्यांत सोमवती उमास आसून, नक्षत्र आनी व्यतीपात हे योग एकठांय आयल्यार हें पर्व आसता. हें दिसाचो येवंक जाय.

उमास आनी पुनव हीं नेमान येवपी दोन पर्वां. फांतोड, मध्यान सांजवेळ हे तीन काळ लेगीत पर्वांच आसात. तांचो काळ दोन घ (४८ मिनटां) आसता.

ऊंस, हाताचीं बोटां हांचो भाग वा खंयच्याय ग्रंथाचो विभा अर्थानूय पर्व हो शब्द वापरतात.

- कों. वि.

पर्वत : (पळेयात दोंगर).

पर्वतकार, खांप्रूमाम : (जल्म : १८८०, चंद्रेश्वर - मरण: ३ सप्टेंबर १९५३, चंद्रेश्वर - पर्वत).

संगीत मळावयलो नादब्रह्माचो एक चमत्कार म्हळ्यार खा ताचें पाळण्यांतल लक्ष्मण. ह्या म्हान त वादकाचो जल्म, कलेचो कितल पिळग्यांचो वा लागिल्ल्या घरा जालो. खांप्रुमामान मामा रघुवीर पर्व हाचेकडल्यान सारंगी आनी बापोल्यो हा आनी रामकृष्ण पव

हांचेकडल्यान पखवाजाचें शिक्षण घेतलें. एक धृपदीये अनंतबुवा धव हांचेकडेन ताणें धृपद - धमाराची तालीम घेतली. गोंयचें लोकप्रिय ता 'घुमट' तो व्हड कुशळटायेन वाजयतालो.

आपल्या वादनाची सुरवात खांप्रुमामान घुमट वादनान केली आनी मृदंग वादनांतूय ताणें खूब नामना मेळयली. तबल्याचें शिक्षण आसतना ताच्या मनांत, लयीविशींचे विचित्र अशे प्रस्न येताले लयीची जर समप्रमाणांत दुगण, तिगण, चौगण करपाक येता ज होच प्रकार विषम प्रमाणांत किद्याक करपाक जावंचोना. हे अशे त तालशास्त्रांतल्या एकेक कूटप्रस्नांक लागून तो स्वताक विसरलो. दीस, म्हयन्यान म्हयने तांचेर विचार करून सिध्दांत बांदूंक ल लयकारीच्या ह्या नादांत ताणें बाकीचे विशय सोडून दिले. सुर्वेक तबल्याचेर आनी सारंगीचेर जायत्या नामनेच्या गायक-गायिकांव केली. ताका मुळांतूच लयकारीचो बरो समज आशिल्लो. तो मात्रा-आवर्तनांच्या गणितांत गुल्ल उरतालो. थोड्याच काळा लयकारींत ताणें सुमाराभायर येस मेळयलें. पावणेसोळा म 'परब्रह्मताल' ही ताची अप्रतीम अशी निर्मिती. हो ताल खांप्रु अष्टांगपरिपूर्ण केलो. ह्या पावणेसोळा मात्रांच्या तालांत ताणें पंचवीस 'धा' आशिल्ली 'महासुदर्शन' नांवाची तालशास्त्रांतली र कठीण अशी परान बांदली.

…रांनी मुखडे ताका पाठ आशिल्ले. ताणें स्वता शेंकड्यांनी गति, …े आनी परानी बांदिल्ल्यो. ताणें लयकारींत नवे, विंगड विंगड … अशे प्रयोग केले. दिल्ले मूळचे लयींत खंयचीय पट तो सहजतायेन … तशेंच एकाच वेळार एका पांयान त्रिताल, दुसऱ्या पांयान … एका हातान लय, दुसऱ्या हातान चौताल धरून तोंडान सवारीचो …ण्टालो. तोंडान विशिश्ट बोलांचीं तीन आवर्तनां करतनाच, तो …ळार तबल्याचेर पांच खेपे तोच बोल वाजोवन दोगांयची सम …ादतालो, पूण हें करतना ताची लय मात लेगीत हालनाशिल्ली. …१९ वर्सा सर्गेस्त पं. विष्णु दिगंबर पलुस्करान आयोजीत केल्ले …रिशदेंत खांप्रुमामान आपल्या तालशास्त्रांतल्या कठीण कुवाड्यांची …ाखोवपी पयली कार्यावळ केली. तेन्ना थंय हाजीर आशिल्ल्या …ांतल्या जायत्या विद्वान तबलजींनी आनी पखवाजींनी खांप्रुमामाची … मानून घेतली. १९२१ वर्सा सर्गेस्त पं. भास्करबुवा बखले हाणें …त केल्ले मैफलींत खांप्रुमामान लयकारीचे विंगड विंगड प्रकार …ाखयले तेन्ना खुद्द बखलेन ताका 'लयशास्त्रांतलो प्रभु' म्हणून … दिलें. १९३३ वर्सा मुंबयंत एक व्हड मैफल जाली. तेन्ना …ाट खासाहेब अल्लादियाखां, खांसाहेब विलायत हुसेनखां, अफताबे …कयाजखां आनी भारतांतले हेर नामनेचे गायक, तंतकार, तबलिये …ाप्रुमामाक शाबासकी दिली. अशेच एके मैफिलींत, खांसाहेब …ल्ली हाणें खाप्रुमामाची खूब तोखणाय केली.

…३५ वर्सा श्रीमती मोगूबाय कुर्डीकार हिणें खांप्रुमामाचो एक …यार करून घेतलो आनी एका सुवाळ्यांत ताका तो दिलो. तेन्ना …च्या कांय घरंदाज उस्तादांनी खांप्रुमामाचे लयीचें योग्यतायेविशीं …ग करून 'लय क्षेत्रांतलो तळपतो सूर्य' (अफताबे मूसिकि) अशें …ाचो भोवमान केलो. उपरांत १९३९ वर्सा मुंबयच्या कलावंतांनी …त्कार करून ताचे साधनेचो गौरव केलो. त्या वेळार खांसाहेब …या खां हाणें खांप्रुमामाक 'लयब्रह्मभास्कर' अशी पदवी दिवन … केल्ले ताचे साधनेक किताबत दिली. खांप्रुमामाचे जल्मभुयेंत … एका सुवाळ्यांत गोंयच्या कलामोगी लोकांनी ताका 'तालकंठमणी' …वी दिली. पुण्यांत २४ ऑगस्ट १९४८ दिसा बॅरिस्टर बाबासाहेब … हाचे अध्यक्षतेखाला खांप्रुमामाचो व्हड सत्कार जालो.

… इंडिया' कंपनीन ताच्या वादनाची एक ध्वनीमुद्रिका काडिल्ली. …त रामकृष्ण, तशेंच बाळकृष्ण पर्वतकार आनी दत्ताराम पर्वतकार …मामाचे मुखेल शिश्य आशिल्ले. तेच भाशेन ताणें, गानतपस्विनी … कुर्डीकार आनी गोंयचो एक संगीत उपासक डॉ. मलबाराव …य हांकां स्वर-तालाचें शिकप दिलें.

- रमेश सखाराम बर्वे

…कार, नंदकुमार : (जल्म : २० जून १९३५, पाड्डें, …रण : ३ जानेवारी १९८७).

…मनेचो तबलापटू. पाड्डें वाठारांतल्या पर्वताचेर ताणें आपलें भुरगेपण … ताका ल्हानपणापासून तबल्याची आवड आशिल्ली. सुर्वेकसावन …ापलो बापूय सुब्राय पर्वतकार आनी विश्वंभर पर्वतकार हाचेकडल्यान …चे धडे घेतले. विश्वंभर पर्वतकार हो लयभास्कर खांप्रुमाम पर्वतकार …शिश्य. ताणें कांय तेंप मुंबयचो नामनेचो तबलेंवादक पंढरीनाथ नागेशकार, पंडित तारानाथ राव हांचेकडल्यान तबल्याचें शिक्षण मेळयलें. वेगवेगळ्या मार्गदर्शकांकडल्यान मेळिल्ल्या कुशळकायेंतल्यान ताणें आपलो खास असो बाज तयार केलो. ताचें शालेय शिक्षण जाय तितलें जालेंना. तरी ताचो तबलावादनाचो व्यासंग खूब व्हड आसा. पारंपारीक काल्यांतले 'धुमाळी' चे ताल आनी बोल हांची जाण आशिल्लो नंदकुमार पर्वतकारा सारको जाणकार मेळप गोंयांत खुबूच कठीण. १९५३ सावन ताका पं. मनोहरबुवा शिरगांवकार हाचो सांगात आनी रामनाथ शिरोडकर हाची उर्बा मेळत पसून ताचे कलेक भरपूर उत्तेजन मेळ्ळें आनी ती फुलत गेली. तबलें आनी पखवाज ह्या दोनूय तालवाद्यांची ताची जाणकारी सारकीच आसली.१९६५ त ताका आकाशवाणीच्या गोंय केंद्रार स्वतंत्र तबलावादन तशेंच तबलापटू म्हणून नोकरी मेळ्ळी. फुडें आकाशवाणीवयल्या 'अ' श्रेणींतल्या कलाकारांत ताचो आस्पाव जालो. आपले आकाशवाणीवयले वीस वर्सांचे कारकिर्दीत ताणें पयली साथ पुष्पलता कुलकर्णी हिच्या व्हायोलीन वादनाक दिवन सुरवात केली. उपरांत ताणें नामनेचो सतारवादक पं. कार्तिककुमार आनी रईस खाँ ह्या सारक्या नामनेच्या कलाकारांक साथ संगत दिवन नामना मेळयली. हाचेभायर ताणें पं. जीतेंद्र अभिषेकी, राजन-साजन मिश्रा, नामनेचो सारंगीवादक राम नारायण, अनंत केरकार, बांसरी वादक हरिप्रसाद चौरासिया, व्यंकटेश गोडखिंडी ह्या सारक्या भारतभर नामना मेळयल्ल्या गायक-वादक कलाकारांक तबल्याची साथ दिल्या. तबल्यावयलो ताचो हात इतलो ल्हवपीक आनी गोड आसतालो की सतारीची साथ संगत करतना दरेक हुंकार खंयचेच अडचणीबगर सहज कानार पडटालो. ताणें जायते फावटीं संतूर आनी सरोद वादकांची साथ संगत करून तुस्त मेळयल्या. १९८४ वर्सा गोंय सरकाराचो राज्य पुरस्कार ताका मेळ्ळो.

तो एक बरो नाट्यकलाकारूय आशिल्लो. नाटकांच्या पदांक फावो त्यो आनी नव्यो चाली लावपाक तो तरबेज आशिल्लो. ताणें जायते फावटीं गोंय आकाशवाणीचेर नाट्य संगिताचे कार्यक्रम केल्यात. तबलावादन, पखवाज वादन, नाट्याभिनय, नाट्यसंगित, भजन अशा विविध मळांचेर ताणें आपली सुवात निर्माण केली. फुडें ताका काळजाचो आताक येवन मरण आयलें.

- कों. वि. सं. मं.

पर्सेल, एडवर्ड मिल्स : (जल्म : ३० ऑगस्ट १९१२, टेलराव्हिल - इलिनॉय).

अमेरिकी भौतीकशास्त्रज्ञ १९३३ त परड्यू विद्यापिठाची विद्युत् अभियांत्रिकीची बी. एस्. ही पदवी मेळयतकूच ताका एक वर्स जर्मनींत कार्लझ्रूए नगरांत आंतरराश्ट्रीय विद्यार्थी विनिमय येवजणेखाल शिकपाची संद मेळ्ळी. तेउपरांत ताणें हार्वर्ड विद्यापिठाच्यो एम्. ए. (१९३५) आनी पी. एच. डी. (१९३८) ह्यो पदव्यो घेतल्यो. दोन वर्सां हार्वर्ड विद्यापिठांत भौतीकशास्त्राचो निदेशक म्हणून ताणें काम केलें. ते उपरांत १९४१-४५ ह्या काळांत मॅसॅच्युसॅट्स इन्स्टिट्यूट ऑफ टॅक्नोलॉजीच्या रेडिएशन लॅबोरेटरींत नवें सूक्ष्म तरंग तंत्र आनी नवी कंप्रता पट्ट हांच्या लस्करी कामाखातीर रडाराची उदरगत करपा नदरेन अभ्यास करपाखातीर स्थापन जाल्ल्या शास्त्रज्ञांच्या गटाचो तो मुखेल आशिल्लो

पलुस्कर, विष्णू दिगंबर

१९४६ त तो हार्वर्ड विद्यापिठांत सहाय्यक प्राध्यापक आनी १९४९ त प्राध्यापक जालो. तेउपरांत १९५८-६० ह्या काळांत तो विज्ञानाचो डॉनर प्राध्यापक आशिल्लो आनी १९६० त गेरअर्ड गेड विद्यापिठांत प्राध्यापकपदाचेर ताची नेमणूक जाली.

चुंबक क्षेत्रांत घुंवत आशिल्ल्या आणवीय कणांचे कंप्रतेकडेन अनुस्पंदन मेळोवपाखातीर रेडिओ-कंप्रता (३० किलोहर्ट्झ - ३०० मॅगाहर्ट्झ) आनी सूक्षीम तरंग (३०० मॅगाहर्ट्झ - ३,००,००० मॅगाहर्ट्झ) आंदोलनाचो पर्सेल आनी ताच्या वांगड्यांनी उपेग केलो. ही पद्दत 'अणुकेंद्रीय चुंबकीय अनुस्पंदन शोशण पद्दत' ह्या नांवान वळखतात. १९४६ त पर्सेल आनी ताच्या वांगड्यांनी मेणांतल्या प्रोटोनाक लागून जावपी अणुकेंद्रीय चुंबकीय अनुस्पंदनाचो सोद लायलो. त्याच सुमाराक फीलिक्स ब्लॉक आनी ताच्या वांगड्यांनी स्टॅनफर्डाक उदकांतल्या प्रोटोनाच्या अणुकेंद्रीय चुंबकी अनुस्पंदनाचो सोद लायलो. ह्या मोलादीक वावराखातीर पर्सेल आनी ब्लॉक हांकां १९५२ वर्साचो भौतीकशास्त्राखातीर आशिल्लो नोबॅल पुरस्कार वांटून मेळ्ळो. ह्या सोदाक लागून अणुकेंद्रीय परिबळां, द्रव आनी घन पदार्थांतले रसायनीक बंध आनी आणवीय बंधन हांचेविशीं म्हत्वाची म्हायती उपलब्ध जावन चुंबकीय अनुस्पंदन वर्णपटविज्ञानाचें नवें संशोधन क्षेत्र निर्माण जालें.

पर्सेल हाणें ह्या उपरांत अणकेंद्रीय चुंबकत्व आनी ताचेकडेन संबंदीत आशिल्ली रेणवीय रचणूक, आणवीय स्थिरांकांचें मापन आनी नीच तापमानाक दिसपी आणवीय चुंबकीय वर्तन हाचेविशीं संशोधन केलें. १९५२ वर्सा एच्. आय्. इवेन हाच्या वांगडा पर्सेल हाणें अवकाशांतल्यान येवपी प्रारणांतल्या उदासीन आणवीय हायड्रोजनाच्या २१ सेंमी. तरंग लांबायेचे ओळीचो सोद लायलो. ह्या सोदाक लागून तारामंडळांतल्या हायड्रोजनाच्या वितरणाविशींची म्हायती मेळ्ळी आनी ताका लागून रेडिओ ज्योतीश शास्त्रांत मोलाची भर पडली.

- कों. वि. सं. मं.

पलुस्कर, विष्णू दिगंबर : (जल्म : १८ ऑगस्ट १८७२, कुरुंदवाड; मरण : २१ ऑगस्ट १९३१, मिरज).

संगीत मळावयलो एक युगपुरुश. ताचें मूळ आडनांव गाडगीळ. पूण तो पलूस गांवचो रावपी आशिल्ल्यान पलुस्कर म्हणुनूच ताका वळखताले. पूण पंडित विष्णू दिगंबर ह्या नांवानूच ताची चड नामना आसा. ताचें घराणें मूळ किर्तनकाराचें. ताचो बापूय बरो किर्तनकार आशिल्लो आनी कुरुंदेवाड संस्थानाचो अधिपती राजे दाजीसाहेब हाचे खास

मर्जेंतलो आशिल्लो. देखुन राजघराण्यांतूच ताचे शिकप पुराय जालें. एक फावट एका उत्सवांत फोग लायतना ताच्या तोंडार फुटलो आनी ताचें तोंड भाजलें. ताचो ताच्या दोळ्यांचेर परिणाम जालो. देखून ताका शिक्षण अर्धारूच सोडचें पडलें. विष्णूक ल्हानपणासावनूच संगिता[illegible] गिन्यान आशिल्ल्यान मिरजे आशिल्ल्या संगिताचार्य पंडित बाळकृष्ण इचलकरंजीकर हाचेकडेन संगीत विद्या घेवंक धाडलो. थंय ता[illegible] लावन संगिताचो अभ्यास केलो. ताचेकडल्यान ताणें शुद्ध स्व[illegible] ग्वाल्हेर गायकी मेळयली. इ.स. १८९६ त तो मिरज सोडून सात[illegible] गेलो आनी थंयसावन पुणें, मुंबय अशें करून बडोद्याक गेलो. थंय [illegible] संगिताच्यो मैफली चालूच आशिल्ल्यो. बडोद्याची महाराणी जमनाबाई हिका विष्णूचीं पदां खुबूच आवडलीं. फुडें तिचे शिफारशींचेरू[illegible] काठेवाड, सौराष्ट्र आनी राजस्थानांतल्या राजे लोकांकडेन वचून [illegible] मैफलींचेर नामना जोडली. पूण संगीतकलेक समाजीक प्रतिष्ठा कलाकाराक समाजांत मानाची सुवात मेळोवन दिवपाखातीर सं[illegible] प्रसार करप, लोकांक संगिताचें शिक्षण फुकट मेळचें देखून [illegible] विद्यालयां स्थापन करप, गरीब आनी बऱ्या घरांतले भुरगे घेवन पोसप, तांकां संगीत कलेचें शिक्षण दिवप, तातूंतल्यान बरे क[illegible] आनी संगीत शिक्षक तयार करप हें ताचें ध्येय आशिल्लें. गिरनार पर[illegible] दर्शनाक गेल्लेकडेन ताका एक साधू मेळ्ळो. ताच्या उपदेशाप्रम[illegible] पंजाबाक गेलो. ५ मे १९०१ दिसा लाहोराक ताणें गांधर्व म्हाविद्या[illegible] स्थापणूक केली. हातूंत ताणें पद्दतशीर अभ्यासक्रम आंखून संगिता[illegible] वेगवेगळ्यो परिक्षा विद्यार्थ्यांखातीर तयार केल्यो. आनी ते ते भुरग्यांक संगिताविशींच्यो पदव्योय दिल्यो. तशेंच विद्यालयाचे ताणें संगीत परिशदोय भरयल्यो.

१९०८ त तो मुंबय आयलो आनी थंय ताणें गांधर्व म्हाविद्या[illegible] स्थापणूक केली. विष्णुबुवान आपले हयातींत सुमार शंबर-देडशे भु[illegible] ल्हानाचे व्हड करून तांकां संगीतविद्या दिली. १९१२ वर्सा सा[illegible] तुलशीदासाच्या रामायणाचेर प्रवचन करूंक लागलो. 'रघुपति राजाराम' हें भजन ताणें लोकांमदीं आवडीचें केलें. १९३० रामायणाचेर प्रवचन दिवंक नेपाळांत गेल्लो.

१९१६त ताणें बडोद्याक श्रीमंत सयाजीराव गायकवाड अध्यक्षतेखाल अखिल भारतीय संगीत परिशद भरयली आनी स्वरलेखनाचेर संशोधनात्मक निबंद वाचलो. ताणें बायलांमदींय सं[illegible] प्रसार केलो. तेखातीर आपली बायल रमाबाई आनी भाची [illegible] पटवर्धन हांकां संगिताचें शिक्षण दिवन तयार केलीं. बऱ्या घर आनी शिकिल्ल्या बायलांक माचयेर येवंक ताणें स्फूर्त दिली. सभाघरांतल्यान संगिताचे जलसे भरोवपाकूय ताणेंच सुरवात के[illegible] जलशांचें खाशेलपण म्हळ्यार वेळाचें बंधन, हें तो मोटे जतनायेन पा[illegible]

विष्णुबुवा देशभक्तूय आशिल्लो. 'वंदे मातरम' हें राष्ट्रगीत द[illegible] म्हणपाची चाल ताणेंच काडली. स्वताची अशी आगळी वेगळी लेखन पद्दत ताणें काडली आनी हे पद्दतीन सुमार सात [illegible] बरोवन उजवाडाक हाडलीं. तातूंत संगीत बालप्रकाश, राग प्रवेश बालबोध, स्वल्पालाव गायन, टप्पा गायन, होरी, मृदंग-तबलें, पुस्तक, रामनामावली, रामगुणगान, बंगाली गायन, कर्नाटकी बालोदय संगीत, व्यायाम के साथ संगीत, महिला संगीत, राष्ट्रीय भारतीय संगीत लेखन पद्दती, आदी हिंदी मराठी पुस्तकांचो [illegible] जाता.

पंडित विष्णूबुवान संगिताच्या मळार फुडारपण करून हे मानाची सुवात दिवन, ताचेविशीं आवड निर्माण करपाचो व्हड [illegible]

...१८ ऑगस्ट १९७१ ते डिसेंबर १९७३ ह्या काळांत ताचे ...ताब्दी निमतान महोत्सव घडोवन हाडिल्लो. ताचो पूत पंडित ... विष्णू पलुस्कर होय एक नामनेचो गायक. ताणें जायत्या शिश्यांक ...कलेचें शिक्षण दिल्लें. पं. वामनराव पाध्ये, पं. विनायकराव पटवर्धन, ...रराव व्यास, प. नारायणराव खरे, पं. शंकरराव पाठक, पं. ...त बोडस आदी ताचे जायते नामनेचे शिश्य आसात.

- कों. वि. सं. मं.

...व राजवंश : तमीळनाडूच्या तोंडमंडलम् प्रदेशाचेर इ.स.च्या ... शेकड्यांत राज्य करपी एक राजवंश. कांचीपुरम् ही ताची ...ी आशिल्ली. कांय इतिहासकारांच्या मतान ते मूळचे तमीळनाडूचे ... दक्षीणेक सातावाहनाचो शेक चलतालो तेन्ना ते तांचे मांडलीक ...े. तिसऱ्या शेंकड्यांत सातावाहनाचो शेक उणो जालेउपरांत ...नी आपलें स्वतंत्र राज्य उबारलें. मणिमेखलै म्हाकाव्या प्रमाण ...राजवंशाचो मुळावो दादलो चोळ राजपुत्र आनी नाग राजकन्या ...त आशिल्लो. ते नागकन्येची जल्मभूंय मणिपल्लवम् आशिल्ली. ...ताच्या कुलाक पल्लव नांव मेळ्ळें. पूण इतिहासकार काशीप्रसाद ...लच्या मताप्रमाण पल्लव लोक हे वाकाटका वंशाचेच दायजी ...े. ते ब्राह्मण कुळांतले आशिल्ले. पूण ताणीं क्षात्रवृत्ती आपणायली. ...स.च्या तिसऱ्या शेंकड्यांतल्या कांय प्राकृत ताम्रपटांवयल्यान सिंहवर्मा ...शिवस्कंदवर्मा ह्या पल्लव राजांचो उल्लेख मेळटा. तशेंच तांचे ...कृष्णा न्हंयेसावन पेन्नार न्हंयेमेरेन पातळिल्लें. पूण तांच्या ...रभाराविशीं चडशी म्हायती मेळना. तांच्यांतल्या विष्णुगोप राजाचेर ...प्तान हार घालल्याचोय उल्लेख मेळटा. ३७५ ते ५७५ मेरेनच्या ... पल्लव वंशाचे आठ राजा जावन गेले. तांचीं नांवां संस्कृत ...वयल्यान कळटा.

...या शेंकड्याच्या निमाण्या पंचवीस वर्सांमदीं (५७५-६००) सिंहविष्णु ... प्रसिद्द पल्लव राजा जावन गेलो. ताणें चोळ मांडलिकांक ...सत्तेखाला हाडून पल्लव राज्यांचो विस्तार वाडयल्लो. तो राजा ...देवाचो उपासक आशिल्लो. भारवी हो प्रसिद्द संस्कृत कवी ...् दरबारांत वावुरतालो. ६०० ते ६२० मेरेनच्या काळांत ...शुचो चलो महेंद्र वर्मा हाणें राज्याचो आनीक विस्तार केल्लो. तो ...ो तसोच एक कुशळ साहित्यीक आनी संगीतकार आशिल्लो. ...त्यीय ताका आवड आशिल्ली. हाका लागून ताच्या तेंपार साहित्याक ...कलेक उत्तेजन मेळ्ळें. महेंद्र वर्मा सुर्वेक जैन धर्माचो अनुयायी ...ल्लो. पूण उपरांत ताणें शैव धर्म आपणावन तो जैन धर्माक विरोध ... लागलो. महेंद्रवर्माचो चलो नरसिंहवर्मा पयलो हो पल्लव वंशांतलो ...ात श्रेश्ठ राजा जावन गेल्लो. ताच्या तेंपार पल्लवांची सत्ता ...भारतांतली एक मुखेल शक्त आशिल्ली. ६४२ त ताणें चालुक्य ...चेर घुरी घालून तांची बदामी राजधानी आपल्या शेकातळा हाडली. ...ज्ञात चालुक्य राजा पुलकेशीक मरण आयलें. उपरांत ६५५ त ...य राजा विक्रमादित्यान पल्लवांचेर घुरी घालून आपली राजधानी ...मेळयली. नरसिंह वर्मान श्रीलंकेचो राजकुंवर मानवर्माक गादी ... दिवपाक आदार केल्ल्याचे उल्लेख मेळटात. उपरांत नरसिंहवर्मान ...चेर आनी कलभ्र राजांचेर हार घालून म्हामल्ल ही पदवी घेतिल्ली.

नरसिंहवर्मा उपरांत ताचो चलो महेंद्रवर्मा दुसरो गादयेर आयलो. दोन वर्सां उपरांत चालुक्याच्या विक्रमादित्यान ताचेर हार घाली. परमेश्ववर्मा पयलो हाणें विक्रमादित्याचो पराभव केलो. परमेश्वराचो चलो नरसिंहवर्मा दुसरो हाचे राजवटींत शांतताय नासली. ताचो काळ हो पल्लव राज्याचो भरभराटीचो काळ म्हणून वळखतात. ताचो चलो परमेश्वरवर्मा दुसरो हाणें राज्याचो विस्तार करपाच्या हेतान गंगा राज्याचेर घुरी घाली. पूण त्या झुजांत ताकाच मरण आयलें. परमेश्वरवर्मा दुसरो हाका चलो नाशिल्लो म्हणून पल्लव नागरिकांनी नंदिवर्मा नांवाच्या एका बारा वर्सांच्या चल्याक गादयेर बसयलो. ताका पल्लवमल्ल अशें म्हण्टाले. ताच्या तेंपार पल्लव सत्ता मातशी हालल्या तें पळोवन पांड्य राजांनी ताचेर घुरयो घालपाक सुरू केलें. उपरांत दंतवर्माच्या तेंपार (७९६-८४७) पांड्य तशेंच राश्ट्रकूट राजांनीय सावार घुरयो घालून पल्लव राज्याची प्रतिश्ठा उणी केली. त्या सुमाराक चालुक्य, राश्ट्रकूट आनी पांड्य राजांच्या आक्रमणांक लागून पल्लव राज्याक देंवती कळा लागली. नृपतुंगवर्मा (८७२-८९३) हाणें पांड्यांचेर हार घालून आपली सत्ता परत वाडयली. पूण ती चड तेंप तिगून उरूंक शकलीना. नृपतुंगवर्मा उपरांत ताच्याच नात्यांतलो अपराजीत नांवाचो मनीस राज्यकारभार सांबाळपाक लागलो. पूण ताची सविस्तर म्हायती मेळना. तोच पल्लव वंशांतलो निमाणो राजा आशिल्लो अशें इतिहासकारांनी मत मांडलां. ८९३ त सामंत आदित्य चोळ हाणें अपराजीताचेर हार घालून ताचें राज्य आपल्या राज्याक जोडलें.

चडशे पल्लव राजा शैव धर्माचे अनुयायी आशिल्ले. ताणीं आर्य आनी द्रवीड अशा दोनूय संस्कृतायांचो पुरस्कार केलो. तांच्या राज्यांत सगळ्या पंथांक पुरायपणान स्वातंत्र्य आशिल्लें अशें सांगतात. तांच्या तेंपार द्रवीड शिल्पशैलीचो उदय जालो अशें मानतात. सातव्या शेंकड्यांत महेंद्रवर्मा आनी नरसिंहवर्मा ह्या पल्लव राजांनी तळपांत मंटप कांतोवन त्या शिल्पशैलींची बुन्याद घाली. तांच्या तेंपार कांची शार हें कलाकुसर आनी वेपारी केंद्र आशिल्लें.

- कों. वि. सं. मं.

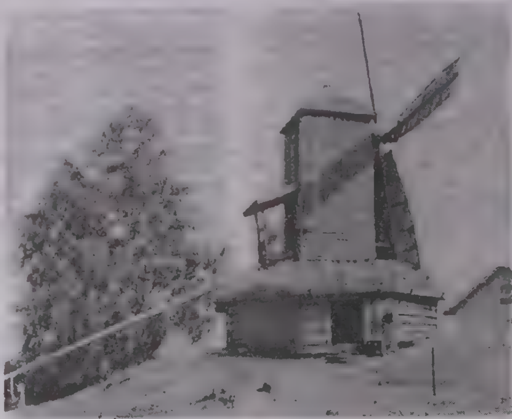
पवनचक्की : वाऱ्याच्या रुपांतलो गतीज उर्जेचो यंत्रीक उर्जा मेळोवपाखातीर उपेग करतात तें साधन. वाऱ्यांतले गतीज उर्जेचो उपेग पवनचक्की चलोवपाखातीर सगळ्यांत पयलीं यत्न इराणांत जाले (इ.स.६४४). उपरांत इराणच्याच सिस्तान भागांत ९१५ त आडवे पवनचक्कीचो कड्डण दळपाखातीर उपेग करपाक लागले. ती पवनचक्की वांशाक शिडां आनी दांतें बसोवन तयार केल्ली. एक उबो वांसो इमारतीच्या पाश्तांतल्यान भायर काडून ताच्या वयल्या तोंकार फुलयेच्या आकाराचीं चार शिडां आडवीं बसयल्लीं. शिडां सुमार ३-४ मी. लांबायेचीं आनी एक रुंदायेचीं आशिल्लीं. रूंद लाकडी चौकट पट्ट्यांचेर घट्ट कपडो बसोवन तीं शिडां तयार केल्लीं जाल्यार वांशाच्या सकयल्या तोंकाक दांत्याची वयली फातर बसयल्ली. दांत्याची दुसरी फातर वयले फातरी सकयल घट्ट बसयल्ली. शिडांतल्यान वारो रिगलो म्हण्टकूच वांशा वांगडा वयली फातर सकयले फातरीच्या खुंट्या भोंवतणीं घुंवताली. अशे रितीन दांत्याचे वयले फातरीच्या पाळांत घाल्लें धान्य दळटालें. ते पवनचक्केचीं शिडां आडवी आशिल्ल्यान तिका आडवी (horizontal mill)

पवनचक्की

पवनचक्की म्हण्टाले. अशा पवनचक्क्यांचो उपेग क्रिमिया, अस्तंत युरोपांत आनी खूब उसरां अमेरिकेंत कांय प्रमाणांत करताले. तेराव्या शेंकड्यासावन शेतवडीक उदकापुरवण करचेखातीर चीनांत आडवे पवनचक्केचो उपेग जावपाक लागलो.

वाऱ्या उर्जेचो उपेग करपाची कल्पना अरबांकडल्यान युरोपांत पावली अशें तज्ञांचें मत.

रोमी लोकांक जल उर्जेचो, यंत्रीक उर्जा मेळोवपाखातीर उपेग करून घेवपाचें गिन्यान खबर आशिल्लें. त्या गिन्यानावयल्यानूच आडव्या अक्षाचेर उबे पातळींत घुंवपी शिडांची 'उबी' पवनचक्की रोमी लोकांनी तयार केली. ती पवनचक्की साद्या दंतचक्रांचे (simple beam) जोडयेचेर चलताली. दंतचक्रांच्या आदारान शिडांच्या अक्षाची गती फातरी दात्यांक मेळटाली. अशा उब्या पवनचक्क्यांचे उपेग बाराव्या शेंकड्याचे निमाणेकडेन फ्रांसांत आनी इंग्लंडांत जावपाक लागले. सुर्वेच्या लाकडी पवनचक्क्यांची रचणूक खोक्यांसारकी (box) आसताली म्हणून तांकां 'पोस्ट मील' अशें म्हणटाले. त्या खोक्यांत दंतचक्रां, दळपाचीं दांतीं आनी हेर यंत्रसामुग्री आसताली. खोक्यांचे भायले वटेन शिडां बसयल्लीं आसतालीं. तो खोको घट्ट पुरिल्ल्या वांशांचेर बसयताले.

चवदाव्या शेंकड्याचे सुर्वेक फ्रांसांत खांबचक्की (Tower Mill) तयार केली. ते ऊंच खांबे फळयांचे, चिऱ्यांचे वा विटांचे बांदताले. खांब्याच्या वयल्या तोंकार शिडां बसोवन, तीं वारो व्हांवता ते दिशेक घुंवडावपाखातीर एक खाशेली वेवस्था केल्ली. अशा प्रकारच्यो पवनचक्क्यो उपरांत युरोपभर पातळिल्ल्यो. युरोपांतल्या कांय भागांनी त्यो अजुनूय राखून दवरल्यात.

हॉलंड देशाचो खूबसो भाग दर्याच्या पांवड्यासकयल आसा. हाका लागून थंयच्या ल्हान-व्हड खळयांतलें वा फोंडकुलांतलें उदक भायर काडपाक हॉलंडी लोकांनी १५ व्या शेंकड्यांत 'पोकळ खांब्याची' पवनचक्की निर्माण केली. ती पवनचक्की दोन दंतचक्रांच्या आदारान चलताली. तातूंत शिडांची गती पोकळ खांब्याभितर बसयल्ल्या दांड्याक पयल्या दंतचक्रांवरवीं मेळटाली. दुसऱ्या दंतचक्रावरवीं दांड्याची गती एका खाशेल्या चक्राक (आर्किमिडीस स्क्रू) मेळटाली. तें चक्र जितलें नेटान घुंवतालें तितल्याच नेटान उदक वयर खेंचतालें. मुखार हॉलंडी लोकांनी पोकळ खांबी पवनचक्केंत खूब सुदारणा करून, तिचे नवे-नवे प्रकार तयार केले. बाराव्या शेंकड्यासावन ते एकुणिसाव्या शेंकड्यामेरेन हॉलंडांत सुमार णव हजार पवनचक्क्यांच्या आदारान उदक काडप, दळप, लाकडां चिरप, तेल काडप, कागद तयार करप आनी हेर विंगड विंगड कामां करप जातालीं. हॉलंडी लोकांनी तयार केल्ली सुदारीत पवनचक्की 'हॉलंडी पवनचक्की' म्हणून प्रसिद्ध आशिल्ली. वॅस्ट इंडीस जुंव्याचेर साकर कारखान्यांनी उसाचो रोस काडचेखातीर साबार पवनचक्क्यो उबारिल्ल्यो.

सुर्वेच्या तेंपार पवनचक्की सादारणपणान चार शिडांची आशिल्ली. तीं शिडां लाकडी चौकटीचेर दाट आनी घट्ट लुगट (सेल क[...]) ताणून तयार केल्लीं. ती सपाट आसून घुंवता ते दिशेक तांचेर [...] खाशेलो कोन तयार करताले. पवनचक्केंत सुदारणा जायत रावलें [...] तातूंत ५ ते ८ मेरेन शिडांचो आस्पाव आसतालो. नवी शिडां विमा[...] पंख्यांप्रमाण पीळ दिवन तयार केल्लीं.

१७७२ त स्कॉटलँडी तज्ञ अँड्र्यू मायकल हाणें बिजागरी [...] आशिल्लें शीड तयार केलें. १८०७ त बिजागरीयुक्त झडप वाप[...] आनी सरपळेच्या आदारान नियंत्रीत करूं येता अशें पेटंट शीड [...] क्युबिट हाणें तयार केलें. १८६० सावन शिडांच्या नियंत्रणा[...] ब्रेकांचो उपेग जावपाक लागलो. स्पेन, पुर्तुगाल, ग्रीस आनी तु[...] देशांनी ८ ते १२ त्रिकोणी शिडां आशिल्ल्या पवनचक्क्यांचो चड [...] जावपाक लागलो. १८५४ त डी. [...] हाणें शिडांबगर एका रोदाचेर [...] ल्हान-ल्हान पातीं बसोवन उदक उ[...] पवनचक्की तयार केली. १८[...] तिख्याचे पवनचक्कीचें वेपारी उ[...] करपाक स्टुअर्ट पॅरी हाणें सुरवात [...] उपरांत विद्युत् निर्मितीखातीर [...] तत्त्वांचेर पवनचक्क्यांचें उ[...] अमेरिकेंत सुरू जालें. प[...] म्हाझुजाच्या काळांत युरोपांत [...] अमेरिकेंत पवनचक्की रचणुकेंत बदल जावन विंगड-विंगड प्रका[...] पवनचक्क्यो निर्माण जावपाक ला[...] भोवपाती अमेरिकी, पोकळ खांबी ह[...] प्रचालकयुक्त, घुर्णकी (रोटर) हे पवनचक्क्यांचे मुखेल प्रकार आ[...]

हॉलंडाच्या सपाट प्रदेशांनी पवनचक्केक फावोसो वारो व[...] व्हांवता, देखून थंय पवनचक्क्यांचो उपेग विंगड विंगड कामां[...] खर्चांत करचेखातीर खूब प्रमाणांत जावपाक लागलो. मध्यकाळा[...] पवनचक्क्यांचें जाळेंच तयार जालें. पूण विसाव्या शेंकड्यांत [...] तेलाचो वापर चड प्रमाणांत जावपाक लागिल्ल्यान पवनचक्केचो फाटीं पडलो. दुसऱ्या म्हाझुजाक लागून कोळशाचें प्रमाण उणें जाल[...] परतून पवनचक्क्यांचो उपेग जावपाक लागलो. वाऱ्या उर्जेचें सं[...] करपाखातीर १९७४ त हॉलंडांत एक समिती नेमिल्ली. थंयच्या म्हाविद्यालयांत ५० मी. उंचायेच्या तिख्या खांब्याचेर २७ मी. ल[...] चक्र आशिल्ली आनी १४ मी. सॅ. वेगाच्या वाऱ्याचेर चलपी पवन[...] उबारिल्ली, ती पवनचक्की दर वर्सा २ मॅगावॅट वीज निर्माण [...] अमेरिकेच्या नॅशनल ॲरोनॉटिक्स अँड स्पेस ॲडमिनिस्ट्रेशन ऑफ ल[...] स्टेशन, सँडस्की, ओहायओ शारांत एनर्जी रिसर्च अँड डॅव्ह[...] ॲडमिनिस्ट्रेशनाच्या विद्यमान वराक २९ किमी. वेगान व्हांवपी [...] १०० किवॉ. वीज निर्माण करपी प्रयोगीक पवनचक्की उबारल्या[...]

भारतांत दर्यादेगांनी आनी दर्यालागीं आशिल्ल्या घाटांचेर १० किमी. परस चड नेटाचो वारो फकत पावसाळ्यांत व्हांवता. शिंय[...] आनी गिमांत वाऱ्याचो वेग साप्प उणो आसता. हाका लागून पवनचक्केचो उपेग जावपाक शकना. पूण वराक २-३ किमी. [...] वारें देशांत सगळ्या ऋतूंनी मारता. अशा वाऱ्याचेर कसल्या प्रक[...]

…क्की चलपाक शकतली आनी तेखातीर तिचे रचणुकेंत कसले … करचे पडटले, हेविशीं केंद्रीय शासनाचे वतीन बेंगलोर शारांत …न चालू आसा.

- कों. वि. सं. मं.

…र, कोंडिबा माधव : (जल्म : ९ ऑक्टोबर १९२३, …ाडी पटिडा).

…टकेझुजारी. सोशलिस्ट पार्टीचो वांगडी आशिल्लो. १५ ऑगस्ट … ह्या दिसा काणकुंभीच्यान गोंयांत येवन ताणें सूर्ला सत्याग्रहांत …घेतिल्लो. महाराष्ट्र सरकारान सन्मानपत्र दिवन ताचो भोवमान …

- कों. वि. सं. मं.

…र, दत्तात्रय नारायण : (जल्म : ६ ऑक्टोबर १९२६, …डी, बारामती, पुणे).

…टकेझुजारी. १९४२ तले सुटके चळवळींत ताणें वांटो घेतिल्लो. … वर्सा गोवा विमोचन सहाय्यक समितीचे वतीन सामुहिक सत्याग्रहांत …ाटो घेतिल्लो. त्या वेळार पोलिसांनी ताका धरलो आनी खूब मार … उपरांत तो इंडियन नॅशनल काँग्रेस समितीचो वांगडी जालो. २० … १९७६ ह्या दिसा महाराश्ट्र सरकारान सन्मानपत्र दिवन ताचो …न केलो

- कों. वि. सं. मं.

…र, नयनदेव माधवराव : (जल्म : २१ फेब्रुवारी १९३६,

…टकेझुजारी. ताणें एस्. एस्. सी. मेरेन शिक्षण घेतलें. १२ जुलय … ह्या दिसा कॉ. त्रिदिषकुमार चौधरी हाच्या फुडारपणाखाल …डच्यान गोंयांत येवन बिरोंदा गांवांत जाल्ल्या सत्याग्रहांत ताणें …घेतिल्लो. पुर्तुगेज पोलिसांनी ताका धरलो, मार दिलो आनी …र्गाचेर व्हरून सोडलो. उपरांतच्या काळांत तो समाजीक वावर … लागलो. महाराष्ट्र सरकारान सन्मानपत्र दिवन ताचो भोवमान केला.

- कों. वि. सं. मं.

…र, नारायणराव केशवराव : (जल्म : ३० जून १९२३, … आंबेजोगाई बीड).

…टकेझुजारी. १९४७-४८ ह्या काळांत ताणें हैदराबाद सुटके …ळींत वांटो घेतिल्लो. पोलिसांनी ताका धरलो आनी दोन वर्सां … बंदखणींत दवरलो. तशेंच ताका दंडूय भरूंक लायलो. १५ … १९५९ ह्या दिसा वामनराव देशमुख हाच्या फुडारपणाखाल …त्याग्रह्यांचो पंगड घेवन आरोंदेच्यान गोंयांत येवन आरोंबल पेडणें …तर सत्याग्रहांत वांटो घेतलो. तेन्ना पुर्तुगेज पोलिसांनी केल्ल्या …ल्ल्याक ताका तोंड दिवंचें पडलें. महाराष्ट्र सरकारान सन्मानपत्र … ताचो भोवमान केला.

- कों. वि. सं. मं.

पवार, भैरवनाथ शंकर : (जल्म : १५ जुलय १९३२ येवले, नासिक).

सुटकेझुजारी. ताणें मराठी प्राथमिक मेरेन शिक्षण घेतलें. ७ जुलय १९५५ ह्या दिसा दादा भांडारी आनी दॉ. कानडे हांच्या फुडारपणाखाल पेंगीण - लोलयां सत्याग्रहांत ताणें वांटो घेंतिल्लो. ३० जानेवारी १९८८ ह्या दिसा महाराष्ट्र सरकारान सन्मानपत्र दिवन ताचो भोवमान केला.

- कों. वि. सं. मं.

पवार, विष्णू रामभाऊ : (जल्म : १६ जुलय १९३२, धुळे, महाराष्ट्र).

सुटकेझुजारी. तो भारतीय कम्युनिस्ट पक्षाचो वांगडी आशिल्लो. १९५५ वर्सा कॉ. एस्. नांदेडकर हाच्या फुडारपणाखाल ताणें सत्याग्रहांत वांटो घेतिल्लो. फुडें संयुक्त महाराष्ट्र चळवळींतूय ताणें वांटो घेतिल्लो. तेखातीर ताका बंदखणीची ख्यास्त जाल्ली. १६ सप्टेंबर १९८७ ह्या दिसा महाराष्ट्र सरकारान सन्मानपत्र दिवन ताचो भोवमान केल्लो.

- कों. वि. सं. मं.

पवार, शिवराम लक्ष्मण : (जल्म : १ जुलय १९२९, कोपरगांव).

सुटकेझुजारी. तो सोशलिस्ट पार्टीचो वांगडी आशिल्लो. १५ ऑगस्ट. १९५५ ह्या दिसा काणकुबीच्यान गोंयांत येवन सूर्ला सत्याग्रहांत ताणें वांटो घेतिल्लो. महाराष्ट्र सरकारान सन्मानपत्र दिवन ताचो भोवमान केला.

- कों. वि. सं. मं.

पवित्र स्नान (बातिझ्म) : क्रिस्तांव धर्मांतलो एक म्हत्वाचो असो दीक्षाविधीचो संस्कार.

आपलें पातक धुवन काडपाखातीर कांय धर्मांनी, पवित्र उदकांत न्हाण घेवपाची चाल आशिल्ली. जेजू क्रिस्तापयलीं जुआंव (John the Baptist) ह्या प्रवाद्यान हीच पद्दत वापरली. जो पातक केल्लो मनीस, प्रायश्चीत घेवन देवाकडेन राजी जावपाक सोदतालो ताका जुआंव, जोर्दान न्हंयेंत न्हाण दितालो. जेजू क्रिस्तान लेगीत प्रायश्चीत करून जुआंवाकडल्यान न्हाण घेतिल्लें अशें मानतात. जे कोण पातकी जिणेक फाट करून देवाकडेन राजी जावपाक फुडें सरतात तांकां देवाबापायच्या, देवापुताच्या आनी पवित्र आत्म्याच्या नांवान उदकांत न्हाण दिवंचें अशें जेजून आपल्या अनुयायांक फर्मायलें. तेन्नासावन, ह्या संस्काराक क्रिस्तांव धर्मांत बातिझ्म (Baptism) अशें म्हण्टात.

क्रिस्त शकाचे सुर्वेक हो संस्कार सुवाळो फकत पिरायेन व्हड आनी जाण आशिल्ल्या मनशांचो करप जातालो. पयलीं धर्माची पुराय शिकवण घेवन प्रायश्चीत काळाचे (Lent) चाळीस दीस प्रायश्चीत करतकूच पास्कांचे (Easter) रातीक हो संस्कार करताले. बातिझ्मा घेवपी मनशाक तीन खेपे उदकांत बूड मारून वयर येतकूच धवो कपडो न्हेसयतकूच तो मनीस पवित्र सभेचो (इगर्ज) वांगडी जातालो आनी उपरांत ताका क्रिस्तांव धर्माचे हेर सगळे संस्कार फावो जाताले. आयज लेगीत कांय पंथांनी

हीच रीत आसा, पूण खूबशा पंथांनी ल्हान भुरग्याकूच बातिझ्म दिवपाची चाल आसा.

जाण्टया मनशाचें बातिझ्म - बातिझ्म दिवपी पुरयत उपासकामुखार कांय प्रस्न विचारता ते अशे आसतात. जेजू क्रिस्त हो सगळ्या जगाचो तारणकर्तो आसून, ताचेकडल्यानूच पापाची भोगसणी आनी सनातन जीण प्राप्त जाता, असो तुका विस्वास आसा व्हय? तूं तुज्या पापांचो काळजांतल्यान पश्चाताप करता? ऐहिक गजाली आनी तांचेविशींची ओढ हांचो तूं त्याग करता व्हय? देवाचे इत्सेप्रमाण आचरण करून ताच्यो आज्ञा जल्मभर पाळपाचें तूं उतर दिता व्हय?' बातिझ्म घेवपी मनशान 'हयकाराचें उत्तर दितकूच पुरयत ताचे तकलेर उदक शिंपडावन, ताचें नांव घेवन ताचो 'बापूय, पूत आनी आत्मो' ह्या त्रयदेवाच्या नांवान बातिझ्म करता आनी ताका आशीर्वाद दिता तो असो आसा - शांतीचो देव तुकां पवित्र करूं आनी प्रभू जेजू क्रिस्त येवंच्या वेळार तुजो आत्मो, जीव आनी शरीर निर्दोश अशी राखण जावं... आमेन.'

भुरग्यांचो बातिझ्म - बातिझ्म दिवपी पुरयत भुरग्याच्या बापायक, आवयक वा घरच्यांक भौशीक उपासनेच्या वेळार, वेदीम्हऱ्यांत उबीं रावपाक सांगता. उपरांत सगळ्या वांगड्यांक उबे रावपाक सांगता आनी भुरग्याच्या आवय- बापायक कांय प्रस्न विचारता ते अशे आसतात -

'प्रेषितांचो मतांगीकार होच तुमचो विस्वास आसा व्हय? ईश्वराचे कृपेचेर आदारून रावन, प्रार्थनेन, तोंडी उपदेश करून, आपल्या आचरणान ताका आदर्श घालून दिवन, प्रभूचे शिकवणेप्रमाण आनी उपदेशाप्रमाण तशेच देवाचे मंडळीचे रितीप्रमाण ताका क्रिस्तांव धर्माचीं तत्त्वां आनी कर्तव्यां शिकोवपाचें तुमी उतर दितात व्हय?' आवय-बापायन वा घरच्यांनी हयकाराचें उतर दितकूच पुरयत त्या भुरग्याचें नांव घेवन ताचेर उदक फाफुडटा. '... बापूय, पूत आनी पवित्र आत्मो हांच्या नांवान हांव तुजें बातिझ्म करतां. आमेन,' अशें म्हणून ज्या भुरग्याक तो आशिर्वाद दिता तो असो - 'बापूय, पूत आनी पवित्र आत्मो जो सगळ्यांत श्रेश्ठ ईश्वर ताचो तुका आशीर्वाद मेळूं आनी तुज्या अंतःकरणांत तो सदांच उरूं... आमेन'. एकेकदां भुरग्याची जापसालदारकी घेवपाक आवय-बापायचे सुवातेर पोदोन (Padrinho, godfather) आनी मोदोन (madrinha, godmother) आसतात.

- मॅथ्यू आल्मैद, जे.स.

पशुकामेश्ठी : पशुधन म्हळ्यार मोनजात वाडची वा मेळची हेखातीर जायते याग सांगल्यात. वेदकाळांत मोनजात हेंच मुखेल धन आशिल्ल्यान तें भरपूर प्रमाणांत मेळचें अशें त्या काळांतल्या लोकांक दिसतालें. तेखातीर वेगवेगळ्या देवतांक उद्देशून हवी तयार करून इश्टी करप अशें सांगलां. एके इश्टीत अग्नी, इंद्र आनी प्रजापती ह्यो देवता आसात. अग्नीखातीर अष्टाकपाल पुरोडाश, इंद्राखातीर पंचकपाल पुरोडाश आनी प्रजापतीखातीर संसृष्ट हवी तयार करचो अशें सांगलां. थंय, म्हौंव, तूप, ल्हायो आनी उदक हे पांच पदार्थ मेळून संस्कृट हवी तयार करचो. प्रजापती, सोमापूषणौ, इंद्र आदीं देवांखातीर वेगवेगळ्यो हवी तयार करून याग करचो आसता. ह्या सगळ्या इश्टींचें तत्र दर्शपूर्णमासेश्टीप्रमाण आसता. दक्षिणा मात वेगवेगळी आसता.

- कों. वि. सं. मं.

पशुपतिनाथ : नेपाळांतलें एक शिवस्थान. हें काठमांडूसावन तीन मैलांचेर बागमती न्हंयेचे देगेर वसलां. हांगाच्या शिवलिं पशुपतिनाथ अशें म्हण्टात. ताचें देवूळ ऊंच चौथऱ्याचेर बांदिल्लें ; ताचे सगळे वटेन सोंपणां आसात. सगळें देवूळ पितूळच्या पत्र्यान मढ आसून तें देवाच्या मुर्तींनी सजयलां. ह्या सगळ्या वाठाराक देव अशें म्हण्टात. गाभाऱ्यांत सुमार चार हात उंचायेची पशुपतिन पिंडिका आसा आनी तिचेर चतुर्मूख शिवलींग आसा. ह्या चारूय मु मुखडे बसयल्यात. मदलें मूख हें पांचवें मूख मानतात. ह्या शिवस्थ स्वयंभू म्हणून नामना आसा. पशुपतीन महिषाचें रूप घेतिल्लें अशी आसा. ह्या महिषाचें धड केदारनाथाक आनी तकली पशुपती आशिल्ल्याचें सांगतात. पशुपतिनाथ हो शिवाच्या अश्टमुर्तींतला मानतात.

हांगा देवाची सदांच त्रिकाळ पुजा जाता. अभिशेकाउपरांत द माथ्याचेर श्रीयंत्र बरोवन ताची पूजा करतात.

दर पुनवेक हांगा विशेश पुजा आसता. ह्या देवस्थानाचो सगळ सरकार करता. पशुपतिनाथाच्या पुजाऱ्याक रावळ अशें म्हण्टात. पुज नेमणूक राजगुरूकडल्यान करतात. गुह्येश्वरी हें पशुपतिनाथाचे ब देवूळ मुखेल देवळालागसार आसा. थंय लागसारूच कालभैरवाचे आसा. तेभायर विश्वरूप गोरखनाथ आदी देवाचींय देवळां ह्या व आसात.

- कों. वि.

पशुपालन : सुरवातीच्या काळांत (अश्मयुगा पयलीं) मनी जनावरांभशेन धोलींनी रावताले आनी ह्या रानटी जनावरांसावन राखण करपाची वेवस्था करताले. कांय रानटी जनावरांची करून तांचें मास ते अन्न म्हणून कात वस्त्र म्हणून आनी हाडा म्हणून वापरताले. हो मनशाचो आनी जनावरांचो पयलो संबंध. जनावरांचे सेवेखातीर आनी तांचेपासून मेळपी अन्नघटक सहज उपलब्ध करचेखातीर मनशांनी तांकां पोसपाक सुरवात केली.

रानटी अवस्थेंत आशिल्ले हे मोनजातीक मनशाळपाचे यत्न मध्याश्म युगांत जाले. पूण चडशा मोनजातींक नवपाषाण युगांत म करप जालें (क्रि.प. ९००० ते ८०००). सुरवेक सुण्याक आनी मेंढरां, गाय घोडे, डुकर आनी हेर जनावरांक मनशाळीं करप त्या काळांत मनीस चोंब्या-चोंब्यांनी रावताले आनी शिकार करच्या ते भोंवत रावताले. पूण क्रि. प. ७०००च्या सुमाराक ते जेन्ना करपाक लागले, तेन्ना सावन तांच्या जिवितांत थोडीभोव थिराय उपरांत वजें व्हरपाखातीर ते घोडे, पाडे, म्हशी ह्या जनावरांच करपाक लागले. मुखार शेतकीमळार जसो विकास जावपाक, तसो त्या जनावरांचो ते शेतकी कामांखातीर उपेग करून लागले. आयज लेगीत जगांत शेतवडीसकयल आशिल्ले वट्ट जम सुमार ८०% जमीन मोनजातीच्या पालवान कसयतात. मुखेल शेतवड आनी शेतवडीक पालव म्हूण गोरवां पोसप, ही रीत खूब चालूच आशिल्ली. ह्या तेंपार लोक मासूय भक्षण करताले, देखून आनी हेर मासोत्पादक जनावरां पोसपाक ल्हव-ल्हव नेट आय तेंपार चोंब्या-चोंब्यांचो राबितो आशिल्ल्यान ह्या पाळीव मोनजा

जावन तांच्यो वेगवेगळ्यो जाती निर्माण जावपाक लागल्यो. तेच ोळ्या-टोळ्यां भितल्ल्या संघर्शाक लागून झुजांत उपेगी पडपी पैदास सुरू जाली. मॅसोपोटेमियांत बैलांचे गाडे इ. स. प. वर्सां पयलींसावन वापरताले. तशेच सिंधू न्हंयेच्या देगणांत इ. ५०० ह्या काळांत घोड्यांचे रथ वापरताले आनी हत्तींचो उपेग ाक करताले हांचे पुरावे मेळ्ळ्यात.

काळांत भारतांत पशुपालनाचो धंदो स्वतंत्रपणान करपी लोक असो ऋगवेदांत उल्लेख आयला. महाभारतांतूय गोरवां पोसपाच्या उदरगत जाल्ली. चड दूद दिवपी गायो अस्तित्वांत आशिल्ल्याची ळटा. आर्य लोक गाय, घोड्यांचे तशेंच हेर कांय जनावरांचेय ाले असो ऋगवेदांत उल्लेख आयला. पुर्विल्ल्या काळांत भूंयमध्य उदेत भागांत आनी मध्ययुरोपांत हेडपी लोक गोरवां पोसपाचो ाले, स्पेन, इटली, बाल्क, नॉर्वे आनी ब्रिटनांतले लोक सपाट ोतवड करताले आनी दोंगरी वाठारांनी गोरवां आनी मेंढरां लोह युगाचे सुर्वेक (क्रि. प. ५०० ते ४००) ब्रिटन आनी ोपांतल्या हवामानांत खूब बदल जावन कडक शियाळ्यांसावन राखण करपाची गरज जाणवपाक लागली. तेन्ना एका ल्यान दुसऱ्या जाग्याचेर हेडप खूब उणें जावन गिमाच्या दिसांनी ाठारांत आनी शियाळ्यांत सपाट मैदानांचेर अशें स्थलांतर क रावपाक लागले. उपरांत इ. स. १७५० च्या सुमाराक व्हड ं निर्माण करपाक लागले. तशेंच गोरवांक बांदचेखातीर गोठेय ले. अशे रितीन शियाच्या दिसांनी रानांत आनी पावसाळ्यांत गोरवां बांदून तांकां चार-उदक दिवपाचीय वेवस्था करपांत फकत गोरवांच पोसपाचो धंदो करपी ब्रिटन हो मध्य युरोपांतलो ुपालक देश आशिल्लो. पूण शास्त्रीय नदरेंतल्यान पशुपालनाचो ी पयलो पशुपालक म्हूणन रॉबर्ट बॅकवॅल (१७२५ - ९५) ल्लेख करतात. बॅकवॅल आनी कोलींग भावांनी मेळून अठराव्या वेंचून काडिल्ल्या गोरवांचेर शास्त्रीय पद्दत आपणावन दूद उत्पादनांत वाड करचे नदरेन गोरवांचें प्रजनन करून ह्या क्रांती घडोवन हाडली. युरोपी देशांनी अशा एकुणिसाव्या या पयल्या अर्दांत प्रजननाची पद्दत साबार देशांनी आपणायल्ली. णाम म्हळ्यार एका दूदउत्पादन काळांत १२ ते १५ हजार न दूद दिवपी गायांच्यो जाती निर्माण जाल्यो. प्रजननाची पद्दत ना उपलब्ध पशूंभितर ज्या पशूंत खोशेले गूण दिश्टी पडटात जननाखातीर वेंचून काडटात. हेच पद्दतीचो दुकर आनी प्रजननाखातीर उपेग करून दुकरांचें मास आनी मेंढरांची डोवपाखातीर यत्न जाले. हे पद्दतीक लागून वर्साक २० कर दिवपी मेंढरां आनी वजनांत रोखडीच वाड जावपी दुकरांच्यो र्माण जाल्यो.

विंगड देशांतलें हवामान, खाद्यपदार्थांची उपलब्धता, पशूंची क घडण आनी पोसपाचे पद्दतीक लागुनूय पशूसंवर्धनाचे नी फरक आसतात. इजिप्त, भारत, पाकिस्तान, मलेशीया नेय आशियांतल्या हेर देशांनी दूदउत्पादनाखातीर म्हशींक चड ा. तशेंच ह्या देशांनी शेतकी कामांखातीर आनी गाडे ओडचेखातीर उपेग करतात. अमेरिका, युरोप आनी हेर अस्तंती देशांनी र गायांचोच उपेग करतात. अरबी देशांनी बोकड्यो आनी उंटिणींच्या दुदाचो वापर चड जाता.

गाय, म्हस, बोकड्यो, मेंढरां, दुकर, घोडे, गाढवां, उंट आनी कुकडांचो पोशिल्ले मोनजातींत आस्पाव जाता. हे मोनजातींसावन मुखेलपणान दूद, मास, लोकर, केंस, हाडां आनी चामडें मेळटा. कुकडांपसून तांतयां आनी मास मेळटा. जाल्यार कांय जनावरांचो फकत वजें व्हरपाखातीर म्हणून उपेग करतात.

सुरवातेक, पंगडांनी रावपी मनशांनी, सैमीक रितीन निर्माण जाल्ल्या मोनजातींचे कळप नियंत्रीत प्रजननावरवीं तयार करपाक सुरवात केली. तातूंतल्यान अस्सल जातींची निर्मिती जाली. उपरांत अनुवंशिकी विज्ञानीक सिद्धांतांच्या आदारान संयोगांच्यो विंगड विंगड पद्दती वापरून चडांत चड इश्टतम गुणांचो संचय अपेक्षीत आशिल्ल्या आनुवंशीक प्रकृतीचे पशू निर्माण करपाचे यत्न अठराव्या शेंकड्यांत सुरू जाले. दूद उत्पादनांत वाड करपाचे नदरेन गायेची माजार येवपाची पिराय, दोन वितांतलें अंतर, एका दूद काळांतले दूद उत्पादन, दुदांत आशिल्लें चरबेचें प्रमाण आनी हेर अनुवंशीक गुणांचो अभ्यास करून प्रजनन शास्त्रांतली प्रतसुधार आनी विंगड विंगड संयोगाच्यो पद्दती वापरून दुदाळ गायांच्यो जाती निर्माण करपाचे यत्न जाले. ब्रिटन, डॅनमार्क, हॉलंड, स्विडन, अमेरिका आनी ऑस्ट्रेलिया ह्या देशांनी प्रसिद्ध अशा होल्स्टीन, फ्रिजियन, जर्सी, गर्न्सी आयर्शर आदी जातींच्या गायांचो आस्पाव जाता. अस्तंती देशांनी गोरवांच्या मासाक खूब मागणी आशिल्ल्यान त्या देशांनी घसघशीत मासाच्यो गायो निर्माण केल्ल्यो. त्यांच्यो शॉर्टहॉर्न, हरफर्ड, अॅबर्डीन, अॅगस आनी हेर स्वतंत्र जाती निर्माण केल्ल्यो तशेंच खूब मास दिवपी दुकर आनी उत्कृश्ट लोकर दिवपी मेंढरांच्यो जाती निर्माण केल्यो.

पशुपालन हो भारताचे गांवगिरे अर्थवेवस्थेक पालव दिवपी एक म्हत्वाचो वेवसाय. ह्या वेवसायाक लागून खेड्यांतल्या साबार लोकांक रोजगार मेळटा. भारतांत मुखेलपणान पशुपालन हो धंदो शेतकी वेवसायाक आदार म्हूण करताले. पूण सद्या फकत दूद आनी मास वाडोवपाचे नदरेन हो वेवसाय स्वतंत्रपणान उबारपाच्यो कांय येवजण्यो केंद्र आनी राज्य सरकारान मेळून आंखल्यात. पशुपालनाक लागून उद्देगधंद्यांकूय चामडें, चरबी, रगत आनी हाडां सारकिल्ल्या कच्च्या म्हालाची निर्यात जाता. शेण, बोकडांच्यो लेणयो आनी कुकडांच्या गुवाचो आयजलेगीत सारें म्हूण व्हडा प्रमाणांत उपेग जाता. गोरवांचो गाडो ओडपाक आनी शेत नांगरपाकूय उपेग जाता. १९८७ चे पशूगणनेप्रमाण भारतांत १९५.८५ दशलक्ष गोरवां, ७६.७७ दशलक्ष म्हशी, ४४.८४ दशलक्ष मेंढरां ९९.४१ दशलक्ष बोकड्यो, १०.७६ दशलक्ष दुकर, २.९ दशलक्ष हेर वजें वोडपी जनावरां आनी २५८.३४ दशलक्ष कुकडां आशिल्लीं. वेगवेगळ्या वंशांच्या मोनजातीची नेटान वाड जावंची म्हणून सरकारान तांचे भलायकेचेर आनी जननीक सुदारणेचेर चड भर दिल्या.

सद्या भारतांत प्रजनन केल्ल्यो सुमार २६ तरांच्यो गायो आसात आनी स तरांच्यो म्हशी आसात. गोरवां पोसपाच्या वेवसायाक नेट येवचो म्हूण सरकारान आयसीओपी आनी केवीबी हे प्रकल्प उबारल्यात.

भारतांत शास्त्रीय नदरेन गोरवांचे प्रजनन करपी वेगवेगळ्या राज्यांत आशिल्ले सात फार्म सुरतगड (राजस्थान), धमरोड (गुजरात) अलामधी (तामिळनाड) चिपलीमा, सिमिलीगुडा (ओरिसा) अंदेशनगर (उत्तर प्रदेश) आनी हेसरगट्टा (कर्नाटक) अशे :

पॉल्ट्री होय शेतकी अर्थवेवस्थेक हातभार लावपी एक मुखेल वेवसाय.

मोठी तांतयां आनी चड मास दिवपी कोंबयो वाडोवपाखातीर सरकारान खूब येवजण्यो आंखल्यात. सातवे पंच वर्सुकी येवजणेंत तांतयांच्या उत्पादनांत ७.३% वाड जाली जाल्यार ब्रॉयलरच्या उत्पादनांत १८ % वाड जाली. शास्त्रीय नदरेन पॉल्ट्रीचे प्रजनन करपी केंद्रीय फार्म मुंबय, भुवनेश्वर हेसरगट्टा आनी चंदीगडाक आसात. जाल्यार बदकांचें प्रजनन करपी केंद्रीय फार्म हेसरगट्टा हांगा आसा. हेसरगट्टा हांगा आशिल्ली केंद्रीय पॉल्ट्री प्रशिक्षण संस्था ल्हान-ल्हान शिक्षणीक पाठ्यक्रम घेवन पॉल्ट्री विशींचें शिक्षण दिता.

मेंढरां पोसपाचे नदरेन भारताचो संवसारांत सवो क्रमांक लागता. १९८७ तले पशुगणचे प्रमाण भारतांत सुमार ४४८ लाख मेंढरां आशिल्लीं. दर वर्सा एका मेंढरा फाटल्यान एक किलोवयर लोकर मेळना. १९९४ - ९५ वर्सा वट्ट लोकरीचें उत्पादन सुमार ४३६ लाख किग्रॅ. आशिल्लें. पूण सद्या भारताक लोकरीची गरज सुमार ८०० लाख किग्रॅ. वयर आसा. हाका लागून दर वर्सा भारताक सुमार ३०० लाख किग्रॅ. लोकर आयात करची पडटा हाचो परिणाम कारपेट उद्देगाचेर जाता. हिस्सर (हरियाना) शारांत सेंट्रल शिप ब्रिडींग फार्म आसा. शास्त्रीय पद्दतीन बरी लोकर आनी बरें मास दिवपी मेढरांच्यो जाती तयार करप हो शिप ब्रिडींग फार्माचो मुखेल उद्देश आसा.

देशांत १९९५ मेरेन १०० लाखांवयर दुकर आशिल्ले. हातूंतले फकत १०% दुकर बरे जातीचे आसात. उरिल्ले सगळे गांवठीच आसात. सद्या राज्यसरकाराच्या पालवान चलपी देशांत लागीं लागीं १०० दुकरांचे फार्म आसात. ते फार्म प्रजनन केल्ल्यो नव्यो जाती, तशेंच दुकर पालनाविशीं शेतकामत्यांक म्हायती दिता.

शास्त्रीय पद्दतींत तयार केल्ल्या वेगवेगळ्या जनावरांक खाशेले तरेचो खुराक आनी चरोव जाय पडटा. हो खुराक तयार करपाखातीर सरकारान हिस्सार (हरियाणा); कल्याणी (अस्तंत बंगाल); गांधिनगर (गुजरात); अलमादी (तमिळनाड); हैद्राबाद (आंध्रपदेश); सुरतगड (राजस्थान) आनी शेहामा (जम्मू आनी काश्मीर) ह्या शारांनी मेटां (station) उगडल्यांत. अशा खुराकाची लोकांक जाणीव जावंची म्हणून हे मेट वेगवेगळ्या प्रदेशांनी ते संबंदीत निर्देशनांय घडोवन हाडटात, तशेंच शेतकामत्यांक तेविशीं प्रशिक्षणूय दितात. प्रजनन करून तयार केल्ल्या जनावरांक रोगपिडा जावपाचीय चड शक्यता उरता. देखून मृत्युसंख्या आनी रोगापिडांचेर नियंत्रण दवरपाखातीर केंद्र सरकारान गांवागावांनी पॉलीक्लीनीक नाजाल्यार वॅटरनीटी हॉस्पिटलां उगडल्यांत. १९९३ मेरेन देशांतल्या वेगवेगळ्या वाठारांनी पॉलीक्लीनीक, हॉस्पिटल आनी डिस्पन्सरींचो आंकडो १९,७९१ आशिल्लो जाल्यार २०, ३०२ वॅटरनीटी सँटरां आशिल्लीं.

दूद आनी दूदजिन्सांची देशांतली गरज आनी म्हत्व लक्षांत घेवन, त्यासंबंदीत नेटान वाड जावंची म्हणून सरकारान साबार येवजण्यो आंखल्यांत. ह्या क्षेत्रांत कॉओपरेटीव सोसायटींचो वांटो म्हत्वाचो आसा. सप्टेंबर १९९४ मेरेन १७० दूद मांगराखाला देशांत ६८,९०० डॅरी कॉओपरेटीव सोसायटी संघटीत केल्ल्यो. तातूंत ८.८ दशलक्षांवयर शेतकामत्यांचो आस्पाव आशिल्लो. एप्रिल ते सप्टेंबर (१९९४) ह्या पांच म्हयन्यांत केल्ल्या सर्वेक्षणांत दर दिसा मेळपी दूदाची ९४.५ लाख किग्रॅ. इतली नोंद जाताली. दूद वेवसायाक लागून साबार गांवगिऱ्या वाठारांची परिस्थिती नेटान सुदारत आसा. सातवे पंच वर्सुकी येवजणेंत दूद उत्पादनांत सुमार ४.५% वाड जाली.

मास प्रक्रिया आनी मास उत्पादनांतूय खूब वाड जाली आ[illegible] देशांत मान्यताय मेळिल्ले ४,००० कत्तल खाने (Slaughter h[illegible]) आसात. ह्या कत्तल खान्यांचेर देखरेख दवरपाखातीर ल्हान ल्हा[illegible] खाशेल्यो संस्था उबारल्यात. देशांत खूब कडेन आयज लेगीत मार[illegible] म्हूण पारंपारीक पद्दतीनूच जनावरांक मारप जाता. हाका लाग[illegible] कत्तलखान्यांभोवतणी प्रदूशण वा दुर्गंधी पातळपाचो चड संभव[illegible] तशेंच दुशीत मासाचेरूय नियंत्रण दवरपाक सरकाराक कुस्ता[illegible] देखून आठवे पंचवर्सुकी येवजणेंत सरकारान आधुनिक पद्दतीचे क[illegible] उबारपाचेर चड भर दिल्लो. १९९४-९५ ह्या काळांत भारता[illegible] कोटी रुपयांचें मास आनी मास उत्पादनांची निर्यात केल्ली.

भारतांतल्या पशूंचे संख्येच्या मानान, पशूंसावन मेळपी उ[illegible] कांय देशांपरस खूब उणेंच आसा. पूण हालींच्या तेंपार पशुसं[illegible] मळार जाल्ले उदरगतीक लागून देशाच्या अर्थकरणांत पशूपरा[illegible] उत्पन्नाचो वांटो दिसान दिस वाडत आसा. पशुप्रजनन, तांचे तांची पोसवण, तांकां फावो ती खावड तयार करप आनी ते[illegible] दुयेंसापसून तांची राखण करप हो पशुसंवर्धनाचो मुखेल हे[illegible] उत्पादन क्षमताय वा उपयुक्तताय वाडोवपाचे नदरेंतल्यान तां[illegible] आनी पालनपोशण करप हो पशूसंवर्धनाचो खरो अर्थ.

- को. वि

पशुपूजा : पशू म्हळ्यार प्राणी. 'अविशेषेण सर्व पश्यति' खाशेलपण जाणिनासतना सारकेच नदरेन जो पळेता तो [illegible] व्याख्या आसा. पुरूशान आपल्या अवयवांपसून हे पशू निर्माण ऋग्वेदांत म्हळां. ऋग्वेदांत वायव्य, आरण्य आनी ग्राम्य अशे [illegible] भेद केल्यात. वायव्य म्हळ्यार अंतराळांत भोंवपी सुकणीं, आरण्य रेडो, वानर, ऋक्ष, सरकटपी प्राणी हे रानांत रावपी प्राणी आ[illegible] म्हळ्यार गाय, बैल, बोकड, गाढव हे पोसतात ते प्राणी आसात. अ[illegible] आरण्य पशूंचे भीम, सपक्ष, शिंशुमार, मत्स्य आनी कृमिकीटक वर्ग दिल्यात. पशूंक उभयदंत आनी अन्यतोदंत अशें म्हळां. तांचें म्हळ्यार हातांचो उपेग करपी आनी मुखादान म्हळ्यार तों[illegible] धरपी अशे दोन वांटे केल्यात. मनीस, हत्ती आनी माकड हे हस्तादान आशिल्ल्याचें तैत्तिरीय संहितेत म्हळां. वैदिक [illegible] मनशाचोय आस्पाव पशूंत केला. दोन पांयांचे आनी चार पांय[illegible] पशूंचे भेद जातात. पशूंभितर मनशाचो क्रमांक पयलो आसून आनी पशूंचो राजा आसा अशे शतपत ब्राह्मणांत म्हळां, ऐतरेय आ[illegible] मनीस, पशू आनी वनस्पत हांचे बुध्दीचो फरक वर्णिला.

वेगवेगळ्या पशूंच्यो वेगवेगळ्यो अधिष्ठात्री देवता सांगल्[illegible] अशो - दुर्गा ही शिंवाची, प्रजापती ही शरभाची, वायू ही मृगाच[illegible] मेषाची, नक्षत्रां हीं सोंशाचीं आनी विष्णु ही काळविटाची [illegible] देवता. तशेंच गायचे फाटीर इंद्र आनी घोड्याच्या रुपांत बार आसतात. म्हणून हे पशू पुज्य मानल्यात. वैदिक काळांत पूषा राखण देवता मानल्या. अप्रत्यक्ष रुपान ही देवता गोरवांचो जनावरांची राखण करता. हे समजुतीन, वैदिक लोक पूषाचीं [illegible] गाताले आनी पूषाचेच कृपेन गोधनाची वाड जाता अशें मान[illegible]

यज्ञाची दक्षणा म्हणून शेंकड्यांनी लोक हजारांनी गायो दान
गोरवांक बरी राखण मेळची म्हणून यज्ञाच्या वेळार लोक देवांची
करताले. तशेच जनावरां निरोगी आसचीं, घोडे अदीक नेटान
नी घोड्यांचे सर्तींत तांकां जैत मेळचें अशीय इत्सा ते सूक्तांतल्यान
ले. महाभारत काळासावन गायांचें धर्मीक म्हत्व वाडलें आनी
सगळ्यांत श्रेश्ठ धन मानपाक लागले. तशेंच गायचें दर्शन आनी
प्रद मानूंक लागले. गाय ही लक्ष्मीचें मूळ तशेंच यज्ञाचें मूख
ळे आसात आनी ती सर्गाची निसण आसून, सगळ्यो इत्सा
रता अशी लोकांची धारणा आशिल्ली. नाटकाचें घर बांदून
तातूंत सात दीस मेरेन गायो बांदून दवरच्यो अशें भरतान
त्रांत सांगलां, शेतीचे नदरेन बैलाचीय खूब गरज आसता.
लोक वर्सांतल्यान थरावीक दिसा बैलांची पूजा करून तांच्यो
काडपाक लागले. बऱ्याच देवतांचीं वाहनां जनावरां आसात.
हन शीव, इंद्राचें ऐरावत, शंकराचो नंदी, गणपतीचो हुंदीर,
चो मोर, विष्णुचो गरूड, लक्ष्मीचें घुबड, ब्रह्मदेवाचो हंस,
ढो, वाघेश्वरी देवीचो वाग अशीं वाहनां मानल्यात. ह्या देवतांच्या
वाहनांचीय पूजा करपाची चाल आसा. सोरपाची पूजा अशीच
करतात. हिंदू लोक मत्स्य (नुस्तें), कूर्म (कांसव) आनी वराह
प्राणीय विष्णुचे अवतार अशें मानतात. आदिवासी जमातींनी
ाड प्राणी हे देवकां म्हणून मानल्यात. अशा प्राण्यांक ते लोक
तात आनी तांचें मास खायनात. अशे तरेन भारतांत सगळ्या
ोक पशुपूजा करतात. गोंयांत गोरवां पाडव्याक गोरवांची पूजा
ज्या पशूची पूजा करप जाता त्या पशुची हत्त्या करिनात.
हत्त्या केली आसली तरी ताचें मास खायनात.

मानिल्ल्या पशूंची खाणाखातीर हत्त्या करिनात आसले, तरी
वा अतिमानवी शक्तीचे पुजे वेळार पशू बळी दिवपाची प्रथा
ावन चलत आसा. देवाक वा अतिमानवी शक्तीचे पुजे वेळार
दिवपाची प्रथा वेदकालासावन चलत आसा. देवाक वा अतिमानवी
श करून घेवपाच्या उद्‌देशान हो बळीविधी करतात. आजय
ोच हेरकडेन विशेश करून दसऱ्याक, कोंबे, बोकडे सारकिल्या
बळी दिवप जाता. कांय वर्सां आदीं गोंयांत एक दोनकडेन,
बळी दिवप जातालें. आतां ही प्रथा बंद जाल्या. कांयकडेन
बळी दिनात. देवाच्या नांवान जनावरां मेकळीं सोडटात.

\- कों. वि. सं. मं.

: धेडलो, बळी.

: (पळेयात दिका).

भास : भारतीय भाशांचे पळोवणेंत ग्रीअर्सन हाणें इंडो
शाचोम्याचें जें वर्गीकरण केलां, तातूंतलोच एक भाशाचोमो. तो
्या पायथ्याच्या दोंगराळ वाठारांत पातळ्ळा. तेखातीर ताका
हळ्यार दोंगराळ प्रदेशांतलो हें नांव मेळ्ळां. उदेंतेकडलो, मध्य
आनी अस्तंतेकडलो अशे तांचे तीन पोटभेद केल्यात. हातूंत
ब्रसकुरा वा नेपाळी, पल्पा, मध्य-कुमाऊँनी, गढवाली, अस्तंत
सिरमौडी, बाघाटी, किउथाली, सतलजच्यो बोली, कुलूच्यो

बोली, मंडीच्यो बोली, चंबाच्यो बोली, भद्रावतीच्यो बोली आनी हेर कांय
बोलींचो आस्पाव जाता.

ही भाशा उलोवपी मूळचे खश लोक दरद जातीचे आसून ते हिमालयाचे
अस्तंतेकडल्या वाठारांतल्यान सकयल देंवले आनी दुसरे वटेन
राजस्थानांतल्यान आर्य वंशाचे लोक उत्तरेकडेन येवन खश लोकांक
मेळ्ळे. ताका लागून त्या सगळ्या भाशांनी तिबेटी-ब्रह्मी, मुंडा आनी आर्य
भाशांची भरसण जाल्ली दिसता.

ह्या भाशांतल्यो चडशो भाशा फकत बोली आसून तातूंत साहित्य
तयार जाल्लेंना.

\- कों. वि. सं. मं.

पक्ष : (पळेयात राजकीय पक्ष).

पक्षाघात (पॅरालिसिस) : तंत्रिका तंत्र (मज्जासंस्था) आनी
स्नायू हांचे विकृतीमदीं स्नायूंचे काम करपाचे ताकींत इबाड जावन ते
लुळे वा शक्तीहीन पडटात, ताकाच पक्षाघात अशें म्हण्टात. स्नायूंची
काम करपाची तांक पुराय सोंपली जाल्यारूच पक्षाघात अशी संज्ञा
वापरतात. कामाची तांक थोडे प्रमाणांत आसत जाल्यार 'अंशपक्षाघात'
वा 'अंशाघात' ह्यो संज्ञा वापरतात. पक्षाघात हें पिडेचें लक्षण आसून तें
कुडीचे आनी मनाचे दोश· अशे दोनूय तरांचे विकृतींत दिसून येता.
देखीक - मेंदवांत रक्तस्त्राव जाल्ल्यान दिसून येवपी पक्षाघात आनी
हिस्टेरिया (उन्माद) हें मनाच्या दोशांचे विकृतींत दिसून येवपी पक्षाघात.
हे नोंदींत कुडीच्या पक्षाघाता संबंदानच म्हायती दिल्या.

कुडीच्या पक्षाघाताचे विंगड विंगड प्रकार समजून घेवपाक पयले
सुवातेर विकृती स्थानांविशीं म्हायती आसप गरजेचें आसा. तेखातीर
स्नायूंची ऐच्छीक हालचाल ज्या विशिश्ट तंत्राचेर आदारून आसता त्या
प्रेरक तंत्राची थोडेभितर म्हायती हांगा दिल्या.

प्रेरकतंत्र आनी पक्षाघात : प्रेरक तंत्रामदीं तंत्रिका तंत्राचे खाशेले
भाग आनी ऐच्छीक स्नायूंचो आस्पाव जाता. स्नायूंचें काम जशें प्रत्यक्षांत
दिसता तशें तंत्रिका तंत्राचें दिसना. कारण तें कुडीत भितरले सुवातेर
आसून ताची रचनाय घुस्पागोंदळाची आसा. प्रेरक हालचालींचे स्नायूंमेरेन
वचपी संदेश जंय निर्माण जातात, थंयसावन स्नायू मेरेन पावोवपी मार्ग
दोन वाठारांनी विभागूंक येतात - १) उर्ध्वस्थ (Superior) आनी २)
अध:स्थ (Inferior).

१) वयल्या पुराय विभागाक 'ऊर्ध्वस्थ प्रेरक तंत्रिका कोशिका-एकक'
म्हण्टात. ताची सुरवात प्रमस्तिष्क गोलार्धांतल्या प्रेरकक्षेत्रां सावन जाता.
ह्यह्या क्षेत्रांतल्या तंत्रिका कोशिकापसून येवपी तंत्रिका/धागे (तंतू) बरेच
लांब आसतात. तातूंतले कांय मस्तिष्क स्तंभातल्या प्रेरक केंद्राच्या पेशींलागी
आनी उरिल्ले मेरूरज्जूंतल्या वयल्या शृंगातले प्रेरक तंत्रिका पेशींलागीच
सोंपतात. प्रेरक क्षेत्रांसावन येवपी हे तंतू सुरवेक एकमेकांसावन पैस
आसलें, तरी सकल येतना लागीं येवन ताची चुडी जाता, हे चूडीक
स्तूपमार्ग (Pyramidal tract) अशें म्हण्टात.

२) सकयल्या विभागाक 'अध्य:स्थ प्रेरक तंत्रिका-कोशिका एकक'
म्हण्टात. मस्तिष्क स्तंभांतल्या प्रेरक केंद्रांतल्या (मस्तिष्क तंत्रिकांचे
प्रेरक भाग सुरू जातात थंयसावन) कोशिकांसावन तशेंच मेरूरज्जूंचे

पक्षाघात (पॅरालिसिस)

वयरसावन सकयलमेरेनच्या अग्र (मुखेल) शृंग भागांतल्या प्रेरक कोशिकांसावन भायर सरपी तंतू स्नायूंमेरेन गेल्ले आसतात. मेरूरज्जूंसावन येवपी तंतू मेरूरज्जू तंत्रिकासावन वतात आनी ते धड, हात, पांय हांच्या स्नायूंमेरेन पावतात. प्रेरक मस्तिष्क तंत्रिकातून जबडो, चेहरो, ताळू, ग्रसनी (ताळो) (Pharynx) आनी जीब हे भागांचे स्नायूंमेरेन तंतू वतात.

वयल्या वर्णनावयल्यान प्रेरक तंत्राचे तीन विभाग कल्पिल्ल्यांचें सहजतायेन लक्षांत येता - १) ऊर्ध्वस्थ प्रेरक तंत्रिका कोशिका-एकक २) अधःस्थ प्रेरक तंत्रिका-कोशिका-एकक आनी ३) स्नायू. अशे जरी तीन विभाग कल्पिल्ले आसले, तरी जें कितलेतरी रोगांमदीं पक्षाघात हें लक्षण आसता, ताच्या निदानाखातीर ही विभागणी उपेगाची थरल्या. अधःस्थ प्रेरक तंत्रिका-कोशिका-एककाचेर ऊर्ध्वस्थ प्रेरक तंत्रिका एककाचो, तशेंच स्तूप मार्गावयल्या तंत्रिका मार्गाचो प्रभाव पडत आसता. ताकालागून स्तूप मार्गावयल्या तंत्रिका मार्गाची विकृतताय जरी प्रत्यक्षरित्या पक्षाघाताक कारणीभूत थरना आसली तरी कांय प्रमाणान स्नायू दुबळे (अशक्त) जावपाक कारण थरतात. दरेक हालचाल जे खाशेल्या नाजूक आनी चुकीविणें कामांची मेळून जाल्ली आसता ताचेर मात वायट परिणाम जाता. हो वायट परिणाम अपसामान्य स्नायुंवयलो ताण वा कुडीची स्थिती, असंगतताय आनी कापरो हाचेवयल्यान दिसून येता.

रचनेचे नदरेन कुडीचे दोनूय वटांच्या सारक्या स्नायूंक तंत्रिकाची पुरवण करपी रस्तेच सामके सारकेच आसतात. दाव्या प्रमस्तिष्क गोलार्धांतल्या प्रेरक क्षेत्रासावन येवपी तंत्रिका तंतू सकयल येतना लांब मज्जेमदीं उजवे वटेन आनी उजव्या गोलार्धांतलो तंतू तेच सुवातेर दावेवटेन वतना एकमेकांक हुंपतात. हाकाच 'प्रेरक व्यत्यास' वा 'स्तूप मार्ग व्यत्यास' अशें म्हण्टात. कांय आडवाद सोडल्यार अधःस्थ प्रेरक तंत्रिका-कोशिका-एकक जे वटे आसतात, तेच वटेनच्या स्नायूंक पुरवण करतात. ऊर्ध्वस्थ प्रेरक-तंत्रिका-कोशिका-एकक मात वयर उल्लेख केल्ल्या व्यत्यासाकलागून मेरूरज्जूंतल्या उरफाटे वटेनच्या अग्रशृंग प्रेरक कोशिकांकडे संबंदीत जातात. म्हणून व्यत्यासाच्या वयल्या वाठारांतले विकृतताये विरूद्ध वटेनचो पक्षाघात निर्माण जाता. मस्तिष्क स्तंभांतले कांय प्रेरक मस्तिष्क तंत्रिका केंद्राक दोनूय स्तूप मार्गांतले तंतू संबंदीत थरतात आनी हाकालागून चगळप,उलोवप आनी गिळप हीं महत्वाचीं कार्यां करपी स्नायूंची पुरवण द्विपार्श्विक (दोनूय वटांनी जावपी) आसता. मस्तिष्क तंत्रिकांचे विकृततायेक लागूनं जावपी कांय पक्षाघातांची म्हायती 'तंत्रिका तंत्र' हें नोंदीत दिल्या.

मस्तिष्क बाह्यकांत सुरू जावपी स्तूपमार्गांतले तंतू नीट मेरूरज्जूच्या सकयल्या तोंकामेरेन पावतात. तांची लांबाय बरीच आसता. ही तांची असादारण लांबाय तांकां बरेच खेपो विकृततायस्थान जावपाक कारण थरता. स्तूपमार्गाचे विकृततायेक लागून जावपी पक्षाघात मूळ विकृतताये सुवातेर आदारून आसता. देखीक - प्रमस्तिष्क भागाची विकृतताय दावे वटे आसल्यार 'उजवो अर्धांगघात' वा 'लकवो (उजवो हात, उजवें धड, उजवो पांय आनी चेऱ्याचे उजवे वटेनचो पक्षाघात) जाता. तरीय चगळप, उलोवप वा गिळप हीं मुखेल कामां वेवस्थित उरतात. दोनूय स्तूप मार्गांक विकृतताय जाल्यार (चडकरून लंबमज्जेच्या वयले पातळेर) द्विपार्श्विक अर्धांगघात जाता. तेभायर वयल्या क्रियांनीय इबाड घडटा.

दोनूय स्तूप मार्गांतले तंतू प्रमस्तिष्क गोलार्धातल्यान सकयल येतना एकमेकांसावन कांय अंतराचेर आसतात, पूण जेन्ना ते मस्तिष्क स्तंभ आनी मेरूरज्जू वाठारांत येतात, तेन्ना हें अंतर कमी जावन ते बरेच लागीं येतात. हाकालागून मेरूरज्जूंचो वयलो भाग वा मस्तिष्क स्तंभाच्यो विकृत दोनूय स्तूप मार्गांचेर परिणाम करून 'चतुरांगघात' जाता. मेरूर ग्रैव (मानेसारको) भाग सोडून ताचेसकयल्या भागांतल्यो विकृत 'अधरांगघात' (दोनूय पाय लागनाशे जावप) निर्मितात.

पक्षाघाताचो विस्तार आनी प्रसारक्षेत्र हाचेवयल्यान विकृतताय स्थ अदमास करपाक जसो आदार जाता, तशीच हेर कांय लक्षणांय करतात. देखीक - जेन्ना विकृतताय ऊर्ध्वस्त वाठारांत आसता, संबंदीत स्नायूंचो ताण वाडिल्ल्याचें आनी ताका लागून स्नायूंक कड येवन कंडरा-प्रतिक्षेपी क्रिया वाडिल्ल्याचें दिसून येता. हाचे उ विकृतताय सुवात अधःस्थ वाठारांत आसत तर स्नायूंवयलो ताण जावन कंडरा-प्रतिक्षेपी क्रिया कमी प्रमाणांत वा अजिबात दिसना स्नायू सैल पडटात. ह्या दोनूय तरांच्या पक्षाघातांक अनुक्रमान ' ताठरताययुक्त पक्षाघात' आनी 'शिक्षिल पक्षाघात' अशें म्हण्टात. हाचे सैल पक्षाघातांत (१) स्नायूंची वायट पुश्टी वा अपक्षय आनी उत्स्फूर्तपणान स्नायू कमी जावप (स्नायूंमदल्या ल्हानश्या स्नायु चुडयेंतल्यान आपसुक संकोच उत्पन्न करप) हीं लक्षणांय दिसून ऊर्ध्वस्थ वाठार आनी अधःस्थ वाठार हांच्या विकृततायेंतलो आनी म्हत्वाचो फरक असो आसा. मुखेल तंत्रिका कोशिका अविकल आस अधःस्थ प्रेरक तंत्रिका वाठाराचे तंत्रिका तंतू पुनर्जननान पयली जावंक शकतात. केंद्रीय तंत्रिका तंत्राभायले सगळ्या तरांचे तंत्रि मागीर ते प्रेरक आसू वा संवेदी आसूं, ते पुनर्जननक्षम आसतात. तांची उगमसुवात आशिल्ली तंत्रिका कोशिका जशाक तशी प्राकृत (स अवस्थेंत आसूंक जाय, ऊर्ध्वस्थ वाठारांत अशी क्षमताय नाशि ताच्या विकारांत जाल्लो पक्षाघात अपरावर्त्य म्हळ्यार सासणाचो आसता. कोश्टकांत ह्या दोन वाठारांतल्या पक्षाघातांतलो फरक दा

पक्षाघात हें लक्षण आशिल्ल्यो विकृततायो : हे विकृतताये मुखेल वर्ग केल्यात. १) तंत्रिका ऊतकात (सारकी रचना आनी आशिल्या कोशिकांच्या चोम्यांत) वा स्नायू ऊतकात रचनात्मक घडोवपी विकृततायो. २) तंत्रिका स्नायू कार्यांत चयापचयात्मक (सारके जायत रावपी रासायनिक भौतिक घडणुकांक संबंदीत).

इबाड करपी विकृततायो -

उर्ध्वस्थ प्रेरक तंत्रिका-कोशिका--एकक संबंदीत विकृततायो	अधःस्थ प्रेरक तंत्रिका-कोशि एकक संबंदीत विकृतताय
१. स्नायू गटांचेर परिणाम जाता. ताकालागून पुराय कामांचेर परिणाम घडटा.	१. एकएकट्या स्वतंत्र स्न परिणाम जाता वा स्ना चोम्याचेर परिणाम ज
२. स्नायूंचो अपकर्ष (ऱ्हास) वा अपक्षय मात्सो वा मात लेगीत नासता.	२. अपकर्ष वा अपक्षय हे लक्षण आसता. सगळ्या स्नायूंमदल्या ७०% ते स्नायूंचेर वायट परिणा
३. स्नायू कडक जावप मुखेल लक्षण आसता.	३. स्नायू मोंव जातात म्ह सैल पडटात.
४. कंडरा-प्रतिक्षेप वाडटा.	४. कंडरा-प्रतिक्षेप कमी व जाता.
५. उत्स्फूर्तरितीन स्नायु-संकोच नासता.	५. उत्स्फूर्त स्नायु-संकोच जाल्ले दिसून येतात.

ायनिक विक्रियाजन्य ्हानिक) आनी प्रवर्तनजन्य ' राडिक) विद्युत् प्रवाहांक यु प्रतिक्रिया मेळटा.

६. प्रवर्तजन्य विद्युत् प्रवाहाक प्रतिक्रिया मेळना, पूण रासायनिक विक्रियाजन्य प्रवाहाक मेळटा. (अपकर्षजन्य प्रतिक्रिया).

तरेच्या विकृततायेच्या कारणांमदीं एके वटेनच्या प्रमस्तिष्क तल्या स्तूप मार्गाचें नुकसान हें मुखेल आनी सदाच दिसून येवपी आसता. मेंदवांतल्या शिरांतलो रक्तस्त्राव, अंगर्कीलन (रगताची वा हेर कांय भायले पदार्थ रोहिणींत अचकित आडकल्ल्यान रक्तप्रवाह बंद पडप) वा भितरल्या अंतर्क्लथनाक लागून रगत आडमेळ येता आनी ताकालागून अभिकोथ जावन उतकनाश ी विकृतताय इतली अचकित आनी एकदम जाता की, वायटकार घाय घाल्यार जसो कोसळटलो तसो कोसळटा, म्हणून ताका घाती आघात' म्हण्टात. मस्तिष्कार्बुदाक लागुनूय (नव्या कोशिकांच्या डीक लागून मेंदवांत तयार जाल्ल्या गाठींक लागुनूय) अर्धांगघात पूण तो अचकित जायनासतना मात्सो मात्सो करून वाडपी खंयच्याय कारणावयल्यान जेन्ना उजव्या हातान सदांच काम नशामदीं दाव्या प्रमस्तिष्क गोलार्धांतल्या शीरांचे विकृततायेकलागून टेनचो अर्धांगघात जाता तेन्ना चड करून वाग्विकृतीय दिसून त्याक तर अशा मनशांमदीं मेंदवांतलें वाचाकेंद्र विकृत कडेकच

स्तिष्क रोहिणी काठिण्य' आनी 'मस्तिष्क वाहिका उपदंश' ह्या द्विपार्श्विक अर्धांगघात जाता. स्नायु ताठरताययुक्त उभयांगघात कांमदीं दिसून येवपी विकृततायेत दोनूय पाय लुळे पडटात आनी ांतल्या जल्मजात विकृततायेक लागून वा बाळंतरा वेळार जावपी लागून (चिमटो तकलेक लावन बाळंतर करतना) जाता. तल्या स्तूप मार्गाक रक्तवाहिन्यांची विकृतताय जावपाची शक्यताय उणी आसता. चड करून आघात, अस्थिविकृतताय वा अस्थिभंग शेरूक दंडाच्यो (फाटीच्या कण्याच्यो) संधी विकृतताय स्तूप मार्ग क कारणीभूत थरतात. हांचेभायर मेरूरज्जू-अर्बुदां मेरूरज्जुशोथ ची दाहयुक्त सूज), मारक पांडुरोगातलें मेरूरज्जूवयले वायट हाकालागून पक्षाघात जाता. मध्यम वयांत वा म्हातारपणांत भुजाचे अपकर्षोत्पादक शोथाक लागून ग्रैव वाठारांतल्या शेरूक बिंब (दोन मणक्यांमदलो चकती सारको भाग) फुडें ल्यान मेरूरज्जूचेर पेच पडून प्रगामी (मात्सो मात्सो वाडपी) स्नायू ययुक्त अधरांगघात जाता.

ःस्त वाठाराच्या विकृततायेंमदीं सदांच दिसपी बालपक्षाघात ो) आनी बहुतंत्रिकाशोथ (एकाच वेळार खूब तंत्रिकांचो शोथ हाचो आस्पाव जाता. बालपक्षाघातांमदीं स्नायू सैल पडप आनी ना जावप हीं लक्षणां दिसतात. बेल पक्षाघात (चार्ल्स बेल ह्या शरिरक्रियाविज्ञाच्या नांवावयल्यान वळखुपांत येवपी पक्षाघात) ततायेंत आनन् तंत्रिकेच्या शोथाक लागून चेऱ्याचे एके वटेनचे ुळे पडटात (तंत्रिका तंत्र). 'स्नायु-अपकर्षयुक्त पार्श्वपथ काठिण्य' ाय चुकून दिसून येवपी कारणां खबर नाशिल्ल्या विकृततायेतूच त जाता

मूळ विकृतताय स्थान स्नायू आशिल्ले विकृततायेचें प्रमाण बरेंच कमी आसता. हातूंत मुखेल करून 'प्रगामी स्नायु-कश्टपोषण' हे विकृततायेचो उल्लेख करचोच लागतलो. ही विकृतताय कुटुंबीक आनी आनुवांशिक तरेची आसून दोनूय वटांच्या स्नायूंक अशक्तताय येवन स्नायू ना जातात. चड करून भुरगेपणांत वा तरणेपणांत सुरू जावपी ही विकृतताय दादले आनी बायलांमदीं सारक्याच प्रमाणांत मेळटा. 'प्रगामी स्नायु-अपकर्ष' ही विकृतताय प्रेरक तंत्रिका कोशिका एकक विकृततायेक लागून जाता. ह्यो दोनूय विकृततायो विंगड विंगड आसून कश्टपोशणान उत्स्फुर्तपणान स्नायू संकोच केन्नाच दिसून येना. स्नायू विकृतताय सुवात आशिल्ल्याचें निदान विद्युत् स्नायु आलेख वा स्नायू जीवोतक (जीवे कुडींतल्यान घेतिल्ल्या ऊतकाची) परीक्षा करून थरोवपाक जाता.

२. तंत्रिका ऊतकांत वा स्नायू उतकांत चयापचयात्मक इबाड करपी विकृततायेमदीं अंतःस्त्रावी ग्रंथीच्यो विकृततायो कांय विखबादा आनी खूब चयापचयात्मक दोश हांचो आस्पाव जाता. अवटुस्त्रावाधिक्य (अवटु ग्रंथी), अधिवृक्क ग्रंथींचों 'कुशिंग लक्षण चोमो' (चरबी वाडप, साकर वाडप) आदी लक्षणां आशिल्ल्यो विकृततायो आनी ॲडिसन रोग ह्यो विकृततायो अंतस्त्रावी ग्रंथीच्या विकृततायेमदीं आस्पावतात. (अधिवृक्क ग्रंथी, ॲडिसन रोग).

विखबादेंत 'कुपीजंतू विखबादा' (एकेतरेची अन्नांतल्यान जावपी विखबादा), कांय सोरपांची विखबादा आनी गोचीड पक्षाघात (स्त्रीलिंगी गोचीड जे वीख उत्पन्न करतात, त्या विखासावन जावपी पक्षाघात) हांचो आस्पाव जाता. गंभीर स्नायूंचें दुबळेपण ह्या विकारांत चयापचयात्मक विकृततायो पक्षाघाताक कारणीभूत थरतात. ताचे सारके कारण आजून कळिल्लें नासून यौवनलोपी ग्रंथी हें विकृततायेकडेन संबंदित आसूंये. प्रेरक तंत्रिकेच्या स्नायूंतल्या निमाणेकडेनच्या पोतांकडल्या वाठारांत (अंत्यपट्टात) ही विकृतताय रासायनिक इबाड करता.

पक्षाघाताची वर्गवारी : पक्षाघात हें एक लक्षण आसून ताची वर्गवारी विंगड विंगड तरांनी करूंक मेळटा -

अ) तंत्रिका तंत्राचो जो भाग पिडेस्त आसता तेप्रमाण देखीक - मस्तिष्क पक्षाघात, मेरूरज्जू पक्षाघात आदी.

आ) कुडीच्या भागांप्रमाण - १) एकांग पक्षाघात - एक हात वा एक पांय लुळो पडप, २) अर्धांगघात - एकेच वटेनचो हात वा पांय लुळो पडप, ३) अधरांगघात - कमरेसकयलो भाग आनी दोनूय पांय लुळे पडप, ४) सर्वांग पक्षाघात - दोनूय हात, दोनूय पांय आनी धड लुळें पडप, ५) चतुरांग पक्षाघात - दोनूय हात आनी दोनूय पांय लुळे पडप.

(इ) पक्षाघात स्वरूपाप्रमाण - १) पुराय आनी अपूर्ण पक्षाघात, २) स्थायी आनी अस्थायी पक्षाघात ३) थळावो वा विस्तृत पक्षाघात ४) व्यतस्त वा अव्यत्यस्त पक्षाघात.

(ई) पक्षाघात ज्या वेगान जाता, ते प्रमाण - १) अचकित पक्षाघात २) प्रगामी पक्षाघात (इल्लो इल्लो जावपी).

कांय खाशेले प्रकार :

ऊर्ध्वगामी पक्षाघात वा लांद्री पक्षाघात - (फ्रेंच शरीरक्रियाविज्ञ जे. बी. ओ. लांद्री हाच्या नांवान वळखुपांत येवपी पक्षाघात). हे विकृततायेचें खरें कारण आजून कळिल्लें नासून पयली पांय, उपरांत हात आनी निमाणेकडेन धड ह्या क्रमान स्नायू लुळे पडटात. हे विकृततायेक 'तीव्र संक्रामणजन्य बहुतंत्रिका शोथ' वा 'गीयाँ-बॅरे' (जी. गीयाँ आनी जे. ए

पक्षाघात (पॅरालिसिस)

बॅरे ह्या फ्रॅंच तंत्रिकाविज्ञानिकाच्या नांवावेल्यान) लक्षणचोमो अशींय नांवां आसात. गंभीर श्वसनक्रिया पक्षाघाताचो धोको टळल्यार रोगी पुराय बरो जाता.

सकंप पक्षाघात वा पार्किनसन रोग - (जेम्स पार्किनसन ह्या शरीरक्रियाविज्ञानिकाच्या नांवावयल्यान वळखुपांत येवपी रोग). देंवते पिरायेंत पन्नाशी ते सत्तरीचे दरम्यान जावपी हें विकृततायेचें कारण आजून कळूंक ना, बायलांपरस हाचें दादल्यांमदीं प्रमाण दोट्टी आसता. स्नायू घट्ट जावप आनी कापरो सुटप (कडकडो सुटप) हीं मुखेल लक्षणां आशिल्ले हे विकृततायेची सुवात स्तूप मार्गांतलें) काम इबाडप हें आसता. १० ते १५ वर्सां इल्ली इल्ली वाडत वचपी ही विकृतताय हालीं तेंपार मेंदवावयल्या खाशेल्या शस्त्रक्रियांक लागून बरीचशी सहन करपाक जावपी थरल्या. 'लिव्होडोपा' नांवाचें वखद ह्या रोगाचेर गुणकारी थरलां (कंपवात).

बालपक्षाघात (पोलिओ) - सादारण भाशेंत 'पोलिओ' ह्या नांवांन वळखुपांत येवपी ही विकृतताय व्हायरसांतल्यान जाता. मेरूरज्जूंतले अग्रशृंग भागांतल्या तंत्रिका पेशींचे हे व्हायरसाक खास आकर्शण आसता, अशेंय दिसून आयलां. विकृतताये सुवाती प्रमाण पक्षाघात जाता (बालपक्षाघात).

आनन (तोंड) पक्षाघात - चेऱ्याचे भाव दाखोवपी स्नायूंच्या ह्या पक्षाघाताच्यो दोन तरा आसात - अधिकेंद्रकीय आनी अवकेंद्रकीय. हाचेपैकी अवकेंद्रकीय प्रकाराक बेल पक्षाघात म्हण्टात (तंत्रिका तंत्र).

लंबमज्जा पक्षाघात - गिळप, उलोवप, चगळप ह्यो क्रिया वयल्या विकृततायेप्रमाणच अशक्य जातात. पूण हांगा विकृतताय सुवात लंब मज्जा नासून दोनूय प्रमस्तिष्क गोलार्धांतल्या योग्य सुवातेर आसता.

टॉड पक्षाघात - आर. बी. टॉड ह्या इंग्रज शरीरक्रियाविज्ञानिकाच्या नांवान वळखुपांत येवपी पक्षाघात) जॅक्सन अपस्माराचें (जे. एच. जॅक्सन ह्या इंग्लीश तंत्रिकाविज्ञानिकाच्या नांवान वळखुपांत येवपी अपस्माराचे) झटक्या उपरांत थोडो वेळ तिगपी स्नायू दुबळे करपी पक्षाघात (अपस्मार).

आवर्ती पक्षाघात - ही विकृतताय आनुवांशिक आसून एकाच कुटुंबांतल्या कांय मनशांमदीं ती जाता. स्नायू दुबळे जावपाचे, परत परत येवपी झटके आनी ते उपरांत पयली सारकी जावपी स्नायूंची शक्त हें ह्या विकृततायेचें खाशेलपण आसता.

स्नायू अशक्त जावपा वांगडा रक्तरसातलें पोटॅशियमाचें नित्याचें प्रमाण वाडिल्लें वा कमी जाल्लें दिसून येता. पूण चडशा जीव रासायनीक अभ्यासा उपरांत लेगीत विकृततायेचें निश्चित कारण कळूंक शकना.

बाळंतरा वेळचो पक्षाघात - बाळंतरा वेळार आडखळ उप्रासल्यार बायलेची बेगीन सुटका करपाखातीर अर्भकाक कृत्रिम उपाय करून भायर काडचें पडटा, अशा वेळार कांय तंत्रिकांक वा मेंदवाक घाय जावन पक्षाघात जावंक शकता. देखीक - अर्भकाच्या चेऱ्यार लायिल्ल्या चिमट्याचो आनन (तोंड) तंत्रिकेर पेच पडून जावपी आनन पक्षाघात वा प्रमस्तिष्क घाय जावन जावपी मस्तिष्क पक्षाघात.

फलानुमान - पक्षाघाताचें फलानुमान मूळ कारणाचेर आदारून आसता. मेंदवांतल्या शिरांनी रक्तक्लथन (रगत गोठेवन ताची गुठली तयार जावप) जाल्यार ज्या वाठारांत आनी ज्या प्रमाणांत विकृतताय जाल्ली आसता ताचेर साध्यासाध्य विचार आदारलेलें आसता. दुयेंतीन पीडेची तीव्रावस्था हुपल्या उपरांत एक दोन म्हयन्यांनी स्नायूंची कार्यशक्त कांय प्रमाणांत परत येता. चड करून पुराय कार्यशक्त पयली सारकी जायना. टॉड पक्षाघात पुराय तरेन बरो जाता. बेल पक्षाघात चड करून ३ म्हयन्यांत पुराय बरो जाता. अर्भकांतलो मस्तिष्क (मेंदू) पक्षाघात करून मेंदवांतले जल्मारावन विकृततायजन्य आसल्यार तो क स्वरूपाचो आसता. मेंदवांतलीं आनी मेरूरज्जूंतलीं कांय अर्बुदां (पेशींच्या चड वाडीन निर्माण जाल्ल्यो गाठी) शस्त्रक्रियेन बरीं जा ताका लागून तज्जन्य पक्षाघातूय बरो जाता. सकंप पक्षाघात मात्शी म वाडत वचपी विकृतताय आसून उपाय चालू आसा मेरेन ताब्यांत शकता. मस्तिष्क शोथ आनी परिमस्तिष्क जोर हाका लागून ज पक्षाघाताचें फळानुमान थरावीक तरेचें आसता.

सादारणपणान ज्या स्नायूंचो बारीक आनी कुशळताय पूर्ण कामा उपेग जाता (देखीक - बरोवप, उलोवप आदी). ते स्नायू पयली न जाता तांचे कार्यशीलतेंत थोडेभोव कमीपण उरतात. हाता व्हड स्नायू चड करून पुराय तरेन पयलीं सारके जातात. पा स्नायूंची सुदारणा हातांच्या स्नायूंपरस अदीक बेगीन आनी बरे जाता. योग्य उपाय येवजण जाली ना जाल्यार स्नायूंचें अवकुंचन पांगळेपणय येता. स्नायूंची कार्यशक्त पुरायतरेन परत न येवनूय आदा चलपाची बी क्रिया करूंक जाता. फासळ्यांचे स्नायू आनी मध्य (छाती आनी पोट हांका वेगळावपी स्नायूमय पटल) हांचो पक्ष श्वसनक्रियेंत व्हड आडखळ हाडून जीव घेवंकय शकता.

चिकित्सा - पक्षाघाताचें कारण सोदून ते प्रमाण उपाय क स्नायूंची अवशिश्ट कार्यक्षमताय उपेगांत हाडून अपंगुळपण कमी क भौतिकी चिकित्साय, वेवसाय प्रधान चिकित्साय आनी वाक चिकि हांचो आदार जाता. मेंदवांतल्यो वा मेरूरज्जूंतल्यो तंत्रिका उत व्हड प्रमाणाचेर जाल्लो आसल्यार हे सगळे उपचार कितले उ थरतले हाचो अदमास घेवप गरजेचें आसता. विकृतताय सुवात स्नायूवयले परिणाम हांचेर चिकित्सायेचें स्वरूप आदारून आसत

विकाराचे तीव्रावस्थेंत स्नायूंक पुराय विसव दिवप गरजेचें अ तेखातीर स्नायू गरज पडल्यार योग्य तीं साधनां (देखीक - सरव हालचाल करपी कुडीचे भाग योग्य स्थीतींत दवरपी घट्ट वा ल साधन म्हळ्यार बेधफलक आदी) वापरून बांदून दवरचें लागता. खाशेल्या कूड स्थीतींत उरचें म्हणून हातरूणांतूय रेंव भरिल्ल्यो वापरूंक येतात. उपशमावस्थेंत आनी शक्य तितके बेगीन स्न अकारक हालचालींक सुरूवात करतात. तांची क्रियाशक्त जागी लागताच क्रियाशील हालचाली करून घेतात. ह्यो हालचाली मातशो वाडपी प्रतिका विरूद्ध वजनां, स्प्रिंगो आदीचो उपेग करतात. सामके अशक्त स्नायूंक आदार दितात. स्नायूंची हा दीसपट्टी करप गरजेचें आसून ह्या कार्याचेर भौतिकी चिकित्सा नदर आसची पडटा. वेवसाय प्रधान चिकित्सायेचो जीणेंतली उत्सु तिगोवपाक आनी फुडाराचें जीणेंत अर्थोत्पादन करपाक उपेग ज

खाशेल्या प्रसंगावेळार शस्त्रक्रिया उपेगी जाता. देखीक - क अस्थिभंग, मेंदवाचेर पेच पडपी रगत स्त्रावजन्य क्लथ आदी जा विकलांग चिकित्सायेवयल्यान स्नायु-प्रतिरोपण, कृत्रिम भाग आनी संधिस्थिरीकरण ह्यो शस्त्रक्रिया उपेगी थरतात.

अधरांग पक्षाघातांत शय्याव्रण (बरोच तेप हातरूणार न्हीदून पडलेल्यान जावपी घायें), मूत्राशयशोथ, मलावरोध, स्नायु-अवकुं सारके उपद्रव जावपाची शक्तताय आसता. योग्य अशा प्रतिबं

...ते टाळू येतात. श्वसनक्रियेचे स्नायू लुळे पडल्यार खास उपकरणां... श्वसनक्रिया चालू दवरू येता.

...कडल्या संशोधना प्रमाण रगताघाती आघातामदलें ७८% आघात ...या रक्तक्लथन वा अंतर्कीलनजन्य आशिल्ल्याचें दिसून आयलां. ...रगत पुरवणेन ताका लागून जावपी आडखळ नव्या सुक्ष्मवाहिनी ...या तंत्रान पैस करप शक्य जालां. तेखातीर सुक्ष्म उपकरणां, ...- २ मिमी. लांबायेची सूय आनी २० मायक्रॉन (१ मायक्रॉन = ...मिमी.) व्यासाचो धागो तशेंच खासा तयार केल्ले शस्त्रक्रियेक ...पडपी दोन दोळ्यांच्या सुक्ष्मदर्शकाचो उपेग करतात.

...र्वेदीय चिकित्सा - पक्षाघात म्हळ्यार कुडीचो सगळो वा पुराय ...ळो पडप. हाका अर्धांगवात अशेंय म्हण्टात. असल्या वायटकाराक ...सुवातेर नारायण तेल, चंदनबलादि तेल आदी, स्नेह पिवपाक ...घाम काडून मोव विरेचन दिवचें. तशेंच स्नेह बस्ती आनी रेचक ...देवन कुडीची शुद्धी करची. हाचेर आक्षेपक विकाराचे (आक्षेपी ...) सगळे उपचार करचे. हाचेभायर वातनाशक तेलाची तकलेक ...देवची. अणुतेलाचें अभ्यंग करचें. सालवणादि वखदांचे पोटिस ...सगळी कूड शेकीत रावचें. बला तेलाची स्नेह बस्ती दिवची. हें ...३-४ म्हयने सतत उपचार करचे.

- कों. वि. सं. मं.

...न : एक सुकणें. स्फेनिसिडी ह्या पक्षिकुळांत ताचो आस्पाव ...स्फेनिसिडी कुळांत ६ वंश आनी १७ जाती आसात. हातूंतल्या ...डायटिस ह्या वंशांतल्यो दोन जाती 'किंग पँग्विन' ह्यो चड प्रसिद्ध ... एपरंर पँग्विन हो सगळ्यांत व्हड आसता. दर्या आनी दर्याचे ...हे पॅग्विन रावतात. दक्षीण ध्रुवी आनी उपदक्षीण ध्रुवीय प्रदेशांनी ...हीं सुकणीं गालॅपागस जुंव्यांमेरेन दिसतात.

...ग्विनाचे सगळे कुडीक खवळांभांशेन पांखां आसतात. पँग्विनाची ...सुमार ४०-१२० सेंमी. आसता. चड करून सगळ्या जातींत ...ांचे हड्डें, पाट धव्या रंगाचें आनी फाट काळी वा निळशी आसता. ...विंगड जातींतल्या पँग्विनाच्यो चोंची मात विंगड विंगड आकाराच्यो ...लांबायेच्यो आसतात. लांब, बारीक तशीच आंखूड आनी भक्कम ...राचे चोंचीचेय पँग्विन आसतात. पँग्विनाचे पांय आंखूड आनी दाट ...कुडीचे फाटले वटेन आसतात. फुडलीं तीन बोटां पातळ कातीन ...ल्लीं आसतात. शेंपडी आंखूड तशीच ल्हान पूण ताठ पांखांची ...तांकां अशीर, लांबशे पूण बळिश्ट अशे पांखाटे आसतात. ते ...येनात. तांचेरूय खवळांभाशेन पाखां आसतात. विंगड विंगड ...ल्या पँग्विनांभितर तकल्यो, मानो विंगड विंगड तरांच्यो आसतात. ...पॅग्विनांच्या माथ्यार दोनूय वटांनी पिसांचे तुरे आसतात.

...ग्विनाचो आवाज घोगरो, कर्कश आनी मोटो आसता. तो नुस्तें, ...ी आनी झिंग्याभाशेन क्रस्टेशियन म्हळ्यार कवचां आशिल्ले प्राणी ...पोट भरतात. सगळ्या जातींचे पँग्विन थव्यांनी रावतात. ते उडूंक ...त. पूण आपल्या पांखांचो व्हल्या भाशेन उपेग करून नेटान पेंवतात. ...का पोंदच्यान पेंवता आनी श्वास घेवपाखातीर तकली उदकांतल्यान ...काडटा. उदकांतल्यान कितलेय मीटर लांब मेरेन तो उडकी ...शकता. जमनीचेर तो मनशाभाशेन ताठ उबो रावता. कांय जातींचे पँग्विन आडखळत वा सवकास चलतात. जाल्यार कांय जातींचे पँग्विन नेटान धांवतात.

पँग्विन खूब वर्सां जियेता. ताचो नर आनी मादयेचो जाडो जल्मभर तिगता. वियेंवपाच्या काळांत हजारांनी पँग्विन एकठांय येवन वसणूक करून रावतात. कांय जातींच्यो पँग्विन मादयो एकूच तांतीं घालतात जाल्यार कांय जातींतले पॅग्विन दोन तांतयां घालतात. चड करून तांतयां उकते जमनीचेर घालतात. एकूच तांती घालपी मादी पँग्विन आपलीं पावलां आनी पावलांच्या लागसारचो पोटाचो भाग हांचेमदीं दामून धरून उबयता. तांती उबोवपाच्या काळांत नर आनी मादी उपाशीं रावतात. एंपरर पँग्विन तीन म्हयने उपास करतात.

तांतयांतल्यान भायर येतकच व्हड जायमेरेन तेच सुवातेर आवयच्या पोटाक दसून रावता. पिलाच्या आंगाचेर काळ्या मोव पांखांचें दाट आवरण आसता.

- कों. वि. सं. मं.

पॅगोडा : पवित्र बौध्द धर्मीय वास्तुप्रकार. ह्यो वास्तू चड करून आशिया खंडांत दिश्टी पडटात. बुध्दाच्या आनी बौध्द भिक्षूंच्या अवशेशांचें यादस्तीक म्हणून ह्यो स्मारक वास्तू बांदल्यात. पॅगोडा वा पागोडा हें उतर मुळांत 'पागुडम् (अर्पित वा देणगी) ह्या तमीळ उतरावयल्यान आयलां आसूंक जाय. श्रीलंकेंत 'डागोबा' ही सिंहली भाशेंत संज्ञा रूढ आसा. पॅगोडाचो उगम पुर्विल्ल्या भारतीय स्तुपांतल्यान जाला आसुंये. पयल्या कनिष्काच्या काळांत (इ. स. दुसरें शतमान) पेशावराक बुध्दाच्या अवशेशांचेर जायत्या माळयांची मनोरे नासतना लांकडी वास्तू बांदली. हातूंतल्यानच प्रेरणा घेवन चीन, जपान, कोरिया, ब्रह्मदेश (मियानमार) आदीकडेन पॅगोडा तयार जाले आसूंक जाय. हाचे बांदावळीक विटो, फातर आनी लांकूड हांचो वापर करतात. वाटकुळो, चवकोनी, पंचकोनी, शटकोनी वा अश्टकोनी हातूंतल्या एका आकाराचे बुन्यादीचेर त्याच आकारांत वयर मेरेन चडयत व्हेल्ले आनी अशीर जायत गेल्ले माळे आनी ताचेर कळस हे प्रमाण ताचे जायते रचनाबंध दिश्टी पडटात. दरेके माळयेक फुडें येवपी पाखें आसता. चीनी पॅगोडे पुर्विल्ले आसून तांची वास्तूशैली इ. स. ५०० च्या आदींसावन विकसीत जाल्ली. ताचेर भारतीय आनी ॲसिरियी देवळांचे वास्तुशैलीचो प्रभाव दिसता. चीनी पॅगोडे चड करून णव माळयांचे वा ताचेपरसूय ऊंच आसून अश्टकोनाकृती बुन्यादीचेर उबारिल्ले आसताले. नानकिंग नगरांतलो 'पॉर्सलिन टावर' हो चीनांतलो एक उल्लेख करपासारको पॅगोडा. हो चकचकपी पॅगोडा णव माळयांचो आसून सुमार ७९.२५ मी. ऊंच आशिल्लो. तो पंदराव्या शतमानांत बांदिल्लो पूण १८५० च्या सुमाराक तो नश्ट जालो. ताच्यो विटांच्यो वण्टी चीनी मातयेच्या नाजूक रंगीत फरशांनी नटयल्यो

आशिल्ल्यो. चवकोनी बुन्यादीचेर बांदिल्लो तेरा माळयांचो विटांचो पॅगोडा (सातवे शतमान) हो चीनांतलो एक खूब उच्च असो पॅगोडा आशिल्लो. ब्रह्मदेशांतल्यो रंगूनांतलो 'श्वे डागोन' हो संवसारीक नामनेचो सगळ्यांत ऊंच (सुमार ११२.१८ मी.) पॅगोडा. तो खूब पुर्विल्लो आसून इ. स. आदीं ५८८त तो बांदला अशें मानतात. ताचो आकार एके व्हड घांटीवरी आशिल्लो आनी ताचेर भांगराचो मुलामो चडयल्लो. चीनी धर्तीचेच जपानांत जायत्या लाकडी पॅगोडांची रचना जाल्ली दिश्टी पडटा. तातूंतले कांय पॅगोडे अजुनूय पळोवंक मेळटात. तातूंतलो एक सातव्या शतमानांतलो चौखण बुन्यादीवयलो पांच माळयांचो पॅगोडा होन्शू जुंव्यावयल्या होर्यूजी नगरांत आसा. मुळांत पॅगोडा हो विश्वरचणुकेचो प्रतीकरूप वास्तुकल्प म्हणून अवतरलो. पॅगोडाचे वास्तुरचणुकेच्या गाभ्याकडेन आशिल्लो. व्हड खांबो हो सर्ग-धर्तरेचें मध्य सादपी अदृश्य विश्वअक्षाचें प्रतीक मानताले. जपानांत लांकडी पॅगोडाच्या कोनशावयले चार खांबे हे मळबाचे खांबे अशें अजुनूय समजतात. ही संवसारीक रचणुकेची वास्तुशिल्पीय प्रतीकृती तातूंत जतनाय करून दवरिल्ल्या पवित्र अवशेशांक लागून सजीव जाता असो समज आसा.

- कों. वि. सं. मं.

पॅराग्वाय : (रिपुब्लीक द पॅराग्वाय) दक्षीण अमेरिका खंडाच्या मध्य भागार आशिल्लो एक प्रजासत्ताक देश. अक्षवृत्तीय विस्तार १९° १७' दक्षीण ते २७° ३०' दक्षीण आनी रेखावृत्तीय विस्तार ५४°३०' अस्तंत ते ६२°३०" अस्तंत. क्षेत्रफळ ४,०६,७५२ चौ.किमी. लोकसंख्या ४,६६०,०००. देशाचे उत्तरेक ब्राझील आनी बोलिव्हिया, दक्षीणेक आर्जेंटिना, उदेंतेक ब्राझील आनी आर्जेंटिना आनी अस्तंतेक आर्जेंटिना आनी बोलिव्हिया देश आसात. देशांतल्यान व्हांवपी व्हड पॅराग्वाय न्हंयेवयल्यान त्या देशाक पॅराग्वाय हें नांव मेळ्ळें.

भूंयवर्णन - देशाचो खूबसो भाग चड उंचायेचो आसून तो ब्राझीलाच्या सड्याचोच एक वांटो. तो सडो ट्रायासिक कालखंडांतल्या सँडस्टोन आनी बॅसाल्ट तळपांसावन तयार जाला. देशाचो ईशान्येकडलो भाग सगळ्यांत ऊंच आसून ताची उंचाय सुमार ६०० मी. इतली आसा. त्या भागांत पाराना न्हंयेच्या फांट्यांनी तयार केल्लीं कांय खोल देगणां आसात. देशाचो अस्तंतेकडचो प्रदेश सपाट आसून ताका 'ग्रान चाको' म्हण्टात. पॅराग्वाय न्हंय देशाच्या मध्याकसावन व्हांवता देशांत ल्हान-व्हड अशो साबार न्हंयो आसून, देशाच्यो सुमार ८०% शिमो न्हंयांनीच तयार केल्यात. पॅराग्वाय, पाराना, आपा, आल्तो पाराना आनी पिल्कोमायो न्हंयांनी देशाची शीम तयार केल्या.

हवामान - देशाचो उत्तरेकडचो भाग चड उंचायेचो आशिल्ल्यान देशाच्या तापमानांत आनी पावसाच्या प्रमाणांत थोडोभोव फरक जाणवता. शिंयाळ्यांत उत्तरेकडचें सरासरी तापमान २०° सॅ. जाल्यार दक्षीणेकडेन तें ३०° सॅ. इतलें आसता, गिमांत (ऑक्टोबर ते मार्च) तापमान ३२° ते ३५° सॅ. मेरेन चडटा. देशाच्या ईशान्य भागांत पावसाचें वर्सुकी प्रमाण २०० सेंमी. इतलें आसता. अस्तंतेकडेन पावसाचें प्रमाण उणें उणें जायत वता. पॅराग्वाय न्हंयेच्या देगणांनी १२० सेंमी. पावस पडटा जाल्यार ग्रान चाकोच्या देगणांनी फकत ५० ते ७० सेंमी. इतलो पावस पडटा.

वनस्पत आनी मोनजात - देशाची सुमार ५४% भूंय रानांसय आसा. देशाचे उदेंतेक घट लाकडांचीं आनी सिडार रुखांचीं दाट पातळ्ळ्यांत. ताड, तूंग आनी तेल मेळपी हेर रुखावळ थंय मे चाको वाठारांतल्या रानांनी कांट्यांचीं दाट झोंपां आसात. अस्तंतेक रानांनी पानझडी रुखावळ खूब प्रमाणांत आसात. चड पावस पडटा वाठारांनी सदा पाचवी उरपी दाट रुखावळ मेळटा. रानांनी वेगवेग प्रकारांचे वानर तशेंच टॅपिर, जॅगुआर, रानदुकर, आर्मडिलो मेळ कॉइपू हो उदकांत रावपी हुंदिरूय थंय मेळटा. मस्कव्ही बदकां, कॅपि आयबिस, हेरन, टूकान, होले, पोपट आनी हेर तरेकवार सवणी मेळटात.

इतिहास - युरोपी वसणूक त्या प्रदेशांत पावचे पयलीं थंय 'ग्वार रॅड इंडियन लोकांचो राबितो आशिल्लो. ते लोक हेडपी आशिल्ले शि शेतवड, रानफळां पुंजावप आनी नुस्तें मारप हो तांचो मुखेल वेव आशिल्लो. सोळाव्या शेंकड्याचे सुर्वेक स्पेनी आनी पुर्तुगेज शोधक देशांत सांपडिल्ल्या रुप्या आनी भांगरा खाणींकडेन बेगीन पाव आडवाट सोदून काडपाच्या निमतान थंय पावले. १५३७ त जुआ आयोला ह्या स्पेनी भोंवडेकारान पाराना आनी पॅराग्वाय न्हंयेंचे उत्तरे प्रवास करून, सद्या आसुंसियोन नांवान प्रसिद्द आशिल्ल्या भ पावलो. थंय आपल्या कांय वांगड्याक दवरून तो च्याको प्रदेशात फाटल्यान दवरिल्ल्या ताज्या वांगड्यांनी आसुंसियोन वाठारांत एक ल किल्लो उबारलो. उपरांत दुमिन्गो मार्टेनीझ द इराल हाच्या फुडारपणा स्पेनी लोकांनी वसणूक केल्लें आसुंसियोन हें दक्षीण अमेरिकेंतले स्पेनी शार थरलें. मुखार त्या शारांतल्यानूच सांताफे आनी बुए आयटीस शारांची स्थापणूक केली. सुर्वेच्या काळांत, दक्षीण अमे खंडांतल्या हेर स्पेनी वसणुकांचें आसूंतियोन शार हेंच मुखेल केंद्र आशि

पंदराव्या शेंकड्याच्या शेवटाक सावन ग्रान च्यालो प्रदेशांतल्या मागाशिल्ल्या वर्गाच्या जमातींनी ग्वारानी लोकांचेर साबार घुरयो घ तांकां सतावन सोडिल्ले. पूण युरोपी लोक एकठांय येवन त्या जमातीव झगडपाक लागले. हाका लागून पॅराग्वाय देशांतल्या इंडियन लो आनी युरोपी लोकांचे संबंद सादारणपणान बरे उरले. अमेरिकेतल्या प्रदेशांतल्या रॅड इंडियन लोकांनी युरोपी लोकांक विरोध केल्ल गोऱ्या लोकांनी इंडियन लोकांचो वंशूच लागीं लागीं काबार केलो. पारा देशांत ग्वारानी इंडियन लोकांक जे मिशनरींचोय तेंको मेळिल्ल्यान वंश तिगून उरलो.

सोळाव्या शेंकड्याच्या शेवटाक जेझुईत मिशनरींनी थळाव्या ग्वा इंडियन लोकांक बाटोवपाक सुरवात केली. रोमी कॅथलीक धर्माचो प्र करचे खातीर आनी पॅराग्वाय देशांत आपलो शेक बसोवपा ख जेझुईत पाद्रींनी ग्वारानी इंडियन लोकांक रेडुसिओनेस संस्थेखाला एक हाडले. जेझुईतांनी तांकां वीणकाम, मेस्तपण, नक्षीकाम आनी हेर शिकयलो. जेझुईतांचे देखरेखीखाला चडशे ग्वारानी लोक शेतव गोरवां राखपाचो वावर करपाक लागले. त्या बदलाक तांका ले लुगट आनी हेर वस्तू मेळपाक लागल्यो. कांय काळा उपरांत रेडुसिअ संस्था खूब भरभराटीक आयली. त्यो हेर देशांक कापूस, तंबाकू, च आनी लाकडाची खूब प्रमाणांत निर्यात करपाक लागले. १७३० जेझुईतांनी थंय सुमार ३० रेडुसिओनेस संस्था उबारिल्ल्यो आनी त सुमार १,४०,००० इंडियन लोक एकठांय रावून वावुरताले. पॅराग्व

ग्रो वाडटो शेक आनी गिरेस्तकायेक लागून चडशे स्पेनी वसणूककार स्वास करपाक लागले. तांकां इंडियन लोकांक आपले शेतवडींत तर कामाक दवरपाक जाय आशिल्ले. पूण जेझुईतांनी इंडियन गुलामगिरींतल्यान वाटोवपाची भुमिका घेतिल्ली. तशेंच नेसांची राखण करपाखातीर ताणीं खाशेलें सैन्य उबारिल्लें. ने वाडटे वैभव पळोवन स्पेनी वसणूककारांक तांची नसाय जावपाक ताणीं स्पेनाचो राजा चार्ल्स तिसरो हाचेकडेन जेझुईतांची कागाळ ७६७ त राजान एक खाशेलें फर्मान काडून जेझुईतांक सगळ्या णुकांतल्यान धांवडावन घालपाक लायले. पॅराग्वायंतल्यान जेझुइत रांत ताणीं उबारिल्ल्यो रेडुसिओनीस संस्था बंद पडल्यो. उपरांत ावुरपी कांय ग्वारानी लोक स्पेनी वसणूककारांचे शेतवडींत लागले, जाल्यार कांय ग्वारानी लोकांनी आपली पयलींची जिवीत ापणायली.

ाव्या आनी अठराव्या शेंकड्यांत पॅराग्वायच्या मानान स्पेनाच्या ुकांची थोडीभोव प्रमाणांत उदरगत जाल्ली. व्हड कर भरून ायदेशान आपलेकडेन दुर्लक्ष केलां अशें पॅराग्वायच्या लोकांक लागलें. १७७६ त स्पेनान आपले ला प्लाता हे व्हड वसणुकेंत ो आस्पाव केलो. ताका लागून आर्जेंटिनाचें प्रसिद्द शार बुयेनॉस ही पॅराग्वायची राजधानी जाली. बुयेनॉस आयरीस सावन ्म मानपाक पॅराग्वायच्या लोकांक अपमानाचें दिसपाक लागलें. ाण लॅटीन अमेरिकेंतल्या स्वातंत्र्य चळवळी वेळार बुयेनॉस च्या क्रांतिकारांनी पॅराग्वायचो आर्जेंटिनांत आस्पाव करपाचो लो. देखून १८११ त आसुंसिओनच्या लोकांनी पुर्तुगेजांच्या बुयेनॉस आयरीसाच्या क्रांतिकारांचे यत्न मोडून उडयले आनी ांत राज्यपालाक सत्तेभायरो करून पॅराग्वायचे स्वातंत्र्य जाहीर ी सत्ता काबार जाले उपरांत राज्य कारभार चलोवंचेखातीर ्या लोकांनी नवी विधानसभा तयार केली.

४ त विधानसभेन जुझे गाश्पार रोड्रिगीश द फ्रान्सिया हाका ध्यक्ष नेमलो. दोन वर्सां उपरांत विधानसभेनूच ताका देशाचो केलो. फ्रान्सिया सैन्याच्या आदारान सरकार चलोवपाक लागलो. ेशी लोकांचेर विस्वास नाशिल्लो. देखून ताणें अंत:प्रवसनाचेर ion) कायद्यान बंदी घाली आनी हेर देशाकडेन पॅराग्वायचे दूय बंद केले. अशेरितीन पॅराग्वाय संवसारांतल्या हेर देशांसावन अलिप्त रावलो. पूण त्या काळांत पॅराग्वाय लोकांभितर घट चाराची भावना निर्माण जाली. १८४० त फ्रान्सियाक मरण न विधानसभेन कार्लोस आन्तोनिओ लोपेझ हाका मुखेली केलो. विधानसभेन गणराज्य पद्दतीचें संविधान आपणावन लोपेझाक ो अध्यक्ष केलो. फ्रान्सिया सारकोच लोपेझूय हुकूमशाह म्हणून रभार चलोवपाक लागलो. पूण ताणें हेर देशांकडेन परतून ंद स्थापीत केले आनी परकी तंत्रज्ञांकूय पॅराग्वायंत स्थायीक आमत्रीत केले. ताच्या तेंपार शिक्षणीक आनी रस्त्या मळार गत जाली. तशेंच ताणें व्हड सैन्यूय उबारिल्लें. १८६२ न मरण आयलें. उपरांत विधिमंडळान ताच्या चल्याक, फ्रान्सिस्को ोपेझ हाका हुकूमशाहाचे अधिकार दिवन पॅराग्वायचो अध्यक्ष र्जेंटिना आनी ब्राझीलाच्या कांय प्रदेशांचेर आपलो शेक बसोवपाचो चो हेत आशिल्लो. देखून १८६४ त ताणें ब्राझीलाआड झूज उबारलें. ब्राझीलाचेर घुरी घालपाखातीर पॅराग्वाय सैन्याक आर्जेंटिनान आपल्या प्रदेशांतल्यान वचपाक मान्यताय दिलीना म्हणून ताणें आर्जेंटिनाआडूय झूज उबारलें. १८६५ त ब्राझील, आर्जेंटिना आनी उरूग्वाय हीं तिनूय राश्ट्रां एकठांय येवन पॅराग्वायाआड झुजपाक लागलीं. १८७० त लोपेझाक झुजामळार मरण आयले उपरांत पॅराग्वायन आपली हार मान्य केली. सेगीत सात वर्सां चालू आशिल्ल्या त्या झुजाक लागून पॅराग्वायची अर्थीक आनी समाजीक स्थिती साप्प इबाडिल्ली. १८६५ त देशाची लोकसंख्या ५२५,००० आशिल्ली. ती १८७१ त फकत २२०,००० इतलीच उरली.

झुजा उपरांत सत्तेर येवपाखातीर पॅराग्वायांतल्या वेगवेगळ्या राजकीय पंगडांभितर सर्त लागिल्ली. १८७० ते १९३० मेरेन पॅराग्वायचे ३० वयर अध्यक्ष सत्तेर येवन गेले. राजकीय अस्थीरपणाचो फायदो घेवन १९३२ त बोलिव्हीयन पाराग्वायचो च्याको प्रांत हातासलो. ह्याच वर्सा पॅराग्वायन बोलिव्हियेआड झूज उबारलें. त्या झुजांतूय पॅराग्वायचें व्हड नुकसान जालें आनी तांचें खूब सैन्य काबार जालें. १९३३ त दोनूय राश्ट्रांभितर तात्पुरती कबलात जाली. १९३८ त तांचेमदीं निमाणी कबलात जावन पॅराग्वायक च्याको प्रांताचो कांय भाग मेळ्ळो. च्याको झुजा उपरांत लेगीत देशांतली राजकीय अशांत परिस्थिती तशीच उरली. ताका लागून देशांतलो राहणीमानाचो दर्जो, भौशीक स्थिती आनी कामगारांचे जिणेचो दर्जो उणोच उरलो. पूण दुसऱ्या म्हाझुजाच्या वेळार पॅराग्वायचो अर्थीक स्थितींत थोडी - भोव सुदारणा जाली. दुसऱ्या म्हाझुजांत पॅराग्वायचो तेंको मेळोवंचेखातीर अमेरिकेन ताका रीण आनी हेर अर्थीक आदार दिल्लो. अमेरिकेन दिल्या आदाराक पाळो दिवंचेखातीर पॅराग्वायन १९४५ त जर्मनी आनी जपानाआड झूज उबारलें. पूण प्रत्यक्षपणान पॅराग्वायचें सैन्य झुजांत झगडलेंना.

दुसऱ्या म्हाझुजा वेळार हिगिनीओ मोरिनीगो हो पॅराग्वायचो अध्यक्ष आशिल्लो. १९४० ते १९४७ मेरेन ताणें देशाचेर आपली हुकूमशाय गाजयली. मोरिनीगोची हुकूमशाय नश्ट करचेखातीर १९४७ त बंड जालें. मोरिनिगोन तें बंड मोडून उडयलें. पूण बंडा वेळार मोरिनिगोक फाटबळ दिवपी कॉलोरादो पक्षाचे उपरांत दोन वांटे जावन, ताणीं मोरिनिगोक देशाभायर धांवडावन घालो. मोरिनिगो उपरांत कॉलोरादो पक्षांत पंगड तयार जावन सत्तेर येवंचेखातीर तांचेमदीं झगडीं जावपाक लागलीं. तातूंतल्या एका पंगडाचो मुखेली फेडरिको शावेस हाणें १९५० त सत्ता काबीज केली. पूण १९५४ त सैन्याचो मुखेली जनरल आल्फ्रेदो स्ट्रोसनर हाणे शावेसाक सत्तेभायरो करून देशाचीं सगळीं सुत्रां आपल्या हातांत घेतलीं. १९५५ त जाल्ले वेंचणुकेत स्ट्रोयनर हाणें कॉलोरादो पक्षाचो उमेदवार म्हणून वांटो घेतिल्लो. ते वेंचणुकेंत तो अध्यक्ष म्हणून विरोधाविणें वेंचून आयलो. सत्तेचेर आपलो ताबो दवरचेखातीर स्ट्रोसनरान सैन्याचो आनी पोलिसांचो उपेग केल्लो. ताका लागून तो १९५८ ते १९८८ ह्या काळांत पॅराग्वायचो अध्यक्ष म्हणून सेगीत सात खेपे वेंचून आयलो. ताचे राजवटीक विरोध करपाचो यत्न केल्ल्यांक बंदखणीची ख्यास्त जाली, जाल्यार कांय विरोधकांक तडीपार केले. धाक घालून राजकीय थिराय दवरपाक तो येसस्वी थरिल्लो. राजकीय थिराये खुस्तार व्हड रीण मेळोवपाक आनी परकी भांडवल गुंतवणूककारांक आकर्शीत करपाकूय ताका येस मेळ्ळें. ते मिळकतीच्या आदारान पॅराग्वाय सरकारान शेतकी आनी रस्त्यांमळार खूब सुदारणा केली आनी नवे उद्देगधंदेय

वाडयले. स्ट्रोसनरान ब्राझील देशाकडेनूय अर्थीक संबंद जोडून पॅराग्वायच्या उदेंत भागांत सुदारणा केली.

स्ट्रोसनराचे राजवटींत पॅराग्वायची खूब अर्थीक उदरगत जाली. ताच्या तेंपार राजकीय थिरायूय आसली. पूण पॅराग्वायच्या नागरिकांक राजकारणांत वांटो घेवपाक वा भाशण करपाचें स्वातंत्र्य नाशिल्लें. हाका लागून १९८८ त ताचे राजवटीक चड नेटान विरोध जावपाक लागलो. १९८९ त जनरल आंद्रेस रॉद्रीगीश हाणें स्ट्रोसनराआड बंड उबारून ताका सत्तेभायरो केलो. मे १९८९ त जाल्ले वेंचणुकेंत ताणें कॉलोरादो पक्षाचो उमेदवार म्हणून वांटो घेतिल्लो. ते वेंचणुकेंत ताका भोवमत मेळून, तो पॅराग्वायचो-अध्यक्ष म्हणून वेंचून आयलो.

राज्यवेवस्था - पॅराग्वायचो राज्य कारभार १९६७ त आपणायल्ल्या संविधानाप्रमाण चलता. गणतंत्रीक तत्त्वांचेर आदारिल्ल्या त्या संविधानान नागरिकांक मनीस आनी राजकीय हक्कांची हमी दिल्या. संविधानाप्रमाण मतदार देशाचो अध्यक्ष पांच वर्सांखातीर वेंचून काडटात. अध्यक्ष कितलेय खेपे वेंचून येवंक शकता. संविधानांत ताका साबार अधिकार दिल्ले आसात. तो विधिमंडळ बरखास्त करपाक शकता. तशेंच, मंत्रिमंडळ आनी प्रशासकीय समिती नेमपाचे हक्क ताका आसात. राज्य प्रशासकीय मंडळ आनी सल्लागार समिती नेमपाचेय अधिकार ताका दिल्यात. वेवसाय, उद्देगधंदे, शेतवड, सैन्य आनी रोमी कॅथलीक इगर्जेतल्या प्रतिनिधींचीय नेमणूक तोच करता. देशाची संसद, सिनेट आनी चेम्बर ऑफ डेप्युटिस अशी दोन सभाघरांनी विभागल्या. सिनेटांत ३६ जाल्यार चेम्बर ऑफ डेप्युटिस घरांत ७२ वांगडी सार्वत्रीक मतदानांतल्यान पांच वर्सांखातीर वेंचून काडटात. प्रांतिक कारभार केंद्र सरकाराचे देखरेखीखाला चलता. राज्य कारभारांत सुटसुटीतपण येवंचें म्हणून देशाचे १९ विभाग केल्ले आसात. त्या विभागांचे मुखार साबार उपविभाग केल्ले आसात. एका विभागांतल्या मुखेल्यांची नेमणूक अध्यक्ष करता. देशांत साबार पक्ष आसून संविधानप्रधान कायदेशीर रितीन मान्यताय मेळिल्ल्या सगळ्या पक्षांक वेंचणुकेंत वांटो घेवपाक मेळटा. पूण १९४७ मेरेन सेगीत कॉलोरादो पक्षाचोच पॅराग्वायंत शेक चलता.

सुप्रीम कोर्ट ऑफ जस्टीस हें पॅराग्वायंतलें सर्वोच्च न्यायालय आसून, तातूंतल्या पांच न्यायाधिशांची नेमणूक पांच वर्सांखातीर अध्यक्ष करता. देशांत अपील न्यायालयां आनी साबार कनिश्ठ प्रांतीक न्यायालयां आसात.

अर्थीक स्थिती - पॅराग्वायचो आस्पाव विकासशील देशांभितर जाता. देशांतल्या वट्ट राश्ट्रीय उत्पादनांत उद्देगधंदे, शेतवड आनी रानांसावन मेळपी येणावळीचो वांटो चड आसता. देशांतले साबार वेवसाय आनी उद्देगधंदे खाजगी मालकीचे आसात. पूण अर्थीक सुदारणा आनी धोरणांची आंखणी करपा फाटल्यान केंद्र सरकारचो मुखेल वांटो आसता. तशेंच बँको, कारखाने, येरादारी आनी ऊर्जा निर्मिती ह्या क्षेत्रांनी सरकाराक हस्तक्षेप करपाचे खाशेले अधिकार आसात. देशाची भूंय पिकाळ आशिल्ल्यान थंय शेतवडीक चड म्हत्व मेळ्ळां. वट्ट राश्ट्रीय उत्पादनांतलो सुमार ३० प्रतीशत वांटो शेतवडीसावन मेळटा. शेतवडीक लागून देशांतल्या सुमार ४५% कामदारांक वावर मेळटा. पूण थंय मुखेलपणान परंपरीक पद्दतिनूच पिकां काडप जाता. शेतवडीची ल्हान ल्हान कुणग्यांनी विभागणी आनी जमनीची मालकीय नाशिल्ल्यान थंयचे शेतकामती मुखेलपणान आपलेपुरतेंच पीक काडटात. पूण हालींच्या तेंपार सरकारान खाशेल्यो येवजणो आंखून शेतकी मळार खूब उदरगत घडोवन हाडल्या. मको, तांदूळ, कापूस, कसावा, सोयाबीन, ऊंस आनी तंबाकू ही थंयची मुखेल पिकावळ.

देशांत व्हड चरवाचीं मळां आशिल्ल्यान थंय पशुपालन वेवसाय नेटान चलता. देशाची सुमार अदर्सावयर भूंय रानांतळा आशिल्ल्यान आनी तातूंत साबार घट्ट रुखांच्यो जाती आशिल्ल्यान देशाच्या उत्पन्नांत रानावळीसावन मेळपी येणावळीचो व्हड वांटो उरता.

पॅराग्वायंत हालींच्या तेंपार उद्देग-धंद्यांत खूब वाड जाल्ली आसा. देशाचे वट्ट येणावळींत ताचें मुखार ५५ प्रतीशत मेजमाप जाता. तशेंच उद्देग-धंद्याक लागून देशांतल्या सुमार ४५% कामगारांक वावर मेळटा. देशांत वेगवेगळ्या प्रकारचे ल्हान-व्हड अशे साबार कारखाने आसात. देशांत वट्ट कामगारांतल्या सुमार १०% कामगार कारखान्यांनी काम करपाची संद मेळटा. देशांतले चडशे, व्हड कारखाने आसुंसिओन शारा भोंवतणीं आसात. देशांत अन्नप्रक्रिया, ... लाकडी वस्तू, लुगट, शिमीट आनी चामड्याच्यो वस्तू तयार ... कारखाने चड म्हत्वाचे आसात. देशांतली वीज मुखेलपणान उदकार ... तयार जाता. देशांत चडशी वीज पुरवण आकारे आनी पाराना न्हंयेचेर आशिल्ल्या जलविद्युत् प्रकल्पावरवीं जाता. तशेंच आनीक जल प्रकल्प उबारून वीज तयार करपाक पॅरग्वायंत खूब वाव आसा. पॅ... आनी ब्राझील देशांनी मेळून पाराना न्हंयेचेर आशिल्ल्या इतायपू धरणा... उबारिल्लो जलविद्युत प्रकल्प हो संवसारांतलो सगळ्यांत व्हडलो जल प्रकल्प आसा. १९८४ सावन त्या प्रकल्पांतल्यान वीज निर्माण जावंक लागली. तो प्रकल्प पुरायपणान क्रियाशील जालो म्हणटकूच त... १२१/२ दशलक्ष किलोवॅट वीज निर्माण करपाची तांक आसता अशें तंत्रज्ञानांचें म्हणणें आसा.

पॅराग्वायचो वेपार मुखेलपणान अर्जेंटीना, ब्राझील, अमेरिकेची ... संस्थानां आनी उपरांत युरोपी देशांकडेन जाता. पॅराग्वायंतल्यान जावपी म्हालांत मुखेलपणान काफी, कापूस, मासाचे वेगवेगळे ... सोयाबीन, तेलबियां, लाकूड, कमायल्लें चामडें, तंबाकू आनी खा... तेलाचो आस्पाव जाता. जाल्यार आयात जावपी म्हालांत रसायना... वंगण (Lubricant), लोखण, तिखें, वेगवेगळीं माक्नां आनी ... उपकरणांच्या मेकळ्या भागांचो आस्पाव जाता.

येरादारी आनी संचारण - देशांतली चडशी येरादारी ... मार्गांतल्यान जाता. पॅराग्वाय न्हंयेच्या मुखार आशिल्लें आसुंसि... देशांतलें मुखेल बंदर. पाराग्वाय आनी पाराना न्हंयो उदका येरादारी... प्रसिद्द आसात. शारांक जोडिल्ल्या चडशा रस्त्यांच्या दोनूय ... चलपाखातीर रुंद फुटपाथी आसात. हालीं तेंपार लोकांच्या ... मानांत सुदारणा जाल्ली आसली तरी वट्ट लोकसंख्येंतल्या फकत ... प्रतीशत लोकांकडेन मोटारी आसात. पाराना न्हंयेचेर फ्रॅंडशीप हो ... प्रसिद्द पूल आसा. त्या पुलावरवीं देशांतले कांय मुखेल रस्ते ब्रा... म्हामार्गाक जोडल्यात. आसुंसिओन आनी अँकारनासिओन शारांक ... एकूच म्हत्वाचो असो रेल्वेमार्ग देशांत आसा. आसुंसिओन शारा ... एक विमानतळ आसून पॅराग्वाय ॲरलायन्स ही राश्ट्रीय कंपनी देशा... आनी आंतरराश्ट्रीय पांवड्यार हवाई येरादारी चलयता. देशाच्या स... पत्रकार वेवसायाक मेकळीक दिल्ली आसून, देशांत चार दिसा... पांच नेमाळीं उजवाडाक येतात. वट्ट लोकसंख्येंतल्या फकत पांच ... लोकांकडेन रेडिओ ट्रांसिस्टर आसात आनी तीन प्रतिशतां परस...

डेन टीवी सॅट आसात.

ह आनी समाजजीण - १९९१ चे जनगणनेप्रमाण देशाची या ४,६००,००० इतली आशिल्ली. पूण देशाची उत्तर, दक्षीण स्तंतेकडची चडशी भूंय दोंगरी, तळपी आनी सुक्या हवामानाची थान सुमार ९५ प्रतीशत लोक देशाच्या उदेंत भागांत रावतात. ोक पॅराग्वायंत पावचे पयलीं थंय ग्वारानी इंडियन लोकांचो ाशिल्लो. स्पॅनी लोक त्या देशांत हेर देशांपरस इंडियन लोकांमदीं सून गेले. हाका लागून आयज देशांतले सुमार ९५ प्रतीशत लोक (स्पॅनी आनी ग्वारानी इंडियन लोकांमदीं जाल्ली भरसण) आसात. को प्रदेशांत अजुनूय ग्वारानी इंडियन लोक आसात. चीनी, कोरीयी आनी जपानी वंशांचेय लोक अल्पसंख्येन थंय आसात. नी ग्वारानी ह्यो देशाच्यो दोन राजभासो आसात. शाळांनी, क्षेत्रांत आनी वेवसायीक पांवड्यार स्पेनी भाशेचो वापर चड ण सबंद देशांत उलोवपाची भास म्हणून ग्वारानी भाशेचोच चड ता पुस्तकां आनी खबरांपत्रां दोनूय भासांनी उजवाडाक येतात. च्या जिणेच्या मानाचो दर्जो आजून उणो आसून, चडशा लोकांचो सकयल्या वर्गांत जाता. मध्य वर्गांतले लोक मुखेलपणान शारांत आनी दिसानदीस तांचो आंकडो वाडत आसा. उच्च वर्गांतल्या सरकारी अधिकारी, सैन्य मुखेल, गिरेस्त जमीनदार आनी वेपारी आस्पाव जाता. देशांतले सुमार अर्दे लोक गांवगिन्या वाठारांनी तातूतले चडशे लोक शेतकामती आसात. उरिल्ले लोक गोरवांच्या आनी ल्हान कारखान्यांनी वावुरतात. गांवगिन्या वाठारांतले चडशे ाच्योस' ह्या ल्हान घरांनी रावतात. वाडट्या उद्देगधंद्यांक ारांत रावपी लोकांची संख्या वाडत आसा. गांवगिन्या वाठारांतल्यो ायलो 'रॅबोझो' ही शाल वापरतात. पूण सादारण बायलांचो नी ब्लाऊस असो सादो भेस आसता. जाल्यार गांवगिन्या वाठारांतले बॉबाच्या' नांवाचो सदळ लेंगो घालतात. शारांतले लोक युरोपी ाण भेस करतात. पॅराग्वाय लोकांच्या जेवणांत गायच्या मासाचो ग जाता. गायचें मास आनी भाजी शिजोवन तयार केल्लो. हो पदार्थ ते आवडीन खातात. तांच्या जेवणांत कसावा कणंगांचोय र जाता. कसावा उकडून वा ताच्या पिठासावन तयार केल्लो ead) तांच्या चड घोस्ताचो. त्या उंडयाक ते 'चिपा' म्हण्टात. तयां, दूद, कांदो आनी चीझ शिजोवन तयार केल्लो 'सोपा ' हो पदार्थ ते खास करून सणा-परबे वेळार खातात. 'एर्बा तांची आवडीची च्या.

वाय देशांत सगळ्या धर्मांक स्वातंत्र्य आसा. पूण ९० प्रतिशता डशे लोक रोमी कॅथलीक आसात. पॅराग्वायंतले पंदरा वर्सांवयले ० प्रतीशत लोक वाचपा-बरोवपाक जाणात आसले तरी थंय मळार व्हडलीशी उदरगत जावंक ना. उच्च शिक्षणांत उदरगत म्हणून पॅराग्वाय सरकारान विद्यापीठ पांवड्यामेरेनचें शिक्षण ुकट दवरलां. कायद्यान सात ते चवदा वर्सां पिरायेच्या भुरग्यांक स्तीचें आसा. पूण गांवगिन्या वाठारांनी मास्तरांची आनी शाळांचो उणो आशिल्ल्यान त्या कायद्याचें पालन सारकेंजायना. 'नॅशनल टी ऑफ आसुंसिओन' आनी 'कॅथलीक युनिवर्सिटी' हीं देशांतलीं ापिठां. पॅराग्वायंतले चडशे कलेंत मुखेलपणान ग्वारानी इंडियन चो प्रभाव दिश्टी पडटा. चित्रकार मुखेलपणान आपलीं चित्रां

ग्वारानी संस्कृतायेचेरूच पिंतारायतात. इटाओग्वा ह्या शारांत बायलां विणतात ती 'नान्दुती लॅस' संवसारांत प्रसिद्द आसा. सॉकर हो पॅराग्वाय लोकांचो आवडीचो खेळ. बास्केट बॉल, वॉलीबॉल, घोड्यां सर्त आनी पेंवप हांकांय चड म्हत्व आसा. देशांतलें चडशें साहित्य स्पेनी भाशेंतूच जालां. ग्वाराना भाशेंतलें साहित्य खूब उणें आसा.

- कों. वि. सं. मं.

पॅरालिसीस : (पळेयात पक्षाघात).

पॅरॉन, हुवान दुर्मिंगो : (जल्म ८ ऑक्टोबर १८९५; मरण : १ जुलय १९७४.)

आर्जेंटिनाचो राश्ट्राध्यक्ष. ब्वेनस आयरीस प्रांतांतल्या लोबोस ह्या गांवांत मध्यमवर्गीय इटालियी घराण्यांत ताचो जल्म जाल्लो. ताचें मुळावें आनी माध्यमिक शिक्षण त्याच गांवांत जाल्लें. १९११ ते १९१३ ह्या काळांत ताणें लश्करी शिक्षण पुराय केलें. १९३०त जाल्ल्या बंडांत ताणें सैनिकी दलाचें फुडारपण केलें. उपरांत १९३०-३५ ह्या काळांत तो राखणे मंत्र्याचो खाजगी सचीव आनी १९३६-३७ त चिली वकिलांतीत पालवी सैनिक आशिल्लो. उपरांत ताणें सुमार दोन वर्सां इटालींत सैनिकी दलाचो अभ्यास केलो. ह्या तेंपार ताणें फॅसिस्ट इटली आनी नाझी जर्मनी हांचो बारीकसणीन अभ्यास केलो. ताच्या गटान १९४३त अवचीत सत्तांतरावरवीं देशांतलें उदार सरकार मोडून उडोवपाक फुडाकार घेतिल्लो. उपरांत ताणीं पॅरॉन हाका कामगार मंत्री केलो. ताणें मजूर संघटना, मजुरी, कामाचीं वरां, पगारी सुटयो, घरांची आनी भलायकेची वेवस्था हातूंत सुदारणा करून मजुरांक आपलेशे करून घेतले. १९४४ तो उपराश्ट्राध्यक्ष आनी झूज मंत्री म्हणून वेंचून आयलो. ऑक्टोबर १९४५त कांय अधिकारी आनी तथाकथीत राज्यघटनावादी लोकांनी बंड करून पॅरॉनाक सत्तेवयल्यान देंवोवन बंदखणींत घालो. पूण ताची दुसरी बायल एवा दुआर्त आनी ताचे कामगार चळवळींतले कांय वांगडी हाणीं ताका सोडयलो. १९४६त तो अध्यक्ष म्हणून वेंचून आयलो. ताणें राज्यघटनेंत बदल करून १९४८त राश्ट्राध्यक्षाचे पुनर्वेचणुकेवयलें बंधन काडून उडयलें. रेल्वे आनी हेर साबार वेवसायांचें राश्ट्रियीकरण केलें. आंतरराश्ट्रीयक्षेत्रांत अमेरिकेआड धोरण आपणावन लॅटीन अमेरिकेंतल्या विकासशील राश्ट्रांक सगळ्या तरांचो आदार दिल्लो. तशेंच कामगारांखातीर लॅटीन अमेरिकन लेबर फॅडरेशन (ॲटलास) ही संस्था उबारून तिच्या फांट्याचें जाळें पुराय दक्षीण अमेरिकेंत पातळ्ळें.

१९५१ त तो परत वेंचून आयले उपरांत ताच्या सुर्वेच्या कडक धोरणांत मातशी सदळसाण आयली. हे फावटीं ताणें शेतकी उत्पादनाचेर चड भर दिल्लो. अमेरिकेवांगडाचें आपलें धोरण सौम्य केलें. बायलांक समान हक्क आनी कामगारांक स्वाभिमानान जगपाक येत अशी परिस्थिती निर्माण केली. पूण ताची लश्करी हुकूमशाय आनी तिणें लायिल्लीं मतस्वातंत्र्य, व्यक्तिस्वातंत्र्य, संविधानात्मक स्वातंत्र्यावयलीं बंधनां, रोम कॅथलिकांआड आपणायल्लें धोरण, वाडपी म्हारगाय, लांचलुचपत आनी दडपशाय हांका लागून ताचे सत्तेक देंवती कळां लागली. अशे परिस्थितीचो फायदो घेवन नौदलाच्या शिपायांनी लोकशायनिश्ठ अधिकाऱ्यांच्या आदारान बंड करून पेरॉनाक सत्तेवयलो सकयल देंवयलो. १९५५त तो पाराग्वायाक

पळून गेलो. उपरांत तो खूब वर्सां आर्जेंटिना भायरूच रावलो. १९७३त तो परत आर्जेंटीनांत आयलो आनी ताची अध्यक्ष म्हणून निवड जाली. ताची दुसरी बायल एवा दुआर्त हिणें पॅरॉवादी चळवळीवरवीं पॅरॉनाची नामना वाडयली. ताचे पयले बायलेप्रमाण एवा दुआर्त हिकाय १९५२त कर्करोगान मरण आयलें. उपरांत पॅरॉन आपली खाजगी सचिवा मारिया इझाबेला हिचेकडेन १९६१त लग्न जालो. तिणें पॅरॉवादी चळवळ आर्जेंटिनांत वाडोवन पॅरॉनाक परत १९७३ त अध्यक्ष म्हणून वेंचून येवपाक आदार केलो. उपरांत तो दुयेंत पडिल्ल्यान १९७४त ताका मरण आयलें. ताच्या मरणाउपरांत इझाबेला अध्यक्ष जाली.

- कों. वि. सं. मं.

पॅरिक्लस : (इ. स. आदीं ४९५ ते ४२९).

पुर्विल्ल्या ग्रीसांतलो एक पराक्रमी आनी मुत्सद्दी फुडारी. ताची कारकीर्द म्हळ्यार ग्रीसी संस्कृतायेचे भांगराकाळ म्हणून वळखतात ताचो बापूय झांटिपस हो नामनेचो राजकारणी आशिल्लो. सोफिस्टांचे शिकवणेचो ताचेर बरोच प्रभाव पडिल्लो. ताका तत्त्वगिन्यानाची आनी भौतीक विशयाची आवड आशिल्ली. तो बऱ्यांत बरो दर्यावर्दी आनी नाविक झुजांत खांपो आशिल्लो.

पॅरिक्लसाच्या जल्मा वेळार ॲथेन्सांत लोकशाय पद्दत आस्तित्वांत आयली. लोकशायेच्या सुर्वेच्या काळांत ग्रीसी राज्यांतलो भितल्लो वाद कांय प्रमाणांत थांबिल्लो. आनी परक्यांकडेन चालू आशिल्लीं झुजांय सोपिल्लीं. मॅसिडोनिया आनी ग्रीसी जुंवे हांचें दुस्मानपण आनी तांचेमदल्यो सर्ती चालू आशिल्ल्यो मॅसिडोनिया जिखपांत सिमॉन ह्या ॲथेन्साच्या फुडाऱ्याक अपेस आयलें. उपरांत मुखेलपदार एफिआल्टस आयलो, पूण ताचीय हत्त्या जाली. हाकाच लागून अचकीत राजकारणांत वचपाची संद पॅरिक्लसाक मेळ्ळी. इ. स. आदी ४५१त जाल्ल्या एका करारांत ग्रीसी जुंव्यांची राखण करपाचे बदलाक ह्या जुंव्यांनी ॲथेन्साक खंडणी दिवप अशें थारायल्लें. पॅरिक्लसान ह्या जुव्यांकडल्यान खंडणी वसूल करून घेतली आनी पार्थेनॉन आनी हेर सभागृहांच्या भव्य आनी सुंदर इमारतींचीं बांदकामां करून घेतलीं.

इ. स. आदीं ४५० - ४४६ ह्या काळांत ग्रीसीराज्य नगरराज्यांचे संघटनेचें साम्राज्यांत रुपांतर जालें. ह्या वेळार पॅरिक्लसान खंबीर धोरण आपणावन दुस्मानाचेर जैत जोडलें. इ. स. आदीं ४४६ त पॅरिक्लसान स्पार्टाक हारयलो. तरीय स्पार्टांतली बंडाळी थांबली ना. निमाणें पॅरिक्लसान तडजोड करून ॲथेन्स आनी स्पार्टा दोगांयनी एकामेकांच्या इश्ट राज्यांनी मेतेर जावप ना अशें थारयलें. तरीय इ. स. आदीं ४३१-४२१ ह्या काळांत आर्किमिडियन झूज जालेंच. ह्या झुजांत सुर्वेच्या काळांत सैन्यांत प्लेगाची धाम आयली. ताका लागून सैन्याचें मानसीक बळ खचलें. पॅरिक्लसान जैत मेळोवपाखातीर बरेंच झूज दिलें आनी ह्या यत्नांत ताका मरण आयलें.

पॅरिक्लसान राज्यकारभारांत नावीक दळांत जायत्यो सुदारणा घडोवन हाडल्यो. सरकारी काम करप्यांक थरावीक पगार दिवपाची पद्दत ताणेंच सुरू केल्ली.

वेपारी आनी वेवसाय करपी परक्यांक ताणें जायत्यो सवलती दिल्यो. ताका लागून ॲथेन्साच्या वेपारांत भरपूर उदरगत जाली. सरकारी नोकरी पाळये-पाळयेन वेगवेगळ्या पंगडांक दिवपाची चालूय ताणेंच सुरू केली. तेचपरी लोकशाय विचार आनी परंपराय घट केल्यो. राज्यांत नागरिकांचे सभेंत सगळ्या नागरिकांक भाशण करपाचे स[illegible] आशिल्लें. तशेंच धोरणाविशींच्या थारावाचेर भासाभास करप जा[illegible] लोकांचे मान्यतायेनूच तो निर्णय घेतालो आनी धोरणां थरयतालो. देवांच्यो परबो, उत्सव, मनोवपाक ताणें उत्तेजन दिल्लें. अथेन्स सा[illegible] उदरगत घडोवन हाडपांत पॅरिक्लसाचो म्हत्वाचो वांटो आसा.

- कों. वि. [illegible]

पॅरीस : फ्रांसाची राजधानी.

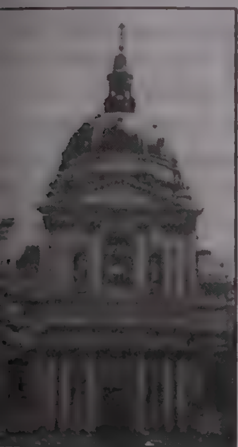
रोमी लोकांची सत्ता ह्या भागाचेर येव[illegible] ईल द ला जुंव्याचेर गॉल जमातींतले पॅरीसी लोक रावताले. तांचेवय[illegible] ह्या शाराक 'पॅरीस' हें नांव पडिल्ल्याचें मानतात.

फ्रांसाचे उत्तरेकडल्या मैदानी वाठाराच्या केंद्रस्थानाचेर आ[illegible] शार सुर्वेक सेन न्हंयेच्या पात्रांतल्या ईल द ला सीते ह्या जुंव्याचेर [illegible] तें आतां न्हंयेच्या दोनूय देगांचेर पातळ्ळां. पॅरीसाचे दक्षिणेक सेन [illegible] दावे देगेर माँ सँ झंव्हेव्ह आनी माँ पार्नास ह्यो दोंगुल्लयो आसात, [illegible] उत्तरेक सेनचे उजवे देगेर माँमार्त्र आनी बेलव्हिल ह्यो दोंगुल्लयो [illegible] शाराच्या अस्तंत भागांत माँ व्हालेरीं ही दोंगुल्ली आसा. ह्या शा[illegible] सकयल्या वाठाराची उंचाय समुद्रपातळेकडल्यान २५ मी. आसून [illegible] चड उंचाय १३० मी. आसा.

पॅरीसाचें हवामान शितळ, दमट पूण आल्हाददायक आसा. [illegible] सरासरी तापमान ४° सॅ. आसून कमाल तापमान १९° सॅ. [illegible] केन्नाय हें तापमान गोठण बिंदू सकयल वता. चड करून पावस [illegible] वाऱ्यापसून मेळटा आनी वर्सूयभर हलक्यो सरी पडटात. वर्सूयभर [illegible] पावस ५० सेंमी. पडटा. एकंदरींत पॅरीसाचें हवामान सम आस[illegible]

पुर्विल्ल्या काळांत सेन न्हंयेंतल्या ईल द ला सीते जुंव्याच[illegible] लोकांतल्या पॅरीसी जमावाचो राबितो आशिल्लो. इ. स. प. [illegible] ज्युलियस सीझरान तांकां हारयले आनी थंय रोमी ठाणें उबार[illegible] वाठाराक 'लुटेशिया' हें नांव दिलें. रोमींनी तटबंदी उबारून [illegible] सुरक्षीत केलें. सेन आनी तिच्या उपन्हंयांतल्यान आनी भोंवतणच्या [illegible] प्रदेशांतल्यान येरादारी करप सोंपें आशिल्लें. मैदानांतली जमीन [illegible] आशिल्ल्यान शेतीखातीर फायदयाची आशिल्ली. हाका लागून लुटे[illegible] वाड जाली आनी इ. स. दुसऱ्या शेंकड्याच्या सुमाराक ताचो [illegible] सेन न्हंयेचे दावे देगेमेरेन जालो. तिसऱ्या शेंकड्यांत जर्म[illegible] स्कँडिनेव्हियन जमावांनी हे वसणुकेची नासधूस केली. हाका [illegible] थंयची वसती मूळ जुंव्यामेरेन उरली. पांचव्या शेकड्यांत हांगा [illegible] घुरयो पडपाक सुरवात जाली. तांचो येसस्वी प्रतिकार करप[illegible] झंव्हेव्ह हे संत बायलेच्या सन्मानाखातीर न्हंयेचे दावे देगेवयले [illegible] तिचें नांव दिलें. फुडें फ्रँक राजा क्लोव्हिसान रोमी सत्ता न[illegible] आनी ५०८ त पॅरीस हें आपलें मुखेल ठाणें केलें. शार्लमेनच्या कार[illegible] काळांत पॅरीसाचें म्हत्व उणें जालें. पूण फ्रांसाचो ड्यूक युग [illegible] ९८७त पॅरीस ही आपली राजधानी केली. फ्रांस राश्ट्राच्या उद[illegible] काळ आशिल्लो. त्याच काळांत पॅरीसाचें म्हत्व वाडून ताच्या उद[illegible] बुन्याद घाली. धाव्या शेंकड्यांत पॅरीस फ्रांसाचें राजकी कें[illegible] इकराव्या शेंकड्याचे सुर्वेक हें शार सेन न्हंयेच्या दोनूय देगांचेर [illegible] दावे देगेचेर मुखेलपणान शिक्षणीक संस्था आनी उजवे देगेचे [illegible] विभागाची स्थापणूक जाली. मूळ जुंव्याचो भाग राज्यकारभाराचें केंद्रस्थ[illegible]

लिप ऑगस्टस राजाच्या (११८० - १२२३) कारभारांत पॅरीसांत
ा सुदारणा जाल्यो. ताणें दावे देगेचेर जायत्यो शाळा, म्हाविद्यालयां,
हॉस्पिटलां आनी उजवे देगेर ल्हानसो किल्लो बांदलो. ताच्याच
पॅरीस विद्यापिठाचीय स्थापणूक जाली. हें विद्यापीठ पुराय युरोपाचें
क केंद्र जालें. ह्याच काळांत नोत्रदामच्या गॉथिक वास्तुशैलींतलें
ल उबारलें. णवव्या लुईच्या काळांत (१२२६-७०) धर्मीक
ातीर सँ शापॅल बांदलें. पयल्या फ्रांसिसाच्या कारभारांत (१५१५-
ूव्हर राजवाडो आनी ओतेल द व्हिलसारक्या व्हड वास्तूंची भर
ते उपरांत धर्मीक संघर्शाच्या काळांत पॅरीसाचें बरेंच नुकसान
ूण चवथ्या हॅन्रीन, फ्रांसांतली अंदाधुंदी ना करून प्रबळ राजसत्ता
केली (१५८८-१६१०). ताच्याच यत्नांक लागून पॅरीस एक
सोबीत शार म्हणून वळखूंक लागले. पॅरीसांतलो पयलो पुतळो चवथ्या हॅन्रीचो. चवदाव्या लुईच्या काळांत (१६४३-१७१५) जायते चौक, कॅथीड्रल, इगर्जो आनी व्हडल्यो इमारती उबारल्यो. पंदराव्या लुईनूय पॅरीसांत जायत्यो सुदारणा केल्यो. अठराव्या शेंकड्यांचें निमणें दशक फ्रेंच राज्यक्रांतीखाला

सॉरबॉन विद्यापीठ

पॉलियन बोनापार्टाचो काळ जरी झुजांनी गाजिल्लो आसलो तरीय
रीसाचे उदरगतीच्यो जायत्यो येवजणी चालीक लायल्यो. जायते
जयकमानी, स्मारकां, चौक, दोनूय वटांनी झाडां लायिल्ले रुंद
ागो, फॉंतेन्ब्लोचें आनी हेर राजवाड्यांतलें सोबीत लांकडी सामान
ंग्रह करून नेपॉलियनान पॅरीसाक भव्यताय आनी सोबीतकाय
दिली. तिसऱ्या नेपॉलियनान पॅरीसाक आधुनीक रूप दिवपाचे
ले. १८३७ त सुरवात केल्ल्या पॅरीसाच्या प्रदर्शनाची परंपरा
चालूच उरली. दर बारा वर्सांनी भरिल्ल्या प्रदर्शनांक लागून
सोबीतकायेंत जायती भर पडत गेली आनी ताचें म्हत्वूय वाडलें.
-७१ च्या फ्रँको-जर्मन झुजांत आनी उपरांतच्या पॅरीस कम्यूनच्या
काळांत पॅरीसाची खुबूच नाशाडी जाली.
णिसाव्या शेंकड्यांत पॅरीसांत जायत्यो सुदारणा जाल्यो. उद्येग
ारा सारकिल्या गजालींनी हें शार बरेंच मुखार सरलें. पॅरीस हें
जलमार्ग, लोहमार्ग आनी रस्ते हांचें व्हडलें केंद्र जालें. पयल्या
ांत जर्मनीन उडयल्ल्या बॉमांक लागून पॅरीसाचें बरेंच लुकसाण
पूण दुसऱ्या म्हाझुजाच्या काळांत फ्रांसाची हार अटळ आसा हें
ूच पॅरीस आरक्षीत शार आशिल्ल्याची घोशणा जाल्ल्यान तें
या ताब्यांत गेलें आनी शाराची नुकसानी जावपाक पावली ना.

जर्मनव्याप्त फ्रांसाचें झूज काळांत प्रशासन केंद्र पॅरीसांतूच आशिल्लें. ते उपरांत फ्रांसांत भूंयगत देशभक्तांचे उठाव जाले. १९४४ त दोस्तांच्यो सेना पॅरीसाच्या वाठारांत पावपाच्या अदमासाक भूंयगत सेनांनी उकतेपणान बंड केलें. म्हाझुजा उपरांतच्या काळांतूय पॅरीसाचें म्हत्व वाडत गेलें.

१९६० त पॅरीसांत शां एलिझाच्या अस्तंत तोंकाचेर रोन पॉलागीं नवें प्रदर्शन घर उबारलें. ह्याच वेळार नव्या भुंयारी मार्गाचो आराखडो करून शारांतल्यो अडचणी पयस केल्यो.

सेन न्हंय आनी तिच्या १२ किमी. लांबायेच्या मोडणाचो पॅरीस शाराचे सध्याचे रचणुकेचेर खूब म्हत्वाचो परिणाम जालो. ईल द ला सीते जुंव्यावयल्यानूच शाराचे वसणुकेक सुरवात जाली आनी दोनूय वटांनी न्हयेचे प्रवाह आशिल्ल्या कारणान ही सुवात इतिहास काळांत खुबूच सुरक्षीत थरली. हो भाग राजकीय आनी धर्मीक सत्तांचो केंद्रस्थान जालो. ह्या भागांत शासकीय आनी न्यायदानाविशींचीं कार्यालयां केंद्रीत जाल्लीं आसात तरी ही सुवात उणी पडटा देखून जुंव्याभोंवतणच्या भागांतूय तीं पातळिल्लीं आसात. सेन न्हंयेचे उजवे देगेर शॅर बाजार, बांक द फ्रांस, उदेंत-अस्तंत आनी उत्तरे कडलें लोहमार्गाचें केंद्रस्थान आसा. सेन न्हंयेचे दावे देगेर पॅरीस विद्यापीठ, म्युझीयम ऑफ नॅचरल हिस्टरी, वेधशाळा, इंश्तितूत द फ्रांस सारकिल्यो संस्था आसात.

पॅरीसांतले प्रशासन वेवस्थेची १९६५ सावन पुनर्रचणूक जाली. हे रचणुकेप्रमाण पॅरीस शार, नवीं स खातीं आनी सेन-ए-मार्नचें खातें हांचो पॅरीस विभाग (रीजन) तयार केलो. विभागीय प्रिफॅक्ट हो ताचो मुखेल आसता. दर एक नवें खातें आनी नूतन पॅरीस शार हांचेर स्वतंत्र प्रिफॅक्ट आसता. पोलीस खात्याचो प्रिफॅक्ट हो सादारणपणान सगळ्या म्हानगरी प्रदेशाचेर नियंत्रण दवरता. ही प्रशासन वेवस्था चडशी केंद्र सरकाराच्या अधिकारांत आसा.

पॅरीस नगरपालिका हें लोकनियुक्त मंडळ आसून ताचेर ९० प्रतिनिधी लोकांवतीन वेंचतात. पूण ते नगरपालिकेचें स्वरूप फकत सल्लागार मंडळासारकें आसता. पॅरीसांतल्या भौशीक कार्यावळीं वेळार हे नगरपालिकेचो अध्यक्ष म्हापौराभाशेन (Mayor) काम पळयता. प्रशासनाच्या सोंपेपणाखातीर शाराचे वीस विभाग केल्ले आसून तांचीं कार्यालयां मदेकाद नगरभवनांत आसात. थंयच पोलीस, जस्टिस ऑफ पीस आनी नगरपालिकेचो अध्यक्ष हांच्योय कचेऱ्यो आसात. पॅरीसाचें प्रशासन राश्ट्रीय शासनाच्या ताब्यांत आसा. ताकालागून पॅरीसाच्या विकासाची खंयचीय येवजण आंखप आनी पुराय करप हें राश्ट्रीय राजकारण आनी अर्थकारण हांचेर आदारून आसा.

पॅरीस शाराचे वाडीवांगडा जायते ल्हान-व्हड मार्ग आनी पूल बांदल्यात. ह्या शारांत येरादारी खातीर ५५ मार्ग आसून उपनगरांत ९० आसात. पॅरीसाच्या केंद्रभागांतल्यान सगळ्या दिशांकडेन वचपी लोहमार्गूय आसात. पॅरीसाचो 'मॅट्रो' म्हणजे भुंयारी मार्गूय उल्लेख करपासारको आसा. न्हंयेच्यो दोनूय देगो बांदून काडिल्ल्यो आसात. जलमार्गाचीय वेवस्था आसा. पयसुल्ले भोंवडेखातीर सुपर म्हामार्ग आसात. पॅरीसांत तीन विमानतळ आसात. इतलीं साधनां आसुनूय येरादार ही ह्या शाराची व्हड अडचण आसा.

पॅरीसांत उद्देगधंद्याचें केंद्रीकरण जाल्लें आसा. जायते उद्देगधंदे राजधानीच्या वाठारांत वाडत गेल्ल्यान ताचे वायट परिणाम जाणवतात इलॅक्ट्रॉनिकी, विमान उद्देग, मोटारबांदणी सारकिले यंत्रीक आनी अवजड

उद्देगधंदे शाराच्या नैर्ऋत्य तोंकापसून ईशान्य तोंकामेरेन पातळिल्ले आसात. फ्रांसांतलो ८०% मोटार उद्देग पॅरीसांत केंद्रीत जाल्लो आसा. पॅरीस ही आंतर्देशीय आनी आंतरराश्ट्रीय वेपाराची व्हड बाजारपेठ. ल आलची बाजारपेठ पंदराव्या शेंकड्यापसून नामनेक पाविल्ली आसून ती पाँ नफलागीं उत्तरेक आसा. ह्या बाजाराक भेट दिलेबगर पॅरीस दर्शन पूर्ण जायना अशें म्हण्टात.

पॅरीसाचे स्वतंत्र वेवसाय करपी कारागीर आपापल्या घरांतूच जावं ल्हान कर्मशाळांनी काम करतात. वेगवेगळ्यो बाजार आळी खास अशे कारागिरीच्या कामाखातीर फामाद आसात. रूअ द रिव्होली, रूअ द लाप आनी रूअ सँ ह्यो पॅरीसाच्यो फामाद बाजारपेठो. लॅटीन विभागांत जायत्या पोरण्या-नव्या पुस्तकांचीं शेंकड्यांनी दुकानां आसात.

पॅरीस विद्यापीठ हें जगांतले एक नामनेक पाविल्लें आनी फुडारिल्लें विद्यापीठ मानतात. सॉरबॉनाची शिक्षणीक केंद्र म्हणून इतिहास काळापसून नामना आसा. मूळ जुंव्याच्या दक्षिण भागांतल्या 'बुलव्हार द सां मिशॅल' ह्या रस्त्याचेर विद्यापीठाच्यो इमारती आसून मध्य युगापसून 'लॅटिन विभाग' म्हणून हो फामाद आसा. पॅरीसाचें राश्ट्रीय ग्रंथालय संवसारीक नामनेचें तातूंत ४० लाख ग्रंथ आनी हजारांनी हातबरपां आसात.

पॅरीसांत सगळीं मेळून १९ दिसाळीं आनी आयतारा प्रसिद्ध जावपी तीन सप्तकी नेमाळीं आसात.

ललित कलांच्या मळांचेर पॅरीस फुडें आसून नव्या-नव्या फॅशनींक हांगाच्यानूच सुरवात जाता. कॉमीदीए फ्रांसेझ, पॅरीस ऑपेरा आनी ऑपेरा कॉमिक हीं शासकी नियंत्रणाखाला येवपी नाटकघरां आसात.

जगांतल्यो मोलादीक कलाकृती पॅरीसाच्या संग्रहालयांनी पळोवपाक मेळटात. चित्रकार आनी शिल्पकार हांच्यो कलाकृती लक्झेम्बर्ग संग्रहालयांत पळोवपाक मेळटात. व्हड कलाकारांच्यो वेंचीक कलाकृती तांच्या मरणाउपरांत संग्रहालयांत धाडटात. ह्या संग्रहालयांत पुर्विल्ल्यो आनी आधुनीक कलाकृती प्रदर्शनाखातीर दवरिल्ल्यो आसात. तेभायर मध्ययुगीन कलाकृतींचें क्लूनी संग्रहालय, पॅरीसाचो इतिहास दाखोवपी कार्नावाले संग्रहालय, भारतीय आनी उदेंती कलाकृतींचें म्यूझे गिमें संग्रहालय, म्यूझे द ला आर्त फ्रांसेझ, फ्रँच शिल्पाकृतींचें संग्रहालय सारकिलीं आनी फ्रँच वसणुकांतल्या कलाकृतींचें, मानववंशशास्त्राचें, विज्ञानविशयक बी संग्रहालयां पॅरीसांत आसात. समकालीन कलाकृतींचें प्रदर्शन नॅशनल म्युझीयम ऑफ मॉर्डन आर्टांत भरयतात.

पॅरीसांत सोबीत उद्यानां आनी उपवनां आसात. शाराच्या अस्तंत भागांत 'ब्वा द बूलाँय' हें कृत्रीम उपवन आसा. शाराच्या उत्तर भागांत मॉसो, ब्यूटस-शामाँ हीं उद्यानां आनी मदेकाद त्वीलरी बाग आसा. त्वीलरीचो राजवाडो १८७१ त क्रांतीकारकांनी उद्ध्वस्त केल्लो त्या जाग्याचेर ही बाग आसा. आयफॅल टावर सेन न्हंयेचे दावे देगेर आसा. ताचे उदेंते वटेन ऑतॅल देझ व्हालीद ही निवृत्त शिपायांक रावपाची व्हडली इमारत आसा. हांगाच नॅपोलियन बोनापार्ताचें थडें आसा. जारदां द प्लांत हें पॅरीसाचें वनस्पती उद्यान आसून तातूंत एक प्राणिसंग्रहालय आसा. प्लास द ला काँकॉर्दचे वायव्येक द पालॅ द ला एलिझे हें फ्रांसाच्या अध्यक्षाचें निवासस्थान आसा. लूव्हर राजवाडो त्वीलरी उद्यानाचे उदेंतेच्या तोंकाक आसून तो फ्रँच वास्तुशिल्पाचो नमुनो मानतात. पालॅ रवाय्याल लूव्हरचे उत्तरेक आसा. लूव्हरचे वायव्येक तिसऱ्या नॅपोलियनान बांदिल्ली ऑपेरा ही व्हडली इमारत आसा. ऑतॅल द व्हिल म्हणजे नगरभवन न्हंयेचे उजवे देगेचेर नोत्रदाम कॅथीड्रलाचे उत्तरेक आसा. पालॅ द जु[...] मूळ जुंव्याचेर आसून तातूंत पॅरीसाची पोलीस कचेरी आनी न्याय[...] आसात. ऑतॅल ध ही सातव्या शेंकड्यांतली व्हडली इमारत आस[...] हॉस्पिटल आसा. सेनचे दक्षिणे वटेन आशिल्ल्या लक्झेंम्बर्गच्या [...] राजवाड्यांत फ्रँच विधिमंडळाचीं अधिवेशनां जातात. उदेंतेवटेन [...] झंव्हेव्हाचेर पँथीऑं हे पॅरीसाचे संरक्षक देवतेची सँ झंव्हेव्ह ही [...] आसा. हे इमारतींत रुसो, व्हॉल्तॅर, व्हिक्टर ह्युगो हांचेसारक्या व्ह[...] व्यक्तींचीं थडीं आनी स्मारकां आसात.

पॅरीसांतलें नोत्रदाम कॅथीड्रल नामनेचें आसा. मूळ जुंव्याचे[...] लुईन तेराव्या शेंकड्यांत बांदिल्लें सँ शापॅल आसून तातूंतले चि[...] सोबीत आसा. मादलेन ही चतुश्कोणी इगर्ज आसून तिच्या [...] खांब्यांचेर कलाकुसर केल्ली आसा. साक्रे - कर ही इगर्ज मॉ[...] सगळ्यांत व्हड दोंगुल्लेचेर आसून तिचो कळस चकचकीत धवो [...]

व्हडल्या चौकांचें आनी रूंद, सरळ रस्त्यांचें शार म्हणून पॅर[...] नामना आसा. चौकांचो आंकडो सुमार १३० आसा. तातूंतले 'प्ल[...] ला काँकॉर्द', 'प्लास द ला त्वाल', 'प्लास द ला बॅस्तील' हे [...] आसात. पयल्या चौकांत फ्रांसाच्या आठ शारांचे प्रतिकात्मक पुतळ[...] इजिप्तांतले लक्सॉर देवळाभायल्या अश्टकोनी खांब्यांतलो एक [...] दवरिल्लो आसा. ह्याच चौकांत क्रांतिकाळांत 'गिलोटीन' हें यंत्र उभ[...] सोळाव्या लुई आनी मारी आंत्वानेताचो शिरच्छेद हांगाच जाल्लो. प्ल[...] ला त्वाल ह्या चौकांत नेपॉलियन बोनापार्टान उबारिल्ली विजय[...] आसा. प्लास द ला काँकॉर्दालागीं प्लास द ला कारूझील [...] नॅपोलियनान उबारिल्ली आनीक एक विजयकमान आसा. प्लास [...] बॅस्तील चौकांत फ्रँच राज्यक्रांतीच्या हत्याकांडांतलो किल्लो आ[...] १८३० चे क्रांतीचे यादीखातीर तातूंत एक 'जुलय स्तंभ' उब[...] आसा.

संवसारीक राजकारणांत म्हणजेच चड करून युरोपी राजक[...] पॅरीसाक खूब म्हत्व आसा. जायते करारनामे हांगाच जाल्यात. [...] म्हाझुजाच्या शेवटाक जाल्ले जायते करारनामे पॅरीसांतले नासले [...] पॅरीसाच्या वाठारांतल्या व्हर्सायसारक्या जाग्यांचेर जाल्ले आसात.

जायत्यो परिशदोय पॅरीसांत जाल्ल्यो आसात. पयल्या म्हाझु[...] शेवटाक १९१९ त करारनाम्याचो विचार करपाखातीर ३२ रा[...] परिशद हांगाच भरिल्ली. १९४६ वर्सा दुसऱ्या म्हाझुजाच्या शेवटा[...] राश्ट्रांच्या प्रतिनिधींनी इटली, हंगेरी, बल्गेरिया, रुमानिया, फिनलें[...] देशांकडेन जावपी करारनाम्यांचेर हांगाच विचार केल्लो. १९४८ [...] १९५१ त एकवटीत राश्ट्रांच्या आमसभेच्यो बसका पॅरीसांतूच [...] १९६० मेरेन नाटो संघटनेचें ठाणें हांगाच आशिल्लें. युनॅस्कोचें का[...] हांगाच आसा.

- कों. वि.

पॅर्स, सँ-जॉन : (जल्म : ३१ मार्च १८८७, ग्वादालूप इंडीज; मरण : २० सप्टेंबर १९७५, झीअ).

फ्रँच कवी आनी मुत्सद्दी. ताचें मूळ नांव आलेक्सी सँ लेजे[...] प्रतिशठीत कुटुंबांत ताचो जल्म जालो. पिरायेच्या इकराव्या [...] फ्रांसांत आयलो. दक्षिण फ्रांसांतल्या पो ह्या शारांत ताचें शालेय[...]

उपरांत पॅरीसांत बोर्दो विद्यापिठांत रोमी कायदो आनी ग्रीसी
। ह्या विशयांचो ताणें अभ्यास केलो.

सद्दी जावंचेपयलींच ताणें कविता बरोवंक सुरवात केल्ली. १९११
'एलाज' हो पयलो काव्यांझेलो उजवाडायलो. १९१४ त ताणें
रराश्ट्रीय खात्यांत प्रवेश घेतलो. १९१६ ते १९२१ ह्या काळांत
ातले फ्रेंच वकिलातींत मुखेल सचीव म्हणून ताणें मोलादीक वावर
ह्या पदाचेर आसतना चिनाभाशेनूच कोरिया, मोंगोलिया आनी
ह्या देशांनीय ताणें भोंवडी केली. फ्रांसाच्या विदेश खात्यांत सेक्रेटरी
ह्या पदामेरेन ताका बडटी मेळ्ळी. पूण पॅरीस पडटकूच नाझीचो
करपाचें न्हयकारिल्ल्यान ताणें नोकरेचो राजिनामो दिवन, देशत्याग
ानी अमेरिकेक गेलो. १९२१ त ताणें उदेंत आशियायी वेव्हारांचो
णून वॉशिंग्टनांत जाल्ले निशस्त्रीकरण परिशदेंत वांटो घेतलो.
तो Aristide Briand ह्या शांततायेचो नोबॅल पुरस्कार मेळयल्ल्या
ज्यकर्त्याचो सचीव जालो. १९३३ त विदेश मंत्रालयांत राजदूत
डच्यावयलो सरचिटणीस जालो. १९४० त व्हिशी सरकारान
ामावयल्यान काडून ताचें फ्रेंच नागरिकत्व काडून घेतलें.
रिकेक आसतना थंयच्या 'लायब्ररी ऑफ काँग्रेस' हातूंत फ्रेंच
ाचो सल्लागार म्हणून ताणें काम केलें. 'अमेरिकन ॲकॅडमी ऑफ
अँड लॅटर्स' चें वांगडीपणूय ताका दिलें.

त मुक्त जातकूच ताका फ्रेंच नागरीकत्व परत दिलें आनी १९५७
ांत परत गेलो. १९५९ वर्सा ताका साहित्याचें 'ग्रां प्री' हें इनाम
ाले.

भा आनी प्रतिकांनी समृध्द अशें काव्य आपल्या असामान्य अशे
क्तीन बरोवन समाजाक एक देखदिणी नदर ताणें दिली. ह्या
ोलादीक वावराखातीर १९६० वर्साचो साहित्याखातीर आशिल्लो
ुरस्कार ताका फावो जालो. १९६७ वर्सा 'अमेरिकन ॲकॅडमी
ार्ट्स अँड लेटर्स' काव्याचें इनाम दिवन ताचो भोवमान केलो.
ो कांय उल्लेख करपासारके काव्यांझेले आसात ते अशे -
ाबाझ (१९२४), एक्झिल (१९४२), व्हां (१९४६), आमॅर
) आनी क्रोनीक (१९६०).

ाबाझ ही ताची दीर्घ कविता. एक्झिल ही कविता ताणें आपल्या
रेच्या काळांत बरयली.

- कों. वि. सं. मं.

ठ, बोनावेन्तूर पॅट्रीक O.F.M. : (जल्म : चिखली,
ठ).

किस्तानातल्या हैदराबादचो बिशप. धर्मीक शिक्षण घेतले उपरांत
५४ त पाद्री जालो. १९७१ त ताची बिशप म्हणून नेमणूक
उपरांत तो आपले डायोसीझाचो वावर करूंक लागलो.

- कों. वि. सं. मं.

ात्र : सगूण भक्तीक म्हत्व दिवपी एक प्राचीन संप्रदाय. ह्या
न तंत्रीक पद्धत आपणायल्ली. महाभारत काळांत वेदान्तमता
पांचरात्रमताकूच म्हत्व आशिल्लें. पंच आनी रात्र ह्या दोन
सून 'पाचरात्र' हो शब्द तयार जालो. पांच देव, पांच पुजाप्रकार
वा पांच गिन्यानाचे प्रकार, अशे ह्या शब्दाचे अर्थ सांगल्यात. शतपथ
ब्राह्मणांत पांच दीस चलपी सत्राक पांचरात्र अशें म्हळां.

ईश्वराची सगूण रुपांत उपासना करपाची पद्दत शिव आनी विष्णु
हांचे उपासनेन चालींत आयली. पूण उपरांत विष्णु सगूण रूपाक चड
म्हत्व मेळ्ळें. ब्राह्मणकाळांत विष्णु हो सर्वश्रेश्ठ देव अशी भावना निर्माण
जाली. महाभारत काळांत विष्णु अवतार वासुदेव कृष्णाचे उपासनेक
पांचरात्र अशें म्हळां.

पुराणांनी आनी स्मृतींनी पांचरात्राची निंदा केल्या. पांचरात्रमताचे
लोक अहिंसामूलक भक्तिमार्गाचो प्रचार करताले, देखून वैदिक लोकांनी
तांकां पयस दवरिल्ले अशें डॉ. केतकराचें मत. पूण भागवत, महाभारत
आनी विष्णु पुराणांत पांचरात्रीकांची तोखणाय केल्या. पांचरात्र संप्रदायांत
दर्शन, मंत्र, यंत्र, माया, योग, मंदिरनिर्माण, प्रतिश्ठाविधी, संस्कार,
वर्णाश्रमधर्म आनी उत्सव अशा द्या विशयांची म्हायती दिल्ली आसा.
हांचेवयल्यान ताणीं भक्तीमार्गावांगडा योग, मंत्र, तंत्र आनी हेर तंत्रीक
पद्दतीचेरूय भर दिल्ल्याचें स्पश्ट जाता. महाभारतांतलें नारायणीयोपाख्यान
हें ह्या तंत्राचें मूळ स्त्रोत. पांचरात्र शास्त्रांत ज्ञान, योग क्रिया आनी चर्या
हांचे विवेचन केल्लें आसा.

पांचरात्र तंत्राच्या दार्शनीक सिध्दांता प्रमाण ब्रह्म हें अनादी, अनंत,
अक्षर आसा. ब्रह्म हें व्यक्त आनी अव्यक्त, तशेंच साकार आनी निराकार
आसा. ज्ञान, शक्ती, ऐश्वर्य, बल, वीर्य आनी तेज हे ब्रह्माचे स गूण. ह्या
गुणांच्या योगानूच त्या ब्रह्माक भगवान म्हण्टात. ज्ञान हें ब्रह्माचें स्वरूप
आनी ताचो गुणूय. जगाची व्यूत्पत्ती - प्रलय करपाचें सामर्थ्य म्हळ्यार
शक्ती. एश्वर्य म्हळ्यार स्वतंत्रतापूर्वक कार्य करपाची शक्ती. बल म्हळ्यार
थकनासतना संवसाराची रचणूक करप. वीर्य म्हळ्यार सृश्टीचें उपादान
जावनूय विकाररहीत आसप. तेज म्हळ्यार कोणाचोच आदार घेनासतना
सृश्टी घडोवप. ह्या स गुणांतले 'ज्ञान' हेंच देवाचें श्रेश्ठरूप. वासुदेव,
संकर्षण, प्रद्यम्न आनी अनिरूध्द हे भगवंताचे चार व्यूह वा रूपां. जगाच्या
कल्याणाखातीरूच भगवान ह्या चार रुपांची सृश्टी करता. हातूंतलो
वासुदेव हो परमात्मो, संकर्षण हो भगवंताचो भाव, प्रद्युम्न हो पूत आनी
अनिरूध्द हो नातू. वासुदेवा खेरीज उरिल्ल्या तीन व्यूहांनी सगुणांतले
प्रत्येकी दोन-दोन गूण आसतात. सृश्टीची रचना करप हें संकर्षणाचें
कार्य, पांचरात्रक्रियेचें शिक्षण दिवप हें प्रद्युम्नाचें कार्य, जाल्यार क्रियाफल
अर्थात मोक्ष हाचें तत्त्व प्रतिपादन करून दिवप हें अनिरुध्दाचें कार्य.
व्यूहकल्पना हो पांचरात्रीकांचो म्हत्वाचो सिध्दान्त.

साधनमार्गाचें प्रतिपादन करप, हें पांचरात्र पंथाचे प्रधान लक्ष.
पांचरात्रांनी त्रैवर्णिकांक साधनेचे अधिकारी मानल्यात. साधकाक
दिक्षागुरूची गरज आसता. दिक्षा दिवपी गुरू योग, मंत्र, तंत्र आनी हेर
गजालींनी निपूण आसचो. शिश्यान गुरूक शरण वचून ताचेकडल्यान
उपदेश घेवंचो अशे तातूंत सांगलां. सुरवातेक शिश्याक गुरून दिल्लें
शास्त्र गुपीत दवरतलो म्हणून सपूत घेवंचो पडटा. साधना खंय करची
आनी खंय करची न्हय, हाचीय सुवात तातूंत सांगल्या. पांचरात्रमतांत
योगसाधनेचेर चड भर दिला.

शास्त्रोक्त पध्दतीन देवूळ निर्माण करप आनी तातूंत इश्टदेवतेची
विधिपूर्वक प्रतिश्ठा करून तिची संप्रदाय पद्धतीन पूजा-अर्चा करप, होय
एक पांचरात्र साधनेचो म्हत्वाचो भाग. अशा तरेच्या उपासनेच्या बळार
साधकाक मोक्ष प्राप्ती जाता.

पांचरात्र संप्रदायाची साहित्यिक संपत्ती व्हड आनी विस्तृत आसा. पूण तातूंतले साहित्य सद्यामेरेन साप्प उण्याप्रमाणांत उजवाडा आयलां. उजवाडा आयिल्ल्या साहित्यांतलें चडशें दक्षिण भारतांत तेलुगू लिपींत आसा. हो संप्रदाय उत्तर भारतांत निर्माण जालो आनी उपरांत तो दक्षिण भारतांत पातळ्ळो. पांचरात्र संहितांतल्यो साबार संहिता दक्षिण भारतांत निर्माण जाल्यो. पांचरात्र मताचें सगळ्यांत पयलीं विवरण शांतिपर्वांतल्या नारायणीय उपाख्यानांत केल्लें आसा. कपिंजल संहितेच्या निर्देशाप्रमाण पांचरात्र संहितांची संख्या २१५ आसून तातूंत अगस्त्य, काश्यप, नारदीय, महासनत्कुमार, वासिष्ठ, वासुदेव, विश्वामित्र आनी विष्णुरहस्य ह्यो संहिता म्हत्वाच्यो आसात. -

आयजमेरेन तेरा संहिता प्रकाशीत जाल्ल्यो आसून तांचीं नांवां अशीं - अहिर्बुध्न्य, ईश्वर, कपिंजल, जयाख्य, पराशर, पाद्मतंत्र, बृहद्ब्रह्म, भारद्वाज, लक्ष्मीतंत्र, विष्णुतिलक, श्रीप्रश्न, विष्णु आनी सात्वत. हातूंतल्यो स संहिता नागरी लिपींत छापिल्ल्यो आसून, सात संहिता तेलुगू लिपींत आसात.

- कों. वि. सं. मं.

पांडव : हस्तिनापूरांतल्या पांडूराजाचे पांच पूत आनी महाभारताचे नायक. शंतनू पसून सत्यवतीक विचित्रवीर्य नांवाचो पूत जालो. तो निपुत्रीक मेले उपरांत ताची बायल अंबालिका हिका व्यासमूनी पसून नियोगावरवीं पूत जालो ताचें नांव पांडू. निपुत्रीक पांडूक बायलेकडेन भोग केल्यार मरण येतलें असो एका ऋषीन शाप दिल्लो. पुताबगर स्वर्गप्राप्ती मेळना म्हणून ताणें आपल्या कुंती आनी माद्री ह्या बायलांक नियोगावरवीं पुतांची निर्मिती करपाची आज्ञा दिली. कुंतीक ल्हान आसतना दुर्वास ऋषीन एक मंत्र दिल्लो. त्या मंत्राच्या बळार कुंतीक यमापसून धर्मराज (युधिष्ठिर), वायू पसून भीम आनी इंद्रापसून अर्जून हे तीन पूत जाले. कुंतीन एक मंत्र माद्री हे आपले सवतीक दिलो. त्या मंत्राच्या बळार अश्विनीकुमारा पसून माद्रीक नकूल आनी सहदेव अशे दोन पूत जाले. धर्मराज, भीम, अर्जून, नकूल आनी सहदेव ह्या पांडूच्या पांचूय पुतांक पांडव अशें म्हण्टात. धृतराष्ट्राच्याच पुतांक जरी कौरव अशें म्हळें तरी पांडव हेवूय कुरू कुळांतले आशिल्ल्यान कौरव थारतात. तांकां 'भारत' 'कौंतेय' 'पार्थ' अशेंय म्हण्टाले. अस्त्रविद्येंत प्रविण आशिल्ल्या द्रोणाचार्याकडल्यान पांडवांनी प्रशिक्षण घेतलें.

महाभारताचे कथेप्रमाण हस्तिनापूरच्या राज्याचो भीष्मं हो सुत्रधार आशिल्लो. ताणें पांडू राजाउपरांत युधिष्ठिराचेर राज्याभिशेक केल्ल्यान राज्य वेव्हार आपशींच पांडवांच्या हातांत आयलो. धृतराष्ट्र आनी ताचे कौरव पूत पांडवांचो दुस्वास करपाक लागले आनी तांचे मदली दुस्मानकाय वाडत गेली. पांडवांक सतावपा पासत कौरवांनी तरा तरांचीं कपट-कारस्थानां रचलीं. पांडवांक लाखेघरांत हुलपावन मारपाचो तांणी कट रचलो पूण थंय पांडव कसलीच दुखापत जायनासतना वाटावले. उपरांत पांडवांनी कांय काळ अज्ञातवासांत गुप्त रावपाचें थारायलें आनी ते रानांत गेले. द्रौपदी स्वंयवरांत वांटो घेवन अर्जूनान पण जिखलो आनी उपरांत आवयचे सांगणेवयल्यान पांचूय पांडव द्रौपदीकडेन लग्न जाले. इंद्रप्रस्थांत रावपाक आयले उपरांत भीम, अर्जून, नकूल आनी सहदेव हाणीं चारूय दिशा जिखून खूब धनसंपत्ती मेळयली. पांडवांचें ऐश्वर्य मेळोवंचे पासत कौरवांनी द्यूत खेळपाचो प्रस्ताव मुखार केलो. द्यु[illegible] पांडव हारले आनी द्रौपदी सकट सगळें ऐश्वर्य वगडावन बसले. द्यु[illegible] हारता तांणी बारा वर्सां वनवास आनी एक वर्स अज्ञातवास आपणावा[illegible] अट आशिल्ल्यान द्रौपदीसयत पांडव वनवासाक गेले.

अज्ञातवास सोंपून पांडव परत आयल्या उपरांत तांकां राज्य दि[illegible] कौरवांनी न्हयकारलें. तेन्ना तांचेमदीं व्हड झूज जालें. कौरवांचो [illegible] केले उपरांत पांडवांनी सुमार ३६ वर्सां राज्य केलें. म्हाझुजांत [illegible] वांचले पूण तांचे सगळे पूत सोपले. अर्जूनाचो नातू परीक्षित हो [illegible] जालो. उपरांत जन्मेजय ह्या परीक्षिताच्या पुतान राज्य केले. उ[illegible] कांय काळान पांडवांच्या वंशजांचें राज्य ना जालें. गौतम बुद्ध[illegible] काळांत पांडवांच्या वंशजांक दोंगराळ वाठारांतली एक जमात [illegible] वळखुपाक लागले. आपणाक पांडवांचे वंशज मानपी 'तुआर' हे रा[illegible] जमातीच्या लोकांनी इसवी सनाच्या आठव्या शेंकड्यांत अनंगपाल[illegible] मुखेलपणाखाला दिल्लीक राज्याची स्थापणूक केली. पूण पृथ्वी[illegible] चौहानाचेर (तुआरांचो सोयरो) कुरूक्षेत्राचेरूय शहाबुद्दीन घोरीन[illegible] घाली.

पांडव हे इतिहासीक व्यक्ती नासून बऱ्या गुणांची देख म्हणून नि[illegible] तीं कविकल्पीत पात्रां अशें एक मत मांडटात. कौरव-पांडव हे [illegible] वेगवेगळ्या वंशांचे लोक आशिल्ले, एकमेकांच्या शेजाराक राबून [illegible] करपी दोन जमाती आशिल्ल्यो, पांडव कौरव हे बापोलभाव ही क[illegible] उपरांत मांडल्या अशींय मतां आसात.

एकापरस चड बायलो, नियोग पद्दत आपणावप, भीमाची [illegible] पियेवपाची करणी हाचे वयल्यान पांडव हे चडकरून मोंगोलीयी, सि[illegible] वा भारतांतल्या अनार्य अशा देशी वंशांतले आसूं येत अशेंय आनीक मत आसा.

- कों. वि. [illegible]

पांडे, भिकुभाय दयाभाय : (जल्म : २६ मे १९१२, द[illegible] सुटकेझुजारी. ताणें आयुर्वेदीक वैजकीची पदवी मेळयली. तो अ[illegible] गोमंतक दल संघटनेचो वांगडी आशिल्लो. १९४८ त दमणांत ज[illegible] शेतकारांचे चळवळींत ताणें वांटो घेतिल्लो. १९५४ वर्सासावन तो द[illegible] सुटके चळवळीखातीर वावर करूंक लागलो. वापी आनी कुन्टाच्या [illegible] गोमंतक दल संघटनेच्या शिबिराचो तो मुखेल आशिल्लो. पुर्तुगाल[illegible] दमणाक धाड घालपाचो ताणें बेत केल्लो. १९५४ त नगर ह[illegible] सुटके चळवळींत ताणें वांटो घेतिल्लो. भारत सरकारान ताम्रपत्र[illegible] ताचो भोवमान केला.

- कों. वि. [illegible]

पांड्य राजवंश : तमीळनाडच्या प्राचीन इतिहासांतलो एक म[illegible] राजवंश. पांड्य वंशाचें राज्य वल्लुरू न्हंयेचे दक्षिणेक कन्याकुमारी[illegible] पातळिल्लें. तातूंत तिन्नेवेल्ली, मदुरा आनी रामनाड जिल्ले, तिरुविता[illegible] दक्षिणेकडलो भाग आस्पावल्लो. मदुरा हें तांचें राजपाटण आशिल्ल[illegible]

रामायण, महाभारत, बृहत्संहिता, महावंश आनी हेर ग्रंथांनीय हांचे उल्लेख मेळटात. म्हावंशावयल्यान बुध्दाच्या निर्वाणाउपरांत [illegible] राजकुंवर विजय आनी पांड्य राजकुमारी हांचें लग्न जाल्ल्याचें [illegible]

न पांडू ह्या उतरा वयल्यान पांड्य ह्या नांवाची व्युत्पत्ती सांगल्या ज्ञांकडेन पांड्यांचो संबंद जोडपाचो यत्न केला. मेगॉस्थिनीस ान, हेरेक्लीज हाची धूव पंडाइया हिच्या नांवावयल्यान पांड्य ळें. कौटिल्याच्या अर्थशास्त्रांत सम्राट अशोक हाच्या शिलालेखांत बो आनी टॉलेमी हांच्या ग्रंथांनीय पांड्यांचो उल्लेख मेळटा.

संघमसाहित्यांत प्राचीन पांड्य घराण्याची थोडीभोव म्हायती ातूंतलो पयलो राजा मुदुकुडूमी पेरुवळुदी हो खूब पराक्रमी ताणें साबार झुजांनी जैत मेळोवन खूब यज्ञ केल्ले. चोळ, चेर राजांनी मेळून तिसऱ्या शेंकड्यांत पांड्य देशाचेर आक्रमण ी नेडूंजेलियन ह्या पांड्य वंशजान हें आक्रमण मोडून उडयल्लें ल्लेख मेळटा. नेडूंजेलियन हो एक व्हड कवी आशिल्लो आनी ार कवींक आलाशिरो दिल्लो.

नांवाच्या राजाउपरांत आंध्राचे दक्षिणेंतल्या आक्रमणांक लागून देशाचे उत्तर शिमेवयल्या कळवार लोकांक दक्षिणेंत स्थलांतर ल्लें. हाका लागून चोळ आनी पांड्य राज्यां कोसळ्ळीं. मुखार ड्याचे निमाणें कडुंगोन (५९०-६२०) हाणें नव्या राजवंशाची केली. ह्या वंशाचो चवथो राजा अरिकेसरी मारवर्मा (६७०- णे पांड्य साम्राज्याची बुन्याद घाली. पल्लव आनी चेर राजांकडेनूय र्श जाल्लो. मारवर्मा राजसिंह (पयलो) (७३०-७६५) हो लेगीत क्रमी आशिल्लो. ताणें चालुक्य हांच्या आदारान पल्लव राज्याचेर करून तंजाऊरच्या भोंवतणचो चडसो प्रदेश आपल्या शेकातळा पल्लवराजा नंदिवर्मा पल्लवमल्ल हाचेर साबार फावटीं हार घालून न आपल्याक पल्लवभजन ही पदवी घेतल्ली. मुखार चालुक्य र्तिवर्मा (दुसरो) हाचेरूय ताणें हार घाल्ली. राजसिंहाचो चलो न (७६५-८१५) हाणें आपलें साम्राज्य खूब वाडयल्लें. तंजाऊर, पल्ली, सेलम, कोइंबत्तूर आनी दक्षिण तिरुविकांकूर हेय प्रदेश खाला आशिल्ले.

वंशांतल्या श्रीमार श्रीवल्लभ राजान (८१५-६२) लंकेचेर घुरी यची राजधानी लुटिल्ली. पल्लव राजा नृपतुंग हाणें श्रीवल्लभ ाय हार घाली. त्याच सुमाराक लंकेच्या राजान पांड्य राज्याचेर ून ताची राजधानी लुटिल्ली. अशे रितीन पांड्यांक पल्लवांचें आपणावंचें पडलें. पल्लवांचो अंत जाले उपरांत, पांड्य राजांक चोळ हांचेकडेन संघर्श करचो पडलो. चोळ राजा परांतक केल्ल्या झुजांत मारवर्मा राजसिंह दुसरो (९००-९२०) हाचेर ताणें सुर्वेक लंकेंत आनी उपरांत केरळांत आलाशिरो घेतिल्लो. पांड्यांचो खूब प्रदेश खालसा केलो आनी अशे रितीन कडुंगोन पणूक केल्ल्या पयल्या पांड्य साम्राज्याचो अंत जालो.

य राजांनी राजेंद्र चोळ, कुलोत्तुंग पयलो आनी तिसरो ह्या चोळ तेंपार आपलें स्वतंत्र राज्य परत उबारपाचे खूब यत्न केले, पूण त आयलेंना. राष्ट्रकूट राजान तक्कोलम नगरांत चोळांचेर हार कारणान कांय तेंप पांड्य राज्य स्वतंत्र जालें. पूण राजराज णे ताचेर परत जैत मेळयलें. अधिराजेंद्र चोळ हाच्या तेंपार जानी उठाव केल्लो, पूण कुलोत्तुंग हाणें तो मोडून उडयलो. ताणें शात खूब लश्करी तळ उबे केल्ले. मुखार चोळ हांचे सत्तेक देंवती गिल्लयान ११९० त जटावर्मा कुलशेखर पांड्य हाणें स्वतंत्र ुरू केलें. कुलोत्तुंग चोळ (तिसरो) हाचेर हार घालून ताणें तंजाऊर, चिदंबरम आनी हेर प्रदेश आपल्या शेकातळा हाडले. मुखार मारवर्मा सुंदर पांड्य (दुसरो-१२३८-५१) हाणें तिसऱ्या कुलोत्तुंगाचेर हार घालून आपलें राज्य वाडयलें. तातूंत तिरूचिरापल्ली आनी पुदुकोट्टई ह्या उत्तरेकडेन आशिल्ल्या प्रदेशांचो आस्पाव आशिल्लो. हाचो वंशज पयलो जटावर्मा सुंदर पांड्य (१२५१-६८) हाणें पांड्यांचें दुसरें साम्राज्य उबारलें. ताणें चेर, होयसळ, आंध्र, काकतीय, चोळ आनी बाण राजांचेर हार घाली. लंकेचेर घुरी घालून ताणें तिचो उत्तर भाग आपल्या शेकातळा दवरलो. लंकेसावन नेल्लोर आनी कडप्पामेरेन ताचें साम्राज्य पातळिल्लें.

जटावर्मा सुंदर पांड्य हाणें राजकुंवरांक उपराजा म्हणून शासनवेवस्थेंत घेतिल्ले. ताच्या तेंपार जटावर्मा वीर पांड्य आनी मारवर्मा कुलशेखर हे उपराजा म्हणून काम करताले. मारवर्मा कुलशेखर (१२६८-१३०९) हाच्या तेंपार मार्को पोलो हो विदेशी भोंवडेकार पांड्य देशांत आयिल्लो. त्या काळांत पांड्याच्या राज्यांत वेपाराचीय भरभराट जाल्ली.

कुलशेखर पांड्य हाका औरस आनी अनौरस अशे दोन पूत आशिल्ले. राजान जटावर्मा वीर पांड्य ह्या अनौरस पुताक गादयेर बसोवंचें थरयल्लें म्हणून सुंदर पांड्य हाणें १३१० त आपल्या बापायचो वध करून गादी हातासली. उपरांत कांय दिसांनीच अलाउद्दीन खिलजीचो सरदार मलिक काफूर हाणें मदुरेचेर घुरी घाली. यादवी आनी मुसलमानी आक्रमणांक लागून पांड्यांची सत्ता दुबळी जावन साम्राज्याचे खूबशे भाग स्वतंत्र जाले. १३२९ सालांत मुसलमानांनी परत घुरी घालून मदुरा नगरी घेतली आनी दिल्लीच्या सुलतानान थंय आपलो सुभेदार नेमलो. अशे इबाडिल्ले स्थितींतूय मदुरा, रामनाड, तिन्नेवेल्ली, तंजाऊर, दक्षिण अर्काट आनी पदुकोट्टाइ ह्या भागांचेर पांड्यांचें राज्य चालूच आशिल्लें. उपरांत युवराज कंपन हाणें पांड्य राज्याचेर आक्रमण करून ताचो चडसो भाग विजयनगराच्या साम्राज्यांत आस्पावन घेतलो. पांड्यांची सत्ता फकत तिन्नेवेल्लीक आशिल्ली. ल्हव ल्हव करून उपरांत १६ व्या शेंकड्याचे सुर्वेक पांड्य राजवंशाचो पुरायपणान नाश जालो.

हेर भारतीय राजांवरी पांड्यांनीय विद्या आनी कला हांकां उत्तेजन दिलें. राज्यकारभारांत पांड्यांनी नवी सुदारणा केल्ली. जण एकलो पांड्य राजा आपले वांगडा आपल्या पुतांकूय राज्यशासनांत अधिकार दितालो. जटावर्मा वीर पांड्याच्या तेंपार ताच्या चार चल्यांनी ताचेवांगडा राज्यकारभारांत वांटो घेवन बापायक आदार दिल्लो हाचोय उल्लेख मेळटा. पल्लव राजांनी सुरू केल्ल्या द्रवीड शिल्पशैलीचो विकास चोळ आनी पांड्य राजांनी केलो. पल्लवांच्या गुहादेवळांसारकेलीं देवळां पांड्य राजांनी तळपांत खणलीं. तिरूमलैपुरमचें त्या काळांतलें देवूळ प्रसिद्ध आसा. हातूंत ब्रह्मा, विष्णु, शिव आनी गणेश हांच्यो मुर्ती कोरांतिल्ल्यो आसात. चोळ आनी पांड्य हाणीं देवळांक व्हड मंटप जोडपाची प्रथा सुरू केली. त्या मंटपांचे खांबे खूब नक्षीदार आसात. कांय मंटपांक रथाचो आकार दिल्लो आसा. चिदंबरमच्या देवळाचे नर्तन सभामंटप आनी मदुराईचे म्हामंटप खूब प्रसिद्ध आसात. १३ व्या शेंकड्यांत पांड्य राजांनी त्या देवळांखातीर खुब दुडू खर्चिलो.

- कों. वि. सं. मं.

पांयतणां : तळपांयांक आनी पावलांक संरक्षण दिवपाखातीर जें आवरण घालतात तांकां 'पांयतणां' अशें म्हण्टात. मनीस आपल्या

पांयतणां

वेव्हाराखातीर पांयांनी चलपाचो प्रसंग येता तेन्ना कांटेखुंटे, फातर आनी कंवच्यो तोपच्यो न्हय वा माती, घाण, उदक हांकां लागून पांयांचे तळवे म्हेळे जावंचे न्हय. तशेंच थंड वा हून जमनीपसून तळपांयांक अपाय जावंचो न्हय म्हणून पांयतणां वापरतात. कांय वेळार वेगवेगळ्या सुवातींवयल्यान चलतना पांयांक थिराय आनी धिटाय येवंची म्हणून वा शिकारेक वतना, गिर्यारोहण करतना, वेगवेगळे खेळ खेळटना पांयांक अडेची आनी जादा कार्यक्षमता, संरक्षण मेळचें म्हणून पांयतणांचो उपेग करप जाता. सुर्वेक जरी तळपांयांक संरक्षण आनी थिराय मेळची म्हणून पांयतणां वापरप जातालें आनी अजुनूय जाता, तरी कालांतरान पांयतणां संरक्षणावांगडा सोबीतकायेखातीर वापरपाची चाल आयली. आर्विल्ल्या वैजकी शास्त्रांत कांय खाशेलीं पांयतणां वैजकी उपकरण म्हणून वापरतात.

इतिहास – पांयतणांचो उपेग सुमार ३,००० वर्सांपयलींच्या काळासावन चालू आसा. ग्रीस आनी इजिप्तांतल्या इतिहासीक अवशेशांनी त्या काळांतलीं पांयतणां सांपडल्यात. बायबलांतूय पांयतणांचे उल्लेख मेळटात. पांयतणां पवित्र सुवातांनी व्हरचीं न्हय, असो संकेत सगळ्याच संस्कृतायांनी दिसता. ग्रीसी पुराणकथांनी देवांच्या, देवदुतांच्या पांयांनी पांखां आशिल्लीं. सँडल आशिल्ल्याचेय उल्लेख सांपडटात. पोरण्यांत पोरणें पांयतण इजिप्तांतल्या पुर्विल्ल्या अवशेशांत मेळिल्लें आसून तें पपायरस नांवाचे उदकांतले वनस्पतीपसून विणून तयार केल्लें. इजिप्तांतल्या वण्टीचित्रांनीय राजा, पुरयत आदी खास पांवड्यांच्या लोकांच्या पांयांनी पांयतणां दाखयल्यांत. रोमी लोकांमदीं पांयतणांच्या प्रकारावयल्यान मनशाचो पांवडो वळखताले.

युरोपांतल्या थंड हवामानाक लागून पुराय तळपांय बंदिस्त उरतले अशे तरेच्या पांयतणांची थंय गरज उप्रासली, हातूंतल्यानूच बुटांचो जल्म जालो. हलक्या लांकडांतल्यान कोरांतून काडिल्ले बूट फ्रांसांत मध्ययुगांत बरेच लोकप्रिय जाल्ले. तांकां 'सॅबो' अशें म्हण्टाले. हे अजुनूय फ्रांसाच्या गांवगिऱ्या वाठारांनी वापरांत आसात.

भारतांतल्या पांयतणांचो उल्लेख वैदिक साहित्यांत लेगीत सांपडटा. वैदिक काळांत चामड्याचे जोडे वापरांत आशिल्ले आनी तांकां 'उपानह' अशी संज्ञा आशिल्ली. शतपथ ब्राह्मणांत दुकराचे कातीचो पांयतणांखातीर उपेग जातालो, असो उल्लेख आसा. भारतांत संन्यासी, साधू खडावो घालतात. गिरेस्तांचीं आनी राजांचीं पांयतणां मोलादीक चामड्याचीं आनी रत्नजडित आसतालीं. जोत्यांक मोतयांचे घोंस लावपाची चाल गुप्त काळांत आशिल्ली. अशें अजंठाच्या वण्टीचित्रांवयल्यान दिसता. पादत्राणांचे उल्लेख रामायण, महाभारतांत आयल्यात. राजा-म्हाराजांखातीर भांगरा-रुप्यासारक्यो मोलादीक धातूच्यो आनी रत्नां जडयल्ल्यो खडावो आसताल्यो. मोगल आनी उपरांत ब्रिटीश राजवटींत ते ते राजवटीप्रमाण पांयतणां वापरपाची पद्दत आयली. ब्रिटिशांचे मुस्तींत अस्तंते पद्दतीच्या पांयतणांचो वापर वाडलो. त्या वेळार युरोपांत प्रचलीत आशिल्ली फॅशन भारतांत येताली. तरीय भारतीय प्रकाराचीं पांयतणां तांच्या खाशेलपणासयत तिगून उरलीं. कोल्हापूरी चप्पल, जयपूर, आग्राक तयार जावपी वाटकुळ्या पोंतांचीं पांयतणां हे पांयतणांचे कांय खास भारतीय प्रकार मध्ययुगासावन आयजमेरेन वापरांत आसात.

त्या त्या प्रांताचें खाशेलपण आशिल्लीं पांयतणां भारतांत आसातूच. पांयतणांक रेशीम, जर, झीग, मणी, घुंगरां लावन नटोवपाची पद्दत भारतांत अजुनूय प्रचलीत आसा. जयपूराक तयार जावपी चडाव जरीकामाखातीर नामनेक पावल्यात. कोल्हापूरी चप्पलांक चामड्याचे गोंडे लावपाची पद्दत लोकप्रिय आसा. आयज शारांनी चडशी पद्दतीचीं पांयतणां वापरांत आसात. तातूंत विंगड विंगड बूट हवाई रबरी जोतीं अशे तरेकवार प्रकार दिसतात. अस्तंत्या सँडलां बरींच लोकप्रिय जाल्यांत.

कच्चो म्हाल : पुर्विल्ल्या काळांत पांयतणां जनावरांची चामडी, साली आनी वाली वापरून तयार करताले. वातड आसपी चाम करपाखातीर ताका स्निग्ध पदार्थ आनी चरबी लावन तें मोव चाल आयली. हातूंतल्यानूच फुडें चामडें कमोवपाची पद्धत चामड्याप्रमाण लांकडाचोय उपेग पांयतणांनी, खास करून ऊंच

पांयतणां वापरांत येतकूच वाडलो. चीन आनी जपानांत सुर्वेक पा वयले भाग तणान विणून तयार करताले. जपानांत पांयतणा करतना लाकूड आनी दाट कागदाचो उपेग करताले. पांयतणा वापरांत येवपी चामड्यांतलें सुमार ७०% चामडें गोरवांचें (गाय म्हशी) आसता. म्हशींचें आनी बैलांचें चामडें तळव्यांखातीर वा मेंढरां आनी बोकड्यांचें चामडें बुटाच्या अस्तराखातीर वापरतात. मानगीं, ॲलिगेटर, शेड्डो आदी जनावरांच्या चामड्याचो उपेग प सोबीत दिसपाखातीर करतात. घोड्याच्या चामड्याक 'कॉर्डोव्हा म्हण्टात आनी तें दादल्यांच्या बुटाखातीर वापरतात. कांगारूचें खेळगड्यांच्या बुटांखातीर जाल्यार शहामृगाचें बायलांचीं पांयतणा करपाखातीर वापरतात. दुकराच्या चामड्याचोय पांयतणांखातीर करतात.

विसाव्या शतमानाचे सुर्वेक रबराचें व्हल्कनी (Vulcanization)करपाचो सोद लागतकूच पांयतणांचे घडणेंत वापर वाडलो. तळव्यांखातीर सरसकट रबर वापरपाक लागले. प

पांयतणां पुराय रबराचीं वा रबराचो थर दिल्ल्या कापडाचीं ागले. आतां चामडें, लाकूड, सैमीक रबर, फोम रबर, रॅक्झीन, ॉलिवायनिल प्लास्टिक आदींचो उपेग पांयतणां तयार करपाखातीर ल म्हणून करतात. लिनन, सॅटिन, रेशीम आदी कांय खाशेल्या कापडांचोय पांयतणांखातीर उपेग करतात. जाळयेचें नायलॉन, नायलॉन हांचेसारक्या मनीसनिर्मीत तंतूंपसून तयार करतात चोय पांयतणांखातीर व्हड प्रमाणांत उपेग जाता. पांयतणांखातीर बकलां (क्लीपां) लोखण, पितूळ आदी धातूंचीं वापरतात. आतां ॲल्युमिनियमाचोय वापर वाडला.

णांचे प्रकार - काळाप्रमाण आनी लोकांचे आवडीप्रमाण पांयतणांचे ागड प्रकार आसात. बूट आनी चप्पल अशे तांचे दोन मुखेल सात. चप्पलां चड करून भारतांत आनी उदेंत्या देशांनी (चीन, ादी) वापरतात. हवामानाक लागून अस्तंत्या देशांनी बुटांचो ड लोकप्रिय थरला.

ल्यांचीं आनी बायलांचीं पांयतणां वेगवेगळीं आसून तीं सहज ात. बायलांच्या पांयतणांचे तळवे दादल्यांपरस अशीर आसतात. नाजूक आनी सोबीत आसतात. दादल्यांचीं पांयतणां चड रूंद ट्ट आसतात. उत्पादनाच्या सोंपेपणाक लागून आकाराप्रमाण ायेप्रमाण पांयतणांक वेगवेगळे क्रमांक दिल्ले आसतात.

णांक लागून जावपी विकार - चामड्याचें नवें पांयतण वापरूंक पांयांक एकेकदां घाव जातात. हाका 'बूट वा जोतीं लागप' ात. बुटांवांगडा मेय वापरल्यार बूट उणे लागतात. पांयतणांचो लांचेर एकसारको घाशिल्ल्यान त्या जाग्यार पांयांक खिणां खूबदां पांयतणांचो खिळो तळपांयांक लागून 'भोवरी' वा 'कुरूप' कार जातात. अशा वेळार चामड्याच्या पांयतणांच्या जाग्यार री पांयतणां वापरतात. हालींचीं रबरी वा संश्लेषित (कृत्रीम) न तयार जावपी पांयतणां वापरल्यार पांयांचेर पुळयो येवप र्जीसारकिले विकार जातात.

ारीक उद्देग - पुर्विल्ल्या काळांत पांयतणां तयार करपी कारागिरांचो र्ग अस्तित्वांत आशिल्लो. वैदिक साहित्यांत तांचो 'चर्मकार' लेख मेळटा. रोमी साम्राज्यांत अशे लोक कांय लोक कामाक ाचेकडल्यान कामां करून घेताले. तांची वसती वेगळी आसताली. युरोप आनी अमेरिकेंत पांयतणां घराच तयार करपाची पद्धत समाजांतल्या मागास वर्गाकडल्यान हें काम मोल दिवन करून

णांचो आर्विल्लो कारखानो अमेरिकेंत १७६० त जे. ए. दागिअर न, मॅसॅच्युसेटसाक सुरू केलो. ताणें बरेच कारागीर कामार ानी तातूंतल्या दरेकल्याक एकेक थरावीक काम वांटून दिलें. त युरोपांत बूट शिंवपाखातीर खास यंत्र तयार केल्लें आनी त अमेरिकेंत तळवे जोडपाखातीर दोरयां जाग्यार खिळ्यांचो रपाची पद्धत आयली. १८१८ त दाव्या आनी उजव्या पांयांतले बुटांमदीं फरक केलो. बूट जाचेर बांदतात, त्या सांच्यांचें त युरोपांत लेथीचेर व्हड प्रमाणांत उत्पादन करपाक सुरवात ८२२ त एका जर्मन उत्पादकान बुटाचो वयलो भाग तळव्याक ातीर स्क्रू वापरले. १९४५ त, तळव्याचें चामडें लादून घट्ट यत्र प्रचारात आयलें. १८४६ त इलियस होव हाणें शिवणीच्या यंत्राचो सोद लायलो. १८५८ त एल्. आर. ब्लेक हाणें बुटाचो तळवो बुटाच्या वयल्या भागाक जोडपाचें यंत्र सोदून काडलें. यंत्राक लागून बूट तयार करपाचो वेग आनी बुटाची सोबीतकाय वाडली. उपरांत वेगवेगळ्या क्रियांखातीर खाशेल्या यंत्रांचो सोद लागलो आनी विसाव्या शतमानाचे सुर्वेक मेरेन बुटाचे निर्मितींतल्यो चडशो सगळ्यो क्रिया यंत्रावरवीं जावपाक लागल्यो.

संवसारांतले सगळ्यांत चड पांयतणांचे कारखाने अमेरिकेच्या संयुक्त संस्थानांत आसात. १९६० च्या सुमाराक थंय सुमार ८५० व्हडले कारखाने आशिल्ले. न्यू इंग्लंड आनी मॅसॅच्युसेट्स ह्या राज्यांनी बुटांचे सगळ्यांत चड कारखाने आसात. अमेरिके फाटोफाट ब्रिटनांत पांयतणांची निर्मिती जाता. जर्मनी, फ्रांस, इटली ह्या देशांनीय बऱ्या दर्ज्याचीं पांयतणां तयार जातात.

भारतांतलो उद्देग - कानपूर, लखनौ, आग्रा, जयपूर, बिकानेर, राजकोट, पुणें, कोल्हापूर, हैदराबाद, रायचूर, म्हैसूर, त्रिचनापल्लीक तयार जावपी भारतीय पद्दतीच्या पांयतणांची नामना कितल्याशाच वर्सांसावन आसा. अस्तंती पद्धतीचीं पांयतणां पयल्या म्हाझुजाच्या काळांत चड प्रमाणांत तयार जावपाक लागलीं कारण लश्कराखातीर लागपी बुटांची मागणी एकदम वाडली. देखून ब्रिटीश भांडवलदारांनी कानपूर, आग्रा, दयाळबाग, मुंबय आनी चेन्नईक पांयतणांचे कारखाने सुरू केले. झूज सोंपतकच हेच कारखाने पांयतणां करपाक लागले. दुसऱ्या म्हाझुजाच्या काळांत आनी उपरांत ह्या कारख्यान्यांत वाड जायत गेली.

स्वातंत्र्या उपरांत चड उत्पादन आनी निर्यात हांकां पोसवण दिवपी सरकारी धोरणाक लागून ह्या धंद्याची भरभराट जाली. परदेशी चलन मेळोवन दिवपी धंद्यांतलो हो एक म्हत्वाचो धंदो अशें मानतात. लुगट, रबर, कॅनवास, फोम रबर, पी. व्ही. सी. हांच्या वापराक लागून १९६० वर्सा उपरांत ह्या धंद्यांत बरीच उदरगत जाली आनी पांयतणांचे नवे नवे प्रकार तयार जावपाक लागले.

अस्तंती देशाप्रमाणूच भारतांत लेगीत पांयतणांची चडशी निर्मिती कारखान्यांत यंत्रांवरवीं जाता. हीं यंत्रां तयार करपी कारखाने आग्रा, कानपूर, मुंबय, कलकत्ता आनी चेन्नईक आसात. मुंबयचो 'पीरभाई अँड सन्स' हो अशी यंत्रसामुग्री करपी कारखानो बरोच नांवाजिल्लो आसा. अस्तंती पद्धतीच्या बुटांची निर्मिती खास करून आग्रा आनी कानपूराक जाता. कोल्हापूर, मिरज, सांगली हे वाठार कोल्हापूरी चपलांखातीर नामनेक पावल्यात. मुंबयंत सोबीत जोतीं आनी सँडल्स तयार जातात. तमीळनाडू, कलकत्ता, कानपूर, जालंधर, श्रीनगर, जम्मू, मुंबय, कर्नाटक आनी आंध्र प्रदेशाक पांयतणांचे जायते कारखाने आसात. कलकत्ता लागसार बाटानगरांत आशिल्लो 'बाटा शू कंपनी' हो पांयतणांचो कारखानो भारतांतलो सगळ्यांत व्हडलो.

संस्कृतीक संदर्भ - देवळांत, पुजे वेळार, जेवणा वेळार चामड्याचीं पांयतणां वापरप, हाका पवित्र रुढीप्रमाण मनाय आसा. तशेंच घरांत चामड्याचीं पांयतणां घालून भोंवल्यार घर अपवित्र जाता, असो समज आसा. पूण लाकडाचीं (खडावो), रुखांच्या सालींचीं पांयतणां मात अशुद्ध मानिनात. रस्सी वा लोकरीचीं पांयतणांय अशुद्ध मानिनात. ब्रह्मचारी, संन्यासी, वानप्रस्थी चामड्याचीं पांयतणां घालिनात. ब्रह्मचाऱ्यान पांयतणां घालचीं न्हय, ब्रह्मचर्य सोंपतकच स्नातकविधींत तीं घालचीं असो एक विधी आसा. मशिदींत वा मुसलमानांच्या हेर पवित्र सुवातींनी पांयतणां

घालपाक इस्लाम धर्मांत मनाय आसा, पूण क्रिस्तांव धर्मांत मात ना. क्रिस्तांव धर्माचो प्रसार युरोपांत चवथ्या-पांचव्या शतमानांसावन जालो. युरोपाचें हवामान थंड आशिल्ल्यान कडक शियांत आनी बर्फ पडटा आसतना घरांत, इगर्जेंत वा हेर खंयूय पांयतणां घालपाची भोव गरज आसता. ताका लागून क्रिस्तांव धर्मांत पांयतणांविशीं हिंदू-मुसलमानांप्रमाण विधीनिशेध नात. बौध्द धर्मांत चामड्याचीं पांयतणां घालून देवळांत वा घरांत प्रवेश करूंक मेळना.

पवित्र थळांनी चामड्याच्या पांयतणांखेरीज हेर पांयतणांक बंदी ना. साधू, संन्यासी हांच्यो खडावो पवित्र मानतात. तांच्या मरणाउपरांत तांच्या खडावांची (पादुकांची) पुजा करतात. खडावांची पुजा करपाची कल्पना ही देव, साधू हांचे पाद्यपुजे वयल्यान आयल्या.

– कों. वि. सं. मं.

पाकशास्त्र : खाणाचे जिनस तयार करपाचें शास्त्र. भाजी-पालो, फळां-मुळां, बियो-गर सारकीं वनस्पत उत्पादनां आनी मोनजातीचें खावपाचें मास, तांतयां, दूद सारकिल्या पदार्थांचेर प्रक्रिया करून रुचीक, तशेंच भलायकेक पोशक अशें अन्न (खाण) तयार करपाची ही कला.

इतिहास – मनशाचे मुळावे गरजेंत अन्नाचोय आस्पाव ज़ाता आशिल्ल्यान, अतिपुर्विल्ल्या काळांतल्या लोकांक ही गरज भागोवपाखातीर खूब भोंवचें पडटालें. अशा वेळार प्राणी, सवणीं मारून तांचें मास वा कंदमुळां, फळां खावन मनीस आपली भूक भागयतालें. फुडें उज्याचो सोद लागतकच मास वा कंदमुळां भाजून खाल्यार रुचीक लागता म्हणपाचें कळ्ळें. फुडें फुडें मीठ मसालो घालून तातूंत तरेकवार प्रयोग जावंक लागले. काळाच्या ओघांत मनशाचें हेडगेपण उणें जावन तो एका जाग्यार स्थायीक जावंक लागलो आनी स्वताच्या उपेगाखातीर गोरवां, कुकडां, मेंढरां पोसूंक लागलो. तशेंच जमनीचो उपेग करून शेत पिकोवंक लागलो. अशे तरेन ल्हव ल्हव करून मनशाची संस्कृतीक उदरगत जाली आनी तातूंतल्यान अन्न कशें सांबाळून दवरप, ताचो कसो उपेग करप हाची जाण आयली. फुडल्या काळांत मनशान आपले बुध्दीचो आनी भोंवतणचे परिस्थितीचो उपेग करून हे कलेंत मोलादीक भर घाली. हाका लागून सांठोवन दवरपाचे पदार्थ वतांत सुकोवन दवरप, थंड हवामानाचो उपेग करून खावपाचे पदार्थ गोठोवन दवरप, वातावरणांतल्या सुक्ष्म जिवांचो उपेग करून धंय, चीझ, म्होंव आदी पदार्थ तयार करप शक्य जावंक लागलें.

सद्याच्या काळांत आर्विल्ल्या खाद्य तंत्रावांगडाच खाद्यपदार्थ तयार करपाखातीर आर्विल्लीं साधनांय तयार जाल्यांत. तेचपरी रोखड्या रोखडे खाद्यपदार्थ तयार करपाचे कारखानेय निर्माण जाल्यात. सद्याच्या काळांत बायलांचें क्षेत्र आशिल्ले हे पाककलेच्या मळार दादलेय वावर करूंक लागल्यात. व्हड-व्हड हॉटेलांनी बायलां परस दादले रांदप्यांचो आंकडो चड आसा. महाभारतांत पांडव अज्ञातवासांत आसतना विराट राजाचे पाकशाळेंत भीम, बल्लव ह्या नांवान रांदपाचें काम करतालो अशी म्हायती आसा. पाकशास्त्राचें शिक्षण दिवपी महाविद्यालयां आसून तातूंत दादले तशेंच बायलोय शिक्षण घेतात.

भारतीय पाकशास्त्र – भारतांतल्या वेगवेगळ्या राज्यांनी तरेकवार लोक आसून तांच्या खाणांत आनी आवडी निवडींतय जायते बदल दिसतात. तशेंच पाकशास्त्रांत त्या त्या राज्यांप्रमाण मुलभूत सारके दिश्टी पडटा.

तरातरांच्या आंगांचे भारतीय संस्कृतींत मूलभूत अशें एकसारखेपण जशें दिसता तशें वेगवेगळ्या लोकांमदीं अन्न शिजोवपाचे पद्दतींत निवडींत फरक आसलो तरी भारतीय पाकशास्त्रांत मूलभूत अशें सारकेपण दिसता. मसाल्याचो चड उपेग, पुराय पणान शि[illegible] प्रतिनिधीक अशें पुराय शिवराक जेवण हे भारतीय पाकशास्त्रांतले मुखेल घटक भोवतेक, एक मर्यादीत लोकसमूह सोडलो जा[illegible] भारतीयांच्या सर्वसादारण अन्नांत दिश्टी पडटात. प्रसंगानुसा[र] घटकांमदीं, हांगा-थंय बदल जाल्ले दिसतात. कालमानाप्रमाण मा[illegible] लोकांच्या प्रमाणांत लक्षणीय वाड जाल्ली दिसता हेंय तितलेंच ख[illegible]

सद्याच्या जलदगतीच्या युगांत तयार अन्नावरवीं गरज भाग[illegible] मनशाचो कल दिसता आसलो तरी पारंपारीक पाककलेचो [illegible] तितलोच दिसता. सणापरबेक वा हेर धर्मीक सुवाळ्यांनी आजू[न] पारंपारीक पद्धतीचे पाककलेचो आविश्कार घडयतात.

– सौ. सुधा सु. आम[illegible]

पाकिस्तान : दक्षिण आशियांतलो सार्वभौम इस्लामी प्रजा[सत्ताक] देश. १४ ऑगस्ट १९४७ दिसा हिंदुस्थानाची फाळणी जावन [illegible] तयार जालें. सुर्वेक अस्तंत पाकिस्तान आनी उदेंत पाकिस्तान [illegible] राश्ट्राचे दोन वांटे आसले. उपरांत १९७१ त उदेंत पाकिस्तान [illegible] बांगलादेश ह्या नांवान स्वतंत्र देश जालो. पाकिस्तानान बळ[illegible] काश्मिराचो वांटो सोडून ह्या देशाचें क्षेत्रफळ ७९६,०९५ ची.[मी.] आसा. विस्तार २४° उत्तर ते ३७° उत्तर अक्षांश आनी ६१[illegible] ७५°३०' उदेंत. लोकसंख्या १२४,८००,००० (१९९१). पाकि[स्तानाच्या] आग्नेयेक आनी उदेंतेक भारत, अस्तंतेक इराण, वायव्येक आनी [illegible] अफगाणिस्तान हे देश जाल्यार दक्षिणेक अरबी दर्या आसा. इस्ल[ामाबाद] हें देशाचें राजपाटण.

भूंयरचणूक – अस्तंत आनी उत्तर वाठारांतले पर्वतीय प्रदेश[illegible] न्हंय आनी तिच्या उप न्हंयांसावन तयार जाल्लीं खोल देगण[ां] बलुचिस्तानाचो सडो मेळून हो देश तयार जाला. भूंयरचणुकेचे ह्या देशाचे मुखेलपणान स वांटे केल्यात ते अशें – उत्तरेकडेन [illegible] पर्वतीय प्रदेश, अस्तंतेकडचो पर्वतीय प्रदेश, सॉल्ट रेन्ज आनी [illegible] सडे, इंडस मैदानी भाग, रेंवट प्रदेश आनी बलुचिस्तानाचें पठा[र].

उत्तरेकडेन आशिल्ल्या पर्वतीय प्रदेशांत हिमालय पर्वतवळींतल[्या] दोंगुल्ल्यो आस्पावल्यात. अस्तंती पर्वती प्रदेशांत हिंदुकुश पर्व[त] तयार जाल्ल्या तीन पर्वतवळींचो आस्पाव जाता. ह्या वळींतले [illegible] मीर हें देशांतलें सगळ्यांत उंचेलें तेमूक. ह्यो पर्वतांच्यो वळी [illegible] काबूल न्हंयेन तयार केल्ली खैबर खींड ह्याच प्रदेशांत आसा. [illegible] खिंडीचे दक्षिणेक धवी कोह ही पर्वतांची वळ आसा. हिमा[लय] पर्वतांसकयल आशिल्ल्या दुय्यम सड्याच्या प्रदेशांत सॉल्ट रेन[्ज] पोटवार सड्याचो आस्पाव जाता. सॉल्ट रेन्ज ही मिठाची दों[गुल्ल्यो] झेलम न्हंयेचे उत्तरेक जोगीतिला आनी बात्रालाच्यान ते नैर्ऋ[त्येक] बन्नू आनी डेरा इस्मायलखान जिल्ह्यांमेरेन पातळ्ळ्या. हे दोंगर[ांची] सरासरी उंचाय सुमार ७०० मी. आसून, 'सकैसर' हें तातूंतलें स[र्वात उंच]

मूक (१,५०० मी.). पोटवारचो सडो सुमार ४०० ते ६०० आसून ताचेवयल्यान हारो आनी सोआन ह्यो सिंधूच्यो उपन्हंयो सिंधूचें मळ खूब व्हड आसून, ताणें सुमार ५,१८,००० चौ. त्र रेवडिलां. मिठानकोटाचे उत्तरेक आशिल्ल्या मळाक सिंधूचें ळ आनी मिठानकोटाचे दक्षिणेक आशिल्ल्या मळाक सिंधूचे दक्षिण ो म्हण्टात. उत्तर सिंधू मळांत रावी, चेनाब आणि सतलज दुआब तयार केल्ले आसात. बलुचिस्तानाचो सडो हो इराणाच्या डचाचोच एक वांटो, अशें भूंयवैज्ञानिकांनी मत मांडलां. ह्या ी उंचाय सुमार ३०० ते ३५० मी. आसा. पाकिस्तानाच्या रेंवट सिंधसागर दोआब, बहावलपूरचो चोलिस्तान आनी थर पार्कर लो थर रेंवट प्रदेशांचो आस्पाव जाता.

ही पाकिस्तानांतली मुखेल न्हंय. झेलम, चेनाब, रावी आनी ह्योय न्हंयो म्हत्वाच्यो आसात. त्यो एकठांय जावन मिठाकोटा सिंधू न्हंयेक मेळटात. पोराली आनी हिंगोली ह्यो हांगाच्यो यो.

ान - पाकिस्तान देश उश्ण कटिबंधीय प्रदेशांत मोडटा. हाका ंगाच्या दीसपट्ट्या तशेंच रूतूं प्रमाण तापमानांत खूब फरक . गिमांत उश्णताय खूब जाणवता. त्या दिसांनी देशाचें सरासरी २६° ते ३०° सें. भितर आसता. कांय कडेन तें ४२° ते ५२° लेगीत वता. शिंयाळोय खूब कडक आसून, त्या दिसांनी देशाचे साबारकडेन तापमान गोठणबिंदू सकयल वता. देशांत सरासरी ी. पावस पडटा. वायव्य आनी उत्तरेकडच्या दोंगरी वाठारांनी ावसाचें प्रमाण सुमार ७५ ते ९० सेंमी. इतलें आसता. पूण ठारांनी तें १० सेंमी. परस उणें आसता.

पत आनी मोनजात - देशाची चडशी भूंय रेंवट आशिल्ल्यान ीचें प्रमाण सामकें उणें आसा. उत्तरेक आनी वायव्येक १००० चड उंचायेच्या चित्रळ आनी दोर प्रदेशांत स्प्रूस, फर, देवदार, ेस्टनट, अक्रोड ही रुखावळ साप्प पातळ प्रमाणांत मेळटा. ानाच्या कांय भागांनी पायन आनी जुनीपरचीं रानां आसात. ज आनी अस्तंत दोंगरी वळींचेर झेरोफायटीक ही सुक्या हवामानांत नस्पत मेळटा. उसू प्रदेशांत जांद, करील आनी बकीन हांचीं पडटात. तांकां राख रानां म्हण्टात.

ची रुखावळ पातळ आशिल्ल्यान, रानटी मोनजात खूब उणी ारतांत सांपडपी हरण, वांस्वेल, कोले आनी वाघ हांगाच्या दिश्टी पडटात. सिंधू वाठारांत रानदुकर, मानगें, रानमांजर र सांपडटात. सिंधू प्रदेशांतल्या मंछर सरोवरांत साबार तरांचीं णीं पळोवपाक मेळटात. शिंयाच्या दिसांनी स्थलांतरीत सवण्यांचीय ा सरोवरांत येतात.

हास - हिंदुस्थानाची इतिहासीक फाळणी जावन १४ ऑगस्ट दिसा एक स्वतंत्र राश्ट्र म्हणून पाकिस्तानाची स्थापणूक जाली. मुसलमान राजकारणी फुडाऱ्यांचें सत्तेचें राजकारण, ब्रिटिशांनी ार आपणायल्ली पक्षपाती राजनीती, हिंदू आनी मुसलमान हांचे माजीक, धर्मीक आनी मानसीक भेदभाव आनी ह्या भेदभावाक र्माण जाल्ली एकमेकांची नसाय. ह्या सगळ्या घटकांच्या एकत्रीत ल्यान अखंड हिंदुस्थानाची फाळणी जाली अशें इतिहासकारांनी डला

मोगल साम्राज्याक देंवती कळा लागले उपरांत शाह वली उल्ला, सय्यद अहमद बरेलवी, शाह अब्दुल अझीझ, आल्ताफ हुसेन हाली ह्या मुसलमान विचारवंतांनी धर्मशुद्धी खातीर जाल्ल्या वहाबी चळवळींतल्यान भारतीय मुसलमानांची स्वतंत्र अस्मिताय जागृत दवरली. १८५८ त जाल्लें बंड मोडून उडयले उपरांत, ब्रिटीश सरकारान सुरू केल्लो इंग्लीश शिक्षणाचो प्रसार मुसलमानांमदीं उणो जाल्ल्यान हिंदू लोकांपरस तांचो सरकारी कामांत आनी आधुनिक वेवसायांत साप्प उणी भर आशिल्ली. इंग्लीश शिक्षणाचो फकत हिंदू लोक फायदो घेतात हें जाणून सर सय्यद अहमदखान हाणें मुसलमानांकूय समान लाव मेळचो म्हणून अलिगडाक १८७५ त मोहमेडन अँग्लो ओरिएंटल महाविद्यालयाची स्थापणूक केली. मुखार थंयच अलीगढ मुस्लीम कॉंग्रेसचें बळ वाडत गेलें. उपरांत हातूंतल्यानूच १९०६ त मुस्लीम लीगाची थापणूक जाली.

१९८५ त नॅशनल कॉंग्रेसीची स्थापणूक जाले उपरांत भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीक चड नेट येवपाक लागिल्लो. कॉंग्रेसींत मुखेलपणान हिंदूंचो भरणो चड आशिल्लो. कॉंग्रेस वांगड्यांच्यो मागण्यो दिसानदीस वाडत आसा हाची जाणविकाय जावन ब्रिटीश सरकारान विसाव्या शेंकड्याचे सुर्वेक सावन कॉंग्रेसीक शह दिवपाखातीर मुसलमानांक चड सवलती दिवपाक लागले. ब्रिटीश सरकाराच्या आदारानूच १९०६ त मुस्लीम लिगाचे स्थापणुकेक प्रेरणा मेळली. तशेंच मुसलमानांक कायदेमंडळांत प्रतिनिधित्व मेळोवपाखातीर आगाखानाच्या मुखेलपणाखाला १९०६ त एका खाशेल्या शिश्टमंडळान वायसरॉय मिण्टो हाचेकडेन वेगळ्या मतदारसंघाची मागणी केल्ली. ब्रिटीश सरकारान हे मागणेक रोखडीच मान्यताय दिली. तेचपरी १९०६ त ब्रिटिशांनी भारतीय मुसलमानांक कॉंग्रेससावन (मुखेलपणान जहाल पंगडासावन) पयस दवरचे खातीर हिंदूस्थानाच्या उदेंत वाठारांत चड मुसलमान आशिल्लो प्रदेश निर्माण करपाखातीर बंगालची फाळणी केली.

पयल्या म्हाझुजावेळार ब्रिटिशांनी घेतिल्लें तुर्कस्तान विरोधी धोरण, १९१६त कॉंग्रेसीन मुसलमानांखातीर वेगळ्या मतदारसंघाक दिल्ली मान्यताय आनी १९२०-२२ वर्साची खिलाफत चळवळ हातूंतल्यान हिंदू - मुसलमानांक एकठांय हाडपाचो खूब यत्न जालो, पूण फळादीक जालोना. कॉंग्रेसीच्या चडशा वावुरप्यांनी मुसलमानांच्या वेगळ्या मतदार संघाक विरोध केल्ल्यान हिंदू-मुसलमान फुडाऱ्यां भितल्ले मतभेद वाडत गेले. अशे तंग स्थितिंतूच मुहंमद इकबाल हाणें मुस्लीम लिगाचे अध्यक्षतायेखाला पंजाब, सिंध, बलुचिस्तान आनी वायव्य प्रांत मेळून एका वेगळ्या मुसलमानी राज्याची स्थापणूक करची असो प्रस्ताव मांडलो. १९३७ त प्रांतीक कायदेमंडळाचे वेंचणुकेंत वट्ट ४८२ जाग्यांतले १०४ जागे मुस्लीम लीगाक मेळ्ळे पूण संयुक्त प्रांतांत (उत्तर प्रदेश) लीग पक्षाक सत्ता आपणावपाक विरोध केलो. हाका लागून स्वतंत्र जातकूच हिंदूस्थानांत मुसलमानांक व्हडलेंशें स्थान मेळचेंना अशें मुसलमान फुडाऱ्यांक दिसपाक लागलें. कॉंग्रेस सरकार सदांच मुसलमान विरोधी आसतलें असो ताणीं प्रचार सुरू केलो. लंडनांत चौधरी रहमत अली ह्या विद्यार्थ्यान पंजाब, वायव्य काश्मीर प्रांत, इराण, सिंध, तुर्कस्तान, अफगाणिस्तान आनी बलुचिस्तान मेळून एक नवें मुसलमानी राज्य निर्माण करचें ही कल्पना मांडली. ह्या सगळ्यांची सुर्वेची अक्षरांची जुळोवणी करून, त्या राज्याचें नांव पाकिस्तान दवरचें अशें सुचयलें. ह्याच वेळार महमद अली जीना हाणें हिंदू आनी मुसलमान अशां दोन राश्ट्रांची विचार

सरणी उखलून धरली. १९४० त लाहोरांत लीगाचें अधिवेशन जावन तातूंत भुगोलीक नदरेन चड मुसलमान लोक आशिल्ल्या वायव्य आनी उदेंत वाठारांनी स्वतंत्र मुसलमान राज्यांची स्थापणूक करची हो थाराव मान्य केलो. ब्रिटीश सरकारानूय मुसलमानांक मान्य अशी येवजण काडीसर सत्ता दिवप ना अशें थरयलें. १९४५ त ब्रिटीश मंत्र्यांनी मांडिल्ली येवजण सुर्वेक लीग फुडाऱ्यांनी मान्य केल्ली. पूण हिंदूस्थानांत मुसलमानांचें फुडारपण फकत लिगूच करपाक शकता हे तांचे मागणेक काँग्रेसीन विरोध केल्लान, १६ ऑगस्ट १९४६ दिसा मुसलमानांनी कृती दीस म्हणून पाळ्ळो. ताचो परिणाम म्हळ्यार नोआखाली (बांगलादेश) आनी कलकत्ता शारांनी जातींय दंगे जावन व्हडा प्रमाणांत मनीस हत्त्या जाली. उपरांत तात्पुरत्या केंद्रीय मंत्रीमंडळांत लीग नेत्यांनी वांटो घेतिल्लो, पूण सरकार चलोवपाक ते खूब आडमेळीं हाडपाक लागले. द्विराष्ट्रवादी विचार दवरून अखंड हिंदुस्थानाचें सरकार चलोवप शक्य ना, हाची जाणीव जावन निमाणेकडेन लॉर्ड माऊंटबॅटनान मांडिल्ली फाळणेची येवजण काँग्रेस फुडाऱ्यांनी मान्य केली.

लॉर्ड माऊंटबॅटनाचे येवजणे प्रमाण १४ ऑगस्ट १९४७ दिसा हिंदुस्थानाची फाळणी जावन पाकिस्तान राष्ट्र अस्तित्वांत आयलें. सुर्वेक अस्तंत पाकिस्तान आनी उदेंत पाकिस्तान अशे ह्या राष्ट्राचे दोन प्रांत आशिल्ले. पूण १९७१ त उदेंत पाकिस्तान हो प्रांत बांगलादेश नांवान स्वतंत्र जालो.

पाकिस्तान देश अस्तित्वांत आयले उपरांत, महमद अली जीना हाणें लीग संस्थेचीं सगळीं सुत्रां आपल्या हातांत दवरलीं. लोकशायेक ताणें व्हडलेशें म्हत्व दिलेंना. स्वता गवर्नर जावन लेगीत प्रधानमंत्र्याक ताणें कांयच म्हत्व दिलेंना. सगळे अधिकार आपल्याचकडेन दवरले. लीगाक विरोध करप्यांक ताणें राष्ट्रद्रोही आनी धर्मद्रोही थरयले. जीना उपरांत आयिल्ले लियाकत अलीखान, गुलाम महंमद, इस्कंदल मिर्झा, महमद आयुब खान हांणीय हुकुमशायूच चलयली. स्वातंत्र्य मेळटकूच निर्वासितांचे प्रस्न, अर्थीक अडचणी, जातीय तणाव, काश्मीर प्रस्नावयल्यान भारताकडेन दुस्मानकाय असल्या कठीण प्रस्नांक पाकिस्तानाक जापो दिवंच्यो पडल्यो.

पाकिस्तान देश अस्तित्वांत आयले उपरांत १९५६ मेरेन पाकिस्तानाची शासन वेवस्था १९३५ च्या आनी १९४७ च्या ब्रिटिशांनी केल्ल्या कायद्याप्रमाण कांय बदल करून चलताली. २३ मार्च १९५६ दिसा नवी घटना आपणावन इस्लामी प्रजासत्ताकाची घोशणा केली. ह्या तेंपार राजकीय अस्थीरताय पळोवन अध्यक्ष मिर्जा हाणें पाकिस्तानांत लश्करी कायदो लागू करून उपरांत जनरल महमद अयुबखानाकडेन राजकीय सुत्रां दिलीं. फेब्रुवारी १९६० त जाल्ले वेंचणुकेंत ताचें वर्चस्व तिगून उरलें. ताणें १ मार्च १९६२ दिसा नवे घटनेची घोशणा केली. ताच्या तेंपार पाकिस्तानांत लोकशाय पद्धत आसची, अध्यक्षाची आनी हेर राजकीय फुडाऱ्यांक प्रौढ मतदान पद्धतीन वेंचून काडचे, अस्तंत पाकिस्तानाचे ४ प्रांत जावंचे, तशेंच तांकां स्वायत्तताय मेळची म्हणून व्हड चळवळ सुरू जाली. तातूंत विद्यार्थी, कामगार वर्ग, सरकारी कर्मचारी, वायुदळ मुखेली आनी वकीलांनी वांटो घेतिल्लो. ही चळवळ १९६९ मेरेन चालूच आशिल्ली. २५ मार्च १९६९ दिसा अध्यक्ष अयूब खानान राजिनामो दिवन, सरसेनापती आगा मुहंमद याह्या खानाकडेन सत्ता दिली. याह्या खानान देशांत परत लश्करी कायदो सुरू करून, अस्तंत पाकिस्तानाचे चार प्रांत केले. तशेंच नवे घटना समितीखातीर डिसेंबर १९७० त वेंचणुको घेतल्यो. हे वेंचणुकेंत उदेंत पाकिस्तानांतल्या शेख मुजीबुर रह हाच्या आवामी लीग पक्षाक १६७ सुवाती जाल्यार झुलफिकार भुट्ट पाकिस्तान पिपल्स पार्टीक ९० सुवाती मेळ्ळ्यो. पूण आवामी पक्षाक उदेंत पाकिस्तानांत पुरायपणान अधिकार दिवपाक भुट्टोन लश्करी अधिकाऱ्यांनी विरोध केल्यान आवामी लीग पक्षान कायदेभंगाची चळवळ सुरू केली. उपरांत अस्तंत पाकिस्तान उदेंत पाकिस्तान हांचेमदीं यादवी झूज सुरू जालें. १९७१ वर्सा आ लीग पक्षान स्वतंत्र बांगलादेशाची घोशणा केली. सैन्यान पाकिस्तानांतल्या लोकांचेर अत्याचार केल्ल्यान सुमार एक कोटी हांगाच्यान भारतांत रिगले. पूर्व आनी पश्चिम पाकिस्तानामदल्या झुजा डिसेंबर १९७१त आवामी लीग सरकाराची ढाक्यांत स्थापणूक स्वतंत्र बांगलादेशाची घोशणा केली. पश्चिम पाकिस्तानाची हार उपरांत २० डिसेंबर १९७१ दिसा याह्या खानान अध्यक्षपदाचो राजि दिवन झुलफिकार भुट्टोच्या हातांत सत्ता दिली.

भुट्टो राष्ट्राध्यक्ष जाले उपरांत राष्ट्रीय समितीन मान्यताय संविधान १४ ऑगस्ट १९७३ दिसा सावन चालींत आयलें. हे घटन देशांत सांघिक संसदी पद्दत सुरू जावन, अध्यक्ष हो संविधानीक म जाल्यार प्रधानमंत्र्याक मुखेल कार्यकारीचे हक्क मेळ्ळे. हाका भुट्टोन अध्यक्ष पदाचो राजिनामो दिवन प्रधानमंत्री जालो. मार्च १ त राष्ट्रीय विधानसभेचे वेंचणुकेंत भुट्टोच्या पक्षाक भोवमत मेळिल्ले ते जागे भ्रश्टाचार करून मेळयल्यात असो विरोधी पक्षान भुट्टोचेर अ दवरलो. ताणीं प्रांतीक वेचणुकांकूय विरोध करून भुट्टो आड बंड उ हातूंतल्यानूच पुराय देसभर हिंसाचाराचें वातावरण पातळ्ळें. एक चार म्हयने फारपेट चालू उरिल्ल्यान खूब रक्तखेव जालो. निमाण ५ जुलय १९७७ दिसा जनरल महमद झिया-उल-हक फुडारपणाखाला लश्करान सत्ता हातांत घेतली. वेंचून आयिल्ले रद्द करून देशांत लश्करी कायदो लावन, राजकीय हालचाली, खबर रेडिओ, दूरदर्शन, सभामोर्चे, जमाव हांचेर बंदी घाली. भुट्टोचेर भ दुडवांची अफरातफर, लश्करी कायद्याचो गैरवापर, विरोधकांची राष्ट्रद्रोही अशे आरोप दवरून, ४ एप्रिल १९७९ दिसा ताका चडयलो.

ज. झिया हाका १७ ऑगस्ट १९८८ दिसा विमान अपघातां आयले उपरांत सिनेट अध्यक्ष गुलाम इशक खान हो कार्यकारी जालो आनी देशांत आणीबाणी जाहीर जाली. नोव्हेंबर १९८८ त भौशीक वेंचणुकेंत पाकिस्तान पिपल्स पार्टीक भोवमत मेळून अध्यक्ष श्री भुत्तो हांची धूव श्रीमती बेनजीर भुत्तो प्रधानमंत्री जा गुलाम ईशाक खान अध्यक्ष जालो. फुडें अध्यक्ष आनी पंतप्रधान हा मतभेद उप्राशिल्ल्यान अध्यक्ष इशक खान हाणें पंतप्रधान श्रीमती भुत्तो हिका पदच्यूत करून राष्ट्रीय संसद बरखास्त केली. उपरां वेंचणुकेंत (आठ ऑगस्ट १९९०) श्री नवाझ शरीफ हाचेकडेन पाकि पंतप्रधानपद आयलें. श्रीमती भुत्तो आनी श्री शरीफ हांचे मदो राजकीय सर्तीचो परिणाम म्हणून श्री शरीफ हांची १९९३ त उचल जाली. मोईन कुरेशी ह्या आदल्या जागतिक बँकेच्या उपाध्यक्ष मागीर कामचलाऊ प्रधानमंत्रीपद आयलें. ऑक्टोबर १९९३ त वेंचणुकेंत पाकिस्तान पिपल्स पार्टीक जैत मेळून, श्रीमती भुत्तो फावट प्रधानमंत्री जाली. थोड्याच काळांत तिका पदच्यूत कर

शरीफ पर्थून प्रधानमंत्री जालो.

यवेवस्था - देशाची राज्यवेवस्था १९७३ त आपणायल्ल्या संविधाना लता. त्या संविधाना प्रमाण पाकिस्तानच्या संसद भवनाचे नॅशनल आनी सिनेट अशे दोन वांटे केल्ले आसात. नॅशनल ॲसेंब्लींत वट्ट ांगडी आसून तातूंतले १० जागे बायलांखातीर राखीव दवरल्यात. १ ६३ वांगडी आसात. २९ मार्च १९७६ दिसा संविधानांत करून नॅशनल ॲसेंब्लींतले ६ जागे अल्पसंखेन आशिल्ल्या सलमानांक राखून दवरल्यात. पाकिस्तानांत जेन्ना जेन्ना लश्करी लागू केल्लो तेन्ना तेन्ना संविधान तात्पुरतेंच स्थगीत केल्लें पूण रद्द केलेंना. १९८६ त संविधानांत मान्य केल्ल्या बिला प्रमाण धर्मीक कायदो घट्ट केलो.

यकारभारांत सुटसुटीतपण येवंचें म्हणून इस्लामाबाद, पंजाब, प्रांत, सिंध, बलुचिस्तान आनी आदीवासी जमाती प्रदेश अशे ६ प्रांत केल्ले आसात. दर एका प्रांताचो राजकारभार गव्हर्नराचे खाला चलता. दर प्रांताची मुखार जिल्ह्यांनी आनी तालुक्यांनी ी केल्ली आसा.

ाद काश्मीराची वेगळी खाशेली ॲसेंब्ली आसून तातूंत ४२ आसात.

केस्तानांतली न्यायवेवस्था मुखेलपणान ब्रिटीश काळांतले स्थेंत कांय बदल करून उबारल्या. रावळपिंडी शारांत देशातलें न्यायालय आसा. सर्वोच्च न्यायाधीश आनी ताच्या वांगड्यांची राष्ट्राध्यक्ष करता. पाकिस्तानांतली विधीवेवस्था १८६० तली दंड संहिता, १८९९ तली फौजदारी प्रक्रिया संहिता आनी ची दिवाणी वेव्हार संहिता हांचेर आदारून आसा. पाकिस्तानी ी लग्न, घटस्फोट, वारसोहक्क हांचेविशीं परंपरीक धर्मीक कायदो . हाका लागून विधीवेवस्थेंत धर्म आनी पंथ हांचो केन्नाच विचार . बलुचिस्तान, पेशावर, सिंध आनी लाहोराक उच्च न्यायालयां

र्थिक स्थिती - पाकिस्तानाची अर्थवेवस्था मुखेलपणान शेतवडीचेर ल्ली आसा. वट्ट कामगारांतल्या सुमार ५१% कामगारांक हो काम दिता. वट्ट राष्ट्रीय उत्पादनांत शेतकी पिकावळीचो सुमार % वाटो आसा (१९९४). देशाचो ईशान्याकडचो दोंगरी भाग क्षिणेकडचो रेंवटी भाग सोडल्यार उरिल्ली जमीन पिकाळ आसून ेलम, चेनाब, रावी, सतलज ह्या न्हंयांसावन आनी तांच्या ावन ह्या पिकाळ प्रदेशाक उदक मेळटा. पावसाचें प्रमाण उणें ान शेतकी वेवसाय पुरायपणान शिंपणावळीचेर आदारिल्लो आसा. पूस, मको, ऊंस आनी तांदूळ हीं हांगाचीं मुखेल पिकां. गंव ापसाचें उत्पन्न देशाचे गरजे परस चड आशिल्ल्यान तांची व्हडा निर्यात जाता. तशेंच तांदूळ आनी साकरी संबंदानूय देशान ताय मेळयल्या. बलुचिस्तानांतल्या क्युट्टा आनी कलत प्रदेशांनी ावळ आनी खाजूर खूब पिकता. उदकांतली पिकावळ बरी आसून, स्ते धरपाखातीर आधुनिक बोटींचो वापर केल्ल्यान, नुस्ताचें दिसानदीस वाडत आसा. १९८८-८९ वर्सा दर्यांतलें उत्पन्न ७२० टन जाल्यार न्हंयांतलें उत्पन्न ९२,९५० टन आसलें. ांत वेगवेगळ्या खनिजांचे सांठे खूब आसात. फातरी कोळसो ोखणाचे सांठे साबार कडेन मेळटात. पूण ते उण्या प्रतीचे आसात. शारिध, हरनाई, बोलानखींड नगरांनी कोळशाचे सांठे जाल्यार अस्तंत पंजाब, वायव्य सरहद्द प्रांत आनी बलुचिस्तानांत लोखण मेळटा. पोटोवार मैदानांतल्या मेयाल, टूट, बालकासार, जोया मायर आनी धुलियान वाठारांनी तेलाचे सांठे सांपडल्यात. १९८८ त तेलाचें २.४ मॅ. टन उत्पन्न जाल्लें.

विद्युत्‌शक्तीच्या मळारूय देशान उंचेलो पांवडो हातासला. १९७० त उबारिल्ल्या मंगला धरणासावन आनी १९७५ त उबारिल्ल्या तारबेला धरणासावन जलविद्युत् निर्माण करपाची तजवीज केल्या. पूण पाकिस्तानाची विद्युत्‌शक्ती मुखेलपणान औश्णिक विद्युत् केंद्रांसावन तयार जाता.

हालींच्या तेंपार पाकिस्तानांत उद्देगधंद्याच्या मळार बरीच उदरगत जाल्या. वट्ट कामगारांतल्या सुमार १०% लोकांक तातूंत काम मेळटा. वट्ट राश्ट्रीय उत्पादनांत निर्मिती उद्देगांचो सुमार १७% वांटो आसा. शेतकी वेवसायाचेर आदारिल्ले साकर, कागद, खावपाचें तेल, सुती लुगट, ताग आनी खाण करपाचे कारखाने हांगा नेटान वयर सरल्यात. सलफ्युरीक ॲसीड, सोडा ॲश, कॉस्टीक सोडा आनी हेर मुळावीं उद्देगीक रसायनां तयार करप, विजेचीं उपकरणां, शिमीट आनी पोलाद हांचेय कारखाने हांगा आसात. जोतीं, चामड्याच्यो वस्तू, कंवचेच्यो वस्तू, सारें, सायकली आनी तांचे मेकळे भाग, पत्रे आनी हेर कारखाने हांगा आसात. सुती लुगट, सूत, तांदूळ, गंव, चामड्याच्यो वस्तू आनी जमखणां हांची खूब प्रमाणांत निर्यात जाता.

येरादारी आनी संचारण - येरादारीच्या मळार हांगा खूब सुदारणा जाल्ली आसा. कराची, लाहोर आनी हेर शारांनी रस्ते खूब रूंद आसात. १९८५-८६ वर्सा रस्त्याची लांबाय सुमार १०६,५८० किमी. आशिल्ली. तातूंतले सुमार ४५,६८६ किमी. लांबायेचे रस्ते सगळ्या हवामानांत उकते उरपी आसात. चिनी शिमे लागशिल्लो कोहिस्तान ते हुंजा देगणा मेरेन वचपी काराकोरम म्हामार्ग १९७८ त उक्तो जालो. सगळ्या हवामानांत उकतो उरपी आनी स्कार्द नगर आनी सिंधू देगणाक जोडपी म्हामार्गाचें काम १९८० त पुराय जालें. १९९० मेरेन पाकिस्तानांत ८,७७५ किमी. लांबायेचे रेल्वेमार्ग आशिल्ले. देशाभितरले आनी आंतरराश्ट्रीय हवाई येरादारीचेर पाकिस्तान इंटरनॅशनल ॲरलायन्स हवाई निगमाची देखरेख उरता. ह्या निगमाची १९५५ त स्थापणूक जाली. कराची विमानतळाचेर साबार आंतरराश्ट्रीय कंपन्यांकडच्यान हवाई येरादारी जाता. कराची हें देशांतलें मुखेल बंदर. कराचीचे उदेंतेक सुमार ३९ किमी. पयस मुहम्मद बिन कासीम बंदर आसा.

तारायंत्र आनी दूरध्वनी क्षेत्रांचेर सरकाराची मालकी आसून, १९९० मेरेन देशांत सुमार ८,७५,००० टेलिफोन आशिल्ले आनी १२,७३६ पोस्ट कचेऱ्यो आशिल्ल्यो. रेडिओ सेवा "पाकिस्तान ब्रॉडकास्टींग कॉर्पोरेशनां" वरवीं चलता. देशांत सुमार १६ रेडिओ केंद्रां आसात. लाहोर, कराची, पेशावर, क्यूटा आनी रावळपिंडी - इस्लामाबादेक टीव्ही केंद्रां आसात. देशांत उजवाडाक येवपी दिसाळ्यांचो आनी नेमाळ्यांचो आंकडो सुमार १,१६० इतलो आसा. तातूंतली ७६५ उर्दू, २७५ इंग्लीश आनी ७० सिंधी भाशेंतलीं आसात. देशांत उर्दू भाशेंतल्यान उजवाडाक येवपी दिसाळ्यांक आनी नेमाळ्यांक चड खप आसा

लोक आनी समाजजीण - वंशीक नदरेन पाकिस्तानी समाज हो हांगाच्या थळाव्या लोकांची आदल्या काळांत आर्य, इराणी, ग्रीसी, अरबी,

अफगाणी, तुर्की, मोगल आनी हेर वांशीक गटांकडेन भरसण जावन तयार जाल्लो आसा. बलुचिस्तानांतले बलुची आनी ब्राहुई जमाती, सिंध प्रांतांतले सिंधी, पंजाबाचे पंजाबी आनी वायव्य प्रांतांतले पठाण अशे मुखेल पारंपारीक सामाजीक गट पाकिस्तानांत आसात. देशाच्या संविधाना प्रमाण पाकिस्तान राष्ट्र इस्लाम धर्मीय. देशांतले सुमार ९७% लोक मुसलमान. तातूंतले चडशे सुनी पंथाचे आसून, शिया पंथाचे लोक खूब उण्या प्रमाणांत आसात. सिंध प्रदेशांत शिया पंथाचो प्रभाव चड आसा. ह्या पंथाखेरीज देशांत कांय प्रमाणांत अहमदिया, इस्मायली ह्या पंथाचेय अनुयायी मेळटात. पाकिस्तानी लोकांमदीं लग्न, घटस्फोट, वारसाहक्क ह्यो गजाली परंपरीक धर्मीक पद्दतीन जातात. मौलवी, मौलाना, इमाम, मुल्ला हे धर्ममुखेली आसून तांचो समाजजिणेचेर आनी राजकारणांत व्हड प्रभाव उरता.

शिक्षण - पाकिस्तानांतली शिक्षण पद्धत तीन थरांनी विभागिल्ली आसा. मुळावें शिक्षण पिरायेच्या पांचव्या वर्सासावन सुरू जाता. उपरांत माध्यमिक शिक्षणाचो तेंप सात वर्सां जाल्यार म्हाविद्यालयीन शिक्षणाचो तेंप तीन वर्सांचो आसता. देशांत २२ विद्यापिठां आसात. मिशनरी शिक्षण संस्थांखेरीज, पाकिस्तानांतल्या सगळ्या शिक्षण संस्थांचें राश्ट्रीयीकरण जाल्लें आसा. मुळावें शिक्षण फुकट आसून लेगीत हांगा साक्षरतायेचें प्रमाण फकत ३५% इतलें आसा (१९९२).

भाशा आनी साहित्य - उर्दू ही पाकिस्तानाची राश्ट्रीय भास जाल्यार इंग्लीश भाशेचो शासकीय भास म्हणून वापर जाता. वेगवेगळ्या प्रांतातले लोक वेगवेगळ्यो भासो उलयतात. बलुची लोक बलुची भास उलयतात. सिंधी लोक सिंधी, पंजाबी लोक पंजाबी, ब्राहुई लोक ब्राहुई आनी पठाण पुश्तू भास उलयतात. पाकिस्तान राश्ट्र अस्तित्वांत आयले उपरांत उर्दू भास आनी साहित्याचो विकास जावंचो म्हणून देशांत एका स्वतंत्र मंडळाची स्थापणूक केल्या. मुहंमद इकबालाचो पाकिस्तानाचो राश्ट्रीय कवी म्हणून उल्लेख जाता. शौकत थानवी, मजीद लाहोरी आनी अहमद शाह बुखारी हे विनोदकार आनी निबंदकार लेखक म्हणून प्रसिद्ध आसात. हसन अस्करी, हसन मंटो, अझीझ अहमद हांचो श्रेश्ठ कादंबरीकारांमदीं आसपाव जाता. काव्यगायनाच्यो वाचनाच्यो (मुशाहिरे) कार्यावळी देशांत चड लोकप्रिय आसात. हाजीफ जालंधरीन बरयल्लें 'शाहनामा - ई - इस्लाम' हें म्हाकाव्य आसून, तें साबार खंडांनी विभागिल्लें आसा. पुश्तू साहित्याची वाड जावंची म्हणून पेशावर नगरांत पुश्तू अकादमीची स्थापणूक केल्या आनी सिंधी साहित्याची उदरगत जावंची म्हणून लतीफाबाद शारांत सिंधी उदबी मंडळाची स्थापणूक केल्या.

कलाकुसर - प्राचीन सिंधु संस्कृतायेचें दर्शन दिवपी मोहें-जो-दाडो आनी हडप्पा ह्या खणून काडिल्ल्या नगरांचो पाकिस्तानांत आस्पाव जाता. पाकिस्तानांतल्या इस्लामी वास्तूंभितर इराणी मूळघटकांचें व्हडपण दिश्टी पडटा. लाहोराचो किल्लो, मशिदी आनी कबरी ह्यो मोगल शैलीचेर उबारिल्ल्यो आसात. पाकिस्तानाच्या नॅशनल म्युझीयमांत सिंधू संस्कृतायेंतले पुरातन अवशेश, बौध्द मुर्तीशिल्पां आनी मोगल तेंपावयल्ल्यो इस्लामी कलावस्तू पळोवपाक मेळटात. लाहोर शारांत आशिल्ल्या सॅंट्रल म्युझीयमांतूय वेगवेगळ्यो प्राचिन आनी मध्ययुगीन कलावस्तू पळोवपाक मेळटात. पाकिस्तानी लोकांक चित्रकलेची आनी मुर्तीकलेची खूब आवड आसा. अब्दूल रहमान चुगताई हो हालींच्या तेंपावयलो प्रसिद्ध कवी. पाकिस्तानी लोकांक संगिताचीय आवड आसा. हिंदुस्थानी संगिताचेर आदारिल्ले गझल आनी कव्वाली हे सुगम संगिताचे प्रकार चड लो[illegible] आसात. गांवगिऱ्या वाठारांनी लोकसंगीत, लोकगीत तशेंच मुरली [illegible] धोलक्यांच्या तालाचेर जावपी नाच पळोवपाक मेळटात. पंजाब प्रां[illegible] कांय वाठारांनी लग्न सुवाळ्याक बायलां लुड्डी आनी घुमारा हे[illegible] करतात. धातूकाम, लांकडी शिल्प, हस्तीदंत शिल्प, विणकाम [illegible] भरतकामांत पाकिस्तानी कारागिरांची कुशळटाय पळोवपाक मेळटा. [illegible] आनी हॉकी हे देशांतले लोकांरूचीचे खेळ आसून, देशान ह्या [illegible] आंतरराश्ट्रीय नामना मेळयल्या. टॅनीस आनी सॉकेट खेळूय लोकप्रिय आसात.

म्हत्वाचीं थळां - कराची, लाहोर, ल्यालपूर, हैदराबाद, रावळ[illegible] इस्लामाबाद हीं देशांतलीं मुखेल शारां. कराची हें देशांतले स[illegible] व्हड शार. तें वेपारी आनी येरादारीचें केंद्र. लाहोर शार देशाचें [illegible] आनी सांस्कृतीक केंद्र. मुलतान शार इतिहासीक वास्तू, चीनी मा[illegible] वस्तू, कवचेचें सामान, नळे, एनामॅलाच्यो वस्तू आनी उंटाच [illegible] केश्ल्या नक्षी कामाखातीर प्रसिद्ध आसा.

- श्री. माणिकराव गा[illegible]

- को. वि.

पाखो-१ : दर वर्सा पावसाच्या सुमाराक फुलझाडांच्या [illegible] दिसपी वेगवेगळ्या रंगांचो आनी पाखांचेर तरेकवार नक्षी आशिल्[illegible] ह्या फुलावयल्यान त्या फुलाचेर मेकळेपणान उडटना ते आम[illegible] रंगीत आनी ओडलायणीं पांखां हें तांचें खाशेलपण. हे जीव [illegible] गणांतले. ह्याच गणांत पिसोळ्यांचोय आस्पाव जाता.

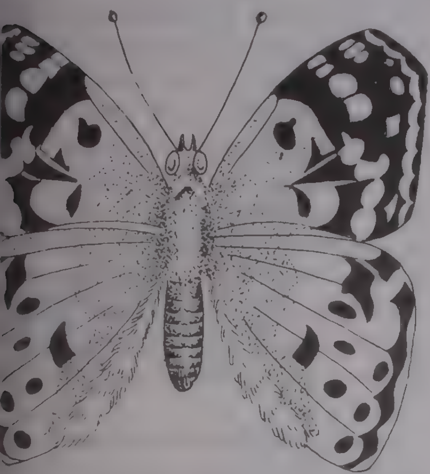
लेपिडॉप्टॅरा हो जिवांचो एक व्हड गण. पुर्विल्ल्या शास्त्रज्ञ[illegible] गणांची दोन उपगणांनी विभागणी केली. तातूंतलो ऱ्होपॅलोसेर[illegible] उपगण आनी हेटेरोसेरा हो दुसरो. ऱ्होपॅलोसेरांत पाखे आनी [illegible] पिसोळ्यांचो आस्पाव जाता. ते उपरांत भायल्या आकाराचेर, [illegible] रचनेंतले फरक विचारांत घेवन, पांखांचे रचणुकेचेर वी आ[illegible] वर्गीकरणां केलीं. हाचेप्रमाण लेपिडॉप्टराचे झ्युग्लॉप्टॅरा मोनोट्र[illegible] आनी डायट्रायसीया अशे तीन उपगण जातात. सर्वसादारणप[illegible] तिनूय उपगणांनी मेळून १७ अधिकुलांनी पिसोळ्यांची विभागणी[illegible] हेस्पेरिआयडीया ह्या अधिकुलांत 'स्किपर्स' ह्या पाख्या कडेन [illegible] संबंद आसपी जिवाचो जाल्यार पॅपिलिओनॉयडीया ह्या अधिकुलांत [illegible] आस्पाव जाता.

पाखे दिसाचे भोंवतात आनी रातचे विसव घेतात. पिसो[illegible] रातचीं भोंवतात आनी दिसाचीं विसव घेतात. तीं आपल्यो शृंगिका ([illegible] लांब स्पर्शेंद्रीय) तोंडाफुडें धरिनात. पूण पाखे आपल्यो शृंगिका तोंडाफुडें धरतात. पाखे फुलांचेर बसले म्हणजे तांचीं चार[illegible] एकाक एक जोडून फाटीचेर सरळ उबीं रावतात. पिसोळीं जे[illegible] बसतात तेन्ना तांचीं पांखां एकमेकांक जोडनात. तीं तशींच पा[illegible] उरतात आनी ताका लागून तांचें शरीर धांपून उरता. पा[illegible] आसतात. पूण पिसोळ्यांचें शरीर जड आशिल्ल्या कारणान तांच्यो [illegible] बेगीन जायनात.

पाख्याचें शरीर लांबट आसता आनी ताचे तकली, छाती [illegible] अशे तीन भाग जातात. तकली ल्हान आनी वाटकुळी आसता. [illegible]

ट्यांनी दोन व्हडले, बहिर्गोल, संयुक्त अशे दोळे आसतात. दर संयुक्त दोळ्यांत जायत्यो बाजू आशिल्ले दोळे आसतात. संयुक्त दोळ्या जाग्यांत दोन सादे दोळे आनी दोन शृंगिका आसतात. लांबट आसतात आनी तोंकाकडेन मातश्यो दाट आसतात. सकयले वटेन सोंड आसता.

ाचे हड्डें तीन खंडांचें आसून घट्ट आसता. पयलो आनी तिसरो तरमानान ल्हान आसता आनी दुसरो खंड पयल्या आनी तिसऱ्या व्हड आसता. हड्ड्यावयल्या दर एका खंडाचेर पांयांची एक सता. सगळ्या पांयांची लांबाय आनी रचणूक चड करून सारकी पूण निंफॅलिनी ह्या उपकुळांतल्या पाख्यांच्या पांयांची पयली बायेन बरीच उणी आसता म्हणून तांकां सारकें चलपाक येना.

हड्ड्याच्या दुसऱ्या आनी तिसऱ्या खंडांचेर पांखांच्यो दोन आसतात. पांखां व्हड, रंगीत आनी खवळांनी धांपिल्लीं आसतात. पोकळ, बारीक पोतये भाशेन आसतात आनी हे पोकळेंत रंगीत कण भरिल्ले आसतात. तशेंच, कांय रंगीत कण खवळांनी टेन चिकटिल्ले आसतात. ह्या खवळांतल्या रंगीत कणांक लागुनूच रंगीत दिसतात. तशेंच तांच्या पांखांचेर जायत्या उब्या आनी ओळींचें जाळें तयार जाल्लें आसता. पाख्यांचें शरीर हलकें, आनी व्हड आशिल्ल्या कारणान ते खूब वेळमेरेन हवेंत सारके वतात. हे वटेनच्यान तेवटेन वतना ते केन्नाच एके ओळीत सकल-वयर अशे वांकडे तिकडे ते उडत रावतात. तांच्या अशा उडपाक लागून जीव खावपी सवण्यांक आनी पाखे जमोवपाचो ल्यांच्या हाताक चड करून ते लागनात.

ाच्या पोटाचे धा खंड आसतात. पयलो खंड खूब ल्हान आसता. आठवो हे खंड सामान्य आसतात. णववो आनी धावो हे दोन ...नाच्या कामाखातीर मातशे बदलिल्ले आसतात. पाख्याच्या भितरल्या रचणुकेंत पचन तंत्र, तंत्रिका तंत्र, परिवहन तंत्र, आनी श्वसन तंत्राचो आसपाव जाता.

ाच्या अदमासाक जायते पाखे दिसतात. ह्याच वेळार नर मादयेचो ...नी मादी झाडांच्या पानांचेर तांतयां घालता. तांतयांतल्यान ... डींभांक तांचे खाण मेळोवपाक त्रास पडचेनात अशा जाग्याचेर पाखे आपलीं तांतयां घालतात. कांय जातींच्यो मादयो आपलीं तांतयां झाडांच्या पानांचे सकयले वटेन चिकटावन दवरतात. हाका लागून वाऱ्यान जावं पावसान तीं पानावयल्यान हुबून जावं धुवन वचनात. जीं पानां डींभ खातात त्याच पानांचेर मादी आपलीं तांतयां घालता. कांय जातींच्यो मादयो आपलीं तांतयां झुडपांचेरूय घालतात.

मादी तिच्या आयुश्यांत १०० ते ५०० तांतयां घालता. तांतयांचो रंग धवो, हळदुवसार जावं फिकट आसता. तांचो आकार वाटकुळो, चेपटो जावं अर्दवाटकुळाकार आसता. तांतयांच्या कट्ट्याचेर एके तरेची नक्षी आसता. कांय पाख्यांचीं तांतयां १ ते २ दिसांनी फुट्टात जाल्यार कांय पाख्यांचीं १० ते ३० दिसांनी फुटून तातूंतल्यान डींभ भायर सरतात. ही दुसरी जिवनावस्था. हो डींभ तांतयांवयलें कट्टें आपल्या तोंडान खाता आनी मागीर झाडांचीं पानां खावपाक सुरवात करता.

डींभाचें शरीर खूब मोव आसता. ताच्या शरिराचे १४ खंड आसतात. शरिराचे तकली, हड्डें आनी पोट अशे तीन भाग जातात. डींभाचें तोंड पयल्या खंडाचेर आसून गुद्द्वार निमाण्या खंडाचेर आसता. तकली घट्ट आसता आनी तिचेर एक मोटवी तीन भागांची श्रृंगिकांची जोडी आसता. तकलेच्या दोनूय वटांनी दर एक मेळून स सादे दोळे आसतात. डींभाच्या तोंडाच्या दोनूय वटांचेर घट्ट-तीक्ष्ण अशे जबडे आसतात. हांच्याच आदारान डींभ पानांचे बारीक कुडके करून खातात. हड्ड्याच्या दर एका खंडाचेर सकयले वटेन पांयांची एक जोडी आसता. दर एका पांयांक एक नाखूट आसता. पोट १० खंडांचें आसता. वयले वयर पळयल्यार फकत णवूच खंड मेजपाक येतात. निमाणो खंड संयुक्त आसता. पोटाचेर चलपाच्या कामाक मदत करपी मासाळ वाडींच्यो पांच जोडयो आसतात. हांकां पूर्वपाद म्हण्टात. ह्या पादांचो निमाणो भाग रूंद आनी वाटकुळो आसता आनी ताका आंकडे आसतात. हे पाद फकत डिंभाचे अवस्थेंतूच आसतात. त्या पादांचेर डिंभाक आपलो तोल सांबाळप सोंपे जाता.

कांय डिंभाच्या शरिराचेर सामके बारीक, मोटवे आनी विस्कळ केंस आसतात. थोड्यांचेर केंस मात्तूय आसनात. तांचो रंग वेगवेगळो गाड आनी ओडलायणो आसता. पूण थोड्यांचो रंग फिको आसता.

डिंभाचें मुखेल अन्न म्हणजे झाडाचीं पानां. पूण थोडे डिंभ फळां आनी पानांचे देंठ खातात आनी पानां आनी खोडां पोखरतात. डिंभ चार खेपे कात उडयतात. दर खेपे कात उडयतकच ताचो रंग बदलता आनी शरीराचीय वाड जाता. ही अवस्था ३ ते ८ सप्तकांची आसता. हे उपरांत डिंभाचें कोशांत रुपांतर जाता.

डिंभाचें कोशांत रुपांतर जावंचे पयलीं वाड जाल्लो डींभ अन्न खावप बंद करून कोशावस्थेंत रावपाखातीर योग्य जागो सोदता. असो जागो मेळ्ळे उपरांत डींभ आपलें अन्ननलिकेंतलें अन्न भायर उडयता आनी ती रिकामी करता. कोश जावपाच्या सुमाराक डींभ एकाच जाग्यार सुस्त पडून रावता. ताचे कातीचो रंग गाड जाता. शरीर आंवळून फुगरें जाता. पोरणे कातीसकयल नवी कात तयार जाता आनी पोरणे कातीपसून नवी कात सुटावी जाता. थोड्या वेळान डिंभाचें कोशांत रूपांतर जाता. हे कोश चड करून पानांक चिकटल्ले आसतात. स्वॅलोटेल जावं व्हायटस ह्या पाख्यांचे कोश पोटाच्या खंडाच्या निमाण्या भागावरवीं पानांक चिकटायल्ले आसतात. अशा कोशांची तकली वयले वटेन आसता इरिसिनीडस, टॉरटायझ शॅल आनी फ्रिटीलॅरी ह्या पाख्यांचे कोश हुमकळटात आनी ते फकत निमाण्या पोटाच्या खंडाच्या आदारान पानांक

चिकटल्ले आसतात. ब्ल्यू आनी कॉपर ह्या पाख्यांचे कोश सगळ्या आंगांनी पानांचेर चिकटून रावतात. तांच्या सगळ्या आंगाचेर रेशमी धाग्यांचें एक जाळेंच तयार जाल्लें आसता. हाका लागून तांकां योग्य ती राखण मेळटा.

कांय कोश पातळ कवचान धांपिल्ले आसतात. हें कवच पातळ आशिल्ल्यान कोशाची दर दिसा जावपी वाड भायल्यान दिसता. कोशावस्थेंत ताच्या शरीराची कांयच हालचाल जायना आनी तो अन्नय खायना. ही अवस्था सुमार ३ ते ४ सप्तकां उरता. हे मुदती उपरांत कोशावयलें पातळ आवरण फुटून पूर्ण वाड जाल्लो पाखो भायर पडटा आनी फुलांतलें म्होंव खावपाक लागता.

अशे तरेन पाख्यांच्या जीवनक्रमांत तांतीं, डींभ, कोश आनी पूर्ण (प्रौढ) कीड अशो चार अवस्था आसतात. दर एके अवस्थेची काळमर्यादा वातावरणांतलें तापमान, सूर्यप्रकाश हांचेर आदारून आसता. शिंया दिसांनी ती दीर्घकालीन आसता जाल्यार गिमाच्या दिसांनी थोड्या वेळाची आसता. कांय पाख्यांच्यो एका वर्सांत २ ते ३ पिळग्यो जातात जाल्यार कांय पाख्यांची एकूच पिळगी तयार जाता.

कांय जातींचे पाखे तोळां भाशेन एका जाग्यावयल्यान दुसऱ्या जाग्यार जाल्यार केन्ना केन्नाय एका देशांतल्यान दुसऱ्या देशांत स्थलांतर करतात. अशीं स्थलांतरां चड करून थरावीक दिसांनी दक्षिणेकडच्यान उत्तरेकडेन करतात. पाखे आपल्या जिवितांत एक जावं दोन खेपे स्थलांतरां करतात. स्थलांतर करचे पयलीं हजारांनी पाखे एकठांय जमून हवेंत उडपाक लागतात. हे पाखे हवेंत जायतो वेळ उडत रावतात आनी दोंगर, न्हंयो, दर्या सारकिल्यो आडखळी सहज पार करतात. हरशीं पाखे चड उंचायेवयल्यान उडनात. हाका लागून तांचीं पांखां पानांक जावं तणांक लागून मोडटात. पूण स्थलांतरा वेळार ते खूब उंचायेवयल्यान उडटात आनी तांच्या पांखांक कांयच दुखापत जायनासतना ते बरे भाशेन प्रवास करपाक शकतात. भारतांत पिरीडी ह्या कुळांतले कॅटोप्सिला आनी पिरीस ह्या वंशांचे पाखे आनी निंफॅलिडी ह्या कुळांतले डनायस आनी व्हॅनेसा ह्या वंशांचे पाखे नेमान हिमालयांतल्या थंड प्रदेशाकडेन स्थलांतर करतात अशें समजलां. थंय वतकच शिंयाक लागून शेंकड्यांनी पाखे मरतात आनी उरिल्ले मात परत येतना एक-एकले येतात. पूण हीं स्थलांतरां ते कित्या खातीर करतात म्हणपाचीं कारणां आजूनमेरेन शास्त्रज्ञांक निश्चीतपणान खबर नात.

पाख्यांक हवेंतलें थरावीक तापमान मानवता. जेन्ना तापमान सामकें सकल देंवता आनी हवा थंड जाता अशा वेळार पाखे जावं तांची खंयचीय जीवनावस्था दीर्घकाळ तिगता. हे स्थितीक शीत निश्क्रीयता अशें म्हण्टात. शिंयाच्या तेंपार तांतीं, डींभ, कोश जावं पाखे हांची जी अवस्था आसता ती दीर्घकाळ तिगता. ह्या वेळाचेर ते अन्न खायनात. श्वसनाची क्रिया सामकी मंद चलता. हालचाल अजिबात नासता आनी शरिरांतल्यो सगळ्यो क्रिया खूब मंद चलतात. सॅटिरिडी ह्या कुळांतल्या पाख्यांचे डींभ शिंया दिसांनी झाडावयल्यान सकयल देंवतात आनी मुळाकडेन सुप्तावस्थेंत पडून रावतात. जायते डींभ आपलेच लाळेन पानांमदीं एक ल्हानसो घोंटेर तयार करून तातूंत रावतात. तशेंच ते पानांचेरूय सुप्तावस्थेंत पडून रावतात. अशा वेळार उकतशेर आशिल्ल्या कारणान दुस्माना पसून तांकां खास अशी काळजी घेवंची पडटा. हे खातीर डींभ लाळेन पानाची एक नळी कशी करता आनी तातूंत लिपून बसता. जायते खेपे अशीं पानां जमनीर झडून पडटात आनी डींभूय जमनीर पडून मरपाचो भंय आसता. हेखातीर डींभ लाळेनूच पानांचो देंठ झाडाक चिक दवरतात. अशा पानांक इंग्लिशींत 'हायबर्नक्युलम' अशें म्हण्टात

कांय खेपे तांतयां जावं कोशूय सुप्तावस्थेंत वतात. अशा वेळार प्रतिकारशक्ती खूब वाडिल्ली आसता. तीं जरी उदकांत बुडली तांचेर कितलेंय विखारी द्रव्य फाफुडलें तरीय तीं मरनात. व्हॅनेसि कुळांतले पाखे आपली सुप्तावस्था चड करून गुदांव, पडकीं जावं घरां अशा जाग्यांनी लिपून बसून काडटात.

गिमाच्या दिसांनी जेन्ना हवेंतली गरमी वाडटा तेन्ना चड पाखे जावं तांची खंयचीय जीवनावस्ता एके प्रकारचे सुप्तावस्थेंत स्थितीक ग्रीष्मनिश्क्रीयता अशें म्हण्टात. ही स्थिती गि सुप्तावस्थेसारकीच आसता.

पाखे जावं तांच्यो हेर जीवनवस्था सामक्योच नाजूक आ सवणीं, शेड्डे जावं मासाहारी किडी आनी कोळी हे तांचे मुखेल दुस्मानापसून आपली राखण करपाखातीर डिंभांक जावं पाख्यांक अवयव आसतात. सवणीं जावं शेड्डे हांची नदर सामकी तीक्ष्ण हाका लागून तांकां तांतयां, डींभ, कोश जावं पाखे सोंपेपणी म शकतात. हाका लागून आपली राखण करपाखातीर ह्या जीवनाव रंग आनी आकार भोंवतणचे परिस्थितीकडेन एकरूप जावपी हाका मायावरण म्हण्टात. मासाहारी किडी जावं कोळी हांचे तितली तीक्ष्ण आसना. अशा दुस्मानांपसून राखण मेळोवपा मायावरण उपेगी पडना. अशावेळार शरीरावयले विखारी केंस, येवपी घाणयारो वास, शरीराचें पचकेपण हांकां लागून तांची जाता. केन्ना केन्नाय आपली राखण करपाखातीर हेर सुरक्षीत पा नक्कलूय ते करतात.

पाख्यांच्या जीवनक्रमांतली डींभावस्था ही मनशाक त्रासदायक पुर्णावस्था ही उपेगी आसता. पाखे ज्या झाडाचेर तांतयां घालत झाडाचीं पानां हे डींभ अधाशीपणान खातात. डींभ आपल्या व कितल्यातरी पटींनी चड वजनाचें अन्न खातात. पचूंक नाशिल्ले विश्ठेच्या रुपान भायर उडयतात. लेपिडॉप्टॅरा ह्या गणांतल्या किडींच्यो डिंभावस्था खूब त्रासदायक आसून त्यो तृणधान्यां, फु फळझाडां, तण, सांठयल्लें अन्न, कपडे हांची खूब नाशाडी करता अशे उपद्रवी डींभ चडशे पिसोळीं ह्या किडींचेच आसतात.

डींभांक मारपाखातीर गॅमेक्झिन, एंड्रिन, लिंडेन, डीडीटी सा वखदांचो वापर करूं येता. ह्या वखदांचो फवारो पानांचेर मारत पानां डींभ खातात आनी विखारी द्रव्यां आंगाक लागून जावं पा पोटांत वचून ते मरतात.

पाखे ही अवस्था उपेगी. कारण ह्यो किडी फुलांक कांयच करीनासतना फुलांतलें म्होंव खातात आनी ह्या वेळार तांच्या फुलांतले परागकण दसतात. पाखे जेन्ना एका फुलावयल्या खावपाक म्हणून दुसऱ्या फुलाचेर वचून बसतात तेन्ना हे पराग फुलांतल्या किंजल्काचेर पडटात आनी फळधारणा जाता.

पाख्यांच्या ओडलायण्या रंगीत पाखांक लागून आनी हे र मेल्यारूय तशेच उरतात देखून तांकां एकठांय करपाचो छंद खूब आसता. पाख्यांच्या पांखांवयलें तरेकवार नक्षीकाम कापडधंद्यांतल्या कपड्यांचेर वेगवेगळ्या रंगांची आनी आकृतींची छापणावळ करा नमुनो म्हणून उपेगी पडटात. पापुआ न्यू गिनींतल्या पांचशांप

व्हड प्रमाणाचेर पाखे पोसतात. मागीर तांकां धरतात आनी
ज्ञानीक, संग्रहालयां, खाजगी संग्राहक हांकां विकतात. चड
ंची पाखां प्लास्टिकांत बसयतात आनी सोबेच्यो वस्तू करपाखातीर
त. पाखे पोसपाची ही पद्दत ना जावपी पाख्यांचें संरक्षण
तिरूय उपेगी पडूं येता.

- कों. वि. सं. मं.

-२ (वागोळें) : शास्त्रीय नांव कोलंबा लिव्हिया. कोलंबीया
त पाख्यांचो आस्पाव जाता. भूमध्य दर्या भोंवतणचे देश, ग्रेट
फ्रिका, पॅलेस्टायन, तुर्कस्तान, भारत, श्रीलंका आनी ब्रह्मदेशांत
ाटात. रानटी पाखे खडपांच्या खांचींनी सांपडटात. थोडेभोव
ले पाखे मोडक्या घरांनी, देवळां, बांयो, किल्ले ह्या सुवातांनी
त.

कावळ्यापरस ल्हान आसता. पुराय शरीराचो रंग निळसर
नेच्या वयल्या भागांत पाचव्या रंगाचो चकचक दिश्टी पडटा.
खांचेर दोन आनी शेंपडेच्या तोंकाकडेन एक अशे आडवे काळे
तात. नर आनी मादी दिसपाक सारकींच आसतात. पाख्यांची
ड भिरीं आसतात.

ज्या सारकोच पाखोय रानांतल्यान मनशाच्या आलाशिन्याक
ला. पूण तो मनशाक त्रास मात दिना. गांवगिन्या वाठारांनी
ानीय पाखे दिश्टी पडटात. पाखे पेरां, चिकू हीं फळां तशेंच
तरात्रें धान्य खातात. शेतांत वचून वा हेरकडल्यान ते धान्य
ते वेशिल्ले आसतना गुटूर-गूं, गुटूर-गूं असो आवाज काडटात.
ड्ना मोठो आवाज करता पूण तो आवाज 'अल्ट्रा सॉनीक'
न आयकूंक येना. नर आनी मादी सदांच एकमेकांच्या लागसार
खूबदां नर पाखो मान फुगोवन, शेंपडी पातळावन घूं घूं असो
काडीत मादये भोंवतणीं नाचता. दोगांय तोंचींनी एकामेकांची

पांखां नितळ करतना दिसतात. पाखे आपलो घोंटेर खडपांनी वा
दोंगुल्ल्यांच्या खांचींनी वा जे सुवातांचो वत, वारो, पावस हांचेपसून
सुरक्षित उरूंक शकता अशा सुवातांचेर थोडयो बडयो, तिरत्यो वा पाखां
लावन खोल असो घोंटेर तयार करतात. गांवांतले पाखे वण्टीचीं कुरकुटां,
घरांतल्या खांचींनी घोंटेर बांदतात. मादी दर खेपेक २ धवीं तांतयां
घालता. तांतयां फुटून पिलां भायर पडपाक १५-१६ दीस लागतात.

- कों. वि. सं. मं.

पागी : एक जात. कारवार जिल्ह्यांत काळी न्हंयेचे देगेर ह्या लोकांची
वसती आसता. ही जात अल्पसंख्य आसा. नुस्तें धरप म्हळ्यार कोंकणींत
पागप ताचेवयल्यान तांचें नांव पागी वा पागे अशें पडलें. हे लोक मूळचे
गोंयांतले आसून नुस्तें मारप होच तांचो पिळग्यान पिळगी चलत आयिल्लो
धंदो. हालीं ते शेती करप, व्हडीं चलोवप हे सारकेय वेवसाय करतात.
गोंयांतलीं मल्लिकार्जून, गुरूपरदेशी आनी महामाया हीं तांचीं कुळदैवतां.
कद्रा ह्या गांवांत तांचे महामाया देवीचें देवूळ आसा. दरवर्सा ते तिचे
यात्रेक वतात. कांय प्रसंगां वेळार ते देवीक कोंबी, बोकडी हांचो बळी
दितात. कर्नाटकी ब्राह्मण तांचें पुरयतपण चलयतात.

- कों. वि. सं. मं.

पागे, राघो राम : गोंयचो शिंद्यांच्या लश्करांतलो एक सरदार.
ताचें मूळ आडनांव राजाध्यक्ष. ताचें घराणें मूळ कुठ्ठाळचें, पूण धर्मांतराच्या
काळांत ते आरोंदें गावांत वचून रावले. ताचो बापूय राम शेणवी राजाध्यक्ष
मराठ्यांचे सेवेंत आसून रांगणा किल्ल्याचो किल्लेदार आशिल्लो. राघो राम
व्हड जातकच सातान्याक वचून नारो मंत्र्याक मेळ्ळो. ताणें ताका सादी
नोकरी दिली. फुडें पेशवे पुण्यांत वतकच ताका पागेचो अधिकारी नेमलो.
देखून ताचें आडनांव पागे जालें. फुडें रामचंद्र मल्हारचे सांगणेन शिंद्याच्या
लश्करांत ताची नेमणूक जाली. नागोरच्या घेरावांत आनी दत्ताजी शिंद्याच्या
वेळार कुंजपुराच्या झुजांत ताणें बरोच पराक्रम गाजयल्लो.

- कों. वि. सं. मं.

पाचगणी : महाराष्ट्र राज्याच्या सातारा जिल्ह्यांतलें थंड हवेचें थळ.
वाई-महाबळेश्वर रस्त्याचेर वाईसावन अस्तंतेक १२ किमी. अंतराचेर
सह्याद्रिच्या उदेंत-अस्तंत सोंडयेच्या वातविमुख देंवतेचेर हें शार वसलां.
हांगाची भुंयेची रचणुक ज्वालामुखी प्रकारची आसून जमीन चडशी
लोखणान भरशिल्ली तांबडी आसा. ह्या वाठाराची उंचाय १३३५ मी.
हांगाचें चडांत चड तापमान ३१.१° सॅ. आनी उण्यांत उणें १६° सॅ.
इतलें आसता. पावस सरासरी १८०.६ सेंमी. आसता. ह्या वाठारांत
मदीं आशिल्ल्या सपाट दोंगराक लागून (टेबललँड) उदेंतेकडल्या वान्यापसून
ह्या वाठाराची राखण जाता. १८६२ सावन ब्रिटिशांनी हांगा आपली
वसणूक केली आनी तेन्नाच्यान ह्या शाराची उदरगत जायत गेली
१९१० सावन शाराची वेवस्था नगरपालिका पळयता.

तरेकवार फूलझाडां, पाचवीचार सृश्ट, थंड आनी बरें हवामान हीं
हांगासल्लीं खाशेलपणां. क्षयपिडीतांखातीर आशिल्लें 'बेल ॲर रुग्णालय'
आनी हेर सात आरोग्यधामांची हांगा नामना आसा. हांगा वेगवेगळ्या
प्रकारच्यो बागो आसून तातूंत विलायती आनी हेर वनस्पत, इंग्लीश

बटाटां, काफी हांची लागवड करतात. तशेंच ब्लॅक बॅरी, विलायती मेथी, स्वीट हेलिओट्रोप, स्ट्रॉबॅरी हांचेंय उत्पादन जाता. निलगिरी, सुरू, सिल्वर ओक, जामळ आनी रान गुलाबाची झाडां हांगा आसात. शेतीभायर कातडी उद्देग, पर्यटकांखातीर हॉटेलां, मुरांबे, खवो, म्हांव आदी उद्देग हांगा चलतात.

टेबल लँड, सिडनी पॉयंट, कांगा पॉयंट, कच्छबावडी पॉयंट, दांडेघर हांगाचें केदारेश्वर, मॉरल रीआर्मामँट सँटर (एम. आर. ए), 'डॅव्हिल्स किचन' आदी पळोवपासारकीं थळां हांगा आसात. पाचगणीचे उदेंत-आग्नेयेक ६.५ किमी. अंतराचेर 'राजपुरी' नांवाची व्होंवरी आसून तातूंत कार्तिक स्वामीचें सुंदर देवूळ आसा. उत्तरे वटेन कृष्णा न्हंयेच्या देगणांत आशिल्लें धोम धरण न्हंयेचे देगेवयलीं ल्हान खेडीं, भौशीक उद्यानां, क्लब आनी नाटकघरां पळोवपासारकीं आसात. हांगाच्या सैमीक वातावरणाक लागून हांगा चलचित्र निर्माते चित्रीकरणाखातीर येतात.

विद्यानिकेतनाचे धर्तेचेर इंग्लीश माध्यमांतल्यान शिक्षण दिवपी संजीवन, अंजुमन-इ-इस्लाम, सेंट पीटर्स, किमिन्स, बाथा आदी इकरा निवासी विद्यालयां हांगा आसात. तशेंच महात्मा फुले विद्यालय आनी संजीवन हीं मराठी माध्यमांतल्यान शिक्षण दितात. हांगा दर वर्सा माघ म्हयन्यांत घाटजाई हे गिरीदेवतेची जात्रा भरता.

- कों. वि. सं. मं.

पाचू : एक खनीज. वैदूर्याचो मध्यम ते गाड पाचव्या रंगाचो प्रकार. हें स्फटीक षट्कोनी आनी कठीण आसता. तशेंच हें खूब उण्या प्रमाणांत मेळिल्ल्यान हिऱ्याभाशेन मोलादीक आसा. हातूंत उण्या प्रमाणांत क्रोमियम ऑक्सायड आसता आनी ताकाच लागून ताका रंग आयिल्लो आसता. पूण चड तापयल्यार हाचो रंग वता. पाचूचेर आम्लाचो कसलोच परिणाम जायना पूण घांशीत जाल्यार तो विद्युत्भारीत जाता.

पाचू चड करून अभ्रकी सुभाजांत आनी स्फटिकी चुनखडकांनी तशेंच केन्ना केन्नाय पेग्मटायटांत मेळटा. हाका पाच, गरूडपाच आनी मरकत अशींय नांवां आसात. गरूडोध्दार, कीडउढी, बासवती, मूगउनी आनी धूलिमराई अशो पाचूच्यो पांच जाती मानल्यात.

पाचू हें नवरत्नांतलें एक महारत्न. बरे प्रतीचो पाचू तणाभाशेन पाचव्या रंगाचो आसता. ह्या पाचव्या रंगांत भांगराची सया आसल्यार तें रत्न बरे प्रतीचें मानतात. पाचूचें तेज सामकें कोमल आशिल्ल्यान ताका चड चकचकसाण आसता. एकाच रंगाचो आनी उदकाळ पाचू तळव्याचेर दवरून बारीक नदरेन पळयल्यार, तातूंतल्यान बारीक कीर्ण भायर पडून तळवो पाचवो दिसता. असलो पाचू उदकांत भरिल्ल्या कंवचेच्या आयदनांत दवरल्यार उदकाचो रंग लेगीत पाचवो दिसता. विंगड विंगड अलंकारांनी चड करून मुदयो करपाक पाचूचो उपेग करतात. पाचू हें बुधाचें प्रिय रत्न मानलां. पाचूच्यो देवमुर्तीय घडयतात.

आंगाचेर पाचू धारण केल्यार घुंवळ येवप, अतिसार जावप ह्यो पिडा बऱ्यो जातात असो समज आसा. नवेंच गुरवार बायलेन पाचू आंगाचेर घातल्यार ती बरे भाशेन बाळंत जाता आनी भुतांखेतां तिचेलागीं येनात अशेंय मानतात. पाचवो रंग शितळ, थंड आनी दोळ्यांक बरो आशिल्ल्यान पाचूचीं ओक्लांय करतात. पुर्विल्ल्या काळासावन पाचू हें रत्न म्हूणन वापरांत आसून इजिप्तांत तें इ. स. पयलीं १६५० वर्सासावन काडटात. क्लिओपात्रा राणी इजिप्तांतलो पाचू वापरताली असो उल्लेख आ दक्षिण अमेरिकेंतले इंका लोक पाचू वापरताले. राजा निरो पाचूचें वापरतालो असो उल्लेख मेळटा.

पाचू बुधाचें तशेंच मे म्हयन्याचें रत्न मानलां. रोमन कॅथलिक इग पोपान पाचूची मुदी घालची अशी परंपरा आसा. पेरू देशांत प प्रार्थना करतात.

इ. स. १९३५ वर्सासावन पाचू कृत्रीम रितीन तयार करता खऱ्या सैमीक पाचू भाशेनूच दिसता.

कोलंबिया, रशिया, दक्षिण आफ्रिका, ब्राझील, पेरू, माला ऑस्ट्रिया या प्रदेशांनी पाचू मेळटा. भारतांत कालीगुमान, मेवाड, ह्या सुवातांनी मेळटा.

- को वि

पाटणा : पुर्विल्लें नांव पाटलिपुत्र. आर्विल्लें पाटणा हे भारत बिहार राज्याचे राजधानीचें शार आसून तें गंगा आनी गंडक संगमाचेर वशिल्लें आसा. लोकसंख्या ३६,२३,२२५ (१९९१) ३,२०२.२ चौ. किमी. ह्या नगरांत पोरणी आनी नवी वसती, पा वसणूक आनी फूलवारी हांचो आस्पाव जाता. गंगेक येवपा लागून इतिहास काळांत पाटण्याची सुवात परत परत बदलत हुंवाराचो धोको हें पाटण्याचें सैमीक दुबळेपण.

भात, गंव, तीळ, सांसवां तशेंच ऊंस, मको, बार्ली हांची पि हांगा व्हडा प्रमाणांत जाता. पाटणा हें म्हत्वाचें विपणन केंद्र. सरासरी पावस १११ सेंमी. इतलो पडटा. हातमाग कापड, कंवच तांब्याची आनी चीनी मातयेची आयदनां, गालीचे, कांकणां, पा तंबाखू, सिगरेटी आनी खेळणीं हे हांगाचे मुखेल उद्देग आसात कितलींशींच कार्यालयां, वैजकी, अभियांत्रिकी आदी म्हाविद्यालय १९१७ त स्थापन जाल्लें पाटणा विद्यापीठ आसा. काशीप्रसाद ज संशोधन संस्थानय पाटण्यांतूच आसा.

शारांत कितलींशींच सुंदर उद्यानां आसात. बंकीपूर भागांत त कप्टॅन जॉन गार्स्टिन हाणें बांदिल्ली 'गोलघर' ही व्हडली वास्तु दुकळांत धान्य सांठोवपाखातीर बांदिल्ली ही इमारत म्होवा पोळ्यासारकी वाटकुळी आसून तिची उंचाय २९ मी. आनी दाटाय ३.६ मी. आसा. शिखांचो धावो गुरू गोविंदसिंग हा जल्मसुवात. रणजितसिंगान तेखातीर बांदिल्ली 'हरमंदिर' नांवाची ही शीख संवसारांतली चार व्हडल्या तख्तांत दुसऱ्या क्रमांकाची म हांगाचें बिर्लाचें नामनेचें लक्ष्मीनारायण मंदिर उल्लेख करपासारकें पाटणा रेल्वे स्थानका लागसारूच नबाब सिराजुदौला हाणे बा उगडासाखातीर बांदिल्लो नबाब शहीदका मकबरा आसा. शे किल्लो, पाद्री की हवेली (अठराव्या शतमानांत बांदिल्ली पोरणी कॅथलिक इगर्ज), अस्तंत दार हीं पळोवपासारकीं थळां आसात. शेर किल्ल्यांत मोलादीक, दुर्मीळ कलावस्तूंचो संग्रह पळोवपाक मेळटा. आश्रमां' त १९२१ त राष्ट्रीय विद्यालय म्हणून स्थापन केल्ला विद्यापिठाचें प्रधान कार्यालय आशिल्लें. भारताचो पयलो राष्ट्रप राजेंद्र प्रसाद हांचो निवास हांगा आशिल्लो. पाटण्यांतली सगळ्यात मशीद म्हणून शेरशाहची मशीद नांवाजिल्ली आसा.

वेळे पाटलीपुत्र सद्याच्या पाटणा शाराचे अस्तंतेक गंगा आनी शोण संगमाचेर आशिल्लें. ह्या नगराक सुमार २,५०० वर्सांचो इतिहास पुर्विल्ल्या मगध साम्राज्याची ही राजधानी आशिल्ली. पाटलीपुत्राचीं र, पुष्पपुर, कुसुमध्वज, पद्मावती अशींय नांवां मेळटात. मौर्य, गुप्त ह्या राजघराण्यांनी पाटलिपुत्राची उदरगत केली. वैदिक, जैन ह्या तिनूय धर्मीक परंपरांनी पाटलिपुत्र संपन्न केलें. रित्सागर' आनी 'वायुपुराण' हातूंत ह्या नगराचे उल्लेख मेळटात. . पांचव्या शतमानाच्या दुसऱ्या अर्दांत अजातशत्रूच्या सुनिधी आनी ार ह्या दोन मंत्र्यांनी वज्जींचे घुरयेसावन राखण जावंची म्हणून हें ासयलें अशें म्हण्टात. मेगॅस्थिनीझान पाटलिपुत्राचो उल्लेख ोथ्रा' असो केला. कौटिल्याच्या अर्थशास्त्रांतूय ह्या शाराचो उल्लेख सम्राट अशोकान तिसरी बौध्द धर्म संगीता (परिशद) पाटलिपुत्रांत ो (इ.स.प. २४०). मौर्य काळांतलें पाटलिपुत्र समृध्द आशिल्लें ाची लोकसंख्या सुमार चार लाख आशिल्ली.

ांचीय राजधानी पाटलिपुत्र हीच आशिल्ली. गुप्त काळांत (३२१- पाटलिपुत्राची उदरगत जाली. पांचव्या शतमानाचे सुर्वेक फाहियान ी भोंवडेकार हांगा राविल्लो. गुप्त साम्राज्याच्या अस्तावांगडा ुत्राचें वैभव उणें जालें.

द परंपरेप्रमाणूच हांगाची जैन परंपराय व्हडली आसा. हांगाच्या नांवाच्या राजान जैन धर्म आपणावन तीर्थंकरांचीं जायतीं मंदिरां गुप्त काळांत शिक्षणाच्या मळार पाटलिपुत्राची बरीच नामना कौटिल्यासारके म्हान अर्थशास्त्रज्ञ हांगाच जावन गेले. नामनेचो ज्योतीशशास्त्रज्ञ आनी गणिततज्ञ आर्यभट्ट हाचो जल्म कुसुमपूर पुत्र) हांगा ४७६ त जालो अशें सांगतात.

वाठारांतल्या उत्खननांत कितलेशेच मौर्य काळांतले आनी गुप्त ले अवशेश सांपडल्यात. १९१२-१६ ह्या काळांतल्या उत्खननांत ांबे आशिल्ली राजदरबाराची वास्तू सांपडली. १९५३ तल्या ांत मौर्य काळांतले प्रासाद, शिल्पां, शुंग काळांतल्यो मुर्ती आनी शेच कुशाण काळांतलीं रुप्याचीं आनी तांब्याचीं नाणीं सांपडल्यांत. नगराचो इ.स. सातव्या शतमानासावन सोळाव्या शतमानामेरेनचो व्हडलोसो उल्लेख करपासारको ना. १५४१ त शेरशाहान शाराची परत स्थापणूक केली. मोगल काळांत बिहार सुभ्याचें चें शार म्हणून ताका म्हत्व मेळ्ळें. औरंगजेबान आपलो नातू ाच्या उगडासाखातीर पाटण्याचें 'अझीमाबाद' अशें नांव दवरलें. त पाटणा ब्रिटीशांच्या ताब्यांत गेलें. १९१२ त बंगाल तल्यान बिहार-ओरिसा असो एक स्वतंत्र प्रांत केलो आनी पाटणा राजधानी केली. १९३६त ओरिसा हो स्वतंत्र प्रांत करीत ाटणा ही फकत बिहारची राजधानी जाली.

- कों. वि. सं. मं.

कार, प्रभाकर सखाराम : (जल्म : १ जानेवारी दिवचल).

केझुजारी. ताणें एस. एस. सी. मेरेन शिक्षण घेतलें. तो 'नशॅनल वा' हे संघटनेचो वांगडी आशिल्लो. दोडामार्ग वयल्यान लिपचोरयां पत्रका हाडप आनी तीं पिळगांव, मयें आनी दिवचल वाठारांत लावप तशेंच वांटप हें काम तो करतालो. १४ नोव्हेंबर, १९५४ ह्या दिसा पोलिसांनी ताका धरलो आनी आल्तिन्यार (पणजे) बंदखणींत सुमार स म्हयने दवरलो. २८ मे १९५५ ह्या दिसा ताका प्रदेशीक लश्करी न्यायालयामुखार उबो केलो. पूण कांयच पुरावो मेळूंक नाशिल्ल्यान ताची सुटका जाली. १९७२त भारत सरकारान ताम्रपत्र दिवन ताचो भोवमान केला.

- कों. वि. सं. मं.

पाटने, बाजीराव भीवबा : (जल्म : कोंडचे - खूर्द - हवेली - पुणें महाराष्ट्र; मरण : १९८१).

सुटकेझुजारी. तो १९५३-५७ ह्या काळांत प्रजा सोशलिस्ट पार्टीचो वांगडी आशिल्लो. १५ ऑगस्ट १९५५ ह्या दिसा राम तुपे हाच्या फुडारपणाखाल सूर्ल गांवांत सत्याग्रहांत ताणें वांटो घेतिल्लो तेन्ना पोलिसांनी ताच्या १०० वांगडयासयत ताकाय मार दिलो. तशेंच थंयच्या देवळांत १ दीस तांकां बंदी करून दुसऱ्या दिसा सोडले. ८ ऑटोबर १९८० ह्या दिसा महाराष्ट्र सरकारान सन्मानपत्र दिवन ताचो भोवमान केलो.

- कों. वि. सं. मं.

पाटील : पुर्विल्ले ग्रामसंस्थेंतलो गांवचो अधिकारी. हे चड करून महाराष्ट्र आनी कर्नाटक हांगाच पळोवंक मेळटात. पट्टकील ह्या संस्कृत उतरावयल्यान पाटील हो शब्द जाला. अशोकाच्या काळांत कापसाचें विणिल्लें पट्ट गांवकीच्यो नोंदी बरोवपाखातीर वापरताले. हे पट्ट कोंडयाचे नळयेंत घालून दवरताले आनी हे नळयेक पट्टकील म्हण्टाले. हे पट्टकील जाचेकडेन आसताले ताका पट्टकीलक अशें म्हण्टाले. होच शब्द फुडें पट्टकील, पाटैलू, पटेल, पाटिल असो तयार जाला. फुडें जमनीचे मालकीची नोंद तांब्याच्या पत्र्याचेर बरोवंक लागले आनी पाटैलु लागसार ताम्रपत्राचे संग्रह जावंक लागले. जमनीचे नांगरटी वांगडाच पाटीलकी अस्तित्वांत आयली. पाटील हें नांव पाटील मोकदम, मोकदम आनी पाटील अशें तीन तरेन बरयतात. मोकदम (मुकादम) म्हळ्यार मुखेल आदमी. पोरण्या काळांत पाटलाक गांवच्या राजांचो मान आसतालो. पाटील घराण्यांत सगलेच पाटील आडनांव लायताले. पूण जाच्या हातांत पाटीलकी आसताली तोच खरो पाटील. देशमुखी फाटोफाट पाटीलकेक म्हत्व आसतालें. आनी पाटीलकेचें वतन वंशपरंपरेन चलतालें.

महाराष्ट्रांत त्या-त्या वाठाराप्रमाण पाटलाक वेगवेगळीं नांवां आसात. मिरज कोल्हापूराक ताका चौधरी कामगावुंड, कोंकणांत चौगुलो जाल्यार विदर्भांत आनी हेर महाराष्ट्रांत ताका पाटील म्हण्टात. पोरण्या ताम्रपटांत ताचो उल्लेख ग्रामकूट असो आयला. जात पाटील, सरपाटील आनी जडेपाटील असोय ताचो भेद आसा. कांयकडेन एकाच गांवांत दोन पाटील आसतात. तातूंतलो एक पोलीस पाटील आनी दुसरो मुलकी पाटील. ताका विदर्भांत कोतवाली पाटील आनी महाली पाटील म्हण्टात.

गांवपाटील राजकीय काम पळयता आनी जात पाटील समाजीक आनी धर्मीक काम पळयता. तो जात पंचायतीन वांटो घेवन गांवपाटलाच्या आदारान गांवांतलीं झगडीं सोडयता. गांवपाटलाक जातपाटलाचे सगले अधिकार आसून ताका राजाचो प्रतिनिधी मानतात. तशेंच तो गांवाचोय प्रतिनिधी आसता. गांव पाटील होच मुखेल मिरासदार आशिल्ल्यान ताचें

घराणें सगळ्यांत उच्च मानतात. पोरण्या काळांत पाटलाक गांवांपुरते मुलकी, दिवाणी आनी फौजदारी अधिकार आसताले. पाटील हे चडशे मराठा सरदार आसताले.

गांवाची पुराय तरेन वेवस्था पळोवप, भूंयेचो कस वाडोवप, दाणो गोटो, उदक हांची वेवस्था पळोवप, बलुतेदारांच्यो कागाळी पयस करप, वतनदार, बलुतेदार, मठ, समाधी ह्या सारक्या समाजीक संस्थांची वतना जाचीं ताका पावोवप, लोकांखातीर मनोरंजनात्मक कार्यक्रम घडोवन हाडप असलीं कामां पाटलाक करचीं पडटालीं. कोंकणांतल्या चडशा वाठारांनी पाटीलकेचो अधिकार खोताकडेन आसतालो. सरकारी कायदे लोकांक समजावन तांचेंकडल्यान तीं-तीं कामां करून घेवप, मामलेदारा कडल्यान लोकांक रिणां मंजूर करून घेवन तीं परत फारीक करपाची जापसालदारकी घेवप, जायत्याकडल्यान आयिल्ल्या गेल्ल्याची खबर मेळोवप आदी जायतीं कामां खोताक करचीं पडटालीं.

पाटील हो म्हार, पोतदार आनी कुलकर्णी हांचे कडल्यान गांवचीं सगलीं कामां करून घेतालो. देशांतली राजाची सत्ता खिळखिळी आसल्यार खजिनो सांबाळप, जमीन मेजप, न्याय चौकशेंत लक्ष दिवप, बाजारांतलीं वजनां-मापां तपासप, गांवांतलें कळंतर एकठांय करून सरकारांत भरप हीं कामां पाटलाचीं आसतालीं. बेळगांव, धारवाडाक लग्नां, मुंजी, यज्ञ आदी प्रसंगां वेळार कांय प्रमाणांत द्रव्य धन पाटलाक दिवपाची चाल आशिल्ली. पाटीलकेच्या कामाखातीर ताका सरकाराकडल्यान वर्सुकी 'मुशाहिरोय' मेळटालो. कांय कडेन पाटलांक वतन इनामी भूंय दिताले.

कोणाल्याय लग्न सुवाळ्या वेळार पयलो मानाचो विडो पाटलाक मेळटालो. साडि विधी करतना ब्राह्मणाक पाटलाकडल्यान परवानो घेवंचो पडटालो. शिगम्याची परब आसल्यार होळयेक पयलो निवेद्य पाटील दाखयतालो. तशेंच पोळ्याचे मिरवणुकेंत पाटलाचोच बैल पयलो आसतालो. तेचपरी चडशा सगल्या सणा परबांनी पाटलाक पयलो मान आसतालो.

पुर्तुगिजांच्या काळांत गोंयांत 'रेजिदोर' हें पद गांवच्या शिक्षीत आनी कार्यक्षम मनशाक सरकाराकडसून दिवप जातालें. पाटीलकिची परंपरा, नेमणूक आनी कार्यपद्दत 'रेजिदोरी' परस वेगळी आसली. राजकर्त्याचो गांवचो प्रतिनिधी म्हण दोगांचोय अधिकार आनी कर्तव्यां लागीं लागीं सारकीं आसलीं.

स्वतंत्र भारतांत पंचायत राज्य सुरू जाल्ल्यान ल्हव ल्हव करून पाटलाची सुवात नांवापुरतीच उरल्या. पुर्तुगीज राजवटीच्या अस्तावांगडीच 'रेजिदोर' ह्या पदाचोय गोंयांत अस्त जालो.

- कों. वि. सं. मं.

पाटील, कर्मवीर भाऊराव :

(जल्म : १ सप्टेंबर १८८७, कुंभोज, जिल्हो कोल्हापूर; मरण : ९ मे १९५९, पुणें).

महाराष्ट्रांतलो एक व्हड समाजसुदारक आनी शिक्षण प्रसारक. ताच्या बापायचें नांव पायगौंडा आनी आवयचें नांव गंगुबाई. ऐतवडे बुद्रुकाक (सांगली) मुळावें शिक्षण घेवन तो फुडें कोल्हापूराक वचून इंग्लीश सवी मेरेन शिकलो. त्याच सुमाराक कोल्हापूरचो राजर्षी शाहूमहाराज हाणें हुशार भुरगीं वेंचून तांचे खातीर कोल्हापूराक शिक्षणाची वेवस्था केल्ली. भाऊराव दोन वर्सां थंय शिकपाक आशिल्लो. विद्यार्थीदशेंत आसतना एडवर्ड बादशाहाच्या पुतळ्याक ताणें डांबर काडलें असो फटीचो आरोप दवरून ताका बंदखणींत घाल्लो. फुडें ताची सुटका जाली. उपरां किर्लोस्कर आनी ओगले ह्या कारखान्याचो घोळटो एजंट म्हणून करूंक लागलो. त्या निमतान ताका वेगवेगळ्या गांवगिन्या वाठा भोंवचें पडलें. थंय तांची गरिबी आनी हाल पळोवन ताका दुख्ख शिक्षणाच्या उणावाक लागून तांची अशी परिस्थिती जाल्या जाणविकाय ताका जाली. तेन्ना १९१०त ताणें सांगलींतल्या दूधग गांवगिन्या तरण्याटयांखातीर 'दूधगांव विद्यार्थी आश्रम' सुरू शिक्षणाचो वावर हातांत घेतलो. १९१९त ताणें कराड तालुक्या काले गांवांत सत्यशोधक समाजाच्या संमेलना वेळार 'रयत शिक्षण सं स्थापना केली. १९२४ त ताणें सातान्याक 'छत्रपती शाहू बोर्डिंग हा नांवाचें वसतीगृह बांदलें. ह्या वसतीगृहांत सगळ्या जाती-धर्माच्या विद्या प्रवेश मेळटालो. कशेंय करून शिक्षण घेवप हो हांगाचो नेम आ १९२७ वर्सा महात्मा गांधीन ह्या वसतीगृहाक भेट दिली. तेन्ना भाऊराव खादी वापरूंक लागलो. खेडचा पाडचांनी वचून जंय जंय पूण हुशार भुरगीं आसात तांकां वसतीगृहांत हाडून तांकां अ भुरग्यांवरी सांबाळटालो. कांय हुशार विद्यार्थ्यांक परदेशी शिक्ष सोय ताणें उपलब्ध करून दिली. ताच्या ह्या शिक्षणीक वावराक बायल लक्ष्मीबाय हिणेंय ताका म्हत्वाचो आदार केलो.

त्या काळांत व्हड व्हड जिल्ह्यांनी थळाव्या बोर्डांच्यो शाळा आशि पूण गांवगिन्या वाठारांनी शाळा उपलब्ध नाशिल्ल्यो. अशा वेळार भाऊ आपले संस्थेवतीन स्वयंसेवी मुळाव्यो शाळा उगडल्यो. रोखडी शाळांची संख्या ५७८ जाली. गांवगिन्या विद्यार्थ्यांच्या म्हाविद्य शिक्षणाखातीर रयत शिक्षण संस्थेन १९३२त पुण्यांत 'युनियन हाऊस' नांवाचें वसतीगृह उबारलें. खेडचांनी सुरू जाल्ल्या श शिकोवपाखातीर प्रशिक्षीत शिक्षकांची गरज आशिल्ली. तेखातीर १९३५ त सातान्याक 'महात्मा फुले ट्रेनिंग कॉलेज' सुरू केलें. त ताणें 'महाराज सयाजीराव हायस्कूल' स्थापन केल्लें, जाल्यार त सौ. लक्ष्मीबायचे यादीक सातान्याक 'लक्ष्मीबाय पाटील वस सुरू केलें.

स्वावलंबी शिक्षणाचो आनी राश्ट्रीय एकात्मतेचो प्रयोग म्हणू सातान्याक 'छत्रपती शिवाजी रेसिडेन्शियल कॉलेज' (१९४७ केलें. सद्या ह्या म्हाविद्यालयाचो विस्तार जावन 'शिवाजी क 'धनंजयराव गाडगीळ कॉमर्स कॉलेज' आनी सायन्स कॉलेज अ स्वतंत्र म्हाविद्यालयां सुरू जाल्यांत.

महात्मा गांधीचे हत्ये उपरांत ताणें आपले संस्थेवतीन शंबर म शाळा उगडपाची प्रतिज्ञा केली आनी धा वर्सांमदीं ती पुराय दाखयली. शिक्षणीक संस्थांच्या प्रसारावांगडाच ताणें कांय पुरक स्थापना केल्ली. ह्यो संस्था अशो - सिल्वर ज्युबिली ट्रेनिंग, जिजामाता अध्यापक विद्यालय, महाराजा सयाजीराव विद्यालय आनी रावपाची सोय आशिल्ली), रयत सेवक को-ऑपरेटिव्ह बँक सेवा को-ऑपरेटिव्ह स्टोर्स फंड, पंचायत राज्य प्रशिक्षण केंद्र शिक्षण कर्मवीर विद्याप्रबोधिनी.

भाऊरावान स्थापन केल्ले रयत शिक्षण संस्थेच्यो विस्तारा माध्यमीक विद्यालयां (हातूंत चलयांचीं १२), २० म्हाविद्याल अध्यापन विद्यालयां, ७२ वसतीगृहां (हातूंत ४ चलयांचीं), केंद्रां, तंत्रीक शिक्षणाच्यो शाळा हांचो आस्पाव जाता. संस्थेच्या

र्गानी एक वांगडी मंडळ तयार केलां. तेंच मंडळ संस्थेचो कारभार
.

ळ्या जातीधर्मांचे गरीब आनी गांवगिरे रयतेक आपल्या मोलादीक
ताणें आर्विल्ल्या शिक्षणाचें दार उकतें करून दिलें. ताकाच
लोकांनी ताका 'कर्मवीर' ही पदवी दिली. शिक्षणीक मळावयली
हत्वाची कामगिरी लक्षांत घेवन पुणें विद्यापिठान ताका सन्माननीय
ट. ही पदवी दिवन ताचो भोवमान केलो. जाल्यार भारत सरकारान
द्मभूषण' हो किताब दिवन ताचो भोवमान केलो. इ. स. १९४८
ारा जिल्हा विद्यार्थी संघटनेचे वतीन ताका एक लाख इकरा
ी थैली दिल्ली. ही रक्कम ताणें आपले संस्थेक दिली.

वलंबन, स्वाभिमान, स्वाध्याय आनी स्वातंत्र्य ह्या चार सुत्रांचेर
ाचे शिक्षणीक तत्व आदारिल्लें. स्वावलंबी शिक्षणाचें ब्रीद दवरून
रून शिक्षण हें ताच्या शिक्षणीक तत्त्वगिन्यानाचें सार आशिल्लें.

- कों. वि. सं. मं.

ल, दादाराव जयवंतराव : (जल्म : १ जुलय १९२१,
- पुसद - महाराष्ट्र).

केझुजारी. सुर्वेक तो भारतीय कम्युनिस्ट पार्टीचो वांगडी आशिल्लो.
तो कॉंग्रेस (आय) चो वांगडी जालो. सत्याग्रहींचो एक पंगड
ळगांवच्यान चलत ते बांदा आयले. आनी १५ ऑगस्ट १९५५
ाणी पत्रादेवीक सत्याग्रह केलो. त्या वेळार पुर्तुगेज सैनिकांनी
ारपेटांत ताचे तीन सत्याग्रही साथीदार मधुकर चौधरी, राजाभाऊ
आनी कर्नलसींग बनीपाल हांकां हुतात्म्याचें मरण आयलें. जिल्हा
चो तो वांगडी आशिल्लो. १९८६ वर्सा महाराष्ट्र सरकारान
त्र दिवन ताचो भोवमान केलो.

- कों. वि. सं. मं.

ठ, नारायण सांदिपन : (जल्म : ५ फेब्रुवारी १९३०,
पंढरपूर).

केझुजारी. पोळें शिमेर, सत्याग्रहांत ताणें वांटो घेतिल्लो, तेन्ना
ी ताका धरून खूब मार दिलो. १३ मे १९८८ ह्या दिसा
सरकारान सन्मानपत्र दिवन ताचो भोवमान केलो.

- कों. वि. सं. मं.

ठ, शंकर रावजी : (जल्म : १४ फेब्रुवारी १९२७, नांदूर
, सोलापूर, महाराष्ट्र).

केझुजारी. तो इंडियन नॅशनल कॉंग्रेस समितीचो वांगडी आशिल्लो.
ताणे भारत छोडो आंदोलनांत वांटो घेतिल्लो. मे १९५५ वर्सा
हेब कवडी हाच्या फुडारपणाखाल ३० सत्याग्रहींचो पंगड घेवन
न बांदासावन गोंयांत आयलो आनी पेडण्यां सत्याग्रहांत ताणें
लो. थंय तांणी व्हडा व्हडान घोशणा दिल्यो. तेचपरी तिरंगी
ायलो. तेन्ना ताका पुर्तुगेज पोलिसांच्या फारपेटाक तशेंच
याक तोंड दिवंचें पडलें. ताका ह्या हल्ल्यांत खूब मार लागिल्लो.
१७ त तो कामगार संघटणेखातीर वावर करतालो. १३ ऑगस्ट
१९८७ ह्या दिसा महाराष्ट्र सरकारान सन्मानपत्र दिवन ताचो भोवमान
केलो.

- कों. वि. सं. मं.

पाठारे प्रभू : एक जात. ह्या लोकांची वस्ती मुंबय, माहीम, साश्टी, ठाणें, वसई आदीकडेन आसा. हांका पाताणे वा पैठणे प्रभू अशेंय म्हण्टात. पैठणावयल्यानच पैठणे वा पाताणे हें नांव पडलें. कांय अभ्यासकांच्या मतान पाठारे हो प्रतिहार ह्या संस्कृत शब्दाचो अपभ्रंश आसा. पाठारे हे कनौज आनी राजस्थानच्या प्रतीहारांचे वंशज आशिल्ले. इ.स. १०१८ त महंमुदान कनौजाचेर घुरी घालतकच प्रतीहार घराण्यांतलो निमाणो राजा राज्यपाल हाका हारयलो. उपरांत प्रतीहार वा पाठारे प्रभू हांचे पुर्वज देवगिरीच्या राजाच्या आश्रयाखातीर पैठणाक आयले अशें इतिहासकाराचें मत. फुडें ते भीमदेवा वांगडा वा बिंबदेवावांगडा उत्तर कोंकणांत आयले तेन्ना तांकां पैठणे प्रभू वा पैठणकर प्रभू अशें म्हणूंक लागले.

देवगिरीचो राजा रामदेवराय यादव हाका अल्लाउद्दीन खिलजी हाणें इ. स. १२९४ त हारयलो. तेन्ना ताणें आपलो दुसरो पूत बिंबदेव हाका उत्तर कोंकणांत धाडलो. ताचे वांगडा कांय सरदार आनी पाठारे प्रभूचीं कांय कुटुंबांय आयलीं. बिंबदेवान थंय महिकावती नांवाची राजधानी स्थापन केली. हेंच सद्याचें माहीम.

पाठारे प्रभूच्या इतिहासाविशीं माहिती दिवपी नारणजी नांवाच्या एका पाठारे प्रभू हाका इ. स. १७९८ त उतरायल्लें एक बाड मेळ्ळां. हातूंत वट्ट पांच काणयो दिल्यात. पयले काणयेंत रामराजाचो महिमा आनी पाठारे जातीच्या सांसठ कुळांचो उल्लेख आसा. दुसरे काणयेंत राजा बिंबाच्या अंमलासावन मुसलमानी अंमलाचे सुरवातेची काणी आसा. तिसरे काणयेंत सोपारेच्या वैतरणी तिर्थाचें महात्म्य वर्णन केल्लें आसा. चवथे काणयेंत पाठारे जातीच्या अठरा कुळांचीं नांवां दिल्लीं आसात आनी पांचवे काणयेंत बिंब राजासावन मुसलमानी सत्ते मेरेनच्या राजाची परंपरा आनी ताचे कारकिर्दीतल्यो कांय म्हत्त्वाच्यो गजाली दिल्यात. पयल्या प्रकरणांत राजा रामदेव हांच्या कुळाचें वर्णन करतना चापानेर, हस्तनापूर, नागाबाज, मुंगीपैठण आनी पणाले अशा पांच पैठणांचो उल्लेख केल्लो आसा. बिंबाच्या राजवंशाच्या ह्या पांच पैठणाच्या राजवंशांकडेन संबंद आशिल्लो. ताणें हाडिल्ले पाठारे प्रभू हे मूळ ह्या पांच राज्यांनी रावपी आशिल्ले. हे लोक स्मार्त शैव आसून शृंगेरी मठाच्या धर्मीक अधिकाराखाला आसा. तांचीं श्रीपती, रामळ, नागेश्वर, त्रिंबक, श्रीचंदल, जनार्दन, कामेश्वर, केशव, दुर्ग, श्रवण, अंकुश आदी गोत्रां आसात.

पाठारे प्रभूचीं पैठण, नागाबाज, चापानेर पन्हाळा, चेरणेर, दौलताबाद, अनहिलवाडच्यान जायतीं कुळां कोंकणांत आयलीं. हीं कुळां चेऊल, येकसार, कोंडिवटे, दइसार, चेंबूर, गोरेगाव, शीव, पसपौली, चेदवली, कल्याण, कळवे, माहीम, ठाणें आदी वाठारांनी येवन रावलीं.

आदल्या तेंपार तांचेमदीं ल्हान पिरायेचेरूच लग्नां जातालीं. साकरपुड्या वांटयाचें तांचेमदीं कुलदेवतेक बोकडो बळी दिवपाची चाल आसा. लग्नाआदीं एक दीस पयलीं घरांतलो जाणटो मनीस कुलदेवीची पुजा करता. उपरांत बोकड्याक देवीमुखार हाडटात. एका सुपांत थोडे तांदूळ घालून ते बोकड्यामुखार दवरतात. तो ते तांदूळ खावपाक लागलो की जाणटो मनीस ताची तकली कापता. उपरांत ती तकली हातांत घेवन

रक्ताचे कांय थेंबे देवीचेर पडूंक दिता. उपरांत ती तकली एके परातींत दवरून ती परात देवीच्या चौरंगा सकयल दुसऱ्या दिसामेरेन दवरतात आनी उरिल्लो बोकडो शिजोवन खातात. लग्नाआदीं चार दीस व्हंकलेक न्हवऱ्यागेर आपोवन फळां, गोडशें, लुगटां आनी वस्ती दितात. लग्ना आदल्या दिसा तिका हळद लावपाचो कार्यक्रम आसता. तांचेमदीं लग्न चलयेच्या घरा जाता. लग्नांत मधुपर्क, अक्षता उडोवप, केळवण, कन्यादान, सप्तपदी हे विधी मुखेल आसतात. लग्नाच्या वेळार व्हंकल-न्हवरो तांदळाचे राशीर उबीं रावतात आनी मंगलाश्टकां म्हण्टकच न्हवऱ्याचो बापूय व्हंकलेच्या गळ्यांत काळी पोत बांदता आनी व्हंकल न्हवऱ्याच्या गळ्यांत हार घालता.

चलयेक पयलें न्हाण आयलें म्हण्टकच घरांतली जाण्टी बायल तिची हेंट भरता. आदल्या तेंपार अशें जातकच तिका बरे कपडे घालून मखरांत बसयताले, वाजंत्री बी आपोवन चार दीस कार्यक्रम चलतालो. पांचव्या दिसा न्हावन गर्भाधानाचो विधी जातालो. तांचेमदीं बाळंटेर कुळाराच जाता. भुरगें जाता त्याच दिसा भुरग्याची पत्रिका तयार करतात. पांचव्या दिसा सटीची पुजा करतात. धाव्या दिसा सुवेर सोंपतकच त्या दिसा वा इकराव्या दिसा भुरग्याचें नांव दवरतात.

हे लोक मडीं लासतात. लाशिल्ल्या जाग्यार मातयेची ल्हानशी त्रिकोनी रास करतात, ताचेर शेणउदक शिंपून दुर्वा पातळायतात आनी ताचेर उदकाचीं पांच मडकीं, तीळ, शिताचो पींड, तूप, भाकऱ्यो आदी वस्तू दवरतात. मेल्ल्या मनशाचो चलो पिंडामुखार कापूर आनी धूप जळयता. मेल्ल्या मनशाचो आत्मो धा दीस मेरेन घरांत घुंवत रावता अशी लोकांची समजूत आसा. देखून धा दीस ताका न्हावपाखातीर एका दोण्यांत उदक आनी पियेवपाखातीर एका दोण्यांत दूद दवरतात. इकराव्या, बाराव्या आनी तेराव्या दिसा श्राध्द करतात.

- कों. वि. सं. मं.

पाडगांवकार, प्रकाश दामोदर : (जल्म : ४ डिसेंबर १९४८, मुंबय).

नामनेचो कोंकणी कवी. ताच्या बापायचें नांव दामोदर आनी आवयचें नांव विजया. प्रकाशाचें भुरगेपण दलीत कुटुंबांत, गरिबींत आनी कश्टांनी गेलें. प्रकाशाचे बायलेचें नांव संजीवी. ताका तीन चलयो आनी एक चलो आसा.

प्रकाशाचें मुळावें शिक्षण पणजेचे मुष्ठीफंड शाळेंत मराठी माध्यमांतल्यान आनी मासानु द आमोरीं शाळेंत पुर्तुगेज माध्यमांतल्यान जालें. अर्थीक अडचणींक लागून विद्यार्थीदशेंतूच नोकरी करून, पणजे इन्स्टीटयूट ऑफ इन्स्ट्रक्शन रातशाळेंत एस.एस.सी. मेरेनचें शिकप केलें. आकाशवाणीच्या पणजी केंद्रार नोकरी करून धेंपे कॉलेज ऑफ आर्टस ॲण्ड सायन्स म्हाविद्यालयांत सांजेच्या वर्गांत शिकून बी. ए. ची पदवी जोडली. १९६८ ते १९७४ मेरेन आकाशवाणीच्या पणजी केंद्रार प्रशासकीय विभागांत नोकरी केली. सद्याक एम. एम. सी. ऑफ इंडिया लि. वास्को द गामा शारांत मॅनेजराच्या हुद्द्या आसा.

फाटलीं २४ वर्सां तो अखंडीतपणान आनी निश्ठेन काव्य स करीत आसा. 'उजवाडाचीं पावलां' (१९७६), 'वास्कोयन' (१९ आनी 'हांव मनीस अश्वत्थामो' (१९८५) अशे तीन काव्यांझेले उजव आयल्यात. 'कविता काळ - रेल्वेच्यो, मन-हारशांच्यो, पावस-पाण्य आनी 'सर्ग घडपाक धर्तरेचो' अशे आनीक दोन काव्यांझेलेय प्र जाल्यात.

प्रतिमा आनी प्रतिकांचो अचूक वापर, भाव-भावनांचें संयमी सुचक रितीन आविश्करण, जिवितांतल्या चिरंतन आनी शाश्वत मु कलात्मक प्रगटण हें ताच्या काव्याचें खाशेलपण.

प्रकाशाच्या साहित्यकृतींक कोंकणी भाशा मंडळ (गोंय) आनी अकादमीचे राज्य पुरस्कार लाबल्यात. 'हांव मनीस अश्वत्थामो पुस्तकाक १९८६ वर्साचो साहित्य अकादमी पुरस्कार मेळ्ळा.

देशांतल्या कांय प्रदेशांनी प्रकाशान भोंवडी केल्या. बाकीबाब बो ह्या जेश्ठ कवीचें मार्गदर्शन, श्री अरविंदाच्या तत्त्वज्ञानाकडली हाका लागून प्रकाशाच्या व्यक्तिमत्वाक पुटां चडल्यांत.

प्रकाशान मराठींतूय काव्य-लिखाण केलां. ताच्या कोंकणी क अणकार, इंग्लीश आनी हेर भारतीय भाशांच्या नेमाळ्यांनी उ आयल्यात. कोंकणी पाठ्यपुस्तकांनी ताच्या कवितांचो आस्पाव धर्मवीर भारती आनी प्रकाश पाडगांवकार हांच्या काव्याचो तुल अभ्यास करून डॉ. चंद्रलेखा डिसौझा हिणें गोवा विद्यापिठाची डॉ पदवी मेळयल्या.

- पुंडलीक

पाडगांवकर, मंगेश : (जल्म : १० मार्च १९२९, वेंगुल

नामनेचो मराठी कवी. मुळावें शिकप वेंगुर्ल्याक आनी उंचलें मुंबय जालें. मराठी आनी संस्कृत हे विशय घेवन १९५६ वर्सा तो जालो. १९५८ वर्सा हेच विशय घेवन ताणें एम.ए. ची पदवी घेतल दोनूय परिक्षा तो पयल्या वर्गांत पयल्या क्रमांकान पास जाल्लो बी.ए. क ताका 'तर्खडकर भांगरा पदक' आनी एम.ए. चे परिक्षे 'न. चिं. केळकर भांगरा पदक' फावो जालें.

१९५० वर्सा रेव्हरंड भास्कर कृष्ण उजगरे हाची धूव हिचेकडेन ताचें लग्न जालें. १९५१-५२ ह्या काळांत ताणें मु विल्सन हायस्कूलांत शिक्षक म्हणून आनी १९५३-५५ ह्या 'साधना' सातोळ्याचो सहसंपादक म्हणून काम केलें. १९५ आकाशवाणीच्या मुंबय केंद्राचेर 'असिस्टंट प्रोड्युसर' म्हणून ताची जाली. १९६० ते १९६२ ह्या काळांत मुंबयच्या 'सोमैय्या आनी 'मिठीबाई कॉलेज' हातूंत प्राध्यापक म्हणून काम केलें. १९६४-७० हीं ६ वर्सां तो आकाशवाणीच्या मुंबय केंद्राचेर 'प्रो आशिल्लो. १९७० वर्सासावन तो 'युनायटेड स्टेट्स इन्फॉर्मेशन हे मुंबयंतले संस्थेंत मराठी विभागाचो मुखेल संपादक आशिल्लो. ९ ७९ ह्या वर्साखातीर मुंबय विद्यापिठांत मराठीचो मानसेवी प्रा म्हणून ताची नेमणूक जाली.

नृत्य' (१९५०) हो ताचो पयलो कवितांझेलो. उपरांतचे ताचे
ः अशे आसात - जिप्सी (१९५२), छोरी (१९५४), उत्सव
, विदूषक (१९६६) आनी सलाम (१९७८). ताणें केल्ल्या
या कांय हिंदी गितांचो मराठी पद्य अणकार 'मीरा' ह्या नांवान
र्सा उजवाडा आयलो. इंग्लिशींतल्या लिमृरिकचे धर्तीचेर मराठींत
'वात्रटिका' (१९६४) बरयल्यात. भोलानाथ (१९६३) आनी
'(१९६७) हे ताचे बालगितां झेले. जिप्सी, छोरी आनी भोलानाथ
। पुस्तकांक महाराष्ट्र शासनाचीं इनामां फावो जाल्यांत. कविते
णें ललीत निबंद लेगीत बरयल्यात. हे ताचे निबंद 'निंबोणीच्या
' (१९५३) ह्या नांवान उजवाडा आयल्यात. कांय अमेरिकी
त्तींचे मराठी अणकारूय ताणें केल्यात. तशेंच जे. कृष्णमूर्तीचीं
णां ताणें अणकारल्यांत. ताचे हेर ग्रंथ अशे आसात - 'बोरकरांची
१९६०), महात्मा गांधीचेर बरयल्लो ललीत लिखाणाचो झेलो
(१९७०), विंदा करंदीकर हाची वेंचीक कविता 'संहिता'
).

ांवकराचे कवितेंत, सैमाचे मनभुलवणे सोबीतकाये वांगडा
त्तीय दिश्टी पडटा. सैमाचे जोडयेन ताचे कवितेंत प्रेमभावनेचीय
ता. हे नदरेन ताचें 'शर्मिष्ठा'(१९५५) हें नाट्यकाव्य म्हत्वाचें

- कों. वि. सं. मं.

: शुक्ल आनी कृष्ण पक्षांतली पयली तीथ. हिका नंदा अशेंय
ह्या दिसा अभ्यंगस्नान म्हळ्यार तेल लावन हून उदकान न्हावप
केल्लें आसा. मार्गशिर्ष म्हयन्यांतले वद्य प्रतिपदे दिसा (पाडव्या
हिणी नक्षत्र आयल्यार मोठो पर्वकाळ जाता अशें मानतात. ह्या
त न्हाल्यार खूब पुण्य मेळटा अशें भविश्य पुराणांत सांगलां. ही
ेची जल्मतीथ अशें वराह पुराणांत म्हळां. शुध्द प्रतिपदेक चंद्राचें
ल्यार भाग्य वाडटा अशें म्हळां. त्या दिसा सांजवेळचें अस्ताक
ुकोरीचें दर्शन घेवंन तिका वस्त्राच्या तोंकाचें सूत अर्पण करचें
विधी आसा. प्रतिपदा म्हळ्यार पाडवो हो सगळ्यांत व्हड
ह्या दिसा वेदांचें अध्ययन करिनात. म्हणजेच वेद शिकोवपी
क सुटी आसता.

शुध्द प्रतिपदेक संवसार पाडवो अशें म्हण्टात. शालीवाहन शकाचें
दिसासावन सुरू जाता. दक्षिण भारतांत आनी भारताच्या कांय
रांनी नव्या वर्साचो प्रारंभ चैत्र शुध्द प्रतिपदेसावन सुरू जाता.
कांय धर्मीक विधी करपाक सांगल्यात. तातूंत ब्रह्मपूजा हो एक
भाग आसा. हो करपाचो उद्देश म्हळ्यार ब्रह्मदेवान चैत्र शुद्ध
क सगळें जग निर्माण करून कालगणना सुरू केली.
ध्दान्ताच्या मताप्रमाण चार युगां एक हजार खेपे जावन गेलीं
ब्रह्मदेवाचो एक दीस जाता. ब्रह्मदेवाचें सगळें आयुश्य १००
या ताच्या आयुश्याचीं ५० वर्सां जावन गेल्यांत आनी एकावनाव्या
पयल्या म्हयन्याच्या पयल्या पक्षाच्या पयल्या दिसाच्यो १३
४२ पळां आनी तीन अक्षरां जाल्यात.

देवाची पुजा जातकच विपळां, पळां, घटका, प्रहर आदी सगळ्या
भागाची पुजा करपाक सांगल्या. उपरांत दक्षकन्या आनी विष्णुची

पुजा करपाक सांगल्या. यविश्ठ नांवाच्या पदार्थान अग्नींत हवन करप, ब्राह्मण भोजन आनी आप्तइश्टांक देणग्यो दिवप, ज्या वाराक हो पाडवो येता त्या वाराक अधिपतीची पुजा करची अशें भविश्य पुराणांत सांगलां.

ह्या दिसा कांय लौकिक आचार आसात. घरांतलीं मनशां तेल लावन हून उदकान न्हातात. उपरांत मिरयां, हींग, मीठ, ओंवो, साकर घेवन कोडुलिंबाच्या तरण्या पानांचें चूर्ण आमटाणींत कालोवन खावंचें. अशें केल्यार सगळे रोग बरे जातात, सूख, विद्या, आयुश्य आनी लक्ष्मी प्राप्त जाता अशें पंचागांत सांगलां. उपरांत कोंड्या बडयेच्या तोंकाक रेशमी वस्त्र बांदून ताचेर रुप्याचें वा पितळचें आयदन उमथें घालून ताका कोडूलिंबाचे ताळे आनी फुलांच्यो माळो बांदून तो ध्वज दारांत उबो करप, हाका गुडी उबारप अशें म्हण्टात. ह्या दिसा गुडी उबारतात देखून ताका 'गुडी पाडवो' अशेंय म्हण्टात. ह्या दिसा गोड-गोड जेवण करतात. याचकांक आपले तांकीप्रमाण दान दिवन संतुश्ट करतात. तरेतरेचीं गायनां, वाद्यां आनी पुण्यपुरुशांच्यो गजाली आयकतात. हो दीसा आपलीं बायल-भुरगीं, इश्ट-मित्र हांचेवांगडा आनंदान घालयलो जाल्यार वर्सभर सूख मेळटा अशें सांगलां.

ह्या दिसा पंचागाचें श्रवण करपाक सांगलां. दरेका वर्सा वसंत ऋतूंतल्या पुण्यकारक चैत्र म्हयन्यांत नव्या वर्साचें फल आयकल्यान सगळ्या पातकांचो नाश जाता आनी आयुश्य, येस आनी लक्ष्मी हांची वाड जाता. संवसार पाडव्याक 'युगादि तिथी' अशेंय म्हण्टात. शक्य जाता जाल्यार ह्या दिसा पाणपोय घालची; निदान उदक कुंभाचें दान करचें अशें सांगलां.

- अनंत राम भट

पाणपोई : भोंवडेकारांक आनी पांथस्थांक उदक मेळचें म्हूण जी सोय करतात, तिका पाणपोई म्हण्टात. धनीक मनीस आनी भौशीक संस्था अशो पाणपोयो घालतात. तातूंत गोरवांक लेगीत उदक मेळपाची सोय आसता. पुर्विल्ल्या काळांत चडशे सगळे राजा सगळ्या राजरस्त्यांचेर अश्यो पाणपोयो बांदताले.

पाणपोईंत मातयेचीं व्हड व्हड आयदनां भरून दवरतात. तानेल्ल्यांक उदक दिवपाखातीर थंय एक मनीस दवरतात. गांवाभायर वा शाराभायर आशिल्ले पाणपोई लागसार पांथस्थांक थोडो वेळ सुसेग घेवपाखातीर एक ल्हानशी खोंप बांदतात.

आदल्या तेंपार खंयचोय धनीक मनीस वा संस्था समाजसेवेचें व्रत कशें धर्मार्थ भावनेन पाणपोईची वेवस्था करताली. आधुनिक काळांत पिवपाच्या उदकाची सोय हेर तरांनी जाता जाल्ल्यान पाणपोईची वेवस्था पयलीं सारखी सर्रास जायना. तरीय कांयकडेन ती आदलेवरीच धर्मार्थ भावनेन चलिल्ली दिसता.

- कों. वि. सं. मं.

पाणबुडी : उदकापोंदच्यान चलपी एक तारूं. 'पाणबुडी' हो शब्द सुर्वेक उदकापोंदाच्यान चलपी खंयच्याय तारवाखातीर वापरताले. पूण हालींच्या तेंपार साप्प ल्हान पातमाऱ्यांचो सोदूय लागला. तातूंत फकत दोन वा तीन मनशांखातीर सुवात आसता. ह्यो पातमाऱ्यो हॅलिकॉप्टरान उखलून वा दुसऱ्या व्हड तारवांनी घालून जायत्या सुवातांचेर खोल

उदकांत दवरतात. ह्या पातमाऱ्यांचो संकश्टांतल्यान सोडोवपाखातीर, उदकापोंदचें सर्वेक्षण करपाखातीर वा खोल उदकांत संशोधन करपाखातीर उपेग जाता. ह्यो पातमाऱ्यो खोल उदकातळा बारा ते चोवीस वरांमेरेन रावपाक शकतात. हांकां 'सबमर्सायल' अशें म्हण्टात. पूण सबमर्सायल ह्यो दर्यातळाचेरूच रावून हालचाल करपाक शकतात.

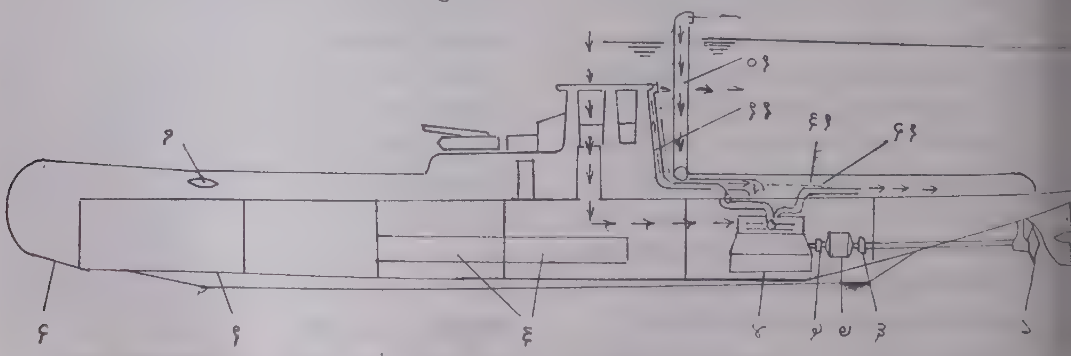
सादारण मनशाच्या मताप्रमाण पाणबुडी ही एक झुजारी नौकाच आसून ती उदकापोंदच्यान गुपीतपणान वचून दुस्मानाच्या तारवांचो सोद घेता आनी तांचेर घुरीय घालता.

पयल्या म्हाझुजांत जर्मनीन ब्रिटिशांनी घाल्ली आडावण (blockade) मोडून उडोवपाखातीर 'यू बोट' ह्या पाणबुडयांचो उपेग केल्लो. तेन्नासावन नौदलांत पाणबुडयेक म्हत्वाची सुवात मेळ्ळ्या. ह्यो पातमाऱ्यो जायतेन्ना उदकाचेरूय चलोवपाक मेळटात. झुजाच्यावेळार ह्यो पाणबुड्यो खोल उदकांत रावून दुस्मानांच्या तारवांचो सोद घेतात आनी तांचेर हल्लोय करतात. त्यो उदकातळा आशिल्ल्यान तांचो सोद घेवपाकूय दुस्मानांक खुब त्रास जातात. उदकांत आसता तेन्ना प्रतिरोधक उणो जावंचो म्हणून तिका खाशेलो असो आकार दिल्लो आसा. उदकाच्या थरापरस उदकापोंदा लोट चड आसता. हाका लागून उदकापोंदच्यान चलपी पाणबुडयेच्या यंत्राची गती चड आसता. सुर्वेक पाणबुडयांचीं इंजिनां डिझलाचेर चलतालीं आनी पाणबुडी उदकांत आसता तेन्ना भितर वारो घोळचेखातीर स्नॉर्कल ह्या साधनाचो उपेग करताले. हाका लागून ह्यो पाणबुडयो कांय खोलायेमेरेनच वापरूंक मेळटाल्यो. दुसऱ्या म्हाझुजाउपरांत अणुशक्तीचेर चलपी पाणबुडयो तयार जाल्यो आनी उदकापोंदा खूब तेंप रावपाची तांची क्षमताय वाडली. अण्वीक पाणबुडयेंत अणुशक्तीचो उपेग केल्ल्या कारणान तिका भायल्या वाऱ्याची गरज लागना. हाका लागून ह्यो पाणबुडयो गरज पडल्यार तीन वर्सांमेरेन उदकापोंदा रावपाक शकतात.

इतिहास : आदल्या काळासावन शास्त्रीय संशोधनाखातीर, बुडिल्ल्या तारवांतलो मोलादीक म्हाल वयर काडपाखातीर, तशेंच दुस्मानांच्या तारवांचेर हल्लो करपाखातीर उदकापोंदच्यान वचपी पातमारी तयार करपाचे साबार यत्न जाल्ले. पूण ते फळादीक जावंक शकलेनात. १६२० ते १६२४ ह्या तेंपार कॉर्नेलीस व्हान ड्रेबल ह्या सोदकान पयलीं उदकापोंदच्यान चलपी पातमारी तयार केली. ही पातमारी लाकडाची आशिल्ली आनी तिचेर चामडें बसयल्लें. १७७६त डेव्हिड बुशनेल ह्या अमेरिकेंतल्या सोदकान 'टर्टल' नांवाची पाणबुडी तयार केल्ली. आकार पेरा भाशेन आशिल्लो आनी तातूंत फकत एकूच मनीस ब शकतालो. अमेरिकेंतल्या यादवी झुजांत दक्षिणेकडच्या राज्यांनी ' ह्या नांवान बांदिल्ले पाणबुडयेच्या आदारान उत्तरेकडल्या रा 'हुसटॉनिक' ह्या नांवाचें झुजारी तारूं बुडयल्लें. नावीक झु इतिहासांतलें पाणबुडयेन बुडयल्लें हें पयलें झुजारी तारूं आ स्वयंचलनक्षम पाणबुडी जॉन पी. हॉलंड ह्या अमेरिकी तंत्रज्ञान वि शेंकड्याचे सुर्वेक तयार केल्ली. उदकाचेर ही पाणबुडी वराक १३ आनी उदकापोंदच्यान वराक ११ किमी. वेगान चलताली. हॉल पाणबुडयेचो अभिकल्प (Design) येसस्वी थरिल्ल्यान ब्रिटीश नावीक १९०२त हे रचणुकेच्यो पाणबुडयो तयार करून तांचो ब्रिटीश नौ आस्पाव केलो. उपरांत रशिया, जर्मनी आनी जपान हाणींय अशो पा तयार केल्ल्यो.

पयलें म्हाझूज सुरू जावंच्या वेळार पाणबुडयांचे रचणुके उदरगत जाली. तेचपरी, तांची संख्याय वाडिल्ली. पयल्या म्हा जर्मनीच्या यू-बोट ह्या नांवान वळखुपी पाणबुडयांनी झुजाच्या ब्रिटीश नौदलाचें खुब नुकसान केल्लें. दुसऱ्या म्हाझुजांत पाणबु खूब उपेग जाल्लो. १९५५ उपरांत आण्वीक पाणबुडयेंत अणुश उपेग जावपाक लागलो.

वर्गीकरण : सद्या संवसारांत साबार प्रकारांच्यो पाणबुड्यो चड करून लश्करी वा हेर वावराप्रमाण तांचें वर्गीकरण केल्लें आक्रमक पाणबुडयो (Attack submarines) ह्यो नेटान चड पय वचून दुस्मानांची म्हाल व्हरपी तारवां, नावीक तारवां आनी पाण सोदून काडटा आनी तांचो नाश करता. सादारणपणान ही पा पाणतीर बाळगितात. जाल्यार कांय पाणबुडयो पाणसुरंगांचो करतात. चपळ पाणबुडी (Fleet submarine) हाची मुखेलपणान व्हरपाखातीरूच रचणूक केल्ली आसून त्यो उदकापोंदच्यान खूब वचूंक शकतात. क्रूझर ह्या पाणबुडयांक क्षेपणास्त्र वेवस्थेचेर ताबो आसता. हाका लागून त्यो व्हड व्हड बोटी सहज नश्ट शकतात. बॅलास्टिक क्षेपणास्त्र पाणबुडी ही चड खोल उदकांत मारो करता. ती खूब पयसमेरेन क्षेपणास्त्रान हल्लो करपाक शक उदकांत ४५ दिसां मेरेन लेगीत रावूंक शकता. उदकावयर वा

पाणबुडी - सर्वसादारण रचणूक : १. दाबनिरोधी नौकाया २. बाह्य नौकाया ३. विद्युत् घट ४. डिझल इंजिन (५,६) ७. विद्युत् चलित्र ८. प्रचालक ९. आडवे सुकाणू १०. हवेचो नळ ११. निश्कास नळी १२. हवेचो नळ वापरांत नासतना दवरपाची स्थिती १३. पृश्ठभागाचेर आसतना इंजिनाचो निश्कास जिच्यांतल्यान जाता ती नळी १४. उदकाचो पृश्ठभाग.

… कामगारांक प्रशिक्षण दिवपाखातीर वा दुस्मानांच्यो पाणबुडयो … खातीर वेगवेगळ्या पाणबुडयांचो वापर करतात. संशोधनाखातीर … त्यो पाणबुडयो ल्हान, चड खोलायेमेरेन वचपी आनी मर्यादीत … वापरूंक मेळटात. दर्यातळाचीं खनिजां, वनस्पत, मोनजात … विज्ञानीक म्हायती मेळोवपाखातीर तांचो उपेग जाता. 'ट्रांस्पोर्ट … एरिनॅस' हे पाणबुडयेचो नौसैनिकांक व्हरपाखातीर उपेग … कांय सुवातांचेर झुजारी बोट व्हरपाक मेळना आनी कांय खेपे … धाकाक लागून बोटींतल्यान वा विमानांतल्यान सैनिकांक …ऊना, अशा वेळार ट्रांस्पोर्ट सबमरायन एरिनॅस हे पाणबुडयेचो …चो पडटा.

…क : सादारणपणान बोट आनी पाणबुडी हातूंत खूब साम्य … पूण उदकांत बुडपाचे आनी उदकाचो दाब सहन करपाचे …णबुडयेक एके प्रकारचो खाशेलो आकार दिल्लो आसता. हाका … उदकाभितल्लयो हालचाली सहज रितीन करपाक शकतात. …च्यो मुखेल हालचाली उदकापोंदच्यान जातात. हाका लागून … दाब सहन करपाचे नदरेन वाटकुळो आकार फायदेशीर थरता, …णीं तें शक्य नाशिल्ल्यान पाणबुडयेक सिगरेटीभाशेन लांबसो … आकार दितात.

…रणपणान चडशा पाणबुडयांक दोन सांगाडे आसतात. भायल्या …चेर उदकाचो दाब पडटा म्हणून ताचे भितर दाबविरोधी सांगाडो … भायलो सांगाडो उदकनिरोधी आसता. ह्या उदकनिरोधी …क लागून कक्ष तयार जातात आनी खंयच्याय एका कक्षांत …ल्यार तो संकश्टावेळार बंद करूं येता. तशेंच, ह्या विभागकांक …णबुडयांचो मुळाव्या उदकनिरोधि सांगाड्याचें बळगें वाडटा. … दाबविरोधी सांगाड्यांत अधिकारी, नाविक सैनिक हांचेखातीर …शेंच इंजिनूय आसता. अशे रितीन भितल्ल्या सांगाड्यांत …ण वेगवेगळे कक्ष तयार केल्ले आसात. दोनूय सांगाड्यांमदीं …नी उदकाच्यो टांकयो आसतात. उदकातळा भायल्यान येवपी …समतोल करपाक ह्या टांकयांचो उपेग जाता. पाणबुडयेच्या …या मुखेल टांकयांनी उदक आसता. ह्या टांकयांक तळाकडेन …ले वटेन दोन व्हड बुराक आसतात. पाणबुडी उदकांत बुडचेखातीर …यांनी उदक भरच्या वेळार तळाकडेन आशिल्लो बुराक उकतो … टांकयांमदीं उदक रिगता तशें वारें वयल्या बुराकांतल्यान …. पाणबुडी चड खोलायेचेर बुडोवंची आसल्यार तिच्या टांकयांमदीं …क भरतात. अशे रितीन फावो तितलेंच उदक टाकयांनी भरून …क उदका भितर थीर स्थितींत दवरतात. हे अवस्थेंत पाणबुडयेचो … भोंवतणच्या उदका इतलोच जावन ती थिरायेन उदकातळा …

…बुडी उदका पोंदच्यान भायर हाडपाखातीर बॅलास्ट टांकयेभितर …रो भरचो पडटा. दर एके पाणबुडयेंत संपीडित वाऱ्याच्यो (Low …e) टांकयो आसतात. तातूंत वाऱ्याचो दाब २६०-२७० किग्रॅ./ …ने आसता. हो वारो बॅलास्ट टांक्यांभितर सोडटकूच उदक … बुराकांतल्यान नेटान भायर मारता. अशे रितीन पाणबुडयेचो … उणो जावन उपरांत ती उदका वयर येता.

…बुडी उदकापोंदा आसता तेन्ना ती क्षैतिज स्थितींत (Trimmed …on) दवरची पडटा. पूण ती जेन्ना उदकापोंदच्यान चलता तेन्ना क्षैतिज स्थितीची गरज नासता. ही स्थिती ती डायवींग प्लॅन्स हांच्या आदारान दवरपाक शकता. पाणबुडयेच्या दोनूय वटांनी फाटीं-फुडें अशे हे प्लॅन्स बसयल्ले आसतात.

परिदर्शक (Periscope) पाणबुडी उदकाभितर आसता तेन्ना पृष्टभागावयली पळोवणी करपाखातीर परिदर्शकाचो उपेग करतात. सादारणपणान पाणबुडयेंत दोन परिदर्शक आसतात. एक उच्च विवर्धन शक्तीचो आनी दुसरो नीच विवर्धन शक्तीचे आसता. उच्च विवर्धन शक्तीचे परिदर्शक द्विनेत्री आसता आनी तातूंतल्यान चड पयस मेरेन पळोवणी करपाक मेळटा. नीच विवर्धन शक्तीचो परिदर्शक चड करून पाणतीर सोडच्या वेळार वापरतात.

दिकाशोधक (Navigation) दर्याच्या पृश्ठभागाचेर आसता तेन्ना भुगोलीक सुवात सोदचेखातीर सूर्य, चंद्रीम वा हेर ताऱ्यांचो उपेग करतात. पूण पाणबुडी उदकापोंदच्यान चलता तेन्ना खाशेल्या यंत्राचो वापर करचो पडटा. पूण हालींच्या तेंपार सादारण बोटींनीय अशा खाशेल्या यंत्रांचो उपेग करचो पडटा. पाणबुडयेंत दिका सोदून काडचेखातीर जिरोस्कोप आनी एक्सेलॅरोमिटर ह्या यंत्रांचो वापर करतात. तेचपरी खाशेल्या केंद्रांकडेन रेडिओ वा कंप्युटर हांचेवरवीं संपर्क सादून दिका वा सुवात सोदून काडटात.

झुजाच्या वेळार उदका पोंदच्यान गुपीतपणान वचून शत्रूंच्या तारवांचो सोद घेवप आनी वेळ पडल्यार तीं नश्ट करप, हो पाणबुडयेचो मुखेल वावर. पयल्या आनी दुसऱ्या म्हाझुजांनी डिझेल पाणबुडयांचोच उपेग जाल्लो. पूण तातूंत साबार दोश सांपडिल्ल्यान दुसऱ्या म्हाझुजाउपरांत अणुशक्तीचेर चलपी पाणबुडयो चालींत आयल्यो. दुस्मानांच्या कसल्याय प्रकारच्या तारवांचेर ही पाणबुडी हल्लो करपाक शकता. तिचेर पाणतीर आनी पर्यटन क्षेपणास्त्र (क्रूझ मिसायल) हीं मुखेल आक्रमक अस्त्रां दवरतात, तेचपरी ती उदकातळा लिपून रावून ह्या अस्त्रांचो मारो करपाक शकता. अण्वीक पाणबुडयो कम्प्युटराच्या आदारान पाणतीर वा क्षेपणास्त्र मोखून मारतात. क्षेपणास्त्र मोखून मारपाची मोख तीं सोनार, रडार आनी परिदर्शक हांच्या आदारान सोदून काडटात. मिसायल कंट्रोल आनी हेर नियंत्रक उपकरणाखातीर वेगळो कक्ष आसता. हाका मुख्याधिकारी कक्ष अशें म्हण्टात.

आकांताच्या वेळार कर्मचाऱ्यांक वांचोवपाखातीर दर एके पाणबुडयेक मुखार आनी फाटल्यान अशे दोन बचाव कक्ष आसतात. ह्या कक्षांनी भितर येवपाखातीर आनी भायर वचपाखातीर जलनिरोधी दारां आसतात. कांय बचाव कक्ष मुखेल पाणबुडयेसावन सोडोवपाक मेळटात.

सागरी येरादारी आनी झूजनौकादळ हांची दुस्मानांच्या पाणबुडयांसावन राखण करप आनी वेळ आयल्यार दुस्मानांच्यो पाणबुडयो वा झुजारी तारवां नश्ट करप हो पाणबुडयेचो मुखेल हेत.

- कों. वि. सं. मं.

पाणिनि : (इ.स. पयलींचो पांचवो वा चवथो शेंकडो).

संस्कृतांतल्या पयल्या व्याकरणाचो कर्तो. विद्वान लोक ताका भोवमानान भगवान पाणिनी अशें म्हण्टात. पाणिनीच्या काळाविशीं विद्वानांमदीं एकमत ना. पाणिनीच्या व्याकरणग्रंथाच्या पुराव्यांवयल्यान तशेंच हेर ग्रंथांच्या पाणिनीच्या उल्लेखांवयल्यान, पाणिनीचो काळ वयर दिल्ल्याप्रमाण इ. स

पयलीं पांचवो वा चवथो शेंकडो असो मानतात. जाल्यार कांय अभ्यासकांनी पाणिनीचो काळ इ. स. पयलीं आठवो शेंकडो मानला.

पाणिनी हें व्यक्तीचें नांव वा न्हय हे विशींय वाद आसा. ताच्याच एका सुत्रावयल्यान तें गोत्राचें नांव आसुंये, अशें दिसता. पाणिनीक वाहीक, शालंकी, दाक्षीपुत्र आनी शालातुरीय अशींय नांवां आसात. वाहीक हो गांधार देशाचो एक वाठार आनी पाणिनी हो त्या वाठारांतलो म्हणून ताका वाहीक म्हण्टाले. शालंकी शब्दाची व्युत्पत्ती मेळना. दाक्षीपुत्र ह्या नांवावयल्यान, ताचे आवयचें नांव दाक्षी आशिल्लें अशें समजता. शालातुरीय हें नांव ताच्या जल्मगांवा वयल्यान पडलां आसुंये. लहुर हो शलातुर शब्दाचोच अपभ्रंश. (ल्हूर हे सध्याचें लाहोर) पाणिनीचे पुर्वज ह्याच गांवांत रावताले. पाणिनी हो तक्षशिलेच्या विद्यापिठांत शिकिल्लो आसुंये असो अदमास आसा.

पाणिनीन वैदिक भाशेवांगडा त्या काळांतले बोली भाशेचो अभ्यास करून वर्णनात्मक व्याकरण बरयलें. सुमार ४,००० सुत्रां आशिल्ल्या ह्या व्याकरण ग्रंथाचे आठ अध्याय आशिल्ल्यान ताका अष्टाध्यायी वा अष्टक अशें नांव पडलें. अष्टाध्यायींतलीं सुत्रां बीजगणितांतल्या सुत्रांभाशेन तंत्रीक परिभाशेंत बरयल्यांत ताका लागून हीं तंत्रां सारकीं समजुंचीं हेखातीर ताणें संज्ञासुत्रां आनी परिभाशासुत्रां दिल्यांत. ग्रंथांतलो तपशील आनी बारीकसाणी हांचेवयल्यान अष्टाध्यायी हो ग्रंथ म्हळ्यार शेंकड्यांनी वर्सां चालू आशिल्ल्या व्याकरणाविशींच्या विचारांचें निमाणचें संस्करण आसुंये अशें दिसता. पाणिनीन आपले पयलींच्या धा वैयाकरणांचो उल्लेख केला. 'गणपाठ' आनी 'धातुपाठ' अशीं परिशिश्टां ताणें अष्टाध्यायीक जोडल्यांत. पाणिनीच्या सुत्रांचेर कात्यायनान चिकित्सक नदरेन वार्त्तिकां बरयल्यांत. त्या वार्त्तिकांचेर पतंजलीन महाभाष्य नांवाची नामनेची टिका बरयल्या. सातव्या शेंकड्यांत जयादित्य आनी वामन हांणी अष्टाध्यायीचेर 'काशिका' नांवाची टिका बरयल्या. इंग्लीश, जर्मन आनी फ्रँच भाशांनीय अष्टाध्यायीचे अणकार जाल्यात.

पाणिनीच्या अष्टाध्यायींतली सुत्रां वैदिक दर्शनाच्या अभ्यासाखातीर उपेगी पडटातूच, तशेंच उपनिषदांच्या अभ्यासाखातिरूय तांचो उपेग जाता. चड करून सगळ्याच संस्कृत वाङमयाचो अभ्यास ताका लागून सोंपो जाता.

पाणिनीच्या ग्रंथाचेर आदारीत 'सिद्धान्त कौमुदी' हो ग्रंथ भट्टोजी दीक्षीत हाणें बरयलो. पयले कितलेशेच शेंकडे, त्या ग्रंथावयल्यानूच चड करून पाणिनीय न्यायकरणाचें अध्ययन चलता. ह्या ग्रंथांत वैदिकी प्रक्रिया आनी स्वरप्रक्रिया अशीं दोन प्रकरणां आसात. वैदिक प्रक्रियेंत पाणिनीचे व्याकरणाविशीचे नेम सगळ्या वैदिकी वाङमयाक कशे लागू जातात, हें दाखयलां. स्वरप्रक्रियेंत वैदिक भाशेचे उच्चार कशे करचे हे विशीं विस्कटावणी आसा.

पाणिनी हो जसो व्याकरणकार तसोच कवीय आशिल्लो, अशें कांय अभ्यासकांचें मत आसा. 'जांबवतीविजय' नांवाचें एक काव्य पाणिनीन रचलां, अशें मानतात. पूण ह्या काव्याचो कर्तो कोण तरी दुसरोच आसून तो इ. स. च्या ९ व्या शेंकड्यांत जावन गेलो आसुंये अशें चडशा अभ्यासकांचे मत आसा.

शींवाचे भकीक पडून ताका मरण आयलें अशी एक आख्यायिका आसा.

- कों. वि. सं. मं.

पातक (पाप)

पातक (पाप) : जें कृत्य केल्ल्यान देवान सांगिल्ल्या वा देव मानिल्ल्या धर्मग्रंथांतल्या नेमांचें बुद्धिपुरःसर उल्लंघन जाता वा ग्रंथांनी घालून दिल्ल्या नेमांचें परिपालन जायना तें पातकी पातकाविशींच्यो कल्पना वेगवेगळ्या धर्मांनी, वेगवेगळ्या काळांत वेगवेगळ्या देशांत विंगड विंगड प्रकाराच्यो आसात. तशेंच वेगवे पातकांखातीर वेगवेगळे तरेच्यो ख्यास्ती सांगिल्ल्यो आसात. घ पातकांचें परिमार्जन जावपाखातीरूय वेगवेगळे विधी, प्रायश्चित्ता उपाय सांगिल्ले आसात. ऋग्वेदांत पातकांसंबंदी साबार कडेन मेळटात. तैत्तिरीय संहिता, वाजसनीय संहिता आनी काठक हांच्यांत पातकांविशीं वेगवेगळे विचार दिश्टी पडटात.

> न पापासो मनामहे
> नारायासो न जल्हवः ॥ (ऋग्वेद ८.६१.११)

अर्थ - आमी पापी, निर्धन आनी अनग्नी जावंचे नात.

> सर्व पापानं तरति
> तरति ब्रह्महत्यां योऽश्वमेधन यजते ॥
> (तैत्तिरीय संहिता ५

अर्थ - जो अश्वमेध करता तो सगळीं पापां तरता, ब्रह्महत्या लेगीत

> तस्माद् ब्राह्मणः सुरां न पिबिति
> पाप्मनाने त्संसृज्या इती ॥ (काठक संहिता १२.

अर्थ - पापाचो संसर्ग जावचो न्हय म्हूण ब्राह्मण सोरो पियेना

ऋग्वेदांतल्या मंत्रद्रष्टी ऋषींक पातकाची तीव्र जाण आशि ताणीं पातकांविशीं आपणाक क्षमा करपाविशीं आनी पात परिणामांपसून आपली मुक्ती जावची म्हूण देवांक केल्ली विनंत वयल्यान सिद्ध जाता. पातकाची कारणमिमांसा वेगवेगळ्या जाण केल्ली आसा. कौषतकी ब्राह्मण उपनिषदांत (३.९) सांगिल्ले प्रमा मनशाक उच्च स्थितीक व्हरपाचें देवाच्या मनांत आसता, त्या मनशाव देव सत्कृत्यां करून घेता आनी ज्या मनशाक अधोगतीक आसता तेन्ना देव ताचेकडच्यान असत्कृत्यां करून घेता. हा मनशाची नियती पयलीच थरिल्ली आसता आनी ते नियतीक धर बरीं वा वायट कृत्यां करता. भगवद्‌गीते प्रमाण रजोगुणांपसून काम, राग, आनी लोभ हे ह्या जगांतल्या मनशांचे दुस्मान मनशाक पापकृत्यां करपाक प्रेरित करतात. जाल्यार सांख्य शास तत्त्वांप्रमाण सत्व, रज आनी तम हे तीन गूण वेगवेगळ्या मनशांच वेगवेगळ्या प्रमाणांत आसतात. तांच्यातलो रजोगूण हो मनशांतले प कारण आसता. गौतम ऋषीच्या म्हणण्याप्रमाण ह्या संवसारांत वायट कृत्यांच्या योगान वा शास्त्रांनी घालून दिल्ल्या नेमांचें परिप करप, तशेंच शास्त्रांनी निषिद्ध केल्ल्यो गजाली करीत जाल्या पापी थरता. सगळीं पातकां वासनामूलक आसतात अशें जैन म्हळां. वासनेचो क्षय केल्यारूच अर्हत्पदाची प्राप्ती जाता अशें त हाकालागून वासनांचो क्षय करपाखातीर जैन आचार्यांनी खूब नेम दिल्यात. ते नेम आचरणांत ना हाडले जाल्यार पाप लागता अ मुखार म्हळां बौद्ध विचारसरणेंत सैमीकनेमांचेर चड भर पापकल्पनेक तातूंत म्हत्व ना. बौद्ध मताप्रमाण मनीस पाप कर अज्ञानाक लागून ताचेकडच्यान चुको जातात त्या चुकांक लागून वि गतींत बाधा येता आनी ताच्या निर्वाणमार्गांत आडमेळ येता.

[व]ेगवेगळ्या ग्रंथांनी प्राचीन काळासावन पातक लागपी कृत्यांचीं नांवां [प]ातकांच्या म्हत्वाप्रमाण विभागणी केल्ली आसा. ऋग्वेदांत ब्रह्महत्या, [हि]ंसा, सुरापान, चोरी, गुरुतल्पगमन, दुष्कृत्त्यांची पुनरावृत्ती आनी [हेर]ाय पापकृत्यांविशीं फट उलोवप हीं सात पातकां मानल्यांत. प्राचीन [काळा]सावन ब्रह्महत्या हें पातक सगळ्यांत खर मानलां. पूण काठक [संहितेंत] भ्रूणहत्या ही ब्रह्महत्येपरसूय चड निंद्य मानल्या. वसिष्ठान पातकांचे [उपपातके]न्, म्हापातकी आनी उपपातकी अशे तीन वर्ग केल्यात. कात्यायनान [पात]कांचे पांच वर्ग जाल्यार विष्णु धर्मसुत्रांत णव वर्ग केल्यात.

[अ]शा धर्मग्रंथांनी ब्रह्महत्या सुरापान, चोरी, गुर्वङ्गनागन (गुरूचे [बायले वां]गडा संभोग), म्हापातकीसंसर्ग (चार म्हापातकां करप्यांवांगडा [संबंद]) आनी उपपातकां ह्या पातकांक म्हापातकां मानल्यांत. अशा विंगड [प्र]कारच्या आनी दर्जांच्या पातकांचें निराकरण जावचें म्हूण धर्मग्रंथांनीं [वेगवेग]ळ्यो साधना सांगल्यात. ऋग्वेदांतल्या साधनांप्रमाण देवान पातक्यांचेर [दया क]रची आनी तांचीं पातकां भोगसुंचीं. तेखातीर पातक्यांनी देवाची [प्रार्थना] करची. देवाक प्रसन्न करचेखातीर यज्ञ करप, पातकांची कबुली [दिवप,] सत्याभाषण करप, उपास करप अशे कडक नेम घालून दिल्यात.

[उपनिष]त आनी स्मृतींतल्या तत्त्वांप्रमाण पातक कर्म आनी पुनर्जल्म [हांचे]चेर आदारला. बरें कृत्य केल्यार ताचेपसून सुखकारक फल [मेळटा] आनी वायट कृत्य केल्यार दूख भोगचें पडटा. हिंदू मताप्रमाण [यम] नांवाची देवता केल्ल्या दर पाप-पुण्याचो हिशोब दवरता. ह्याच [हिशोबा]प्रमाण स्वर्ग - नरकाची प्राप्ती जाता. वायट कृत्यांचें दुखरुप फल [ह्या] जल्मांत मेळना जाल्यार, आत्मो दुसरो जल्म घेता आनी ताच्या [आदल्या जल्मां]तल्या वायट कर्माचें दूख भोगता. गौतम ऋषीच्या सांगण्याप्रमाण [वेदाध्ययन,] जप, तपश्चर्या, यज्ञ, उपास तिर्थयात्रा आनी दान करून पातक [दूर क]रूं येता. भक्तीमार्गीय शैव - वैष्णववादी तत्त्वांप्रमाण ईश्वराक [शरण गे]ल्यार, ताची पुजा - अर्चा केल्यार वा ताचें नामस्मरण केल्यार [प]ातकां धुवन वतात. सादारणपणान सगळ्या धर्मग्रंथांच्या मतांप्रमाण [प्रायश्चित्ता]च्या योगान पातकांचो नाश करूं येता.

[ख्रि]स्तांव धर्माप्रमाण, ॲडम ह्या सुर्वेच्या मनशान सैतानाच्या शब्दाक [भुलून] जी चूक केली, तें मूळ पाप तेंच पाप मुखार सगळे मनीसकुळयेंत [पातळ]ळें. ताका लागून मनीस जल्मताच पापी आसता. पापी कृत्यांक [लागून] तो देवापसून पयस वचत आसता. जेजूक शरण गेल्यार आनी [पापांची] कबुली दिवन पश्चात्ताप व्यक्त केल्यार मनीस पातकांतल्यान [मुक्त जा]ता. हाका लागून इगर्जेंत कबुलीपेटी (Confession box) दवरून [म]नशाक आपल्या पापाची कबुली पाद्रीमुखार दिवपाची वेवस्था [केल्ली आ]सता. कबुली वांगडा, पश्चात्ताप जाल्यारूय पापक्षालन जाता [अशें मान्]केत आसा. इस्लामी धर्मान पापकृत्यांविशीं पश्चात्तापाक म्हत्व [दिलां. ई]श्वर प्रेषीत अशे जे सत्पुरुस जावन गेले. ते पापमुक्त आशिल्ले [अशें तां]णीं मानलां. व्यभिचार, हत्या आनी हेर सगळ्या पातकांक तांणी [पाप] मानल्यांत. अल्लाक शरण गेल्यार आनी दानधर्म केल्यार पाप [धुवन व]ता अशी तांची समजूत.

[बुद्धी]वाद्यांच्या मतान पापकल्पना ही मानवनिर्मीत आसून, [मनशाच्या धा]रणेच्या पोटांत ती जल्माक आयल्या. पाप हो गुन्यांव म्हूण [समाजान]न मानून घेतला. तशेंच त्या गुन्यांवांची ख्यास्तूय समाजान आनी [धर्मग्रंथां]च्या शास्त्रवचनांत सांगल्या.

[पाप] हो एक तरेचो गुन्यांव आसलो तरी भोवतेक पापकर्मां न्यायशासनाखाला येनात. चोरी हो समाजीक (पाप), तसोच न्यायशासकीय गुन्यांव ह्या दोनूय संकल्पनांखाला येता. हाचे उरफाटें देव मानप ना हें पाप आसलें तरी तो न्यायशासनाखातीर गुन्यांव थारना. भौशिक सुवातेर गोंदळ करप हो गुन्यांव जालो (न्यायशासकी) तरी तें पाप जायना. ज्या गुन्यांवांचो पुरावो उपलब्ध आसना त्या गुन्यांवांक न्याययंत्रणा ख्यास्त करूंक पावना, तशेंच प्रत्यक्षांत गुन्यांव घडल्याबगर न्याययंत्रणा शासन करीना. पापाचें तशें नासता. पापाक पुरावो लागना. तशेंच मनांतली पापी कल्पनालेगीन प्रत्यक्ष पाप करपासारकीच आसता.

पाप - पुण्याचो संबंद नरक - सर्गाकडेन वा वायट - बऱ्या भाग्याकडेन लायिल्लया कारणान समाजाचे प्रगतीक तशेंच आवश्यक बदलांक हानीकारक जाता. ताचेवरवीं मानवनिर्मीत असमानता आनी अन्याय हांचें समर्थनूय जाता. पाप - पुण्याचे कल्पनेन मनीस प्रयत्नशील जावचे सुवातेर दैववादी जावपाचो भंय उरता. हाका लागून चार्वाक सारकिल्या बुद्धीवाद्यांनी पाप - पुण्याचे कल्पनेक विरोध केला.

अशें जरी आसलें, तरी पाप-पुण्याचे संकल्पनेन समाजांत नितीमत्ता, सदाचार, सदगूण हांकां प्रोत्साहन मेळून, अराजक आनी गुन्यांवगारी प्रवृत्तींचें नियंत्रण जावपाक आदार मेळटा. कायद्यापरस पाप-पुण्य कल्पनेची व्याप्ती चड व्यापक आशिल्ल्यान आनी ताचें नियंत्रण चड खर जाल्ल्यान समाज बांदावळीखातीर हे कल्पनेचो बरो उपेग जावंक शकता.

- कों. वि. सं. मं.

पूरक नोंद : पुण्य.

पाताळ : पुराणांत वर्णिल्लो एक लोक. ताका अधोलोक अशें म्हण्टात. 'पतन्ति अस्मिन् दुष्क्रियावन्तः' = वायट कृत्यां करपी लोक जातूंत वतात अशीं स्थानां म्हणजेच पाताळ, अशी ताची व्याख्या आसा. पाताळाक अधोभूवन, असुरभूवन, बलीसद्म, रसातल, नागलोक अशीं जायतीं नांवां आसात. हीं सगळीं स्थानां धर्तरेच्या सकयल आसात.

पाताळांचो आंकडो सात मानिल्लो आसून अतल, नितल, वितल, गभस्तिमान, तल, सुतल आनी पाताळ अशीं तांची नांवां आसात. पद्म पुराणांत हीं नांवां मातशीं वेगळीं दिल्लीं आसात. तीं अशीं - असल, वितल, सुतल, तलातल, महातल, रसातल आनी पाताळ.

हीं पाताळां म्हणजे विवरांतले सर्गच. तातूंत समृद्ध भवनां, उद्यानां विहारस्थानां आनी क्रिडास्थानां आसात. धर्तरेच्या सकयल अयुत योजने अतल आसून थंय महासुर मयपूत रावता. ताच्या सकयल अयुत योजने वितल आसून थंय हाटकेश्वर शिव विहार करता. ताचे वांगडा पार्वती आनी ताचे भूतगणय रावतात. तातूंत हाटकी नांवांची व्हड न्हंय व्हावता. वितलाच्या सकयल अयुत योजने सुतल आसून थंय पुण्यश्लोक बळी रावता. सुतलाच्या सकयल अयुत योजने तलातल आसून थंय त्रिपुराधिपती, दानवेंद्र मय रावता. ताच्याय सकयल अयुत योजने महातल आसून त्या जाग्यार काद्रवेय नांवाचो सोरपांचो गण रावता. गरुडाक भियेवन हे कद्रूचे पूत हांगा आपल्या कुटुंबासयत राविल्ले आसात. ताचे सकयल अयुत योजनेत पाताळ आसून थंय हुशार अशे नाग लोकांचे अधिपती वसती करून राविल्ले आसात.

हांगा सूर्यकिरण फकत उजवाड दितात. ते लोकांक वताचो धग दिनात. तेचप्रमाण चंद्रिमय फकत रातचो उजवाड दिवपा खातीर उदेता

ताका लागून लोकांक थंडेची बादा जायना अशें विष्णु पुराणांत सांगलां. तशेच पाताळाच्या सकयल शेश रावता आनी ताच्या मस्तकाचेर धर्तरी आसा.

विष्णु आनी स्कंध ह्या पुराणांत गभस्थिमान आनी नागद्विप हे दोनूय पाताळाचे भाग मानिल्ले आसात.

प्रभास आनी गिरनार ह्या दोन जाग्यांनी जाय तीं पाताळ-विवरां आशिल्लीं अशें स्कंध पुराणांत सांगलां. हाचे वयल्यान, सिंधू न्हंयेच्या मुखापसून शूर्पारकामेरेनच्या भारताचे अस्तंत देगेवयल्या प्रदेशाक पुराणकाळांत पाताळ लोक म्हण्टाले अशें सिद्ध जाता.

पाताळाची कल्पना जगांतल्या सगळ्या लोकांत प्रचलीत आसा. पाताळांत काळोख आसता, अशी बाबिलोनी, हिब्रू, मिसरी, ग्रीक, रोमन ह्या लोकांची कल्पना आशिल्ली. पाताळ हें मेल्ल्यांचें निवासस्थान आसा आनी पाताळांतल्यो वस्तू आपले उरफाटे दिकेन लोंबकळायल्ल्यो आसतात, अशीय समजूत आसा.

– कों. वि. सं. मं.

पूरक नोंद : सर्ग, नरक.

पाध्ये, काशीनाथ अनंत : (१९९०-१८०६). एक धर्मनिबंधकार. हाच्या बापायचें नांव अनंत पाध्ये आनी आवयचें नांव अन्नपुर्णा. रत्नागिरी जिल्ह्यांतलें गोळवली हो ताचो मूळ गांव. संगमेश्वर तालुक्यांतल्या बहात्तर गांवाची जापसालदारकी ताचेकडेन आशिल्ली. पूण तो पांडुरंगाचो भक्त आशिल्ल्यान तो पंढरपूराक गेलो आनी जिणेचे निमाणेमेरेन थंयच रावलो. ताका बाबा पाध्ये अशेंय म्हण्टाले. ताणें बरयल्ल्या धर्मसिंधू नांवाच्या ग्रंथाखातीर ताका खुबूच नामना मेळ्ळी. धर्मीक ग्रंथाखातीर जाय आशिल्लया धर्मशास्त्रीय विशयाचो विचार ताणें ह्या ग्रंथांत बरे तरेन मांडला. निर्णयसिंधू, पुरुषार्थ चिंतामणी, कालमाधव, हेमाद्री, कालतत्त्वविवेचन, कौस्तुभ आदी ग्रंथांचो आदार घेवन ताणें हो ग्रंथ बरयलो. पंढरपूराक ताचो ग्रंथ बरोवन जातकच ताचो भाव विठ्ठलपंत हाणें तो काशीक हाडून परिक्षेखातीर थंयच्या पंडितांमुखार दवरलो. ह्या पंडितांनी ताची परिक्षा करून तो अधिकृत आनी बरो आशिल्ल्याचो निर्णय दिलोच. तेचपरी ह्या ग्रंथाची पालखेंतल्यान काशी वाठारांत मिरवणूक काडली.

धर्मसिंधूचे तीन भाग आसात. पयल्या आनी दुसऱ्या भागांत वर्साच्या बारा म्हयन्यांतल्या धर्मकृत्यांविशीं विवेचन केलां. तिसऱ्या भागाचे पुर्वार्ध आनी उत्तरार्ध अशे दोन भाग आसात. तातूंत सोळा संस्कार, नित्यकर्मां, अग्निहोत्र, मुर्तीची अर्चा, ग्रहारंभ, गृहप्रवेश आदी गजालींविशीं नेम सांगल्यात. फुडें कलीयुगांतल्या वर्ज्यावर्ज्य गजालींचें विवेचन, संन्यास ग्रहणाचो विचार तशेंच संन्याशी आनी विधवा हांचे धर्म विस्तारान सांगल्यात. हो मूळ ग्रंथ संस्कृत भाशेंत आसून ताचें मराठी भाशांतर उजवाडाक आयलां.

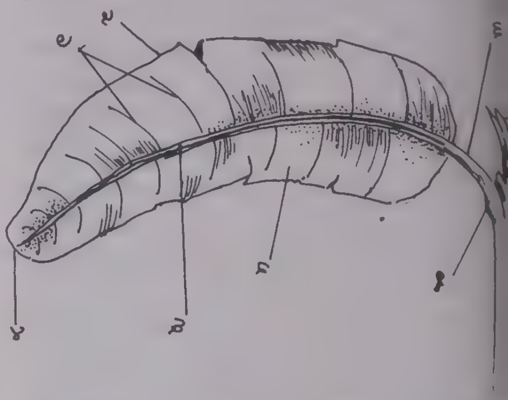
बाबा पाध्ये हाणें पंढरपूरांत एक पाठशाळा सुरू केल्ली. ताणें पंढरपूरच्या विठ्ठलाचे पुजेंतले उपचार वाडयिल्ले तेचपरी स्वरचीत संस्कृत आरत्यो देवामुखार म्हणपाची चाल सुरू केल्ली. विद्वत्ताय आनी सदाचरण ह्या दोनूय गजालींक लागून लोक ताचो आदर करताले. मरणाआदीं कांय काळ ताणें संन्यास घेतिल्लो.

– कों. वि. सं. मं.

पान : झाडाचें सगळ्यांत सहज दिसपी खोडावयलें म्हत्वाचें सपाट उपांग. वैदिक वाङ्मयांत 'पर्ण' ही संज्ञा वनस्पतीच्या एका अवय (पानाक) वापरिल्ली आसा. ही संज्ञा एका यज्ञीय झाडाकूय (पल उद्देशून वापरिल्ली आसा.

पानाचो उगम आनी विकास खोडाचेर वा खांदयेचेर अतिसुक्ष्म सतत विभाजन जायत आशिल्ल्या कोशिकेच्या चोम्याच्या भायल्या थर जाता. सुर्वेक ती ल्हान तोंकानी वयर सरतात आनी उपरांत तात उतकां, रचना आनी कार्य आशिल्ल्या कोशिकांचे-पेशीचें आनी वाहक कोशिका तयार जावन पान पुर्ण जाता. हातूंत पानाच्या तोंका भाग पयलीं, उपरांत मध्यभाग आनी निमाणें तळाकडलो भाग जाता. उजवाडावरवीं झाडाखातीर अन्ननिर्मिती तयार करप, झाडा फाव आशिल्ले परस चड उदकाचो अंश वाफेच्या रूपान भायर आनी गरजेप्रमाण तातूंतल्या अतिल्हान छिद्रांतल्यान त्वरंध्रांवरवी ऑक भितर घेवन कार्बनडाय ऑक्सायड भायर उडोवप आदी प्रक्रिया पाना चलतात. ही प्रक्रिया घडपाक पानांभितर-भायर तांकां फाव ती सं आकार आनी वेवस्था आसता.

पानाचे मुखेलपणान तीन भाग आसतात – १) पर्णतल (देंठा भाग) २) पाचवो, चड करून सपाट आनी पसरट भाग म्हळ्यार प ह्या दोगांकय जोडपी लांबसो आनी घट्ट भाग म्हळ्यार देंठ.

पानाचे भाग : १. पर्णतल २. पातें ३. देंठ ४. पर्णाग्र ५. पर्णकड ६. मध्यशीर ७. उपशीरो.

पात्याचें तोंक आनी कडो हातूंत जायते प्रकार पळोवंक पात्यांत एक मध्यशीर आनी तिचे कुशीन जायत्यो उपशिरो अ केन्ना केन्ना देंठाचो तळभाग फुगीर आसून पानाचे हालचालीक करता. अशा भागाग पुलवृंत म्हण्टात. कांयकडे हो तळभाग आनी लांबट आसून तो खोडाक पुराय तरेन गुठलायल्लेवरी ताका आवरक म्हण्टात. पर्णतलाकडे एक ल्हानशें पाचवें उपांग ताका उपपर्ण म्हण्टात. खंयच्याय पानाक अशें उपपर्ण आसल्यार म्हण्टात जाल्यार तें नासल्यार अनुपपर्ण अशें म्हण्टात. पाच पानावरी आशिल्ल्या उपपर्णाक पर्णसम, देंठाच्या तोंकाक दोनयव एक उपपर्ण तेंकून आसल्यार वृंत्तलग्न, एकामेकां सामकार अ पानांचीं उपपर्णां ताचे कुशीन एकठांय येतात ताका अंतरावृत्तीय उपपर्णा आसल्यार तांकां कंटक, कांय झाडांचीं उपपर्णां अ

उपेगी पडटात ताका प्रतानरूप म्हण्टात. कांय झाडांक तर नळयेवरी गुठलायिल्ले उपपर्ण आसता.

आशिल्ल्या पानांक सवृंत, देठ नाशिल्ल्या पानांक अवृंत आनी न दैंठ आशिल्ल्या पानांक अल्पवृंत म्हण्टात. कांय पात्यांचे टेन दैंठ चिकटिल्लो आसता. ताका छत्राकृती म्हण्टात. कांय देंठाक पात्यावरी पसरट भाग आसता ताका सपक्ष म्हण्टात. हो पानांचो मुखेल क्रियाशील भाग आसून तातूंत उदक, लवण जाल्लो अन्नरस हाड-व्हर करपाक शिरांची मांडावळ आसता. हे सिराविन्यास म्हण्टात. पात्याच्या तळापसून एक वा जायत्यो शेरो येवन फुडें तांकां जायत्यो ल्हान-व्हड उपशिरो येतात. जेन्ना रांचें जाळें जाता तेन्ना ताका जाळीदार सिराविन्यास म्हण्टात. ना ह्यो शिरो समांतरच उरतात तेन्ना ताका समांतर सिराविन्यास ह्या दोनय प्रकारांत मुखेल शीर एक आसल्यार एकसिराल - आंबो, केळ) आनी जायत्यो आसल्यार बहुसिराल (देखीक - ताड). एकसिराल सिराविन्यास पिसावरी दिसता आशिल्ल्यान रेच्छाकृती म्हण्टात जाल्यार बहुसिराल हो हातासारको दिसता यान ताका हस्ताकृती म्हण्टात. पानाचें पातें सैमीकतरेनच कमी णांत विभागिल्लें आसता. ते पुरायतरेन विभागिल्ल्यान ताचे स्वतंत्र ल, दलक) जावन मदले शिरेर जायतीं पातीं दिसतात म्हणून युक्त पान म्हण्टात. देखीक - गुलाब, बेल.

ांचो आकार ल्हान ते मोटे अशे जायते तरेचे आसतात आनी गळेपणय खूब आसता. हें वेगळेपण ताची रूपरेखा, धारो, तोंकां दन हांच्या प्रकाराचेर अवलंबून आसता. पानाच्यो कडो अखंड पळ) दांतेरी पूण दांत तोंकाकडे वळिल्ले देखून दंतूर (दसण), तोंक आशिल्ले दांत देखून प्रदंतूर (काळींग), रूंद दांत देखून र (गुंडरी), कांटेरी म्हणून कंटकित (कांटेकुवर), उदकाचे ण देखून तरंगित (अशोक) ल्हान व्हड उंचवटे आनी खांचो यान नतोन्नत (ओक) अशो वेगवेगळ्यो आसतात.

पानांच्यो तीन वेगवेगळ्यो कडो

ांच्या कडांक ल्हान व्हड विभाग पडिल्ल्यान तीं खंडीत जातात. न अपुर्ण खंड जाल्यार ते द्विखंडी जाता आनी तीन अपुर्ण खंड र ते त्रिखंडित जातात. तशेंच पिसावरी सिराविन्यासाचे पातें रेकडे अर्धार खंडित आसल्यार ताका अल्पपिच्छाकृती, चड खंडित र अर्दपिच्छाकृती आनी मध्यशिरेच्या सादारण लागसार विभागणी पिच्छकृती म्हण्टात. हाचेचवरी हस्ताकृती सरविन्यासाचें पातें अल्पहस्ताकृती, अर्दहस्ताकृती आनी अपुर्ण हस्ताकृती खंडित आसता. हाचेभायर पक्षिपदाकृती, विणाकृती, पश्चदंती, कंकतिक हे पात्याच्या खंडनाचे कांय खाशेले प्रकार आसात.

पानांच्या तोंकातय वेगवेगळे प्रकार पळोवंक मेळटात. विशालकोनी बोथट आनी वांटकुळ्या तोंकाची (वड); लघुकोनी वा तोंकाची (दसण, नागवेल); प्रकुंचित लांबशी आनी शेपडेवरी (पिंपळ); कंटकाग्र निमाणे तीक्ष्ण कांटे आशिल्ले (खाजूर, घायपात); निम्ममध्य - मदीं त्रिकोनी खांच आशिल्लें (आपटो); प्रतानरूप - दोरयेवरी आनी संवेदनाक्षम.

पानांचीं तीन वेगवेगळी तोंकां

सादारणपणान पानाच्या रूपरेखेचेय जायते प्रकार आसात - १) सूच्याकृती सुयेवरी लांब आनी तोंक आशिल्लें (पाईन/सुरू) २) रेखाकृती - खुबूच अशीर, लांब आनी दोनय धारो समांतर आशिल्लें (तण) ३) कुंतसम - मुळाकडेन थोडे अशीर, मदीं रूंद आनी तोंकाकडे अशीर जायत गेल्ले, भाल्यावरी (कोंडो, कणेर) ४) दीर्घवृत्ताकृतीवयर सांगले तेचवरी पूण दोनय तोंकाकडे अशीर (वोंवळ) ५) आयत - दोनय तोंका वाटकुळसार आनी धारो समांतर आनी सारक्याच रूंदायेच्यो (पेर, केळ) ६) अंडाकृती - तळाकडे वांटकुळे आनी तोंकाकडे निरूंद (पारजत), व्यस्त अंडाकृती - तळाकडे निरूंद आनी तोंकाकडे वांटकुळसार (पणस) ८) काळजाकृती - तळाकडे खांच आनी वयलेवटेन तोंक ९) व्यस्त काळजाकृती - तळाकडे तोंकदार आनी वयलेवटेन खांच (आंबुटी) १०) वृक्काकृती - तळाकडे उथळ, खांच आनी तोंक कमानदार (गुंडरी) ११) शराकृती तळाकडे बाणाच्या तोंकावरी आनी वयलेवटेन अशीर (आळूं) १२) प्रशराकृती - वयर उल्लेख केला तसोच तळाकडलीं दोन तोंका भायर वळिल्ली (हरणखुरी) १३) तिर्यक - पात्याच्या मध्यशिरेच्या दोनय वटानचीं अर्दीं सारकी आसनात. देखीक - कडुलिंबाचें पान १४) अर्दचंद्राकृती पात्याची रूपरेखा अर्दवर्तुळावरी (नेचा) १५) चमसाकृती पात्याचें तोंक वांटकुळें तळाकडे निरूंद, चमच्या आकाराचें (डेझी).

एकसिराल सिराविन्यास आशिल्ल्या पात्याची पुराय विभागणी जाल्यार पिसावरी दिसपी संयुक्त पानांची संरचना तयार जाता. तशेंच बहुसिराल सिराविन्यास आशिल्ल्या पात्याची पुराय विभागणी जावन हस्ताकृती संयुक्त पान तयार जाता. ताच्या विभागांक दल म्हण्टात. देखीक - गुलाबाच्या संयुक्त पानाक पाच दलां आनी बेलाच्या संयुक्त पानाक तीन दलां आसतात. पिच्छाकृती संयुक्त पानांच्या तोंकाक दल आसल्यार एकुण दलांची संख्या विषम जाता देखून ताका विषमदली पिच्छाकृती म्हण्टात (गुलाब) आनी तोंकाक दल नासल्यार समदली पिच्छाकृती म्हण्टात

(तायखिळो). केन्नाकेन्नाय दलांय संयुक्त पानांवरी पिच्छाकृती, खंडीत आसतात (गुलमोहर). अशा संयुक्त पानांक द्विगुण पिच्छाकृती म्हण्टात आनी दलाच्या विभागून आयिल्ल्या भागाक दलक म्हण्टात. पानांची विभागणी दोन फावट आयिल्ली आसता. म्हसकाच्या पानांची हे पद्धतीन तीन फावट विभागणी जाल्ली आसता. देखून दलकय परत पिच्छाकृती विभागल्लो आसता. देखून म्हसकाचें संयुक्त पान त्रिगुण पिच्छाकृती आसता. हस्ताकृती संयुक्त पानांक दलाचे संखेवयल्यान द्विदली, त्रिदली, चतुर्दली, पंचदली अशें म्हण्टात.

संयुक्त पानां : १. विषमदल पानां २. पंचदली पानां ३. त्रिदली पानां ४. त्रिगुण पानां ५. द्विगुण पानां ६. समदली पानां.

पानांची खोडावयली रचणूक ताच्या कार्याचे नदरेन फाव तशी आनी फाव तितलोच प्रकाश मेळोवपी अशी आसता. हातूंत खाशेलेतरेन अशे दरेक पेरार एक (आंबो, वड); दोन (रूई, पेर) वा चड (कण्हेर) पानां आसून चड करून ती एकमेकांचेर न येतलीं अशीं दोन, तीन, चार वा चड उबे रांगेत आसतात. हे मांडावळीक 'पर्णविन्यास' म्हण्टात. पानाच्या देंठाचो तळभाग जंय खोडाक सांधील्लो आसता त्या बिंदूक 'निवेशन' म्हण्टात. पान हें खांदयेर वा वायवीय हवेंतल्या (खोडार) आसल्यार 'स्कंधोद्‌भव' म्हण्टात. जमनीभरवण आसल्यार संक्षिप्त येवपी पानाक मूलज (देखीक - गाजर, बीट, घायपात, मुळो) म्हण्टात. कांय पानां एक दोन म्हयन्यांपुरतींच उरतात आनी उपरांत सगळीं एकदम गळून पडटात तांकां 'पतिष्णू' म्हण्टात. (देखीक - पंगरो), ज्या झाडांची पानां सहसा गळून वचनात वा जांकां चड आयुश्य आसता तांकां 'चिरहरित' म्हण्टात.

पानाचो पृश्ठभाग चडांत चड उजवाड मेळोवपाचे नदरेन अशे तरेन झाडाचेर आदारिल्ले आसतात जेवरवीं खोड वा खांदयेक तो काटकोनांत उरता. पानांची एक वट उजवाडाकडेन आनी दुसरी वट जमनीकडे वळिल्ली आसता.

ताका लागून तांचे संरचनेत आनी भायल्या स्वरुपांत ताच्यो दोनय बाजू फरक दाखयतात. कांय पातीं खोडाक समांतर उबीं रावन खर उजवाडाचे उबे किरण धारांचेर घेतात. अशें केल्ल्यान तांच्या दो वटांनी कसलोच फरक उरना. हांकां 'समद्विपृश्ठी' म्हण्टात.

सादारणपणान पानांचे जरी खाशेले आकार आसले तरी के केन्नाय एकाच झाडाक वेगवेगळ्या प्रकाराचीं पानां आसू येता. हा दोन प्रकार आसात. झाडाचो कांय भाग उदकांत आनी कांय भाग ह वाडल्यार, हवेंतल्या आनी उदकांतल्या पानांच्या पात्यांतले संरच फरक दाखयतात. हाका विषमपर्णत्व म्हण्टात. पूण केन्नाकेन्नाय ह वाडपी खोडाचेरय वेगवेगळ्या स्वरुपाचीं पानां दिसून येतात. कांय व खोडावयलीं सुरवेक आयल्लीं पानां उपरांत आयिल्ल्या पानांपरस व आसूं येतात (पणस).

पानांचें खाशेलपण : पानां जरी पाचवीचार आसलीं अन्ननिर्मितीभायर हेर कार्यांचे नदरेन ताच्या रंगरुपांत फरक आसू पानांचे वेगवेगळे भाग प्रतानरूप जातात. प्रतान हें स्पर्शग्राही सुतावरी उपांग आसता. उदक वा अन्नाचो सांठो केल्ल्यान पानां मा जातात. कंदांतलीं शल्कपर्णां उदक साठोवपाक, कांय अपिवनस्प पानां कचरो साठोवपाक वा उदक धरून दवरून तें सवकसायेन श करून घेवपाक मदत करतात. उदकांत बुडून वाडपी कांय जलवनस्प पानां प्रत्यक्ष उदक आनी लवणां शोशून घेतात. प्रकाशसंश्लेश झाडांतली अन्ननिर्मितीची मोलादीक प्रक्रिया पाचवीं पानां सदांच कर हातूंत खोड, सपक्ष देंठ, वृंतपर्णां, उपपर्णां, छदमडलां आनी स हांचोय म्हत्वाचो वांटो आसता. उपपर्णां, शल्कपर्णां हीं कोरकांक र दितात. पानां आनी उपपर्णां हीं हांच्या रुपांतरान तयार जाल्ले व झाडाक राखण दितात. छदां आनी छदमंडलां कळयांची राखण कर

कांय वनस्पतीचीं पानां जमनीर तोडून उडयल्या उपरांत ताचे नवीं झाडां तयार जातात. जायत्या फुलोऱ्यांचें आकर्षणाचें साधन वा छंदमंडला आसतात. हे आकर्शीत जाल्ले जीव परागण घडोवन हा आनी नवी वनस्पत निर्माण करपाक आदार दितात.

झाडाच्या खुबशा कार्यांत पानांचो आदार जातात आसलो मुखेलपणान अन्ननिर्मिती खातीर जावपी पानाचो उपेग चड म्हत कारण सगळेच प्राणी प्रत्यक्ष आनी अप्रत्यक्षपणान अन्नाखातीर वनस्प अवलंबून आसतात. खासा ती वनस्पतीय त्या अन्नाचेर वाडटा आपलें जिवीतकार्य चलयता आनी मूळ, खोड, पानां, फळां आनी हातूंत साठयल्ल्या अन्नाचेरय प्राणिसृश्टी जगता.

मनशांक पानांचो उपेग जाता तो असो - अन्नाखातीर ज पालेभाज्याचो वापर करतात. देखीक - मुळो, तांबडी-धवी भाजी, पालक, आळूं, वाळची, कांद्यापात, तायखिळो, म्हसंग. रांदपार वापरांत येवपी मसाल्यांत तमालपत्र, कोथमीर, पानओंवो, पुदिना पानां वासाखातीर वापरांत येतात. च्या ह्या पेयाखातीर त्या झ तन्नीं पानां खुटून काडटात. वखदांतय जायत्या वनस्पतीचीं पानां व आसात. देखीक - अडुळसो, गंजन, किरायतें, घोसवेल, कडुलिंबू, न आदी. हाचेभायर धागे आनी दोरयांखातीर घायपात, अनस, केळ, हांचोय वापर जाता. मरवा, दवणो, सब्जा, पुदिना आदीचीं वासाळ द्रव्यां खातीर जाल्यार पोरसांत सोबायेखातीर वेगवेगळे प्र नेचे (सोबेचीं झाडां), क्रोटॉन, ॲरेलिया, कॅलॅडियम, कोडियम, ड्रॅसीना, नागीन, डिफेनबेकिया, पॅनॅक्स हीं झाडां लायतात. आयणे सान्नी/झाडू, शेंदऱ्यो हाचेखातीर ल्हवो, शिंदी, माड, ताड, खाजूर अ

र्रास उपेग करतात. पळस, पणस, केळ आदी पानां पयलीं
वन जेवपाक, दोणे आनी पत्रावळींखातीर वापरांत आसात.
पानां विडी, सिगार (धुम्रपान) हाचेखातीर उपेगी पडटात.
ानांपसून कोकेन आनी भांगेच्या पानापसून मादक पेयां तयार
जायत्या झाडांचो पालो जनावरांचो चारो म्हणून उपेगी पडटा.
ा धर्मीक विधींनी पानांक खुबूच म्हत्व आसता. चवथीक गणपतीक
तशेंच श्रावणांतल्या आयताराक पत्री काडप जाता. हे पत्रेंत
फुलझाडांच्या पानांचो आस्पाव जाता. बेल, आघाडो, आंबो,
शमी, शेरवड, धवो चांफो, दर्भ, दुर्वा, रूई, माको, तुळस
ुपेग धर्मीक विधींत वर्सानवर्स चलत आयला. भारतीय लोकांक
रांत पानवेलीच्या पानांचो विडो खावप पयलींसावन आवडटा.
गून झाडां सावळी दितात आनी तीं तापमान वाडूंक दिनात.
ऱ्सा आपट्याची पानां भांगर म्हणून एकमेकांक दिवपाची चाल
ंब्याच्या पानांचें तोरण दारांत लावप हिंदू संस्कृतींत आसा.
त्या देशांत ऑलिव्हची पानां शांतता आनी आशा हांचे प्रतीक
ाता. तशेंच ओकचीं पानां शक्ती, विजय आनी भोवमानाचें
णून रोमन लोक आपल्या झुजाऱ्यांक त्या पानांनी भुशयताले.
ांत जैतीवंत खेळगड्यांक आनी अमलदारांक लॉरेलच्या पानांचो
ाची चाल आशिल्ली.

- कों. वि. सं. मं.

ी (विडो) : खावंच्या पानांचो विडो. खावंचीं पानां, चुनो,
ारी, वेलची, जायपत्री, कस्तुरी, कापूर, कंकोळ, लवंग आदी
ां विड्यांत वापरतात. भारतांत विडो खावपाची चाल दोन
आदीं सावन चलत आयल्या. स्कंदपुराणांत हे वेलीक अमृतोद्भव
ायुर्वेदाच्या चरक संहिता, सुश्रुत संहिता आदी ग्रंथांनी विड्याचे
ांगल्यात. पूण विड्याची चाल गुप्तकाळांत (३२१-५५०) जावा,
आनी आग्नेयेकडल्या जुंव्यांतल्यान भारतांत आयली अशें
चें मत आसा. तांबूल हें पानपट्टीसदृश्य उत्तर ऑस्ट्रो-आशियाई
ांतलें मानतात आशिल्ल्यान ह्या मताक आदार मेळटा. पूण
ाच्या कामसूत्र, वराहमिहिराची बृहतसंहिता आदी पोरण्या
विड्याविशीं जो उल्लेख आयला ताचे वयल्यान विडो खावपाची
स करून भारतीयूच अशें दिसता. तांबूल आनी तांबूलद्रव्यां
ोधन करपी डॉ. प. कृ. गोडे हाणेंय सादारणपणान असोच
ाडला. भारतावरीच सुमात्रा, जावा, मलाया, मालदीप, निकोबार,
रबस्तान आदी वाठारांनीय पुर्विल्ल्या काळासावन विडो खावपाची
ता. अस्तंत्या देशांनी चड करून युरोप अमेरिकेक ही चाल

हो कांय प्रमाणांत तिखट, कोडू, उश्ण, गोड, खारट, तोरट,
ारक, दुर्गंधीनाशक, उद्दीपक, सुगंधी, तोंडाक सोबाय हाडपी
वाडोवपी असो आसा. विड्याक रसीकतायेचें आनी मंगलतायेचें
ानतात. देखुनूच लग्ना सारक्या सुवाळ्यां वेळार पानसुपारी
चाल आसा. सन्मान वा येवकार दिता आसतना तशेंच निरोप
वेळारूय विडो दिवपाची चाल आसा. कसलेंय कठीण काम
ाखोवपाचो निश्चय करतना विडो उखलपाची चाल इतिहासांत
दिश्टी पडटा. पितरांक दिवपाच्या पिंडाक अक्षता, गंध फुलां हांचेवांगडा
पानाचो विडो दिवप म्हळ्यार धर्मीक नदरेन म्हत्वाचें मानतात. आठ
भोगांनी विड्याचो आस्पाव जाता. आदल्या तेंपार राजा-महाराजां कडल्यान
विडो मेळप भोवमानाचें समजताले. तेचपरी राजा, राज्यधिकारी, गुरू
आनी हेर भौमानेस्तांक भोवमानान विडो दिवपाची चाल आशिल्ली.
पुजोपचारांत देवामुखार दोन खावंचीं पानां आनी तांचेर सुपारी दवरपाची
चाल आसा. विडो हो कामोद्दीपक आनी मुखसौंदर्यवर्धक आशिल्ल्यान
प्रणयराधनेंत ताका म्हत्व दिलां. भारतांतल्या कामशास्त्रीय ग्रंथांनी आनी
काव्य नाटकांतल्या शृंगारवर्णनांत विड्याच्या प्रणयपोशक प्रभावाचो उल्लेख
परत परत मेळटा.

विडो केन्ना खावप हाच्यो थरावीक वेळो आसात. फांतोडेर, जेवले
उपरांत, स्त्री-समागमाच्या आदीं आनी शेवटाक तशेंच विद्वत सभेंत
आनी राजसभेंत विडो खावपाची चाल आसा. न्हिदून उठ्ठकच जेवण
आनी न्हाण जाले उपरांत तशेंच ओंकाऱ्या उपऱ्यांत पान खावप आरोग्याचे
नदरेन हिताचें अशें सांगलां. स्मृतिप्रकाश ह्या धर्मीक ग्रंथांत यती, ब्रह्मचारी,
विधवा हांकां विडो खावपाक मनाय केल्या. उपासाच्या दिसाय विडो
खावपाक मनाय केल्या.

भारतांत वेगवेगळ्या वाठारांनी वेगवेगळ्या प्रकारांचीं विड्याचीं पानां
मेळटात. रुचिकूय तीं वेगवेगळीं आसतात. वखदी गुणधर्माचे नदरेनूच
तांचेमदीं वेगळेपण आसा. वाठार, वास आदींवयल्यान तांचे गुणधर्म
दाखोवपी नांवावयल्यान कांय विड्यांची नामना आसा. देखीक - बंगाली,
रामटेकी, बनारसी, जगन्नाथी, सांची, मद्रासी आदी. विड्याच्या पानांत
चुनो, तंबाकू सारक्या भलायकेक हानीकारक अशा पदार्थांचो वापर
जाता आशिल्ल्यान विड्याचें चड प्रमाणांत खावप हानीकारक आसा.

गोंयांत पान खावपाची प्रथा उत्तरेकडच्या वाठारांचे तुळेन चड प्रमाणांत
ना. पूण कश्टकरी वर्गांत बायल आनी दादले दोगांय मदीं पान खावप
सर्रास चलता.ह्या लोकांचे किरवंटीक पानाच्या सामानाचो बोटवो सदांच
खोयिल्लो आसता. कामावयल्यान उसंत मेळनाफुडें उत्तेजक वा आळसाय
घालोवपाचे साधन म्हणून पान खावपाची चाल ह्या लोकांमदीं दिसता.
ह्या लोकांभायर सर्वसादरण गोंयकार सुवाळ्यां वेळार वा मेजवानी वेळार,
एक मुख शुद्धीचो प्रकार म्हणून पान खाल्लें दिश्टी पडटा. लग्न मुजीसारक्या
धर्मीक कार्यावळींनी आनी पुजा-व्रतावेळार देवामुखार पानांचो विडो (पान
आनी सुपारी) दवरपाची चाल आसा. गोंयांत कुळागरांनी पानवेली रोयतात
आसल्यो तरी तांचें उत्पादन उणें आशिल्ल्यान सद्या खावंच्या पानांची
आयात गोंयाभायरसून जाता.

- कों. वि. सं. मं.

पानवेल : (मराठी : नागवेली, नागवल्ली; मराठी, हिंदी, गुजराती :
पान; कन्नड : यल्लीबळ्ळी; संस्कृत : नागवल्ली, तांबूली; इंग्लीश : बीटल
वायन, बिटल पेंपर; लॅटीन : पायपर बीटल; कूळ : पायपरेसी):

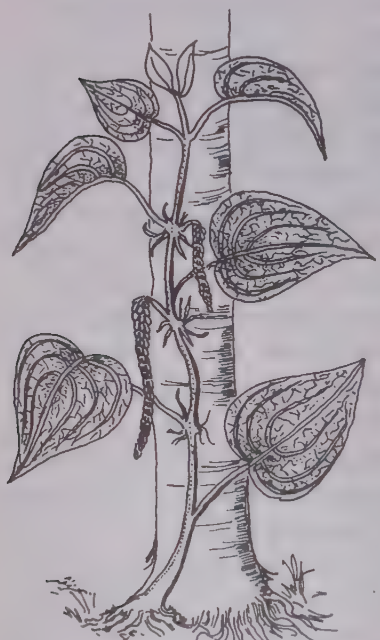
ही जायतीं वर्सां जगपी नाजूक वाल. पानां मध्यम आकाराचीं, साधारणपणान
५-२० सेंमी. लांब, २-२.५ सेंमी. लांब देंठाचीं वयर रूंद, सकयल
अशीर. पंगरो, म्हशींग ह्या सारक्या झाडांच्या आदारान ही वाल चडटा.

हे वालीचो उगम मलेशिया देशांत जालो. भारतांत खूब पुर्विल्लया
काळासावन हे वालीची लागवड करतात. महाभारत तशेंच हेर धर्मीक

ग्रंथांनी पानवालीचो उल्लेख आसा. खंयच्याय धर्मीक कार्यांत पान-सुपारी (विडो) दवरपाची प्रथा आसा. बांगलादेश, श्रीलंका, पाकिस्तान ह्या देशांनी पानवेलीची लागवड व्हड प्रमाणांत करतात. भारतांत सुमार ३०,००० हॅक्टर सुवातीर ह्या पिकाची लागवड करतात. ओरिसा, अस्तंत बंगाल, उत्तर प्रदेश, महाराष्ट्र, मध्यप्रदेश, आंध्र प्रदेश, कर्नाटक, तमीळनाडू, केरळ ह्या राज्यांनी पानवेलीचें पीक घेतात. गोंयांत ह्या पिकाची लागवड वेपारी तत्त्वाचेर व्हडलीशी केल्ली दिसना. पूण पोरसांनी, भाटांनी तशेंच कुळागरांनी पानवेली लायिल्ल्यो दिसतात.

पानवेलीचे मुखेल दोन प्रकार आसात- धव्या पानांची आनी काळ्या पानांची. भारतांत पानवाल्लीच्यो १०० परस चड जाती आसात. तातूंतल्यो कांय म्हत्वाच्यो अशो - कपुरी, काळीपत्ती, रामटेक, बंगला, शंकरी, मधई, मिठापान, पोहबी आनी बनारसी. हातूंतली कपुरी ही जात सगळ्यांत बरें उत्पन्न दिता. जाल्यार मधई, मिठापान, मोहबा, आनी बनारसी ह्या जातींची विशिश्ट रुचीखातीर नामना आसा.

पानवेलीचे लागवडीक थंड सावळेची गरज आसता. तशेंच सुपीक आनी बरें उदक व्हांवून वचपी जमीन लागता. ह्या पिकाक खारट जमीन मानवना. पानवेल एक फावट लायली की १२-१५ वर्सां बरें उत्पन्न दिता.

पानवेली खातीर जमीन तयार करतना सुर्वेक दोन फावटीं उबी-आडवी नांगरतात, उपरांत शेणखत घालतात. पानवेलीक वयर चडपाक आदारी झाडाची गरज आशिल्ल्यान म्हशींग वा पंगऱ्याची लागवड करतात. तेभायर माडी, आंबो, पणस ह्या झाडांरूय पानवेल चडयतात. पानवेलीची लागवड कलमापसून करतात. वेगवेगळ्या राज्यांनी वेगवेगळ्या तेंपार पानवेलीची लागवड करतात. पूण चडशा राज्यांनी जून म्हयन्यांतूच लागवड करपाखातीर पानवेलीचे ३०-४५ सेंमी. लांबायेचे तेंगशेवयले फांटे वापरतात.

पानवेल लावपाखातीर ३ मीटर लांब आनी १.५ मीटर रूंद अशे गादीवाफे तयार करतात. ह्या वाफ्यांचेर ३०x३० सेंमी. अंतराचेर पानवेल लावंचे एक वर्स पयलीं म्हशींग वा पंगऱ्याची लागवड करतात. दुसऱ्या वर्सा ह्या झाडामुळांत पानवेल लावन ती त्या झाडाच्या आदारान वयर चडयतात. वेळावेळार नडणी काडून बाग निवळ दवरतात. शिंया तेंपार ४-५ दिसांनी आनी गिमा तेंपार ३-५ दिसांनी पानवेलीक उदक दितात. वेल जशी जशी वयर चडटा तशी तशी ती आदाराच्या झाडाक बांदतात.

पानवेलीक सहसा रसायनीक सारें वापरिनात. भरपूर ... शेणखताचो वापर करतात. वर्साक एका हॅक्टराक ५० टन ... जाल्यार १ टन निमकेक हें सेंद्रीय सारें दितात.

पानां हेंच पानवेलीचें मुखेल उत्पन्न. रोयले उपरांत एका व... पानवेलीचीं पानां काडिनात. सुरवातीच्या तेंपार पानवेलीचें उत्प... आसता. ३-४ वर्सांच्या एका हॅक्टराच्या पानमळ्यापसून वर्साक ... ७५ लाख पानां मेळटात. आनी ताचेपसून सुमार ४०-५० हजार ... उत्पन्न मेळटा. पानवेलीचें आयुश्य ६-१० वर्सां आसता.

हिंदू धर्मांत खंयच्याय धर्मीक तशेंच शुभ कार्यांत पान आनी ... विडो दवरतात. पानाचो उपेग मुखेल करून खावपाखातीर ... पानापसून पानपट्टी तयार करतात. पानपट्टी तयार करपाक पा... चुनो, चुरो (तंबाकू) सुपारी, बडीशेप, लवंग, वेलची, जाय... सारक्या वस्तूंचो उपेग करतात. जेवणाउपरांत पानपट्टी खावप... बरेचकडेन आसा. पानपट्टी जावं पान खातना लाळ भरपूर तया... ताका लागून जेवणाचें पचन बरें जाता. पानांत 'ब' आनी ... जीवनसत्वां भरपूर आसतात. मेंदू, काळीज, फिग्द ह्या इंद्रियां... पुश्टीक आनी बलवर्धक. पानांत क्लोरोफील आशिल्ल्यान दांत... जातात.पानांतल्या तेलाचो उपेग आयुर्वेदीक वखदांनी करतात.

पानवेलीक जायत्या रोगांपसून त्रास जाता. तातूंतलो 'मर... म्हत्वाचो रोग. ह्या रोगाची लागण जाल्यार वालीचो मुळाकड... कुसता. वाल हळदुवी जाता, सुकता आनी मरता. ह्या रोगाची... जाल्यार वेलीचेर एक टक्के 'बोर्डो मिश्रण' ह्या वखदाचो फवारो ... उदक बरे तरेन व्हांवून वता ते (बरो निचरो आशिल्ले) जम... रोगाचें प्रमाण उणें आसता. हाचेभायर 'पानकुज', 'भुरी' '... थिपके' ह्या रोगांची लागण पानवेलीक जावं येता.

'भिकूण' (Betelvine bug) हे किडीपसून पानवेलीक लुकसा... हे किडीची लागण जाल्यार मोनोक्रोटोफॉस हें वखद २० मि... लिटर उदकांत घालून फवारो मारतात. तेभायर 'पिठ्याभिकूण' ह... लागण जावं येता. हे किडीआड १ टक्के बासुदीन ह्या वखदाच... मारतात.

- विश्राम ...

पूरक नोंद : पानपट्टी.

पाप : (पळेयात पातक).

पापड : खाणाचो एक पदार्थ. वाटकुळ्या आकाराचो पात... सुकयल्लो हो पदार्थ भाजून वा तळून जेवतना तोंणाक लायतात. ... विंगड विंगड तरा आसात. पापड ज्या जिन्नसापसून तयार कर... जिन्नसावयल्यान नांव, रूच आनी करपाची पद्दत बदलता. ... घालून (तारवटी, सुक्यो) केल्ले मिरसांगां पापड, लसूण घा... लसणीपापड, मिरयां घालून केल्ले मिरयांपापड अशे तिखट ... प्रकार आसात. त्या भयर पणसाचे गरे घालून केल्ले पणसापापड, ... घालून केल्ले निरपणसापापड, बटाट घालून केल्ले बटाटापापड अ... पापड करतात. सुक्या सुंगटांचो पीठो घालून सुक्या सुंगटांचे ...

…चो नवो प्रकार आतां मुखार आयला.

…या तरांच्या पापडाच्या प्रकारांत उड्डांच्या दाळीचें पीठ, हींग, …, मिरसांगो, मीठ हे घटक आसतात. पापड करपाक लागपी …क एकठांय कालोवन पापडाची पीठी बरी धाडायतात. हे …पीठयेच्यो ल्हान ल्हान गुळयो करून तांकां तेलोचो लेप लायतात … गुळयो लाटफळ्यार लाटून तांचे पापड करतात. लाटिल्ले …ांत बरे सुकोवन काडटात. अशे सुकिल्ले पापड बरोच तेंप …मेळटात.

…ांत आनी चड करून शिवराक जेवणांत पापड हो पदार्थ …न लोण्च्याबांगडा आसता. च्या वांगडा बिस्कुत्यो वा तत्सम …ण गोडशे पापड खावप जातात. पापडांचो स्नॅक्स म्हणुनूय …तात.

… हो पापडाचो आनीक एक प्रकार. डांगरखातीर उडीद, चणे, … दाळ वापरप जाता. बाकीचे घटक पापडासारकेच आसतात. … पद्धत तशीच आसता. मात पापडापरस डांगर आकारान …नी जाडायेन दाट आसतात. तांचो उपेग पापडासारकोच जाता. …ल्या तेपार पापड घरच्याघरा करप जाताले. आतां पापड तयार …ारखाने आसात. तांचेवरवीं तयार पापडांची पुरवण जाता. …रताभायर निर्यातूय जाता.

- सुधा आमोणकर

…खार : सुत्रः $NaHco_3$ एक प्रकारचें क्षार. इंग्लीश भाशेंत …कींग सोडा' म्हण्टात. पापडखाराच्या एका रेणूंत सोडियमाचो …ड्रोजनाचो एक, कार्बनाचो एक आनी ऑक्सीजनाचे तीन अणू …. पापडखार पापड, भजीं, पोळे आनी हेर फूग येवपासारक्या … वापरतात. मडवळखार तयार करता आसतना ताचो पयलीं … तयार जाता. पापडखार तापयलो जाल्यार ताचो मडवळखार जाता. …डखार तयार करपाक मडवळखार वापरतात. हे प्रक्रियेंत …ार उदकांत विरयतात आनी तातूंत कार्बन डायऑक्सायड (CO_2) … सोडटात. पापडखाराचे स्फटीक धवे आसतात. ते उदकांत …ाणांत विरतात. सैमांत धर्तरेपोंदा माडवळखार उदका वांगडा मेळटा.

…डखाराचो उपेग : १) तेलींग पावडर तयार करपाक - बेकींग …हो पापडखार आनी पॉटेशियम हायड्रोजन टारटारेट हांची भरसण … पावडर गरम केले उपरांत प्रक्रिया जावन कार्बन डायऑक्सायड …यार जाता. हाका लागून बेकींग पावडर घाल्ल्यां खावपाच्या …चो आकार मोटो जाता आनी तो जिन्नस फुसफुशीत जाता.

…पापडखाराचो दुसरो उपेग पोटांतली ॲसिडीटी ना करपाखातीर …कांय खेपे ॲसिडीटीक लागून पोटांत जळपाची पिडा जाता. …ार हो आल्कली (क्षार) जाल्ल्यान ती ॲसिडीटी निवळटा.

…उजो पालोवपासारक्या माक्नांनी पापडखाराचो वापर करतात. …नान पापडखार आनी ॲसीड आसता. दोनूय रसायनां एकामेकांत … म्हण्टकच कार्बन डायऑस्कायड वायू तयार जाता. हो वायू …लोवपाक मदत करता. प्रयोगशाळेंत पापडखाराचो व्हड प्रमाणांत …रतात.

- सदानंद गो. फडते

पायथॅगॉरस : (क्रिस्ता आदीं सुमार ५७०-५०० मजगतीं) नामनेचो तत्त्वगिन्यानी आनी गणिती. ताचो जल्म ग्रीस देशांतल्या सामोस ह्या जुंव्याचेर जालो.गौतम बुद्ध, कनफ्युशियस आनी लाओ त्से (Lao-Tse) हांचो तो समकालीन आशिल्लो. पायथॅगॉरसान इजिप्त, बाबीलोन (आनी घडये हिंदूस्थानाची) भोंवडी केली. हे भोंवडेंत ताणें गणित आनी खगोलशास्त्र हे विशींची म्हायती मेळयली. ह्याच काळांत परंपरीक, लोकप्रिय आनी कांय प्रसंगां घडणुकांचेर आदारिल्लयो धर्मीक काणयो आनी गितांसंबंदानय ताच्या मनांत आवड निर्माण जाली. दरेका मनशाभितर एक आत्मो आसता आनी जेन्ना मनीस मरता तेन्ना हो आत्मो दुसरे कुडींत वता ह्या विचाराचेर ताची श्रद्धा आशिल्ली. हेच खातीर जण एका मनशान आपले भितल्लया ह्या अविनाशी आत्म्याची जतनाय करीत आपली जीण सारची, अशी शिकवण तो दितालो. तो शिवराकूच आहार घेतालो.

गिन्यानाच्या वेगवेगळ्या फांटयांसंबंदान ताका आवड आशिल्ली. तातूंत ताणें गिन्यानूय मेळयल्लें. लोक ताका तत्त्वगिन्यानी, खगोलशास्त्राचो जाणकार, गणिती, संत, प्रेषित, अचर्यां करपी, फितीस करपी अशा तरेकतरेच्या रुपांनी वळखताले. तेचपरी ताच्या धंद्याक लागून कांय लोक ताका वैदू (Quack) आनी तोतयो (imposter) म्हणुनूय वळखताले.

क्रिस्ताआदीं ५३० वर्सांच्या सुमाराक तो क्रोटनाक रावपाक गेल्लो. थंय ताका जायते शिश्य मेळ्ळे. थंयच्या राजकीय वातावरणाचोय ताचेर बरोच प्रभाव पडिल्लो दिसता. तत्त्वगिन्यान (ज्ञानाचो मोग) आनी गणित (जें शिकचें आसता तें) हीं दोन उतरांय पायथॅगॉरसान घडयलीं अशें समजतात. काटकोनी त्रिकोनाचे कर्णरेशेचो (Hypotenuse) वर्ग (Square) हो ताच्या हेर दोन कुशींच्या वर्गांचे बेरजेइतलो आसता ह्या भूमितींतल्या नामनेच्या सिद्धान्ताचें श्रेय पायथॅगॉरसाकच दितात.

पायथॅगॉरसाच्या काळांतलीं कागदपत्रां शेणिल्लीं आशिल्ल्यान ताच्या व्यक्तिमत्वाचें चित्र व्हडलेंशें काडूंक मेळना. ताणें स्थापन केल्लो पंथ हो पंथीय आनी गुपीत स्वरुपाचो आशिल्लो. ताका लागून त्या पंथाच्या कोणा एकल्याच मनशाक नव्या सोदाचें श्रेय मेळनासलें. हे खातीर कितल्याशाच नव्या सोदांचें आनी गिन्यानांत घाल्ले भरीचें श्रेय जरी पायथॅगॉरसाच्या शिश्यांक मेळटालें तरी मागीर पायथॅगॉरस हो तांचो मुखेल आशिल्ल्या कारणान परंपरेप्रमाण काळाच्या ओगांत हें सगळें श्रेय पायथॅगॉरसाक मेळपाक लागलें. ह्याच कारणाक लागून एकल्या पायथॅगॉरसान लायिल्लो सोद आनी ताच्या पंथाच्या अनुयायांनी लायिल्लो सोद वेगळे करून दाखोवप कठीण आसा.

पायथॅगॉरसान वेगवेगळ्या विशयांच्या गिन्यानांत भर घालून जायतो वावर केलो. हो वावर असोः १) गणितः ज्या दोन वर्ग अंकांची बेरीज हीय एक वर्ग अंक आसता अशा दोन वर्ग अंकांचो सोद पायथॅगॉरसान लायलो ie. जर M हो एक विशम अंक आसत जाल्यार $m^2 + \{1/2\,(m^2-1)\}^2 = \{1/2\,m^2 + 1)\}^2$. भूमितींतल्या काटकोनी त्रिकोना संबंदींच्या नामनेच्या अशा पायथॅगॉरस सिद्धांताकडेन हे कल्पनेचो प्रत्यक्ष संबंद आसा. ताणें $\sqrt{2}$ च्या अपरिमेयतेचो (Irrationality) सोद लायिल्लो. तेचप्रमाण $\sqrt{2}$ च्या चडांत चड लागीं वचपी परिमेय अंकाचो सोद लावपाची पद्दतूय ताणें सोदून काडली. ताका गणिती सरासरी (Arithmetic Mean), भूमिती सरासरी (Geometrical Mean), आनी हरात्मक माध्य (Harmonic Mean) हांचे संबंदान म्हायती आशिल्ली.

२) खगोलशास्त्र : पृथ्वी हो एक व्हडलो गोल (Sphere) आसा आनी सगळे ग्रह आनी सूर्य हो आकारान गोलीय (Spherical) स्वरुपाचे आसात अशें मत पायथॅगॉरस मांडटालो.

३) संगीत : दरेक ग्रह आपलें खासा स्वरुपाचें स्वरमेलतत्व (Harmony) उक्तायता आनी ग्रहांच्या ह्या संगिताचो खरो अर्थ उक्तावपी सोद हो विश्वाच्या गुपिताचें स्वरूप परगटायतालो अशी ताची श्रद्धा आशिल्ली.

४) तत्त्वगिन्यान : ह्या मळार ताणें विरुद्ध स्वरुपाच्या संकल्पनांचें रूप मांडपी उतरां घडयलीं. देखीक : मर्यादीत - अमर्यादीत ; सम - विशम; उजवो - दावो; उजवाड - काळोख; चौकोनी - आयताकृती; नर - मादी; स्थिती - गती; सरळ - वांकडो ; बरें- वायट.

तत्त्वगिन्यानांतलो नैतिकवाद - द्वैतवाद ताका मान्य आशिल्लो.

- श्रीकृष्ण उपेंद्रराव कामत

पारजत : (मराठी : पारिजातक; हिंदी : हरसिंघर; गुजराती : जयपार्वती; हरसिंग, पारिजात; संस्कृत : प्राजक्त, पारिजातक, खरपत्रक; इंग्लीश : नायट जॅस्मिन; लॅटीन : निक्टॅंथस; आर्बर - ट्रिस्टिस; कूळ : ओलिएसी).

उंचाय सुमार १० मी. मेरेन . ह्या झाडाचें मूळस्थान भारत आसून उपहिमालयाचे प्रदेश, छोटा नागपूर, राजस्थान, मध्यप्रदेशांत आनी दक्षिणेक गोदावरी मेरेन पातळ्ळां. खानदेश सातपुड्यांतल्या रानांतूय हें झाड दिश्टी पडटा. वासाळ आणि नाजूक फुलांखातीर हें झाड पोरसांनी लायतात.

ह्या झाडाचीं पानां एकामेकां सामकार, तांतया आकाराचीं, कांय प्रमाणांत दांतेरी, वयर खरखरीत आनी सकयले वटेन लवदार आसतात. एप्रिल-मे म्हयन्यांत हीं पानां गळटात. ऑगस्ट ते डिसेंबर म्हयन्यांमदीं ल्हान आनी धवीं घोंसांनी फुलां येतात. फुलांच्यो पाकळ्यो मेकळ्यो आनी धव्यो आसतात. ताका पोंदच्यान नळयेवरी केंसरी रंगाचो देंठ आसता. फुलां तिनसांजेचीं फुलतात आनी दुसऱ्या दिसा जमनीर पडटात. फळ वाटकुळें पूण सपाट आनी चेपिल्लेभाशेन आसता. नव्या झाडाची लागवड बियांपसून, रोंप करून, कलमांनी वा झाडाच्यो खांदयो लावन जाता. फुलांच्या केंसरी देठांत ०.१% निक्टॅंथीन हें रंगीत द्रव्य आसता. आदल्या काळांत रेशीम रंगोवपाखातीर ह्या द्रव्याचो वापर करताले. फुलांनी डी-मॅनीटॉल, टॅनीन आनी ग्लुकोझ आसता. बियांपसून १२.१६% फिकट हळदुवें वासाचें तेल मेळटा. पानांनी कॅरोटीन आनी ॲस्कॉर्बिक आम्ल आसता. लाकडाचो उपेग घराच्या पाख्याखातीर करतात. झाडाची साल कातडी कमोवपाक आनी पानां लाकडाक तशेंच हस्तीदंताक चकचकसाण हाडपाक वापरतात. पानां पित्त, कफ, जोर, संधिवात हांचेर गुणकारी थारतात.

पारजताक 'भुरी' हो एकच रोग लागता. ह्या रोगाचो प्रसार हवेंतल्यान जाता. हो रोग लागतकच पानांचे वयलेवटेन गोबराभाशेन धवो चितो दिश्टी पडटा. तेखातीर पानां गळटात. झाडाचेर गंधकाची पूड फाफुडल्यार रोगाक आळो बसता.

पांच सर्गांतल्या रुखांमदीं पारजाताचो आस्पाव जाता. देव - दानवांनी केल्ल्या समुद्रमंथनांतल्यान मेळिल्ल्या चवदा रत्नांतलो एक. थंयसावन उपरांत तो सर्गांत व्हेलो. कृष्णान आपली बायल सत्यभामा हिचो हट्ट पूर्ण करपाखातीर सर्गांतल्यान हो रूख द्वारकेंत हाडलो आनी तिच्या म्हा[...] लायलो अशी कथा आसा. (विष्णु पुराण) वेगवेगळ्या देवांचे पु[...] पारजताचीं फुलां आनी पानां पवित्र सांगल्यांत. लग्नावेळ[...] मंगलाश्टकांनी पारजताचो उल्लेख आयला. महाभारतांतूय ता[...] आयला.

- कों. वि[...]

पारधी : महाराष्ट्रांतली एक आदिवासी जमात. पारधी[...] 'पारध' म्हळ्यार शिकार ह्या उतरावयल्यान आयलां. ह्या लोक[...] वस्ती खानदेशांत आसा. तशेंच कच्छ, मध्य प्रदेश, नासिक ([...] सोलापूर आनी विजापूर ह्या जिल्ह्यांनीय आसा. प्रदेशाप्रमाण ह्या[...] विंगडविंगड नांवां आसात. ह्या जमातीचे 'गांव पारधी' आ[...] पारधी' अशे दोन मुखेल पोटभेद आसात.

दक्षिण महाराष्ट्रांत तांकां 'फासे पारधी' म्हण्टात, विजापूर[...] 'अटवीसंचार' म्हण्टात. फासो म्हळ्यार सांपळो. सांपळ्याच्या[...] जे शिकार करतात ते फासे पारधी. अटवीसंचार म्हळ्यार रानां[...] वाघरी घेवन सोंशे धरतात ते वाघरी पारधी. दांत्याक टाकी घा[...] टकारी वा टाकणकार. धारवाडांत 'चित्तेवाले पारधी' ह्या नांव[...] आसात. बैल धरप्यांक 'बहेलिया' म्हण्टात. तेभायर मीर, [...] वाघरी, मेवारी, पालपारधी, राजपारधी, कोरचर, भि[...] लंगोटीपारधी, गायपारधी, हरणपारधी अशोय कांय जाती आ[...]

पारधी लोक स्वताक राजपूत समजतात. तांचें मूळस्थान [...] पूण ते पयलीं उत्तरेकडल्यान गुजरातांत आयले आनी उपरांत म[...] आयले अशें विद्वानांचें मत आसा.

कांय पारधी लोक गुजराती भास उलयतात, कांय जाण[...] कन्नड आनी अहिराणी उलयतात. गुन्यांव करपाच्या वेव्हारांत[...] संकेतीक भास वापरतात.

पारधी लोक केंस कापिनात वा वळयनात. ते बाळीं, क[...] सरपळ्यो घालतात. माथ्याक एक कपडो गुठलायतात. भेंडाक[...] वालो वा लंगोट न्हेसतात. दादलो-बायल दोगांय गळ्यांत त[...] रंगांच्यो माळो घालतात. बायलो पोलको-पातळ वा घागरो न्हेस[...] हातांत कथील वा पितूळचीं कांकणां घालतात; कानांत बा[...] सरपळ्यो घालतात.

पारधी लोक कपड्याचीं वा तणाचीं घरां उबारतात. ताव[...] म्हण्टात. पांच - पंचवीस पालांच्या चोम्याक 'पारधवाडो' म्हण्टा[...] गांवांत भीक मागून अन्न हाडटात आनी वांटणी करून खाता[...]

चडशे पारधी लोक हिंदू. पूण कांय मुसलमानूय आसात. [...] मांढरदेवी, भवानी, जरीमारी, खंडोबा, लक्ष्मी, दुर्गा, सप्तश्रृंगी[...] दैवतां. तांच्यो जात्रा जातात. धामीची पिडा आयल्यार देवी[...] जालो अशें ते मानतात. देवतेक बळी दितात. रगताचो अभिशेक [...] मुसलमान अवलिया वा बैरागी हांकांय ते भजतात. दसरो आन[...] हे तांचे मुखेल उत्सव. अराई झुडपाचे कांटे, बोरीच्या झाडा[...] शमीचीं पनां, आंब्याचें झाड, जांबळ, उंबर हीं तांचीं देवकां अ[...]

पोटजातींमदीं तशेंच एकाच देवकांत लग्नां करिनात. कच[...] सोडल्यार हेर प्रांतांतल्या पारध्यांमदीं आतेभयण, मावसभयण, [...]

डा लग्नां जातात. चलो-चली पिरायेंत येतकच लग्न करतात. न्हवऱ्याक व्हंकलेचें मोल दिवपाक जमना जाल्यार ताणें आपल्या यांत काम करचें असो रिवाज आसा. लग्नांतल्यो चाली-रिती नूच आसात. न्हवऱ्या-व्हंकलेन तांड्याभोंवतणीं सात भोंवाडे च लोकांनी तांचेर अक्षता उडोवप हो लग्नांतलो मुखेल विधी

मदीं एकापरस चड बायलो करपाची चाल आसा. विधवा बायल मामेभाव वा मावशेभाव सोडून आतेभाव वा धाकल्या देराकडेन वंक शकता. विधवाविवाह कृष्णपक्षांत करतात.

१ पारध्यांमदीं ल्हान पिरायेरूच लग्न करतात. लग्नाच्या वेळार नी पानां हांचें तोरण बांदतात. लग्नांत देवक बसयतकूच न्हवरो ताका प्रदक्षिणा घालतात. उपरांत त्या दोगांयच्या वस्त्रांक सात- ठी मारून तांचेर अक्षता उडयतात.

रे जमातीवांगडा रोटीबेटी वेव्हार केल्यार त्या कुटुंबाचेर बहिश्कार

स्फोट दोगांयकूय घेवपाक मेळटा. हे जातींत पंचायत नाशिल्ल्यान मुखेलीच तांचेमदलीं झगडीं सोडयता.

ोक दक्षिणेकडेन तोंड करून मडें पुरतात. बाळंटेरा वेळार ायलांक आनी यात्रा करून आयिल्ल्यांक अग्नी दितात. कच्छ मडे पुरचेपयलीं ताच्या उजव्या आंखाण्याक अग्नी लावन तो . अस्थी उदकांत सोडटात. धाव्या दिसा पिंडदान करून जन घालतात. पितृपक्षांत फासे पारध्यांमदीं तिसऱ्या दिसा दहनाचे सुवातेर थोडी काकय आनी तूप ओततात.

वप' हो तांचो आवडीचो छंद. संवसार पाडवो, अक्षय तृतीया, दिवाळी आनी होळी हेय उत्सव ते मनयतात.

र्सा तांची एक झगड्यांची सभा भरता. तालूंत चार-पांचशें पालांतले टो घेतात. सभेचो मुखेल चौधरी तांच्यो कागाळी आयकून घेवन ता. व्यभिचारी बायलेक तापिल्ल्या तेलांतल्यान पयसो काडून न्यांव करूंक ना हें सिद्ध करपाक लायतात. व्यभिचारी दादल्याक ल्यान हद्दपार करतात.

गरेवांगडा पाथरवटाचें काम करप, झाडां-पाल्याचीं वखदां विकप, करप, राखण्याचीं कामां करप, भीक मागप, जासुदाचें काम सले उद्देग ते करतात. तेभायर ते चोरयोमारयो करपांतूय ासतात.

- कों. वि. सं. मं.

: कोलंबिडी ह्या पक्षीकुळांतलें एक सुकणें. शास्त्रीय नांव लेव्हिया. भूंयमध्य दर्याच्या भोंवतणचे देश, ग्रेट ब्रिटन, आफ्रिका, न, तुर्कस्थान, भारत, श्रीलंका आनी मियानमारांत (ब्रह्मदेशांत) दिश्टी पडटा. भारतांत तें सगळ्या राज्यांनी आनी हिमालयांत मी. उंचायेमेरेनच्या वाठारांत दिश्टी पडटा. रानवटी पारवे दोंगर आनी कडे आशिल्ल्या उकत्या वाठारांनी रावतात. ले पारवे मोडक्यो इमारती, बांयो, देवळां, पोरनी घरां अशा रावतात.

ुकणें कावळ्यापरस ल्हान आसता. ताचें शरीर डौलदार आनी सुटसुटीत आसता. ताच्या सगळ्या आंगाचो रंग राखाडी निळो आसून मान आनी हड्ड्याच्या वयल्या भागाचेर पाचव्या, अंजेरी आनी किरमिजी रंगाची सया दिसता. पाखांचेर दोन आनी शेंपडेच्या तोंकाचेर एक अशे आडवे काळे पटे आसतात. दोळ्यांचो रंग नारिंगी, चोंच काळी आनी पांय तांबडे आसतात. नर आनी मादी एकेच भाशेन आसतात आनी तांचे ल्हान-व्हड थवे आसतात.

पारवे सगळ्या प्रकारचें धान्य खातात. तशेंच रानांत रावपी पारवे लागसारच्या शेतांत वचून धान्याचे दाणे खातात. चोंच चड घट नाशिल्ल्यान ते सबंद दाणे गिळटात. हें सुकणें गुटुर-गूं, गुटुर-गूं' असो आवाज काडटा. वत, वारें, पावस हांचेपसून सुरक्षित अशा जाग्यांनी कांय बडयो, कपड्याचे कुडके, पिसां, बी एकठांय करून मातसो खोल असो घोटेंर तयार करतात. गांवांनी रावपी पारवे घराच्या पाख्याचे खांचींत, वण्टीच्या बुराकांत घोंटेर बांदतात. मादी दर खेपे दोन धवीं तांतयां घालता. १५-२० दिसांनी तांतयां फुटून पिलां भायर सरतात.

- कों. वि. सं. मं.

पारशी धर्म : (जरथुश्ट्री धर्म) जगांतलो पुर्विल्लो आनी म्हत्वाचो धर्म. ह्या धर्माच्या संस्थापकाचें नांव जरथुश्त्र. ग्रीक भाशेंत ह्या धर्मसंस्थापकाचें नांव झोरोॲस्टर (झोरोआस्ट्रेस) ह्या रुपांत रूढ जालें आनी ताचेवयल्यान इंग्लीश भाशेंत ह्या धर्माची झोरोॲस्ट्रीयन रिलिजन ह्या नांवान संवसाराक वळख जाली. ह्या धर्माचो उदय इराणांत इ. स. पयलीं सातव्या शेंकड्या पसून जावन सुमार बाराशें-तेराशें वर्सां म्हळ्यार ससान घराण्याच्या अंतामेरेन ताची भरभराट जाली. ससान राजवटींत पारशी हो इराणाचो राश्ट्रधर्म आशिल्लो.

हे लोक पर्शिया म्हळ्यार इराण ह्या देशांतल्यान भारतांत आयले, म्हणून तांकां पारशी हें नांव मेळ्ळें. वैदिक आर्य आनी इराणी लोक हांची पुर्विल्ल्या काळांत एकठांय वसणूक आशिल्ली. ताणीं थंय नव्या साम्राज्याची स्थापणूक करून वेगळी संस्कृताय निर्माण केल्ली. तेच इराणी लोक पारशांचे पुर्वज आसुंये अशें एक मत आसा.

इ. स. च्या ७ व्या शेंकड्यांत इराणांत ससानी वंशाचें राज्य चालू आसतना अरबांनी तो देश जिखलो आनी थंय इस्लामी प्रभुत्व प्रस्थापीत केलें. त्या वेळार खुबशा पर्शियी लोकांनी इस्लाम धर्म आपणायलो. पूण कांय धर्मनिश्ठ पार्शियी लोक खोरासानच्या दोंगराळ प्रदेशांत पळून गेले आनी थंय ताणीं सुमार शंबर वर्सां आपल्या धर्माची राखण केली. पूण थंय लेगीत तांचेर इस्लामी धुरी पडटकच तांचेमदल्या कांय जाणांनी इराणी आखाताच्या लागसार आशिल्ल्या ओर्मुझ जुंव्याचेर स्थलांतर केलें. थंय लेगीत आपल्या धर्माचें रक्षण करप जमना जातकच ते भारताचे अस्तंत दर्यादेगेर आयले. पयलीं ते दीव जुंव्याचेर देंवले आनी थंय ताणीं १९ वर्सां काडलीं आनी उपरांत ते गुजरातांतल्या संजाण ह्या शारांत रावपाक लागले. आपली नवी वसणूक सुरू करून ताणीं थंय पयलें अग्निमंदिर बांदलें आनी यादीक एक अग्निस्तंभ उबारलो.

कांय काळाउपरांत, संजाणांतल्यान कांय पारशी लोक नवसारी, भडोच, अंकलेश्वर, वरिआब, खंबायत, सुरत, बिकानेर, ठाणें, चौल ह्या सुवातांनी वचून रावलो. सुर्वेक गुजरातांतूच कितलेशेच शेंकडे तांची वसणूक आशिल्ल्यान गुजराती हीच तांची आवयभास जाली.

पारशी धर्म

उपरांत महंमूद बेगडा हाणें संजाणाचेर घुरी घाली तेन्ना पारशी लोकांनी संजाणाच्या राजाचे वटेन झुजांत जैत जोडलें. पूण तांचो मुखेली आर्देशीर (पयलो) ह्या सस्सानियन घराण्यांतल्या मनशाक हेर बऱ्याचशा सैनिकांवांगडा मरण आयलें. तेन्ना पारशी लोक थंयसावन पळून गेले. अकबर बादशाहाच्या वेळार पारशांचो मोगल दरबारांत प्रवेश जालो. अकबरान तांकां आश्रय दिलो, तांचे बरेचशे आचार-विचार आपणायले आनी तांकां जमनी इनाम म्हणून भेटयल्यो. ताका लागून पारशी लोकांनी विंगड-विंगड सुवातांनी वसणुको करून संस्कृतीक केंद्रांची लेगीत स्थापणूक केली.

जरथुष्ट्री धर्माची म्हीयती चड करून अवेस्ता भाशेंत बरयल्या. पारशी लोकांच्या 'अवेस्ता' नांवाच्या धर्मग्रंथांत आनी ससान राजवटींत बरयल्ले पेहलवी भाशेंतल्या वाङ्मयांत मेळटा. हाचेभायर ग्रीसी इतिहासकार आनी भोंवडेकार हाणींय ह्या धर्माविशीं तांच्या लिखाणांत म्हायती दिल्या. सध्या उपलब्ध आशिल्लो 'अवेस्ता' ग्रंथ मूळ अवेस्ताच्या फकत एक तृतीयांश इतलोच आसा. ह्या ग्रंथाचो 'गाथा' ह्या नांवाचो जो भाग आसा तो ह्या ग्रंथांतलो सगळ्यांत पोरनो आसून जरथुश्त्राची शिकवण समजून घेवपाचे नदरेन खूब म्हत्वाचो. कारण गाथा ह्यो जरथुश्त्राच्या तोंडांतल्यो आसून त्यो मूळ रुपांत परंपरेन तिगोवन दवरल्यात अशें मानतात. तेखातीर गाथांक पारशी धर्मीक वाङ्मयांत खूब म्हत्व आसा. अवेस्ताचो गाथा सोडून जो हेर भाग आसा तो जरथुश्त्राच्या उपरांतचो इ. स. पयलीं पांचवो-तिसरो शेंकड्यांतलो जरथुश्त्राच्या अनुयायांनी बरयल्लो आसा.

पारशी लोक अहुर मझ्द हे एके शक्तिमान देवतेची उपासना करतात. अहुर मज्दान विश्वाची उत्पत्ती केली आनी तेन्नासावन ह्या जगांत एक सत् आनी असत् हांचें दीर्घकाळ मेरेन तिगून उरपी द्वंद्व सुरू जालें. हें द्वंद्व अहुर मज्द वा ताचो मुखेल सहाय्यक स्पैंता मइन्यू आनी तांचो विरोधक अंग्रो-मइन्यू (पेहलवी अहरिमन) हांचे मदीं आशिल्लें. ह्या दोनूय तत्त्वांक 'यम' अशें म्हळां. ताचेवयल्यान तीं एकाच वेळार उत्पन्न जाल्यांत. विश्वांत जें किदें सात्विक, श्रीमत् आनी पुण्यशील आसा ताचें प्रतिनिधित्व स्पैंता मइन्यू हें तत्त्व करता आनी जें किदें तामसी, अश्रीर आनी पापी आसा ताचें प्रतिनिधित्व अंग्रोमइन्यू हें तत्त्व करता. ह्या दोगांयच्या संघर्शांत जरथुश्त्रान मनशाचेर एक व्हड काम सोपयलां. ताच्या मतान मनशान सदांच जागरूक रावन ह्या दोन तत्त्वांतलो कोणाचो पक्ष वेंचचो हें थरोवंक जाय. होच जरथुश्त्राचे शिकवणेंतलो म्हत्वाचो भाग. बरे लोक स्पैंता मइन्यूचो पक्ष घेतात आनी वायट लोक अंग्रो-मइन्यूचो पक्ष घेतात. अहुर मज्द आनी स्पैंता मइन्यू ह्या दोगांयच्या झुजांत दैवी अंश जांचेभितर आसा अशे अतिमानवी साहाय्यकर्ते आसात. अहुर मज्दाच्या साहाय्यकर्त्यांक अमेश स्पैंत म्हळ्यार अमर पुण्यात्मे (होली इंमॉर्टल्स) अशें नांव आसा. तांचीं नांवां अशीं आसात - वोहु मनह (बरें मन), अश वहिश्त (सत्य) ख्शथ्र वइर्य (प्रभुत्व) आर्मईति (भक्ति), हडर्वतात् (पूर्णताय) आनी 'अमेरेतात्' (अमृतत्त्व) अमेश स्पैंतांतले पयले दोग जाण वोहु मनह् आनी अश वहिश्त हांकां अहुर मज्दाचे पूत मानल्यात. हे संख्येन स आशिल्ल्यान कांय विद्वानांनी तांचें वरुण, मित्र, अर्यमा, भग, अंश आनी दक्ष ह्या स वैदिक आदित्यांकडेन साम्य काल्पिलां.

परंपरागत चलत आयिल्ल्या देवतांआड तशेंच यज्ञ-यागांआड जरी जरथुश्त्रान बंड केलें. तरी ताच्या मरणाउपरांत रोखडेच हातूंतल्या कांय जाणांक परतून धर्मांत घेतले. हे विशीं एक अशें मत आसा, इराण विंगड विंगड प्रांतांचो एका पर्शियी साम्राज्यांत आस्पाव जालो ताका लागून जरथुश्त्राच्या उपरांतच्या काळांत ताच्या एकेश्वर वा अनेकदेवतावाद घेवप जालो. जरथुश्त्री धर्मांत उपरांत आयिल्ल्यां यझतांत (यज्ञार्ह शक्त), मिथ्र (मित्र) हओम (सोम), अर्द्वी सूरा अना (आपोदेवता), आतर् (अग्नी), वेरेथ्रघ्न (वृतघ्न) स्त्रओश, रश्नू आस्पाव जाता. तांचेखातीर सूक्तां रचिल्लीं आसात. अवेस्ताच्या ह्या भागांत हीं सुक्तां आयल्यांत.

अहुर मज्दाक प्रत्यक्षांत पळोवन ताका प्रस्न विचारून मेळोवपाची जरथुश्त्राची तळमळ गाथांनी दिसता. सन्मार्ग वा ऋजू गिन्यान अश (ऋत) आनी वहिश्त मइन्यू (वसिश्ठ मन्यू) हांचेकडे घेवचें अशें जरथुश्त्र म्हण्टा. जरथुश्त्राचे शिकवणेंत मनाच्या आनी शरि पवित्र्य रक्षणाक खूब म्हत्व आसा. ह्या पावित्र्य रक्षणाच्यो बारी सारीक सुचोवण्यो अवेस्ताच्या 'वेंदिदाद' ह्या भागांत आसात.

झरथुश्ट्री धर्मांत सर्ग आनी नरक अशे लोक आसात. मर वायट-बऱ्या कर्मांप्रमाण जिवाक नरक आनी सर्ग फावो जाता भाशेन झरथुश्त्रान उर्वन (आत्मो) आनी फर्वसी (एक आत्मशक्त) दोन तत्त्वां मानल्यांत. शरिराकडल्यान जीं सत्कर्मां वा कुकर्मां घ ताचें बरें-वायट फळ उर्वनाक भोगचें पडटा. फर्वसी ही मनशा आशिल्ली एक अद्‌भुत शक्त. हीच शक्त मनशाक बरें कर्म करपाक दिता आनी वायट कर्मांपसून पयस व्हरता. हे शक्तीक वायट कर्मांचो लेप लागना आनी ते खातीर तिचो फळभोगाकडेनूय नासता.

सुविचार, सुवचन आनी सुकार्य ही पारशी धर्माची त्रिसूत्री वाचा-मन हांचेवरवीं फकत सत्याचेंच आचरण करप हाचेर झर चड भर दिला. झरथुष्ट्री धर्म हो वैदिक धर्माभाशेनूच गृहस्था प्रतिश्ठा मानपी आनी विजिगीषू असो धर्म आसा. ह्या धर्मांत अग्नि चड म्हत्व आसा.

पारशी लोकांच्या धर्मीक आचारांत अदुर मज्द आनी यझत पुजा करप, दीसपट्टें 'अवेस्ता' ह्या धर्मग्रंथाचें थोडेशें वाचन पवित्र अग्निची राखण करप, अग्निमंदिरांतल्या अग्नीचेर दिसा पांच खेपे चंदन घालप, पिरायेच्या बारा ते पंदरा वर्सांमेरेन कुश्ती नवजोत (मूज) सुवाळो करप ह्या गजालींचो आस्पाव जाता. ब्रह्म पारशी धर्मांत सुवात ना. वैयक्तिक आचार-विचारांविशीं लेगीत धर्मांत ऋजुता, प्रामाणीकपण आनी सत्यनिश्ठा ह्या गुणांक च आसा. एक समाजीक कर्तव्य म्हणून जांकां गरज आसा तांका दिवप, सोयऱ्यांचो भोवमान करप, आवय-बापूय, गुरू, शेजारी हेर देशभावांचो मान राखप, हांकां ह्या धर्मांत मानाची सुवात आ धर्मांतलो जिणेचो आदर्श अशे तरेन स्पश्ट आनी वास्तववादी अ धर्मान व्यक्ती आनी समाज हांचो पुराय विकास करपी धर्मीक खरपणान पुरस्कार केला. येशू आनी मुहंमद हांची ईश्वरभक्त बुद्धाचो अष्टांगिक मार्ग हांचो प्रकर्ष ह्या धर्मांत पयलीं पसून दिस झरथूस्त्र आनी बुद्ध हांचे वृत्तींत एक म्हत्वाचो भेद आसा. बुद्धाचे त्याग, शांती हांचेर भर आसून झरथुश्त्राचें तत्त्वज्ञान झूज, कर्त उबारलां. जगांत भरिल्लें दुख्ख पळोवन बुद्धाक जिणेचो वीट आनी तातूंतल्यान सुटपाखातीर तो निर्वाणाचो मार्ग सोदूंक लाग

दूख्खाची जाणविकाय आसून लेगीत झरथुश्त्राचो आशावाद जिगीषू वृत्ती कायम उरली. ह्या धर्मांत निराशावादाक सुवात ना.

- खोजेस्ती मिस्त्री

लोकजीण : रामायण, महाभारत, पुराणां हांच्या ल्यान समजता ते प्रमाण पुर्विल्ल्या काळांतलेगीत इराणांतले लोक भारतांत येवन स्थायीक जाल्ले. सूर्यपुजक शाकद्वीपी ब्राह्मण तेच आशिल्ले. पूण ते सगळे लोक भारतीय संस्कृतायेंत भरसून भारतांत ब्रिटीश सत्ता प्रस्थापीत जातकच पारशांचे उदरगतीक मेळ्ळो. पारशी लोक बुद्धिमान आनी उद्देगप्रिय आशिल्ल्यान अधिकाऱ्यांनी विंगड विंगड क्षेत्रांनी तांचो उपेग करून घेतलो. नी उद्देगधंदे हातूंत आपली कर्तबगारी दाखोवन पारशांनी खूब केलें.

गांतले पारशी लोक इराणांतलो जरथुष्ट्री (पारशी) धर्म आपलो तात. अहुर मज्द ह्या एकाच देवाची आराधना करून अग्नीक क मानतात आनी ताची पुजा करतात. तशेंच सूर्य, चंद्र, उदक, , तारको आनी दिवंगत सत्पुरुष हांचीय पारशी लोक उपासना तांच्या 'अवेस्ता' ह्या धर्मग्रथांतल्या चडशा आचार-विचारांचें आचार - विचारांकडेन सारकेपण आसा. ह्या धर्मांत यज्ञ, होम - कांय म्हत्वाची सुवात आसा. दरेका पारशी वसणुकेंत एक र आसता. ताका अग्यारी, आतश बहेराम अशीं नांवां आसात. ास, व्रतां, हांकां ह्या धर्मांत सुवात ना.

ांच्या पुरयताक मोबेद म्हण्टात. गृहस्थांगेर मंत्र म्हणप; अग्यारी, आतश, बेहेराम हातूंतले विधी करप; नवजोत, लग्न मरणाचे हातुंतूय मोबेदाचें काम आसता. अशा मोबेदांचो 'दस्तुर' नांवाचो कारी आसता. हे पुरयत केंस, खाड मिशो वाडोवन धवी तोपी भेस करतात. मोबेदांतल्या उण्या अधिकाराच्या व्यक्तींक 'एखद' ज्या भुरग्याक 'एखद' जावपाचो आसता, ताका 'नावार' हो करतात. ताचें शरीर आनी मन शुद्ध जावंचें ह्या हेतान यस्न, पाचगाह, पाचन्यामिश आनी कांय यष्ट हांचें ताणें अध्ययन रेश्रम' नांवाचें ताका प्रायश्चीत घेवंचें पडटा. ते खातीर गोमेझ मूत), निरंग (बैलाचें मूत) आनी भस्म वापरतात. हो 'नावार' जातकच ताका 'एखद' ही पदवी मेळटा, आनी नवजोत लग्न हे चलोवपाचो ताका अधिकार फावो जाता. उपरांत ताका 'मोबेद' आसल्यार 'मर्ताब' हो विधी करचो पडटा. 'बरेश्रम' जाले सकाळीं यस्नमंत्र म्हणप, त्याच दिसा स्त्रोष देवतेचो यस्न म्हणप यान राती 'वेंदिदाद' म्हणप असो तो विधी आसता. हो विधी ताका मोबेद ही पदवी मेळटा आनी ताका हेर संस्कार करपाचोय फावो जातात.

स आनी ब्रह्मचर्य हांचो ह्या धर्मांत निशेध केला. लग्न जावन करप हें मनशाचें मुखेल जिवीतकर्तव्य अशें पारशी धर्म मानता. लोक लागींच्या नात्यांतल्या बायल-दादल्याचें लग्न चड प्रशस्त तेखातीर ते चड करून बापोल भावंडांभितर लग्नां करतात. ाळो व्हंकलेगेर जाता. व्हंकलेवटेनचे लोक न्हवऱ्यागेर वचून ाजयत न्हवऱ्याक घेवन येतात. अंतरपाट धरतकच ताचे पोंदच्यान न्हवऱ्या व्हंकलेचो उजवो हात एकठांय जोडून ते सुतान बांदतात. त्या सुताचे सात पदर दोगांय भोंवतणीं गुठलायतात. तशेंच, एक वस्त्र गुठलावन ताका गांठ मारतात. ते गांठीक विवाहग्रंथी अशें म्हण्टात. उपरांत अग्नींत धूप उडोवन न्हवरो-व्हंकल एकमेकांच्या माथ्यार अक्षता उडयतात तेन्ना दस्तुर मंत्र म्हण्टा. अंतरपाट काडटकच व्हंकल न्हवऱ्याच्या दोनूय वटांनी दोन मोबेद उबे रावन झेंद आनी संस्कृत भाशेंतलीं आशीर्वचनां म्हण्टात. तांचेर अक्षता उडयतात. उपरांत दस्तुर, व्हंकल न्हवऱ्याक कांय प्रस्न विचारता आनी योग्य त्यो जापो मेळटकच तांकां सदाचरणाचो उपदेश करून आशिर्वाद दिता. उपरांत न्हवरो-व्हंकल, दस्तुर आनी दोन गवाय लग्न पत्रिकेचेर सयो करतात. तांचेमदीं पुनर्विवाह जातात पूण एक बायल जिती आसतना दादल्याक दुसरें लग्न जावंक मेळना.

पारशी लोकांमदीं चाळीस दीस सुयेर पाळटात उपरांत बाळंतिणीक न्हाणोवन शुद्ध करतात आनी तिच्यो सगळ्यो वस्तू कोणाकूय दितात. बाळंत जातकच पांचव्या दिसा चलयेच्या घोवागेर 'भोन' म्हळ्यार उंची सोरो धाडटात. सव्या दिसा बाळंतिणीचे खाटीकडेन एक कोरो कागद, तिंतेर, लेखणी, नाह्ल आनी कुकूम दवरतात. भुरग्याचें भविश्य, देवी त्या कागदार बरोवन दवरता असो समज आसा. त्याच दिसा भुरग्याची कुंडली करतात. सातव्या वर्सा चल्याचो तशेंच चलयेचो 'नवजोत' (मूज) नांवाचो संस्कार करतात.

पारशी लोक अग्नी, उदक आनी पृथ्वी हांकां पवित्र मानतात. तशेंच मनशाचो देह ते अपवित्र मानतात. ताका लागून मनीस मरतकच ते मडें लाशिनात, जमनींत पुरनात वा उदकांतूय उडयनात. मड्याक लागून अग्नी उदक आनी पृथ्वी अपवित्र जावंची न्हय अशी तांची इत्सा आसता. तेखातीर ते मडें एके खाशेले सुवातेर सुकण्यांक भक्ष्य म्हणून दवरताले.

मनीस मरचेपयलीं दस्तुर ताचे म्हऱ्यांत अवेस्तांतले कांय मंत्र म्हण्टा आनी ताच्या पापांविशीं चूक मागून प्रार्थना करता. मनीस मरतकच मड्याक न्हाणयतात आनी उपरांत नव्या वस्त्रांत गुठलावन ताच्या भेंडाक कस्ती बांदतात. उपरांत मडें एका गुळगुळीत फातराचेर वा रेंवेचेर दवरून ताचे भोंवतणीं तीन ओळी मारतात. त्यो ओळी कोणेंच हुंपच्यो न्हय असो नेम आसा. ते उपरांत एक विशिश्ट पिंगश्या रंगाचो सुणो हाडून ताका तें मडें दाखयतात. मोबेद मड्या म्हऱ्यांत दवरिल्ल्या अग्निकुंडांत चंदन आनी धूप उडयता, आनी मंत्र म्हण्टा. मडें फकत दिसाचेंच मसंडेंत व्हरतात. तेखातीर लोखणी निसण करतात. मडें उबारतात तांचो भेस धवो आसता. दोन मोबेद फुडें रावन गाथेंतले मंत्र म्हण्टात. जंय मरण आयलां आनी ज्या मार्गान मडें मसंडेंत व्हरतात, ती सुवात गायचें मूत शिंपडावन शुद्ध करतात. तांचे मसंडेक 'दोख्मा' म्हण्टात. थंय वतकच सगळेजाण एक फावट मड्यावयलें वस्त्र कुशीक काडून दर्शन घेतात आनी सुण्याकूय दाखयतात.

तांचो दोख्मा गांवापसून पयस माळाचेर वा दोंगराचेर आसता. त्या दोख्मांत मडें उगडें करून वतांत दवरतकच, थोड्याच वेळान गिदाडां ताचेर झडप घालून तें खावन उडयतालीं. पूण हालीं शारांनी अशी मेकळी सुवात मेळनाशिल्लयान, ह्या निमण्या संस्काराखातीर वाटकुळे मनोरे बांदिल्ले आसतात. मनोऱ्याच्या माथ्यार मडें दवरपाखातीर कुरकुटां आनी खांची आसतात. तांच्या तळाक जाळी आसून, सकयल खोल बांयो आसतात. तातूंत रेंव आसता. मड्याचीं हाडां आनी हेर अवशेश ते जाळयेंतल्यान सकयल पडून बांयतले रेंवेंत मिसळटात. अशे तरेचे मनोरे

बांदपाचें काम विधी करून करतात. तेन्ना पुजा - प्रार्थना करतात.

दोख्मांतले खांचीत मडें दवरतकच मोबेद आनी सोयरे-इश्ट हातपांय धुवून प्रार्थना करतात. आत्मो तीन दिसां उपरांत पृथ्वी सोडून वता अशी समजूत आशिल्ल्यान, मेल्ले सुवातेर मोबेद तीन दिस मेरेन चंदन जळयत मंत्र म्हणीत बसता. तिसऱ्या दिसा आनी चवथ्या दिसा फांतोडेर 'उथम्ण' नांवाचो विधी करतात. शियाळ्यांत मरण आयल्यार णव दीस आनी गिमांत मरण आयल्यार एक म्हयनो त्या घरांत अग्नीची पुजा करची न्हय असो नेम आसा. ताचेवयल्यान अशा घरांत अन्न शिजोवंचें न्हय आनी त्या घरांतल्या लोकांक हेरांनी अन्न उदक दिवंचे अशी चाल पडल्या. कांय लोक मेल्ल्या मनशाखातीर पयल्या वर्सा दीसपट्टें श्राद्ध करतात. उपरांत म्हयन्यांतल्यान एक फावट करतात. पूण सामान्यपणान वर्सांतल्यान एक फावट श्राद्ध करतात. वर्साचे निमाणचे धा दीस मेल्ल्यांच्या श्राद्धाखातीरूच आसतात. त्या श्राद्धाक फ्रवर्दिगन वा मुक्ताद अशें म्हण्टात.

सण, उत्सव : पारशांचे सण तीन प्रकारांचे आसतात. कांय सण ऋतुमानाप्रमाण येतात, कांय सण तांच्या इतिहासांतल्या विशिश्ट घटनांकडेन संबंदीत अशे आसतात आनी कांय सण पुर्वजांचे यादीक मनयतात.

पयल्या प्रकारांत 'गहंबार' नांवाचे सण मुखेल आसात. हे सण दर दोन म्हयन्यांनी येतात. आनी पांच दीस चलतात. गांवांतले सगळे पारशी लोक मेळून ते मनयतात. अहुर मज्दान सृश्ट निर्मिल्ली ताका लागून उपकार मानप हो ह्या सणाचो मुखेल हेत आसता. तो १० मार्चा सावन २० मार्चामेरेन चलता. ह्या दिसांनी सर्गांतले पितर धर्तरेर येवन सोयऱ्यांक मेळटात असो तांचो समज आसा. पारशांच्या दरेका म्हयन्याक नांव आसता तशेंच दरेका दिसाक नांव आसता आनी कांय दिसांचीं आनी म्हयन्यांचीं नांवां सारकींच आसतात. अशे १२ दीस सणाचे मानतात. तातूंतले ७ सण म्हत्वाचे आसतात.

वर्साच्या पयल्या दिसाक नवरोज म्हण्टात. हो दीस ऑगस्टाच्या शेवटाक वा सटेंबराचे सुर्वेक येता. ताचे पयलीं वर्साचे निमाणचे स दीस पटेटीची परब मनयतात. निमाणच्या दिसा अहुर मज्दान विश्वाची उत्पत्ती केली आनी त्याच दिसा उदेंत इराणचो राजा गुस्तास्प हाणें पारशी धर्म आपणायलो अशें मानतात.

पयल्या म्हयन्याचो एकुणिसावो दीस म्हळ्यार फर्वार्दिन, हो मृतात्म्यांचे यादीक आसता. त्या दिसा सगळे अग्यारेंत एकठांय येवन मंत्र म्हण्टात आनी चंदन, धूप जळोवन सगळ्यांक फळां वांट्टात. मेहेरंगन हो सण सातव्या म्हयन्याच्या सोळाव्या दिसा येता. तो सुर्याच्या सन्मानार्थ मनयतात. आवन अर्दुइसुर हो सण आठव्या म्हयन्याच्या धाव्या दिसा येता. हो सण जलदेवदुतांच्या सन्मानार्थ आसता. त्या दिसा पारशी लोक दर्यांत वा न्हंयेंत नाल्ल, साकर आनी फुलां ओंपतात.

अदर हो सण णवव्या म्हयन्याच्या णवव्या दिसा येता. हो सण अग्नीच्या सन्मानार्थ आसता. त्या दिसा लोक अग्यारेंत वचून प्रार्थना करतात आनी दानधर्म करतात. णवव्या म्हयन्यांतलो एकुणिसावो दीस म्हळ्यार दुसरो फर्वर्दिन. हो सण पयल्या फर्वर्दिनाभाशेनूच आसता. बहमन हो सण इकराव्या म्हयन्याच्या दुसऱ्या दिसा येता. हो बहमन नांवाच्या देवदूताच्या सन्मानार्थ आसता. बहमन हो मोनजातीचो संरक्षक. कांय पारशी लोक ह्या म्हयन्यांत मास खायनात. अस्पंदाद हो सण बाराव्या म्हयन्याच्या पांचव्या दिसा येता. त्या दिसा पारशी लोक आपल्या उपाध्याया कडल्यान मंत्रिल्ली रेंव आनी पेहेल्वी मंत्र बरयल्लो एक क[...] घेवन येतात. रेंव घरांतल्या कोनशांनी उडोवन, कागद मुखेल दा[...] दसयतात.

वसंत ऋतूंत ज्या दिसा रात-दीस समान आसता (२१मार्च[...] दिसा जमशेद बादशहान उत्सव करपाक फर्मायलें. तेखातीर तो[...] जमशेदी नवरोज ह्या नांवान वळखतात. 'खोर्दाद साल' ही परब फ[...] म्हयन्याच्या सव्या दिसा आसता. त्या दिसा आदिमानव गयोमर्द[...] जरथुष्ट्र हांचो जल्म जालो अशें मानतात.

पारशी लोकांमदीं जातीभेद ना पूण तीन पक्ष आसात. हे पक्ष पचा[...] वयल्यान जाल्यात. पुलिल्ल्या काळांत इराणांत १२० वर्सांनी एक [...] म्हयनो (कबीसा) मानपाची चाल आशिल्ली. ती सस्सानी वंशांतलो निम[...] राजा यज्दगेर्द शेहरयार हाचे यादीक सुरू केल्ल्या संवतांतूय आपण[...] पूण इस्लामाचे घुरये उपरांत इराणांतले मज्दयस्नी लोक म्हळ्यार[...] मज्दाचे उपासक कबीसा धरपाक विसरले आनी तांच्या नव्या [...] सुरवात दर १२० वर्सांनी एक म्हयनो पयलीं जावपाक लागल[...] लोक खोरासानांतल्यान भारतांत आयले ताणींय एकूच कबीसा [...] आनी उपरांत तेय विसरले. ताका लागून तांच्या आनी इराण[...] वर्साच्या आरंभाक एका म्हयन्याचें अंतर पडलें. इ. स. १[...] शेंकड्यासावन भारतांतल्यान कांय पारशी इराणांत वचून आगल[...] तैमूर लंगाचे इराणावयले घुरयेक लागून मज्दयस्नी लोक भारतांत [...] तेन्ना हो फरक जाणवलो. उपरांत कांय पारशी लोक इराणांतलो [...] पाळपाक लागले आनी ते स्वताक कदीमी म्हळ्यार पुर्विल्ले म्हणूंक [...] ज्या पारशांनी एक म्हयनो उपरांत वर्स पाळपाक सुरवात केल्[...] 'शहेनशाही' ह्या नांवान वळखूंक लागले. हे वयर सांगिल्ले दोनूय व[...] दीस कबीसा धरूंक नाशिल्ल्यान चूकिल्ले म्हणून जमशेदी नवरोज ([...] होच वर्साचो पयलो दीस मानचो आनी ताका फस्ली संवत म्हण[...] एक तिसरो पक्ष उत्पन्न जालो.

पारशी लोकांमदीं ७५% शहेनशाही, २० % कदीमी आ[...] फस्ली लोक आसात. इ. स. १९६८ वर्सा यज्दगेर्द संवत [...] सावन, फस्ली नवरोज २१ मार्चाक, कदीमी नवरोज ३१ [...] आनी शहेनशाही नवरोज ३१ ऑगस्टाक येता.

पारशी लोकांत कांय चालीरितीय आसात. तकली आनी पा[...] दवरचे न्हय असो तांचेमदीं नेम आसा. जेवंचे पयलीं ते देवाक [...] करून मोन्यांनी जेवतात. शींक वा जांबय येत जाल्यार 'अहा[...] नाश जावं' ह्या अर्थाचो मंत्र म्हण्टात. पडिल्लो दांत, नाख[...] जमनींत पुरून मंत्र म्हण्टात. ते कोंब्याक खूब पवित्र मानतात. [...] पोपट मेल्यार तो सदऱ्यांत गुठलायतात आनी कस्ती बांदतात [...] ताका बरे सुवातेर पुरतात. खेड्यांतले पारशी लोक हिंदूंच्या देवा[...] मुसलमानाच्या पिरांक आंगवण करतात. होळयेक निवेद्य दाखोवप[...] कोंबे, बकरे बळी दिवप, मारुतीक तेल घालप ह्योय चाली ते [...] दिश्ट जावंची न्हय म्हणून ल्हान भुरग्याक तीट लावप, दिश्ट[...] मंत्रायल्ली तावज बांदप हांचेर तांचो भावार्थ आसा. अहरिमन अ[...] दूत उत्तर दिके वटेन आसतात असो तांचो समज आशिल्ल्या[...] लोक उत्तरेवटेन तकली करून न्हिदनात.

इराणांत आयिल्ल्या पारशांकडेन तांचे धर्मग्रंथ बी कांयच[...] म्हणून समाजांत नेम घालून दिवपाक ताणीं थळावे जातप[...]

ापणायली. गांवांतले जाण्टे, सज्जन, प्रतिश्ठित लोकांची समिति समितीवतीन ते सगले प्रस्न सोडोवंक लागले. पंचायतीच्या ः'दावर' म्हण्टात. दातो-वार म्हळ्यार न्याय दिवपी. ह्या पेहलवी यत्यान हें नांव आयलां. पयलींच्या काळांत दावराक बरेच आशिल्ले. पंचायतीन केल्ले नेम सगळ्या समाजाक पाळचे पडटाले. गेश सत्ता सुरू जातकच पंचायतीचें म्हत्व उणें जालें आनी निधींची वेवस्था करपाबगर पंचायतीकडेन काम उरलेंना.

ी लोक भिक्षा मागप हें पाप मानतात. तेखातीर चडशे गरीब धर्मादाय संस्थांकडल्यान आदार घेतात. अशो पारशी संस्था तात आनी तांचे निधीय व्हड आसतात.

स. १८५१ वर्सा कांय इंग्लंडाक शिकून आयिल्ल्या पारशी ांनी रहनुमाई मज्दयस्नन नांवाचे एके सभेची स्थापणूक केली. ोकांची समाजीक स्थिती सुदारची आनी पारशी धर्माकूय उजाळो ो शुद्ध जावंचो असो हे सभेचो हेत आशिल्लो. हे सभेन 'रास्त नांवाचें खबरांपत्र चलयल्लें. तातूंत पुर्विल्ल्या धर्मग्रथांचो खोलायेन करून जायत्या पंडितांनी धर्माचें शुद्ध स्वरूप दाखोवपी लेख पारशी समाजांतली पड्डोपद्दत तशेंच बालविवाह बंद करप समाजीक सुदारणाय हे सभेन केल्ल्यो.

देगधंदे करून पारशी लोकांनी खूब नामना जोडली. सुर्वेक ताणीं ून उपरांत ते वेगवेगळ्या शारांनी वचून वेपार करूंक लागले. वतकच तांची खूब भरभराट जाली. हॉलंडी, पुर्तुगेज आनी चड ंग्लेज हांचेकडेन संबंध आयिल्ल्यान तांचो वेपार खूब वाडलो. (मियानमार), चीन, मलाया, मक्का, मॉरिशिअस मेरेन ते आपलो डूंक लागले. वीणकाम, थवयकाम, मातीकाम ह्या वेवसायांनीय ापलें कसब दाखयलें. कांय लोकांनी तारवां बांदपाचोय उद्देग लो. हुशारकायेन बरेच पारशी लोक सरकारी अधिकारी जाले. कडेन घट संबंद आयिल्ल्यान तांकां शिक्षणाचें म्हत्व कळ्ळे आनी ंतूय ताणीं उदरगत केली

णिसाव्या शेंकड्यांत ब्रिटिशांची राजवट सुरू जातकच कितल्याशाच घराण्यांक उद्देग शिक्षण, राजकारण ह्या क्षेत्रांनी नामना मेळ्ळी. उद्देगीक उदरगतीचें चडशें श्रेय पारशी उद्देगपतींक दिवंक ते नदरेन ससून, कामा, जहांगीर, टाटा, वाडिया, पेतित हीं त्वाचीं आसात.

– कों. वि. सं. मं.

नाथ : बिहार राज्यांतल्या हजारीबाग जिल्ह्यांतली दोंगुल्ली नांचें नामनेचें पुण्यक्षेत्र. उदेंत रेल्वेमार्गावयल्या गीरीदीह. स्थानकाचे क सुमार ३० किमी. अंतराचेर हें शार आसा. हो वाठार दामोदर बराकर न्हंयांच्या देगणांत मदी सामको उंचायेर आसून ारासावन ताची उंचाय १,३६६ मी. आसा. हांगासल्ल्यान जैनाचे र्थकर आनी जायते मुनी मोक्षाक गेले अशें सांगतात. जैनांचो २३ र्थंकर पार्श्वनाथ हो हांगासल्ल्यानच मोक्षाक गेलो देखून ताच्या ल्यानच ह्या थळाक पारसनाथ हें नांव मेळ्ळें.

ा ग्रथांतल्यान संमेदगिरी, संमेदशिखर, संमेदाचल अशा वेगवेगळ्या ह्या थळाचो उल्लेख मेळटा. हांगाचे दोंगुल्लेच्या माथ्यार आशिल्ल्या देवळांत पार्श्वनाथाची ध्यानावस्थेंत मूर्त आसा. तेभायर चोवीस तीर्थकरांच्यो मुर्ती आनी पादुकाय आसात. पार्श्वनाथा आदी निर्वाणाक गेल्ल्या ९ तीर्थकराचीं देवळां हे दोगुल्लेचेर आसात. दर मुर्तीचेर कोरीव लेख आसात. सध्या हें देवूळ पाशाणाचें (संगमरवरी) आसून तातूंतली मूर्त खूब पुर्विल्ली आसा. पारसनाथाचे भोंवतणीं जायत्यो ल्हान - ल्हान दोंगुल्ल्यो आसून तांचेर तीर्थकरांच्यो घुमट्यो आसात. जैन लोकांच्या मतान त्या सगळ्या घुमट्यांक प्रदक्षिणा घालत जाल्यार पुण्याय मेळटा.

पारसनाथ दोंगुल्लेचेर गंधर्वनाला आनी सीतानाला अशे उदकाचे दोन लोट आसात. हातूंत गंधर्व नाल्यासावन दोंगुल्लेच्या तेमकामेरेनचो भाग पवित्र मानतात. तेमकाच्या मुळसांत मधुवन नांवाचो ल्हान गांव आसून तातूंत दिगंबरी वीसपंथी, तेरापंथी आनी श्वेतांबरी अश्यो तीन कोठयो आसात. ह्या सगळ्या कोठयांत सत्तावीस देवळां आसात.

जैनांवरी संताळ लोकूय ह्या थळाक पवित्र मानतात. पार्श्वनाथ हो तांचो मरंगदुरु म्हळ्यारूच गिरीदेव आसून ते आपल्या समाजांतल्या गुन्यावांची चवकशी हांगा करतात. संताळांक शिकार करपाचोय हक्क मेळ्ळा.

– कों. वि. सं. मं.

पारसन्स, टॅलकॉट : (जल्म : १३ डिसेंबर १९०२, कोलोराडो, स्प्रिंग्ज).

नामनेचो समाजशास्त्रज्ञ. ॲमहर्स्ट विद्यालयांत ताणें विद्यालयीन शिक्षण पुराय केलें. फुडें ताका वैजकी शिक्षण घेवपाची इत्सा आशिल्ली पूण तो समाजीक विज्ञानाकडेन गेलो. ह्या फांट्यांतलें शिक्षण घेवपाक तो इंग्लंडाक गेलो. थंय लंडनच्या 'स्कूल ऑफ इकॉनॉमिक्स' हातूंत ताणें आपलें म्हाविद्यालयीन शिक्षण पुराय केलें. ह्याच काळांत ताचो हॉबहाऊस, गिन्सबर्ग आनी मॅलिनोस्की ह्या विचारवंतांकडेन संबंद आयलो. उपरांत हिडलबर्गाक जर्मन विद्यापिठांत ताणें जर्मन समाजशास्त्र, अर्थशास्त्राचो इतिहास, तत्त्वगिन्यान आदी विशयांचो खोलायेन अभ्यास केलो. थंयच ताणें समाजशास्त्र आनी अर्थशास्त्र हांचो संबंद तेचपरी भांडवलशायेचें स्वरूप आनी ताचो विकास हांचो अभ्यास केलो. ताणें कांटच्या तत्त्वगिन्याची साधकबाधक भासाभास केल्ली.

१९२८च्या सुर्वेच्या काळांत ताणें भांडवलशायेचें खाशेलपण आनी अर्थीक तशेंच समाजीक आनी संस्कृतीक घटकांचें एकामेकांचेर आदारून उरप हांचो अभ्यास केलो. ह्याच काळांत ताणें बेवरच्या 'द प्रॉटॅस्टंट एथिक्स अँड द स्पिरीट ऑफ कॅपिटॅलिझम' ह्या पुस्तकाचो अणकार केलो. १९३०-४० ह्या काळांत ताणें समाजशास्त्रीय सिद्धातांचें सादारण आनी तत्त्वनिश्ठ तशेंच स्पश्ट आनी शुद्ध रूप समाजामुखार दवरपाचें म्हत्वाचें काम केलें. शिकयतां शिकयतांच ताणें जायत्या विचारांची विस्कटावणी करून ते सिद्धांत नवे नदरेंतल्यान मांडले.

१९३७त ताणें समाजीक क्रिया आनी प्रतिक्रिया हांचो एक आराखडो तयार करून 'द स्ट्रक्चर ऑफ सोशल ॲक्शन' हें पुस्तक बरयलें. ह्या पुस्तकाक समाजशास्त्रीय म्हत्व मेळून ताका मान्यताय मेळ्ळ्या. ह्या पुस्तकांत अनुभववाद (Empirision) आनी प्रत्यक्षवाद (Positivism) हांचेर टिका केल्या. तेचपरी वर्तनवाद (behaviourism), उपयुक्तवाद (Utilitirianism) आनी आदर्शवाद (Idealism) हातुंतलो संबद आनी प्रकार

स्पश्ट करून तांची खोलायेन चिकित्सा केल्या. ह्या पुस्तकाची मध्यवर्ती कल्पना समाजीक क्रिया घडून येवपाक संस्कृतीक, समाजीक, मानसीक आनी जैविक घटक कारण थारतात.

ह्या पुस्तकांत ताणें आदर्शवादाच्या भौतिकी घटकांचेर टिका करून तातूंतल्या सापेक्षताय वादा विशींची (relativism) तत्त्वां, काळाचो प्रभाव आनी आदर्शवादाची सापेक्षवादाकडेन वाटचाल आदी कल्पनांचेर भाश्य केलां. ह्या पुस्काचेर इतिहासतज्ञ आनी समाजशास्त्रज्ञ मॉस वॅबर, इंग्लीश अर्थशास्त्रज्ञ मार्शल, फ्रँच समाजशास्त्रज्ञ डुरखाईम आनी इटालियी अर्थशात्रज्ञ आनी समाजशास्त्रज्ञ पॅरेटो ह्या शास्त्रज्ञांच्या विचारांचो प्रभाव दिश्टी पडटा. हाचेभायर् हातूंत ताणें हेर समाजशास्त्रज्ञ अर्थ शास्त्रज्ञ मानसशास्त्रज्ञ हांच्या विचारांची पुराय भासाभास केल्या.

इ. स. १९३७-१९६० ह्या काळांत ताणें समाजीक क्रियेच्या वेगवेगळ्या पद्दतींचो अभ्यास करून ताची संकल्पना चड प्रगल्भ केली. ताका ताणें समाजीक नियंत्रणाची आनी परिस्थितीची संदेशवाहनात्मक श्रेणीरचना (cybernetic hierarchy) अशें नांव दिलें. १९५० त ताणें 'द सोशल सिस्टिम' हें पुस्तक बरयलें.

समाजीक संबंद आनी संस्कृतीक संबंद हे विशींच्यो कल्पना, वेगवेगळे आकृतीबंध हांची विस्कटावणी करतना पारसन्सान 'संस्थाकरण' आनी 'आंतरीकरण' ह्यो संज्ञा वापरल्यात. दरेक समाज दुसऱ्या समाजाकडल्यान कांय मुल्यां आपणायता आनी स्वताचे समाजीक वेवस्थेंत तांचें अनुकरण करता. हाकाच पारसन्सान संस्थाकरण ही संज्ञा वापरल्या. जाल्यार व्यक्तिमत्वाचे घडणेचे पद्दतीक ताणें आंतरीकरण अशें नांव दिलां कारण मनशाचे घडणेंत मुल्यां आनी रितीरिवाज हांकां म्हत्वाची सुवात आसा.

१९५६ ताणें आनी स्मॅल्सर हाणें संयुक्तपणान 'इकॉनॉमी अँड सोसायटी' हें पुस्तक बरयलें. समाजीक वेवस्थेंत अर्थीक वावराची देवाण घेवाण समाजाकडल्यान जाता आनी तातूंतल्यानूच उद्दिश्ट पुराय करप जाता.

हातुंतल्यान समाजीक परिवर्तनाची प्रक्रिया घडटा. ताच्या मतान कार्यात्मक यंत्रणा' ही चार सहाय्यक वेवस्थांचेर उबी रावता अर्थवेव्हाराखातीर पदवी, राजकारणाखातीर सत्ता, भौशीक वावराखातीर कतृत्व आनी एकामेकांवयल्या विश्वासाखातीर नैतिक मुल्यांची बांदिलकी.

समाजवेवस्था, व्यक्तिमत्व आनी संस्कृताय ह्या तिगांतले संबंद घट आसतात आनी ते मानवी जिणेंत गरजेचेय आसतात. कारण तातुंतल्यानूच समाजाची संकीर्ण प्रतिमा तयार जाता. अशी ह्या पुस्तकाची मध्यवर्ती कल्पना. पारसन्स हांचीं हेर म्हत्वाचीं पुस्तकां अशीं : सोशल स्ट्रक्चर अँड पर्सनॅलिटी (इ. स. १९४६), ॲक्शन, थिअरी अँड ह्युमन कंडिशन (इ. स. १९७८).

- कों. वि. सं. मं.

पार्क, रोबर्ट : (जल्म : १८६४; मरण : १९४४).

नामनेचो अमेरिकी समाजशास्त्रज्ञ. ताणें मिनेसोटा विद्यापिठांतल्यान पदवी घेतली. हार्वर्ड आनी मिशिगन ह्या विद्यापिठांतल्यान ताणें तत्त्वगिन्यान आनी मानसशास्त्र आदी विशय घेवन उच्च शिक्षण घेतलें. थंय ताचो ह्युगो म्युन्स्टरबर्ग, विल्यम जेम्स ह्या विचारवंतांकडेन संबंद आयलो. पिरायेच्या ३५ व्या वर्सा तो बर्लिनाक गेलो.थंय जॉर्ज सिमेल ह्या नामनेच्या समाजशास्त्रज्ञाच्या विचारांनी तो प्रभावीत जालो आनी अमे समाजशास्त्रज्ञाचें बीं ताच्या मनांत रुजलें. फुडें तो स्ट्रॅटसबर्गाक खा अभ्यास करपाक गेलो. थंय इटालियीन अर्थशास्त्रज्ञ आनी अभि विल्फ्रीडो पॅरेटो हांच्या समाजशास्त्रीय प्रबंधाचो ताचेर प्रभाव पडल

उपरांत कांय काळ ताणें पत्रकार म्हणून काम केलें. त 'ऑटोबायोग्राफिकल नोट' ह्या लेखसंग्रहांत ताच्या विचारांचेर वि जेम्साच्या विचारांचो प्रभाव पडिल्लो दिसता. समाजीक जिवितांतले वा समाजांतल्या वेगवेगळ्या संस्थांतल्यो अडचणी आनी संघटनांच्या पद्दती हांची आपल्या लेखसंग्रहांत ताणें पुरायतरेन विस्कटावणी क

१९०४ वर्सा ताणें लोकमत ह्या विशयाची पदवी मेळयली क्राऊन ॲण्ड द पब्लिक - अे मेथॉडॉलॉजिकल ॲण्ड सोशिऑलॉजि इन्व्हेस्टिगेशन' अशें ताचे नांव आशिल्लें. ह्याच काळांत 'कॉंगो रि असोसिएशन' हे संस्थेच्या कार्यवाह पदाचेर ताची नेमणूक जाली वेळार ताणें 'एव्हरीबडी मॅगझीन' हालूंत साम्राज्यवादी सत्तांच्या वागणुकेचेर जायते लेख बरयले. ते उपरांतच्या काळांत ताचो अम खापऱ्यांचो फुडारी बुकर टी वॉशिंग्टन हाचेकडेन संबंद आयलो.

उपरांत ताणें आपली जीण खापऱ्यांचे परिस्थिती विशी स करपांत आनी तेविशीं म्हायती एकठांय करपांत घालयली वशिंग्टनावांगडा युरोपभर भोंवडी केली. थंय ताका दक्षिण अमेरिक खाप्री (निग्रो) आनी गोरे लोक हांच्या संबंदाचें स्पश्ट दर्शन मनशाच्या स्वभावाचो आनी वेगवेगळ्या समुदायांचो उगम संघर्षा जाता, जाका लागून समाजांत जातीवेवस्था निर्माण जाता. जाती वेव रचणूक, श्रमविभाजन, वर्गवेवस्था ह्योय गजाली समाजांत येत ताका कळ्ळें.

पिरायेच्या पन्नासाव्या वर्सा शिकागो विद्यापिठांत समाज विभागांत तो परत शिकोवपाचें काम करूंक लागलो. इ. स. १९ तो थंयच्यान निवृत्त जालो. उपरांत ताणें दक्षिण आफ्रिका, भारत म ब्राझील अशे वंशीक नदरेन म्हत्वाच्या दिशिल्ल्या देशांनी भोंवडी ताणें आपल्या 'इंट्रोडक्शन टू द सायन्स ऑफ सोशिओ (समाजशास्त्राची वळख) ह्या ग्रंथांत समाजशास्त्राचो हेर विज्ञाना आशिल्लो संबंद सांगला. तातूंत ताणें मानवी वर्तनाचीय विस्क केल्या. ताची हेर नामनेचीं पुस्तकां अशीं : द सिटी, रेस ॲण्ड ह्युमन मायग्रेशन ॲण्ड द मार्जिनल मॅन.

- कों. वि.

पार्श्वगायन : चलचित्राचे गीतयेवजणेचें एक तंत्र. चलचित्रांत वेग दृश्यां वेळार संबंदीत पात्राच्या तोंडांत पदां घाल्लीं आसतात. पूण प्र मात अशीं पदां चित्रिकरणाच्या वेळार ध्वनीमुद्रीत करिनात. तीं प ध्वनीमुद्रण कक्षेंत स्वतंत्रपणान ध्वनीमुद्रीत करतात. दृश्यचित्रिकर वेळार संबंदीत पात्राक पदां म्हणपाचो फकत अभिनय करचो पदाचे दृश्यप्रसंग बरे तरेन चित्रध्वनी संयोग करून चलचित्राचे फिल्म उपरांत तयार करतात. पदाच्या ध्वनीमुद्रणावरीच चलचि पार्श्वसंगीतूय स्वतंत्रपणान ध्वनिमुद्रित करतात.

चलचित्राचे सुरवातीच्या काळांत चित्रिकरणाच्या वेळार संवाद पदांचेंय ध्वनीमुद्रण करताले. हें काम खुबूच किचकटीचें आनी

ागलें. तें करतना भौंवतणचे हेर आवाज (देखीक - पशुपक्षी वा
ाचे वा वस्तूंचे) ध्वनीमुद्रीत जाताले. भायल्या चित्रीकरणाच्या
ाद्यां आनी वादक हांचो लवाजमो त्या त्या जाग्यार व्हरचो
आनी प्रत्यक्ष दृश्यवेध घेता आसतना पदाचो एकच एक ताल,
सांबाळपाक कठीण वतालें. ताका लागून एकाच वेळार चित्रिकरण
ंचें ध्वनीमुद्रण सादप कठीण जातालें. फुडें पक्षाचे ध्वनिमुद्रणकक्षेंत
नी दृश्यचित्रिकरणाच्या वेळार त्यो ध्वनिमुद्रिका उपेगांत हाडप
ायलें.

ात १९३५ च्या सुमाराक आयिल्ल्या न्यू थिएटर्सच्या 'धुपछाँव'
ो (मूळ बंगाली 'भाग्यचक्र') चलचित्रांत सगळ्यांत पयलीं
नाचो उपेग केलो. अशें म्हणप जाता. तार्चे दिग्दर्शन नितीन
ीं केल्लें. संगीत रायचंद बोराल आनी ध्वनीलेखन मुकुल बोस
शेल्लें. मुकुल बोस हाणें ह्या चित्रपटांतल्यान पार्श्वगायनाची मूळ
सगळ्यांत पयलीं भारतीय चित्रपट सृश्टीच्या मळार येसस्वी
ाखयली. पार्श्वगितां आशिल्लो पयलो मराठी चित्रपट म्हळ्यार
(१९३७). हातूंतल्यानूच फुडें पार्श्वगायन करपी गायकांची एक
रंपराच भारतीय चित्रपट मळार सुरू जाली. चित्रपटांतल्या
ादले पात्रांच्यो ल्हान व्हड भुमिका करपी कलाकाराक ह्या
ाकांचो उश्णो आवाज दिवन तांच्या तोंडांत पदां घालपाची पद्दत
ली. ताका लागून गायक कलाकाराचें म्हत्व उणें जालें आनी
काचो प्रभाव चित्रपट मळार वाडत गेलो. ए. के. सैगल, शमशाद
ुकेश, लता मंगेशकर, आशा भोसले, महंमद रफी, मन्नाडे,
ुमार, तलत महमूद, महेंद्र कपूर, हेमंतकुमार, सुमन कल्याणपूर,
आदींनी पार्श्वगायनाचे परंपरेक बरोच हातभार लायला. सद्याच्या
अनुराधा पौडवाल, सुरेश वाडकर, कविता कृष्णमुर्ती, सुधीर
अरूण पौडवाल, जयवंत कुलकर्णी, हृदयनाथ मंगेशकर आदी
पार्श्वगायकांची नामना आसा.

पार्श्वगायकान वा पार्श्वगायिकेन कितल्या कलाकारांक उश्णो
दिवप हाका मर्यादा ना. एकाच चित्रपटांत एकाच पार्श्वगायकान
केन दोन वा दोनांपरस चड पात्रांक आपलो उश्णो आवाज
यो देखी आसात. देखीक - मजबूर (१९७४) ह्या चित्रपटांत
बच्चन आनी प्राण ह्या दोगांकय एकल्या किशोर कुमारान
दिल्ल्याचीं उदाहरणां आसात. एकाच चित्रपटांत एकाच कलाकाराक
तीन पार्श्वगायकांनी उश्णो आवाज दिल्लो आसा. देखीक - 'बैजू
त भारतभूषण ह्या एकाच कलाकाराक द. वि. पलुस्कर आनी
रफी ह्या दोन पार्श्वगायकांनी आपलो उश्णो आवाज दिल्लो आसा.

- कों. वि. सं. मं.

ाथ :

जैनांचो तेविसावो तीर्थंकर. ताचो जल्म काशी नगरांत
ाच्या बापायचें नांव अश्वसेन आनी आवयचें नांव वामादेवी. इ.
८५० च्या अदमासाक पार्श्वनाथ जावन गेलो.
ोध्येचो राजा प्रसेनजित हाची धूव प्रभावती हिचे कडेन पार्श्वनाथाचें
ाले पूण पिरायेच्या तिसाव्या वर्सा ताणें संवसाराचो त्याग केलो
न्यासधर्म आपणायलो. पार्श्वनाथाचें चिन्न सात फण्यांचो नाग. हें
ार्श्वनाथाचे मुर्तीच्या माथ्यार कोरांतिल्लें आसता. केवलज्ञानप्राप्ती
उपरांत पार्श्वनाथान धर्माचो उपदेश केलो आनी अनुयायांची संघटना
उबारली. ताच्या अनुयायांभितर साधू, साध्वी, श्रावक आनी श्राविका
असो चतुर्विध संघ आशिल्लो.

पार्श्वनाथाच्या पुर्विल्लया संप्रदायाक 'स्थविरकल्प' म्हण्टात. ताणें
'चातुर्यामसंवर' म्हळ्यार अहिंसा, सत्य, अचौर्य आनी अपरिग्रह हीं चार
व्रतां प्रतिपादन करपी 'चातुर्याम धर्म' शिकयलो. महावीरान तातूंत ब्रह्मचर्य
व्रताची भर घालून आपलीं पांच महाव्रतां वा 'पंचयामिक धर्म' सांगलो.
हे भायर प्रतिक्रमण म्हळ्यार आपणें केल्ल्या पापांची कबुली दिवन प्रायश्चित
घेवप, संन्यास आनी तप ह्या गजालींचेर महावीरान चड भर दिलो.
पार्श्वनाथाचो आनी महावीराचो अशे दोनूय संप्रदाय कांय काळ वेगळे
आशिल्ले. पूण उपरांत हे दोनूय संप्रदाय महावीरान एकठांय केले आसुंये.
उत्तर काळांतले दिगंबर संप्रदाय हो महावीराचो आनी श्वेतांबर संप्रदाय
हो पार्श्वनाथाचो संप्रदाय आसुंये अशें कांय अभ्यासकांचें मत आसा.
पार्श्वनाथा पयलींचे बावीस तीर्थंकर पौराणिक आसात अशें आर्विल्ल्या
विद्वानांचें मत आसा. पूण पार्श्वनाथ आनी महावीर हे इतिहासीक अशें
चड करून सगळ्या अभ्यासकांचें मत आसा.

- कों. वि. सं. मं.

पार्सेकर, श्रीधर : (जल्म : पेडणें).

गोंयचो नामनेचो व्हायोलीन वादक. ताका भुरगेपणांतसावन संगिताची
आवड आशिल्ली. ल्हान आसतना तो बँडांत क्लॅरीओनॅट वाजयतालो. पूण
ताका खरें आकर्शण आशिल्लें तें पांयपेटयेचें. तेखातीर ताणें जंय जंय
नाटकां जातालीं थंय थंय वचून पेटीवाल्याच्या बोटांकडेन आनी पायांकडेन
पळोवन पळोवन ही कला आत्मसात केली. पेटयेवांगडाच तबलें आनी
जलतरंग तो सहज वाजयतालो. आपल्या आंगांतल्या ह्या कलागुणांक
वाव मेळचो देखून तो पेडणें सोडून मुंबय गेलो.

सुर्वेक ताणें हार्मानियमचें शिक्षण मेळयलें. थंय ताका मधुकर पेडणेकर
आनी ताचो बापोल्यो परशुरामबुवा पार्सेकर हांचे मार्गदर्शन मेळ्ळें. मुंबय
तो जंय रावन हार्मोनियमाचें शिक्षण घेतालो थंय लागींच नामनेचो
व्हायोलिनवादक गजाननराव जोशी हाचें गायन-वादनाचें एक विद्यालय
आशिल्लें. त्या विद्यालयांत शिकयताले ते व्हायोलिनाचे मधूर स्वर आयकून
ताका ती विद्या शिकपाचो ध्यास लागलो. ते प्रमाण मधुकर पेडणेकराच्या
आदारान तो जोशी बुवाकडेन गेलो. थंय जोशीबुवान ताका सुर्वेक सावन
तयार जाय मेरेन व्हायोलिनाचें फुकट शिक्षण दिलें. थोड्याच काळांत
तो व्हायोलीन वादनांत पुराय तयार जालो. उपरांत तो अण्णासाहेब
माईणकर हाच्या चित्रपटांत व्हायोलिनाची साथ दिवंक लागलो. फुडें
ताणें खाँसाहेब खादीम हुसेन खाँ, खाँसाहेब नत्थनखाँ आनी अन्वर हुसेन
हांचेकडेन फुडलें शिक्षण घेतलें. उपरांत तो आकाशवाणीच्या मुंबय केंद्रार
साथीदार म्हणून नोकरेक लागलो. थंय ताका गायनाचार्य वझेबुवा, मरहुम
फैयाजखाँ, विलायतखाँ साहेब, ओंकारनाथ ठाकुर हांकां साथ दिवपाची
संद मेळ्ळी. फुडें फुडें तो वझेबुवाक साथ दिवंक ताच्या जलशांनी आनी
मैफिलींनी वचूंक लागलो.

उपरांतच्या काळांत तो आपले स्वतंत्र कार्यक्रम करूंक लागलो
जायत्या गवयांच्या आनी तंत्रकारांच्या खाशेलपणांचो ताच्या व्हायोलिनाच्या
चार सरयांमदी आस्पाव जातालो. अस्ताई वाजोवन जातकच मध्य लयीत

पार्सेकर, वासू शिवा गवंडी

दाव्या हाताच्या बोटान लयीच्या आंगान ठेक्याची चाल चुकयत टिण टिण तार वाजयत, ठेक्याक दोलाईत दवरप हें ताचें एक खाशेलपण आशिल्लें. ल्हव ल्हव ताणें व्हड-व्हड उस्तादांच्या मैफलींनी सुवात मेळयली आनी भारतभर नामना जोडली. १९३९ उपरांत चित्रपटांत संगीत दिग्ददर्शक म्हणून ताणें प्रवेश मेळयलो. उपरांत ताणें रेडिओवयली नोकरी आनी गायकांक साथ दिवपाचें सोडून दिलें. ताणें व्हायोलिनांत सुमाराभायर नामना मेळयली. भालजी पेंढारकराच्या विश्राम बेडेकराच्या 'पैसा बोलतो आहे' आनी मो. ग. रांगणेकराच्या 'कुबेर' ह्या चित्रपटाक ताणें संगीत दिग्दर्शन दिवन आठ-धा वर्सांमदी बरीच नामना मेळयली.

'हिज मास्टर्स व्हॉयस', 'ओडियन' ह्या कंपनींच्या मराठी ध्वनिमुद्रितांखातीर ताणें जायत्यो चाली दिल्यो. रांगणेकराच्या कन्यादान ह्या नाटकापसून ताणें नाटकाच्यो चाली दिवपाक सुरवात केली. 'माझे घर' ह्या नाटकाचें संगीत दिग्दर्शन ताणेंच केल्लें. ह्याच काळांत ताणें 'स्वर निनाद' नांवाचें व्हायोलीन वादनाची म्हायती दिवपी एक पुस्तक बरयलें.

फुडें फुडें तो पुराय उस्तादी गायकी व्हायोलिनाचेर वाजयतालो. ल्हवपीकपणान आलापी करतां करतां तो षड्जांत विलीन जालो की, फाटल्या दोन तंबोऱ्याचो नाद आनी ताच्या व्हायोलिनांतलो षड्ज एकजीव जावन वतालो.

- कों. वि. सं. मं.

पार्सेकर, वासू शिवा गवंडी : (जल्म : १६ ऑगस्ट १९३८, पार्शे पेडणे).

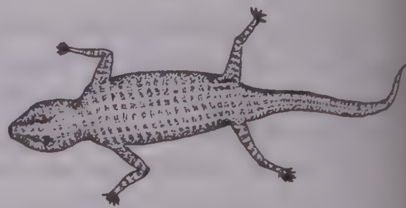
सुटके झुजारी. ताणें मुळावें शिक्षण मराठींतल्यान घेतलें. तो 'नॅशनल काँग्रेस गोवा' हे संघटनेचो वांगडी आशिल्लो. १९५४त बेळगांवच्यान शीम हुंपून ताणें सत्याग्रहांत वांटो घेतिल्लो. तो काणकोणां पावतकच पोलिसांनी ताच्या वांगडयां सयत ताका धरलो. प्रदेशीक लस्करी न्यायालयामुखार उबो करून ताका सात वर्सां खर बंदखणीची ख्यास्त फर्मायली. भारत सरकारान ताम्रपत्र दिवन ताचो भोवमान केला.

- कों. वि. सं. मं.

पाल : (वर्गीकरण - विभाग : पृष्ठवंशी (जाका फाटीकणो आसा अशी); वर्ग : सरीसृप; गण : स्क्युमॅटा; उपगण: लिझार्ड (पाल); कूळ : गॅक्कोनिडी).

सद्या स्क्युमॅटा ह्या गणांत आस्पाव जाल्ले सरकटपी मोनजातीचे लिझार्ड (पाल) आनी स्नेक (सोरोप) अशे उपगण केल्यात.

पुर्विल्ल्या काळासावन अस्तित्वांत आशिल्लो एक सरकटपी प्राणी. पालीचो प्रसार संबंद जगभर जाल्लो आसून उश्ण प्रदेशांत ती सगळेकडेन मेळटा. पाल ही निशाचर (nocturnal) आसून, आपलें भक्ष्य मेळोवपाखातीर ती चडशी रातची भायर सरता. हो प्राणी ल्हान आसून सादारणपणान ताची लांबाय सुमार ८ ते १२ इतली आसता. विंगड विंगड वाठारांनी सांपडपी पालींचो रंग वेगवेगळो आसता. गोंयांत दिश्टी पडपी पाल ही सादारणपणान पुडीकोराची वा गोबरी आसता. तिचे फाटीचेर काळे थिपके आसतात. तशेंच तिचे सबंद कूडीचेर उजळशे पाट आसतात. तिचें पोट धवशें आसून, मानेर काळो दाग दिश्टी पडटा. कातीचेर बारीक खवळां आसून तांचेर बारीक ल्हंवशी आसता. हाका लागून कात मोव आसता. पालीची तकली व्हड आसून, तिच्या पायांची शेंपडेची बरी वाड जाल्ली आसा. दोळे व्हड आसून तांचेर पारदर्शक आसता. पालीचे कुडीपरस शेंपडी लांब आसता. गरजेप्रमाण तांका सोडपाक मेळटा. पूण तिची लांबाय मुळावे शेपडेपरस उणी आ तकली त्रिकोनी आसून तिचें तोंड रूंद आसता. तोंडांत बारीक दांत आसतात.

तांच्या आवाजावयल्यान तांकां वेगवेगळीं नांवां दिल्लीं आसात. बोटां वा तळ पसरट आसून तांचेर बारीक बारीक बुराक आसतात लागून पालीन आपले पांय वण्टीचेर दवरले म्हण्टकूच ह्या बुरा हवा वचून ते वण्टीक घट दसतात. अशे रितीन पाल हारशाचेर नेटान धांवपाक शकता.

उत्पत्ती आनी प्रसार : हीम युगाचे निमाणेकडेन भूंयमध्या लाग उश्ण प्रदेशांत पालीचो उगम जालो. उपरांत ह्याच प्रदेशांनी साबार प्रजाती निर्माण जाल्यो. सुर्वेक राबितो ह्याच प्रदेशांनी आशि आनी संबंद तांच्यांतूच आयिल्ल्यान तांच्या कुळांत व्हडलोसो बदल ज पूण सद्या पालिचो प्रसार सबंद संवसारभर जाल्लो आसा. उश्ण प्र ती सगळेकडेन मेळटा. पूण हिमान भरिल्ल्या ध्रुवीय वाठारांत तांचें अ ना. स्क्युमॅटा गणाच्या गॅक्कोनिडी कुळांत सुमार २०० प्रजाती अ भारतांत मेळपी पाल ही सादारणपणान हेमिडॅक्टिलस वंशांतली अ

संयोगा उपरांत कांय दिसांनी मादी वण्टींच्या खांचींनी वा बु दोन ते स तांतयां घालता. तांतयां घालपाखातीर मादी उश्ण अशी सोडून काडटा.

ती ल्हान जीव आनी किडी खाता. हाका लागून त्यो रातच्या दिवे वा बल्बाभोंवतणी दिश्टी पडटात. पाल किडी खाता म्ह मनशाक खूब फायदेशीर थारता.

- ज. वि.

पालक : पालेभाजयांखातीर भारतांत पालक ह्या नां चिनोपोडिएसी कुळांतल्या दोन वेगवेगळ्या वंशांतल्या वनस्पतींची करतात.१) बीटा व्हल्गॅरिस प्रकार बेंगालेन्सिस (इंग्लीशः इंडियन हिंदीः पालक) आनी २) स्पिनेशिया ओलेरॅशिया (इंग्लीश : हिंदी : विलायती पालक हांचीं पानां भाजयेखातीर वा सॅलड वापरतात.

देशी पालक : हे वनस्पतीचीं सादारण लक्षणां बिटावरी भारतांत वेगवेगळ्या हवामानांनी हें पीक लागवडीखाला आसा. आनी कडक शीं सोडल्यार हेर तेंपार ह्या पिकाची लागवड कर

[खांडे]पार हें पीक चड बरें जाता. हाचे वेगवेगळे प्रकार भारतांत [...]ल आसात. हातूंत 'ऑल ग्रीन' ह्या प्रकाराची चड नामना [...]ांत बी उडोवन वर्सांतल्यान तीन वा चड खेपे पेरणी करतात. [...]३० किलो बीं लागता. जमनीचे मशागती वेळार हॅक्टराक [...]ोउपरांत २० किग्रॅ. नायट्रॉजन दिल्ल्यान नवीं पानां रोखडींच [...]र प्रमाणांत येतात. तोडपाआदीं १५-३० सेंमी. लांबायेचीं [...] पानां तीं जून जावचेआदीं देंठासयत तोडतात. हे भाजयेचें [...]वड पीक म्हळ्यार हॅक्टेराक ८,००० ते १०,००० किग्रॅ. [...]ात. भारतात सपाट प्रदेशांत द्विलिंगी, देंठ नाशिल्लीं आनी [...] परागसिंचन जाल्लीं फुलां येतात. उपरांत फळां आनी बियो

[...]कार सर्कोस्पोरा बेटीकोला ह्या कवकाक लागून जावपी रोग [...]म्हत्वाचो. पानार तपकिरी रंगाचे तिबे पडून रोगेल्लो भाग [...]न पडटा. पिकाची लुवणी करतकच पल्लो एकठांय करून [...]काची फेरपालट करप हो पिडेचेर म्हत्वाचो उपाय. ताम्रयुक्त [...]ची फवारणीय करतात. हाका लागून पानां जेन्ना भाजयेखातीर [...]न्ना तीं उदकांत बरीं धुवप गरजेचें आसता.

[...]ती पालक : ही एक वर्सभर जगपी वखदी वनस्पत. मूळची [...]. ह्या झाडाची सुर्वेक वाड जावंचे आदीं खोड मोटवें आनी [...]ण आसून ताचेर घोंसांनी पानां येतात. फूडें खोड उंच वाडटा [...]्या खांचींतल्यान ताचेर खांदयो येतात आनी मुखेल खोडार [...]ानांचे खांचींत फुलां येतात. पानां सादीं आसून कांय प्रकारांनी [...]त वा कांय प्रकारांनी खडबडीत आसतात. पानांचो देंठ लांब [...]ो आसता. हाचें बीं कांय प्रकारांनी गुळगुळीत जाल्यार कांय [...]खडबडीत आसतात. हाचीं हेर सामान्य लक्षणां चिनोपोडरसी [...]ल्लेवरी आसात. हें चडशें थंड हवामानांत वाडपी पीक. उत्तर [...] भारतांत हे पालेभाजयेची लागवड दोंगराळ वाठारांत मर्यादीत [...]ाता.

[...]त प्रकार : (अ) व्हर्जिनिया सॅव्हॉय : हातूंत पानां व्हड आनी [...]चवीं आसून दरेका जाग्यार फोडावरी दिसतात. बीं कांटेरी [...]ा) अर्ली स्मूथ लीफ : हातूंत पानां लेव पाचवीं, तोंकाकडेन [...]गुळीत आनी व्हर्जिनिया सॅव्हॉय परस ल्हान आसतात. ह्या [...]ादन सपाट प्रदेशांत जाल्यार व्हर्जिनिया सॅव्हाय हाचें उत्पादन [...]ठारांत करतात.

- कों. वि. सं. मं.

[...]र, गुंडलो धाकदु : (जल्म :२४ जानेवारी १९३२, [...] फोडे).

[...]ुजारी. सुटके चळवळीच्या काळांत म्हाड्डोळ, बाणस्तारी, [...]डे, उजगांव खांडेपार आनी सावड्डें ह्या वाठारांनी वण्टीपत्रकां [...]पचोरयां बसका घेवन फुडल्या बेतांची थारावणी करप असलीं [...] करतालो. ९ ऑगस्ट १९५४ दिसा पोलिसांनी चवकशी [...]तीर ताच्या बापायक धरून व्हेलो. बापायक धरून व्हेला हें [...]थंय आपल्या बापायचे कशे हाल करतले हें चिंतून तो आपूण [...]यचून मेळ्ळो. ताणें चार वर्सां बंदखणीची ख्यास्त भोगली.

१९७२ वर्सा भारत सरकारान ताम्रपत्र दिवन ताचो भोवमान केलो.

- कों. वि. सं. मं.

पालकार, विनायक सोनू : (जल्म : १९३५, सावय वेरें, फोंडें).

सुटकेझुजारी. 'आझाद गोमंतक दल' संघटनेचो तो वांगडी आशिल्लो. आझाद गोमंतक दल संघटनेन वजें गांवांत घडोवन हाडिल्ल्या लस्करी प्रशिक्षण शिबिरांत ताणें वांटो घेतिल्लो. तो पत्रकांय वांट्टालो. ६ डिसेंबर १९५७ दिसा पोलिसांनी ताका धरलो आनी बंदखणींत घालो. ९ जून १९५७ दिसा ताका स म्हयने बंदखणीची ख्यास्त फर्मायली आनी स म्हयने दंड भरूंक लायलो. १९७२ त भारत सरकारान ताम्रपत्र दिवन ताचो भोवमान केलो.

- कों. वि. सं. मं.

पालकार, शंभू सोनू : (जल्म : ७ डिसेंबर १९२९, खांडेपार - फोंडें).

सुटकेझुजारी. १९५२ सावन तो 'आझाद गोमंतक दल' संघटनेचो वांगडी आशिल्लो. १९५२-५५ ह्या काळांत बसकांनी वांटो घेवप, पत्रकां लावप, तीं वांटप, भारताचे राश्ट्रीय दीस मनोवप, तिरंगी बावटे लावप असलीं कामां तो करतालो. ३१ डिसेंबर १९५४ ह्या दिसा ताणें मोहन रानडे हाच्या फुडारपणाखाल बाणस्तारी पोलीस ठाण्याचेर हल्लो करपांत वांटो घेतिल्लो. जून १९५५ त ताणें पाळी मिनाखणीचेर धाड घालपांत वांटो घेतिल्लो. सालाझाराक तेंको दिवपी कुस्तोदियु फेर्नांदीश हाच्या खुनाच्या आरोपाखाला १० ऑगस्ट १९५५ ह्या दिसा ताच्या घराचेर धाड घाली. १२ ऑगस्ट १९५५ ह्या दिसा पोलिसांनी ताका घरलो आनी पणजी पोलीस ठाण्यार व्हेलो. ताचेकडल्यान ताच्या वांगड्यांचीं नांवां कळचीं, तशेंच ताणीं धाडींत हस्तगत केल्ल्या अवजारांची म्हायती मेळची देखून पोलिसांनी ताचो खूब छळ केलो. २६ डिसेंबर १९५६ ह्या दिसा ताका प्रदेशीक लस्करी न्यायालयामुखार उबो करून २१ वर्सां बंदखणीची ख्यास्त तशेंच दिसाक २० इश्कूद प्रमाण दोन वर्सां दंड फर्मायलो आनी २० वार्सांखातीर ताचे राजकीय हक्क काडून घेतले. गोंयचे सुटके उपरांत ताची बंदखणींतल्यान सुटका जाली. १९६३, १९७२ आनी १९७६ ह्या वर्सांनी तो सावय-वेरें वाघुर्मे ग्रमापंचायतीचो वांगडी म्हणून वेंचून आयिल्लो. १९७२त भारत सरकारान ताम्रपत्र दिवन ताचो भोवमान केलो.

- कों. वि. सं. मं.

पालकर, सोनू गुणू : (जल्म : १९०५, सावय वेरें, फोंडें).

सुटकेझुजारी. 'आझाद गोमंतक दल' संघटनेचो तो वांगडी आशिल्लो. तो सुटके चळवळींत वांटो घेता ह्या आरोपाखाला ताका १२ ऑगस्ट १९५५ ह्या दिसा अटक केली. ताका बंदखणींत घालो आनी ऑगस्ट १९५७ त सोडलो. ६ डिसेंबर १९५७ ह्या दिसा ताका परत अटक केली. ताका प्रदेशीक लस्करी न्यायालयामुखार उबो करून दोन वर्सां खर बंदखण आनी १ वर्स दंड भरपाय वा ताचेबदला १ वर्स बंदखणीची

ख्यास्त फर्मायली. तशेंच ताची सगळी आस्पत जप्त केली. भारत सरकारान ताम्रपत्र दिवन ताचो भोवमान केलो.

- कों. वि. सं. मं.

पालखी : देवदेवता, धर्मगुरू, गिरेस्त लोक, सरदार हांकां खांद्याचेर उबारून व्हरपाचें एक वाहन. संस्कृतांतल्यान पर्यंकिका पल्लंकिआ - पालखी अशे तरेन तो शब्द रूढ जाला. शिबिका, मेणा हे हाचेच वेगवेगळे प्रकार. 'मेणा' हो शब्द मात खास करून भोवमानादीक व्यक्तींक उबारून व्हरपाच्या साधानाकूच वापरतात.

पुर्विल्ल्या काळासावन पालखेचे वेगवेगळे प्रकार रूढ आशिल्ले. नहुषान सप्तर्षींक पालखी व्हरपाक सांगले, आदी कथा पुराणांत मेळटात. हालींच्या काळांत खास करून देवतांच्यो मुर्ती उबारून व्हरपाखातीर पालखेचो उपेग करतात. खेड्यांतल्यान ग्रामदेवतांच्यो जात्रा भरतात. तेन्ना उत्सवमुर्तींक पालखेंत बसोवन तांची गांवांतल्यान मिरवणूक काडटात.

वारकरी संप्रदायांतले लोक आषाढी आनी कार्तिकी एकादशीक पढंरपूराक वतात. तेन्ना ते आपले वांगडा संतांच्या पादुकांच्यो पालख्यो व्हरतात. महाराष्ट्र आनी कर्नाटक ह्या प्रांतांनी पांडुरंगाचे कितलेशेच म्हान भक्त जावन गेले. त्या भक्तांचीं समाधी थळां वेगवेगळ्या सुवातींनी आसात. ह्या वेगवेगळ्या थळांकडल्यान ह्या संतांच्यो पादुका घेवन पालख्यो पंढरपूराक वतात. तांचेवांगडा भजन कीर्तन करीत हजारांनी वारकरी वतात. पालखेचो सुवाळो हें महाराष्ट्राचें एक खाशेलपण जालां.

पालखी लाकडाची आसता. तिका फाटीं आनी फुडें एक वा दोन दांडे आसतात. फाटीं आनी फुडें एकेक वा दोग दोग जाण खांद्यांचेर दांडे घेवन पालखी व्हरतात. गरजेप्रमाण चड जाणूय पालखी व्हरतात. दांड्यांच्या तोंकांक हत्ती, वाघ, घोडे आदी जनावरांचीं लाकडाचेर कोरांतिल्लीं वा धातुनिर्मीत तोंडां बसयल्लीं आसतात. कांयकडेन सबंद पालखीभर भांगराचो वा रुप्याचो पत्रो बसयल्लो आसता. पालखेक विलोदाचें पांखें आनी गोंड्यांची झालर लायिल्ली आसता. महाराष्ट्रांत पालखेक खांद मारपी लोकांक 'भोई' म्हण्टात.

देवाची पालखी

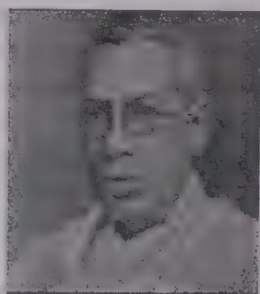
उत्तर महाराष्ट्रांत देवस्थानाचे पालखेक खांद मारपाचो खास मान भोई लोकांकडेन पिळगेन पिळगी चलत आयला. म्हातारे, अपंगूळ, पांयांनी चड वेळ चलूंक शक्य ना अशा लोकांक व्हरपाखातीर दोंगराळ वाठारांनी पालखेसारके 'डोली' चो वा कावडीचो उपेग करतात. पयलींच्या का लग्न-मुजीच्यो मिरवणुको पालखेंतल्यान काडटाले. मोगल काळा राजपूत आनी मोगल बायलो मेण्यांतल्यान प्रवास करताल्यो. शंकरा आनी हेर कांय म्हान व्यक्ती आयज लेगीत पालखेंत बसून वतात आदिवासींतले गिरेस्त लोक व्हंकलेचे वरातींत आयज लेगीत पाल उपेग करतात.

सद्याक गोंयांत पालखेचो वापर देवस्थानापुरतोच जाता. धर दिसा देवाक पालखेंत बसोवन वाजत गाजयत, मिरवणुकेन फा देवळाच्या प्राकारांत फिरयतात. थरावीक अंतराचेर तिका थांबोवन मुखार गायन-नर्तन जाता. पालखी खांद्यार घेवपी, तिचे मुखार म तोरण धरपी, गायन नर्तन करपी, पुजा अर्चा करपी आनी दंड धरपी हे समाजांतल्या थरावीक गटांतले लोक आसून तांच्या घराण्य काम परंपरेन चलत आयलां .

- कों वि स

पाल, बिपिनचंद्र : (जल्म : ७ नोव्हेंबर १८५८, मरण मे १९३२).

भारतीय स्वातंत्र्य झुजांतलो एक नामनेचो बंगाली फुडारी. जल्म उच्च मध्यम कुटुंबांत जालो. ताचो रामचंद्र पाल हो जमी आनी वकील आशि उपरांत तो मुन्सफच्या पावलो. बिपिनचंद्राची नारायणीदेवी हिणे फा शिक्षण घेवंक नाशिल्ल शिस्त आनी धर्मीक बा तिचें बारीक लक्ष आ ताचो बापूय वैशण आशिल्लो.

बिपिनचंद्राचें मुळांवे शिक्षण घराच जालें. उपरांत ताणें दोन मि आनी एका सरकारी माध्यमिक विद्यालयांतल्यान इंग्लीश शिक्षण आनी १८७४ वर्सा कलकत्ता विद्यापिठाची प्रवेश परिक्षा दिली ताणें प्रेसिडॅन्सी म्हाविद्यालयांत प्रवेश घेतालो पूण दोन खेपे न जातकच ताणें ह्या उपचारीक शिक्षणाचो नाद सोडलो. त्याच अदम ब्राह्मोसमाजाचो ताचेर खूब प्रभाव पडलो. बिपिनचंद्रान ब्राह्मो समा दीक्षा घेतली तेन्ना ताच्या बापायक खूब वायट दिसलें.

विद्यार्थीदशेत बिपिनचंद्रान खूब वाचन केलें. ब्राह्मो समाजाचो केश सेन हाच्या विचारांचो ताचेर खूब प्रभाव पडलो. तशेंच पी. के. आनंदमोहन बोस, द्वारकानाथ गांगुली ह्या विद्वानांचोय ताचेर पडलो.

१८८१ वर्सा तो नृत्यकालीदेवी हे ब्राह्मण विधवेकडेन पयले लग्न जालो. तिच्या मरणा उपरांत धा वर्सांनी १८९१ वर्सा ब्रिजमोहन हे विधवेकडेन दुसरें लग्न जालो.

सुर्वेक ताणें शिक्षकी पेशा आपणायलो. खबरांपत्रांच्या वेवसाय

…डी आशिल्ली. १८७९ वर्सा कटक, १८८० वर्सा सिल्हेट हांगा …वर्सा बेंगळूर, १८८६ वर्सा हबिबगंजाक ताणें मुख्याध्यापक …म केलें. मजगतीं १८८० वर्सा ताणें 'परिदर्शक' हें बंगाली …सुरू केलें. उपरांत १८८२ वर्सा तो 'बँगॉल पब्लिक ओपिनियन' …ाय्यक संपादक जालो. १८८७ वर्सा तो लाहोरच्या 'ट्रिब्युनां'त … संपादक म्हणून रुजू जालो. उपरांत कलकत्त्याच्या ग्रंथालयांत …ह्णून ताणें कांय काळ काम पळयलें. १८९०-९१ ह्या काळांत …याचो सचिवूय जालो. हें सगळें करतना तो काँग्रेसीच्या …ांकूय हाजीर रावतालो. ताणें आसामांतल्या च्याच्या मळ्यांतल्या …ो प्रस्न सोडोवपाखातीर मुखेल आयुक्त हॅन्री कॉटन हाका … घालपाक लायलें.

…चंद्र धर्मशास्त्राचो अभ्यास करपाखातीर १८९८ वर्सा शिश्यवृत्ती …ंडाक गेलो. पूण एका वर्साभितरूच ताणें ही शिश्यवृत्ती सोडली … तो राजकीय वावर करूंक लागलो. १९०१ वर्सा भारतांत … १९०२ वर्सा ताणें 'न्यू इंडिया' हें खबरांपत्र सुरू केलें. …चे फाळणे उपरांत लोकमान्य टिळक आनी लाला लजपतराय …ा ताणें स्वदेशीच्या चतुःसूत्रीचो नेटान पुरस्कार केलो. बंगालभर … दिवन जागृताय हाडली. मद्रासाकूय ताणें भाशणां दिलीं. …र्सा ताणें 'वंदेमातरम्' हें दिसाळें सुरू केलें आनी अरविंद घोष … दिसाळ्याचो संपादक केलो. १९०८-११ ह्या वर्सांनी तो … वचून रावलो. ह्या काळांत ताणें एम्पायर आयडिया' नांवाचें … मांडलें. भारत ही आपशासीत वसणूक म्हणून ब्रिटीशांक …रतालो असो ह्या तत्त्वाचो विचार आशिल्लो. भारतांत परतून …ाच्या एका लेखाक लागून ताका एका म्हयन्याची ख्यास्त

…चंद्र होमरूल लीगाचो वांगडी आशिल्लो. तेच भाशेन तो …य निश्ठावान कार्यकर्तो आशिल्लो. १९१९ वर्सा संयुक्त संसद …ार गवाय दिवपापासत काँग्रेसीचें जें शिश्टमंडळ गेल्लें तातूंत … आशिल्लो. तो एक तत्त्वचिंतक आशिल्लो. देशाची सर्वांगीण …लेबगर ताका स्वातंत्र्य नाका आशिल्लें. ताणें गांधीजीचे असहकार … खूब विरोध केलो. चित्तरंजन दास आनी स्वराज पक्ष हांचेरूय … केली. १९२०-२५ ह्या काळांत मौलाना मुहंमद अली हाचेवांगडा …स्नाविशीं ताचे खूब मतभेद जाले आनी वाद निर्माण जाले. …यक्तिनिश्ठ धोरणांक लागून खुबशा व्यक्तींकडेन ताचे मतभेद …ो एकलो पडलो. १९२८चे सर्वपक्षीय परिशदेक तो उपस्थीत …ूण खास अशें कसलेंच काम ताणें आपणायलेंना. ताणें जायतीं … सुरू केलीं. आपले विचार ताणें ह्या दिसाळ्यांतल्यान मांडले. …ातरम्' हें दिसाळें खूब गाजलें.

…ळावयल्या व्हड व्यक्तींचीं चरित्रांय ताणें बरयलीं. तातूंत …ा राणी, केशवचंद्र सेन, रवींद्रनाथ टागोर, राजा राममोहन …विंद घोष, आशुतोष मुखर्जी हांच्या चरित्रांचो आस्वाद जाता. …न नॅशनॅलिझम' (१९१८) 'द न्यू इकॉनॉमिक मेनेस टू इंडिया' … आनी 'ब्राह्मोसमाज अँड द बॅटल ऑफ स्वराज्य इन इंडिया' …हीं ताचीं नामनेचीं पुस्तकां. 'मॅमरीस ऑफ माय लायफ अँड …१९३२) ह्या नांवान ताणें आपलें आत्मचरित्र बरयलें. …चंद्र एक बरो वक्तो आशिल्लो. लाल (लाला लजपतराय), बाल (बाळ गंगाधर टिळक) आनी पाल (बिपिनचंद्र) ह्या तिगांयनी वंगभंग, स्वदेशी आनी बहिश्काराचें आंदोलन उबारून जनजागृताय केली.

- कों. वि. सं. मं.

पालयेंकार, अनंत तुकाराम : (जल्म : २० मार्च १९२४, कायसूव -बारदेस).

सुटकेझुजारी. तो 'नॅशनल काँग्रेस गोवा' हे संघटनेचो वांगडी आशिल्लो. सुटके चळवळीच्या काळांत तो पत्रकां वांटप, वण्टी पत्रकां लावप असलीं कामां करतालो. २६ जानेवारी १९५५ ह्या दिसा, कायसुवा जो सत्याग्रह जाल्लो तातूंत ताणें वांटो घेतिल्लो. पोलिसांनी ताका धरलो, खूब मार दिलो आनी एक वर्स पणजे बंदखणींत दवरलो. उपरांत ताका १० वर्सां बंदखणीची ख्यास्त फर्मायली. फुडें पांच वर्सांनी ताची बंदखणींतल्यान सुटका जाली. भारत सरकारान ताम्रपत्र दिवन ताचो भोवमान केला.

- कों. वि. सं. मं.

पाली भास : पाली ही एक प्राकृत भास आसून हे भाशेंत बौद्धांचें चडशें सगळें धर्मीक वाङमय ग्रंथीत केल्लें आसा. जातकांची, 'धम्मपद', 'दीघनिकाय' ह्या बौद्ध धर्मग्रंथाची ही भास. पाली हाचो मूळ अर्थ 'वळ' वा 'पंगत' असो आसून खंयच्याय धर्मग्रंथातलें वचन वा उतारो असोय पाली ह्या शब्दाचो अर्थ उपरांत लक्षणेन आयला.

पाली ही खंयच्या प्रदेशाची मूळ भास आशिल्ली, हे विशीं अभ्यासकांचे मतभेद आसात. प्रा. ऱ्हीस डेविड्स हाच्या मतान, सनापयलीं ६व्या आनी ७व्या शेंकड्यांनी कोशल देशांत ही भास उलयताले. वॅस्टरगार्ड आनी ई. कुस्न हे पालीक उज्ञयिनी प्रदेशांतली पाली मानतात. गिरनारच्या शिलालेखाकडेन पालीभास चड लागीं आशिल्ल्यान विंध्यप्रदेश हें पाली भाशेचें उगमस्थान अशें फ्रँक आनी स्टेन कनौ ह्या विद्वानांचें मत आसा. जर्मन विद्वान गायगर हाणें पाली हें मागधीचें एक रूप आशिल्लें अशें मानलां. भाशेचे नदरेन पाली ही मध्ययुगीन भारतीय आर्य भाशेचें एक रूप आसून सनापयलीं सव्या शेंकड्यासावन तिचो विकास सुरू जाला अशें मानतात. ताचे पयलीचें भारतीय आर्य भाशेचें स्वरूप वैदिक वाङमयांत आनी रामायण, महाभारत ह्या ग्रंथांनी मेळटा. तिका क्रमान वैदिक आनी संस्कृत भास अशीं नांवां आसात.

कालमानाप्रमाण ह्या प्राचीन भाशांचे प्राक् मध्यकालीन (सन पयलीं ६०० ते इ. स. १००), मध्यकालीन (इ. स. १०० ते ६००) आनी उत्तर मध्यकालीन (इ.स. ६०० ते १०००) अशे तीन कालखंड आसात. ह्या सगळ्या भाशांक प्राकृत हें सामान्य नांव दिलां. प्राक् मध्यकालीन भाशांचें स्वरूप अशोकाच्या प्रशस्ती आनी पाली साहित्य हातूंत दिसता. मध्यकालीन भाशा म्हळ्यार मागधी, अर्धमागधी, शौरसेनी आनी महाराष्ट्री ह्यो आसून, तांचें खूब साहित्य आसा. उत्तर मध्यकालीन भाशांक अपभ्रंश आनी अवहट्ठ अशीं नांवां आसात. वैदिक भास ही यास्क आनी पाणिनी हांच्या काळांत संस्कृत जावन आर्यांच्या शास्त्र आनी धर्म हांची भास जाल्ली. त्याच वेळार आर्यांची बोलीभास विकसीत जावन तिणें नवें रूप घेतलें. मगध वा कोशल ह्या प्रांतांत ते भाशेन जें रूप घेतलें तीच पाली भास. हाचेवयल्यान संस्कृत आनी पाली हांचो विकास विंगड विंगड पदद्तींनी जाल्लो, हें दिसता. संस्कृत भाशेपसून, पालीचें वेगळेपण दिसता.

पाली भास

तें अशें - (१) ऋ, ऌ, ऐ आनी औ ह्या स्वरांचो पाली भाशेंत उपेग जायना. २) हे भाशेंत ऱ्हस्व ए आनी ऱ्हस्व ओ हे स्वर मेळटात. ३) श, ष हे हातूंत मेळनात. ४) ळ् ळ्ह ह्या व्यंजनांचो प्रयोग संस्कृतापरस चड जाता. दोन स्वरांमदीं येवपी ड् च्या जाग्यार ळ् आनी ढ च्या जाग्यार ळ्ह् येतात. सादारणपणान अ, इ, उ हे संस्कृत ऱ्हस्व स्वर पालींत तशेच उरतात. संस्कृतांतले इ आनी उ हे संयुक्त व्यंजनांचे पयलीं आसल्यार पालींत ते अनुक्रमान ए आनी ओ जातात. देखीक - विष्णु - वेह्णु ; उष्ट्र - ओट्ठ.

संस्कृतांत जंय संयुक्त व्यंजनापयलीं दीर्घ स्वर येता, थंय पालींत तांचें रूप ऱ्हस्व जाता. देखीक - चैत्य - चेतिय, मौर्य - मोरिय. संस्कृत ऋ चें पालींत अ, इ वा उ जाता. देखीक - ऋक्ष - अच्छ, कृत- कित. संस्कृतांतल्या 'क्ष' चें पालींत क्ख् वा च्छ् जाता. देखीक क्षुधा - खुधा, क्षारिका - छारिका, कक्ष - कच्छ.

पाली भाशेच्या विकासाच्यो चार अवस्था दिसतात त्यो अशो - १) त्रिपिटकांत येवपी गाथांची भास. ही सामकी पोरणी भास आसून, वैदिक भाशेपरस मातशी वेगळी. पालींतलीं कांय खाशेलीं रुपां त्या पुर्विल्ल्या काळांतूच तयार जावंक लागिल्लीं. सुत्तनिपाताची भास हें हाचेंच एक उदाहरण.

२) त्रिपिटकाच्या गद्य भागाची भास. गाथांचे भाशेपरस हे भाशेंत पुर्विल्लीं रुपां खूब उणीं आसून नवीं रुपां चड प्रमाणांत आसात. जातकांची भास हें हाचें उदाहरण.

३) उत्तरकालीन पाली गद्य साहित्याची भास. हे भाशेंचे स्वरूप मिलिंदप्रश्न आनी अट्ठसाहित्य हातूंत दिसता. ही एक विकसीत आनी उदात्त गद्य शैली.

४) उत्तरकालीन पाली काव्याची भास. संस्कृताचो वाडटो प्रभाव, हें ह्या काळांतल्या साहित्याचें खाशेलपण. महावंस, दीपवंस, दाठावंस, तेलकटाहगाथा ह्या ग्रंथांनी हे भाशेचें स्वरूप दिसता.

व्याकरण : नामांत तीन लिंगा, दोन वचनां आनी आठ विभक्ती आसात. हे भाशेंत संस्कृताभाशेन परस्मैपद आनी आत्मनेपद हे प्रकार आसात. पूण परस्मैपद हेंच चड वापरतात.

पालीची वर्ण वेवस्था अशी आसा -

स्वर : अ, आ, इ, ई, उ, ऊ, ए, ओ.

व्यंजनां : स्फोटक : क, ख, ग, घ, ट, ठ, ड, ढ, त, थ, द, ध, प, फ, ब, भ.

अर्धस्फोटक : च, छ, ज, झ.

अनुनासिक : ङ, ञ, ण, न, म.

अर्धस्वर : य, व.

कंपक : र.

पार्श्विक : ल, ळ.

घर्शक : स, ह.

पुरुशवाचक सर्वनामां अम्ह, तुम्ह आनी सो अशीं आसून स्त्रीवाचक 'सा' अशें आसा. तांची रुपावली अशी आसा - देखीक : अम्ह.

अम्ह

	एकवचन	भोववचन
प्र.	अहं	मयं, अम्हे, नो
द्वि.	मं., ममं.	अम्हे, अम्हाकं, नो
तृ.	मया, मे	अम्हेभि, अम्हेहि, न
च.	मय्हं, मम, अम्हं, ममं, मे	अम्हाकं, अस्माकं,
पं.	मयो, मे	अम्हेभि, अम्हेहि, न
ष.	म्यहं, मम, अम्हं, ममं, मे	अम्हाकं, अस्माकं,
स.	मयि	अम्हेसु

विशेशण : ज्या नामाकडेन संबंदीत आसता त्या नामाचें लिंग आनी विभक्ती तें विशेशण घेता. अकारान्त विशेशणांचें स्त्रिलि च्या बदला 'आ' जाता. केन्ना केन्ना 'अ' च्या जाग्यार 'इ' लेगी विशेशणाचें मूळ रूप नामापयलीं जोडून समास लेगीत करपाक

संख्यावाचक शब्दांचो वापर खुबूच घुस्पागोंदळाचो आसा. १ ह्यो संख्या विशेशणाप्रमाण चलतात. आकारान्त दर्शक शब्द (दे वीस - वीसा) स्त्रीलिंगी नामाभाशेन चलतात.

क्रियापद : क्रियापदांचीं रुपां पुरुष, वचन आनी काळ दाख हीं क्रियापदां चड करून अस, हु आनी भर अशीं आसात. तांची र अशी आसा -

भूतकाळ (अस)

	एकवचन	भोववचन
प्र.	आसिं	आसिम्ह
द्वि.	आसि	आसित्थ
तृ.	आसि	आसिंसु, आसुं

(हु)

	एकवचन	भोववचन
प्र.	अहोसिं	अहोसिम्ह
द्वि.	अहोसि	अहोसित्थ
तृ.	अहोसि, अहुवा, अहु	अहेसुं

(भर)

	एकवचन	भोववचन
प्र.	अभरिं	अभरिम्ह
द्वि.	अभरि	अभरित्थ
तृ.	अभरि	अभरिंसु

वर्तमान (अस)

	एकवचन	भोववचन
प्र.	अस्मि, अम्हि	अस्म, अम्ह
द्वि.	असि	अत्थ
तृ.	अत्थि	सन्ति

(हु)

	एकवचन	भोववचन
प्र.	होमि	होम
द्वि.	होसि	होथ
तृ.	होति	होन्ति

(भर)

	एकवचन	भोववचन
प्र.	भरामिं	भराम
द्वि.	भरसि	भरथ

	भरति		भरन्ति	

भविष्य

	एकवचन	भोववचन	एकवचन	भोववचन
स'	हु		भर	
'	हेस्सामि,	हेस्साम,	भरिस्सामि,	भरिस्साम
	हेस्सं	हेहिम	भरिस्सं	
ऋ	हेहिमि,	होहिम		
थ	होहिमि			
ाची				
वली	हेस्ससि,	हेस्सथ,	भरिस्ससि	भरिस्सथ
	हेहिसि	हेहिथ		
	होहिसि	होहिथ		
	हेस्सति,	हेस्सन्ति,	भरिस्सति	भरिस्सन्ति
	हेहिति,	हेहिन्ति,		
	होहिति	होहिन्ति.		

– डॉ. एस्. एस्. फडके.

साहित्य : गौतम बुद्धान आपलो संदेश सर्वसामान्य लोकांमेरेन खातीर हे भाशेचो वा हे भाशेच्या त्या काळांतल्या स्वरुपाचो तलो, देखुनूच बौद्ध धर्माच्या उदयावांगडाच पाली साहित्याचोय लो. बौद्धांचें चडशें धर्मीक साहित्य हे भाशेंत आसा.

चे चडशे सगळे शिश्य, बुद्धाचो उपदेश तोंडपाठ करपाचो यत्न हे मौखिक परंपरेच्या आदाराचेर बुद्धाच्या उपदेशांक साहित्यीक पाखातीर तीन खेपे संगीती (धर्मपरिशदो) भरल्यो. बुद्धाच्या परांत चार म्हयन्यांनी भरिल्ले पयले संगीतींत पांचशें भिक्षूंनी तेल्लो. म्हणून तिका 'पंचशतिका' अशें नांव मेळ्ळां. हे सभेचो हाकाश्यप हाणें बुद्धाचो शिश्य भिक्षू उपाली हाका विनयाविशीं विर आनंद हाका सुक्ताविशीं प्रस्न विचारले आनी हेर भिक्षूंचे न ताणें तांचो संग्रह केलो. अशेच तरेची दुसरी संगीती बुद्धीनिर्वाणा शंभर वर्सांनी भरली. हातूंत सातशें भिक्षू उपस्थीत आशिल्ले वेर रेवंताचे अध्यक्षताये खाला हे संगीतींत धम्माचें संकलन केलें. सगळ्या वचनांचे तीन पिटक, पांच निकाय, णव आंगां आनी ी हजार धर्म स्कंध अशा विभागानी वर्गीकरण केलें अशें आचार्य न म्हळां. तिसरी संगीती सम्राट अशोकाच्या काळांत बुद्धनिर्वाणा २३६ वर्सांनी पाटलीपुत्रांत भरली. हे संगीतीचो अध्यक्ष मोग्गलिपुत्त णें णव म्हयने ही सभा चलयली. हे सभेंत बुद्धाच्या वचनाक रूप दिलें आनी सुत्तापिटकांतल्या सिद्धांतांच्या आदाराचेर पिटकाची रचना केली.

पाली साहित्य तीन भागांनी विभागलां आनी तांकां पिटक अशें ा त्रिपिटकांत विनयपिटक, सुत्तपिटक आनी अभिधम्मपिटक स्पाव जाता. विनयपिटकाचे सुत्तविभंग, संघक आनी परिवार न पोटविभाग आसात. सुत्तविभाजाचे परतून पाराजिक आनी आनी संघकाचे महावग्ग आनी चुल्लवग्ग अशे दोन विभाग आसात. विशय, विस्तार आनी रचना हे नदरेन सुत्तपिटक हो त्रिपिटकाचो म्हत्वाचो भाग. हातूंत भगवान बुद्धाच्या वा सारिपुत्त, मोग्गालान ह्या ताच्या शिश्यांच्या उपदेशांचो संग्रह आसा. सुत्तपिटकाचे दीघनिकाय, मज्झिमनिकाय, संयुत्तनिकाय, अंगुत्तरनिकाय आनी खुद्दनिकाय अशे पांच निकाय म्हळ्यार भाग आसात. पयल्या चार निकायांची मांडावळ संभाशण पद्दतीन केल्ली आसून खुद्दकनिकायांत वट्ट १५ ग्रंथाचो आस्पाव जाता.

अभिधम्मपिटकांत बुद्धाच्या दार्शनिक विचारांची विस्कटावणी केल्ली आसून तांचें वर्गीकरणूय केल्लें आसा. हातूंत धम्मसंगणि,विभंग, धातुकथा, पुग्गलपंजत्ति कथावत्थु, यमक आनी पट्ठान अशे सात ग्रंथ आस्पावल्यात. हें पिटक सगळ्यांत निमाणें रचिल्लें आसून ताचो कांय भाग सिंहलद्वपांत तयार जालो आसुंये अशें अभ्यासकांचें मत आसा.

त्रिपिटके उपरांत साहित्याचीं दोन युगां मानतात. पयल्या युगांतलो सगळ्यांत म्हत्वाचो ग्रंथ म्हळ्यार 'मिलिंदपञ्हो'. मिलिंद हे मीनांदर ह्या ग्रीसी राजाच्या नांवाचे रुपांतर. सनापयलीं दुसऱ्या शेंकड्यांत ताणें भारताचेर घुरी घालून पंजाबांत आपलें राज्या स्थापन केलें. हो राजा व्हड विद्वान आशिल्लो. ताणें भिक्षू नागसेनाक कांय मार्मिक प्रस्न विचारले आनी नागसेनान हुशारेन तांकां जापो दिल्यो. हे सगळे प्रस्न जापो ह्या ग्रंथांत एकठायल्यात. ह्या ग्रंथांत बहिरकथा, लक्सणपञ्हो, विमति-छेदनपञ्हो, मेंडकपञ्हो, द्युतंगकथा आनी ओपम्मकथापञ्हो अशे सात अध्याय आसात.

इ. स. चो ५ वो ते ११ वो शेंकडो हो त्रिपिटके उपरांतच्या साहित्याचें दुसरें यूग. त्रिपिटकाच्या अट्टकथांनी ह्या युगाचो आरंभ जाता. पुर्विल्ले सिंहली भाशेंतल्या अट्टकथांचेर पाली अट्टकथा आदारल्यात. आचार्य बुद्धघोषान त्यो रचल्यात. अशा ह्या सोळा अट्टकथा वांगडाच ताणें 'विसुद्धिमग्ग' नांवाचो बौद्ध धर्माच्या सिद्धांताचें स्पश्टीकरण करपी ग्रंथूय बरयला.

बुद्धाघोषा उपरांत बुद्धदत्त, धम्मपाल, उपसेन, महानाम ह्या ज्ञानी भिक्षुंनीय अट्टकथा बरोवन दवरल्यात. अट्टकथांचेर टिका बरयल्यात. अट्टकथांतल्यान त्रिपिटकांतल्या मूळ पाली ग्रंथातल्यो शब्दांचो अर्थ दिल्लो आसता. वैदिक ब्राह्मण ग्रंथांच्या अर्थवादाप्रमाण इतिहास आनी आख्यानांय आसतात, प्रसंगाप्रमाण पुराणीक, पारंपारीक आनी कल्पीत कथा आसतात.

पेटकोपदेस, नेत्तिपकरण हेय कांय म्हत्वाचे ग्रंथ आसात. नेत्तिपकरण हो ग्रंथ त्रिपिटका उपरांतचो पूण अट्टकथांचे पयलींचो. तातूंत बूद्धाच्या उपदेशाचें वर्गीकरण केल्लें आसून १६ 'हार' (विशय) ५ 'नय' (सार - निर्णय करपाच्यो युक्त्यो) आनी १८ 'मूलपदां' (मुखेल नैतिक विशय) हांचो आस्पाव जाता. वेदांच्या संदर्भांत यास्काच्या निरुक्ताचें जें म्हत्व आसा तेंच त्रिपिटकाच्या संदर्भांत नेत्तिपकरणाचें आसा.

नेत्तिपकरणांतलेच विशय पूण मातशे वेगळे तरेन पेटकोपदेसांत मांडल्यात. चार आर्यसत्यां हो बौद्ध धर्माचो गाभो आशिल्ल्याचें तातूंत दाखयलां.

वंसग्रंथ - पाली वंसग्रथांचें स्वरूप बखरीं भाशेन आसा. बौद्धांच्या त्रिपिटकांतल्या सुत्तपिटकांत 'बुद्धवंस' नावाचो एक ग्रंथ आसा. बारा कल्पांच्या काळांत वट्ट २४ बुद्ध जावन गेले, अशें बौद्ध मानतात. ह्या २४ बुद्धांचो पद्य वृत्तांत बुद्धवंसांत आयला. ह्याच ग्रंथाचे धर्तेचेर पाली भाशेंत उपरांत खूब वंसग्रंथ तयार जाले. तातूंतले 'दीपवंस' आनी

'महावंस' हे म्हत्वाचे ग्रंथ. दीपवंसाची लिखाण-शैली सादी जाल्यार महावंसाची अलंकारीक. ह्या म्हत्वाच्या वंसग्रंथाभायर हेर उल्लेख करपासारकेय वंसग्रंथ आसात. 'महाबोधिवंसांत' बोधिवृक्ष सिंहल देशांत कसो हाडलो हाची कथा आसा. 'थूपवंसांत' (स्तूपवंस) भगवान बुद्धाच्या पवित्र अवशेशांचेर उबारिल्ल्या स्तुपांची म्हायती आसा. 'दाठावंस' (सुमार तेरोवो शेंकडो) हो ग्रंथ धम्मकित्ती (धर्मकीर्ती) नांवाच्या सिंहली भिक्षून सिंहली भाशेंतल्या एका ग्रंथावयल्यान पालींत अणकारला आनी तातूंत बुद्धाचो दांत त्या श्रीलंकेंत कसो आयलो हाचें वर्णन केलां. 'हत्थवनगल्लविहारवंस' हाचे ११ अध्याय आसात. 'छ - केस - धातुवंस' आनी 'नलाटधातुवंस' (ललाटधातुवंश) हे चड करून एकुणिसाव्या शेंकड्यांतले ग्रंथ अशें दिसता. 'गंधवंस' (ग्रंथवंश) आनी 'सासनवंस' (शासनवंश) हे दोन ग्रंथ पाली साहित्य-इतिहासाचे नदरेन म्हत्वाचे आसात. थायलंडांत अठराव्या शेंकड्यांत भदन्त वनरतन (सोमदेज वनरतन) हाणें बरयल्ल्या 'संखीती वंस' नांवाच्या ग्रंथांत बौद्धांच्या णव संगीतींचो उल्लेख आसा.

संखेप - संग्रह : व्हड विशयांचें सार सांगपी संक्षेप - संग्रह - संकलन ग्रंथ पाली साहित्यांत खूब आसात. अशेच तरेचो 'सच्चसंखेप' (सत्यसंक्षेप) हो ग्रंथ आसा. ह्या ग्रंथाच्या कर्त्याविशीं जाणकारांभितर खूब मतभेद आसात. कांय जाण हो ग्रंथ धम्मपालाचो जाल्यार कांय जाण तो आनंद हाचो मानतात. 'अभिधम्मत्थसंग्रह' हो अभिधम्माचो सारभूत ग्रंथ सिंहली भिक्षू अनिरुद्ध हाणें बरयला. 'सद्धम्मसंग्रह' हो धम्मकित्ती महासामी (धर्मकीर्ती महास्वामी) हाचो ग्रंथ आसा. पाली साहित्यांतले अट्ठकथाकार टिकाकार आनी हेर ग्रंथकारांचीं नांवां त्यांच्या ग्रंथांसयत ह्या ग्रंथांत आयल्यांत.

कथासाहित्य : पाली कथासाहित्यांत जातककथा व्हड प्रमाणांत आसात. वेव्हारीक नितीकथा, दीर्घ साहसकथा, विनोदी कथा अशे तरेतरेच्यो जातककथा आसात. बौद्ध धर्माच्या प्रसाराखातीर बुद्धाच्या अनुयायांनी ह्या जातककथांचोच चड वापर केलो. अट्ठकथाकारांनी, स्पश्टी करतना जातककथांचो आदार घेतला. सिंहलद्विपांतले सीहलवत्थुकरण सहस्सवत्थुप्पकरण आनी रसवाहिनी हे ग्रंथ पाली कथा वाङमयांत येतात.

काव्य : विशयाचे नदरेन पाली काव्याचें वर्णनात्मक काव्य आनी आख्यानात्मक काव्य अशे दोन भेद जातात. अनागतवंस, तेलकटाहगाथा, जिनालंकार, जिनचरित, पज्जमधू, सद्धम्मोपायन, पञ्चगतिदीपन आनी लोकप्पदीपसार हे मुखेल वर्णनात्मक काव्यग्रंथ. रसवाहिनी, बुद्धालंकार, सहस्सवत्थुप्पकरण आनी राजा धिराजाविलासिनी हीं आख्यानात्मक प्रधान काव्यां. ह्या दोनूय तरांच्या काव्यांनी नैतिक आदर्शवाद रंगयला.

व्याकरण - कोश : कच्चायन हो पाली भाशेचो आद्य व्याकरणकार मानतात. संधिकप्प, नामकप्प, आख्यातकप्प आनी किब्बिधानकप्प हीं कच्चायनाच्या व्याकरणाचीं चार मुखेल प्रकरणां आसात. कच्चायनाच्या व्याकरणाचेर विमल - बुद्धिची 'न्यास' नांवाची टिका आसा. छप्पद हाचो 'सुत्तनिद्देस' आनी महाविजितावी हाचो 'कच्चयनण्णना' हे कच्चायनाच्या व्यारणावयले म्हत्वाचे ग्रंथ. 'रूपसिद्धि' हो कच्चयनाच्या व्याकरण - संप्रदायांतलो एक म्हत्वाचो ग्रंथ.

तेराव्या शेंकड्याच्या उत्तरार्धांत दक्षिण भारतांतल्या बालादिच्च नांवाच्या विहाराचो अध्यक्ष बुद्धप्पिय दीपंकार हाणें हो ग्रंथ बरयला. ह्या ग्रंथात ७ प्रकरणां आसून ६६८ इतली ताची सूत्रसंख्या आसा. कच्चायन व्याकरणाचेर आदारिल्लो 'बालावतार' हो पाली भाशेंतल्या उपलब्ध व्याकरणग्र[ंथां] सगळ्यांत ल्हान ग्रंथ.

मोग्गल्लान वा मौदगल्यायन हो पाली व्याकरणाची दुसरी [...] स्थापन करपी व्याकरणकार. ताणें परक्कमभुज ह्या राजाच्या [...] आपलो व्याकरणग्रंथ बरयलो. पाणिनी, कातंत्र आनी चद्रगो[मी] व्याकरणकारांच्या ग्रंथांचो ताणें आदार घेतिल्लो. ताच्या व्याकरण[ा]कांडां आसून संस्करणांप्रमाण ८१० ते ८१७ अशीं सुत्रां [...] आपल्या व्याकरणाचेर मोग्गल्लान स्वताच वृत्ती आनी पंचिका बरयल्या. मोग्गल्लानाचो शिश्य पियदस्सी (प्रियदर्शी) हों 'पदसा[धन]' मोग्गल्लान-व्याकरणाचेर आदारीत असो व्याकरणग्रंथ बरयला. [...] मेधंकर हाचो 'पयोगसिद्धि' हो मोग्गल्लानाच्या व्याकरण-संप्रदा[यांतलो] एक उत्तम ग्रंथ.

अग्गवंस हो पाली व्याकरणाची तिसरी परंपरा स्थापन [करपी] व्याकरणकार. ताच्या 'सद्दनीति' (शब्दनीती) ह्या व्याकरणग्रंथांत प[दमाला,] धातुमाला आनी सुत्तमाला अशे तीन विभाग आसात. अग्गवंसान क[...] पाणिनी हांच्या ग्रंथांच्या आदारान आपलो ग्रंथ बरयला. तशेंच [...] शास्त्रीय ग्रंथांचीय पाली भाशेंत रचना आसा.

सद्धम्मगुरू हाचो सद्दवुत्ती, मंगल हाचो गंधठ्ठी, सामनेर ध[...] हाचो वच्चवाचक, अरियवंश हाचो गंधाभरण, ब्रह्मदेशाचो राजा [...] हाचे धुवेन रचिल्लो विभक्त्यर्थप्रकरण, जंबूध्वज हाचे संवण्णना[...] आनी निरुत्तिसंग्रह, राजगुरूचो कारकपुप्फमंजरी हेय ग्रंथ व्याकरण[ाचेर] आसात.

अभिधानप्पदीपिका आनी एकक्खर-कोस हे पालींतले [...] अभिधानप्पदीपिका हातूंत संस्कृतांतल्या अमरकोशांची पद्दत आपण[ायल्या.] ह्या ग्रंथांत तीन कांडां आसून सग्गकंडांत (स्वर्गकांडांत) देवत[ा,] शाक्यमुनी, देव-योनी, इंद्र, निर्वाण ह्या शब्दांचे पर्याय दिल्यात. [...] (भूकांडात) पृथ्वी सारकिल्या शब्दाकडेन संबंदीत आशिल्ले शब्द आनी सामञ्ञकंडांत (सामान्य कांडांत) संकीर्णविशींच्या शब्दां[चे] सांगल्यात. ह्या तीन कांडांचेय विभाग केल्यात. एकक्खर कोस भिक्षू सद्धम्मकित्ती (सद्धर्मकीर्ती) हाणें बरयला. तातूंत एकाक्षरात्मक पद्यबद्ध वळेरी आसा.

पाली छंदःशास्त्राचेर वृत्तोदय, छंदोविचित, कविसारप्रकरण आसात. वृत्तोदय हो ग्रंथ स्थविर संघराक्खित हाणें बरयल्लो ताणेंच पाली काव्यशास्त्राचेर 'सुबोधलंकार' हो ग्रंथ बरयला.

पाली भाशेंतलें अभिलेख साहित्य म्हत्वाचें. सनापयलीं [...] शेंकड्यासावन इ. स. च्या पंदराव्या शेंकड्यामेरेन त्या अभि[लेखांचो] काळ आसा. अशोकाचे शिलालेख, सांची आनी भरदूत ह्या सुव[...] अभिलेख, सारानाथाचे पेगनचे शिलालेख आनी कल्याणी अ[भिलेख] तातूंतले म्हत्वाचे अभिलेख.

मूळ त्रिपिटक ग्रंथ बर्मी, सिंहली, सयामी आनी रोमी ह्या [लिपींनी] उजवाडा आयला. राहुल सांकृत्यायन हाणें नागरी लिपींत सुत्त[,] मज्झिम आनी दीघ हे दोन निकाय आनी विनयपिटकाचो हिंदी[त अणकार] उजवाडायला. खुद्दक निकायाचे इकरा ग्रंथ ताणें मूळ [...] उजवाडायल्यात. भदंत आनंद कौसल्यायन हाणें जातकांचो हिंदी[...] उजवाडायला.

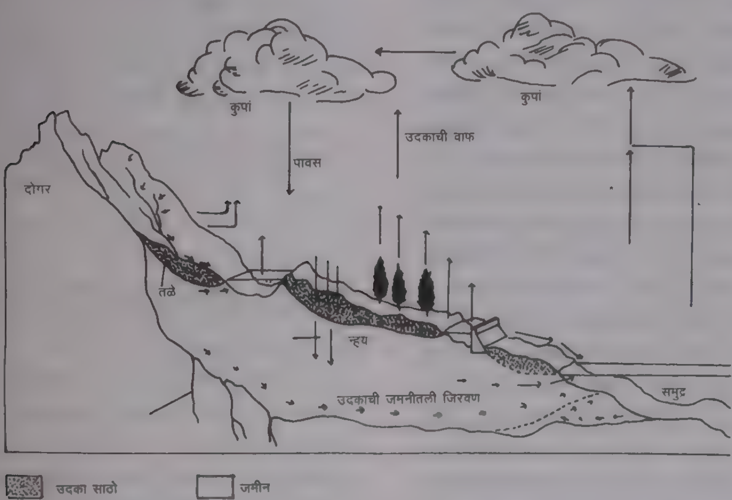
– डॉ. एस्. एस्[...]

: बाष्पीकरण (evaporation), संद्रवण (Condensation) आनी
recipitation) अशे प्रक्रियेंतल्यान जलावर्तन (Hydrogen cycle)
तीरेर झडपी उदकाचो एक प्रकार. जलावर्तन म्हळ्यार सातत्यान
रवात आनी शेवट नाशिल्ली एक प्रक्रिया. दर्या, न्हंयो, तळीं अशा
त्या सैमिक उदकासांठ्याचें भूगर्भांतले साठे आनी वनस्पत हांचे
नुर्याचे उश्णतेन वाफेंत रुपांतर जाता. वाफीकरणाचें प्रमाण
तावरण, सैमिक उदकाचें वांटप, भूगर्भी जडण घडण आनी
वें प्रमाण आनी प्रकार हांचेर थारता. ही वाफ वातावरणांत वयर
हवेच्या उण्या दाबाक लागून प्रसरण पावता. कांय काळांत तिचें
जावन कुपांत रुपांतर जाता. कुपाक संतृप्त अवस्था प्राप्त जाली
तले उदकाचे कण पावस, बर्फ, करे हांच्या रुपांत जमनीर
पावस हो सैमांत उपलब्ध आशिल्ल्या उदकाची सैमीक रितीन
नी वातावरण हांचेमदीं जाल्ली देवघेव.

इंच) इतकें आसता. पावसाच्या एका थेंब्याचो (diameter) ६ मिमी. (०.२५इंच) हाचे परस क्वचित व्हड आसता. बारीकांतल्या बारीक पावसाच्या थेंब्याची गती ही सादारणपणान सेकंदाक २ मीटर अशी आसता. मोठ्यांत मोठ्या पावसाच्या थेंब्याची गती सेकंदाक १० मीटर आसता. पावसाच्या थेंब्याच्या आकाराप्रमाण आनी स्थितीप्रमाण पावसाचे बारीक पावस (कुंडो कसो पावस), गोठेल्लो पावस (बर्फ, करे), घोग्यांचो पावस अशे प्रकार आसात.

चक्री वादळांत आर्द्र हवा व्हड प्रमाणाचेर वयर वता. हीं चक्री वादळां दर्यावयल्यान देगांचेर येवन आपटतात तेन्ना तेन्ना थंय व्हड पावस पडून म्हापूर येतात. हाचे उपरांत भूपृष्ठावयल्यान वतना कमी कमी जायत वतात. त्या प्रमाणांत पावसाचें प्रमाणूय उणें जायत वता.

भारताच्या उदेंत दर्यादेगांचेर खूब खेपो चक्री वादळांक लागून पूर येतात. उत्तर भारतांत २५° उत्तर अक्षवृत्ताचे पलतडीं शिंयांच्या दिसांनी

वर्तनासंबंदी खूब आदींसावन ग्रीक, रोमी आनी हेर तत्त्वज्ञानांनी
केलां. तें आयच्या विज्ञानीक कसाक लागलेंना तरी हे प्रक्रियेसंबंदीं
थमिक अनुमान काडिल्लें. ग्रीक तत्त्वज्ञानी ॲनॅक्सा गॉरस (इ.स.
००-४२८) हाणें सूर्य समुद्राचें उदक वातावरणांत ओडून घेता
रांत तें पावसाच्या रुपांत जमनीर सोडटा अशें अनुमान काडलें.
उदक जमनींत जिरून ताचो साठो जाल्या उपरांत तातूंतल्यान
उदक मेळटा. थिऑफ्रास्टस (इ.स.प. ३७२-२८७) हाणें उदक
ल्यान उदका थेंब निर्माण जाता अशें अनुमान काडलें.
स्टसाच्या अभ्यासाचो आदार घेवन रोमन अभियंता मार्कूश
यश हाणें जलावर्तनाची आधुनिक संकल्पना मांडली. फुडें प्रबोधन
फ्लॉरेन्टायन विज्ञानीक लिओनार्दू द विन्सी आनी फ्रेंच विज्ञानीक
लॅसी आनी पिएर पॅरोल्ट हाणीं पूर्वसुरींच्या सोदांत सुदारणां
प्रक्रियेची विज्ञानीक चिकित्सा केली.
येयल्या पावसाचें सरासरी वर्सुकी प्रमाण १०० सेंमी. (४०

कितलशेच उपोशण कटिबंधीय अभिसारी चक्रवात अस्तंतेकडल्यान येवन उदेंतेकडे वा ईशान्येवटेन वतात. भारताचे अस्तंती किनारपट्टीचेर वर्सांतल्यान २०० ते ३५० सेंमी. पावस पडटा. पूण सह्याद्रीचे उदेंतेकडल्या उत्तर-दक्षिण क्षेत्राचेर वर्सुकी पावसाचें प्रमाण खूब उणें म्हळ्यार फकत ५० सेंमी. आसा. नैर्ऋत्य मॉन्सून हंगामांत बंगालच्या उपसागरावयल्यान येवपी आनी उत्तरेकडे वचपी आर्द्रतायुक्त वारें हिमालयाच्यो पर्वतावळी आडायतात.

आसामांत चेरापुंजी हांगा वर्सांतल्यान सुमार १,१४० सेंमी. पावस पडटा. ईशान्य भारताच्या दोंगराळ वाठारांत पावसाचें प्रमाण खूब आसता. थंयच्या न्हंयांक सतत हुंवार येत आसतात. भारतांत सगळ्यांत चड पावस केरळांत पडटा. थंयचें वर्सुकी पावसाचें प्रमाण सुमार ३०० सेंमी. जाता. ते उपरांत आसाम - मणिपूर - त्रिपुरा ह्या भागांनी वर्सुकी पावस सुमार २५० सेंमी. इतको पडटा. जगांतल्या चडशा खंडांनी अस्तंतेवटेन उंच पर्वतावळी निर्माण जाल्यात. महासागरांवयल्यान भूखंडांकडे येवपी

ओलसार वाऱ्यांक ह्यो पर्वतावळी हुपून पलतडी वचचें पडटा. अशे तरेन पर्वताची चढण चडून वयर वचपी आर्द्र हवेचे क्रियेक लागून पर्वतांच्या अस्तंत भागांचेर वर्सांतल्यान सुमार २५० सेंमी. इतको पावस पडटा आनी उदेंतेकडल्या भागांत वर्सांतल्यान फकत २५ सेंमी. इतको पावस मेळटा.

जगांत वर्सांतल्यान सगळ्यांत चड पावस सुमार १,१७० सेंमी. हवाई बेटांतल्या माऊंट वाइआलेआले हांगा उदेंतेकडल्या दर्यावयल्यान येवपी आर्द्रतायुक्त वाऱ्यांच्या प्रभावाकलागून पडटा. आसामांतल्या चेरापुंजी हांगाचो दुसरो क्रमांक लागता. सादारणपणान सगळ्याच खंडांचेर पडपी वर्सुकी पावसाचीं चार मूल्यां २५ सेंमी. परस उणीं आनी १५० सेंमी. परस चड अशीं आसात. उपोश्ण कटिबंधांतल्या अपसारी चक्रवातांच्या मध्यवर्ती विभागांचेर पावस खूब कमी पडटा. जगांतलीं मुखेल वाळवंटां आनी पडंग प्रदेश ह्याच कटिबंधांत आसात. तातूंतल्या कांय वाठारांनी इल्लोलेगीत पावस पडना. युरोप, दक्षिण अमेरिका, उत्तर अमेरिकेचो उदेंतेकडलो वाठार आनी मध्य आफ्रिका हांगाच्या चडशा भागांनी वर्सांतल्यान ५० सेंमी. परस चड पावस पडटा. अशिया खंडांत भारत, तिबेट आनी चीन हे भाग सोडल्यार, हेरकडे वर्सुकी पावसाचें प्रमाण ५०सेंमी. परस खूब उणें आसता. अरेबियासावन ईशान्य मंगोलियामेरेनच्या पट्ट्यांत वर्सांतल्यान २५ सेंमी. परसूय कमी पावस पडटा. तेचभशेन ऑस्ट्रेलियाचो मध्यवर्ती भाग, आफ्रिका खंडाचे उत्तरेवटेनचो चडसो सगळो भाग आनी नैर्ऋत्य आफ्रिकेचो कांय वाठार, उत्तर अमेरिकेच्या संयुक्त संस्थानांतल्या दोंगराळ प्रदेशांतलो कांय वाठार, दक्षिण-अमेरिकेच्या अस्तंतेवटेनचो मध्य किनारट्टीचो आनी दक्षिणेकडले उदेंत किनारपट्टीचो कांय भाग ह्या क्षेत्रांनी दरवर्सा २५ सेंमी. परस कमी पावस पडटा.

विषुववृत्त आनी १०° उत्तर ह्या अक्षवृत्तांतल्या आफ्रिकेचे अस्तंती किनारपट्टीचो कांय वाठार, भारताची अस्तंत किनारपट्टी, आसामांतलो कांय वाठार, ब्रह्मदेशाची किनारपट्टी, समशीतोश्ण कटिबंधातली उत्तर आनी दक्षिण अमेरिकेची अस्तंतेकडली दोंगरी किनारपट्टी, उश्ण कटिबंधातले कांय भाग ह्यासारक्या क्षेत्रांचेर दरवर्सा सरासरी २५० सेंमी. परस चड पावस पडटा. खूब उंचायेच्या प्रदेशांचेर तापमान उणें आनी जलबाश्पधारणशक्त खुबूच उणीं आशिल्ल्यान पावस खूब कमी पडटा.

पावसाचें प्रमाण दरवर्सा सारकेंच आसता अशें ना. राज्यस्थानासारक्या कमी पावसाच्या प्रदेशाचेर एकाद्र्या वर्सा, सरासरीचे दुपेटीपरस चड वा केन्नाय ताच्या एक तृतीयांशापरसूय कमी आसता. चडसो पावस खंयचेय सुवातेर आनी केन्नाय पडटा. ताका लागून अवर्शण वा म्हापूर येतात.

पावसाचें प्रमाण 'पर्जन्यमापक' ह्या उपकरणान मेजतात. हीं उपकरणां दोन तरांचीं आसात. परलेखी पर्जन्यमापक आनी स्वयंलेखी पर्जन्यमापक. परलेखी पर्जन्यमापकांतलो पावस थरावीक काळांत मापांच्या आदारान मेजून तेप्रमाण निरिक्षणां करतात. स्वयंलेखी पर्जन्यमापकांत अखंडीतपणान आपोआप अभिलेखन जाता.

थरावीक सुवातींनी धर्तरेर आशिल्ल्या उदका साठ्याचें वांटप (शिंपणावळ) सैमीक तजवीज अशी पावसाची अशास्त्रीय व्याख्या करूं येता. थरावीक सुवातींनी आशिल्लो उदका साठ्याचो गरजवंतांक (वनस्पत, मोनजात, मनीस आदी) सरळपणान उपेग जावंक शकना. बाश्पीकरण, संद्रवण आनी वर्षण हे तिट्टी प्रक्रियेंतल्यान थरावीक वाठारांत आशिल्ल्या उदका साठ्याची सबंद धर्तरेखातीर वांटणी जावन, जाका गरज [illegible] उदक मेळूंक पावता. हे सैमीक मांडावळीक लागून धर्तरेवयल्या थर[illegible] वाठारांतल्या उदका साठ्याचें बरे तरेन वितरण जावन नवनिर्मि[illegible] प्रक्रियेंत तांचें पावसाच्या रुपांत योगदान घडटा.

अशें जरी आसलें तरी पावसावरवीं द्रोन अवर्शणांय घडटात. घोर[illegible] पावसावरवीं येवपी बुट्टी, मनीस आनी वित्तहानी करता. कांय[illegible] विशेशकरून देगणांनी पावसाच्या उदकाच्या लोटान जमनीची धूप (ero[illegible] जावंक पावता.

सैमीक प्रक्रियेवांगडाच कृत्रीम रितीन पावस निर्माण क[illegible] विज्ञातीकांची तयारी चल्ल्या.

– कों. वि. [illegible]

पावसकर, प्रभाकर रामचंद्र : (जल्म : १८ जुलय १[illegible] – मोरजी, पेडणें).

सुटकेझुजारी. सुटकेझुजारी आपा करमळकार हाच्या मार्गदर्शन[illegible] तो वावर करतालो. बांद्यावयल्यान स्फोटक पदार्थ हाडप, पत्रकां[illegible] असलीं कामां तो करतालो. २४ सप्टेंबर १९५७ ह्या दिसा मोपा वा[illegible] ताका ताच्या वांगड्यांसयत धरलो. ताका पेडणें, पणजी आनी अ[illegible] बंदखणींनी दवरलो. १५ मार्च १९५९ ह्या दिसा बंदखणींतल्यान[illegible] सुटका जाली. १९७३ वर्सा भारत सरकारान ताम्रपत्र दिवन[illegible] भोवमान केलो.

– कों वि. [illegible]

पाशाणकर, सोपान दगडोबा : (जल्म : १ जानेवारी १[illegible] पाशाण, हवेली, पुणें, महाराष्ट्र).

सुटकेझुजारी. ताणें एस्. एस्. सी. मेरेन शिक्षण घेतलें. सु[illegible] सोशलिस्ट पार्टीचो वांगडी आसलो, उपरांत प्रजा सोशलिस्ट [illegible] वांगडी जालो आनी फुडें जनता पार्टीचो वांगडी जालो. १५ [illegible] १९५५ ह्या दिसा काणकुबीच्यान गोंयांत येवन सूर्ला गांवांत सत्य[illegible] ताणें वांटो घेतलो. त्या वेळार पोर्तुगीज पोलिसांनी ताका धरून सुमार[illegible] मारलो. ५ ऑक्टोबर १९८७ ह्या दिसा महाराष्ट्र सरकारान सन्[illegible] दिवन ताचो भोवमान केलो.

– को. वि. [illegible]

पाशाणपुजा : संवसारांतल्या चडशा सगळ्या देशांनी खंय[illegible]

खंयच्या स्वरुपांत पुर्विल्ल्या काळासावन पाशाणाची पुजा करपाच[illegible] आसा. कसलीय व्हड शिळा, फातर वा कसलोय खांब्याआकारा[illegible] पाशाण पळयतकच तातूंत अद्‌भुत शक्ती आसतली हे भावनेन ताच[illegible] करतात. भारतांत जायत्या जमातींनी फातर वा ल्हान-ल्हान [illegible] पुजा करपाची चाल आसा. अशा फातराक शेंदूर लावन तातूंत [illegible] हाडटात. खाशेल्या आकाराचे फातर वा खडप जाल्यार ताचेविशीं [illegible] प्रचलीत आसतात. मनीस, मोनजात, राकेस, यक्ष वा अप्सरा [illegible] कोणाच्या तरी शापान पाशाणाचें रूप मेळ्ळें अशें ते दंतकथेंत सां[illegible] कांयकडेन उल्कापात जावन कसल्याय विशेश रंगरुपाचो पाशाण [illegible] आनी लोक ताची पुजा करतात. मेक्काचो 'काबा' हो असोच पाशा[illegible]

तेकडेन फातरार वा पाशाणाचेर एके तरेचो छाप आयिल्लो दिसता. देव, वीर मनीस, राकेस साधुसंत वा रकिस हांच्या कोणाचो चो वा हाताचो अशी कल्पना करून ताची पुजा करतात. असले ल्यार बौद्ध लोक ते बुद्धाच्या हाताचे वा पांयाचे ठशे अशें ताची पुजा करतात. युरोपांत असले छाप मॅरीच्या वा संतांच्या चे आशिल्ल्याचें मानतात. कसल्याय सपाट फातरार उंचवटो ताची स्वयंभू लिंग म्हणून पुजा करतात.

याय फातरांत भूत - पिशाच्च हे सारके अतीमानवी शक्तीचो वास णून आनी खंयचेय उपकारी देवतेची सुवात आसा म्हणुनूय पुजा करतात. दक्षिण भारतांतले कुणबी लोक आश्विन पुनवेक स फातर वेंचून हाडून तांकां चुनो आनी गेरुचे थिपके लावन, व आनी कुंती म्हणून तांची पुजा करतात. म्हैसुरांतले शानार ओबडधोबड फातरांची देव आनी देवी म्हणून पुजा करतात. वेताळदेव आनी संभादियादेव, मध्य प्रदेशांत भैसासुर, मुठियादेव, व, खेडापती आनी खेडमाता हीं सगळीं पाशाण दैवतां आसात. रतांतल्या खेडेगांवांनी ग्रामदेवता म्हणून खंयच्याय झाडाखाला रास रचिल्ली दिसता. कोल्हापूरचो जोतिबा आनी ताची बायल चींय पाशाण प्रतिकांच आसात.

भारतांतल्या स्मार्थ ब्राह्मणांच्या देव्हाऱ्यांत विष्णुचें प्रतीक ळीग्राम, शिवाचें लिंग, गणपतीचो तांबडो पाशाण, देवीचें प्रतीक तूचो कुडको आनी सुर्याचो स्फटीक अशे पाशाण आसतात. णांतल्या ब्राह्मणांमदीं जेष्ठा गौरी ह्या नांवान न्हंयेंतले फातर ची पुजा करपाची चाल आसा. शिमेभायल्या भुतांखेतांसावन राखण जावंची देखून कांय लोक फातराची पूजा करतात. ले लोक फातराचेर घोड्याची आकृतीय कोरांयतात आनी त्रपाल अशें म्हण्टात. म्हैसूरचे वटेन फातरार शैव वा वैश्णव न्ना कोरांतिल्लीं आसतात. दक्षिण भारतांत ग्रामदेवतेचीं बरींचशीं शाण रुपांतूच आसात.

तेकडेन रानटी जमातींनी पावस पडचो वा सूर्यप्रकाश मेळचो शाणाची पुजा करतात. कांयकडेन मेल्ल्या मनशाचें यादस्तीक तर दवरिल्ले आसतात. मनशाच्या निमण्या संस्कारांनी ज्या उदकाचो बुडकुलो फोडटात ताका अश्मा वा जीवखडो म्हण्टात दिसांचें क्रियाकर्म करतना हो जीवखडो मुखार दवरतात. ो न्हयेत पावयतात.

- कों वि. सं. मं.

नाक, बॉरीस : (जल्म : १० फेब्रुवारी १८९०, मॉस्को; ३० मे १९६०, मॉस्को).

चो सोव्हिएत (रशियन) कवी आनी कादंबरीकार. एका सुंसस्कृत गांत ताचो जल्म जालो. ताचो बापूय चित्रकार आनी आवय दक आशिल्ली. संगीतकार जावपाचे नदरेन पास्तॅरनाक हाणें य वर्सां संगिताचें शिक्षण घेतलें. पूण फुडें तो तत्त्वगिन्यानावटेन गीं मॉस्को विद्यापिठांत तशेंच जर्मनींतल्या मारबर्ग विद्यापिठांत याचो अभ्यास केलो. पयल्या म्हाझुजाच्या काळांत ताणें युरल्झंमदल्या एका रसायनीक कारखान्यांत काम केलें. रशियन क्रांती उपरांत सोव्हिएत शिक्षण मंत्रालयाच्या ग्रंथालयांत तो नोकरेक आशिल्लो. ताचो पयलो कवितांझेलो 'ब्लिज्नेल्स व्ह तूचाख' (१९१४) उजवाडा आयलो. पूण ताका खरी नामना मेळळी ती 'सिस्त्रा मया झीज्न' (१९२२) ह्या कवितांझेल्याक लागून, ताचे हेर उल्लेख करपासारके कवितांझेले अशे : त्येमी इ व्हारिआत्सी (१९२३), व्हेतरोये रझद्यनिये (१९३२), हांचेभायर ताणें लॅनीनाची जीण, १९०५ चें बंड आनी खऱ्या क्रांतीकारकाची जीण अशा विशयांचेर म्हाकाव्यावरी काव्यांय बरयल्यांत. ताच्या कवितांचेर प्रतीक वादाचो प्रभाव दिश्टी पडटा. सैमाविशीं उपाट मोग आनी सादेपणां हीं ताचे कवितेचीं खाशेलपणां.

ताणें १९३३-१९४३ ह्या धा वर्सांच्या काळांत गटे, शेक्सपिअर, आदी संवसारीक नामनेच्या वेगवेगळ्या साहित्यिकांच्या साहित्यकृतींचें रशियन भाशेंत बेस बरे अणकार केल्यात. फुडें १९४३ पसून ताणें परत स्वतंत्र लेखनाक सुरवात केली. 'ना रान्निख पयेज्दाख' (१९४३) आनी 'जिमनोई प्रस्तोर' (१९४५) हे दोन कवितांझेले उजवाडा हाडटकच ताणें १९५६त 'डॉक्टर झिवागो' हे कादंबरेचें हातबरप मॉस्कोतल्या एका मुखेल नेमाळ्याकडेन धाडलें. पूण हे कादंबरेंत रशियेंतल्या ऑक्टोबर क्रांतीची म्हायती, ते क्रांतीचो आनी ती घडोवन हाडपी जनतेचो अधिक्षेप करपी आशिल्ल्याचो आरोप दवरून तें हातबरप न्हयकारप जालें. पूण १९५७त एका इटालियन प्रकाशन संस्थेन ही कादंबरी सोव्हिएत रशियेभायर उजवाडा हाडली. हे कादंबरेक सुमाराभायर नामना मेळ्ळी आनी १८ भाशांनी तिचे अणकार जाले. ह्याच वर्सा ताका नोबॅल पुरस्कार फावो जाल्लो. पूण हे घडणुकेक लागून सोव्हिएत रशियेंत व्हड प्रमाणांत विरोधी प्रतिक्रिया व्यक्त जाली. ताणें हो पुरस्कार घेवंक न्हयकार दिलो. पुण ह्याच पुस्तकाक लागून ताका संवसारीक नामना मेळ्ळी. एक व्हड आनी मोलादीक कादंबरी म्हणून हे साहित्यकृतीक वळखप जाता.

आर्विल्ले रशियन साहित्य परंपरेत पास्तॅरनाकाक म्हत्वाची सुवात आसा. ताच्या जायत्या साहित्य कृतींचेर रशियीन क्रांतीचो आनी साहित्यीक वास्तववादाविशींचे नवे सोव्हिएत नदरेचो ठसो उमटिल्लो दिसता. रशियेंतलीच साहित्यकृती पूण रशियेभायर हाडून अस्तंत्या देशांनी उजवाडा हाडिल्ली 'डॉक्टर झिवागो' ही पयली साहित्यकृती. 'आत्तोबियोग्राफीचेस्की ओचिर्क' (१९५८) हें ताचें आत्मचरित्र आनी 'कग्दा राजगुल्यायेतसा' (१९५९) हो ताचो कवितांझेलो सोव्हिएत रशियेभायरूच उजवाडा आयिल्लो.

- कों. वि. सं. मं.

पाँडिचेरी : दक्षिण भारतांतलो केंद्रशासीत प्रदेश. पयलींच्या फ्रेंच वसणुकांचे पाँडिचेरीखेरीज कारिकल, यनम् आनी माहे हे भाग हातूंत आस्पावतात. एक नोव्हेंबर १९५४ दिसा ह्यो वसणुको भारतांत आस्पावल्यात. वट्ट क्षेत्रफळ ४८० चौ. किमी. तातूंतलें पाँडिचेरी २९० चौ.मी., करिकल १६० चौ.किमी., यानम २० चौ. किमी. आनी माहे १० चौ. किमी. वट्ट लोकसंख्या ७,८९,४१६ (१९९१). ह्या प्रदेशांतले पयले तीन विभाग भारताचे उदेंत दर्यादेगेर तमीळनाडू आनी आंध्रप्रदेश राज्यांनी आसून, माहे हो केरळ राज्यांत अस्तंत दर्यादेगेर आसा. पाँडिचेरी तमीळनाडू राज्याच्या दक्षीण अर्काट जिल्ह्यांत कोरोमंडल दर्यादेगेर, मद्रासाचे दक्षिणेक १५० किमी. जाल्यार करिकल ह्याच राज्याच्या

पाँडिचेरी

तंजावर जिल्ह्यांत, पाँडिचेरीचे दक्षिणेक १५० किमी. अंतराचेर आसा. यानम्, आंध्र प्रदेश राज्याच्या उदेंत गोदावरी जिल्ह्यांत आनी माहे केरळ राज्याच्या कननोर जिल्ह्यांत कलिकतचे उत्तरेक सुमार ६० किमी. अंतराचेर आसा.

भूंयवर्णन : हो केंद्रशासीत प्रदेश वेगवेगळ्या सुवातींनी विभागिल्लो आशिल्ल्यान तातूंत सैमीक वेगळेपण व्हडा प्रमाणांत दिश्टी पडटा. पाँडिचेरी हो भाग सुपीक किनारी वाठारांत वशिल्लो आसून ताच्या भितरल्या भागांत 'रॅड हिल्स' हे उदेंत घाटाचे दोंगर आसात. हे खेरीज ह्या प्रदेशांतल्यान जिंजी (३० किमी. लांब), पंबयार (११.५ किमी.), गुडुवायार (१३.५किमी.), मलतार (२५.५किमी.) आनी पोन्नाइय्यार (१४किमी.), ह्यो न्हंयो व्हांवतात. हातूंतल्यो बंगालच्या उपसागराक मेळपी जिंजी आनी पोन्नाइय्यार न्हंयो म्हत्वाच्यो आसून पोलाइटयार न्हंयो पाँडिचेरीचे दक्षीण शिमेवयल्यान व्हांवतात. कारिकल हो भाग तंजावरच्या मैदानी वाठारांत आनी कावेरीच्या त्रिभुज वाठारांत आसून नंदलार (लांबाय सुमार १५ किमी.) ही न्हंय ह्या भागाचे उत्तर शिमेवयल्यान व्हांवत वचून तमिळनाडू राज्यांत बंगालच्या उपसागराक मेळटा.

हे खेरीज नत्तार (१२.६ किमी.), वंजियार (१२ किमी.), नूलार (१४ किमी.), अरसलार (११.७ किमी.), थिरुमलई अरसनार (१०.६ किमी.), प्रावदयनार (५.५६ किमी.) ह्यो न्हंयो आसात. हातूंतल्यो वंजियार, नुलार आनी अरसलार ह्यो न्हंयो करिकल गांवालागसार एकठांय येवन तांचो जोडप्रवाह बंगालच्या उपसागराक मेळटा. यनम् हो भाग गोदावरी न्हंयेच्या मुखाकडल्या मैदानी प्रदेशांत आसून गोदावरीचो 'गौतमी गोदावरी' हो फांटो ताच्या दक्षिण भागांतल्यान सुमार ८ किमी. व्हांवत वचून बंगालच्या उपसागराक मेळटा. हे खेरीज कॉरिंगा हो सुमार १५.२४ मी. रुंदायेचो आनी ४ किमी. लांबायेचो प्रवाह यानम्मदलान व्हांवता. माहे अस्तंत दर्यादेगेंत दोंगराळ वाठारांत वशिल्लो आसून ह्या भागांत माहे ही ११४ मी. रूंद आनी १ किमी. लांबायेची न्हंय आसा.

हवामानाचे नदरेन ह्या प्रदेशांत व्हडलींशीं खाशेलपणां दिसनात. ह्या प्रत्येक विभागाच्या शेजारच्या राज्यांतलें हवामान आनी त्या त्या विभागाचें हवामान सारकेंच आसता. पाँडिचेरीचें सरासरी तापमान २१° ते २६° सॅ. मेरेन आसता, जाल्यार वर्सुकी पावस ११० सेंमी. मेरेन आसता. उदेंत दर्यादेगेर एप्रिल - मे आनी नोव्हेंबरांत जावपी वादळां ह्या भागाचें लुकसान करतात. कारिकलचें तापमान मात थोडें चड आसता. थंयचो वर्सुकी पावस सुमार ११० सेंमी. इतलो आसता. माहेचें वर्सुकी पावसाचें प्रमाण ३३० सेंमी. आसता. हे सगळेच विभाग दाट शेतांच्या वाठारांत आशिल्ल्यान हांगा सैमीक रानांसंपत्ती व्हडलीशी दिसना. फकत पाँडिचेरींत थोडया प्रमाणांत ताडाचे रूख मेळटात.

इतिहास : पाँडिचेरी नगराचो इतिहास खूब पोरनो. ह्या नगराच्या क्षेत्रांत पुर्विल्ली 'वेदपुरी' वशिल्ली आसूंक जाय. अगस्त्त ऋषीचो तिचेकडेन संबंद आसूंक जाय अशें मानतात. 'पुल्चेरी' आनी 'पुडुचेरी' अशीं हिचीं पारंपारीक नांवां आसात. पुडुचेरी (नवो गांव) हो तमीळ नांवाचो पाँडिचेरी हो फ्रॅंच अपभ्रंश आसूंक जाय. 'पेरिप्लस ऑफ द एरीथ्रीअन सी' ह्या पुस्तकांत उल्लेख केल्ले, कोरोमंडल दर्यादेगेवयलें वेपारी केंद्र 'पोडूके' म्हळ्यार 'अरिकामेडू' हें हांगासावन लागसार (दक्षिणेक सुमार साडेतीन किमी.) आशिल्ल्याचो पुरावो मेळटा. अरिकामेडू हें इसवी सनाचे सुर्वेक एक व्हड वेपारी केंद्र आशिल्ल्यान पाँडिचेरीचो वाठार त्या काळांत खूब प्रसिद्ध आशिल्लो.

इतिहासकाळांत पल्लव (इ. स. ५०० ते ९००), चोल (१००
१२५०), पांड्य (१२५० - १३३०), मदुराईचे मुसलमान (१३३
९५), विजयानगर (पंदरावें शतमान) आनी जिजिंचें नायक घराणें (सो
शतमान) हांचो शेक ह्या प्रदेशाचेर आशिल्लो. युरोपी हांगा येवंचेपयली
प्रदेशाची सत्ता विजापूरच्या अदिलशाहाकडेन आशिल्ली. सतरा
शतमानाचे सुर्वेक डच लोकांनी पाँडिचेरीक पयलीं वखार घाली. पूण
रोखडीच बंद पडली. विजापूरचो सुभेदार शेरखान लोदी हाणें हे
फ्रॅंच लोकांक दिलें. १६७४त फ्रॅंच इस्ट इंडिया कंपनीन पाँडि
आपल्या ताब्यांत घेतलें, पूण थंय कायम स्वरुपाची वसणूक १६८
फ्रान्स्वा मारतँ हाणें स्थापन केली. फ्रॅंचांनी ह्या ल्हान गांवाचें
केंद्रांत रुपांतर केलें. शिवाजीच्या सुभेदारान कर्नाटकचे मोहिमेंत पाँडि
तात्पुरती जिखली. पूण फ्रॅंच वेपाराचो परवानो चालू दवरलो. म
सरदार पयशांखातीर फ्रॅंचाक त्रास दिताले. होलंडाकडेनूय तांची
चालू आशिल्ली. राजाराम जिंजीक येतकच पाँडिचेरी मराठे आनी म
हांच्या कब्ज्यांत सांपडली. ती फ्रॅंचाक फ्रान्स - हॉलंड कबलाती उपरा
परत मेळ्ळी (१६९७).

मारतँ हाणें तटबंदी, शिबंदी आनी करवसुलीचे अधिकार मेळ
आनी ताचे कर्तबगारीन फ्रॅंच वसणूक वाडीक लागली. ते उपरा
कर्तबगार फ्रॅंच गव्हर्नर लन्वार आनी द्यूमा हांचे कारकिर्दीत अनुक्र
माहे (१७२५), करिकल (१७३९) हीं ठाणीं फ्रॅंचांच्या ताब्यांत आ
पाँडिचेरीचेर चलून आयिल्ल्या रघूजी भोसलेक लागून मुत्सद्दी
तोंड दिले आनी निजामाकडल्यान सवलती मेळयल्यो. १७४२त ग
जनरल म्हणून आयिल्ल्या द्यूप्लेसाच्या काळांत फ्रॅंच सत्तेची उपाट उद
जाली. ताणें इंग्लंड फ्रान्संसांतल्या झुजांचो आनी अर्काटची नबाबी
दख्खनची सुभेदारी हांचेखातीर चलयल्ल्या कलहांचो फायदो
कवायती फौजांचो उपेग करून नवो वाठार जिखलो. तातूंतलें कारि
लागसारचे गांव आनी १७५०त मेळयल्ले यनम् (१७०६ पयलीं ह
अस्तित्वांत नाशिल्लो.) इतलींच उरिल्ली. फ्रॅंच सरकाराक द्यूप्लेक्सचे
पटलेना म्हूण ताका परत आपयलो. सातवर्सुकी झूज सुरू जाय
फ्रॅंच सेनापती लाली व्हडलें सैन्य घेवन भारतांत आयलो. फ्रॅंच
ब्रिटीश हांचे मदीं वांदीवाशाक लडाय जावन फ्रॅंचांची हार आनी क्ला
पाँडिचेरी आनी हेर फ्रॅंच वसणुको जिखल्यो. पूण १७६३च्या पॅरी
कबलातीवरवीं त्यो फ्रॅंचांक परत मेळ्ळ्यो. हे उपरांत फ्रॅंच सत्तेक
कळा आयली. १७७८ - ८५ आनी १७९३ - १८१६ ह्या काळांत
झुजमय आशिल्ल्यान ब्रिटिशांनी ह्यो वसणुको आपल्या ताब्यांत दवरि
पूण १८१६ - १७ चे कबलातीप्रमाण चंद्रनगरासयत ह्यो व
फ्रॅंचांक परत मेळ्ळ्यो आनी ते उपरांत ताणीं ब्रिटीशांचें सार्वभौमत्व
केलें.

फुडल्या देडशें वर्सांमदीं छापखाने, दवाखाने, शाळा, डाक - ता
रस्ते, बागो, रेल्वे, भौशीक बांदकामां, हवामान खातें अशा कितल
सुदारणांक लागून पाँडिचेरीचें आर्विल्लेकरण जालें. १७०४त पाँडि
कृष्णवर्णीय आनी श्वेतवर्णीय हांची वसणूक दूभंगपी खारीज ज
भाग सांदलेनात. पयल्या म्हाझुजांत फ्रॅंचाचे उदेंतेकडचे सत्तेक
लागलो. खास करून भारताक स्वातंत्र्य मेळटकच फ्रॅंचांआड
प्रबळ जाली आनी १ नोव्हेंबर १९५४त हे वसणुकेचें शासन भारत

… आनी २८ मे १९५६त समितीकरणाची कबलात जाली.

…व्यवस्था - पाँडिचेरिचो प्रदेश भारतांत आस्पावतकच ताका …तेत प्रदेशाचो पांवडो चवदावे घटनादुरुस्तीप्रमाण १६ ऑगस्ट … सावन दिलो. राश्ट्रपतींनी नेमिल्लो नायक राज्यपाल हो …खेल आसून तो विधानसभेक जापसालदार आशिल्लो मुखेलमंत्री …चें मंत्रीमंडळ हांच्या सल्ल्यान कारभार पळेता. विधानसभेचे ३० …आसतात. लोकसभेचेर एक प्रतिनिधी वेंचून दितात. ह्या प्रदेशांत …भारतीय अण्णादुरै द्रविड मुन्नेत्र कळघम, जनता पक्ष, द्रविड …ळघम, काँग्रेस, काँग्रेस (इंदिरा), कम्युनिस्ट, मार्क्सवादी कम्युनिस्ट …के मुखेल राजकीय पक्ष आसात. प्रशासकीय वेवस्थेचे नदरेन … ह्या केंद्र शासीत प्रदेशाची पाँडिचेरी, कारिकल, यानम् आनी …चार जिल्ह्यांनी वांटणी केल्या. पाँडिचेरीची न्यायवेवस्था मद्रासचें …यालय पळेता.

…क स्थिती - शेतकाम हो मुखेल वेवसाय आसून तातूंत सुमार …ोक आसात. १९७२ - ७३ त ५२,००० हॅक्टेर जमीन …खाल आशिल्ली. तातूंतले ८३% जमनीक बांयो, व्हाळ हाचेवरवीं …शेंपणावळेची तजवीज जाता. भात हें हांगाचें मुखेल पीक आसून …बाजरी, रागी हीं पिकां थोड्या प्रमाणांत घेतात. १९७४ - ७५ … हजार हॅक्टेर क्षेत्र अन्नाधान्यांच्या पिकाखाल आसून उत्पादन …ज़ार टन आशिल्लें. पाँडिचेरी, कारिकल, माहे आनी यानम् ह्या … तांच्या शेजारच्या राज्यांतल्यान वीजपुरवण जाता.

…चेरी आनी हेर विभाग हे दर्यादेगेरूच आशिल्ल्यान नुस्तेंमारी हो …हत्वाचो वेवसाय.

…वाठारांत अवजड उद्देग व्हडलेशे विकसीत जावंक नात. १९७६त …उद्देग सुरू जाले. तातूंत रसायनां, अन्नपदार्थ प्रक्रिया, कातडी …कर, विद्युत्साहित्य, प्लास्टिक ह्या लघुउद्देगांचो आस्पाव जाता. …ांत पांच लुगटागिरणी आसून तांतूतल्यो तीन पाँडिचेरीत, एक …त आनी एक माहेंत आसा. पाँडिचेरीची थट्टानचावाडी उद्देगीक …तशेंच मानापेट आनी कोट्टूचेरी (करिकल) ची ग्रामीण उद्देगीक … उल्लेख करपासारकी आसा. हांगा कितल्योश्योच उद्देगीक … आसात. पाँडिचेरी उद्देगीक विकास म्हामंडळ आनी तमीळनाडू … विकास म्हामंडळ ह्या संस्थांवरवीं उद्देगीक विकासाखातीर …रू आसात.

… आनी समाजजीण : ह्या वाठारांत हिंदू, मुसलमान, क्रिस्तांव, …ी थोडे हेर धर्मांचे लोक रावतात. ह्या केंद्रशासीत प्रदेशांत …च, मल्याळम्, तेलुगू, इंग्लीश ह्यो भासो रूढ आसात. हांगाचें …येचे प्रमाण ७४.९१% इतलें आसा. हांगा कांय म्हाविद्यालयां …र्ती रेन (फ्रांस) विद्यापिठाक, चार मद्रास विद्यापिठाक आनी … विद्यापिठाक संलग्न आसात. वैजकी म्हाविद्यालय तशेंच तंत्रीक …यो, शिक्षक प्रशिक्षणाची वेवस्था तशेंच कुड्डे, भेड्डे आनी मोने …ाळा आसात. नामनेचो तत्त्वचिंतक योगी अरविंद घोष हाका …ाँडिचेरीक म्हत्व प्राप्त जालें. १९१० सावन अरविंद हाचो …ाँडिचेरीक आशिल्लो आनी थंयच ताका मरण आयलें (१९५०).

…वीं थळां : पाँडिचेरी हें राजधानीचें ठिकाण आसून ताची …ेंच नगरांचे धर्तेचेर केल्या. हें जरी बंदर आसलें, तरी व्हडलीं …व्हडीं थंय येरादारी करूंक शकतात. शारांत योगी अरविंदाचो नामनेचो आश्रम आसून तो एक आंतरराश्ट्रीय शिक्षणकेंद्र जालां. ह्या आश्रमांत वेगवेगळ्या देशांतल्यान साधक येतात. हो आश्रम म्हळ्यार एक ल्हान नगर कशें आसून तातूंत जीवनावश्यक वस्तू तयार करपाचे उद्देग आसात. हे खेरीज शारांतली उच्च न्यायालयाची इमारत, शासकीय भवन, ड्यूप्लेसाचो पुतळो ह्यो उल्लेख करपासारक्यो सुवाती आसात.

पाँडिचेरीचे उत्तरेक ८ किमी. अंतराचेर ऑरोव्हिल नगरवसणुकेचो १५ वर्सां प्रकल्प चालीक लागला. हे वसणुकेचें क्षेत्र सुमार २० चौ. किमी. आसा. श्री. अरविंद सोसायटीवरवीं आनी भारत सरकार आनी युनॅस्को हांचे मंजुरीप्रमाण हो प्रकल्प सुरू जालो. ऑरोव्हिल नगरवसणुकेचो अभिकल्प फ्रँच वास्तुशास्त्रज्ञांनी तयार केला. पाँडिचेरीखेरीज ह्या विभागांत विलियानूरचें विजयानगर काळांतलें देवूळ तेच प्रमाण बाहौर, तिरुभुवन, मुदलियारपेट, उल्गराई, अरिकामेडू ह्या पुर्विल्ल्या नगरांच्या वाठारांतले अवशेश उल्लेख करपासारके आसात. कारिकल हे बंदर आनी रेल्वेस्थानक आसून थंयसावन भात तेलाबियो, नाल्ल हांची निर्यात जाता. यनम् हें बंदर १७५० त वेपारी ठाणें म्हणून वसयलें. थंयसल्ल्या वाठारांत तांदूळ, बाजरी, आंबे हांचें उत्पन्न घेतात. माहे हें मलबारच्या दर्यादेगेवयलें बंदर आसून माडांखातीर तें प्रसिद्ध आसा. ह्या शाराच्या वाठारांतली जमीन खूब सुपीक आसून हवामान भलायकेचे नदरेन बरें आसा.

- कों. वि. सं. मं.

पॉनटॉपिडान, हॅन्रिक : (जल्म : २४ जुलय १८५७, फ्रॅडरिशिआ, डॅन्मार्क; मरण : २१ ऑगस्ट १९४३, ऑडरूप, डॅन्मार्क).

नोबॅल पुरस्कार फावो जाल्लो एक व्हड डॅन्मार्की कथा-कादंबरीकार. एका धर्मगुरूच्या घराण्यांत ताचो जल्म जालो. १८७३त तो अभियांत्रिकीचें शिक्षण घेवपाखातीर कोपनहागॅनाक आयलो. पूण उपरांत तें सोडून तो १८७९त आपल्या भावाचे शाळेंत शिकोवपाचें काम करूंक लागलो. ह्याच सुमाराक तो कथाय बरोवपाक लागलो. १८८१त ताचो पयलो कथासंग्रह staekkede Vinger उजवाडाक आयलो आनी उपरांत सुमार १५ कथासंग्रह उजवाडाक आयले. ह्या काळांतल्या डॅन्मार्काच्या गांवगिरे तशेंच शारांतले जिणेचें स्पश्ट चित्रण ताच्या कथावरवीं आयिल्लें दिसता. Det for Joettede Land (१८९१-९५) इंग्लीश अणकार द प्रॉमिस्ड लँड), Lykke per (१८९८-१९०४, इंग्लीश नांव- लकी पिटर) आनी De Dodes Rige (१९१२-१९१६, इंग्लीश नांव द रियाल्म ऑफ द डॅड) ह्या ताच्या तीन मुखेल कादंबऱ्यांक लागून ताका सुमाराभायर नामना मेळ्ळी. ताच्या कादंबऱ्यांनी त्या काळांतल्या डॅन्मार्की जिविताची खोलायेन केल्ली विस्कटावणी दिसता. तें करतना डॅन्मार्की लोकांच्या कांय प्रवृत्तींचेर ताणें बोट दवरलां. 'ऑन वे टू माय सॅल्फ' ह्या नांवान ताणें आपल्यो कांय यादीय बरयल्यात (१९३३-४०). १९१७त कार्ल गेल्लेरूप ह्या डॅन्मार्की कादंबरीकारा वांगडा ताका साहित्याचो नोबॅल पुरस्कार विभागून दिवप जाला.

- कों. वि. सं. मं.

पॉलिंग, लायसन कार्ल : (जल्म : २८ फेब्रुवारी १९०१, पोर्टलंड - ऑरेगन; मरण : १९८१.)

अमेरिकी रसायनशास्त्रज्ञ आनी संवसारीक शांततायेचो म्हान पुरस्कर्तो.

पॉलिटब्युरो

रसायनीक बंधाचें स्वरूप आनी रेणूंचो विन्यास (arrangement) निश्चीत करपी मुळावीं तत्त्वां आनी जटिल पदार्थांच्या गूणधर्मांचें स्पश्टीकरण करपाखातीर जावपी ताचो उपेग ह्या विशयावयल्या ताणें केल्ल्या संशोधनाखातीर ताका १९५४चो रसायनशास्त्राखातीर आशिल्लो नोबॅल पुरस्कार फावो जालो. संवसारीक शांततायेच्या संदर्भांत अण्वस्त्रांचे चाचणी प्रयोग बंद करपाखातीर ताणें केल्ल्या मोलादीक वावराखातीर ताका १९६२ वर्साचो शांतताये खातीर आशिल्लो नोबॅल पुरस्कार फावो जालो. अशे तरेन दोन वेगवेगळ्या विशयांनी हो पुरस्कार मेळोवपी पॉलिंग हो पयलोच शास्त्रज्ञ.

ताणें ऑरेगन स्टेट कॉलेजांतल्यान रसायनीक अभियांत्रिकींतली बी. एस्. ही पदवी १९२२त आनी पॅसाडीना हांगाच्या कॅलिफॉर्निया इन्स्टिटयूट ऑफ टॅक्नोलॉजींतल्यान (कॅलटेकांतल्यान) भौतिकीय रसायनशास्त्रांतली पी एच् डी पदवी १९२५त मेळयली. ते उपरांत ताणें अमेरिकेंत पिटर डेबाय आनी टोलमन हांचे वांगडा आनी युरोपांत आर्नोल्ट झोमरफेल्ट, नील्स बोर, श्रोडीगंजर आनी विल्यम ब्रॅग ह्या नामनेच्या शास्त्रज्ञांच्या मार्गदर्शनाखाल शिक्षण घेतलें.

ताणें कॅलटेकांत रसायनशास्त्राचो सहाय्यक प्राध्यापक (१९२७-२९), सहयोगी प्राध्यापक (१९२९-३१) आनी प्राध्यापक (१९३१-३४) ह्या पदांचेर काम केलें. १९३६-५८ ह्या काळांत तो कॅलटेकांतल्या गेट्स अँड क्रेलिन केमिकल लॅबोरेटरीसाचो संचालक आशिल्लो. तेउपरांत तो सांता बार्बाराच्या सॅंटर फॉर द स्टडी ऑफ डॅमॉक्रॅटिक इन्स्टिटयुशन्स हे संस्थेंत भौतिकीय आनी जीवविज्ञानीक संशोधन प्राध्यापक (१९६३-६७), सॅन डिएगोच्या, कॅलिफॉर्निया विद्यापिठांत (१९६७-६९) आनी फुडें स्टॅनफर्ड विद्यापिठांत (१९६९-७४) रसायनशास्त्राचो प्राध्यापक आशिल्लो. ताच्याच नांवान स्थापन केल्ल्या लायनस पॉलींग इन्स्टिटयूट ऑफ सायन्स अँड मॅडिसीन हे संस्थेचो तो १९७३-७५ त अध्यक्ष आशिल्लो.

पॉलिंग हाच्या संशोधन कार्याचो मध्यवर्ती विशय रसायनीक पदार्थांचे गूणधर्म तांच्या रेणवीय विन्यासाच्या संदर्भात अभ्यासप होच आशिल्लो. सुरवातीचें ताचें कार्य क्ष-किरणांच्या विवर्तन आकृतीबंधाचें विश्लेशण करून ताचेवयल्यान स्फटिकीय रचणूक निर्धारीत करपाविशीं आशिल्लें. तेउपरांत पुंजयामिकींतलीं समीकरणां रेणवीय विन्यासाच्या सिद्धांताक आदार जावंक शकतात, अशें दिसतकच ताणें कांय आणवीय आनी उपआणवीय आविश्कारांच्या स्पश्टीकरणाखातीर पुंजयामिकींतल्या पद्दतींचो उपेग केलो. ह्या अभ्यासांतल्यान रसायनीक बंधाचें स्वरूप समजून घेवपाक लाका दिका मेळ्ळी आनी धा वर्सांच्या काळांत ताणें ते विशींचीं मुळावीं तत्त्वां सोदून काडलीं. रसायनीक बंधाच्या ह्या अभ्यासाचो सारांश ताणें The Nature of Chemical Bond And the Structure of Molecules and Crystals (१९३९)हें पुस्तक उजवाडायलां. ताच्या अनुस्पंदन सिद्धांताक लागून कार्बनी संयुगांच्या कांय खाशेल्या गूणधर्मांविशीं कितलीशीच म्हायती उपलब्ध जाल्या.

१९३४ मेरेन पॉलिंग हाचें चडशें संशोधन भौतिकी आनी भौतिकीय रसायनशास्त्र हांचेविशीं आशिल्लें, पूण उपरांत हिमोग्लोबिन आनी हेर प्रथिनांविशींच्या अभ्यासांत गोडी तयार जाल्ल्यान ताणें जीवरसायनशास्त्रांत लक्ष घालें. १९५०त ताणें आर. बी. कोरी हाचे वांगडा ॲमिनो आम्लांच्या आनी तांचेपसून तयार जावपी लान पॉलिपॅप्टायडांच्यो सरपळ्यो खाशेल्या विन्यासाच्या सर्पिल आकाराच्यो आसतात, अशें गृहीत ताणें मांडलें. गृहिताची सत्यताय फुडें प्रस्थापीत जाली.

फावो तो त्रिमितीय विन्यास दाखोवपी एका प्रथिनाच्या रेणूची प्र[illegible] पॉलींग हाणेंच पयलीं तयार केली. प्रथिनांवयल्या ह्या अभ्यासाव[illegible] ताणें प्रतीपिंडाचे निर्मितीविशींचो सिद्धांत मांडलो. १९३४त र[illegible] कॉरील हाचे वांगडा पॉलींग हाणें हिमोग्लोबिन रेणूंचेर ऑक्सिजनीक[illegible] क्रियेक लागून जावपी परिणामांचें तांच्यो चुंबकीय प्रवणता मेजून वि[illegible] केलें. १९४९त ताणें एकापरस चड प्रकारचीं हिमोग्लोबिना म[illegible] कुडींत तयार जावप शक्य आसा अशें मत मांडलें. १९६० उपरा[illegible] आपल्या संकल्पनांचो उपेग मानसीक विकारांचो रेणवीय आदार [illegible] शूद्धीहरणाच्या रेणवीय यंत्रणेविशींचो सिद्धांत आनी प्रथिनांचो क्रम[illegible] ह्या विशयांखातीर केलो.

जानेवारी १९५८त ताणें जगाच्या वेगवेगळ्या भागांतल्यान १[illegible] शास्त्रज्ञांच्यो निशाण्यो घेवन अण्वस्त्रांच्यो चांचण्यो बंद करपाच[illegible] सरकाराक दिलो. ह्याच काळांत ताणें No more War! हो ग्रंथ [illegible] ताका कितलेशेच भोवमान फावो जाल्यात. General Chemistry (१[illegible] College Chemistry (१९५०), Vitamin and the common cold ([illegible] हीं ताचीं कांय हेर पुस्तकां.

- कों. वि

पॉलिटब्युरो : रशियेच्या कम्युनिस्ट पक्षाचें धोरण थरोव[illegible] प्रशासन करपी सर्वोच्च समिती. पक्ष संघटना आनी राजवेव[illegible] दोनांचेरूय पॉलिटब्युरोचो सर्वोच्च प्रभाव आसता आनी ह्यो दोनूय[illegible] ही समिती करता. रशियेप्रमाणूच हेर देशांतले कम्युनिस्ट प[illegible] राजवेवस्था हांची सवोच्च समितीय 'पॉलिटब्युरो' ह्या नांवानूच व[illegible]

ऑक्टोबर १९१७त बोल्शेविक पक्षाचे मध्यवर्ती समितीन पॉलिटब्युरोची निर्मिती केली. त्या वर्सा रशियन राज्यक्रांती जाल्[illegible] फुडारपण करपी मुखेल कम्युनिस्ट फुडाऱ्यांचो पयल्या पॉलि[illegible] आस्पाव आशिल्लो. तातूंत लॅनिन, ट्रॉट्स्की, स्टालिन हे मुखेल आशिल्ले. पक्षाचे सत्तासर्तीकूय त्याच वेळार ते तोंड दिताले फुडारीपण आपल्याकडेन दवरपाखातीर कम्युनिस्ट फु[illegible] पॉलिटब्युरोचो तेंको मेळोवंचो पडटालो. तेखातीर अर्थातूच पॉलि[illegible] वांगड्यांचे संघर्श खर जाल्ल्याचें क्रांतीउपरांतच्या रशियन [illegible] पक्षाच्या इतिहासावयल्यान दिसता.

रशियेच्या कम्युनिस्ट पार्टी कॉंग्रेसीचें आठवें अधिवेशन मार्च [illegible] जालें, तेन्ना मध्यवर्ती समितीन नवो पॉलिटब्युरो वेंचून काडल[illegible] पांच वांगडी आशिल्ले. समितीच्या अधिवेशनामेरेन जे ताकति[illegible] पक्षामुखार निर्माण जाताले, तेविशींचे निर्णय पॉलिटब्युरोन घे[illegible] थरलें. ताका लागून मध्यवर्ती समितीच्या अधिकाराचो उपेग[illegible] लागलो. ल्हवल्हव पॉलिटब्युरोची सत्तासुवात आनिकूय बळि[illegible] गेली. पक्ष आनी राज्य ह्या दोनूय सुवातींनी पॉलिटब्युरोचो नेटान वाडत गेलो. सुमार सगळीच सत्ता पॉलिटब्युरोच्या हात[illegible] जाली.

क्रांतीउपरांत रशियेचें अंतर्गत आनी परराश्ट्राविशी[illegible] पॉलिटब्युरोच थरोवंक लागलें. पक्षसंघटनेंतल्यो म्हत्वाच्यो

दती, धोरणात्मक आदेश ह्या सगळ्यांचेच बाबतींत पॉलिटब्युरोच
रोवंक लागलें. राष्ट्रीय अर्थवेवस्था, सैन्य, परराश्ट्रसंबंद, वेपार,
संघटनांचें कार्य, सामुदायीक शेतकाम, सोव्हिएत रशियेच्या
थरांतल्यो वेंचणुको, मुळावें शिक्षण, शिक्षण पद्दती ह्या सगळ्याच
पॉलिटब्युरोचें धोरण सर्वोच्च आनी निमाणें अशें मानतात. अशा
पातळेवयल्या धोरणांप्रमाणूच पॉलिटब्युरोचे कार्यावळ पत्रिकेचेर
ों साधनां, न्यायनिवाड्याच्यो पद्दती हांचे सारके विशय म्हत्वाचे

ीटब्युरोचें धोरण पक्षांतल्या कार्यकर्त्यांक आनी प्रशासनांतल्या
यांक पाळचेंच पडटा. त्या धोरणाक विरोध दाखोवप कार्यकर्ते
शासक ह्या दोगांकूय शक्य आसना. पॉलिटब्युरोच्या चिटणीसाकडेन
सगळ्या क्षेत्रांचे सर्वोच्च अधिकार केंद्रीत जाल्ले आसतात. रशियेंत
पक्ष म्हणून फकत कम्युनिस्ट पक्षाकूच मान्यताय आशिल्ल्यान
ाचे सर्वोच्च समितीचो मुखेल चिटणीस म्हळ्यार त्या देशांतल्या
राजकीय, समाजीक आनी तेसारक्या हेर क्षेत्रांचेर निर्णायक
रपी फुडारी आसता. हें महापद पयलीं लॅनिनाकडेन आशिल्लें.
या मरणाउपरांत तें स्टालिनाकडे आयलें. तेउपरांत कुश्चेव ब्रॅझनेव्ह
ोर्बाशॉव त्या पदाचेर आयले.

ेनाच्या मरणाउपरांत १९२४त जो सत्तासंघर्श जालो, तातूंत
चिटणीस म्हणून स्टालिनाक अधिकारपद मेळ्ळें. ताची ही सुवात
मेरेन आनिकूय घट जायत गेली. तेउपरांत पक्षाच्या कामकाजाचीं
त्रां रशियी लोकांक उपलब्ध जावप बंद जालें. ताका लागून
ब्युरोच्यो अंतर्गत घडामोडी, धोरणात्मक बदल आनी
णाखातीर केल्ले डावपेंच लोकांक समजनाशिल्ले. ही परिस्थिती
ाच्या मरणामेरेन कायम आशिल्ली. स्टालिनान आपले कारकीर्दीची
र्सां पॉलिटब्युरोच्यो बसका घेतल्यो. पूण १९२९ उपरांत हे
प्रमाण दर वर्सा उणें जायत गेलें. हाचो अर्थ धोरण थारोवपाचे
स्टालिन पॉलिटब्युरोच्या वांगड्यांकडेन विचारविनिमय
शिल्लो. ताचेंच धोरण पक्ष आनी प्रशासन हांकां बंधनकारक थरलें.
ागून रशियेंत हुकूमशायी पद्दतीचें सर्वाधिकारी फुडारपण आनी
केंद्रीकरण जालें.

क्टोबर १९५२त कम्युनिस्ट पक्षाची एकुणिसावी पार्टी काँग्रेस
आनी त्या अधिवेशनांत पॉलिटब्युरो ही समितीच बरखास्त केली.
युरोच्या जाग्यार २५ वांगडी आनी इकरा निमंत्रीत उमेदवार
हांचें एक अध्यक्षीय मंडळ स्थापन केलें. ही नवी तजवीज म्हळ्यार
ाका आशिल्ल्या वांगड्यांक धांवडावपाचो स्टालिनाचो डाव आशिल्लो,
टालिनच्या मरणाउपरांत तीन वर्सांनी क्रुश्चेव्ह हाणें जाहीरपणान

र्व १९५३त स्टालिनाक मरण आयलें. ते उपरांत अध्यक्ष मंडळाच्या
ांची संख्या धा केली आनी निमंत्रीत उमेदवार वांगडी चार जाले.
नाच्या काळांतले अत्याचार, अन्याय, अनियंत्रीत धोरण कितलें
त स्वरुपाचें आशिल्लें आनी ताका लागून रशियन लोकांक कशे
जाताले, हें अध्यक्ष मंडळाचो मुखेल म्हणून क्रुश्चेवान जगजाहीर
अध्यक्ष मंडळाचे हे कृतीक लागून रशियेंतलो दहशत पुराय नश्ट
ा पूण स्टालिनाचे कारकिर्दींत हे दहशतीन कितले भीशण प्रकार
जगामुखार स्पश्ट जालें. तशेंच रशियन लोकांकूय नव्या अध्यक्ष
मंडळाविशीं थोडोभोव विश्वास उत्पन्न जालो. १९६४त अध्यक्ष मंडळान खुद्द क्रुश्चेवाच्या फुडारपणाविशीं असंतोश परगटायलो आनी ताचेकडेन राजिनाम्याची मागणी केली. क्रुश्चेवाची सुवात अध्यक्ष मंडळाचो चिटणीस म्हणून ब्रॅझनेवान घेतली आनी तेउपरांत दोन वर्सांनी म्हळ्यार एप्रिल १९६६त पक्षाच्या २३ वे कॉंग्रेसीचें अधिवेशन जालें आनी तातूंत अध्यक्षीय मंडळ बरखास्त करून नवो पॉलिटब्युरो नेमलो. ह्या पॉलीटब्युरोंत इकरा वांगडी आनी आठ उमेदवार वांगडी नेमले.

पॉलीटब्युरोंत जावपी चर्चा आनी भासाभास हांचे अहवाल अजुनूय जाहीर करिनात. ते गुप्तूच दवरतात. फकत तांचो धोरणात्मक आशय जाहीर करतात आनी तांचेवरवींच रशियेचें अर्थीक प्रशासकीय, पक्षीय आनी परराश्ट्रविशीचें धोरण किदें तें समजुपाक मदत जाता.

ब्रॅझनेवाच्या मरणाउपरांत गोर्बाशोव पॉलिटब्युरोचो सगळ्यांत श्रेश्ठ सत्ताधीश जालो. ताणें रशियेच्या धोरणांत चड उदारताय आनी उक्तेपण हाडलें.

- कों. वि. सं. मं.

पॉवर्टी अँड अन्ब्रिटीश रूल ईन इंडिया : दादाभाई नवरोजी (१८२५ - १९१७) हाणें भारताचे अर्थीक परिस्थितीचो सखोल अभ्यास करून १९०१ त उजवाडायिल्लो एक ग्रंथ. ज्या काळांत सुशिक्षीत भारतीय लोक भारतावयलें ब्रिटीश राज्य हें एक दैवी वरदान मानून अधिकारपदाचे जागे मेळोवपाखातीर यत्न करताले, त्या काळांत दादाभाई नवरोजीन ब्रिटिशांच्या शासनाक लागून भारताचें चलिल्लें अर्थीक शोशण आनी अन्याय हांचें शास्त्रशुद्ध आनी सप्रमाण पद्दतीन विश्लेशण केलें.

दादाभाई नवरोजीच्या मताप्रमाण भारतांतली सगळ्यांत म्हत्वाची समस्या म्हळ्यार दळडीर. हो देश दिसानदीस चड आनी चड गरीब जायत आसा. हें कितल्याशाच पुराव्यांनी सिद्ध करूं येता. देखीक : उणे पातळेवयलें राश्ट्रीय उत्पन्न, आयात-निर्यातीचे आंकडे, लोकांचें राहणीमान, शासनाकडेन जमा जावपी उत्पन्न, परत परत पडपी दुकळ आनी मरणाचें वाडटे प्रमाण. तांच्या मतान सद्याचें दळडीर हो भारतांतल्या ब्रिटीश शासनाचो प्रत्यक्ष परिणाम. ताच्या हिशोबाप्रमाण भारताचें दर मनशाफाटलें वर्सुकी उत्पन्न फकत वीस रुपया आशिल्लें आनी राहणीचो दर, दर मनशाफाटलो वर्सुकी खर्च चवतीस रुपया आशिल्लो.

दादाभाईच्या मतान हांगाच्या दळडिराचें मुखेल कारण म्हळ्यार हांगाचे पयलींचे संपत्तीचो नाश आनी युरोपीय सेवांचेर जावपी उपाट खर्च आनी भौशीक रीण. देशांतले अर्थवेवस्थेचेर ताण दिवपी हो एक सेगीत ओघ. ताणें दाखोवन दिलें की १९५८ उपरांतचीं सगळीं भारताभायलीं झुजां ब्रिटिशांनी आपले आनी युरोपीयांचे हीतसंबंद सुरक्षीत राखपाखातीरूच लडलीं. देखून, भारतांतलें आपलें सैन्य आनी हेर सेवकवर्ग राखपाचो फावो तो खर्च ब्रिटनान सोंसचो. रेल्वेचें उदाहरण दिवन ताणें सांगलें की रेल्वे कंपन्यो ब्रिटनांत स्थापन करतात. तेन्ना तांचें सगळेंच उत्पन्न ब्रिटीश तिजोरेंत वता.

दादाभाईच्या ग्रंथाचो मुखेल उद्देश भारतांतली ब्रिटीश प्रशासनपद्दत भारतीयांक घातक आशिल्लीच, पूण ब्रिटिशांकूय घातक आशिल्ली, हें दाखोवन दिवपाचो आशिल्लो. हे विस्कटावणेक 'drain theory' अशें म्हण्टात. भारतांतलें अती दळडीर हें ब्रिटीश सत्तेक लागून निर्माण जालें. ब्रिटीश

सत्तेन हांगाच्या लोकांचेर करांचें चेपण घालां. ह्या चेपणाक लागून हांगाची सामुग्री ना जायत आसा. करांपसून मेळपी उत्पन्न त्याच देशांत खर्च जायत रावल्यार पयसो देशांतूच घुंवत उरता, लोकांच्या उद्‌देगांक उत्तेजन मेळटा आनी समृद्धी वाडत रावता. पूण जेन्ना एका देशांतल्या करांचें उत्पन्न दुसऱ्या देशांत व्हरतात, तेन्ना तो पयसो सासणाचो ना जाता. अशा करांच्या पयशान कर भरपी देशांत उद्‌देग वेपाराक कसलेंच प्रोत्साहन मेळना. ताचे गणनेप्रमाण इ. स.१९०० मेरेन भारतांतल्यान इंग्लंडांत दोन कोटी पौंड मोलाचें उत्पन्न निर्यात जालें तें दोन तरांनी : १) युरोपीय अधिकाऱ्यांनी भारतांतले आपले बचतींतल्यान धाडिल्लो दुडू, इंग्लंडातल्या तांच्या खर्चाखातीर धाडिल्लो दुडू आनी इंग्लंड तशेंच भारताच्या शासकीय खर्चांतल्यान दिताले ते तांचे पगार, निवृत्तीवेतन आदी दुडू. २) अधिकाऱ्यांबगर हेरांनी धाडिल्लो दुडू.

हे पद्‌दतीक लागून भारतांत भांडवलसर्जन जावंक शकना. खेरीज अशे तरेन भारतांत शोशून व्हेल्लें भांडवलूच परत भारतांत हाडून सगळो वेपार आनी म्हत्वाच्या उद्‌देगांत तांणी आपली मक्तेदारी निर्माण केल्या. ह्या सगळ्या अरिश्टांचो उगम अधिकृत शोशणांत आसा. देशांतलें सगळें उत्पादन देशांतूच वापरलेंनाजाल्यार नव्यान अदीक उत्पादन देशांतलें सगळें उत्पादन आनिकूय जायत रावलें. ताका लागून प्रचलीत उत्पादनाच्या दराप्रमाण बचत जावपा सुवातेर वर्सूकी उत्पादनांतल्यान सातत्यान घट जायत रावताली. भांडवलांत अखंड घट आनी उद्‌देग मर्यादीत जाता आशिल्ल्यान उत्पादन दर राखून धरपाइतलें लेगीत भांडवल मेळचेंना. दादाभाईचे हे विचार मिलच्या विस्कटावणेचेर आदारीत आसात.

दादाभाईन ब्रिटीश प्रशासनाचेर खर हल्लो केलो. ब्रिटीश संसदेंतल्या आपल्या उलोवपांत ईस्ट इंडिया कंपनीच्या प्रशासनांतल्यो दुश्ट प्रवृत्ती उक्त्यो केल्यो. ताणीं म्हळां ही कंपनी भारतांतलो अंतर्गत वेपार नश्ट करता. खेरीज, ह्या देशांतली वेवस्था भायल्यान लादिल्ल्या लोकांकडल्यान करून घेवन भारतीय लोकांक तांचो वांटो कंपनीन न्हयकारला.

भारतांतली दळिद्र समस्या सोडोवपाखातीर दादाभाईन फुडले उपाय सुचयल्यात : १) भारत आनी इंग्लंड हाणीं आपले शिमेंतल्या सेवक वर्गाचें वेतन स्वता दिवचें. भारतांत नेमिल्ले ब्रिटीश अधिकारी आनी इंग्लंडांत नेमिल्ले भारतीय हांचेमदीं न्याय्य आनी योग्य वांटणी करून घेवंची. २) ब्रिटीश नोकरांक भरपूर वेतन मेळटा आशिल्ल्यान तांकां निवृत्तीवेतन दिवंचें न्हय. ३) भारताचेर दर्यावटेन हल्लो जावपाची शक्यताय नाशिल्ल्यान भारतीय नाविक दळावयलो खर्च भारताचेर लादचो न्हय.

राश्ट्रीय पातळेवयले अर्थीक वस्तुस्थितीचें स्पश्टीकरण करपाखातीर एकट्या संकलीत तत्त्वाची गरज आसा, हाचेर दादाभाईन भर दिला. हे बाबतींत भारतांतल्या राश्ट्रीय उत्पन्नाची आनी तातूंतल्या विभागांच्या वांट्यांची गणती करपी तो पयलो भारतीय.

- कों. वि. सं. मं.

पूरक नोंद : दादाभाई नवरोजी.

पिंगल भास आनी साहित्य : आदल्या तेंपार पिंगल हो शब्द छंदःशास्त्र ह्या अर्थान प्रचलीत आशिल्लो. फुडें अठराव्या शतमानासावन पिंगल ह्या शब्दाचो भास ह्या अर्थान प्रयोग जावंक लागलो. गुरू गोविंदसिंगाच्या विचित्र नाटक ह्या ग्रंथांत पिंगल ह्या शब्दाचो भास ह्या अर्थान पयलो प्रयोग केल्लो दिसता. उपरांत राजस्थानांतल्या कवींनी तिचो जायते फावट प्रयोग केलो. सद्या पिंगल शब्दाच्या थोडो बदल जावन तो राजस्थानमिश्रीत व्रजभाशा अशा अर्थान आनी व्रजभाशेक शुद्ध ब्रजभास अशें म्हण्टात. कांय लोक पिंगल : डिंगल भास मानतात, पूण पिंगल भाशेंत व्रजभाशा आनी राजस्थ दोनूय भाशांचीं खाशेलपणां दिसतात. पूण डिंगल भाशेंत फकत म भाशेचें अनुकरण केल्लें दिश्टी पडटा. पिंगल भाशेंत व्रजभाशे आनी राजस्थानी भाशेचो अंश कितलो आसा हें त्या त्या कवीच आनी अभ्यासाचेर आदारून आसता. देखीक : पृथ्वीराज रा काव्यांत राजस्थानीपरस व्रजभाशेचींच खाशेलपणां चड दिसतात. सुरजमलकृत 'वंशभास्कर' ह्या ग्रंथांत राजस्थानाचीं खाशेलप दिसतात.

राजस्थानांत पिंगलभाशेंत जायतें साहित्य रचिल्लें आसा. पूण खुबूच थोडो वांटो उजवाडाक आयला. विशयाचे नदरेन पुराय भाशेचे वांटे जाल्यात ते अशे : १) चरित्र काव्य - हाचे रासो का हेर काव्य अशे दोन वांटे जाल्यात. रासो काव्यांत पृथ्वीराज रा खुमाण रासो हे ग्रंथ जाल्यार हेर काव्यांत राजविलास, सुजा वंशभास्कर आदी ग्रंथ नामनेक पावल्यात. २) पुराणिक काव्य काव्यांतले विशय पुराणांतल्यान आनी महाभारतांतल्यान घेतल्यात सोबीतकाय, रचणूक आनी वर्णनशैली हे नदरेन ह्या काव्यांचो चडला. अवतारचरित्र आनी वीरविनोद आदी ग्रंथ ह्या प्रकारांत आस ३) भक्तिकाव्य - हाचे रामभक्तीकाव्य, कृष्णभक्तिकाव्य निर्गुणभक्तीकाव्य अशे तीन प्रकार आसात. नरहरिदासाचें अवत आनी प्रताप कुंवरीचें रामगुणसागर हे ग्रंथ तुलसीरामायणाचेर अ आसात. कृष्णभक्तीकाव्यांत कृष्णदास, पयहारी, मीराबाई, ना आदी कवींच्या रचनांचो आस्पाव जाता. निगुर्ण भक्तिकाव्य चरणदासी पंथ रामसनेही पंथ आदी पंथातल्या संत लोकांच रुपांत मेळटा. ४) रीतीकाव्य - शृंगाररसान भरिल्लो हो प्रका भाशेंत बऱ्याच प्रमाणांत दिसता. रीतिसाहित्याचो पयलो कवी ज रसमंजरी, रसकोष, भावशतक आदी ग्रंथ रचिल्ले आसात. जशवंतसिंह हाचो भाषाभूषण, कुलपती मिश्राचो रसरहस्य, सोम रसपीयूषनिधी आदी ग्रंथाची चड नामना आसा. ५) नीतिकाव्य - कवीन हो प्रकार पयलो हाताळ्ळा. सतसई ह्या ग्रंथावरवीं ता आनी वेव्हार हांचें वर्णन केलां. तेभायर उमेदराम, प्रतापसिंह, ब आदी कवींनी नीती विशयाचेर ग्रंथ रचल्यात. ६) फुटकळ काव्य संगीत, कोश, शकुन, वैजकी, वृश्टी, रमल, रत्नपरिक्षा, स्तो विशयांवयल्या ग्रंथांचो आस्पाव जाता.

- कों. वि

पिंगळे, दामू आपा : (जल्म : १५ ऑगस्ट १९३६ आंबेगांव).

सुटकेझुजारी. तो सोशलिस्ट पक्षाचो वांगडी आशिल्लो. १८ मे ह्या दिसा ताणें गोंयांत येवन सत्याग्रहांत वांटो घेतलो. १७ मार्च १ दिसा महाराष्ट्र सरकारान सन्मानपत्र दिवन ताचो भोवमान के

- कों. वि

चलयांचो एक खेळ. हो खेळ एकल्याचोच आसलो तरी एका यत्यो चलयो मेळून हो खेळ खेळटात. हातूंत दोनूय हात भेंडार ायांमदीं अंतर दवरून कमरासकयलो भाग हालयनासतना ल्या भागाक प्रदक्षिणा वरवीं गती दिवपाची आसात. सुर्वेक तकलेमेरेनचो भाग फुडें करतात. तो जमनीक समांतर दवरतात. जवी, फाटली आनी दावी वट ह्या क्रमान वाटकुळी घुंवडायतात. ता आसतना वेगवेगळीं पदां म्हण्टात.

गौर, हरतालिका ह्या प्रसंगावेळार महाराश्ट्रांत हो खेळ खेळपाची ना. ह्या खेळान भेंडाच्या स्नायूंक आनी पोटाक बरो व्यायाम

- कों. वि. सं. मं.

...कार, गुणू पांडू : (जल्म : १७ जानेवारी १९२५,

...झुजारी. तो 'नॅशनल काँग्रेस गोवा' हे संघटनेचो वांगडी गोविंद हरी भावे शास्त्री हाच्या मार्गदर्शनाखाल तो वावर बसका आयोजीत करप, पत्रकां लावप, तिरंगी बावटे लावप हित्य वांटप असल्या भूंयगत वावरांनी तो वांटो घेतालो. रामभाऊ राक रानांतल्यान शीम हुंपपाक ताणें आदार दिल्लो. ३० ऑक्टोबर ह्या दिसा पोलिसांनी ताका धरलो आनी पणजे पोलीस ठाण्यार ताच्या वांगड्यांची ताचेकडल्यान म्हायती मेळची म्हूण ताचो केलो. ताणें धा म्हयने बंदखण भोगतकच ताका लस्करी ामुखार उबो करून ताका १४ म्हयने बंदखणींत दवरलो. सुटका जाले उपरांत ताका परतोय कुडाळ, महाराष्ट्र हांगा ूब मार दिलो आनी सोडलो. भारत सरकारान ताम्रपत्र दिवन वमान केलो. १८ जून १९८५ ह्या दिसा गोंय सरकारानूय वमान केला.

- कों. वि. सं. मं.

...ी : कापूस पिंजून दिवपी वा कापूस पिंजपाचो वेवसाय करपी

. हे लोक चडशे महाराश्ट्रांत दिश्टी पडटात. पिंजण म्हळ्यार पिंजपाची धनकुली. ह्या शब्दापसून पिंजारी हो शब्द जाला. हे धनुकपठाणी अशेंय म्हण्टात. हातूंतले कांय लोक खाट तीर नवार तयार करतात. तांकां नवारी म्हणुनूय वळखतात. हे हिंदू आनी मुसलमान अशा दोन धर्मांचे लोकं आसून मुसलमान संख्येन चड आसात. हे लोक कापूस पिंजून ताचेपसून गादयो, जयो आदी वस्तू तयार करतात. कांय लोक शेताची मजुरीय

पिंजारी : हातूंत बर्लासकर, जाधव, खानेल, खैरनार, सानोई कंरे अशीं स नामनेचीं कुळां आसात. हे लोक एकाच कुळांत यनात. चल्याचो बापूय चलयेक मागणी घालता आनी चलयेखातीर णें) दिवचें पडटा. थळाव्या कुणबी लोकांच्या लग्नावरीच हांचीं ातात. आराई आनी बोर हांच्यो खांदयो हीं तांचीं देवकां. ह्यो लग्नाच्या माटवाक बांदतात. ताचेवांगडाच ताक घुसळपाची कडाचें मुसळ आनी पुन्नपोळी खांब्यांक बांदतात. तांच्यांत विधवा विवाहाची चाल आसा. हे लोक खंडोबा, देवी आनी बहिरोबा ह्या देवतांक भजतात. हे लोक मेल्ल्या मनशांक लासतात.

मुसलमान पिंजारी : हे लोक मूळचे हिंदू पूण औरंगजेबाच्या वेळार बाटून मुसलमान जाले. तांची राहणी मुसलमानांवरीच आसता. गुजरातांत तांकां नाडक आनी ताई म्हण्टात. कांयकडे ह्या लोकांनी शेख सय्यद, पठाण अशीं नांवां घेतल्यांत. हे लोक हेर मुसलमानांकडेन रोटी वेव्हार करतात, पूण बेटी वेव्हार करिनात. हे लोक शिवराक आसून हिंदू देव - देवतांक भजतात. हिंदूंचे सगळे सणूय पाळटात. तांच्या फुडाऱ्याक मेहेतर पाटील वा चौधरी म्हण्टात. हे ते जमातींतलीं तंटे झगडीं निवळायतात. तांचेमदल्या हिंदू-मुसलमान ह्या जातींतल्यान बाना हीं मिश्रजात तयार जाल्या. हे लोक पिराची पुजा करतात आनी कापसाचें पीक हातांत येतकच नव्या कापसाक पिंजपाचे धनकूली लागसार हें पीक दवरून ताका निवेद्य दाखयतात.

हे जातींत बायल बाळंत जातकच तिका चाळीस दीस अस्पृश्य मानतात. धाव्या दिसा भुरग्याचें जावळ करतात. ताका झालर म्हण्टात. कांय लोक शेख करीद ह्या संताच्या नांवान भुरग्याचे केंस वाडयतात.

- कों. वि. सं. मं.

पिंटो, एडव्हीन एस. जे. डी. डी. : (जल्मः पर्वरी; मरण १९७८).

अहमदाबादेचो पयलो गोंयकार बिशप. १९३२त ताची पाद्री म्हणून नेमणूक जाली. १९४९त तो बिशप जालो. १९७३ त तो धर्मप्रचाराच्या वावरांतल्यान निवृत्त जालो.

- कों. वि. सं. मं.

पिंटो, जेरेमियास फ्रांसीस उर्फ जॅरी : (जल्म २४ एप्रिल १९३५, हळदोणे, बारदेस).

सुटकेझुजारी. ताणें एस. एस. सी. मेरेन शिक्षण घेतलें. तो 'नॅशनल काँग्रेस गोवा' हे संघटनेचो वांगडी आशिल्लो. सुटके चळवळीच्या काळांत राजकीय आनी पुर्तुगेजांआड पत्रकां वांटप, 'नॅशनल काँग्रेस गोवा' हे संघटनेखातीर वांगडी एकठांय करप, मोहन नायर हाच्या फुडारपणाखाल चोरयां बसका घडोवन हाडप असलीं कामां तो करतालो. सत्याग्रहांत वांटो घेवंक ताणें तयारी केल्ली. पोलिसांनी ताका २७ एप्रिल १९५५ ह्या दिसा धरलो. ताका तीन वर्सां खर बंदखण, एक वर्सभर दिसाक इकरा रुपया दंडभरपाय, तेभायर १५ वर्सांखातीर ताचे राजकीय हक्क काडून घेतिल्ले. १९७२ वर्सा भारत सरकारान ताम्रपत्र दिवन ताचो भोवमान केलो.

- कों. वि. सं. मं.

पिंटो, ज्योकीं झेवियर : (जल्म : १ नोव्हेंबर १९३४, बडयें बारदेस).

सुटकेझुजारी. ताणें एस. एस. सी. मेरेन शिक्षण घेतलें. तो नॅशनल काँग्रेस गोवा हे संघटनेचो वांगडी आशिल्लो. १९५४ वर्सामेरेन तो पुर्तुगेजांआड कारवायांनी वांटो घेतालो. तेभायर पत्रकां वांटप, पुर्तुगेज पोलिसांच्या कारवायांविशीं खबरो पावोवप असलीं कामां तो करतालो.

मध्यानरातीर शीम हुंपून ताणें दोडामार्गार वचून पिटर आल्वारिशाचे बसकेंत वांटो घेतलो.

एप्रिल १९५५ ह्या दिसा पोलिसांनी ताका धरलो, खूब मार दिलो आनी बंदखणींत दवरलो. उपरांत प्रदेशीक लस्करी न्यायालयामुखार उबो करून १४ जुलय १९५६ ह्या दिसा ताका अडेज वर्सांखातीर बंदखणींत घालो. ७ डिसेंबर १९५८ ह्या दिसा ताची बंदखणींतल्यान सुटका जाली. १९ डिसेंबर १९७३ ह्या दिसा भारत सरकारान ताम्रपत्र दिवन ताचो भोवमान केलो.

- कों. वि. सं. मं.

पिंटो, पेद्रु जुआंव : (जल्म : १३ नोव्हेंबर १९०९, हळदोणें, बारदेस; मरण : ४ सप्टेंबर १९८६).

सुटकेझुजारी. ताणें इंटर सायन्स मेरेन शिक्षण घेतलें. तो नॅशनल काँग्रेस गोवा हे संघटनेचो वांगडी आशिल्लो. तो सुटके चळवळीचो वावर करतालो. मार्च १९५६ ह्या वर्सा ताका ताच्या हेर वांगड्यांसयत धरलो. ताका णव वर्सां बंदखणीची ख्यास्त फर्मायली पूण चार वर्सां बंदखण भोगले उपरांत ताची सुटका जाली. १९७२ त भारत सरकारान ताम्रपत्र दिवन ताचो भोवमान केलो. १८ जून १९८२ ह्या दिसा गोंय सरकारान ताचो भोवमान केलो.

- कों. वि. सं. मं.

पिंटो, फ्रांसिश्कु जुआंव : एक गोंयकार धर्मप्रचारक. तो मूळ पर्वरी वाठारांतलो.१८०१ - ०२ ह्या काळांत तो मोझांबीक ह्या वाठारांतलो एपिस्कोपल गव्हर्नर आशिल्लो.

- कों. वि. सं. मं.

पिंपळ : (हिंदी : पीपल; गुजराती : पिपर; कन्नड : अरळीगिड; संस्कृत : अश्वत्थ, बोधिद्रुम; इंग्लीश : पीपल ट्री; लॅटीन : फायकस रिलिजिओजा; कूळः मोरेसी).

एक व्हड रूख. ताचीं पानां सादीं एकाफाटोफाट एक, अशीर तोंकाचीं, काळजा आकाराचीं, लांब देंठाचीं आनी हुमकळपी आसतात. उपपर्णा तांतया आकाराचीं आसून खवळांवरी आसतात. तरणीं आसतना पानां तांबूस तपकिरी आसून उपरांत पाचवीं जातात. पानांचे कुशीक जोडयेन फुलांचो तुरो येता. ताका देंठ नासता. सुर्वेक तो पाचवे आसून ताचो व्यास सुमार १.५ सेंमी. आसता. पुं. पुष्पां थोड्या प्रमाणांत वा केन्ना केन्नाय नासतातूय.

परिदलां तीन आनी केसरदल एक आसता. गुल्मपुष्पां खूब, स्त्रिपुष्पां थोडीं, तातूंत परिदलां पांच आनी किंजपूट आसता. परागण किटकावरवीं जाता. फळ जांबळें वा काळें आसता.

हो रूख उपहिमालय प्रदेश, बंगाल आनी मध्यप्रदेशाच्या रानांत, पुराय भारतांत देवळालागसार तशेंच खेड्यां लागसार दिश्टी पडटा. ब्रह्मदेशांत (मियानमारांत) आनी श्रीलंकेंत हो वृक्ष पळोवंक मेळटा. हिंदू लोक हाका पवित्र मानतात.

वैदिक साहित्यांत एक उपयुक्त यज्ञीन वृक्ष म्हणून हाचो उल्लेख मेळटा. बृहत्संहितेंत घराचे अस्तंतेक पिंपळ लावप शुभ आसून, घराचे बांदावळींत ताचें लाकूड वापरचें न्हय अशें सांगलां. गौतमबुध्दा[...] झाडाकडेन संबंद आयिल्ल्यान ह्या झाडाक बोधिवृक्ष वा बोधिद्रु[...] नांवानूय वळखतात. श्रीलंकेंतलो अनुराधापूरचो अश्वत्थ रूख [...] २,२०० वर्सांआदलो अशें म्हणप जाता. हाचें बीं दुसऱ्या झाडार [...] रोंप अपिवनस्पतीवरी वाडटा आनी फुडें स्वतंत्र वाडटा. हाकाय वड [...] म्हत्व आसा. तें दोनूय एकाच वंशांतले.

हें झाड सहज कोण तोडिना. तळपाकडेन जाल्ल्या चडशा पिप[...]

गणपती[...] हांच्यो[...] दवरतात[...] तळ्याक[...] वड, आनी एकठांय जाल्या[...] दत्तगुरू[...] करता[...] मानतात[...] योनींतल[...] पिंपळाचे[...] असो आसा. आ[...] पिंप[...]

झाडांच्या राज्यांतलो द्वाररक्षक मानतात. कारण आपल्या [...] सळसळाटान तो सदांच जागिल्ल्याचें काम करता. कांय कडे[...] खैरासारक्या झाडाचे खांदयेर वाडून त्या झाडाचो नाश करता[...] ताका 'वैबाध' (नाश करपी) अशेंय म्हळां.

सिंधू संस्कृतायेंत पिंपळाचें पान हें सुख आनी आस्पतीचें[...] समजप जातालें. लोकसंस्कृतायेंत अश्वत्थाचें पट नांवाचें एक व्र[...] ह्या व्रताखातीर पांच तरांचीं पिंपळपानां घेतात. पाच[...] सोबितकायेखातीर, कंवळें पान नवजात पुताखातीर, पिकिल्लें पान[...] चड आयुश्य मेळचें म्हणून, सुकिल्लें पान सूख आनी समृध्दी वाड[...] आनी पिनिल्लें पान अनपेक्षित, अमर्याद संपत्ती खातीर मानून त[...] पानांची पुजा करतात.

पिंपळाच्या लाकडापसून खोकीं, जूं, फस्कां, आयदनां आ[...] करतात. ह्या झाडाचे सालींत टॅनीन आशिल्ल्यान चामडी व[...] तेचपरी ती रंगोवपाक सालीचो उपेग करतात. सालींतल्या धा[...] दोरयो तयार करतात. तुरटी आनी पिंपळाचीं मुळां हांचो सु[...] आनी धागो रंगोवपाखातीर उपेग करतात.

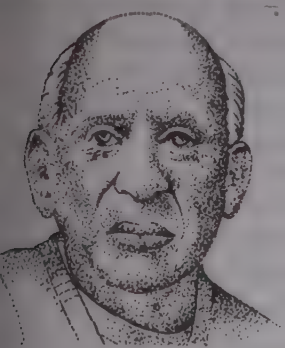
पिपळाची साल स्तंभक आसून ती प्रमेहाचेर दितात. फळ[...] बी शितळ आनी आरोग्यप्रद, पानां आनी कंवळी पालवी रे[...] निवळ करपी) आसा.

गोंयांत पिंपळाच्या झाडामुळांत वड, रूमड हाचेवरी पेड[...] कांयकडेन ह्या पेडार सदांच तिनसांजचो दिवो पेटयतात.

- कों. वि[...]

सो, पाब्लो : (जल्म : २५ ऑक्टोबर, १८८१ मॅलागा, रण : ८ एप्रिल १९७३ मोन्जीस, फ्रांस).

नेचो चित्रकार आनी शिल्पकार. हाचें पुराय नांव पाब्लो रुईझ

पिकासो. हाचो बापूय दॉं जुजे रुईस ब्लास्को हो चित्रकलेचो प्राध्यापक आशिल्लो. पाब्लोचो बापूय दृक्प्रत्ययवादी, वास्तववादी चित्रकार तसोच पुराय चित्राचेर भर दिवपी. हाका लागून त ल्हानपणासावन वास्तव, दोळ्यांक दिसतात त्यो भोंवतणच्यो चित्रांत उतरायल्यो आनी मांडल्यो. ताणें पिरायेच्या णवव्या चितरायल्ल्या चित्रांनी लेगीत ताची शोधक नदर दिश्टी पडटा. कराव्या आनी बाराव्या वर्सा ताणें स्वतःच्या चित्रांचीं नेमाळीं ब्लांको' आनी 'ल कोरुना' निर्मिलीं.

टोबर १८९५ त ताचें कुटूंब बार्सेलोनाक (स्पेन) स्थलांतरीत न्ना पिकासोन थंय 'ल लोन्जा' ह्या चित्रकलेच्या विद्यालयांत) आनी 'रियल अकादमीया वेलास आर्ट्स द सां फेर्नाण्डो', १८९७) हांगा चित्रकलेचें शिक्षण घेतलें. तो पिरायेच्या पंदराव्या ार्थ चित्रणांत बरोच कुशळ आशिल्लो. ह्या काळांत जायतीं सैम-टना-चित्रां आनी व्यक्तिचित्रां ताणें चितरायलीं.

पिरायेर आनी निर्मितीच्या अती संवेदनशील अशा काळांत १८९९ ते १९०५ मेरेन ताच्या चितारपांत आकांताची विविधताय . सुरवातीच्या काळांत १९०० ते १९०१ मेरेन ताणें आपल्या भडक, उश्ण रंग वापरले. उपरांत मुखेलपणान निळे रंग शैलींत ायलीं. ह्याच काळाक ताचे जिणेंतलो 'निल-काल' म्हण्टात. वर्साचे निमाणे ते जानेवारी १९०४ मेरेन ताणें अशीं चित्रां ह्या चित्रांचे विशय म्हळ्यार समाज-जिणेंतले लोकप्रिय आनी समाजाच्यो प्रवृत्ती दाखोवपी प्रसंग आसले. हातूंत कॅबरे नाच, दानां, नाच-घरां तशेंच समाजांतले पिडेस्त, दुखेस्त लोक जे समाजापसून तुटिल्ले ते म्हळ्यार वेश्या, भिकारी, बेबदे हांचेंय णें केलां.

०४ वर्सा ताणें पॅरिसाकूच आपलें बस्तान बसयलें. ह्याच नं समाजाकडेन ताणें नाजुक भावनेन मनीसपणाचे उकतें नदरेन, णीं तोखणायेन पळयिल्ल्याचें दिसता. ह्या काळांतल्या ताच्या उश्ण रंगाचो वापर, अदीक लयबद्दताय आनी चितारपांतली प्रमाणबद्दताय तशेंच चित्रांचे विशय बदलिल्ल्याचें दिसता. हो 'गुलाबी काळ'. ह्या गुलाबी काळांतले ताचे आवडटे विशय नाचपी, विदूशक, चड करून मूक नाट्यांतले विदूषक, नट हे जे ताका देल-आर्तेच्या प्रहसनांनी दिशिल्ले. ह्या काळांतलीं ताचीं ानी वेताळ चित्रां वा उदेंतेकडल्या चादरांवयल्या (रग्स) चित्रां -आकाराभाशेन दिसतात. पिरायेच्या तेविसाव्या वर्सा जेन्ना तो पॅरिसांत रावपाक आयलो तेन्ना आर्विल्ले कलेचो झोत होच मुळांत वर्णनात्मक, प्रतिनिधित्ववादी शैलीचे आड आसा हें ताका उमगलेंना आनी ताणें सुरवातीक निळ्या आनी उपरांत 'गुलाबी'रंग शैलींतलीं लांबोटकीं चित्रां रंगयलीं. पूण तो सदांच प्रयोगशील आनी संशोधक वृत्तीचो आशिल्लो.

आर्विल्ले कलेचें गुपीत जाणा जावन घेवपाक तो ब्राक, ग्रीस, डेरेन सारक्या चित्रकारांक आनी आपोलीनेर सारक्या संग्राहक आनी लेखकांक मेळ्ळो. १९०६ ते १९०७ च्या काळांत पॉल सेझान ह्या चित्रकाराच्या चित्रांच्या प्रभावान तशेंच ग्रीसी आयबेरीयन कला आनी आफ्रिकेच्या शिल्पकृतींचे पारखणेन पिकासोक एक नवो विचार होलमलो. ताका दिसलें, पारंपारीक चित्रणपद्दतींतलें यतार्थवादी चित्रण खास करून एक बिंदू यथा-अवलोकन (Perspective), छाया-उजवाड आनी आकाराचो आनी रंगाचो उजवाडाक लागून दाखयल्लो उठाव जर काडून उडयलो जाल्यार दिसपी आकार फकत कल्पनाशक्तीन अदीक खरेपणानिशीं चित्रावंक येता. आफ्रिकी शिल्पांच्या वांकडया-तिकडया वा बोजड नाकांत, मोठ्या दोळ्यांत आनी फांकारिल्ल्या पांयांत रचनात्मक मांडणी होलमुपी आनी पारखून तोच सृजनात्मक वापर करपी पिकासो हो पयलो युरोपीय कलाकार. ह्या सगळ्यांच्या प्रभावान 'ऑव्हीग्नोनच्यो ललना' (Les Demoiselles d'Arignon) १९०७ (आर्विल्लें कला संग्रहालय, न्यूयॉर्क) ह्या चित्रांत एक नवी तरा आपणायली. ह्या चित्रांत पांच विवस्त्र बायलो, कुडक्या-कुडक्यांनी आनी विंगड-विंगड कोनांतल्यान घनाकारांचे विंगड-विंगड दृश्य-स्तर दाखोवन पिंतारल्यात. हांगा सावनूच 'घनवाद'(cubism) हे अस्तंतेच्या चित्र-जगतांतले नवे शैलीची श्रीगणेशा जाली. 'घनवादी' चित्रशैली पिकासोन १९२५ मेरेन मुक्तपणान केळयली. १९०८ त पिकासो आनी जॉर्ज ब्राक एकठांय, इश्टागतीन काम करपाक लागले. पिकासोन 'घनवादी' शैलींत काम करतना १९१५ त वांगडाच वेगळे तरेची निर्मणी चलयली. हे निर्मणेंत अभिजात प्रमाणबद्दतायेंतल्यान, ल्हवपीकपणान चित्रायल्ल्यो मनुष्याकृती रेषाबध्द आनी शिल्पांसारक्यो व्हड आकाराच्यो आशिल्ल्यो.

१९२५ वर्सा उपरांत शरीराकृती आनी तकल्यो हांच्या आकारांतल्यान भावनाप्रेरीत चित्ररुपी सिध्दांत सोदपाचो पिकासोन यत्न केलो. हाका लागून मानवी शरिराची मोडतोड द्विप्रतिमा आनी चित्र रूपकां ताच्या चित्रांनी तयार जालीं. अतित-यतार्थवादी खाजगी प्रतिभा - संपन्न चित्रांचो एक संग्रहूच देखीक : नर - बैल (The Minotaur) तयार जालो. १९३६ वर्सा जेन्ना, स्पॅनीश झुजाक तोंड फुटलें आनी भयंकर सांवार जालो, ताचेवयल्यान 'ग्युयेर्निका' (Guemica) १९३७ ही कलाकृती रचली. राजकीय घडणुकांचेर आपले खाशेले भाशेन 'भाश्य' करपी पिकासो हो सुदारणावादी कलाकार.

१९४४ वर्सा पिकासो कम्युनिस्ट पार्टींत सामील जालो आनी १९४९ वर्सा ताचें 'कबुतर' (Dove) हें शिळा-मुद्रा चित्र म्हणून आपणायलें. झुजा उपरांतच्या काळांत ताच्या चित्रांचे विशय झूज आनी शांती हांचे भोंवतणीं घोळटाले, तशेंच मनशाचे सुसेगाद, शांतीकायेन आनी समाजिकायेन जगपाचे हक्क हे आशिल्ले. १९५५ वर्सा उपरांत ताच्या चित्रांतले विशय आनी ते हाताळपांतली चित्रकाराची शक्त हाका खूब म्हत्व आयलें संवसारांत दिशिल्ल्यो गजाली आनी तांचे बारीक सारीक तपशील, हांकां फकत सुंदरकायेचें रूपडें चडयनासतना ताणें बिनधास्तपणान चित्रांत

उतरायले.

पिकासोची प्रतिभासंपन्न आनी नवेपणाचो सोद घेवपी वृत्ती हाका लागून ताका खुबशा कला-माध्यमांनी काम करपाची संद मेळ्ळी. १९१७ ते १९२४ ह्या काळांत 'दियागिलार्स रशियन बॅले कंपनी' च्या 'परेड', 'ल त्रिकोर्न', 'पुल्सीनेला' असल्या नृत्यनाटयांक ताणें नेपथ्य चितारलें. शिळा-मुद्रण कलेंत ताणें नवे नवे प्रयोग केले आनी तंत्रीक सुदारणा केल्यो. ताणें लिनोमुद्रणकलेंतूय सुदारणा केल्यो. आयदनांचेरूय ताणें चित्रां काडलीं. विंगड-विंगड माध्यमां ताणें सहजतायेन आनी कुशळटायेन हाताळ्ळीं.

चित्रकलेंतल्या आपल्या लांबलचक कर्तृत्वांत ताणें घनवादा वांगडाच अभिव्यक्तिवाद, केवलवाद आनी हेर शैलींनीय कलाकृती निर्मिल्यो. पूण घनवादाकडेनूच ताचें नांव चड जोडलां.

'कलाकार हे समाजाचे फुडारी आसूंक जाय पूण कला मात उलथा-पालथ करपी आसूंक जाय' अशें पिकासो म्हण्टा. ताच्या कलाकृतींनी चित्रकलेंत एक नवी जागृताय हाडली. संवसारीक संग्रहालयांनी ताच्या कलाकृतींनी स्वताच्या हक्काचें स्थान मेळयलें. भरपूर पयसो आनी नामना मेळून लेगीत तो जल्मभर चित्रनिर्मिती करीत रावलो. भावनीक अस्वस्थताय, जिणेची पोकळसाण हाका सुखाचें अस्तर लावपाखातीर आनी तें आपल्या छंदांतल्यान सोदपाचो यत्न केल्ल्यान दरेके फावटीं आयिल्ली निराशा आनी तरी लेगीत आपल्या इत्सांचें स्व-जग निर्माण करपाखातीर ताणें जल्मभर चित्रनिर्मिती केली. पछाडलेली नदर आनी बेफाम स्वभाव अशे तरेचो हो चित्रकार. ताका लटके कायदे, संबंद, बंधनां आनी मर्यादा ह्या सगळ्यांपसून पुराय मुक्तताय चित्रकलेखातीर जाय आशिल्ली.

१९७० त ताणें जैम साबार्तीस ह्या आपल्या प्रामाणिक इश्टाच्या उगडासाक बार्सेलोना शाराक आपल्या चित्रांचो झेलो ओंपलो. ते मेरेन हो झेलो पिकासोच्या घरा, पयलीं ताची आवय आनी भयणीकडेन आनी उपरांत भयणीच्या भुरग्यांकडेन आसलो. ताचो हो झेलो म्हळ्यार ताच्या जल्मभराच्या वावराचो तशेंच ताच्या भाव-भावनांचो खजिनो जावन रावला.

- दिगंबर गो. सिंगबाळ

पिठोरी उमास : एक काम्यव्रत. श्रावण उमाशेक पिठोरी उमास म्हण्टात. जांचीं भुरगीं जगनात अशो बायलो पिठोरीचें व्रत करतात. हें व्रत पुजाप्रधान आसून चवसठ योगिनी ह्यो ताच्यो देवता. ह्या व्रताचें विधान अशें - श्रावण उमाशे दिसा दिसभर उपास करप. सांजवेळचें न्हावन आठ कलशांची स्थापना करप. ताचेर पूर्णपात्रां दवरून तातूंत ब्राह्मी, माहेश्वरी आदी शक्तींच्यो मुर्ती स्थापप. तांदळाचे राशीचेर चवसठ सुपाऱ्यो मांडून तांचेर चवसठ योगिनींक आपोवप आनी उपरांत तांची पुंजा करप. उपरांत व्रताखातीर केल्लें गोडशें माथ्यार घेवन कोणूय सोयरो आसा? असो प्रस्न विचारचो. भुरग्यांनी आपूण आसात अशें म्हणून तें गोडशें फाटले वटेन काडून घेवपाचें आसता.

आदल्या तेंपार पुजेच्यो मुर्ती पिठाच्यो करतालीं. ह्या व्रतांत निवेद्याखातीर सगळे पदार्थ पिठाचेच करतात. तांचेवयल्यानूच ते तिथीक पिठोरी उमास अशें नांव पडलें आसूं जाय. ह्या व्रताची कथा अशी -

पुर्विल्ल्या काळांत श्रीधर नांवाचो एक ब्राह्मण आशिल्लो आनी ताका शंकर नांवाचो एक पूत आशिल्लो. शंकराचे बायलेचें नांव विदेही. दोगांकय भुरगीं जातालीं पूण तीं वांचनासलीं. एक फावट श्रीधर श्र करता आसतना विदेही बाळंत जाली. पूण तिचें तेंय भुरगें मेलें. तिचे मांयन तिका खूब उलयली. तें आयकून तिका वायट दिसलें. मेल्लें भुरगें घेवन रानांत गेली. थंय एक बायल रावताली. तिणें दुख्ख आयकून तिका सांगलें, मध्यान रातीर हांगा चवसठ यो येतात. तेन्ना तू तांची प्रार्थना कर. रातच्यो चवसठ योगिनी आ आनी ताणीं विचारलें हांगा कोण सोयरो आयला? तेन्ना विदेही सरली आनी तांकां आपली काणी सांगली. तेन्ना तिचीं भुरगीं वा असो ताणीं तिका वर दिलो. तेप्रमाण थोडयाच वेळान विदेहीचीं भुरगीं जितीं जालीं. उपरांत तांकां घेवन ती घरा आयली आनी मोटया मानान चवसठ योगिनींची पुजा केली. तेन्नासावन हें व्रत प्र आयलें.

- कों. वि.

पूरक नोंद : उमास.

पितर : देवत्व प्राप्त जाल्ले पुर्वज. सादारणपणान पितरांचे मृत अमृत अशे दोन भेद जातात. मनीस मरतकच पितृलोकांत वता ताच्या वंशजांक ते पितर जातात, हाका मृत पितर म्हण्टात. सृश्टरं जे पितृलोकांत रावतात ते अमृत पितर. सगळे मेल्ले मनीस हे पि

पितरांची कल्पना संवसारांतल्या सगळ्या आदल्या समाजांनी अ हें दिसता. वेगवेगळ्या समाजांनी वेगवेगळ्या तरांनी पितरांविशीं पु कल्पना आसात. वैदिक मताप्रमाण सगल्यांत पयलीं मेल्लो य आपल्या फाटल्यान येवपी मेल्ल्यांखातीर परलोकाचो मार्ग सोदून आनी त्या मार्गान सगळे वचपाक लागले. ऋग्वेदांत पितरांविशीं उल्लेख मेळटा - यक्ष, किन्नर, गंधर्व ह्या प्रमाण पितर हे देवां भ मनीस मेले उपरांत पितृलोकांत वतात. अशीं हीं मेल्लीं मनशां वंशाचीं पितरां जातात. यम हो पयलो पितर. पितर यमावांगडा रावतात. यजमानान केल्ल्या पितृयज्ञांत पितर येवन दक्षिण दर्भाच्या आसनार बसतात अशें ऋग्वेदांत म्हळां.

पुराणां आनी स्मृतीग्रंथ हातूंत पितरांविशीं वेगवेगळ्यो कथा मेळटात. कालिका पुराणांत पितर हे ब्रह्मदेवाचे पूत मानिल्ले आसू उत्पत्ती अशी सांगल्या. ब्रह्मदेवाच्या शरिरांतल्यान जो घाम ताचेपसून अग्निष्वात आनी बर्हिषद अशे पितृगण निर्माण जाले. काजळावरी काळे कुळकुळीत, कमळावरी दोळ्यांचे, अत्यंत संयमी, आनी संवसारविमुख आशिल्ले. अग्निष्वात हे चवसठ हजार आनी हे शांयशीं हजार संख्येचे आशिल्ले.

वराहपुराणांत पितरांची उत्पत्ती अशी सांगल्या - ब्रह्मदे निर्माण केले आनी तांकां यज्ञ करपाक सांगलें. देवांनी ताका दिलो. तेन्ना ब्रह्मदेवान तांकां मूर्ख जावपाचो शाप दिलो. देव म बरोबर सगळे जनतेचें तरातरान नुकसान जावंक लागलें. ते जाल्ले देव ब्रह्माकडेन गेले. ब्रह्मान तांकां तांच्या पुतांकडेन सांगलें. देव आपल्या पुतांकडेन गेले आनी तांकां ब्रह्मशापाविशीं विचारलें. तेन्ना देवपुत्रांनी तांकां प्रायश्चित समजावन सांगलें. त देवांनी तांकां म्हळें, तुमी आमचे पितर. तेन्नाच्यान देवपूत हे पि

स्वर्गांतूच देव तांची उपासना करूंक लागले.

गांनी मूर्त आनी अमूर्त अशे दोन प्रकारचे पितर मानल्यात. (काव्य), सुस्वधा (उपभूत), आज्यप, सोमप (सुकाल) अशे मूर्त चार गण आसात. तांची उपासना चार वर्ण करतात. अमुर्तांत अग्निष्वात आनी बर्हिषद अशे तीन गण आसात. हांची उपासना तात. ह्या सात गणांक रावपाखातीर अनुक्रमान सत्य, विरजस, , मरीचिगर्भ, कामग, मानस आनी सनातन हे सात लोक दिल्यात. त जाणांक दरेकीं एक एक मानसकन्या आसा. मेना, अच्छेदा, गो, यशोदा, विरजा आनी नर्मदा अशीं तांचीं नांवां. महाभारतांत अग्निष्वात्त, फेनप, उष्मप, सुधावात आनी बर्हिषद अशे वेगवेगळे गल्यात. पितर हे देवांपरस आद्य आसून तातूंत अग्निष्वात हे बर्हिषद हे दक्षिणेचे, आज्यप हे अस्तंतेचे आनी सोमप हे उत्तरेचे ळां. प्राचीनावीतीन स्वधा अशें म्हणून दिल्लें अन्न आनी सोमरस वन करतात. तांकां गेंड्याचें मास, शीत, सांपे, यव, मूग, ऊंस, गां, फळां, दर्भ, उडीद, गायचें दूद, तूप, म्होंव हे पदार्थ आवडटात. ासूए, तागाचें बीं, कुळीथ, कमल, बेल, रूई, धुतरो, कोडुलिंब, ो, बोकडी मेंढरांचे दूद आवडना आसूंये. देखून ते श्राध्दांत सांगल्यात. तांकां लोभ, मोह आनी भंय हे विकार जातात, पूण ायना. तांकां आपली इत्सा तोंडान उक्तावपाक येना. मनान ते ंय वचूंक शकतात. ते कल्पन्ती शापान नश्ट जातात आनी भी उशापान निर्माण जातात.

, पितर आनी मनीस हे वेगवेगळे समाज आसात अशे जायते वैदिक साहित्यांत मेळटात. पितृसमाजाचें मुखेल धर्मीक कार्य पितृपुजा, पितृसेवा वा श्राध्द हें आशिल्लें. सद्याच्या काळांत पेतरांचें श्राध्द करतात. पूण अतिपुर्विल्ल्या काळांत जित्या पितरांचेंय रपाची चाल आसली. सद्या मेल्ल्या पितरांच्या जाग्यार ब्राह्मणांची करतात. पुर्विल्ल्या काळांत लेगीत जित्या बापायक पितराचे बसयताले. मनुनूय हे गजालीचो उल्लेख केला. बापूय जिवो पुतान श्राध्द करपाची चाल पुर्विल्ल्या काळांत आशिल्ली हें लक्षांत र पितृयज्ञ वा पितृपुजा हो पितर समाजाचो मुखेल धर्म आशिल्लो सता.

रव-आर्द्रव आनी धूरिलोचन हे पितरांचे विश्वदेव आशिल्ले. तशेंच यम आनी बृहस्पती हे पितृसमाजाचे फुडारी आशिल्ले.

- वा. ल. वझे

ोंद : परलोक, पिंडदान, श्राध्द.

ा : (पळेयात कातीचे विकार).

ळ : तांबे आनी जस्त हांच्या मिश्रधातूंक पितूळ म्हण्टात. पितळींत मुखेल आनी जस्त हो मिश्रक धातू आसता. ५-४०% जस्त यो वेगवेगळ्यो पितळी उपेगाचे नदरेन म्हत्वाच्यो आसात.

शें आनी पितूळ हांचे मदीं जायतें सारकेपण आशिल्ल्या कारणान काळांत तांचेमदीं फरक करिनाशिल्ले. हाका लागून पितूळ हो मेश्रधातू म्हणून सुमार पंदराव्या शेंकड्यांतूच कळ्ळें. ताचे उपरांत हो मिश्रधातू आयदनां, पदकां, नाणीं करपाक वापरांत आयलो. सध्या प्रचलीत आशिल्ल्यो पितळी एकुणिसाव्या जावं विसाव्या शेंकड्यांत प्रमाणभूत जाल्ल्यो आसात.

ग्रॅफायटाचे मुशींत पितळ तयार करतात. पयलीं शुध्द तांबें वितळावन घेतात आनी उपरांत तातूंत योग्य त्या प्रमाणांत जस्त घालतात. द्रव पितळीचें ऑक्सिडीभवन जावंचें न्हय म्हणून मुशींच्या तोंडाचेर लोणारी कोळसो जावं ग्रॅफायटाच्या पिठ्याचो संरक्षक थर घालतात. पितुळीची मोडय परत पितूळ तयार करपाखातीर वापरतात. पितुळीचें कडपाचें तापमान ९००° - १,१००° सें. आशिल्ल्यान तें कडोवपाखातीर कोकची वा विद्युत् भट्टी वापरतात. तशेंच पितुळीचें ओतीव आकार तयार करतना द्रव-घन ह्या स्थितीबदलाक लागून जावपी संकोचन मतींत घेवंचें पडटा.

शुध्द तांबें तांबूस रंगाचें आनी शुध्द जस्त धव्या रंगाचें आसता. पितळींतलें जस्ताचें प्रमाण जशें जशें वाडत वता, तसो तसो ताचो रंग तांबड्यापसून हळदुव्याकडेन बदलत वता. कांय खास अशा प्रमाणांत जस्त आशिल्ले पितळीक भांगरासारको रंग येता.

उत्कृश्ट उश्णताय आनी विद्युत् संवाहकताय हे तांब्याचे म्हत्वाचे गूणधर्म. तांब्यांत जस्त भरशितकच ह्या दोनांच्याय गूणधर्मांनी फरक पडटा. सुमार ३०% जस्त आशिल्ले पितुळीची विद्युत् संवाहकताय शुध्द तांब्याचे संवाहकते परस ६०% उणी आसता. पितुळीचे उश्णताय संवाहकतेंतूय असोच उणाव दिसून येता. मुळांत चिवट आनी मोव आशिल्ल्या तांब्याचे यंत्रीक गूणधर्मूय जस्ताच्या भरसणान बदलतात.

विरुपणाचे (आकार वा रूप दिवपाचे) नदरेन पितुळीचे दोन गट पडटात. ते म्हणजे १) सुमार ३०% जस्तामेरेनचीं पितळां ह्या गटांतले पितळीपसून पातळ पत्रे, नळयो, सरयो हे सारकिले आकार सामके सोंपेपणी तयार करपाक येतात. २) ३०-४०% जस्त आशिल्ल्यो पितुळी ह्या गटांतल्या पितळींक सांच्यांत घालून आकार दितात. ओतकामानूय पितुळीचे आकार तयार करपाक येतात.

लोखण आनी तिख्या परसूय पितळ चड गंजविरोधी. हवा आनी उदक हांचो पितुळीचेर चडसो परिणाम जायना. दर्याचें उदक वा आम्लां हाणीं मात पितुळीचें बेगीन संक्षारण जाता. पितुळीच्या संक्षारणांत जस्तक्षय (dezincification) आनी कालिक भंजन (कालांतरान जावपी संक्षारण) हे दोन मुखेल प्रकार आसात.

उद्देगीक नदरेन कांय पितुळी चड उपेगी आनी नामना फावो जाल्ल्यो आसात. हातूंत ह्या कांय पितुळींनी तांबें आनी जस्त ह्या मूळ घटकांवांगडा हेर कांय घटक धातूय थोड्या प्रमाणांत आसतात. साद्यो पितुळी, काडतुसाची पितूळ, मुंट्झ धातू, यंत्रणक्षम पितूळ आनी संक्षारण प्रतिबंधक पितळी हे कांय पितळीचे म्हत्वाचे प्रकार.

- कों. वि. सं. मं.

पितृसत्ताक कुटुंबपद्दत : कुटुबांतल्या मनशांचेर आनी कुटुंबाच्या वेव्हाराचेर बापायची वा जाण्टेल्या दादल्याची अधीसत्ता आशिल्ली कुटुंब वेवस्था. अशी पद्दत आशिल्ल्या कुटुंबांतल्या सगळ्या दादल्या-बायलांची जीण नियंत्रीत करपाचो अधिकार पिरायेन वा नात्यान व्हड आशिल्ल्या दादल्याकडेन आसतात. विंगड विंगड देशांनी आनी विंगड विंगड काळांनी कुटुंबांतल्या मनशांचेर मुखेल दादल्याचे अधिकार वेगवेगळे आसताले. कुटुंबाची आसपत, वारसो, आडनांव, वंशावळ ह्यो गजाली बापायकडल्यान

पुताक मेळटात. बायल लग्नाउपरांत घोवा घरा वता. तिचे अधिकार तिच्या घोवाच्या अधिकारांचेर आदारीत आसतात. तिचो घोव कुटुंबाचो मुखेली आसत जाल्यार तिचे अधिकार आनी मान कुटुंबांतल्या हेर बायलांपरस चड आसता. हे तरेचीं कुटुंबपद्दत कांय आडवाद सोडले तर संसारभर कार्यरत आसा.

पुर्विल्ल्या रोमी प्रजासत्ताकांचे सुर्वेक पितृसत्ताक कुटुंबपद्दत ही चड प्रभावी आशिल्ली. कुटुंबांतल्या हेर मनशाच्या वर्तनाक मर्यादा घालून दिवप, कुटुंबांतल्या चल्या-चलयांचें लग्न थारोवप, पुराय संपत्तीचेर आपलो मालकी हक्क दवरून हेरांची गरज पडटा तशी वेवस्था करप, तांचो वावर तांकां वांटून दिवप, तशेंच वेळ आयल्यार कुटुंबांतल्या कांय मनशांक विकपाचे अधिकार ताका आसताले. हे पद्दतीक अमर्याद पितृसत्ताक अशें म्हण्टात. अरबांच्या पंगडांत अशीच अमर्याद पितृसत्ता आशिल्ली. पूण भारतांत पितृसत्ता ही मर्यादीत स्वरुपाची आशिल्ली. कुटुंबाच्या मुखेल्यान कसलेंय वायट कृत्य केल्यार, ताच्या भावांक वा बायलेक ताका जाप विचारपाचे सगळे हक्क आशिल्ले. चीन देशांत कुटुंबाचो मुखेली, ताची बायल, लग्न जाल्लीं वा जावंक नाशिल्लीं भुरगीं तांचीं नातरां अशें विस्तारीत कुटुंब पिळग्यांच्यो पिळग्यो चलत आयिल्लें. अर्थीक, सामाजीक, राजकीय आनी धर्मीक घटक म्हणून हें कुटुंब वावुरतालें. आयज लेगीत सुदारिल्ल्या मनीस समाजांत पितृसत्ताक पद्दत आसा, पूण बापायचे अधिकार आतां खूब मर्यादीत जाल्ले आसात.

ऋगवेदांत बायलांकूय दादल्या इतलोच मान आनी हक्क आशिल्ले अशें साबारकडेन म्हळां. वेगवेगळ्या कार्यांनी ती आपल्या घरकाराक पालव दिताली. घरवेवसायांत तिचोच वांटो चड आसतालो. पूण कांय कार्यां अशीं आशिल्लीं जांकां लागून बायलांक त्या कार्यांसावन पयस दवरिल्लीं. देखीक - झुजामळार दुस्मानावांगडा झुजपाचें कर्तव्य दादल्यांचेंच आशिल्लें. हातूंत बायलांनी वांटो घेतलो जाल्यार वंशूच काबार जावपाचो भंय आशिल्लो. झूज हे म्हत्वाचे घडणुकेक लागून उपरांत समाजांत दादल्यांचें व्हडपण निर्माण जालें. कुटुंबाचो वंश चलोवपाखातीर बायलांची जतनाय घेवप भोवगरजेचें आशिल्ल्यान बायलांचो वावर मर्यादीत उरलो आनी तिचेर साबार बंधनां आयलीं. मनू, वात्सायन हाणींय बायलांचे अधिकार मर्यादीत दवरून पितृप्रधान कुटुंबवेवस्था उखलून धरली. मध्ययुगांत लेगीत साबार समाजांमदीं पितृप्रधान कुटुंबवेवस्था चालींत आशिल्ली. सगळी सत्ता कुटुंबमुखेल्याच्या (दादलो) हातांत आशिल्ली. बायल आनी भुरगीं हांचेर ताची अमर्याद सत्ता आशिल्ली. ह्या काळांत बायलांचो दर्जो साप्प सकयल्या पांवड्यार आशिल्लो. बायलांक स्वतःची मालमत्ता नासताली. तिचेर कितलेय अन्याय जाले जाल्यार तिका जाप मागपाक हक्क नाशिल्लो. दादल्याक ताचे मर्जेप्रमाण लग्नाचें नातें मोडप शक्य आशिल्लें. दुसरे खेपे लग्नूय जावपाक जातालें. बायलांक मात हे हक्क नाशिल्ले. बायलांक सुर्वेक बापायचेर, उपरांत घोवाचेर आनी निमाण्या दिसांनी आपल्या पुताचेर आदारून रावचें पडटालें. कांय समाजांनी आज लेगीत दादल्याचे मान्यतायेखेरीज बायलांक घराभायर सरूंक मेळना.

अस्तंत कुटुंबपद्दतीचो विचार करतना वेगवेगळ्या काळांनी ती साबार प्रकारांत बदलत गेल्ली दिश्टी पडटा. बायबलांत वर्णन केल्ले पितृसत्ताक कुटुंबपद्दतींत बायलांक समाजांत दादल्यापरस उणो दर्जो आशिल्लो. दादले साबार बायलांकडेन लग्न जावंक शकताले. पुर्विल्ल्या रोमी कुटुंबांत बापायकडेन सगळे अधिकार आसताले. स्वताच्या भुरग्यांक लेगीत जि[...] मारपाचे ताका अधिकार आशिल्ले. भुरग्यांक पोसपाची, तांकां शि[...] दिवपाची आनी हेर सगळी जापसालदारकी बापायची आसत[...] लग्नाउपरांत लेगीत भुरगीं बापायच्या घरा रावतालीं. मध्ययुगाच्या शेव[...] रोमांत दादल्यांची सत्ता उणी जायत गेली, पूण बायलांक समा[...] उंचेली सुवात केन्नाच मेळ्ळिना.

उद्देगीक क्रांतीउपरांत पारंपारीक वेवसाय उणे जायत गेले[...] कुटुंबसंस्थेचेर ताचे परिणाम जावन कुटुंबाची विभागणी जायत[...] आधुनिकीकरण, उद्देगीकरण, शारांतली जीण, बायलांची बदलपी सम[...] सुवात, असल्या गजालींक लागून कुटुंबांत दादल्यांची सत्ता मग[...] जाल्या आनी बायलांचे सत्तेंत वाड जाल्या. पूण कुटुंबांत (केंद्रक[...] रासवळ) अधिसत्ता ही दादल्यांकडेनूच उरल्या. मालमत्तेचो व[...] घराब्याचें नांव दादल्याच्या वंशाकडल्यानूच चालींत उरलां. अर्थवे[...] राजकारण, धर्मीक आनी समाजीक जीण हांचेर पितृसत्ताक कुटुंबप[...] प्रभाव पडिल्लो आसा.

- कों. वि. [...]

पूरक नोंद : मातृसत्ताक कुटुंबपद्दत.

पियानो : पियानो हें एक तंतूवाद्य. पुराय इटालियन नांव 'पियानो[...] पियानो म्हळ्यार मोव आनी फोर्ते म्हळ्यार मोटो. पियानोवरवी[...] तरांचे (कोमल आनी तार स्वर) निर्माण जातात, तें ह्या नांवाव[...] प्रतीत जाता. हातपट्ट्यो, स्वरतारो आनी तांचेर आघात करून[...] निर्माण करपी ल्हान तुतये हे ह्या वाद्याचे मुखेल घटक. ल्हान-व्ह[...] निर्माण करप, स्वरघुमारो लांबोवप आनी थांबोवप (स्वर नियंत्रण[...] ह्या वाद्यान करूं येता. ह्या खाशेलपणाक लागून अस्तंती संगीत संव[...] हें वाद्य खूब लोकप्रिय जालें.

अस्तंती पायप ऑर्गन (Pipe organ) आनी भारतीय पेटी-वा[...] पियानोकडेन बरेंच साम्य दिसता. स्वरमंडळाची निर्मिती, वाजो[...] पद्दत आनी एकंदर मांडावळ ह्या वाद्यांमदीं सारकी दिसता. आधुनिक इलॅक्ट्रीक ऑर्गन हें वाद्यूय पियानोच्या स्वर निर्मिती त[...] आदारून आसा.

१७११ त बार्तोलोमेओ क्रिस्ताफोरी ह्या इटालियन वाद्य[...] 'ग्राव्हिचेंबालो कोल पिआनो ए फोर्ते' ह्या नांवाचें आयच्या 'ग्रँड पि[...] भाशेन हातपट्ट्यांचें आनी आघात-तुतयांचें एक वाद्य तयार केलें[...] तरीय पियानोचें मूळ रूप 'डलसिमर क्लॅव्हिकॉर्ड' आनी 'हार्पसि[...] ह्या तंतूवाद्यांत मेळटा. ताचे उपरांत जर्मनींतूय सिल्बेरमान ह्या वाद्य[...] तातूंत सुदारणा केली. इंग्लडांत १७६० च्या सुमाराक त्झुम्पे[...] ब्रॉडवुड हाणें 'स्क्वेअर' हो ल्हान चवकोनी पियानो तयार केलो[...] हॉकिन्झ आनी वॉरनम हाणीं 'अपरायट' वा 'कॉटेज' हो उबे[...] घरगुती पियानो उपेगांत हाडलो. पयलो अमेरिकन पियानो फिलाडॅ[...] जे. बेहरनटन हाणें १७७५ त तयार केलो आनी रोखडेच सगळे[...] नदरेन आनी संगिताचे नदरेन उदरगतीक पाविल्ले देस वेपारीक[...] पियानो तयार करपाक लागले आनी हें वाद्य संवसारांतल्या फुड[...] लोकांमदीं खुबूच नांवाजतें जालें.

ह्या वेळार भारत आनी गोंय ब्रिटीश आनी पुर्तुगेजाच्या स[...]

न भारताच्या मुखेल शारांनी हें वाद्य पावलें.
ठीत घराण्यांनी हें वाद्य आसप हें खानदानीचें प्रतीक समजप
नी तें शिकप दर एका गिरेस्त घराण्यांतले चलयेची समाजीक
ान पात्रताय समजप जालें. आयजूय गोयांत बऱ्याच खानदानी
ी पियानो पळोवपाक मेळटा.

ुमार दोन शेंकड्यां उपरांत पियानोक अस्तंती संगितांत मध्यवर्ती
ळ्ळ्या आनी सुर्वेक फकत साथी वाद्य म्हणून आशिल्लो पियानो
वतंत्र वाद्यप्रकार म्हणुनूय नामना जोडून आसा.
ल्यांत पयलीं ह्या वाद्याखातीर संगीत लुदोव्हीको जुस्तिनी दा
हाणें बरयलें. नामनेच्या पियानोवादकांमदीं बाक जाणें सुर्वेक
ची खूब टिका केली. पूण उपरांत मत परिवर्तन जातकच ताणें
'द ग्रेट' हाचेखातीर संगीत रचलें आनी बाकान बरयल्लें सगळें
ियानोचेर येसश्वी रितीन चल्लें. बाकाचो एक शिश्य जोजेफ
हो पियानो संगीत सादर करपाक बाकापरस एक पावल फुडें
झार्ट आनी बिथोवन पियानो संगितांत आनी सादर करपांत
चायेर पावले. ताणीं ज्यो सुनीता बरयल्यात आनी जे जलशे
s) केल्यात ते आयजपसून पियानो संगितांतल्यो बऱ्यांतल्यो
लाकृती मानतात. तशेंच शोपां हाणें पियानो संगिताक वयल्या
ायली नाजूकसाण, गोडसाण आनी सरूपाय हाडली.
ज पियानो तयार करपी कांय लोक व्हड नामनेक पाविल्ले दिसतात,
र्नव्हे अण्ड सन्स न्युयार्क, कोलारड एण्ड कोलारड लंडनाचे,
बॅकस्टायन, जपानचे यामाहा हे मुखेल आसात.
क आनी विद्युत् पियानोंमदीं आपोआप परतपरत पूर्वनियोजीत
ाजोवपाची तजवीज केल्ली आसा. पियानोच्या मेकळ्या आनी
वरांक लागून भारतीय शास्त्रीय संगितांत ताचो उपेग करप

- कों. वि. सं. मं.

पियाव : (पळेयात कांदो).

पिरॅमिड : संवसारीक नामनेची पुर्विल्ली वास्तुरचना. मेक्झिको, इटली, ग्रीस, थायलंड, इजिप्त आदी देशांनी विटो वा फातरी बांदावळीचे चौखण वा आयताकृती बुन्यादीचे आनी वयर अशीर जायत गेल्ले पिरॅमिड दिश्टी पडटात. पूण सगळ्यांत पोरणे आनी व्हड पिरॅमिड फकत इजिप्तांतूच आसून तातूंतले लेख आनी वेगवेगळ्यो वस्तू हांकां लागून तांकां पुर्विल्ल्या इतिहासांत, तशेंच वास्तुशास्त्रांत एक वेगळें म्हत्व प्राप्त जालां. इजिप्तांत पिरॅमिडाक 'मेर' म्हण्टात. पिरॅमिड हें इंग्लीश उतर 'पिरॅमिस' ह्या ग्रीसी उतरावयल्यान रूढ जालां. हाचो अर्थ गंवाची केक असो आसून पिरॅमिडाचो आकार केकीवरी आशिल्ल्यान हें उतर रूढ जालां आसूंये. राजांच्या (फाराओ) दफनाकडे संलग्न आशिल्ल्यान ह्या वास्तूचें पुर्विल्लेंपण, रचणूक, अचूक बांदावळ आनी तातूंत मेळपी इतिहासीक पुरावो हांकां लागून पिरॅमिड हें संवसारांतलें एक अजाप मानतात.

इजिप्तांत सुमार ८० पिरॅमिड आसून, तातूंतले कांय बरे स्थितींत आसात. जायते पिरॅमिड तुटिल्ले आसात. आत्मो हो शरीराबगर वेगळो रावंक शकना ह्या त्या काळांतल्या समजाक लागून पिरॅमिड बांदपाची कल्पना रूढ जाली. चडशा राजांनी (फाराओंनी) आपल्या मरणाउपरांत आपल्या मड्याची बेवस्था जावंची देखून पिरॅमिडां बांदलीं. साहजिकच राजा-राणयेचीं मडीं 'ममी' (mummy) च्या रुपांत पिरॅमिडांत जतनाय करून दवरूंक लागले.

पुर्विल्ल्या इजिप्ताच्या इतिहासांतल्या तिसऱ्या चवथ्या (इ.स. आदीं २७२० - २५६०), सव्या (इ.स. आदीं २४२०-२२९४) आनी बाराव्या (इ.स. आदीं २०००-१७७७) राजवंशांतल्या राजांनी पिरॅमिड बांदले. सगळ्यांत पोरणे पिरॅमिड कायरो लागसार सकार नगरांत आसून ते झोसर (इ.स. आदीं तिसरें सहस्त्रक) ह्या तिसऱ्या वंशांतल्या राजान इ.स. आदीं २८०० च्या सुमाराक बांदलो. उपरांतचे पिरॅमिड सूदानांत मेरो नगरांत इथिओपियी राजान इ.स. ३०० त बांदलें. इजिप्तांत सुरवातीक बांदिल्ल्या पिरॅमिडावरी वास्तूंक मस्ताबा म्हण्टाले. झोसरान बांदिल्ल्या पयल्या फातरी पिरॅमिडाची उंचाय सुरवातीक ८ मीटर आशिल्ली आनी आराखडो चवकोनी आशिल्लो. हाका स्टॅप पिरॅमिड अशेंय म्हण्टाले. चवथ्या राजवंशाच्या काळांत पिरॅमिड बांदावळींत बरीच उदरगत जाल्ली दिश्टी पडटा. त्या काळांतल्या कूफू, कॅफ्रे आनी मेंकूरे ह्या राजांनी गीझा नगरांत बांदिल्ल्या पिरॅमिडाचे रचणुकेक आनी बांदावळीक लागून नामना आसा. तिनूय पिरॅमिडांनी अश्मपेटिका मेळ्ळ्यात आनी त्यो ग्रॅनायट फातराच्यो केल्यात. कूफूचे पिरॅमिडाची संवसारांतल्या सात अजापांतलें एक अजाप म्हणून ताची नामना आसा.

पिरॅमिडाची भितल्ली रचणूक जायत्या तरांची आसता. चवथ्या वंशांतल्या राजांनी आकारांत बदल करून तशेंच विटांजाग्यार फातर वापरून ल्हान आकारांत जायते पिरॅमिड बांदले. सर फ्लिंडर्स पेट्री हाणें पिरॅमिडांचें उत्खनन आनी अभ्यास करून ताचे काटकोन आदी तपशिलांतले भूमितीक नेमकेपण सिध्द केलां. गीझाचो कूफू राजाचो पिरॅमिड १२६ मी. उंच आसून ताणें पांच हॅक्टर क्षेत्र व्यापलां.

पांचव्या वंशांतल्या राजांनी अबू सीर नगरांत पिरॅमिड बांदल्यात, जाल्यार सव्या वंशांतल्या राजांनी सकाराक पिरॅमिड बांदले. हे पिरॅमिड

ल्हान आनी कांय प्रमाणांत ओबड धोबड आसले. तांच्या भितल्ल्या दालनांत हायरोग्लिफिक लिपींत मजकूर बरोवन दवरला. ताचे वयल्यान त्या काळांतल्या धर्मीक कल्पनांची तशेंच वट्ट समाजीक स्थितीची कल्पना येता. इ.स. आदीं १७०० च्या सुमाराक इजिप्तांतल्या पिरॅमिडाची बांदावळ चडशी बंद जाल्ली दिसता. उपरांतच्या राजांनी आपल्या मड्यांखातीर शैलोत्कीर्ण घरां बांदपाची पद्दत सुरू केली.

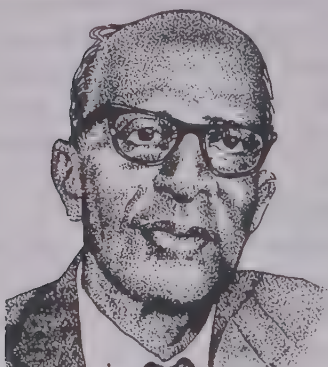
- कों. वि. सं. मं.

पूरक नोंद : ममी.

पिशाच्च : (पळेयात भूत).

पिसुर्लेकार, डॉ. पांडुरंग सखाराम : (जल्म : ३० मे १८९४, पिसुर्ले - सत्तरी गोंय; मरण : १० जुलय १९६९, पणजी-गोंय).

गोंयचो नामनेचो इतिहासकार आनी आर्किविश्त. ताचे आवयचें नांव कृष्णाबाय. १९१३ त ताणें पणजे लिसेंवाची सातव्या वर्साची परीक्षा दिली. उपरांत १९१३ त तीन वर्सांची शिक्षक सनद मेळटकच तो दिवचले एका स्कुलांत शिकोवंक लागलो. १९२० त ताणें कायद्याचें शिक्षण घेतलें. फुडें १९३१ मेरेन ताणें दिवचल, सांखळी, वाळपय, पोरणें गोंय आनी निल्लाच्या शाळांनी पुर्तूगेज आनी गणित शिकयलें. पिरायेच्या १९ वर्सांचेर बोरकार घराण्यांतली रमाबाय हिचेकडेन ताचें लग्न जालें (१९१३).

ताणें वट्ट चवदा वर्सां शिक्षकी पेशांत घालयली. ताका पुर्तूगेज, इंग्लीश, फ्रेंच, कोंकणी, संस्कृत आनी मराठी भाशांचें बेस बरें गिन्यान आशिल्लें. मोडी भासूय ताका कळटाली. १९१८ त ताचो पयलो लेख विविधज्ञान विस्तारांत उजवाडाक आयलो. १८१९ सावन ताका पणजे सरकारी दुकुमेंत पळोवपाचें काम मेळ्ळें. जाच्या आदारान ताणें खुबशीं पुस्तकां तयार केलीं. १९३० त गोंय पुर्तूगेज सरकारान ताका General and Historical Archives of Portuguese India हो सरकारी दत्परखानो निर्माण करून थंय मुखेली म्हणून ताची नेमणूक केली. दप्तरखान्यांतले चडशे सरकारी दस्तऐवज राशींनी पडिल्ले, कांय वाळटींनी खाल्ले, अक्षरां गेल्ले आनी कांय इबाडपाक लागिल्ले. हे सगळे दस्तऐवज पिसुर्लेकारान बरे तरेन हाताळ्ळे. तातूंतलीं कागदपत्रां वर्गवार लायलीं, तेविशीं सुची आनी मार्गदर्शिका तयार केल्यो.

गोंयांत पुर्तूगेजांनी प्रवेश केल्ल्याकाळार सावन सगले इतिहा[illegible] दस्तऐवज वेगवेगळे कार्यालयांनी शिंपडिल्ले. पुर्तूगेज भास जाणा[illegible] पिसुर्लेकार पयलो इतिहास संशोधक आशिल्लो. सरकारी दप्तरखा[illegible] जसजशीं ताका कागदपत्रां मेळत गेलीं तसतशे ताणें त्या कागदपत्र[illegible] नकलो तयार केल्यो. पुर्तूगेज काळांतल्या इतिहासाचें हें संपादन, स[illegible] आनी संशोधन करता आसतना पुर्तूगेजा आदल्या काळांतल्या गो[illegible] इतिहासाची म्हायतीय ताका मेळ्ळी. तेन्ना ताणें ह्या विशयाचेर बरो[illegible] सुरवात केली. 'O Oriente Portuguese' ह्या नामनेच्या अंकांत[illegible] इतिहासाविशींचे लेख उजवाडाक येवंक लागले. हाचेभायर Heral[illegible] provincia आदी अंकांतल्यान आनी स्वतंत्र पुस्तिकांच्या स्वरुपा[illegible] इतिहासाविशींचें म्हत्वाचें बरप केलें. ताचें चडशें बरप पुर्तूगेज [illegible] आसून ताचे मराठी आनी इंग्लीश भासांनी अणकार जाल्यात[illegible] म्हत्वाचे ग्रंथ अशे - आजेन्तिश दा दिप्लोमासीय पुर्तूगेज ना [illegible] (१९५२), आश्पेक्तुश दा सिव्हिलिझासांव दा ईन्दिय आन्तीग (१९[illegible] आस्सेन्तुश दु कोंसेल्यु दु इश्तादु दा ईन्दिय (१९५३-५७), रेजि[illegible] दश फोतीलेझस दा ईन्दिय (१९५१), पुर्तूगेझिश ई मारातश (१[illegible] ३९), रोतैरू दुश आर्कीवश दा ईन्दिय पुर्तूगेझिस (१९५५), पों[illegible] रिकॉर्डस ऑन रूस्तमजी माणेकजी (१९३३), पुर्तूगीज - मराठ[illegible] (१९६७).

ताणें आपलो सुमार चार हजारांचो संग्रह मुंबय विद्यापिठा[illegible] केल्लो. जातूंत पुस्तकां, हातबरपां, मायक्रोफिल्मां आनी फोटोस्टॅ[illegible] आसल्यो. विद्यापिठान तो संग्रह वेगवेगळ्या विद्यापिठाच्या प[illegible] पोस्ट ग्रॅज्युएट सॅंटराक जोडून ताचो एक इतिहास विभाग स्थाप[illegible] आनी पिसुर्लेकाराक तांचो डायरेक्टर, इतिहासाचो प्रोफेसर पी.एच.डी. करतल्या भुरग्यांचो गायड म्हणून नेमलो. सद्या हो संग्रह गोंय विद्यापिठाच्या वाचपघरांत संशोधकांखातीर अभ्यासकांखातीर उपलब्ध आसा.

पिसुर्लेकाराक ताच्या लेखन संशोधना खातीर जायते भोवमान[illegible] पुर्तूगेज सरकारान ताका १९३५ त 'नायट ऑफ द मिलीटरी ऑफ साँतियागो' हो किताब दिलो. १९४८ त रॉयल एशियाटिक स[illegible] ऑफ बंगाल हाणीं ताका सर जुदानाथ सरकार गोल्ड मेंड[illegible] १९५३ वर्सा एशियाटिक सोसायटीन भांगरा पदक दिलें. १[illegible] ताका पुर्तूगेज सरकारान Conservador do Arquivo हो हुद्[illegible] १९६१ त तो ह्याच हुद्द्यावयल्यान निवृत्त जालो. लिस्बन वि[illegible] ताका डी. लिट. ही पदवी दिवन ताचो भोवमान केलो. १९७[illegible] बृहन महाराष्ट्र मंडळाकडल्यान इतिहास संशोधन वावराखातीर पदक मेळ्ळें. गोंय स्वतंत्र जाले उपरांत लोकांक उंचेल्या [illegible] शिक्षण मेळचें म्हणून ताणें जायते यत्न केले.

- व्ही. आर. [illegible]

पिस्ता : (मराठी : पिस्ता; कन्नड : गोनु हण्णु; संस्कृत : निकोचक; इंग्लीश : पिस्टाशिओ; लॅटिन : पिस्टाशिया वेरा[illegible] ॲनाकार्डिएसी).

सुमार १० मी. उंच वाडपी पानझडी आनी पसरट खांद्य[illegible] ह्या झाडाक संयुक्त, विषमदली पिसावरी एकाआड एक सुर्वेक[illegible]

रांत गुळगुळीत पानां येतात. फुलां ल्हान, एकलिंगी आसून तीं ाळयेर येतात. ताका दाट कवच आशिल्लें (आठळी), लाबशें, कांय प्रमाणांत चेपटें, तांबशें वा हेर रंगाचें फळ येता. हें कवच ुव्या रंगाचें आनी घट्ट आसता. तें पिकतकच फुट्टा आनी भितल्ली ो दिसता. बाजारांत हाकाच पिस्ता अशें म्हण्टात.

ाड मूळचें मध्य आशियांतल्या सुक्या वाठारांतलें मानतात. ास्तान, इराण, सिरिया, दामास्कस, मेसोपोटेमिया, खोरासान ठारांनी तें मेळटा. लेबनॉन, सिरीया, तुर्कस्तान, पाकिस्तान, ॅलिफोर्निया ह्या सुवातींचेर उण्या अदीक प्रमाणांत तें लागवडी ासा. भारतांत काश्मीर, श्रीनगरांत पिस्ता फळबागेंत लायतात. ास्तान आनी इराणच्यान भारतांत ह्या फळांची आयात जाता. या देशांतल्या वेगवेगळ्या प्रकारांवयल्यान तांकां वेगवेगळीं नांवां अलैप, ट्यूनिस, सिसिली आदी नांवां प्रचारांत आसात. ताका ा इराणी नांवावयल्यान पिस्टाशिया हें वंशनांव दिलां. पिस्त्याच्या ट्ट धा जाती आसून भारतांत फकत दोनूच जाती मेळटात. शेंगी (पि. इंटेजेरिमा) हिमालयी वाठारांत मेळटा.

कसंहितेंत निकोचक ह्या नांवान पिस्ताचो आस्पाव फळवर्गांत श्रुतसंहितेंत ताल वर्गांत केल्लो आसा. तेचपरी मदनपाल निघंटु की ग्रंथांत आनी आईन-इ-अकबरींत पिस्ताचो उल्लेख आयला. ो पर्शियांतल्यान भारतांत हाडून ताची लागवड केल्या असो आयला.

ताचें झाड हें विभक्तलिंगी आशिल्ल्यान नर आनी स्त्री झाड १:६ ह्या प्रमाणांत गटांत लायतात. ताचें परागीकरण वाऱ्यान हातानूय करतात. सैमीक तरेन बियो पडून जाल्ली पिस्ताची वा र वंशाचीं झाडां खुंटावरी उपेगांत हाडून ताचेर जायत्या प्रकारच्या या झाडाचे दोळे वा कुडके बसोवन कलम करतात. ह्या झाडाक उपरांत सात-आठ वर्सांनी चंवर येता.

जून जातकच ताचे घोंस बडोवन सकयल हांतरिल्ल्या कपड्याचेर त आनी रोखडींच तीं फळां सोलून सुकयतात आनी फुडें योग्य दकांत मुरोवन कवच वेगळें करतात आनी उपरांत तांचेर तांबडो तात आनी पुडे बांदतात. केन्नाकेन्नाय तीं भाजून खारयतात. कवच फोडून बियो गोडशें, बेकरी पदार्थ, आयस्क्रिम तयार पाऱ्यांक विकतात.

ताची बी एक बरें खाद्य आसून ताचो गर पाचवो वा हळदुवसो गोडशें, आयस्क्रिम, गोड पदार्थ हातूंत पिस्ते घालतात. ह्यो ारोवन आनी भाजून मुखशुद्धीखातीर खातात. बियांत ५०% वासाळ आनी सुकनाशिल्लें तैल आसता. तें स्तंभक, पाचक, आसून पोटांतल्या विकाराचेर बरें पडटा. पिस्ते हे पुश्टीक, आसतात

णांत जून फळांच्या सालींचो मुरांबो करतात. सालीपसून सारेंय . पिस्ताच्या पानांचेर येवपी गांठी (बोखारा गोल्स) रंगोवपाखातीर ातडी कमोवपाखातीर वापरतात. तातूंत रेझीन, ५०% टॅनीन ॅलिक आम्ल आसता. बियांत ५.६% उदक, १९.८% प्रथिनां, % चरबी, १६.२% कार्बोहायड्रेट, २.१% धागे, २.८% खनिजां, % कॅल्शियम, ०.४३% फॉस्फरस, १३.७% मिग्रॅ लोखण, कॅरोटीन वनसत्व), ०.३७% थायामीन, ०.०३% रिबोफ्लाविन, १.४% निकोटिनिक आम्ल आसता. कवच आनी बी हातूंत ३.५३% पॅप्टीन आसता.

- कों. वि. सं. मं.

पिस्तूल : (पळेयात तुबक).

पिळर्णकार, दत्ताराम रवळू : (जल्म : जानेवारी १९१९, मेर्शी - तिसवाडी).

सुटकेझुजारी. १९५५ तै १९६० ह्या काळांत तो आझाद गोमंतक दलाचो वांगडी आशिल्लो. बातम्यो पावोवप, दिवचल, बारदेस, तिसवाडी, फोंडें, साश्ट ह्या वाठारांनी दल संघटनेच्या वावराक हत्यारां पावोवप, दल संघटनेच्या वावुरप्यांक रावपाक आदार दिवप, तांकां लिपचोरयां थरयल्ल्या जाग्यार पावपाक पालव दिवप असलीं कामां तो करतालो. फेब्रुवारी १९६० त ताका पोलिसांनी धरलो, खूब मार दिलो आनी प्रदेशीक लस्करी न्यायालयामुखार उबो करून स म्हयने बंदखणीची ख्यास्त फर्मायली. १९७४ त भारत सरकारान ताम्रपत्र दिवन ताचो भोवमान केलो.

- कों. वि. सं. मं.

पीअर्सन, लॅस्टर बोल्झ : (जल्म : २३ एप्रिल १८९७, टॉरोंटो, ऑंटोरिओ; मरण : २७ डिसेंबर १९७२).

नोबॅल पुरस्कार फावो जाल्लो कॅनडाचो एक राजकीय मुत्सदी आनी प्रधानमंत्री. ताणें मुळावें शिक्षण घेतलें, पूण फुडलें शिक्षण घेवपा वेळार पयल्या म्हाझुजाक लागून आणिबाणी आयिल्ल्यान ताका शस्त्रास्त्रांचे कंपनींत नोकरी करची पडली. तरीय पूण फुडें १९१९ त तो टॉरोंटो विद्यापिठांतल्यान पदवीधर जालो. तशेंच ऑक्सफर्ड विद्यापिठांतल्यान ताणें बी.ए. आनी एम. ए. ह्यो पदव्यो मेळयल्यो. १९२४-२८ ह्या काळांत तो टॉरोंटो विद्यापिठांत इतिहासाचो अधिव्याख्यातो आशिल्लो. उपरांत तो १९२९ त ओटावाक परराष्ट्रीय कचेरेंत नोकरेक लागलो. थंय स वर्सां काम करतकच १९३५ त कॅनडियन उच्च आयोगाच्या कार्यालयांत लंडनचो पयलो सचीव म्हणून ताची नेमणूक जाली. उपरांत तो १९४१ त परराश्ट्र मंत्रालयांत अवर सचीव म्हणून आयलो आनी फुडें वॉशिंग्टनाक कॅनडाचो राजकीय प्रतिनिधी म्हणून गेलो. १९४५च्या सान फ्रांसिस्को परिशदेंत ताणें सल्लागाराचें काम केलें. उपरांत तो परराश्ट्र वकिलातींत एक जेश्ठ अधिकारी जालो. आनी १९४५-४६ ह्या काळांत ताणें अमेरिकेच्या संयुक्त संस्थानांत राजदूत म्हणून काम केलें १९४८ त ताणें राजकारणांत वांटो घेतलो आनी लिबरल पक्षाचो वांगडी जालो. फुडें तो संसदेचेर वेंचून आयलो आनी कॅनडाचो परराश्ट्रमंत्री म्हणून ताका नामना मेळ्ळी. नाटो हे संघटनेचे स्थापनेंत ताचो वांटो आशिल्लो. १९५१-५२ ह्या काळांत तो नॉर्थ ॲटलांटिक काउन्सिलाचो अध्यक्ष आशिल्लो. १९५२ त संयुक्त राश्ट्रांचे आमसभेचो अध्यक्ष म्हणून एका वर्साखातीर ताची नेमणूक जाली. सुएझ कानाल प्रस्ना वेळार ताणें घेतिल्लो निर्णय म्हत्वाचो थरलो. ताणें अमेरिकेंत वचून संयुक्त राश्ट्रां हे संघटनेचें एक आणिबाणी संरक्षण पथक तयार केलें. ताचे मध्यस्तीन इंग्लंड, फ्रांस ह्या देशांमदलें झूज बंद जालें आनी थंय शांतताय प्रस्थापीत

जाली. ह्या ताच्या वावराक लागून ताका १९५७ वर्साचो संवसारीक शांततायेचो नोबॅल पुरस्कार मेळ्ळो.

१९५८ त तो लिबरल पक्षाचो फुडारी जालो. पीअर्सनान ह्या पक्षाची विस्कटिल्ली घडी परत बसयली आनी १९६२ च्या सार्वत्रीक वेंचणुकेंत ह्या पक्षाक २६५ तले ९८ जागे मेळ्ळे. पूण ह्या वेळार ताका शासन घडोवपाची संद मेळ्ळी ना. पूण १९६३ त जॉन डीफिन बेकराचें सरकार बरखास्त जावन परत वेंचणुको जाल्यो आनी पीअर्सनाक चड जागे मेळून तो प्रधानमंत्री जालो. ताचे हे कारकिर्दीत ताका सुमार पांच वर्सां जायत्या अडचणींक तोंड दिवंचें पडलें. तरी सगळे प्रस्न ताणें शांततायेन आनी विचारपुर्वक हाताळ्ळे. क्यीबॅकची भूमिका ताणें आयकली आनी सत्तावादाच्या संघीय सहकार्याचें सूत्र थारायलें. द्विभाशीक आनी द्विसंस्कृती हांचो अभ्यास करपाखातीर एक रॉयल आयोग नेमलो. ताणें समाजकल्याण येवजण्यो आंखल्यो. ह्याच काळांत खास अशा राश्ट्रीय बावट्याक मान्यताय दिली. तशेंच अमेरिके वांगडाचे परराश्ट्रीय संबंद घट केले.

१९६५त ताणें सार्वत्रीक वेंचणुको जाहीर केल्यो. पूण हे खेपे ताका फावो तें येस मेळ्ळेंना. निमाणें १९६८ त ताणें आपूण जावन राजकारणांतल्यान निवृत्ती घेतली. कांय काळान ताची संवसारीक बँकेच्या परकीय आदाराचो अभ्यास करपी समीतीचेर नेमणूक जाली. १९६३-६८ ह्या काळांत प्रधानमंत्री आसतना ताणें संवसारीक शांततायेचो मध्यस्त म्हणून म्हत्वाचें काम केलें. १९६९ त कार्लटन विद्यापिठाचो तो कुलपती आशिल्लो. ऑक्सफर्ड विद्यापिठांत सन्माननीय अधिकारी जावपाचो मान ताका मेळिल्लो. जायत्या विद्यापिठांनी ताका सन्माननीय पदव्यो दिल्ल्यो. तशेंच १९६५त ताका फॅमिली ऑफ मॅन अवॉर्ड मेळिल्लो.

ताका लेखनाची तेचपरी वाचनाची आवड आशिल्ली. ताणें स्फूट आनी ग्रंथांवरवीं भरपूर प्रमाणांत लिखाण केलां. ताचीं डॅमॉक्रसी इन द वर्ल्ड, पॉलिटिक्स (१९५५), द फोर फेसिस ऑफ पीस (१९६४) हीं कांय नामनेचीं पुस्तकां. तेभायर ताची डिप्लोमसी इन द न्युक्लीअर एज (१९५९), पीस इन द फॅमिली ऑफ मॅन (१९६८), द क्रायसिस ऑफ डॅवलपमॅण्ट (१९७०) हीं कांय उल्लेख करपासारकीं पुस्तकां.

- कों. वि. सं. मं.

पींडदान : मड्याक वा पितरांक उद्देशून सवादांच्या पिठाचो वा शिताचो गुळो करून दितात, ताका पींड म्हण्टात. निरूक्त (३.४) आनी लाट्यायन श्रौतसूत्र (२.१०:४) हातूंत पींड शब्दाची व्याख्या केल्या ती अशी -

'परस्परसंश्लेषाद्विभागं परित्यज्यासङ्घाततां प्राप्तमन्नं पिण्डः'

अर्थ - विभक्तपण सोडून एकमेकांत एकजीव जाल्ले अन्नाचे कण म्हळ्यार पींड.

श्राध्दाच्या वेळार पितरांच्या नांवाचो आनी गांवाचो उच्चार करून जें पींड दितात ताका पींडदान म्हण्टात.

मनीस मेले उपरांत मेल्लो जीव वर्सभर मड्याचे अवस्थेंतूच रावता. हे अवस्थेंत ताका खूब त्रास जातात. तातूंतल्यान ताची सुटका जावंची म्हणून संपिंडी श्राध्दां सांगल्यांत.

मेल्ल्या मनशाचें शरीर लासले उपरांत मेल्लो जीव अतिवाहिक नांवाचें एक सुक्ष्म शरीर धारण करता. ह्या अतिवाहिक शरिराक शीं, पावस, तान, भूक हांचो खूब त्रास जाता. हे अवस्थेंतल्यान ताका म करपाखातीर पुराणांनी पींडदानाची वेवस्था केल्ली आसा.

मेल्ल्या पितरांची पुजा, श्राध्द करप हो धर्माचोच एक वांटो. स धर्मांनी ही चाल आसा.

मेल्ल्या पितरांक सद्‌गती मेळची, ताका लागून वंशाची कीर्त वा जे कोण पितर पितृलोकांत पावनासतना भूतयोनींत वचून वंशाक करता आसत जाल्यार ते भूतयोनींतल्यान तांकां मुक्त करपा पितृपुजा पींडदान सांगलां. पुजेंत श्राध्दपाकाचो निवेद्य दाखोवन नम करचो. उपरांत पिंडांचें उद्‌वासन करून विर्सजन करचें. पींडविसर्जन कांय मतां आसात तीं अशीं -

पींड उदकांत वा उज्यांत सोडचे वा ब्राह्मणाक, गायेक ना ज बोकडाक दिवचे वा रोयणी म्हन्यांत उडोवचे. कांय जाणांच्या पयलो पींड कर्त्यान आनी दुसरो पींड ताचे बायलेन खावंचो आनी पींड उदकांत उडोवंचो. तीर्थश्राध्दांतलो पींड तिर्थांत सोडचो

औरस पूत हो पींडदानाचो अधिकारी. तो ना जाल्यार नातू व हांकां पींडदान करपाचो अधिकार आसा अशें हेमाद्रीचें मत आसा

आपल्या पुर्वजांचें स्मरण करप, तांच्या बऱ्या गुणांची तुस्त आनी ते गूण आपणावपाचो यत्न करपाखातीर पितृपुजा श्राध्दां साग

पूरक नोंद : पितर, श्राध्द.

- वासुदे

पीकदाणी : तोंडांतलो खावंच्या पानांचो रोस (तांबूल) उडोवपा वापरांत आशिल्लें आयदन. हाका पिकदाणी, पिकदानी, पिकदान, पि पिकपात्र अशींय नांवां आसात. हें आयदन धातूपसून करतात. ता रूंद आनी पसरट आसून सकयलो भाग वाटकुळो आनी बसको अ तांबुलावरीच घोंट उडोवपाक ह्या आयदनाचो उपेग करतात. वात्स्य आपल्या कामसुत्रांत नागरिकांचे न्हिदपाकुडींत खंयच्यो वस्तू आस सांगतना पीकदाणयेचो उल्लेख केला. तशेंच पीकदाणी वयर दव अशेंय सांगलां. नलाक भीमराजान दिल्ली पीकदाणी माणकांची अ आनी ती विश्वकर्म्याकडल्यान भीमराजाक मेळिल्ली अशें नैषधीय च म्हळां.

आदल्या तेंपार जांवयाक भेट म्हणून ज्यो जायत्यो वस्तू तातूंत पीकदाणी आसताली. पान खावपाची पद्दत पातळ जाल्य पद्दतींत बदल जाल्ल्यान पिकदाणीचो वापर सामको उणो जाला.

- कों. वि.

पीतांबरदास : (अठरावें शतमान). नामनेचो ओडियी कवी. जल्म ओरिसांत एका ब्राह्मण कुटुंबांत जालो. ताच्या जिविता निश्चीत म्हायती खंयच मेळना. ओरिसांतलें पुराणीक साहित्य करपी कवीं मदलो पीतांबरदास हो एक नामनेचो कवी. ताका संस्क खोलायेन जाण आशिल्ली. 'नृसिंहपुराण' हो एकूच ग्रंथ ताणें ब आसलो, तरी ताका लागुनूच तो अज्रंवर जालो. १७६१ त ताणें बरोवपाक सुरवात केल्ली, अशें ह्या ग्रंथांतल्या भितरल्या पुराव्यांव दिसता. नृसिंहपुराण ही ताची स्वतंत्र रचना. तो संस्कृत भाशेंतल

ो ग्रंथ जावन आसा. हो ग्रंथ बरोवपाची प्रेरणा ताका जगन्नाथपुरी
लक्ष्मीचें देवूळ पळोवन मेळ्ळी अशें म्हण्टात.

हपुराण सात भागांनी विभागलां. तातूंत नरसिंह आनी शेष ह्या
न विष्णु आनी अनंत हांच्या अवतारांची कथा आसा. धर्तरी आनी
कां भेश्टावन सोडपी मुरा आनी दारूण ह्या दोन राकेसांक
आनी शेष हाणीं जिवे मारिल्ल्याची कथा तातूंत वर्णिल्या. भास,
त्रण, शैली ह्या सगळ्याच आंगांनी 'नृसिंहपुराण' रसाळ आसून
तल्या घराघरांत तें आवडीन वाचतात आनी ताची पुजाय करतात.

- कों. वि. सं. मं.

सुफी पंथाप्रमाण पीर हो 'मुर्शिद' म्हळ्यार अध्यात्मीक गुरू. ह्या
तराचो अर्थ 'गुरू' वा 'व्हड वा जाण्टो मनीस'.
लामांतले गूढ परंपरेंत 'पीर' ह्या अर्थाचो शेख, मुर्शिद, उस्ताद
वापरतात. भारतांत मात 'पीर' अशीच संज्ञा वापरतात. प्रेषिताच्या
क उपदेशाचें स्पश्टीकरण करपी प्रत्यक्ष वंशांतल्यो व्यक्तीच
तात अशें मानतात. मुरीदाक म्हळ्यार मुमुक्षूक योग्य मार्गदर्शन
ोर तेखातीर अनुसरणपात्र आसपाक जाय. ताका अध्यात्माच्या
वस्थांचें सिध्दांतीक आनी अणभवांचें ज्ञान आसपाक जाय.
हो मुमुक्षूक अध्यात्मीक शक्त वा प्रत्यक्ष अणभव मेळोवन दिता
परांत ताका हेर सुफींवांगडा रावपाची अनुज्ञा दिता. ही अनुज्ञा
ो मुमुक्षूचे तकलेर हात दवरून ताका 'खिर्का' म्हळ्यार फकिराचीं
ता. दरवेशी पंथाच्या संस्थापकाकूय 'पीर' हीं संज्ञा लायतात.
ी पंथांतल्या सगळ्या पंथ-उपपंथांची सुरवात चार पिरांनी केल्या
तात. भारतांतल्या चार मुखेल सुफी परंपरांनी चिश्तिया, कादिरीया
हावर्दीया ह्यो तीन परंपरा ख्वाजा हसन अल् बसरी ह्या पिराकडेन
आसात. चवथी नक्शबंदिया परंपरा अबू बकर ह्या पिराकडेन
ासा.
तिया परंपरेक भारतांत चड म्हत्व आसा. ख्वाजा मुईनुद्दीन चिश्ती
न ह्या पंथाक भारतांत सुरवात जाली. कादिरी परंपरा अब्दुल
जीलानी हाणें प्रवर्तीत केली. हाच्या मरणा उपरांत तीस वर्सांनी
ी परंपरा भारतांत मुहंमद गौस हाणें सुरू केली.
स्थानांत पंचपीर ह्या नांवान इतिहासीक विरांची पुजा जाता.
भू, रामदेव, मांगलिया मेहा आनी गोंगा अशीं ह्या पंचपिरांचीं
सात.
र्तांत पंचपिरांच्यो आनी पिरांच्यो खूब सुवाती आसात. तांचे
ा यात्रा भरतात. भाविक लोक तांकां आंगवण करतात आनी
वा बोकड्याचे बळी दितात. सामान्यपणान चुरमा हो पंचपिरांचो
ासता. मुसलमानांत लेगीत पंचपिरांची उपासना आसा.
ा पथात मुहंमद, अली, फातिमा, हसन आनी हुसैन हे पंचपीर
. सुन्नी मुसलमान बहाउद्दीन झिकारिया, शाह सकी आलम,
स तब्रीझ, शेख जलाल मकदूम आनी शेर फरिद्दीन हे पंचपीर

- कों. वि. सं. मं.

दापंथ : एक धर्मपंथ. इ.स.च्या १७व्या शतमानाच्या मदीं
महंमद सादुल्ला नांवाच्या मनशान ह्या पंथाची स्थापना केली. ताणें हिंदू
आनी इस्लाम ह्या धर्मग्रंथांतल्या तत्त्वांचेर आदारून एक समन्वयात्मक
धर्मपंथ निर्माण केलो. तो निकलंक (कल्की) अवतार मानतालो आनी
ताका भजूंक सांगतालो. ह्या पंथाचे अनुयायी मध्य प्रदेश, गुजरात
आदीकडेन मेळटात.

- कों. वि. सं. मं.

पीरांदेल्लो, लुईजी : (जल्म : २८ जून १८६७, गिरगेंती, सिसिली; मरण : १० डिसेंबर १९३६, रोम).

नोबॅल पुरस्कार फावो जाल्लो संवसारीक नामनेचो इटालियन नाटककार आनी कथा कादंबरीकार. ताच्या बापायचो गंधकाचो धंदो आशिल्लो आनी आपल्या पुतान आपल्या धंद्यांत येवंचें अशें ताच्या बापायक दिसतालें. पूण ताका शिक्षणाची चड आवड आशिल्ली. १८९१ त ताणें जर्मनींतल्या बॉन विद्यापिठांतल्यान भाशाशास्त्राची डॉक्टरेट मेळयली. त्याच काळांत ताचो Mal giocondo (१८८९) हो काव्यांझेलो उजवाडा आयलो. नामनेचो इटालियी कवी जोझे कार्दूत्ची हाचो ताचेर प्रभाव पडिल्लो. उपरांत तो कथा कादंबऱ्यो आनी नाटक ह्या मळार साहित्यीक वावर करूंक लागलो. १८९४ त तो बापायच्या एका वेपारी इश्टाचे चलयेकडेन लग्न जालो. मदीं कांय घरगुती आनी अर्थीक अडचणींक लागून ताका रोमांत इटालियी भाशेच्या शिक्षकाची नोकरी धरची पडली. तातूंत ताचे बायलेक अर्थीक संकटाच्या धक्क्यान पिशें लागलें. ह्या घडणुकांक लागून ताका बरोच काळ ताण सोंसचो पडलो. ह्या सगळ्या घडणुकांचो परिणाम ताच्या साहित्याचेर जाल्लो दिश्टी पडटा. मानवी व्यक्तिमत्वाची संकुलताय आनी परिवर्तनियताय हांचो वेध घेवप हें ताच्या कथा कादंबऱ्यांचें खाशेलपण. १९०४ वर्सा उजवाडा आयिल्ली Il fu Mattia Pascal (द लॅट मात्तीआ पास्कल) ही कादंबरी आनी La trappola (१९१५) सारके कथांझेले ते नदरेन उल्लेख करपासारके आसात. कलाविशींची तत्त्वीक भुमिका स्पश्ट करपाचे नदरेन ताणें बरयल्लो L' umorismo (१९०८) हो ग्रंथ उल्लेख करपासारको आसून ताच्या ह्या ग्रंथाचेर आल्फ्रेड बीने ह्या फ्रेंच मानसशास्त्रज्ञाचो प्रभाव पडिल्लो दिसता. ताची Uno, nessuno e centomila (१९२५-२६) हीय कादंबरी उल्लेख करपासारकी. ताच्या sei personaggi in ceread' autore (१९२१) इंग्लीश अणकार; सिक्स कॅरॅक्टर्स ईन सर्च ऑफ ॲन ऑथर (१९५४); Enrico IV (१९२२) इंग्लीश अणकार हॅन्री फोर्थ (१९६०) हे नाट्य कृतींतल्यान ताचे खाशेले प्रतिभेचो आनी कलानदरेचो साक्षात्कार घडला. ताच्या पयल्या नाटकांत ताचो मानवी जिणेविशींचो खोल आनी तत्त्वीक गाभो वेगवेगळ्या व्यक्तिरेखांवरवीं लोकांमुखार दवरला. ह्या नाटकांतले एके व्यक्तिरेखेवरवीं ताणें मनशाचे जिणेचीं खोल तासां उक्तायल्यांत. एका नाटकाची येसाय मारपाक जमिल्ल्या नटांमुखार दिग्दर्शक उलयता आसतना स जाणांचें एक कुटुंब थंय येता आनी आमचे जिणेचेर नाटक बरोवपी लेखकाच्या सोदांत आमी आसात अशें दिग्दर्शकाक सांगतात. उपरांत आपले जिणेचें शोकात्म नाट्य त्या नटांमुखार आनी दिग्दर्शकांमुखार उबें करतात. नाटकांतल्या नाटकाचो हो नवो प्रकार पीरांदेल्लो हाणेंच पयले खेपे रंगमाचयेर हाडलो. ताचे हे नाट्यकृतीक सगळ्यांत चड नामना मेळ्ळ्या. ह्या नाटकाचो मराठी अणकार 'नाटककाराच्या शोधांत सहा पात्रं' ह्या नांवान माधव

वाटवे हाणें केला.

आपल्या नाट्यलेखनान आर्विल्ले संवसारीक रंगमाचयेर जाणीं जाणीं आकार दिलो अशा नाटककारांमदी पीरांदेल्लोचो आस्पाव जाता. ताणें चाळिसांपरसय चड नाटकां बरयलीं. वेगवेगळ्या भाशांतल्यान ताच्या नाट्यकृतींचे अणकार जाल्ले आसात. १९३४ वर्साचो साहित्याचो नोबॅल पुरस्कार दिवन साहित्य मळावयल्या ताच्या वावराचो भोवमान केला.

– कों. वि. सं. मं.

पुंगी : एक वाद्य. गारुडी वा जादुगार नागांक - सोरपांक भुलोवपाखातीर हें वाद्य वाजयतात. हें वाद्य तयार करपाक दैंठाकडेन अशीर जायत गेल्लो एक कडू दूदी घेतात. तो भितल्ले वटेन पोखरून ताच्या रूंद तोंकाक एक बुराक घालतात. तातूंत वेंत-देड वेंत लांबायेच्यो दोन नळयो

बसयतात. हातूंतले एके नळयेक स्वराचे बुराक घाल्ले आसतात. दुसरे नळयेचो उपेग सुरांखातीर करतात. पुंगेच्यो नळयो जोडपाखातीर तशेंच स्वर उणे चड करपाखातीर मेणाचो उपेग करतात. ह्या वाद्यांतल्यान भैरवीचे स्वर येवंचे अशी रचणूक आसता. पुंगेंतल्यान नागवराळी नांवाचो राग वाजयतात. हो राग सोरपांक खूब आवडटा असो समज आसा. पुंगीवरीच एक वाद्य आसामांतले दोंगरी लोक वाजयतात. हातूंत वेगवेगळ्या लांबायेच्यो ५ ते ९ वेताच्यो नळयो दुदयाच्या तोंडार बसयतात. ह्या वाद्याची रचना ऑर्गनाच्या तत्त्वारं केल्ली आसता.

– कों. वि. सं. मं.

पुंडलिक : एक नामनेचो विठ्ठलभक्त. पंढरपूरांत भीमरथी न्हंयेचे देगेर ताचो जल्म जाल्लो. ताच्या बापायचें नांव जानुदेव आनी आवयचें नांव सत्या अशें आशिल्लें. ताचें एके सुंदर चलयेकडेन लग्न जालें. तिच्या नादांत ताणें आवय-बापायचो अपमान केलो. तेन्ना वाजेवन तीं काशीक गेलीं. फुडें पुंडलिकच काशीक वचूंक गेलो. तेन्ना तो वाटेन कुक्कुट ऋषीच्या आश्रमांत रावलो. हो ऋषी मोटया मनोभावान आपल्या आवय-बापायची सेवा करतालो. ताचे हे पुण्यायेन गंगा, यमुना आनी सरस्वती ह्यो न्हंयो ताका न्हाण घालूंक ताच्या आश्रमांत येतात. तें पळोवन पुंडलि[k] या ऋषीकडेन हे विशीं चवकशी केली. हें आवय-बापायचे सेवेचें प[...] अशें सांगून ताणें ताका पुत्रधर्माचो उपदेश केलो. तेन्ना ताका आ[...] बापायचे सेवेचें म्हत्व पटलें. तो वचून आवय-बापायक मेळ्ळो आनी ता[...] ताणें घरा हाडलीं. फुडें तो सदांच तांची सेवा करतालो. ताचे हे स[...] विष्णु ताचेर प्रसन्न जालो आनी ताका मेळूंक आयलो. पूण आ[...] बापायचे सेवेंत खंड पडचो न्हंय देखून ताणें विष्णुक उबो रावपाखा[...] लागसल्ली एक वीट शेंवटिली. विष्णु ते विटेर उबो रावलो. तोच [...] विठ्ठल ह्या नांवान भागवतधर्मियांचो उपास्य म्हणून रावलो. ताची आ[...] बापायची भक्ती पळोवन विठ्ठलान ताचेकडेन वर मागूंक सांगलो. [...] पुंडलिकान ताका सांगलें, ज्या रुपान तू हांगा उबो आसा त्याच रु[...] हांगा कायम राव. तशेंच, हांगा तू पुंडलिकवरद ह्या नांवान नाम[...] येवन ह्या क्षेत्राकय पुंडलिकपूर हें नांव मेळचें.

पंढरपूरांत चंद्रभागेच्या रेंवटांत विठोबाच्या देवळासावन सुमार १.[...] मीटर अंतराचेर पुंडलिकाचें देवूळ आसा. हाका पुंडलिकाची स[...] मानतात. ह्या देवळांत पुंडलिकाचें प्रतीक म्हणून शिवलिंग आसा. पांडु[...] दर्शन घेवंचे आदीं पुंडलिकाचें दर्शन घेवंक जाय अशी चाल आसा [...] आशिल्लें ताचें देवूळ इ.स. १७५० त राजा होळकरान बांदिल्ले.

– कों. वि स[...]

पुट्टप, कु. वें. – 'कुवेंपु' : (जल्म : २९ डिसेंबर १९[...] कुप्पळ्ळी-तीर्थहळ्ळी, जि. शिमोगा-कर्नाटक; मरण : ९ नोव्हेंबर १९[...] बेंगळूर).

भारतीय ज्ञानपीठ पुरस्कार फावो जाल्लो कन्नड कवी [...] अश्टतासांचो लेखक. एका प्रतिश्ठीत आनी सुसंस्कृत शेतकरी घरा[...]

ताचो जल्म जालो. ताचे [...] साहित्य 'कुवेंपु' ह्या [...] नांवानूच उजवाडा आयिल्लें [...] 'कुवेंपु' हें नांव कुप्पळ्ळी वे[...] आनी पुट्टप ह्या [...] उतरांतलीं आद्याक्षरां [...] घडलां.

ताणें मुळावें शिक्षण कु[...] गांवांत घेतलें. उपरांत [...] शिक्षण ताणें म्हैसूराक [...] १९२९ त म्हैसूर विद्यापिठांतल्यान कन्नड साहित्यांत एम. ए. क[...] थंयच कन्नडाचो प्राध्यापक जालो.

'कुवेंपु' चो पींड जरी कवीचो आसलो तरी कथा, नवलिका (का[...] नाटक, चरीत्र, चरीत्र-लिखाण, बाल-वाङ्मय तशेंच समिक्ष[...] साहित्याच्या वेगवेगळ्या मळांचेर ताणें आपली खाशेली सुवात [...] केली. 'बिगिनर्स म्युझ' १९२२ हें ताचें इंग्लीश कवितांचें पयलें [...] उपरांत मात तो कन्नड साहित्यावटेन घुंवलो. 'कोळलु' (१९३[...] कवितां झेल्यान तो दक्षीण कर्नाटकाचो मुखेल आर्विल्लो कवी म्हण[...] आयलो. सैम, मोग, अध्यात्म, काव्य आनी समाजीक क्रांती [...] कवितेचे मुखेल विशय आनी ताचो आत्मो स्वच्छंदतायवादी. ताच्या न[...] कवितां झेल्यांतले 'पांचजन्य' (१९३३), 'नविलु' (१९४३), '[...]

विएट रशिया' (१९४४), 'प्रेमकाश्मीर' (१९४६) हे चड म्हत्वाचे. ाकवी मिल्टनाभाशेन आपणेंय 'रसरुशी' जावचो अशी ताची मोख श्री. तातूंतल्यान ताणें 'चित्रांगदा' (१९४९) आनी मायणदर्शनम' (१९४९) हीं महाकाव्यां बरयलीं. ताचें यणदर्शनम हें महाकाव्य एका दशकाचे साधनेचें फळ. ह्या व्याखातीर ताका भारतीय ज्ञानपीठ भोवमान मेळ्ळो. तेवीस हजार हें महाकाव्य चार संपुटांनी आनी पन्नास सर्गांनी विभागिल्लें तेचपरी ते 'महाछंद' नांवाच्या छंदांत बरयल्लें आसा. मिल्टनाच्या र्शकडेन तुळा करपी हो महाछंद कन्नड साहित्यांतलो एक आगळो तेचप्रमाण ह्या महाकाव्यांतली श्रीरामचंद्राची व्यक्तिरेखा महर्षि वेदाच्या 'पुरूषोत्तम' हे संकल्पनेक खुबूच लागशिल्ली आसा. ह्या व्याच्या येसाची तेंगशी म्हळ्यार व्यक्तिगत नदरेंतल्यान घडपी ळावयले जिवीत दर्शन आनी सर्वकालीन संवसारीक जीवीतदर्शन नभुलोवणो एकचार.

वेंपु' हाची महाकाव्याची प्रेरणा ताच्या 'कानुरूसुब्बमा हेग्गडती' ६) आनी 'मलेगळल्ली मदुमगळु' (१९६७) ह्या दोन नकलिकांनी ल्या. मलेनाडु प्रदेशांतल्या जिविताचें पुराय दर्शन ह्या कांतल्यान सहजपणान आनी वास्तवतायेन चितारलां. समकालीन वेर मूर्त जिविताच्या सगळ्या आंगांक आस्पावपी ह्या दोनूय कांतल्या घडिल्ल्या आविश्काराक लागून आर्विल्ल्या समिक्षकांनी श्रीरामायणदर्शनम परसूय वयल्या पांवड्याच्यो साहित्यकृती ात.

व्या साबार नाट्यकृतींत 'जलगार' (१९२८), 'यमतसोलु' ८), 'बेरळ्गे कोरळ्'(१९४७) तशेंच 'शुद्रतपस्वी मत्तुबलिदान' ८) ह्यो कृती तोखेवपासारक्यो आसात. हाचेभायर 'कुवेंपु' हाणें थां झेले, भरपूर भुरग्यांचें साहित्य, रामकृष्ण परमहंस तशेंच विवेकानंद हांचीं चरित्रां, साबार निबंद झेले आनी समिक्षात्मक यल्यात.

९५६ ते १९६० ह्या काळांत तो म्हैसूर विद्यापिठाचो उपकुलगुरू . ह्या काळांत ताणें केल्लो वावर खूब मोलादीक आसा. हांगाचें - गंगोत्री' हें पदवे उपरांतचें अध्ययन संशोधन केंद्र ताचे दुरगामी आनी परिश्रमाचें प्रतीक म्हळ्यार लटीक जावचें ना. कर्नाटकांतल्या ालयांत कानडीक माध्यम भास म्हणून मेळिल्ली मान्यताय कांय ताच्या यत्नांतल्यान साध्य जाल्या.

९५५ त ताका साहित्य अकादेमी पुरस्कार फावो जालो. १९५७ वाडा जाल्ल्या कन्नड साहित्य संमेलनाचें अध्यक्षपद ताचेकडेन इ.स. १९५६, १९६६ आनी १९६९ त अनुक्रमान म्हैसूर, आनी बेंगळूर विद्यापिठांनी सन्मान्य डि.लिट् ही पदवी दिवन ोवमान केलो. १९६४ त कर्नाटक सरकारान 'राष्ट्रकवी' हो दिवन ताचो भोवमान केलो. १९६७ त ताका भारतीय ज्ञानपीठ र फावो जालो.

- श्रीमती किरण बुडकुले

: महाराष्ट्रांतलें एक शिक्षणीक, संस्कृतीक आनी उद्देगीक केंद्र पुणे जिल्ह्याचें मुखेल ठिकाण. विस्तार १८° ३०' उत्तर अक्षांश आनी ७३° ५३' उदेंत रेखांश. रेल्वेन मुंबयचे आग्नेयेक १५२ किमी. अंतराचेर हें शार आसा. समुद्रथरासावन सादारणपणान ५६३ मी. उंचायेचेर हें शार वसलां. शाराची लोकसंख्या ५४९४३३६ (१९९१) आनी आंवाठ १५६४२ चौ.किमी.

खूब पोरणो इतिहास आशिल्लें हें शार मुळा आनी मुठा ह्या न्हंयांचेर वसलां. ताचें पोरणें नांव 'पुनवडी' अशें आशिल्लें. मुळा-मुठा संगमाचे आलतडीन-पलतडीन आशिल्ले कांय गांव मेळून फुडें ताका कसबेपुणे ह्या नांवान वळखताले. खडकवासलाच्या व्हड तळ्यांतल्यान ह्या शाराक उदकाची पुरवण जाता. हांगाचें सरासरी तापमान १७.२° सें. आसून पावस वर्साक सरासरी ६६.१३ सेंमी. इतलो आसता.

महाराष्ट्रांतलें हें सगळ्यांत पोरणें शार आसून मुठा न्हंयेच्या लागसार सुमार देड-दोन लाख वर्सांपयलींचीं पुर्विल्लीं अश्मयुगांतलीं हत्यारां मेळ्ळ्यांत. अल्लाउद्दीन खिलजीन यादवांचेर हार घालतकच पुणें मुसलमानी सत्तेखाला गेलें. फुडें मुसलमानी राजवटींत हो प्रांत आदिलशाही अमलाखाला आशिल्लो. शहाजीराजे भोसले हाणें हो वाठार निजामशाही अमलाखाला हाडून तांचेकडल्यान पुणें आनी शिरवळ ह्या परगण्यांची जहांगीर घेतली. शाहाजी राजाक कर्नाटकाचे स्वारीर वचचें पडलें तेन्ना ताणें पुणें आनी सुपें ह्या जहागीरींची वेवस्था आपलो विस्वासू दादाजी कोंडदेव हाचेर सोंपयली. आपली बायल जिजाबाय आनी पूत शिवाजी हांकांय ताचेकडेन दवरलीं. शिवाजीचें खूबशें भुरगेपण पुण्यांतूच गेलें. आदिलशाहाचो सरदार शाहिस्तेखान हाचीं बोटां कापपाचो पराक्रम शिवाजीन ह्याच शारांत केलो. शिवाजीच्या काळांतलें पुणें म्हळ्यार फकत कसबापेठ आनी ताका लागून आशिल्लें शनिवार, रविवार आनी सोमवार पेठ इतलेंच आशिल्लें. फुडें शाहू छत्रपती आनी बाळाजी विश्वनाथ पेशवा हांचे कारकिर्दी पसून म्हळ्यार इ. स. सोळाशें वीस पसून पुणें शाराचें म्हत्व वाडत गेलें. पयलो बाजीराव पेशवा हाणें पुणें शारांतूच रावपाचें वास्तव्य करत सावन आनी शनिवारवाडो बांदीत सावन पुणें शार हें पुराय हिंदूस्तानाचें मुखेल राजकीय केंद्र जालें.

सतराशें एकसश्टांत पानिपतच्या झुजांत मराठे हारले आनी अठराशें सतरांत पुणें शाराचेर इंग्लीशांचें राज्य सुरू जालें. उपरांत पुण्याचें राजकीय म्हत्व उणें जालें. पूण पुणें शाराची हवा मुंबयचे हवेपरस बरी आशिल्ल्यान जायते ब्रिटीश अधिकारी आनी स्वता ब्रिटीश गव्हर्नर वर्सांतल्यान स म्हयने पुण्यांतूच रावंक लागिल्ल्यान पुण्याक राजधानीसारकें म्हत्व प्राप्त जालें.

१८५६त पुण्यांत नगरपालिका स्थापन जाली. फुडें पुणें ल्हव-ल्हव शिक्षणीक आनी संस्कृतीक नदरेन म्हत्वाचें केंद्र जालें. १९६० उपरांत महाराष्ट्र राज्य स्थापने उपरांत पुण्याची उद्देगीक उदरगत नेटान जावंक लागली. खडकीचो दारूगुळ्याचो कारखानो, मुंढवाची डॅक्कन पेपर मील, गुजरात मॅटल फॅक्टरी, राजा बहादूर मोतीलाल पूना मिल्स हे ह्या वाठारांतले सुरवातीचे मुखेल उद्देग. लोकमान्य टिळकाचे स्वदेशी चळवळीखातीर ह्या वाठारांतल्या उद्देगधंद्यांक बरी स्फूर्त मेळ्ळी. पुण्याच्या खडकी, पिंपरी, चिंचवड, भोसरी, येरवडा, हडपसर, कर्वेमार्ग आनी हेर जायत्या वाठारांनी ल्हान-व्हड उद्देगधंदे चलतात. साठे बिस्किट अँड चॉकलेट कंपनी, किर्लोस्कर कमिन्स आनी किर्लोस्कर न्युमॅरिक कंपनी, टॅल्को, बजाज ऑटो, स्वस्तिक रबर प्रॉडक्टस् हांचे सारके जायते उत्पादक उद्देग पुणें वाठारांत आसात. पुण्याच्या उद्देगीक विस्ताराक

कांय संस्थांचो म्हत्वाचो वांटो आसा. तातूंत मराठा चेंबर ऑफ कॉमर्स अँड इंडस्ट्रीस, इंडस्ट्रियल ट्रेनिंग इन्स्टिटट्यूट, स्मॉल स्केल इंडस्ट्रीज सर्व्हिस इन्स्टिटट्यूट, जनरल मॅकॅनिकल इंजिनिअरिंग रिसर्च इन्स्टिटट्यूट आदी उल्लेख करपा सारके आसात. ह्या शारांत छापखाने, प्रकाशन संस्था, बांदकाम उद्देग आनी हेर जायत्या प्रकारांचे ल्हान उद्देग शारांत विकसीत जाल्यात.

पुणें हें महाराष्ट्रांतलेंच न्हय जाल्यार भारतांतलें मुखेल शिक्षणीक केंद्र मानतात. १८८४ सावन शारांतल्यो मुळाव्यो शाळा पुणें नगरपालिका चलयतात. हिंगणेंची बायलांखातीर स्वतंत्र शिक्षण संस्था आनी एरंडवणेंचें बायलांखातीर कॉलेज स्थापन जालें. डॅक्कन कॉलेज, लॉ कॉलेज, भांडारकर प्राच्यविद्या मंदिर, भारत इतिहास संशोधक मंडळ, अर्थशास्त्र, राज्यशास्त्र हांच्या अध्ययन संशोधनाखातीर आशिल्लें गोखले इन्स्टिटट्यूट, १९४९ त स्थापन जाल्लें पुणें विद्यापीठ, फिल्म अँड टेलिव्हिजन इन्स्टिटट्यूट ऑफ इंडिया (१९७०) ह्यो नामनेच्यो संस्था पुणें शारांतूच आसात.

पुण्यासावन चार मुखेल रस्ते भायल्या गांवांनी वतात. तातूंत पुणें-मुंबय, पुणें-बेंगळूर, हे राष्ट्रीय महामार्ग, जाल्यार पुणें-अहमदनगर-औरंगाबाद आनी पुणें-सोलापूर हे राज्य महामार्ग हांचो आस्पाव जाता. पुणें हें दक्षिण-मध्य रेल्वेचें म्हत्वाचें प्रस्थानक. मुंबय, उदेंतेक सोलापूर चेन्नायकडेन आनी दक्षिणेक मिरज -कोल्हापूराकडेन रूंद रेल्वेमार्ग वतात. पुणें-मुंबय रेल्वेमार्ग दोट्टी आनी विद्युत् चलीत आसा. पुणें-मुंबय वचपी डॅक्कन क्वीन ही भारतांतली सगळ्यांत वेगान धांवपी रेल्वेंतली एक.

पुण्यांत शाराभायर सरकारी वेधशाळा, लस्करी शाळा, रसायन शाळा आसात. शारांत नगरपालिकेचे दवाखाने आनी व्हड बागो आसात. पुण्यांतल्या पळोवपासारक्या थळांमदीं पर्वती, शनिवार वाडो, लालमहाल, चतु:शृंगी, पेशवा उद्यान, सारस बाग, आगाखान पॅलेस, राजा केळकर म्युझियम हांचो उल्लेख करपासारको आसा.

- नरेश कवडी

पुणें कबलात : दलीत वर्गाक विभक्त मतदारसंघ दिनासतना राखीव जागे मेळचे हे खातीर २४ सप्टेंबर १९३२ दिसा पुण्याक महात्मा गांधी आनी डॉ. आंबेडकर हांचेमदीं जी कबलात जाली तिका 'पुणें कबलात' म्हणून भारताच्या घटनात्मक इतिहासांत वळखतात. डॉ. आंबेडकर हे दलीत समाजाचे फुडारी आनी महात्मा गांधी काँग्रेसचे प्रभावी फुडारी आशिल्ले.

ब्रिटीश सरकारान जाहीर केल्ल्या जातीय निवाड्याचे सुचोवणेंतल्यान हिंदू समाजांत फूट घालपाची भिरांत आशिल्ली. ती टाळपाखातीर 'पुणें कबलात' जाली. तेचवांगडा अस्पृश्यांक राजकीय हक्क आनी प्रतिनिधित्व मेळचें, तांचेर अन्याय जावंचो न्हय म्हणून हे कबलातींतल्या तजविजांक म्हत्व आसा.

दुसरे गोलमेज परिशदे उपरांत १६ ऑगस्ट १९३२ दिसा ब्रिटीश प्रधानमंत्री रॅम्से मॅकडॉनाल्ड हाणें अँग्लो-इंडियन, मुसलमान आनी शीख हांचेखातीर स्वतंत्र मतदारसंघ दवरतले, तशेंच दलीत वर्गाखातीर खास राखीव जागे दवरतले. पूण ह्या जाग्यांखातीर प्रतिनिधी वेंचपाखातीर त्या मतदारसंघांतले फकत दलीत मतदारूच पात्र समजप जातालें, ज्या समाजांत दलितांची वस्ती चड आसा, थंयच मतदारसंघ निर्माण करतले अशें सुचयल्लें. सवर्ण हिंदू आनी दलितांनी परस्पर समझोत्याक कस नवी येवजण तयार केली जाल्यार ती मान्य करपाची तयारी मॅकडॉ हाणें दाखयल्ली.

गोलमेज परिशदेच्या वेळारूय महात्मा गांधीन विभक्त मतदा दिवपाचे येवजणेक विरोध केल्लो. हिंदू धर्मांतली जातीपताय नश्ट कर अस्पृश्यताय निवारणाचे महात्मा गांधींचे यत्न चालू आशिल्ले. मतदारसंघ दिल्ल्यान दलितांच्या वेगळेपणाचेर शिक्कामोर्तब जा आशिल्लें. अशे तरेन फुटीर वृत्ती निर्माण करपी ब्रिटीश कार्यकत धोरणाक विरोध करपाचें महात्मा गांधीन थरयलें आनी दलितांक मतदारसंघ दिल्यार आपूण आमरण उपास करतलों अशें भारतम कळयलें. पूण २५ ऑगस्ट १९३२ दिसा बरयल्ल्या गांधीजीच्या ब्रिटीश सरकारान कसलोच प्रतिसाद दिलोना. निमाणें २० स १९३२ सावन गांधीजीन आमरण उपास सुरू केलो.

उपास सुरू केलो तेन्ना महात्मा गांधी पुण्यालागसारचे येरव बंदखणींत आशिल्लो. उपासाची खबर आयकनाफुडें पं. मदनमोहन मा चक्रवर्ती राजगोपालाचारी, डॉ. राजेंद्र प्रसाद, डॉ. आंबेडकर हे थंय आयले. महात्मा गांधीचो आमरण उपास आनी डॉ. आंबेड दलितांच्या हक्कांविशींची भुमिका ह्या पेंचप्रसंगांतल्यान खंयचो मार्ग हाचेविशीं मुखेल फुडाऱ्यांनी विचार सुरू केलो. ह्या फुडाऱ्यांची परिशद मुंबयंत आनी दुसरी परिशद पुण्यांत जाली. हे वाटा समन्वय सादलो आनी दलितांक वेगळे मतदारसंघ दिनासतना जागे दवरचे अशें थारलें. हे कबलातीक गांधीजी आनी डॉ. आं ह्या दोगांचीय मान्यताय मेळ्ळी. २४ सप्टेंबर १९३२ दिसा कबलातींतलीं कलमां अशीं आशिल्लीं -

१. प्रांतिक आनी मध्यवर्ती कायदेमंडळांत दलितांखातीर जागे आसचे.

२. अस्पृश्यांनी पयलीं तांचेखातीर जितले राखीव जागे अ तांचेखातीर दरेका जाग्याखातीर चार उमेदवार वेंचून काडच उपरांत दलीत आनी सवर्ण हिंदू हांच्या जोड मतदारसंघांतल्यान त एका उमेदवाराची निवड जावंची.

३. शासकीय सेवेंत शिक्षणीक पात्रताये प्रमाण दलितांक जागे मेळचे.

४. दलितांचे शिक्षणीक उदरगती खातीर अर्थीक तजवीज

अस्पृश्यांनी पयलीं चार उमेदवार काडचे आनी जोड मतदारसं एकाची निवड जावची ही येवजण फकत धा वर्सांखातीरूच आनी उपरांत दोनूय पक्षांक मान्य जाल्यार ती रद्द करची अ सगळ्या फुडाऱ्यांक मान्य जाल्ले हे कबलातीक ब्रिटीश सरकारानूय दिली.

विभक्त मतदारसंघांतल्यान जितले जागे दलितांखातीर दि दुपेट जागे हे कबलातीन दिल्ले. तरीय डॉ. आंबेडकराचें व्हडलेशें जावंक नाशिल्लें. पूण महात्मा गांधीसारक्या राष्ट्रीय फुडाऱ्याच्या उपोशणाक लागून आपूण ही कबलात मान्य करतां अशें डॉ. हाणीं म्हणिल्लें. दलितांखातीर विभक्त मतदारसंघ दवरचो तत्त्व उपरांत भारतीय राज्यघटनेंतूय पाळिल्लें. जातीभेदाव पोखरिल्ल्या हिंदू समाजांत स्पृश्य मानिल्ल्यान दलीत समा एकदां मतदारसंघ मान्य केल्ले, जाल्यार ही राश्ट्राच्या एकचारा

...क आशिल्ली अस्पृश्यतायेची रुढी आनीकूय पक्की जावपाची. ...टनात्मक बदल जायत आसात, तातूंत असल्यो अन्यायकारक ... करपाची नदर दवरपाक जाय. हो महात्मा गांधीचो विचार ...यपणान मान्य जालो. ताका लागुनूच १९३२ चो जातीय निवाडो ... 'पुणें कबलात' मान्य जाली.

- कों. वि. सं. मं.

... : एक समाजीक आनी धर्मीक संज्ञा. हाची व्याख्या अशी ...रजनकम्' - वेगळें इश्ट फळ तयार करपी तें पुण्य, ...ष्ठानजन्यं पुण्यम्' - बरें काम करतकच जें मेळटा तें पुण्य. ...कारांनी आचाराविशीं जे नेम केल्यात त्या नेमांक योग्य पाळो ...जी एक विशेश शक्त वा बळगें मेळटा ताका पुण्य अशी संज्ञा ...चे उरफाटें तें पाप. मनशाचें पुण्य ज्या मानान उणें चड आसता ... ताका इहलोकी उणें चड प्रमाणांत सूख मेळटा आनी त्याच ... म्हालवजार सर्गसूख मेळटा अशी समजूत आसा.

...ास्त्रान सांगिल्ल्या नेमांक योग्य तो पाळो दितकच जशें पुण्य ...शेंच तें विशिश्ट काळांत विशिश्ट गजाली केल्यारूय मेळटा. ... पर्वकाळांत तिर्थांत न्हाल्यार वा देवाचें दर्शन घेतकच, देवाचो ...द खातकच पुण्य मेळटा. क्षेत्रांनी धर्मशाळा बांदप, अन्नदान, ..., भूंयदान आदी दानां करप, वेगवेगळीं व्रतां आनी उपास करप ...जालीय पुण्यायेच्यो मानल्यात. योग्य कर्मां केल्यार तीं मनशाक ... आनी सर्गाची प्राप्ती करून दितात. मनशाची प्रवृत्ती पुण्यावटेन ...नी ताणें पापापसून पयस रावचें देखून धर्मशास्त्रान ह्यो गजाली ...त.

...ान सतत पुण्य करीत रावचें पूण ताचो स्वताच्या तोंडान उच्चार ...हय अशें देवल सांगता.

तस्मादात्मकृतं पुण्यं वृथा न परिकीर्तयेत्

... - उच्चारिल्लें पुण्य फुकट वता देखून स्वता केल्ल्या पुण्याची ... वाच्यता करूंक जायना.

... केल्यार सर्ग आनी पाप केल्यार नरक मेळटा असो खर समज ...तीं आनी धर्मशास्त्रांत आसा.

- कों. वि. सं. मं.

...वाचन : एक धर्मीक व्रत. पुण्य +आह + वाचन = पुण्यंकारक ...वाचन करप. ज्योतिशशास्त्रज्ञाचे नदरेंतल्यान खंयचोय दीस ...ी आसलो तरी वैदिक ब्राह्मणांनी 'पुण्याह' अशें म्हणून तो दीस ...क आसा म्हणून सांगून यजमानाक आशिर्वाद दिवन त्या कामाक ...वपाची आसता. खंयचेंय मंगल कार्य शुभ दीस पळोवनूच करतात ... ब्राह्मणान तो दीस पुण्यकारक आशिल्ल्याचें सांगून येजमानाक ...द दिल्यार बरें जातलें हे कल्पनेंतल्यान खंयच्याय मंगल कार्याआदीं ... पुजे उपरांत पुण्याहवाचन करपाची चाल आसा.

... विधींत वरुणाची स्थापना करून ताची पुजा करतात. ही वरूण ...कलशाचेर स्थापन करतात.

हेमरजतनाम्रंवा मृण्मयी लक्षणान्वि ताः कलशौ ।

... - कलश हो भांगर, तांबें, रुपें वा माती हांचो आसचो.

शुभकर्मणि पुण्याहवाचने कलशब्दयम् ।
स्थापयेदशुभेत्वेकमिति यज्ञविदो विदुः ॥

अर्थ - ज्या वेळार शुभकार्य आसता तेन्ना दोन वरुणांची स्थापना करप आनी अशुभ कार्य आसल्यार एका वरुणाची स्थापना करप.

आपलें शुभ कार्य वेवस्थीत आनी बरे तरेन जावचें हेखातीर वरुणाकडेन प्रार्थना करून ताच्या उदकान आमी पवित्र आसचें अशी भावना आसता.

सुर्वेक धान्याचे राशीचेर दोन कलशांची स्थापना करतात. शास्त्राप्रमाण गणेशपुजा जाले उपरांत वरुणाची पुजा आनी प्रार्थना करतात.

मातृदेवो भव। पितृ देवो भव। आचार्य देवो भव।
सर्वेभ्यो ब्राह्मणेभ्यो नमो नमः।

अशें म्हणून नमस्कार करतात.

यजमान आपलीं दोनूय धोंपरां जमनीक लावन बसता. दोनय हात कमळा भाशेन करून तो उत्तरेकडलो वरुण घेवन आपल्या घरकान्नीच्या आनी जाचें कार्य आसा त्या भुरग्याच्या कपलाक लायता. हो विधी करतना वरुणाची आमचेर सदांच कृपादृष्टी उरची अशी प्रार्थना करतात. मागीर ब्राह्मणाची पुजा करून ताचोय आशिर्वाद घेतात. सगळे ब्राह्मण 'पुण्याह' (दीस पुण्यकारक आसा) अशें म्हण्टात.

पुण्याहवाचन ह्या विधीचो आनीक एक म्हत्वाचो उद्देश म्हळ्यार सगल्यो देवता, ग्रह, दिशा, वास्तुदेवता प्रसन्न जावंच्यो हेखातीर दरेकाक स्वतंत्र उदक दितात. तेचपरी वायट संकश्टां, अरिश्टां, पाड्यो शक्ती, द्वेश्टे, मायावी शक्ती, दुस्मान हांचेपसून त्रास, पिडा जावंची न्हय देखून तांकांय उदक दिवन संतुश्ट करतात.

पुण्याहवाचनाच्या निमाणें ब्राह्मणाची पुजा करतात. उपरांत ब्राह्मण वरुणांतलें उदक घेवन आंब्याच्या पानांनी त्या उदकाचो अभिशेक येजमान आनी तांच्या कुटुंबाचेर करतात. 'समुद्रादुर्मि' असो मंत्र म्हण्टात.

अभिषेकविधी जाले उपरांत 'पुण्याहवाचन फलसमृध्दी रस्तु' म्हणजे 'तुका पुण्याहवाचनाचें फळ प्राप्त जावं' अशें ब्राह्मण म्हण्टा.

- माधव गो. भुस्कुटे

पुनर्जल्म : अमर आत्मो एके नश्वर कुडीचो त्याग करून दुसरे कुडींत रिगता तेन्ना आत्म्याचो पुनर्जल्म जाता. पुर्व कर्माप्रमाण मेळपी हो पुनर्जल्म भारतीय तत्त्वज्ञानांतलो एक म्हत्वाचो सिध्दांत. भारतीय नितीशास्त्राचो चडसो भार पुनर्जल्म हे कल्पनेचेर आदारून आसा. मरणाउपरांत शास्त्रीय आनी धर्मीक तत्त्वांनुसार तीन संभव अपेक्षीत उरतात. १) कुडीवांगडाच आत्म्याचो नाश. २) कुडीचो नाश पूण आत्म्याचें अंतराळांत वास्तव्य आनी ३) आत्म्याचो पुनर्जल्म. भारतीय तत्त्वज्ञान तिसरो संभव मानता.

मनीस मरतकच, ताचो आत्मो मेल्ल्या शरिराक सोडून वता आनी कांय काळाउपरांत आपल्या पूर्व कर्माप्रमाण त्या कर्माचीं फळां भोगपाखातीर योग्य अशे उच्च वा नीच योनींत परतून जल्म घेता, असो पुनर्जल्माचो सिध्दांत आसा. जो मनीस पुण्यवान आसता, ताका मनशाचे योनीत जल्म मेळटा. होच त्या जिवात्म्याचो पुनर्जल्म. ह्या लोकांत, कांय मनीस आनी मोनजात सुखी, सदगुणी आनी भाग्यवान आसता. पूण कांय जाण जल्मतनाच दुख्खी, दुर्गुणी वा दुर्देवी आसतात. हाचें कारण पयलींच्या जल्मांतलें बरें वा वायट कर्म अशें हो सिध्दांत सांगता. खंयच्याय कर्माचे

पुनर्जल्म

फळ मेळुंकूच जाय हो कर्मसिध्दांत. पूण दरेका कर्माचें फळ ह्या जल्मांत मेळटाच अशें ना, तेखातीर पयलींच्या जल्मांतल्या कर्मांचें फळ ह्या जल्मांत आनी ह्या जल्मांतल्या कर्मांचें फळ फुडल्या जल्मांत भोगचें पडटा अशें हो सिध्दांत सांगता. ह्या कर्मफळाच्या भोगाखातीरुच आत्म्याक पुनर्जल्म घेवंचो पडटा. जाची जशी इत्सा आसता तसो ताचो निश्चेव जाता, निश्चेवाप्रमाण कर्म घडटा आनी कर्माप्रमाण फळ मेळटा.

जिवात्मो शरीरापरस वेगळो आसता. तो शरीरापरस चड काळ तिगता. मनशाभाशेन देव, मोनजात, वनस्पत हांकांय जिवात्मे आसतात. हे सगळे जिवात्मे एका प्रकारचे योनींतल्यान दुसरे तरेचे योनींत वचूंक शकतात. केल्ल्या कर्मांचीं फळां केन्ना ना केन्ना भोगचीं पडटात. वैदिकांनी ही पुनर्जल्माची कल्पना एतद्देशीय अनार्यांकडल्यान घेतली वा आर्यांतल्याच कांय लोकांभितर ती पयलीं काळा सावन आसुंये वा ती ऑस्ट्रेलॉयड ह्या पुर्विल्ल्या भारतीय वंशाची देण अशीं मतां ह्या सिध्दांताच्या भारतांतले उत्पत्तीविशीं मांडटात.

उपनिषदां, ब्रह्मसूत्रां, गीता, महाभारत, स्मृती, पुराणां ह्या ग्रंथांनी पुनर्जल्माची विस्तारान म्हायती मेळटा. ह्या विशयाचेर पुराणकथाय आसात. तत्त्वज्ञानाचेर आदारिल्लो पुनर्जल्माचो सिध्दांत हें मुखेलपणान हिंदू, जैन, बौध्द, शीख ह्या भारतीय धर्मांचेंच खाशेलपण आसून भारतीय तत्त्वज्ञान, धर्मशास्त्र, नितीशास्त्र हांचेमदलो तो एक म्हत्वाचो सिध्दांत. कसल्या पातकाक लागून खंयचो जल्म मेळटा, हेविशीं खूब वर्णनां आसात. श्रुतिस्मृतिपुराण, गरूडपुराण, याज्ञवल्क्यस्मृती आनी हे याज्ञवल्क्यस्मृतीचे 'मिताक्षरा' हे टिकेंत, कसल्या पापाक लागून कसली योनी मेळटा हाची विस्कटावणी केल्या. तेच भाशेन वेगवेगळीं पातकां केल्ल्यान कसले रोग जातात आनी ते रोग जाल्ल्या मनशांनी कसलीं प्रायश्चितां घेवंचीं, हेविशींय कांय धर्मग्रंथांनी स्पश्टीकरण आसा.

कर्तव्यकर्माक योग्य दिका दाखोवन दिवन मनीस जिणेचें निमाणें ध्येय म्हळ्यार 'मोक्ष'. मनीस आपलें कर्तव्य - कर्म विसरून जेन्ना मेळत तशीं कर्मां करता तेन्ना ताच्या संचितांत वायट कर्मांच्या फळांचोच आस्पाव जाता. ह्या संचितांतल्यान प्रारब्ध उत्पन्न जाता आनी प्रारब्धाप्रमाण परतून जल्म घेवंचो पडटा, हाकाच 'पुनर्जल्म' अशें म्हण्टात. हो क्रम असोच चालू उरता. ह्या पुनर्जल्मांतल्यान सुटपाक एक मनीसजल्म तितलोच पात्र आसा. तेखातीर मनशाचे जिणेक हिंदू धर्माचे नदरेन खूब म्हत्व फाव जालां.

मनीस जल्माक येतकच प्रारब्ध आनी चालू कर्म हांची योग्य ती सांगड घालून मनीस स्वताक जल्म मरणाच्या दुश्ट चक्रांतल्यान वाटावंक शकता असो हिंदू धर्माचो विस्वास आसा. फाटलीं दोन हजार वर्सां हिंदू लोक तरातरांचीं व्रतां, उपासना आनी साधना करून मोक्ष मेळोवपाचो यत्न करतात. मोक्ष मेळमेरेन मनशाचो जीव कितल्याशाच योनींतल्यान भोंवत आसता, हो सिध्दांत वेदान्त, सांख्य, योग, न्याय, बौध्द, जैन ह्या सगळ्या दर्शनांनी आपणायला.

भुरगें जल्माक येतनाच ताका राज्य, संपत, विद्या, दळडीर, बुद्द, पिशेपण, सुख, दुख्ख अशो कितल्योशोच गजाली मेळटात. हाचेवयल्यान पुनर्जल्म आनी प्रारब्ध हांची कल्पना येता. कोणूय मनीस ह्या जल्मांत खंयचेंय कर्म करचे पयलींच राजपुत्र जाता वा दळडिरो जाता, बुदवंत वा पिसो जाता, एकल्याक सुख मेळटा जाल्यार दुसऱ्याक दुख्ख. हाचेवयल्यान पुनर्जल्माचें अनुमान केलां. पयली जल्मांतल्या संचित आनी प्रारब्ध कर्मांक लागून ह्यो तरेतरेच्यो गजाली मनशाक आपसुकूच मे[ळटात]. तेखातीर पूर्वकर्माप्रमाण पुनर्जल्म हो सिध्दांत मानचो पडटा अशें पुन[र्जल्माचे] पुरस्कर्ते मानतात. इतलेंच न्हय जाल्यार एकाच आवय-बापायचेर [जल्माक] आयिल्ल्या भुरग्यांमदीं विषम गूण आनी विषम परिस्थिती [दिसता.] पूर्वकर्मानुसार पुनर्जल्म हो सिध्दांत मानलो जाल्यार हे विषम[तेची] कारणमीमांसा करपाक सोंपे जाता. संवसारांतली खंयचीच गजा[ल नश्ट] जायना तशी ती नव्यानूय निर्माण जायना, पूण तातूंत बदल घड[टा. हो] विज्ञानीक सिध्दांत पुनर्जल्माच्या सिध्दांताक पुश्टी दिता.

पुनर्जल्म ह्या सिध्दांताक विरोध करपीय आसात. तांच्या म[तान] पुनर्जल्म घेतिल्ल्या मनशाक फाटल्या जल्माचें स्मरण जावंक जाय [आसलें.] तशेंच, आदलेच जीव पुनर्जल्म घेतात आसत जाल्यार मानवी लो[कसंख्या] इतली वाडची नाशिल्ली. पुनर्जल्माक विरोध करपी एक सबळ [कारण] दितात तें अनुवंशीकतायेचें. अनुवंशीकतायेच्या तत्त्वाप्रमाण थरावी[क] घराब्याची संतत, थरावीक असो अनुवंशीक गूण दाखय[ता.] अनुवंशीकतायेचो गूण पुनर्जल्माच्या सिध्दांताक आड येता.

पुनर्जल्माच्या सिध्दांताचें शास्त्रीय विवेचन कुशीक सारलें [जाल्यार] ह्या सिध्दांताचे भारतीय समाजाचे परस्पर विरोधी अशे दोन [परिणाम] जाल्ले दिसतात. पूर्वकर्मा नुसार फलप्राप्ती जाता अशें गृहीत धा[रून] हातूंत बदल करपाचें आतां ईश्वर वा व्यक्ती ह्या दोगांयच्या[य] उरना असो समज करून वर्तमान जिवनाकडेन निश्क्रीय भावना [तयार] जाता. हाका लागून प्राप्त परिस्थितीक शरण वचप आनी [कसल्याय] हालचालीक वा बदलाक प्रोत्साहन दिवप ना अशी वर्तमानाचे[र] करपी प्रवृत्ती तयार जाता.

ह्या सिध्दांताचो अपेक्षीत असो बरो परिणाम दिश्टी पडटा. क[र्माप्रमाण] फळ मेळटा अशें समजल्ल्यान मनीस सदाचरणी, सद्भावनी, [जावंक] जावपाचो यत्न करता आनी ह्या यत्नांवरवीं आपलें फुडल्या [जल्माचें] प्रारब्ध जोडून दवरता. ताचे प्रवृत्तींतल्यान बरो असो समाज [घडपाक] मदत जाता.

मेल्ल्या मनशाचो आत्मो, वनस्पत वा मोनजातीच्या रुपा[न वा] आपल्या घराण्यांत जल्माक येवपी भुरग्याच्या रुपान पुनर्जल्म [घेता अशी] कल्पना खूबकडेन आसा. भुरग्याक मेल्ल्या मनशाचें नांव दवरपा[फाटल्यान] हीच कल्पना आसता. भारताभायर जगांतल्या हेर देशांनीय पुनर्ज[ल्माचेर] विस्वास चड-उण्या प्रमाणांत मेळटा. अस्तंत आफ्रिकेंतल्या मं[...] एडो आनी इबो ह्या जमातींनी असो विस्वास आसा. आफ्रि[का ...] अमेरिका हांगाचे आदिवासी लोक पुनर्जल्माच्या विस्वासान मेल्ल्या[...] रस्त्याचे कुशीक वा आवयम्हन्यांत पुरतात. मध्य ऑस्ट्रेलिया आनी [...] मेल्ल्यांक तांच्या जल्मसुवातीचेर पुरपाफाटल्यान होच विस्वास [...] दक्षिण आफ्रिका, ओशिॲनियेंत देवकल्पनेचो उगम पुन[र्जल्माच्या] सिध्दांतांकडेन लायला.

पुर्विल्ले युरोपी लोक पुनर्जल्म मानताले आसुंये. गॉल, थ्रेशि[यन,] सिथियन लोक पुनर्जल्म मानताले. सुरवेक रोमी लोकांनी हें त[त्त्व मानूंक] नाशिल्लें पूण पायथागोरसाच्या प्रभावान हॅरिस, व्हर्जिल, ऑवि[ड हांणी] हें तत्त्व मांडलां. ट्युटॉनिक लोकांनी पुनर्जल्म मानिल्लयाचीं [...] आसात.

- डॉ. अनंत [...]

- कों. वि[...]

: (मराठी : पुनर्नवा, घेटुळी, तांबडी वसू, खापरा; हिंदी : …री; गुजराती : राती साटोडी; कन्नड : कोमेगिड; संस्कृत : …क्त पुनर्नवा, शोथहनी; इंग्लीश : स्प्रेडिंग हॉगवीड; लॅटिन : … डिफ्युजा; कूळ : निक्टॅजिनेसी).

…ें वर्सां जगपी ही वखदी वनस्पत खंयूय, तणाभाशेन आनी …डटा. वनस्पतीचो प्रसार भारतांत सगळे कडेन आसून तिच्या … वट्ट स जाती भारतांत मेळटात. बलुचिस्तान, श्रीलंका, उश्ण …श्ण कटिबंधीय आशिया, आफ्रिका आनी अमेरिका ह्या प्रदेशांतूय …र आसा. सुश्रुत संहितेंत (इ.स. तिसरें शतक) ह्या पुनर्नवाचो …कवर्गांत केल्लो आसा. ताचेवयल्यान त्या काळांत भारतांतल्या …ो वनस्पत खबर आसून तिच्या गूणधर्मांची वळख जाल्ली आसूंक

…स्पतीचीं मुळां मोटीं, मदींच फुगिल्लीं आनी दोनूय तोंकांकडेन … आसतात. कांड आनी खांदयो बारीक, चिवट, जांबळ्या रंगाच्यो …ो जमनी बरोबर वाडटात. पानां सादीं, एकमेकां सामकार …डयो असमान आसतात. तांचो आकार वाटकुळा कृती आसून …ान पाचवो आनी पोंदच्यान धवसो आसता. सप्टेंबर ते डिसेंबर …त लांब दांड्यार पानांचे खांचींत वा खांदयेच्या तोंकार चार- …ंचे चंवरी भाशेन घोंस येतात. फुलां तांबडीं आनी खूब ल्हान … पुनर्नवाचें मूळ मुताचे त्रास, कफ, दमो, रक्तक्षय, कामीण … पिडांचेर उपेगी थरता. मुळांत पुनर्नव्हाइन हें क्रियाशिल …यड ०.०४% आसता. दोळ्याच्या कांय पिडांनी पुनर्नवेचीं मुळां …कडून दोळ्यांत घालतात आनी पोटांत दितात.

- कों. वि. सं. मं.

: भारतीय नखेत्रमाळेंतलें सातवें नखेत्र. हातूंतले पयले तीन …थुन आनी चवथो चरण कर्क राशींत येता. हातूंत मिथुनेचो …नी बीटा हे तारे आसून तातूंतलो आल्फा हो योग तारो अशें … दोनूय सारकेच प्रतीचे आशिल्ल्यान तांकां जुंवळीं भावंडां (कॅस्टर …ॉक्स) अशें म्हण्टात. हे विशीं एक ग्रीसी पुराणकथा आसा. …कारांच्या मतान लघुलुब्धकाचो (Canis Minor) आल्फा आनी …पुनर्वसूंतूच मोडटात. ही जोडी दक्षिणेक आसा. दोनूय जोडयां …ळी सुवात आसा. हे सुवातींतल्यान सूर्य, चंद्र आनी गिरे गेल्ले … म्हणून पुनर्वसूक मळबाचें महाद्वार अशें म्हण्टात.

…ान्याची म्हायती फुडें दिल्या - १) प्लव (पॉलॉक्स), अंतर … उजवाड वर्सां, हो सूर्याक सगळ्यांत लागींचो महातारो आसून …३२ पट तेजिश्ट आसा. २) कश (कॅस्टर). अंतर सुमार ४७ …वर्सां. हें तारकायुग्म (Double Star) आसून हातूंतलो दरेक …ट्टी आसता. ३) बीटा कॅनिस मायनॉरिस ४) प्रश्वा (प्रॉसियान) … सुमार ११.४ उजवाड वर्सां अंतराचेर आसा. ह्या नखेत्राची …देती आनी आकृती घर मानतात. फेब्रुवारीचे अखेरेक हे रातीकडेन …र तकलेर येतात.

…ीन पुनर्वसूचें मूर्तिध्यान सांगलां तें अशें -

शुकरास्यो बिडालस्थो गौरवर्णः पुनर्वसुः ।
सूत्रवज्राङ्कुशाभीतीर्बिभ्राणः परिकीर्तितः ॥

अर्थ - दुकराभाशेन तोंड, माजर हें वाहन, गोरो वर्ण, चार भुजांची, तीन हातांनी सूत्र, वज्र आनी अंकूश धरपी आनी चवथो हात अभयमुद्रेंत अशी पुनर्वसूची आकृती करची.

- कों. वि. सं. मं.

पुनव : ज्या दिसा पुराय चंद्रीम दिसता ती वा शुक्ल पक्षांतली निमाणी तीथ. ह्या दिसा चंद्र सोळा कलांनी परिपूर्ण जाता देखून हे तिथीक पुर्णिमा वा पुनव अशें म्हण्टात. तिकाच पूर्णमासी, पौर्णमासी वा पौर्णिमा अशींय नांवां आसात. पूर्णमासी ह्या शब्दाची व्याख्या हेमाद्रीन अशी दिल्या -

पुर्णमासो भवेद् यस्यां पूर्णमासी ततःस्मृता ।

अर्थ - जंय मास पुराय जाता ती पुर्ण मासी. मास ह्या शब्दाचो अर्थ चंद्र असोय जाता. देखून ज्या दिसा चंद्र पुराय दिसता ती पूर्णमास. पुनवेक चंद्राची तीथ मानतात. अनुमती आनी राका अशे तिचे दोन भेद आसात. जे तिथीक चंद्र एके कलेन उणो आसता तिका अनुमती आनी जे तिथीक चंद्र पुराय आसता तिका राका अशें म्हण्टात.

खरें मळ्यार पुनव हो एक खीण आसून त्या खिणाक चंद्रीम आनी सूर्य धर्तरेचे उरफाटे वटेन आसतात आनी तांचेमदलें अपगमन (धर्तरेवयल्यान मेजिल्ले तांचेमदलें कोनीय अंतर) १८०° आसता. पुनवेक धर्तरेचे वटेन आशिल्लो चंद्राचो अर्दो वांटो सुर्याच्या किरणांनी पुरायपणान पर्जळिल्लो आशिल्ल्यान चंद्रबिंब वांटकुळें दिसता. जे पुनवेक चंद्र, सूर्य आनी धर्तरी एके ओळींत येतात त्या दिसा चंद्रगिराण जाता. पुनवेचो खीण दर २९.५३ दिसांनी परत परत येता. ह्या काळाक मास वा म्हयनो अशें म्हण्टात. 'अवेस्ता' ह्या पारशी धर्मग्रंथांत चंद्रिमाक माह असो शब्द आसा.

पुर्विल्ल्या काळांत पौर्णिमान्त म्हयनो हो चांद्रमास समजताले अशें वैदिक साहित्यांतल्या उल्लेखावयल्यान दिसता. चांद्र वर्सांत बारा म्हयन्यांच्यो बारा पुनवो येतात आनी पुराय चंद्र ज्या नखेत्रा म्हन्यांत आसता त्या नखेत्रावयल्यान त्या म्हयन्याक नांव दिल्लें आसता. नखेत्राक पुराय चंद्र जेन्ना गुरून संयुक्त आसता तेन्ना ते तिथीक महापुनव अशें म्हण्टात. सोळा कलांउपरांतचें पुराय चंद्रदर्शन खुबूच शुभ मानतात. देखून पुर्विल्ल्या काळासावन त्या दिसा जायते धर्मीक विधी करपाची चाल आसा.

बारा म्हयन्यांत येवपी बारा पुनवेंचीं कृत्यां अशीं - चैत्र पुनवेक हनुमान जयंती, वैशाखी पुनवेक बुध्दजयंती, जेश्ठ म्हयन्यांतली पुनव ही वडापुनव. त्या दिसा बायलो उपास करून वडाची पुजा करतात. आशाढी पुनव ही गुरू पौर्णिमा आसून त्या दिसा गुरू पुजा करतात. श्रावणांतले पुनवेक उपाकर्म (श्रावणी) करतात. हेच पुनवेक रक्षाबंधन आशिल्ल्यान तिका राखी पुनव म्हण्टात. तशेंच त्या दिसा दर्याक नाल्ल ओंपतात. देखून नारळीपुनव (नारळी पौर्णिमा) आनी कांयकडेन त्या दिसा नवें जानवें घालतात देखून सुतांपुनव म्हण्टात. भाद्रपदांतले पुनवेक पितरांखातीर श्राध्द करतात. आश्विनांतले पुनवेक कोजागीरी पौर्णिमा म्हण्टात. कार्तिकी पुनवेक शंकरान त्रिपुराक मारिल्लो देखून तिका त्रिपुरी पौर्णिमा म्हण्टात. मार्गशीर्षातले पुनवेक दत्तजयंती आसता, पौषांतले पुनवेक विष्णुची पुजा करतात. माघांतले पुनवेक तीर्थस्नान करतात. माघांतले पुनवेक शनी मेष राशींत तशेंच गुरू आनी चंद्र सिंह राशींत

आसल्यार त्या दिसाक व्हड पर्व मानतात. फाल्गुनी पुनवेक होळयेची परब मनयतात.

बौध्द आनी जैन धर्मांतूय पुनवेक धर्मीक नदरेन खुबूच म्हत्व आसा. जैन लोक चैत्र आनी कार्तिक पुनवेक तीर्थयात्रा करतात. जाल्यार आशाढी आनी फाल्गुनी पुनवेक उपास करून जिनपुजा आनी जिनालयाचेर दिव्यांची आरास करतात.

- कों. वि. सं. मं.

पुनाळकार, गणपत उर्फ दादा गोविंद : (जल्म : १९३२, बिठ्ठोण - बारदेस).

सुटकेझुजारी. तो नॅशनल काँग्रेस गोवा हे संघटनेचो वांगडी आशिल्लो. तो सुटके चळवळींत वांटो घेतालो. ९ एप्रिल १९५५ ह्या दिसा ताका मुळगांव वाठारांत धरलो. ताका प्रदेशीक लस्करी न्यायालयामुखार उबो करून १२ वर्सां बंदखणीची ख्यास्त फर्मायली. १४ ऑगस्ट १९५९ ह्या दिसा ताची बंदखणींतल्यान सुटका जाली. भारत सरकारान ताम्रपत्र दिवन ताचो भोवमान केला.

- कों. वि. सं. मं.

पुरंदरदास : (जल्म : इ.स. १४८४; मरण : १५६४).

कर्नाटकांतलो एक म्हान संतकवी. हाचो जल्म महाराष्ट्रांत, पुण्याच्या लागसार आशिल्ल्या पुरंदरगडाचेर जालो अशें म्हण्टात. पूण कांय विद्वानांच्या मतान, कर्नाटकांत बेलारी जिल्ह्यांत हंपिलागसार जो पुरंदरगड नांवाचो गांव आसा थंय पुरंदरदासाचो जल्म जालो. हंपीलागसार कमलापूरांत मेळिल्ल्या एका ताम्रपटावयल्यान तो वसिष्ठगोत्री, यजुर्वेदी ब्राह्मण आशिल्ल्याचें कळटा.

ताच्या बापायचें नांव वरदप्पा नायक आनी आवयचें नांव लक्ष्मक्का वा कमलांबा आशिल्लें. ताचे बायलेचें नांव सरस्वती. तांकां एक धूव आनी वरदप्पा, गुरूअप्पा, अभिनवप्पा आनी मध्वप्पा अशे चार पूत आशिल्ले.

पुरंदरदासाचें नांव ताच्या आवय बापायन श्रीनिवास वा तिरूमलैयप्पा दवरिल्लें; पूण ताका तिमप्पा वा शिवप्पा अशेंय म्हण्टाले.

भुरगेपणांतूच ताणें विद्वानांकडल्यान संस्कृत आनी कन्नड भाशेचें अध्ययन केलें. संगिताचेंय शास्त्रशुध्द गिन्यान ताणें मेळयलें. पिरायेच्या सोळाव्या वर्सा ताचें लग्न जालें.

बापायचो सराफीचो वेवसाय ताणें बापायच्या मरणाउपरांत बरे तरेन सांबाळ्ळो. कुशळ रत्नपारखी म्हणून ताका खूब नामना मे[...] विजयनगराचो सम्राट कृष्णदेवराय हाच्या दरबारांत ताका खूब[...] आशिल्लो. वेवसायांत ताणें खूब मान जोडलो पूण तो वृत्तीन सा[...] कंजूस आशिल्लो. ताची बायल मात दानी वृत्तीची आशिल्ली. एकदां[...] आपली नाकांतली नथ काडून एका ब्राह्मणाक दान दिली. तेन्ना तिम्म[...] तिचो राग आयलो. त्या वेळार ईश्वरी चमत्कार जावन ती नथ प[...] तिम्मपाक मेळ्ळी आनी सरस्वतीची अब्रू वांचली. ह्या चमत्काराक ल[...] तिम्मपान आपली धनदौलत याचकांक आनी गरीब लोकांक वांटून[...] सर्वस्वाचो त्याग करून भिक्षेची झोळी घेवन तो भोंवपाक लागलो[...]

दासपंथाचो संस्थापक श्रीपादराय हाचो एक म्हान शिश्य व्या[...] हाणें इ.स. १५२५ वर्सा तिम्मपाक वैशव पंथाची दीक्षा दिल्ली[...] ताचें नांव पुरंदर विठ्ठल अशें दवरलें. तांच्या मठांतल्या सत्यध[...] नांवाच्या एका संतान ताका पुरंदरदास म्हळें आनी त्याच नांवान[...] ताका वळखूंक लागले.

पुरंदरदासान संबंद भारताची तीर्थयात्रा करून सगळ्या तीर्थक्ष[...] वास्तव्य केलें. थंयच्या देवांचेर पदां रचलीं. पंढरपूर क्षेत्रांतूय ता[...] तेंप वास्तव्य केल्लें.

पुरंदरदासान कन्नड भाशेंत खूब काव्यरचना केली. ताच्या[...] संख्या ४,७५,००० आशिल्ली अशें म्हण्टात. पूण सद्या कांय ह[...] पदां आसात. तीं देवरनाम वा दासरपदगळू ह्या नांवान नामनेक पाव[...] त्या पदांतले उच्च, तत्त्वीक विचार लक्षांत घेवन व्यासरायान त्या[...] 'पुरंदरोपनिषद' म्हणून भोवमान केला. ताचीं सगळीं पदां रागबद्द[...] तांचे किर्तनां, सुळादी आनी उगाभोग अशे तीन वर्ग केल्यात. हीं[...] पदां ताल-लयबद्द आनी गेय आसात. किर्तनां हीं भक्तिगितां[...] तातूंत पल्लवी, अनुपल्लवी आनी चरण हे भाग आसात. ताच्या[...] कर्नाटक संगिताक सामके वायट दीस आयिल्ले. पुरंदरदासान[...] शास्त्रशुध्द रूप दिलें. तेखातीर ताणें सगळ्या प्रचलीत रागांची स[...] थारायली. संगिताच्या शिक्षणाखातीर ताणें स्वरावली, अल[...] पिल्लारिगीत, धनरागगीत आनी प्रबंधांची रचणूक केली. त्या[...] दीक्षितार, शामशास्त्री ह्या संगीतकारांनी पुरंदरदासाचे प्रेरणेनूच क[...] संगिताचो विकास केलो. त्यागराजाक पुरंदरदासाकडल्यानूच सं[...] स्वप्न - दिक्षा मेळिल्ली अशें म्हण्टात.

- कों. वि.[...]

पुरयत : धर्मीक कार्याचो मार्गदर्शक. समाजांतल्या हेर वेव्हारा[...] धर्मीक मळारय कर्मकांडाचे विधी आसतात आनी ते शास्त्रशुद्ध[...] करतले जाल्यार गिन्यानी आनी अणभवी जाणकारांची गरज[...] पुरयताक हें गिन्यान आनी अणभव आसतात. अतीमानवी शक्[...] वेव्हार करप मनशाचे कुवतीभायर आसता असो समज आसून,[...] आनी अती मानव हांचेमदीं संबंद प्रस्थापीत करपी मध्यस्त[...] पुरयत ही संकल्पना मुखार आयल्या.

पुरयत हो शब्द नेत्तृत्व दिवप ह्या अर्थाच्या संस्कृत शब्दा[...] आयला.

इतिहास - भोवतेक सगळ्याच समाजांनी खंयच्या ना खंयच्या[...] पुरयत ही संस्था दिश्टी पडटा. मनीस कुळयेच्या सुरवेच्या दि[...]

ही संस्था आशिल्ली काय ना हाचे विशीं मतभेद आसले तरी धर्म
अनेक सुरवात जायत सावन पुरयत ही संस्था अस्तित्वांत आयल्या
येता अशें भोंवतेकांचें मत आसा. पुरयतांचीं चित्रां आनी मूर्ती
न प्रसिद्ध सुवातींनी मेळ्ळ्यात. महाभारत, रामायण ह्या काळांत
यत नेमपाची प्रथा आशिल्ली आनी राजाच्या मंत्रीमंडळांत ताका
सुवात दिवप जाताली. पुरयत जावपी मनशाकडेन धर्मकांडाचें
करपाचे योग्यताये वांगडाच कूल, शील, विद्वत्ताय, सतगुण हेय
चे कडल्यान अपेक्षित आसतात. राजपुरयताच्या आंगांत ज्योतिश,
रण, कायदो, न्यायदान, शिश्टायकला सारकिल्ले गूण आसप
धरताले. तेभायर पुराणकथा, मंत्र, धर्मग्रंथ हांचें वाचन, मंदिराचें
सारकिल्लीं कामां ताचेकडल्यान अपेक्षित आसतालीं. पुत्रप्राप्ती
पुरयता कडल्यान नियोग करून घेतिल्ल्याच्यो घडणुको धर्मीक
ांत मेळटात.

यत संस्थेच्या सुरवेच्या काळांत समाजाचे सगळेच घटक पुरयतपण
अशे दिसता. उपरांत श्रमविभागणेच्या तत्त्वानुसार पुरयतपणाचें
बंदीत विद्वान लोकांकडेन आयलें. ताचे फुडें वर्णाश्रमाचे विभागणेंत
ण ब्राह्मण वर्गाकडेन पावलें. संवसारांत भोवतेककडेन पुरयत
काम दादले मनशाकडेन आशिल्लें दिसलें तरी कांय लोकांमदीं हें
यलांनीय केल्लें दिश्टी पडटा.

च्या काळांत पुरयतपण वशपरंपरेन येवनूय ताचें शास्त्रीय शिकप
ाता. अशें शास्त्रीय शिकप दिवपी संस्था अस्तित्वांत आसात.
धर्मपिठाच्या मठांनी तशेंच संस्कृत पाठशाळेंत पुरयतपणाचें शिकप
ो वेवस्था आसा. पुजा-अर्चा करपी सर्वसादारण भट आनी पुरयत
गोंयांत फरक करप जाता. वंशपरंपरेन थरावीक घरांतलीं
ां करीत आयिल्ल्या भटाक त्या घराचो पुरयत म्हण्टात आनी
ा कर्त्या मनशाक येजमान म्हण्टात. त्या घरांतलीं सगळीं धर्मकृत्यां
ा पुरयतान करचीं आसतात. दुसऱ्या कोणाची मदत घेवंची
र ताचेसंबंदी पुरयत येजमानाक मार्गदर्शन करता.

– वा. ल. वझे

ां : इतिहासीक तशें अनइतिहासीक अशे हिंदू धर्मीक ग्रंथ. पुरा
हळ्यार पुर्विल्ल्या काळांतलें नवें) ह्या शब्दावयल्यान पुराण ह्या
उत्पत्ती जाल्या. भोवतेक सगळ्या पुराणकर्त्यांनी पुराण हाचो
चीन कथा वा आख्यायिका सारकिल्ल्या पारंपारीक वाङमयाक
आनी सुरवेच्या काळांत विशेशण म्हणून वापरांत आशिल्ली ही
रांत नाम जावन बसली. स्मृती आनी सूत्रकारांनी तीन वर्णांपुरतोच
दवरिल्लो धर्म सगळ्या वर्णांमेरेन पातळावपाचें काम पुराणांनी
ति आनी स्मृतीच्या भेदभावाची प्रतिक्रिया म्हणून पुराणांचो जल्म
ासूं येता. सदाचार, भावार्थ, नीत सारकिल्ल्या तत्त्वांचो प्रचार
तार करपाक सगळ्यांक अवगत अशे सोंपे भाशेंतल्या पुराणांनी
लायलो. हें करतना वैदिक धर्माच्या तत्त्वांकडेन खंयच तडजोड
तना त्या धर्माची व्यापक जागृताय घडोवन हाडली. आयचे
लेगीत, सर्वसादारण मनशाक वैदिक धर्माची वळख करपाक
पुराणांच आदार करतात म्हणूं येता.

वेदांत 'पुराण' हो शब्द पुर्विल्लो ह्या अर्थान आयला. तरी अथर्ववेदांत
'एक विशिश्ट विद्या' ह्या अर्थान आयला, अशें दिसता. मत्स्य
आनी वायु ह्या पुराणांच्या मतान, ब्रह्मदेवान पयलीं पुराणांची निर्मिती
केली आनी उपरांत ताच्या तोंडांतल्यान वेद भायर पडले. भागवताप्रमाण
ब्रह्मदेवान एकेका तोंडातल्यान एक-एक वेद निर्माण केलो आनी उपरांत
एकदम चारूय तोंडांतल्यान इतिहास पुराणांची निर्मिती केली.

विष्णुन व्यासाच्या रुपान अवतरून देवलोकांत आशिल्ल्या
पुराणसाहित्याची १८ पुराणांनी विभागणी केली अशेंय एक मत मेळटा.
ह्या मतावयल्यान पुराणांची उत्पत्ती दैवी मानतात. पयलीं शंबर कोटी
श्लोकांचें एकूच पुराण आशिल्लें आनी उपरांत व्यासान चार लाख श्लोकांच्या
१८ पुराणांनी विभागणी केल्या, असो उल्लेख मत्स्यपुराणांत मेळटा.
तशेच, सुरवेच्या अथर्ववेदा सारकिल्या ग्रंथांनी पुराण हो शब्द एकवचनी
वापरिल्ल्यान सुरवेक एकूच पुराण आशिल्लें अशें कांय विद्वान मानतात.
पूण हें एकवचन पुराण हो वाङमयाचो एक प्रकार ह्या अर्थान वापरलां
अशें कांय जाणांचें मत आसा.

हरप्रसाद शास्त्रीच्या मतान वायुपुराणाच्या मूळच्या भागांत पुराणांची
संख्या धा सांगिल्ली; पूण उत्तरकालीन परंपरेप्रमाण, भारतीय संस्कृतीत
१८ हे संख्येक विशिश्ट म्हत्व आयिल्ल्यान महापुराणांचीय संख्या १८
चेर थिरावली अशें दिसता. तांचीं नांवां चडशा सगळ्या महापुराणांनी
मेळटात तीं अशीं - ब्रह्म, पद्म, विष्णु, वायु, भागवत, नारदीय, मार्कंडेय,
अग्नि, भविष्य, ब्रह्मवैवर्त, वराह, लिंग, स्कंद, वामन, कूर्म, मत्स्य,
गरूड आनी ब्रह्मांड. कांय पुराणांनी वायुपुराणा बदला शिवपुराण आनी
भागवतपुराणा बदला देवी-भागवत अशीं नांवां मेळटात. भागवताक 'वैष्णव
-भागवत' अशेंय नांव आसा.

पार्जिटर हाणें शिव आनी वायु ह्या दोनूय पुराणांचो आस्पाव करून
पुराणांची संख्या १९ आनी फार्कवर हाणें त्या एकुणिसांभितर हरिवंशाचो
आस्पाव करून तीं २० अशी मानल्या. बदलत्या काळाप्रमाण आनी
स्थानीक संप्रदायी तशेंच धर्मीक गरजे प्रमाण पुराणांचे मूळ संहितेंत
बदल जायत गेले. पुराणांची श्लोकसंख्या १२ हजारांवयल्यान चार
लाखांचेर गेली, हें भविष्यपुरणांचें मत हे नदरेन म्हत्वाचें. पुराणांच्या मूळ
स्वरूपांत इतलो बदल जालो की आयचीं उपलब्ध पुराणां आनी त्याच
नांवाचे पुर्विल्ले ग्रंथ हे दोनूय वेगवेगळे आसात, अशें मत मांडप जालें.

ज्या चडशा पुराणांनी, आदिपुराणांचो उल्लेख येता तीं व्यासोक्त
पुराणां आसून, त्या पुराणांतल्यान इसवी सनाचे सुरवेक म्हळ्यार
विक्रमादित्या उपरांत हालींचीं पुराणां तयार केल्यांत अशें वैद्य काळे हाचें
मत आसा. खुबशा पुराणांतल्यान खूब साम्य दिसता. देखीक - मत्स्य
आनी पद्म, वायु आनी ब्रह्मांड ह्या पुराणांनी उताऱ्याचे उतारे सारके
मेळटात. हाचे वयल्यान, सुरवेक पुराणांचो एक ल्हान गट आशिल्लो.
तातूंत १८ पुराणां नाशिल्लीं. उपरांत ह्या गटांतल्यान पुराणांचेच कांय
अंश घेवन तांचो विस्तार केलो आनी सद्याचीं १८ पुराणां तयार जालीं.

बलदेव उपाध्याय हाणें काळाप्रमाण पुराणांच्यो तीन श्रेणी मानल्यात.
वायु, ब्रह्मांड, मार्कंडेय, मत्स्य आनी विष्णुपुराण हीं पुर्विल्लीं म्हळ्यार
इ.स. १ ते ४ ह्या शेंकड्यांतलीं आसून भागवत, कूर्म, स्कंद आनी पद्म
हीं पुराणां मध्यकालीन म्हळ्यार इ.स. ५०० ते ९०० ह्या काळांतलीं
आनी ब्रह्मवैवर्त, ब्रह्म आनी लिंग हीं आर्विल्लीं म्हळ्यार इ. स. ९०० ते
१००० ह्या काळांतलीं आसात. आपस्तंबधर्मसुत्रान केल्लो भविष्य पुराणाचो
आनी बाणभट्टान केल्लो वायुपुराणाचो उल्लेख अग्निपुराणान दंडीच्या
काव्यादर्शांतल्यान घेतिल्ली म्हायती हांचेवयल्यान त्या त्या पुराणांचो काळ

पुराणां

थरोवंक यैता. काळाप्रमाण बदलत गेल्ले पुराण संहितेंक लागून पुराणांचो निश्चीत काळ सांगपाक मेळना. पूण पुराणांतल्या आनी पुराणाभायल्या पुराव्यांनी पुराणांचो काळ थरोवंक आदार जाता. विशिश्ट पुराणांनी विष्णुच्या खंयच्या खंयच्या अवतारांची चर्चा आसा, तातूंत देशांतल्या खंयच्या खंयच्या जातींजमातींचे आनी वंशाचे उल्लेख आसात, हांचेवयल्यान काळाविशीं अदमास करूं येता.

पुराणां पांच लक्षणांनी युक्त आसतात, अशें खुबशा पुराणांनी आनी चड करून अमरकोशांत म्हळां. तीं पांच लक्षणां अशीं - सर्ग (निर्मिती), प्रतिसर्ग (प्रलयाउपरांत पुननिर्मिती), वंश (देवता, चंद्र-सूर्य हांच्या वंशांची म्हायती), मन्वंतरां (मनूचे विशिश्ट कालखंड) आनी वंशानुचरित वा वंश्यानुचरित (सूर्य, सोम ह्या क्षत्रीय वंशांतल्या व्यक्तींचे इतिहास). 'वंशानुचरित' हाचे बदला 'भूम्यादेः संस्थानम्' (भुगोल) असो पाठभेदूय मेळटा. पूण हीं पांचूय लक्षणां आस्पाविल्लें प्रत्यक्षांत एकूय पुराण ना. फकत विष्णुपुराणांत हीं पांच लक्षणां आसात पूण तातूंत हेर कांय विशय लेगीत आसात. पुराणांचे व्याख्येंत पंचलक्षणांसयत हेर विशयांचोय आस्पाव करून घेवपाखातीर भागवत आनी ब्रह्मवैवर्त हाणीं महापुराणांचीं लक्षणां धा आसता आनी उपपुराणांचीं पांच आसतात अशें म्हळां. भागवताच्या बाराव्या स्कंधांतलीं धा लक्षणां अशीं - सर्ग, विसर्ग (प्रलय, प्रलयाउपरांत पुनर्निर्मिती वा विंगड विंगड जिवांची निर्मिती), वृत्ती (उदर-निर्वाह), रक्षा (विश्वाची राखण करपाखातीर ईश्वरान घेतिल्ले अवतार), अन्तरां (मन्वंतरां), वंश, वंशानुचरित, संस्था (प्रलय), हेतू (निर्मितीक कारण थारपी अज्ञानी जीव) आनी अपाश्रय (जिवांचो आश्रय आशिल्लें ब्रह्म) भागवताच्या दुसऱ्या स्कंधांतलीं धा लक्षणां अशीं - सर्ग, विसर्ग, स्थान (वैकुंठविजय म्हळ्यार ईश्वराचो विजय), पोषण (भगवंताचो अनुग्रह), ऊती (कर्मवासना), मन्वंतरां, ईशानुकथा, निरोध (प्रलय), मुक्ती आनी आश्रय (परब्रह्म). पूण प्रत्यक्ष पुराणांनी मेळपी सगळ्या विशयांचो ह्या लक्षणांनी आस्पाव जायना.

खंयच्या पुराणान खंयचे देवतेक चड म्हत्व दिलां, तें पळोवन पुराणांचे वैष्णव, शैव, ब्राह्म अशे वर्ग केल्यात. मत्स्यपुराणा प्रमाण वैष्णव पुराणां हीं सात्त्विक; ब्रह्मदेव आनी अग्नी हांचें वर्णन करपी राजस; शिवाचें वर्णन करपी तामस आनी सरस्वती - पितर हांचें वर्णन करपी पुराणां हीं संकीर्ण आसात. तमीळ ग्रंथांनी आनी स्कंदपुराणांनी पुराणांचें शैव, वैष्णव, ब्राह्म, आग्नेय आनी सावित्र (सुर्याचीं) अशें वर्गीकरण मेळटा. गरूडपुराणान सात्त्विक पुराणांचे आनीक तीन प्रकार केल्यात, तातूंत मत्स्य आनी कूर्म हांकां सत्त्वाधम, वायुपुराणाक सात्त्विकमध्यम आनी भागवत, गरूड, विष्णुपुराण हांकां सात्त्विक - उत्तम म्हळां. पूण प्रत्यक्षांत कूर्म आनी वायु हीं पुराणां शैव आशिल्ल्यान ही विभागणी शास्त्रशुध्द म्हणूंक येना. पद्मपुराणान पुराणांचें वर्गीकरण केलां तें अशें -

सात्त्विक पुराणां - विष्णु, नारदीय, भागवत, गरूड, पद्म, वराह.

राजस पुराणां - ब्रह्मांड, ब्रह्मवैवर्त, मार्कंडेय, ब्रह्म, वामन, भविष्य.

तामस पुराणां - मत्स्य, कूर्म, लिंग, शिव, अग्नि आनी स्कंद.

व्यासान आख्यानां, उपाख्यानां, गाथा आनी कल्पशुध्दी ह्या विशयांच्या आदारान पुराणसंहिता तयार केल्यो. पूण पुराणांच्यो संहिता तयार जावचें पयलीं लोकसाहित्याच्या स्वरुपांतल्या पुराणांनी चड करून पुर्विल्लीं आख्यांना आशिल्लीं. स्वता पळयल्ले घडणुकेचें वर्णन हें उपाख्यान अशें एक मत आसा. वंश आनी वंश्यानुचरित हे पुराणांचे दोन म्हत्वाचे विशय आसात. हातूंत चडशीं क्षत्रियवंश आनी त्या वंशांतल्या राजांच्या चरित्रांचीं वर्ण... येतात. मत्स्य, वायु, ब्रह्मांड, विष्णु, भागवत, गरूड आनी भविष्य ... सात पुराणांनी राजवंशाची म्हायती आसा. राजधर्म, काव्यशास्त्र... छंदःशास्त्र, व्याकरण, आयुर्वेद, पशुवैद्यक, वृक्षायुर्वेद, धनुर्वेद, धातुशास्त्र... रत्नविद्या, शिल्पशास्त्र, नृत्य-संगीत कला, वास्तुशास्त्र, मूर्तीशास्त्र... ज्योतिष, गणित, सामुद्रिकशास्त्र ह्या विशयांची चर्चा खुबशा पुराणां... आयल्या. पांयांक लेप लायतकच अर्ध्या दिसांत हजारांनी योजना च... शकपाची अनुलेपनविद्या, वशीकरणविद्या, अंतर्धानविद्या, धन वाढ... दिवपी पद्मिनीविद्या, स्वेच्छा-रुपधारिणीविद्या, त्रैलोक्यविजयविद्या ... विंगड विंगड विद्यांची म्हायती पुराणांनी आयल्या. धर्म हें पुराणाच... लक्षण आशिल्ल्याचें मत जयमंगला टिकेंत आसा. सद्या उपलब्ध आशि... पुराणांनी धर्मशास्त्रांतल्या विशयांची खूब चर्चा आसा. वैदिक धर्मांत... यज्ञ, होम सारकिल्या विधीचें म्हत्व उणें करून हिंदू धर्माक एक... मोडण दिवपाचें काम केलां. वैदिक मंत्रांवांगडा पौराणिक मंत्र वापर... लागले आनी देवपुजा, राज्यभिशेक, मुर्तिस्थापना अशी पौराणिक ... फुडें आयली. पुराणांनी पुण्यप्राप्तीचे खूब सोंपे मार्ग दाखयले. तरात... व्रतां आनी उपासना सांगल्यो. उपासाचें म्हत्व वाडयलें.

तीर्थक्षेत्रांचो महिमा सांगपी स्वतंत्र माहात्म्यां खुबशा पुराणांनी आस... भक्तीचें माहात्म्यूय पुराणांनी वाडयलें. जप, नामस्मरण, मूर्तिपुजा, देव... निर्मिती हांकां पुराणांतल्यान उर्बा मेळ्ळी. पूर्तधर्म म्हळ्यार तळयो, ब... धर्मशाळा निर्माण करून परोपकार करप पुण्यकारक आशिल्ल्याचें ... सांगलें. अन्नदान हें सगळ्यांत पुण्यकारक मानून ताचें म्हत्व वाड... श्राध्दांचीं आनी त्या वेळच्या अन्नदानांचीं वर्णनां केलीं. धर्म, अर्थ, ... आनी मोक्ष हांचे विस्कटावणे वांगडाच चार वर्ण आनी चार आश्रम ह... कर्तव्यांची चर्चा केली. निश्काम कर्मयोगाचेंच म्हत्व सांगलें. ईश्वरी अवत... वर्णन हो पुराणांचो एक म्हत्वाचो विशय आसा. विष्णु, शिव, ब... गणपती आनी सूर्य ह्यो पुराणांतल्यो म्हत्वाच्यो देवता आसात. सा... योग, वेदान्त ह्या दर्शनांतल्या तत्त्वांचें विवेचनूय पुराणांनी आयलां. भाग... पांचरात्र, पाशुपत, कपालिक, तंत्रीक ह्या संप्रदायांचीं वर्णनांय पुराणांत... आयल्यांत. धर्मशास्त्रांतल्या ह्या विंगड विंगड विशयांची विस्कट... करतना शेंकड्यांनी पुराणकथांचो आदार घेतला. ब्रह्मांड रचना ... भुगोल होय पुराणांचो एक म्हत्वाचो विशय. ताचेभायर स्वर्ग, न... ब्रह्मलोक, पितृलोक हांचींय वर्णनां पुराणांनी मेळटात.

पुराणांची उत्पत्ती दैवी आसून, पुराणां हीं वेदांभाशेनूच अपौ... आनी अनादी आसात. वेदांपरस पुराणां श्रेश्ठ आसात. पुराण हो वे... आत्मो आसा. श्रुतिस्मृती हे दोळे आसले जाल्यार पुराण हें का... आसा. पुराण आयकुपी मनशांचीं सगळीं पातकां नश्ट जातात... पुराणांची स्तुती केल्या. पुराण वाचता त्या मनशाक पुराणिक वा पौरा... म्हण्टात. भारतांत शेंकड्यांनी वर्सांसावन पुराणिकान देवळांत जम... भक्तांसामकार पुराण वाचपाची प्रथा आसा.

अठरा पुराणांची म्हत्वाचीं खाशेलपणां अशीं आसात -

ब्रह्मपुराण - हें पुराण ब्रह्मदेवान दक्षाक सांगिल्ल्यान ताका ब्रह्म... अशें नांव मेळ्ळें. पुराणांचे यादींत हें पुराण पयलें आशिल्ल्यान 'आदिपुराण' आनी तातूंत सुर्याची उपासना वर्णिल्ली आशिल्ल्यान 'सौरपुराण' अशींय नांवां आसात. आदीपुराण आनी सौरपुराण ना... आदिपुराणांसावन हें पुराण वेगळें आसा. ह्या पुराणांत २४५ ...

सुमार १४ हजार श्लोक आसात. तातूंत ओरिसांतलीं तीर्थक्षेत्रां, रित्र, सांख्यतत्त्वज्ञान, वैदिक ग्रंथांतली उपाख्यानां हे म्हत्वाचे आसात. हें पुराण इ.स. च्या सातव्या-आठव्या शेंकड्यापयलीं जावन धाव्या, बाराव्या आनी पंदराव्या शेंकड्यांनी तातूंत भर ह्या पुराणाचो कांय वांटो ओरिसांत, कांय वांटो दंडकारण्यांत जालो आसुंये अशीं मतां आसात.

पुराण - ह्या पुराणांत ब्रह्मदेवान पद्मांतल्यान विश्वनिर्मिती केल्ल्याची आशिल्ल्यान ताका पद्म हें नांव मेळ्ळां. वैष्णवपुराणांत हें सगळ्यांत मानतात. ५५ हजार श्लोकांच्या ह्या पुराणांत सृश्ट, भूंय, सर्ग, आनी उत्तर अशे पांच खंड आसून ताचे ६२८ अध्याय आसात. ण ह्या नांवाचीं दोन जैन पुराणांय आसात.

ष्णुपुराण - ह्या पुराणांत विष्णुभक्तीक खूब म्हत्व दिलां. राक्षसांचो पुलस्त्य हाचें वरदान मेळिल्ल्यान पराशरान हें पुराण रचलें अशें त. स अंशांनी विभागिल्ल्या ह्या पुराणांत १२६ अध्याय आसून, उपलब्ध प्रतींत सुमार स-सात हजार श्लोक आसात. हातूंत हेर नांवागडाच कृष्णचरित्र आसा. विल्सनान ह्या पुराणाचो इंग्लीश र केला.

युपुराण - प्रक्रिया, उपोद्‌घात, अनुषंग आनी उपसंहार ह्या चार विभागिल्ल्या ह्या पुराणांत ११२ अध्याय आसून तांची श्लोकसंख्या ११ हजार आसा. हातूंत शिवचरित्राचें विस्तारान वर्णन आसून क वर्णनां खातीरूय हें पुराण प्रसिद्ध आसा.

गवतपुराण - भागवतधर्माचें विवेचन करपी आनी सगळ्यांत श्रेश्ठ हें पुराण खूब लोकप्रिय आसा. व्यासान आपलो पूत शुक हाका सागलें अशें म्हण्टात. पूण बोपदेव नांवाच्या पंडितान तें बरयलां एक मत आसा. हें पुराण दक्षिणेंत तमीळनाडूंत बरयलें अशें मत १२ स्कंधांनी विभागिल्ल्या ह्या पुराणांत १८ हजार श्लोक भक्ती, तत्त्वज्ञान हांचे नदरेन तें म्हत्वाचें आसा. ह्या पुराणाचेर त चड टिका आसात. प्रदेशीक आनी इंग्लीश भाशेंतूय ह्या पुराणाचे र जाल्यात.

रदीय पुराण - नारदीय पुराण, नारदपुराण आनी बृहन्नारदीय अशी एकाच नांवाचीं तीन पुराणां मेळटात. हातूंतलें महापुराण हे विशीं दुबाव आसा. हातूंत नारदान विष्णुभक्तीचें वर्णन केलां तें नारदीय पुराण. दोन वांट्यांनी आशिल्ल्या ह्या पुराण्याच्या वांट्यांत १२५ आनी दुसऱ्यांत ८२ अध्याय आसात.

कंडेयपुराण - मार्कंडेय ऋषीन सांगिल्ल्यान ह्या पुराणाक हें नांव १३७ अध्यायांच्या ह्या पुराणांत सुमार ६९०० श्लोक आसात. णांत द्रौपदी, हरिश्चंद्र, ब्रह्मवादिनी मदालसा, कृष्ण, मार्कंडेय कथा आसात. अग्नी, सूर्य, देवी हांचीं स्तोत्रां आसून 'दुर्गासप्तशती' ाचे देवीमाहात्म्य १३ अध्यायांनी वर्णिलां. पार्जिटर हाणें ह्या ो इंग्लीश अणकार केल्लो आसून सुरवेच्या कांय अध्यायांचो जर्मन अणकार जाला.

निपुराण - अग्निन वसिश्ठाक सांगिल्ल्यान ह्या पुराणाक अग्निचें ळ्ळां. ३८३ अध्यायांच्या ह्या पुराणांत पंचलक्षणां आसात. पूण नी अपरा विद्यांचें वर्णनूय म्हत्वाचें आसा. रामायण आनी ताचें सार, बुध्दावतारा सयत हेर अवतार. ह्या विशयां वांगडाच ाकरण, अलंकार, योग, ज्योतीश, मंदीरां, मुर्ती, धर्म हांचीय शास्त्रां हातूंत वर्णिल्यांत. हातूंत गीतासार आनी यमगीता आसून आयुर्वेद, झाडां आनी मोनजातीचे वैद्यक, रत्नपरिक्षा, धनुर्विद्या, मोहिनी आनी हेर कांय विद्या ह्या विशयांचें विवेचन आसा.

भविष्यपुराण - भविष्यकालीन घडणुकांचीं आनी व्यक्तींचीं वर्णनां हातूंत आशिल्ल्यान ताका 'भविष्यपुराण' हें नांव मेळ्ळां. हाचीं ब्रह्म, विष्णु, शिव, सूर्य आनी प्रतिसर्ग अशीं पांच पर्वां आसून १४ हजार श्लोकसंख्या आसा.

ब्रह्मवैवर्तपुराण - हातूंत, कृष्णान ब्रह्माचें विवरण केल्ल्याचें वर्णन आशिल्ल्यान हाका 'ब्रह्मवैवर्त' हें नांव मेळ्ळां. दक्षिणेंत हाका 'ब्रह्मकैवर्तपुराण' अशें म्हण्टात. 'आदिब्रह्मवैवर्त' ह्या नांवाचें एक प्राचीन पुराणूय मेळटा. हाचे २७६ अध्याय आसून १८ हजार श्लोक आसात. ब्रह्म, प्रकृती, गणेश आनी कृष्णजल्म अशा चार खंडांनी हें पुराण आसा.

वराहपुराण - वराह अवतारी विष्णुन हें पुराण पृथ्वीक सांगलें अशी समजूत आसा. हाचे गौडीय आनी दाक्षिणात्य अशे दोन पोटभेद आसात. हाचे २१८ अध्याय आसून २४ हजार श्लोकांचे उल्लेख आसा. पूण प्रत्यक्षांत १० हजार श्लोक उपलब्ध आसात. हातूंत मुखेलपणान मथुरामाहात्म्य, नचिकेताचें उपाख्यान हे विशय आसात.

लिंगपुराण - शिवान अग्निलिंगांत प्रवेश करून ह्या पुराणावतीन मोक्षाचें विवेचन केलें. हे समजुतीन हाका 'लिंगपुराण' हें नांव मेळ्ळां. ह्या पुराणाच्या पुर्वार्धांत १०८ आनी उत्तरार्धांत ५५ अध्याय आसात. श्लोकसंख्या ११ हजार आसून ब्रह्मांडरुपी लिंगाची उत्पत्ती, लिंगपुजा, शैवव्रतां, शिवाचे २८ अवतार, काशीचें वर्णन, तंत्रविद्या हे विशय मुखेल आसात. ह्या पुराणाक लिंगयतांचो एक मुखेल धर्मग्रंथ मानतात.

स्कंदपुराण - स्कंदान सांगिल्ल्यान ह्या पुराणाक हें नांव मेळ्ळां. सगळ्या पुराणांभितर हें पुराण आकारान व्हड आसून, हातूंत ८१ हजार श्लोक आसात. सनत्कुमार, सूत, शंकर, वैष्णव, ब्राह्म आनी सौर अशा स संहितांनी विभागिल्ल्या ह्या पुराणांत माहेश्वर, वैष्णव, ब्रह्म, काशी, रेवा, तापी आनी प्रभास ह्या सात खंडांतली आनीक एक विभागणी आसा. ह्या पुराणाचे सूतसंहितेंत ब्रह्मगीता आनी सूतगीता आसून रेवाखंडांत सत्यनारायणव्रताची कथा आसा.

वामनपुराण - हातूंत वामनअवताराचें वर्णन आसा. हें पुराण पुलस्त्य ऋषीन नारदाक सांगलां असो समज आसा. ह्या पुराणाचे उपलब्ध प्रतींत ९५ अध्याय आसून स हजार सुमार श्लोक आसात. कालिदासाचें 'कुमारसंभव' आनी वामनपुराण हातूंत खूब सारकेपण आसा.

कूर्मपुराण - विष्णुन कुर्मावतारांत इंद्रद्युम्न राजाक हें पुराण सांगलें अशी समजूत आसा. ह्या पुराणाच्या पुर्वार्धांत ५३ अध्याय आनी उत्तरार्धांत ४६ अध्याय आसून उपलब्ध ग्रंथांत ६००० श्लोक आसात.

मत्स्यपुराण - हें पुराण विष्णुन मस्त्य रुपान मनुक सांगलें अशें म्हण्टात. हाचे २९१ अध्याय आसून १४-१५ हजार सुमार श्लोक आसात. 'स्वल्पमत्स्यपुराण' ह्या नांवानूय हाचें संक्षिप्त स्वरूप मेळटा. ह्या पुराणांत पितृवंश, ऋषिवंश, राजवंश, राजधर्म, हिमालय, तीर्थ ह्या विशयांचें वर्णन आसा.

गरूडपुराण - ह्या पुराणाचे २६४ अध्याय आसून, ७ हजार श्लोक आसात. हाच्या पूर्वखंडांत व्याकरण, छंद, साहित्य, वैद्यक ह्या विशयांची म्हायती आसा.

ब्रह्मांडपुराण - ह्या पुराणाचे प्रक्रिया, अनुषंग, उपोद्‌घात आनी उपसंहार

अशे चार पाद आसून तातूंत १२ हजार श्लोक आसात. ह्या पुराणांत परशुराम आनी कार्तवीर्य हांचो संघर्श, ललीतादेवीचें आख्यान, क्षत्रिय राजवंशाचें वर्णन हे मुखेल विशय आसात. अध्यात्मरामायण हो ग्रंथ आनी ललीतासहस्त्रनाम, सरस्वतीस्तोत्र, गणेशकवच हे भाग ह्या पुराणांतल्यान घेतल्यात.

– कों. वि. सं. मं.

पूरक नोंद : उपपुराणां.

पुरातत्त्वविद्या : पुरातत्त्वविद्या हें उतर इंग्लीश भाशेंतल्या आर्किऑलॉजी ह्या शब्दावयल्यान घेतलां. तशें पळयल्यार आर्किऑलॉजी हें मुळावें ग्रीसी उतर. आर्किओ = पुर्विल्लो वा पोरणो आनी लोगोस = शास्त्र वा निबंध. शब्दासरसी हाचो अर्थ पुर्विल्लो इतिहास असो जाता. पूण हे नोंदींत ताचो सादारणपणान अर्थ मनीस जातीचे संस्कृतीयेचो विकास वा विकासाचो इतिहास असो घेतला. सुरवेच्या काळांतलें पुरातत्त्वीय संशोधन अशास्त्रीय तंत्राचेर फकत खाशेल्यो अशो वस्तू मेळोवपाच्या हेतान करतालें. पूण अठराव्या शेंकड्याच्या शेवटाक सावन रीतसर उत्खनन करून ताचो साबार शास्त्रांच्या आदारान अर्थ लावन पुर्विल्ले संस्कृतायेचो अभ्यास करप होच मुखेल हेतू आसा. हातूंत साप आदल्या, म्हळ्यार २०,००,००० वर्सांपयलीं मनशान तयार केल्लीं फातरी हत्यारां ते हालींच्या तेंपार मातयेभरवण जाल्ल्यो वस्ती, ल्हानांतली ल्हान वस्त ते व्हड मशीन, तशेंच साप आदलें घर ते आतांचें देवूळ हांचो आस्पाव जाता.

पुरातत्त्वइत्यादिकवेत्ता (Archeologist) हाचें मुखेल काम वर्णन करप. तो ज्या उत्खननाचो अभ्यास करता, ताचें ताणें सुरवेक वर्गीकरण करचें पडटा. उपरांत मुलतत्त्व शोधन करून (analyse) निमाणेकडेन ताचें वर्णन करचें पडटा. पूण पुरातत्त्वइत्यादिकवेत्त्याचें म्हत्वाचें काम म्हळ्यार उत्खननाचो इतिहास सांगून ताचें म्हत्व पटोवन दिवप.

पुर्विल्ल्या सगळ्या तरांच्या अवशेशांचो अभ्यास मनशाच्या इतिहासाची उबारणी करचेखातीर आशिल्ल्यान, पुरातत्त्वविद्या हें इतिहासाक पावल दिवपी एक म्हत्वाचें साधन. पुरातत्त्वविद्या हें शास्त्र मनशाचे व्युत्पत्ते सावन घडत आयिल्लो विकास ल्हान-ल्हान पुराव्यासरशीं जाणून घेवपाक इत्सूक आसता. ताका लागून पुरातत्त्वविद्येचो आंवाठ वाडत वचून तिचें एक स्वतंत्र अशें शास्त्र निर्माण जाल्लें आसा. पुरातत्वविद्या मनशाच्या सांस्कृतिक चालीरितींचो अभ्यास करता. सांस्कृतिक पुराव्यांचो संस्कृतायेकडेन संबंद आसता. मनशान निर्माण केल्ल्या वा वापरिल्ल्या वा मनशाकडेन संबंद आशिल्लो सगळो पुरावो विंगड विंगड प्रकारांचो आशिल्ल्यान पुरातत्त्वविद्या आदल्या अवशेशांचो फकत वस्तू म्हणून अभ्यास करीना तर त्या वस्तूफाटले मनशाचे जिवीत पद्दतीचोय अभ्यास करता.

पुरातत्त्वविद्येचो इतिहास : इ. स. पयलीं सव्या शेंकड्यांत एका ॲसिरियी राजकन्येन आपल्या बापायच्या आदारान कांय सुमेरियी संस्कृतायेचे उत्खनित अवशेश उजवाडाक हाडिल्ल्याचे उल्लेख मेळटात. पूण पुरातत्त्वीय संशोधनाची खरी सुरवात युरोपांत फकत एक छंद म्हणून सोळाव्या शेंकड्यांत जाली. हेच विद्येक विसाव्या शेंकड्याच्या दुसऱ्या अर्दाकसावन शास्त्राची प्रतिश्ठा लाबली. ह्या शास्त्राचो मुखेल संबंद समन्वेशण आनी उत्खननाकडेन येता. सुरवेच्या काळांत पुरातत्त्वीय संशोधन फकत खाशेल्यो अशो वस्तू रितसर उत्खनन करून त साबार शास्त्रांच्या आदारान अर्थ लावन पुर्विल्ले संस्कृतायेचो अभ करप, हाचें म्हत्व ल्हव-ल्हव विकसीत जायत गेलें.

पुर्विल्ल्यो वस्तू एक नाद म्हणून एकठांय करपाच्या यत्नांक मध्ययु खूब नेट आयिल्लो. पंदराव्या-सोळाव्या शेंकड्यांत सोबीत कलात्मक पु नाणीं, इत्सापत्रां आनी हेरांचो संग्रह करप हाका खूब म्हत्व आशिल्लें. खऱ्या उत्खननाक सतराव्या-अठराव्या शेंकड्या आदीं सुरवात जाल्ल कांयच पुरावे मेळनात. इंग्लंड आनी स्विडनांत आदलीं स्मारकां अवशेश हांची जतनाय घेवपाखातीर कांय कायदे केल्ले.

सतराव्या-अठराव्या शेंकड्यांनी जॉन ऑब्री, एडवर्ड ल्हाइ विल्यम स्टकली हाणीं इंग्लंडांत पुरातत्त्वीय संशोधनाची आनी उत्खन बुन्याद घाल्ली अशें म्हणूं येता. अठराव्या शेंकड्याच्या दुसऱ्या अर्दाकस युरोपी देशांनी आदल्यो वस्तू आनी स्मारकां हांचें संशोधन करपी स संस्था उबारिल्ल्यो. एकुणिसाव्या शेंकड्यांत पुरातत्त्वीय संशोधनाक नेट आयलो. १८१६त सी.जे. टॉमसन हाणें अश्मयूग, ब्राँझयुग लोह यूग अशा तीन युगांचें वर्गीकरण करून, मनशाचे संस्कृत विकास तीन थरांनी जाला हें दाखोवन दिलें. उपरांत यन्स या व्होर्सा हाणें ह्या तीन युगांचो बारिकसाणेन अभ्यास करून ताचें उपवि केलें.

एकुणिसाव्या शेंकड्याच्या मदल्या तेंपार हॉलस्टॅटाक ब्राँझयुगीन अ आनी स्वित्झर्लंडाक ला टेनाक लोहयुगीन अवशेश आनी नवाश्म सरोवर घरांचो सोद लागलो. ह्याच काळांत युरोपांतल्या साबार दे व्हड-व्हड वस्तु संग्रहालयांची स्थापणूक जाली. ताका लागून १८६ पॅरिसांत भरिल्ल्या पयल्या मानववंश शास्त्र आनी पुरातत्त्वीय परि अश्मयुगासावन ते लोहयुगासावन मनशाचे संस्कृतायेचे थर, विक थर स्पश्ट करपाचे यत्न जाले. ह्याच शेंकड्यांत चार्ल्स लायल धर्तरी आनी मनीस हांचें आदलेंपण धर्मधुरीण मानतात, ताचेपरस पोरणें आसा, हें मत मांडलें.

बुशे द पर्थ ह्या फ्रेंच संशोधकान ॲबव्हीलाक पुर्विल्ल्या रेंवेच्या शेकऱ्याच्या थरांतल्यान पोरणी अश्मयुगीन हत्यारां सोदून काडली मनीस जातीचो इतिहास खूब व्हड आसा, हाची जाणविकाय दिली. चार्ल्स डार्विन हाचे मीमांसे वरवीं मनशाची व्युत्पत्ती आनी खूब पुर्विल्लो आसा हें दाखोवन दिता. ह्याच काळांत फ्रांस आनी ह्या देशांनी विंगड विंगड प्रकारांची अश्मयुगीन हत्यारां आनी मातये जाल्ल्या मोनजातींच्यो अश्मास्थी मेळ्ळ्यो. हांच्या आदाराचेर लॉर्ड ॲ हाणीं अश्मयुगाचे विंगड विंगड उपकाल थरयले (पुर्वपुराणाश पुराणाश्मयुग, नवाश्मयुग) ह्याच शेंकड्यांत इजिप्त आनी मॅझोपोटे म्हत्वाचीं उत्खननां जालीं. इजिप्तांत त्या पुरातत्त्वीय संशोधनांत ॲ मार्येत, गास्तों मास्परो, फ्लिंडर्स पॅट्री आनी हेर तज्ञांनी व्हड काम अस्तंत आशियेंत सी. जे. रिच, पॉल बोट्टा, ऑस्टिन लेअर्ड, कोल्डेवाय, लेनार्ड वुली आनी हेरांनी उत्खननां करून पु संस्कृतायांच्या स्थळांचो पुरावो उजवाडांत हाडलो. इराक, इराण, रि लॅबॅनॉन, जॉर्डन आनी इस्त्रायल ह्या देशांनी पुर्विल्ल्या संस्कृत साबार थळांचें उत्खनन जालें.

एकुणिसाव्या शेंकड्यांत विंगड विंगड प्रदेशांनी केल्ल्या उत्ख लागून उत्खननीत अवशेशांचें कालमान आनी सांस्कृतिक कालर

ाप हे दोन मुखेल प्रस्न उपरासले. ग्रीसांत हायन्रिख श्लीमान
ह्या नामनेच्या नगरीच्या उत्खननांत स्तर-विबद्ध कालमापनाचें
ें. जाल्यार पॅट्री हाणें क्रमकालाची पद्दत आपणायली. विसाव्या
अस्तंत आशियेंत, भूंयमध्य प्रदेशांनी आनी युरोपांत खूब प्रमाणांत
जालें. ह्याच शेंकड्याचे सुरवेक मोंहेन-जो-दाडो आनी हरप्पा
ननांत प्रागैतिहासिक संस्कृतायेचे पुरावे सांपडल्यात.

या शेंकड्याचे सुरवेकसावन ते आयजमेरेन पुरातत्त्वविद्येच्या
र विकास जाल्लो आसा. मनशाचे पुर्विल्ले संस्कृतायेचो इतिहास
ाडचेखातीर वा ताची तारीख थरोवपाखातीर विंगड विंगड
ो आनी शास्त्र फांट्यांचो आदार घेवप हें विद्येचें मुखेल ध्येय
शेंच कालमापनाची आधुनिक शास्त्रीय पद्दत, उत्खननाचीं आनी
साधनां आनी पद्दत, मातयेभरवण जाल्ल्या पुर्विल्ल्या अवशेशांचो
ाधनांवरवीं सोद, हवाई आनी सागरी छायाचित्रण आनी हेरांच्या
ुरातत्त्वविद्येक शास्त्राची प्रतिश्ठा लाबली. शास्त्रीय पद्दतीवांगडा
ागड काळांतलें संस्कृतीक जिवीत कशें आशिल्लें तें जाणून
ोर इतिहासतज्ञ, लिपिक्ते, मानववंशशास्त्रज्ञ, पुराणवनस्पतिविज्ञ,
वरणतज्ञ, कलाभिज्ञ, हवामानतज्ञ, अभियंते आनी साबार
वो पुरातत्त्वीय संशोधनांत आदार घेवचो पडटा.

तीक इतिहास रचचे खातीर पुरातत्त्वविद्येचो आदार घेवप हें
जचें साधन जालां. सादारणपणान पुर्विल्ले वसतीचें थळ कशें
ाडप आनी अमुकूच जाग्यार उत्खनन कशें करचें हे दोन प्रस्न
तायतात. हेविशीं पोरण्या थळांचो सोद कसो घेवंचो आनी
र खंयचें शास्त्रीय आनी हेर पद्दतीचो उपेग करप हाची म्हायती
ोव गरजेचें. खूब फावटीं, आदल्या थळांचो सोद अकस्मात
रस्ते खण्टना, शेत नांगरतना वा घराची बुन्याद मारतना
वण जाल्ल्यो आदल्यो वस्तू सांपडटात. कांय थळांचें पुर्विल्लेंपण
विशीं भोंवडेकारांनी बरोवन दवरिल्ल्या वर्णनावयल्यान मेळटा.
रणे नकाशे वा चित्रां हांच्या आदारानूय सोद घेवपाक मेळटा.
तेंपार हवाई छायाचित्रणाच्या आदारान पोरणे रस्ते, खारजां वा
हाचो सोद लावपाचें काम युरोपांत नेटान चालू आसा. विद्युत्
सर्वेक्षण, चुंबकीय सर्वेक्षण, पुर्विल्ल्या थळांच्या मातयेच्या नमुन्याचें
क सर्वेक्षण, पराग पृथक्करण, जमनींत यंत्र आनी कॅमेरा हांच्या
मातयेभरवण जाल्ल्या अवशेशांचीं छायाचित्रां घेवपी लेरिसी
क आनी हेर सावन पद्दतींच्या आदारानूच अवशेशांचो सोद घेवपाक
सागरी पुरातत्त्व हो पुरातत्त्वविद्येचो एक नवो फांटो निर्माण
पाणव्हडीं आनी उदकांत वापरपाच्या खाशेल्या अशा कॅमेरांच्या
न दर्यांत बुडिल्ल्या आदल्या तारवांचो, तातूंतल्या अवशेशांचो वा
बंदरांचो सोद घेवपाक मेळटा. पुर्विल्ल्या वस्तूंचे अवशेश आशिल्लें
पडले उपरांत ते सुवातेर शास्त्रीय पद्दतीन उत्खनन कशें करचें,
ोची तंत्रीक उदरगत खूब जाल्ली आसा.

राव्या आनी एकुणिसाव्या शेंकड्यांत इजिप्त आनी ग्रीसांत जाल्लीं
ना अशास्त्रीय स्वरुपाचीं आशिल्लीं. मुकादमाच्या हाताखाला जाय
पून पोरण्यो वस्तू सोदून काडप तांचें प्रदर्शन घडोवन हाडप ही
ा वेळार चालींत आशिल्ली. पूण आतां तज्ञ निर्देशकाचे देखरेखीखाला
नात मेळिल्ले दर एके वस्तूची नोंद करतात आनी उपरांत ते
बारिकसाणीन अभ्यास करतात. उत्खननाच्या दर एके थराचे
नोंदीक खूब म्हत्त्व आसता.

त्या त्या थरांचो रीतसर अभ्यास करून ताचो रंग, पोत, दाटाय
आनी ताचे घटक हांची नोंद करता. दर एका थरांत सांपडिल्ल्यो वस्तू
वेगवेगळ्यो दवरतात.

- कों. वि. सं. मं.

पुरावो कायदो : पुरावो (Evidence) हें उतर लॅटीन 'एवीडॅर' ह्या उतरावयल्यान आयलां. उक्तें करून दाखोवप वा पळोवपाक नितळ करून दिवप असो ह्या उतराचो अर्थ जाता. ब्रिटिशांचे राजवटींत कितलोसोच तेंप मेरेन पुराव्या संबंदान पुराय वा पद्दतशीर तरेन कायद्याची संहिता बरोवन तयार केल्ली नाशिल्ली. सोडयल्ले खटले, तातूंतलीं तत्त्वां, समाजांत प्रचलीत आशिल्ल्यो रुढी आनी चालीरिती मतींत घेवन खटल्यांचें कामकाज चलतालें. हे पद्दतीक लागून खटल्यांचो निकाल लागपाक खूब कळाव लागतालो.

१८५३ वर्सा पुराव्याविशीं कांय तरतुदी संग्रहीत केल्यो. १८६८ वर्सा सर हॅन्री हाणें पुराव्या - कायद्या संबंदान मसुदो तयार केलो. पूण ताका संमती मेळ्ळिना. १८७१ वर्सा व्हायसरॉयच्या सल्लागार मंडळांतलो कायदो सल्लागार सर जेम्स स्टीफन हाणें पुरावो कायद्याचो नवो मसुदो तयार केलो आनी ताका १८७२ वर्सा सरकारान संमती दिली. होच भारतीय पुरावो अधिनियम. हातूंत १६७ कलमां आसात आनी तीं तीन खंडांनी विभागल्यांत. हो कायदो केले उपरांतच्या शंबर वर्सांनी तत्त्व वा तपशिलाविशीं म्हत्वाची दुरूस्ती करची पडलीना, हें ह्या कायद्याचें खाशेलपण.

न्यायालयामुखार येवपी पुराव्यांची वर्गवारी अशी आसता. १) लेखी वा तोंडी पुरावो. २) मुळावो वा दुय्यम पुरावो - मुळावो तोंडी पुरावो म्हळ्यार गवायान आपल्या दोळ्यांनी, कानांनी वा हेर इंद्रियांनी जाणिल्लें आनी दुय्यम तोंडी पुरावो म्हळ्यार दुसरे व्यक्तीच्या सांगण्याप्रमाण जाणिल्लें. मुळावो लेखी पुरावो म्हळ्यार मूळ कागदपत्र आनी दुय्यम लेखी पुरावो म्हळ्यार ताच्यो प्रति आसतात. ३) प्रत्यक्ष वा आयकल्लो पुरावो. ४) प्रत्यक्ष वा परिस्थितीप्रमाण पुरावो. उज्याचो पुरावो दिवपाखातीर उज्याचो जाळ वा इंगळे हो प्रत्यक्ष पुरावो आनी धुंवर हो परिस्थितीजन्य पुरावो. मनीस फट उलोवंक शकता पूण परिस्थिती फट उलयना. ह्या तत्त्वाप्रमाण परिस्थितीजन्य पुरावो चडशे फावट चड प्रभावी मानतात.

भारतीय पुरावो अधिनियमाच्या तीन खंडांतल्या पयल्या खंडांत वादतथ्यां (facts in issue) आनी संबध्दतथ्यां (Relevant facts) हांचेविशीं पुराय चर्चा केल्ली आसा. पांच मुखेल विभागांनी तथ्यांची चर्चा केल्ली आसा ती अशी -

१. वादतथ्यांकडेन संबंदीत तथ्यां - वादतथ्यांची विसंगती दाखोवपी, ताच्या अस्तित्वाची वा अभावाची संभवनीयता वा असंभवनीयता दाखोवपी, तांचें स्पश्टीकरण वा वळख करून दिवपी, घडणुकांची सुवात वा वेळ निश्चीत करपी वा तांचो संबंद दाखोवपी, मनाची वा शरीराची स्थिती दाखोवपी कृती आपसूक घडून आयली काय जाय म्हणून केली, हें थरोवपाखातीर तशी कृती पयलीं केल्ली काय किदें हें सांगपी.

२. वादतथ्यांविशींची विधानां - हातूंत चड करून कबुली आनी कबुलीजबाब हांचो आस्पाव जाता. पक्षकारान केल्ली स्वताक मारक थारपी कबुली

संबध्द आसुनूय ती निर्णायक थारना आनी तेविशीं खुलासो करपाक मेळटा. स्वाधिकाराक बादा येवंची ना हे अटीचेर दिल्ली कबुली वापराक मेळना. पुलिसांमुखार वा तांच्या ताब्यांत आसतना केल्ले जबाब अग्राह्य मानतात.

३. न्यायनिर्णय - न्यायालयान एका खटल्यांत दिल्लो निवाडो फुडें उपरासपी समान परिस्थितीच्या खटल्यांत वापरपाक बंधनकारक आसता.

४. तज्ञाचीं मतां - पुरावो तथ्याविशींच आसपाक जाय असो नेम आसा. पूण कला, शास्त्र, हातबरप हे विशीं तज्ञांचें मत संबध्द आसा.

५. चारित्र्य - व्यक्तीचें चारित्र्य वादतथ्य आसल्यारूच तेविशींचो पुरावो ग्राह्य मानतात. पूण आरोपीचें चारित्र्य बरें आसल्यार आनी नुकसान भरपायेची रक्कम चारित्र्याचेर आदारिल्ली आसल्यार तेविशींचो पुरावो संबध्द आसता.

भारतीय पुरावो अधिनियमाचो दुसरो खंड शाबीत करपाविशीं आसा. शाबीत (Proof) करपाची गरज नाशिल्लीं तथ्यां म्हळ्यार दोनूय पक्षकारांक मान्य आशिल्ल्यो गजाली आनी न्यायीक दखल घेवंक मेळपी गजाली. अशो गजाली म्हळ्यार भारतांतले चालू विधी आनी सेनानियमावली, न्यायालयांच्यो मुद्रा, देशाचें अस्तित्व, नांव आनी राश्ट्रध्वज, न्यायालयीन, येरादारीचे नेम, इतिहास, वाङमय, शास्त्र वा कला हेविशींचे ग्रंथ आनी नामनेचीं भौशीक तथ्यां ह्या गजालींची न्यायालयाक पुराव्याबगर कायदेशीर रितीन दखल घेवपाक मेळटा. हेर तथ्यां पुराव्यानूच सिध्द करूंक जाय. लेखी मजकुरा बगर सगळीं तथ्यां तोंडी पुराव्यान सिध्द करपाक मेळटात. पूण तो तोंडी पुरावो आयकल्लो आसूंक फावोना; मुळावो आसपाक जाय. लेखी स्वरुपाचो पुरावो पटोवन दिवपाक लेखी प्रत न्यायालयांत दाखल करची पडटा. तो उपलब्ध नासत जाल्यार वा प्रतिपक्षाकडेन आसल्यार दुय्यम पुराव्याचो उपेग करचो पडटा. दुय्यम पुरावो म्हळ्यार सयो-शिक्के ताडून पळोवप वा यंत्रीक क्रियेन तयार केल्ल्यो प्रती वा मूळ मजकूर वाचिल्ल्या मनशाची गवाय. भौशीक दस्तऐवजाचो (Public Documents) मजकूर निशाण्यो आनी शिक्क्यांच्यो प्रती (certified copies) दाखल करून पटोवंक मेळटात.

भारतीय पुरावो अधिनियमाच्या तिसऱ्या खंडांत पुरावो दाखल करप आनी ताचो परिणाम हेविशीं तरतुदी आसात. सिध्दीभार (Burden of Proof) आनी गृहीतकां (Assumptions) हो तातूंतलो पयलो विशय आसा. खंयच्याय पक्षकारान पुरावो दिलोना जाल्यार कायद्याप्रमाण जो पक्ष हारता, ताचेर सिध्दिभार आसता. आपलेवटेन निवाडो जावपाक जाय अशें दिसपी व्यक्तीन संबंदीत तथ्यां सिध्द करपाक जाय. आरोपीच्या निरपराधीपणाविशीं गृहीतक आसा. गुन्यांव पटोवन दिवपाची सगळी जापसालदारकी फिर्यादी पक्षकाराचेर आसता. जे व्यक्तीकडेन ताबो आसा तो धनी अशीय एक गृहीत गजाल आसा. वैवाहिक जिणेंत वा घोव-बायलेमदीं फाटाफूट जातकच २८० दिसांभितर जल्मल्लें भुरगें त्याच घोव-बायलेपसून जल्माक आयलां अशें गृहीतक आसा. गर्भ-धारणेवेळावयल्या काळांत, त्या जोडप्याच्या मिलनाची अशक्यताय दाखयल्यारूच तातूंतल्यानच सुटका जावं येता. कांय तथ्यां खरीं आसलीं, तरीं तीं मुखार मांडपाक मेळनात. एके व्यक्तीच्या निवेदनाचेर विस्वास दवरून दुसरी व्यक्ती वागली आनी हाका लागून ते दुसरे व्यक्तीचेर बाधक परिणाम जालो जाल्यार निवेदन फट अशें म्हणपाक पयले व्यक्तीक बंदी आसा. हाका प्रतिष्टंभ (Estoppel) अशें म्हण्टात.

तथ्यसिध्दीखातीर गवायांचो आंकडो कितलो आसपाक जाय बंधन ना. पिराय कितलीय आसूं, शारिरीक आनी मानसीक कशीय आसूं पूण प्रस्न समजून तर्कसंगत जाप दिवपी गवाय स मानतात. बरप आनी कुरवांच्या आदारान मोनी व्यक्ती गवाय शकता.

पुरावो पटोवंच्या वेळार, न्यायालयांत दर एका प्रस्नाची जाप पडटा. पूण लोकधारणेचे नदरेन कांय प्रस्नांक संरक्षण दिलां. न्याया न्यायालयांतल्या ताच्या आचरणाविशीं तशेंच घोव-बायलेचे ताणीं एकामेकांक कथन केल्ल्या गजालींविशीं सांगपाक तांचे हाडूंक मेळना. अप्रकाशीत शासकीय कागद-पत्रांतल्यान मेळिल्ली वरिश्ठांचे परवानगेबगर सांगपाक मेळना. सरकारी अधिकारी तांकां विश्वासान दिल्ली म्हायती उकतावपाक त्या अधिकाऱ्यांचे हाडूंक मेळना.

गुन्यांवाविशींची म्हायती सांगपी व्यक्तीक, ताचें नांव दंडाधिकारी, पोलिस जबरदस्ती करूंक शकनात. वेवसायाच्या वकिलांक मेळिल्ली म्हायती पक्षकारांचे परवानगेबगर उकती करूंक

सुरवेक गवायाचो सरतपास (Examination in chief) उपरांत पक्षकारा कडल्यान उलटतपास (Cross examination) आनी ताचे उलटतपासाविशीं स्पश्टीकरणाखातीर फेरतपास (Re-examinat नेम घालून दिल्लो आसा. सूचक प्रस्न (Leading questions) उलटतपासणेंतूच घालपाक मेळटात. गवाय पयलीं कथन केल्ली ताका विरोध करपाक वा खरेंपण ताडून पळोवपा खातीर वा मेळटा. असभ्य आनी अपप्रचाराक प्रस्न विचारपाक न्यायालय बंदी शकता.

न्यायालयामुखार दाखल केल्लो पुरावो तपासून पळोवपाचे योग्य त्या पुराव्याची निवड करून निवाडो दिवपाची जापसाल आनी अधिकार न्यायाधिशाकडेन आसतात.

- अमो

पुरूम : मणिपूर राज्यांतली एक आदिवासी जमात. हे जमातीं कुकी आनी नवे कुकी अशे दोन पोटभेद आसात. पोरणे कुकींत टोळयो आसात तातूंत पुरूम हे टोळयेचोय आस्पाव जाता. इंफाळ उंदेंतेक पुरुमांचीं चार खेडीं आसात. पुरूम खुलेन सगळ्यांत पोरणें खेडें आसा. तशेंच पुरूम टंपक, पुरूम चंगनिंग लाँग, पुरू हीं हेर तीन खेडीं आसात. दरेका खेड्याचो एक मुखेल आसता. ताका पिपू म्हण्टात. तशेंच, दरेका खेड्यांचे समाजीक सुवाळे आनी परबो आसतात. पुरूमांच्या खेड्यांत हेर टोळयांक मेळना. ते लोक नवें खेडें वसयतना सोमार दीस पळोवन सुवात वेंचतात.

सगळ्या पुरम खेड्यांनी लमण आनी रूइशांग अशो दोन सुवाती आसतात. लमण हें नुंगचुंगवा ह्या देवाचें आनी धर्मीक स्थान आसता आनी रूइशांग हें ग्रामपंचायतीचें कार्यालय आ लोक गांवांतल्या श्रेश्ठ लोकांचें यादस्तीक म्हणून खेड्याचे वेशीर उंचवटे बांदतात. गांवांत मदीं तांचीं भौशीक बांय आसता.

गृहप्रवेशाच्या दिसा घरांतलो जाण्टो मनीस देवाच्या नांवान

…ता आनी उपरांत सगळ्यांक सोरो पियेवपाक दिता. खेडयांतलें घर कोंडयांचें आनी व्हड आसता. हेर लोकांचीं घरां कुडाचीं घराक फाटलें फुडलें दार आसता पूण भितर कुडी नासतात. …रु मोटवे आनी तांबशा गोऱ्या वर्णाचे आसतात. ते पुरूम वा …प उलयतात.

दादले-बायलो हड्डुया पसून पोंवटयांमेरेन एकूच वस्त्र …त दादले केन्नाकेन्नाय पगडे भशेन कपडो माथ्याक बांदतात. …लो आंगार चादर घेतात. बायलो तरातरांचे हार आनी मुदयो नाचाच्या वेळार भेंडाक कापडी पटो बांदून रानटी फुलांनी …र सजयतात.

…क गाय-म्हशीचें दूद पियेनात. खावपाखातीर ते जनावरांच्या …पेग करतात. तो तांचो मुखेल आहार आसता. चडशा धर्मीक …रग्याचें जावळ काडटना वा कोणूय मरतकच दुकराचें मास

लोक चड करून कृष्ण, महादेव, राम, दुर्गा, काली, यम ह्या …जतात. तांचे मदीं कुलदेवाक चड म्हत्व आसता. मुंगचुंगबा हो …देव आसून, वर्सांतल्यान दोन खेपे तांचो उत्सव मनयतात. भूत गांवचें राखणदार आसता. साबुहॉंग ही तांची देवता …प आसता. सूर्य आनी चंद्राक ते घोव-बायल कशे मानतात. …चेर वैष्णव धर्माचो प्रभाव आसा. वर्सांतल्यान एक फावट ते …करतात आनी पितरांक दुकराच्या मासाचो निवेद्य दाखयतात. …त येतकच चले-चलयांचीं लग्नां जातात. एकाच कुळांत लग्न …नात. पुरूम लोकांत भोवपत्नीकत्वाची चाल आसली तरी ते चड बायलो करिनात. लग्नां चड करून सोमारा जातात. …कच न्हवऱ्याक लग्नापयलीं तीन वर्सां मांवाम्हऱ्यांत काम करचें …तीन वर्सांमदीं तांचो शरीर संबंद जावपाक दिनात. लग्त …ांच दीस न्हवरो व्हंकलेगेर रावता आनी सव्या दिसा आपल्या …पुरूम लोकांमदीं घटस्फोट घेवपाची चाल आसा. पूण वांझपणाक …टस्फोट दिवपाक मेळना. घटस्फोटाची परवानगी पंचायती घेवंची पडटा.

…जातकच चले वेगळे रावतात. फकत धाकटो चलो आवय-…ांत रावता. बापायचे इस्टेटीचे सारके वांटे करतात पूण धाकट्या …ो चड वांटो मेळटा.

…रा वेळार बाळंतिणीची आवय सोडल्यार दुसऱ्या गोत्राचे बायलेक …रेनात. वेणो सुरू जातकच मैपी नांवाचो भगत घराच्या दारांत …पांच केळीं आनी मूठभर तांदूळ ओंपून बरे भाशेन सुटका …ीर बाळंतिणीच्या माथ्यार मंत्र मारता. भुरग्याची नाळूय तोच …सऱ्या दिसा भुरग्याक नांव दवरतात.

…भुतांक लागून सगळ्यांक मरण येता असो पूरूम लोकांचो …सा. मडें पेटयेंत घालून पुरचे पयलीं एका दुकराक बळी …परांत मरणाक आयिल्ल्या सगळ्या लोकांक सोरो आनी दुकराचें …

…ो पुरूम लोकांचो मुखेल वेवसाय. तांदूळ हें तांचें मुखेल पीक. …जवळ, मको, कांदे, तीळ हींय पिकां ते काडटात. ते दोंगरी …रतात. दोंगरी शेतांत तीन वर्सां पीक काडटकच ते जमनींत …नात. गाय, म्हशी, बैल, रेडे, दुकरां, सुणीं, मांजरां, कुकडां हे प्राणी ते पोसतात.

- कों. वि. सं. मं.

पुरूषसूक्तविधी : ऋग्वेदाच्या धाव्या मंडलांतलें १०वें सुक्त पुरूषसुक्त ह्या नांवान नामना आसा. ताचो कर्तो नारायण ऋषी आसून पुरुश ही ताची देवता. हाच्यो सोळा ऋचा आसात. ह्या सुक्तांत पुरूशरूप परमेश्वराची तोखणाय आसा. तेखातीर पुजा आनी अभिशेक हाचेखातीर पुरुशसुक्ताचो विनियोग करपाची पद्दत आसा. देवाचे षोडशोपचार पुजेंत पुरूषसुक्ताची एकेक ऋचा म्हणून एकेक उपचार देवाक समर्पण करतात.

तैत्तिरीय आरण्याकांतूय पुरूषसुक्त आसून तातूंत अठरा ऋचा आसात. महाग्निचयनांत पुरूषरूप अग्निचें चयन करतकच ह्या सुक्तान ताचें उपस्थान करपाक सांगलां. पुरूषसुक्ताच्या आदारान विष्णु ह्या देवा खातीर एक स्वतंत्र याग सांगला ताका विष्णुयाग अशें म्हण्टात.

शांतीकमलाकरांत पुरूषसुक्ताविधी ह्या नांवाचे कांय विधी दिल्ले आसात ते अशे -

१. शुक्ल पक्षांतल्या एकादशी दिसा दंपत्यान उपास करून पुरूषसुक्तान विष्णुची पुजा करची. दुवादशी दिसा विष्णु खातीर पुरूषसुक्तान चरू शिजोवन हवन करचें. अशें केल्यार विष्णुभक्त असो पूत जाता. शंभरांनी चरूहोम केल्यार विष्णुपदाची प्राप्ती जाता.

२. पुरूषसुक्ताची एकेक ऋचा म्हणून तिर्थांत न्हावप, उपरांत सगळीं पुरूषसुक्तां म्हणप, अशें केल्ल्यान सगळीं पापां नश्ट जातात.

३. एक म्हयनोभर फलाहार करून पुरूषसुक्ताचो जप करचो. सूर्याचें उपस्थान करप, निमाणे आज्यहोम करचो अशें केल्ल्यान साक्षात नारायणाचें दर्शन जाता.

- कों. वि. सं. मं.

पुर्तुगाल : अस्तंत युरोपांतलें एक स्वतंत्र राश्ट्र. हो देश आमबेरीच्या द्वीपकल्पाच्या अस्तंत वाठारांत आसा. विस्तार ३६° ५७′ उत्तर ते ४२° ९′ उत्तर आनी ६° ११′ अस्तंत ते ९° ३०′ अस्तंत. आझोरिश आनी मादैर जुंव्यासयत वट्ट क्षेत्रफळ ९२,०७२ चौ. किमी. लोकसंख्या ९८,००००० (१९९१). हाचे दक्षीणेक आनी अस्तंतेक ॲटलांटिक महासागर तशेंच उत्तरेवटेन आनी उदेंते वटेन स्पेन हो देश आसा. लिश्बोअ ही राजधानी.

भूंयवर्णन - उत्तरे वटेन ऊंच दोंगरी वाठार जाल्यार दक्षीणे वटेन चड सकयलो वाठार अशी हांगाची भूंयरचणूक आसा. देशाक सुमार ८०० किमी. लांबायेची दर्यादेग आसा. उत्तरे वटेन ईशान्य-नैऋत्य दिकांनी पातळिल्लो पेनेहा, लारूको, नुगेरा, मारॅंओ, कारामुलू, मौतिमुरू, एश्त्रोला, ॲकॉर, लॉझॅं हे सारक्यो पर्वतांवळी आसात. एश्त्रेला हें १,९९१ मी. उंचायेचें सगळ्यांत ऊंच तेमुक. दक्षिणे वटेनच्या वाठारांत चडशीं मळां आसात. ह्या वाठारांत मौशिकी आनी काल्देराओ ह्यो दोन पर्वतावळी आसात. दर्यादेगे कडल्यान पर्वतांवळी लागी आशिल्ल्यान थंय व्हडले कडे तयार जाल्यात. मीन्यो, दोरू, तेगस आनी ग्वाआना ह्यो ह्या देशांतल्यो चार मुखेल न्हंयो. सगळ्या न्हंयांचें मूळ स्पेनांतल्यान सुरू जाता. दोरू ही सगळ्यांत लांब न्हंय. तिची लांबाय पुर्तुगालांत ३२० किमी. आसा. हे भायर एश्त्रेला दोंगरांतल्यान भायर सरपी मौदेगु, व्होगा, सादू आनी तेगुश

न्हंयेची उपन्हंय झेझिरी ह्यो हेर म्हत्वाच्यो न्हंयो.

हवामान - हवामानाचे नदरेंतल्यान ह्या देशाचे तीन वांटे जातात. वायव्य वाठारांत पावसाचें प्रमाण चड आसा आनी हांगा शियाळे चड थंड आसतात. हांगाच्या दोंगरांच्या तेमकांचेर बर्फ आसता. ईशान्य वाठारांत शियाळो कडक आनी चड काळ उरपी आसता. तशेंच गिमांत चड गरमी आसता. दक्षीण वाठारांत उणो पावस, चड काळ गीम आनी मात्सो शियाळो अशें वातावरण आसा. जानेवारी म्हयन्यांत वायव्य वाठारांत तापमान ११° सें. जाल्यार ईशान्य वाठारांत ७° सें. मेरेन आसता. एश्त्रेला दोंगरा वाठारांत तापमान ०° सें. परस सकयल देंवता. ऑगस्ट हो म्हयनो चड गिमाचो. उत्तर वाठारांत पावसाचें प्रमाण १२५ सेंमी. ते १५० सेंमी., मध्य वाठारांत ५० ते ७० सेंमी. आनी दक्षीण वाठारांत ५० सेंमी. परस उणें आसा. वर्सुकी सरासरी पावस ८७.५ सेंमी.

वनस्पत आनी मोनजात - ह्या देशांत तरेकवार फुलझाडां आनी फळझाडां पळोवंक मेळटात. पायन रूखाच्यो तरेकवार जाती, तशेंच ओक, चॅस्टनट, लम, लिंडन, पॉप्लर, निलगिरी ह्यो वनस्पती सगळ्याक पातळ्ळ्यात. अस्तंत वाठारांत बूच ओक, जाल्यार सादू देगणांत सत्री पायन हो रूख सर्रास मेळटा. दक्षीणे वटेन बदाम, अंजीर हांचीं झाडां आसात. ऑलिव्ह रूख देशभर आसा.

हांगा रान बोकड, रानदुकर, हरणां, लांडगे, कोले, सोंशे तशेंच शेडे आनी सोरोपांच्यो विंगड-विंगड जाती आसात. सुकण्याचेय बरेच प्रकार हांगा दिश्टी पडटात. गिमाच्या दिसांनी स्थलांतर करपी आफ्रिकी सुकण्यांच्यो जाती हांगा येतात.

इतिहास - बाराव्या शतमाना सावन पुर्तुगाल ह्या देशाक स्वतंत्र अस्तित्व आसा. हाचे पयलीं ह्या वाठाराक स्पेन देशाचो एक भाग समजताले.

इ.स.प. २१८ ते २०१ वर्सांच्या काळांत प्युनिक झुजावरवीं रोमी सत्तेन जेन्ना कार्थेज चेर जैत-मेळयलें तेन्ना हांगाच्या उत्तर वाठारांत लुझितानी ह्या पंगडाचें राज्य चलतालें. रोमींवांगडा ह्या लोकांचीं खडेगांठ झुजां चलतालीं. विरीयातुस ह्या तांच्या फुडाऱ्याच्या यत्नांक लागून तांणी अँडेलुसिया मेरेनचो वाठार झुजांनी जिखिल्लो. इ.स.प. २७ वर्सा ह्या वाठाराक लुझितानिया हें नांव रूढ जालें पूण सद्या पुर्तुगाल आसा ताचेपरस हो वाठार मात्सो व्हडलो आशिल्लो आनी ताची राजधानी स्पेनांत मेरीदा नगरांत आशिल्ली.

इ.स.प. ४०९ त व्हँडाल, आलानी आनी सुडकी हे पंगड स्पेनांत घुसले. पूण तांचो लुझितानीयाचेर शेक चलता म्हणसर इ.स. ४१४ त हांगा व्हिसीगॉथ पंगडान तांचेर जैत मेळोवन आपली सत्ता चालू केली.

फुडें सातव्या शतमानांत हांगा अरब आनी मूर हांची इस्लामी राजवट आयली. हे राजवटीक विरोध करचेपासत स्पेन आनी पुर्तुगालांत बरींच ल्हान-व्हड राज्यां एकठांय आयलीं. हातूंतलें एक राज्य आपोर्तो. ताच्या पयलींच्या पोर्तस् ह्या नांवावयल्यान पुर्तुगाल हें नांव फुडें रूढ जालें.

पयलो अँरिकीश आफोंसु (११३९-११८५) हो पुर्तुगालचो पयलो स्वतंत्र राजा. ताणें ११४७ त लिश्बोआचेर जैत मेळोवन पुर्तुगेज सत्तेचें मुळावण घालें. ताच्या घराण्याची राजवट पुर्तुगालाचेर बरींच वर्सां चलली. १२७९ ते १३२५ मेरेन राजा आशिल्लो दाँ दिनीश हाणें आपले कारकिर्दीत राज्यांत बऱ्योच सुदारणा घडोवन हाडल्यो. अर्थीक स्थिती सुदारपा वांगडाच ताणें पुर्तुगाल देशाचें गडगंज नावीक दळ उबारलें तशेंच कला आनी शिक्षणाकूय पालव दिलो. पुर्तुगालाचीं उपरांत कास्तिला झुजां सुरू जालीं पूण इंग्लंडाच्या पालवाक लागून तातूंत पुर्तुगाला मेळ्ळें.

पुर्तुगालांत चवदाव्या शतमानासावन व्हड प्रमाणांत उदरगत लागली. पयलो दाँ जुआंव हाचे राजवटी खाला देशाची राजधानी जाली आनी वेपार उद्देगांक बरेंच फाटबळ मेळ्ळें. ह्या काळांत शिक्ष मळार बरोच वावर जालो आनी दर्यावयल्या भोंवडयांक सरकारान दिवंक सुरवात केली. दाँ अँरिकीश हो दाँ जुआंव हाचो पु दर्यावयल्या भोंवड्यांनी चड लक्ष घालें. तो स्वताच एक दर्यावर्दी ह्या काळांत मादैर, पोर्तु सांतु, आझोरीश जुंवो, कानेरी जुंवो हा दर्यावदर्यांनी लायलो.

दाँ ऑरिकीशा फाटल्यान सत्तेर आयिल्ल्या दुसऱ्या जुआवांचे कार बरेच दर्यावर्दी दर्याभोंवड्यांखातीर मुखार आयले. बार्थोलोम दि १४८८ केप ऑफ गुड होप मेरेन पावलो. १४९२ त कोलंब अमेरिकेचो सोद लायले उपरांत दर्या भोंवडेकार दर्यामार्गान ज भोंवड्यो काडूंक लागले. १४९८ त वाश्कु द गाम हो पुर्तुगेज आफ्रिके वटेंतल्यान भारताचे अस्तंत दर्यादेगेवयल्या कालिकत पावलो. १९१० त आफोंस द आल्बुकेर्क हाणें आदिलशहा कडल हो प्रदेश पुर्तुगालाचे सत्तेखाला हाडलो. उपरांत दमण आनी दिव सत्तेखाला हाडले. १५०० पेद्रू काब्राल हाणें ब्राझीलाचो सोद ला पुर्तुगेज वसणुकेची स्थापणूक केली. आशिया, आफ्रिका ह्या पुर्तुगालाच्यो बरोच वसणुको तयार जाल्यो. उदेंते वटेंतलो भर वेपार ह्या काळांत पुरायपणान पुर्तुगेजांच्या हातांत आशिल्ल ताचेवरवीं तांकां बरीच येणावळ मेळटाली. लिश्बोअ शार संव नामनेक पावलें. वसणुकांतल्यान मेळिल्ल्या उत्पन्नाक लागून पु अर्थीक उदरगत जाली आनी शिक्षण, कला, साहित्य, शास्त्र ह्या गजालींक उर्बा मेळून त्या मळांचेर बरोच वावर जालो.

वेपार आनी उद्देग-धंदे वाडिल्ल्यान वसणुकांची राखण करू पुर्तुगालान बरेंच सैन्य उबारलें. पूण इंग्लंड, फ्रांस, हॉलंड ह आपल्यो वसणुको तिगोवन दवरचेपासत झुजां करचीं पडिल्ल देशाचें बळगें बरेंच उणें जालें. सोळाव्या शतमानाच्या दुसऱ्या अ वसणुकांवयलो शेक उणो जाल्ल्यान पुर्तुगालाक वायट दिस भारतांत गोंय, दमण आनी दीव हेच वाठार पुर्तुगालाच्या हाताखाल वसणुकांतल्यान मेळपी येणावळीक लागून शेतवड आनी देशांभित उद्देग हांचेकडेन लक्ष दिवंक नाशिल्ल्यान पुर्तुगालाची अर्थीक इबाडली.

१५५७ त दाँ सेंबाश्तियांव राजा जालो. राजगादयेर आयल ताणें मोरोक्कोचेर घुरी घाली. तो धर्मीक आशिल्लो आनी १ आल्काझारकीवीर नगरांत जाल्ल्या झुजांत ताका हार पत्करची पड झुजांत पुर्तुगालाचें बरेंच व्हड लुकसाण जालें. हाचे उपरांत १ ताच्या घराण्याची सत्ता काबार जाली आनी स्पेनाचो राजा दुसरो हाणें पुर्तुगालांत आपली सत्ता गाजयली. सेबाश्तियांवा उपरां बापोलयो कार्दिनाल हॅन्री कांय काळ सत्तेर आशिल्लो पूण रोखडेंच पुरायपणान स्पेनाच्या शेकातळा आयलें.

सुर्वेक बंडखोरांनी फ्रांस आनी इंग्लंडाचो पालव घेवन स्पेनाचे झूज उबारलें. पूण तांकां आपल्या यत्नांनी जैत मेळ्ळेंना. १६

ऊ बंड जालें आनी ड्यूक चवथो जुआंव पुर्तुगालाचे सत्तेर आयलो. रांत सवो आफोंसु सत्तेर आयलो पूण ताच्या राज्यकारभाराक कांनी राज्यपद दुसरो पेद्रु ह्या ताच्या भावाकडेन दिलें. इतले १६६२ त राजकुंवरी कातारीना हिचें लग्न इंग्लंडाचो दुसरो चे कडेन जाल्ल्यान ह्या दोनूय देशांमदले संबंध चड घट जाले. राज्यक्रांती वेळार पुर्तुगालांत तिचो बरोच परिणाम जाणवलो. १ फ्रँच सैन्य पुर्तुगालांत पाविल्ल्यान राजघराणें ब्राझीलाक गेलें रसावन राज्यकारभार चलोवंक लागलें. नेपोलियनाची हार र्तुगाल परतून स्वतंत्र जालो. ताचेपयलीं अठराव्या शतमानांतल्यो घडणुको म्हळ्यार १७५५ वर्साचो लिश्बोआचो भूंयकांप आनी : पाँबाल हाची राजवट.

ासाव्या शतमानासावन हांगा लोकशायेविशींच्यो कल्पना मूळ गल्यो. १६१५ त ब्राझीलाक स्वतंत्रताय मेळ्ळी आनी दाँ पेद्रू जा जालो. १९०६ वर्सा राजा दाँ कार्लुश हाका राजपदा काडून ताचे सगळे अधिकार मुखेल प्रधान जुआंव फ्राँकु हाचे पयले. १ फेब्रुवारी १९०८ दिसा राजा आनी राजकुंवर हांचे खून जाले आनी दुसरो मानुएल राजा जालो. ताचे फाटलीं सुमार ीं स्पेन पुर्तुगालाक आपले सत्तेखाला हाडचेखातीर भोव यत्न पूण पुर्तुगालाक इंग्लंडाचो पालव आशिल्ल्यान ते यत्न फळादीक वलेनात. ५ ऑक्टोबर १९१० दिसा राजेशाय सोंपली आनी काचो जल्म जालो. १९१३ त पोपा वांगडा पुर्तुगालान संबंद

ा म्हाझुजा वेळार पुर्तुगालाचें सैन्य जर्मनी आड झुजलें. ह्या र्तुगालाचेर व्हडलोसो ताण आयलोना, पूण देशाभितरल्या लागून देशाची परिस्थिती इबाडली. १९११ ते १९१५ ह्या ात फावटीं सत्तांतर जालें. १९१५ त जनरल पिमँत द काश्त्रु शाय हाडपाचो यत्न केलो पूण तो फ़ळादीक जालोना. १९१७ पायश पुर्तुगालाचो राश्ट्राध्यक्ष जालो. ताणें देशाभितर सुदारणा रेंतल्यान बऱ्योच कार्यावळी मुखार हाडल्यो, पूण १९१८ त जालो. देसभर हिंसाचार आनी अंदाधुंदी पातळ्ळी. १९२१ त आनी बऱ्याच हेर उंचेल्या पांवड्यांवयल्या मनशांचे खून जाले. ल्या पांच वर्सांनी ४३ मंत्रीमंडळां सत्तेर येवन गेलीं, देशाची इबाडली आनी दोन फावट लस्कराचें बंड जालें. १९२६ त ता लश्कराच्या हातांत गेली. मार्च १९२८ले वेंचणूकेंत भोवमत रल आंतोनियु कार्मोना राश्ट्राध्यक्ष जालो. उपरांत १९५१ मेरेन उरलो. देशाची अर्थवेवस्था सुदारपाचीं चिन्नां दिसनाशीं कोईंब्रा विद्यापिठांतलो अर्थशास्त्राचो प्राध्यापक आंतोनियु द सालाझार हाका अर्थ मंत्री म्हणून नेमलो.

२त सालाझार प्रधानमंत्री जालो. ताणें रोखडींच राज्यकारभाराचीं त्रां आपल्या हातांत घेतलीं. १९३३त ताणें नवी राज्यघटना ान भाशण, छापणावळ हांचेर कडक निर्बंध घाले. ह्या वेळार दवो झूज चलतालें तेन्ना पुर्तुगालान जनरल फ्रँको ह्या स्पेनाच्या क फाटबळ दिलें.

ा म्हाझुजाचे सुर्वेक पुर्तुगाल तटस्थ आशिल्लो. पूण इश्ट राश्ट्रां त मेळोवपाची आशा आशिल्ल्यान सालाझारान इंग्लंड आनी पुर्तुगालात तेर्सेयरा, सांता मारिया ह्या जुंव्याचेर नावीक तळ उबारपाक मान्यताय दिली. दुसरे वटेन तिमोर ह्या उदेंते कडल्या पुर्तुगेज वसणुकेचेर जपानान घुरी घाली आनी आपली सत्ता स्थापली. ताका लागून सालाझारान इश्ट राश्ट्रांक चडूच फाटबळ दिलें. झुजा उपरांत, रशियेच्या विरोधाक लागून पुर्तुगालाक एकवटीत राश्ट्र संघटनेंत १९७५ मेरेन प्रवेश मेळ्ळोना. पूण ताचेपयलीं १९४९त पुर्तुगालाक नाटो संघटनेंत आनी १९६० त युरोपी उक्ते वेपार संघटनेंत प्रवेश मेळ्ळो.

पुर्तुगालाच्या सगळ्या वसणुकांभितर इतले मजगतीं स्वतंत्रतायेच्यो चळवळी नेट धरताल्यो. १९६१ त भारत सरकारान लश्कराच्या पालवान गोंय, दमण आनी दिव हे प्रदेश पुर्तुगालाचे सत्तेंतल्यान मुक्त केले. १९६८ सालाझारा फाटल्यान मार्सेलू कायतानु प्रधानमंत्री जालो. ताणें चडशीं सालाझाराचींच धोरणां मुखार चलयलीं.गुप्त पोलीस संघटनेक वापरून ताणें कामगार संघटनेचेर बरेच अत्याचार केले आनी निमाणें १९७४ त आंतोनियु स्पीनुला हाच्या फुडारपणाखाल लश्करी दलाचे संघटनेन रक्तहीन क्रांती करून सत्तांतर घडोवन हाडलें. स्पीनुला पांच म्हयने सत्तेर आशिल्लो आनी ह्या काळांत कामगार संघटना आनी कम्युनिस्ट संघटना बऱ्योच बळिश्ट जाल्यो. ह्याच काळांत आफ्रिकेंतले आंगोला, गिनी बिसाक, मोझांबीक आनी रीओमुनी हे देश पुर्तुगालाचे सत्तेंतल्यान स्वतंत्र जाले. एप्रिल १९७५ त वेंचणुको जाल्यो आनी मारियु सुआरीश हाच्या समाजवादी पक्षाक भोवमत मेळ्ळें, पूण लश्करी शासनान खंयच्याच पक्षाच्या फुडाऱ्याक सत्तेंत सुवात दिवंक नाशिल्ल्यान राजकीय पक्ष खुबळ्ळे. १९७६ त आंतोनियु यॅनिश हाका राश्ट्राध्यक्ष नेमलो आनी मारियु सुआरीश हाची प्रधानमंत्री म्हणून नेमणूक जाली. १९७७ त सुआरीश सरकाराचेर अविस्वास थराव मंजूर जाल्ल्यान ताचें सरकार पडलें पूण ताका परत आपोवन राश्ट्राध्यक्षान प्रधानमंत्री नेमलो. तरी पूण ताका थीर सरकार घडोवंक जमना जाल्ल्यान १९७८त कार्लुश द पिन्तु हाका प्रधानमंत्री केलो. १९७९ त सरकाराचें फुडारपण मारीया द लुर्दिश पिन्तासिलर हिचेकडेन दिलें.

एप्रिल १९७६ त जालें वेंचणुके उपरांत राजकी मळार स्थीरपण आयलें. पूण देशाची अर्थीक स्थिती इबाडिल्ले दशेंतूच उरली. हाका लागून सरकाराक विक्री दरांत, तशेंच लायट, उदक आनी टेलिफोन दरांनीय खूब वाड करची पडली. ऑगस्ट १९८७ त जाल्ले भौशिक वेंचणुकेंत सोशलीस्ट डॅमोक्रेटीक पक्षाक भोवमत मेळून ॲनीबल कावाको सिलवा हो प्रधानमंत्री जालो. फेब्रुवारी १९९४ त सोशालिस्ट डॅमोक्रेटिक पक्षाक परतून भोवमत मेळून ॲनीबल सिलवा दुसरे फावटी प्रधानमंत्री जालो. १६ फेब्रुवारी १९८६ त मारीयु सुआरिश हाका राश्ट्राध्यक्ष म्हणून वेंचून काडलो. जानेवारी १९९१ त तो पुर्तुगालाचो राश्ट्राध्यक्ष म्हणून परत वेंचून आयलो.

राज्यवेवस्था - पुर्तुगेज प्रजासत्ताकाची १९७६ तली राज्यघटना बदलून ते सुवातेर १९८२ त नवी राज्यघटना अस्तित्वांत आयली. हे घटनेवरवीं पुर्तुगाल हें एक सार्वभौम प्रजासत्ताक जालें. हांगाच्या नागरिकांक मुळावे हक्क आसात. राश्ट्राध्यक्षाची वेंचणूक दर पांच वर्सांनी जाता आनी राश्ट्राध्यक्ष प्रधानमंत्र्याची नेमणूक करता. हांगाची संसद एकाच घराची आसून तातूंत २५० प्रतिनिधींची वेंचणूक चार वर्सांखातीर जाता

थळाव्या राज्यकारभाराचे वेवस्थेखातीर देशाचे १८ जिल्हे केल्ल्यात. हांची फुडें ३५० पालिका अधिकारिणी आनी हेर थळाव्या राजकीय

संस्थांमदीं वांटणी केल्या. दर पांवड्यांचेर वेंचणुको जावन प्रतिनिधी वेंचप जाता.

अर्थीक स्थिती – पुर्तुगालाची अर्थवेवस्था बऱ्याच प्रमाणांत शेतवडीचेर आदारिल्ली आसा. १९३२ वर्सा सालाझार सत्तेर आयले उपरांत तो स्वता एक अर्थशास्त्रज्ञ आशिल्ल्यान हांगा पद्दतशीरपणान अर्थवेवस्था बांदावळीचे यत्न जाले.

हांगाचीं मुखेल पिकां म्हळ्यार मको, तांदूळ, गंव, राय, ओट, बार्ली, बटाट आदी. सैमीक गिरेस्तकाय आशिल्ल्या ह्या देशांत तरेकवार फळांचेंय बरेंच उत्पादन जाता. तांतलीं मुखेल म्हळ्यार सफरचंद, संत्रां, ऑलिव्ह. द्राक्षांची लागवड भरपूर जाल्ल्यान हांगा सोऱ्याचें उत्पादन बऱ्याच प्रमाणांत जाता. हांगाचे पोर्ट वाईन आनी मादीरा हे सोऱ्याचे प्रकार नामनेचे आसात आनी बरोच सोरो हांगासावन निर्यात जाता. ऑलिव्ह तेलाच्या उत्पादनांत पुर्तुगालाचो संवसारांत तिसरो क्रमांक लागता. गाय, बोकड हांचे तशेंच कोंबयेचे मास हांगा भरपूर प्रमाणांत मेळटा. दक्षिणेकडल्या वाठारांत बदाम आनी अंजीराची लागवड जाता.

हांगाचो खाणउद्देग पुरायपणान सरकारी नियंत्रणाखाला आसा. उत्तर पुर्तुगालांत टंगस्टन, बीड, लोखण, मदल्या वाठारांत अँथ्रेसायट आनी लिग्नायट कोळसो आनी दक्षिणे वटेन तांबे मेळटा. रानांचें प्रमाण भरपूर आशिल्ल्यान पायन, बूच, ओक, चॅस्टनट, निलगिरी ह्या झाडां पसून बरेंच उत्पादन मेळटा. टर्पेंटाइन उद्देगाकूय बरेंच म्हत्व आसा.

नुस्तेमारी होय हांगाचो एक मुखेल उद्देग. मातुझीन्युश, लिश्बोअ, सेतुबल आनी पोर्तीमँओ हीं मुखेल नुस्तेमारी बंदरां. दुसऱ्या महाझुजा उपरांत हांगा नवे-नवे उद्देगधंदे वाडीक लागले. तिखें, तारवां बांदावळ, रसायनां, कापड हे उद्देग मुखेल आसात. तेभायर इलेक्ट्रॉनिक्स, संगणक, हेर मशिनांची बांदावळ ह्याय उद्देगांक सद्या बरीच पोसवण मेळ्ळ्या.

बँक ऑफ पुर्तुगाल ही हांगाची मुखेल बँक, तेभायर हेर बऱ्योच बँको आसात. इस्कुद हें हांगाचें अधिकृत चलन. लिश्बोआक मुखेल शॅर बाजार आसा. पुर्तुगालाचे आयात-निर्यात वेव्हार चडशे जर्मनी, फ्रांस, अमेरिका, ब्रिटन, स्पेन, इटाली आनी हॉलंड ह्या देशांलागीं जातात. जर्मनी, अमेरिका, हॉलंड ह्या सारक्या बऱ्याच देशांनी हांगाच्या उद्देगांनी भांडवल गुंथयलां. पर्यटनावरवींय ह्या देशाक बरेंच परकी चलन मेळटा.

येरादारी आनी संचारण – १९८५ मेरेन ह्या देशांत १८,८१५ किमी. लांबायेचे रस्ते आशिल्ले. मोटार गाड्यांचें प्रमाणूय हांगा बरेंच व्हड आसा. १९८६ मेरेन ३,५८८ किमी. लांबायेचे रेल्वेमार्ग आशिल्ले. हातूंतले ४५८ किमी. मार्ग ब्रॉडगेज आनी विजेचेर चलपी. पार्तेला (लिश्बोअ), पेद्रश रूब्रश (पोर्तु), फारो (आलगार्व), सांता मारीया (आझोरीश) आनी फंशाल (मादैर) हे हांगाचे मुखेल आंतरराश्ट्रीय विमानतळ. लिश्बोअ शारांतल्या पॉर्तेला ह्या विमानतळा वयल्यान संवसारभर येरादारी चलता. ॲर पुर्तुगाल ही हांगाची अधिकृत हवाई संस्था.

ह्या देशांतलीं मुखेल बंदरां म्हळ्यार लिश्बोअ, लॅशॉयश, सेतुबल आनी फुंशाल. दोरू, तेगुश आनी ग्वादयाना ह्या न्हंयांतल्यान येरादारी बरीच जाता.

१९८५ मेरेन हांगा १,५६४ पोस्ट कचेऱ्यो आशिल्ल्यो. तेलेफोनश द लिश्बोअ इ पोर्तु ही सरकारी संस्था टेलिफोन वेवस्थेचेर नियंत्रण दवरता.

रादियु दिफुझांव पुर्तुगेझ रेडिओ कार्यावळी निर्मिता जाल्यार रादियु तेलिव्हिझांव पुर्तुगेझ टीवी कार्यावळी तयार करता. तेभायर रादियु रेना[...] कडल्यान वेपारी कार्यावळींचे प्रक्षेपण देशभर जाता. १९८६ मेरेन ह्[...] ३७३ सिनेमाघरां आशिल्लीं, तशेंच ३३ दिसाळीं उजवाडाक येताल[...]

लोक आनी समाजजीण – पुर्विल्ल्या काळासावन फिनीशियी, ग्री[...] कॅल्ट ह्या वंशांच्या लोकांनी हांगा येवन वसणुको उबारल्यो. ते हांग[...] लोकांमदीं भरसून गेले. रोमी, स्पेनियी, विसीगॉथ, मूर, अरब आनी [...] हांचोय बरोच प्रभाव हांगाचे लोकजिणेचेर पडला. तेभायर स्पेनी [...] ब्राझिली तशेंच विंगड विंगड पुर्तुगेज वसणुकांतल्या लोकांचेय नमून[...] देशांत पळोवंक मेळटात. हांगाचो मुखेल धर्म म्हळ्यार रोमन कॅथ[...] तेभायर प्रॉटॅस्टंट आनी ज्यू धर्मांचेय कांय लोक हांगा मेळटात. पुर्तुगाल[...] बरेच लोक अमेरिका खंडांत आनी चड करून ब्राझिलांत देशांतर कर[...]

स्पेनीश आनी पुर्तुगेज लोकांमदीं बरेंच सारकेंपण आसल[...] दोगांयमदीं फरक बरेच आसात. हांगाच्या लोकांक नाच आनी पदा[...] हेर सांस्कृतिक कार्यावळींची भोव आवड आसा. ते धर्मीक वृत्तीचे, क[...] आनी भावनाप्रधान आसात. स्पेनाभाशेन हांगाय पाड्या वांगडा झुज[...] खेळ जाता पूण हांगा पाड्याक जिवेशीं मारिनात. पुर्तुगेज लोक[...] जेवणाखाणांत नुस्तें, भाज्यो, फळां तशेंच गायचें आनी दुकराचे मास[...] आस्पाव आसता.

रोमन कॅथलिक धर्माचो प्रभाव चड आशिल्ल्यान त्या धर्माचे सगळ[...] आनी उत्सव हांगाचे लोक मनयतात. वास्तूकला, शिल्पकला, [...] लोकनाच हातूंत पुर्तुगेज लोक इतिहासकाळासावन वावर क[...] दिसतात. देशांत वास्तूकलेचे बरेच नामनेचे नमुने पळोवंक मे[...] पुर्तुगेज लोक पयलींसावन भारतीय, इराणी, अरब, चीनी तशेंच अ[...] संस्कृतायांच्या संपर्कांत आयिल्ल्यान ह्या सगल्या संस्कृतायांची [...] हांगाच्या कलाप्रकारांनी दिश्टी पडटा.

फुटबॉल हो हांगाच्या लोकांचो सगळ्यांत चड आवडीचो खेळ[...]

शिक्षण – कांय वर्सां फाटीं हांगा साक्षरतायेचें प्रमाण बरेंच उणे अ[...] पूण सद्या ह्या देशांत सुमार ८०% परस चड साक्षर लोक आसात. [...] सावन हांगा सक्तीच्या शिक्षणाक सुरवात जाली. मुळावें शिकप[...] आसता. मुळाव्या शाळांचे प्रमाण हांगा बरेंच चड आसा. स[...] शाळांवांगडा खाजगी शाळाय हांगा आसात.

पुर्तुगालांत सिनेमा, नाच, संगीत, नाटक अशा कला प्रकारांचे[...] दिवपी सुमार २७ विद्यालयां आसात. देशांत १३ विश्वविद्यालयां[...] हातूंतलीं आठ लिश्बोअ शारांत आसात. हातूंतलीं लिश्बोअ विश्व[...] जें १९११ त स्थापन जाल्लें आनी कोईंब्र जें १२९० त स्थापन [...] दोन सगळ्यांत पोरणीं आनी नामनेचीं. तेभायर पोर्तु, आव्हैस, मिन्[...] एव्होरा, वोंत देल्गाहा हींय नामनेचीं.

विश्वविद्यालयां वांगडाच हांगा वाचनालयांचें तशेंच ग्रंथ संग्रह[...] प्रमाण बरेंच व्हड आसा.

म्हत्वाचीं स्थळां – पर्यटन उद्देग हो हांगाचो मूळ उद्देग जावपा[...] म्हळ्यार हांगा आशिल्लीं सोबीत थळां. लिश्बोअ हें राजधानीचे श[...] मुखेल उद्देगीक केंद्र. ब्राग शार थंयच्या इतिहासीक वास्तूंखातीर [...] पावलां. कोइंब्राक सगल्यांत पोरणें विश्वविद्यालय आनी ग्रंथाल[...] आसात. सेतुबल हेंय शार इतिहासीक वास्तूंक लागून जाल्यार [...] हें शार वेपारी केंद्र म्हणून नामनेक पावलां.

– शैले[...]

…भास : पुर्तुगाल देशाची मूळ भास. ती इंडो-युरोपियन भाशा …ल्या लॅटिन फांट्याची भास. पुर्तुगालाच्या वसणुक-कारभारावरवीं …त जायतेकडेन ही भास पावल्या. ब्राझील आनी पांच आफ्रिकी …गोला, मोसांबीक, गिनी बिराउ, सांव तोमे-प्रिंसीप आनी काबु वेर्द …वी ती राश्ट्रभाशा आसून आफ्रिका, आशिया, अमेरिकेंतल्या कांय …ाय तिचो वापर जाता. पुर्तुगाला भायर पुर्तुगेजांच्या वसणुकांनी …, आफ्रिका, अमेरिका) ही राजकारभाराची भास आसली. आजूय … आदल्या वसणुकांनी ती संपर्क माध्यमाची भास म्हणून वापरप …ुर्तुगेजीचो सगळ्यांत पोरणो लेखी पुरावो ११९२ वर्साचो. …ल्या गोंय, दमण आनी दीव वाठारांनी पुर्तुगेज राजवटीच्या काळांत …ाज ही सरकारी कामकाजाची भास आशिल्ली. सुमार साडे चारशें …र्तुगेज राजवटीक लागून गोंयांतले मूळ कोंकणी भाशेर पुर्तुगेजीचो …डिल्लो दिश्टी पडटा. कोंकणी भाशेंत बरींच पुर्तुगेज उतरां …त उरल्यांत. रोमी लिपींतले कोंकणी वाक्यरचनेचेरूय पुर्तुगेज …क्यरचनेचो प्रभाव दिसता. तशेंच पुर्तुगेजांकडेन संबंद आशिल्ल्या …ल्या साबार भाशांनी विशेश करून मराठी, कन्नड, मल्याळम, … तमीळ सारकिल्या भाशांनी पुर्तुगेज उतरां मेळटात.

…वीं खाशेलपणां - लिपी आनी ध्वनी - पुर्तुगेज भास बरोवपाखातीर …पीचो उपेग करतात. हे लिपींत a, b, c, d, e, f, g, h, i, j, k, l, m, …, r, s, t, u, v, w, x, y, z हीं अक्षरां आसात. ह्या अक्षरांचे उच्चार …आ, b बे; c से; d दे; e ए (उकतो); f एफ् (उकतो ए); g जे (j); …ई; j ज्यॉत (उकतो ओ); k काप, का; l एल् (उकतो ए); m एम् …ए); n एन् (उकतो ए); o ओ (उकतो); p पे; q के; r एर, रे; s …तो ए); t ते; u उ; v वे; w दाब्ल्यु; x शिश्; y इप्स्लान; z जे; …प्रमाण ह्या उतरांनी थोडोभोव फरक उरता.

… भाशाकुळयेंतली पुर्तुगेज ही एक भास आशिल्ल्यान पुर्तुगेज …र्णमाळेंत उच्चारांचें वेगळेपण दाखोवपी कुरवो (accents) आसात. …ी अशो -

…(accento agudo) आसेन्तु आगुदु ही कुरू जेन्ना a, e आनी o …च्या माथ्यार दवरतात तेन्ना तांचो उच्चार उक्तो जाता. जेन्ना …भाय (i) आनी यु (u) ह्या स्वरांच्या माथ्यार दवरतात तेन्ना ह्या …उच्चारांचेर भर दिवप जाता.

…(accento grave) आसेन्तु ग्राव उभयान्वयी अव्यय 'a' (to, at, in) …पदांचें स्त्रीलिंगीरूप एकठांय येता तेन्ना उभयान्वयी अव्ययाचो …रूं करता.

…क : a = to/at/in; as = i às = to/at/in - तशेंच उभयान्वयी अव्यय …क सर्वनामां एकठांय येतात तेन्ना उभयान्वयी अव्ययाचो क्षय ही …ता.

…क : a = to/at/in; as = हें, तें, às हें, तें a = to, at, in - aquele (पु) …quela (स्त्री) = ती; aqueles (भोववचन) = तीं; aquilo ते …).

…quele = àquele; a + aquela = àquela; a + aquelo = àquilo.

…र ही कुरू आदल्यातेंपार कांय उतरांच्या मूळ कुसार भर …वापरताले. हाची वळख करून दिवपाखातीर उपरांत तो भर …क्षराचेर पडलो तरी एक परंपरा म्हणून ती कुरू दिवप जाताली. …काळात हो पारंपारीक उपेग उणो जालो. कायकडेन तर सामकोच बंद जालो.

III [^] (accento circumflexo) आसेन्तु सिर्कुंफ्लक्सु a, e, o हांच्या धांपल्या उच्चाराचेर भर दिवपा खातीर वापरतात. देखीक - mês (म्हयनो)

IV [~] (tilde) ही कुरू अनुनासीक उच्चाराखातीर a आनी o ह्या स्वरांच्या माथ्यार वापरतात. देखीक - irmão = इरमांव, sermões = सेरमॉंयश.

V [,] (cedilha) जेन्ना ही कुरू C ह्या अक्षराच्या खाला लायतात आनी ताच्या फुडें जेन्ना a, o, u हे स्वर येतात तेन्ना C चो उच्चार स जाता. Cedilha बगर C चो उच्चार ह्या संदर्भात 'क' जाता.

देखीक - १. Casa काझ Casar काझार

२. Caça कास (hunting)

३. Coração कुरेसांव (काळीज)

४. Braço हात arm.

C उपरांत e वा i हे स्वर आयले जाल्यार C चो उच्चार स जाता.

देखीक - Cedilha सेदिल्ल्य

fácil फासील

व्याकरण - पुर्तुगेज भाशेंत नाम, सर्वनाम, विशेशण, क्रियापद, क्रियाविशेशण, उभयान्वयी अव्यय, उद्‌गारवाचक आनी संबंद शब्द हे शब्दप्रकार आसात.

नाम - नामांत पुर्लिंग आनी स्त्रीलिंग हीं लिंगां आनी एकवचन तशेंच भोववचन आसतात. पुरूशवाचक शब्द पुरूशलिंगी आनी स्त्रीवाचक शब्द स्त्रीलिंगी आसतात. o निमाणें आशिल्ले पुरूशलिंगी आनी a निमाणें आशिल्ले स्त्रीलिंगी आसतात. e वा व्यंजन निमाणें आशिल्ल्या शब्दांचे लिंग मात परंपरागत आसता हें वापरावयल्यान समजता. नाम स्वरात आसल्यार s (स) आनी व्यंजनांत आसल्यार es (एस) हे प्रत्यय भोववचनी लागतात.

सर्वनामां - सर्वनामां अशीं आसात -

कर्तृवाचक

	एकवचन	भोववचन
प्रथमपुरूश :	eu	nós
द्वितीय पुरूश :	tu	vós
तृतीय पुरूश :	ele, ela	eles, elas

कर्मवाचक

प्रत्यक्ष		अप्रत्यक्ष	
एकवचन	भोववचन	एकवचन	भोववचन
me	nos	me	nos
te	vos	te	vos
o	os	the	thes
a	as	the	thes

स्वामित्व विशेशण

एकवचन		भोववचन
पुर्लिंग	स्त्रीलिंग	
meu	minha	+ s
teu	tua	+ s
seu	sua	+ s

दर्शक सर्वनाम

	एकवचन				भोववचन
स्वताचें	पुरूशलिंग	este	स्त्रीलिंग	esta	+ s
तुजेकडले	पुरूशलिंग	esse	स्त्रीलिंग	esse	+ s
पयसुल्ले	पुरूशलिंग	aquele	स्त्रीलिंग	aquela	+ s

संबंदी सर्वनामque जो, जी; संबंद शब्दाउपरांतquem विशेशणवाचक पुरूशलिंग cujo, स्त्रीलिंग cuja भोववचन + s.

प्रस्नार्थक quem कोण, de quem कोणाचो, que कितें, qual खंयचो, quais खंयचे.

विशेशण - विशेशणां सादारणपणान नामाउपरांत येतात. आनी ताच्या लिंग वचनाप्रमाण - o निमाणें आशिल्ल्या पुरुशलिंगी विशेशणाचें स्त्रीलिंगी रूप o बदला - a दवरून जाता. ão निमाणें आसल्यार स्त्रीलिंगांत ã येता आनी - e निमाणें आसल्यार स्त्रीलिंगांत तेंच रूप उरता.

क्रियापद - पुर्तुगेज क्रियापदाचे तीन वर्ग जातात.

am-arमोग कर-प;Dev-er देणें आसप;Part-irवचपाक वच-प. फुडले देखींतser अस, estarअस, terलागीं असhaver लागीं अस ह्या सहाय्यक क्रियापदांचीं वर्तमानकाळांचीं रुपां आनी उपरांत am -ar मोग-कर ह्या धातूची वर्तमान, अपूर्णभूत, भूत आनी भविश्य ह्या काळांचीं रुपां दिल्लीं आसात.

		Ser	Estar	Ter	Haver
एकवचन	१	Sou	estou	tenho	hei
	२	és	estás	tens	hás
	३	é	está	tein	há
भोववचन	१	Sómos	estamos	temos	havemos
	२	Sois	estais	tendes	haveis
	३	São	estão	têm	hão

am - ar

dev - er

			वर्तमान	अर्पूण भूत	भूत	भविश्य
एकवचन	१	Eu	amo devo	amava devia	amei deví	amarei deverei
	२	Tu	amas deves	amavas devías	amaste deveste	amaras deverás
	३	Ele/ ela	ama deve	amava devía	amon deven	amará deverá
भोववचन	१	Nós	amamos devemos	amávamos deviamos	amamos devemos	amaremos deveremos
	२	Vós	amais deveis	amávels devíeis	amastes devestes	amareis devereis
	३	Eles/ elas	aman devem	amavam deviam	amaram deveram	amarão deverão

आत्मवेधी क्रियापदां कर्मस्थानार me, te, se, nos, vos, se ह्या रुपांचो उपेग करतात. सगळ्या क्रियापदांचे काळ ter ह्या क्रियापदांचीं रुपां धातूसाधिता वांगडा वापरून जातात. भूतकाळवाचक धातूसाधित -ar निमाणें आसपी धातूक-ado आनी हेर धातूंक-ido हे प्रत्यय लावन जातात.

क्रियाविशेशण - कांय क्रियाविशेशणां सिध्द आसात जाल्यार हेर विशेशणांच्या स्त्रीलिंगी रुपांक -mente हो प्रत्यय लावन साधप जातात.

उभयान्वयी अव्यय - e 'आनी'; mas 'पूण'; on 'वा'; porque 'का[illegible]; se 'जर'; quando 'जेन्ना'; para que 'म्हणून', 'हेखातीर' आदी.

उद्‌गारवाचक - ai 'आरेरे!'; perdão 'माफ करात!'; obr[illegible] 'उपकार'.

- कों. वि. स[illegible]

पुर्तुगेज साहित्य :

पुर्तुगेज साहित्याचो सगळ्यांत पोरणो लेखी[illegible] ११९२ त मेळटा. बाराव्या-तेराव्या शतमानांत चड करून भाव[illegible] तशेंच धर्मीक आनी इतिहासीक गद्य साहित्याचो आस्पाव आ[illegible] कांतीगश द आमिगु (मोग्यांचीं गितां), कांतीगश द आमोर (मोगांची[illegible] कांतीगश द इश्कार्निउ इ मालदिझेर (उपरोधात्मक गितां) ह[illegible] गीतप्रकार आसून तांचेर प्रोव्हांसाल भाशेंतल्या भावकवितांचो प्रभाव[illegible] पडटा. ही वेगवेगळ्या प्रकारांची भावकविता तीन संग्रहांनी संकलीत[illegible] तांकां 'कांसिऑनैरूश' अशी सामान्य संज्ञा आसा. कांसिऑनै[illegible] बिब्लिओतेक द आजूद हो तातूंतलो सगळ्यांत पोरणो गितांझेलो[illegible] हेर दोन झेल्यांचीं नांवां कांसिऑनैरूश द वातिकान आनी कांसि[illegible] द बिब्लिओतेक आसियॉनाल हीं हेर दोन नांवां आसात.

पुर्तुगेज भावकवींचे तीन प्रकार आशिल्ले.

१) प्रोव्हादोरिश (वयल्या वर्गांतले कवी). २) सेग्रेइश (सकयल्या[illegible] जल्मल्ले पुण अर्थजनाक लागून कविता करपी). ३) जोग्राइश [illegible] सकयल्या कुळांतले चारण).

ह्याच काळांत पुर्तुगालाचो राजा दिनीश आनी बार्सीलुशचो काउ[illegible] पेद्रु (१२८५-१३५४) ह्या भावकवींनी पुर्तुगेज साहित्यांत मोला[illegible] घाली. दिनीशान १२९० त पुर्तुगालांत पयलें विद्यापीठ स्थापन[illegible] स्पेनिश, लॅटीन आनी अरबी भाशांतल्या व्हड ग्रंथांचे पुर्तुगेज[illegible] अणकार करपाक जायतो वावर केलो. जायत्या कवींक आलाशि[illegible] आनी आपणेंय बऱ्यांतलें बरें काव्यबरप केलें. पुर्तुगालाच्या सुर[illegible] गद्यलेखनांत मठाचे नेम, संतांचीं चरित्रां, क्रॉनिकाँइश वा इ[illegible] इतिवृत्तां, नोबिलिआरिउश (पुर्तुगालांतल्या सरदार घराण्यांचीं [illegible] हांचो आस्पाव जाता. ह्याच काळांत शिलेदारी कादंबऱ्याकूय पु[illegible] व्हड नामना मेळ्ळी. आमादिश द गोल ही सद्या स्पेनी भाशेंत[illegible] आशिल्ली नामनेची कादंबरी मूळ स्पेनी भाशेंत बरयल्ली अशें[illegible] बार्सीलुसचो काउंट प्रिन्स पेद्रु हाची 'लिब्रु द लिन्याजेंश' (इंग्ली[illegible] ऑफ जिनिऑलॉजी) ह्या नांवान संकलीत केल्ली सरदार घराण्या[illegible] म्हत्वाची आसा.

चवदाव्या शतमानांत पुर्तुगेज कवितेक कांय प्रमाणांत[illegible] आयिल्ली. पूण पंदराव्या शतमानांत तातूंत नवो जोम आशि[illegible] भावकवितांचेर स्पेनि आनी इटालि कवितांचो प्रभाव आशि[illegible] शतमानांतल्यो चडशो कविता गार्सिअ द रॅझेन्द (१४७०-१५[illegible] कांसिऑनैरूश झ्येराल (१५१६) ह्या नांवान संकलित केल्ल्यो[illegible] हातूंत २८६ कवींच्यो १००० कविता संकलीत केल्ल्यो आस[illegible] काळांत दाँ दुआर्त ह्या पयल्या जुआंवाच्या पुतान लेआल काँसेल्ल्ये[illegible] १४३०) हो नैतिक उद्‌बोधनात्मक ग्रंथ बरयलो. ह्या शत[illegible] इतिहास निर्मितीय म्हत्वाची आसा. फेर्नांद लोपिश (१३८०-१[illegible] पुर्तुगालाचो एक व्हड इतिहासकार. ताणें पुर्तुगेज राजांचो इति[illegible]

जा पयलो जुआंव हाच्या काळामेरेन बरयल्लो. आझुरारा आनी रुइ ले हेर दोन उल्लेख करपा सारके पुर्तुगेज इतिहासकार ह्याच जावन गेले.

ज साहित्य इतिहासांत सोळावें शतमान हें अभिजात युग म्हणून जाता. पुर्तुगालाच्या जायत्या साहित्यिकांनी इटलींतल्या प्रबोधनांनी ली. हातूंत सा द मिरान्द (१४८१-१५५८) ह्या कवीचो आस्पाव च्यो इटालियी धाटणेंत उतरायल्ल्यो उश इश्त्रांझ्यैरुश (१५२७) ल्याल्यान्दुश (१५३२) ह्यो सुखात्मिका म्हत्वाच्यो आसात. ह्या आंतोनियु फेरेरा (१५२८-६९) हाणें सुनिता रचलीं. ताची काश्त्रु) ही शोकात्मिकाय उल्लेख करपासारकी आसा. बेर्नार्द रिबैरू श्तोवांव फाल्कांव हे ह्या काळांतले हेर दोन उल्लेख करपासारके र्नार्द रिबैरू हो गोपगितां रचपी पयलो पुर्तुगेज कवी. क्रिश्तोवांव हाचें क्रिश्फाल (१५५४) हें गोपकाव्य म्हत्वाचें. पुर्तुगालाचें महाकाव्य 'लुझीअदश' हें कवी कामोंयश हाणें ह्याच काळांत धा सर्गांच्या ह्या महाकाव्यांत वाश्कु द गामाची उदकाभोंवडी आनी रतांतलें आगमन ह्या विशयाचे फासकेंत पुर्तुगालाच्या इतिहासाचें चित्रण आयिल्लें आसा. झ्यील व्हिंसेंत हो नाटककार ह्याच त जावन गेलो. ताची इनेश परैर (१५२३) आनी आवतु द आल्म) ह्यो उल्लेख करपासारक्यो नाट्यकृती आसात. पुर्तुगेज चो जनक म्हणून ताका वळखप जाता.

व्या शतमानांतले गद्यकृतींत इतिहास लेखनाचेर चड भर दिल्लो डटा. हातूंत जुआंव द बार्रुश, दामियांव द गॉयश, दियोगु द कौतु, कुरैया ह्या इतिहासकारांचो आस्पाव जाता. बार्रुश हाणें देकादश आ हो मुखेल ग्रंथ बरयलो. तेचपरी 'क्रॉनिका दु इंपॅरादोर न्दू' (१५२०) ही रोमांस, तशेंच कार्तीन्य पारा आप्रेन्देर अ लेर) आनी ग्रामतिका द लिंग्व पुर्तुगेझ (१५३९) ही शिक्षणीक वीं पुस्तकां बरयल्लीं. (१५६६) वर्सा दामियॉंव द गोयश हाचें राजा लाचें इतिवृत्त उजवाडा आयलें. दियोगु द कौतु हाणें दॅकादश ४-६०२) बार्रुश हाणें बरयल्ल्या दॅकादश हातूंतलो इतिहास फुडें लो. तशेंच सोल्दादु प्रतिकु ह्या ग्रंथांत ताणें उदेंतेकडल्या पुर्तुगेज ाच्या न्हासाची मीमांसा केल्ली आसा. गाश्पार कुरैयान 'लॅन्दश द ह्या ग्रंथांत पुर्तुगेज साम्राज्य विस्ताराचो इतिहास दिल्लो आसून ल्या चालीरितींचें चित्रमय गद्यांत केल्लें वर्णन तातूंत मेळटा. ह्या भोंवडेवर्णनांय बरयलीं. फॅर्नांव मेंदिश हाणें आपल्या पेरेग्रितासांठा ांत अरबस्तान, भारत, मियानमार, जपान ह्या उदेंती देशांतले े अणभव उक्तायल्यात. सतराव्या शतमानांत हाच्यो वेगवेगळ्या ल्यान १९ आवृत्त्यो आयल्यात. द व्हॉएजिस ॲण्ड अडवॅंचर्स ऑफ मेंदिश पितु अ पुर्तुगाल ह्या ग्रंथांचो इंग्लीश अणकार १६६३ त डाक आयलो. इश्तोरिय त्राजिकु-मरितिम ह्या ग्रंथांत १५५२ ते ह्या काळांत पुर्तुगालाचीं जीं तारवां बुडलीं ताचें वर्णन मुद्रित केलां. काळात व्हड भावकवी बेर्नार्द रिबैरू हाणें मिनीन ई मौसा उगेव रिश ही गोपकादंबरी पुर्तुगेज साहित्यांत हाडली. ह्या काळांतले हेर करपासारके कादंबरीकार आनी तांच्यो कादंबऱ्यो अशो - फ्रांसिश्कु ायश - पाल्मैरी द इंग्लातॅर्र (१५६७), फ्रेय येइतोर पिंतु - इमाझ्यैं द क्रिस्तां (१५७२), फ्रेथ तॉमॅ द स्येझूश त्राबाल्ल्युश द झ्येझूश २)

सतरावें शतमान हो पुर्तुगेज साहित्याचो अवनतकाळ समजप जाता. १५८० वर्सा स्पेनाचो राजा दुसरो फिलीप हाणें पुर्तुगालाची सत्ता हातासली. तो कट्टो रोमन कॅथलिक आशिल्ल्यान धर्मन्यायपिठांक चड म्हत्व दितालो. ह्या धर्मन्यायपिठान आभ्यवेक्षणाचे खर नेम काडिल्ल्यान ग्रंथनिर्मितीचेर बरोच परिणाम जालो. कवितेच्या मळार स्वतंत्र कविता निर्मुपाच्या जाग्यार स्पेनी कवितांचें अनुकरण करपी कवी ह्या काळांत निर्माण जाले. फ्रांसिश्कु रुद्रीगिश लोबु हो ह्या शतमानांतलो उल्लेख करपासारको कवी. 'एक्लॉगश' (१६०५) हो गोपगितांचो संग्रह बरोवन ताणें रिबैरूची परंपरा फुडें व्हेली. ताचें प्रिमावैरा (१६०१) आनी कोर्ति ना आल्दैय हेय ग्रंथ उल्लेख करपासारके आसात. दॉं फ्रांसिश्कु मानुयॅल द मेलु हाणें शंबर सुनितां आनी तीन गोपगितां बरयलीं. तातूंत कार्ता द गीय द काझादुश (१६५१) आनी आपॉलॉगुश दिआलॉगायश (१७२१) हांचो आस्पाव जाता.

ह्या शतमानांत फ्रेय बेर्नार्दु द ब्रितु आनी हेरांनी बरयल्लो मॉनार्किआ लुझिताना (१५९७-१७२७) हो इतिहासग्रंथ म्हत्वाचो. फुडें आंतोनियु ब्रांदांव हाणें आफोंसु अॅरींक (११११-८५) ह्या पुर्तुगालाच्या पयल्या राजासावन दुसऱ्या जुआंवा (१४५५-९५) मेरेनचो इतिहास बरोवन ब्रितु हाच्या इतिहास लेखनाचो वावर फुडें व्हेलो. ह्याच काळांत फ्रेय लुईश द सौझा हाणें बरयल्लें फ्रेय बार्तोलोमेव दुश मार्तिरिश हाचें चरित्र आनी मारियाना आल्कोफॉरादु हे जोगिणीन एका फ्रेंच सरदाराक बरयल्लीं प्रेमपत्रां साहित्यीक नदरेन उल्लेख करपासारकीं आसात. पुर्तुगेज भाशेचे सोबितकायेचे नदरेन मानुयॅल बॅर्नार्दिश ह्या धर्मोपदेशकाचीं प्रवचनां आनी आंतोनियु वियैरा ह्या धर्मोपदेशकाचे गद्यग्रंथ उल्लेख करपासारके आसात. ह्या काळांत नाट्यलेखनाच्या मळार व्हडलेंशें काम केल्लें दिश्टी पडना.

अठराव्या शतमानांत गिन्यानी उत्सुकताय वाडिल्यान इतिहासग्रंथाची निर्मिती, भाशा-साहित्याविशींची तळमळ आदी गजालींनी सुमाराभायले बदल घडले. तांचोच परिणाम म्हळ्यार रॉयल ॲकॅडमी ऑफ हिस्टरी (१७२०); पुर्तुगेज आर्कादिय (१७५६), रॉयल ॲकॅडमी ऑफ सायन्स (१७८०) आनी न्यू अर्कादिया (१७९०) अशा संस्थांची स्थापना जाली. क्रुज इ सिल्वा सारक्या कवींनी पुर्तुगेज साहित्यांत स्पेनी प्रभावांतल्यान भायर येवन स्वतंत्र भाव उक्तावपा खातीर यत्न केले. ताणें उदेशिका आनी सुनितां आदी काव्यरचना केली. उ इस्पॉव ह्या वीरविडंबनात्मक काव्याक लागून ताका नामना मेळ्ळी. कुरैया गार्साव होय एक उल्लेख करपासारको कवी. पुर्तुगेज आर्कादियाचो रेंयश कीता ह्या गोपकवीन कांय नाटकांय बरयलीं. तोमाझ आंतोनियु गोंझागा हाच्यो प्रेमकविता 'मारिलिआ' ह्या नांवान संग्रहीत केल्यात. जुझे आनास्तासियु द कुन्या, जुझे आगुश्तिन्यु द मासेदु, निकॉलाव तालेन्तीनु द आल्मेद आनी बार्बोझा दु बुकाझ्य हे न्यु आर्काडियाचे उल्लेखनीय वांगडी आशिल्ले. द कुन्य हाणें गणिती तत्त्वांचें विवेचन करपी ग्रंथ बरयलो. मासेदु हाणें पुस्तकपत्रकार म्हणून नामना मेळयली. आल्मेद हो प्रभावी उपरोधकार आशिल्लो. त्या काळांतल्या वेगवेगळ्या दोशांचें आनी विसंगतीचें चित्र आपल्या कवितांवरवीं ताणें मांडलां. बार्बोझा दु बुकाझ्य हाका सुनीतकार म्हणून नामना मेळ्ळी. ताणें मोग, नीत, तत्त्वगिन्यान, पराक्रम अशा वेगवेगळ्या विशयांचेर पावणे चारश्यां परस चड सुनितां बरयल्यांत. विलापिका, उदेशिका ह्या सारके काव्यप्रकारूय ताणें हाताळ्ळ्यात. फ्रांसिश्कु मानुयॅल नासिमेंतू होय एक अठराव्या शतमानांतलो व्हड कवी. पूण सनातन धर्ममताचो विरोध आशिल्लो

आरोप ताचेर लायिल्ल्यान तो फ्रांसाक गेलो.

एकुणिसाव्या शतमानांत पुर्तुगेज साहित्यांत स्वच्छंदतावाद आयलो. आल्मैद गार्रेर हाका राजकीय मतभेदांक लागून शिमेभायर घालो. ह्या काळांत इंग्लंड आनी फ्रांसांत तांचेर स्वच्छंदतावादाचो प्रभाव पडलो. तांचीं कामोयश (१८२५) आनी दोना ब्रांका (१८२५) हीं दोन स्वच्छंदतावादी पुर्तुगेज काव्यां पॅरिसांत उजवाडाक आयलीं. ताचें फोल्यश काईदश (१८५३) हेंय काव्य उल्लेख करपासारकें आसा. फ्रेय लुईश द सौझ (१८४४) ही ताची नाट्यकृती स्वच्छंदतावादी पुर्तुगेज रंगमाचयेचें एक खाशेलपण समजतात. ह्या नाटकावरवीं पुर्तुगालाच्या राष्ट्रीय रंगमाचयेक ताणें परत उर्बा हाडली. व्हियाझ्येंश ना मिन्य तेर्र (१८४६) आनी ऊ आर्कु दू सान्तान (२ खंड १८४५, १८५०) ह्यो ताच्यो कादंबऱ्यो. गार्रेरावांगडाच आलेशांद्रि एर्कुलानु हाणेंय पुर्तुगेज साहित्यांत स्वच्छदंतावाद हाडलो. इतिहास लेखन, कादंबरी आनी कविता ह्या मळार ताणें मोलादीक वावर केलो. इश्तॉरिय द पुर्तुगाल (१८४६-५३), इश्तारिय द ओरीजँ इ इश्ताबेलेसिमेन्तु द इंकिझिसांव अँ पुर्तुगाल (१८५४-१८५९) हे ताचे नामनेचे इतिहासग्रंथ. पुर्तुगेज भाशेंतल्या इतिहासीक आनी गोपकादंबरीक ताणें आकार हाडलो. येउरीकु (१८४४) आनी मॉंझ्यि द सिस्तॅर (१८४८) ह्यो ताच्यो इतिहासिक कादंबऱ्यो आनी ऊ पारॉकु द आल्दैय (१८४४) ही ताची गोपकादंबरी उल्लेख करपासारकी आसा. लुईश आइगुश्तु रेबेलु द सिल्वा हो इतिहासकार आनी इतिहास कादंबरीकार ह्याच काळांतलो. आंतोनियु फेलिसियानु द काश्तिल्यु हाचे अ प्रिमावॅरा (१८२२) आनी आमोर ई मॅलांकोलीअ (१८२८) हे दोन कवितांझेलेय उजवाडा आयले. ताणें ग्रीसी-लॅटीन साहित्याचे अणकारूय केले. तशेंच मध्ययुगांतल्या पुर्तुगेज विरांचीं चरित्रांय बरयलीं. त्या काळांत पुर्तुगेज साहित्यजगतांत ताचो सुमाराभायर प्रभाव आशिल्लो. जुआंव द लॅमुश, सुआरिश द पॉस्सुश आनी तोमास रिबैरू हे काश्तिल्यूच्या प्रभावाखालचे कवी आशिल्ले. 'पाकीता' (१८६६) हें दीर्घकाव्य बरोवपी बुल्यांव पातु हो ह्या काळांतलो आनीक एक स्वच्छदंतावादी कवी.

पूण उपरांतच्या काळांत तात्विक प्रवृत्तीचो कवी आंतेरू द क्यँताल आनी तिऑफिलु ब्रागा हाणीं नवी साहित्यीक नदर लोकामुखार हाडून स्वच्छंदतावादांत फूट घालपाचो यत्न केलो. क्येंताल हाचो 'सोनेतुश कॉंप्लेतुश' (१८८६) सुनीतसंग्रह हे नदरेन म्हत्वाचो. ऑदिश मॉदेर्नाश (१८६५) हो ताचो तात्त्विक उद्देशिकांचो संग्रह. ब्रागा हाणें काव्यरचना केलीच, तेभायर इतिहासीक समाजीक, राजकीय अशा वेगवेगळ्या विशयांचें बरप केलें. पुराय पुर्तुगेज साहित्याचो इतिहास बरोवपाचो ताणें यत्न केलो. हाचे भायर पुर्तुगेज लोकविद्या, लोकगितां आनी बॅलड हांचें संकलन केलें. तशेंच पुर्तुगेज स्वच्छदंतावादाचो इतिहास ताणें बरयलो. जुआंव द देउश ह्या प्रेमकवीची रचना सादी आनी उत्स्फुर्त आसा. क्रांतीकारक आनी मुर्तीभंजक वृत्तीचो गॅरा झ्युंकैरू हो मूळ स्वच्छदंतावादी पूण फुडें वास्तववादाकडेन घुंवलो. ह्या काळांतले हेर उल्लेख करपासारके कवी आनी तांचे संग्रह अशे - गॉमिश लिआल - 'क्लारिदादिश द सूल' (१८७५); गोंसाल्विश क्रॅश्पु - पुर्तुगेज साहित्यांतलो पयलो कलावादी वा पारनॅशन कवी - हाचे कवितांझेले मिनीआतूरश आनी नोकातूर्नुश; आंतोनियु फेयझ्यॉ; सॅझारिउ व्हेर्दी आंतोनिय नोब्रि.

फ्रॅंच प्रतिकवादान प्रभावित जाल्लो कवी येउ झ्यॅनियु द काश्त्रु हाणें पुर्तुगेज कवितेक नवें मोडण दिलें. तेईशेयस द पाश्कोआंयश हो साउदोझिश्म ह्या नांवान वळखतालो. तो साहित्यीक चळवळीचो प्रतिनिधी. आउदोझिश्मु हे चळवळीक देशांत त्या वेळार अस्तित्वांत निर्शिल्ले अशे राजकीय परिस्थितीचोय संदर्भ आशिल्लो. हे निराशं भायर येवपाखातीर सैम आनी मनीस हांचें आध्यात्मिकरण कर साउदाद (उत्कट ओड) वाडोवप हो मार्ग तेयरोयर हाणें सांगलो गीतकवी आंतोनियु नोवि, ह्या आधुनिकतेचो पुरस्कार करपी गरवडींतलो फेर्नांद पेसोआ (१८८८-१९३५) हो सगळ्यांत चड मेळिल्लो कवी. ताच्या व्यक्तिमत्वाचो आनी काव्यात्मक आविश खुपूच प्रभाव ताचे फुडले पिळगेर पडलो.

एकुणिसाव्या शतमानांत कादंबरीच्या मळारूय दोळ्यांत भर वावर जालो. एर्कुलानु, कामिलु काश्तेलु ब्रांकु, झ्युलियु दिनीश आ द कैरोज हे ह्या काळांतले नामनेचे कादंबरीकार. हेभायर आ फिगैरेदु हाणें इतिहासीक कादंबऱ्यो बरयल्यो. रामाल्यु ओर्तिगांव वास्तववादकार आशिल्लो तरी ताका भोंवडेवर्णनकार आनी समिक्षक चड नामना मेळ्ळी. अ ऑलान्द हें ताणें बरयल्लें एक बरें भोंव हाचे भायर अश फार्पाश ह्या नेमाळांतल्यान पुर्तुगेज जिविताचें सा समाजीक आनी नैतिक आंगांचें ताणें केल्लें उपरोधात्मक लेखन करपासारकें. फिआल्यु द आल्मैद हाचो ऊ पाईश दश उवश (१ आनी त्रिन्दाद कुयेल्ह्यु हाचो ऊश मेउश आमोरिश (१९०१) शतमानांतले नामनेचे कथांझेले. झ्युलियु दान्तश हो एक व्हड नाट ताच्या अ सैआ दुश कार्दिआंयश (१९०२) ह्या नाटकाक आंतर नामना मेळ्ळी. ऒलिव्हैरा मार्तींश हाचो 'पुर्तुगाल कॉंतेपोरानियु' (१ हो ग्रंथ एकुणिसाव्या शतमानांतल्या इतिहास ग्रंथांमदीं म्हत्वाचो म

विसाव्या शतमानांत अमेरिकी साहित्याच्या प्रभावाक लागून साहित्यांत वास्तववादी प्रवृत्तींची वाड जाल्ली दिश्टी पडटा. फेर्रैर द (१८९८) आनी मिंगेल तॉर्गा (१९०७) ह्या साहित्यिकांच्या सा वास्तववादाचें दर्शन घडटा. ह्या संदर्भांत फेर्रैर हाचो एमि (१९२८) आनी तेर्र फ्रीअ (१९३५) ह्यो उल्लेख करपासारक्यो का मिंगेल तोर्गा हाणें कविता, कथा आनी नाटक ह्या तिनूय मळांचेर जोडली. ह्या काळांतले हेर साहित्यीक अशे - अकिलिनु रिबैरू (१ फेर्नान्दु नामॉरा (१९१९), जुझे रॅझ्यि (१९०१), व्हितोरिनु (१९०१), काझायश मोन्तेरू (१९०८), रूय सिनाती (१९१५) लुईश (१९२२) येउझ्यॅनियु द आन्द्र (१९२३).

आशिया, आफ्रिका आनी दक्षीण अमेरिका ह्या खंडानी पुर्तु वसणुको आशिल्ल्यो. ह्या वसणुकांनी उल्लेख करपासारकी खुपशी भाशेंतली साहित्य निर्मिती जाली.

पूरक नोंद : गोंयचें पुर्तुगेज साहित्य : पळेयात गोंय.

ब्राझीलचें पुर्तुगेज साहित्य : पळेयात ब्राझील.

- कों. वि.

पुर्तुगेज सत्ता भारतांतली : पंदराव्या शेंकड्याचे निमा भारत आनी हेर उदेंत देशांकडेन मसाल्याचो वेपार करपाखातीर युरोपीय राष्ट्रां उदकामार्गाचो सोद लावपाचे यत्न करतालीं. त्य युरोपांत मसाल्याक खूब मागणी आशिल्ल्यान हो वेपार नेटान च पूण अरब आनी भारती वेपाऱ्यांचे लागींचे संबंद आशिल्ल्यान हां

ाच मक्तेदारी आशिल्ली. ताणीं ह्या मसाल्याच्या वेपारावरवीं खूब
ाशील केल्ली. अरबांची मक्तेदारी नश्ट करून युरोपी लोकांनीच
आपल्या हातांत घेतलो जाल्यार फायदेशीर थारतलो. हाका
दराव्या शेंकड्याच्या दुसऱ्या अर्दाक सावन चडशा युरोपी राश्ट्रांचे
आनी हेर उदेंत देशांक जोडपी उदकामार्ग सोदून काडपाचे यत्न
पूण सगळ्यांत पयलीं नौदलांत फुडारिल्ले पुर्तुगेज पंदराव्या
त दक्षिण आफ्रिकेक भोंवाडो मारून भारतांत आयले.

जुआंव दुसरो ह्या पुर्तुगेज राजाचो धाडसी प्रतिनिधी पेद्रू द
व हो भारतांत येवपी पयलो पुर्तुगेज अशें मानतात. १४८८ त
वेपारीभेसांत कननोराक पावलो. १४९१ त ताणें गोंय, कालिकत
लबारा संबंदी मेळिल्ली म्हायती गुपीतपणान पुर्तुगेज राजाच्या
या प्रतिनिधीक धाडली. हे म्हायतीक लागून पुर्तुगेज लोकांमदीं
येवपाची उमळशीक आनीक वाडली. उपरांत मे १४९८ त वाश्कु
कालिकताक पावलो. क्रिस्तांव लोक आनी मसाल्याच्या सोदांत
ंगा पावलों अशी जाप ताणें थळाव्या लोकांक दिल्ली. भारतांत
ाटलीं हीं मुखेल कारणां आसलीं, तांचेच जोडयेक धाडसाची
क, राज्याचो विस्तार, वेपार वाड आनी मुसलमान वेपाऱ्यांची
ो नश्ट करपाचो उद्देश हीं कारणां आसूं येतात.

ु द गाम कालिकताक पावले उपरांत, ताणें सामुरी राजाकडेन
ताक वखार घालपाखातीर परवानगी मागली. १५०० त पेद्रु
श काब्राल भारतांत आयलो. ताणें कालिकताक वखार घालून
रू केलो. काब्राल हाणें कोची बंदराचो सोद लायलो. ताणें कोचीच्या
डेन इश्टागत करून आपले संबंद ताचेकडेन बरे दवरले. १५०२
लाच्या राजान वाश्कु द गाम आनी इश्ते विश द गाम हांकां परत
धाडले. कोचीक वाश्कु द गाम हाणें आनीक एक वखार घाली.
पुर्तुगालाक गेले उपरांत आफोंसु द आल्बुकेर्क आनी फ्रांसिश्कु
ुकेर्क हे भारतांत आयले. कांय दिसांउपरांत पुर्तुगेज आनी
ो राजा हांचेभितर झगडीं जावन आल्बुकेर्क हाणें सामुरीच्या
धांवडावन घालें. मलबार बंदरावयलो वेपार पुरायपणान आपल्या
ा आसचो हाका लागून १५०५ त फ्रांसिश्कु द आल्मैद हो व्हड
नी नावीक दळ घेवन भारतांत पयलो वायसरॉय म्हणून आयलो.
सांभितरूच पुर्तुगेजांनी अस्तंत दर्यादेगांनी सुरत ते कोचीन मेरेन
सत्ता स्थापीत केल्ली. १५०९ त इजिप्त आनी गुजरात ह्या
ांचें नावीक दळ नश्ट करून आल्मैद हाणें पुर्तुगेज नौदलाचो अरबी
ोक बसयलो.

मैद उपरांत आफोंसु द आल्बुकेर्क हो वायसरॉय म्हणून भारतांत
(१५०९-१५१५). गोंय हें अस्तंत दर्यादेगेवयलें सैमीक तशेंच
नदरेन म्हत्वाचें आशिल्ल्यान तें पुर्तुगेजांच्या शेकातळा हाडचें, अशें
र्क हाणें थरयलें. पूण त्या वेळार गोंय विजापूरचो आदिलशाह हाच्या
ळा आशिल्लें. १५१० त तिमाजी हाच्या पालवान आल्बुकेर्क हाणें
घुरी घालून गोंय हातासलें (आयचें पोरणें गोंय). गोंयचेर ताबो
उपरांत ताणें भारतांत पुर्तुगेज सत्ता वाडोवपाक सुरवात केली
र्क हाणें गोंयूच न्हय जाल्यार १५११ त मलाक्का आनी १५१५
ज हेय वाठार पुर्तुगेज सत्तेखाला हाडले. १५२० मेरेन पुर्तुगेजांनी
बारदेस आनी गोंयचे कांय हेर प्रदेश आपल्या शेकातळा हाडले
सावन गोंय ही पुर्तुगेजांची उदेंतेकडली मुखेल वसणूक जाली.
१५१३ त न्यू द कुन्य हाणें गुजराताच्या सुलतानाआड झूज दिवन सुरवेक
दीव आनी १५३४ त वसई प्रांत हातासले. १५८० मेरेन पुर्तुगेजांचे
सत्तेखाला पोरणें गोंय, बारदेस, साश्ट, दीव, दमण, वसई, मुंबय, चौल,
बार्सलोर, होनावर, मंगळूर, कननोर, कोची हे प्रदेश आशिल्ले.

पुर्तुगेजांनी आपली सत्ता ज्या वाठारांनी स्थापीत केल्ली थंय तांणी
वखारी आनी किल्ले उबारिल्ले (Factoryfortress system). अरबी दर्यातूय
तांचो शेक चलतालो. उपरांत तांचो मोगल, मराठे, ब्रिटीश आनी डच
लोकांकडेन संबंद आयलो. कांय खेपे तांचेभितर झुजांय जालीं.

सतराव्या शेंकड्याच्या पयल्या अर्दामेरेन युरोप - आशिया ह्या
दर्यामार्गाचेर पुर्तुगेजांचो शेक आशिल्लो. ह्या मार्गांत हेर लोकांक आपलीं
तारवां ताणपाखातीर पुर्तुगेजांक कर फारीक करचो पडटालो.

हॉलंडी लोक भारतांत आयलेउपरांत ताणीं पुर्तुगेजांआड साबार झुजां
दिवन तांच्यो कांय वखारी आनी बंदरां आपल्या शेकातळा हाडलीं. ब्रिटीश
लोक भारतांत आयले उपरांत तांणीय पुर्तुगेजांचे साबार प्रदेश हातासले.
हॉलंडी लोक आनी ब्रिटिशांआड जाल्लीं झुजां, हिंदुस्थानी सत्ताधिशांचो
तसोच थळाव्या लोकांचो विरोध, खूब पयसमेरेन पातळिल्ल्या वसणुकांची
देखरेख करपाखातीर उणें मनीसबळ, पुर्तुगेज अधिकाऱ्यांभितर भ्रश्टाचार
आनी हेर कारणांक लागून भारतांतले पुर्तुगेज सत्तेक ल्हव ल्हव देंवती कळा
लागली. अठराव्या शेंकड्यांमेरेन पुर्तुगेजांकडेन फकत दीव, दमण आनी
गोंय हे प्रदेश उरले. उपरांत पुर्तुगेजांचो राज्यविस्तार भारतांत जालोच
ना.

उदेंतेवटेनच्या आपल्या वाठारांचेर सरकार चलोवपाखातीर पुर्तुगालाचो
राजा आपलो सगळ्यांत उंचेल्या पांवड्यावयलो अधिकारी धाडटालो.
ताका व्हायसरॉय वा गव्हर्नर अशें म्हण्टाले. ताका पालव दिवपाखातीर
राज्य विधीमंडळ आसतालें. 'सेनान्दु' वा नगरपालिका हें गोंयांत
प्रशासनाचें म्हत्वाचें मंडळ आसतालें. कोमुनिदाद वा गांवच्यो समित्यो
गांवगिऱ्या वाठारांतलें प्रशासन सांबाळटाल्यो.

पुर्तुगेजांचो राज्यविस्तार भारतांत मर्यादीत उरलो. ब्रिटीश लोक
भारतांत आयले उपरांत तांचेमदीं आनी पुर्तुगेजांभितर संघर्श जायत
रावलो. कांय प्रदेश सोडल्यार पुराय भारत ब्रिटीश लोकांच्या शेकातळा
गेलो. अठराव्या शेंकड्याउपरांत गोंय, दमण, दीव, दादरा-नगर हवेली
आनी हेर कांय प्रदेशूय पुर्तुगेजांच्या शेकातळा आशिल्ले. भारतांत पुर्तुगेज
राज्याक पुर्तुगालांचें भारतांतलें राज्य अशें म्हण्टाले. हांगा सदांच
व्हायसरॉयाचो कारभार चलतालो. पुर्तुगालाचे राजकीय स्थितींत जे बदल
जाताले, तांचे परिणाम भारतांत पुर्तुगेज राज्याचेरूय जाताले. पुर्तुगालांत
१८२० त संसदी शासनपद्दत अस्तित्वांत आयली. १८२१ त पुर्तुगेज
संसदेंत गोंयांतल्यान स प्रतिनिधी धाडले. १८२२ त गोंयांतल्या विंगड
विंगड जिल्ह्यांतल्या नागरिकांनी वेंचून काडिल्ल्या निर्वाचन मंडळावरवीं
तीन प्रतिनिधी लिश्बोआक गेले. मुखार उदारमतवादी आनी अनिर्बंध
राजसत्तावादी हांचेमदीं साबार वर्सां चालू आशिल्ल्या संघर्शांत गोंयकारांनीय
वांटो घेतिल्लो. १८३३ त उदारमतवादी येसस्वी जावन, बेरनार्दु पिरीश
द सिल्व हो गोंयांतल्यान नेमिल्लो भारतांतले पुर्तुगेज सत्तेचो पयलो गव्हर्नर
जनरल आशिल्लो. १९१० त पुर्तुगालांत पुर्तुगेज प्रजासत्ताक अस्तित्वांत
आयलेउपरांत कांय वर्सांनी म्हळ्यार १९१७ त गोंयाक प्रांतीक
स्वायत्ततायेचो फायदो मेळ्ळो. १९२० त गोंयांत विधीमंडळ अस्तित्वांत
आयलें. फुडें पुर्तुगालांत राज्यक्रांती जावन आंतोनियु ओलिवैर द सालाझार

हाची हुकूमशायी राजवट सुरू जाली, तसो गोंयांतूय जुलमी अंमल सुरू जालो. २५ नोव्हेंबर १९४७ ह्या दिसा गोंय हो पुर्तुगालाचोच एक, अविभाज्य घटक आसा अशें जाहीर केलें.

पुर्तुगेजांनी भारतांत आपले पांय दवरलें तेन्नासावन तांकां भारतीयांनी विरोध करपाक सुरवात केल्ली. १५८०-८५ ह्या तेंपार कुंकळ्ळी, असोळणे, वेळ्ळी, आंबेली ह्या साश्टीच्या लोकांनी आपलीं शेंता आनी देवळांची राखण करपाखातीर पुर्तुगेजांक विरोध केल्लो. १७८७ त पिन्तांचें बंड जालें. एकुणिसाव्या शेंकड्यांत सत्तरीच्या राण्यांनीय तांचे आड साबार बंडां केलीं. गोंयकारांनी पुर्तुगेजांची सत्ता काबार करचे खातीर राजकीय संघटनेच्या मार्गान यत्न सुरू केले. १९३० उपरांत हांगा साबार बंडखोर संस्था अस्तित्वांत आयल्यो. तांच्यो भारतीय काँग्रेसी कडेन लागींचो संबंद आशिल्लो. १९४६ त राममनोहर लोहिया हाणें गोंयांत येवन कायदेभंगाची चळवळ सुरू केली. १९५५ त भारतान पुर्तुगाला वांगडाचे आपले राजनितीक संबंद तोडून उडयले. पुर्तुगेजांची सत्ता काबार करचेखातीर गोंयांत ल्हान व्हड हिंसक तशेंच अहिंसक उठाव चालूच आशिल्ले. निमाणेकडेन १९ डिसेंबर १९६१ ह्या दिसा भारत सरकारान 'ऑपरेशन विजय' नांवाखाला गोंयांत सैन्य धाडून गोंयची मुक्तताय केली. अशे रितीन साडेचारशें वर्सां उपरांत भारतांतली पुर्तुगेज सत्ता काबार जाली.

धर्मांतर आनी वेपार हीं सत्तेचीं मुखेल ध्येयां जालीं. सुर्वेचीं मसुलमान राजवटींचीं कांय वर्सां सोडल्यार हेर परकी राजवटींकडसून धर्मप्रसाराखातीर बळाचो वापर जालोना. पूण १५४० वर्सासावन धर्मांतराविशीं खर धोरण आपणावन, राजाचो धर्म तोच प्रजेचो धर्म आसूंक जाय, अशें फर्मान पुर्तुगालान काडलें. भारतांतल्या ज्या वाठारांनी तांची वसणूक आशिल्ली थंयचीं देवळां आनी मशिदी उध्वस्त केल्यो. तांचे सुवातेर इगर्जी बांदल्यो. देवळांचें उत्पन्न आनी जमनीलेगीत इगर्जांचे मालकीच्यो केल्यो. गोंयांत ताणीं धर्मीक कायदो लावन किरिस्तांव नाशिल्ल्यांची जीण सामकी दगदगाची करून सोडली. इंक्रीझिशन कायद्यावरवीं साबार हिंदू आनी मुसलमान लोकांक सक्तीन बाटयल्ल्यान तांकां क्रिस्तांव जावंचे पडलें. जे बाटूंक तयार जालेनात, तांकां हाल-अपेश्टांक तोंड दिवंचे पडलें. कांय जाणांनी गोंय सोडून महाराष्ट्र, कर्नाटक, केरळ सारकिल्या शेजारच्या ब्रिटीश सत्तेच्या शेकातळा आशिल्ल्या प्रदेशांनी आलाशिरो घेतलो. गोंयांत आनी हेर प्रदेशांनी सत्ता प्रस्थापित केले उपरांत पुर्तुगेजांनी तेन्ना चालंत आशिल्ले शिक्षणपद्दतीचो इबाड करून ताणीं वसणुकवादाक पोशण अशें शिक्षण पद्दतीचो आस्पाव केलो. शिक्षणाचें माध्यम पुर्तुगेज आशिल्लें. तरातरांच्या धर्मीक हुकमांवरवीं गोंयांत महाविद्यालयां आनी सेमिनारी उक्तो केल्यो. सुर्वेच्या काळांत क्रिस्तांव धर्मतत्त्वां लोकांक तांचे स्वताचे भाशेंतल्यान समजावन दिवपाखातीर मिशनरी प्रचारकांनी थळाव्यो भासो शिकूंक बरोच फुडाकार घेतिल्लो. पूण उपरांत पुर्तुगेज भाशेचोच उपेग चड जावपाक लागलो. ताणीं थळावे (चड करून गोंयकारांचे) समाजीक जिणेचेर बरोच परिणाम केलो. क्रिस्तांवकरण करपाचे प्रक्रियेंतल्यान अस्तंतीकरण जावंक लागलें. इन्क्विझिशनांतल्यान आयिल्ल्या नेमांवरवीं आनी कायद्यांवरवीं क्रिस्तांव जाल्ल्या मूळ हिंदू तशेंच मुसलमानांक आपली जेवणाखाणाची पद्दत, भेस, संगीत, चालिरिती आनी शिश्टाचार बळयां बदलूंक लायले. एकुणिसाव्या शेंकड्यांच्या दुसऱ्या अर्दका सावन ही सक्ती उणी जायत गेली. गोंयांत सती पद्दतीचेर बंदी हाडपाचें श्रेय पुर्तुगेजांक वता. तेभायर बायलांक आस्पतीच्या वांट्यांचो हक्क, विधवांचीं लग्नां, समान नागरी कायदो ह्या सारक्यो सुदारणांय ताणीं केल्यो. अ... संस्कृती विचार, साहित्य हांची वळख जाली.

- कों. वि. ...

पुलित्झर, जोसेफ : (जल्म : १० एप्रिल १८४७, मा... हंगेरी; मरण : २९ ऑक्टोबर १९११, चार्लस्टन - दक्षिण कॅरोला...

नामनेचो अमेरिकी पत्रकार. १८६४ त तो अमेरिकेंत आयलो... ताणें सैन्यांत नोकरी धरली. अमेरिकेंतलें यादवी झूज सोंपतकच ... लुईसाक आयलो आनी मानांयाचीं कामां करूंक लागलो. १८... एका जर्मन खबरांपत्रांत ताका वार्ताहराची नोकरी मेळ्ळी. ए... वार्ताहर म्हणून ताणें रोखडीच नामना मेळयली.

फुडें कांय खबरांपत्रांचो तो धनी जालो; हीं खबरांपत्रां अशीं... लुइस पोस्ट', 'सेंट लुइस डिस्पॅच' आनी 'न्यूयॉर्क वर्ल्ड'. तातूंतल... लुईस पोस्ट' आनी 'सेंट लुइस डिस्पॅच' हीं दोन खबरांपत्रां ... करून ताणें 'पोस्ट-डिस्पॅच' हें नवें खबरांपत्र सुरू केलें. 'पोस्ट ... आनी 'न्युयॉर्क वर्ल्ड' ह्या दोन खबरांपत्रांनी बरीच लोकप्रियता मे... भौशीक जिणेंतल्या भ्रश्टाचाराक पुलित्झरान आपल्या खबरांपत्रा... वाचा फोडली.

पुलित्झराक पिरायेच्या बेचाळिसाव्या वर्सा कुड्डेपण आयलें तरी... आपल्या वांगड्यांच्या पालवान तो आपलीं खबरांपत्रां चलयत ... १८९४ त पुलित्झरान 'न्यूयॉर्क वर्ल्ड' पत्रांतल्यान एक रंगीत चि... (कॉमिक) सुरू केली. 'येलो थिड' हो हे चित्रकलेचो नायक ... जर्नलीझम' वा 'हळदुवी पत्रकारीता' हो शब्द येलो थिड हाचेव... आयलो अशें म्हण्टात.

आपल्या इत्सापत्रांत ताणें 'कोलंबिया युनिव्हर्सिटी ग्रॅज्युएट ... ऑफ जर्नलिझम' हे संस्थेचे स्थापनेखातीर आनी पत्रकारिता, ... आनी संगीत ह्या विशयांखातीर आपल्या नांवान इनामां दिवपाची ... केल्ली. १९१७ सावन पुलित्झर इनामां दिवपाक सुरवात के... इनामा फकत अमेरिकी नागरिकांखातीरूच मर्यादीत आसात.

- कों. वि.

पुश्कर : राजस्थान राज्याच्या अजमेर जिल्ह्यांतलें पवित्र ती... अजमेरचे वायव्येक सुमार ११ किमी. अंतराचेर आशिल्लें हें ती... पुश्कर म्हणून नामना आशिल्लें भारतांतलें ब्रह्मावताराचें एकलें एकसु... पुश्कराची गणना पंचतीर्थांत (पुश्कर, कुरुक्षेत्र, गया, गंगा आनी ... आनी पंचसरोवरांत (मानस, पुश्कर, बिंदू, नारायण आनी पंपा) ... ह्या थळाविशीं पद्मपुराणांत एक आख्यायिका दिल्या ती अशी - एक... ब्रह्मदेव भूंयलोकाचे भोंवडेक गेल्लो. तेन्ना ताच्या हातांत आशिल्लें कम... फावटी गळून पडलें आनी थंय तीन तळीं तयार जालीं. जेश्ठ, मध्य... कनिश्ठ अशा तीन नांवांनी तांची नामना आसा. त्या थळाक ब्रह्... पुश्कर नांव दिवन थंय कार्तिक शुद्ध एकादशीक यज्ञ केलो. ... कार्तिक शुद्ध एकादशीसावन पुनवेमेरेन हांगाच्या तळ्यांत न्हावप पु... मानतात. पुश्कराच्या तिनूय वटांनी दोंगुल्ल्यो आसून, उदेंतेकड... दोंगुल्लेचेर पुर्विल्ली व्होंवरी आनी पंचकूंड आसा. हें अगस्त्य ... वसतीस्थान मानतात. थंयचीं पुर्विल्लीं देवळां औरंगजेबान मोडल...

ी तातूंतल्या कांय देवळांची परत उबारणी केली. हांगा ब्रह्मा, गायत्री (शक्तीपीठ), बद्रिनारायण, वराह, शिव आत्मतेश्वर श्रीरंग ्रेल देवळां आसात.

ेत्रांत पुश्कर तिर्थांत न्हावप आनी ब्रह्मदेवाचें दर्शन घेवप ह्यो दोन जाली पुश्कर तळ्या भोंवतणीं ब्रह्मघाट, गौघाट, बदरीघाट आदी ाट बांदिल्ले आसात.

ुचो वराह अवतार हांगाच ब्रम्हदेवाचे नाकापुडयेंतल्यान जालो ा आसा. कार्तिक पुनवेक जेन्ना जात्रा भरता तेन्ना हांगा घोडे, ा, बैल हांचोय व्हड बाजार भरता. तेन्ना जावपी ऊंटगाडयांच्यो हांगासल्लें खाशेलपण.

\- कों. वि. सं. मं.

: पुर्विल्ल्या काळांतल्या एका विमानाचें नांव. वाल्मिकी रामायणांत नांचें वर्णन अशे तरेन आयलां - हें विमान कुपां इतलें उंच, ी सुंदर आनी जायत्या रत्नांनी सजयल्लें आसा. विमानाचे भितल्ले यत्यो पर्वतराजी उबारिल्ल्यो. तांचेर फुलांनी बहरिल्ले रूख आनी शेल्ल्यो. धवलगृहां निर्माण केल्ल्या फुलांनी भरिल्ल्यो पुष्करिणी ो. केसरांनी भरिल्लीं कमळां आशिल्लीं तशेंच चित्रविचित्र रानां ीं आशिल्लीं. पोवळीं आनी रुपें हांचीं सुंदर सुकणीं आशिल्लीं. सुंदर ी घोडे आशिल्ले. भितल्ल्यो वेदिका मणयांनी तयार केल्ल्यो. भितर आशिल्लीं आनी तांचेर धवीं बनेरां आशिल्लीं. विमानां भितर घांटी ो आनी त्यो मंजूळ आवाज करताल्यो. तातूंत मोतयां आनी रत्नांनी ्यो कुडी आशिल्ल्यो. तांचे खांबे भांगरा-रुप्याचे आशिल्ले. जनेलां आशिल्लीं. हजारांनी भूतगण ताचें वजन पेलताले. ह्या विमानाचें ण म्हळ्यार तें आपल्याक जाय थंय वतालें.

ु हें विमान विश्वकर्म्यान ब्रह्मदेवाखातीर तयार केल्लें. पूण कुबेरान न तें ब्रह्मदेवाकडसून घेतलें. फुडें कुबेराक हारोवन रावणान तें ामान झुजांत रावणाक मारतकच विभीषण लंकेचो राजा जालो णे तें विमान रामाक दिलें. ह्याच विमानांत बसून राम लंकेतल्यान आयलो. उपरांत रामान तें परत कुबेराकडेन धाडलें. कुबेरान रतकच परत तें रामाकडेन आयलें. रामान ताची पुजा करून तें डलें. रामान याद काडटकच परत ताचे सेवेंत उपस्थित रावपाचें न दिवन तें विमान परत कुबेराकडेन गेलें.

\- कों. वि. सं. मं.

भारतीय नक्षत्रमाळेंतलें आठवें नक्षत्र. हें नक्षत्र कर्क राशींत येता. सगळे तारे मंद आसात. ह्या ताऱ्यांचो एक घोंस आसून, तो ु वृत्ताचे उत्तरेक वृत्ताक तेंकुनूच आसा. पुनर्वसू आनी मघा ह्या त्रांमदी जो एक अंधूक असो ताऱ्यांचो घोंस दिसता तें पुष्य नक्षत्र ाकृती सामान्यपणान कुल्लेभाशेन आसता

ुतलो डॅल्टा वा हामारीन हो योग तारो आसून तो क्रांतिवृत्ताचेर तशेंच कर्केंतले गॅमा आनी इटा अशे तारे हातूंत येतात. डॅल्टा आनी ये मदी प्रीसेपी नांवाचो एक ताऱ्यांचो घोंस आसा. हाका मधुमक्षिका ्र म्होंवाचें पोळें अशेंय म्हण्टात. ह्या घोंसांत शेंकड्यांनी तारे आसून चडशे सुर्यापरस तेजस्वी आसात. होय घोंस क्रांतिवृत्ताच्या सामको लागीं आसा. हाका फलज्योतिशांत कौस्तुभ अशें नांव आसा. पुष्य वेदकाळांत तिष्य, सिध्य अशींय नांवां आशिल्लीं.

गुरू ही ह्या नक्षत्राची देवता. गुरूचे सगळे शुभ धर्म पुष्य नक्षत्रांत वृध्दिंगत जातात. बिरेस्तारा चंद्राक पुष्य नक्षत्र आसल्यार तो गुरुपुष्य (अमृतसिध्दी) योग मानतात. लग्न सोडून हेर कसल्याय कामांखातीर हो योग लाभकारक मानतात. राम-जानकी हांचें लग्न गुरू-पुष्य ह्या योगाचेर जालें आनी देखून मूर्तवेत्त्यांनी हो योग लग्नाक प्रतिकूल थरयलो असो एक संकेत आसा.

मार्च म्हयन्याचे मर्दी रातच्या णवांच्या सुमाराक हें नक्षत्र माथ्यार दिसता.

पुष्य नक्षत्र शुभ, लघू, ऊर्ध्वमुख, अंध आनी पुंनक्षत्र मानलां. ह्या नक्षत्राचेर जल्मल्लो मनीस मातृ-पितृभक्त, धर्मीक, प्रसन्न आनी मानसन्मान मेळोवपी जाता अशें कोष्ठीप्रदिपांत सांगलां. पुष्य नक्षत्राचेर गंगेत न्हाल्यार कोटी कुलांचो उद्धार जाता अशें ब्रह्मांड पुराणांत म्हळां. मेषारूढ, मेघवर्ण आनी चार भुजांची अशें पुष्याचें मुर्तिध्यान हेमाद्रीन सांगलां.

\- कों. वि. सं. मं.

पूंतानम, नंपूतिरी : (जल्म : इ.स. १६-१७ वें शतमान, नेन्मनी - मलबार).

केरळांतलो एक संत कवी. पूंतानम हें ताच्या मावोडेंच्या घराण्याचें नांव. ह्या कुळांतले एकले एकसुरे चलयेकडेन लग्न जावन तो घरजांवय जाल्लो. फुडें ह्याच कूलनांवान ताची नामना जाली. ताच्या गुरूचें नांव नीलकंठ आशिल्लें अशें म्हण्टात. ताका ९० वर्सांची पिराय लाबली असो उल्लेख मेळटा (श्रीकृष्णकर्णामृतम). पूंतानम हो कट्टो कृष्णभक्त आशिल्लो. गुरुवायुरच्या कृष्णाच्या देवळालागसार ताचें घर आशिल्लें. त्याच काळांत केरळांतलो मेलपुत्तुर नांवाचो प्रकांड पंडित गुरुवायुराक येवन रावतालो. पूंतानम जीं कवनां करतालो ती सुदारपाखातीर मेलपुत्तुराक दाखयतालो. मेलपुत्तूर ताच्या कवनांची तोखणाय करतालो. पूण एक दीस ताणें टिका केली. ती आयकून पूंतानमाक वायट दिसलें आनी तो अस्वस्थ जालो. हें पळोवन कृष्णाक वायट दिसलें आनी ताणें मेलपुत्तुराक एकांगाची पिडा जडयली. पूंतनामाची ताणें माफी मागल्यारूच तातूंतल्यान ताची मुक्ती जातली अशें सांगलें. फुडें मेलपुत्तुरान भोगसणी मागून ते व्याधीपसून मुक्तताय मेळयली. पूंतानमाक एकलो एकसुरो चलो आशिल्लो. पूण ताका मरण आयलें. पूंतानमाक सुमाराभायर वायट दिसलें. पूण संतानगोपाल ह्या व्रताचे कथेंत ब्राह्मणाक ताचो मेल्लो पूत परतो मेळटा. देखून पूंतनमान हे कथेचेर पाला छंदांत एक कवन रचलें आनी तो ताची पारायणां करूंक लागलो. तेन्ना ताच्या विचारांचें परिवर्तन जालें. फुडें ताचेर जायतीं संकश्टां आयलीं तरीय ताणें तांचो व्हडलोसो हुसको करिनासतना शेंदरी आनी पानदान घेवन तो भोंवडेक गेलो. संतानगोपालम पाना, ज्ञानप्पाना, श्रीकृष्णकर्णामृतम्, घनसंप, पार्थसारथिस्तवम, आनंदवृत्तम आदी काव्यां ताणें बरयल्यात. हातूंत श्रीकृष्णकर्णामृतम हो भागवताच्या दशमस्कंधाचो भावानुवाद आसून केरळी लोकांमदीं ताची खूब नामना आसा. पूंतानम पुराणूय बेस बरें सांगतालो. केरळांतल्या घराघरांनी पूंतानमाचे कवितेची नामना आसा. पूंतानमाविशीं जायत्यो आख्यायिका प्रचलित आसात

\- कों. वि. सं. मं

पूजा : अतिमानवी शक्तींचें सामर्थ्य जाणा जावन अशा शक्तींक प्रसन्न करून घेवन आपलें हीत सादपाच्या उद्देशान केल्ल्या धर्मीक विधीक व्यापक अर्थान 'पूजा' अशें म्हण्टात. सगळ्याच धर्मांनी पुजेची प्रथा चालू आसा. पूजा ही क्रिया, मनशाचे पराधिनतेचे जाणविकायेंतल्यान निर्माण जाल्या. हाची गवाय आयज लेगीत विज्ञानीक युगांत चालू आशिल्ले पुजेचे प्रथेंतल्यान दिश्टी पडटा.

पूजा आनी यातूक्रिया हातूंत थोडो फरक आसा. पूजा ही अतिमानवी शक्तींचे उपकार मानपाक, तांचेविशींचो आदर उक्तावपाखातीर आसता जाल्यार यातूक्रिया ही अतिमानवी शक्तीचेर नियंत्रण दवरपाखातीर आसता. मनीस आपले आपुणूच पूजा करूंक शकता. पूण कांय पुजांचे बाबतींत शास्त्रशुध्द अशा धर्मीक विधींचो आस्पाव जाता. अशा वेळार पुजेखातीर पुरयत वा पुजारी ह्या मध्यस्थांवतीन पूजा करप जाता.

कांय पूजा ह्यो अमुकूच अशा उत्सवांच्या वेळार प्रासंगीक वा नियमीत काळामदीं करतात. जाल्यार कांय पूजा ह्यो दीसपट्टचो आनी नित्यनेमान करतात.

पूजा हो शब्द पयलीं आर्षेय ब्राह्मणांत आनी उत्तरकालीन उपनिषदांनी मेळटा. पूजा हो शब्द आर्य भाशेंतलो न्हय. तो द्रवीडी. फुलांनी देवाधर्माचें कृत्य संपन्न करप असो ताचो अर्थ. द्रवीड भाशांनी 'पू' चो अर्थ फूल आनी करप ह्या अर्थान चेय्, शेय्, गेय्, जेय्, हे धातू रूढ आसात. पू + गेय् वा पू + जेय् हाचो अर्थ पुष्पकर्म वा पुष्पालंकरण असो जाता. पूजा हो शब्द आनी हिंदूंची सद्याची पूजा पद्दत ह्यो दोनूय गजाली उत्तरकाळांतल्यो आशिल्ल्यान, हिंदूंनी त्यो द्रवीड संस्कृतायेंतल्यान घेतल्यो आसुंये अशें कांय विद्वानांचें मत आसा. तमीळ भाशेंतल्या पूजा ह्या अर्थाच्या 'पूशै' ह्या शब्दापसून संस्कृतांतलो 'पूजा' हो शब्द तयार जावपाची शक्यताय आसा. कांय जाणांच्या मतान 'लेप दिवप' वा 'फासप' ह्या अर्थाच्या 'पूशु' ह्या द्रवीड शब्दाचें रूपांतर जावन पूजा हो शब्द आयलो आसुंये. कारण, रक्ताबदला चंदनाचो वा शेंदुराचो लेप दिवप, हें यज्ञापसून पुजेचें वेगळेंपण. हे विशीं द्रविडांनी पूजा हो शब्द आनी पुजापद्दत आपले पयलींच्या ऑस्ट्रिक लोकांकडल्यान घेतली आसुंये, द्रवीड संस्कृतायेचो प्रभाव आनी बौध्दांचे अहिंसेचो परिणाम हांकां लागून आर्यांनी रक्तहीन पुजेची अनार्यांची पद्दत आपणायली अशींय मतां मेळटात.

वैदिक काळांत सद्या भाशेन पूजा नाशिल्ली; यज्ञ आशिल्ले. व्हड अर्थान यज्ञ म्हळ्यारूय पूजाच. पूण वेव्हारांत पूजा आनी यज्ञ हातूंत खूब फरक आसा. यज्ञ करतना देवतांक उद्देशून अग्नींत आहूती ओंपतात आनी पशूबळी लेगीत दितात. पुजेंत मात तशें करिनात; फकत देवतेक पत्री-फुलां असले उपचार समर्पितात. पूजा ही यज्ञापरस सोंपी, उण्या खर्चाची आनी सहज साध्य आशिल्ल्यान यज्ञसंस्थेपरस पुजेक चड म्हत्व आयलें. यज्ञाचो अधिकार नाशिल्ल्या बायल-शुद्रांकलेगीत पुजेचो अधिकार आशिल्ल्यान पुजेचो चड प्रसार जालो.

पुजेची व्याप्ती - गुरू, आचार्य, सोयरो, संत, महात्मो, आवय-बापूय ह्या विभुतींचो जो सत्कार वा भोवमान करतात ताकाय पूजा अशेंच म्हणूंक जाय. देवपुजेंत आनी अशे तरेचे विभुतिपुजेंत कांय फरक आसता पूण संतुश्ट करप आनी आशीर्वाद घेवप हो पुजेचो मुखेल हेत, दोनूय कडेन सारकोच आसता. पूण सगळ्या पुजांनी भक्ती आनी मान ह्यो भावना आसतातूच अशें ना. भंय आनी धाक ह्या भावनांनीय कांय पूजा जातात. भुताखेतांनी मानगुटेचेर बसचें न्हय म्हणून भूतपुजा तशेंच महामारी ह्यो धामीच्यो पिडा जावंच्यो न्हय म्हणून उग्र देवतांची पूजा कर[illegible] वंशावळ सातत्यान चालू उरची म्हणून श्राध्द, पितरांची पूजा कर[illegible] गृहस्थान घरांत वा भक्तान देवळांत केल्ली देवपुजा ही भक्तीचे[illegible] मन:शांती आनी अध्यात्मीक समाधानाखातीर आसता. पूण आदि[illegible] अशिक्षीत तशेंच हेर रानवटी लोकांमदीं प्रचलीत आशिल्ल्यो सगळ्या[illegible] ह्यो वेव्हारीक जिणेंतलीं संकश्टां पयसावचीं हेखातीर आसतात. समाज[illegible] विंगड-विंगड थरांनी तांचे तांचे संस्कृतीक पांवड्याक अणसरून सैम[illegible] यक्षपुजा, राक्षसपुजा, नागपुजा, रूखाची पूजा अशो तरातरांच्या[illegible] चलतात.

हिंदू लोकांभितर पांच वा सोळा उपचारांनी पूजा करतात. आ[illegible] आसन, पाद्य, अर्ध्य, आचमनीय, स्नान, वस्त्र, यज्ञोपवीत, अनुलेपन[illegible] धूप, दीप, निवेद्य, नमस्कार, प्रदक्षिणा आनी विसर्जन वा उद्वासन हे[illegible] उपचार आसात. भूषण आनी तांबूल हे आनीक दोन उपचार कांय ज[illegible] सांगल्यात. पूजा करतना म्हणपाचे मंत्र, पुजेचो अधिकार, विधी-[illegible] विशींय खूब नेम आसात.

आपले इश्ट देवतेची पूजा पयलीं करून उपरांत हेर पुजपाच्या [illegible] एकेका देवाची तशेंच तरेन वेगळी वेगळी पूजा करची असो एक [illegible] आसा. हाका कांडानुसमय अशें म्हण्टात. आपले इश्ट देवतेवांग[illegible] देवतांची पूजा करप आनी इश्ट देवतेक जो उपचार समर्पीत करपाच[illegible] उपचार त्याच वेळार हेर देवतांकूय समर्पीत करप अशी आनीक एक[illegible] आसा. तिका पदार्थानुसमय अशें म्हण्टात. पंचायतन पुजेंत पदार्था[illegible] आपणायतात.

यवांनी विष्णूची पूजा करची न्हय. गणपतीक तुळशी, देवीक[illegible] सुर्याक बेल, विष्णूक रूई आनी धुत्रो तशेंच शिवाक हातो घालचो[illegible] शिव, सूर्य हांकां शंखोदकान अभिशेक करचो न्हय. एका घरांत[illegible] शिवलिंगा, तीन गणपती, तीन देवी, दोन शंख, दोन साळिग्राम [illegible] न्हय, एकाच देवाच्यो चड मुर्ती घरांत आसच्यो न्हय अशीं कांय[illegible] आसात.

साधनाभाविनी, त्रासी, दौर्बोधी, सौतकी आनी आतुरी अशे पुजे[illegible] भेद सांगल्यात. पुजेखातीर गरजेच्यो वस्तू मेळूंक नाशिल्ल्यान उदकान आनी मनान केल्ली पूजा ती साधनाभाविनी, कसल्याय संकश्टा[illegible] तें निवारण जावपाखातीर मेळटा ती सामग्री घेवन केल्ली ती त्रासी, स्वताक जमता तशी केल्ली ती दौर्बोधी, सुवेरांत खाशेल्या हेतान के[illegible] सौतकी, पिडेस्त मनशाक पुराय पूजा करपाक शक्य नाशिल्ल्यान फकत फूल घालून केल्ली पूजा ती आतुरी पूजा.

पद्म पुराणांत पुजेविशीं पांच कर्मां सांगल्यांत तीं अशीं - 'अभि[illegible]' म्हळ्यार देवघरांत झाडून सारोवन नितळ करप आनी देवावयलें [illegible] काडप, 'उपादान' म्हळ्यार पुजें साहित्य तयार करप, 'योग' म्ह[illegible] देवतेचें सतत चिंतन करप, 'स्वाध्याय' म्हळ्यार देवतामंत्राच्या अर्थ[illegible] लक्ष दिवन ताचो जप आनी स्तोत्र पाठ करप, 'इज्या' म्हळ्यार सगळ्या उपचारांनी पूजा करप.

वेदकी, तांत्रिकी आनी मिश्र अशे आनीक तीन पुजाभेद सांग[illegible] तातूंतल्यो वैदिकी आनी मिश्र ह्यो पूजा त्रैवर्णिकांखातीर आसून, त[illegible] पूजा शुद्रांखातीर सांगल्या.

पुजेचीं उपकरणां - ताब्यांचीं आयदनां, पळी-पंचपात्र, पडगो[illegible]

ो पडगो, तबकडी, तांबयो, देव पुसपाचें वस्त्र, शंख, घांट, दिवली, एकारत, पंचारत, निरांजन हीं पुजेचीं उपकरणां.

वे अधिकारी - सगळ्या वर्णांच्या बायलां-दादल्यांक आनी क पुजेचो अधिकार आसा. प्राणप्रतिश्ठा जाल्ल्या शिवलिंगाची ळिग्रामाची पूजा मात बायलांक तशेंच शुद्रांक करपाक बंदी आसा. आपलो देह आनी मन शुध्द करून पुजेक बसचें आनी कुटुंबांतल्या ूच कोणेंय पूजा करची.

ा उपचारांची पूजा ही बाह्य पूजा मानिल्ली आसून फकत मनान जा ती 'मानसपुजा' अशें म्हळां. पुजाप्रकाश, स्मृतिचंद्रिका ह्या ांनी देवपुजेची विस्तारान माहिती आयल्या. जैन लोक तीर्थंकरांची रतात. श्वेतांबर आनी दिगंबर पंथांच्या पूजा विधींनी कांय प्रमाणांत ासता. महायान बौध्द हे बुध्द आनी बोधिसत्व हांची पूजा करतात. ईश्वराचें स्वरूप आशिल्ल्यान फकत 'नामांची' पूजा करची अशें ोक मानतात. ते गुरू 'ग्रंथसाहिबाक' नमस्कार करतात पूण ती ाय अशें ते मानतात. पुजेंत वस्तू देवाक अर्पण करचेपरस र्पण आनी भावार्थाक चड म्हत्व आसता, अशें चीनी धर्मांत मानलां. यज्ञांत वैदिक मंत्रांनी आवाहन करतात त्यो देवता काल्पनीक , पूण देवपुजेंत मुर्तीकरण जालें आनी तांकां उपचार समर्पीत पुजकाक एक वेगळेंच सूख मेळूंक लागलें. उपरांत हेच देवपुजेचे क आनी सामुदायिक अशे दोन वेगळे विभाग जाले. वैयक्तिक त लोक आपापले इश्ट देवतेची मुर्तीची घरांत स्थापणूक करून जा करूंक लागले आनी सामुदायिक पुजेखातीर देवकुळां, देवघरां ळां तयार जावंक लागलीं. देवळांतल्या मुर्तींचो आकार घरांतले स व्हड जावन तांची थंय कायमची प्रतिश्ठा जावंक लागली. ह्या येक पुजनीय देवांभितर शिव आनी विष्णु ह्या दोन देवांक सगळ्यांत त्व मेळ्ळें. फुडें देवी, लक्ष्मी, गणपती, राम, कृष्ण हांचींय देवळां जावन तांच्यो पूजा जावंक लागल्यो.

क, अग्नी, हृदय, सूर्यमंडळ, वेदी आनी प्रतिमा ह्या स सुवातींनी बरे तरेन पूजा करची अशें मुनींनी सांगलां. ह्या स सुवातींभितर सुवात चड रूढ आसा. समाजांतलो चडसो वर्ग भाविक पूण तत्त्वीक नाशिल्लो असो आसता. अशा समाजाचे भावार्थ-भक्तीखातीर ची चड गरज आसता. हेखातीर उपरांत देवपुजेंत मूर्तीकरणाचो निर्माण जालो. घरांत आनी देवळांत पुजपाच्यो मूर्ती कशो करच्यो प्रमाण किदें आसचें, हे विशीं मुर्तिविज्ञान आनी मत्स्य पुराण हातूंत ान बरयलां.

र्तिपुजा - हिंदू, बौध्द आनी जैन धर्मांतली देवपुजेची एक खाशेली ळ्यार मुर्तिपुजा. सैमीक वस्तूंची पूजा ही देवपुजेचोच एक प्रकार. मूर्त वस्तू सूर्य, अग्नी, न्हंय, दोंगर, रूख आनी पशू हे आसात. तले चंद्र, मंगळ, बुध, गुरू, शुक्र, शनि आनी सूर्य ह्यो मूर्त वस्तूच . राहू आनी केतू ह्यो सावल्यो. सुर्याची साक्षात पूजा वा सुर्याची रून पूजा करपाची चाल खूब पुर्विल्ल्या काळासावन आसा. पिंपळ, ळस ह्या वनस्पती वर्गांतल्या पदार्थांची पूजा हीय मुर्तिपुजाच. गंगा, सरस्वती, सिंधू, कृष्णा, गोदावरी, कावेरी ह्या न्हंयांची पूजा ही हिंदू खूब पुर्विल्ल्या काळासावन रूढ आसा. ह्या न्हंयदेवतांच्यो मूर्ती करून करपाची चाल आसा.

सी, रोमी आनी क्रीटांतले लोक हे मुर्तिपुजकूच आशिल्ले. मुर्तिपुजा ही धर्मीक संस्था जगांतल्या पुर्विल्ल्या संस्कृतायांनी व्हड प्रमाणांत प्रचलीत आशिल्ली. ग्रीसी, रोमी आनी क्रीटी लोकांचे धर्म हे हिंदू धर्माभाशेनूच अनेकदेवतावादी धर्म आशिल्ल्यान तांच्या देवांच्यो विंगड विंगड कथा लेगीत प्रचलीत आशिल्ल्यो. मध्य उदेंतेंतली ॲसिरिया, बॅबिलोनिया तशेंच इजिप्त हांगाय मुर्तिपुजेक खूब चंवर आयिल्लो. प्रेषित मुहंमदाचे पयलीं अरबी जमातींत शेंकड्यांनी मुर्तिपुजेचे प्रकार आशिल्ले. ते सगळे मुहंमदांनी बुडयले आनी मक्केंत 'काबा'चो तो एक पवित्र फातर दवरलो.

वेदांच्या पयलींच्या काळांत भारतांत मोहें-जो-दाडो आनी हडप्पा गांवांत, सिंधू संस्कृतायेच्या राश्ट्रांत शिवाभाशेन देव आनी दुर्गादेवीभाशेन देवी वा मातृदेवता हांची मुर्तिपुजा जाताली. थंय लिंगपुजाय आशिल्ली अशें हालीं मेळिल्ल्या अवशेशां वयल्यान समजता.

सुर्याभाशेन हेर ग्रहांच्यो मूर्ती वा प्रतिकां घेवन तांची पूजा करपाची चाल आसा. पंचायतनपुजेंत विष्णुखातीर शाळिग्राम, शिवाखातीर बाणलिंग, गणपतीखातीर नर्मदा न्हंयेंतलो तांबडो फातर आनी सुर्याखातीर स्फटिकमणी घेवंचो अशें सांगलां. देवीखातीर चडशी मुर्तूच वापरतात. मंत्रविद्येंत यंत्र हें देवतेचें प्रतीक आसता. अडाणी आनी रानवटी लोक देवाचें प्रतीक म्हणून खंयचीय रोयण, जनावर, फातर वा मोरापाखांच्या कुच्याची पूजा करतात.

खूब पुर्विल्ल्या काळासावन, मुर्तिकला ही भारतांत प्रशस्त मानल्या. माती, लाकूड, विंगड विंगड तरांचे पाशाण वा संगमरवरी फातर, कंवची, तरा-तरांचे धातू, रत्नां हांच्यो इश्टदेवतेच्यो मुर्ती करून शास्त्रोक्त पद्दतीन, ते मुर्तीचें वर्णन लक्षांत घेवन कारागीर मुर्ती तयार करतात. देखीक - गणेश, हनुमान, देवी, लक्ष्मी-नारायण, विठ्ठल-रूक्मिणी, शिव-पार्वती, दत्तात्रेय आनी हेर हांच्यो मुर्ती तयार करपाचे कारखाने भारतांत आसात. मुर्तिपुजकाच्या धर्मीक तत्त्वज्ञानाप्रमाण प्रत्यक्ष मुर्ती ही देवता नासून वा हो देव नासून मंत्राच्या योगान ते मुर्तींत ते देवतेची शक्त प्रगट जाता. तेखातीर मुर्ती ही प्रत्यक्ष देव वा देवी नासून, त्या त्या अमूर्त देवाचें वा देवीचें प्रतीक आसा म्हळ्यार बोधक चिन्न. प्रत्यक्ष पुजाविधींत मुर्ती हो देव वा देवीच आसा अशा हेतान पुजारी पूजा करता पूण ती पूजा देवतातत्त्वाचीच पूजा आसता अशें मुर्तिपुजकाच्या धर्मशास्त्रांत सांगलां, म्हणून मुर्तिपुजेआड आशिल्ले जे धर्म तांचो मुर्तिपुजाविरोध प्रतीकवादी मुर्तिपुजेक लागू जायना.

- कों. वि. सं. मं.

पूड

पूड : तंबाकूचीं पानां आनी देठ हांचेर कांय प्रक्रिया करून, नाकान ओडपाखातीर वा दांत घांसपाखातीर तयार केल्ल्या पिठाक पूड म्हण्टात.

कांय अभ्यासकांच्या मतान अमेरिकेंतल्या आदिवासींनी पयलीं ही पूड प्रचारांत हाडली आसुंये. १६२० वर्सासावन स्पेनांत पुडीचो प्रसार सुरू जालो आनी उपरांत युरोप खंड आनी ब्रिटनांत पातळ्ळो. पुर्तुगेजां वांगडा भारतांत पुडीचो प्रसार जालो.

बरे प्रतीचे पुडीखातीर तंबाकूचीं वेंचीक पानां आनी देंठ वापरतात सामान्य बाजारी प्रतीचे पुडीखातीर दाट पानां आनी खावपाक योग्य नाशिल्लीं अशीं तंबाकू करपाक उपेगांत हाडटात.

सुको आनी ओलो अशे तंबाकूचे दोन प्रकार आसात. वले पुडीक 'राप्पी' अशें इंग्लीश नांव आसा.

फ्रेंच पद्दतीन राप्पी करपाखातीर तंबाकूचीं पानां आनी देंठ मिठाच्या

उदकांत भिजोवन घट्ट बांदून दवरतात. उपरांत तीं पानां बारीक कापून ५-६ म्हयने जमनीर पातळावन दवरतात. तशें केल्ल्यान तंबाकू आंबता. हे प्रक्रियेंत उश्णताय तयार जाता. एकेकदा तापमान ६०° सॅ. इतलें वाडटा. ह्या तंबाकूक एके तरेचो खाशेलो वास येता. हो वास उडचो न्हय म्हणून एके बंद कुडींत हीं तंबाकूचीं पानां दळटात. उपरांत हो पिठो लाकडी बंद पेटयांनी भरून सुमार ४९°-५४° सॅ. तापमानांत १० म्हयने दवरतात. ह्या काळांत हो तंबाकूचो पिठो परतून आंबता आनी पूड कडक जाता. उपरांत एके व्हड कोठयेंत ती पूड एक म्हयनो मुरयतात आनी विकूंक काडटात.

तंबाकू आंबोवपाचे दुसरे कृतींत, चुन्याच्या उदकांत वा काकयेच्या उदकांत पानां भिजयतात. आंबयल्ल्यान तंबाकूंतलें मॅलिक, सायट्रिक हीं कार्बनी आम्लां आनी २/३ निकोटीन ना जाता. उरिल्लें निकोटीन, आमोनिया आनी हेर द्रव्यां हांकां लागून पुडीक झोंबपी उग्र असो खाशेलो वास येता.

मद्रासी पूड तयार करतना १०० ग्राम तंबाकूच्या पानांचो पिठो घेवन तो १० ग्राम गायचें तूप आनी १० ग्राम बदामाच्या तेलांत तळशितात. न्हिवतकच तातूंत १० ग्राम कळीचो चुनो घालून उपरांत हें भरसण वस्त्रगाळ करतात.

आयरिश, स्कॉच, गोड पूड अशे सुके पुडीचे प्रकार आसात. हे पुडींत कळीचो चुनो भरशितात. ताका लागून नाक सुकें जावन पूड नाकाक झोंबता. ही पूड करतना लेगीत आंबोवपाची पद्दत आसा. एका प्रकारांत, तंबाकूचीं पानां पयलीं वतांत सुकोवन तांचो चुरो करतात आनी लोखणी आयदनांत ५-६ दीस मेरेन भिजत दवरतात. तशें केल्ल्यान तो आंबता. उपरांत तो वतांत सुकोवन दळटात आनी वस्त्रगाळ करतात. दुसरे एके तरेचे कृतींत, तंबाकूच्यो कांडयो घेवन तातूंत आठ पटींनी उदक घालून तांचो १/८ काडो करतात. तंबाकूचीं पानां ७-८ फावटीं ह्या काड्यांत भिजोवन सुकयतात. उपरांत दळून पूड करतात.

पुडीक बरो वास येवपाखातीर कस्तुरी, लवंगां, गुलाब, जाय-जूय, चमेली हांचीं द्रव्यां वापरतात. भारतांत चडशी तमीळनाडू, गुजरात, पंजाब आनी उत्तर प्रदेश ह्या राज्यांनी पूड तयार जाता. तशेंच तमीळनाडू, केरळ, कर्नाटक, ओरिसा आनी अस्तंत बंगाल ह्या राज्यांनी पुडीचो चड खप जाता. चड करून पुडीचें व्यसन खेडयांतल्या लोकांभितर दिसता. शारांभितर पूड ओडपी लोकांचो पयलो नंबर कलकत्त्याचो लागता. चेन्नईंत पुडीचे चड कारखाने आसात. रायचूर, विजापूर, बेल्लारी आनी आंध्र प्रदेशांतले कुर्नूल ह्या वाठारांतले लोक पुडीचो उपेग दांत घांसपाखातीर करतात. ही पूड मात्शी उण्या दर्जाची आसता.

नाक चोंदल्यार, शिंको येवपाखातीर पूड ओडटात. पूण हें व्यसन जावपाची शक्यताय आसता. नेपोलियन, सॅम्युएल जॉन्सन, चवथो जार्ज हे नामनेचे मनीस पुडीचे चाहते आशिल्ले. पूड घालपाखातीर तरेतरेच्या प्रकारांच्यो आनी आकारांच्यो डबयो खाशेल्या काळांत प्रचारांत आयिल्ल्यो.

- कों. वि. सं. मं.

पूर्णसरस्वती : (इ.स. च्या १४ व्या शतमानाची सुरवात).

एक केरळी कवी आनी नाटककार. दक्षीण मलबारांत एका ब्राह्मण घराण्यांत ताचो जल्म जालो. ताच्या गुरूचें नांव पूर्णज्योती. हे दोगूय गुरूशिष्य संन्याशी आशिल्ले. ते त्रिचूराच्या मठांत रावताले अशें म्हण… पुर्णसरस्वतीन जे ग्रंथ रचले तांचीं नांवां अशीं : विद्युल्लता - मेघदुताव… टिका, रसमंजरी - मालती-माधवावयली टिका, रिप्पण अनर्घराघवा व… टिका, भक्तीमंदाकिनी - शंकराचार्या विष्णुपादादी केशान्त स्तोत्राव… टिका, ऋजुलघ्वी - माधवावयली काव्यात्मक टिका. हंसदूत - मेघदू… धर्तीचेर बरयल्लें काव्य. हेय मंदाक्रांता वृत्तांत आसून ताचे १०२ श… आसात. हातूंत कांची नगरींत रावपी एके रमणीन वृंदावनांतल्या कृ… मोगाचो संदेश धाडिल्ल्याचें वर्णन आसा. कमलिनी-राजहंस - हे पाच… नाटकूय ताणें बरयलें. राजहंस आनी पंपातळ्यांतली कमलिनी … लग्नाचो प्रसंग तातूंत वर्णिला. ह्या नाटकांतलो एक श्लोक असो…

वाणी ममास्तु वरणीयगुणौघबध्दा ।
श्लाह्या तथापि विदुवां शिवमाश्रयन्ती ।
दासी नृपस्य यदि दारपदे नियुक्ता ।
देवीती सापि बहुमानपदे जनानाम् ।

अर्थ - म्हजी वाणी जरी व्हड गुणसमुदायान भरिल्ली आसली त… विद्वानांचे शीवभावनेची आश्रय करून राविल्ल्यानच तिका श्लाह्यत्व… जालां. राजाची दासी जर ताची बायल जाली जाल्यार ती जशी देवी… नांवान लोकांक भोवमानाची आसता तशेंच म्हजें वाणीचें आसा.

हाचेभायर पूर्णसरस्वतीन हेर बरेच टिकाग्रंथ बरयल्यात. स… साहित्याक समृध्द करपी केरळी कवी पुर्णसरस्वतीचो म्हत्वाचो… आसा.

- कों. वि. स…

पूर्व : (पळेयात दिका).

पूर्वा -१ : फातरांनी तयार केल्लें चवकोनी ल्हान कुंड जंय पश…

दितात ताका पूर्वा म्हण्टात. दरेका देवळाच्या फाटल्यान आनी फुडे… दोन कुंडां वा शिळा आसतात. हांकां 'फाटली आनी फुडली पूर्वा'… म्हणटात. पूर्वाचे पुजेचे खास प्रकार नात. नाल्ल फोडप, बळी … विशिश्ट प्रसंगाचेर दिवो लावप हे विधी करतात.

- कों. वि. स…

पूर्वा -२ : भारतीय नखेत्रमाळेंतले इकरावें नखेत्र. हाका पूर्वा…

अशेंय म्हण्टात. अथर्ववेदांत हाचो पूर्वा फाल्गुनी असो उल्लेख आ… आसा.

हें नखेत्र सिंह राशींत येता आनी हातूंत डॅल्टा आनी थीटा लिओ… अशे दोन तारे आसात. तातूंतलो डॅल्टा (झोज्मा; विषुवांश ११ ता… मि. २०.७ से., क्रांती + २०° ४८′ ३२″.१ प्रत २… →ज्योतीशशास्त्रीय सहनिर्देशक पद्दत; प्रत) हो पूर्वाचो योगतारो (… तारो).

हाची देवता अर्यमा आनी आकृती शय्या मानतात. हें उग्र, सु… आनी स्त्रीनखेत्र. तशेंच, हें हस्तिमुख अरूणवर्ण आनी दोनूय हातांनी… धारण करपी, अशें हेमाद्रीन हाचें मुर्तिध्यान सांगलां.

ह्या नखेत्राचेर जल्मल्लो मनीस हुशार, धाडसी, रागीट, धूर्त…

सता अशें कोष्ठिप्रदिपांत सांगलां.
यन्याच्या पयल्या सप्तकांत हें नखेत्र माथ्यावयर दिसता.

- कों. वि. सं. मं.

द्रपदा : भारतीय नखेत्रमाळेंतलें पंचविसावें नखेत्र. उच्चै:श्रवा
ह्या तारका चोम्यांतल्या 'पॅगेसी' ह्या नांवान वळखतात. त्या
चे अस्तंते वटेन आल्फा पॅगेसी (मारकॅब; विषुवांश २३ ता. २
से. क्रांती - १४°५५'३०".४ आनी प्रत २.५७ →
गास्त्रीय सहनिर्देशक पद्दत; प्रत) आनी दुसरो बीटा पॅगेसी
विषुवांश २३ ता. १ मि. १४.९ से. क्रांती +२७°४८'१".५,
१) अशे दोन तारे मेळून पूर्वाभाद्रपदा नखेत्र जाता. हातूंतल्या
पूर्वाभाद्रपदाचो योगतारो (मुखेल तारो) मानतात.
खेत्राचे पयले तीन चरण कुंभ आनी चवथो चरण मीन राशींत
ो आसा. वेदीक काळांत पूर्वाभाद्रपदा आनी उत्तराभाद्रपदा हांकां
ठपदा म्हण्टाले. ती अमृताची राखण करपी अशें तै. ब्राह्मणांत
ंच, हातूंतल्यान काडिल्ली रेशा ध्रुवांतल्यान वता. हाची देवता अज
आनी आकृताय यम वा मंचक मानतात.
त्र उग्र, अधोमुख आनी पुंनखेत्र. ह्या नखेत्राचेर जल्मल्लो मनीस
आदरणीय आनी कलाचतुर जाता, अशें कोष्ठीप्रदिपांत म्हळां.
ख, मेषवाहन आनी मद्यपात्र धारण करपी अशें हाचें मुर्तिध्यान
सांगिल्लें आसा.
राच्या पयल्या सप्तकांत हें नखेत्र माथ्यावयर दिसता.

- कों. वि. सं. मं.

ा : भारतीय नखेत्रमाळेंतलें विसावें नखेत्र. वृश्चिक तारकाचोम्याचे
तोंकाकडेन हें दिसता. हातूंत तीन वा चार तारे मानतात. धनु
आसून धनुंतलो डॅल्टा, गॅमा, लॅम्डा आनी एप्सायलॉन हे तारे
पावतात. हातूंतलो डॅल्टा (कॉस मीडिया; विषुवांश १८ ता. १७
से., क्रांती - २९°५१'७".७, प्रत २.८; → ज्योतिशशास्त्रीय
क पद्दत; प्रत) हो योगतारो (मुखेल तारो). एप्सायलॉन (कॉस
; विषुवांश १८ ता. २० मि. ४३.२ से. क्रांती - ३४°२४'४०".३,
आनी लॅम्डा कॉस बोरिऑलिस; विषुवांश १८ ता. २४मि.
क्रांती - २५°२७'८".१ प्रत २.९) हे उल्लेखनीय आसात. ह्या
उल्लेख अथर्ववेदांतूय आयिल्लो आसा.
ढा ह्यो गोऱ्या रंगाच्यो कन्या तरणाट्यो आनी सोबीत आसात,
वर्णन तै. ब्राह्मणांत केल्लें आसा. त्यो सत्कर्मां आनी मधुसंचय
आप ही ह्या नखेत्राची देवता आनी आकृती शय्या. हें नखेत्र उग्र,
स्त्रीनखेत्र आसा. ह्या नखेत्राचेर जल्मलो मनीस देवभक्त,
भावडांक मान्य आनी शिटूक आसता अशें कोष्ठीप्रदिपांत
र्वाषाढा ही निळ्या रंगाची, हळदुवें वस्त्र वापरपी आनी चार
शे तिचें मुर्तिध्यान हेमाद्रीन सांगिल्लें आसा.
त्र सप्टेंबर म्हयन्यांत रातचें णवाच्या अदमासाक माथ्यावयर

- कों. वि. सं. मं.

पूविडल : रांगोळेचो एक प्रकार. पूव म्हळ्यार फुलां आनी इडल म्हळ्यार तांची रचणूक. केरळांतले लोक फुलां आनी पाकळ्यो हांची रांगोळी घालतात. सुमार दोन हजार वर्सां आदीं सावन पूविडलची सुरवात जाली आसूंक जाय. कारण वात्सायनान चवसठ कलांमदीं 'तण्डुलकसुमबलिविकारा' असो तिचो उल्लेख केल्लो आसा. कामदेवाचे पुजेखातीर आदल्या तेपार चड करून फुलांची नक्षीदार रचना करताले. ती परंपरा केरळांत अजुनय चालू आसा.

पूविडलची रचना चड करून ओणमचे परबेंत करतात. ह्यो रचना वांटकुळ्यो, कमळा पानांवरी, षटकोनी आदी जायत्या प्रकारांच्यो आसतात. सुर्वेक बोटांनी आकृती काडून उपरांत तिचेर फुलां रचतात. ही रचना पुराय जातकच कांय जाण तिचेमदीं तुळस दवरतात. कांय जाण फुलांचेंच ऊंच कमळ करतात वा कांय जाण नुस्त्याची आकृताय करतात. रंगसंगतीचो विचार करून ही फुलांची रचना करतात. रांगोळेचो हो एक आगळोवेगळोच प्रकार.

- कों. वि. सं. मं.

पृथ्वीराज चौहान : (११५९-११९३). दिल्लीचेर राज्य करपी निमाणो हिंदू सम्राट आनी चाहमान राजवंशांतलो एक प्रतापी राजा. राजा सोमेश्वर आनी राणी कर्पूरदेवी हांचो तो पूत. ११७७ त सोमेश्वराक मरण आयलें. तेन्ना पृथ्वीराज राज्यकारभारांत अणभवी नाशिल्ल्यान ताचे आवयन म्हळ्यार कर्पूरदेवी हिणें कदंबवास ह्या मुखेल प्रधानाच्या आदारान राज्य चलयलें. कदंबवासान पृथ्वीराजाचें सगळ्यांपरी रक्षण केलें. ह्याच तेंपार कर्पूरदेवी हिणें भुवनैकमलु ह्या शूर मनशाची सेनापती म्हणून नेमणूक केल्ली. ताणें पृथ्वीराजाच्या सगळ्या दुस्मानांचेर आपलो शेक बसयल्लो. अशे रितीन सगळ्या दिकांनी थिराय प्राप्त जाले उपरांत पृथ्वीराज राज्यकारभार सांबाळपाक लागलो. कांय दिसांनीच अजमेर सोडून तो दिल्लीक गेलो. दिल्लीचें राज्य ताच्याच वंशाकडेन आशिल्लें.

दिल्लीक सत्ताधीश जाले उपरांत पृथ्वीराजाक आपल्या सामर्थ्याचो फाजील अभिमान जालो. तो दरबारांत साबार मंत्र्यांक आनी सरदारांक हिणसावपाक लागलो. हाका लागून राज्याची स्थिती इबाडली. ह्याच तेंपार मुहमंद घोरी हाणें भारताचेर घुरयो घालपाक सुरवात केल्ली. ११९०-९१ वर्सा ताणें पृथ्वीराजाच्या राज्यार आक्रमण केलें. पृथ्वीराजान आपल्या व्हड सैन्याच्या आदारान घोरीचेर परत हल्लो करून तराई नगरांत ताचेर हार घाली.

कनौजाचो राजा जयचंद्र गाहडवाल आनी पृथ्वीराज हांचेमदीं आशिल्ली दुस्मानकाय आनीक वाडली. जयचंद्राची चली संयोगिता ही पृथ्वीराजाच्या मोगांत पडिल्ली. आपल्या दुस्मानाचेर आपलीच चली मोग करता हें आयकून ताका खूब राग आयलो. ताणें संयोगिताचें स्वयंवर मांडलें. स्वयंवराक ताणें सगळ्या राजांक आपोवणें धाडिल्लें पूण पृथ्वीराजाक मुद्दाम भायरायल्लो. संयोगिताक हि खबर कळटकच तिणें चोरयां पृथ्वीराजाक आपोवणें धाडलें. पृथ्वीराज भेस बदलून स्वयंवर स्थळार आयलो. लग्न मंडपांत दारालागीं द्वारपाल म्हणून जयचंद्रान पृथ्वीराजाचो लाकडी पुतळो उबारिल्लो. संयोगिता मंडपांत आयले उपरांत तिणें जुस्त त्या लाकडी पुतळ्याक वरमाळ घाली. त्याच वेळार थंय लिपून बशिल्ल्या पृथ्वीराजान तिका उबारून घोड्यार घालून दिल्लीक व्हेली.

पृथ्वीराज राठौड

पृथ्वीराजाचें संयोगिताकडेन लग्न जाले उपरांत राज्यकारभार सोडून तो तिचेवांगडाच चड वेळ सारूंक लागलो. ताणें हेर राजपूत राजांकूय सतावपाक सुरवात केल्ली. पृथ्वीराज आनी राजपूत हांची दुस्मानकाय वाडटा तें पळोवन घोरीन परत दिल्लीचेर घुरी घाली. घोरी जैतवंत जालो. पृथ्वीराज हाचें सैन्य चारूय दिकांनी धांवपाक लागलें. पृथ्वीराजूय घोड्यार बसून धांवपाक लागलो. पूण घोरीच्या सैनिकांनी ताका धरून जिवेशीं मारलो. पृथ्वीराज हो दिल्लीचो निमाणो राजा थरलो. ताच्या मरणाउपरांत मुसलमान सत्ताधिशांनी_उत्तर भारताचेर आपलो शेक बसयलो.

– कों. वि. सं. मं.

पृथ्वीराज राठौड : (जल्म : १५४९; मरण : १६००).

राजस्थानांतलो एक नामनेचो भक्तकवी आनी झुजारी. तो बिकानेर नरेश राय कल्याणमल हाचो चलो आशिल्लो आनी अकबराच्या दरबारांत तो सरदार म्हणून राविल्लो. मुहणोत नैणसी ह्या राजस्थानी इतिहासकाराच्या उल्लेखावयल्यान कळटा तेप्रमाण अकबरान ताका गागरोनगडाची जहागीर दिल्ली. तो देशाभिमानी आनी धर्माभिमानी क्षत्रिय आशिल्लो. ताका राणाप्रतापसिंहाविशीं अभिमान आशिल्लो.

पृथ्वीराजान वेलिक्रिसन रुकमणीरी, दसम भागवत रा दूहा, दशरथ रावउत, गंगालहरी, वसुदेवउत आदी जायते ल्हान व्हड कवितांझेले उजवाडायिल्ले. ताच्यो स्फुट कविताय भरपूर आसात. तो डिंगल आनी ब्रज ह्या दोनय भासांचो पंडीत आशिल्लो. ताची भास ओजस्वी आनी रचना सरस आसा. ताचीं सगळींच वर्णनां प्रत्ययकारी आसात.

– कों. वि. सं. मं.

पेंढारी : लुटारू लोकांचो एक वर्ग. मोगलांच्या पडट्या काळांत ह्या वर्गाचो जल्म जालो. पेशव्यांच्या वा हेर सरदारांच्या सैन्यावांगडा जे बाजारबुणगे आसताले तांकां पेंढारी म्हण्टाले. तांकां दुस्मानाच्या वाठारांतल्यान खंडणी वसूल करपाचें काम मेळटालें. ती वसूल करतना ते खूब लुटमार आनी अत्याचार करताले. लुटीचो थरावीक भाग तांकां सरकारांत भरचो पडटालो. हिंदूस्थानांत जशी-जशी इंग्लीशांची सत्ता पातळत गेली तशी-तशी देशी सेना उणी जायत गेली. तेन्ना ह्या लुटारूंनी आपले पंगड करून माळवा, गुजरात, महाराष्ट्र, मद्रास, कर्नाटक, बिहार आदी वाठारांत गोंदळ घालो. कांय संस्थानिकांचो तांकां चोरयां आदार मेळटालो. फुडें लॉर्ड हेस्टिंग हाणें सादारण बंदोबस्तान तांचेर आळो घालूंक येना हें पळोवन जायत्या सरदारांचो आदार घेवन माळवांत तांचेर हार घाली.

ह्या पेंढ्यान्यांचे वंशज सद्या कसलोय उद्देग करून पोट भरतात. तांची एक स्वतंत्र जात जाल्ली आसून म्हैसूर, महाराष्ट्र आनी मध्यप्रदेश ह्या राज्यांनी तांची मुखेल वसती आसा. हे लोक काटक आनी सडसडीत आसताले. तांचेर हल्लो जाल्यार ताका तोंड दिना आसतना ते पळून वताले आनी दुसरेकडेन एकठांय जावन खंय तरी धाड घालताले. तांची लुटीची येवजण पद्‌दतशीर आसताली. गांवकारांक पयली सुचोवणी दिवन ते खंडणी वसूल करपाक वताले आनी ताणीं ती दिलिना जाल्यार तांकां त्रास दिवप, तांचीं घरां लासप, बायलांचेर अत्याचार करप आनी हेरांक जिवे मारप असलीं कामां ते करताले. लुटीचो म्हाल ते उज्जैन, इंदूर आदी शारांतल्या वेपाऱ्याकडेन विकताले. मराठ्यांच्या काळांत कोणाकूच त नमोवपाचें बळगें नाशिल्लें. उरफांटे, दौलतराव शिंद्याक इंग्लीशांआड पे आपल्याक उपेगी पडटले अशी आस्त आशिल्ली. फुडें ब्रिटी सगळेकडेन शांतताय प्रस्थापीत करतकच तांचे लुटमारीक आळो बस पेंढाऱ्यांमदीं सगळ्या जातीजमातींची भरती जाताली. पूण ते मुसलमान आसताले. तशेंच, ते ज्या ज्या वाठारांत रावताले थंयची उलयताले. दर्शलहबर ही उर्दू भास तांची सांकेतीक भास आशिल्ल

मरी आई, म्हसोबा, खंडोबा आदी देवांक ते भजतात. हिंदूच्या स परबो ते मनयतात. रुप्या पत्र्याचे टांक करून ते तांची पुजा करता टांक तांच्या पुर्वजांच्या नांवान तांच्या घरांत दवरिल्ले आसतात. ह मुसलमानांच्या पिराकय भजतात. तांचीं धर्मीक कृत्यां करपी पुरयत जातींतलो आसता.

हिंदू पेढाऱ्यांची आळंदे, क्षीरसागर, घायतिलक, रणशिंग आनी अशीं पांच कुळां आसात. तांचेमदीं मामेभयणीकडेन लग्नां जातात भोवपत्नीत्वाची चाल आसा. लग्नां करतना चल्याचो बापूय चलयेक घालता. लग्नावेळार एक प्रतिशठीत मनीस न्हवऱ्याक आपल्या घरा फेंटो बांदता आनी ताका व्हंकलेगेर हाडटा. उपरांत पिठाचे पुतळे करून ते तेलांत तळटात, तांकां पुर्वजांचीं नांवां दिवन ते न्हवऱ्यागेर सगळ्यांक वांट्टात. हाका रूखवत म्हण्टात. तांचे चडशे लग्न मराठ्यांच्या विधींवरीच आसतात. लग्न लागतकच शेटीच्या घरा देवीची मूर्ती हाडून गांवचे वेशीर तिची पुजा करतात आनी बिराडकार घरा परततात.

हे लोक मडें पुरतात. मडें अस्तंतेवटेन वा उत्तरेवटेन तकली उमथें वा बसकें दवरतात. धा दिसांनी दादले क्षौर करतात आनी दितात. मेल्ल्याचें वर्सश्राध्द करतात. पितृपंद्रशेंत अक्षयतृतीय वर्सतिथीक श्राध्द करतात.

मुसलमान पेंढारी : हे चडशे दक्षिणेकडेन आसतात. बेळगाव मुसलमान लोकांवरी तांची राहणी, आचार आनी भेस आसता पेंढाऱ्याकडेन तांचे रोटी-बेटी वेव्हार चलनात. पूण अत्तार बागवान मुसलमान जमातींकडेन जातात.

– कों. वि

पेजे फेस्त : (पळेयात फेस्त).

पेछवी : चित्रकलेचो एक प्रकार. कपड्यांचेर देवांचीं आनी पु प्रसंगांचीं चित्रां रंगोवप हाका अस्तंत भारतांत पेछवी म्हण्टात. ही प पोरणी प्रथा आसून हे कलेचो उल्लेख संयुक्त निकाय, भाशांचे द आनी हेर पुर्विल्लया साहित्यांत मेळटात. नाथद्वारा ह्या वाठारांत पे उगम जालो. थंय येवपी श्रीनाथ भक्तांक परत वतना नाथाजीच म्हणून थंयच्या चित्रकारांनी कपड्यांचेर चित्रां रंगोवन दिवपाक केली. भक्तलोक हीं चित्रां व्हरून आपले कृष्णमुर्तीच्या फाटल्यान लागले. पेछवींत दोन प्रकारांचीं चित्रां पळोवंक मेळटात. गोवर्धन प वल्लभाचार्यांक नाथाजीचें दर्शन घडटा हो एक प्रकार आनी पुजे काडिल्लें फकत नाथजीचेंच चित्र हो दुसरो प्रकार. सतराव्या शतमा पेछवी चित्रां दाट भरडे खादीचेर काडटाले. सगळीं चित्रां स्वत

काडिल्लीं आसतालीं. गोपालकृष्णाची बांसरी आयकून ताचे एकठांय जाल्लीं गोरवां चडशीं अशा चित्रांनी दिसतात.

- कों. वि. सं. मं.

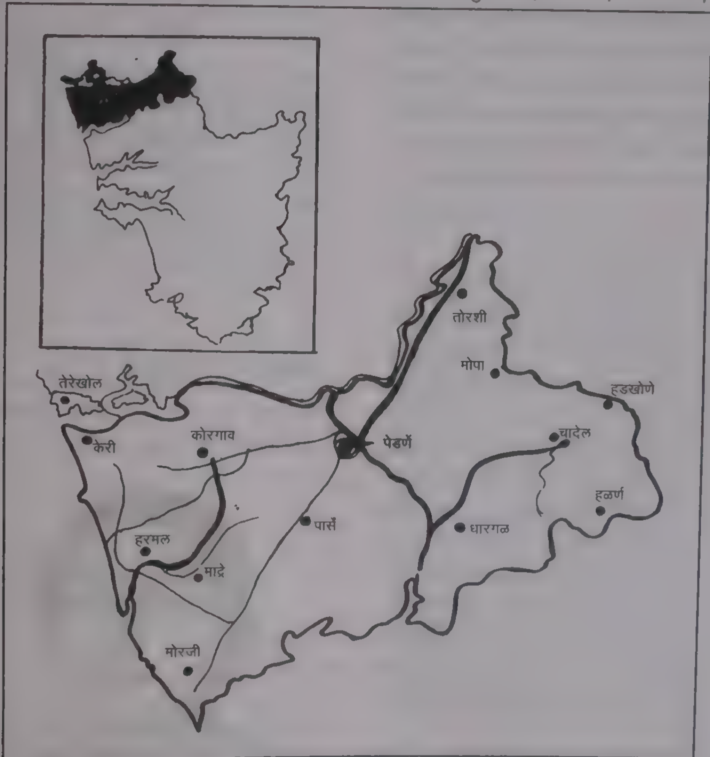
र, बेलप्पा असरमाप्पा : (जल्म : १ जानेवारी १९३१, राजा, बुलढाणा, महाराष्ट्र).

झुजारी. ताणें मॅट्रिके मेरेन शिक्षण घेतलें. ३ ऑगस्ट १९५५ रणजितसिंह ठाकूर हाच्या फुडारपणाखाला पार्श्यां-पेडणे सत्याग्रहांत ताणें वांटो घेतिल्लो. पत्रकां वांटप, घोशणा दिवप, वटे लावप असलीं कामां तो करतालो. पोलिसांनी ताका धरून आनी उपरांत शिमेर व्हरून सोडलो. २५ जानेवारी १९८८ महाराष्ट्र सरकारान सन्मानपत्र दिवन ताचो भोवमान केलो.

- कों. वि. सं. मं.

: गोंयचो सामको उत्तरेकडलो तालुको. ताचे उदेंतेक आनी महाराष्ट्राचो सावंतवाडी तालुको आसा. ताचे दक्षिणेक बार्देस आसा.

.४ चे निमाणें शिवाजी भोसलेन कुडाळ आनी दिवचलसयत

हाकडल्यान पेडणें घेतलें. थंयचे आदिलशहाचे थळावे सरदार देसायांनी पुर्तुगेजांच्या ताब्यांत आशिल्ल्या बार्देसांत आलाशिरो परातच्या काळांत पेडणें मोगल साम्राज्याखाल आशिल्लें.

१६९८त मोगलांकडच्यान तें कुडाळच्या भोसल्यांकडे पावलें. १७८३त पुर्तुगेजांनी हळर्णचो किल्लो घेतलो. १७८८ मेरेन दिवचल, सत्तरी, फोंडें, केपें आनी सांगें हांचेवांगडा पेडणें पुरायपणान पुर्तुगेजांच्या नवे काबीजादींत सामावलें.

पुर्तुगेजांकडल्यान व्हायकाऊंट हो किताब मेळयल्ले श्रीमंत रावराजे आत्माराम वासुदेव देशप्रभू हांचो व्हडलो इतिहासीक वाडो ह्या तालुक्यांत आसा. तातुंतूच देशप्रभूचें स्वताचें वस्तू संग्रहालय आसा.

वेगवेगळ्या मळांचेर मोलादीक वावर केल्ले जिवबादादा केरकर, भाऊ दाजी लाड, मुरारबा पेडणेकर, हिराबाई पेडणेकर आदी नामनेचे गोंयकार ह्याच तालुक्यांत जावन गेले.

गोंयच्या सुटके चळवळीच्या काळांत १९५४त तेरेखोल हांगा सत्याग्रह जाल्लो.

गोंयच्या अनुसूचित जातींतल्या लोकांचो आंकडो चड प्रमाणांत पेडण्यांत मेळटा. तेखातीर पेडणे तालुक्यांतले मतदारसंघ आलटून पालटून अनुसूचित जातींखातीर राखून दवरल्यात.

पेडणेचो दसरो गोंयांत तसोच गोंयाक तेंकून आशिल्ल्या महाराष्ट्रांत प्रसिद्ध आसा.

ह्या तालुक्यांत हरमल वेळ, मोरजी वेळ, भगवती देवूळ, म्हाळवीर देवूळ, माऊली देवूळ, तेरेखोल किल्लो, हळर्णचो किल्लो, पत्रादेवी हुतात्मा स्मारक हीं म्हत्वाचीं स्थळां हांगा आसात.

- कों. वि. सं. मं.

पेडणेकार, जगन्नाथ वसंत : (जल्म : ७ मार्च १९३२, आरोबा पेडणें).

सुटकेझुजारी. ताणें बी.ए. तशेंच बी. एड्. मेरेन शिक्षण घेतलें. तो 'नॅशनल काँग्रेस गोवा' आनी 'राष्ट्रीय स्वंयसेवक संघ' ह्या संस्थांचो वांगडी आशिल्लो. सुटकेझुजारी पिटर आल्वारिस हाच्या फुडारपणाखाल तो वावर करतालो. बसका घेवप, परिशदो घेवप, भूंयगत झुजाऱ्यांक पालव दिवप, तरणाट्यांक सुटके झुजांत वांटो घेवंक स्फूर्त दिवप असलीं कामां तो करतालो. २७ जून १९५४ ह्या दिसा पोलिसांनी ताका धरलो. एक फेब्रुवारी १९५८ ह्या दिसा आग्वाद बंदखणींतल्यान ताची सुटका जाली. भारत सरकारान ताम्रपत्रं दिवन ताचो भोवमान केलो. महाराष्ट्र सरकारान ताची खाशेलो कार्यकारी दंडाधिकारी म्हणून नेमणूक केल्ली.

- कों. वि. सं. मं.

पेडणेकार, जयराम गोविंद : (जल्म : ७ मार्च १९२०, म्हापशें-बारदेस).

सुटकेझुजारी. १९५५ मेरेन तो 'नॅशनल काँग्रेस गोवा' हे संघटनेचो वांगडी आशिल्लो. १९५५ पसून तो सुटकेझुजाऱ्यांक हातबॉम आनी हत्यारां पावयतालो आनी भूंयगत राश्ट्रीय वावरांनी वांटो घेतालो. ऑक्टोबर १९५७ त पोलिसांनी ताका धरलो. ताका पणजी आनी आग्वाद बंदखणींनी दवरलो. ऑगस्ट १९५९ वर्सा ताची बंदखणींतल्यान सुटका जाली. १९७३ वर्सा भारत सरकारान ताम्रपत्र दिवन ताचो भोवमान केलो. १८ जून १९८६ ह्या दिसा गोंय सरकारान ताचो भोवमान केलो.

- कों. वि. सं. मं.

पेडणेकार, मुरारबा : गोंयचो (पेडणे) नामनेचो संगीत कलाकार. ताका मुळांतूच संगिताचें आंग आशिल्लें. महाराष्ट्रांतल्या हरिदासांनी शास्त्रीय संगिताची परंपरा गोंयांत चालू दवरिल्ली. ह्या हरिदासांक मुरारबा आपल्याल्या ह्या उपजत गुणावरवीं मृदंग, पखवाज हांचेर साथ करतालो. फुडें आपल्यां गुणांक वाव मेळोवन दिवपाखातीर तो गोंयाभायर गेलो आनी लखनौक पावलो. त्या काळांत उत्तर हिंदुस्थानी घरंदाज कलाकारांक आपली विद्या दुसऱ्याक दिवप म्हळ्यार जीव तोडून दिल्लेवरी दिसतालें. हाकाच लागून संगितांतल्यो ल्हान-ल्हान गजाली आत्मसात करपाक ताका तीन-चार म्हयने वाट पळोवंची पडली. कोणाचोच आदार नासतना पुराय उत्तर हिंदूस्थानांत पांयांनी भोंवन उस्तादांची सेवा करून, तांचे मन जिखून ताणें जायत्या तरांची वादनकला आत्मसात केली. धृपद गायकी, ख्याल गायकी, जायत्या तरांचीं तंतुवाद्यां, नाचांतले बोलभाव, तालांतले कठीण अशे ब्रह्मताल, रूद्रताल, लक्ष्मीताल, गणेश, विष्णु आदी ताल, चंपक, पंचम आदी सवाऱ्यो, आडाचौताला ह्या विशम मात्रांच्या तालाचेर ताणें सुमाराभायर प्रभुत्व मेळयलें.

एकुणिसाव्या शतमानाचे अखेरेक भारतांतल्या संगितकलेच्या मळार मुरारबाची नामना पातळ्ळी. संगीतकार ताका उस्ताद मुरारबा ह्या नांवान वळखूंक लागिल्ले. वेगवेगळ्या वाठारांनी आपलें कसब दाखोवन उस्ताद मुरारबा गोंयांत आयलो. गायन-वादन आनी नाच आदी कलांनी निपूण जाल्लो हो कलाकार थोडोच तेंप गोंयांत रावलो आनी ताणें गोंयांतले गायन-वादन कलेक स्फूर्त दिली.

इ.स. १८७० च्या सुमाराक ताची 'पुणें गायन समाजांत' शि[क्षक] म्हणून नेमणूक जाली. थंय रावून ताणें संगीत विशयाचें जायतें नवें संश[ोधन] केलें. ह्या वेळार ताणें 'स्वर शृंगार' ह्या नव्या तंतूवाद्याची निर्मिती क[ेली]. संगिताच्या इतिहासांत उल्लेख करपासारकी कामगिरी केली. ह्या वाद्[याची] घडणूक आगळीच आशिल्ली. ताचो सकयलो वाटकूळ तंबोऱ्यावरी ... मदलें आंग आनी वयलो सरळ भाग सरोद ह्या वाद्यासारको आशि[ल्लो]. सप्तसुरांच्यो तारफा आनी खर्ज, जोड आनी मध्यमाची तार धरून ... सात तारो ह्या वाद्याक आशिल्ल्यो. फकत नाखटांनीच धर्शण केल्ले म्हण[ून] तातूंतल्यान स्वरेल नाद झंकारतालो.

मुरारबाच ह्या वाद्यांत खांपो आशिल्लो आनी तो एकटोच ... वाजोवंक शकतालो. संगीत ह्या विशयाचेर मुरारबान कांय पुस्[तकां] बरयल्लीं. ताचें 'संगीत-संजीवनी' हें पुस्तक १८९७ वर्सा उजवाडा ... जायत्या रागांचे आरोह, अवरोह, स्वरलिपी सयत चिजो आनीक ... तालांचें स्पश्टीकरण ताणें ह्या पुस्तकांत केलां. सतारवादनाचेर स्वर... ताणें कांय पुस्तिका बरयल्ल्यो. ध्रुपदी गायकी तो जितली बरी गा[यतालो] तितलीच बिनूय बेसबरो वाजयतालो.

ताका जायते शिश्य आशिल्ले, तशेंच ताची नामना आयकून ... कलाकार ताच्या घराकडेन येताले. तेन्ना त्या कलाकारांच्यो ... घडोवन हाडटालो. अशा वेळार तांचे मदले उणाव आनी चुका ... कार्यक्रमा उपरांत बैठकीचेर बसून तांकां दाखोवपाची ताका ... आशिल्ली. अशा वेळार कांय जाणांचो अपमान जातालो. उपरांत उस्[ताद] पश्चाताप जावन तो तांकां मनोवपाचो यत्न करतालो. ताचें पुणे, ब... मुंबय, बेंगळूर, हुबळी आनी गोंयांत वास्तव्य आशिल्लें. तो सुमार ८... जगलो. ताणें तयार केल्लें स्वरशृंगार हें वाद्य पुणेंच्या सरदार आबा... मुजुमदार हांच्या संग्रहांत आसा.

- कों. वि. ...

पेडणेकार, हिराबाई : (जल्म : २२ नोव्हेंबर, १... सावंतवाडी; मरण : १८ ऑक्टोबर १९५१, पालशेत, गुहागर)

एक नामनेची नाटककार. तिचों मूळ गांव पेडणें. हिरा[बाई] ल्हानपणातूच ... आवय शेव... हिका मरण ... तेन्नासावन ... बाईची म... भीमाबाई ... आपल्या म... व्हरून तिचो ... केलो.

मराठी ... मेरेन हिरा... शिक्षण जाल... संगीत ... परशुरामपंत...

ल धुळेकर, भास्करबुवा बखले, नानासाहेब जोगळेकर ह्या
ा गायक नटांच्या हाताखाला जालें. तशेंच बडोद्याच्या फैयाज
इ हाचे कडल्यानूय तिणें संगीत विद्या संपादन केली. ह्या संगीत
ांगडाच तिणें मराठी साहित्य आनी संस्कृत तशेंच इंग्लीश
ो अभ्यास केलो.

नेचो नाटककार गोविंदराव देवल हाच्या सांगाताक लागून
क नाट्याभिरूची उत्पन्न जाली. पिरायेच्या १८-१९ व्या वर्सा
यद्रथ विडबंन' हें नाटक बरयलें. १९०४ वर्सा उजवाडाक आयिल्लें
 रंगमाचयेर मात आयलेंना.

१२ वर्सा हिराबाईचें संगीत 'दामिनी' हें दुसरें नाटक उजवाडा
 हें नाटक ललितकलादर्श नाटक मंडळीन रंगमाचयेर हाडलें.
ाबाईकडेन उपजतूच श्रेश्ठ दर्जाची कवित्वशक्त आशिल्ली. तिणें
ो कविता 'मनोरंजन' ह्या प्रतिश्ठीत मासिकांत छापून आयल्यात.

- कों. वि. सं. मं.

देवळाकडेन संबंदीत असो गोंयांतलो एक कलाप्रकार. पेणें म्हळ्यार
या दोन वांट्यांमदलो विसवाचो काळ. पेणें ह्या कला प्रकाराक
 शेंकड्यांचो इतिहास आसा. हांगासल्ल्या पेण्यांचीं पंदराव्या
ाआदलीं चित्रां रोमाक आसात अशें सांगतात.

वा वेळार देवाची पालखी वा रथ थरावीक सुवातींनी थारता आनी
खेमुखार बायलो नाच करतात, ताका पेणें नृत्य अशें म्हण्टात.
ापासत खास असो वेगळो भेस करीनात. सूर्त, शेनाय, मृदंग,
वा पेटी अशी संगिताची साथ आसता.

दासी (भावीण) समाजांतल्यो बायलो आनी चलयो हें नृत्य करतात
ाच समाजांतले दादले तांकां संगिताची साथ करतात.

खी थांबतकच 'झुलवा' ह्या स्तोत्र प्रकारान पेणें नृत्याक सुरवात
ुलवा सोंपतकच देवदासी कुटुंबांतल्यो चार-पाच बायलो वळीन
वतात आनी नाचतात. ह्या नृत्याचे दोन वाटे आसतात. सुरवेक
 शास्त्रीय गायकीच्या थाटांतलें गीत म्हण्टात. तेन्ना नाच नासता.
 गिता वांगडा नाचय करतात. ह्या नृत्य प्रकारांत फकत पावली
नी हात हालोवप हाकाच चड म्हत्व दितात. तोंड आनी दोळ्यांच्या
ची चडशी गरज नासता. वाटकुळींच उबीं रावन चार-पांच ते धा
तल्योय बायलो हो नाच करतात.

 नृत्याचे वेगवेगळे प्रकार आसात. 'केरवा' आनी 'फुलभोंवरो' हे
 प्रकार. वेगवेगळ्या देवस्थानांचे वेगवेगळे प्रकार आसतात. केरवा
क नृत्याचोच एक प्रकार अशें जाणकार मानतात.

ल्या काळांत गोंयांत चडश्या देवस्थानांनी पेणें नाच जातालो पूण
व करून आतां तो उणो जायत चलला. हो पेणें नाच चलता थंय
सो भोगावळीच्या रुपांत चलता. बरेचकडेन आतां देवदासी
त समाजीक परिवर्तन जाल्ल्यान ह्या समाजांतले लोक पेणें
तीर मुखार येवंक तयार जायनात.

- कों. वि. सं. मं.

ल : कागदार बरोवपाक, रेखाटन करपाक ग्रॅफाइट सारकिल्ल्या
ासून तयार केल्लें बरोवपाचें, रेखाटन करपाचें साधन. ग्रॅफाइट
सारकिल्ले पदार्थ नाजूक उरिल्ल्या कारणान, ते लाकूड, धातू वा प्लास्टिक
सारकिल्या कवचांत बसयतात.

इतिहास - इजिप्ती आनी रोमी लोक पुर्विल्ल्या काळांत बरोवपाखातीर शिंशें आशिल्ल्यो पेन्सिली वांपरताले असो उल्लेख मेळटा. मध्ययुगांत शायेन कागदाचेर कुरवो करपाखातीर Pencillus नांवाचो ब्रश वापरताले. ह्या लॅटिन उतराचो अर्थ ल्हान शेंपडी. ह्याच उतराचो अपभ्रंश जावन पेन्सिल हें उतर तयार जालें. पंदराव्या शतमानांत इटलींत कथील आनी शिंशें हांच्या मिश्रधातूपसून तयार केल्ल्या दंडवाटकुळाकार कुडक्याचो (सिल्वर पॉयंट) वापर बरोवपाखातीर आनी आरेखनाखातीर करताले ह्या साधनांनी केल्ल्यो कुरवो पुसून उडोवपाखातीर पावाचो कुडको वापरताले. इ.स. १४०० च्या सुमाराक बावारियांत ग्रॅफायटाचो सोद लागलो तेन्ना ताका प्लंबेगो (शिंश्यावरी काम करपी) हें नांव दिलें. सुर्वेक फकत कुडक्याच्या स्वरुपांतल्या ग्रॅफायटाचे आनी उपरांत फावो तो आकार दिल्ल्या काड्यांनी ग्रॅफायटाचो कुडको दवरून आनी भोंवतणीं दोरो गुठलावन तयार करताले. ग्रॅफायट हें नांव फुडें १७८९ त ए. जी. वॅर्नर हाणें graphein (म्हळ्यार बरोवपी) अशें दवरलें. फुडे ग्रॅफायटचे कुडके पिसांच्या पोकळी भागांत, नळ्यांनी वा धातूच्या धारकांनी वापरपाची पद्दत प्रचारांत आयली. १७६१ त कास्पार फावर हाणें शिंशें आशिल्ल्यो पेन्सिली तयार करपाचो कारखानो तयार केलो. ह्या शिंश्यांत गंधक आनी ग्रॅफायट हे १:२ ह्या प्रमाणांत आशिल्लें. १६९३ त जे. पेट्टस हाणें फर वा सॅडर झाडाचें लाकूड शिंशाचेर कवच म्हणून वापरून आनी लाकडाच्या कवचाचे भाग सरसान एकमेकांक चिकटावन पेन्सिल तयार करपाची पद्दत फुडें हाडली. हे पद्दतीन इंग्लंडांत १७८९ त पेन्सिल तयार जावंक लागल्यो. अठराव्या शतमानांत झुजाक लागून इंग्लंडांतल्यान फ्रांसांत जावपी पेन्सिलींची आयात उणी जाली. तेन्ना नॅपोलियन बोनापार्त हाणें फ्रांसांत पेन्सिलीचें शिंशें तयार करपाचें काम जे. कौंते हाचेर सोंपयलें. ताणें ग्रॅफायट आनी माती एकठांय दळून तांचेपसून शिंश्याच्यो काडयो तयार केल्यो आनी त्यो भट्टेंत भाजल्यो. ह्यो काडयो अर्दवाटकुळाप्रती खांच आशिल्या लाकडी कवचांत बसोवन कवचाचे दोनूय भाग सरसान चिकटावन पेन्सिल तयार केली. तेन्नाच जोसेफ हार्डमय हाणें विएन्नांत कौंते वरी पेन्सिल तयार केली आनी मातयेच्या प्रमाणांत बदल करून वेगवेगळ्या घटसाणीचें शिंशें तयार केलें. १८३९ त योहान लांटा फोन फाबर हाणें कौंते हाचे पद्दतींत सुदारणा केल्यो. १८५७ त कार्ल पुशर हाणें कॉपिंग पेन्सिलीचें शिंशें तयार केलें.

१८२७ त जॉन डिक्सन हाणें अमेरिकेंत पेन्सिल तयार करपाक सुरवात केली. १८७६त चौखण बुराका जाग्यार वाटकुळ्या बुराकाचें शिंशें प्रचारांत आयलें. इंग्लंडांत १८४६ त वार्निश दिल्ल्यो पेन्सिली तयार जावंक लागल्यो. १९३० उपरांत शिंशें कवचाक गच्च बसतलें अशा प्रकारच्यो पेन्सिली तयार केल्यो. ताका लागून परत परत तोंकां मोडपाचें प्रमाण उणें जालें.

१८२२ त मॉर्डन हॉकिन्झ हाणें पयले खेपे यंत्रीक पेन्सिल प्रचारांत हाडली. ए. टी. क्रॉस हाणें एक यंत्रीक पेन्सिल तयार केली आनी व्हड व्यासाच्या शिंशाचें यंत्रीक पेन्सिलीचें एकस्व १८७७ दिलें. हे पेन्सिलींतलें शिंशें स्प्रिंगाच्या दाबाखाला जबड्यांत बसयल्लें आसतालें. १८९५ त धारक टोपण घुंवडावन ल्हान व्यास आशिल्लें शिंशें फुडें हाडपाची यंत्रीक येवजण फुडें आयली.

सुर्वेक यंत्रीक पेन्सिलीखातीर खंयच्याच व्यासाचें शिंशें वापरताले.

उपरांत ०.०४६ इंच (१.१६८ मिमी.) वापरूंक लागले. १९३८ त ०.०३६ इंच (०.९१४ मिमी.) व्यासाचें शिंशें प्रचारांत आयलें. १९५० उपरांत बॉल पॉइंट पेन्सिली वापरांत आयल्यो. विसाव्या शेंकड्याच्या उत्तरार्धांत आरेखनाखातीर यंत्रीक धारकयुक्त पेन्सिलींचो वापर वाडट्या प्रमाणांत जावंक लागलो. हे पेन्सिलींत स्क्रुवान घट्ट करपाच्या जाग्यार धारकाच्या वयल्या तोंकार दामून कार्यान्वित करूं येत अशे स्प्रिंगयुक्त जबडे आयले.

पेन्सिलीचें कवच तयार करपाखातीर लांकूड, धातू, प्लास्टिक आनी शिंशाखातीर ग्रॅफायट आनी माती हांची गरज लागता. पेन्सिलीखातीर चड करून कॅलिफोर्नियन इन्सेस सॅडर (लिबोसेड्रस डेक्यूरे) आनी रॅड सॅडर (जुनिपेरस वर्जिनियाना) हाचें लाकूड वापरतात. ८५% कार्बन आशिल्लें ग्रॅफायट पेन्सिलीखातीर वापरतात. हाचेभायर पेन्सिली खातीर लॅकर, रंगद्रव्यां, मेण, वसाम्लां, तेल, सरस आदींची गरज लागता.

पेन्सिलीखातीर काळें शिंशें करतना ज्या प्रमाणांत ग्रॅफायट आनी माती वापरतात ताचेर पेन्सिलीची प्रत थारता. (B) ह्या अक्षरान दाखयले प्रतीची पेन्सिल मोव आसून(H) ह्या अक्षराच्यो पेन्सिली घट्ट आसतात. पेन्सिलीच्यो प्रती ८ बी ते १० एच् हांचे मजगतीं आसून वट्ट प्रतींची संख्या २० आसा. हातूंत एफ् ही प्रत दोगांय मदली.

काळे पेन्सिलिचें शिंशें तयार करपाखातीर सुर्वेक माती आनी ग्रॅफायट एकठांय दळून उदकांत घालतात. उपरांत तें बरें भरसून मळटात आनी घट्ट गुळो तयार करतात. हो गुळो बहिःसारण दाबयंत्राच्या दंड वाटकुळांत भरतात. ह्या दंडवाटकुळाक ल्हान बुराक आशिल्लो एक सांचो (डाय) बसयल्लो आसता. तो गुळो दामतकच सांच्याच्या बुराकांतल्यान शिंशाची अखंड काडी मेळटा. ही काडी पेन्सिलीचे लांबायेयेदी (सुमार १८ सेंमी.) कुडके करतात आनी सुकयतात. उपरांत ती (७१°-१२०° सॅ. तापमान आशिल्ले) भट्टेंत भाजतात. उपरांत भाजिल्लें ठिसूळ शिंशें वसा, वसाम्लां आनी मेण हांच्या भरसणांत भिजयतात. लाकडाच्या कवचांत घालपाचें शिंशें चड व्यासाचें तयार करतात. यंत्रीक पेन्सिलीचें शिंशें ०.९१४ मिमी. - १.१६८ मिमी. व्यासाचें आसता.

सादारणपणान लाकडी पेन्सिल तयार करपाखातीर अर्दे पेन्सिली इतली दाट, ४-७ पेन्सिली इतली रूंद आनी तयार करपाच्या पेन्सिली परस मातशी लांब आशिल्ले फळयेचें दालें अर्दवाटकुळाकार समांतर खांची घालतात आनी ह्या खांचींनी ताच्या व्यासाइतल्याच व्यासाचें शिंशें बसयतात. उपरांत तितल्याच आकाराची आनी तश्योच खांची घालें दुसरें दालें पयल्या दाल्याक गोमान दसयतात आनी हें गोम सुकसर वजनापोंदा दवरतात. उपरांत यंत्राच्या आदारान ताच्यो पेन्सिली कापून काडून तांकां जाय तसो आकार (वाटकुळो, षटकोनी) दितात. उपरांत तांचेर फावो त्या प्रमाणांत लॅकराचे ३-१० थर दितात, पॉलिश करतात आनी उत्पादकाचो शिक्को मारतात. कांय पेन्सिलींच्या तोंकांक धातूच्या पत्र्याचें वलय बसोवन तातूंत खोडरबर बसयतात. यंत्राच्या आदारान वरांक सुमार २०,००० पेन्सिली तयार जातात.

पेन्सिलींची सादरण लांबाय सुमार १८ सेंमी. आसता. पूण कांय पेन्सिली सुमार ३७ सेंमी. लांब आसतात.

पेन्सिलींचे जायते प्रकार आसात. तातूंतले मुखेल अशे - काळ्या शिंशाची लाकडी पेन्सिल, रंगीत शिंशाची, पाटयेवयली, कागदी, मेणाची आनी यंत्रीक अशें पेन्सिलीचे प्रकार प्रचारांत आसात. रंगीत पेन्सिली काळे पेन्सिलीवरीच तयार करतात. पूण ताचेखातीर उदकांत विरपी आनी विरपी रंगीत द्रव्यां, भरीचो पदार्थ, वंगण, तेलकट पदार्थ आनी बंधक ... वापर करतात. यंत्रीक पेन्सिलीचें शिंशें काळे पेन्सिलीवरीच आसता ... तांचो व्यास उणो आसता. हे पेन्सिलीचें कवच प्लास्टिकाचे वा ... आसता.

पाटयेर बरोवपाची पेन्सिल (काडी) ही मोव स्लेट, प्लास्टर ऑफ ... सोपस्टोन आदीपसून करतात. लांबचे लांब अशीर कागदी पट्टी ... वांटकुळी गुठलावन कागदी पेन्सिल तयार करतात. कांय धातू ... कुरवो करपाखातीर ज्यो पेन्सिली वापरतात तातूंतलें शिंशें ... करपाखातीर मेणांत काजळी आनी हेर रंजक द्रव्यां भरशीतात. हे ... भायर मेणाचें चड प्रमाण आशिल्ल्यो ग्रीझ वा मेणाच्यो पेन्सि... चित्रकारांखातीर कोळशाचो गाबो आशिल्ल्यो पेन्सिली, उदकांत विर... रंगीत आनी वले वा सुके स्थितींत वापरांत येवपी पेन्सिली वापरांत आ...

सुर्वेक भारतांत जपान, जर्मनी, इंग्लंड आदी देशांतल्यान पेन्सि... आयात जाताली. फुडें १९१५त भारतांत कलकत्तेक पयलो ... कारखानो सुरू जालो. उपरांत १९१८ मद्रासाक आनी १९३... कलकत्ताक दोन नवे कारखाने सुरू जाले. दुसऱ्या महाझुजाच्या ... कांय नवे कारखाने सुरू जावन त्या काळांत वट्ट धा कारखाने पे... उत्पादन करताले. मदीं कच्च्यो म्हाल मेळनाशिल्ल्यान उच्च द... पेन्सिली तयार जाल्यो नात. झुजा उपरांतच्या काळांत पेन्सिली ... जावंक लागल्यो आनी जायते कारखाने बंद पडले. १९५० त ... मंडळान ह्या धंद्याक तीन वर्सांची राखण दिवन आयातीचेर बंधनां ... तेन्नाच दिल्ली आनी मुंबय नवे कारखाने सुरू जाले. पूण ह्या कार... वरवीं फावो त्या दर्ज्याच्यो पेन्सिली मेळनाशिल्ल्यान तांची आयात जा... १९५३ त सरकारान राखणेकर काडलो आनी आयात कर सुरू ... ताका लागून भारतीय कारखान्यांनी भरपूर वाड जाली आनी ... तरांच्या पेन्सिलींचें उत्पादन जावंक लागलें. सद्या केरळ, तमीळ... बंगाल, गुजरात, महाराष्ट्र, पंजाब, दिल्ली आनी हेर राज्यांनी पेन्सि... कारखाने आसात. पाकिस्तान, अफगाणिस्तान, मियानमार, न्यास... नेपाळ, एडन, बॅहरीन आदी जायत्या देशांनी पेन्सिलींची निर्यात ... भारतांत पेन्सिलींखातीर कदंब, सातवीण, देवदार, तांबडी सावर, रुद्राक्ष, शिवण, आंबो, कुंबळ, वारंग, भोरसळ, रुमा आदी झाडांचें ... पेन्सिलींखातीर वापरतात. ८५% चे ग्रॅफायट मेक्झिको, साय... बावेरिया, कोरिया, श्रीलंका, बोहेमिया आनी जर्मनी हांगाच्यान ... करतात.

- कों. वि. ...

पेर : (मराठी : पेरू, जांब; हिंदी : अमरूद; गुजराती : जम... जामफळ; कन्नड : गोवा, पेरला; इंग्लीश : ग्वावा; लॅटीन : सि... गुयावा; कूळ : मायरेटसी).

हो काटक रूख णव मीटरां मेरेन वाडटा. खांदयांचो आंवाठ ... मीटरां मेरेन आसता. खोडावयले सालीचे कुडके सतत वचत आस... पानां लांबशीं १०-१५ सेंमी. लांब एकमेकांसामकार येतात, फुलां ... धर्वी १-३ फुलांचो घोंस आसता. सर्वसादारण फळां वाटकुळीं, ... जातींचीं फळां लांबूय आसतात) ३-५ सेंमी. व्यासाचीं आस...

र बारीक बियो आसतात. फळ तरणें आसतना पाचव्या कोराचें कतकच धवें वा हळदुवें जाता.

झको वा पेरू ह्या देशांनी पेरीचें उगमस्थान मानतात. जगांत देशांनी पेरीची लागवड करतात. भारत, मलाया, मियानमार, , दक्षिण चीन ह्या देशांनी व्हड प्रमाणांत पेराची लागवड करतात. मार ५३,००० हॅक्टर सुवातीचेर पेरीची लागवड करतात. उत्तर हाराष्ट्र, बिहार, आंध्र प्रदेश, तमीळनाडू, आसाम, बंगाल ह्या पेरीची लागवड व्हड प्रमाणांत करतात. गोंयांत वेपारी तत्त्वाचेर ची लागवड केल्ली व्हडलीशी दिसना. पूण पोरसांत, भाटांनी बांदाचेर पेरीची लागवड केल्ली दिसता.

चे मुखेल अशे दोन प्रकार आसतात. १) धवी पेर - ही पेर गोडयेक ता. २) गुलाबी पेर. पेरीच्यो कितल्योशोच जाती आसात. तातूंत ४९ (सरदार), अलाहाबाद सफेद, बनारसी ह्यो जाती चड लोकां आसात. तेभायर लखनौ-४६, नाशीक, धारवाड, कोथरूड, ॲपल कलर, बारूईपुर, मेहर-कोकोनट, चित्तिदार, हरीझा, ण्ड, रॅड फ्लेशड, सीडलेस ह्याय जातींची लागवड करतात.

पेर : १. फुलासयत खांदी २. फुलाचो उबो छेद
३. किंजपुटाचो आडवो छेद ४. फळ.

क कसलेय प्रकारची जमीन चलता. मात उदकाचो निचरो बरो जाय. हलके जमनींत पेरीची लागवड केल्यार सेंद्रीय सारें भरपूर घालतात. उश्ण आनी समतोश्ण प्रदेशांनी पेरीची लागवड बरी

ची लागवड गुटी कलमापसून करतात. बियांपसून लागवड जाता. पूण चड उत्पन्न आनी बरे प्रतीचीं फळां मेळपाखातीर लावन लागवड करतात. लागवड करपाखातीर ६X६ मी र ६०X६०X६० सेंमी. लांब, रूंद आनी खोल नेमां मारतात. दर र्दकील मसुरी फॉस्फेट, अर्दकील स्टॅरामील, १०० ग्रम बी. एच टक्के, तशेंच दोन कायली कंपोस्ट वा शेणखत घालतात. उरिल्ली लून नेम पुरायेन भरून घेतात. नेमा मदीं कलम लायतात आनी डी लावन आदार दितात. कलमाची लागवड जून म्हयन्यांत पावस सोंपतकच कलमाक उदक दितात. थंडे तेंपार १२-१५ जाल्यार गरमे तेंपार ७-८ दिसांनी एकदां उदक दितात. झाडाक

चड फळां येवपाखातीर तीन प्रकारांचे चंवर येतात. मृग, हस्त आनी आक्याबहर. तातूंतलो मृगबहर चड फायदेशीर आसता.

झाड लायले उपरांत सुमार ३-४ वर्सांनी पेरां लागतात. मार्च-एप्रिल म्हयन्यांत फुलां येवपाक लागतात. जुलय-सप्टेंबर म्हयन्यांत फळां तयार जातात. फुलां आनी फळां येवपाचो तेंप चंवराचेर आदारून आसतात. १० वर्सां पिरायेच्या झाडाक लेगीत सरासरी १००० पेरां मेळटात.

पेर हें रुचीक फळ आशिल्ल्यान सगळ्या थरांतले लोक ताचो खावपाखातीर उपेग करतात. ह्या फळांत 'क' जीवनसत्व चड प्रमाणांत आसता. फळापसून जाम, जॅली, पुडींग, आयस्क्रीम, सरबत तयार करतात. पेरीच्या झाडाची साल आनी पानां कातडी कमोवपाखातीर आनी रंगोवपाखातीर वापरतात. सालीचो रोस घाय बरो करपाक वापरतात. साल उदकांत उकडून घोंट घेतल्यार दाड दुखपाची थांबता. पानांचो काडो पटकी ह्या रोगाचेर वापरतात.

पेरीचें लाकूड टणक आसता. ह्या लांकडाचो उपेग कुराडी वा भाल्याचे दांडे, कोरीव वस्तू, तुबकाचें दांडे तयार करपाक वापरतात.

पेरीक जायत्या तरांच्यो किडी लागतात. तातूंतल्यो कांय म्हत्वाच्यो अशो -

१. फळमूस - हो मूस फळ पोखरता. ताका लागून फळां गळून पडटात. पावसान ह्या मुसाचो त्रास चड जाता. मूस लागून पडिल्लीं फळां काडून उडयतात. उपरांत झाडाचेर १० मिली, फॉस्फॉमीडोन हें वखद १० लिटर उदकांत घालून फवारो मारतात.

२. साल आनी शेंडो पोखरपी कीड - ही कीड झाडाचे सालींत भितर सरता आनी भितल्लो भाग खाता. ताका लागून झाड सुकता आनी मरता. हे किडीचेर आळाबंदा हाडपाखातीर किडीन तयार केल्ल्या बुराकांनी इ.डी.सी.टी. हें वखद कापसान बुडोवन घालतात.

पेरीक लागपी म्हत्वाचे रोग अशे - १) फळ कुसप ह्या रोगाची लागण पावसांत जाता. ह्या रोगाक लागून २०-२५ टक्के फळां कुसपाक शकतात. कुसून जमनीर पडिल्लीं तशेंच झाडाचेर कुशिल्लीं पेरां काडून पयस उडयतात. उपरांत झाडाचेर ०.२ टक्के डायथॅन-झॅड-७८ ह्या बुरशी नाशकाचो फवारो मारतात.

२) मर रोग - हो रोग चडसो उत्तर भारतांत दिश्टी पडटा. ह्या रोगाआड खात्रेचो उपाय ना. ह्या रोगाची लागण जाल्यार तें झाड हुमटून काडून उडयतात. ताका लागून रोगाच्या प्रसाराक आळो बसता.

- विश्राम गांवकार

पेरियपुराणम् : तमीळ भाशेंतलो एक व्हड ग्रंथ. हातूंत ६३ शैव संतांचीं चरित्रां वर्णिल्यांत. हातूंत ४२८६ पदां आसात. तमीळनाडू राज्यांत ह्या ग्रंथाची खूब नामना आसा. हातूंत भक्तिचरित्रांवरवीं त्या काळांतले आचारविचार, धर्मीक विश्वास, जातीजमाती, तांच्यो रिती, वेवसाय, विनोद, अलंकार आदी गजालींची म्हायती मेळटा. शैवधर्म आनी तेवारम पदां हांच्या खर तत्त्वांचें विवेचन ह्या ग्रंथांत मेळटा. शेळ्ळिकार हो ह्या ग्रंथाचो कर्तो. हो वेल्लाळ जातीचो आशिल्लो. तो विद्वान, राजकारणी आनी शिवभक्त आशिल्लो. कांय काळ कुलोत्तुंग चोल राजाचो मंत्री म्हणून ताणें काम केल्लें (इ.स. ११ वें शतमान). मंत्री आसतना जेन्ना ताका आपल्या राजाक जैन धर्माविशीं आस्था आसा अशें दिसलें तेन्ना ताणें

राजाक तिरुतोंडरअंतादी हो ग्रंथ वाचपाक दिलो. तातूंतलीं शीवभक्ताचीं चरित्रां वाचून राजा प्रभावीत जालो आनी ताणें शेक्किळार हाका असोच आनीक ग्रंथ बरोवपाची आज्ञा दिली. राजाचे आज्ञेवयल्यान ताणें पेरियपुराणम् हो ग्रंथ बरयलो.

– कों. वि. सं. मं.

पेरीश, कायतान जुआंव : (जल्म : १८०६, मडगांव; मरण: १८६०).

गोंयचो एक धर्मप्रचारक. १८५९ तल्यान ताणें गोंयचे आर्कीडायोसीझाचो कारभार पळयलो. १८६०त मरण येमेरेन ताणें गोंयची आर्कीडायोसीझ सांभाळ्ळी.

– कों. वि. सं. मं.

पेरुंगळूर वैद्यलिंगम अखिलांडम – 'अकिलन' : (जल्म: २७ जून १९२२, पेरुंगळूर, पुदुकोट्टई).

भारतीय ज्ञानपीठ पुरस्कार फावो जाल्लो नामनेचो तमीळ लेखक. 'अखिलन' वा 'अकिलन' ह्या नांवानूच ताची चड नामना आसा. पुदुकोट्टई गांवांत ताणें आपलें शिक्षण घेतलें. तेन्नाच ताच्या बापायक मरण आयलें. उपरांत ताचे आवयन ताका मॅट्रिकेमेरेनचें शिक्षण दिलें. म्हाविद्यालयांत आसतना ताणें १९४० त 'शक्ति युवक संघ' नांवाची विद्यार्थ्यांखातीर संस्था स्थापन केल्ली. १९४२ त ताणें 'छोडो भारत' चळवळींत वांटो घेतिल्लो. १९४४ मेरेन ताणें देशाखातीर वावर केला. रेल्वे डाक सेवा विभागांत (मेल सर्विस) प्रथक्कार (सॉर्टर) म्हणून १९४५ ते १९५७ मेरेन ताणें काम केलें. १९५९ -१९६५ मेरेनचो काळ ताणें मद्रासांत लिखाण करपांत घालयलो. उपरांत १९६५त ताणें आकाशवाणीचेर नोकरी धरली.

शाळेंत आसतनाच ताणें 'अकिलन' ह्या टोपण नांवान कथा बरोवपाक सुरवात केली. ताच्यो सुरवातीच्यो कथा कल्कि ह्या सातोळ्यांत आनी कलैमहल ह्या मासिकांत उजवाडाक येताल्यो. ताणें सुमार दोनशें लघुकथा बरयल्यात. रेल्वे डाकसेवेंत आसतना ताणें आठ कादंबऱ्यो बरयल्यो. नेंजिन अलैगळ (१९५३, हृदय लहरी) आनी बळुव एंगे (१९५७, जिवीत खंय आसा) ह्या ताच्या कादंबऱ्यांची नामना आसा. १९५८त ताणें बरयल्ली पार्वे पिळक्कु (दीपकन्या) ही कादंबरी बरीच गाजली. फुडें ताणें कांय इतिहासीक कादंबऱ्योय बरयल्यो. वेंगैयिन मैन्दन (१९६१, पुरुषव्याघ्र राजराज चोल), कयल विळी (१९६५, मीनाक्षी) आनी वेट्री-तिरुनगर (१९६६, विजयश्रीनगर) ह्यो ताच्यो कांय उल्लेख करपासारक्यो इतिहासीक कादंबऱ्यो. ताणें कथा, कादंबरी, नाटक, निबंध, समीक्षा, भोंवडेवर्णन, बालसाहित्य आदी प्रकारांतल्यो सुमार ४५ साहित्यकृती तयार केल्यात. ताच्यो हेर उल्लेख करपासारक्यो साहित्यकृती अशो - कथासंग्रह शक्तिवेल (१९४६, शक्तिमाला), निलविनिल, (१९४८, चान्न्यांत), मुळु निलवु (१९५४, पुर्णिमा, मॉपांसाच्या कथांचो तमीळ अणकार); कादंबऱ्यो : पेण (१९४७, बायल), दाहम (१९५३, तहान, ऑस्कर वायल्डच्या सलोमी नाटकाचो तमीळ अणकार), पुदु वेळ्ळम (१९६४, नवो हुंवार); नाटकां - वाळविल इन्वम (१९५५, जिणेंत सुख); समिक्षा - कर्लेयुम वयिरुम् (१९५६, कला आनी पोट); निबंध - कदैक्कलै (१९७२, कथेची कला); भोंवडेवर्णन : शोवियत नाट्टिल (१९७७,

सोवियत देशांत).

१९६४ सावन तो साहित्य अकादेमीचे तमीळ सल्लागार मंडळा वांगडी आशिल्लो. १९७९ सावन तो सा. अकादेमीच्या जनरल काउन्सिला वांगडी जालो. ताका जायते पुरस्कार आनी भोवमान मेळ्ळ्यात, ते अ – कलैमहळचो पयलो कादंबरी पुरस्कार (पेण - १९४६), अकादेमी अवा फॉर तमीळ नॉवॅल (नेंजिन अलैगळ - १९५३), तमीळनाडू स्ट एज्युकेशन बोर्डाचें बालसाहित्याचें पयलें इनाम (१९६३), तमीळन राज्याचे साहित्य पुरस्कार (कयल पिळी - १९६८, ऍरिमलै लघुकथासंग्रह, १९७०). ताचे चितिरप्पार्वे (१९६८, चित्रकन्या) कादंबरीक भारतीय ज्ञानपीठ पुरस्कार फावो जाला. हे कादंबरेत त कला आनी संपत्ती हांचेमदलो संघर्श कलात्मक बळान दाखोवन आप हक्क, कर्तव्य आनी जिवन निश्ठेचेर अढळपणान उबे रावपी एक न युगांतले बायलेचो साक्षात्कार घडयलां. फुडें १९७५ त ताचें एंगे पोगि (१९७३, आमी खंय वतात) हे कादंबरेक १९७५ त धा हजार रुपय 'डॉ राजा सर अण्णमलै चेट्टियार' पुरस्कार मेळ्ळा.

अकिलनचे बरपावळीचेर गांधीजीच्या तत्त्वगिन्यानाचो खोल प्र पडला. गांधी युगांतल्या तत्त्वांक आपल्या कथा-कादंबऱ्यांवरवी त तमीळनाडूंत प्रभावी करपी अकिलन हो सामर्थ्य संपन्न लेखक. ताची श सरळ पूण प्रभावी. समाजांतल्या अन्यायाचेर आघात करतना त लिखणेक विशेश धार चडटा.

ताणें श्रीलंका, मलेशिया, सिंगापूर, रशिया आदी देशांचो प्रवास के ताच्या जायत्या कथा-कादंबऱ्यांचे वेगवेगळ्या भारतीय भाशांनी आनी क कथांचे इंग्लीश, रशियी, जर्मन, पोलंडी आदी युरोपी भाशांनीय अण केल्यात. ताच्या पावै विळक्कु, कयल विळी आनी वाळवु एंगे ह्या कादंबऱ्यांचेर आदारीत तमीळ चलचित्रां आयल्यांत. ताच्यो कांय कादं दक्षिण भारतांतल्या जायत्या विद्यापिठांनी तशेंच सिंगापूर, मलेशियात विद्यापिठांतल्यानूय पाठ्यपुस्तकां म्हणून लागल्यात. ताच्यो कादंबऱ्यो तमीळनाडूचे जिणेचेर आदारीत आसल्यो तरी तातूंतले व्यापक नद लागून ताका संवसारीक परिणाम प्राप्त जाल्यात. समाजीक, राज अर्थीक, भावनीक अडचणी ताणें आपल्या कादंबऱ्यांतल्यान मोटे कला तरेन हाताळ्ळ्यात.

– कों. वि. सं

पेरू : 'रिपुब्लीका देल पेरू'. दक्षीण अमेरिकेचे अस्तंत दर्यादेगेव एक प्रजासत्ताक देश. क्षेत्रफळ १,२८५,२१६ चौ. किमी. लोकस २४.२ दशलक्ष. पेरूचे उत्तरेक एक्वादोर, ईशान्येक कोलंबिया, उ ब्राझील, आग्नेये वटेन बॉलेव्हिया, दक्षीणेक चिली आनी अस्तंतेक पॅसि म्हासागर आसा. लिमा ही पेरूची राजधानी.

भूंयवर्णन - भूंयरचणुकेचे नदरेन पेरूचे सादारणपणान तीन जातात. १) दर्यादेगेर आशिल्लो रेंवटी वाठार. २) 'अँडियन सियार पेरूचो मदलो वाठार आनी ३) माँटॅना हो दोंगरी दाट रानांचो आनी उ मळांचो वाठार.

पेरूचे अस्तंतेक आशिल्लो संबंद वाठार रेंवट दर्यादेग आसून, हो पटो उत्तरेक एक्वादोराचे शिमेकडच्यान सकयल दक्षिणेक वचून चि शिमेक मेळटा. ह्या रेंवट दर्यादेगेची लांबाय सुमार २,२६९ किमी. अ

य १६ किमी. आसा. ह्या वाठारांत पावस उणो पडटा. हाका वाठार सुको सडसडीत आसता. हांगा कसलीय वनस्पत शक्यताय साप उणीं. केन्नाकेन्नाय हांगा भूंयकांपाचे धक्के ग्रा वाठारांतल्यान ल्हान-व्हड अशो बावन (५२) न्हंयो व्हांवतात. न्हंयांचो उगम अँडीस दोंगराचेर जाता आनी त्यो सकल वचून म्हासागराक मेळटात. हातूंतल्यो चडशो न्हंयो गिमाच्या दिसांनी फकत १० न्हंयो वर्सभर व्हांवत आसतात.

: पर्वतांवळींचो मदलो वांटो 'इंडियन सियारा' ह्या नांवान प्रसिध्द शी रुंदाय ३२०-४०० किमी. पेरूचो तिसरो वांटो ह्या अँडीस ेवाडला. सियारा हो तीन पर्वतावळींपसून तयार जाल्लो आसून एकसारक्यो आशिल्ल्या अस्तंतेकडच्या वळींक कॉर्डिलेरा ल, मदल्या वळींक सँट्रल कॉर्डिलेरा आनी उदेंतेकडच्या वळींक ओरिएंताल म्हण्टात. कार्डिलेरा ऑक्सिडँटल वळींत वास्कारान त ऊंच (६,७६८ मी.) तेमूक. सरासरी सियेरा दोंगरांची ऊंचाय ो. आसा. पर्वतांचे उदेंतेक साबार देगणां आसात. चड ऊंच चड थंडाय आसता आनी हीं तेमकां सदांच हिमान भरिल्लीं

क आशिल्लो मौंतना वाठार पेरूची ६०% जमीन व्याप्ता. ह्या दोन वांटे जातात. पयलो अँडिसाचे उदेंतेक आशिल्लो खोल आनी दाट रानांचो वांटो आनी ॲमाझॉनाचीं सपाट मळां आनी चो भाग. उदेंतेक आशिल्ल्या देंवत्यांचेर खोल देगणां आनी रानां हांगा हिमान भरिल्ल्यो न्हंयोय मेळटात. ॲमेझॉनाच्या खोल देगणांनी दाट रानां आसून हांगा लोकवस्ती साप उणी आसा.

न - भूंयरचणुकेक लागून हांगाच्या हवामानांतूय वेगळेपण दिश्टी स्तंतेक दर्यादेगेर आशिल्ल्या रेंवटी वाठारांत कांय वर्सांचीं वर्सां ना. पूण केन्नातरी अकस्मात घोग्यांनी पावस पडपाक लागता ा लागून ह्या भागाचें खूब लुकसाण जाता. जून ते ऑक्टोबर त हांगा मळबांत काळींकिट्ट कुपां मांडटात पूण पावस पडना. ा कुपांक लागून दिसाचो लेगीत सूर्य नदरेक पडना.

ा वाठारांतलें हवामान शितळ आनी सूखदिणें आसता. ह्या तापमानाचे बदल दोंगरांच्या उंचायांचेर आदारून आसता. जशी दोंगरांची उंचाय वाडटा तशें तापमान उणें जायत वता. हे पर्वत दर्याथळासावन सुमार ८,००० फूट ऊंच आशिल्ल्यान पमान १३.८ सें. आसता.

हो मळांचो आनी रानांचो वाठार आशिल्ल्यान वाऱ्यांत वलसाण ाऱ्यांत जरी वलसाण आसली तरी हांगा गरमी खूब जाता. हांगा य चड आसता. ह्या उथळ प्रदेशांत दर वर्सा सरासरी २५४ त चड पावस पडटा.

त आनी मोनजात - भूंयरचणुके प्रमाण आनी हवामाना प्रमाण आनी मोनजातींचेय विंगड विंगड प्रकार मेळटात. दर्याकांठावयल्या रांत पावस उणो पडटा. हाका लागून हांगा वनस्पतीचें प्रमाण नळीमळीं निवळां, बाबूल, जोथुआ सारकी रेंवट वाठारांनी नस्पत मेळटा. सियारा प्रदेशांत तणाचीं मळां तशींच निलगिरी ाचीं झोंपां आसात. मौंतना ह्या सपाट वाठारांत, ॲमेझॉनाच्या ूब रानसंपत्ती आसा. हांगा एबनी, माहॉगनी, सॅडार, ड्रायवूड, सार्सापरिला, बार्बास्को, वॅनिला आनी हेर वनस्पतीचो आस्पाव जाता. पर्वतांच्या उंचावयल्या वाठारांनी तण आनी ल्हान-ल्हान रोंपयो फकत पावसाच्या दिसांनी जातात.

अँडिस पर्वताचेर लामा, लाल्पाका हीं मनशाळीं जनावरां मेळटात. विकुना आनी उंटासारकी दिसपी ग्वानाको हींय जनावरां पेरूंत खूब आसात. उंचावयल्या वाठारांनी विस्काचा, चिंचिल्ला, कॉंडर ही मोनजात मेळटा. ॲमाझॉनाच्या देगणांनी आनी दाट रानांनी वानर, मानगीं, जॅगुआर आनी मनशांक खावपी पिरानांय आसात. ज्यूमा, टॅपिर आनी विंगड विंगड सोरपांच्यो जाती, रॉबिन, फ्लायकॅचर, फिंच, पारवे, बदकां आनी हेर तरांचीं सवणीं पळोवपाक मेळटात.

इतिहास - पेरूच्या पुर्विल्ल्या इतिहासासंबंदी तशी खात्रेची अशी म्हायती मेळना. पूण अँडियन संस्कृताय ह्या प्रदेशांत इ.स.प. ३५००-१००० च्या सुमाराक सावन नांदताली अशें आमका पुरातत्त्व अवशेशांवयल्यान कळटा. मुखार अशोच कांय फुडारिल्ल्यो जमाती पेरूच्या दर्याकांठार वाडल्यो. तांची संस्कृतीय लागीं लागीं सारकीच आशिल्ली. पूण राजकारणांत तांचीं मतां विंगड विंगड आशिल्लीं. ह्या प्रदेशांतल्या राजकारणाक खरो एकवट आयलो तो इंका जमातीन आपल्या साम्राज्याची स्थापणूक केली तेन्ना.

इंका जमातीची वाड इकराव्या शतमानाच्या शेवटाक सावन जाली. इंका ही एक गिरेस्त संस्कृतायेन भरिल्ली जमात आशिल्ली. हे जमातीन आपलो राज्यकारभार बेसबरो रचिल्लो. खूब कुटुंबां एकठांय येवन ते आपलो एक पंगड तयार करताले आनी तांचेमदल्याच एका गुणेस्त आनी हुशार अशा मनशाक मुखेली म्हणून वेंचून काडटाले. मूखार अशेंच कांय पंगडांचे मुखेली एकठांय येवन आपणालो राज्यकारभार बरे रितीन चलचो म्हणून आपल्यांतल्याच एकाक, सगळ्या पंगडांचो मुखेली म्हणून वेंचून काडटाले. ह्या प्रदेशांतल्या समस्तांची जापसालदारकी हाची आसताली. जण एक मुखेली आपआपल्या वाठारांची देखरेख करतालो. तशेंच, जण एका कुटुंबाक आपलो थोडो तरी वेळ आपल्या गांवाचे भलायकेखातीर खर्चुचो पडटालो. झुजा वेळार सैन्याक आदार करप, रस्ते बांदप आनी अशींच हेर कामां हे लोक करताले. ही तरा कांय शेंकडे अशीच चलत रावली.

आपणाले गिरेस्त संस्कृतायेक आनी वेवस्थीत राजकारणाचे रचणुकेक लागून इंकाचें साम्राज्य पयस-पयस पातळिल्लें. पूण एक तेंप असो आयलो जेन्ना ह्या व्हड साम्राज्याची एकाच जाग्यावयल्यान देखरेक करपाक खूब जड जावपाक लागलें. निमाणें सम्राट 'वायना कापाक' हाणें आपणालें साम्राज्य दोनूय चल्यांभितर वांटलें. पूण मुखार पिकाळ गांव आपल्याक मेळचे हाका लागून दोनूय भावांभितर दुस्मानकाय निर्माण जाली. पेरूची अशी स्थिती आसतना स्पेनाचो धाडशी तरणाटो फ्रांसिस्को पिझारो हांगा पावलो. हांगाच्या भांगरान आनी रुप्यान भरिल्या तिजोऱ्यांची गजाल तांच्याय कानार पडिल्ली. पिझारोन ह्या वेळार थोड्या थोड्या मुखेल्यांक फुसलावन आपलेशे करून घेतले आनी हेर मुखेल्यांभितर झगडीं लावन दिलीं. अशे रितीन पेरू १५३२ वर्सा पिझारोन आपल्या (स्पेनाच्या) हातांत हाडलो. १५३५ मेरेन स्पेनाची हांगाची सत्ता घट्ट जाली.

अस्तंते वटेनच्या आपल्या वाठारांचेर सरकार चलोवपाखातीर स्पेनाचो राजा आपलो सगळ्यांत उंचेल्या पांवड्यावयलो अधिकारी धाडटालो. ताका विसेरै अशे म्हण्टाले. सुमार ३०० वर्सां मेरेन इंका प्रांताचेर (पेरू) स्पेनान आपलो शेक गाजयलो. पेरूची गिरेस्तकाय आयकून हजारांनी

स्पेनाचे लोक पेरूंत रिगपाक लागले. साबार स्पेन वसणुकवाद्यांचें लिमा शार ही राजधानी आशिल्ली. स्पेनी सरकाराचो शेक पेरूचेर १८२१ मेरेन उरलो. ह्याच वर्सा पेरूंत स्वातंत्र्य चळवळीची सुरवात जाली. तशें पळयल्यार पेरूची स्वातंत्र्य चळवळीची खरी सुरवात जाल्ली ती पेरू भायर. हे चळवळीच्या काळांत 'हौसे द सान मार्तिन' आनी सिमॉन बॉलिवर ह्या दोन व्यक्तींचो वांटो म्हत्वाचो आशिल्लो. चिलींत स्पेनाच्या सैन्याक हारोवन सान मार्तिनान पेरूंत आशिल्लो स्पेनाचो किल्लो उडोवन ताचेर जैत मेळयलें. जुलय १८२१ त ताणें पेरूचें स्वातंत्र्य जाहीर केलें. मुखार बॉलिवरान पेरू आनी कोलंबियांतल्या आपल्या सैन्यांच्या आदारान ह्युनीन आनी आयाक्यूच्या झुजांत स्पेनाचे हांगाचे सत्तेचो नाश केलो.

स्वातंत्र्या उपरांत पेरूची राज्यवेवस्था सुरळीत चल्लीना. क्रांती फाटल्यान क्रांती जायत रावल्यो पूण थीर अशें एकूय सरकार पेरूक फावो जालें ना. १८७२ त मान्वेल पार्दो हो पेरूचो पयलो नागरी राश्ट्राध्यक्ष म्हणून वेंचून आयलो. १८७९ त दर्यादेगर नायट्रेट आनी ग्वानो हांचे सांठे आशिल्ल्या प्रदेशा वयल्यान पेरू आनी चिली हांचे मदीं झूज जावन पेरूचेर हार पडली आनी पेरूक आपले कांय प्रदेश चिलीक दिवंचे पडले. मुखार १९०८ ते १९३० मेरेन आउगुस्तो बेर्नार्दीनो लेगीआ हाणें देसभर आपली सत्ता गाजयली. ताणें ह्या काळांत अर्थीक सुदारणा केल्यो. १९३०त लेगीआआड लश्करी उठाव जावन लूईस सांचेस सेरो १९३१त सत्तेर आयलो. ताणें १९३९त नवी घटना तयार केली. ह्याच काळांत पेरूंत दाव्या पंगडाचो 'आप्रा' (आलियांस पोपुलार रेवो लुसिओनारिया आमेरिकाना) हो पक्ष बळिश्ट जायत आशिल्लो, म्हणून १९३२ च्या सुमाराक सेरोन त्या पक्षाच्या आया ह्या नेत्याक बंदखणींत घालून ताच्या हेर वांगड्यांक पेरू भायर धांवडावन घाले. ताचे उपरांत १९३३ त सेरोचो खून जालो आनी जनरल बेनावीदेस हाचेलागीं घटना समितीन राज्यकारभार सोंपयलो.

दुसरें म्हाझूज चालू आसतना मान्वेल प्रादी हो राश्ट्राध्यक्ष जालो. म्हाझुजाच्या काळांत तो दोस्त राश्ट्रांवटेन रावलो. झुजाकाळांत नवे रस्ते बांदप, जलविद्युत आनी तिख्या प्रकल्प बांदप भोव गरजचें आशिल्ल्यान कामगार आनी मागाशिल्ल्या इंडियनांक सुदारपाचे यत्नूय शक्य जाले. १९४५ त जाल्ले वेंचणुकेंत आप्राचे उमेदवार लोकपक्षाच्या नांवासकल उबे रावन वेंचून आयले. संयुक्त मंत्रीमंडळांत आप्रा पक्षाक पयलेच फावट जागो मेळ्ळो. २९ ऑक्टोबर १९४८ दिसा उजव्या पंगडान बंड करून जनरल आंद्रिया हाका अधिकाराचेर हाडलो. ताणें आप्रा आनी कम्युनिस्ट ह्या पक्षांक अपात्र थरयले.

१९६० त पेरूची अर्थीक स्थिती साप्प इबाडिल्ली. अमेरिकेन त्या वेळार पेरूचे राजकी घडामोडींत हस्तक्षेप करपाचो यत्न केल्ल्यान पेरूयी लोक अमेरिकेकूच दोशी थारावपाक लागले. अध्यक्ष बॅलाउन्दे हाणें अर्थीक स्थिती सुदारपाक कांय यत्न केलेनात म्हणून ताका चोंशीं वटेंतल्यान विरोध जावपाक लागलो. त्याच वर्सा ऑक्टोबरांत जनरल जुआन वॅलास्को आलवारदाच्या फुडारपणाखाल सैनिकी बंड जावन तांणी बॅलाउन्देक सत्तेभायरो केलो. जनरल जुआन नवो अध्यक्ष जालो. त्या वेळासावन पेरूचे राजकी धागेदोरे पुरायपणान लश्करी अधिकाऱ्यांच्या हातांत गेले. नवें सरकार आपल्याक क्रांतीकारी सरकार अशें समजतालें. ताणें साबार मळांचेर ताबो घेवन, तांचो सहकार उद्देगांत बदल केलो. पेट्रोल उद्देगाचेरूय ताणें ताबो मेळयलो. १९७० चा मध्याक जुआनच्या सरकाराक विरोध जावपाक लागलो. १९७५ त जनरल फ्रान्सिस्को मोरायल बेर्मुदेझ अध्यक्ष जालो. १९८० त पेरूच्या लोकांनी न सरकार वेंचून काडलें. बॅलाउन्दे हो परतून पेरूचो अध्यक्ष जालो. पेरूची अर्थीक स्थिती सुदारपाचे कांय यत्न केले. पूण १९८० त शायनींग पाथ हे दावे आघाडीच्या पक्षान सरकाराआड उठाव कर सुरवात केल्ली. १९८५ त आप्रा पक्षाचो ॲलन गारसिआ मॅरेज हो अ जालो. पूण अर्थीक आनी राजकी स्थिती सुदारपाक ताकाय येस मेळ हाका लागून उठाव आनी बंड ह्यो सदच्योच गजाली जावन आशि १९९० त आल्बोर्टो फुजीमोरी हो पेरूचो अध्यक्ष जालो. १९९२ त संविधान आनी विधीमंडळ बरखास्त केलें. ताणें साबार भ्रश्ट कर्मचाऱ्यांक खर ख्यास्त दिली. ताणें भ्रश्टाचारी कर्मचारी आनी शा पाथ पक्षाआड उबारिल्ल्या खर पावलांक लागून ताका कांय ला हुकूमशाहा ही पदवी दिल्या.

राजवेवस्था - पेरूची राजवेवस्था जुलय १९८० त वे संविधानाचेर आदारिल्ली आसा. सरकार विधीमंडळ, कार्यकारी आनी न्यायवेवस्था ह्या तीन पांवड्यांवयलें काम पळयता.

देशाचो मुखेल कार्यकारी(Chief executive) हो राश्ट्रपती. राश्ट्र मुजत स वर्सांखातीर आसता. ताची पयली मुजत सोंपली म्हण्टकच रोखडेच दुसरे वेंचणुकेंत वांटो घेवंक मेळना. दोन उपराश्ट्रपती आनी कॅबिनेट मंत्री तांकां पालव दिवपाक आसतात. विधीमंडळ कॉंग्रेस आसता. राश्ट्राची संसद दोन घरांनी भरता. प्रतिनिधी मंडळ (Cha of Deputies) आनी राज्यमंडळ (Senators). राश्ट्रपती आपले स आपुणूच वेंचून काडटा. सुर्वेक फकत शिकिल्ल्या आनी लग्न ज दादल्यांक मत दिवपाचे अधिकार आशिल्ले. पूण १९५६ सावन बाय समान हक्क मेळटात.

पेरूंत बारा प्रांतीक न्यायालयां आसात. प्रांतीक न्यायलयांचो वहड आनी ल्हान न्यायालयां करतात. लिमांत सर्वोच्च न्यायालय आन सकल साबार न्यायालयां आसात. हांचें मंडळ कॉंग्रेस वेंचून काड

अर्थीक स्थिती - पेरूचे अर्थीक स्थितीचेर ताच्या भुगोलीक विभा परिणाम जाला. दर्यादेग सोडल्यार सबंद देस गरीब आनी माग आसा. १९६८ त सावन लस्करी सरकाराक थिराय आयले सरकारान हांगाची अर्थवेवस्था नेटान सुदारची म्हणून कांय आ येवजण्यो आंखिल्ल्यो. सुर्वेक पांच वर्सांची येवजण जाली. उपरांत कांय सुदारणा करून मुखार दोन-दोन वर्सांच्यो येवजणो आपणा हाका लागून हांगाचे अर्थीक वेवस्थेंत थोडीभोव उदरगत जाली. उत्पादनूय कांय प्रमाणांत वाडलें.

देशाचें अर्थीक जिवीत आजूय शेतवडीचेर आदारिल्लें आस हांगाची जाता ती पिकावळ हांगाचे लोकसंख्येक पुरायपणान पावना चडसो वाठार ऊंच-सकयल, रेंवटी आनी रानांचो आशिल्ल्यान शेतवडी मेळपी येणावळ उणी आसता. सरकारान शेतवडीखातीर जमीन वां म्हणून नवीं खारजां, न्हंयांचेर धरणां बांदपाक आनी रानां निवळ क सुरवात केल्या. कापूस हें हांगाचें मुखेल पीक. ऊंस, गंव, मको, बार्ली, आलफाआलफा, तंबाकू, काफी आनी केळीं हींय पिकां म्ह थळाव्या आनी परकी लोकांचे मालकीचे व्हड व्हड कापसाचे मळे अ हांगा तांदूळ खूब पिकता आनी दक्षिण वाठारांत दाखां, अनस आनी हीं फळां खूब प्रमाणांत जातात. हीं चडशीं पिकां दर्यादेगांनी जाता दोंगरी वाठारांत शेतां ल्हान ल्हान कुणग्यांनी वांटल्यांत. तीं चडशी

ा लोकांचे मालकेची आसात. हांगा बटाटाचें चड पीक येता. तशेंच नी किनोआ हांचेंय पीक खूब येता. रानांतली पिकावळूय बरीच ांब दर्यादेग आशिल्लयान नुस्तेमारीचो उद्देग नेटान चलता. गोरवां-सपाच्या वेवसायाकूय म्हत्व आसा.

या उदेंत प्रदेशांनी तरेकवार खनीजांचे सांठे आसात. बिस्मथाच्या त पेरू हेर देशांपरस मुखार आसा. रुप्याच्या उत्पादनांत ताचो ानी तांब्याच्या उत्पादनांत पांचवो आंकडो लागता. शिंशें, जस्त, ांगर हांचेय सांठे खूब प्रमाणांत आसात. खनीज तेल हें हांगाचें उत्पन्न आसा.

रसायनीक उद्देग नाशिल्लयान सान्याचें उत्पादन खूब उणें आसा. शिल्लयान यंत्रिक उद्देग नात. हांगाचो निर्मिती उद्देगूय वाडत आसा. त अमेरिकेंतल्या हेर व्हड देशांपरस तो साप उणो आसा. पेरूच्या पारांत मुखेलपणान खनिजां, प्रक्रिया केल्लें नुस्तें, ग्वानो सारें, ाकर, कापूस, खनीज तेल, लोकर आनी हेर वस्तूंचो आस्पाव

ारी आनी संचारण - हांगा सात मुखेल आंतरराश्ट्रीय विमानतळ कायाओ ह्या बंदरांतल्यान पेरूचो चडसो वेपार चलता. उत्तर लाव्हेरी, पाकाझमायो हीं आनी खोल उदकांतलीं हेर सात बंदरां दक्षिण पेरूंत सान वॉन ह्या बंदरा सयत चार बंदरां आसात. जगांतलें सगळ्यांत व्हड नुस्तेंमारी बंदर. नभोवाणी आणि केंद्रां शासनाच्या नियंत्रणासकल आसात. देशांत १५६ केंद्रां आनी ९ दूरचित्रवाणी केंद्रां आसात. लिमांत १० वयर ासून तांतूतल्या ला क्रॉनिका, ओजो, एक्स्ट्रो, उल्तिमा ओरा, हांचो खप देड लाखावयर आसा. ला पेन्सा आनी एल कोमार्सिओ ांय म्हत्वाचीं.

आनी समाजजीण - शारांनी आनी दर्यादेगांनी लोकवस्ती दाट ूची लोकसंख्या नेटान वाडट आसा. चडशे लोक इंडियन ी ल्हान ल्हान गांवगिन्या वाठारांनी कुशीन कुशीन रावतात. ा' हांचीय संख्या व्हड आसा. वट्ट लोकसंख्येंतले १२% युरोपी सात. स्पेनी ही पेरूची राजभास, पूण थळावे इंडियन आनी आईमारी आनी क्युचूआ भासो उलयतात. स्पेनी भासा ा शारांनी आनी आईमारी आनी क्युचूका सियेरा दोंगरी उलयतात.

ा समाजाचें सादारणपणान तीन वांटे जातात. हांगाच्या लोकांचो अर्थीक आनी संस्कृतीक जिणेचेर आदारून आसा. हे वळेरेंत लोकांचो आस्पाव पयल्या पांवड्यार जाता. दुसऱ्या पांवड्यार हे मध्यमवर्गीय लोक आनी शेवटाक फाटसारिल्ले इंडियन लोक पाव जाता. युरोपी वंशाच्या लोकांचो पयल्या वर्गांत आस्पाव वर्ग राजकारणी, जमीनदार, व्हड कारखाने आशिल्ले आनी ेली पदां सांबाळपी. मिस्तिझुश हे मध्यम वर्गीय लोक, शिक्षणाक मुखार सरल्यात. तांची अर्थीक स्थिती समाधान मानपा सारकी ांतल्या बुदवंत, मास्तर, पत्रकार, ल्हान-सान उद्देग आनी ोकरी करपी लोकांचो आस्पाव हे वळेरेंत जाता. तिसरे आनी ळेरेंत वयल्या दोनूय वर्गांतल्या लोकांनी हिणसायल्ल्या अशा डियन लोकांचो आस्पाव जाता. हांगाच्या शेतांनी आनी हेर ल्हान-करचे खातीर ह्या इंडियन लोकांचो उपेग करून घेतात.

हांगाच्या लोकांचीं घरां मातयेचीं वा फातरांची आसतात. व्हड-व्हड कुटुंबां एकठांय रावतात. दोंगरी वाठारांत रावपी लोक मुखेलपणान बटाट आनी ओकास नांवाची वनस्पत खातात. तांच्या जेवणांत मास खूब उणें आसता. दर्यादेगेर रावपी लोकांचें जेवण म्हळ्यार तांदूळ, मको, कडुण आनी केळीं, आंबे हांचे सारकीं फळां, तशेंच दुकर, कुकडां आनी हेर जनावरांचें मास आनी नुस्तें. हांगाच्या लोकांक तिखट जेवण चड आवडटा. शारांतले लोक पँट आनी बुशशर्ट घालतात. इंडियन लोक 'पोंचो' हे ब्लँकेटा सारकिले कपडे वापरतात. तांच्यो बायलो साबार रंगांनी पिंतारिल्ले घागरे आनी पोल्कां घालतात.

म्हत्वाचीं थळां - लिमा ह्या राजधानी शारांत स्पेनी साम्राज्याचें वैभव पळोवपाक मेळटा. उंच दोंगरांनी लिपिल्ले माचू पिक्चू शार १९११त सांपडलें. इंका काळांतल्यो वस्तू आशिल्लें प्रसिद्ध कुस्को शार, कायाओ हें देशाचें व्हड बंदर, चिंबोते हें जगांतलें शेतकी म्हालाचें व्हड केंद्र आनी वांकायो हो देशांतलो शेतम्हालाचो व्हड बाजार हीं हांगाचीं कांय म्हत्वाचीं थळां.

- कों. वि. सं. मं.

पेरैर, आंतोनियु : (जल्म : १८१८, उतर्डें; मरण : १८७६).

एक गोंयकार धर्मप्रचाराक. राशोलाक धर्मशास्त्राचें शिक्षण घेतकच १८४३त तो लिस्बनांत जेजुईत पंथाक मेळ्ळो. रोमांक ग्रॅगोरियन विद्यापिठांत डॉक्टरेट पदवी मेळयतकच तो भारतांत आयलो. ताणें हांगा येवन नोविशियेट पंथाची स्थापना केली आनी फुडें त्या पंथाचें रुपांतर 'ब्रदर्स ऑफ द सॅवन डॉलर्स ऑफ द व्हर्जीन मेरी' हातूंत केलें. माहीम आनी माजगांव वाठाराचो तो पॅरीश प्रिस्ट आशिल्लो. बांद्रा सेमिनारिचो तो रॅक्टर आशिल्लो. ताका लॅटीन, इटालीयी, फ्रॅंच, स्पेनी, इंग्लीश, पुर्तुगेज, तमीळ, मल्याळम, कोंकणी, मराठी आदी भाशांचें बेस-बरें गिन्यान आशिल्लें. ताणें वेगवेगळ्या भाशांनी कांय पुस्तकांय बरयल्यांत. १८६७त ताची मुंबयचो विकार आपोस्तोलीक म्हणून नेमणूक जाल्ली. पूण ताणें तिचो स्विकार केलोना.

- कों. वि. सं. मं.

पेरैर, फा. आंतोनियु : (जल्म : २५ ऑगस्ट १९१९, चिंचोणें, साश्ट-गोंय).

गोंयचो धर्मगुरू. भुरगेंपणातूच हुशार भुरगो म्हणून ताणें नामना जोडली. इश्कोलाचें शिकप पुराय केले उपरांत ताणें पाद्रीपणाचें शिकप राशोलचे सेमिनारींत घेतलें. तेभायर सेक्रेड हार्ट कॉलेजींतल्यान ताणें तत्त्वगिन्यानाचेंय शिकप पुराय केलें.

दिवचले 'व्हिगार' म्हणून तो वावुरलो. थंय ताणें अवर लेडी ऑफ ग्रेस हायस्कुलाची स्थापणूक केली. ते शाळेचो प्राचार्य म्हणून बरींच वर्सां ताणें काम पळयलें. उपरांत तो बागा कळंगुटच्या रेतिराच्या घराचो डायरेक्टर जालो. गोंयच्या डायसीझन लोक संपर्क केंद्राचो मुखेली म्हणूनय ताणें वावर केला. सद्या तो पर्वरीच्या झेव्हियर्स सेंटर ऑफ हिस्टोरीकल रिसर्च हांगा आसा.

ताका पुर्तुगेज, फ्रॅंच, लॅटीन, इटालीयन, स्पेनीश तशेंच हिंदी, मराठी आनी मल्याळम भाशा येतात.

ताणें कोंकणींतल्यान जायतें लिखाण केलां आनी तें गोंयच्या आनी गोंयांभायल्या विंगड विंगड नेमाळ्यांनी उजवाडाक आयलां. वोवळां, जात्रेकार जुझे, गोंयचे धर्तरेवेलो, काळजीदार, साश्टीची तांबडी माती, फुडारी, कोंकणी शास्त्री दाल्गाद, वादळ आनी वारें, आवयचे मांडयेर, Makers of Konkani Literature हीं ताचीं गाजिल्लीं पुस्तकां. ताका कोंकणी भाशा मंडळ, कोंकणी केंद्र तशेंच गुलाब म्हयनाळ्याचे पुरस्कार फावो जाल्यात. ताणें आपली आपजीणय बरोवन उजवाडाक हाडल्या. पेडण्या जाल्ल्या अखिल भारतीय कोंकणी लेखक संमेलनाच्या धाव्या अधिवेशनाचो तो उद्‌घाटक आशिल्लो. तो कोंकणी भाशेंतल्यानूच शेर्मांव सांगता हें ताचें खाशेलेपण आशिल्ल्यान गोंयभर तो बऱ्यांतलो 'प्रेगादोर' म्हणून गाजता.

मिरामार पणजी हांगाच्या, टॉमस स्टीवन्स कोंकणी केंद्राचे वतीन, ताच्या वावराचें यादस्तीक म्हणून कोंकणी मळार देखदेणो वावर करतल्याक दर वर्सा 'फा. आंतोनियु पेरैरा' पुरस्कार दिवप जाता.

- कों. वि. सं. मं.

पेरैर, आरमांदु तेओदोरु उर्फ आर्मांदु सांताना :

(जल्म: १४ फेब्रुवारी १९२६, चिंचोणें, साश्ट).

गोंयचो सुटकेझुजारी. १९४६ सावन तो गोंयचे सुटकेखातीर ज्यो चळवळी जाताल्यो तातूंत वांटो घेवपाक लागलो. तो भूंयगत रावून पुर्तुगेजांआड प्रचार करता ह्या गुन्यांवाखाला पुर्तुगेज सरकारान ताचे आदवोगासीचो परवानो जप्त केलो.

१९४८-१९५६ मेरेन तो 'नॅशनल काँग्रेस गोंय' संघटनेचो वांगडी आशिल्लो. १९४९-१९५२ मेरेन ताणें हे संघटनेचो पालवी सचीव आनी १९५३-१९५४ मेरेन सचीव म्हणून वावर केला. 'आझाद गोमन्तक दल' संघटनेच्या बेळगांव फांटयाचें ताणें १९५४-१९५९ मेरेन अध्यक्षपद सांबाळ्ळें. ताचो गोंयचे तशेंच मुंबय आनी बेळगांव भूंयगत संघटनांकडेन लागींचो संबंद आसा, ह्या गुन्यांवाखाला पुर्तुगेज पोलिसांनी ताका पांच खेपे अटक केली. ह्या वेळार ताका पोलिसांनी खूब त्रास तिलो. तो लिपून रावलो तेन्ना ताचे जाण्टेले आवयकूय ताणीं खूब सतायली. २० जून १९५४ दिसा बंदखणीची ख्यास्त चुकोवपाखातीर तो बेळगांवां पळून गेलो. उपरांत गोंय मुक्ततायेमेरेन तो थंयच रावलो. १९५८त प्रदेशीक लश्करी न्यायालयांत ताचे गैरहजेरेंत चवकशी जावन ताका आठ वर्सां बंदखणीची ख्यास्त फर्मायली. पुस्तकांतल्यान पार्सल बॉम धाडपाफाटल्यानूय ताचो हात आसा ह्या गुन्यावांखाला ताचे आठ वर्सांखातीर राजकीय हक्क काडून घेतले.

गोंयचे सुटके उपरांत नगरपालिका, मुलकी प्रशासक (केपें), कोमुनीदादीचो प्रशासक (दक्षीण विभाग) आनी नगरपालीकेचो मेयर (केपें, मडगांव) अशा पदांचेर ताणें काम केलां. भारत सरकारान ताम्रपत्र दिवन ताचो भोवमान केला.

- कों. वि. सं. मं.

पेरैर, आल्वारो आंतोनियु प्रेसिओझु :

(जल्म : १ जुलय १९२५, दिवाडी - तिसवाडी).

गोंयचो सुटकेझुजारी. ताच्या बापायचें नांव एदुआर्द पेरैर. ताणें लिसेवाचें ७ वें वर्स मेरेन तशेंच फार्मासीचें शिक्षण घेतलें. तो नॅशनल काँग्रेस गोवा हे संघटनेचो वांगडी आशिल्लो. स्वता सरकारी कर्मचारी आसन तो राष्ट्रीय वावरांनी वांटो घेतालो. ११ नोवेंबर १९५४ ह्या दिसा म[...] हातपत्रकां वांट्टना पोलिसांनी रविंद्रनाथ पै रायतूरकार हाचेवांगडा धरलो. उपरांत ताका प्रदेशीक लश्करी न्यायालयामुखार उबो करून [...] वर्सां खर बंदखणीची ख्यास्त फर्मायली. तशेंच पंदरा वर्सांखातीर नागरी हक्क काडून घेतले. पूण अर्दी ख्यास्त भोगले उपरांत बंदखणींतल्यान सुटका जाली. फुडें पोलिसांच्या आदेशाचो पाळो [...] नाशिल्ल्या कारणान तशेंच ताणें गांधी तोपी वापरली ह्या आरोपाखाल फावटीं ताका अटक जाल्ली. इश्कोल मेदिक (वैजकी म्हाविद्यालय[...] प्रवेश घेवन ताणें वैजकी अभ्यास शिकपाक सुरवात केली, पूण गोंय[...] चळवळीक लागून ताका आपलें शिक्षण अर्द्यारच सोडचें पडलें. गोंय[...] समितीचो तो एक वांगडी आशिल्लो. गोंयचे मुक्तीउपरांत राजकारणांत वांटो घेतिल्लो. भारत सरकारान ताम्रपत्र दिवन भोवमान केला. १८ जून १९८३ ह्या दिसा गोंय सरकारानूय भोवमान केलो.

- कों. वि[...]

पेरैरा, कामिलो :

(जल्म : एप्रिल १९३२, बांदोड्या[...] मरण : १७ फेब्रुवारी १९५७, फोंडें).

गोंयचो सुटकेझुजारी. ताच्या बापायचें नांव जुझे पेरैरा [...] पयलीं 'राष्ट्रीय काँग्रेस गोंय' (NCG) संघटनेचो आनी उपरां[...] सुटके सैन्य' (GLA) हे संघटनेचो वांगडी जालो. ताणें [...] संघटनांखातीर खूब वावर केलो. दिवचले मीनाखाणीचेर धाड घाल[...] ताचो म्हत्वाचो वाटो आसा. सुरेश केरकार हाचेवांगडा ताणें फोंडे ता[...] आशिल्ल्या पुर्तुगेज लश्कराक कुट्टीसावन उदक हाडपी पायप [...] स्फोट घडोवन हाडपाचो बेत आंखिल्लो. १७ फेब्रुवारी १९५[...] स्फोट घडोवन हाडपाक गेल्लेकडेन पुर्तुगेज पोलिसांनी ताका [...] साथीदारांवांगडा गुळी घालून जितो मारलो. १८ जून १९८[...] गोंय सरकारान ताम्रपत्र दिवन ताचो मरणोत्तर भोवमान केलो.

- कों. वि[...]

पेरैर, कायतान :

(जल्म : दिवाडी; मरण : १८५७).

गोंयचो धर्मप्रचारक. सुर्वेक तो प्रवचन सभेंत वावर करतालो. तो धर्मप्रचारक म्हणून श्रीलंकेंत गेलो. थंय १८३७ ते १८४३ ह्या[...] ताणें विकार जनरल म्हणून वावर केलो. फुडें ताका थंयचो आपोस्तोलीक नेमलो. १८४३त ताची बिशप म्हणून नेमणूक [...]

- कों. वि[...]

पेरैर, जानुआरियु ज्योकीं :

(जल्म : १९ सप्टेंबर [...] जोधपूर मारवार; मरण : १७ जानेवारी १९८६).

सुटकेझुजारी. ताणें बी. ए. मेरेन शिक्षण घेतलें. तो बस[...] लोकांमदीं सुटकेझुजाविशीं जागृताय हाडटालो. आपल्या विद्[...] पालवान तो राष्ट्रीय आनी पुर्तुगेजांआड पत्रकां वांट्टालो. पोलिस[...] धरलो आनी णव वर्सां खर बंदखणीची ख्यास्त फर्मायली. भारत स[...] ताम्रपत्र दिवन ताचो भोवमान केला. १८ जून १९८२ ह्या दि[...]

ान ताचो भोवमान केलो.

- कों. वि. सं. मं.

. दुमींग जुजे आंतोनियु : गोंयचो एक धर्मप्रचारक. तो
गिरी वाठारांतलो. १८६१त तो मिलापूरचो एपिस्कोपल गव्हर्नर

- कों. वि. सं. मं.

, सायमन : (जल्म : सांगोल्डें, बारदेस).
केस्तानांतल्या रावळपिंडी वाठारांतलो गोंयकार बिशप. १९५१त
ी जालो. १९७३ ताची बिशप म्हणून नेमणूक जाली. सद्या आपले
साखातीर वावर करता.

- कों. वि. सं. मं.

: (जल्म : २२ ऑक्टोबर, १९४०, त्रेझ कुरासाँयश, ब्राझील).
झिलाचो संवसारीक नामनेचो फूटबॉल खेळगडो. ताचें पुराय नांव
आरान्तीश दु नासिमेन्तु. पूण पेले ह्या नांवानूच लोक ताका चड

ात. ताचो बापूय जो रामुश दु नासिमेन्तु होय एक बरो फूटबॉल
ो आशिल्लो. एका गरीब खाप्री कुटुंबांत पेलेचो जल्म जालो
च्या बापायन पेलेक फूटबॉलाचो खेळ शिकयलोच पूण ताचो इश्ट
ोर द ब्रितु ह्या उत्कृश्ट खेळगड्याच्या मार्गदर्शनाचोय लाब पेलेक
द ब्रितुच्या आदारान पेलेके ब्राझिलांतल्या 'सान्तुश' ह्या नामनेच्या
प्रवेश मेळ्ळो.
बात खेळटा आसतनाच ताणें फूटबॉल खेळांतलीं कसबां आत्मसात
सोळाव्या वर्सासावन तो आंतरराष्ट्रीय सामन्यांनी वांटो घेवंक
. १९५८ वर्सा ताणें ब्राझीलावतीन संवसारीक करंडाचे सर्तेत वांटो
घेतलो आनी तेन्नासावन फूटबॉलाचो खेळ होच ताचो वेवसाय जालो. ताका
भरपूर जैत आनी संपत मेळत गेली.

१९५८ वर्साचे (वर्ल्ड कप) जुल्ल्य रिमेट ट्राफी हे सर्तीत जैत मेळोवन
पेलेन स्वताचें आनी ब्राझीलाचेंय नांव खूब गाजयलें. उपरांत ताणें १९६२
आनी १९७० ह्या वर्सांनीय हो संवसारीक करंड जिखलो आनी ब्राझीलाक
चारांतल्या तीन सर्तीनी जैत जोडून दिवन हो संवसारीक करंड सासणाचो
मेळोवन दिलो.

पेले सान्तुश क्लबाक अठरा वर्सां खेळ्ळो. तातूंत ताची गोलांची संख्या
१,१४५ इतली जाली. ब्राझीलावतीन, तो वट्ट ११२ खेळ खेळ्ळो आनी
तातूंत ताणें ९७ गोल केले. १९७५ वर्सासावन तो न्यूयॉर्काच्या 'कॉसमॉस'
पंगडा वतीन खेळपाक लागलो. १,३६३ सामन्यांतली पेलेची वट्ट
गोलसंख्या १,२८१. गोलसंख्येंत संवसारांत पेलेचो दुसरो क्रमांक
लागता. ब्राझीलाच्याच आर्तूर फ्रायडेनरायख हाणें आपल्या २५ वर्सांचे
कारकिर्दीत १,३२९ गोल केल्यात.

२० नोवेंबर १९६९ ह्या दिसा पेलेन आपलो १००० गोल केलो तेन्ना
ब्राझीलाच्या टपाल खात्यान पेले स्टॅंप काडलो आनी ताचो व्हड भोवमान
केलो. ताका भांगराची तबकडी आनी चार पाऊंड वजनाचो भांगराचो बॉल
मेळ्ळो.

पेले हो पयलो लाखाधीश फूटबॉल खेळगडो. मजगतीं, ब्राझील
सरकारान ताका राश्ट्रीय धन (नॅशनल ट्रॅझर) अशें नांव दिवन भोवमान
केलो. जगांतले लोक ताका 'किंग पेले' वा 'ब्लॅक पर्ल' ह्या नांवान वळखूंक
लागले. ताची खेळांतली अप्रतीम कुशळटाय, सुटसुटीतपण, आक्रमक
खेळी, अचूक अदमास, कुडीची पुश्टीकताय हांच्या बळार पेलेक खूब
नामना मेळ्ळी. गोल करपाची ताची क्षमताय दोळे दिपकावपी आशिल्ली.
१९६० ते १९७० ह्या धा वर्सांतलो पेले हो सगळ्यांत श्रेश्ठ खेळगडो
मानतात. अमेरिकेंत ताणें फूटबॉलाचो खेळ लोकांरुचीचो करून ताका
प्रतिश्ठा मेळोवन दिली.

एक फावट पेले भारतांत येवन गेलो. २४ सप्टेंबर १९७७ दिसा
कलकत्यांत जाल्ल्या कॉसमॉस आनी मोहन बगान ह्या दोन पंगडांतल्या
फूटबॉल सामन्यांत पेले कॉसमॉसचे वतीन खेळ्ळो. १ ऑक्टोबर १९७७
दिसा, पिरायेच्या ३७ व्या वर्सा पेले फूटबॉल खेळांतल्यान निवृत्त जालो.
ह्याच वर्सा 'युनायटेड नेशन्स चिल्ड्रन्स फंड' हाका आदार केल्ल्यान संयुक्त
राश्ट्रांवतीन ताचो भोवमान जालो. विश्व-नागरीक (World Citizen) म्हणून
ताका मानपत्र दिलें.

- अजीत मोये

पैंगिणकार, राजाराम रंगाजी : राजाराम रंगाजी पैंगीणकार
हाचो जल्म पैंगीण (काणकोण) हांगा गोमंतक मराठा गायक समाजाच्या
एका कुटुंबात जालो

पिरायेच्या आठव्या वर्सा पैंगीणच्या शाळेत शिक्षणाक सुरुवात, उपरांत
लोलयें हांगा मुळावे शिक्षण पुराय केलें. उपरांत १९०६त मुंबय वचून
रघुनाथजी माशेलकारांकडल्यान गंडो बांदून तबल्याचे शास्त्रीय शिक्षण
घेतलें. तबलजी म्हणून साथ करून पैशेय कमयले आनी घर चलयलें. हेच
वेळार इतिहासिक पुस्तकां वाचपाचो छंद जडलो. तेखातीर तरण्याट्यांक
जमोवन दत्तप्रसाद वाचन मंदिरूय स्थापन केलें. पिरायेच्या १४व्या वर्सा

पैंगिणकार, लक्ष्मी बाळकृष्ण

सीता किन्नर (कारवार) हिचेकडेन ताचे लग्न जाले.

हिराबाई नागेशकार आनी दादा वैद्य हांचे समाज विशयक तशेच बायलांचे प्रस्नांविशींचे लेख वाचून समाजाचे पुनुरुत्थान करपाचे ताणें थारायले आनी गोपाळमामा जांबावलीकाराच्या आदारान १९१० वेश्यावेवसाय बंदी, विधी बंदी चळवळ सुरु केली. तेखातीर नाईक, बंदे, फर्जंत, देवळी, भावीण आनी पेर्णी ह्या जातींची एकवट करपाचे काम ताणें केले. पयलेसुवातेर हेखातीर पैंगीण, जांबावली, बांदोडे, काकोडा, पर्वत, फातर्पे, कुर्डी हांगा बसको घेतल्यो. वेश्यावेवसाय बंद करून चलयांची लग्नां करून दिवप, चलयांक शिकोवप, लग्नात हुंडो दिवप-घेवप ना, तशेंच रांडाव बायलेची तयारी आसत वा वेश्यावेवसाय करतलेची इत्सा आसत जाल्यार तिचे लग्न करप असो कार्यक्रम ताणें आपले चळवळीखाला हाडले. हे कामाखातीर मुंबयत राबितो करून रावतल्या गोंयकार गोमंतक मराठा समाज वावुरप्याचो आदार घेवपाचोय ताणें थारायले. हे सगळें काम करतना ताका समाजातल्या मनशाकडल्यान तशेंच भायल्या व्यक्तींकडल्यानूय उणी दुणी घेवंची पडलीं, पूण आपले कामांसावन तो फाटी सरलोना. समाजभाव परशुराम काकोडकार, सीताराम पैंगीणकार, गिरीधर जांबावलीकार, विठ्ठल पर्वतकार, अनंत अवेडेकार, अनंतराव काटकार, सखाराम रामनाथकार, भास्कर कवळेकार, डॉ. लक्ष्मणराव धारगळकार, रामकृष्णराव पेडणेकार, नबुबाई काटकार, आनंदराव काकोडकार, मुरारी शिरोडकार, सुदाम मांजरेकार, विष्णुपंत केरकार, तुकारामजी कामुलकार, दत्तू कवळेकार, नारायण शिरोडकार, रामचंद्र शिरोडकार, पांडुरंग शिरोडकार, शिवराम पंत कोलवाळकार हाणीं ताका हे वावरात मदत केली.

तेच प्रमाण 'प्रभात' चे संपादक डॉ. शिरगांवकार 'भारत' चे संपादक हेगडे देसाय हाणींय ताका हे चळवळीक मदत केली. तांगेल्या पत्रातल्यान समाजजागृतताये संबंदान ताणें बरेच लेख बरयले. व्यंकटेशराव सरदेसाय हांचे येजमानकेखाला जाल्या जांबावलेच्या सभेन समाजातले जातीभेद नश्श्ट करून, पंक्तीभेद नश्ट करून, रोटी-बेटी वेव्हार ताणें सुरू केले. २५-२-१९२१ हें दिसा पैंगीणी हांगा भौशिक सत्यनारायण पूजा करपाचे ताचे प्रकरण गोंयभर गाजलें.

ताणें १९२५ ते १९३२ मेरेन प्रागतिक मराठा समाजाचे कार्य केले. तेभायर पुर्तुगेज शिक्षण प्रसारक मराठा समाजाचोय वावर केलो. १९२९त शिरोड्यात प्रा. रामचंद्र ना. वेलिंगकार हाचे यजमानपणाखाल व्हड परिशद घडोवन हाडली. नारायण कारवारकार, दयानंद बांदोडकार, अनंत बी. नाईक हांचो ह्या वावरात ताका तेंको मेळ्ळो. तेन्ना 'गोमंतक मराठा समाज' असो संस्थेचो नव्यान बारसो करपांत आयलो. ताणें पुराय ५८ वर्सां ह्या चळवळीक दिली तर ह्या संस्थेचे २५ वर्सां काम केलें. हे संस्थे अंतर्गत ताणें विद्यार्थ्यांखातीर बोर्डिंग सुरू केले. गोमंतक मराठा समाजान हालींच पणजी हांगा बांदिल्या मध्यवर्ती इमारतींतल्या सभाघराक ताचे नांव दिवन ताची याद ताजी दवरल्या.

८०व्या वर्सा ताणें 'मी कोण?' नांवान आपली आपजीण मराठीन बरयली. पयल्या खंडातली त्रोटक म्हायती खोलायेन दिवपाखातीर म्हणून ताणें आपजीणेचो दुसरो खंड बरोवन प्रसिद्ध केलो आनी ह्या पुस्तकाच्या पैशातल्यान विद्यार्थ्यांक मदत करपाची तजवीजूय केली. 'मी कोण?' हे मराठीतले एक 'प्रांजळ' अशे आत्मचरीत्र जावन आसा. कांयच लिपय नासतना आनी कोणाचेरूच आकस उक्ताय नासतना. ताणें आपली जीण वाचप्यामुखार ह्या दोनूय खंडातल्यान दवरल्या, समाजपरिवर्तना इतिहास ह्या आपजीणेंतल्यान आयली, अशें समीक्षकांचे मत आसा. समाज सुदारक आनी एक उद्योगपती म्हणून श्री पैंगीणकाराचें गोंय जिणेंत एक व्हड योगदान आसा.

- कों. वि. स.

पैंगिणकार, लक्ष्मी बाळकृष्ण : (जल्म : २३ जून १९... पैंगीण, काणकोण).

सुटकेझुजारी. १९५५ सावन ती नॅशनल काँग्रेस गोवा हे संघट... वांगडी आशिल्ली. सुटके चळवळीच्या काळांत पत्रकां वांटपाचे ... करताली. तशेंच सिंधुताई देशपांडे हिच्या मार्गदर्शनाखाला आप... वाठारांतल्या तरणाट्यांक सुटकेझुजांत वांटो घेवंक स्फूर्त दिताली. ... फेब्रुवारी १९५५ ह्या दिसा मडगांवच्या सत्याग्रहांत तिणें वांटो घेति... तेन्ना पोलिसांनी तिका धरली आनी पणजे बंदखणींत दवरली. उप... प्रदेशीक लश्करी न्यायालयामुखार तिका उबी करून दोन वर्सां ... बंदखण आनी चार वर्सां सादे बंदखणीची ख्यास्त फर्मायली. ती बंदख... आसतना पोलिसांनी तिचे आवयक खूब त्रास दिलो, तिच्या घराचेर ... घालून म्हत्वाचीं कागदपत्रां जप्त केलीं. २८ मार्च १९५८ ह्या दिसा ... बंदखणींतल्यान सुटका जाली. काणकोण पुलिस ठाण्याचेर तिणे ह... लायलिना ह्या आरोपाखाला तीन म्हयन्यां उपरांत तिका परती धरली ... चार दीस बंदखणींत दवरली. १९७४त भारत सरकारान ताम्रपत्र ... तिचो भोवमान केलो. १९७८त सुटकेझुजाऱ्यांच्या सत्कारा ... शिरुभाऊ लिमये हाचे हस्तुकी तिचो भोवमान जालो. १८ जून १९... ह्या दिसा गोंय सरकारान तिचो भोवमान केलो.

- कों. वि. स...

पैंगिणकार, श्रीधर अनंत : (जल्म : ४ जून १९३२, पै... काणकोण).

सुटकेझुजारी. ताणें एस. एस. सी. मेरेन शिक्षण घेतलें. २६ जान... १९५५ ह्या दिसा पैंगीण वाठारांत जाल्या सत्याग्रहांत वांटो घेतिल्लो ... पोलिसांनी ताका धरलो, खूब मार दिलो आनी १२ वर्सां खातीर बंद... दवरलो. पूण ४ वर्सां आनी णव म्हयने ख्यास्त भोगले उपरांत ताची ... जाली. भारत सरकारान ताम्रपत्र दिवन ताचो भोवमान केला.

- कों. वि. ...

पै, गोविंद : (जल्म : २३ मार्च १८८३, मंजेश्वर, द. कॅ... कर्नाटक; मरण : ६ सप्टेंबर १९६३, मँगलोर).

नामनेचो कन्नड कवी आनी एक व्हड संशोधक. ताणें बी.ए... शिक्षण घेतलें. वेगवेगळ्यो भारतीय भासो, संवसारीक वाङ्मय, तत्त्वा... आनी इतिहास ह्या विशयांचो ताणें खोलायेन अभ्यास केल्लो. विसां... चड भाशा ताका बरेतरेन येताल्यो. तातूंत ग्रीक आनी हिब्रू ह्या भा... आस्पाव आशिल्लो.

ताची पयली कविता 'सुहासिनी' ही १९००त उजवाडा आ... पारंपारिक अशा द्वितीय प्रासाचो (चरणातलें दुसरे अक्षर तेंच... उपेग करिनासतना रचणुको करपी तो पयलो कवी. भावगितांभाय...

स्ताचे जिणेवयली गेल्गोथा (१९३१) आनी गौतमबुद्धाचे जिणेवयली (१९४९) हीं दोन खंडकाव्यांय बरयलीं. ताचीं वेचीक भावगितां ाडु' (१९३०) ह्या झेल्यांत उजवाडाक आयल्यांत. ताणें 'हेब्बेरळु' ;) आनी चित्रभानु (१९४९) हीं दोन नाटकां बरयलीं. तातूंतलें ाटक एकलव्याचे कथेचेर आसा आनी दुसरें १९४२च्या छोडो ळवळींतल्या एका हुतात्म्याचेर आदारित आसा. ताणें कांय जपानी टचांचोय कन्नड अणकार केला.

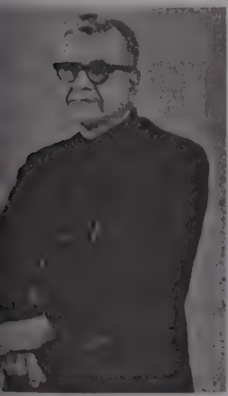
ो सुमार १६० परसय चड संशोधनात्मक लेख बरयल्यात. र्नाटक आनी तुळुनाडु हांचो इतिहास, पुर्विल्ले भारत-ग्रीस संबंद, नकाळांतल्या राजांची, गौतम बुद्ध, महावीर ह्या सारक्या कांची आनी पुर्विल्ल्या लेखक-कवींची कालनिश्चिती आदी विशयांचो आसा. धारवाडच्या कन्नड संशोधन संस्थेंत दिल्ली ताचीं खास नीं 'मुरू उपन्यासगळु' (१९४०) ह्या नांवान संग्रहीत केल्लीं आसात. र्निशील साहित्य आनी इतिहासीक संशोधन ह्या दोनय मळांचेर ोलादिक वावर केल्लो. ताच्या साहित्यांत देशभक्ती, सगळ्या न सुसंवाद सादपाची नदर आनी मानवतावादी दृश्टीकोन आदी णां ताच्या साहित्यांत दिसतात.

नई राज्यशासनान ताका १९४८त 'राश्ट्रकवि' हो भोवमानाचो र दिलो. १९५० वर्सा मुंबय हांगा भरिल्ल्या अखिल कन्नड संमेलनाचो तो अध्यक्ष आशिल्लो. पै हाच्या नांवान उडुपी हांगां विंद पै संशोधन केंद्र' स्थापन जावन थंय कन्नड आनी तुळु संशोधन चालू आसा.

- कों. वि. सं. मं.

ॉ. टी. एम्. ए. : (जल्म : ३० एप्रिल १८८९, टोणसे, पूर; मरण : २९ मे १९८९).

य नांव टोणसे माधव अनंत पै. उडुपी सावन चार मैलांचेर आशिल्ल्या खेडेगांवांत एका धर्मीक कुटुंबांत ताचो जल्म जालो. ताचें मुळावें शिकप कल्याणपूरच्या कॅथोलिक ख्रिश्चन स्कूल तशेंच ब्राह्मण स्कूलांत जालें. १९०७त माधव फकत ९ वर्सांचो आसतना ताच्या बापायक मरण आयलें. तेन्ना व्हडल्या भावान पी. ए. ब्रदर्स नांवान स्टेशनरी, कटलरी, पुस्तकां विकपाचें ल्हानशें दुकान घालें. माधव आपलें शिकप दुकानूय सांबाळटालो. सेंट ॲलोय सियस कॉलेजींत आसतना समाजसेवेची आनी शिक्षण प्रसाराची तळमळ लागिल्ली. हेच ोतल्यान पिरायेच्या २१व्या वर्सा १९१९-२०त ताणें हिंदू स्कूलांत वेणे मुखेल अध्यापकाचीं सूत्रां हातांत घेतलीं. तो बरो शिक्षक ो. विद्यार्थ्यांक गणिताची बरी पाठ्यपुस्तकां ना तें पळोवन ताणें

यत्ता ६ वी ते ८ वेच्या वर्गाखातीर गणिताचीं पाठ्यपुस्तकांय तयार केलीं. ह्याच वेळार ताणें मद्रास विद्यापिठाच्या मेडिकल कॉलेजींत प्रवेश मेळोवपाखातीर अर्ज केलो आनी सुवाती मर्यादित आसतना लेगीत १९२०त ताचो अर्ज विद्यापिठान मानून घेतलो. हांगा ताका सर ए. लक्ष्मणस्वामी मुदलियार हाचें मार्गदर्शन लाबलें. १९२५त ताणें एम.बी.बी.एस्. ची पदवी हातासली. वैजकी शिक्षण घेता आसतनाच उत्तर कर्नाटकांतल्या होन्नावर लागसारच्या माविन कुर्वे गांवच्या कामाक्षी शेणय हिचेकडेन ताचें लग्न जालें.

दोतोर जाले उपरांत आपल्या एका प्रोफेसराच्या सांगण्यावयल्यान ताणें हाँगकाँगाक वचपाचें थारायलें. पूण आवयन ताका भारतानूच रावून देशाची सेवा करपाचे फर्मावन परदेशांत वचपाक परवानगी न दिल्ल्यान ताणें उडुपीकच वैजकी सुरू केली. ताणें ल्हानशें इस्पितळ घालें. रोग्याची फुकट तपासणी करून, तांकां फुकट वखदां दिवप, तशेंच जाय पडल्यार तांची रावपाचीय सोय ताणें केली. आपल्या हॉस्पिटलात तो शस्त्रक्रिया करतालो. तेभायर बेझेल इव्हानजेलीकल मिशन हॉस्पिटलातूय वचून थंयच्या दोतोराक शस्त्रक्रियांक आदार दितालो. मणिपाल दोंगुल्लेचेर १९३४त ताणें १२ खाटीचे हॉस्पिटल बारीक जोराच्या रोग्यांखातीर बांदले.

इतले मजगती १९२५त व्हडलो भाव यु. ए. पैन कॅनरा इंडस्ट्रीयल अँड बँकींग सिंडिकेट लिमिटेड हे वित्त संस्थेची स्थापना केली. ते संस्थेचो एक संचालक म्हणून टी. एम्. ए पैन काम पळयलें. फुडाराक वेवस्थापकीय संचालक आनी चेअरमन पदाचेरूय तो वावुरलो. १९३३त कॅनरा लँड इन्व्हेस्टमेंट लिमिटेडची स्थापना करून जमनीचो विकास करपाचो वावर ताणें हातान घेतलो. १९३५त ताणें नळ्यांचो कारखानो घालो. १९५०त २५ वर्सां वैजकी करून शेवटाक ताणें दोतोरकी सोडली आनी आपलें लक्ष बँकींग, शिक्षण आनी हेर आस्थापनाचेर केंद्रीत केलें.

शिक्षणाच्या प्रसार-प्रचाराखातीर १९४२त ताणें ॲकॅडमी ऑफ जनरल एज्युकेशन ही संस्था स्थापली. हे संस्थेचे अंतर्गत जवळ जवळ ३५ शाळा-कॉलेजी मणिपाल, उडूपी आनी सभोवतणच्या वाठारांत सुरू करून दक्षिण कर्नाटक जिल्ह्याक भारतांतलो एक व्हड प्रगतीशील प्रदेश म्हणून नामना मेळोवन दिली. हे संस्थेच्या आश्रयाखाला १९४० ते १९५० ह्या काळांत मुळाव्यो शाळा ज्युनियर बेझीक स्कूल तशेंच हायस्कूल सुरू करून ताणें शाळांचें जाळेंच विणलें. तेभायर उंचेल्या शिक्षणाचे नदरेन मणिपाल इंजिनियरिंग कॉलेज (१९५७) फुडाराक मणिपाल इन्स्टिटयुट ऑफ टेक्नॉलॉजी (१९७५) अशें ताका नवें नांव दिलें. उडुपी लॉ कॉलेज (१९५७), श्री महावीर कॉलेज, मुडबिद्री (१९६५), श्री जगद्गुरू चंद्रशेखर भारती मेमोरियल कॉलेज ऑफ आर्टस् ॲण्ड सायन्स, शृंगेरी (१९६७), वेवसायिक शिक्षण दिवपी मणिपाल कॉलेज ऑफ एज्युकेशन (१९६६), फार्मसी कॉलेज (१९६७), डेंटल सर्जरी कॉलेज (१९७३) हाचे भायर हेर बरीच महाविद्यालयां सुरू करून म्हळ्यार एक महाविद्यालय संकुल उबारून शिक्षणाची गंगा घराघरान पावयली.

डॉ. टी. एम्. ए. पै उडुपी हांगा १९४९त सुरू केल्लें महात्मा गांधी मेमेरियल कॉलेज ही एक म्हत्वाची शिक्षणीक संस्था. ह्या कॉलेजांत पदवी अभ्यासक्रमा वांगडाच कांय काळा उपरांत गोविंद पै संशोधन केंद्र आनी लोककलेच्या अभ्यासाखातीर लोकवेद संशोधन केंद्रूय सुरू केलें

हांगा पुराण वस्तूसंग्रहालयूय आसा. तशेंच १९५३त सुरू केल्लें कस्तुरबा मेडिकल कॉलेज हीय एक वैजकी मळावयली नामनेची संस्था. हांगा आयज संवसारातलें एक व्हड शरीरविज्ञान संग्रहालय आसा. १२ खाटींचें सुरू केल्लें हॉस्पिटल आयज हांगा पुराय दोंगुल्लीभर पातळ्ळा. आयज कस्तुरबा मेमोरियल जनरल हॉस्पिटल अशें ताचें नांव आसा. तेचप्रमाण १९५७त मेडिकल रिलिफ सोसायटी ऑफ साऊथ कॅनरा स्थापून खेडे वाठारांतल्या लोकांक वैजकी सेवा मेळोवन दिवपाचें ताचें काम व्हड मोलादीक जावन आसा.

सादें रावप, उंचेले विचार करप, ध्येयां आंखप आनी तीं फळादीक करून दाखोवप हातुंतूच ताची पुराय जीण गेली. कांय म्हयन्याच्या किरकोळ वायटान २९ मे १९७९ हे दिसा तो ह्या संवसाराक अंतरलो.

ताचे फाटले पिळगेन ताचो बँकींग तसो शिक्षणीक आनी समाजीक वावर मुखार व्हेलो. आयज घडयेक टी. एम. ए. पै फाउंडेशन हे पै घराण्याचे संस्थेवरवी शिक्षण आनी संशोधनाचो वावर व्हड प्रमाणांत चल्ला. तशेंच ताणीं मुळावण घाल्लो बँकेचो वावरय व्हड प्रगतीपथाचेर आसा.

– कों. वि. सं. मं.

पैठण : महाराष्ट्रांतलें एक नामनेचें पुर्विल्लें, पवित्र नगर. हें शार औरंगाबाद जिल्ह्यांत औरंगाबाद शाराचे दक्षीणेक सुमार ५५ किमी. अंतराचेर गोदावरी न्हंयेचे देगेर वसलां. ह्या थळाक २५०० वर्सांची संस्कृतीक परंपरा आसा. पुर्विल्ले कोरीव लेख, हिंदू, बौध्द आनी जैन साहित्य तशेंच टॉलमी (इ.स. ९०-१६९), मार्को पालो (१२५४-१३२४), इब्न बतूता (१३०४-७८) ह्या सारक्या भोंवडेकारांच्या भोंवडेवर्णनांनी ह्या थळाविशीं म्हायती मेळटा. ह्या थळाक प्रतिष्ठान, पोतली, पइट्ठान, पट्टन, पोयणपूर आदी नांवां पुर्विल्ल्या साहित्यांत मेळटात. पैठणचो सगळ्यांत पोरणो उल्लेख सुत्तनिपात ह्या ग्रंथांत मेळटा. तातूंत ह्या नगराक पोतण नगर अशें म्हळां आनी ती अस्सक (अश्मक) देशाची राजधानी आशिल्ल्याचें सांगलां.

अशोकाचो शिलालेख आनी सांचि स्तूप हातूंत हांगासल्ल्या नागरिकांक अनुक्रमान पेतनिक आनी पैठणिक असो उल्लेख मेळटा. 'पेरिप्लस ऑफ द एरीथ्रीअन सी' ह्या ग्रंथांत पैठणचे सुबत्तेविशीं तेचपरी थंयच्या वेपाराविशीं जायते उल्लेख मेळटात. अशोकाच्या मरणा उपरांत महाराष्ट्रांत सातवाहन नांवाचें राज्य उदयाक आयलें. ताणीं महाराष्ट्रांत एक व्हड आनी घटमूट अशें साम्राज्य तयार केलें. ताच्या ह्या येद्या व्हड साम्राज्याची राजधानी पैठण हीच आशिल्ली. देखून ह्या काळांत पैठणची सगळ्या वटांनी उदरगत जायत गेली. फुडें सातवाहना उपरांत वाकाटक, चालुक्य, राष्ट्रकूट आदी वंशांच्या काळांत त्या राजांनी आपल्यो राजधानयो दुसरेकडेन व्हेल्ल्यान पैठणच्या वैभवाक देंवती कळा लागली. ताचे उपरांत यादव काळांत ह्या नगराक धर्मपीठ म्हणून म्हत्व मेळ्ळें. यादवां उपरांत पैठणाचेर बाहमनी, मोगल, निजामशाय, मराठे आनी परत निजामशाय हांचो शेक आशिल्लो. ब्रिटीश काळांत तें हैदराबाद संस्थानाच्या अखत्यारित आशिल्लें.

एका काळांत हाका दक्षिण काशी अशेंय म्हण्टाले. इतिहास काळांत पैठणची संस्कृत विद्येचें महापीठ म्हणुनूय नामना आशिल्ली. सातवाहन राजे विद्याकलेचे भोक्ते आशिल्ले. तांच्या काळासावनूच हांगा पंडितांची परं[illegible] सुरू जाली. बृहत्कथेचो कर्तो गुणाय हो सातवाहनाचो आश्रीत आशि[illegible] ताचे खातीर प्राकृत भाशेक मान आनी राजाश्रय मेळ्ळो. व्याकरण आ[illegible] धर्मशास्त्र ह्या दोन ज्ञानशाखांचें हांगा अध्ययन आनी अध्यापन चल[illegible] कमलाकरभट्ट (निर्णयसिंधू), भट्टोजी दीक्षित (सिध्दांत कौमुदी), गागा[illegible] ह्या सारके व्हड व्हड पंडीत हांगा जावन गेले. तेभायर जायते संत अ[illegible] कवी हांगा वास्तव्य करून आशिल्ले. तातूंत चक्रधर, एकनाथ, भानुदा[illegible] मुक्तेश्वर, बहेरा जातदेव, चिमणा जातदेव आदींची नामना आसा.

शारांत नागरी हॉस्पिटल, माध्यमिक विद्यालय, मागासव[illegible] विद्यार्थ्यांखातीर वसतीगृह, प्रतिष्ठान कला आनी वाणिज्य महाविद्या[illegible] शासकीय मूलभूत प्रशिक्षण महाविद्यालय, इतिहासीक वस्तूसंग्रहा[illegible] संगीत विद्यालय, ज्ञानेश्वर उद्यान आदी संस्था आसात. शा[illegible] औरंगाबाद पेपर मिल, नाथ पेपर मिल, संत एकनाथ सहकारी स[illegible] कारखानो आदी उद्देगीक संस्था आसात.

हांगाच्या जायकवाडी प्रकल्पांत पैठणच्या लागसार आशि[illegible] दुकळाच्या वाठारांत शिंपणावळ सुविधा उपलब्ध जाली, तरी ह्या प्रकल[illegible] कांय तीर्थथळां उदका सकयल गेल्यांत. एकनाथाचें एक देवूळ श[illegible] उत्तरेक न्हंयेचे देगेर आसून ताचे मुखारूच ताची समाधी आस[illegible] समाधीच्या दोनय वटांनी हरीपंडीत आनी चक्रपाणी हांच्यो सम[illegible] आसात. हांगाचे न्हंयेचे घाट सुंदर आसून ताका नागघाट म्हण[illegible] तातूंतल्या एका घाटार ज्ञानेश्वरान रेड्याकडल्यान वेद म्हणून घे[illegible] अशी आख्यायिका आसा.

घाटाशेजरा सिध्देश्वर देवूळ आसून गांवांत अनंतऋषी, शीव, इंद्र महादेव, लक्ष्मी नारायण आदी देवळां आसात. तेभायर रेणुकादे[illegible] पुर्विल्ल्या देवळाच्या जाग्यार उबारिल्लो मौलाना साहेबाचो दर्गो, [illegible] खांबो, सुंदर बेगची मशीद, मुकेरी मशीद, कोटी मशीद, जुम्मा मशीद [illegible] मुसलमान वास्तू हांगा आसात. जरीचें कापड आनी वीणकाम हांचेखात[illegible] पैठणाची नामना आशिल्ली. आयजूय जरीबुट्यांचीं उंची कापडां पैठण[illegible] नांवान वळखतात. हांगाच्या लाकूडकामाचीय नामना आसा.

हैदराबाद संस्थानाच्या पुरातत्त्व विभागान १९४३त आनी मह[illegible] राज्याच्या पुरातत्व विभागान १९६६-६७त हांगा उत्खननां केलो[illegible] उत्खननांनी अश्मयुगांतलीं हत्यारां आनी जनावरांचीं अश्मीभूत [illegible] मेळ्ळ्यांत. उपरांत मेळिल्ल्या कांय अवशेशांवयल्यान इ.स. आदीं १[illegible] ते १००० ह्या काळांत हांगा ताम्रपाशाणयुगीन संस्कृताय नांदताली [illegible] अदमास करतात.

रोमी साम्राज्यांतल्या वाठारांकडेन पैठणचो वेपारी संबंद आशि[illegible] हांगा मेळिल्ल्या रोमी मद्यकुंभावयल्यान स्पश्ट जाता. उत्खननांत मे[illegible] सातवाहन काळांतली नाणीं, मणी, खेळणीं, देवांच्यो मातयेच्यो मुर्ती, [illegible] अवशेश आदी पैठणच्या पुर्विल्ल्या वैभवाचें दर्शन घडयतात. पयले [illegible] अवशेश सुमार ७ मी. खोल मेळ्ळे आनी ही वस्ती हुंवारान नश्ट जा[illegible] पुरावो मेळ्ळा. ताचे उपरांतची दुसरी वस्ती तुघलक-बाहमनी [illegible] हुंवारानूच नश्ट जाल्ली. मुसलमान-ब्रिटीश काळांतलीं कांय नाणींय [illegible] मेळ्ळ्यांत.

दर वर्सा फाल्गून वद्य षष्ठीक हांगा व्हड जात्रा भरता. त्या[illegible] एकनाथाचें निर्वाण जालें. ह्या दिसाक नाथषष्ठी अशेंय म्हण्टात.

– कों. वि.

: महाराष्ट्रांतल्या भरजरी वस्त्रकलेचो एक परंपरीक प्रकार. हें
रेशमी आसून तिचो पदर पुराय तरेन जरीचो आसता. देग रूंद
ानी तिचेर खणखणीत वेलबुट्टी आसता.

' दोन हजार वर्सांसावन पैठण हें हे कलेचें केंद्र समजतात. पैठण
ायल्यानूच पैठणी हें नांव ह्या वस्त्राक मेळ्ळें. सगळ्यांत पोरणी
ळा हात लांब आनी चार हात रूंद आसून तिच्या देगेपदराचेर
वा मोनजातींच्यो प्रतिमा आसताल्यो. तिचें वजन सुमार साडेतीन
(सुमार ३ कील ३०० ग्रा.) आसतालें. एके पैठणीक
णान सुमार बावीस तोळे (सुमार २५६.६० ग्रा.) रुपें आनी स
.८ ग्रा.), आठ (सुमार ७.८ ग्रा.), बारा (सुमार ११.६ ग्रा.)
अठरा मास (सुमार १७.४ ग्राम) भांगर वापरताले. बारामासी,
ी आनी एकवीसमासी ह्या सारक्या नांवांनी पैठणीचो प्रकार,
ानी मोल थारायताले. १३० नंबरचें रेशीम वापरिल्ल्यो
सी पैठणी राजघराण्यांत गेल्ल्याची नोंद पोरण्या कागदपत्रांनी
ठणीच्या पदरांक आसावली, बांगडी, मोर, अक्रोटी आनी गसवेल
हीं अर्थपूर्ण नांवां आसतालीं. ह्या पदरांचेर रंगीत उंची रेशमी
जी वेलबुट्टी काडिल्ली आसताली तिका मीनाकारी म्हण्टाले.
ळदुवो, तांबडो आनी करडकुसुंबी (भगवो) हे पैठणीचे खाशेले
न ते अंजरी, सोनकुसुंबी आनी लेव हळदुवो रंगूय वापरताले.
ार करपाक सुमार एकवीस दीस लागताले. ती सुमार शंबर वर्सां
. पैठणीचे निर्मितींत जायत्या कारागिरांचो हात लागतालो.

व्या शेंकड्यांत रघोजी नाईक ह्या सरदारान शामदास वालजी
एका गुजराती मनशाचे बतीन पैठणासावन येवलेवाडी (नासिक
लें सद्याचें येवला) गांवांत पैठणी विणपी कसबी कारागीर हाडून
पेठ वसयली आनी तांचेकडल्यान पैठणीचें उत्पादन सुरू केलें.
रीच सुरत आनी अहमदाबादेकूय पैठणीभाशेन रेशमी जरीचीं
गूंक लागले. तरी पूण पैठणीचें म्हत्व उणें जालेंना. पेशवाईच्या
ैठणीक खुबूच म्हत्व मेळ्ळें.

व्या शतमानाच्या पयल्या दशकामेरेन पैठणीची पारंपारीक शैली
ालो पांवडो तिगून आशिल्लो. पूण उपरांतच्या काळांत लोकांच्या
वडीनी बदल जावंक लागले आनी पैठणीच्या पारंपारीक शैलितूय
आकृतीबंध तयार जाले. पूण फुडें फुडें पैठणीच्या कारागिरांक
जाश्रय आनी लोकाश्रय ल्हवू-ल्हवू उणो जायत गेलो. दुसऱ्या
उपरांत भांगरा-रुप्याचें मोल वाडलें, जकार्ड यंत्राच्या
खातीर उत्पादनाचो वेगूय वाडलो. पैठणीच्या जाग्यार बनारसी
रच्यो भपकेदार आनी सवाय दरान मेळपी साडयो आयल्यो आनी
आनी येवल्याची पैठणीचें म्हत्व उणें जायत गेले.

ंत्र्याउपरांतच्या काळांत महाराष्ट्र शासनान हे कलेंत उदरगत
वे नदरेन १९६८ त पैठणाक 'पैठणी उत्पादन केंद्र' सुरू केलें.
सावन पैठणी उद्देगांत उदरगत करपाचें काम शासनान महाराष्ट्र
देग विकास मंडळाकडेन सोंपयलें. ह्या मंडळान पैठण आनी
वीणकारांक स्फूर्त दिवन पैठणी निर्मीतीचो वावर परतो नव्यान
ो आनी तातूंत ताका येसय मेळ्ळें. १९७५ वर्साच्या राज्य
यल्या हातमाग आनी हस्तकला उद्देग सर्तीतलें पयलें एक हजार
इनाम पैठणी विणीखातीर पैठणच्या रहिमतबी हे वीणकार
बायलेक मेळ्ळें. १९७८ चे सर्तीतलें पयलें इनाम पैठणच्याच सीताराम मारवाडे (साळी) ह्या जाण्टया वीणकाराक मेळ्ळें. ताणें विणील्ली पैठणी पारंपारीक पद्दतीची आसून तिच्या देगेपदराचेर पयल्या शतमानांतले अतीपुर्विल्ले आकृतीबंध आनी झाडां विणिल्लीं आसात.

त्या काळांतल्या शाहिरांच्या तेचपरी संतकवींच्या तशेंच लोककवींच्या काव्यांत परत-परत पैठणीचे उल्लेख मेळटात. सद्याची पैठणी ही पारंपारीक शैलीची नासून तिका 'अजंठा' शैलीची म्हणून वळखतात. हे शैलींत अजंठाच्या वण्टीचित्रांनी आशिल्ले पानाफुलांचे आनी मोनजातीचे आकृतीबंध आसतात. तेचपरी देगेवयल्या डिझायनाखातीर 'फरसपेठी' आनी 'इंदोरी' ह्या दक्षिणी शैलींचो वापर करतात.

- कों. वि. सं. मं.

पैडाल : (इ.स. चें १८वें शतमान).

दक्षिण भारतांतलो एक नामनेचो कवी आनी गायक. हो तेलुगू ब्राह्मण आसून सोंटी वेंकट सुबय्या हाचो शिश्य आशिल्लो. आपल्या गुरू कडल्यान ताणें संगीतशास्त्राचें खोलायेन गिन्यान मेळयल्लें. फुडे तो चेन्नईक गेलो, थंय ताणें आपले गायकीन खूब नामना मेळयली. ताणें संचारी गितां, लक्षणगितां, प्रबंध आनी कीर्तनां अशीं सुमार एक हजार पदां रचल्यांत. तो पदांचे बैठकींत स्वता रचिल्लींच पदां गायतालो. त्या काळांत ताची सुमाराभायर नामना आशिल्ली. गुडाळ शेषैय्यार शोभानाद्री आदी नामनेचे संगीतकार ताचे शिश्य आशिल्ले. गुरूमुर्ती शास्त्री अशें ताचें नांव आशिल्लें.

- कों. वि. सं. मं.

पै, दत्तात्रय व्यंकटेश : (जल्म : १९०१, पाड्डें; मरण : २५ मे १९५३, कांदिवली).

नामनेचो पत्रकार. ताचें मुळावें शिक्षण पाड्डया घरचें घराच जालें. लिंसेवाचें तीन वर्सांचें शिक्षण ताणें मडगांवा घेतलें. फुडें चवथ्या आनी पांचव्या वर्साचें शिक्षण ताणें पणजे घेतलें. उपरांत इंग्लीश शिक्षण घेवंक कांय काळ तो कारवाराक गेलो.

कारवारासावन परत येतकच फोंडेंच्या 'कुलेजियु आल्मैद' हे शाळेंत ताणें २-३ वर्सां शिक्षक म्हणून काम केलें. अदीं मदीं तो पणजेच्या 'नवजीवन' आनी फोंडेंच्या 'विद्याप्रसार' नेमाळ्यांखातीर बरप करतालो. ताचें तें बरप पळोवन ताच्या मामान ताका 'हिंदू' हें नेमाळें सुरू करून दिलें. १९३० त 'हिंदू' बंद पडटकच मोरमकर हाणें मुंबय नवेंच सुरू केल्ल्या 'लोकमत' ह्या दिसाळ्याचो संपादक जावन तो मुंबय गेल्लो, पूण थंय मालकांकडेन मतभेद जावन तो गोंयां परतलो.

उपरांत मडगांवच्या दामोदर विद्यालयाचो मुखेल म्हणून ताणें वर्सभर काम केलें. मडगांवां 'हिंदू विद्यार्थी वसतीगृह' सुरू करून ताणें विद्यार्थ्यांची रावपाची अडचण पयस केली. फुडें ताणें वसतीगृह बंद करून 'इंश्तितूत आबाद फारिय' ही लिसेंवाचो अभ्यास शिकोवपाची सुविधा आशिल्ली खाजगी शिक्षण संस्था स्थापली आनी ती १९४६ मेरेन चलयली.

१९४६ त गोंयांत पुर्तुगेजांआड चळवळ सुरू जाली तेन्ना पै हिंदू नेमाळ्यांतल्यान राजकारणाची चिकित्सा करतालो. गोंयांत पुर्तुगेजांचो शेक आशिल्ल्या कारणान आपल्या बरपावळीवरवीं प्रत्यक्षपणान ताका चळवळींत वांटो घेवंक शक्य नाशिल्ल्यान तो बेळगांवां गेलो. थंय ताणें

'विकास' नांवाचें सातोळें सुरू केलें. फुडें तेंय बंद करून तो मुंबय गेलो. थंय तीन वर्सां रावन ताणें गोंयचे सुटके चळवळीचो वावर केलो.

गोंयच्या मराठी मुळावे शाळेंतल्या भुरग्यांक सोंपेपणान विज्ञान शिकोवंक मेळचें म्हणून ताणें 'बालविज्ञान संयोग' ही पुस्तकमाला बरयली. तेभायर गोंयचो भुगोल आनी पुर्तुगेज भाशाप्रवेश हीं शालेय पुस्तकां, तशेंच एकदोन इतिहासाविशीं, एक राजकीय तत्त्वगिन्यानाचेर, एक गोंयच्या सुटकेझुजाचें अशीं हेर पुस्तकांय ताणें बरयलीं.

तो जायत्या भौशीक कार्यावळींनी वांटो घेतालो. शुध्दी चळवळींत मसूरकर महाराजान काडिल्ल्या महाराष्ट्राच्या दौऱ्यांत वांटो घेवन ताणें उलोवपां केल्लीं. १९३०च्या महाराष्ट्र साहित्य संमेलनाचो तो सरचिटणीस आशिल्लो.

- कों. वि. सं. मं.

पैदाईश : एक मुसलमानी संस्कार. उत्पत्ती वा जल्म असो ह्या शब्दाचो अर्थ जाता. भुरगें जल्मतकच ताका भायर हाडटात. तेन्ना गांवचो मुखेल मौलवीन त्या भुरग्याच्या उजव्या कानांत अझान आनी दाव्या कानांत इकामत हे मंत्र उच्चारपाचे आसतात. प्रत्यक्षांत जाका हे मंत्र येतात तो कोणूय मुसलमान हें काम करूंक शकता.

ह्या संस्कारा उपरांत भुरग्याचो बापूय दानधर्म करता. उपरांत भुरग्याचे भलायकेक लागून, सुखशांती खातीर फातिहा ही प्रार्थना म्हण्टात. भुरगें जल्मल्ल्याच्या सातव्या दिसा हजरत इब्राहिम हाच्या बलिदानाची याद म्हणून चलो जाल्यार दोन आनी चली जाल्यार एक बोकडो कापतात. ह्या बोकड्याचें मास सोयऱ्यां-दायऱ्यांक आनी इश्टांक प्रसाद म्हणून दितात. तशेंच भुरग्याचे केंस कापून त्या केंसांच्या वजना इतलें रूपें वा त्या मोलाचें धान्य फकिराक वांट्टात. हो सुवाळो सातव्या दिसा जायना जाल्यार सात वर्सां मेरेन केन्नाय करतात. सातव्याच दिसा भुरग्याचें नांवूय दवरतात.

अब्द म्हळ्यार सेवक वा गुलाम. हे शब्द ईश्वरवाचक शब्दांक जोडून ईश्वरसेवक वा दास ह्या अर्थान अबुर्रहमान, गुलाम अल्ली अशीं नांवां दवरतात. चलयांच्या नांवांनी महमंद पैगंबराच्या बायलांची वा भुरग्यांची नांवां दवरपाची चाल आसा. देखीक - फातिमा, आयशा, रुकिया आदी.

- कों. वि. सं. मं.

पै नाथ : (पळेयात नाथ पै).

पै, म्हाळ : गोंयांतल्या विजयनगर काळांतलो सरदेशमुख. तिसवाडी सावन कारवारमेरेन प्रदेशाचेर ताचो अधिकार चलतालो. वेर्णेच्या म्हाळसा देवळा लागसार ताचो वाडो आशिल्लो. तशेंच पोरणें गोंय शारा लागसार करमळी गांवांत ताचो आनीक एक वाडो आशिल्लो. पुर्तुगेजांच्या दप्तरांत (Tombo das Rendas) ताचो उल्लेख Mar Poi असो आयला.

नायटे गोवा शारांत बोवाळ घालतात हें पळोवन ताका धावंडावपा खातीर पुर्तुगेजांक आपोवपाची कल्पना ताचीच. उपरांत तिमय्याच्या आदारान आल्बुकेर्कान गोंय शार घेतलें आनी तो म्हाळ पै हाच्या करमळेच्या वाड्यांत रावलो. फुडें म्हाळ पैक पुर्तुगेजांच्या छळाचो आनी बाटाबाटीचो वायट अणभव आयिल्ल्यान ताका पश्चाताप जालो आनी पुर्तुगेजांक धांवडावपाखातीर तो आदिलशहा कडेन कारस्थानां करूंक लागलो. खबर पुर्तुगेजांक कळ्ळी हें म्हाळ पैक समजलें तेन्ना तो कुटुंबाक गोंयांसावन सरळ कोचीक गेलो आनी थंयच स्थायीक जालो. फाटल्यान पुर्तुगेजांनी ताची आसपत जप्त केली.

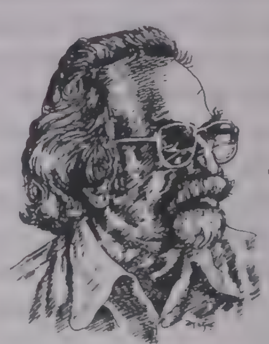
म्हाळ पैन कोची राज्यांतलो बाराबंकी हो गांव सरकाराकडे[...] विकतो घेतलो आनी त्या गांवांत तो वाडो बांदून रावंक लागलो. मोवाळ वागणुकेक लागून थंय ताची रोकडीच नामना जाली. आनी [...] अशें भोवमानाचें नांव ताका मेळ्ळें. अजुनूय तें त्या घराण्यांत चाल[...]

ताच्या मरणा उपरांत ताचो चलो विठ्ठल पै मुद्दाम विजापुराक[...] आनी गोंयांत आपल्या बापायक देशमुखीचे जे हक्क आशिल्ले ते आप[...] मेळचे असो ताणें अर्ज केलो. आदिलशाहान तो मान्य करून ताक[...] सनद दिली.

- कों. वि[...]

पै, लक्ष्मण : (जल्म : २१ जानेवारी १९२६, मडगांव)

संवसारीक नामना मेळिल्लो एक गोंयकार चित्रकार. ताचे मूळ[...] पै फोंडेंकार ऊर्फ सांबारी मडगांवांत राबितो करून आशिल्ले. मडगां[...]

दामोदर विद्यालयांत ताण[...] मुळावें शिक्षण घेतलें. उपरां[...] मडगांवचे सरकारी शाळे[...] पुर्तुगेजींतलो सेगुंद ग्राव[...] जालो. उपरांत न्यू[...] हायस्कूलांत ताणें मॅट्रिक[...] शिक्षण घेतलें.

पिरायेच्या १२-१३[...] तो आपलो मामा रामनाथ[...] हाच्या स्टुडिओंत वचूक ल[...] थंय मामाच्या हातास[...] फोटोग्राफीचें ल्हान-ल्हान[...] करतनाच हे कलेविशीं ताका आवड निर्माण जाली. मॅट्रीक पास[...] उपरांत, १९४३ वर्सा गोंयचो फांकिवंत चित्रकार दीनानाथ दलाल[...] आपलो मामा हांच्या उत्तेजनान तो मुंबय जे. जे. स्कूल ऑफ आर्टांत[...] शिक्षण घेवंक गेलो. १९४७ वर्सा शिक्षण पुराय करून ताणें तेच का[...] शिक्षकाची नोकरी धरली. १९५१ वर्सा तो पॅरिसाक गेलो. थंय त[...] भारतीय चित्रकारांक मेळ्ळो. तांच्या उत्तेजनान १९५२ वर्सा ताणें[...] रूअ द लियनांत आनी पॅरिसांत आपल्या चित्रांचें प्रदर्शन भरय[...] ताका बरो प्रतिसादूय मेळ्ळो.

१९५३त तो भारतांत आयलो. ताणें दिल्लीक प्रदर्शन मांडलें[...] वर्सा ताणें मुंबय प्रदर्शन भरयलें. पूण भारतांत ताचे कलेक फा[...] प्रतिसाद मेळ्ळोना. १९५४ वर्सा तो परतून पॅरिसाक गेलो. १९[...] ह्या काळांत ताणें अस्तंत जर्मनी, न्यू यॉर्क, बँकाक, सिंगापूर, [...] तशेंच भारतांत साबार सुवातींनी आपल्या चित्रांचें प्रदर्शन घडोवन[...] गीत-गोविंद, महात्मा गांधीची जीण, रामायण, गौतम बुध्द, ऋ[...] संगिताचें भावविश्व आदी जायत्या विशयांचेर ताणें आपलीं प्रदर्शनां[...] केलीं. १९६०, १९६३, १९७२ ह्या वर्सांचो ललीत कला अक[...]

ताका मेळ्ळो. १९७७ वर्सा तो 'गोवा कॉलेज ऑफ आर्ट' प्राचार्य जालो.

५ वर्सा भारत सरकारान ताका पद्मश्री हो पुरस्कार दिवन ताचो केलो. १९८३त गोंय, दमण आनी दीव सरकारान ताचो भोवमान यो कलाकृती संवसारांतल्या नामनेच्या वस्तू संग्रहालयांनी तशेंच गी आनी भौशीक संस्थांनी दिश्टी पडटात.

- कों. वि. सं. मं.

: दक्षिण भारतांतलो एक उत्सव. तमीळनाडूंत हो उत्सव व्हड मनयतात. तमीळनाडूंत ताका पोंगळ (पोंगल) आनी कर्नाटकांत ण्टात. तीन दिसांच्या ह्या उत्सवाची तयारी पयलीं म्हयनोभर

पंचांगाप्रमाण मार्गशीर्ष हो वर्साचो निमाणो म्हयनो रोगकारक न्न मानिल्ल्यान ह्या सबंद म्हयन्यांत रोग तशेंच हेर दुश्चिन्नां खातीर विधी, व्रतां करतात. ह्या वर्साच्या निमाण्या दिसाक ण्टात. ह्या दिसा घर निवळ करून, घराक नवो रंग दितात. देसासावन, मकर संक्रमणाच्या दिसा उत्तरायणाचे सुरवातेक, ह्या उत्सवान नवें वर्स सुरू जाता. ह्या दिसा सवायशिणी न्हावन णांत रांगोळ्यो घालतात आनी दूध, गोड घालून तांदळांची खीर सुर्याक आनी गणपतीक हे खिरीचो निवेद्य दाखोवन, गायेक थोडो कच उरिल्ली खीर घरांतलीं सगळीं खातात. ह्या दिसा लोक नवे लतात. एकमेकांगेर वचून 'पोंगळ, पोंगळ' अशें म्हणून परबीं गांवचो मुखेल ग्रामदेवतेक पोंगळाचो निवेद्य दाखयतात.

ा दिसा 'माट्टु पोंगळ' मनयतात. ह्या दिसा गोरवांक न्हाणोवन यतात. तांची पुजा करतात. गोडशें करून जेवण घालतात. र गोरवांची आनी ग्रामदेवतांची मिरवणूक काडटात.

ंत पोंगळ परबे निमतान कंदस्वामी देवळांतल्यान व्हड रथयात्रा मदुराई, तिरुचिरापल्ली आनी तंजावर वाठारांनी हे परबे जल्लिक्कट्टु' म्हळ्यार बैलांच्यो सर्ती जातात.

व, नवें वर्स, पशुधन आनी सुगी ह्या निमतान ही परब मनयतात. उपासनेक चड म्हत्व आसा.

- एन. एन. आनन्दन

ार, गणू पंढरी : (जल्म : ११ मार्च १९२७, कांयसूव).

झुजारी. तो 'नॅशनल कॉंग्रेस गोवा' हे संघटनेचो वांगडी २६ जानेवारी १९५५ ह्या दिसा ताणें सत्याग्रहांत वांटो घेतिल्लो. ताका धरलो आनी सुमार देड वर्स बंदखणींत दवरलो. भारत ताम्रपत्र दिवन ताचो भोवमान केला.

- कों. वि. सं. मं.

कर, राम गजानन : (जल्म : ९ एप्रिल १९३४, धीफाल, महाराष्ट्र).

झुजारी. ताणें मॅट्रिकेमेरेन शिक्षण घेतलें. तो राश्ट्रीय सेवा वांगडी आशिल्लो. गोवा विमोचन सहाय्यक समितीन घाल्ल्या उल्याक लागून तो जालना सावन सावंतवाडीवटेन गोंयांत आयलो. ५ ऑगस्ट १९५५ ह्या दिसा ताणें म्हापश्यां सत्याग्रहांत वांटो घेतलो. तेन्ना पुर्तुगेज पोलिसांनी ताका धरलो, दोन दीस बंदखणींत दवरलो आनी उपरांत सोडलो. २६ मे १९८७ ह्या दिसा महाराष्ट्र सरकारान सन्मानपत्र दिवन ताचो भोवमान केलो.

- कों. वि. सं. मं.

पोखर्ण ब्राह्मण : ब्राह्मणांतली एक पोटजात. हांकां पुष्कर्ण अशेंय म्हण्टात. सिंधुचें देगण आनी मारवाड आदी वाठारांत तांची वस्ती आसा. हे पंचद्रविडांतलेच एक. तांचे वट्ट चवद्यांयशीं फांटे आसून तातूंत पुरायत, व्यास, जोशी, कल्ला, बोहरा आनी उपाध्याय हे फांटे श्रेश्ठ समजतात. हांचे उत्पत्तीविशीं दोन आख्यायिका आसात. त्यो अशो - १) हे लोक सुर्वेक बेलदार आशिल्ले. ते तळें खणपाचें काम करताले. अशाच एका खणिल्ल्या तळ्यांतली देवी तांचेर प्रसन्न जाली आनी तिणें तांका पोखर्ण ह्या नांवान ब्राह्मण केले. ते कुदळ ह्या अवजाराची पुजा करतात. ताचे वयल्यान वा पोखर्ण ह्या नांवावयल्यान ही दंतकथा निर्माण जाली. २) हांची वसणूक राजस्थानांतल्या पुष्कर वाठारांत आशिल्ली म्हणून तांका हें नांव पडलां आसुंये.

हे लोक लांब-रूंद आनी शरिरान घटमूट आसतात. ते गुजराती आनी मारवाडी ह्यो दोनूय भासो उलयतात. तांचेमदले जायते लोक शेती आनी गोरवां पोसपाचो धंदोय करतात. जाल्यार कांय जाण गोडशें करप, रांदप करतात, जाल्यार कांय जाण भाटिया आनी लोहाणा हांचे पुरेयतपण करतात.

ताचेमदीं शैव, वैश्णव आनी शाक्त अशे तीन पंथांचे लोक आसात. तांची चवदा गोत्रां आसून दरेका गोत्राच्यो दोन कुलदेवता आसात.

ताचेमदीं हुंडो वा देज दिवपाची चाल ना. लग्न चड करून बायलोच थरयतात. तांचे भितल्लीं सगळीं लग्नां एकाच दिसा भौशीक पद्दतीन जातात.

हेर खंयच्याच उत्सवापरस हे लोक निमाण्या संस्काराक चड खर्च करतात. ते धा दीस सगळ्या सोयऱ्या दायऱ्यांक जेवण घालतात आनी बाराव्या दिसा ज्ञाती भोजन घालतात.

- कों. वि. सं. मं.

पोतदार, दत्तो वामन : (जल्म : ५ ऑगस्ट १८९०, बिरवाडी - कुलाबा; मरण : ६ ऑक्टोबर १९७९, पुणें).

एक व्हड इतिहास संशोधक, मराठी लेखक आनी शिक्षणीक, समाजीक आनी संस्कृतीक क्षेत्रांनी व्हड योगदान दिवपी व्यक्ती. ताच्या घराण्याचें मूळ उपनांव ओर्पे अशें आशिल्लें. पूण आदिलशाहीच्या काळांत ताच्या पुर्वजाक पोतदार वा खजिन्याचो अधिकारी म्हणून नेमिल्लो तेन्नाच्यान तांचें ओर्पे हे उपनांव वचून तांकां पोतदार हें नांव पडलें. ताचें मुळावें आनी माध्यमिक शिक्षण पुणेंच्या नूतन मराठी विद्यालयांत जालें. १९०६त तो मॅट्रीक जालो. १९१०त ताणें पुण्याच्या फर्ग्युसन म्हाविद्यालयांतल्यान बी. ए. ची पदवी घेतली. फुडें 'न्यू पुना' (सर परशुरामभाऊ कॉलेज) हे कॉलेजींत शिकोवपाचें काम ताका मेळ्ळें. फुडें नुतन मराठी विद्यालय हे मराठी शाळेचो आनी नुतन मराठी विद्यालयाचो अधिक्षक म्हणूनूय ताणें

कांय काळ काम केलें. आपले जिणेंत ताणें सतत अभ्यास करून जायत्यो पदव्यो मेळयल्यो. केंद्र शासनान ताका १९४८त 'महामहोपाध्याय' ही पदवी दिली. हिंदी साहित्य संमेलनाचेवतीन ताका 'साहित्य वाचस्पति' ही उपाधी मेळ्ळी. वाराणसेय विश्वविद्यापीठ आनी पुणें विद्यापीठ हाणीं डी. लिट. ही पदवी दिवन ताचो भोवमान केलो.

१९१५ त पुण्याचे शिक्षण प्रसारक मंडळी हे संस्थेचो तो वांगडी जालो. १९३३-३६ ह्या काळांत तो महाराष्ट्र साहित्य पत्रिकेचो संपादक आशिल्लो. १९४६-५० ह्या काळांत पुण्याच्या शिक्षण प्रसारक मंडळीचो अध्यक्ष आशिल्लो. १९३९ त अहमदनगरांत भरिल्या मराठी साहित्य संमेलनाचो तो अध्यक्ष आशिल्लो. जाल्यार १९४३ त महाराष्ट्र साहित्य परिशदेचो कार्याध्यक्ष आशिल्लो. १९४६-५० ह्या काळांत ताणें संयुक्त महाराष्ट्र परिशदेचो उपाध्यक्ष म्हणून काम केलें. १९४८ त तो पुण्याच्या टिळक महाराष्ट्र विद्यापिठाचो कुलगुरू जालो. १९६०-६३ ह्या काळांत तो पुणें विद्यापिठाचो कुलगुरू आशिल्लो. १९३९-४९ ह्या काळांत तो हिंदुस्थानी बोर्डाचो वांगडी आशिल्लो. फुडें ह्याच बोर्डाचो तो अध्यक्ष जालो. १९५०-५३ ह्या काळांत तो हिंदी शिक्षण समितीचो अध्यक्ष आशिल्लो. कांय वर्सां तो संस्कृत म्हामंडळाचोय अध्यक्ष आशिल्लो. १९२२त भारतीय इतिहासीक अभिलेख आयोगाचे मुंबय बसकेक वांगडी म्हणून ताका आपयलो. १९४०त भारत सरकारा वतीन त्याच आयोगाचो वांगडी म्हणून ताची नेमणूक जाली. हाचेंभायर संयुक्त महाराष्ट्र चळवळीच्या बौद्धिक मार्गदर्शनांत ताणें वांटो घेतिल्लो. मराठी शुद्धलेखन म्हामंडळाचो तो कांय वर्सां अध्यक्ष आशिल्लो. १९१८-४७ ह्या काळांत तो भारत इतिहास संशोधक मंडळाचो चिटणीस आनी उपरांत १९७३ मेरेन ह्याच मंडळाचो कार्याध्यक्ष आहिल्लो.

ताणें 'मॉडर्न इंडियन हिस्टरी कॉंग्रेस' (१९३५) आनी 'महाराष्ट्र राष्ट्रभाशा सभा' ह्यो दोन नव्यो संस्था स्थापन केल्यो. मॉडर्न इंडियन हिस्टरी कॉंग्रेस ही संस्था ताणें पुण्यांत स्थापन केली आनी तिचें पयलें अधिवेशन पुण्यांतूच भरयलें. पूण फूडें अलाहाबादेक भरिल्ल्या अधिवेशनांत हे संस्थेचें नांव 'इंडियन हिस्ट्री कॉंग्रेस' अशें जालें. हे संस्थेच्या दिल्ली भरिल्ल्या अधिवेशनाचो (१९४८) तो अध्यक्ष आशिल्लो.

पुर्विल्लें मराठी साहित्य आनी मराठ्यांचो इतिहास ह्या विशयांचो ताणें खोल अभ्यास केल्लो. तेविशीं ताचे लेख भारत इतिहास संशोधक मंडळाच्या नेमाळ्यांनी आनी हेर कडेनूय उजवाडाक येताले. 'मराठी गद्याचा इंग्रजी अवतार' (१९२२) हो ताचो ग्रंथ इंग्लीश काळांतलो (१८१०-७४). मराठी साहित्य इतिहास बरोवपाचो सुर्वेचो यत्न म्हणून उल्लेख करपासारको आसा. महाराष्ट्र-साहित्य परिषद् - इतिहास, वृत्तविभाग व साधन विभाग (१९४३) ह्या ताच्या पुस्तकांत मराठी साहित्यिकांचे प्रतिनिधीत्व करपी महाराष्ट्र साहित्य परिशदेच्या सुर्वेच्या काळांतल्या वावराची म्हायती दिल्या. ताणें संपादन केल्ल्या ल्हान-व्हड ग्रंथांनी 'देवदासकृत संतमालिका' (१९१३) आनी श्रीशिवदिनकेसरि विरचित ज्ञानप्रदीप' (१९३४) हे चड उल्लेख करपासारके आसात.

प्रांतिक भाशांचे भवितव्य (१९३५), 'भाषावार विद्यापिठे' (१९३७), 'महाराष्ट्रातील सौंदर्यस्थळें' (१९३७), 'पुरोगामी वाङमय' दोन टिपणां (१९३७, १९३८), 'एतिहासीक चरित्रलेखन' (१९३८) आदी वेगवेगळ्या विशयांचेर ताणें केल्लें बरप 'पोतदार विविध दर्शन' (१९३९) ह्या पुस्तकांत उजवाडाक आयलां. ताणें बरयल्ल्या 'सुमन सप्तक' (१९५०) ह्या पुस्तकांत महात्मा गांधी, राजवाडे, केतकर आनी हेर लेखकांचेर ताण बरयल्यात. 'भारताची भाषा समस्या' (१९६८) ह्या पुस्तकांत भाशीक प्रस्नाविशीं बरयल्ले लेख संकलीत केल्यात. 'श्री माधवरावसाहेब पेशवे' (१९२८), 'मराठी इतिहास आनी इति संशोधन' (१९३५), 'दगडांची कहाणी' हे ताचे हेर कांय करपासारके ग्रंथ आसात.

एक बरो उलोवपी म्हणून ताची नामना आशिल्ली. मराठी, इंग्लीश आनी संस्कृत आदी भाशांतल्यान तो सर्रासपणान भाशणां करतालो दिल्लीं कांय व्याख्यानां 'श्रोते हो' ह्या पुस्तकावरवीं उजवाडाक हाड वेगवेगळ्या निमतांनी भारतांत तशेंच भारताभायर ताणें भोंवडी के आंकवार आशिल्लो.

– कों. वि.

पोतना : (सुमार १४५० - सुमार १५१०).

एक पुर्विल्लो तेलुगू महाकवी. ताचो जल्मगांव, जिवीतकाळ ग्रंथरचना आदीविशीं अभ्यासकांमदीं मतभेद आसात. कांय अभ्यास मतान तो वरंगळ जिल्ह्यांतल्या बम्मेर गांवचो जाल्यार कांय ज मतान ताचो जल्म कडाप्पा जिल्ह्यांतल्या ओंतिमिट्ट नांवाच्या जालो. ओंतिमिट्ट म्हणजेच पोतनान आपल्या भागवतांत उल्ले एकाशिलानगर. कांय अभ्यासकांच्या मतान हें एकाशिलानगर म वरंगळ वा ओरुगल्लू आसून ताचो जल्म ह्या जिल्ह्यांतल्या बम्मेर जालो. बम्मेर वरंगळासावन सुमार ४५ किमी. अंतराचेर आ बामेरचो रावपी म्हणून 'बम्मेर पोतना' ह्या नांवान ताका वळ 'पोतनामात्य' अशीय नांवमुद्रा ताच्या भागवतांत मेळटा. ताच्या काळाविशींय सुमार १४०० - १४७० वा सुमार १४३० - १५ सुमार १४५०-१५१० अशीं तीन मतां अभ्यासकांमदीं आसात. तो वेवसाय करतालो. ताचें कुटूंब वीरशैव मताचें अनुयायी आशिल्ले तोय शिवाचो उपासक आशिल्लो. फुडें भागवत आदी संस्कृत ग्रं तो विष्णुभक्तीवटेन घुंवलो. ताचो आवय-बापूय लक्कमा आनी ताच्या आज्याचें नांव एल्लना आनी व्हडल्या भावाचें नांव तिप्प आशिल्लें. आपल्या बापायसरींच ताणें संस्कृत आनी तेलुगूचो अभ्या इवतुरी सोमशेखर हो ताचो अध्यात्मीक गुरू. सुर्वेच्या का राजकोंड्याचो अधिपती सवज्ञसिंह (कार १४३०-१४७५ आश्रयाक आशिल्लो. पूण फुडें ताणें बम्मेर गांवांत आपलें विरक्त घालयलें.

भोगिनी दंडकमु, वीरभद्र, विजयमु, श्रीमदांध्र भागवतमु, शतक आदी ग्रंथरचना ताणें रचल्यात अशे सांगतात. ताच्या भागवतमु' ह्या महाकाव्यान ताका तेलुगु साहित्यांत सासणाचं मेळोवन दिली. सुर्वेच्या काळांत ताणें दंडक नांवाच्या तेलुगू छंदा खेपे भोगिनी दंडकमु हें काव्य रचलें. हातूंत ताणें आपलो आश्रयद सर्वज्ञसिंह आनी ताची रखेली हांच्या मोगाची कथा बरयल्या. विजयमु' ह्या काव्यांत ताणें दक्षयज्ञाचो विध्वंस आनी वीरभद्राचें वर्णन केलां.

श्रीमदांध्र भागवतमु ह्या म्हाकाव्यांतल्यान पोतनाच्या प्रतिभ आनी भक्तीभावनेचो उंचेलो पावंडो दिसता. आंध्राचे संस्कृतीक

ाक म्हत्वाची सुवात आसा. हातूंत पोतनान भोंवडेवर्णनाची नवी
करून ताका आंध्र संस्कृतायेची खाशेली जोड दिल्या. तेलुगू
ा आनी महाभारत हाचें परस पोतनाच्या भागवताक आंध्र प्रदेशांत
ामना आसा. हातूंतलीं कांय गितां लोकांच्या तोंडांत अजुनूय
ा हातूंतले बाललीला, पुतुनाचोबध, गजेंद्रमोक्ष, रूक्मिणीकल्याणम्,
चरित्र, ध्रुवाख्यान आदी प्रसंग ताणें प्रभावीपणात वर्णिल्यात.
ीं गोपिकागीत, उध्दवगीत, भ्रमरगीत हीं गितां नादाचे नदरेन खुबूच
ल्यांत. हातूंतल्या बारा स्कंधांतल्या आठ स्कंधांची रचना पोतनान
उरिल्ल्या चार स्कंधांची रचना ताचे इश्ट बोप्पराचू गंगनार्य, एर्चुरी
आनी वेलिगंदल हांणी केली. पोतनान आपलें भागवत ताचें पुज्य
ाशिल्ल्या प्रभू रामाक ओंपलें.

ानाचें अंतस्करण मनीसकुळये विशींच्या मोगान पुराय तरेन भरिल्लें
लें. खाशेलो भाव प्रगटावपाखातीर जाय आशिल्ले ललितशब्द ताका
ुचताले. आपल्या साहित्यांत ताणें भक्ती रसाक केंद्रस्थान दिलां.
ान म्हाकवी म्हणून तेलुगू साहित्यांत ताका व्हड स्थान आसा.

- कों. वि. सं. मं.

ाज : मरीआई हे ग्रामदेवतेचो उपासक. तो जातीन म्हार वा चड
मांग जातीचो आसता. पोतराज हो शब्द 'पोत्तुराजु' ह्या तमीळ
रुपांतर. पोतराजाचें आचरण, पुजेची पद्दत, नाच आदींचेर द्रवीड
येचो प्रभाव दिसता. दक्षिणेंत 'सात भयणी' ह्या नांवान ग्रामदेवीची
आसा. तांचो भाव आशिल्ल्या एका ग्रामदेवाक 'पोत्तुराजु' म्हण्टात.
क लक्ष्मीबाई अशेंय म्हण्टात. देखून पोतराजाक मरीआईवाला वा

लक्ष्मीआईवाला अशेंय म्हण्टात. पोतराज आनी ताचे वांगडचे लोक जेन्ना गांवात येतात तेन्ना 'कडकलक्ष्मी' आयली अशें म्हण्टात. मरीआई ही कडक देवी आशिल्ल्यान तिका कडकलक्ष्मी अशेंय म्हण्टात. पोतराजाच्या हातांतल्या चाबकाक 'कडक' अशें नांव आशिल्ल्यान तिका कडक लक्ष्मी हें नांव मेळ्ळें अशें कांय जाणांचें मत आसा. हांगा लक्ष्मी हो शब्द
बायल ह्या अर्थांत आयिल्लो नासून हो अवाबाय ह्या अर्थान आयला.
राज हो दादलो आसून लेगीत ताचो भेस चड करून बायलांचो
आदल्या तेंपार लिंबाचो पालो न्हेसून देवीचें दर्शन घेवपाची चाल
. पूण सद्या ते शक्य नाशिल्ल्यान पोतराज पाचवो खणाचो घागरो
ताच्या भेंडावयलो भाग उकतो आसता. तो बायलांवरी केंस
आनी तांचो आंबाडो घालता. कपलाचेर हळद आनी कुंकूम
माखता. पोतराज बायलांचो भेस कित्याक करता हाचेविशीं वेगवेगळ्या अभ्यासकांनी वेगवेगळीं मतां मांडल्यांत ती अशीं. पुर्विल्ल्या काळांत बायलोच ग्रामदेवांचें पुरयतपण करताल्यो. उपरांतच्या काळांत हें पुरयतपण दादल्यांकडेन आयलें, तरी तांकां बायलांचो भेस घालुनूच ही चाल आपणावंची पडली, अशें महादेवशास्त्री म्हण्टा. दक्षिणेंतल्या ग्रामदेवतांची पतिव्रताखातीर वा खर कौमार्याखातीर नामना आशिल्ल्यान तांचे उपासनेंत बायलांचें, न-पुसंक दादल्यांचें आनी बायलांचो आभास निर्माण करपी दादल्यांचें प्रस्थ दिसता अशें रा.चिं. ढेरे हांचें मत आसा.

पोतराज मंगळारा वा शुक्रारा गांवांत येता. तेन्ना आपल्या आंगाक दावे आनी उजवे वटेन लकत डफाच्या तालार तो नाचता आनी मरीआई गांवांत आयिल्ल्याची घोशणा दिता. ताचे वांगडा माथ्यार मरीआईचो देवारो आनी हातांत मोरपिसांचो कुचो घेतिल्ली ताची बायल आसता. पोतराज 'आलीया मरीआई, बया! दार उघड' आदी पदां म्हण्टा. होंवयेवरी छंदांतल्या ह्या पदांत चड करून मरीआई, लक्ष्मीआई, कोल्हापूर आदीचें माहात्म्य आसता.

मरीआई प्रसन्न जावंची देखून तो स्वताक खूब त्रास करून घेता. नाचता आसतना तो स्वताचेर चाबूक मारून घेता. दंडाक दोरी बांदून, तातूंत दाबण खुपशिता, दांतांनी स्वताच्या मनगटाक चाबता. उपरांत मरीआई प्रसन्न जातकच पोतराजाच्या आंगांत आयिल्ली देवी तिका विचारिल्ल्या प्रस्नांच्यो जापो दिता. उपरांत बायलो देवीची पुजा करून तिची होंट भरतात. पोतराजाक पयशे आनी सुपांतल्यान धान्य दितात. महाराष्ट्रांतल्या पोतराजापरस दक्षीणेंतलो पोतराज उग्र आसता.

मरीआईच्या कोपान पटकी, देवी आदी पिडांच्यो धामी येतात आनी पोतराजान तिका प्रसन्न करतकच त्यो निवारतात असो लोकांचो समज आसा. दर गांवांत पोतराजा नासता. पूण पटकेची धाम येतकच मरीआईचो गाडो गांवाभायर व्हरपाखातीर ताका आपयतात. ह्या विधीचें पुरयतपण तोच करता. गाड्याचेर देवीची मूर्त दवरून गाडो गांवाचे वेशीभायर व्हरतात आनी तो व्हरतना देवीन परत खंयच्यानूच गांवांत येवप ना हाचे खातीर पोतराज 'गांव बांदपाचो' एक विधी करता.

- कों. वि. सं. मं.

पोते, रामराव कृष्णराव : (जल्म : १ मे १९२३, शहापूर, बेळगांव).

सुटकेझुजारी. १९४२ तल्या 'छोडो भारत' आंदोलनांत ताणें वांटो घेतिल्लो. सर्गेस्त बॅरिस्टर नाथ पै, एस. एम. जोशी, ना. ग. गोरे, शिरुभाऊ लिमये आनी हेर राष्ट्रीय फुडाऱ्यां कडेन ताचो संबंद आशिल्लो. २९ नोवेंबर १९४२ ह्या दिसा अनगोड गांवांत ताका धरलो आनी १८ म्हयने हिंदालगा केंद्रिय बंदखणींत दवरलो. भारत स्वतंत्र जातकच तो गोंयचे सुटके खातीर वावर करूंक लागलो. तेन्ना पुर्तुगेज पोलिसांनी ताका सूर्ला (सत्तरी) गांवांत धरलो. बंदखणींत आजेंत मोंतैर हाणें ताचे खूब हाल केले. उपरांत प्रदेशीक लस्करी न्यायालयामुखार उबो करून ताका १९ वर्सां खर बंदखणीची ख्यास्त फर्मायली. मोहन रानडे, रामदास चाफाडकार, वसंत शिरसाट आनी हेर झुजाऱ्यांकडेन गोंयचे सुटके चळवळीक लागून ताचो लागसल्लो संबंद आयिल्लो. १८५९ वर्सा आग्वादचे बंदखणींतल्यान सुटका जातकच तो गोंयचे सुटकेमेरेन राष्ट्रीय वावर करतालो. तो एक समाजसेवक

आशिल्लो. तेचपरी आपल्या भाशणांवरवीं तरणाट्यांक स्फूर्त दिवपाचें काम तो बेस बरें करतालो. १८ जून १९८९ ह्या दिसा गोंय सरकारान सुटके झुजांतल्या ताच्या वावराचो भोवमान केलो.

- कों. वि. सं. मं.

पोप : पोप म्हळ्यार बापूय असो ह्या उतराचो अर्थ. हें उतर मूळ ग्रीसी. ईस्टन ऑर्थोडॉक्स इगर्जेचे परंपरेप्रमाण 'पोप' म्हळ्यार इगर्जेचो पाद्री वा धर्मगुरू. रोमन कॅथलिक चर्च आनी अँग्लिकन चर्च हातूंत पाद्रिक फादर म्हण्टात. पोप म्हळ्यार रोमाचो बिशप आनी संवसारीक रोमन कॅथलिक इगर्जेचो सर्वाधिकारी. खरें म्हळ्यार 'पोप' आनी 'फादर' ह्या दोनूय उतरांचो अर्थ एकूच.

सुर्वेक इगर्जेच्या इतिहासांत 'पोप' आनी 'बिशप' ह्यो संज्ञा एकाच अर्थान वापरताले. पूण १०७६ वर्सा सातव्या ग्रॅगरीचे सुचवणेप्रमाण रोम शारांत भरिल्ले म्हत्वाचे परिशदेंत रोमाच्या बिशपाकच 'पोप' ही संज्ञा दिवन ताकाच इगर्जेचो सर्वोच्च धर्माधिकारी अशें थारायलें. हाचे प्रमाण 'पोप' म्हळ्यार संवसारीक ऐहिच इगर्जेचो (चर्च युनिवर्सल अर्थली) मुखेली आसून जेजू क्रिस्ताचो प्रतिनिधी अशें मानूंक लागले. पापांतल्यान मुक्त करप, बायबलांतल्या विधानांचो निमाणो अर्थ सांगप, चालू अडचणी विशीं देवाची इत्सा मनशाक सांगप आदी हक्क पोप हाका आसतात.

रोमन कॅथलिक इगर्जेची रोम ही अध्यात्मीक राजधानी आसून वॅटिकन दोंगुल्लेचेर पोपाचे घर आसा. देखुनूच राजधानयेक वॅटिकन हें नांव दिल्लें आसा.

'पोप' हें पद सगळ्यांत उच्च आसून त्या पदार नेमिल्या मनशाकडेन तें आमरण उरता. कार्डिनलाक पोपूच नेमता. आपले मदलोच पोप वेंचता आसतना कार्डिनल चिटी (मतां) घालून ताची वेंचणूक करतात. वॅटिकनाच्या आंगणांत लाखांनी लोक रावन निकालाची वाट पळेतात. एके खास अशे धुंवरानळयेंतल्यान (चिमणी) काळो धुंवर आयल्यार वेंचणूक अनिर्णित आनी धवो धुंवर आयल्यार वेंचणूक निर्णायक जाली अशें मानतात. वेंचून आयिल्लो कार्डिनल पोपचो भेस घालून एका थरावीक सज्ञांत येता आनी लोकांक 'पाँटिफिकल' अभिश्टचिंतन आनी आशिर्वचन दिता. पोपाची निवड जाले उपरांत २/३ दिसां भितर, अधिकार ग्रहण सुवाळो (पट्टाभिशेक) आयोजीत करप जाता. हो सुवाळो जाले उपरांत, पोपाची कारकीर्द सुरू जाता.

- कों. वि. सं. मं.

पोपट : मनशाच्या सहवासांत येवन राविल्लें एक सुकणें. सिट्टॅसिडी ह्या सवण्यांच्या कुळांत ताचो आस्पाव केला. पोपटांच्यो साबार जाती आसून मॅका, लोरी, काकाकुवा, बजरीगार, पॅराकीट, कॉन्यर हांचो हातूंत आस्पाव जाता. पोपट चड करून उश्ण प्रदेशांत सगळे कडेन दिश्टी पडटा. तांचो उगम ऑस्ट्रेलिया प्रदेशांत जाला आसुंये अशें मत आसा. दक्षिण अमेरिकेंत आनी ऑस्ट्रेलिया देशांत तांच्यो साबार जाती पळोवपाक मेळटात.

भारतांत मेळपी पोपटाची लांबाय सुमार २५ सेंमी. आसता. ऑस्ट्रेलियेंत मेळपी पोपटांची लांबाय १० सेंमी. ते १०० सेंमी. मेरेन आसता. हें सुकणें वेगवेगळ्या कोरांचे आसता. भारतांत मेळपी चडशे पोपट पाचव्या कोराचे आसतात. तांचे कुडीचे वेगवेगळे भाग तांबडे, हळदु निळे, काळे अशे आसतात. ह्या सुकण्याची तांबडी वा हळदुळी तोंच मोटवे घट्ट आनी वांकडी आसता. आपलें अन्न घट्ट धरपाक वा फोडून खावपा तशेंच रुखांच्या खांदयांचेर चडपाक वा भोंवपाक ताचे चोंचीचो उप जाता. पांय मोटवे आसून ताका चार बोटां आसतात. हातूंतलीं दोन बो मुखार आनी दोन फाटीं आसतात. पायांचेर बारीक-बारीक खव आसतात. बोटांचे खाशेले रचणुकेक लागून तो झाडाच्या खांदयांचेर म भोंवपाक शकता. तो आपलें अन्नूय बोटांनी घट्ट धरपाक शकता पा हें चोंम्यांनी रावपी सवणें. ताचो आवाज कर्कश आनी किळ्च्या भा आसता. ताच्या आवाजावयल्यान ताका कीर हें नांव पडलां आसुय, कांय लोकांचें मत आसा.

पोपट सादारणपणान फेब्रुवारी ते एप्रिल म्हयन्यांनी विंयेता

जानीनी काळ फाटी आसता आपले घ झाडा बुराकांनी घराच्या भा आनी केन्नाय पाच्या खा बांदतात घोटेर आसता दर खेपे ५ ता घालता. रणपणान सप्तकां

तांतयां फुटून पिलां भायर येतात. नर आनी मादी आपल्या अन्नपु अर्दवट पचिल्लें अन्न भायर काडून तांकां दितात.

रानफळां हें तांचें मुखेल खाण. तो सगळ्या तरांची ल्हान व्हड आनी धान्य खातात. ताका घट्ट फळांचो (पेर) चड घोस्त. पूण सब ते केन्नाच खायनात. फळाचो ल्हान कुडको खावन उरिल्लें फळ सांडटात. अशे तरेन पोरसांतल्या फळांची, कणसांची ते खूब न करतात.

भारतांत मुखेलपणान राघू, कीर आनी तोता ह्या जातींचे पोपट कडेन दिश्टी पडटात. राघू ह्या पोपटाचें शास्त्रीय नांव सिटॅक्युला यु हे जातीचे पोपट चोंब्यांनी दाट रानांत रावतात. तांचो कोर उजळ आसून, तोंच तांबडी, माने भोंवतणीं गुलाबी पटो आनी शेंप लांब

कीर हाचें शास्त्रीय नांव सिटॅक्युला क्रमरी. ताच्या कर्कश आ लागून ताका कीर हें नांव पडलां. राघूप्रमाण तांचे थवे दाट रावतात.

तोता ह्या पोपटाचें शास्त्रीय नांव सिटॅग्युला सायनोसे मुखेलपणान रानांत रावता. तो कीर वा राघू हांचेपरस नेटान

ताचो आवाजूय म्होंवाळ आसता.

ू आनी कीर ह्या पोपटांचो आवाज जरी कर्कश आनी किळांचे भाशेन , तरी पांदऱ्यांत पोसून शिकयले उपरांत ते मनशाप्रमाण कांय र करूंक शकतात. तशेंच, ल्हान ल्हान वाक्यांय उलोवपाक . हाका लागून साबार लोक तांकां पोसतात. कांय शिकयल्ले पोपट त साबार खेळ करून दाखयतात. लोक साहित्यांत पोपट, कीर नशांचो सांगाती म्हणून सर्रास उल्लेख मेळटा.

ट हे पिकांची आनी फळांची नाशाडी करपी सुकणें म्हणून मनशान ड़ेसपाभायर हत्या केल्ल्यान पोपटांच्यो साबार जाती काबार जाल्ल्यो .

- कों. वि. सं. मं.

य : (मराठी : पपई, पोपई; हिंदी : पपाया, पपिता; कन्नड : गुप्पे, पांगी; संस्कृत : चिरभीता; इंग्लीश : पपाया, पॅपॉ; लॅटीन : कॅरिका कूळ : कॅरिकेसी).

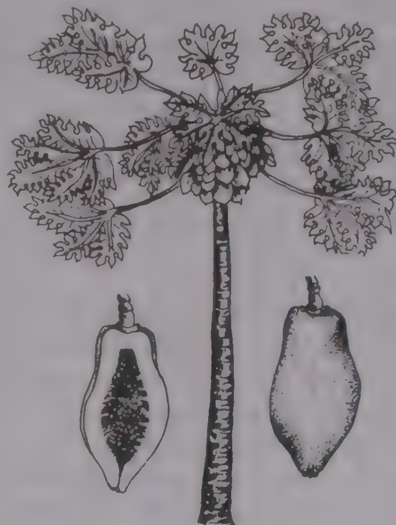
ात पांचवें उरपी, ल्हान वखदी फळझाड. हाचें खोड सुमार ३-४ व जाता. ताका केन्नाकेन्नाय खांदयो येतात. खोड मोव आसून ताचे मोटी उण्याचड प्रमाणांत विभागिल्लीं सादीं, हाताआकाराचीं पानां टोफाट एक येवन तांचो एक व्हड झुपकोच दिसता. पानांचो देंठ ूण पोकळ आसून तांची लांबाय सुमार ६० सेंमी. आनी पानांचीं ुमार तितल्याच व्यासाचीं आसतात. नर आनी मादी पोपायांचीं झाडां आसून तांचेर पानांचे कुशींत लांब नर पुश्पांचे घोंस वा एकएकटीं ुपां येतात. फुलां हळदुवीं आसतात. फळ आकारान मोटें, वाटकुळें शे आसून सुर्वेक पाचवें आनी पिकतकच भायलेवटेन हळदुवें आनी वटेन केंसरी वा तांबड्या रंगाचें दिसता. पोपयेची सादारण लांबाय २५ सेंमी. आनी व्यास १०-१५ सेंमी. आसता. पिकिल्ल्या फळांतलो ड आनी रुचीक आसता. फळांत गाड पिंगशो भरपूर बियो आसतात. ायले वटेन मोव थर आनी भितल्ले वटेन बी आसता.

पायेचो आस्पाव कॅरिकेसी कुळांत केल्लो आसून ताचीं सामान्य क लक्षणां तातूंत वर्णिल्ले प्रमाण आसात. कॉरका ह्या शास्त्रीय ा दोन वा चड जातींच्या संकरान पोपायेची उत्पत्ती जाली आसुंये ानतात. ह्या झाडाचें मूळ स्थान मॅक्सिको आसून हालीं ताचो प्रसार कटिबंधांतल्या देशांनी आनी उपोश्ण कटिबंधांतल्या उश्ण प्रदेशांत कडेन जाल्लो दिसता. भारतांत हें झाड सोळाव्या शतमानांत आयलें. लागवड हवाई जुंवे, श्रीलंका, दक्षिण आफ्रिका, मलेशिया, लेया, फिलीपिन्स जुंवे आनी भारत ह्या देशांनी करतात. भारताच्या तशेंच पावसाळी हवामानाच्या आनी दर्याच्या पांवड्यासावन सुमार ० मी. उंचायेमेरेनच्या वाठारांत पोपाय वाडूंक शकता.

रतांत पोपायेचे लागवडीखाला सुमार १०,८४८ हॅक्टर क्षेत्र आसून ात चड क्षेत्र सुमार ३,८८० हॅक्टर बिहार राज्यांत आसा. जाल्यार ात २,०४१ हॅक्टर, मध्यप्रदेशांत २,००० हॅक्टर आनी महाराष्ट्र ुजरात मेळून १,२३६ हॅक्टर आनी हेर राज्यांनी सुमार १४१७ सुवात पोपायेचे लागवडीखाला आसा.

पायेचे वॉशिंग्टन, कूर्ग, हनीड्यू वा मधुबिंदू रांची आनी गुजरात हे मुखेल प्रकार आसून को-१ वा को-२ हे मोटवे प्रकार भारतांत उपलब्ध आसात. हांचेभायर सिलोन, सिंगापूर, बंगलोर हे प्रकारूय भारतांत लागवडीखाला आसात.

रोवप आनी वाडोवप - सुक्या, उश्ण हवामानांत आनी फावोशी उदका पुरवण आशिल्ल्या जाग्यार पोपायेचें झाड बरे तरेन जावंक शकता. ह्या झाडाक मेकळी, उदकाचो निचरो बरो जावपी तशेच जैव पदार्थाची भरपूर पुरवण आशिल्ले जमनींत पोपाय बरी वाडटा. गाळाचे जमनींत तशेंच भारताचे दक्षिणेकडल्या वाठारांत मध्मम काळे जमनींतूय पोपाय बरे तरेन जावंक शकता. ह्या झाडाची लागवड रोंपे लावन करतात. बरे जातीचीं चड फळां दिवपी झाडाच्या पुराय तरेन पिकिल्ल्या फळाचे बी घेवन ते धुवन निवळ करून सुकोवन दवरतात. लागवडीच्या सुमार दोन म्हयने पयलीं बीं किल्लूंक घालतात. एक हॅक्टर सुवातींत लागवड करपाखातीर रोंपे तयार करपाक सुमार २५० ग्राम बीं लागता. रोंपे सुमार ९-१२ सेंमी. उंचायेचे जातकच ते काडून तयार केल्ले जमनींत कायम जाग्यार लायतात.

पोपायेच्या झाडाक मुळांत सांचिल्लें उदक मानवना. ताका लागून जतनाय घेवंची पडटा. पावस ना तेन्ना जमनीचे तांकी प्रमाण १०-१२ दिसांच्या अंतरान उदक दितात. लागणेच्या वेळार दर झाडाक ९ किग्रा. भरखत आनी वर्सांतल्यान दोन फावटीं बरखत तशेंच शेणखत घालतात.

लागवडी उपरांत १०-१४ म्हयन्यांनी पोपायेक फुलां येवन फळां लागपाक सुरवात जाता. फूल आयिल्या दिसा पसून स म्हयन्यांनी फळ जून जाता. तयार जाल्या फळाचो हळदुवोसार रंग दिसूंक लागतकच, ती टणक आसतनाच झाडावयल्यान काडून घेतात. झाडाचेरूच पुरायपणान पिकिल्लीं फळां बरीं आसतात. पूण पुराय झाडाचेरूच पिकिल्लीं फळां काडटा आसतना फुटूंक शकतात. तशेंच, पाखे वा हेर सुकणी खावंक शकतात. देखून तीं टणक आसतनाच काडप योग्य.

पोपायेचीं झाडां एका वर्साची जातकच त्या फुडल्या १२ ते १८ म्हयन्यांमदीं तांचे पसून नेमान फळां मेळटात. फुडें-फुडें तांचो आकार ल्हान जाता आनी फळांच उणीं जातात. सरासरी दर वर्सा हॅक्टराक २५,०००

ते ५०,००० किग्रा. वजनाचीं फळां मेळटात. भारतांत दर झाडाक एका वर्सांत २० ते १५० फळां धरतात. पोपायेच्या फळांत ८९.५ जलांश, ०.५ प्रथिनां, ९.५ कार्बोहायड्रेट, ०.१ स्निग्ध पदार्थ आनी ०.४ खनिज पदार्थ आसता. पोपायेचें फळ हें पुश्टीक आनी एक बरें खाद्य. तातूंत पॅक्टीन, अ आनी क हीं जीवनसत्वां आनी पेपेन नावाचें प्रथीन-पाचक द्रव्य आसता. हें द्रव्य प्राण्यांतल्या पॅप्सिनाप्रमाण क्रियाशील आसता. पेपेन चीज, जॅली, च्युईंग गम, सौंदर्य प्रसाधनां आदी तयार करपाच्या उद्देगांनी वापरतात. तरणे पोपायेची भाजी करतात. पिकिल्ली पोपाय खावपाक उपेगी पडटा. पानां आनी तरण्या पोपायेचे कुडके मास बेगीन शिजपाखातीर तातूंत घालतात. अग्नीमांद्याचेर फळां उपेगी पडटात. म्हयन्याचे पाळयेच्या विकारांचेर तशेंच प्लीहाच्या विकारांचेर पेपेन उपेगी पडटा.

पोपायेच्या झाडाक केवडा, खोडकूज वा मूळकूज, करपा आदी रोग जातात.

पेपेन - तरण्या पूण बरें पसवल्ल्या फळापसून पेपेन काडटात. तेखातीर तरणे पोपायेचे भायले वटेन कोंड्याच्या शिन्यान लांब सरे ओडटात. ताका लागून सालींतल्यान दुदावरी धवो दीख व्हांवपाक लागता. तो अधातुच्या आयदनांत एकठांय करतात. उपरांत हो दीख रोखडोच आल्कॉहॉलांत दवरतात. मागीर तो ३९० सें. तापमानाचेर कृत्रीम उश्णतायेंत वा वतांत सुकयतात. पेपेनांत प्रथीन-पाचक गूण आसता. पेपेनाचो उपेग वखदी द्रव्यांत आनी उद्देग धंद्यांत करतात. ताका लागून पेपेनाक भरपूर मागणी आसता.

- कों. वि. सं. मं.

पोरबंदर : गुजरात राज्याच्या जुनागढ जिल्ह्यांतलें एक पुण्यक्षेत्र, महात्मा गांधीचो जल्मगांव. अरबी दर्यादिगेवयलें शार आनी बंदर. जुनागढाचे वायव्येक ८८ किमी. अंतराचेर आनी अहमदाबातचे नैऋत्येक ३२६ किमी. अंतराचेर हें शार आसा. राजकोटासावन आयिल्ल्या रेल्वेमार्गाचें हें निमाणें स्थानक. श्रीकृष्णाचो इश्ट सुदामा हाचो जल्म ह्याच गांवांत जालो. देखून ह्या गांवाक सुदामपुरी अशेंय म्हण्टात. सोळाव्या शतमानासावन हांगा जेठवा राजपुतांचो शेक चलतालो. १७८५ सावन संस्थान विलीन जायमेरेन तें पोरबंदर संस्थानाचे राजधानीचें ठिकाण आशिल्लें. इमारतींच्या फातरांखातीर आदल्या काळार सावन ह्या शाराची नामना आशिल्ली. ह्या शारांत मेळपी चुन्याफातर बांदकामाखातीर बरो समजतात. कापूस, धान्यां हांची ही बाजारपेठ आसून हांगाच्या बंदरांतल्यान कोंकण, मलबार, आफ्रिकेची उदेंत दर्यादेग, अरबस्तान आदीकडेन वेपार चलता. पोरबंदर शाराच्या वाठारांत कापड, शिमीट, फस्कां, मीठ, रंग, लांकडी वस्तू, बरे प्रतीचें लोणी, तूप, रसायनां आदीचे तेचपरी नुस्ताचोय उद्देग चलता. शारांत एक विमानतळ आसा.

ह्या शारांतलें बांदकाम चडशें धव्या फातरांपसून केल्लें दिश्टी पडटा. हांगाच्या राजांक राणा अशें म्हण्टात. भाटिया, लोहाणा, मेमेण आदी जातीचे लोक हांगा रावतात. ह्या शारा लागसार पोरवाई देवीच्या देवळाचे अवशेश आसून हें देवूळ ८०० वर्सां आदलें आसूंक जाय अशें विद्वानांचें मत आसा. ह्या शारांत जंय गांधीजीचो जल्म जालो ताका लागून कीर्तिमंदीर नांवाची एक भव्य वास्तू बांदून गांधीचीचें स्मारक केलां. सुदाम्याचें देवुळूय हांगा पळोवंक मेळटा. दर्यांतल्यान २५ किमी. अंतरावयल्यान दिसपी २७ मी. उंचायेचें दीपघर पळोवपासारकें आसा.

- कों. वि. सं. मं.

पोरस : (इ.स. आदी चवथें शतमान).

वेदकाळांतल्या पुरू वंशांतलो एक पराक्रमी आनी स्वाभिमानी राजा, ताका पुरू वा पौरव अशेंय म्हण्टाले. तो केकय देशाचो राजा आशिल्लो. ताचें राज्य मध्य पंजाबांत चिनाब आनी झेलम न्हंयांच्या मदीं आशिल्लें. इ.स. आदीं ३२६ त मॅसेडोनियाचो सम्राट सिकंदर (ॲलेक्झांडर) हाणें आपल्या पुराय सैन्यासयत भारताचेर घुरी घाली. ताच्या येद्या व्हड सैन्याकडेन भारताचे शिमेवयल्या खंयच्याच भारतीय राजाचो थारो लागलोना. कांय आडवाद सोडल्यार चडशे राजा ॲलेक्झांडराकडेन झूज दिना आसतनाच ताका शरण गेले. पोरसाच्या शेजारचें राज्य तक्षशिला हाचो राजा आंभि हो पोरसाचो दुस्मान आशिल्लो. तो ॲलेक्झांडराक मेळ्ळो. तेच वांगडा पोरसाचे हेर कांय नात्यांतले राजे ॲलेक्झांडराक मेळ्ळे. जेन्ना ताणें पोरसाकूय आपल्याक मेळपाचो रकाद धाडलो तेन्ना त्या स्वाभिमानी राजान रणाचेरूच मेळपाचो परतो रकाद धाडलो. शेवटाक झेलम न्हंयेचे देगेर दोनूय सैन्यांची गांठ पडली. पोरसान ॲलेक्झांडराच्या सैन्याआड झूज दिवंक पुराय तयारी केली. पूण पावसाळो आशिल्ल्या कारणान न्हंय उपाट भरून व्हांवताली. एक म्हयन्या उपरांत न्हंयेचो उतार पळोवन ॲलेक्झांडर आपल्या वेंचीक ११,००० सैनिकांक घेवन आलतडी आयलो आनी ताणें पोरसाच्या सैन्याचेर हल्लो केलो. पूण पावसाखातीर पोरसाचें सैन्य ॲलेक्झांडराच्या सैन्याकडेन जाय तशें झूज दिवंक शकलेंना. तशेंच पोरसाचे हत्ती, घोडेय घुस्पावल्ल्यान पोरसाचेर पुरायेन हार पडली. पूण तो स्वता मोटे कुशळतायेन लडलो. ह्या झुजांत ताच्या तीन भुरग्यांक आनी मुखेल सेनाधिकाऱ्याक मरण आयलें. शेवटाक पोरसाक बंदी करून ॲलेक्झांडरामुखार उबो केलो. ताच्या स्वातंत्र्याभिमानाचो गौरव करून ॲलेक्झांडरान ताका विचारलें 'तुका हांव कशा तरेची वागणूक दिवं?' तेन्ना पोरसान भियेनासतना ताका जाप दिली 'एक राजा दुसऱ्या राजाक वागयता तसो'. ताचे हे जापेचेर खोशी जावन ॲलेक्झांडरान ताका ताचें राज्य परत दिलें. तेभायर हेर कांय वाठार ताच्या राज्याक जोडले. ताका व्यास न्हंयेसावन झेलम न्हंयेमेरेनच्या वाठाराचो क्षत्रप नेमलो. फुडें पोरसान कांय काळ राज्य केलें. ताका निश्चीतपणान केन्ना मरण आयलें हाची मात म्हायती मेळना.

- कों. वि. सं. मं.

पोर्ट ब्लॅअर : भारताच्या अंदमान आनी निकोबार ह्या केंद्रशासीत जुंव्यांची राजधानी. इतिहासीक नामना आशिल्ल्या ह्या शाराक सैमीक बंदराची देण लाबल्या. बंगालच्या उपदर्यांतल्या दक्षिण अंदमान जुंव्याच्या उदेंत देगेर हें शार आसून, कलकत्त्याचे दक्षिणेक १,२५५ किमी. आनी चेन्नईचे उदेंतेक १,१९१ किमी. अंतराचेर हें शार आसा. गव्हर्नर जनरल लॉर्ड कॉर्नवालिस हाचे सांगणेन आर्चिबाल्ड ब्लॅरान १७८८ त हांगा पयली वसणूक स्थापन केली आनी तिका 'पोर्ट कॉर्नवालिस' हें नांव दिलें. पूण १७९१ त ही वसणूक ह्याच जुंव्याच्या ईशान्य वाठारांत सद्या जंय पोर्ट कॉर्नवालिस आसा थंय व्हेली. पूण हांगा मलेरियाचे पिडेच्या त्रासाक लागून १८५७ त ही वसणूक परती आशिल्ल्या त्या जाग्यार व्हरून तिका पो

अशें नांव दिलें. फुडें ब्रिटिशांनी कैद्यांक दवरपाखातीर ह्या शाराचो केलो. तेन्नासावन हांगाचे बंदखणीक 'काळे पाणी' ह्या नांवान तात. १८५७ च्या सुटकेझुजासावन जायत्या राजकीय फुडाऱ्यांक सुटकेझुजाऱ्यांक काळ्या पाण्याची ख्यास्त जावन हे बंदखणींत ले. १९०६ त हांगा 'सॅल्यूलर जेल' ही ६ बराकी आनी आठशें अशीर आशिल्ली तीन माळ्यांची बंदखण बांदली. दुसऱ्या म्हाझुजाच्या काळांत ान हांगा बॉम घाल्ल्यान हे बंदखणीचे दोन वांटे नश्ट जाले. भारत जातकच बंदखणीच्या कांय भागाचें हॉस्पिटलांत रुपांतर केलें आनी भाग थळावी बंदखण म्हणून वापरतात. हांगा काळ्या पाण्याची त भोगपी सुटके झुजाऱ्यांमदीं स्वातंत्र्यवीर सावरकरा सारक्या व्हड ऱ्यांचो आस्पाव आशिल्लो.

ह्या शारांत जायत्यो शासकीय इमारती, बौध्द देवूळ, राधाकृष्ण देवूळ सारक्यो आर्विल्ल्यो वास्तू आसात. हांगा सगळ्यांत आदीं वसयल्लो डीन' हो वाठार बाजारपेठ म्हणून वळखतात. हांगा चलयांचें उच्च मिक विद्यालय आनी एक महाविद्यालय आसा. शारांत लाकूड पाची व्हड गिरण आसून, शेंदऱ्यो, पांटले, कातडी वस्तू तयार करप, रें सुकोवप, नुस्त्याचो उद्देग आदी उद्देग चलतात. भारतांतल्या आनी देशांतल्या शारांकडेन हें शार हवाई आनी उदका येरादारींनी जोडलां. सल्ल्यान लाकूड, नाल्ल, खोबरें हांची निर्यात जाता. शारांत थीघरां, प्रवासीघरां आदींची सोय आसा. हांगाचे सैमीक सोबीतकायेक न पर्यटकांची खूब गर्दी जाता. दोंगरी शारांनी ह्या शाराचो आस्पाव जाता.

- कों. वि. सं. मं.

र्टर, जॉर्ज : (जल्म : ६ डिसेंबर १९२०, स्टॅनफोर्थ, यॉर्कशर).

नामनेचो ब्रिटीश रसायनशास्त्रज्ञ. १९४१त, ताणें लीड्स द्यापिठांतल्यान बी. एस्सी. पदवी मेळयली. १९४१-४५ ह्या काळांत णें ब्रिटीश नौदलाच्या रडार विभागांत काम केलें. ते उपरांत कॅंब्रिज द्यापिठांत ताणें नॉरिश हाच्या मार्गदर्शना सकयल संशोधन करून ९४९ त रसायनशास्त्रांतली डॉक्टरेट मेळयली. १९५२-५४ त तो ब्रिज विद्यापिठाच्या भौतिकी रसायनशास्त्र विभागांत संशोधन उपसंचालक शिल्लो. ते उपरांत ब्रिटीश रेयॉन रिसर्च ॲसोसिएशनचो उपसंचालक ९५४०५५), शॅफिल्ड विद्यापिठांत भौतिकी रसायनशास्त्राचो प्राध्यापक ९६३-६६) ह्या पदांचेर ताणें काम केलें. १९६३-६६ ह्या काळांत तो डनच्या रॉयल इन्स्टिट्युशनांत रसायनशास्त्राचो प्राध्यापक आशिल्लो. ९६६ सावन तो रॉयल इन्स्टिट्युशनचो संचालक आनी रसायनशास्त्राचो लेरियन प्राध्यापक म्हणून काम करता. कॅंट विद्यापिठांत मानसेवी ध्यापक म्हणुनूय ताणें काम केलां.

कॅंब्रिज विद्यपिठांत ताणें नॉरिश हाच्या मार्गदर्शनासकयल १९४९-५ ह्या काळांत चमक उजवाड - विश्लेशणा विशींचे संशोधन केलें. ताणें ास करून क्लोरिनाचे अणू आनी रेणू हांच्या समतोलाविशीं अभ्यास लो. फुडें शेफिल्ड विद्यापिठांतूय ताणें ह्याच विशयाचेर स्वतंत्रपणान शोधन केलें. १९५३ त अल्पकालीन क्षोभावस्थेच्या शोशण वर्णपटाचो pectrum) अभ्यास करतना पोर्टर हाणें द्रव विद्रावकांतल्या वासाच्या romatic) रेणूंच्या फकत एक मायक्रोसॅकंडा इतलें आयुर्मान आशिल्ल्या च त्रिकू अवस्थांचो वर्णपट पयलेच खेपे मेळयलो. हें तंत्र द्रव विद्रावांच्या र्घकालीन क्षोभावस्थांच्या अभ्यासाखातीर मोलादीक थरलां. १९५२त, पोर्टर, नॉरिश आनी हेरांनी आयोजीत अणूंच्या पुनर्संयोगाच्या अभ्यासाखातीर चमक उजवाडा-विश्लेशणाचो वापर केलो. घुस्पागोंदळाच्या कार्बनी रेणूंच्या आनी विक्रियांच्या अभ्यासांत हें तंत्र म्हत्वाचें थरलां. सैमीक अवस्थेंतल्या कोशिकेंतल्या जैव क्रियांविशीं जटिल रेणूंचो अभ्यास करपाखातीर पोर्टर हाणें सुक्ष्मदर्शकी चमक उजवाडा-विश्लेशण तंत्र विकसीत केलें.

अती जलद गतीच्या रसायनीक विक्रियांचो अभ्यास करपाखातीर चमक उजवाडा-विश्लेशणांचें तंत्र विकसीत करपाचो मोलादीक वावर केल्लेखातीर पोर्टर रॉनाल्ड जार्ज, न्हेफोई नॉरिश आनी मानफ्रेट आयगेन हांकां रसायन शास्त्रांतलो नोबॅल पुरस्कार (१९६७) मेळ्ळो.

१९७२ त ताका 'नायट' हो किताब मेळ्ळो. रॉयल सोसायटीन १९७१ त ताका डेवी पदकाचो भोवमान भेटयलो. 'Chemistry of the Modern World' हो ग्रंथ ताणें बरयला.

- कों. वि. सं. मं.

पोर्टर, रॉडनी रॉबर्ट : (जल्म : ८ ऑक्टोबर १९१७, लिवरपूल).

नामनेचो जीवरसायनशस्त्रज्ञ. ताचें शिक्षण लिवरपूल आनी कॅंब्रिज विद्यापिठांत जालें. कॅंब्रिजांत नामनेचो रसायनशास्त्रज्ञ फ्रॅटरिक सॅंगर हाच्या मार्गदर्शना सकयल ताणें पी.एच.डी. चो अभ्यास केलो. प्रतिपिंडाची रचणूक (Structure of antibodies) ह्या विशयाचेर ताणें प्रबंध बरयल्लो. १९४९-६० ह्या काळांत ताणें लंडना लागसारच्या मिल् हिल् नगरांतल्या 'नॅशनल इन्स्टिटयूट फॉर मॅडिकल रिसर्च' हे संस्थेंत विज्ञानीक कर्मचारी म्हणून काम केलें. १९६०-६७ त लंडन विद्यापिठाच्या सेंट मॅरीज हॉस्पिटल मॅडिकल स्कूलांत तो प्रतीरक्षा विज्ञानाचो प्राध्यापक आशिल्लो. १९६७ सावन ऑक्सफर्ड विद्यापिठाच्या ट्रिनिटी कॉलेजांत जीवरसायनशास्त्र विभागाचो मुखेल म्हणून ताणें काम पळेलें. १९७० सावन तो मॅडिकल रिसर्च काउन्सिलाचो वांगडी आनी संचालक आसा.

प्रतिपिंडाची रचणूक आनी कार्यपद्दत हेविशींचें गिन्यान १९५९त अस्पश्ट आशिल्लें. पोर्टर हाणें सोंशाच्या रगतांतल्या प्रतिपिंडाचेर पेपेन ह्या एंझायमाची विक्रिया करून पळेली, तेन्ना ताका प्रतिपिंडाच्या रेणूचे कुडके जाल्याचें दिसलें. ताचेर ताणें आनीकूय खोलायेन संशोधन केलें. जॅराल्ड मॉरिस एडेलमान ह्या अमेरिकी जीवरसायनशास्त्रज्ञान प्रतिपिंडांची रचणूक ह्या विशयाचेर संशोधन केल्लें. पूण ताणें वापरिल्ली पद्दत पोर्टर हाचे पद्दती परस वेगळी आशिल्ली. पोर्टर आनी एडेलमान ह्या दोगांयच्या संशोधनाक लागून प्रतिपिंडावयल्यान संशोधनाक नेटान चालना मेळ्ळी. तांच्या संशोधनाक लागून प्रतीरक्षाविज्ञानाची बुन्याद पडली आनी रोग आनी प्रतीबंधात्मक उपाय हांचेविशींचे फुडलें गिन्यान मेळोवन सोंपें जालें. १९७२ चो वैजकी आनी शरीरक्रियाविज्ञानाचो नोबॅल पुरस्कार पोर्टर आनी एडेलमान हांकां प्रतीपिंडाचे रसायनीक रचणुकेविशीं ताणीं केल्या संशोधनाखातीर फावो जालो.

नोबॅल पुरस्काराखेरीज पोर्टर हाका बायोकॅमिकल सोसायटीचें सिबा पदक (१९६७), 'अमेरिकन ॲसोसिएशन ऑफ ब्लड बॅंक्स' संस्थेचो कार्ल लॅंडस्टायनर पुरस्कार (१९६८), रॉयल सोसायटीचें पदक (१९७३) हे भोवमान फावो जाल्यात.

- कों. वि. सं. मं.

पोर्तुगाल : (पळेयात पुर्तुगाल).

पोलंड : अस्तंत युरोप आनी उदेंत युरोप हांचे मजगतीं आशिल्लो एक प्रजासत्ताक देश. अक्षांश ४९° ते ५५° उत्तर आनी रेखांश १४° ते २४° उदेंत इतलो ह्या देशाचो विस्तार आसा. ह्या देशाचे उत्तरेक बाल्टीक दर्या, उदेंतेक रशिया, अस्तंतेक जर्मनी आनी दक्षिणेक चॅकोस्लोवाकिया हो देश आसा. वॉरसॉ ही देशाची राजधानी. लोकसंख्या ३८.४ दशलक्ष (१९९१) आसा. क्षेत्रफळ ३,१२,६७७ चौ. किमी.

भूंयवर्णन : पोलंडाची चडशी भूंय सखल आसून तिची सरासरी उंचाय सुमार १७३ मी. आसा. देशाचो फकत ३% प्रदेश ५०० मी. परस चड उंचायेचो आसा. ७०% परस चड प्रदेशाची उंचाय २०० मीटरांपरस उणी आसा.

पोलंडाचो मदलो वाठार हो चडसो हिमन्हंयांनी तयार केल्ल्या भूंयस्वरुपाचो आसून तो उत्तर युरोपी सड्याचोच एक वांटो. हिमयुगाच्या शेवटाक दक्षिण भागांतलो बर्फ विरगळिल्ल्यान हो प्रदेश तयार जालो असो समज आसा. ह्या वाठारांतलें खाशेलेपण म्हळ्यार उदेंत - अस्तंतेक पातळिल्ली खोल भूंय आनी थंय व्हांवपी न्हंयो. देशाचे दक्षिण शिमेर मोरेव्हियन गेटासावन उदेंतेकडेन कार्पेथियन पर्वतांवळी पातळ्ळ्यात. तात्रा आनी बेस्किड्झ हे दोन फांटे पोलंडांत आस्पावल्यात. बेस्किड्झ हे वळींचो आस्पाव अस्तंत कार्पेथियन हातूंत जाता. 'बाब्यागुरा' हें हे वळींतलें सगळ्यांत उंचेलें तेमूक. तात्रा वळींतलें 'रिसी' हें सगळ्यांत उंचेलें तेमूक. देशाचे दक्षिण शिमेर अस्तंतेकडेन आशिल्ल्या सुडेटन प्रदेशांत साबार पर्वत आसात. स्न्येश्का हें ह्या वाठारांतलें सगळ्यांत उंचेलें तेमूक. ह्या विभागांत फातरी कोळशाचे व्हड सांठे आसात. बाल्टिक दर्यादिगेर तळ्यांचो प्रदेश आसा. हो बर्फाच्या लोटान हाडिल्ल्या गाळान तयार जाल्लो भूंयभाग आसून माती, रेंव, फातर हांच्यो दोंगुल्ल्यो आनी तांचे मजगतीं तयार जाल्लीं तळीं हें हांगाचें खाशेलेपण. देशाच्या उत्तर वाठारांत बाल्टिक दर्यालागीं जर्मनी ते रशिया देशाचे शिमेमेरेन मळांचो सपाट प्रदेश आसा.

पोलंड देशांतल्यो चडशो न्हंयो बाल्टिक दर्याक मेळटात. व्हिश्चला (१,०६०किमी. लांब) आनी ओडार (९०० किमी. लांब) ह्यो हांगाच्यो मुखेल न्हंयो. वार्ता, वग, सान, पोलीत्सा आनी व्प्रेश ह्योय पोलंडाच्यो म्हत्वाच्यो न्हंयो. हांगाच्या न्हंयांक वर्साक दोन खेपे हुंवार येता. वसंत ऋतूंत विरगळिल्ल्या बर्फाक लागून सकयल्या भागांत व्हांवपी न्हंयांक हुंवार येता. जुलय म्हयन्यांत घोग्यांनी पडपी पावसाक लागुनूय हांगाच्या न्हंयांक हुवार येतात. देशांत सुमार एका हॅक्टरापरस चड क्षेत्र रेवाडपी ९,३०० तळीं हांगा आसात. हीं तळीं चडशीं देशाचे उत्तरेक आसात.

हवामान : देशाचें हवामान ऋतुप्रमाण बदलत रावता. हांगाचे चडशे प्रदेश सपाट आशिल्ल्यान हवामानांत खूब सारकेपण आसता. शियाळ्यांत रशियेकडच्यान येवपी उत्तर ध्रुवीय वाऱ्याक लागून देशाच्या उदेंत भागांत शियाळो चड खर आसता. देशाच्या सगळ्या भागांनी शियाळ्यांत तापमान गोठणबिंदूच्या सकयल वता. ह्या दिसांनी चडशा न्हंयांचे प्रवाह गोठिल्ले आसतात. गिमाच्या दिसांनी तापमान उश्ण आसता आनी तें उंचायेप्रमाण वाडत वता. देशाच्या आग्नेय भागांतलें वर्सुकी सरासरी तापमान ८° सॅ. आनी ईशान्येकडच्या थंड भागांत तें ६° सॅ. इतलें आसता. उत्तर भागांत जुलय म्हयन्यांत सरासरी तापमान १६° सॅ. आसता जाल्यार आग्ने भागांत तें २१° सॅ. इतलें आसता. जानेवारींत उदेंत भागांत सरास तापमान - ७° सॅ. आनी ईशान्य भागांत १० सॅ. आसता. हांगा द वर्साक सुमार ६० सेंमी. इतलो पावस पडटा.

वनस्पत आनी मोनजात : पुर्विल्ली वनस्पत हिमयुगांत नश्ट जाल्ल कारणान, तशेंच जंगल कापणेक लागून पोलंड देशांतली वनस्पत तितलिश समृद्ध ना. ह्या देशांत सादारणपणान मिश्र प्रकारांचीं रानां आसात भुयेंतली सु. २७ % भूंय रानांतळा आसा. फकत देशाच्या ईशान्य भाग सैमीक प्रकाराचें रान आसा. हेर भागांतलीं रानां नवी वा अडेच्या झाडा लागवड केल्ल्यान तयार जाल्लीं आसात. सैमीक रानांनी बीच, फ ओक, ॲश, बर्च, एल्म, पॉप्लर आनी हेर रूंद पानी तशीच पानझ रुखावळ आसा. दोंगरी वाठारांनी टंड्रा प्रकाराची वनस्पत तिगा दवरल्या. देशांतल्या ११ राश्ट्रीय उद्यानांक लागून आनी ५०० सैमी राखीव क्षेत्रांक लागून चडशी रानसंपत्त तिगून उरल्या.

हांगाच्या विंगड विंगड रानांनी वेगवेगळी मोनजात मेळटा. पृश्ठव मोनजातींच्यो ल्हान व्हड मेळून सुमार ४०० जाती मेळटात. तातूंत ८३ सस्तन मोनजात आनी २१२ प्रकारांचीं थळावीं सवणीं आसा पानझडी रुख आशिल्ल्या रानांनी विंगड विंगड जातींचीं हरणां आ रानदुकर दिश्टी पडटात. उंच दोंगरी वाठारांनी आनी कार्पेथियन दोंगरा शॅम्बा, मॉर्मांट ही मोनजात तशेंच नट क्रॅकर, ब्लॅक ग्राउस आनी तरांचीं सवणीं पळोवपाक मेळटात. मळांच्या भागांत चानी, हॅम्स्टर सारकिली मोनजात दिसता.

इतिहास : उत्तर इंडो-युरोपी भाशासमुहांतले पोलंडी लोक मुळा स्लाव्ह, बाल्ट आनी जर्मन वंशांचे आसात. सुरवेक ह्या लोकांचो रावि ओडर आनी व्हिश्चला न्हंयांच्या दुआबांत (basin) आशिल्लो. पोल्आनिय व्हिश्चल, सिलेसीयनस्, उदेंत पॉमेरानियन आनी माझोवियनस् ह्यो अस स्लाव्हिक जमाती एकठांय आयिल्ल्यान पोलंड राश्ट्र अस्तित्वांत आय वार्ता न्हंयेच्या पिकाळ देगांनी पोलानी जमातीच्या लोकांचो राबितो आशि हेच जमातीवयल्यान उपरांत ह्या प्रदेशाक पोलंड नांव मेळ्ळें. ८० ९६० ह्या काळांत पोलानी जमातीखेरीज हांगा हेर २० पोलंडी जमात वेगळींवेगळीं राज्यां आशिल्लीं. ९००-१०२५ ह्या काळांत बालि दर्यादेगांनी साबार व्हड व्हड वेपारी केंद्रां आशिल्लीं.

धाव्या शेंकड्याच्या दुसऱ्या अर्दांत प्यास्ट घराण्याचो राजा म्ये (I) पोलंडाच्या कांय भागांचेर राज्य करतालो. ताणें सायलिशीया अ क्रेको प्रदेश आपल्या शेकातळा हाडून राज्याचो विस्तार वाडयलो. ९ त ताणें क्रिस्तांव धर्म आपणावन तो आपल्या राज्यांत सगळेकडेन पात म्हणून साबार येवजणो आंखल्यो. ह्याच वर्सा पोलंड राश्ट्र अस्तित आयलें, असो हांगाच्या लोकांचो समज आसा. म्येश्कॉ राजाचो बॉलेस्लाव (I) हो गादयेर आयले उपरांत राज्याचो चड विस्तार ज पूण १०२५ म्येश्कॉ (II) राजा जालेउपरांत पोलंड देशाक कांय प्र वगडावंचे पडले. दुसरो बॉलेस्लाव हाणें पोप ग्रॅगरी सातवो हाका जर्मनी चवथ्या हॅन्रीआड झुजपाक आदार दिल्लो. हाका लागून १०७३ पो दुसऱ्या बॉलेस्लावाक पोलंडाचो राजा केलो. तिसऱ्या बॉलेस्लाव हातांत राज्याचीं सुत्रां आयले उपरांत ताणें परत पोलंडाचो वि वाडयलो. उपरांत ताणें राज्य आपल्या तिनूय चल्यांभितर वांटलें लागून तांचेमदीं यादवी झुजां जावपाक लागलीं. मुखार ही स्थिती सु

ं वर्सामेरेन तशीच आशिल्ली. तिचो फायदो तार्तर, लिथ्युएनियन, ल आनी रशियी आक्रमकांक मेळ्ळो. पूण ड्यूक कोनराट हाणें ॅनिक ऑर्डर' हे जर्मन संघटनेच्या आदारान सगळ्या आक्रमकांक ावन घाले. उपरांत 'ट्यूटॉनिक ऑर्डर' हे संघटनेचो मुखेली हेर्मान झाल्टसा हाणें पोलंडाच्या उत्तर भागाचेर आपलो शेक बसयलो. चवदाव्या शेकड्याचे सुरवेक आक्रमकांक सदांखातीर पोलंडांतल्यान ाडन घालचेखातीर सगळ्या पोलंडी लोकांक एकठांय हाडपाचो र पयलो लॅडिस्लास हाणें केलें. उपरांत १३२०त तो पोलंडाचो ा जालो. ताणें हंगेरीचो राजा चार्ल्स पयलो हाका आपली धूव दिवन ो लिथ्युएनियाची राजकन्या आपल्या पुताक बायल करून पोलंडाची ानकाय उणी करपाचो यत्न केलो. लॅडिस्लास हाचो पूत कॅझिमीर द एक कुशळ प्रशासक आशिल्लो. ताणें साबार येवजण्यो आंखून द्दो, शासन आनी समाजीक मळांचेर सुदारणा घडोवन हाडिल्ली. ो विद्यापिठाची स्थापणूक ताच्याच तेंपार जाली. पूण कॅझिमीर हाका ो नाशिल्ल्यान पोलंडाचें राज्य ताचो पुतणयो हंगेरीचो राजा आंझूचा हाका मेळ्ळें. ताकाय चलो नाशिल्ल्यान ताणें आपलो जांवय यागेलो ा दुसरो लॅडिस्लास हें नांव दिवन पोलंडाचे गादयेर बसयलो. यागेलोन ण्याची सत्ता पोलंडाचेर १३८३ ते १५७२ मेरेन तिगून आशिल्ली. काळांत पोलंड-लिथ्युएनियाचें राज्य अस्तित्वांत आयलें. अस्तंत धनाच्या ह्या कालखंडांत देशांतल्या विद्या-कलांक नेट मेळ्ळो. ह्याच नाराक चवथो कॅझिमिर (कार. १४४५-९२) हाणें अमीर उमरावांचे वेधानात्मक हक्क वाडोवन दोन घरां आशिल्ली संसदेची स्थापणूक ली. ताणें सरदारांक कांय खाशेले हक्क दिल्ल्यान उपरांत तांचीच ता वाडली.

यागेलन घराण्याची सत्ता १५७२त काबार जाली. उपरांत सोळाव्या कड्याचे निमाणेकडेन हंगेरीचो स्टीवन बाटोरी (कार. १५७५-८६) नी सतराव्या शेंकड्याच्या पयल्या अर्दांत स्विडनाच्या व्हासा घराण्यांतलो सरो झीगितमुंट (कार. १५८५-१६३२) हाणीं पोलंडाचेर राज्य केलें. ा तेंपार पोलंडाची रशिया, स्विडन, तुर्कस्थान आनी हेर राष्ट्रांकडेन जां जायत राविल्ल्यान देशाची अर्थीक स्थिती साप इबाडिल्ली. व्हासा राण्यांतलो निमाणो राजा दुसरो जॉन कॅझिमीर हाका मरण आयल्या परांत तिसरो जॉन सॉब्येस्की ह्या लश्करी अधिकाऱ्याची गादयेर नेमणूक ली. ताणें ऑस्ट्रिया सेनेच्या आदारान १६८३त तुर्कीचेर व्हिएन्नाच्या जांत पुरायपणान हार घाल्ली. हे घडणुकेक लागून पोलंडाचें म्हत्व ाडलें. सॉब्येस्की उपरांत पोलंड सॅक्सन घराण्यांतल्या राजांच्या शेकातळा ायलो. ह्या राजांक पोलंडी लोकांविशीं मात लेगीत आदर नाशिल्लो. ७६४त स्तानीस्लाफ दुसरो आउगुस्तची पोलंडाचो राजा जालो. ाच्याचतेंपार प्रॉटॅस्टंट कॅथलिक आनी ऑर्थोडॉक्स हांचेमदीं यादवी जां जावपाक लागलीं. हे यादवींतल्यान १७७२, १७९३ आनी १७९५ शें तीन खेपे पोलंडाचें विभाजन जावन, रशिया, प्रशिया आनी ऑस्ट्रिया हाणीं पुराय देस आपसांत वांटून घेतलो. मुखार पयलो नॅपोलियन हाणें आपल्या तंत्राप्रमाण चलपी ग्रॅंड डची ऑफ वॉर्सा ह्या पोलंड राज्याची स्थापणूक केली. पूण नॅपोलियनाचे हारीवांगडाच तें ना जालें. १८१५त युरोप खंडाचो नकाशो परत पितारचो ह्या उद्देशान व्हिएन्नांत भरिल्ले कॉंग्रेसीन पोलंड राज्याचो चडसो भाग रशियेक दिलो. विभाजनाक लागून पोलंडी लोक एकामेकांसावन पयस जाल्ले. ह्याच तेंपार तांच्या मनांत राष्ट्रवादाची भावना निर्माण जावन वगडायल्लें स्वातंत्र्य परत मेळोवपाखातीर ताणीं १८३०, १८४६, १८४८, १८६३ आनी १९०७त बंडां उबारिल्लीं पूण ती अपेशी थरली.

पयल्या म्हाझुजाच्या तेंपार १९१५त रशियेच्या शेकातळा आशिल्ल्या पोलंड भागाचेर जर्मनीन जैत मेळोवन तो आपल्या शेकातळा दवरलो. उपरांत ५ नोव्हेंबर १९१६ दिसा जर्मन आनी ऑस्ट्रिया देशाच्या सम्राटांनी झुजांत आपल्याक फायदेशीर थरपी स्वतंत्र पोलंड राज्याची घोशणा केली. पूण झुजांत जर्मनीचेर हार पडले उपरांत हें राज्यूय काबार जालें. ९ नोव्हेंबर १९१८ दिसा जनरल यूझेफ पिलसूतस्की हाच्या फुडारपणाखाला पोलंडाच्या स्वतंत्र राज्याची स्थापणूक जाली.

पयल्या म्हाझुजांत जर्मनीचेर हार पडले उपरांत १९१९त जाल्ले व्हर्सायचे कबलातीन पोलंडाक पॉझनान आनी बाल्टिक दर्याचे हक्क प्राप्त जाले. १९२०त घेतिल्ल्या भौशीक मताप्रमाण सायलेशियेचो कांय भाग पोलंडाक मेळ्ळो. पूण पॅरीस कबलातीप्रमाण थरयल्ली पोलंड - रशियामदली शीम पोलंडाक मान्य नाशिल्ली. ह्या वादांतल्यान पोलंड आनी रशिया हांचेभितर झूज जावन तातूंत रशियेची हार जाली, १९२१त जाल्ले रिगाचे कबलातीवरवीं पोलंडाच्यो चडशो मागण्यो मान्य जाल्ल्यो. पयल्या म्हाझुजाउपरांत जाल्ल्या सागळ्या कबलातींक लागून जर्मन, बायलो - रशिया, युक्रेनी, लिथ्युएनियी, चॅक, ज्यू आनी हेर अल्पसंख्य लोकांचो नव्या पोलंडी राज्यांत आस्पाव जालो. पिलसूतस्की हांच्या फुडारपणाखाला पोलंडान नवें लोकशाय संविधान आपणायलें.

नव्या संविधानाप्रमाण देशांत लोकशाय शासन अस्तित्वांत आशिल्लें. ह्या तेंपार शेतवडीच्या आनी उद्देगीक मळांचेर थोडीभोव सुदारणा जाल्ली. १९३५त पिलसूतस्कीच्या मरणाउपरांत एडव्हार्ट स्मीग्ली - रिट्स हो सर्वाधिकारी जालो. ताणें आदलें संविधान रद्द केलें आनी नवें संविधान आपणायलें. नव्या संविधानावरवीं वेंचून आयिल्लें विधीमंडळ लश्करी मंडळाच्या तंत्राप्रमाण वागपाक लागलें. जर्मनींत हिटलर अधिकाराचेर आयले उपरांत ताणें व्हर्सायची कबलात रद्द समजून, पोलंडाचे कांय भाग जर्मनीक मेळचे म्हणून मागणी केली. जर्मनीच्या वाडट्या बळग्याक लागून पोलंडान इग्लंड - फ्रांसाकडेन संरक्षक कबलात केली. पूण १ सप्टेंबर १९३९ दिसा जर्मनीन पोलंडाचेर घुरी घालून फकत १५ दिसांनी पोलंडाचेर हार घाली. जर्मनी आनी रशिया हांचेमदीं जाल्ले कबलातीक लागून पोलंड देश दोगांयनी विभागून घेतलो. पूण दुसऱ्या म्हाझुजांत १९४१त जर्मनी-रशिया हांचे भितर झूज सुरू जाले उपरांत रशियेच्या शेकातळा आशिल्लो पोलंडी मुलुखूय जर्मनीच्या हातांत आयलो. दुसऱ्या म्हाझुजाच्या काळांत रॅक्झीविच व्लाडिस्लाफ हाका हद्‌पार केले उपरांत ईग्नाट्सी मॉशचीट्सकी हो पोलंडाचो राष्ट्राध्यक्ष जालो आनी फ्रांसांत आशिल्लो व्लाडिस्लाफ सीकॉरस्की हो प्रधानमंत्री जालो. दुसऱ्या म्हाझुजांत साठ लाख पोलंडी नागरिकांक मरण आयलें आनी ३८,७०० कोटी रुपयांचें अर्थीक नुकसान जालें. १९४४त रशियी लश्करान जर्मन सैन्याक पोलंडातल्यान धांवडान घाले उपरांत लुब्लीन शारांत रशियेप्रमाण पोलंडी शासनाची स्थापणूक केली. उपरांत रशिया आनी पोलंड हांचेमदीं इश्टागतीची कबलात जाली. मुखार ५ जुलय १९४५त याल्टा परिशदेच्या निर्णयाप्रमाण लुब्लीनांतल्या पोलंडी सरकारांत लंडन शासनांतल्या स्टानीस्लाफ मिकॉलायाचिक हाचो आस्पाव केलो. ह्या नव्या पोलंडी शासनाक इंग्लंड-अमेरिकेची मान्यताय मेळ्ळी. वॉरसॉच्या

पोलंड

नव्या सरकाराचो बॅरूट हो कार्यकारी राष्ट्राध्यक्ष जालो.

१९४५त वॉरसाँत नव्या पोलंडी सरकाराची स्थापणूक जाले उपरांत पोलंड देशाक रशियेचें अंकीत राष्ट्र करप हो स्टालिनाचो मुखेल हेत आशिल्लो. ह्या वावराखातीर बॅरूट हाणें स्टालिनाक पुराय तेंको दिल्लो. पोलंडी मंत्रीमंडळांतल्या कम्युनिस्टांनी बॅरूट हाच्या फुडारपणाखाला विरोधी राष्ट्रीय पक्षाचो मिकॉलायचिकाच्या शेतकामती पक्षाचो विरोध मोडून उडयलो. उपरांत ताच्या गुप्त पोलिसांनी पोलंडाची खूब शेतकी जमीन आनी कारखान्यांचें राष्ट्रीयीकरण केलें. १९४७चे संसदी वेंचणुकेंत कम्युनिस्टांक भोवमत मेळ्ळें. नव्या सरकारान सगळो राजकी विरोध पुरायपणान मोडून उडयलो. मुखार सोव्हिएत रशियेचे धर्तेचेर पोलंडाचें शासन सुरू जालें. २२ जुलय १९५२त पोलंडाचे संसदेन नव्या संविधानाक मान्यताय दिली. ह्या संविधानांत रशियेचे धर्तेप्रमाण प्रशासनवेवस्था आसची आनी सरकारान नेमणूक केल्ल्या वांगडयानीच वेंचणुकेंत वांटो घेवंचो अशी तजवीज केल्ली. पोलंडी प्रजासत्ताकाच्या राष्ट्राध्यक्षाचें पद रद्द करून ते सुवातेर काउन्सिल ऑफ स्टेट हाची स्थापणूक केली. बॉलेस्लाफ बॅरूट हो प्रधानमंत्री जालो. उपरांत रोकडीच बॅरूट हाची कम्युनिस्ट पक्षाचो मुखेल सचीव म्हणून नेमणूक जावन सिरांक्येव्हिच हाका प्रधानमंत्री केलो. पूण कम्युनिस्ट पक्षांतल्या विंगड विंगड गटांमदीं मतभेद जावन तांचेमदीं संघर्श सुरू जालो. ह्या संघर्शात गोमुल्का, जनरल मेरिअन स्पायचालस्की आनी हेर उदारमतवादी गट फाटीं पडून, सगळी सत्ता स्टालिनवादी बॅरूटाच्या हातांत गेली. ताणें कॅथलिक धर्मगुरूंआड खर धोरण आपणावन ताचेआड विरोध करतल्यांक बंदखणीची ख्यास्त केली. स्टालिनवाधाच्या तेंपार समाजीक स्थिती पुरायपणान इबाडिल्ली. पोलंडाच्या साबार शारांनी दंगली जावपाक लागल्यो. हाका लागून शासन करपी गटान पक्षाच्या फुडारपणांत बदल करून सगळ्या गटांक मान्य आशिल्लो गोमुल्का हाची पक्षाचो मुखेली म्हणून नेमणूक केली. ह्याच तेंपार स्टालिन हाका मरण येवन क्रुश्चेव हो सोव्हिएत रशियेचो राष्ट्राध्यक्ष जालो. ताणें आनी हेर रशियी फुडाऱ्यांनी पोलंडांत गोमुल्का हाच्या धोरणाक मान्यताय दिली. गोमुल्का हाणें आदलें दहशतवादी धोरण सोडून नवें धोरण आपणायलें. ताणें नेमाळ्यांवयले निर्बंध काडून उडयले, कॅथलिक धर्मगुरूंक मुक्त केले, शिक्षणसंस्थांतल्यान इत्सीक धर्मशिक्षणाक मान्यताय दिली, तशेंच भौशीक शेतवडीचें उद्दीश्ट सोडिनासतना शेतकामत्यांक वैयक्तिक मालकीची जमीन दवरपाक मान्यताय दिली.

गोमुल्का हाणें आपल्या फुडारपणाखाला १४ वर्सांमेरेन पोलंडाचें शासन चलयलें. पूण १९५६त जाल्ले दंगलींत थिराय हाडपाक गोल्मुका शासनाक अपेस आयिल्ल्यान पक्षाभितर कांय बदल घडोवन हाडचे पडले. पोलंड-रशियेचे संबंद, नेमाळ्यांच्या लिखाणाचेर आशिल्लें नियंत्रण, गोमुल्काचें कॅथलिकांविशींचें उदार धोरण, इबाडिल्ली अर्थीक स्थिती, अन्नपदार्थांच्या दरांनी वाड आनी हेर साबार कारणांक लागून पक्षाभितर आनी पोलंड समाजांत ह्या तेंपार असंतोश निर्माण जाल्लो. हाचो वायट परिणाम म्हळ्यार पोलंडाच्या चडशा सगळ्या शारांनी दंगली जावपाक लागल्यो. सरकाराआड जावपी विरोध आनी दंगली मोडून उडोवचेखातीर गोमुल्कान पोलंडी सेनेचो उपेग केलो. हातूंत साबार लोकांक मरण आयलें. ह्यो दंगली थांबोवपाक गोमुल्क हाका अपेस आयिल्ल्यान निमाणेकडेन ताका राजिनामो दिवंचो पडलो. गोमुल्का उपरांत एडव्हार्ट ग्येरेकी हाची पक्षाचो सचीव म्हणून नेमणूक जाली. १९७६त घेतिल्ल्या वेंचणुकेंत युनायटेड वर्कर्स पक्षाक भोवमत मेळून ग्येरेक हो प्रधानमंत्री जालो.

ग्येरेक हाच्या पर्वाची (era) सुरवात बरी जाली. पोलंडी लोकांमदीं राष्ट्रीय भावना निर्माण जावंची म्हणून ताणें दुसऱ्या म्हाझुजांत हिटलरान विध्वंस केल्ली वॉरसॉ रॉयल कॅसल परतून बांदून काडली. समाजांत निर्माण जाल्ली अस्थीर परिस्थिती जाग्यार हाडपाखातीर अन्नपदार्थांवयले दरो देंवयल्यो. 'नवें पोलंड' उबारपाखातीर ताणें साबार अर्थीक येवजण्यो आंखल्यो. हेखातीर ताणें हेर कम्युनिस्ट राष्ट्रांकडच्यान व्हडा प्रमाणांत यंत्रसामुग्री निर्यात केली. पूण शेतवड मळाचेर दुर्लक्ष केल्ल्यान अर्थीक स्थिती सुदारूंक शकली ना. उत्पन्नांत वाड जावंक नाशिल्ल्यान, पोलंडाक हेर कम्युनिस्ट राष्ट्रांचेर आदारून रावचो पडलो. हाका लागून जनतेची आस्पत नासतना लेगीत शासनाक खाद्यपदार्थांच्यो दरो वाडोवंच्यो पडल्यो. म्हारगाय वाडत रावली तशी समाजांत अशांतताय निर्माण जाली. वाडट्या म्हारगायेचो विरोध करपाखातीर देशांतल्या साबार कामगार एकठांय येवन लॅक वॉवेन्सा हाच्या फुडारपणाखाला १९८०त तांणी पुराय देसभर संप घडोवन हाडलो. उपरांत सरकार आनी वॉवेन्सा हांचेभितर ग्डांस्क कबलात जावन स्वतंत्र कामगार संघटना करपाक मान्यताय मेळ्ळी. सप्टेंबर १९८०त ग्येरेकी दुयेंत पडिल्ल्यान स्टाानिस्लॉव कनिया हाची प्रधानमंत्री म्हणून नेमणूक जाली. १७ सप्टेंबर १९८०त साबार कामगार संघटनांनी राष्ट्रीय संघटनेची स्थापणूक केली. वॉवेसा होच तिचो अध्यक्ष म्हणून वेंचून आयलो.

९ फेब्रुवारी १९८१ दिसा संरक्षण मंत्री, जनरल वॉज्येख जेरुझॅलस्की हो पोलंडाचो प्रधानमंत्री जालो. १८ ऑक्टोबर १९८१ दिसा कनिया हाणें आपल्या पदाचो राजिनामो दिले उपरांत जेरुझॅलस्की हो कम्युनिस्ट पक्षाचो मुखेली जालो. डिसेंबर म्हयन्यांत लश्करी कायदो लागू करून सरकारान नागरीक स्वातंत्र्य रद्द केलें. राष्ट्रीय संघटना बेकायदेशीर थरोवन ताच्या मुखेल्यांक बंदखणींत घाले. ऑक्टोबर १९८२त संसदेन कायदो पास करून सगळ्यो कामगार संघटना बेकायदेशीर थरयल्यो. तांचे सुवातेर कम्युनिस्ट पक्षाक तेंको दिवपी कामगारांच्यो संघटना निर्माण केल्यो. १९८५त झिबीग्नीव मेस्सनर हो पोलंडाचो प्रधानमंत्री जालो. उपरांत १९८६त सरकारान राजकीय कैद्यांची सुटका केली.

राष्ट्रीय संघटनेची परत स्थापणूक जावन तिचो मुखेली, लॅच वॉवेन्सा हाणें १९८९त कम्युनिस्ट पक्षाची हुकूमशाय नश्ट केली आनी १९९० कम्युनिस्ट पक्ष बरखास्त केलो.

राज्यवेवस्था : सद्या अस्तित्वांत आशिल्लें पोलंडाचें संविधान २२ जुलय १९५२त आपणायल्लें. तातूंत १९७९त आनी १९८३त सुदारणा केल्ल्यो आसात. संविधानाप्रमाण पोलंड हें प्रजासत्ताक ए[...] ताची सार्वभौम सत्ता एकसदनी संसद (Sejm) हे सगळ्यांत उंचेलें निवा[...] संस्थेक दिल्ली आसा. संसदेंत वट्ट ४६० वांगडी आसून तांची वेंच[...] गुपीत मतदानान जाता. संसदेचो तेंप चार वर्सांचो. अठरा वर्सां पु[...] जाल्ल्या सगळ्या पोलंडी नागरिकांक मतदानाचो हक्क आसा. स[...] वांगडयांतले फकत सतरा वांगडयांचें काउन्सिल ऑफ स्टेट हें म[...] पुराय सत्ताधारी आसता. ह्या मंडळाचो एक अध्यक्ष आनी एक स[...] आसता. प्रधानमंत्री उपप्रधानमंत्री आनी हेर मंत्र्यांक हें मंडळूच [...]

ःडटा. ह्या मंत्रीमंडळाचेरूच देशाची शासकीय आनी प्रशासकीय ःपसालदारकी आसता. मंत्रीमंडळ पुरायपणान काउन्सिल ऑफ स्टेट ःनी संसदेक जापसालदार आसता.

थळाव्या प्रशासनाखातीर देश ४९ प्रांतानी विभागिल्लो आसा. दर ण प्रांताचें थळावे प्रशासन निर्वाचीत मंडळावरवीं चलता. ह्या मंडळाच्यो ाणुको दर चार वर्सांनी संसदेचे वेंचणुके वांगडाच जातात.

अर्थीक स्थिती : दुसऱ्या म्हाझुजा उपरातच्या काळांत सोव्हिएत नेयन राष्ट्राचे धर्तेचेर उद्‌देगधंद्यांचें आनी शेतकी जमनीचें राष्ट्रीयीकरण लें. १९७० उपरांत देशांत खणकाम आनी कारखानदारी हातूंत खूब ड जाल्ली आसा. पूण हांगाची जमीन पिकाळ आसून लेगीत शेतवड ळाचेर व्हडलिशी उदरगत जांवक ना. राष्ट्रीय उत्पादनांत नेटान वाड ायत आसा. वट्ट उत्पादनांतलें ५४% उत्पादन उद्‌देगधंद्यासावन ळटा आनी फकत १९% उत्पादन शेतवडींतल्यान मेळटा.

खनीज संपत्ती : पोलंड खनीज संपत्तीच्या मळार गिरेस्त आसा. ातरी कोळसो हें हांगोचें मुखेल खनीज. १९७५ उपरांत पोलंडाचो ातरी कोळशाच्या उत्पादनांत चवथो आंकडो लागता. दर वर्सा कोळशाचें त्पादन सुमार १५ कोटी टन इतलें आसता. कोळशाचें चडशें उत्पादन ापर सायलीशियन खणींतल्यान येता. पुडीकोराचो कोळसो आनी लिग्नायट : कॉनीन-तुरेक आनी त्युरोस्झो ह्या भागांनी मेळटा. बॉखन्या, सानॉक, ॉस्नॉ ह्या दक्षिणेकडच्या भागांनी कांय प्रमाणांत तेल मेळटा. लुबाचुफ्का, ोव्हा सूल, चेब्नीतसा, ऑस्टूक व्हेल्कॉपॉस्की ह्या भागांनी वायूचे सांठे ासात. गंधक हें पोलंडाचें दुसरें म्हत्वाचें खनीज. गंधकाचे साठें व्हिश्चला ंयेच्या देगांनी चड प्रमाणांत मेळटात. केओलिन, चुन्याखडी, मीठ, ख्दू, जिप्सम हींय मत्वाचीं खनिजां पालंडाचे भुयेंत मेळटात. पॉटॅशियम आनी मॅग्नेशियम हांचेय व्हड सांठे हांगा आसात. शिशें, तांबें, निकॅल, कॉबाल्ट, रुपें हीं म्हत्वाचीं खनिजांय हांगा सांपडटात.

शेतवड : १९८६ मेरेन पोलंडाची सुमार १८.८ मिलीयन हॅक्टर जमीन शेतवडीखाला आशिल्ली. हांगाची जमीन पिकाळ आसा, पूण तिचो फावो तसो उपेग करूंक नाशिल्ल्यान, शेतकी उत्पादन त्या मानान खूब उणें येता. बटाट आनी राय हीं हांगाचीं मुखेल पिकां. व्हिश्चला त्रिभूज प्रदेशांत आनी सायलिशिया वाठारांतली भूंय पिकाळ आसून गंव, बीट, ओट, फळफळावळ हांचें उत्पादन खूब प्रमाणांत येता. बार्ली, कड्डण, कोबी, टमाट, तंबाकू हीं हांगा जावपी हेर म्हत्वाचीं पिकां. शेतवडींत यंत्रांचो आनी रसायनीक सायाचो उपेग दिसानदीस वाडत आसा. पूण खाजगी शेतवडींत नांगरपाखातीर चडसो घोड्यांचोच उपेग करतात.

हांगा चरोव जमीन खूब आशिल्ल्यान पशुपालनाच्या वेवसायाक नेट आयला. दूद वेवसाय दिसानदीस वाडत आसा. पशूपालन आनी दूदवेवसाय मुखेलपणान सहकारी तत्त्वांचेर उबारिल्लो आसून आधुनीक तंत्राच्या वापराक लागून तांचे उत्पादन ल्हव ल्हव वाडत आसा. मास, बटर, चीझ, दूदपावडर, तांतयां बेकन आनी मोनजातींसावन मेळपी हेर पदार्थांक हांगा हालींच्या तेंपार चड खप आसा.

रानांसावन मेळपी येणावळूय राष्ट्रीय अर्थवेवस्थेचे नदरेन म्हत्वाचीं बदरां आनी धके हातूंत जाल्ली सुदारणा तशेंच नुस्तें मारपाखातीर आधुनीक बोटींचो वापर चड जाल्ल्यान नुस्तेमारी वेवसायाकूय नेट आयला.

उद्‌देगधंदे : दुसऱ्या म्हाझुजा उपरांत सोव्हिएत युनियनाच्या प्रभावाखाला पोलंडाच्या उद्‌देगधंद्याची नेटान उदरगत जाली. सुरवेक पोलंड सरकारान म्हत्वाच्या उद्‌देगधंद्याचें केंद्रियीकरण करून धातुउद्‌देग यंत्रम्हाल आनी रसायन उत्पादनाचेर चड भर दिल्लो. सध्याक कारखाने आनी ल्हानसान उद्‌देगधंदे देशांत सगळेकडेन पातळिल्ले आसा. तिखें, शिमीट, ट्रॅक्टर, रेल्वे वागिणी, ट्रक आनी अशा प्रकारांचे हेर अवजड उत्पादन होच पोलंडाच्या उद्‌देगधंद्याचो कणो. खाद्यपदार्थ निर्मिती, लुगट यंत्रानिर्मिती ह्या उद्‌देगांक हांगा चड म्हत्व आसून साबार लोक तातूंत वावुरतात. म्हाल आनी कोळशांच्या साठ्यांक लागून सालिशिया भागांत धातूउद्‌देग चड विकसीत जाल्लो आसा. तशेंच लूज शार आनी भोंवतणच्या वाठारांनी लुगटाच्या उद्‌देगांत खूब विकास जाल्लो आसा. वॉरसॉ शाराभोंवतणीं वीज उपकरणांचे उद्‌देगधंदे आसात. तांबें आनी गंधक हांच्या सांठ्यांक लागून पोलंडाचो संवसारांतल्या गिरेस्त राष्ट्रांमदीं आस्पाव जाता. तसोच तारवांबांदणी करपी संवसारांतल्या पयल्या धा देशांमदीं पोलंडाचो आस्पाव जाता.

पोलंड देशांत अर्थीक येवजणेक १९४७ सावन सुरवात जाली. पयली तीनवर्सुकी येवजण ही त्या काळांत अस्तित्वांत आशिल्ले रशियेचे पंचवर्सुकी येवजणेचेर आदारिल्ली. दुसऱ्या म्हाझुजांत विध्वंस जाल्ले अर्थवेवस्थेंत तशेंच उद्‌देगधंद्यांत परतून उदरगत घडोवन हाडप हो हे येवजणेचो मुखेल हेत आशिल्लो. हेखातीर तांणी हेर कम्युनिस्ट राष्ट्रांचो पालंव घेतिल्लो. १९५०-५५ हे दुसरे सवसुर्की येवजणेंत ताणीं वस्तुउद्‌देगांच्या विकासाचेर चड भर दिल्लो. १९५६-६० हे पंचवर्सुकी येवजणेंत उद्‌देगीक विकासाचेर मातसो उणो भर दिवन शेतकीउत्पादन, गृहनिवासन, उपभोग्य वस्तुउद्‌देग हांचेर चड भर दिल्लो. अशो साबार येवजणो आंखून आनी तातूंत कांय सुदारणा करून पोलंडान आपली अर्थीक वेवस्था जाग्यार हाडिल्ली आसा. 'नॅशनल बँक ऑफ पोलंड' ही पोलंड देशाची मध्यवर्ती बँक आसून, राष्ट्रीय अर्थीक येवजण्यो आंखपाची आनी त्यो घडोवन हाडपाची जापसालदारकीय तिचेरूच आसता. पतानिर्मिती, पतपुरवण आनी पतवेव्हार ह्या सगळ्यांचेर ती नियंत्रण दवरता.

येरादारी आनी संचारण : येरादारीच्या मळार हो देश खूब सुदारिल्लो आसा. दुसऱ्या म्हाझुजाउपरांत रेल्वेमार्ग आनी रस्ते हातूंत खूब सुदारणा जाली. सद्या चडशा लोहमार्गांचें विद्युतीकरण जाल्लें आसा. पॉलीश स्टेट रेल्वे ही देशांतली मुखेल रेल्वे. पॉलिश रेल्वेक युरोपांत म्हत्वाची सुवात आसा. रस्त्यांच्या मळारूय पोलंड खूब फुडारिल्लो आसा. गांवगिऱ्या वाठारांनी लेगीत रस्त्यांचें डांबरीकरण जाल्लें आसा. पॉलिश मोटर कम्युनिकेशन्स ही सरकारी मोटार येरादारी संस्था. 'इंटरनॅशनल रोड कंपनी' ही येरादारी संस्था पर्यटकांची आनी म्हाल हाडपा-व्हरपाची वेवस्था सांबाळटा. विश्चला, ओडर, बग, वार्ता, सान, नारेफ, नॉटेच आनी हेर न्हंयांतल्यान अंतर्गत उदका येरादारी जाता. गदिनीआ, डॅन्झिग आनी श्टेटीन हीं हांगाचीं मुखेल बंदरां. 'पॉलनॉक्नी' ह्या सगळ्यांत व्हड बंदरांत एक लाख भारवस्तू टनांचीं तारवां लावंक मेळटात अशीं बंदरां आसात. 'पॉलिश ओशन लायन्स' आनी 'पॉलिश स्टीमशिप कंपनी' ह्यो म्हत्वाच्यो दर्यावर्दी कंपन्यो. वॉरसॉक आंतरराष्ट्रीय विमानतळ आसून देशांतलीं सगळीं मुखेल शारां अंतर्गत हवाई मार्गांनी जोडिल्लीं आसात. लोट (L.O.T.) ही पोलंडी हवाई येरादारी कंपनी अंतर्गत आनी आंतराराष्ट्रीय हवाई येरादारीची वेवस्था सांबाळटा. १९८६ मेरेन हांगा ८,२९७ पोस्ट ऑफिसां आशिल्लीं आनी२०६८ दशलक्ष दूरध्वनी आशिल्ले. 'नॅशनल

कमिटी ऑफ पॉलिश रेडिओ अँड टेलिव्हिजन' हे शासकीय संस्थेचे देखरेखीखाला सुमार ३५ नभोवाणी केंद्रां आनी दूरचित्रवाणीचीं सुमार १७५ प्रसार केंद्रां आसात. १९८५ मेरेन हांगा २,०४१ सिनेमा घरां आनी ९८ नाट्यगृहां आशिल्लीं. हांगा उजवाडाक येवपी ९७ दिसाळीं आनी २,८८९ नेमाळीं आसात.

लोक आनी समाजजीण : पोलंडी लोक हे मुळाव्या स्लाव वंशाचे आसून तांची भास अस्तंत स्लाव भाशासमुहांतली. बेलोरशियी आनी उकरेनियी हे हांगाचे अल्पसंख्येन रावपी लोक आसात. ज्यू लोक चड करून शारांनी मेळटात. चडशे पोलंडी लोक हे मध्यम उंचायेचे आसून तांची कात गोरी आनी केंस मातशें तांबशे. दुसऱ्या म्हाझुजाउपरांत हेर युरोपी राश्ट्रांप्रमाण पुराय समाजीक बांदावळ बदलून गेल्ली आसा. जमीन, वेपार आनी उद्देगधंदे हांचें राश्ट्रियीकरण जाल्ल्यान भाटकारशाय आनी मालकीशाय नश्ट जाली आनी राजकीय सुत्रां उपरांत कामगारांच्या हातांत गेलीं. पोलंडी सरकारान उद्देगधंद्याचेर भर दिल्ल्यान, शेतवडींत वावुरपी लोक कामधंदो सोदपाच्या निमतान शारांनी वचपाक लागले. हाका लागून शेतवडींत वावुरपी लोकांची संख्या खूब उणी जाली. समान शिक्षणाची संद लाभिल्ल्यान सुसंस्कृत वर्ग वाडत गेलो, तसो धवाड्यांचो आंकडो वाडत गेलो. बालविवाह पद्दत फाटी पडिल्ल्यान, कुटूंब येवजण आनी बाळंतरा उपरांत मेळपी खाशेली सवलत हांकां लागून बायलांकूय दादल्यांवांगडा सगळ्या मळांचेर काम करपाची समान संद मेळपाक लागली. समाजांत कामाच्या स्वरुपाप्रमाण सादारणपणान चार वर्ग जातात. पक्ष, सरकार आनी सैन्य हातूंतल्या अधिकाऱ्यांचो अल्पसंख्य पूण प्रभावी वर्ग. दुसऱ्या वर्गांत कलावंत, लेखक, शिक्षक हे सारकिले बुद्दीवादी आनी वेवस्थापनांत गुंथिल्ल्या धवाड्या लोकांचो आस्पाव जाता. उद्देगधंद्यांत गुंथिल्ल्या कामगारांचो तिसऱ्या वर्गांत आनी शेतकामत्यांचो चवथ्या वर्गांत आस्पाव जाता.

शिक्षण : रशियेचे धर्तेचेर साम्यवादी सरकार आयले उपरांत सगळ्यो खाजगी शिक्षण संस्था बंद करून पुस्तकांचेर सरकाराचें कडक नियंत्रण आशिल्लें. नव्या सरकारान साम्यवादी देशाक फायदेशीर थारपी एक खाशेली शिक्षणपद्दत सुरू केली. हांगा सगळ्या प्रकारांचें आनी सगळ्या पांवड्यावयलें शिक्षण फुकट मेळटा. देशभर समान शालेय पद्दत आसून आठ वर्सांमेरेन शाळेंतलें शिक्षण आनी पिरायेच्या अठराव्या वर्सामेरेनचें पुरक शिक्षण सक्तीचें आसा. शाळेंतल्या शिक्षणाचो तेंप इकरा वर्सांचो आसून सुरवेची सात वर्सां मुळावें शिक्षण आनी उपरांत चार वर्साचें माध्यमिक शिक्षण घेवंचे पडटा. माध्यमिक शिक्षणाभितर सादारण आनी तंत्रविद्या अशें दोन शिक्षणक्रम आसतात.

भाशा आनी साहित्य : पोलंडी भाशेचो चॅक, स्लोवाक आनी सोर्ब ह्या भाशां वांगडा अस्तंत स्लाविक भाशासमुहांत आस्पाव जाता. हे भाशेंतलें सद्या उपलब्ध आशिल्लें सगळ्यांत पोरणें साहित्य १२व्या शेकड्यांतलें आसून तें धर्मीक स्वरुपाचें आसा. छापणावळीचो सोद आनी मानवतावादी लिखाण हांकां लागून १६व्या शेकड्यांत पोलंडी साहीत्य फांकारूंक पावलें, पोलंडी भाशेक मानाची सुवात मेळोवन दिवपी मिकॉलाय रे हो साहित्यीक ह्याच शेंकड्यांतलो आशिल्लो. पोलंडी साहित्य विकासाच्या दुसऱ्या युगांत (१८व्या शेंकड्याच्या दुसऱ्या अर्दांत) शास्त्रीय आनी विज्ञानीक लिखाणाचेर चड भर दिल्लो. व्हाहस्लाव पॉटॉट्स्की हाणें ह्या काळांत बरयल्लें 'चोसीम्स वॉर' हें म्हाकाव्य खूब प्रसिद्द आसा. ईग्नाट्स्की क्रासीट्स्की, फ्रानट्सीशेक झाब्लॉट्स्की हे ह्या काळांतले नामनेचे साहित्यीक. यूल्यूश स्लॉव्हाट्स्की, झिग्मूंट क्रासीन्यस्की, आलेक्सांडर फ्रेड्रॉ, बॉलेस्लाव्ह प्रूस, एलिस ओरेष्कोव, हेन्रिक शेनक्येव्हिच हे १९व्या शेंकड्यांत नोबॅल पुरस्कार मेळिल्ले साहित्यीक. १९१८त स्वातंत्र्य मेळ्ळे उपरांत 'स्कॅमनृड्रायट्स' ह्या नांवान प्रसिद्ध आशिल्लो कवींचो पंगड ह्या तेंपार चड प्रभावी थारलो. 'व्हनागार्ड ग्रुप' ह्या नांवान मुखार आयिल्ल्या कांय कवींनी पोलंडी कवितेक क्रांतिकारक मोडण दिवपाचो यत्न कल्लो. १९३० उपरांत पोलंडी गद्य चड गिरेस्त जायत गेलें.

दुसऱ्या म्हाझुजाउपरांत हेर संचारण माध्यमांप्रमाण पोलंडी खबरांपत्रांचेंय राश्ट्रीयीकरण जालें. तांचेर तशेंच हेर सगळ्या लिखाणाचेर शासकीय नियंत्रण आशिल्ल्यान साहित्यिकांक आपले विचार उक्ते करपाक वाव नाशिल्लो.

कलाकुसर : मध्ययुगाचे सुरवेक वास्तू आनी शिल्पां उबारता आसतना पोलंडी शिल्पकारांनी रोमनेस्क वा गॉथिक शैली आपणायल्या ती आयजूय पळोवपाक मेळटा. प्रबोधन काळांत नागरी वास्तूकलेचे बऱ्यांतले बरे नमुने मेळटात. अठराव्या-एकुणिसाव्या शेंकड्यांत उबारिल्ल्या नतअभिजातवादी शैलीच्यो साबार स्मारकवास्तू वॉरसॉ शारांत आसा. एकुविसाव्या शेंकड्यांत पोलंडी कलेंत राश्ट्रवादाची भावना पळोवपाक मेळटा. ह्या काळांतल्या चित्रकारांनी काडिल्लीं इतिहासीक आनी झुजाविशींचीं चित्रां हे नदरेन म्हत्वाचीं थारतात. क्रेकोच्या 'यंग पोलंड चळवळी' सावन प्रेरणा घेतिल्ल्या चित्रकारांच्या पंगडांत स्टानीस्लाफ विस्प्यान्यस्की तसोच स्टानीस्लाफ्स्की हांचो आस्पाव जाता. दुसऱ्या म्हाझुजाक लागून जाल्लो विध्वंस आनी उपरांत उद्देगीकरणाचो नेट, हांच्यांतल्यान वास्तूकला, नगररचणूक आनी कलेच्या हेर मळांचेर नव्या कल्पनांचो आस्पाव जालो. दूनिलोफ्स्की, व्हिटिग हे आर्विल्ल्या काळांतले नामनेचे कलाकार जावन गेले.

चवदाव्या आनी पंदराव्या शेंकड्यांनी पोलंडांत इगर्जेच्या संगिताचोच शेक आशिल्लो, पूण सोळाव्या शेंकड्यांत संगिताच्या मळार खूब बदल जावन त्या तेंपार क्रेको शाराची मध्य युरोपांतलें संगीत केंद्र म्हणून नामना आशिल्ली. अठराव्या शेंकड्यांत राश्ट्रीय चळवळ सुरू जाले उपरांत पोलंडी संगीतकार आपले संगीत रचणुकेंत राश्ट्रभक्तीचेर चड भर दिवपाक लागले. 'पोल्क' आनी 'पोलोनेझ' ह्या नाचप्रकारांचें मूळ पोलंडांतलेंच आसा अशें मानतात. कारॉल शिमानॉफ्स्की हो विसाव्या शेंकड्यांतल्या पयल्या अर्दांतलो नामनेचो संगीतकार आशिल्लो. सद्या हांगा साबार संगीत महोत्सव आनी आंतरराश्ट्रीय संगीत सर्ती घडोवन हाडटात.

मध्ययुगांत रंगभुंयेचें स्वरूप मुखेलपणान धर्मीक आशिल्लें. सोळाव्या शेंकड्यांत दरबारी रंगमाचयेचो जल्म जालो आनी थळावीं नाटकां रंगमाचयेर आयलीं सतराव्या आनी अठराव्या शेंकड्यांनी राजवाड्यांनी आनी गिरेस्त लोकांच्या सुवाळ्यांत परदेशी संगीतिका आनी बॅले हांचे प्रयोग जाताले. पोलंडी राजसत्ता नश्ट जाले उपरांत पोलंडी रंगमाचयेन राश्ट्रीय भास आनी राश्ट्रीय भावना रुजोवपाचो आनी जागृत दवरपाचो म्हत्वाचो वावर केलो.

म्हत्वाचीं थळां : वॉरसॉ हें पोलंडाचे राजधानीचें शार आसून तें प्रशासकी उद्देगीक, वेपारी, संस्कृतीक, धर्मीक तशेंच येरादारीचें म्हत्वाचें केंद्र. युरोपाच्या व्हड इतिहासीक शारांभितर हाचो आस्पाव जाता. क्रेको

मध्ययुगांत उबारिल्लें सोबीत शार. तशेंच प्लॉक हें सगळ्यांत पोरणे रूय चड म्हत्वाचें.

- कों. वि. सं. मं.

ोलियो : मेंदू आनी मज्जारज्जूक 'पोलियो व्हायरस' ह्या रोगजंतूची ागण जावन जाल्ल्या दुखण्याक पोलियो म्हण्टात. हातापांयांक लुळेपणा ढून अपंगूळ करपी दुखण्यांमदीं पोलियोच्या दुखण्याचो मुखेल वांटो ासा.

इतिहास : पुराणकाळा पसून हें दुखणें अस्तित्वांत आशिल्लें, तरी ाचें पुराय वर्णन १८४०त Heine हाणें आनी १८९० वर्सा Medin हाणें ल्लें आसा. लँडस्टायनर आनी पॉपर हाणीं १९०९ वर्सा पोलियो ायरसाचो सोद लायलो. १९४९ वर्सा एंडर्स व्हेलर, रॉबीन हांकां ायरसाची कृत्रीम पैदास करपाक जैत मेळ्ळें. तांचे हे कामगिरीखातीर ांकां नोबॅल पुरस्कार फावो जालो. १९५५ वर्सा Salk हाणें पोलिओ स सोदन काडली. १९५३-१९५७ ह्या काळांत सॅबीन (Sabin) हाणें जेव्या पूण दुर्बळ व्हायरसाची पैदास करपांत येस मेळयलें. जाचेपासून ह्या उपेगांत आशिल्ल्या तोंडांत पियेवपाक दिवपाचे लसीचो जल्म जालो. १९५७ वर्सा सॅबीन हाणें हे लसीचो माकडाचेर, स्वताचेर तशेंच घराच्यांचेर योग करून पळेलो. तेन्नाच्यान आतांमेरेन संवसारांत तीच लस पोलियोचेर ोगप्रतिबंधक म्हणून वापरांत आसा. भारतांत १९६१ वर्सा पयलीं आंध्रांत ेत्रपारख (Field trial) करप जाली. पोलियो हो भौशीक भलायकेचो स्न जावन आशिल्ल्यान चड करून विकसनशील देशांनी संवसारीक भलायकी संस्थेन (W.H.O.) विस्तारीत संवसारीक रोग प्रतिकारात्मक कार्यावळ आंखल्या.

पोलियोचें दुखणें हें वायरस जातीच्या अतिसुक्ष्म रोगजंतूपसून जाता. पोलियोचे व्हायरस फकत मनशाचे कुडींत पोसतात. पोलियो जाल्ल्या भुरग्याक पजडावरवीं उदकांत भरसून हे रोग जंतू हेरांच्या पोंटांत पावतात. रोगजंतूंक पोटांतल्यान कुडींत रीग मेळ्ळ्यार पोलियोचें दुखणें जावंक पावता. पोलियोचें दुखणें वशाचें. दुखणेकारावरवींच तें पातळटा. दुखाण्याच्या पयल्या सप्तकांत हें दुखणें पातळपाचो भंय चड आसता. पोलियो खंयचेय पिरायेचेर जावंक शकता. पूण ताचो चड शेक दोन वर्सां सकयल्या भुरग्याचेर आसता. भुरगो जसो जसो व्हड जाता तसो ताका पोलियो जावपाचो भंय उणो जाता. पोलयोची पसवण चड करून गीम आनी पावसाच्या दिसांनी जाता.

भारतांत तीन जातींच्या व्हायरसापसून (Type I, Type II, Type III) पोलियो जाल्लो दिश्टी पडटा. Type I,पोलियो व्हायरस हो ८०% - ९०% पोलियो दुखण्याक जापसालदार आसता. पोलियो वायरस सुक्या तशेंच गोठेल्या (Freezing) तापमानांत जिवे उरतात. ४° सॅ. तापमानांत व्हायरस म्हयन्याचे म्हयने जिवे उरतात. ५% लिसोल (Lysol) सारक्या जंतुनाशकांत तशेंच ५०° सॅ. तापमानांत मात व्हायरस पुरायेन नश्ट जातात. ०.३मी. ग्रॅ -०.५ मी. ग्रॅ. दर लि. क्लोरीनयुक्त उदकांत व्हायरस निश्क्रीय जातात. फॉर्मेलीन ब्लिचींग पावडर, पोटेशियम परमँगनेट पावडर, अल्ट्रा वायोलेट किरणां आदी प्रक्रियांनी व्हायरस निश्क्रीय जातात.

पोलियोच्या रोगजंतूची लागण पोटांतल्यान जाता. पोटांतल्यान रगतांत आनी रगतांतल्यान मज्जारज्जूक आनी मेंदवांत भोंवडी करून हो रोगजंतू कार्यशक्त पुरक मज्जापेशींचो इबाड करता. हो इबाड पुराय तरेन जातकच भूरग्याक लुळेपणाची आर (Hypotonic Paralysis) जावन अपंगूळपण येता.

दुयेंत अवस्थेंत वा पूर्वलक्षणांवस्थेंत फकत मनशाकडल्यानूच खांकेंतल्यान वा संडासांतल्यान ह्या रोगाची हेरांक लागण जावं येता. दर एका लाक्षणीक रोग्याफाटल्यान सुमार १००० भुरगीं आनी ७५ जाण्टीं पूर्वलक्षणीक अवस्थेंत आसतात. लक्षणीक अवस्थेंतूच व्हायरसाची चड करून लागण जाता. ताळ्यांत तशेंच आतड्यांनी व्हायरसाची संख्या चड वाडटा. लाक्षणीक अवस्थेपयलीं एक सप्तक आनी बरो जावन एका सप्तका मेरेन व्हायरस ताळ्यांत आसतात. चड करून २.३ सप्तकां मेरेन आनी केन्नाय ३-४ म्हयन्यांमेरेन व्हायरस संडासांतल्यान वचत रावतात.

पोलियोंत एकदम आरिचीं लक्षणां दिसनात. दुखण्याचे सुरवेक साद्या जोराभाशेनूच भुरग्याक जोर येता. हो जोर चड खर आसना. हाका मोनो पोलियो म्हण्टात. जोरावांगडाच आंगपांग फोडप, फाट दुखप, हींय लक्षणां मेळटात. कोणाय भुरग्याची मान आन फाट घट जावन येता. हीं लक्षणां २ ते १० दीस मेरेन आसूं येतात हाका बीन पक्षघाती पोलियो म्हण्टात. चड वायट परिणाम जायनासतना हें दुखणें बरें जावं येता. जेन्ना पोलियोचें दुकणें बळावता तेन्ना जोराची सुरवात जातकच दोन वा तीन दिसांभितर हात-पांय फोडूंक लागतात. उपरांत दोन दिसांभितर ह्या दुखपी अवयवाक लुळेपणाची आर मारता. जोर आंगांत आसमेरेन आरीचें प्रमाण वाडत वता. ह्या काळांत भुरग्याक मारून येवंक शकता वा भुरगो सुद्दा भायर वचूं येता. हाका पक्षघाती पोलियो म्हण्टात. फूडलीं सप्तकां आरीचें प्रमाण उणें जावपाचे नदरेन खूब म्हत्वाचीं. ह्या सप्तकांत पोलियोची आर उणी जायत वता आनी लुळे जाल्ल्या अवयवांनी इल्ली इल्ली शक्त येता. स सप्तकां उपरांत उरिल्ली आर सासणाची उरता. ताका लागून आरीखातीर आदाराचीं साधनां (कुबड्यो) पोलियेचें दुखणें जातकच स सप्तकां उपरांतच दिवंक जाय. भुरग्याच्या हातांपायांकूच आर जाता अशें न्हय. एका वेळार हुस्काराच्या स्नायूंक लेगीत आर जावन भुरग्याक हुस्काराक त्रास जावंक शकता. अशें घडल्यार भुरग्याच्या जिवाक भंय आसता.

पोलियोचें दुखणें व्हायरसापसून जाल्ल्यान ताचेर खाशेले अशे वखदाचे उपाय नात. पूण दुखण्याचे सुरवेकच कांय उपाय घेतल्यार दुखणे बेगीन आटापाक येता आनी आरीचेर पडपाक पावना. आर जाल्यारय ती उण्या प्रमाणांत जाता.

सुर्वेचीं लक्षणां म्हळ्यार जोर, आंग दुखप, फाट आनी मान घट जावन येवप वा हातपांय दुखप हीं लक्षणां दिसल्यार भुरग्याक न्हिदोवन दवरपाक जाय. दुखता त्या अवयवाक हून उदकान शेक मारूंक जाय. आर जाल्ल्या अवयवाक चड हालोवंक दिवंक जायना. जोर आसमेरेन मालिशी सारके उपाय करूंक जायना. पोलियोचीं सुर्वेचीं लक्षणां हेर साद्या जोराभशेन आशिल्ल्यान निदान जावंक नाशिल्ल्या जोराक इंजेसांव दिवपाक जायना. इंजेसांवान स्नायू दुखतात आनी आनी आरीचो संभव तशेंच प्रमाण वाडूंक शकना सुर्वेचीं लक्षणां दिसतकच दांत काडप, भिण्णां काडप असलेय उपाक करूंक जायनात.

जोर वतकच मालीश आनी व्यायाम आर जाल्ल्या अवयवांक दिवंक

जाय. आर जावन स सप्तकां जातकच भुरग्याक व्यायामतज्ञाक दाखोवंक जाय. ताच्या सल्ल्यान अपंगूळपण उणें करपाचीं साधनां वापरूंक जाय. पायांक कॅलिपर्स, स्पेशल बूट, खाशेल्यो सायकली वा यंत्रां असलीं साधनां सद्या उपलब्ध आसात. कांय खेपे शस्त्रक्रियेच्या आदारान हें व्यंग उणें करूं येता. हाचेभायर खाशेल्यो संस्था आसात. जंय अपंगूळांच्या शारिरीक तशेंच बुद्दीबळानुसार त्या त्या कला मळार तांकां प्रशिक्षण दिवन तांकां स्वावलंबी करतात. सरकारी तशेंच खाजगी हॉस्पिटलांत आनी भौशीक उपचारी संस्थांनी तांचेखातीर खास विभाग चालू केल्यात.

पक्षाघात पोलियोंत पोलियो पुराय बरो जावं येता. थोडी सुदारणा जावं येता वा पुराय निर्बळकाय येवं येता. स्वासेंद्रीय पक्षघाती पोलियोंत सुदारणा सवकासायेन जाता. छ्यती-पोटामदलो स्नायुपड्डो (Diaphragm), बरगड्यांमदले स्नायू (intercostal Muscles), पोटाचे स्नायू कांय प्रमाणांत दुर्बळ जावन पोलियो घातक थारूं येता. देखून जतनाय चड घेवंची पडटा.

मेंदू पोलियो चडशे फावटीं घातक आसता. (३% - ७%) पोलियोंत ५-६ सप्तकांभितर अकस्मात सुदार घडून येवं येता. उपरांत दोन वर्सां मेरेन खूब मंद गतीन सुदार जायत वचूं येता. मात योग्य वेळार शास्त्रोक्त व्यायाम - उपचार पद्दत तशेंच अस्थीतज्ञाकडल्यान आधुनीक शल्य उपचार करून घेतल्यार बेगीन आनी चड प्रमाणांत सुदारणा घडूं येता.

भुरग्यांक वेळार लस दिल्यार ताका पोलियोची बादा जायना. भुरग्याक जल्मतकच सुर्वेक लस आनी वांगडाच पोलियोचो पयलो डोस पोंटांत दिवंक जाय. लस दोन प्रकारांनी उपलब्ध आसता. सॉक (Salk) आनी सॅबिन (Sabin). सॉक लसींत व्हायरस निष्क्रियावस्थेंत आसता. ही लस इंजेसावांच्या रुपांत आसता. (Oral Polio vaccine - सॅबीन) हातूंत व्हायरस जिवे अवस्थेंत आसता. तिट्टी व्हायरसापसून तयार केल्लें हें इंजेसांव तोंडांतल्यान दिवप जाता. भारतांत तेचपरी संवसारांतल्या चडशा देशांनी हीच लस वापरतात. खरे म्हळ्यार चड प्रभावी गुणाखातीर दरेका व्हायरसाची लस वेगवेगळी दिवंची आसता. पूण लस कार्यावळ सोंपी जावंची म्हणून मिश्र लस तिट्टी (Trivelent) वापरतात. पयल्यो तीन मात्रा भुरग्याक स म्हयन्यां भितरले पिरायेचेर एक ते देड म्हयन्यांच्या अंतरान ट्रिपल लसी वांगडाच दितात. बी. सी. जी. लस तोपचेआदीं ट्रिपल दिवप चड सुरक्षीत. बी. सी. जी. लस खंयचेय एके पोलियो लसी वांगडा दिवं येता. पयली उत्तेजनार्थ (Booster dose) पोलियो मात्रा भुरग्याच्या देड-दोन वर्सां पिरायेचेर दिवंची आसता. दुसरी उत्तेजनार्थ मात्रा पांच वर्सां पिरायेचेर दिवंची आसता. भारतीय बाल संस्था (Indian Academy of Padiatrics) दवाखाना निर्धारीत कार्यावळींत पांच मात्रा जाल्यार समाजीक मोहिमेंत तीन मात्रा सुचयल्यात दर वर्सा एक हे प्रमाण आठ वर्सामेरेन लस दिवप जाता.

ताचे जंतूबादेंत (Acute Infectious) दुखणें, अतिसार, आमांश, रक्तलसिका, गांठी, तशेंच हेर अवयवांचे कर्करोग कोर्टिको स्टॅरॉयड तशेंच हेर कर्करोधक उपचार घेतल्याक ओ. पी. वी. दिवंक मेळना. अशा अवस्थांनी तोंडी लस दिल्यार घातक प्रक्रिया जावपाची चड शक्यताय आसा. ओ. पी. वी. स्थीर स्वरुपांत आशिल्ल्या कारणान ४°सें. तापमानांत १ वर्स मेरेन आनी भायर १ म्हयनो मेरेन मूळ गूण उणो जायनासतना बरी उरूंक शकता. पोलियो लस दिवन अर्दवरा भितर गरम उदक, गरम दूद वा हेर पेय दिवंचे न्हय. ज्या अंवस्थांवेळार तोंडी पोलियो लस दिवप घातक आसता त्या वेळार इंजेक्शन रुपांतली पोलियो लस वापरूं येता.

पोलियोचो आस्पाव संवसारभर आसा. १९८० वर्सा (WHO) त १३६ देशांतल्यान ४२,००० पोलियोची नोंद जाल्ली. खूबशा विकसीत देशांनी लसीच्या कार्यावळींतल्यान पोलियो जवळजवळ पुराय नियंत्रणाखाला हाडिल्लो आसा. १९४१ वर्सा मुंबय आनी भोंवतणच्या वाठारांनी पोलियोचो पयलो वसो आयिल्लो. उपरांत वेगवेगळ्या तेंपार चडशे वशे आंध्र प्रदेश, उत्तर प्रदेश, गुजरात, महाराष्ट्र, राजस्थान, तमीळनाडू, दिल्ली, केरळ (१९८१) आयले.

पोलियो पसून पयस रावपाखातीर उदकाचो वापर नितळ आसपाक जाय. उदक शिजोवन पियेवप, वाटेवयलीं उक्ताडावयलीं खाणां खावपाचे बंद करप. अशें करीत जाल्यार पोलियोच्या रोगजंतूची लागण भुरग्याक जावंक पावना.

- डॉ. ए. जी. बोरकार

- डॉ. आनंद हळर्णकार

पोलिस संस्था : समाजांत शांतताय आनी सुवेवस्था राखून दवरपी, तशेंच लोकांच्या जिविताचें रक्षण करपी, समाजांतले गुन्यांव उणें करपाक वावुरपी आनी घडिल्ले गुन्यांव सोदून काडून गुन्यांवकारांक पुराव्यासयत न्यायालया मुखार हजर करपी संस्था. पोलीस हें उतर नगरराज्य आनी राज्याची परिस्थिती असो अर्थ आशिल्ल्या ग्रीसी उतरावयल्यान आयलां. १८व्या आनी १९व्या शेंकड्यांनी सुवेवस्था राखपी थळाव्या नागरीक प्रशासकांचो उल्लेख करपाखातीर 'पोलीस' ह्या उतराचो व्हड प्रमाणांत उपेग जातालो.

खूब आदल्या काळांत म्हळ्यार ज्या वेळार मनशाक समाज ह्या उतराची संकल्पना लेगीन खबर नाशिल्ली, त्या तेंपारूय गुन्यांवांक आळो घालपाखातीर दर एके व्यक्तीचेर कोणाची तरी नदर आसताली. पूण मनीस जेन्ना समाजाचो घटक जालो आनी ताका समाजाची जाणविकाय जाली, तेन्नासावन समाजांत सुवेवस्था राखून दवरपाखातीर एक खाशेली अशी संस्था अस्तित्वांत आयली.

भारतांत वैदिक काळासावन संघटीत पोलीस यंत्रणा आशिल्ली, हाचे पुरावे ऋग्वेद, बृहदारण्यकोपनिषद हातूंत तशेंच हेर पुर्विल्ल्या संस्कृत ग्रंथांनी सांपडटात. गुप्त काळांत पोलिसांक 'चाट' अशें म्हण्टाले. उपरांत प्रतिहार, पांड्य, सेन, मैत्रक आनी हेर घराण्यांतल्या राजांनीय मंत्र्याच्या दर्जाचे पोलीस प्रमुख नेमिल्ले. तांकां दंडिक, दंडपाशीक, चौरोद्धारणीक अशो विंगड विंगड 'संज्ञा' आशिल्ल्यो. कौटिलीय अर्थशास्त्रांत पोलीस खात्याच्या वावराविशीं वेवस्थीत म्हायती मेळटा.

पुर्विल्ल्या भारतांत आनी मध्ययुगांत लेगीत गांवगिन्या वाठारांनी पोलिसांचो वावर चड करून गांवचो मुखेलीच करतालो. भारताच्या वेगवेगळ्या राज्यांनी ताका ग्रामणी, ग्रामाधिपती, ग्रामापती, ग्रामकूट ग्रामिक अशीं विंगड विंगड पदनांवां आशिल्लीं. मध्ययुगीन काळांत फौजदार सेनाधिकारी, ठाणेदार वा कोतवाल हांचे देखरेखीखाला पोलीस संस्था वावुरताली. नागरिकांचें रक्षण, भौशीक भलायकी, बाजारांतल्यो दरो वजन-माप हांचेर देखरेख दवरप, चोरांक धरून तांकां ख्यास्त दिवप रस्त्यांचेर आनी धर्मशाळांचेर देखरेख दवरप, तशेंच शारांनी आनी गांवांनी

वस्था राखून दवरप हो तांचो मुखेल वावर आशिल्लो. चोरांक सोदून ·डपाक अपेस आयलें जाल्यार कोतवाल, फौजदार, ठाणेदार वा पाटील ·ां नुकसान भरपाय करून दिवंची पडटाली. पुर्विल्ल्या तशेंच मध्ययुगांत ·तेच्या जिविताचें तशेंच मालमत्तेचें रक्षण करपाची आनी राज्यांत ·वस्था दवरपाची जापसालदारकी मुखेलपणान राजांचीच आशिल्ली. ·ावकारांक ख्यास्त दिवपाचोय पयलो मान राजांचोच आशिल्लो. पूण ·रतांत जेन्ना ब्रिटीश राजवट आयली तेन्नासावन कायदो आनी सुवेवस्था ·सनान आपल्या हातांत घेतली. ब्रिटीश कंपनीच्या सुरवेच्या तेंपार ·रतांत नगरपालिकांसारकिल्यो स्वायत्त संस्था नाशिल्ल्यान सरकारान ·वेगळ्या राज्यांनी पोलीस यंत्रणा उबारपाचे साबार यत्न केल्ले.

सर रॉबर्ट पील हाणें १८२९त इंग्लंडांत आधुनिक पोलीस संस्थेची ·याद घाली. उपरांत ब्रिटीश सरकारान हेच धर्तेचेर भारतांतली पोलीस ·त्रणा उबारली. ब्रिटीश संसदेन सुरवेक १८६०त आनी मुखार १९०२त ·तंत्र पोलीस आयोग नेमून सगळ्या प्रांतांतलीं पोलीस दळां एकेच ·र्तेचेर उबारलीं. भारत स्वतंत्र जाले उपरांत पोलीस यंत्रणांनी खूब ·दारणा जाल्यो. बायल-पोलीस हो स्वातंत्र्याउपरांतचो एक म्हत्वाचो ·दल.

सद्या भारतीय पोलिसांक विंगड विंगड कामां वांटून दिल्ली आसात. ·डटचा गुन्यावांक आळो घालप आनी जाल्ल्या गुन्यांवांचो तपास करप, ·ायदे आनी सुवेवस्था राखून दवरप, येरादारीचेर नियंत्रण दवरप, ·गवेगळ्या राजकीय पक्षांची आनी तांच्या संस्थांच्या घडामोडींची म्हायती ·कठांय करप, तशेंच शेतकामती, कामगार आनी विद्यार्थी हांच्या ·लचालींचेर देखरेख दवरप, धरण, पूल, अणूकेंद्र ह्या सारकिल्ल्या ·भेद्य (Vulnerable) बांदकामांचेर आनी विमानतळ, सचिवालय, शस्त्रागार ·ा सारकिल्या क्षेत्रांचेर पारो दवरप; परकी राजदूतांक आनी प्रतिश्ठीत ·ोकांक संरक्षण दिवप; सैमीक अवर्शणां वेळार म्हळ्यार हुंवार, भूंयकांप, ·जो तशेंच रेल्वे आनी विमान अपघातांत सांपडिल्ल्या लोकांक आदार ·िवप; देशाच्या शिमांचेर देखरेख दवरप; शेणिल्ल्या भुरग्यांचो वा उबारून ·ेल्ल्या भुरग्यांचो आनी बायलांचो सोद घेवप; अपघातांत सापडिल्ल्या ·ोकांक आदार आनी प्रथमोपचार दिवप तशेंच दुबावीत गुन्यांवकारांक ·रून उपरांत गुन्यांवाचो पुराय सोद घेवपाखातीर २४ वरांमेरेन तांकां ·दखणींत दवरपाचो हक्क पोलीस खात्याक दिल्लो आसा. तेच प्रमाण ·ुबावीत वाठारांत वचून थंय तपास करपाचेय अधिकार पोलिसांक दिल्ले ·ासात. पूण विधानसभेंत आनी राज्यमंडळांत जशो सुदारणा जातात ·शो पोलिस खात्याच्यो जापसालदारक्यो वाडत वतात.

पोलीस संस्था ही राज्य सरकाराच्या नियंत्रणाखाला आसून पोलीस ·ात्याचीं सगळी सुत्रां राज्याच्या गृहमंत्र्याकडेन आसतात. सद्या भारतांत ·क हजार लोकांफाटल्यान तीन पोलीस अशें प्रमाण आसा.

दर एका पोलिसाची ताचे पात्रतायेप्रमाण वेगवेगळ्या थरांचेर विभागणी ·ेल्ली आसून, ताका वावरूय वांटून दिल्लो आसा. ल्हान राज्याखातीर ·गळ्यांत उंचेल्या पदाचेर इन्स्पेक्टर जनरल, व्हड राज्यांखातीर ·ायरेक्टर जनरल, उपरांत डॅप्युटी इन्स्पेक्टर जनरल, सुपरीटॅंडण्ट, ·ालवी सुपरीटॅंडण्ट, इन्स्पेक्टर, सब इन्स्पेक्टर, असिस्टंट सब-इन्स्पेक्टर, ·ेड कॉन्स्टेबल आनी निमाण्या थरांचेर कॉन्स्टेबल. कमिशनर साहाय्यक, ·डॅप्युटी कमिशनर आनी कमिशनर हांची नेमणूक फकत म्हानगरांनीच ·केल्ली आसता.

भारत सरकाराचे नदरेन पोलीस संघटना ही भारतीय शासनाचें एक इंद्रिय. जर आणिबाणीच्या वेळार पोलीस संपाचेर गेले जाल्यार भारत सरकाराक न्याय आनी वेवस्था राखून दवरपाक खूब त्रास जातले. हाका लागून भारतांत पोलिसांक पोलीस संघटना उबारपाक कायद्यान बंदी घालली आसा. सद्या फुडारिल्ल्या समाजांत वेगवेगळ्या प्रकारांचे गुन्यांव घडत आसतात. हाका लागून आयज पोलिसांक गुन्यांव तपासपाखातीर सगळ्या प्रकारांच्यो आधुनिक पद्दती हाताळच्यो पडटात. घडिल्ल्या गुन्यावांचो तपास करपाखातीर पोलीस खातें आयज सगळ्या प्रकारांचीं आधुनिक तंत्रां, आधुनिक उपकरणां आनी आधुनिक प्रयोगशाळांचो उपेग करतात. हातूंत बोटांचे छाप (fingerPrints), हस्ताक्षर जाणकार, फोटोग्राफी, स्कॅच, लाय डिटॅक्टर, कायदेशीर प्रस्नांच्या संदर्भांत वैजकी म्हायतीचो वापर (Forensic Science) तशेंच गुन्यावांची सरासरी काडपाखातीर कम्प्युटराचो वापर करतात. आधुनकि युगांत येरादारीच्या मळार खूब क्रांती जाल्ल्यान, गुन्यांवकार रोखडेच पळून वचपाक शकतात. हाका लागून शारांतल्या पोलीस दळांक आधुनिक वाहनां दिल्यांत. ह्या वाहनांचेरूय बिनतारी संदेशवाहक यंत्रां बसयल्लीं आसतात. चोरांचो सोद घेवपाखातीर तशेंच पुरून दवरिल्ले बॉम वा घुंवळीं वखदां सोदून काडपाखातीर सुण्यांचोय उपेग करतात. पोलीस खात्यांतल्या दर एका मनशाक ताच्या पदा प्रमाण राज्यांतले थळावे पोलीस प्रशिक्षण संस्थेंत शिक्षण मेळटा. पोलीस ट्रेनिंग कॉलेज आनी नॅशनल पोलीस अकादमी हैद्राबादेक (आंध्र प्रदेश) आसा.

सिव्हील पोलिस, स्टेट रिझर्व पोलिस, सीआयडी क्रायम, सीआयडी इंटलीजन्स, इमिग्रेशन पोलीस आनी टुरिस्ट पोलीस हे राज्य सरकाराचे देखरेखीखाला वावुरतात. पूण सॅंट्रल अॅंड सबसीडिअरी इंटलिजेन्स ब्युरो, ब्युरो ऑफ क्रायम इन्वॅस्टीगेशन, सॅंट्रल रिझर्व पोलीस, बॉर्डर सॅक्युरीटी फोर्स, रिसर्च अॅंड डॅवलपमॅण्ट पोलीस, रेल्वे पोलीस ह्यो संस्था केंद्रीय सरकारच्या नियंत्रणाखाला वावुरतात. खाजगी आस्थापनांक आपलें स्वताचे पोलीस-दळ उबारपाक परवानगी दिवप सरकाराच्या विचाराधीन आसा.

ज्या पोलिसांक आपलें कर्तव्य करतना मरण आयलां, तांच्या उगडासाखातीर २१ ऑक्टोबर हो दीस पोलीस हुतात्मो दीस म्हणून पाळटात.

- आत्माराम जोग

पोलो : बडी आनी पेल्ल हांच्या आदारान घोड्यावयल्ल्यान खेळपाचो खेळ. हो खूब पुर्विल्लो खेळ आसून इराणांन तो पयल्या शतमानांत खेळटाले असो उल्लेख मेळटा. कवी फिरदौसीन इ. स. आदीं ६०० त इराणी आनी तुर्कमेनी लोकांमदीं जाल्ल्या एका सामन्याचें वर्णन केलां. अल-जहिजान सुमार ८६०त बरयल्ल्या एका वृत्तांत ८०० वर्सां आदल्या ह्या खेळाचें वर्णन केलां पूण सुरवातीक ह्या खेळाचें स्वरूप सद्याच्या खेळापरस वेगळें आशिल्ले. हातूंत हजारांचे संख्येन लोक वांटो घेताले. सुर्वेक ताचे स्वरूप घोडेस्वाराचे पलटणीक प्रशिक्षण दिवपी खेळ अशें आशिल्लें. कालांतरान पोलो हो इराणाचो राश्ट्रीय खेळ जालो. हो खेळ राजघराण्यांत आनी सरदारवर्गांतय खेळटाले. राजकुंवरांक ताचे खास प्रशिक्षण दिताले. बायलोय ह्या खेळांत वांटो घेताल्यो असो उल्लेख मेळटा

इराणांत हो खेळ 'चौगान' ह्या नांवान खेळटाले.

'पोलो' हें 'पुलु' (पेल्ल) ह्या तिबेटी उतरा पसून तयार जाला आसुंये. फुडें हो खेळ इराणांतल्यान अरबस्तान, तिबेट, चीन जपान ह्या देशांनी पातळ्ळो. भारतांत मोगल जेत्यांवरवीं तेराव्या शतमानांत हो खेळ आयलो. अक्बर बादशाहाचे मुस्तींत (१६व्या शतमानांत) ताचे लिखीत स्वरुपांतले नेम तयार जाले. एकुणिसाव्या शतमानांत अस्तंती लोकांनी हो खेळ भारतातूच आत्मसात केलो. सुर्वेक आसामांतल्या च्याच्या मळ्यांचे ब्रिटीश धनी हो खेळ खेळटाले. ताणीं १८५९ त सिल्वराक पयलो ब्रिटीश पोलो क्लब स्थापन केलो. १८६०चे सुर्वेक 'कलकत्ता पोलो क्लब' ची स्थापन जाली. १८६९ पोलो इंग्लंडांत पावलो आनी थंय 'हॅर्लिंगहॅम क्लब' ह्या मुखेल संघटनेची लंडनांत स्थापना जाली. १८७६त जेम्स गॉर्डन बेनेट हाणें हो खेळ अमेरिकेंत व्हेलो. फुडें थंय १८८१त नामनेच्यो 'मेडो ब्रुक क्लबाजी' स्थापना जाली.

ह्या खेळाक सुर्वेक खेळगड्याची संख्या आठ आशिल्ली. फुडें ती पांचांचेर पावली आनी उपरांत १८८१त अमेरिकेंत आनी १८८३ त इंगलंडांत ही संख्या ४ जाली. सद्या ह्या खेळांत चारच खेळगडी आसतात. १८९०त युनायटेड स्टेटस पोलो असोसिएशन ही संघटना निर्माण जाली. हे संस्थेन अमेरिकेंतल्या खेळाच्या नेंमांक अधिकृत रूप दिलें. अमेरिकेभायर हॅर्लिंगहॅन पोलो असोसिएशन ही संघटना ह्या खेळाचें नियंत्रण करता.

पोलो हो खेळ २७४.३२ मी. (३०० यार्ड) लांब आनी १४६.३मी. (१६० यार्ड) रूंद मैदानाचेर दरेकी चार-चार गड्यांच्या दोन संघांमदीं खेळटात. मैदानाच्या शिमांचेर २२.९ सेंमी. उंचायेच्यो फळयो लायतात. भारतांत मात पोलो मैदानाच्या शिमांचेर असल्यो फळयो लायनात. ताका लागून हांगाच्या मैदानाची रूंदाय १८२.८८ मी. (२०० यार्ड) दवरतात. गोलाचो खांबो (गोल पोस्ट) सुमार ३ मी. (१० फूट) उंच आनी ७.३ मी. (८ यार्ड) अंराचेर आसता.

पोलो खेळांत वापरपाचो पेल्ल विलो झाडाच्या मुळापसून तयार करतात. ताचें वजन १२०-१३५ ग्रॅ. आनी व्यास ८.२५ सेंमी. आसता. खेळपाची बडी वेताची आसून तिची लांबाय सुमार १.२ ते १.४ मी. आसता. हे बडयेच्या तोंकाक २२.८ सेंमी ची फटके मारपाची आडवी दांडी आसता. दुसऱ्या तोंकाक धरपाखातीर जाळयेच्या लुगडाचें फीत गुठलायतात आनी मुठींत आडखळवपाखातीर एक कातडी पटो आसता.

पोलोचे खेळ दरेकी साडेसात मिनटांच्या आठ भोंवाड्यांचे आसतात. कांयकडेन ४ वा ५ भोंवाड्यांचेय खेळ आसतात. दरेका भोंवाड्या उपरांत तीन मिनटांची आनी मदल्या काळांत पांच मिनटांची विश्रांती आसता. दरेक गोल जातकच संघ आपल्यो बाजू बदलतात. ह्या खेळाच्या चडशा सामन्यांनी समतोलसाधक पद्दतीन (हँडिकॅप सिस्टिम) खेळटात. १८८९त अमेरिकेच्या एच. एल. हर्बर्ट हाणें हे पद्दतीची सुरवात केली. हे पद्दतीप्रमाण खेळगड्यांक वेगवेगळ्यो गुणात्मक श्रेणी दिवप जाता. नव्या खेळगड्याक शुन्य (कांय कडेन उणे दोन) आनी सर्वश्रेश्ट खेळगड्याक धा गूण (हँडिकॅप्स) दितात. संघांतल्या चारूय खेळगड्यांच्या गुणांची सरासरी म्हळ्यार पंगडाची वट्ट गूणसंख्या (टीम हँडिकॅप). ज्या पंगडाची गूणसंख्या उणी आसता तो पंगड फाटीं उरता. ताका लागून सर्तींत समानताय हाडपाक त्या फाटीं आशिल्ल्या पंगडाक गोल करून गूण मेळोवंचे पडटात. तेखातीर एके तरेचें सुत्र लायतात. दोन पंगडांमदले गूणसंख्येतल्या फरकाक त्या सामन्यांत खेळिल्ल्या फेऱ्यांचे संख्येन गूणुन ताका आठान (कांय कडेन ६न) भागपाचें आसता. हे पद्दतीक लागून नव्या खेळगड्यांक तज्ञ खेळगड्यां वांगडा खेळपाची संद मेळटा. उकत्या आनी संवसारीक सर्तींनी ही पद्दत वापरनात.

भारतांत ह्या खेळाची आदीं राजा तशेंच संस्थानिकां मदीं खुबूच नामना आशिल्ली. त्या काळांत जयपूरच्या पोलो पंगडाक संवसारांत पयली सुवात आशिल्ली. जसवंतसिंग, जोधपूरचो प्रिथीसिंग, भोपाळचो नवाब, मेजर ॲकिन्सन तशेंच जयपूर पंगडांतलो १९३२ -३८ ह्या काळांतलो जैतवंत गडो प्रिथीसिंग, अभयसिंग, हनुतसिंग आनी जयपूरचो महाराज दुसरो सवाई मानसिंग हे भारतांतले नामनेचे पोलो गडे आशिल्ले. सद्या भारतीय सैन्यांतली घोडदळाची संख्या उणी जाल्ल्यान ह्या खेळाकूय हांगा व्हडलेशें म्हत्व उरूंक ना. १९७६त जयपूराक हतयावयल्यान पोलो खेळ जाल्लो. ताका सुमार चाळीस हजार प्रेक्षक हाजीर आशिल्ले.

पोलोचे आंतराश्ट्रीय सामने १८८६ वर्सासावन इंग्लंड आनी अमेरिका हांच्या पंगडांत 'वेॅस्टचेॅस्टर कपाखातीर' सुरू जाल्ले. हातूंतले तीन सामने इंग्लंडान (१८८६, १९०२, १९१४) जिखिल्ले जाल्यार सात सामने अमेरिकेन (१९०९, १९११, १९१३, १९२१, १९२४, १९२७, १९३०) जिखिल्ले. ऑलिंपिक सामन्यांनीय पालोचो आस्पाव केल्लो आनी १९००, १९०८, १९२०, १९२४ आनी १९३६ ह्या वर्सांमदीं तांच्या सर्ती जाल्ल्यो. १९३६त 'मेडो ब्रुक क्लब' लाँग आयलंड (न्यूयॉर्क) सुवातेर जाल्ल्या आर्जिंटिना आड अमेरिका ह्या सामन्यांत आर्जिंटिनाक २१ जाल्यार अमेरिकेन ९ अशे ३० गोल केल्ले. हो एक संवसारीक विक्रम मानतात. टॉमस हिचकॉक (ज्युनियर), डेव्हेरूक्स मिलबर्न, स्टुअर्ट इगलहार्ट, लॅरी बॉटरबरि आदी अमेरिकन पोलो खेळगडे आनी सि.टी.आय रोअर्क, लेस्ली चीप, मेजर व्हिव्हियन लॉकेट आदी इंग्लंडांतले तशेंच ल्युइस लेसी आनी मानुएल आंद्राद हे आर्जिंटिनांतले नामनेचे पोलो खेळगडे.

पोलोचे जायते प्रकार आसात. हातूंत हतयावयलो पोलो, इण्डोअर पोलो, वॉटर पोलो (पेंवप), सायकल पोलो हांचो आस्पाव जाता. हातूं सायकल पोलोची सुरवात १९२६च्या सुमाराक बादियाचो महाराजकुमार सुभग सिंग हाणें केली. १९५५त हैदराबादेक सेनादलावतीन भारती सायकल पोलो सर्त आयोजीत केल्ली. १९६६त हैदराबादेक 'सायकल पोलो फॅडरेशन ऑफ इंडिया' ही संघटना स्थापन जाली. हे संघटने खेळाच्या कांय नेमांनी सुदारणा केल्यो. देखीक - टॅनिस पेल्लाचो वापर हे राश्ट्रीय संघटनेवतीन दिल्ली (१९७४, १९७७, १९७८), हैदराबाद (१९७५), जयपूर (१९७६) ह्या सुवातांचेर राश्ट्रीय सर्ती घडोवन हाडिल्ल्यो.

– कों. वि. सं.

पोवाडो : एक मराठी काव्यप्रकार. तोखणाय करप असो ताचो सरळ अर्थ. हाका पवाडा अशेंय म्हण्टात. विरांच्या पराक्रमांचें, बुद्दीमत्तेचें तशेंच सामर्थ्य, गूण, कुशळटाय आनी हेर गुणांचें काव्यात्मक वर्णन वा प्रशस्ती म्हळ्यार पोवाडो असो अर्थ महाराष्ट्र शब्दकोशांत दिल्लो आसा.

खंयच्याय व्हड वा बऱ्या कामाची तोखणाय करची रीत वैदिक काळासावन चलत आयिल्ली आसा. वैदिक वाङमयांतल्यो गाथा अशें

णायेन भरिल्ल्यो आसात. अमूक राजान इतले म्हायज्ञ केले, इतलें दिलें, हांचीं कवनां म्हळ्यारूय पोवाडेच, अशें म. ना. सहस्त्रबुद्धे म्हळां. ताच्या मतान पिळग्यांच्यो पिळग्यो मौखिक पद्धतीन चलत येल्लीं हीं कवनां काळाफाटल्यान बदलत रावलीं. यादव काळांत तीं च्या बिरूदगायनांत प्रकट जालीं आनी तींच मुखार शिवाजीच्या ळांत भाटांचे सुवातेर आयिल्ल्या शाहिरांच्या मुखान पोवाड्यांच्या रुपान ळ्ळीं.

अशींच तोखणायेन भरिल्लीं रासो नांवाचीं कवनां १० व्या शेंकड्यासावन दी वा तत्सम भाशेंत रचिल्लीं मेळटात. पृथ्वीराज चौहान हाचो भाट बरदाई हाचें पृथ्वीराज रासो हें काव्या म्हळ्यार पृथ्वीराज हाचो वाडोच. कांय इतिहासकारांच्या मतान राजस्थानांतल्यान कांय राजपूत लां महाराष्ट्रांत आयिल्लीं, तेन्ना तांच्या सांगाताक तांचे भाटूय आयिल्ले. तूंतल्या कांय भाटांनी मुखार महाराष्ट्रांतूच राबितो केलो. ताणीं आपले टगिरीचो धंदो तसोच दवरलो. रासो रचून तीं गावन दाखोवन ताचेरूच आपलो चरितार्थ चलोवक लागले. शिवाजी आनी पेशव्यांच्या काळांतले हीर हे भाटूच आशिल्ले.

सुरवेच्या काळांत पोवाडे रचून ते जमिल्ल्या लोकांक म्हणून दाखोवप काम गोंधळी लोकांचें आसतालें. मुखार पेशवाई उपरांत तमाशावाल्यांचे तंत्र पंगड निर्माण जाले. ह्या पंगडांतल्या शाहिरांनी पोवाडे आनी वण्यो रचपाचें काम सुरू केलें. गोंधळी लोक संबळ आनी तुणतुण्याच्या लार पोवाडे म्हण्टाले आनी शाहीर डफाचे साथीचेर ते गायताले.

पोवाड्यांची भास आनी रचणूक तशी गांवठीच आसताली. शाहीर वा धळी लोक आपले गांवठी भाशेंत राजा, वीर तांच्यो लडायो, तांचे राक्रम, तांचीं कारस्थानां आनी हेर गुणांचें वर्णन ते पोवाड्यांनी करताले. आयज मेरेन मेळिल्ल्या पोवाड्यांची संख्या सुमार तिनशां वयर सा. तातूंतले शिवाजीसावन शाहूमेरेनच्या काळांतले फकत सात आसात. शव्यांच्या काळांतले लागींलागीं देडशें पोवाडे आसात आनी उरिल्ले टीश राज्यकर्त्यांचेर आसात. पयल्या काळखंडांत अफझलखान वध, नाजी आनी बाजी पालसरकर अशे तिनूच पोवाडे रचिल्ले आसात. फझलखान वधाचो पोवाडो शाहिर अज्ञानदासान रचलो आनी ताणेंच शिवाजीक गावन दाखयल्लो. तेखातीर शिवाजीन ताका एक घोडो नी शेरभर भांगराचो तोडो इनाम म्हणून दिल्लो, अशें ताणेंच आपल्या वाड्यांत निमाणेकडेन म्हळां. ह्या काळखंडांतले शाहीर मराठेच आशिल्ले. ची भास खणखणीत पूण रांगडी आशिल्ली.

दुसऱ्या काळखंडांत पेशवाईतल्या पोवाड्यांचो आस्पाव जाता. ताची रवात पानीपताच्या पोवाड्यांनी आनी अंत खडकी, अष्टीच्या झुजांच्या वाड्यांनी जाता. ह्या तेंपार साबार ब्राह्मण शाहिरूय उदयाक आयले. णीं खूबशे पोवाडे रचतना खूब संस्कृत उतरां वापरल्यांत. तांच्यो लीय कठीण आसात.

तिसरो काळ ब्रिटिशांच्या पोवाड्यांचो. १८१८त पेशवाईचो अंत वन महाराष्ट्राचेर ब्रिटिशांचो शेक आयलो. तांचे राजवटीच्या सुर्वेच्या य वर्सांनी पोवाडे रचिल्ले. तातूंत स्वराज्य गेलें म्हणून दुख्ख परगटायलें श्टी पडटा. ब्रिटीश सत्तेक थिराय आयले उपरांत तांचो छाप महाराष्ट्राचेर सो उदेलो आनी तांचे शिस्तीचीय तोखणाय शाहिरांनी आपल्या पोवाड्यांनी ल्या. पेशव्यांच्या काळांत पोवाडे निर्मिती स्थळ पुणें आशिल्लें तें ह्या ळांत मुंबय जालें आनी पोवाड्यांतलें पेशव्यांचे स्थान ब्रिटिशांक मेळ्ळें.

शाहिरांनी पोवाड्यांतले विशय आपल्याच काळांतले मांडिल्ल्यान तांचेपसून त्या तेंपावयलें मराठी समाजाचें नितळ चित्र तांच्या काव्यांनी पळोवपाक मेळटा. कांय पोवाडे म्हत्वाची राजकीय घडणूक घडलेउपरांत तांचेर आदारीत रोखडेच रचिल्ले आसात. देखून इतिहासीक म्हायतीचे नदरेन तांकां खूब म्हत्व आसा.

– कों. वि. सं. मं.

पोशणशास्त्र आनी आहाराशास्त्र : हिंदू वैद्यकशास्त्रांत म्हळ्यार आयुर्वेदांत आहाराक खूब म्हत्व दिलां. आयुर्वेदीक उपचार पद्दतींत वखदांक आनी पथ्य - आहाराक सारकेंच म्हत्व दिलां. वैद्यकशास्त्राची बरीच म्हायती अथर्ववेदांत मेळटा. विसाव्या शतकांतलें पोशणशास्त्रांतले म्हत्वाचें संशोधन म्हळ्यार जीवसत्वांची (Vitamines) वळख. इंग्लीश जीवशास्त्री (Biologist) F. Gowland Hopkins हाणीं केल्ल्या प्रयोगांची म्हायती १९१२त उजवाडाक आयली आनी ताणीं जांकां Accessory Substances नांव दिलें. तांकांच मागीर जीवसत्वां (Vitamins) म्हणून वळखूंक लागले. व्हिटामिनां (जीवसत्वां) हें नांव Funk ह्या शास्त्रज्ञान तांकां दिलें. ह्या जीवसत्वांची वळख करून घेवपाच्या कामाक शास्त्रज्ञ लागले आनी ताणीं तांकां रोमी वर्णमालेच्या अक्षरांचीं नांवां दिवपाक सुरवात केली. कारण तांचें मुळावण आनी रसायनीक घटकांसंबंदी (Chemical Identity) तांकां ते मेरेन खबर नाशिल्ली.

१९१८ वर्सा भारतांतल्या तमीळनाडू राज्यांतल्या कुन्नूर ह्या गांवांत सर रॉबर्ट मॅकॅरीसन ह्या ब्रिटीश शास्त्रज्ञान बॅरीबॅरी ह्या रोगाचें संशोधन करपाक सुरवात केली. बॅरीबॅरी इन्क्रायरी युनीट (Beri - Beri Enquiry Unit) म्हणून लोक हे कार्यावळीक वळखताले. तांची प्रयोगशाळा सामकी ल्हान सुवातेंत म्हळ्यार एके कुडींत आशिल्ली. बॅरीबॅरी नांवाचो रोग तेन्ना दक्षिण हिंदुस्थानांत जायत्या लोकांक जातालो. सात वर्सां उपरांत हे कार्यावळीक (Deficiency Diseases Enquiry) म्हळ्यार 'पोशणसत्वांच्या उणावाखातीर जाल्ल्या रोगांचें संशोधन' अशें नांव दिलें. हेंच भारतांतलें वा ह्या रोगासंबदांतलें पयलें संशोधन केंद्र. डॉ. मॅक कॅरीसन हो ताची बुन्याद घालपी पयलो संचालक. ताचे उपरांत डॉ. डब्ल्यू. आर. आयक्रॉयड हो संचालक जालो आनी ताणें धा वर्सां थंय काम केलें. ताच्या जाग्यार एक वर्सभर डॉ. आर. पासमोर हो आयलो. डॉ. व्ही. एन. पटवर्धन हो हे संस्थेचो पयलो भारतीय संचालक आनी ताणें १९४६ ते १९६० मेरेन हांगा काम केलें आनी संशोधनाची व्याप्ती बरीच वाडयली. ही वाड आपणावपाक कुनूरची सुवात उणी जावंक लागली. ते खातीर १९५९ वर्सा हें कुनुरचें संशोधन केंद्र आंध्रप्रदेशाच्या हैदराबाद ह्या शारांत हालयलें. डॉ. सी. गोपालन हाची १९६१ वर्सा संचालक म्हणून नेमणूक जाली. ताणें हे संस्थेच्या संशोधन कार्याक नवी दिशा दाखयली. संशोधनाक चड खोलाय मेळची म्हणून नव्या नव्या विशयांचो ताणीं कामांत आस्पाव केलो. अशे रितीन पोशणशास्त्राच्या संशोधनाक नवो फागूर फुटलो. हे संस्थेच्या कार्याची संवसारांत नामना जाली आनी ताका लागून १९६९ वर्सा हे संस्थेक पोशण शास्त्राची राश्ट्रीय संस्था (National Institute of Nutrition) अशें नांव भारत सरकारान दिलें.

भारतांतल्या पोशणशास्त्र आनी आहारशास्त्राच्या आधुनिक शास्त्रीय संशोधनाची वळख करून घेवपाक हेच संस्थेच्या कार्याची वळख करून

घेवंक जाय.

पोशणशास्त्राची बुन्याद अठराव्या शतकाच्या शेवटाक लाउआसियेर ह्या फ्रेंच शास्त्रज्ञान घाली अशें अस्तंती शास्त्रज्ञ मानतात.

गोंय, दमण आनी दीव संघप्रदेशाच्या लोकांच्या आहाराचें एक सर्वेक्षण भारत सरकाराच्या अन्न आनी पोशण विभाग, अन्न आनी नागरी पुरवण मंत्रालयान २५ ऑक्टोबर १९८० ते ५ डिसेंबर १९८० ह्या काळांत गोंय सरकाराच्या भौशीक भलायकी खात्याच्या पोशण विभागाच्या सहकारान केलें. तातूंतल्यान अशें समजलें -

१. भारतीय आरोग्य अनुसंधान (ICMR) हाणीं भारतीयांखातीर समतोल आहार सुचयला तो मतींत घेतल्यार धान्यां (Cereals) सोडल्यार बाकिचीं सगळीं अन्नां फावो त्राचेपरस तांकां उणी मेळटात.

२. प्रोटीन आनी कॅल्शियम हीं दोन पोशणमुल्यां सोडल्यार बाकिचीं सगळीं पोशणमुल्या तांकां उणी मेळटात.

३. अभ्यास केल्ल्या कुटुंबांतल्या सत्तावन टक्के कुटुंबांक उश्मांक अन्नांतल्यान उणे मेळटात आनी ते गरजेच्या फकत ९० टक्के मेळटात अशें नदरेक आयलें.

४. प्रोटीन उर्जा (Protein - Energy Malnutrition) कुपोशण, रायबोफ्लावीन उणाव, नियासीन उणाव आनी फुलओरोझीस हीं कुपोशणाचीं दुयेसां लोकांमदीं मेळ्ळीं.

५. सर्वसादारण मानान कुटुंबाचे जोडींतले ७१ टक्के अन्नाचेर खर्च जातात.

आपले लोकसंख्येक कितल्या धान्याची गरज आसा, खाणा - जेवणाच्यो खंयच्यो वस्तू कितल्या प्रमाणांत पिकोवंक जाय हाचो हिशेब करपाखातीर एका मनशाक दीसपट्टीं अन्नधान्यां आनी हेर अन्नपदार्थ कितले लागतात हें जाणा जावपाची राश्ट्रीय सरकाराक सदांच गरज आसता.

भारतांत 'भारतीय आयुर्विज्ञान संशोधन मंडळ' (ICMR) संस्थेच्या पोशणशास्त्र तज्ञांनी १९४४ वर्सा पयले फावट भारतांतल्या, पिरायेंत आयिल्ल्या मनशाक दिसाक कितलें अन्नधान्य, अन्नपदार्थ लागतात हाचो एक तक्तो सुचयलो. जशी जशी पोशणशास्त्रांत नव्या-नव्या संशोधनाची भर पडूंक लागली ते प्रमाण ह्या तक्त्यांत बदल करपाची गरज दिसपाक लागली आनी तसो तो बदलत गेलो.

आतांमेरेन जमा जाल्ल्या संशोधनाचो आस्पाव करून ICMR पोशणशास्त्र विशयाचेर विचार करपी समितीन १९६८ वर्सा दर प्रौढ Adult Man भारतीय दादल्याक हो आहाराचो तक्तो सुचयला.

प्रौढ दादल्याचो दिसाचो समतोल आहार

	बसून काम करपी		मध्यम काम करपी		खूब कश्टांचें काम करपी	
	शिवराक	मासाहारी	शिवराक	मासाहारी	शिवराक	मासाहारी
	ग्राम	ग्राम	ग्राम	ग्राम	ग्राम	ग्राम
धान्यां	४००	४००	४७५	४७५	६५०	६५०
कड्डणां	७०	७५	८०	६५	८०	६५
पालेभाजी	१००	१००	१२५	१२५	१२५	१२५
हेर भाजी	७५	७५	७५	७५	१००	१००
मुळे भाजी	७५	७५	१००	१००	१००	१००
फळां	३०	३०	३०	३०	३०	३०
दूद	२००	१००	२००	१००	२००	१००
तेलां, तुपां	३५	४०	४०	४०	५०	५०
मास, नुस्तें	-	३०	-	३०	-	३०
तांतयां	-	३०	-	३०	-	३०
साकर, गोड	३०	३०	४०	४०	५५	५५
भिकणां	-	-	-	-	५०*	५०*

* भिकणासुवातेर आनीक ३० ग्राम तेल वा तूप दिल्यार जाता.

प्रौढ बायलांचो दिसाचो समतोल आहार

	बसून काम करपी		मध्यम काम करपी		खूब कश्टांचें काम करपी		चड प्रमाणात	
	शिव-राक	मास-हारी	शिव-राक	मास-हारी	शिव-राक	मास-हारी	शिव-राक	मास-हारी
	ग्राम	ग्राम	ग्राम	ग्राम	ग्राम	ग्राम	ग्राम	ग्राम
धान्यां	३००	३००	३५०	३५०	४७५	४७५	५०	१००
कड्डणां	६०	४५	७०	५५	७०	५५	-	१०
पालेभाजी	१२५	१२५	१२५	१२५	१२५	१२५	२५	२५
हेर भाजी	७५	७५	७५	७५	१००	१००	-	
मुळे भाजी	५०	५०	७५	७५	१००	१००	-	
फळां	३०	३०	३०	३०	३०	३०	-	
दूद	२००	१००	२००	१००	२००	१००	१२५	१२५
तेलां, तुपां	३०	३५	३५	४०	४०	४५	-	१५
मास, नुस्तें	३०	३०	३०	३०	४०	४०	१०	२०
तांतयां	-	३०	-	३०	-	३०	-	
साकर, गोड	-	३०	-	३०	-	३०	-	
भिकणां	-	-	-	-	४०*	४०*	-	

* भिकणासुवातेर आनीक २५ ग्राम तेल वा तूप दिल्यार जाता.

- डॉ. नारायण

पोळा : बैलांचे पुजेची एक परब. ही परब महाराष्ट्रांत आनी कर्नाटक व्हड दबाज्यान मनयतात. ही परब म्हळ्यार बैलांची पुजा करप, म्हण शेतकार समाजांत ह्या सणाक चड म्हत्व आसा. हाका बेंदूर वा बें अशेंय म्हण्टात. प्रदेशाप्रमाण आषाढ, श्रावण वा भाद्रपद म्हयन्यां उमाशे दिसा ही परब मनयतात.

पेरणी जातकच शेताच्या कामांतल्यान बैल बेकार जाले म्हण्ट एक दीस तांकां न्हाणोवन धुवन बरे सजयतात. उपरांत आरती ओंवा पोळ्यांचो निवेद्य दाखयतात आनी दनपारां वाजयत - गाजयत गांवांतल तांची मिरवणूक काडटात. कांयकडेन ह्या दिसा बैलांच्यो सर्तीय लायत घरांत बैल नासल्यार कांय लोक मातयेचे बैल करून तांची पूजा करत ह्या दिसा शेतकामती लोक बैलाकडल्यान कसलेंच काम करून घेन ह्या दिसा बैलांक दैवत मानून तांची वर्सांतल्यान एक दीस पूजा क शेतकामती लोक बैलांविशीं आपले पुज्यभाव उक्तायतात. हे पर धनधान्याची आनी गोधनाची समृद्धी जाता अशी समजूत आसा.

- कों. वि. सं.

पौष : हिंदू कालगणनेप्रमाण धावो म्हयनो. ह्या म्हयन्याचे पुनवेच्या सुमाराक चंद्र पुष्य नक्षत्रांत आसता. देखून ह्या म्हयन्याक पौष म्हण्टात. ह्या म्हयन्याचें वैदिक नांव तैष आसून ताका सहस्य अशेंय म्हण्टात. हेमंत ऋतुंतलो हो दुसरो म्हयनो. ह्या म्हयन्यांत मकरसंक्रांत सोडून हेर खंयचीच परब जायना. देखून हाका भाकड म्हयनो म्हणपाची चाल आसा. पौष शुद्ध अश्टम ते पुनवेमेरेन शाकंभरी देवीचो महोत्सव नवरात्रेसारको आसता. पौष पुनवेक माघ म्हयनो सुरू जाता म्हणून ह्या दिसा सावन माघस्नान सुरू करतात. ह्या म्हयन्यांत लग्नासारकीं मंगलकार्यां करिनात. पौषांतले उमासेक केन्ना केन्ना अर्धोदय वा महोदय पर्व आसता.

- कों. वि. सं. मं.

प्रकृती : सांख्य दर्शनांतलें एक तत्त्व. हिचें लक्षण अशें 'सत्त्वरजस्तमोगुणानां साम्यावस्था' = सत्त्व, रज आनी तम ह्या तीन गुणांची साम्यावस्था म्हळ्यारूच प्रकृती. प्रकृतीक अव्यक्त आनी प्रधान अशींय नांवां आसात. सांख्यांच्या मतान प्रकृती ही पुराय स्थूल आनी सुक्ष्म अशा वावराचें कारण. ती अतिसुक्ष्म आशिल्ल्यान परोक्ष आसा. प्रकृतीकडेन सत्त्व, रज, आनी तम हे तीन गूण आशिल्ल्यान संवसारांतल्या सगळ्या पदार्थांनीय हे गूण दिसतात. प्रकृती ही नित्य, व्यापक, जड आनी स्वतंत्र आसा. ती सगूण साकार आसून दरेका खिणाक नवीं नवीं रुपां धारण करता. तिका नांदाची टांकसाळ आनी सगळ्या चमत्काराचें कुळार मानतात. ती एक अजापीत आनी मोह घालपी शक्ती अशें ज्ञानेश्वरान तिचें वर्णन केलां.

मूलभूत याग वा होम. दशपूर्णमास, पशूबंध आनी अग्निश्टोम अशे तीन याग श्रौतयागाचे प्रकृतीभूत याग मानल्यात. तेचपरी स्थालीपाक ही एक प्रकृतीच.

- कों. वि. सं. मं.

प्रचार : लोकमत जागृत करपाचो वा बदलपाचो पद्दतशीर प्रयत्न. आपणाक जाय तशें लोकमत निर्माण करपाचो प्रचारकाचो उद्देश आशिल्ल्यान प्रचाराक अपेक्षित आशिल्ली जागृताय वा बदल विधायक आसतलोच म्हणूंक जावचेंना आनी हाका लागून प्रचार आनी शिक्षण हांचेमदीं फरक उरता. शिक्षणाक विशयाच्या संदर्भांतल्यो बऱ्यो-वायट, खऱ्यो-फट अशा सगळ्याच गजालींचें गिन्यान दिवप जाता, जाल्यार प्रचारांत प्रचाराच्या उद्दिश्टाक पुरक अशाच गजालींचें गिन्यान दिवप जाता.

सादारणपणान खंयचेय गजालीचें अवास्तव म्हत्व पटोवपाच्या यत्नांक प्रचार ह्या सवाय अर्थान संबोदीत करप जाता, अशें आसलें तरी कांय खेपे बरे गजालीची वळख करून दिवपा वेळार लेगीत प्रचाराचो आदार घेवंचो पडटा.

मानसशास्त्र हें प्रचाराचें एक गरजेचें शास्त्र. लोकमत निर्माण करपाच्या वावरांत खंयचें तंत्र आपणावंचें, खंयच्या आयुधांचो वापर करचो, खंयच्या माध्यमांचो आदार घेवंचो हेसंबंदी मानसशास्त्र मार्गदर्शन करता.

आर्विल्ल्या काळांत, प्रचाराचीं आधुनिक अशीं माध्यमां उपलब्ध आसात. पत्रकां, वण्टीपत्रां, जायराती, खबरांपत्रां, मासिकां सारकिली लिखीत बरपावळ तशेंच रेडिओ-चलचित्र, सभा, निदर्शनां सारकिल्या दृकश्राव्य माध्यमांचोय उपेग करतात.

प्रचारकार्य हें शेंकड्यांनी वर्सां पयलीं सावन सुरू आसा. पूण १६२२ वर्सा रोमन कॅथलिक पंथान नेमणूक केल्ल्या धर्मप्रसारक स्थायी समितीचें (द कॉंग्रिगेशन फॉर प्रॉपगेशन ऑफ द फेथ) नांव आनी कार्य हांचेवयल्यान 'प्रॉपगँडा' म्हळ्यार प्रचार ही संज्ञा पयलीं वापरांत आयली. प्राचीन संस्कृतींच्या अवशेशांवयल्यान राजा आनी धर्मगुरू हाणीं लोकांक भुलोवपी भेस, पुतळे, देवळां, राजवाडे कायदेशीर आनी धर्मीक युक्तीवाद हांचो उपेग करून स्वताचें व्हडपण आनी दैवी स्वरूप समाजाक दाखोवपाचे केल्ले यत्न हजारांनी वर्सांसावन दिश्टी पडटात. विशिश्ट समाजीक-धर्मीक पंथांक लोकाश्रय मेळचो म्हणून आख्यायिका, दृश्टांतकथा, म्हणी हांचो प्रचार करप जालो.

क्रिस्तापयलीं ५००च्या अदमासाक ॲथॅन्स शारांत अलंकारशास्त्र ह्या सदराखाला वक्तृत्व कलेचो आनी प्रचारतंत्राचो पद्दतशीर अभ्यास सुरू जालो. आयसॉक्राटीझ, प्लेटो आनी ॲरिस्टॉटल हाणीं आनी तांच्या अनुयायांनी ह्या प्रचार शास्त्रांतल्या नेमांचें संकलन केलें. आपूण लोकांच्या हिताचेंच सत्य सांगता, आपलो हेत बरो आसा हें वक्त्यान आयकुप्यांक कशें पटोवन दिवप हे विशींय अभ्यास केलो. बुद्ध, कन्फ्युशस हाणींय प्लेटोभाशेन सत्यकथन, प्रभावी वक्तृत्व आनी योग्य भाशण, लिखाण हांच्या आदारान लोकांक सन्मार्गाचें अशें दर्शन घडोवन हाचें समर्थन केलां.

कौटिल्यान बरयल्ल्या अर्थशास्त्र ह्या ग्रंथांत मानसशास्त्रीय युद्धपद्दतीचो आनी मुत्सद्देगिरीचो उल्लेख मेळटा तशेंच तातूंत प्रचारकार्य कशें करप हेविशींचेंय मार्गदर्शन मेळटा. स्वुन् ज ह्या चीनी लेखकान युद्धकलेवयल्या आपल्या ग्रंथांत अशेच तरेचो उपदेश केला.

सोळाव्या शेंकड्यांत इटलींत मैकिआवॅलीन, कौटिल्य आनी स्वुन् ज हांचेभाशेनूच शांतताय काळांत आनी झुजांत धर्मशीलताय आनी दोट्टी धोरण हांच्या प्रचाराखातीर जावपी उपेगाविशीं उल्लेख केला. शेक्सपिअरच्या नाटकांनीय प्रचारतंत्राचो वापर केल्लो दिसता.

ब्रिटनांत उद्देगीक क्रांती जातकच व्हड प्रमाणाचेर उत्पादन करपी कारखाने सुरू जाले तेन्ना उत्पादन वाडोवपाखातीर ताका प्रचारतंत्राचो वापर करचो पडलो. विसाव्या शेंकड्याचे सुरवेक गिरायकां कडल्यान मेळपी तशेंच जायरातींक आनी विंगड विंगड विक्रयतंत्रांक मेळपी प्रतिसादाचो अभ्यास करपाक संशोधकांनी सुरवात केली. वेपार, राजकारण आनी समाजकारण ह्या क्षेत्रांनी अडाणी लोकां भितर गृहीतकल्पना, आख्यायिका, अर्दसत्य हांच्या आदारान प्रचारक दिशाभूल करतात हाची ल्हवल्हव करून विचारवंतांक जाणविकाय जावंक लागली आनी ताणीं प्रचाराचो खोलायेन अभ्यास केलो.

फ्रॉयड सिग्मंड, वॉल्टर लिपमन, हॅरल्ड डी लसवॅल ह्या अभ्यासकांनी प्रचारविशींच्या तत्त्वांची विस्कटावणी केली. तेन्ना प्रचार हें एक तंत्र वा कला उरनासतना एक शास्त्र जालें आनी ताचेर व्हड प्रमाणाचेर ग्रंथनिर्मिती जावपाक लागली.

प्रचाराचो चडसो उपेग आपली बाजू घट करपाक केल्लो दिश्टी पडटा. तो प्रचार उपरांत कसलोय आसूं, राजकीय वा वेपारी वा धर्मीक. दरेका प्रचारांतल्यान बऱ्याच प्रमाणांत पक्षपातीपण जाता जाल्ल्यान अशा प्रचारावरवीं लोकांची दिशाभूल जावपाचो संभव उरता. एक तत्त्व मांडपाच्या प्रचाराआड विरोधी तत्त्वाचो प्रचार करपाची सवलत आसली तरी प्रचाराचो

गैरवापर जावंचो न्हंय म्हणून दरेका प्रचाराचेर नियंत्रण दवरपाची गरज आसा. शासनाचे वतीन कांय प्रमाणांत अशें नियंत्रण दवरपाची वेवस्था जाल्या. तरीय प्रचाराचीं माध्यमां खूब आशिल्ल्यान तशेंच ताचें स्वरूप मूर्त अमूर्त, उक्तें-गुपीत आशिल्ल्यान पुरायपणान तांचेर नियंत्रण दवरप शक्य जायना.

– कों. वि. सं. मं.

प्रजापती : एक वैदिक देवता. ऋगवेदांत हें उतर स फावटीं आयला. धाव्या मंडलांत १२१व्या सुक्तांत ताचो उल्लेख आयला. प्रजापती हो सृश्टी - स्थितीकर्तो आसून तो एक देव आसा अशी कल्पना त्या सुक्तांत मांडल्या. भूंय, सर्ग आनी पाताळ ह्या तिनूय थळांची देवता प्रजापती अशें कात्यायनान सांगलां. मनूचेंय मत तेंच. हाचेवयल्यान प्रजापती हीच सगळ्यांत श्रेश्ठ देवता आसून, हेर देवतांचो आस्पाव प्रजापतींतूच जाता, अशें वैदिक लोकांचें मत आशिल्ल्याचें कळटा.

वाजसनेयी माध्यंदिन संहितेच्या ३२ व्या अध्यायांत प्रजापतीपयलीं कांयच उत्पन्न जावंक नाशिल्लें आनी प्रजापती होच पयलो आनी परब्रह्म आसा अशें म्हळां. ते संहितेंत प्रजापतीच्या मुखांतल्यान ब्राह्मण आनी अग्नी, बावल्यांतल्यान क्षत्रिय आनी इंद्र, धडांतल्यान वैश्य आनी विश्वदेव आनी पांयांतल्यान शुद्र निर्माण जाले, अशें सांगलां. हाचेवयल्यान प्रजापती हो विश्वाचोच न्हय जाल्यार विश्ववेवस्थेचोय कर्तो आशिल्ल्याचें वैदिक लोक मानताले अशें कळटा.

पुराणांत साबार प्रजापती आशिल्ले अशें सांगलां. सात, तेरा, चवदा, एकवीस असो तांचो विंगड विंगड आंकडो वेगळ्या वेगळ्या पुराणांनी मेळटा. कर्दम, कश्यप, मरीची, अत्री, ऋतू, दक्ष, भृगू आनी हेर व्यक्तींक पुराणांनी प्रजापती म्हळां. कांय कडेन सुरवेक प्रजापतीक मुळावो ईश्वर मानिल्लो आसून, सृश्टकर्त्या ऋषींक प्रजापती अशीं नांवां दिल्यांत. दरेका कल्पांत हे प्रजापती सृश्ट निर्माण करतात.

वैदिक वाङमयांतलो हो प्रजापती मुखार पुराणवाङमयांत ब्रह्मा वा ब्रह्मदेव ह्या नांवान प्रसिद्ध जालो.

– कों. वि. सं. मं.

प्रजासत्ताक : प्रजेच्या तंत्रान चलता तें राज्य. ज्या राज्यांत लोकांखातीर, ताणीं वेंचून दिल्ल्या प्रतिनिधींकडल्यान सत्तेचो वापर जाता ताका प्रजासत्ताक म्हण्टात. हे व्याख्येप्रमाण, लोकशाही राज्यपद्धतींत लोक प्रत्यक्षरितीन राज्य करतात, पूण प्रजासत्ताकांत ते अप्रत्यक्षपणान शासन चलयतात. ज्या राज्यांत समानता नांदता, कायद्यांमुखार सगळे मनीस समान आसतात, उच्च-निच, जाती-पातीचो भेदभाव नासता तें प्रजासत्ताक. सादारणपणान हालींच्या तेंपार हीच व्याख्या प्रचलीत आसा.

जुलमी राजसत्तेक विरोध करचेखातीर म्हणून ही संज्ञा सुरवेक प्रचारांत आयली. ग्रीक तत्त्ववेत्तो ॲरिस्टॉटल हाणें राजेशाय, सरदारशाय आनी लोकशाय अशें राज्याचें वर्गीकरण केल्लें. लोकशाय सत्तेचो उपेग लोकहिताखातीर जावचो आनी नागरिकांनीय आपूण जावन राज्यकारभारांत वांटो घेवचो अशी ताची अपेक्षा आशिल्ली. प्राचिन ग्रीसांत अथेन्स सारकिल्ल्या नगर राज्यांनी शासनवेवस्था लोकसत्ताक पद्धतिची आशिल्ली अशें सांगतात. राज्यांतले म्हत्वाचे अशे सगळे निर्णय नागरिकांच्या सभेंत घेताले. तेच प्रमाण हे निर्णय उपेगांत हाडपी समिती आनी राज्याचे अधिकारी लोकूच वेंचून काडटाले. न्यायनिवाडो लेगीत सगळे प्रौढ नागरीक एकठांय येवन करताले. ऑगस्टस हाच्या साम्राज्याची थापणूक जावचे पयलीं प्राचीन रोमांतूय लोकसत्ताक राज्यपद्धती चालंत आशिल्ली. आदीम भारतांत लिच्छवी, मल्ल, यौधेय, अर्जुनायन आनी हेरकडेन प्रजासत्ताक पद्धत अस्तित्वांत आशिल्ली. अलेक्झांडरान भारताचेर घुरी घातिल्ली तेन्नाय भारतांत प्रजासत्ताक राज्यां आशिल्लीं. इ. स. पयलीं ग्रीसांत अथेन्स आनी स्पार्टा हांगा, जाल्यार इ.स. सुरवातेक रोमांत आनी मध्ययुगांत इटलींत प्रजासत्ताक राज्यां अस्तित्वांत आशिल्लीं.

प्रजासत्ताक हो राज्यप्रकार अस्तित्वांत हाडपाक वा चालंत दवरपाक खूब कठिण. तेखातीर प्रदेशांतल्या लोकांमदीं प्रजासत्ताकाविशीं म्हत्व, ओड, एकवट आनी शिस्त आसप भोव गरजेचें. भारताचेर जेन्ना परकियांनी घुरयो घाल्यो तेन्ना वायव्येक आशिल्ली प्रजासत्ताकां तांकां भारतांतल्यान धावंडावन घालपाक अपेशी थारलीं. हाका लागून उपरांत लोकांनी राजेशाहीक तेंको दिलो अशें म्हण्टात. कौटिल्ल्यान आपल्या 'अर्थशास्त्रांत' राजेशाहीक चड म्हत्व दिलां.

ताच्या मताप्रमाण प्रजासत्ताक पद्धतींत सगळ्यांक समान हक्क आशिल्ल्यान तें आपल्या भितल्ल्या वादविवादान पोखरून वतात. अशे परिस्थितींत परकीय आक्रमणांवेळार तें आपल्या नागरिकांचे संरक्षण करपाक अपेशी थारता. अडचणी वेळार नागरिकांनी राजाक आदार करप हें तांचें कर्तव्य. हाका लागून राजसत्ता बळिश्ठ जाता अशेंय तातूंत मुखार म्हळां.

पुर्विल्ल्या काळांतली मागाशिल्ली येरादारी वेवस्था हाका लागुनूय प्रजासत्ताकांक देंवती कळा लागली अशें कांय इतिहासकारांचें मत. विंगड विंगड प्रदेशांनी वा वाठारांनी रावपी लोकांभितर एकचार हाडपाक प्रजासत्ताकांक यश मेळ्ळेंना. तशेंच भारतांत बुद्ध धर्माक देंवती कळा लागल्या उपरांत बुद्ध धर्मियांच्या प्रदेशांत अस्तित्वांत आशिल्ल्या प्रजासत्ताकांचो हिंदू राजांनी नाश केलो अशें म्हण्टात. युरोपांत क्रिस्तांव धर्म फांकोवपाचे नदरेन चर्चीच्या आदारान राजेशाही बळिश्ठ जाली. पूण उपरांत राजेशाही चर्चीसावन वेगळी जावन स्वतंत्रपणान आपलो शेक गाजोवपाक लागली. पूण राजेशाहीच्या वाडट्या अत्याचारांक आनी भ्रश्टाचारांक लागून तांकां चोशींकडल्यान विरोध जावपाक लागलो. १७८९त फ्रांसांत राज्यक्रांती जावन थंयची राजेशाही मोडून उडयली आनी राश्ट्रीय प्रजासत्ताकाची घोशणा केली. उपरांत फ्रँच राज्यक्रांतीची देख घेवन हेर कांय युरोपी देशांनीय राजेशाहीक विरोध करून प्रजासत्ताक राज्यां उबारलीं.

आर्विल्या काळांत, १७७६त अमेरिकेंत ब्रिटीश साम्राज्यशाही विरोध राज्यक्रांती जावन, युनायटेड स्टेट्स ऑफ अमेरिका ह्या व्हड प्रजासत्ताकाची स्थापणूक केली. विसाव्या शेंकड्यांत पयल्या म्हाझुजाउपरांत युरोपांत आनी हेर खंडांतल्या साबार देशांनी राजेशायचे सुवातीर प्रजासत्ताकांची स्थापणूक केली. ह्या प्रजासत्ताक राज्यघटकांचे आनी शासनपद्धतीचे विंगड विंगड प्रकार आसात. मध्य आनी दक्षिण अमेरिकेंतलीं कांय प्रजासत्ताक राज्यां हुकूमशाय स्वरुपाचीं आसात. जाल्यार ब्रिटन आनी हॉलंडांत राजेशाही-लोकशाय स्वरूपाचीं आसून मनीस स्वातंत्र्याक थंय खूब म्हत्व आसा. अमेरिका आनी रशिया हीं दोनूय प्रजासत्ताक राश्ट्रां आसात. पूण अमेरिका मनीस स्वातंत्र्यधिश्ठित दोन पक्षीय

दारमतवादी लोकशाय स्वरूपाचें, जाल्यार रशिया (आदलें संघराज्य) काधिकारशाहीवादी एकपक्षीय आनी साम्यवादी स्वरूपाचें. अस्तंत शियांतले इराण आनी इराक हे दोनूय देश आपल्याक प्रजासत्ताक ाज्यां म्हण्टात. पूण इराण कट्टर धर्मवादी आसा. लिबीया आनी केनिया आफ्रिका खंडांतले दोनूय प्रजासत्ताक देश. पूण लिबियाच्या अध्यक्षाची ागणूक राजा सारकी आसता, जाल्यार केनियाचो अध्यक्ष पक्षाचो पाईक ार्यकर्तो आसा.

१५ ऑगस्ट १९४७ दिसा ब्रिटिशांची राजवट सोंपल्या उपरांत हिंदुस्थानाची फाळणी जावन ताचे भारत आनी पाकिस्तान अशे दोन देश निर्माण जाले. उपरांत स्वतंत्र भारताचे राज्यघटनेन सार्वभौम समाजवादी धर्मनिरपेक्ष लोकशाय प्रजासत्ताक निर्माण केलें. २६ जानेवारी १९४९ दिसा राज्यघटना तयार जाल्ली तेन्ना हें गणराज्य सार्वभौम आनी लोकशाय ह्या दोनूच विशेशणांनी निश्चित जाल्लें. पूण राज्यघटनेच्या बेचाळीसाव्या दुरूस्तीन (३ जानेवारी १९७७) ह्या प्रजासत्ताकाक 'समाजवादी' आनी 'धर्मनिरपेक्ष' हीं आनीक दोन विशेशणां लायलीं.

- कों. वि. सं. मं.

प्रतापसिंह : (जल्मः इ. स. १७६४).

एक भक्तकवी. हो जयपूरचो राजा आशिल्लो. महाराजा माधौसिंह हें ताच्या बापायचें नांव. पिरायेच्या १४व्या वर्सा तो गादयेर आयलो. तो स्वता गिन्यानाचो आनी ललीतकलांचो मोगी आशिल्लो देखुनूच ताणें जगन्नाथभट, आनंदघन, केशवराय, रसराज आनी व्हड कवींक आपल्या दरबारांत आलाशिरो दिल्लो. कांय चारण आनी मुसलमान शाहिरूय ताचेकडेन आशिल्ले. तांचे कडल्यान ताणें ऐन-ई-अकबरी, दीवाने हाफीज आदी फार्सी ग्रंथांचो हिंदी अणकार करून घेतिल्लो. तेचपरी प्रतापवीर हजारा आनी प्रतापसिंह हजारा हे ग्रंथूय ताणें तयार करून घेतले. कवी पद्माकरान ह्या प्रतापसिंहाची तोखणाय करपी प्रतापसिंह बिरुदावली हो ग्रंथ रचलो.

प्रतापसिंह स्वता एक बरो कवी आशिल्लो आनी तो आपलीं काव्यां चड करून ब्रजभाशेंत बरयतालो. ब्रजनिधी ह्या टोपण नांवान तो आपलीं कवनां रचतालो. दर दिसा पांच छंद रचपाचे असो ताचो नेम आशिल्लो. पिरायेच्या १२-१३व्या वर्सासावन ताणें कविता बरोवंक सुरवात केली. ताच्यो कांय कविता ढूंढासी भाशेंत आनी कांय खडी बोलींत आसात. प्रेमप्रकाश, फागरंग, प्रीतिलता, सुहागरैनी, ब्रजशृंगार, सनेह बहार, रास का रेखता, रमक जमक बत्तीसी, रंगचौपड आदी २३ कवितांझेले ताणें बरयल्यात. ताणें भर्तृहरीच्या शतकत्रयाचोय अणकार केला. संस्कृत, उर्दू, पंजाबी आनी फार्सी भाशांचेंय गिन्यान ताका आशिल्लें. ब्रजनिधी ग्रंथावली ह्या नांवान ताचे ग्रंथ उजवाडाक आयल्यात.

प्रतापसिंह हो कृष्णोपासक कवी आशिल्लो. श्रीकृष्णाच्या वेगवेगळ्या लिलांचीं ताणें सोबीत वर्णनां केल्लीं आसात. तो आपलें आराध्य दैवत गोविंदजी हाका जयपूरचो स्वामी मानून स्वताक ताचो दिवाण मानतालो. आपले इश्ट देवतेची तुस्त करतना तो मीरेवरी भावविवश जातालो. केन्नाकेन्नाय बायलांचो भेस करून आनी पांयांत घाग-यो बांदून गायत नाचतालो. ताच्या कांय पदांची अजुनूय नामना आसा.

- कों. वि. सं. मं.

प्रतीक नाटक : संस्कृत साहित्यांतलो नाटकाचो एक प्रकार. ह्या नाटकांत श्रद्धा, भक्ती ह्या सारक्या अमूर्त भावांक नाटकी पात्रांचें रूप दिल्लें आसता. कांय नाटकांनी फकत अमूर्त भावूच मूर्त केल्ले आसतात. जाल्यार कांय नाटकांनी मूर्त - अमूर्त कल्पनांचे भरसणीन पात्रां निर्माण केल्लीं आसतात.

ह्या नाटकांचो नेमको उगम मेळना. मध्य आशियांत बौद्ध नाटकांचे कांय तृटित अंश मेळ्ळ्यात. तातूंत एका प्रतीक नाटकाचोय कांय भाग आसा. अश्वघोषाचें शारिपुत्र प्रकरण हो प्रतीक नाटकाचोच एक प्रकार. हातूंत बुद्धी, कीर्त, धृती ह्यो अर्मूत कल्पना रूपां घेवन येतात आनी एकामेकांमदीं खबरो करतात. उपरांतच्या काळांत प्रतीक नाटकाची ही परंपरा बंद जाली. फुडें इ. स. च्या इकराव्या शतमानाच्या निमाणें कृष्णमिश्र हाणें नाटकाचो पुर्नजल्म घडयलो. मोह, विवेक, गर्व, गिन्यान, श्रद्धा आनी बुद्धी हीं ह्या नाटकांतलीं पात्रां. ह्या नाटकांत आध्यात्मविद्येचो उपदेश नाटकी रुपांत केल्लो आसून तातूंत वेदान्त आनी भक्ती हांचो सुंदर मेळ घडोवन हाडला. उपरांतच्या काळांत जायत्या नाटककारांनी सोबीत-सुंदर प्रतीक नाटकां बरयलीं. जैन कवींनी आपल्या धर्माच्या प्रचाराखातीर कृष्णमिश्राच्या प्रतीक नाटकावरीच नाटकां बरयलीं. कवी यशपाल हाचें मोहराजपराजय ह्या नाटकाची जैन साहित्यांत नामना आसा. हातूंत कल्पित आनी वास्तव पात्रांचो परस्पर मेळ घडोवन धर्माविशीं भासाभास केल्ली आसा. महावीराच्या उत्सवा वेळार ह्या नाटकाचो प्रयोग केल्लो.

इ. स. च्या तेराव्या शतमानांत विशिश्टाद्वैतमताचो एक आचार्य वेदान्तदेशिक हाणें संकल्पसूर्योदय नांवाचें प्रतीक नाटक बरयलें. हातूंत ताणें शांत रस हो कसो व्हड तें सांगून मोहाची हार आनी विवेकाचो जल्म कसो जाता तें दाखोवन दिलां. सोळाव्या शतमानांत परमानन्द हाणें चैतन्यचंद्रोदय नांवाचें नाटक बरयलें. चैतन्य महाप्रभूचें चरित्र हो ह्या नाटकाचो मुखेल विशय. ह्या नाटकांत भक्ती, विराग, कली, अधर्म आदी अमूर्त पात्रांवांगडाच चैतन्य आनी ताचे शिश्य हीं मूर्त पात्रांय उबीं केल्यांत. आनंदराय नावांच्या एका दाक्षिणात्य पंडितान १८व्या शतमानांत विद्यापरिणयन आनी जीवानन्दन अशीं दोन नाटकां बरयलीं. विद्यापरिणयन नाटकांत शिवभक्ती केल्यार मोक्षप्राप्ती कशी जाता तें सांगलां. हातूंत जैनमत, सोमसिद्धान्त, चार्वाक, सौगत आदी पात्रां आसात. जीवानन्दन ह्या सात अंकी नाटकांत गालगुटां, पांडुरोग, मद, कुश्ठ, गुल्म, कर्णमूळ आदी रोगांक पात्रांरुपान चितारल्यांत. हिंदी भाशेंतूय अशीं कांय प्रतीक नाटकां निर्माण जाल्लीं आसात.

- कों. वि. सं. मं.

प्रतीकृती : खंयचोय मूर्त वा अमूर्त वस्तूचें आकारमान दाखोवपी सदळ अशें रेखाटन म्हळ्यार ते वस्तूची प्रतीकृती (Model) अशें म्हण्टात. मूळ वस्तूचो वस्तुनिश्ठ अभ्यास करप जेन्ना शक्य नासता, तेन्ना ते वस्तूची प्रतीकृती प्रतीरुपांत मांडून दाखोवंची पडटा, जेवरवीं मूळ वस्तूची थोडेभितर वळख जावंक पावता; तशेंच कसलीय नवी वस्तू निर्माण करपाची आसता, तेन्ना तिका कल्पनेंतलो आकार दिवपाखातीर ते नवे जल्माक येवपी वस्तूची प्रतीकृती करची पडटा. देखीक - नवें यंत्र वा विमान, इमारत, तारूं, रेल्वे इंजीन ह्या मूर्त वस्तूंच्यो प्रतिकृती तयार

करतात. जैन प्रणाली (देखीक - रक्ताभिसरण संस्था) समाजीक वा अर्थीक प्रणाली (देखीक - अर्थमितीय प्रतीकृती) हांच्योय प्रतिकृती तयार करतात. प्रतीकृतीची कल्पना खूब पुर्विल्लया काळासावन चलत आयल्या. पुराणांत विश्वामित्रान प्रतीसृश्ट निर्माण केल्ल्याचो उल्लेख आयला. पुर्विल्ल्या काळांतले लोक पूजेखातीर वस्तूंचीं शिल्पां, कोरांतिल्ल्यो आकृतायो वापरताले. आफ्रिकी जमातींनी रानटी सावदां आनी व्यक्ती हांच्यो प्रतीकृती करताले. जादूटोणो, चेटूक हातुंतूय प्रतीकृतींचो वापर करताले. इजिप्तांतल्या पिरॅमिडांत वस्तूंच्यो आनी मनशांच्यो प्रतीकृती सांपडल्यात. सतराव्या शेंकड्यांत जे. बी. कॉलबॅर ह्या फ्रांसाच्या उदका येरादारी मंत्र्यान पयलेच खेपे प्रमाणबद्ध प्रतीकृती तयार करून मागीर ते प्रमाण तारूं बांदचें असो आदेश काडलो. ताका लागून एक नवी प्रथा सुरू जाली. एकुणिसाव्या शेंकड्यांत फ्रेंच सरकारान अशा सगळ्या प्रतीकृतींचें एक संग्रहालय तयार केलें. ह्या प्रतीकृतींक लागून तारवांचे गूणदोश समजप सोंपें जाल्ल्यान ताचो वापर तारवांची दुरुस्ती करपांत जावपाक लागलो.

खेळांचें वा मनोरंजनाचें एक साधन म्हणून व्हड प्रमाणाचेर प्रतीकृती तयार करतात. हातूंत भुरग्यांच्यो बाबल्यो, मोटारी, उज्या गाडयो, रॉकेटां हांचो आस्पाव जाता. छंद म्हणुनूय खुबदां उज्या गाडयो, विमानां, धरणां हांच्यो प्रतीकृती तयार करतात. तातूंत मुळ वस्तूचें जुस्ताजुस्त दिग्दर्शन करपाच्या यत्नाचेर भर दितात. अशा प्रतीकृतींखातीर फावो तीं उपकरणां, साधनां आनी कच्चो म्हाल हांची पुरवण करपी व्हड संस्था फुडारिल्ल्या देशांनी स्थापन जाल्यात. ह्यो प्रतीकृती तयार करता आसतना भुरग्यांचे संशोधक बुद्दीक पोसवण मेळटा आशिल्ल्यान त्यो तयार करपाखातीर उत्तेजन दितात. धर्मीक कारणाखातीरूय प्रतीकृती तयार करतात. महाराष्ट्रांत नागपंचमी दिसा मातयेचे नाग करपाची प्रथा आसा. गणपतीची मूर्त हो प्रतीकृतीचोच एक नमुनो.

वस्तूंची वा लोक आनी समाजजीण हांची म्हायती दिवपाखातिरूय प्रतीकृती तयार करतात. दिल्लीच्या बावल्यांच्या आंतरराश्ट्रीय संग्रहालयांत भारतांतल्या विंगड विंगड प्रांतांतल्या लोकांचो भेस संस्कृताय आनी लग्न पद्दत हांचें दर्शन घडोवपी बावल्यांच्यो प्रतीकृती आसात. जायरातीखातीरूय प्रतीकृतींचो वापर करतात. घड्याळी, जोतीं हांच्यो व्हड आकाराच्यो प्रतीकृती दुकानांभायर लायिल्ल्यो दिश्टी पडटात. चलचित्र, दूरचित्रवाणी सारकिल्ल्या मनोरंजन प्रकारांनी इतिहासीक घडणूक, विमान पडप वा उजो लागप हांचे सारकिले भयांकृत प्रसंग दाखोवपाखातीर प्रतीकृतींचो वापर व्हड प्रमाणांत करतात. मूळ वस्तूपरस ल्हान आकाराच्यो प्रतीकृती घेतात आनी छायाचित्रणांतल्या खुब्यांचो वापर करून प्रत्यक्ष प्रसंगाचो आभास तयार करतात.

शिक्षणीक क्षेत्रांत प्रतीकृतींचो वापर व्हड प्रमाणांत जाता. रसायनशास्त्रांत रेणूंची रचणूक समजुन दिवपाखातीर प्रतीकृतींचो उपेग करतात. वैजकीशास्त्रांत कुडींतल्या वेगवेगळ्या अवयवांचे कार्य तांच्या प्रतीकृतींवरवीं शिकयतात. अभियांत्रिकींत वेगवेगळ्या स्वरुपांच्यो प्रतीकृती वापरतात. कांय प्रतीकृती खाशेल्या यंत्राची रचणूक स्पश्ट करपाखातीर तयार केल्ल्यो आसतात. विमान चलोवपाच्या प्रशिक्षणाखातीर वैमानिकाची बसपाची सुवात, नियंत्रण उपकरण फळो हांची हुबेहुब प्रतीकृती वापरतात. नव्यो वसणुको वा घरां तशेंच पूल आनी धरणां हांची प्रत्यक्ष बांदावळ करपाआदीं तांच्यो प्रमाणबद्द प्रतीकृती करून ताचें पुराय चित्र उबें करतात. गणितशास्त्रांतल्यो कितल्योश्योच संकल्पना प्रतीकृतींवरवीं स्पश्ट करतात (पळेयात : गणितीय प्रतीकृती). कितलेशेच शास्त्रीय सिद्धांतूय प्रतीकृतीच्या स्वरुपांत परगटायतात. ह्या प्रतीकृतींक प्रतिमान अशें म्हण्टात.

- कों. वि. सं. मं.

प्रतिपदा : (पळेयात पाडवो).

प्रतिसृश्ट : ब्रह्मदेवान आदिसृश्ट निर्माण करतकच ताच्या रुद्र, विराट, मनू, दक्ष, मरीची आदी मानिल्ल्या पुतांनी निर्माण केल्ली सृश्ट म्हळ्यार प्रतिसृश्ट. मूळ विराट मनशान जायते मनू तयार केले. तातूंतल्या एका मनून सात मनू तयार केले आनी जायती प्रजाय निर्मिली. तांच्यांतल्या स्वायंभूव नांवाच्या मनून स्वारोचिष, उत्तम, तामस, रैवत, चाक्षुष, विवस्वान अशे स पूत निर्माण केले. उपरांत ताणें आपल्या पुतांच्या आदारान यक्ष, राकेस, पिशाच्च, नाग, गंधर्व, किन्नर, विद्याधर, अप्सरा, सिद्ध, भूतगण, विद्युत्, कुपां, झाडां, वाली, तण, नुस्तें, मोनजात, जीव हांची निर्मिती केली. हिका स्वायंभुव मनूची प्रतिसृश्ट म्हण्टात. हेर स मनूंनी त्या-त्या काळांत आपली सृश्ट निर्मिली. वराहान यज्ञ, ताची सामुग्री, यूप, प्राग्वंश, धर्माधर्म आनी सगळे गूण हांची निर्मिती केली. ही वराहाची प्रतिसृश्ट. दक्षान देवर्षी सदृश जायते पूत, महर्षी आनी सोमपादी पितृगण निर्माण करून सृश्टीचें प्रवर्तन केलें. हिका दक्षाची सृश्ट अशें नांव आसा. ब्रम्हाच्या तोंडापसून ब्राह्मण, हातापसून क्षत्रिय, मांडयेपसून वैश्य, पायांपसून शुद्र आनी चार तोंडांतल्यान चार वेद तयार जाले. हो ब्राह्म सर्ग. मरीची पसून कश्यप आनी कश्यपापसून देव, दैत्य, दानव आनी पुराय संवसार निर्माण जालो. ही काश्यपाची सृश्ट. अत्रीच्या दोळ्यांसावन चंद्र आनी चंद्रासावन ताचो वंश उत्पन्न जालो. हाची सोमाचो सर्ग म्हणून नामना आसा. आज्यप नांवाचो तशेंच हेर पूत आनी राकेस हांकां पुलस्त्याची सृश्ट म्हण्टात. काद्रवेय, गज, अश्व आनी बहुविध प्रजा ही सगळी पुलहाची सृश्ट. अठ्ठ्यांयशी हजार वालखिल्य हे ऋतुचे पूत. अशे तरेन दक्ष, मरीची आदींनी जायती प्रजा उत्पन्न करून धर्तरी आनी स्वर्ग भरलो. तांचेच वंशज सद्या त्रिभुवनांत नंदतात.

संवसारांत एकाच नांवाची पूण परस्पर विरोधी गूण तत्त्वांच्यो दोन निर्मित्यो दिसतात. कोडू घोंसाळीं - गोड घोंसाळीं. सर्वसादारण कांदे आनी रानटी कांदे. वनस्पत तशेंच मोनजातींत हे अशे तरेचे दोन मेरांचे निर्मितीमदली उण्या दर्ज्याची निर्मिती ही विश्वामित्र ऋषीचे प्रतिसृश्टींतली निर्मिती मानतात.

- कों. वि. सं. मं.

प्रतीहार घराणें : उत्तर भारतांतलें एक पुर्विल्लें घराणें. ते गुर्जर वंशाचे आशिल्ले. ते इ. स. च्या सव्या शेंकड्याच्या मध्याक उदयाक आयले. तांचो मूळ पुरुस हरिश्चन्द्र नांवाचो ब्राह्मण आशिल्लो. ताका ब्राह्मण आनी क्षत्रिय जातींतल्यो दोन बायलो आशिल्ल्यो. क्षत्रिय बायले पसून ताका भोगभट्ट, कक्क, रज्जिल आनी दद्द अशे चार पूत जाले. तातूंतल्या पयल्या दोगांविशीं व्हडलीशी म्हायती मेळना. रज्जिलान मांडव्यपुर (जोधपुरा लागसारचें मंदोर) ह्या शारांतल्यान राज्य केलें; दद्द हान दक्षिणेक गुजारातांत राज्य केलें. ताची राजधानी नान्दीपुरीक (नांदोद

जाली. रज्जिलाचें वंशज आपलें कूळ रघुकुलांतल्या लक्ष्मणापसून उत्पन्न ...., अशें मानताले. लक्ष्मण वनवासांत रामाचो प्रतीहार (द्वारपाल) जाल्लो. देखून ह्या फांट्याक प्रतीहार (वा गुर्जर प्रतीहार) अशें नांव ...ं. दद्दाचे वंशज आपलो संबंद कर्णाकडे जोडटाले.

प्रतीहार घराण्याचे दोन फांटे आशिल्ले - एक मांडव्यपुरासावन ऱाज्य ...ी व्हडलोसो नामनेचो न्हय. दुसरो, जावालिपुर (भिल्लमाला लागसारचें ...गेर) हांगासावन राज्य करीत आशिल्लो, तो साम्राज्यपदामेरेन ...गतीक पावलो. हातूंतलो पयलो प्रसिद्ध पुरूस पयलो नागभट्ट. ...ा काळांत अरबांनी सिंध प्रदेश जिखून उदेंतेकडेन धडक मारपाक ...वात केल्ली. पूण नागभट्टान तांकां हारोवन उत्तर भारताची तांचेपसून ...ण केली. हो ताचो मोलादीक वावर. उपरांत ताणें भोंवतणचो वाठार ...ून आपल्या राज्याचो विस्तार केलो. ताचो नातू वत्सराज हाणें ...र भारताचो बरोच वाठार जिखून अस्तंत बंगालचो बळिश्ट पालराजा ...पाल हाचेरूय हार घाली. मजगतीं दक्षिणेचो राष्ट्रकूट राजा ध्रुव हाणें ...र भारतांत घुरी घालून वत्सराजाक राजपुतान्याच्या रेंवटांत धांवडायलो ...ी उपरांत धर्मपालाकय दुआबांत हारयलो.

ध्रुव दक्षिणेंत परत वतकच धर्मपालान कनोजाचेर घुरी घालून थंय ...लो हस्तक चक्रायुध हाका बसयलो. पूण वत्सराजाचो पूत दुसरो ...भट्ट हाणें ताका सत्ताभ्रश्ट केलो. तेन्ना ताका धर्मपालाकडेन मोंघीरा ...गसार खडेगांठ झूज दिवंचें पडलें. तातूंत नागभट्टाचें जैत जालें. ...ज्यविस्तार करपाचे धर्मपालाचे यत्न चालूच आशिल्ले. इतले मजगतीं, ...ाचो पूत राष्ट्रकूट राजा तिसरो गोविंद हाणें उत्तर भारतांत घुरी ...लून ताचेर हार घाली आनी हिमालयाच्या मुळसामेरेन चाल केली. ...ना धर्मपाल ताका शरण आयलो. गोविंद परत वतकच प्रतीहार आनी ...ल हांचें परत झूज जालें. धर्मपालान चडसो वाठार जिखून घेतिल्लो. ...च्यो पूत देवपाल होय एक बरो झुजारी आशिल्ल्यान ताणें गुर्जरांचेरूय ...र घाली.

देवपालाउपरांत पाल राज्यांचें बगळे उणें जायत गेलें. दुसऱ्या ...गभट्टाचो नातू पयलो भोज हाणें ताचो फायदो घेवन आपले साम्राज्य ...डयलें. ताणें कनौज जिखून थंय आपली राजधानी व्हेली. ताणें उदेंतेक ...रयूपार (गोरखपूर), दक्षिणेक माळवा आनी काठेवाड, उत्तरेक पंजाब ...नी उत्तर प्रदेश हे वाठार जिखून आपले सत्तेचो विस्तार केलो. ताणें ...सिंधाचेर घुरी घालून मुलतानाकूय रेवाडो घालो. पूण अरबांनी थंयची ...र्याची मूर्ती नश्ट करपाची भिरांत घालिनाफुडें थंयच्या लोकांचे ...ांगणेवयल्यान तो शार घेनासतनाच परत घुंवलो. मुसलमानांवयलें जैत ...नोवपाखातीर ताणें 'आदिवराह' ही पदवी धारण केली आनी 'आदिवराह' ...पाचीं रुप्याचीं नाणींय पाडलीं.

भोजाउपरांत ताचो पूत महेन्द्रपाल हाणें बंगालचो कांय भाग जिखून आपलें साम्राज्य आनिकूय वाडयलें; पूण ताचो पूत महीपाल हाच्या काळांत ताचो शेक उणो जायत रावलो. इ. स. ९१५च्या सुमाराक राष्ट्रकूट राजा तिसरो इंद्र हाणें कनौजाचेर घुरी घालून तें नश्ट केलें. तेन्ना महिपालाक आपलो सामंत चंदेल्ल हर्ष हाच्या आलाशिऱ्याक वचचें पडलें. हे हारीक लागून प्रतीहारांची प्रतिश्ठा उणी जावन तांचे सामंत स्वतंत्र जावंक लागले. राष्ट्रकुटांनी तांच्या राज्यांतले कालंजर आनी चित्रकूट (चितोड) हे दोन किल्ले आपल्या ताब्यांत दवरिल्ले. महीपाला उपरांत गादयेर आयिल्ल्या ताच्या भुरग्यांचे मुस्तींत प्रतीहारांचो शेक आनिकूय दुबळो जालो. निमाणचो प्रतीहार राजा हो महंमूद गझनीचे कनौजावयले घुरये वेळार कनौज सोडून उदेंतेक सुमार ५० किमी. अंतराचेर आशिल्ल्या गांवांत पळून गेलो. ताच्या ह्या भिवकुरेपणाची तिडक मारिल्ल्यान चंदल्लचो राजा विद्याधर आनी ताचो सामंत कच्छवाह अर्जुन हाणें ताचेर हार घालून ताका जितोच मारलो. हाचें नांव प्रयागा लागसार मेळिल्ल्या एका तांब्यापट्या वयल्यान समजलां. पूण ताचें राज्य लागसारच्या वाठारापुरतेंच मर्यादीत आशिल्लें. ह्या वंशांत यशपाल नांवाचो आनीक एक पुरूस जावन गेलो अशें म्हण्टात.

प्रतीहारांच्या राज्यांत धर्म, विद्या आनी कला हांची उदरगत जाली. प्रतीहार राजा शिव, विष्णु, आदित्य आनी भगवती अशा वेगवेगळ्या देवतांचे उपासक आशिल्ले. ताणीं विध्वंसक मुसलमानां सावन आपल्या देशाची आनी धर्माची राखण केली. सिंधाकडल्यान मुसलमानांचें आक्रमण जावंचें न्हय म्हणून ताणीं आपल्या राज्याचे अस्तंत देगेर सात ते णव लाख सैन्य दवरिल्लें. तांच्या काळांत कनौजाचें वैभव वाडलें. थंयच्या बायलांचो भेस सबंद भारतांत आदर्श असो आशिल्लो, अशें राजशेखराच्या 'काव्यमीमांसा' ह्या ग्रंथांत म्हळां. प्रतीहारांनी किल्लीशींच देवळां बांदलीं. ताणीं विद्वान लोकांक आलाशिरो दिलो. राजशेखराचीं 'बाल - रामायण' आनी 'बालभारत' हीं संस्कृत नाटकां कनौजाकूच पयलीं माचयेर आयलीं. धर्म, संस्कृताय, विद्या आनी कला हांचो उदारपणान पुरस्कार करपी अशी प्रतीहारांची नामना अजुनूय तिगून आसा.

- कों वि. सं. मं.

प्रत्यंगिरा : एक तांत्रिक देवता. प्रत्यंगिरास्तोत्रांत तिचें मूर्तिध्यान वर्णिलां तें अशें -

> शवोपरि समासीनां रक्ताम्बरतनुच्छदाम्।
> सर्वाभरणसंयुक्तां गुञ्जाहारविभूषिताम्॥
> षोडशाब्दां च युवतीं पीनोन्नतपयोधराम्।
> कपालकर्तृकाहस्तां परमानन्दरूपिणीम्॥
> वामदक्षिणयोगेन ध्यायेन्मन्त्रविदुत्तमाम्।

अर्थ - मड्याचेर बशिल्ली, तांबडें वस्त्र न्हेशिल्ली, सगळ्या वस्त्रालंकारांनी भरिल्ली, विभूषित, सोळा वर्सांची तरणाटी, भरगच्च थानां आशिल्ली, कपाल आनी कातर धारण केल्ले, परमानंदरुप आनी बरे अशे प्रत्यंगिरीचें मंत्रवेत्त्यान वामाचार आनी दक्षिणाचार ह्या दोगांयचे वतीन ध्यान करचें.

प्रत्यंगिरिचें एक वेगळें ध्यान आसा. तातूंत ती कमळाचेर उबी आसून तिका चार हात आसात. तिच्या हातांत डमरू, अंकुश, दोर आनी कपाल आसून ती जायत्या अलंकारांनी आनी वस्त्रांनी भरिल्ली आसा. तिच्या माथ्याचेर व्हड मुकूट आसा. तिका भरगच्च थानां आसात. तिचें तोंड कराल आसा.

मंत्र महोदधींत, प्रत्यंगिरेचे वेगवेगळ्या उद्देशांखातीर वेगवेगळे मंत्र सांगल्यात.

- कों. वि. सं. मं.

प्रथिनां : प्रथीन म्हळ्यार इंग्लिशींतलो 'प्रोटीन' (Protein), जो 'प्रोटीओज' ह्या ग्रीसी शब्दावयल्यान घेतला आनी ताचो अर्थ जीवनक्रियेखातीर (Life Process) लागपी मूळ पदार्थ असो जाता. प्रथिनां

प्रथिनां

हीं नायट्रोजन आशिल्लीं संयुक्तां आसून तांची रचणूक किचकिटीची आसा. प्रथिनां हीं तेवीस तरांच्या आल्फा ॲमिनो ॲसिडस पसून तयार जाल्लीं आसतात. प्रथिनांनी कार्बन, हायड्रोजन, ऑक्सिजन, नायट्रोजन आनी गंधक हीं मूळ द्रव्यां आसतात. तेचपरी कांय प्रथिनांनी फॉस्फरस, आयोडीन, मॅंगनीज, लोखण, तांबें, झिंक हींय मूळ द्रव्यां आसतात.

प्रथिनां जायत्या तरांचीं आसतात. तांचे प्रकार प्रथिनांचें जलीय विच्छेदन (Hydrolysis) करून मेळपी प्रदार्थांचेर आदारून आसतात.

१) सादीं प्रथिनां : जलीय विच्छेदन केले उपरांत ज्या प्रथिनांची फकत आल्फा ॲमिनो ॲसिडस जातात तांकां सादीं प्रथिनां म्हण्टात. तांतयां, दूद, रगत, चणे (वाटाणे), भिकणां, बदाम हातूंत सादीं प्रथिनां आसतात. सादीं प्रथिनां उदकांत विरगळपी आनी ना विरगळपी आसतात. तीं तापयल्यार तांचे गुठले जातात. आल्बुमिनां, ग्लोब्युलिनां, प्रोटमिनां, हिस्टोनां, प्रोलामिनां, ग्लोबिनां, ग्लुटेलिनां, स्क्लॅरोप्रथिनां, कॉलॅजेनां, श्लॅस्टिनां आनी केराटिनां हीं सादीं प्रथिनां.

२) संयुग्मित प्रथिनां : अप्रथिनी गटावांगडा जोडिल्ल्या साद्या प्रथिनांक संयुग्मित प्रथिनां म्हण्टात. संयुग्मित प्रथिनां जायत्या तरांचीं आसतात. तांचे प्रकार तातूंत आशिल्ल्या अप्रथिनी गटावयल्यान थारायतात. सकयले कांय संयुग्मित प्रथिनां आनी तातूंत आशिल्ले अप्रथिनी गट दिल्ले आसात ते अशे -

	संयुग्मित प्रथिनां	अप्रथिनी गट (Prosthetic group)
१)	न्युक्लिओप्रथिनां	न्युक्लिक ॲसीड
२)	फॉस्फोप्रथिनां	फॉस्फोरिक ॲसिड
३)	चरबी प्रथिनां	चरबी (Lipids)
४)	वर्ण प्रथिनां	रंग द्रव्यां (coloured)
५)	ग्लायको प्रथिनां	कार्बोदकां (carbohydrate)
६)	धातू प्रथिनां	धातू

३) साधित प्रथिनां : प्रथिनांचे लांब माळेचे रसायनीक विक्रियेउपरांत (Chemical decomposition) जाल्ल्या कुडक्यांक (fragments) साधित प्रथिनां म्हण्टात. ह्या प्रथिनांच्या व्हडल्या कुडक्यांक प्रोटिओज म्हण्टात. ल्हान कुडक्यांक पॅप्टोनस (Peptones) आनी सामक्या ल्हान कुडक्यांक पॅप्टायडस (Peptides) म्हण्टात.

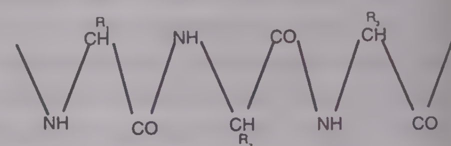
हांचेभायर प्रथिनांचे एंझायम प्रथिनां आनी हॉर्मोन प्रथिनां अशेय गट करूं येतात.

वेगवेगळ्या प्रथिनांचे गूणधर्म वेगवेगळे आसता. कांय प्रथिनां रंगीत आसतात. रंगतांतलें तांबडेंगूंज 'हिमोग्लोबीन'. कांय प्रथिनांक रंग नासता. नितळ प्रथिनांक रूच नासता. पूण प्रथिनांचें जलीय विच्छेदन करून तयार जाल्लीं संयुगां कोडू आसतात. नितळ प्रथिनांक वास नासता. केंस, रेशीम, लोकर हातूंतलीं सुताळ प्रथिनां उदक आनी हेर विद्रवकांत विरगळनात. कांय प्रथिनां उदकांत विरगळटात. पूण तीं तापयल्यार तांचे गुठले जातात. देखीक - तांतयांतलो बोळ तापयतकच घट्ट जाता. प्रथिनां तापयत जाल्यार तांबशीं पडटात. मागीर करपून तांकां केंस वा पांखां जळिल्लेवरी वास येता.

आल्फा ॲमिनो ॲसिडसांचे खूण रेणू एकठांय येवन प्रथिनां तयार जातात. आल्फा ॲमिनो ॲसिडस एकामेकांक पॅप्टायड बंधान जोडिल्लीं आसतात. पॅप्टायड बंधांनी तयार जाल्ल्या ॲमिनो ॲसिडांचे लांब सरपळेक पॅप्टायड सरपळी म्हण्टात. पॅप्टायड सरपळेच्या एका पोंतार ॲमिनो गट जाल्यार दुसऱ्या पोंतार 'कार्बोक्सिल गट' आसता. पॅप्टायड सरपळेंत सुमार शंबर आल्फा ॲमिनो ॲसिडाचे घटक आसतात.

प्रथिनांतली आल्फा ॲमिनो ॲसिडस् वळखुपाखातीर प्रथिनांचेर पातळ हायड्रोक्लोरीक ॲसिडाची प्रक्रिया करून आल्फा ॲमिनो ॲसिडस् तयार करतात. मागीर हीं ॲमिनो ॲसिडस् वळखून प्रथिनांतलें दरेकाचें प्रमाण थारायतात.

पॅप्टायड सरपळेंत आल्फा ॲमिनो ॲसिडांचो क्रम थरोवपाखातीर ते सरपळेंतली आल्फा ॲमिनो ॲसिडां एक एक करून वेगळीं काडटात. हे खातीर पॅप्टायड सरपळेंतलो मेकळो ॲमिनो गट आनी फिनायल आयसोथायोसायनेट हांची प्रक्रिया करतात. उपरांत जलीय विच्छेदन करतकच ॲमिनो गट जोडिल्लें आल्फाॲमिनो ॲसिड वेगळें जाता. ते ॲमिनो ॲसिड तपासून वळखूंक येता. अशे तरेन ही प्रकिया परत परत करून पॅप्टायड सरपळेंतलो आल्फा ॲमिनो ॲसिडसाचो क्रम थारायतात. ही पद्दत एडमन ह्या शास्त्रज्ञान सोदून काडली. पॅप्टायड सरपळेंत विसांपरस चड आल्फा ॲमिनो ॲसिडस् आसल्यार एडमनाची पद्दत उपकारता. अशा वेळार प्रथिनांचेर ट्रिप्सिन ह्या एन्झायमाची प्रक्रिया करून पॅप्टायट सरपळेचे ल्हान ल्हान कुडके करतात. ह्या कुडक्यांनी आशिल्ल्या आल्फा ॲमिनोॲसिडांचो क्रम मागीर वयर सांगला ते पद्दतीन थारयतात. फिनायल आयसोथायोसायनेटा बदला डायनायट्रोफ्लयुओरो बॅन्झीन (Dinitrofluoro benzene) वापरुनूय पॅप्टायड सरपळेंतलो आल्फा ॲमिनो ॲसिडाचो क्रम थारोवं येता.

पॅप्टायड सरपळी

R_1, R_2, R_3 = आल्फाॲमिनो ॲसिडांतले उरिल्ले रेणू.

प्रथिनांची संरचना तीन थरांवयल्यान पळोवंक येता. पयल्या थरावयले संरचनेंत प्रथिनांत आल्फा ॲमिनो ॲसिडांच्यो लांब सरपळ्यो जांकां पॅप्टायड सरपळ्यो म्हण्टात त्यो दिसतात. ह्यो सरपळ्यो पॅप्टायड बंधां लागून तयार जातात.

दुसऱ्या थरांवयले संरचनेंत वेगवेगळ्यो पॅप्टायड सरपळ्यो एकामेकां कश्यो जोडल्यात तें समजता. वेगवेगळ्यो पॅप्टायड सरपळ्यो हायड्रोजन बंधांनी जोडिल्ल्यो आसतात. हाका लागून प्रथिनां चेपटीं बॉल क जाल्यार विणयेच्या आकाराचीं जातात. तिसऱ्या थरावयले संरचने लागून पॅप्टायड सरपळ्यो वांटकुळे इश्कादीभाशेन आकार घेतात. अ आकार ते ते पॅप्टायड सरपळेंत आशिल्ल्या हायड्रोजन बंधाक ला येता.

प्रथिनाच्या एका रेणूंत आल्फा ॲमिनो ॲसिडाचे शेंकड्यांनी हजारांनी रेणू आसतात. प्रथिनांनी सुमार तेवीस तरांची आल्फा ॲमि ॲसिडां आसतात. ह्या सगळ्या आल्फा ॲमिनो ॲसिडांपसून मेजूंक ये इतल्या तरांचीं प्रथिनां जावंक शकतात. एका प्राण्याची कूड जा जियेवपाक सुमार धा हजार तरांचीं प्रथिनां जाय पडटात. वेगवेग जातींच्या प्राण्यांचे कुडींत वेगळीं वेगळीं प्रथिनां आसतात.

प्रथिनांतल्या तेवीस तरांच्या आल्फा ॲमिनो ॲसिडांतलीं धा आल्फा ॲमिनो ॲसिडां प्राण्यांक गरजेचीं आसतात. प्राण्याचे कुडीची सारकी जातली जाल्यार गरजेचीं आल्फा ॲमिनो ॲसिडां प्राण्यांक अन्नांतल्यान क जाय.

प्रथिनांनी आशिल्लीं आल्फा ॲमिनो ॲसिडां अशीं -

१) ॲलानीन (Alanine) २) अर्जिनायन (Arginine) ३) ॲस्परजिन (Aspergine) ४) ॲस्पर्टीक ॲसिड (Aspartic Acid) ५) सिस्टेयन (Cysteine) ६) सिस्टायन (Cystine) ७) ग्लुटामिक ॲसिड (Glutamic Acid) ८) ग्लुटामिन (Glutamine) ९) ग्लायसिन (Glycine) १०) हिस्टिडीन (Histidine) ११) हायड्रॉक्सी लायसीन (Hydroxy lysine) १२) हायड्रॉक्सी प्रोलायन (Hydroxy Proline) १३) आयझो ल्युसिन (Isoleucine) १४) ल्युसिन (Leucine) १५) लायसीन (Lysine) १६) मॅथिऑनायन (Methionine) १७) फिनायल ॲलानिन (Phenyl alanine) १८) प्रोलायन (Proline) १९) सेरिन (Serine) २०) थियोनायन (Theronine) २१) ट्रिप्टोफेन (Tryptophane) २२) टायरोसिन (Tyrosine) २३) व्हॅलिन (Valine).

प्रथिनां वळखुपाखातीर रंगविक्रिया : वेगवेगळ्या पदार्थांनी आशिल्लीं प्रथिनां वळखुपाखातीर रंगविक्रियेचो वापर करतात. १) बायपुरेट टॅस्ट हांचो पॅप्टायड बंध वळखुपाखातीर उपेग करतात. २) मिलॉन टॅस्ट : ही चांचणी करून टायरोसिन आशिल्ली प्रथिनां वळखुपाक मेळटात. ३) निनहायड्रीन टॅस्ट : हे चांचणेंत ॲमिनो ॲसिडां वळखूंक मेळटात. ४) झॅन्थोप्रोटिक टॅस्ट (Xenthoproteic test) बॅन्झिन रिंग आशिल्ल्या ॲमिनो ॲसिडांपसून तयार जाल्लीं प्रथिनां हे चाचणेंत वळखूक येतात.

प्राण्यांचे वाडीखातीर प्रथिनांची गरज आसता. प्राणी अन्नांतल्यान हीं प्रथिनां मेळयतात. वनस्पतीभाशेन ते आपल्याक लागपी प्रथिनां तयार करूंक शकनात. मनशाक सदांच ४५-५५ ग्राम प्रथिनां लागतात. मनशाक जावो तीं प्रथिनां मेळ्ळीं नात जाल्यार तांकां दुयेसां जातात. भुरगेपणांत प्रथिनांच्या उणावाक लागून कुडीचेर जाल्ले वायट परिणाम उपरांत कितलींय प्रथिनां दिलीं म्हणून पुराय बरीं जायनात. अन्नांतलीं प्रथिनां पचन जावन ॲमिनो ॲसिडाच्या रुपांत आंतकडच्यांनी शोशून घेतात.

प्रथिनां वनस्पतीपरस प्राण्यांचे कुडींत चड प्रमाणांत आसतात. वस्त्रोद्देगांत रेशीम आनी लोकर वापरतात. रेशमांत फायब्रॉयन जाल्यार लोकरींत कॅराटीन हीं आसतात. कॉलेजीन हें प्रथीन चामड्यापसून मेळटा. सरस आनी खळ हाडांतल्या जिलेटीन आनी रगतांतल्या प्रथिनांपसून तयार करतात. जनावरांचें रगत, शिंगां, खूर, गोमट्यो हेर उडोवपाच्या पदार्थांतली प्रथिनां सारें म्हणून वापरतात. मक्यांतलें झायन हें प्रथीन सूत तयार करपाचे प्रक्रियेंत वापरतात. पोपायेंतलें पॅपेन (Papain) हें प्रथीन शिजोवंचे आदीं मास मोव करपाक वापरतात. बियरींत आशिल्ल्या प्रथिनांक लागून बियर खदूळ जाता. हीं प्रथीनां नश्ट करपाक पॅपेन घालतात.

कड्डणांत भरपूर प्रथिनां आसतात. हीं प्रथिनां सुमार २०-३० % आसतात. हीं प्रथिनां उण्या दर्जाचीं आसतात कारण तातूंत गंधक आशिल्लीं ॲमिनो ॲसिडां नासतात.

दुदांत तरेकवार प्रथिनां आसतात. गायच्या दुदांत ३.३% प्रथिनां आसतात. दुदांत सगळ्या तरांचीं आल्फा ॲमिनो ॲसिडां आसतात.

- प्रेमानंद गोकुळदास फडते

प्रदर्शनां : सामान्याभायल्या वस्तूंची (कला, तंत्रगिन्यान आनी हेर मळांवयल्यां) वळख करून दिवपाची आनी तेवरवीं त्या वस्तूंचे निर्मितीक प्रसाराक आनी खपाक प्रोत्साहन मेळचें ह्या हेतान लोकदर्शनाखातीर केल्ली वस्तूंची मांडावळ म्हळ्यार प्रदर्शन. असल्या वस्तूंविशीं लोकांमजगतीं बारीकसाण निर्माण जावंची, तांचे निर्मितीक उत्तेजन मेळचें आनी वेपाराची भरभराट जावंची हो प्रदर्शनाचो हेत आसता. कांय प्रदर्शनांनी संस्कृतायेच्या वेगवेगळ्या फांट्यांतले उदरगतीचें दर्शनूय घडटा.

प्रदर्शन आयोजित करपी संघटनेचे येवजणेप्रमाण ताचें स्वरुप थारता. कांय प्रदर्शनां ल्हान मुजतींची आनी ल्हान प्रमाणांत शारांत भरतात आनी तांचें स्वरुप थळावे जात्रेप्रमाण वा ल्हानशा बाजारासारकें आसता. तीं प्रदर्शनां कांय खाशेल्या विभागापुरतीं मर्यादीत आसतात. देखीक - कृषीप्रदर्शन, घरविज्ञान प्रदर्शन, चित्रकला प्रदर्शन आदी. वेपारी उदरगत दाखोवपा खातीर जात्रेच्या स्वरुपांत व्हडल्या आकाराचीं तात्पुरतीं प्रदर्शनां वेगवेगळ्या सुवातींनी भरोवपाची प्रथा जगभर रूढ आसा. असलीं प्रदर्शनां आयोजीत करपाखातीर कांय सुवातींनी कायमच्यो इमारती बांदल्यात. देखीक - बर्लीनांतली Interban वास्तू. खूबदां जे वास्तूंत प्रदर्शन भरता, ते वास्तूचो प्रदर्शन सोंपतकच लागसारच्या शारांत आस्पाव करतात. देखीक - बार्सेलोना आनी बोलोन्या हांगाची जात्रा. रोमांत भरपी 'Espisizione Universale Roma' आनी ते सारकीं कांय हेर प्रदर्शनां कितलेशेच म्हयने चलपी आसून तीं खूब खेपे संवसारीक पातळेचेर घडोवन हाडटात. तातूंत जायत्यो खाजगी आनी शासकीय उत्पादक संघटना वांटो घेतात. अशा व्हडल्या प्रदर्शनांखातीर जावपी खर्च वेगवेगळ्या मार्गांनी भागयतात. ज्या राश्ट्रांत प्रदर्शन भरता, थंयचें शासन प्रदर्शनाखातीर देणगी दिता, प्रदर्शनकांकडल्यान भाडें मेळूं येता आनी वेपारी कारखानदार हांच्यो संघटनांय वर्गणी रुपान प्रदर्शनाक पालव करतात. प्रदर्शन आयोजक राश्ट्राचो मुखेल हेत, आपल्या राश्ट्रांत निर्माण जावपी मालाचें आनी कलाकृतींचें दर्शन विदेशी वेपारी आनी उद्देगपती हांकां घडचें असो आसता. देखून असलें प्रदर्शन हें राश्ट्रीय प्रतिश्ठेचें एक आंग अशें मानतात. कांय प्रदर्शनांचो हेत हो मुखेल करून प्रदर्शित मालाचो खप वाडचो होच आशिल्ल्यान तीं फकत संबंदीत वेपाऱ्यांकूच उकतीं आसतात आनी तातूंत सामान्य लोकांचे करमणुकीची तजवीज आसना. पूण चडशीं सगळीं आंतरराश्ट्रीय प्रदर्शनां हीं लोकांखातिरूच आसतात. तेखातीर कलाकुसर विभाग, करमणूक विभाग, खेळा शर्यती, वाद्यवृंद मेळ, सौंदर्य सर्ती, भेस सर्ती, चलचित्र, संगीत, नाटकां, प्रहसनां हांची येवजण करतात.

म्हालाचें प्रदर्शन आनी ताचो खप करपाखातीर जात्रा आनी बाजार हांचो वापर मध्ययुगांतल्या काळासावन सुरू जालो. सोळाव्या शेंकड्यांत चित्रशिल्पांच्यो कलाकृती जात्रेंत आनी बाजारांत प्रदर्शित करताले. रोमांतले इगर्जेंत चित्रां प्रदर्शित करपाची प्रथा आशिल्ली. ॲंटवर्प (बोल्जियम) ह्या शारांतल्या थळाव्या चित्रकारांच्या मंडळान (गिल्ड) १५४० त शाराच्या चौकांत प्रदर्शन भरयल्ल्याचो उल्लेख मेळटा. सतराव्या शेंकड्यांत कांय घराण्यांनी आपल्या खाजगी संग्रहांतल्यो कलाकृती भौशीक रितीन प्रदर्शित केल्यो. अठराव्या शेंकड्याच्या दुसऱ्या अर्दांत उद्देगीकरणांतल्यान उद्देगीक प्रदर्शनांक चालना मेळ्ळी. लंडनाच्या 'सोसायटी ऑफ आर्ट्स' हे संस्थेन अठराव्या शेंकड्याच्या मध्याक कारखान्यांत बरो म्हाल तयार

प्रदक्षिणा

करतल्यांक इनामां दिवपाचें थरयलें आनी स्पर्धकांच्या म्हालाचें प्रदर्शन भरयलें. फ्रांसांत कारखानदारांच्या म्हालाचें अशेच तरेचें एक प्रदर्शन १७९८त भरिल्लें. पयलें व्हडलें आर्विल्लें आंतराराष्ट्रीय प्रदर्शन (The Great Exhibition) १८९१त लंडनाच्या प्रिन्स आल्बर्टाच्या संचालनाखाल आयोजीत केल्लें. ह्या प्रदर्शनांत १४००० प्रदर्शकांनी भाग घेतलो आनी ६० लाख लोकांनी भेट दिली. अशेच तरेचीं राश्ट्रीय आनी आंतरराश्ट्रीय प्रदर्शनां उपरांत हॉलंड, बेल्जियम, जर्मनी, ऑस्ट्रिया आनी आयर्लंड ह्या देशांनी भरयलीं. अमेरिकेच्या संयुक्त संस्थानांतलें पयलें व्हडलें प्रदर्शन फिलाडॅल्फियांत १८७६त स्वातंत्र्यशती सुवाळ्यानिमतान भरयलें.

संवसारीक पातळेचेर भरिल्लीं कांय नामनेचीं प्रदर्शनां अशीं - संवसारीक कोलंबियी प्रदर्शन, शिकागो, १८९३; शिकागो विकास शताब्दी, १९३३-३४; ब्रुसॅल्सा संवसारीक, १९५८; न्यूयॉर्क संवसारीक, १९३९-४०; न्युयॉर्क संवसारीक ,१९६४-६५, मॉंट्रियाल; १९६७; ओसाका, १९७०; स्पोकॅन (वॉशिंग्टन) १९७४.

चित्रकारांनी स्वता फुडें येवन विसाव्या शेंकड्यांत प्रदर्शनां भरोवपाक सुरवात केली. भारतांतूय हें कार्य कांय कलासंस्था आनी खाजगी कलाविथी (art gallary) करतात. १८८८त स्थापन जाल्ली 'बॉम्बे आर्ट सोसायटी' आपलें प्रदर्शन दर वर्सा आयोजित करता. ह्याच प्रदर्शनांतल्यान कितलेशेच नामनेचे भारतीय चित्रकार आनी शिल्पकार फुडें आयले. मुंबयची 'आर्ट सोसायटी ऑफ इंडिया' हीय संस्था कला प्रदर्शनां आयोजीत करता. नवी दिल्लीची 'ऑल इंडिया फायन आर्ट्स अँड क्राफ्ट्स सोसायटी' आनी मुंबयची 'ऑल इंडिया स्कलप्टर्स असोसिएशन' ह्योय संस्था नेमान वर्सुकी प्रदर्शनां आयोजीत करतात. दरेका राज्यांतले ललित कला अकादेमी वरवीं वा शासना वरवीं वर्सुकी प्रदर्शनां ह्या राज्यांत जातात. भारत सरकाराचे ललित कला अकादमी वरवीं आंतरराश्ट्रीय कलाकृतींचे - चित्रकला, शिल्पकला आनी आरेखन कला, हांचे तिवर्सुकी प्रदर्शन १९६८ सावन भरना. हालींच्या तेंपार राश्ट्रीय आनी आंतरराश्ट्रीय थरांचेर पुस्तकांची प्रदर्शना भरतात आनी तांकां बरो प्रतिसाद मेळटा.

भारतीय म्हालाक आंतरराश्ट्रीय प्रदर्शनांतल्यान प्रसिद्धी दिवपाचे काम प्रदर्शन संचालनालयांकडेन आसा. हें संचालनालय वेपार मंत्रालयाचो घटक आसून भारतान खंयच्या खंयच्या प्रदर्शनांत भाग घेवचो, हे विशीं तें निर्णय घेता. ह्या संचालनालयाक मदत करपाखातीर शासनान 'भारतीय वेपारजात्रा आनी प्रदर्शन मंडळ' (Indian Council Of Trade Fairs and Exhibitions) ही निमसरकारी संस्था स्थापन केल्या.

- कों. वि. सं. मं.

प्रदक्षिणा : षोडशोपचार पुजेंतलो एक विधी. 'प्रगतं दक्षिणमति' = पूज्य मनशाक वा देवाक उजवे वटेन दवरून ताचे भोंवतणीं भोंवाडो घालप हाका प्रदक्षिणा अशें म्हण्टात. खंयच्या देवाक कितल्यो प्रदक्षिणां घालप हे विशीं कर्मलोचनांत श्लोक दिला तो असो -

एकं देव्यां रवौ सप्त त्रीणि कुर्याद्विनायके।
चत्वारि केशवे कुर्यात् शिवे चार्धप्रदक्षिणम्॥

अर्थ - देवीक एक, सूर्याक सात, गणपतीक तीन, विष्णुक चार आनी शिवाक अर्दप्रदक्षिणा घालची. शिवाचें अभिशेकाचें उदक जे नळयेंतल्यान भायर सोडटात थंयमेरेन प्रदक्षिणा घालून ती नळी हुंपनासतना परत देवामुखार येवप म्हणजे शिवाची अर्दप्रदक्षिणा जाता. हिका सोमसूत्री प्रदक्षिणा अशेंय म्हण्टात.

प्रदक्षिणा कशी घालप हे विशीं कालिका पुराणांत श्लोक दिला तो असो -

प्रसार्य दक्षिणं हस्तं स्वयं नम्रशिरां: पुन:।
दक्षिणं दर्शयन् पार्श्वं मनसापि च दक्षिण:॥

अर्थ - उजवो हात फुडें पसरावन, नतमस्तक जावन आपलें दक्षिण आंग देवाक दाखयत आनी मनानूय दक्षिण म्हळ्यार उजू वृत्तीचो रावन प्रदक्षिणा घालप. ज्या देवाक प्रदक्षिणा घालपाक शक्य जायना ताका स्वता भोंवतणींच वांटकुळो भोंवन प्रदक्षिणा काडटात. पूण अशे प्रदक्षिणेन देवाक फाट दाखयल्लेवरी जाता देखून सहसा अशी प्रदक्षिणा घालिनात.

वराहपुराणांत प्रदक्षिणेचें माहात्म्य सांगलां तें अशे -

प्रदक्षिणां ये कुर्वन्ति भक्तियुक्तेन चेतसा ।
न ते यमपुरं यान्ति यान्ति पुण्यकृतां गतिम्॥

अर्थ - जे भक्तिपुर्वक अंत:करणान देवाक प्रदक्षिणा घालतात, तां यमलोक टळटा आनी ते पुण्यवंतांचे गतीक वतात.

कांय जाण वेगवेगळ्यो इत्सा मनांत धरून तांचे पुर्तीखातीर औदुंबराक दत्ताक वा उपास्य देवतेक नेमान प्रदक्षिणा घालतात. प्रदक्षिणांची आंगव करपाचीय प्रथा आसा.

- कों. वि. सं.

प्रधान, गणेश प्रभाकर : (जल्म : २६ ऑगस्ट १९२२, पु महाराष्ट्र).

सुटकेझुजारी. ताणें एम्. ए. मेरेन शिक्षण घेतलें. १९४५-६५ काळांत ताणें व्याख्यातो म्हणून काम केलां. तो सोशलिस्ट पक्षाचो वां आशिल्लो. ताणें १९४२तले 'छोडो भारत' चळवळींत वांटो घेतिल्ल ताका बंदखण भोगची पडली. गोवा विमोचन सहाय्यक समितीचो तो संस्थापक वांगडी आशिल्लो. गोंयचे शिमेर रावन तो हे समितीखा वावुरतालो. सत्याग्रह्यांच्या पंगडाक आदार दिवंक फंड एकठांय क संघटीत वावर घडोवन हाडप असलीं कामां तो करतालो. एस्. जोशी आनी ना. ग. गोरे हांचे वांगडा ताणें महाराष्ट्रांतले वैचा चळवळींत एक वेगळी दिका दिली. हाचेभायर ताणें शिक्षणीक, राज आनी समाजीक मळार जायतो वावर केला. तो एक बरो बरो तेचपरी एक बरो वक्तोय. ताचीं कांय म्हत्वाचीं पुस्तकां अशीं : 'सो बांगला', लोकमान्य टिळकांचे चरित्र, 'स्वातंत्र्य संग्रामाचे महाभ आनी 'भारतीय उच्च शिक्षणाचे प्रश्न' ताच्या ह्या पुस्तकांक राज्य केंद्रीय साहित्य अकादमी पुरस्कार मेळ्ळा. भारत सरकारान ता दिवन ताचो भोवमान केला.

- कों. वि. सं

प्रद्युम्न : श्रीकृष्ण आनी रुक्मिण हांचो पूत. हाका सनत्कुमाराचो आनी मदनाचो अवतार अशें समजताले. शिवान भस्म करतकच फुडें रुक्मिणीच्या पोटांत जल्माक आयलो अशी कथा आसा. शंबरा जेन्ना कळ्ळें की, प्रद्युम्नाच्या हातान आपल्याक मरण आसा तेन्ना ताका जल्मदिसासावन सव्या दिसा उबारून व्हेलो आनी दर्यांत उड

ा ताका एका नुस्त्यान गिळ्ळो. हें नुस्तें एका नुस्तेकाराच्या गळाक ागलें. नुस्तेकारान तें नुस्तें शंबरासुराक भेट म्हणून दिलें. शंबरासुराची यल मायावती हिणें जेन्ना ते नुस्तें कापलें तेन्ना तातूंत तिका एक ।बीत सुंदर भुरगें मेळ्ळें. तेन्नाच थंय नारद आयलो आनी ताणें सांगलें आदल्या जल्माचो मदन आसून तूं ताची बायल रती. तें आयकून ायावतीक आनंद जालो. तिणें ताका ल्हानाचो व्हड करून ताका खुबशो ्या शिकयल्यो. शंबराक जेन्ना ही गजाल कळ्ळी तेन्ना तो प्रद्युम्नाक ारूंक गेलो. तेन्ना दोगांयचें व्हड झूज जालें आनी शंबराक तातूंत मरण ायलें. ब्रह्मवैवर्त पुराणांत हीच कथा वेगळी दिल्या ती अशी - शंबरान ्युम्नाक उबारून व्हरून आपली बायल मायावती हिचेकडेन दिलो. णें ताका वाडोवन व्हड केलो. उपरांत एक दीस सरस्वती थंय आयली ानी तिणें ताका प्रद्युम्नाच्या फाटल्या जल्माची गजाल सांगली.

प्रद्युम्नाक शतद्युम्न अशेंय एक नांव आसा. तो यादव सैन्यांतलो एक हावीर आशिल्लो. शाल्वान द्वारकेचेर घुरी घाली तेन्ना मोठ्या धिरान ाणें ताका हारयलो. पांडवांच्या अश्वमेधा वेळार घोड्यांक राखपाखातीर ो अर्जुनावांगडा गेल्लो.

हाका परमेश्वराच्या चतुर्व्यूहांतलो एक आनी मदनाचो प्रतीक मानला. ष्णुच्या चोवीस नांवांनी प्रद्युम्नाचो आस्पाव आसा. ताची मूर्त अश्टभूज रतात आनी ताच्या चार हातांनी शंख, कमळ, धोणू आनी बाण हीं ायुधां आसतात. ताच्या दुसऱ्या चार हातांनी तो रती, प्रीती, शक्ती ानी भेदशक्ती ह्या चार बायलांक वेंगायता.

तो मदनाचो अवतार आशिल्ल्यान रती वांगडा ताची द्विभूज मुर्तूय रतात. तशेंच पोपटार वा रथार बशिल्लीय ताची मूर्त करतात. ताचें ोणू उशीचें आसता. अशोक, आम्रमंजरी, नीलकमल, अरविंद आनी नवमालिका ह्या फुलांचे पांच बाण तो धारण करता. मयमते तापनी, ाहिनी, सर्वमोहिनी, विश्वमर्दिनी आनी मारणी ह्या पांच भिरांकूळ बायलांच्या ांतांपसून ताचे बाण तयार केल्ले आसतात.

- कों. वि. सं. मं.

प्रपत्तिमार्ग : प्र+प्रत = शरण वचप. रामानुजाचार्य हाच्या मतान हो एक मुक्तीचो मार्ग आसून, भक्ती हें मुक्ती मेळोवपाचें एकूच साधन. भक्तीन भगवान प्रसन्न जाता आनी जिवाच्या सगळ्या बंधांचो तशेंच जाचांचो तो नाश करता. उपरांत जिवाक ब्रह्मज्ञान मेळटा. भक्तिंतूय प्रपत्ती वा शरणागती ही श्रेश्ठ अवस्था आसा. शरणांगती म्हळ्यार ईश्वराक शरण वचप वा ईश्वर हेंच प्राप्तव्य स्थान अशें समजप. शरण आयिल्ल्या जिवाचेरूच भगवान अनुग्रह करता अशें रामानुज म्हण्टा.

विशिश्टाद्वैत मतांत इश्वरप्राप्तीखातीर कर्मयोग हो पयलो, ज्ञानयोग हो दुसरो आनी भक्ती हो निमाणो पांवडो मानला. वर्णविहित कर्मानुष्ठाक लागून चित्ताची शुद्धी जाता आनी ब्रह्माची जिज्ञासा उत्पन्न जाता. अशे तरेन ज्ञान आनी कर्म हांच्या आदारान भक्तीचो उदय जाता. रामानुजान सांगिल्ल्या भक्तीमार्गाचें खाशेलपण म्हळ्यार तातूंत अंतःकरण आनी बुद्द हांचो सोबीत मेळ घडला. हातूंतली अंतःकरणपक्ष ही आळवारांनी दिल्ली देणगी आनी बुद्धीपक्षांत शास्त्रग्रंथांत वर्णन केल्ले भक्तीचो आस्पाव जाता. रामानुजाचे भक्तीविशीं सिद्धांताचेर आळवारांच्या विचारांचो व्हड प्रभाव आसा. आळवारांच्या शरणांगतीक रामानुजान प्रपत्ती हें पारिभाशीक नांव दिलां.

इ. स. च्या १४व्या शतमानाच्या सुमाराक प्रपत्तीमार्गाच्या निमतान वैश्णवांमदीं दोन वांटे जाले. तातूंतल्या वेदांतदेशिक आनी ताचे अनूयायी हे भक्तीवांगडा मोक्षाखातीर कर्मानुश्ठाक म्हत्वाचें मानतात. हांकां वडकळै अशें म्हण्टात. आपलो विचार स्पश्टपणान उक्तावपाखातीर ताणीं माकडाच्या पोराचें उदाहरण दिलां. आपल्याक राखण मेळची देखून माकडाचें पोर आवयच्या पोटाक दसून बसता. म्हणजेच ताका स्वताक कर्म करचें पडटा. तशेंच कर्मानुश्ठान करून जो देवाक शरण वता ताकाच देव प्रसन्न जाता अशें ह्या लोकांचें मत आसा. हे लोक संस्कृत शास्त्रग्रंथाच्या आदाराचेर भक्तीचो उपदेश करतात.

श्रीलोकाचार्य आनी ताचे अनुयायी हाणीं मुक्तीखातीर प्रपत्ती हो एकूच मार्ग सांगला आनी तेखातीर कर्मानुश्ठानाची गरज ना अशें सांगलां. ह्या पंथाच्या लोकांक तेन्कळै अशें नांव आसा. आपल्या मताचें स्पश्टीकरण दितना ते माजराच्या पिलाचें उदाहरण दितात. माजराचें पील असहाय्य भावान जेन्ना आवयक शरण वता तेन्ना माजर ताची मान अचळय आपल्या तोंडांत धरून ताका योग्य ते सुवातेर पावयता. देवाचीय आपल्या भक्ताचेर अशीच कृपा आसता.

तेन्कळै पक्षाच्या अनुयायाची आळवारांच्या दिव्य प्रबंधाचेर चड श्रद्धा आसा आनी ताका धरुनूच ते भक्तीची साधना करतात. हे लोक उदार नदरेचे आसून तांचेमदीं आपसांत उच्च नीच भाव आसनात.

प्रपत्तीन प्रसन्न जाल्लो देव जिवाक पूर्ण गिन्यानाची प्राप्ती करून दिता, देखुनूच ताका ईश्वराचो साक्षात्कार आनी निमाणें मुक्ती मेळटा अशें वैश्णव दर्शनांत सांगलां.

- कों. वि. सं. मं.

प्रबंधम् : तमीळ भक्तीचेर आदारिल्लो एक पद्यसंग्रह. इ. स. च्या सव्या शतमानासावन णवव्या शतमानामेरेन तमीळांत १२ वैश्णव भक्तकवी निर्माण जाल्ले, तांकां आळवार अशें म्हण्टात. ताणीं विष्णुभक्तिचेर आदारीत जायतीं कवनां रचलीं आनी तमीळनाडून विष्णुभक्तिचो सार्वत्रिक प्रचार केलो. इ. स. च्या णवव्या शतमानाच्या निमाणें नाथमुनी नांवाच्या एका आचार्यान मौखिक परंपरेन लोक समाजांत चलत आयिल्ल्या ह्या कवनांचें संकलन केलें आनी कर्तो, विशय आनी छंद हांचे वयल्यान तांकां वेगवेगळीं नांवां दिलीं. श्रीरंगम नगरांत रावपी अमुदन नांवाचो श्रीरामानुजाचार्याचो एक शिश्य आशिल्लो. ताणें आपल्या गुरूचे तोखणायेचेर सुमार शंबर कवनां रचलीं. हांचोय वयल्या संग्रहांत आस्पाव करून सुमार ४,००० पद्यांचो एक बृहत्संग्रह नाथमुनीन तयार केलो आनी ताका नालायिर दिव्य प्रबंधम (चार हजार पवित्र कवनां) अशें नांव दिलें. फुडें लोक ह्या संग्रहाक संक्षेपान प्रबंधम् अशें म्हणूंक लागले.

प्रबंधांत भक्ती होच ईश्वरप्राप्तीचो सोंपो असो राजमार्ग आशिल्ल्याचें सांगलां. आळवारांच्या ह्या पद्यांनी तमीळनाडूंतले पुराय जनतेक भक्तीमार्गाची गोडी लायली. तमीळ भाशेंन हें जे उचेल्या पांवड्याचें भक्तीसाहित्य निर्माण जालें ताचेवरवीं दक्षिणेच्या भाशाभगीनीचेरूय प्रभाव जालो. आळवारांच्या उपरांत आचार्यांची जी परंपरा निर्माण जाली, तिचेवरवीं मदल्या युगांत भक्तीतत्त्वां देशव्यापी जालीं. देखुनूच भारतांतल्या सगळ्या भाशांतल्यान भरपूर भक्तीसाहित्य निर्माण जालें. ह्या सगळ्या

प्रबोधचंद्रोदय

भारतव्यापी भक्तीमार्गाच्या आंदोलनाचें मूळ प्रबंधम् ह्या ग्रंथांत आसा. देखून भक्तीतत्त्वाचो हो खरो मूळ ग्रंथ थारता. डॉ. मलिक मंहमद हाणें ह्या प्रबंधमाचो खोलायेन अभ्यास करून ह्या ग्रंथाविशीं पुरायतरेन म्हायती दिल्या, तिचो थोडेभितर आपरोस असो - प्रबंधम् ह्या ग्रंथांत भक्तिकूच चड म्हत्व दिलां. पेरियाळवार हाच्या मतान जो भक्ति करिना तो आवयची कूस बेठीच उजयता. आळवारांच्या मताप्रमाण भगवंताचेर मनापसून अनुराग धरप म्हणजेच भक्ती. देखुनूच भक्ति ही फकत साधन न्हय जाल्यार साध्यूय आसा. अळवारांचो असो भावार्थ आशिल्लो, भगवंताच्या सहस्त्र नांवांतल्या खंयच्याय नांवाचो जरी काळजांतल्यान उगडास केलो जाल्यार मनशांची पुराय पापां नश्ट जातात. मनांत पवित्र भाव निर्माण जातात. पुराय आळवारांनी नाममहिमा गायल्या. नाममाहात्माविशीं ताणीं उक्तायल्ले विचार अशें आसात -

नंचुतान कंटीर नम्सुटैय पिनैक्कु नारायणावेन्नुम् नामम्।

अर्थ - नारांयण हें नांव कसल्यांय विखावरी आमचीं पापां आनी दोश हांकां मारून उडयता.

इच्चुवै तरिवियानपोय इन्द्रिरलोकमाळुम
अच्चुवै परिनुम वेंटेन अरंगमानगरुळाने।

अर्थ - भगवंताच्या नामस्मरणान जो आनंद हांव अणभवता तो सोडून इंद्रलोकार राज्य करपाचो अधिकार जरी म्हाका मेळ्ळो तरी हांव ताचो स्विकार करचो ना.

आळवारांच्या मतान भगवंताचें स्तवन हें भक्तीचें मुखेल आंग. ताचीं पुराय कवनां म्हळ्यार एके तरेचीं तुस्तपदांच. प्रबंधमांत प्रपत्ती वा शरणांगती हाचेरूच चड भर दिला. आत्मदोशांविशीं पश्चाताप करप, भगवंताक आपलो एकमेव आदार समजप आनी ताचेकडेन आपल्या उद्धाराखातीर प्रार्थना करीत रावप हाकाच प्रपत्ती वा शरणांगती म्हण्टात.

प्रबंधमाच्या जायत्या पद्यांनी खूबकडेन गुरूचें व्हडपण वर्णिलां. आळवार हे ईश्वरापरस गुरूक व्हड मानतात आनी गुरूसेवा होच परमधर्म समजतात.

भक्तिमार्गी मनशाक ईश्वरप्राप्तीखातीर संवसार आनी विशय हे विशीं वैराग्याची गरज आसता. आळवारांच्या मताप्रमाण मनशाचीं पांच इंद्रियां ताका संवसारीक बंधनांत बांदून दवरतात. देखून जो मनीस इंद्रियांचेर जैत मेळेयता तोच व्हड साधक आनी व्हड भक्त. धनाच्या लोभान मनीस जायते तरेचे अनर्थ करता देखून आळवारांनी धनाकूय वायट लेखलां.

प्रबंधमांत विष्णुच्या अवतारांचें पुराय तरेन वर्णन केलां. राम आनी कृष्ण हाका बरेंच म्हत्व दिलां. तातूंतले तातूंत ताणीं कृष्णाच्या चरितांतले जायते प्रसंग म्होवाळ शब्दांनी वर्णिल्यात.

आळवारांच्या ह्या प्रबंधमाक तमीळ आचार्यांनी वेद ही पदवी दिल्या. तमीळ लोक प्रबंधमाक तमीळ वेदूच म्हण्टात. इ. स. च्या १०व्या शतमानापसून वैशणव देवळांतल्यान ज्या ज्या वेळार वेदमंत्रांचें पठण जातालें, त्या त्या वेळार प्रबंधमाचें गायन जातालें. तशेंच देवांच्या खंयच्याय उत्सवावेळार प्रबंधमांतलीं विविश्ट पदां म्हणप जातालीं. हाचेभायर थंयच्या वैशणव लोकांच्या घरांनीय प्रबंधमाक मानाची सुवात आसताली. भुरग्याचो जल्म ते मनशाचें मरण आदी वेळार प्रबंधमांतलीं पदां म्हणपाची चाल आशिल्ली.

प्रबंधमाचेर संस्कृत तेचपरी तमीळ भाशेंतूय कांय टिका आनी भाश्यां आसात. प्रबंधमाचें पयलें भाश्य आराइरप्पडी ह्या नांवाचें नम्माळवाराच्या तिरुवाय मोळी ह्या पद्यसंग्रहाचेर जालां. ते उपरांत नंजीवर ह्या वैशणव आचार्यान ओन्पदाइरप्पडी तयार केलें. ताचो शिश्य नंपिळ्ळै हाणें मुप्पतिआराइरप्पडी वा ईडू नांवाचें भाश्य तयार केलें. हे मणिप्रवाल शैलींत (संस्कृत तमीळ भरस) बरयल्लें आसा.

– कों. वि. सं. मं.

प्रबोधचंद्रोदय : संस्कृत भाशेंतलें एक नामनेचें रुपकनाट्य. कृष्णामिश्र हाणें तें बरयलां. चंदेल्ल वंशांतलो राजा कीर्तिवर्मा हाणें गोपाल हाच्या पालवान चेदी राजा कर्ण हाका हारोवन आपलें गेल्लें राज्य १०४२त परत मेळयलें. हें जैत मनोवपाखातीर गोपालाचे आज्ञेवयल्यान कृष्णामिश्रान हें नाटक बरयलें अशें नाटकाचे प्रस्तावनेंत म्हळां.

प्रबोधचंद्रोदयाचे रचनेविशीं एक आख्यायिका प्रचलीत आसा ती अशी - कृष्णामिश्र हो हंस पंथीय संन्यासी आशिल्लो. तो अद्वैत तत्त्वगिन्यानाचो उपदेश करतालो. ताचो एक शिश्य तत्त्वगिन्यानाचो उपहास करून नाटकां आनी शृंगारीक साहित्य हातूंत चड लक्ष घालूंक लागलो. ह्या शिश्याचें चंचल मन शांत करपाखातीर कृष्णामिश्रान हें नाटक रचलें. हें नाटक इकराव्या शेंकड्याच्या दुसऱ्या अर्दांत बरयलें, अशे पुरावे कांय फातरापटचांनी मेळटात.

'परमार्थ गिन्यानरुपी चंद्राचो उदय' हो ह्या नाटकाच्या माथाळ्याचो अर्थ. नाटकाचे स अंक आसून तातूंत प्रवृत्ती, निवृत्ती, मोह, विवेक ह्या अमूर्त संकल्पना व्यक्तीरेखांवरवीं पिंतारल्यात. नाटकाचें कथानक थोडेभितर अशें - शिव मायेच्या समागमांतल्यान 'मनस्' नावांचो पूत जल्मता. मनस् फुडें राजा जाता. प्रवृत्ती आनी निवृत्ती ह्यो ताच्यो दोन राणयो. तांचेपसून ताका अनुक्रमान मोह आनी विवेक अशे दोन पूत जातात. ह्या दोन पुतांमदीं द्वंद चालू आसता. काम, रती, क्रोध, दंभ, दभाचो आजो अहंकार हे मोहाचे साथीदार. जाल्यार मती, धर्म, करुणा, इश्टागत, शांती, शांतीची आवय श्रद्धा, क्षमा, संतोष, भक्ती हे विवेकाक मदत करपी आसात. विवेकाचें उपनिषद नांवाचे बायलेकडेन लग्न जाल्या तिगेर प्रबोध हो पूत आनी विद्या नावांची धूव जल्माक येतली आनी दोगांय मोहाक हारयतलीं, अशी भविश्यवाणी आसा. नाटकाचे अखेरेक ही भविश्यवाणी खरी जाता. ह्या नाटकाच्या उपकथानकांत शांती आनी श्रद्धा आसात. मोहाचे साथीदार श्रद्धेक उबारून व्हरून लिपोवन दवरतात. शांती तिच्या सोदांत हेडपाक लागता. जैन, बौद्ध, कापालिक ह्या धर्म पंथांकडेन ती जेन्ना सोद घेता, तेन्ना त्या धर्माच्यो वा पंथांच्यो बायलो आपुणूच श्रद्धा अशें भासयतात. पूण शांतीक तें असत म्हणून खबर आसता. निमाणी खरी श्रद्धा विष्णुभक्तीकडेन सांपडटा.

शांतरसाचो प्रयोग म्हणून हें नाटक बरयलां, अशें प्रस्तावनेंत म्हळां तरी लेगीत कथानकाचे मांडावळींत शृंगार आनी हास्य हे रस आनी भक्तीचो भाव हांचो बरो मेळ सादला. दंभ आनी अहंकार हांच्या संवादांतल्यान तशेंच हेर धर्मपंथियांचे वादविवाद, ढोंगीपणां हातूंतल्यान खरमरीत टिकेचो उद्देश सादला. नाटकांतल्यो घडणुको, व्यक्तीचित्रां, काव्यमय भास, पदां हे सगळे घटक कृष्णामिश्रान व्हडा कसबान हाताळ्ळ्यात. अद्वैत वेदात आनी विष्णुभक्ती हांचो सोबीत मेळ नाटकांत दिश्टी पडटा. नाटकाचें सार म्हळ्यार विवेकावरवीं मोहाचेर हार घालून म्हण्टकच शाश्वत गिन्यान मेळटा. उपनिषदांचें शिकप करून विष्णुभक्ती

त जातकच प्रबोधरूपी चंद्राचो उदय जाता.

ह्या नाटकाचे जर्मन, इंग्लीश, फ्रेंच आनी मराठी अणकार जाल्ले ासात. डॉ. सीताकृष्ण नंबिआर हाणें ह्या नाटकाची संस्कृत संहिता, ग्लीश प्रस्तावना आनी अणकार हांचेसयत उजवाडायल्या (१९७१).

- कों. वि. सं. मं.

बोधनकाळ : युरोपाचो इतिहास, पुर्विल्लें युग, मध्ययुग आनी आर्विल्लें । अशा तीन कालखंडांनी वांटलां. ग्रीसी आनी रोमी संस्कृतायांचो लखंड म्हळ्यार पुर्विल्लें युग. युरोपांत रोमी बादशाह कॉन्स्टंटीन हाणें स्तांव धर्माची दिक्षा घेतसावन प्रबोधन काळामेरेनचो म्हळ्यार तेराव्या तमानामेरेनचो काळ हे मध्ययुग. आर्विल्ल्या युगाची सुरवात चवदाव्या तमानासावन जाता. चवदावें शतमान ही प्रबोधनकाळाची सुरवात आनी दरावें आनी सोळावें अशीं दोन शतमानां हो प्रबोधनकाळाचो उत्कर्श ाळ अशें समजतात.

ह्या तीन शतमानांच्या काळांत आर्विल्ले संस्कृतायेची बुन्याद घाली. रोपांतल्या सामान्य मनशांची संस्कृताय ह्या तीन शतमानांनी मध्ययुगीन र्मीक क्रिस्ती संस्कृतायूच आशिल्ली. पूण खास करून इटलींतल्या कांय नशांक जिविताकडेन पळोवपाची एक नवी नदर मेळ्ळी. प्रबोधनकाळाचे कुर्तीचें मुखेल केंद्र म्हळ्यार इटली. प्रबोधनाची स्फूर्त इटलीकडल्यान दराव्या आनी सोळाव्या शतमानांनी फ्रांस, स्पेन, नेदर्लंड्स, जर्मनी ानी ब्रिटन ह्या देशांनी घेतली. पोरणी बंधनां नश्ट जावन मनशाचे द्धीक आनी सर्जनशीलतेक एक नवी दिका मेळ्ळी. नवें काव्य, नवें टक, नवें साहित्य, नवी कला, नवें विज्ञान आनी तंत्रगिन्यान उदयाक ायलें.

ह्या प्रबोधनकाळाच्या उत्कर्श काळांत धाडसी दर्यावर्दी युरोपीय लोकांनी र्तरेवयले नवे नवे देश सोदून काडले. कोलंबसान अमेरिकेलागसारच्या स्ट इंडीस जुंव्याचेर आपलें तारूं व्हेलें. (१४९२). १४९७त जॉन बटाक लॅब्रॅडोरचो सोद लागलो. वास्को-द-गामान दर्यामार्गान आफ्रिकेक दक्षणा घालून कालिकताची दर्यादेग (१४९७-९८) गांठली. फेर्दिनांद ागाल्यांयश ह्या पुर्तुगेज भोंवडेकारान दर्यामार्गान पयली पृथ्वीप्रदक्षणा राय केली (१५२२). धर्तरेचो आकार आनी तिचेवयली उपाट साधनसंपत्त ंची म्हायती युरोपीय लोकांक जाली. टयूको ब्राए, योहानेस कॅप्लर, ोपर्निकस, देल्ला पॉर्ता, गॅलिलीओ हाणीं खगोलविज्ञानांत मोलाची भर ाली. कितल्याशाच नव्या ताऱ्यांचो सोद लागलो.

नवीं साधनां आनी यंत्रां तयार जावपाक लागलीं. योहान गूटेनबॅर्क ाणें १४४० त तवो छापखानो सोदून काडलो. आनिकूय खूब छापखाने यार जाले आनी पंदराव्या शतमानांत सुमार दोन कोटी पुस्तकां छापलीं.

मानव्यविद्येच्या शिक्षणक्रमाची कार्यावळ चालीक लावपाचें म्हत्वाचें काम ह्या काळांत जालें. मनशाची उदरगत शिक्षणानूच जाता, हो प्रबोधनीय ानवतावादाचो प्रास्ताविक विचार फुडें आयलो. साहित्य, चित्र, मुर्ती, ंदिर, कला, संगीत, नितीशास्त्र, राज्यशास्त्र, इतिहास ह्या फांट्यांचो शिक्षणक्रमांत आस्पाव केलो.

इगर्जेचें वर्चस्व त्या काळांत बरेंच उणें जालें. पवित्र रोमी साम्राज्याचो ंत जाल्ल्यान इटलीची राजकीय विभागणी कितल्याशाच राज्यांनी जाल्ली. सरंजामशाय वचून स्वतंत्र वेपारी, गिरेस्त लोकांची भरभराट जाली. नवशिक्षीत मंत्री, सत्ताधारी, राजपुत्र, कलाकार, कवी, कारागीर अशा तरणाट्या आनी मध्यमवयीन बुदवंतांचो एक श्रेश्ठ असो वर्ग तयार जालो. फ्लॉरॅन्सांतली प्लॅटॉनीक अकादमी ही प्लॅटोच्या अध्ययनाचें मुखेल केंद्र जाली.

चवदाव्या शतमानांत प्रबोधनाचो पयलो प्रतिनिधी पीत्रार्क (१३०४-७४) जल्मलो. अलिग्येअरी दान्ते (१२६५-१३२१) हाणें इटलियी भाशेक साहित्याचो आकार दिलो. जोव्हान्नो बोकाचीओ (१३१३-७५) हाणेंय इटलियी साहित्यांत मोलाची भर घाली. लॅटीन व्याकरण आनी कोश हांच्या आदारान बरे अणकार, टिका, पत्रवेव्हार, इतिहासीक व्याकरणाचे आनी हेर ग्रंथ हांचें संपादन व्हड प्रमाणाचेर करपाचो फुडाकार पीत्रार्क हाणें घेतलो. ग्रीसी साहित्य तशेंच शास्त्रीय आनी तत्त्वगिन्यानाचे ग्रंथ हांचे अणकार जावपाक लागले. व्हॅनिसांत तयार जाल्ले नेटान छापणावळ करपी छापखाने हांकां लागून ग्रंथ चळवळ वाडली. तात्त्विक विचाराक आनी धर्मचिंतनाक नवी प्रेरणा मेळ्ळी. इटलियी लोकभाशेची प्रकृतीच बदलली. लोकभाशेच्या रुपांत विश्वाचो थाव घेवपी मानवी प्रज्ञा आकाराक आयली.

इटालियी प्रबोधनांतल्या तात्त्विक विचारांचें तीन फांट्यांनी वर्गीकरण करतात - मानवतावाद, प्लॅटोची मानवतावादाकडे संवादी अशी नवी मांडावळ आनी ॲरिस्टॉटलाच्या विचारांची संशोधनात्मक नदरेन केल्ली विज्ञाननिश्ठ मांडावळ. मानवतावादाकडेन सुसंगत अशेच तरेन प्लॅटो आनी ॲरिस्टॉटल हांच्या विचारांचें हातूंत समर्थन जालें.

पीत्रार्क आनी लोरेन्सो व्हाल्ला हाणीं धर्मीक मानवतावादाचो पुरस्कार केलो आनी इगर्जेचें वैचारिक आधिपत्य न्हयकारलें. क्रिस्तांव धर्माच्या तत्त्वगिन्यानाची मांडावळ ऑगस्टीन हाणें प्लॅटो आनी प्लोटायनस हांचेकडेन बायबलांतल्या विचारांचो मेळ सादून केली. मानवतावादाच्या प्रभावाखाल प्लॅटोच्या विचारांक वेगळो आकार दिवन जोव्हानी देल्ला मिरांदोला पीको (१४६३-९४) आनी मार्सील्या फिचीनो (१४३३-९३) हाणीं क्रिस्तांव धर्माच्या तत्त्वगिन्यानाची मांडावळ केली. ताणीं क्रिस्ती देवविद्या, प्लॅटोचें तत्त्वगिन्यान आनी मानवी ऐहिक मुल्यां हांचो समन्वय केलो. प्लॅटोचें शाश्वत आनी मंगलमय सत्य आनी मनशाची आदर्शाविशींची ओड हांचो अतूट संबंद ताणीं पारखिलो. कलापूर्ण जिविताचें समर्थन ह्या अतूट संबंदांतल्यान मेळ्ळें. स्वातंत्र्याचो विस्तार आनी विकास करपाची बौद्धीक शक्त देवाक मनशापसून मेळ्ळ्या हो विचार पीकोन 'Oration on the dignity of Man' ह्या प्रवचानांत मांडलो. प्लॅटो आनी ॲरिस्टोटल ह्या दोनूय परंपरेंतलो निश्कर्श सुसंगत आसा, ह्या मुद्द्याची ताणें खोलायेन विस्कटावणी केली. पिकोच्या ह्या म्हत्वाच्या प्रवचनांत प्रबोधनाचें पुराय सार आयलां, अशें याकॉप बुर्कहार्ट हाणें म्हळां.

ॲरिस्टॉटल प्रेरीत निसर्गवादाचेर आदारिल्ली मानवतावादी विचारसरणी धर्मीक मानवतावादा उपरांत फुडें आयली. ही विचारसरणी लोरेन्सो व्हाल्ला हाणें मांडली. ताणें मनशाच्या इत्सा स्वातंत्र्याचो सिद्धांत व्हड युक्तीवादान मांडलो. ॲरिस्टोटलाची तत्त्वमीमांसा आनी भौतिकी हांचेपरस ॲरिस्टॉटलाच्या नितीशास्त्राकूच प्रबोधन काळांतल्या विचारवंतांनी चड म्हत्व दिलें. विज्ञानीक विचारांची आनी कलांची निर्मिती करपी एकूच मानवी प्रज्ञा आसा, अशी विचारधारा प्रबोधनकाळांत प्रस्थापीत जाली.

तोम्माझो कांपानेल्ला (१५६८-१६३९) हाणें सर्वधर्मसमन्वयवादी तत्त्वगिन्यानाची विस्कटावणी केली. क्रिस्तांव आनी इस्लाम धर्म हांचो

समन्वय सादपाचो ताणें यत्न केलो आनी आपलें नवें तत्त्वगिन्यान कांय निबंदांच्या स्वरुपांत मांडलें. सैम आनी मनीस हे देवाचे दिव्य शक्तीचे आविश्कार आसात, हो मूळ सिद्धांत क्यूसेनस हाणें मांडलो. बायबलांतल्या मनशाचे पापमय जिणेची मीमांसा मध्ययुगीन क्रिस्ती विचाराचें मुळावण जावन राविल्ली. ही बुन्याद प्रबोधनकाळांत कोसळ्ळी. ताका क्यूसेनसचें योगदान कारण थारलें. मनशाचे ऐहिक जिणेचें धर्मीक पवित्र मुल्य प्रबोधनयुगांत आपणायलें.

प्रबोधनकाळांत मनीस हो देवाची प्रतिमा, हे कल्पनेक म्हत्व आयिल्ल्यान आनी अनंताचो वेध घेवपाची ताची शक्त सिद्ध जाल्ल्यान मनशाच्या भवितव्याचो कारागीर मनीसूच थारलो. दैवगती न्हय जाल्यार मनशाचें धाडसूच मनशाचें भवितव्य घडयता हो सिद्धांत ब्रुनोन स्थापन केलो. ब्रुनो हो प्रबोधन-तत्त्वगिन्यानाची जिविताकडेन पळोवपाची मुळावी प्रवृत्ती स्पश्टपणान मांडपी हुतात्मो वीर जावन आसा. ताणें प्रबोधनकाळांतल्या मनशाचो आत्मविश्वास घट केलो. पूण दैवगती आनी शौर्य हांचेविशीं नीक्कोलो मॅकिआव्हॅली (१४६९-१५२७) हाणें आनिकूय विस्तारान मांडावळ केली. लेओन बातिस्ता आल्बेर्ती (१४०४-७२) हाणेंय दैवगती विशींचे विचार मांडले. मार्सील्या फिचीनो, निकोलेअस क्युसेनस आनी प्रबोधनकाळांतली धर्मीक मानवतावादाची तेंगशी गांठिल्लो डेसिडीअरीअस इरॅस्मस हाणीं सर्वधर्मसमभाव आस्पावपी धर्मीक तत्त्वगिन्यान मांडलें आनी मानवी एकचाराची तात्त्विक बुन्याद रचली.

गणिततज्ञ, तंत्रज्ञ, कलाकार हाणीं परंपरागत पुस्तकी गिन्यानाक म्हत्व दिनासतना प्रत्यक्ष सैमाचो अणभवूच प्रमाण मानलो. मनशाचें सर्जनशील मन इंद्रियगम्य सैमाच्या आदारान आकार निर्मिता, आकार बदलता, असो प्रबोधनकाळांतले कलेचो म्हत्वाचो आशय जालो. प्रबोधनाकाळांतले कलाकार हे सौंदर्याक फकत मानसिक अधिश्ठान अशें मानिनाशिल्ले. ताका सैमाइतलीच वास्तवताय आसा, अशें मानूंक लागले. प्रबोधनकाळाच्या उत्कर्श काळांत बुद्धिगम्य सामान्य नेमांच्या रुपांतलें सत्य आनी इंद्रियगम्य अनंत खाशेलपणांनी भरिल्लो सैम हांची एकरूपताय मतींत आयली. धर्मीक मानवतावादान सैम हेंच ईश्वरी प्रगटन थरयलें. सैमीक मानवतावादाची बरीच उदरगत जाली. आर्विल्ल्या विज्ञानयुगाची हीच बुन्याद जावन रावल्या.

लिओनार्दो द विन्सी हाणें परंपरागत पुस्तकी गिन्यानाचेर चड विश्वास दवरिनासतना सैमाच्या पुस्तकाचेरूच चड भर दिवंचो अशें मत मांडलें. गॅलिलिओन गिन्यानाचे दोन प्रकार सांगले - सैमांतल्या अगणित वस्तूंचें गिन्यान आनी बुन्यादी व्यापक तत्त्वांचें गिन्यान. कारण पयलो प्रकार अशक्य आनी दुसरो प्रकार शक्य आसा अशें ताणें मानलें. कारण दुसऱ्या प्रकारांत गणित ज्ञान येता. ताची दिव्य गिन्यानाकडेन तुळा जावंक शकता.

सोबीतकाय आनी नियमबद्दताय हांचे एकरुपतायेची उत्कट संवेदना प्रबोधन संस्कृतायेचेर शेक गाजयत आशिल्ली. ही संवेदना कला आनी विज्ञान हांची बसकाच थारली. कोपर्निकस, कॅप्लर आनी गॅलिलिओ हांच्या प्रबोधनकाळांतल्या खगोल विज्ञानान पुर्विल्लें युग आनी मध्ययुग हांचेमदीं मान्य जाल्लें विश्वरचनाशास्त्रूच कोसळ्ळें. लिओनार्दो हो आर्विल्ल्या युगाचे सुरवातीचो पयलो सैमविज्ञानी जाल्यार मॅकिआव्हॅली हो पयलो समाजविज्ञानी. समाज कसो चलता आनी लोक कशे वागतात हांचेर आदारिल्लें राज्यशास्त्र मॅकिआव्हॅलीन पयलीं निर्माण केलें. ताणें बरयल्ल्या 'द प्रिन्स' ह्या ग्रथांक लागून इहवादी वा निधर्मी राजकारणी विचार अस्तंतेंत थिरावले आनी वाडूंक लागले. मॅकिआव्हॅली उपरांत पांच वर्सांनी जल्मल्लो दुसरो नामनेचो मानवतावादी राज्यशास्त्रकार टॉमस मोर (१४७८-१५३५) हाणें मॅकिआव्हॅली परस वेगळेच तरेचें आदर्शवादी राज्यशास्त्र बरयलें.

परंपरागत राजकीय प्रथा तपासून सत्तेच्या राजकारणांतल्यान मुक्त असो समाज निर्माण कसो जातलो, हें परगटावपाखातीर ताणें युटोपिया (Utopia) हो म्हत्वाचो ग्रंथ बरयलो. बायबलांतल्या क्रिस्तान केल्लो दोंगरावयलो उपदेश आनी सेंट ऑगस्टीन हाचे 'ईश्वराची नगरी' हे पुस्तक ह्या दोन गजालींचो ताचेर बरोच प्रभाव आशिल्लो. ताका ईश्वरनगरी निर्मुपाची नाशिल्ली जाल्यार 'आदर्श मानवी नगरी' निर्माण करपाची आशिल्ली.

इटलीउपरांत फ्रांस, नेदरलँड्स, स्पेन, इंग्लंड आनी जर्मनी ह्या राश्ट्रांनी प्रबोधनाची चळवळ ल्हव ल्हव पातळ्ळी आनी ताका लागून नवी कला, काव्य, साहित्य, तंत्रविज्ञान आनी विज्ञान हांचे नवे नवे आविश्कार जावंक लागले. प्रबोधनाची ही प्रेरणा वेगवेगळ्या रुपांनी युरोपाच्या अस्तंत देशांनी आकाराक आयली आनी ती इतिहासीक संक्रमणांतल्यान आर्विल्ल्या विज्ञानयुगाची थीर अशी बसका जाली.

- कों. वि. सं. मं.

प्रभाकर : (जल्म : १७६९, मुरुड, रत्नागिरी; मरण : १८४३).

एक नामनेचो शाहीर. ताचें पुराय नांव प्रभाकर जनार्दन दातार. तो जातीन चित्पावन ब्राह्मण आशिल्लो. ताचो जल्म नाशिक लागसल्ल्या गंगापूर गांवांत जालो. पिरायेच्या पंदरा-सोळा वर्सांसावन तो कविता करूंक लागलो. गंगापूरासावन पुण्याक वतकच तो रास्ते हाचेकडेन कारकून म्हणून काम करूंक लागलो. थोडयाच काळांत ताच्या कवनांची नामना सगळेकडेन पातळ्ळी. तमासगीर लोकूय ताच्या कवनांची मागणी करूंक लागले. तेन्ना तो गंगू हैवनीच्या फडांत गेलो. सवाई माधवराव आनी दुसरो बाजीराव हांच्या काळांत ताची नामना पेशव्याच्या दरबारांत पावली. बाजीरावाचेर ताणें ३०-४० लावण्यो बरयल्यो. पुराणीक कथांचेर आनी देवदेवतांचेरूय ताणें जायतीं पदां रचल्यांत. तेभायर ताणें भरपूर पोवाडे रचल्यात. ताणें चडशे वीर, शृंगार आनी करुणा अशे तीन रस आळयल्यात. अचूक शब्दयेवजण, रेखीव रचना आनी चित्तवेधक वर्णनशैली आदी उल्लेख करपासारकीं खाशेलपणां ताच्या कवनांनी दिसतात. पेशवाईविशीं ताका खुबूच ओड आशिल्ली. देखुनूच ताणें खड्यार्चें झूज, रंगाचो दरबार, सवाई माधवरावाचें मरण, बाजीरावाचो राज्यनाश आनी विशयांचेर भरपूर पोवाडे रचल्यात.

पेशवाईचो अस्त जातकच प्रभाकराचेर खुबूच वायट दीस आयले. पोट भरपाखातीर फुडें ताका मुंबय, ठाणें, बडोदें शारांची भोंवडी करची पडली. ह्या काळांत तो व्हड व्हड वेपारी आनी श्रीमंत लोक हांचेर कवनां करून गावंक लागलो. निमाणच्या काळांत तो दारादारांनी डफ घेवन भोंवतालो.

प्रभाकराक हिंदी आनी उर्दू भाशांचेंय गिन्यान आशिल्लें. ताच्यो कांय हिंदी कविताय उपलब्ध आसात.

- कों. वि. सं.

ात फिल्म कंपनी : भारतीय चलचित्रसृश्टीचो इतिहास घडोवपी राष्ट्रांतली नामनेची चलचित्रनिर्मिती संस्था. हे संस्थेची स्थापणूक १ १९२९ दिसा कोल्हापूराक जाली. विष्णुपंत गोविंद दामले, शेख लाल, व्ही. शांताराम आनी केशवराव धायबर ह्या चार कलावंतांनी रामपंत विष्णु कुलकर्णी हांच्या अर्थीक पालवान ही संस्था स्थापन . फुडें बाबूराव पै हाणें हे संस्थेक यंत्रसामुग्री मेळोवन दिवपाक व दिलो. दिग्दर्शन : व्ही. शांताराम, कलाः दामले आनी फत्तेलाल ी छायाचित्रण : केशवराव धायबर अशी सुर्वेक ताणीं कामाची वांटणी न घेतिल्ली.

सुरवातीच्या काळांत हे कंपनीत गोपालकृष्ण (१९२९), खुनी खंजीर ९३०), राणीसाहेब उर्फ बजरबट्टू (१९३०), उदयकाल (१९३०), सेना (१९३१) आनी जुलूम (१९३१) अशे स मुकपट निर्माण केले. जरबट्टू' हो बालकलाकाराची मुखेल भुमिका आनी 'चंद्रसेना' हे ट्टी भुमिका आशिल्ले पयले भारतीय चलचित्र आशिल्ले.

प्रभात कंपनीन १९३२त, 'अयोध्येचा राजा' हो राजा हरिश्चंद्राचें थानक आशिल्लो पयलो बोलपट तयार केलो. ह्या चलचित्रांतल्यान ा खोटे, गोविंदराव टेंबे, मास्टर विनायक, बाबुराव पेंढारकर हे मनेचे कलाकार रुपेरी पड्ड्यार आयले. ते उपरांत १९३२त, ग्निकंकण' (हिंदी : जलती निशानी) आनी 'माया मच्छिंद्र' हे बोलपट डले. १९३३त, कंपनीन 'सिंहगड' हे मराठी चलचित्र निर्माण केलें. रंघी' (१९३३) हें प्रभाताचें पयलें रंगीत चलचित्र.

फुडें प्रभात कंपनीचें स्थलांतर कोल्हापूरासावन पुण्याक जालें. थंय . ह. आपटे हाणें बरयल्लें 'अमृतमंथन' (१९३४) हें चलचित्र व्ही. ांताराम हाणें काडलें. हिंदीचलचित्रांत सगळ्यांत पयलीं रुप्या सुवाळो नोवपाचो भोवमान प्रभात कंपनीन ह्या चलचित्रवरवीं मेळयलो. १९३५त, ंद्रसेना' हो बोलपट प्रभातान मराठी, हिंदी आनी तमीळ अशा तीन ाशांनी सादर केलो.

व्ही. शातांराम हाणें १९३६त काडिल्लया 'अमरज्योती' ह्या लचित्रावरवीं प्रभातान पार्श्वगायनाची प्रथा सुरू केली. १९३६त कंपनीन ाडिल्ल्या 'संत तुकाराम' ह्या बोलपटाक आंतरराश्ट्रीय नामना मेळ्ळी. सऱ्या म्हाझुजाच्या काळांत मानवतेचो दिव्य संदेश दिवपी संत ज्ञानेश्वर १९४०) हें प्रभाताचें चलचित्र खूब गाजलें. न्यूयॉर्कांत दाखयल्लें हें यलें भारतीय चलचित्र. 'गोपालकृष्ण' (१९३८), माणूस (१९३९), ोजारी (१९४१), संत सखू (१९४१), दहा वाजता (१९४२), नई हानी (१९४३) आनी रामशास्त्री (१९४४) हे चित्रपट कंपनीन निर्माण केले.

अर्थीक अडचणींक लागून १३ ऑक्टोबर १९५३ दिसा प्रभात फिल्म कंपनी बंद करची पडली. सुमार २४ वर्सांच्या ह्या काळांत प्रभातान हिंदी-मराठी ३४, फकत हिंदी ११, फकत मराठी ३, तमीळ १ अशे ४९ बोलपट सादर केले. ताणीं कांय मूकपट, व्यंगपट आनी लघुपटूय तयार केल्यात. तुतारी हें कंपनीचें वेवसायिक चिन्न आशिलें.

– कों. वि. सं. मं.

प्रभुदेसाय, केशव : गोंयांतलो आदिलशाहाच्या काळांतलो एक सरदार. ताचें मुळचें उपनांव प्रभु. ताका आदिलशाहाकडल्यान पेडणेंच्या अस्तंत वाठाराची देसायकी मेळिल्ल्यान ताका देसाय म्हणूंक लागले. पार्शे हो ताचो गांव. सद्याचे पार्सेकर देसाय हे ताचे वंशज. सावंतवाडीच्या लखम सावंत भोंसले सरदेसाय हाच्या अधिकाराखाल आशिल्लो. वाडकारांक ताका सारावसुलीची रक्कम दिवंची पडटाली. वाडकार हे विजापूरकारांचे सरदेसाय आशिल्ले. हो वाठार आदिलशाहा कडल्यान शिवाजीकडेन गेल्ल्यान आनी परतो शिवाजीकडल्यान आदिलशाहाकडेन गेल्ल्यान लखम सावंत सरदेसाय आनी पेडणें, भतग्राम, कुडाळ आदी वाठारांतल्या देसायांक त्रास जाताले देखून लखम सावंत पुर्तुगेजांक वचून मेळ्ळो. तरीय शिवाजी महाराजान परतो एक फावट १६६३त कुडाळ वाठार घेतलो. आदिलशाहाकडल्यान ताच्या त्र्यंबक काळो नांवाच्या फोंडेच्या किल्लेदाराक हुकूम जालो, लखम सावंत भोसले सरदेसाय, केशव प्रभु, केशव नायक, रवळू शेणवी, चंदा राणे आनी देसाय मंडळीच्या आदारान शिवाजीकडेन गेल्लो वाठार परतो मेळोवंचो. पूण ताका तें जमलें ना. शिवाजीन बारदेसाचेर घुरी घाली तेन्ना देसाय मंडळी पुर्तुगेजांवटेन लडली. तेन्नाय शिवाजीक जैत मेळ्ळें. तेन्ना केशव प्रभु आनी केशव नायक हे पुर्तुगेजांच्या आलाशिन्याक गेले आनी कोलव्यां वचून रावले. फुडें शिवाजी आनी पुतुगेज हांचेमदीं कबलात जातकूच पुर्तुगेजांनी ताका पयस केलो.

– कों. वि. सं. मं.

प्रभुदेसाय, डॉ. वि. बा. : (जल्म : १४ जानेवारी १९३२, खरेगाळी, काणकोण).

पुराय नांव विठ्ठल बाबू प्रभुदेसाई. गोंयचो नामनेचो भास संशोधक. ताणें पणसखंडे, माशें आनी लोलयां मराठी मुळावें शिक्षण घेतलें. मल्लिकार्जुन विद्यालयांत ताणें इंग्लिशींतल्यान लिसेंवाचें तीन वर्सांमेरेन शिक्षण घेतलें. सेगुंद ग्रावाचे परिक्षेंत तो काणकोण तालुक्यांत पयलो आयिल्लो. १९५१ वर्सा तो एस.एस.सी. जालो. कारावाराक आसतना ताका मराठी आनी संस्कृत ह्या भाशांच्या अध्ययनाची गोडी लागली. फुडें ताणें कॉलेजीक वचनासतना खाजगी रितीन अभ्यास करून १९५५ वर्सा नागपूर विद्यापीठाची बी.ए. ची पदवी मेळयली. १९५७त ताणें नागपूर विद्यापीठाचीच एम्.ए. ची पदवी मेळयली. १९५७त तो मुंबय गेलो आनी अ. का. प्रियोळकरांच्या मार्गदर्शनाखाला १९६१ वर्सा ताणें पीएच्. डी. ची पदवी संपादन केली. 'मराठीच्या गोमंतकी बोलीतील जेजुइतांच्या सतराव्या शतकातील वाङ्मयाचे चिकित्सक अध्ययन' हो ताच्या अभ्यासाचो विशय आशिल्लो. फुडें, 'सतराव्या शतकातील गोमंतकी बोली' (१९६३) ह्या नांवान हो प्रबंध मुंबय विद्यापीठान १९६३ वर्सा उजवाडा हाडलो. प्रबंधाचें काम चालू आसतना तो 'बॉंबे सिटी सोशल एज्युकेशन कमिटींत' संशोधन सहाय्यक म्हणून काम करतालो. प्रौढ साक्षरांच्या शब्दसंग्रहाचो अभ्यास करून ताणें एक अहवाल तयार केलो आनी ताच्या आदारान 'आपले सण' हें नवसाक्षरांखातीर पुस्तक बरयलें. पीएच्. डी. पुराय जातकच ह्याच वर्सा तो बेळगांवच्या राणी पार्वतीदेवी कॉलेजांत मराठी लेक्चरर जालो. मडगांवचे चौगुले कॉलेजींत मराठी विभागाचो मुखेली म्हणून ताणें दोन वर्सां काम केलें. उपरांत तो परत नागपूराक गेलो. थंय नागपूर विद्यापीठाच्या स्नातकोत्तर (पोस्ट ग्रॅज्युएट) मराठी विभागांत ताणें १९६४ ते १९९२ ह्या काळांत लॅक्चरर, प्रपाठक

प्रभू, कृष्णा पुतू

(रीडर), प्राध्यापक, विभाग मुखेली अशा विविध पदांचेर अध्यापन आनी संशोधनाचें कार्य केलें. ताच्या मार्गदर्शनाखाल सुमार २३ विद्यार्थ्यांनी डॉक्टरेट आनी सुमार ४१ विद्यार्थ्यांनी एम्. फील. मेळयली.

प्रभुदेसायाक ताच्या भुरगेपणांतूच वाचनाची आवड निर्माण जाली. काणकोणां पुर्तुगेज शाळेंत आसतना तो हस्तलिखीत नेमाळें चलयतालो. तातूंत तो स्वताच लिखाण करतालो. कारवाराक आसतना हायस्कुलाच्या वर्सुकी नेमाळ्यांत ताचो 'देवगडची सहल' हो पयलो लेख छापून आयिल्लो. लिखाण आनी उलोवप ह्या सर्तींनी ताका इनामां मेळटालीं. खेळगडी, आनंद, बालसन्मित्र ह्या बालसाहित्य मासिकांतल्यानय ताचें बरप उजवाडा येतालें.

तरणे पिरायेचेर ताणें लिखाणाचो विशय बदललो आनी तो मराठी भाशेच्या आनी साहित्याच्या वावराक लागलो. उपरांत विदर्भ संशोधन मंडळ पत्रिका, मराठी संशोधन पत्रिका, महाराष्ट्र साहित्य पत्रिका, युगवाणी, नवभारत ह्या सारक्या नेमाळ्यांतल्यान ताचे लेख उजवाडाक आयले.

'आपले सण' (१९६१) ह्या पुस्तकाउपरांत ताचे सुमार धा संशोधनपर ग्रंथ उजवाडाक आयल्यात. 'सतराव्या शतकातील गोमंतकी बोली' हो एकूच प्रबंध ताचो स्वतंत्र ग्रंथ आसून हेर ग्रंथ संपादित आसात. तातूंतले 'क्रिस्ताच्या वधस्तंभारोहण - प्रसंगींचे विळाप' (१९७१), 'वनमाळ्यांचॉ मळॉ' (१९७४), 'क्रिस्ताचें यातनागीत' (१९९०), 'सर्वेश्वराचा ज्ञानोपदेश' (१९९४), 'कृष्णदास शामा विरचित श्रीकृष्ण चरित्र कथा' (१९७५) हे ग्रंथ (निमाणो ग्रंथ सोडून) गोंयांत तयार जाल्ल्या खिस्ती मिशनरी लेखकांच्या ग्रंथांचें संपादन आसा.

ताच्या 'सतराव्या शतमानातील गोमंतकी बोली' ह्या ग्रंथाक महाराष्ट्र राज्य सर्तींत इनाम फावो जालां. पूणें विद्यापीठानूय ताका 'वासुदेव गोविंद आपटे' इनाम दिलां. गोमंतक मराठी साहित्य संमेलनाचें १९६५ वर्साचें भांगरा पदकूय ताका फावो जालें. ताच्या 'अभीमन्येविव्हावो' (१९७२) ह्या ग्रंथाचो आस्पाव एम्. ए. च्या अभ्यासक्रमांत केला. ताचो 'श्री कृष्णचरित्रकथा' (१९७५) हो संपादित ग्रंथ १९७५त उजवाडाक आयलो.

काणकोण तालुक्यांतल्या गांवदोंगरेचो मल्लिकार्जुनाचो टको आनी पैंगीणीचो वेताळाचो टको थंयच्या जात्रांनी वाचपाची चाल आसा. टको म्हळ्यार कपड्याचेर बरयल्लो पुर्विल्लो लेख. अशे टके आनीक खंयच पळोवंक मेळनात. ह्या टक्क्यांच्या संशोधनावरवीं ताणें गोंयच्या मराठी भाशेसंबंदीं कांय अनुमानां काडल्यांत.

गोंयांत आसतना गोमंतक साहित्य सेवक मंडळांत तो पदाधिकारी आशिल्लो. नागपूराक तो थंयच्या विदर्भ साहित्य संघाचे कार्यकारिणीचो वांगडी आशिल्लो. तीन वर्सां ह्या संघाच्या 'युगवाणी' ह्या मुखपत्राचो तो संपादक आशिल्लो. १९८१त राजाराम दीक्षित वाचनालयाचो सुर्वेक उपाध्यक्ष आनी उपरांत तो अध्यक्ष जालो. १९९६ वर्सा मंडगांवां जाल्ल्या २२व्या गोमन्तक मराठी साहित्य संमेलानाचो तो अध्यक्ष जालो.

भाशाशास्त्राचे शाखेंत एक तत्त्वगिन्यानी म्हणून ताची नामना आसा. तशेंच एम्. ए. आनी पीएच्. डी. पदव्यांचो परिक्षक म्हणून ताची नेमणूक जाल्या. नागपूर विद्यापिठाच्या, 'मराठी वाङमयकोश' ह्या प्रकल्पांत तो सहाय्यक संपादक म्हणून काम करतालो. प्रा. प्रियोळकर हाच्या स्मृतीग्रंथाखातीर ताणें सहाय्यक म्हणून काम केलां. तेभायर 'मराठी वाङ्मय कोश' (१९७४), 'श्रीरुद्रेश्वरमाहात्म्य' (१९८९), कविनंदन - विरचित उषाहरनकथा' (१९६५) हे ताच्या नावार आशिल्ले कांय संपादनग्रंथ.

- कों. वि. सं. मं.

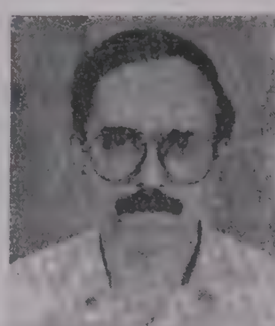
प्रभू, कृष्णा पुतू : (जल्म : २६ ऑक्टोबर १९२९, तामणें - लोलयें, काणकोण).

सुटकेझुजारी. १९५४ मेरेन तो 'नॅशनल कॉंग्रेस गोवा' हे संघटनेचो वांगडी आशिल्लो. १५ ऑगस्ट १९५५ ह्या दिसा मडगावां सत्याग्रह घडोवन हाडपाक ताणें उरसेलिनु आल्मैदा हाका पालव दिल्लो. 'नॅशनल कॉंग्रेस गोवा' हे संघटनेखातीर वांगडी जमोवप, पत्रकां लावप, वण्टीचेर पुर्तुगीजांआड घोशणा पिंतारप आनी पत्रिका वांटप असलीं कामां तो करतालो. २२ फेब्रुवारी १९५६ ह्या दिसा पोलिसांनी ताका धरलो आनी खूब मार दिलो. ताका प्रदेशीक न्यायालयामुखार उबो करून २२ जून १९५६ ह्या दिसा आठ वर्सां बंदखणीची ख्यास्त फर्मायली. दोन वर्सां ताका दंड भरूंक लायलो वा ते बदला ताका आनीक दोन वर्सां ख्यास्त फर्मायली. २६ ऑगस्ट १९५९ ह्या दिसा ताची बंदखणींतल्यान सुटका जाली. तो भौशीक आनी राजकीय वावरांनी वांटो घेतालो. भारत सरकारान ताम्रपत्र दिवन ताचो भोवमान केला.

- कों. वि. सं. मं.

प्रभू, गोकुळदास : (जल्म : २८ डिसेंबर १९५४, चेरळाय मट्टांचेरी कोचीन, केरळ).

साहित्य अकादमी पुरस्कार प्राप्त कोंकणी लेखक. ताचें सवे यत्तेमेरेन

शिकप मल्याळम भाशेंतल्यान जालें. एस.एस.एल.सी. शिकप टि. डी. हायस्कूल मट्टांचेरी (केरळ) हांगासर जाल्यार, बी. एससी. शिकप सेक्रेट हार्ट कॉलेज तेवरा (केरळ) जालें. एम.ए.चें शिकप मदुराय कामराज विद्यापीठ, मदुरायाक (तमीळनाडू) जालें.

सद्या तो कॉरपोरेशन बँकेंत नोकरी करता. ताका कोंकणी, मल्याळम, तमीळ, कन्नड, हिंदी आनी इंग्लीश ह्यो भासो येतात.

ताचें पयलें कोंकणी बरोवप १९८१ वर्सा 'कोंकणी जनता' ह्या केरळांतल्या नेमाळ्यांत उजवाडा आयलें. केरळ कोंकणी अकादमीचे निबंद सर्तींत, 'कोंकणी जनता' ह्या केरळांतल्या नेमाळ्यांचे काव्य सर्तींत आनी 'कुळागर' ह्या गोंयच्या कथा सर्तींत ताका इनामां लाबल्यांत. कोंकणी भाशेसंबंदी बरयल्लें लिखाण हिंदू पत्राचेर उजवाडा आयलां. पृथिवै नमः ही ताची नवलिका १९८६ वर्सा पुस्तक रुपान उजवाडा आयल्या.

…ताचो १९९१ वर्सा 'अंतरआयामी' हो देवनागरी कोंकणी कथासंग्रह …वाडा आयला. ताका १९९४ वर्साचो साहित्य अकादमी पुरस्कार …व जाला. १९९६ वर्सा कोची हांगा जाल्ल्या, अखिल भारतीय कोंकणी …खक संमेलनाचो तो स्वागताध्यक्ष आशिल्लो.

\- कों. वि. सं. मं.

…भू, गोपाळ व्यंकटेश : (जल्म : २३ सप्टेंबर १९३०, माशें …काणकोण).

सुटकेझुजारी. ताणें एस्.एस्.सी. मेरेन शिक्षण घेतलें. तेचपरी ताणें …ष्ट्रभाशा प्रवीण आनी शिक्षक पदविका घेतली. १९५४ मेरेन तो …शनल काँग्रेस गोवा' हे संघटनेचो वांगडी आशिल्लो. पत्रकां वांटप, …त्रकां लावप, खबरो पावोवप, सुटकेझुजांत वांटो घेवंक लोकांक स्फूर्त …वप असलीं कामां तो करतालो. १९५४-५६ ह्या काळांत पोलिसांनी …का तीन फावटी धरलो. सगळे मेळून तो १८ म्हयने बंदखणींत …शिल्लो. १५ ऑगस्ट १९७२ ह्या दिसा भारत सरकारान ताम्रपत्र …वन ताचो भोवमान केलो.

\- कों. वि. सं. मं.

…भू, नारायण अनंत : (जल्म : २३ जुलय १९३३, माशें, …लयें - काणकोण).

सुटकेझुजारी. तो 'नॅशनल काँग्रेस गोवा' हे संघटनेचो वांगडी आशिल्लो. …६ जानेवारी १९५५ ह्या दिसा लोलयें वाठारांत गोविंद प्रभुदेसाय …च्या फुडारपणाखाल ताणें सत्याग्रहांत वांटो घेतिल्लो.

पोलिसांनी ताका धरलो आनी ताका प्रदेशीक लश्करी न्यायालयामुखार उबो करूत आठ वर्सां बंदखणीची ख्यास्त, २,००० रुपया दंड वा तो भरलोना जाल्यार आनीक दोन वर्सां बंदखणीची ख्यास्त फर्मायली. १५ ऑगस्ट १९७२ ह्या दिसा भारत सरकारान ताम्रपत्र दिवन ताचो भोवमान केलो.

\- कों. वि. सं. मं.

प्रभू, श्रीकांत दत्ता : (जल्म : २६ नोव्हेंबर १९३५, लोलयें - काणकोण).

सुटकेझुजारी. ताणें एस्.एस्.सी. मेरेन शिक्षण घेतलें. १९५४ मेरेन तो 'नॅशनल काँग्रेस गोवा' हे संघटनेचो तो वांगडी आशिल्लो. पत्रकां लावप, सुटकेझुजाऱ्यांक म्हत्वाच्यो बातम्यो पावोवप असलीं कामां तो करतालो.

२६ जानेवारी १९५५ ह्या दिसा लोंलयें वाठारांत जाल्ल्या सत्याग्रहांत ताणें वांटो घेतिल्लो. पोलिसांनी ताका धरलो आनी पांच म्हयने बंदखणींत दवरलो. उपरांत ताका प्रदेशीक लश्करी न्यायालया मुखार उबो करून १० वर्सां बंदखणीची ख्यास्त दिली. तशेंच पंदरा वर्सांखातीर ताचे राजकीय हक्क काडून घेतले. ते भायर वीस वर्सांखातीर ताका गोंयाभायर धाडलो. १५ ऑगस्ट १९५९ ह्या दिसा बंदखणींतल्यान ताची सुटका जाली. १९७४ वर्सा भारत सरकारान ताम्रपत्र दिवन ताचो भोवमान केलो.

\- कों. वि. सं. मं.

प्रमाणपत्र : कसल्याय लिखीत मजकुराच्या खरेपणाविशीं प्रमाणीत केल्लें निवेदन म्हळ्यार प्रमाणपत्र. हाका इंग्लीश भाशेंत सर्टीफिकेट (Certificate) अशें म्हण्टात. प्रमाणपत्राक खूबदां दाखलो अशेंय म्हण्टात. प्रमाणपत्रांतलो मजकूर सत्य आनी अधिकृत आसा, हाची खात्री प्रमाणपत्रावयल्यान जाता.

प्रमाणपत्रांचे वेगवेगळे प्रकार आसात. देखीक - विक्रिचें प्रमाणपत्र, वारसो हक्काचें प्रमाणपत्र, विद्यापिठाच्यो पदव्यो वा पदविका हांचे प्रमाणपत्र आदी. चड करून त्या - त्या विशयांतली प्रमाणपत्रां खाशेले रितीन दिवपाची पद्दत आसा. देखीक - न्यायालयाच्या कामाविशीं आशिल्लीं प्रमाणपत्रां वा विद्यापिठाच्या पदव्याविशींची प्रमाणपत्रां एके खाशेले परिभाशेंत वा नेमून दिल्ल्या प्रपत्रकाप्रमाण आसतात.

वेव्हारांत वेगवेगळे तरेचे लिखीत म्हायतीक अधिकृत म्हणून Certify (प्रमाणीत करप), attest (अनुप्रमाणीत करप), anthenticate (अधिप्रमाणन करप) ह्या इंग्लीश उतरांनी संबोधतात. कोणाय व्यक्तीचे वागणुकेविशींय दाखलो वा प्रमाणपत्र दिवंचो पडटा. शासकीय प्रशासनांत वा हेर भौशीक वेव्हारांत कसलेंय निवेदन प्रमाणीत करपाची कार्यपद्दत थरयल्ली आसता, तशेंच खाशेल्या व्यक्तींक वा अधिकाऱ्यांक ते विशींचे अधिकार दिल्ले आसतात.

कायद्याच्या मळार प्रमाणपत्र म्हळ्यार कसलेय गजाली विशींचे सत्यसत्यतेविशीं योग्य व्यक्तीन जाहीर रितीन केल्लें अधिकृत निवेदन. कोणाय व्यक्तीन कसलेय गजालीविशीं स्वताचे निशाणेसयत दिल्ले लेखी म्हायतीकूय प्रमाणपत्र अशें म्हण्टात. एका न्यायालयाच्या अधिकाऱ्यान दुसऱ्या न्यायालयाचे म्हायतीखातीर दिल्ले कसलेय वस्तुस्थितीविशीचें अधिकृत निवेदन म्हळ्यार प्रमाणीत प्रत (Certified copy) अशें म्हण्टात. न्यायालयांत कसलेय गजालीचे सत्यासत्यतेविशीं पुरावो म्हणुनूय कोणाय सरकारी अधिकाऱ्यान दिल्ल्या प्रमाणपत्राचो उपेग जावंक शकता.

खंयचेय वेपारी कंपनीची नव्यान स्थापना करचेली आसता, तेन्ना अशे संस्थेची कायदेशीर नोंदणी करची पडटा. अशे नोंदणे उपरांत कंपनीक वा संस्थेक जें नोंदणीपत्र दितात ताका (Certificate of Registration) अशें म्हण्टात. हें प्रमाणपत्र अशे कंपनीच्या संदर्भांत ते कंपनीच्या कायदेशीर अस्तित्वाचो पुरावो म्हणून वापरतात. (Certificate of deposit) वा ठेवीविशींचें प्रमाणपत्र हें कोणाय बँक अधिकाऱ्यान दिल्ले कोणाय व्यक्तीच्या खात्यांतल्या थरावीक रकमेविशीचें प्रमाणपत्र 'Succession Certificate' वा वारसो हक्काचे प्रमाणपत्र हें खंयचेय मेल्ले व्यक्तीच्या संबंदांत त्या मनशावरवीं प्राप्त जाल्ल्या अधिकाराचें प्रमाणपत्र अशें मानतात.

\- कों. वि. सं. मं.

प्रयाग : उत्तर प्रदेशांतल्या गंगा - यमुना न्हंयांच्या संगमावयलें तीर्थस्थान. प्रयाग म्हळ्यारूच अलाहाबाद. हें यमुनेचे दावे देगेर आसून, आदल्या तेंपारसावन ताका 'तीर्थराज प्रयाग' म्हणून वळखतात. हांगा गंगा, यमुना आनी सरस्वती ह्या तीन न्हंयांचो संगम जाला. गंगा - यमुना दिसतात पूण सरस्वती दिसना. ह्या तिनूय न्हंयांच्या संगमाक 'त्रिवेणी संगम' म्हण्टात.

प्र+यजा = व्हड यज्ञ करप, ह्या धातूवयल्यान ह्या स्थानाची व्युत्पत्ती

प्रयाण

सांगतात. शेणिल्ले चारूय वेद परत मेळटकच प्रजापतीन हांगा व्हड यज्ञ केल्लो देखून ह्या स्थानाक 'प्रयाग' अशें म्हण्टात. वाल्मिकी रामायणापसून पुराणांमेरेन ताचे ग्रंथीक उल्लेख मेळटात.

हांगाच्या त्रिवेणी संगमाचेर दर वर्सा 'माघमेळ' आनी दर बारा वर्सांनी 'कुंभमेळ' भरता. त्रिस्थळी यात्रेंतले हें एक म्हत्वाचें स्थळ आसून धर्मीक नदरेन हाका बरेंच म्हत्व आसा. त्रिवेणीमाधव, सोमेश्वर, वासुकीश्वर, प्रयागवेणीमाधव अशीं जायतीं तीर्थक्षेत्रां ह्या स्थळाच्या लागसार आसात. सौभाग्यवती बायलांचे केस ओंपप तशेंच श्राद्धासारके धर्मीक विधी हांगा करतात.

– कों. वि. सं. मं.

पूरक नोंद : अलाहाबाद.

प्रयाण : कसलोय उद्देश मनांत धरून दुसऱ्या गावांत वा दुसऱ्या देशांत वचप हाका प्रयाण अशें म्हण्टात. विद्यार्जन, धर्नार्जन, तीर्थयात्रा, कोणाय विविश्ट मनशाक भेट वा हेर कांय प्रपंचीक कामां करपाखातीर भोंवडी करप असो प्रयाण शब्दाचो अर्थ जाता. प्रयाण करपाक वता आसतना बरो म्हूर्त पळोवन वचप अशें सांगलां. तशेंच अशुभ योग टाळचो अशेंय म्हळां.

श्रवण, धनिश्ठा, अश्विनी, पुष्य, रेवती, अनुराधा, मृग, हस्त, पुनर्वसु आनी अभिजित हीं नखेत्रां प्रयाणाक शुभ आसात. जाल्यार हेर नखेत्रां टाळचीं. सोमार आनी शेनवाराक उदेंतेक, बिरेस्ताराक दक्षिणेक, आयतार आनी शुक्राराक अस्तंतेक, जाल्यार बुधवार आनी मंगळाराक उत्तरेक प्रयाण करप ना. कारण त्या-त्या वाराक ते ते दिकेक वारशूल आसता. प्रयाणकाळांत लग्नाचे शुभाशूभ पळोवंचे. ज्या लग्नांत प्रयाण कर्तव्य आसता, त्या लग्नापसून केंद्र आनी त्रिकोण ह्या सुवातींचेर ग्रह आसूंक जाय. ३, ११, ६ आनी १० ह्या सुवातींचेर पापग्रह आसचे न्हय. १०वो शनी आनी ७ वो शुक्र हे अनिश्ठ आसात. प्रयाण लग्नापसून १, ६, ८, १२ हे सुवातींचेर चंद्र आनी ६, ७, ८ आनी १२ ह्या सुवातींचेर लग्नाधिपती अशुभ आसात.

प्रयाणाक वता आसतना ब्राह्मण, घोडो, हत्ती, फळ, अन्न, दूद, धंय, गाय, कमळ, वेश्या, वाद्य, मयूर, पोपट, मुंगूस, ऊंस, भरिल्लो कळसो, छत्र, कुमारी कन्या, रत्न, सोरो, धवो बैल, हांडीर भुरगें घेतिल्ली बायल आदीवस्तूचें दर्शन जावप हो शुभ शकून. वांझ बायल, कातडी, हाडां, मीठ, कोळसो, लाकूड, नपुसंक, विश्ठा, तेल, जटाधारी, संन्यासी, पिडेस्त आदींचे दर्शन आनी माजर आडवें वचप हे अशुभ शकून मानतात.

अशुभ शकून जावन लेगीत प्रयाण करपाचें आसलें जाल्यार ११ वा १६ खेपे उस्वास घेवन वचचें पूण तीन फावटीं अपशकून जाल्यार मात प्रयाण स्थगीत करचें. प्रयाणाच्या दिसासावन णवव्या दिसा परत स्वताच्या घरांत येवचें न्हय.

प्रयाणाक वता आसतान अग्नी, मित्र, ब्राह्मण, बायल हांकां तृप्त करून वचप. प्रयाण काळांत राग, श्मश्रृकर्म, तैलाभ्यंग, मधमास आदीचें सेवन, धव्याभायर हेर वस्त्रां टाळचीं. सुम्हुर्ताचेर प्रयाण करप शक्य ना जाल्यार बऱ्या म्हुर्ताचेर प्रस्थान दवरून तें वतना घेवन वचपाक जाय. प्रस्थान दवरप म्हळ्यार भांगर, धान्य ना जाल्यार वस्त्र अशो किदेंतरी वस्तू जे दिकेक प्रयाण करपाचें आसता, ते दिकेक दुसऱ्याच्या घरा सुम्हुर्ताचेर व्हरून दवरप, हाका प्रस्थान दवरप म्हण्टात. प्रयाणाक वतना प्रयाण करतल्यान ते आपल्या बरोबर घेवन वचप हाका प्रस्थान व्हरप म्हण्टात.

खंयच्याय शुभकार्याक तिगांयनी मेळून वचप ना. वता आसतना अन्नाचो उल्लेख आयल्यार अन्न सोडून वचप ना. बुधवाराक प्रयाण करप ना. प्रवासाक वता आसतना तुळशीच्या पेडाक उजवे वटेन दवरून वचपाची पद्दत आसा.

– कों. वि. सं. मं.

प्रलय : 'प्रलीयते शीक्षते जगदस्मिन्निति' = जातूंत पुराय जग नश्ट जाता ताका प्रलय अशें म्हण्टात. प्रलयाचे नित्य, नैमित्तिक, प्राकृत आनी आत्यंतिक अशे चार प्रकार आसात. सगळे प्राणी आनी पदार्थ हांचेभितर दरेका खिणाक जो सुक्ष्म बदल जाता, ताका नित्य प्रलय अशें म्हण्टात. प्रत्येक कल्पान्ती ब्रह्मदेवाची रात सुरू जाता, तो न्हिदता आनी संवसाराचो प्रलय जाता, तो नैमित्तिक प्रलय. ब्रह्मदेवाचें आयुष्य सोंपतकच पुराय ब्रह्मांड प्रकृतींत विलीन जाता, ते स्थितीक प्राकृत प्रलय वा महाप्रलय अशें म्हण्टात. विंगड विंगड प्रकारांच्या साधनेक लागून सगळ्या जिवांक मोक्ष मेळटा अशे स्थितीक आत्यंतिक प्रलय म्हण्टात.

प्रलयाची कथा सुरवेक शतपथ ब्राह्मणांत दिल्ली आसा, ती थोडे भितर अशी –

फांतोडेर संध्या करच्या वेळार मनूक उदकांत एक ल्हान देवमासो मेळ्ळो. त्या देवमाशान मनूक जलप्रलयाचें भाकित सांगलें. ताचे सुचवणेवयल्यान मनून ताका आलाशिरो दिलो. तो खूब व्हड जालो उपरांत मनून ताका दर्यांत सोडलो आनी आपले खातीर एक व्हड नौका बांदून तातूंत तो बसलो. मागीर व्हड उदकाचो प्रलय जावन सगळे मोनजात तातूंत बुडून मेली; पूण मनूची नौका मात त्या उदकांत उफेव उरली. उपरांत तो व्हड देवमासो मनूक वांचोवपाखातीर आयलो. ताणे ती नौका हिमालय पर्वताचेर व्हरून सोडली. थंय मनून एक यज्ञ केलो तातूंतल्यान एक बायल निर्माण जाली. उपरांत त्या दोगांयनी मेळून प्रजा निर्माण केली.

महाभारतांत ही कथा मातशी वेगळे तरेन सांगल्या. दर्यादेगेर मनू तपश्चर्या करता आसतना एक नुस्तें थंय आयलें आनी ताणें व्हड रूप धारण केलें. त्याच वेळार महाप्रलय सुरू जालो. त्या नुस्त्यान मनूची नौका हिमालयाच्या सगळ्यांत उंचेल्या तेंमकार व्हरून सोडली. उपरांत आपूण ब्रह्मदेव आसा अशें ताणें मनूक सांगलें. थंय मनून तपश्चर्या करून प्रजा उत्पन्न केली.

चडशा पुराणांनी शतपथ ब्राह्मणांतले कथेचेंच अनुकरण केलां. पूण विष्णुपुराणांत ही कथा मातशी वेगळी आसा. महाप्रलयांत पृथ्वी बुडित आसताना विष्णु वराहाचें रूप घेता आनी उदकांत बूड मारून पृथ्वी वयर हाडटा.

प्रलय म्हळ्यार दुखेस्त जिविताचो अंत आनी नव्या जिविताचो उगम हें तत्त्व जगांतल्या सगळ्या समाजांनी मान्य केल्लें आसा. बायबलाचे पोरण्या करारांतली नोहाची कथा अशीच आसा. जगांतल्या पापां विदून देवान प्रलय निर्माण केलो. त्या प्रलयांत सगळ्यांक मरण आयलें, फकत नोहा आनी ताची बायल तातूंतल्यान वांचलीं. कुराणांतूय प्रलयाचो

ण्था मेळटा. नोहा नांवाचो देवदूत ईश्वराचो संदेश घेवन आयिल्लो; पूण पृथ्वीवयल्या लोकांनी ताचेर विश्वास दवरलो ना आनी हाका लागून देवाक राग आयलो आनी ताणें प्रलय केलो. नोहान एक नौका तयार करून, ताचेर जांचो विश्वास आशिल्लो तांकां आनी कांय मोनजातींक आपले नौकेंत आलाशिरो दिलो. फकत तितलेच ह्या प्रलयांत वांचले. हेर सगळे बुडून मेले. आदिवासी लोकांच्या कथांनीय ही कल्पना मेळटा.

- को. वि. सं. मं.

प्रवचन : आध्यात्मिक तत्त्वगिन्यान, जातूंत खास करून धर्मीक संदर्भांतलें तत्त्वगिन्याचें स्पश्टीकरण करतात, ताका प्रवचन अशें म्हण्टात. हें विवेचन उपदेशाच्या रुपांत आसता आनी ताका धर्मीक अधिश्ठान उरता. प्रवचन हो कांय धर्मीक विधी, देवतेची पुजा, भजन सुवाळो हांचो एक म्हत्वाचो वांटो. प्रवचन हें केन्नाकेन्नाय कांय धर्मांनी धर्मप्रसाराचे माध्यम म्हणून वापरतात. सगळ्या धर्मांनी, विशेश करून हिंदू धर्मांत प्रवचनश्रवण केलेंना जाल्यार तो धर्मीक विधी पावन जायना, असो संकेत आसा.

प्रवचन हो शब्द पयली तैत्तिरीय उपनिषदाच्या शिक्षावल्लींत आयला. यज्ञकर्मांत आचार्यान प्रवचन करपाचें आसता. धर्मीक व्यक्तीच्या घरांत आशिल्ल्या देवान्यामुखार, देवळांत, साधूंच्या मठांत वा आश्रमांत धर्मशास्त्रज्ञान प्रवचन करपाची प्रथा पुर्विल्ल्या काळासावन चलत आयल्या. ही पद्दत जैन मंदिरांत वा बौद्ध मठांतूय चालू आसा. प्रवचन करपी मनीस जर मेळना जाल्यार प्रवचनाचे सुवातेर यज्ञपूजा, प्रार्थना आनी भजन केल्यार पुराय पुण्य मेळटा असो भावार्थ आसा. प्रवचनाक लागून त्या पुण्यांत भर पडटा. सगळ्या धर्मसंस्थांचो प्रचार प्रवचनावरवीं जाता आशिल्ल्यान प्रवचन हें धर्मप्रसाराचें एक मुखेल साधन जालां.

क्रिस्तांव धर्मांतलें : चडशा सगळ्या पंथांच्या इगर्जांनी दर आयतरा सकाळीं वा थारायल्ल्या वेळार धर्मीक उपासना जाता. त्या वेळार उपासनेचे नियोजीत कार्यावळींच्या प्रवचनाक (Sermon) एक खाशेलें म्हत्व आसता. कांय क्रिस्तांव लोक ताकाच उपदेश (Homily) अशेंय म्हण्टात. पूण ह्यो दोन संज्ञा वेगवेगळ्यो आसात. 'उपदेश' म्हळ्यार भाविक लोकांनी किदें करचें आनी किदें करचें न्हंय हे विशीं बोध करप. जाल्यार प्रवचनांत वैचारिक मीमांसा आनी केन्नाकेन्नाय संशोधनात्मक विस्कटावणी हांचोय आस्पाव जाता.

प्रवचन हें ईश्वरविद्येचेर (Theology) आदारीत आसता. प्रवचन हें माचयेवयल्यान (पुल्पीट) दितात आनी तें बायबलाच्या खंयच्याय भागाचेर वा वचनाचेर आदारीत आसता. 'पोरनो करार' आनी 'नवो करार' ह्या बायबलाच्या दोन वांट्यांनी परमेश्वरान ताणें निर्मिल्ल्या मनशाकडेन जो संवाद सादलो ती गजाल आस्पावता. तेच विचार सगळ्यांमेरेन पावोवन परमेश्वर आनी मनीस हांचो संपर्क कायम दवरचो पडटा. इगर्जेतल्या प्रवचनाची ही फाटभूय आशिल्ल्यान प्रवचन हें एक नियमबद्ध शास्त्रूच जालां.

प्रॉटेस्टंट पंथांतूय प्रवचनाक प्राधान्य दिलें आनी ताका लागून प्रवचनाक शास्त्रोक्त पद्दतीची बसका मेळत गेली. मनशाचो इतिहास, मनशांचे एकांमेकांकडेन बदलत वचपी संबंद, तांचें शिक्षण आनी उदरगत तशेंच झुजासारक्यो नव्यान उपरासपी समस्या हांचो संबंद, सुर्वेक परमेश्वरान आपल्या सेवकांवरवीं बायबलांत परगटायल्ल्या संवादाकडे जोडिल्ल्यान तातूंतल्यान प्रवचन तयार जाता आनी ताका एक खाशेलो वैचारिक पांवडो प्राप्त जाता. कालांतरान ईश्वरविद्या शिकपाखातीर आंखिल्ल्या कार्यक्रमांत प्रवचनाक म्हत्वाची सुवात प्राप्त जाल्ल्याचें दिसता. कांय पंथ बायबलांतले उतारे वाचप आनी ताचेरूच मनन आनी प्रार्थना करप हाकाच उपासनेंत म्हत्व दितात.

- कों. वि. सं. मं.

प्रवर : गोत्रसंस्थापक ऋषींच्या पुर्वजांक प्रवर अशें म्हण्टात. धर्मीक कार्य करच्या वेळार प्रवरनामांचो ऊच्चार करप म्हत्वाचें मानतात. प्रवरा बगर मनशान केल्ल्या होमाचो देव स्विकार करिना अशें कौषीतकी ब्राह्मणांत म्हळां. ज्या कोणाक आपलें प्रवर खबर ना ताणीं आपल्या गुरूचें प्रवर घेवंचें अशें आपस्तंबान सांगलां. बौधायन आनी आश्वलायन श्रौतसूत्रांत क्षत्रीय आनी वैश्य हाणीं आपल्या पुरयताचें प्रवर उच्चारपाचें अशें म्हळां. दर्शपूर्णमास, पशुयाग, सोमयाग आदी श्रौतयागांत आसतना मैत्रावरूण आदी ऋत्विजांचें प्रवरण करपाचें आसता. सुर्वेक येजमानाच्या प्रवरांचो निर्देश करून उपरांत त्या-त्या ऋत्विजाचें वेव्हारीक नांव उच्चारून वरण म्हळ्यार नियोजन करप हाका प्रवरण अशें म्हण्टात. आपस्तंबाच्या मतान सप्रवर बयलेकडेन संबंद दवरपी दादलो जातिभ्रश्ट जाता आनी ताचीं भुरगीं चांडाळ जातात.

- कों. वि. सं. मं..

प्रसाद : प्रसाद हो शब्द संस्कृत आसून ताचो अर्थ 'कृपा', 'अनुग्रह' असो आसा. त्याच अर्थान तो प्रसाद 'घेवप' ह्या शब्दांत वापरतात. कौल उतर अरबी आसून ताचो अर्थ मान्यताय वा खात्रीचें उतर दिवप असो जाता. प्रसाद घेतात तेन्ना कांय लोक पिटकोळेचे कळे वा पाकळ्यो मुर्तीक लायतात म्हणून हाका 'कळे लावप' अशेंय म्हण्टात. कांय कडेन फूल लायतात म्हणून हाका 'फूल लावप' अशेंय म्हण्टात.

मनशाक बरें-वायट थरोवपाची सारासार बुद्द आसता. पूण केन्नाकेन्नाय कांय मनशांचो वैचारीक गोंदळ आनी बुद्दीभेद जाता. अशा वेळार मनीस स्वताचे बुद्दीचेर वा हेर खंयचेय मानवी वा विज्ञानीक शक्तीचेर भरवंसो दवरूंक पावना. देखून कसलोय निर्णय घेवंच्या वेळार मनीस आपले बुद्दीभायले शक्तीक शरण वचूंक सोदता आनी अशा वेळार तो देवाक गवाय दवरून ताचेकडल्यान उतर घेता, ताची कृपा आसची म्हणून प्रसाद वा कौल घेता आनी आपल्या वैचारीक गोंदळांतल्यान आपले पुरतो मार्ग काडटा.

हे प्रसाद सगळ्याच मुर्तीक लायनात. कांय देवस्थानांनीच ते लायतात. कांय कांय देवस्थानांनी जायत्यो मुर्ती आसतात पूण तातूंतल्या एक - दोन मुर्तिकूच प्रसाद लायतात.

देवाची पूजा जावन निर्माल्य विसर्जन केले उपरांत प्रसाद लायतात. कांय कडेन रातीमेरेन प्रसाद लावप चलता. कांय देवस्थानांनी प्रसाद सांजवेळचो, आमोरेच्या वेळार लायतात. जाल्यार कांयकडेन मध्यानराती मेरेन लायतात. कांय मुर्तीक फांतोडेचेर साडेतीन-चार वरांचेर प्रसाद लावन सुर्योदयाआदीं तें काम पुराय करतात. कांय देवस्थानांनी प्रसाद दुय्यम देवतेक लायतात आनी तोच प्रसाद मुखेल देवाचो अशें समजतात.

गोंयांतल्या श्री मंगेशाकडेन हो प्रसाद मुखायवेले शिवशमीचे मुर्तीक लायतात जाल्यार दुसऱ्या एका देवळांत हो एके धातूचे प्रसाद पट्टेक लायतात.

प्रसाद लायतना पिटकोळेचे कळे वा पाकळ्यो उदकांत भिजोवन मुर्तीक लायतात. मुर्तीचे दोळे, हात, पांय तशेंच भायली प्रभावळ हांकांच ते कळे लायतात. जो प्रसाद झडटा ते प्रमाण ताची मोडणी (सांकेतिक अर्थ) जाता. ही मोडणी गुरव, भट, पुरयत जो कोण प्रसाद लायता तो करता. दर अवयवावयल्या पाकळेच्या झडपाक खाशेलो सांकेतिक असो संदर्भ उरता. सादारणपणान उजवे वटेनची पाकळी झडली जाल्यार देवाचो हयकार आनी दावे वटेनची झडली जाल्यार न्हयकार अशें समजप जाता. केन्नाकेन्नाय भक्तूच मनांत प्रार्थना करून जाय तो प्रसाद मागता. कांय सुवातींचेर प्रसाद लावपाखातीर तुळशीचीं पानां, आंब्याच्या पानांचे वाटकुळे कुडके, पारजताचीं फुलां, आनी हेर फुलां-पानांचो उपेग करतात. कांय मुर्तीक तांदुळूय लायतात. एकेच मुर्तीक एकाच वेळार दोन-तीन भक्त आपआपले प्रसाद वेगवेगळ्या अवयवांचेर लायतना दिसतात.

मुर्तीपुजा आसा त्या सगळ्या प्रदेशांनी प्रसादाची रीत आशिल्ली. आज भारतांत जायत्या देवळांनी कौल मागपाची प्रथा आसा. पूण कोंकणांत आनी गोंयांत ती चड आसा.

प्रसाद लावपाच्या दिसांनी वेगवेगळेपण आसा. कांय दीस, तिथी, म्हयने प्रसाद लावपाक वर्ज्य आसात. कांयकडेन एकादस आसल्यार प्रसाद लागना जाल्यार कांयकडेन जेश्ठ वा आश्विन म्हयन्यांनी प्रसाद जायनात.

प्रसाद फकत हिंदूच घेतात अशें ना. क्रिस्तांव, मुसलमान हे लेगीत हिंदू देवळांनी प्रसाद घेतात.

– एन. जी. केळकर

'प्रसाद' जयशंकर : (जल्म : १८८९ बनारस; मरण : १५ नोव्हेंबर १९३७, बनारस).

छायावादी कवी, नाटककार, कथाकार, कादंबरीकार आनी निबंदकार. 'सुंघनी साहु' ह्या नांवान नामना आशिल्ल्या खानदानी आनी गिरेस्त घराण्यांत ताचो जल्म जालो पूण ताच्या भुरगेपणांतूच ताका अर्थीक आनी कुटुंबीक अडचणींक तोंड दिवंचे पडलें.

ताचें शालेय शिक्षण बनारसाक फकत आठवे यत्तेमेरेन जालें, पूण कुशाग्र बुद्द आनी कश्ट करपाची तांक हाका लागून, गुरूंच्या हाताखाल आनी स्वाध्यायाच्या बळग्याचेर संस्कृत, हिंदी, फार्सी, उर्दू, इंग्लीश ह्या भाशांचो तशेंच इतिहास, तत्त्वज्ञान, भारतीय संस्कृती, पुराणां हांचो ताणें खोलायेन अभ्यास केलो.

ल्हानपणासावन काव्यवाचनाची आनी काव्यलिखाणाची ताका गोडी आशिल्ली. ताच्या काळांत काव्य भाशा म्हणून ब्रज भाशाच उपलब्ध आशिल्ल्यान ताणें आपली सुरवेची कविता ब्रज भाशेंत बरयली. हिंदी साहित्याचें मुखेलपण करपी महावीरप्रसाद द्विवेदी ह्या युगाचोय ताचेर प्रभाव जाणवता.

सुरवेच्या ताच्या कवितांनी बहिर्मुखता आनी संस्कृतप्रचुरताय दिश्टी पडटा. ताचे कांय नामनेचे काव्यझेले अशे आसात – 'चित्राधार' (१९०६), उर्वशी (१९०९), वनमिलन (१९०९), अयोध्या का उद्धार (१९१०), शोकोच्छ्वास (१९१०), बभ्रूवाहन (१९११), कानन कुसुम (१९१३), प्रेमपथिक (१९१३), करुणालय (१९१३), महाराजा का महत्व (१९१४). पूण ताच्या कवि - व्यक्तिमत्त्वाचें खरें दर्शन घडटा तें ताच्या झरना (१९१८), आँसू (१९२५), लहर (१९३३) आनी कामायनी (१९३५) ह्या काव्यांनी.

ताच्या 'आँसू' ह्या काव्याक हिंदींतूच नामना मेळ्ळी अशें न्हय जाल्यार हेर भाशांनी लेगीत ह्या काव्याचो अणकार जालो. 'कामायनी' हें काव्य, हिंदी काव्यांतलो एक व्हड मानबिंदू मानतात. रसात्मक प्रसंगचित्रण, व्हड व्यक्तिमत्वांचें रेखाटन, काव्याच्या पांवड्याचेर सुरवेक सावन उत्तायल्ले जिणेचें दर्शन, प्रतिकात्मक शैली आनी प्रतिमाप्रचुर भाशा हांची सोबीतकाय, हांचो एकठांय विचार केल्यार ह्या म्हाकाव्याचें व्हडपण सगळ्या समिक्षकांनी मान्य केलां.

प्रसादान नाटकांय बरयल्यांत. ताणें नाट्यक्षेत्रांत केल्ल्या मोलादीक वावराक लागून १९१८-३६ ह्या हिंदींतल्या नाटकांच्या युगाक 'प्रसाद-युग' अशें नांव दिलां. ताणें ८ इतिहासीक, ३ पुराणीक, २ भावनाप्रधान समाजीक आनी १ पद्य-नाटक अशीं १४ नाटकां बरयलीं. भारतीय संस्कृती आनी इतिहासाची गोडी आशिल्ल्यान, नाटकां बरोवचे पयलीं ताणें ते विशीं इतिहासीक वातावरणाचो, पुरातत्त्ववेत्याचे शास्त्रीय नदरेन विचार केल्लो जाणवता. इतिहास आनी कल्पना हांचें कलात्मक मिश्रण ताच्या नाटकांतल्यान दिसता. सगळ्या तरांचें स्वातंत्र्य ताणें आपल्या नाटकांनी घेतिल्ल्यान रंगमाचयेर ताचीं नाटकां हाडप कठीण जाता. सज्जन (१९१०-११), प्रायश्चित (१९१२), कल्याणी परिणय (१९१२), करुणालय (१९१३), राज्यश्री (१९१५), विशाख (१९२१), अजातशत्रु (१९२२), जनमेजय का नागयज्ञ (१९२३), कामना (१९२३-२४), स्कन्दगुप्त (१९२८), चंद्रगुप्त (१९२८) एक घूँट (१९२९), ध्रुवस्वामिनी (१९३३) तशेंच यशोधर्यदेव (उजवाडा येवंक ना), अग्निमित्र (अर्दवट), इन्द्र (एकठांय करून) बरयल्यांत. ताच्या नाटकांचेर संस्कृत, बंगाली, अस्तंती भाशांतल्या नाटकांचो प्रभाव दिश्टी पडटा.

कंकाल (१९२९) आनी तितली (१९३४), इरावती (अर्दवट) ह्यो प्रसादाच्यो दोन नामनेच्यो कादंबऱ्यो आसात. 'कंकाल' हे कादंबरेंत प्रसाद खर वास्तववादी जाल्लो दिसता. जाल्यार 'तितली' ही कादंबरी गांवगिरे जिणेचेर बरयल्ली आसा.

हिंदी साहित्यांत, प्रसादाच्या पांच कथाझेल्यांक खूब नामना मेळ्ळी. ताची 'ग्राम' ही कथा १९११ वर्सा इंदु नांवाच्या म्हयनाळ्यांत उजवाडा आयिल्ली. 'छाया', 'प्रतिध्वनी' (१९२६), 'आकाशदीप' (१९२९), 'आँधी' (१९३१), 'इंद्रजाल' (१९३६) हे ताचे म्हत्वाचे कथांझेले. छाया वादाची सगळीं खाशेलपणां ताचे कथेंत दिसतात. निबंध आनी नाटकांक लायिल्ल्यो ताच्यो प्रस्तावना, ताच्या खोल अभ्यासाची, चिंतनाची, आनी संशोधन वृत्तीची गवाय दितात.

अशे तरेन प्रसादाच्या साहित्यांत भारताचे संस्कृतीच्या आत्म्याचें दर्शन घडटा. जयशंकर 'प्रसाद' वृत्तीन गंभीर पूण रसिक आशिल्लो. ताणें आर्विल्ल्या विचारांचे गंभीरतायेन मनन केल्लें. भारतीय परंपरांचे गिन्यान ताच्या रगतांतूच आशिल्लें. हाका लागून ताच्या लिखाणांत दोनूय संस्कृतीयांच्या संस्कारांचो परिणाम दिश्टी पडटा.

– छाया चोडणकर

साधन : शरिराची सोबीतकाय वाडोवपापासत केल्ल्या उपचाराक साधन अशें म्हण्टात.

शरिराभायलें आनी भितरलें अशीं प्रसाधनाचीं दोन आंगां आसात. रिराचो आकार आनी प्रकृती बरी उरची म्हणून पुश्टीक जेवण घेतात ानी व्यायाम करतात. हाका शरिरा भितरलें प्रसाधनाचें आंग म्हणूं येता. विल्ल्या काळांत भितरल्या प्रसाधनाखातीर वखदांचोय उपेग करताले. ाका लागून खूब वर्सां शरीर पिडाविरयत आनी सोबीत उरपाक मदत ताताली.

दांत पडचे न्हय, केंस गळचे न्हय, दोळे तेजस्वी उरचे, कातीर मिरयो डच्यो न्हय आनी कात सतेज उरची म्हणून जांचो उपेग करतात तीं बाह्य साधनां. दंतमंजन, केंसांचीं तेलां, उटणीं, दोळ्यांत घालपाचें काजळ, ासाचीं द्रव्यां, ओंठ आनी नाखटां रंगोवपाचीं द्रव्यां, मेथी हीं कांय बाह्य साधनां. तेभायर तरातरांचे कपडे घालप, फुलांच्यो माळी आनी वस्ती अलंकार) घालप हांचो प्रसाधनांनी आस्पाव जाता.

वैदिक काळार समावर्तन संस्कारांत आनी लग्नसंस्कारांत प्रसाधन करपाची पद्दत आशिल्ली.

मोहेंजोदाडो उत्खननांत सांपडिल्ल्या दांतोणी, हारश्यो हे सारक्या वस्तुंवयल्यान सिंधु संस्कृतायेंतले लोक प्रसाधनांचो वापर करताले अशें देसता. रामायण आनी महाभारत काळांतल्यो बायलो प्रसाधनांचो उपेग करतालीं. पाणिनी, पतंजली, कौटिल्य हांच्या ग्रंथांनी प्रसाधनांचो उल्लेख मेळटा. जातकां आनी विनय पिटीका ह्या ग्रंथांनी बौध्द काळांतल्या प्रसाधनां संबंधी म्हायती मेळटा. मौर्य काळांतूय प्रसाधनांचो वापर जातालो. वात्स्यायनाच्या कामसुत्रांतूय प्रसाधनांचें वर्णन आसा.

पुर्विल्ल्या काळांत बायलांची प्रसाधन सामग्री मोटी आसताली. प्रसाधनाखातीर वापर जावपी वस्तूंक शृंगार हें नांव मेळ्ळें. ह्या शृंगारांचीं सोळा नांवां सांगल्यांत तीं अशीं - उटणें, न्हाण, नितळ वस्त्रां न्हेसप, भांग काडप, पांयांची सजावट, केंस रचना, तिळो, खाडकेर तीळ पाडप, अलंकार, मेथी, दंतमंजन, काजळ, अरगजालेपन, तांबूल, माळी आनी गजरे. शृंगारांतल्या ह्या नांवांनी कांय बदलूय केल्ले दिसतात.

कालिदास, बाणभट्ट ह्या संस्कृत कवींच्या ग्रंथांनी प्रसाधन कलेचे जायते उल्लेख मेळटात. पुर्विल्ल्या काळांत प्रसाधन कलेंतल्या जाणकार दादल्यांक प्रसाधक आनी बायलेक प्रसाधिका अशें म्हण्टाले. प्रसाधनाची सामुग्री दवरिल्ले पेटयेक प्रसाधन पेटी अशें म्हण्टाले.

गुप्त काळांतल्या चित्रांनी प्रसाधनांचें चित्रण जातलें. अजंठाच्या चित्रांनी प्रसाधक आनी प्रसाधिकेचीं चित्रां मेळटात.

मध्यकाळांत प्रसाधन काम करपी बायलो आनी दादले हांचे स्वतंत्र गट तयार जाले. तशेंच तरातरांचीं प्रसाधनां तयार करपी तज्ञूय तयार जाले. कलां भितर प्रसाधन कलेचो आस्पाव जालो.

मुसलमान भारतांत आयले उपरांत हांगासल्ले प्रसाधन सामग्रीचेर तांचो खुबूच प्रभाव पडलो. मोगल काळांत हाता पांयांक मेथी लावप आनी धव्या केंसांक मेथी घालपाची पद्दत सुरू जाली. नाकांतले अलंकार आनी जुल्फ ही मुसलमानांची पद्दत.

ब्रिटीश, फ्रेंच, पुर्तूगेज हे लोक भारतांत आयले उपरांत हांगासर शाबू, स्नो, पावडर, चेर, लिपस्टिक, नेलपॉलिश हांचे सारकिलीं प्रसाधन द्रव्यां हांचो वापर जावपाक लागलो. अस्तंती लोकांच्या अलंकारांचो भारतांतल्या अलंकारांचेर प्रभाव पडलो.

आर्विल्ल्या काळांत नवे-नवे विज्ञानीक सोद लागिल्ल्यान प्रसाधनां मळारूय खुबूच उदरगत जाल्या. प्रसाधनां खातीर वापरपाचीं नवीं-नवीं द्रव्यां तयार जाल्यांत. हालीं तेंपार कुडीची सोबीतकाय सजोवपी सौंदर्य प्रसाधन घरां (Beauty Parlour) सुरू जाल्यांत. थंय भारतीय तशेंच अस्तंती शास्त्रीय पद्दतीन दादल्यांचें तशें बायलांचें प्रसाधन करपाचे विविध प्रकार सुरु केल्यात. व्हड शारांनी न्हवरो-व्हंकलेचें प्रसाधन अशा प्रसाधन घरांनी करपाची पद्दत सुरू जाल्या. प्रसाधन सर्तीचें आयोजनूय आतां जावपाक लागलां.

- कों. वि. सं. मं.

प्रहसन : एक नाट्यप्रकार. हांशें हें प्रहसनाचें मुखेल आंग. हो हास्य-उत्पादक नाट्यप्रकार एकांकी वा तीन अंकी आसूं येता. हातूंत सामान्यपणान उतरा कणकणीं एका थरावीक नीम दर्जाचो विनोद आसता. पात्रांचे उक्ति कृतींत अतिशयोक्ती, असंबद्धताय, विसंगती, पिशेपणां हांची भरसण आसता. ज्यो घडणुको अवास्तव वा ज्यो घडूंक शकनात तांचो प्रहसनांत आस्पाव आसता.

प्रहसन वा फार्स हो सुखात्मिकेचोच एक प्रकार. पूण प्रहसनाची प्रकृती मात सुखात्मिके परस मातशी वेगळी आसता. कारण प्रहसन हो प्रकार विनोद-निर्मितीचो एकूच हेत दोळ्यांसामकार दवरून तयार केल्लो आसता. प्रहसन हें घटनाकेंद्रीत आसता. अतिरंजित आनी असंभाव्य घडणुको एकदम घडटात. तातूंतल्यान विनोद आनी व्यंग निर्माण जाता. सुखात्मिकेंत घसघशीत व्यक्तिचित्रण आसता. प्रहसनांतल्यो व्यक्ती उथळ, विक्षिप्त सभावाच्यो आनी सांचेबंद व्यक्तिमत्वाच्यो आसतात. तरातरांच्यो क्लृप्त्यो करून प्रहसन प्रेक्षकांक हांसयता. पूण सुखात्मिका प्रेक्षकांक विचार करूंक लायता. प्रहसनांतल्या विनोदांतूय केन्नाकेन्नाय कारूण्याची झालर आसली तरी मुखेल भर विनोदाचेर उरता. प्रहसनांत केन्नाय, किदेंय घडूंक शकता हें खरें आसलें तरी तातुंतूय सुखात्मिके भाशेनूच, स्वताची अशी सुसंगत रचना आसता. प्रहसनांत एकाच वेळार गंभीरताय आनी मजा हांचो प्रत्यय येता. प्रहसनांतली व्यक्ती आनी घडणूक असभावीक दिसली तरी तातूंतल्यान मानवी जिणेंतल्या वास्तवाचेर उजवाड पडटा.

पोरण्या ग्रीसी सुखात्मिकेवांगडा रचिल्लें हांसोवपी ल्हान नाटक म्हळ्यार फार्स. अस्तंती फार्स इ.स. पयलीं पांचव्या शेंकड्यांत सुरू जालो अशें मानतात. 'fareire' म्हळ्यार कोंबून भरप ह्या लॅटिन शब्दापसून 'फार्स' ही संज्ञा तयार जाली.

युरोपांतल्या प्रबोधना उपरांत फार्साचे निर्मितीक नेट आयलो. इटलींतल्या फार्सांनी सांचेबंद स्वरुपाचीं पात्रां आसतालीं. मोल्येराच्या फार्सांनी व्यंगचित्रां आसून, मानवी जिणेंतले विसंगतीचें भेदक दर्शन घडटालें. Mystere म्हळ्यार बायबलांतल्या नव्या आनी पोरण्या करारांतल्या कथांचेर आदारिल्लीं नाटकां. धर्मीक स्वरुपाच्या ह्या गंभीर नाटकांनीय फार्स रिगोवप जातालें.

एकुणिसाव्या शेंकड्यांत फार्साक परतून चंवर आयलो तो फ्रांसांत. तेचवांगडा जर्मनी, रशिया, ब्रिटन ह्या देशांनीय फार्स सुरू जालो. इंग्लिश नाट्यप्रयोगांच्या अनुकरणाक लागून मराठी रंगमाचयेर फार्साचो जल्म

जालो.

१९ जानेवारी १८५६ दिसा अमरचंद वाडीकर नाट्यमंडळीन पौराणिक नाटकाचे जोडयेक फार्स सादर करपाची युक्ती केली. हो फार्स हांसोवपी आनी लोकीक जिणेचें चित्रण करपी असो आशिल्लो. उपरांत ह्या प्रहसनांचें स्वरूप बदलत गेलें.

१८७० ते १९०० वर्सामेरेन असभ्य आनी गांवगिऱ्या विनोदान भरिल्लीं प्रहसनां निर्माण जाल्लीं दिसतात. खंयचेंच नाटक सोंपतकच वा नाटकाच्या दोन अंकांमदीं सादर केल्लें लघुनाट्य म्हळ्यार इंटरल्यूड अशा स्वरुपांतूय त्या काळांतलें प्रहसन आसतालें. तेखातीर 'बासुंदीपुरीचा मनोरंजक फार्स' हें प्रहसन आनी 'नारायणराव पेशवे यांच्या मृत्यूचा फार्स' हेंय प्रहसनूच. स्वातंत्र्या उपरांतच्या काळांत मात कोणाय व्यक्तीचे जिणेंतलीं वा आपल्या समाजांतलीं वैगुण्यां वा उणाव खरपणान उक्तावपाचें माध्यम म्हणून प्रहसनाचो उपेग जावंक लागलो.

भरतान दशरूपकांत प्रहसनाक स्वतंत्र स्थान दिलां. ताणें प्रहसनाचे शुद्ध आनी संकीर्ण अशे दोन प्रकार मानल्यात. शुद्ध प्रहसनांत विंगड विंगड जातींचे लोक आपापली भास उलयतना आनी आपापलीं कार्यां करतना दिसतात. हातूंत भागवत, तापस, भिक्षू, श्रोत्रिय आनी विप्र हांचीं मजेशीर भाशणां आसचीं आनी कथा विशिश्ट ध्येय दाखोवपी आसची अशी अपेक्षा आसता. तपस्वी, संन्यासी वा ब्राह्मण हातूंतलो कोणूय तरी ताचो नायक आसता. संकीर्ण प्रहसनांत वेश्या, दास-दासी, वर्षधर-विट, हिजडो, कपटी अशीं नीच वृत्तीचीं पात्रां आसतात. हाचें कथानक खंयचेंय लोकप्रिय कथेचे आदारान रचिल्लें आसता.

भाण ह्या नाट्यप्रकाराकडेन प्रहसनाचें साम्य आसा अशें धनंजयान म्हळां. शारदातनय हाच्या मतान प्रहसन एक अंकी आसून, तातूंत दोन संधी आनी स रस आसचे. दामक, भगवतज्जुक, हास्यार्णव, मत्तविलास, धूर्तसमागम, लटकमेलक, कंदर्पकेली अशीं कांय प्राचीन प्रहसनां प्रसिद्ध आसात. ह्या पुर्विल्ल्या प्रहसनांनी विशुद्ध हास्यनिर्मिती आसता, तातूंत अश्लीलताय नासता. मध्ययुगीन प्रहसनांनी मात खूब अश्लीलताय आसता.

प्रहसन हें कांय अंशीं मुक्त नाट्य म्हणूं येता वा जीवनाकडेन पळोवपाची ती एक रीत अशेंय म्हणूं येता. व्याजोक्तिपर, विनोदी आनी उपहासगर्भ अशा ल्हानशा नाटकाक सद्या प्रहसन अशें म्हण्टात.

कोंकणींत भाशांतरीत तशींच स्वतंत्र प्रहसनां आसात. आधुनिक कोंकणी रंगमाचयेर सुरवातीच्या काळांत प्रहसनांचीच चड चलती आशिल्ली.

– कों. वि. सं. मं.

प्रह्लाद : हिंदू पुराणांतलो एक आदर्श विष्णुभक्त. दैत्यराज हिरण्यकश्यपूचो पूत. प्रह्लादाचे आवयचे नांव कयाधू. प्रह्लाद असुर कुळांतलो आशिल्लो. ब्रह्मा - मरीची - कश्यप (वा ब्रह्मा - कश्यप) - हिरण्यकश्यपू - प्रह्लाद अशी तांची वंशावळ आसा. प्रह्लादा - उपरांत विरोचन - बली (वामनावतारांत हारिल्लो) - बाण असो क्रम लागता. प्रह्लादाक विरोचन, कुंभ, निकुंभ हे पूत आनी विरोचना नांवाची धूव आशिल्ली.

प्रह्लाद ह्या संस्कृत उतराचो अर्थ 'सगळ्यांत चड आनंद' असो जाता. इराणांतलो 'परधात' वा 'पेशदात' आनी प्रह्लाद हे दोगूय एकूच आसुंये अशें कांय जाणकारांचें मत आसा. प्रह्लाद गर्भांत आसतनाच नारदान ताका विष्णुभक्तीचो उपदेश केल्ल्यान तो विष्णुभक्त आशिल्लो अशें म्हण्टात. पूण ताचो बापूय हिरण्यकश्यपू हो वैश्णवविरोधी आशिल्ल्यान ताणें प्रह्लादाक खूब त्रास केले. ताणें विष्णुभक्ती सोडची म्हणुनूय खूब यत्न केले. पूण सगळे यत्न फुकट वतकच प्रह्लादाक जिवो मारपाचेय यत्न केले. पूण विष्णुभक्तीक लागून प्रह्लाद वांचलो आनी मुक्त जालो.

निमाणें एक दीस हिरण्यकश्यपून, प्रह्लादाक एका खांब्याक बांदून घाल्लो आसतना, विष्णुन नृसिंहाचो अवतार घेतलो आनी हिरण्यकश्यपूक जितो मारलो. प्रह्लादाक पाताळांतल्या असुरांचो सम्राट केलो. प्रह्लादान आपल्या बापायचो उद्धार करपाची विष्णुक प्रार्थना केली, हाचेवयल्यान तो पितृभक्तूय आशिल्ल्याचें दिसता. एके फावटी ताचें नर-नारायणावांगडा झूज जालें. ताणें इंद्राक हारयलो तशेंच इंद्रपदूय मेळयलें. एकदा सुधन्वा नांवाचो मुनी आनी आपलो पूत विरोचन हांच्या संघर्शात सुधन्वाचें म्हणणें बरोबर आशिल्ल्याचो निःपक्षपाती निर्णय दिलो, तशेंच अंधक नांवाच्या आपल्या बापोलभावाकडेन राज्य सोंपोवन ताणें तप केलें अशो कांय कथा मेळटात.

प्रह्दाच्या विंगड विंगड कथांचो आनी उपाख्यानांचो भारतीय साहित्य आनी संस्कृती हांचेर बरोच प्रभाव जाल्लो. भगवद्गीतेंत श्रीकृष्णान दैत्यांभितर आपूण स्वता प्रह्लाद अशें म्हळां.

– कों. वि. सं. मं.

प्राकार : गांवचे राखणेखातीर गांवाभोंवतणीं बांदिल्ली एक व्हड वणत वा तट म्हळ्यार प्राकार. दुस्माना पसून गांवाची राखण जावची देखून पुर्विल्ल्या काळांत गांवाभोंवतणीं व्हड वणत (तट) बांदताले. हे वण्टीची उंचाय णव ते वीस फुटांमेरेन आसताली. प्राकारा भोंवतणीं खोल चर खणिल्लो आसतालो. हाका परिखा म्हण्टात. तो सदांच उदकान भरिल्लो आसून तातूंत कमळां फुलतालीं. यो-वच करपाक ह्या तटांक दारां आसतालीं. ह्या दारांभायर आनीक एक सोबीत दरवाजो आसतालो ताका तोरण वा गोपूर म्हण्टाले. जो वाठार प्राकारान व्याप्त आसतालो तेद्याच भागाक प्राकारीय देश म्हण्टाले. हे प्राकार तीन तरांचे आसताले.

१. पांसुप्राकार - हो मातयेपसून करताले. महाभारतांत आनी शिल्पशास्त्रांत हाकाच मृददुर्ग म्हळां. फुडें हाका धूलकोट म्हणूंक लागले.

२. ऐश्टकप्राकार - हो विटांपसून करताले आनी ह्यो विटो विशिश्ट तरेच्यो आसताल्यो.

३. प्रस्तरप्राकार - हातूंत चड करून फातरांचो उपेग करतात. पांड्य राजांच्या मदुरा हे राजधानीचो प्राकार फातरांचो आशिल्लो. गांव वा राजधानी हांचेवरीच देवळा भोंवतणीं प्राकार बांदताले. सुर्वेक हो प्राकार लाकडी वा कोंड्याचो आसतालो. आजून देवळाभोंवतणीं अशे प्राकार बांदिल्ले दिश्टी पडटात. गोंयच्या भोवतेक व्हड देवळांभोंवतणीं चिऱ्यांचे प्राकार बांदिल्ले आसात. देवूळ आनी प्राकार हांचेमदले सुवातेकय प्राकारूच म्हणप जाता. पालखी, लालखी, रथ सारकिलीं देवाचीं उत्सवी वाहनां ह्या प्राकारांतल्यान देवळाक प्रदक्षिणा काडटात. इंद्रप्रस्थ, द्वारका, मथुरा, अवंती, मदुरा आनी कांची हीं सगळीं नगरां प्राकारान वेश्टिल्लीं आसात असो उल्लेख मेळटा. पाटलिपुत्राक तीन प्राकारांचो वेढो आशिल्लो. वैशाली नगराभोंवतणीं चार प्राकार आशिल्ले. दोन प्राकारांमदीं १२ ते २४ हातांचें

ार दवरताले. दुस्मानाक हुंपूंक येनात इतले ते ऊंच बांदिल्ले आसताले. ने चरींत मुद्दामूच कांटेरी झोंपां वा वाली लायताले. दुस्मानाचेर मारो पाक वण्टीचेर हल्लो करपाचीं साधनां दवरिल्लीं आसतालीं. इंद्रप्रस्थ नो हस्तिनापूर हांच्या प्राकारांचेर शतघ्नी (नाळी) वरी यंत्रां दवरिल्लीं सतालीं असो उल्लेख मेळटा.

- कों. वि. सं. मं.

कृत भास : भारतीय आर्य भाशांचो एक वर्ग. ह्या प्राकृत भाशांच्यो अवस्था दिसतात. वैदिक युगांत वेदांतले साहित्यीक भाशेपरस ल्यो अशो ज्यो बोलीभाशा आर्य लोक वेव्हारांत वापरताले, त्यो पुर्विल्ल्यो कृत भासो. हीच पुर्विल्ली भारतीय आर्य (प्राभाआ) भास. ही अवस्था स्तापयलीं १५०० ते ६०० वर्सां मेरेन इसवी सनापयलीं सव्या कड्याउपरांत त्या प्राकृत भाशांनी वाङ्मय निर्माण जावंक लागलें. इ.स. ०० मेरेनच्या काळांतलें खूब प्राकृत साहित्य आसा. ही दुसरी अवस्था. का 'मध्यभारतीय आर्य, (मभाआ) अशें नांव आसा. उपरांत त्या भाशांचो कास थांबलो आनी तिचे खुबशे अपभ्रंश निर्माण जावन, तातूंतल्यानूच य काळाउपरांत प्रदेशीक भासो तयार जाल्यो. ही तिसरी अवस्था. तिका द भारतीय आर्य' अशें नांव आसा.

संस्कृत भाशेपसून प्राकृत भासो तयार जाल्यात अशी कल्पना शिल्ली. मध्ययुगीन व्याकरणकारांनी प्राकृताची व्याख्या केल्या ती अशी प्रकृतिः संस्कृतम। तत्र भवं तत आगतं वा प्राकृतम्।' प्रकृती म्हळ्यार स्कृत. तिचेपसून आयलां तें प्राकृत. मार्कंडेय, धनिक ह्या पंडितांनीय शीच व्याख्या दिल्या. पूण आर्विल्ल्या भासशास्त्रज्ञांक ती व्याख्या मान्य . 'प्रकृत्या स्वभावेन सिध्दं प्राकृतम् = प्रकृतीन म्हळ्यार सभावान सिद्ध प्राकृत वा 'प्रकृतीनां साधारणजनानामिदं प्राकृतम् । प्रकृती म्हळ्यार मान्य लोक. तांची भास ती प्राकृत, ह्यो व्याख्या भासशास्त्राचे नदरेन ग्य थरतात.

प्राकृत भाशांचे सुमार २१ प्रकार आशिल्ले, अशें म्हण्टात. तातूंतले हाराष्ट्री, शौरसेनी, मागधी, पैशाची, आवंतिका, प्राच्या, दाक्षिणात्य, ाल्हिका हे मुखेल प्रकार.

संस्कृतांतले ऋ, ॠ, ऌ, ऐ, औ हे स्वर प्राकृतांत नात. संस्कृतांतल्या ांय व्यंजनांचीं रुपांय प्राकृतांत वेगळीं जाल्यांत. संस्कृतांतले श, ष आनी ह्या तीन वर्णांबदला श वा स हो एकूच वर्ण प्राकृत भाशांनी येता. ंस्कृतांतल्या संयुक्त व्यंजनांचीं रुपांय प्राकृतांत सोंपीं जातात. देखीक लेश → किलेश, स्फटिक → फटिक.

वर्गीकरण -

१. धर्मग्रंथांखातीर वापरतात ती प्राकृत. हातूंत बौध्द साहित्याची पाली, जैनांनी वापरिल्ली अर्धमागधी वा आर्ष, जैन महाराष्ट्री, जैन शौरसेनी आनी जैन साहित्यांतली अपभ्रंश हांचो आस्पाव जाता.

२. वाङ्मयीन ग्रंथांतली प्राकृत. हातूंत महाराष्ट्री, शौरसेनी आनी मागधी तेचप्रमाण पैशाची आनी अपभ्रंश हांचो आस्पाव जाता.

३. नाट्यवाङ्मयांतली प्राकृत. हातूंत महाराष्ट्री, शौरसेनी, मागधी आनी ह्या तिनूय भाशांचे प्रकार; अश्वघोषाच्या नाटकांतली पोरणी अर्धमागधी आनी ढक्कीभाशेन गौण बोली येतात.

४. व्याकरणांतली प्राकृत. हातूंत प्राकृत व्याकरणकारांनी वर्णिल्ल्यो माहाराष्ट्री, शौरसेनी, मागधी, पैशाची, चूचीका पैशाची, अपभ्रंश आनी हेर सकयल्या दर्जाच्यो बोली येतात. भरताचें नाट्यशास्त्र, गीतालंकार, रुद्रटाच्या काव्यालंकारावयली नमिसाधूची टिका हांचोय आस्पाव करूं येता.

५. बृहद्भारतीय प्राकृत. खोतानांत मेळिल्ले प्राकृत धम्मपदाचे अवशेश, मध्य आशियांतल्या उत्खननांत मेळिल्ल्यो भारतीय भासो.

६. शिलालेखांची प्राकृत. सम्राट अशोकाच्या शिलालेखांत भारतभर आनी श्रीलंकेच्या कांय वाठारांनी ही भास मेळटा. तशींच नार्णी, लेणीं आनी ताम्रपटांनीय ती मेळटा.

७. लौकिक संस्कृत. व्याकरणान प्रमाणीत केल्ली संस्कृत भास अस्तित्वांत येतकच लेगीत, ते नेम मानिनासतना वेव्हारांत आनी बौध्द, जैन आनी कांय हिंदूंच्या ग्रंथांनी मेळपी संस्कृत भास.

पाली भाशेंत बौध्दांच्या धर्मीक ग्रंथांभाशेन हेर खूब साहित्य आसा. मूळ धर्मग्रंथ 'त्रिपिटक' ह्या नांवान वळखतात. हाचे भायर इ.स.च्या पांचव्या शेंकड्यांतले नेत्तिपकरण, पेटकोपदेस, सुत्तसंगह हे धर्मीक ग्रंथ आसात. इ.स.च्या पयल्या शेंकड्यांत रचिल्लो 'मिलिंदपञ्ह' हो नामनेचो ग्रंथ. हाचे उपरांत त्रिपिटावयलीं भाश्यां आनी टिका हांचो काळ येता. तो चड करून इ.स.च्या पांचव्या शेंकड्यासावन आठव्या शेंकड्यामेरेन आसुंये. तातूंत जातक अट्ठकथा, धम्मपद अट्ठकथा हांचो आसपाव जाता. उपरांत टीकाग्रंथ, व्याकरणां हें साहित्य जालें.

अर्धमागधी ही श्वेतांबर जैनांची धर्मभास. तिच्यांतले ग्रंथ आयज ज्या रुपांत आसात तें स्वरूप जैन परंपरेप्रमाण तांकां इ.स.च्या पांचव्या शेंकड्याच्या अदमासाक मेळ्ळें. तशेंच जैनांचें धर्मसाहित्य जैन माहाराष्ट्रिंत आसा. विमलसूरीचें 'पउमचरिय' हेच भाशेंत आसा. संघदासगणी आनी धर्मसेनगणी हांचे 'वसुदेवाहिंडी', देवेंद्राची 'उत्तरज्झयणा' वयली टिका, जिनप्रभसूरीचो 'विविधतीर्थकल्प', हरिभद्राची 'समराइच्चकहा', धर्मदासगणीची 'उवएसमाला' हे ग्रंथ हेच भाशेंत आसात.

दिगंबर जैनांचे भाशेक जैन शौरसेनी हें नांव आसा. हे भाशेंत शौरसेनीचीं आनी मागधीचीं खाशेलपणां दिश्टी पडटात. कुंदकुंदाचार्याचो 'पवयणसार', वट्टकेराचार्याचो 'मूलाचार', कार्तिकेयस्वामीची 'कत्तिगेयापुवेक्खा' हे आनी हेर म्हत्वाचे ग्रंथ आसात. दिगंबर जैनांनीच धर्मीक आनी हेर साहित्याखातीर अपभ्रंशाचो खाशेलो उपेग केला. तातूंतले 'भविसयत्तकहा' आनी सनत्कुमारचरित हे नामनेचे ग्रंथ आसून जाइंदूचो 'परमप्पपयासु', पुष्पदंताचो महापुराण आनी हेर कांय ग्रंथूय उजवाडा आयल्यात. कांय संस्कृत ग्रंथांनीय जैनांनी अपभ्रंश श्लोक आसात. पुर्व भारतांत बौद्धांनीय अपभ्रंशाचो उपेग केला. काव्हपा आनी सरप्पा हांचो 'दोहाकोश' हो एक अशेच तरेचो ग्रंथ.

बौध्दांच्या चार वैभाशीक फांट्यांतले एकीचें लिखाण पैशाचींत आशिल्ल्याचो उल्लेख मेळटा. पूण तातूंतलें आयज कांयच उपलब्ध ना. गुण्याढ्याची 'बड्डकहा' ही पैशाचींत बरयल्ली असो उल्लेख मेळटा. तिचे अवशेश संस्कृत रुपांत सोमदेवाचो 'कथासरित्सागर' आनी क्षेमेंद्राची 'बृहत्कथामञ्जरी' ह्या ग्रंथांनी मेळटात. व्याकरणसाहित्यांत तशेंच 'कुवलयमाला' ह्या चंपुकाव्यांत, 'हम्मीरमदमर्दन', मोहराजपराजय' ह्या नाटकांनी पैशाचीचें दर्शन घडटा.

नाट्यवाङ्मयांतल्या प्राकृतांत माहाराष्ट्री, शौरसेनी आनी मागधी ह्यो मुखेल आसात. राज-घराण्यांतल्यो बायलो आनी तांच्यो इश्टिणी उलयतना

शौरसेनी आनी गितांनी माहाराष्ट्रीचो उपेग करतात, अंत:पुरांतल्या व्यक्तींची भाशा मागधी; चेट, राजपुत्र आनी वेपारी हांची अर्धमागधी; विदुशकांची प्राच्या; सैनिक आनी नागरीक हांची दक्षिणात्या आनी खर, शबर, शक ह्या लोकांची बाल्हिका आसुंये अशें भरतान आपल्या नाट्यशास्त्रांत सांगलां. हाचेभायर खुशमस्कऱ्यांची आवंतिकी, कोळशे विकप्यांची पैशाची, शकारांची शकारी, गोपालांची आभीरी आनी लाकडाच्यो भरे विकप्यांची शाबरी ह्या भाशांचोय उपेग संस्कृत नाटकांत जातालो. देशांतले वेगवेगळे घटक ह्यो विंगड-विंगड प्राकृत भाशा उलयताले. तातूंतली माहाराष्ट्री ही साहित्यीक भाशा आशिल्ली.

प्राकृत भाशांचें वर्णन करपी व्याकरणकारांची परंपरा वररुचीपसून सुरू जाता. ताच्या 'प्राकृतप्रकाश' ह्या ग्रंथांत माहाराष्ट्री, शौरसेनी, मागधी आनी पैशाची हांचो अभ्यास आसा. हेमचंद्राच्या ग्रंथांत चूलिका पैशाची वा पैशाचिका, अपभ्रंश आनी आर्ष हांची भर पडल्या. लक्ष्मीधर, सिंहराज, नरसिंह आनी हेर कांय व्याकरणकारांनी हातूंतली आर्ष ही भास सोडून हेर स भाशांचो विचार केला. पूण मार्कण्डेयाच्या 'प्राकृतसर्वस्वांत' सोळा भाशांचो विचार आसून तांचे ताणें भाषा, विभाषा, अपभ्रंश आनी पैशाच अशे भाग केल्यात. माहाराष्ट्री, शौरसेनी, प्राच्या, आवन्ती, मागधी, अर्धमागधी, दाक्षिणात्या आनी बाहलिकी ह्यो भाशा, शाकारी, चाण्डाली, शाबरी, आभीरिका, शाक्की आनी द्राविडी ह्यो विभाशा, सत्तावीस प्रकार आशिल्ली अपभ्रंश आनी इकरा प्रकार आशिल्ली पैशाची.

प्राकृत शब्दभांडाराचे म्हायतीखातीर धनपाल हाचो 'पाइअलच्छी' आनी हेमचंद्राचो 'रमणावलि' (देशीनाममाला) हे कोश खूब अभ्यासनीय आसात. १९२८ वर्सा उजवाडा आयिल्लो हरगोविंददास त्रिकमचंद सेठ हाचो 'पाइअसद्दमहण्णवो' हो कोश खूब म्हत्वाचो.

हे भाशेंत दीर्घ स्वर, ऋ आनी घर्शक हांकां स्वतंत्र चिन्नां आसात. अशोकाचे शिलालेख व्हड शिलांचेर आनी शिलाखांब्यांचेर कोरांतल्यात. तांचे भाशेंत दरेका प्रदेशाप्रमाण फरक आशिल्ल्यान दरेके शिलावयले लेख हो त्या प्रदेशांतले बोलींत आसुंये असो अदमास आसा. मुळांत ह्या लेखांचो एक मसुदो पाटलिपुत्राक तयार करून ताचे प्रदेशीक भाशेंत अणकार जाल्यात अशें दिसता. वायव्येकडल्या कांय प्रदेशांनी हे लेख खरोष्ठी लिपींत आसून हेर ब्राह्मींत आसात. श्रीलंकेंतूय क्रिस्ता पयलीं २०० ते क्रिस्ता उपरांत चवथ्या-पांचव्या शेंकड्यामेरेन ब्राह्मी शिलालेख मेळटात. तांचे भाशेक सिंहली प्राकृत म्हण्टात. भारतांत अशोका उपरांत लेगीत एक हजार वर्सांमेरेन ही परंपरा कांय प्रमाणांत मेळटा. क्रिस्ता पयलीं चवथ्या शेंकड्यासावन ही लिपी आशिल्लीं नाणीं मेळटात. मजकूर आशिल्लें सगळ्यांत पोरणें नाणें सागर वाठारांतल्या एरॅम नगरांतलें आसून ताचेर उजवे कडल्यान दावेकडेन 'धमपालस' (प्राकृत धम्मपालस्स) अशें कोरांतलां. प्राकृत लेख आशिल्ली नाण्यांची ही परंपरा क्रिस्ता पयलीं चवथ्या शेंकड्याच्या शेवटासावन गुप्तकाळामेरेन अखंड चालू आशिल्ली दिश्टी पडटा. लौकिक संस्कृत बोली ही संस्कृत आनी त्या काळांतल्या बोलींच्या संकरांतल्यान जल्माक येता. 'महावस्तु', 'सध्दर्मपुण्डरीक', 'ललितविस्तर' हेसारके ग्रंथ असल्या संस्कृतांत आसात. ही बौध्दांनी निर्माण केली आनी जैनांचीय एक संस्कृत आसा.

बृहद्‌भारतांतल्या प्राकृत अवशेशांचें श्रेय बौध्दांक वता. हातूंतली भास व्याकरणबध्द ना. हातूंत १८९२ वर्सा फ्रेँच भोंवडेकार द्युत्रय द रँस हाका खरोष्ठी लिपींत बरयल्ल्या आनी खोतान नगरांत मेळिल्ल्या 'धम्मपद' ह्या ग्रंथाचो कांय वांटो येता. बाकीचो भाग कॅशगार नगरांतल्या पेत्रोव्स्की ह्या रशियी अधिकाऱ्याक पयलींच मेळिल्लो. १९००-०१ च्या अदमासाक सर ऑरेल स्टायन हाका चीनी तुर्कस्तानांत खरोष्ठी लिपींत बरयल्ली बरीचशी सामुग्री मेळिल्ली. ती सगली नीया नगरांत मेळिल्ली देखून हे भाशेक 'नीया प्राकृत' हे नांव मेळ्ळें. ही सामुग्री सरकारी स्वरुपाची आसून तातूंत राजान अधिकाऱ्यांक दिल्ल्यो सुचोवण्यो, खाजगी पत्रां, वळेऱ्यो हांचो आस्पाव जाता.

– कों. वि. सं. मं.

प्राग : आदल्या चॅकोस्लोवाकियाची राजधानी. १ जानेवारी १९९३ पसून चॅक आनी स्लोव्हाक हीं दोन स्वतंत्र राश्ट्रां निर्माण जावन आतां ती फकत चॅकची राजधानी. एल्वची उपन्हंय वल्टावा हिचे उदेंत-अस्तंत देगेर सोंपणांसोंपणांचे दोंगुल्लेचेर हें शार वसलां. बर्लिनचे आग्नेयेक २८१ किमी. आनी विएन्नाचे वायव्येक २५७ किमी. अंतराचेर हें शार आसा. शाराचो आवाठ २९० चौ. किमी. हांगाचें हवामान विशम आसता.

हें शार इ.स. णवव्या शतमाना आदीं वसलां आसुंये. मध्ययुगांत ते बोहीमियी सत्तेखाला आशिल्लें. तातूंतल्या पर्झेमिसल घराण्यान १३०६ मेरेन राज्य केलें. बोहीमिया राज्याचे राजधानीचें शार म्हणून त्या काळांत ह्या शाराची बरीच उदरगत जाली. उपरांत लक्सॅम्बर्ग घराण्यांतल्या चवथ्या चार्ल्सान १३४८ त चार्ल्स विद्यापिठाची (युनिवर्झिटा कार्लोवा) हांगा स्थापना केली. १३४४त हांगा आर्चबिशपाचें कार्यालय सुरू केलें. उपरांतच्या दोनशें वर्सांच्या काळांत हांगा गॉथिक शैलींतल्यो जायत्यो इगर्जो आनी कॅथीड्रलां बांदलीं. फुडें रोमन कॅथलिक आनी प्रॉटॅस्टंट हांच्या संघर्शांत १६२०त प्रागालागसल्ल्या बिला होरा (व्हायट माउंटन) झुजांत प्रॉटॅस्टंट सैन्य हारलें. प्राग जर्मनीची राजधानी उरलिना. १६३१त सेक्सनांनी, १६४८त स्विडनी लोकांनी, १७४१त फ्रेँचानी जाल्यार १७४४ आनी १८६८त पर्शियी सैन्यान ह्या शाराचेर शेक चलयलो. १७५७त सात वर्सांच्या झुजांत दुसऱ्या प्रशियींच्या हातांत पडलें. दोन खेपे हांगा प्लेगाची धाम येवन प्राग शाराची सया ल्हव-ल्हव नश्ट जायत गेली.

१७८४त ह्या शाराचे पोरणें शार, नवें शार, लेसर क्वॅार्टर, हराचानी किल्लो हे पुराय वाठार प्रशासकीय नदरेन एकठांय हाडले. ह्या काळांत हांगा व्हड-व्हड प्रासाद आनी उद्यानां बांदलीं. हांगा भरपूर इगर्जो आशिल्ल्यान 'शंबर मनोऱ्यांचें शार' म्हणून हाका वळखताले. प्रागाचें 'कार्लीन' हें पयलें उपनगर १८१७त स्थापन जालें. १८४५त हांगा पयलो रेल्वेमार्ग सुरू जालो. एकुणिसाव्या शतमानाच्या उत्तरार्धांत प्राग हें चॅक संस्कृतायेच्या प्रबोधनाचें केंद्रस्थान जालें. 'नीओक्लासिस नॅशनल म्युझीयम' (१८८५) आनी 'नॅशनल थिएटर' (१८६९) ह्यो दोन वास्तू म्हळ्यार प्रबोधनाच्योच निदर्शक. १८९० च्या सुमाराक हांगा पयले खेपे विजेवयल्यो ट्रामगाडयो सुरू जाल्यो. त्याच काळांत हांगा फ्रांसांतल्या आयफॅल टावरावरी पेट्रिन हिल हो मनोरो उबारला. १९१८त प्राग ही चॅकोस्लोवाकियाची राजधानी जाली. म्युनिक कराराप्रमाण (२९ सप्टेंबर १९३८) चॅकोस्लोवाकिया जर्मनीच्या सत्तेखाल गेलो. दुसऱ्या म्हाझुजाउपरांत नियोजनपुर्वक ह्या शाराची उदरगत जावंक लागली.

हांगाची अर्थीक वेवस्था वेगवेगळ्या उत्पादनांचेर आदारिल्ली आसून शारांतले चडशे कामगार निर्मिती उद्देगांत जाल्यार उरिल्ले वेपार, बांदकाम,

[शिक्]षण, दळणवळण, विज्ञान - संशोधन आदी मळांचेर काम करतात. [ह्]यासळ्या 'प्राग वीरा' ची नामना आसा.

नगरपालिकेचें प्रशासन १९४५ सावन १५० वांगडी आशिल्ल्या [सभ]ाचे राष्ट्रीय समितीवतीन पळेतात. महापौराची सुवात राष्ट्र [मंत्र]ीमंडळांतल्या मंत्र्यांच्या पांवड्याचें आसता. हांगा चडशे भुंयारी मार्ग [आ]सात. तेचपरी वल्टावा न्हंयेंतल्यान प्रवासी बोटींची येरादारी चलता. [श]ाचे अस्तंते कडेन ८ किमी. अंतराचेर रुझिन्ये नगरांत आंतरराष्ट्रीय [वि]मानतळ आसा.

हांगा जायत्यो शिक्षणसंस्था आसून दोन विद्यापिठांय आसात. ते भायर [क]ला अकादमी' आनी 'संगीत अकादमी' हांची नामना आसा. 'युनिवर्सिटी [ऑ]फ द सॅवण्टीन्थ ऑफ नोव्हेंबर' (१७ नोव्हेंबर १९४९ दिसा [ज]याकडल्यान जायते चेंक विद्यार्थी मेले. तांच्या उगडासाक ह्या [वि]द्यापिठाक हें नांव दिलें) ह्या विद्यापिठाची इमारत खूब व्हड. ह्या [वि]द्यापिठांत वेगवेगळ्या देशांतले विद्यार्थी शिक्षण घेतात.

ह्या शारांत दर वर्सा संवसारीक नामनेचो 'स्प्रिंग म्युझिक फॅस्टिवल' संगीत उत्सव मनयतात. 'प्राग सिंफनी' आनी 'प्राग फिलार्मानिक' ह्या [वा]द्यवृंदांनी संवसारीक नामना मेळयल्या. ह्या शारांत रंगमंदिरां, [व]स्तुसंग्रहालयां आनी प्रदर्शनघरां आसात. हांगा रोमनॅस्क, गॉथिक, [बा]रोक, रोकोको नवअभिजात शैलींतल्यो जायत्यो कलावास्तू आनी [स्]मारकां आसात. तातूंत सेंट जॉर्ज चर्च (धावें शतमान), सेंट वायटस [कॅ]थीड्रल (चवदावें शतमान) उल्लेख करपासारके आसात. पोरण्या शारांत [आ]शिल्ल्यो टिन चर्च, पावडर टावर, बॅथलॅहॅम चॅपल, १९३४तलो सेंट [ॲ]ग्नीस कॉन्वेंट, ऑल्ड न्यू सिनॅगॉग, ओल्ड ज्युईश सिमेटरी, वॉल्स्टन [स्]लॅम गॅलास राजवाडो, सेंट निकोलास चर्च, आंतॉन्यीन दवॉरझाक [म्]युझीयम आदी वास्तू उल्लेख करपासारक्यो आसात. तेभायर आर्विल्ल्या [वा]स्तूशिल्पांत 'नॅशनल म्युझीयम आनी 'नॅशनल थिएटर' हांचो आस्वाद [घे]तात. २.५ लाख लोक बसूंक शकतात आनी सगळ्यो सुविधा आशिल्लें [स्]ट्रॅहोव' स्टेडियम' अशे व्हड प्रेक्षागार हांगा आसात. सतराव्या [श]तमानांतलो नामनेचो ज्योतिशशास्त्रज्ञ ट्युको ब्राए आनी योहानेस कॅप्लर [ह]्या शारांत रावताले. आंतॉन्यीन दव्हॉरझाक हो संगीतकार, आगुस्तिन [स्]मेताना हो तत्त्वगिन्यानी, बेडर्झिख स्मेताना हो पियानोवादक आनी [आ]र्विल्ल्या चॅक संगिताचो जनक रायनर मारिआ रिल्के हो जर्मन भावकवी [आ]नी लेखक, फ्रांत्झ काफ्का हो जर्मन कथा-कादंबरीकार, कारेल चापेक [ह]ो नाटककार आनी कादंबरीकार आदी नामनेच्या मनशांची ही [ज]ल्मसुवात.

- कों. वि. सं. मं.

[प्]राण : पींड-ब्रह्मांडांतलें एक मूळतत्त्व. प्राण शब्द ऋग्वेदांत आयला पूण [त]ांय ताचो अर्थ स्पश्ट जायना. प्राण शब्दाचो खरो अर्थ स्वासोस्वास असो [आ]सा आनी तो उपनिषदांतल्यान सांगला, उपरांत उपनिषदांच्या काळांतूय [प्]राण शब्दाच्या अर्थाची व्याप्ती वाडली आनी तो विश्वाचे एकात्मतेचें प्रतीक [थ]रलो.

'मुखनासिकाभ्यां निष्क्रमणप्रवेशनात् प्राणः'

अर्थ - प्राणाची व्याख्या आसा म्हळ्यार तोंड आनी नाक हातूंतल्यान भायर वचप आनी भितर येवप ह्यो गजाली करपी तत्त्व, तो प्राण. प्राणाची दुसरी व्याख्या अशी आसा -

शरीरान्तःसञ्चारी वायुः'

अर्थ - शरिराभितर संचार करपी वायू म्हळ्यार प्राण.

कौषीतकी उपनिषदांतल्या इंद्र-प्रतर्दनाच्या संवादांत पयलींच प्राण हें जीवनतत्त्व आशिल्ल्याचें सांगलां. 'प्राणो ब्रह्मेति ह स्माह कौषीतकी' म्हळ्यार प्राण होच ब्रह्म म्हळ्यारूच जीवनतत्त्व आसा, अशें कौषीतकीन सांगलां. स्वासोस्वास म्हळ्यार मनशाचें जीवनसर्वस्व, हें समजतकच जीवनतत्त्वाक आनी त्या अनुरोधान विश्वांतल्या जीवनतत्त्वाकूय प्राण ही संज्ञा फावो जाल्या. फुडें ह्या शब्दाक व्यक्तीचें वा विश्वाचें सामर्थ्य असो अर्थ आयलो. छांदोग्योपनिषदांत विश्वाचो मूळ आदार खंयचो असो प्रस्न उपस्ती चाक्रायणाक विचारलो, तेन्ना ताणें जाप दिली ती अशी -

प्राण इति होवाच सर्वाणि ह वा इयानि भूतानि
प्राणमेवाभिसंविशान्ति प्राणयभ्युज्झिहते ।

अर्थ - प्राण होच विश्वाचो आदार. कारण सगळ्यो वस्तू मुळांत प्राणापसून निर्माण जावन निमाण्यो प्राणांतूच लीन जातात.

प्राणाचें श्रेश्ठत्व सिध्द करपाखातीर छांदोग्योपनिषदांत एक कथा सांगल्या, ती अशी - एक फावट सगळ्या इंद्रियांभितर वाद जालो आनी सगल्यांत श्रेश्ठ कोण हें थरोवपाखातीर तीं प्रजापतीकडेन गेलीं. तेन्ना प्रजापतीन तांकां सांगलें, ज्या इंद्रियाबगर शरिराची शक्त उणी जाता आनी अमंगळ जाता तें इंद्रीय श्रेश्ठ मानचें. तेन्ना ताचो पडटाळो करून पळोवपापासत एकेका इंद्रियान मनशाचें शरिर सोडून वचपाचें थरयलें. पयलीं वाचा गेली, उपरांत दोळे, कान, मन हीं सगळीं इंद्रियां एका फाटल्यान एक गेलीं. वर्सभर भायर रावन परतून येतकच ताणीं पळयलें, शरीर जितेंच आसा. निमाणें प्राण वचपाक तयार जालो. तेन्ना सगळीं इंद्रियां भियेलीं. प्राण वचपाक लागतनाच सगळीं इंद्रियां शरिरापसून तुटून पडपाक लागलीं. निमाणें सगळ्यांनी प्राणाक रावपाखातीर विनवणी केली आनी प्राणाचें श्रेश्ठत्व मान्य केलें.

प्राण म्हळ्यार फकत उस्वास घेवप आनी सोडप न्हय. जाल्यार जे शक्तीक लागून ही उस्वाची क्रिया सुरू उरता ते चालक शक्तीक प्राण अशी संज्ञा आसा. ह्या दृश्य वा जड स्वासोस्वासांतलें जें चैतन्य वा सुक्ष्म रूप आसा ताका प्राण अशें म्हण्टात. आमच्या सगळ्या इंद्रियांक जी वेगवेगळी शक्त प्राप्त जाल्या ती प्राणाक लागुनूच. दोळ्यांनी पळोवप, कानांनी आयकप आनी मनान विचार करप ह्यो क्रिया प्राणशक्तीक लागुनूच घडून येतात. तेखातीर प्राणाचो अर्थ शक्ती असोच समजुंचो अशें आसलें तरी शक्तीचें जें दृश्य वा जड रूप तो प्राण न्हय. त्या दृश्य वा जड रुपाचें जें अदृश्य वा सुक्ष्म रूप तें प्राणाचें रूप समजुंचें. दिसता ती हालचाल वा गती म्हळ्यार प्राण नासून, जाका लागून हालचाल वा गती उत्पन्न जाता, तें कारण म्हळ्यार प्राण. सगळ्यो गतिमान वस्तू, शक्ती आनी तेज हांचे फाटल्यान जी त्रिकालबादीत प्रेरक शक्त आसा, तिकाच प्राण अशें म्हणचें. हें प्राणतत्त्व गुरूत्वाकर्शण, वीज, गिरे-नक्षत्रांचें परिभ्रमण आनी सगळी चराचर जीवसृश्ट हातूंत भरून रावलां. सगळ्या तरांच्या वेगवेगळ्या आकारांतल्यान आविश्कृत जावंची शक्तीचो आनी तेजाचो प्राण हो आत्मोच आसा. सगळ्या जीवनाक आदारभूत जावपी आनी जीवसृश्टचें नियमन करपी तें एक म्हान तत्त्व आसा. तें हवेंत आसा; पूण तें म्हळ्यार हवा न्हय. आमी जें अन्न खातात, तातूंत प्राण आसा; पूण अन्नांतलो जो पुश्टीक अंश तो म्हळ्यार प्राण न्हय. उदकांत तें तत्त्व आसा; पूण उदक ज्या द्रव्यांनी

तयार जाता तीं द्रव्यां म्हळ्यार प्राण न्हय. तें सुर्याच्या उजवाडांत आसता. पूण तें म्हळ्यार उश्णताय वा उजवाडाचें किर्ण न्हय जाल्यार चराचर सृश्टींतल्यो चित्शक्ती म्हळ्यार प्राण आनी चराचर वस्तू ह्यो ते चित्शक्तीचें फकत वाहनभूत जावपी साधन.

प्राण हो सगळ्यांचो संवर्ग म्हळ्यार अंत. कारण मनीस न्हिदता तेन्ना ताची वाचा प्राणांत लीन जाता; दोळे, कान आनी मन हीं सगळीं प्राणमय जातात, अशेंय छांदोग्यांत म्हळां. प्राणाचें श्रेश्ठत्व अशे तरेन प्रतीत जातकच सत्कुमारान नारदाक म्हळें -

अथ वा आरा नाभौ समर्पिता एवमस्मिन्प्राणे
सर्वं समर्पितम् ।

अर्थ - चाकाचे आरे जे तरेन मदीं मेळटात, तेच भाशेन ह्या जगांतल्यो सगळ्यो वस्तू प्राणांत मेळून विलीन जातात.

कौषीतकी उपनिषदांत प्राण आनी जीव तशेंच प्राण आनी प्रज्ञा हीं एकूच आसात अशें सांगलां. हाचेय फुडें प्राण आनी आत्मो हेय एकूच आसात अशेंय म्हळां.

जीवनशास्त्राचे नदरेन प्राण म्हळ्यार पिराय. मानसशास्त्राचे नदरेन प्राण म्हळ्यार प्रज्ञा आनी वेदान्तशास्त्राचे नदरेन प्राण म्हळ्यार आत्मो अशें उपनिषदांतल्या प्राणविवेचना वयल्यान समजता. प्राण आनी आत्मो एकरूप मानिल्ल्यान उपनिषदांतली प्राणोपासना ही आत्मोपासना थरल्या. तिचेपसून उपरांत दोन नैतिक कल्पना निष्पन्न जाल्यो -

१. इंद्रियांची विषयप्रीती पापाक म्हळ्यार मरणाक कारणीभूत जाता. म्हणून प्राणधारणारूप जीवनवेपाराकच म्हत्व दिवंचें. आनी

२. सगळ्यांचो प्राण तत्त्वतः एकूच आशिल्ल्यान भूतमात्राचेर दया करची.

प्राणाक पाप आफुडना कारण तो फकत पोसपाखातीर अन्न मागता आनी हेरांक ताचे वांटेकार करता. प्राण हो साम म्हळ्यार समतेचें तत्त्व आसा. मूय आसूं वा हत्ती, प्राण सगळ्यांकडेन सारको वागता. अशे तरेन प्राण हो आत्मो, परब्रह्म आनी जीवनाचो मूळ आदार थरिल्ल्यान, तत्त्वचिंतकांनी ताचो खूब अभ्यास केला. योगीजनांनी प्राणाक मुखेल धरून प्राण, अपान, व्यान, उदान आनी समान अशे ताचे पांच प्रकार कल्पिल्यात. ह्या पंचप्राणांच्या कार्यांचे म्हायतीविशीं श्लोक आसा तो असो -

प्राणात् प्रणीयते प्राणी व्यानाद् व्यायच्छते तथा ।
गच्छत्यपानोऽधश्चैन प्रतिभेदाच्च भाषते ।
इत्येवं वायवः पञ्च चेष्टयन्तीःह देहिनम् ॥

अर्थ - प्राणान प्राणी जिवो उरता, व्यानान वजें उखलता, अपानान मलमुत्रोत्सर्ग करता, समानान हृदयाची क्रिया चलयता आनी उदानान उस्वास वा भाशण करता. अशे तरेन पांच वायू, देहधारी व्यक्तींक विंगड-विंगड कृत्यां करपाक लायता. ह्या पांच प्राणांभायर आनिकूय पांच प्राण मानल्यात ते अशे - नाग, कूर्म, कृकल, देवदत्त आनी धनंजय.

- कों. वि. सं. मं.

प्राणप्रतिश्ठा : जे देवमुर्तीची वा प्रतिकाची पुजा वा उपासना करपाची आसता ते मुर्तीत-प्रतिकांत देवत्व येवंचें देखून जो विधी वा संस्कार करतात ताका प्राणप्रतिश्ठा अशें म्हण्टात. ते मुर्तीक सजीव करप वा तिचेभितर प्राण हाडप असो ह्या शब्दाचो तत्त्वीक अर्थ आसा. प्राणप्रतिश्ठेंत आपले मुखार आशिल्लो देव हो जड नासून चैतन्यमय रुपांत आसा, तो आपल्या सगळ्या कर्मांचो साक्षी, आपलें मन जाणपी आनी आपलीं अंतर्बाह्य कर्मां स्वताचे शक्तीन चलोवपी असो पुजकान अणभव करपाचो आसता.

प्राणप्रतिश्ठेचो हो विधी, कांय बिजां आनी सानुस्वार वर्णमाला हांच्या आदारान करपाचो आसता. ब्रह्मा, विष्णु, महेश हे ताचे ऋषी. ऋग्यजुस्सामाथर्व हे छंद, परा प्राणशक्ती ही देवता आं हें बीज, न्हीं ही शक्ती आनी क्रों हे कील्क. हातूंत सुर्वेक आं, न्हीं, क्रों हांचो क्रमान उच्चार करून आनी उपरांत सानुस्वार अं, यं, रं, लं, वं, शं, षं, सं, हं, सः हाचो उच्चार करून आदलीं तीन बिजां उरफाट्या क्रमान उच्चारपाची आनी देवमुर्तीचे एकेके अवयव शक्तीची आनी निमाणें प्राणाची प्रतिश्ठा करची. अशें करतना देवमुर्तीच्या पांयांक आनी काळजाक दुर्वा वा फूल लावन धरचें. उपरांत 'असुनीते' हो मंत्र म्हणून मुर्तीचे गर्भाधना आदीं १५ संस्कार सिध्द करपाखातीर १५ खेपे प्रणवाचो जप करचो. उपरांत प्राणप्रतिश्ठा केल्लें देवतेचे श्लोक म्हणून ध्यान करप. हो श्लोक असो -

रक्ताम्भोधिस्थपोतोल्लसदरुणसरोजाधिरूढा कराब्जै :
पाशं कोदण्डमिक्षूद्भवमथ गुगमप्यङ्कुशं पञ्च बाणान् ।
बिभ्राणासृक्कपालं त्रिनयनलसिता पीनवक्षोरुहाढ्या
देवी बालार्कवर्णा भवतु सुखकरी प्राणशक्तिः परा नः ॥

अर्थ - रगताच्या दर्यांतल्यान व्हड्यांतल्यान उल्लसपी रगतकमळाचेर आरूढ जाल्ली, हातांत दोर, उंशीचें धोणू, अंकूश, पांच बाण आनी रक्तपाल धारण करपी, तीन दोळ्यांनी सोबपी, भरगच्च हड्डें आशिल्ली आनी बाल सुर्यावरी वर्ण आशिल्ली परा प्राणशक्ती ही देवी आमकां सुखकर जावं.

उपरांत उस्वास रोखून देवाचें ध्यान करप. 'ध्रूवाद्यौः०' ह्या तीन मंत्राचो जप करप. देवाच्या कानांत गायत्री मंत्र वा जो देव आसा ताच्या मंत्राचो जप करप. पुरुषसुक्तान उपस्थान करून देवांच्या अवयवांक स्पर्श करून 'इहैवैधि' ह्या मंत्राचो तीन फावटीं जप करप. देवाक निवेद्य दाखोवप आनी पांयां पडप.

- कों. वि. सं. मं.

प्राणाहुती : जेवणां आदी आपोष्णी घेतकच अन्नाक तूप लावन ताच्यो ल्हान-ल्हान स आहुती पोटांत घेतात. हाका प्राणाहुती म्हण्टात. ह्यो प्राणाहुती पंचप्राणांक उद्देशून आसतात. निमाणी आहुती ब्रह्मयाखातीर आसता. ह्यो आहुती माध्यमां आनी आखाणो हाणीं धरून प्राणाखातीर मध्यमा, अनामिका आनी आखाणो हाणीं अपानाखातीर; करंगळी, मध्यमा अनामिका आनी आखाणो हांणी उदानाखातीर जाल्यार सगळ्या बोटांनी उखलून समानाखातीर स्वताच्या तोंडांत आहुती घालपाची आसता. ह्यो आहुती दांत लायनासतना गिळपाच्यो आसतात.

प्राणाहुती म्हळ्यार प्राणाग्निहोत्र. तोंडांत आहवनीय, काळजांत गार्हपत्य, बोंबलेंत दक्षिणाग्नी आनी ताचे सकयल सभ्य आनी आवसथ्य अग्नी आसात अशें सांगलां. ह्या अग्नीहोत्रांत वाणी हो होता, प्राण हो उद्गाता, चक्षू अध्वर्यू, मन ब्रह्मा आनी श्रोत्र आग्नीघ्र आसा. हातूंत अहंकार हो पशू आनी प्रणव हें दूद. तशेंच आत्मो हो येजमान आसून बुध्दी ही ताची बायल. हड्डें हें केदी, रोम हे दर्भ आनी दोन हात हे स्त्रुक आनी स्त्रुव आसात. अशे तरेचें हें प्राणाग्निहोत्र करून जो जेवण करता तो रिणापसून आनी जल्ममरणापसून मुक्त जाता अशें सांगलां.

- कों. वि. सं. मं.

णोपासना : प्राण हें मुखेल जिवीततत्त्व आशिल्ल्यान उपनिषदांत ची उपासना करपाक सांगपी जायतीं वचनां आसात. कौषीतकी निषदांत जाल्यार पुराय तरेन प्राणाची उपासना करूंक सांगलां. ही णोपासना आयुश्य, अमृत आनी अत्यानंद मेळोवन दिता असो निषदांचो समज आसा. बुध्दीचे साधनेन योग्य विचार करून तेप्रमाण ग्य कर्म करून जो आपले संकल्प पुराय करून घेता ताका ब्रह्मलोकांत मृतत्व आनी पूर्णत्व प्राप्त जाता अशें छांदोग्यांत आनी कठोपनिषदांत ांगलां. हो प्राणेपासनेचोच एक वांटो अशें समजतात. डॉ. के. ल. दप्तरी च्या मतान प्राणोपासना म्हळ्यार प्रज्ञानमय जिवाचीच उपासना.

- कों. वि. सं. मं.

ातःस्मरण : प्रातः समयार म्हणजें फांतोडेर हांतरुणावयल्यान ठ्ठकच देवाची श्लोकरुपान याद करप हाका प्रातःस्मरण म्हण्टात. विशीं एक श्लोक आसा तो असो -

ब्राह्मे मुहूर्ते चोथात्य चिन्तयेदात्मनो हितम्
स्मरणं वासुदेवस्य कुर्यात् कलिमलापहम् ॥

अर्थ - ब्राह्म म्हुर्तार उठून आत्मकल्याणाचें चिंतन करप; तशेंच लिदोश पयस करपी वासूदेवाची याद करप. उठ्ठकच सगळ्यांत आदीं ापल्या दोनूय हातांचे तळवे पळोवप हाका करदर्शन म्हण्टात. ताचो श्लोक सो -

कराग्रे वसते लक्ष्मीः करमध्ये सरस्वती ।
करमूले तु गोविन्दः प्रभाते करदर्शनम् ॥

अर्थ - कराग्र म्हळ्यार हात, तातूंत लक्ष्मी, करांमदीं सरस्वती आनी रमुलांत गोविंद वास करता देखून फांतोडेचेर उठून करदर्शन करप.

ह्या करदर्शनाफाटलो हेतू असो. मनशाचो हात हो एक समर्थ अवयव. ुरूशार्थ सादपाच्या कामांत हातांचो उपेग जाता. हातांच्या योगान खूबशीं हड-व्हड कामां करूं येतात. मनशाक जिणेंत येस आनी वैभव प्राप्त करून वपाचें आसत जाल्यार ताणें आपले बुद्धी वांगडा हातांचोय उपेग करून वेंक जाय. हातांत देव आसतात हें समजतकच मनीस आत्मविस्वासान ांचो उपेग करून घेतलो हें जाणून शास्त्रकारांनी फांतोडेचेर करदर्शन करपाक सांगलां. उपरांत प्रातःस्मरण ज्या क्रमान करपाचें तो क्रम असो.

आदित्यं गणनाथं च देवी रूद्रं यथाक्रमम ।
नारयणं विशुद्धाख्यमन्ते च कुलदेवताम् ॥

अर्थ - सूर्य, गणपती, देवी आनी विशुध्द किर्तीचो नारायण हांचें स्मरण करून निमाणें कुलदेवतेचें स्मरण करप.

ऋग्वेदीय ब्रह्मकर्मान सूर्यस्मरणाचे, गणपति स्मरणाचे आनी देवीच्या स्मरणाचे दरेकीं तीन, शिंवाच्या स्मरणाचे चार आनी विष्णुच्या स्मरणाचे चार श्लोक दिल्ले आसात. उपरांत नवग्रह, भृग्वादी ऋषी, सनत्कुमारादी देवर्षी, सप्तलोक् सप्तसमुद्र, सप्तकुलपर्वत, सप्तर्षी, पृथू-हैहय आदी राजा, बली, बिभीषण आदी भक्त; अश्वत्थामा, व्यास आदी सप्तचिरंजीव, अहल्या, द्रौपदी आदी स्त्रीपंचक; पांच पांडव; नल, युधिष्टिर आदी राजा, काशी आनी थंयचीं देवस्थानां हांचे स्मरण करपाक सांगलां. हें प्रातःस्मरण करतकच फुडलो श्लोक म्हणून भुंयेची प्रार्थना करप. तो श्लोक असो -

समुद्रवसने देवि पर्वतस्तनमण्डले ।
विष्णुपत्नि नमस्तुभ्यं पादस्पर्श क्षमस्व मे ॥

अर्थ - समुद्रांचें वस्त्र न्हेसपी आनी पर्वतरूपी थानांनी सोबपी हे विष्णुपत्नी भूदेवी, तुका नमस्कार. म्हज्या पांयांचो तुका स्पर्श जाता देखून म्हाका माफ कर.

ही प्रार्थना जातकच सूर्य, गुरू आनी जाण्टे लोक हांकां पांयां पडून 'प्रातरग्निम्०' हें प्रातःसूक्त म्हणप.

- कों. वि. सं. मं.

प्रादेशिक साहित्य : खंयच्याय विशिश्ट वाठारांतल्या वातावरणाचें, रितीं रिवाजाचें, बोलीभाशेचे घाटणेचें, लोकांच्या सभावाचें, उद्देगधंदे, वेपार आनी वट्ट जिवीत पद्दतीचें प्रत्ययकारी दर्शन घडोवपी साहित्य हें प्रदेशीक साहित्य. प्रदेशीक साहित्याची प्रत्ययकारीता फकत वातावरणनिर्मिती पुरतीच मर्यादीत उरना. ती विशिश्ट प्रदेशांत रावपी मनशाच्या आयुश्याची रीत, तांच्या व्यक्तिमत्वाची जाण त्या-त्या प्रदेशांतल्या खाशेलपणांनी कशी वेगळी जाल्या, तशेंच सैमाचो, भूंयवाठाराच्या खाशेलपणाचो आनी लोकजिणेचो संबंद कसो अतूट आसा हांचें दर्शन प्रदेशीक साहित्यांत घडटा.

प्रदेशीक साहित्याचें एक बेस बरें उदाहरण म्हळ्यार टॉमस हार्डी ह्या कादंबरीकारान इंग्लंडांतल्या 'वेसेक्स' नांवांन वळखतल्या भूंयवाठारांतल्या जिविताचें चित्रण करपी एक कादंबरीमालिका. विसाव्या शतकांतल्या आर्नोल्ड बॅनॅट ह्या इंग्लीश कादंबरीकारान स्ट्रॅटफर्ड ह्या उद्देगीक नदरेन प्रगत आशिल्ल्या शार वाठारांतल्या पंचनगरे (फायव टावन्स) नांवान वळखतल्या वाठाराचें चित्रण करपी कादंबरी मालीका बरयली. हाचे भायर इंग्लीश प्रदेशीक कादंबरीच्या मळार शार्लट ब्रॉंटी (शर्ली), जॉर्ज एलियट, अमेरिकी कादंबरीकार विल्यम फॉकनर, आयर्लंडी लेखक जॉयस आदींनी उल्लेखनीय बरप केलां. तेभायर जे. एम. सिंग हाणें आपल्या नाटकांवरवीं अस्तंत आयर्लंडांतली प्रदेशीक जीण प्रभावीपणान चित्रीत केल्या. कादंबरीचे मुखेल घटक, कथा, पात्रां, घडणुको, वातावरण आदी त्या वाठाराक लागून कितलीं आनी कशीं संस्कारीत जातात हाचो आदीं विचार करुनूच ती कादंबरी प्रदेशीक वा अप्रदेशीक हें थारायतात.

मराठी प्रदेशीक साहित्याच्या मळार गो. नी. दांडेकर (पडघवली), श्री. ना. पेंडसे (गारंबीचा बापू), चिं. त्र्यं. खानोलकर (चानी - दिर्घकथा), बाळकृष्ण प्रभुदेसाई, मं. वि. कोल्हटकर आदी साहित्यिकांनी कोंकणाविशीं आनी थंयच्या लोकांविशीं उल्लेख करपासारकें साहित्य निर्मिलां.

व्यंकटेश माडगुळकराच्या 'माणदेशी माणसे' ह्या पुस्तकांत माणदेशाच्या उपेक्षीत जिविताचें अभिजात चित्रण दिश्टी पडटा. हाचे भायर व्यंकटेश माडगूळकर हाची 'बनगरवाडी', शंकर पाटील हाची 'हारफुलां', आनंद यादव हाची 'गोतावळा' तशेंच अण्णाभाऊ साठे हाची 'फकिरा' आनी हेर कादंबऱ्यानी गांवगिरे जिणेचें बेसबरें चित्रण केल्लें दिश्टी पडटा.

हाचेभायर विदर्भांतलो सैम, वातावरण आनी जिवीत हांचें प्रभावीपणान चित्रण करपी उद्धव शेळके हाची 'धग' ही कादंबरी उल्लेख करपासारकी आसा. ताचीच 'बाई विना बुवा', बाजीराव पाटील हाची 'भंडारवाडी', गो. नी. दांडेकर हाची 'पूर्णामायची लेकरं', मनोहर तल्हार हाची 'माणूस' आदी प्रदेशीक साहित्यकृती उल्लेख करपासारक्यो आसात. पुरुषोत्तम दारव्हेकर हाचें 'वऱ्हाडी मान्सं' हें नाटकय प्रदेशीक साहित्याच्या संदर्भांत उल्लेख करपासारकें आसा. हाचेभायर भाऊ मांडवकर, ना. रा. शेंडे,

वामनराव चोरघडे हांणीय प्रदेशीक साहित्याचे निर्मितीक हातभार लायला.

विशिश्ट अशा वातावरणांत जीवन जगपी दलीत लेखकांनी आपल्या जिविताचें पडबींब प्रदर्शीत जावपासारकी बरपावळ बरोवन मराठी साहित्यांत एक आगळी वेगळी भर घाली आनी दलीत समाजाचें पूण थरावीक अशा वाठाराचें चित्रण आपल्या साहित्यांत करून दलीत लेखकांनी आपलो असो म्हणून वेगळो छाप मारलो. दलीत साहित्यांत एका अर्थान प्रदेशीक साहित्य म्हणूं येता.

कोंकणी साहित्यांत, विशेश करून, गोंयचे सुटके उपरांत कोंकणी माती हो साहित्याचो एक मुखेल मानदंड धरलो. हातूंतल्यान बऱ्याचशा लेखकांनी कोंकणी वाठार हो आपल्या साहित्यांतली फाटभूंय आनी कोंकणी जीवन पद्दत हो आपल्या साहित्याचो आशय घेतलो. भोवतेक सगळ्याच साहित्यिकांनी प्रदेशीक साहित्याचेर भर दिल्लो दिश्टी पडटा. कोंकणी साहित्यिकांमदले चडशे साहित्यीक हे गांवगिन्या वाठारांत रावपी वा रावून आयिल्ले आशिल्ल्यान तांच्या साहित्यांत प्रदेशीकताय येवप स्वभावीक जालें.

पुंडलीक नायक हाची "अच्छेव' (कादंबरी) 'खण खण माती' (नाटक), महाबळेश्वर सैल हाची 'काळी गंगा' (कादंबरी) ह्यो कोंकणी प्रदेशीक साहित्यांच्यो कांय समर्थ देखी आसात.

– कों. वि. सं. मं.

प्राप्तीकर : व्यक्ती वा आस्थापनांचे येणावळीवयलो कर. राज्याच्या उत्पन्नाचें एक मुखेल साधन आशिल्लो प्रत्यक्ष कर. राज्यशासनाखातीर प्राप्तीचें साधन आशिल्लो हो कर राज्यांतली अर्थीक विशमताय उणी करप, अर्थरचनेंत सवस्तकाय हाडून तिचो विकास करप अशीं म्हत्वाचीं उद्दिश्टां सादता.

कर ही कल्पना पुरातन आसली तरी प्राप्तीकर ही संकल्पना आधुनीक जगाची. वेपार आनी उद्देग हीं आधुनिक अर्थवेवस्थेचीं मुखेल साधनां जाल्ल्यान तांचेवरवीं जावपी प्राप्तीचो कर पोरण्या कराचे कक्षेंत येना जालो आनी हातूंतल्यान प्राप्तीकराचो उदय जालो. सुर्वेक झुजा काळांत राज्याचें येणावळीचें साधन म्हणून १७९९ वर्सा इंग्लंडांत सगळ्यांत आदीं ह्या कराचो वापर जालो. यादवी झुजां काळांत अमेरिकेंतय तो वापरांत आयलो. झुजां काळांतलें येणावळीचें साधन म्हणून मुखार आयिल्लो हो कर उपरांत स्वित्झर्लंडांत झुजां नासतनाय लावप जालो. इंग्लंडांतय १८४२त शांतताये काळांत हो कर लायलो आनी ताचे उपरांत ऑस्ट्रिया (१८४९), अमेरिका (१८६२), इटली (१८६४), जर्मनी (१८९४), फ्रांस (१९१४) अशें करीत आयज भोवतेक सगळ्या राश्ट्रांनी एक म्हत्वाचें अर्थीक साधन म्हणून हो कर लायतात.

आधुनिक स्वरुपांतल्या प्राप्तीकराची सुरवात भारतांत १८६० वर्सा जाली आनी फुडें बरेच प्रयोग केले उपरांत प्राप्तीकर आयचे अवस्थेक पावलो. शेतीचें उत्पन्न, हिंदू अविभक्त कुटुंबाचें उत्पन्न हांचे सारकिले खासा भारतीय समाजाकडेन निगडीत आशिल्ल्या अर्थकारणांनी दिल्ल्या मोडाक लागून भारतीय प्राप्तीकराक आपलीं अशीं खाशेलपणां प्राप्त जाल्यांत. अधिकर, अतिरिक्त नफाकर हे अवस्थेंतल्यान वचून १९६१च्या कायद्याप्रमाण संमत जाल्लो प्राप्तीकर हो आयचो एकमेव मध्यवर्ती प्राप्तीकर आसा.

करपात्र व्यक्तिच्या वट्ट प्राप्तीवयल्यान फायदो, हेर भाटाबेंसाचें उत्पन्न, वेपारधंद्यावयलो फायदो, पगार आणि कळंतर, उत्पन्न कराचें प्रमाण थरयतात. भांडवली स्वरूप नाशिल्लें नुकसान करपात्रप्राप्ती मेळोवपाखातीर जाल्लो खर्च, देणग्यो, आयुर्विम्याचे हप्ते आनी नोकरांखातीर केल्ल्या सुविधांचेर (भविश्य निर्वाहनिधी, पेन्शन) जाल्लो खर्च, संबंदीत शास्त्रीय संशोधनाखातीर केल्लो खर्च सारकिली रक्कम थरावीक प्रमाणांत प्राप्तीकरांतल्यान उणी करपाची सवलत आसा. एकोडी व्यक्ती, भागीदारी, विश्वस्त संस्था, निगम हांचे प्राप्तीचे वेगवेगळे प्रकार आशिल्ल्यान प्राप्तीकराचें प्रमाणूय ते प्रमाण वेगळें थरता. प्राप्ती अमुकूच एके थरयल्ले शिमेर पावली म्हण्टकच प्राप्तीकर सुरू जाता. ही शीम स्थीर आसना. जाल्यार राज्याच्या अर्थीक धोरणानुसार ती थरावीक काळांत बदलत आसता. तेचपरी प्राप्तीकरांत सूट मेळपाचें प्रमाणूय बदलता. करप्राप्त घटकांनी दिल्ले मुदतींत कर भरचो आसता. जे कर बुडयतात ताका न्यायालयीन ख्यास्त करपाची वेवस्था कर वेवस्थेंत आसा.

– कों. वि. सं. मं.

प्रायश्चित्त : मनशाच्या हातांतल्यान चुकून वा कळून सवरून जें पातक जाता तें निवळावपाखातीर त्या मनशान करपाचें विशिश्ट धर्मीक व्रत. नित्य, नैमित्तिक, काम्य आनी निषिध्द अशे धर्मशास्त्रोक्त कर्माचे चार प्रकार आसात. प्रायश्चित्ताक नैमित्तिक कर्म म्हण्टात. 'प्रायः' म्हळ्यार तप आनी 'चित्त' म्हळ्यार 'निश्चेव'. तप आनी निश्चेव हाणीं युक्त अशें जें कर्म ताका 'प्रायश्चित्त' म्हणचें.

धर्मज्ञांची परिशद, धर्मगुरू, पुरयत, शामान हांचेकडेन वचून प्रायश्चित्त घेवपाचें आसता. पुरयतान योग्य प्रायश्चित्त दिलेंना जाल्यार ताका पाप लागता. प्रायश्चित्त घेतलेंना जाल्यार पापाचे वायट परिणाम भोगचे पडटात. प्रायश्चित्त घेवन नुकसान-भरपाय दिवंक जाय. पातक्यान गायेचो जीव वांचयल्यार ताका प्रायश्चित्त करचें पडना अशीं मतां मेळटात.

प्रायश्चित्त सांगतना पातक मुद्दाम केलां काय चुकून जालां, एकदांच कांय चड खेपे जालां, पातकी मनशाची पिराय, गिन्यान, दर्जो, परिस्थिती, देश, लिंग हांचो तशेंच पातक गंभीर स्वरुपाचें आसा काय सादें हांचोय विचार करचो पडटा.

मुद्दाम पातक करतल्याक दोट्टी, ८० वर्सांवयले आनी १६ वर्सां सकयले पिरायेच्या दादल्यांक तशेंच पिडेस्त आनी बायलांक अर्दे पटीन प्रायश्चित्त दिवंचें. पांच वर्सां सकयल्या भुरग्यांक प्रायश्चित्त नासून पांच ते ११ वर्सांच्या पिरायेंतल्या भुरग्याचें प्रायश्चित्त ताचो भाव, बापूय हाणीं घेवंचें. ब्राह्मणांक कांय पातकांक हेरांपरस चड जाल्यार कांय पातकांक उणें प्रायश्चित्त मेळटालें. ब्रह्मचारी, वानप्रस्थ आनी संन्यासी हांकां अनुक्रमान दोट्टी, तिट्टी आनी चारपटींनी प्रायश्चित्त दिवंचें. प्रायश्चित्त घेवप चालू आसतना मरण आयल्यार पातकांतल्यान सुटका जाता. अश्टमीक वा चतुर्दशीक तशेंच सुतकांत आसल्यार प्रायश्चित्त घेवंचें न्हय, अशे नेम आशिल्ले. चडशे फावटीं प्रायश्चित्त हें जाहीरपणान घेताले. पूण पातक फकत स्वताकूच खबर आसल्यार ताचें प्रायश्चित्त गुपीतपणान घेवपाक मेळटालें. पातकी मनीस अग्निहोत्री, विद्वान आनी जाण्टो आसल्यार ताकाय प्रायश्चित्त गुपीतपणान घेवंक मेळटालें. बायल-शुद्रांकूय प्राणायाम, दान हांचेवतीन प्रायश्चित्त घेवंक मेळटालें.

उज्यांत उडकी घेवप, तापते लोखणी खांटीचेर न्हिदप अशीं कांय खर ायश्चित्तां धर्मशास्त्रांत सांगल्यांत. काळा प्रमाण हीं प्रायश्चित्तां फाटीं डलीं. शरीर हेंच धर्माचें मुखेल साधन आशिल्लयान ताका चड यातना ावन नश्ट जावंचें न्हय ह्या विचारान 'प्रत्याम्नायां' ची कल्पना मुखार ायली. देखीक - पातकी मनीस प्राजापत्य प्रायश्चित्त करूंक शकना ाल्यार त्या मनशान एक दूद दितली गाय दान करची वा प्रत्याम्नाय ्याचें दान करचें. तशेंच ब्राह्मणाक जेवण, उदकांत उबें रावप, होम, ादपठण, तीर्थयात्रा, दान, नामस्मरण, जप हे पर्याय निर्माण जावन ायश्चित्तांची संख्या उणी जाली.

प्रायश्चित्ताचे खूब प्रकार आशिल्ले. तीन दीस फकत दनपारचें आनी तीन ीस फकत रातीचें जेवण घेवचें, उपरांत तीन दीस मागनासतना किदें ेळटा तें खावंचें आनी निमाणचे तीन दीस उपास करप हाका 'कृच्छ्र ायश्चित्त' म्हण्टात. हे भायर अतिकृच्छ्र, कृच्छ्रसंवत्सर अशीं कृच्छ्र नांवांची केतलींशींच प्रायश्चित्तां आसात. शुक्ल पक्षांत पाडव्या दिसा एक घांस अन्न ावन तें पुनवेमेरेन सदां एकेक घांस वाडोवप आनी तशेंच कृष्णपाडव्यासावन उमाशेमेरेन एकेक घांस उणो करप हाका 'चांद्रायण' म्हणटात. हाचेय यवमध्य, पिपीलिकामध्य, ऋषी, शिशू अशे भेद आसात. पयल्या दिसा दर्भ बुडयल्लें उदक आनी पंचगव्य घेवप आनी दुसऱ्या दिसा पुराय उपास करप हें 'सांतपन'. महासांतपन, अतिसांतपन, यतिसांतपन अशेय सांतपनाचे प्रकार आसात. गुरू वा भावाक जितो मारिल्लो आसल्यार, गायेक यव चरपाक घालून तिच्या शेणांतले ताचे कण काडून १२,२४ वा ३६ वर्सां खावप हें 'बृहद्‌यावक'. हे भायर सोमायन, अघमर्षण, अश्वमेधावभृथ, न्हाण, एकभक्त, गोव्रत, पंचगव्य, पराक, पर्णकूर्च, प्रसृतायावक ब्रह्मकूर्च, याम्य, यावक, वज्र हीं प्रायश्चित्तां सांगल्यांत. विंगड विंगड स्मृतींनी एकाच पातकाचेर विंगड विंगड प्रायश्चित्तां सांगल्यांत अशेंय दिसता. चार महापातकांक बारा वर्सांमेरेन सदांच तीन खेपे न्हावप, जमनीर न्हिदप, कंदमुळां खावप, पातक सांगून भिक्षा मागप, एकदांच जेवण अशे एक प्रायश्चित्त आसतालें. ब्रह्महत्या, आवय, बापूय हांची हत्या, अगम्य आप्तसंभोग ह्या पातकांक देहांत म्हळ्यार मरण येमेरेन प्रायश्चित्त दिताले. सगळ्या पापांक तांचे खराये प्रमाण प्रायश्चित्त आसतालें.

कर्माचें फळ भोगचेंच पडटा, प्रायश्चित्त घेतल्यार लेगीत तें चुकना अशें बौध्द धर्मांत म्हळां. पूण एकेकदां चूक मागतकच भोगसुपाची चाल आशिल्ली. पुर्विल्ले अमेरिकी लोक स्वताच्या दोळ्यांचेर मिरसांग घांसून वा स्वताच्या मासाचे कुडके सुर्या सारकिल्या देवांक ओंपून प्रायश्चित्त घेताले. बॅबिलोनियांत एका बरोवपाच्या फळ्याचेर पातकां बरोवन तीं देवामुखार वाचतकच तो फळो मोडून उडयताले आनी पातकां सोंपलीं अशें मानताले. कोणेंय मनशान पाप केल्यार ताचें फळ समाजाक भोगचें पडटा देखून त्या मनशाक दंड करचो आनी तो दंड म्हळ्यारूच प्रायश्चित्त अशें ग्रीसी लोक मानताले. हिंदू धर्मशास्त्रांत लेगीत राजदंड हें एक प्रायश्चित्त मानलां. नाच, खेळ, यज्ञ, मेल्ल्यांक पुरप, शेती असल्या कामांनी कसलीय बारीक चूक जाल्यारूय रोमी लोक प्रायश्चित्त घेतात. नगरांत मडें पुरपासारको मुद्दाम केल्ल्या गुन्यांवाक प्रायश्चित्त आनी दंड दोनूय भोगचीं पडटात.

ज्यू आनी क्रिस्तांव धर्मांनी प्रायश्चित्तांत पश्चाताप आनी पापमुक्तीच्या यत्नाक चड म्हत्व आसता. मानवजातीच्या पापांखातीर जेजू क्रिस्तान मरण आपणावन प्रायश्चित्त घेतलें, पश्चाताप आनी पापाची कबुली गरजेची, धर्मगुरून पाप केल्यार ताका सामान्य मनशापरस चड प्रायश्चित्त दिवंचें, जिणेंत फकत एकदांच प्रायश्चित्त घेवपाक मेळटा अशीं क्रिस्तांव लोकांचीं कांय मतां आसात.

सुरवातीच्या काळांत जाहीरपणान प्रायश्चित्त घेताले. उपरांत मात तें खाजगी स्वरुपांत घेवंक लागले. प्रार्थना, उपास, धर्मगुरूक नमस्कार, साकाचे कपडे शिंवून घालप अशा स्वरुपांतूय प्रायश्चित्त घेतात. कांय प्रायश्चित्तां ३० वर्सांमेरेन चलतात. ट्यूटॉनिक लोकांभितर कोणेंय खून करीत जाल्यार प्रायश्चित्त घेवन आनी भरपाय दिवन दोन पंगडांतलें दुस्मानपण निवळावपाक येता. कोणेंय देवाआड पातक केलें जाल्यार सगल्या समाजाचेर संकश्ट येता, हे समजुतीन प्रायश्चित्त म्हणून ताका बळी दितात. पारशी लोकांच्या 'अवेस्ता' ग्रंथांतल्या वेंदिदाद ह्या भागांत प्रायश्चित्त करचेपरस पातकूच करचें न्हय, प्रायश्चित्त घेतलेंना जाल्यार पाप वाडट वता, सदांच न्हिदचे पयलीं प्रायश्चित्तात्मक प्रार्थना म्हणची, मडें पुरप वा लासप ह्या पापाक प्रायश्चित्त ना अशीं मतां आसात. दीसपट्टी प्रार्थना, रमजानाचो उपास, मक्केची यात्रा ह्यो गजाली केल्योनात जाल्यार चड प्रार्थना, उपास वा हेरांकडल्यान यात्रा करप ह्या मार्गांनी भरपाय करची आनी हेर प्रायश्चित्त करपाची गरज ना अशें इस्लाम धर्मांत मानतात. हेर पापांविशीं कुराणांत कांय प्रायश्चित्तां सांगल्यांत. पातक केल्लो मनीस गरीब आसत जाल्यार ताणें फकत उपास करचो अशें मत आसा.

धर्मग्रंथांतले वेव्हार, आचार आनी प्रायश्चित्त ह्या तीन विभागांतलो प्रायश्चित्त हो एक. गौतमधर्मसूत्र आनी वसिष्ठधर्मसूत्र हांचो एक-तृतियांश भाग,मनुस्मृतीचे २२२ आनी याज्ञवल्क्यस्मृतीचे १२२ श्लोक तशेंच स्मृतिपुराणांतले हजारांनी श्लोक ह्या 'प्रायश्चित्त' विशयाचेर आसात. प्रायश्चित्तविवेक, प्रायश्चित्त प्रकाश, प्रायश्चित्तमयूरव, प्रायश्चित्तेंदुशेखर ह्या निबंदांनी प्रायश्चित्ताचीच विस्कटावणी केल्या.

- कों. वि. सं. मं.

प्रायोपवेशन : एक व्रत. हाची व्याख्या अशी -'प्रायेण मृत्युनमित्तकानशनेन उपवेशःस्थितिः' = मरणाक कारणीभूत अशा निराहार उपासान मरण येसर रावप म्हणजेच प्रायोपवेशन. हातूंत सगळो कर्मसंन्यासयुक्त आहारत्याग करून मरणाक निमंत्रण दिवपाचें आसता. 'तूं सर्पदंशान सात दिसांनी मरतलो' असो ऋषीन शाप दिल्ल्यान परिक्षित राजान प्रायोपवेशन करून मरण पत्करलें अशी कथा भागवतांत आसा. जैनांमदीं ही प्रायोपवेशनाची चाल अजून चालू आसा. तिका ते सल्लेखना अशें म्हण्टात. प्रायोपवेशन हें एक तरेचें इत्सामरण. पूण आत्महत्येवरवीं घेतिलें इत्सामरण आनी प्रायोपवेशन हातूंत फरक सांगला.

प्रायोपवेशन शास्त्रान मानून घेतलां; आत्महत्या मानून घेवंक ना. कायद्यान दोगांकय मान्यताय दिवंकना. आत्महत्येवरवीं इत्सामरण घेवपाची कायदेशीर मेकळीक आसची अशी कांय जाणांची मागणी आसा.

- कों. वि. सं. मं.

प्रारब्ध : जीव जीं बरीं-वायट कर्मां करता ताचें फळ ताका भोगचेंच पडटा. तें कर्म ह्या जल्मांतलें आसूं वा आदल्या जल्मांतलें आसूं. मनशाचें आदल्या जल्मांतलें कर्म त्या-त्या जिवाच्या नांवान एकठांय जावन रावतात. हाकाच लौकीक भाशेंत दैव अशें म्हण्टात. ह्या सांठयल्ल्या कर्मांतलो जो भाग फळ दिवपाक सुरवात करता ताका प्रारब्ध अशें म्हण्टात. हाचे

स्वेच्छाप्रारब्ध, परेच्छाप्रारब्ध आनी अनिच्छाप्रारब्ध अशे तीन प्रकार पंचदशींत मानल्यात.

स्वेच्छाप्रारब्ध : आपणें कुपथ्य केल्यार आपल्याक मरण येतलें हें खबर आसुनूय मनशान जाणा जावन कुपथ्य करप हाका स्वेच्छाप्रारब्ध अशें म्हण्टात. सामर्थ्यवान मनशाक लेगीत मूलभूत अशा स्वेच्छाप्रारब्धाचें निवारण करपाक शक्य जायना अशें विद्यारण्यास्वामी म्हण्टात.

परेच्छाप्रारब्ध : दुसऱ्या कोणाच्या तरी सामर्थ्याक लागून जिवाक सुखदुख्ख भोगचें पडप, हाका परेच्छाप्रारब्ध अशें म्हण्टात. देखीक, राजा हरिश्चंद्राक वसिष्ठाच्या अनुग्रहान सूख मेळ्ळें आनी विश्वामित्राच्या रागाक लागून त्रास सहन करचे पडले.

अनिच्छाप्रारब्ध : जायते फावटीं मनीस स्वताची इत्सा नासुनूय दुसऱ्याचे इत्सेक लागून बरीं - वायट कर्मां करता आनी ताचें फळ भोगता, हाका अनिच्छाप्रारब्ध म्हण्टात. शिखिध्वज राजाक तत्वगिन्यान मेळटकच ताका कसलेच प्रकारची भोगिच्छा उरना. अशें आसुनूय ताका राणयेच्या आगऱ्याखातीर राज्यभोग घेवंचो पडलो.

वयर उल्लेख केल्लीं तीन तरांचीं प्रारब्धां तीव्र, मध्य, मंद आनी सुप्त अशा चार भेदांनी बारा तरांचीं जातात, अशें अनुभूतीप्रकाश ह्या ग्रंथांत सांगलां. ह्या दरेकाचें स्पश्टीकरण अच्युतरायान आपल्या अद्वैतामृतमंजिरी ह्या ग्रंथांत केलां. योग, भक्ती आनी आत्मगिन्यान हांच्या योगान संचित कर्मां नश्ट जातात. पूण प्रारब्ध मात भोगुनूच सोंपोवंचें पडटा. आत्मगिन्यानी मनशाक लेगीत प्रारब्धभोग चुकना. कुडीचीं सुख-दुख्खां हीं प्रारब्धाधीन आसतात अशें सगळे संत आनी तत्तवगिन्यानी सांगतात.

– कों. वि. सं. मं.

प्रार्थना समाज : एकुणिसाव्या शतमानांत धर्माची सुदारणा करपाच्या हेतान स्थापन जाल्लो एक पंथ. बंगालांतल्या ब्राह्मो समाजाचो एक प्रवक्तो केशवचंद्र सेन हांचे प्रेरणेक लागून मुंबयंतल्या कांय विचारवंतांनी ३१ मार्च १८६७ दिसा ह्या समाजाची स्थापना केली. डॉ. आत्माराम पांडुरंग तर्खडकर हो ह्या समाजाचो पयलो अध्यक्ष आशिल्लो. प्रार्थना आनी सेवा हांचे वरवींच देवाची पुजा करूंक फावो अशी ह्या पंथाची विचारधारा आशिल्ल्यान ताच्या प्रवर्तकांनी ह्या पंथाक 'प्रार्थनासमाज' अशें नांव दवरलें.

इंग्लीश शिक्षणाचो प्रसार आनी अस्तंतेकडल्या विचारांचो प्रभाव हाका लागून सुशिक्षीत हिंदूंक आपल्या धर्मांतल्यो अंधश्रध्दा, कर्मकांड, वायट रुढी, जातीभेद हांच्या वायट परिणामांची जाणविकाय जाल्ली. ताका लागून कांय लोक आपलो धर्म सोडून क्रिस्तांव धर्माचो स्विकार करूंक लागिल्ले. जांकां हिंदू धर्माचो अभिमान आशिल्लो, तांच्या मनांत धर्मांतराचो विचार आयलोना, ते धर्मसुदारणेचो विचार करूंक लागले. दादोबा पांडुरंग तर्खडकर, राम बाळकृष्ण जयकर, भिकोबा चव्हाण, तुकाराम तात्या, आत्माराम पांडुरंग तर्खडकर अशा कांय सुशिक्षितांनी १८४९त परमहंस सभा स्थापन केल्ली. पूण ती रोखडीच बंद पडली. फुडें हेच सभेच्या वांगड्यांनी प्रार्थना समाजाची स्थापना केली. इ.स. १८७०त न्यायमूर्ती रानडे आनी डॉ. रा. गो. भांडारकर हे विद्वान, समाजाचे वांगडी जाले. उपरांत वामन आबाजी मोडक, नारायण गणेश चंदावरकर, वि. रा. शिंदे, सुखठणकर आदी कितलेशेच कार्यकर्ते समाजाक मेळ्ळे.

डॉ. भांडारकर हाणें सांगलें, उपनिषदां, गीता आनी आर्विल्ल्या साधुसंतांचे उपदेश हांचे बुन्यादीचेर प्रार्थना समाजाचो धर्म आदारिल्लो आसा; अव्यक्त अशा निर्गूण ईश्वराची प्रार्थना हो समाज करिना. तो सत्य, ज्ञान आनी आनंद रुपाच्या सगूण ईश्वराची उपासना करता. डॉ. रानडे हाणें युरोपांतली मार्टिन ल्यूथराची धर्मसुदारणा आनी भागवत धर्म हांच्यांतलें सारकेपण उक्तायलें. ज्ञानदेव, तुकाराम आनी हेर संतांनी तांच्या काळांत समाजांत जी भक्तीची जागृताय केली, तोच भक्तीभाव समाजांत परत उदेवंचो अशें ताका दिसतालें. ताका लागून त्या संतांच्या अभंगांचो आस्पाव समाजाचे प्रार्थनेंत केलो. प्रार्थना समाजाचीं तत्त्वां ताणेंच थारायलीं.

समाजाच्या प्रार्थना घरांत जावपी उपासनेंत फुडलेप्रमाण स भाग आसतात - १) उद्बोधन २) स्तवन ३) ध्यान आनी प्रार्थना ४) उपदेश ५) प्रार्थना आनी ६) आरती. प्रार्थनासमाज हो ब्रह्मवादी आसा पूण मायावादी ना. दर वर्सा एक दीस तांचो वर्सुकी उत्सव जाता.

प्रार्थना समाजाचीं धर्मतत्त्वां -

१. परमेश्वरान हें सगळें ब्रह्मांड रचलें. तोच एक खरो ईश्वर. तो नित्य, ज्ञानस्वरूप, अनंत, आनंदमय, निराकार, सर्वज्ञ, सगळ्यांचो नियंतो, सर्वशक्तीमान, कृपाळू, परमपवित्र आनी पतितपावन असो आसा.

२. फकत ताचेच उपासनेवरवीं इहलोकाची वा परलोकाची शुभ प्राप्ती जाता.

३. ताचेविशीं अनन्य आनी पुज्य भाव दवरून ताचें मानसीक भजन-पुजन करप आनी ताका आवडटात अशीं कर्तपां करप, हीच ताची खरी उपासना.

४. प्रतिमा आनी हेर सृश्ट पदार्थ हांची पुजा करप, हो ईश्वर उपासनेचो खरो मार्ग न्हय.

५. परमेश्वर सशरीर रुपान अवतार घेना आनी खंयचोच ग्रंथ साक्षात ईश्वरप्रणीत ना.

६. सगळे मनीस ही देवाचीं भुरगीं आसात. देखून भेदभाव बाळगिनासतना एकामेकांकडेन ताणीं भावपणाच्या नात्यान वागप, हें देवाक आवडटा.

प्रार्थना समाज एकेश्वरी मताचो आसून ताका मुर्तीपुजा मान्य ना. उपनिषदां आनी हेर सगळे धर्मग्रंथांतले पारमार्थिक आनी नैतिक सिध्दांत प्रार्थना समाज मानता. साधकांक स्वानुभवांतल्यान सत्याचें ज्ञान जावंक शकता. विवेकबुध्दीत धर्म आनी नितीतत्वां समजूं शकतात. सर्वांगीण समाजीक सुदारणेची बुन्याद सदाचरणाचेर आदारित आसची, हाचेर प्रार्थना समाज भर दिता.

इंग्लीश, मराठी आदी भाशांनी प्रार्थना समाजान कांय ग्रंथ उजवाडायल्यात. 'सुबोध-पत्रिका' हें नेमाळें बरींच वर्सा समाजान चलयलें. प्रार्थना समाजाचेर ब्राह्मो समाजाचो खूब प्रभाव आसा. भागवत धर्माचो कळस म्हणून जाचो उल्लेख जाता, तो संत तुकाराम हो प्रार्थना समाजाचो मार्गदर्शक अशें मानतात.

पुनर्विवाह, बायलांचें शिक्षण, अस्पृश्यताय निवारण ह्या सगळ्या समाजीक सुदारणाचो प्रार्थना समाजान पुरस्कार केलो. विठ्ठल रामजी शिंदे हाणें प्रार्थना समाजाचो विचार भोवजन समाजा मेरेन पावयलो.

पंढरपूर आनी विलेपार्लेक बालकाश्रम; राममोहन हायस्कूल; प्रार्थना समाज हायस्कूल, विलेपार्ले, सर चंदावरकर मराठी शाळा आदी शिक्षणीक संस्था आनी हेर वेगवेगळ्या तरांचें समाजकल्याण कार्य प्रार्थना समाजान चलयलां. मुंबय, पुणें, वाई, खार ह्या शारांनी समाजाचे फांटे आसात.

ाराात, आंध्र, तमीळनाडूंतूय समाजाचे कांय फांटे आसात.

- कों. वि. सं. मं.

ॉटॅस्टंट सभा : क्रिस्तांव धर्मांतलो एक पंथ. प्रॉटॅस्ट म्हळ्यार आक्षेप. ान कॅथलिक पंथाच्या कांय धर्मीक तत्त्वांक आचार आनी संस्कारांक ्व्या शेंकड्यांत जाल्ल्या आक्षेपाक 'प्रॉटॅस्टंट धर्म चळवळ' अशें ण्टात. जर्मनींतल्या मार्टीन ल्यूथर हाणें १५१७त जर्मनीचे इगर्जेच्या ाराचेर ९५ मुद्द्याचें पत्रक लायलें, तेन्नासावन हे चळवळीचीं बियां जपाक सुरवात जाली. ताचेय पयलीं ऑक्सफर्डाचो जॉन विक्लिफ आनी ागाचो जॉन हस हाणीं हींच तत्त्वां मांडिल्लीं. रोमन कॅथलिक चर्चीच्या तत्त्वांनी आनी संस्कारांनी सुदारणा घडोवप हो हेत आशिल्लो तरी फुडें विचार विस्तार जावन ताचें चळवळींत रुपांतर जालें. हो बदल फकत र्जे पुरतोच उरलोना जाल्यार क्रिस्तांव समाजांत विचारीक सुदारणा डोवन तांची नदर पुरोगामी करपाखातीर ही चळवळ कारणीभूत जाली. ॉन कॅल्विन, हुल्ड्राइख त्स्विंग्ली आनी जॉन नॉक्स हांच्या फुडारपणाखाला ६व्या शेंकड्यांत प्रॉटॅस्टंट इगर्जेची स्थापणूक जाली. १९व्या शेंकड्यांत टॅस्टंट मिशनऱ्यांनी प्रॉटॅस्टंट धर्म जगभर पातळायलो. २०व्या कड्यांत प्रॉटॅस्टंट पंथाअंतर्गत अशे विंगड-विंगड पंथ निर्माण जाले आनी ा सगळ्या पंथाचें केंद्रीयकरण करपाच्या उद्देशाक 'एक्युमेनिकल ळवळ' प्रॉटॅस्टंट पंथियांनीच सुरू केली. प्रॉटॅस्टंट चळवळीची प्रतिक्रिया ्णून वा प्रॉटॅस्टंट चळवळीचो जोर आडावपाखातीर म्हणून रोमन थलिक इगर्जेन प्रतिधर्म सुदारणा चळवळ सुरू केली. पूण जेझुईत थियांच्या वर्चस्वाक लागून कांय किरकोळ सुदारणा सोडल्यो तरी गर्जेची पोपाची सत्ता आनीक घट जाली.

इंग्लंडाच्या आठव्या हॅन्रीन प्रॉटॅस्टंट पंथाच्या तत्त्वांप्रमाण जरी पोपाचो धिकार न्हयकारलो तरी ताणें पारंपारीक संस्कार दवरले. एदुआर्द ६न ॉटॅस्टंट शिकवण आपणायली पूण इझाबेल एक हिणें मदली वाट घेतली.

प्रॉटॅस्टंट पंथाप्रमाण इगर्जेची वेवस्था लोकशाय पद्धतीचेर आसची ानी धर्मगुरू ही धर्म वेव्हारांतली एकमेव अधिकारी व्यक्ती मानिनासतना र्मीक गिन्यान आशिल्ले व्यक्तीकूय धर्मीक वेव्हाराचे अधिकार प्राप्त ातात. तशेंच देवाकडेन संपर्क दवरपाक मध्यस्थाची गरज आसूंक ावना, हीं प्रॉटॅस्टंट धर्माचीं कांय मुखेल तत्त्वां आसात.

- फा. आंतोनियु पेरैर

्रितम अमृता : (पळेयात अमृता प्रितम).

्रिन्सिपल्स ऑफ इकॉनॉमिक्स : प्रा. आल्फ्रेड मार्शल १८४२-१९२४) हाणें हो ग्रंथ १८९०त उजवाडायलो. आठ आवृत्त्यो ानी चोवीस फेरमुद्रणां मेळून १९७७ मेरेनच्या काळांत तो ३४ खेपे ापलो. हांचेवयल्यान ताचे म्हत्व सिध्द जाता.

पयले आवृतेचे प्रस्तावनेंत अर्थशास्त्र हे उत्क्रांत जायत वचपी शास्त्र ासा, देखून ह्या पुस्तकांत पोरणे सिध्दांत आनी नवे विचार परिस्थितीच्या ंदर्भांत मांडपाचो यत्न केला अशें लेखकान म्हळां. सनातनवादी रंपरेचेच हें लेखन हाची कबुली लेखकान तातूंत दिल्या. उपरांत स्तावनेंतूच स्पॅन्सर आनी हेगेल ह्या दोगांयचेय विचारसरणी प्रमाण हेर समाजीक शास्त्रांप्रमाण अर्थशास्त्रांतूय सेवन, उत्पादन, विभाजन, विनियम ह्या सगळ्या विभागांनी कशें सातत्य दिश्टी पडटा तें उदाहरणासयत दाखयलां. तशेंच कूर्नो, फॉन आनी ट्यूनेन ह्या अर्थपंडीतां कडल्यान आपणें सीमान्ततेची कल्पना घेतिल्ल्याचेय प्रा. मार्शल हाणें म्हळां.

गणिती पद्धतीच्या अर्थशास्त्रांतल्या उपेगाविशीं मार्शल म्हण्टा, स्वताचे सोयीखातीर बेगोबेग, थोडक्यांत आनी निश्चीतपणान नोंद करून घेवपाचे नदरेन गणिती पद्दत खूब उपेगी आसा. पूण अर्थशास्त्रीय प्रस्नांचें लांबचे लांब गणिती विवरण वाचप म्हळ्यार वेळ वगडावप अशे मत ताणे प्ररगटायलें. तो स्वता एक बुदवंत गणिततज्ञ आनी कॅंब्रिजाचो 'सॅकंड रॅंग्लर' आशिल्लो, हें मतींत घेवंक जाय.

आठवे आवृत्तेचे प्रस्तावनेंत हो ग्रंथ अर्थशास्त्राच्या अभ्यासाक सर्वसामान्य प्रस्तावीक म्हणून तयार केला अशें सांगून ताचें स्वरूप चड स्पश्ट केलां. हांगा परत एकदां ताणें सातत्य तत्त्वाचो तपशीलवार पुनरूच्चार केला आनी हातुंतूच आंशिक उकल (Partial Solution) आनी आंशिक समतोल (Partial Equilibrium), पद्दतीचें स्वरूप आनी शास्त्रियत्व, औचित्य आनी (Partial Equilibrium) तेचवांगडा प्राचीनत्व स्पश्ट केलां. पयल्या प्रस्तावीक भागांत अर्थशास्त्राचो अभ्यासविशय, ताच्या नेमांचे स्वरूप आनी उद्दिश्टां हो विशय आयला. दुसऱ्या भागांत अर्थशास्त्रांतल्यो मुळाव्यो कल्पना मांडल्यात. तिसऱ्यांत सेवन, चवथ्यांत उत्पादन, पांचव्यांत मूल्यसिध्दांत आनी सव्या भागांत विभाजन हे विशय आसात. प्रा. मार्शलान 'अर्थशास्त्र' हें मनशाचें (संपत्तीचें न्हय) शास्त्र आसा आनी ताचो कल्याण हो मुखेल विशय आशिल्ल्याचें स्पश्ट केलां. तशेंच 'अर्थीक मानव' ताणें अर्थशास्त्रांतल्यान हद्दपार केलो. अर्थशास्त्रांत अर्थीक हेतांवांगडाच आर्थीकेतरांचोय आस्पाव जाता अशें ताणें सांगले.

सेवनाचो विचार करतना ताच्या मतान, समाधान हें पयशांनी मेजूं येता. उत्पादनांत भूंय, श्रम, भांडवल आनी संघटना अशे उत्पादनाचे चार घटक दिवन, खास करून भुंयेच्या संदर्भांत उपरासपी देंवपी फळाचो सिध्दांत ताणें सांगला. ह्याच संदर्भांत सीमान्त परिमाण, सीमान्त उत्पादन आनी लागवडीची शीम ह्यो कल्पना प्रा. मार्शलान स्पश्ट केल्यात.

उत्पादनाचे हेर घटक दिवन निमाणें उद्देगीक वेवस्थापनावयल्या फुडल्या स प्रकरणांनी उत्पादन वाडींत वेवस्थापनाचें म्हत्व, श्रमविभाजन आनी यंत्राचो वापर, उद्देगांचे स्थानिकीकरण, व्हडा प्रमाणावयले उत्पादन आनी ह्याच दोनूय संदर्भांनी उपरासपी अंतर्गत आनी बाह्य मितव्यय (Internal & External Economy), दिवन ताका लागून वाडट्या फळाचो सिध्दांत कसो निर्माण जाता आनी उपरांत थीर उत्पादन आनी वाडट्या खर्चाची समानताय कशी जाता, तें उत्पादन स्पश्ट केलां. हातूंतल्यानूच प्रातिनिधीक पेडयेचो (Representing Firm) उल्लेख येता. प्रा. मार्शलान बाजाराच्या समतोलाखातीर खंयचे आनी खंयचे पेडयेचें उत्पादन घेवंचे ह्या प्रस्नांतल्यान सोडवणूक म्हणून ही कल्पना मांडली. ही सामान्य सोयी आनी सुविधा आशिल्ली, दीर्घ काळ धंद्यांत येसस्वीपणान चलत आयिल्ली पेडी, अशें तिचे वर्णन तो करता.

पांचव्या भागांत सीमान्त मागणी पुरवठ्याचे मदतीन मूल्य निर्णयाचो प्रस्न प्रा. मार्शलान हाताळ्ळा. पयलींचे दोन अतिरेकी विवरणाचो समन्वय घडोवन हाडून वस्तूमूल्य हें सीमान्त मागणी आनी सीमान्त पुरवठ्यान थारायतात, असो सिध्दांत मांडला. मार्शलच्या ह्या मूल्यसमतोलाचें सगळ्यांत म्हत्वाचें खाशेलपण म्हळ्यार, तातूंत कालतत्त्व खाशेल्या वेळार

बाजारांत आशिल्लें मूल्य, अल्पकाळांतले मूल्य, दीर्घकाळांतलें मूल्य आनी प्रदीर्घ काळांतलें मूल्य अशे मार्शल वर्गीकरण करता. खाशेले मागणेक अनुसरून जावपी पुरवण बदलाचे पद्दतीवयल्यान ताणें हें वर्गीकरण केलां. पयलें बाजार मूल्य म्हळ्यार खाशेल्या वेळार मागणी आनी पुरवठो दोनूय थारिल्लीं आसतात. तातूंत बदल जावंक शकना. दुसऱ्यांत म्हळ्यार अल्पकाळांत मागणी बदलता. पुरवठो उणो चड करतात. पूण तो उपलब्ध घटकांचे मदतीनूच. मागणेक अनुरूप असो पुरवठो घटकांत बदल घडोवन हाडपा इतलो वेळ नासता. म्हणून हातूंत जावपी जुळवा जुळव एके तरेन अपूर्ण आनी तात्पुरती आसता. देखून त्या काळांत मागणेवांगडाच पुरवठ्याचोय प्रभाव पडत आसता. पूण तिसऱ्या कालखंडांत मागणेच्या बदलाप्रमाण पुरवठ्यांत बदल-करपाक खूब वेळ आशिल्ल्यान गरज आशिल्लें उत्पादन घटकांच्या पुरवठ्यांत बदल करून गरज तें उत्पादन करतात. ह्या दीर्घकालीन मूल्यांत पुरवठ्याचे मागणेकडेन पुराय समायोजन (Complete Adjustment) जालें आसता. हे परिस्थितींतले दीर्घकालीन मूल्य पुराय पुरवठ्यान निश्चीत जाता. म्हळ्यार तें सीमान्त उत्पादन इतलें आसता.

प्रा. मार्शल अतीदीर्घकाळाविशींय उलयता. ह्या काळांत गिन्यान, लोकसंख्या, भांडवल आनी मागणी आनी पुरवठ्याच्या मुळाव्या स्वरुपांत दर पिळगेंत जावपी बदल येतात. खास करून राश्ट्रीय उत्पादनाच्या विभाजनात तिसऱ्या म्हळ्यार दीर्घकालीन मूल्यांचो विचार केल्लो आशिल्ल्याचे सांगला.

ग्रंथाच्या सव्या खंडांत विभाजनाचो प्रस्न मूल्यसिध्दान्ताच्या आदारान सोडयला. दरेका घटकाक मेळपी उत्पादन वा राश्ट्रीय उत्पादनांतलो वांटो म्हळ्यार तांच्या वावराचें मोल. देखून तें मागणी पुरवठ्यांनी मूल्यसिध्दान्ता प्रमाण निश्चीत जाता. उत्पादनाच्या दरेका घटकाचो जे मेरेन उपेग लाव दिवपी आसा, ते मेरेन तो उत्पादनाक वापरतात. एकदां सीमान्त उत्पादकताय बिंदू आयलो की उपेगाची मागणी थांबता.

फायद्याचें बाबतींत मात प्रा. मार्शलान पोरणे अनिश्चीततायेंत भरूच घाल्या. भांडवलावयल्या व्याजापसून ताणें फायदो वेगळो केलो. पूण ताच्या वट्ट फायद्यांत धंद्यांतले गरजेचे वेवस्थापन शक्तीचो पुरवठो आनी धंद्याक लागपी संघटनवेवस्था हांचे मोबदले अशे दोन भाग केले. पयल्या भागाच्या मोबदल्याक तो 'शुद्ध फायदो' म्हण्टा. पूण रोखडोच वर्सुकी फायद्याचो दर, उलाढाली वयलो फायदो दर अशेंय वर्गीकरण करता आनी दरेका धंद्यांतलो फायद्याचो दर वेगळो आसता अशेंय विधान करता. पूण हें सारकें किद्याक नासतात हाचें स्पश्टीकरण करीना. हाचें मुखेल कारण म्हळ्यार तो केन्ना भांडवलाच्या मोबदल्याक, वेवस्थापनाचे मजुरीक फायदो समजता हेंच.

निमाणें, प्रा. मार्शलच्या प्रतीखंड(Cluasi Rent) कल्पनेचो उल्लेख करप गरजचें. दीर्घकालीन पुरवठो मर्यादीत आशिल्ल्यान बरे भुंयेक मेळपी अदीक मोबदल्याक आमी खंड म्हण्टात. पूण थोड्या काळांत हेर उत्पादनाच्या घटकांचोय पुरवठो मर्यादीत आसता. ताका लागून तांकां चड उत्पन्न मेळटा.

प्रा. मार्शलान प्रस्तावनेंत जरी म्हणिल्लें आसलें की ह्या ग्रंथांत पोरणें अर्थशास्त्रूच नव्या विचाराच्या आनी प्रस्नांच्या संदर्भांत मांडलां. म्हणून तरीय तें खूब अंशी नवें आसा. ताका नवसनातनवादी म्हण्टात, तें हाकाच लागून.

- कों. वि. सं. मं.

प्रियोळकार, अनंत काकबा : (जल्म : ५ सप्टेंबर १८९५, प्रियोळ; मरण : १३ एप्रिल १९७३ मुंबय).

पुर्विल्ल्या कोंकणी आनी मराठी साहित्य संशोधनाच्या मळावयलो म्हालगडो संशोधक. ताणें घरांतूच मराठी चवथी मेरेन, माशेलांत पुर्तुगेजीन प्रिमैर ग्राव आनी सेगुंद ग्रावा मेरेन आनी फोंड्या इंग्लिशींतल्यान शिक्षण घेतकच तो गोंयाभायर गेला. ताचे बी. ए. मेरेनचे शिक्षण धारवाडाक (कर्नाटक) आनी सांगलीक (महाराष्ट्र) जालें.

सांगलीच्या विलिंग्डन म्हाविद्यालयांत बी. ए. चें शिक्षण घेता आसतना नामनेचो भाशाविद डॉ. पांडुरंग दामोदर गुणे हाचेकडेनचे प्रियोळकराचे खुबूच लागींचे संबंद आयले ताका लागून डॉ. गुण्याच्या प्रभावान भाशाशास्त्र आनी पाणचिकित्साशास्त्र ह्या विशयांचें खोलायेन आनी व्यापकपणान अभ्यास करून फुडें कांय मराठी काव्याची संपादनां उजवाडाक हाडलीं. १९२९त बी. ए. जातकच ताणें कांय तेंप अध्यापनय केलें. फुडें रामचंद्र भिकाजी गुंजीकर ह्या गोंयकारान मुंबय चलयल्ल्या विविधज्ञानविस्तार नेमाळ्यांत १९२५ सावन संपादकी वावर करूंक लागलो तशेंच 'विविधवृत्त' ह्याय नेमाळ्याचो तो संपादक आशिल्लो.

ताणें मुंबय नगरपालिकेंत १९२६ ते १९४९ मेरेन नोकरी केली. उपरात मुंबय मराठी ग्रंथसंग्रहालयांत. एक फेब्रुवारी १९४८ ह्या दिसा प्रा. प्रियोळकाराचे प्रेरणेन स्थापन जाल्ले मराठी संशोधनाचे मंडळाचो १९५० सावन तो डायरेक्टर जालो. १९५३ ते १९६५ मेरेन मंडळाच्या 'मराठी संशोधन पत्रिका' ह्या संशोधन विशयाक ओंपिल्लया तीन म्हयनाळी नेमाळ्याचें ताणें संपादन केलें. १९६६त तो मंडळांतल्यान निवृत्त जालो.

प्रा. प्रियोळकराच्या नांवार ५४ पुस्तकां आसात. तातूंत रघुनाथ पंडित विरचित दमयंती स्वयंवर (१९३५); मुक्तेश्वरकृत महाभारत आदिपर्व' (चार खंड १९५१-१९५९) (श्री मुक्तेश्वराचा शोध ह्या संशोधनपर निबंधाची जोड दिवन आनी अमृतानंद विरचित योगराज टिळक (१९५६) हे ग्रंथ म्हळ्यार आधुनिक पाणचिकित्साशास्त्राचे बसकेचेर आदारिल्लो संपादनाचो आदर्श. त्या निमतान ताणीं आर्विल्ल्या पाणचिकित्सां शास्त्राचें स्वरूप आनी प्रस्न हांच्या संदर्भांत खोलायेन चर्चा केली.

एकुणिसाव्या शतमानांतलो व्यासंगी विद्वान दादोबा पांडुरंग तर्खडकर हाचें अपूर्ण आत्मचरित्र ताणें संपादीत केलें. दादोबाच्या नांवान मुंबय विद्यापिठान दवरिल्लें 'तर्खडकर इनाम' प्रा. प्रियोळकाराच्या दमयंती स्वयंवर आनी 'दादोबा पांडूरंग : आत्मचरित्र व चरित्र' १९४७ ह्या दोनूय ग्रंथांक फावो जालें. गोंयचो एक मानेस्त डॉ. भाऊ दाजी लाड

चेंय ताणें चरित्र बरयलें. तेच धर्तेर ताणें श्री पूर्णप्रकाशानंदनाथ तथा ायकस्वामी, गोविंद नारायण माडगांवकार, रा. भि. गुंजीकर, माधव द्रोबा तशेंच अनंत चंद्रोबा डुकले, सुर्याजी सदाशिव महात्मे, तोमाश ारांव, सखाराम ना. वाघ, सुर्याजी आ. देशपांडे ह्या आनी हेर गोंयकारांचो रिचय महाराष्ट्राक करून दिलो.

प्रा. प्रियोळकाराच्या हेर संपादीत ग्रंथानी भास, व्याकरण आनी ाजुईतांच्या तशेंच एकुणिसाव्या शतमानांत वावुरतल्या विचारवंतांच्या ाड करून रोम, लिस्बन, लंडन आनी हेर संवसारभर फाफडून पडिल्ल्या ोयकारांच्या कोंकणी - मराठींतले बरपावळीचो आस्वाद जाता. दुर्मीळ स्तलिखितांचो सोद घेवन ताणें तांच्यो मायक्रोफिल्मस् एकठांय केल्यो. राठींतले पयलें व्याकरण गोंयांत बरयिल्लें म्हणपाचेंय ताणें सांगलें. शेंच आशिया खंडांतलो पयलो छापखानो गोंयांतच (रायतूरांत) आशिल्लो हणपाचें ताणें सिद्ध केलें. पाद्री तोमास इश्तेंवकृत दोत्रीन क्रिस्तां (१९५३), ाद्री आंतोनियु द. सालदान्य विरचित 'सांतुआंतोनिची अचर्या (१९५८), तराव्या शतमानांत गोंयांतल्या क्रिस्तांव धर्मप्रचारकांनी बरयल्लो ग्रंथ ा. प्रियोळकारान साक्षेप दवरून संपादीत केलो. आनी उजवाडा हाडलो. शेंच रोमींतल्या मराठी साहित्याचें देवनागरींत लिपयांतर करपाची ादतूय ताणें दाखयली. सोळाव्या, सतराव्या आनी अठराव्या शतमानांतल्या ोश, व्याकरणां, ओविबद्ध पुराणां येशुच्या मरणाचेर आदारिल्ल्यो विलापिका रोवपी जेजुईतांचे साहित्य सेवेचो प्रा. प्रियोळकारान उल्लेख केल्लो आसा. ाणें हस्तलिखितांचे म्हत्व सांगून तांची जतनाय आनी नोंद घेवपाखातीर स्तलिखितांची बृहन्तामावली (Catologus Catalogurum) तयार करपाची ारज आसा म्हणपाचें सांगलें. मूळ लेखकाच्या नांवार आशिल्ल्या अधिकृत ांथा परसूय चड अनधिकृत साहित्य मेळूं येता असल्या साहित्याक ताणें शंकास्पद वाङ्मय' (apocryphol literature) अशी संज्ञा दिली. १८६७ ा वर्सा देशी प्रकाशनाचे नोंदणेचो कायदो आयलो. ताचेपयलीं मेळपी ाबार आद्य मुद्रितांक ताणें 'दोलामुद्रितें' अशी परिभाषा दिली. अशे रेचें साहित्य एकठांय करून तें उजवाडा हाडले.

प्रा. प्रियोळकारान गुजराती आनी इंग्लिशींतल्यांनूय बरोवप केले. 'द प्रेंटिंग प्रॅस इन इंडिया' (१९५८), 'द गोवा इंक्विझिशन' (१९६१), गोवा : फॅक्टस वर्सीस फिक्शन' (१९६२), 'गोवा रि-डिस्कवर्ड' (१९६७) ा ताच्या ग्रंथांत ताणें गोंयचे इतिहासीक समाजीक आनी संस्कृतीक जेणेचें चित्र स्पश्ट केलें.

ताच्या संशोधनपर विद्वत्तायेचो आनी संशोधनकी अनुशासनाचो भोवमान करून मुंबय विद्यापिठान ताका तो निखटो बी. ए. पदवीधर आसुनूय पीएचडीचो मार्गदर्शक म्हणून मान्यताय दिली. ते भायर पी. एचडी आनी डि. लिटचे प्रबंद तपासपाचो तज्ञ परिक्षक म्हणुनूय ताका पाचारिल्लो. ाच्या मार्गदर्शनाखाल स विद्यार्थ्यांनी पीएच.डी.ची पदवी मेळयली. ाच्या संशोधनपर वावराचें म्हत्व लक्षांत घेवन लोकांनी ताका १९५१ र्सा कारवाराक (कर्नाटक) जाल्ल्या महाराष्ट्र साहित्य संमेलनाचें अध्यक्षपद देलें.

प्रा. प्रियोळकार हो संशोधक आशिल्लोच पूण सुर्वेक चित्रकार म्हणुनूय ाका नामना मेळ्ळ्या. तेखातीर ताका कांय पुरस्काराय फावो जाल्ले. ाणें स्वयंसेवक, भारत, विविधज्ञान विस्तार, विविधवृत्त, नवयुग, मनोरंजन, हाराष्ट्र साहित्य पत्रिका अशा नेमाळ्यांतल्यान कथा, प्रहसनां निबंद, ादंबरी, कविता अशें ललित साहित्य केळयलें. अरुणोदय ह्या टोपणनांवान ताणें तिसेक कविता बरयल्यो. जाल्यार हेर कितल्याशाच टोपणनांवांनी ताणें विविधवृत्त ह्या सातोळ्यांत खूब लेखन केलें.

- सु. म. तडकोडकर

प्रियोळकार, विनायक काकबा : (जल्म : २९ जानेवारी १८९१, प्रियोळ).

आदले पिळगेंतलो गोंयचो एक मराठी लेखक. सुर्वेक ताणें मराठी चवथी आनी पुर्तुगेज प्रिमैर ग्राव इतलें शिक्षण जातकच फोंडेचे आल्मैद कॉलेजींत आनी हडफडेंच्या इंग्लीश हायस्कुलांत इंग्लीश शिक्षण घेवन मॅट्रीक जालो. भुरगेपणांतूच हडफडेंचे शाळेंत आसतना फॉर्वर्ड नांवाचें इंग्लीश हातबरपावळीचें सातोळें चलयल्लें. फाटक, आवटे आनी दादा वैद्य ह्या लेखकांचे संगतीन ताका मराठी वाचनाची आनी लेखनाची गोडी लागली. दादा वैद्याच्या 'प्राचीप्रभा' ह्या नेमाळ्यांतल्यान ताची पयली काणी आनी पयली कविता उजवाडा आयली. १९१५त ताणें 'स्वयंसेवक' हें त्रैमासिक सुरू केलें. रायबंदरच्या सदानंद मुद्रणालयांत छापिल्लें हें त्रैमासिक वर्सभर चललें आनी फुडें ताचें रुपांतर मासिकांत जाल्लें. हें मासीक तीन वर्सा चललें. फुडें ताणें स्वताचो छापखानो घालो. १९२६ मेरेन तें मासिक चललें आनी अर्थीक अडचणीक लागून तें बंद पडलें. ह्या 'स्वयंसेवक' मासिकांतल्यान गोंयांतल्या लेखकांवांगडाच महाराष्ट्रांतल्यान लेख येताले. ताणें हेगडे, देसाय हाच्या 'भारतमित्राच्या मराठी विभागाचें २ - ३ वर्सां संपादन केलें. तशेंच १९१८त आयिल्लें 'मराठा गायक मित्र' ह्या मासिकाचें ताणें संपादन केलें. हें मासिक वर्सभर चललें. हातूंतलो चडसो सगळो मजकूर आनी कविता तो स्वता बरयतालो. १९२१त 'स्वयंसेवक' ह्या मासिकांत येवपी दोन हजार ओवयांचें 'देमांद माहात्म्य' हें विनोदी विडंबन काव्य १९५१त पुस्तक रुपान उजवाडाक आयलें. ह्या पुस्तकाक 'झेंडुची फुलें' ह्या मराठी विडंबन काव्याचो कर्तो आचार्य प्रल्हाद केशव अत्रे हाची प्रस्तावना आसा. हें देमान्द माहात्म्य २० अध्यायांचें आनी सवाय दोन हजार ओवयांचें विडंबन काव्य. देमान्द ह्या पुर्तुगेज उतराचो अर्थ खटल्या संबंदी जावपी कोर्ट कचेरेंतलो वेव्हार. आदल्या काळांत गोंयांत देमान्दाक लागून कांय लोक अर्थीक शरिरीक आनी मानसीक नदरेन काबार जाल्ल्याच्यो कांय देखी आसात. देमांद करपाचे वृत्तीचें वायट आंग दाखोवन ताचेर प्रबोधन करपाच्या उद्देशान वि. का. प्रियोळकारान काव्य, विनोद आनी विडंबनाचो वापर करून ओवी छंदांत आदल्या काव्याचे धर्तेर बरयलां.

- कों. वि. सं. मं.

प्रीश्विन मिखायल मिखायलोविच : (जल्म : ५ फेब्रुवारी १८७३, ख्रुश्चौवो, ऑर्लाव्ह; मरण : १७ जानेवारी १९५४, मॉस्को).

नामनेचो रशियी साहित्यीक. ताचें शालेय शिक्षण तूमन आनी यिलाबूग नगरांनी जालें. १८९५त ताणें 'रीगा पॉलिटॅक्निक इन्स्टिटयूट' हातूंतल्या रसायनीक शेतकी विभागांत प्रवेश घेतलो. १८९७त राजकीय कारणाखातीर ताका अटक जाली आनी ताच्या शिक्षणांत बादा आयली. पूण फुडें बंदखणींतल्यान सुटका जाले उपरांत १९०० त तो जर्मनीक गेलो आनी थंयच्या लायपसिक विद्यापिठांतल्यान ताणें शेतकी विद्येंतली पदवी मेळयली (१९०२). तिसांपरस चड वर्सां ताणें शेतकी तज्ञ म्हणून

काम केलें. रशियी क्रांती उपरांतच्या काळांत अध्यापन आनी पत्रकारिता ह्या वेवसायांनी ताणें वावर केला.

मानवतावाद आनी सैमाचो मोग ह्यो ताच्या लिखाणा फाटल्यो प्रेरणा. ताणें वर्णन केल्ल्या सोबीत आनी वेगवेगळ्या सैमीक चित्रांखातीर ताची चड नामना आसा. हीं चित्रां चितारता आसतना कश्टी जिणेंतल्या व्यापक संदर्भाचें भान ताणें सतत राखलां. तेचपरी एक सतेज आशावाद सदांच दवरला. ताच्या लेस्नाया कापेल (१९४३, इं. शी. फॉरॅस्ट ड्रॉप) ह्या नांवान उजवाडाक आयिल्ल्या ताच्या शब्दचित्रांच्या संग्रहाक नामना मेळ्ळ्या. ताच्या कथात्मक साहित्यांत काश्चेवा त्सेप (१९२४, इ. शी. काश्चेव चेन) ही आपजिणेक कादंबरी उल्लेख करपासारकी आसा. हे कादंबरेंत प्रीश्वीतान एके दुश्ट शक्तीच्या शृंखलांत बंद जाल्ल्या जगाची सुटका करपाक फुडें नायक रंगयलां. क्रेन - शेन (१९३२, इंग्लीश अणकार; जेन शेंग : द रूट ऑफ लायफ, १९३६) ही ताची सुखाच्या सोदाची काव्यात्म कथा. ल्हान भुरग्यांखातीरूय ताणें जायत्यो कथा बरयल्यो. तातूंतली 'शिप्टिंबर ग्रोव्ह' ही उल्लेख करपासारकी. ताच्या हेर उल्लेख करपासारक्या लिखाणांत 'व्ह क्रायु निपुगान्निरव प्तीत्स' (१९०७, इंग्लीश अणकार इन रीजन ऑफ अण्ट्रबल्ड बर्ड्स) आनी रढनिकी बिरेंदेया (१९२० इंग्लीश नांव - द सोआर्सिस ऑफ बिरेंदेया) हांचो आस्पाव जाता. व्ह क्रायु हातूंत ताचे निबंद आनी शब्दचित्रां संग्रहीत आसात. कारेलियाच्या उत्तरेकडल्या वाठारांत भोवंडी करून येतकच प्रीश्विनान हीं शब्धचित्रां बरयलीं. ह्या वाठारांतली लोकजीण हो ह्या शब्दचित्रांचो मुखेल विशय.

मानवी सर्जनशीलतायेची उदरगत घडोवन हाडपाच्या कामांत इतिहासाचें गिन्यान आनी भूतकाळाचो संस्कृतीक आशय कितलो म्हत्वाचो आसा हें 'रूढनिकी विरेंदेयात' सांगलां

- कों. वि. सं. मं.

प्रूदाँ ल्येअर जोझेफ : (जल्म :१५ जानेवारी १८०९, बझांसाँ; मरण : १६ जानेवारी १८६५).

फ्रेंच समाजवादी विचारवंत आनी अराज्यवादाचो पुरस्कर्तो. एका शेतकार घराण्यांत ताचो जल्म जाल्लो. घरची स्थिती गरिबीची आशिल्ल्या कारणान बझांसांतल्या एका छापखान्यांत वावर करून ताणें आपलें शालेय शिक्षण पुराय केलें. हो वावर करता आसतनाच वेगवेगळ्या विशयांचें गिन्यान ताका मेळ्ळें. पिरायेच्या एकुणतिसाव्या वर्सा ताणें पदवी मेळयली. 'बझांसाँ' अकादमी कडल्यान ताका शिक्षणाखातीर शिश्यवृत्ती मेळिल्ली. ताका लागून बरप करपाकय ताका बरोच वेळ मेळ्ळो. फुडें स्वताचो छापखानो घालपाचो ताणें अपेशी यत्न केलो. ते उपरांत लीआच्या ल्हानशा तारवा कंपनींत नोकरी धरली. हे कंपनीचे वतीन तो पॅरीसाक गेलो. थंय ताचो उदारमतवादी, साम्यवादी, आनी समाजवादी विचारवंतांकडेन संबंद आयलो.

१८४८चे क्रांतीउपरांत तो नॅशनल ॲसॅब्लीचेर वेंचून आयलो. त्या वेळार ताचे वांगडा नामनेचो फ्रेंच कवी, नाटककार आनी कादंबरीकार व्हिक्टर ह्युगो (१८०२ - ८५) सम्राट नेपॉलियन बोनापार्टाचो पुतणयो ल्वी नेपॉलियन बोनापार्त (१८०८ - ७३) आदींनी वेंचणूक लडयल्ली. 'नॅशनल वर्कशॉप्स' कामाचो हक्क हेसारके कार्यक्रम बंद करतकच ताचेआड आपले विचार नेमाळ्यांवरवीं ताणें उजवाडाक हाडले. त्याच काळांत कामगारांच्या हिताखातीर रिणां पुरवण सरळपणान जावंची देखून नॅशनल बँक उबारपाचो अपेशी यत्न ताणें केल्लो.

१८४६च्या क्रांतिकाळांत ल रिप्रेझँतां द्यु पप्ल ह्या दिसाळ्याचो तो संपादक जालो. पॅरीसांतल्या कामगारांमदीं हें दिसाळें लोकरुचीचें जालें. पूण ताचेर सगळ्या राजकीय पक्षांची टिका जाताली. देखून सरकारान हें दिसाळें बंद केलें आनी प्रूदाँन हें दुसरें दिसाळें सुरु केलें. पयल्या दिसाळ्यापरस ह्या दिसाळ्याक चड नामना मेळ्ळी. निमाणें ल्वी - नेपॉलियन बोनापार्त ह्या नवनिर्वाचीत राश्ट्राध्यक्षाचेर जायते फावट खर टिका जाल्ल्यान मार्च १८४९त ताका तीन वर्सां बंदखणीची ख्यास्त जाली. बंदखणींत आसतनाच पॅरीसांतल्या एके कामगार चलयेकडेन ताचें लग्न जालें. बंदखण सोंपतकच १८५७त ताणें ऑफ जस्टिस इन द रॅवोल्यशन अँड इन द चर्च हो ग्रंथ उजवाडाक हाडलो. तातूंत ताणें मनशाचे स्वातंत्र्य काडून घेवपाच्या आनी भ्रश्टाचारी नैतिक विचारांक चिरस्थायी करपाचो यत्न केल्लेखातीर कॅथलीक इगर्जेचेर टिका केल्ली. देखून ताचेर परते खटले भरले. तेन्ना तो भूंयगत जावन बेल्जीयमाक गेलो थंय तो बरोच काळ आशिल्लो. ह्याच सुमाराक ताची भलायकी इबाडली. १८६२त बेल्जीयमाच्या नेत्यांकडेन ताचे मतभेद जाले. फ्रांसाचो सम्राट ल्वी - नेपॉलियन बोनापार्त हाणें ताका माफ केल्ल्यान ताका मायभुंयक परत येवंक मेळ्ळें. उपरांत तीन वर्सांनी मानसीक ताणान ताका मरण आयलें.

एकुणिसाव्या शतमानांतले भांडवलशायेआड विचार ताणें आपल्या १२ ग्रंथांवरवीं मांडले. ताच्या लिखाणांवरवीं ताणें धीट विचार आनी नव्यो कल्पना प्रभावी शैलीन मांडल्यो. अर्थीक आनी राजकीय विचारांच्या इतिहासांत चड करून अ. मार्क्सवादी, समाजवादी इतिहासांत प्रूदाँक म्हत्वाची सुवात आसा ताच्या लिखाणांत विसंगती आसा. आनी अर्थशास्त्रीय सिद्धांताचेर ताची व्हडलीशी पकड ना. न्यायाच्या आनी समतेच्या विचारांतली एक म्हत्वाची विसंगती म्हळ्यार बायल दादलो हांची समता आनी बायलांचें स्वातंत्र्य हांकां ताचो आशिल्लो खर विरोध.

'प्रॉपर्टी इज थॅफ्ट' खासगी मालमत्तेचो हक्क म्हळ्यार चोरी हें मत प्रूदाँच्या नांवाकडेन जोडिल्लें आशिल्लें. अशें मत ताणें वॉट इज प्रॉपर्टी ह्या १८४०च्या निबंदांत मांडिल्लें आसा. आपले आस्पतीचो फकत मालकी हंक्क भोगिनासतना तिचो उत्पादक तरेन वापर करप्यांचो स्वामित्वधिकार ताका मान्य आशिल्लो. तशेंच चडांत चड लोकांक असो हक्क आसचो आनी तेखातीर तांकां कळंतरा विरयत रिणां मेळचीं अशें ताचें मत आशिल्लें.

न्याय आनी समता हांचो तो खर पुरस्कर्तो आशिल्लो तेचपरी शासकीय केंद्रीकरणाक ताचो कडक विरोध आशिल्लो. तो खरो म्हळ्यार अराज्यवादीच आशिल्लो. नामनेचो अराज्यवादी विचारवंत ल्येटर क्रपॉटक्यिन हाणें प्रूदाँक 'अराज्यवादाचो जनक' अशें नांव दिलें. प्रूदाँचो समाजवाद हो केंद्रीत राज्यसत्तेचेर आदारिल्ल्या मार्क्सवादी समाजवादापसून पुराय वेगळो आसा. स्वतंत्र आनी स्वायत्त मनशांनी आनी संस्थांनी केल्ले सहकार हे बसकेचेर तो आदारिल्लो आसा. खेरीज ताचो समाजवाद उत्पादनाभायर सारक्या वितरणाचेर चड भर दिता. सिस्टम ऑफ इकॉनॉमिक कॉंट्रॅडिक्शन्स ऑर द फिलॅसॉफी ऑफ पॉवर्टी (१८४६

ग्लीश अणकार १८८८) हे म्हत्वाचे ग्रंथनिर्मितीन तो फ्रेंच समाजवादी वेचारवंत म्हणून नामनेक पावलो. ताच्या ह्या ग्रंथाचेर मार्क्सान पॉवर्टी ऑफ फिलॉसॉफी (१८४७) नांवाचो टिकाग्रंथ बरयलो.

शासन आनी मनीस हांचेमदलो संघर्श सोडोवपाचो उपाय म्हणून प्रुदॉन संघराज्याची कल्पना मांडली. ताच्या अराज्यवादाचें वेव्हारीक रूप म्हणजेच संघराज्यावाद (फॅडरॅलिझम) राश्ट्रांतली शासकीय रचना ही स्वायत्त चोम्याच्या पंगडाची आसची आनी राश्ट्रांराश्ट्रांचे चड करून युरोपी राश्ट्रांचे ह्याच तत्त्वार संघटन जावचें अशें ताका दिसतालें.

प्रूदॉन व्हड प्रमाणांत ग्रंथ बरोवन तांचेवतीन फ्रांसांतले उद्देगीक कामगार चळवळीचेर (फ्रेंच सिंडिकॉलिस्ट मूवमॅंट) व्हड प्रभाव घालो.

- कों. वि. सं. मं.

प्रूस्त मार्सेल : (जल्म : १० जुलय १८७१, ओतय्; मरण : १८ नोव्हेंबर १९२२, पॅरीस).

संवसारीक नामनेचो फ्रेंच कादंबरीकार. ताच्या बापायचें नांव आद्रियां प्रूस्त आनी आवयचें नांव जान्न वायल. ताणें आपलें सुर्वेचें शिक्षण लिसे कॉंदोर्सेंत (१८८२-१८८९) घेतलें. उपरांत तो लस्करांत नोकरी करूंक लागलो. (१८८९-१८९०). फुडें ताणें लेकॉल द सियांस पॉलितीक हे शिक्षण संस्थेंत कायदो आनी राज्यशास्त्र ह्या विशयाचो अभ्यास केलो. विद्यार्थी आसतना नामनेचो फ्रेंच तत्त्वगिन्यानी आंरी बेगसॉं हाच्या विचाराचो ताचेर प्रभाव पडिल्लो. १८९२त ताणें लिसांस ही एम्. ए बराबरीची पदवी मेळयली. पिरायेच्या धाव्या वर्सासावन ताका दम्याचो विकार जडिल्लो आनी देखुनूच बरपाभायर ताणें हेर खंयच्याच वेवसायांत लक्ष घालें ना. ताची अर्थीक स्थिती बरी आशिल्ली. तशेंच पॅरिसाच्या उंचेल्या समाजाचें दर्शन ताका लागसल्ल्यान घडिल्लें. देखुनूच ताचे 'ले प्लेझर ए ले जूर (१८९६, इंग्लीश अणकार प्लॅझ्यर्स अँड रिग्रॅटस १९५०) हे साहित्यकृतींत ह्या समाजाचें ताणें केल्लें बारीक निरिक्षण दिश्टी पडटा. १८९९त नामनेचो इंग्लीश कलासमीक्षक जॉन रस्किन हाच्या कलाविचारांचो ताचेर परिणाम जालो. ताच्या कांय बरपावळींचो ताणें फ्रेंच अणकार केला. १९००त तो वेनिसाचे भोंवडेक गेल्लो. १९०५ त ताचे आवयक मरण आयलें. ह्या दुख्खान तेचपरी सतत जावपी दम्याच्या त्रासान तो घरांतूच रावंक लागलो आनी साहजीकूच ताचे समाजीक जिणेक बंधनां पडलीं.

१९०९त ताणें आ ला रशॅर्श द्युतां पेर्द्यू ही आपली म्हान सात खंडांची कादंबरी बरोवपाक घेतली. द्यु कोंते दशे स्वान (इंग्लीश अणकार स्वान वे १९२२) हो हे कादंबरीचो पयलो खंड जायत्या प्रकाशकांनी न्हयकारलो. पूण १८१३त वॅर्नार ग्रासे हाणें तो उजवाडाक हाडलो. हे कादंबरीचे हेर स खंड अशे : आ लांब्र द जन फीय आं फ्लर (१९१८-१९, इंग्लीश अणकार विदिन अ बडिंग ग्रोव १९२४), ल कोंते द गॅर्मांत (दोन भाग - १९२०-२१, इंग्लीश अणकार गॅर्मांत वे - १९२५. दुसऱ्या भागांत सॉदॉम ए गॉमॉर, इंग्लीश अणकार सिटीस ऑफ द प्लेन १९२९), सॉदॉम ए. गॉमॉर (भाग दुसरो, १९२२ ह्या दुसऱ्या भागाचे तीन खंड आसात., ला प्रिझांन्येर (१९२३, इंग्लीश अणकार द कॅप्टिव्ह, १९२९), 'ला फुजितिव' (१९२५, इंग्लीश अ़णकार - द स्वीट चीट गॉन, १९३०) आनी 'लतॉं स्त्रुव्हे (१९२७ इंग्लीश अणकार टाइम रीगेण्ड १९३१). १९१९त वयल्या सात खंडांतल्या 'आ लॉंब्र' हे कादंबरीक गॉंकूर अकादेमीचें इनाम मेळ्ळें. तेचपरी कादंबरीकार म्हणून आंतराराश्ट्रीय नामना मेळ्ळी.

आ ला रशॅर्श ही ताची म्हाकादंबरी. हे कादंबरींतलें मार्सेल हें मुखेल पात्र. प्रूस्त हाची ही आपजीण नासली तरी मार्सेल हे व्यक्तिरेखेचें प्रूस्ताच्या जिविताकडेन कितलेंशेंच सारकेपण आसा. आपलो पींड कादंबरीकाराचो आसा हाची जाणविकाय मार्सेलाक जायत गेली. ताचें चित्रण हे कादंबरेंत केलां. मार्सेलाचें भुरगेपण, तरणेपणांत ताचे जाल्ले भावनीक बदल, तरणाटेपणांत ताणें केल्लो निर्फळ मोग हाचें सगळें सविस्तर वर्णन हें कादंबरेंत आसा. एकुणिसाव्या शतमानाचीं निमाणीं तीस वर्सां आनी विसाव्या शतमानाचें पयलें दशक अशा वट्ट चाळीस वर्सांच्या काळाचें दर्शन हे कादंबरीवरवीं घडटा. हे कादंबरेंतल्यान प्रूस्ताचे स्वताचे अशे जिणेविशीं कांय तत्त्वगिन्यान व्यक्त जाल्लें दिसता. ताच्या मतान जग हें फकत आपले भोवतणींच आकार घेना जाल्यार ते आमच्यांतूच आसा. जग म्हळ्यारूच आमी. आमचे भोंवतणच्या मनशांक आमीच आकार दितात. निर्शेल्लेपणाक लागून ते ना जातात जाल्यार मोग आनी दुस्वास ह्या भावनांक लागून ते व्हड रूप घेतात. जगांत कांयच खरें ना. वगडायल्लो सर्ग होच खरो सर्ग. यादींच्या आदारावरवीं ते आमी परत मेळोवंक शकतात. काळाच्या एका नव्या परिणामाचो प्रत्यय हे कादंबरेंतल्यान येता. काळ हो केन्नाच शेणना. जावन गेल्ल्यो घडणूकों, घेतिल्ले अणभव हें सगळें आमच्या भितल्ल्या मनांत सुप्तावस्थेंत आसता. ते यादीकडेन संबंदीत आशिल्ली कसलीय विशिश्ट पदार्थाची रूच विशिश्ट संगिताचो सूर वा विशिश्ट वास अशा खंयच्याय निमतान त्यो अचळय जाग्यो जातात. आमी त्यो घडणुको वा ते अणभव वयल्या इतले उत्कटतेन जगतात. प्रूस्तान स्मरणशक्तीचे दोन भेद दाखयल्यात. प्रकट मनान जाणविकायेन केल्ली याद हो एक प्रकार आनी पुराय भावनेचे अवस्थेंत आपल्याक परत अणभव दिवपी याद हो दुसरो प्रकार. प्रूस्ताची भास संपन्न आसून एकाच वेळार विश्वाचें आनी अंतर्मनाचें दर्शन घडोवपाची तांक तिच्यांत आसा.

प्रूस्तान १८९६ ते १९०४ ह्या काळांत बरयल्ली सुमार १००० पानांची एक अर्दवट कादंबरी झॉं सान्तेय ह्या नांवान १९५२त उजवाडाक आयली. ताणें कांय कथाय बरयल्यात. सॅंत - बव्ह ह्या फ्रेंच साहित्यिकाचेर एक समालोचनात्मक ग्रंथ ताणें बरयल्लो.

- कों. वि. सं. मं.

प्र्यूदॉम रॅन फ्रांसुआ आर्मान्द : (जल्म : १६ मार्च १८३९, पॅरीस, फ्रांस; मरण : ७ सप्टेंबर १९०७).

एक नामनेचो फ्रेंच कवी. शाळेंतलें शिक्षण विज्ञान विशय घेवन पुराय केले उपरांत तो एका ल्हानशा कारखान्यांत काम करतालो. १८६०त हें काम सोडून तो कायद्याचो अभ्यास करपाक लागलो. १८६५त प्रेमभंगाचो वायट अणभव आयले उपरांत तो साबार ल्हानल्हान उदास (खंती) कविता रचपाक लागलो. Stances et Poems आनी Les Euries ह्यो ताच्यो खंती कविता त्या वेळार खूब गाजिल्ल्यो. 'Goquis italiens' ह्या कवितांझेल्यांत ताणें आपल्याक तरणेपणांत आयिल्ले वायट अणभव मांडल्यात. आपले कवितेंत ताणें सदांच तत्त्वगिन्यानांतल्या दुबावांचेर

प्रेगल, फ्रिट्स

चड भर दिल्लो.

१८७० हें ताचे जिणेंतलें काळखी वर्स. ह्या वर्साचे सुरवेक कांय दिसांभितरूच ताच्या बापोलयाक, चुलतेक आनी आवयक मरण आयलें. हाचो ताका धक्को बशिल्ल्यान ताचे कुडीच्या सकयल्या भागाक आर जाली. ह्या आघातांतल्यान आपल्याक सांवरून घेता आसतनाच रोखडेंच फ्रँको - परशियी झूज सुरू जालें. ह्या झुजाक लागून फ्रांसाची पुराय स्थिती इबाडिल्ली. ह्या झुजाचे वायट परिणाम ताणें Inpressions de la guene (Inpresions of war), Les Destins (The Destinees), France, Justice, Happiness, Les Epreues ह्या कविताझेल्यांनी मांडल्यात.

फ्रँच पारानादसियन चळवळीचो तो मुखेल वांटेकार आसलो. ताणें आपल्या कवितांनी सोबीतकाय आनी सौंदर्य हांचेमदीं संतुलन करून अद्भूततायेक विरोध केल्लो दिश्टी पडटा. ऐहिक आनी सैमीक प्रगती वांगडाच जावंक शकता अशी ताची खात्री आशिल्ली. Que Sais - je? (What do I know? 1896) आनी La Vraise (True Religion 1905) ह्या आपल्या निमाण्या कवितांनी ताणें वास्तवीकवाद, तत्त्वगिन्यान आनी विज्ञानीक प्राप्तींचेर भर दिला.

खाशेली अशी कवितांची रचणूक जातूंत उंचेले आदर्श, फिशालकाय, सोबीत गुणांचे पुरावे मेळटात, तेचपरी जातूंत भावना आनी बुद्द हांचो समतोल आसा, ह्या गुणांक लागून १९०१त, ताका साहित्याखातीर आशिल्लो नोबॅल पुरस्कार फावो जाला.

– कों. वि. सं. मं.

प्रेगल, फ्रिट्स : (जल्म : ३ सप्टेंबर १८६९, लायबाख (ऑस्ट्रिया); मरण : १३ डिसेंबर १९३०, ग्रात्स).

ऑस्ट्रियी रसायनशास्त्रज्ञ. तेन्नाचें लायबाख आनी आतांचें युगोस्लावियांतलें ल्युब्ल्याना हे सुवाते वयल्यान जिम्नेशियमांतल्यान (विद्यापीठपूर्व महाविद्यालयांतल्यान) तो पदवीधर जालो. १८९४ त ताणें ग्रात्स विद्यापिठाची एम्. डी. पदवी मेळयली. ग्रात्स शारांत ताणें दोळ्यां वैजाचें काम केलें. थंय तो शरीर क्रियावैज्ञानिक रसायनशास्त्रांत संशोधन करूंक लागलो. ताणें कॉलिक आम्लाच्या विक्रियांविशी संशोधन केलें. मनशाच्या मुतांतलें 'कार्बनः नायट्रोजन' हें प्रमाण उच्च किद्याक आसता, हाचीं कारणां ताणें सोदून काडलीं. ह्या सोदाक लागून १८९९त, तो ग्रात्स विद्यापिठांत शरीरक्रियाविज्ञानाचो व्याख्यातो जालो. १९०४ त तो जर्मनीक गेलो. थंय ताणें शरीरक्रियावैज्ञानिक रसायनशास्त्र, भौतीक रसयानशास्त्र आनी कार्बनी रसायनशास्त्राचो अभ्यास केलो.

१९०४ त तो परत ग्रात्स विद्यापिठांत आयलो आनी विद्यापिठाच्या वखदी - रसायनीक प्रयोगशाळेंत काम करूंक लागलो. थंय ताणें पित्ताम्हाचो अभ्यास केलो. ताणें प्रथीन रसायनशास्त्रांतूय संशोधन केलें. हो अभ्यास करता आसताना तेन्नाच्यो कार्बनी विश्लेशणाच्यो पद्दती ताका खूब किचकट दिसपाक लागल्यो; तशेंच अशा विश्लेशणाखातीर विश्लेशण करपाचो पदार्थ व्हडा प्रमाणांत लागता. देखून उण्यांत उण्या नमुन्याचें विश्लेशण करपाचे पद्दतीचो सोद ताणें लायलो. प्रेगल हाचें पद्दतीचें खाशेलपण म्हळ्यार विश्लेशण करपाखातीरचो नमुनो १-३ मिग्रॅ. इतलो पुरो जाता. तशेंच निश्कर्श बेगीन मेळटात. १९१०त तो इन्सब्रुक विध्यापिठांत वखदी रसायनशास्त्राचो प्राध्यापक जालो. थंय ताणें डब्लू. एच. कुहलमान हाच्या पालवान १०.००१ मिलीग्रॅम इतलें सुक्ष्म वजन करपी तागडी सोदून काडली. ताणें कार्बनी पदार्थांतलें कार्बन आनी हायड्रोजन हांचें आशिल्ले सुक्ष्म प्रमाण थरोवपाच्यो पद्दती सोदून काडल्यो.

वैश्लेषिक रसायनशास्त्रांतल्या ताच्या म्हत्वाच्या सोदाखातीर ताका १९२३ वर्साचो रसायनशास्त्राचो नोबॅल पुरस्कार फावो जालो. कार्बनी पदार्थांच्या सुक्ष्म-विश्लेषण तंत्रांतले सुदारणेखातीर प्रेगल सगळ्याक नामनेक पावलो. ताच्या ह्या कार्याक लागून विज्ञान आनी उद्देग हांचे उदरगतीक चालना मेळ्ळी. जीवनरसायन शास्त्रांतले मुळावे कार्य आनिकूय सोपें जाले. १९१३त तो ग्रात्साक परत आयलो आनी थंयच्या विद्यापिठांत वखदी रसायनशास्त्राचो प्राध्यापक जालो.

१९०४ त, ताका 'व्हिएन्ना ॲकॅडेमी ऑफ सायन्स' संस्थेन रसायनशास्त्राचें लिवेन इनाम दिलें. गटिंगेन विद्यापिठान ताका १९२०त तत्त्वगिन्यानाची पदवी दिली. १९१७त ताणें Die quantitative organistic Microanalyse हो ग्रंथ उजवाडायलो. साबार भाशांनी ताचे अणकार जाले.

– को. वि. सं. मं.

प्रेमचंद : (जल्म : ३१ जुलय १८८१, लमही, जि. पांडेपूर, उत्तर प्रदेश; मरण : ८ ऑक्टोबर १९३६ बनारस).

नामनेचो हिंदी – उर्दू कादंबरीकार आनी कथालेखक. ताचो बापूय अजायब राय हो पोस्ट खात्यांत कारकून आशिल्लो. ताचे आवयचें नांव आनंदी. प्रेमचंदाचें मूळ नाव धनपतराय. सरकारी चाकर आशिल्ल्यान ताणें 'नबाबराय' ह्या टोपण नांवान बरोवपाक सुरवात केल्ली. पूण फुडें १९०९त 'सोजे वतन' हो उर्दू कथां झेलो, तातूंतल्या खर राश्ट्रीय भावनांक लागून सरकारान जप्त केल्ल्यान ताका 'नबाबराय' हें नांव सोडून दिवचें पडलें. ताच्या एका इश्टाचे सांगणेवयल्यान ताणें 'प्रेमचंद' हें नांव आपणायलें.

ताचें भुरगेपण खेड्यांत गेलें. भुरगेपणांत तो एक बुदवंत आशिल्लो. पिरायेच्या पंदराव्या वर्सा ताचें लग्न जालें. पूण बायलेकडेन पटनाशिल्ल्यान तिका सोडचीट दिली आनी शिवरानीदेवी हे तरणे विधवेकडेन तो लग्न जालो. हें ताचें लग्न सुखाचें थारलें.

सुरवेक आठ वर्सां ताणें फार्सी शिक्षण घेतलें. उपरांत इंग्लीश शिक्षण घेवन तो १८९७त मॅट्रीक पास जालो. १८९९त तो शिक्षक जालो. १९०० त ताणें बराइचाक सरकारी शाळेंत सहाय्यक शिक्षकाची नोकरी धरली. १९१०त तो इंटर परिक्षा पास जालो आनी १९१९ वर्सा ताणें बी. ए. ची पदवी घेतली. उपरांत साबार शिक्षणीक संस्थांनी ताणें शिक्षक म्हणून काम केलें. उपरांत तो मुख्याध्यापक आनी शाळेचो उपनिरिक्षकूय जालो.

'मर्यादा', 'माधुरी', 'हंस', 'जागरण' ह्या नेमाळ्यांचें ताणें अदींमव संपादनूय केलें. १९३४त मुंबयचे चित्रपट सृश्टींत येवपाचो ताणें यत

ल्लो पूण तातूंत ताका येस मेळ्ळेंना. अर्थीक परिस्थिती आनी कश्ट हांकां लागून ताची भलायकी इबाडली. १९०१ त प्रेमचंदाच्या साहित्यीक जिणेक सुरवात जाली ताणें हिंदी आनी उर्दू ह्या दोनूय साहित्यांक नवी देका दिली. ताची पयली कादंबरी 'असरारे मआविद' (देवळाचें गुपीत) ही एका उर्दू सातोळ्यांतल्यान १९०३ - १९०५ ह्या काळांत उजवाडाक आयली. ताचे उपरांतची मूळ उर्दू कादंबरी 'हमखुर्मा-ए-हमशबाब' हिंदी भाशेंत १९०७ 'प्रेमा' ह्या नांवान उजवाडाक आयली. 'किश्ना' ही नवलकाणी १९०७ त उजवाडाक आयली. एक बरो कथाकार म्हणून तो नांवारुपाक आयलो.

प्रेमचंदान सुमार १५ कादंबऱ्यो बरयल्यो. तातूंतल्यो 'सेवासदन' (१९१८), प्रेमाश्रम (१९२२), रंगभूमि (१९२४, निर्मला (१९२७), कायाकल्प (१९२८), गबन (१९३०), कर्मभूमि (१९३२), गोदान (१९३६) ह्यो मुखेल आसात.

ताणें सुमार ३०० कथा बरयल्यात अशें म्हण्टात. ताच्या कथांचे सुमार २४ झेले उजवाडाक आयले आनी फुडें ताच्यो सगळ्यो कथा १९६०त 'मानसरोवर' ह्या नांवान उजवाडाक आयल्यो. ताणें नाटकां, चरित्रां, बालसाहित्य निबंदूय बरयल्यात. कांय इंग्लीश नाटकांचे ताणें हिंदींत अणकारूय केल्यात. ताच्या कांय गाजिल्ल्या कथा आनी कादंबऱ्यांचे अणकार भारतीय तशेंच विदेशी भाशांनी जाल्यात. सहित्याचे विंगड विंगड प्रकार ताणें केळयले तरी लेगीत तो 'कादंबरी सम्राट' म्हणून साहित्याच्या संवसारांत अजूंवर जावन उरला.

ताणें जेन्ना साहित्याच्या मळार प्रवेश केलो तेन्ना हिंदी आनी उर्दू साहित्य हें अप्रूप, जादू, रहस्य हांच्या काणयांनी भरिल्लें. ह्या सगळ्या साहित्याक ताणें एक नवें आनी खाशेलें मोडण दिलें. सेवासदन हे कादंबरीवरवीं ताणें हिंदी भाशेंत वास्तव पूण कलात्मक कथासाहित्याची बुन्याद घाली. हे कादंबरेंत ताणें मध्यम वर्गीय बायलेचे जिणेंतली घुस्पागोंदळाची वैवाहिक अडचण बेसबरी पिंतारल्या. 'प्रेमाश्रम' हे कादंबरेंत शेतकार आनी भाटकार हांच्या परस्पर संबंदांचें वास्तव दर्शन घडयलां. 'रंगभूमी' ही ताची एक म्हान साहित्यकृती मानतात. राश्ट्रीय प्रवाहांत घडपी विंगड - विंगड घडणुकांचीं ल्हारां हे कादंबरेंतल्यान जाणवतात.

प्रेमचंदाचे, भुरगेपणांत अभ्यासापरस, अवजाळीपण करपाक चड मन रमतालें. ह्या ताच्या भुरगेपणाचें चित्रण ताच्या 'होली', 'कजाकी', 'गुल्लीडंडा', 'चोरी' ह्या कथांनी बेसबरें दिश्टी पडटा. तशेंच 'बडे घरकी बेटी', पंच परमेश्वर' 'बडे भाईसाहब,' गुल्लीडंडा', 'नशा', 'ठाकूर का कुआँ', 'सवासेह गेहूँ', 'सुजान भगत', 'शतरंज के खिलाडी', 'पूस की रात', 'कफन', 'ईदगाह' ह्यो कथा श्रेश्ठ दर्जाच्यो मानतात. आपल्या कथांतल्यान ताणें गांवगिऱ्या आनी नागरी अशा दोनूय प्रकारांचे जिणेचें चित्रण केलां. प्रेमचंदाच्या कथावाङमयाचो विस्तार खूब व्हड आसून ताणें मानवी मनाचें खूब बारीकसाणीन आनी खोलायेन निरिक्षण केलां. भिकाऱ्यांपासून राजाम्हाराजांमेरेन, शेतकामत्यापसून भाटकारामेरेन, भुरग्यापसून जाण्टयांमेरेन सगळीं पात्रां ताणें व्हड कलात्मकतेन चितरायल्यांत. ताच्या कांय कथा - कादंबऱ्यांचेर गरीब, मजदूर, हीरा मोती, सेवासदन, गबन, शतरंज के खिलाडी अशीं चलचित्रां आयल्यांत.

हिंदी आनी उर्दू साहित्यांत प्रेमचंदाक व्हड मानाची सुवात आसा. अर्थीक परीस्थिती आनी कश्ट हांकां लागून ताची भलायकी इबाडली. अशेय परीस्थितींत लेखक ह्या नात्यान ताणें भारतभर भोंवडी केली. १९३५ वर्सा लखनौंत भरिल्लया 'प्रगतिशील लेखक संघा'च्या पयल्या अधिवेशनाचो तो अध्यक्ष आशिल्लो. त्याच वर्सा बनारसाक ताका मरण आयलें. ३१ जुलय १९८० दिसा, भारतभर व्हड उमेदीन ताची जल्मशताब्दी मनयली. ते निमतान भारत सरकरान ताचें चित्र आशिल्लो पोस्टाचो सेल काडलो.

- छाया चोडणकार

प्रेमानंद : (सुमार १६३६ - सुमार १७३४).

एक नामनेचो गुजराती भक्तकवी. ताच्या जिविताविशी निश्चीत अशी म्हायती मेळना. जातीन तो ब्राह्मण आशिल्लो आनी तो बडोद्याक रावतालो. ताच्या बापायचे नांव कृष्णराम. आवय बापायच्या मरणाउपरांत मावशेन ताचो सांबाळ केलो. पिरायेच्या पंदराव्या वर्सा रामचरण हरिहर नांवाच्या एका संन्याशान ताका गुरूपदेश दिलो. उपरांत प्रेमानंद ताचेवांगडा उत्तर भारतांत गेलो आनी थंय ताणें हिंदी आनी संस्कृत भाशांचो खोलायेन अभ्यास करून घेतलो. गुरूच्या मार्गदर्शनासकयल ताणें रामायण - महाभारत म्हाकाव्यांचो आनी भागवत पुराणांचो बारीकसाणीन अभ्यास केलो.

सुर्वेक गागरिआ भट म्हणून तो नामनेक आयलो. नंदुरबाराक ताचो खूब तेंप राबितो आशिल्लो. गुजराती भाशेचो ताका खूब अभिमान आशिल्लो. गुजराती भाशेची, साहित्यीक नदरेन हिंदीसारकी उदरगत जालेबगर आपूण पगडी घालचोना अशी ताणें प्रतिज्ञा केल्ली अशें म्हण्टात.

मरणा वेळार ताचे ५२ शिश्य आशिल्ले आनी तातूंत १२ बायलांचो आस्पाव आशिल्लो, अशें सांगतात. ताचो पूत आनी शिश्य वल्लभ होय एक कवी आशिल्लो अशें मत आसा. ताणें सुमार २५ ग्रंथ रचले. 'दोणलिला', 'भ्रमरपचिशी' हीं स्फूटकाव्यां आनी 'सुदामाचरित्र', 'नळाख्यान' 'सुधन्वाख्यान', 'हरिश्चन्द्राख्यान', 'मदालसाख्यान', 'रुक्मिणीहरण' हीं पौराणिक आख्यानां बरयलीं. 'हुंडी', 'श्राद्ध', 'मामेरुं' हीं नरसी मेहताच्या जिविताचेर आदारीत आख्यानां आनी भागवताचो दशमस्कंध हें प्रेमानंदाचे नामनेचे काव्यग्रंथ. आपल्या काव्यांत विंगड विंगड भावप्रसंगांचे, भावनांचे आविश्कार करतना ताणें फावो ती रसनिर्मिती केल्या. देखुनूच एक रससिद्ध कवी म्हणून ताका वळखतात. ताची भास सादी, सोंपी आनी रसाळ आशिल्ली. गुजरातींतलो तो एक म्हान कवी जावन रावला अशें समिक्षक मानतात.

- कों. वि. सं. मं.

प्रोटागोरस : (इ. स. आदीं ४८५ ते इ. स. आदीं ४१०).

नामनेचो ग्रीसी विचारवंत. ग्रीसांतल्या त्या काळांतल्या नैतिक आनी राजकीय अडचणींचो ताच्या विचारांचेर प्रभाव पडिल्लो. ताणें अज्ञेयवादाचो पुरस्कार केलो आनी धर्मीक अंधश्रद्धांक विरोध प्रगटायलो. मनशांक बऱ्या गुणांची शिकवण दिवपाचें काम ताणें मरसर केलें. धर्माचेर आनी ईश्वराचेर विश्वास ना दवरपी सोफिस्ट विचारप्रणालीचो तो जनक.

इ. स. आदीं पांचव्या शतमानांत संशयवादाचीं पाळां धरूंक लागलीं. धर्माचो प्रभाव उणो जांवक लागलो. त्या ग्रीक नगरराज्यांत प्रत्यक्ष लोकसत्ता पद्दत स्थापन जाल्ली आनी तातूंत सगळ्या नागरिकांनी आपआपलीं मतां मांडचीं अशी अपेक्षा दवरिल्ली. तेन्ना न्यायालयीन कामांनीय

वकील दिवपाची पद्दत नाशिल्ली. अशा वेळार समाजाक शिकवण दिवपी एका पंगडाचो उदेंव जालो. हे सोफिस्ट पंथी विचारवंत लोकांक बऱ्या गुणांची शिकवण दिताले. ह्या पंथाचें फुडारपण प्रोटोगोरसान करून ताचे विचारप्रणालींत मोलादीक भर घाली.

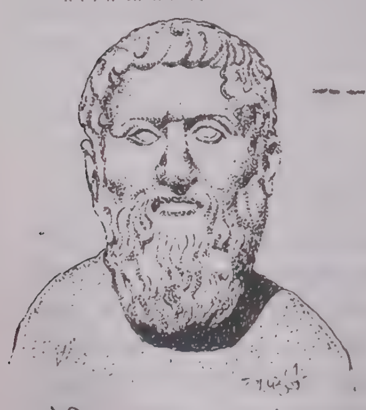
प्रोटोगोरसान भरपूर लिखाण केलां. पूण तें सगळेंच मेळना. तो एक धर्मविरोधी आनी ईश्वराच्या अस्तित्वाआड येवपी म्हणून ग्रीकांनी ताची टिका केली. तेचपरी ताच्या लेखांची होळी केली. ताच्या मरणाच्या पांच वर्सां आदीं ताका ग्रीकांनी अॅथेन्साभायर धांवडावन दिल्लो. पूण ताचें जें थोडेंभोव लिखाण मेळटा तातूंत दोन मुखेल सुत्रां मेळटात. पयल्या सुत्रांत ऐहिक आनी जड वस्तूपलतडचे ईश्वर आदी विशय अज्ञेय आसात. देखून मनशान सर्ग - नरक, देव - दैत्य आदी कल्पनांचेर विश्वास दवरप ना. ताचें दुसरें म्हत्वाचें सुत्र म्हळ्यार मनशाचें व्हडपण. ताच्या मतान सगळ्या वस्तूंचें मोलमाप मनशाचे नदरेन आनी ताच्या संदर्भांत करूंक जाय. मनीस होच सगळ्या मुल्यांची कसोटी. संवसारांत आनी जिणेंत योग्य-अयोग्य, बरें वायट, न्याय अन्याय ह्या सगळ्या मुल्यांचो परिमाण मनीस आसूंक जाय. खंयचेय करणेचो वा वस्तूचो निमाणें मनशाक कितें उपेग जाता होच मानदंड आसा. धर्म रुढी आनी परंपरा हांचे फांटभुंयेचेर त्या काळांत मनशाच्या स्वतंत्र व्यक्तिमत्वाक म्हत्व नाशिल्लें. हाची प्रतिक्रिया ताच्या विचारावरवीं प्रतिबिंबीत जाल्ली दिसता.

कोणाय मनशाक कसलीय गजाल खरी आसा अशें दिसता. तेविशींचें खरेपण थरोवपाचो निमाणो निर्णय त्याच मनशाक आसता. अशा वेळार हेरांच्या विचारांचें नियंत्रण ताचेर आसूंक जायना अशें ताचे मत आशिल्लें. कांय काळा उपरांत मनशाक जाय जाल्यार आपलें मत बदलपाचें स्वातंत्र्य दिवपाचो ताणें पुरस्कार केल्लो. अंधश्रद्धा आनी रुढी हांचेर प्रोटागोरसान खर टिका केल्ल्यान ताका अनुयायांवांगडा विरोधकूय निर्माण जाल्ले. ताचे उपरांत सोफिस्टांचे विचारप्रणालेंत जायते गट पडले.

- कों. वि. सं. मं.

प्लॅटो : (इ. स. प. ४२७ - ३४७).

नामनेचो ग्रीसीतत्त्वज्ञ. प्लॅटो सॉक्रेटिस आनी ॲरिस्टोटल ह्या तीन प्रचीन ग्रीसीतत्त्ववेत्यांनी अस्तंती संस्कृतायेची तत्त्वज्ञानीक बुन्याद घाली. प्रसिद्द ग्रीसीक तत्त्वज्ञ सॉक्रेटिस हाचे जिणेचो आनी येवजणेचो परिणाम अथेन्सांतल्या साबार तरणाट्यांच्या मनांचेर जाल्लो. तातूंत प्लॅटोचोय आस्पाव आशिल्लो. ताणें सॉक्रेटिस हाचे विचार आत्मसात करून तातूंत स्वताच्या राजकीय आनी समाजीक तत्त्वज्ञानाची भर घाली.

प्लॅटो हाचो जल्म अॅथेन्स ह्या शारांत एका प्रतिशठीत आनी खानदानी घराण्यांत जालो. प्लॅटोच्या भुरगेपणांतले जिणेविशीं चडशी म्हायती मेळना. ताणें ल्हान पिरायेंतूच गायन, वादन, चित्रकला, तत्त्वज्ञान अशा विंगड विंगड कलांचो अभ्यास केल्लो. ताचेपयलीं जावन गेल्ल्या तत्त्वज्ञांच्या ग्रंथांचो ताणें खोलायेन अभ्यास केल्लो. पिरायेच्या विसाव्या वर्सा तो सॉक्रेटिस हाचो शिश्य जालो. सॉक्रेटिस हाका तो आपलो एकमेव गुरू मानतालो. हेच पिरायेंत ताचो त्र्कॅटिलत ह्या दुसऱ्या तत्त्वज्ञाकडेन संबंद आयलो.

प्लॅटो तीस वर्सांचो आसतना सॉक्रेटिस हाचेर अॅथेन्साच्या लोकशायी न्यायालयांत फटीचें आरोपपत्र दवरून खटलो भरिल्लो आनी दोन आरोपांखाला ताका मरणाची ख्यास्त दिली. सॉक्रेटिस तरणाट्यांक पेड्डेर करता असो ताचेर पयलो आरोप आशिल्लो आनी दुसरो आरोप अथेन्साच्या नगरदेवतांक तो मान दिना असो आशिल्लो. लोकशाय नगरराज्यांतल्या हुशार आनी आदरणीय विचारवंताचो अशे रितीन बळी वचप हाचो प्लॅटोक व्हड धक्को बसलो. लोकशायेचो होच काय खरो अर्थ, असो प्रस्न ताच्या मनांत उबो रावलो. लोकशाय जर इतल्या सकयल्या दर्जाची आसत जाल्यार, आदर्श राज्याचें स्वरूप खंयचे अशे साबार सतावणे प्रस्न ताच्या मनांत घर करून रावले आनी तातूंतल्यानूच ताची आदर्श राज्याची कल्पना साकार जाली.

सॉक्रेटिसाच्या मरणा उपरांत आपलेय जिणेक धोको आसा अशे दिसले. उपरांत प्लॅटोन बारा वर्सां अज्ञातवास आपणायलो. ह्या काळांत ताणें मेगॅरा, सिटीन, इजिप्त, इटली, सिसिली, बेबिलोनिया आनी हेर देशांक भेट दिली. ह्या विंगड विंगड देशांचे राजकीय परिस्थीतीचो आनी थंयचे विचारसरणेचो खोलायेन अभ्यास केलो आनी थंय मेळिल्ल्या वेगळ्या वेगळ्या अणभवांच्या आदारान ताणें आपल्यो आदर्श राज्याच्यो कल्पना मांडल्यो.

इ. स. पयलीं ३८७त प्लॅटो इटली आनी सिसिलीक गेलो. थंय ताका सिराक्यूजाचो हुकूमशाह पयलो डायोनितियस हाका मेळपाची संद मेळ्ळी. हे भेटींत प्लॅटोन आपल्या 'रिपब्लिक' ग्रंथांतलीं तत्त्वां त्या हुकूशाहाक समजावन सांगलीं. तातूंतल्या अन्यायाच्या वायट परिणामाची आनी जुलमी राजवटींतलें वर्णन आयकून डायोनितियसाक राग आयलो. ताणें प्लॅटोक अॅथेन्साचें जें शत्रुराश्ट्र आशिल्लें त्या वकिलाचे सुवादीन केलो. त्या वकिलान प्लॅटोक गुलाम म्हणून विकून उडयलो. गुलामगिरींतल्यान मुक्त जावपाखातीर फावो आशिल्लें धन दिवन ताणें आपल्याक सोडोवन घेतलो आनी तो अॅथेन्साक परत आयलो. दुसरो डायोनिसियत हाकाय आदर्शशासक करपाक प्लॅटोक येस आयलेंना आपूण बेठोच आदर्श राज्याच्या विचारांचें कल्पनाचित्र पिंतारायतालों अशें ताका दिसपाक लागलें. हाका लागून उपरांत ताणें 'स्टेट्समन' आनी 'द लॉस' ह्या ग्रंथांनी तत्त्वीकतेपरस वास्तवतेचेर चड भर दिलो.

प्लॅटोन आपल्या ग्रंथांत राजकारण समाजशास्त्र नितीतत्त्वां, धर्मकल्पना अर्थशास्त्र, मानसशास्त्र आनी हेर विचार मांडल्यात. सद्गुण हेंच खरें गिन्यान' (Virtue is Knowledge) हो ताचो आदर्श आशिल्लो. राज्यशास्त्रान नितितत्त्वांचोय आदार घेवंक जाय हांचेर ताचो मुखेल भर आशिल्लो. हाकाच लागून राज्याचीं सत्तासुत्रां समाजांतल्या नितीमान आनी तत्त्वज्ञ हांच्या हातांत आसूंक जाय अशें ताचें मत आशिल्लें. सोफिस्ट लोकांचो व्यक्तिस्वातंत्र्यवाद ताका मान्य नाशिल्लो. मनशाक सामाजाच्या सगळ्या थरांचे उदरगतीखातीर शिक्षण हो एकमेव प्रभावी मार्ग आसा हें ताचें तत्त्व आशिल्लें. प्लॅटोन आदर्श समाजवेवस्थेचें आनी राज्यसंस्थेचें

ल्पनाचित्र आपल्या 'रिपब्लिक' ह्या ग्रंथांत रेखाटलां.

इ. स. पयलीं ३८८-३८७ ह्या सुमाराक प्लॅटोन अथेन्सांत शिक्षण माची 'ॲकॅडमी' उबारिल्ली. ॲकॅडमीची स्थापणूक करतना ताचे मुखार न उद्देश आशिल्ले. फकत ज्ञानलालसेन आनी शास्त्रशुद्ध पद्दतीन द्याभ्यास जावचो आनी पदरांत पडिल्लें गिन्यान मानवी हीत सादपाखातीर र्थकी लावचें. ताच्या मतान, ज्ञानी मनिसूच राज्य बरे रितीन चलोवंक कता. हाका लागून मनशाची उदरगत जावचेखातीर तत्त्ववेत्त्या त्ताधान्यांनीच राज्यकारभार चलोवंक जाय. भावी राज्यकर्ते आनी धिमंडळांत वांटो घेवपी वांगड्यांक शिक्षण दिवपाच्या हेतून प्लॅटोन कॅडमी काडिल्ली. ॲकॅडमींत शिक्षण दितना जाल्ल्या विंगड विंगड संवादांचो एक संग्रह म्हळ्यार ताचो नामनेचो ग्रंथ 'रिपाब्लिक'. प्लॅटो नेमाणेमेरेन हे ॲकॅडमीचो अध्यक्ष रावलो.

प्लॅटोन खूब लिखाण केलें. प्लॅटोची विचार मांडपाची पद्दत संवादात्मक आशिल्ली. ताका लागून ताच्या ग्रंथांक 'प्लॅटोचे संवाद' अशें म्हण्टात. स्टेट्समन, ॲपॉलॉजी, क्रिटो, प्रोटेगोरस, लिसिस, सोफिस्ट, मेनो, फिडो, रिपब्लिक, लॉस, फिड्स्, फिलेबस आनी हेर संवादग्रंथ प्लॅटोन बरयले. प्लॅटोचे राजकीय विचार ताच्या 'द रिपब्लिक', 'द पोलिटिक्स' आनी 'द लॉस' ह्या तीन ग्रंथांनी व्यक्त केल्यात.

प्लॅटोन आपली आदर्श राज्यविशींची कल्पना रिपब्लिक ह्या ग्रंथांत मांडल्या. ताचेखातीर ताणें सेंद्रीय सिद्धान्ताचो आदार घेतला. ताच्या मतान, राज्य म्हळ्यार मनशाचें व्हड स्वरूप. जे पद्दतीन मनीस निर्माण जाता आनी ताचें कार्य चलता, तेच पद्दतीन समाज निर्माण जाता. समाजाच्यो गरजो भागोवपाक समाजांत तीन वर्ग आसतात - राज्यकर्त्यांचो वर्ग, राखण करतल्यांचो वर्ग आनी श्रमिकांचो वर्ग ह्या तीन वर्गांवरवीं राज्याचें संरक्षण आनी संवर्धन जायत आसता. मनशाचे कुडींत पोट, हड्डें आनी मेंदू जशी एके वळेरेंत वासनापुर्ती, संरक्षण आनी नियंत्रण हीं कामां करतात, तेचप्रमाण समाजांतले वर्गूय राज्याचो वावर करतात. आदर्श नागरीक निर्माण करप हें राज्याचें मुखेल कार्य.

प्लॅटोच्या मतान, तत्त्वज्ञ, आदर्श नागरीक आनी न्याय हीं आदर्श राज्याचीं तीन खाशेलपणां. राज्याची सत्ता तत्त्वज्ञ, बुदवंत आनी अणभव आशिल्ल्या लोकांकडेन आसपाक जाय. राज्यकारभाराखातीर कुशळ, सुज्ञ, निसुवार्थी, आत्मसंयमी, धाडशी आनी न्यायमोगी अशे तत्त्वज्ञ राज्यकर्ते आसूंक जाय. अशा राज्यकर्त्यांचेर कायदो, लोकमत, रुढी हांचीं बंधना आसूंक फावोनात. प्लॅटोच्या मतान, नगरराज्यांत नागरिकांची संख्या फकत तांचेर नियंत्रण दवरपाक सोंपें जाता इतली आसूंक जाय. सुसंस्कृत नागरीक निर्माण करप म्हळ्यार आदर्श राज्य निर्माण करप. आदर्श राज्याखातीर प्लॅटोन न्यायाकूय म्हत्व दिलां. आत्म्याक लागून जसो मनशाचे कुडींत जीव येता, तशेंच आदर्श राज्याक न्यायाक लागून पुरायपण येता. ताच्या मतान न्याय म्हळ्यार, जण एकल्याक ताचे आवडीप्रमाण आनी कुवतीप्रमाण काम मेळप आनी तें ताणें जापसालदारकेन मुखार व्हरप.

आदर्श राज्याची उबारणी करचेखातीर प्लॅटोन संपत्ती आनी कुटूंब हांचो साम्यवाद मांडला. राज्यकर्त्यांनी बायल आनी संपत्ती हांचेपसून पयस रावून सादी जीण जियेवपाक जाय. ताणीं समाजहीत हेंच ध्येय मानून राज्यकारभार करचो. कुटुंबसंस्था आनी खाजगी मालमत्ता हांकां आदर्श राज्यांत सुवात नासची. हांकां लागून राज्यकर्ते सुवार्थी आनी भ्रश्टाचारी जातात. हांचेखेरीज आदर्श राज्यनिर्मितीखातीर आदर्श राज्यघटना, राजकीय, प्रशासकीय, अर्थीक वेवस्था आनी हेर गजाली प्लॅटोन सुचीत केल्या.

आदर्श राज्याची कल्पना खरेपणीं साकार जावपाक शक्य ना हाची जाणविकाय प्लॅटोक खूब उसरां जाली. हाका लागून ताणें उपरांत 'द लॉस' ह्या ग्रंथांत मिश्र राज्याची, उपआदर्श राज्याची कल्पना स्पश्ट केल्या. राजेशायेंत कांय प्रमाणांत लोकशाय राज्याच्या कांय तत्त्वांचो आस्पाव आसप भोव गरजेचें आसा. तशेंच कांय प्रमाणांत लोकांक स्वातंत्र्यूय दिवप गरजेचें अशे ताणें सांगलां. ताच्या मतान उपआदर्श राज्य दर्यादेगेसावन पयस आसूंक जाय. हाचें मुखेल कारण म्हळ्यार दर्यादेगेर आशिल्ल्या राज्यांक परकी वेपार, परकी लोकांची संस्कृताय हांचेपसून धोको निर्माण जाता आनी परकी आक्रमणांचोय सदांच भंय आसता. उपरांत नियंत्रण दवरूंक जाता इतली लोकसंख्या आसची. राज्याची जमीन पिकाळ आसची. ते जमनीचे ल्हान ल्हान वांटे करून नागरिकांक दिवंचे आनी तातूंतल्यान मेळपी उत्पन्न एकठांय हाडून ताची समान वांटणी करची. शेतवडीच्या कामांत गुलामांक राबोवचें अशेंय ताणें म्हळां.

'द लॉस' (कायदे) हो प्लॅटोचो सगळ्यांत व्हड ग्रंथ. हातूंत ताणें मिश्र राज्याची कल्पना मांडल्या. राजेशाय आनी लोकशाय हातूंतले जे बरे गूण आसात ते आपणावन नवी राज्यपद्दती निर्माण करची. राजेशायेंतल्या तत्त्वज्ञ राज्यकर्त्याची बुद्द आनी प्रजातंत्रात्मक पद्दतींतली स्वतंत्रताय ह्या दोगांचो मेळ सादून राज्य चलोवपाक जाय. राज्यकारभाराखातीर सादारणपणान समिती, सल्लागार समिती आनी प्रशासकीय नेमचेखातीर सात्तीस लोकांचें कार्यकारी मंडळ नेमून तातूंतले जाण्टे, धर्मगुरू आनी शिक्षणमुखेली अशा धा श्रेश्ठ लोकांचें मंडळ निर्माण करचें. हाणीं पुराय शासनाचेर देखरेख दवरूंक जाय. हे रितीन ताणें राजकीय वेवस्थेचें वर्णन केलां. मिश्र शासनपद्दतींत धर्म ही गजाल स्वतंत्र दवरिनासतना तिचेर राज्याचें नियंत्रण आसचें अशें ताणें सांगला. मिश्रराज्यांत खाजगी संपत्ती दवरपाक मेळटा. अशा प्रकारच्या राज्यांत थळाव्या स्वरुपाची, वेंचून काडिल्ल्या न्यायाधिशांचें, विभागीय आनी जनतेचें अशीं चार न्यायालयां आसूंक जाय. शासनकर्ते आनी नागरिक हांचेर कामधाचीं बंधनां आसूंक जाय. दर एका नागरिकान समाजहिताचे नदरेन आपलें कर्तव्य करूंक जाय.

प्लॅटोची न्यायाविशींची कल्पना नैतिक (ethical) स्वरुपाची आसा. दर एका मनशाचे कुडींत मुळांतूच एक बरो गूण आसता. त्या गुणाक फावो अशें काम मेळप म्हळ्यार त्या मनशाक न्याय मेळप हें प्लॅटोचे मत. मनशाभितर बुद्द, धीर आनी वासना अशे तीन गूण आसतात. ह्या तीन गुणांक लागून समाजांत तीन वर्ग जातात. बुदवंत लोकांचो, धाडशी लोकांचो आनी हेर लोकांचो वर्ग. बुदवंत लोकांनी राज्यकाराभाराचीं सुत्रां सांबाळपाक जाय. धाडशी मनशांनी सैन्यांत भरती जावंक जाय आनी फकत शारिरीक इत्सा भागोवपी मनशांचो वर्ग म्हळ्यार शेतकामत्यांचो आनी कामदारांचो वर्ग. स्वताच्या गुणाप्रमाण काम मेळ्ळ्यार त्या मनशाक कामसूक मेळटा. ताका लागून मनशाची वावर करपाची क्षमताय वाडटा. तातुंतूच समाजाचें हीत आसा.

प्लॅटोचो 'रिपब्लिक' हो फकत राजकीय ग्रंथ अशें न्हय. तो शिक्षणशास्त्रावयलोय एक व्हड प्रबंध. प्लॅटोच्या मतान, मनशाक आदर्श

प्लास्टर ऑफ पॅरीस

राज्याची दिका दाखोवपाक शिक्षण हें एकमेव साधन. शिक्षणाक लागून मनशाक आपल्या कर्तव्याची खरी जाणविकाय जावन आदर्श राज्याची स्थापणूक करपाक सोंपें जाता. सद्‌गूण म्हळ्यार गिन्यान (ज्ञान). गिन्यान हाशील करपाक शिक्षण होच योग्य मार्ग. शिक्षणाक लागून मनीस सुसंस्कृत जाता, अशें ताचें मत आशिल्लें. शिक्षण ही एक कला अशेंय तो मानतालो. शिक्षणाचे वेगवेगळे प्रकार आनी कसलें शिक्षण खंयचे पिरायेर घेवचें हेंय ताणें थरयलां.

'टायमिअस' आनी ताचेकडेन जोडिल्लो ताचो 'क्रिटिअस' हो अर्दो आशिल्लो संवाद. ह्या संवादाचो विशय विश्वस्थितिशास्त्र (कॉस्मॉलॉजी). ईश्वर, विश्वाची उत्पत्ती आनी रचणूक, जिवांची रचणूक आनी हेर गजालींविशीं केल्ले तर्क तातूंत मांडल्यात. ग्रिसी तत्त्वगिन्यानांत आनी विज्ञानांत त्या तेंपार जीं विंगड विंगड मतां मांडिल्लीं (पायथॅगोरस, मंपेडोक्लिझ आनी हेर) तांचो आदार घेवन प्लॅटोन आपले तर्क मांडले. इंद्रियगोचर आनी परिवर्तशील अशें जें विश्व आसा ताच्या अस्तित्वाक काळा उपरांत सुरवात जाता हें सत्य न्हय. तें ईश्वरान रचिल्लें आसा. हे रचणुकेखातीर ईश्वर परिपूर्ण सत् - सामान्य आदर्श म्हणून आपणायता आनी ताच्यो प्रतिकृती म्हणून इंद्रियगोचर वस्तू तयार करता. ईश्वर बुद्ध आनी सादित्सा ह्या गुणांनी युक्त आसा. म्हणून तो परिपूर्ण सत् - सामान्य हांचो आदर्श नमुने म्हणून आपणायता आनी सुवेवस्थीत अशें विश्व तयार करता. आदर्श सत् - सामान्यांच्यो प्रतिकृती तयार करचेखातीर द्रव्य जाय पडटा. हें द्रव्य म्हळ्यार अवकाश-सत्-सामान्य. हें आकारीत आनी बुद्धिग्राह्य आसता. एक खाशेली वस्तू द्रव्याक सत्-सामान्यांनी आकारीत केल्ल्यान धडिल्ली आसता आनी द्रव्याक आकार दिवपाचें हें काम ईश्वर करता. हे पासत विश्वाचें स्वरूप जाणून घेवपाक ईश्वर, सत् - सामन्य आनी अवकाशरूप द्रव्य हीं तीन तत्त्वां समजून घेवप भोव गरजेचें आसता. प्लॅटोच्या ह्या संवादांत पयलींचे ग्रीसी तत्त्ववेत्ते, गणिती आनी वैज्ञानिक हाणीं विकसीत केल्लीं साबार विचारांची सुत्रां मेळटात. विज्ञानांतल्या उपरांतच्या विचारप्रणालीचेर ताचो व्हड प्रभाव पडिल्लो दिसता.

- कों. वि. सं. मं.

प्लास्टर ऑफ पॅरीस : कॅल्शियम सल्फेटाचो एक प्रकार. ताचें सूत्र $2CaSO_4 \cdot H_2O$ जिप्सम हें सौमिक रितीन मेळपी कॅल्शियम सल्फेट डायहायड्रेट १२०° - २२०° सें. तापमानांत तापयल्यार तातूंतलें उदक वचून ताचें प्लास्टर ऑफ पॅरीस जाता. पॅरीसालागसार प्लास्टर आनी शिमीट तयार करपाखातीर पयलीं जिप्समाचो वापर केलो म्हणून ताका प्लास्टर ऑफ पॅरीस हें नांव पडलें. तशेंच ताका वॉल प्लास्टर कॅल्शियम सल्फेट हेमिहायड्रेट ना सेमिहायड्रेट अशेंय म्हण्टात. प्लास्टर ऑफ पॅरिसाचो पयलो उपेग केल्ल्याची नोंद रोमी ग्रंथकार प्लिनी हाणें आपल्या विज्ञान खंडांत केल्या.

प्लास्टर शुद्ध स्वरुपांत टणक पूण पिठूळ आसता. तातूंत सरसा सारकिलीं बंधक द्रव्यां वापरल्यार ताका चड घटसाण येता. प्लास्टर ऑफ पॅरीस हें जिप्समापसून दोन प्रकारांनी तयार करतात. १) जिप्समाचो पिठो भट्टेंत भाजून आनी २) जिप्समाचे बारीक कुडके घुंवपी भट्टेंत भाजून.

पयले पद्दतींत भट्टेंतलो जिप्समाचो पिठो १२०° - १३०° सेंटीग्रेड तापमानांत, हालोवन - हालोवन सवकासायेन, जिप्समांतले १.५ रेणू उदक आटमेरेन भाजतात. उपरांत भाजपाची गती वाडोवन १६०° सें. मेरेन तापमान वाडयतात. ते उपरांत तो पिठो थंड करून दळून गाळटात आनी प्लास्टर ऑफ पॅरीस वेगळें करतात. केन्नाकेन्नाय हो पिठो परतून भाजचो पडटा, तेन्ना सुरवातीचें भाजपाचें तापमान १९०° सें. मेरेन आसता आनी उपरांत तें २२०° सें. मेरेन वाडयतात. ह्यो सगळ्यो क्रिया १९६१ वर्सा सावन इलॅक्ट्रॉनीय संगणकावतीन करतात.

दुसरे पद्दतींत शिमिटाच्या उत्पादनाखातीर वापरतात तसल्यो घुंवपी भट्ट्यो वापरतात. पयले पद्दतींतल्योच क्रिया हातूंत आसतात. पूण हे दुसरे पद्दतींत तापमान सांबाळपाक त्रास पडटात. तयार जावपी पदार्थांत विरगळपी ॲनहायड्रायट विंगड विंगड प्रमाणांनी आसता. हे पद्दतींत तयार जावपी पदार्थ हवेंत थंड करतात. ताका लागून थंड जातना हातूंतलें ॲनहायड्रायट उदक ओडून घेता आनी उपरांत ताचे प्लास्टर ऑफ पॅरीस जाता. ह्या दोनूय पद्दतींतली विक्रिया घडून येता ती अशी-

$$CaSO4.\ 2H_2O \xrightarrow{120^0\text{-}130^0 सें} CaSO_4 \cdot 1/2\ H_2O + 1.5H_2O$$

जिप्सम ⟶ प्लास्टर ऑफ पॅरीस + उदक

हीच विक्रिया, प्लास्टर ऑफ पॅरीसांत उदक घाल्यार उरफाटी जाता. २००° - १,०००° सें. ह्या तापमानांत जिप्सम तापयल्यार ताचे उदक नाशिल्लें कॅल्शियम सल्फेट जाता आनी तें प्लास्टर ऑफ पॅरीसाभाशेन उदक घालतकच आंवळून येना. अशा जिप्समाक 'डॅड बर्ण्ट जिप्सम' वा 'प्लास्टर' म्हण्टात.

प्लास्टर ऑफ पॅरीस रंगान धवें आसता. तातूंत १५ टक्के उदक घाल्यार तें रोखडेंच उदक ओडून घेता आनी ताचो लेप (Paste) तयार जाता. हो लेप पंदरा मिनटां सुकयल्यार घट्ट जाता. प्लास्टर ऑफ पॅरीसांत फडकी (alum) वा टाकणखार भरशिल्यार तें घट्ट जावपाक कळाव जाता पूण मीठ भरशिल्यार तें रोखडेंच घट्ट जाता. तशेंच तातूंत सरस, चूनो, भुसो हे सारकिले पदार्थ भरसून ताचो घट जावपाचो वेळ वाडोवंक येता. फडकी आशिल्ल्या प्लास्टर ऑफ पॅरीसाक 'कीने सिमेंट' अशें म्हण्टात.

प्लास्टर ऑफ पॅरीसांत सुमार ३० टक्के उदक घातल्यार ताची दाट लापशी तयार जाता. ही लापशी ओतून सांचे तयार करतात. ही लापशी तयार करतना प्लास्टरांत उदक घालीनासतना, उदकांत प्लास्टर भरशितात. तेन्ना तें धवळीत रावचें पडटा. ही लापशी रोखडीच घट जाता. म्हणून ती जाता तितले बेगीन सांच्यांत ओतूंक जाय. लापशेंत उदक चड जाल्यार प्लास्टर फुसफुशीत जाता. तेंच उदक उणें जाल्यार प्लास्टर खूब घट जाता. लापशी सांच्यांत ओततकच धा मिनटांनी घट जावन हाताक मोवसार लागल्यार प्लास्टरांतलें उदकाचें प्रमाण सारके आसा अशें मानपाक जाता. प्लास्टर घट जावपाचे गतीचेर प्लास्टराचे उपेग आदारिल्ले आसतात. उंचेले प्रतीचें प्लास्टर ऑफ पॅरीस मातयेच्या उद्देगांत कप बश्यो, संडासाच्यो बाशयो तयार करपाक खूब प्रमाणांत वापरतात. दातांचे वैजकींत दांतांचे सांचे करपाखातीर, मोडिल्लीं हाडां सारकीं बसोवपाखातीर, खडू तयार करपाखातीर, प्रयोगशाळेंतलीं उपकरणां करपाखातीर प्लास्टर ऑफ पॅरीसाचो उपेग करतात. सांच्याच्या

दारान करपाच्या मुर्तीकामांत आनी कलात्मक सजावटींत प्लास्टर फ पॅरिस वापरतात. वण्टीक लेप काडपाक, घराचे नळे तिजुले तुंतूय तें वापरतात.

घरांच्यो वण्टी, पाखें प्लास्टर ऑफ पॅरीसान सजोवपाची चाल पूर्विल्ल्या ळांत इजिप्तांतल्यान, रोमी लोकांकडल्यान ब्रिटनांत गेली. उज्यापसून बाळपाखातीर वण्टी आनी पाख्याक प्लास्टराचो लेप काडपाची पद्दत ध्ययुगांत ब्रिटनांत आशिल्ली. हालींच्या काळांत चलचित्रघरां, सभाघरां, टेलां, खानावळी आनी हेर भौशीक इमारतींनी मुखेलपणान प्लास्टराचो पेग चड प्रमाणांत करतात. ल्हान भुरगीं छंद म्हणून खेळपाच्यो वस्तू यार करतना प्लास्टर ऑफ पॅरीसाचो उपेग करतात. तेखातीर प्लास्टर फ पॅरीस, मक्याचें पीठ आनी उदक हें अनुक्रमान ३:१ ह्या प्रमाणांत वन बेगोबेग धवळ्ळ्यार एक लिबलिबीत गुळो तयार जाता. मिश्रण तळ जाल्यार तातूंत पीठ घालिनासतना प्लास्टर ऑफ पॅरीस घालचें भरसण तयार करतना बरें मस्तून घेवचें. हे भरसणेंत मक्याचें पीठ शिल्ल्यान तें भरसण मोव आसतनाच ताका जाय तसो आकार दिवपाक ळटा. मदींच भरसण घट जाल्यार ताचेर वलो कपडो घालून वा पंजाच्या आदारान तें परतून मोव करूंक मेळटा. तयार केल्लीं शिल्पां वीस वरां सुकयतकच उपरांत तांचेर जाय तशी कलाकुसर करपाक ळटा.

– प्रेमानंद गोकुळदास फडते

प्लेग : यर्सिनिया पेस्टिस ह्या सुक्ष्मजंतूची बादा जाल्ल्यो हुलको flea) चड करून हुंदीर वा ताचेसारक्या प्राण्यांक चाबून वा उण्याप्रमाणांत मनशाक चाबून जो संसर्गजन्य रोग जाता तो प्लेग. प्लेगाच्या सुक्ष्मजिवाक बॅसिरस (Bacillus) पेस्टिस वा पास्टरेला पेस्टिस (Pasterila Pestis) अशेंय म्हण्टात. ह्या जिवाचो आकार सेफ्टीपिनी भाशेन (हुकेभाशेन) आसता. लॅबोरेटरींत ह्या जिवाची वाड करूंक जाता. तशेंच गिनी पीग वा धवे हुंदीर हांकां ह्या जिवांची इंजेसांवां दिवन तांकां प्लेग हो रोग दिवं येता.

हो जीव हुंदराच्या आंगार आशिल्ल्या हुलकांच्या पोटांत रावता थंय ताची वाड जाता आनी मागीर ती हुलूक हुंदराक चाबून ताच्या आंगांत प्लेगाचे जंतू सोडटा. हुंदराच्या आंगांत त्या जिवाची वाड जावन ताका प्लेग जाता आनी हुंदीर पटापट मरूंक लागतात. हुंदीर मेले उपरांत तांच्या आंगावयल्यो हुलको दुसऱ्या हुंदराक वा मनशांक चाबतात आनी तांकां रोगाची लागण लागता. अशे तरेन ह्या रोगाचो प्रसार जाता.

३९° ते ४०° जोर येवन ह्या रोगाची सुरवात जाता. तशेंच आंग आनी तकली दुखप, थंडी खावप तोंडावळो तांबडेगूंज जावप अशीं लक्षणां दिसतात. जसोजसो जोर वाडत वता तसोतसो मनीस भ्रमिश्ट जाता. तशेंच ताच्या जिवाक थकिल्ले भाशेन जाणवता. ह्या रोगाचें तीन मुखेल प्रकार आसात ते अशे – १) गांठीचो प्लेग, २) फुफुसांतलो प्लेग वा प्लेगाचो न्युमोनिया ३) जीवविशरक्तता वा रगतांतलो प्लेग.

गांठीचो प्लेग : प्लेगाचे जीव आंगांत भितर सरले उपरांत सादारणपणान स दिसांनी जोर येता आनी तेच वांगडा जांग, खांको आनी मानेच्यो लसिकाग्रंथी (Lymph nodes) सुजतात आनी त्या जाग्यांनी वळ येता. हुलको चड करून पांयांक चाबतात देखून जागांक वळ येवपाचें हेर जाग्यांपरस चड आसता. हे वळ सादारणपणान कोंबयेच्या तांतया आकाराचे आसतात. ह्या वळांक लागून हातापायांनी बरीच दूख येता. थोड्या दिसांनी वळ फुट्टात आनी तातूंतल्यान हळदुवो पूं व्हांवंक लागता. योग्य आनी वेळार वखद केलेंना जाल्यार रगत विखाळिल्ले खातीर तो मनीस मरूंक शकता.

प्लेगाचो न्युमोनिया : उस्वासावांगडा प्लेगाचे जीव फुफुसांत वतात. उपरांत जोर, खोंकली, छातयेंत दुखप, रक्तमिश्रीत कफ, आंगदुखी आनी कातीचेर निळसार रंग अशी लक्षणां जावन मनीस तीन ते चार दिसांनी मरूंक शकता.

जीवविषरक्तता : ह्या प्रकाराच्या प्लेगांत एकदम चड कुडकुडो खावप, आंग दुखप, सुमाराभायर जोर चडप, भ्रमिश्ट जावप अशीं लक्षणां दिसतात. असल्या प्रकाराच्या रोगान मनीस रोखडोच मरपाची शक्यताय आसाता.

गांवांत प्लेगाची धाम आसल्यार आनी लसीग्रंथी सुजून वळ आयल्यार इंजेक्शनाची सूय वळांत तोपून तातूंतलो काडिल्लो स्त्राव तपासून प्लेगाचे जीव आसात काय नात हाची खात्री करची पडटा. प्लेगाच्या न्युमोनियाचीं लक्षणां दिसल्यार खांकून आयिल्ले थुकयेंत वा धरकलांत प्लेगाचे जंतू आसात काय नात हाची खात्री करची पडटा. तशेंच जीवविशरक्तता दुबाव आयल्यार रगत तपासून घेवन रगतांत प्लेगाचे जीव आसात वा नात हाची खात्री करून घेवंची पडटा.

उपाय : प्लेग ह्या रोगाचेर स्ट्रॅप्टोमायसीन, टॅट्रासायक्लीन आनी क्लोरोफॅनिकोल ही वखदां खुबूच गुणकारी आसात. रोग्याक हीं वखदां रोखडयारोखडीं दिल्यार रोग बरो जावंक शकता. प्लेग जाल्ल्या मनशाक हलकें जेवण, पुराय सुसेग आनी योग्य जतनाय घेवपाची गरज आसता. वळ आयल्यार त्या जाग्यार इक्थ्यायॉल, बॅलाडोना आनी ग्लिसेरीन भरसून घडयो घालच्यो पडटात.

जतनाय : प्लेग जावचो न्हय देखून खबरदारी घेवपाखातीर प्रतिबंधात्मक लस तोंपून घेवप तेचपरी दोतोर, नर्स वा रोग्याच्या म्हऱ्यांत बसता उठ्ठा त्या लोकांनी लांब, पांयघोळ कपडे, पायांत मेय, मुखाच्छानां, हातांत लुवां घालचीं म्हण्टकच ताका हुलको चाबूंक पावनात. रोग्याकडेन संपर्क येता त्या मनशांनी दर दिसा ६ ग्रा. सल्पाडायझीनच्यो गुळ्यो तीन ते सात दिसां मेरेन घेवप. तशेंच दर दिसा १ ग्रा. स्ट्रॅप्टोमायसीनाचीं इंजेक्शनां पांच ते स दीस घेतल्यार चड बरें.

प्लेगाचो प्रसार चडसो हुंदीर - हुलूक - मनीस अशेतरेन जाता. पूण प्लेगाचो न्युमोनिया जाल्ल्या रोग्याचे थुकयेच्या थेंब्यांवरवीं ताचो प्रसार जावंक शकता.

प्लेग चड करून हुंदराच्या आंगार आशिल्ल्या हुलकांवरवीं मनशांक येता. देखून हुंदराचो नाश करप गरजेचें तशेंच हुलको मरच्यो देखून पांच टक्के डी. डी. टी. १०५ टक्के डिल्ड्रीन वा दोन टक्के अल्ड्रीन सारक्या कीटकनाशकांचो फवारो जमनीर तशेंच मेल्ल्या हुंदरांचेर मारचो पडटा.

प्लेग हो संवसारीक भौशीक नितळसाण नेमांनुसार अधिसुचनीय रोग आशिल्ल्या कारणान भलायकी खात्यांतल्या अधिकाऱ्याक रोखडेंच कळोवंक जाय. ते अधिकारी हो रोग पसरचो न्हय देखून आनीक खबरदारी घेतात.

गांठीच्या प्लेगापसून न्युमोनिया वा जिवविशरक्तता सारक्या प्लेगाच्या

रोगाचे प्रकार जावंक शकतात. तेचपरी कातीर आपसेस जावपाची शक्यताय आसता.

भागवत पुराणांत, घरांत हुंदीर मरून पडूंक लागल्यार घर सोडचें अशें बरयलां. हाचेवेल्यान प्लेगाची धाम त्या वेळार आशिल्ली अशें दिसता. संवसारीक इतिहासांत प्लेगाच्या रोगान कोट्यांनी लोकांचे बळी घेतले हाचो उल्लेख मेळटा. प्लेगाचे धामीचो उल्लेख बायबलांत (पोरण्या करारांतल्या) बूक ऑफ सॅम्यूएल हांच्या पयल्या आनी सव्या प्रकरणांत मेळटा. इ. स. आदी दुसऱ्या वा तिसऱ्या शतमानांत सुश्रुत ह्या आयुर्वेदाचार्याक प्लेग आनी हुंदीर हांचो संबंद आसा हाची खबर आशिल्ली. इ.स. १००च्या सुमाराक इजिप्त, लिबिया आनी सिरिया ह्या देशांनी प्लेगाची धाम आशिल्ली. पयली रोमी सम्राट जस्टिनियन हाचे राजवटींत (५४२ वर्सा) ही धाम पातळिल्ली. १३४७ ते १३५० ह्या काळांत ही साथ सगळ्या युरोपांत पातळिल्ली. हो रोग जाल्ल्या मनशाचे कातीचेर काळसर खतां पडटात देखून त्या काळांत रोगाक काळें मरण (Black Death) म्हणून वळखताले.

१८१५त ही धाम भारतांतल्या गुजरात, काठेवाड आनी कच्छ वाठारांत पातळिल्ली. १८३६ त राजपुतान्यांतल्या पाली ह्या गांवांत ह्या रोगाचे खूबशे बळी पडले. आनी थंयसावन तो अजमेर आनी मारवाडांतय पावलो. १८४९च्या सुमाराक ती दक्षिण भारतांत पातळिल्ली. १८९४ वर्सा चीन देशांत प्लेगाची व्हड धाम आयली आनी हॉंगकॉंगच्या बंदरांतल्यान ती मुंबय आनी कलकत्ता ह्या बंदरांनी पावली आनी १८९९ ते १९१७ ह्या काळांत ती भारतभर पातळून ते धामींत लाखांनी लोकांक मरण आयलें.

हो रोग कसो जाता आनी ताचेर उपाय कितें हाची म्हायती पयलीं मेळना जाली. तेन्ना १३४७त बेर्नाबॉ विसकोंटी हाणें मिलनच्या ड्यूकान प्लेगाच्या रोग्याक चवदा दीस विलग्नवासांत (quarantine) दवरचें म्हणून हुकूमनामो काडलो. मागीर हें कालमान ल्हव - ल्हव वाडोवन चाळीस दिसांचेर हाडलें. १८९४ वर्सा ॲलेक्झांडर येरसीन आनी शीबासाबुरो कितासाटा हाणीं वेगवेगळ्या जाग्याचेर संशोधन करून ह्या रोगाच्या जंतूचो सोद लायलो. १८९८ वर्सा हुंदराच्यो हुलको आनी प्लेग हांचो संबंद आशिल्ल्याचो दुबाव फ्रेंच डॉ. पावल सिमोइ हाणें दाखयलो. पूण दुसऱ्या इंडियन प्लेग कमिशनान १९०८ वर्सा प्लेग हो हुंदराच्या आंगार आशिल्ल्या आनी प्लेगाच्या जंतूंची बादा जाल्ल्या शेनोप्शीला केवपीस (Xenopsylla cheopis) ह्या हुलकांवरवीं जाता हें सिद्ध केलें. बाकीच्या जातींच्यो हुलको जरी प्लेग पातळावपाक शकतात तरी भारतांत शेनोप्शीला केवपुस हीच चड जापसालदार आसा. तेभायर शेनोप्शीला आस्तिया (astia) हीय हुलूक प्लेगाच्या जिवांचो प्रसार करूंक शकता.

– डॉ. पुर्णानंद अवदी

प्वेर्त रिको : 'कॉमनवेल्थ ऑफ प्वेर्त रिको'. कॅरिबियी दर्यांतलो अमेरिकेच्या जोड संस्थानाचो एक स्वतंत्र प्रदेश. वॅस्ट इंडीस द्वीपसमुहांतल्या ह्या प्रदेशांत प्वेर्त रिको ह्या मुखेल जुंव्यासयत हेर तीन ल्हान जुंव्यांचो आस्पाव जाता. हाचे उत्तरेक अटलांटीक म्हासागर, दक्षीणेक कॅरिबियी दर्या, अस्तंतेक डोमिनिकन प्रजासत्ताक आनी हैती आनी उदेंतेक व्हर्जिन जुंवे आसात. क्रॅब जुंवो, कूलेब्रा आनी मोना हे तीन जुंवे मेळून प्वेर्त रिकोचें वट्ट क्षेत्रफळ ८,८९७ चौ. किमी. आसा. सॅन वॉन ही ह्या प्रदेशाची राजधानी.

भूंयरचणुकेचे नदरेन प्वेर्त रिकोचो ७५% भूंयभाग व्हड व्हड पर्वतांनी आनी दोंगरांनी आडायला. फकत दर्यादेगांतले प्रदेश आनी देगणांतले कांय भाग उथळ आसात. प्वेर्त रिकोंतल्यान उदेंत - अस्तंत गेल्ली पर्वतांची वळ प्वेर्त रिकोचे उत्तर आनी दक्षीण अशे दोन वांटे करता. ह्या प्रदेशाच्या उदेंत भागांतलो एल् यूंके हो पर्वत प्रसिद्ध आसून माउंट पूंता हें तातूंतलें सगळ्यांत उंचेलें तेमूक. लॉईसा, बायामोन, आरेसीबा आनी ला प्लाता हांगाच्यो मुखेल न्हंयो आसात. तांचो लोट ॲटलांटीक म्हासागराक मेळटा. सूखदिणें हवामान हें हांगाचें एक खाशेलपण. उणें उंचायेच्या प्रदेशांनी उश्ण कटिबंधी आनी चड उंचायेच्या प्रदेशांनी उपोळा कटिबंधी अशें हवामान आसा. सबंद जुंव्यांक ईशान्येकडच्यान येवपी वेपारी वाऱ्याक लागून शितळसाण मेळटा. सादारणपणान जुलय म्हयन्यांत तापमान २७° सॅ. आसता आनी जानेवारींत ते २४° सॅ. इतलें आसता. हांगा वर्सुकी पावस सुमार १५५ सेंमी. आसता. ऑगस्ट ते ऑक्टोबर ह्या काळांत केन्नाकेन्नाय हरिकन मोडां जातात. ह्या जुंव्याचेर केन्नाकेन्ना भूंयकांपूय जातात. १९१९ त जाल्या भूंयकांपाक लागून अस्तंत प्वेर्त रिकोंतल्या कांय शारांचे खूब प्रमाणांत नुकसान जाल्लें. ह्या जुंव्यावयली मुळावीं रानां काबार जाल्लीं आसून आतां फकत माहोगनी, एबनी, लॉरेल, सॅटिनवुड माड आनी ताड ही वनस्पत उण्या प्रमाणांत सांपडटा. हांगा मोनजातीचेंय प्रमाण साप् उणें आसा.

इतिहास : १९ नोव्हेंबर १४९३त कोलंबस हाणें ह्या जुंव्याचो सोद लायलो. १५०८त पॉंसे द लेऑं हाणें लागीं आशिल्ल्या हिस्पॅनिओला जुंव्यावयल्या लोकांची राखण करचेखातीर हांगा वसणुकेची स्थापणूक केल्ली. प्वेर्त रिको जुंव्याक इंडियन लोक 'बोरिक्केन' ह्या नांवान वळखताले. थळावे लोक आयजूय हेंच नांव वापरतात. कोलंबसान ह्या जुंव्याक 'सॅन वॉन बाडतीस्ता' अशें नांव दिल्लें. हांगा स्पेनी लोकांची वसणूक जाले उपरांत ह्या जुंव्याक 'सॅन वॉन बाडतीस्ता द प्वेर्त रिको' ह्या नांवान वळखुपाक लागले. 'प्वेर्त रिको' म्हळ्यार गिरेस्त बंदर. मुखार ह्या जुंव्याक प्वेर्ता रिको आनी राजधानीच्या शाराक 'सॅन वॉन' अशें म्हणपाक लागले.

प्वेर्त रिकोचेर स्पेनाचो तीन शेंकडे शेक चालतालो (१५९८-१८९८). १८६८ तले स्पेनी क्रांतीक लागून प्वेर्त रिकोंतूय उठाव जावन स्वतंत्र प्रजासत्ताकाची घोशणा केली. १८७६ च्या स्पेनी संविधानावरवीं प्वेर्त रिकोक स्पेनाच्या संसदेंत प्रतिनिधित्व मेळ्ळें. १८९८त अमेरिका - स्पेन हांचेमदीं जाल्ल्या झुजांत स्पेनाचेर हार पडली. दोगांय मदीं पॅरीस कबलात जावन, स्पेनाक प्वेर्त रिको; ग्वॉम आनी फिलिपिन्स हे प्रदेश अमेरिकेक मेळ्ळे. १९०० ल्या फॉरेकर कायद्याक लागून ह्या जुंव्याचे मुलकी शासनाची स्थापणूक जाली. अमेरिकी अध्यक्षान गव्हर्नरांची नेमणूक करून उच्च विधानमंडळ, कार्यकारी मंडळ आनी न्यायालय हांची स्थापणूक केली. पूण प्वेर्त रिकोक अमेरिकेचे नागरिकत्व दिलेना. अमेरिकेच्या सर्वोच्च न्यायालयान प्वेर्त रिको हो अमेरिकेचो भाग न्हय, तो स्वायत्त न्हय आनी स्वतंत्रूय न्हय अशें थारायलें. प्वेर्त रिकोक ते मानवलेना. ताणीं कॉरेकर कायद्याक खूब विरोध केलो. १९१७ तल्या जोन्स कायद्यावरवीं प्वेर्त रिकोक अमेरिकेचे नागरिकत्व मेळ्ळें.

'पॉप्युलर डेमॉक्रॅटिक पार्टी' ह्या पक्षान १९३८त जाल्ल्या विधिमंडळाचे

्टस्ट्रॅप' आंखिल्ल्या अर्थीक नियोजन कार्यक्रमांक लागून हांगा खूब र्थीक उदरगत जाली. १९४३त जीझस टी. पिन्थेरो ह्या पयल्या प्वेर्त रेकीची गव्हर्नर म्हणून नियुक्ती जाली. १९५२त प्वेर्त रिकोचें नवें ंविधान ९२ प्रतिनिधींचे एका समितीन तयार केलें. १९५६ आनी १९६० त जाल्ल्या दोनूय वेंचणुकांनी पॉप्युलर डेमॉक्रॅटिक पार्टीक भोवमत ळ्ळें. १९६८चे वेंचणुकेंत फाटलीं २८ वर्सां एकसारको जैतवंत जायत ाशिल्ल्या पॉप्युलर डेमॉक्रॅटिक पक्षाक हारोवन 'न्यू प्रोग्रेसिव पार्टीन' ोत मेळयलें. तिचो मुखेली ल्वी फेर हो गव्हर्नर जालो. १९७८ संयुक्त ाष्ट्रांच्या निर्वसाहतीकरण समितीन प्वेर्त रिकोच्या स्वातंत्र्याविशीं भासाभास ावन प्वेर्त रिकोक स्वयं-निर्णय आनी स्वातंत्र्य ह्या संबंदाचे हक्क ासात असो थाराव पास जालो.

प्वेर्त रिकोची शासनयंत्रणा अमेरिकेचे धर्तेचेर आसा. १९५२त ापणायल्ल्या संविधानांतल्यान कार्यकारी मंडळ, विधिमंडळ आनी ्यायसंस्था हांचे अधिकार स्पश्ट केल्ले आसात. गव्हर्नराक चार वर्सांखातीर ंचून काडटात. विधिमंडळ हें दोन सदनी आसून ताचे सिनेट आनी ्रतिनिधीगृह अशे दोन भाग आसतात. सिनेटांत २७ वांगडी आनी ्रतिनिधी गृहांत ५१ वांगडी आसतात. प्वेर्त रिकोच्यो नागरी आनी ेपारी विधिसंहिता स्पेनाच्या, तर दंडसंहिता, वेवारसंहिता आनी ौशीकविधी हे अमेरिकेचे धर्तेचेर आदारिल्ले आसात. मुखेल न्यायाधीश ानी हेर न्यायाधिशांची नेमणूक करपाचे हक्क गव्हर्नराक आसता.

अर्थीक स्थिती : प्वेर्त रिकोची पारंपारीक अर्थवेवस्था मुखेलपणान शेतवडीचेरूच आदारिल्ली. शेतवड हो मुखेल उद्देग आशिल्लो आनी कॉफी हें निर्यातीचें मुखेल उत्पन्न आशिल्लें. विसाव्या शेंकड्यांत अमेरिकेन केल्ल्या आदाराक लागून हांगा खूब उदरगत जाली. चड करून साकर उद्देगाची खूब वाड जाल्ली. आजूय ऊंस हें प्वेर्त रिकोचें मुखेल आनी म्हत्वाचें पीक. हाचे सकयल कॉफी, तंबाकू, अनस, केळीं, नाल्ल हांचो आस्पाव जाता. हांगा खूब उण्या प्रमाणांत सैमीक संपत्ती आसा. तांबें, निकॅल आनी खनीज तेल हांचे सांठे कांय प्रमाणांत सांपडल्यात. लुगट आनी चामड्याच्यो वस्तू तयार करप हे हांगाचे मुखेल उद्देग. तशेंच विद्युत् आनी इलेक्ट्रॉनीक उपकरणां, प्लास्टीक, रसायनां खनीज तेल, प्रक्रिया केल्ले खाद्यपदार्थ हे म्हत्वाचे उत्पादीत पदार्थ आसात. प्वेर्त रिकोच्या ऑपरेशन बूटस्ट्रॅप ह्या अर्थीक कार्यक्रमांवरवीं साबार कारखाने उबारल्यात. 'प्वेर्त रिको फॅडरेशन ऑफ लेबर' ही देशांतली सगळ्यांत व्हड कामगार संघटना.

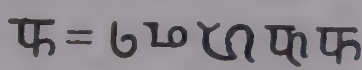
येरादारीच्या मळार हो देश फुडारिल्लो आसा. उद्योगिकीकरणाक लागून रस्त्यांच्या बांदकामाक खूब नेट आयला. ह्या जुव्याचेर १० बंदरां आसात. सॅन वॉन, पाँसे आनी माइआग्वेस हीं हांगाचीं मुखेल बंदरां. १८ अमेरिकी तारवां कंपन्याकडच्यान प्वेर्त रिको आनी अमेरिका हांचेमदी म्हालाची हाड व्हर जाता. हांगा हवाई येरादारीचीय वेवस्था आसा. सॅन वॉनांत आंतरराश्ट्रीय विमानतळ आसा. हांगा रेडिओ आनी दूरचित्रवाणी हांचीय वेवस्था आसा.

लोक आनी समाजजीण : प्वेर्त रिकोंतले वयल्या वर्गांतले लोक आपल्याक शुद्ध स्पेनी रगताचे समजतात. पूण तांचेमदीं फ्रेंच कॉर्तिकी आनी इटालियी रगताचे उण्याअदीक प्रमाणांत भरसण जाल्ली आसा. तशें प्वेर्त रिको लोक हे पुराय समाजाचे नदरेंतल्यान गोरे, इंडियन, खाप्री हांची भरसण जाल्ल्या वंशांचे आसात. दर्यादेगांच्या वाठारांनी खापऱ्याचें प्रमाण चड आसा आनी दोंगरी वाठारांत इंडियन रगताचो प्रभाव चड जाणवता. वंशीक भेदभाव हांगा ना. हांगाचे चडशे लोक स्पेनी भास उलयतात. पूण वयल्या वर्गांतले लोक इंग्लीश आनी स्पेनी ह्यो दोनूय भासो उलयतात. प्वेर्त रिकांच्यो चालीरिती स्पेनी, पूण अमेरिकेच्या प्रभावाक लागून तांचेमदीं खूब बदल जाल्ले आसात. सॅन वॉन हे प्वेर्त रिकोचें राजधानी शार आसून तें एक उद्देग, वेपार, प्रशासन, शिक्षण आनी सोबीत पर्यटन केंद्र.

- कों. वि. सं. मं.

फ : वर्णमाळेंतलें बाविसावें व्यंजन आनी पांचव्या वर्गांतलो दुसरो वर्ण. हाच्यो चार अवस्था आसात. पयली अशोकाच्या गिरनारच्या शिलालेखांत, दुसरी मंदसोरच्या लेखांत (इ. स. ५३२), तिसरी पाली गांवाच्या दानपत्रांत (इ. स. ४७७ - ७८) आनी चवथी मध्य प्रदेशांतल्या ललितपूर गांवालागीं मेळिल्ल्या सीयडोनी लेखांत (इ. स. ९०३) मेळटा.

फच्या रुपाचो विकासक्रम असो -

कामधेनू तंत्रांत फकाराचें वर्णन केलां तें अशें -

फकारं शृणु चार्वङ्गी रक्तविद्युल्लतोपमम् ।
चतुर्वर्गप्रदं वर्णं पञ्चदेवमयं सदा॥
पञ्चप्राणमयं वर्णं सदा त्रिगुणसंयुतम्।
आत्मादितत्त्वसंयुक्तं त्रिबिन्दुसहितं सदा॥

अर्थ - हे सुंदरी, फ हो रक्तवर्ण विद्युल्लतेभाशेन, चतुर्वर्गप्रद, पंचदेवमय, पंचप्राणमय त्रिगुणयुक्त, आत्मदितत्त्वसंयुक्त आनी तीन बिंदूंनी युक्त आसा.

फकाराचो वर्ण प्रलयकालीन आसा. तो चार भुजांचो आसून ताच्या आंगार तरारतरांचे अलंकार आसात. ताची जीब लवलवत आसून तो भक्तांक अभय दिवपी, अशें तांचे ध्यान, वर्णोध्दारतंत्रांत वर्णिलां.

ओंठ हें ताचें उच्चारणस्थान.

- कों. वि. सं. मं.

फकीर : मुसलमान साधू आनी भिक्षा मागपी. फकीर हो अरबी शब्द आसून ताचो अर्थ गरीब असो जाता. कुराणांत म्हळां, 'तुम सब हो फुकरा अल्लाह के; सिर्फ अल्लाह ही गनी है' म्हळ्यार अल्ला हो एकलोच गिरेस्त, बाकीचे तुमी सगळे फकीर. महंमद पैगंबरान म्हळां, 'फक्र' म्हळ्यार गरिबीचो म्हाका अभिमान आसा. ताका लागून मुसलमानी साहित्यांत आनी संस्कृतायेंत फकीर ह्या शब्दाक खूब म्हत्व आसा. सुफी संत आपणाक फकीर म्हणून घेवप व्हडपणाचें मानतात

भारतांत सगळ्याक मेळपी हे फकीर भिक्षुक आसतात. ते कांय चमत्कारुय करून दाखयतात. सगळे मुसलमान फकीर आपली परंपरा अबूबक्र वा अली हांचेपसून मानतात. बाशर आनी बेशर अशे तांचे दोन मुखेल वर्ग आसात. बाशर हे लग्न जातात आनी इस्लामी नेम पाळटात बेशर हे बिनधास्त वागतात. ते कसल्योच चालीरिती पाळिनात. तांकां घरदार वा कुटूंब नासता. ते सोरो पियेतात पूण प्रार्थना करिनात. तांकां एक गुरू आसता.

फकिरांचे कांय पोटभेद आसात ते अशे -

मदारी - हे फकीर चडशे गुजरात आनी राजस्थानांत आसात. ते आपणाक मदारशाहाचे वंशज मानतात आनी ताका भजतात. कांय मदारी फकीर मांकडां आनी वांस्वेलां नाचयतात, सोरपान दंश केल्यार, त्या घायाचेर मंत्र घालतात, पांयांचेर आनी फाटीचेर चाबकां मारून वा तोंकाच्या शस्त्रान घाय करून हे लोक भीक मागतात.

कलंदर - करबलाच्या झुजांत आपूण इमाम हुसेनाचे वार्ताहर आशिल्ल्याचें ते सांगतात. मोहरमच्या म्हयन्यांत सातव्या दिसासावन धाव्या दिसामेरेन हांचेमदलो एक मनीस पाचवें वस्त्र न्हेसता आनी हातांत तरसाद घेवन एका ताजियासावन दुसऱ्या ताजियामेरेन धांवन वता आनी आपल्या परंपरागत वार्ताहराची याद करून दिता.

रफई - हांकां गुरुजवाले अशेंय म्हण्टात. हांच्या उजव्या हातांत गुरुज आसात. भिक्षा मेळपाक कळाव जाल्यार हे फकीर हातांतलें गुरुज, हातचलाखेन आपल्या पेल्यांत वा दोळ्यांत घालतात. पूण तांकां कांयच दूख जायना.

जलाली - हे जलालुद्दीनाचे अनुयायी आसात. ह्या पंथांत प्रवेश घेवपी मनशाक आपल्या आंगांवयले सगळे केंस काडचे पडटात. तांकां कपडे लेगीत वापरपाक मेळनात. उपरांत तांच्या उजव्या खांद्याचेर दाग दिवन तांकां पंथाची दिक्षा दितात. हे भिक्षेच्या वेळार आपणाच्या आंगार चाबकाचे फटके मारून घेतात. हे भांग पियेतात आनी सोरोप-विंचू लेगीत खातात.

बेनवा - हे आपले उत्पत्तीचो संबंद ख्वाजा हसन वमरीकडेन लायतात. हे उंच तोपी घालतात.

मेवाती - हे मूळ मदारींचे शाखेचे आसात. हातांत कांकणा, कानांत कानांतलीं घालून लांब केंस वाडयतात. खाड-मिश्योय दवरतात. बायलांचो भेस करून ते आपणाक हुसेनाची बायल मानतात.

नक्षबंदिया - हे ख्वाजा मीर महंमदाचे शिश्य. वृत्तीन थंड आनी सद्वर्तनी आसपी हे फकीर रातचे हातांत मशाल घेवन भीक मागतात. भुरग्यांनी भिक्षा घाल्यार तांच्या कपलाक मशालीची काजळी लायतात.

दरवेशी - हे संन्यस्तवृत्तीचे आसतात.

हुसेनी ब्राह्मण - हे फकीर मुसलमान न्हय पूण ते मुसलमानांच्यो कांय चालीरिती पाळटात. अथर्ववेदाकूय ते मानतात. पैगंबराचे धुवेचो पूत हुसेन हाच्या नांवावयल्यान तांकां हुसेनी हें नांव मेळ्ळें. हाचें मुखेल ठिकाण अजमेर आसलें तरी अहमदाबाद, बडोदें शारांनी तांची वस्ती आसा. बेशर फकिरांमदीं हांचो आस्पाव जाता. हे रमजान पाळटात. गाय सोडून हेर जनावरांचें ते चोरून मास खातात. हिंदू लोकांभाशेनूच हांच्या भुरग्यांचीं नांवां आसतात. हे सुंता करिनात. बशिल्ले अवस्थेंत हे लोक मडीं पुरतात.

मुसासोहांग - गुजरातेंत राबपी हे फकीर सवायशीण बायलांभाशेन भेस करतात. नाकांत पिली घालतात. पूण खाड दवरतात. हे मुसा नांवाच्या पिराक भजतात. हे फकीर सुन्नी पंथाचे आसून लग्न जायनात.

रसूलशाही - हांकां मस्तान अशेंय म्हण्टात. हे लोक भेंडाक ल्हानशें वस्त्र गुठलायतात, पैरण घालतात आनी भीक मागपाखातीर लाकडी कटोरो बाळीगतात. हेय फकीर सुन्नी पंथाचे आसून लग्न जायनात.

फकिराकडेन एक जपमाळ आसता. तिका ९९ मणी आसतात. गांवांतल्या थडयाचेर पाचवो कपडो घालून ताची राखण करतात.

- कों. वि. सं. मं.

फक्रुद्दीन अली अहमद :

(जल्म : १३ मे १९०५, दिल्ली ; मरण : ११ फेब्रुवारी १९७७ दिल्ली).

भारताचो पांचवो राष्ट्रपती. ताच्या बापायचें नांव कर्नल झेंड्. ए. अहमद आनी आवयचें नांव रुकय्या सुलताना. तांचें घराणें मूळ आसामचें. मुळावे शिकप घरांत जालें आनी १९२१ वर्सा पंजाब विद्यापिठांतल्यान तो मॅट्रीक पास जालो उपरांत दिल्लीच्या स्टीफन म्हाविद्यालयांतल्यान उंचेले शिक्षण घेतकच तो आय्. सी. एस. परिक्षेखातीर कॅंतरिन म्हाविद्यालयांतल्यान बी.ए. पास जालो. पूण गालगुटांच्या दुयेंसाक लागून ताका आय. सी. एस. परिक्षेक बसपाक मेळ्ळेंना. तेखातीर तो १९२८त बार ॲट लॉ जालो.

इंग्लंडाक आसतना तो हॉकी संघाचो अध्यक्ष आशिल्लो. गोल्फ, टॅनीस हॉकी ह्या खेळांची ताका भुरगेपणासावन आवड आशिल्ली. खेळांच्या निमतान ताणें युरोपभर भोंवडी केली.

भारतांत परत येतकच .ताणें सर महम्मद शफी ह्या नामनेच्या वकिलाच्या हाताखाल पंजाब उच्च न्यायलयांत वकिलीक आरंभ केलो उपरांत आपणाचे जमनीविशींचे दावे चलोवपाखातीर तो गुवाहाटीक गेलो आनी थंयच स्थायीक जालो.

१९३१त म्हळ्यार पिरायेच्या २६ व्या वर्सा तो कॉंग्रेस पक्षाचो वांगडी जालो. उपरांत १९३५ वर्सा आसामाच्या विधिमंडळाचेर वेंचून येतकच १९३८-३९ वर्सा अर्थ आनी महसूल मंत्री जालो. १९४२ वर्सा ताणें छाडो भारत आंदोलनांत वांटो घेतलो आनी स्वातंत्र्य चळवळींत काम करपाक लागलो. ताका दोन फावटीं बंदखण भोगची पडली.

पिरायेच्या चाळिसाव्या वर्सा १९४५ त तो अबिदा बेगम हिचेवांगडा लग्न जालो. ती एक बऱ्यांतली बॅडमिंटन खेळगडी आनी उत्तर प्रदेशांतल्या सुलतान हैदर 'जोष' ह्या उर्दू साहित्यिकाची धूव. तांकां समिना, पर्वेझ आनी बदर हीं तीन भुरगीं.

१९४५-४६ ह्या काळांत तो कॉंग्रेस कार्यकारिणीचो वांगडी आशिल्लो. १९४६ ते १९५२ ह्या काळांत ताणें आसाम सरकाराचो ॲडवोकेट जनरल म्हणून काम केलें. फुडें १९५४-५७ ह्या काळांत तो राज्यसभेचेर वेंचून आयलो. १९५५ वर्सा ताणें सोविएत रशियेक गेल्ल्या भारतीय कायदेतज्ञांच्या शिश्टमंडळाचें फुडारपण केलें. १९५७ त तो एकवटीत राश्ट्रांत गेल्ल्या भारतीय शिश्टमंडळाचो वांगडी आशिल्लो. त्याच वर्सा तो आसाम विधानसभेचेर वेंचून आयलो आनी १९६६ वर्सामेरेन अर्थ कायदो आनी समाजकल्याण ह्या खात्यांचें मंत्रीपद ताणें सांबाळ्ळें. १९६६ ते १९७४ ह्या काळांत केंद्रीय मंत्री ह्या नात्यान ताणें वीज आनी शिंपणावळ शिक्षण,उद्देगीक उदरगत, शेती अशीं जायतीं खातीं सांबाळ्ळीं

१९६९त राबात (मोरोक्को) इस्लामी परिशदेक तो भारताचो प्रतिनिधी म्हणून हजर रावलो.

१९७४ वसाचे राश्ट्रपतीपदाचे वेंचणुकेंत इंदिरा गांधीच्या फुडारपणाखाल काँग्रेसीचेवतीन फक्रुद्दीन भोवमतान वेंचून आयलो. २४ ऑगस्ट १९७४ ह्या दिसा ताणें राश्ट्रपतिपदाचीं सुत्रां हातांत घेतलीं. राश्ट्रपती आसतना ताणें इंग्लंड, जर्मनी, बल्गेरिया, हंगेरी, फ्रांस, इटली, इजिप्त, सोविएत रशिया, श्रीलंका, इराण ह्या देशांक भेट दिली. ताणें खूबशा राश्ट्रीय आनी आंतरराश्ट्रीय समित्यांचेर काम केलें.

मलेशियाच्या दौऱ्यार आसतना राबाताक अकस्मात ताची प्रकृती इबाडिल्लयान ताका दिल्लीक हाडलो आनी काळजाच्या आताकात ताका दिल्लीक मरण आयलें. इंदिरा गांधीच्या फुडारपणाखाल आशिल्ले कॉंग्रेसीकडेन तो एकनिश्ठ रावलो.

- कों. वि. सं. मं.

फटे, नामदेव शांतू :

(जल्म २५ फेब्रुवारी १९३२ मर्वळें. सोलापूर).

सुटकेझुजारी. तो जनसंघाचो वांगडी आशिल्लो. १५ ऑगस्ट १९५५ ह्या दिसा गोंयचे शिमेर सत्याग्रहांत ताणें वाटो घेतिल्लो. १२ ऑगस्ट १९८७ दिसा महाराष्ट्र सरकारान सन्मानपत्र दिवन ताचो भोवमान केलो.

- कों. वि. सं. मं.

फडकी :

(Alum) एक रंग नाशिल्लो वा धवो स्फटीक आशिल्लो घट्ट पदार्थ. फडकी म्हळ्यार दोन धातू आशिल्लें 'सल्फेट' (double metal Sulphate). फडकेचें सूत्र $XY(SO_4)_2\ 12\ H_2O$ हातूंत X म्हळ्यार एक संयुजी धातूचो 'कॅटायन' (Cation) आनी Y म्ळ्यार त्रिसंयुजी धातूचो 'कॅटायन' फडकेंत X म्हळ्यार सोडियम, पॉटेशियम, आमोनिया, सिझियम, रुपें, रुबिडियम, थॅलियम, हायड्रॅझीन, हायड्रॉक्सिल अमायन, कांय कार्बनी अमायनां वा लिथियम हे सारके एक संयुजी कॅटायन आनी Y म्हळ्यार ॲल्युमिनियम, लोखण, क्रोमियम, मॅंगनीझ, कोबाल्ट, गॅलियम, टिटॅनियम, वॅनेडियम, इरिडियम, ऱ्होडियम, इंडियम हे त्रिसंयुजी कॅटायन आसूं येतात. पोटॅश फडकेचें सूत्र $KAL(SO_4).\ 12\ H_2O$ अशें बरयतात.

३००० ते ४००० वर्सांसावन मनशाक फडकी खबर आसुंये अशे पुरावे मेळटात. पुर्विल्लया ईजिप्तांत ओॲसीसचे भोंवतणीं सैमीक स्वरुपांतली फडकी मेळटाली. फडकी निवळ करपाचें गिन्यान थंयच्या लोकांक खबर आशिल्लें. भारतांतल्या लोकांक पुर्विल्लया काळासावन फडकेचो उपेग कपडे रंगोवपाक जाता हें खबर आशिल्लें. ते कपड्याचेर रंग घट्ट बसोवपाखातीर फडकेचो उपेग करताले. अशे उल्लेख पुर्विल्लया संस्कृत ग्रंथांनी मेळटात. वराहमिहिर हाणें सव्या शेंकड्यांत, फडकी कपड्यांचेर रंग घट्ट करपाक उपकारता असो उल्लेख केला. भारतांत पयलीं चीनांतल्यान फडकी हाडटाले तशेंच सौराश्ट्रांतूय ती तयार करताले. १४६० च्या अदमासाक जॉन डी कास्ट्रो हाणें कॉन्स्टॅंटिनोपलांत फडकी कशी तयार करतात हे विशीं खबर काडून तेप्रमाण इटलींत टोल्फा नगरांत ॲलुनायटासावन फडकी तयार करपाक सुरवात केली. अजुनूय हीच पद्दत वापरतात. १६०० वर्साच्या अदमासाक इंग्लंडांत, एका फुसफुशीत फातरासावन फडकी तयार करपाक लागले. १८४५ वर्सा ती ॲल्युमिनियम आशिल्लो एके तरेचो फातर वापरून तयार करपाक लागले. उपरांत तरेतरेच्यो फडक्यो तयार जावंक लागल्यो. भारतांत बंगालांतली 'बंगाल केमिकल ॲण्ड फार्मास्युटिकल वर्क्स ऑफ इंडिया' दिसाक सुमार पंदरा टन फडकी तयार करता. ही फडकी मध्यप्रदेशांतल्यान हाडिल्लया बॉक्सायट ह्या खनिजापसून तयार करतात.

उत्पादन १) ॲल्युनायट - ॲल्युनायट आनी पातळ सल्फ्युरीक ॲसीड तापोवन गाळटात आनी ॲल्युनायट घोळिल्लया नितळ सल्फ्युरीक ॲसिडांत पोटॅशियम सल्फेट भरसून आटयतात. उपरांत फडकेचे स्फटीक (Crystals) तयार जातात.

२) बॉक्सायटापसून - बॉक्सायट बारीक पिठो करून सल्फ्युरीक ॲसिडांत घोळयतात आनी तातूंत पोटॅशियम सल्फेट भरसून आटयतकच फडकेचे स्फटीक तयार जातात.

३) पायरायट्स शेलापसून - पायरायट शेलाक (Pirite Shale) ॲलम शेल अशेंय म्हण्टात. पायरायट शेल हवेंत तापयतकच फॅर्रस सल्फेट (Ferrous Sulphate) आनी ॲल्युमिनियम सल्फेट तयार जातात. हातूंतलें फॅर्रस सल्फेट काडून तातूंत पोटॅशियम सल्फेट घालून आटयतकच फडकेचे स्फटीक तयार जातात.

फडकेचे गूणधर्म - पोटॅश फडकी रूचीन गोडशी, आडूक आनी आंबट आसता. तिका रंग आनी वास नासता. ती घट्ट, धवे कवचेभाशेन, अश्टकोनी घनाकार स्फटिकाभाशेन वा धवे पिठो कशी आसता. सगळ्या फडक्यांभितर ही पोटेश फडकी चड म्हत्वाची . ही उदकांत विरगळटा आनी तें उदक आम्लबी acidic जाता. तापयतकच उदक आटून फडकी फुटता. फुलयल्ली फडकी उदकांत सवकासायेन विरगळटा. ही फडकी आल्कोलांत विरघळना. फडकी घालतकच प्रथिनांचे (Proteins) गुठले जातात तशेंच फडकेक लागून उदकांत आशिल्ले बारीक बारीक कण - एक जावन तांचेय गुठले जातात.

उपेग - पॉटॅश फडकी चड करून उदक निवळावंक वापरतात. कपड्याचेर रंग घट्ट धरपाखातीर, चामडें कमोवपाखातीर, फस्कां तशेंच कागद उद्देगांत फडकी वापरतात. घाय पेखपाखातीर तशेंच हड्ड्यांचे दुखापतीचेर फडकी उदकांत घोळोवन घोंट घेतात. तेच भाशेन रसायनां, वखदां, शाबू, उजो पालोवपाचीं रसायनां तयार करप, हातूंत वापरतात. आमोनियम फडकेचो उपेग पोटॅश फडकेभाशेनूच करतात. सोडियम फडकी बेकिंग - पावडरांत वापरतात.

- प्रा. प्रेमानंद गो. फडते

फडके, नारायण सीताराम :

(जल्म : ४ ऑगस्ट १८९४, कर्जत; मरण : २२ ऑक्टोबर १९७८, पुणें).

नामनेचो मराठी कादंबरीकार, कथाकार, लघुनिबंधाचो आद्य प्रवर्तक आनी साहित्य समक्षिक. ताचो बापूय वेदान्ती आशिल्लो आनी ताणें अभ्यासपूर्ण असो 'वेदानतनिदर्शन' हो ग्रंथ बरयल्लो. नारायणान आपलें मुळावें शिक्षण नासिक, सोलापूर आनी पुण्याक पुराय केलें. माध्यमीक शिक्षण पुण्याच्या नूतन मराठी विद्यालयांत जाल्यार म्हाविद्यालयीन शिक्षण फर्ग्यूसन कॉलेजींत घेतलें. १९१७ त तो एम. ए. जालो. १९१६ त ताका न्यू पूना कॉलेजींत प्राध्यापक म्हणून काम मेळ्ळें. मदीं ताणें कांय तेंप 'केसरी' आनी 'मराठा' दिसाळ्यांखातीर उपसंपादक म्हणून काम

केलें. उपरांत तो दिल्ली, सिंध, हैदराबाद, नागपूर, कोल्हापूरच्या म्हाविद्यालयांनी तत्त्वगिन्यान, तर्कशास्त्र आनी मानसशास्त्र ह्या विशयांचो प्राध्यापक जालो. उपरांत १९४९त कोल्हापूरचे राजाराम कॉलेजींतल्यान तो निवृत्त जालो.

ताणें 'रत्नाकर' हें मासिक १९२५ आनी 'झंकार' हें सातोळें १९४० सुरू केल्लें. १९५१त ताणें 'अंजली प्रकाशन हे संस्थेची स्थापना केली.

'मेणाचा ठसा' ही ताची पयली कथा केरळ कोकिळ ह्या मासिकांत उजवाडाक आयली (१९१२). 'अल्ला हो अकबर' ही ताची पयली कादंबरी. कुलाक्याची दांडी १९२५, जादूगार (१९२८), दौलत (१९२९), अटकेपार (१९३१), निरंजन (१९३२) ह्या ताच्या सुर्वेच्या कांय कादंबऱ्यांमदीं प्रणयरम्यताय, सोबीत व्यक्ति चित्रण, अचूक संवाद, आनी मवाळ भाशाशैली आदींचो आस्पाव आसा. उपरांतच्या उद्धार १९३५, प्रवासी (१९३७), अखेरचे बंड ह्या म्हत्वाच्या कादंबऱ्यांतल्यान ताणें गंभीर विशय हाताळ्ळे. बेचाळीसचे पत्रीसरकार (झंझावात १९४८) काश्मीरचे स्वातंत्र्योत्तर राजकारण (जेहलम १९४८), गोवा-मुक्तीचे आंदोलन (उजाडलं ! पण सूर्य कुठं आहे? १९५०) ह्यो कादंबऱ्यो ताणें महाराष्ट्रांतल्या राजकी आनी समाजीक घडामोडीचे फाटभुंयेचेर बरयल्यात. ऋतुसंहार १९५८, कुहू! कुहू! (१९६०), ही का कल्पद्रमांची फळ? १९६१, एक होता युवराज (१९६४) ह्यो ताच्यो कांय उल्लेख करपासारक्यो कादंबऱ्यो आसात. हेमू भुपाली ही ताची निमणी कादंबरी. ताच्या कांय कांदंबऱ्यांचे आनी कथांचे इंग्लीश आनी हेर भाशांनी अणकार जाल्यात. कलंक शोभा (१९३३) ताणें हे कादंबरेवयल्यान मराठी चलचित्रूय काडलां. ताच्या कथांचे पंचविसांवयर झेले उजवाडाक आयल्यात ताच्यो कांय प्रतिनिधीक कथा 'बावनकशी' (१९६२) ह्या नांवान संग्रहीत केल्यात.

मराठींतल्या लघुनिबंधाचो ताका आद्यप्रवर्तक मानतात. 'गुजगोष्टी' (१९३३), 'नव्या गुजगोष्टी'(१९३७), धुम्रवलये (१९४१) हे ताचे म्हत्वाचे लघुनिबंध. ताचे समिक्षात्मक लेखूय भरपूर आसात. क्लेटन हेमिल्टन हाच्या द आर्ट ऑफ फिक्शन ह्या ग्रंथाच्या प्रभावाखाल बरयल्ल्या प्रतिभा - साधनांत (१९३१), तशेंच लघुकथालेखन : मंत्र आनी तंत्र १९५२ ह्या ताच्या ग्रंथांत कथेच्या संदर्भांतले ताचे तंत्रीक नदरेची जाणविकाय स्पश्टपणान दिश्टी पडटा. 'साहित्य आणि संसार' १९३७, 'वेचलेलें मोती' (१९४१), 'प्रतिभाविलास' (१९६६) आदीं म्हत्वाचीं पुस्तकां ताणें बरयल्यांत. उलोवप, संगीत आनी क्रिकेट हीं ताचीं साहित्याभायर हेर आवडीचीं क्षेत्रां 'असे वक्ते अशी व्याख्याने (१९६०) 'नादलुब्धांच्या आठवणी' (१९६२), 'अशा झुंजा अशे झुंजार' (१९६७) पुस्तकांतल्यान ताणें वेगवेगळ्या मळावयल्यो आपल्यो यादी उक्तायल्यात. बाबुराव पेंटर: व्यक्ती आणि कला, किर्लोस्कर: व्यक्ति आणि कला (१९६४), नाट्याचार्य खाडिलकर (१९७२) आणि खाडिलकरांच्या नाट्यकृती (१९४९) हे ताणें बरयल्ले उल्लेख करपासारके चरित्रग्रंथ. हांचेभायर विद्यार्थ्यांखातीर ताणें दादाभाई नवरोजी, टॅरेन्स मॅक्स्विनी, डी. व्हॅलेरा, म. गांधी आदींचीं चरित्रांय ताणें बरयल्यांत. ताणें युगांतर (१९३१) संजीवन (१९३४), काळेगोरे (१९४५), जानकी (१९५०) आदी कांय नाटकां बरयल्यांत पूण ह्या मळार ताका व्हडलेशे जैत मेळ्ळें ना.

ताच्या आपजिणेत्मक लिखाणांत 'माझ्या साहित्यसेवेतील स्मृती' (१९४३), माझं जीवन : एक कादंबरी (१९६४) हांचो आस्पाव जाता. 'मी व माझ्या कादंबऱ्या' आणि मराठी लघुनिबंदाचा जनक कोण' १९६७ ह्या पुस्तकांतल्यान ताणें आपणाल्या कादंबऱ्यांची आनी लघुनिबंदांची विस्तारान भासाभास केल्या.

हाचेभायर तर्कशास्त्र, मानसशास्त्र, संततिनियमन आदी विशयांचेर ताणें इंग्लीशींतल्यान आनी मराठींतल्यान पुस्तकां बरयल्यात. ताची वट्ट ग्रंथसंख्या १८९ इतली आसा. रत्नागिरीक १९४०त भरिल्ल्या महाराष्ट्र साहित्यसंमेलनाच्या अध्यक्षपदाचो मान ताका फावो जाल्लो. १९६२ त भारत सरकारान ताका 'पद्मभूषण' किताब दिवन फोवमान केलो.

– कों. वि. सं. म.

फडके, सुधीर : (जल्म : २५ जुलय १९१९ कोल्हापूर).

नामनेचो मराठी भावगीतगायक आनी चित्रपट क्षेत्रांतलो निर्माता, संगीत दिग्दर्शक आनी पार्श्वगायक. ताच्या बापायचें नांव विनायकराव आनी आवयचें नांव सरस्वती. ताणें कोल्हापूर आनी मुंबय शिक्षण घेतलें. भुरगेपणांतूच ताका संगितांतले पयले धडे ग्वाल्हेर घराण्याचो पंडित वामनराव पाध्ये हाणें दिले. कोल्हापूराक आसतना ताका घरचे परिस्थितीक लागून पिरायेच्या चवदाव्या वर्सा सावनूच शिकवण्यो आनी संगीत शिक्षकाचे काम करचें पडलें (१९३३-३६). ताचे मुळचें नांव राम. पूण एका कार्यक्रमांत (१९३४) ताच्या नांवाची घोशणा सुधीर फडके अशी केली आनी फुडें तेंच नांव चालंत उरलें.

ताच्या गायनाचो पयलो जाहीर कार्यक्रम १९३१त मिरजे जालो मुंबयचे एके शास्त्रीय गायन सर्तींत ताका पयल्या क्रमांकाचे भांगरापदक मेळ्ळें (१९३१-३२). १९३७ त ताचो मुंबय आकाशवाणीचेर पयलो कार्यक्रम सादर जालो. १९३९-४१ ह्या काळांत ताणें खानदेस, विदर्भ मध्यप्रदेश, उत्तर प्रदेश, राजस्थान, पंजाब, बंगाल, बिहार अशी भारतभर भोंवडी केली. फुडें कलकत्त्याक ताका एके ग्रामोफोन कंपनींत सहाय्यक संगीत दिग्दर्शकाचें काम मेळ्ळें पूण भावाचे आनी आपले भलायकेक लागून ताका कोल्हापूराक परतें येवचें पडलें.

कांय दीस तो राश्ट्रीय स्वयंसेवक संघाचो प्रचारक आशिल्लो. हीझ मास्टर्स वॉयस (मुंबय) ह्या नामनेच्या ध्वनिमुद्रिका संस्थेकडेन ताचो १९४१-४५ ह्या काळांत गायक आनी संगीत दिग्दर्शक म्हणून संबंद आयलो. दादरा आनी नगर हवेलीच्या सुटकेझुजांत ताणें वांटो घेतिल्लो (१९५४) नामनेची पार्श्वगायिका ललिता देऊळगांवकर हिचेकडेन ताचें लग्न जालें. तांकां एक चलो आसा. १९४५त स्नेहल भाटकर हाच्या आदरान ताणें 'रुक्मिणी स्वयंवर' ह्या चलचित्राक पयले खेपे संगीत दिग्दर्शन दिल्लें. 'गोकूल' (हिंदी) हें ताणें एकल्यान संगीत दिग्दर्शीत केल्लें प्रभात फिल्मकंपनीचें पयलें चलचित्र. उपरांत ताणें सुमार १०० मराठी - हिंदी चलचित्रांक संगीत दिग्दर्शन केलें तातूंत आगेबढो (१९४६), गोकूल (१९४६), अपराधी (हिंदी मराठी १९४८), सीता स्वयंवर (१९४८), मायाबाजार (हिंदी - मराठी १९४९), मुरलीवाला १९५२, पहली तारीख (हिंदी - १९५५, प्यार की जीत १९६१), भाभी की चुडियाँ (१९६२) हीं हिंदी चलचित्रां आनी जिवाचा सखा, वंदेमातरम (१९४८), पुढचं पाऊल (१९५०), जशास तसे (१९५१), लाखाची गोष्ट (१९५२), वहिनीच्या बांगड्या (१९५३), सौभाग्य (१९५३), पोस्टातली मुलगी (१९५४), ऊनपाऊस (१९५४), मी तुळस तुझ्या

ाणी (१९५५), गंगेत घोड न्हालं (१९५५) माझे घर माझी माणसं १९५६), रत्नघर (१९५६), जगाच्या पाठीवर (१९६०), उमज घडेल : (१९६०), प्रपंच (१९६१), सुवासिनी (१९६१), ते माझं घर १९६२), हा माझा मार्ग एकला (१९६३), एकटी (१९६८), आम्ही तो आमुच्या गावा (१९६९), मुंबईचा जावई (१९७०), हे मराठी त्रपट उल्लेख करपासारके आसात.

ताका तीन फावटीं चलचित्र संगिताखातीर फाळके इनाम मेळ्ळें. चेभायर बरो संगीतदिग्ददर्शक - प्रपंच (१९६२-६३), बरो पार्श्वगायक संथ वाहते कृष्णामाई (१९६७-६८), हा माझा मार्ग एकला (१९६३-४), धाकटी बहिण (१९७०-७१) आनी कार्तिकी (१९७४-७५) म्हणून का राज्य इनामांय फावो जाल्यात. 'मुंबईचा जावई' ह्या चित्रपटाखातीर शेंच 'भाभी की चुडियाँ' ह्या चित्रपटांतल्या 'ज्योति कलश छलके' ह्या ाचो संगीत दिग्ददर्शक म्हणून मुंबयच्या सूर सिंगार संसदेचे स्वामी रेदास इनाम मेळ्ळें. 'हा माझा मार्ग एकला' ह्या ताणें निर्मिल्ल्या मराठी लचित्राक बरो प्रदेशीक चलचित्र म्हणून राश्ट्रपतीपदक मेळ्ळें. तशेंच हाराश्ट्र शासनानूय ह्या चलचित्राक दुसऱ्या क्रमांकाचें इनाम दिवन चो भोवमान केलो. १९८०त मराठी चित्रपट म्हामंडळाचो तो अध्यक्ष जालो.

ग. दि. माडगूळकर हाच्या गीतरामयणांतल्या शप्पन पदांक बेस न्यो चाली दिवन तीं ताणें स्वता गायल्यांत. १९५९ सावन सुधीर डके हाच्या गीतरामायणाचे शंबरांवयर कार्यक्रम भारतांत तशेंच परदेशांत ाल्यात. १९८० वर्सा पुण्याक ताच्या गीतरामायणाचो रुप्या उत्सव नयलो. शब्द आनी सूर हांचो एक आगळोच मेळ ताचे गीतरामायण ायकतना जाणवता. शास्त्रोक्त आनी लोकसंगिताचो जाय थंय वापर रून मवाळ आनी गोड गावप हीं ताचे संगीत रचनेचीं आनी गायनाचीं ाशेलपणां.

- कों. वि. सं. मं.

तेपूर सिक्री : उत्तर प्रदेशांतलें इतिहासीक नामनेचें थळ. हें थळ ाग्राचे नैर्ऋत्येक सुमार ३७ किमी. अंतराचेर वसलां आग्रा राजमार्गावयलें तशेंच अस्तंत रेल्वेच्या रूंदमापी रेल्वेमार्गावयलें हें एक स्थानक. १५६९-७० त अकबरान सिक्री ह्या खेड्यालागीं नवी राजधानी वसयली. आपल्या गुजरातावयल्या जैता उपरांत ताणें ताका फतेपूर सिक्री हें नांव दिलें.

अकबरान ह्या सड्यावयल्या गावांत आपली राजधानी किद्याक हाडली तेविशीं कथा आसा ती अशी : अकबराक जायतीं भुरगीं जालीं पूण तीं ल्हान आसतनाच मेली. निमाणें ताणें शेख सलीम चिस्ती ह्या साधवाची कृपा मागली. ताचे कृपेन ताका चलो जालो देखून ताणें ताचें नांव सलीम अशें दवरलें. हाची फुडें जहांगीर म्हणून नामना जाली. फूडें शेख सलीमाची वसणूक आशिल्ल्या सिक्री ह्या गांवांत ताणें आग्राक आशिल्ली आपली राजधानी व्हेली. थंय ताणें राजकीय प्रशासकीय नदरेन म्हत्वाच्यो आनी धर्मीक अश्यो जायत्यो वास्तू बांदल्यो. पूण फूडें उदकाचो उणाव आनी उणें संरक्षण हेखातीर १५८५त राजधानी परत आग्राक हालयली.

फतेपूर सिक्रीची वट्ट रचना आयताकार आसून फातराचे सैमीक रचनेप्रमाण तटाचें बांदकाम केल्लें आसा. ताच्या तिनूय वटांनी तटबंदी आसून चवथे वटेन तळें आसा. तटबंदीक वट्ट णव दरवाजे आसात. तातूंतलो आग्रा दरवाजो शारांत प्रवेश करपाचे नदरेन म्हत्वाचो. तो सरळ दिवाण-ई-आमा कडेन वचून फुडें जामा मशिदीकडेन सोंपता. व्हड व्हड इमारती, तांची सोबीतकाय आनी ताचेवयलें अलंकाराचे तशेंच तांचे बांदावळींतलें नेमकेपण हांचें एक आगळें वेगळें दर्शन घडटा.

हांगा आशिल्ल्या इमारतींचे धर्मीक आनी लौकीक अशे दोन भाग पडटात. लौकीक वास्तूंत राजवाडे, प्रशासकीय इमारती, सराई आदींचो आस्पाव जाता, जाल्यार धर्मीक वास्तूंत बुलंद दरवाजो, शेख सलीम चिश्तीचो दर्गो आनी जामा मशीद, दफ्तरखानो, दिवाण - ई - आम, दिवाण-ई-खास हे दिवाणखाने, जोधाबाय आनी मरियमबाय हांचेखातीर बांदिल्ले महाल, पंचमहाल, बिरबल महाल आदी वास्तू पळोवपा सारक्यो आसात.

बुलंद दरवाजो ही हांगाची सगळ्यांत व्हड वास्तू अकबरान आपल्या गुजरातच्या जैता निमतान बांदल्या. ताची उंचाय ५४ मी. आसून ती तांबड्या वालुकश्मांत बांदल्या. मदीं मदीं तांतूत संगमरवरी फातरांचोय

फतेपूर सिक्रीचो पंचमहाल

उपेग केला. ह्या दरवाज्याची कमान व्हड आसून दरवाज्यावयल्या कोनशांनी एक संघ मनोरे मुखेल चौकटींतल्यान वयर आयिल्लेवरी दिसतात. दर्शनी भागाचेर दोन मनोऱ्यांमदीं आशिल्ले तीन घुमट सुंदर दिसतात. ह्या दरवाज्याचे भायले वटेन अरबी भाशेंतलें सोबीत सुलेखन मेळटा. ही इमारत चवकोनी आसून वयर घुमट आसात. मुखेल दर्गो सोबीत शिसवी मखराचेर उबो आसा. ताचे दर्शनी खांबे पितूळचे आसून तांचेर रंगीत जडावकाम केल्लें आसा.

इमारतीच्या चारूय वटांनी महिरपीच्या कोंदणांत संगमरवरी फातरांत कोरांतिल्ल्यो नाजूक जाळयो बसयल्यात. अकबरान सलीम चिश्तीखातीर एक मशिदूय बांदल्या (१५०१). दिवाण-ई-आम आनी दिवाण-ई-खास ह्यो दोन इमारती सभाघर स्वरुपाच्यो आसात. दिवाण-ई-आम हातूंत अकबर न्यायदान करतालो आनी दिवाण-ई-खास ही खास मंडळीचे सभेखातीर आशिल्ली इमारत.

ही इमारत दिसपाक दोन माळयांची दिसता खरी, पूण प्रत्यक्षांत ती एके माळयेची आसा. हे इमारतीच्या खांब्यार सोबीत शिल्पाकृती आसात. सभाघरांत मदल्या भागार आशिल्लो खांबो मुळांत चवकोनी आनी मदीं अश्टकोनी आसून वयले वटेन मदीं खांब्याच्या तोंकार शिंवासन आसा. हें वाटकुळ्या आकाराचें शिंवासन सगळेवटांनी कोरतिल्लें आसा. ताचे भोंवतणीं जाळयेच्यो कडो आसून कोनशांनी कोन मोडपी कडो आसून सकयल्यान सवायतीन मिटर वयर अश्टकोनी कडो आसात. आनी शिंवासनाकडेन वचपाक थंयसावन तीन वाटो आसात.

पंचमहालाच्या शेजरा अकबरान जोधाबाय आनी मरियमबाय ह्या आपल्या आवडट्या राणयांखातीर दोन महाल बांदिल्ले आसात. हांचें खाशेलपण म्हळ्यार ह्या दोनूय महालांनी हिंदू संस्कृतायेचीं चिन्नां दिसतात. जोधाबायचो म्हाल पुरायेन हिंदू शिल्प शैलीचो एक नमुनो. ह्या म्हालांत मदीं तुळशीचें पेड आसा. ह्या दोन म्हालांची रचणूक ऋतूचे बदल लक्षांत घेवन केल्या. एक महाल उज्या दिसांनी थंड आनी हवेशीर आसता आनी दुसरो महाल शियांदिसांनी ऊबदिणो आसता.

अकबरान बांदिल्ले हे वास्तूंत वेगवेगळ्या परंपरागत वास्तूशैलींचो सुंदर मेळ दिश्टी पडटा. ह्या दोनूय महालांच्या शेजरा आशिल्ल्या पंचमहालाची रचना सोबीत आसा. पिरॅमिडावरी अशीर जायत गेल्या ह्या महालाची सगळ्यांत वयली माळी म्हळ्यार एक ल्हानसो तेर्रासूच कसो. सकयल्यो दोन माळयो सोडल्यार हेर उरिल्ल्यो माळयो म्हळ्यार ल्हान व्हड हवेशीर तेर्रासूच कशे दिसतात. सकयले माळयेक फातराचे जाळयेच्यो वण्टी आसात. हांगा आशिल्लें तुर्की राणी, रुमी सुलताना हिचें निवासस्थान पळोवपासारकें आसा. हांगाचो बिरबलाचो दोन माळयांचो महालूय कलापूर्ण आसा.

पंचमहाला मदीं एक व्हड व्यासपीठ आसून ताचे लागसारूच बुद्धिबळाचो व्हड पट आसा. इबादतखाना, नौबतखाना, टांकसाळ, कारवान सराई ह्यो हेर कांय वास्तू पळोवपासारक्यो आसात. ह्यो सगळ्यो वास्तू तांबड्या वालुकाश्म फातरान बांदिल्ल्यो आसात.

फतेपूर सिक्रींतल्या चडशा वास्तूंचेर मोगल, इराणी, रोमी, हिंदू आनी वेगवेगळ्या वास्तूशैलींची छाप दिसता. केंद्रीय पर्यटन खात्यान ह्या स्थळाचो आधुनीक पर्यटन केंद्र म्हणून विकास करपाखातीर १० कोटी रुपयांची येवजण आंखल्या.

- कों. वि. सं. मं.

फर्ग्युसन, जेम्स : (२२ जानेवारी १८०८, ॲर (स्कॉटलंड); मरण: ९ जानेवारी १८८६, लंडन).

भारतीय वास्तुशिल्पशैलीचो एक चिकित्सक, स्कॉटलँडी अभ्यासक आनी कला समिक्षक. ताच्या बापायचें नांव विलियम फर्ग्यूसन. तो वैजकी पेशांतलो आशिल्लो तरी ताका सहित्याची आवड आशिल्ली. 'नोट्स अँड रिकलॅक्शन्स ऑफ ए प्रॉफॅशनल लायफ' हें ताचें पूस्तक फर्ग्युसन जेम्सान उजवाडाक हाडलें. जेम्साचें मुळावें शिकप इंग्लंडाक जालें. फुडें आपल्या भावाचे वेपारी कंपनींत भागीदार म्हणून तो कलकत्त्याक आयलो. पूण हो धंदो व्हडलो सो चललोना देखून तो निळीच्या धंद्यांत पडलो. तातूंत ताका भरपूर पयसो मेळ्ळो.

धंद्याच्या निमतान ताणें १८३५-४५ ह्या काळांत भारतभर भोवडी केली आनी कांय पोरण्या वास्तुंचें निरिक्षण केलें आनी ते विशीं विस्तारान टिपणां करून दवरलीं.

१८४०त 'रॉयल एशियाटीक सोसायटीचो' वांगडी म्हणून ताची निवड जाली. हे सोसायटींत ताणें 'रॉक - कट टॅम्पल्स ऑफ इंडिया' (१८४५) हो सोदनिबंद सादर केलो. त्या काळांतल्या समिक्षकांनी ताची दखल घेतली. १८५५-१८७५ ह्या काळांत भारतीय वास्तूशैली आनी तिचीं खाशेलपणां हांचो बारीक आनी चिकित्सक अभ्यास करून ताणें 'हिस्टरी ऑफ इंडियन अँड इस्टर्न आर्किटॅक्चर' (दोन खंड १८७६) हो मोलादीक ग्रंथ उजवाडाक हाडलो. ह्या पुस्तकाखातीर ताका रॉयल इन्स्टिट्यूट ऑफ ब्रिटीश आर्किटॅक्टसचें भांगरापदक मेळ्ळें (१८७६). ताचे आदीं भौशीक बांदकाम खात्यांत सचीव म्हणून ताची नेमणूक जाली (१८६९).

अलेक्झांडर कनिंगहॅम ह्या नामनेच्या पुरातत्त्वगिन्यानी वांगडा, ताचो वांगडी म्हणून काम करपाची संद ताका लाबिल्ली. १८६०-१८६८ ह्या काळांत ताणें पॅलेस्टायनांतल्या पुर्विल्ल्या अवशेशांची पळोवणी केली. 'ट्री अँड सर्पंट वर्शिप' ह्या ताच्या ग्रंथांत सांची आनी अमरावती हांगाच्या बौद्ध अवशेशांची विस्कटावणी केल्ली आसा (१८६८). 'रूड स्टोन मॉन्युमॅण्ट्स ऑफ मॅनी लॅण्डस' १८७२ ह्या दुसऱ्या एका पुस्तकांत ताणें भारतीय पुर्वाश्मयुगीन अवशेश हे प्रागैतिहासिक नासून इतिहासीक आसा अशें मत मांडलें.

हे भायर ताणें पुर्विल्ल्या मॅझोपोटॅमियांतल्या इराणी आनी ग्रीसी वास्तुशैलींविशीं बरप केलें. तेखातीर ताची नेमणूक रॉयल कमिशनाचो वांगडी म्हणून केली.

जेम्स फर्ग्युसनान भरपूर लिखाण केल्लें. ताचें संशोधन आनी बरप सतत चालू आसतालें. 'ॲन एसे ऑन द एन्शिएंट टॉपॉग्राफी ऑफ जेरुसलेम', (१८४७); 'द ट्रू प्रिन्सिपल्स ऑफ ब्युटी इन आर्ट' (१८४९) ; 'द पॅलेसीस ऑफ निनेव्ह अँड पर्सेपलिस (१८५१), 'नोटस ऑन द साइट ऑफ द होली सॅपल्कर ॲट जेरुसलेम' (१८६१); 'हिस्टरी ऑफ मॉडर्न स्टायल्स ऑफ आर्किटॅक्चर (१८६२) आदी ग्रंथांची खूब नामना आसा.

ताच्या संशोधनाक लागून पुर्विल्ल्या भारतीय कलावास्तूकडेन शासनाचें लक्ष गेलें आनी ह्या मोलीदीक सांठ्याची जतनाय करपाक सरकार फुडें सरलें.

- कों. वि. सं. मं.

ल ज्योतीश : जगातलें सैमीक विज्ञान समजून घेवपाखातीर ा वेगवेगळ्या शास्त्रांची निर्मणी जाली तातूंत ज्योतीश शास्त्राक मुखेल नले. हाचें कारण -

वेदा हि यज्ञार्थम भि प्रवृताः
कालानुपूर्वा विहिताश्च यज्ञाः ।
तस्मा दिदं कालविधान शास्त्रम्
यो ज्योतिषं वेद स वेदयज्ञान् ॥

यज्ञ आनी अनुश्ठानाखातीर वेदांची प्रवृत्ती जाल्ली आसा. यज्ञाचें नुश्ठान हें काळाचे सुवादीन आसता. देखून त्या काळाचें गिन्यान योतीश शास्त्रावयल्यान जाता. आनी ज्या विद्वानाक हें कालविधानशास्त्र बर आसता तोच यज्ञवेता थरता. हाचेवयल्यान वेदांग वेदांग ज्योतीशाची मिका कळटा.

ऋग्वेद, यजुर्वेद आनी अथर्ववेदांत ज्योतिशाचो उल्लेख मेळटा. ज्योतीश ास्त्रांत काळाची वळख दिल्ली आसता. ज्योतीश हें उतर मूळ "ज्योतिः" ा संस्कृत उतरावयल्यान आयलां. "ज्योतिः" म्हणजे तेज वा उजवाडान रिल्लो अवयव. मळबांतले वाटकुळे चंद्रीम, सूर्य आदी तेजान भरिल्ले ारे हे दिव्याचे ज्योतीभाशेन तेजभरीत आनी उजवाड दिवपी आशिल्ल्या ारणान तांचेकडेन संबंद आशिल्ल्या विशयाक लोक ज्योतीश म्हणपाक ागले अशें एक अनुमान आसा. शास्त्र म्हणजे अनुशासन वा नेम. देखून ज्योतिशाविशीं शिकप वा नेम म्हणजेच ज्योतीश शास्त्र.

यथा शिखा मयूराणां नागानां मण यो यथा।
तद्वद्वेदांय शास्त्राणां ज्योतिषं मुर्ध नि स्थितम् ॥
(ऋग्वेद ज्योतिष खंड ७)

जसो मोराच्या माथ्यार तुरो आनी नागाच्या फडार मणी तशें शिक्षण, कक्ष, व्याकरण, निरुक्त, छंद आनी ज्योतीश ह्या वेदांच्या स आंगांमदीं ज्योतीश हें मुखेल आंग.

तैतिरीयोप निषदा हातूंत ज्योतिशाची व्याख्या मेळटा.

अथाद्यि ज्यौतिषम् । अग्नि पूर्व रुपम् ॥
आदित्य उत्तररुपम् । आपः संधि ः॥
वैद्यृत् संघानम् । इत्याद्यि ज्यौतिषम् ॥

हे भुंयेचेर उजो सामको सोंपेपणी तयार जावपाक शकता. हे खातीर ताका संहितेचें पुर्व रूप मानलां आनी सूर्य हो वयल्या लोकांत उजवाडीत जाता. देखून ताका उत्तर रूप (परवर्ष) मानला. ह्या दोगांचेय उत्पत्तीक मेघ (H_2O) ही संधी. म्हणजेच विजेची शक्त ही संधीची हेतू - संधान केल्ली आसा. हेंच ज्योतीश शास्त्र अशें उपनिशदकार म्हण्टात.

हांगा एक गजाल मतींत येता ती म्हणजे ज्योतिविशीं. संहितेचें वर्णन करून ज्योतिंच्या संयोगान वेगवेगळ्या तरेच्या भौतीक पदार्थांचीं वेगवेगळीं अभिव्यक्तीचीं विधान गुपितां समजायल्लीं आसात. हे ज्योतीपसून तयार जावपी भोग्य पदार्थांक जल (उदक) हें नांव दिलें. ताचे उत्पत्तींत विजेचोय संबंद दाखयल्लो. आयच्या विज्ञानिकांनी चुंबकत्वाच्या संबदांत वेगवेगळ्या तरांनी भौतीक उदरगतीचीं साधनां कशीं तयार करपाक येतलीं हाचोय महर्षींन खोलायेन विचार केल्लो दिसता.

॥ इशावास्य इदम् सर्वम् यत्कींच जगत्याम् जगत् ॥

उपनिशदकारांनी उपनिशदांची सुरवात ह्या श्लोकान केल्या. ह्या सुत्रात उत्पत्तिविशीं खोलायेन विचार जाल्लो दिसता. 'इदम् सर्वम्' म्हणजे ल्हानांतलो ल्हान घटक लेगीत इशम् पसून जाल्लो आसा. व्हडल्या-व्हडल्या स्फोटांक लागुनूच ह्या जगाची निर्मणी जाली अशें सगळे धर्म मानतात. सुरवातीक जाल्ल्या ह्या स्फोटांतल्यान निर्माण जाल्ल्यो लहरी खूब भयानक आशिल्ल्यो. ह्या लहरींचेर ताबो दवरपाखातीर 'इशमान' सात रुशींची रचणूक केली. ह्या सात रुशींसकयल परत विभाजन जावन पांच लहरींनी रुपांतर जालें. त्यो पांच लहरी -

१. प्रजापति : जिवाचें पालन
२. ब्रह्मा : अनुभूती
३. शिव : पवित्रताय
४. विष्णु : औषधी अन्नरस
५. मिनाक्षी : सुक्ष्माची वृद्धी.

हातूंत परिवर्तीत जाल्ल्यो ह्यो लहरी ज्या जाग्याचेर एकवटीत जाल्यो ताका 'पुषन' म्हणजेच पोषण करपी अशें म्हण्टात. ह्याच जाग्याचेर चंद्राचेंय अस्तित्व आसा.

पुरूष सुक्तांतलो हो उल्लेख -

॥चंद्रमा मनसो जावस् चक्षो सुर्यो अजायत ॥

जांव श्रीमद्‌भगवदगीतेंत १०व्या अध्यायांत आयिल्लो -

आदित्यानामहं विष्णू ज्योतिषं रवि रेशुमान् ।
मरिचिर्मरूतामस्मि नक्षत्राणामहं शारी ॥

हो उल्लेख चंद्राचें म्हत्त्व दाखयता. ह्या "पुषनांतल्यान" ३३ कोटी स्पंदन लहरी (Group of Radiation) २७ नखेत्रांतल्यान सात लोकांत तीन मार्गांनी प्रसारीत जाल्ल्यो. त्यो म्हणजे यम, सूर्य आनी प्रजापती स्पंदन लहरी. ह्यो लहरी आठ दिकांतल्यान २४ भेदावांगडा थरथरत आसतात. ही संख्या धर्तरी ५६, उदक (जल) ५२, उजो ६२, वारो ५४, मळब ७३ आनी मानवी मन ६४. हे प्रमाण ३६० आंदोलनां (vibrations) जातात. म्हणून भारतीय पद्‌दतींत ३६० दिसांचें वर्स मानलां. होच विचार तैतरीय उपनिशदकारांनी मांडला. तांच्या सुत्राप्रमाण -

अग्नी : पूर्व रुपम - पूर्वरूप अग्नि
(Last Particle of Atom)
आदित्य उत्तररूपम् - वेल्या उल्लेखांत नामरूप रचना.
आपः संधि - आप म्हणजे जल,
वैद्युत संघानम् - विद्युत संधान
(Electro Magnetic Radiation)
इत्याधि ज्योतिषम् - हेंच ज्योतीश.

म्हणजे हें सगळें जाका खबर आसा तें ज्योतीश. मानवी कुडींत अस्तित्वांत आशिल्ल्या दाव्या कानाचेर आशिल्ल्या नसेक (Nerve) ज्योतिशमयी प्रज्ञा अशें म्हण्टात. ही नस म्हणजेच १०८ ज्ञान तंतूंतलें एक केंद्र. मेंदवांत १०८ तरांचे तंतू आसात. विश्वसंरचनेंत १०८ मुलद्रव्यां आसात, आनी २७ नखेत्रांचे, दर एक नखेत्राचे चार चरण अशे तरेन १०८ चरण संख्या जाता. विश्वरचना, मानवी कूड आनी ज्योतीश हांचो संबंद अशे तरेन दिसता. हे चुंबकि नामरूप रचणुकेचो अभ्यास करून १०८ ज्ञान तंतूंतली प्रज्ञा जागृती ज्योतीश शास्त्राचें गिन्यान दिवपाक शकता अशें शास्त्रकार म्हण्टात. विश्वाची उत्पत्ती आनी हे कुवाडें मानवी कुडीकडल्यान सुटावें जाता हेंच एक ज्योतीश शास्त्राचें व्हडपण.

अध्यात्मीक विचारधारेंत पांच महाभुतांचो बारीकसाणेन विचार केल्लो आसा. अभ्यासकांनी हाका पंचीकरण हें उतर दिलां. ह्या पंचीकरणाची ज्योतीशशास्त्राचे नदरेन म्हायती अशी -

कोश्टक - १

तत्त्व	सत्व गूण ज्ञानेंद्रीय	रजोगूण कर्मेंद्रीय	तमोगूण विशय	कार्य	गिरो	राशी	अवस्था	संबंद
मळब	कान	वाणी	उतर	स्फुरण	गुरू	–	अंत:करण	जायत्या जल्मांच्या ज्ञानाचो संग्रह
वारो	कात	हात	स्पर्श	गति	शनी	३ ७ ११	मन	संकल्प- विकल्प
तेज	दोळे	पांय	रूप	भूक, तान, पचन आदी.	मंगळ	१ ५ ९	बुद्धी	निर्णय
उदक	जीब	लिंग	रस	आस्वाद	चंद्र आनी शुक्र	४ ८ १ २	चित्त	चिंतन
धर्तरी	नाक	गूद	गंध	जडदेह	बुध	२ ६ १०	अहंकार	देह म्हणजेच हांव ही कल्पना

वैदिक काळ : (इ. स. प. १५०० पयलींचो) : ह्या काळांत धर्तरेची भोंवडी, दीस, पंद्रस, चांद्रमास, अधिकमास, सौरवर्स बी उल्लेख मेळटात. तैतिरीय संहिता ब्राह्मण ग्रंथ हातूंत चांद्र म्हयने, सौरम्हयने, गिराण चक्रां, नखेत्रां, गुरू, शुक्र हांचो विचार विस्तारान केल्लो दिसता. कालगणनेंत म्हयनो चांद्र पद्दतीन आनी वर्स सौर पद्दतीन विचारांत घेतिल्लें दिसता.

वेदांग ज्योतीश काळ : (इ. स. प. १५०० ते इ. स. प. ५००): कालगणनेची निर्मणी जाता आसतनाच परिमाणाच्या विचाराखातीर घटका - पळां बी हांची निर्मणी जाली. ब्रह्मदेवाचो दीस, युगांची निर्मणी हांचो विचार ह्या काळांत व्यापक नदरेन जाल्लो दिसता. पूण यूग कल्पनेविशीं वेगळेपण दिसता. नखेत्र नांवां वेदांग ज्योतीश काळांत प्रचारांत आयलीं. नखेत्रां हीं भारतीय, पूण वारांची आनी राशींची निर्मणी भारतीय न्हय.

सिद्धांत पंचक काळ : (इ. स. प. ५०० ते इ. स.प. ५००): ह्या काळांत सिद्धांत तंत्र, करण अशे भेद पडले. गिऱ्यां गणिताचो विस्तारीत अभ्यास ह्या कालखंडांत जालो. एका खाशेल्या वेळार सगळे गिरे एकठांय जातात. त्या वेळाकडल्यान यूग आनी दीस मेजप हाचेर ज्योतीश गणीत आदारचें ही नदर मांडली आनी ती प्रचारांत आयली. फुडले पांच सिद्धांत ह्या काळांत मांडले.

अ. पितामह सिद्धांत : हातूंत वर्साची व्याप्ती विचारांत घेतात.

ब. पुलिश सिद्धांत : ग्रिऱ्यांचे उदय - अस्त, वक्री - मार्गी, गमन, दिनमान हांचो विचार केला.

क. सूर्य सिद्धांत : हातूंत तासांमेरेन गिऱ्यांचो परिभ्रमण काळ, वक्री मार्गी जावप, गमन, दिनमान बी व्यापक चर्चा मेळटा.

ड. रोमक सिद्धांत : पळामेरेन जगाचें आनी ग्रहांचें गणीत हातूंत केल्लें आसा.

इ. वसिष्ठ सिद्धांत : खूब पोरणो सिद्धांत जमेक धरतात.

रोमक सिद्धांत आनी पुलिश सिद्धांत चड प्रचलीत आसात.

वराहमिहीर ते गणेश दैवज्ञ हांचो काळ : (इ. स. ५०० ते इ. स. १५००). ह्या काळांत ज्योतीश शास्त्राचो व्यापक प्रमाणार अभ्यास जाल्लो दिसता. आर्यभट्ट, ब्रह्मगुप्त लहल, शतानंद, भास्कराचार्य सारकिले विद्वान गणिती आनी ज्योतिर्वीद ह्या कालखंडांत जाले. गर्ग-संहिता आनी पराशर संहिता हातूंतल्यान गिरे-नखेत्रां-राशी-शकून हांचें विस्तारीत विवेचन महर्षीन केल्लें दिसता.

आर्यभट्ट : जल्मवर्स इ. स. ४७६ आसुंये. बंगालांतल्या पारण ह्या गांवालागचें कुसूमपूर हें आर्यभट्टाचें वसतीस्थान मानलां. पूण आर्यभट्टाचे आर्यसिद्धांत दक्षिणेक प्रचारांत आयले. हाका लागून कुसूमपूर दक्षीणेक आसूंये अशें मत आसा. आर्यभट्टाचो आर्यसिद्धांत ग्रंथावयलें. भाश्य आशिल्लो टिकाग्रंथ थिरुवनंतपुरमाक मेळ्ळा. हाका लागून दक्षीण भारतांतले केरळ हें वसतिस्थान मानपाक घटसाण मेळ्ळी.

आर्यभट्टान ज्योतीश ग्रंथाक आर्यभटीय अशें म्हळां. पूण फुडें ताचे आर्यसिद्धांत हें नांव चड प्रचारांत आयलें. ह्या ग्रंथाच्या कालक्रियापदी ह्या विभागांत कालगणना, युगां, गिऱ्यांची मध्यम आनी स्पश्ट गती हे विशय आयिल्ले आसून गोलपदी ह्या भागांत क्रांतिवृत, संपांत बिंदू सुर्यापसून ग्रहांचीं अंतरां, खगोल वर्णन, गिराणां सांगपाची सोंपी रीत हे विशय आयिल्ले आसात. आर्यभट्टाचे पद्दतीचें पंचांग आयजलेगीत दक्षीणेंत वैश्णव पंथीय मानतात.

धर्तरी आपले भोंवतणीं घुवता. म्हणजेच तिका दीसपट्टी गती आसा. अशें मत मांडपी आर्यभट हो पयलो ज्योतिशी. लल्ल ज्योतिश्यान ताच्या म्हणण्याक तेंको दिला.

वराहमिहिर : हाचो काळ, वसतिस्थान हे विशींची खात्रीदायक अशी माहिती मेळना. ज्योतिशी वराहमिहिर हाणें आपलो काळ खंयच दिल्लो मेळना. पूण पंचसिद्धांतिका ह्या करण ग्रंथांत शके ४२७ हें सुरवातीचें वर्स मानलां. हाचेवयल्यान वराहमिहिराचो जल्म शके इ. स. ४१२ जावं शक ३९० आसुंये असो श. बा. दिक्षीत हाणें अदमास काडला. ग्रंथ रचणुकेच्या काळांत वराहमिहिर १५ - १६ वर्सांचो आसुंये. हाचेवयल्यान ४१२ हें जल्मशतक जाता. ब्रह्मगुप्ताचो टिकाकार आमराज हाणें

वराहमिहिराचो मरणशक ५०९ दिल्लो आसा. आयुश्य ९६ - ९७ वर्सांचें अशें विचारांत घेतलें जाल्यार हो जल्मकाळ इ. स. ३९०च्या लागीं वता. वराहमिहिरान गणीत, जातक आनी संहिता अशा ज्योतीशशास्त्राच्या तिनूय भागांचेर ग्रंथरचणूक केल्ली आसा. पंचसिद्धान्तिका, लघुजातक, बृहज्जातक, विवाहपटल, योगयात्रा, बृहत्सिद्धान्त हे वराहमिहिराचे मुखेल ग्रंथ.

वराहमिहिर हाच्या काळाउपरांत ब्रह्मगुप्त, लल्ल, पद्मनाभ, श्रीधर, महावीर, द्वितीय आर्यभट्ट, बलभद्र, भट्टोत्पल, श्रीपती हे ज्योतिशी जावन गेले. तांणीय ग्रंथ रचले. पूण ते सगळे टिकेच्या स्वरुपाचेच आशिल्ले.

भास्कराचार्य : इ. स. १११४ शक १०३६ ह्या वर्सा जल्म जालो. सह्य पर्वतालागीं बिज्जलंवीड हें वसतिस्थान. सिद्धांत शिरोमणी हो ताचो मुखेल ग्रंथ. हे भायर ज्योतिर्गणिताविशीं "करणकुतूहल" वासनाभाष्य, भास्कर व्यवहार, विवाहपटल हे आनीक ग्रंथ आसात.

आयची अस्तंती गणीत पद्दत वा ज्योतीशशास्त्राची मांडणी आनी भास्कराचार्यान आपल्या ग्रंथांत केल्ली मांडणी, मांडिल्लीं मतां हातूंतलें सारकेपण मतींत घेतलें म्हणजे भास्कराचार्याचें व्हडपण मतींत येता. वयर उल्लेख केल्ल्या विद्वानांभायर केशव दैवज्ञ, गणेश दैवज्ञ, केर नाना छत्रे, लोकमान्य टिळक, व्यंकटेश बापुजी केतकर, खानापूरकर, सुधाकर द्विवेदी, डॉ. के. ल. दप्तरी, गो. स. आपटे, शिवराम गणपत पवार, प्रा. हरिहर भट्ट, रघुनाथशास्त्री पटवर्धन, दिनानाथ युलोट, द. कृ, सुळे, रा. वि. पटवर्धन हांचो उल्लेख करपाक जाय. ह्या सगळ्यांनी ज्योतीशशास्त्रांत वयल्या पांवड्याचे विचार मांडिल्ले आसात.

कै. शं. बा. दिक्षीत हाणें "भारतीय ज्योतिःशास्त्र" ह्या ग्रंथांत अभ्यासपूर्ण ज्योतिशाचो इतिहास मांडिल्लो आसा. ज्योतिशाचे दोन प्रकार आसात. एक गणित ज्योतीश आनी दुसरें फलज्योतीश. गणीत ज्योतिशाक (Astronomy) ग्रह ज्योतिश अशेंय म्हण्टात. थोडेकडेन ग्रह ज्योतिशाक ख ज्योतीश म्हणजे मळब ज्योतीश अशेंय म्हणिल्याचे उल्लेख मेळटात. चंद्र - सूर्य - गिरे - नखेत्रां आनी हेर तारे मळबांत सदांच उदय - अस्ताक पावन जाची साक्ष दितात तें खगोल वा ग्रहजोतीश. मळबांतल्या ज्योतिंकडेन वैदिक रुशींचें लक्ष गेलें. ऋतूचक्र, चंद्र, सूर्य, तारे सैमीक नेमांचें परिपालन कांयच बादा करून घेनासतना करीत आसतात. हाचेंच वैदिक रुशींक अजाप दिसतालें. हातूंतल्यान भारतीय गणीत ज्योतिशाचो उद्भव जालो. रेतरेय ब्राह्मणांत (३.४४) सुर्याचो खरेपणान उदय / अस्त जायना जाल्यार धर्तरी ताचे भोंवतणी घुविल्या कारणान उदय आनी अस्ताचे भास जातात, आनी दीस - रात हें चक्र चलता असो उल्लेख आसा. २७ नखेत्रां, चंद्राच्यो अवस्था, सूर्य संक्रमण, रुतूबदल ह्या सगळ्यांचें परिगणन वैदिक रुशी यज्ञाच्या निमतान करीत आसतात. हातूतल्यानूच वैदिक काळांत पंचांग अस्तित्वांत आयलें. २७ नखेत्रांची मांडणी वेदकाळांत अस्तित्वांत आयली. गणीत ज्योतीश ज्ञानेतिहासाच्या नदरेन म्हत्वाचें.

ग्रह ज्योतिशाच्या आदारान जल्मकाळांत स्पश्ट जाल्ल्या ग्रहनखेत्रादी आवतिकायेचो मानवी जिविताचेर जावपी सूख आनी दुख्खात्मक घटनांचो आराखडो फलज्योतिशांत (Astrology) घेतात.

ज्योतीशशास्त्रांत जायत्या प्रकारांचे विशय आसात. ह्या विशयांची विभागणी तीन स्कंधांनी केल्ली आसा.

हे तीन स्कंध अशे आसात -

१) सिद्धांत : हाका गणित स्कंध म्हण्टात. हातूंत गिऱ्यांची मध्यम आनी स्पश्ट आवतिकाय संवत्सर, अयन, मास, कालनिर्णय, गिराण सारकिल्ले गणिती भाग चड करून येतात. गणीत स्कंदाचे तीन भाग जातात. कल्पारंभापसून ग्रहगणित जातूंत आसता ताका "सिद्धांत" म्हण्टात. महायुगापसून ग्रहगणित जातूंत येता ताका "तम" म्हण्टात. आनी शकवर्सापसून ग्रहगणीत जातूंत येता ताका "करण" म्हण्टात.

२) संहिता : ह्या स्कंधांत नखेत्र मंडलांतलीं ग्रहभ्रमणां, ग्रहांचीं युद्धा, धुमकेतू उल्कापात, गिराणां हांचे वयल्यान संवसारीक शुभ अशुभ फळां कशीं मेळटलीं हाचें विवेचन मेळटा. म्हुर्तांविशींय हातूंत सविस्तर माहिती मेळटा. मेदिनीय ज्योतीश आनी म्हूर्त हांच्या संदर्भांत सगळ्यांत व्हड आनी प्रमाणग्रंथ वराहमिहिर चार्याचो बृह्त वाराहि संहिता. ह्या ग्रंथांत सगळ्या ग्रहांच्यो भोंवड्यो, तांचीं फळां, अगस्ति, सप्तर्षि हांच्या उदयदिकांची फळां भरतखंडाचे णव विभाग करून तातूंतले देश आनी त्या - त्या विभागाचेर खंयच्या नखेत्राचो शेक आसा हें सांगलां.

हातूंत चड उणो पावस पडप वा दुकळ हांचेविशीं सांगून पावस मेजपाची पद्दत सांगल्या. भूंयकांप, उल्का, इंद्रधोणू हे सारकिले सैमीक चमत्कारूय आसात. भुंयेच्या गाभ्यांत आशिल्लें उदक सोदप, वृक्षायुर्वेद, प्रासाद लक्षण, वज्रलेप, देवांच्यो मुर्ती घडोवप, स्त्री चिन्नां, कामशास्त्र, रत्न परिक्षा, शकून, शूभ - अशूभ, जनावरांची परिक्षा आनी हेर मानवी जिवितांत उपेगांत येवपी विशयांचो हातूंत आस्पाव केल्लो आसा.

ह्याच विभागाचें एक आंग म्हळ्यार म्हूर्त. हें जग निर्मितना पयलीं मळब निर्माण जालें. ते उपरांत चार महाभुतां हातूंतल्यान निर्माण जालीं. हो उल्लेख उपनिशदांत आसा. मळबाचो गूण ध्वनी आसा. हो ध्वनी चडश्या सगळ्या वस्तुंनी चालू आसता. कारण विश्वाचो तो मूळ घटक द्रव्य. हाचेरूय म्हूर्त शास्त्र आदारिल्लें आसा. भुगोल, नखेत्र गोल आनी मळब गोल (खगोल) ह्या सगळ्यांचो विचार म्हूर्त शास्त्रान केला. ह्या तीन गोलांनी सतत चालू आसपी ध्वनी सदांच सुसंवादी आसता. वेदांनी नखेत्राचें वर्णन केलां. तातूंत त्या नखेत्राच्यो कितल्यो तारका आसात तें आनी तांची नांवांय दिल्लीं आसात.

तरंतीति व्युतपन्ना तारकत्वं संपन्नम - ही तारकांची व्याख्या. हुंवारावेळार जांणी उदकांतल्यान तड मारली त्यो तारका.

'नक्षरतीति नक्षत्रं' ही नखेत्राची व्युतपत्ती आसा.

तै. ब्राह्मण -नवाइमानि नक्षत्राण्य भूवम्निमि

तन्नक्षत्राणां नयत्राचं देवगृहावै नक्षत्राणि ॥

'गृण्हातांती ग्रह' म्हणजे जे घेतात ते गृह अशी गिऱ्यांची व्याख्या दिल्ली आसा. गिरे नखेत्रांचो उजवाड घेतात. तातूंत आयिल्लो उजवाड मेळोवन तो धर्तरेचेर परावर्तीत करतात. म्हणूत म्हूर्तांत धर्तरी - नखेत्रां, ध्वनी, गिरे ह्या चवगांचोय विचार करून काळ थारयतात. हो काळ सादारणपणान चवदा मिनटांचो आसा. पूण दर एका कामाक वेगळो आसता. दर एका कामाक मास, तीथ नखेत्र हें वेगवेगळें सांगिल्लें आसा तांचीं स्पंदनां त्या कामाक उपेगी आसतात. नखेत्रांक मुखेलपण दिवपाचें आनीक एक कारण म्हणजे मखेत्रांनी वेदांनी सोम (रस) दवरला. अमृतांतले खूबशे गूण हे सोमवल्लींत आसात. देखून चंद्र जरी सुर्याकडल्यान उजवाड घेता तरी खर उजवाडाचें थंड चान्न्यांत रुपांतर जावन तें धर्तरेचेर परावर्तीत जाता. चंद्रीम सदांच एकेका नखेत्रांतल्यान भोंवडी करीत

आसता. खंयच्या नखेत्राचेर जल्म जाला हाका ह्याच कारणाकलागून म्हत्व आसा.

३) होरा : ह्या स्कंधांत मनशाच्या जल्मकाळाच्या गिऱ्यांचे स्थितीवयल्यान ताच्या जिवितांतल्या सगळ्या सूखदुख्खांचो विचार थरयतात हो विशय हातूंत आस्पावता. हाकाच जातक स्कंध म्हण्टात.

जातकस्कंधांत १२ भाव, १२ राशी, २७ नक्षत्रां, ९ गिरे हांचो एकवटीन विचार करून फलादेश सांगतात.

१२ भाव, १२ राशी, २७ नक्षत्रां, ९ गिरे हांच्या फलादेशाचे भुमिकेंतल्यान जी म्हायती विचारांत घेतात ती कोश्टकरुपान मांडटात. गिऱ्यांच्यो जल्म कथा विज्ञातीक भुमिकेंतल्यान मांडिल्लयो आसात. आनुवंशीक प्रभावान कोणाय मनशाचें व्यक्तिमत्व घडटा. ग्रहांभायल्या वस्तुच्याय प्रभावान परिस्थिती घडत आसता. ह्या दोगांचोय संकलीत परिणाम म्हणजेच मनशाचो जिवीत प्रवास.

पूर्व प्रारब्ध, अनुवंशीकता हांचे जोडीक गिऱ्यांचे शूभ आनी अशूभ परिणाम मनशाचेर जायत आसतात. ह्या परिणामांक लागुनूच दर एका मनशाच्या जल्मकाळांतले गिऱ्यांचे स्थितीवयल्यान त्या मनशाचो सभाव, शरिराची घडणूक, त्या मनशाची आवतिकाय ह्यो गजाली दिसतात. गिऱ्यांची स्थिती जशी जशी बदलता ते प्रमाण त्या मनशाच्यो बऱ्यो - वायट आवतिकायो जातात. हाचो विचार फलज्योतीश शास्त्रांत जाता. पूण येवपी बदल मनीस यत्नांनी बदलपाक शकता.

सुर्वेक राजे - राज्य पावसाविशीं बी भविश्यां सांगताले. मनशाची पयली कुंडली केली ती रामाची उल्लेख रामायणांत (१८.८.९) आसा. कृष्णाचे भविश्य नंद घरा गर्गाचार्यान सांगिल्ल्याचो उल्लेख भागवतांत (१०.८) मेळटा. बुद्धाच्या जल्माउपरांत बालगौतमाचें भविश्य सांगतना "हो भुरगो जगाक मोलादीक अशें धर्मगिऱ्यान दितलो" अशें विद्वानांनी सांगिलें.

देश-राजा जावं हेर भौशीक समाजाच्या संबंदांतल्या भविश्य कथनाक मेदिनीय भविश्य कथन म्हणून वळखतात.

रामायण, महाभारत, भागवत ह्या ग्रंथांत ज्योतिः शास्त्राकडेन संबंद आशिल्ले योग, वार, तिथी, नखेत्र हांचो उल्लेख आयिल्लो आसा. फलादेशाचो संदर्भ आशिल्लेय उल्लेख मेळटात. ह्या ग्रंथांत नखेत्राचेर मुखेलपणान भर दिल्लो आसा. महाभारतांत कालगणनेच्या संदर्भांतय व्यापक विचार केल्लो आसा. वनपर्वांत विस्तारान विवेचन केलां. तशेंच शांतिपर्व, उद्योगपर्व, अनुशासन पर्व, शल्यपर्व भीष्मपर्व, हातुंतूय ज्योतीश संदर्भ आयिल्ले आसात. श्रीमदभागवताच्या पंचम स्कंधांत ज्योतीश विवेचन वाचपाक मेळटा. हातूंतल्या २१ ते २४ अध्यायांनी ज्योतिश्चक्रवर्णन, कालचक्रवर्णन, ग्रह नक्षत्राची स्थिती आनी हेर म्हायती वाचपाक मेळटा.

कालनिर्णय : व्यक्तिच्या भविश्य कथनांत ताका येवपी कालखंड खंयचो आनी कसो ह्या विचाराखातीर कालनिर्णय ज्योतिशाक म्हत्वाचें मानतात. आमच्या पोरण्या ज्योतीश ग्रंथांत कालनिर्णयाखातीर पत्रिकेप्रमाण दशा पद्दतीचेर भर दिल्लो आसता. ज्या काळांत ज्या गिऱ्यांची दशा चालू आसता त्या गिऱ्याचें जल्मपत्रिकेंतलें बगळें विचारांत घेवंचें आनी तो दशाकाल कितें फळ दितलो हाचो विचार करचो. बृहतपाराशरी आनी लघुपाराशरी ह्या ग्रंथांत दशाविचार विस्तारान मांडिल्लो आसा. अश्टोत्तरी दशा १०८ वर्सां आयुश्य मतींत धरून), विशोतर दशा (१२० वर्सा आयुश्य मतींत धरून) आनी योगिनी महादशा (३६ वर्सां एक चक्र मतींत धरून) अशे तीन प्रकार आसात. विशोतरी दशा चड प्रचारांत आसा.

दिनवर्ष पद्धति : इंग्लिशींत हाका PROGRESSION म्हण्टात. ही पद्दत अस्तंती राश्ट्रांनी चड प्रचारांत आसा. जल्म दिसाउपरांतच्या दर एका दिसाची कुंडली ही जल्माउपरांतच्या दर एका वर्साची कुरू. एक दीस हो एक वर्सासमान मानतात. देखून हाका दिनवर्ष पद्दत अशें मराठींत म्हण्टात

परिभ्रमण पद्धति : कै. जीवनरावजी चिटणीस हाणें ही पद्दत प्रचारांत हाडली. पं. राम नारायण हाणें आपल्या ग्रंथांत हिचो व्यापक विचार केला.

हे पद्दतींत दर एका गिऱ्याचो परिभ्रमण काळ मानिल्लो आसा. त्या अनुरोधान त्या गिऱ्यांचें बारा राशींतलें परिभ्रमण पूर्ण करतात अशें मतींत धरून त्या खाशेल्या काळाचें दाखयल्लें फळ विचारांत घेतात. हे फळ दाखोवप विचारांत घेतना - १. जल्मलग्न कुंडलींत ह्या खंयच्या स्थानांतल्यान इश्टकालीन गिऱ्यांचें परिभ्रमण चालू आसा? २. जल्मकाळांतल्या कुडलींतल्या गिऱ्यावांगडा इश्टकालीन गिऱ्यांचे खंयचे योग जातात? ३. इश्टाकालीन कुंडलींत इश्टकालीन गिरे खंयच्या स्थानांत आसात? ४. इश्टकालीन गिऱ्यांचे एकमेकांकडेन खंयचे योग जातात? ह्या चवगांचोय विचार करून शूभ आनी अशुभाचो फलादेश मांडटात.

राशि - नक्षत्रगोचर : पयलींच्या काळापसून ह्यो पद्दती प्रचारांत आसात. जल्मलग्नाची राशी वा जल्मकाळांतल्या चंद्राची राशी हांचेपसून इश्टकालीन गिऱ्यांचें स्थान खंयचे राशीचेर आसा हें पळोवन ताचेप्रमाण इश्टकालाच्या शूभ आनी अशुभत्वाचो विचार करतात तें राशी गोचर. जल्मकाळाच्या वेळार ज्या नक्षत्रांत चंद्र आसा त्या नक्षत्रापसून दर एका नक्षत्राचें फळ विचारांत घेवंचें. ही मांडावळ अशी-

जन्मसंधाद्वि पत्क्षेमः प्रत्वरः साधकस्तधा ।
नौधनो मित्रवर्गश्च परमो मैत्र एवच ॥

पयलें उत्पतिकार, दुसरें संपत्ती, तिसरें विपति, चवथें क्षेत्र, पांचवें प्रमाण्ड, सवें साधक, सातवें मृत्यूदायक, आठवें इश्ट आनी णववें जिवाभावाचो इश्ट हे प्रमाण २७ नक्षत्रांची क्रमान विभागणी करची. भोंवडेंत गिरो खंयच्या नक्षत्रांत आसा हे पळोवन ताच्या आदारान फलादेश सांगतात.

ताजिक पद्धति : बलभद्र ज्योतिशान आपल्या "हायनरत्न" ग्रंथांत हे पद्दतीची माहिती दिल्या. यवनाचार्यान वर्षफलादेश जाणपाचें. हें शास्त्र मूळ फारसी भाशेंत रचलें आनी ते उपरांत तें संस्कृत भाशेंत रचलें. यावनी देशांतल्यान ही पद्दत भारतांत आयली. हे पद्दतींत फलादेश पळयतना आपल्या आयुश्यांतल्या ज्या वर्साचो फलादेश पळोवपाचो आसा त्या वर्साच्या सुरवातीच्या काळाची लग्न कुंडली मांडून त्यावयल्यान फलनिर्णय करचो. हे कुंडलीक वर्ष प्रवेश लग्नकुंडली अशेंय म्हण्टात.

रमलविद्या : फांशे तयार करून त्या फाश्यांच्या आदारान तयार जावपी आकृतायेवयल्यान भविश्य सांगतात. रमलविद्या मुसलमानी राज्यवेवस्थेंत चड प्रचारांत आशिल्ली. तांचेकडल्यान भारतीयांनी ही विद्य घेतली.

हस्तसामुद्रिक शास्त्र : कुडली मांडून जे प्रमाण फलादेश सांगतात हे प्रमाण मनशाचो हात आनी ताचेवयल्यो रेशा, उंचसकयल भाग हांच्या आदारान सांगिल्लो फलादेश म्हणजे हस्तसामुद्रिक शास्त्र.

अंगरक्षणा होराशास्त्र : मनशाच्या पायांच्या नाखटापसून तकलेवयल्या कुंडलीमेरेन शरिराची रचणूक, अवयवांची रचणूक, हालचाल, तीळ वा ताशीच खूण हांच्या आदारान सांगिल्लो हो फलादेश हो अंगलक्षण होराशास्त्र हातूंत आस्पावता. पोरण्याकाळांत व्हकलेचे पसंती वेळार ह्या अंगलक्षण शास्त्राचो उपेग करताले.

रेडिओ, अवरक्त किरण, क्ष - किरण, गॅमाकिरण, जंतुपार, अणूकेंद्रीय विज्ञान मळबाविशीं संशोधन ह्या सगळ्यांचो संबंद आकाशगंगेकडेन म्हणजेच ज्योतीश शास्त्राकडेन आसा.

ज्योतीश शास्त्राचें सगळ्या आंगांचें शिकप भारतांत थोडेच कडेन जाता. लखनौ विद्यापिठांत बी. एससी अभ्यासक्रमांत तिनामहीं ज्योतीश हो एक विशय घेवपाक जाता. मराठवाडा आनी कर्नाटक विद्यापिठांनी बी एससी. अभ्यासक्रमांत इत्सूक विशयांत ज्योतिशाचो आस्पाव केला. उस्मानिया विद्यापिठान मात एम एससी अभ्यासक्रमांत ज्योतीश विशय दवरला आनी डॉक्टरेटीचे नदरेन त्या विद्यापिठांत अभ्यासाची तजवीज केल्ली आसा. बनारस विश्व विद्यालयांत अस्तंती अभ्यासक खूब येतात. मुंबय - पुणें विद्यापिठांतल्यान फल ज्योतिशाकडेन संबंदीत प्रबंद सादर जाल्ले आसात. पूण ते मेजकेच आसात.

ज्योतीश पळोवपाची उमळशीक आनी ताच्या फलासंबंदीं जाणाजावन घेवपाचें आकर्शण बऱ्याच लोकांक आसा. हातूंत अशिक्षीत आनी अर्दशिक्षीत तसो सुशिक्षीत आनी विज्ञानीक लोकांचो आस्पाव आसा. भारतांत ल्हान - व्हड सगळ्याच शारांनी आनी गांवांनी फी घेवन भविश्य सांगपी लोक बऱ्याच प्रमाणांत मेळटात. खबरांपत्रां म्हयनाळीं तशें हेर नेमाळ्यांनी नेमान भविश्य दिवपाची पद्दत भौतेक नेमाळ्यांनी आसा.

ग्रहांची म्हायती : ग्रहांचे गुणधर्म

कोश्टक क्र. २

	रवि	चंद्र	मंगळ	बुध	गुरू	शुक्र	शनि	राहू	केतू
१. आत्मादि काल/अवयव	आत्मो	मन	वाणी	विज्ञान सूख	मदन	मदन	दुख्ख	मनि	थीर
२. रंग	रक्तशाम	गोरो	रक्तगार	दूर्वाशाम	गोरो	शाम	कृष्ण	धुसर	विचित्र
३. शुभ/पाप	पाप	शुभ/ पाप	पाप	शुभ/ पाप	शुभ	शुभ	पाप	पाप	पाप
४. लिंग	पुल्लिंग	स्त्री.	पुल्लिंग	नपुसक	पुल्लिंग	स्त्री.	नपुंसक	पुल्लिंग	स्त्री.
५. तत्त्व	अग्नि	उदक	अग्नि	भू	मळब	उदक	वारो	उदक, वारो	मळब तेज
६. जात	क्षत्रिय	वैश्य	क्षत्रिय	वैश्य	विप्र	विप्र	अंत्यज	मांग	मांग
७. गूण	सत्व	सत्व	तम	रज	सत्व	रज	तम	तम	मातसोतम
८. उद्यराशि मुल त्रिकोण	मेष	वृषभ	मकर	कन्या	कर्क	मीन	तूळ	मिथुन	धनु
९. राशी	सिंह	वृषभ	मेष	कन्या	धनु	तूळ	कुंभ	कर्क	मकर
१०. नीचराशी	तूळ	वृश्चिक	कर्क	मीन	मकर	कन्या	मेष	धनु	मिथुन
११. स्वगृह	सिंह	कर्क	मेष वृश्चिक	मिथुन कन्या	धनु मीन	वृषभ तूळ	मकर कुंभ	कन्या	मीन
१२. मिनग्रह	चं मं गु	र बू	र चं गु	र शु श	र चं मं	पु श रा	बु श रा	बु शु श	बु शु श
१३. समग्रह	बु	मं शु गु श	शु श	मं गु श	श रा	मं गु	गु	गु	गु
१४. शत्रुग्रह	शु रा रा	रा	बु रा	चं	बु रा	र चं	र चं मं	र चं मं	र चं मं
१५. पूर्ण नदर	७	७	४-७-८	७	५-७-९	७	३-७-१०	७-५-९-१२	७
१६. कारकत्व	बापूय	आवय	भाव	वाणी	संतत	स्त्री	मरण	आजो	संन्यास
१७ वस्त्र	स्थूल	नवें	जळकें	वलसार	मध्यम	शयनदृढ	जीर्ण	-	-

			कुसकें						
१८. धातू	ताम्र	मणि	हेम	मिश्रधातू	रौप्य	मुक्ता	शिशें	-	-
१९. ऋतू	गीम	पावस	गीम	शरद	हेमंत	वसंत	शिशिर	-	-
२०. देहविभाग	हाडां	रगत	मज्जा	कात	मेद	रेत	शिरो	-	-
२१. क्रिडास्थान	देवकूड	उद्यान	अग्नि	किडो	कोशागर	शयन	उकिरडो	-	-
२२. रस	कोडू	खार	तीख	मिश्र	गोड	आमट	तुरट	-	-
२३. कालबल	दीस	रात	रात	सगली रात	दीस	पुर्वाधवदी	रात	सांज	सकाळ
२४. भावकारक	१-९-१०	४	३-६	४-१०	२-५-९	७	६-८-१०-१२	-	-
	-				१०-११				
२५. प्रकृती	पित्त	वात-कफ	पित्त	त्रिदोश	कफ	वातकफ	वात	-	-
२६. सभाव	थीर	चंचल	उग्र	मिश्र	मृदू	लघू	खूब तीक्ष्ण	-	-
२७. भाग्योदय वर्स	२२ते२४	२४ते२५	२८ते३२	३२ते३६	१६ते२०	२५ते२८	३६ते४२	४२ते४८	४८ते५४
२८. दिशाबल	उदेंत	वायव्य	दक्षिण	उत्तर	ईशान्य	आग्नेय	अस्तंत	नैर्ऋत्य	-
२९. देवता	अग्नि	वरूण	अग्नि/धर्तरी	विष्णु	इंद्र	इंद्राणी	ब्रह्मदेव	पाप	मळब

ग्रहांचो तपशिल

	रवि	चंद्र	मंगळ	बुध	गुरू	शुक्र	शनि	राहू	केतू
विद्याकारकत्व	वैद्यक	ज्योतीश	शास्त्र	शिल्प	व्याकरण	संगीत	न्याय	गरूडमंत्र	गुपीतमंत्र
भूंय	अरण्य	पाणथळ	भूंय	पाणथळ	अरण्य	बाजार	घर	-	-
ग्रहांचें उपास्य	शंकर	चक्षिणी	शंकर	भैरवनाथ	दत्त, राम	देवी	मारूती	कालिका	कालिका
दैवत	विष्णु	-	गणपती	सरस्वती	विष्णु	-	-	-	-
रत्न	माणिक	मोती	पोंवळें	पाचू	पुश्कराज	हिरो	नीलमणी	गोपदे	लसण्या
इंग्लीश नांव	Sun	Moon	Mars	Mercury	Jupiter	Venus	Saturn	Drasson's Head	Drasson's Tail
चिन्न	☉	☽	♂	☿	♃	♀			☋
अंक	१	२	९	५	३	६	८	८	८
जप संख्या (हजार)	७ ह.	११ ह.	१० ह.	४ ह.	१९ ह.	१६ ह.	२३ ह.	१८ ह.	१७ ह.
नक्षत्रां	कृत्तिका	रोहिणी	मृग	आश्लेषा	पुनर्वसू	भरणी	अनुराधा	आर्द्रा	मेघा
	उत्तरा	हस्त	चित्रा	ज्येश्ठा	विशाखा	पुर्वा	उ.भाद्र	स्वातु	मूळ
	उ. षाढा	श्रवण	धनिष्ठा	रेवती	पू. भाद्र.	पू.षाढा	पुष्य	शततारका	अश्विनी
दिशोंतरी पद्दतींत दशा वर्स	६ व.	१० व.	७ व.	१७ व.	१६ व.	२० व.	१९ व.	१८ व.	७ व.

राशींची म्हायती : राशी संज्ञा

कोश्टक क्र. ३

	मेष	वृषभ	मिथुन	कर्क	सिंह	कन्या	तुळ	वृश्चिक	धनु	मकर	कुंभ	मीन
अंक	१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२
भाव	विशम	सम	विशम	सम	विशम	सम	विशम	सम	विशम	सम	विशम	सम
स्वामी	मंगळ	शुक्र	बुध	चंद्र	रवि	बुध	शुक्र	मंगळ	गुरू	शनि	शनि	गुरू
लिंग	पुल्लिंग	स्त्री.	पुल्लींग	स्त्री.	पुल्लींग	स्त्री.	पुल्लिंग	स्त्री.	पुल्लींग	स्त्री.	पुल्लिंग	स्त्री.
स्वभाव	क्रूर	सौम्य	क्रूर	सौम्य	क्रूर	सौम्य	क्रूर	सौम्य	क्रूर	सौम्य	क्रूर	सौम्य
संज्ञा	चर	थीर	द्वि.स्वभाव	चर	थीर	द्वि.स्वभाव	चर	थीर	द्वि.स्वभाव	चर	थीर	द्वि.स्वभाव
उदय	पृश्ठ	पृश्ठ	शीर्श	पृश्ठ	शीर्श	शीर्श	शीर्श	शीर्श	पृश्ठ	पृश्ठ	शीर्श	उभोदय
राशी संज्ञा	पशू	पशू	नर	कुल्ली	पशू	नर	नर	किटक	पू.मानव	पु.पशू	नर	जलचर
										उ. पशू	उ. जलचर - -	
पाद	चतु:ष्पाद	चतुः	द्वि.	बहू	चतुः	द्वि.	द्वि.	बहू	पु.द्वि	पु.चतुः	द्वि.	बहू
					१		१		उ. चतुः	उ. बहू		
शरीरभाग	माथें	तोंड	छाती	काळीज		कमर	बस्ती	लिंग	मांडयो	धोंपर	पोटऱ्यो	पावलां
रूप	मेंढरो	बैल	घोव-	जलचर	शींव	धान्य	तराजुधारी	विंचू	पू. धनुर्धारी	प. हरिणमूख	रिकामो	मत्सद्वय
			बायल	प्राणी		आनी	पुरूश		उ.	उ. मानगें	कुंभ	
			जोडपें			उज्या सकट			घोड्याचें		खांदार	
						व्हड्यांत			शरीर		घेतिल्लो	
						बशिल्ली					पुरूश	
						कुमारिका.						
प्रसव	अल्प	मध्यम	वंध्या	बहू	वंध्या	वंध्या	मध्यम	बहू	अल्प	मध्यम	अल्प	बहू
तत्य	अग्नि	धर्तरी	वारो	उदक	अग्नि	धर्तरी	वारो	उदक	अग्नि	धर्तरी	वारो	उदक
दिशाभाव	दशम	दशम	लग्न	चतूर्थ	दशम	लग्न	लग्न	सप्तम	पु. लग्न	पु. दशम	दशम	चतुर्थ
बल											उ. दशम	उ. चतुर्थ
समयबल	राती	राती	राती	राती	दिवो	दिवो	दिवो	दिवो	राती	राती	दिवो	सांज
मानपलात	२००	२४०	२८०	३२०	३६०	४००	४००	३६०	३२०	२८०	२४०	२००
देह	ऱ्हस्व	ऱ्हस्व	सम	सम	दीर्घ	दीर्घ	दीर्घ	दीर्घ	दीर्घ	सम	ऱ्हस्व	ऱ्हस्व
रंग	तांबडो	धवो	पाचवो	गुलाबी	धुळकट	मिश्र	निळसर काळो	भांगरा	पिंगट	करडो	मुंगूस वर्ण	गोरो
जातीवर्ण	क्षत्रिय	वैश्य	क्षुद्र	विप्र	क्षत्रिय	वैश्य	क्षुद्र	विप्र	क्षत्रिय	वैश्य	क्षुद्र	विप्र
भाग्योदय												
वर्स	२८	२५	३२ते३६	२४ते२८	२२ते२६	३२ते३६	२५	२८ते३२	२६	२६	३०	१६ते४०
गूण	तमो	रजो	रजो	सत्व	सत्व	रजो	रजो	तमो	सत्व	तमो	तमो	सत्व
संबंद	आदि	आदि	आदि	आदि	आदि	आदि	आदी	आदी	आध्या-	आध्य-	आध्य-	आध्य-
	भौतिक	भौतिक	भौतिक	भौतिक	दैविक	दैविक	दैविक	दैविक	त्मिक	त्मिक	त्मिक	त्मिक
रविचद्र	चंद्र	चंद्र	चंद्र	चंद्र	रवि	रवि	रवि	रवि	रवि	रवि	चंद्र	चंद्र
सत्ता												

नखेत्रांची म्हायती

नखेत्र नांव	राशी	चरण स्वामी	पाद/योनी	संज्ञा/मुख	गण/नाडी	लोचन संज्ञा	दैवत/दान	तत्त्व	भुगोलीक म्हायती	इंग्लीश नांव	तारका	नखेत्र स्वामी	आकृती	आराध्य वृक्ष
१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	१४	१५
१. आश्विनी	मेष	मं.शु.बु.चं.	चतुःष्पाद अश्वयोनी	क्षिप्र तीर्थमुखी	देवगण आद्यनाडी	मंदलोचनी	आश्विनी कुमार अन्नदान	वायू	न. लांबाय १° ते १३°-२० व श र उत्तर ८°-२९ क्रांती उ. २०-४०	बीटा एरिटस्	३,	केतू	इंग्लीश जे (वा पायमोजो वा घोड्याचें तोंड)	कूचला
२. भरणी	मेष	र.बु.शु.मं.	चतुष्पाद गजयोनी	उग्र/अधोमुख	मनिसगण मध्यनाडी	चिबट	यम श्वेतवस्त्र	अग्नि	न. लांबाय १३°-२० ते २६°-४० शर उ. १०°-२७ आनी क्रांती उ. २७° - ८'	एटरेस	३	शुक्र	योनीसारकी त्रिकोणासारकी	आवळी
३. कृतिका	मेष वृषभ	गु.श.श.गु.	त्रिपाद मेषयोनी	मिश्र अधोमुख	राकेसगण अंत्यनाडी	सुलोचन	अग्नि भांगर	अग्नि	न. लांबाय २६° - ४०' ते ४०°- ०' शर उ. ४०° ३' क्रांती उ. २४° १'	इटाटरी	६	रवि	उघडलेलो धारेचो वस्तरो/ कानांतलो डूल	उंबर (रुमड)
४. रोहिणी	वृषभ	मं.शु.बु.चं.	चतुःष्पाद सर्पयोनी	ध्रुव उर्ध्वमुखी	मनिसगण अंत्यनाडी	अंधलोचन	ब्रह्मा दूध	धर्तरी	न. लांबाय ४०° ते ५३°-२०' शर ५°-२८ क्रांती उ. १६°-२७'	आल्डेबरान	५	चंद्र	इंग्लीश व्हि	जांबळ वा शकराभाशेन
५. मृगशीर्ष	वृषभ मिथुन	र.बु.शु.मं.	द्विपाद सर्पयोनी	मृदू तीर्थमुखी	देवगण मध्यनाडी	मंदलोचन	चंद्र खीर	वायू	क्रांती ३.९°-५५ वा शर द. १३°-२२' न. लांबी ५३°-२०' ते ६६°-४०'	लांबडा ओरापण	११	मंगळ		खैर
६. आर्द्रा	मिथुन	गु.श.श.गु.	चतुःष्पाद	वायू	मनीसगण	चिबट	शंकर	उदक	न लांबाय	ग्यामा	१	राहू	चकचकपी	कृष्णा

			श्वानयोनी	उर्ध्वमुखी	आद्यनाडी		काळी गाय		६६°-४०′ ते ८०° शर द. ६°-४०′ क्रांती उ. १६°-२६′	जेमीबीरम			मणा	गुरु
७. पुनर्वसू	मिथून कर्क	मं.शु.बु.चं.	त्रिपाद मार्जार	चर तिर्थमुखी	देवगण आद्यनाडी	सुलोचन	आदिती उडिद, तीळ	वायू	न.लांबाय ६०° ते ९०° - २०′ शर उ. ६° - ४२′ क्रांती उ. २८°- ०६′	पोलक्स	४	गुरू	घर शंकर पाळ्यासारको	वेळू
८. पुष्य	कर्क	र.बु.शु.मं.	चतुष्पाद मेष	क्षिप्र उर्ध्वमुखी	देवगण मध्यनाडी	अंधलोचन	बृहस्पति रक्तवस्त्र	अग्नि	न. लांबाय ९३°-२०′ ते १०६° - ४०′ शर ३०° - ४′ क्रांती १८° - १६′	डेल्टाकांक्रो	३	शनि	त्रिकोनासारकी	पिंपळ
९. आश्लेषा	कर्क	गु.श.श.गु.	चतुष्पाद मार्जार	तिक्ष्ण अधोमुख	राकेसगण अंत्यनाडी	मंदलोचन	सोरोप तीळ, धनू	उदक	न. लांबाय १०६°-४०′ ते १२०° शर दक्षिण १०°- ५६′ क्रांती उ. १२° - १०′	झीटा हैड्रो	५	बुध	मराठी ९ आकारा सारकी	नागचांफो
१०. मघा	सिंह	मं.शु.बु चं.	चतुष्पाद हुंदीर	उग्र अधोमुख	राकेसगण अंत्यनाडी	चिबट	पितर गोड, मीठ	अग्नि	न. लांबाय १२०° ते १३३°-२०′ शर उ. ०°-२८′ क्रांती द. ९°-५६′ न. लांबाय	रेग्युलस	५	केतू	विळो/कोयत्या सारको	वड
११.पूर्वा	सिंह	र. बु. शु. मं.	उग्र हुंदिर	अधोमुख	मनीसगण मध्यनाडी	सुलोचन	भग अन्नदान	अग्नि	न. लांबाय १३३°-२०′ ते १४६° - ४०′ शर ३९°-४२′ क्रांती उ. १५°-३५′	थिटा लिओनिस	२	शुक्र	हांतरुणा सारकी	पळस
१२. उत्तरा	सिंह कन्या	गु.श.श.गु.	त्रिपाद गो	ध्रुव उर्ध्व	मनीसगण आद्यनाडी	अंध	अर्चमा मोती	वायू	न. लंबाय १४६° - ४०′ ते १६०° क्रांती उ. १४° - ४४′ शर ३१२° - १६′	डेनीबोला	२	रवि	हांतरुणा सारकी	सोंपण

१३. हस्त	कन्या	मं.शु.बु.चं.	चतुष्पाद महिषी	क्षिप्र तिर्थक	देव आद्यनाडी	मंद	सूर्य अन्नदान	वायू	न. लाबाय १६०° ते १७३°-२०' क्रांती द. १६°-२१' शर द. १२° ते १२'	डेल्टाकार्व्ही	५	चंद्र	हाताचो उघडलेलो बचको	जाय
१४. चित्रा	कन्या तुळ	र.बु.शु.मं.	द्विपाद वाघ	मृदू तिर्थक	राकेसगण मध्यनाडी	चिबीट	त्वष्टा पीत	वायू	न. लांबाय १७३°-२०'ते १८६° - ४०' क्रांती द.११°-०१' शार उ.२° - ३'	स्पायका	१	मंगळ	मोतयां भाशेन	बेल
१५. स्वाती	तुळ	गु.श.श.गु.	चतुष्पाद महिषी	चर तिर्थक	देवगण अंत्यनाडी	सुलोचन	वायू तांबडीगाय	अग्नि	न. लांबाय १८६°-४०'ते २००° क्रांती उ. १९°-२०' शर उ.३०° - ४५'	आर्कटयूरस	१	राहू	प्रवाळाप्रमाण	अर्जून
१६. विशाखा	तुळ	मं.शु.बु.चं.	चतुष्पाद वाघ	मिश्र अधो	राकेसगण अंत्यानाडी	अंध	इंद्राग्नि ताम्र	वायू	न.लाबाय २००°ते २१३°-२०' क्रांती द. १५°-५५' शर उ०°-२०'	आल्फा	४	गुरू	प्रवाळाप्रमाण	नागकेशर
१७. अनुराधा	वृश्चिक	र.बु.शु.मं.	चतुष्पाद मृग	मृदू तिर्थक	देवगण मध्यनाडी	मंद	इश्ट शय्या	धर्तरी	न. लांबाय २१३°-२०' ते २२६° - ४०' क्रांती द. २२°-३२' शर द. १°-५९'	डेल्टा स्वामी	४	शनि	भाताची रास वा उगडलेली सत्री	नागकेशर
१८. जेष्ठा	वृश्चिक	गु.श.श.गु.	चतुष्पाद मृग	तीक्ष्ण तिर्थक	राकेसगण आद्यनाडी	चिबीट	इंद्र जोतें	धर्तरी	न. लांबाय २२६°-४०' ते२४०° शर द. ४०°-३४' क्रांती द. २६°-२२'	अंटारिस	३	बुध	उगडिल्या सत्रेच्या दांडयासारकी	सांबर
१९. मूळ	धनू	मं.शु.बु.चं.	चतुष्पाद श्वान	तीक्ष्ण अधो	राकेसगण आद्यनाडी	सुलोचन	निर्ऋती लोखण	उदक	न. लांबाय २४०° ते२५३°-२०' शर १३° - ४७' क्रांती द. ३७°-०५'	लांबोडो स्कार्पो	११	केतू	झाडाच्या मुळाप्रमाण	शळ
२०. पू.षाढा	धनू	र.बु.शु.मं.	चतुष्पाद माकड	उग्र अधो	मनीसगण मध्यनाडी	अंधलोचन	उदक कांबळ	उदक	न. लांबाय २५३°-२०' ते २६६° - ४०' शर उ. ३३°-२' क्रांती द. २५ -२६'	आल्फा डेल्फिनी	२	शुक्र	हत्तीचो दांत वा हांतरुणा प्रमाण	वेत

२१ उ.षाढा	धनु मकर	गु.श.श.गु.	त्रिपाद मुगूस	ध्रुव अर्ध्व	मनीसगण अंत्यनाडी	मंदलोचन	विश्वदेव महिषी	धर्तरी	न. लांबाय २६६° -४०' ते२८०° शर उ.१°-२६' क्रांती द २१° - ४'	पायसानिटरी	२	रवि	हतयाची सोड वा पंचका प्रमाण	पणस
२२ श्रणव	मकर	मं.शु.बु.चं.	चतुष्पाद माकड	चर ऊर्ध्व	देवगण अंत्यनाडी	सुलोचन	विष्णु जेवण	धर्तरी	न लांबाय २८०°ते२९३°-२०' शर उ.२९° - १८' क्रांती उ.८° - ४७'	आ. देर	३	चंद्र	हंसपक्षाचो पिसारो	रुई
२३ धनिष्ठा	मकर कुंभ	र.बु.शु.मं.	द्विपाद शीव	चर ऊर्ध्व	राकेसगण मध्यनाडी	अंधलोचन	वसु भांगर-रुपें	धर्तरी	न. लाबाय २९३°-२०' ते ३०६°-४०' शर उ.३३°-१' क्रांती १५°-४८'	आल्फा	४	मंगळ	चक्राकृती वा मृदंगा भाशेन	शमी
२४. शततारका	कुंभ	गु.श.श.गु	चतुष्पाद घोडो	चर ऊर्ध्व	राकेसगण आद्यनाडी	मंदलोचन	वरूण साकर	उदक	न. लाबाय ३०६°-४० ते३२०° शर द ०' - २३' क्रांती द ७' - ४५'	लांबडा ॲक्लेरियस	१००	राहू	वाटकुळी	कळंब
२५.पू.भाद्रपदा	कुंभ मीन	म.शु.बु.चं.	त्रिपाद शीव	उग्र अधो	मनीसगण आद्यनाडी	चिबीट	अनैकचरण भांगर	अग्नि	न लांबाय ३२०°ते३३३°-२०' शर उ.१९ -२४' क्रांती उ.१५° - २३'	मार्कान	२	गुरू	व्हड चवकोन खाटले/बाजलें	आंबो
२६ रेवती	मीन	गु.श.श.गु	चतुष्पाद हत्ती		देवगण अंत्यनाडी	अंधलोचन	पुषा महा	उदक	न. लांबाय ३४६° - ४०' ते ३६०° शर ३° - ४' क्रांती उ. ५° - ५६'	म्युपिशियम वा झीटापेशियम	३२	बुध	मृदंगाप्रामाण	मोह
२७ उ.भाद्रपदा	मीन	र.बु.शु.मं.	चतुष्पाद गो	ध्रुव उर्ध्व	मनीसगण मध्यनाडी	सुलोचन	अहिर्बध्न्य शेळी	उदक	न. लांबाय ३३३° - २०' ते ३४६° ते ४०' शर १२° - ३६' क्रांती उ.१५° - १'	आल्जेर्नाव	२	शनि	व्हड चवकोन वा खाटलें/बाजलें	कडुलिंबू

टिप . नखेत्रांतल्या चरणस्वामी हातूंत वापरिल्ल्या सक्षिप्त उतरांचे स्पश्टीकरण :

र. - रवि; चं. - चंद्र; मं. - मंगळ; बु. - बुध; गु. - गुरू; शु. - शुक्र; श. - शनि

- लक्ष्मीकांत मधुसुदन जोशी

कुंडली

१.
प्रथम स्थान.
तनू स्थान, लग्न स्थान
केंद्र स्थान, स्वरूप, सभाव, शरीर प्रकृती
हांचो विचार. पुताचो भाग्योदय, आजी (बापायची
आवय) आवय हांचो विचार, घर भाव, उदेंत दिका, पुरूश
भाव, धवो रंग वर्चस्व,मेश रास, माथ्याचे विकार. कारक ग्रह रवि.

२. द्वितीय स्थान. धनस्थान. संपत्तीचो विचार, जेवण विचार, कुटुंबीक सुख,
तापटपणा, दादल्याचे कुंडलेंत बायलेची पिडा, बायलेचे कुंडलेत
घोवाची पिडा, कुटूंब स्थान, ईशान्य दिका पाचवो रंग,
थीर भाव, मान, ताळो, गळो, दोळे हांचेर
वर्चस्व कारक ग्रह, गुरू, स्त्री
भाव, पणफर स्थान.

३.
भातृस्थान.
पराक्रम स्थान,
भावंडां, नातलग,
शेजारी, ल्हान प्रवास,
उजवो कान, गळो, उरस्थाळ, खांदे,
हात, कंठमाधुर्य, दुय्यम वेवसाय, ईशान्य दिका,
पुरूश भाव, चरभाव, नारिंगी रंग
हात, खांदे, कान हांचेर
वर्चस्व. कारक ग्रह
मंगळ आपोक्लिम
स्थान.

४.
चतुर्थ स्थान.
केंद्र स्थान, सूख
स्थान, घर सूख, आवयचें सूख,
स्थावर, वाहन उत्तर आयुश्याचो काळ,
समाजीक कार्या, मनाची ठेवण हांचो विचार,
उत्तर दिका, स्त्रीभाव, थीर भाव, तांबडो रंग, हड्डें,
स्तन द्वय, पोट हांचेर वर्चस्व. कारक ग्रह चंद्र - बुध.

५.
पंचम स्थान.
सुतस्थान, काव्य,
विद्या, संतती, उपासना,
सट्टो वेवार, दुसरीं भावंडां,
लक्ष्मीस्थान, पुरूश भाव, चर भाव,
त्रिकोणस्थान, पणफर स्थान, वायव्यदिका,
कृष्ण रंग. काळीज, फाट हांचेर
वर्चस्व. कारक ग्रह गुरू.

६.
षष्ठ स्थान.
रिपु स्थान शत्रु. मातूल
घराणें, पिडेस्त पण, नोकर - वर्ग,
संगती, गुप्तशत्रू हांचो बोध. उपयय स्थान.
आपोक्त्रिम स्थान, वायव्य दिका, स्त्रीभाव, थीर भाव, काळो
रंग, पोटाच्यो आंतकडच्यो नाभि हांचेर वर्चस्व.कारक ग्रह मंगळ आनी शनि.

७.
सप्तम स्थान.
केंद्र स्थान. जायास्थान.
स्त्रीकुंडलींत भर्तृस्थान, प्रणय,
लग्न, भागिदारी, कोर्ट, खटले, वेवसायीक
प्रवास हांचो विचार, मारकस्थान. अस्तंत दिका.
पुरूश भाव, चरभाव, नारंगी आनी गुलाबी रंग, कमर
बस्ती, मूत्रपिंड हांचेर वर्चस्व. कारक ग्रह शुक्र.

८.
आठवें स्थान.
मृत्यू स्थान, मृत्यू.
अकस्मात लाभ. बायले कडल्यान धनलाभ,
मृत्यूपत्रां, अपघात, गुपीतधन, लांच घेवो, फौजदारी,
गुन्यांव हांचो विचार. नैर्ऋत्य दिका. पणफर स्थान. स्त्रीभाव.
थीर भाव. गुह्येंद्रियां, प्रजोत्पादन इंद्रियांचेर वर्चस्व. कारक ग्रह शनि.

९.
नवम स्थान.
धर्मस्थान, भाग्य,
तिर्थयात्रा, लोकाशिकप,
पयसचे प्रवास, ग्रंथ बरप,
प्रकाशन संस्था विश्वस्त हांचो
विचार, त्रिकोणस्थान.आपोक्लिम
स्थान. लक्ष्मी स्थान, पुरूश भाव,
चरभाव, पाचवो, धवो रंग, मांडयो
आनी कमराचेर वर्चस्व.
कारक ग्रह रवि
आनी गुरू.

१०.
कर्मस्थान.
केंद्रस्थान, दशमस्थान,
पितृसूख अधिकार,नोकरी
वेवसाय, मानसन्मान, प्रतिश्ठा, दक्षीण
दिका, स्त्रिभाव, स्थीर भाव, तांबडो रंग,
धोंपर हांचेर वर्चस्व कारक ग्रह रवि - गुरू -बुध - शनि.

११.
एकादश स्थान.
लाभस्थान. ऐश्वर्य,
सार्वजनिक पदां, सन्मान,
वडील भावंडां, वडिलांकडच्यान
अर्थीक लाभ, पणकर स्थान, उपयय
स्थान आग्नेय दिका, पुरूश स्थान,
चर भाव, केंसरी रंग, पोटऱ्यो
आनी घोंटे हांचेर वर्चस्व.
कारक ग्रह गुरू.

१२.
द्वादश स्थान. व्ययस्थान. किर्तीस्थान. मौक्षु. शैय्यासुख, बंदखण,
अध्यात्म प्रगती, आत्मघात, दिवाळखोर, रुग्णालयां, स्वच्छतागृह,
आपो क्लिम स्थान, स्त्री भाव, थीर भाव, पाचव्या
रंगाचो बोध. पावलांचेर वर्चस्व.
कारक ग्रह शनि.

फसली संन : मुसलमानी कालगणनेचो एक प्रकार. फसल म्हळ्यार शेताचें पीक. ताचेर आदारून आशिल्लया कालगणनेक फसली म्हण्टात. अकबर बादशहान इ. स. १५६३त ही कालगणना सुरू केली. इ. स. १६३६च्या सुमाराक शहाजहानान ती दक्षिणेकडेन चालू केली. पूण हे म्हायतीविशी इतिहासकारांमदीं एकमत ना. मोगलांची सत्ता दक्षिणेंत स्थापन जातकच तांच्या कागदपत्रांनी हे कालगणनेचो उल्लेख मेळटा. तांची मोगल राजवट सोंपली तरी निजामाचे राजवटींत ही कालगणना चालू आशिल्ली. थंय हिचो वर्सारंभ १ ऑक्टोबर ह्या दिसा करून आनू इंग्लीश म्हयन्यांत आजून पसून सुरू जावपी फार्सी सौर म्हयन्यांचीं नांवां दिवन इसवी वर्साकडेन जुळोवन घेवप जातालें.

सूर्य मृग नखेत्रांत येतकच हें वर्स सुरू जाता आनी परत मृग नखेत्र येमेरेन चालू उरता. फसली सनांत ५९० वा ५९१ अदीक केल्यार इसवी सन येता. ह्या कारणान एकाच फसली वर्सांत दोन इसवी वर्सां येतात. फसली सनाची सुरवात पंजाब, बंगाल आनी उत्तरप्रदेशांत पुनवे दिसा आश्विन वद्य पाडव्याक जाता. महाराष्ट्रांत हो आरंभ पोरणे पद्दतीन २४ वा २५ मेक आनी नवे पद्दतीन ४, ५, वा ६ जूनाक जाता. मद्रासांत आदल्या तेंपार ह्या फसली सनाचो आरंभ कर्कसंक्रमणाचेर जातालो. इ. स. १८००च्या सुमाराक १३ जुलय हो आरंभ दीस आशिल्लो. इ. स. १८५५ सावन एक जुलय हो तांचो आरंभ दीस मानूक लागले.

शेतांतलीं पिकां पावसाचेर म्हळ्यार सौर कालगणनेचेर आदारून आशिल्ल्यान धान्याच्या रुपान करवसुलीचो चांद्र कालगणनेकडेन मेळ बसना जालो. देखून फसली ही कालगणना मुसलमान राजकर्त्यांनी सुरू केली.

- कों. वि. सं. मं.

फळ : वनस्पत गटांतल्या प्रजोत्पदनाखातीर उपेगात येवपी वनस्पतीचें एक आंग (इंद्रिय). फुलांतल्या बीजक ह्या इंद्रियाचें फलन प्रक्रियेंतल्यान बीजांत रुपांतर जाता. बीजकांची फुलांतली सुवात किंग्जपुटांत आसता. आनी ह्या बीजकांच्या फलना उपरांत, किंग्जपुटांचें रुपांतर फळांत जाता. बीजाचें संरक्षण, पोशण आनी प्रसारण अशी तिट्टी कामगिरी फळाकडल्यान जाता. कांय वनस्पतींचे बाबतींत (देवदार, सुरू) बीजा भोंवतणी कसलें आवरण नासता. तांकां प्रकटबीज (उक्तें बीज) म्हण्टात. कांय वनस्पतींचे बाबतींत (आंबो, पणस) बीजा भोंवतणी आवरण आसता. तांकां आवृत्त बीज (धापिल्लें बीज) म्हण्टात. सर्वसादारणपणान आवृत्त बीज प्रकारांत फळ ही संज्ञा वापरप जाता.

फलन म्हळ्यार पुं. आनी स्त्री-प्रजोत्पादक घटकांच्या संयोगाचे प्रक्रियेन उत्तेजित जाल्ल्यान बीजकांचीं बीजां जावप किजपुटाचें फळ जावप असो क्रम आसा. म्हळ्यार फलनाबगर बी आनी फळ तयार जायना. पूण हाका कांय आडवाद आसात. देखीक - केळीचें फळ फलनाबगर जाता, पूण बीं तयार जालेंच जाल्यार तें वांझ आसता. ह्या प्रकाराक 'अनिषेक फलन' म्हण्टात. किंजपुटाक इंडॉल ॲसिटिक, इंडॉल ब्युटिरिक आनी बीटानॅप्थॉक्सी-ॲसिटिक हीं अम्लां वा ते प्रकारचीं रसायनां लावन कृत्रिम रितीन हो प्रकार तयार करतात. किंजपुटाबगर फुलांतलो हेर भागूय केन्नाकेन्ना फलन प्रक्रियेन उत्तेजित जावन फळाभशेन भाग तयार जातात. काजू, बिंबो हांच्या फुलाच्या देठांचो कांय भाग मासाळ जाता आनी खरें फळ ताचेर दशिल्लें दिसता, तें घट कवचाचें आसता. सफरचंदाचो आनी नासपतीचो गोड आनी खावपाचो भाग (गर) चडकरून फुलांतल्या तळभागाकडे (पुष्पस्थली) आसून ताणें खऱ्या फळाक पुरायपणान धांपिल्लें आसता. तवशें वा पेर हांच्या फळाक पुष्पस्थलीचें वेश्टण आसता. पूण मासाळ भाग चडसो किंजपुटांतलो आसता. अंजीर आनी रुमडाच्या फळांतलो मासाळ आनी खावपाचो भाग तांच्या विशिश्ट फुलोऱ्याच्या पोकळ देंठापसून जाल्लो आसून खरीं बारीक फळां तातूंत आसतात. पणस, अणस, तुती आनी बारतोंडी हांच्या फळांनी, फुलांतलें अक्ष, पुष्पबंधाक्ष आनी परिदळां हे भाग खऱ्या फळावांगडा वाडून त्या सगळ्यांचें मेळून एक विशिश्ट अशें संयुक्त फळ जाता. अशे तरेन खऱ्या फळाखेरीज हेर मुखेलपणान फळाभशेन दिसपी आनी अंशतः वा पुरायपणान फळांचे कार्य करपी भागाक 'छद्मफळ' म्हण्टात. वायंगें वा करमळ हांचो फुगिल्लो भाग संवर्त फळावांगडा वाडून ताचेर पक्कावस्थेंत दिसता. पूण तो फळाचो मुखेल भाग नासता. कांय प्रकटबीज वनस्पतींनी, छदां, छदकां वा शल्कासारके भाग बीजाभोंवतणी कांय अंशी वा पुराय वाडून तांचें मासाळ वेश्टन जाता; पूण तें खरें फळ नासता कारण ह्या वस्पतींनी किंजपुट नासता. पूण सामान्यपणान लोक ताका 'फळ' म्हण्टात. आवृत्तबीज वनस्पतींच्या वर्गीकरणाक आनी विंगड विंगड वनस्पती वळखुपाक तांच्या फळांची संरचना आनी तांचे शास्त्रीय प्रकार खबर आसप गरजेचें आसता.

फळ हें सदांच गोड, आंबट, मासाळ, रसाळ वा विशिश्ट तरेचे रुचीचें, स्वादिश्ट आसप आवश्यक आसा अशी कल्पना फळाविशीं सादारणपणान लोक बाळगितात. पूण तशें तें सदांच आसूंक जाय हाका शास्त्रीय आदार ना. कितलींशींच फळां, देखीक - टॉमाट, वायंगें, तवशें, कारलें, मिरसांग, वाटाणो 'भाजयो' ह्या प्रकारांत मोडटात. ताचो आकार आनी चवूय सर्वसादारण कल्पनेपरस वेगळी आसता.

फळांचो रंग, आकार, वास, रूच, गाभो आनी तातूंतल्या पदार्थांची रसायनीक संघटना; बियांची संख्या, रंग, आकार आनी फळाचे सालीकडे तांचे संबंद ह्या बाबींतली विविधताय सगळ्यांक खबर आसता; पूण फुलांतलें किजमंडल, पुष्पस्थली, देंठ ह्या भागांचे एकमेकांकडले संबंद ह्या सगळ्यांचो विचार करून फळांचें वर्गीकरण करप जाता. फळाची साल आनी तातूंतली बी हे फळाचे दोन मुखेल भाग आसात. फळाची साल आनी तातूंतली बी हे फळाचे दोन मुखेल भाग आसात. फळाची साल पातळ वा दाट, घट, मोव, सुकी, सुतांनी भरिल्ली, रसाळ वा मासाळ आसूं येता. तिचें भायलें कवच, मदलें कवच आनी भितरलें कवच अशे तीन पदर केन्नाकेन्नाय दिसतात. देखीक - आंबो, नाल्ल. पूण तिगांयचो एकूच सलग पदरूय आसता. देखीक - भूंयमूग, पावटो, घेवडो वाटाणो हांच्यो शेंगो सुकतकच आपोआप फुट्टात पूण काजू, सूर्यफुल हांचीं फळां फुटनात. मासाळ फळां आनी सुकीं एकबीजी फळां हीं अस्फुटनशील. पूण खूब बीजां आशिल्लीं सुकीं फळां चडकरून आपोआप फुट्टात तीं स्फुटनशील. ज्या किंजपुटापसून फळ जाता तो ऊर्ध्वस्थ (देखीक - आंबो) वा अधःस्थ (देखीक - तवशें) आशिल्ल्यान तींच विशेशणां फळांकय लायतात. ऊर्ध्वस्थ फळांच्या (देखीक - वायंगें, चिकू) तळाकडे आनी अधःस्थ फळाच्या तोकाचेर (देखीक - पेर, दाळिंब, सफरचंद) चडकरून संवर्त दिसतात. ताचेवयल्यान तांचें वेगळेपण समजता

फळ

एका फुलांतल्या फकत एका किंजदळापसून तयार जाल्ल्या वा एकापरस चड किंजदलां एकठांय जावन तयार जाल्ल्या संयुक्त किंजपुटाच्या फळाक 'सादें' फळ म्हण्टात आनी एका फुलांतल्या जायत्या सुट्या किंजदलांच्या किंजपुटापसून तयार जाल्ल्या फळांच्या चोम्याक 'घोंसफळ' (संघफळ) म्हण्टात, देखीक - हळदुवो चाफो, पाचवो चाफो, सीताफळ, आनी हातूंतलें एक ल्हान फळ एक सादें फळ आसता. चड फुलांच्या घोंसांतल्या किंजपुटापसून तयार जाल्ल्या एकरूप फळाक संयुक्त फळ म्हण्टात, देखीक - अणस, रुमड, हातूंत खुबशीं सादीं फळां आस्पावतात. फळांच्या तपशीलवार वर्गीकरणांत किंजपुटाचीं लक्षणां, किंजदलाची संख्या, गराचो प्रकार, बियांची संख्या, फळाचे सालीचे पदर, फळ फुटपाचे प्रकार ह्या गजालींचो विचार करून फळांचे विंगड विंगड प्रकार आनी उपप्रकार वळखप जातात.

अ) सादीं असफुटनशील शुश्क फळां : १) कृत्स्न - हें फळ किंजदलापसून तयार जाल्लें ऊर्ध्वस्थ, एकबीजी, फलावरण पाताळ, शुश्क आनी बीजावरणापसून वेगळें आसता. फळ आनी बी एकमेकापसून वेगळीं नासतात. ह्या फळांक कृत्स्न फळां म्हण्टात.

२) सस्यफल - हें फळ कृत्स्नाभशेन आसून फलावरण आनी बीजावरण एकमेकांक दशिल्लें आसता. देखीक - मको, गंव आनी हेर तणां.

३) संकृत्स्न - हें फळ दोन किंजदलाच्या पूण एका संयुक्त अधःस्त किंजपुटापसून तयार जाल्लें आसता. देखीक - सूर्यफूल.

४) क्लोम - फलावरण पातळ आनी फुगिल्ली, बी एक वा चड आनी मेकळी.

५) कपाली - चड किंजदलांपसून तयार जाल्ल्या एका संयुक्त किंजपुटाचें घट्ट फलावरणाचें चडशें एकबीजी फळ.

६) सपक्ष - हांगा कृत्स्नफलाच्या आवरणापसून पंख्याभशेन अवयव जाता आनी असलीं फळां वाऱ्यान पयस पडटात.

आ) सादीं स्फुटनशील शुश्क फळां : हे तरेच्या फळांचे खूब प्रकार आसात. फळाचेर केन्नाय स्पश्ट दिसपी दोन शिवणींभितरल्या एका वा दोनांयचेर उबी, चीर पडून फळ फुट्टा; हाका 'सेवनी स्फुटन' म्हण्टात. घोळीच्या आनी कुरडूच्या फळाक भोंवतणी गोलाकार चीर पडून फळ डबयेच्या धांपण्याभशेन फुट्टा, ताका 'वृत्तीय स्फुटन' म्हण्टात. अफूच्या आनी स्नॅपड्रॅगॉनच्या फळांक ल्हान बुराक पडून तातूंतल्यान बियो भायर पडटात, म्हूण ताका 'छिद्रल स्फुटन' म्हण्टात. एकापरस चड किंजदलांपसून तयार जाल्ल्या संयुक्त किंजपुटाच्या फळांचें म्हळ्यार बोंडांचें स्फुटन तीन प्रकारांनी जाता. फळावयल्या संधिरेशेचेर चीर पडून फळ फुट्टा तेन्ना 'पटभिदुर'; जितकीं किंजदलां तितकी फळाचीं शकलां जातात आनी दर एका शकलावांगडा बीजकाधानी आनी बी स्वतंत्र जाता. फळाच्या पृश्टसेवनीचेर चिरो पडून तें फुट्टा तेन्ना पड्डे तशेच उरून, दर एका शकलाच्या मदीं ते दसून रावतात आनी ताचेर बियो आशिल्ल्यान शकलावांगडा त्यो स्वतंत्र जातात. हाका 'पुटकन्निदुर' म्हण्टात. तिसरो प्रकार काळ्या आनी धव्या धोतराच्या फळांनी दिसता. हातूंत पड्डे फुटिल्ल्यान बियो फळाच्या मदीं अक्षाक दसून उरतात, हाका 'पटभंगुर' म्हण्टात. ह्या सगळ्या स्फुटन प्रकारांवयल्यान फळांचे प्रकार वळखप जातात.

१) पेटिका फळ - एका किंजदलापसून जाल्लें, एक वा चडबिजी आनी एकेच शिवणीचेर फुटपी (पेटयेभशेन उगडपी) फळ. देखीक - रुई

२) शिंबा - दोनूय शिवणींचेर फुटपी, सामान्यपणान शांग म्हूण वळखूपी फळ. देखीक - वाटाणो. ह्या फळाक अपवाद चिंचेची सांग. ती फुटना आनी तातूंत गर आसता.

३) सार्षप : दोन किंजदलांपसून तयार जाल्लें चडकरून लांब सांगेभशेन, बारीक पयलीं एका कप्प्याचें आनी फुडें छद्मपटाकलागून द्विपुटक म्हळ्यार दोन कप्प्यांचें जावपी आनी दोन उब्या चिरांनी सकयल्यान वयर फुटत वचपी फळ. बियो छद्मपटाक दसून आसतात. आनी दोन शकलां वेगळीं जातात. देखीक - सांसवां.

४) बोंड - हें एक वा चड बीजी आनी किंजदलांच्या संयुक्त किंजपुटापसून तयार जाल्लें ऊर्ध्वस्थ आनी तरातरांनी फुटपी फळ आसता. एकेकदां हें फळ फुटना. देखीक - भेंडो, कापूस.

इ) भंगुर 'पालिभेदी' फळां : हीं सुकीं फळां फुटून तांचे चडशे न फुटपी एकबीजी भाग स्वतंत्र जातात. कांय फळांचे हे भाग फुट्टात हातूंत पांच प्रकार आसात.

१) मुद्रिका - ऊर्ध्वस्थ आनी चड कप्प्यांचें मदल्या अक्षाक सगळ्या किंजदलांनी सादिल्लें पक्वावस्थेंत जायते सुटे भाग जावपी आनी मुद्रेभशेन दिसपी फळ.

२) आंदोलिपाली - दोन बीजांचें, दोन कप्प्यांचें अधःस्थ आनी पिकतकच दोनूय एकबीजी भाग फळाच्या मध्य अक्षाक दसून पूण वेगळें लोंबपी फळ देखीक - शेपू, बडीशेप

३) मालाशिंबा - हातूंतले फलांश स्वतंत्र जातात. देखीक - लज्जेझाड

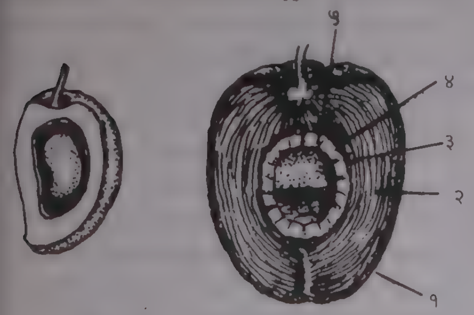
४) पालिस्फोटी - ह्या फळाचे तीन वा चड फलांश स्फुटनशील आसून ते एकमेकांपसून सामके वेगळे जातात. हाकाच 'कुड्यो' म्हण्टात देखीक - एरंडाच्या फळाच्यो तीन आनी जिरॅनियमच्या पांच कुड्यो जातात.

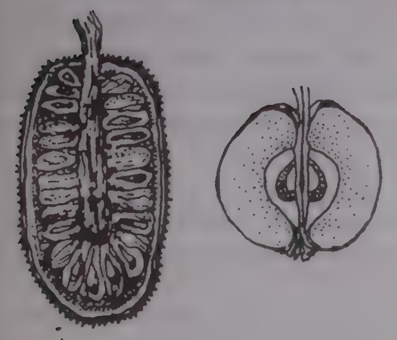
५) सपक्ष युग्मफल : दोन एकबीजी कप्पयांच्या किंजपुटापसून तयार जाल्लें आनी पुराय पिकतकच दोन पांखां आशिल्लें फलांशांचें हे फळ मॅपल नांवाच्या झाडाक येता.

इ) सादीं मासाळ फळां : १) अश्मगर्भी फळ - एक वा चड किंजदलाचे पूण एका संयुक्त किंजपुटाचे आनी चड करून एकबीजी आसून फलावरणाचे तीन पदर स्पश्ट आसतात. अंतःकवच हे घट आसून बियांक संरक्षण दिता; मध्यकवच मासाळ (देखीक - आंबो) वा सूतांचें (देखीक - नाल्ल, सुपारी) आसता; बाह्यकवच - सादारण कठीण सालीभशेन आसता. आंब्याची कोय म्हळ्यार बी आनी ताका वेटाळपी अंतःकवच रासबेरी आनी ब्लॅकबेरी हांच्या फळांनी खुबशीं अश्मगर्भी ल्हान फळां आसतात. नाल्ल आनी अक्रोड हांच्या फळांतलो खाद्य भाग बियांचें पुष्क म्हळ्यार बीजांतल्या गर्भाचें अन्न आसता.

२) मृदुफळां - हे तरेच्या मासाळ फळांनी घट अंतःकवच आसना. पूण हाच्यो बियो घट आसतात. देखीक - द्राक्ष, संत्र, टॉमाट, पेर . हांकां इंग्लिशींत 'बेरी' म्हण्टात. पूण स्ट्रॉबेरी, रासबेरी, ब्लॅकबेरी, मलबेरी हीं फळां हातूंतली न्हय. ह्या फळांत किंजदलांपसून तयार जाल्लें आसता. आनी फलावरणाचे तिनूय पदर स्पश्ट दिसताच अशें नासता. दाळींबांतलो रसाळ भाग बीजावरणापसून तयार जाता म्हूण अशा फळांक 'दाडिमसम' म्हण्टात. बेल, गोरखचिंच हांच्या मृदुफळांचें बाह्यकवच कठीण आसून मासाळ गरांत बियो आसतात, म्हूण ह्या फळाक 'घनकवची' म्हण्टात. लिंबू, संत्र, मोसंबी ह्या रसाळ आनी चड कप्पयांच्या मृदुफळांतले मधुर

. पातळ अंतःकवचावयल्या केंसांनी भरील्लो आसता, हाका 'जॅबीरसम' ण्टात. तवशें, कालिंग ह्या सारक्या सालींच्या अधःस्थ मृदुफळांतलो ाळ भाग चडसो बीजकाधानीसावन जाल्लो आशिल्ल्यान ताका 'कर्कटी ' म्हण्टात. सफरचंद, नासपती सारक्या मृदुफळांक 'आक्रांत' म्हण्टात.

१. बाह्य कवच २. मध्य कवच ३. अंतःकवच ४. बी. ५. गर

३) घोसफळां - हीं फळां एकाच फुलांतल्या मेकळ्या किंजदलांपसून स्वतंत्रपणान जाल्ल्यान थंय दोन वा चड ल्हान साद्या फळांचो चोमो जाता. केन्नाकेन्नाय पक्कावस्थेंत त्या सगळ्यांचें एकूच फळ जाता. देखीक - रामफळ, सीताफळ. अशा घोसफळांतल्या साद्या फळांच्या सगळ्या लक्षणांप्रमाण विंगड विंगड प्रकारांचीं घोसफळां वळखुपाची पद्दत आसा. देखीक - कृत्स्न फळाचें घोसफळ देखीक - मोरवेल; अश्मगर्भी फळाचें घोसफळ देखीक - रासबेरी, ब्लॅकबेरी; मृदुफळांचें घोसफळ देखीक - पाचवो अशोक; पेटिकाफळांचे घोसफळ देखीक - सोनचाफो, स्ट्रॉबेरीत पुष्पस्थली मासाळ जाता आनी तातूंत खरी कृत्स्नफळां पातळिल्लीं आसतात. तें खरें मृदुफळ (बेरी) न्हय, पूण तें छद्मी प्रकाराचें फळ थारता.

क) संयुक्त फळां -

हीं फळां पुराय फुलोऱ्यापसून म्हळ्यार तातूंतल्या दर एका फुलाच्या किंजपुटापसून पूण तीं सगळीं एकठांय वाडून जातात. हातूंत दोन मुखेल प्रकार मेळटात.

१) कणिश फुलोऱ्यापसून जाता ताका फलपुंज आनी

२) कुंभासनीपसून म्हळ्यार वाटकुळ्या आनी बंद उरपी फुलोऱ्यापसून जाता ताका 'औदुंबरिक' म्हण्टात. अणस, पणस, तुती हातूंत फलपुंज मेळटा. तुतीचीं खरीं फळां कृत्स्न प्रकाराचीं म्हूण तें 'मृदुफळ न्हय. पणसाचे गरे परिदलापसून जातात आनी खरीं फळां ताणीं वेटायल्लीं मृदुफळां आसतात. वड, पिंपळ, रुमड, अंजीर हांचीं खरीं फळां कृत्स्न प्रकाराचीं आनी तीं मासाळ पुष्पबंधाक्षाच्या फुगीर पोकळींत आसून सदांच धांपिल्लीं आसतात.

उपेग, वनस्पत वर्गाखातीर फलोत्पदनाचें साधन म्हणून फळांचे प्रयोजन आसलें तरी खूब आदींसावन अन्न, तेल, वखद, पेय, धर्मीक वस्त म्हूण फळाचो उपेग मनशाकडल्यान जायत आयला. आधुनिक काळांत हालवो, जेली, लोणचें चटणी अशे खाद्य प्रकाराखातीर फळांचो व्हड प्रमाणात उपेग जाता.

- कों. वि. सं. मं.

फॅब्लो : फॅब्लो वा फावल्यो हो मदल्या युगांतलो फ्रेंच पद्यकथांचो एक प्रकार. सादारणपणान बाराव्या शतमानाचे निमाणें आनी चवदाव्या शतमानाचे सुर्वेक ह्या काळांत ह्यो कथा फ्रांसांत रचिल्ल्यो. आठ मात्रांचो वृत्तांत बरयल्ल्यो ह्यो पद्यकथा ३०० ते ४०० वळींच्यो आसताल्यो. सर्वसादारण दीसपट्ट्या घडणुकांचेर ह्यो कथा आदारिल्ल्यो आसताल्यो. देखून तांकां एके तरेची वास्तववादी फाटभूंय आसताली. पूण तांचे रचणूकेंत कांय प्रमाणांत गांवगिरेपण दिश्टी पडटालें. तातूंतलो विनोद ढोबळ आनी कांय खेपे किळसवाणो आसतालो. भोळे आनी तापपी दादले, फटींग आनी हुशार बायलो, आळशी आनी लोभी अशे धर्मगुरू हांच्यो व्यक्तिरेखा ह्या कथांतल्यान रंगयताले. तशेंच ह्या कथांवरवीं बायलांविशींचो कोडू उपरोध स्पश्टपणान व्यक्त जातालो. त्रूबदूर ह्या दक्षीण फ्रांसांतल्या मध्ययुगांतल्या कवींनी आपल्या कवितेवरवी नारीपुजेचो एक आगळो आविश्कार घडयलो आनी बायलाचें देवताकरण केल्लें. ताची प्रतिक्रिया ह्या कथांतल्यान व्यक्त जाल्ली आसुंये अशें कांय समिक्षकांचें मत आसा.

ह्यो कथा मुळांत उदेंती देशांतल्यान आयल्यात आसुये हें एका काळांत मानताले. आज अशें मत मान्य करनात. सद्या उपलब्ध आशिल्ल्या सुमार १५० पद्यकथांतल्यो कांय पद्यकथा फ्रांसांतूच रचिल्ल्यो आसूंक जाय. फ्रेंच लोकांचीं खाशेलपणां, तांच्यो रिती, आनी शब्दप्रयोग हांचेर ह्यो आदारिल्ल्यो आसात. पूण तातूंत जायत्यो कथा अश्यो आसात, जातूंत खंयच्याच वाठाराची वा काळातलीं खास संस्कृतीक खाशेलपणां नासून खंयच्याय देशाक त्यो आपणावपाक येतात.

ह्या पद्यकथांचे बरेचशे कर्ते चड करून हेडगे आसताले. जीं थोडीं नांवां उपलब्ध जातात. तातूंत फिलीप द बोमाचार हो विधीवेत्ता आनी न्यूतबफ हो कवी हांचो आस्पाव जाता. ह्यो उपलब्ध पध्यकथा स खंडांनी उजवाडाक आयल्यात (१८७२ - ९०).

- कों. वि. सं. मं.

फॅसिझम : इटलींत पयल्या म्हाझुजा उपरांत उदयाक आयिल्ली एक सर्वंकश सत्तावादी आनी आर्विल्ली राजकीय विचारप्रणाली. एकपक्षीय हुकूमशायी, सत्तेचें केंद्रीकरण आनी अर्थीक तशेंच समाजीक जिणेचेर राज्याचें नियंत्रण हीं हे विचारप्रणालींचीं आनीक कांय खाशेलपणां आसात. दुस्वास आनी आक्रमण हांचेर आदारिल्लीं मनोवृत्ती हे विचारप्रणालींत दिसता.

बेनितो मुसोलिनीन १९१९त सुरू केल्ले चळवळीक फॅसिझम अशें नांव दिल्लें. फॅसिझम हें नांव फॉस ह्या लॅटीन शब्दावयल्यान आयलां

फॉसेस म्हळ्यार कुराड. ही निशाणी अधिकाराची भावना स्पश्ट करता. पयल्या म्हाझुजाउपरांत सबंद युरोपांत गोंदळाची परिस्थिती निर्माण जाल्ली. इटलींतूय समाजीक आनी अर्थीक परीस्थिती बिकट जाल्ली. गरजेच्या वस्तूंची तूट आशिल्ली आनी बाजाराभाव खूब वाडिल्लो. बेकारेचें प्रमाण खूब वाडिल्लें. कामगार वर्गांत बंडखोर प्रवृती वाडिल्ली. रशियेंत सत्तेर आयिल्ल्या कम्युनिश्ट पक्षाची देख तांचेमुखार आशिल्ली. इटलींतल्या कामगारांनी १९२० च्या सुमाराक खूब संप केले आनी कांय सुवातांनी ताणीं कारखानेय ताब्यांत घेतले. भांडवलदार आनी हेर प्रस्थापीत वर्गाक ही परिस्थिती खूब भिरांकूळ दिसली. तांकां आपलो शेक आनी प्रचलीत समाजवेवस्था तिगोवन दवरपाखातीर कामगार चळवळ मुळासकट चेपून उडोवपाची आशिल्ली. हाका लागून ताणीं नव्यानूच वाडपी फॅसिस्ट पक्षाचो आदार घेतलो.

फॅसिझम सुरवेक तत्त्व वा वाद नाशिल्लो. हत्या, दहशत आनी समाजांत तणाव निर्माण करून सत्तेर येवपाची ती एक चाल आशिल्ली पूण सत्तेर आयले उपरांत मुसोलिनीन फॅसिझमाक एक खाशेली अशी चालना दिली. मुसोलिनीन उबारिल्ल्या फॅसिस्ट पक्षांत मुखेलपणान बेकार तरणाटयांचो आस्पाव आशिल्लो. सुरवेक हो पक्ष ल्हान आशिल्लो. उपरांत भांडवलदारांच्या आनी हेर गिरेस्त लोकांच्या फाटबळान तो ल्हवल्हव वाडत गेलो. पूण राजकीय सत्ता हातांत आयले उपरांत ताची खरी वाड जाली. पयल्या म्हाझुजाक लागून इटलीची समाजीक आनी अर्थीक परिस्थिती साप्प इबाडिल्ली. राजा, सरदार, इग्रर्ज आनी गिरेस्त लोकांचो शेक आशिल्ल्या शासनाकूय लोक विटिल्ले. बेकारीय खूब वाडिल्ली. तांकां थीर आनी समर्थ सरकार जाय आशिल्लें. पयल्या म्हाझुजांत जैत मेळून लेगीत तांकां जाय आशिल्ले प्रदेश मेळूंक नाशिल्ले. हाका लागून इटलीचो व्हड मानभंग जाल्लो. ह्या सगळ्या गजालींचो फायदो घेवन व्हड व्हड आश्वासनां दिवन मुसोलिनीन आपणावटेन घुंवडायले. कामगार वर्ग सोडून बाकीच्या सगळ्या वर्गांच्या लोकांनी मुसोलिनीक सत्तेर येवपाक आदार केलो. राजकीय सत्ता घेवपाखातीर फॅसिस्टांनी २८ ऑक्टोबर १९२२ दिसा राजधानीच्या रोम शाराचेर मोर्चो काडलो. त्या रोम शारावयल्या मोर्चाचो फॅसिस्ट चळवळींत 'व्हडली वीरश्रीची घडणूक' म्हणून उल्लेख जाता. त्या मोर्च्याक कोणाचोच विरोध जालोना. फॅसिस्ट रोमांत रिगले उपरांत राजान आपूण जावन देशाचीं राजसुत्रां मुसोलिनीचे सुवादीन केलीं. राजान मूसोलिनीक प्रधानमंत्री केले उपरांत इटलींत फॅसिस्ट राजवट सुरू जाली.

सत्ता हातांत येनाफुडें मुसोलिनीन विरोधकांचो छळ सुरू केलो. फॅसिस्ट लोकशायी राज्यवेवस्था आनी लोकशायी हक्कांचेर विस्वास नाशिल्लो. लोकशाय आनी मनीस स्वातंत्र्याक लागून देशांत साबार पक्ष आनी पंथ निर्माण जातात. अशा राज्यांत फुटीर भावना निर्माण जावपाची चड संभव आशिल्ल्यान खंयचेंच खाशेलें अशें धोरण आपणावपाक कठीण जाता. राज्यकारभार वेवस्थीत चलोवपाक आनी उदरगत घडोवन हाडपाखातीर देशांत फकत एकूच मुखेली आसपाक जाय अशें मुसोलिनीचें मत आशिल्लें. हाका लागून मुसोलिनीन एकतंत्री राजवट सुरू करून आपणाक कोणाचोच विरोध जावंचो न्हय म्हूण हुकूमशायेची स्थापणूक केली. फॅसिस्ट पक्षाखेरीज हेर सगळे पक्ष बेकायदेशीर थरोवन, देशांतल्यो सगळ्यो राजकीय, अर्थीक आनी संस्कृतीक संस्था फॅसिस्ट पक्षाच्या शेकातळा हाडल्यो.

फॅसिझमाचें सुसंगत अशें तत्त्वगिन्यान ना. पूण ताचीं कांय तत्त्वां आसात. तांतूंतलीं कांय तत्त्वां प्लॅटो तशेंच आर्विल्ल्या युगांतलो हेगल हांचेसारक्या नामनेच्या तत्त्वचिंतकांच्या ग्रंथांत मेळटात. हे खेरीज मॅकिआव्हेली, हॉब्ज, नीत्शे, परितो हांचे सारक्या विचारवंतांच्या विचारांचोय फॅसिझमाचे विचारसरणीचेर परिणाम जाला. पूण जॉर्ज सॉरेल हाच्या हिंसक क्रांतीवादाचो फॅसिस्टांचेर चड परिणाम जाला. जाल्यार जोव्हानी जेंतीले आनी आल्फ्रेदो रॉक्को हे फॅसिझमाचे तत्त्वचिंतक म्हणून प्रसिदद आसात.

फॅसिस्ट तत्त्वप्रणालींत राज्याक चड म्हत्व दिलां. राज्य हो मनीसशक्तीचो सर्वोच्च अविश्कार अशें फॅसिस्ट मानताले. फॅसिस्टवादांत मनीस स्वातंत्र्याक सुवात ना. मनशान आपलें जिवीत राश्ट्राखातीर ओंपून राश्ट्राचें म्हत्त्व वाडयत रावचें अशें तांचें म्हणणें. फॅसिस्ट लोक सत्ता आनी सामर्थ्यांक सगळ्यांत श्रेश्ठ लेखताले. तशेंच मनशांतले झुजारी वृत्तीचें ते सदांच समर्थन करताले. तांच्या मतान झूज ही सैमीक क्रिया आसून इतिहास घडोवन हाडपाखातीर फकत झुजारीच धोरण आपणावचें पडटा. तांचे विचारसरणेंत शांततायवादाक सुवात नाशिल्ली. तांच्या मतान शांततायवाद ही दुबळ्या लोकांची येवजण. राश्ट्राची उदरगत घडोवन हाडपाखातीर तें राश्ट्र बळीश्ट आसून ताणें सदांच झुजाचे तयारेंत रावपाक जाय आनी बळीश्ट राश्ट्रचें धोरण फकत विस्तारवादीच आसपाक जाय.

इटलीचे वाडटे लोकसंख्येक चडांत चड प्रदेशाची गरज आसा देखून देशाचो विस्तार वाडोवपाक जाय अशें मुसोलिनी थंयच्या लोकांक परत परत सांगतालो. ह्या तत्त्वांचेरूच इटलीन दुसऱ्या म्हाझुजांत वांटो घेतिल्लो.

इटलीक स्वयंपूर्ण राश्ट्र करप हें फॅसिस्टांचें मुखेल आनी निमाणें सपन आशिल्लें. हाका लागून देशाची पुराय अर्थवेवस्था फॅसिस्ट शासनाचे देखरेखीखाला हाडली. हे पासत ताणीं शासन नियंत्रीत अशो भांडवलदारांच्यो आनी कामगारांच्यो साबार संस्था उबारल्यो. त्या संस्थांतले अधिकारी फॅसिस्ट शासनाच्या मार्गदर्शनासकल आपआपलें धोरण थारयताले. अशे रितीन सबंद इटलींत १९३४ मेरेन सगळ्या क्षेत्रांनी फॅसिस्ट कल्पनांचो उपेग जावपाक लागलो. फॅसिस्ट कल्पनेप्रमाण दर एका जिल्ह्याखातीर उद्देजकांचें एक आनी कामगारांचें एक अशीं मंडळां तयार केलीं. अशा मंडळांचो एक संघ तयार जातालो. अशा साबार संघांचो एक म्हासंघ आसतालो. संबंद इटलींत अशे णव म्हासंघ आशिल्ले. उद्देगधंदे, शेतवड, वेपार आनी विमो ह्या क्षेत्रांनी तांचें कार्य चलतालें. तशेंच दर एका वेवसायाखातीर कामगार आनी कारखानदार हांचें एक मंडळ आशिल्लें. इटलींत अशीं बावीस मंडळां आशिल्लीं. तांच्या मुखेल्यांची नेमणूक मुसोलिनी करतालो. अशा सगळ्या मुखेल्यांचें एक राश्ट्रीय मंडळ आशिल्लें. ह्यो वेगवेगळ्यो संस्था देशाचे अर्थीक उद्देगीक आनी वेपारी क्षेत्रांचेर नियंत्रण दवरताल्यो.

सत्ता हातांत आयले उपरांत मुसोलिनीन सगळे विरोधी पक्ष आनी विरोधी संस्था मोडून उडयल्यो. देशांतले कायदे मंडळ, नोकरशाय, लस्कर, खबरांपत्रां, शिक्षणीक आनी संस्कृतीक संस्थांचेर आपलो शेक बसोवन देशांत एक मुखेली, एक पक्ष आनी एक आवाज ही फॅसिझमाची कार्यावळ आचरणांत हाडली. ही कार्यावळ आचरणांत हाडटना ताणें विरोधकांचेर खूब अत्याचार केले आनी सगळ्या लोकांच्या हक्कांचेर चेपण हाडलें. हाचे उपरांत मुसोलिनीचें साम्राज्ययूग सुरू जालें.

सिझमाच्या दोळ्यांमूखार सदांच रोमी साम्राज्याचें पडबींब आशिल्लें. ा काळांत इटलीक जी प्रतिश्ठा लाबिल्ली ती परतून मेळोवपाचीं सपनां रंगयताले. तें सपन खरें करपाखातीर ताणीं व्हड लश्कर उबारलें. ट्ट राश्ट्रीय उत्पादनांतलो चडसो वांटो ते लश्कराचेर खर्च करपाक ागले.

राज्याचो विस्तार करचेखातीर मुसोलिनीन १९३५त ॲबिनियाचेर ्री घालून तो आपल्या शेकातळा हाडलो. इटलीचें साम्राज्य ाडोवपाखातीरूच मुसोलिनीन १९३९त जर्मनी आनी जपान ह्या ॅसिस्टवादी राश्ट्रांवांगडा दुसऱ्या म्हाझुजांत वांटो घेतिल्लो. पूण अमेरिका, शिया, ब्रिटन आनी फ्रांस राश्ट्रांनी मेळून दुसऱ्या म्हाझुजाक फॅसिझम वेरोधी झूज अशें स्वरूप दिवन इटली, जर्मनी आनी जपानाचेर हार ाली. फॅसिस्ट राश्ट्रांचेर हार पडले उपरांत ताणीं उबारिल्ल्यो संघटना ानी तांची हुकूमशाय काबार जाली.

मुसोलिनीच्या फुडारपणाखाला फॅसिझमाची वाड जाले उपरांत तो फकत इटलींतूच मर्यादीत उरलोना. इटलींत पांय रोमतकच तो जर्मनी, जपान, स्पेन, पुर्तुगाल, आर्जेटिना ह्या देशांनीय पातळ्ळो. जर्मनींत हिटलराच्या फुडारपणाखाला नाझी पक्षाच्या रुपान ताणें सामकें विकृत आनी भयांकृत स्वरूप धारण केलें. दरेका देशांत फॅसिझमाचें स्वरूप थंयचे परिस्थिती प्रमाण वेगळें आशिल्लें. हाचें कारण म्हळ्यार, फॅसिझमाक सुस्पश्ट आनी सुसंगत अशें तत्त्वगिन्यान नाशिल्लें. देखीक - जर्मनींत वंश तत्त्वाचेर भर आशिल्लो. इटलींत फॅसिझम पुर्विल्ल्या रोमी साम्राज्याप्रमाण इटलीचें साम्राज्य निर्माण करपाचें सपन आशिल्लें. जपानान विस्तारवादी धोरण आपणायलें. पूण सगळ्या फॅसिस्टवादी राश्ट्रांनी झुजारी वृत्तीचेर भर दिल्लो. झुजांत मेळपी जैत आनी उपरांत मेळपी वैभवाची आशा दाखोवन सगळ्या फॅसिस्ट मुखेल्यांनी आपआपल्या देशांतल्या लोकांक आपल्या कार्यांत ओडून घेतले.

- कों. वि. सं. मं.

फातर्पेकार, मनोहर त्रिंबक : (जल्म : २८ डिसेंबर १९२९, कारवार).

सुटकेझुजारी. 'नॅशनल काँग्रेस गोवा' हे संघटनेचो तो वांगडी आशिल्लो. सुटकेझुजारी आल्फ्रेड आर्फोस हाच्या फुडारपणाखाल ताणें १५ ऑगस्ट १९७४ ह्या दिसा तेरेखोलाक सत्याग्रहांत वांटो घेतलो. ह्या सत्याग्रहाच्या दुसऱ्या दिसा पोलिसांनी ताका धरलो आनी पणजे व्हेलो. ताका प्रादेशीक लस्करी न्यायालयामुखार उबो करून चार वर्सां बंदखणीची ख्यास्त फर्मायली आनी दोन वर्सां सुरक्षिततायेखाला दवरलो. ताका रेयश मागूश आनी आग्वाद बंदखणींनी दवरिल्लो. २८ डिसेंबर १९५७ ह्या दिसा ताची बंदखणींतल्यान सुटका जाली. भारत सरकारान ताम्रपत्र दिवन ताचो भोवमान केलो. महाराष्ट्र सरकारानूय ताचो भोवमान केलो.

- कों. वि. सं. मं.

फायनमन, रिचर्ड फिलिप्स : (जल्म ११ मे १९१८, न्यूयॉर्क.)

अमेरिकन भौतीकशास्त्रज्ञ. मॅसॅच्युसॅट्स इन्स्टिस्यूट ऑफ टॅक्नॉलॉजीतल्यान ताणें बी. एस्. ही पदवी १९३९ त मेळयली. प्रिन्स्टन विद्यापिठांतल्यान ताणें १९४२त डॉक्टरेट मेळयली. दूसऱ्या म्हाझुजाच्या काळांत ताणें लॉस ॲलॅमॉसांत अणुबोंबाविशीं म्हत्वाचें संशोधन केलें १९४५त तो कॉर्नेल विद्यापिठांत सैद्धांतिक भौतीकशास्त्राचो सहयोगी प्राध्यापक जालो. १९५०त ताची कॅलिफोर्निया इन्स्टिट्यूट ऑफ टॅक्नॉलॉजींत सैद्धांतिक भौतीकशास्त्राचो प्राध्यापक म्हणून नेमणूक जाली.

डिरॅक, हायझेनबर्क, पाडली, फेर्मी ह्या शास्त्रज्ञांनी १९२० उपरांतच्या १०-१२ वर्सांमदीं पुंज विद्युत्, गतिकी ह्या भौतिकीच्या फांट्याची स्थापणूक केली. ह्या फांट्यांत सापेक्षताय सिद्धांत आनी पुंज सिद्धांत हांच्या आदारान विद्युत् भारीत भूलकण आनी विद्युत् चुंबकीय क्षेत्र हांचेमदल्या परस्पर क्रियांचो अभ्यास करतात.

गुणात्मक नदरेन हे सिद्धांत ह्या परस्पर क्रियांचीं बरोबर वर्णनां दिवंक शकतात, अशें दिसलें, पूण ताचेवयल्यान खंयचेच संख्यात्मक निश्कर्श काडप अशक्य आशिल्लें. हाचें कारण म्हळ्यार संबंदीत समीकरणांतलीं काय पदां अनंत श्रेणीच्या स्वरुपांत आसतात आनी ताका लागून ह्या समीकरणांच्यो जापो काडप एक तर अशक्य जाता वा कांय जापो काडल्योच जाल्यार तांचेवयल्यान काडिल्ल्यो जापो विसंगत येतात.

हे अडचणीचें निराकरण केलें ना; पूण ती टाळपाची एक युक्ती फायनमन हाणें काडली. ताणें अशें दाखयलें, इलेक्ट्रॉन आपल्या आपणाच्याच विद्युत् चुंबकीय क्षेत्राकडेन परस्पर क्रिया करता. ताका लागून ताचें वस्तूमान आनी विद्युत् भार हांचेसारके राशींत थोडोसो फरक पडटा. हो फरक मतींत घेवन समीकरणां मांडलीं जाल्यार तातूंतल्या अनंताप्रत वचपी पदांचें गणन करिनासतनाय समीकरणांच्यो अदमास जापो काडूं येतात. ह्यो जापो प्रायोगिक मुल्यांकडेन जुळटात अशें दिसतां.

हे पद्दतींतलो सहाय्यक म्हणून ताच्या नांवान प्रसिद्द आशिल्ल्या 'फायनमन आकृती'ची ताणें कल्पना मांडली. श्विंगर आनी टॉमॉनागा हांचे पद्दतीपरस फायनमन हाचीं समीकरणां सोडोवपाची पद्दत चड सोंपी आनी संक्षिप्त आसा.

फायनमन हाचें दुसरें म्हत्वाचें कार्य नीच तपमान भैतिकीच्या मळावयलें आसा. अतीप्रवाही हिलीयम (II) ह्या द्रव्याची गती फकत अधूर्णनीय (भोंवऱ्यासारकी नाशिल्लीच) आसूंक जाय, असो सैद्धांतिक निश्कर्श एल् डी. लॅंडा ह्या रशियी शास्त्रज्ञान काडिल्लो. पूण प्रत्यक्ष प्रयोगांत अशें दिसलें, ह्या द्रव्यांत धूर्णनी गती निर्माण करूं येता. हे विसंगतीची समाधानकारक सोडवणूक फायनमन हाणें पुंजयमिकी वरवीं केली. बीटा कणांच्या उत्सर्जनाखातीरच्या म्हत्वाच्या सिद्धांताच्या संशोधनाखातीर मरी गेल - मान हाचे इतलेंच श्रय फायनमन हाका वता.

१९६६ वर्साचो भौतीकशास्त्र ह्या विशयाखातीर आशिल्लो नोबॅल पुरस्कार फायनमन हाका अमेरिकी भौतीकशास्त्रज्ञ ज्युल्यॅन सीमॉर श्विंगर आनी जपानी भौतीकशास्त्रज्ञ शिन - इचिरो टॉमॉनागा हांचेवांगडा पुंज (quantum) विद्युत् गतिकींतल्या ताच्या म्हत्वाच्या संशोधनाखातीर वांटून फावो जालो.

१९५४ त ताका आल्बर्ट आयन्स्टायन पुरस्कार फावो जालो. ताणें बरयल्लीं कांय पुस्तकां अशीं : Quantum Electrodynamics (१९६१), Theory of Fundamental Process (१९६१), Fequman Lectures on Physics (तीन खंड १९६३ - ६४).

- कों. वि. सं. म

फार्सी भास : इराण देशांत उलोवपी भाशांतली एक मुखेल भास. आर्विल्ल्या इराणाची फार्सी ही म्हात्वाची भास. ती अरबी लिपींत बरयतात. ती अफघानिस्तानासावन अस्तंतेच्या बऱ्याच व्हड प्रदेशाचे संस्कृतायेची भास आसा. इ. स. च्या आठव्या शेंकड्यासावन हे भाशेंत खूब साहित्य निर्माण जालां. इ.स.च्या धाव्या शेंकड्यासावन भारताचो फार्सी भाशेकडेन संबंद येवंक लागलो.

महमद गझनीच्या काळांत पंजाब प्रांत गझनी साम्राज्याक जोडलो. त्या निमतान मध्य आशिया आनी अफघानिस्तान ह्या वाठारांतल्यान हजारांनी तुर्की, अफगान आनी इराणी लोक भारतांत वसणूक करपाखातीर आयले. ह्या लोकांवांगडा फार्सी भास लेगीत भारतांत आयली. पंजाबांत सगळ्यांत पयलीं फार्सी साहित्याचे निर्मितेक सुरवात जाली. इस्लामा पयलींची इराणची फार्सी भास अरबांक लागून पुराय बदलली. तेचप्रमाण मूळ लिपीबदला सुदारिल्ली अरबी लिपी फार्सी भाशेखातीर वापरपाक लागले. तशेंच मूळ फार्सी भाशेंत खुबशें अरबी उतरां भरसून आर्विल्ली फार्सी भास तयार जाली.

आयचे फार्सी भाशेंत इराणीपरस अरबी उतरां चड प्रमाणांत आसात. अशी ही गिरेस्त भास उदेंतेकडेन पयसमेरेन पातळ्ळी. मोगल दरबारांत जाल्यार ती उपरांत राजभासूच आशिल्ली. आयज लेगीत ही भास अफघानिस्तानांत व्हड प्रमाणाचेर उलयतात. तुर्कस्थानांत लेगीत ती प्रचलीत आसा. उणेच म्हळ्यार अडेज कोटी लोक फार्सी भास उलयतात.

फार्सी भास अरबी लिपीचो वापर करता. मूळ अठ्ठावीस अक्षरांचे हे लिपींत फार्सीन चार अक्षरांची भर घाल्ल्यान ती बत्तीस अक्षरांची जाल्या. फार्सीची ध्वनिवेवस्था अशी आसा–

स्वर : अ,आ, इ. उ. ए, ओ.

व्यंजन :	स्फोटक	: क, क, त, प, ग, ग, द, ब.
	अर्दस्फोटक	: च, ज.
	घर्शक	: ख, फ, स, श, घ, व, झ, झ, ह.
	अनुनासिक	: न, म.
	द्रव	: र, ल.
	अर्दस्वर	: य, व.

अरबी भाशेंतल्यान आयिल्लीं नामां सोडल्यार फार्सी भाशेंत लिंग ना, स्त्री - पुरुशवाचक शब्दूच सगळे आसतात. 'पिद्र' - बापूय, 'मादर' - आवय, 'अस्व' - घोडो, 'मादियान' - घोडी. एकवचनाक 'हा' हो प्रत्यय लावन नामाचें भोववचन करतात. देखीक - मर्द म्हळ्यार दादलो - मर्दहा, झन् म्हळ्यार बायल तिचें भोववचन - झन्हा. कांय लेखक प्राणिवाचक नामांक भोववचनी 'आन्' हो प्रत्यय लायतात. स्वामीत्व दाखोवपाखातीर वस्तूक 'ए' हो प्रत्यय लावन तेउपरांत स्वामीवचाक रूप दवरतात. किताब् - ए. आन् मर्द 'त्या मनाशाचें पुस्तक'.

सामान्यपणान नामा उपरांत विशेशण येता. व्यंजनान्त नाम आसल्यार नाम विशेशण 'इ' ह्या रुपान आनी तें स्वरान्त आसल्यार 'यि' ह्या रुपान जोडटात. किताब्हा यि बुझुर्ग् 'व्हड पुस्तकां', मर्दान् इ निक् 'बरे दादले' तुळा करून दाखोवपी आनी व्हडपण दाखोवपी रुपां विशेशणांक अनुक्रमान - तर् आनी तरिन् हे प्रत्यय लावन मेळटात. बुझुर्ग् 'व्हड', बुझुर्गतर् 'खूब व्हड', 'बुझुर्ग्तरिन 'सगळ्यांत व्हड'.

धातूक तन्, दन् वा ईदन् हे प्रत्यय लावन क्रियावाचक रूप मेळटा. दादन् - दिवप, गिरिफ्तन - घेवप, नविश्तन् - बरोवप, खरीदन् - विकत घेवप, इस्तादन् - उबें रावप, निशस्तन् - बसप, दीदन् - पळोवप.

सगळ्या क्रियापदांक लागपी पुरुशवाचक प्रत्यय अशे आसात -

	एकवचन	भोववचन
प. पु.	अम्	ईम्
दु. पु.	ई	ईद्
ति. पु.	अद्	अन्द्

हेच प्रत्यय शब्दाउपरांत आयल्यार 'हांव आसां' असो जाता. बचे अम् 'हांव भुरगें', मर्द ईद् 'तूं दादलो'. फकत तृतीय पूरूश एकवचनी रूप 'अस्त्' अशें आसा. सहाय्यक क्रियापदां, धातुसाधित, उपपदां हांच्या आदारान काळ आनी अर्थ हांचीं खाशेलपणां दिसतात. 'आसा' ह्या अर्थाचें स्वतंत्र्य क्रियापदूय आसा तें अशें -

	एकवचन	भोववचन
प. पु.	हस्तम् 'हांव आसां'	हस्तीम्
दु. पु.	हस्ती	हस्तीद्
ति. पु.	हस्त्	हस्तन्द्

'अन्' काडून उडयल्ल्या ल्हान 'क्रियावाचक रुपाक - 'एह्' हो प्रत्यय लावन भूतकाळवाचक धातुसाधित मेळटा. खरिदन् - खरिदेह, बूदन् बुदेह. वर्तमान कालवाचक धातुसाधित धातूक 'आन्' हो प्रत्यय लावन मेळटा. सहाय्यक क्रियापदां बूदन्, शुदन् आनी ख्वास्तन्. हांचीं धातुरूप बाश्, शवा आनी ख्वाह.

हांव 'मन्', म्हाका 'मरा', तुका 'तुरा, तोरा', तो, ती, ते 'वै, उ आमी, आमकां, 'मा माहा' तुमी, तुमकां, 'शुमा शुमाहा', अशीं पुरुशवाचक सर्वनामां आसात.

ईन् 'हो, ही, हे,' - इन्हा, 'हे ह्यो ही', आन् 'तो, ती, ते' आन्हा 'ते त्यो, ती'.आन् किताब 'तें पुस्तक'.

किह 'कोण' आनी चिह 'किदें' हीं प्रश्नवाचक तशींच संबंदीं सर्वनामां आसात. संबंदी सर्वनामांक विभक्तिदर्शक प्रत्यय लागना. प्रश्नवाचक किह्चें भोववचन 'क्रियान्' इशाना कियान् अन्द 'ते कोण आसात'?

साद्या वाक्या फाटल्यान हय - ना जापेचो प्रस्न 'आया' हें प्रश्नवाचक लावन जाता. आया ईन किताब अस्त् 'तें वा हें पुस्तक आसा व्हय कुजा 'खंय? ' वक्ती किह 'केन्ना', हीं प्रश्नवाचक रुपां वापरून हेर प्र करतात.

'न' हो उपसर्ग न्हयकार दाखयता. नबूदम् 'हांव नाशिल्लों', नमीबा 'हांव ना' अझ् 'सावन, परस' बी. ब 'खातीर', ता 'मेरेन' बिला 'बग तशेंच व. ओ 'आनी', या 'वा', मगर 'पूण' हे अव्यय लायतात.

संख्यावाचक : सिफ्र् 'शुन्य', यक्, येक, 'एक', दु. 'दोन, 'तीन', चहार्, चार्, 'चार' पंज् 'पांच, शश्, शीशा 'स', हफ्त् 'स हश्त् 'आठ' नुह् 'णव', दह् 'धा', बीस्त् 'बीस', बीस्त् उ यक् 'एकवी सद् 'शंबर', हझार 'हजार', सद् हझार 'लाख' कुरूर 'कोटी'. सं उम् हो प्रत्यय लावन क्रमवाचक जाता. यकुम् 'पयलो' नीम् 'अर्दो' च यक् 'एक चतुर्थांश' हश्त् यक् 'एक अश्टमांश आनी हेर.

फार्सी भाशेचें व्याकरण स्वतंत्र आसा. तशेंच हे भाशेंत व्हड प्रमा अरबी भाशेंतलीं रुपां आनी प्रयोग मेळटात.

- कों. वि. सं

ार्सी साहित्य : फार्सी साहित्याची परंपरा खूब पोरणी. भारतांतलें ार्सी साहित्य हें सगळ्या आंगांनी परिपूर्ण आसा. धर्मशास्त्र, सुफी पंथ, ाव्य, इतिहास ह्या सगळ्या फांट्यांनी फार्सी साहित्य निर्माण जालां. ार्सी साहित्याच्या इतिहासाचे कालखंड अशे करूं येतात. १) सुरवेकसावन ाव्या शेंकड्यामेरेन २) इकरावो ते बारावो शेंकडो - सेल्जुक कालखंड) तेरावो ते पंदरावो शेंकडो - मुघल आनी तैमुरू कालखंड ४) सोळावो ोंकडो ते विसाव्या शेंकड्यांतलें पयलें दशक - सफवी आनी काचारी ालखंड ५) विसावो शेंकडो - आर्विल्लो कालखंड ६) भारतांतलें फार्सी ाहित्य.

१) सुरवेकसावन धाव्या शेंकड्यामेरेन - पुर्विल्ली फारसी ही इराणच्या ार्ऋत्य वाठारांत उलयताले. ही राजवेव्हाराची भास आशिल्ली. हख्मानी ादशाहांनी कीलाक्षरांत कोरांतिल्ल्या अभिलेखांनी हे भाशेची म्हायती ाळटा. हिची लिपी अक्कदी लिपीकडेन संबंदीत आसा. हे भाशेंतलो ागळ्यांत पोरणो अभिलेख अरियरम्न राजाचो (सनपयलीं ६१० ते ८०) अवेस्ता हो पारशी लोकांचो धर्मग्रंथ. अवेस्तन ही इराणच्या ार्मग्रंथाची भास. अवेस्तन ही भास फारसीचें धर्मीक रूप म्हणून इराणाच्या ादेंत वाठारांत प्रचलीत आशिल्ली.

मध्ययुगीन फार्सीचे उंदेती आनी अस्तंती अशे दोन भेद आशिल्ले. ास्तंती फार्सीक पहलवी अशें नांव आसा. पहलवी ही सासानी साम्राज्याची सनपयलीं ६५२ ते २२६) राजभास आशिल्ली. हे भाशेंत कितलेशेच ार्मीक आनी हेर ग्रंथ बरयल्ले आसात. हे भाशेची लिपी अरमिनीसावन ायार जाल्या. सातव्या शेंकड्याच्या मदल्या काळांत अरबांनी सासानींक ारोवन इराणाचेर आपली सत्ता प्रस्थापीत केली आनी इराणांत इस्लामी ाजवट सुरू जाली. ह्या काळांत अरबीचे खाशेले काव्यप्रकार आनी छंद ार्सींत आयले आनी इराणी जाणकारांनी आनी साहित्यकारांनी फार्सीक ्वतंत्र अशें स्वरूप मेळोवन दिलें.

फार्सी काव्याचो आरंभ ताहिरी आनी सफ्फारी हांच्या काळांत जालो. ावव्या शेंकड्याच्या शेवटाक बुखाराचे सामानी राजवटींत फार्सी वाङमयाक ाड म्हत्त्व मेळ्ळें. कारण बगदाद हें अरबी संस्कृतायेचें मुखेल केंद्र ुखारासावन पयस आशिल्लें. तशेंच बुखारी आनी समरकंद हीं त्या ाळांत फकत राजकीय केंद्रां नासून विद्येचीं आनी वाङमयाचींय मुखेल ेंद्रां आशिल्लीं. सामानी काळांत नस्त्रा - इब्न अहमद हाचे कारकिर्दींतलो ुदकी हो पयलो व्हड कवी आनी गझल रचनाकार. खुरासानी ह्या ांवान वळखुपी शैलीचो तो आद्य प्रवर्तक. सब्क - ए खुरासानी वा ुरासानी शैली ही फार्सी साहित्यांत विकसीत जाल्ली सगळ्यांत पोरणी ाङमयीन शैली. ह्याच काळांतलो दकीकी हो 'शाहनामा' रचपी म्हत्वाचो ावी. ताणें बरयल्ल्या - 'शाहनामा' हे रचनेचोच उपरांत फिर्दौसीन आपल्या 'शाहनामा' ह्या ग्रंथांत आस्पाव केला. रुदकी हाणें संस्कृत ंचतंत्र, कलीला आनी दिम्ना हांचे अणकार केले. ह्याच काळांत बल्अमी ाणें 'तारीख-ए-तबरी' ह्या तबरीच्या इतिहास ग्रंथाचो फार्सी अणकार ोलो.

धाव्या शेंकड्याच्या उत्तारार्धांत गझनवी राजवटीवांगडा फार्सी भाशा - साहित्याचोय उत्कर्श जालो. राजधानी गझना ही विद्याकलांचें केंद्र जाली. किताब - अल् - हिन्द हाचो कर्तो अल् बीरुनी हो त्या काळांतलो नामनेचो तत्त्वज्ञ. तशेंच उन्सुरी, फर्रुखी आनी मिनुचेहरी हे राजाश्रय लाबिल्ले नामनेचे कवी. फर्रुखी हाका जाल्यार फार्सी भाशेचो 'अल् मुतनब्बी' म्हण्टात. (मुतनब्बी हो नामनेचो अरबी कवी) फिर्दौसी ह्या कवीक मात राजाश्रय मेळूंक नाशिल्लो. 'शाहनामा' हो ताचो प्रसिद्द ग्रंथ, ताणें ३० वर्सां खर कश्ट घेवन सुमार १०१० वर्सा पुराय केलो. ह्या ग्रंथांत पुर्विल्ली इराणी संस्कृताय आनी युद्धशास्त्र हांचेर उजवाड घाल्लो दिश्टी पडटा. ह्या काव्याक वैश्विक साहित्यांत इलिअड आनी महाभारत ह्या सारक्या महाकाव्यांचे बरोबरीची सुवात फावो जाल्या. 'शाहनाम्या'न पुर्विल्ली फार्सी तिगोवन दवरली. ताका लागून पुर्विल्ले फार्सी भाशेचे नदरेनूय हो ग्रंथ म्हत्वाचो.

गझनवी काळांत म्हत्वाचें इतिहास लिखाणूय जालें. बयहकी ह्या इतिहासकारान वट्ट तीस खंडांनी मेळून गझनवीचो इतिहास बरयलो. गर्डेझी हाणें 'जैनुल अखबार' नांवाचो ग्रंथ सासानी आनी गझनवी घराण्याच्या इतिहासाचेर बरयलो.

२) सेल्जुक कालखंड (इकरावो - बारावो शेंकडो) - इकराव्या शेंकड्याचे सुरवेक गझनवी उपरांत सेल्जुक येतकच फार्सी वाङ्मयाची खूब भरभराट जाली. अनवरी, उमर खय्याम, निजामी - ए - गंजवी हे ह्या काळांतले नामनेचे कवी. अनवरी हो 'कसीदा' ह्या काव्यप्रकाराचो 'पैगंबर' समजताले. संजार नांवाच्या सेल्जुक तुर्की सुल्तानाच्या दरबारांत तो राजकवी आशिल्लो. ताच्यो चडशो कसीदा सुलतानाक उद्देशून आसात. १५५३ वर्सा गझ जमातीच्या टोळ्यांनी खोरासानाचेर स्वारी करून संजाराक बंदी केलो. त्या वेळार सगळ्यांक जाल्लें दुख्ख ताणें आपल्या एका करूण काव्यांत उक्तायलां. ह्या काव्याचो 'टियर्स ऑफ खुरासान' ह्या नांवान अणकार जाला. ताच्या काव्याचेर अरबीची सया दिसता. ह्याच काळांत संवसारीक नामनेचो कवी उमर खय्याम जावन गेलो. 'नौराज नामा' हो ताचो फार्सी गद्यग्रंथ. हो ताचो ग्रंथ युनानी वैद्यकासंबंदी आसा. पूण 'रुबाईयात' हाकाच लागून ताका चड नामना मेळ्ळी. रुबाईयाताचे, जगातल्या चड करून सगळ्या भाशांनी अणकार जाल्यात. एडवर्ड फित्झजेराल्ड हाणें इंग्लिशीत केल्ल्या अणकाराक खूब नामना मेळ्ळी. तशेंच १९२९ वर्सा माधव जुलयन हाणें ताचो मराठींत अणकार केला.

ज्या काळांत कसीदा लिखाणाक उपजिविकेचें साधन मानपी कवी जाले, त्या काळांत मनशान सद्गुणी जावचें ह्या हेतून नासिर - ई - खुसरौ हाणें कसीदे बरयले. ह्याच काळांत बाबा ताहेर, अब्दुल्ला अन्सारी, अबू सईद अबुलखैर, सनाई, फरिदुद्दीन अत्तार हे सुफी पंथांतले सुरवातीचे कवी जावन गेले. मन्तेकुत्तैर ही फार्सी सुफी साहित्यांतली पयली रुपकात्मक रचना आसून तिचे संपादन जव्वाद मश्कूर हाणें केलां. ह्याच काळांत आझनबैजानांत निजामी - ए गंजवी, खाकानी हे श्रेश्ठ कवी जावन गेले. ह्याच काळांतलो एक म्हत्वाचो इतिहासीक ग्रंथ म्हळ्यार रावंदीचो 'राहतुस्सुदूर' हातूंतल्या विद्वानांच्या आनी कवींच्या उल्लेखांक लागून ह्या ग्रंथाक इतिहासीक तशेंच संस्कृतीक म्हत्व आयलें.

सुमार १०५० वर्सा हुज्वीरीचो 'कशफुलमहजूब' हो सुफी पंथाचो आद्य ग्रंथ बरयलो. मुहंमद - इब्न अल् मुनव्वर हाणें अबू सईद अबुल - खैरचे जीणेचेर ग्रंथालिखाण केलें. अत्तारचो तझकिरतुल - औलीया हो ग्रंथ, नामनेच्या - सुफी संतांचीं चरित्रां आनी तांची शिकवण हे विशीं आसा. रादूयानी हाचो 'तरजुमानुल बलागा' (१११४) हो अलंकार शास्त्रावयलो फार्सींतलो आद्य ग्रंथ. कथासाहित्यांतले दोन म्हत्वाचे ग्रंथ

म्हळ्यार 'कलीला आनी दिम्ना' आनी 'मर्जबान नामा'.

३) **मुघल आनी तैमूरी कालखंड (तेरावो ते पंदरावो शेंकडो)** : तेराव्या शेंकड्याचे सुरवेक चंगीझखान हाणें इराणाचेर स्वारी करून, पूराय इस्लामी संवसारांत दहशतीचें वातावरण निर्माण केलें. १२०८ वर्सा खिलाफताचें केंद्र आशिल्लें बगदाद शार नश्ट केलें आनी तेराव्या शेंकड्याचे अखेरेक चीनासावन आशिया मायनरमेरेन मुघल सत्ता प्रस्थापीत जाली. चंगीझखानाच्या वारसांनी चवदाव्या शेंकड्यामेरेन आपली सत्ता सांबाळ्ळी. पंदराव्या ते सोळाव्या शेंकडो मेरेन तैमूरी सत्ता आशिल्ली. ह्या सगळ्या राजकीय घडामोडींच्या काळांत लेगीत फार्सी साहित्याची चड करून इतिहास आनी सुफी वाङ्मय हांची खूब उदरगत जाली.

तैमूरचो नातू उलुघ - बेग हाणें झीजे - उलुघ - बेग नांवाचो ज्योतीशशास्त्रावयलो ग्रंथ बरयलो. ह्याच काळांत बरेच मुघली शब्द फार्सीत घुसले. सादी, रुमी, हाफीज आनी जामी ह्या श्रेश्ठ कवींनी फार्सी काव्याक आगळेंच स्वरूप मेळोवन दिलें.

चवदाव्या शेंकड्यांत सल्मान - ई - सावजी आनी ख्वाजू किरमानी हे नामनेचे कवी जावन गेले. पूण हाफीज हाका लागून ह्या कालखंडाक चड म्हत्व आयलें. हाफीजाचे लोकप्रियतेची आनी किर्तीची नोंद ताचो इश्ट गुलअंदाम हाणें आपल्या लेखांत करून दवरल्या. हाफीजाच्या काव्याचे इंग्लीश भाशेंत खूब अणकार जाल्यात. फार्सी, तुर्की आनी उर्दू साहित्यांत हाफीजाच्या काव्याचेर बऱ्याच प्रमाणांत विवेचनात्मक लिखाण जालां. हाफीजाच्या काव्याचो व्हड चाहतो आशिल्लो जामी हो ह्या कालखलंडातलो निमाणचो श्रेश्ठ कवी. 'युसूफ आनी जुलैखा' ही जामीची सगळ्यांत नामनेची रचना. सुफी साहित्य, इतिहास, नितीशास्त्र, चरित्र आनी कथात्मक साहित्य ह्या प्रकारांचें खूब लिखाण ह्या काळांत जालें. अल्लाउद्दीन अता मलिक जुबैनी हाणें चंगीझखान आनी ताचे वारस रवारझम शाह आनी इस्माइली हांचे कारकिर्दीचेर 'तारीख - ई - जहाँगुशाय' हो तीन खंडांचो इतिहासग्रंथ बरयलो. रशीदुद्दीन फगलुल्ला हाणें मोगलांचे कारकिर्दीचेर सगळ्यांत म्हत्वाचो 'जामेउत्तवारीख' हो ग्रंथ बरयलो. ह्या ग्रंथांत भारतासंबंदींची म्हायती ताणें एका भिक्षुकाकडल्यान मेळयल्ली. हम्दुल्ला मुसतौफी हाणें 'तारीखे गुझीदा' ह्या नांवाचो इतिहास १३३० वर्सा बरयला. हातूंत ताणें विश्वाच्या आरंभासावन १३२९ मेरेनच्या सगळ्या घडणुकांची नोंद केल्या. वस्साफ हाच्या इतिहासग्रंथांत 'तज्जियतुल अम्सार' हातूंत ताणें पर्शियाच्या इतिहासांतल्या १२५७ ते १३२८ ह्या काळांतल्यो घडणुको नोंद केल्यात. निजामुद्दीन शामी, शरफुद्दीन अली यज्दी, हाफीज - ए - अब्रू, मीर ख्वाँद हे तैमुरी कालखंडांतले नामनेचे इतिहासकार आसात. साहित्यीक भासाभाशे वयल्या लिखाणांत औफीचो 'लुबाबुल्अल्बाब', दौलतशाहचो 'तझ्केरतुश्शरा' आनी शम्स - ए - कैस हाचो 'अल्मोजम' हे ग्रंथ उल्लेख करपासारके आसात.

४) **सफवी आनी काचारी कालखंड (सोळाव्या ते विसाव्या शेंकड्याचें पयलें दशक)** - सोळाव्या शेंकड्यांत सफवींचो उदय जालो. तांचे राजवटींत इराणी लोकांक आपल्या राश्ट्रीयत्वाची जाण आयली. शाह अब्बास ह्या राजाचे कारकिर्दींत सगळ्या क्षेत्रांनी इराणाची भरभराट जाली. सफवी राज्यकर्ते हे कट्टे धर्मीक वृत्तीचे आशिल्ल्यान ताणीं फकत धर्माविशींच्या काव्याकूच चड उत्तेजन दिलें. काव्याचे नदरेन हो पडटो काळ आशिल्ल्यान उरफी, नझीरी ह्या प्रतिभावंतांक आलाशिऱ्याखातीर भारतांत येवचें पडलें. काचारींची कारकीर्द लेगीत काव्याचे नदरेन तितलीशी अनुकूल म्हणूंक येवंचिना. ह्या काळांतलो काआनी हो कवी फार्सी साहित्याच्या इतिहासांतलो सुमधुर रचना करपी कवी म्हणून वळखतात. सफवी आनी काचारी काळांत म्हत्वाचे गद्यग्रंथ बरयले. सफवी घराण्याचो संस्थापक शाह इस्मायल हाचे कारकिर्दींचेर खोन्दमीरचो हबीबु - स्सियर आनी शाह अब्बाससंबंदींचो इस्कंदर मुन्शीचो 'आल्म आरा - ए - अब्बासी' हे मान्यतायेक पाविल्ले इतिहासग्रंथ आसात. अहसनुत्तवारीख. जुब्दतुत्तवारीख आनी नासिरवुत्तवारीख हे ह्या काळात म्हत्वाचे हेर इतिहासग्रंथ आसात. तशेंच नादीरशाह, जंद घराणें आनी बाबी पंथ हांचेरूय इतिहास बरयल्यात. हिदायत हाणें 'इफ्त इक्लीम' आनी 'मज्म-उल-फुसहा' हे कवीचरित्रपर ग्रंथ आनी फरहंगे अंजुमन-आरा-ए-नासेरी ह्या शब्दकोशाची रचणूक केली. 'तोहफा-ए-सामी', खुलासतुल्-अश्-आर, माजालेसुल मोमिनीन हे हेर कविचरित्राचेर बरयल्ले ग्रंथ. सफवी काळांतूच बाकिर-मजलिसी आनी अमिली हाणें धर्माविशीं आनी लादिजी हाणें तत्त्वगिन्याचेर ग्रंथ बरयले. काचारी काळांत हादी सब्जवारी हाणें 'अस्त्ररूल-हिकम' हो धर्मीक तत्त्वगिन्यानाविशीं ग्रंथ बरयलो. ह्याच काळांतलें एक खाशेलपण म्हळ्यार ह्या काळांत फार्सी साहित्याचो अस्तंती वाङ्मयाकडेन संबंद आयलो. तेन्नाच इराणांत मुद्रणकलेचोय उदय जालो (१८१६). १८३७ वर्सा - शाह नासीरुद्दीन काचारच्या काळांत पयलें इराणी नेमाळें सुरू जालें. उपरांत 'रुझनाय - ए वकाईये इत्तेफाकिया' हें आनीक एक नेमाळें १८५१ सावन सुरू जालें. उपरांतच्या काबा, सुरे-इस्त्रफिल्, हब्लुल-मतीन ह्या खबरांपत्रांनी आनी इराणी समाज-जागृतायेचो खूब वावर केलो.

५) **आर्विल्लो कालखंड (विसावो शेंकडो)** - खबरांपत्रक लागून राजसत्तेचेर दडपण येवपाक लागलें. १९२५ वर्सा काचारी घराण्यांतलो निमाणचो राजा अहमदशाह हारतकच, रेझाशाह पेहलवी गादयेर आयलो. तेन्नासावन इराणांत एका नव्या युगाक सुरवात जाली. फार्सी साहित्यांतल्यान देशप्रेम आनी समाजीक सुदारणांचें वारें व्हांवंक लागलें. इराणाच्या राजकारणांत इंग्लंड, रशिया हस्तक्षेप करपाक लागलीं तेन्ना खंत उक्तावपाखातीर १९०४ ते १९०७ इतल्या अदमासाक फरुखी यज्दी आनी ईरज मिर्झा हाणीं कविता बरयल्यो. तशेंच अश्रफ रिश्ती, आरिफ कजवीनी आनी परवीन एतेसामी हाणींय उल्लेख करपासारक्यो कविता बरयल्यो. लाहुती हो इराणाचो पयलो साम्यवादी कवी. विख्यात रशियन साहित्यीक अलेक्सांद्र पुश्किन हाचेंय कांय साहित्य ताणें फार्सीत अणकारलां. नीमा युशिज हो मुक्तच्छंदाचो पुरस्कार करपी फार्सी कवी ताचे खर समाजीक जाणविकायेचो प्रत्यय ताचे कवितेंतल्यान येता. दुसऱ्या म्हाझुजा उपरांतच्या काळांतल्या खूबशा फार्सी कवींचेर युशिजाचो प्रभाव दिश्टी पडटा. तातूंतलो अहमद शामलू बाम्दाद हो एक कवी. बाम्दादच्या कांय कवितांचेर पॉल एल्यूआर आनी आर्त्यूर रँबो ह्या सारक्या फ्रेंच कवींचोय प्रभाव दिसता. फुरोग हे कवयित्रीच्या कवितांनी मेकळेपणान जिणेचो आनंद घेवपाचें मन, तशेंच इस्मायल शाहरुदी, सोहराब सिपेहरी हांच्या कवितांनी भारताविशींची आस्था आनी आदर दिश्टी पटडा. नादिर नादिरपूरी हाणें आपली कविता प्रेम आनी मरण ह्या विशयांचेर बरयल्या. तवल्लली, गुल्चीन ह्या कवींनी पॉल व्हालेरी ह्या फ्रेंच प्रतीकवादी कवींच्या प्रभावांतल्यान आपली कविता बरयल्या. १९६२ उपरांतच्या फार्सी काव्यांत 'मौजे नव' म्हळ्यार नवें ल्हार ह्या नांवाची एक प्रवृत्ती दिसता. फार्सीतल

ाट्यवाङ्मय मात चडशें समृद्ध ना. सुरवेच्या नाटकांत अली नवरूज ाच्या 'जाफरखान युरोपांतल्यान परत येता' ह्या मनोरंजक नाटकाचो ल्लेख करूं येता. अहमद बहार-मस्त हाणें बरयल्ल्या 'इराणाचो आत्मो' ा नाटकाचो प्रयोग १९४७ वर्सा इराणांत जालो. जेम्स मॉरिए हाचे द ॲडवेंचर्स ऑफ हाजीबाबा ऑफ इस्फहान' (१९२४) हे कादंबरेच्या ीर्झा हबीब हस्तहानी हाणें केल्ल्या फार्सी अणकाराक लागून आर्विल्ली ार्सी कादंबरी तयार जाली. झैनुल आबिदिन हाची 'सियाहत - नामा - - इब्राहिमबेग' ही आनीक एक उल्लेख करपासारकी कादंबरी. मुहम्मद ेजाझी हाच्या 'हुमा' हे कादंबरेकूय खूब नामना मेळ्ळी. 'बूफे कूर' हे ादिक हिदायत हाचे कादंबरकूय खूब नामना मेळ्ळी. 'बूफे कूर' हे ादिक हिदायत हाचे कादंबरेचो डी. पी. कोस्टेल्ली हाणें 'द ब्लाइंड ाउल' ह्या नांवान इंग्लीश अणकार केला.

भारतांतलें फार्सी साहित्य : धाव्या इकराव्या शेंकड्यांत गझनवी ानी घोरी हांचे सत्तेवांगडा फार्सी भाशेचोय प्रभाव सुरू जालो. हे ाज्यकर्ते तुर्की - इराणी वंशाचे आशिल्ल्यान तांची भास, संस्कृताय हांचो रबीचो प्रबाव उणो जावन, ते फार्सी भाशेचोच चड उपेग करूंक ागले. मुसलमानी अमलांत फार्सीच राज्यकारभाराची भास आशिल्ली. ्लाम घरण्यांतल्या राजांनी स्थापणूक केल्ल्या मदरशांनी अरबी भाशेवांगडा ार्सीचेंय शिक्षण दिताले. सुफी संतांच्या मठांनी ज्या धर्माविशीच्या ग्रंथांचें ध्ययन - अध्यापन चलतालें ते चडशे ग्रंथ फार्सी भाशेंतलेच आशिल्ले. ाका लागून भारतांतल्या सुफी मठांकूय फार्सीच्या अभ्यासकेंद्राचें स्वरूप ायले.

पंदराव्या शेंकड्यातलो काश्मीरचो सुलतान झैनुल अबिदिन आनी ोगल सम्राट अकबर ह्या राजांनी हिंदूंच्या धर्मीक ग्रंथांचो आनी ंस्कृतांतल्या कलाकृतींचे फार्सी अणकार करपाक उर्बा दिली. हेखातीर ाश्मीरांतल्या कांय हिंदूनीय फार्सी भास आपणायली. फार्सी भाशेंतलो ंगितावयलो पयलो ग्रंथ 'लहेजते सिकंदरशाही' हो सिकंदर लोदीचे ेर्न तयार जालो. अमीर खुसरौ ह्या म्हाकवीन संगिताच्या क्षेत्रांत ोलादीक आनी म्हत्वाची कामगिरी केल्या. सतराव्या शेंकड्यांत राजा ानसिंग हाणें बरोवन घेतिल्ल्या 'मानकौतूहल' ह्या संगितावयल्या हिंदी ंथाचो फार्सींत अणकार जाला. गौस गवालियारी हाणें अमृतकंड ह्या ंस्कृत ग्रंथाचो 'बहम्रूल - हयात' हो फार्सी अणकार केला. दारा ाकोह हाणें उपनिशदाचो 'सिर्रेअकबर' हो अणकार केला. तशेंच ताणें ज्मडल् - बहरैन' हो हिंदू आनी मुसलमान धर्मीयांक एकठांय हाडपाचो ्न करपी म्हत्वाचो ग्रंथ बरयलो.

इराण आनी मध्य आशियांतले फार्सी साहित्य - परंपरेचो प्रभाव ारतीय फार्सी साहित्याचेरूय आसा. भारतांतल्या फार्सी साहित्याच्या ालखंडाक युरोपी समिक्षक 'इंडियन समर' ह्या नांवान वळखतात. तेच ाशेन इराणी पंडीत भारतीय फार्सी साहित्य शैलीक 'सबके हिन्दी अशें ांव दितात. सबके हिन्दी म्हळ्यार भारतीय शैली. उरफी, नझीरी ह्या राणी कवींनी तशेंच फैझी ह्या भारतीय कवीन हे एकुणिसाव्या शेंकड्यामेरेन शैलीचो प्रभाव इराणी आनी भारतीय फार्सी साहित्याचेर दिश्टी पडटा. कराव्या शेंकड्याच्या मध्यासावन भारतांत फार्सी साहित्याचो आरंभ ाल्लो दिसता. भारतीय फार्सी साहित्याची परंपरा जी अमीर खुसरौ ानी ताचे पयलींच्या कवींनी सुरू केली, ते परंपरेचो खरो विकास ालो तो मोगल सम्राटांच्या काळांत. हाका भारतीय फार्सी साहित्याचें भांगरायूग मानतात. मोगल घराण्याचो आद्य संस्थापक बाबर, ताचे उपरांत अकबर, जहांगीर हाणीं कवींक आनी लेखकांक दिल्ल्या राजाश्रयाची कीर्त भारताभायर लेगीत पातळ्ळी आनी उरफी, नझीरी अशे कितलेशेच इराणी ग्रंथकार सोडून राजाश्रयाखातीर भारतांत आयले. फैझी हो भारतीय आसून लेगीत फार्सी साहित्यांत ताणें खूब नांव जोडलें. फैझी हो अकबराचो दरबारी कवी आशिल्लो. तशेंच तालिब - अमूली हो जहांगीर बादशाहाचो आनी अबू-तालिब कलीम हो शाहजहान बादशाहाचो दरबारी कवी आशिल्लो. सतराव्या शेंकड्यांत इराणांतल्यान भारतांत आयिल्ल्या कवींभितर साइब हाका कश्मीराचो गव्हर्नर झफरखान हाचो आलाशिरो मेळ्ळो. ह्याच शेंकड्यांत काश्मीरांत गनीकाश्मीरी हो नामनेचे फार्सी कवी जावन गेलो. दक्षिणेतले आदीलशाही राजवटीन फार्सी साहित्याचे उदरगतीक खूब आदार केलो. ह्या राजांच्या प्रोत्साहनाक लागून जुहूरीसारके नामनेचे फार्सी कवी उदयाक आयले. स्वामी भोपटराय बेगम बैरागी हजीन ह्या कवींनी फार्सी साहित्यांत मोलादीक वावर केला. ह्याच कालखंडांत जावन गेल्ल्या नामनेच्या भारतीय फार्सी कवींभितर बेदिल ह्या कवीचो मुजरत उल्लेख करचो पडटालो. ताचीय शैली खास सबके हिन्दी ह्या प्रकारांत मोडटा. ह्या कवीच्या काव्यान गालिब ह्या व्हड कविकूय प्रभावीत केला. गालीब हो मोगल कालखंडांतलो निमाणचो म्हाकवी. गालिबाचे उर्दू काव्यरचनेक खूब नामना मेळ्ळी, पूण फार्सी काव्यरचनेविशीं आपल्याक चड अभिमान दिसता अशें गालिबान म्हळां.

'सारे जहाँ से अच्छा हिंदोस्ताँ हमारा' ह्या गाजिल्ल्या पदाचो कवी इक्बाल हो भारतीय फार्सी साहित्य परंपरेंतलो निमाणचो नामनेचो कवी. रुमी, फैजी ह्या ग्रंथकारांच्या साहित्यावयल्यान इक्बालान फार्सी आपणायली. तेखातीर इक्बालाची फार्सी इराणांतल्या त्या काळांतल्या रूढ फार्सीपरस वेगळी दिसता. ताणें फार्सींत बरयल्ल्या ग्रंथांतलो 'जावेदनामा' हो नामनेचो ग्रंथ आसून ताचो इंग्लीश भाशेंतूय अणकार जाला. ताणें हो ग्रंथ नामनेचो इटालियन कवी दान्ते हाच्या 'डिवायन कॉमेडी' ह्या काव्याचे धर्तीचेर बरयला. भारतीय फार्सी पंडितांनी काव्याभाशेनूच, इतिहास, सुफी साहित्य, वाङमय, ललीत साहित्य अशा गद्यांतूय मोलादीक भर घाल्या. मिन्हाज सिराज हाचो 'तबकाते नासिरी' सुरवातेचो इतिहासग्रंथ. १२६० वर्सा हो ग्रंथ ताणें पुराय केलो. भारतांतले मुसलमानी राजवटीच्या सुरवातीच्या कालखंडाचेर उजवाड घालपी हो ग्रंथ आसून फकत भारतांतूच न्हय जाल्यार इराण आनी तुर्कस्तान ह्या देशांनीय ह्या इतिहासग्रंथाक मान्यताय मेळ्ळ्या. उपरांतच्या शेंकड्यांत बर्नी हाणें बरयल्लो 'तारिखे फिरोझनाही' हो ग्रंथ बोधवादी इतिहासलिखाणाचो एक नमुनो. तेराव्या शेंकड्यांत सुरू जाल्ली ही इतिहासलिखाणाची परंपरा मोगलांच्या काळांत खुबूच भरभराटीक पावली.

अबुल फज्ल हाणें बरयल्ल्या 'अकबरनामा' ह्या ग्रंथाचीं तीन दफ्तरां आसून ताणें अकबराच्या ४६वर्साचे कारकिर्दीचो इतिहास दिला. अकबराच्या काळांतलो निजामुद्दीन हाणें बरयल्लो 'तबकाते अकबारी हो ग्रंथूय अकबराचे राजवटीविशीं माहिती दिवपी आसा. ह्याच काळांतलो अब्दूल कादीर बदाऊनी हाणें 'मुन्तखबूतवारीख' हो भारतांतले मुसलमानी राजवटीचो इतिहास सांगपी ग्रंथ बरयलो. ह्याच ग्रंथांत ताणें कांय पंडिताची आनी कवींचीं चरित्रांय दिल्यांत अब्दूल हमीद हाणें बरयल्ल्या 'पादशाहनामा' ह्या ग्रंथांत शाहजहामाचे राजवटीची विस्कटावणी केल्ल्या. तशेंच खाफीखान हाचो 'मुन्तखबुलुबाब' हो ग्रंथ औरंगझेबाचे कारकिर्दीचेर बरयला. दिल्लीचे

राजवटीभाशेन दक्षिणेंतली बहामनी, कुतुबशाही, आदिलशाही ह्या राजवटींचेरूय इतिहासग्रंथ बरयल्यात. तातूंतलो इब्राहिम आदिलशाह म्हळ्यार आदिलशाह दुसरो हाच्या आलाशिऱ्या आशिल्ल्या फरिश्ता हाणें बरयल्लो 'गीशने इब्राहिमी' ह्या ग्रंथाची खूब नामना आसा.

सुफी पंथियांतलो सगळ्यांत पोरणो ग्रंथ 'कश्फूल महजुब' हो गजनवी राजवटींत जावन गेल्ल्या हुज्वीरी ह्या ग्रंथकारान बरयलो. ह्या ग्रंथांत सुफी तत्त्वगिन्यानाची विस्कटावणी केल्या. तशेंच ख्वाजा मीर नाहिसर अंदलीब हाचो 'नालए - अंदलीब' मीर दर्द हाचो 'इल्युल् किताब' आनी शेख अहमद सरहिन्दु हाचो 'मकतूबात' हे ग्रंथ खूब म्हत्त्वाचे.

इब्न- अल् अरबी हाणें पयलीं अरबी भाशेंत इस्लामी तत्त्वज्ञानांतलो अद्वैतवादाचो सिद्धांत मांडलो. ताचो तेराव्या शेंकड्यांत ल्हव- ल्हव भारतभर फार्सी भाशेंतल्यान प्रसार जालो. चवदाव्या शेंकड्यांतलो नामनेचो गुढवादी ग्रंथकार मसऊद बेग हाणें इब्न-अल् अरबीच्या विचारान प्रभावीत जावन 'मिरअतउल् अरिफीन' हो गद्य ग्रंथ बरयलो. सूफी विचारवंतांचे माळेंतलो निमाणचो भारतीय तत्त्वज्ञ म्हळ्यार शाह वलीयुल्लाह. 'कुर्आने शरीभ' हाचो फार्सीत अणकार करपाचो पयलो मान शाह वलीयुल्लाह हाकाच वता. सुफी संतांचीं चरित्रां आनी वचनां हांचेरूय बरेंच लिखाण भारतीय फार्सी साहित्यांत जालां. तातूंतले सिअर-उल्-अवलिया, सियर-उल्-आरिफीन, अखबार-उल्-अखयार हे नामनेचे चरित्रग्रंथ. कांय सुफी ग्रंथकारांचे विचारसरणेचेर भारतीय वेदान्ताचो आनी तत्त्वज्ञानाचो परिणाम जालो. मुहंमद गौस हाचो 'बहर-उल-हयात' हो ग्रंथ हाचें एक उदाहरण. तशेंच दारा शुकोह हाच्या 'मजम-उल-बहरैन ह्या ग्रंथांतल्यान वेदान्त आनी मूळ सुफी तत्त्वज्ञान हातूंतल्या समान तत्त्वांचेर भर दिल्लो दिसता. ह्याच काळांत फार्सी कोशकारांनी जे कोश रचले, तांकां भारतांतूच न्हय जाल्यार इराणांत लेगीत संदर्भग्रंथ म्हणून मान्यताय मेळ्ळी. चवदाव्या शेंकड्यासावत एकुणिसाव्या शेंकड्यामेरेन शंबर फार्सी शब्दकोश तयार जाल्ल्याचें दिसता. सगळ्यांत पयलीं अल्लाउद्दीन खिल्जी हाच्या काळांतलो फक्रुद्दीन कव्वास हाणें बरयल्लो 'फरंगनामा' आनी शब्दकोश उल्लेख करपासारके आसात. उपरांत दिल्लीच्या बदर मुहंमद हाणें १४१९ वर्सा 'अदबुल फुझला' हो शब्दकोश तयार केलो. तशेंच जमालुद्दीन-इंजू हाचो फरहंगे जहांगीरी, अब्दुर्रशीद हाचो फरहंगे रशीदी, मुहंमद हुसेन तब्रीजी हाचो बुर्हाने कातिअ, अजीज जंग बहादूर हाचो 'आसीफ-उल् - लुगात', टेकचंद बहार हाचो 'बराहे आजम' हे शब्दकोशूय म्हत्वाचे मानतात.

कथासाहित्यांत झियाउद्दीन नकशवी हाच्या 'तूतीनामा' ह्या ग्रंथाचो मुजरत उल्लेख करूंक जाय. अकबर बादशाहाचे विनवणे वयल्यान फैजी, बदाऊनी आनी मुल्लाशेरी ह्या तिगांयनी मेळून 'महाभारताचे रइमनामा' हो फार्सी अणकार केलो. तशेंच, बदाऊनी हाणें 'सिंहासनद्वात्रिंशिका' आनी 'कथासरित्सागर' ह्या संस्कृत ग्रंथांचे अनुक्रमान 'नामाए - इ - खिरद - अफझा' आनी 'बहरुल - अस्मार' ह्या नांवांनी अणकार केले. ताणें रामायणाचोय फार्सी अणकार करून अबुल फज्ल हाणें पंचतंत्राचो अरबींतल्यान फार्सीत अणकार केला. औरंगजेबाच्या काळांत संस्कृतांतली नचिकेत कथा रुपनारायण खत्री हाणें 'हिकायते नासिकीत' ह्या नांवान फार्सीत हाडली. तशेंच, 'वेताल पंचविंशतिका' ह्या ग्रंथाचोय एका अज्ञात लेखकान फार्सीत अणकार केला. 'मिताक्षरा' ह्या संस्कृत विधीविशींच्या ग्रंथाचोय ह्याच काळांत फार्सीत अणकार जालो.

जुहूरी इब्रहिम अदिलशाह (दुसरो) हाच्या दरबारी कवीन,गद्य साहित्यांत भारतांत खूब नामना जोडली. संस्कृत छंदशास्त्राचो 'तुहफ्तुल्हिन्द' ह्या फार्सी अवताराक खूब नामना मेळ्ळी. अशे तरेचो हो फार्सीतलो एकूच ग्रंथ.

पत्रात्मक साहित्यांत अबुल फजल आनी औरंगजेब हांचीं पत्रां खास उल्लेख करपासारकीं आसात. नामनेचो गणिततज्ञ भास्कराचार्य हाच्या 'लीलावती' ह्या गणिताविशींच्या ग्रंथाचो अबुल फैझीन अणकार केला. तशेंच अहोबल हाच्या 'पारिजातक' ह्या संगिताविशींच्या ग्रंथाचो रोशन जमीर हाणें केल्लो अणकार उल्लेखनीय आसा.

हालींच्या काळांतूय भारतांतल्या नामनेच्या ग्रंथांचे फार्सीत अणकार जातात. अशा लिखाणांत अली आगर हिकमत हाणें केल्लें 'शाकुंतला' चो अणकार आनी तफझ्झली हाणें केल्लो पं. जवाहरलाल नेहरू हाचे आपजिणेचो अणकार प्रसिद्ध आसा.

– कों. वि. सं. मं

फाल्गुन : हिंदू कालगणनेप्रमाण वर्साचो बारावो म्हयनो म्हळ्यार निमाणो म्हयनो. ह्या म्हयन्याचे पुनवेच्या अदमासाक (पूर्वा वा उत्तरा) चंद्र फाल्गुनी नक्षत्रांत आसता. देखून ह्या म्हयन्याक फाल्गुन हें नांव पडलें. ह्या म्हयन्याक तपस्य अशें दुसरेंय नांव आसा. शिशिर ऋतूंतलो हो दुसरो म्हयनो. ह्या म्हयन्यांतली पुनव आनी उमास ह्यो तिथी १४ मन्वादि तिथींतल्यो (मन्वंतरांच्या सुर्वेच्या तिथींतल्यो) आसात. ह्या म्हयन्याचे पुनवेक होळी, वद्य पाडव्याक धूळवट आनी वद्य पंचमीक रंगपंचम ह्यो परबो येतात. तेभायर शुद्ध द्वितियेक श्री रामकृष्ण परमहंस हाची जयंती दक्षिण भारतांतले चडशा देवस्थानांचे उत्सव ह्या म्हयन्यांत येतात. भारताच्या राश्ट्रीय पंचांगाचो फाल्गुन म्हयनो ३० दिसांचो आसून तो चार वर्सांनी एकदां येवपी वर्सात १९ आनी हरशीं २० फेब्रुवारीक सुरू जाता.

– कों. वि. सं. मं.

फाशांचो खेळ : फाशांच्या आदारान खेळपाचो खेळ. फासो म्हळ्यार ल्हानशी चौखण वा आयताकृती घूल. हे घुलयेच्या सय वटांनी एक सावन स मेरेन तिचे काडिल्ले आसतात. हे तिबे अशे तरेन काडटात, खंयच्याय दोन उरफाटया वटांनच्या तिब्यांची बेरीज सात आसता. अशे एक वा ताचेपरस चड फाशे हातांत घेवन वा फाशे पात्रांत घालून ते खुळखुळावन सपाट अशा भागार उडयतात. उपरांत फाशांच्या वयल्या भागावयल्या थिपक्याची संख्या मेजतात. अशा फाशांचो उपेग दैवाचेर वा योगाचेर आदारीत वा जुगाराच्या खेळांत करतात.

पुर्विल्ल्या काळासावन मनीस फाशांचो उपेग करता. ग्रीक तत्त्वगिन्यानी सॉफोक्लीस हाच्या मतान ग्रीसांतल्या पॅलमीडीझ हाणें इ. स. आदी सुमार १२४४त फाशांचो सोद लायलो, जाल्यार ग्रीसी इतिहासकार हिरोडॉटसाच्या मतान लिडियन लोकांनी फाशांचो सोद लायलो.

पूण ह्या काळाच्या आदल्या तेंपार पसून फाशांचो उपेग जातालो असो पुरावो मेळटा. खूब पुर्विल्ल्या आदीमानवी टोळयांमदीं यातुविद्येंतले एक साधन म्हणून फाशांचो वापर जातालो आसुंये. जायत्या आदीम जमातींनी फाशांचो जुगारी खेळ खेळटाले. देखीक - अमेरिकी, इंडियन, ॲझटॅक, माया, एस्किमो, आफ्रिकी जमातींनीय हो खेळ खेळटाले

चीनांतल्या उत्खननांत इ. स. आदीं सव्या शतमानांतले फाशे मेळटात. इजिप्तियन थडग्यांमदीं मेळिल्ले फासे इ. स. आदीं दुसऱ्या शतमानांतले आसात. भारतांतूय पुर्विल्ल्या काळासावन द्यूतक्रिडा, पटावयले खेळ, सारीपाटावयले खेळ आदी जायते खेळ रूढ आशिल्ले. वैदिक साहित्यांत चड करून ऋग्वेदांत फाशांचो अक्षम ह्या शब्दान उल्लेख मेळटा. महाभारतांत कौरव पांडवाच्या द्युतांचो उल्लेख मेळटा. आचार्य शूलपणीच्या चतुरंग दिपिका ह्या संस्कृत ग्रंथांत द्युताविशीं म्हायती आसा. आदल्या तेंपार द्यूत खेळपाखातीर राजालोक द्यूतघरां बांदताले आनी थंय खेळपी लोकांकडल्यान कर वसूल करताले.

वेगवेगळ्या काळांत वेगवेगळ्या लोकांकडसून वेगवेगळ्या आकारांचे आनी वेगवेगळ्या पदार्थांचे फाशे तयार केल्ले दिसतात. हाडां, दांत, लाकूड, कंवची, प्लास्टीक, फातर आनी अशाच तरांच्या पदार्थांपसून फाशे तयार करतात.

संवसारांतल्या वेगवेगळ्या देशांनी फाशांचे वेगवेगळ्या प्रकारचे खेळ प्रचलीत आसतात. तातूंत सगळ्यांत पोरनो आनी अजुनूय खेळिल्लो खेळ म्हळ्यार बैकगॅमॉन. कांय फाशांच्या खेळांनी एकूच फासो वापरतात. देखीक - अस्तंत्या राश्ट्रांनी सगळ्यांत नामना आशिल्लो 'बँकक्रॅप्स' हो खेळ खेळटात. सापशिडी, ल्युडो ह्याय खेळांनी एकाच फाशाचो वापर करतात. कांय खेळांनी फकत दोनूच फाशे वापरतात. देखीक - अमेरिकी 'क्रॅप्स'. कांय खेळांनी फकत तीन फाशे वापरतात. देखीक - चक - अ लक. पोकर डायस ह्या खेळांत पांच फाशांचो वापर करतात. 'चैट' ह्या खेळांत धा फाशे वापरतात.

गोंयांत 'गडगडो' हो फाशांचो प्रकार चड प्रचलीत दिसता. जात्रा - काल्यांनी गडगडो खेळ सर्रास चलता. जंय हो खेळ चलता थंय भोवतेक सगळेच कडेन ताच्या आदारान पयशांचो जुगार खेळप जाता. एक ते स आंकडो आशिल्ल्या स घरांचो पट आनी एक ते स तिबे आशिल्लो फासो ही ह्या खेळाची सामग्री. फासो डब्यांत घालून 'गडगड' असो आवाज काडटात. ताका लागून हागा 'गडगडो' अशें नांव पडलें आनी उपरांत तो डब्यापोंदा धांपतात. ते मदीं जुगार खेळपी आपआपलो अदमास बांदून एक ते स आंकडे आशिल्ल्या घरांनी पयशे लायतात. फासो खेळपी डबो काडटा आनी फाशाच्या वयल्या भागार जो आंकडो आसा त्या आंकड्याच्या घरांत जाणीं पयशे लायल्यात तांकांच मूळ पयशांच्या स पटींनी पयशे मेळटात. धर्माप्रमाण तशेंच प्रचलीत कायद्याप्रमाण गडगडो धरून सगळ्याच जुगार खेळांक मनाय आसता. तरी कोजागिरी पुनव, शिवरात्र, बलिप्रतिपदा ह्या तिथींक अशा खेळांक धर्मीक अनुमती दिल्ली आसा.

फाशांच्या खेळावरवीं बुद्दी अभिव्यक्ती दिसता आसली तरी ते वरवीं समाजांत जुगार प्रवृत्तीक तेंको मेळटा आशिल्ल्यान अशा खेळाचेर सगळेच कडेन कायद्यान बंदी घाल्या.

- कों. वि. सं. मं.

फा हियान : फा हियान एक बौद्ध भोंवडेकार. हाणें बौद्ध ग्रंथ मेळावचे पासत भारत आनी हेर देशांनी भोंवडी केली. इ.स. ३९९ वर्सा हो चीनांतल्यान भायर सरलो आनी भारतासकट हेर देशांनी भोंवन इ. स. ४१४ वर्सा चीनाक परतलो. त्या काळार चीनांत फकत बौद्ध धर्म घोळणुकेंत आशिल्लो. पूण विनयाविशीं (धर्म शिक्षण) परिस्थिती बरी नाशिल्लो. भारतांत जे बुद्धाचे उपदेश परंपरेन चलत आयल्यात आनी जे बुद्ध धर्माचे ग्रंथ आसात तांचो अभ्यास करून ते प्रमाण चीनांतल्या बौद्ध धर्माक योग्य अशी दिका दिवपाच्या हेतान फा हियान भोंवडेक भायर सरिल्लो.

मध्य अशियांतल्या राज्यांतल्यान भोंवडी काडीत काडीत तो काशगराक येवन कांय दीस रावलो. थंयसावन अफघानिस्थान, पंजाब मार्गान तो मथुरेक गेलो.

फा हियान हाणें फुडें नालंदा, राजगृह, गया, वाराणसी, मृगदाव, कौशांबी ह्या बौद्ध थळांची भोवंडी केली आनी भारतांतलीं मुखेल अशी बौद्ध थळां पळयलीं. फा हियान जांच्या सोदांत भारत भोंवडेर आयिल्लो ते विनयग्रंथ ताका श्रावस्तीच्या एका संघारामांत आनी पाटलीपुत्र नगरांत मेळ्ळे. थंय रावून तो संस्कृत आनी पाली भासो शिकलो आनी ताणें जायत्या विनयग्रंथांचोय अभ्यास केलो. ह्या वावरापसून तो स वर्सां भारतांत रावलो आनी ताम्रलिपी मार्गान लंकेक गेलो. थंय दोन वर्सां रावलो आनी मागीर मायदेशाक परतलो.

भारतांतल्यान ताणें जे बौद्ध धर्मग्रंथ व्हेले ते थंयसल्ल्या धर्मगुरूकडेन दिले.

हे भोंवडेवेळार फा हियान हाणें ज्यो गजाली पळयल्यो,अणभवल्यो तांचें वर्णन ताणें कोंड्याच्या कामटांचेर आनी रेश्मी कपड्यांचेर बरयलें.

भारतीय समाजाचो अभ्यास करतल्यांक फा हियान हाच्या भोंवडे वर्णनांचो खूब फायदो जाता.

- कों. वि. सं. मं.

फाळके,दादासाहेब : (जल्म : ३० एप्रिल १८७०, त्र्यबंकेश्वर - नासिक; मरण : १६ फेब्रुवारी १९४४ नासिक).

भारतीय चलचित्रसृश्टीचो जनक. ताचे पुराय नांव धुंडिराज गोविंद फाळके, पूण दादासाहेक ह्याच नांवान ताची नामना आसा. ताच्या बापायचें नांव गोविंदशास्त्री आनी आवयचें नांव द्वारकाबाय. मुंबयच्या मराठा हायस्कुलांत मॅट्रीक जातकच १८८५ वर्सा ताणें थंयच्या जे. जे. स्कूल ऑफ आर्ट हातूंत प्रवेश घेतलो. फुडें १८९० वर्सा ताणें बडोद्याच्या कलाभवनांत चित्रकलेचें शिक्षण पुराय केलें. तेचवांगडा वास्तूकला आनी सांचेकाम हांचेंय शिक्षण घेतलें. मदीं कांय दीस ताका

रतलामाक तीरंगी ठशे तयार करपाची प्रक्रिया (थ्री कलर प्रॉसेस) प्रकाश शिलामुद्रण (फोटोलियो) आनी छायाचित्रण आदी मळांचेर प्रयोग करपाची संद मेळ्ळी. कांय दीस ताणें बडोद्याक धंदेकार, छायाचित्रकार तशेंच रंगमाचयेचो नेपथ्यकार म्हणून काम केलें. १८७२त अहमदाबादेक भरिल्ल्या एका उद्देगीक प्रदर्शनांत ताणें धाडिल्ल्या आदर्श घराचे प्रतिकृतीक भांगरा पदक मेळिल्लें. १९०१त ताणें एका जर्मन जादुगाराकडल्यान शिक्षण घेतलें. ताचे पयले बायलेक मरण आयिल्ल्यान १९०३ वर्सा तो दुसरे खेपे लग्न जालो. त्याच वर्सा सरकाराच्या पुराणवस्तू संशोधन खात्यांत प्रारुप्रकार आनी छायाचित्रकार म्हणून नोकरी मेळ्ळी. हे नोकरेक लागून ताका भारतांतलीं जायतीं वास्तूशिल्पां पळोवंक मेळ्ळीं. १९०६त ताणें वंगभंग चळवळीच्या निमतान आपल्यो सरकारी नोकरेचो राजिनामो दिलो. १९०८ ताणें लोणावळ्याक 'फाळके एनग्रेविंग अँड प्रिंटिंग प्रॅस' हो धंदो सुरू केलो. तिचेंच रुपांतर फुडें लक्ष्मी आर्ट प्रिंटिंग वर्क्स हातूंत जालें. १९०९त जर्मनीक वचून ताणें तीरंगी मुद्रण प्रक्रियेचें आर्विल्लें शिक्षण घेतलें. १९१०त ताणें सुवर्णमाला नांवाचें पुराय कलापूर्ण अशें मराठी गुजराती म्हयनाळें सुरू केलें.

१५ एप्रिल १९११ ह्या दिसा मुंबय गिरगांवांतल्या अमेरिका इंडिया सिनेमॅटोग्राफ ह्या तंबूबगर आशिल्ल्या चलचित्रघरांत ख्रिस्ताची जीण हो अर्द वराचो मूकपट पळेलो. तातूंतल्यान स्फूर्त घेवन स्वदेशी चित्रपट काडपाचें ताणें थरयलें. ते नदरेन ताणें रातदीस चित्रपट निर्मितीविशीं अभ्यास सुरू केलो. १ फेब्रुवारी १९१२त तो इंग्लंडाक गेलो. थंयसावन आपल्याक जायती यंत्रसामुग्री घेवन तो भारतांत आयलो. जून - जुलय म्हयन्यांत ताणें 'रोपट्याची वाढ' हो एका मिनटाचो लघुपट तयार केलो. उपरांत रोखडोच तो व्हड चलचित्राचे निर्मितीकडेन लेखक, छायालेखक, रंगभेस करपी, कला दिगदर्शक, दिग्ददर्शक, रसायनकार, संकलनकार आदी सगळ्यो भुमिका ताणेंच केल्यो. ह्या चलचित्राखातीर ताका बायल कलाकार मात मेळ्ळीना. हे अडचणीक फाटीं उडोवन ताणें दादरच्या मुखेल रस्त्यार आपलें चित्रपट निर्मिती घर सुरू केलें आनी भारताचें पयलें चलचित्र 'राजा हरिश्चंद्र' स म्हयन्यांनी पुराय केलें. मुंबय त्या वेळार सँडहर्स्ट रोडार आशिल्ल्या नानासाहेब चित्रे हाच्या कॉरॉनेशन थिएटरांत ३ मे १९१३ ह्या दिसा तें चलचित्र दाखयलें.

पुराणीक चलचित्र निर्मुपाक ताका देवळां, घाट आनी सैमीक वाठाराची गरज आशिल्ल्यान तो नाशिकाक गेलो. थंय ताणें आपलो दुसरो चित्रपट 'मोहिनी भस्मासूर' निर्मून जानेवारी १९१४ कॉरॉनेशन थिएटरांत दाखयलो. ह्या चित्रपटावांगडा तो 'पिठाचे पंजे' होय एक विनोदी लघुपट दाखयतालो. जून १९१४त ताणें 'सत्यवान सावित्री' हो आनीक एक चित्रपट तयार केलो. ह्या चित्रपटाक ताका पुराय तरेन यश मेळटकच नवी यंत्रसामुग्री हाडपाक आनी भारतीय चित्रपटाक परदेशांत वाव मेळची ह्या हेतात तो परत इंग्डांक गेलो. थंयच्या दोन निर्मात्यांनी ताका थंय भारतीय कथाप्रसंगाचेर चित्रपट करूंक सांगलें. तेखातीर ते पुराय खर्च करूंक आनी ताका नोकरी दिवंक तयार आशिल्ले. पूण फाळकेन तें मान्य केलेंना आनी तो भारतांत आयलो.

भारतांत येतकच तो लघुपट - व्यंगपटावट्यां घुंवलो. दोन वर्सांमदीं ताणें आगकाड्यांची मौज, नाशिक - त्र्यंबकचे देखावे, तळेगांव कांच कारखानो, केल्फाचो जादू, लक्ष्मीचो गालिचो, धूम्रपान लिला, सिंहस्थ पर्वणी, चित्रपट कसो तयार करतात, कार्तिक पुर्णिमा उत्सव, धांदळी भटाचें गंगास्थान, संलग्न रस, स्वप्नविहार हे शिक्षणपर आनी म्हायतीपर लघुपट ताणें तयार केले. हाका लागून अनुबोध पटाच्या जनकत्वाचो मान ताका वता. उपरांत ताणें १९ सप्टेंबर १९१७ ह्या दिसा 'लंका दहन' हो चित्रपट तयार करून प्रदर्शित केलो. ह्या चित्रपटाक खूब नामना मेळ्ळी. ताचें हें यश पळोवन ताका अर्थीक आदार दिवपाखातीर लोकमान्य टिळकान फुडाकार घेवन शेठ मोहनदास रामजी आनी शेठ रतन टाटा आदींच्या आदारान पांच लाख रुपया भांडवल उबें करून 'फाळकेन फिल्म लिमिटेड' ही संस्था उबारपाची येवजण आंखली, पूण ही येवजण चालीक लागली ना. फुडें वामन श्रीधर आपटे, माया शंकर भट्ट, माधवजी जयसिंग आनी गोकुळदास दामोदरदास भांडवलदाराचे भागीदारीन १ जानेवारी १९१८ ह्या दिसा 'फाळके फिल्मस' चें रुपांतर हिंदूस्थान सिनेमा फिल्म कंपनींत केलें. तेन्नाच ताणें नाशिकाक चलचित्रपट निर्मिती घर बांदलें. हे संस्थेच्या 'श्रीकृष्णाजल्म' (ऑगस्ट १९१८) आनी कालियामर्दन (मे १९१९) ह्या फाळकेन दिग्दर्शीत केल्ल्या दोनूय चलचित्रांक यश मेळ्ळें. उपरांत तो नाशिकाक गेलो थंय ताणें 'रंगभूमी' हें नाटक बरयलें. १९२२ तो परत हिंदूस्थान फिल्म कंपनींत आयलो आनी 'महानंदा' (१९२३) सारक्या दर्जेदार अशा आडतीस चलचित्रांक दिग्दर्शन केलें. १९१८ ते १९३४ ह्या काळांत हिंदुस्थान फिल्म कंपनीन वट्ट ९७ चलचित्रां काडलीं. तातूंतल्या ४० चलचित्रांक फाळकेन दिग्दर्शन केलें. ते भायर गंधर्वाचा स्वप्न विहार, खंडाळा घाट, विंचवाचा दंश, विचित्र शिल्प, खोड मोडली, वचन भंग आदी लघुपटूय ताणें दिग्दर्शीत केले. ताणें दिग्दर्शीत केल्लो 'सेतुबंधन' हो हिंदुस्थान फिल्म कंपनीचो निमाणो चित्रपट पिरायेच्या ६०व्या वर्सा आपलो आदलो अणभव लक्षांत घेवन ताणें एनॅमल बोर्ड प्रोडक्शन सुरू केलें. तेन्नाच कोल्हापूर चलचित्र निर्मितीखातीर ताका आपयलो. गंगावतरण १९३७ हो कोल्हापूर सिनेटोनाखातीर ताणें दिग्दर्शीत केल्लो पयलो बोलपट.

भारतीय चलचित्र वेवसायाक २५ वर्सां पुराय जालीं देखून १९३९ एप्रिल - मे त एक कार्यक्रम घडोवन हाडून ताचो सत्कार केलो आनी ताका ५,००० रुपयांची थैली अर्पण केली. दादासाहेब फाळकेच्या जल्मशताब्दी सावन १९७० चलचित्र सृश्टींत बरें काम केल्ल्या कलाकाराक 'दादासाहेब फाळके' हो पुरस्कार दितात.

– कों. वि. सं. मं.

फॉकनर, विल्यम : (जल्म : २५ सप्टेंबर १८९७, न्यू आल्बनी, मिसिसिप्पी; मरण : ६ जुलय १९६२ ऑक्सफर्ड).

नोबॅल पुरस्कार फावो जाल्लो संवसारीक नामनेचो अमेरिकी कादंबरीकार तो ल्हान आसतनाच ताचो घराबो ऑक्सफर्डाक आयलो. थंयच ताणें आपलें शालेय शिक्षण पुराय केलें. पूण ताका शिक्षणाची व्हडलीशी आवड नाशिल्ल्यान ताणें तें मदींच सोडून दिलें. १९१८त पयल्या म्हाझुजाच्या कामांत ताणें कॅनडांतले शाही वायुसेनेंत छात्र म्हणून प्रवेश घेतलो. पूण ताचें प्रशिक्षण पुराय जावंचे आदींच पयलें म्हाझूज सोंपलें. झुजा उपरांत खास प्रवेश नेमांच्या आदारावरवीं ताणें मिसिसिप्पी विद्यापिठांत प्रवेश घेवन स्पेनी आनी फ्रांसेझ भासांचो अभ्यास केलो. १९२० वर्सा तो न्यूयॉर्क शारांत आयलो. थंय ताका साहित्यिकांचो सांगात मेळ्ळो. 'मार्बल' हो ताचो पयलो कवितांझेलो १९२४ उजवाडा

आयलो. फुडें तो नामनेचो अमेरिकी कथाकादंबरीकार शॅरवुड अँडरसन हाच्या उत्तेजनान कादंबरी लेखन करूंक लागलो. 'सोल्तसे पे' ही ताची पयली कादंबरी १९२६त उजवाडा आयली. उपरांत ताची सार्टोरिस ही कादंबरी उजवाडा आयली. उपरांतच्या काळांत ताणें बरयल्ल्यो कादंबऱ्यो ह्यो द साउंड अँड द फ्युरी (१९२९), अॅज आय ले डाइंग १९३०, लायट इन ऑगस्ट (१९३२), अॅबसॅलॉम, अॅबसॅलॉम! १९३६ आनी इंट्रुडर इन द डस्ट १९४८ ह्यो सगळ्यो कादंबऱ्यो ताणें योकनापाटॉका नांवाचो काल्पनीक प्रदेश निर्माण करून बरयल्ल्यो. ताची 'द बॅर' ही कादंबरीय तेच फाटभुंयेर बरयल्ली आसा.

फॉकनर हाणें आपल्या कादंबऱ्यांवरवीं श्रद्धाहीन वेपारी वर्गांतल्या सुवार्थी आनी संधीसाधू प्रवृत्तीचें दर्शन घडयलां. ताची लेखनशैली असांकेतीक, मोडणामोडणाची आनी स्थूल काळप्रवाह अकस्मात बंद करून वाचकांक बुचकळ्यांत उडोवपी. तरी ताची कल्पकता आनी ताची तीक्ष्ण नदर ह्या गुणांक लागून चिकित्सक वाचकांचेर ताचो प्रभाव पडिल्लो दिसता. १९४९ वर्सा ताका साहित्याचो नोबॅल पुरस्कार दिवन ताच्या साहित्यीक वापराचो भोवमान केला.

- कों. वि. सं. मं.

फॉकलँड जुंवे : ब्रिटिशांच्या ताब्यांत आशिल्ले दक्षिण अॅटलांटीक म्हासागरांतले जुंवे. क्षेत्रफळ १२.१७३ चौ. कीमी. हे दक्षिण अमेरिकेच्या दक्षिण तोंकाचे उदेंतेक ४८० की. मी. मागेल्लयांयश सामुद्रधुनीचे उदेंतेक ५१° दक्षिण ते ५३° दक्षिण अशांश आनी ५७° अस्तंत ते ६२° अस्तंत रेखांश अशे पातळळ्यात. ईशान्य - नैर्ऋत्य दिकेन आशिल्ल्या फॉकलंड हे उणे रुंदायेचे सामुद्रधुनीन वेगळे केल्ले उदेंत फॉकलंड (४,५३२ चौ. कीमी.) ह्या दोन मुखेल जुंव्या खेरीज हेर ल्हान व्हड अशे २०० जुंवे हातूंत आस्पावल्यात. उदेंत फॉकलँड स्टॅन्ली ही तांची राजधानी.

भूंयवर्णन : जुंव्यांचो भूंयभाग दोंगरी, वसाड आनी दलदलीचो. श्वाझल आनी ब्रेंटन ह्या सामुद्रधुन्यांक लागून उदेंत फॉकलँड जुंव्याचे दोन वांटे जाल्ले आसात. तांचे उत्तरेक उदेंत - अस्तंत अशी विकहॅम ही दोंगरां वळ आसा. अझबर्न (६८४ मी.) हें जुंव्यावयलें सगळ्यांत उंचेलें तेमूक. अस्तंत फॉकलँड जुंव्याचेर फॉकलँड सामुद्रधुनीक समांतर अशी हॉर्नबी ही दोंगरांवळ आसा. माऊंट अॅडम हें ह्या जुंव्यांवयलें सगळ्यांत उंचेलें तेमूक (७०६ मी.). ह्या जुंव्यावयल्यो न्हंयो सामक्यो ल्हान आसात.

हांगाच्या हवामानाचेर अस्तंतेच्यान येवपी वाऱ्याचो परिणाम जाता. स्टॅनलीक हांगा वाऱ्याचो नेट वराक सु. २५ किमी. इतलो आसता. हांगाचें हवामान सदांकाळ शितळ आसता. जानेवारी म्हयन्यांत हांगाचें तापमान ९° सॅ. जाल्यार जुलयांत ते ३° सॅ. इतलें आसता. ह्या जुंव्यांचेर वर्सभरूय पावसाची पिरपीर चालूच आसता. डिसेंबर - जानेवारी म्हयन्यांत चड पावस पडटा. वर्सुकी सरासरी पावस ६३.५ सॅमी. इतलो पडटा.

चड शियांच्या दिसांनी हांगा हिमूय पडटा. हांगा अॅटलांटीक हीद, धवें. तण, तांबडी क्रोबॅरी आनी हेर प्रकारची वनस्पत मेळटा. न्हंयांच्या देगणांनी बारीक मातयेंत लिली ह्या फूल झाडांचे विंगड विंगड प्रकार मेळटात. दर्यादेगांचेर आनी कांय ल्हान जुंव्यांचेर टसक नांवाचें तण मेळटा. हांगा सुमार साठ प्रकारांचीं सवणी मेळटात. पूण मोनजात मात सामकी उणी आसा.

इतिहास आनी राज्यवेवस्था : जॉन डेव्हिस ह्या ब्रिटीश समन्वेशकान १५९२त ह्या जुंव्यांचो सोद लायलो. १६९० त जॉन स्ट्राँग ह्या ब्रिटीश अधिकाऱ्यान हांगाचे सामुद्रधुनीक ल्युशियस क्ररी फॉकलँड ह्या नौदल अधिकाऱ्याचें नांव दिलें - मुखार हेंच नांव जुंव्यांक पडलें. फ्रांसेझ मार्गनिर्देशक ल्वी आल्वान दे बूगँवील हाणें १७६४त उदेंत फॉकलँड जुंव्याचेर 'पोर्ट लुईस' हे वसणुकेची स्थापणूक केली. १७६५त अस्तंत फॉकलँड जुंव्याचेर ब्रिटिशांनी आपली वसणूक १७६६ स्पेनाक दिल्ली. स्पेनान तिचें नांव 'सोलेदाद' अशें दवरलें. स्पेनी लोकांनी ब्रिटिशांक हांगाच्यान १७७०त धांवडावन घाले. उपरांत स्पेनीश आनी ब्रिटीश हांचो ह्या जुंव्याक लागून संघर्श चालूच आशिल्लो. स्पेनीशांनी ब्रिटिशांक एगमॉंट किल्ले आनी बंदर दिल्या उपरांत हो संघर्श काबार जालो. १८०६त आर्जेंटिनांत स्पेनीशांआड उठाव जाल्ल्या कारणान स्पेनीशाक फॉकलँड जुंव्यावयलो हक्क सोडचो पडलो. १८२०त ताणीं हे जुंवे परत आपल्या ताब्यांत घेतले. १८३३त ब्रिटिशांनी स्पॅनीशांचेर हार घालून हांगा आपले सत्तेची स्थापणूक केली. १८४४त सोलेदाद कडच्यान स्टॅन्लीक राजधानी हाडली. १८९२त ह्या जुंव्यांक वसणुकेचो दर्जो मेळ्ळो.

सध्या हे जुंवे ब्रिटिशांच्या शेकातळा आसात. पूण आर्जेंटिनाय तांचेर आपलो हक्क आसा अशें सांगता. ताणीं ह्या जुंव्यांक 'इस्लास माल्व्हीनास' हें नांव दिलां. सध्या ब्रिटीश सरकारान नेमिल्लो राज्यपाल हो कार्यकारी मंडळ आनी विधिमंडळ हांच्या आदारान ह्या जुंव्यांचो कारभार सांबाळटा.

अर्थीक आनी समाजजीण : मेंढरां पाळप हो हांगाचो मुखेल वेवसाय. मेंढरांसावन दर वर्साक सु. २१, ५४,५६२, किग्रॅ. लोकर उत्पादन मेळटा. हांचे खेरीज सोरो, स्पिरीट, तंबाकू हेय धंदे नेटान चलतात. गोरवां आनी घोडे पोसपाच्या उद्देगांकूय बरेंच म्हत्व आसा. शेतकी पिकावळ साप उणीं तरी पूण कांय वाठांरांनी ओट, बार्ली, बटाट ही पिकां काडटात.

नुस्तेमारी वेवसायाकूय चड म्हत्व आसा. व्हेल, सील नुस्त्यांचें तेल आनी लोकर हांची निर्यात व्हड प्रमाणांत जाता. येरादारीची सुविधा फाटसारिल्ली आसा. १९८६त माऊंट प्लॅझंट हे सुवातेर नवो विमानतळ बांदला. देशांभितर हवाई येरादारीचें केंद्र स्टॅन्लीक हांगा आसा. फॉकलँड आयलड्स कंपनीकडच्यान वर्सांतल्यान चार - पांच फावटीं दर्या येरादारी जाता. नभोवाणी आनी दूरध्वनी हांचीय सोय आसा. स्टॅन्लीक नभोवणी केंद्र आसा.

हांगाची लोकसंख्या १९८६त १९१६ इतली आशिल्ली. तातूंतल्या ९८% लोकांक ब्रिटीश नागरीकत्व आसात. इंग्लंडाचे इगर्जेकडेन संबंद आशिल्ले - ६५% लोक आसा, २३% लोक प्रॉटेस्टंट पंथीय आनी ११% रोमन कॅथलीक आसात. सादारणपणान हांगाचे समाजजिणेचो दर्जो समाधानकारक आसा. हांगा एक कामगार संघटना आसा. ५ ते १५ वर्सां पिरायेच्या भुरग्यांक सक्तीचें आनी फुकट शिक्षण आसा. स्टॅन्लीक दोन विद्यालयां आनी डार्विनाक वसतीगृह विद्यालय आसा. गांवगिऱ्या वाठारांनी भोंवपी शिक्षकां कडल्यानूय शिक्षण मेळटा. फूटबॉल, क्रिकेट, गोल्फ हे हांगाचे मुखेल खेळ.

- कों. वि. सं. मं

फॉर्स्टर, एडवर्ड मॉर्गन : (जल्म : १ जानेवारी १८७९ लंडन; मरण : ७ जून १९७०, कॉवॅण्ट्री, वॉरविकशायर).

ब्रिटीश कादंबरीकार, निबंद लेखक आनी समिक्षक. फॉर्स्टराचो बापूय वास्तूतंत्रज्ञ आशिल्लो. फॉर्स्टराच्या ल्हानपणांतूच बापायक मरण आयिल्ल्यान ताची आवय आनी मावश्यांनी ताचो सांबाळ केलो. ताचें शिक्षण कॅंब्रिजांतल्या टनब्रिज स्कूल आनी किंग्स कॉलेजांत जालें. किंग्स कॉलेजांत शिकता आसतना ताका अदीक मेकळीक आनी स्वतंत्र आत्मनिश्ठा मेळ्ळी. मवाळ संशयवादाचें निरोगीपण आनी आफ्रिका आशियांतले संस्कृतायेचें म्हत्व पटलें. उत्तर युरोपी देशांतल्या दृश्टीकोनांचो समतोल सादपाखातीर जिवीतभर आशिया आफ्रिकेंतले संस्कृतायेचो पुरस्कार केलो. ताका लागून साम्राज्य विरोधी, प्रतिगामी, ब्रिटनद्वेश्टो आनी स्वदेश - राजकारण विरोधी लेखक अशी ताची प्रतिमा जाली.

क्रॅबीज सोडटकच जल्मभर लिखाण करचें अशें ताणें थारायलें सुरवातीच्यो ताच्यो कथा - कादंबऱ्यो, व्हिक्टोरियी बंधनां तोडून उडोवपी युगाचेर आसात. बायलांची समाजांतली सुवात आनी हक्क हांचें म्हत्व हे त्या कादंबऱ्यांचे विशय आसात.

फॉर्स्टरान बडोदा आनी देवासच्या संस्थानांचो दिवाण म्हणून कांय वर्सां भारतांत वास्तव्य केलें. पयल्या म्हाझुजाच्या काळांत तीन वर्सां अलेक्झांड्रियांत समाजसेवेचें काम केलें. १९१२-१३ आनी १९२१ ह्या वर्सा ताणें भारताक भेट दिली. मध्यमवर्गीय जिणेचो बारीकसाणीन अभ्यास, गरिबांची कळकळ, मेरेडिथ मोडणाचें क्रिस्तांवेतर निधर्मीपण (पॅगनिझम) हाका लागून ताचे समाज जिणेवयले विचार ताच्या कादंबऱ्यांतल्यान उकते जाले.

दुसऱ्या म्हाझुजाच्या काळांत फॉर्स्टराच्या स्वातंत्र्यवादी विचारांक अदीक म्हत्व प्राप्त जालें. मानवी नात्यांविशींचीं सुक्तां सांगपी लेखकान नाझी आनी अतिरेकी आनी सनातन धर्मवाद्यांचो प्रतिकार करपाखातीर नवीं मुल्यां पुरस्कृत केलीं.

"व्हॅर एंजल्स फियर टू ट्रॅड" (१९०५), "द लाँगेस्ट जर्नी" (१९०७), "ए रूम विथ अ व्ह्यू" (१९०८), "हॉवर्डस एंड" (१९१०), "ए पॅसेज टू इंडिया" (१९२४) ह्यो ताच्यो कांय म्हत्वाच्यो कादंबऱ्यो. हातूंतल्या एंजल्स फियर टू ट्रॅड आनी ए रूम विथ अव्हॅर ब्लू ह्या कादंबऱ्यांनी ताच्या इटलींतल्या वास्तव्याचो परिणाम दिश्टी पडटा. आपले काकीचें चरित्र ताणें "मॅरियान थॉर्नटन" (१९५६), भारतांतले अणभव "द हिल ऑफ देवी" (१९५३), तशेंच अलेक्झांड्रिया : ए हिस्ट्री ॲण्ड ए गायड" (१९२२) ह्योय ताच्यो कांय कादंबऱ्यो उल्लेख करपासारक्यो आसात. कॅब्रीजाक ताणें कादंबरेचेर दिल्लीं व्याख्यानां 'आस्पॅक्टस ऑफ द नॉव्हॅल' (१९२७) ह्या नांवान उजवाडाक आयल्यांत.

"द सॅलॅस्टियल ॲम्निबस अँड अदर स्टोरीज (१९११), 'दी इटर्नल मोमॅंट अँड अदर स्टोरीस' (१९२८) आनी 'कलॅक्टेड शॉर्ट स्टोरीस' (१९४८) अशे फॉर्स्टरच्या कथांचे तीन झेले उजवाडायल्यात.

ताची हेर बरपावळ अशी : "द कलॅक्टेड टेल्स ऑफ इ. एम. फॉर्स्टर" (१९४७), 'ॲबिंजर हार्वेस्ट' (१९३६), 'टू चियर्स फॉर डॅमॉक्रसी' (१९५१)"बिर्ला बड्ड' (१९५१) ही सांगितिका, 'द लायफ टू कम ॲण्ड अदर स्टोरीस' (१९७१), 'इण्डियन जर्नल्स ॲण्ड एस्सेस' (१९८७).

'मॉरिस' (१९७१) ही ताची निमाणी कादंबरी ताच्या मरणाउपरांत उजवाडायल्या. १९१३ - १४ ह्या वर्सा बरयल्ली ही कादंबरी फॉर्स्टरान आपूण जितो आसतना मुद्दमूच उजवाडावंक ना.

– डॉ. आनंद पाटील

फॉस्फरस : एक मूळ द्रव्य. ताचें चिन्न (Symbol) P. फॉस्फरस हें पिरियॉडीक कोश्टकांत V A गटांत तिसरे ओळींत आसा. ताचो अणूभार ३०.९७५ आनी अणूक्रमांक १५. फॉस्फरसाच्या एका अणूंत १५ इलॅक्ट्रॉन्स, १५ प्रोटॉन्स आनी १६ न्युट्रॉन्स आसतात.

इतिहास : १६६९ वर्सा ब्रांट ह्या जर्मन शास्त्रज्ञान धवी रेंव आनी आटोवन सुके केल्लें मूत एकठांय करून एक धवो घनपदार्थ मेळयलो. तो काळखांत चकचकता आनी हवेंत पेट घेता अशें ताका दिसलें. फॉस्फरस काळखांत लिकलिकता देखून ताका फॉस्फरस (उजवाड आशिल्लो) हें नांव दवरलें. १६८०त रॉबर्ट बॉयल ह्या शास्त्रज्ञान वयर सांगिल्ले पद्दतीन धवो घन पदार्थ तयार करूंक येस मेळयलें. १७७१त जे. जी. गान ह्या शास्त्रज्ञान हाडांनी फॉस्फरस आसता हें सोदून काडलें १७७५त कार्ल शेल ह्या शास्त्रज्ञान हाडां, गोबर, रेंव आनी कोळसो तापोवन व्हड प्रमाणांत हो पदार्थ मेळयलो. १७७७त ए. एल. लवॉयझर हाणें हो धवो पदार्थ म्हळ्यार एक मूळद्रव्य हें सिद्ध केलें. आंतोन फॉन श्रोहे हाणे १८४५ वर्सा तांबड्या फॉस्फरसाचो सोद लायलो.

फॉस्फरसाची हेर रसायना वांगडा रोखडी प्रकिया जाता आशिल्ल्यान तो मूळ रुपान सैमांत मेळना. धर्तरेंत तो ०.१३% आसता. फॉस्फरसाची मुखेल खनिजां अशीं. : फॉस्फरायट $Ca_3(PO_4)_2$ फ्युओरापॅटायट $3Co_3(PO_4)_2CaF_2$, क्लोरापॅटायट $3Co_3(PO_4)Cacl_2$ ॲल्युमिनियम फॉस्फेट $AlPO_4$. फॅर्रीक फॉस्फेट $FePO_4$ फॉस्फरस हें जिवांचे तशेंच वनस्पतीचे वाडीक गरजेचें मुलद्रव्य आसा. सगळ्या जित्या प्राण्यांच्या हाडां, दांत आनी प्रथिनां हातूंतलो फॉस्फरस हो एक म्हत्वाचो आनी गरजेचो घटक मानतात. भाजयो, कड्डणां, तांतयांतलो धवो बोळ हातूंत फॉस्फरसाचीं संयुगां मेळटात. मेंदु आनी रगत हातुंतूय खूब उण्या प्रमाणांत फॉस्फरस मेळटा. सगळ्या प्रकारच्या सजिवांभितर चयापचय, प्रकाश संश्लेशण, तंत्रिका कार्य, स्नायूंची क्रिया ह्या सारक्या उर्जा - अंतरणाच्या प्रक्रियांनी फॉस्फराचो म्हत्वाचो वांटो आसता.

उत्पादन : फॉस्फरसाचें उत्पादन दोन पद्दतींनी करूं येता. १) पुर्विल्ली उत्पादन प्रक्रिया २) आर्विल्ली विद्युत् भट्टी पद्दत.

पुर्विल्ली उत्पादन प्रक्रिया : हे पद्दतींत फॉस्फरायट खनिज ना जाल्यार हाडांचो गोबर वापरून फॉस्फरस तयार करताले. हाडांच्या गोबरांत चडशें कॅल्शियम फॉस्फेट आसता. हाडांचो गोबर करचे पयलीं हाडां उदकांत शिजयतात. उदकांत शिजयिल्ल्यान तांतूतलें जिलेटीन धुवन वता. हाडांतली चरबी कार्बन-डायसल्फायडांत विरगळायतात. उपरांत उरिल्लीं हाडां लोखणाच्या आयदनांनी उकडटकच तांचो कोळसो जाता. हो कोळसो साकर कारखान्यांनी उंसाचो रोस निवळावपाक वापरतात. उपरांत हाडांचो कोळसो लासून ताचो गोबर करतात. ह्या गोबरांत जाय तितलेंच कडक सल्फ्युरीक ॲसीड घालून तापयकच ताचें कॅल्शियम सल्फेट आनी ऑर्थोफॉस्फरीक ॲसीड जाता.

$$Ca_3(PO_4)_2 + 3H_2SO_4 \longrightarrow 3CaSO_4 + 2H_3PO_4$$

हाडांचो गोबर   सल्फ्युरीक ॲसीड   कॅल्शियम सल्फेट   ऑर्थोफॉस्फरीक ॲसीड

ऑर्थोफॉस्फोरीक ॲसीड तापोवन सुकयतकच ताचें मॅटाफॉस्फोरीक ॲसीड जाता.

$$H_3PO_4 \rightarrow HPO_3 + H_2O$$

आर्थोफॉस्फोरीक ॲसीड   मॅटाफॉस्फोरीक ॲसीड   उदक

मॅटाफॉस्फोरीक ॲसीड कोळशापिठो घालून तापयतकच धव्या फॉस्फरसाची वाफ तयार जाता. ही वाफ उदकापोंदा थंड करतकच धवो फॉस्फरस मेळटा.

$$4HPO_3 + 10\,C \rightarrow P_4 + 10\,Co + 2\,H_2O$$

२) आर्विल्ली विद्युत् भट्टी पद्दत : फॉस्फरायट खनिज, रेंव आनी कोक हांची भरसण विद्युत भट्टेंत १००२ ते १५०२° सॅंटीग्रेड तापमानांत तापयतकच फॉस्फरस तयार जाता.

$$2\,Ca_3\,(PO_4)_2 + 6\,Sio_2 \rightarrow 6\,Ca\,Sio_3 + P_4\,O_{10}$$

फॉस्फोरायट खनीज   रेंव   कॅल्शियम सिलिकेट   फॉस्फोरस पॅंटोक्साय

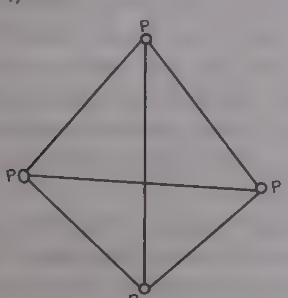
$$P_4O_{10} + 10\,C \rightarrow P_4 + 10\,Co$$

कोक   फॉस्फरस

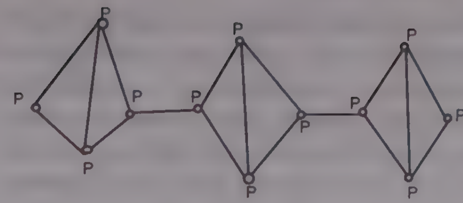
विद्युत् भट्टेक लोखणाची टांकी आसता. हे टांकयेक भितरल्यान विटांचो थर आसता. भट्टेचे वयले वटेन आशिल्ल्या पायपातल्यान थंड उदक सोडिल्लें आसता. भट्टी तापोवपाखातीर भट्टेपोंदा कार्बन इलॅक्ट्रोडस बसयल्ले आसतात.

विद्युत् भट्टी अखंड चलत रावता. ती चालू आसतना तातूंत फॉस्फोरायट रेंव आनी कोक घालूंक मेळटा. भट्टेंत फॉस्फोरसाची तयार जाल्ली वाफ वयले वटेनच्या पायपांतल्यान उदकांत वचून थंड जातकच वाफेचो उदकापोंदा घट्ट फॉस्फरस जाता. भट्टेंत तयार जाल्ले कॅल्शीयम सिलिकेट भट्टेपोंदच्या बुरकांतल्यान भायर सरता. हे पद्दतीन तयार केल्लो फॉस्फोरस ॲसीड भरशिल्लें पोटॅशियम डाय घालून निवळ करतात.

फॉस्फोरस हें भौरुपी मूळद्रव्य. ताचीं पांच वेगळीं रुपां आसात. तीं अशीं १) धवो वा हळदुवो फॉस्फोरस २) तांबडो फॉस्फोरस ३) शेंदुरी ४) जांबळो ५) काळो.

धव्या फॉस्फरसांतली अणूंची मांडावळ.

तांबड्या फॉस्फरसांतली अणूंची मांडावळ

धवो फॉस्फरस ताजो आसतना धवो फुल्ल आसता. पूण थोड्यावेळान तो हळदुवो जाता. देखून ताका हळदुवो फॉस्फरस म्हण्टात. धवो फॉस्फरस मेणावरी मोव आसता आनी ताचे सुरयेन सहज कुडके करूं येतात. तो उदकापरस १.८ पटीन जड (Specific gravity) आसता. धवो फॉस्फरस उक्तो दवरल्यार आपशींच पट्टा देखून तो सदांच उदकांत बुडोवन दवरतात. धवो फॉस्फरस ४४° सॅंटीग्रेडचेर कडटा जाल्यार २९०° सॅंटीग्रडचेर खतखतता. धव्या फॉस्फरसाक लशणीवरी वास येता. फॉस्फरस उदकांत विरगळना पूण कार्बन डायसल्फायडांत विरगळटा. तो भयंकर विखाळ आसता. फॉस्फरस उद्देगांत काम करपी कामगारांक दाडवणां घट्ट जावपाचें दुयेंस जाता. धवो फॉस्फरस हवेंत सवकासायेन जळटा देखून काळखांत तो लिकलिकता.

धवो फॉस्फरस प्रक्रिया जायना असल्या वातावरणांत २५० सेंटीग्रेड तापयतकच तांबडो फॉस्फरस जाता. ताचो रंग काळसो तांबडो आसता. ताका वास येना आनी तो विखाळूय नासता. तो काळखांत लिकलिकना. उदकांत वा कार्बनडायसल्फायडांत विरगळना. हवा नासतना तापयल्यार २९२° सॅं. ताची वाफ धव्या फॉस्फरसावरी तो आपशींच पेटना. पूण २६०° सॅं. परस चड तापयल्यार पेट्टा आनी ताचो फॉस्फरस पॅंटॉक्सायड जाता.

प्रक्रिया जायना असल्या वातावरणांत तांबडो फॉस्फरस खतखतावन ताची जाल्ली वाफ उदकापोंदा न्हिवयतकच तांबड्या फॉस्फरसाचो धवो फॉस्फरस जाता.

फॉस्फरसाचीं हेर रुपां आनी गुणधर्म :

शेंदुरी फॉस्फरस : हो तांबड्या फोस्फरसावरीं आसता. पूण ताच्यो प्रक्रिया तांबड्या फॉस्फरसापरस बेगीन जातात.

जांबळो फॉस्फरस : हो सगळ्यांत जड ताची जडाय २.३४ - २.३९° ऑक्सिजना वांगडा ताची प्रक्रिया जायना आनी तातूंतल्यान विजुय वचना.

काळो फॉस्फरस : हातूंतल्यान वीज वता.

उपेग : फॉस्फरसाच्या वट्ट उत्पादनांतलें ९०% फॉस्फरस, फॉस्फोरस आम्लां आनी लवणां तयार करपाखातीर वापरतात. फस्कां तयार करपाच्या उद्देगांत फॉस्फरस वापरतात. तांबें (५४%), कलय (५%) आनी फॉस्फरस (०.१ - ०.३५) एक करून फॉस्फरस कांशें हो मिश्रधातू तयार करतात. फॉस्फरस कांशे साद्या कांश्यापरस घट आसता. तें झरना आनी ताका कळमूय येना. धवो फॉस्फरस हुंदराचें वीख म्हणून वापरतात. फोग आनी वखदां तयार करूंक तशेंच रसायनां उद्देगांनी फॉस्फरस वापरतात. गोंयांत हिंदुस्तान सिबा कंपनी ह्या जीवनाशंका तयार करपाच्या कारखान्यांत धवो फॉस्फरस व्हड प्रमाणांत वापरतात. जीवनाशकां तयार

करूंक लागपी फॉस्फरस ट्रायक्लोरायड हें रसायन तयार करूंक धव्या फॉस्फरसाचो उपेग जाता. जुवारी नगरांत आशिल्ल्या झुवारी अॅग्रो केमिकल्स ह्या सान्या कारखान्यांतूय सारीं तयार करपाक फॉस्फरसाचीं रसायनां वापरतात. भुरगेपणांत हाडाची वाड जावपाक फॉस्फरस गरजेचो. मुडदुस जाल्ल्या भुरग्याक फॉस्फरस आनी कॅल्शियमयुक्त वखदां दितात. अस्पिमार्द, एकांग, नपुसंकावस्था, क्षयरोग आनी हेर तंत्रिकातंतूच्या उणेपणांत तंत्रिका तंतूक घटसाण मेळपाक हो फॉस्फरस संयूग रुपान गूणकारी थारता.

पूण हातूंत मेकळो हळदुवो फॉस्फरस मात विखारी आसता. तो अन्नांतल्यान वा हेर तरेन पोटांत गेल्यार पोटांत वळप, ओंकूंक येवप, पोटांत जळप हीं लक्षणां दिसतात. अशा वेळार फॉस्फरसाचें शरिरांत शोशण जावंचे आदी ओंकपाक येवपी वखद दिवप गरजेचें आसता. ०.२५ ग्रा. कॉपर सल्फेट पेलोभर उदकांत घालून तें उदक त्या मनशाक पियेवपाक दिल्यार बरें पडटा. ०.१ ग्रा. इतलो धवो फॉस्फरस पोटांत गेल्यार पंडुरोग, क्षुधानाश आनी वजन उणें जावन त्या मनशाक मरण येवपाचीय शक्यताय आसता.

संयुगां : फॉस्फरसाचीं जायतीं कार्बनी तशेंच अकार्बनी संयुगां आसात, तीं अशीं -

हायड्रायडां : फॉस्फरसाचीं मुखेल दोन हायड्रायडां आसात. १) फॉस्फीन (PH_3) २) फॉस्फोनियम डाय हायड्रायड (P_2F_4).

हॅलायडां : फॉस्फरसापूसन तरेतरेचीं हॅलायडां मेळटात. १) ट्रायहॅलायडां २) PF_3, Pcl_3, PBr_3, PI_3 २) पँटाहॅलायडां (PF_5, Pcl_5, PBr_5) ३) ऑक्सिहॅलायडां (POX_3 X= हॅलोजन अणू) ४) थायोहॅलायडां ५) नायट्रोहॅलायडां.

ऑक्सायडां : फॉस्फरसाचीं मुखेल अशीं दोन ऑक्सायडां आसतात. फॉस्फरस डायऑक्सायड (P_2O_3) आनी फॉस्फरस पँटॉक्सायड (P_2O_5)

सल्फायडां : फॉस्फरसाचीं P_4S_4, P_4S_5, P_4S_7 आनी P_4S_{10} अशीं सल्फायडां आसात.

नायट्रायडां : नायट्रोजनावांगडा फॉस्फरसाचीं जायतीं संयुगां तयार जातात. तातूंतलीं P_3N_5, P_2N_5 आनी PN हीं मुखेल आसात.

कार्बनी संयुगा : नायट्राजन आनी फॉस्फरस हीं मूळद्रव्यां आवर्त सारणींत एकाच गटांत आशिल्ल्यान फॉस्फरसाचीं कार्बनी संयुगां नायट्रोजनाच्या कार्बनी संयुगांवरी तयार करतात.

- प्रेमानंद गो. फडते

फिच, व्हाल लॉग्सडॉन : (जल्म : १० मार्च १९२३, मेरिमन - नेब्रास्का).

अमेरिकन भौतिकशास्त्रज्ञ. ताका ल्हानपणासावन रसायनशास्त्राची आवड आशिल्ली. अमेरिकन लश्करांत आसतना दुसऱ्या म्हाझुजाच्या काळांत ताका लॉस अॅलॅमॉस (न्यू मेक्झिको) अणुबाँब प्रकल्पांत काम करपाखातीर धाडलो आनी तेन्नाच ताचो भौतिकशास्त्र ह्या विशयाकडेन संबंद आयलो. जुलय १९४५त ताणें अॅलामोगोर्डोच्या ५०९ बाँबहल्लो गटान घेतिल्ल्या चाचण्यांनी आनी मुळावे अणुबाँब चाचणेंत वांटो घेतिल्लो. मॅक्गिल विद्यापिठांतल्यान ताणें १९४८त विद्युत् अभियांत्रिकी ह्या विशयांतली पदवी आनी कोलंबिया विद्यापिठांतल्यान १९५४त भौतिकशास्त्र ह्या विशयांतली डॉक्टरेट मेळयली. १९५३ - ५४त कोलंबिया विद्यापिठांत निर्देशक म्हणून काम करतकच तो प्रिन्स्टन विद्यापिठांत अध्यापन करपाखातीर गेलो आनी थंय १९६० सावन भौतिकशास्त्राचो प्राध्यापक म्हणून काम करता. १९७६त, ह्या विद्यापिठाच्या भौतिकशास्त्र विभागाचो तो अध्यक्ष जालो.

विद्युत् चुंबकीय अविश्कारांखातीर तीन तरांच्या सममितींचें पालन करतात, अशे फिच आनी क्रोनिन हांचेपयलीं सिद्द जाल्लें. ह्यो तीन तरांच्यो सममिती अशो : १) द्रव्य आनी प्रतिद्रव्य हांचेमदली सममिती (देखीक - इलेक्ट्रॉन आनी पॉझिट्रॉन), २) मूळ घडणूक वा वस्तू आनी तिचे हारशांतलें प्रतिबींब हांचेमदली सममिती ऊर्फ समता आनी ३) अग्रगामी आनी प्रतिगामी काळ हांचेमदली सममिती.

गुरुत्वाकर्शण आनी आणवीय स्तरावयले मूलकण (देखीक - प्रोटॉन, न्यूट्रॉन आनी मेसॉन) ह्याच सममिती तत्त्वांचे पालन करतात अशें दिशिल्लें पूण मूलकणांच्या क्षयासारक्या दुबळ्या परस्पर क्रियांनी हातूंतली हारशांतल्या प्रतिबिंबाच्या स्वरुपांतली सममिती आसना अशें टी. डी. ली. आनी सी. एन्. यांग हाणीं पयलीं प्रयोगान १९५७त सिद्ध केलें. ज्या तत्त्वाचें उल्लंघन जालां त्या तत्त्वांप्रमाण खंयचीय खाशेली भौतिकीय परस्परक्रिया शक्य आसल्यार तिचें हारशांतले प्रतिबिंबरुपी व्युत्क्रमी रूप लेगीत शक्य आसूंक जाय असो अर्थ जाता. मूळ परस्परक्रिया आनी तिचे हारशांतलें प्रतिबींब हांचेमदीं वामावर्ती आनी दक्षिणावर्ती सममितींचो आस्पाव जाता. म्हणजेच सैम ह्या दोन प्रकारांमदीं भेदभाव करिना अशें कळटा. ह्या सोदाक लागून अशें स्पश्ट जालें, तीन सममिती तत्त्वांमदल्या दोन सममिती तत्त्वांचें एकाच वेळार उल्लंघन जावप शक्य आसा.

एका सममितीच्या उल्लंघनाक लागून जाल्लो परिणाम दुसऱ्या सममितीच्या योग्य उल्लंघनाक लागून भरून कांडू येता. ताका लागून असल्यो सगळ्यो मुळाव्यो परस्परक्रिया काल व्युत्क्रमणाखातीर सममित आसूंक जाय असो निश्कर्श कांडू येता. ह्या सोदाक लागून अशें सिद्द जालें, वामावर्ती आनी दक्षिणावर्ती सममितींचें जाल्लें उल्लंघन द्रव्यासुवातेर योग्य प्रतीद्रव्य वापरून भरून काडूंक जावचेंना. हाचेवयल्यान हाचो अर्थ असो जाता, काल व्युत्क्रमण परस्परक्रियांखातीर आविश्काराची सममिती उरचीना. विश्वाचे उत्पत्तीच्या वेळार आसपी परिस्थितीचें स्पश्टीकरण करपाखातीर हो सोद म्हत्वाचो.

फिच आनी क्रोनिन हाणीं अशा क्षय क्रियांचो जेन्ना अभ्यास केलो, तेन्ना तांकां अशें दिसलें, चडशा सगळ्या परस्परक्रियांनी जरी ह्या सममितींचें उल्लंघन जायत नासलें, तरी कांय अल्पसंख्या परस्परक्रियांनी अशें उल्लंघन जायतूच आसता आनी तेखातीर तांकां निश्चित पुरावोय मेळ्ळा. ह्या सोदाक लागून हें स्पश्ट जालें, विश्वाचे सुर्वेक जो म्हास्फोट जाला अशें मानला, त्या वेळार द्रव्याचें प्रमाण प्रतीद्रव्यापरस चड जाता. ताका लागून ह्या द्रव्यांची परस्परक्रिया जावन तें नश्ट जावपाचो प्रस्न उपरासना.

फिच आनी शिकागो विद्यापिठांतलो भौतिकशास्त्रज्ञ जे. डब्लू. क्रोनिन हाणीं ब्रुकहॅवन नॅशनल लॅबोरेटरींत (न्युयॉर्क) अक्रिय K - मेसॉनांतल्या क्षयाविशीं केल्ल्या प्रयोगावरवीं मुळाव्या सममितींच्या तत्त्वांच्या जावपी उल्लंघनांचो सोद लायिल्लेखातीर ताका १९८० वर्साचो भौतिकशास्त्राचो नोबॅल पुरस्कार वांटून मेळ्ळो. ताका आनिकूय कितलेशेच भोवमान मेळ्ळ्यात.

- कों. वि. सं. मं.

फिजी : प्रशांत महासागरांतल्या जुंव्याच्या चोंम्यांनी तयार जाल्लो स्वतंत्र देश. क्षेत्रफळ १८,३७६ चौ.किमी. लोकसंख्या ७,४७,००० (१९९१). हे जुंवे न्यूझीलंडाचे उत्तरेक २,१०० किमी. १५° दक्षिण ते २२° दक्षिण अक्षांश आनी १७४° उदेंत ते १७७° अस्तंत रेखांश मजगतीं आसा. तांच्ये भोंवतणीं कॉरो दर्या आसा. तातूंत सुमार ८५० ल्हान व्हड जुंव्यांचो आस्पाव जाता आनी तातूंतल्या सुमार १०० जुंव्यांचेर लोकांची वसणूक आसा. व्हिटी लेव्हू (१०,३८८ चौ.किमी.), व्हानूआ लेव्हू (५५३५ चौ. किमी.), टाव्हेऊनी (४३२ चौ. किमी.), कांडाव्हू (४०६ चौ. किमी.), कॉरॉ, ओव्हालाऊ, एनगाऊ हे मुखेल जुंवे आसून लाऊ आनी यासावा हे जुंवे म्हत्वाचे आसात. व्हिटी लेव्हू जुंव्यावयली सुव्हा ही फिजीची राजधानी.

भूंयरचणूक : फिजी जुंव्यांच्या चोंम्यांचे रचणुकेंत वेगळेपण मेळटा. व्हिटी लेव्हू, व्हानूआ लव्हू, ओताला रोटूमा हांचे असले व्हड जुंवे ज्वालामुखी पसून तयार जाल्ले आसात. जाल्यार ल्हान जुंवे हे प्रवाळांनी तयार जाल्ले आसात. व्हड जुंव्यांच्या मध्यभागांत पर्वतावळी आसून व्हिटी लेव्हुचेर टोमानीव्ही हें १३२३ मी. उंचायेचें सगळ्यांत उंचेलें तेमूक आसा. जाल्यार व्हानुआ लेव्हूचेर नासोरोलेव्हू (१०३२ मी.) हें सगळ्यांत उंचेलें तेमूक आसा.

रेवा ही हांगाची मुखेल न्हंय. एम्बा, नाव्हुआ, सिंगाटोका ह्यो हेर न्हंयो.

हांगाचें हवामान उश्ण कटिबंधीय दर्याप्रकाराचें. हांगाचें हवामन दमट आसून चडांत चड तापमान डिसेंबर ते एप्रिल आनी उण्यांत उणें तापमान जून ते सप्टेंबर ह्या म्हयन्यांनी आसता. हांगाचें दिसाळें तापमान सरासरी २४° ते २९° सॅ. आसून केन्ना केन्नाय तें १८° ते २१° मेरेन सकयल येता. हांगा पावसाचें सरासरी तापमान सगळेकडेन सारकेंच आसता. पूण सुव्हा हें राजधानीचें थळ उदेंतेकडेन आशिल्ल्यान थंय ३०० सेंमी. पावस पडटा. केन्ना केन्नाय डिसेंबर ते एप्रिल म्हयन्यांनी हरिकेन (वादळी) वाऱ्याक लागून ह्या जुंव्याक त्रास जाता.

फिजी जुंव्याचो खूबसो वाठार रानान व्यापिल्लो आसा. व्हड व्हड जुंव्यांचेर पावसाक लागून सदांच पाचवीं उरपी रानां आसात. जाल्यार कांयकडेन तण, कवासो, नेचा हे सारकी वनस्पत मेळटा. हांचेभायर उकुआ आनी दिलो हे सारकी उपेगी वनस्पतूय मेळटा.

ह्या जुंव्याचेर सुणें, दुकर, मुंगूस, वांगोळीं आदी प्राणी आसात. तशेंच बुलबूल, मैना, पोपट, कबुतरां हे सारकीं सुकणीं हांगा दिश्टी पडटात.

इतिहास आनी राज्यवेवस्था : फिजी जुंव्याची पुर्विल्ली म्हायती चडशी मेळना. १६४३ वर्सा आवेल टास्मान ह्या हॉलंडी संशोधकान ह्या जुंव्यांच्या व्हानुआ लेव्हू टाव्हेऊनी आनी ईशान्येकडल्या ल्हान जुंव्यांचो सोद लायलो. १७७४त कॅप्टन जेम्स कूक हाणें लाऊ जुंव्याच्या चोंम्यांतल्या व्हाटोआ जुंव्याचो सोद लायलो. कॅप्टन ब्लाय (१७५४-१८१७) 'बाऊंटी' ह्या तारवांतल्यान भोंवडी करता आसतना ताणें व्हिटी लेव्हू, एनगाऊ, कॉरो आनी यासावा ह्या जुंव्यांचो सोद लायलो. १७९१त कॅ. एडवर्डसन हाणें रोहुमा जुंव्याचो सोद लायलो, जाल्यार कॅप्टन जेम्स विल्सन ह्या ब्रिटीश मिशनऱ्यान व्हानुआ एग्बालाऊ आनी लाऊ चोंम्यांतल्या हेर ल्हान जुंव्यांचो सोद लायलो. हाचेभायर १८२०त रशियन संशोधक फेबिअन गॉटलीब फॉन बेलिंग्स हाउझेन (१७७८-१८५२) आनी १८२७त फ्रांसेझ मार्गनिर्देशक युर्व्हिल द्युमां हाणीं ह्या जुंव्या चोंम्यांतल्या कांय जुंव्यांचो सोद लायलो.

१८०४ वर्सा लेव्हुलांत युरोपीयन लोकांची पयली वसणूक स्थापन जाली. १८३५ वर्सा टाँगासावन हांगा पयले मिशनरी आयले. १८५०त थळाव्या संघर्शाक लागून कॅकोबाऊ ह्या टोळये मुखेल्याक परत मामानुथा जुंव्याचेर वचचें पडलें. १८५४त ताणें क्रिस्तांव धर्म आपणायलो. फुडें टाँगाच्या राजान कॅकोबाऊक सैनिकी आदार दिल्ल्यान तो अस्तंत फिजीचो मुखेली जालो. पूण वेपारी, वसाणूककार हांकां लागून ताच्या कारभारांत अडचण येवंक लागली. तेन्ना जुंव्यांची राखण करूंक ताणें १८५८त फिजीक वसणुकेचो दर्जो मेळचो अशी ग्रेट ब्रिटनाकडे मागणी केली. ग्रेट ब्रिटनान १८७४त फिजीक आपले वसणुकेचो दर्जो दिलो आनी लेव्हुका ही वसणुकेची राजधानी केली.

उंसाचो मळो आनी साकर कारखानो हांकां लागून १८७९त भारतीय कामगार फिजींत वचूंक लागले. १८८१त रोहूमा जुंव्याचो फिजींत आस्पाव जालो. इश्ट राश्ट्रांनी दुसऱ्या म्हाझुजांत फिजी जुंव्यांचो म्हत्त्वाचें लश्करी रसदकेंद्र म्हणून वापर केलो. १९६६ चे राज्यघटनेप्रमाण हांगा प्रायनिधीक सरकार स्थापन जालें. रातू सर कामायसेस मारा हो ताचो मुखेलमंत्री जालो. १० ऑक्टोबर १९७० दिसा फिजी देस स्वतंत्र जालो. तरी फिजी हो राश्ट्रकुलाचो स्वतंत्र देस उरलो. मारा हो फिजीचो पयलो प्रधानमंत्री जालो. मे १९८७त हांगा लश्करी बंड जावन कर्नल सितीवेणी राबुका हाणें राजकीय सुत्रां आपल्या हातांत घेवन फिजी देस स्वतंत्र प्रजासत्ताक म्हणून घोशणा केली आनी फिजी देस राश्ट्रकुलांतल्यान भायर सरलो.

हांगाचो राज्यकारभार १९६६च्या संविधानाप्रमाण चलता. फिजीच्या गव्हर्नर जनरलाची नेमणूक ब्रिटीश सरकार करता. हांगा प्रतिनिधी सभा आनी सिनेट अशें द्विसदनी विधिमंडळ आसा. प्रतितिधी सभेंत वट्ट ५२ वांगडी आसून तातूंतले १२ फिजीयन, १२ भारतीय आनी ३ हेर प्रतिनिधी हे जातीय मतदारसंघांतल्यान जाल्यार १० फिजीयन, १० भारतीय आनी ५ हेर प्रतिनिधी हे राश्ट्रीय मतदारसंघांतल्यान ५ वर्सांखातीर वेंचून काडटात. सिनेटांत २२ नेमिल्ले वांगडी आसतात. तातूंतले प्रतिनिधी सभेंतले भारतीय, फिजीयन आनी हेरांव्या मुखेल्यावतीन ८, प्रधाममंत्र्यावतीन ७, विरोधी आनी पक्षनेत्यावतीन ६ आनी रोहूमा काउन्सिलावतीन १ अशे स वर्सांखातीर नेमणूक करप जातात.

अर्थीक स्थिती : ऊंस हें ह्या देशाचें मुखें पीक आसून देशाचे अर्थवेवस्थेचे नदरेन ताका बरेंच म्हत्व आसा. तशेंच तांदूळ, मको हीं हांगाचीं मुखेल अन्नधान्यां आसून नाल्ल, आलें, केळीं, हीं हांगाचीं मुखेल वेपारी पिकां आसात. तेभायर तंबाकू, कोको, याकोना, कॉफी, अणस, कणगां, हांचेंय उत्पादन हांगा काडटात.

खणकाम उद्देगाक हांगा बरेंच म्हत्व आसून व्हिटी लेव्हुवयल्या व्हाटुकोऊक भांगराच्यो खाणी आनी मँगनिझाचे सांठे आसात. तशेंच व्हानुआ लव्हवुचेर तांब्याच्यो खाणी आसात.

ह्या देशाचो चडसो आयात-निर्यात वेपार ग्रेट ब्रिटन, अमेरिका, जपान, न्यूझीलँड, ऑस्ट्रेलिया, कॅनडा ह्या देशांकडेन चलता. साकर, भांगर, खोबरेल तेल, नुस्तें, आलें हांगाच्यान निर्यात जाता. जाल्यार विद्युत् सामान, लोखण, पितूळ आदी वस्तूंची हांगा आयात जाता. फिजी

डॉलर हें देशाचें चलन आसून तें जानेवारी १९६९ सावन वापरांत आसा.

ह्या देशांत फावो तशे रस्ते आनी रेल्वेमार्ग ना. तशेच हांगा कांय प्रमाणांत उदका येरादारी आसा. हांगाची दर्यायेरादारी वेगवेगळ्या कंपन्यांवरवीं करप जाता. ऑस्ट्रेलिया आनी अमेरिका हांच्या दर्या तशेंच विमान मार्गावयलें म्हत्वाचें स्थान म्हणून आनी नैर्ऋत्य प्रशांतांतलें एक दळणवळण केंद्र म्हणून फिजीक आगळें वेगळें म्हत्व आसा.

विमान मार्गाक हांगा चड म्हत्व आसून नांदीक आंतरराष्ट्रीय विमानतळ आसा. तशेंच नाउसोरीक सुव्हाचो विमानतळ आसा. हांचेभायर हेरकडेन आनीक १३ विमानतळ आसात.

सुव्हाक मुखेल नभोवाणी केंद्र आसून थंयच्यान इंग्लीश, हिंदी आनी फिजी भाशेंतल्यान कार्यक्रम प्रसारीत करतात. सूव्हासावन उजवाडाक येवपी फिजीसन आनी फिजी टायम्स हीं हांगाचीं दोन मुखेल दिसाळीं आसात.

लोक आनी समाजजीण : ह्या देशांत भारतीय तशेंच फिजी लोकांचें प्रमाण चड आसून युरोपी, चीनी आदी लोकूय हांगा आसात. हांगाचे लोक मेलानीशियन वंशाचे आसून तातूंत पॉलिनेशियन वंशाचो संकर जाल्लो आसा. फिजीयन लोकांमदीं चडशे क्रिस्तांव धर्माचे लोक आसून तातूंत ४०% लोक मॅथॉडिस्ट इगर्जेचे जाल्यार हेर रोमन कॅथलिक आनी अँग्लीकन वंशांचे आसात. भारतीय लोकांमदीं चडशे हिंदू आसात. हांचेभायर कांय प्रमाणांत मुसलमान आनी शीख लोकूय हांगा रावतात.

फिजी लोक हे वेगवेगळ्या आदिवासी जमातींत विभागिल्ले आसात. तांच्या दरेका कुटुंबाची एक खोंप आसता आनी तिका 'बूर' म्हण्टात. परबेच्या वेळार तशेंच येवकाराच्या वेळार हे लोक मिरयांच्या मूळापसून तयार केल्ल्या 'याकोना' (कावा) हें पेय दितात. सांघिक नाच आनी संगीत हाची ह्या लोकांक आवड आसून तेवरवीं ताणीं आपल्यो मूळ आदीम परंपरा सांबाळून दवरल्यात.

हांगाचे थळावे कलेचेर सादारणपणान पॉलिनेशियन प्रभाव दिसता. हांगा तुतीच्या झाडाचे सालीपसून मासी अनी टापा नांवाचें अलंकृत वस्त्र तयार करतात. तशेंच कवाश्याच्या पानांपसून शेंदन्यो विणपाच्या कामांत हे लोक कुशळ आसात. हांगाचें वेगवेगळ्या प्रकारांचें दीसपट्‌ट्या उपेगाचें लाकडी वस्तूवयलें कोरांतिल्लें काम पळोवपासारकें आसता. देखीक : बडी वा दंडूक, पियेवपाचीं आयदनां, वाडगे आनी थाळो, लाकडी बसका, लाकडापसून, मोतयांच्या शिंपल्यापसून वा देवमाशाच्या दांतांपसून तयार केल्ल्यो अलंकृत, प्रतिकात्मक भेटवस्तू (टॅम्बूआ) आदी. 'मेक्की' हो हांगाचो पारंपारीक धर्मीक संगीत नाचाचो प्रकार.

फिजी जुंव्यांत इंग्लीश ही शासकीय भास. पूण संसदेंत इंग्लिशी वांगडाच फिजीयन आनी हिंदी ह्यो दोनूय भासो वापरतात. हांगाच्यो बोलीभासो मलाया पॉलिनेशियन भाशा कुटुंबांतल्यो आसून रोहुमा जुंव्याचो अपवाद सोडल्यार बाऊ ही बोलीभास चडशी उलोवप जाता. रोहुमा जुंव्यात 'रोहुमन' ही बोलीभास प्रचारांत आसा. फिजी जुंव्यावयले भारतीय लोक हिंदी भास उलयतात.

हांगा १९७८चे येवजणेप्रमाण पयल्या पांच वर्सांचें मुळावें शिक्षण फुकट दितात. सुव्हाक 'युनिव्हर्सिटी ऑफ द साऊथ पॅसिफीक' हें विद्यापीठ आसा.

सुव्हा ही फिजीची राजधानी आनी मुखेल बंदर. वेपाराचें आनी उद्‌देगाचें तें म्हत्वाचें केंद्र. हांगाच्या संग्रहालयांत इतिहासीक आनी मानववंशशास्त्राविशींच्या वस्तूंचो संग्रह आसा. व्हिटी लेव्हू ह्या जुंव्यावयल्या लाउटोका ह्या शाराची साकर कारखान्याक लागून बरीच नामना आसा. लेव्हुका ही फिजीची आदली राजधानी आशिल्ली. सद्या तें शिक्षणीक उद्‌देगीक आनी प्रशासकीय केंद्र जालां. हाचेभायर सिंगाटोका, सावसाव हीं हांगाचीं हेर मुखेल शारां आसात.

– कों. वि. सं. मं.

फिडीयस : (इ. स. आदीं सुमार ४९० - ४३०).

अभिजात ग्रीसी शिल्पकार. ताचो जल्म ॲथेन्सांत जालो. ताच्या बापायचें नांव कार्मिडीझ. तोय एक चित्रकार आशिल्लो. फिडीयसान ॲथेन्साचो हेगिअस आनी पॉलिग्नोटस हांच्या हाताखाल चित्रकलेचे आनी मुर्तीकलेचे धडे घेतले. पेरिक्लीझ हाणें इ. स. आदीं ४४७त पार्थनॉन देवळाचे बांदावळीचे देखरेखीचें आनी शिल्पांकनाचें काम ताका दिलें. तातूंत 'अथीना पार्थनॉस' हे देवतेची भांगर आनी हस्तिदंत हाणीं घडयल्ली मूर्त ही ताची मुखेल निर्मिती. ही व्हड उबी मूर्त सुमार ११.६० मी. ऊंच भांगराशिंगरांनी भरिल्ली आसून तिच्या उजव्या हातांत नायकीची ल्हान मूर्त आनी दाव्या हातांत भालो आशिल्लो. तिचे कडेक धाल आनी सोरोप दाखयल्ले. हाचेभायर ताणें ॲथेन्साचो ज्यो हेर मुर्ती घडयल्यात तातूंत 'अथीना लेम्नीया' हिची मूर्त उल्लेख करपासारकी आसा. पार्थनांनाआदी डेल्फाम नगरांत ताणें कांय कांश्याच्यो मुर्ती तयार केल्ल्यो. तशेंच ऑलिंपिया देवळांतली शींवासनाचेर आशिल्ली झ्यूझ हाची भांगर आनी हस्तिदंत हांचेपसून घडयल्ली व्हड मूर्त (१२.२५ मी.) ताणेंच तयार केल्ली.

जगांतल्या सात अजापांमदीं हे मुर्तीची गणना जाता. ताणें घडयल्ल्यो खंयच्योच शिल्पाकृती वा तांचे अवशेश सद्या अस्तित्वांत नात. तशेंच, ज्यो शिल्पाकृती आसात तातूंत ताच्यो नेमक्यो खंयच्यो हें सांगपी पुरावोय मेळना. पूण पॅसेनिअसासारक्या पुर्विल्ल्या ग्रीसी लेखकाच्या साहित्यांत ताच्या मुर्तीकामा विशीं म्हायती मेळटा.

– कों. वि. सं. मं

फिनलँड : (फिनिश सुऑमी) ईशान्य युरोपांतल्या स्कँडिनेव्हियन देशांतलें एक स्वतंत्र प्रजासत्ताक राश्ट्र. क्षेत्रफळ ३,३७,०३२ चौ. किमी. लोकसंख्या ५,००४,०००. विस्तार ५८°३०' उ. ते ७०°५' उ. आनी १९°७' उदेंत ते ३१°३५' उदेंत. फिनलँडाचे वायव्येक स्विडन, उत्तरेक नॉर्वे आनी उदेंतेक रशिया आसा. देशाचे अस्तंतेक बॉथनियाचें आखात जाल्यार दक्षिणेक फिनलँडाचे आखात आसा. देशाची उत्तर-दक्षिण लांबाय १,१६५ किमी. आनी रुंदाय ५४२ किमी. आसून सरभोंवतणीं सु. ८०,००० जुंवे आसात. हेरसिंकी ही फिनलँडाची राजधानी.

भूंयवर्णन : फिनलँडाची दक्षिण आनी अस्तंत देग उथळ पूण रेबटाची आसा. ह्या देगांभोंवतणी हजारांनी ल्हान ल्हान जुंवे आसात. ह्या देशांतले प्रदेश सपाट आनी पर्वतांची उंचाय सादारण ३०० मी. आसा. फिनलँडाच्या मदल्या वाठारांनी ल्हान व्हड अशीं हजारांनी तळीं आसात आनी ह्या तळ्यांमदीं ल्हान ल्हान जुंवे मेळटात. उत्तर आनी उदेंतेचो उंचायेचो वाठार देशाचें ४०% क्षेत्र व्यापता. फिनलँडाचे नैर्ऋत्येक जुंव्यांचो वाठार

आसा.

हवामान : फिनलँड ६०° अक्षवृत्ताचे उत्तरेक आशिल्ल्यान गिमांत दीस व्हड आनी थंडायेचे आसतात. पूण शिंयाळ्यांत दीस ल्हान आनी कडक शिंयाचे आसतात. गिमांत दक्षिण वाठारांत दीस सुमार १९ वरांचे आसतात. उत्तरेकडच्या वाठारांत सूर्य वर्सांतले ७३ दीस एकसारको आसता. हे खातीर फिनलँडाक 'मध्यानरातच्या सुर्याचो देश' अशें म्हळां. एप्रिल ते सप्टेंबर हे हांगाचे गिमाचे दीस जाल्यार ऑक्टोबर ते मार्च मेरेन शिंयाळो आसता. जुलय म्हयन्यांत दक्षिणेकडचें तापमान सरासरी १७° सें. उत्तरेक १६° सें. आसता. सगळ्यांत कडक शिंयाचो म्हयनो फेब्रुवारी आसून ह्या तेंपार सरासरी तापमान १५° सें. ते ११° सें. इतलें आसता.

वनस्पत आनी मोनजात : देशांत कॉनिफर्स रूख व्हड प्रमाणांत आसात. ह्या रुखांचे पायन आनी स्प्रूस हांचे प्रकार चड मेळटात आनी देशाचे उत्तरेक बर्च आनी विलो हीं झाडां चड मेळटात. उत्तरेक फिनलँडाच्या तोंकार दगडफूल ही वनस्पत व्हड प्रमाणांत मेळटा. देशाचे दक्षिणेक हॅझेल, ॲस्पेन, मॅपल, एल्म, ॲल्डर आनी हेर रूखय आसात.

जुंव्याचेर आर्क्टिक कूररी, कुरव हीं सवणीं मेळटात. सायबेरियन मैना, रंगीत मडवळ हीं सवणीं आनी उत्तरेक गरूड आसात. वांस्वेल, कोले, रानमाजरां, सांबर आनी रेनडियर हीय मोनजात आसा.

इतिहास आनी राज्यवेवस्था : व्होल्गा आनी उरल पर्वत हांच्या मदल्या प्रदेशांत सुर्वेक फिनलँडी रावताले. इ. स. ८०० ह्या काळांत ताणीं कारेलियाच्या प्रदेशांत आपलो राबितो केल्लो. सुर्वेक फिनलँडी लोकांच्यो सुऑमी, टॅव्हॅस्टियन आनी कारेलियन अशो तीन टोळयो आशिल्ल्यो आनी ते आपलेभितरूच झगडटाले. इकराव्या शेंकड्या सावन तेराव्या शेंकड्यामेरेन स्विडनी आनी रशियन लोकांनी फिनलँडींक आपल्या शेकातळा हाडपाचे बरेच यत्न केले. फिनलँडी लोकांक रोमन कॅथलीक इगर्जेखाला हाडपाचे स्विडनाचे यत्न आशिल्ले जाल्यार रशिया तांकां इस्टर्न ऑर्थोडॉक्स इगर्जेच्या शेकातळा ओडपाचो यत्न करताली. मुखार थोडेशेच फिनलँडी लोक रोमन कॅथलीक जाले.

मदल्या काळासावन फिनलँड देश स्विडन राज्याचो एक वांटो जावन आसलो. पूण १८०९त स्विडनींक हारोवन रशियेन फिनलँड आपल्या शेकातळा हाडून सगळी सत्ता रशियेचो पयलो अलेक्झांडर 'ग्रँड डयूक' हाच्या हातांत आयली. १९१७त जाल्ले रशियेंतले क्रांती उपरांत ६ डिसेंबर १९१७ ह्या दिसा फिनलँडान आपलें स्वातंत्र्य जाहीर केलें. पूण मुखार व्हायट गार्ड आनी रॅड गार्ड हांचेमदीं यादवी झुज (Civil war) जावन व्हायट गार्डांनी रॅड गार्डांक हारोवन १९१९ फिनलँड हें प्रजासत्ताक म्हणून जाहीर केलें.

सोवियेत रशियेचे फौजेन ३० नोव्हेंबर १९३९त फिनलँडाचेर घुरी घाली. फिनलँड जर्मनीचो आदार घेवन रशियेक विरोध करपाक मुखार सरलो. पूण १९ सप्टेंबर १९४४ दिसा जाल्ल्या करारान फिनलँड पॅटमालो वाठार रशियेक दिवपाक राजी जालो. मुखार १० फेब्रुवारी १९४७ दिसा दोगांयमदीं शांती करार जावन फिनलँडान रशियेक ३०० दशलक्ष भांगरा डॉलर फारीक केले. १९५५त रशियेन, फिनलँडाक आपल्या ताब्यांतलो पोर्क्काला हो लश्करी तळ परत केलो.

देशांत एकसदनी राज्यपद्दत आनी राष्ट्राध्यक्ष सर्वोच्च अधिकारी आसा. तांकां ६ वर्सां खातीर वेंचून काडटात. २१ वर्सां जाल्ल्या सगळ्या नागरिकांक मत दिवपाचो अधिकार आसा. फिनलँडान स्विडनी न्याय पद्दत आपणायल्या. देशांत थळावें, अपील आनी सर्वोच्च अशीं तीन न्यायालयां आसात.

अर्थीक स्थिती : दुसऱ्या म्हाझुजा उपरांत फिनलँडी अर्थवेवस्थेंत खूब बदल जालो. झुजा पयलीं शेतवड आनी रानां हांचो राष्ट्रीय उत्पन्नांत चड वांटो आशिल्लो.

फिनलँडाची अर्थवेवस्था चडशी काजगी उद्देगधंद्यांचेर आदारिल्ली आसा. सरकारी उद्देगधंद्यांचें प्रमाण सु. २५% आसा. रेल्वे, रेडिओ टपाल आनी सोरो हांचेर शासनाचो अधिकार आसा. फिनलँडांत खनीज संपत्ती उण्या प्रमाणांत मेळटा. तळ्यांनी आनी दर्यादेगांचेरूय नुस्तेमारीचो धंदो नेटान चलता. उद्देगीक मळार दुसऱ्या म्हाझुजा उपरांत बरीच उदरगत जाल्या. यंत्रां, लुगट, रसायनां ह्या गजालींच्या उत्पादनांत बरीच वाड जाल्या.

लोक आनी समाजजीण : फिनलँडाचो वट्ट लोकसंख्येतले सुमार ९२% लोक फिनलँडी भाशा उलयतात, जाल्ल्यार ७% लोकांची आवयभास स्विडनी. शारांनी रावपी लोक आपल्या फ्लॅटांनी रावतात; खेड्यांनी रावपी चडशे शेतकामती लोक आपलीं घरां शेतांनीच बांदतात. फिनलँडाक लोकसंस्कृतायेची जतनाय घेतात. शिंयाळ्यांत आनी गिमांत खेळपाचे प्रकार वेगळे आसतात. गिमांत शारांनी रावपी हजारांनी लोक खेड्यांनी दर्यादेगेर आनी तळ्याच्या वाठारांनी येवन रावतात. १९२१ सावन मुळावें शिक्षण सक्तीचें केलां. शिक्षणीक मळार बरीच उदरगत जाल्या.

फिनलँडांत १९८७ मेरेन ४२,९८९ किमी. लांबायेचे रस्ते आशिल्ले. रेल्वेमार्गांचीय वेवस्था बरी आसा. फिनीश ॲरलायन्स हवाई मार्गांचेर नियंत्रण दवरता. १९८५ मेरेन हांगा ७७ खबरांपत्रां आशिल्लीं. रेडिओ, दूरचित्रवाणी ह्यो सेवा बऱ्यांतल्यो बऱ्यो आसात.

– कों. वि. सं. मं.

फिनिश भास

फिनिश भास : युरोपांतल्या रशियेचे उत्तरेक आनी अस्तंतेक उलोवपांत येवपी एक भास. ही उराल - आल्ताइक कुटुंबाच्या उरालिक वा फिनो - उग्रिक फांट्याची म्हत्वाची भास. हे भाशेचे दोन वर्ग आसात. पयल्या वर्गांत सुओमी वा फिनलँडाची फिनिश, एस्त (एस्तोनियी) आनी लीव ह्यो बोली येतात, जाल्यार दुसऱ्या वर्गांत कारेलियन, वेप्स आनी वोत ह्यो येतात. हातूंत फिनिश उलोवप्यांची संख्या चड आसा. सुओमीचें लिखीत रूप सोळाव्या शतमानासावन मेळटा. ल्यूथर पंथीय बिशप मिकाएल आग्रिकोला हाणें सुमार १५४२ ते १५४८ च्या काळांत तयार केल्ली अंकलिपी आनी बायबलाचो अणकार हांचेखातीर ती रूढ जाली. ही भास फुडें फिनलँडाची राजभास जाली. ती जायत्या बोलींच्या संयोगान तयार जाल्ली आसून सुर्वेक तिचेभितर अस्तंतेकडले बोलीचें वर्चस्व आशिल्लें.

ध्वनीविचार : ही भास बरपाखातीर रोमी लिपीचो उपेग करता. पूण कांय स्वरांचे उच्चार दाखोवपा खातीर ती विशिश्ट चिन्नांचो उपेग करता. ही लिपी अशी आसा. अक्षराखाल देवनागरी उच्चार आसा.

a	e	h	i	j	k	l	m	n	o	p
आ	ए	ख	इ	य	क	ल	म	न	ओ	प
r	s	t	u	v	y	[illegible]	ö	b	c	
र	स	त	उ	व	इ	ए	ॲ	ब	स	क
[illegible]	f	g	q	[illegible]		z			ä-	

फिनीश साहित्य

द फ ग कू क्स स त्स ऑ-

b सावन å मेरेनचीं अक्षरां फकत परक्या शब्दांत वा नांवांनीच मेळटात. हातूंत दीर्घ स्वर हो स्वराचें अक्षर दोनदां वापरून दाखयतात. i इ - ii ई, u उ - uu ऊ आदी आघात सामान्यपणान पयल्या स्वराचेर आसतात.

व्याकरण : नाम - हे भाशेंत लिंगभेद ना. वचनां दोन आसात आनी विभक्ती पंदरा आसात. मराठींतल्या शब्दयोगी अव्ययाभाशेन नामाक विभक्तीप्रत्यय लावन ताचें वाक्यांतलें कार्य निश्चित जाता. देखीक - पू 'झाड' हाचीं फुडलीं रुपां जातात : (एकवचन) (प्रथमा) पू (अंशवाचक) पूता, (षष्ठी) पून, (भितरले भितर) पूस्सा, (प्रारंबदर्शक) पूस्ता, (भायल्यान भितर) पूहुन्, (वर, - ने) पूल्ला, (अपादान) पूल्ता, (-ला) पुल्ले, (शिवाय), पूता (वटेन) पुत्से (परिवर्तन) पूक्सि, (-सारको) पूना,(-मेळून वांगडा) पूने, (साधनदर्शक) पून्. अनेकवचनी प्रथमेक त् हो प्रत्यय लागता हेर कांय प्रत्ययां आदीं पू सुवातेर पू हें रूप जाता.

विशेशणांचीं नामांभाशेनूच विभक्ती रुपां जातात. तुलनादर्शक प्रत्यय म्या(म्पे) आनी श्रेश्ठत्वदर्शक इम्पा (इम्पे) आसा.

सर्वनाम : पुरुशवाचक - मिने 'हांव' - मे (आमी), सिने 'तू' - 'ते' 'तुमी', खेन 'तो', 'ती' 'ते',- खे 'ते', त्यो, ती. दर्शक : नेमे 'हा, ही, हे' - नेमेत् 'हे, ह्या, ही' ; तुओ 'तो, ती, ते', नुओत् 'ते, त्या, ती'; प्रश्नवाचक : कुका, केन्, 'कोण', मिके 'कितें', कुम्पि 'खंयचो'. संबंद्दर्शक : योका 'जो - तो. क्रियापद : क्रियापदांत तीन पुरुश, दोन प्रयोग (कर्तरी, कर्मणि) , दोन रचना (सकर्मक, अकर्मकी), चार काळ (वर्तमान, अपूर्णभूत, भूत - पूर्णभूत) आसता. भविश्यकाळाखातीर वर्तमानकाळाचींच रुपां वापरतात. रुपावळींत विध्यर्थ, आज्ञार्थ, संकेतार्थ, क्रियावाचक, नाम, क्रियावाचक विशेशण, इत्सार्थ आनी अनुज्ञार्थ अशे सात प्रकार आसात. क्रियापदा आदीं एक नकारार्थी क्रियारूप वापरून नाकारार्थी क्रियापद मेळटा.

- कों. वि. सं. मं.

फिनीश साहित्य : फिनिश भाशेंतल्या लेखी साहित्याची सुरवात सोळाव्या शतमानांत जाल्ली, तरी फिनलँडी लोकांनी पिळगे पिळगेन तोंडी परंपरेन जतनाय केल्लें भरपूर लोकसाहित्य आशिल्लें. लोकसाहित्याचे हे वळेरेंत फिनलँडाचो राश्ट्रीय म्हाकवी कालेवाला हाचो आस्पाव जाता. वेगवेगळीं फिनलँडी लोकगितां एकठांय करून आनी तांचें संकलन करून एल्यास लनरॉट हाणें कालेवालाची पयली आवृत्ती संपादन केली (१८३५-३६). समाजांतल्या वेगवेगळ्या थरांतल्या पांच विरांची ही शौर्याची काणी. १८४९त त्या म्हाकाव्याची लनरॉट हाणें जी दुसरी आवृत्ती काडली तीच सद्या अधिकृत मानतात. 'कालेवाला' हें फिनलँडाचें पुर्विल्लें नांव. 'वीरभूंय' असो ताचो अर्थ जाता.

सोळाव्या शतमानांत फिनिश भास लिखाणयुक्त जावंक लागली. मिकाएल आग्रिकोला (सु. १५१०-५७) हाणें वर्णमाळेचें एक पुस्तक सुमार १५४२त उजवाडाक हाडलें. तशेंच १५४८त बायबलाचो 'नवो करार' अणकारीत केलो.

चवदाव्या शतमानासावन फिनलँड हें स्विडीश राज्याचो एक वांटो जालें. स्विडीश सत्तेच्या चेपणाखाला फिनीश साहित्याची व्हडलीशी उदरगत जालिना. तशेंच ह्या काळांत फिनीश साहित्याची निर्मितीय व्हडलीशी जालिना. पूण १८०९त फिनलँड रशियेक जोडटकच आनी रशियन सत्तेन फिनलँडाक स्वायत्तताय दितकच राश्ट्रीय साहित्याचे निर्मितीची जाणविकाय जावंक लागली.

१८३१त फिनीश लिटररी सोसायटीची स्थापना केली. लनरॉटान उजवाडाक हाडिल्ल्या 'कालेवालाक' संवसारीक साहित्यांत मानाची सुवात मेळिल्ल्यान फिनीश साहित्यिकांक स्फूर्त मेळ्ळी. एकुणिसाव्या शतमानांतलो व्हड फिनीश नाटककार, कवी आनी कादंबरीकार अलेक्सिस किव्ही (१८३४-७२) हाची Kullervo (१८५९) ही शोकात्म नाट्यकृती कालेवालाचेर आदारिल्ली आसा. ताच्या 'शूमेकर्स ऑफ द मूर' (१८६४) आनी 'विट्रोदल' (१८६६) ह्या दोन सुखात्मिकांक नामना मेळ्ळ्या उपरांत बायबलांतले एके कथेचेर आदारीत Lea (१८६९) हें नाटक रंगमाचयेर आयलें, तेन्ना फिनलँडाचे राश्ट्रीय रंगभूंयेच्या विचाराक चालना मेळून १८७२त तिची स्थापना जाली. 'सॅव्हन ब्रदर्स' (१९२५) ही फिनिश भाशेंतली पयली कादंबरी ताणेंच बरयली. मित्रा कांट (१८४४-९७) ही एकुणिसाव्या शतमानांतली एक उल्लेख करपासारकी फिनीश लेखिका.

फिनीश साहित्यांतल्या वास्तववादाच्या विकासाक तिच्या कथा-कादंबऱ्यांनी आनी नाट्यकृतींनी म्हत्वाचो हातभार लायला. युहानी आहों (१८६१-१९२१) ह्या फिनीश कथा कादंबरीकाराचें लिखाण नदरेत भरता. शेतकामत्यांची जीण, नुस्तेंमारी, फिनलँडांतले रानवटी जिवीत हे आहॉच्या साहित्यकृतीचे मुखेल विशय.

आयनो लेइनो (१८७८-१९२६), ओट्टो मानविनेन (१८७२-१९५०) आनी व्ही. ए. कोस्लेन्निएमी (१८८५ - १९९२) हे एकोणिसाव्या-विसाव्या शतमानांतले तीन म्हत्वाचे कवी. तिनूय कवींनी आपल्या लोकासहित्यांतल्या ज्ञापकांचो (मोटिफस) वापर केला. लेइनो हाका स्कॅंडिनेव्हियीन कविता आनी फिनलँडातलो पुर्विल्लो संस्कृतीक वारस हाची खोलायेन जाण आशिल्ली. देखून ताच्या कवितांनी वेगळेपण जाणवतालें. 'सॉंग्म ऑफ मार्च' (१८९६) हो ताचो उल्लेख करपासारको कवितासंग्रह.

माननिनेन हाणें भावकवितेचे रचनेवांगडा होमर, गटे, रुनेबॅर्थ हांच्या साहित्याचो फिनीश भाशेंत अणकार केला. कोस्केन्निएमी हो तत्त्वीक, चिंतनात्मक, कविता बरोवपी फिनलँडाचो पयलो कवी. माइला ताल्व्हिओ (१८७१-१९५१) आनी आर्व्हिड यार्नेफेल्ट (१८६१-१९३२) हेय नामनेचे फिनीश कादंबरीकार. फ्रान्स एआमिल सिल्लांपॅ (१८८८- १९६४) ह्या फिनीश कादंबरीकाराक १९३९त साहित्याचों नोबॅल पुरस्कार मेळ्ळो. 'लाइफ अँड सन' (१९१६), मीक वे हेरिटेज (१९१९) आनी फॉलन अस्लीप व्हायल यंग (१९३१) ह्यो ताच्यो कांय उल्लेख करपासारक्यो कादंबऱ्यो. मिका वाल्तारी (१९०६) हो आनीक एक उल्लेख करपासारको कादंबरीकार ताच्या इतिहासीक कादंबऱ्यांक फिनलँडाभायरूय नामना मेळ्ळ्या.

टंग ऑफ फायर (१९५८) सारक्या कादंबऱ्यांनी ताची धर्माविशीं आशिल्ली ओड दिसता. टोइव्हो पेक्कानेन (१९०२-५७) हो कामगार वर्गातल्यान उदयाक आयिल्लो आनीक एक फिनीश लेखक. तो फिनीश अकादमीचो वांगडी आशिल्लो.

- कों. वि. सं. मं.

फियाल्लयु नेरकीसो आर्कांज्यु : (जल्म : कळंगूट; मरण : १८९५).

गोराय आनी दाबुलचो धर्मप्रचारक. घाट नगरांत ताणें व्हिकार जनरल म्हणून काम केलां. १८९१ - ९५ ह्या काळांत तो गोंयचे अर्किडायोसिझाचो व्हिकार जनरल आशिल्लो. तेचपरी ताणें तीन वर्सां पेट्रीआर्क डी. वालेन्ते हाचे पाटल्यान हे आर्किजयोसिझाचो सांबाळ केलो.

- कों. वि. सं. मं.

फिराक गोरखपुरी : (पळेयात गोरखपुरी फिराक).

फिरिस्ता-१ : (जल्म : १५५०, आस्ताराबाद, इराण; मरण : १६२३, विजापूर).

भारतांतले मध्ययुगीन मुसलमानी रियासतीचो फार्सी इतिहासकार. ताचें पुराय नांव मुहम्मद कसिम हिंदू शाह. पूण फिरिस्ता ह्या नांवानूच ताची चड नामना आसा. ताच्या जल्ममरणाच्या वर्सांविशीं तज्ञांमदीं एक मत ना. ल्हान आसतनाच तो, ताचो बापूय गुलाम अली हाचेवांगडा हिंदूस्थानांत आयलो. अहमदनगरचो पयलो मुर्तजा निजामशाह हाणें ताच्या बापायक आपल्या भुरग्याक फार्सी शिकोवपाक नेमलो. पूण ताका रोखडेंच मरण आयलें आनी फिरिस्ता पोरको जालो. तेन्ना मुर्तजा निजामशाह हाणें ताका आदार दिलो. आपल्या विस्वासांतलो सेवक म्हणून फुडें ताणें ताचेकडेन संरक्षण पक्षकाचें फुडारपण सोंपयलें (१५८७).

फुडें मुर्तजा आनी मिरान हुसैन हांचेमदीं गादयेखातीर वितुश्ट आयलें. (१५८८-१५८९). तें पळोवन फिरिस्ता विजापूराक गेलो. थंय सुलतानाच्या दिलावरखान ह्या खास मंत्र्यान ताका येवकार दिलो आनी दुसऱ्या आदिलशाहाकडेन (१५८०-१६९७) ताची वळख करून दिली. फुडें दिलावरखानान ताका सैन्यांत नोकरी दिली. आदिलशाहान ताका मीर खूंद (मीरखांद) हाणें बरयल्ल्या 'रौजतुस्सफा' ह्या ग्रंथाची प्रत दिली आनी भारतांतल्या मुसलमानांचो अधिकृत इतिहास बरोवंक सांगले. इब्राहिम आदिलशाहाच्या आदेशावयल्यान ताणें वेगवेगळ्या कामानिमतान सिंध, उत्तर प्रदेश, गुजरात, माळवा, बिहार आदी वाठारांनी भोंवडी केली. हे भोंवडेत ताणें ताच्या वाठारांतल्या इतिहास बरपाक उपेगी अशा म्हत्वाच्या घडणुकांची नोंद करून दवरली. १६०६त ताणें तारीख-ई-फिरिश्ता हो एक म्हत्वाचो ग्रंथ फार्सी भाशेंत बरयलो. हो ग्रंथ गुलशन-इ-इब्राहिमी आनी तारीख-ई-नवरस-नामा ह्या नांवांनीय वळखतात. प्रस्तावना आनी उपसंहार सोडून वट्ट १२ प्रकरणांनी ताणें ह्या ग्रंथाची मांडावळ केल्या. पयल्या दोन प्रकरणांनी गझनी, लाहोर, दिल्ली मोगलांवांगडा मुसलमान राजवटींची म्हायती आसा. प्रकरण तीन हातूंत हिंदुस्थानांतल्या गुलबर्गा, विजापूर, अहमदनगर, बिदार, एलिचपूर, गोवळकोंडे ह्या राजधानी आशिल्ल्या मुसलमानी रियासतींचो विस्तारान, इतिहास आसा. चार ते धा प्रकरणांनी गुजरात, माळवा, खानदेश, बंगाल, बिहार, मुलवान, सिंध आनी काश्मीरच्या मुसलमान राजवंशाचो विस्तार दिला. इकरावें प्रकरण मलबाराविशीं आसून बाराव्या प्रकरणांत हिंदुस्थानांतल्या त्या काळांतल्या संतमहंतांची म्हायती आसा. उपसंहारांत भारताची भुगोलीक चड करून हवामानाविशीं म्हायती मेळटा. ह्या ग्रंथाखातीर ताणें सुमार ३५ पोरण्या संदर्भग्रंथांचो उपेग केल्ल्याचें प्रस्तावनेंत म्हळां. पूण प्रत्यक्षांत ताणें ताचेपरसूय चड ग्रंथ वापरल्यात अशें दिसता. अहमदनगराक आसतना ताणें मानवी वैजकीचो अभ्यास केल्ल्याचें दिसता. ताच्या इरिक्तयारांत-ई-कासिमी वा दस्तरुल अतिब्बा नांवाच्या ग्रथांत वाग्भट, चरक आनी सुश्रुत हांचो संदर्भग्रंथ म्हणून आदार घेतिल्ल्याचो उल्लेख मेळटा. ताच्या सुरवातीच्या प्रकरणांचो इंग्लीश अणकार कर्नल डोव्ह हाणें १७६८त केला. दक्षिणेकडल्या इतिहासविशींच्या प्रकरणांचो अणकार कॅप्टन जॉनथन स्कॉट हाणें १७९४त केला. जाल्यार पुराय ग्रंथाचो इंग्लीश अणकार जनरल जे ब्रिग्ज हाणें १८१९त केला.

फिरिस्ता-२ : इस्लाम धर्मांत सांगिल्लो देवदूत. त्या धर्मांत उजवाडापसून ताची उत्पत्ती मानल्या. ताका जीव, वाचा आनी बुद्धी आसता पूण राग बी विकारापसून तो मुक्त आसता. ईश्वराच्या आदेशाप्रमाण तो वागता. ईश्वराच्या वैभवाचें वर्णन हें ताचें अन्न. ताच्या पावित्र्याचें गान हें ताचें पेय, ताचें स्मरण हें ताचें भाशण. ताचें भजन होच ताचो आनंद आसता. तो सदांच ईश्वराचें स्तवन करता आनी भुंयेवयल्या क्षुद्र प्राण्याकडल्यान अल्लाकडेन क्षमायाचना करतात. हातूंतले आठ देवदूत हे परमेश्वराच्या शींवासनाचे आदारस्तंभ आसून नरकाचेर यक्ष दवरपाक एकुणीस देवदूत नेमल्यात.

- कों. वि. सं. मं.

फिलोजॉफी : (पळेयात तत्त्वगिन्यान).

फिलिपिन्स : पॅसिफीक म्हासागरांतलें द्वीपप्रजासत्ताक. क्षेत्रफळ २९९,४०४ चौ. कीमी. लोकसंख्या ६६,५००,००० ह्या जुंव्यांच्या चोंम्यांत (archipelage) सु. ७,१०० जुंव्यांचो आस्पाव जाता. आशिया खंडाचे आग्नेयेक सु. ८०० किमी. पयस ते आसात. अक्षवृत्तीय विस्तार ४°२५' उ. ते २१°२०' उ. आनी ११६°५५' उदेंत ते १२६°४०' उदेंत रेखांश इतली पातळिल्ली आसा. उदेंतेक फिलिपिन्स दर्या, दक्षिणेक सेलेबीझ दर्या आनी अस्तंत - उत्तरेक चीनी दर्या आशिल्ले जुंवे. व्हड अशा इकरा जुंव्यांचे लुझॉन, व्हिसायन आनी मिंदानाओ अशें तीन वांडे केल्या. लुझॉ जुंव्यावयली मनिला ही देशाची राजधानी आसा.

भूंयवर्णन : भूंय रचणुकेचे नदरेंतल्यान फिलिपिन्साचे तीन वांटे केल्यात. लुझॉन जुंव्याचो चोंमो, व्हिसायन जुंव्यांचो चोंमो आनी मिंदानाओ जुंव्यांचो चोमो. ह्या जुंव्यांवयल्यो पर्वतांवळी दक्षिण उत्तरेक पाताळिल्ल्यो आसात. ह्या प्रदेशांत आतां लेगीत बरेच भूंयकांप जातात.

लुझॉन जुंव्यांचेर उत्तर वाठारांत उदेंत आनी अस्तंत दर्यादेगेर सरासरी १,८३० मी. उंचायेच्यो दोन पर्वतांवळी आसात. ह्या जुंव्यांचे उत्तरेक कॉर्डिलेरा ही पर्वतांवळ आसून तिच्या दक्षिण वाठारांत पुलोग, हें ह्या जुंव्यावयलें सगळ्यांत ऊंच तेमूक आसा. उंचाय सुमार २,९३४ मी. कॉर्डिलरा सेंट्रल आनी सियेरा माद्रे ह्यो दोंगरांवळी दक्षिणेक एकठांय येवन काराबायो दोंगर जाला. व्हिसायनांत एका जुंव्याचेर एक तरी दोंगरांवळ मेळटा. मिंदानाओ जुंव्यांचेर साबार दोंगरांवळी आसात.

हवामान, वनस्पती आनी मोनजात : हो देस बरोच ऊंच सकयल आशिल्ल्यान एकाच अक्षांशांत येवपी वाठारांच्या हवामानांत लेगीत बरोच

फरक आसता. चडशी भूंय गिमाच्या दिसांनी तापता आनी हवेचो दाब उणो जाल्ल्यान थंय दर्यावयल्यो वाठारांत चड दाबाचें वादळी वारें व्हांवता. टायफून (वादळ) वाऱ्याच्या दाबातळा फिलिपीन्साचे कांय जुंवे येतात. ह्या वाऱ्याक 'बुग्यूओस' अशें थळावें नांव आसा. ह्या वाऱ्याखातीर हांगा चड पावस पडटा. देशांतलें चडांत चड तापमान ३८° सॅ. इतलें आसता. शिंयाळ्यांत तापमान १६° सॅ. इतलें सकयल येता.

फिलिपिन्साची सैमीक रानसंपत्ती खूब आसून तिचे विंगड विंगड प्रकार आसात. देशांतलें सु. ४०% क्षेत्र रानांनी रेवाडलां आनी ह्या रानांत सु. ६०० प्रकारची वनस्पत मेळटा. हातूंतली सु. १०० प्रकारची वनस्पत वेपारी नदरेन म्हत्वाची आसा. दोंगरांतल्या ऊंच वाठारांनी सगळ्याक पायन रूख आसात. हेर् झाडांमदीं कोंडे, वेत, माड, नीपा ही वनस्पत चडशी दर्यादेगेर मेळटा. हांगा माकड चड आसात. बिबटो, सिव्हॅट आनी मुंगूस हेय सारकीय मोनजात सगळेकडेन आसा.

इतिहास आनी राज्यवेवस्था : 'नेग्रिटो' हे हांगाचे थळावे लोक. हे लोक शेतवड आनी वेपार करताले. १५६५ वर्सा मिंगेल लोपीस द लेगास्पी हाणें हांगा स्पेनीश सत्तेची स्थापणूक केली. स्पेनाच्या दुसऱ्या फिलिपाचो उगडास म्हणून लोपीश द व्हिल्लालोबोस हाणें ह्या जुंव्याक 'फिलिपिन्स' हें नांव दिलें. स्पेनीश मिशनऱ्यांनी थळाव्या लोकांचे क्रिस्तीकरण करपाक सुरवात केली. पूण हाका मिंदानाओ आनी सुरू जुंव्यावयल्या मुसलमान लोकांनी खर विरोध केलो. अठराव्या शेंकड्याच्या मदल्या काळांत युरोपांत जे अर्थीक आनी राजकीय बदल जाले तांचो परिणाम फिलिपिन्साचेरूय जालो. स्पेनीश लोक शेतवडीचेर चड भर दिवपाक लागले. शिक्षणीक मळार उदरगत जाल्ल्यान साक्षरतायेचोय आंकडो वाडत आशिल्लो. चडशे लोक स्पेनीश भास उलोवपाक आनी बरोवपाक लागले. तशेंच गिरेस्त लोक आपल्या भुरग्यांक उंचेल्या शिक्षणाक लागून युरोपांत धाडपाक लागले. देखून तांचे भितर स्वतंत्रतायेची जाणविकाय जावपाक लागली.

स्पेनीश सत्तेआड उठाव जावंक सुरवात जाली. पूण स्पेनींनी ते चिड्डून उडयले. अशे परिस्थितींत स्पेनाचें अमेरिकेआड झूज सुरू जालें. स्पेन आनी अमेरिका हांचेमदीं १०डिसेंबर १८९७त पॅरिसांत जाल्ल्या कबलातींक लागून हे जुंवे स्पेनान अमेरिकेक दिले आनी तांचेर अमेरिकेचें शासन सुरू जालें. १९३५त मॅन्युयल केसॉनचे अध्यक्षतायेखाला राष्ट्रकूल सरकाराची स्थापणूक केली. १९४६त फिलिपियनी लोकांनी मॅन्युयल रॉहास हाका राष्ट्राध्यक्ष म्हणून वेंचून काडलो. तीन म्हन्याउपरांत ४ जुलय १९४६ दिसा फिलिपिन्स स्वतंत्र जावन, फिलिपिन्स प्रजासत्ताक अस्तित्वांत आयलें. रॉहास होच फिलिपिन्साचो राष्ट्राध्यक्ष जालो.

फिलिपिन्साक स्वातंत्र्य मेळ्ळें तेन्ना ताची अर्थीक स्थिती साप्प इबाडिल्ले दशेंत आशिल्ली. जातीय वादाक लागून भौशीक स्थितीय तंगूच आशिल्ली. रॉहासच्या मरणाउपरांत १९४८त एल्पीद्यो किरीनो हो राश्ट्राध्यक्ष जालो. अमेरिकन सरकारच्या आदारान ताणें आनी उपरांत आयिल्ल्या राश्ट्राध्यक्षांनी अर्थीक आनी भौशीक मळार सुदारणा घडोवन हाडली.

फिलिपिन्साचो कारभार १९७६त केल्ले राज्यघटनेप्रमाण चलता. राश्ट्राध्यक्ष हो सर्वोच्च अधिकारी आसता. ताका स वर्साखातीर वेंचून काडटात. कार्यकारी सत्ता प्रधानमंत्र्यालागीं आसता. ताका पालव दिवपाक मंत्रीमंडळ आसता. मंत्र्यांक नेमपाचो आनी काडून उडोवपाचो अधिकार ताचोच. राश्ट्रीय संसदेच्या वांगड्यांतल्यान प्रधानमंत्र्याक वेंचून काडटात. फिलिपिन्सात राश्ट्रीय पक्ष उणे आसात. 'नासिओनालिस्ट पार्टी' आनी 'लिबरल पार्टी' हे म्हत्वाचे पक्ष आसात.

अर्थीक स्थिती : हांगाची अर्थवेवस्था चड प्रमाणांत शेतवडीचेर आदारल्या यंत्रांचो वापर रसायनीक सारें आनी हवामानाचो सांगात ह्या गजालींक लागून हालींच्या वर्सांनी शेतांतले उत्पादन बरेंच वाडलां. हांगाच्या रानांक लागून देशाक बरेंच उत्पन्न मेळटा. लाकूड उत्पादनाचे नदरेन मिंदानाओ, नेग्रोस, पालावान हे जुंवे म्हत्वाचे. उदकांतली पिकावळ खूब आसा आनी ह्या धंद्याक फाटबळ दिवपाक सरकार यत्न करता. भांगराच्या उत्पादनांत फिलिपिन्साचो संवसारांत आठवो आंकडो लागता. लुझोनावयल्या बॅगीओ दोंगरी वाठारांनी भांगरा खाणी आसात. कारखाने आनी हेर उद्देगधंदे हांगा दिसानदीस वाडत आसात.

येरादारी आनी संचारण : हांगाच्या जलमार्गांक चड म्हत्व आसा देशांत ९७ राश्ट्रीय आनी ५०२ नगरपालिकेचीं बंदरां आसात. आयात निर्यातीचे सगळे वेव्हार चडशे ह्या बंदरांतल्यान जातात. १९८५ वर्सामेरेन हांगा १,०२७ किमी. लांबायेचे रेल्वे मार्ग आसले. ह्याच वर्सा सगळे धरून १६१.७०९ किमी. लांबायेचे रस्ते आशिल्ले. फिलिपीन ॲर लायन्स ही हांगाची विमान येरादारी सांबाळपी संस्था.

टेलिफोन वेवस्था फिलिपिनांत त्या मानान बरी आसा. १९८५ मेरेन हांगा ४७२ खबरांपत्रां उजवाडाक येतालीं.

लोक आनी समाजजीण : आशियाई देशांतले सगळ्यात चड क्रिस्ताव लोकसंख्या आशिल्लो हो देश. फिलिपिन्साच्या लोकांक फिलिपिनो म्हणून वळखतात. तें मलेशियन वंशाचे. चीनी आनी फिलिपिनो हांची भरसण जावन जाल्ल्या मिस्तीस लोकांची संख्या १०% आसा. तशेंच फिलिपिनो - स्पेनीश आनी फिलिपिनो अमेरिकन संकरांतल्या लोकांची संख्या खूब आसा. फिलिपिन्स लोकांचे, थळावे पॅगन, क्रिस्तांव आनी मुसलमान अशें तीन वांटे केल्यात. देशांत ९०% लोक क्रिस्तांव आसात आनी ५% लोक मुसलमान आसात. तांकां 'मूर' म्हणून वळखतात. तांची संख्या मिंदानाओ आनी सुलूक चड आसा. हांगाचे थळावे पॅगन, दोंगरी आनी रानांच्या वाठारांनी रावतात.

फिलिपिनांत पिलिपिनो, इंग्लीश आनी स्पेनीश ह्या तीन भासो म्हत्वाच्यो. पूण फिलीपिनो ही थंयची राश्ट्रभास.

- कों. वि. सं. मं

फिल्डस् पदकां :

१९३६त ऑस्लोक जाल्ले आंतरराश्ट्रीय गणित कॉंग्रेसीन (International Mathematics Congress - IMC) गणितांत मोलादीक वावर केल्लेखातीर गणिततज्ञांक पदक दिवपाक सुरवात केली. ह्या पदकाक फिल्ड पदक अशें म्हण्टात आनी हीं पदकां गणितांतल्या नोबॅल पुरस्कार बरोबरीचीं मानतात. कारण गणित विशयाखातीर नोबॅल पुरस्कार दिवपाची चाल ना.

जॉन चार्ल्स फिल्ड्स (१८६३-१९३२) हो कॅनडांतल्या टोरोंटो विश्वविद्यालयांत गणिताचो प्राध्यापक आशिल्लो. १९२४त टोरोंटोक जाल्ले IMC चे बसकेचो अध्यक्ष म्हणून ताणें वावर केल्लो. हे बसकेक खर्च करून उरिल्लो पयसो पदकां दिवपाक वापरपाची कल्पना फिल्ड्स हाणें मांडली. ह्या पयशांनी ताणें आपले इस्टेटींतल्या पयशांची भर घाली आनी पदकांखातीर फंड उबो केलो. १९३२चे IMC बसके पयलीं फिल्ड्स

हाणें पदकां दिवपाखातीरचीं तत्त्वां आनी रीत आंखून दवरिल्लीं. पूण १९३२त झुरीकाक जावपाचे IMC चे बसकेपयलींच डॉ. फिल्ड्स हाका मरण आयलें. झुरीकाचे IMC त फिल्ड्स हाणें मांडिल्लयो सगळ्यो सुचोवण्यो मान्य करून घेतल्यो. हातूंत पदकाचो आकार, ताचेवयलीं उतरां, तें तयार करपाक लागपी धातू आनी वांगडा दिवपाचे पयशे हांचो आस्पाव आसतलो. १९३४त IMCन नॅशनल ट्रस्ट कंपनी ऑफ कॅनडा हाका पदकाच्या पयशांचो राखणदार म्हणून नेमलो. ह्याच वेळार ह्या पदकांक फिल्ड्स हाचें नांव दिवपाचें थरयलां.

फिल्ड्स पदक वाटकुळ्या आकाराचें सुमार ७.५ सेंमी. व्यासाचें आनी $ २०० (डॉलरांचें) भांगर लायिल्लें आसता. ह्या पदकाचो डिझायन डॉ. आर. व्ही. मॅकॅन्झी ह्या कॅनडांतल्या फांकिवंत शिल्पकारान तयार केल्लो. ताचे एके वटेन ग्रीक तत्त्वज्ञानी आनी विज्ञानीक आर्कीमिडीस हाचें चित्र आसा. ताचे सकयल लॅटीन भाशेंतली एक ओळ आसा. तिचो अर्थ असो - 'आपले मनीसपणाचे कुवती फुडें वचप आनी जगाचेर वस्तादपण मेळोवप'. दुसरे वटेन लॅटीन भाशेंत एक ओळ आसा, तिचो अर्थ असो - 'सगळ्या देशांतसून एकठांय जाल्ले गणिततज्ञ गिन्यानांत घातिल्ल्या लक्षांत दवरपासारके भरीचो भोवमान करतात'. पदकाचे सरभोंवतणीं कडांचेर पदक मेळयतल्याचे नांव कोरांततात. पूण फिल्ड हाच्या नांवान जें हें पदक भेटयतात, ताचें नांव ह्या पदकांचेर खंयच आसना.

दर चार वर्सांनी भरतले IMC त फिल्ड पदकां भेटयतात. IMC चे बसकेचे दोन वर्सां आदीं एके बसकेंत सात ते आठ वांगड्यांचो पंगड IMC नेमता. हो पंगड सगळ्या गणिततज्ञांनी केल्लो वावर पळोवन ३० जाणांची एक वळेरी तयार करता. मागीर नामनेचे गणिततज्ञ आनी ह्या पंगडाच्या जाळवणदारांमदीं भासाभास जावन दोन ते चार जाणांचीं नांवां फिल्ड्स पदकांखातीर वेंचून काडटात. हे चार जाण ताणीं केल्ल्या वावराच्या आदाचेरूच नृत्य जाल्यार ते फुडाराक आनिकूय मोलादीक संशोधन कार्य करतले अशे तरेन वेंचून काडटात आनी देखुनूच पिरायेचीं ४० वर्सां हुंपिल्ल्याक फिल्ड पदकां दिवंक मेळनात.

१९३६त दोन फिल्ड पदकां दिवपाची तजवीज आशिल्ली. मागीर १९५० मेरेन संवसारीक झुजाखातीर IMC ची बसका जाली ना आनी पदकां दिवपाक मेळ्ळिंनात. १९६६ सावन एका उदार गिरेस्तान दिल्ल्या पयशांक लागून दोन ते चार पदकां दितात. सगळ्यांत पयलीं १९३६त पदकां मेळोवपी अशे आसात : लार आलफोर्स आनी जोंज डग्लस. आयज मेरेन फिल्ड पदकां मेळोवप्यांमदीं बीजगणितीय भूमिती ह्या फांट्याचेर वावर करप्यांचो आंकडो चड आसा.

- व्हाय. एस्. वालावलीकार

फिल्म अँड टेलिव्हिजन इन्टिटयूट ऑफ इंडिया :

(भारतीय फिल्म आनी टेलिव्हिजन संस्था) चलचित्र आनी दुरदर्शन हांचें पुराय तरेन शास्त्रशुद्ध शिक्षण दिवपी भारतांतली एकली एकसुरी संस्था. पुणें शारांतल्या प्रभात फिल्म कंपनीच्या आदल्या वाठारांत हे संस्थेचे सगळे विभाग आसात. १९५१ वर्सा भारत सरकारान नियुक्त केल्ल्या चलचित चवकशी समितीचे सुचोवणेप्रमाण केंद्रीय म्हायती आनी प्रसारण मंत्रालयाचे अधिकारकक्षेंत १९६०त फिल्म इन्सिटयूट ऑफ इंडिया ह्या नांवान ती संस्था स्थापन केली आनी २ ऑक्टोबर १९७४ ह्या दिसा ती स्वायत्त जाली. १९७०त तिका सद्याचें नांव दिलें. १९७१ सावन दिल्लीक सुरू जाल्लें दूरचित्रवाणी प्रशिक्षण केंद्र ऑक्टोबर १९७४त पुण्याक हाडलें आनी ताचो हे संस्थेंत आस्पाव केलो.

हे संस्थेंत मुखेल संचालक (निर्देशक), ताचे सकयल चलचित्र मुखेली, दूरचित्रवाणी मुखेली, उपकुलसचीव, आनी मुखेल लेखाधिकारी अशीं मुखेल अधिकारपदां हे संस्थेंत आसात. ते भायर दर फांट्यांत अध्यापन करपी अणभवी आनी हुशार अध्यापक आसात. संस्थेचे स्थापनेसावन गजानन जहागिरदार, जगत मुरारी, देवेंद्र दीक्षित, गिरीश कर्नाड अशा नामनेच्या जाणकारांनी संस्थेचें मुखेलपद सांबाळ्ळां.

सुर्वेक मार्च १९६१ सावन चलचित्र मळावयल्या वेवसायीक तंत्रज्ञाखातीर तीन म्हयन्यांचो अभ्यासक्रम सुरू केलो. पूण १९६१ ऑगस्टासावन मात नेमान अभ्यासक्रम सुरू जालो. सुर्वेक १) पटकथालेखन आनी चलचित्र दिग्दर्शन २) ध्वनीलेखन - ध्वनि अभियांत्रिकी ३) चलचित्रीकरण आनी ४) चित्रपट संपादन आदी विशय अभ्यासक्रमांत आशिल्ले. १९६३ सावन अभिनयाचो अभ्यासक्रम सुरू जालो. तेचपरी पटकथालेखन आनी दिग्दर्शन हेय दोन स्वतंत्र अभ्यासक्रम अशें थरयलें. १९७७ वर्सा दोन वर्सांचो एक सामान्य अभ्यासक्रम सुरू केलो. तो पुराय जातकच तिसऱ्या वर्सा दिग्दर्शन, चलचित्रीकरण, ध्वनीलेखन वा अभिनय आदी विशयांनी विशेश यश मेळटालें. १९७७च्या ऑगस्टांत संस्थेच्या विद्या परिशदेचे सुचोवणेप्रमाण दोन वर्सांचो सादारण चलचित्र अभ्यासक्रम सुरू जालो. हाचेभायर देड वर्साचो चलचित्र दिग्दर्शन आनी दूरचित्रवाणी हे विशींचो एक नवो अभ्यासक्रम सुरू केलो.

संस्थेच्या चलचित्र विभागांतल्या प्रवेशाखातीर भारतांतल्या वेगवेगळ्या केंद्रांनी विद्यार्थ्यांची चांचणी परिक्षा घेतात. हे परिक्षेंत वेंचून आयिल्ल्या विद्यार्थ्यांची तोंडी परिक्षा पुण्याचे संस्थेंत घेतात. विद्यार्थ्यांची पिराय १७ ते २५ वर्सांची आसूंक जाय असो नेम आसा. हे संस्थेंत विदेशी विद्यार्थीय वांटो घेवंक शकतात. चलचित्रा विशींच्या अभ्यासक्रमाखातीर उमेदवाराची शिक्षणीक पात्रताय म्हळ्यार खंयच्याय मान्यवर विद्यापिठाचो अभ्यासक्रम पुराय केल्लो आसूंक जाय वा छायाचित्रण आनी ललित कला हे विशींची पदविका प्राप्त आसूंक जाय.

ध्वनीलेखन आनी ध्वनी - अभियांत्रिकी अभ्यासक्रमाखातीर विद्यार्थ्यांक इलॅक्ट्रॉनिकी वा रेडिओ - अभियांत्रिकी वा तत्सम विज्ञान विशयांतली पदवी (बी. एस्सी), गणित आनी भौतिकशास्त्र हे विशय घेवन मेळयल्ली आसूंक जाय आनी दर विशयांत उणेच ५०% गूण मेळूंक जाय अशी अट आसा. संस्थेतलें शिक्षण तत्त्विक आनी तंत्रिक अशें दोन स्वरुपांचें आसता. देखून, प्रात्यक्षिकाचेर चडट भर दितात. संस्थेतल्या तीन वर्सांच्या अभ्यासकाळांत दर विद्यार्थ्याक एक म्हायतीपट, एक गीत मुद्रण, एक लघुपट आनी एक जाहिरातपट (रंगीत) तयार करचो पडटा.

संस्थेंतल्या विद्यार्थ्यांनी तयार केल्लीं कांय चित्रां राष्ट्रीय आनी आंतरराष्ट्रीय चलचित्र महोत्सवाकातीर आनी स्पर्धेखातीर धाडटात. ही संस्था 'इंटरनॅशनल लिएझॉन सॅंटर ऑफ सिनेमा अँड टेलिव्हिजन स्कुल्स' ह्या मूळ फ्रांसेझ आंतरराश्ट्रिय संस्थेची वांगडी आसा.

दूरचित्रवाणीचें प्रशिक्षण सद्या दूरचित्रवाणीच्या नोकर वर्गापुरतें मर्यादीत आसा. सादारणपणान २० ते २२ सप्तकांच्या ह्या अभ्यासक्रमांत दूरचित्रवाणी स्टुडिओचें तंत्र, निर्मिती, रंगमाची, नेपथ्य आनी दूरदर्शन चलचित्र ह्या विशयांचो आस्पाव आसा.

फिशर, एन्सर्ट ओटो

हे संस्थेचें व्हड ग्रंथालय आसून तातूंत सुमार २० हजारांवयर देशी - विदेशी ग्रंथ आसात. जाल्यार चित्रपट संग्रहालयांत वेंचीक देशी विदेशी चलचित्रां, विद्यार्थ्यांनी तयार केल्लीं चलचित्रां आनी शिक्षणीक स्वरुपाचे लघुपट आदींचे संग्रह आसात. ह्या संग्रहांत ध्वनिफितां आनी दृकश्राव्यफितां आसात.

आतांमेरेन हे संस्थेंतल्यान जायते कलावंत आनी तंत्रज्ञ तयार जाल्यात. तातूंत चलचित्र - दिग्दर्शकांमदीं मणी कौल, कुमार सहानी, सुभाष घई; चलचित्रीकरणांत के. के. महाजन, सुदर्शन नाग, नदीम खान, अभिनयांत शत्रुघ्न सिन्हा, जया भादुरी, असरानी, रामेश्वरी, शबाना आझमी; ध्वनी मुद्रणांत नरेंद्र सिंग, कुलदीप सूद, संपादनांत अरुणा देसाई, व्ही. पी. गाडगीळ आदी उल्लेख करपासारखे आसात.

- कों. वि. सं. मं.

फिशर, एन्सर्ट ओटो : (जल्म : १० नोव्हेंबर १९१८, म्युनिक - जर्मनी).

जर्मन रसायनशास्त्रज्ञ. ताचो जल्म म्युनिकाक जालो. दुसऱ्या म्हाझुजाच्या काळांत तो सैन्यांत आशिल्लो. कांय काळ तो झूजबंदीय आशिल्लो. देखून ताच्या शिक्षणांत मदीं-मदीं खंड पडलो. १९५२त ताणें म्यूनिक तंत्रीक विद्यापिठाची पीएच्. डी. मेळयली, थंयच १९५४त तो व्याख्यातो जालो आनी १९५७ सावन प्राध्यापक म्हणून काम करूंक लागलो. तशेंच १९५९ सावन तो म्यूनिकांतल्या अकार्बनी रसायनशास्त्र संस्थेचो संचालक आसा.

दोन बँझीन वलयांनी क्रोमियमाचो अणू आस्पावิल्लें डायबँझीन क्रोमियम वा बिस्‌बँझीन क्रोमियम हें संयुग फिशर हाणें तयार केलें. १९५१त तयार केल्ल्या फॅरोसीन ह्या संयुगांत दोन सायक्लोपँटाडायन वलयांनी लोखणाचो अणू आस्पावता, हें ताणें क्ष-किरणांवरवीं स्फटिकाचें निरीक्षण करून सिद्ध केलें. तशेंच फॅरोसिनासारकीं कितलींशींच संयुगां तयार केलीं.

ताणें कार्बनी धातू संयुगांविशीं म्हत्वाचें संशोधन केलां. अशेच तरेचें संशोधन जिऑफ्री विल्किन्सन हाणेंय स्वतंत्रपणान केल्लें आसून ह्या संशोधन कार्याखातीर ह्या दोगांकूय १९७३ वर्साचो रसायनशास्त्राचो नोबॅल पुरस्कार वांटून दिलो. दोगांयच्या ह्या संशोधनाक लागून संक्रमणी (transitive) धातूंपसून तयार जावपी कार्बनीधातू संयुगांच्या मळार खूब म्हत्वाची भर पडली आनी संक्रमणी धातुरसायनशास्त्र हो रसायनशास्त्राचो एक नवोच फांटो तयार जालो.

गटिंगेत ॲकॅडेमी ऑफ सायन्सीसचें रसायनशास्त्राचें इनाम ताका १९५७त फावो जाल्लें. १९५९त ताका आल्फ्रेट - स्टॉक यादस्तीक पदक फावो जालें. कितल्याशाच विद्यापिठांनी ताका डॉक्टरेट आनी डी. एस्सी. ह्यो भोवमानाच्यो पदव्यो भेटयल्यात. Advanced Inorganic Chemistry : A comprehensive Text आनी Metal Complex (खंड १) हीं पुस्तकां ताणें बरयल्यात.

- कों. वि. सं. मं.

फिशर, एमील हेरमान : (जल्म : ९ ऑक्टोबर १८५२, आयस्किर्खन - जर्मनी; मरण : १५ जुलय १९१९ बार्लिन).

नामनेचो जर्मन रसायनशास्त्रज्ञ. ताचें मुळावें शिक्षण खाजगी रितीन आनी उपरांत व्हेट्सलार आनी बॉनाक जालें. १८७१त, ताणें बॉन विद्यापिठांत प्रवेश मेळयलो. थंय ताका आउगुस्त फॉन केकुले हाचें मार्गदर्शन मेळ्ळें. १८७२त, तो स्ट्रॅस्‌बर्गाक गेलो आनी आनी आडोल्फ फॉन बेयर हाच्या मार्गदर्शनासकयल संशोधन करून १८७४त ताणें डॉक्टरेट मेळयली. ते उपरांत बेयर हाचेवांगडा तो म्युनिकाक गेलो आनी थंय १८७८त तो व्याख्यातो आनी १८७९त सहाय्यक प्राध्यापक जालो. उपरांत १८८२त एर्लांगेनाक १८८५त वुर्ट्सबर्गाक आनी १८९२त बर्लिनाक तो रसायनशास्त्राचो प्राध्यापक म्हणून गेलो. पयल्या म्हाझुजा वेळार जर्मनींतल्या रसायनीक द्रव्यांच्या उत्पादनाचें वेवस्थापन ताचेकडेन सोंपयल्लें.

किटोन्स (Ketones) आनी आल्डिहायड्स (aldehydes) ह्या वर्गांचे लाक्षणिक विक्रियाकारक (reagent) म्हणून प्रसिद्ध आशिल्लें फिनिल हायड्रॅझीन हें संयुग ताणें पयलीं तयार केलें. ताचो उपेग करून ताणें कितल्याशाच कार्बोहायड्रेटांच्यो संरचना निश्चीत केल्यो. ताणें ग्लुकोझ, फ्रुक्टोझ, मॅनोझ आनी सॉर्बोझ ह्या शर्करांचें संश्लेशण केलें आनी तांच्यो संरचना थरयल्यो.

मोनजातीचे कुडांत आसपी युरीक आम्ल, झँथीन, हायपोझँथीन ॲडेनीन, ग्वानीन, आनी वनस्पती सृश्टींतल्या कॅफीन, थिओब्रोमीन आनी थिओफायलीन ह्या संयुगांच्या विक्रियांचें ताणें संश्लेशण केलें आनी तांचे एकमेकांमदले संबंद सिद्ध केले. ताणें सोदून काडिल्ल्या कितल्याशाच संश्लेशण प्रक्रियांचो उपेग वखदां निर्मिती वेवसायांत जाला. ताणें एन्झायमांच्या विक्रियांचोय अभ्यास केल्लो. ॲमिनो आम्लांच्या एस्टरांच्या दोन रेणूंपसून डायपेप्टायडां आनी कितल्याशाच रेणूंपसून पॉलिपॅप्टायडां ताणें तयार केलीं. चीनी टॅनिनाचें संघटन ताणें थारायलें आनी ह्या वर्गाच्या संयुगांच्या संरचनांचें स्वरूप सांगलें.

वेगवेगळ्या शर्करा आनी प्युरिनां हांच्या संश्लेशणाविशीं म्हत्वाचे प्रायोगिक कार्य केल्लेखातीर ताका १९०२ त रसायनशास्त्राचो नोबॅल पुरस्कार फावो जालो. १८९०त ताका डेव्ही पदक मेळिल्लें. ताच्या संशोधनात्मक बरपावळीचे वट्ट आठ व्हडले खंड उजवाडाक आयल्यात.

- कों. वि. सं. मं.

फिशर, हान्स : (जल्म : २७ जुलय १८८१, हखस्ट - फ्रॅंकफुर्ट; मरण : ३१ मार्च १९४५, म्यूनिक).

नामनेचो जर्मन जीवरसायनशास्त्रज्ञ. ताचें शिक्षण लोझॅन, म्यूनिक आनी मारबुर्ख विद्यापिठांनी जालें. १९०४त, ताणें मारबुर्ख विद्यापिठाची पीएच्. डी. पदवी मेळयली. वैजकीशास्त्राचो अभ्यास करून १९०८त ताणें म्यूनिक विद्यापिठाची एम. डी. पदवी मेळयली. कांय दीस वैजकी वेवसाय करतकच ताणें बर्लिनांत एमील फिशर हाच्या मार्गदर्शनाखाला एक वर्स रसायनशास्त्राचें संशोधन केलें. १९१६त इन्सब्रुकाक (ऑस्ट्रिया) वैजकीय रसायनशास्त्राचो प्राध्यापक म्हणून ताची नेमणूक जाली. १९१८त तो व्हिएन्ना विद्यापिठांत गेलो आनी १९२१त म्यूनिकांतल्या टॅक्निकल युनिव्हर्सिटींत कार्बनी रसायनशास्त्राचो प्राध्यापक आनी 'इन्सिटट्यूट ऑफ ऑरगॅनिक कॅमिस्ट्री' हे संस्थेचो संचालकूय जालो.

वनस्पतींत आसपी हरितद्रव्य (Chlorophyll) ह्या रंगद्रव्याची संरचन

आनी रगतांतल्या हिमोग्लॉबिना पसून मेळपी हीमीन ह्या स्फटिकी रंगद्रव्याची संरचना हांचेविशीं केल्लें संशोधन आनी खास करून १९२८त केल्लें हीमिनाचें संश्लेशण (Synthesis) ह्या वावराखातीर ताका १९३०त रसायनशास्त्राचो नोबॅल पुरस्कार फावो जालो. खबर आशिल्ल्या संघटनांच्या पदार्थांसावन ताणें हीमीन कृत्रीम रितीन तयार केलें. ताका लागून साद्या कार्बनी द्रव्यांसावन हीमीन तयार करप शक्य जालें. बिलिरुबीन ह्या पित्तांतल्या रंगद्रव्याचेंय ताणें संश्लेशण आनी खोलायेन संशोधन केलें.

ताका लीबिक यादस्तीक पदक (१९२९) डेव्ही पदक (१९३७), हार्वर्ड विद्यापिठाची मानादीक डॉक्टरेट पदवी (१९३६) हे भोवमान फावो जाल्ले. एच् ऑर्थ ह्या आपल्या वांगड्याच्या पालवान ताणें १९३७त 'Die Chemic des Pyrrols' (४ खंड) हो ग्रंथ उजवाडायलो.

- कों. वि. सं. मं.

फुगडी : गोंय आनी कोंकणांतलें बायलांचें एक नृत्य. धालांच्या मांडार आनी चवथीवेळार गणपती मुखार फुगडी घालतात. फुगडे वेळार बायलां कट्ट कांसाटच्यानें णववारी कापड न्हेसतात, केंसांनी आबोल्यांचे वा हेर खंयच्याय फुलांचे वळेसर माळटात आनी आंगार भांगराच्यो वस्ती घालतात.

फुगडी घालतना कसलेच तरेचें वाद्य वाजयनात. फकत हातांनी ताळयो मारतात आनी पदां म्हण्टात.

धालो हो खास बायलांचो उत्सव. धालांच्या मांडार बायलो कसलीच भीड, मुरवत दवरीनासतना फुगडी घालतात. फुगडे वेळार बायलो वाटकुळ्योच उब्यो रावतात आनी हातांनी ताळयो मारीत मारीत वाटकुळींच भोंवत घुंवत पदां म्हण्टात. फुगड्यांतलीं पदां चड करून बायलांनीच रचयिल्लीं आसातात. हीं पदां चड करून बायलांच्या संवसारांतल्या अडचणींचेर आदारीत आसतात. जाल्यार केन्नाय राधा, कृष्ण ह्या थळाव्या देवांची स्तुती करपी आसतात. फुगड्यांचे जायते प्रकार आसतात. सादी

फुगडी, कळशी फुगडी, कट्टी फुगडी हे मुखेल प्रकार आसात. आश्विन म्हयन्यांतल्या महालक्ष्मी व्रतावेळार कोकणस्थ ब्राह्मण बायलो कळशी फुगडी घालतात. गोंयांत सत्तरी म्हालांत ही फुगडी पळोवपाक मेळटा. हातांत कळश्यो घेवन ही फुगडी घालतात. हे फुगडे वेळार पदां म्हणिनात. फकत तोंडाकडेन कळशी धरतात आनी फू- फू करीत वाटकुळेच भोंवर घालटात. कट्टी फुगडेंत दोनय हातांनी दोन कट्टयो धरून ताळयेच्या जाग्यार कट्टेक कट्टी आपटून फुगडी घालतात.

आदल्या काळार भुरगे जावचें म्हणून 'नागडी फुगडी घालतां' अशी आंगवण करताले. भुरगें जालें जाल्यार सटयेच्या (भुरग्याच्या जल्माच्या सव्या दिसा) बाळंतिणीचे कुडींत दारां बंद करून नागड्यांनी फुगडी घालतालीं. हेर संकश्टावेळारूय गणपती वा हेर थळाव्या देवांमुखार अशे तरेची आंगवण करताले. हालीं तेंपार हो प्रकार बंद जाला.

कुणबी-गावडा समाजांत बालयां वांगडा दादलेय फुगडी घालतात. हे फुगडेंत घुमट म्हादळें, कांसाळें हीं वाद्यां वाजयतात.

महाराष्ट्रांत एके वेगळे पद्दतीन फुगडी घालतात. दोन बायलो एकमेकां मुखार उब्यो रावतात आनी एकमेकांचे हात धरून वाटकुळ्योच घुंवतात. नागपंचम, मंगळागौर, हरतालिका सारक्या सणांवेळार ही फुगडी घालतात. दंडफुगडी, एका हाताची फुगडी, बस फुगडी, झिम्मा, जातें, नखुल्यो, भुई-फुगडी हे महाराष्ट्रीय फुगड्यांचे प्रकार. गोंयातूय कांय प्रमाणांत फुगड्यांचे हे प्रकार पळोवंक मेळटात.

- कों. वि. सं. मं.

फुगांव : एक वश्याचो रोग. ह्या रोगांत, रोग्याक एक दीस जोर येता आनी मागीर उदकाचे फोड येवन खाज सुट्टा. हो रोग व्हॅरिसेला नांवाच्या व्हायरसासावन जाता. हो व्हायरस उस्वासावांगडा आंगांत भितर सरता. रोग्याच्या आंगार फोड येमेरेन, खवळ्यो झडसर तो रोगी हो रोग म्हन्यांतल्या मनशांक दिवंक शकता. ह्या दुयेंसाचो काळ (Incubation period) १०-२१ दीस आसता.

हें दुयेंस चडशें शिंयांच्या दिसांनी जाता. पूण शारांनी हें दुयेंस वर्सूय भर दिसता. हें दुयेंस चडशें भुरग्यांकूच जाता. पूण ५ टक्के रोगी १५ वर्सां वयले पिरायेचे आसतात. हें दुयेंस धामीचें.

फुगांव चड करून कातीर आनी Mucous Membranes हांचेर येतात. सुर्वेक एक ते दोन दीस जोर येता आनी मागीर आंगार उदकाचे फोड येतात. हे फोड सबंद धडाचेर चड प्रमाणांत आसतात आनी भुजांपसून कोंपरामेरेन तशेंच जांगडांचेर, धोंपरांमेरेन ह्या फोडांचें प्रमाण उणें आसता. हे फोड कातीचेर वयले वयर आसतात. ते थोड्याच दिसां भितर सुकतात आनी मागीर तांच्यो खवळ्यो सुट्टात. पूण कातीचेर कसल्योच मावो उरनात. हे फोड एकाच वेळार, एकाच जाग्यार तरेतरेचे आसूंक शकतात. देखून ह्या पुळेराक Polymorphic पुळेर अशें म्हण्टात.

फुगांवाचे प्रकार : १) तांबडे फुगांव : (Haemorrhagic Varicella). हातूंत फुगांवाच्या फोडां भितर रगतस्त्राव जाल्ल्या कारणान ते तांबडे दिसतात. जोर चड म्हळ्यार १०४ ते १०५° फॅ. आसता आनी रोगी मरून लेगीत शकता. २) जाण्टेपणांतले फुगांव : जाण्टेपणांत फुगांव आयल्यार फुफ्फुसांत वेगळेच तरेची थंडी भरून Pneumonia जावं येता. ३) नवजात भुरग्याचे फुगांव : जल्माक येतनाच भुरग्याक जेन्ना फुगांव येतात, तेन्ना ताका Varicella Neonatorium अशें म्हण्टात.

रोगाचें निदान तीन तरांनी करतात. १) हें दुयेंस लक्षणां वयल्यान आनी कातीचो पुळेर येवपाचे धर्तेवल्यान रोखडेंच वळखूंक येता.
२) फुगांवाच्या फोडांतलें उदक तपासल्यार तातूंत Varicella व्हायरस मेळटात.
३) फुगांव आयिल्ल्या दुयेंतीच्या रगतांत Varicella antibodies आसतात.

फुगांव येतकच जी खाज सुट्टा, तिचेर उपाय म्हणून फोड आयिल्ल्या भागाचेर दुगदुगीत उदकाच्यो घडयो घालतात. फोडाचें infection जावचें न्हय म्हणून प्रतिजैव (antibiotics) वखदांचो वापर करतात.

फुरशें

हें दुयेंस जावचें न्हय म्हणून खाशेले तरेचें Varicella Immunoglobin चें इंजक्शन वापरांत आसा. तशेंच Varicella Zoster Immunoglobulin हेंय घेतात.

फुगांवाच्या दुयेंसाक लागून रगताचो स्त्राव फोडांनी जावप, पुल्मावांनी थंडी भरप (Varicella Pneumonia), मेंदवाचेर वायट परिणाम जावप तशेंच काळजाचेर दोळ्यांचेर, मुत्रपिंडाचेर रगताच्या पेशींचेर (वृषणाचेर) तशेंच यकृताचेर (Liver) वायट परिणाम जांव येतात.

फुगांव हो रोग देवीच्या रोगापसून वेगळो कसो आसता हें पटोवपाखातीर कातीचो पुळेर बारकायेन तपासतात. देवीच्या पुळेराचे फोड चडशे तोंडार आनी हातापांयांचेर येतात. जाल्यार फुगांवाचे फोड पोटार आनी फाटीर चड येतात. पूण हातापांयांचेर सॉमके उणे येतात. देवीचो पुळेर एकेच तरेचो आसता म्हळ्यार तांबड्यो पुळयो वा फोड आयल्यार आयल्यार आंगभर तांबड्योच पुळयो येतात. पूण फुगांवाचे बाबतींत कांय पुळयो तांबड्यो आसतात जाल्यार कांयकडेन उदकाचे फोड येतात जाका Polymorphic Rash अशें म्हण्टात. देवीचे फोड मदीं ओले उरतात. जाल्यार फुगांवाचे फोड मदीं पयलीं सुकतात. देवी आयिल्ल्या रोग्याच्या तोंडार खोल मावो उरतात, तशो मावो फुगांव आयल्यार उरनात.

भारतांत ह्या रोगाचें प्रमाण चड करून शिंयाच्या दिसांनी आसता. जानेवारी ते मे म्हयन्यांत दुयेंस चड प्रमाणांत जाता. गोंयांत १९६७त घेतिल्ल्या सर्वेक्षणाप्रमाण दर एक लाख लोकांफाटल्यान २३४ रोगी सांपडले आनी फुगांवांक लागून मरण आयिल्ल्यांचो आंकडो धा हजार दुयेतीफाटल्यान ९.९ इतलो आशिल्लो.

- डॉ. जयकृष्ण लवंदे

पूरक नोंद : देवी.

फुरशें :

(विभाग : पृष्ठवंशी; वर्ग : सरपटी; गण : स्क्यूमॅटो; उपगण : सोरोप; कूळ : वायपरेड; उपकूळ : वायपरीन्ये; जात : एकिस; प्रजात : कॅरिनॅटस).

शास्त्रीय नांव एकिस कॅरिनॅटस आसून हें सोरपा जाताचें विखयाळें जिवाणें भारत इराक, साउदी अरेबिया, आफ्रिका ह्या सुवातींनी मेळटा. भारतांतल्या चडशा सगळ्या वाठारांनी तें पळोवपाक मेळटा.

फुरशें हें एक धाकटुलें जिवाणें आसून, ताची लांबाय सुमार ६० सेंमी. इतली आसता. ताचो रंग-पुडी, नळकुटो वा रेंवेसारको आसता. कुशीचे वयले वटेन दोन वांकड्यो तिकड्यो ओळी आसतात. केन्नाकेन्ना फाटीचेर ल्हानल्हान थिपके आशिल्ले चवकोनी पाट आसतात. ताची तकली त्रिकोनी आसून तिचेर खुरसाभाशेन वा बाणाभाशेन खूण आसता. पोट धवें, कुशींनी हळदुवसार आनी ताचेर बारीक बारीक काळे तिबे आसतात. ताचे विखयाळे दांत खावपाच्या दांतांपरस मातशे लांब आसतात. तकलेक बारीक बारीक खवळां आसतात. फाटीवयलीं खवळां मातशीं रुंद आसून तांचेर बारीक बारीक कांटे आसतात. फुरशाची पोटाची कात मोव आसता.

महाराष्ट्राच्या रत्नागिरी जिल्ह्यांत तें व्हड प्रमाणांत सांपडटा. तें धोलींनी वा फातरांपोंदा रावता. पूण रेंवाट प्रदेश ताका चड मानवता. खूब खेपो तापिल्ले रेंवेचेर विसव घेतना तें दिश्टी पडटा. तें एक शिटूक जिवाणें आसून प्रसंगाप्रमाण नेटान धांवपाक शकता. फुरशें दुश्ट आसून कोणेंय ताका मातशें लेगीत दुखयत जाल्यार तें घुंवून रोखडेंच चाबता. ताका जेन्ना राग येता तेन्ना तें आपले कुडीचो इंग्लीश आठ (8) आंकड्यासारको आकार करून आपल्यो कुशी घांशीत रावता. कुशीच्या खंवळांचेर कांटे आशिल्ल्यान तांचो खरखर असो आवाज जाता. अशी हालचाल करता आसतना तें लागीं आशिल्ले कसलेय वस्तूक रोखडेंच घांस मारता. घांस मारले उपरांत केन्नाकेन्ना तें आपले दांतूय सोडून दिता. ताचें वीख नागाच्या विखापरस पांचपटींनी आनी पाण घोणसाच्या विखापरस सोळापटींनी खर आसता. पूण फुरशें हें जिवाणें ल्हान आशिल्ल्यान तें चाबता तेन्ना खूब उणें वीख कुडींत भितर वता. हाका लागून फुरशाचें वीख खर आसून लेगीन तें मनशाक चाबलेउपरांत मरपाची शक्यता उणी (१० - २०%) आसता. तें चाबता थंयच्यान थोडे रगत येता आनी तितल्याय कुडक्याक सूज येता. रोखडोच कांय उपाय केलोना जाल्ल्यार, मनशाचे लाळेतल्यान, नाकांतल्यान वा मुतांतल्यान रगत भायर येता. अशे स्थितींत मनशाक १० ते २० दिसांनी लेगीत मरण येता.

फुरशें ल्हान बेबे, शिल्ली, पाल्ली, विंचू, ल्हान सोरोप आनी किडे खाता. सादारणपणान जुलय म्हयन्यांत फुरशे वियेता. एके फावटीं मादी ३-१५ पिलांक जल्म दिता.

- एस्. आर. गनीहार

फुर्तादु, आल्वारु पिन्टो :

(जल्म : २३ मार्च १९२०, कळंगूट, बार्देस; मरण : ८ डिसेंबर १९७९).

सुटकेझुजारी. ताणें लिसेंवामेरेन शिक्षण घेतलें. चिंचोणें (साश्ट) गांवांत आशिल्ल्या सेंत्रु रेजिओनाल हे संस्थेचो तो वांगडी आशिल्लो. फुडें १९४६ वर्सा ती संस्था गोंयचे सुटके चळवळीक तेंको दिवपाखातीर बरखास्त केली. आदमिनिश्त्रादोर जुजे, फोर्तुनात मिरांद आनी न्यायाधीश डॉ. जुजे द क्राद्रुश हांकां बॉबस्फोट घडोवन हाडपाक बॉबांचें बंडल धाडून दिल्ल्या संबंदान ताका पोलिकार्पु द सिल्वा हाचे वांगडा धरलो. बॉब स्फोटांत जाल्ले हत्येंत ताचो हात आसा असो आरोप दवरून ताका प्रदेशीक लश्करी न्यायालयामुखार उबो केलो. पूण थंयच्यान ताची निर्दोश सुटका जाली. फुडें १ जून १९५६ ते जुलय १९५८ ह्या काळाखातीर ताका बंदखणींत ख्यास्त भोगची पडली. तरीय राश्ट्रीय चळवळींत तो वांटो घेता देखून ताका पुर्तुगेज सरकारी नोकरेंतल्यान काडून उडयलो. ऑगस्ट १९७२त भारत सरकारान ताम्रपत्र दिवन ताचो भोवमान केलो.

- कों. वि. सं. मं

फुर्तादु, क्रिस्तोवांव :

(जल्म : २६ मे १८९९, चिचोणें साश्टी; मरण : १५ ऑक्टोबर १९७५).

गोंयचो सुटकेझुजारी. बापायचें नांव लुदोविकु जॉर्ज फुर्तादु. ताणें लिसेंवाच्या सातव्या वर्सा मेरेनचें आनी फ्रांसेज भाशेंत पाँडिचेरीच्या पेतित सेमिनारीचो पांच वर्सांचो पदवी अभ्यासक्रम १९२०त पुरो केलो. मोझांबीकच्या लॉरन्स मार्कीश (मापुतो) बंदर आनी रेल्वेकामगारांचो तो सरचिटणीस आशिल्लो. मोसांबीकासावन उजवाडाक येवपी एमान्सिपादोर ह्या रेल्वे कर्मचाऱ्यांच्या सातोळ्याचो तो उपसंपादक आशिल्लो. ताणें रेल्वे आंदोलन सुरू केल्ल्याचो आरोप दवरून मोझांबीक साव

गोंयात येतना ताका धरलो. गोंयांत येतकच ताणें चिंचोण्या सेंत्रु रेजिओनाल (Centro Regional) ही संस्था स्थापन केली. पूण गोंय मुक्तीआड चळवळ करपी ही संस्था पुर्तुगेजांनी १९४६ त बंद उडयली. गांवगिन्या वाठारांचे उदरगतीक पोसवण दिवपी 'O Regional' हें नेमाळें सुरू केलें. डॉ. लोहियान सुरू केल्ले नागरी हक्कभंग चळवळींत ताणें वांटो घेतिल्लो. १९४८त पणजेच्या विधान सभाघरांत ताणें पुर्तुगेज सत्तेआड आवाज उठयलो. १९५०त तो नॅशनल काँग्रेस गोंय संघटनेच्या मुंबय फांट्याचो अध्यक्ष आशिल्लो. मुंबयचे 'युनायटेड फ्रंट ऑफ गोवन्स' संस्थेचो तो संस्थापक वांगडी आशिल्लो आनी १९५२त तो ताचो सरचिटणीस जालो. १९५४त तो मुंबयचे 'गोंय कृती समिती'चो वांगडी जालो. दादरचे सुटके चळवळींत ताणें सक्रीय वांटो घेतिल्लो. तेचपरी दादरा आनी नगर हवेलीच्या प्रशासनांत गोंय मुक्तीआड ताणें सात वर्सां काम केलें. गोंयचे मुक्ती उपरांत तो 'युनायटेड गोअन्स पार्टी' हे संस्थेचो संस्थापक वांगडी आशिल्लो. फुडें १९६२ त तो ते संस्थेचो उपाध्यक्ष जालो. १९६४तो अखिल भारतीय शांतताय म्हासंघाचो वांगडी जालो. भारत सरकारान ताका ताम्रपत्र दिवपाचें केल्लें. पूण आपले तत्त्वनिश्ठेक लागून ताणें तें स्विकारपाक न्हयकार दिलो.

- कों. वि. सं. मं.

फुलां माळप : हिंदू धर्मांतले बायलेचो एक धर्मीक संस्कार. पयल्या वर्सा नवेंच लग्न जाल्ले व्हंकलेक कांय खाशेल्या म्हयन्यांनी तशेंच पयलेच खेपे गुरवचार येतकच बायलेक फुलां माळपाचो संस्कार करतात.

लग्न जातकच पयल्याच वर्सा व्हंकलेक चैत्रांत आनी आषाढांत अशीं दोनदां फुलां माळटात. लग्ना उपरांत पयलीं आषाढ म्हयनो आयल्यार आषाढफुलां पयलीं जातात आनी चैत्र म्हयनो पयलीं आयल्यार 'पासडी' वा 'पासडेफुलां' पयलीं जातात. आदल्या काळांतल्यो व्हंकलो ल्हान आसताल्यो. तांकां लग्न करून एकदम व्हरून घोवाल्या घरा कशीं सोडटलीं देखून थंयच्या मनशांकडेन तिची संवकळ जावन त्या घराक ती वळखतासर दिका चार दीस आवयगेर, चार दीस घोवागेर दवरून त्या घराची संवय करतालीं. ह्या घरच्यान त्या घराक आनी त्या घरच्यान ह्या घराक हाडपा-व्हरपाच्या निमतान हीं दोनूय फुलां माळटात.

आदल्या काळांत चलयेक बारा वर्सां भर जावंचे आदीं लग्न करताले. म्हणटकच लग्न जावन वर्स-देडवर्स जातासर चली पिरायेंत येताली. ती जाण्टी जाताली तेन्ना व्हडा सुवाळ्यान तिच्यो होंटयो वा होंटयांफुलां तिका माळटालीं. आयच्यो व्हंकलो वाडिल्ल्यो आसतात देखून ही रीत आयज बंद जाल्या. हाचे उपरांत तिका पयलो गुरवचार येता तेन्ना पांचव्या म्हयन्यार पांचव्या म्हयन्यावयली वेळ वा 'पांचव्या म्हयन्यावयलीं फुलां' माळटात. उपरांत सातव्या म्हयन्यार 'सातव्या म्हयन्यावयलीं फुलां' माळटात आनी निमाणीं णववो म्हयनो लागलो तसो णवव्या म्हयन्यावयलीं फुलां माळटात. हे भाशेन आदल्या काळार दर एके बायलेक स खेपे फुलां माळटालीं. आजकाल पांच खेपे फुलां माळटात. कांय समाजांनी वेळांचेर दोन खेपो वा एकाच वेळार दोन खेपे कुळारची आनी घरचीं अशीं पयल्या गुरवाचाराचीं फुलां माळटात.

फुलां माळपाची रीत : वाड्यावयल्यो तशेंच नात्यागोत्यांतल्यो बायलो आपोवन हाडून तांचे उपस्थितींत फुलां माळपाचो सुवाळो जाता. व्हंकलेक बसपाक सवो सजोवन ताचे भोंवतणीं रांगोळी घालतात. सव्याचे उजवेवटेन वा दोनूय वटांनी दिवल्यो पेटोवन दवरतात. गुरवारीच्या फुलांक दुदाचो वा पात्याचो तरेतरेचो फळार करून सव्या मुखार मांडटात. (दुदाच्या खव्यांत वा पात्याच्या पिठांत तरेतरेचो रंग घालून फळ-फळावळ तशेंच तरेतरेच्यो वस्तू करतात). ते भायर खरीं फळां आनी साकरूय सव्या मुखार मांडटात. व्हंकलेक जरी कापड वा शालू न्हेसयतात. तिच्या आंगा-खांदार तरेतरेच्यो वस्ती घालतात. माथ्यांत माळिल्ल्या भांगराच्या वस्तींचेर वयल्यान खऱ्या फुलांचें माथें माळटात. (माथें म्हळ्यार तीन तरांच्यो तीन हळयो घालून केल्लो संच. आंबाड्यार पोंदा जायो मोगरीं बी असल्या धव्या फुलांची हळी, ताचेर तांबड्या रतनआबोल्यांची हळी. आनी सगळ्यांत वयर बोकोडयाच्या पानांची हळी अशो ह्यो तिनूय हळयो बरें कलाबूत घालून एका बरोबर संच करून माळटात). न्हेसून करून शिरंगारिल्ले व्हंकलेक सव्यार बसयतात आनी आपयिल्ल्या सगळ्या बायल-भुरग्यांक सव्यामुखार बसोवन व्हंकलेक फुलां माळटात.

फुलां माळप - (होंट भरप) : पोसोभर तांदूळ, हळद-कुकमाचे करंड, फुलांची फांती, फुलाचो तुरो, गुलाबदाणी, अत्तरदाणी, पांच नाल्ल, कापड - खण आनी भांगराची वस्त इतलेंय सामान एका ताटांत वा परातींत घालून ती सव्यामुखार दवरतात. मागीर होंट भरतना कपलाक हळद-कुकूम लायतात, हातांत फुलांचो तुरो दितात उपरांत एक - एक नाल्ल आनी इल्ले इल्ले तांदूळ घेवन, पांचूय नाल्ल एक-एक करून तिचे होंटयेंत दवरतात. ताचेर कापड दवरतात. उपरांत भांगराची वस्त होंटयेक तेंकयतात आनी तिच्या आंगार घालतात. हे क्रियेक होंट भरप अशें म्हण्टात. आषाढ फुलांक आनी पासडेक वयर सांगल्या ते तरेन होंट भरतात. पूण गुरवार बायलेच्या पोटांत गर्भ आसता म्हणजेच ती भरिल्ले होंटयेची ह्या समजान तिची होंट भरिनात; फकत पांच नाल्लांनी भरिल्लें होंटयचें ताट सव्या म्हन्यांत दवरतात.

पासडी वा पासडे फुलां : चैत्र म्हयन्यांत व्हंकल घोवाच्या घरा आसली जाल्यार खासा ह्या सुवाळ्या खातीर थोड्या दिसांक तिका कुळारा धाडटात. संवसार पाडव्या दिसा तिगेली मांय तिका कुळारा लाडू, न्हेसण, तांकता जाल्यार भांगराची वस्त, फुलांचें माथें आनी गोड पदार्थ हांचे वजें धाडून दिता. हें वजें येतकच आवय वाड्यावयल्यो आनी नात्यांतल्यो बायलो आपोवन धुवेक फुलां माळटा. कांयकडेन खासा मांय आनी नंणदो व्हंकलेच्या कुळारा येवन हीं फुलां माळटात. फुलां माळून त्याच दिसा व्हंकलेक घोवागेर व्हरतात. असो एक समज आसा, व्हंकलेन कुळारची चैत्र-पावळी पळयल्यार ती बापायचे भलायकेक वायट देखून फुलां माळून तिका त्याच दिसा घरा व्हरतात.

आषाढ फुलां : चैत्र पावळे भाशेनूच व्हंकलेन घोवाल्या घरची आषाढ पावळी पळोवंची न्हय. पळयल्यार ती मांवाक वायट ह्या समजान व्हंकलेक कुळारा धाडटात. पासडे वज्याभाशेनूच सगळ्यो खुमयो करून मांय सुनेक आवयगेर वजें धाडटा. हें वजें येतकच पासडी माळिल्ली तेच भाशेन आवय दिका आषाढफुलां माळटा.

होंटयो वा होंटयांफुलां : आदल्या काळावयल्यो व्हंकलो ल्हान आसताल्यो देखून लग्न जावन वर्स जातासर तिची होंटयाफुलां येतालीं. त्या दिसा असोच सवो शिरंगारून बायलांक आपोवन तिका फुलां माळटालीं. आपयल्ल्यो सगळ्यो बायलो घरच्यान येतना दोन नाल्ल आनी एक खण अशी आपआपली होंट घेवन येताल्यो. घरचीं फुलां माळून जातकच

फुलांची रचणूक

सगळ्यो बायलो तिका फुलां माळटाल्यो. मागीर लोकांक फोव करून खावंक दितालीं. सद्या ही चाल बंद पडल्या.

पांचव्या म्हयन्यावयली वेळ वा पांचव्या म्हयन्यावयलीं फुलां : लग्न जातकच बायलेक पयलेच खेपे गुरवचार येवन जेन्ना तिका पांचवो म्हयनो लागता तेन्ना तिची मांय भटाकडल्यान बरी शी वेळ पळोवन घेता. तिका पांचवी कांकणां भरता, होंटयेक पाचवीं साडी दिता आनी आपयिल्ल्या बायलांक लाडू वांट्टात.

सातव्या म्हयन्यावयलीं फुलां : सातव्या म्हयन्यावयलीं फुलां घोवाल्या घरच्या लोकांनी माळपाचीं आसतात. मांय आपल्या सगळ्या सोयऱ्यांधायऱ्यांक तशेंच वाड्यावयल्या बायलांक आपोवन हीं फुलां माळटा. मांयन गुरवारीक फुलां माळटकच मागीर सोयऱ्यांमदलीं, आपणे जी केळवण हाडल्या ती दिवन गुरवारीक फुलां माळटात. गुरवारीची फुलां माळना तिचे म्हऱ्यांत ल्हान भुरग्याक धेडो म्हणून बसयतात. कांय लोकांगेर गुरवारीक फुलां माळटना अपुरबायेन तोखणायेन लक्ष्मी, सरस्वती, श्रीकृष्ण हांच्या भेसांनी सजोवन सव्वार बसयतात. फुलां माळून जातकच गुरवारीक सव्वावयली उठ्ठना मुखार मांडिल्ल्या फळारांतलें किदेंय तरी उश्टांवंक लायतात. सातव्या म्हयन्यावयलीं फुलां माळून जातकच तिका बाळंटेराक कुळारा धाडटात.

णवव्या म्हयन्यावयलीं फुलां : णवव्या म्हयन्यावयलीं फुलां आवयगेर आवयल्या लोकांनी माळपाचीं आसतात. घोवाल्या घरच्या फुलांक जसे घोवाल्या घरच्या नात्यांतलीं सोयरीं-धायरी फुलां माळटात तेच भाशेन आवयल्या घरच्या फुलांक, आवयल्या नात्यांतल्यो सोयरीं-धायरीं येवन फुलां माळटात. णवव्या म्हयन्यावयलीं फुलां हीं लग्न जाल्ले बायलेचे तोखणायेचीं निमाणी फुलां.

– सौ. कमलादेवी राव देशपांडे

फुलांची रचणूक : मुखेलपणान फुलां आनी वांगडा पानां, कळयो, ताळे आनी केन्नाय फळां घेवन फुलांच्या पात्रांतल्यान केल्ली ओडलायणी मांडावळ. ही मांडावळ करतना रंगसंगती आनी आकारमान हांचो आकर्शक असो मेळ सादून तातूंतल्यान दोळे न्हिवोवपी अशी आकृती तयार करतात. अशी फुलांची रचणूक भौशीक, तशेंच खाजगी स्नेहसंमेलनांनी तशेंच घरांतल्या कुडींनी एक सजावटीचो नमुनो म्हणून वापरपाची पद्दत आसा.

हे कलेच्यो दोन मुखेल पद्दती आसात : १) तुऱ्याची पद्दत २) जपानी इकेबाना पद्दत: ह्या दोगांयचीय भरसण फुलांचे आर्विल्ले रचणुकेंत जाल्ली दिसता. अस्तंतेकडल्या फुलांचे रचणुकेंत पुराय फुलिल्लीं, टवटवीत फुलां आनी तांची तुऱ्यासारकी रचणूक हांचेर भर दितात. जपानी फुलांचे रचणूकेंत कळयो, अर्दी आनी पुराय फुलिल्लीं फुलां तशेंच पानां, खांदयो, फळां हांचो प्रतिकात्मक आकृतीबंध सादप हांचेर भर दितात. जपानी फुलांचे रचणुकेक सुमार १,४०० वर्सांची व्हड परंपरा आसा. देखूनूच हे कलेचेर जपानी प्रभाव दिश्टी पडटा.

फुलांचे रचणुकेचे हे कलेंत फुलांचें पात्र हें मुखेल साधन. चीनांत कांशें आनी चीनी मातयेचीं पुर्विल्लीं फुलांचीं पात्रां खूब लोकप्रिय आशिल्लीं. एकुणिसाव्या शेंकड्याच्या मध्याक जपानांत व्हडीं, चंद्र हांचेसारक्या विगड विंगड आकारांचीं फुलांचीं पात्रां तयार जातालीं. भारतांतलीं तांब्याचीं आनी पितूळचीं फूलपात्रां, युरोपांतलीं चीनी मातयेचीं, कंवचेचीं आनी रुप्याचीं फुलपात्रां तशेंच नॉर्वे स्विडन, डॅन्मार्क ह्या देशांतलीं स्टेनलेस स्टीलचीं तशेंच मातयेचीं फूलपात्रां उल्लेख करपासारकीं आसात. वेगवेगळ्या माध्यमांतलीं आनी आकारांतलीं फूलपात्रां आनी तातूंत मांडिल्लीं फुलां हांचो फावो तो मेळ सादलो म्हण्टकच फुलांची रचणूक ओडलायणी जाता. फुलांच्या पात्रांत फुलां, पानां, खांदयो गांठावपाखातीर बारीक सरयो, दोरे वा प्लास्टीकच्या सरयांचो वापर करतात. कलात्मक फूलपात्रांची निर्मिती हो एक आर्विल्ल्या काळांतलो स्वतंत्र उद्देगूच जाला.

जपानी फुलांची रचणूक : ओनो - नो इमोको हाका जपानी फुलांचे रचणूकेचो आद्य जनक अशें मानतात. इ. स. ६०७च्या सुमाराक तो चीनांत जपानाचो प्रतिनिधिक दूत म्हणून गेल्लो. चीनांत बुद्धमुर्तीमुखार कांश्याच्या वा चीनी मातयेच्या पात्रांतल्यान फुलां रचून दवरपाची पद्दत आशिल्ली. ओनो - नो - इमोको हाणें हातूंतल्यान प्रेरणा घेवन जपानांत परत येतकच फुलांचे रचणुकेची स्वतंत्र कला विकसीत केली. त्या काळांतले बौद्ध भिक्षू ताच्या मठांत ही कला शिकपाखातीर येताले. क्योटो शारांतली 'इकेनोबो' (म्हळ्यार तळ्यालागसारचो भिक्षूंचो मठ) ही जपानी फुलांचे रचणूकेची आद्य शाळा अशें मानतात.

इकेनोबोचे परंपरेंत निर्माण जाल्ली पयली अभिजात शैली म्हळ्यार 'रिक्का'. रिक्का म्हळ्यार उबीं मांडिल्लीं फुलां. चीनी सैमाचें हुबेहूब प्रतिबींब 'रिक्का' हे फुलांचे रचणूकेंत दिश्टी पडटा. साबार सैमाच्या देखाव्यांवांगडाच फुलांनी भरिल्ली खांदी उबी करप, हें हे मांडावळीचे खाशेलपण. तातूंतल्यान भव्यताय आनी धर्मीक संकेत दिसतात. हे मांडावळींत चीनी फुलपात्रां वापरताले. रिक्का शैलींत फुडें आनीक कितलेशेच प्रकार उदेले.

बाराव्या शेंकड्यांत जपानांत झॅन पंथाचो प्रसार जालो. ह्या पंथाप्रमाण घरांत ध्यानधारणेखातीर स्वतंत्र सुवात आनी तिची फावो ती सजावट गरजेची आशिल्ली. गुंतागुंतीची 'रिक्का' फुलांची रचणूक करप आतां शक्य नाशिल्लें. देखून 'नागेइरे' वा 'हैका' ही शैली फुडें आयली आनी जपानी घराघरांतल्यान तिचो प्रसार जालो. नागेइरे म्हळ्यार स्वैर मांडावळ. सैमीक परिणाम सादपाखातीर 'नागेइरे' फुलांचे रचणूकेंत फुलां स्वैरपणान गांठायताले. झॅन पंथाच्या प्रभावाखाला जपानी 'च्या' चे कार्यावळीक औपचारिक सुवाळ्याचें स्वरूप आयलें. हातूंतल्यानूच 'चाबाना' ही शैली निर्माण जाली. 'चाबाना' म्हळ्यार च्या - फुलां. साद्या फूलपात्रांत पुराय फुलिल्ल्या फुलांची पानांसकट एक ताळी दवरप, हें तिचें खाशेलपण. राजघराण्यांत मर्यादीत आशिल्ली फुलांचे रचणुकेची कला सगळ्या सामान्यांच्या घरांत पावली. पंदराव्या शेंकड्यांत क्योटोचे गिन् - काकुजी मंदीर सगळ्याच जपानी कलांचें केंद्र जालें आनी थंयच्यानूच फुलांचे रचणुकेचे कलेची पद्दतशीर उदरगत जावपाक लागली.

अठराव्या शेंकड्याचे अखेरेक रिक्काची प्रतिकात्मताय आनी नागेइरेची सैमीक सहजताय हांचो मेळ सादोवपी 'शोका' वा 'सेइका' ही शैली फुडें आयली. 'मुळावो त्रिकोण' हे बसकेचेर ही फुलांची रचणूक आदारिल्ली आसा. तेन (सर्ग), ची (धर्तरी) आनी जिन (मनीस) ह्या तीन तत्त्वांचो प्रतिकात्मक बोध करपी तीन फुलां, पानां वा खांदयो हांची त्रिकोणात्मक मांडावळ करतात. खूबदां तातूंत फुजी पर्वताचें त्रिकोणी तेमक आनी वेगवेगळ्या सैमीक देखाव्यांच्यो प्रतिकृती परगटायतात. हे शैलींतल्यानूच 'काकुवाकी' ही उपशाखा निर्माण जाली.

एकुणिसाव्या शेंकड्याच्या मध्यामेरेन पारंपारीक जपानी फुलांची रचणूक पुराय विकसीत जाली. ह्या काळांत फूलपात्रांचे विंगड विंगड प्रकार, फुलांचे रचणुकेच्यो स्वतंत्र शिक्षणसंस्था आनी फुलांचे रचणुकेची नियमबद्ध कला हांची उदरगत घडून आयली. १८५८त वेपाराच्या निमतान जपानाचो संबंद अस्तंतेकडल्या राश्ट्रांकडेन आयलो. ताका लागून अस्तंतेकडल्या कलांचो प्रभाव जपानी फुलांचे रचणुकेचेर उमटूंक लागलो. विसाव्या शेंकड्याचे सुर्वेक उन्शिन् ओहारा हाणें 'मोरिबाना' ही नवी शैली फुडें हाडली. 'मोरिबाना' म्हळ्यार फुलांची रास. तातूंतल्यान रूंद पसरट फूलपात्रांत फुलांची रास रचून सैमाच्या देखाव्याची प्रतिकृती तयार करतात. 'मोरिबाना' शैलीचें खाशेलपण म्हळ्यार तातूंतल्या दरेका फुलांचें स्वतंत्र अस्तित्व दोळ्यांत भरप.

विसाव्या शेंकड्यांत सोफू तेशिहारा (तेशिवारा) हाणें 'सोगेत्सु संप्रदाय' प्रवर्तित करून ताचेवरवीं 'सोगेत्सु' ही नवी शैली तयार केली. हे शैलींत आत्म प्रकटीकरणाक खाशेलो वाव आसता. देखुनूच 'जियुबाना' (स्वैर फुलांची रचणूक) आनी 'झेनेइबाना' (नवी प्रवर्तक शैली) ह्यो नव्यो शैली लोकप्रिय थरल्यो. फुलांची रचणूक ही हेर ललीत कलांप्रमाणूच आत्माविश्कारी कला. फुलांचे रचणूकेचे हे कलेंत नवे आकार आनी धातू, प्लास्टीक आदी नवीं साधनां हांची भर पडत आसा.

अस्तंतेकडची फुलांची रचणूक : युरोपी देशांतली पारंपारीक फुलांची रचणूक फूलपात्रांत दवरिल्ल्या तुऱ्याचे पद्दतीची आशिल्ली. सतराव्या शेंकड्यांतल्या हॉलंडी चित्रकारांनी ट्युलिप फुलांचीं चित्रां रंगयलीं. अस्तंतेकडल्या तुऱ्यांचे रचणुकेचें हेंच मूळ. वेगवेगळ्या तरांचीं फुलां फूलपात्रांत मांडून दवरपाची पद्दत विसाव्या शेंकड्यामेरेन रूढ आशिल्ली. फुडें फुडें जपानी फुलांचे रचणुकेच्या प्रभावाखाल ही पारंपारीक रचणूक बदलत गेली. आर्विल्ले अस्तंतेकडले फुलांचे रचणूकेंत रंगांचो सुचक परिणाम सादपाकडेन चड लक्ष दिल्लें दिश्टी पडटा. फुलांचे देंठ फूलपात्रांतल्या उदकांत थीर दवरून प्रत्यक्ष फुलां मात वयल्या मुक्त अवकाशांत खाशेली आकृती सादपा नदरेन गांठयतात. ते खातीर सरयो, धातूचे आनी लाकडाचे कुडके, तण आदी साधनांचो आदार घेतात. मेजार दवरपाच्या फूलपात्रा वांगडाच हुमकळपी फूलपात्राचो वापर आनी नियमबद्ध पद्दती सुवातेर स्वतंत्र रचनातंत्राचो वापर हें आर्शिल्ले शैलीचें खाशेलपण.

– कों. वि. सं. मं.

फुलांची सजावट : वेगवेगळ्या तरांचे सजावटींखातीर तशेंच सौंदर्य प्रसाधनाखातीर फुलांचो वापर करपाची प्रथा पुर्विल्ल्या काळासावन चलत आयल्या. गरीब, गिरेस्त, आदिवासी आनी आर्विल्ल्या, गांवगिऱ्या आनी नागरी अशा सगळ्याच गटांतल्या दादल्या - बायलांक फुलांची सजावट आनी प्रसाधन करपाची सारकीच आवड आसता. फुलांची सजावट आनी प्रसाधन हांचेविशीं वेगवेगळ्या समाजांमदीं कांय संकेत रूढ जाल्ल्याचें दिश्टी पडटा. समांजांतले विंगड विंगड धर्मीक विधी, लग्नसुवाळे तशेंच हेर सण-परबो हांच्या प्रसंगांवेळार फुलांचे साज शिरंगारूय संकेत बद्ध आसात. कांय राश्ट्रांनी खाशेल्या फुलांक आपलें राश्ट्रीय फूल मानलां. देखीक - भारताचें आनी ईजिप्ताचें कमळ, इग्लंड आनी इराण हांचें गुलाब, रशियेचें सूर्यफूल, चीनाचें नर्गिस (नार्सिसस), जपानाचें हेमपुश्प आदी. फूलबागांचीय राखण करपी स्वतंत्र माळ्यांचो वर्ग उदयाक आयला.

सोयऱ्यांक हार-तुरे दिवन येवकार दिवपाची पद्दत पुर्विल्ल्या इजिप्तांत तशेंच ग्रीसी आनी रोमी समाजांनीय आशिल्ली. युरोपांत मध्ययुगांतल्या काळांत खास करून सरदारवर्गांत, गुलाबाच्या फुलाक मोगाचें प्रतिक अशें मानताले. फुलांनी घरांची सजावट करपाची प्रथा प्रबोधन काळांतल्या युरोपीय समाजांत दिश्टी पड्टा. फूलपात्रांत तुरे दवरपाची पद्दतूय त्या काळांत लोकप्रिय जाल्ली. पुर्विल्ल्या इजिप्तांत साळीक हें पवित्र फूल अशें मानताले. गळ्यांतले हार साळकां पसुनूच करताले. सतराव्या शेंकड्यांत फुलांचे सजावटीचे यत्न जावपाक लागले. फुलां, पानां, ताळयो हांकां खाशेले तरेन बाग दिवन तातूंतल्यान नवे नवे आकृतीबद्ध तयार करपाच्यो पद्दती आयल्यो. एकुणिसाव्या शेंकड्यांत अस्तंतेकडल्या कलेच्या मळार 'रोकोको कला' आनी 'नव्य कला' हांच्या प्रभावांतल्यान फुलांच्या तुऱ्यांच्यो नव्यो आकृतायो जल्माक आयल्यो. युरोपीय समाजांत व्यक्तिगत सौंदर्यप्रसाधनांत मान फुलांक व्हडलेंशे म्हत्व ना. चीन आनी जपानांत फुलांचे सजावटीचे प्रकार आसले तरी फूलपात्रांतले फुलांचे रचणूकेक थंय चड म्हत्व दितात.

भारतांत फुलांची सजावट पुर्विल्ल्या काळासावन चलत आयल्या. फुलांचे हार गुंथप ही ६४ कलांतली एक कला. फुलांविशींच्यो कितल्योशोच संकल्पना पुर्विल्ल्या भारतीय साहित्यांत मेळटात. भरतमुनीचें नाट्यशास्त्र, कौटिलीय अर्थशास्त्र, भागवतपुराण, रामायण, महाभारत, वात्स्यायनाचें कामसूत्र ह्या पुर्विल्ल्या ग्रंथांनी वेगवेगळ्या संदर्भांनी फुलांच्या सजावटींच्यो आनी प्रसाधनांच्यो कल्पना उक्तायल्यात. फावो ती रंगसंगती सादून विणयेचेर आनी आंबाड्यांत फुलां माळपाची पद्दत आयज लेगीत बायलांमदीं दिश्टी पडटा. फुलां माळटना कलात्मक नदर दवरून फुलांचे रंग आनी भेसाचे रंग हांचेमदीं एके तरेची संगती सादतात.

पुजेचे विधींत ऋतूप्रमाण वेगवेगळ्या फुलांचो वापर करपाची परंपरा खूब पोरनी. देवांमुखार कलात्मक आरास करपाची परंपराय पयलींच्या काळासावन चलत आयल्या. फुलांचे वळेसर, फांतयो, हार. तुरे वापरप ही भारतीय बायलांची आवड. चांफीं, जायो-जुयो, मोगरीं, शेंवती, आबोलीं, कुंदां, वोंवळां, गुलाब आदी फुलां बायलांक खूब आवडटात. गुलाबासारकें फूल बटनाच्या बुराकांत खोंवपाची आवड कांय दादल्यांकूय आसता. सभा-संमेलनां वेळार सोयऱ्यांक हार-तुरे दिवन येवकार दिवपाची पद्दत आसा.

उत्सवा दिसा देवदेवतांचे रथ फुलांच्या हारांनी शिरंगारप, गाडयो सजोवप, पाडव्या दिसा जनावरांक फुलांचे हार आनी तुरे घालून नटोवप, संवसार पाडवो आनी दसरो हे सारकिल्या सणां-परबांवेळार घरांत पानां-फुलांची तोरणां बांदप, रोजांच्या फुलांनी घरां सजोवप, फुलांचे गालिचे घालप, फुलांची खाशेली मांडावळ करून चौक भरप, फुलांचे झेले तयार करप अशे विंगड विंगड संकेत भारतांत रूढ आसात. वेगवेगळ्या धर्मांतल्या तरेकवार सण-परबां वेळार फुलांच्या सजावटीचे तरेकवार प्रकार दिश्टी पडटात.

पानांफुलांचो गालिचो हो एक खाशेलो कलात्मक प्रकार. नितळ जमनीचेर वेगवेगळ्या रंगांचीं फुलां आनी पाचवी पानां हांचे मांडावळींतल्यान हो गालिचो तयार करतात. उदकाचेरूय फुलांचे गालिचे तयार करतात. तेखातीर संथ उदकाचेर कोळशाची पूड आनी लाकडाचो भुसो पातळावन

ताचेर रंगयाल्या पानां - फुलांवरवीं ओडलायणे आकृतीबंद तयार करतात.

दक्षिण भारतांत कांय सणां-परबांच्या वेळार घरामुखावयल्या आंगणांत फुलांची रांगोळी घालतात. केरळांतल्या 'ओणम्' परबे निमतान 'पूविडल' हो फुलांचे रांगोळेचो प्रकार बरोच लोकप्रिय आसा. तातूंत गाड रंगाचें फूल आनी लेव रंगाच्यो पाकळ्यो रचून रंगसंगती सादिल्ली आसता. तांची रचणूक केन्ना वाटकुळी, केन्ना साळकाच्या पानांसारकी वा षटकोनी आसता.

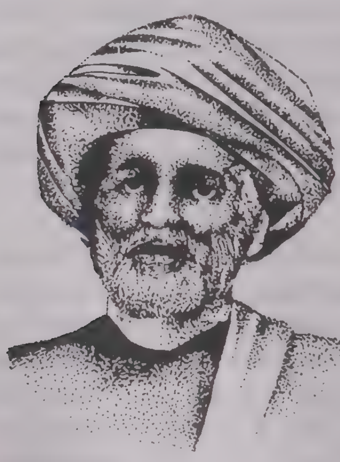
कितल्याशाच जातीजमातींनी लग्नसुवाळ्या वेळार वासाच्या फुलांचे हार न्हवऱ्या-व्हंकलेक घालतात. हालींच्या दिसांनी वस्त्राचे सुवातेर फुलांचो अंतरपाट धरपाची फॅशन रूढ जाल्या.

कांय फुलांविशीं दरेका समाजांत खाशेले संकेत वा प्रतिकात्मक अर्थ रूढ आशिल्ल्याचे दिश्टी पडटा. साळीक हें पावित्र्य दाखोवपी आनी शिरीषाचें फूल हें मोगाचें प्रतिक अशें मानतात. बेल वा धवीं फुलां म्हादेवाक, मंदाराचीं वा तांबडीं फुलां वा दुर्वा गणपतीक, तुळस वा तांबडीं फुलां विष्णुक आनी रुयेच्या फुलांपानांची माळ मारुतीक प्रिय अशें मानतात. कोणाकूय बळी दिता आसतना वा ताची हत्या करतना ताच्या गळ्यांत तांबडच्या फुलांचे हार घालपाची प्रथा इतिहासांत आशिल्ली. तशेंच कोणूय झुजारी झुजामळार गेलो जाल्यार ताच्या गळ्यांत रंगीत फुलांची माळ घालपाची पद्दत रूढ आसा. हालींच्या तेंपार खंयच्याय मनशाच्या मड्याचेर फुलां, हार, पुष्पचक्र घालप जाता. तशेंच तड्या - समाधीचेर फुलां ओंपपाची प्रथा आसा.

- कों. वि. सं. मं.

फुले, महात्मा ज्योतीराव गोविंदराव : (जल्म : १८२७, पुणें; मरण : २८ नोव्हेंबर. १८९०).

महाराष्ट्रांतलो एक व्हड समाजसुदारक आनी एक क्रांतिकारक विचारवंत. सावता माळी समाजांतलो गोविंदराव शेटिबा फुले आनी चिमणाबाय हांचो तो दुसरो चलो. तांचें मूळचें गोऱ्हे हें उपनांव बदलून फुलांच्या वेवसाया खातीर तांकां फुले हें आडनांव पडलें. जोतीरावाच्या भुरगेपणांतूच ताचे आवयक मरण

आयिल्ल्यान ताच्या बापायनूच ताचो सांबाळ केलो. ताका शिक्षण घेवंक जायत्यो अडचणी आयल्यो. तरी शालान्त परिक्षेइतलें शिक्षण ताणें पुराय केलें. तशेंच दांडपट्टा, मल्लविद्या सारकें शरिरीक शिक्षणूय ताणें घेतलें. शिक्षण पुराय जातकच १८४०त सातारा जिल्ह्यांतल्या सावित्रीबाय नांवाचे चलयेकडेन ताचें लग्न जालें. सावित्रीबायचें शिक्षण ज्योतीरावानूच पुराय केलें.

शालेय शिक्षण चालू आसतना ताणें जायते इश्ट जोडिल्ले. सदाशिव बल्लाळ गोवंडे, सखाराम यशवंत परांजपे, मोरोपंत विठ्ठल वाळवेकर आदी इश्टांनी ताका समाजसुदारणेचे चळवळींत अखेरमेरेन साथ दिली. संवसाराचो, अस्तंत्या देशांचो आनी भारताचो पुर्विल्लो तसोच आर्विल्लो इतिहास ताणें इंग्लिशींतल्यान वाचून काडलो आनी ताचो खोलायेन अभ्यास केलो. अमेरिकन राज्यक्रांतीच्या इतिहासाचो ताच्या मनार प्रभाव पडलो. 'द राइट्स ऑफ मॅन' (१७९१-९२) हो टॉमस पेन (१७३७-१८०९) हाचो ग्रंथ ताणें सतत वाचलो. मानवी समतेचो आनी स्वातंत्र्याचो ध्येयवाद ताणें आत्मसात केलो. ह्या तत्त्वांच्या आदारान ताणें भारतीय समाजाचें आनी चड करून हिंदू समाजाचें बरे तरेन चिंतन केलें. ताणें संस्कृत ग्रंथ, वेद, स्मृती, पुराणां हांचो अभ्यास केलो. अशे तरेन चिंतन-मनन करून तांची भरतीय समाजक्रांतीची विचारसरणी तयार जाली.

शेतकारांची आनी दलितांची गरिबी पयस करपाखातीर ताणें लोकशिक्षण होच मुखेल उपाय अशें थरयलें. स्त्रीजात दादल्यांच्या वर्चस्वाखाला चेपणाक पडल्या हें मतींत घेवन ताणें १८४८त चलयांखातीर एक शाळा स्थापन केली. ताची बायल सावित्री हिणें थंय शिकोवपाचें काम सुरू केलें. त्या काळांत बायलांच्या शिक्षणाक मान्यताय नाशिल्ली आनी जो कोण सुदारक तसो प्रयत्न करतालो ताका विरोध जातालो. ज्योतीरावाच्या बापयन आपले सुनेक आनी पुताक तेखातीर घराभायर घालीं. तांच्या समाजांतल्यानूय ताका खूब त्रास दिवप जालें. पूण ह्या त्रासांक धिरान तोंड दिवन ताणें आपलें समाजसुदारणेचें कार्य फुडें चालू दवरलें. फुडें रास्ता पेठेंत आनी वेताळ पेठेंत आनीक दोन शाळा उगडल्यो (१८५१). ताणें अश्पृश्यांखातीरूय शाळा काडली. १८५२त सरकारी विद्या खात्याकडल्यान मेजर कँडी हाचे अध्यक्षतायेखाला ताच्या शिक्षणकार्याखातीर ताचो जाहीर सत्कार जालो.

त्या काळांत चलयांचीं भुरगेपणांतूच लग्नां जतालीं. ताका लागून उपराशिल्ले भुरग्या विधवांचे प्रस्न सोडोवपाखतीर कांय सुदारकांनी दुसऱ्या लग्नाची चळवळ सुरू केली. हे चळवळीक ज्योतीरावान आपलें पुराय फाटबळ दिलें. तरणेपणांत सभावीकपणान वासनेक बळी पडिल्ल्या विधवांची समाजाकडल्यान खर निंदा जाताली. जल्मल्ल्या भुरग्यांची हत्या जाताली. तांकां राखण दिवपाखातीर ज्योतीरावान बालहत्या प्रतिबंधक गृहाची स्थापना केली (१८६३). ह्या गृहांत अशा बायलांच्या बाळंतराची तजवीज आशिल्ली. विधवांचे केंस कापपाची चाल बंद जावंची म्हणून ताणें चळवळ केली. तेखातीर ताणें म्हाल्यांचो संपूय घडोवन हाडलो. आपल्या वाड्यांतली पियेवपाच्या उदकांची बांय अश्पृश्यांखातीर मेकळी सोडून ताणें अश्पृश्यांच्या पियेवपाच्या उदकाचो एक गंभीर प्रस्न सोडयलो.

१८७६-८२ ह्या काळांत तो पुणें नगरपालिकेचो वांगडी आशिल्लो. जातीभेदाची बसका आशिल्ले उच्च-नीच भाव, स्त्रीदास्य, हिंदू धर्मसंस्थेतली मुर्तीपूजा हीं हुमटावपाखातीर समताप्रधान समाज निर्माण करपाखातीर आनी अंधश्रद्धा निर्मुलन करपाखातीर ताणें १८७३त सत्यशोधक समाजाची स्थापणूक केली. ह्या सत्यशोधक समाजाचे सगळ्या धर्मांचे आनी सगळ्या जातींचे लोक वांगडी जावचे अशी येवजण केल्ली.

ज्योतीरावान मौलिक आनी प्रासंगिक बरप करून पुस्तकां आनी पुस्तिका उजवाडाक हाडल्यो. ताणें बरयल्ले कांय म्हत्वाचें निबंद : 'ब्राह्मणांचे कसब' (१८६९), 'गुलामगिरी' (१८७३), 'सत्सार' (अंक एक आनी

दोन, १८८५), 'शेतकाऱ्याचा आसूड', सार्वजनिक सत्यधर्म, छत्रपति शिवाजी राजे भोसले यांचा पवाडा (१८६९), 'हंटर - शिक्षण आयोगापढें सादर केलेले निवेदन' आनी 'इशारा' ताणें कांय काव्यरचनाय केल्यात.

ज्योतीरावाक ताची बायल सावित्रीबाय हिणें समाजसुदारणेच्या आनी लोकशिक्षणाच्या कार्यांत जल्मभर साथ दिली. स्त्रीमुक्ति चळवळीची महाराष्ट्रांतली पयली बायल म्हणून तिची नामना आसा.

- कों. वि. सं. मं.

फूजियामा : जपानांतलो सगळ्यांत ऊंच, पवित्र आनी निद्रिस्त ज्वालामुखी पर्वत. हो पर्वत होन्शू जुंव्याचे मदीं आनी टोकियोचे नैर्ऋत्येक सुमार १२० किमी. अंतराचेर आसून ताची उंचाय ३,७७६ मी. आसा. तो शंखाच्या आकाराचो आसून मुळाकडेन ताचो घेर १०१ किमी. आसा. ताच्या ज्वालामुखी विवराची खोलाय सुमार २२३मी. आनी व्यास सुमार ६०० मी. आसा. इसवी. सन आदीं २८६त जाल्ल्या भूंयकांपान हो ज्वालामुखी तयार जलो अशें म्हण्टात. ताचो निमाणो उद्रेक १७०७त जालो. ह्या उद्रकाक लागून टोकियो शाराचेर १५ सेंमी. गोबराचो थर पातळिल्लो.

संवसारांतल्या सोबीत पर्वतांमदीं ह्या पर्वताची गणना जाता. ताचो रेखीव आकार, ताचेवयली पाचवीचार सृश्ट, बर्फान भरिल्लें तेमूक हांकां लागून जपानी कवी आनी चित्रकार हांचे कलेंत ह्या आकृतायांचो आस्पाव आसता. ताच्या उत्तरेकडल्या मुळसांत पांच तळीं आसात. तातूंतल्या कावागूची-को ह्या थंड तळ्यांत फूजियामाचें सुंदर-सोबीत प्रतिबींब पडटा. ह्या पर्वताचेर वचपाक सात वाटो आसात. टोकियोसावन तेमकामेरेन बस येरादारीची वेवस्था आसा. ह्या पर्वताचेर शिंतो हें देवूळ आनी १९३२त स्थापन जाल्ली वेधशाळा आसा.

जपानी लोकांचे जिणेंत ह्या पर्वताक म्हत्वाची सुवात आसा. दरवर्सा सुमार ५०,००० भावीक ताचें दर्शन घेतात. आदल्या तेंपार बायलांक हांगा वचपाक मनाय आसली. आतां थंय बायलोय वंचूक शकतात.

- कों. वि. सं. मं.

फूटबॉल : पांयांनी खेळपाचो पेल्लाचो मैदानी खेळ. फुट (Foot) म्हळ्यार पांय आनी बॉल म्हळ्यार पेल्ल. ह्या खेळाचे 'सॉकर' (असोशिएशन फूटबॉल), 'रग्बी', रग्बी लिग, अमेरिकन फूटबॉल, कॅनडियन फूटबॉल, ऑस्ट्रेलियन फूटबॉल, गॅलिक फूटबॉल, ईटन फूटबॉल, हॅरो फूटबॉल, विंचेस्टॅर फूटबॉल अशे वेगवेगळे प्रकार आसात. हातूंत सॉकर आनी रग्बी हे दोन मुखेल प्रकार. तातूंतले तातूंत सॉकर हो खेळ चड लोकप्रिय आनी तो संवसारांतल्या भोवतेक देशांनी खेळटात. सद्या भारतांत सॉकर हो प्रकार खेळटात. सद्याचो फूटबॉल खेळ हो खूब स्थित्यंतरांतल्यान आयचे दशेक पावला अशें ताचो इतिहास पळयल्यार दिसता. इ. स. आदल्या चवथ्या शतमानांतलो त्सू - चू पुर्विल्ल्या ग्रीसांतलो 'हरपास्टॉन' रोमांतलो 'हरपास्टम' हे खेळ फूटबॉलाक लागीचें आशिल्ले.

सुर्वेच्या काळांत पेल्लाच्या जाग्यार मनशाची कवटी, मोनजातीचें मुत्राशय, रेंवेन भरिल्ल्यो पोतयो हांचो वापर केल्ल्याचो उल्लेख मेळटा. सादारणपणान बाराच्या शतमानासावन सद्याचो फूटबॉल मुखार आयिल्लो दिसता. ह्या खेळाचो त्या वेळावयलो प्रकार हो बरोच आडदांड, अनियमीत आनी धोक्याचो आसलो. १९व्या शतमानांत ह्या आडदांड आनी नेम नाशिल्ल्या खेळाचें नियोजन करून ताका खेळाचें रूप दिवप जालें.

एक गोलरक्षक, दोन पूर्ण पिछाडी, तीन निमाणी पिछाडी, पांच आघाडी खेळगडे अशी ह्या खेळाची आधुनिक रचणूक आसा. संवसारांतलो सगळ्यांत पयलो शॅफिल्ड फूटबॉल क्लब १८५७त अस्तित्वांत आयलो. सॉकराचो पयलो अधिकृत खेळ १८६६वर्सा इंग्लंडांत शॅफिल्ड आनी लंडन ह्या क्लबांमदीं जालो. उपरांत १८७१ वर्सा 'फूटबॉल चॅलेंज कप', १८९३ वर्सा हौशी खेळगड्यांखातीर 'फूटबॉल असोशियेशन अमॅच्युअर कप' सुरू जालो. १८०४ वर्सा पॅरीसांत फेडरेशन इंटरनॅशनल असोशिएशन ही संघटना स्थापन जाली. हे संघटनेचे वतीन १९३० वर्सासावन दर चार वर्सांनी जावपी 'वर्ल्ड कप' सर्त जाता. १९०८ पसून ऑलिंपिक खेळांनी आनी १९५२ सावन आशियाई खेळांनी फूटबॉलचो आस्पाव जाता. १९५५ वर्सा 'युरोपियन कप' हो फकत युरोपी देशांपुरती आशिल्ली सर्त सुरू जाली.

सॉकराचो पेल्ल हो रबराचे पोतयेंत वारो भरिल्लो आनी वयले वटेन कातडी धांपिल्लो आसता. ताचें वजन ३९७ ग्रॅ. ते ४५४ ग्रॅ. (१४-१६ औंस) आनी घेर ६८.५० सेंमी. ते ७१ सेंमी. (२७-२८ इंच) असो वाटकुळो आसता. फूटबॉल खेळपाचें मैदान ९० मी. ते १२० मी. लांबायेचें आनी ४५ ते ९० मी. रुंदायेचें आयाताकार आसता. गोल खांबे एकामेकांपसून ७.३२ मी. अंतराचेर आसून ते २.४३ मी. ऊंच आसतात. तांचेर आडवो दांडो बसयल्लो आसता. गोलाचें क्षेत्र १८.३२ मी. x ५.५० मी. आसता. दंड क्षेत्र (पॅनल्टी एरिया) ४०.३२ मी. x १६.४७ मी. आसता. कांय खेपे मैदानाचें माप सोयीप्रमाण ल्हान-व्हड आसलें तरी गोलखांबे, गोलक्षेत्र हांचीं मोजमापां नियमीत आसतात. संवसारीक सामन्यांनी मैदान हें उण्यांत उणें १००.५८ मी. वा चडांत चड १०९.७२ मी. लांबायेचें आसता आनी ताची रुंदाय उण्यांत उणी ६४ मी. आनी चडांत चड ७३.१५ मी. आसता.

सॉकराचो सामनो दरेकी इकरा खेळगडे आशिल्ल्या दोन पंगडांमदीं, (संघांत) , दरेकीं ४५ मिनटांचे दोन डाव आनी मध्यंतरीक पांच मिनटांचो सुशेग हे प्रमाण खेळटात. सुरवातीच्या काळांत पंगडांतल्या इकरा खेळगड्यांची पांच आघाडी (फॉरवर्ड), तीन निमाणी पिछाडी (हाफ बॅक), दोन पूर्ण पिछाडी (फूल बॅक) आनी गोलरक्षक हो इकरावो खेळगडो अशी रचना आसता. हातूंत उपरांत कालांतरान बदल जायत गेल्यात.

रग्बी : इंग्लंडांतल्या रग्बी नगरांत ह्या खेळाचो खऱ्या अर्थान १८२३त उगम जालो म्हणचें पडटलें. सॉकर खेळ आनी रग्बी खेळ हातूंतलो मुळावो फरक म्हळ्यार रग्बी खेळांत पांयांवांगडांच पेल्ल खेळोवपाक हातांचोय उपेग करपाची अनुमती आसता. १८७१त रग्बी फूटबॉल युनियनाची लंडनांत स्थापना जाली आनी त्याच वर्सा इंग्लंडाआड स्कॉटलंड हो पयलो आंतरराश्ट्रीय सामनो एडिमबराक जालो. सुर्वेक २० आनी उपरांत १५ अशी खेळगड्यांची संख्या निश्चीत जाली.

१९२२त रग्बी युनियनांतल्यान फुटून 'रग्बी फूटबॉल लिग' ही वेवसायीक खेळाक उत्तेजन दिवपी संस्था स्थापन जाली.

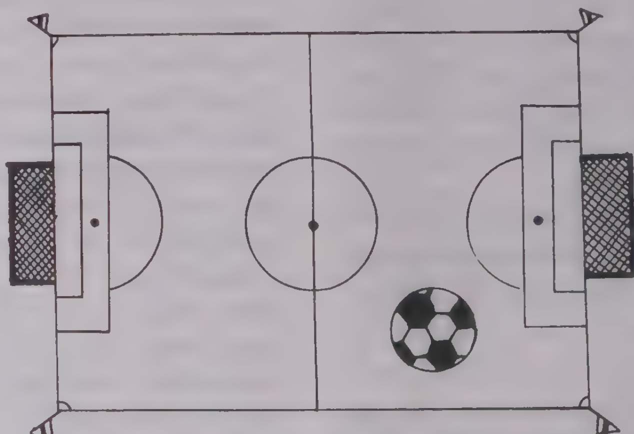
रग्बीचो पेल्ल तांतया आकाराचो आसून ताची लांबाय २८.२९ सेंमी. आनी लांबायेप्रमाण परिघ ७६-७९ सेंमी. आसता. ताचें वजन ३८० - ४३० ग्रॅ. आसता. रग्बीचें मैदान हें सादारणपणान १४६ मी. लांब आनी ६९ मी. रूंद आसता. दोन गोलरेशांमदलें अंतर १०० मी

फूटबॉल

आसता. गोलरेशेचे पलतडीवटेन ताका समांतर अशो रेशो २३ मी. अंतराचेर काडिल्ल्यो आसतात. हांकां 'इन गोल' अशें म्हण्टात. पुराय मैदानाक मदीं विभागणी रेशा म्हळ्यार 'हाफ वे लायन' आसून तिच्या दोनूय वटांनी १० मी. अंतराचेर समांतर रेशो काडिल्ल्यो आसतात. गोल खांब्यांमदलें अंतर ५.६ मी. आसता.

रग्बी युनियनांत दरेका संघांत १५ खेळगडे आसतात. दरेकी ४० मिनटाचे दोन डाव मध्यांतराक वा सुशेग घेवन खेळटात. सामन्याचें नियंत्रण पंच आनी ताचे दोन सहाय्यक करतात. ह्या खेळांत पेल्लाक खोंट मारप, पांयांनी खेळयत फुडें फुडें व्हरप, पेल्ल हातांत घेवन धांवप, पेल्ल एका खेळगड्यान दुसऱ्या खेळगड्याकडेन दिवप आदी प्रकारांचो आस्पाव जाता. खेळगडो जर 'ऑफ सायड' स्थितींत आसलो जाल्यार ताका खेळांत वांटो घेवंक मेळना. 'ऑन सायड' स्थितींत खेळगडो हो सदांच पेल्लाफाटल्यान वा पेल्ल घेवन धावंपी ताच्या संघांतल्या खेळगड्या फाटल्यान आसचोच पडटा. एका खेळगड्यान दुसऱ्या खेळगड्याकडेन पेल्ल पास करतना तो दोनूय वटांनी वा फाटले वटेनूच दिवंक जाय. मुखावेल्यान पेल्ल दिवप (फॉरवर्ड पास) नेमाभायर जाता. पेल्ल घेवन धांवपी खेळगड्याक प्रतिपक्षाचो खेळगडो आडावंक वा धरूंक शकता आनी ताका मैदानांत बसोवंक (टॅकलिंग) शकता. पूण ताका ब्लॉकिंग करूंक येना.

अमेरिकन फूटबॉल, कॅनेडियन फूटबॉल, ऑस्ट्रेलियन फूटबॉल हे उण्या चड अंतरान रग्बी फूटबॉल खेळाचे प्रकार.

संवसारीक सॉकर सर्तीत वांटो घेवपी वेगवेगळ्या देशांतले कांय नामनेचे खेळगडे अशे :

ब्राझील - पॅलॅ, बेलीनी, झीटो, गारींचा, दीदी, व्हा व्हा, झागालो, झेर्सन, झेर्झीनो, टोस्टाव, टीव्हेलीनो, सोक्रातीश, झीकी, जूझेमार आनी कारेका.

आर्जेटिना - मारादोना, कानेयझीया, गोयकाचोव्ह, बूसचागा, पासरेल, केंपीश, लुक आनी बर्टोनी.

अस्तंत जर्मनी - बेकनबूर, मूलर, मेयर, शुमेकर, मेथावज, रुमेनीझ, ब्रीझल, फिशर, ब्रेटनर लीटझबार्की, वेबर, ओव्हराथ, सीलर, व्होलर आनी ब्रेहम.

इटली - झोफ, बरगोमी, सीलासी, व्हीयाली, काब्रीमी, तारदेली, रोसी, कोंटी, झेंगा, फाचेरी, माझेला, टीव्हेरा, बाग्गीयो आनी बारेसी.

इंग्लंड - ब्यांक्स, मूर, बॉबी चार्लटन, हर्स्ट, शील्टन, लीनेकर, ग्लासकोयन, रायट, बूचर आनी वॉकर.

हॉलंडी — क्र्यूफ, नेसकीन्स, क्रोल, गुलीट, टीजकडि, रेझन ब्रींक बास्टन आनी वयोमन.

रशीया - याशीन, देसायव्ह, बेलानोव्ह, प्रोटोझांव्ह आनी मीकालीशेको.

स्पेन - ब्रुटाझेनो, मिचेल, सांचीश आनी व्हाक्सेझ.

केमरून — मील्ला, बेल आनी बीयीक.

कोलंबिया - व्हालटामा, दूगीटा, पेरेझ आनी ईस्कोवार.

रुमानीया - हागी, लेकाटस आनी बेलोडीडीसी.

बेल्जीयम - स्कीफो, डेमोल आनी स्युलेमान.

हंगेरी - पूशकाश, सारोसी, टीट्कोश, लांटोश, बीरो आनी लाझार.

भारतांत राश्ट्रीय फूटबॉल सर्तीची सुरवात १९४१ - ४२ ह्या वर्सा जाली. दिल्लीचेर बंगालान ५.१ अशें जैत मेळोवन सगळ्यांत पयलीं संतोष करंड जिखपाचो मान मेळयलो. १९४२ - ४३ आनी १९४३ - ४४ हीं दोन वर्सां ही सर्त जाली ना. १९४४ - ४५ ही सर्त परत जावन तातूंत दिल्लीन बंगालाचेर २.० अशें जैत मेळोवन संतोष करंड जिखलो. आयज मेरेन बंगाल ही सर्त २२ फावटीं जिखला जाल्यार १० खेपे ताका हे सर्तीचें उपवस्तादपण मेळ्ळां. १९८३ कलकत्त्याक जाल्ले राश्ट्रीय सर्तींत बंगाल आनी गोंय पंगडांक जोड वस्तादपण मेळ्ळां. उपरांत गोंय पंगडात १९८४त पंजाबाचेर जैत मेळोवन आनी १९९०त केरळाचेर जैत मेळोवन दोन फावटीं संतोष करंडाचें वस्तादपण मेळयलें. १९९०त जाल्ली ही सर्त गोंयांतल्याच फातोड्ड्यां (मडगांव) नेहरू स्टेडियमाचेर जाल्ली. गोंयान दोन खेपे चल्यांची ज्युनियर राश्ट्रीय सर्त तशेंच सबज्युनियर राश्ट्रीय सर्त जिखल्या. तेचपरी चलयांचे ज्युनियर आनी सबज्युनियर सर्तीचें वस्तादपण गोंयांक मेळिल्लें आसा. बायलांचे राश्ट्रीय सर्तीचें वस्तादपण गोंयांक मेळ्ळां. तेभायर गोंयांन दोन फावटीं राश्ट्रीय विद्यालयीन सर्तीचें वस्तादपण मेळयलां. सुब्रोटो करंडूय गोंयांक मेळिल्लो आसा.

राश्ट्रीय सर्तीन कांय विक्रम आसात ते अशे : १९७४त पंजाबचो मुखेली इंदरसींग हाणें जालंधराक जाल्ले सर्तींत २३ गोल केले. निमाण्या खेळांत पंजाबात बंलगालाचेर ६.० अशें जैत मेळयलें. संतोष करंडाच्या निमाण्या खेळांत इतलें व्हडलें जैत खंयच्याच पंगडाक मेळूंक ना. १९९४त गोंयान मद्रासाक जाल्ली सर्त एकूय गोल घेनासतना जिखली. गोंयचो मुखेली ब्रह्मानंद शंखवाळकार हो गोंय पंगडाचो गोली आशिल्लो. १९४६ - ४७ ते १९५१ - ५२ ह्या काळांत सेगीत पांच वर्सा बंगालान ही सर्त जिखली. तेचपरी फुडें १९७५ - ७६ आनी १९७९ - ८० ह्या काळांतूय ताणें सेगीत पांच वर्सा ही सर्त जिखपाचो विक्रम केलो.

भारतांतले अर्जून पुरस्कार मेळयल्ले खेळगडे : प्रदीप कुमार बॅनर्जी (बंगाल, १९६१) ; बलराम (बंगाल, १९६२); चूनी गोस्वामी (बंगाल, १९६३); जर्नेल सींग (बंगाल १९६४); अरुण घोष (बंगाल, १९६५); युसूफ खान (आंध्र प्रदेश, १९६६); पिटर त्यागराज (बंगाल, १९६७); इंदर सिंग (पंजाब, १९६८); सय्यद नईमउद्दीन (बंगाल, १९७०);

चंद्रशेखर प्रंसाद (बंगाल, १९७१); मगन सिंग रीझव्ही (राजस्थान, १९७३); गुरुदेवसींग, (पंजाब, १९७८); ब्रंस्तुम बॅनर्जी (बंगाल, १९७९); महम्मद हबीब (बंगाल, १९८८); सुधीर कर्मस्कर (बंगाल, १९८१) आनी सुब्रोटो बॅनर्जी (बंगाल, १९८९).

भारताचो वस्ताद क्लब थारोवपाखातीर १९७६ ह्या वर्सापसून फॅडरेशन करंड सर्त जाता. पयले खेपे मोहन बगानाक एका गोलान हारोवन बेंगळूरच्या आय टी आय पंगडान फॅडरेशन करंड जिखपाचो मान मेळयलो. मोहन बगानान ही सर्त सगळ्यांत चड फावटीं म्हळ्यार स खेपे जिखिल्ली आसा. दोन खेपे ताका संयुक्त वस्तादपण मेळ्ळां. जाल्यार चार खेपे उपवस्तादपण मेळ्ळां. गोंयचो साळगांवकार स्पोर्टस क्लब पांच फावटीं हे सर्तीच्या निमाण्या भोंवाड्यांत (फायनल) पाविल्लो आसा. १९८८त, १९८९त आनी १९९७त ताका हे सर्तींत वस्तादपण फावो जालां. १९८९त सुरू जाल्ली रोव्हर्स करंड सर्त गोंयच्या धेंपो स्पोर्टस क्लबान चार फावटीं जाल्यार साळगांवार एक फावटीं जिखिल्ली आसा. वास्को स्पोर्टस क्लबान १९६७ आनी १९७२ ह्या वर्सा रोव्हर्स सर्तीचें उपवस्तादपण मेळयल्लें आसा.

अख्ख्या संवसारांत फूटबॉल हो लोकांरुचीचो आसा. कितलेशेच देश ह्या खेळांत ह्या खेळांत वांटो घेतात. १९०४ वर्सा अस्तित्वांत आयिल्ली फिफा ही संघटना संवसारांतल्या फूटबॉलाचो कारभार पळयता. १९९६च्या ऑलिंपिक खेळांत फूटबॉलाचो आस्पाव आशिल्लो. १९९१ सावन दिल्लीक आशियाई (Asian) गेम्स सुरू जाल्ली आनी तातूंतूय फूटबॉलाचो आस्पाव आशिल्लो. तातूंत पयलेच खेप भांगरा पदक मेळोवपाचो मानूय भारताक मेळ्ळो. भारतांतल्या फूटबॉलाचो कारभार अखिल भारतीय फूटबॉल संघटना पळयता.

संवसारीक (वर्ल्ड कप) सर्तींत जैत मेळिल्ले संघ :

वर्स	जैतिवंत संघ	उपजैतिवंत संघ	थळ
१९३०	युरुग्वाय	आर्जेंटिना	मॉंतविडियो युरुग्वाय
१९३४	इटली	झॅकोस्लोव्हाकिया	रोम, इटली
१९३८	इटली	हंगेरी	पॅरीस, फ्रांस
दुसऱ्या म्हाझुजाक लागून १९४२ आनी १९४६ तल्यो सर्ती जावंक शकल्योनात			
१९५०	युरुग्वाय	ब्राझील	रियु द जानैरु ब्राझील
१९५४	अस्तंत जर्मनी	हंगेरी	बर्न, स्वित्झर्लंड
१९५८	ब्राझील	स्विडन	स्टॉकहोम, स्विडन
१९६२	ब्राझील	झॅकोस्लो-व्हाकिया	सांतियागो, चिली
१९६६	इंग्लंड	अस्तंत जर्मनी	लंडन, इंग्लंड
१९७०	ब्राझील	इटली	मेक्झिको
१९७४	अ. जर्मनी	हॉलंड	म्यूनिक, अ. जर्मनी
१९७८	आर्जेंटिना	हॉलंड	बुएनोस आयरिस, आर्जेंटिना
१९८२	इटली	अ. जर्मनी	माद्रीद, स्पेन
१९८६	आर्जेंटिना	अ. जर्मनी	मेक्झिको
१९९०	अ. जर्मनी	आर्जेंटिना	रोम, इटली

ऑलिंपीक सर्तींत जैत मेळिल्ले पंगड

वर्स	जैतिवंत पंगड	उप जैतिवंत
१९००	इंग्लंड	अमेरिका
१९०४	गाल्ट एफ. सी.	ख्रिश्चन ब्रदर्स
१९०६	डॅनमार्क	स्मिर्ना
१९०८	ग्रेट ब्रिटन	डॅनमार्क
१९१२	ग्रेट ब्रिटन	डॅनमार्क
१९२०	बेल्जियम	झॅकोस्लोव्हाकिया
१९२४	युरुग्वाय	स्वित्झर्लंड
१९२८	युरुग्वाय	आर्जेंटिना
१९३६	इटली	ऑस्ट्रिया
१९४८	स्विडन	युगोस्लाव्हिया
१९५२	हंगेरी	युगोस्लाव्हिया
१९५६	रशिया	युगोस्लाव्हिया
१९६०	युगोस्लाव्हिया	डॅनमार्क
१९६४	हंगेरी	झॅकोस्लोवाकिया
१९६८	हंगेरी	बुल्गेरिया
१९७२	पोलंड	हंगेरी
१९७६	उ. जर्मनी	पोलंड
१९८०	झॅकोस्लोव्हाकिया	उ. जर्मनी
१९८४	फ्रांस	ब्राझील
१९८८	रशिया	ब्राझील
१९९२	स्पेन	पोलंड

- अजीत मोये

फूल : ॲंजिओस्पर्मी (Angiospermae) विभागांतल्या खंयच्याय झाडांमदीं मेळपी एक खाशेली प्रजोत्पादक रचणूक. फूल हें मुखेलपणान प्रजननाखातीर रचिल्लें एक खांदयेचें रूप.

सादारणपणान सगळ्या फुलांचीं वेगवेगळीं आंगां सारकींच आसतात. फूल हें देंठाच्या आदारान खांदयेक जोडिल्लें आसता. खंयचेय खांदयेवरीच फुलाक मदलो कणो आसता. जाका बसका (Thalamus) अशें म्हण्टात. हाचो आकार मातसो फुगीर गुळ्यावरी वा लांबसो आसून ताचेर फुलाचे वेगवेगळे भाग वाटकुळे रचिल्ले (चांफ्यावरी) वा परत्या शंकूवरी (कमळावरी) रचिल्ले आसतात. चडशा फुलांचे मदल्या कण्याचे कांडे (internode) चेपटे आसतात. पूण कांय जातींभितर ते लांबोडेय आसूंक शकतात. फुलाची भायली वाटी आनी फुलाचो गोंडो हांच्या मदल्या कांड्याक खूर (Anthophore) म्हण्टात. फुलांगोंडो आनी केंसर (androcium) हांच्या मदल्या कांड्याक 'केंसरधारण' (androphore) म्हण्टात. तशेंच केंसर आनी किंजमंडळ (gynoecium) हांचेमदल्या कांड्याक किंजधारण (gynophore) म्हण्टात. फुलाचे हेर भाग कण्याचेर कुंडलींत वा आवर्ती रूपांत वाटकुळे रचिल्ले आसतात.

फुलाचो सगळ्यांत भायलो भाग म्हळ्यार फुलाची वाटी, जी दळांची (Sepals) जाल्ली आसून ती चड करून पाचव्या कोराची आसता. हीं दळां मेकळीं वा जोडिल्लीं आसूं येतात. जोडिल्लीं दळां आसतात तेन्ना तांकां वाटयेचो आकार येता. हे रचणुकेक एकवटीत दळां (gamosepalous)

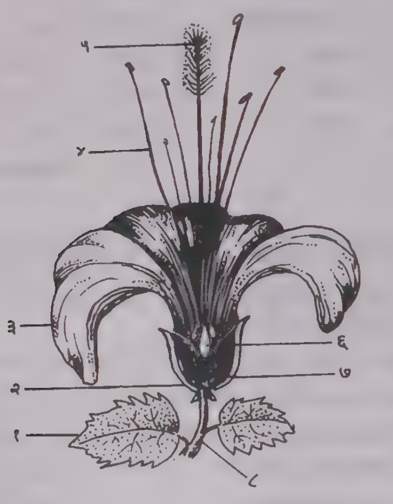
फूल

म्हण्टात. तीं मेकळीं आसल्यार तांकां polysepalous मेकळीं दळां म्हण्टात.

फुलाचो गोंडो हो पाकळ्यो मेळून जाता. ह्यो पाकळ्यो मेकळ्यो वा जोडिल्ल्यो आसूं येतात. केंसर हो फुलाचो तिसरो वांटो. केंसर दळां (stamens) आनी फुलाचें नर आंग मेळून केंसर जाता. केंसरदळ हें तंतूचेर उब्या आशिल्ल्या पोलां-करंडाचें जाता. पोलां-करंडांत पोलां आसतात. केंसरदळां मेकळीं वा जोडिल्लीं आसतात. जेन्ना खूब केंसरदळांचो पुंजुलो करतात, तेन्ना तांकां एक पुंजुलो आसल्यार. एक संघ monoadalphous आनी चड आसल्यार द्वीसंघ अवस्था म्हण्टात. किंजदळां (Carpels) मेळून किंजमंडळ तयार जाता.

किंजमंडळाच्या ज्या भागार पोलां (Pollen grains) येवन पडटात त्या भागाक किंजल्क (stigma) म्हण्टात. किंजल्क आनी किंजपूट (Ovary) हांकां जोडपी नळयेक किंजल (style) म्हण्टात. किंजपूट, किंजल्क आनी किंजल हांचें मेळून किंजमंडळ जाता. फूल फुलले उपरांत कांय दिसांनी किंजदळांचें फळ जाता आनी बीजकाच्यो (ovules) बियो जातात. फुलाचीं नर आनी मादी जननेंद्रियां हीं सगळ्यांत गरजेचीं आंगां.

फुलांचो अभ्यास करता आसतना तांचो किंजपूट खंय आसा हें जाणून घेवप खूब म्हत्वाचें. किंजपूट फुलाच्या हेर सगळ्या आंगांपरस वयर आसल्यार ताका अवकिंज (hypogynous) आनी सगळयांत सकयल आसल्यार (epigynous) अपिकिंज म्हण्टात. पूण सगळींच आंगां एकाच थरार आसल्यार ते स्थितीक परिकिंज (perigynous) म्हण्टात.

फूल : १. पान २. पुष्पस्थली ३. पाकळी ४. प्रदल ५. किंजल्क ६. बीजक ७. बीजकाधानी.

फुलांचे दोन समान वांटे जायत जाल्यार तांकां समभागी (Actinomorphic) आनी जांचे समान वांटे जांवक शकनात तांकां एकसमात्र (zygomorphic) म्हण्टात. दोनूय लिंगांचीं इंद्रियां आसपी फुलांक द्विलिंगी जाल्यार हेरांक एकलिंगी म्हण्टात. लिली सारकिल्या फुलांनी वाटी आनी गोंडो हीं खेरीज दिसनात जाल्यार एकूचशीं दिसतात. तांकां परिदळ पुंजुलो (perianth) म्हण्टात.

फुलांभितर रॅफलेशिया (Rafflessia) हें सगळ्यांत व्हडलें जाल्यार लेमना (Lemna) हें सगळ्यांत ल्हान. रेंवटी वाठारांनी फुलपीं फुलां सोबीत आनी वासाचीं आसतात. चड करून तीं गिमाच्या दिसांनी फुलतात. फुलले उपरांत रोखडेंच तांच्या पोलांचें मिलन आनी गर्भधारणा जावन तीं बावतात. रातचीं फुलपीं फुलां चड करून धव्या रंगाचीं आनी चड वासाचीं आसतात. रंगयाळीं फुलां दिसाचींच फुलतात.

पोलां-मिलन ही फुलांमदली एक म्हत्वाची घडणूक. हे प्रकियेंत पोलां केंसरदळांतल्यान नारी इंद्रियांत म्हळ्यार (stigma) किंजल्कांत पावतात. ही प्रक्रिया वारो, उदक तशेंच किडी-मुसांच्या आदारान घडटा. फूल एकोडें वा घोंसांनी फुलता. साबार फुलां एका गोंड्याच्या रूपांत आसतात तेन्ना तांकां घोंस म्हणू येता. सूर्यफूल हें एकोडें फूल नासून तो साबार सुपुल्ल्या फुलांचो घोंस.

मनीस पुर्विल्ल्या काळासावन फुलां पुजेखातीर वा सजावटीखातीर वापरत आयला. भारतांत फुलांच्या वापराविशींचे उल्लेख ऋग्वेदांत मेळटात. फूल हें मोग, भोवमान, आराधना तशेंच लग्न जाल्ल्या बायलांखातीर सौभाग्याचें प्रतिक मानलां. विंगड विंगड देवतांची पूजा खेरीज खेरीज फुलांनी करपाची चाल भारतांत आसा. गणपतीक तांबडीं, शिवाक धवीं, तेच परी कांय खाशेलीं फुलां खाशेल्या देवतांचीं मानल्यांत. देखीक - मारूतीक रूय, शंकराक धुतरो. गोंयांतूय कांय खाशेल्या देव देवतांक खाशेलीं फुलां आंगयतात. शिरगांवचे जात्रे दिसा लईराई देवीक मोगरेचे कळे दितात, म्हाड्डोळा जायांची पूजा जाता. त्या दिसा म्हाड्डोळचे देवीचें देवूळ जायांच्या फुलांनी शिंरगारतात आनी देवीक जायांच्या फुलांनी तयार केल्ल्या आसनांत बसयतात. तशेंच सायबिणीक आबोलेचीं फुलां आंगयतात.

– डॉ. कस्तुरी देसाय

पूरक नोंद - फुलांची रचणूक, फुलांची सजावट.

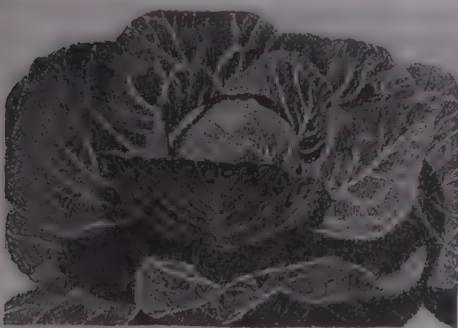
फूलकोबी : वनस्पत विज्ञानाप्रमाण हाचो ब्रसिका ओलेरॅसिया हे प्रजातींत आस्पाव जाता. कोंकणींत हाका फ्लावर अशेंय म्हण्टात.

फूलकोबीचो उगम युरोपीय भूंयमध्य दर्याच्या लागशिल्ल्या प्रदेशांनी सुमार ४५०० वर्सां पयलीं जाल्लो आसून ताका कॉली (लॅटीन शब्दावयल्यान) वा च्यॉली (जर्मन शब्दावयल्यान) कॉलिफ्लावर हें नांव पडलां आसुयें असो समज आसा. भारतांत हाची लागवड एकुणिसाव्या शेंकड्यासावन जावपाक लागली. उपरांत विसाव्या शेंकड्याचे सुरवेसावन ताचो हेर आशिया देशांनी प्रसार जालो. फूलकोबी हो गुळ्यासारको आसून, तो दाट पाचव्या पानांनी रेवडिल्लो आसता. ताचें खोड ल्हान आसून तें जमनींत पुरिल्लें आसता.

अर्ली स्नो बॉल, स्नो बॉल, स्नो बॉल-१६, कुनारी, कटकी, अर्ली पाटना, स्वाती, पुसा शुभ्र, पुसा हिमज्योती, पुसा दिपाली, पुसा कार्तिकी ह्यो फूलकोबीच्यो मुखेल जाती आसात. हवामानाप्रमाण विंगड विंगड प्रकारांची लागवड करतात. जायंट स्नो बॉल आनी पाटना स्नो बॉल जातींचे फूलकोबी हिमाभाशेन धवे आनी व्हड आसतात. स्नो बॉल प्रकारांची मुखेलपणान शियाळ्यांत लागवड करतात (ऑक्टोबर-फेब्रुवारी). कुनारी, कटकी, अर्ली पाटना आनी स्वाती ह्या प्रकारांची पावसाच्या दिसांनी लागवड जाता. गोंयात शिंया दिसानी फूलकोबीची लागवड करपाक जाता. मात लागवड वेळार म्हणजे ऑक्टोबर-नोव्हेंबर म्हयन्यात जावपाक जाय.

सादारणपणान थंड आनी दमट हवेंत फूलकोबीचें पीक बरें येता. पूण कांय प्रकार सादारण उशण हवामानांतूय वाडपाक शकतात. १५°

सॅ. ते २२° सॅ. तापमानांत तांची वाड योग्य रितीन जाता. नर्सरींत ही भाजी रोवपाखातीर सादारणपणान ८ मी. x ६० सेंमी x ४५ सेंमी. ह्या आकाराचे वाफे करतात. उपरांत वाफ्यांत बीं रोवन रोंपयो तयार करतात.

वेगवेगळ्या प्रकारांक लागून तांची लागवड विंगड विंगड हवामानाचेर आदारिल्ली आसा. रोंपयो दोन ओळींनी कांय अंतर सोडून लायतात. ल्हान वा मध्यम आकारमानाचे फूलकोबी उण्या अंतराचेर लायतात. लागवडी पयलीं माती आनी शेणावांगडा भरसण केल्लें १२ ते २० टन सारें दर हॅक्टराक दितात. लागवडीच्या वेळार दर हॅक्टराक ६० किग्रॅ. नत्र, ८० किग्रॅ. स्फुरद आनी ४० किग्रॅ. पलाश आनी लागवडी उपरांत ६ सप्तकांनी ५०-६० किग्रॅ. नत्र दिवन दिसांतल्यान एक फावट उदक शिंपतात.

उत्पादनाचो वाठार आनी क्षेत्र -

	वाठार दर हजार हॅक्टराक	उत्पादन दर हजार मॅट्रीक टन
भारत	९३	६८५
चीन	७९	१०५०
फ्रांस	४५	५६८
अमेरिका	२६	३०८
ब्रिटन	२१	३९८
इटली	११	४४७

चीन, भारत, फ्रांस, अमेरिका ह्या देशांनी फूलकोबी उत्पादन व्हड प्रमाणांत जाता. भारतांत सगळ्याच प्रदेशांनी ह्या पिकाची लागवड जाता. सुदारीत बीं वापरून भारतान फूलकोबीचें उत्पादन चार पटींनी वाडयलां. पूण भारतांतल्या गरम हवामानाक लागून फूलकोबीचे लागवडीखाला चड जमीन आसून लेगीत उत्पादन युरोपी देशांपरस उणें येता. भारतांत फूलकोबीचें पीक वर्साक एकूच फावट घेतात. गोंयांत फूलकोबीची लागवड व्हडलीशी ना.

वताक लागून फूलकोबीच्या गड्ड्यांचो रंग धवोफुल्ल उरना. हाका लागून तो ताच्याच पानांनी कांय दीस धांपून दवरतात. गड्डो जून जावंचे पयलीं काडचो पडटा. रोंपां लायले उपरांत गड्डे तयार जावपाक सुमार अडेज ते चार म्हयने लागतात.

१०० ग्रॅ. फुलकोबींत ९०.८ ग्रॅ. उदक, ४ ग्रॅ. कार्बोहायड्रेट, २.६ ग्रॅ. प्रथिनां, ०.४ ग्रॅ. वस, ५६ मिग्रॅ. विटामिन सी, १.५ मिग्रॅ. लोखण, ३३ मिग्रॅ. कॅल्शियम आनी ५७ मिग्रॅ. फॉस्फरस आसता.

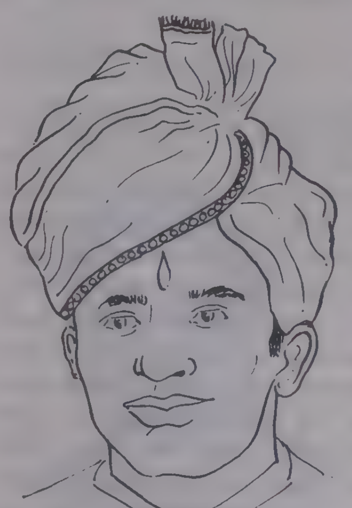
फूलकोबीचो उपेग दीसपट्टे जिणेंत भाजी, सालाद, लोणचें, सूप हे सारकिले पदार्थ करपाक करतात. फूलकोबीचीं पानां मनीस चडशीं खायनात. पूण गोरवांक आनी बोकडांक खावड म्हणून तांचो बरो उपेग जाता.

फूलकोबीक कांय प्रकारांचे जीव वा दुयेंसां जातात. प्ल्युटेला मॅक्युलिपिनीस ही कीड तरण्या फूलकोबीचीं पानां खाता. अशा वेळार इंडोसल्फान वा मालाथिओन हांचो फवारो मारचो पडटा. ब्रॅगॅडा पिक्टा हो जीव पानांतलो रोस चोखता. ताका लागून फूलकोबीचीं पानां हळदूवीं जातात. ह्या जिवांचो नाश करपाखातीर १०% बी.एच.सी चो फवारो मारचो पडटा. झॅंथोमोनस कॅंपेस्ट्रिस नांवाच्या रोगाचो प्रसार बियांक लागून जाता. हो रोग खर आसल्यार फूलकोबीचे गड्डे जायनात.

- मिंगेल ब्रागांझ

फूलपाखो : (पळेयात पाखो).

फेटो : तकलेक रेवडावपाचो एक भेस. एक लांबचे लांब कपडो घेवन तो तकलेक एके विशिश्ट पद्धतीन रेवडावप हाका फेटो म्हण्टात. ताकाच पटको, फेटो, रूमाल, साफा, कोशा, मंदिल, मुंडासो अशीं हेर नांवां आसात. पुर्विल्लया काळांत ताका उष्णीष अशेंय म्हण्टाले. आदल्या तेंपार कांय बायलोय अशे तरेचो भेस वापरताल्यो. भरहुत, भाजे, बोधगया, सारनाथ, सांची, मथुरा ह्या सुवातींनी जीं शिल्पां मेळ्ळ्यांत तातूंत बायल मूर्तींचे तकलेचेर अशे तरेचो भेस रेवडायल्लो दिसता. भारतीय फेट्याचे दोन प्रकार आसात.

फेटो म्हळयार तकलेक रेवडावन बांदिल्लो कपडो आनी पगडी म्हळयार विशिश्ट आकाराचें कायम बांदून दवरिल्लें पागोटें. सदया तरेकवार जातींचे आनी वेवसायांचे दादले वेगवेगळ्या तरांचे फेटे बांदतात आनी तांकां तरेकवार नांवां दितात. कांय लोकांचे फेटे बरेच ऊंच आनी फुगीर आसतात. जाल्यार कांय फेटे घट्ट बांदिल्ले आनी बसके आसतात. हातुंतूय त्या त्या वाठाराप्रमाण फरक आसता. ब्राह्मणी पद्धतीच्या वांटकुळ्या फेटयांतूय जायत्यो तरा दिश्टी पडटात. मराठा लोकांच्या घट्ट बांदिल्ल्या फेटयाक मुडासो म्हण्टात. संत तुकारामाचो फेटो आनी बिहारांतल्या मैथिली ब्राह्मणाचो फेटो हातूंत खूबशे सारकेपण आसा. फेट्याचो फुडलो भाग एके वटेन उंच आनी

फेब्रुवारी

दुसरे वटेन देंवतो आसलो की ताका पटका म्हण्टात. जाच्यो दोनूय वटो ऊंच आनी मदलो भाग खोल आसता ताका फेटो म्हण्टात. ताची एक वट कानामेरेन सकयल गेली की ताका साफा म्हण्टात. सरदार आनी संस्थानीक हांचे फेटे रूपान आनी आकारान वेगवेगळे आसून तांचे जायते प्रकार आसात. तांचीं नांवां कोशा, मंदिल अशीं आसा.

कुबेर आनी यक्ष हांचे तकलेर असो भेस दिश्टी पडटा. राजस्थानी फेटो १५-२० हात लांब आनी १हात रूंद आसता. फेटयाच्या वस्त्राचें एक पोंत मदीं खोयिल्लें आसता वा ताचो तुरो केल्लो आसता. तशेंच ताचें दुसरें तोंक फाटीर सोडिल्लें आसता. राजपूत झुजारी असो फेटो वापरताले. देखून तो लश्करी भेसाचो एक घटक जालो.

फेटयांतूच रूमाल हो एक प्रकार आसा. हातूंत १२ हात लांब आनी रूंदायेचो कपडो घेवन तो कानां भोंवतणीं रेवाडून बांदतात. हाचे खंयचेंच पोंत भैकळें उरना. दक्षिण भारतांत अशे तरेचो रूमाल बांदतात. हो आकार खूब व्हड आसता. तमीळ भाशेंत ताका उरूमाली अशें म्हण्टात. ताचे वयल्यानूच रूमाल हें उतर आयलां आसूंक जाय. शिखांचो फेटोय रूमालावरी विशिश्ट तरेन बांदिल्लो आसता. फेटयाखातीर ते लोक चडसो रंगीत कपडो वापरतात.

सामान्य लोक सादारणपणान धवो फेटो वा रूमाल वापरतात. परबे वेळार मात ते वेगवेगळ्या रंगांचे आनी जरीचे रूमाल बांदतात. कुस्तीगीर, शाहीर हांचे फेटे व्हड आनी रूबाबदार आसतात. एकेवटेन कलिल्लो तांचो फेटो चड सुंदर दिसता.

मथुरेलागसार सनआदीं दुसऱ्या शतमानांतली बलरामाची मूर्त मेळ्ळ्या. तिचे तकलेवयलो भेस राजपुतांच्या साफ्यावरी उजव्या कानार आयिल्लो आसा.

– कों. वि. सं. मं.

फेब्रुवारी : ग्रेगरीयन पंचांगांतलो दुसरो आनी सगळ्यांत ल्हान म्हयनो. ह्या म्हयन्याक २८ दीस आसतात. पूण ४ वर्सांनी येवपी 'लीप' वर्सांत ताचे २९ दीस आसतात. रोम्युलस हाणें तयार केल्ल्या पोरण्या रोमी पंचांगांत वर्साचे मार्च ते डिसेंबर अशे १०च म्हयने आशिल्ले. न्युमा पॉपिलिअस हाणें इ.स. आदीं ७००च्या सुमाराक डिसेंबरा उपरांत फेब्रुवारी आनी जानेवारी हे दोन चड म्हयने घालून बारा म्हयन्यांचें एक वर्स केलें.

इ. स. आदी ४५२त रोमाचे कायदे करपी १० जाणांच्या मंडळान फेब्रुवारी आनी जानेवारी हांचो क्रम बदलून फेब्रुवारी हो बारावो म्हयनो केलो. तेन्ना ह्या म्हयन्याचे ३० दीस आसताले. फुडें ज्युलियस सीझर हाणें वर्साची सुरवात मार्चा बदला जानेवारी सावन धरपाक सुरवात केल्ल्यान फेब्रुवारी हो वर्साचो दुसरो म्हयनो जालो. उपरांत ज्युलियस आनी ऑगस्टस हाणीं फेब्रुवारींतलो एक एक दीस उणो करून तो आपआपल्या नांवावयल्यान वळखतल्या जुलय आनी ऑगस्ट ह्या म्हयन्यांनी घाले. ताका लागून फेब्रुवारीचे २८ दीस जाले. फुडें सौर वर्स भरून काडपाक दर ४ वर्सांनी फेब्रुवारींत एका दिसाचो आस्पाव करपाचो निर्णय घेतलो. सुरवेक हो चड दीस २४ तारखे आदी घालताले. उपरांत फेब्रुवारी २९ तारखांचो म्हयनो मानूंक लागले. आदल्या तेंपार हो वर्साचो निमणो म्हयनो आशिल्लो देखून तो शुद्धीकरण संस्काराचो आनी मेल्ल्यांक आदार दाखोवपाचो म्हयनो अशें मानताले. ताका लागून शुद्धीकरण अर्थाच्या लॅटीन उतरावयल्यान ताचें फेब्रुवारी हें नांव पडलें. कांय जाणांच्या मतान हाचे १५ तारखे येवपी रोमन परबेच्या वेळार वापरतात तें फेब्रुआ हें वाद्य वा शुद्धीकरणाची रोमन देवता फेब्रुअस हिच्या नांवावयल्यान फेब्रुवारी हें नांव पडलें. अँग्लो-सॅक्सन लोक हाका 'केल मंथ' जाल्यार इंग्लंडांत हाका 'फिल-डायक' म्हण्टाले. फेब्रुवारीचे २ तारखेर रोमन कॅथलीक लोक कॅंडल मास दीस आनी १४ तारखेक कांय देशांनी वॅलॅंटायन दीस मनयतात. जमुनिया (ॲमेथिस्ट) हें फेब्रुवारीचें रत्न आनी प्रिमरोझ वा व्हायोलेट हें ह्या म्हयन्याचें फूल मानप जाता. हिंदू पंचांगा प्रमाण फेब्रुवारी सादारणपणान माघ-फाल्गून म्हयन्यात येता. फेब्रुवारीच्या १२-१३ तारखेर सूर्य कुंभ राशींत प्रवेश करता.

– कों. वि. सं. मं.

फेरनांद, फ्रॅंक : (जल्म : ३ मे १९१९ सावड्डें).

नामनेचो संगीतकार. ताणें सावड्डेच्या सरकारी मुळावे शाळेंतल्यान सेगुंद ग्राव हें पुर्तुगेज मुळावें शिक्षण पुराय केलें. उपरांत मडगांवच्या लॉयला स्कुलांतल्यान इंग्लीश चवथी मेरेनचें शिक्षण घेतलें. फुडें मुंबय ताडदेवाक दॉं बोश्को हायस्कुलांतल्यान मॅट्रीक केली. पिरायेच्या बारा वर्सासावन तो वायोलिन वाजयतालो. ताचें वायोलीन आयकून एका धंदेवाईक संगीत पंगडान ताका आपल्या पंगडांत घेतलो. १९४० सावन तो ह्या संचांत ट्रम्पेटूय वाजयतालो. कांय खेपे तो ट्रम्पॅटा वांगडा सिंफोनी वाजयतालो.

१९३८ वर्सासावन तो 'बाटा शू कंपनींत' नोकरी करूंक लागलो. फाविल्ल्या वेळांत तो मुंबयच्या मॅजेस्टीक हॉटेलांत वायोलीन आनी ट्रम्पॅट वाजयतालो. १९३८त तो 'ओदोरा बॅंडांत' ट्रम्पॅट वाजोवपी म्हणून गेलो. ह्या बॅंडात आसतना ताका खुबूच नामना मेळ्ळी आनी भायल्या वाद्यवृंदाकडल्यान ताका आपोवणें आयलें. 'रूडी कॉरोन्स' हांच्या आपोवण्याक मान दिवन १९४१ ते १९४७ मेरेन दिल्लीक वचून ताणें तांचेखातीर काम केलें. १९४७ वर्सा नागरी झुजाक सुरवात जातकच तो दिल्लीच्यान मुंबय आयलो. १९५० वर्सा ताणें सिनेमाच्या मळार पावल दवरलें आनी ताका सुमाराभायर नामना मेळ्ळी. बरसात की रात, आवारा आदी जायत्या सिनेमांनी ट्रम्पॅट वाजोवन त्या सिनेमांतल्या पदांक ताणें नामना मेळोवन दिली. एस. डी. बर्मन, रोशन, अनील विश्वास, रवी, कल्याणजी आनंदजी हांकां ताणें तोखणाय करपासारकें संगीत सहाय्य दिलां.

'आमचें नशीब' आनी 'निर्मोण' ह्या कोंकणी सिनेमाक संगीत ताणेंच दिल्लें. निर्मोण ह्या सिनेमाच्या संगीताक इंदिरा गांधीकडल्यान ताका इनाम फावो जालां. सिनेमा आनी तियात्रांनी संगीत दिवन फ्रॅंक फेरनांदान संगीत क्षेत्राच्या मळार मोलादीक वावर केला.

– कों. वि. सं. मं.

फेर्नांदीश, आंजेलो इनोसेंट : (जल्म : वड्डें कांदोळी, बारदेस)

दिल्लीचो पयलो गोंयकार आर्चबिशप. ताचें घराणें मूळ खांडोळें बारदेसचें. पूण ताची फामील कराचीक आसताली. ताचें शिक्षण कॅंडीक जालें. १९३७त धर्मीक शिक्षण घेतले उपरांत तो पाद्री जालो. १९५९त दिल्लीक आर्चबिशप म्हणून ताची नेमणूक जाली. ताणें जायत्यो भोंवडी

केल्यात. तशेंच, जायत्या परिशदांनी आनी संमेलनांनी वांटो घेतला. ताणें कांय धर्मीक, कुटुंबीक, उदरगत, कायदो आनी शांतताय आदी विशयांवयलीं पुस्तकां उजवाडाक हाडल्यांत. १९७० ते १९८४ ह्या काळांत 'धर्म आनी शांततायेचे संवसारीक परिशदेचो' तो अध्यक्ष आशिल्लो. १९७४त स्थापन जाल्ले न्युयॉर्क हांगाचे 'प्लॅनेटरी सिटीझन्स' हे संस्थेचो तो संस्थापक वांगडी आशिल्लो. दिल्लीक आर्किडायोसी खातीर ताणें मोलादीक वावर केला.

- कों. वि. सं. मं.

फेर्नांदीस, आंतोनियु कोंसेसाव : (जल्म : ८ डिसेंबर १९३६, कुंकळ्ळी साश्ट).

सुटकेझुजारी. ताणें एस. एस. सी. मेरेन शिक्षण घेतलें. १९५४-६० मेरेन तो 'नॅशनल काँग्रेस गोंय' संघटनेचो वांगडी आशिल्लो. तशेंच १९६१-६४ मेरेन 'इंडियन नॅशनल काँग्रेस' हे संघटनेचो वांगडी आशिल्लो. २४ ऑगस्ट १९५४ ह्या दिसा फोंडेंच्या सत्याग्रहांत ताणें वांटो घेतिल्लो. तेन्ना पोलिसांनी ताका धरलो, मारलो आनी ५ वर्सां आग्वाद बंदखणींत सादे बंदखणीची ख्यास्त भोगूंक धाडलो. साडेतीन वर्सां ख्यास्त भोगले उपरांत ताची बंदखणींतल्यान सुटका जाली. १९७२त भारत सरकारान ताम्रपत्र दिवन ताचो भोवमान केलो.

- कों. वि. सं. मं.

फेर्नांदीश, आल्फ्रेड : (जल्म : साळगांव, बारदेस; मरण : १९८३, धारवाड).

अहमदाबाद हांगाचो पयलो गोंयकार बिशप. १९४१त ताची पाद्री म्हणून नेमणूक जाली. १९६७त शिमला-चंदीगढाक पयलो भारतीय बिशप म्हणून ताका नेमलो. १९७०त ताची अलाहाबादेक बदली जाली. १९७५त ताणें ह्या वावराची सोडचीट दिली.

- कों. वि. सं. मं.

फेर्नांदीश, आल्बर्ट एल. आर. : (जल्म : १३ डिसेंबर १९३२, कुंकळ्ळी - साश्ट).

सुटकेझुजारी. ताणें मॅट्रीक मेरेन शिक्षण घेतलें. तो 'आझाद गोमंतक दल' संघटनेचो वांगडी आशिल्लो. 'नॅशनल काँग्रेस गोंय' संघटनेच्या नांवाखाल ताणें २८ ऑगस्ट १९५४ ह्या दिसा फोंडें वाठारांत सत्याग्रहांत वांटो घेतलो. त्याच दिसा पोलिसांनी ताका धरलो आनी खूब त्रास दिले. ताका प्रदेशीक लश्करी न्यायालयामुखार उबो करून जुलय १९५५त पांच वर्सां खरं बंदखण फर्मायली. चार वर्सां बंदखण भोगले उपरांत ताची बंदखणींतल्यान सुटका जाली. ८ जानेवारी १९७४त भारत सरकारान ताम्रपत्र दिवन ताचो भोवमान केलो.

- कों. वि. सं. मं.

फेर्नांदीश, जेम्स : (जल्म : २० मार्च १९३३, अस्नोडें बारदेस).

सुटकेझुजारी. ताणें एम.ए. मेरेन शिक्षण घेतलें. सुटके चळवळीच्या काळांत तो 'नॅशनल काँग्रेस गोंय' हे संघटनेचो वांगडी आशिल्लो. सुटकेझुजारी पिटर आल्वारीस हाच्या मार्गदर्शनाखाला अस्नोडें, हळर्ण, चोडण, सांत-इस्तेव आनी शिवोली ह्या वाठारांतल्यान वांगडी एकठांय करपाचें काम ताणें केलें. १९ मार्च १९५५ ह्या दिसा पोलिसांनी ताका धरलो. प्रदेशीक लश्करी न्यायालयामुखार ताका उबो करून १० वर्सां खर बंदखण आनी चार वर्सां सादे बंदखणीची ख्यास्त फर्मायली. १९५९ वर्सा आग्वाद बंदखणींतल्यान ताची सुटका जाली. १९७२त भारत सरकारान ताम्रपत्र दिवन ताचो भोवमान केलो.

- कों. वि. सं. मं.

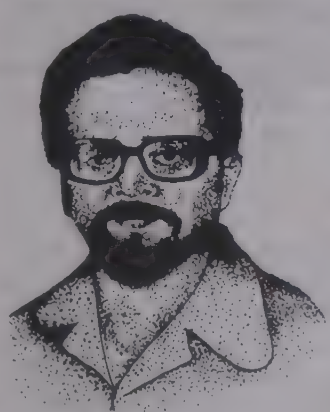
फेर्नांदीश, डॉ. मान्युएल इश्तेवांव : (जल्म : १५ डिसेंबर १९२४, कालापूर, तिसवाडी).

सुटकेझुजारी. ताणें वैजकीचें (मॅदिकु सिरूरजियांव मेरेन) शिक्षण घेतलें. 'नॅशनल काँग्रेस गोंय' आनी 'गोवा लिबरेशन आर्मी' ह्या संघटनांचो तो वावुरपी वांगडी आशिल्लो. तशेंच हेर राजकीय संस्थांखातीरूय तो अप्रत्यक्षपणान वावर करतालो. हाचे भायर राजकीय बसकांनी वांटो घेवप, सत्याग्रह्यांक आदार दिवप असलीं कामां तो करतालो. फेब्रुवारी १९५६त मडगांव पोलीस ठाण्याचेर बॉम घालपांत उरसेलिनु आल्मेदा हाचे वांगडा ताचोय म्हत्वाचो वांटो आशिल्लो. १८ जून १९५६दिसा पोलिसांनी ताका धरलो आनी प्रदेशीक लश्करी न्यायालयामुखार उबो केलो. तेन्ना ताका साडेतीन वर्सांखातीर आग्वाद बंदखणींत ख्यास्त फर्मायली. १९७२ वर्सा भारत सरकारान ताम्रपत्र दिवन ताचो भोवमान केलो.

- कों. वि. सं. मं.

फेर्नांदीश, मार्क आगुश्तिनु : (जल्म : २८ मे १९२६ बलुचिस्तान; मरण : २० ऑगस्ट १९७८, पणजी).

गोंयचो सुटकेझुजारी. आनासेल्मो इश्तेवां फेर्नांदीश हो ताचो बापूय.

ताचें शिकप सिनियर कॅंब्रीजांत (कराची) जालें. तो कुवेतांत तेलाचे संस्थेंत काम करतालो. पूण थंय ताणें गोंयच्या कामगारांची संघटना घडोवन हाडली, म्हणून थंयच्या अधिकाऱ्यांनी धांवडायलो.

तो १९४६त मुंबय आयलो आनी ताणें 'यंग पायोनीयर लिटररी क्लब' ही संघटना घडोवन हाडली. तो १९५१त गोवन युथ लिगाचो (GYL) वांगडी आशिल्लो. तशेंच तो १९५१त युनायटेड फ्रंट ऑफ गोवन्स (UFG) चो जोड चिटणीस जालो.

तो १५ ऑगस्ट १९५४ दिसा १२ जाणांचो सत्याग्रही पंगड घेवन

फेर्नांदीश, मिनीनु कायतान

बांदा आनी तोरशेंच्यान (पेडणें तालुक्यांतल्यान) भितर सरलो. ताका न्हंयबागेंत बाकिच्यावांगडा धरलो आनी पणजी पुलीस ठाण्यार व्हेलो. प्रदेशीक लश्करी न्यायालयान ताका १८ एप्रिल १९५५ दिसा ८ वर्सां खर ख्यास्त आनी पंदरा वर्सां ताचे राजकीय हक्क काडून घेवंचे म्हणून फर्मायलें. सुरवेक ताका आग्वाद बंदखणीची आनी उपरांत ३ जून १९५५ दिसा रेयश मागुश बंदखणींत घालो.

१६ ऑक्टोबर १९५९ ताका बंदखणींतल्यान सोडलो. ताचो गोंय सरकारान १८ जून १९८४ दिसा मानपत्र दिवन मरणोत्तर भोवमान केलो.

– कों. वि. सं. मं.

फेर्नांदीश, मिनीनु कायतान : (जल्म : २३ डिसेंबर १९३७, कोलवें).

सुटकेझुजारी. 'नॅशनल कॉंग्रेस गोवा' हे संघटनेचो तो वांगडी आशिल्लो: पत्रिका वांटप, पत्रकां लावप असलीं कामां तो करतालो. पुर्तुगेज पोलिसांनी पाळी-उसगांव वाठारांत ताका धरलो आनी साडेतीन वर्सां बंदखणीची खर ख्यास्त फर्मायली. १५ ऑगस्ट १९७२ ह्या दिसा भारत सरकारान ताम्रपत्र दिवन ताचो भोवमान केलो.

– कों. वि. सं. मं.

फेर्नांदीश, रुझारियु : (जल्म : १६ मार्च १९३१, असोळणें, साश्ट).

सुटकेझुजारी. १९५१ वर्सासावन ताणें राश्ट्रीय चळवळींत वांटो घेवंक सुरवात केली. 'नॅशनल कॉंग्रेस गोवा' संघटनेच्या मुंबय फांट्याचो कार्यकारी म्हणून ताणें चार वर्सां काम केलें. वामन सरदेसाय हाच्या फुडारपणाखाल ताणें दादरा नगर हवेली सुटके चळवळींत वांटो घेतिल्लो. १५ ऑगस्ट १९५४ ह्या दिसा मार्क फेर्नांदीश हाच्या फुडारपणाखाल तोरश्यां (पेडण्यां) जाल्ल्या सत्याग्रहांत ताणें वांटो घेतिल्लो. पोलिसांनी ताका धरलो आनी सात वर्सांखातीर बंदखणींत घालो. रेयश मागुश आनी आग्वाद बंदखणींनी ख्यास्त भोगतकच १९५८त ताची सुटका जाली. सद्या तो समाजसेवेचें काम करता. १८ जून १९८९ ह्या दिसा गोंय सरकारान ताचो भोवमान केलो.

– कों. वि. सं. मं.

फर्नांदीश, रेमो : (जल्म : ८ मे १९५३, पणजी).

जे. जे. कॉलेज ऑफ आर्किटेक्चर मुंबय म्हाविद्यालयांतल्यान 'बॅचलर ऑफ आर्किटेक्चर'ची पदवी ताणें मेळयली.

ल्हानपणासावन ताका संगिताचो छंद आशिल्लो. विंगड विंगड वाद्यां तो वाजयतालो. पिरायेच्या १४व्या वर्सा ताणें स्वतःच संगिताची रचना करपाक सुरवात केली. १९६८त ताणें 'द बीट-४' हो पॉप वाद्य मेळ तयार केलो. 'द सॅव्हेज' ह्या मुंबयच्या रॉक ग्रुपाच्या आदारान १९७२त पॉलिडोर कंपनीन ताची ध्वनीमुद्रिका काडली. तशेंच १९७७त फ्रँच ग्रुप रॉक 'सिनर्जी'च्या पालवान 'पॉलिडोर' (फ्रँच) कंपनीनय ताची ध्वनीमुद्रिका काडली.

१३ जानेवारी १९८५ दिसा 'मिशेल' नांवाच्या फ्रँच तरणाटेकडेन ताणें लग्न केलें.

१९८६त 'पॅक देट स्मॅक', १९८७ त 'बॉम्बे सीटी' हे ताचे गीताचे आल्बम भायर सरले आनी लोकांनी ते माथ्यार घेतले.

श्याम बेनेगलच्या 'त्रिकाल' आनी गुल आनंदच्या 'जलवा' चित्रपटाखातीर ताणें आपलो आवाज दिला. 'लेहर पेप्सी' ची ताची जायरात बरीच गाजली.

आपल्या 'गोवाना' हे कंपनीच्या टी शर्टस आनी पोस्ट कार्डांची रेखाटनाय ताणें केल्यांत.

१९८०त 'लॉडस' हो ताचो कविताझेलो उजवाडा आयलो.

देशांत आनी देशाभायर बऱ्याच सुवातींनी ताणें आपल्या गायनाच्यो, संगिताच्यो कार्यावळी केल्यात आनी तो तुस्त तोखणायेक प्राप्त जाला.

इंडियन जेसीन १९८५तले धा दिग्गज भारतीयांतलो एक म्हणून ताची निवड करून ताचो भोवमान केला.

उदेंत जर्मनींत १९८६त १५व्या आंतरराश्ट्रीय पॉप गीत उत्सवांत, त्या उत्सवाचो बरो कलाकार तशेंच लोकांनी वाखाणलेलो कलाकार म्हणून ताका इनामां लाबल्यांत. अस्तंती आनी भारतीय संगिताचो मेळ (Fusion) घालून ताणें निर्माण केल्ली संगीत निर्मिती खूब लोकप्रिय जाल्या

– डॉ. बेलिंदा फेर्नांदीश

फेर्नांदीश, सेबाश्तियांव मातीयाश : (जल्म : मातीयश, दिवाडी; मरण : १९८५ म्हैसूर).

म्हैसूरचो पयलो भारतीय बिशप. ताणें आपलें धर्मीक शिक्षण राशोल सेमिनारींत घेतलें. १९४४त ताची पाद्री म्हणून नेमणूक जाली. १९६४त तो बिशप जालो.

– कों. वि. सं. मं.

फेर्मी, एन्रीको : (जल्म : २९ सप्टेंबर १९०१, रोम; मरण : २९ नोव्हेंबर १९५४, शिकागो).

नामनेचो इटालियन-अमेरिकन भौतिकशास्त्रज्ञ. १९२२त ताणें पीसा विद्यापिठाची भौतीकशास्त्र विशयांतली डॉक्टरेट मेळयली. १९२३त ताणें इटालियन सरकाराची शिश्यवृत्ती मेळयली आनी गटिंगेन विद्यापिठांत माक्स बोर्न हाच्या मार्गदर्शना सकयल संशोधन केलें. उपरांत १९२४त रॉकफॅलर शिश्यवृत्ती मेळयतकच लायडन विद्यापिठांत ताणें पॉल एव्हरॅनफॅस्ट हाचे वांगडा काम केलें. त्याच वर्सा तो फ्लॉरॅन्स विद्यापिठांत गणितीय, भौतिकी आनी सैद्धांतिक यामिकी हे विशय शिकोवपाक लागलो. १९२७-३८ ह्या काळांत तो रोम विद्यापिठांत सैद्धांतिक भौतिकीचो प्राध्यापक जालो.

फ्लॉरॅन्साक आसतना १९२६ त ताणें नीच तापमानाक वायूच्या रेणूंच्या वर्तनाची गणितीय विस्कटावणी करपाखातीर सांख्यिकीय नेम सोदून काडले. ह्या नेमांक 'फेर्मी-डिरॅक सांख्यिकी' ह्या नांवान वळखतात आनी हे सांख्यिकीक पाळो दिवपी कणांक (देखीक - इलेक्ट्रॉन, प्रोटॉन) 'फेर्मिऑन' अशें म्हण्टात. रोमाक ताणें पुंज विद्युत् गतिकींतल्या आनी आणवीय, रेणवीय आनी अणुकेंद्रीय वर्णपट विज्ञानांतल्या वेगवेगळ्या सैद्धांतिक समस्याविशीं संशोधन केलें. १९३४त ताणें अणुकेंद्रीय बीटा उत्सर्जनान जावपी क्षयाविशींचो म्हत्वाचो सिद्धांत मांडलो. न्युट्रॉनांच्या

भडिमारान तयार जाल्या नव्या किरणोत्सर्गी मुलद्रव्यांचें अस्तित्व दाखोवन दिल्ले खातीर आनी मंदगती न्युट्रॉनांवरवीं संबंदीत अणुकेंद्रीय विक्रिया सोदून काडिल्लेखातीर ताका १९३८त भौतिकशास्त्राचो नोबॅल पुरस्कार फावो जालो.

१९३९त, कोलंबिया विद्यापिठांत भौतीकशास्त्रचें प्राध्यापकपद मेळटकच तो अमेरिकेक गेलो. युरेनियमाच्या भंजनाचें लश्करी म्हत्व वळखून ताणें अमेरिकी सरकाराक अणुबाँब येवजण हातांत घेवपांत म्हत्वाचो पालव दिलो. सुरवेक कोलंबिया विद्यापिठांत अणुकेंद्रीय उर्जा नियंत्रीत स्वरूपांत मेळोवपाखातीर भंजन विक्रियेचे सरपळेची येवजण करपाविशीं ताणें संशोधन केलें. २ डिसेंबर १९४२ दिसा पयली नियंत्रीत भंजन विक्रिया सरपळी फेर्मी हाच्या मार्गदर्शना सकयल घडोवन हाडली. हे विक्रिया सरपळेचो काळ ४० मिनटां आशिल्लो आनी तिचेपसून मेळपी चडांत चड शक्त फकत ०.५ वॅट आशिल्ली. ही घडणूक म्हळ्यार अणुयुगाची सुरवात अशें मानतात.

लॉस ॲलॅमॉसांत अणुबाँब तयार करपाच्या वावरांतूय ताणें वांटो घेतलो. १९४४त ताणें अमेरिकेचें नागरिकत्व मेळयलें. १९४५त तो, शिकागो विद्यापिठाच्या 'इन्स्टिटयुट फॉर न्युक्लिअर स्टडीस' हे संस्थेंत प्राध्यापक जालो. थंय ताणें उंचेले उर्जा भौतिकींत संशोधन केलें.

१०० अणुक्रमांच्या कृत्रीम मूलद्रव्याक फेर्मी हाच्या भोवमानाखातीर 'फेर्मियम' हें नांव दिलां. फेर्मी हो इटलीची रॉयल ॲकॅडेमी, अमेरिकेची नॅशनल ॲकॅडमी ऑफ सायन्सीस, इंग्लंडची रॉयल सोसायटी आनी हेर कितल्याशाच विज्ञानीक संस्थांचो वांगडी आशिल्लो. १९५४त, ॲटॉमिक एनर्जी कमिशनाचें ५०,००० डॉलरचें एक खास इनाम ताका मेळ्ळें. हें इनाम आतां ताच्याच नांवान दितात. ताचें सगळें संशोधनात्मक बरप एमील्यो सेग्रे आनी हेर शास्त्रज्ञांनी संपादित करून १९६२-६५त दोन खंडांनी उजवाडायलें.

- कों. वि. सं. मं.

फेस्त : क्रिस्तांव समाजाच्या इगर्जांनी जावपी धर्मीक जात्रेउत्सव. फेस्त हें पुर्तुगेज उतर. ताचो अर्थ मेजवानी असो जाता. सद्याचे फेस्त हे संकल्पने फाटल्यान मेजवानी वांगडाच, धर्मीक सोपस्कार, नाचगाण्यासारक्यो मनोरंजनाच्यो कार्यावळी, मिरवणूक हांचो आस्पाव जाता. कांय फेस्तां हीं सार्वजनीक फेस्तां आसतात आनी तीं भोवतेक सगळ्याच क्रिस्तांव मंदिरांनी मनयतात. कांय फेस्तां हीं ते ते इगर्जेचीं, कपेलाचीं वा तत्सम धर्मीक संस्थांचीं आसतात. दर एका फेस्ताक ल्हान व्हड प्रमाणांत संवसार उपेगी वस्तूंची फेरी (बाजार) भरता. फेस्तापयलीं णव दीस फाम (Fame) जाता. फाम म्हळ्यार प्रसिद्धी, म्हणजेच पूर्वतयारी. ह्या णव दिसांक नोव्हेनां म्हण्टात. हे णवूय दीस इगर्जेंत प्रार्थना चलता आनी थंय खोजने (गर्नाळ) पेटयतात.

गोंयांतल्या मुखेल शारांतल्या इगर्जींनी मे म्हयन्यांत जी फेरी भरता तिका पुरूमेंताची (सांठो) फेरी म्हण्टात. ज्या फेस्ताच्या निमतान ही फेरी भरता ताका पुरुमेताचें फेस्त म्हण्टात. अशा फेरयांनी पावसाळ्यांत वापरपाखातीर सुक्यो मिरसांगो, कांदे, सोलां, मीठ, सुकें नुस्तें (खारें), मसाले, मातयेचीं आयदनां सारक्यो वस्तू विकपाक दवरतात.

गोंयचीं मुखेल फेस्तां अशीं - पोरण्यां गोंयां सेंट झेव्हियराचें फेस्त, पणजी मॅरी इमॅक्युलेट सायबिणीचें फेस्त, म्हापशेंचें मिलाग्र सायबिणीचें फेस्त, मडगांवचें मॅरी इमॅक्युलेट सायबिणीचें फेस्त आनी नावेलीचें रोझरीचें फेस्त.

- कों. वि. सं. मं.

फैयाझखाँ : (जल्म : ८ फेब्रुवारी १८८१, सिकंदराबाद; मरण : ५ नोव्हेंबर १९५०, बडोदें).

हिंदुस्थानी संगितांतलो एक प्रतिभाशाली गायक. सबदर हुसेनखाँ हो ताचो बापूय. ताच्या आवय-बापायच्या दोनूय घराण्यांकडल्यान गायकीचो बळिश्ट वारसो ताका मेळिल्लो. तो आपल्या बापायवटेन रमझानखाँ हाचो पणटू आनी आवयवटेन आग्रा घराण्याचो गग्गे खुदाबक्ष हाचोय पणटू. ताचो मातूल घराण्यांतलो आजो उस्ताद गुलाम अब्बासखाँ हो गुरू. तशेंच जायत्या नामनेच्या गायकांचें गायन आयकून आनी अभ्यास करून फैयाझखाँ हाणें आपणाची अशी खास गायकी घडयली.

१९०६ वर्सा म्हैसूरच्या महाराजा कडल्यान ताका भांगरा पदक मेळ्ळें. तेखेरीज 'आफताब-ए-मुसीकी (संगित-भास्कर) हो किताब म्हैसूर सरकारान ताका दिलो.

होरी-धृपद ते ठुमरी-गझली मेरेन सगळे तरेंचीं पदां तितल्याच प्रभुत्वान आनी भावपूर्णतायेन गायिल्ल्यान ताका 'चतुरंग गवय' अशेंय म्हणून वळखताले. 'प्रेमप्रिया' ह्या टोपण नांवान ताणें खुबशो चिजो बांदल्यात. १९१२ वर्सासावन तो बडोदें संस्थानाचो दरबार-गवय आशिल्लो.

ताचे गायकीचें दायज फुडें चलोवपी ताचे कांय नामनेचे शिश्य अशे - हुसेन खाँ, बशीर महंमद खाँ, स्वामी वल्लभदास, अझमत हुसेन खाँ, लखनौच्या मॉरिस कॉलेजाचे प्राचार्य रातंजनकर, शराफत हुसेन खाँ, मलकाजान, खादिम हुसेन खाँ.

- कों. वि. सं. मं.

फोंडा : गोंय राज्याच्या दक्षिण जिल्ह्यांतलो एक म्हत्वाचो तालुको आनी शार. फोंडा तालुको गोंय राज्याच्या मदीं आसून, ताचे उत्तरेक दिवचल; ईशान्येक सत्तरी; उदेंतेक सांगें; दक्षिणेक केपें; अस्तंतेक मडगांव आनी मुरगांव तर वायव्येक तिसवाडी तालुके आसात. मडकय, बांदोडें, वाडी-तळावली, कुंडय, भोम, अडकोण, बेतकी, खांडोळा, दुर्भाट, आगापूर, शिरोडें, बोरी, पंचवाडी, बेतोडें, निरंकाल, सावयवेरें, वाघुर्मे, कवळें, तिवरें, केरी, वळवय, वेलींग, प्रियोळ, खांडेपार, कुर्टी, उसगांव आनी गांजें हे त्या तालुक्यांतले मुखेल गांव.

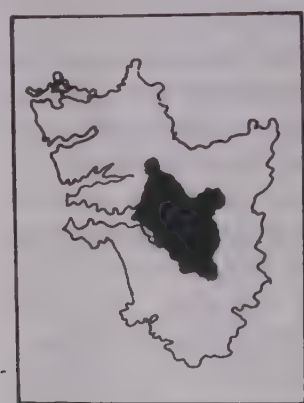
आदीम काळांत अंत्रूज म्हणून प्रसिद्ध आशिल्ल्या फोंडा म्हालाची पोरणी म्हायती स्पश्टपणान मेळना. पूण त्या तालुक्यांतल्या वेगवेगळ्या गांवांनी सांपडील्ल्या भग्न अवशेशांवयल्यान आनी गोंयच्या पुर्विल्ल्या इतिहासाचो बारीकसाणेन अभ्यास केल्यार आदल्या कांय राजांचो प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्षपणान त्या म्हालाचेर शेक चलतालो हें सिद्ध जाता. मध्यकाळांत त्या म्हालाचेर मुसलमानांची राजवट आशिल्ली. इ.स. १५००त बहामनी राजां भितर कबलात जावन ताणीं दख्खन प्रांत आपल्या भितर वांटून घेतलो. बेळगांव, दक्षिण कोंकण आनी भोंवतणचे प्रांत बिजापूरच्या युसूफ आदीलशाहाक मेळ्ळे. तालूंत गोंयचोय आस्पाव आशिल्लो. युसूफ आदीलशाहाची सत्ता येवचे पयलीं फाटलीं पन्नास वर्सांसुमार गोंयाचेर

सुभेदार शाबाजीचो शेक चलतालो. गोंयचो ताबो घेतल्या उपरांत आदीलशाहान आपलो दक्षिण कोंकणाचो राज्यकारभार वेवस्थित चलोवपाखातीर दाभोल गांवांत आपली मुखेल कचेरी उभारली. ताणें त्या म्हालाची खूब सुदारणा करून, थंयची चडशी पडींग जमीन शेतवडीखाला हाडली. दाभोळ म्हालाचे कुडाळ आनी राजापूर अशे दोन विभाग केल्ले. फोंडा आनी पांचम्हाल हे कुडाळचे वांटे आशिल्ले. उपरांत फोंडा ही दुस्मानाआड डावपेच रचपाची वा झूजपाची बरी सुवात आसा हें जाणून आदीलशहान थंय किल्लो बांदलो. पुर्तुगेज गोंयांत आयल्या उपरांत १५४९त गव्हर्नर जुंवांव दे कास्त्रो हाणें फोंडा म्हालाचेर घुरी घालून थंयचो किल्लो कांय प्रमाणांत मोडून उडयलो.

मोगल सरदार मिरजा राजे जयसिंग हाचेकडेन शिवाजीन म्हत्वाची कबलात केल्या उपरांत, मराठा राज्याचो विस्तार दक्षिणेक करपाच्या

किल्ल्याचें नांव ताणें मर्दनगड अशें दवरलें. मोगल सैन्यान संभाजीचो पराभव केल्या उपरांत फोंडा म्हालूय मोगलांच्या शेकातळा गेलो. औरंगजेबान संभाजीची क्रूरपणान हत्या केल्या उपरांत साबार मराठा सरदार एकठांय येवन ते मोगल सैन्याआड झुजपाक लागले. मुखार १७०२त मराठ्यांनी फोंडा म्हालाचेर परतून घुरी घाली. पूण मोगलांक पुर्तुगेज, सोंदेकार राजा आनी थळावो सरदार खेमू सावंत हाणीं आदार केल्ल्यान फोंडा म्हाल मोगलांच्याच शेकातळा उरलो.

उपरांत पुर्तुगेजांचे मध्यस्थीन सुरवेच्या काळांत मोगलांचो आनी औरंगजेबाच्या मरणाउपरांत शाहू म्हाराजाचो मांडलीक म्हणून सोंदेकार राजा फोंडा म्हालाचेर शेक गाजवपाक लागलो. सोंदेकाराची सत्ता वाडत गेली, तशें ताणें मराठ्यांक खंड दिवपाचो बंद केलो. हाका लागून मराठ्यांनी तो परतून आपल्या शेकातळा व्हेलो. मराठ्यांचें बळगें दिसांन

हेतान ताणें आपली मोख कोंकणाकडेन वळयली. आदीलशाहाच्या शेकातळा आशिल्ल्या साबार कोंकण प्रांताचेर घुरी घालून ताणें ते आपल्या शेकातळा हाडले. १६६६त शिवाजीन आदीलशाहाच्या शेकातळा आशिल्ल्या फोंडा म्हालाक रेवाडो घालो. पूण पुर्तुगेजांच्या आदारान आदीलशाहान तो रेवाडो मोडून उडयलो. १६७५त शिवाजीन परतून फोंडा म्हालाचेर घुरी घालून तो आपल्या शेकातळा हाडलो. शिवाजी उपरांत ताचो चलो संभाजी हाणें पुर्तुगेजांच्या गोंयच्या कांय प्रांताचेर घुरयो घाल्यो. ताचो बदलो घेवपाक म्हणून पुर्तुगेजांनी फोंडा म्हालाचेर घुरी घाली. पूण संभाजीन तांचो पराभव केलो. उपरांत ताणें फोंडेचो मोडूंक पाविल्लो किल्लो पुरायपणान मोडून उडोवन ते सुवातेर नवो किल्लो उभारलो. नव्या

दीस वाडत आसा ते जाणून पुर्तुगेजांनी भोसलेच्या आदारान फोंडा म्हाल मराठ्यांकडच्यान घेवन, तो नवे कबलातीवरवीं परतून सोंदेकाराचे सुवादीन केलो. १७६३त म्हैसूरच्या हैदर अलीन सोंदेकार राजाचो पराभव करून ताचे सगळे प्रांत आपल्या शेकातळा दवरले. अशे रितीन फोंडा म्हालूय हैदरच्या शेकातळा गेलो. उपरांत फोंडा म्हालाच्या खंडावयल्यान मराठा आनी हैदर अली हांच्यात व्हड वाद सुरू जालो. तांचो वाद चालू आसतनाच आपलें राज्य हैदर अलीकडच्यान घेवपाखातीर सोंदेकार राजान पुर्तुगेजांचो आदार घेतलो. ताच्या बदलाक ताणें फोंडा, जांबावली, काकोडें, बाळ्ळी, काणकोण हे प्रदेश पुर्तुगेजांक दिवचे केले. अशे रितीन १७९१त हेर प्रांतावांगडा फोंडा म्हालूय पुर्तुगेजांच्या शेकातळा गेलो.

पुर्तुगेज वसाहतकार गोंयांत आयले तेन्ना, सुरवेचीं कांय दशकां तांच्या शेकातळा फकत इलास (तिसवाडी), बार्देस आनी सालसेत म्हाल आशिल्ले. तांच्या वांगडा वेगवेगळ्यो मिशनरीय आयिल्ल्यो. गोंयांत येनाफुडे त्या मिशनरींनी थळाव्या लोकांक बाटोवपाचो वावर नेटान सुरू केलो. बाटोवपाचो वावर चालींत हाडपाखातीर ते थळाव्या हिंदू लोकांक खूब त्रास करपाक लागले. हाका लागून त्या तीनूय म्हालांतले लोक आपआपल्या कूळदेवतांक वा ग्रामदेवतांक घेवन फोंडा म्हालांत आयले. उपरांत त्या लोकांनी थंय आपआपल्या देवतांचीं देवळां उभारलीं. हाका लागून फोंडा तालुक्यांतल्या वेगवेगळ्या गांवांनी सद्या शंबरांवयर देवळां पळोवपाक मेळटात.

१९०५त पुर्तुगेज सरकारान गोंय नकाशा संबंदी केल्ल्या सर्वेक्षणांत फोंडा शाराचो उल्लेख नाशिल्लो. सद्या फोंडा म्हणून प्रसिद्ध आशिल्ल्या शाराचो चडसो वाठार कवळ्यां गांवचो (Aldeia de Queula) एक भाग आशिल्लो. त्या नकाशांत फोंडा म्हालाचें वा गांवाचें वेगळी कोमुनिदाद म्हणून वा खंडवसुली वळेरींत नांव नाशिल्लें. त्या तेंपार कवळ्यां गांवाक जोडून आशिल्लो दुर्भाट गांव हेंच त्या भागांतलें मुखेल वेपारी केंद्र आशिल्लें. त्या काळांत सद्याचो दुर्भाट गांव दुर्भाट्वाडी म्हणून प्रसिद्ध आशिल्लो. विसाव्या शेंकड्याच्या मध्याक लेगीत दुर्भाटवाडीची लोकसंख्या फोंडा शारापरस चड आशिल्ली. दुर्भाटवाडीची लोकसंख्या थंय आशिल्ली भातकांडपाची आनी पिठ दळपाची गिरण, घाणो, हातमाग, बाजारपेठ ह्या सगळ्यां वयल्यान त्या तेंपार फोंडा शाराच्या भोंवतणच्या वाठाराचे दुभार्टवाडीच एक मुखेल व्यापारी केंद्र आशिल्ल्याचें सिद्ध जाता. फोंडा गांव त्यावेळार मुखेलपणान शेतकामत्याचोच गांव आशिल्लो. तेल काडपाक, भात कांडपाक वा हेर सामान घेवपाक आनी विकपाक फोंडेच्या लोकांक दुर्भाटवाडी होच बाजार लागींचो आशिल्लो अशें सांगतात.

मध्ययुगांत आदिलशाहान उबारिल्लो किल्लो आनी उपरांत तेज सुवातेर संभाजीन उबारिल्लो मर्दनगड किल्लो हाका लागून फोंडा गांवाक राजकीय म्हत्व प्राप्त जालें. पूण त्या तेंपार फोंडा गांवची व्हडलीशीं सुदारणां जाली ना. फकत डावपेचाचें केंद्र आनी झुजांमळ म्हणून त्या म्हालाचो उपेग जालो. नवे काबीजादींत फोंडा म्हाल पुर्तुगेजांचे सत्तेखाल आयले उपरांत ताणीं भोंवतणच्या वाठारांतलें फोंडा हें आपलें मुखेल कारभारी केंद्र केलें. मामलेदार, न्यायालय, नगरपालीका ह्यो तालुका कचेरी तशेंच पोस्ट कचेरी थंय सुरू केल्यो आनी ताका शाराचो दर्जा दिलो. ताणीं आठवड्याचो बाजारूय थंय सुरू केलो. पणजेसावन मडगांव वचपी मुखेल रस्तो फोंडा शारांतल्यान गेल्ल्यान त्या शाराचें म्हत्व वाडत गेलें. उपरांत बेळगांव वचपीय रस्तो फोंडा शाराक जोडलो. मागीर ल्हव ल्हव करून भोंवतणच्या गांवचे ल्हान ल्हान रस्ते फोंडा शाराक जोडिल्ल्यान दुर्भाटवाडीचे म्हत्व आपसुकूच उणें जालें. येरादारीची सुदारणां, आठवड्याक दोन खेपे भरपी बाजार, घरां बांदपाक शारा भोंवतणीं आशिल्ली उकती सुवात, वेपार पेठ आनी वाडटें उद्देगीकरण हाका लागून फोंडा शाराचें म्हत्व वाडतूच गेले.

आदल्या तेंपार गोंयांत तीन वैदिक पाठशाळा आशिल्लो. तातूंतली एक कवळेच्या मठांत आशिल्ली. ते पाठशाळेंत गणित आनी धर्मीक शिक्षणाचेर चड भर दिताले. दादा वैद्य हाणें आपलें मुळावें शिक्षण तेच पाठशाळेंतल्यान घेतिल्लें. मुखार दादा वैद्यान कवळें-कपिलेश्वर देवळांतले अग्रशाळेंत इंग्लीश माध्यमिक शाळा सुरू केली. ते शाळेचें नांव ताणें 'विद्याप्रसारक मंडळ' अशें दवरलें. फोंडा शाराची सुदारणां जाली तशी ती शाळा फोंडा हाडली. सद्या ती शाळा ए. जे. आल्मेदा ह्या नांवान प्रसिद्ध आसा.

गोंयच्या हेर तालुक्यांपरस फोंडा म्हालांत चड देवळां आसा तशेंच नाट्य, कला आनी संगीत मळारूय ह्या म्हालांतल्या कांय कलाकारानी गोंयांक नामना जोडून दिल्या. देखून 'कांय लोक फोंडा म्हालाक गोंय राज्याची 'संस्कृतीक राजधानी' अशें म्हण्टात.

म्हालांतलीं कांय प्रसिद्ध देवळां - नागेश आनी महालक्ष्मी (बांदोडें); रामनाथ (रामनाथी); शांतादुर्गा (कवळें); नवदुर्गा (मडकय, कुंडय, बोरी, खांडेपार); गणपती (खांडोळें, फर्मागुडी); देवकीकृष्ण रवळनाथ (माशेल); म्हाळसा (म्हाड्डोळ); मंगेश (मंगेशी); अनंत (सावयवेरें); कामाक्षी (शिरोडें); लक्ष्मीनृसिंह (वलिंग); विजयादुर्गा (केरी); कपिलेश्वर (कपिलेश्वरी), शापूर-फोंडेची साफा मशीदूय प्रसिद्ध आसा.

लोकोत्सव - प्रियोळचो हिंदू-गावडा जागोर; म्हाड्डोळचो शिगमो आनी जायांपुजा; माशेलचो चिखलकालो; मडकयचो रथोत्सव; कवळेंचो केर; बोरयचीं दिवजां; रामनाथी आनी नागेशीचो सांगोड आनी बांदोडेची तोक्या जात्रा.

कांय नामनेच्यो व्यक्ती - रामचंद्र पाडुरंग वैद्य (आयुर्वेदाचार्य); अ. का. प्रियोळकार (संशोधक); सखाराम गुडे (वैज); बा.भ. बोरकार, लक्ष्मणराव सरदेसाय, मनोहरराय सरदेसाय, रवींद्र केळेकार, पुंडलीक नायक, बा. द. सातोस्कार, फोंडूशास्त्री करंडे, महेश्वरशास्त्री सुखठणकार, शंकर रामाणी, राणू नायक, डॉ. दत्ताराम सुखठणकार, वि. स. सुखठणकार, वि.ज. बोरकार (साहित्यिक); सुरश्री केसरबाई केरकार, दिनानाथ मंगेशकार, वझे बुवा, पंडित जितेंद्र अभिषेकी, लता मंगेशकार, उषा मंगेशकार, आशा भोसले, हृदयनाथ मंगेशकार, जोत्स्ना भोळे, गिरिजाताई केळेकार, रामनाथबुवा मठकार (गायन); नरहरी वळवईकार, रघुवीर नमशीकार (गायन-वादन); मलबाराव सरदेसाय (पखवाज); तुळशीदास बोरकार (हार्मोनियम); काशिनाथ शिरोडकार, मास्टर दत्ताराम, मा. गंगाराम (नाटकां); एम्. बॉयर, शालिनी म्हाड्डोळकार (तियात्र-फिल्म); दयानंद बांदोडकार (राजकारणी-उद्योजक); कामील पेरैर, सुरेश केरकार (स्वातंत्र्य सैनिक).

- कों. वि. सं. मं.

फोंसेक, फेरदीनांद जे. D.D. : मुंबयचो सहाय्यक बिशप. ताचें घराणें मुळचें हळदोणें, बार्देसचें. उपरांत तो मुंबय स्थायीक जालो. धर्मीक शिक्षण घेतले उपरांत १९५४त तो पाद्री जालो. १९८०त तो बिशप जालो. उपरांत तो मुंबयच्या आर्किडायोसिझीचो वावर करूंक लागलो.

- कों. वि. सं. मं.

फोर्ड घराणें : अमेरिकेंतल्या मोटार गाडयांच्या उद्देगाचे प्रवर्तक घराणें. विसाव्या शतमानांतल्या पयल्या तीन दशकांच्या काळांत संवसारीक नामनेची 'फोर्ड मोटर कंपनी' उदयाक येवन विकसीत जाली. हॅन्री फोर्ड हो हे संस्थेचो संस्थापक (३० जुलय १८६३ - ७ एप्रिल १९४७). फोर्ड घराणे मुळचें दक्षिण आयर्लंडांतलें; तांचे पुवर्ज अमेरिकेंत येवन

स्थायीक जाल्ले.

शालेय शिक्षणा उपरांत १८७९त हॅन्री डिट्रॉयटच्या एका यंत्र कारखान्यांत उमेदवारी करूंक लागलो. फुडें ताणें डिट्रॉयट ड्रायडॉक कंपनीत काम केलें. १८८९त हॅन्रीचें क्लॅरा जेम्स ब्रिअँट हिचेकडेन लग्न जाले. १८९१त डिट्रॉयटाक एडिसन इल्युमिनेटिंग कंपनींत अभियंतो म्हणून काम करूंक लागलो. १८९५त तो हे कंपनीचो मुखेल अभियंतो जालो आनी टॉमस आल्वा एडिसन हो नामनेचो संशोधक हॅन्रीचो जिवाभावाचो इश्ट जालो. १८९७त हॅन्री 'घोडोविरयत गाडी' (Horse less Car) तयार केली. हॅन्रीन शर्यतीच्यो गाडयोय तयार केल्यो. १९०३त ताणें 'फोर्ड मोटर कंपनी' स्थापन केली. फोर्डान A ह्या नांवाच्या नमुन्यापसून आपल्यो गाडयो तयार करपाक सुरवात केली. कितल्याशाच गाडयांचे नमुने ताणें S ह्या अक्षरा मेरेन तयार केले. सर्वसामान्य लोकांक परवडटली अशी मोटारगाडी निर्माण करून हॅन्री फोर्डान आपल्या स्पर्धक उत्पादकांक फाटीं उडयलें. मोटार गाडयांच्या उद्देगांत व्हड उत्पादन करून ताणें आंतरराश्ट्रीय नामना जोडली. १९०८-२८ ह्या वीस वर्सांच्या काळांत फोर्ड कंपनी १-५ कोटी मॉडेल टी गाडयांचें उत्पादन केले.

१९२२त फोर्डान 'लिंकन मोटर कंपनी' विकती घेतली. हे कंपनीचे व्यव्स्थापन ताणें आपलो चलो एडझॅक हाचे कडेन सोंपयलें आनी कंपनींतल्यान उंचेल्या पांवडयाच्या आनी उंचेल्या मोलांच्या लिंकन मोटार गाडयांचें उत्पादन सुरू केले. १९२० उपरांत फोर्ड कारखाने युरोप, द. अमेरिकेंतल्या देशांनी तशेंच जपानांत उकते जाले. १९३५त ब्रिटनाचे फोर्ड कंपनीन 'पोप्युलर' ही मोटार गाडी तयार केली. सर्वसामान्य लोकांक परवडटली अशा टी मोटारगाडयांची विक्री १९२०-२५ ह्या काळांत उपाट जावन कंपनीची भरभराट जाली. १९२९च्या सुमाराक मॉडेल ए मोटारगाडयेन विक्रेचे बाबतींत हेर सगळ्या गाडयांक फाटल्यान उडयल्यो. हॅन्रीचो चलो एडझॅल आनी एडझॅलाचो मेवणो कॅन्झलर हाणीं फोर्ड कंपनीच्या वेवस्थापनाची जापसालदारकी व्हडा कसबान हाताळ्ळी. १९३४-४२ ह्या काळांत फोर्ड कंपनीची नामना आनी प्रतिश्ठा बरीच वाडली. १९४५त एडझॅलचो चलो हॅन्री फोर्ड दुसरो हाचेर कंपनीच्या अध्यक्षपदाची जापसालतारकी सोपयली. हॅन्री फोर्डाक डियरबॉर्नाक मरण आयले.

हॅन्री फोर्ड हो जरी मुळांत संशोधक नासलो तरी मोटारगाडयांचे निर्मितींत क्रांतीकारक बदल घडोवन हाडपाचें कसब ताचेकडेन आशिल्लें. फोर्ड उद्देग हो एक भोवउद्देशी उद्देगसमूह आसून संवसारांतल्या चडशा देशांनी ताचे फाटे कार्य करीत आसा. ही कंपनी ट्रॅक्टराचे उत्पादन करता.

- कों. वि. सं. मं.

फोर्ड प्रतिश्ठान : नामनेचो अमेरिकी उद्देगपती हॅन्री फोर्ड आनी ताचो चलो एडझॅल हाणीं १९३६त स्थापन केल्लें एक खाजगी प्रतिश्ठान. विज्ञानीक, शिक्षणीक कार्य तशेंच धर्मादाय वावर हो ह्या प्रतिश्ठानाचो हेत आशिल्लो. सुरवेक ताचें कार्यक्षेत्र मिशीगन राज्याइतलेंच शिमीत आशिल्लें. १९५०त ताचो आवाठ राश्ट्रीय आनी आंतरराश्ट्रीय पांवडया इतलो वाडलो. फोर्ड प्रतिश्ठान हे संवसारीक शांतताय, लोकशायी शासन, अर्थीक कल्याण, शिक्षण आनी मनशाच्यो शास्त्रीय नदरेंतल्यान अभ्यास अशा पाच मुखेल कार्यक्षेत्रांचेर भर दिता.

फोर्ड प्रतिश्ठानाचे मुखेल कार्यालय न्यूयॉर्कांत आसून ताच्या विश्वस्त मंडळांत १८ वांगडी आसात. धोरणाविशींच्यो गजाली हेंच मंडळ थरयता. प्रतिश्ठानाचे अधिकारी अनुदान योग्य व्यक्ति आनी संस्था हांची शिफारस करता आनी तांका अनुदान मेळटा. आपल्या प्रकल्पाचो वावर पळोवा खातीर प्रतिश्ठानान कांय खाशेल्यो संस्था आनी संघटनां निमार्ण केल्यात. फोर्ड प्रतिश्ठान हें जगांतलें सगळ्यांत व्हड प्रतिश्ठान.

प्रतिश्ठानाचे ६ कार्यविभाग आसून प्रशिक्षीत आनी वेवसायीक जाणकार तांचें काम पळयता. १. आंतरराश्ट्रीय विभाग हो विकसनशील राश्ट्रांतल्या कुशळ मनीसबळाक तशेंच थंयच्या थळाव्या संस्थांक धान्याचें उत्पादन, कुटुंब येवजण, गांवगिरो विकास, अर्थीक संशोधन, विज्ञान आनी तंत्रविज्ञान हांच्यो समस्या सोडवपाखातीर पालव दिता. २. राश्ट्रीय घडामोडी विभाग उण्या-उत्पन्न गटाच्या लोकांक अर्थीक पालव दिता. ३. फोर्ड प्रतिश्ठानान शिक्षणाच्या उदरगतीचेर खूब भर दिला. सुमार ७५% रक्कम शिक्षणाचेर खर्च करता. ताचो शिक्षण आनी संशोधन विभाग हो समान संद, शिक्षणिक अर्थप्रबंध आनी वेवस्थापन, शिक्षण पद्दतींत सुदारणां ह्या गजालींनी लक्ष घालता, कार्नेजी कॉर्पोरेशनाच्या पालवान ह्या प्रतिश्ठानान 'राश्ट्रिय गुणवत्ता शिश्यवृत्ती संघटना' स्थापन केल्ली आसून वुड्रो विल्सन अधिछात्रवृत्ती कार्यावळीचो विस्तार केला. ४. मानव्यविद्या आनी कला ह्या विभागांत थळावी वेवसायीक रंगमाची, संगितीका (Opera), बेले आनी वाद्यवृंद हांचे उदरगतीचेर लक्ष केंद्रीत केलां. कलावंत आनी नवोदित तरणाटयांक ह्या विभागावरवीं प्रशिक्षण दितात. ५. संदेशवहन विभागांत संदेशवहन धोरण, माध्यमांचो प्रभाव आनी खबरांपत्रांची विद्या हांचे उदरगतीचेर आपलें लक्ष केंद्रीत केलां. ६. साधनसंपत्त आनी पर्यावरण विभागांवरवीं पर्यावरण वेवस्थापन आनी साधन संपत्तीचें विश्लेशण तशेंच भौशीक धोरणांविशीं संशोधन चलता.

१९६० सावन प्रतिश्ठानान फुडल्या गजालींक मोठ्या प्रमाणांत अर्थीक पालव दिला. खापऱ्यांच्यो शाळा आनी म्हाविद्यालयां, अल्पसंख्यांक आनी गरीब, स्वरमेळ वाद्यवृंद, नागरी समस्यांविशीं संशोधन, म्हाविद्यालयां आनी विद्यापिठां हांच्या वेवस्थापनांनी सुदारणां, पर्यावरण आनी वेवस्थापन तंत्राची उदरगत.

आंतरराश्ट्रीय थराचेर प्रतिश्ठानान आशिया, आफ्रिका, लॅटिन अमेरिका हातूंतल्या राश्ट्रांक व्हडा प्रमाणाचेर अर्थीक पालव दिला. हे खेरीज प्रतिश्ठानान वेगवेगळ्या मळांचेर संशोधन करपाखातीर कांय खाशेल्यो संस्थांय स्थापन केल्यात.

- कों. वि. सं. मं.

फौजदारी कायदो : गुन्यांवांमदीं खंयच्या दुश्कृतिंचो आस्पाव जाता, गुन्यावांचेर कारवाय करपाची तरतूद करपी आनी ख्यास्त वा हेर उपायांवरवी गुन्यावांचें परिमार्जन वा प्रतिबंध करपी कायदो म्हळ्यार फौजदारी कायदो.

फौजदारी विधीची आंखणी संवसारांतल्या तरेकवार राश्ट्रांनी योजनाबद्ध स्वरुपान केल्ली आसा अशें दिसून येना. फकत युरोप खंडान फ्रांसांतली नेपोलियनाची संहीता, जर्मन संहिता, १९३० वर्साची इटालियन संहिता, अशा कायद्याच्या एकत्रीकरणाच्या प्रयत्नाक लागून फौजदारी

कायदो बऱ्याचकडेन सुसूत्रस्वरुपान दिसून येता. पूण इंग्लंड देशांत अलिखित आनी परंपरेचेर आदारून आशिल्लो 'कॉमन लॉ' (पारंपारीक विधी) हाचेप्रमाण फौजदारी कायद्याची निर्मिती केल्ली आसा. अमेरीकेच्या संयुक्त संस्थानांमदल्या सुमार एक तृतियांश संस्थानांमदीं 'कॉमन लॉ' आपणायिल्लो आसा. उरिल्ल्या जायत्या संस्थानांमदीं ताचें संविधन रुपांतर केल्लें आसा.

भारतीय दंडसंहितेची संवसारांतल्या सगळ्याच विधीज्ञांनी तोखणाय केल्ली आसा आनी तीच भारतीय फौजदारी विधीची बुन्याद अशें मानतात. तिचेर 'कॉमन लॉ' चो खुबसो प्रभाव पडिल्लो दिसून येता.

गुन्यांवाचें वर्गीकरण जायत्यातरांनी करपाक मेळटा. देखीक - अँग्लो-सॅक्सन कायद्याप्रमाण गुन्यांवाचे 'फेलनी' (Felony) म्हळ्यार मोटे गुन्यांव आनी 'मिसडीमीनर' (MBdemeanour) म्हळ्यार ल्हान गुन्यांव अशा दोन तऱ्हेन वर्गीकरण करताले. ह्या दोन गुन्यांवासंबंदान कारवायो वेगवेगळ्या न्यायालयामुखार जाताल्यो आनी तांच्यो ख्यास्ती वेगवेगळ्या स्वरुपाच्यो आसताल्यो. गुन्यांव जर 'फेलनी' स्वरुपाचो आसत जाल्यार ताचेखातीर मृत्यूदंड आनी गुन्यींवकाराची सगळी मालमत्ता जप्त करप हीच ख्यास्त आसताली. 'मिसडीमीनर' स्वरुपाच्या गुन्यांवानी बंदखण, दंड सारकिल्ल्यो सौम्य स्वरुपाच्यो ख्यास्तो फर्मायताले. पूण हें वर्गीकरण सामकें तर्कशुद्ध नासलें. देखीक - १२ पेनीपरस कमी किंमतीची वस्तू चोरली जाल्यार तो गुन्यांव 'मिसडीमीनर' थरतालो. पूण ताचेपरस चड किंमतीच्या वस्तूच्यां चोरयेक 'फेलनी' म्हण्टाले. म्हळ्यार एका रुपयापरस चड किंमतीची वस्त चोरली जाल्यार ख्यास्तकाराक मृत्यूदंडाची ख्यास्त चूकनाशिल्ली. हाली काय देशांच्या फौजदारी कायद्यान मनशाच्या कुडीसंबंदान गुन्यांव, (खून, सदोष मनीस वध, बलात्संभोग, सादीदूख, गंभीर स्वरुपाची दूख), संपत्ती विषयक गुन्यांव (चोरी, दरोडो, फटवणूक), लग्नासंबंदान गुन्यांव (व्यभिचार), सार्वजनिक शांततेआड गुन्यांव, (कायदेशीर जमाव, दंगे), न्यायपद्धतीआड गुन्यांव, (फटी गवाय दीवप, साक्षीपुराव्यान ढवळाढवळ करप), सार्वजनिक भलायकी आनी नीती हांचेआड गुन्यांव (सार्वजनिक उपद्रव, अश्लिलता) ह्या भाशेन विषयवार वर्गवारी करपाची पद्धत स्विकारल्या. जुलीयस स्टोन ह्या फाकिवंत विधिज्ञाच्या मताप्रमाण फौजदारी विधि एकाच धपक्यान व्यक्ति, समाज आनी शासन ह्या तिनूय घटकांक संरक्षण दिवपाक वावुरता. मनशाची कूड आनी संपत्ती ह्याविशीं तशेच बदनामी सारकिल्ली कृत्यां गुन्यांव थरोवन फौजदारी कायदो संरक्षण दिता. उजो लावप (जाळपोळ), लुटालुट, दंगे, बनावट चलन, निवडणूकेंतले गैरप्रकार, सार्वजनिक उपद्रव, अश्लिलता ह्या गुन्यांवांविशीं तरतुदो करून हो कायदो समाजाचें संरक्षण करीत आसता आनी राजद्रोह महसूलांचें अपहरण, भ्रश्टाचार ह्या सारकिल्ल्या गुन्यांवांनी तरतूदो करून तो शासनाची प्रतिश्ठा आनी स्थिरता हांची राखण करता.

एकाद्रें कसलेंय वायट कर्म हो गुन्यांव थरता काय ना हें थारावपाक शारिरीक आनी मानसिक अशो दोन गजाली फौजदारी कायद्यान सादारणपणान तपासतात. हाकाच 'मेन्स - रिया' (Mens Rea) म्हळ्यार दूश्ट बुद्धि वा अपराधी मन आनी 'आक्तूस रिस' (Actus Reus) म्हळ्यार दूश्ट बुद्धि अंमलात हाडपाक केल्ली कृती.

फौजदारी कायद्यान 'दुश्ट' बूद्ध ह्या गजालीक भोव म्हत्व आसा. ख्यास्त फकत गुन्यांवकारी व्यक्तिच्या कृतीचो बदलो घेवपाक फर्मायनात. पूण ख्यास्तीच्या भंयाक लागून गुन्यांवकाराचेर आळाबंद बसचो असो फौजदारी कायद्याचो मुखेल हेतू आशिल्ल्याकारणान वायट बूद्ध फौजदारी कायद्याचें मुखेल आंग जावन आसा. देखीक - एकाद्र्या पांच वर्सां पिरायेच्या भूरग्याच्या वा एकाद्र्या पिशा मनशाच्या हातान पिस्तोल आयलें आनी ताचो ताणें घोडो ओडलो जाकालागून गुळी सुटून लागीं आशिल्ल्या व्यक्तिक मरण आयलें जाल्यार ह्या गजालीन दुश्ट बुद्ध नाशिल्ल्या कारणान हो गुन्यांव ठरना. तशेंच राजाचेर एकाद्रो मारेकरी आर्म मारता आसताना ताच्या अंगरक्षकान राजाक गोळीबारांतल्यान वांचोवपाच्या उद्देशान ताका धुकल्लो आनी हें करता आसताना जर राजा सकयल पडलो आनी ताका दुखापत जाली जाल्यार शरीररक्षकाक शिक्षा दिवप हें फौजदारी कायद्याच्या तत्त्वांत बसना. कारण अंगरक्षकाच्या मनांत दुश्ट बुद्ध नासली आनी राजाचो जीव वांचचो ह्या बऱ्या हेतून ताणें राजाक कुशीक काडलो.

ज्या दुश्ट बुद्धीन कृती केल्या, त्या कृती केल्ल्या व्यक्तिच्या मनाच्या अवस्थेची फोडणी फाकिवंत विधीज्ञानीं तीन मुखेल प्रकारांनी केल्ली आसा. निशिद्ध कृत्य हेतूपूर्वक करप, जाणाजावन आनी जतनाय घेनासताना करप. हाल्लींच्या तेंपार गुन्यांवांच्या प्रकारान नवे तरेचे गुन्यांव आकाराक आयल्यात, जांकां पांढर पेशे गुन्यांव (White Collar Crimes) अशें म्हण्टात. कारण हे गुन्यांव एकाद्र्या खुनी, चोर दरोडेखोर वा पारंपारिक पद्तीच्या गुन्यांवकारांनी केल्ले आसनात. शासनान सगळ्या नागरिकांक सुखसोयी उपलब्ध करून दिवपाच्या नदरेन जे कायदे नेम केल्ले आसात तांकां बाधा येतली आनी तांचो मुखेल हेतू असफल जातलो, अशे तरेन समाजांतल्या मान्यवर, शिक्षीत, पयशेकार आनी प्रतिश्ठित अशा लोकांनी हे गुन्यांव केल्ले आसतात. देखीक - भारतांतलो आयकर अधिनियम, अन्न भेसळ प्रतिबंधक अधिनियम, गरजेच्यो वस्तू अधिनियम, तस्करी आनी विदेशी चलन, गैरव्यवहार (संपत्ती समपहरण) अधिनियम,वखदां आनी प्रसाधनां अधिनियम ह्या सारकिल्ले अधिनियम, ह्या सारकिल्ल्या गुन्यांवांनी दुश्ट बुद्धिची अट लागू पडना. एकाद्र्या पसरकारान भेसळ करून दूध, दाळ, सोरो वा वखद विखपाक दवरलें, प्रमाणापरस चड साखर, तांदूळ, गंव, केरोसीन सारकिल्या गरजेच्या वस्तूंचो सांठो करून दवरलो आसत जाल्यार त्या पसरकाराक बेगोबेग ख्यास्त फाव जाता. ताणें ही कृती जाणाजावन बाबडेपणान, निश्काळजीपणान, स्वताच्या स्वाथीपणान वा स्वताच्या संपूर्ण अज्ञानाक लागून केल्ली आसूं वा नासूं. निषिद्ध करण्यांनी कृती (commission) आनी अकृती (Ommission) ह्या दोनूय गजालींचो आस्पाव जाता. देखीक - एका व्यक्तिन दुसऱ्याचेर सुरो मारून वा ताका विश पियोवन ताचें हेतूपूर्वक मरण घडोवन हाडलें तर तो खून वा सदोश मनीसवधाचो गुन्यांव जाता. तशेंच जर एकाद्र्या नर्सीच्या हातान अत्यवस्थ रुग्णाची देखरेख सोंपयल्ली आसत आनी ताका हेतूपूर्वक फावे तें वखद वा जेवण न दिल्ल्याकारणान वा जाणाजावन ताच्या नाकांतली प्राणवायूची नळी काडून ताचें मरण घडोवन हाडल्यार ती नर्स रुग्णाच्या खुनाखातीर जबाबदार थरता. निशिद्ध कृत्याच्यो पूर्वतयारी (Preparation) आनी यत्न (Attempt) अशो दोन पूर्वावस्था आसतात. देखीक - एका व्यक्तिच्या मनान दुसऱ्याचो खून करपाचो आसत जाल्यार तो पयलीं पिस्तोल विकतें घेता, ताची साफसफाय करता आनी तातूंत गुळयो घालून दवरता. ही जाली खुनाची पूर्वतयारी. ताच्याउपरांत ती व्यक्ती तें पिस्तोल दुसरे व्यक्तिचेर जोखून पिस्तोलाचो

घोडो ओडटा. हो जालो गुन्यांवाचो यत्न वा सुरवात. हो यत्न सफल वा असफल जावंक शकता. सफल जाल्यार ताचें नियोजीत गुन्यांवांत रुपांतर जाता आनी तो असफल जाल्यार गुन्यांवाचो यत्न अशा अपूर्ण अवस्थेंत रावता. सादारणपणान ज्या गुन्यांवाक दंड फावो जाता तो गुन्यांव करपाचो यत्न करप हो लेगीत गुन्यांव आसून फौजदारी कायद्याप्रमाण ताका ख्यास्त फर्मावपाक मेळटा पूण फकत पूर्वतयारी करप हो गुन्यांव जावंक शकना. सामक्या अपवादात्मक आनी गंभीर अशा गुन्यांवांच्या विशीं पूर्वतयारी करप लेगीत हो गुन्यांव थरूंक शकता. देखीक - भारतीय दंडसंहितीच्या १२१, १२६ आनी ३९९ कलमाप्रमाण राजद्रोह, भारताकडेन मैत्रीचे संबंद आशिल्ल्या देशांच्या प्रदेशाचेर हल्लो करप आनी दरोडो ह्या तीन गुन्यांवांविशीं पूर्वतयारी होच गुन्यांव थरता.

दुश्ट बुद्ध नाशिल्ल्याकारणाचेर आरोपीक खूब तरांनी आपलो बचाव करपाक मेळटा. अल्पवयीन व्यक्ति, पिशे, इत्सेआड सोरो पियेवक घालून सोन्याच्या नशेंत वचपी व्यक्ति हाणीं केल्लीं निशिद्ध कृत्यां गुन्यांव जावंक शकना. त्याचप्रमाण न्यायधिशान आपल्या कर्तव्यपालनान केल्लीं, न्यायालयाच्या हुकमावेल्यान केल्लीं निशिद्ध कृत्यां गुन्यांव थरूंक शकना. पिडीत व्यक्तिच्या संमतीन केल्लीं एकाद्र्या अल्पवयीन वा पिशा मनशाच्या बऱ्याखातीर ताच्या पालकाच्या संमतीन केल्लीं तशेच मरणाचो भंय दाखोवन केल्लीं निशिद्ध कृत्यां गुन्यांव थरूंक शकनात. आपल्या स्वताच्या कुडीक वा मालमत्तेक तेचप्रमाण हेर नागरीकांच्या कुडीक वा मालमत्तेक जावपी त्रास, नुकसान वा पिडा टाळपाच्या नदरेन आगळीक करपाचो दर एका नागरीकाक अधिकार दिल्लो आसा, ताका आत्मसंरक्षणाचो अधिकार (Private Detence) अशें म्हण्टात.

फौजदारी कायद्याचीं कांय विशिश्टपूर्ण मूलतत्त्वां आसात. तांकां इतिहासीक आनी वैचारीक बसका आसा. ते भायर बऱ्याच आपसांतल्या कबलातीप्रमाण तांकां आंतरराश्ट्रिय मान्यताय मेळिल्ली आसा. हीं मूलतत्त्वां म्हळ्यार : १) गुन्यांवांची चवकशी जाता तितली जाहीरपणान करपाची, गुप्ततायेन न्हय; २) आरोप सिद्ध जायमेरेन आरोपी निर्दोष समजूपाचो; ३) आरोपीक वकील जाय आसत जाल्यार ताच्या बचावाखातीर तो दिवपाची तरतूद करपाची; ४) आरोपीन स्वता साक्षीपुरावो दिवपाची गरज ना आनी स्वताआड साक्षीपुरावो सादर करपाक आरोपीचेर दबाब हाडपाक मेळना; ५) साक्षीपुरावो सोंपतकच आरोपी दोशी आसा काय निर्दोशी आसा असो दुबाव निर्माण जाल्यार न्यायालयान दुबावाचो फायदो आरोपीक दिवपाचो. म्हळ्यार निर्दोश म्हूण आरोपीची मुक्तताय करपाची; ६) आरोप सिद्ध जायमेरेन जातातितलो आरोपीच्या दूश्ट वा गुन्यांवकारी पूर्वचारित्र्याचो दाखलो दिवपाचो ना; ७) एकाच गुन्यांवांविशीं आरोपीचेर दोन वा चड फावट कारवाय करपाक मेळना आनी (८) गुन्यावासंबंदान कारवाय करतना शासनाचेर वा पिडणूक जाल्ले व्यक्तिचेर वेळेचें बंधन ना.

फौजदारी कायद्यान मृत्युदंड, बंदखण, दंड सारकिल्ले ख्यास्तीच्या रुपान आरोपींचे प्राण, स्थलांतर, स्वातंत्र्य वा वित्तहरण करपाचे अधिकार शासनाक आनी न्यायालयाक आसात. फौजदारी प्रक्रियेन गुन्यावांचें अन्वेशण, अभियोग वा खटलो यासंबंदान न्यायालयाचो निर्णय वा तांचे आड अपिल, निर्देश (reference), पुनरिक्षण (Revision) सारकिल्ल्यो गजाली करपाच्यो मुभा, ख्यास्त आनी ताची अंमलबजावणी ह्या सारकिल्या गजालींचेर तरतुदो केल्ल्यो आसात. सादारणपणान अन्वेशणाचे अवस्थेन पुलिसान आरोपीक अधिपत्र (Warrant) काडून आनी कांय गजालींनी अधिपत्र काडिनासतना धरप, साक्षिदारांचे जबाब नोंदवप, गुन्यांव जामिनपात्र आसल्यार आरोपिक जामीनाचेर सोडवप, दुबावी मनशांची वा जाग्यांची झडती घेवप, पुराव्याक योग्य त्यो वस्तू ताब्यांत घेवप आनी दुबावी व्यक्ती आड आरोपपत्राक सादर करप हे विशीं तरतुदो केल्यो आसात. ताचे उपरांत अभियोगाची आनी प्रत्यक्ष खटल्याची अवस्था येता. हे अवस्थेंत फौजदारी न्यायालयांची जडण घडण, तांचे अधिकार, गुन्यांवांचे गंभीरतायेप्रमाण ते कमी वेळेचे पद्धतीन वा तपशीलवार पद्धतीन सोडवपाची रीत, आरोपपत्राचो मसुदो, न्यायालयामुखार पुरावो, तोंडी वा लेखी सादर करतना ताची नोंद कशी करपाची ह्या संबंदान नेम तशेंच आरोपीक बचावाची संद दिवपा संबंदान नेम, हांचेविशीं प्रयोजन केल्लें आसा. उपरांत ख्यास्त वा निर्दोश सुटका करपाचो आदेश. हातूंत फोजदारी निर्णय पत्रांचें शब्दांकन कशें आसप आनी ख्यास्त फर्मायल्यार अंमलबजावणी कशी करप हेविशीं तरतुदो आसात.

ख्यास्तीच्या रुपान गुन्यांवकाराचें पारिपत्य करप आनी ख्यास्तीच्या कठोर आनी क्रूर स्वरुपान हेरांक धडो घालून संभाव्य गुन्यांवकारांक गुन्यांव करपाआड परावृत्त करप हें फौजदारी कायद्याचें मूळ उद्दीश्ट. कांय विधीज्ञांच्या मतान गुन्यांवकाराक कडक ख्यास्त दिवन तांचो वायट करणेआड बदलो घेवचे परस गरिबी, उपासमार, मनाची दुर्बलता, वायट संगत सारकिल्यो गजालीं ज्यो गुन्यांवकारी वृत्तीचीं मूळ कारणां जावन आसात. ताका लागून गुन्यांवकारांचेर फाव ते उपचार करूंक जाय आनी तांचे मदीं सुदारणा घडोवन हाडून तो स्वताक आनी समाजाक कसो फायद्याचो जातलो हें पळोवपाचो ख्यास्तीचो हेतू आसपाक जाय. हो सुदारणावादी दृश्टीकोन हालीं बऱ्याच देशांच्या फौजदारी कायद्यान बदल घडोवन हाडीत आसा. मृत्युदंडाची ख्यास्त खूबश्या देशांनी रद्द केल्ली आसा. चाबकान मारपाची ख्यास्त अपवादात्मक केसींनी वापरतात. जंय मरणाची ख्यास्त फर्मायतात थंयपसून सुळाचेर चडोवप, गोमटी कापप, सारकिल्ल्या हाल जावपी प्रकारांच्या बदला विजेच्या धक्क्यान रोखडेंच मरण घडोवन हाडपाचे प्रकार रूढ जायत आसात. गुन्यांवकारांक बरें वातावरण मेळचें हे नदरेन बंदखणीचे वेवस्थेंत जायते बदल केल्यात. अल्पवयीन गुन्यांवकारांचो (Juvenile Delinquents) सवयींच्या गुन्यांवकारांकडेन (Recidivists) संपर्क येवन ते आनी पेड्ड्यार जावचे न्हय म्हणून ताका बालसुधार केंद्रांत दवरपाची वेवस्था करतात. जे पयलेच फावट गुन्यांवकार थारतात आनी तांच्या हातांतल्यान गंभीर स्वरूपाचो गुन्यांव जाल्लो नासता तांकां बंदखणींत धाडपा बदला परिक्षेचेर (Probation & Parol method) सशर्त मुक्त करपाची सोय खुबशा लोकशाय देशांनी जाल्या.

गुन्यांवकारांक सुदारपाचे नदरेन फकत मध्य आशियान, साउदी-अरेबिया सारके थोडे देश सोडल्यार हेर सुवातींचेर ही ख्यास्त सौम्य करपाचे दिकेन आनी गुन्यांवकारांक सुसंस्कृत वागणूक दिवपाचे नदरेन फौजदारी कायद्याची वाटचाल सुरू आसा. फौजदारी कायद्याचो मूळ हेत ख्यास्तीच्या स्वरूपांत फेरबदल करून लेगीत फळाक येवंक ना अशें वयल्या वयर दिसत आशिल्ल्यान तो साध्य जावपाचे नदरेन फौजदारी विधीक धर्मीक तेचप्रमाण नितीमत्तेच्या शिक्षणाची जोड दिवप गरजेचें आसा अशें जायत्या सुशिक्षित आनी सुसंस्कृत लोकांचें मत जालां.

- ॲड. सुहास थळी

फ्रँको, फ्रांसिश्कु पावल एच. : (जल्म : आसगांव).

एक गोंयकार धर्मप्रचारक. १९३३त तो मिलापूर डायोसिसचो आपोस्तोलीक प्रशाशक जालो. मिलापूर, पल्लावरम आनी अलवारपेटाक ताणें कोंवेंत शाळा आनी इगर्ज बांदली.

- कों. वि. सं. मं.

फ्रांक, जेम्स : (जल्म : २६ ऑगस्ट १८८२, हांबुर्ग, मरण : २१ मे १९६४, गटिंगगॅम).

नामनेचो जर्मन-अमेरिकन भौतीकशास्त्रज्ञ. ताणें हायडलूबर्ग विद्यापिठांत रसायनशास्त्राचो आनी बर्लिन विद्यापिठांत भौतीकशास्त्राचो अभ्यास केलो आनी १९०६त बर्लिन विद्यापिठाची डॉक्टरेट मेमयली. थोडो तेंप फ्रँकफर्ट-आम-मेनाक सहाय्यक म्हणून काम करतकच तो बर्लिनाक हॅन्रीख रुबेन्झ हांचो सहाय्यक जालो. १९११-१८ ह्या काळांत ताणें बर्लिन विद्यापिठांत भौतिकशास्त्रांचें अध्यापन केलें. पयल्या म्हाझुजांत ताणें सैन्यांत केल्ल्या वावराखातीर ताका आयर्न क्रॉसचो बोवमान मेळिल्लो.

झुगाउपरांत व्हिल्हेल्म कायसर इन्स्टिट्युट ऑफ फिजिकल कॅमिस्ट्री हे संस्थेच्या भौतिकशास्त्र विभागाच्या मुखेल पदाचेर ताची नेमणूक जाली. १९२०त तो गटिंगॅन विद्यापिठाच्या प्रयोगीक भौतिकी संस्थाचो संचालक आनी प्रयोगीक भौतिकशास्त्र विशयाचो प्राध्यापक जालो. नाझी राजवटींतल्या निर्बंधाच्या निशेधाखातीर ताणें आपल्या प्राध्यापकपदाचो १९३३त राजिनामो दिलो. एक वर्स कोपॅनहागेनांत प्राध्यापक म्हणून काम करतकच १९३५त तो अमेरिकेंतल्या जॉन हॉपकिन्स विद्यापिठांत भौतिकशास्त्राचो प्राध्यापक आनी १९३८त शिकागो विद्यापिठांत भौतिकी रसायनशास्त्राचो प्राध्यापक जालो. दुसऱ्या म्हाझुज काळांत ताणें अणुबाँब येवजणेचो एक भाग आशिल्ल्या, शिकागो विद्यापिठाच्या धातुवैज्ञानिक प्रयोगशाळेच्या रसायनशास्त्रीय विभागाचो संचालक म्हणून काम केलें. १९४७-५६ ह्या काळांत ताणें शिकागो विद्यापिठान प्रकाशसंश्लेशण (Photosynthesis) विशींचे संशोधन प्रयोगशाळेचो मुखेल म्हणून काम केलें.

बर्लिनाक आहतना ताणें इलेक्ट्रॉन, अणू आनी रेणू हांचे गतिकीविशीं (dynamics) संशोधन केलें. सुरवेक ताणें वायुंतल्या जावपी विद्युत् संवहनाविशीं संशोधन केलें. उपरांत हर्ट्झ हाचेवांगडा ताणें वायुंतल्या मुक्त इलेक्ट्रॉनांच्या वर्तनाविशीं अभ्यास केलो आनी तातूंतल्यानूच फुडें नील्स बोर हाच्या आणवीय सिद्धांतांतल्या कांय मुळाव्या संकल्पनांक प्रयोगीक पुरावो मेळ्ळो. अणूवयल्या इलेक्ट्रॉनांच्या आघातांचे नियमन करपी नेमांचो सोद लायिल्लेखातीर १९२५ वर्साचो भौतिकशास्त्राचो नोबॅल पुरस्कार जेम्स फ्रांक हाका गुस्ताफ हर्ट्झ हाचेवांगडा वांटून मेळ्ळो.

गटिंगेनाक आसतना ताणें वायू आनी बाश्प हांच्या अनुस्फुरणाविशीं (flourescence) संशोधन केलें. १९२५त ताणें आयोडीन रेणूंच्या उजवाडा रसायनीक वियोजनाविशींच्या आपल्या निरिक्षणाची फोडणिशी करपाखातीर उर्जा पातळ्यांचेर आदारिल्ल्या एके यंत्रणेची संकल्पना मांडली. हे संकल्पनेचो फुडें ई. यु. कॉंडन हाणें विस्तार केलो आनी ती आतां फ्रांक-कॉंडव तत्त्व ह्या नांवान वळखतात.

ताका जर्मन फिझिकल सोसायटीचें माक्स प्लांक पदक (१९५१) आनी अमेरिकन ॲकॅडमी ऑफ आर्टस ॲंड सायन्सीसचें रम्फर्ड पदक (१९५५) हे भोवमात फावो जाल्यात. १९५३त गटिंगगॅन शारान ताचो भोवमानादीक नागरीक म्हणून भोवमान केलो. लंडनचे रॉयल सोसायटीचो परदेशी वांगडी म्हणून १९६४त ताची निवड जाली.

- कों. वि. सं. मं.

फ्रांस : अस्तंत युरोप खंडातलें एक व्हड राश्ट्र. इतिहासीक आनी संस्कृतीक म्हत्व लाबिल्लें तें खूब आदलें राश्ट्र आसा. क्षेत्रफळ ५,४६,९६५ चौ. किमी. क्षेत्रफळाचे नदरेन संवसारांत फ्रांसाचो ४०वो क्रम लागता. विस्तार ४२°२०′ उत्तर ते ५१°५′ उत्तर अक्षांश आनी ८°१०′ उदेंत ते ५°५५′ अस्तंत रेखांश. षटकोनसो आकार आशिल्ल्या त्या राश्ट्राचे अस्तंतेक ॲटलांटीक म्हासागर, दक्षिणेक भूंयमध्य दर्या (Mediterranean Sea) आनी स्पेन, उत्तरेक इंग्लीश खाडी, ईशान्येकडेन बेल्जियम, लक्सेंबर्ग आनी जर्मन राश्ट्र, उदेंतेक स्वित्झर्लंड आनी आग्नेयेकडेन इटली देश आसा. राश्ट्राची सरासर लांबाय सुमार १,००० किमी. आसून ताका ५,००० किमी. लांबायेची दर्यादेग लाबिल्ली आसा. भूंयमध्य दर्यांत आशिल्ल्या कॉर्सिक जुंव्याचो आस्पाव फ्रांसातूच जाता. मार्तिनीक, ग्वादलूप, रेयून्यो, फ्रेंच गियाना, फ्रेंच पॉलिनीशीया, न्यू कॅलेडोनीया, सेंट पाएर, मिकलॉन, वालीस आनी फुटूना जुंव्यांचो फ्रांसाच्या सागरापार प्रांतांत (Overseas Department) आस्पाव जाता. पॅरीस शार ही देशाची राजधानी आसून, तें देशांतलें सगळ्यांत व्हडलें शार. संवसारांतल्या प्रसिद्ध शारांमदीं ताचो आस्पाव जाता.

भूंयवर्णन : फ्रांस राश्ट्राचो आकार षटकोनसो आसून त्या प्रदेशाची निर्मिती आर्मोरिकन, हर्सिनीयन आनी आल्पायन ह्या वेगवेगळ्या पर्वतनिर्मितीच्या काळांत जाली. फ्रांसाचो चडसो भूंयप्रदेश दर्याथळासावन २५० मी. मेरेन उंचायेचो आसा. भूगोलीक नदरेन फ्रांसाच्या प्रदेशांभितर खूब वेगळेंपण दिश्टी पडटा. देशाचे उत्तर आनी अस्तंत भाग मुखेलपणान सपाट आसात. देशाचे उदेंत, मध्य आनी दक्षिणकडचे भाग चड उंचायेचे आसून तातूंत पर्वतावळींचो आनी साबार ल्हान व्हड दोंगुल्यांचो आस्पाव जाता.

भूंयरचणूकेचे नदरेन फ्रांस देशाचे तीन मुखेल वांटे केल्यात ते अशे - १) पर्वतीय प्रदेश २) प्राचीन पठारी प्रदेश आनी ३) सखल मळांचो प्रदेश.

पर्वतीय प्रदेश : देशाच्या दक्षिण मध्य भागांत मासीफ सेंट्रल, वायव्य भागांत आर्मोरिकन मासीफ आनी शिमेदेगांनी पिरेनीज, आलम्स, जुरा, व्होज, आर्देन हे चड उंचायेचेर आशिल्ले प्रदेश. पिरानीज आनी आल्प्स दोंगरांवळी हेरांपरस व्हड आनी उंच आसात. पिरेनीज दोंगरावळ फ्रांस आनी स्पेन देशांमदीं आसा. आल्प्स दोंगरावळ इटली आनी स्वित्झर्लंडस् शिमेवयल्यान पासार जाता. आल्प्स पर्वतावळींतले मॉंट ब्लॉंक (४,८१० मी.) तेमूक संबंद युरोपांतलें सगळ्यांत उंचेलें तेमूक.

प्राचीन पठारी प्रदेश : मासीफ सेंट्रल पठार देशाचे दक्षिणेक आसा. उत्तरेक ल्वार न्हंय, उदेंतेक न्होन न्हंय, दक्षिणेक गारॉव न्हंय आनी बिस्के उपसागर हांचे मजगती पठारी प्रदेश आसा. थंयचे घट्ट फांतरी जमीनीक फुटावळी वचून तांतूतल्यान भायर शेवटील्लो लाव्हा रस थंय आशिल्ल्या तळपांचेर सांचला. त्या पठारावयल्या कांय तळपांमदीं कोळशाचे सांठे सांपडटात. आर्मोरिकन मासीफ आनी हर्सीनियन हे मासीफ सेंट्रल

पठाराचेच फांटे आसात. व्होज न्हंयेक लागून न्हायन देगण फ्रांसाच्या हेर भागांसावन वेगळें जाल्लें आसा. न्होर्मेंडी पर्वतीय वाठारांनी साप्प आदल्या काळांतलीं तळपां सांपडटात.

सखल मैदानी प्रदेश : पॅरिस द्रोणी, ॲक्विटेनियन देगण (Aquitanian Valley), न्हायन देगणांतलीं मळां, न्होर्दन फांस प्लेन्स, मॅडिटेरेनियन लॉलॅंड, न्होन-सोन न्हंयांच्या देगणांतलीं ल्हान ल्हान मळां हे फ्रांसातले मुखेल सखल प्रदेश. सखल प्रदेशांतली माती पिकाळ आसा.

न्हंयो : फ्रांसांत वर्सुयभर व्हांवपी ल्हान व्हड न्हंयो, व्हाळ आनी झरी खूब आसात. ल्वार, सोन, गारॉन, न्होन आनी न्हायन हांगाच्यो मुखेल न्हंयो. ल्वार (१,०५० किमी.) ही हांगाची सगळ्यांत लांब न्हंय. ते न्हंयेचो मासीफ सेंट्रल दोंगरवळीचेर-उगम जाला. नँट्स लागसार ती ॲटलांटीक म्हासागराक मेळटा. सोन हे ७७५ किमी. लांबाय आशिल्ले न्हंयेचो उगम लॅंग्रा पठाराचेर जाता. ते न्हंयेचो लोट साप्प ल्हव आशिल्ल्यान आनी न्हंयेच्या रूंद पात्राक लागून उदकांतले येरादारीखातीर तिचो बरो वापर जाता. गारॉन न्हंयेचो पिरेनीज पर्वताचेर उगम जाला. हे न्हंयेक दरवर्सा व्हड हुंवार येवन, भोंवतणच्या वाठारांचें खूब नुकसान जाता. तिची लांबाय सुमार २२५ किमी. आसा. न्होन न्हंयेची लांबाय ५२० किमी. आसून तिचो उगम स्वित्झर्लंडांत जाता. सोन ही न्होन न्हंयेची मुखेल उपन्हंय. देशाचे उदेंत आनी ईशान्य शिमेवयल्यान न्हायन न्हंय व्हांवता. तिची लांबाय १९५ किमी. आसा. आल्पे, दॉरदॉन्यू, लॉट, टॉर्न, म्यूज आनी मोझेल ह्यो देशांतल्यो हेर ल्हान ल्हान न्हंयो आसात.

हवामान : फ्रांसाचो आस्पाव समशितोश्ण क्षेत्रविभागांत मध्य अक्षवृत्तांचेर जाल्ल्यान, देशांतलें हवामान सादारणपणान शितळ उरता. हांगाचे वर्सुकी सरासरी तापमान ११° सॅ. इतलें आसता. पूण ऋतू प्रमाण तातूंत बदल जायत रावता. जानेवारी म्हयन्यांत ०° ते ८° सॅ. इतलें सकयल देंवता तर जुलय म्हयन्यांत तें १६° ते २४° सॅ. मेरेन वयर वता. सागरी, खंडीय आनी भूंयमध्य सागरावयल्यान व्हांवपी वाऱ्याक लागुनूय थंयच्या हवामानात बदल जाता. शिंयाळ्यांत ॲटलांटीक म्हासागरावयल्यान उबदार आनी गिमाच्या दिसांनी शितळ वारें मारिल्ल्यान अस्तंतेक आशिल्ल्या प्रदेशांतलें हवामान सम उरता. देशाच्या मध्य भागांत पठारां तशेंच पर्वतांच्यो वळी आशिल्ल्यान भूंयमध्य सामुद्रिक हवामानाचो परिणाम दक्षिण भागांतूच जाणवता. देशाच्या उदेंत भागांतलें हवामान अस्तंत भागांतल्या हवमानापरस शितळ आंनी विशम आसता. अस्तंत प्रदेशांतलें हवामान दमट आसून त्या भागांनी वर्सुयभर आतऱ्यापयऱ्यान पावस पडत आसता. थंय वर्सुकी पावसाचें प्रमाण सरासरी ८०० मीमी. इतलें आसा. दक्षिण भागांत पावसाचें प्रमाण सरासरी ५०० मीमी. आसता. उदेंतेक सावन येवपी खंडीय वाऱ्याक लागून त्या भागांतलें हवामान सुकें उरता.

वनस्पत आनी मोनजात : देशाच्या हवामान आनी भूंयरचणुकेप्रमाण थंय वनस्पत आनी मोनजातीचे वेगवेगळे प्रकार सापडटात. देशाच्या मध्य आनी उत्तर पर्वतीय प्रदेशांनी ओक, बीच, पायन, बर्च, पॉप्लर, विलोव ही रुखावळ सापडटा. दक्षिणेक पायन रूखांनी भरिल्लीं दाट रानां आसून, तातूंत ओक रुखाचे कांय प्रकार आसात. मासीफ सेंट्रल रानांनी चेस्टन आनी बीच रूख चड प्रमाणांत आसात. देशाच्या सखल सपाट भागांचो मुखेलपणान शेतवडी खातीर उपेग जाता.

देशाच्या वेगवेगळ्या भागांनी मोनजातीचे विंगड विंगड प्रकार सांपडटात. थंयच्या दाट रानांनी पिरेनीज, वांस्वेल, शेमॉय, मार्मोट, सशे, रानदुकर आनी हेर मोनजात खूब प्रमाणांत आसा. बॉर्बलर, कस्तूर, मॅगपाय, तीसा, फ्लेमिंगो, बॅंटींग, बक, फेझंट हीं थंयच्या वेगवेगळ्या भागांनी दिश्टी पडपी सवणीं.

इतिहास : अस्तंत आशिया मायनरच्या लोकांनी सद्या फ्रांस म्हणून प्रसिद्ध आशिल्ल्या मार्से भागांत इ.स. पयलीं ६००च्या सुमाराक वसाहतीची स्थापणूक केली. थंयचे लोक मुखेलपणान सेल्ट जमातीचेच आशिल्ले. रोमी लोक ह्या प्रदेशाकं गॉलिया (गॉल) अशें म्हण्टाले. इ.स. पयलीं २००च्या सुमाराक सावन रोमी सैन्यान त्या प्रदेशाचेर घुरयो घालपाक सुरवात केल्ली. इ.स.प. १२१त मेडिटेरिनियन दर्या ते न्हॉन देगणा मेरेनचो प्रदेश रोमी लोकांनी आपल्या शेकातळा व्हेलो. उपरांत इ.स.प. ५८ ते ५१ मेरेनच्या काळांत रोमन सम्राट ज्युलिअस सिझर हाणें गॉल प्रदेशाचेर साबार घुरयो घालून तो सबंद प्रदेश आपल्या साम्राज्याक जोडलो. उपरांत गॉल लोक खूब तेंप रोमन लोकांच्या शेकातळा उरिल्ल्यान ताणींय रोमन संस्कृतीचो आनी जिणेचो तसोच लॅटीन भाशेचो पुरस्कार केलो. अशे रितीन गॅलो रोमन हांची भरसण जावन थंय एक नवोच समाज निर्माण जालो. रोमी लोकांच्या शेकातळा इ.स.च्या सुरवेच्या कांय शेंकड्यांनी गॉल प्रदेशाची खूब भरभराट जाली.

पांचव्या शेंकड्याचे सुरवेक जार्मनीक, बर्गंडियन, फ्रांक आनी बिसिगोथ टोळ्यांनी न्हायन न्हंय हुंपून तशेंच रोमन सैन्याचो विरोध मोडून उडोवन गॉल प्रदेशांत रिगले. ताणीं साबार लोकांक मारून उडयले आनी साबार लोकांक अस्तंतेकडच्या ब्रिटानी प्रदेशांत धावडावन घाले. ४८६त सालीयान फ्रांकचो राजा क्लोविस हाणें गॉल रोमन गर्व्हनराचो सोयसन हांगा पराभव केलो. क्लोविसान उपरांत हेर जार्मनीक टोळ्यांचो पराभव करून आपल्या राज्याचो विस्तार वाडयलो. ५११त क्लोविस राजान मेरोव्हिंजियन वंशाची स्थापणूक करून गॉल प्रदेशांत फ्रॅंक राज्य उबारलें.

क्लोविस राज्याच्या मरणा उपरांत फ्रॅंक राज्याक देंवती कळा लागली. उपरांत फ्रॅंकची जमीनदार, सरदार आनी बिशप हांच्या हातांत सत्ता गेली. ७००च्या सुमाराक थंय सामंतशाय (Feudalism) पद्दत सुरू जाली. मेरोव्हिंजियनची सत्ता दुबळी जाल्ल्यान थंयची राजकीय आनी भौतिक स्थिती सामकी इबाडली. अशा तंग वातावरणांत हर्स्तालचो पेपीन हाणें फ्रॅंकडी सत्ता आपल्या हातांत घेतली. उपरांत ताचो चलो चार्लस् मार्टेल हाणें आपल्या घराण्याचो शेक सबंद गॉल प्रदेशाचेर वाडोवपाचो यत्न केल्लो. चार्ल्स मार्टेलचो चलो पेपीन द शॉर्ट हाणें ७५१त मेरोव्हिंजियन घराण्याचो पराभव करून आपूण फ्रॅंकाचो राजा जालो. ताणें फ्रॅंकांत कोरोलिंगीयन वंशावळीची स्थापणूक केली. पेपीनाचो चलो शार्लमेन हाणें शेजारच्या राज्यांचेर साबार घुरयो घालून आपल्या राज्याचो विस्तार खूब वाडयलो. ताच्या शेकातळा फ्रॅंक प्रदेशाची खूब उदरगत जाली. १८०० त पोप लिओ तिसरो हाणें ताका रोमन साम्राज्याचो सम्राट म्हणून घोशित केलो. १८१४त शार्लमेनाक मरण येतकच ताच्या तीनय नातवां भितर झगडीं जावन ताणीं फ्रॅंक राज्य आपल्या भितर वांटून घेतलें. तांच्यांत जाल्ले वर्ड्यूनचे कबलाती प्रमाण सद्या अस्तित्वांत आशिल्ल्या फ्रॉंसाचो चडसो भाग चार्ल्स द बाल्ड हाका मेळलो. राज्याभिषेक करपाचो अधिकार पोप आनी रोमन कॅथलिकच्या हेर धर्मीक गुरूंकडेन आशिल्ल्यान राजकिय सत्ता चर्चीच्या हातांत गेली. धाव्या शेंकड्याच्या दुसऱ्या अर्दाक सावन कोरोलिंगीयन सत्तेक देंवती कळा लागली. थंयच्या उंचेल्या घराण्यांच्यो शेक वाडत गेलो. ९८७त ताणीं कोरोलिंगीयन घराण्याचो

अंत करून ह्यू कॅपेट हाका सम्राट केलो. ताणें थंय कॅपेटीयन वंशावळीची स्थापणूक केली. उपरांत आयिल्ल्या कॅपेटियन राजांभितर सवो लुई (कार ११०८-३७) हाणें राज्यसत्तेक खूब म्हत्व मेळोवन दिलें. सातव्या लुईन राज्याचो खूब विस्तार केलो. ताचो चलो फिलीप ऑगस्टस हाणें ब्रिटनी, नॉर्मंडी, आंजू, टोरेन आनी हेर फ्रँक वाठारांतल्यान ब्रिटिशांक धांवडावन घालून आपल्या साम्राज्याच्या प्रशासनांत सुदारणां घडोवन हाडली. अर्थीक मळारूय खूब उदरगत जाली. पॅरीस शारांत विद्द्यापिठाची स्थापणूक केली. णववो लुई हाणें (कार १२२६-७०) फ्रॉंसाचे राज्यव्यवस्थेंत कांय म्हत्वाचे बदल केले. सामान्य लोकांचो शेतवड होच मुखेल वेवसाय आशिल्लो.

कॅपेटियन घराण्याचो निमाणो सम्राट चार्ल्स चवथो आपल्या फाटल्यान वारस दवरीनासतना मेलो. हाका लागून ताचो चुलत भाव फिलीप सवो फ्रेंच गादयेर आयलो. ताणें थंय लोयस घराण्याची थापणूक केली. सवो फिलीप गादयेर आयिल्लो तेन्ना फ्रांस हें सबंद युरोपालतलें बळिश्ट राज्य आशिल्लें. ह्याच तेंपार चार्ल्स सवो पुतणयो, इंग्लंडचो राजा एडवर्ड तिसरो हाणेय आपूण फ्रांसाचो राजा म्हणून जाहिर केलें. हाका लागून १३३७ ते १४५३ मेरेन फ्रांस आनी इंग्लंडा भितर एका फाटोफाट एक अशी साबार झुजां जायत रावलीं. युरोपीय इतिहासांत तीं झुजां 'शंबर वर्सांचें झूज' म्हणून प्रसिद्ध आसा. त्या झुजांक लागून फ्रांसांन माजिल्ले अस्थिरतायेचे परिस्थितीचो फायदो घेवन थंयच्या उंचेल्या वर्गांतल्या लोकांनी राज्याचीं मुखेल सुत्रां आपल्या हातांत घेतलीं. पूण उपरांत इकरावो लुई हाणें फिदाल्ग लोकांचो बंदोबस्त करून परतून सगळी सत्ता आपल्या हातांत घेतली. १५१५त पयलो फ्रांसिस फ्रांसाचे गादयेर आयलो. ताणें इटलीचेर घुरी घालून स्विस आनी मिलान प्रदेश आपल्या शेकतळा हाडले. उपरांत जाल्ल्या झुजांत रोमन साम्राज्याच्या चवथ्या चार्ल्सान पयल्या फ्रांसीसाचो पराभव केलो. पूण फ्रँच लोकांनी रोमन साम्राज्याआड आपलो लडो चालूच दवरलो. तो लडो दुसरो हॅन्री फ्रांसाचे गादयेर ये मेरेन चालूच उरलो.

सोळाव्या शेंकड्याच्या मध्याक सावन फ्रांसाचे गादयेर आयिल्ल्या राजांभितर प्रॉटेस्टंट आनी कॅथलीक अशीं धर्मपंथीय झगडीं जायत रावलीं. तिसऱ्या हॅन्रीक १५८९त मरण आयल्या उपरांत ताची सुवात नाव्हाराच्या हॅन्रीन घेतली. चवथो हॅन्री ह्या नांवान ताणें बूर्बॉन वंशावळ सुरू केली. पूण चवथो हॅन्री हो प्रॉटेस्टंट पंथाचो मुखेली आशिल्ल्यान ताका रोमन कॅथलीक लोकांनी पॅरिसांत येवपाक दिलोना. फ्रांसांत शांतताय स्थापीत जावची म्हणून १५९३त ताणें रोमन कॅथलीक धर्म आपणायलो. १५९४त तो पॅरिसाक गेलो. ताणें फ्रँच लोकांभितर राष्ट्रीय भावना जागृत केली. ताच्या तेंपार फ्रांसांत भौशिक मळार खूब उदरगत जाली. चवथ्या हॅन्री उपरांत ताचो प्रधानमंत्री तेरावो लुई सत्तेर आयलो. पूण ताच्या तेंपार व्हडलेशो कांयच घडामोडी जाल्योनात. उपरांत आयिल्लो चवदावो लुई (कार १६४३-१७१५) हो फ्रांसाचो मध्ययुगीन सगळ्यांत व्हड राजा जावन गेलो अशे मानतात. १५व्या आनी १६व्या लुईंच्या तेंपार ऑस्ट्रियन वारस झूज आनी सप्तवर्सूकी झुजाक लागून फ्रांसाचें खूब अर्थीक नुकसान जालें. १७६३त ब्रिटिशांआड जाल्ले पॅरिस कबलातीक लागून फ्रांसाक आपलीं कॅनडा आनी हिंदूस्थानांतली साम्राज्यां सोडून दिवचीं पडलीं. सोळावो लुई आनी ताची राणी मारी आल्वानेत हाणीं राज्यकारभारांत व्हडलेशें लक्ष घालें ना. राज्यकारभाराचीं सगळीं मुखेल सुत्रां मारी आल्वानेतच्या हातांत आशिल्लीं. ताणीं आपल्यो विलासी गरजो भागवपाखातीर राज्यभांडवलाचो खूब गैरउपेग केलो. सप्तवर्सुकी झुजांत ब्रिटिशांआड जाल्ल्या पराभवाचो बदलो घेवपाखातीर ब्रिटिशांआड जाल्ले अमेरिकन वसाहत स्वातंत्र्य चळवळीक ताणीं तेंको दिल्लो. अमेरिकन स्वातंत्र्य झुजाक फाटबळ दिल्ल्यान उपरांत फ्रांस आनी अमेरिका हांचे संबंद बरे उरले.

अठराव्या शेंकड्यांत फ्रांस हें युरोपांतलें एक बळिश्ट राष्ट्र आशिल्लें. त्या वेळार चलिल्ले दर्यापार वसणुकेचे सर्तींत फ्रांसूय वाटेकारी आसलो. हाका लागून तशेंच कर वसुल करचेखातीर फ्रांसान व्हड सैन्य उबारिल्लें. सैन्याची देखरेख करपाखातीर राज्य खजान्याचेर व्हड ताण पडटालो. हाका लागून सरकाराक परत परत कर वाडोवचो पडटालो. सोळावो लुई गादयेर आयलो तेन्ना फ्रांसाची समाजीक, राजकीय आनी अर्थीक स्थिती सामकी इबाडिल्ली. ते वायट स्थितीचे परिणाम गरीब आनी मध्यम लोकांक चड भोगचे पडले. त्या वेळार फ्रँच समाज गिरेस्त पाद्री वर्ग (Cleargy), वरिश्ठवर्ग (Noble) आनी सामान्य वर्गांत विभागिल्लो. सामान्य वर्गांत गरिब शेतकामती आनी कामगारांचो तशेंच मध्यम वेपाऱ्यांचो आनी सरकारी कर्मचाऱ्यांचो आस्पाव आशिल्लो. पाद्री आनी वरिश्ठ वर्गांतले लोकांक कांय खास राजकीय सवलती मेळटाल्यो. तांका कर भरपायेची सूट आशिल्ली. अशे रितीन साम्राज्यांतली पुराय कर वसुली सामान्य वर्गाकडल्यानूच जाताली. हाका लागून सामान्य वर्गांत तणाव निर्माण जाल्लो. राजा फकत नांवापुरतोच आशिल्लो. पुराय शासनाचेर वरिश्ठ वर्गांतल्या लोकांचो शेक चलतालो. अशा तंग वातावरणांत राजशाय आनी हुकूमशायेक विरोध करपी साहित्य फ्रांसांत आनी हेर युरोपीय देशांत जावपाक लागलें. १७८६त व्हड सैन्याचो खर्च भागोवपाखातीर सरकारान नव्या जमीन कराची घोशणा केली. आदीच आपल्यो दीसपट्ट्यो गरजो भागोवपाक तांक नाशिल्ल्या सामान्य लोकांक ते घोशणेची तिडक मारली. सबंद फ्रांसांतले न्यायाधिश, वेपारी, सरकारी कर्मचारी, कामगार वर्ग आनी शेतकामती एकठांय येवन ताणीं नवो कर फारीक करपाक विरोध केलो. ते घडणुकेंतल्यानूच फ्रँच क्रांती घडून आयली.

१४ जुलय १७८९ दिसा पॅरिस शारांत उठाव जावन जमावान बॅस्टाय ह्या राज्य किल्ल्याक रेवाडो घालून तातूंतलो दारूगुळो काबीज करपाच्या हेतान तो मोडून उडयलो. त्याच वेळार कांय क्रांतीकारी मुखेल्यांनी पॅरिस नगरांत क्रांतीकारी सरकाराची स्थापणूक केली. बॅस्टायल किल्ल्याचेर क्रांतीकारांनी ताबो मेळयला तें आयकून गांवगिऱ्या वाठारांतल्या शेतकामत्यांनी वरिश्ठ वर्गांतल्या लोकांआड उठाव केलो.

सुरवेक राज्यक्रांतीचें फुडारपण नेमस्त पंगडाकडेन आशिल्लें. पूण उपरांत क्रांतीच्या घुस्पागोंदळांत झुंडशाय जैतिवंत थारली. १६ जानेवारी १७९३ दिसा राजा सोळावो लुई हाचो शिरच्छेद केल्या उपरांत क्रांतीकारांनी राजसत्तेकडेन संबंद आशिल्ल्या हेर व्यक्तिंकूय ख्यास्त केली. फ्रांसांत प्रजासत्ताकाची थापणूक जाली. क्रांतीउपरांत कांय तेंप माक्सीमील्यँ रोब्झपीअर हाणें फ्रँच शासनाचेर आपलो शेक गाजयलो. पूण फ्रँच सैन्यान ताची हत्या केल्याउपरांत जॅकबिन्झ पक्ष सत्तेर आयलो. पूण १७९७तले वेंचणुकेंत तांचो पराभव जालो. फ्रांसांत बेशिस्त आनी अशांतता दिसान दीस वाडत आशिल्ली. देखून नेपॉलियन बॉनापार्ट कॉन्सल म्हणून फ्रांसांत अधिकाराचेर आयल्या उपरांत ताका लोकांनी आपलो पुराय तेंको दिलो.

नेपोलिंयनान शासनाचेर आपलो शेक बसयल्या उपरांत देशाच्यो तत्कालीन गरजो भागोवन, देशांत स्थिर आनी भक्कम शासन स्थापीत केले. ताणें प्रशासनाभितरूय साबार सुदारणा केल्यो. तांच्यातल्यो नेपॉलियन विधिसंहिता (Nepolean Code), इन्स्तित्यूत द फ्रांस ही शिक्षणसंस्था प्रसिद्ध आसा. नेपॉलियनान केल्या वावराक लागून ताची लोकप्रियता एकसारकी वाडत रावली. २ डिसेंबर १८०४ ह्या दिसा फ्रांसाचो बादशाहा म्हणून पोपान ताचो राज्याभिषेक केलो. नेपॉलियनान व्हड आनी प्रभावी लश्कर उबारून ऑस्ट्रिया, प्रशिया, रशिया आनी हेर युरोपी देशांक हारोवन ताणें फ्रांसाचो विस्तार वाडयलो. स्पेन आनी रशियेंतल्या मोहिमांक लागून ताचें खूब नुकसान जालें. लाइपसिकच्या लडायेंत ताचो पराभव जाल्या उपरांत ताका एलबा जुंव्यावेयले बंदखणीत दवरलो. थंयच्यान तो पळून फ्रांसांत आयलो. उपरांत ताणें परतून शंबर दिस आपलो फ्रांसांत शेक गाजयलो. पूण वॉटर्लूच्या झुजांत ताचो पराभव जाल्या उपरांत ताका सेंट हेलीना जुंव्याचेर धाडलो. थंयच ताका मरण आयलें.

फ्रेंच राज्यक्रांती ही यूरोपी इतिहासांतली एक म्हत्वाची घडणूक. तिका लागून युरोपांतलो सरदार वर्गाचो शेक ल्हव ल्हव उणो जायत रावलो. तशेंच समतेचें वातावरण हेर युरोपीय देशांतूय पातळ्ळें. क्रांतीउपरांत खंयचेच कारकीर्दीक फ्रांसांत सामान्य अधिमान्यता मेळूंक शकली ना. फ्रांसाच्या राजकीय नेत्यांभितर एकमत केन्नाच जावंक शकलें ना. क्रांतीउपरांत फ्रांसांत वेगवेगळ्यो कारकीर्दी जाल्लो त्यो अशो-

पयलें प्रजासत्ताक (१७९२-९९); कॉन्सलेटचो काळ (१७९९-१८०४); पयलें साम्राज्य (१८०४-१४), बूरबाँ राजवट (१८१४-३०); जुलय राजेशाय-आर्लेआ घटनावाद (१८३०-४८); दुसरें प्रजासत्ताक (१८४८-५२); दुसरें साम्राज्य (१८५२-७०); तिसरें प्रजासत्ताक (१८७०-१९४०); व्हिशी राजवट (१९४०-४४); द गॉलची राजवट (१९४४-४६); चवथें प्रजासत्ताक (१९४६-५८) आनी १९५८ सावन पांचवें प्रजासत्ताक.

एकुणिसाव्या शेंकड्यांत फ्रांसान आपलें विस्तारवादी आनी वसाहतवादी घोरण चालूच दवरलें. ह्या धोरणाक लागून ताका हेर युरोपी देशांआड साबार झुजां करची पडलीं. १८७० ते ७१ ह्या तेंपार जर्मनीआड जाल्ल्या झुजांत फ्रांसाचो पराभव जावन खूब नुकसान जालें. पूण एकुणिसाव्या शेंकड्याच्या शेवटाक फ्रांसाचो आयात-निर्यात वेपार वाडलो. उद्देगिक-उत्पादनाकूय चालना मेळ्ळी. अर्थीक भरभराटी वांगडाच फ्रांसान आपलें लश्करी सामर्थ्यूय वाडयलें.

पयल्या म्हाझुजांत (१९१४-१९) फ्रांस दोस्त राश्ट्रांक मेळून जर्मनीआड झुजलो. जर्मनीचो पराभव जाल्या उपरांत पॅरिस शारांत जॉर्झ क्लेमान्सोच्या अध्यक्षतायेखाला शांतता परिशद जावन १९१९त व्हर्साय कबलात जाली. फ्रांसाक ॲल्सेस-लोरेन प्रांत परतून मेळ्ळे. झुजांत फ्रांसाक जैत मेळ्ळें पूण ताची मनीसहानी आनी वित्तहानी खूब जाली. पॉप्युलर फ्रंट सरकार अधिकाराचेर आयल्ल्या उपरांत ताणें कांय कामगार आनी भौशिक सुदारणा अंमलांत हाडल्यो. पूण पॉप्युल फ्रंट सरकार खूब दिस तिगूंक शकलेंना. जर्मनींत हिटलराची आनी इटलींत मुसोलिनीची हुकूमशाय वाडत आसा तें जाणून फ्रांसान आपलें लश्कर सामर्थ्य आनीकूय बळिश्ट केलें. दुसऱ्या म्हाझुजांतूय फ्रांस जर्मनीआड झुजलो. पूण हिटलरान फ्रांसाचेर घुरी घालून ताचो व्हड प्रांत हातासलो. त्या वेळार पॉल रेनाँ हो फ्रांसाचो प्रधानमंत्री आशिल्लो. जुलय १९४०त ताणें आपल्या पदाक सोडचीट दिली. उपरांत मार्शल पेतँ फ्रांसाचो प्रधानमंत्री जालो.

मार्शल पेतँ प्रधानमंत्री जाल्लो तेन्ना फ्रांसाचो ३/४ भाग जर्मनीच्या शेकातळा आशिल्लो. व्हिशी शासनाचो कारभार एप्रिल १९४५ मेरेन चालू आसतना मार्शल पेतँ अध्यक्ष रावलो. दोस्तांच्या फौजांनी नॉर्मंडी हांगा सैन्य देवोंवन फ्रांसात दुसरी आघाडी उघडली आनी थोड्याच दिसांभितर 'द गॉले' हाच्या नेतृत्वाखाला फ्रेंचांच्या तात्पुरत्या सरकाराची थापणूक पॅरिसांत जाली. फ्रांस हिटलराक शरण गेल्लो. तेन्नासावन द गॉले हाणें आफ्रिकेंतल्या फ्रेंच वसाहतींतल्यान हिटलराकडेन झूज चालूच दवरलें.

दुसरें म्हाझूज सोंपल्या उपरांत १९४६त फ्रांसाच्या चवथ्या प्रजासत्ताकाची थापणूक जाली. प्रजासत्ताकाची थापणूक करतना संविधान सामतीचोय निवाडो केल्लो. द गॉले आनी संविधान समितीचे सुरवेकसावन केन्नाच जमलें ना. लश्करी पतपुरवणेच्या प्रस्नावयल्यान संसंदेकडेन मतभेद जावन द गॉले हाणें राजीनामो दिलो.

फ्रेंच जनतेक संविधानांत संशोधन करून थिर राजवट हाडपाची गरज चड जाणवपाक लागली. अल्जिअर्स हांगाच्या फ्रेंच सैन्यान राज्याची मुखेल सत्ता काबीज करपाची तयारी केली. हाका लागून त गॉले हाका परत सत्तेर हाडचो पडलो. द गॉलेन सत्ता आपणावन मीशेल दब्रे हाच्या पालवान नवें संविधान तयार केलें.

१९५८त जाल्लें वेंचणुकेंत द गॉले हाच्या पक्षाक बहुमत मेळ्ळें. द गॉले हाची राश्ट्राध्यक्ष म्हणून निवड जाली. ताणें संविधानांत सुदारणा केली. १९६२त संविधानांत सुदारणाकरपाचेर भौशिकमत घेवन, अध्यक्ष वेंचणुकेंतल्यान वेंचून काडपाचो आनी अध्यक्षाची निवड ७ वर्सांखातीर जावची अशें थारायलें. जानेवारी १९५९ ते ६९ ह्या काळांत ताणी साबार मळांचेर उदरगत घडोवन हाडिल्ली. फ्रेंच चलनाचें अवमुल्यन करपाक द गॉलेन केल्लो विरोध आनी फ्रेंच अर्थवेवस्थेची पुर्नरचणूक हांकां लागून ताची प्रतिश्ठा खूब वाडिल्ली. एप्रिल १९६९त मतभेद जाल्ल्यान ताणें राजिनामो दिलो.

द गॉले अध्यक्ष आशिल्लो तेन्ना 'शित झूजाक' नेट आयिल्लो. शित झुजाच्या काळांत एकसुऱ्या फ्रांसाचें पडबिंब आंतरराश्ट्रीय मळार उमटोवपाच्या खातीर द गॉलेन अमेरिका आनी ब्रिटनाकडेन वैर आपणायलें. पूण द गॉले उपरांत जॉर्झ पाँपीदू अध्यक्ष जाल्याउपरांत ताणें ब्रिटन आनी अमेरिकेकडेन परतून बरे संबंद स्थापीत केले. १९७४त पाँपीदू हाका अचकीत मरण आयिल्ल्यान फेरवेंचणूक जावन व्हॉलेरी जिस्कार देस्तँ अध्यक्ष जालो. द गॉले ते देस्तँ मेरनच्या काळांत फ्रांस अण्वस्त्रधारी प्रतिबंधक शक्त वाडयत रावलो. ह्याच काळांत फ्रांसाच्यो चडशो वसाहती स्वतंत्र जाल्यो.

१९८१त समाजवादी (सोशलीस्ट) ह्या डाव्या पक्षाक भोवमत मेळून फ्रान्कोयस मिट्रॅन्ड हो राश्ट्राध्यक्ष जालो. फ्रांसाच्या इतिहासांत समाजवादी पक्षाक कार्यकारी आनी वैधानीक मंडळांत पयलेच फावट भोवमत फावो जालें. १९८८त जाल्ले वेंचणूकेंत मिट्रँड होच फ्रांसाचो अध्यक्ष म्हणून परतून वेंचून आयलो. उपरांत ताणें ॲसेंबली बरखास्त करून फेरवेंचणूक घेतली. तातूंत समाजवादी पक्षाक भोवमत मेळ्ळें. मिट्रँडान मायकल रोकार्ड हाका प्रधानमंत्री केलो. पूण १९९१त रोकार्डोन राजिनामो दिल्ल्यान एदीत क्रॅरोन ही प्रधानमंत्री जाली. फ्रांसाची प्रधानमंत्री जावपी

ती पयली बायलमनीस. पूण १९९२त पक्षाभितर वाद जावन तिणेंय प्रधानमंत्री पदाक सोडचीट दिली. उपरांत प्रधानमंत्री म्हणून तिची सुवात पिएरे बॅरेगोव्ये हाणें घेतली.

राज्यवेवस्था : नव्या संविधानाप्रमाण फ्रांस हें प्रजासत्ताक, अविभाज्य, धर्मनिरपेक्ष, लोकशाय आनी समाजमोगी राश्ट्र. संविधानान सगळ्या नागरीकांक समान हक्क; जीण आनी संपत्ती हांची राखण; भाशणस्वातंत्र्य आनी धर्मस्वातंत्र्य दिलां. राश्ट्राध्यक्ष हो देशाचो मुखेली आसून, ताका सात वर्सांखातीर भौशिक मतदानांतल्यान वेंचून काडटात. प्रधानमंत्र्याची नेमणूक तो करता. ताच्या सल्ल्यानूच हेर सरकारी वांगड्यांची नेमणूक तोच करता. नेशन अॅसेंब्ली बरखास्त करपाचेय हक्क ताका आसा. खंयच्याय भासाभासींच्या प्रस्नांचेर भौशिकमत घेवपाचेय अधिकार ताका दिल्यात. प्रधानमंत्री आनी हेर मंत्री संसदेक जापसालदार आसतात. देश कल्याणाखातीर नव्यो येवजण्यो आंखप, सरकारी धोरणांक आनी कारभाराक नवी दिका आनी गती दिवप हो तांचो मुखेल वावर.

पांचव्या प्रजासत्ताकांत संसदेच्या स्थानाचें आनी अधिकारांचें अवमुल्यन जालां. संसदेंत कनिश्ठ आनी वरीश्ठ अशीं दोन घरां आसा. कनिश्ठ घरांत वट्ट ५७७, जाल्यार वरिश्ठ घरांत ३१९ वांगडी आसतात. कनिश्ठ घराचो तेंप पांच वर्सांचो, जाल्यार वरिश्ठ घरातले एक तृतीयांश वांगडी दर तीन वर्सांनी निवृत्त जावन, तितलेच वांगडी नव्यान वेंचून काडटात. कनिश्ठ घरांतले वांगडी भौशिक मतदान पद्धतीन वेंचून काडटात. जाल्यार दर एक विभागांतले विभागीय परिशद वांगडी, विभागांतले नगरसेवक आनी विभागांतल्यान वेंचून आयिल्ले कनिश्ठ घरांतले वांगडी हांच्यातल्यान वरिश्ठ घराचे वांगडी णव वर्सांखातीर वेंचून काडटात.

थळावें प्रशासन २२ प्रांतांतल्यान चलता. भौशिक आनी अर्थीक उदरगत घडोवन हाडप हो थळाव्या प्रशासनाचो मुखेल वावर.

फ्रांसांत २ तरांची न्यायालयां आसात. पयलें खाजगी, दिवाणी आनी फौजदारी गुन्यावांखातीर आनी दुसरें प्रशासनाआड नागरिकांचें गाराणें आयकून घेवपाखातीर प्रशासकीय न्यायालय.

अर्थीक स्थिती : फ्रांस देशाचो आयज संवसारांतल्या गिरेस्त राश्ट्रांभितर पांचवो आंकडो लागता (१९९३). पिकाळ जमीन, लांब दर्यादेग, पिकावळीक फावो तशें हवामान आनी देशाभितर येरादारीची बरी वेवस्था हांकां लागून अर्थीक मळार फ्रांस देशान उंचेलो पांवडो हातासला.

अठराव्या शेंकड्याच्या दुसऱ्या अर्दाक सावन फ्रांसाचो परराश्ट्रीय वेपार तशेंच देशाभितल्ल्या वेपाराचीय भरभराट जाल्ली. शेतकी उत्पादनांतूय वाड जाल्ली. पूण फ्रेंच राज्यक्रांती आनी नेपॉलियन हाणें केल्लीं झुजां, हांचो फ्रेंच अर्थवेवस्थेचेर खूब वायट परिणाम जालो. पयल्या आनी दुसऱ्या म्हाझूजांक लागून फ्रांसाची अर्थीक स्थिती पुरायपणान इबाडिल्ली. दुसरें म्हाझूज सोंपल्याउपरांत फ्रांसांत राश्ट्रायीकरणाचें एक व्हड ल्हार उसळ्ळें. बँक, विमाकंपन्यो आनी हेर व्हड व्हड कंपन्यांचें राश्ट्रीयकरण जालें. राश्ट्रीयकृत उद्देगांच्या विकासाखातीर फ्रांसाक मुखेलपणान अमेरिकेकडच्यान अर्थीक आदार घेवचो पडलो. पूण हालींच्या तेंपार फ्रांसान अर्थीक मळार जी उदरगत केल्या ती तोखणाय करपासारकी आसा.

आयज शेतकी उत्पादनांत फ्रांसाचो युरोपांत पयलो क्रम लागता. पिकाळ जमीन, सौम्य हवामान, यंत्रांचो वापर, नव्या बियाण्यांचो उपेग, रसायना-साऱ्याचो वापर हांकां लागून पिकावळींत बरीच वाड जाल्या. सद्याक हांगाची ५७% जमीन शेतवडीखाल आसा. गंव, मको, बार्ली, ओट, ऊंस, बटाट ही हांगाची मुखेल पिकावळ. द्राक्षां, सफरचंद, पीच, पिअर, टमाट, आलुबुखार, जरदाळू, कोबी, गाजर, फूलकोबी, चिबड ही हांगाची मुखेल फळफळावळ आसा. फ्रांस हो व्हड सोरो उत्पादक देश आसा. पशुउत्पादनांतूय व्हडा प्रमाणांत वाड जाल्ली आसा.

फ्रांसाक सुमार २,८९७ किमी. लांबायेची दर्यादेग लाबिल्ल्यान आनी साबार ल्हान व्हड बंदरां आशिल्ल्यान नूस्तेंमारीचीय खूब वाड जाल्ली आसा. यांत्रिकीकरणाक लागून नुस्त्याचें प्रमाण बरेंच चड आसा.

हांगाचे वट्ट भूंयेतली १/४ भूंय रानांखाला आसा. रानांतल्या लाकडाचो कागद, वखदां, रसायनां करपाखातीर उपेग जाता.

फ्रांस खूबशा खनिजसंपत्तीच्या मळार गिरेस्त आसा. लोखण आनी कोळसो हीं हांगाची मुखेल खनीजां आसात. खनीज तेलाचेंय उत्पादन ह्या देशांत जाता. लिग्नायट, पोटॅश, सॉल्ट, गंधक, खनीज मीठ, सैमिक वायू हांचीय साठवण कांय प्रमाणांत आसा.

एकुणिसाव्या शेंकड्यांत जर्मनी आनी ग्रेट ब्रिटना प्रमाण फ्रांस देशांतूय उद्देगीक क्रांती घडोवन हाडपाखातीर खनीज कोळशाचोय खूब उपेग जाल्लो. दुसऱ्या म्हाझूजासावन जलविद्युत् शक्तिनिर्मितींत खूब वाड जायत गेली. सेन, ऱ्होन, सोन, गारॉन, ल्वार ह्या व्हड न्हंयांक लागून तशेंच मासीफ सेंट्रल, दक्षिण आनी दक्षिण-मध्य फ्रांस, पिरेनीज आनी आल्प्स हांच्यामदल्या दोंगरी प्रदेशांक लागून जलविद्युत्‌निर्मिती क्षमता खूब व्हड आसा. अणुशक्तीनिर्मितींत अमेरिकेच्या फाटल्यान फ्रांसाचो दुसरो आंकडो लागता.

उद्येगधंद्याच्या मळार हो देश खूब फुडारिल्लो आसून संवसारांत ताचो पांचवो आंकडो लागता. हांगासावन मशीनां, संगणक, शस्त्रास्त्रां, तरांतरांची यंत्रसामुग्री, रसायनां, विमानां आनी हेर वाहनां आनी तांचें सुटे भाग, कडुणां आनी हेर पिकावळ हांची निर्यात जाता. बरेचकडच्यान ह्या देशांत आयात जाता. हातूंत मुखेलपणान कच्चा मालाचो आस्पाव जाता.

येरादारी आनी संचारण : फ्रांस हो येरादारी मळाचेर खूब फुडारिल्लो देश. गांवगिऱ्या वाठारांनी लेगीत बऱ्या दर्ज्याचे रस्ते आसात. १९९३ मेरेन रेल्वेमार्गाची वट्ट लांबाय सुमार ३६,६८० किमी. आशिल्ली. वट्ट रेल्वेमार्गांतल्या सुमार ३०% रेल्वेमार्गांचें विद्युतीकरण जाल्लें आसा. देशाभितर जावपी विमान येरादारीय बरी आसा. एर फ्रांस, यूटीए आनी एर इंटर ह्यो नांवाजिल्ल्यो फ्रांस विमान कंपन्यो. ऱ्हेन आनी ऱ्होन न्हंयांतल्यान उदकमार्गा येरादारी जाता. हांगा बांदिल्लीं खाजनांय येरादारीखातीर प्रसिद्ध आसात. हांगा संवसारीक नामना मेळिल्लीं बंदरांय खूब आसात.

१९९३ मेरेन देशांत १०० वयर दिसाळीं उजवाडा येतालीं. नेमाळीं आनी म्हयनाळ्यांचो खपूय चड आसा. देशांतले चडशे लोक रेडिओचो लाव घेतात. सुमार ९०% लोकांच्या घरांनी दूरचित्रवाणी संच आसात. टपाल आनी दूरध्वनी वेवस्थाय बऱ्या दर्ज्याची आसा.

लोक आनी समाजजीण : फ्रेंच संस्कृती म्हळ्यार युरोपाची संस्कृती, अशे मत एकुणिसाव्या शेंकड्यामेरेन सादारणपणान आशिल्लें. विंगड विंगड कला, साहित्य, समाजीक वागणूक, फॅशन ह्या सगळ्या मळार फ्रेंच समाजाचो प्रभाव खूब प्रमाणांत युरोपाचेर पडला. फ्रेंच राज्यक्रांतींतल्यान जगभर पाताळिल्ली स्वातंत्र्य, समता आनी बंधुता हीं मुल्यां आनी व्यक्तिनिश्ठता, विवेकवाद हांच्यासारकीं तत्त्वां फ्रेंच समाजाची

आधुनिक जगाक व्हड देणगी आसा.

फ्रांसांतलो आयचो समाज हो कितल्योशोच जाती, जमाती आनी वंश हांच्या भरसणांतल्यान तयार जाला. फ्रेंच भूंयचेर सुरवेक गॉल लोकांचो राबितो आशिल्लो. केल्टिक, जर्‌मॅनिक, नॉर्स, बास्क आनी हेर वंशांची भर पडून फ्रेंच समाज घडत रावलो. यूरोप आनी आफ्रिकेच्या हेर भागांतल्यानूय हांगा बेल्जियन, इटालियन, मोल आनी स्पनिश लोक येतूच रावले. चडशा फ्रेंच लोकांक लॅटिन वारसाचो चड अभिमान आसा.

वांशिक विंगडपणाक लागून तांचे भाशेंत, उच्चारांत, नांवांनी आनी तांचे चालिरितींत वेगळेपण जाणवता. पूण आपूण एका वंशाचो आसा आनी राश्ट्राचो आसा ही भावना तांच्या मनांत खोल रोमून बसल्या.

१९०५त शासन आनी चर्च वेगळी जाल्ल्या कारणान तेन्नासावन फ्रांसांत शासन पुरस्कृत असो खंयचोच अधिकृत धर्म ना. सगळ्या धर्मपंथांक आपल्यो आपल्यो धर्मीक संघटना चलोवपाचे कायदेशीर हक्क आसात. हांगाच्या प्राटेस्टंट लोकांभितरूय साबार उपपंथ आसात.

कला, खेळ आनी मनोरंजनाच्या हेर साधनांची हांगा बरीच उदरगत जाल्या. चित्रकला, शिल्पकला, वास्तूशिल्प ह्या मळांचेर फ्रेंच लोकांनी संवसारभर नामना मेळयल्या.

फ्रांसाचे भूंयेक कलेचो वारसो तसो खूब आदल्या काळासावन लाबिल्लो. पुराणाश्मयुगीन आदिम कलेचे अवशेश फ्रांसाच्या साबार वाठारांनी खूब प्रमाणांत सांपडल्यात. पूण हातूंत फ्रेंच लोकांचे आपलें अशें खाशेलेपण नाशिल्लें. इकराव्या शेंकड्यासावन मात फ्रांसाच्या कलेक स्वताचे अशें स्वरूप लाबलें.

चित्रकलेच्या मळार हांगा उदरगत जायत गेली ती कांय मुखेल कारणांक लागुनूच. चवदाव्या लुईन १६४८त 'रॉयल अकादमी ऑफ फाइन आर्ट' ची थापणूक करून कलानिर्मिनीचेर राजसत्तचें नियंत्रण दवरलें. ह्या अकादमीन कलाशिक्षण आनी कला निर्मिती हांचेविशी साबार नेम थारावन कलेक स्पश्ट अशें स्वरूप दिलें. ह्या अकादमीची शिक्षणपद्धत खूब कडक आशिल्ली. चित्रकार पूसँ हो ह्या शिक्षणपद्धतीचो मुखेली आशिल्लो. ताच्या मतान कलानिर्मितीखातीर प्रमाणबद्धता, संयमित भावदर्शन आनी विशयांचें खोल गिन्यान आसप भोव गरजेचें. ह्या चित्रांनी एकूच तरेचे साम्य आसतालें. पूण चवदाव्या लुईच्या मरणा उपरांत मात तातूंत बदल जावपाक लागले. पंदराव्या लुईच्या तेंपार चित्रांतले विशय सादे आनी खुशालकायेचे अशे आसताले. चित्रकारांनी सामाजिक जिवीत रंगोवपाचे यत्न केल्ले. व्होतो, फ्रागॉनार आनी फ्रान्स्वा बूशे हे ह्या काळांतले म्हत्वाचे चित्रकार आशिल्ले. झाक ल्वी दाव्हीद, कॉरो आनी ॲंग्र हे अठराव्या शेंकड्यांतले म्हत्वाचे चित्रकार आशिल्ले. हांच्यातलो कॉरो ही मुखेलपणान सैमिकीचित्रकार आशिल्लो. झाक ल्वी दाव्हिद हाणें अकादमीच्या सुवातेर १७७५त 'इन्स्टिटयूट नॅशनल' हाची थापणूक केली. मुखार तिका 'फ्रेंच रॉयल अकॅदमी' हें नांव पडलें. कला आनी विज्ञान मळार उदरगत घडोवन हाडप हेंच तिचें मुखेल काम आशिल्लें. हातूंतल्यान नवअभिजातवादी कलासंप्रदाय उदयाक आयलो. एकुणिसाव्या शेंकड्यांतलो पयलो क्रांतीकारी चित्रकार म्हळ्यार दलाक्रूवा. अकॅडमीचे सगळे नेम मोडून ताणें आपल्या कल्पनांचो वापर करून चित्रनिर्मिती केली. बार्क ऑफ दान्ते (१८२२) हें व्हड चित्र रंगयलें. ताणें ह्या चित्राचेर खूब टिका केल्ल्यो. द लाक्रूवा हाणें चित्रकलेचेर खूब लिखाण केल्लें. उपरांत कूर्बे (१८१९-७७) हाणें वास्तववादी शैलींत चित्रण केल्लें. पॅरिसांत एदार माने, क्लोद मॉने, रन्वार, अद्‌गार दगा, पिसारो आनी हेर चित्रकारांनी पॅरिस हकप्रत्ययवादी चित्रसंप्रदाय निर्माण केल्लो. विसाव्या शेंकड्याचे सुरवेक पॅरिस हें जगांतलें एक मुखेल आनी म्हत्वाचें कलाकेंद्र आशिल्लें. पॅरिसांत निर्माण जाल्ल्या विंगड विंगड आधुनिक कलाप्रवृत्तींक एकठांय हाडून तिका 'एकोल दी पॅरिस' अशें म्हण्टात. तातूंत फ्रेंच चित्रकारांवांगडा हेर देशांतल्या कलावंतानीय वांटो घेतिल्लो. आधुनिक चित्रकलेच्या मळार साबार संप्रदाय निर्माण जाले. बिंदुवाद, घनवाद, रंगभारवाद, अभिव्यक्तिवाद आनी अप्रतिरूप कला आनी हेर आधुनिक पंथ आनी उपपंथ हांगा निर्माण जाले. सेझान, गोगँ, सरा, तूलूझ-लोत्रेक, मातीत, र्वो आनी ब्राक हे विसाव्या शेंकड्यांतले म्हत्वाचे चित्रकार आशिल्ले.

संगीत आनी नृत्याच्या मळारूय हांगा बरीच उदरगत जाल्या. साबार गितां आनी संगित प्रकारांवांगडा नवींनवीं वाद्यांय हांगा आयलीं. बदलत्या काळांत संगिताचे विशयूय बदलपाक लागले. दुसऱ्या म्हाझुजाउपरांत मेस्यां आनी ताचो शिश्य बूलेझ हाणीं फ्रेंच संगिताक एक नवीं दिका दिली. फ्रांसांतली आयची संगितीक विचारसरणी वैज्ञानिक आनी यंत्रीक घटकांनी चड प्रभावित जाल्ली आसा. हांगा वेगळ्या वेगळ्या सणपरबेच्या वा उत्सवाच्या निमतान विंगड विंगड नृत्यां सादर करपाची पद्धत आसा. 'रिगोदों' आनी 'फॅरन्दोल' हीं प्रॉव्हांसांतलीं प्रादेशिक नृत्यां फ्रांसाच्या हेर भागांनीय सतराव्या आनी अठराव्या शेंकड्यांत पातळ्ळीं. कॅथरिन द मेदीची हिचेखातीर १५८१त बॅले कॉमिका द ल राइन हें पयलें बॅले नृत्य सादर केल्लें. १७५०त फ्रेंच दरबारांत मिन्युएल हें नृत्य लोकप्रिय आशिल्लें. एकुणिसाव्या शेंकड्यांत पॅरिसाक 'कॅनकॅन' हें बायलांचें नृत्य पळोवपाखातीर खूब गर्दी जाताली. १९०९त पॅरिस हांगा पयलीं नृत्यसर्त घडोवन हाडिल्ली. कॅबरे हे खाशेले कार्यक्रम हांगा आजुनूय जातात. लिडो, कॉन्सर्ट मेयॉल, 'प्लेस पिगाल' क्रेझी हॉर्ससलून हीं नाटक घरां नृत्याखातीर नामनेची आसात. चित्रपट आनी रंगमाची ह्या मळांचेरूय फ्रांसान नांव घेवपासारको वावर केला.

फ्रांसांत सादारणपणान इकराव्या शेंकड्यासावन चर्च आनी कॅथीड्रलाच्या प्रवेशदारांचेर उत्थित शिल्पांच्या स्वरूपांत मुर्तिकला प्रकटपाक लागली. बाराव्या शेंकड्यांतल्या शिल्पांत 'अकेंथस' ह्या काटयांचीं पानां आशिल्ले नक्षीचे खांबे, वण्टींचेर कांतयल्लें शिल्पपट्ट हांचे अलंकरण केल्लें आसतालें. बाराव्या शेंकड्यांत गॉथिक शैलीचो प्रभाव उत्थित शिल्पांत दिश्टी पडटा. तेराव्या शेंकड्याच्या शेवटाक रीम्झ हांगाच्या शिल्पांत ॲनन्सिएशन शिल्प, व्हिजिटेशन शिल्प आनी देवदुतांचे शिल्प अशो तीन मुखेल प्रवृत्ती दिश्टी पडटात. चवदाव्या शेंकड्याच्या दुसऱ्या अर्दात उत्तरेकडच्यान आयिल्ले शिल्पकार आंद्रे बोन्व्ह आनी झां द लिएज्य हाणीं फ्रेंच शिल्पकलेंत चड नेट हाडिल्लो. पंदराव्या शेंकड्यांत क्लाउस स्लूटर ह्या शिल्पकाराक लागून फ्रेंच मूर्तिकलेंत खरी क्रांती घडून आयली. सोळाव्या शेंकड्यांत फ्रेंच मूर्तीकलेचेर प्रबोधनकाळांतलो इटालियन शैलिचो व्हड प्रभाव पडलो. सतराव्या शेंकड्यांत देवदूतांच्यो आकृत्यो दाखवपाची पद्धत चड गाजली. फ्रेंच राज्यक्रांतीच्या काळांत आनी साम्राज्य शाहीच्या काळांत नव-अभिजाततावादी शैलीच्या शिल्पांक नेट चडलो. झां कार्पो, रॉ दँ, बूर्देलन आनी हेर, ह्या काळांतले नामनेचे शिल्पकार आशिल्ले.

फ्रांसांतली वास्तूकला विंगड विंगड संस्कृतींची भरसण जाल्ल्या संस्कारांतल्यान तयार जाल्या. इकराव्या आनी बाराव्या शेंकड्यांतली

रोमनेस्क आनी बाराव्या ते पंदराव्या शेंकड्यांतली गॉथिक ह्या काळांतली फ्रेंच वास्तूकला स्वतंत्र आसा. एकुणिसाव्या शेंकड्याच्या शेवटाक आनी विसाव्या शेंकड्याचे सुरवेक ताणीं काँक्रीटाचे बांधकाम आनी कार्यवादी वास्तूकला ह्या नव्या संकल्पनांचे वास्तुकलेंत आस्पाव केलो.

फ्रांसांत मध्ययुगासावन चालू आशिल्ल्या कांय खेळांचे उल्लेख मेळटात. पूण, विसाव्या शेंकड्याकसावन खेळांविशीं चड आवड निर्माण जाली. सायकल सर्त ही फ्रांसाचो राष्ट्रीय खेळ. हांगा दरवर्सा साबार सायकल सर्ती जातात. तातूंतल्यो बॉर्दो ते पॅरिस आनी पॅरिस ते ब्रुसेल्स ह्यो व्हड सर्ती आसात. 'तूर दि फ्रांस' ही हांगाची सगळ्यांत व्हड सायकल सर्त आसा. सॉकर खेळाकूय हांगा खूब म्हत्व आसा. हांगा ८ हजारांवयर फुटबॉल क्लब आसात. 'फ्रेंच ऑपन टॅनिस' सर्तींत वांटो घेवपाक साबार राश्ट्रांचें पंगड हांगा येतात. कोर्ट टॅनिस हो खेळूय हांगा खूब प्रसिद्ध आसा. साबार आंतरराश्ट्रीय मोटार सर्तीय हांगा जातात. ल मां हांगा दर वर्सा जावपी चोवीस वरांची मोटार सर्तूय प्रसिद्ध आसा. स्किइंग, स्किन डायव्हिंग, बास्केट बॉल, पेंवप, गिर्यारोहण, मुश्टिझूज ह्या खेळांकूय हांगां खूब म्हत्व आसा.

म्हत्वाचीं थळां : पॅरिस हें राजधानीचें शार. उत्तर भागांत वशिल्लें आसून तें फ्रेंच संस्कृतीचें कुळार जावन आसा. ईशान्य भागांतलीं मेट्स, स्ट्रॅसबर्ग रुबे, लील, आग्नेयेक आशिल्ली लिऑं, ग्रनॉबल, दक्षिण प्रदेशांतली मार्से, नीम आनी अस्तंत भागांतलीं बॉर्दो आनी नॅंट्स हीं शारां उद्देगीक नदरेन आनी कारखानदारी खातीर प्रसिद्ध आसात. कॅन, निस, तूलॉं, डंकर्क हीं शारांय वेपारी बंदरां म्हणून म्हत्वाचीं आसा. देशाची भूंयमध्य सागरी दर्यादेग, अटलांटीक दर्यादेग, फ्रेंच आल्पस आनी ल्वार न्हंयेचें देगण हाणीं हेर साबार देशांनीय पर्यटन केंद्रां म्हणून नामना जोडल्या. नॉर्मंडी आनी ब्रिटनी हे प्रदेश आदल्या काळासावन नूस्तेंमारी केंद्रां म्हणून प्रसिद्ध आसात.

- कों. वि. सं. मं.

पूरक नोंद : पॅरिस.

फ्रांस, आनातॉल : (जल्म : १६ एप्रिल १८४४, पॅरिस; मरण : १३ ऑक्टोबर १९२४, तूर).

नोबॅल पुरस्कार फावो जाल्लो नामनेचो फ्रांसेझ कादंबरीकार. ताचें मुळ नांव आनातॉल फ्रांस्वा तीवो. पॅरिसांतल्या 'कॉलेज स्तानिस्लास' हे रोमन कॅथलिक शाळेंत ताणें आपलें शिक्षण पुराय केलें. ताच्या बापायचो पुस्तकां विकपाचो वेवसाय आशिल्ल्यान ताका खूब प्रमाणांत वाचन करूंक मेळ्ळें. ताणें ग्रीसी-लॅटीन साहित्यकृतीचो पुराय अभ्यास केलो. तातूंतल्यान ताचेर मानवतावादी विचारांचे संस्कार जाले.

सुरवेक ताणें कविता बरोवंक सुरवात केली. 'पारनॅसिअन' ह्या कलावादी फ्रांसेझ काव्यसंप्रदायाचो प्रभाव ताचेर कवितेचेर दिश्टी पडटा. ते नदरेन ताचो 'पोऑम दॉरे' (१८७३) हो उल्लेख करपासारको कविता झेलो. पूण ताची ल क्रीम द सिल्वेस्त बॉनार ही कादंबरी १८८१वर्सा उजवाडा येतकच कादंबरीकार म्हणून ताची नामना जाली. फुडें ताच्यो ताईस (१८९०), ला रोतिसरी द ला रॅन पेदोक (१८९३), लेझोपिनिऑं द मस्य जेरोम क्वान्यार (१८९३), लिस्त्वार कॉंतांपॉरॅन ह्यो कादंबऱ्यो उजवाडा आयल्यो. ताचे लिस्त्वार कॉंतांपॉरॅन हे कादंबरेचे चार खंड आसून तांचीं नांवां अशीं - लॉर्म द्यू माय (१८९७) इंग्लीश नांव द एल्म ट्री ऑन द मॉल; ल मानकॅ दोझिए (१८९७) इंग्लीश नांव द विकर-पर्क वुमन; लानो दा मेस्तीत (१८९९) इंग्लीश नांव द ॲमेथिस्ट रिंग; आनी मस्य बॅरजॅर आ पारी (१९०१) इंग्लीश नांव मस्य बॅरजॅर इन पॅरिस. ताच्या कादंबरीवरवीं पॅरिसांतल्या समकालीन समाजांतल्या वेगवेगळ्या वर्गांचें संकुचीतपण, पूर्वग्रहदुशीत नदर ह्या सारक्या दोशांचेर ताणें बोट दवरलां. हेभायर ताणें लाफॅर क्रॅंकबीच (१९०१) ही कथा, क्रॅंकबीच (१९०३) ही नाट्यकृती, ल दियेझॉं स्वाफ (१९१२) आनी लील द पॅंग्वॅं ह्यो रुपात्मक कादंबरी उजवाडा आयल्यात.

ताणें १८८६-१८९३ ह्या काळांत ल तां (द टायम) ह्या नेमाळ्याखातीर जायते लेख बरयले. ताचे सुरवेचे लेख साहित्यीक विशयांवयले आसले तरी फुडें तो इगर्ज आनी प्रस्थापित समाजीक-राजकीय संस्थांचेर खर टिका करपी लेख बरोवंक लागलो. ताणें 'ल तां' ह्या नेमाळ्याखातीर बरयल्ले लेख ला व्हि लितेरॅर (४ खंड, १८८९-९२) ह्या नांवान संग्रहीत केल्ले आसा. ताचे बरपावळींत ल लिव्र द मॉं आमी (१८८५; माय फ्रॅंडस् बूक) आनी 'ल पॅतीत पॅर' (१९१८- लिटल पॅर) ह्या स्मृतिचित्रांचो आस्पाव जाता.

१८९६ फ्रांसेझ अकादमीचेर ताची नेमणूक जाल्ली. १९२१ वर्सा ताका साहित्या[illegible] दिवन् ताच्या साहित्यिक वावराचो भोवमान केलो.

[illegible]कों. वि. सं. मं.

फ्रॉयड, सि[illegible], चेकोस्लोव्हाकिया; मरण : २३ सप्टेंबर १९३९ लंडन).

आर्विल्ल्या मानसशास्त्राचो जनक तशेंच मनोविश्लेशण प्रक्रियेचो संस्थापक. स्क्लोमो सिगिसमंड फ्रॉयड हें ताचें मूळ हिब्रू भाशेंतलें नांव. सिगिसमंड हें उतर ज्यू लोकांक चाळोवपाखातीर व्हिएन्नांत वापरताले आनी सिग म्हळ्यार जैत. देखून १८७० वर्सा उपरांत ताणें सिग्मंड हें जर्मन अवतरण वापरपाक सुरवात केली.

सिग्मंडाचो बापूय जेकब हो मध्यम वर्गांतलो ज्यू आनी आवय आमाली नाथानसन ही जेकबाची दुसरी बायल.

तल्लख बुद्ध, अभ्यासांतलें सातत्य, कसलेंय उच्च कोटीचें काम करून दाखोवपाची आंतरीक इत्सा, विज्ञानिक जिज्ञासा, विचार स्वातंत्र्याचो कितलेंय मोल दिवन पुरस्कार करप हे गूण भुरगेपणांतूच ताचे भितर आशिल्ले.

विद्यार्थीदशेंत ताचेर टिंडोल, हक्सले, लायल, डार्विन, थॉमसन,

लॉकियर ह्या शास्त्रज्ञांचो तशेंच शेक्सपियर, गॅथ आनी दोतोवस्की ह्या नामनेच्या साहित्यिकांचो प्रभाव पडलो. तशेंच तत्त्वज्ञान आनी संस्कृतायेच्या इतिहासाची आवड ताचे भितर उत्पन्न जाली. जॉन स्टुअर्ट मिलाचो एक ग्रंथ ताणें जर्मन भाशेंत अणकारीत केलो. सुरवातेक ताका रसायनशास्त्रांत आवड आशिल्ली. पूण उपरांत तें सोडून तो शरिररचनाशास्त्र आनी शरिरकार्यशास्त्र (Anatomy आनी Physiology) ह्या क्षेत्रांत भितर सरलो. १८८१ वर्सा ताणें वैजकी शास्त्राची एम्.डी. ही पदवी व्हिएन्ना विद्यापिठांतल्यान घेतली आनी १८८३ वर्सा सावन थंयच तो अध्यापन करूंक लागलो. ताचो सगळो कल संशोधनाकडेनूच आशिल्ल्यान त्या काळांतले संवसारीक नामनेचे शास्त्रज्ञ हेमलोल्ज्ञ, द्यु बोआ, रेमो आनी रूदोल्फ फर्को हे ताचे गुरू आशिल्ले. कांय तेंप ताणें अर्नेस्ट ब्रुक हाचे प्रयोगशाळेंत तशेंच मेंदूरचनाशास्त्रज्ञ मेयनर्ट हाच्या मानसोपचार केंद्रांत काम केलें. १८८५ वर्सा पॅरिसाक शार्को ह्या नामनेच्या शास्त्रज्ञाकडल्यान ताणें मानसिक रोगांविशीं गिन्यान मेळयलें. अर्थीक परिस्थिती बरी नाशिल्ल्यान ताका संशोधन सोडून न्यूरोलॉजिस्ट म्हणून प्रॅक्टीस सुरू करची पडली.

१८८८ वर्सा तो मार्था बार्नेस हिचेकडेन लग्न जालो. ताका ३ पूत आनी ३ धुवो आशिल्ल्यो. ताची निमणी धूव आना फ्रॉयड ही एक नामनेची मानसशास्त्रज्ञ जाली. फ्रायडाचे घरकान्नीन बरे तरेन ताचो संवसार सांबाळून ताच्या संशोधनाक सदांच उत्तेजन दिलें.

१८८५-१८८७ ह्या दोन वर्सां मदीं ताणें दोन म्हत्वाचीं पुस्तकां बरयलीं. १) सान भुरग्यांचो अर्धांग २) वाच्या धरप (अेफेझिया).

व्हिएन्नांतलो नामनेचो दोतार जोसेफ ब्रुअर हाचेकडेन फ्रॉयडाची वळख जाली आनी तेन्ना सावन ताचे जिणेक वेगळेंच मोडण मेळ्ळें. ब्रुअरान 'आना ओ' नांवाचे हिस्टेरिया जाल्ले बायलेक संमोहनाच्या प्रभावाखाला आसतना पयलींच्यो यादी, याद करून उक्तावपाक लायल्यो आनी हे प्रक्रिये उपरांत तिचें दुयेंस कशें बरें जालें तें फ्रॉयडाक सांगलें. हे तरेचीं आनीक कांय प्रकरणां एकठांय करून ताणीं १८९५ वर्सा स्टडीस इन हिस्टेरिया हो ग्रंथ उजवाडायलो.

हाचे उपरांत संमोहनशास्त्राची वाट सोडून फ्रायडान 'फ्री असोसिएशन' हे रितीचो सोद लायलो आनी सिद्ध केलें की मनोविश्लेशण करपाचे प्रक्रियेंत दोन गजाली केंद्रभूत आसात. त्यो म्हळ्यार दुयेंतीची आंतरिक आडखळ (रेझिस्टन्स) आनी दुयेंतीचे ॲनालिस्टाकडेन भावनिक संबंद (ट्रान्सफरन्स).

फ्रॉयडान स्वताचेंय मनोविश्लेशण केलें. ताणें संशोधन करून सिद्धांत मांडले ते अशे -,

१. सुप्तमनांत चलिल्ले प्रक्रियेचो जागृत मनाचेर आनी मनशाचे वागणुकेचेर परिणाम.

२. मनांतले आंतरिक प्रवृतिंच्या झुजाचो सर्वसादारण मानसिक घडणेचेर तशेंच मनोविकार हाडपांत वांटो.

३. व्यक्तित्वाची घडण.

४. उपजत प्रवृत्तिंची कर्म करपाकडेन धांव (काम प्रवृत्ति आनी हिंसक प्रवृत्ति).

५. बाल्यावस्थेंत अस्थित्वांत आशिल्ली कामुक प्रवृत्ति (इन्फंटायल सॅक्शुअलिटी).

'द इंटरप्रिटेशन ऑफ ड्रिम्स' (१९३०) हें पुस्तक आपलें सगळ्यांत व्हड पुस्तक अशें फ्रॉयड मानतालो. साहित्य प्रकारांक तशेंच मानववंशशास्त्र आनी धर्मपंथांकूय ताणें मनोविश्लेशणाची चावी लावन तेविशीं स्पश्टीकरण करपी ग्रंथ बरयले. तातूंतल्या कांय ग्रंथांचीं नांवां अशीं आसात - द सायकोपॅथॉलॉजी ऑफ एव्हरीडे लाइफ (१९०४), थ्री एसेस ऑन द थिअरी ऑफ सॅक्शुअलिटी (१९०५), टोटेम अँड टाबू (१९१३), लिओनार्दो दा विंची (१९१६), बियाँड द प्लेझ्यर प्रिन्सिपल (१९२०), एगो अँड द इड (१९२३), सिविलिझेशन अँड इट्स डिसकण्टेंट्स (१९३०), न्यू इंट्रोडक्टरी लॅक्चर्स ऑन सायकोॲनालिसिस (१९३३), मोझेस अँड मॉनाथीइझम (१९३९).

जेम्स स्ट्रॅची हाणें चोवीस खंडांनी संपादीत केल्ल्या 'द स्टँडर्ड एडिशन ऑफ द कम्प्लीट सायकॉलॉजिकल वर्क्स ऑफ सिग्मंड फ्रॉयड' (१९५३-६४) हातूंत फ्रॉयडाचें सगळें मानसशास्त्रीय लिखाण आयलां.

फ्रॉयडाच्या सिद्धांताक त्या काळांत खूब विरोध जालो. ताचे सिद्धांत जेन्ना अमेरिकेन उबारून धरले तेन्नाच ताका व्हिएन्ना विश्वविद्यालयांत प्रोफेसराचें पद मेळ्ळें. १९३० वर्सा ताका साहित्याखातीर आशिल्लो गटे (Goethe) पुरस्कार मेळ्ळो. १९३६ वर्सा रॉयल सोसायटीचेर ताची नेमणूक जाली.

१० वर्सां मनोविश्लेशणाचेर एकल्यानूच काम करतकच १९०६ वर्सा ताका खूब वांगडी मेळ्ळे. उपरांत आंतरराश्ट्रीय मनोविश्लेशणतज्ज्ञांचो संघ स्थापन जालो.

६७ वर्सांचे पिरोयेचेर ताका तोंडाचो कॅन्सर जालो आनी साबार शस्त्रक्रिया करून घेवंच्यो पडल्यो. पूण ताचें कार्य थांबलेंना. ताणें निमाणो ग्रंथ पिरायेच्या ८३व्या वर्सा, मरणाआदीं कांय म्हयने पयलीं बरयल्लो.

- डॉ. राजेंद्र हेगडे

फ्रॉस्ट, रॉबर्ट ली : (जल्म : २६ मार्च १८७४, सान फ्रान्सिस्को; मरण : २९ जानेवारी १९६३, बॉस्टन).

नामनेचो अमेरिकन कवी. बोलीभास, लोकवाङ्मयाची लय आनी न्यू इंग्लंडांतले सामान्य शांत जिणेंतल्या प्रतिकांचो प्रत्ययकारक वापर, जीवनमुल्यांचे उदरगतीखातीर काव्यांत उपेग करपाविशीं ताची नामना आसा.

फ्रॉस्टाचो बापूय विल्यम प्रेस्कॉट फ्रॉस्ट ज्युनियर हो न्यू इंग्लंडांत रावपी, हार्वर्ड कॉलेजीचो विद्यार्थी, लेविस्टाव्हनांतले खाजगी शाळेचो मुख्याध्यापक आशिल्लो. स्कॉटलंडांत जल्मल्ले शिक्षिकेवांगडा लग्न जातकच तो सान फ्रान्सिस्कोंत एका दिसाळ्याचो खबरांकार जालो. ताच्या मरणा उपरांत ताचे बायलेन नोकरी करून आपल्या दोन भुरग्यांचो सांबाळ केलो. पिरायेच्या सोळाव्या वर्सांचेर बापायक मरण आयिल्ल्यान रॉबर्टाचेर आवयचे संस्कार जाले. स्कॉटिश निश्ठा आनी आवयची धर्मीक वृत्ती हांकां लागून रॉबर्टाच्या काव्यांत वेव्हारवाद आनी गूढवादाचो बरो संगम जाल्लो दिश्टी पडटा.

शालेय पुस्तकांपरस रॉबर्टाक बेसबॉल, फूटबॉल ह्या खेळांचीच चड गोडी आशिल्ली. ताचें माध्यमिक शिक्षण लॉरेन्साक जालें. तेन्नाच ताचे जिणेंत व्हड बदल जालो. १८९२ वर्सा ताका पदवी मेळ्ळी. १८९७ वर्सा ताणें हार्वर्ड विद्यापिठांत प्रवेश घेतलो. पूण दुयेंत पडिल्ल्यान दोन वर्सांभितरूच ताका तो अभ्यासक्रम सोडचो पडलो. बारीक जोराच्या

दुयेंसाक लागून ताचे जिणेचो मार्गूच बदललो आनी तो मेथुवेन हांगाच्या कुकुटपालन केंद्रांत नोकरेक लागलो. सुरवेक ताका हे नोकरेंत बरें यश मेळ्ळें. पूण १९०० वर्सा ताणें डेरी हांगाच्या शेताचेर काम करपाक सुरू केलें. हें शेत ताच्या आज्यान ताचेच खातीर घेतिल्लें.

मजगतीं ताची एलियानॉर मिरियम व्हायट हे वर्ग इश्टिणीकडेन वळख जाली आनी उपरांत १८९५ वर्सा तांचें लग्न जालें. ह्या काळांत ताणें कांय वर्सां शाळा मास्तर, गिरणीचेर तशेंच खबरांपत्राचो खबराकार म्हणून काम केलें. डेरींत आसतना ताका चार भुरगीं जालीं. हांगाच ताणें आपल्यो नामनेच्यो कविता बरयल्यो. ताचे पयलीं ताणें आपल्यो खूबशो कविता नेमाळ्यांनी धाडिल्ल्यो, पूण 'द इण्डिपॅण्डॅण्ट' ह्या वाङमयीन सातोळ्यांत १८९४ वर्सा उजवाडा येवन, विक्रेक गेल्ली ताची पयली कविता म्हळ्यार 'फुलपाखरू : शोकगीत'.

आज्याच्या मरणाउपरांत, रॉबर्टाक शेताची मालकी मेळ्ळी. पूण पुराय वेळ लेखक जावपाच्या इराद्यान ताणें आपल्या जाण्टयांची सगळी मालमत्ता विकली आनी आपल्या कुटुंबासयत तो इंग्लंडाक गेलो. बकिंगहॅम शायरांतल्या बिकन्सफीलांत ताणें आपलो संवसार थाटलो. डेरींत आसतना बरयल्ल्या आपल्या सगळ्या गितांचें-कवितांचें संकलन केलें. तें हातबरप लंडनांतल्या एका प्रकाशकान घेतलें आनी 'अ बॉयस विल' हो ताचो काव्यझेलो १९१३ वर्सा उजवाडा आयलो. 'नॉर्थ ऑफ बॉस्टन' हो वर्णनात्मक कवितांचो ताचो दुसरो झेलो त्याच प्रकाशकान दुसऱ्या वर्सा उजवाडायलो. ब्रिटीश समिक्षकांनी ताका बरो प्रतिसाद दिलो तेन्ना अमेरिकेंतल्या तीन प्रकाशकांनी रोखडेच ताच्या काव्यझेल्याच्या प्रकाशनाचे प्रस्ताव ताचेमुखार मांडले. एझरा पाऊण्ड, एडवर्ड थॉमस, डब्ल्यु. डब्ल्यू. गिब्सन, टी. इ. ह्युल्मे, लॅझली ॲबरक्रॉम्बी ह्या लेखकांकडेन, इंग्लंडांत रॉबर्टाची वळख जाली. १९१४ वर्सा गिब्सन आनी ॲबरक्रॉम्बी ह्या जॉर्जियी कवींनी निमंत्रण दिल्ल्यान ताणें ग्लॉसेस्टरशायरांतल्या गांवगिऱ्या वाठारांत स्थलांतर केलें. १९१५ वर्सा पयल्या म्हाझुजाच्या काळांत तो अमेरिकेक परतलो. तेन्ना न्यूयॉर्कांत ताचीं पयलीं दोन पुस्तकां छापतालें. फ्रँकोनिया, एन. एच. नगरांत ताणें ल्हानशें शेत विकतें घेतलें.

१९१६-२० ह्या काळांत रॉबर्टान ॲमहॅर्स्ट कॉलेजींत इंग्लीश विशयाचो प्राध्यापक म्हणून नोकरी केली. १९२१-२३ ह्या वर्सांनी ताणें मिशिगन विद्यापिठांत निवासी कवी म्हणून काम करतकच परत एक वर्स ताणें मिशिगन विद्यापिठांत काम केलें. उपरांत १९३८ मेरेन ताणें ॲमहॅर्स्ट कॉलेजींतूच अध्यापनाचें काम केलें. १९३९-४३ मेरेन हार्वर्डांतल्या राल्फ वॉल्डु इमर्सन फॅलो ऑफ पोएट्री आनी १९४३ ते १९४९ मेरेन ताणें डार्टमाऊथ कॉलेजींत टिकनॉर फॅलो म्हणून काम केलें. उपरांत १९४९ वर्सा सावन निमाणें मेरेन ताणें ॲमहॅर्स्ट कॉलेजींत सिम्पसन व्याख्यात्याचें पद सांबाळ्ळें.

फ्रॉस्टाचें व्यक्तिमत्व सामकें घुस्पागोदळाचें आशिल्लें. ताची जांचेकडेन इश्टागत जाताली तांकां हातचे राखीनासतना तो आदार करतालो. एन. एच. डेरी खेड्यांतल्या पिंकरटन अकादमींतलो जॉन बार्टलेट हो ताचो विद्यार्थी इश्ट. ताचें इश्टागतीचें चित्रण मार्गारेट बार्टलेट ॲण्डरसनाच्या 'रॉबर्ट फ्रॉस्ट ॲण्ड जॉन बार्टलेट : द रॅकॉर्ड ऑफ ए फ्रँडशिप' (१९६३) ह्या ग्रंथांत दिसता.

फ्रॉस्टाक सैमांतूच धर्मीक अर्थ मेळटालो. स्वता ह्या शेतांत सुसेगाद पासयो मारतना ताका नव्यो काव्य-कल्पना येवजताल्यो. १९३९ ह्या वर्सा बायलेच्या मरणा उपरांत ताणें रिपन विर्टीतल्या ब्रॅड-लोफ स्कूल ऑफ इंग्लीश हाचे लागसार एक व्हड शेत विकतें घेतिल्लें. तीन फावटी शेताच्या वेवसायांत अपेस आयिल्लो हो कवी आपल्या दोन काव्यझेल्यांनी शेतकाराच्याच उतरांनी उलयतना दिसता.

फ्रॉस्टाचें काव्य विंगड विंगड तरांनी अणभवपाक मेळटा. देखून विंगड विंगड थरांतले भरपूर वाचक ताका मेळिल्ले. 'स्टॉपिंग बाय वुड्स ऑन अ स्नोई इव्हिनिंग' ही ताची नामनेची कविता.

सैमिक कवी वर्डसवर्थाची काव्यविशयक भुमिका जशी ताणें चालू दवरली तशीच १९व्या शेंकडयांतल्या रॉबर्ट ब्राउनिंग हाचे संवाद आनी आत्मस्वगत सपनां पद्धतूय ताणें आपणायल्ली. तेच भाशेन, थिओक्रिटस्, व्हर्जिल अशा ग्रीक आनी लॅटीन कवींच्या अभ्यासाक लागून जानपद गीत रचना प्रकारांचेरूय ताचें प्रभुत्व आशिल्लें. ल्हान ल्हान भावगेय कवितां पसून दीर्घ, नाटयात्म काव्यां मेरेन रचनेचे वेगवेगळे प्रकार फ्रॉस्टाचे कवितेंत मेळटात. काव्याचोय जल्म आनंदांत आनी शेवट तत्त्वचिंतनांत जाता अशें फ्रॉस्ट मानता. ताची कविता वयर वयर सादी भासली तरीय ती सामकी खोल आनी संपन्न आसा. ताची पुराय कविता 'कंप्लीट पोएम्स ऑफ रॉबर्ट फ्रॉस्ट' (१९५१) ह्या नांवान उजवाडा आयल्या. ताचे कांय नामनेचे काव्यझेले अशे आसात - माउंटन इंटरवल (१९१६), न्यू हँपशायर : ए पोयम विथ नोट्स अँड ग्रेस नोट्स (१९२३), वेस्ट-रनिंग ब्रूक (१९२८), अ फर्दर रेंज (१९३६), अ विटनॅस ट्री (१९४२), अ मास्क ऑफ रिझन (१९४५), स्टीपल बुश (१९४७), अ मास्क ऑप मर्सी (१९४७), अँड ऑल वी कॉल अमेरिकन (१९५८), इन द क्लिअरिंग (१९६२).

अ वे आऊट (१९२९) ह्या नांवाचें एक नाटकूय ताणें बरयल्लें.

- डॉ. आनंद पाटील

फ्रीट आल्फ्रेट हेर्मान : (जल्म : ११ नोव्हेंबर १८६४, व्हिएन्ना; मरण : ५ मे १९२१, व्हिएन्ना).

शांततायेचो नोबॅल पुरस्कार फावो जाल्लो जर्मन शांततायवादी चळवळीचो अक संस्थापक आनी ऑस्ट्रियन विचारवंत. तरणेपणांतूच तो बर्लिनाक वचून पुस्तक लिकपाचो धंदो करूंक लागलो. ह्या काळांत नेमाळ्यांतल्यान तो बरपूय करतालो. बर्लिनाक ताची बॅर्ता फोन झुटनर हे शांततायवादी बायलेकडेन वळख जाली. तिच्या प्रभावान तो 'तुमचीं शस्त्रां सकयल दवरात' (Die Waffen neiderl) ह्या नांवाचें नेमाळें काडून १८९१ संवसारीक शांततायेचो प्रसार करूंक लागलो. फुडें हेंच नेमाळें १८९९ सावन शांततायरक्षक (Friednswarte) ह्या नांवान उजवाडा येवंक लागलें. फुडें ताणें १८९२त 'जर्मन शांतताय संघ' स्थापन केलो. पयल्या म्हाझुजाआदीं हो संघ जर्मन शांततायवादी चळवळीचो केंद्रबिंदू आशिल्लो. ताणें आंतरराश्ट्रीय अराजकतायेक तोंड दिवपाखातीर कायदेशीर उपाय आनी अध्यात्मिक नदर हांकां पुनरूजीवन दिवपाक पुरस्कार केलो. पयल्या म्हाझुजांत जर्मनीन आपणायल्या आक्रमक धोरणांचेर ताणें टिका केली आनी ताचो निशेध करपाक तो स्वित्झर्लंडाक गेलो. थंयच्यान तो आंतरराश्ट्रीय सामंजस्य आनी संघटना हेविशींचे लिखाण करूंक लागलो.

शांतताय पातळावपाचे नदरेन ताणें झुजांतल्या राश्ट्रांक आव्हान केलें आनी ते नदरेन तो यत्नूय करूंक लागलो. पयल्या म्हाझुजा उपरांत

व्हर्साय शारांत (१९१९) शांततायेची कबलात जाली. ही कबलात ताका मान्य नाशिल्ली. तरी लश्कराच्या बळार ही कबलात फाफडून उडोवची न्हय देखून ताणें शिटकावणी दिली. संवसारीक शांततायेविशींचे आपले विचार ताणें Handbuch die Friedenshewegund (इंग्लीश - हँडबूक ऑफ द पीस मुव्हमँट, २ खंड, १९११-१३) आनी Mein Kriegstagebuch (इंग्लीश - माय वॉर डायरी ४ खंड १९१८-२०) ह्या दोन ग्रंथांवरवीं मांडले. ताच्या ह्या शांततायेच्या वावराखातीर ताका १९११ वर्साचो शांततायेचो नोबॅल पुरस्कार टोबिआस मिखायल कारेल आसर हाच्या वांगडा वांटून मेळ्ळो.

- कों. वि. सं. मं.

फ्रीयश, आंतानियु जुजे, इ. दा गाम एस्. द कॉश्तः

(जल्म : १७ फेब्रुवारी १९३०, इनहेबन, मोसांबीक).

सुटकेझुजारी. ताणें लिसँव आनी गोंय वैजकी म्हाविद्यालयाचें पयल्या वर्सा मेरेनचें शिक्षण घेतलें. भुरगेपणासावन तो राश्ट्रीय चळवळींत वाटो घेतालो. १९५०त तो नॅशनल काँग्रेस गोवा संघटनेचो वांगडी आशिल्लो. उपरांत तो आझाद गोमंतक दल संघटनेचो वांगडी जालो. प्रभाकर सिनारी हाणें स्थापन केल्ले रांकोर पात्रिऑतिक हे संस्थेचो तो वांगडी आशिल्लो. पुर्तुगेज सरकाराच्या गुपित बातम्यांचो थाव लावप, पूल, विमानतळ हांचे फोटो काडून हाडून आझाद गोमंतक दल संघटनेच्या मुखेल्याकडेन पावोवप असलीं कामां तो करतालो. पूण तो पणजी नगरपालिकेचो कर्मचारी आशिल्ल्यान ताका पोलिसांची नदर चुकोवन काम करचें पडटालें. पूण पोलिसांक ताच्या वावराचो थाव लागलो आनी ३१ मे १९५६ ह्या दिसा पोलिसांनी ताका धरलो आनी प्रदेशीक लश्करी न्यायालयामुखार उबो करून ताका बंदखणीची ख्यास्त फर्मायली. पूण पुरावो कांय मेळूंक नाशिल्ल्यान तीन वर्सां आनी तीन म्हयन्यांनी ताची सुटका जाली. तो परत आपले नोकरेचेर रुजू जातकच ऑक्टोबर १९६० वर्सा थोड्या तेंपाखातीर ताका परत बंदखणींत वचचें पडलें. भारत सरकारान ताम्रपत्र दिवन ताचो भोवमान केला.

- कों. वि. सं. मं.

फ्रेंच भास : फ्रेंच भास मुखेलपणान अस्तंत युरोपांत उलयतात. फ्रांसाभायर बेल्जियम, स्वित्झर्लंड आनी लक्सेंबर्ग हांचो कांय भाग आनी कॅनडाच्या कांय प्रांतांनीय ही भास उलयतात. तशेंच उत्तर आफ्रिका, काँगो, सिरिया, लेबानन, मादागास्कर ह्या प्रदेशांनीय संस्कृतीक भास म्हणून ती वापरांत आसा. भारतांत चंद्रनगर (प. बंगाल), पाँडिचेरी (केंद्रशासीत), याना आँ आना माहे (केरळ) ह्या एका काळावयल्या फ्रेंच वसाहतींनी शिक्षण आनी राज्यकारभारांतय फ्रेंच भाशेचो उपेग करताले.

फ्रेंच भास ही इंडो-युरोपीयन भासकुटूंबाच्या लॅटीन फांट्याची रोमान्स बोली. हे भाशेचो लिखीत पुरावो आठव्या शेंकड्या पसून सांपडटा. तो कांय लॅटिन आनी जर्मानीक उतरांचो अर्थ दिवपी उतरांच्या स्वरुपांत आसा. इ.स. ८४२तलो 'स्ट्रॅसबगचो सपूत' ही ह्या भाशेची खरी सुरवात म्हणूं येता. हाच्या उपरांत धर्मीक आनी इतिहासीक स्वरुपाच्या बरपांतल्यान उपरांतचें फ्रेंच साहित्य जल्माक आयलें. पूण फ्रांसाच्या सगळ्या प्रदेशांतली बोली एकरूप नाशिल्ली. तिची दक्षिणेकडलीं आनी उत्तरेकडलीं रुपां वेगळीं आसून 'हय' ह्या अर्थाच्या वापरांत आशिल्ल्या उतरावयल्यान दक्षिण बोलयेक 'ऑक' आनी उत्तर बोलयेक 'ओइल' हें नांव आशिल्लें.

१५३९त फ्रेंच भास नामनेक पावली. ह्या वर्सापसून राजाज्ञेन न्यायदानांत आनी राजकारभारांत तिचो वापर जावपाक लागलो. विसाव्या शेंकड्याच्या सुरवेक मेरेन फ्रेंच ही युरोपांतली दरबार आनी सुसंस्कृत वर्ग हांचीच वेव्हारभास जावन आशिल्ली. आंतरराश्ट्रीय करारांनी आनी वाटाघाटींनी ती वापरताले. पयल्या जागतीक झुजाउपरांत मात हें आंतरराश्ट्रीय म्हत्व उणें जावपाक लागलें आनी अमेरिकेच्या राजकीय फुडारपणाक लागून तिची जागा इंग्लीश भाशेन घेतली.

फ्रेंच भास बरोवपाखातीर रोमन लिपीचो वापर करतात. ही लिपी अशी - a b c d e f g h i j (k) l m n o p q r s t u v (w) x y z . हातूंतलीं k आनी w हीं अक्षरां कांय परकी उतरांनीच दिसतात (képi, Wagon). हांच्या शिवाय संवृत स्वरदर्शक ' (एग्यू), विवृत स्वरदर्शक \ (ग्राव्ह) आनी दीर्घत्वदर्शक ^ (सिर्कों फ्लेक्स). हीं तीन आघात चिन्नां आसून फाटोफाट येवपी स्वर वेगळे उच्चारपाक जाय हें दाखोवपी .. (त्रेमा) हें चिन्न आसा. (देखीक - hais ए, पूण haïs आइ).

बरोवपाच्या नदरेन उच्चाराचे नेम अशे - स्वर : a आ; e अनुच्चारीत, अ, ए जांव अॅ; é ए; è अॅ; ê दीर्घ ए; i इ; o ओ जांव ऑ; u ओंठयें इ; y इ, जांव फुडें स्वर आयल्यार य; ai, ay ए जांव अॅ; au ओ जांव ऑ; ei , ey ए जांव अॅ; eu ओंठयें ए; eau ओ; oi, oy वा; ou उ.

व्यंजनां - b ब; d द; f (घांसडीं) फ; k क; L ल; m म; n न; p प; r (ताळवी) र; v (दांत वोंठयीं)व; w (वोठयीं) व; x क्स जांव ग्झ; z (दांतयी घांसडीं) झ.

c उपरांत a, o, u जांव व्यंजन आयल्यार क; e, i, y आसल्यार स; h आयल्यार ग्रीक उतरांत क; हरशी श; c सकल ल्हान s (सेदिय) आसल्यार स.

g उपरांत a, o, u जांव व्यंजन आयल्यार ग; e, i, y आयल्यार (ताळवें घांसडें) झ.

उपरांत e, i, y आयल्यार gu चो उच्चार ग.

h सदांच अनुच्चारीत; पूण ph = f

j सदांच (ताळवें घांसडें) झ

qu = क

s दोन स्वरांमदीं आयल्यार (दांतयें घांसडें) झ; हेर जाग्यार स.

t त; - tion, tie त स.

LL हें बरप i आनी स्वर हांच्यामदीं आयल्यार ताचो उच्चार य (fille फीय 'चली'), i पयलीं स्वर आयल्यार ill चो उच्चार य (faille फाय).

b, d, g, j, k, p, s, t, u, w, x, z हीं व्यंजनां उतरांचे शेवटाक अनुच्चारीत आसतात.

ध्वनिविचार : स्वर - आ, इ, ए, अॅ, उ, ओ, ऑ (ओंठये) इ, (ओंठये) ए. हातूंतले आ, अॅ, ऑ (ओंठये) ए अनुनासिक आसूंक शकतात. ऱ्हस्व दीर्घत्व अर्थनिर्णायक नासता.

व्यंजनां - (स्पोटक) क, ग, त, द, प, ब; (अनुनासिक) न, म; (घांसडीं) फ, व, स, झ, श, झ; (कंपक) र; (पार्श्विक) ल; (अर्दस्वर) य, व; (ओंठयें) य.

व्याकरण - फ्रेंचीत नाम, सर्वनाम, विशेशण, क्रियापद, क्रियाविशेशण, उभयान्वयी अव्यय, उद्‌गारवाचक आनी संबंद हे उतरांचे विकारक्षम

आनी उरिल्ले चार विकारशून्य आसात.

नाम - नामांत दोन लिंगां (पुल्लींग आनी स्त्रीलींग) आनी दोन वचनां (एकवचन आनी भोववचन) आसात. उतरांचें लींग ताच्या रूपावयल्यान कळना. तें परंपरागत आसा. नामाचें अनेकवचन बरपांत s जांव x हो प्रत्यय लागून जाता. पूण हे प्रत्यय अनुच्चारीत आशिल्ल्यान उच्चाराच्या नदरेन बहुसंख्य नामांचें एकवचनांत आनी अनेकवचनांत कसलेंच वेगळेपण नासता. chat शा 'माजर' chats - शा 'माजरां'; dieu द्यु 'देव' - dieux द्यु 'देव'; femme फाम् 'सायल' femmes - 'बायलो'. कांय नामांचीं अनेकवचनां मात उच्चाराच्या नदरेन वेगळीं आसतात. cheval शवाल् 'घोडो' - chevaux शवो 'घोडे'; boeuf बफ् 'बैल' - boeufs ब 'बैल' बी.

नामापयलीं एकवचनांत पु. un, स्त्री. une आनी अनेकवचनांत पु. स्त्री. des हें निर्गुण विशेशण आनी पु. le, स्त्री. la पु. स्त्री. las हें खात्रीन लागता. स्वरादी नामांपयलीं le जांव la हांचे 'L' हें संक्षिप्त रूप जाता. à आनी de हीं सबंद उतरां पयलीं आयल्यार le आनी less हे तांचेकडेन एकरूप जावन तांची अनुक्रमान au, aux, du, des हीं रूपां जातात. la हें विशेशण मात अबाधीत उरता.

सर्वनाम : सर्वनामां अशीं आसात -

कर्तो		प्रत्यक्ष कर्म	अप्रत्यक्ष कर्म	संयुक्त	असंयुक्त उतराउपरांत
			एकवचन		
प. पु.	je 'हांव'	me	me	moi	moi
दु. पु.	tu 'तूं'	tu	te	toi	toi
ति. पु.	il 'तो'	le	lui	lui	lui
	elle 'ती'	la	-	elle	elle
			अनेकवचन		
प. पु.	nous	nous	nous	nous	nous
दु. पु.	vous	vous	vous	vous	vous
ति. पु.	ils	les	leur	eux	eux
	elles	-	-	elles	elles

ह्या सर्वनामांचीं स्वामित्वदर्शक विशेशणां अशीं -

एकवचन

प. पु. पु. एक. mon	स्त्री. एक. ma	पु. स्त्री. अनेक. mes
दु. पु. पु. एक. ton	स्त्री. एक. ta	पु. स्त्री. अनेक. tes
ति. पु. पु. एक. son	स्त्री. एक. sa	पु. स्त्री. अनेक. ses

अनेकवचन

प. पु. पु. स्त्री. एक.	notre	पु. स्त्री. अनेक.	nos
दु. पु. पु. स्त्री. एक.	votre	पु. स्त्री. अनेक.	vos
ति. पु. पु. स्त्री. एक.	leur	पु. स्त्री. अनेक.	leurs

हे विशेशणा उपरांत येवपी नामाचें लींग वा वचन दाखयतात - mon fils 'म्हजो चलो' - mes fils 'म्हजे चले' - ma file 'म्हजी चली' - mes filles 'म्हज्यो चलयो'.

विशेशण : मुळांत व्यंजनान्त आशिल्ली पूण जांचें अंत्यव्यंजन आतां उच्चारनात अशीं विशेशणां स्त्रीलिंगांत व्यंजनान्त जातात - grand ग्रां - grande ग्रांद. स्वरांत विशेशणां उच्चाराच्या नदरेन अविकारी रावतात. फकत मुळांत अंत्यस्थानार e नासल्यार बरपांत ती येता. habile आबील् 'हुशार', têtu तेत्यू 'हट्टी' - têtue तेत्यू बी. जांचें अंत्यव्यंजन उच्चारतात तीं विशेशणांय अविकारी उरून बरपांत e घेतात - fier फ्येर् 'अभिमानी' - fière फ्येर.

कांय विशेशणां अनियमीत आसात - frais फ्रे 'ताजो, थंड' fraîche फ्रेश.

सादारणपणान विशेशणां नामा उपरांत येतात - la langue fançaise - 'फ्रेंच भास', accent aigu 'संवृत आघात'. कांय विशेशणां नामापयलीं लाक्षणीक अर्थान आनी उपरांत वाच्यार्थान येतात - ungrand homm e 'व्हड पुरूश' - un homme grand 'धिप्पाड मनीस'.

'एक' हें विशेशण सोडून बाकी सगळीं संख्याविशेशणां अविकारी आसात — un doigt 'एक बोट' - une main 'एक हात' - deux doigts 'दोन बोटां' - mains 'दोन हात'.

क्रियापद - उतरांच्या प्रकारांत क्रियापद हो फ्रेंच भाशेंतलो सगळ्यांत विकारक्षम प्रकार आसा.

फ्रेंच क्रियापदांचीं मूळ रूपां er, ir, oir जांव re शेवटाक आसपी आसतात. हे प्रत्यय पयस केले की धातूरूप मेळटा. ह्या प्रत्ययांक धरून पयलीं क्रियापदांचे चार वांटे मानताले. आधुनिक व्याकरणांत मात तीन वर्गच मानतात - १) - er शेवटाक आसपी (फकत eller हें क्रियापद सोडून), २) जांच्या शेवटाक - ir आसा आनी जांच्या वर्तमान काळवाचक धातूसाधीत धातूक issant लागून जातात अशीं आनी ३) हेर सगळी.

क्रियापदांचे रूपावलींत विध्यर्थ, संकेतार्थ आनी इच्छार्थ हे अर्थ आनी वर्तमान, अपूर्णभूत, पूर्णभूत, मिश्रभूत, भूतपूर्व, भविश्य, भविश्यभूत अशे काळ आसात. हांच्याशिवाय भूतकाळ आनी वर्तमानकाळवाचक धातूसाधीतां आसात.

क्रियापदांत दोन मुखेल वर्ग आसात - केवल क्रियापदां आनी आत्मवेधी क्रियापदां. आत्मवेधी क्रियापदांत कर्तो आनी कर्म एकच आसतात. केवल - J'aime, Je t'aime 'हांव मोग करतां', 'हांव तुजेर मोग करतां'. आत्मवेधी - Je m'aime 'हांव म्हजेरच मोग करतां'. मिश्र भूतकाळांत कांय अपवाद सोडल्यार सरळ क्रियापदांचें सहायक क्रियापद avoir हें आसा. जाल्यार आत्मवेधी क्रियापदांचे सगळ्याक être हें आसा. Je t'ai aimée 'हावें तुजेर मोग केलो'; Je suis sorti 'हांव भायर सरलो' - Je me suis aime 'हावें म्हजेरच मोग केलो'. अनेकवचनांत आत्मवेधीचो 'एकमेकांचेर' ह्या अर्थानय प्रयोग जाता.

सकल être 'आस' आनी avoir 'लागीं आस' - ह्या सहायक क्रियापदांची आनी aimer 'मोग कर' - आनी se tuer 'म्हजो जीव घे - एकमेकांक मार -' हांचीं वर्तमान भूत आनी भविश्यकाळांचीं रुपां देखीक दिल्यांत -

वर्तमानकाळ

être

Je Suis - nous Sommes
tu es - vous êtes
{il / elle} est - {ils / elles} sont

avoir

J'ai - nous avons
tu ais - vous avez
{il / elles} a - {ils / elles} ont

aimer

J'aime - nous aimons
tu aimes - vous aimez
{il / elle} aime - {ils / elles} aiment

se tuer

Je tue - nous nous tuons
tu te tues - vous vous tuez
{ilse / elle} tue- {ils / elles} se tuent

भूतकाळ

Je fus - nous fûmes
tu fus - vous fûtes
{il / elle} fut - {ils / elles} furent

J'eus - nous eûmes
tu eus - vous eûtes
{il / elle} eut - {ils / elles} eurent

J'aimai - nous aimâmes
tu aimas - vous aimâtes
{il / elle} aima - {ils / elles} aimèrent

Je me tuai . . . . . . बी

भविश्यकाळ

Je serai - nous serons
tu seras - vous serez
{il / elle} sera - {ils / elle} seront

J'aurai - nous auron
tu auras - vous aurez
{il / elle} aura - {ils / elles} auront

J'aimerai - nous aimerons J'eme tuerai . . . . बी
tu aimeras - vous aimerez
{il / elle} aimera - {ils / elles} aimeront

क्रियाविशेशण : कांय क्रियाविशेशणां सिद्ध आसात. vite 'बेगीन' tard 'उसरां', तर कांय क्रियाविशेशणां विशेशणांचे स्त्रीलींगी रूपाक - ment हो प्रत्यय लावन जातात. bon 'बरो' - bonnement 'बरे तरेन'; Sourd 'भेरो'; - Sourdement 'भेरेपणां'.

उभयान्वयी अव्ययां : मुखेल अव्ययां अशीं - et 'आनी', mais 'पूण' ou 'जांव', Cependant 'तरीय'. कांय उभयान्वयी अव्ययां जायत्या उतरांचीं आसात. Parce que 'कारण' afinque 'म्हणून, ह्या हेतून'.

उद्‌गारवाचक : कांय उद्‌गारवाचकां अशीं - ah, bon 'अरे वा, बरें', hélas 'आ रे रे', aïe 'आवय गे', suffit 'पुरो', chut 'श्‌श' ouf 'हुश्‌श'.

संबंध उतरां : शब्दयोगी अव्ययांचें काम 'क' पूण नाम, सर्वनाम हांच्यापयलीं येवपी : de '-चो' Par '-कडल्यान', - न'; avec '-वांगडा'; sans '-शिवाय (बगर)'.

वाक्यरचना : नाम क्रियापदा पयलीं येता. Guy Parle 'गी उलयता'. कर्म सर्वनाम आसल्यार क्रियापदा पयलीं येता: Guy Parle 'गी ताचेकडेन उलयता'. नाम आसल्यार उपरांत येता: Guy Parle à Marie 'गी मारी कडेन उलयता'. प्रत्यक्ष कर्म अप्रत्यक्ष कर्मपयलीं येता : Guy donne le livre à Marie 'गी पुस्तक मारीयाक दिता'. विशेशणां चड करून नामां उपरांत येतात: Le monlin rouge 'तांबडी गिरण', un coeur simple 'निश्कपट मन'. क्रियाविशेशण क्रियापदांउपरांत येता: il Prie doucement 'तो ल्हव उलयता'; il marche vite 'तो बेगी बेगीन चलता'. न्हयकारी क्रियापदापयलीं ne आनी उपरांत pas चो प्रयोग जाता : il ne marche pas vite 'तो बेगी बेगीन चलना', Marie n'aime pas charles 'मारीक शार्ल आवडना'. पूण rien, personne, Jamais सारकिल्ल्या उतरांवांगडा आनी कांय थोड्या क्रियापदांवांगडा ne चो वापर जाता : il ment 'तो फट उलयता', il ne ment Jamais 'तो केन्नाच फट उलयना'. Je Sais 'म्हाका खबर आसा', Je ne Sais 'म्हाका खबर ना', Je ne Sais rien 'म्हाका कांयच खबर ना'.

प्रश्नवाचक रचना क्रियापद कर्त्यापयलीं दवरून जाता: il ment 'तो फट उलयता', ment-il? 'तो फट उलयता?' हाचे शिवाय थळ, काळ आनी रितीदर्शक प्रश्नवाचक अव्ययांय आसात : où est - il? 'तो खंय आसा?' Quand Partirez vous? 'तुमी केन्ना वतले?'. त्याप्रमाण हेर प्रश्नवाचक उतरांय आसात : Qui est Cet homme? 'हो मनीस कोण?', Quel est votre pays? 'तुमचो देश खंयचो?'. ज्या प्रश्नाची जाप 'हय' जांव 'ना' ही आसता तो विधानापयलीं Est - Ce que हें उतर दवरून तयार करपाक येता : il est malade 'तो दुयेंत आसा' Est - ce qu'il est malade 'तो दुयेंत आसा?'

– कों. वि. सं. मं.

फ्रेंच साहित्य

फ्रेंच साहित्य : इकराव्या शेंकड्याच्या शेवटामेरेन फ्रेंच साहित्याच्या विकासाक संद मेळूंक ना. पूण 'कांतिलॅन द सँत अलाली' (णववो शेंकडो, इं. शी. साँग ऑफ सेंट अलाली), व्ही द सँ लेझे (धावो शेंकडो) अशीं कांय चरित्रा ह्या काळांत बरयलीं. बाराव्या शेंकड्याच्या सुर्वेक 'ला शांसाँ द रॉलां' सारकिलीं वीरकाव्यां बरयलीं. तुरोल्दस हो ह्या काव्याचो कर्तो आसुंये अशें मानतात. बाराव्या शेंकड्याच्या उत्तरार्धांत 'रोमान्स' बरयलें. खास अशा दरबारी साहित्याचो हो एक नमुनो जावन आसा. 'क्रेत्यँ द त्रा' (सु. ११६५ ते ११९०) हो अशे रोमान्स बरोवप्यांतलो सुर्वेचो एक कवी.

बाराव्या-तेराव्या शेंकड्यांत बरयलीं कांय कथा-काव्यां उल्लेख करपासारखीं आसात. तातूंत 'मारी द फ्रांस' ह्या फ्रांसाच्या पयल्या कवियत्रीन रचिल्ल्या कांय काव्यांचो आस्पाव जाता. 'ओकासँ' आनी निकॉलॅत' ह्या प्रेमकथा चड फामाद आसात. 'शांसाँ द जॅस्त' आनी 'रोमान्ससारखें' साहित्य समाजाच्या वेल्या थरांतल्या म्हणजे उमरावांखातीर आशिल्लें. समाजाच्या हेर थरांतल्या लोकांखातीर जें साहित्य निर्माण जालें तातूंत 'फॅब्लोचो' (फ्रेंच फाब्ल्यो) आस्पाव जाता. चड करून बाराव्या शेंकड्याच्या उत्तरार्धांत आनी चवदाव्या शेंकड्याच्या सुर्वेक ह्या काळांत फॅब्लोची रचणूक जाली. फॅब्लो म्हणजे सर्वसामान्यांच्या सदचे जिवीताचेर आदारिल्ल्यो पद्यकथा. फॅब्लोचो प्रभाव फ्रान्साभायरय पडिल्लो. 'रोमां द रनार' ह्या पद्य कथा समूहांतल्यो सगळ्यांत पोरन्यो पद्यकथा सु. ११७५ ते सु. १२०५ ह्या काळखंडांत वेगवेगळ्या कविंनी रचल्यो. 'कुरोनमां द रनार' (३,००० ते ४,००० वळी) आनी 'रनार ल नुव्हॅल' (सु. ८,००० वळी) हीं 'रोमाद रनारकडेन' नातें सांगपी दोन काव्यां तेराव्या शेंकड्याच्या उत्तरार्धांत रचलीं चवदाव्या शेंकड्याच्या पूर्वार्धांत 'रनार ल काँत्रफॅ' नांवाची आनीक एक रचना अस्तित्वांत आयली.

बाराव्या शेंकड्यापसून पंदराव्या शेंकड्यामेरेन फ्रांसांत भावकवितेची व्हड प्रमाणांत निर्मिती जाली. हे भावकवितेंतलो 'शासाँ द त्वाल' हो गीतप्रकार सगळ्यांत पोरनो जावन आसा. सरदार कॉनाँ द बेत्यून, शांपान्य ब्रीचा काउंट चौथा तीबो (१२०१-५३) हांच्यासारक्या रचनांचो तातूंत आस्पाव जाता. चौथा तीबोक भावकवितेचो सम्राट मानतात. सरदार वर्गाभायर ज्या कवींनी बऱ्या भावकवितेची रचना केली तातूंत न्यूत्बफ (१२५०-८५) हाचो उल्लेख करतात. बाराव्या शेंकड्याचो उत्तरार्ध आनी तेराव्या शेंकड्याची सुरवात हो बॉदलेचो काळ मानतात. 'सॅस्न' आनी 'जद सँ निकॉला' हीं ताची गाजिल्लीं काव्यां 'ज द सँ निकॉला' हो

अद्‌भूत नाट्याचो (मिरॅकल प्ले) फ्रान्सांतलो सगळ्यांत पोरनो नमुनो जावन आसा. गीयोम द माशो (सु. १३००-७७) हो चवदाव्या शेंकड्यांतलो एक उल्लेखनीय कवी. 'रोमां द ला रोझ' हें काव्य गीयोम द लॉरीस आनी झां द म्यून हाणीं बरयलें.

पंदराव्या शेंकड्यांत क्रीस्तिन द पीझां (सु. १३६४ - सु. १४३०) ही कवियत्री, आलँ शार्त्ये (सु. १३९०-सु. १४४०), शार्ल दॉर्लेआं (१३९२-१४६५), फ्रांस्वा व्हीयाँ (१४३१- ?), शार्ल दॉर्लेआं, फ्रांस्वा व्हीयाँ, ग्रां रेतॉरिकर आनी झॉर्झ शाटलँ (१४०४-७५) सारकिल्ल्या कवींचो आस्पाव जाता.

तेराव्या शेंकड्याच्या सुर्वेकपसून फ्रेंच भाशेंत उपरोधपर साहित्य जाल्ल्याचें दिसून येता. 'फोव्हॅल' नांवाच्या एका रोमान्साचो उल्लेख म्हत्वाचो आसा. फिलीप द थाउन ह्या अँग्लो - नॉर्मन धर्मोपदेशकान कांय पशुकथा बरयल्यात. फ्रेंच भाशेंतल्या पशुकथांचो हो सगळ्यांत पोरनो नमुनो जावन आसा. तेराव्या शेंकड्यांत गोत्ये हाणें एक पद्यमय ज्ञानकोश रचलो. 'लिमाज द्यू माँद' हें ह्या कोशाचें नांव. फ्लॉरेन्सांतल्या एका विद्वान आनी मुत्सद्दी ब्रूनेत्तो लातीनी हाणेंय फ्रेंचीत 'लिव्ह् द्यू त्रेझॉर' ह्या ज्ञानकोशाची रचना केली.

ग्रीक नाटकाप्रमाण फ्रेंच नाटकय कांय धार्मिक विधींतल्यान आकाराक आयलें. झां बॉदेल आनी न्यूत्‌बफ हे दोगय सुर्वेचे फ्रेंच नाटककार. ताणीं बरयल्लीं 'ज द सँ निकॉला' (सु. १२००) आनी 'निराक्ल द ते ओफील' (सु. १२६१) हीं अद्‌भूत नाटकां सगळ्यांत पयलींचीं जावन आसात. फकत फार्स जांव प्रहसन म्हण्टात अशा नाट्याकृतींत ला फार्स द मत्र पातलँ (सु. १४६५) हो यशस्वी थारलो.

फ्रांसाच्या सुर्वेच्या कांय राजांची म्हायती 'ग्रांद क्रॉनीक द फ्रांसांत' मेळटा. प्रीमत नांवाच्या एका संन्याशान लॅटीन इतिवृत्तांच्या आदारान केल्लो हो फ्रेंच अणवाद (१२७४). फ्रेंचींतलो हो पयलो म्हत्वाचो इतिहास ग्रंथ मानतात. ह्या काळांतच झां सीर द झ्वॅव्हील (सु. १२२४-१३१७), झां फ्रुवासार (सु. १३३७-सु. १४०४) आनी कॉमीन (सु. १४४६ - सु. १५११) हें व्हड इतिहासकार जावन गेले.

सोळावो शेंकडो हो फ्रेंच साहित्यांतलो प्रबोधनकाळ मानतात. ह्या काळांत जें साहित्य निर्माण जालें तातूंत चड करून काव्याचें नांव घेवप जाता. क्लेमां मारो (१४९६-१५४४) हाच्या 'ला दोलेसांस क्लेनांतीन' (१५३२, इं. शी. ॲडालेसन्स ऑफ क्लोनां) ह्या काव्यसंग्रहान व्हड कवी म्हण ताची वळख करून दिली. तशेंच प्येअर द रॉसार (१५२४-८५), झोआकिम द्यु बेले, बाईफ आनी आनीकय जायते कवी जावन गेले.

सोळाव्या शेंकड्यांत नाटकांचीय निर्मणी जाली. तातूंत धार्मिक नाटकांचो व्हड वांटो आसा. ह्या काळांत कांय स्वतंत्र नाटकांचें बरोवप जालें तातूंत एत्येन झॉदेल हाणें बरयल्ल्या 'क्लेओपात्र काप्तीव्ह' (१५५२) आनी 'युझेअन' (१५५२) हांचो आस्पाव जाता. 'क्लेओपात्र काप्तीव्ह' हो फ्रेंचीतली पयली शोकात्मिका आसून 'युझेअन' ही त्या भाशेंतली पयली सुखात्मिका जावन आसा. रॉबेअर गारन्ये (१५३४-९०) हाणें 'ब्रादामांत' हें नाटक बरोवन फ्रेंचीत शोक - सुखात्मिकेची सुरवात केली.

सोळाव्या शेंकड्यांतल्या कथाकारांत फ्रांस्वा राब्ले (१४९४ - सु. १५५३). मार्गरीत द नाव्हारे (१४९२-१५४९) आनी नोएल द्यू फेल (१५२०-९१) सारकिल्ल्या कथाकारांचो आस्पाव जाता.

इतिहासविशयक ग्रंथांत 'इस्वार द्यू शव्हालिए द बाय्यार' (सु. १५२४), 'दिस्कूर पॉलितीक ए मिलितॅर' (१५८७) आनी 'कॉमांतॉर' (१५९२) ह्या कांय उल्लेख करपासारक्या ग्रंथांचो आस्पाव जाता. इतिहास आनी संस्मरणिका बरोवपी बरोवप्यांत प्येअर द ब्रांतोम (१५४०-१६१४) हाचें नांव मुखेलपणान घेतात. झां बॉदँ (१५३०-९६) हो राजकीय स्वरुपाचें बरोवप करतालो. गीयोम द्युव्हेअर (१५३५-१६२१) हो नीतिवादी. इश्वर विशयक बरपाच्या संदर्भांत जॉन कॅल्‌व्हिन (१५०९-६४) हाचें नांव सगळ्यांत म्हत्वाचें. प्येअर व्हीरे (१५११-७१) हाणें कांय उपरोधप्रचुर पुस्तपत्रां बरयलीं. ह्या शेंकड्यांतल्या मुशेल एकेम द मॉंतेन (१५३३-९२) ह्या निबंदकाराचें एक खास म्हत्व आसा.

१६३५त रिशल्यान फ्रेंच अकादमीची थापणूक केली. ह्या अकादमीचो एक वांगडी व्होझ्ला (१५८५-१६५०) हाणें 'रमार्क स्यूर ला लांग फ्रांसेझ' (१६४७) हो प्रबंध बरोवन फ्रेंच भाशेक नियमबद्ध आनी प्रमाण रूप दिवपाचो यशस्वी यत्न केलो. सतराव्या शेंकड्याच्या पुर्वार्धांत जाल्ल्या गद्यबरपांत ऑनोरे द्यूर्फे (१५६७-१६२५) हाचो 'आस्त्रे' (५ खंड, १६०७-१६२७) हो रोमान्स उल्लेख करपासारको आसा.

सतराव्या शेंकड्याच्या पुर्वार्धांत फ्रेंच रंगभुंयेचो बरोच विकास घडून आयलो. जायतीं नाटकां बरोवपांत आयलीं. तातूंत आलेक्सांद्र आर्दी (सु. १५७०-१६३२) हाचो मुखेलपणान आस्पाव जाता. ताणें पांचशें ते सातशें तरी नाटकां बरयलीं. प्येअर कोर्नेयच्यो (१६०६-८४) नाट्यकृती हो फ्रेंच नाटकांच्या इतिहासांतलो एक म्हत्वाचो पांवडो. 'ल सिद' (१६३७) ही फ्रांसाची पयली राश्ट्रीय शोकात्मिका बरोवपाचो मान ताका वता.

त्या उपरांतचो सु. वीस वर्सांचो कालखंड हो अभिजातवादी साहित्तीकांचो काळ मानतात. ह्या कालखंडांत मोल्येर, झां रासीन आनी झां दला फॉंतेन (१६२१-९५) हांच्यासारक्या व्हड साहित्तीकांचें वाङ्मयीन कर्तुत्व दिसून येता. मादाम द लाफायेत (१६३४-९३) हिणें बरयल्ल्या ला प्रँसॅस द क्लॅव्ह (१६७८) ही कादंबरी उल्लेखनीय आसा. फ्रेंच भाशेंतली मनोदर्शनात्मक अशी ही पयली कादंबरी जावन आसा. अभिजातवादाक तात्त्विक बसका निकॉला ब्वालो-देप्रेओ (१६३६-१७११) हिणें दिली.

अठरावो शेंकडो हो चडकरून गद्याचें यूग जावन आसा. ह्या ज्ञानयुगाक 'फीलॉझोफीचें' म्हणजेच तत्त्ववेत्त्यांचें युग अशेंय म्हण्टात. लाबे द सँ - प्येअर हो एक अर्थशास्त्रज्ञ. राजकीय अर्थिक सुदारणांचो पुरस्कार करपी वेगवेगळे प्रकल्प ताणें आपल्या बरपांतल्यान मांडले. तातूंत 'प्रोजे द ला पॅ पॅरपॅत्युॲल' (१७१३) ह्या प्रकल्पाचो आस्पाव जाता. तशेंच ह्या युगाक 'व्हॉल्तेअरचें युग' म्हणूनय वळखतात. कारण अठराव्या शेंकड्यांतल्या बौद्धिक जिवीताचेर व्हॉल्तेअरचो सगळ्यांत चड प्रभाव आशिल्लो.

विख्यात फ्रेंच साहित्यीक दनी दीद्रो हाणें आपल्या विश्वकोशांतल्यान - लांसिंक्लोपेदीतल्यान - गतानुगतिकत्त्वाक विधायक विरोध करून मानवतावादी मुद्यां समाजांत रुजोवपाचो यत्न केलो. ब्युफाँ (१७०७-८८) हो निसर्गविज्ञानीक 'इस्त्वार नाव्युरॅल' (४४ खंड, १७४९-१८०४) हो ताचो विख्यात ग्रंथ. तशेंच झां झाक रुसो (१७१२-७८) हो फकत फ्रांसांतच न्हय तर सगळ्या युरोपांतल्या विचारवंतांनी वस्ताद थारलो. 'कॉंत्रा सोस्पाल' हो ताचो जगद्‌विख्यात ग्रंथ.

नाट्यलेखनाच्या मळार फ्रेंच विचारवंत आनी साहित्तीक व्हॉल्तेअर हाणें बरयल्ल्या शोकात्मिकांचो उल्लेख गरजेचो आसा. तशेंच फीलीप

(नारीको देतूश (१६८०-१७५४) , आलेक्सी पीरॉं (१६८९-१७७३) आनी शार्ल पालीसो द मौंत्न्वा (१७३०-१८१४) हे तिगय सुखात्मिकाकार. पूण प्येअर कार्ले द शांब्लैं द मारीव्हो (१६८८-१७६३) आनी प्येअर बोमार्शे (१७३२-९९) हे दोगय मात व्हड सुखात्मिकाकार जावन आसात.

आलैं रनेल ल साझ (१६६८-१७४७), प्येअर कार्ले द शांब्लैं द मारिव्हो आनी आंत्वान - फ्रांस्वा लाबे प्रेव्हो हे ह्या शेंकड्यांतले म्हत्वाचे कादंबरीकार. झाक आंरी बेर्नारदैं द सैं प्येअर (१७३७-१८१४), प्येअर शॉदेर्लो द लाक्लो (१७४१-१८०३) सारकिले आनीकय जायते कादंबरीकार ह्या शेंकड्यांत जावन गेले. आंदे मारी द शेन्ये (१७६२-९४) हो ह्या शेंकड्यांतलो सर्वश्रेश्ठ कवी म्हणून वळखतात.

ह्या शेंकड्यांतल्या आत्मचरित्रात्मक बरपाक आयज म्हत्वाचें इतिहासीक स्वरूप फावो जाल्लें आसा. अशा बरपांत रुसोचें 'ले फॉंफेस्यॉं (१७८१-८८, इं. शी. कन्फेशन्स) आनी द्यूक 'द सैं सीमॉं' (१६७५-१७५५) हांचो आस्पाव जाता.

एकुणिसाव्या शेंकड्यांत तीन मुखेल साहित्तीक प्रवाह दिसून येतात : स्वच्छंदतावाद, वास्तववाद आनी प्रतीकवाद. मादाम द स्ताल (१७६६-१८१७) हे लेखिकेक स्वच्छंदतावादाची अग्रदूत मानतात. पूण शातोब्रीआं (१७६८-१८४८) हो खरो स्वच्छंदतावादाचो जनक. 'आताला' (१८०१) आनी 'रने' (१८०२) ह्यो ताच्यो कादंबऱ्यो त्या नदरेन उल्लेखनीय आसात. तशेंच लामार्तीन व्हिक्टर ह्यूगो, आल्फ्रेद व्हीक्तॉर द व्हीन्यी आनी आल्फ्रेद द म्यूसे हे कांय स्वच्छंदतावादी. म्यूसे आनी हेर स्वच्छंदतावादी कवींच्या अतिरेकी भावविवेशते विरुद्धची प्रतिक्रिया म्हणून 'ल पार्नास' ह्या नांवांचो साहित्य संप्रदाय अस्तित्वांत आयलो. लकॉंत द लील (१८१८-९४) हो ह्या संप्रदायाचो फुडारी. रने फ्रांस्वा आर्मा स्युली - प्युदॉम (१८३९-१९०७), होसे मारी आ द हेरेदिया (१८४२-१९०५), फ्रांस्वा कोपे (१८४२-१९०८), लेऑं द्यर्क्स (१८३८-१९१२), ल्वी मेनार (१८२२-१९०१) हांचो आस्पाव ह्या संप्रदायाच्या हेर कवींनी जाता. लकॉंत द लील हाच्या कवितेंत पार्नॅसिअन संप्रदायाचीं खाशेलेपणां दिसून येतात.

फ्रेंच प्रतीकवाद ही चड करून काव्य क्षेत्रांतली चळवळ. पॉल व्हर्लेअन (१८४४-९६) आनी स्तेफान मालार्मे (१८४२-९८) हे फ्रेंच प्रतीकवादाचे मुखेल प्रतिनिधी. अर्त्युर रँबोचो (१८५४-९१) प्रतीकवाद्यांचेर सगळ्यांत चड प्रभाव पडलो. एकुणीस वर्सांचो आसतनाच ह्या कवीन फ्रान्साचो व्हड कवी म्हण नामना मेळयली.

फ्रेंच साहित्यांतलो वास्तववाद हो चडसो कादंबऱ्यांतल्यान प्रकट जालो. स्तँदालच्यो कादंबऱ्यो ह्यो मानशास्त्रीय वास्तववादाच्यो देखी आसात अशें म्हणटात. ऑनोरे द बाल्झॅक (१७९९-१८५०), एमिल ओझ्ये (१८२०-८९), आलेकसांद्र द्युमाचा (१८०२-७०) सारकिले जायते कादंबरीकार जावन गेले. झॉर्झ सांद ही एकुणिसाव्या शेंकड्यांतली एक व्हड लेखिका. फ्रांसांत प्रदेशीक कादंबऱ्यांची सुरवात तिणेंच केली. रॉमॅं रॉलां (१८६६-१९४४) हाणें 'झां ख्रितॉफ' (१० खंड, १९०४-१२) हे कादंबरींत एका प्रतिभाशाली जर्मन संगीतकारच्या जिविताचें चित्रण आनी ताच्या आदारान आपल्या जिविताविशींचें तत्त्वज्ञान परगटायलां.

रॉलां हाका १९१५ वर्साचें साहित्याचें नोबॅल पारितोशीक फाव जालां. आंद्रे झीद हाणें 'ल मॉरालिस्त', 'ला पोर्त एत्र्वात', 'ले फोमॉनॅय्यर' ह्यो कादंबऱ्यो बरयल्यो. समलींगी संभोगाचें समर्थन करपी कॉरीदॉं (१९२४) हो ताचो ग्रंथ खूब गाजलो. १९४७ वर्सा झीदाक साहित्याचें नोबॅल पारितोशिक फाव जालें. प्रतीकवादी काव्याचो वारसो आल्बेअर सामैं (१८५८-१९००) आंरी द रेन्ये (१८६४-१९३६), एमील व्हरहारेन (१९५५-१९१६) आनी मॉरिस माटरलिंक (१८६२-१९४९) ह्या कवींनी स्वतंत्रपणान फुडें चलयलो. आन्ना द नॉआय (१८७६-१९३३) ही स्वच्छंदतावादी वृत्तीची भावकवयित्री. माक्स झाकॉब (१८७६-१९४४) हाच्या 'कॉर्न आ दे' ह्या गद्यकाव्यसंग्रहाचेर अतिवास्तववादी लेखन प्रवृत्तींचो प्रभाव दिसता. ब्लेअझ सांद्रार, गीयोम आपॉलिनेर (१८८०-१९१८), झॉर्झ द्यूआमेल (१८८४-१९६६), शार्ल व्हील्द्राक (१८८९-?) आनी रने आर्क्रोस (१८८१ - ?) हे कांय कवी ह्या शेंकड्यांत जावन गेले.

फ्रेंच रंगभुयेंक ह्या काळांत नवचैतन्य दिवपाचें श्रेय आंद्रे आंत्वानाक (१८५८-१९४३) वता. निसर्गवादाचो वारसो फुडें चलोवपी उल्लेखनीय नाटककार म्हणजे झ्युल रनार (१८३४-१९१०), ऑक्ताव्ह मीर्बो (१८५०-१९१७), एमील फाब्र (१८७०–१९५५), झॉर्झ द पॉर्तोरीश (१८४९–१९३०), आंरी बाताय (१८७२-१९२२) आनी आंरी बेर्न्स्तेन (१८७६-१९५३), झॉं झॉरेअसा (१८५९- १९१४) हो फ्रेंच विचारवंत मानवतावादी समाज वादाचो पुरस्कर्तो आशिल्लो.

माटरलिंकाचीं 'पेलेआस ए मेलीझॉंद (१८९२) आनी 'ल्वाझो ब्ल' (१९०९ इं. शी. द ब्लूबर्ड) ही दोन नाटकां प्रतीकवादी साहित्याचे उत्कृश्ट नमुने मानतात. ह्या नाटकाचेर आदारिल्ली दब्यूसीची संगीतिका खूब गाजली. माटरलिंकाक १९११ वर्सा साहित्याचें नोबॅल पारितोशीक फाव जालें.

पयल्या म्हाझुजापरांतच्या कालखंडांत काव्याच्या मळार दोन वेगवेगळ्या पूण समांतर अशो साहित्यप्रवृत्ती विकसीत जाल्ल्यो दिसतात. एकवटेन पॉल व्हालेरीचो (१८७१-१९४५) सौंदर्य शास्त्राचो अभ्यास आनी संशोधन, तर दुसरे वटेन आंद्रे ब्रतॉं (१८९६-१९६६) आनी ताच्या वांगड्यांनी स्थापन केल्लो अतिवास्तववाद आनी ताका अनुसरून केल्ले साहित्यांतले प्रयोग. कांय कवी मात अतिवास्तववादाच्या प्रभावापसून अलिप्त रावले. हातूंत लेआं-पॉल फार्ग (१८७६-१९४७), झ्युल स्युपेरव्येल (१८८४-१९६०), प्येअर रेव्हॅर्दी (१८८९-१९६०) आनी प्येअरझां जुव्ह (१८८७ - ?), हांचो आस्पाव जाता.

१९६० चो नोबॅल पारितोशीक विजेता सैं - जॉन पॅर्स (१८८७-१९७५) हो व्हालेरी आनी क्लोदेल हांच्या उपरांतचो व्हड फ्रेंच कवी. हाचे कांय खास अशे कवितासंग्रह म्हणजे आनाबाह्य (१९२४, इं. भा. आनाबासिस १९६०), व्हॉं (१९४६, इं. भा. विंड्स १९५३), आमॅर (१९५७, इं. शी. सीमार्क्स) आनी क्रोनीक (१९६०) पॅर्सच्या काव्याक महाकाव्याची भव्यता आसा.

झ्युल रॉमॅन आपल्या 'ले झॉम द बॉन व्हॉलॉंते' (१९३२-४७, इं. शी. मेन ऑफ गुडविल) ह्या नांवान वळखुपांत येवपी २७ कदंबऱ्यांच्या समूहांतल्यान १९०८-३३ ह्या कालखंडांतल्या फ्रेंच जिवीत आनी विचार हांचें चित्रण केल्लें आसा. रॉझे मार्तैं द्यू गारच्या 'ले तीबो' (१९२२-४०) ह्या सात कादंबऱ्यांच्या मालिकेंत, तीबो घराब्यांत जावपी स्थित्यंतरांच्या चित्रणाच्या आदारान त्या काळच्या समाजांत ह्या घडामोडींचें दर्शन जाता. मार्तैं द्यू गाराक १९३७ वर्सा साहित्याचें नोबॅल पारितोशक

दिवपांत आयलें. तशेंच आंद्रे माल्‌रोला, फ्रांस्वा मोर्याक झॉर्झ बेर्नानॉस, मार्सेल ज्युऑदो, झुल्यँ ग्रीन, सीदोनी गाब्रीएल कोलेत, आंद्रे शांसाँ, ल्वी, फेर्दीनां सेलीन, मार्सेल एमेन आनी शार्ल फेदीनां राम्युझ हांकां फ्रेंच साहित्यांत खास अशें स्थान आसा.

दोन महाझुजांच्या मदल्या कालखंडांत रंगभुयेची जायती प्रगती जाल्ली दिसता. झाक कोपो (१८७९-१९४९) हाणें 'व्हीय कोलोंबिये' ही नाटयसंस्था १९१३ पसून १९२४ मेरेन चलयली. ताच्या उपरातय जायते नाटयनिर्माते जावन गेले. साशा गित्री (१८८५-१९५७), मार्शल आशार (१८९९-१९७४) हाणीं आपल्या नाटकांनी रंगभूंय गाजयली. विनोदी नाटकांप्रमाण गंभीर, उपहासात्मक सुखात्मिकाय सादर करताले. ह्या संदर्भांत झ्यूल रॉमँ, ए द्वार बुर्दे (१८८७-१९४४), मार्सेल पाग्नोल (१८९५-१९७४); झाक ग्रूव्हाल (१८९०-१९७२) आनी आर्मां सालाक्रू (१८९९-?) हीं नांवां उल्लेखनीय आसात. मनोविश्लेशणाचेर भर दिवपी दोन उल्लेखनीय नाटककार म्हणजे व्हिल्ड्राक आनी आंरी रने लनॉरमां (१८८२-१९५१). गाब्रीएल मार्सेल (१८८९ - ?) हो अस्तित्ववादी नाटककार. हाच्याशिवाय आनीकय जायते नाटककार ह्या शेंकड्यांत जावन गेले.

झां पॉल सार्त्र आनी आल्बेअर काम्यू (१९१३-६०) हांच्यापसून समकालीन साहित्याचो कालखंड सुरू जाता अशें मानतात. ताणें कादंबऱ्यो, नाटकां आनी ग्रंथांचीय रचणूक केली. १९६४ वर्सा ताका नोबॅल पारितोशकाचो भोवमान दिवपाचो केल्लो पूण ताणें तो न्सयकारलो. सीमाँ, द बोव्हार (१९०८ - ?) हीय एक अस्तित्ववादी. एक व्हड कादंबरीकर्ती म्हणून तिका नांव मेळ्ळें. काम्यूचो पींड तत्त्वचिंतकाचो. नाटकां, कथा, कादंबऱ्यो सारकिल्ल्या ताच्या साहित्यकृतींत ताच्यांतलो तत्त्वचिंतक खरपणान दिसून येता. 'ले त्रॉंज्य' (१९४२, इं. भा. द आउटसायडर, १९४६ - कादंबरी), कालिग्युला' (१९४४, इं. भा. १९४८- नाटक), 'ल मीथ द सिसिफ' (१९४२, इं. भा. द मिथ ऑफ सिसिफस ...., १९५५ - वैचारीक ग्रंथ) हे ताचें कांय चड म्हत्वाचें साहित्य. १९५७ वर्सा काम्यूक साहित्याचें नोबॅल पारितोशीक दिवपांत आयलें.

जर्मनीविरुद्ध जाल्ले भूंयगत चळवळीच्या अनुशंगान जायतें साहित्य निर्माण जालें. तातूंतल्यो चड गाजिल्ल्यो दोन कादंबऱ्यो म्हणजे व्हेर्‌कोरची (१९०२- ?) 'ला सिलाँस द लामर' (१९४५) आनी रॉझे इकॉरची 'ल फीस दाव्र्हॉम' . फ्रांस्वाझ सागाँ (१९३५-?) हिच्यो 'बॉंज्यूर त्रिस्तॅस' (१९५४) आनी 'अँ सॅर्तां सुरीर' (१९५६) ह्योय कादंबऱ्यो खूब गाजल्यो.

नव-कादंबरीच्या दिकेन वचपी कादंबरीकारांमदीं बॉरीस व्हिआँ (१९२०-४९), आंद्रे प्येअर द मॉंदियार्ग, ज्युलियां ग्राक (१९१०-?) आनी प्येअर क्लॉसॉवस्की हांचो उल्लेख म्हत्वाचो आसा. नाताले सारोत (१९०० -?), क्लोद सॉमाँ (१९१३ - ?), मार्गरीत द्यूरास (१९१४ - ?), आलँ रॉब - ग्रीये (१९२२-?) ह्या नव-कादंबरीकारांनी आपल्या खास अशा पद्धतीन नवे नवे मार्ग आपणायले.

मीशेल ब्युतॉराचें (१९२६-?) साहित्य उत्क्रांत जायत गेल्लें दिसता. ल्वी आरागाँ आनी पॉल एल्यूआर ह्या दोन कवींचें काव्यलेखन ह्या कालखंडांतय चालूच आशिल्लें. आयच्या मुखेल कवींत फ्रांसीस पॉंज्य (१८९९ - ?), आंरी मीशो (१८९९-?), झाक प्रेव्हॅर (१९००-?), रने शार (१९०७-?) हांचो आस्पाव जाता. हांच्याशिवाय आयचे कांय कवी उल्लेखनीय आसात. प्येअर एमान्यूएल (ज्युर द कॉलॅर), इव्ह बॉनफ्वा (प्येअर एक्रीत, १९६४), झॉर्झ पॅरो, (युन व्ही ऑर्दीन्यॅर, १९६७), झां - क्लोद रनार (ला ब्रॅझ एला रिव्हिएर, १९६७), झां-क्लोद रनार (ला ब्रॅझ एला रिव्हिएर, १९६७), झां ग्रॉज्याँ (ला गल्वार, १९६९), आंद्रे फ्रॅनो (ला सँत फास, १९६८), मीशेल दगी (वी दीर, १९६६) आनी झाक रुबो (एप्सीलान, १९६८).

पॅरिसांत पोरन्या नाटयनिर्मात्यांची जागा आंद्रे बार्साक, झॉर्झ व्हिताली, रॉज्ये ब्लँ, झाक फ्राबी, आंत्वान बुर्सेये, साशा पितो ॲफ ह्या नव्या निर्मात्यांनी घेतली. मोल्येरच्या नाटकां भशेन मोर्याकचीं आनी मॉंतर्‌लांचीं नाटकांय रसिकांमुखार आयलीं. युझेअन यानेस्कू हाका ॲबसर्ड थीएटरचो प्रवर्तक मानतात. त्याउपरांत सॅम्युएल बेकेट्‌च्या नाटकांत ह्या नाट्यप्रकाराक चड खोलाय लाबली. सॅम्युएल बेकेटाक १९६९ वर्सा साहित्याचें नोबॅल पारितोशीक दिवपांत आयलें. ताच्या 'ऑंनॉंदॉं गोदो' (१९५२, इं. भा. वेटींग फॉर गोदो, १९५४) ह्या युगप्रवर्तक नाटकांत जिवीतांतल्या निरर्थकतेची भावना प्रत्ययकारी रितीन व्यक्त जाल्ली दिसता. यूझेअन यानेस्कू हाका ताच्या 'ला कांतात्रीस शोव्ह' (१९५०, इं. भा. बाल्ड प्रिमा दोन्ना, १९५८) ह्या नाटकाच्या प्रयोगाक लागून एकदम प्रसिद्धी मेळ्ळी. झां झने हाणें सुर्वेक कादंबरीलेखन केलें. पूण उपरांत तो नाट्यलेखनाकडेन वळ्ळो. ताणें आपजीणय बरयल्या.

दुसऱ्या महाझुजाउपरांतच्या काळांत सार्त्र, ब्युतॉर, रॉबग्रीये, यानेस्कू हाणीं ललीतलेखनावांगडा जायतें टिकालेखनय केलां. सार्त्रचे फ्लोबेअर आनी बोदलेअरवरचे समीक्षाग्रंथ अस्तित्ववादी टिकाशास्त्राचे नमुने मानतात. नवटीकाकारांमदीं झां-प्येअर सीमाँ आनी तॉदॉरोव्ह हे दोगय उल्लेखनीय आसात.

आयचें साहित्य परत एक खेप पोरन्या साहित्याकडेन वळील्लें दिसता. फ्रांस्वा नुरिस्ये, झील्‌बेअर सेस्ब्रॉ, मार्गरीत युर्सेनार, मीशॅल तुर्निअे हे आयचे कांय उल्लेखनीय बरोवपी.

- कों. वि. सं. मं.

फ्रेंच सत्ता (भारतांतली) :

वाश्को-द-गामा ह्या पुर्तुगेज खलाशान युरोपांतल्यान भारतांत येवपी उदका मार्गाचो सोद लायल्याउपरांत सोळावे शेंकड्याचे निमाणें मेरेन वेपाराच्या निमतान पुर्तुगेज, हॉलंडी, ब्रिटीश आनी हेर युरोपियन लोकांनी भारतांत प्रवेश करपाक सुरवात केली. वेपारावांगडा आपआपली सत्ता प्रस्थापीत करपाची सर्त तांच्या भितर लागिल्ली. सोळाव्या शेंकड्याच्या दुसऱ्या अर्दाक सावन फ्रेंच लोकूय हे सर्तीचे वांटेकार जाले. हेर युरोपी राश्ट्रांप्रमाण ताणीं भारताचे कांय वाठार आपल्या शेकातळा हाडले. भारतांतलो फ्रेंच सत्तेचो काळ इ.स. १६६४त सुरू जालो.

चवदाव्या शेंकड्यांत जॉर्देनस, फ्रायर ऑडोरिक आनी हेर धर्मोपदेशकांनी तशेंच सतराव्या शेंकड्यांत झाँ बातिस्त ताव्हेन्ये, फ्रान्स्वा बर्निअर आनी येवेनॉट हांच्या सारकिल्या भोंवडेकारांनी भारताच्या संपत्ते विशीं फ्रेंच वेपाऱ्यांच्या मनांत उमळशीक निर्माण केल्ली.

फ्रांसाचो राजा चवथो हॅन्री आनी आर्मा झाँ रिश्लस हांच्या फाटबळान भारताकडेन वेपार करपी कंपन्यांची स्थापणूक जाली. पूण चवदाव्या लुईचो अर्थमंत्री झाँ बातिस्त कॉलबेअर हाच्या फुडारपणाखाल स्थापणूक जाल्ल्या 'देस इंदिज' ह्या कंपन्यांनी १६६४ सावन फ्रेंच्यांचो भारताकडेन

फ्रेंच सत्ता (भारतांतली)

रितसर वेपार सुरू केलो. १६६६त बॅबॅर आनी लाबुलॅाय ला गूझ ह्या फ्रेंच राजदुतांनी औरंगजेबाकडच्यान सुरतेंत वखार उगडपाची परवानगी मेळयली. शिवाजीनूय १६६८त तांकां राजपूराक वखार घालपाक परवानगी दिली. १६६९ त मच्छलीपट्टणमाकूय फ्रेंच लोकानी वखार सुरू केली. फुडारिल्ल्या नौदलाच्या बळग्यार सामक्या उदेंतेक आशिल्ल्या देशांकडेन (The far east countries) वेपार वाडवपाचो तांचो हेतू आशिल्लो. हाका लागून द लाहे हाच्या फुडारपणाखाला १६७१त एक नाविक दल भारतांत आयलें. ह्या नाविक दलाच्या नेटार फ्रेंचांनी सॅ थाम ही चेन्नई लागसार आशिल्ली वेपारपेठ गोवळकोंड राजाकडच्यान हातासली.

१६७४त फ्रांसवा मार्ते ह्या अधिकाऱ्यान पाँडिचेरीचें मुखेल केंद्र हातासलें. कांय तेंपा उपरांत ह्या शारांत वेपार भरभराटीक आयिल्ल्यान फ्रेंच लोकांनी पाँडिचेरी शाराकूच आपले राजपाटण केलें. दक्षिण भारता खेरीज बंगालाक चंद्रनगर, पाटणा, कासिम बाजार, ढाक्का, जगदीया आनी बालेश्वराकूय फ्रेंचांनी वखारी उबारिल्ल्यो. उदेंतेक आयल्या उपरांत सुरवेच्या तेंपार हॉलंड, ब्रिटन हांचेकडेन सर्त आनी झुजां, थळावे लोकांचो विरोध हांकां लागून फ्रेंच वसणुककारांक खूब त्रास जाले. अशें आसतना लेगीत कांय फ्रॅंच अधिकाऱ्यांनी फ्रेंचांचें वेपारी आनी राजकीय म्हत्व भारतांत वाडयलें.

सुरवातीच्या तेंपार देशाभितल्ल्या वेपाराक संरक्षण मेळचें म्हणून भारतीय सुती कपडो आनी हेर कांय वस्तूंचे आयातीचेर फ्रांसांत बंदी घाल्लली आनी ताचेर फ्रांस सरकाराचे कडक नियंत्रण आसतालें. हाका लागून सुरवातीक वेपारी कंपनीक व्हडलोसो फायदो जालो ना. पूण १७२३त फ्रॅंच सरकारान कॉपान्यी देस ह्या नांवा सकल तिची पुनर्रचणूक करून तिका फावो तो आदार दिलो. हाचो परिणाम म्हळ्यार १७२५-४० ह्या तेंपार कंपनीक खूब फायदो जालो. १७२१त मलबारचे दर्या देगेर माहे (केरळ) नगरांत आनी १७२३त चेन्नई दर्या लागसार यानम (आंध्र प्रदेश) ह्या वाठारांत ताणीं वसणुको उबारल्यो. गर्व्हनर बनवा द्युमा हाच्या तेंपार (१९३५-४२) भारतांत फ्रेंच सत्तेची खूब भरभराट जाली.

१७४१त गर्व्हनर जनरल म्हणून आयिल्लो जोसेफ फ्रांसवा द्यूप्ले हाणें भारतांतले फ्रेंच वसणुकेक एक नवी दिका दिली. भारतांत वसणुकवाद हाडपाचे श्रेय ताकाच वता. पूण १७४४त युरोपांत ऑस्ट्रियेच्या वारसावयल्यान ब्रिटीश-फ्रेंच हांचेमदीं झूज पेटलें. ला बूरदॅाम हाणें चेन्नई प्रांताचेर जैत मेळोवन तें फ्रेंच शेकातळा दवरलें. १७४८ मेरेन तांचे भितर झूज चालूच आशिल्लें. त्याच वर्सा हैदराबादचो निजामुलमुल्क हाका मरण आयलें. ताचे सुभेदारी खातीर सुरू जाल्ल्या वारसा हक्काच्या झुजांत ब्रिटिशांनी नासिर जंग हाका आनी फ्रेंचांनी सुरवेक मुजफ्फर जंग आनी ताच्या मरणा उपरांत सलाबत जंग हाका तेंको दिल्लो. हैदराबाद प्रकरणावयल्यान फ्रेंच-मराठे हांचे संबंद इबाडले. १७५६त कॅनडाच्या प्रस्नावयल्यान इंग्लंड-फ्रांस हांचे भितर परत झूज जालें. भारतांतले फ्रेंच वसणुकेक कसलीच बादा येवची न्हय हाका लागून फ्रेंच सरकारान कॉंत द लाली हाका सगळे अधिकार दिवन भारतांत व्हड सैन्य धाडलें. पूण हेर अधिकाऱ्यांनी ताका कसलोच आदार दिलोना. नाविक दळ आनी भांडवलूय उणें पडिल्ल्यान ब्रिटिशांनी पाँडिचेरी आनी हेर कांय फ्रेंच वसणुकांचेरूय जैत मेळयलें. ह्या झुजा उपरांत भारतांतले फ्रेंच सत्तेक देंवती कळा लागली.

१७६३त पॅरिसांत कबलात जावन इंग्लंड-फ्रांस हांचेमदलें झूज सोंपलें. तांच्यो कांय वसणुको परत मेळ्ळ्यो. पूण उपरांत फ्रेंच सत्तेक भारतांत तिचो सुरवातीचो दर्जो केन्नाच परत मेळ्ळोना. ब्रिटीश मात आपली सत्ता भारतांत वाडयत रावले आनी ती ताणीं तिगोवन दवरली.

भारतांतल्यान आयात जावपी वस्तूंचेर सरकाराचें खर नियंत्रण आशिल्लें. तेच परी अधिकाऱ्यांभितर चलिल्ल्या संघर्शान आनी भ्रश्टाचाराक लागून कंपनीक वायट दीस आयले. हाका लागून फ्रेंच सरकारान कंपनी बंद केली आनी भारतांतल्यो सगळ्यो फ्रेंच वसणुको आपल्या शेकातळा हाडल्यो. १७७६त अमेरिकन स्वातंत्र्या निमतान इंग्लंड आनी फ्रांस हांचेभितर परत झूज सुरू जालें. ह्या वेळार फ्रेंच गर्व्हनरान मराठ्यांकडेन इश्टागतीची कबलात केली. भारतांत आशिल्ल्या फ्रेंच वसणुकांची राखण करपाखातीर दस्युफ्राँ ह्या पराक्रमी अधिकाऱ्याच्या फुडारपणाखाला एक व्हड नाविक दळ हिंदी म्हासागरांत धाडिल्लें. पूण ब्रिटीशांनी हें नाविक दळ काबार करून तांचेलागीं कबलात केली. ब्रिटीशांनी घेतिल्ल्यो फ्रेंच भारतांतल्यो वसणुको, हे कबलातीक लागून परत फ्रांसाक मेळ्ळ्यो.

भारतांत वेपार वाडोवप हो फ्रांसेझ लोकांचो मुखेल हेत आशिल्ल्यान अठराव्या शेंकड्याचे निमाणेकडेन मराठे सरदार आनी टिपूकडेन तांकां मर्यादीत संबंद दवरचे पडले. १७८९त जाल्ले फ्रेंच राज्यक्रांतीक लागून युरोपांत झूज निर्माण जाल्लें. ह्या झुजाचो परिणाम फ्रेंच वसणुकांचेर जालो.

१७९३त ब्रिटिशांनी परत भारतांतल्यो वसणुको आपले सुवादीन घेतल्यो. उपरांत भारताचेर फ्रेंच शेक बसोवपाचो निमाणो यत्न १८०२त नेपोलियन हाणें केलो. त्याच वर्सा फ्रांस-इंग्लंड हांचेमदीं कबलात जावन भारतांतल्यो फ्रेंच वसणुको फ्रांसाक परत मेळ्ळ्यो. त्यो ताब्यांत घेवपाच्या निमतान शार्ल मात्य हाच्या फुडारपणाखाला नेपोलियन हाणें व्हड सैन्य आनी नाविक दळ भारतांत धाडलें. पूण ह्यावेळार ब्रिटिशांनी पाँडिचेरी प्रदेशाचेर कडक देखरेख दवरिल्ल्यान ह्या सैन्याचो कांयच उपेग जालोना. १८०७त ब्रिटिशांनी मॉरिशस आनी रेयुन्यॉं हे फ्रेंच तळूय आपल्या शेकातळा हाडले. १८१५त फ्रांस-ब्रिटन हांचेभितर कबलात जावन पाँडिचेरी, चंद्रनगर, माहे, कारिकल आनी यानम ह्यो वसणुको फ्रांसाक परत मेळ्ळ्यो. उपरांत १९५४ मेरेन त्यो फ्रेंच शेकातळा उरल्यो. १९५६त तांच्या विलीनीकरणांविशीं भारत-फ्रांस हांचेमदीं कबलात जाली. ती १९६२त पुराय जावन भारतांतले फ्रेंच सत्तेचो अंत जालो.

– कों. वि. सं. मं.

छापणावळ - लेट्रा कॉम, फोंडा-गोवा. फोन ३१४२४२